శ్రీమద్దశోపనిషద్భాష్యమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁజేరిన శంకరభాష్యమును,
రంగరామానుజమునిభాష్యమును, జేర్చిన-
ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూ
క్యోపనిషత్తులును, ఈ మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణ పరంబగు
గౌడపాదీయకారికయు,
తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్యో
పనిషత్తులునుగల యీగ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులైన
తిరుపతి. గోమఠము.
శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ
బరిశోధింపించి-

ఊ వేరిప్పుత్తేరి.
పెరుమాళ్లునాయకులవారి పుత్రులగు
ప్లాంట్ ఓనర్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.
చెంగల్వరాయనాయకులవారిచే
స్వీయ
వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం
దచ్చుకూర్పించి-
శాలివాహనశకాబ్దంబులు - ౧౮౫౧వ శుక్లసంవత్సర నిజజ్యేష్ఠశుద్ధంబునఁ
బ్రచురింపం బడినది.

౧౯౨౯ వ సం॥ మేనెల.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నారాయణాయ నమః

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణ చ యుక్తా

ఈశావాస్యోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.— ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాః - తేషామకర్మశేషస్యాత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్. యాథాత్మ్యం చాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వైకత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాది వక్ష్యమాణం. తచ్చ కర్మణా విరుధ్యత ఇతి యుక్త ఏవైషాం కర్మస్వవినియోగః. న హ్యేవంలక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం వా - కర్తృభోక్తృరూపం వా - యేన కర్మశేషతా స్యాత్. సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్, గీతానాం మోక్షధర్మాణాం చైవంపరత్వాత్. తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాది చాశుద్ధత్వపాపవిద్ధత్వాది చోపాదాయ లోకబుద్ధిసిద్ధం కర్మాణి విహితాని. యో హి కర్మఫలేనార్థీ దృష్టేన బ్రహ్మవర్చసాదినా, అదృష్టేన స్వర్గాదినా, చ- ద్విజాతిరహం న కాణకుణ్ఠత్వాద్యనధికారప్రయోజకధర్మవానిత్యాత్మానం మన్యతే సోఽధిక్రియతే కర్మస్వితి హ్యధికారవిదో వదన్తి. తస్మాదేతే మన్త్రాః ఆత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశనేనాత్మవిషయం స్వాభావికమజ్ఞానం నివర్తయన్తః శోకమోహాదిసంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాది విజ్ఞానముత్పాదయన్తీతి.

ప్ర. — [illegible] । సోఽహం దేహద్వయోః సాక్షీ [illegible] ॥౧॥

ఈశావాస్యమిత్యాదిమన్త్రా ఇతి। వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్మశేషత్వశఙ్కాం తావద్వ్యుదస్యతి తథా హి కర్మ [illegible] మన్త్రాః కర్మశేషాః మన్త్రత్వాదిషేత్వాదిమన్త్రవత్. అత్ర [illegible] (ఈశావాస్యమిత్యాదయ ఇతి) (కర్మస్వవినియుక్తా ఇతి) [illegible] ప్రమాణా [illegible] ప్రకాశనసామర్థ్యాత్ [illegible] (తేషామితి) శుద్ధాదివిశేషణస్యాత్మనః [illegible] (యాథాత్మ్యం చేతి) శుద్ధోఽహం [illegible] సంస్కార్యో [illegible] (నహ్యేవమితి) [illegible] (సర్వాసామితి) [illegible] తథా హి- *ఈశావాస్యమిత్యుపక్రమ్య *స పర్యగాచ్ఛుక్రమిత్యుపసంహారాత్, *అనేజదేకం *తదన్తరస్య సర్వస్యేత్యాద్యుపదర్శనాత్, *నైనద్దేవా ఆప్నువన్పూర్వమర్షదిత్యపూర్వతాసఙ్కీర్తనాత్, *తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి ఫలసఙ్కీర్తనాత్, *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా ఇత్యాదినా *అసుర్యా నామ [illegible] తాత్పర్యం దృశ్యతే. [illegible] (గీతానామితి) *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీత్యాదిగీతా. ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదిత్యాది మోక్షశాస్త్రాణాం చైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః. [illegible] నీయమిత్యా

హ (తస్మాదితి) యథాలీవ్రక్రో థాత్రాన్తస్యాన్తం ప్రత్యేవశ్యేనాదివిధిప్రామాణ్యం - తథామిథ్యాదర్శినం ప్రత్యేవకర్మవిధిప్రామాణ్యమిత్యర్థః. అత్రజైమినిప్రభృతీనాంసమ్మతిమాహ (యోహీత్యాదినా) అర్థిత్వాదియుక్తస్యకర్మణ్యధికారఃషష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితః. అర్థిత్వాదితిచమిథ్యాజ్ఞాననిదానం- నహినభోవన్నిష్క్రియస్యస్వతఏవదుఃఖాసంసర్గిణఃపరమానన్దస్వభావస్యసుఖంమేస్యాత్- దుఃఖంమేమాభూదిత్యర్థిత్వం, శరీరేన్ద్రియసమర్థోఽహమిత్యభిమానిత్వం, మిథ్యాజ్ఞానంవినానసమ్భవతీత్యర్థః. యస్మాదాత్మయాథాత్మ్యప్రకాశకామన్త్రాః- నకర్మశేషభూతాః, నచమానాన్తరనిరుద్ధాః,- తస్మాత్ప్రయోజనాదిమత్త్వపి తేషాంసిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదేతఇతి)

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

కూ.— విశ్వంవ్యాప్యంధార్యంతేనవిచిత్రాశ్చశక్తయోయస్య। శ్రీరఙ్గేశంతమృషింతనువాక్పైస్తైరుపాస్మహేపురుషమ్॥ ౧

సర్వైశ్శాస్యస్సర్వభూతాన్తరాత్మాదోషానర్హస్సర్వదివ్యైకవేద్యః। కర్మారాధ్యస్సాధ్యభక్త్యైకలభ్యః శ్రీమాన్వ్యక్తోవాజినాంసంహితాన్తే॥ ౨

యస్యాచార్యైఃకృతంభాష్యంగమ్భీరంవిదుషాంముదే। బాలానామాదరాయతద్భావయథాభాష్యంప్రకాశ్యతే॥ ౩

ఈశావాస్యానువాకోయంవాజినాంసంహితాన్తగః। శిష్యాయగురుణాయస్మిన్బ్రహ్మవిద్యోపదిశ్యతే॥ ౪

కర్మణాంసంహితోక్తానాంవినియోగపృథక్త్వతః। విద్యాఙ్గతాస్తితద్వ్యక్త్యైనిబన్ధోస్యతపన్తతః॥ ౫

ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యేషోఽనువాకోఽష్టాదశమన్త్రాత్మకః. ఏతేచమన్త్రాః పురుషసూక్తాదివత్ పరమపురుషతత్స్వరూపతదుపాసనప్రపదనతత్ప్రాప్తిరూపతత్ఫలోపాయపురుషార్థానాంసఙ్గ్రహేణసమ్యక్ప్రతిపాదకత్వాత్, సూత్రకారసుకల్పసూత్రకృతాకాత్యాయనేన వినియుక్తత్వాత్, చ ఉపనిషత్సారభూతాః. భగవద్గీతాదిష్వప్యేతేషాంమన్త్రాణాముపబృంహణం తత్రతత్రదర్శయిష్యతే. నన్వేవం బ్రహ్మకాణ్డబృహదారణ్యకవిషయేషాంపాఠఃస్యాత్- నసంహితాయాం - ప్రయోజనాభావాదితిచేన్న- ఏతేషుసారభూతానాంపఞ్చషణ్మన్త్రాణాంబృహదారణ్యకేపిపాఠదర్శనాత్, * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తి। యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేన * విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతిఅవిద్యాఖ్యస్యకర్మవిశేషస్యబ్రహ్మవిద్యాయాంవినియుక్తత్వేనసంహితాయాముదాహృతంకర్మజాతంవిద్యాయామఙ్గమితిస్ఫుటీకరణార్థమేషాం సంహితాన్తపాఠోపపత్తేః, చ. అతఃకర్మానువినియుక్తత్వాత్, పూర్వోక్తతత్త్వోపాయప్రయోజనప్రతిపాదకత్వాత్, చోపనిషదప్యేతేమన్త్రాఇతిసిద్ధమ్.

శ్రీ గురుభ్యోనమః.

హరిః ఓం॥ ఈశావాస్యమిదగ్ంసర్వంయత్కిఞ్చజగత్యాంజగత్।
తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథామాగృధఃకస్యస్విద్ధనమ్॥ ౧

శం.— ఏవముక్తాభిధేయసమ్బన్ధప్రయోజనాన్మన్త్రాన్ సఙ్క్షేపతోవ్యాఖ్యాస్యామః. ఈశా-ఈష్టె ఇతి ఈట్- తేన ఈశా. ఈశితా పరమేశ్వరఃపరమాత్మాసర్వస్య- సహిసర్వమీష్టే సర్వజన్తూనామాత్మాసన్. తేనస్వేనాత్మనేశావాస్యం-ఆచ్ఛాదనీయం. కిం.(ఇదంసర్వం) యత్కిఞ్చ-యత్కిఞ్చిజ్జగత్యాం - పృథివ్యాంజగత్సర్వం. స్వేనాత్మనాఅహమేవేదంసర్వమితిపరమార్థసత్యరూపేణానృతమిదంసర్వంచరాచరమాచ్ఛాదనీయం పరమాత్మనా. యథాచన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధజక్లేదాదిజందౌర్గన్ధ్యంతత్స్వరూపనిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతేస్వేనపారమార్థికేనగన్ధేన- తద్వదేవహి స్వాత్మన్యధ్యస్తంస్వాభావికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం జగద్ద్వైతరూపంపృథివ్యాం. జగత్యామిత్యుపలక్షణార్థత్వాత్సర్వమేవ నామరూపకర్మాఖ్యంవికారజాతంపరమార్థసత్యాత్మభావనయాత్యక్తంస్యాత్.ఏవమీశ్వరాత్మభావనయాయుక్తస్యపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసఏవాధికారః- నకర్మసు. తేనత్యక్తేన - త్యాగేనేత్యర్థః. నహిత్యక్తోమృతఃపుత్రోభృత్యోవాఆత్మసమ్బన్ధితయాఽభావాదాత్మానంపాలయతి- అతస్త్యాగేనేత్యయమేవార్థః. భుఞ్జీథాః- పాలయేథాః. ఏవంత్యక్తైషణస్త్వంమాగృధః - గృధిం - ఆకాఙ్క్షాంమాకార్షీర్ధనవిషయాం. కస్యస్విద్- కస్యచిత్. పరస్యధనంస్వస్యవాధనంమాకాఙ్క్షీరిత్యర్థః. స్విదిత్యనర్థకోనిపాతః. అథవా- మాగృధః. కస్మాత్. కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థః. నకస్యచిద్ధనమస్తి- యద్గృధ్యేత. ఆత్మైవేదంసర్వమితీశ్వరభావనయాసర్వంత్యక్తం-అతఆత్మనఏవేదంసర్వం, మాత్మైవచసర్వం,- అతోమిథ్యావిషయాంగృధింమాకార్షీరిత్యర్థః. ౧

ఆ.— వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్వాప్రతిపదంవ్యాచష్టే (ఈశేతి) *ఈశఐశ్వర్యే. అస్యధాతోఃక్విపిలుప్తైకృదన్తరూపమీట్. తస్యతృతీయైకవచనమీశేతి. ననుకర్తరిక్విబ్విధానాత్, పరమేశ్వరస్యచాక్రియత్వాత్, కథంక్విబన్తశబ్దవాచ్యతేతి- తత్రాహ (ఈశితేతి) మాయోపాధికత్వసమ్భవాచ్ఛబ్దవాచ్యతానవిరుధ్యతే-నిరుపాధికస్యచలక్ష్యత్వంభవిష్యతీత్యర్థః. ఈశిత్రీశితవ్యభావేనతద్భేదఃప్రాప్తఇత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వజన్తూ

నామితి) యథా ఆదర్శాదిషు ప్రతిబిమ్బానామాత్మా బిమ్బభూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి - తథా కల్పనాభేదేనేశిత్రీశితవ్యభావసంభవాన్న వాస్తవభే
దానుమానం సమ్భవతీత్యర్థః. *వస ఆచ్ఛాదనే. అస్యరూపం వాస్యం. తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం భ్రాన్త్యా యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతం- తత్సర్వ
మీశ్వర ఏవాత్మైవేతి జ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం. సర్వాత్మక ఈశ్వరోఽస్మీతి జ్ఞాతవ్యాశేషతత్త్వోపదేశః - ఛాన్దోగ్యే *తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. ఉక్తంచ *బ్ర
హ్మైవ సర్వమాత్మైవ సత్ప్రకాశావిశేషతః। హేయోపాదేయభావోఽయం నసత్స్వప్నవదిష్యతే॥ స బన్ధోఽస్తి న మోక్షోఽస్తి న వికల్పోఽస్తి తత్త్వతః। నిత్యప్రకాశ
ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వర ఇతి. యస్యోపదేశకజ్ఞానమాత్రేణానృతదృష్టిర్న నిరాక్రియతే- తస్య విచారాది ప్రయత్నేన తత్త్వప్రకాశే సత్యనృతదృ
ష్టిస్తిరస్క్రియత ఇత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధాదార్ద్రీభావాదినా జాతం యద్దౌర్గన్ధ్యమపాదికం మిథ్యా-
తద్యథా తత్స్వరూపనిఘర్షణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గన్ధేనాచ్ఛాద్యతే - తద్వద్విచారాదేః స్వరూపసద్భావాన్మిథ్యాబుద్ధేర్బాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ
(తద్వదేవ హీతి) స్వభావః-అనాదిరవిద్యా. తత్కార్యం స్వాభావికమిత్యాది బాధ్యత్వయోగ్యత్వప్రదర్శనార్థవిశేషణం. ఏవం విచారాది ప్రయత్నవతో
ఽనృతదృష్టిరిత్యసమ్భావనాముక్త్వా యుక్త్యభిజ్ఞస్య సర్వవిదహం చేశ్వర ఏవేతి భావనాయామధికృతస్య, యుక్తికుశలస్య చ విచారేఽధికృతస్య, సర్వకర్మ
సన్న్యాస ఏవాధికార ఇహ మన్త్రే వివక్షితః- తేనత్యక్తేనేత్యత్ర త్యాగపరామర్శాత్, *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యన్యత్రాప్యుక్త
త్వాత్, పుత్రాద్యేషణాయాశ్చిత్తవిక్షేపహేతుత్వేన ప్రసిద్ధత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమీశ్వరాత్మేతి) చికీర్షితం సన్న్యాసం స్తౌతి (తేనత్య
క్తేనేతి) త్యాగేనాత్మా రక్షితః స్యాత్- నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానానుకూలత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః శరీరసంధారణోపయుక్తకౌపీనా
చ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తే కథంచిత్ప్రవృత్తి పరిగ్రహేచ్ఛాపి ప్రాప్తా- తన్నిరోధే యత్నః కర్తవ్యః- తస్య ప్రధానవిరోధిత్వాదిత్యభిప్రేత్య నియమవిధి
మాహ (ఏవం త్యక్తైషణ ఇతి) స్విదితి నిపాతస్య సామాన్యార్థత్వే ఏకస్య స్విదితి చిన్తనార్థత్వమన్యత్ర ప్రసిద్ధం- తదిహ న గృహ్యతే - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం.
వ్యవహారదృష్ట్యా ఆత్మన ఏవేదం సర్వం శేషభూతం- జడస్య చిత్పరతన్త్రత్వాత్. అతః స్వాత్మవిషయేణ నాకాఙ్క్షా కర్తవ్యా. పరమార్థతస్త్వాత్మైవ సర్వమిత్యా
కాఙ్క్షావిషయ ఏవ నాస్తీత్యర్థః. ౧

సూ.— తత్ర తావదాచార్యః- ప్రథమం రజస్తమః ప్రచురదేహేన్ద్రియాదివిశిష్టత్వాత్ *ఈశ్వరోఽహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతో
క్తప్రక్రియయా స్వతన్త్రోఽహం దేవతాన్తరపరతన్త్రోఽహమితి చ భ్రామ్యతస్తత్త్వబుభుత్సయా చోపసన్నస్య శిష్యస్య స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదినివృత్త్యర్థం
చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వముపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రర
చనయా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు త్రజఙ్గమిశ్రతయా చ ప్రత్యక్షాది ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. సర్వం - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం.
ఈశేతి తృతీయైకవచనాన్తం. సర్వనియన్త్రేత్యర్థః. సఙ్కోచే మానాభావాత్. మహాపురుషేణేతి యావత్. *యోఽసావసౌ పురుష ఇతి అనుపఠిష్యమాణ
త్వాత్. స ఏవ హి సర్వస్యేష్టే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి. తేన వాస్యం- నివాసనీయం. వ్యాప్యమితి భావః. అనన్యాధారత్వా
త్పరస్య బ్రహ్మణః. యద్వా- సర్వాధారే స్వస్మిన్నేవ స్వేన వసనీయం. సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః. స్మర్యతే హి *సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వ
సత్యత్రేతి వై యతః। తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యత ఇతి. జగత్యాం - ఉర్వ్యాం. ఇదం లోకాన్తరాణాముపలక్షణం. జగత్ - అన్యథా
త్వం గచ్ఛత్. తత్రాచిదంశస్య భోగ్యత్వాయ స్వరూపవికారరూపమన్యథాత్వం- చిదంశస్య భోక్తృత్వాయ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసాది లక్షణస్వభావవి
కారేణాన్యథాత్వమితి భేదోఽనుసంధేయః. ఈశేనావ్యాప్తం కించిదపి నాస్తీతి దర్శయితుం యత్కిఞ్చేతి జగద్విశేష్యతే. జగత్యాదిషు లోకేషు య
త్కిఞ్చ భోక్తృభోగ్యరూపం జగద్వర్తతే- తదిదం సర్వమీశా వాసుదేవేన వాస్యం- వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః. *ఇన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బ
లం ధృతిః। వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చేత్యాద్యుపబృంహణసహస్రమిహానుసంధేయం. *పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా
*జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ- ఛాస్తసోప్రస్వః. ఈశానీశావిత్యర్థః. *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ నిత్యాదిషు
ప్రసిద్ధా జీవేశ్వరయోరీశేశితవ్యాదిలక్షణోఽత్యన్తభేదోఽప్యత్ర సిద్ధః. నను రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాత్ ఈశో రుద్రస్స్యాత్. నైవం- *ఏ
కో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చన్ద్రమాః స ఏకాకీ న రమత ఇత్యాదిషు, *అపహతపా
ప్మా వా అహమస్మి నామాని మే ధేహీత్యాదిషు, చ భగవత్కార్యత్వేన కర్మవశ్యత్వేన చ సమ్ప్రతిపన్నే రుద్రే సర్వవ్యాపిత్వసర్వాధారత్వాదేరన్వయాసంభవే
న విరుద్ధార్థవిషయతయా వేహరూఢేర్భగ్నత్వాత్. ఏవం చ జగత్కారణవాదివాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్యాయేన *అజస్య రేవేశ్వరస్సిద్ధ ఇత్యనవచ్ఛిన్నై
శ్వర్యతయా ప్రసిద్ధే సర్వేశ్వరే యౌగిక ఏవాయమీశశబ్దః ప్రత్యేతవ్య ఇతి సిద్ధమ్. ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతన్త్ర్యబోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం
వృత్తిముపదిశతి (తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథాః) తేన- జగతా. భోగ్యతాభ్రమవిషయేణేతి భావః. త్యక్తేన - అల్పాస్థిరత్వ దుఃఖమూలత్వ దుఃఖమిశ్రత్వదుః
ఖోదర్కత్వ దేహాత్మాభిమానమూలత్వ స్వాభావిక బ్రహ్మానుభవవిరుద్ధత్వరూపా యే విషయదోషాః తద్దర్శనపూర్వకం సంత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సన్
భుఞ్జీథాః- భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్య ధారణమాత్రోపయికమన్నపానాదికం యాగదానహోమార్చనాద్యుపయోగి పరిజన పరిచ్ఛదాదికం చ
భోగ్యవర్గం భుఞ్జీథా ఇత్యర్థః. యద్వా- దోషసప్తకనిరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనోపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః- సర్వాత్మత్వేన ప్రకరణే ప్రస్తుతం ప్ర
కృతముక్తదోషప్రతిభటం నిరతిశయభోగ్యం వస్త్వనూణోపాయముఖేన భుఞ్జీథా ఇతి యోజ్యం. అత్ర చ *భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా *ద్వా
సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీ

శోచతి ముహ్యమానః। జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః - మహిమానం జగదితి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఛాన్దసో గుణాభావః. తదేతి ప్రతినిర్దేశో ధ్యాహార్యః. యదా ఽన్యమీశమస్య మహిమానం చ పశ్యతి - తదా వీతశోకో భవతీత్యన్వయో వా. (మా గృధః కస్యస్విద్ధనం) కస్య స్విత్ - కస్యాపి బన్ధోరబన్ధోర్వా ధనం మా గృధః - మా ఽభికాఙ్క్షీః. * గృధూ అభికాఙ్క్షాయామితి ధాతుః. ఆహ చ యమః కిఙ్కరం ప్రతి * హరతి పరధనం నిహన్తి జన్తూన్ వదతి తథా ఽనృతనిష్ఠురాణి యశ్చ। న సహతి పరసమ్పదం వినిన్దాం కలుషమతిః కురుతే స తాదృశో ఽప్యః॥ పరమ సుహృది బాన్ధవే కలత్రే సుత తనయా పితృమాతృభృత్యవర్గే। శఠమతిరుపయాతి యో ఽర్థతృష్ణాం పురుషపశుర్న స నాథ వాసుదేవభక్త ఇతి. భగవద్గీతాసు చ * సకామాః విషయఙ్కృష్ణేత్యాది. ఇదం చ ధనాశాప్రహాణం పరమాత్మవ్యతిరిక్తకృత్స్నవిషయవైరాగ్యోపలక్షణం. స్మరన్తి హి * పరమాత్మని యో రక్తో విరక్తో ఽపరమాత్మనీతి.

కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతగ్ం సమాః। ఏవం త్వయి నాన్యథేతో ఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నరే॥౨

శం.— ఏవమాత్మవిదః పుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేనాత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాత్మా రక్షితవ్య ఇత్యేష వేదార్థః. అథేతరస్యానాత్మజ్ఞతయాత్మగ్రహణాశక్తస్యేదముపదిశతి మన్త్రః- కుర్వన్నేవ ఇహ- నిర్వర్తయన్నేవ కర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని- జిజీవిషేత్- జీవితుమిచ్ఛేత్. శతం-శతసఙ్ఖ్యాకాః సమాః- సంవత్సరాన్. తావద్ధి పురుషస్య పరమాయుర్నిరూపితం. యథా ప్రాప్తానువాదేన- యజ్జిజీవిషేచ్ఛతం వర్షాణి- తత్కుర్వన్నేవ కర్మాణీత్యేతద్విధీయతే. ఏవం- ఏవం ప్రకారే త్వయి జిజీవిషతి నరే- నరమాత్రాభిమానిని ఇతః- ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి కుర్వతో వర్తమానాత్ప్రకారాదన్యథా - ప్రకారాన్తరం నాస్తి. యేన ప్రకారేణాశుభం కర్మ న లిప్యతే - కర్మణా న లిప్యస ఇత్యర్థః. అతః శాస్త్రవిహితాని కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని కుర్వన్నేవ జిజీవిషేత్. కథం పునరిదమవగమ్యతే- పూర్వేణ మన్త్రేణ సన్న్యాసినో జ్ఞాననిష్ఠోక్తా - ద్వితీయేన తదశక్తస్య కర్మనిష్ఠేతి. ఉచ్యతే- జ్ఞానకర్మణోర్విరోధం పర్వతవదకమ్ప్యం యథోక్తం న స్మరసి కిం. ఇహాప్యుక్తం యో హి జిజీవిషేత్ స కర్మ కుర్వన్. ఈశావాస్యమిదం సర్వం తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మా గృధః కస్యస్విద్ధనమితి. * న జీవితే మరణే వా గృధిం కుర్వీతారణ్యమియాదితి తతో న పునరేయాదితి చ సన్న్యాసశాసనాత్. ఉభయోః ఫలభేదం చ వక్ష్యతి. * ఇమౌ ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సన్న్యాసశ్చ తయోః సన్న్యాస ఏవాతిరేచయతి [illegible] న్యాస ఏవాత్యరేచయదితి తైత్తిరీయకే. * ద్వావిమావథ పన్థానౌ యత్ర వేదాః ప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో నివృత్తిశ్చ విభావిత ఇత్యాది పుత్రాయ విచార్య నిశ్చితముక్తం వ్యాసేన వేదాచార్యేణ భగవతా. విభాగం చానయోర్దర్శయిష్యామః

ఆ.— ఆద్యమన్త్రస్య పూర్వార్ధేన తత్త్వోపదేశః కృతః- తృతీయపాదేనాపి సర్వజ్ఞానస్య సన్న్యాసపూర్వకత్వం [illegible] చతుర్థపాదేన సన్న్యాసినో నియమవిధిరుక్తః. ఇతి ప్రతిపదం వ్యాఖ్యాయ సఙ్క్షేపార్థమనుపదత్యుత్తరస్య సమ్బన్ధాభిధిత్సయా (ఏవమాత్మవిద ఇత్యాదినా) పూర్వమన్త్రేణ జ్ఞానం [illegible] రం యస్య- తస్యైవోత్తరమన్త్రేణ కర్మ విహితం- తతః సముచ్చయానుష్ఠానే తాత్పర్యం మన్త్రద్వయస్యేత్యేకదేశి [illegible] (అథేతరస్యేతి) శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్మణోరేకాధికారే విరుద్ధత్వాత్. ఋతుగమనమగ్నిహోత్రం వదసైవ పుత్రాపి క్రమేణైకస్య [illegible] నిత్యరూపస్యేదాగ్నిస్తు అధికారత్వాత్. యచ్చోక్తం జ్ఞానకర్మణోర్విహితత్వేన శుద్ధిసామ్యాద్విరోధో ఽసిద్ధ ఇతి- తదసత్- ఋతుగమనమగ్నిహోత్రం [illegible] యదుభయం నైకస్య విహితమితి చేత్ - తుల్యమేతత్. ప్రతిషేధాత్తత్ర న సముచ్చయ ఇతి చేత్ - ఇహాపి * [illegible] * [illegible] కర్మాణీత్యాది ప్రతిషేధస్తుల్యః. కేవలకర్మవిషయో నిషేధ ఇతి న చ వాచ్యం - [illegible], తస్మాన్న సముచ్చయే తాత్పర్యం మన్త్రద్వయస్యేత్యాహ (జ్ఞానకర్మణోర్విరోధమితి) కర్తృత్వాద్యధ్యాసాత్ క్రియాం [illegible] సమ్బన్ధగ్రన్థే యథోక్తం సహానవస్థానలక్షణం విరోధం కిం న స్మరసి- యో నైకాధికారః [illegible] ప్రతీయత ఇత్యాహ (ఇహాప్యుక్తమితి) జిజీవిషోః రాగిణః కర్మ విహితం- సర్వమీశ్వర ఏవేతి జ్ఞానవతః [illegible] త్యాగాధికారః- ప్రథమమన్త్రోక్తాధికారిణశ్చ ధనాకాఙ్క్షానిషేధేన కర్మాణి కారణనిషేధః ప్రతీయత ఇత్యర్థః. జిజీవిషో [illegible] ణ ఇత్యత్ర ప్రమాణమాహ (న జీవిత ఇతి) అరణ్యం- స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణమాశ్రమం- ఇయాత్- గచ్ఛేదితి వేదశాస్త్ర [illegible] త్సన్న్యాసవిధానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ నైకఫలకామస్య జ్ఞానకర్మణోరధికారః ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యాహ (ఉభయోరితి) * [illegible] త ఇతి సనిదానార్థప్రహాణం జ్ఞానఫలం వక్ష్యతి. సంసారమణ్డలాన్తర్గతమేవ దేశాన్తరప్రాప్త్యాపన్నం హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యాదిలక్షణం [illegible] * అగ్నే నయ సుపథేత్యస్మిన్నిత్యర్థః. నారాయణోపనిషద్వాక్యమపి భిన్నాధికారత్వే ప్రమాణయతి (ఇమౌ ద్వావేవేతి) పురస్తాత్ - సృష్టికాలే ఽను నిష్క్రాన్తతరౌ- భూతసృష్టిమను ప్రవృత్తౌ- భిన్నాధికారత్వాత్ ద్వౌ. తయోః సన్న్యాస ఏవాతిరిక్తః- శ్రేష్ఠో భవతి- పరమపురుషార్థావ్యవధానాదిత్యర్థః. వ్యాసవాక్యమపి సంవాదకమాహ (ద్వావిమావితి)

కూ.— ఏవం విరక్తస్య విదుషః ఫలసఙ్గకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తా బ్రహ్మవిద్యాఙ్గభూతః కర్మయోగో యావజ్జీవమనుష్ఠేయ ఇత్యాహ (కుర్వన్నేవేతి) శతం సమాః- శతసంవత్సరాన్. ప్రాయికవాదో ఽయం. కర్మాణి- నిత్యనైమిత్తికాని కుర్వన్నేవ ఇహ- లోకే జిజీవిషేత్- జీవితుమిచ్ఛేత్. బ్రహ్మవిదో ఽపి యావద్విద్యాపూర్తి జీవితుమిచ్ఛా భవతీతి ప్రాప్తత్వాచ్ఛతసఙ్ఖ్యాకాన్వత్సరాన్జీవన్నిత్యనూద్య కర్మాణి కుర్వీతేతి విధిః న్యస్యమన్త్రమయిత

వ్యః. యావజ్జ్ఞానయోగాధికారం కర్మయోగః కర్తవ్య ఇతి భావః. కర్మయోగో నామ *దైవమేవాపరే యజ్ఞమిత్యాదినా వికల్పవిహితేషు కర్మయోగావాన్తరభేదేష్వేకం యథారుచ్యర్జితయా స్వీకృత్యాన్యాని నిత్యనైమిత్తికాని తదఙ్గతయోపసంహృత్యాసఙ్గకర్మానుష్ఠానవిశేషః. న కదాచిదపి విద్యాఙ్గం కర్మ పరిత్యజేదిత్యేవకారాభిప్రాయః. త్వయి - ఈశ్వరపరతన్త్రాత్మస్వరూపతయా తదాజ్ఞాపరిపాలనరూపకర్మానుష్ఠానే అధికారవృత్తిమతీతి భావః. ఏవం - ఏవమేవానుష్ఠీయమానీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకేణ స్థిరీకరోతి (నాన్యథేతోఽస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథా ప్రకారాన్తరం-అననుష్ఠానం నాస్తీత్యర్థః. నను బ్రహ్మవిదోఽపి కర్మానుష్ఠానావశ్యంభావే బన్ధస్స్యాదిత్యత్రాహ (న కర్మ లిప్యతే నర ఇతి) విద్యావిరుద్ధేషు కర్మఫలేషు నరమత ఇతి నరః. ప్రస్తుత బ్రహ్మవిదినరే విద్యాఙ్గతయా క్రియమాణః కర్మయోగో న లిప్యతే- న స్వర్గాది హేతుర్భవతి-అపి తు జ్ఞానయోగద్వారా వా సాక్షాద్వా ప్రథమం పరిశుద్ధజీవాత్మవిషయకయోగముత్పాద్య పశ్చాద్భక్తియోగాఙ్గభూతం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారమేవోత్పాదయతీతి భావః.———యత్తు కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యయం విధిః అవిద్వద్విషయ ఏవ- న బ్రహ్మవిద్విషయ ఇతి, తస్య విధినిషేధశాస్త్రావశ్యత్వాభావాత్తస్య బ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినా అధికారః ప్రణష్ట ఇతి, శాఙ్కరం వ్యాఖ్యానం- తత్ప్రకరణవిరుద్ధం, *విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇత్యుపరితనవిధ్యన్తరవిరుద్ధం, చేతి న వేదవిదో బహుమన్యన్తే. ౨

అసుర్యా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసావృతాః। తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః॥ ౩

శం.—— అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే- అసుర్యాః - పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోఽప్యసురాః. తేషాం చ స్వభూతాః అసుర్యాః. నామశబ్దోఽనర్థకో నిపాతః. తే లోకాః- కర్మఫలాని లోక్యన్తే- దృశ్యన్తే- భుజ్యన్త ఇతి జన్మాని. అన్ధేన- అదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేన తమసా ఆవృతాః- ఆచ్ఛాదితాః. తాన్ - స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య - త్యక్త్వేమం దేహం - అభిగచ్ఛన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతం. (యే కే చాత్మహనః) ఆత్మానం ఘ్నన్తీతి ఆత్మహనః. కే తే. యేఽవిద్వాంసః. కథం. తే ఆత్మానం నిత్యం హింసన్తి- అవిద్యాదోషేణ విద్యమానస్యాత్మనస్తిరస్కరణాత్. విద్యమానస్యాత్మనో యత్కార్యం ఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం - తద్ధతస్యేవ తిరోభూతం భవతీతి ప్రాకృతా అవిద్వాంసో జనా ఆత్మహన ఉచ్యన్తే. తేన హ్యాత్మహననదోషేణ సంసరన్తి తే. ౩

ఆ.—— ఆద్యమన్త్రార్థం ప్రపఞ్చయితుం ప్రథమమవిద్వన్నిన్దా క్రియత ఇత్యాహ (అథేతి) (తే లోకా ఇతి) తచ్ఛబ్దోఽయచ్ఛబ్దార్థః. (యథాశ్రుతమితి) యేన యేన యాదృశం ప్రతిషిద్ధం విహితం వా దేవతావిజ్ఞానమనుష్ఠితం - స తదనురూపామేవ యోనిమాప్నోతీత్యర్థః. ఆత్మహన్తృత్వస్యోదరభేదిని ప్రసిద్ధేః కథమవిద్వాంస ఆత్మహన ఇత్యాహ (కథం త ఇతి) ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారే ప్రసక్త్యభావాదయుక్తత్వాద్వ్యాఖ్యానేన తిరస్కారవివాత్మహన్తృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి) యథా కస్యచిచ్ఛన్నస్యమిథ్యాభిశాపోఽశస్త్రవధ ఉచ్యతే - తద్వదాత్మని పాపిత్వాద్వ్యాఖ్యానోఽపి హింసైవేత్యర్థః. అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితి సంవేదనమభిధానం వా యత్కార్యం - తదపి హతస్యేవ న దృశ్యత ఇతి హననముపచర్యత ఇత్యాహ (విద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్య ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవ ఫలమిత్యాహ (తేన హీతి) ౩

మా. ఏవం మన్త్రద్వయేన తత్త్వత్రయస్వరూపం విద్యాఙ్గకర్మానుష్ఠానస్వరూపం చ యథావదుపదిష్టమ్. ఇదానీం యే కేచనాసురప్రకృతయో యథోపదేశం తత్త్వత్రయమవిదిత్వాఽన్యథా జానన్తి, కామక్రోధలోభాద్యన్వితాస్సన్తశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజ్ఞాదికర్మ కుర్వన్తి నిషిద్ధాని చాచరన్తి, తే సర్వే స్వాత్మఘాతినః. తేషాం నిరయపాతోఽవశ్యమ్భావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యా ఇతి) అసురాణాం స్వభూతా అసుర్యాః. అసురస్వభావభూతా వా. ఆసురప్రకృతీనామేవానుభావ్యాః-అన్యేషాం నైవ ప్రకృతీనామనుభవితుమశక్యా ఇత్యర్థః. అతిభీషణా ఇతి యావత్. నామేతి ప్రసిద్ధౌ. అతిభీషణా నరకసహితాస్తే లోకాస్సన్తీతి సర్వశాస్త్రప్రసిద్ధమితి భావః. పునస్తాన్ విశినష్టి (అన్ధేన తమసావృతా ఇతి) అన్ధేన - అతిగాఢేన తమసా- అన్ధకారేణావృతాః- వ్యాప్తాః. తాన్- అతిభీషణానాలోకప్రసక్తిరహితాంశ్చ లోకానితి భావః. యే కేచ - దేవజాతీయా మనుష్యజాతీయా వా. తత్రాపి బ్రాహ్మణా వా క్షత్రియా వా. ఆత్మహనః-*అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేదిత్యామ్నాతామసత్కల్పతాం స్వాత్మానం నయన్తః. బ్రహ్మజ్ఞానహీనాః కామ్యకర్మాదినిష్ఠా ఇత్యర్థః. తథా చ బృహదారణ్యకే * అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసావృతాః । తాఁస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాంసోఽబుధా జనా ఇతి. దేహపాతముఖేన పాతకవర్గస్య చోపలక్షణమిదం. పాతకినశ్చ. యే జనాః- జనిమన్తః. సంసరన్త ఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతినస్తే సర్వే ప్రేత్య- తదాతనదేహముత్క్రమ్య. అభిగచ్ఛన్తి- అభితో గచ్ఛన్తి. సర్వాన్ పృథివ్యన్తరేషు స్వర్గరౌరవాదిసంజ్ఞితానపి నారకలోకాన్నిరన్తరం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౩

అనేజదేకం మనసో జవీయో నైనద్దేవా ఆప్నువన్పూర్వమర్షత్।
తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతి॥ ౪

శం.— యస్యాత్మనో హననాదవిద్వాంసః సంసరన్తి- తద్విపర్యయేణ విద్వాంసో ముచ్యన్తే - తేఽనాత్మహనః. తత్కీదృశమాత్మతత్త్వమితి. ఉచ్యతే- అనేజత్- నఏజత్. *ఏజృకమ్పనే. కమ్పనం- చలనం. స్థిరత్వప్రచ్యుతిః. తద్వర్జితం. సర్వదాఏకరూపమిత్యర్థః. తచ్చైకం సర్వభూతేషు. మనసః- సఙ్కల్పాదిలక్షణాత్ జవీయః- జవవత్తరం. కథం విరుద్ధముచ్యతే- ధ్రువం నిశ్చలమిదం మనసో జవీయ ఇతి చ. నైష దోషః- నిరుపాధ్యుపాధిమత్త్వోపపత్తేః. తత్ర నిరుపాధికేన రూపేణోచ్యతే అనేజదేకమితి. మనసా న్తఃకరణస్య సఙ్కల్పవికల్పలక్షణస్యోపాధేరనువర్తనాత్. ఇహ దేహస్థస్య మనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరస్థసఙ్కల్పనం క్షణమాత్రాద్భవతీత్యతో మనో జవిష్ఠం లోకే ప్రసిద్ధం. తస్మిన్మనసి బ్రహ్మలోకాదీన్ ద్రుతం గచ్ఛతి సతి ప్రథమం ప్రాప్త ఇవాత్మచైతన్యాభాసో గృహ్యతే- అతో మనసో జవీయ ఇత్యాహ. (నైనద్దేవాః) ద్యోతనాద్దేవాః - చక్షురాదీనీన్ద్రియాణి ఏనత్- ప్రకృతమాత్మతత్త్వం నాప్నువన్- న ప్రాప్తవన్తః. తేభ్యో మనో జవీయః- మనో వ్యాపారవ్యవహితత్వాత్- ఆభాసమాత్రమప్యాత్మనో నైవ దేవానాం విషయీభవతి. యస్మాజ్జవనాన్మనసోఽపి పూర్వమర్షత్- పూర్వమేవ గతం. వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్. సర్వవ్యాపి తదాత్మతత్త్వం సర్వసంసారధర్మవర్జితం స్వేన నిరుపాధికేన స్వరూపేణావిక్రియమేవ సదుపాధికృతాః సర్వాః సంసారవిక్రియా అనుభవతీవావివేకినాం మూఢానామనేకమివ చ ప్రతిదేహం ప్రత్యవభాసత ఇత్యేతదాహ- తద్ధావతః- ద్రుతం గచ్ఛతోఽన్యాన్- మనోవాగిన్ద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణానత్యేతి- అతీత్య గచ్ఛతీవ. ఇవార్థం స్వయమేవ దర్శయతి (తిష్ఠదితి) స్వయమవిక్రియమేవ సదిత్యర్థః. తస్మిన్- ఆత్మతత్త్వే సతి నిత్యచైతన్యస్వభావే. మాతరిశ్వా- మాతరి - అన్తరిక్షే శ్వయతి- గచ్ఛతీతి వాయుః సర్వప్రాణభృత్ క్రియాత్మకః. యదాశ్రయాణి కార్యకరణజాతాని- యస్మిన్నోతాని ప్రోతాని చ - యత్సూత్రసంజ్ఞికం సర్వస్య జగతో విధారయితృ- స మాతరిశ్వా. అపః- కర్మాణి ప్రాణినాం చేష్టాలక్షణాని, అగ్న్యాదిత్యాదీనాం జ్వలనదహనప్రకాశాభివర్షణాదిలక్షణాని, దధాతి- విభజతీత్యర్థః ధారయతీతి వా. *భీషాస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. సర్వా హి కార్యకారణాదివిక్రియా నిత్యచైతన్యాత్మస్వరూపే సర్వాస్పదభూతే సత్యేవ భవన్తీత్యర్థః. ౪

ఆ.— ఉత్తరమన్త్రమవతారయతి (యస్యాత్మన ఇత్యాది) అవిక్రియమేకం చేదాత్మతత్త్వం - కథం కేచన స్వర్గగామినః - కేచన నరకగామిన ఇతి సాంసారికవ్యవస్థా స్యాత్. మన ఉపాధినిబన్ధనేత్యభిప్రేత్యాహ (మనస ఇత్యాదినా) ఉపాధేరనువర్తనాత్ [illegible] హేరాశ్రయత్వమితి శేషః. ననుమనసో దేహస్థత్వాత్ బహిర్గమనాయోగ్యత్వాత్కథం [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్య) [illegible] శ్వాదివత్తర్హి చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైనద్దేవా ఇతి) చక్షురాదిప్రవృత్తేః మనో వ్యాపారపూర్వకత్వాత్ [illegible] చక్షురాదివిషయత్వమప్యాత్మనో న సమ్భవతీత్యర్థః. మనసో వా కథం న విషయ ఆత్మేత్యత ఆహ (యస్మాదితి) [illegible] విషయః- అత్యన్తావ్యవధానాత్. తథాత్మాపృథక్త్వాద్వ్యవధానాన్మనసో న విషయ స్తద్వ్యాపకత్వాచ్చేత్యర్థః. [illegible] (తస్మిన్నాత్మతత్త్వే సతీతి) [illegible] ప్రభృతి [illegible] యాశ్చాద్భిన్నమిత్తత్వ ప్రసిద్ధేః కారణవాచకశ్చ [illegible] కార్యలక్షణయా ప్రయుక్త ఇత్యర్థః. [illegible] పపత్త్యాఽధిష్ఠాతా పరమేశ్వరః సమ్భావ్యత ఇత్యుక్తం. ఇదానీం [illegible] తాత్పర్యమాహ (సర్వా హి) ౪

కూ.— ఏవం తృతీయేన మన్త్రేణ విద్యాయాం శ్రుత్యన్తరసిద్ధం [illegible] స్య బ్రహ్మణోఽనన్తవిచిత్రశక్తియోగం విరుద్ధపదఘటనాపేన వ్యఞ్జయన్నుపదిశతి (అనేజదేకమితి) అనేజత్- *ఏజృకమ్పనే. [illegible] ఏకం- ప్రధానతమం. శాస్త్రవిదుషాం స్వాధీనస్వం. సమానాధికద్వితీయరహితమితి వా. *నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యత ఇతి శ్రుతేః. [illegible] అపిముక్తాః బ్రహ్మాధీనా ఏవేతి భావః. మనసా జవీయః - వేగవత్తోమనసోఽపి జవీయః - వేగవత్తరం. [illegible] స్పష్టత్వేన గచ్ఛతి చేత్ - తతః పూర్వమేవ తత్ర గచ్ఛతీతి భావః. నిష్కమ్పం వేగవత్తరం చేతి విరోధ ప్రతీతిః. [illegible] నేజత్- తదేవ మనసోఽప్యగోచరదేశే సర్వదైవ వృత్తేః మనసా జవీయ ఇత్యుపచర్యత ఇతి. [illegible] దేవాః- బ్రహ్మాద్యా [illegible] వా నాప్నువదిత్యర్థః. ఏతత్- ప్రస్తుతం సర్వావాస్యం పరం బ్రహ్మ నాప్నువన్- ఏతావన్తం [illegible] పూర్వమేవ ప్రా[illegible] నిరోధభానం. విధుతయా ప్రాప్తమపి కర్మసఙ్కుచితజ్ఞానాః తే తత్ర జ్ఞా ఆచార్యోపదేశాద్వినా స్వబుద్ధ్యా నాప్నువన్నిత్యుపాహరః. [illegible] *తద్యథాహిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి. అపిచ (తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్) *యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ *య ఆత్మని తిష్ఠన్ *యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్నిత్యాది క్రమేణ సర్వత్ర తిష్ఠదేవ తత్- బ్రహ్మ ధావతోఽన్యాన్ - గరుడాదీనప్యత్యేతి. తిష్ఠతః పురుషస్య ధావదని క్రమణాసఙ్ఘటన ఇతి విరోధ ప్రతిభానం. జవినో యావద్యావద్ధావన్తి- తావతస్తావతః పరస్తాదపి వర్తత ఇతి తాత్పర్యాదవిరోధః. యథోచ్యతే *పర్యాయశతశః [illegible] వ్యాపిపక్షీరాగివసంపతిన్ । నైవాన్తం కారణస్యేయుర్యద్యపి స్యుర్మనోజవ ఇతి. అన్యదపి కిఞ్చిదాశ్చర్యమిత్యాహ (తస్మిన్నపో మాతరిశ్వాదధాతి) తస్మిన్ - వాసుదేవే అవస్థితో మాతరిశ్వా- అప ఇత్యుపలక్షణం. పాథః పయోధరగ్రహనక్షత్రతారకాదికం బిభర్తీత్యర్థః. ధారణానుగుణకారిన్యరహితోఽపి వాయుః పాథః ప్రభృతికం బిభర్తీత్యద్భుతం. సర్వాధారభూతేన సర్వేశ్వరేణ విధృతో వాయుః తచ్ఛక్త్యైవ తం బిభర్తీత్యభిప్రాయః. * ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసం

భేదాయ *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః *ద్యౌస్సచన్ద్రార్కనక్షత్రా ఖం దిశో భూర్మహోదధిః। వాసుదేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మనః ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధమేతత్. ౪

తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వదన్తికే। తదన్తరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః॥ ౫

శం.— న మన్త్రాణాం జామితాఽస్తీతి పూర్వమన్త్రోక్తమప్యర్థం పునరాహ- తత్- ఆత్మతత్త్వం. యత్ప్రకృతం. ఏజతి- చలతి. తదేవ చ నైజతి- స్వతో నైవ చలతి. అచలమేవ సచ్చలతీవేత్యర్థః. కించ- తద్దూరే- వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్యత్వాద్దూర ఇవ. తద్వన్తికే- సమీపే అత్యన్తమేవ విదుషాం. ఆత్మత్వాత్. న కేవలం దూరే అన్తికే చ- తదన్తరే- అభ్యన్తరే సర్వస్య. *ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః. అస్య సర్వస్య- జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య. తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః- వ్యాపిత్వాత్. ఆకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తః. *ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి శాసనాన్నిరన్తరం. ౫

ఆ.— జామితా- ఆలస్యం. వ్యాపిత్వాద్బాహ్యతోఽస్తి- నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తశ్చేదస్తి- తర్హి నిరన్తరమేకరసం న స్యాత్ - మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి) ౫

ఉ.— అథేదానీమాచార్యః స్వోపదిష్టం విచిత్రశక్తిత్వమేవాదరార్థం ముఖాన్తరేణ పునరనుశాస్తి (తదేజతీతి) భూయోభూయః ప్రవచనం శ్రవణం చ కర్తవ్యమితి చ పునరనుశాసనస్యాభిప్రాయః. తథా చ శాస్త్రం *పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన। తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం। తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ। యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి. తత్త్వతః- అజ్ఞానసంశయవిపర్యయనిరాసో యథా భవతి - తథా ప్రోవాచ- ప్రకర్షేణ బ్రూయాత్. పునఃపునరుపదిశేదిత్యర్థః. అత ఏవ *తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా ఇత్యాది భగవతోపదిష్టస్యాప్యర్థస్య వైశద్యాయ తత్త్వదర్శిసకాశాత్ప్రణిపాతాదిపురస్సరం పునఃపునః శ్రవణం విహితం. ఉపదిష్టం చ పునరనుగీతేత్యాహురాచార్యాః. (తదేజతి) తత్- సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ ఏజతీవ- కమ్పత ఇవ. జనీయపి వేతియావత్. తదు- తదేవ నైజతి- వస్తుతస్తు న కమ్పతే. తద్దూరే చ తదేవాన్తికే చ వర్తతే. ఆసురదైవప్రకృతికపురుషభేదాపేక్షయా విభోరేవ దూరాన్తికవర్తిత్వవ్యపదేశః. ఆహ చ భగవాన్ శౌనకః *పరాఙ్ముఖానాం గోవిన్దే విషయాసక్తచేతసాం। తేషాం తత్పరమం బ్రహ్మ దూరాద్దూరతరే స్థితం॥ తన్మయత్వేన గోవిన్దే యే నరా న్యస్తచేతసః। విషయత్యాగినస్తేషాం విజ్ఞేయం చ తదన్తికే ఇతి. ఇదమప్యేకం వైచిత్ర్యమిత్యాహ- తత్- సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ అస్య సర్వస్య- వివిధవిచిత్రరూపతయా ప్రమాణప్రసిద్ధస్య సర్వస్య వస్తునోఽన్తర్భవతి. తదేవ పునస్తదానీమేవ సర్వస్య బహిరపి భవతీత్యర్థః. అన్యేషాం తు గృహాన్తర్వర్తిపురుషాణాం తదానీమేవ న బహిష్ఠత్వం సమ్భవతి - బహిర్వర్తినాం చ నాన్తర్వర్తిత్వమితీహ వైచిత్ర్యమితి భావః. యద్యప్యణునాఽన్తర్వర్తితా సమ్భవతి - తథాప్యప్రతిహతాదవిభక్తదేశతయా వర్తిత్వమాత్రేణాణుష్వన్తర్వర్తిత్వోక్తిః. ఏవం బహిర్వ్యాప్తిరపి అవిభుద్రవ్యాపేక్షయైవ- న తు విభుద్రవ్యాపేక్షయాపీతి ద్రష్టవ్యం. తదిదం వైచిత్ర్యం తైత్తిరీయకేఽప్యుక్తం *అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత ఇతి. ౫

యస్తు సర్వాణి భూతాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి। సర్వభూతేషు చాత్మానం తతో న విజుగుప్సతే॥ ౬

శం.— యస్తు- పరివ్రాట్ ముముక్షుః సర్వాణి భూతాని- అవ్యక్తాదీని స్థావరాన్తాని ఆత్మన్యేవానుపశ్యతి- ఆత్మవ్యతిరిక్తాని న పశ్యతీత్యర్థః. సర్వభూతేషు చ- తేష్వేవ చాత్మానం- తేషామపి భూతానాం స్వమాత్మానమాత్మత్వేన. యథాఽస్య కార్యకారణసంఘాతస్యాత్మాఽహం సర్వప్రత్యయసాక్షిభూతశ్చేతా కేవలో నిర్గుణోఽనేనైవ స్వరూపేణావ్యక్తాదీనాం స్థావరాన్తానామహమేవాత్మేతి సర్వభూతేషు చాత్మానం నిర్విశేషం యస్త్వనుపశ్యతి- సః తతః- తస్మాదేవ దర్శనాన్న విజుగుప్సతే - జుగుప్సాం - ఘృణాం న కరోతి. ప్రాప్తస్యైవానువాదోఽయం- సర్వా హి ఘృణా ఆత్మనోఽన్యద్దుష్టం పశ్యతో భవతి- ఆత్మానమేవాత్యన్తవిశుద్ధం నిరన్తరం పశ్యతో న ఘృణానిమిత్తమస్తీతి ప్రాప్తమేవ తతో న విజుగుప్సత ఇతి. ౬

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్య ఫలం విధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణావస్థానమిత్యాహ (యస్త్వితి) ౬

ఉ.— ఏవం సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముక్తం. అథ సర్వం జగద్బ్రహ్మాత్మకమిత్యనుసన్దధానస్య ప్రయోజనమాహ (యస్తు సర్వాణీతి) యః- తత్త్వజ్ఞానీ. అధికారిణో మాహాత్మ్యజ్ఞాపనాయ తుశబ్దః. సర్వాణి భూతాని - బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తాని ఆత్మన్యేవ - పరమాత్మన్యేవానుస్యూతం పశ్యతి- నిదిధ్యాసతీత్యర్థః. పృథివ్యాదిభిర్ధ్రియమాణమపి తస్మిన్నేవ పరమాత్మన్యవస్థితమిత్యేవకారాభిప్రాయః. కిఞ్చ- సర్వభూతేషు చాత్మానం- పరమాత్మానం యః పశ్యతి. ఇదం వ్యాప్తిమాత్రపరం - పరమపురుషస్యాన్యాధారత్వాదితి భావ్యం. యశ్చ [illegible] ఇతి ప్రతినిర్దేశోఽపి [illegible] ఇత్యాహుర్వ్యాఖ్యాతారః. సః-

ఉక్తతత్త్వజ్ఞానీతతః - తేషు. సప్తమ్యర్థేతసిః. బ్రహ్మాత్మకతయాదృష్టేషుసర్వేషుభూతేష్విత్యర్థః. నవిజుగుప్సతే - కుతశ్చిదపినబీభత్సతే. స్వాత్మవిభూతిన్యాయాత్ క్వచిదపినిన్దాంనకరోతీతిభావః. ౬

యస్మిన్సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః॥ ౭

శం.— ఇమమేవార్థమన్యోఽపిమన్త్రఆహ (యస్మిన్ సర్వాణిభూతానీతి) యస్మిన్ - కాలే. యథోక్తాత్మని వా. తాన్యేవభూతాని సర్వాణిపరమార్థాత్మదర్శనాత్ ఆత్మైవాభూత్ - ఆత్మైవసంవృత్తః. పరమార్థవస్తువిజానతస్తత్ర - తస్మిన్కాలే. తత్ర చాత్మని వా. కశ్శోకః, కో మోహః,. శోకశ్చ మోహశ్చ కామబీజమజ్ఞానతో భవతి - నచాత్మైకత్వంవిశుద్ధంగగనోపమంపశ్యతః. కో మోహః కశ్శోక ఇతిశోకమోహయోరవిద్యాకార్యయోరాక్షేపేణాసంభవప్రదర్శనాత్ సకారణస్యసంసారస్యాత్యన్తమేవోచ్ఛేదః ప్రదర్శితో భవతి. ౭

ఆ.— ఇమమేవార్థమన్యోపిమన్త్రఆహయస్మిన్నితి. నిరతిశయానన్దంస్వతఏవదుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమజానతో భవతి - హాహతోహంనమేపుత్రో స్తినక్షేత్రమితి. తతఃపుత్రాదీన్ కామయతే. తదర్థందేవతారాధనాదిచికీర్షతి. నత్వాత్మైకత్వంపశ్యతః. ఆత్మనో స్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశోకాదేరవిద్యాకార్యత్వావధారణాన్మూలావిద్యానివృత్త్యైవశోకాదేరాత్యన్తికనివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేనవివక్షితా - అయమర్థః స్వసుఖమపి భావాదిత్యాహ (శోకశ్చ మోహశ్చేత్యాదినా) ౭

కూ.— ఏవంవైయధికరణ్యేనోక్తంసర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వంసామానాధికరణ్యేనాపిదృఢయన్ తథావిధజ్ఞానస్య సర్వశోకమోహనివర్తకత్వమాహ (యస్మిన్సర్వాణీతి) యస్మిన్ - ప్రణిధానసమయేవిజానతః - *ఈశావాస్యమిత్యారభ్య *తతో నవిజుగుప్సత ఇత్యన్తేనమన్త్రేణోపదిష్టంస్వతన్త్రపరతన్త్రవస్తుభేదంయథోపదేశంవివిచ్యజానతఇత్యర్థః. సన్నేవమత్యన్తభేదాభ్యుపగమే సర్వాణిభూతానిఆత్మైవాభూదితిసామానాధికరణ్యంభజ్యేతేత్యాశఙ్క్య తన్నిర్వాహాయ *యస్యపృథివీశరీరం *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదిస్ఫుటశ్రుతిసిద్ధంసమ్బన్ధవిశేషమాహ (ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి) ఆకృతివ్యక్త్యోరివగుణగుణినోరివచాత్యన్తభిన్నయోరేవజగద్బ్రహ్మణోరేకత్వం- విభాగానర్హసమ్బన్ధవిశేషంపశ్యతః- నిశమనసమనుధ్యాయత ఇత్యర్థః. *రామసుగ్రీవయోరైక్యందేవ్యేవంసమజాయతఇత్యాదిష్వివఇహాప్యేకశబ్దస్యసమ్బన్ధవిశేషవిషయత్వోపపత్తిః. ఏవంపశ్యతస్తత్త్వజ్ఞానినః. ఏవంచసత్యాహ (సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదితి) పరమాత్మైవసర్వభూతశరీరకః ప్రతీతోఽభూదిత్యర్థః. తత్ర - తదా ప్రణిధానసమయే. కో మోహః- స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదిలక్షణో మోహోనసమ్భవతి. కశ్శోకః- పరమాత్మనిభూతతయాఽవగతేసర్వస్మిన్ ఇష్టానిష్టాదిభావాభావాత్ రాజ్యహరణాదేరపినకశ్చిచ్ఛోకస్స్యాదిత్యర్థః. యథాహ *అనన్తంబతమేవిత్తంయస్యమేనాస్తికిఞ్చన। మిథిలాయాంప్రదీప్తాయాంనమేదహ్యతికిఞ్చనేతి. ——— అత్ర కేచిత్ - సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదితిబాధార్థంసామానాధికరణ్యం.తథాచాత్మైవ సర్వాణిభూతాని- ఆత్మవ్యతిరిక్తానిసర్వాణిన సన్తీత్యర్థః- యథాచోరఃస్థాణురితి. స్థాణురేవాయంచోరఇతిహితస్యార్థః-తథేహాపీత్యాహుః. అన్యేతు - నరపతిరేవసర్వేజనాఇతివత్ప్రాధాన్యార్థమిదంసామానాధికరణ్యం. నరపత్యధీనాస్సర్వేజనాఇతిహితత్రనిర్వాహః - ఏవమిహాపిపరమాత్మాధీనానిసర్వాణిభూతానీతి. అపరేతు - ఘటశరావాదయస్సర్వేమృత్పిణ్డఏవేతివత్ జగద్బ్రహ్మణోరేకద్రవ్యత్వంపురస్కృత్యైవసామానాధికరణ్యంనిర్వాహ్యమిత్యాహుః. సిద్ధాన్తస్తుదేవోఽహంమనుష్యోఽహమిత్యాదివచ్ఛరీరాత్మభావసంబన్ధేనైవ జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్యనిర్వాహే సమ్భవతిసతి బాధాదిపరత్వస్యాన్యాయ్యత్వాద్వైదికైర్బహిష్కార్యాఇతి. ౭

స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరంశుద్ధమపాపవిద్ధమ్।
కవిర్మనీషీపరిభూఃస్వయంభూః యాథాతథ్యతోఽర్థాన్ వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః॥ ౮

శం.— యోయమతీతైర్మన్త్రైరుక్తఆత్మా- సస్వేనరూపేణకింలక్షణ ఇత్యాహాయంమన్త్రః (సపర్యగాత్) స- ఆత్మా. పర్యగాత్ - పరి- సమన్తాదగాత్ - గతవాన్. ఆకాశవద్వ్యాపీత్యర్థః. శుక్రం- శుద్ధం. జ్యోతిష్మత్. దీప్తిమానిత్యర్థః. అకాయం - అశరీరః. లిఙ్గశరీరవర్జిత ఇత్యర్థః. అవ్రణం- అక్షతం. అస్నావిరం- స్నావాః- సిరాః యస్మిన్నవిద్యన్త ఇత్యస్నావిరం. అవ్రణమస్నావిరమిత్యాభ్యాం స్థూలశరీరప్రతిషేధః. శుద్ధం- నిర్మలం. అపాపవిద్ధం- ధర్మాధర్మాదిపాపవర్జితమితి. శుక్రమిత్యాదీని వచాంసిపుంలిఙ్గత్వేనపరిణేయాని- సపర్యగాదిత్యుపక్రమ్య కవిర్మనీషీత్యాదినా పుంలిఙ్గత్వేనోపసంహారాత్. కవిః - క్రాన్తదర్శీ. సర్వదృక్. *నాన్యోతోస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః. మనీషీ - మనస ఈశితా. సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యర్థః. పరిభూః- సర్వేషాముపర్యుపరిభవతీతిపరిభూః. స్వయంభూః- స్వయంభవతీతి. యేషాముపరిభవతి, యశ్చోపరిభవతి- సస్సర్వః స్వయమేవభవతీతిస్వయంభూః. సనిత్యముక్త ఈశ్వరః యాథాతథ్యతః- సర్వజ్ఞత్వాత్. యథాతథాభావో యాథాతథ్యం. యథాభూతకర్మఫలసాధనతోఽర్థాన్ - కర్తవ్యపదార్థాన్ వ్యదధాత్ -విహితవాన్. యథానురూపంవ్యభజదిత్యర్థః. శాశ్వతీభ్యః- నిత్యాభ్యః సమాభ్యః- సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— (స్నావిరమితి) *ష్ణు ప్రస్రవణే ధాతుః- స్నావయన్తీతి శరీరమితి స్నావాః-సిరాః. ౮

రా.— పునరప్యేనమీశేశితవ్యతత్త్వవేదినం వేదితవ్యేశ్వరస్వరూపశోధనేన చ విశింషన్ ధ్యానయోగాదికమప్యుపదిశతి (సపర్యగాదితి) సః- సర్వభూతాన్తరాత్మభూత బ్రహ్మదర్శీ పర్యగాత్- పర్యగచ్ఛత్. ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి న్యాయాత్. యద్వా - సమానిలట్లైనానుభవేన ఉపలబ్ధవానితి సిద్ధానువాదః. *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతివత్. శుక్రం- అవదాతం. స్వప్రకాశరూపమిత్యర్థః. అకాయం- సర్వశరీరక మపి కర్మకృతహేయశరీరరహితమిత్యర్థః. *నతస్య ప్రాకృతా మూర్తిర్మాంసమేదో ఽస్థిసమ్భవా ఇతి హేయశరీరస్యైవాన్యత్ర ప్రతిషేధదర్శనాత్. న తు దివ్యమఙ్గళవిగ్రహరహితమిత్యర్థః- *యత్తేరూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ఇత్యాద్యుపనిషత్ప్రసిద్ధస్య అప్రాకృతదివ్యవిగ్రహస్యైహానిషేధాయోగాదితి భావః. అవ్రణం - కర్మాయత్తశరీరాభావాదేవాక్షతం. అస్నావిరం- స్నాయూ- సిరా యస్మిన్విద్యతే- తత్ స్నావిరం. స్నావిరం న భవతీత్యస్నావిరం. శుద్ధం-అనాశ్రితాజ్ఞానాదిదోషగన్ధం, అశనాయాదిషడూర్మిరహితం, చ. అపాపవిద్ధం- అజ్ఞానాదేః కార్యభూతైః కారణభూతైశ్చ పుణ్యపాపరూపకర్మభిరనాలీఢమిత్యర్థః. *స శోకేన సుకృతం న దుష్కృతమిత్యారభ్య *సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇతి పాపశబ్దేనోపసంహారదర్శనాత్ స్వర్గాదిహేతుభూత పుణ్యవిశేషస్యాపి హేయపాపశబ్దేన సఙ్గ్రహణమితి భావః. ఏవమశేష హేయ ప్రత్యనీకం పరమాత్మానం సవిద్యావస్థపర్యగాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవంరూపః పరమాత్మా స్తావ్యః ప్రాపకశ్చ యస్య - తం బ్రహ్మవిదం విశినష్టి- కవిః - వ్యాసాదివత్పరమపురుషతత్స్వరూపతద్విభూతి తత్కల్యాణగుణాది ప్రకాశక ప్రబన్ధరూపాణాం నిర్మాతేత్యర్థః. అథవా- కవిః - క్రాన్తదర్శీ. యోగాభ్యాసవిధురమనసా దుర్దర్శ పరిశుద్ధజీవాత్మస్వరూపేణ అవిచ్ఛిన్నధారానుస్మృతిరూపజ్ఞానయోగనిష్ఠ ఇత్యర్థః. కర్మయోగస్తు *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి శ్లోకేన పురస్తాదేవోక్తః. అథ జ్ఞానయోగ సాధ్యం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారహేతుభూతం జీవాత్మయోగమాహ (మనీషీతి) మనస ఈశిత్రీ బుద్ధిర్మనీషా. తద్వాన్మనీషీ. సౌన్దర్యసౌశీల్యాది భగవద్గుణానాం నిత్యభావ్యానేన అన్యవిషయవైరాగ్యేణ చ సంగృహీతాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః. తథా చ గీయతే *అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలం। అభ్యాసేన తు కౌన్తేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యత ఇతి. నిరతిశయసుఖరూపస్వాత్మసాక్షాత్కారాయ స్వాత్మనిమనః ప్రణిధాన క్రియారూపయోగాభ్యాసపర ఇతి భావః. పరిభూః - కామక్రోధాదీన్ప్రతియోగినః పరాభవతీతి పరిభూః. అనేన విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనముక్తం. యోగాభ్యాసఫలమాహ - స్వయమ్భూః - అన్యనిరపేక్షసత్తాకః. నిత్య నిరతిశయసుఖరూపతయా స్వాత్మదర్శీతి యావత్. (యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాత్) యథావద్వివిచ్యార్థాన్ - ప్రణవార్థాన్ *తస్య వాచకః ప్రణవ స్తజ్జప స్తదర్థభావనమితి సూత్రోక్తాన్వ్యదధాత్ - హృదయే సన్ధృతవానిత్యర్థః. అర్థాన్- మోక్షతదుపాయతద్విరోధి ప్రభృతీన్ సర్వాన్ పదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యః సమాభ్యః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తీత్యర్థః. యాథాతథ్యతః - యథావత్ వ్యదధాత్ - వివిచ్య హృదయే సన్ధృతవాన్. సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితి భావః. అథవా - శుక్రమిత్యాది ద్వితీయాన్తపదజాతం పరిశుద్ధజీవపరం. తమపి సః- పరమాత్మా పర్యగాత్ - పరితో వ్యాప్నోదితి ఇతి ప్రథమాన్తపదజాతం పరమాత్మపరం యోజనీయం. తథాహి - కవిః- స్వతస్సర్వదర్శీ. శ్రీపాఞ్చరాత్రాది ప్రణేతా వా. మనీషీ - మనఃప్రభృతీనాం జీవకరణానాం నియన్తా. పరితో భవతీతి పరిభూః - సర్వవ్యాపీ. స్వయమేవ భవతి - ఉద్భవతీతి స్వయమ్భూః. *బహుధా విజాయత ఇత్యాది ప్రసిద్ధావతారశాలీత్యర్థః. అత్ర కవిరిత్యాదినా కల్యాణగుణవిధానా, చ్ఛాన్దోగ్యే *ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇతి హేయగుణాన్ప్రతిషిధ్య *సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి కల్యాణగుణవిధానా, చ్చ *నిర్గుణం నిరఞ్జనమిత్యాది సామాన్యనిషేధస్య హేయగుణనిషేధపరత్వం సుగమం. (యాథాతథ్యత ఇత్యాది) అర్థాన్- కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః- యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతః- యథావత్ వ్యదధాత్ - వివిచ్య ఉత్పాదితవాన్. న పునరైన్ద్రజాలికవత్ కేవలం ప్రకాశితవానితి భావః. ౮

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాగ్ రతాః॥ ౯

శం. అత్రాద్యేన మన్త్రేణ సర్వైషణాపరిత్యాగేన జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమో వేదార్థః *ఈశా వాస్యమిదం సర్వం మా గృధః కస్యస్విద్ధనమితి. అజ్ఞానాం జిజీవిషూణాం జ్ఞాననిష్ఠాఽసంభవే *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేదితి కర్మనిష్ఠోక్తా ద్వితీయో వేదార్థః. అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మన్త్రప్రదర్శితయోర్బృహదారణ్యకేఽపి ప్రదర్శితః *సోఽకామయత జాయా మే స్యాదిత్యాదినా అజ్ఞస్య కామినః కర్మాణీతి. *మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయేత్యాదివచనాత్ అజ్ఞత్వం కామిత్వం చ నిశ్చితమవగమ్యతే. తథా చ తత్ఫలం సప్తాన్నసర్గస్తేష్వాత్మభావేనాత్మస్వరూపావస్థానం. జాయాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేన చాత్మవిదాం కర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాత్మస్వరూపనిష్ఠైవ దర్శితా *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యాదినా. యే తు జ్ఞాననిష్ఠాః సన్న్యాసినః - తేభ్యః *అసుర్యా నామ త ఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిన్దాద్వారేణాత్మనో యాథాత్మ్యం *స పర్యగాదిత్యేతదన్తైర్మన్త్రైరుపదిష్టం - తే హ్యత్రాధికృతా న కామిన ఇతి. తథా చ శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది *అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసఙ్ఘజుష్టమిత్యాదివిభజ్యోక్తం. యే తు కర్మనిష్ఠాః కర్మ కుర్వన్త ఏవ జిజీవిషవః- తేభ్య ఇదముచ్యతే (అన్ధం తమ ఇత్యాది) కథం పునరేవమవగమ్యతే - న తు సర్వేషామితి. ఉచ్యతే- అకామినః సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన *యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత

ఇతి యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం - తత్ర కేనచిత్కర్మణా జ్ఞానాన్తరేణ వా సహ్యమూఢః సముచ్చిచీషతి. ఇహ గ్రన్థే తు సముచ్చిచీషయా అవిద్వదాదినిష్ఠా క్రియతే. తత్ర చ యస్యయే సమసముచ్చయః సమ్భవతి న్యాయతః శాస్త్రతో వా- తదిహోచ్యతే. తద్దైవం విత్తం- దేవతాదివిజ్ఞానం కర్మసమ్బన్ధిత్వేనోపన్యస్తం- న పరమాత్మజ్ఞానం - *విద్యయా దేవలోక ఇతి పృథక్ఫలశ్రవణాత్. తయోర్జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిన్దా సముచ్చిచీషయా - న నిన్దాపరైవైకైకస్య- పృథక్ఫలశ్రవణాత్ *విద్యయా తదారోహన్తి *విద్యయా దేవలోకః *న తత్ర దక్షిణా యాన్తి *కర్మణా పితృలోక ఇతి. నహి శాస్త్రవిహితం కించిదకర్తవ్యతామియాత్ తత్ర. అన్ధం తమః- అదర్శనాత్మకం తమః ప్రవిశన్తి. కే. యే అవిద్యాం- విద్యాయా అన్యా అవిద్యా- తాం. కర్మేత్యర్థః. కర్మణో విద్యావిరోధిత్వాత్. తామవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణామేవ కేవలాముపాసతే- తత్పరాః సన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః. తతః- తస్మాదన్ధాత్మకాత్తమసో భూయ ఇవ- బహుతరమేవ తమః ప్రవిశన్తి- కర్మహిత్వా య ఉ- విద్యాయామేవ- దేవతాజ్ఞానే రతాః. ౯

ఆ.— ప్రకరణవిభాగం దిదర్శయిషుర్వృత్తమనువదతి (అత్రాద్యేనేతి) యదుక్తం భాష్యకారేణ- సర్వాసూపనిషదేకబ్రహ్మవిద్యాప్రకరణం- తత్ర ప్రకరణభేదకరణమనుచితం. తదసత్ - ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్యుపనిషత్సు దర్శనాత్. న చ తదపి బ్రహ్మజ్ఞానాఙ్గమితి వాచ్యం- పృథక్ఫలశ్రవణాత్, స్వేనాపి వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్య ప్రకరణభేదేనైవేష్టత్వాత్, వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనస్య ప్రకారాన్తరత్వాత్. తస్మాద్యథా కర్మకాణ్డేఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణం భిన్నమేవేష్యతే - భిన్నాధికారత్వాత్తత్తత్కర్మణః. అథోపనిషత్స్వపి భిన్నాధికారకర్మవిరోధాద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదో న విరుధ్యతే. మన్త్రార్థే బ్రాహ్మణసమ్మతిం దర్శయితుముపక్రమతే (అసమోశ్చేత్యాదినా) తత్ర వా కథమజ్ఞత్వమవగమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (మనపి వేతి) జాయా మే స్యాత్- అథ ప్రజాయేయ - అథ విత్తం మే స్యాత్ - అథ కర్మ కుర్వీయేతి కామయమానస్య బాహ్యజాయాదిర్యదా న సంపద్యతే - తదాఽధ్యాత్మం జాయాదిసమ్పత్తిం దర్శయతి - మన ఇత్యాదినా. ఏతచ్చాజ్ఞత్వలిఙ్గం- మన ఆదిష్వాత్మత్వాద్యభిమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్. యథా వా బాహ్యకామిన్యలాభేషు స్వమనోవిజృమ్భితకామినీముపభుఞ్జానోఽజ్ఞః ప్రసిద్ధః- తద్వదయమపీత్యర్థః. తేషాం చ కర్మణాం ఫలం సంసారాస్థిరే వేత్యపి దర్శితమిత్యాహ (తథా చేతి) ఏకం సాధారణమన్నం- యదిదమద్యతే. ద్వే దేవానాం- హుతప్రహుతే. దర్శపౌర్ణమాసౌ వా. త్రీణ్యాత్మనే భోగసాధనాని- మనోవాక్ప్రాణలక్షణాని. పశుభ్య ఏకం- పయః. ఇతి సప్తాన్నసర్గోక్త్యా తత్సృష్టిత్వా *యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యాదినా. అత్రైకైకో యజమాన ఏవం విహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠానాత్సర్వస్య సంసారస్య సాధుత్వాత్పారంపర్యాద్యాంజనకత్వాత్పితోచ్యతే. సృష్టేషు తేషు తస్య పితురహమిదమిత్యాత్మత్వాధ్యాసేనమన ఆదిష్వితరేషు ప్రసంగాధ్యాసేనావస్థానం సంసారః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. ఏవం మన్త్రప్రదర్శితే నిష్ఠాద్వయే బ్రాహ్మణసమ్మతిం దర్శయిత్వా ప్రకరణవిభాగం దర్శయతి (యే తు జ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యాదినా) (అత్యాశ్రమిభ్య ఇతి) ఉత్తమాశ్రమిభ్య ఇత్యర్థః. సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం *యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదిత్యవధారణేనోక్తం పూర్వార్ధేన- ఉత్తరార్ధేన చ సంసారనివృత్తిఫలకముక్తం- తన్న కేనచిదప్యమూఢః సముచ్చిచీషతి. అన్ధం తమ ఇత్యాదౌ తు సముచ్చిచీషయా అవిద్వదాదినిష్ఠా దృశ్యతే. తత్ కిమిత్యత ఆహ (తత్ర చ యస్యేతి) కస్య తర్హి జ్ఞానస్య కర్మసముచ్చయః సమ్భవతీత్యత ఆహ (తద్దైవం విత్తమితి) యదుక్తం భాష్యకారేణ- *ఈశావాస్యమితి మన్త్రైర్బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రక్రాన్తత్వాత్తస్యా ఏవ సముచ్చిచీషయా సిద్ధోచ్యత ఇతి. తదసత్ - నహి ప్రక్రాన్తమిత్యేతావతా సమ్బధ్యతే - కింతు సమ్బన్ధయోగ్యం. శుద్ధబ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాః స్వవ్యాపారోపమర్దకత్వాన్నాస్తి కర్మసంబన్ధయోగ్యతా. కించ- యస్మిన్నిష్పన్నే పిఫలస్యవ్యవధానం సంభావ్యతే- తస్యైవ సహకారిసముచ్చయ ఇష్యతే- దర్శాదేరివ. ఇహాత్మైకత్వమనుపశ్యతః *కో మోహః కః శోక ఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలం మోహాదినివృత్త్యభిధానాన్న కాలాన్తరీయఫలం- తతో న సహకారిసముచ్చిచీషా. కించ - అస్యాపస్తోత్రిపనిషదః *బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేత్యాదౌ తృతీయాశ్రుత్యా యజ్ఞాదేరిష్యమాణవేదనకరణత్వేన సంబన్ధః ప్రతీయతే- తత్కథం దర్శాదేః ప్రకరణేన సహకారిసమ్బన్ధః కల్ప్యతే. ప్రధానస్య చ విద్యాయాః సహకారిసంబన్ధవిధిత్సయా నిష్ఠైత్యప్యయుక్తం. అత ఏవ *అగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి సూత్రవిరోధశ్చ. సమసముచ్చయశ్చ పరేణాపి నేష్యతే- విరోధేన చ పరిజహ్రే. తస్మాత్కర్మావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవ సముచ్చయోఽభిధీయతే. నను దేవతాజ్ఞానస్య కర్మఫలాతిరిక్తఫలాభావాత్సముచ్చయో న సమ్భవతీత్యత ఆహ (విద్యయేతి) నను సముచ్చిచీషయా నిన్దేతి కిమితి వ్యాఖ్యాయతే- అధ్యయనవిధేర్గౌరవాదర్థావబోధపర్యవసానానుపపత్తేః, దేవలోకాదిప్రాప్తేః ఫలాభాసత్వాత్, తృప్తిహేతుత్వాన్నైవనిన్దా కిం నేష్యతే- తత్రాహ (తయోర్జ్ఞానకర్మణోరితి) ఫలశబ్దో న మోక్షే రూఢః - మోక్షమనిచ్ఛతామపి సమీహితే ఫలవ్యవహారదర్శనాత్. తతో యో దేవలోకాదిముపాదిత్సతే - తస్య తదపి ఫలం భవత్యేవేత్యర్థః. ౯

కూ.— ఏవం విచిత్రశక్తికపరమాత్మవిషయాం కర్మయోగాద్యఙ్గికాం విద్యాముపదిశ్య అనన్తరం త్రిభిశ్శ్లోకైః కేవలకర్మావలమ్బినః కేవలవిద్యావలమ్బినశ్చ పురుషాన్నిన్దన్వర్ణాశ్రమధర్మానుగృహీతయా విద్యయైవ నిశ్శ్రేయసావాప్తిమాహ (అన్ధం తమః ప్రవిశన్తీతి) బృహదారణ్యకే చాయం మన్త్రః పఠితః. యే- భోగైశ్వర్యప్రసక్తాః. అవిద్యాం- విద్యాన్యాం క్రియాం. కేవలకర్మేత్యర్థః. విద్యావిధురం కర్మైకీయావత్. *అవిద్యా కర్మసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యత ఇతి స్మృతేః. ఉపాసతే- ఏకాన్తమనసోఽనుతిష్ఠన్తి. తే అన్ధం తమః - అతిగాఢం తమః. అజ్ఞానమిత్యర్థః. త్రివ

ష్టాభిషజ్ఞాన్నాన్తరీయంనారకంతమోవా. అధీయతేచాథర్వణికాః*ప్లవాహ్యేతేఅదృఢాయజ్ఞరూపాఅష్టాదశోక్తమవరంయేషుకర్మ। ఏతచ్ఛ్రేయో యేభినన్దన్తిమూఢాఃజరామృత్యూంతేపునరేవాపియన్తీతి. (యఉవిద్యాయాంరతాః) ఉకారఉత్తరపదేనాన్వేతవ్యః. యేస్వాధికారోచితకర్మపరిత్యాగేనవిద్యాయామేవరతాః- తేతతః- కర్మమాత్రనిష్ఠప్రాప్యాన్ధతమసఃభూయఇవతమః - అధికమజ్ఞానంవిశన్తి. ఇవశబ్దస్తమసఇయత్తాయాదుర్గ్రహత్వంద్యోతయతి. ౯

అన్యదేవాహుర్విద్యయాఅన్యదేవాహురవిద్యయా।ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥౧౦

శం.— తత్రావాన్తరఫలభేదంవిద్యాకర్మణోఃసముచ్చయకారణమాహ - అన్యథాఫలవదఫలవతోఃసన్నిహితయోరఙ్గాఙ్గితయాజాపుత్రైవస్యాదిత్యర్థః. అన్యత్- పృథగేవవిద్యయాక్రియతేఫలమిత్యాహుః- వదన్తి. అన్యదాహురవిద్యయా - కర్మణాక్రియతఇతి. తథోక్తం *కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతి. ఏవంశుశ్రుమ- శ్రుతవన్తోవయంధీరాణాం-ధీమతాంవచనం. యే-ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్- కర్మచజ్ఞానంచవ్యాచచక్షిరే- వ్యాఖ్యాతవన్తః. తేషామయమాగమఃపారంపర్యాగతఇత్యర్థః. ౧౦

అత్రానన్వీయంనాస్తి. ౧౦

కూ.— కింతర్హిమోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) విద్యయేతిపఞ్చమ్యర్థేతృతీయా - యథాశ్రుతత్వేఅన్యశబ్దానన్వయాత్, *అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదితివక్ష్యమాణానుసారాచ్చ. తథావిద్యాయాః- కర్మరహితవిద్యాయాఃఅన్యత్ మోక్షసాధనమిత్యాహుః. ఉపనిషదఇతిశేషః. అవిద్యయేతిపూర్వవత్పఞ్చమ్యర్థేతృతీయా. అవిద్యాతః- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురకర్మణశ్చాన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యాహురుపనిషదఇతిభావః పూర్వపూర్వసమ్ప్రదాయసిద్ధోఽర్థోయమస్మాకమిత్యాహ (ఇతిశుశ్రుమేతి) యే- పూర్వాచార్యాఃనః - ప్రణిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్మాకంతత్- మోక్షసాధనంవ్యాచచక్షిరే- వివిచ్యోపాదిశన్- తేషాంధీరాణాం- ధీమతాం. పఞ్చమ్యర్థేషష్ఠీ. తేభ్యోధీరేభ్యఇతియోజనీయం. నటస్యశృణోతీతివత్. నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః. ఇతిశుశ్రుమ- ఏవమ్ప్రకారమశ్రౌషం. ననుపరోక్షఏవార్థేలిడ్విధానాత్ శుశ్రుమేతిలిడుత్తమపురుషోనఘటతఇతిచేత్. మైవం- బ్రహ్మవిద్యాయామవగాహత్వేననిశ్శేషగ్రహణమస్మాభిర్నకృతమిత్యభిప్రాయంకృత్వాలిడుత్తమస్యోపపత్తేరిత్యాహుః. ౧౦

విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్‍ంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే॥౧౧

శం.— యతఏవం- విద్యాంచావిద్యాంచ- దేవతాజ్ఞానంకర్మచేత్యర్థః. యస్తదేతదుభయంసహ - ఏకేనపురుషేణానుష్ఠేయంవేద- తస్యైవంసముచ్చయకారిణఏకపురుషార్థసమ్బన్ధః క్రమేణస్యాదిత్యుచ్యతే- అవిద్యయా-కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినామృత్యుం- స్వాభావికంకర్మజ్ఞానంచమృత్యుశబ్దవాచ్యముభయంతీర్త్వా - అతిక్రమ్యవిద్యయా- దేవతాజ్ఞానేనామృతం - దేవతాత్మభావమశ్నుతే - ప్రాప్నోతి. తద్ధ్యమృతముచ్యతే- యద్దేవతాత్మగమనం. ౧౧

అత్రానన్వీయంనాస్తి. ౧౧

కూ.— అన్యదితిసామాన్యేనోక్తంమోక్షసాధనంవివృణోతి (విద్యాంచావిద్యాంచేతి) *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతిశ్లోకేకర్మయోగస్యప్రత్యగాత్మదర్శనద్వారాపరభక్త్యుత్పాదకత్వముక్తం - ఇహతూత్పన్నభక్తియోగేనవిదుషాపూర్వోక్తకర్మయోగవేషంపరిత్యజ్యాహరహరనుష్ఠీయమానానాంనిత్యనైమిత్తికకర్మణాంకల్మషనిబర్హణద్వారాభక్తియోగోపచాయకత్వముచ్యతే - సహశబ్దస్వారస్యాత్. అతోనపునరుక్తతా. యః- యథావస్థితవిద్యోపదేశవాన్ విద్యాం- బ్రహ్మోపాసనరూపాంఅవిద్యాం- తదఙ్గభూతకర్మాత్మికాంచఏతదుభయంసహవేద- అఙ్గాఙ్గిభావేనసహానుష్ఠేయంవేదేత్యర్థః. అత్రఅవిద్యాశబ్దఃక్షత్రియవిషయకాబ్రాహ్మణశబ్దవత్ తదన్యవృత్త్యావిద్యాఙ్గకర్మవిషయఇతిభావః. అవిద్యయా-విద్యాఙ్గరూపతయాచోదితేనకర్మణామృత్యుం - విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకభూతంపుణ్యపాపరూపంప్రాక్తనంకర్మతీర్త్వా - నిరవశేషముల్లఙ్ఘ్యవిద్యయా - పరమాత్మోపాసనరూపయాఅమృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతీత్యర్థః. తీర్త్వేత్యత్రఉపాయవిరోధితరణముచ్యతే - అమృతమశ్నుతఇతితూపేయబ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిభూతేభ్యస్సర్వపాపేభ్యోమోక్షఇతిభేదః. ఏవంచసతి *ఇయాజసోపిసుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయతర్తుంమృత్యుమవిద్యయా- జ్ఞానవ్యపాశ్రయః- శాస్త్రశ్రవణజన్యబ్రహ్మజ్ఞానవాన్ సః- జనకోపిబ్రహ్మవిద్యాంనిదిధ్యాసనరూపామధిష్ఠాయ-ఫలత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః. భక్తియోగోత్పత్తింకామయమానఇతియావత్. మృత్యుం - భక్త్యుత్పత్తివిరోధిప్రాచీనంకర్మజాతమవిద్యయా - అనభిసంహితఫలేనవిద్యాఙ్గకర్మణాతర్తుం- వ్యపోహితుంసుబహూన్యజ్ఞాన్- జ్యోతిష్టోమాదీనియాజ- అకరోదిత్యర్థః. పాకంపచతీతివత్. యథా * కషాయపక్తిః కర్మాణిజ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమభగవదారాధనరూపాణీత్యనభిసంహితస్వర్గాదిఫలానికర్మాణికషాయస్య - ఉభయవిధపాపస్యతజ్జన్యరాగద్వేషాదేర్వాపక్తిః- వినాశకారణాని. జ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమగతిసాధనమిత్యర్థః. ఉభయత్రాపికరణేకార్యోపచారః. *కషాయేకర్మభిఃపక్వేతతోజ్ఞా

సంప్రవర్తతే. *తపోవిద్యా చ విప్రస్య నిశ్శ్రేయసకరావుభౌ। తపసా కల్మషం హన్తి విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇత్యాదీన్యుపబృంహణశతాని సుసఙ్గతాని భవేయుః. ౧౧

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽసమ్భూతిముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ సమ్భూత్యాꣳ రతాః॥ ౧౨

శం.— అధునా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకం నిన్దోచ్యతే- అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే అసమ్భూతిం - సమ్భవనం- సమ్భూతిః, సా యస్య కార్యస్య - సా సమ్భూతిః. తస్యా అన్యా అసమ్భూతిః- ప్రకృతిః, కారణమవ్యాకృతాఖ్యం. తామసమ్భూతిమవ్యాకృతాఖ్యం ప్రకృతిం కారణమవిద్యాం కామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతే యే - తే తదనురూపమేవాన్ధం తమోఽదర్శనాత్మకం ప్రవిశన్తి. తతః- తస్మాదపి భూయః- బహుతరం తమః ప్రవిశన్తి- యే సమ్భూత్యాం- కార్యబ్రహ్మణి హిరణ్యగర్భాఖ్యే రతాః. ౧౨

ఆ.— చిత్తన్త్రిమాయా పరమేశ్వరస్యోపాధిః *మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధా. సాత్రాసమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే- న బ్రహ్మ- తస్య నిర్వికారస్య సాక్షాత్ప్రకృతిత్వానుపపత్తేః. భాస్కరాభిమతస్తు పరిణామవాదస్తత్త్వాలోకే నిరస్త ఏవాస్మాభిః. సాంసారికదుఃఖానుభవాభావేన చ సుషుప్తివత్ప్రకృతిలయస్య పురుషేణార్థ్యమానతాప్యుపపద్యతే. ఫలం చ కార్యోపాసన ఇవ ప్రకృత్యుపాసనేఽపి పరమేశ్వర ఏవ దాస్యతి. తతో జడత్వాత్ప్రకృతేః ఫలదత్వానుపపత్తేరుపాస్యత్వానుపపత్తిరిత్యపిరుచోద్యమేవ. ౧౨

కూ.— ఏవం సమాధినిష్పత్తేరనభిసన్హితఫలనిత్యనైమిత్తికకర్మసాధ్యత్వముపదిశ్య అనన్తరం త్రిభిశ్శ్లోకైర్నిషిద్ధనివృత్తిరూపయమనియమాదియోగాఙ్గసాధ్యత్వమాహ. తత్ర ప్రథమం పూర్వవదేకైకమాత్రనిష్ఠాన్నిన్దతి (అన్ధం తమః ప్రవిశన్తీతి) *ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి* బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవానీత్యాదిషు ప్రాప్తిరూపానుభూతిః సమ్భూతిశబ్దేనోక్తా. ఇహాపి సమాధిరూపా సా సమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే. అసమ్భూతిశబ్దస్తు సమాధిరూపసమ్భూత్యన్యాం సమాధ్యఙ్గభూతాం నిషిద్ధనివృత్తిమాహ- *సమ్భూతిం చ వినాశం చేత్యుత్తరత్ర వినాశశబ్దేనాసమ్భూతేరనువాదాత్ తథా చ యే - విద్యానికారిణః అసమ్భూతిమేవ - మానసదుష్కృతహింసాస్తేయాదీనాం యోగవిరుద్ధానాం నివృత్తిమేవోపాసతే. నివృత్తిమాత్రనిష్ఠా ఇత్యర్థః. తే అన్ధం తమః ప్రవిశన్తీతి పూర్వవదర్థః. యే పునస్సమాధిరూపసమ్భూత్యామేవ రతాః- తే తతో భూయ ఇవ- బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తీత్యర్థః. ౧౨

అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదన్యదాహురసమ్భవాత్। ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే॥ ౧౩

శం.— అధునోభయోరుపాసనయోః సముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ- అన్యదేవ- పృథగేవాహుః ఫలం సమ్భవాత్ - సమ్భూతేః. కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణమాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః. తథా చాన్యదాహురసమ్భవాత్- అసమ్భూతేః, అవ్యాకృతాత్. అవ్యాకృతోపాసనాద్యదుక్తమన్ధం తమః ప్రవిశన్తీతి- ప్రకృతిలయ ఇతి చ పౌరాణికైరుచ్యతే. ఇతి - ఏవం శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే- వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనఫలం వ్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః. ౧౩

అత్రానన్దీయం నాస్తి. ౧౩

కూ.— కిం తర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) సమ్భవాత్- సమ్భూతేః. అసమ్భవాత్- అసమ్భూతేరిత్యర్థః. కేవలాత్సమ్భవాదసమ్భవాచ్చ అన్యదేవ మోక్షసాధనమిత్యుపనిషద ఆహుః. ఇతి శుశ్రుమః పూర్వవత్. స్పష్టమన్యత్. ౧౩

సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ। వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సమ్భూత్యాఽమృతమశ్నుతే॥ ౧౪

శం.— యత ఏవం - అతస్సముచ్చయః సమ్భూత్యసమ్భూత్యుపాసనయోర్యుక్త ఏకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ (సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ) వినాశో ధర్మో యస్య కార్యస్య- స తేన ధర్మిణా అభేదేనోచ్యతే వినాశ ఇతి. తేన తదుపాసనేనానైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతం చ మృత్యుం తీర్త్వా. హిరణ్యగర్భోపాసనేన హ్యణిమాదిప్రాప్తిః ఫలం. తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసమ్భూత్యా- అవ్యాకృతోపాసనయా- అమృతం- ప్రకృతిలయలక్షణమశ్నుతే. సమ్భూతిం చ వినాశం చేత్యత్రావర్ణలోపేన నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. ప్రకృతిలయఫలశ్రుత్యనురోధాత్. మానుషదైవవిత్తసాధ్యం ఫలం శాస్త్రలక్షణం ప్రకృతిలయాన్తం. ఏతావతీ సంసారగతిః. అతః పరం పూర్వోక్తం *ఆత్మైవాభూద్విజానత ఇతి సర్వాత్మభావ ఏవ సర్వైషణాసంన్యాసజ్ఞాననిష్ఠాఫలం. ఏవం ద్విప్రకారః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణో వేదార్థోఽత్ర ప్రకాశితః. తత్ర ప్రవృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య విధిప్రతిషేధలక్షణస్య కృత్స్నస్య ప్రకాశనే ప్రవర్గ్యాన్తం బ్రాహ్మణముపయుక్తం - నివృత్తిలక్షణస్య ప్రకాశనేఽత ఊర్ధ్వం బృహదారణ్యకం. తత్ర నిషే

కాదిశ్మశానాన్తం కర్మకుర్వన్ జిజీవిషేదిత్యేవిద్యయాసహపర బ్రహ్మవిషయయా- తదుక్తం *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ । అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుత ఇత్యుక్తం. ౧౪

ఆ.— విస్తరేణోక్తమర్థజ్ఞానంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (మానుషన్తైవవిత్తసాధ్యమిత్యాదినా) శరీరపాటవంగోభూహిరణ్యాదిసాధనసమ్పత్తిశ్చమానుషంవిత్తం. దైవంవిత్తం- దేవతాజ్ఞానం. ఉత్తరగ్రన్థస్యసమ్బన్ధాభిధిత్సార్థంవిశేషమనువదతి (తత్రనిష్ఠాకాదీతి) (తదుక్తమితి) పూర్వోక్తమన్త్రేణ *విద్యాంచేత్యాదినాపాఙ్క్తకామృతత్వంఫలమిత్యుక్తమస్యాభిరితియోజనా. ౧౪

కూ.— అన్యదిత్యుక్తంవివృణోతి (సమ్భూతించేతి) సమ్భూతించ- సమాధిరూపబ్రహ్మోపభూతిం, చవినాశంచ - మానసదప్పహింసాస్తేయబహిర్ముఖేన్ద్రియవృత్తివిశేషరూపాయోగవిరోధినః- తేషాంవినాశం- వర్జనం, చేత్యేతదుభయంయోవిద్వానసఙ్క్లిష్టాభావేనసహవేద - సవినాశేన- నిషేధ్యమానేనవిశేషు. విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గనేవనేనేత్యర్థః. మృత్యుం-సమాధివిరోధిపాపంతీర్త్వా-అపాకృత్యనిష్పన్నయాసమ్భూత్యాఅమృతమశ్నుతే- ప్రాప్తిరూపాంనసమ్భూతినేవాశ్నుతఇతిభావః. అయమేవదమ్భాదివినాశోబృహదారణ్యకే *తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేదితిబాల్యశబ్దేనవిద్యాఙ్గతయావిహితః.—— అత్రసమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాంసృష్టిప్రళయవివక్షయాకార్యహిరణ్యగర్భస్యోపాస్యకృతప్రధానస్యచోపాసనంవిధీయతఇతిశాఙ్కరవ్యాఖ్యానమనుపపన్నం - తథాసతిమృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపఫలవచనానౌచిత్యాదితి. ౧౪

హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం। తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే॥ ౧౫

శం.— తత్రకేనమార్గేణామృతత్వమశ్నుత ఇతి. ఉచ్యతే- *తద్యత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేక్షన్పురుషఏతదుభయగ్ంసత్యం బ్రహ్మోపాసీనోయథోక్తకర్మకృచ్చయః - సోఽన్తకాలేప్రాప్తేసత్యాత్మానమాత్మనఃప్రాప్తిద్వారంయాచతే (హిరణ్మయేనపాత్రేణ) హిరణ్మయమివహిరణ్మయం. జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్. తేనపాత్రేణేవాపిధానభూతేనసత్యస్య - ఆదిత్యమణ్డలస్థస్య బ్రహ్మణోఽపిహితం- ఛాదితంముఖం- ద్వారం. తత్త్వంహేపూషన్ అపావృణుసత్యధర్మాయ- తవసత్యస్యోపాసనాత్ సత్యంధర్మోయస్యసోఽహం- సత్యధర్మా. తస్మైమహ్యం. అథవా- యథాభూతస్యధర్మస్యానుష్ఠాత్రే. దృష్టయే- తవసత్యాత్మనఉపలబ్ధయే. ౧౫

కూ.— ఏవమాచార్యస్సాఙ్గభక్తియోగముపదిశ్యఅథతన్నిష్ఠస్యానుసన్ధేయంమన్త్రద్వయముపదిశతి. తత్రప్రథమేనమన్త్రేణపూషశబ్దవివక్షితంభగవన్తంప్రతిప్రస్తుతాంసమాధిప్రతిబన్ధకనివృత్తింప్రార్థయతే (హిరణ్మయేనేతి) హేపూషన్- ఆదిత్యాన్తర్యామిన్. *యఆదిత్యేతిష్ఠన్నిత్యారభ్య *యమాదిత్యోనవేదయస్యాదిత్యశ్శరీరమిత్యాదిశ్రుతేః, *శాస్త్రదృష్ట్యాతూపదేశోవామదేవవదితిన్యాయాచ్చ. యద్వా - పూషన్- జగతః పోషణస్వభావేత్యర్థః. *సామాన్యోవప్రతిషేధంజైమినిరితిసూత్రితత్వాత్. సత్యస్య- సత్యశబ్దేనాత్రప్రకృత్యాదివత్స్వరూపవికారరహితోజీవ ఉచ్యతే- *సత్యంచానృతంచసత్యమభవదిత్యాదిషుజీవేపిసత్యశబ్దప్రయోగాత్. తస్యముఖం-ముఖవత్ అనేకేన్ద్రియాధిష్ఠానమనఃస్థానమిత్యర్థః. హిరణ్మయేన - హిరణ్మయవద్విశేషకర్మాధీనభోగ్యవస్తుజాతరూపేణ. పాత్రేణ - పరమాత్మవిషయకవృత్తిప్రతిరోధకేనఅపిహితం- ఛాదితం. హృదినిహితేపరమాత్మవిషయేనిరుద్ధవృత్తికంజాతమిత్యర్థః. తత్- జీవస్యముఖస్థానీయంమనస్త్వం- హృషీకాణామీశస్త్వమపావృణు- నిరస్తతిరోధానంకుర్విత్యర్థః.కస్మై-స్వహితోన్తరాత్మ-సత్యధర్మాయ-సత్యస్యజీవస్యధర్మభూతాయైదృష్టయే-దృష్టిః-దర్శనం.త్వద్దర్శనాయేతిభావః. ౧౫

పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్సమూహతేజః।
యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషస్సోఽహమస్మి॥ ౧౬

శం.— హేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా - రవిః. తథాఏకఏవఋషతి- గచ్ఛతీత్యేకర్షిః. హేఏకర్షే. తథాసర్వస్యసంయమనాద్యమః. హేయమ. తథారశ్మీనాంప్రాణానాంరసానాంస్వీకరణాత్సూర్యః. హేసూర్య. ప్రజాపతేరపత్యంప్రాజాపత్యః. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ- విగమయరశ్మీన్స్వాన్. సమూహ- ఏకీకురు. ఉపసంహర. తేతేజః-తాపకంజ్యోతిః. యత్తే-తవరూపంకల్యాణతమం- అత్యన్తశోభనం- తత్తేతవాత్మనఃప్రసాదాత్పశ్యామి. కించాహంనతుత్వాంభృత్యవద్యాచే. యోఽసావాదిత్యమణ్డలస్థోవ్యాహృత్యవయవఃపురుషః - పురుషాకారత్వాత్. పూర్ణమనేనప్రాణబుద్ధ్యాత్మనాజగత్సమస్తమితిపురుషః. పురిశయనాద్వాపురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. ౧౬

ఆ.— (వ్యాహృత్యవయవఇతి) *తస్యభూరితిశిరోభువఇతిబాహూసువరితిప్రతిష్ఠే. పాదావిత్యర్థః. ౧౬

కూ.— పునరపితయాఽవృష్ట్యా ద్రష్టవ్యంవిశింషన్దర్శనంతత్సాధనంచాభ్యర్థయతే (పూషన్నితి) పూషన్ - ఆశ్రితపోషక. ఏక ఋషే ఏకర్షిః - అద్వితీయోఽతీన్ద్రియార్థద్రష్టా. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి శ్రుతేః. యమ- యమయతిసర్వానితియమః. సర్వాన్తర్యామిన్. *యఃపృథివీమన్తరోయమయతి *యఆత్మానమన్తరోయమయతీత్యాదిశ్రుతేః. సూర్య - స్వభక్తబుద్ధీనాంసుష్ఠుప్రేరక. ప్రాజాపత్య- ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. తస్యసుతాః ప్రాజాపత్యాః. తేషామన్తర్యామిన్. యద్వా- ప్రజాపతిరేవ ప్రాజాపత్యః. వైశ్వానరవదితివత్. విశ్వే నరఏవహివైశ్వానరః. తథాచ ప్రజానాంపతిరితివ్యుత్పత్త్యా ప్రజాపతిర్విష్ణుః. *ప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅన్తరితిశ్రుతేః. వ్యూహరశ్మీన్ - భవదీయ దివ్యరూపదర్శనానుపయుక్తాన్స్వాగ్రరశ్మీన్వ్యూహ- వ్యపోహ. నిగమయేత్యర్థః. యత్తు దర్శనోపయికం ప్రభాత్మకంసౌమ్యంతేజః- తత్సమూహ- సమూహీకురు. తత్సంకుచితమిత్యాశఙ్క్యాఽర్జునాదివద్ద్రష్టుమిచ్ఛామితేరూపమిత్యాహ (యదితి) *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. తే- *ఆనన్దో బ్రహ్మేతినిరతిశయభోగ్యస్యతవాతికల్యాణతమంసౌన్దర్యాదిగుణాతిశయేన ప్రియతమంసర్వేభ్యఃకల్యాణగుణేభ్యోఽతిశయితం కల్యాణంచ- శుభాశ్రయభూతమిత్యర్థః. తేయద్దివ్యంరూపం- తత్పశ్యామి- పశ్యేయమితిలిఙర్థో గ్రాహ్యః. లకారవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ద్రష్టుమిచ్ఛామీతిభావః. *అకాయమవ్రణం *అశరీరంశరీరేషు *అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతేత్యాదిసామాన్యవచనాని *అజాయమానః *అజోఽపిసన్నవ్యయాత్మా *నచాస్య ప్రాకృతామూర్తిరిత్యాదివిశేషవచనసిద్ధహేయశరీరప్రతిషేధపరాణి. ననుయత్తైరూపంకల్యాణతమం *యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషః *ఈశావాస్యమిదగ్ం సర్వం *పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరం *సర్వకర్మాసర్వగన్ధః *స్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియాచ *తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి *తస్యోదితినామేత్యాదిభిస్తైస్తైర్గుణైర్గ్రహణయోగ్యం బ్రహ్మణాపివిధీయన్తే. *నిర్గుణంనిరఞ్జనం *అవికారాయ *అకాయమవ్రణం *నేహనానాస్తికిఞ్చన *నిష్కలంనిష్క్రియం *అగోత్రమవర్ణం-అగోత్రమితి- అనామకమిత్యర్థః. ఏవమాదిభిర్నాస్తిగుణాదయః ప్రతిషిధ్యన్తే. తథాచవిధిప్రతిషేధయోర్విరోధాదన్యతరబాధోఽవశ్యమ్భావీ. తత్రనిషేధస్యప్రసక్తిపూర్వకత్వాయాపచ్ఛేదన్యాయేన ప్రబలం. అతః ప్రతిషేధబలేనగుణాదివిధయః సర్వేబాధితాః. తతశ్చ అవిద్యాకల్పితాగుణాదిగ్రాహకతయాఽనూదితా ఇతి. తదిదమనాదరణీయం - పశుచ్ఛాగనయేనోత్సర్గాపవాదనయేనచవిధినిషేధయోర్భిన్నవిషయత్వోపపాదనేనవిరోధగన్ధాభావాత్ విధీనాం ప్రతిషేధబాధ్యత్వానుపపత్తేః. తదుక్తంవరదాచార్యైస్తత్త్వసారే *యద్బ్రహ్మణోగుణవికారశరీరభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః అన్యోన్యభిన్నవిషయానవిరోధగన్ధమర్హన్తితన్నవిధయఃప్రతిషేధబాధ్యాఇతి. అథాన్తర్యామిణముపాసకస్తత్ప్రాప్తీచ్ఛానుసన్ధత్తే (యోఽసావసౌపురుషస్సోఽహమస్మీతి) అసావసావితివీప్సాఆదరార్థా. యద్వా- అదశ్శబ్దౌవిభజ్యయత్తచ్ఛబ్దార్థాభ్యామన్వేతవ్యౌ. కథమితిచేత్. ఇత్థం - యోఽసౌపురుషః- అహంసోఽసావస్మీతి. యద్యపిపురుషశబ్దః *ప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీఉభావపి *యోగోయోగవిదాంనేతా ప్రధానపురుషేశ్వరఇత్యాదిషుజీవవాచితయా ప్రసిద్ధః- తథాపి *తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం *పూర్వమేవాహమిహాసమితితత్పురుషస్యపురుషత్వం *మహాన్ప్రభుర్వై పురుషస్సత్త్వస్యైషప్రవర్తకఇత్యాది శ్రుత్యాపూర్ణత్వపూర్వసత్త్వాదిగుణకసర్వవేదపఠితపురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధ్యామహాపురుషఏవేహపురుషశబ్దేన వివక్షితః. ననుయోఽసౌపురుషస్సోఽసావహమస్మీతికథంసామానాధికరణ్యం - అహంపదార్థస్యజీవాత్మనఃపరమపురుషాద్భిన్నత్వాదితిచేన్న- అహంశబ్దేనాపిఅస్మదర్థాన్తర్యామిణఏవాభిధానేనఅహంసఇతినిర్దేశస్యానుపపన్నత్వాత్. ననుచాహంశబ్దస్యప్రత్యగర్థాన్తర్యామిపరత్వేఽసౌఽసీత్యుత్తమపురుషోనఘటతే- నహిమదన్తర్యామీపరమపురుషోఽస్మీత్యన్వయోయుజ్యతఇతిచేత్. ఉచ్యతే - మదన్తర్యామీత్యాదిశబ్దాన్తరేణాభిధానేపిప్రత్యగర్థాన్తర్యామిణిఉత్తమపురుషాన్వయాసమ్భవేపిఅహమిత్యస్మచ్ఛబ్దోపస్థాపితేతస్మిన్నుత్తమపురుషాన్వయోయుజ్యతఏవ. తథాహిహానిసూత్రం *అస్మద్యుత్తమఇతి. ప్రత్యగర్థబోధకాస్మచ్ఛబ్దోపపదేఉత్తమపురుషోభవతీత్యర్థః. నపునరస్మచ్ఛబ్దస్యప్రత్యగర్థద్వారా పరమాత్మపర్యవసానాయామపిఉత్తమనివృత్తిరితి- అర్థకంతుప్రతిపాదనంతుశబ్దానితితిన్యాయాత్. ఏవం *తత్త్వమసీత్యాదిష్వపిఅసీతిమధ్యమపురుషోనిర్వాహ్యః - త్వంపదేనాన్యదుఃఖచేతనద్వారైవతదన్తర్యామిణోఽభిధానాభ్యుపగమాత్. తత్రాపి *యుష్మద్యుపపదేసమానాధికరణేస్థానిన్యపిమధ్యమఇత్యేతావదేవహిసూత్ర్యతే - నతు యుష్మచ్ఛబ్దస్యస్వాభిముఖచేతనద్వారాతదన్తర్యామిపర్యవసానేమధ్యమనివృత్తిరపి. యేతు *తత్త్వమసి *సోఽహమస్మీత్యాదావహంత్వంపదార్థయోర్యుష్మదస్మదర్థపరిత్యాగేననిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూపైక్యమేవవాక్యవేద్యమాహుః- తానేవ *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యేష్వసీతి *సోఽహమస్మీతివాక్యస్థాస్మీతిరసిఖణ్డయతి- శ్రోత్రకుసన్నాతరిచయుష్మదస్మదిహితైః పరిత్యక్తేనహితేషామసినాకశ్చిత్ప్రతిబోధనీయోఽస్తి, నచకశ్చిదస్మినాభిధేయఇతిసనన్దేయః. ననుప్రకృతేయుష్మదస్మదర్థయోరవివక్షాయామపితయోర్వ్యుత్పన్నయుష్మదస్మచ్ఛబ్దోపపదమాత్రోపజీవనేన అసత్త్వస్మీతిప్రయోగే మధ్యమోత్తమపురుషోపపత్తిరితిచేన్న- తతోఽప్యపరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తకస్యఅస్మాకంనిర్వాహణస్యైవానుసర్తుముచితత్వాత్. అపరేత్వాహుః *యోఽసావసౌపురుషస్సోఽహమస్మీత్యత్రపురుషశబ్దేనపరమపురుషోనవివక్షణీయః- తథాసతిఅస్మీత్యుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయాః, సోఽహమితిచసామానాధికరణ్యస్య, న్లేశేననిర్వాహ్యత్వాత్. తతోఽత్రపురుషశబ్దస్యపరిశుద్ధజీవాత్మపరత్వమాశ్రయితుం. ఏవంచసతియఃపురుషోముక్తదశాభావ్యాకారఃపరిశుద్ధజీవాత్మా- సోఽహమస్మీత్యన్వయాదుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయాః, సామానాధికరణ్యస్య, చాతిస్వరసోనిర్వాహఇతి. నాయంపక్షస్సాధుః - తథాభవత్యేవమిహనిర్వహణం- తథాపి *తత్త్వమసీత్యత్రతత్పదస్య, *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యాదిషుత్వంపదస్య, చపరదేవతావాచకత్వేనత్వదుక్తనిర్వాహస్యతత్రాభావాదస్మాభిరేవనాపితత్రాస్మదుక్తనిర్వాహస్యసమాశ్రయణీయత్వేనసమానన్యాయతయాఽత్రాపితస్యైవానుసర్తుముచితత్వాదితి. స్యాదేతత్- *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యత్రకథంపురుషవ్యవస్థా- త్వమహంపదయోరుభయోరపిశ్రవణాత్.

ఉద్దేశ్యవిషయకమేవయుష్మదాదిపదం ఉపపదత్వేన పాణినిసూత్రాభిమతం- తథాచోద్దేశ్యసమర్పకోపపదవశాదేవాత్రమధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా సిధ్యతీతిచేత్. అస్త్వేవమిహసమాధానం- తథాపి*తత్త్వమసీత్యత్ర పురుషవ్యవస్థానఘటతే-తత్రత్వంపదయోగవత్తత్పదయోగస్యాపిసత్త్వాత్. తథాచాసీత్తవదస్తీతి ప్రథమపురుషస్యాపి ప్రసఙ్గః. నహ్యత్రాపిత్వంపదముద్దేశ్యసమర్పకం - యేనత్వంపదమేవపురుషనిమిత్తం - నతత్పదమపీతివ్యవస్థా స్యాత్. తథాచ *తత్త్వమసీతినిరూపణావసరేభాష్యం *నాత్రకించిదుద్దిశ్యకిమపివిధీయతఇతి. తస్మాత్ *తత్త్వమసీతివత్ తత్త్వమస్తీతిప్రయోగోపిదుర్నివారఇతి. అత్రోచ్యతే- *తత్త్వమసీత్యత్రాపిత్వంపదార్థఉద్దేశ్యఏవ- తతశ్చోద్దేశ్యవిషయకయుష్మత్పదవశాత్తత్రమధ్యమఏవేతినప్రథమపురుషప్రసఙ్గః నన్వేవంభాష్యవిరోధఇతిచేన్న- భాష్యస్యవిధేయాంశమాత్రనిషేధపరతయోద్దేశ్యాంశనిషేధకత్వాభావాత్. తథాహినహ్యేవంభాష్యాభిప్రాయః నాత్రకించిదుద్దిశ్యతే- నచకించిద్విధీయతఇత్యపి. తర్హ్యేవంభాష్యాభిప్రాయేత్వంపదేనకించిదుద్దిశ్యతఏవ- కింతూద్దిష్టేనకించిద్విధీయతఇతికథమిదమవగమ్యతఇతిచేన్న- ప్రాప్తస్యైవోపసంహారకతోపపాదకభాష్యైవవిధేయాంశఏవనిషేధ్యతేఇత్యభిప్రాయస్యవ్యక్తత్వాత్. అన్యేత్వాహుః- త్వంరాజాసి- అహంరాజాస్మీత్యాదివత్తాదర్థ్యాద్యుపచారవివక్షయా *తత్త్వమసి *సోఽహమస్మీత్యాదిషుమధ్యమోత్తమపురుషాధికరణ్యాసామఞ్జస్యమితి. తదప్యుపేక్షణీయమేవ - లోకవేదయోశ్చేతనపర్యన్తదేవమనుష్యాదివ్యవహారబలేనజాతిగుణశబ్దవన్ముఖ్యవృత్త్యైవసిద్ధ్వా ఽసంభవేఉపచారకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యలంవిస్తరేణ. ౧౬

వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ంశరీరం। ఓంక్రతోస్మరకృతగ్ంస్మరక్రతోస్మరకృతగ్ంస్మర॥౧౭

శం. — అథ- ఇదానీంమమమరిష్యతో వాయుః - ప్రాణోఽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదంహిత్వాఽధిదేవతాత్మానం సర్వాత్మకమనిలమమృతం సూత్రాత్మానంప్రతిపద్యతామితివాక్యశేషః. లిఙ్గంచేదంజ్ఞానకర్మసంస్కృతముత్క్రామత్వితిద్రష్టవ్యం. మార్గయాచనసామర్థ్యాత్. అథేదంశరీరమగ్నౌహుతంభస్మాన్తంభూయాత్. ఓమితి - యథోపాసనమోంప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్యాత్మకమగ్న్యాఖ్యంబ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే. హేక్రతో- సఙ్కల్పాత్మక. స్మర - యన్మమస్మర్తవ్యం- తస్యకాలోఽయంప్రత్యుపస్థితః- అతఃస్మర- ఏతావన్తంకాలంభావితంకృతమగ్నేస్మర. యన్మయాబాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితంకర్మతచ్చస్మర. క్రతోస్మరకృతంస్మరేతిపునర్వచనమాదరార్థం. ౧౭

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౭

కూ.— ఏవంపరావరతత్త్వవివేకపరమనిఃశ్రేయససాధనభూతసాఙ్గభక్తియోగంతన్నిష్ఠస్యానుసంధేయమన్త్రద్వయంచోపదిశ్య ఇదానీంభక్తియోగాశక్తస్యాకిఞ్చన్యతయాశరణాగతిమవలమ్బమానానాంతదనుష్ఠానమన్త్రావుపదిశతి. యద్యప్యాగమేఆచార్యైరిమౌశరణాగతిమన్త్రౌ విలరహస్యత్వాత్కణ్ఠరవేణనాభిహితౌ- తథాపిప్రాజ్ఞానామర్థసామర్థ్యాద్యథాతత్పరత్వావగమస్సుశకః-తథాతయోశ్శ్లోకయోరర్థవర్ణనంకృతం. అభాషిచేత్థమస్తే *వ్యక్తావ్యక్తైవాజినాంసంహితాన్తైర్వ్యాఖ్యామిత్థంవాజివక్త్రప్రసాదాత్। వైశ్వామిత్రోవిశ్వమిత్రంవ్యతానీత్ విశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేవెఙ్కటేశ ఇతి. అత్రవిశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేఇత్యనేనస్వప్రబన్ధస్యనిగూఢాభిప్రాయత్వంవ్యఞ్జితం. ఏవమాచార్యాభిప్రాయవిషయత్వాచ్ఛరణాగతిపరతయామన్త్రద్వయంవ్యాఖ్యాస్యతే - తత్రవాయురనిలమితిప్రథమశ్లోకఃపూర్వఖణ్డసమానార్థకః - అగ్నేనయేత్యాదిచాపరశ్లోకఉత్తరఖణ్డసమానార్థకః. తథాచ *ప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోరూపంప్రాప్తుశ్చప్రత్యగాత్మనః। ప్రాప్త్యుపాయంఫలంప్రాప్తేస్తథాప్రాప్తివిరోధిచేత్యేవమాద్యాః పూర్వోత్తరఖణ్డయోర్విశోధితాయేపదార్థాః, యేవావాక్యార్థభేదాః,- తేసర్వేపీహపూర్వోత్తరయోశ్శ్లోకయోరనుసన్ధేయాః. *సర్వోపాయవినిర్ముక్తంక్షేత్రజ్ఞంబ్రహ్మణిన్యసేత్। ఏతత్జ్ఞానంచయోగశ్చశేషోఽన్యోగ్రన్థవిస్తరఇత్యాదిశాస్త్రైః ప్రోక్షణాదిభిస్సమిదాదికమివపశుశ్ముస్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంస్కృత్యైవాత్మహవిస్సమర్పణీయమిత్యుక్తత్వాదిహాపిశరీరేన్ద్రియాదిభ్యోవివిక్తంస్వాత్మానంప్రథమంవిశోధ్యబ్రహ్మణిసమర్పయిష్యన్ స్వాధికారానుగుణమర్థయతే (వాయురితి) *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేత్యాదిశ్రుత్యనలరప్రసిద్ధశ్చిదచిదీశ్వరతత్త్వత్రయమిహాపిద్రష్టవ్యః. వాయుః- విద్యాకర్మానుగుణభగవత్సఙ్కల్పవశేనతత్రతత్రగన్తృత్వాద్వాయుః. అనేనజీవస్యఅణుపరిమాణత్వంపరమాత్మాధీనత్వంచసిధ్యతి. *వాగతిగన్ధనయోరితిధాతుః. నిలయనరహితత్వాత్క్వచిదపివ్యవస్థితత్వాభావాచ్చానిలం. అమృతం - మ్రియమాణేపిదేహేస్వయమమృతం. స్వరూపతోధర్మతశ్చావినాశీత్యర్థః. *అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా *నవిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిః- వినాశో యస్య - సఃఅనుచ్ఛిత్తిః. నిత్యఇత్యర్థః. అనుచ్ఛిత్తిర్ధర్మోయస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతిపునర్వ్రీహిః. నిత్యజ్ఞానవానితిభావః. ఆహుశ్చయామునాచార్యాః *తదేవంచిత్స్వభావస్యపుంసఃస్వాభావికీచితిః। తత్తత్పదార్థసంసర్గాత్తత్తద్విత్తిత్వమశ్నుతఇతి. ఇదమమృతత్వమపహతపాప్మత్వాదీనామప్యుపలక్షణం- పరిశుద్ధజీవవిషయేప్రజాపతివాక్యే *యఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతిపాఠాత్. అనిలమమృతమితిపదద్వయమపిపుల్లిఙ్గత్వేనవిపరిణేయం- వాయురితిపుల్లిఙ్గత్వేనోపక్రమాత్. అతః *వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమిత్యాదికంపరామృశ్యవాయ్వాదిశబ్దానాంభూతద్వితీయవిషయకత్వంనాశఙ్కనీయం- పూర్వాపరాభ్యామసఙ్గతేః. నాపివిశిష్టవృత్త్యావాయుగతపరమాత్మవిషయత్వమాశఙ్కనీయం-నశ్వరస్యదేహస్యఅనన్తరవచనేనతద్వ్యావృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వస్యైవన్యాయ్యత్వాత్. *క్షరంప్రధానమమృతాక్షరంహరః క్షరాత్మానావీశతేదేవఏకః - స్వభోగ్యతయాప్రధానంహరతీతిహరః. జీవఇత్యర్థః. *క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతంతువిద్యావిద్యావిద్యే

ఈశతేయస్తస్యేతి శ్వేతాశ్వతరీయే భోగ్యభోక్తృనియన్తౄణాంవివేచనే అమృతశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనోఽభిధానదర్శనాచ్చఅత్రాప్యమృతశబ్దో జీవాత్మపరఇత్యేవయుక్తం. ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదిత్యాది ప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయక్షేత్రస్యశరీరస్య మృతత్వమవశ్యమ్భావీత్యాహ (అథేదంభస్మాన్తంశరీరమితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాన్తరవివక్షయాఽత్రాథశబ్దః. జీవాత్మోత్క్రమణానన్తర్యార్థకో వా. యద్వా- కార్త్స్న్యపరః. స్మర్యతేచ *బ్రహ్మాదిషుప్రలీనేషునష్టేస్థావరజఙ్గమే। ఏకస్తిష్ఠతివిశ్వాత్మాసతునారాయణోఽవ్యయఇతి. భస్మ శబ్దోదాహాఖ్యసంస్కారపరః. సఖననాదేరప్యుపలక్షకః. అథవా - కళేబరంవిట్క్రిమిభస్మసంజ్ఞితమిత్యన్యత్రప్రసిద్ధక్రిమ్యన్తత్వాదేరుపలక్షకో భస్మాన్తశబ్దః. త్యాగేకృతే క్రవ్యాదభక్షితంశరీరంవిట్సంజ్ఞితంభవతి. ఖననేక్రిమిసంజ్ఞితం. దాహేభస్మసంజ్ఞితమితిభావః. ననుకేషుచిచ్ఛరీరేషు ప్రత్యక్షఏవవినాశోదృష్టః - అవినష్టేష్వప్యన్యేషుఅనుమానాద్వినాశిత్వంసునిశ్చితం- అన్యథాశ్రూయమాణతిరస్కారికంన ప్రయస్యేత - స్వయముమ శత్రుప్రయుక్తశస్త్రశరాదికంననివారయేత్. ఏవంసంప్రతిపన్నస్యభస్మాన్తతాదేరిహోపదేశేకింప్రయోజనమితిచేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశరీర యోరమృతత్వమృతత్వరూపవిరుద్ధధర్మప్రదర్శనేనభేదసమర్థనంతావదేకంప్రయోజనం. అపథ్యపరిహారరసాయనసేవాదిభిఃకింనిత్యత్వంసంభవేదితిస స్నేహపాకరణంద్వితీయం. స్వదేహేపివైరాగ్యజననంతృతీయం. వినాశహేతౌసత్యవశ్యంనశ్యతీతివత్ - భగవదుపాసనాదిభిరత్యన్తవినాశస్యాపిసంభ వనాద్యోతనంచతుర్థం. శీఘ్రంమోక్షోపాయేప్రవర్తితవ్యమితిత్వరాసంజననంపఞ్చమం. ఏవముక్తాన్యనుక్తానిచప్రయోజనాన్తరాణి ద్వితీయేఽ ధ్యాయతాత్పర్యచన్ద్రికాయాం ద్రష్టవ్యాని. ఏవం *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేతి క్రమేణచిదచిద్వివేకముక్త్వాప్రేరితారం,సర్వకృతంపరం పురుషంప్రణవేనోపాదత్తే (ఓమితి) యథాహమన్త్యాథర్వణాః *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణోమిత్యనేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీతే తి. ఉక్తంచయోగానుశాసనే *క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టఃపురుషవిశేషఈశ్వరస్స్వేషామపిగురుఃకాలేనానవచ్ఛేదాత్తస్యవాచకఃప్రణవఇ తి. ఆహచసర్వజ్ఞః *ఓమిత్యేవసదావిప్రాఃపఠతధ్యాతకేశవమితి. స్వయంచాగాయత [illegible]. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అథవా - శరీరమాత్మానంచవివిచ్యవివిక్తమాత్మానమకారవాచ్యేపరమపురుషేసమర్పయతి (ఓమితి) ప్రణవస్యాత్మస మర్పణపరత్వం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మా బ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేనవేద్ధవ్యంశరవత్తన్మయోభవేదిత్యాది ష ప్రసిద్ధం. అథక్రతురూపిణంభగవన్తంజ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖీకుర్వన్ తదనుగ్రహంయాచతే (క్రతోస్మర) క్రతో - [illegible] యాత్మక. యథాహ *అహంక్రతురహంయజ్ఞ ఇతి- యజ్ఞః- పఞ్చమహాయజ్ఞా ఇత్యర్థః. అథవా క్రతో- భక్తిస్వరూప. [illegible] కేపురుషోభవతితథేతః ప్రేత్యభవతిసక్రతుంకుర్వీత-ఏవం *క్రతురహమిత్యాదిషు క్రతుశబ్దస్యభక్తియోగస్థానేనివేశనం క్రతో ఇతిసమ్బోధనేనవివక్షితమితిభావః. స్మర- [illegible] షయీకురు. *స్నేహపూర్ణేనమనసాకింనస్మరసికేశవఇతివత్.ఉక్తంచభగవతా *స్థితేమనసీత్యారభ్య *తతస్తం మ్రియమాణం [illegible] భం। అహంస్మరామిమద్భక్తంనయామిపరమాంగతిమితి. అత్రస్మరాము- నయామీతిపదద్వయస్యక్రతోస్మర-అగ్నేనయఇతి [illegible] ప్రతివచనత్వావగమద్వారావరాహచరమశ్లోకద్వయంవాయురనిలమమృతమిత్యాదిమన్త్రస్యవివరణం [illegible] త్కృతంయత్కిఞ్చిదానుకూల్యమనుసంధాయకృతజ్ఞస్త్వంమాంరక్షఇతివా-ఏతావదస్తంత్వత్కృతమానుకూల్యం ప్రతిసంధాయ [illegible] ణంకుర్వితివాభావః. స్మరన్తిహి *జాయమానంహిపురుషమిత్యాది. ఉక్తార్థత్వాదతిశయాన్త్క్రితో [illegible]

అగ్నేనయసుపథారాయే అస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్।
యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ॥౧౮

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సమాప్తా.

శం.— పునరన్యేనమన్త్రేణమార్గంయాచతే- హేఅగ్నేనయ- గమయ. సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణం దక్షిణమా ర్గనివృత్త్యర్థం. నిర్విణ్ణోఽహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన- అతోయాచేత్వాం- పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయ రాయే - ధ నాయ. కర్మఫలభోగాయేత్యర్థః. అస్మాన్- యథోక్తధర్మఫలవిశిష్టాన్, విశ్వాని - సర్వాణి. హేదేవ. వయునాని- ప్రజ్ఞానాని. వి ద్వాన్- జానన్. కించ- యుయోధి- వియోజయ. వినాశయ. అస్మత్- అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలవఞ్చనాత్మకమేనః- పాపం. తతోవయం విశుద్ధాస్సన్తఇష్టంప్రాప్స్యామఇత్యభిప్రాయః. కింతువయమిదానీంతేనశక్నుమఃపరిచర్యాంకర్తుం. భూయిష్ఠాం- బహుతరాంతే - తుభ్యంనమఉ క్తిం- నమస్కారవచనంవిధేమ. తవనమస్కారేణపరిచరేమఇత్యర్థః.——— *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే *వినాశేనమృత్యుంతీ ర్త్వాసమ్భూత్యామృతమశ్నుతఇతిశ్రుత్వాకేచిత్సంశయంకుర్వన్తి - అతస్తన్నిర్ధారణార్థంసఙ్క్షేపతోవిచారణాంకరిష్యామః - తత్రతావత్ కింనిమిత్తః

సంశయ ఇతి. ఉచ్యతే- విద్యాశబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మవిద్యైవ కస్మాన్న గృహ్యతే - అమృతత్వంచ. ననూక్తాయాః పరమాత్మవిద్యాయాః కర్మణశ్చ విరోధాత్సముచ్చయానుపపత్తిః. సత్యం- విరోధస్తు నావగమ్యతే- విరోధావిరోధయోః శాస్త్రప్రమాణకత్వాత్. యథాఽవిద్యానుష్ఠానం విద్యోపాసనంచ శాస్త్రప్రమాణకం - తథా తద్విరోధాఽతద్విరోధావపి. యథా చ *న హింస్యాత్సర్వా భూతానీతి శాస్త్రాదవగతం పునః శాస్త్రేణైవ బాధ్యతే- అధ్వరే పశుం హింస్యాదితి - ఏవం విద్యాఽవిద్యయోరపి స్యాత్ విద్యాకర్మణోశ్చ సముచ్చయః. న- *దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి శ్రుతేః. *విద్యాం చావిద్యాం చ ఇతి వచనాదవిరోధ ఇతి చేన్న- హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్. విద్యాఽవిద్యావిరోధాఽవిరోధయోర్వికల్పాసంభవాదవిరోధ ఏవేతి చేన్న- సహసంభవానుపపత్తేః. క్రమేణ స్యాతామ్ విద్యావిద్యే ఇతి చేన్న- విద్యోత్పత్తౌ తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః. న హ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నం- తస్మిన్నేవాశ్రయే శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వేత్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిః. నాపి సంశయోఽజ్ఞానం వా. *యస్మిన్సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి శోకమోహాద్యసంభవశ్రుతేః. అవిద్యాఽసంభవాత్తదుపాదానస్య కర్మణోఽప్యనుపపత్తిమవోచామ. *అమృతమశ్నుత ఇత్యాపేక్షికమమృతం. విద్యాశబ్దేన పరమాత్మవిద్యాగ్రహణే *హిరణ్మయేనేత్యాదినా ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్. తస్మాద్యథాస్మాభిర్వ్యాఖ్యాత ఏవ మన్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే. ౧౧

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతః కృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణమ్

ఆ.— మన్త్రాన్పదశో వ్యాఖ్యాయ సఙ్క్షేపతో విచారమారభతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యాదినా) (అమృతత్వంచేతి) అమృతత్వంచ ముఖ్యమేవ కస్మాన్న గృహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విరోధావిరోధౌ శాస్త్రీయావేవ గ్రాహ్యౌ - న తర్కమాత్రేణేతి పరేణోక్తం. సిద్ధాన్తీ శాస్త్రసిద్ధ ఏవ విరోధ ఇత్యాహ (దూరమేత ఇతి) విషూచీ- నానాగతీ విద్యావిద్యే దూరం విపరీతే- అతిశయేన విరుద్ధే ఇత్యర్థః. (సహసమ్భవానుపపత్తేరితి) కాఽనుపపత్తిః. కారకే విరోధశ్రవణాత్. తద్గతవిద్యావిద్యయోర్విరోధోఽస్తి - ఇహ త్వవిరోధశ్రవణాత్ అవిరోధాభ్యనుజ్ఞేతి న వాచ్యం- విరోధావిరోధయోః సిద్ధత్వేన వికల్పాసంభవాత్. ఉదితానుదితహోమయోస్తు పురుషతన్త్రత్వాదుక్తో వికల్ప ఇత్యుక్తం. తర్హ్యవిరోధ ఏవాస్తు - సముచ్చయవిధిబలాదితి చేన్న- ముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోః కిన్తు విద్యావిద్యయోరేవ సహసంభవానుపపత్తేస్సముచ్చయవిధిరసిద్ధః. సిద్ధే సముచ్చయవిధౌ తద్బలాదవిరోధసిద్ధిః- అవిరోధావగమాచ్చ సముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః స్యాదిత్యర్థః. సహసంభవానుపపత్తావపి క్రమేణైకాశ్రయే విద్యావిద్యే స్యాతామితి చేత్. యది పూర్వమవిద్యా- పశ్చాత్తు విద్యేతి క్రమః- తర్హి ఇష్యత ఏవ. యది పశ్చాత్తర్హ్యసంభవ ఇత్యాహ (న విద్యోత్పత్తావితి) పూర్వసిద్ధాయా అవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వాత్, తదన్యస్యాశ్చోత్పత్తౌ కారణాసంభవాత్, న్యూనాభావేన భ్రమసంశయాగ్రహణానాముపి విదుషోఽనుపపత్తేరిత్యర్థః. విద్యోత్పత్తౌ మాఽభూదవిద్యా- కామం కర్మ తు భవిష్యతి- విదుషోఽపి వ్యాఖ్యానభిక్షాటనాదిదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యాసంభవాదితి) చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానం హి కర్మ జ్ఞానేన సహ తదపసముచ్చిచీషితం. బ్రహ్మాత్మైకత్వం నాశ్రౌదనుభవతో న చోదనాసమ్భవతి- కామాభావాత్. కామినో హి సర్వాశ్చోదనాః- *అకామతః క్రియాః కాశ్చిద్దృశ్యన్తే నేహ కస్యచిత్ । యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్. విద్వచ్ఛరీరస్థితిస్తు విద్యాలేశాశ్రయా. కర్మశేషనిమిత్తం తు విదుషో భిక్షాటనాదిన కర్మ- చోదనాఽభావాత్. కిం తు యావత్ప్రాణశరీరసంయోగభావి తత్కర్మాభాసం. తచ్చ విద్యా న స్వాగలం మన్యతే- కర్మాభ్యాసోపాదానావిద్యాయా అసంభవాత్, నైవ కించిత్కరోమీతి ప్రత్యయాచ్చేతి భావః. యదుక్తమమృతశబ్దేన ముఖ్యమేవామృతత్వం కిం న గృహ్యతే, విద్యాశబ్దేన చ పరమాత్మవిద్యేతి - తత్రాహ (అమృతమితి) ముఖ్యామృతత్వగ్రహణే హిరణ్మయాదిమన్త్రేణ ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్- *న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతేః. తతో ముఖ్యార్థబాధాన్గౌణార్థగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. యస్మాదర్థాన్తరం న సఙ్గచ్ఛతే తస్మాదిత్యుపసంహారః.

ఈశాప్రభృతిభాష్యస్య శఙ్కరస్య పరాత్మనః । మన్త్రోపకృతిసిద్ధ్యర్థం ప్రణీతం టిప్పణం స్ఫుటం॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

కూ.— పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవన్తం ప్రతీష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తించ ప్రార్థయతే (అగ్నే నయేతి) బృహదారణ్యకే చ సప్తమాధ్యాయే *యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమిత్యాదినా అర్చిరాదికం పన్థానముపదిశ్య పశ్చాదధ్యాయావసానే *హిరణ్మయేన పాత్రేణేత్యాద్యా ఏతే చత్వారో మన్త్రాః క్రమేణ పఠితాః. అగ్నే - అగ్నిశరీరక. *యస్యాగ్నిః శరీరమిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణం. యద్వా- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి న్యాయేన అగ్రం నయతీత్యగ్నిః. అగ్రనయనాదిగుణయుక్త. నయ - ప్రవర్తయేత్యర్థః. సుపథా- శోభనేన మార్గేణ. ప్రతిషేధస్య

ర్మరహితేన(యాజనాధ్యాపనాద్యపాయే)నేతియావత్. రాయే- విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్శనానుగుణాయధనాయేత్యర్థః. అథవా - *ఆతస్కర గ్రాహ్యమిదమరాజకవశంవదం । అదాయాదవిభాగార్హంధనమాదాయసుస్థిరం॥ *అనన్తంబతమేవిత్తమిత్యాదిషూక్తమలౌకికధనమిహవివక్షితం- విద్యాప్రకరణానుగుణ్యాత్. ఏకఏవమన్త్రః ప్రకరణాదిభిఃవిశేషితఃతత్తదనుగుణమర్థంబోధయతీతిసమ్యఙ్న్యాయవిద ఇత్యాచార్యాః. యద్వా- అగ్నేనయ- ప్రాపయేత్యర్థః. సుపథా- అర్చిరాదిపథేన. బృహదారణ్యకపాఠేఽర్చిరాదిపథస్యబుద్ధిస్థత్వాత్. *అర్చిరహస్సితపక్షోత్తరగయనాబ్దమరుదర్కేన్దూన్। అపివైద్యుతవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహు రిత్యభియుక్తసంగృహీతేనమార్గేణేతిభావః. అర్చిరాదిమార్గవివక్షాప్యాచార్యాభిప్రేతైవ- రాయేఇత్యత్ర బ్రహ్మణఃప్రాప్యత్వోపవర్ణనాత్. బ్రహ్మైవహిసుస్థిరమనన్తమలౌకికంచధనం. అతఏవతత్రతత్రైవముచ్యతే *ధనంమదీయంతవపాదపఙ్కజం *యోనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహతః *పరీశ్వరద్వారబహిర్వితర్దికాదురాసికాయైరచితోయమఞ్జలిః। యదఞ్జనాభంనిరపాయమస్తిమేధనఞ్జయస్యన్దనభూషణంధనం * నమేపిత్రార్జితంద్రవ్యంనమయాకించిదార్జితం । అస్తిమేహస్తిశైలాగ్రేవస్తుపైతామహంధనమితి. అత్రచైవంశాఙ్కరంవ్యాఖ్యానం *సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణందక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం. విషణ్ణోహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన. అతోయాచేత్వాంపునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయేతీతి. రాయే - హిరణ్యనిధిసరూపాయపురుషాయ. త్వత్ప్రాప్తయేఇతిభావః. అస్మాన్ - అనన్యప్రయోజనాననన్యగతీంశ్చేత్యర్థః. నకేవలంమాం - అపిత్వనుబన్ధిజనానపీతిబహువచనస్యాభిప్రాయః. దేవ- అన్యవపేక్షితప్రదానానుగుణవిచిత్రజగత్సృష్టిస్థితిసంహారాన్తఃప్రవేశనియమనస్వాశ్రితవిమోచనాదిరూపవిలక్షణక్రీడాయుక్త. * యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వంయోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మై। తంహదేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశంముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రేపిదేవశబ్దస్యైవమేవాభిప్రాయః. వయునశబ్దోజ్ఞానవాచీ. *మాయా-వయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకోక్తేః. అత్రతుతద్విషయాజ్ఞాతవ్యోపాయపరః. విశ్వాని వయునాని-సర్వానపితత్తదధికారానుగుణచతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్యథావత్త్వంస్వమవిదఃపురస్సరమస్నైతుమర్హసీతిభావః. యోబ్రహ్మా వేదాంశ్చ ప్రహిణోతితస్మాఇతిమన్త్రపదానామప్యేతదేవహృదయం. *ముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రగతముముక్షుపదంవివృణ్వన్నాహ (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనఇతి) * హ్వృకౌటిల్యే. జుహురాణం- కుటిలం. బన్ధనాత్మకమిత్యర్థః. యద్వా - అచిన్త్యప్రకారకౌటిల్యవదయథాబాధమనమితిభావః. అనేనవిశేషణేనఅతీతప్రకారకవేగోద్యోత్యతే. ఏనః-అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపంత్వదుపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకమిత్యర్థః. త్వత్ప్రాప్తిప్రతిబన్ధకమితివా. ఏనఇత్యేకవచనంజాత్యభిప్రాయకం. వస్తుతస్తుకియదిదంనివర్త్యమేనః- నివర్తకానురూపంహినభవతి. నహిసర్వశక్తేస్తవేదమనురూపంలక్ష్యం. నాపినమఉక్తేః - భూయిష్ఠాం, ఇత్యేకవచనస్యాభిప్రాయః. అస్మత్- అస్మత్తః. యుయోధి-పృథక్కురు. వినాశయేతి భావః. యద్వా- పృథక్కురు. ఏతావదేవయాచేత్వాంజుహురాణమేనోఽస్మత్తః ప్రథమంవియోజయేతి. తత్పశ్చాద్యథామనోరథం వినాశయసి చేద్వినాశయ- పురుషాన్తరేసఙ్క్రమయసిచేత్సఙ్క్రమయ - నాస్తితత్రాస్మాకంనిర్బన్ధఇతిభావః. భూయిష్ఠాం - అనన్యగతిత్వాదిగుణరాశిగర్భతయా భూయసీంనమఉక్తిం. తే- అవాప్తసమస్తకామతయానిరుపాధికసర్వస్వామితయాచనమఉక్తయ్యసిరవేక్షమాయతే. విధేమ- విదధ్మహే. వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః బహుశమనుశిష్టః. నమఉక్తైరనువృత్తింవానాథంప్రతినాథయతే - *నమఇత్యేవవాదినఇతిహియుక్తానామపిలక్షణంమోక్షధర్మశాస్త్రే. మానససాయికయోర్నమసోరథావేపినమఉక్తిమాత్రేణత్వంప్రసన్నోభవితుమర్హసీత్యుక్తిశబ్దాభిప్రాయః. హేఅగ్నే దేవవిశ్వానివయునానివిద్వాన్ త్వంజుహురాణమేనోఽస్మత్తోయుయోధి - సుపథాఽస్మాన్రాయేనయ - వయంతేభూయిష్ఠాంనమఉక్తింవిధేమేత్యన్వయః. ఇత్యాద్యాఖిలవ్యాఖ్యాతుస్తానమఉక్తింవిధేమేత్యర్థః. నమఇత్యేవవాదినోభవామేతిభావః. ౧౮

కూ.— ఏవమస్మిన్ననువాకేఆదితోమన్త్రాష్టకస్య చేతనాచేతనరూపమపరతత్త్వద్వయం, కర్మయోగజ్ఞానయోగరూపంవ్యవహితోపాయద్వయం, చ ప్రధానప్రతిపాద్యం. ఉపరితనాష్టకస్యతుపరతత్త్వపరమపురుషవిషయకంభక్తియోగరూపంసాక్షాత్సాధనం. అవశిష్టమన్త్రద్వయస్యసర్వఫలసాధనంప్రపదనంప్రధానప్రతిపాద్యం. ఏవంచశ్రీభగవద్గీతాధ్యాయేషుప్రథమషట్కంప్రథమాష్టకస్యోపబృంహణం. ద్వితీయషట్కంద్వితీయాష్టకస్య. తృతీయషట్కమవశిష్టమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణం. తృతీయషట్కంహిప్రథమమధ్యమషట్కవ్యాఖ్యాతముక్తిసాధనోపాయపురుషార్థవిశదీకరణపూర్వకంశరణాగతివిధిప్రధానం. తత్రచరమశ్లోకస్యపూర్వార్ధంవాయురనిలమమృతమితిమన్త్రానుష్ఠానవిధాయకం ఉత్తరార్ధంతుయుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనఇతిప్రార్థయమానానాంప్రార్థనాపూరణసఙ్కల్పపూర్వకంశోకప్రతిక్షేపకమితిచరమశ్లోకస్యమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణమేవేతిసిద్ధం. ఏవంపరతత్త్వతద్విభూతియోగతదుపాసనతత్ప్రపదనతత్ఫలవిశేషాః సంగృహ్యసంహితేయంసమాప్యతే.

వేదాన్తగురుపాదాబ్జధ్యాననిర్మలచేతసా । వాజివేదాన్తసారార్థః శ్రీవత్సాఙ్కేనదర్శితః॥

యదిహరహస్యంవివృతంయద్వాన్యూనంవచోఽధికంయచ్చ। కృపయాతదిదంసర్వందేవఃక్షమతాంతథామహాంస్తోపి॥

ఇతి శ్రీమత్సర్వతన్త్రోభయవేదాన్తాచార్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీవత్సాఙ్కశ్రీమన్నారాయణమునీన్ద్రస్యకృతిషు ఈశావాస్యప్రకాశికాసంపూర్ణా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణేనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కేనోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.— కేనేషిత మిత్యాద్యోపనిషత్పరబ్రహ్మవిషయావక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యారమ్భః. ప్రాగేతస్మాత్కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని, సమస్తకర్మాశ్రయభూతస్యచ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని, కర్మాఙ్గసామవిషయాణి, చ. అనన్తరంచ గాయత్రసామవిషయదర్శనం వంశాన్తముక్తంకార్యం,. సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మచజ్ఞానంచసమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్యముముక్షోః సత్త్వశుద్ధ్యర్థంభవతి. సకామస్యతుజ్ఞానరహితస్య కేవలాని శ్రౌతానిస్మార్తానిచ కర్మాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయేపునరావృత్తయేచభవన్తి. స్వాభావిక్యాత్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాదిస్థావరాన్తా అధోగతిస్స్యాత్- * అథైతయోః పథోర్నకతరేణచతానీమానిక్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతానిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయంస్థానమితిశ్రుతేః, * ప్రజాహతిస్రోఽత్యాయమీయురితి మన్త్రవర్ణాత్,. విశుద్ధసత్త్వస్యతు నిష్కామస్యైవ బాహ్యాదనిత్యాత్సాధ్యసాధన సంబన్ధాదిహకృతాత్పూర్వకృతాద్వా సంస్కారవిశేషోద్భవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసా ప్రవర్తతే. తదేతద్వస్తుప్రశ్నప్రతివచనలక్షణయా శ్రుత్యాప్రదర్శ్యతే (కేనేషితమిత్యాద్యయా) కాఠకేచోక్తం * పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్ | కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్త చక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది, * పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన | తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమిత్యాద్యాథర్వణే, చ. ఏవంహివిరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయం విజ్ఞానంశ్రోతుంమన్తుంవిజ్ఞాతుంచసామర్థ్యముపపద్యతే - నాన్యథా. ఏతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణమశేషతోనివర్తతే -. * తత్రకోమోహఃకశ్శోకః ఏకత్వమనుపశ్యతఇతిమన్త్రవర్ణాత్, * తరతిశోకమాత్మవిత్ * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తేసర్వసంశయాః| క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టేపరావరఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. కర్మసహితాదపిజ్ఞానాదేతత్సిధ్యతీతిచేన్న- వాజసనేయకేతస్యాన్యకారణత్వవచనాత్. * జాయామేస్యాదితి ప్రస్తుత్య * పుత్రేణాఽయంలోకోజయ్యోనాన్యేనకర్మణాకర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇత్యాత్మనోఽన్యస్యలోకత్రయస్యకారణత్వముక్తంవాజసనేయకే. తత్రైవచపారివ్రాజ్యవిధానేహేతురుక్తః* కింప్రజయాకరిష్యామోయేషాంనోఽయమాత్మాఽయంలోకఇతి. తత్రాయంహేత్వర్థః - ప్రజాకర్మతత్సంయుక్తవిద్యాభిర్మనుష్యపితృదేవలోకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తికారణైఃకింకరిష్యామః. నచాస్మాకంలోకత్రయమనిత్యంసాధనసాధ్యమిష్టం- యేషామస్మాకంస్వాభావికోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోనవర్ధతేకర్మణానోకనీయాన్ నిత్యశ్చలోకఇష్టః. సచనిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకస్సర్వైషణాసన్న్యాసఏవకర్తవ్యఇతి. కర్మసహభావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. నహ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేనకర్మణా ప్రత్యస్తమితసర్వభేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముపపద్యతే - వస్తుప్రాధాన్యేసత్యపురుషతన్త్రత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. తస్మాద్దృష్టాదృష్టేభ్యోబాహ్యసాధనసాధ్యేభ్యోవిరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేయంకేనేషితమిత్యాదిశ్రుత్యాప్రదర్శ్యతే. శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేణకథనంతుసూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్సుఖప్రతిపత్తికారణంభవతి, కేవలతర్కాగమ్యత్వం చదర్శితంభవతి,.

యచ్ఛ్రోత్రాదేరధిష్ఠానంచక్షుర్వాగాద్యగోచరం | స్వతోఽధ్యక్షంపరంబ్రహ్మనిత్యముక్తంభజామితత్ ||

ఆ.— కేనేషితమిత్యాదికాంతలవకారశాఖోపనిషదంవ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారోఽహంప్రత్యయగోచరస్యాత్మనఃసంసారిత్వాత్, అసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసమ్భవాన్, నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహఙ్కారసాక్షిణఃసంసారిత్వప్రాగుక్తప్రమాణావిషయత్వాద్బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనేవిరోధాసమ్భవాత్సవిషయత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వంప్రతిజానీతే (కేనేషితమిత్యాద్యేతి) కస్తర్హినవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయ్యాసహానియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యఃసమ్బన్ధఇత్యాశఙ్క్యహేతుహేతుమద్భావలక్షణసమ్బన్ధందర్శయితుం వృత్తమనువదతి (ప్రాగేతస్మాదిత్యాదినా) కర్మాఙ్గసామ- పాఞ్చభక్తికంసాప్తభక్తికంచ. తద్విషయాణ్యుపాసనానిపృథివ్యాదిదృష్ట్యోక్తాని. ప్రాణదృష్ట్యాగాయత్రసామోపాసనంచ. శిష్యాచార్యసన్తానావిచ్ఛేదోవంశః. తదవసానేనగ్రన్థేన. కార్యరూపమేవవస్తూక్తంచేత్ - తర్హిప్రాణాద్య

పాసనసహితస్యకర్మణఃసంసారఫలత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగాత్కథంహేతుహేతుమద్భావఃసమ్బన్ధోవిధిత్సిత ఇత్యాశఙ్క్యనిత్యకర్మణాంతావజ్జ్ఞానోపయోగిత్వంకథయతి (సర్వమేతదితి) కామ్యానాంప్రతిషిద్ధానాంచఫలంతత్రదోషదర్శనేనవైరాగ్యార్థమితికథయతి (సకామస్యత్వితి) ఏతయోఃపథోః- జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యేకేనాపిమార్గేణయే - నప్రవృత్తాః- తే- ప్రతిషిద్ధానుయిష్ఠాన ఇత్యర్థః. (జాయస్వమ్రియస్వేతి) పునఃపునర్జాయన్తేమ్రియన్తేచేత్యర్థః. తిస్రఃప్రజాః- స్వేదజాణ్డజోద్భిజ్జలక్షణాః. పితృయానదేవయానలక్షణమార్గగమనద్వయమతీత్యకష్టామేవగతిమాయు-ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ఏవంకర్మఫలముక్త్వాతతోవిరక్తస్యవిశుద్ధసత్త్వస్యబ్రహ్మజ్ఞానేఽధికారఇతిదర్శయన్ హేతుహేతుమద్భావమాహ (విశుద్ధసత్త్వస్యత్వితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాద్విరక్తస్యేతిసమ్బన్ధః. తత్రనిమిత్తస్యాదృష్టస్యానియతత్వమాహ (ఇహకృతాదితి) కర్మఫలాద్విరక్తస్యబ్రహ్మజిజ్ఞాసాభవతీత్యత్రసంవాదమాహ (కాఠకేచేతి) (ఆవృత్తచక్షురితి) సాధ్యసాధనభావాదుపరతకరణగ్రామః. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వంచాహ (ఏవంహీతి) (నాన్యథేతి) అవిరక్తస్యబహిర్విషయాసక్తచేతసఆత్మజిజ్ఞాసైవానుపపన్నా. కథంజ్ఞాతాపినఫలావసానాస్యాత్- శూద్రయాగాదివదిత్యర్థః. యద్యప్యేవముపనిషదఃకర్మకాణ్డసమ్బన్ధోఽస్తి - తథాప్యుపనిషజ్జన్యజ్ఞానస్యనిష్ప్రయోజనత్వాన్నోపనిషదోవ్యాఖ్యారమ్భఃసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్మాచ్చేతి) సముచ్చయవాదినోఽభిప్రాయంశఙ్కతే (కర్మసహితాదపీతి) ఏకాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్మజ్ఞానకాణ్డయోరేకంఫలంవాచ్యం - తత్రకర్మసముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్సనిదానసంసారనివృత్తిలక్షణంఫలంసిధ్యతీతినకర్మసువిరక్తస్యోపనిషదారమ్భఇత్యర్థః. అధ్యయనవిధిపరిగ్రహమాత్రేణకర్మకాణ్డస్యనమోక్షఫలత్వంకల్పయితుంశక్యం - ఫలాన్తరావగమవిరోధాదిత్యాహ (వాజసనేయకఇతి) కించయదిశ్రుతేఃకర్మసముచ్చితంజ్ఞానంవిధిత్సితంస్యాత్ - తదాసారిప్రాజ్యంనోపదిశ్యేతశ్రుత్యాహేత్వభిధానేన. తతోనసముచ్చయఃశ్రుత్యర్థఇత్యాహ (తత్రైవచేతి) ప్రజాశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వమాదాయహేత్వర్థమాహ (తత్రాయమితి) కింకరిష్యామః - నకిమపి. ఆత్మకామత్వాదేవేతిశేషః. తత్ఫలంభుక్త్వాక్రమేణమోక్షసమ్భవాత్కిమితిప్రజాదిష్వనాదరఇత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) ఇష్టాప్యయమాత్మలోకః. కర్మణావినానలభ్యతే - ఫలత్వాన్మోక్షస్య. అన్యథాస్వభావముక్తత్వేబన్ధమోక్షావస్థయోరవిశేషాపాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) కర్మమోక్షేకార్యస్యైత్వాద్యాదేరసమ్భవాత్సమ్యగ్జ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యాఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్నకర్మకార్యోమోక్షఇత్యర్థః. బ్రహ్మజ్ఞానస్యానుభవావసానాసిద్ధౌపరోక్షనిశ్చయపూర్వకఃసన్న్యాసఃకర్తవ్యః. సిద్ధేచానుభవావసానేబ్రహ్మాత్మజ్ఞానేస్వభావప్రాప్తఃసన్న్యాసఇతిద్రష్టవ్యః. ఇతశ్చనకర్మబ్రహ్మాత్మతానిశ్చయసముచ్చయశ్శాస్త్రార్థఇత్యాహ (కర్మసహభావిత్వేతి) ననుకర్మవద్బ్రహ్మజ్ఞానస్యవిహితోఽనుష్ఠేయత్వాత్, తస్యచవినియోజ్యాదిభేదాపేక్షిత్వాత్కథంసర్వభేదదర్శనంప్రత్యస్తముచ్యతేబ్రహ్మజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తుప్రాధాన్యేసతీతి) విజ్ఞానస్యప్రయత్నభావాద్యోహివిధివిషయఉచ్యతే- జ్ఞానంనతథేతితద్విధేరసిద్ధిరిత్యర్థః. యస్మాత్ప్రత్యగాత్మనోబ్రహ్మతానిశ్చయస్యపరోక్షస్యాపరోక్షస్యవాకర్మణాసముచ్చయోనప్రామాణికః- తస్మాదిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనరూపేణప్రతిపాదనస్యతాత్పర్యమాహ (శిష్యాచార్యేతి)

హరిః ఓం॥ కేనేషితంపతతిప్రేషితంమనః కేనప్రాణఃప్రథమఃప్రైతియుక్తః।
కేనేషితాంవాచమిమాంవదన్తిచక్షుశ్శ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తి॥౧

శం.— *నైషాతర్కేణమతిరాపనేయేతి శ్రుతేశ్చ *ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితి *తద్విద్ధిప్రణిపాతేనేత్యాదిశ్రుతిస్మృతినియమాచ్చకశ్చిద్గురుంబ్రహ్మనిష్ఠంవిధివదుపేత్యప్రత్యగాత్మవిషయాదన్యత్రశరణమపశ్యన్నభయంనిత్యంశివమచలమిచ్ఛన్పప్రచ్ఛేతికల్ప్యతే (కేనేషితమిత్యాది) కేనేషితమితి- కేన- కర్త్రాఈషితం- ఇష్టం. అభిప్రేతంసన్మనఃపతతి - స్వవిషయంప్రతిగచ్ఛతీతిసంబధ్యతే. ఈషేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్యగత్యర్థస్యచేహాసమ్భవాదిచ్ఛార్థస్యైవైతద్రూపమితిగమ్యతే. ఈషితమితీట్ప్రయోగస్తుఛాన్దసః. తస్యైవప్రపూర్వస్యనియోగార్థేప్రేషితమిత్యేతత్. తత్రప్రేషితమిత్యేవోక్తేప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాఙ్క్షాస్యాత్- కేనప్రేషయితృవిశేషేణ- కీదృశంవాప్రేషణమితి. ఈషితమితితువిశేషణేసతితదుభయంనివర్తతే - కస్యేచ్ఛామాత్రేణప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాత్. యద్యేషోఽర్థోఽభిప్రేతఃస్యాత్ - కేనేషితమిత్యేతావతైవసిద్ధత్వాత్ప్రేషితమితినవక్తవ్యం. అపిచ- శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యంయుక్తమితీచ్ఛయాకర్మణావాచావా యత్రప్రేషితమిత్యర్థవిశేషోఽవగన్తుంయుక్తః. న- ప్రశ్నసామర్థ్యాత్. దేహాదిసఙ్ఘాతాదనిత్యాత్కర్మకార్యాద్విరక్తోఽతోఽన్యత్కూటస్థంనిత్యంవస్తుబుభుత్సమానఃపృచ్ఛతీతిసామర్థ్యాదుపపద్యతే- ఇతరథేచ్ఛావాక్కర్మభిర్దేహాదిసఙ్ఘాతస్యప్రేరయితృత్వంప్రసిద్ధమితిప్రశ్నోఽనర్థకఃస్యాత్. ఏవమపిప్రేషితశబ్దస్యార్థోనప్రదర్శితఏవ. న - సంశయవతోఽయంప్రశ్నఇతిప్రేషితశబ్దస్యార్థవిశేషఉపపద్యతే. కిమయథాప్రసిద్ధమేవకార్యకారణసఙ్ఘాతస్యప్రేషయితృత్వం- కింవాసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్యస్వతన్త్రస్యేచ్ఛామాత్రేణైవమనఆదిప్రేషయితృత్వమిత్యస్యాస్తిత్వప్రదర్శనార్థం కేనేషితంపతతిప్రేషితంమనఇతివిశేషణద్వయముపపద్యతే. ననుస్వతన్త్రంమనఃస్వవిషయేస్వయంపతతీతిప్రసిద్ధం-తత్రకథంప్రశ్నఉపపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- యదిస్వతన్త్రంమనఃప్రవృత్తినివృత్తివిషయేస్యాత్ - తర్హిసర్వస్యానిష్టచిన్తనంనస్యాత్. అనర్థంచజానన్సఙ్కల్పయతి, అభ్యుగ్రదుఃఖేచకార్యేవార్యమాణమపిప్రవర్తతఏవమనః,- తస్మాద్యుక్తఏవకేనేషితమిత్యాదిప్రశ్నః. కేనప్రాణోయుక్తః - నియుక్తః. ప్రేరితస్సన్ప్రైతి

తి- గచ్ఛతిస్వవ్యాపారం ప్రతి. ప్రథమఇతి ప్రాణవిశేషణంస్యాత్ - తత్పూర్వకత్వాత్సర్వేన్ద్రియవృత్తీనాం. కేనేషితాంవాచమిమాం - శబ్దలక్షణాంవదన్తిలౌకికాః. తథా చక్షుశ్శ్రోత్రంచ స్వేస్వేవిషయే కఉదేవః- ద్యోతనవాన్ యునక్తి- యుఙ్క్తే. ప్రేరయతి. ౧

అ.— అపనీయా- ప్రాపణీయా.హన్తవ్యావానభవతీత్యర్థః. సాధిష్ఠం-శోభనతమంఫలం ప్రాపయతీత్యర్థః. *ఈషఆభీక్ష్ణ్యేగతౌ చేతి ధాత్వన్తరసమ్భవేకథమిచ్ఛార్థస్యైవవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈషేరితి) ఆభీక్ష్ణ్యం- పౌనఃపున్యం. తద్విషయతాయాఃగతివిషయతాయావా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్మనఃప్రవర్తకవిశేషస్యైవబుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః. ఇట్ప్రయోగేసతిగుణేనభవితవ్యం. తదాఏషితవ్యమితిస్యాత్. తదభావాచ్ఛాన్దసత్వాభిధానం-నతుధాతోరనిట్త్వాత్. అనుబన్ధస్యవికల్పవిధానాదన్వేషితమన్విష్టంచేతివైకల్పికప్రయోగదర్శనాదితి. ఈషితం ప్రేషితమితి పదద్వయస్యార్థవత్త్వమాహ (తత్రప్రేషితమిత్యాదినా) (ఇచ్ఛామాత్రేణేతి) ప్రయత్నమన్తరేణసన్నిధిమాత్రేణేతివ్యాఖ్యాతం. నైదంవ్యాఖ్యానమపిశోభతే- అపర్యాయశబ్దభేదస్యార్థభేదావ్యభిచారాదిత్యాహ (అపిచేతి) ఇచ్ఛుకర్మోయపర్థవిశేషోనఘటతే- సఙ్ఘాతస్యైవేచ్ఛాదిభిఃప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్నానుపపత్తిప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నప్రశ్నేతి) మనసఃస్వాతన్త్ర్యే స్వవ్యతిరిక్తప్రవర్తకసమ్భావనాఽభావాత్ప్రశ్నోనఘటతఇత్యాశఙ్క్యసమాధత్తే (ననుస్వతన్త్రమిత్యాదినా) (అత్యుగ్రదుఃఖేచేతి) అద్యతనీనదుఃఖేష్యతాదికార్యే. ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతాం॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాంతలవకారోపనిషదఃకరవాణ్యహం॥

రం.— పరమాత్మస్వరూపం ప్రశ్నప్రతివచనరూపప్రకారేణ ప్రకాశయితుం ప్రస్తౌతి (కేనేషితంపతతీతి) మనః కేనవా ప్రేషితం- ప్రేరితంసత్స్వవిషయే ప్రవర్తతఇతిభావః. ఇషితం - ఇష్టం. మతం. ప్రాణానాంమధ్యే ప్రథమః ప్రాణః - ముఖ్యః ప్రాణఃకేన ప్రేరితస్సన్ స్వప్రకర్షేణసఞ్చరతి. తథా కేనవా ప్రేషితామిమాంవాచం- వాగిన్ద్రియమవలమ్బ్యవ్యవహరన్తిలోకాః. తథా - చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చకఉ ప్రేరకః. అచేతనానామేషాంచేతనాప్రేరితానాంకార్యకరత్వాసమ్భవాదితిగురుముపేత్యశిష్యఃపప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శ్రోత్రస్యశ్రోత్రంమనసోమనోయ ద్వాచోహవాచంసఉప్రాణస్యప్రాణః।
చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్యధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తి॥ ౨

శం.— ఏవంపృష్టవతేయోగ్యాయాహగురుః. శృణుత్వంయత్పృచ్ఛసి -మనఆదికరణజాతస్యకోదేవః స్వవిషయం ప్రతి ప్రేరయితా- కథంవా ప్రేరయతీతి. (శ్రోత్రస్యశ్రోత్రం) శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం. శబ్దస్య శ్రవణం ప్రతికరణంశబ్దాభివ్యఞ్జకం శ్రోత్రమిన్ద్రియం. తస్యశ్రోత్రంసః- యస్త్వయాపృష్టశ్చక్షుశ్శ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తీతి. అసావేవంవిశిష్టః శ్రోత్రాదీనినియుఙ్క్తఇతివక్తవ్యేనన్వేతదనురూపం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమితి. నైషదోషః - తస్యాన్యథావిశేషానవగమాత్. యదిహిశ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరిక్తేనస్వవ్యాపారేణవిశిష్టః శ్రోత్రాదినియోక్తాఽవగమ్యేతదాత్రాదిప్రయోక్తృవత్ - తదిదమననురూపం ప్రతివచనంస్యాత్. నత్విహ శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తాస్వవ్యాపారవిశిష్టోలవిత్రాదివదధిగమ్యతే- శ్రోత్రాదీనామేవతుసంహతానాంవ్యాపారేణాలోచనసఙ్కల్పాధ్యవసాయలక్షణేనఫలావసానలిఙ్గేనావగమ్యతే- అస్తిహి శ్రోత్రాదిభిరసంహతః - యత్ప్రయోజనప్రయుక్తః శ్రోత్రాదికలాపోగృహాదివదితి. సంహతానాంపరార్థత్వాదవగమ్యతే శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా- తస్మాదనురూపమేవేదం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదికం. కఃపునరత్రపదార్థః శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదేః-నహ్యత్రశ్రోత్రస్యశ్రోత్రాన్తరేణార్థః- యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరేణ. నైషదోషః. అయమత్రపదార్థః- శ్రోత్రంతావత్స్వవిషయవ్యఞ్జనసమర్థందృష్టం. తచ్చస్వవిషయవ్యఞ్జనసామర్థ్యం శ్రోత్రస్యచైతన్యేహ్యాత్మజ్యోతిషినిత్యేఽసంహతేసర్వాన్తరేసతిభవతి- నాసతీతి. అతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే. తథాచశ్రుత్యన్తరాణి *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తే *తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి *యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇత్యాదీని. *యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం * క్షేత్రంక్షేత్రీతథాకృత్స్నంప్రకాశయతిభారతేత్యాదిగీతాసు. కాఠకేచ * నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామితి. శ్రోత్రాద్యేవసర్వస్యాత్మభూతంచేతనమితిప్రసిద్ధం- తదిహనివర్త్యతే. అస్తికిమపివిద్వద్బుద్ధిగమ్యంసర్వాన్తరతమం కూటస్థమజరమమృతమభయమజం శ్రోత్రాదేరపిశ్రోత్రాది- తత్సామర్థ్యనిమిత్తమితి ప్రతివచనం. శబ్దార్థశ్చోపపద్యతఏవ. తథామనసః - అన్తఃకరణస్య మనః. నహ్యన్తఃకరణమన్తరేణచైతన్యజ్యోతిషాదీపితంస్వవిషయసఙ్కల్పాధ్యవసాయాదిసమర్థంస్యాత్ - తస్మాన్మనసోపిమనఇతి. ఇహబుద్ధిమనసీఏకీకృత్యనిర్దేశోమనసఇతి. (యద్వాచోహవాచం) యచ్ఛబ్దోయస్మాదర్థే. శ్రోత్రాదిభిఃసర్వైస్సమ్బధ్యతే- యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్యశ్రోత్రం - యస్మాన్మనసోమనఇత్యేవం. వాచోహవాచమితిద్వితీయాప్రథమాత్వేనవిపరిణమ్యతే - ప్రాణస్యప్రాణఇతిదర్శనాత్. వాచోహవాచమిత్యేతదనురోధేన ప్రాణస్యప్రాణమితికస్మాద్ద్వితీయైవనక్రియతే. న - బహూనామనురోధస్యయుక్తత్వాత్. వాచమిత్యస్యవాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం - సఉ ప్రాణ

స్య ప్రాణ ఇతి శబ్దద్వయానురోధేన. ఏవం హి బహూనామనురోధో యుక్తః కృతః స్యాత్. పృష్టం చ వస్తు ప్రథమమేవ నిర్దేష్టుం యుక్తం. స యస్త్వయా పృష్టః ప్రాణస్య- ప్రాణాఖ్యవృత్తివిశేషస్య ప్రాణః. తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణనసామర్థ్యం. నహ్యాత్మనానధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపద్యతే- *కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ *ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ఇహాపి చ వక్ష్యతే *యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి. శ్రోత్రాదీన్ద్రియప్రస్తావే ఘ్రాణస్యైవ ప్రాణస్య న యుక్తం గ్రహణం. సత్యమేవం - ప్రాణగ్రహణేనైవ తు ఘ్రాణస్య గ్రహణం కృతమేవ మన్యతే శ్రుతిః. సర్వస్యైవ కరణకలాపస్య యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిః-తద్బ్రహ్మేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః. తథా (చక్షుషశ్చక్షురితి) రూపప్రకాశకస్య చక్షుషో యద్రూపగ్రహణసామర్థ్యం - తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ- అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః. ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాత్ శ్రోత్రాదిలక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వేత్యధ్యాహ్రియతే- అమృతా భవన్తీతి ఫలశ్రుతేశ్చ. జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే- జ్ఞాత్వాఽతిముచ్యేతి సామర్థ్యాత్ శ్రోత్రాదికరణకలాపముత్సృజ్య. శ్రోత్రాదౌ హ్యాత్మభావం కృత్వా తదుపాధిస్సన్ తదాత్మనా జాయతే మ్రియతే సంసరతి చ- అతః శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాత్మేతి విదిత్వాఽతిముచ్య- శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజ్య. యే శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజన్తి- తే ధీరాః- ధీమన్తః. నహి విశిష్టధీమత్త్వమన్తరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మభావః శక్యః పరిత్యక్తుం. ప్రేత్య- వ్యావృత్య. అస్మాల్లోకాత్- పుత్రమిత్రకలత్రబన్ధుషు మమాహంభావసంవ్యవహారలక్షణాత్. త్యక్తసర్వైషణా భూత్వేత్యర్థః. అమృతాః- అమరణధర్మాణో భవన్తి. *న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః *పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్ *ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్ *యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అథవా- అతిముచ్యేత్యనేనైవైషణాత్యాగస్య సిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య మృత్వేత్యర్థః. ౨

ఆ.— ప్రతివచనస్య ప్రశ్నాననురూపత్వమాశఙ్క్య సమాధత్తే (అసావేవం విశిష్ట ఇత్యాదినా) శ్రోత్రాదయస్తావత్ [illegible] సంహతత్వాత్- గృహాదివదిత్యనుమానేన శ్రోత్రాదిశేషితావదవగమ్యతే. సోఽపి సంహతస్స్యాత్- తర్హి గృహాదివదచేతనస్స్యాత్. తదా తస్యాప్యన్యశ్శేషీ కల్ప్యః- తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థాప్రసఙ్గపరిహారాయాసంహతశ్చేతనోఽభ్యుపగమ్యతే. అతస్సర్వసాక్షిణం లక్షయితుం యుక్తమేవ ప్రతివచనమిత్యర్థః. ఫలావసానం-ఫలనిష్పత్తిర్యస్మిన్. అవగత్యా హి కరణస్య వ్యాపారో లక్ష్యతే. నిత్యావగతివ్యఙ్గ్యత్వాద్వ్యాపారావసానలిఙ్గం వ్యాపార[illegible]ష్యత ఇత్యర్థః. ప్రతివచనస్య సఙ్క్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యేతి) యస్మాదస్తి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం-తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదావాత్మ[illegible] సంత్యక్తవ్యేతి శేషః. ప్రాణచేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివదిత్యభిప్రేత్యాహ ([illegible]స్యేతి) జ్ఞాత్వేతి పదాధ్యాహారే కారణమాహ (ప్రష్టుః పృష్టస్యేతి) (సామర్థ్యాదితి) శ్రోత్రాద్యాత్మభావత్యాగ[illegible] జ్ఞానబలాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభావం త్యక్త్వాఽమృతా భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఏతత్స్ఫుటయతి (శ్రోత్రాదౌ హీత్యాదినా) [illegible]తా- ప్రారబ్ధభోగక్షయే శరీరాన్తరోత్పాదకారణాభావాదవశ్యంభావినీ విదుషోఽనిచ్ఛతశ్చ ముక్తిరిత్యర్థః.

రం.— గురుః ప్రతివక్తి (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి) యచ్చక్షురాదీనాం ప్రకాశకం, చక్షురాద్యనధీనప్రకాశం, ప్రాణాధీనప్రాణనం, చ యత్ - స ఏవ- స ఏవ. ఇత్యేవమతిముచ్య- జ్ఞాత్వా అస్మాల్లోకాత్ అర్చిరాదినా మార్గేణ గత్వా ముక్తా భవన్తీత్యర్థః. ౨

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో మనః। న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్॥ ౩

శం.— యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాద్యాత్మభూతం బ్రహ్మ- అతో న తత్ర- తస్మిన్ బ్రహ్మణి చక్షుర్గచ్ఛతి- స్వాత్మని గమనాసమ్భవాత్. తథా న వాగ్గచ్ఛతి- వాచా హి శబ్ద ఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా- తదాభిధేయం ప్రతి వాగ్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే. తస్య చ శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్యాత్మా బ్రహ్మ- అతో న వాగ్గచ్ఛతి. యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్నాత్మానం ప్రకాశయతి దహతి వా - తద్వత్. (నో మనః) మనశ్చాన్యస్య సఙ్కల్పయితృ అధ్యవసాయితృ చ సన్నాత్మానం సఙ్కల్పయత్యధ్యవస్యతి చ- తస్యాపి బ్రహ్మాత్మేతి. ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానం- తదగోచరత్వాన్న విద్మస్తద్బ్రహ్మేదృశమితి. అతో న విజానీమో యథా- యేన ప్రకారేణైతత్- బ్రహ్మ అనుశిష్యాత్- ఉపదిశేచ్ఛిష్యాయేత్యభిప్రాయః. యద్ధి కరణగోచరం- తదన్యస్మా ఉపదేష్టుం శక్యం జాతిగుణక్రియావిశేషణైః. న తజ్జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ - తస్మాద్విషమం శిష్యాననుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి. ఉపదేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయకర్తవ్యతాం దర్శయత్యన్యదేవేత్యాది. ౩

ఆ.— సర్పాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచ్ఛ్రోత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా లక్షితం - తస్య రజ్జ్వాదివదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసక్తిమాశఙ్క్యానివర్తయతి (యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపీత్యాదినా) అధ్యస్తస్య హ్యధిష్ఠానమేవ స్వరూపం- అధ్యస్తమపి [illegible] వ్యభిచారాత్. స్వరూపవిషయతా చ న పదార్థధర్మః - తతోఽప్రయోజకోఽయం హేతురిత్యర్థః. అవిషయత్వాత్తర్హి శాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్య నాస్త్యేవ వా నవమిత్యాహ (ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హీతి) బ్రాహ్మణోఽయమిత్యాదిజాతితః. కృష్ణోఽయమిత్యాదిగుణతః. పాచకోఽయమిత్యాదిక్రియాతః. రాజపురుష ఇత్యాదిసమ్బన్ధవిశేషత ఉపదిశ్యతే. బ్రహ్మ తు న జాత్యాదిమత్- *కేవలో నిర్గుణశ్చేత్యాదిశ్రుతేః. ౩

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (న తత్రేతి) తర్హి తత్కథముపదేష్టవ్యమిత్యత్రాహ (న విద్మో న విజానీమ ఇతి) కిం తదితి పృష్ట ఆచార్యః - వాక్స్తరిన్ద్రియేణ, న బహిరిన్ద్రియేణ, జ్ఞేయం తదిత్యేవ తదుపదిశేత్. ౩

అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి। ఇతి శుశ్రుమ పూర్వేషాం యే నస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥ ౪

శం.— అత్యన్తమేవోపదేశప్రకారప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తే తదపవాదోఽయముచ్యతే - సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్న పరః ప్రత్యాయయితుం శక్యః - ఆగమేన తు శక్యత ఏవ ప్రత్యాయయితుం. తదుపదేశార్థమాగమమాహ (అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి) అన్యదేవ - పృథగేవ. తత్ - యత్ప్రకృతం శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయం చ తేషాం - తద్విదితాదన్యదేవ హి. విదితం నామ యద్విదిక్రియయాఽతిశయేనాప్తం - తద్విదిక్రియాకర్మభూతం. క్వచిత్కించిత్కస్యచిద్విదితం స్యాదితి - తస్మాదితి. సర్వమేవ వ్యాకృతం తద్విదితమేవ - తస్మాదన్యదిత్యర్థః. అవిదితమజ్ఞాతం తర్హీతి ప్రాప్త ఆహ అథో - అపి. అవిదితాత్ - విదితవిపరీతాదవ్యాకృతాదవిద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతబీజాత్. అధీత్యుపర్యర్థే. లక్షణయాఽన్యదిత్యర్థః. యద్ధి యస్మాదధి - ఉపరి భవతి - తత్తస్మాదన్యదితి ప్రసిద్ధం. యద్విదితం - తదల్పం మర్త్యం దుఃఖాత్మకం చేతి హేయం. తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మేత్యుక్తే త్వహేయత్వముక్తం స్యాత్. తథాఽవిదితాదధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తం స్యాత్ - కార్యార్థం హి కారణమన్యదన్యేనోపాదీయతే. అతశ్చ న వేదితురన్యస్మై ప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయం భవతీత్యేవం విదితావిదితాభ్యామన్యదితి హేయోపాదేయప్రతిషేధేన స్వాత్మనోఽనన్యత్వాద్బ్రహ్మవిషయా జిజ్ఞాసా శిష్యస్య నివర్తితా స్యాత్. న హ్యన్యస్య స్వాత్మనో విదితావిదితాభ్యామన్యత్వం వస్తునః సంభవతీత్యాత్మా బ్రహ్మేత్యేష వాక్యార్థః. *అయమాత్మా బ్రహ్మ *య ఆత్మాఽపహతపాప్మా *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యశ్చేతి. ఏవం సర్వాత్మనః సర్వవిశేషరహితస్య చిన్మాత్రజ్యోతిషో బ్రహ్మత్వప్రతిపాదకస్య వాక్యస్యాచార్యోపదేశపరమ్పరయా ప్రాప్తత్వమాహ (ఇతి శుశ్రుమేత్యాది) బ్రహ్మ చైతన్యమాచార్యోపదేశపరంపరయైవాధిగన్తవ్యం - న తర్కతః ప్రవచనమేధాబహుశ్రుతతపోయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవం శుశ్రుమ - శ్రుతవన్తో వయం. పూర్వేషాం - ఆచార్యాణాం వచనం. యే - ఆచార్యాః నః - అస్మభ్యం తత్ - బ్రహ్మ వ్యాచచక్షిరే - వ్యాఖ్యాతవన్తః. విస్పష్టం కథితవన్తః. తేషామిత్యర్థః. ౪

ఆ.— అన్తేవాసినాగమస్యాభేదేన ప్రతిపన్నత్వాత్ తద్ద్రష్టాచార్యస్యాప్యవిద్యాలేశోద్భేదదృష్ట్యా వ్యావహారిక ఉపదేశ ఉపపద్యతే - ఆగమతస్తస్యైవాత్మబ్రహ్మరూపేణేక్షయితుం యోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (అత్యన్తమేవేతి) వాక్యస్య పదార్థవ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే (యద్విదితం తదల్పమిత్యాదినా) యద్వేదితురన్యత్ - తద్విదితమవిదితం చేతి ద్వయీ గతిః. తతో విదితత్వావిదితత్వనిషేధేన వేదితుః స్వరూపం బ్రహ్మేత్యత్ర తాత్పర్యమాగమస్యేత్యాహ (న హ్యన్యస్యేతి) ౪

రం.— నను సర్వాత్మనా తస్య జ్ఞానావిషయత్వే తుచ్ఛత్వం స్యాత్, బ్రహ్మజిజ్ఞాసయా గురూపసదనాదికం చ న స్యాదిత్యత్రాహ (అన్యదేవ తదితి) యే - అస్మాకం పూర్వే గురవః బ్రహ్మోపదిశన్ - తేషాం - సర్వాత్మనా విదితాదపి విలక్షణం, సర్వాత్మనా అవిదితాదపి విలక్షణం, ఏవంరూపం బ్రహ్మేతి వచనం వయం శ్రుతవన్త ఇత్యర్థః. ౪

యద్వాచాఽనభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥ ౫

శం.— అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యనేన వాక్యేనాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కా జాతా - తత్కథం న్వాత్మా బ్రహ్మ - ఆత్మా హి నామాధికృతః కర్మణ్యుపాసనే చ సంసారీ కర్మోపాసనం వా సాధనమనుష్ఠాయ బ్రహ్మాదిదేవాన్ స్వర్గం వా ప్రాప్తుమిచ్ఛతి. తత్తస్మాదన్య ఉపాస్యో విష్ణురీశ్వర ఇన్ద్రః ప్రాణో వా బ్రహ్మ భవితుమర్హతి - న త్వాత్మా - లోకప్రత్యయవిరోధాత్. యథాఽన్యే తార్కికా ఈశ్వరాదన్య ఆత్మేత్యాచక్షతే. తథా కర్మిణోఽముం యజాముం యజేత్యన్యా ఏవ దేవతా ఉపాసతే. తస్మాద్యుక్తం యద్విదితముపాస్యం తద్బ్రహ్మ భవేత్ - తతోఽన్య ఉపాసక ఇతి. తామేతామాశఙ్కాం శిష్యలిఙ్గేనోపలక్ష్య తద్వాక్యాద్వాహ - మైవం శఙ్కిష్ఠాః. యత్ - చైతన్యమాత్రసత్తాకం. వాచా - వాగితి జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు విషక్తమాగ్నేయం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం కరణం, వర్ణాశ్చార్థసంకేతపరిచ్ఛిన్నా ఏతావన్త ఏవం క్రమప్రయుక్తా ఇతి, ఏవం తదభివ్యఙ్గ్యః శబ్దః పదం, వాగిత్యుచ్యతే - *అకారో వై సర్వా వాక్సైషా స్పర్శాన్తఃస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానా బహ్వీ నానారూపా భవతీతి శ్రుతేః. మితమమితం స్వరః సత్యానృతే ఏష వికారో యస్యాః - తయా వాచా పదత్వేన పరిచ్ఛిన్నయా కరణగుణవత్యాఽనభ్యుదితం - అప్రకాశితం. అనభ్యుక్తం. యేన - బ్రహ్మణా వివక్షితేఽర్థే సకరణా వాగభ్యుద్యతే - చైతన్యజ్యోతిషా ప్రకాశ్యతే - ప్రయుజ్యత ఇత్యేతత్. * యద్వాచో హ వాగిత్యుక్తం తద ర్వాక్. *యో వాచమన్తరో యమయతీత్యాది చ. వాజసనేయకే * యా వాక్పురుషేషు సా ఘోషేషు ప్రతిష్ఠితా కశ్చిత్తాం వేద బ్రాహ్మణ ఇతి ప్రశ్నముత్పాద్య ప్రతివచనముక్తం *సా వాగ్యయా స్వప్నే భాష్యత ఇతి. సా హి వక్తుర్వక్తిర్నిత్యా వాక్చైతన్యజ్యోతిఃస్వరూపా - *న హి వక్తుర్వక్తేర్విపరిలో

పాసవిద్యత ఇతి శ్రుతేః. తదేవ- ఆత్మస్వరూపం బ్రహ్మ- నిరతిశయం భూమాఖ్యం బృహత్త్వాత్ బ్రహ్మేతి విద్ధి- విజానీహి త్వం. యైర్వాగాద్యుపాధిభిః-వాచోహవాక్చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్యశ్రోత్రం మనసోమనః కర్తాభోక్తావిజ్ఞాతానియన్తాప్రశాసితావిజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యేవమాదయః సంవ్యవహారాఅసంవ్యవహార్యేనిర్విశేషే పరేసామ్యే బ్రహ్మణి ప్రవర్తన్తే - తాన్ వ్యుదస్యాత్మానమేవనిర్విశేషం బ్రహ్మవిద్ధీత్యేవశబ్దార్థః. నేదం బ్రహ్మ- యదిదమిత్యుపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే- ధ్యాయన్తి. తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధీత్యుక్తేఽపి. నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే- నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసఙ్ఖ్యానార్థం వా. ౫

ఆ.— ఉక్తవాక్యార్థేలౌకికతార్కికమీమాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతిపిదతావదన్యత్ప్రపఞ్చనాయ (అన్నదేవతద్విదితాదిత్యాదినా) (అష్టసుస్థానేష్వితి) *అష్టౌస్థానానివర్ణానామురఃకణ్ఠశ్శిరస్తథా। జిహ్వామూలంచదన్తాశ్చనాసికోష్ఠౌచతాలుచేతి. ఏతేష్వాకాశప్రదేశేష్వాశ్రితమిత్యనేనాకాశోపాదానత్వంసూచితం. (ఆగ్నేయమితి) అగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః. నకేవలంకరణం[illegible] ఇత్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తదుక్తం *యావన్తోయాదృశాయేచయదర్థప్రతిపాదకాః। వర్ణాః ప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తేతథైవావబోధకాఇతి. [illegible]దంగకారౌకారవిసర్జనీయాఏవం క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నా ఇతిమీమాంసకాద్యనుసారేణోక్తం. స్ఫోటవాదినోఽనుసారేణాహ (పదనిష్వఙ్గ్యఇతి) స్ఫుట్యతేవ్యజ్యతేవర్ణైరితిస్ఫోటఃపదాదిబుద్ధిప్రమాణకః- ఏకరూపాయాబుద్ధేరనేకవర్ణావలమ్బనత్వాసమ్భవాదితిభావః. ఉక్తైవాక్యార్థేశ్రుతిసమ్మతిమాహ (అకారఇతి) అకారః ప్రధానః-అకారోపలక్షితాస్ఫోటాఖ్యాచిచ్ఛక్తిఃసర్వావాక్ సైషాస్పర్శోష్మభిర్వ్యజ్యమానా-కాదయోమావసానాః స్పర్శాః. యరలవాఅన్తస్థాః. శషసహాఃఉష్మాణః. తైఃక్రమవిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యజ్యమానా నానారూపావివర్తతే. మితం - ఋగాది. పాదావసాననియతాక్షరత్వాత్. అమితం - యజురాది. అనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్. స్వరః - సామ. గీతిప్రాధాన్యాత్. సత్యం - [illegible] అనృతం- తద్విపరీతం. కరణం- వాగిన్ద్రియం. గుణః- ఉపసర్జనం యస్యాః- సాకరణగుణవతీ. పురుషేషు- చేతనేషు[illegible] - [illegible]షు- వర్ణేషు ప్రతిష్ఠితా- తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదిత్యర్థః. తదేవేత్యేవకారస్యకృత్యమాహ (యైర్వాగాద్యుపాధిభిరితి) (నియమార్థమితి) [illegible]హ్మబుద్ధౌప్రాప్తాయామాత్మైవబ్రహ్మేతిబుద్ధింనియచ్ఛతీత్యర్థః. (అన్యబ్రహ్మబుద్ధీతి) అన్యస్మిన్నుపాస్యేయాబ్రహ్మబుద్ధిః - [illegible] రబ్రహ్మత్వముచ్యతఇత్యర్థః. ౫

రం.— ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యద్వాచానభ్యుదితమితి) వాగాదిభిర్యదప్రకాశ్యం. స్వయం వాగాదీన్ద్రియ[illegible] యత్ - తదేవ బ్రహ్మ జానీహి. యదుస్తుఇదమితి- ఇదంకారగోచరతయాహస్తామలకవత్సువిదితతయా ఉపాసతేజనాః - [illegible] త్తరత్రాపి. ౫-౯

యన్మనసానమనుతేయేనాహుర్మనోమతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౬

శం.— (యన్మనసానమనుతే) మనఇత్యన్తఃకరణంబుద్ధిమనసోరేకత్వేనగృహ్యతే. [illegible]- సర్వవిషయవ్యాపకత్వాత్. *కామఃసఙ్కల్పోవిచికిత్సాశ్రద్ధాశ్రద్ధాధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వంమనఏవేతి[illegible]. [illegible] యత్- చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకంనమనుతే- నసఙ్కల్పయతినాపినిశ్చినోతి. మనసోఽవభాసకత్వేన[illegible] [illegible]గవేతిస్వాత్మనినవర్తతేఽన్తఃకరణం. అన్తస్థేనహిచైతన్యజ్యోతిషావభాసితస్యమనసోమననసామర్థ్యం- తేనసవృత్తికం[illegible] కృతం- వ్యాప్తమాహుః- కథయన్తి బ్రహ్మవిదః. తస్మాత్తదేవ- మనసఆత్మానం ప్రత్యక్చేతయితారం బ్రహ్మవిద్ధి. [illegible]

ఆ.— అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి.— రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి. ౬

యచ్చక్షుషానపశ్యతియేనచక్షూంషిపశ్యతి। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౭

శం.— యచ్చక్షుషానపశ్యతి- నవిషయీకరోతి. అన్తఃకరణవృత్తిసంయుక్తేనయేనచక్షూంషి- అన్తఃకరణవృత్తిభేదభిన్నాశ్చక్షుర్వృత్తీఃపశ్యతిలోకః- చైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకరోతి. వ్యాప్నోతి. ౭

ఆ.— అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (యచ్చక్షుషేతి) పశ్యతి- పశ్యన్తీత్యర్థః- పూర్వోక్తన్యాయానుగుణ్యాత్. ౭-౮

యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతియేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౮

శం.— యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతి - దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాకాశకార్యేణమనోవృత్తిసంయుక్తేననవిషయీకరోతిలోకః. యేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం- యత్ప్రసిద్ధంచైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకృతం. తదేవ- పూర్వవత్. ౮

అత్రఆనన్దీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

యత్ప్రాణేనప్రాణితియేనప్రాణఃప్రణీయతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౯

ఇతిప్రథమఃఖణ్డః.

శం.— యత్ప్రాణేన- ఘ్రాణేనపార్థివేననాసికాపుటాన్తరవస్థితేనాన్తఃకరణప్రాణవృత్తిభ్యాంసహితేనయన్నప్రాణితి-గన్ధవన్నవిషయీకరోతి. యేనచైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యత్వేనస్వవిషయంప్రతిప్రాణఃప్రణీయతే. తదేవేత్యాదిసర్వంసమానం. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౯

ఆ.— సర్వంస్పష్టమితినవ్యాఖ్యాతం.ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౬-౭-౮-౯

రం.— (యత్ప్రాణేనేతి) ప్రణీయతే- ప్రణీతమిత్యర్థః. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౯

హరిః ఓం॥ యదిమన్యసేసువేదేతిదభ్రమేవాపినూనంత్వంవేత్థబ్రహ్మణోరూపం।
యదస్యత్వంయదస్యదేవేష్వథనుమీమాంస్యమేవతేమన్యేవిదితమ్॥ ౧

శం.— ఏవంహేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మా బ్రహ్మేతిప్రత్యాయితఃశిష్యోఽహమేవబ్రహ్మేతిసుష్ఠువేదాహమితిమాగృహ్ణీయాదిత్యాశయాదాహాచార్యః- శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థంయదీత్యాహ. నన్విష్టైవసువేదాహమితినిశ్చితాప్రతిపత్తిః. సత్యమిష్టానిశ్చితాప్రతిపత్తిః- నహిసువేదాహమితి. యద్ధివేద్యంవస్తువిషయీభవతి - తత్సుష్ఠువేదితుంశక్యం- దాహ్యమివదగ్ధుమగ్నేర్దగ్ధుః. నత్వగ్నేఃస్వరూపమేవ. సర్వస్యహివేదితుఃస్వాత్మాబ్రహ్మేతిసర్వవేదాన్తానాంసునిశ్చితోఽర్థః. ఇహచతదేవప్రతిపాదితంప్రశ్నప్రతివచనోక్త్యా *శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాద్యయా. *యద్వాచానభ్యుదితమితివిశేషతోఽవధారితం. బ్రహ్మవిత్సమ్ప్రదాయనిశ్చయశ్చోక్తః * అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి. ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతి చ *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. తస్మాద్యుక్తమేవశిష్యస్యసువేదేతిబుద్ధింనిరాకర్తుం. నహివేదితావేదితుర్వేదితుంశక్యః- అగ్నిర్దగ్ధురివదగ్ధుమగ్నేః. నచాన్యోవేదితాబ్రహ్మణోఽస్తి- యస్యవేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ. *నాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాత్రిత్యన్యోవిజ్ఞాతాప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతిప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ. తస్మాద్యుక్తమేవాహాచార్యోయదీత్యాది. యది- కదాచిన్మన్యసేసువేదేతి- సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతి. కదాచిద్యథాశ్రుతందుర్విజ్ఞేయమపిక్షీణదోషస్సుమేధాఃకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే- కశ్చిన్నేతిసాశఙ్కమాహయదీత్యాది. దృష్టంచ *యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తేప్రాజాపత్యఃపణ్డితోఽప్యసురరాడ్విరోచనః స్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమపివిపరీతమర్థంశరీరమాత్మేతిప్రతిపన్నః. తథేన్ద్రోదేవరాట్సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తంచాప్రతిపద్యమానఃస్వభావదోషక్షయమపేక్ష్యచతుర్థపర్యాయేప్రథమోక్తమేవబ్రహ్మప్రతిపన్నవాన్. లోకేఽపిఏకస్మాద్గురోఃశృణ్వతాంకశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే-కశ్చిదయథావత్- కశ్చిద్విపరీతం- కశ్చిన్నప్రతిపద్యతే- కిముతక్తవ్యమతీన్ద్రియమాత్మతత్త్వం. అత్రహివిప్రతిపన్నాఃసదసద్వాదినస్తార్కికాఃసర్వే. తస్మాదవిదితంబ్రహ్మేతిసునిశ్చితోక్తమపివిప్రతిపన్నత్వాద్యదిమన్యసేఇత్యాదిసాశఙ్కంవచనంయుక్తమేవాచార్యస్య. దభ్రం- అల్పమేవాపినూనంత్వంవేత్థ-జానీషేబ్రహ్మణోరూపం. కిమనేకానిబ్రహ్మణోరూపాణిమహాన్త్యర్భకాణిచ- యేనాహదభ్రమేవేత్యాది. బాఢం- అనేకానిహినామరూపోపాధికృతానిబ్రహ్మణోరూపాణి- నస్వతః. స్వతస్తు *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథారసంనిత్యమగన్ధవచ్చయదితిశబ్దాదిభిఃసహరూపాణిప్రతిషిధ్యన్తే. నను యేనైవధర్మేణయద్రూప్యతే - తదేవతస్యరూపమితిబ్రహ్మణోఽపియేనవిశేషణేననిరూపణం - తదేవతస్యరూపంస్యాత్. అతఉచ్యతే - చైతన్యంపృథివ్యాదీనామన్యతమస్యసర్వేషాంవిపరిణతానాంవాధర్మోనభవతి, తథాశ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్యచధర్మోనభవతీ,తి బ్రహ్మణోరూపమితిబ్రహ్మరూప్యతేచైతన్యేన. తథాచోక్తం *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ *విజ్ఞానఘనఏవ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిచబ్రహ్మణోరూపంనిర్దిష్టంశ్రుతిషు. సత్యమేవ- తథాపితదన్తఃకరణదేహేన్ద్రియోపాధిద్వారేణైవవిజ్ఞానాదిశబ్దైర్నిర్దిశ్యతే - తదనుకారిత్వాద్దేహాదివృద్ధిసఙ్కోచచ్ఛేదాదిషునాశేషుచ. నస్వతః. స్వతస్తు *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితిస్థితంభవిష్యతి. యదస్యబ్రహ్మణోరూపమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. నకేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపంత్వమల్పంవేత్థ- యదప్యధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపందేవేషువేత్థత్వం- తదపినూనందభ్రమేవవేత్థఇతిమన్యేఽహం. యదధ్యాత్మంత

ఏవిచోపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాద్దహరత్వాన్న నివర్తతే. యత్తు విధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషం శాన్తమనన్తమేకమద్వైతం భూమాఖ్యం నిత్యం బ్రహ్మ - న తత్సు వేద్య మిత్యభిప్రాయః. యత ఏవం - అతను - తస్మాన్మన్యేఽద్యాపి మీమాంస్యం - విచార్యమేవ తే - తవ బ్రహ్మ. ఏవమాచార్యోక్తః శిష్య ఏకాన్తే సముపవిష్టః సమాహితో భూత్వా యథోక్తమాచార్యేణాగమమర్థతో విచార్య తర్కతశ్చ నిర్ధార్య స్వానుభవం కృత్వాఽఽచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ - మన్యేఽహమథేదానీం విదితం బ్రహ్మేతి. ౧

ఆ — వేదితుః స్వరూపత్వే బ్రహ్మణో మహాభూతవిషయత్వం. స్వరూపత్వే మానాభావాత్ అతిరిక్తస్య విషయత్వే కిమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వస్య హీతి) యదిశబ్దప్రయోగే కిం కారణమిత్యత ఆహ (కదాచిదితి) అక్షిణి శరీరస్య ప్రతిచ్ఛాయా దృశ్యత ఇతి ప్రసిద్ధం [illegible] చ్ఛరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః - ఛాయాఽవ్యభిచారిత్వం బుద్ధ్వేత్యర్థః. (సకృదితి) * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యేకవారముక్తం. * య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీతి ద్వితీయో నోక్తం. * తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సంప్రసన్న ఇతి తృతీయముక్తమపహ్యాత్మానం ప్రతిపద్యమాన ఇన్ద్రో [illegible] ర్యాదిదోషతశ్చ యదుపేక్ష్య చతుర్థపర్యాయే * య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యత్ర తృతీయపర్యాయోక్తస్యైవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః (అర్థ్యకానీచేతి) అల్పాని. న స్వతో రూపమస్తి బ్రహ్మణ ఇత్యుక్తం - తదాక్షిపతి (నను యేనైవేతి) కేనచిత్ విశేషేణ బ్రహ్మ [illegible] నిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాయాం చైతన్యరూపేణేత్యాహ (చైతన్యమితి) భూతానాం సమస్తానాం వా దేహాకారపరిణతానాం చైతన్యం ధర్మో న భవ [illegible] బహిరనుపలమ్భాత్, తద్ధర్మత్వే రూపాదివత్సాధకత్వాభావప్రసఙ్గాచ్చ. తథా శ్రోత్రాదీనామపి భౌతికత్వావిశేషాచ్చైతన్యం ధర్మో న భవతీతి పారిశేష్యాత్స్వతస్సిద్ధచైతన్యం బ్రహ్మణో రూపం. తత్ర శ్రుతిసమ్మతిమాహ (తథా చోక్తమితి) సత్యమేవ - చైతన్యం పారమార్థికం బ్రహ్మరూపం [illegible] తాత్పర్య మ్యం. తథాపి యదుక్తం బ్రహ్మణో రూపం కథం నాస్తీతి - తదుపాధ్యావేశేనైవ బ్రహ్మణః స్వేన నిరూపణం నిస్త్రైశసం స్వతః ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సత్యమితి) అన్తఃకరణాద్యభివ్యక్తిముపలభ్య హి యదుపాధ్యభివ్యక్తినిమిత్తం చైతన్యం - తద్వృత్తిభ్యో నిర్దిశ్యత ఇత్యర్థః. నను [illegible] చైతన్య స్వత్వసఙ్గస్య కథం దేహాదిరుపాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదను - కారీత్యాదినా) యథా జలేన ప్రతిబిమ్బ [illegible] ధర్మభాగిత్వాత్స్వవిశుద్ధస్యాపి [illegible] ఇత్యుచ్యతే - న తు సంబన్ధాత్ - మూర్తయోః సంయోగాద్యయోగాత్. తద్వద్దేహాదేర్వృద్ధిసఙ్కోచ [illegible] దిష్వనాశేషు చైతన్యస్య మిథ్యా దేహధర్మభాగిత్వాద్దేహాదేరుపాధిత్వమభిధీయత ఇత్యర్థః. నను స స్వతశ్చైతన్యతయా నిరూప్యతే బ్రహ్మ - [illegible] భవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వత స్త్వితి) అవిషయతయైవ విషయానుపరక్తచిత్స్ఫురణం బ్రహ్మానుభవ ఇత్యర్థః. (తర్కతశ్చేతి) [illegible] వదనాత్మత్వాదిప్రసఙ్గాదిత్యాది తర్కః - త ఆత్మనో వేద్యం బ్రహ్మ న భవత్యేవేతి నిర్ధార్య అజ్ఞానసంశయాన్యథా వేసస్వానుభవం కృత్వేత్యర్థః. ౧

రం.— శిష్యం ప్రత్యాహ (యది మన్యసే ఇతి) అహం బ్రహ్మస్వరూపం సుష్ఠు వేద ఇతి యది మన్యసే - సత్యం [illegible] హాలోకే యదపి రూపం త్వం వేత్థ - తన్నూనం దభ్రమేవ - అల్పమేవ. దేవేషు యద్రూపం త్వం వేత్థ - తదపి త్వయా జ్ఞాతం సర్వం బ్రహ్మ [illegible] ల్పమేవ. న సర్వం బ్రహ్మరూపం త్వయా జ్ఞాతం. అతః పరమేవ తే విచార్యం - నాతః పూర్వం సమ్యగ్విచారితమిత్యర్థః. ఏతద్వాక్యం [illegible] ర్యశిష్య ఆహ (మన్యే విదితమితి) అహం విదితమేవ మన్యే. ౧

నాహం మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చ । యో నస్తద్వేద తద్వేద నో న వేదేతి వేద చ ॥ ౨

శం.— కథమితి. శృణు (నాహం మన్యే సువేదేతి) నైవాహం మన్యే సువేదేతి - జ్ఞానవిషయం బ్రహ్మేతి. నైవ తర్హి విదితం త్వయా బ్రహ్మేత్యుక్త ఆహ (నో న వేదేతి వేద చ) వేద చేతి చశబ్దాన్న వేద్యత్వం. నను విప్రతిషిద్ధం నాహం మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చేతి. యది న మన్యసే సువేదేతి - కథం మన్యసే వేద చేతి. అథ మన్యసే వేదైవేతి - కథం న మన్యసే సువేదేతి. ఏకం వస్తు యేన జ్ఞాయతే - తేనైవ తదేవ వస్తు న సువిజ్ఞాయత ఇతి విప్రతిషిద్ధం సంశయవిపర్యయౌ వర్జయిత్వా. న చ బ్రహ్మ సంశయితత్వేన జ్ఞేయం విపరీతత్వేన వేతి నియన్తుం శక్యం - సంశయవిపర్యయౌ హి సర్వత్రానర్థకరత్వేనైవ ప్రసిద్ధౌ. ఏవమాచార్యేణ విచాల్యమానోఽపి శిష్యో న విచచాల, * అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యాచార్యోక్తాగమసమ్ప్రదాయ [illegible] సపత్త్యనుభవబలాచ్చ జగర్జ, చ బ్రహ్మవిద్యాయాం దృఢనిశ్చయతాం దర్శయన్నాత్మనః. కథమితి. ఉచ్యతే - యః - యః కశ్చిత్ నః - అస్మాకం సబ్రహ్మచారిణాం మధ్యే తత్ - మదుక్తం వచనం తత్త్వతో వేద - స తత్ - బ్రహ్మ వేద. కిం పునస్తద్వచనమిత్యత ఆహ (నో న వేదేతి వేద చేతి) యదేవ * అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యుక్తం వస్తు - తదేవ అనుమానానుభవాభ్యాం సంయోజ్య నిశ్చితం వాక్యాన్తరేణ నో న వేదేతి వేద చేత్యవోచదాచా ర్యబుద్ధిసంవాదార్థం మన్దబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థం చ. తథా చ గర్జితముపపన్నం భవతి యో నస్తద్వేదేతి. ౨

ఆ.— ఆచార్యవచనాదన్యదేవ వచనం శిష్య ఉవాచేతి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యదేవాన్యదేవేతి) (తథాపీతి) ఆచార్యబుద్ధిసంవాదేతస్యార్థాన్తరాభిధానే నేత్యర్థః. ౨

రం.— కథమిత్యత్రాహ (నాహంమన్యేఇతి) అహంసమ్యగ్వేదేత్యపినమన్యే, నవేదేత్యపిన- అపితువేదైవ,. తతశ్చ కార్త్స్న్యేనాజ్ఞాతత్వంచాస్తి- కించిజ్జ్ఞాతత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (యోనస్తద్వేదేతి) నః- అస్మాకం బ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- నోనవేదేతి, వేదచేతి, నిర్దిష్టంతదర్థతత్త్వంయోవేద- సఃతత్- బ్రహ్మవేదేత్యర్థః. ౨

యస్యామతంతస్యమతంమతంయస్యనవేదసః। అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామ్॥ ౩

శం.— శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివర్త్యస్వేనరూపేణ శ్రుతిఃసమస్తసంవాదనిర్వృత్తమర్థమేవబోధయతి (యస్యామతమిత్యాదినా) యస్య- బ్రహ్మవిదోఽమతం- అవిజ్ఞాతం బ్రహ్మేతిమతం- అభిప్రాయః. నిశ్చయః. తస్యమతం- జ్ఞాతంసమ్యగ్బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. యస్యపునర్మతం- జ్ఞాతం. విదితంమయాబ్రహ్మేతినిశ్చయః. నవేదైవసః- నబ్రహ్మవిజానాతిసః. విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌపక్షావవధారయతి - అవిజ్ఞాతం- అమతం. అవిదితమేవబ్రహ్మవిజానతాం- సమ్యగ్విదితవతామిత్యేతత్. విజ్ఞాతం - విదితం. బ్రహ్మవిజానతాం - అసమ్యగ్దర్శినాం. ఇన్ద్రియమనోబుద్ధిష్వేవాత్మదర్శినామిత్యర్థః. నత్వత్యన్తమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనాం - నహితేషాంవిజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతిమతిర్భవతి. ఇన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మదర్శినాంతు బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలమ్భాత్, బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చవిజ్ఞాతత్వాద్విదితం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరితి. అతోఽసమ్యగ్దర్శనంపూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతేవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. అథవా-హేత్వర్థఉత్తరార్థోఽవిజ్ఞాతమిత్యాదిః. ౩

ఆ.— (అథవాహేత్వర్థఇతి) లోకేతుక్త్యాదితత్త్వంవిజానతాంయతోఽర్థస్తద్రూపాద్వ్యవిజ్ఞాతంభవతి- అజానతామేవతుఅర్థస్తద్విజ్ఞానంభవతీతిప్రసిద్ధం- తథాబ్రహ్మణిజ్ఞేయత్వస్యార్థస్తత్త్వాదేవతత్త్వవిదోనజ్ఞానం బ్రహ్మపశ్యన్తీత్యర్థః ౩

రం.— (యస్యామతమితి) యఃపరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మనమనుతే- స బ్రహ్మమనుతే. యస్తుపరిచ్ఛిన్నత్వేనబ్రహ్మమనుతే - సతునజానాతీత్యర్థః (అవిజ్ఞాతమితి) బ్రహ్మఏతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మఅవిజ్ఞాతంభవతి - పరిచ్ఛిన్నత్వజ్ఞానశూన్యానాం బ్రహ్మవిజ్ఞాతంభవతీత్యర్థః. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *యతోవాచోనివర్తన్తే। అప్రాప్యమనసాసహేతి బ్రహ్మణోఽనన్తస్య అపరిమితగుణస్యవాఙ్మనసయోరేతావదితిపరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వశ్రవణేన బ్రహ్మైతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మఅవిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తం - అపరిచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మణః. అన్యథాయస్యామతంతస్యమతంవిజ్ఞాతమవిజానతామితితత్రైవమతత్వవిజ్ఞాతత్వవచనంనిరుద్ధ్యేతేతి. తతశ్చాజ్ఞాతత్వాదివచనంకార్త్స్న్యేనజ్ఞానావిషయత్వపరం- నతుసర్వాత్మనాజ్ఞానాగోచరత్వపరమితిద్రష్టవ్యం - తథాహిసతి *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *తమేవంవిదిత్వాఽతిమృత్యుమేతీత్యాదిశాస్త్రాణాంవ్యర్థత్వప్రసక్తాత్, వేదాన్తానాంనైరర్థక్యప్రసక్త్యాచ్చ. ౩

ప్రతిబోధవిదితంమతమమృతత్వంహివిన్దతే। ఆత్మనావిన్దతేవీర్యంవిద్యయావిన్దతేఽమృతమ్॥ ౪

శం.— అవిజ్ఞాతంవిజానతామిత్యవధృతం. యది బ్రహ్మత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం- లౌకికానాం బ్రహ్మవిదాంచావిశేషఃప్రాప్తః, అవిజ్ఞాతంవిజానతామితిపరస్పరవిరుద్ధం,- కథంతుతద్బ్రహ్మసమ్యగ్విదితంభవతీత్యేవమర్థమాహ - ప్రతిబోధవిదితం- బోధంబోధంప్రతివిదితం. బోధశబ్దేనబౌద్ధాఃప్రత్యయాఉచ్యన్తే. సర్వేప్రత్యయాఃవిషయీభవన్తియస్య - సఆత్మాసర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే - సర్వప్రత్యయదర్శీచిచ్ఛక్తిస్వరూపమాత్రః ప్రత్యయైరేవప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయాలక్ష్యతే-నాన్యద్ద్వారమన్తరాత్మనోవిజ్ఞానాయ. అతఃప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయావిదితం బ్రహ్మయదా - తదామతం - తదాతత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః. సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచోపజననాపాయవర్జితదృక్స్వరూపతానిత్యత్వం విశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మత్వం నిర్విశేషతైకత్వంచసర్వభూతేషుసిద్ధంభవేత్ - లక్షణభేదాభావాత్ - వ్యోమ్నఇవఘటగిరిగుహాదిషు. విదితావిదితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యాగమవాక్యార్థఏవం పరిశుద్ధఏవోపసంహృతోభవతి. *దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతామతేర్మన్తావిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతేతిహిశ్రుత్యన్తరం. యదాపునర్బోధక్రియాకర్తేతిబోధక్రియాలక్షణేన తత్కర్తారంవిజానాతీతిబోధలక్షణేనవిదితం ప్రతిబోధవిదితమితి వ్యాఖ్యాయతే- యథాయోవృక్షశాఖాశ్చాలయతి - సవాయురితి- తద్వత్. తదా బోధక్రియాశక్తిమానాత్మాద్రవ్యం - నబోధస్వరూపఏవ. బోధస్తుజాయతేవినశ్యతిచ. యదా బోధోజాయతే - తదాబోధక్రియయాసవిశేషః. యదాబోధోనశ్యతి - తదా నష్టబోధో ద్రవ్యమాత్రంనిర్విశేషః. తత్రైవంసతివిక్రియాత్మకః సావయవోఽనిత్యోఽశుద్ధఇత్యాదయోదోషానపరిహర్తుంశక్యన్తే. యదపికాణాదానాం - ఆత్మమనఃసంయోగజోబోధఆత్మనిసమవైతి - అత ఆత్మనిబోద్ధృత్వం. నతువిక్రియాత్మకఆత్మా. ద్రవ్యమాత్రస్తుభవతి - ఘటఇవరాగసమవాయీ. అస్మిన్పక్షేఽప్యచేతనంద్రవ్యమాత్రం బ్రహ్మేతి *విజ్ఞానమానన్దం *ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధితాఃస్యుః. ఆత్మనోనిరవయవత్వేనప్రదేశాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చమనసఃస్మృత్యుత్పత్తినియమానుపపత్తిరపరిహార్యాస్యాత్. సంసర్గధర్మిత్వంచాత్మనఃశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధంకల్పితంస్యాత్. *అసఙ్గోనహిసజ్జతే *అసక్తంసర్వభృదితిశ్రుతిస్మృతీచ. న్యాయశ్చ - గుణవద్గుణవతాసంసృజ్యతే- నాతుల్యజాతీయం. అతోనిర్గుణంనిర్విశేషం సర్వవిలక్షణం

కేనచిదప్యతుల్యజాతీయేన సంస్పృజ్యత ఇత్యేతన్న్యాయవిరుద్ధం భవేత్. తస్మాన్నిత్యాలుప్తజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మేత్యయమర్థః సర్వబోధబోద్ధృత్వే ఆత్మనః సిధ్యతి - నాన్యథా. తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితం మతమితి యథావ్యాఖ్యాత ఏవార్థోఽస్మాభిః. యత్పునః స్వసంవేద్యతా ప్రతిబోధవిదితమిత్యస్య వాక్యస్యార్థో వర్ణ్యతే - తత్ర భవతి సోపాధికత్వమాత్మనః. బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేన భేదం పరికల్ప్యాత్మనాత్మానం వేత్తీతి సంవ్యవహారః * ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి *స్వయమేవాత్మనాత్మానం వేత్థ త్వం పురుషోత్తమేతి. న తు నిరుపాధికస్యాత్మన ఏకత్వే స్వసంవేద్యతా వా సమ్భవతి. సంవేదనస్వరూపత్వాత్సంవేదనాన్తరాపేక్షా చ న సమ్భవతి - యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాన్తరాపేక్షాయా న సంభవః - తద్వత్. బౌద్ధపక్షే స్వసంవేద్యతాయాం తు క్షణభఙ్గురత్వం నిరాత్మకత్వం చ విజ్ఞానస్య స్యాత్ - *న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ *నిత్యం విభుం సర్వగతం *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయ ఇత్యాద్యాః శ్రుతయో బాధ్యేరన్. యత్పునః ప్రతిబోధశబ్దేన- నిర్నిమిత్తో బోధః ప్రతిబోధః - యథా సుప్తస్యేత్యర్థం పరికల్పయన్తి, - సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధ ఇత్యపరే,- నిర్నిమిత్తః సనిమిత్తః సకృద్వాఽసకృద్వా ప్రతిబోధ ఏవ హి సః. అమృతత్వం అమరణభావం. స్వాత్మన్యవస్థానం. మోక్షం. హి- యస్మాద్విన్దతే- లభతే- యథోక్తాత్ప్రతిబోధాత్ప్రతిబోధవిదితాత్మకాత్- తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితమేవ మతమిత్యభిప్రాయః. బోధస్య హి ప్రత్యగాత్మవిషయం మతమమృతత్వే హేతుః- న హ్యాత్మనోఽనాత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వం నిర్నిమిత్తమేవ. ఏవమమర్త్యత్వమాత్మనః- యదవిద్యయాఽనాత్మప్రతిపత్తిః. కథం పునర్యథోక్తయాఽఽత్మవిద్యయాఽమృతత్వం విన్దత ఇతి- అత ఆహ- ఆత్మనా- స్వేన స్వరూపేణ. విన్దతే- లభతే. వీర్యం- బలం. సామర్థ్యం. ధనసహాయమన్త్రౌషధితపోయోగకృతం వీర్యం మృత్యుం న శక్నోత్యభిభవితుం - అనిత్యవస్తుకృతత్వాత్. ఆత్మవిద్యాకృతం తు వీర్యమాత్మనైవ విన్దతే - నాన్యేనేత్యతోఽనన్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్య తదేవ వీర్యం మృత్యుం శక్నోత్యభిభవితుం. యత ఏవమాత్మవిద్యాకృతం వీర్యమాత్మనైవ విన్దతే- అతో విద్యయా ఆత్మవిషయయా విన్దతేఽమృతం. *నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య ఇత్యాథర్వణే. అతః సమర్థో హేతురమృతత్వం విన్దత ఇతి.

ఆ.— జ్ఞాతబ్రహ్మత్వాదర్శనే బ్రహ్మాస్మీతి కథం వ్యవహరతీతి చేత్ - కిమనయోష్టకావాహకానాం రత్నపేటకాచర్చయా. జ్ఞాతస్య వ్యవహారాఙ్గత్వం వదతోఽపి వస్తుప్రకాశస్య వ్యవహారాఙ్గత్వస్యేష్టత్వాద్వాస్తవజ్ఞాతతానపేక్షత్వాదిత్యవ్యుత్పన్నవ్యుత్పాదనాయ చోద్యముద్భావయతి (అవిజ్ఞాతమిత్యాదినా) నీలపీతాద్యాకారాణాం జడానాం యచ్చైతన్యవ్యాప్తత్వేనాజడవదవభాసః- తం సాక్షిణముపలభ్య సోఽహమాత్మా బ్రహ్మేతి [illegible] వాక్యాదవిషయతయైవ యో వేత్తి- స బ్రహ్మవిదుచ్యతే- తేన నావిశేషప్రసఙ్గాదిచోద్యావకాశ ఇత్యాహ (ప్రతిబోధవిదితమితి) ప్రత్యయ[illegible]తరూపేణేత్యర్థః. యేన చిత్స్వరూపేణాహమత్ర సాక్షీ- తస్య సర్వత్రావిశేషాదేకస్మిన్నేవ దేహేఽహం సాక్షీతి భేదాత్పత్ర్యాదీనాం సాధ్యగతత్వేన సాక్షిణ ఏకత్వనిత్యత్వాదికమపి సిధ్యతీత్యాహ (సర్వప్రత్యయదర్శిత్వే చేతి) విదితత్వావిదితత్వయోః సాధ్యగతత్వేన తదన్యత్వము[illegible]ష్యుపపద్యత ఇత్యాహ (విదితావిదితాభ్యామన్యదితి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్య దూషయతి (యదా పునరిత్యాదినా) అగ్నిసంయోగాద్ఘటే లౌహిత్యవన్మనస్సంయోగాదసమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనే చైతన్యముత్పద్యత ఇత్యేతన్న కేవలం శ్రుతివిరుద్ధం- అసమ్భావితం చేత్యాహ (ఆత్మనో నిరవయవత్వేనేతి) ప్రదేశవతా ప్రదేశవతో లోకే సంయోగో దృష్టః - ఆత్మనో నిష్ప్రదేశత్వాన్మనసా సంయోగో న భవతీత్యుక్తం. తదయుక్తం - యుగపత్సర్వమూర్తసంయోగిత్వం సర్వగతత్వమాత్మనః- తతో మనసస్సంయోగోఽపీతి చేత్ - తత్రాహ (నిత్యేతి) గ్రహణకాలాదన్యకాల ఏవ స్మృతీనాం క్రమేణైవోత్పత్తిరితి నియమో వైశేషికస్య నోపపద్యతే- గ్రహణకాలేఽపి స్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ సంస్కారవదాత్మమనస్సంయోగస్యావిశేషాదిత్యర్థః. సర్వగతత్వం [illegible]ర్వావ్యవధానమాత్రం - న తు సంయోగిత్వం కల్పనీయమిత్యాహ (సంసర్గధర్మిత్వం చేతి) న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం- తత్స్ఫుటయతి (న్యాయశ్చేతి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానాన్తరమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) యద్వేద్యం - తద్వేదితుర్వేదనాచ్చ భిన్నం - యథా ఘటాదీతి వ్యాప్తిబలా[illegible]త్ స్వసంవేద్యత్వం వాస్తవం నోపపద్యతే- తతో బుద్ధ్యాదావాత్మభావమారోప్యాత్మనా తస్య వేద్యత్వం వాచ్యమితి నిరుపాధికస్వరూపస్య [illegible]త్యాహ (తత్ర భవతి సోపాధికత్వమితి) కాణాదస్య స్వసంవేద్యత్వానఙ్గీకారబలాత్పరవేద్యత్వం ప్రసజ్యత ఇత్యపి న వాచ్యమిత్యాహ (సంవేదనస్వరూపత్వాదితి) బౌద్ధేన స్వసంవేద్యం సంవిజ్ఞానమిష్టం - తత్ర కిం స్యాదిత్యత ఆహ (బౌద్ధపక్ష ఇతి) ప్రత్యక్షస్య స్వగ్రహణావభాసకత్వాత్క్షణాన్తరవిశిష్టే స్వాత్మని క్షణాన్తరవిశిష్టం తదేవ విజ్ఞానం బ్రహ్మాభివ్యక్తం న సంభవతి- అతః స్వాత్మని స్వయమేవ విజ్ఞానం ప్రత్యక్షం చేత్ - వర్తమానక్షణమాత్రం సత్త్వం స్యాత్. స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణోఽనఙ్గీకారాన్నిరాత్మకత్వం చ స్యాదేవ - తచ్ఛ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రతిబోధవాక్యస్యార్థాన్తరం శఙ్క్యతే (యత్పునరితి) బ్రహ్మాహమస్మీతి చిన్తయతో యావచ్చేతోవ్యాప్తిః - తావత్సంప్రజ్ఞాతసమాధిః. నివృత్తచేతోవ్యాపారస్య యః పరమానన్దసాక్షాత్కారః సుషుప్తానన్దసాక్షాత్కారవత్ - సోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధ ఉచ్యతే. తదుక్తం వార్త్తికకృతా * అపరాయత్తబోధో హి నిదిధ్యాసనముచ్యత ఇతి. అథవా- అక్రియబ్రహ్మత్మత్వానుభవే సతి ప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యోముక్తికారణం సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధ ఉచ్యతే- *సకృత్ప్రవృత్త్యా మృద్నాతి క్రియాకారకరూపభృత్ । అజ్ఞానమాగమజ్ఞానసాఙ్గత్యం నాస్త్యతోఽనయోరితి. పక్షద్వయేఽప్యరుచిమాహ (నిర్నిమిత్త ఇతి) అయమాశయః - న తావదవిద్యానివర్తకస్యాగమకస్య బోధస్య నిర్నిమిత్తత్వం సంభవతి - కార్యస్య సనిమిత్తత్వవ్యాప్తేః. సుషుప్తస్యాపి న నిర్నిమిత్తత్వం -, అవిద్యాయాః పూర్వపూర్వనిరోధావస్థాసంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యస్య తత్ర సుఖసాక్షాత్కారత్వోపగమాత్. అత ఏవ వృత్తివిశిష్టస్య వినాశే స్మరణముపపద్యతే. అత్రాపి తద్వ్యావృత్తిసంస్కారప్రచయాన్నివృత్తేఽపి చిత్తే

బ్రహ్మభివ్యక్తంస్యాదితిచేన్న - తథాసత్యప్రమాత్వేనవినష్టపుత్రాపరోక్షాదివాఽవిద్యానివృత్తిర్నస్యాత్. శాబ్దజ్ఞానసమ్యజ్జ్ఞానస్యాప్రమాత్వేపరతప్రత్వప్రసఙ్గః. శబ్దమూలత్వాత్ప్రమాత్వేనసన్నిమిత్తతేతిప్రవృత్తకర్మఫలప్రతిబన్ధాద్వ్యగ్రమానప్రమాతృత్వాభాసానివృత్తైరసత్యత్వేపిపరోక్షత్వాయో పినాదరః. సర్వభావిపరమాత్మా ప్రతిబోధవివ- బోధంప్రతిబోధంప్రతిసాక్షితయాభాతీతి. లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకంమహావాక్యార్థంపర మాత్మాస్మీతిజ్ఞానమేవసమ్యగ్జ్ఞానంయస్మాత్ - తతఏవామృతత్వంలభతఇత్యాహ(అమృతత్వమితి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (బోధస్యహీతి) బుద్ధి పరిణామస్యసర్వస్యభాసకంప్రత్యక్చైతన్యంపరమాత్మానభవతి - కింతుబ్రహ్మణ్యాద్వహిస్థితః. తత్ప్రాప్తిశ్చమోక్షఇత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అనాత్మప్రాప్తేఃకర్మఫలవదనిత్యత్వేనామృతత్వప్రసిద్ధిర్నస్యాదిత్యర్థః. యదుక్తందోషపరిహారాయౌపాధికభేదేనభిన్నత్వంబ్రహ్మణః- స్వతస్సావ త్మత్వమేవేతిమన్యసే - తత్రాహ (ఆత్మత్వాదితి) బ్రహ్మణఆత్మత్వాదేవాత్మనోఽమృతత్వంస్వభావసిద్ధమ్ - తత్ప్రాప్తివిద్యాయాఆనర్థక్యంప్రాప్త మిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంమర్త్యత్వమితి) అవిద్యయాదేహాద్యాత్మత్వప్రతిపత్తిలియత్ - తదాత్మనోమర్త్యత్వం. తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః. వీర్యంవిద్యాకృతముక్తంముక్తత్వేదార్ఢ్యంతచ్చస్వాభావికమేవముక్తత్వంవాస్తవం- సర్వశరీరాద్యసంసక్తత్వాన్నభోవన్నిరవయవత్వాచ్చేవ. తతశ్చాస త్యముక్తపివాహమిత్యవష్టమ్భోవిద్యాకృతంబలమిత్యర్థః.		౪

రం.— (ప్రతిబోధేతి) ప్రతినియతోబోధః ప్రతిబోధః. సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదిరూపాసాధారణధర్మవిశిష్టతయా జ్ఞాతమ మృతం- బ్రహ్మస్వరూపంతత్ప్రాప్తిరున్యాయేనస్వోపాసకస్యాపిఅమృతత్వంవిన్దతే - లభ్యతఇత్యర్థః. అన్తర్యామితయార్థోఽయం విధాతుః. లభ్యనప్ర కారమేవాహ (ఆత్మనావిన్దతేవీర్యమితి) *సనోదేవశ్శుభయాస్మృత్యాసంయునక్త్విత్యుక్తరీత్యావిద్యాసిద్ధ్యనుకూలం వీర్యంప్రసన్నేనపర మాత్మనాలభతే. ప్రసన్నపరమాత్మాహితవీర్యార్జితయావిద్యయాఽమృతత్వమశ్నుతఇత్యర్థః.		౪

ఇహచేదవేదీదథసత్యమస్తినచేదిహావేదీన్మహతీవినష్టిః।
భూతేషుభూతేషువిచిత్యధీరాఃప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తి॥౫॥—ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః.

శం.— కష్టాఖలుసురనరతిర్యక్ప్రేతాదిషుసంసారదుఃఖబహులేషుప్రాణినికాయేషుజన్మజరామరణరోగాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాత్ - అ తఇహైవచేన్మనుష్యోఽధికృతస్సమర్థస్సన్ యద్యవేదీత్ - ఆత్మానంయథోక్తలక్షణంవిదితవాన్ యథోక్తేనప్రకారేణ- అథ-తదాఽస్తిసత్యం- మను ష్యజన్మన్యస్మిన్నవినాశోఽర్థవత్తావాసద్భావోవా పరమార్థతావాసత్యంవిద్యతే. (నచేదిహావేదీదితి) నచేదిహజీవంశ్చేదధికృతోఽవేదీత్ - నవిదిత వాన్- తదామహతీ- దీర్ఘానన్తావినష్టిః- వినాశనం. జన్మజరామరణాదిప్రబన్ధావిచ్ఛేదలక్షణాసంసారగతిః. తస్మాదేవంగుణదోషౌవిజానన్తో బ్రహ్మ ణాభూతేషుభూతేషు- సర్వభూతేషుస్థావరేషుచరేషుచైకమాత్మతత్త్వంవిచిత్య - విజ్ఞాయ. సాక్షాత్కృత్య. ధీరాః- ధీమన్తః ప్రేత్య - వ్యావృత్య మమాహంభావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్మాల్లోకాదుపరమ్య సర్వాత్మైకత్వభావమద్వైతమాపన్నాస్సన్తోఽమృతాభవన్తీత్యర్థః. *సయోహవైతత్పరం బ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతీతిశ్రుతేః. ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః. ……………………………………………… ౫

ఆ.— ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ (కష్టాఖల్వితి) లౌకికమపిసత్యంచిరంజీవనధనవత్త్వం. సద్భావః - సాధుభావశ్చాస్తి. తదపిసర్వంబ్రహ్మవిదోభవతీతి సత్యర్థముచ్యతే- పరమార్థతోబ్రహ్మరూపస్థితిస్తుఫలమవశ్యంభవతీత్యర్థః. ఇతిద్వితీయఖణ్డసమాప్తిః. ……… ౫

రం.— తాదృశబ్రహ్మజ్ఞానేత్వరాముత్పాదయతి (ఇహచేదవేదీదితి) ఇహైవజన్మనిబ్రహ్మజ్ఞాతవాంశ్చేత్-అథ-సమనన్తరమేవఅస్తి- సన్నపసత్యః. జ్ఞానాభావేఆత్మనఅసత్తాభవతి. *అసన్నేవసభవతిఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేత్।అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదసన్తమేనంతతోవిదురితిశ్రుత్యను రోధాదిద్రష్టవ్యం. (భూతేషుభూతేషువిచిత్యేతి) భూతేషుభూతేషు - సర్వభూతస్థంపరమాత్మానంప్రజ్ఞాశాలినస్స్వేతరసమస్తవిలక్షణత్వేనసిద్ధా ర్యఅస్మాల్లోకాదప్రారాదిమార్గేణపరమాత్మానంప్రాప్యముక్తాభవన్తీత్యర్థః. ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః ……………………………… ౫

హరిః ఓం॥ బ్రహ్మహదేవేభ్యోవిజిగ్యేతస్యహబ్రహ్మణోవిజయేదేవాఅమహీయన్త
తఐక్షన్తాస్మాకమేవాయంవిజయోఽస్మాకమేవాయంమహిమేతి॥		౧

శం.— (బ్రహ్మహదేవేభ్యోవిజిగ్యే) *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామిత్యాదిశ్రవణాత్ - యదస్తి - తద్విజ్ఞాతంప్ర మాణైః. యన్నాస్తి-తదవిజ్ఞాతంశశవిషాణకల్పమత్యన్తమేవాసద్దృష్టం. తథేదంబ్రహ్మాఽవిజ్ఞాతత్వాదసదేవేతిమన్దబుద్ధీనాంవ్యామోహోమాభూది తితదర్థేయమాఖ్యాయికాఆరభ్యతే. 'తదేవహిబ్రహ్మసర్వప్రకారేణప్రశాస్తృదేవానామపిపరోదేవః-ఈశ్వరాణామపీశ్వరోదుర్విజ్ఞేయో దేవానాం

జయహేతురసురాణాంపరాజయహేతుః- తత్కథంనా నీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాని హ్యుత్తరాణివచాంసీత్యవశ్యన్తే. అథవా - బ్రహ్మనిష్ఠా [illegible] [illegible]. బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్ప్రాప్త ప్రథమోదేవానాం శ్రేష్ఠత్వం జగ్ముః- తతోఽప్యతితరామిన్ద్ర ఇతి. అథవా- దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మేత్యేతత్ప్రదర్శ [illegible] [illegible] [illegible] బ్రహ్మవిదితవన్తః - తథేన్ద్రో దేవానామీశ్వరోఽపిసన్నితి. వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరంవా సర్వం. [illegible] [illegible] [illegible] తద్య [illegible] వా ఆఖ్యాయికా- యథా దేవానాంజయాద్యభిమానః- తద్వదితి. [illegible] [illegible] [illegible] సురాణాం జిత్వా [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] జయమేదేవాః- అగ్న్యాదయో [illegible] [illegible] [illegible] సర్వజ్ఞ [illegible] జయితుః ప్రాణినాంసర్వశక్తేర్జగతశ్శివంచికీర్షోరయం [illegible] [illegible] [illegible] అగ్న్యాదిస్వరూప [illegible] తతోఽస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమా- [illegible] [illegible] నాన్యత్ప్రత్యగాత్మభూతేశ్వరకృతఇతి. ౧

ఆ.— [illegible] ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) అభిప్రేతంతాత్పర్యమాహ (వక్ష్యమాణేతి) [illegible] [illegible] [illegible] బ్రహ్మోపాసనంవక్ష్యతే. [illegible] [illegible] [illegible] తాత్పర్యం. [illegible] తాత్పర్యప్రదర్శనంతు [illegible] [illegible] వర్ణాశ్రమాదిధర్మాః. తస్యైవ కార్యాః. జగతస్స్థితి- సైర్యాయ. ౧

రం.— [illegible] ఆఖ్యాయికామాహ (బ్రహ్మహ దేవేభ్యో విజిగ్యే) [illegible] [illegible] [illegible] (తస్యహేతి) బ్రహ్మకర్తృకవిజయేసతిదేవాః పూజితా అభవన్. (తఐక్షన్తేతి) దేవాః [illegible] [illegible] [illegible] ఏవ, ఈదనుకూలసామర్థ్యాదికమపిఅస్మదీయమేవే, త్యమన్యన్త.

తద్ధైషాంవిజజ్ఞౌ తేభ్యోహప్రాదుర్బభూవతన్నవ్యజానన్తకిమిదంయక్షమితి॥ ౨

శం.— ఏవంమిథ్యాభిమానేక్షణవతాంతద్ధకిలైషాంమిథ్యేక్షణంవిజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవద్బ్రహ్మ [illegible] [illegible] [illegible] మిథ్యాజ్ఞానముపలభ్య [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] దేవేభ్యః. హ- కిలార్థాయ. ప్రాదుర్బభూవ- స్వయోగమాహాత్మ్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేన [illegible] [illegible] [illegible] ప్రాదుర్బభూవ. తత్- ప్రాదుర్భూతంబ్రహ్మనవ్యజానన్త- నైవవిజ్ఞాతవన్తో దేవాః- కిమిదంయక్షం- [illegible].

ఆ.— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

రం.— (తద్ధైషామితి) తాదృశంతేషామభిమానంపరమాత్మా జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తేభ్యోహేతి) తేషాందేవానాం [illegible] [illegible] [illegible] ప్రాదుర్భూతం. (తన్నేతి) ఏతద్యక్షస్వరూపంకిమితి తే దేవాస్సవ్యజానన్- నజ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః.

తేఽగ్నిమబ్రువన్జాతవేదఏతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతి॥ ౩
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతిఅగ్నిర్వాఅహమస్మీత్యబ్రవీజ్జాతవేదావాఅహమస్మీతి॥ ౪

శం.— తే - తదజానన్తో దేవాస్సా న్తర్భయాస్తద్విజిజ్ఞాసవోఽగ్నిం- అగ్రగామినంజాతవేదసంసర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్ - [illegible] [illegible] ఏతత్- అస్మద్గోచరస్థంయక్షంవిజానీహి - విశేషతో బుధ్యస్వత్వంన [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] తత్సమీపేఽప్రగల్భత్వాత్తూష్ణీంభూతంతద్యక్షమభ్యవదత్ప్రత్యభాషత కోఽసీతి. ఏవం బ్రహ్మణా [illegible] [illegible] - అగ్నిర్వై- అగ్నినామాహం ప్రసిద్ధో జాతవేదా ఇతిచ. నామద్వయేన ప్రసిద్ధతయాఽఽత్మానం శ్లాఘయన్నితి. ౩-౪

అత్ర అనన్తగిరీయంనాస్తి.

రం.— (తేఽగ్నిమితి) జాతవేదఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితిఉక్తవన్తః. (తథేతితదభ్యద్రవదితి) తథేతిసంయక్షసమీపంగతః తేన కోఽసీతిపృష్టః అగ్నిర్జాతవేదా ఇతిస్వస్యప్రసిద్ధంనామద్వయముక్తవానిత్యర్థః. ౩-౪

తస్మింస్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ంసర్వందహేయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౫

తస్మైతృణంనిదధావేతద్దహేతితముపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకదగ్ధుం

సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౬

అథవాయుమబ్రువన్వాయవేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతి॥ ౭

తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతివాయుర్వాఅహమస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వావాఅహమస్మీతి॥ ౮

తస్మింస్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ంసర్వమాదదీయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౯

తస్మైతృణంనిదధావేతదాదత్స్వేతితముపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకాదాతుం

సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౧౦

అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతితదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే॥ ౧౧

సతస్మిన్నేవాకాశేస్త్రియమాజగామబహుశోభమానాముమాంహైమవతీం

తాగ్ంహోవాచకిమేతద్యక్షమితి॥ ఇతితృతీయఃఖణ్డః. ౧౨

శం.— ఏవముక్తవన్తంబ్రహ్మోవాచ- తస్మిన్- ఏవంప్రసిద్ధగుణనామవతిత్వయికింవీర్యం- సామర్థ్యమితి. సోఽబ్రవీత్-ఇదంజగత్సర్వందహేయం- భస్మీకుర్యాంయదిదంస్థావరాదిపృథివ్యామితి. పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం- యతోఽన్తరిక్షస్థమపిదహ్యతఏవాగ్నినా. ౫

అత్ర అనన్తగిరీయంనాస్తి.

రం.— (తస్మింస్త్వయీతి) తవకస్సామర్థ్యమస్తీతియక్షేణపృష్టోఽగ్నిఃపృథివ్యన్తర్వర్తిసకలదాహసామర్థ్యమస్తీత్యుక్తవాన్. ౫

శం.— తస్మైఏవమభిమానవతేబ్రహ్మతృణంనిదధౌ- పురోఽగ్నేఃస్థాపితవద్బ్రహ్మ- ఏతత్తృణమాత్రంమమాగ్రతోదహ- నచేదస్యదగ్ధుంసమర్థః-ముఞ్చదగ్ధృత్వాభిమానంసర్వత్రేతి. ఇత్యుక్తస్తత్తృణముపప్రేయాయ- తృణసమీపంగత్వాసర్వజవేన-సర్వోత్సాహకృతేనగత్వానశశాకనాశకత్తద్దగ్ధుం. సజాతవేదాస్తృణందగ్ధుమశక్తో వ్రీడితోహతప్రతిజ్ఞస్తతఏవ- యక్షాద్దేవతూష్ణీందేవాన్ప్రతినివవృతే- నివృత్తః ప్రతిగతవాన్. నైతద్యక్షమశకం- శక్తవానహంవిజ్ఞాతుంవిశేషతోయదేతద్యక్షమితి. అత్రఅనన్తగిరీయంనాస్తి. ౬

రం.— (తస్మాఇతి) తస్మింస్తదంతృణందహేతియక్షేణోక్తస్సర్వజవేనతత్సమీపంగతఃదగ్ధుమసమర్థోనివృత్తఇత్యర్థః. (ఉపప్రేయాయ) సమీపంగతఇత్యర్థః. నైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమిత్యేవందేవాన్ప్రత్యుక్తవానితిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— (అథవాయుమితి) అథ- అనన్తరంవాయుమబ్రువన్- హేవాయోఏతద్విజానీహిఇత్యాదిసమానార్థంపూర్వేణ. ౭

అత్ర అనన్తగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— వానాత్- గమనాద్గంధనాద్వావాయుః. మాతరి- అన్తరిక్షేశ్వయతీతిమాతరిశ్వా. ౮

అత్ర అనన్తగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— ఇదంసర్వమప్యాదదీయం- గృహ్ణీయాంయదిదంపృథివ్యామిత్యాదిసమానమేవ. ౯-౧౦

అత్ర అనన్తగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— (అథేన్ద్రమితి) అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహిఇత్యాదిపూర్వవత్. ఇన్ద్రఃపరమేశ్వరోమఘవాన్బలవత్త్వాత్తథేతితదభ్యద్రవత్. తస్మాదిన్ద్రాదాత్మసమీపగతాత్తద్బ్రహ్మతిరోదధే - తిరోభూతం. ఇన్ద్రస్యేన్ద్రత్వాభిమానోఽతితరాంనిరాకర్తవ్యఇత్యతఃసంవాదమాత్రమపినాదాద్బ్రహ్మేన్ద్రాయ. అత్ర అనన్తగిరీయంనాస్తి. ౧౧

రం.— (తస్మాత్తిరోదధే) తస్మాత్- మఘోనస్సన్నిధేః. ఏతస్యగర్వభఙ్గోమాభూదితితిరోహితమభవదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— తద్యక్షంయస్మిన్నాకాశే - ఆకాశప్రదేశేఆత్మానందర్శయిత్వాతిరోభూత, మిన్ద్రశ్చబ్రహ్మణస్తిరోధానకాలే యస్మిన్నాకాశేఆసీత్, సః- ఇన్ద్రస్తస్మిన్నేవాకాశేతస్థౌ- కింతద్యక్షమితిధ్యాయన్ననివవృతేఽగ్న్యాదివత్. తస్యేన్ద్రస్యయక్షేభక్తింబుద్ధ్వావిద్యా ఉమారూపిణీ ప్రాదురభూత్స్త్రీరూపా. సఇన్ద్రస్తాముమాంబహుశోభమానాం - సర్వేషాంహిశోభమానానాంశోభమానతమాంవిద్యాం. తదాబహుశోభమానేతివిశేషణముపపన్నంభవతి. హైమవతీం- హేమకృతాభరణవతీమివబహుశోభమానామిత్యర్థః. అథవా- ఉమైవహిమవతోదుహితాహైమవతీ. నిత్యమేవసర్వజ్ఞేనఈశ్వరేణసావర్తతఇతిజ్ఞాతుంసమర్థేతికృత్వాతాముపజగామ. ఇన్ద్రస్తాంహ- ఉమాంకిలోవాచ- పప్రచ్ఛ- బ్రూహికిమేతద్దర్శయిత్వాతిరోభూతంయక్షమితి. ఇతితృతీయఃఖణ్డః. ౧౨

హరిః ఓం॥ సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే మహీయధ్వమితి
తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౧
తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యాన్దేవాన్యదగ్నిర్వాయు
రిన్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౨
తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం
పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౩
తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతీన్న్యమీమిషదా ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౪

ఆ.— తృతీయఖణ్డభాష్యం స్పష్టం- అతో న వివృతమితి. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః. ౧-౨

రం.— (తస్మిన్నేవాకాశ ఇతి) తస్మిన్నేవ ప్రదేశే హిమవత్పుత్రీం బహుభిరాభరణైః శోభమానాం పార్వతీమిన్ద్రో నుగ్రహేణ ప్రాదుర్భూతాం దృష్ట్వా తత్సమీపమాగత్య ఇదం సర్వం జానాతీతి మన్యమానః కిమేతద్యక్షమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః........................ ౧-౨

శం.— సా బ్రహ్మేతి హోవాచ- హ- కిల. బ్రహ్మణః- ఈశ్వరస్యైవ విజయే. ఈశ్వరేణైవ జితా అసురాః. యూయం తత్ర నిమిత్త మాత్రం. తస్యైవ విజయే యూయం - మహీయధ్వం - మహిమానం ప్రాప్నుథ. ఏతదితి క్రియావిశేషణార్థం. మిథ్యాభిమానస్తు యుష్మాకమేవ మహిమేతి. తతః- తస్మాదుమావాక్యాద్ధైవ విదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రః. అవధారణాత్ తతో హైవేతి న స్వాతన్త్ర్యేణ. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧

రం.— (సా బ్రహ్మేతి హోవాచేతి) బ్రహ్మైవ యక్షరూపేణ యుష్మన్మోహశమనాయ ప్రాదుర్భూతం- అతో బ్రహ్మసంబన్ధిని విజయే [illegible] మిత్తైవ పూజాం ప్రాప్నుత. అస్మాభిరేవ విజయః కృత ఇతి దురభిమానస్త్యక్తవ్య ఇత్యర్థః. (తతో హైవేతి) తదుపదేశాదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః ౧

శం.— యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రా ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాదదర్శనాదినా సమీపముపగతాః- తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ [illegible] శక్తిగుణాదిమహాభాగ్యైరన్యాన్దేవానతితరామతిశయేన శేరత ఇవైతే దేవాః. ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో వా. యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రః [illegible] ఏనదేతత్- బ్రహ్మ నేదిష్ఠం- అన్తికం. సమీపం. ప్రియతమం. పస్పృశుః- స్పృష్టవన్తో యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాదిప్రకారైః [illegible] హేతోరేనత్- బ్రహ్మ ప్రథమః- ప్రథమాః ప్రధానాస్సన్త ఇత్యేతత్. విదాంచకార- విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి. యస్మాదగ్నివాయూ అపీన్ద్రవాక్యాదేవ విదాంచక్రుః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తస్మాద్వా ఇతి) తస్మాదేవ హేతోః- ఏత ఏవాగ్నివాయ్విన్ద్రా ఇతరాన్దేవానతిశేరత ఇవ. ఇవశబ్ద ఏవార్థః. అతిశేరత ఏవేత్యర్థః. యస్మాద్ధేతోః నేదిష్ఠం- సమీప ఏవ వర్తమానం తత్- బ్రహ్మ పస్పృశుః- దృష్టవన్తః। యతశ్చ హేతోః ప్రథమో విదాఞ్చకార ప్రథమం విదాఞ్చక్రురిత్యర్థః.

శం.— తదిన్ద్రేణ హ్యుమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరాం - అతిశయేన శేత ఇవాన్యాన్దేవాన్ స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ- యస్మాత్స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థం వాక్యం. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— అగ్నివాయ్విన్ద్రాణాం మధ్యే యస్మాదిన్ద్రస్సన్నిహితం బ్రహ్మాదృష్టవాన్, సర్వేభ్యః పురస్తాత్ పార్వతీముఖాదిదం [illegible] వా, న తస్సర్వాతిశాయీత్యర్థః.

శం.— తస్య- ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశః- ఉపమోపదేశః. నిరుపమస్య బ్రహ్మణో యేనోపమానేనోపదేశః సోఽయమాదేశ ఇత్యు చ్యతే. కిం తత్. యదేతత్- ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్- విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితి విద్యుతో విద్యోతనమితి కల్ప్యతే ఆ ఇత్యుపమార్థే. విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః. యథా సకృద్విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే చ దర్శనాత్. విద్యుదివ హి సకృదాత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతం బ్రహ్మ దేవేభ్యః. అథవా- విద్యుతస్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం. వ్యద్యుతత్- విద్యోతితవత్. ఆ- ఇవ. విద్యుతస్తేజ ఇవ సకృద్విద్యోతితవదిత్యభిప్రాయః. ఇతిశబ్ద ఆదేశప్రతి నిర్దేశార్థః ఇత్యయమాదేశ ఇతి. ఇచ్ఛబ్దస్సముచ్చయార్థః. అయం చాపరస్తస్యాదేశః. కోఽసౌ. న్యమీమిషత్- యథా చక్షుర్న్యమీమిషత్- నిమేషం కృతవత్. స్వార్థే ణిచ్. ఉపమార్థ ఆకారః. చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉప మానదర్శనం. ౪

ఆ. విద్యుతస్సకాశాద్విద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - బ్రహ్మణః స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేః. విద్యుత్సమ్బన్ధి ద్యో తనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - అన్యాశ్రయస్య విద్యోతనస్యాన్యకర్తృకత్వానుపపత్తేః. అతో యథాశ్రుతాసమ్భవాదన్యత్తాత్పర్యం వక్తవ్యమిత్య

అథాధ్యాత్మం యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనోఽనేన చైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణꣳ సఙ్కల్పః॥ ౫
తద్ధ తద్వనం నామ తద్వనమిత్యుపాసితవ్యం స య ఏతదేవం వేదాభి హైనꣳ సర్వాణి భూతాని సంవాఞ్ఛన్తి॥ ౬
ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తా త ఉపనిషద్బ్రాహ్మీం వావ త ఉపనిషదమబ్రూమేతి॥ ౭

ర్థః. (ప్రతినిర్దేశార్థ ఇతి) పరామర్శార్థః. చక్షుషో నిమేషణం ద్రుతం భవతీతి ప్రసిద్ధం. తద్బ్రహ్మణి షీఘ్రప్రకాశిత్వం. సృష్ట్యాదౌ ప్రతిబన్ధాభావేన ద్రుతకారిత్వం ధర్మః. అధిదైవతం యద్ధ్యేయం బ్రహ్మరూపం- తద్యథా విద్యుతః ప్రకాశో యుగపద్విశ్వవ్యాపకః- తథా నిరతిశయజ్యోతీరూపం ద్రుతం సకలసృష్ట్యాదికారి పరమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తం. ౪

రం.— (తస్యైష ఆదేశ ఇతి) తస్య - విజ్ఞాతస్య సద్యస్తిరోభూతస్య బ్రహ్మణః య ఏష ఆదేశః - వక్ష్యమాణ ఉపమానోపదేశ ఇత్యర్థః. (యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతి) యథా విద్యుతో విద్యోతనం క్షణికం- తద్వదిత్యర్థః. ఆ ఇతి ప్రసిద్ధౌ. ఉపమానాన్తరమాహ (ఇన్న్యమీమిషదా ఇతి) అత్రాపి ఆ ఇత్యేతత్ పూర్వవత్. ఇచ్ఛబ్ద ఉపమానాన్తరసముచ్చయార్థః. యథా న్యమీమిషత్ - యథా నిమేషప్రకాశతిరోభావః క్షణేన. ఏవం బ్రహ్మాపి తిరోభూతమిత్యర్థః. యథా విద్యుత స్తిరోహితా భవన్తీత్యర్థః. న్యమీమిషదితి వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (ఇత్యధిదైవతం) అనాత్మభూతాకాశాదిగత విద్యుద్విషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనముక్తమిత్యర్థః. ౪

శం.— అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం - ప్రత్యగాత్మవిషయ ఆదేశ ఉచ్యతే. యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనః - ఏతత్ - బ్రహ్మ ఢౌకత ఇవ - విషయీకరోతీవ. యథా నేన - మనసా ఏతత్ - బ్రహ్మోపస్మరతి - సమీపతః స్మరతి సాధకోఽభీక్ష్ణం- భృశం. సఙ్కల్పశ్చ మనసో బ్రహ్మవిషయః - మన ఉపాధికత్వాద్ధి మనసస్సఙ్కల్పస్మృత్యాది ప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మ- విషయీక్రియమాణ ఇవ వాతః. స ఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః. విద్యున్నిమేషణవదధిదైవతం ద్రుతం ప్రకాశనధర్మి, అధ్యాత్మం చ మనః ప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తిధర్మి, త్యేష ఆదేశః. ఏవమాదిశ్యమానం హి బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిగమ్యం భవతీతి బ్రహ్మణ ఆదేశోపదేశః- న హి నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిభిరాకలయితుం శక్యం. ౫

ఆ.— అధునా ప్రత్యగాత్మతయా బ్రహ్మణో యథాభివ్యక్తిస్స్యాత్- తథోపదిశ్యత ఇత్యాహ (అథానన్తరమితి) ఏతత్ప్రకృతజ్యోతీరూపం బ్రహ్మ ప్రతిమదీయం మనో గచ్ఛద్వ్యక్తత ఇతి చిన్తయేదిత్యుపదేశః. స ఆధ్యాత్మికోఽభీక్ష్ణం- పౌనఃపున్యేన మమ మనస్సఙ్కల్పో బ్రహ్మవిషయ ఏవేతి ధ్యాయతః ప్రత్యగాత్మ బ్రహ్మాభివ్యక్తిస్స్యాదిత్యాహ (మన ఉపాధికత్వాద్ధీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (విద్యున్నిమేషణవదితి) ౫-౬

రం.— †(అథాధ్యాత్మమితి) అనన్తరం దేహస్థోఽస్పష్టాన్త ఉచ్యత ఇత్యర్థః. (యదేతదితి) ఏతత్ - బ్రహ్మ మనో గచ్ఛతీవ. బ్రహ్మవిషయకమనోగమనమివేత్యర్థః. యథా మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణం న చిరస్థాయి- ఏవమేవ యదుపస్య బ్రహ్మణః ప్రకాశోఽపీత్యర్థః. మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణం క్షణికమేవ - న చిరానువృత్తమితి దర్శయతి (స చైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణꣳ సఙ్కల్పః) న హి మనోజనితసఙ్కల్పః - ధ్యానవిశేషః అభీక్ష్ణం- చిరమేతత్- బ్రహ్మోపస్మరతి. న విషయీకరోతీత్యర్థః. యథా బ్రహ్మణో మనసా విషయీకరణం న చిరానువృత్తం - ఏవం యదుపస్య ప్రాదుర్భావోఽపి న చిరానువృత్తః. అత్ర దృష్టాన్తోక్తివ్యాజేన బ్రహ్మధ్యానానువృత్తిస్సుశకేతిదర్శితం భవతి. ౫

శం.— కించ- తత్- బ్రహ్మ- హ- కిల తద్వనం నామ. తస్య వనం తద్వనం. తస్య- ప్రాణిజాతస్య ప్రత్యగాత్మభూతత్వాద్వననీయం- సంభజనీయం. అతస్తద్వనం నామ ప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ. తద్వనమితి యతః- తస్మాత్తద్వనమిత్యనేనైవ గుణాభిధానేనోపాసితవ్యం- చిన్తనీయమితి. అనేన నామ్నోపాసకస్య ఫలమాహ- స యః- కశ్చిదేతత్ - యథోక్తం బ్రహ్మైవం-యథోక్తగుణం వేద- ఉపాస్తే. హ- ఏనముపాసకం సర్వాణి భూతాన్యభిసంవాఞ్ఛన్తి- ప్రార్థయన్త ఏవ యథా బ్రహ్మ. అత్ర ఆసన్తరీయం నాస్తి. ౬

రం.— (తద్ధ తద్వనం నామేతి) ఏతాదృశమహిమవిశిష్టం తత్- బ్రహ్మ సర్వైరపి జనైస్సేవనీయత్వేన- ప్రార్థనీయత్వేన వననామకం భవతి. తస్మాత్తత్- బ్రహ్మ వనమిత్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః. వనత్వేనోపాసనస్య ఫలమాహ (స య ఏతదేవం వేదేతి) సర్వైరపి ప్రార్థనీయో భవతీత్యర్థః ౬

శం.— ఏవమనుశిష్టః శిష్య ఆచార్యమువాచ- ఉపనిషదం- రహస్యం యచ్చిన్త్యం- భో- భగవన్ బ్రూహీతి. ఏవముక్తవతి శిష్యే ఆహ ఆచార్యః- ఉక్తా-అభిహితా తే- తవోపనిషత్. కా పునస్సేత్యాహ- బ్రాహ్మీం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మన ఇయం- తాం. పరమాత్మవిషయత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య. వావ- ఏవ. తే ఉపనిషదమబ్రూమేతి. ఉక్తామేవ పరమాత్మవిద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్యవధారయత్యుత్తరార్థం. పరమాత్మవిషయాముపనిషదం శ్రుతవతః ఉపనిషదం భో బ్రూహీతి పృచ్ఛతః శిష్యస్య కోఽభిప్రాయః. యది తావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్య ప్రశ్నః కృతః- తతః పిష్టపేషణవత్పునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నః స్యాత్. అథ సావశేషోక్తోపనిషత్స్యాత్- తతస్తస్యాః ఫలవచనేనోపసంహారో న యుక్తః *ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తీతి. తస్మాదుక్తోపని

---

† మనోనచైతదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తస్యైతపోదమఃకర్మేతిప్రతిష్ఠా వేదాస్సర్వాఙ్గానిసత్యమాయతనమ్॥ ౮

షచ్ఛేషవిషయోపి ప్రశ్నోఽనుపపన్న ఏవ-అనవశేషితత్వాత్. కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టురితి. ఉచ్యతే- కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాతత్సహకారిసాధనాన్తరాపేక్షా- అథనిరపేక్షైవ. సాపేక్షాచేత్- అపేక్షితవిషయాముపనిషదంబ్రూహి. అథనిరపేక్షాచేత్- అవధారయపిప్పలాదవన్నాత్రపరమస్తీత్యేవమభిప్రాయః. ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణవచనముక్తాతఉపనిషదితి. నన్వనావధారణమిదం - యతోన్యద్వక్తవ్యమిత్యాహతస్యైతపోదమఇత్యాది. సత్యం - వక్తవ్యముచ్యతఆచార్యేణ. నతూక్తోపనిషచ్ఛేషతయాతత్సహకారిసాధనాన్తరాభిప్రాయేణవా. కింతు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ- వేదైస్తదఙ్గైశ్చసహపాఠేనసమీకరణాత్తపః ప్రభృతీనామ్. నహివేదానాంశిక్షాద్యఙ్గానాంచసాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వంవా. సహపఠితానామపియథాయోగ్యంవిభజ్యవినియోగఃస్యాదితిచేత్. యథాసూక్తవాకానుమన్త్రణమన్త్రాణాంయథాదైవతంవిభాగః - తథాతపోదమకర్మసత్యాదీనాంబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వంతత్సహకారిసాధనత్వంవేతికల్ప్యతే. వేదానాంతదఙ్గానాంచార్థప్రకాశకత్వేనకర్మాత్మజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవంన్యాయంవిభాగోయుజ్యతే- అర్థసంబన్ధోపపత్తిసామర్థ్యాదితిచేత్. న- అయుక్తేః. సన్న్యాయంవిభాగోఘటనాంప్రాప్నోతి- నహిసర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరస్కారిణ్యా బ్రహ్మవిద్యాయాఃశేషాపేక్షా - సహకారిసాధనసంబన్ధోవాయుజ్యతే. సర్వవిషయవ్యావృత్తప్రత్యగాత్మవిషయనిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మవిద్యాయాః, తత్ఫలస్యచనిశ్శ్రేయసస్య,. మోక్షమిచ్ఛన్సదాకర్మత్యజేదేవససాధనం| త్యజతైవహితజ్జ్ఞేయంత్యక్తుఃప్రత్యక్పరంపదమ్.తస్మాత్కర్మణాంసహకారిత్వం, కర్మశేషాపేక్షావాన జ్ఞానస్యోపపద్యతే. తతోఽసదేవసూక్తవాకానుమన్త్రణవద్యథాయోగంవిభాగఇతి. తస్మాదవధారణార్థతైవ ప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతే- ఏతావత్యేవేయముపనిషదుక్తాన్యనిరపేక్షాఽమృతత్వాయ. ౭

ఆ.— సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తం - తత్రవిరక్తఉత్తమాధికారీపరమరహస్యంపృచ్ఛతీత్యాహ (ఏవముక్తాఇతి) పరమరహస్యం- శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తమేవ.(ఉత్తరార్థమితి)ఉత్తరగ్రన్థేనవిద్యాప్రాప్త్యుపాయవిధానార్థముక్తవిద్యానిరపేక్షైవేత్యవధారయతి. అవధారణార్థం ప్రతివచనస్యచోద్యముఖేనస్ఫుటయతి (పరమాత్మవిషయామిత్యాదినా) కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాన్యదపేక్ష్యతే. శేషశేషైనఫలోపకార్యఙ్గంవివక్షితమ్. సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపిసముచ్చయార్థంవివక్షితమ్. ఏవంశిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్యసమాధానమాహ (ఏతదుపపన్నమితి) వేదవేదాఙ్గైః విద్యాఙ్గత్వేహిసైస్సహపాఠాత్తపః ప్రభృతీనాంవిద్యాఙ్గత్వంనాక్షీత్యుక్తమ్. తత్రయోగ్యతావశేనశేషశేషిభావః-సహపాఠస్త్వకించిత్కరఇతిశఙ్కతే (సహపఠితానామపీతి) * అగ్నిరిదగ్ంహవిరజుషతఅవీవృధతమహోజ్యాయోకృత అగ్నీషోమావిదగ్ంహవిరజుషేతామవీవృధేతాంమహోజ్యాయోక్రాతామిత్యాదినైవసూక్తవాకేనసర్వత్యాగసమాప్తౌదేవతానుమన్త్రణంక్రియతే. తత్రయద్యస్మిన్కర్మణిసూక్తవాకేబహ్వ్యోదేవతాఃపఠ్యన్తే-తథాపియస్మిన్కర్మణియాదేవతాహుతా-తస్యాఏవవిసర్జనేయోగ్యతావశాదస్యసూక్తవాకస్యయథాదివినియోగః,- తథాతపః ప్రభృతీనామేవవిద్యాశేషత్వేనవినియోగోభవిష్యతీత్యర్థః. భవేత్సూక్తవాకస్యవినియోగోయోగ్యతాసంభవాత్-నకర్మణాంవిద్యావిరుద్ధత్వేనయోగ్యతా-అయోగ్యత్వాదిత్యాహ(నాయుక్తేరితి)విద్యాయావిషయపర్యాలోచనయాఫలపర్యాలోచనయాచనాస్తితత్త్వతస్సంబన్ధయోగ్యతా-ప్రత్యుతకర్మణామనుపయోగాత్కర్మణాంత్యాగఏవముముక్షూణాంకర్తవ్యఇత్యాహ (సర్వవిషయేతి) సర్వేభ్యఃఉత్పాద్యాదిభ్యఃకర్మగోచరేభ్యోవ్యావృత్తోయఃప్రత్యగాత్మా-సఏవబ్రహ్మరూపేణవిద్యాయావ్యావర్తకః- విషయః. తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయాః, తత్ఫలస్యచకర్మసాధ్యత్వాదిత్యర్థః ౭

౮.— ఏవమాత్మనావిన్దతేవీర్యమిత్యత్రోక్తేసతివీర్యావాప్తిహేతుభూతభగవదనుగ్రహసాధనప్రతిపాదికాం ఉపనిషదంభోబ్రూహీతి శిష్యేణోక్తేఇతరఆహ (ఉక్తాతఇతి) బ్రహ్మప్రతిపాదికాంప్రధానోపనిషదమవోచామ. అతఃప్రధానోపనిషదుక్తైవ - సాధనప్రతిపాదికాం చోపనిషదంవక్ష్యామి- యదిశుశ్రూషసఇతిభావః. ౭

శం.— యామిమాంబ్రాహ్మీముపనిషదంతవాగ్రేబ్రూమేతి - తస్యై-ఏతస్యాఉక్తాయాఉపనిషదఃప్రాప్త్యుపాయభూతానితపఃప్రభృతీని. తపః- కాయేన్ద్రియమనసాంసమాధానమ్. దమః-ఉపశమః. కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. ఏతైర్హిసంస్కృతస్యసత్త్వశుద్ధిద్వారాతత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా - అమృదితకల్మషస్యోక్తేపిబ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తిర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ - యథేన్ద్రవిరోచనప్రభృతీనామ్. తస్మాదిహవాఅతీతేషువాబహుషుజన్మాన్తరేషు తపఆదిభిఃకృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానంసముత్పద్యతే. యథాశ్రుతం *యస్యదేవేపరాభక్తిర్యథాదేవేతథాగురౌ। తస్యైతేకథితాహ్యర్థాః ప్రకాశన్తేమహాత్మనఇతి మన్త్రవర్ణాత్, *జ్ఞానముత్పద్యతేపుంసాంక్షయాత్పాపస్యకర్మణఇతిస్మృతేః,. ఇతిశబ్దఉపలక్షణత్వప్రదర్శనార్థః. ఇత్యేవమాద్యన్యదపిజ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకం *అమానిత్వమదమ్భిత్వమిత్యాద్యుపదర్శితంభవతి. ప్రతిష్ఠా- పాదౌ. పాదావివాస్యాః- తేషుహిసత్సుప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మవిద్యాప్రవర్తతే- పద్భ్యామివపురుషః. వేదాశ్చత్వారః. సర్వాణిచాఙ్గానిశిక్షాదీని. షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశకత్వాద్వేదానాంతద్రక్షణార్థత్వాదఙ్గానాం ప్రతిష్ఠాత్వమ్. అథవా- ప్రతిష్ఠాశబ్దస్యపాదరూపకల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణిసర్వాఙ్గాని - శిరఆదీని. అస్మిన్పక్షే శిక్షాదీనాంవేదగ్రహణేనైవగ్రహణంకృతంప్రత్యేతవ్యమ్- అఙ్గినిగృహీతేఽఙ్గానిగృహీతాన్యేవభవన్తి-తదాయతనత్వాదఙ్గానామ్. (సత్యమాయతనం) యత్రతిష్ఠత్యుపనిషత్-తదాయతనంసత్యమితి- అమాయితా. అకౌటిల్యంవాఙ్మనఃకాయానామ్. తేషుహ్యాశ్రయతివిద్యా-యేఽమాయినస్సాధవః. నాసురప్రకృతిషుమాయావిషు-* నయేషుజిహ్మమనృతంనమాయాచేతిశ్రుతేః. తస్మాత్సత్యమాయతనమితికల్ప్యతే. తపఆదిష్వేవప్రతిష్ఠాత్వేనప్రా

యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్యపాప్మానమనన్తేస్వర్గేలోకేజ్యేయేప్రతితిష్ఠతిప్రతితిష్ఠతి॥ ౯

ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతిసామవేదీయతలవకారోపనిషత్సమాప్తా.

త్తస్యసత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణంసాధనాతిశయత్వజ్ఞాపనార్థం. * అశ్వమెధసహస్రంచసత్యంచతులయాధృతం। అశ్వమేధసహస్రాద్ధిస త్యమెకంవిశిష్యతఇతిస్మృతేః. ౮

ఆ.— తచ్ఛబ్దాపెక్షితంయచ్ఛబ్దంపూరయతి (యామితూమితి) ప్రాప్తాంసగుణవిషయాం నిర్గుణబ్రహ్మాత్మవిషయాంచేత్యర్థః. (పాదరూపకల్పనేతి) ప్రసిద్ధపాదసామాన్యస్యకల్పితత్వాదితరైరప్యఙ్గైఃకల్పనారూపైర్భవితవ్యమిత్యర్థః. తస్యై తపోదమఃకర్మేతీత్యత్రేతిశబ్దస్యోప లక్షణార్థత్వాత్సత్యమపిసంగృహీతవ్యం- కథంపృథగుచ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (తపఆదిష్వేవేతి) ౮

రం.— (తస్యైతపోదమఃకర్మేతిప్రతిష్ఠా) తస్యై- ఉక్తాయైఉపనిషదేసాధనభూతాని- కాయశోషణలక్షణంతపః, ఇన్ద్రియనిగ్ర హరూపఉపశమః, అగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మ, చఉపనిషచ్ఛబ్దితాయాబ్రహ్మవిద్యాయాఃప్రతిష్ఠా - దార్ఢ్యహేతుః. (వెదాస్సర్వాఙ్గానిస త్యమాయతనం) షడఙ్గసహితాశ్చవెదాస్సత్యవచనంచబ్రహ్మవిద్యోత్పత్తికారణమిత్యర్థః. ౮

శం.— యోవైఏతాం- బ్రహ్మవిద్యాం *కెనేషితమిత్యాదినాయథోక్తామేవంమహాభగాం *బ్రహ్మహదెవేభ్యఇత్యాదిస్తుతాంసర్వ విద్యాప్రతిష్ఠాంవెద *అమృతత్వంహివిన్దతఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మవిద్యాఫలమన్తేనిగమయతి-అపహత్యపాప్మానం-అవిద్యాకామకర్మలక్షణంసంసారబీజం విధూయానన్తె- అపర్యన్తె. స్వర్గెలోకె- సుఖాత్మకెబ్రహ్మణీత్యేతత్. అనన్తెఇతివిశేషణాన్నత్రివిష్టపే. అనన్తశబ్దఔపచారికోపిస్యాదిత్యతఆహ (జ్యేయెఇతి) జ్యేయె- జ్యాయసి. సర్వమహత్తరెస్వాత్మని. ముఖ్యఏవప్రతితిష్ఠతినపునస్సంసారమాపద్యతఇత్యభిప్రాయః. ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.... ౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌతలవకారోపనిషద్భాష్యంసంపూర్ణమ్.

ఆ.— సగుణవిద్యాయాఃక్రమముక్త్యర్థత్వాత్ క్రమేణప్రాప్యంయత్కైవల్యంనిర్గుణవిద్యాఫలం- తత్పూర్వోక్తమిహోపసంహ్రి యతెఇత్యాహ (యోవాఏతామిత్యాదినా) ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.. ౯

యోసౌసర్వేశ్వరోవిష్ణుఃసర్వాత్మాసర్వదర్శనః। శుద్ధోబోధామ్బుధిస్సోహం త్సోహంనిత్యాత్మకఃప్రభుః॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతం శాఙ్కరతలవకారోపనిషద్భాష్య టిప్పణంసమాప్తమ్.

రం.— (యోవాఏతామెవంవెదేతి) ఏతాం - బ్రహ్మవిద్యాముక్తవిధప్రతిష్ఠాయతనోపేతాంయోవెదసస్సర్వాణిపాపానివిధూయ కాలపరిచ్ఛేదశూన్యేజ్యేయె- జ్యాయసి- జ్యేష్ఠే- సర్వోత్తరెస్వర్గలోకె - వైకుణ్ఠలోకె ప్రతిష్ఠితోభవతీత్యర్థః. అనన్తజ్యేయపదసమభివ్యాహారా త్స్వర్గలోకశబ్దోభగవల్లోకపరః. ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.. ౯

కేనోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాంభూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతామ్మదుక్తిమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

అనన్తగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

కఠోపనిషత్.

ప్రథమవల్లీ.

—*—

అవతారికా.

శం.—— నమో భగవతే వైవస్వతాయ మృత్యవే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ నచికేతసే చ. అథ కాఠకోపనిషద్వల్లీనాం సుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే. సదేర్ధాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపనిపూర్వస్య క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపముపనిషదితి. ఉపనిషచ్ఛబ్దేన చ వ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవేద్యవస్తువిషయా విద్యోచ్యతే. కేన పునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యే ముముక్షవో దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణాః సన్త ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాం వక్ష్యమాణలక్షణాం విద్యాముపసద్యోపగమ్య తన్నిష్ఠతయా నిశ్చయేన శీలయన్తి - తేషామవిద్యాదేః సంసారబీజస్య విశరణాద్ధింసనాద్వినాశనాదిత్యనేనార్థయోగేన విద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే. తథా చ వక్ష్యతి *నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి. పూర్వోక్తవిశేషణాన్ముముక్షూన్వా పరం బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మగమయితృత్వేన యోగాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్. తథా చ వక్ష్యతి *బ్రహ్మప్రాప్తో విరజోఽభూద్విమృత్యురితి. లోకాదిర్బ్రహ్మజజ్ఞో యోఽగ్నిః - తద్విషయాయా విద్యాయా ద్వితీయేన వరేణ ప్రార్థ్యమానాయాః స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిహేతుత్వేన గర్భవాసజన్మజరాద్యుపద్రవబృన్దస్య లోకాన్తరే పౌనఃపున్యేన ప్రవృత్తస్యావసాదయితృత్వేన శైథిల్యాపాదనేన ధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాప్యుపనిషదిత్యుచ్యతే. తథా చ వక్ష్యతి *స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాది. నను చోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారో గ్రన్థమప్యభిలపన్తి - ఉపనిషదమధీమహే. ఉపనిషదమధ్యాపయామ ఇతి చ. ఏవం నైష దోషః - అవిద్యాదిసంసారహేతువిశరణాదేః సదిధాత్వర్థస్య గ్రన్థమాత్రేఽసంభవాత్, విద్యాయాం చ సంభవాత్. గ్రన్థస్యాపి తాదర్థ్యేన తచ్ఛబ్దోపపత్తేః - *ఆయుర్వై ఘృతమిత్యాదివత్. తస్మాద్విద్యాయాం ముఖ్యయా వృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దో వర్తతే - గ్రన్థే తు భక్త్యేత్యేవముపనిషన్నిర్వచనేనైవ విశిష్టోఽధికారీ విద్యాయాముక్తః. విషయశ్చ విశిష్ట ఉక్తో విద్యాయాః పరం బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మభూతం. ప్రయోజనం చాస్యా ఉపనిషద ఆత్యన్తికీ సంసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా. సంబన్ధశ్చైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః. అతో యథోక్తాధికారివిషయప్రయోజనసంబన్ధాయా విద్యాయాః కరతలన్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేన విశిష్టాధికారివిషయప్రయోజనసంబన్ధా ఏతా వల్ల్యో భవన్తీత్యతస్తా యథాప్రతిభానం వ్యాచక్ష్మహే.

ఆ.—— ధర్మాధర్మాదసంస్పృష్టం కార్యకారణవర్జితం। కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ యత్తన్నమామ్యహమ్॥

యస్మాత్పరాత్పరతరమానన్దో యావదధికారం యామ్యపదేన గమనో ఽకర్తృబ్రహ్మాత్మతానుభవబలతో భగవతయాత వాని [illegible] దోష్టరలి ప్రస్తావనా [illegible] ఆచార్యో నచికేతసే పరబ్రహ్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ, యస్మై చోపదిదేశ, తాభ్యాం నమస్కుర్వన్నాచార్యభక్తిం వ్యాఖ్యాతా స్వస్య శిష్యాణాం చ ప్రదర్శయతి (నమో భగవతే వైవస్వతాయేతి) అథశబ్దో మఙ్గలార్థః. చికీర్షితం ప్రతిజానీతే (కాఠకేతి) సహనావనిషదో వృత్తి [illegible] ప్రాణినాం కామకలుషితచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్పరాఙ్ముఖత్వాద్విశిష్టస్యాధికారిణో దుర్నిరూపత్వాద్విషయస్య చ సత్యస్య [illegible] ర్నిరూపత్వాదుపనిషజ్జన్యవిద్యాయా నిష్ప్రయోజనత్వాత్, జీవస్య చాసంసారిబ్రహ్మైకతాయాః ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేన సంబన్ధాయోగ్యత్వాత్ [illegible] వ్యాఖ్యేయోపనిషన్నిర్వచనేన విద్యాయా విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకస్య గ్రన్థస్య విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వేన వ్యాఖ్యేయత్వం దర్శయితుం ప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపనిర్వచనం కరోతి (ఉపనిపూర్వస్యేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్య *ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ తాత్పర్యమాహ (ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి) క్విప్ప్రత్యయవశాత్కర్తృప్రయోగసంభవేఽపి ముముక్షుశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్య న కల్పనీయేత్యాహ (కేన పునరితి) *షద్లృ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్విశరణమర్థమాదాయ యోగవృత్తిమాహ (ఉచ్యత ఇతి) విషయేషు తృష్ణయా [illegible] ప్రదర్శనాద్విరక్తానాం కేషాంచిన్ముముక్షుత్వం ప్రసిద్ధం. న స ద్వివిధో నా దృశ్యతే కాముకాదివేతి యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధిద్యోతకేన కథయతి. అనుశ్రవికాః - శబ్దప్రతిపన్నాః స్వర్గభోగాదయః. (ఉపసద్యేతి) ఆచార్యోపదేశాల్లబ్ధ్వా యావత్సాక్షాత్కారం శీలయన్తి - సంసార్యసంసారైక్యాసంభావనాదినిరస్యేత్యర్థః. గత్యర్థః పూర్వోక్త ఇతి అగ్నివిద్యాయామవసాదనమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ (లోకాదీతి) భూరాదిలోకానామాదిః. ప్రథమజో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః. స ఏవ జానాతీతి జ్ఞః. (గ్రన్థే తు భక్త్యేతి) ఉపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనే

హరిః ఓం॥ ఉశన్హవై వాజశ్రవసః సర్వవేదసం దదౌ। తస్య హ నచికేతా నామ పుత్ర ఆస॥ ౧
తగ్ం హ కుమారగ్ం సన్తం దక్షిణాసు నీయమానాసు శ్రద్ధావివేశ సోఽమన్యత॥ ౨
పీతోదకా జగ్ధతృణా దుగ్ధదోహా నిరిన్ద్రియాః। అనన్దా నామ తే లోకాస్తాన్ స గచ్ఛతి తా దదత్॥ ౩

సనిర్ధమర్థమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (అత్యన్తికీ) నిదానసివృత్త్యా వివృత్తిర్వివక్షితా. నిదానం చాన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రన్యాయేభ్యః సంసారస్యాత్మైకత్వావిద్యా. సా చ సకర్మకా వినివర్తతే. అతో విద్యాయాః ప్రయోజనేన సాధ్యసాధనభావలక్షణస్సంబన్ధ ఇత్యర్థః. ………… …………

శం.— తత్రాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా. ఉశన్- కామయమానః. హ వై ఇతి వృత్తార్థస్మరణార్థౌ నిపాతౌ. వాజం- అన్నం. తద్దానాదినిమిత్తం శ్రవో యశో యస్య- స వాజశ్రవాః. రూఢితో వా. తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః. కిల విశ్వజితా సర్వమేధేనేజే తత్ఫలం కామయమానః. స చైతస్మిన్ క్రతౌ సర్వవేదసం- సర్వస్వం ధనం దదౌ- దత్తవాన్. తస్య- యజమానస్య హ నచికేతా నామ పుత్రః కిలాస- బభూవ. ౧

ఆ.— *వశ కాన్తావిత్యస్య శతృప్రత్యయాన్తస్య రూపముశన్నితి. శ్రవః- కీర్తిః. సర్వమేధేన- సర్వస్వదక్షిణేన. ఈజే- యజనం కృతవానిత్యర్థః. ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। వ్యాఖ్యాస్యే విదుషాం ప్రీత్యై కఠవల్లీం యథామతి॥

రం.— (ఉశన్హవై వాజశ్రవస ఇతి) ఉశన్ - కామయమానః. *వశ కాన్తావిత్యస్మాచ్ఛతరి *గ్రహిజ్యేత్యాదినా సంప్రసారణం. హ వై ఇతి వృత్తార్థస్మరణార్థౌ నిపాతౌ. ఫలమితి శేషః. వాజశ్రవసః- వాజేన- అన్నేన దానాదికర్మభూతేన శ్రవః- కీర్తిర్యస్య- స వాజశ్రవాః. తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః. రూఢిర్వా వాజశ్రవస ఇతి. సకిల ఋషిర్విశ్వజితా సర్వస్వదక్షిణేన యజమానః తస్మిన్ క్రతౌ సర్వవేదసం- సర్వస్వం దత్తవానిత్యర్థః. ఉశన్నిత్యనేన కర్మణః కామ్యత్వాద్దక్షిణాసాద్గుణ్యమావశ్యకమితి సూచ్యతే. ఆస- బభూవ. *ఛన్దస్యుభయథేతి లిటస్సార్వధాతుకత్వాత్ *అస్తేర్భూరిత్యాదివదస్తేర్భూభావాభావః. ౧

శం.— తం హ- నచికేతసం కుమారం- ప్రథమవయసం సన్తమప్రాప్తప్రజననశక్తిం బాలమేవ శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ప్రవిష్టవతీ. కస్మిన్కాల ఇత్యాహ - ఋత్విగ్భ్యః సదస్యేభ్యశ్చ దక్షిణాసు నీయమానాసు - విభాగేనోపనీయమానాసు దక్షిణార్థాసు గోషు. స ఆవిష్టశ్రద్ధో నచికేతా అమన్యత. ౨

ఆ.— (సదస్యేభ్యశ్చేతి) సదసి- యజ్ఞసభాయాం యేఽన్యే మిలితాః బ్రాహ్మణాః- తేభ్యశ్చ. ౨

రం.— (తం హ కుమారం సన్తమితి) తం - నచికేతసం కుమారం సన్తం- బాలమేవ సన్తం ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాసు గోషు నీయమానాసు సతీషు శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ఆవిష్టవతీ. యద్యపి యద్దాసతికరం ద్రవ్యం- తద్దక్షిణేత్యుచ్యతే. ఏకా చాసౌ [illegible] వానతిరిక్తతదుపాధికో దక్షిణాశబ్ద ఏకవచనాన్తతామేవ లభతే. అత ఏవ భూనామకైకాహ క్రతౌ *తస్య ధేనుర్దక్షిణేత్యత్ర కృత్స్నస్య గవాశ్వాదేః ప్రకృతస్య దాక్షిణ్యస్య నివృత్తిరితి *తస్య ధేనురితి గవాం మితిదానమితి కాధికరణే స్థితం. తథాపి దక్షిణాశబ్దోఽయం బహువచనః- సచ [illegible] పేక్షయాపి ప్రవర్తతే- అస్మిన్కర్మణీయం భూతిరితి. కర్తురపేక్షయాపి ప్రవర్తతే - అస్మిన్కర్మణ్యస్య పురుషస్యేయం భూతిరితి. తతశ్చ ఋత్విగ్బహుత్వాపేక్షయా [illegible] దక్షిణాబహుత్వసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితి బహువచనముపపద్యతే. అత ఏవ *ఋతపేయ ఔదుమ్బరస్సోమచమసో దక్షిణా స ప్రియాయ సగోత్రాయ [illegible] బ్రహ్మణే దేయ ఇత్యత్ర వాక్యతాపక్షే బ్రహ్మభాగమాత్రే పి దక్షిణాశబ్దస్యావయవలక్షణామన్తరేణ ముఖ్యత్వోపపత్తేః నమాత్రబాధ ఇత్యుక్తం దశమే. యది బ్రహ్మణస్తద్దానం తద్వికారస్స్యాదిత్యధికరణే. తతశ్చ క్రత్వపేక్షయా దక్షిణైక్యేపి ఋత్విగపేక్షయా దక్షిణాభేదసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితి బహువచనస్య నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— కథమితి. ఉచ్యతే (పీతోదకా ఇత్యాదినా) దక్షిణార్థా గావో విశేష్యన్తే- పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః. జగ్ధం - భక్షితం తృణం యాభిస్తాః జగ్ధతృణాః. దుగ్ధో దోహః - క్షీరాఖ్యో యాసాం తాః దుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః - అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణా నిష్ఫలా గావ ఇత్యర్థః. తాః- ఏవంభూతా గాః ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః-అనానన్దాః. అసుఖా నామేత్యేతత్. యే తే లోకాః- తాన్ స యజమానో గచ్ఛతి తా దదత్. ౩

ఆ.— పీతముదకం ప్రాగేవ- నోత్తరకాలం పానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః. ౩-౪

రం.— శ్రద్ధాప్రకారమేవ దర్శయతి (పీతోదకా ఇతి) పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః. జగ్ధం- భక్షితం తృణం యాభిస్తాః జగ్ధతృణాః. దుగ్ధో దోహః- క్షీరాఖ్యో యాభిస్తాః దుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః- అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణా నిష్ఫలా ఇతి యావత్. యా ఏవంభూతా గావః-

స హోవాచ పితరం తత కస్మై మాం దాస్యసీతి। ద్వితీయం తృతీయం తꣳహోవాచ మృత్యవే త్వా దదామీతి॥ ౪
బహూనామేమి ప్రథమో బహూనామేమి మధ్యమః। కిꣳస్విద్యమస్య కర్తవ్యం యన్మయాఽద్య కరిష్యతి॥ ౫
అనుపశ్య యథా పూర్వే ప్రతిపశ్య తథాఽపరే। సస్యమివ మర్త్యః పచ్యతే సస్యమివాజాయతే పునః॥ ౬
వైశ్వానరః ప్రవిశత్యతిథిర్బ్రాహ్మణో గృహాన్। తస్యైతాꣳ శాన్తిం కుర్వన్తి హర వైవస్వతోదకమ్॥ ౭

తాః బుద్ధ్వా గోభ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్ - ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః - అసుఖాః తే - శాస్త్రనిద్ధా లోకాస్సన్తి నామ - ఖలు. తాన్ సయజమానో గచ్ఛతి. ఏవమస్య తేత్యర్థః ౩

శం.— తదిదం క్రత్వసమ్పత్తినిమిత్తం పితురనిష్టం ఫలం మయా పుత్రేణ సతా నివారణీయమాత్మప్రదానేనాపి క్రతుసమ్పత్తిం కృత్వేత్యేవం మత్వా పితరముపాగమ్య స హోవాచ పితరం. హే తత - తాత - కస్మై - ఋత్విగ్విశేషాయ దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి - ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్. ఏవముక్తేనాపి పిత్రోపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమప్యువాచ కస్మై మాం దాస్యసి కస్మై మాం దాస్యసీతి. నాయం కుమారస్వభావ ఇతి క్రుద్ధస్సన్ పితా తం హ - పుత్రం కిలోవాచ - మృత్యవే - వైవస్వతాయ త్వాం దదామీతి. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం.— (స హోవాచ పితరమితి) దీయమాన దక్షిణావైగుణ్యం మన్యమానో నచికేతాః స్వాత్మదానేనాపి పితుః క్రతుసాద్గుణ్యమిచ్ఛన్నాస్తికాగ్రసరః పితరముపగమ్యోవాచ - తత - హే తాత కస్మై ఋత్విజే దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి. స ఏవముక్తేనాపి పిత్రా ఉపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమపి పర్యాయం కస్మై మాం దాస్యసీత్యువాచ బహుశో నిర్బధ్యమానః పితా కుపిత స్సన్ పుత్రం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్. ౪

శం.— స ఏవముక్తః పుత్ర ఏకాన్తే పరిదేవయాంచకార. కథమితి. ఉచ్యతే - బహూనాం - శిష్యాణాం పుత్రాణాం వా. ఏమి - గచ్ఛామి. ప్రథమస్సన్ - ముఖ్యయా శిష్యాదివృత్త్యేత్యర్థః. మధ్యమానాంచ బహూనాం మధ్యమో మధ్యమయైవ వృత్త్యైమి. నాధమయా కదాచిదపి. తమేవం విశిష్టగుణమపి పుత్రం మాం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్ పితా. కింస్విద్యమస్య కర్తవ్యం - ప్రయోజనం. మయా ప్రత్తేన కిం కరిష్యతి - యత్కర్తవ్యమద్య. నూనం ప్రయోజనమనపేక్ష్యైవ క్రోధవశాదుక్తవాన్ పితా - తథాపి తత్పితుర్వచో మృషా మాభూదిత్యేవం మత్వా పరిదేవనాపూర్వకమాహ పితరం శోకావిష్టం కిం మయోక్తమితి. ౫

ఆ.— యథావసరం గురోరిష్టం జ్ఞాత్వా శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిర్ముఖ్యా. ఆజ్ఞావశేన మధ్యమా. తదపరిపాలనేనాధమా. మయాఽద్య త్తేన యత్కర్తవ్యమద్య యమస్య కరిష్యతి - తత్కించిత్కర్తవ్యమాసీత్. నాసీదేవ - విధానాభావాత్. కథం తర్హ్యుక్తవానిత్యత ఆహ (నూనమితి) ౫-౬

రం.— ఏవముక్తోఽపి పుత్రః విగతసాధ్వసశోకః పితరముువాచ (బహూనామేమీతి) సర్వేషాం మృత్యుసదనం గన్తౄణాం పురతః మధ్యే వా గచ్ఛామి - నతు పశ్చాత్. మృత్యుసదనగమనే న కోఽపి మమ విచార ఇతి భావః. కిం తర్హీత్యత్రాహ (కింస్విద్యమస్యేతి) మృత్యుర్యదద్య మయా కరిష్యతి - తత్తాదృశం యమస్య కర్తవ్యం కిం వా. పూర్ణకామస్య మృత్యోర్మాదృశేన బాలిశేన కిం ప్రయోజనం స్యాత్ - యేన ఋత్విగ్భ్య ఇవ తస్మై మదర్పణం సఫలం స్యాత్. అత ఏతదేవానుశోచామీతి భావః. ౫

శం.— అనుపశ్య - ఆలోచయ. నిభాలయానుక్రమేణ. యథా - యేన ప్రకారేణ వృత్తాః పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పితృపితామహాదయస్తవ - తాన్ దృష్ట్వా చ తేషాం వృత్తమాస్థాతుమర్హసి. వర్తమానాశ్చాపరే - సాధవో యథా వర్తన్తే - తాంశ్చ ప్రతిపశ్య - ఆలోచయ తథా. న చ తేషు మృషాకరణం వృత్తం వర్తమానం వాఽస్తి. తద్విపరీతమసతాం చ వృత్తం మృషాకరణం. న చ మృషా కృత్వా కశ్చిదజరామరో భవతి - యతస్సస్యమివ మర్త్యః - మనుష్యః పచ్యతే - జీర్ణో మ్రియతే. మృత్వా చ సస్యమివ ఆజాయతే ఆవిర్భవతి పునః. ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన - పాలయాత్మనః సత్యం - ప్రేషయ మాం యమాయేత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౬

రం.— సాధ్వసరోషావేశహీనమీదృశపుత్రవాక్యం శ్రుత్వా - క్రోధావేశాన్మయా మృత్యవే త్వాం దదామీత్యుక్తం - నేదృశం పుత్రం మృత్యవే దాతుముత్సహ ఇతి పశ్చాత్తప్తహృదయం పితరమాలోక్యోవాచ (అనుపశ్యేతి) పూర్వే - పితామహాదయో యథా మృషావాదం వినైవ స్థితాః, యథా చాపరే సాధవోఽద్యాపి తిష్ఠన్తి - తానన్వీక్ష్య తథా వర్తితవ్యమితి భావః. (సస్యమివేతి) మర్త్యస్సస్యమివాల్పేనాపి కాలేన జీర్యతి. జీర్ణశ్చ మృత్వా సస్యమివ పునరాజాయతే. ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన - పాలయ సత్యం - ప్రేషయ మాం మృత్యవ ఇతి భావః. ౬

శం.— స ఏవముక్తః పితా ఆత్మనః సత్యతాయై ప్రేషయామాస. స చ యమభవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాస యమే ప్రోషితే. ప్రోష్యాగతం యమమమాత్యా భార్యా వా ఊచుర్బోధయన్తః - వైశ్వానరః - అగ్నిరేవ సాక్షాత్ప్రవిశత్యతిథిస్సన్ బ్రాహ్మణో గృహాన్ దహన్నివ. తస్య దాహం శమయన్త ఇవాగ్నేరేతాం పాద్యాసనాదిదానలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తోఽతిథయే. అతో హర - ఆహర హే వైవస్వతోదకం నచికేతసే పాద్యార్థం. ౭

ఆశాప్రతీక్షే సఙ్గతగ్ం సూనృతాంచేష్టాపూర్తే పుత్రపశూగ్ంశ్చ సర్వాన్।
ఏతద్వృఙ్క్తే పురుషస్యాల్పమేధసో యస్యానశ్నన్వసతి బ్రాహ్మణో గృహే॥ ౮

తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీర్గృహే మే౾నశ్నన్ బ్రహ్మన్నతిథిర్నమస్యః।
నమస్తే౾స్తు బ్రహ్మన్ స్వస్తి మే౾స్తు తస్మాత్ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ॥ ౯

శాన్తసఙ్కల్పస్సుమనా యథా స్యాద్వీతమన్యుర్గౌతమో మా౾భిమృత్యో।
త్వత్ప్రసృష్టం మా౾భివదేత్ప్రతీత ఏతత్త్రయాణాం ప్రథమం వరం వృణే॥ ౧౦

ఆ.— శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాషాదికమపి కథాయామపేక్షితం పూరయతి (సఏవముక్తః పితేతి) ౭-౮-౯

రం.— ఏవముక్త్వా ప్రేషితః ప్రాప్తః పిత్రా మృత్యోర్ద్వారి తిస్రో రాత్రీరనశ్నన్నువాస. తతః ప్రోష్యాగతం యమం వృద్ధా ఊచుః (వైశ్వానరః ప్రవిశతీతి) సాక్షాదగ్నిరేవాతిథిర్బ్రాహ్మణస్సన్ గృహాన్ప్రవిశతి. తస్యాగ్నేరేతాం- పాద్యాసనదానాదిలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తః- సత్పురుషా లోకే. అతః హే వైవస్వత- నచికేతసే పాద్యార్థముదకం హర- ఆహరేత్యర్థః. ౭

శం.— యతశ్చాకరణే ప్రత్యవాయః శ్రూయతే- ఆశాప్రతీక్షే- నిర్జ్ఞాతానిర్జ్ఞాతప్రాప్తీ. ఇష్టార్థప్రార్థనా ఆశా. అనిర్జ్ఞాతప్రాప్తస్యార్థస్య ప్రతీక్షణం ప్రతీక్షా. తే ఆశాప్రతీక్షే. సఙ్గతం- సత్సంయోగజం ఫలం. సూనృతాంచ- సూనృతాహి ప్రియావాక్. తన్నిమిత్తంచ ఇష్టాపూర్తే- ఇష్టం- యాగజం. పూర్తం- ఆరామాదిక్రియాజం ఫలం. పుత్రపశూంశ్చ- పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ సర్వాన్. ఏతత్సర్వం యథోక్తం వృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి వినాశయతీత్యేతత్. పురుషస్యాల్పమేధసః- అల్పప్రజ్ఞస్య. యస్యానశ్నన్ - అభుఞ్జానో బ్రాహ్మణో గృహే వసతి. తస్మాదనుపేక్షణీయః సర్వావస్థాస్వప్యతిథిరిత్యర్థః. అత్రఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— అకరణే ప్రత్యవాయం చ దర్శయన్తిస్మ (ఆశాప్రతీక్షే ఇతి) యస్యాల్పమేధసః- అల్పప్రజ్ఞస్య పురుషస్య గృహే అనశ్నన్- అభుఞ్జానః అతిథిర్వసతి. తస్యాశాప్రతీక్షే- కామసఙ్కల్పౌ. యద్వా- అనుత్పన్నవస్తువిషయేచ్ఛా ఆశా. ఉత్పన్నవస్తుప్రాప్తీచ్ఛా ప్రతీక్షా. సఙ్గతం- సత్సఙ్గమం. సూనృతాం- సత్యప్రియవాచం. ఇష్టాపూర్తే- ఇష్టం- యాగాది. పూర్తం- ఖాతాది. పుత్రాన్పశూంశ్చ- ఏతత్- అనశనరూపం పాపం వృఙ్క్తే- వర్జయతి. నాశయతీత్యర్థః. వృజీవర్జనే రుధాదిత్వాత్ శ్నమ్. *వృజవర్జన ఇత్యస్మాద్ధాతోర్వా సాదిత్వాచ్ఛపో లుక్. ౮

శం.— ఏవముక్తో మృత్యురువాచ నచికేతసముపగమ్య పూజాపురస్సరం. కింవదిత్యాహ- తిస్రో రాత్రీర్యత్ - యస్మాదవాత్సీః - ఉషితవానసి. గృహే మే- మమానశ్నన్ హే బ్రహ్మన్నతిథిస్సన్నమస్యః- నమస్కారార్హశ్చ. తస్మాన్నమస్తే- తుభ్యమస్తు- భవతు. హే బ్రహ్మన్ స్వస్తి- భద్రం మే౾స్తు. తస్మాత్- భవతో౾నశనేన మద్గృహవాసనిమిత్తాద్దోషాత్ ప్రాప్తవ్యపశమేన. యద్యపి భవదనుగ్రహేణ సర్వం మమ స్వస్తిస్యాత్- తథాపి త్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపోషితామేకైకాం రాత్రిం ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ- అభిప్రేతార్థవిశేషాన్ప్రార్థయస్వ. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౯

రం.— ఏవం వృద్ధైరుక్తో మృత్యుః నచికేతసమువాచ (తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీరితి) హే బ్రహ్మన్ యస్మాద్ధేతోః నమస్యః- నమస్కారార్హో౾తిథిస్త్వం తిస్రో రాత్రీరభుఞ్జాన ఏవ అవాత్సీరిత్యర్థః. (నమస్తే ఇతి) స్పష్టో౾ర్థః. (తస్మాదితి) తస్మాద్ధేతోర్మహ్యం స్వస్తి యథా స్యాదస్యైవమర్థం త్రీన్వరాన్ప్రతి- ఉద్దిశ్య వృణీష్వ- ప్రార్థయ. తవ లిప్సా౾భావే౾పి మదనుగ్రహార్థమనశనరాత్రిసఙ్ఖ్యాకాన్ త్రీన్వరాన్వృణీష్వేత్యర్థః. ౯

శం.— అతో నచికేతాస్త్వాహ. యది దిత్సుర్వరాన్- శాన్తసఙ్కల్పః- ఉపశాన్తః సఙ్కల్పో యస్య మాం ప్రతి- యమం ప్రాప్య కిన్ను కరిష్యతి మమ పుత్ర ఇతి- సశాన్తసఙ్కల్పః. సుమనాః- ప్రసన్నమనాశ్చ. యథా స్యాద్వీతమన్యుః- విగతరోషశ్చ గౌతమః- మమ పితా మా- మాం ప్రతి హే మృత్యో. కించ- త్వత్ప్రసృష్టం- త్వయా వినిర్ముక్తం- ప్రేషితం గృహం ప్రతి మా౾భివదేత్ప్రతీతః- లబ్ధస్మృతిః. సఏవాయం పుత్రో మమాగత ఇత్యేవం ప్రత్యభిజానన్నిత్యర్థః. ఏతత్ప్రయోజనం త్రయాణాం వరాణాం ప్రథమం- ఆద్యం వరం వృణే- ప్రార్థయే యం- యత్పితుః పరితోషణం. ౧౦

ఆ.— ప్రతీభూతా౾భ్యుపగతో నావలోకనీయ ఇతి మత్వా పితా౾యథా న కరోతి- తథా ప్రసాదం కుర్విత్యాహ (కించ త్వత్ప్రసృష్టమితి) ౧౦

రం.— ఏవం ప్రార్థితో నచికేతాస్త్వాహ (శాన్తసఙ్కల్ప ఇతి) హే మృత్యో - మత్పుత్రో యమం ప్రాప్య కిం కరిష్యతీతి మద్విషయచిన్తారహితః ప్రసన్నమనాః- మామభి- మాం ప్రతి మమ పితా గౌతమో వీతరోషశ్చ యథా స్యాదిత్యర్థః. కిఞ్చ (త్వత్ప్రసృష్టమితి) త్వయా గృహాయ ప్రేషితం మామభి- మాం ప్రతి ప్రతీతః- యథాపూర్వం ప్రీతస్సన్వదేత్. యద్వా- అభివదేత్- ఆశిషం ప్రయుఞ్జ్యాత్. *అభివదతినా౾భివాదయత ఇతి స్మృతిషు అభివదనస్య ఆశీర్వాదే ప్రయోగాత్. (ఏతదితి) స్పష్టో౾ర్థః. ౧౦

యథాపురస్తాద్భవితా ప్రతీత ఔద్దాలకిరారుణిర్మత్ప్రసృష్టః।
సుఖగ్ంరాత్రీః శయితా వీతమన్యుస్త్వాందదృశివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రముక్తమ్॥ ౧౧

స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తి న తత్ర త్వం న జరయా బిభేతి।
ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే॥ ౧౨

సత్వమగ్నిగ్ం స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహితగ్ం శ్రద్దధానాయ మహ్యం।
స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఏతద్ద్వితీయేన వృణే వరేణ॥ ౧౩

ప్రతే బ్రవీమి తదు మే నిబోధ స్వర్గ్యమగ్నిం నచికేతః ప్రజానన్।
అనన్తలోకాప్తిమథో ప్రతిష్ఠాం విద్ధి త్వమేతం నిహితం గుహాయాం॥ ౧౪

శం.—　మృత్యురువాచ- యథాబుద్ధిస్త్వయి పురస్తాత్- పూర్వమాసీత్స్నేహసమన్వితా పితుస్తవ- భవితా ప్రీతిసమన్వితస్తవ పితా తథైవ. ప్రతీతః- ప్రతీతవాన్సన్. ఔద్దాలకిః- ఉద్దాలక ఏవౌద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. మత్ప్రసృష్టః- మయానుజ్ఞాతస్సన్నితరా అపి రాత్రీః సుఖం- ప్రసన్నమనాః శయితా- స్వప్తా వీతమన్యుః- విగతమన్యుశ్చ భవితా- స్యాత్. త్వాం పుత్రం దదృశివాన్- దృష్టవాన్సః. మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాత్ప్రముక్తం సన్తం. ౧౧

ఆ.—　ఔద్దాలకిరితి తద్ధితః స్వార్థే వ్యాఖ్యాతః. అపత్యార్థే వ్యాఖ్యేయ ఇత్యాహ (ద్వ్యాముష్యాయణో వేతి) అముష్య ప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః. ద్వయోః పిత్రోః-పూర్వభాషాదినా సమ్బన్ధీ చాసావాముష్యాయణశ్చ, న జారజ ఇత్యర్థః. ౧౧

రం.—　ఏవముక్తో మృత్యుః ప్రత్యువాచ (యథా పురస్తాదితి) యథా పూర్వం త్వయి హృష్టో భవితా. ఉద్దాలక ఏవౌద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. ఉద్దాలకస్యాపత్యం. అరుణస్య గోత్రాపత్యమితి వార్థః. మత్ప్రసృష్టః- మదనుజ్ఞాతః. మదనుగృహీతస్సన్. మదనుగ్రహాదిత్యర్థః. (సుఖమితి) త్వయి గతమన్యుస్సన్ ఉత్తరా అపి రాత్రీస్సుఖం శయితా. లుట్. సుఖనిద్రాం ప్రాప్స్యతీతి యావత్. దదృశివాన్- దృష్టవాన్సన్నిత్యర్థః. క్వసన్తోయం శబ్దః. *దృశేశ్చేతి వక్తవ్యమితి క్వసౌ రిట్. ఛాన్దసో ద్విర్వచనాభావః. మత్ప్రసృష్టమితి ద్వితీయాన్తపాఠే ప్రేషితం త్వామితి యోజనా. ౧౧

శం.—　నచికేతా ఉవాచ- స్వర్గే లోకే రోగాదినిమిత్తం భయం కించిదపి నాస్తి. న చ తత్ర త్వం మృత్యో సహసా ప్రభవసి. అతో జరయా యుక్త ఇహలోకవత్తతో న బిభేతి కుతశ్చిత్తత్ర. కించ- ఉభే అశనాయాపిపాసే తీర్త్వా- అతిక్రమ్య శోకమతీత్య గచ్ఛతీతి శోకాతిగస్సన్- మానసేన దుఃఖేన వర్జితో మోదతే- హృష్యతి స్వర్గలోకే దివ్యే. ౧౨

ఆ.—　స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానం ప్రష్టుం స్వర్గస్వరూపం తావదాహ (స్వర్గే లోక ఇతి) ౧౨-౧౩

రం.—　నచికేతా వరం ద్వితీయం ప్రార్థయతే (స్వర్గే లోక ఇత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) అత్ర స్వర్గశబ్దో మోక్షస్థానపరః. యథా చైతత్తథోత్తరత్ర వక్ష్యతే. హే మృత్యో త్వం తత్ర న ప్రభవసి. జరాయుక్తస్సన్న బిభేతి- జరాతో న బిభేతి. తత్ర వర్తమానః పురుష ఇతి శేషః. (ఉభే ఇతి) అశనాయా- బుభుక్షా. అత్రాపి స్వర్గశబ్దో మోక్షస్థానపరః. ౧౨

శం.—　ఏవంగుణవిశిష్టస్య స్వర్గలోకస్య ప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నిం స్వర్గ్యం సత్వం- మృత్యురధ్యేషి- స్మరసి. జానాసీత్యర్థః. హే మృత్యో తత్ త్వం ప్రబ్రూహి- కథయ శ్రద్దధానాయ- శ్రద్ధావతే- మహ్యం స్వర్గార్థినే. యేనాగ్నినా చితేన స్వర్గలోకాః- స్వర్గో లోకో యేషాం తే స్వర్గలోకాః- యజమానా అమృతత్వం- అమరణతాం- దేవత్వం భజన్తే- ప్రాప్నువన్తి. తదేతదగ్నివిజ్ఞానం ద్వితీయేన వరేణ వృణే. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౩

రం.—　(సత్వమితి) పురాణాదిప్రసిద్ధసార్వజ్ఞ్యస్త్వం స్వర్గప్రయోజనమగ్నిం జానాసి. *స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి ప్రయోజనమిత్యర్థే యత్. స్థణ్డిలరూపాగ్నేస్స్వర్గప్రయోజనకత్వం చ ఉపాసనాద్వారేతి ఉత్తరత్ర స్ఫుటం. శ్రద్దధానాయ- మోక్షశ్రద్ధావతే. స్వర్గలోకే న తవ కిం సిధ్యతీత్యత్రాహ (స్వర్గలోకా ఇతి) స్వర్గో లోకో యేషాం తే. పరమపదం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. *పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ స్వరూపావిర్భావలక్షణమోక్షశబ్దితామృతత్వస్యేతి భావః. (ఏతదితి) స్పష్టం. ౧౩

శం.—　మృత్యోః ప్రతిజ్ఞేయం- తే- తుభ్యం ప్రబ్రవీమి యత్త్వయా ప్రార్థితం- తత్. ఉ- మే- మమ వచో నిబోధ- బుధ్యస్వైకాగ్రమనాస్సన్. స్వర్గ్యం- స్వర్గాయ హితం. స్వర్గసాధనమగ్నిం హే నచికేతః ప్రజానన్ విజ్ఞాతవాన్సన్ అహమిత్యర్థః. ప్రబ్రవీమి తన్నిబోధేతి చ శిష్యబుద్ధిసమాధానార్థం వచనం. అధునాగ్నిం స్తౌతి- అనన్తలోకాప్తిం స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్. అథో - అపి ప్రతిష్ఠాం- ఆశ్రయం జగతో విరాడ్రూపేణ- తమేతమగ్నిం మయోచ్యమానం విద్ధి- జానీహి త్వం నిహితం- స్థితం గుహాయాం. విదుషాం బుద్ధౌ నివిష్టమిత్యర్థః. ౧౪

లోకాదిమగ్నింతమువాచతస్మై యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వా।
సచాపితత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్యమృత్యుః పునరేవాహతుష్టః॥ ౧౫
తమబ్రవీత్ప్రీయమాణో మహాత్మా వరంతవేహాద్యదదామిభూయః।
తవైవనామ్నాభవితాయమగ్నిః సృఙ్కాంచేమామనేకరూపాంగృహాణ॥ ౧౬
త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూ।
బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వానిచాయ్యేమాగ్ంశాన్తిమత్యన్తమేతి॥ ౧౭

ఆ.— ఇయంచవక్ష్యమాణావృత్తోక్తిః ప్రతిజ్ఞావగన్తవ్యా. * సత్రేధాఆత్మానంవ్యాకురుతేతిశ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణసమష్టిరూపోవిరాడేవవ్యవస్థితఇతి. తేనవిరాడ్రూపేణాగ్నిర్గగతః ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే. ౧౪

రం.— ఏవముక్తోమృత్యురాహ (ప్రతేబ్రవీమీతి) ప్రార్థితవతేతుభ్యంప్రబ్రవీమి. *వ్యవహితాశ్చేతివ్యవహితప్రయోగః. మమఉపదేశాజ్జానీహీత్యర్థః. జ్ఞానస్యఫలందర్శయతి (స్వర్గ్యమగ్నిమితి) అనన్తస్య- విష్ణోర్లోకస్తత్ప్రాప్తిం. *తద్విష్ణోఃపరమంపదమిత్యుత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాత్. అథో - తత్ప్రాప్త్యనన్తరం ప్రతిష్ఠాం- అపునరావృత్తించ. లభతఇతిశేషః. తద్జ్ఞానస్యేదృశసామర్థ్యంకథంసమ్భవతీతిమన్యమానంప్రత్యాహ (విద్ధీతి) బ్రహ్మోపాసనాఙ్గతయాఏతద్జ్ఞానస్యమోక్షహేతుత్వలక్షణమేతత్స్వరూపంగుహాయాంనిహితమన్యైరజ్ఞాతమిత్యర్థః- త్వంజానీహీతిభావః. యద్వా- జ్ఞానార్థస్యవిదేర్లాభార్థకత్వసమ్భవాత్- అగ్నింప్రజానంస్త్వం. అనన్తలోకాప్తింప్రతిష్ఠాంలభస్వేత్యుక్తేహేతుహేతుమద్భావస్సిద్ధోభవతి. ప్రజానన్- *లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః. ౧౪

శం.— ఇదంశ్రుతేర్వచనం- లోకాదిం- లోకానామాదిం. ప్రథమశరీరిత్వాత్. అగ్నింతం- ప్రకృతంనచికేతసాప్రార్థితమువాచ- ఉక్తవాన్మృత్యుస్తస్మైనచికేతసే. కించ- యాఇష్టకాశ్చేతవ్యాఃస్వరూపేణ. యావతీర్వాసఙ్ఖ్యయా. యథా- చీయతేఽగ్నిర్యేనప్రకారేణ. సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః. సచాపి- నచికేతాస్తత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్య- తన్మృత్యునోక్తంయథాయత్ప్రత్యయేనావదత్- ప్రత్యుచ్చారితవాన్. తస్యప్రత్యుచ్చారణేనతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరేవాహవరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యంవరందిత్సుః. ౧౫

ఆ.— సప్రపఞ్చమగ్నిజ్ఞానంచయనప్రకరణాద్ద్రష్టవ్యమితిశ్రుతిరస్మానుపేక్షయతీత్యాహ (ఇదంశ్రుతేర్వచనమితి) ౧౫-౧౬

రం.— అనన్తరంశ్రుతివాక్యం (లోకాదిమగ్నిమితి) లోకస్యాదిం- హేతుం. స్వర్గ్యమితియావత్. తమగ్నిమువాచ. యద్విధాఇష్టకాశ్చేతవ్యాః- యత్సఙ్ఖ్యాకాః - యేనప్రకారేణచేతవ్యాః - తత్సర్వముక్తవానిత్యర్థః. యావతీరితి - పూర్వసవర్ణశ్ఛాన్దసః. (సచాపీతి) సచ - నచికేతాఃతత్ - శ్రుతంసర్వంతథైవానూదితవానిత్యర్థః. (అథాస్యేతి) శిష్యస్యగ్రహణసామర్థ్యదర్శనేనసంతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరప్యుక్తవాన్. ౧౫

శం.— కథం. తం- నచికేతసమబ్రవీత్ప్రీయమాణః- శిష్యయోగ్యతాంపశ్యన్ప్రీయమాణః- ప్రీతిమనుభవన్మహాత్మా - అక్షుద్రబుద్ధిః. వరంతవచతుర్థమిహప్రీతినిమిత్తంఅద్యేదానీందదామిభూయః- ప్రయచ్ఛామి. తవైవ- నచికేతసోనామ్నా - అభిధానేనప్రసిద్ధోభవితామయోచ్యమానోఽయమగ్నిః. సృఙ్కాం-శబ్దవతీం. రత్నమయీంమాలామిమామనేకరూపాం-విచిత్రాంగృహాణ- స్వీకురు. యద్వా- సృఙ్కాం- అకుత్సితాంగతింకర్మమయీంగృహాణ. అన్యదపికర్మవిజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వాత్స్వీకుర్విత్యర్థః. అత్రఅనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౬

రం.— (తమబ్రవీదితి) సంతుష్యమహామనామృత్యుఃనచికేతసమబ్రవీత్-పునశ్చతుర్థంవరందదాని - ప్రయచ్ఛానీతి. కింతత్- తత్రాహ (తవైవేతి) మయోచ్యమానోఽగ్నిస్తవైవనామ్నానాచికేతఇతిప్రసిద్ధోభవితా. విచిత్రాంసృఙ్కాం- శబ్దవతీంరత్నమాలాంస్వీకుర్విత్యర్థః. ౧౬

శం.— పునరపికర్మస్తుతిమేవాహ - త్రిణాచికేతః - త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయేనసత్రిణాచికేతస్తద్విజ్ఞానస్తదనుష్ఠానవాన్వా. త్రిభిః- మాతృపిత్రాచార్యైరేత్య- ప్రాప్యసన్ధిం- సన్ధానం- సమ్బన్ధం. మాత్రాద్యనుశాసనంయథావత్ప్రాప్యేత్యేతత్. తద్ధిప్రామాణ్యకారణంశ్రుత్యన్తరాదవగమ్యతే- యథా *మాతృదేవఇత్యాదిః. వేదస్మృతిశిష్టైర్వా. ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా. తేభ్యోహివిశుద్ధిఃప్రత్యక్షా. త్రికర్మకృత్- ఇజ్యాధ్యయనదానానాంకర్తాతరతి- అతిక్రామతిజన్మమృత్యూ. కించ- బ్రహ్మజజ్ఞం- బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాజ్జాతోబ్రహ్మజః. బ్రహ్మజశ్చాసౌజ్ఞశ్చేతిబ్రహ్మజజ్ఞః. సర్వజ్ఞోహ్యసౌ. తందేవం- ద్యోతనాజ్జ్ఞానాదిగుణవన్తమీడ్యం- స్తుత్యంవిదిత్వాశాస్త్రతో, నిచాయ్య- దృష్ట్వాచాత్మభావేన, ఇమాం- స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాంశాన్తిం - ఉపరతిమత్యన్తమేతి - అతిశయేనైతి. వైరాజంపదంజ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానేనప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౭

త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా యఏవంవిద్వాగ్ంశ్చినుతేనాచికేతం।
సమృత్యుపాశాన్పురతఃప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతేస్వర్గలోకే॥ ౧౭

యోవాప్యేతాంబ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాంచితింవిదిత్వాచినుతేనాచికేతం।
సఏవభూత్వాబ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతఃకరోతితద్యేనపునర్నజాయతే॥ ౧౮

ఏషతేఽగ్నిర్నచికేతస్స్వర్గ్యోయమవృణీథాద్వితీయేనవరేణ।
ఏతమగ్నింతవైవప్రవక్ష్యన్తిజనాసస్తృతీయంవరన్నచికేతోవృణీష్వ॥ ౧౯

ఆ.— (విశుద్ధిరితి) ధర్మాద్యవగతిః. (దృష్ట్వాచాత్మభావేనేతి) వింశత్యధికానిసప్తశతానిఇష్టకానాంసఙ్ఖ్యా. సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణిచతావత్సఙ్ఖ్యాకాన్యేవ. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్తైరిష్టకాస్థానీయైశ్చితోఽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేనధ్యాత్వేతి. ౧౬-౧౭-౧౯

రం.— పునరపికర్మప్రస్తౌతి (త్రిణాచికేతఇతి) త్రిణాచికేతః - * అయంవావయఃపవతఇత్యాద్యనువాకత్రయాధ్యాయీ. త్రికర్మకృత్ - యజనాధ్యయనదానకృత్. పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞసోమయజ్ఞకృద్వా. త్రిభిః- త్రిరనుష్ఠితైరగ్నిభిః. సన్ధిం- పరమాత్మోపాసనేనసమ్బన్ధం. ఏత్య- ప్రాప్యజన్మమృత్యూతరతీత్యర్థః. *కరోతితద్యేనపునర్నజాయతఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఏవమేవహ్యయంమన్త్రః *త్రయాణామేవచైవమితిసూత్రేవ్యాసార్యైర్వివృతః. త్రిభిరేత్యసన్ధిమితినిర్దిష్టమఙ్గభూతంపరమాత్మోపాసనమాహ (బ్రహ్మజజ్ఞమితి) అయంమన్త్రః *విశేషణాచ్చేతిసూత్రభాష్యే * బ్రహ్మజజ్ఞః- జీవః. బ్రహ్మణోజాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ. తందేవమీడ్యంవిదిత్వా- జీవాత్మానముపాసకంబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్యర్థః. ఇతివివృతం. దేవశబ్దస్యపరమాత్మవాచితయా, జీవపరత్వోక్త్యసమ్భవా, దత్రత్యదేవశబ్దస్యపరమాత్మాత్మకత్వపర్యన్తోర్థఇతిభాష్యాభిప్రాయః. నిచాయ్య- బ్రహ్మాత్మకంస్వాత్మానంసాక్షాత్కృత్య. ఇమాం- *త్రికర్మకృత్తరతీతిపూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాంసంసారరూపానర్థశాన్తిమేతీత్యర్థః. ౧౬

శం.— ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతిప్రకరణంచ. త్రిణాచికేతః - త్రయం - యథోక్తం *యాఇష్టకాయావతీర్వాయథావేత్యేతద్విదిత్వా- అవగమ్యయశ్చైవమాత్మరూపేణాగ్నింవిద్వాంశ్చినుతే- నిర్వర్తయతినాచికేతమగ్నిం- క్రతుం. సమృత్యుపాశాన్- అధర్మాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణాన్పురతః- అగ్రతః- పూర్వమేవశరీరపాతాదిత్యర్థః. ప్రణోద్య- అపహాయశోకాతిగః-మానసైర్దుఃఖైర్వర్జితఇత్యేతత్. మోదతేస్వర్గలోకేవైరాజేవిరాడాత్మస్వరూపప్రతిపత్త్యా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౭

రం.— (త్రిణాచికేతఇతి) త్రిణాచికేతః- ఉక్తార్థః. త్రయమేతద్విదిత్వా- *బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యమితిమన్త్రనిర్దిష్టంబ్రహ్మస్వరూపం, తదాత్మకస్వాత్మస్వరూపం, *త్రిభిరేత్యసన్ధిమితినిర్దిష్టాగ్నిస్వరూపం, చవిదిత్వా- గురూపదేశేన శాస్త్రతోవాజ్ఞాత్వా. యఏవంవిద్వాన్- ఏతావృశాగ్నత్రయానుసన్ధానపూర్వకంనాచికేతమగ్నింయశ్చినుతే- సమృత్యుపాశాన్- రాగద్వేషాదిలక్షణాన్ పురతః- శరీరపాతాత్పూర్వమేవప్రణోద్య- తిరస్కృత్య. జీవద్దశాయామేవరాగాదిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (శోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకఇతి) పూర్వమేవవ్యాఖ్యాతం. ౧౭

రం.— (యోవాప్యేతామితి) యఃఏతాంచితింబ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాంవిదిత్వా - బ్రహ్మాత్మకస్వస్వరూపతయాఽనుసన్ధాయనాచికేతమగ్నించినుతే- సఏవబ్రహ్మాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానశాలీసన్ అపునర్భవహేతుభూతంయద్భగవదుపాసనం - తదనుతిష్ఠతి. తతశ్చాగ్నౌభగవదాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానపూర్వకమేవచయనం- *త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూఇతిపూర్వమన్త్రేభగవదుపాసనద్వారామోక్షసాధనతయానిర్దిష్టత్వాత్. - నాన్యదితిభావః. అయంచమన్త్రఃకేషుచిత్కోశేషునదృష్టః- కైశ్చిదవ్యాకృతశ్చ. అథాపి ప్రత్యయితవ్యతమైర్వ్యాసార్యాదిభిరేవవ్యాఖ్యాతత్వాన్నప్రక్షేపశఙ్కాకార్యా. ౧౮

శం.— ఏషతే- తుభ్యమగ్నిర్వరోహేనచికేతఃస్వర్గ్యః- స్వర్గసాధనః. యం- అగ్నింవరమవృణీథాః - ప్రార్థితవానసిద్వితీయేనవరేణ- సోగ్నిర్వరోదత్తఇత్యుక్తోపసంహారః. కించ- ఏతమగ్నింతవైవనామ్నాప్రవక్ష్యన్తిజనాసః- జనాఇత్యేతదేషవరోదత్తోమయాచతుర్థోతుష్టేన. తృతీయంవరంనచికేతోవృణీష్వ. తస్మిన్హ్యదత్తేఋణవానహమిత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౯

రం.— (ఏషతేఽగ్నిర్నచికేతఃస్వర్గ్యః) ఉపదిష్టఇతిశేషః. (యమవృణీథాద్వితీయేనవరేణ) స్పష్టోర్థః. కిఞ్చ (ఏతమగ్నిమితి) జనాస్తవైవనామ్నాఏతమగ్నింప్రవక్ష్యన్తీత్యర్థః. (తృతీయమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. నన్వేతత్ప్రకరణగతానాంస్వర్గశబ్దానాంమోక్షపరత్వేకింప్రమాణమితిచేత్. ఉచ్యతే- భగవతైవభాష్యకృతా *స్వర్గ్యమగ్నిమితిమన్త్రంప్రస్తుత్య *స్వర్గశబ్దేనాత్రపరమపురుషార్థలక్షణోమోక్షోఽభిధీయతే- *స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇతితత్రస్థస్యజననమరణాభావశ్రవణాత్, * త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూఇతిప్రతివచనాత్, తృతీయవరప్రశ్నేనచికేతసామోక్షఫలానాంనిర్దిష్యమాణతయామోక్షఫలవిముఖేననచికేతసాముముక్షుణాస్వర్గఫలసాధనస్యప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తేశ్చ. స్వర్గశబ్దస్యప్రకృష్టసుఖవచనతయానిరవధికానన్దరూపమోక్షస్యస్వర్గశబ్దవాచ్యత్వసమ్భవాదితికణతస్తాత్పర్యతశ్చప్రతిపాదిత

త్వాన్నశబ్దావకాశః. నను *స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తి న తత్ర త్వం జరయా బిభేతి । ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే । స త్వమగ్నిం స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి తం శ్రద్దధానాయ మహ్యమ్ । స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఏతద్ద్వితీయేన వృణే వరేణేతి ద్వితీయవరప్రశ్నమన్త్రద్వయే చతుర్భ్యస్తస్య స్వర్గశబ్దస్య మోక్షపరత్వం కిం ముఖ్యయా వృత్త్యా- ఉత అముఖ్యయా. నాద్యః - *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యాం *స్వర్గాపవర్గయోరేకం *న స్వర్గం నాపునర్భవం -స స్వర్గః స్యాత్ సర్వాన్ ప్రత్యవిశిష్టత్వాదిత్యాది ప్రయోగేష్వపవర్గప్రతిద్వన్ద్వివాచితయా లోకవేదప్రసిద్ధస్య స్వర్గశబ్దస్య మోక్షవాచిత్వాభావాత్, *ధ్రువసూర్యాన్తరం యత్తు నియుతాని చతుర్దశ - స్వర్గలోకస్స కథితో లోకసంస్థానచిన్తకైరితి పురాణవచనానుసారేణ సూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవిశేషస్యైవ స్వర్గశబ్దవాచ్యతయావగతేః లౌకికవైదికవ్యవహారదర్శనేన మోక్షస్థానస్య అతథాత్వాత్,. నాప్యముఖ్యయేతి ద్వితీయః పక్షః- ముఖ్యార్థే బాధకాభావాత్. కిమత్ర ప్రశ్నవాక్యగతం జరామరణరాహిత్యామృతత్వభాక్త్వాదికం బాధకం-ఉత ప్రతివచనగతజరామృత్యుతరణాది- ఉత తత్ర ఇష్టస్వర్గస్య సర్వకామైః ముఖ్యనచికేతః ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిర్వా. నాద్యః-స్వర్గలోకవాసినాం జరామరణక్షుత్పిపాసాశోకాదిరాహిత్యస్య, అమృతపానాదమృతత్వప్రాప్తేః, శ్చ పురాణేషు స్వర్గస్వరూపకథనప్రకరణేషు దర్శనాత్, *ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి స్మరణాత్, తత్రైవ * అజీర్యతామమృతానాముపేత్యేతి మృత్యావప్యమృతశబ్దప్రయోగదర్శనాత్, చ- స్వర్గలోకవాసినామేవ ప్రకృష్టోపాసనద్వారా *తే బ్రహ్మలోకే తు పరాన్తకాల ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా అమృతత్వప్రాప్తేస్సమ్భవేన స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యస్యోపపత్తేః, శ్చ ఆపేక్షికామృతత్వపరతయా లోకవేదనిరూఢోపసంహారికామృతశబ్దానుసారేణ ప్రక్రమస్థానస్య అన్యథాసిద్ధవిశేష్యవాచిస్వర్గశబ్దస్యాన్యథాసయనాసమ్భవాత్. న హి దేవదత్తోఽభిరూపక ఇత్యుక్తే అభిరూపపదస్వారస్యానుసారేణ దేవదత్తపదస్య అత్యన్తాభిరూపయజ్ఞదత్తపరత్వమాశ్రీయతే. న ద్వితీయః- *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇత్యాదినా తస్య స్వర్గసాధనస్యైవాగ్నేస్త్రిరభ్యాసేజన్మమృత్యుతరణహేతుభూతబ్రహ్మవిద్యాహేతుత్వమస్తీత్యేతదర్థకతయా స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యార్థపరత్వాబాధకత్వాత్. అత ఏవ తత్తుల్యార్థస్య *కరోతి తద్యేన పునర్న జాయత ఇత్యస్యాపి న స్వర్గశబ్దముఖ్యార్థబాధకత్వం. నాపి తు ఇష్టస్వర్గస్య ఫలాన్తరవిముఖనచికేతః ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిరితి తృతీయః పక్షః- స్వర్గసాధనాగ్నిప్రశ్నం ప్రతి బ్రువతా హితైషిణా మృత్యునా అపృష్టేఽపి మోక్షస్వరూపే *అనన్తలోకాప్తిమథో ప్రతిష్ఠాం *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇత్యాదినా ఉపక్షిప్తే ఉత్పన్నా ముముక్షా * అన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వేతి ప్రతిషేధే సతి దృఢీకృతా. తస్యాం చ దశాయాం క్రియమాణా ఇష్టఫలనిష్ఠా ప్రాచీనస్వర్గస్య మోక్షపరత్వే తస్య జ్ఞానైకసాధ్యతయా తత్ప్రయోజనకత్వస్యాగ్నావభావాత్, ఉపక్రమోపసంహారమధ్యాభ్యాసస్వర్గశబ్దపీడాప్రసక్తేః, స్వర్గశబ్దస్తావత్ ప్రతివచనే బాధకాని- అథాప్యుపక్రమాధికరణన్యాయేన ప్రథమస్థప్రశ్నవాక్యస్థస్వర్గశబ్దస్యైవ ప్రాబల్యాత్. న చ *భూయసాం స్యాత్సధర్మత్వమితి న్యాయాద్భూయోనుగ్రహార్థం అల్పస్యోపక్రమస్య బాధ్యత్వమస్త్వితి వాచ్యం - *ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాల్లోకవదితి సూత్రే ఔపసంహారికబహ్వపేక్షయాప్యుపక్రమస్యైవ ప్రాబల్యోక్తేః. తస్మాత్ స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యార్థపరత్వే న కించిత్కారణమితి. అత్రోచ్యతే - స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యయైవ వృత్త్యా మోక్షవాచిత్వం- స్వర్గకామాధికరణే- నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన స్వర్గశబ్దస్య ప్రీతివచనత్వమేవ న ప్రీతివిశిష్టద్రవ్యవాచితేత్యుక్త్వా - నను స్వర్గశబ్దస్య నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన ప్రీతివచనత్వే సిద్ధేఽపి దేహాన్తరదేశాన్తరభోగ్యప్రీతివాచితా న సిద్ధ్యేత్ - న చ .యస్మిన్నోష్ణమిత్యాదివాక్యశేషాద్విధ్యుద్దేశస్థస్వర్గశబ్దస్య ప్రీతివిశేషవాచితా నిశ్చయ ఇతి వాచ్యం - ప్రీతిమాత్రవాచిత్వేన నిర్ణీతశక్తికతయా సన్దేహాభావేన * సన్దిగ్ధేషు వాక్యశేషాదితి న్యాయాస్యానవతారాదితి పరిచోద్య- యద్యపి లోక ఏవ స్వర్గశబ్దస్య నిర్ణీతార్థతా - తథాపి లోకావగతసాతిశయసుఖవాచిత్వే ఫలత్వేన ధనప్రాప్త్యాదిష్వేవ జ్యోతిష్టోమాదీనాం స్యాత్. తథా చాల్పధనన రాయాససాధ్యే లౌకికే తదుపాయాన్తరే సమ్భవతి న బహుధనన రాయాససాధ్యే బహ్వన్తరాయే జ్యోతిష్టోమాదౌ ప్రేక్షావాన్ప్రవర్తత ఇతి ప్రవర్తకత్వం జ్యోతిష్టోమాదివిధేర్న స్యాత్. అతో వాక్యశేషావగతే నిరతిశయప్రీతివిశేషే స్వర్గశబ్దస్య శక్తా నిశ్చితాయాం వాక్యశేషాభావేఽపి యవవరాహాదిష్వివ స ఏవార్థః. లౌకికే సాతిశయప్రీతిభూతే గుణయోగాదేవ వృత్తేరుపపత్తేర్న శక్త్యన్తరకల్పనా. న చ స్త్రీలిఙ్గాద్యనన్వయేన స్వర్గశబ్దస్య వేదే నిరతిశయప్రీతివాచిత్వమస్త్వితి వాచ్యం- నిరతిశయత్వాంశస్య అన్యతోఽనవగతత్వేన తత్రాపి శక్త్యవశ్యంభావేన స్వర్గశబ్దస్య లోకవేదయోరనేకార్థతా స్యాత్. యదా తు వైదికప్రయోగావగతనిరతిశయప్రీతివాచితా - తదా సాతిశయే లౌకికే ప్రీతిత్వసామాన్యయోగాద్గౌణీ వృత్తిరితి మీమాంసకైః నిరతిశయసుఖవాచిత్వస్యైవ సమర్థితతయా మోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వే నివాదాయోగాత్, పార్థశబ్దస్యార్జునే తద్భ్రాతృషు చ ప్రచురప్రయోగాభావేఽపి పార్థశబ్దముఖ్యార్థత్వానపాయవత్ స్వర్గశబ్దస్య సూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకగతసుఖవిశేష ఏవ అన్యత్ర ప్రచురప్రయోగాభావేఽపి వాచ్యత్వానపాయాత్, బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదిష్వార్యైరప్రయుజ్యమానానామపి అస్త్యేవ తద్వాచిత్వం- కేషాంచిదేకదేశేఽపి మోదృష్టశ్శబ్దో జాతినిబన్ధనః । తదత్యాగాన్న తస్యాస్తి నిమిత్తాన్తరగామితేతి. తతశ్చ స్వర్గశబ్దో మోక్షసాధారణ ఏవ. నను బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదావార్యప్రయోగాభావేఽపి అనార్యప్రయోగసత్త్వాదసంస్కృతవాచితాఽస్తు నామ - స్వర్గశబ్దస్య సూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకసుఖవిశేషాతిరిక్తస్థలే నియమేనాప్రయోగాత్ తద్వ్యావృత్తైవ శక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా. అత ఏవ ప్రోద్గాత్రధికరణే ఉద్గాతృశబ్దస్య బహువచనే ఋత్విక్సమవేతరవ్యావృత్తప్రయోగవిశేషేణ రూఢత్వాత్తస్య చోద్గాతురేకత్వేన *ప్రైతు హోతుశ్చమసః ప్రోద్గాతౄణామితి బహువచనార్థబహుత్వాసమ్భవాత్తదన్యార్థం రూఢిపూర్వకలక్షణయా అపను బ్రహ్మణ్యానామేకస్తోత్రసమ్బన్ధినాం త్రయాణాం వా - నను బ్రహ్మణ్యానాం చతుర్ణాం వా ఉద్గాత్రాదీ

నాంఛన్దోగానాం గ్రహణమిత్యేతద్విరుధ్యేత. తథాహి- అహీనాధికరణే*త్రిరాత్రప్రభృతయోహ్యహీనాః తత్రైవసాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేత్యత్ర అహీనశబ్దస్య*అహ్నఃఖః క్రతావితివ్యాకరణస్మృత్యాఖప్రత్యయాన్తతయాఅహర్గణసామాన్యవాచితయావ్యుత్పాదితస్యాప్యహీనశబ్దస్యసయమేనసత్రే అప్రయోగాదహర్గణవిశేషరూఢిమఙ్గీకృత్య- జ్యోతిష్టోమస్యాహర్గణవిశేషత్వాభావాదహీనఇతియోగస్యరూఢిపరాహతత్వేనయోగేనజ్యోతిష్టోమేవృత్త్యసమ్భవాత్ జ్యోతిష్టోమప్రకరణాధీతాయాఃఅపిద్వాదశాహీనస్యేతిద్వాదశోపసత్తాయాః అహర్గణవిశేషోత్కర్ష ఇత్యుక్తం. తథా *పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యామానహవిర్నివాససామిధేనీష్వితివ్యాకరణస్మృత్యాసామిధేనీమాత్రవాచితయావ్యుత్పాదితస్యాపిధాయ్యాశబ్దస్యనసామిధేనీమాత్రవచనత్వం, నాపిధీయమానత్వరూపయోగార్థవశేనధీయమానమాత్రవచనత్వం,- స్తుతిశస్త్రార్థతయాధీయమానాస్వనుబ్రూయాసుసామిధేనీమాత్రేచ ధాయ్యాశబ్దప్రయోగాత్. అపితు *పృథువాజవత్యౌధాయ్యేభవతఇత్యాదివైదికప్రయోగవిషయేషుపృథువాజవత్యాదిష్వేవధాయ్యాశబ్దస్యశక్తిరితి *సమిధమానవతీంసమిధ్యవతీంచాన్తరాతద్ధాయ్యాస్స్యురితి పాఞ్చమికాధికరణేస్థితం. ఏవమాదికంసర్వంవిరుధ్యేత - స్వర్గశబ్దేత్వదుక్తరీత్యాప్రయోగాభావేపి శక్తిసమ్భవేఉద్గాత్రాదిశబ్దానామృత్విగ్విశేషాదిష్వరూఢేరకల్పనీయత్వాదితిచేత్. సత్యం - యదిసర్వాత్మనాతదతిరిక్తేస్వర్గశబ్దప్రయోగోనస్యాత్- తదాతద్వ్యావృత్తారూఢిరభ్యుపగన్తవ్యాస్యాత్. అస్తిహితత్రాపిప్రయోగః- *తస్యాంహిరణ్మయఃకోశఃస్వర్గోలోకోజ్యోతిషావృతఃయోవైతాంబ్రహ్మణోవేద *తేనధీరాఅపియన్తిబ్రహ్మవిదఃస్వర్గంలోకమితఊర్ధ్వావిముక్తాః * అపహత్యపాప్మానమనన్తేస్వర్గేలోకేజ్యేయే ప్రతితిష్ఠతీతితైత్తిరీయకబృహదారణ్యకతలవకారాదిషుఅధ్యాత్మశాస్త్రేషుప్రయోగదర్శనాత్. పౌరాణికపరికల్పితస్వర్గశబ్దరూఢేస్సాక్ష్యపరికల్పితావ్యక్తశబ్దరూఢివదనాదరణీయత్వాత్,. అస్మిన్నేవప్రకరణే *త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వాయఏవంవిద్వాంశ్చినుతేనాచికేతం|సమృత్యుపాశాన్పురతఃప్రణోద్యశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకేఇతిమన్త్రేకర్మజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యవాచకతయాశ్రూయమాణస్య స్వర్గలోకశబ్దస్యసూర్యద్రువాన్తర్వర్తిలోకవ్యతిరిక్తవైరాజపదవాచకతయాపరైరపివ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. ననుసూర్యలోకోర్ధ్వవర్తిలోకత్వస్యైవప్రవృత్తినిమిత్తతయాతస్యచవైరాజపదేపిసత్త్వాన్నాముఖ్యార్థత్వమితిచేత్ - తర్హిభగవల్లోకేపిఊర్ధ్వవర్తిత్వావిశేషేణముఖ్యార్థత్వానపాయాత్, *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యామిత్యాదివ్యవహారస్యబ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనోపపత్తేశ్చ. అస్తువాఅముఖ్యార్థత్వం- ముఖ్యార్థేబాధకసత్త్వాత్. కిమత్రబాధకమితిచేత్. శ్రూయతామవధానేన-*స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తీతిప్రథమెప్రశ్నమన్త్రేనభయంకించనాస్తీత్యపహతపాప్మత్వంప్రతిపాద్యతే- *స్వర్గేపిపాతభీతస్యేత్యుక్తరీత్యాకేనపాపేనకదాపతిష్యామీతిభీత్యభావఃప్రతిపాద్యతే. సహ్యపహతపాప్మనఏవసమ్భవతి. *నతత్రత్వంజరయాబిభేతీత్యనేనవిజరత్వవిమృత్యుత్వేప్రతిపాద్యేతే. *ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేఇత్యనేనవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వేప్రతిపాద్యేతే. *శోకాతిగఇతివిశోకత్వం. * మోదతేస్వర్గలోకఇత్యనేన *సయదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యపితరస్సముత్తిష్ఠన్తితేనపితృలోకేనసంపన్నోమహీయతఇతిశ్రుతిసన్దర్భప్రతిపాద్యసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వేప్రతిపాద్యేతే. తతశ్చాధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యఅపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మగుణాష్టకావిర్భావస్యేహప్రతీయమానతయాతస్యైవేహగ్రహణసమ్భవేపౌరాణికస్యస్వర్గలోకగతాపేక్షికజరామరణాద్యభావస్వీకారస్యఅనుచితత్వాత్. అతఏవసప్తమెవిధ్యన్తాధికరణేఅనుపదిష్టేతికర్తవ్యతాకాసుసౌర్యాదివికృతిభావనాసుఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షాయాంవైతానికకర్మాధికారప్రవృత్తత్రయీవిహితత్వసామాన్యాద్వైదిక్యేవదర్శపూర్ణమాసికీతికర్తవ్యతాఉపతిష్ఠతెఇత్యుక్తం. ఉక్తంచశాస్త్రదీపికాయాం *వైదికీవైదికత్వేనసామాన్యేనోపతిష్ఠతె| లౌకికీత్వసమానత్వాన్నోపస్థాస్యత్యపేక్షితేతి. నచ *యద్యేకంయూపంస్పృశేదేషతేవాయావితిబ్రూయాదితివిహితస్య*ఏషతేవాయావితివచనస్యవైదికత్వసామాన్యేనవిహితవైదికయూపస్పర్శనిమిత్తకత్వమెవస్యాత్. నచేష్టాపత్తిః - *లౌకికేదోషసంయోగాదితినావమాధికరణవిరోధప్రసఙ్గాదితివాచ్యం - *యూపోవైయజ్ఞస్యదురిష్టమాముఞ్చతెతస్మాద్యూపోనోపస్పృశ్యఇతిప్రతిషిధ్య * యద్యేకంయూపంస్పృశేదేషతెవాయావితిబ్రూయాదితిఅనన్తరమెవవిహితస్యప్రతిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాకాఙ్క్షలౌకికస్పర్శవిషయత్వావశ్యమ్భావేనవైదికవిషయత్వాసమ్భవేప్యసతి బాధకేవైదికవిషయత్వస్యయుక్తత్వాత్. అతఏవ *యావతోశ్వాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతోవారుణాన్చతుష్కపాలాన్నిర్వపేదితివిహితేష్టిర్వైదికఏవఅశ్వదానే - నతు * నకేసరిణోదదతీతినిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాపేక్షేసుహృదాదిభ్యఃస్నేహాదినాక్రియమాణఇతినిర్ణీతంతన్త్రతీయే. తథా *యోగినఃప్రతిస్మర్యతే స్మార్తేచైతెఇతిసూత్రేస్మార్తస్యవేదాన్తేనప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యుక్తంపరైః. తతశ్చ *స్వర్గేలోకఇతిమన్త్రేఅధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యాపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మగుణాష్టకస్యైవగ్రహణముచితం. *స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇతిద్వితీయప్రశ్నమన్త్రేఅమృతత్వభాక్త్వశ్రవణాదమృతత్వశబ్దస్యాధ్యాత్మశాస్త్రేమోక్షఏవప్రయోగాత్, *అజీర్యతామమృతానామిత్యత్రఅమృతశబ్దస్యాపిముక్తపరత్వేనాపేక్షికామృతత్వపరత్వాభావాత్,. ఉత్తరత్ర *తతోమయానాచికేతశ్చితోగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైఃప్రాప్తవానస్మినిత్యం *అభయంతితీర్షతాంపారంనాచికేతంశకేమహీతిపరస్యైవబ్రహ్మణోనాచికేతాగ్నిప్రాప్యత్వకథనేనస్వర్గశబ్దస్యప్రసిద్ధస్వర్గపరత్వాసమ్భవాత్, *నాన్యంతస్మాన్నచికేతావృణీతేఇతిబ్రహ్మేతరవిముఖతయాప్రతిపాదితస్యనచికేతసఃక్షుద్రస్వర్గప్రార్థనానుపపత్తేశ్చ.*ముఖ్యంవాపూర్వచోదనాల్లోకవదిత్యత్రసమసఙ్ఖ్యాకయోఃపరస్పరవిరోధఏవముఖ్యస్యప్రాబల్యం-నహ్యల్పవైగుణ్యేసమ్భవతిబహువైగుణ్యంప్రయోగవచనంక్షమతే- అతోయత్రజఘన్యానాంభూయస్త్వం- తత్ర *భూయసాంస్యాత్సధర్మత్వమితిన్యాయఏవప్రవర్తతఇత్యేవమీమాంసకైస్స్థిరీకృతసిద్ధాన్తితత్వాత్, ప్రతర్దనవిద్యాయాం*ఏషహ్యేవసాధుకర్మకారయతి * ఏషలోకాధిపతిరేషలోకపాలః *ఆనన్దోఽజరోఽమృతఇత్యుపసంహారికపరమాత్మధర్మబాహుళ్యేనప్రకృతశ్రుతజీవలిఙ్గబాధస్య*ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యత్రప్రతిపాదితత్వా, దిత్యలమతిచర్చయా. ౧౯

యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే।
ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాఽహం వరాణామేష వరస్తృతీయః॥ ౨౦

శం.— ఏతావద్ధ్యతిక్రాన్తేన విధిప్రతిషేధార్థేన మన్త్రబ్రాహ్మణేనావగన్తవ్యం - యద్వరద్వయసూచితం వస్తు. నాత్మతత్త్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం. అతో విధిప్రతిషేధార్థవిషయస్యాత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణస్య స్వాభావికస్య అజ్ఞానస్య సంసారబీజస్య నివృత్త్యర్థం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్యన్తికనిశ్శ్రేయసప్రయోజనం వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తమేతమర్థం ద్వితీయవరప్రాప్త్యాప్యకృతార్థత్వం తృతీయవరగోచరమాత్మజ్ఞానమన్తరేణేత్యాఖ్యాయికయా ప్రపఞ్చయతి. యతః పూర్వస్మాత్కర్మగోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాత్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి తన్నిన్దార్థం పుత్రాద్యుపన్యాసేన ప్రలోభనం క్రియతే. నచికేతా ఉవాచ తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వేత్యుక్తస్సన్. యేయం విచికిత్సా - సంశయః. ప్రేతే - మృతే మనుష్యే. అస్తీత్యేకే - అస్తి శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తో దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మేత్యేకే. నాయమస్తీతి చైకే - నాయమేవంవిధోఽస్తీతి చైకే. అతశ్చాస్మాకం న ప్రత్యక్షేణ నాప్యనుమానేన నిర్ణయవిజ్ఞానం. ఏతద్విజ్ఞానాధీనో హి పరః పురుషార్థ ఇత్యేతద్విద్యాం - విజానీయామహమనుశిష్టః - జ్ఞాపితస్త్వయా. వరాణామేష వరస్తృతీయోఽవశిష్టః. ౨౦

ఆ.— పితాపుత్రస్నేహాదిస్వర్గలోకావసానం యద్వరద్వయసూచితం సంసారరూపం - తదేవ కర్మకాణ్డప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం. తన్నివర్తకం చాత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదభావేన పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధమాహ (ఏతావద్ధీతి) ప్రథమవల్లీసమాప్తిపర్యన్తాఖ్యాయికాయా అవాన్తరసమ్బన్ధమాహ (తమేతమర్థమితి) దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వే వాదివిప్రతిపత్తేః సంశయశ్చేత్ - తర్హి ప్రత్యక్షాదినా తస్యైవ నిర్ణయజ్ఞానసమ్భవాత్తన్నిర్ణయస్య నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చ న తదర్థః ప్రశ్నః కర్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అతశ్చాస్మాకమితి) ప్రత్యక్షేణ స్థానౌ నిర్ణీతే పురుషో న వేతి సన్దేహాదర్శనాత్, దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే చ సన్దేహదర్శనాన్న ప్రత్యక్షేణ నిర్ణయః. పరలోకసమ్బద్ధాత్మనా చకస్యచిల్లిఙ్గస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపి నిర్ణయ ఇత్యర్థః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩

రం.— ప్రకృతమనుసరామః. నచికేతా ఆహ (యేయం ప్రేత ఇతి) * అత్తా చరాచరగ్రహణాదిత్యధికరణే త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రే * అయం ప్రశ్నః ప్రస్తుత్యం హి భగవతా భాష్యకృతా * అత్ర పరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయ తదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరావరాత్మతత్త్వజిజ్ఞాసయాఽయం ప్రశ్నః క్రియతే. ఏవం చ యేయం ప్రేత ఇతి న శరీరమాత్రవియోగాభిప్రాయం - అపి తు సర్వబన్ధవినిర్మోకాభిప్రాయం- యథా * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. అయమర్థః - మోక్షాధికృతే మనుష్యే ప్రేతే - సర్వబన్ధవినిర్ముక్తే తత్స్వరూపవిషయావాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తా అస్తి నాస్తీత్యాత్మికా యేయం విచికిత్సా- తదపనోదనాయ తత్స్వరూపయాథాత్మ్యం త్వయాఽనుశిష్టోఽహం విద్యాం - జానీయామితి. తథా హి బహుధా విప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనః స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణం మోక్షమాచక్షతే. అన్యే తు విత్తిమాత్రస్యైవ సతోఽవిద్యాస్తమయం. పరే పాషాణకల్పస్యాత్మనో జ్ఞానాద్యశేషవైశేషికగుణోచ్ఛేదలక్షణం కైవల్యరూపం. అపరే అపహతపాప్మానం పరమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛన్తస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావస్యోపాధ్యపగమేన తద్భావలక్షణం మోక్షమాతిష్ఠన్తే. త్రయ్యన్తనిష్ణాతాస్తు నిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషహేయప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపస్య స్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్య సకలేతరవిలక్షణస్య సర్వాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణశ్శరీరతయా ప్రకారభూతస్యాసఙ్కుచితాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్వరూపస్య పరమాత్మానుభవైకరసస్య జీవస్యానాదికర్మరూపావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవ మోక్షమాచక్షతే. తత్ర మోక్షస్వరూపం తత్సాధనం చ తత్త్వప్రసాదాద్విద్యామితి నచికేతసా పృష్టో మృత్యురితి భాషితం. తథా * త్రయాణామేవ చైవమితి సూత్రే * తృతీయేన వరేణ మోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణోపేయస్వరూపముపేతృస్వరూపముపాయభూతకర్మానుగృహీతోపాసనస్వరూపం చ పృష్టమితి భాషితం. శ్రుతప్రకాశికాయాం చ * యేయమిత్యాది ప్రశ్నవాక్యే మోక్షస్వరూపప్రశ్నః కణ్ఠోక్తః - ప్రతివచనప్రకారేణోపాసనాదిప్రశ్నస్యార్థసిద్ధిః. నిర్విశేషాపత్తిర్మోక్షశ్చేత్ - వాక్యార్థజ్ఞానస్యోపాయతా స్యాత్. ఉభయలిఙ్గకం ప్రాప్యం చేత్ - తథాత్వేనోపాసనముపాయస్స్యాత్. అతో మోక్షస్వరూపజ్ఞానం తదనుబన్ధిజ్ఞానాపేక్షమితి వర్ణితం. అతో యేయం ప్రేత ఇత్యస్య ముక్తస్వరూపప్రశ్నపరత్వమేవ - న దేహాతిరిక్తపారలౌకికకర్మానుష్ఠానోపయోగికర్తృభోక్త్రాత్మకజీవస్వరూపమాత్రపరత్వం. అన్యథా తస్యార్థస్యాధరాధిగమత్వప్రదర్శనవివిధభోగవితరణప్రలోభనపరీక్షయోరసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. నచికేతసోఽయమభిప్రాయః- హి తైషివచనాదాత్మా పరిత్యక్తచరమదేహ ఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకో భవతీత్యుపశ్రుత్య * స్వర్గే లోకే న భయం కిఞ్చనాస్తీత్యాదినా మన్త్రద్వయేన మోక్షసాధనభూతాగ్నిం పృష్టం - అధునా తు వాదివిప్రతిపత్త్యా తద్విషయో సన్దేహో జాయతే- అయం * స్వర్గే లోకే న భయం కిఞ్చనాస్తీత్యాదినాముపపన్నాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టరూప ఆత్మా అస్తీత్యేకే- నాయమస్తీత్యపరే- త్వయోపదిష్ట ఏతజ్జానీయామితి. అత ఏవ ప్రతివచనే * ఏతచ్ఛ్రుత్వా సమ్పరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వేతి ఏతత్ప్రశ్నానుగుణ్యమేవ దృశ్యతే. అతో యథోక్త ఏవార్థః. కేచిత్తు * పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయావితి సూత్రే తిరోహితమితి నిష్ఠాన్తపదే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్యాతిరోధానస్య * దేహయోగాద్వా సోఽపీతి తదుత్తరసూత్రే సోఽపి- తిరోధానభావోఽపీతి పుల్లిఙ్గసచ్ఛబ్దేన పరామర్శదర్శనాత్, * సర్వనామ్నాఽనుసన్ధిర్వృత్తిచ్ఛన్నస్యేతి వామనసూత్రే కృత్తద్ధితాదివృత్తిన్యగ్భూతస్యాపి సర్వనామ్నా పరామర్శస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, యేయం ప్రేత ఇతి నిష్ఠాన్తప్రేతశబ్దే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్యాపి ప్రాయణశబ్దితమోక్షస్య * దేహయోగాద్వా

దేవైరత్రాపివిచికిత్సితంపురానహిసువిజ్ఞేయమణురేషధర్మః।
అన్యంవరంనచికేతోవృణీష్వమామోపరోత్సీరతిమాసృజైనమ్॥ ౨౧
దేవైరత్రాపివిచికిత్సితంకిలత్వంచమృత్యోయన్నసువిజ్ఞేయమాత్థ।
వక్తాచాస్యత్వాదృగన్యోనలభ్యోనాన్యోవరస్తుల్యఏతస్యకశ్చిత్॥ ౨౨
శతాయుషఃపుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వబహూన్పశూన్హస్తిహిరణ్యమశ్వాన్।
భూమేర్మహదాయతనంవృణీష్వస్వయంచజీవశరదోయావదిచ్ఛసి॥ ౨౩

సోఽపీతివత్ నాయమస్తీతిచైకే ఇత్యత్ర అయమితిపదేనపరామర్శోఽస్తు. నచైవంభుక్తవత్యస్మిన్భోజనమస్తివా - నవేతివాక్యవత్ ముక్తేఽస్మిన్మోక్షోఽస్తినవేతిసందేహకథనంవ్యాహతార్థమితివాచ్యం-మోక్షసామాన్యమభ్యుపేత్యమోక్షవిశేషసందేహస్యోపపాదయితుంశక్యత్వాత్,అయమిత్యనేనవిశేషపరామర్శసంభవాత్,. ననునప్రాయణశబ్దస్యమోక్షవాచిత్వంక్వచిద్దృష్టం - శరీరవియోగవాచిత్వాత్, శ్రుతప్రకాశికాయాంశరీరవియోగవాచిత్వమభ్యుపేత్యైవచరమశరీరవియోగపరతయావ్యాఖ్యాతత్వాదితిచేత్. అస్త్వేవం-తథాప్యయమిత్యనేనచరమశరీరవియోగపరామర్శసమ్భవాత్తద్విషయిణ్యేవవిచికిత్సాఽస్తు. ననుతస్యనిశ్చితత్వాత్తద్విషయిణీవిచికిత్సానోపపద్యతఇతిచేత్. సత్యం- అయంచరమశరీరవియోగోబ్రహ్మరూపావిర్భావపూర్వభావిత్వేనరూపేణాస్తి- నవేతివిచికిత్సాయాస్సూపపాదత్వాదితివదన్తి. ౨౦

శం.— కిమయమేకాన్తతో నిశ్శ్రేయస సాధనాత్మజ్ఞానార్హోనవేత్యేతత్పరీక్షార్థమాహ - దేవైరప్యత్ర - ఏతస్మిన్ వస్తుని విచికిత్సితం - సంశయితంపురా- పూర్వం. నహి-సువిజ్ఞేయం - సుష్ఠుజ్ఞేయం శ్రుతమపి ప్రాకృతైర్జనైః. యతోఽణుః - సూక్ష్మఏషఆత్మాఖ్యోధర్మః. అతోఽన్యం - అసందిగ్ధఫలంవరంనచికేతోవృణీష్వ. మా- మాంమోపరోత్సీః- ఉపరోధంమాకార్షీరధమర్ణమివోత్తమర్ణః. అతిసృజ-విముంచైనంవరంమాంప్రతి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౧

రం.— ఏవముక్తస్వరూపంపృష్టోమృత్యురుపదిశ్యమానార్థస్య అతిగహనతయాపారంప్రాప్తుమప్రభవతేమధ్యేపతయాశవేనోపదేష్టవ్యమితిమత్వాహ (దేవైరత్రాపీతి) బహుదర్శిభిరపిదేవైరస్మిన్నుక్తాత్మస్వరూపేవిచికిత్సితం- సంశయితం. (నహీతి) ఆత్మతత్త్వంనసుజ్ఞానమితిసూక్ష్మోధర్మః. సామాన్యతోధర్మఏవదుర్జ్ఞానః- తత్రాప్యయందుర్జ్ఞానఇతిభావః. (అన్యంవరమితి) స్పష్టోర్థః. (మామోపరోత్సీరితి) మా- మా- ఇతినిషేధేవీప్సాయాంద్విర్వచనం. ఉపరోధంమాకార్షీః. ఏనం- మామతిసృజ-ముఞ్చ. ౨౧

శం.— ఏవముక్తోనచికేతాఆహ- దేవైరత్రాపి విచికిత్సితంకిలేతి - భవతఏవ ముపశ్రుతం. త్వంచమృత్యోయత్ - యస్మాన్నసుజ్ఞేయమాత్మతత్త్వమాత్థ - కథయసి. అతః పణ్డితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తాచాస్యధర్మస్యత్వాదృక్ - త్వత్తుల్యోఽన్యఃపణ్డితశ్చనలభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి. అయంతువరోనిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుః - అతోనాన్యోవరస్తుల్యః- సదృశోఽస్త్యేతస్యకశ్చిదపి - అనిత్యఫలత్వాదన్యస్యసర్వస్యైవేత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౨

రం.— ఏవముక్తోనచికేతాఆహ (దేవైరత్రాపివిచికిత్సితంకిలేతి) స్పష్టోర్థః. (త్వంచేతి) త్వంచమృత్యోనసుజ్ఞేయమితియదాత్మస్వరూపముక్తవాన్. (వక్తేతి) త్వాదృక్- త్వాదృశఇత్యర్థః. అన్యత్స్పష్టం. ౨౨

శం.— ఏవముక్తోఽపిపునఃప్రలోభయన్నువాచమృత్యుః - శతాయుషః- శతంవర్షాణ్యాయూంషియేషాంతాన్శతాయుషఃపుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వ. కించ-గవాదిలక్షణాన్బహూన్పశూన్. హస్తిహిరణ్యం- హస్తీచహిరణ్యంచహస్తిహిరణ్యం. అశ్వాంశ్చ. కించ- భూమేః - పృథివ్యాఃమహత్- విస్తీర్ణంఆయతనం- ఆశ్రయం. మణ్డలం. సామ్రాజ్యంరాజ్యంవృణీష్వ. కించ- సర్వమప్యేతదనర్థకం - స్వయంచేదల్పాయురిత్యతఆహ- స్వయంచజీవ- త్వంజీవన్ధారయశరీరంసమగ్రేన్ద్రియకలాపంశరదః- వర్షాణియావదిచ్ఛసిజీవితుమిత్యర్థః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౩

రం.— ఏవంనచికేతసోక్తోమృత్యుర్విషయస్యదురధిగమతయామధ్యేనత్యక్ష్యతీతినిశ్చిత్య- సత్యపిగ్రహణసామర్థ్యేవిషయాన్తరాసక్తచేతసేనైతాదృశంముక్తాత్మతత్త్వంనోపదేశార్హమితిమత్వాముముక్షోస్థైర్యానువృత్త్యర్థంప్రలోభయన్నువాచ (శతాయుషఇతి) స్పష్టోర్థః. (భూమేరితి) పృథివ్యాఃవిస్తీర్ణమాయతనం- మణ్డలం- రాజ్యంవృణీష్వ. అథవా- భూమేస్సంబన్ధిమహదాయతనం- విచిత్రశాలాప్రాసాదాదియుక్తంగృహంవృణీష్వ. (స్వయంచేతి) యావద్వర్షాణిజీవితుమిచ్ఛసితావజ్జీవేత్యర్థః. ౨౩

ఏతత్తుల్యంయదిమన్యసేవరంవృణీష్వవిత్తంచిరజీవికాంచ।
మహాభూమౌనచికేతస్త్వమేధికామానాంత్వాకామభాజంకరోమి॥ ౨౪
యేయేకామాదుర్లభామర్త్యలోకేసర్వాన్ కామాగ్ంశ్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ।
ఇమారామాస్సరథాస్సతూర్యానహీదృశాలమ్భనీయామనుష్యైః।
ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిఃపరిచారయస్వనచికేతోమరణంమానుప్రాక్షీః॥ ౨౫
శ్వోభావామర్త్యస్యయదన్తకైతత్ సర్వేన్ద్రియాణాంజరయన్తితేజః।
అపిసర్వంజీవితమల్పమేవతవైవవాహాస్తవనృత్యగీతే॥ ౨౬
నవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యోలప్స్యామహేవిత్తమద్రాక్ష్మచేత్త్వా।
జీవిష్యామోయావదీశిష్యసిత్వంవరస్తుమేవరణీయస్సఏవ॥ ౨౭

శం.— ఏతత్తుల్యం- ఏతేనయథోపదిష్టేనసదృశమన్యమపియదిమన్యసేవరం- తమపివృణీష్వ. కించ- విత్తం- ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాది. చిరజీవికాంచసహవిత్తేనవృణీష్వేత్యేతత్. కింబహునా- మహాభూమౌ- మహత్యాంభూమౌరాజానచికేతస్త్వమేధి- భవ. కించాన్యత్ - కామానాం- దివ్యానాంమనుష్యాణాంచత్వా- త్వాంకామభాజం- కామభాగినం- కామార్హంకరోమి. సత్యసఙ్కల్పోహ్యహందేవఇతిభావః. ౨౪

ఆ.— ఏకైకంపుత్రధనాదీనాంవరత్వేనోపన్యస్యసముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి (కించవిత్తంప్రభూతమితి) *అసభువీతిధాతోర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తస్యనిపాతఃఏధీతి. తతోభవేతివ్యాఖ్యాతం. ౨౪-౨౫-౨౬-౨౭

రం.— (ఏతత్తుల్యమితి) ఉక్తేనవరేణసదృశమన్యమపివరంమన్యసేచేత్ - తదపివృణీష్వ. ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాదికంచిరంజీవనంచేత్యర్థః. ఏధి- భవ, రాజేతిశేషః. అస్తేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. కామానాం- కామ్యమానానామప్సరఃప్రభృతివిషయాణాం. కామభాజం- కామః- కామనా. తాంవిషయతయాభజతీతికామభాక్ తం. కామ్యమానాప్సరఃప్రభృతీనామపికామనావిషయంకరోమీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యేయేకామాః- ప్రార్థనీయాదుర్లభాశ్చమర్త్యలోకే- సర్వాంస్తాన్ కామాన్ ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ. కించ- ఇమాః- దివ్యాఅప్సరసః- రమయన్తిపురుషానితిరామాః- సహరథైర్వర్తన్తఇతిసరథాః- సతూర్యాః- సవాదిత్రాః. తాశ్చనహిలమ్భనీయాః- ప్రాపణీయాః. ఈదృశాః- ఏవంవిధాః. మనుష్యైః- మర్త్యైః. అస్మదాదిప్రసాదమన్తరేణ. ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిః- మయాదత్తాభిఃపరిచారిణీభిః పరిచారయస్వాత్మానం- పాదప్రక్షాళనాదిశుశ్రూషాంకారయాత్మనఇత్యర్థః. నచికేతః- మరణం- మరణసంబద్ధంప్రశ్నంప్రేత్యాస్తినాస్తీతికాకదన్తపరీక్షారూపంమానుప్రాక్షీః- మైవంప్రష్టుమర్హసి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౫

రం.— (యేయేకామాఇతి) ఛన్దతః - యథేష్టమిత్యర్థః. (ఇమారామాఇతి) రథవాదిత్రసహితాఃమయాదీయమానాఃస్త్రియోమనుష్యాణాందుర్లభాఇత్యర్థః. (ఆభిరితి) ఆభిఃమయాదత్తాభిఃపరిచారికాభిఃపాదసంవాహనాదిశుశ్రూషాంకారయేత్యర్థః. మరణమను - మరణాత్- ముక్తేఃపశ్చాత్. ముక్తాత్మస్వరూపమితియావత్. మరణశబ్దస్యదేహవియోగసామాన్యవాచినోపిప్రకరణవశేన విశేషవాచిత్వంనదోషాయేతిద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతామహాహ్రదవదక్షోభ్యఆహ- శ్వోభవిష్యన్తి-నభవిష్యన్తివేతిసందిహ్యమానఏవయేషాంభావః- భవనంత్వయోపన్యస్తానాంభోగానాం- తేశ్వోభావాః. కించ- మర్త్యస్య- మనుష్యస్య- అన్తక- హేమృత్యోయదేతత్సర్వేన్ద్రియాణాంతేజః - తజ్జరయన్తి- అపక్షయన్తి. అప్సరఃప్రభృతయోభోగాఅనర్థాయైవైతే- ధర్మవీర్యప్రజ్ఞాతేజోయశఃప్రభృతీనాంక్షపయితృత్వాత్. యాంచాపిదీర్ఘజీవికాంత్వందిత్ససి- తత్రాపిశృణు. సర్వం- యద్బ్రహ్మణోపిజీవితం- అయురల్పమేవ- కిముతాస్మదాదిదీర్ఘజీవికా. అతస్తవైవతిష్ఠన్తువాహాః - రథాదయః. తథాతవనృత్యగీతేచ. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౬

రం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతాఅక్షుభితహృదయఆహ (శ్వోఽభావాఇతి) హేఅన్తక - త్వదుపన్యస్తాయేమర్త్యస్యకామాః- తేశ్వోభావాః- శ్వఃఅభావోయేషాంతేతథోక్తాః. దినద్వయస్థాయినోనభవన్తీత్యర్థః. సర్వేన్ద్రియాణాంయదేతత్తేజః - తత్ క్షపయన్తి. అప్సరఃప్రభృతిభోగాహిసర్వేన్ద్రియదౌర్బల్యావహాఇతిభావః. (అపిసర్వమితి) బ్రహ్మణోపిజీవితంస్వల్పం- కిముతాస్మదాదిజీవితం. అతశ్చిరజీవికాపినవరణార్హేతిభావః. వాహాః- రథాదయః. తిష్ఠన్త్వితిశేషః. ౨౬

శం.— కించ- నప్రభూతేనవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యః. నహిలోకేవిత్తలాభఃకస్యచిత్తృప్తికరోదృష్టః. యదినామాస్మాకం విత్తతృష్ణాస్యాత్- లప్స్యామహే- ప్రాప్స్యామహే ఏతద్విత్తం. అద్రాక్ష్మ - దృష్టవన్తోవయంచేత్త్వా- త్వాం. జీవితమపితథైవజీవిష్యామః- యావద్యా

అజీర్యతామమృతానాముపేత్యజీర్యన్మర్త్యః క్వధఃస్థః ప్రజానన్।
అభిధ్యాయన్వర్ణరతిప్రమోదానతిదీర్ఘే జీవితే కో రమేత॥ ౨౮

యస్మిన్నిదం విచికిత్సన్తి మృత్యో యత్సామ్పరాయే మహతి బ్రూహి నస్తత్।
యోఽయం వరో గూఢమనుప్రవిష్టో నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే॥ ౨౯

ఇతి ప్రథమా వల్లీ.

మ్యుపదేక్ష్యసి యావదీశిష్యసి- త్వమీశిష్యసే. ప్రభుఃస్యాః. కథంహిమర్త్యః త్వత్సకాశమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్. వరస్తుమేవరణీయఃసఏవ - యదాత్మవిజ్ఞానం. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౭

ర౦.— (నవిత్తేనేతి) నహివిత్తేనలబ్ధేనకస్యచిత్తృప్తిఃదృష్టచరీ. *నజాతుకామఃకామానాముపభోగేనశామ్యతీతిన్యాయాదితిభావః. కించ (లప్స్యామహేవిత్తమితి) త్వాంవయందృష్టవన్తశ్చేత్- విత్తంప్రాప్స్యామహే. త్వద్దర్శనమస్తిచేత్- విత్తలాభేకోభారఇతిభావః. తర్హిచిరజీవికాప్రార్థనీయేత్యత్రాహ (జీవిష్యామోయావదితి) యావత్కాలంయామ్యేపదేత్వమీశ్వరతయావర్తసే. వ్యత్యయేనపరస్మైపదం. తావత్సర్వస్తమస్మాకమపిజీవనంసిద్ధమేవ. నహిత్వదాజ్ఞామిలఙ్ఘనేనఅస్మజ్జీవితాన్తకరఃకశ్చిదస్తి. వరలాభాలాభయోరపితావదేవజీవనమితిభావః. అతః *వరేయం ప్రేతఇతిప్రాక్ప్రస్తుతోవరఏవవరణీయఇత్యర్థః. ౨౭

శ౦.— యతశ్చఅజీర్యతాం- వయోహానిమప్రాప్నువతామమర్త్యానాంసకాశముపేత్య-ఉపగమ్యాత్మనఉత్కృష్టంప్రయోజనాన్తరంప్రాప్తవ్యంతేభ్యఃప్రజానన్- ఉపలభమానఃస్వయంతుజీర్యన్మర్త్యః - జరామరణవాన్క్వధఃస్థః- కుః- పృథివీ, అధశ్చాన్తరిక్షాదిలోకాపేక్షయా. తస్యాంతిష్ఠతీతిక్వధఃస్థఃసన్కథమేవమవివేకిభిః ప్రార్థనీయంపుత్రవిత్తహిరణ్యాద్యస్థిరంవృణీతే. క్వతదాస్థ ఇతివాపాఠాన్తరం. అస్మిన్పక్షేఽక్షరయోజనా- తేషు- పుత్రాదిష్వాస్థా- ఆస్థితిః. తాత్పర్యేణవర్తనంయస్య - సతదాస్థః. తతోఽధికతరంపురుషార్థందుష్ప్రాపమపిప్రాపయితుమిచ్ఛన్కఃతదాస్థోభవేత్. నకశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదర్థీస్యాదిత్యర్థః. సర్వోహ్యుపర్యుపర్యేవబుభూషతిలోకః- తస్మాన్నపుత్రవిత్తాదిలాభైఃప్రలోభ్యోఽహం. కించ- అప్సరఃప్రముఖాన్వర్ణరతిప్రమోదాననవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్- నిరూపయన్యథావదనతిదీర్ఘేజీవితేకోవివేకీరమేత. ౨౮

ఆ.— కించోత్కృష్టపురుషార్థలాభేసంభవత్యధమంకామయమానోమూర్ఖఏవాహంస్యాం- తతోవిమమనఏవవరఇత్యాహ (యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా).. ౨౮-౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్య వ్యాఖ్యా.

ర౦.— (అజీర్యతామితి) జరామరణశూన్యానాంముక్తానాంస్వరూపంజ్ఞాత్వాప్రజానన్- వివేకీజరామరణోపప్లుతోఽయంజనఃతదాస్థః- జరామరణాద్యుపప్లుతాప్సరఃప్రభృతివిషయవిషయకాస్థావాన్క్వ- కథంభవేదిత్యర్థః. (అభిధ్యాయన్నితి) వర్ణాః - ఆదిత్యవర్ణత్వాదిరూపవిశేషాః. రతిప్రమోదాః- బ్రహ్మభోగాదిజనితానన్దవిశేషాః. తాన్సర్వానభిధ్యాయన్- నిపుణతయానిరూపయన్-అత్యల్పేఐహికేజీవితేకః ప్రీతిమాన్స్యాదిత్యర్థః. ౨౮

శ౦.— అతోవిహాయానిత్యైఃకామైఃప్రలోభనం- యన్మయాప్రార్థితంయస్మిన్ప్రేతేఇదం- విచికిత్సనంవిచికిత్సన్తిఅస్తినాస్తీత్యేవంప్రకారం. హేమృత్యోసామ్పరాయే- పరలోకవిషయేమహతి- మహత్ప్రయోజననిమిత్తేఆత్మనోనిర్ణయవిజ్ఞానంయత్- తద్బ్రూహి - కథయనః- అస్మభ్యం. కింబహునా-యోఽయంప్రకృతాత్మవిషయోవరోగూఢం- గహనం. దుర్వివేచనంప్రాప్తః- అనుప్రవిష్టః. తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిఃప్రార్థనీయమనిత్యవిషయంవరంనచికేతానవృణీతేమనసాపీతిశ్రుతేర్వచనమితి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీ భాష్యమ్.

ర౦.— (యస్మిన్నితి) మహతిపారలౌకికేయస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపేసంశేరతే- తదేవమేబ్రూహి. (యోఽయమితి) గూఢం - ఆత్మతత్త్వమనుప్రవిష్టఃయోఽయంవరః- తస్మాదన్యన్నచికేతానవృణీతేస్మ - ఇతిశ్రుతేర్వచనం.. ౨౯

ఇతి ప్రథమవల్లీవ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయవల్లీ.

—*—

హరిః ఓం॥ అన్యచ్ఛ్రేయోఽన్యదుతైవప్రేయస్తేఉభేనానార్థేపురుషగ్ సినీతః।
తయోః శ్రేయఆదదానస్యసాధుభవతిహీయతేఽర్థాద్యఉప్రేయోవృణీతే॥౧

శ్రేయశ్చప్రేయశ్చమనుష్యమేతస్తౌసంపరీత్యవివినక్తిధీరః।
శ్రేయోహిధీరోఽభిప్రేయసోవృణీతేప్రేయోమన్దోయోగక్షేమాద్వృణీతే॥ ౨

సత్వంప్రియాన్ప్రియరూపాగ్శ్చకామానభిధ్యాయన్నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః।
నైతాగ్ సృఙ్కాంవిత్తమయీమవాప్తోయస్యాంమజ్జన్తిబహవోమనుష్యాః॥ ౩

శం.— పరీక్ష్యశిష్యంవిద్యాయోగ్యతాంచావగమ్యాహ-అన్యత్-పృథగేవశ్రేయః- నిఃశ్రేయసం. తథా-అన్యదుతైవ-అపిచప్రేయః- ప్రియతరమపి. తే- ప్రేయశ్శ్రేయసీఉభేనానార్థే- భిన్నప్రయోజనేసతీ పురుషమధికృతంవర్ణాశ్రమాదివిశిష్టంసినీతః - బధ్నీతః. తాభ్యాంవిద్యావిద్యాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయాప్రయుజ్యతేసర్వఃపురుషః. శ్రేయఃప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వార్థీపురుషఃప్రవర్తతే - అతఃశ్రేయఃప్రేయఃప్రయోజనకర్తవ్యతయాతాభ్యాంబద్ధఇత్యుచ్యతేసర్వఃపురుషః. తేయద్యప్యేకైకపురుషార్థసమ్బన్ధినీవిద్యావిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనైకేనపురుషేణసహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హిత్వాఽవిద్యారూపంప్రేయః- శ్రేయఏవకేవలమాదదానస్య - ఉపాదానంకుర్వతఃసాధు-శోభనం. శివంభవతి. యస్త్వదూరదర్శీవిమూఢోహీయతే- వియుజ్యతే. అర్థాత్-పురుషార్థాత్. పారమార్థికాత్ప్రయోజనాన్నిత్యాత్ప్రచ్యవతఇత్యర్థః. కోఽసౌ. యఉప్రేయోవృణీతే- ఉపాదత్తఇత్యేతత్. ౧

ఆ.— అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేనవిద్యావిద్యాప్రదర్శనేనచ కేవలవిద్యార్థితయాశిష్యం ప్రథమంస్తౌతీత్యాహ (పరీక్ష్యేతి) శ్రేయఃప్రేయసోరన్యతరపరిత్యాగేనైవాన్యతరోపాదానేహేతుమాహ (తేయద్యపీతి) తేయద్యప్యేకైకపురుషార్థసంబన్ధినీ- తథాపివిరుద్ధే. ౧-౨-౩-౪-౫

రం.— ఏవంశిష్యంపరీక్ష్యతస్యముముక్షుత్వస్థైర్యంనిశ్చిత్యతస్యోపదేశయోగ్యతాంమన్వానఃముముక్షుంస్తౌతి (అన్యచ్ఛ్రేయఇతి) అతిప్రశస్తంమోక్షవర్త్మాప్యన్యత్- ప్రియత్వాస్పదంభోగవర్త్మాప్యన్యత్. తేశ్రేయఃప్రేయసీపరస్పరవిలక్షణప్రయోజనేసతీ- పురుషంసినీతః- బధ్నీతః. పురుషంస్వవశతామాపాదయతఇత్యర్థః. (తయోరితి) తయోర్మధ్యేశ్రేయఆదదానస్య - మోక్షాయప్రయతమానస్యసాధు - భద్రంభవతి. యస్తుప్రేయోవృణీతే- సపురుషార్థాత్భ్రష్టోభవతి. ఉఇత్యవధారణే. ౧

—

శం.— యద్యుభే అపికర్తుంస్వాయత్తేపురుషేణ - కిమర్థంప్రేయఏవాదత్తేబాహుళ్యేనలోకఇతి. ఉచ్యతే- సత్యంస్వాయత్తే. తథాపిసాధనతఃఫలతశ్చమన్దబుద్ధీనాందుర్వివేకరూపేసతీవ్యామిశ్రీభూతేఇవమనుష్యమేతః- పురుషంఆఇతః. ప్రాప్నుతఃశ్రేయశ్చప్రేయశ్చ. అతోహంసఇవామ్భసఃపయస్తౌ- శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌసంపరీత్య- సమ్యక్పరిగమ్య. సమ్యజ్మనసాఆలోచ్యగురులాఘవంవివినక్తి- పృథక్కరోతి ధీరః- ధీమాన్. వివిచ్యశ్రేయోహి- శ్రేయఏవాభివృణీతే- శ్రేయసోఽభ్యర్హితత్వాత్. కోఽసౌ. ధీరః. యస్తుమన్దః- అల్పబుద్ధిః- సఃవివేకాసామర్థ్యాద్యోగక్షేమాత్ - యోగక్షేమనిమిత్తే. శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్యేతత్. ప్రేయః- పశుపుత్రాదిలక్షణంవృణీతే. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨

రం.— (శ్రేయశ్చప్రేయశ్చేతి) శ్రేయశ్చప్రేయశ్చమనుష్యమేతః- మనుష్యంప్రాప్నుతః. తౌ- శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌసమ్యగాలోచ్యనీరక్షీరేహంసఇవపృథక్కరోతి. ధియారమతఇతిధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీప్రేయోఽపేక్షయా-అభి-అభ్యర్హితంశ్రేయఏవవృణీతే. మన్దమతిః- యోగక్షేమార్థతోఃప్రేయోవృణీతే. శరీరస్యోపచయోయోగః. క్షేమఃపరిపాలనం. ౨

—

శం.— సత్వంపునఃపునర్మయాప్రలోభ్యమానోపిప్రియాన్- పుత్రాదీన్ప్రియరూపాంశ్చ- అప్సరఃప్రభృతిలక్షణాన్కామానభిధ్యాయన్- చిన్తయన్తేషాంఅనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్హేనచికేతోఽత్యస్రాక్షీః - అతిసృష్టవాన్. పరిత్యక్తవానసి. అహోబుద్ధిమత్తాతవ. నైతామవాప్తవానసి. సృఙ్కాం- సృతింకుత్సితాంమూఢజనప్రవృత్తాం. విత్తమయీం- ధనప్రాయాం. యస్యాంసృతౌమజ్జన్తి - సీదన్తి. బహవః- నైకేమూఢాఃమనుష్యాః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౩

రం.— (సత్వంప్రియానితి) తాదృశస్త్వంస్వతోరూపతశ్చప్రియాన్- కామ్యమానాన్స్త్ర్యాదీనిత్యర్థః. దుఃఖోదర్కత్వదుఃఖమి

దూరమేతేవిపరీతేవిషూచీఅవిద్యాయాచవిద్యేతిజ్ఞాతా।
విద్యాభీప్సినంనచికేతసంమన్యేనత్వాకామాబహవోఽలోలుపన్త॥ ౪
అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఃస్వయంధీరాఃపణ్డితంమన్యమానాః।
దన్ద్రమ్యమాణాఃపరియన్తిమూఢాఅన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః॥ ౫
నసామ్పరాయఃప్రతిభాతిబాలంప్రమాద్యన్తంవిత్తమోహేనమూఢం।
అయంలోకోనాస్తిపరఇతిమానీపునఃపునర్వశమాపద్యతేమే॥ ౬

శ్రుత్యాదిదోషయుక్తతయానిరూపయన్ త్యక్తవానసీత్యర్థః. (నైతాంసృఙ్కామితి) విత్తమయీం- ధనప్రాయాంసృఙ్కాం - కుత్సితగతింమూఢజనసేవితాంవితాంనావాప్తవానసి (యస్యామితి) స్పష్టార్థః. ౩

శం.— *తయోశ్శ్రేయఆదదానస్యసాధుభవతిహీయతేర్థాత్ యఉప్రేయోవృణీతఇత్యుక్తం-తత్కస్మాత్. యతోదూరం-దూరేణ. మహతాన్తరేణైతేవిపరీతే- అన్యోన్యవ్యావృత్తరూపే. వివేకావివేకాత్మకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ. విషూచీ-విషూచ్యౌ. నానాగతీ. భిన్నఫలేసంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్. కేతేఇతి. ఉచ్యతే - యాచావిద్యాప్రేయోవిషయా, విద్యేతిచశ్రేయోవిషయా, జ్ఞాతా - నిర్జ్ఞాతా. అవగతాపణ్డితైః. తత్రవిద్యాభీప్సినం - విద్యార్థినంనచికేతసంత్వామహంమన్యే. కస్మాత్. యస్మాద్బుద్ధిప్రలోభినఃకామాః - అప్సరఃప్రభృతయోబహవోపిత్వా - త్వాంనలోలుపన్త - నవిచ్ఛేదంకృతవన్తః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాఞ్ఛాసంపాదనేన. అతోవిద్యార్థినంశ్రేయోర్థినంమన్యఇత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౪

రం.— (దూరమేతేఇతి) యాఅవిద్యేతిజ్ఞాతాకామకర్మాత్మికా, యాచవిద్యేతిజ్ఞాతావైరాగ్యతత్త్వజ్ఞానమయీ,- ఏతేదూరం-అత్యన్తంవిషూచీ- విషూచ్యౌ. భిన్నగతీ. పరస్పరవిరుద్ధేచ. విద్యాభీప్సినం-విద్యార్థినం. విద్యాభీప్సితమితిపాఠేఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాన్తస్యపరనిపాతః. ఛాన్దసత్వాద్వా. (నత్వాకామాఇతి) కామాఃబహవోపిత్వాంనలోలుపన్త - శ్రేయోమార్గాద్విచ్ఛేదంనకృతవన్తః. విషయవశగోనభవసీత్యర్థః. *లుపసదేతియఙన్తాల్లఙ్. ఛాన్దసోయలోపః. యఙ్లుగన్తాద్వాఛాన్దసమాత్మనేపదం. అడభావశ్చ. ౪

శం.— యేతుసంసారభాజోజనాఃఅవిద్యాయామన్తరే-మధ్యేఘనీభూతఇవతమసివర్తమానాః- వేష్ట్యమానాఃపుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః. స్వయంధీరాః - ప్రజ్ఞావన్తఃపణ్డితాః- శాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాస్తేదన్ద్రమ్యమాణాః - అత్యర్థంకుటిలామనేకరూపాంగతింగచ్ఛన్తోజరామరణరోగాదిదుఃఖైఃపరియన్తి - పరిగచ్ఛన్తి. మూఢాః- అవివేకినః. అన్ధేనైవ- దృష్టివిహీనేనైవనీయమానాఃవిషమేపథియథాబహవోఅన్ధాఃమహాన్తమనర్థమృచ్ఛన్తి- తద్వత్. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రం.— *అవిద్యాయాచవిద్యేతిజ్ఞాతేత్యుపాత్తమార్గద్వయేఅవిద్యామార్గంనిన్దతి (అవిద్యాయామితి) కామకర్మాదిలక్షణాయామవిద్యాయాంమధ్యేఘనీభూతఇవతమసివర్తమానాఃస్వయమేవప్రజ్ఞాశాలినఃశాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాః. దన్ద్రమ్యమాణాః - జరారోగాదిదుఃఖపీడితాఃఅవివేకినఃపరిభ్రమన్తి. అన్యత్ స్పష్టార్థం. కేచిత్తుదన్ద్రమ్యమాణాఇతిపాఠమాశ్రిత్యవిషయకామాగ్నినాద్రుతచిత్తాఇత్యర్థంవర్ణయన్తి. ౫

శం.— అతఏవమూఢత్వాత్ నసామ్పరాయఃప్రతిభాతి- సమ్పరేయతఇతిసమ్పరాయః - పరలోకః. తత్ప్రాప్తిప్రయోజనఃసాధనవిశేషఃశాస్త్రీయఃసామ్పరాయః. సచబాలం- అవివేకినంప్రతినభాతి- నప్రకాశతే. నోపతిష్ఠతఇత్యేతత్. ప్రమాద్యన్తం - ప్రమాదంకుర్వన్తం. పుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వాసక్తమనస్తయావిత్తమోహేన- విత్తనిమిత్తేనావివేకేన మూఢం - తమసాచ్ఛన్నం సన్తం. అయమేవలోకః - యోయందృశ్యమానఃస్త్ర్యన్నపానాదివిశిష్టః. నాస్తిపరః- అదృష్టోలోకఇత్యేవంమననశీలోమానీపునఃపునర్జనిత్వావశం- అధీనతామాపద్యతేమే- మృత్యోర్మమ. జన్మమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబన్ధారూఢఏవభవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— సమ్యక్ప్రాక్కాలే- దేహపాతాదూర్ధ్వమేవఈయతే- గమ్యతఇతిసామ్పరాయః. ౬- ౭

రం.— (నసామ్పరాయఇతి) పరలోకసాధనవ్యాపారఃఅవివేకినంప్రతినప్రకాశతే. ప్రమాద్యన్తం- అనవహితమనస్కం. విత్తమోహేనమూఢం- విషయాంశావశీకృతమనోరథం. (అయంలోకోనాస్తీతి) అయమేవలోకోఽస్తి- పరలోకోనాస్తీతిమన్యమానకిమర్థక్రియమాణయాతనావిషయోభవతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైః *సంయమనేత్వనుభూయేతిసూత్రే- అయంలోకోనాస్తిపరఉతమానీతిపాఠానుసారేణ అయంచలోకఃపరశ్చలోకోనాస్తీత్యర్థోవర్ణితః. తత్రపక్షేతస్యేతిశేషఃపూరణీయః. చశబ్దశ్చాధ్యాహార్యః. మానీత్యస్యదుర్మానీత్యర్థః. శిష్టపరిగ్రహాభావాదయంలోకోనాస్తీత్యస్యోభయత్రాన్వయోద్రష్టవ్యః. దుర్మానీపునఃపునర్వశమాపద్యతఇతిఉత్తరత్రసంబధ్యతే. ౬

శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఃశృణ్వన్తోఽపిబహవోయంనవిద్యుః।
ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోఽస్యలబ్ధాఆశ్చర్యోజ్ఞాతాకుశలానుశిష్టః॥ ౭
ననరేణావరేణప్రోక్తఏషసువిజ్ఞేయోబహుధాచిన్త్యమానః।
అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్త్యణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్॥ ౮
నైషాతర్కేణమతిరాపనేయాప్రోక్తాన్యేనైవసుజ్ఞానాయప్రేష్ఠ।
యాంత్వమాపఃసత్యధృతిర్బతాసిత్వాదృఙ్నోభూయాన్నచికేతఃప్రష్టా॥ ౯

శం.— ప్రాయేణహ్యేవంవిధఏవలోకః. యస్త్వంశ్రేయోర్థీసహస్రేషుకశ్చిదేవాత్మవిద్భవతిత్వద్విధః. యస్మాచ్ఛ్రవణాయాపి - శ్రవణార్థం. శ్రోతుమపియోనలభ్యఆత్మాబహుభిః - అనేకైః. శృణ్వన్తోఽపిబహవః - అనేకేఽన్యే-యం- ఆత్మానంనవిద్యుః- నవిన్దన్తి. అభాగినోఽసంస్కృతాత్మానోనవిజానీయుః. కించ- అస్యవక్తాఽప్యాశ్చర్యః-అద్భుతవదేవానేకేషుకశ్చిదేవభవతి. తథాశ్రుత్వాఽప్యస్యాత్మనఃకుశలః-నిపుణఏవానేకేషులబ్ధాకశ్చిదేవభవతి. యస్మాదాశ్చర్యోజ్ఞాతాకశ్చిదేవ. కుశలానుశిష్టః- కుశలేన- నిపుణేనాచార్యేణానుశిష్టస్సన్. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— (శ్రవణాయాపీతి) యః- ప్రసిద్ధఃపరమాత్మా- సఃఅనేకైఃపురుషైఃశ్రోతుమపినలభ్యఇత్యర్థః. శ్రవణలాభోఽపి మహాసుకృతఫలమితిభావః. (శృణ్వన్తోఽపీతి) నహిశ్రోతౄణాంసర్వేషాంపరమాత్మప్రతిపత్తిస్సులభేతిభావః. (ఆశ్చర్యోఽస్యేతి) అస్యకుశలోవక్తా, కుశలఃప్రాప్తా, చదుర్లభఇత్యర్థః. (ఆశ్చర్యోజ్ఞాతేతి) కుశలేనాచార్యేణానుశిష్టోజ్ఞాతాఽప్యాశ్చర్యః. *మనుష్యాణాంసహస్రేషుకశ్చిద్యతతిసిద్ధయే. యతతామపిసిద్ధానాంకశ్చిన్మాంవేత్తితత్త్వతఇత్యుక్తేరితిభావః. ౭

శం.— కస్మాత్. నహినరేణ- మనుష్యేణావరేణప్రోక్తః. అవరేణ- హీనేనేత్యేతత్. ఉక్తఏషఆత్మా. యంత్వంమాంపృచ్ఛసి. నహిసుష్ఠు- సమ్యగ్విజ్ఞేయః- విజ్ఞాతుంశక్యః. యస్మాద్బహుధా- అస్తినాస్తి- కర్తాఽకర్తా- శుద్ధోఽశుద్ధఇత్యాద్యనేకధాచిన్త్యమానోవాదిభిః. కథంపునస్సువిజ్ఞేయఇతి. ఉచ్యతే- అనన్యప్రోక్తే- అనన్యేన- అపృథగ్దర్శినాఆచార్యేణప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేనప్రోక్తే - ఉక్తేఆత్మనిగతిః - అనేకధాఅస్తినాస్తీత్యాదిలక్షణాచిన్తాగతిరస్మిన్నాత్మనినాస్తి- నవిద్యతే- సర్వవికల్పగతిప్రత్యస్తమితత్వాదాత్మనః. అథవా - స్వాత్మభూతేఽనన్యస్మిన్నాత్మనిప్రోక్తేఅత్రగతిః - అన్యస్యావగతిర్నాస్తి - జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్. జ్ఞానస్యహ్యేషానిష్ఠా- యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం. అతోఽవగన్తవ్యాభావాద్గతిర్వాత్రనాస్తి- అనన్యఆత్మనిప్రోక్తేనాన్తరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్యమోక్షస్య. అథవా - ప్రోచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాచార్యేణప్రోక్తేఆత్మన్యగతిః- అనవబోధః. అపరిజ్ఞానమత్రనాస్తి. భవత్యేవావగతిస్తద్విషయాశ్రోతుస్తదనన్యోఽహమిత్యాచార్యస్యేవేత్యర్థః. ఏవంసువిజ్ఞేయఆగమవతాచార్యేణానన్యతయాప్రోక్తఇత్యర్థః. అణీయానణుప్రమాణాదపిసమ్పద్యతేఆత్మా. అతర్క్యం- అణుప్రమాణోనతర్క్యః- స్వబుద్ధ్యభ్యూహేనకేవలేనతర్క్యమాణేఅణుపరిమాణేకేనచిత్స్థాపితేఆత్మని - తతోఽణుతరమన్యోఽభ్యూహతి. తతోఽప్యన్యోఽణుతమమితి.నహితర్కస్యనిష్ఠాక్వచిద్విద్యతే. ౮

ఆ.— అణుత్వం- పరోక్షత్వం. ౮-౯

రం.— (ననరేణావరేణేతి) అవరేణ- అశ్రేష్ఠేన. ప్రాకృతేన. పాణ్డిత్యమాత్రప్రయోజనవేదాన్తశ్రవణేననరేణ-దేహాత్మాభిమానినా ఏషఆత్మాసువిజ్ఞేయోనభవతి. కుతోహేతోః (బహుధాచిన్త్యమానః) వాదిభిరితిశేషః. (అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తి) అనన్యేన-ఉచ్యమానాత్ప్రత్యగాత్మనోఽనన్యేన- తదేకాన్తినా- బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారిణాప్రోక్తేఆత్మనియాదృశీఅవగతిః-సాఆత్మావగతిరవరేణప్రోక్తేనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అత్ర-సంసారేగతిః-చఙ్క్రమణంనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అనన్యప్రోక్తే- స్వయమవగతేగతిః - ఆత్మోపగతిర్నాస్తీత్యర్థః. అన్యప్రోక్తఇతిపాఠేఅపరపరప్రోక్తేసత్యాత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. ననుయేనకేనచిదుపదిష్టేవ్యూహాపోహశాలినస్స్యాదేవేత్యతఆహ (అణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్) యతోఽణోరప్యణీయానాత్మా- అతస్తత్స్వరూపంతర్కాగోచరం. ౮

శం. అతోఽనన్యప్రోక్తేఆత్మన్యుత్పన్నాయేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మమతిః-నైషాతర్కేణ- స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా- నప్రాపణీయేత్యర్థః. నాపనేతవ్యావా. నహాతవ్యా. తార్కికోహ్యనాగమజ్ఞఃస్వబుద్ధిపరికల్పితంయత్కించిదేవకథయతి - అతఏవచయేయమాగమప్రసూతామతిరన్యేనైవాగమాభిజ్ఞేనాచార్యేణైవతార్కికాత్ప్రోక్తాసతీసుజ్ఞానాయభవతి. హేప్రేష్ఠ - ప్రియతమ. కాపునస్సాతర్కాగమ్యామతిరితి. ఉచ్యతే- యాంత్వంమతింమద్వరప్రదానేనప్రాప్తవానసి. సత్యా- అవితథవిషయాధృతిర్యస్యతవ - సత్వంసత్యధృతిర్బతాసీత్యనుకమ్పయన్నాహమృత్యుర్నచికేతసంవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే. త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యః. నః- అస్మభ్యం. భూయాత్ - భవతాత్. భవత్వన్యఃపుత్రశ్శిష్యోవాప్రష్టా. కీదృక్. యాదృక్త్వంహేనచికేతఃప్రష్టా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

జానామ్యహగ్ం శేవధిరిత్యనిత్యం న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ ।
తతో మయా నాచికేతశ్చితోఽగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యమ్॥ ౧౦
కామస్యాప్తిం జగతః ప్రతిష్ఠాం క్రతోరానన్త్యమభయస్య పారం।
† స్తోమమహదురుగాయం ప్రతిష్ఠాం దృష్ట్వా ధృత్యా ధీరో నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః॥ ౧౧
తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణం।
అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి॥ ౧౨

రం.— తదేవాహ (నైషా తర్కేణ మతిరితి) ఏషా - ఆత్మవిషయిణీ మతిస్తర్కేణ ప్రాపణీయా నేత్యర్థః. అతస్తర్కకుశలేనాపి స్వయం జ్ఞాతుం న శక్యేత్యర్థః. (ప్రోక్తాన్యేనైతి) హే ప్రేష్ఠ- ప్రియతమ- స్వస్మాదన్యేనైవ గురుణోపదిష్టైవ మతిర్మోక్షసాధనజ్ఞానాయ భవతి. కా పునస్సా మతిరిత్యత్రాహ (యాం త్వమాపఇతి) యాం- మతిం త్వమాపః- ప్రాప్తవానసి - నిషేధయిషితతయా నిశ్చితవానిత్యర్థః. సత్యధృతిరసి- సత్యా- అప్రకమ్ప్యా ధృతిర్యస్య- స తథోక్తః. బతేత్యనుకమ్పాయాం. (త్వాదృగితి) త్వాదృశశ్శిష్యోఽస్మాకం భూయాదిత్యర్థః. ౯

శం.— పునరపి తుష్ట ఆహ- (జానామ్యహం) శేవధిః - నిధిః కర్మఫలలక్షణః. నిధిరివ ప్రార్థ్యత ఇతి. అసావనిత్యమితి జానామి. న హి యస్మాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యం ధ్రువం తత్ప్రాప్యతే పరమాత్మాఖ్యం. శేవధిర్యస్త్వనిత్యః సుఖాత్మకశ్శేవధిః - స ఏవానిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్యతే హి యతః- తస్మాన్మయా జానతాపి నిత్యమనిత్యసాధనైర్న ప్రాప్యత ఇతి - నాచికేతశ్చితోఽగ్నిః. అనిత్యైర్ద్రవ్యైః - పశ్వాదిభిః స్వర్గసుఖసాధనభూతోఽగ్నిర్నిర్వర్తిత ఇత్యర్థః. తేనాహమధికారాపన్నో నిత్యం- యామ్యం స్థానం స్వర్గాఖ్యం నిత్యమాపేక్షికం ప్రాప్తవానస్మి. ౧౦

ఆ.— మయా జానతాపి బహ్వాయాసం కర్మ కృతం. త్వం దీయమానమపి తత్ఫలం న గృహ్ణాసి- మత్తోఽధిక ప్రజ్ఞోఽసీతి సన్తోషాత్ స్తౌతీత్యాహ (పునరపి తుష్ట ఆహేతి) ౧౦-౧౧

రం.— పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహమితి) శేవధిః- నిధిః. కుబేరాద్యైశ్వర్యమేవం జాతీయకం కర్మఫలలక్షణమనిత్యమితి జానామి. (న హ్యధ్రువైరితి) ధ్రువం తత్- ఆత్మతత్త్వం అధ్రువైః - అనిత్యఫలసాధనభూతైరనిత్యద్రవ్యసాధ్యైర్వా కర్మభిరిత్యర్థః. (తతో మయేతి) ఏవం జ్ఞాతవతా మయా బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానోద్దేశేన అనిత్యైరిష్టకాదిద్రవ్యైర్నాచికేతోఽగ్నిశ్చితః. తస్మాద్ధేతోర్నిత్యఫలసాధనం జ్ఞానం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. అతో బ్రహ్మప్రాప్తేర్జ్ఞానైకసాధ్యత్వస్య న విరోధః. ౧౦

శం.— త్వం తు కామస్యాప్తిం- సమాప్తిం. అత్ర హి సర్వే కామాః పరిసమాప్తాః. జగతః- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠాం- ఆశ్రయం. సర్వాత్మత్వాత్. క్రతోః ఫలం హైరణ్యగర్భం పదం ఆనన్త్యం అభయస్య చ పారం- పరాం నిష్ఠాం. స్తోమం- స్తుత్యం. మహత్ -అణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసహితం. స్తోమం చ తన్మహచ్చ నిరతిశయత్వాత్ స్తోమమహత్. ఉరుగాయం- విస్తీర్ణాం గతిం. ప్రతిష్ఠాం- స్థితిమాత్మన ఉత్తమామపి దృష్ట్వా ధృత్యా- ధైర్యేణ ధీరః- నచికేతో ధీమాన్సన్నత్యస్రాక్షీః- పరమేవాకాఙ్క్షన్నతిసృష్టవానసి సర్వమేతత్సంసారభోగజాతం అహో బతానుత్తమగుణోఽసి అతస్త్వానన్దీయం నాస్తి. ౧౧

రం.— *త్వాదృఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టేతి పూర్వమన్త్రోక్తం నచికేతసః శ్రవణాధికారం వివృణోతి (కామస్యాప్తిమితి) క్రతోః- కర్మణః ప్రతిష్ఠాం- ఫలభూతాం జగతః కామస్యాప్తిం- చతుర్ముఖస్థానపర్యన్తసర్వలోకసమ్బన్ధిస్త్ర్యాదివిషయాత్మకకామప్రాప్తిం చ దృష్ట్వా. మోక్షస్వరూపమాహ (ఆనన్త్యమభయస్య పారమిత్యాదినా) అవినాశిత్వ, మత్యన్తనిర్భయత్వ, మపహతపాప్మత్వ సత్యసంకల్పత్వాదిమహాగుణగణరూపస్తోమం, ఉరుకీర్తిం, చ స్థైర్యం, చ మోక్షగతం దృష్ట్వా- లౌకికాన్ కామాన్ ప్రజ్ఞాశాలిత్వాత్త్యక్తవానసీత్యర్థః. యద్వా- మోక్షరూపపరమాత్మస్వరూపమేవ సర్వకామావాప్తిం, తదేవ సకలజగదాధారత్వం, క్రతోరనన్తఫలరూపతాం, చేత్యేవం సర్వం పరమాత్మవిషయతయా యోజనీయం. ౧౧

శం.— యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్మానం- తం దుర్దర్శం- దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం. అతిసూక్ష్మత్వాత్. గూఢం- గహనం. అనుప్రవిష్టం- ప్రాకృతవిషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్. గుహాహితం- గుహాయాం- బుద్ధౌ స్థితం. తత్రోపలభ్యత్వాత్. గహ్వరే- విషమే అనేకానర్థసంకటే తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠం. యత ఏవం గూఢమనుప్రవిష్టో గుహాహితశ్చ- అతో గహ్వరేష్ఠః. అతో దుర్దర్శః. తం పురాణం- పురాతనం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన- విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమాధానమధ్యాత్మయోగః. తస్యాధిగమః. తేన మత్వా దేవమాత్మానం ధీరో హర్షశోకావాత్మన ఉత్కర్షాపకర్షయోరభావాజ్జహాతి. ౧౨

ఆ.— యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టః - తస్యైవ పరమార్థస్వరూపజ్ఞానం సనిదానబన్ధనివర్తకం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనం చ వక్ష్యంశ్చ. నాతః పరం శ్రేయస్సాధనమస్తీతి పృష్టస్య వస్తునః ప్రశంసయా చ ప్రష్టారం ప్రశంసతి (యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా) ౧౨-౧౩

† స్తోమం మహదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య।
స మోదతే మోదనీయగ్ హి లబ్ధ్వా వివృతగ్ం సద్మ నచికేతసం మన్యే॥ ౧౩
అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్।
అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద॥ ౧౪

రం.— తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివక్తి (తందుర్దర్శమిత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) దుర్దర్శం - *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ద్రష్టుమశక్యం. గూఢం-తిరోధాయకకర్మరూపావిద్యాతిరోహితం. సర్వభూతాను ప్రవిష్టం. గుహాహితం-హృదయగుహావస్థితం. గహ్వరేష్ఠం-అన్తర్యామిణం. పురాణం- అనాదిం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన-విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమవధానమధ్యాత్మయోగః-*యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః *యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహేత్యాదినా వక్ష్యమాణః-తేన యోయమధిగమ్య-జీవాత్మజ్ఞానం. తేన హేతునా దేవం- పరమాత్మానం మత్వేత్యర్థః. జీవాత్మజ్ఞానస్య పరమాత్మజ్ఞానహేతుత్వాదితి భావః. హర్షశోకౌ- విషయలాభాలాభప్రసక్తహర్షశోకౌ జహాతీత్యర్థః. ౧౨

―――

శం.— కించ-ఏతదాత్మతత్త్వం- యదహం వక్ష్యామి తచ్ఛ్రుత్వా ఆచార్యసకాశాత్సమ్యగాత్మభావేన పరిగృహ్య- ఉపాదాయ మర్త్యః- మరణధర్మా-ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ప్రవృహ్య-ఉద్యమ్య. పృథక్కృత్య శరీరాదేః అణుం-సూక్ష్మం ఏతం-ఆత్మానమాప్య- ప్రాప్య సః-మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హి-హర్షణీయమాత్మానం లబ్ధ్వా. తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మసద్మ-భవనం నచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతం- అభిముఖీభూతం మన్యే. మోక్షార్హం త్వాం మన్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౩

రం.— (ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్యేతి) ఏతత్-ఆత్మతత్త్వం శ్రుత్వా-సంపరిగృహ్య-మననాదికం కృత్వేత్యర్థః. ధర్మ్యం- కర్మసాధ్యం శరీరాది ప్రవృహ్య- పృథక్కృత్య. పరిత్యజ్యేత్యర్థః. ఏతం-స్వాత్మభూతం అణుం-సూక్ష్మతయా చక్షురాద్యగోచరం *అణీయాన్హ్యప్రతర్క్యమితి నిర్దిష్టం పరమాత్మానం దేశవిశేషే ప్రాప్య సః- విద్వాన్ మోదనీయం – ప్రీతివిషయమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టం స్వస్వరూపం లబ్ధ్వా మోదతే- ఆనన్దీభవతీత్యర్థః. *ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్రమమాణ ఇతి శ్రుత్యర్థోఽత్రానుసంధేయః. ఏవం ప్రశ్నోత్తరముక్త్వా నచికేతసం మోక్షార్హత్వేన స్తౌతి (వివృతం సద్మేతి) నచికేతసం ప్రతి బ్రహ్మరూపం ధామ- వివృతద్వారం ప్రవేశార్హం మన్య ఇత్యర్థః. *తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామేతి శ్రుతేః. నను *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి శ్రుత్యైకార్థ్యాయ అధ్యాత్మయోగాధిగమేన మత్వేత్యత్రాపి పరమాత్మాత్మకజీవః ప్రతిపాద్యతాం. తతశ్చ తం దుర్దర్శమితి పూర్వఖణ్డోపి జీవపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇతి పూర్వసన్దర్భోపి పరిశుద్ధజీవస్వరూపపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః। ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యః శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చిదితి పరిశుద్ధాత్మవిషయగీతావచనైకార్థ్యముపపద్యత ఇతి చేన్న- *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే బ్రహ్మజత్వరూపప్రక్రమశ్రుతజీవలిఙ్గబలేన చరమశ్రుతదేవశబ్దస్య దేవాత్మకత్వరూపార్థాశ్రయణేపి తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తాదృశజీవలిఙ్గాభావేన దేవమిత్యస్య దేవాత్మకమిత్యర్థాశ్రయణాయోగాత్. ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే *పరమాత్మనస్తావత్తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమితి గుహాప్రవేశో దృశ్యత ఇత్యుక్తం. తథైవాయం మన్త్రః పరమాత్మపరతయా వ్యాసార్యైరపి వివృతః. గహ్వరేష్ఠమితి పదేన తు పరమాత్మనః గహ్వరశబ్దితదుర్విజ్ఞేయపరిశుద్ధాత్మస్వరూపశరీరకత్వముక్తం. ఇయాంస్తు విశేషః - *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే పరమాత్మాత్మకపరిశుద్ధజీవస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే- తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తు జీవశరీరకపరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యత ఇతి న తయోరైకార్థ్యహానిః. ౧౩

―――

శం.— ఏతచ్ఛ్రుత్వా నచికేతాః పునరాహ- యద్యహం యోగ్యః, ప్రసన్నశ్చాసి భగవన్మాం ప్రతి,- అన్యత్ర ధర్మాత్- శాస్త్రీయాద్ధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కారకేభ్యశ్చ పృథగ్భూతమిత్యర్థః. తథా-అన్యత్రాధర్మాత్. తథా-అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్-కృతం-కార్యం. అకృతం- కారణం. అస్మాదన్యత్ర.కించ-అన్యత్ర భూతాచ్చ- అతిక్రాన్తాత్కాలాత్. భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యతశ్చ. తథా వర్తమానాత్. కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః. యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవహారగోచరాతీతం పశ్యసి- జానాసి. తద్వద మహ్యం. ౧౪

ఆ.— యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞానమేవ శ్రేయస్సాధనం- తర్హి తదేవ బ్రూహీత్యాహ (యద్యహం యోగ్య ఇత్యాదినా) అత ఏవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోయం ప్రశ్న ఇతి నాశఙ్కనీయం- పూర్వపృష్టస్యైవ యాథాత్మ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాన్తరం జ్ఞానసాధనం వస్తుమిత్యర్థః. ౧౪

రం.— *నహ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ *ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వా *అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి ప్రదేశేషు ధర్మఫలవిలక్షణతయా జ్ఞానసాధ్యతయా ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యస్య స్వరూపం, చోక్తప్రదేశేష్వేవ ధర్మవిలక్షణతయా మత్వేతి ప్రతిపన్నస్యోపాయస్య స్వరూపం, చ *ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీత్యత్ర ధీర ఇతి ప్రతిపన్నస్య ప్రాప్తుశ్చ స్వరూపం, చ శోధయితుం పృచ్ఛతి (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా) నను భాష్యే *దేవం మత్వేత్యుపాస్యతయా నిర్దిష్ట

స్య ప్రాప్యభూతస్య దేవస్య, అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మన, శ్చమత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య, చ స్వరూపశోధనాయ పునః ప్రచ్ఛ అన్యత్ర ధర్మాదితీత్యుక్తైః కథం తద్విరుద్ధతయా ధీర ఇతి నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తురిత్యుచ్యత ఇతి చేత్. మైవం వోచః- *అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టమాత్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతివిద్యా ప్రతిపన్నముపాస్యం ప్రాప్యభూతం పరిశుద్ధస్వ స్వరూపమేవ. అత స్తస్యాపి ప్రాప్యనిర్దేశకత్వమేవ. వస్తుగత్యా తస్య ప్రాప్తురభిన్నత్వాత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనశ్చేతి భాష్యం న విరోత్స్యతే. అతః *ప్రథమం తావత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపమాహ న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితీత్యుత్తరభాష్యమపి న విరోత్స్యతే. నహి * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి మన్త్రప్రతిపాద్యస్య విపశ్చిచ్ఛబ్దితపరిశుద్ధస్వరూపస్య ప్రాప్తృరూపతోపపత్తిః- *ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః *విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనః ప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి మన్త్రప్రతిపాద్యస్యైవ ప్రాప్తృరూపత్వాత్, తథైవ *విశేషణాచ్చేతి సూత్రభాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్,. అతఏవ ప్రాప్యప్రాప్త్రైకాధికరణ్య నిర్దేశపరే గుహామన్త్రే ఛాయాతపావిత్యత్ర అజ్ఞత్వవాచినా ఛాయాశబ్దేన నిర్దేశో దృష్టః- నతు విపశ్చిచ్ఛబ్దేన. అతో యథోక్త ఏవార్థః. అయం మన్త్రో వ్యాసార్యైః త్రయాణామితి సూత్రే వివృతః *ధర్మః- ఉపాయః. ధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధోపాయవిలక్షణ ఇత్యర్థః. అధర్మః-ధర్మేతర ఉపేయః. అధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధసాధ్యవిలక్షణం ఫలమిత్యర్థః. అస్మాదితి బుద్ధిస్థ స్తత్సాధకో వివక్షితః. సఏవోపేతా. సహి ప్రసిద్ధోపేతృవిలక్షణః-సాధకావస్థాయామితర ఫలవిరక్తత్వాత్, ఫలదశాయామావిర్భూతగుణాష్టకవిశిష్టస్వరూపత్వా, చ్చ. కృతాకృతాదితి ధర్మాదీనాం విశేషణం. కృతాకృతాద్ధర్మాదేర్విలక్షణం, భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ ధర్మాదేర్విలక్షణం, యదిత్యర్థః. ఇత్యేకాం వ్యాఖ్యాం కృత్వా- తస్మిన్పక్షే తు కృతాకృతాత్ భూతాద్భవ్యాచ్చ ధర్మాదన్యత్ర- తాదృశాదధర్మాదన్యత్ర- తాదృశాదస్మాచ్చాన్యత్ర- ఇత్యన్యత్రశబ్దత్రయేణైవోపపత్తౌ అన్యత్ర భూతాద్భవ్యాచ్చేత్యన్యత్రశబ్దవైయర్థ్యం, ఉపాయస్య కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయా తత్ర కాలత్రయపరిచ్ఛిన్న వైలక్షణ్యానన్వయం, చ పర్యాలోచ్య- యద్వేత్యాదినా అపరా వ్యాఖ్యా కృతా. తదుచ్యతే- *యద్వా- ధర్మాదధర్మాచ్చాన్యత్రేత్యుపాసన ప్రశ్నః- పుణ్యపాపరూపసాధనవిలక్షణత్వాదుపాసనస్య. కృతాకృతాత్ భూతాత్ భవ్యాచ్చ అన్యత్ర యదితి కాలాపరిచ్ఛిన్నముపేయం పృష్టం. ఉపేతురపి చేతనస్య నిత్యత్వాత్ ప్రాప్యాన్తర్భావాచ్చ తత ఏవ తస్యాపి తన్త్రేణ ప్రశ్నః. తదన్తర్గతం చ ప్రాప్తుః స్వరూపమితి వక్ష్యతే. తత్ర యత్తచ్ఛబ్దౌ త్రితయపరావితి భావ ఇతి. నన్వస్మిన్నపి పక్షే ప్రష్టవ్యద్వయపరత్వాశ్రయణమపి క్లిష్టమేవ- అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రక్రమస్థాన్యత్ర శబ్దద్వయ సామానాధికరణ్యవత్ అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాదన్యత్ర భూతాదిత్యుపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయస్యాపి సామానాధికరణ్యస్యైవ ప్రతీతేః. యదితత్ర ధర్మాధర్మవిలక్షణం యచ్చ- కాలత్రయవిలక్షణం యచ్చేతి చ శబ్దద్వయమశ్రోష్యత- తదాఽన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య స్వరసతః ప్రతీతం సామానాధికరణ్యం పర్యత్యక్ష్యత. అతః ప్రక్రమరీత్యనుసారి ప్రతీత సామానాధికరణ్య భఙ్గే కారణాభావాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమప్యంశః ప్రాప్యబ్రహ్మపర ఏవాస్తు. నచ *నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయేత్యుపాయవిశేష ప్రతివచనదర్శనేన ఉపాయవిశేష ప్రశ్నస్యాప్యత్రైవాన్తర్భావ్యతయా- చశబ్దాభావేఽప్యన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య సామానాధికరణ్యం భఙ్జనీయమితి చేన్న- ప్రతివచనేఽపి *నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్య ఇతి ప్రీతిరూపాపన్న జ్ఞానైకలభ్యత్వలక్షణ ప్రాప్యధర్మవిశేషోపదేశస్యైవ దర్శనేన ఉపాయప్రధాన ప్రతివచనాదర్శనాత్. * నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్ *యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాఽశుచిః। న స తత్పదమాప్నోతీతి ప్రతివచనదర్శనాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధి ప్రశ్న ఇత్యపి కిం న స్యాత్. ప్రాప్యస్య ప్రీతిరూపాపన్న జ్ఞానైకోపాయత్వకథనేన ఉపాయే ప్రీతిరూపాపన్నత్వరూపవిశేషః ఫలిష్యతీతి చేత్. ఫలతు నామ - నైతావతోపాయస్య ప్రశ్న ప్రతివచన ప్రధానవిషయత్వం వక్తవ్యమిత్యస్తి. కిం దేవదత్తభవనమితి ప్రశ్నస్య వా బహుచమ్పకాలఙ్కృత నిష్కుటం ద్వారోపాన్తలిఖిత శఙ్ఖచక్రపద్మకం దేవదత్తభవనమితి తత్ప్రశ్న ప్రతివచనస్య వా నిష్కుటద్వారోపాన్తప్రధానకత్వం కశ్చిదభ్యుపైతి. అతోఽన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపి అన్యత్ర శబ్దచతుష్టయ సామానాధికరణ్యలిప్సయా ధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మవిషయమేవాయమితి చేత్. అత్రోచ్యతే- అసౌ దేవదత్తాదుత్పన్నో న భవతి- అపితు యజ్ఞదత్తాదితి వాక్యం శ్రుత్వా దేవదత్తాదన్యం యం పశ్యసి- తం మే బ్రూహీతి ప్రవృత్తస్య ప్రతివచనస్య దేవదత్తాన్యయజ్ఞదత్తపరత్వవత్ లక్షణయా దేవదత్తపుత్రాన్య ప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః - తద్వత్ కర్మసాధ్యం న- అపితు జ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానన్తర ప్రవృత్తస్య ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్య ధర్మవిలక్షణ జ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవ యుక్తం- నతు ధర్మశబ్దలక్షణయా ధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపరత్వం. తథా అధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యేనోపాయపరత్వమేవ నిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్న విలక్షణవాచకే ఉపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయే కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభఙ్గేన ప్రాప్యపరత్వమేవ యుక్తం. నీలో దీర్ఘో రక్తో హ్రస్వః ఇత్యుక్తే నీలదీర్ఘ పదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యం సిధ్యతి - రక్తహ్రస్వయోశ్చ పరస్పరావిరోధాత్ సామానాధికరణ్యం సిధ్యతి. నతు చతుర్ణాం చ శబ్దాభావేఽపి సామానాధికరణ్యం దృష్టం - అపితు పురుషద్వయ ప్రశ్నపరత్వమేవ. ఏవమిహాపి యచ్ఛబ్దాన్విత చశబ్దద్వయాభావేఽపి న సామానాధికరణ్యమవగాహ్యతే. అస్తు వా భవదుక్తరీత్యా సామానాధికరణ్యం- అథాపి ప్రశ్న ప్రతివచనయోర్ద్వితీయ వ్యాఖ్యాయాముపేయ ప్రశ్నే ఉపేత్రన్తర్భావవదుపాయస్యాప్యన్తర్భూతత్వాత్ *త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్ర నిర్దిష్టోపాయోపేతృ ప్రశ్న ప్రతివచనస్యానుఘటితతయా- తత్సంభవాత్,* తత్తే పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమీతి పదశబ్దిత ప్రాప్యస్యైవ ప్రతివచన ప్రతిపాద్యత్వస్య స్పష్టం ప్రతీతే, రిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౪

సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి।
యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదం సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతత్ ॥ ౧౫
ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమ్। ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా యో యదిచ్ఛతి తస్య తత్ ॥ ౧౬

శం.— ఇత్యేవంపృష్టవతేమృత్యురువాచపృష్టంవస్తువిశేషణాన్తరంచవివక్షన్. సర్వేవేదాఃయత్పదం-పదనీయమవిభాగేనఆమనన్తి. తపాంసిసర్వాణిచయద్వదన్తి- యత్ప్రాప్త్యర్థానీత్యర్థః. యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం-గురుకులవాసలక్షణమన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థంచరన్తి. తత్తే- తుభ్యంపదం- యజ్జ్ఞాతుమిచ్ఛసి- సంగ్రహేణ-సంక్షేపతో బ్రవీమి. ఓంఇత్యేతత్ - తదేతత్పదంయద్బుభుత్సితంత్వయా- యదేతదోమిత్యోంశబ్దవాచ్యమోంశబ్దప్రతీకంచ. ౧౫

ఆ.— (సర్వేవేదాఇతి) వేదైకదేశాఉపనిషదః. తేనోపనిషదోజ్ఞానసాధనత్వేనసాక్షాద్వినియుక్తాః. తపాంసి- తేషాంకర్మాణీష్టద్వారేణావగతిసాధనాని. మన్దాధికారిణోఽవిచారాసమర్థస్యక్రమేణావగతిసాధనంసంక్షిప్యాహ (సఙ్గ్రహేణేతి) ౧౫

రం.— ఏవంపృష్టోమృత్యుః *నజాయతే మ్రియతఇత్యాదినావిస్తరేణప్రతిపాదయిష్యన్నిదానీంశ్రోతురాదరాతిశయసిద్ధ్యర్థంప్రాప్య వైభవంప్రకాశయన్సంగ్రహేణ ప్రతిజానీతే (సర్వేవేదాఇతి) పద్యతేగమ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాపదశబ్దః ప్రాప్యస్వరూపవాచీ. యత్స్వరూపం సర్వేవేదాఃసాక్షాత్పరమ్పరయావా ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థః. అనేనాస్యాఉపనిషదః ప్రజాపతివిద్యావత్ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపవిషయత్వమాస్తు- *నజాయతే మ్రియతేవావిపశ్చిత్ *హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుమితిమన్త్రద్వయస్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్యసంప్రతిపన్నత్వాత్, *అణోరణీయానితిమన్త్రద్వయస్యాపి *అవినాశితుతద్విద్ధియేనసర్వమిదంతతం *నిర్వ్యాపారమనాక్ష్యేయంవ్యాప్తిమాత్రమనూపమంఇతిస్మృతివచనాభ్యాంసర్వాన్తఃప్రవేశయోగ్యాతిసూక్ష్మతయావ్యాపకతయాచప్రతిపాదితేప్రత్యగాత్మన్యుపపన్నత్వాత్, *సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయందూరస్థంచాన్తికేచతదితిగీతానుసారేణ *ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతఇతివచనస్యాపితత్రైవయుక్తత్వాత్, *గ్రసిష్ణుప్రభవిష్ణుచేత్యుపబృంహణానుసారాత్ *యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచేతిమన్త్రస్యాపితత్రసఙ్గతార్థత్వాత్, *ద్వితీయంవిష్ణుసంజ్ఞస్యయోగిధ్యేయంపరంపదం *ప్రసూతినాశస్థితిహేతురీశ్వరస్తఏవనాన్యత్పరమంచయత్పదమితిస్మృత్యనుసారేణ *సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితిమన్త్రస్యాపిశుద్ధాత్మస్వరూపేసఙ్గతార్థత్వాత్, *అవ్యక్తోఽక్షరఇత్యుక్తస్తమాహుఃపరమాంగతిమితిస్మృత్యనుసారేణ *సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితిమన్త్రస్యాపిపరిశుద్ధాత్మవిషయత్వసంభవాత్, *సమంసర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్తంపరమేశ్వరమితిస్మృత్యనుసారేణ *ఏషసర్వేషుభూతేష్వితిమన్త్రస్యాపిశుద్ధస్వరూపపరత్వోపపత్తేః, *పరాఞ్చిఖానీతిమన్త్రేపరాగర్థనిష్ఠాద్వారేణప్రత్యగర్థస్యైవప్రకరణప్రతిపాద్యత్వావిష్కరణాత్, *తిష్ఠన్తంపరమేశ్వరమితిగీతానుసారేణ *ఈశానోభూతభవ్యస్యేతిమన్త్రస్యాపిశుద్ధాత్మస్వరూపేసఙ్గతార్థత్వాత్, భేదప్రసక్తిమతిప్రత్యగాత్మస్వరూపఏవ *నేహనానాస్తీతినిషేధస్యాపిసఙ్గతార్థత్వాత్, *అభేదవ్యాపినోవాయోస్తథాసౌపరమాత్మనఇతిస్మృతిప్రత్యభిజ్ఞాపకస్య *వాయుర్యథైకోభువనంప్రవిష్టఇతిమన్త్రస్యాపిశుద్ధస్వరూపపరత్వసంభవాత్, *సర్వతఃపాణిపాదమితిగీతాభాష్యేబ్రహ్మణాపరమసామ్యరూపన్నైశుద్ధాత్మస్వరూపేసర్వతఃపాణిపాదాదికార్యకర్తృత్వసంభవరీత్యుపపాదితత్వాత్ *ఏకంరూపంబహుధాయఃకరోతీతిమన్త్రస్యాపిపరిశుద్ధపరత్వేఽనుపపత్త్యభావాత్, *నతత్రసూర్యోభాతీతిమన్త్రస్యాపి*నతద్భాసయతేసూర్యః *జ్యోతిషామపితజ్జ్యోతిస్తమసఃపరముచ్యతఇతిగీతావచనేనశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్యయుక్తత్వాత్, *తంస్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేదిత్యుపసంహారేతిమన్త్రస్యశుద్ధాత్మపరత్వమేవస్వారస్యాత్, కృత్స్నాయాఅప్యుపనిషదః ప్రజాపతివాక్యవత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాత్రపరత్వోపపత్తౌ ప్రత్యగాత్మపరమాత్మస్వరూపప్రాప్యద్వయపరత్వక్లేశాశ్రయణంవృథేతిశఙ్కాప్రత్యుక్తా. సర్వవేదప్రతిపాద్యస్యైవతత్తేపదంసంగ్రహేణబ్రవీమీతివక్తవ్యత్వేనప్రతిజ్ఞానాత్, పరమాత్మస్వరూపప్రతిపాదకవేదభాగప్రతిపాద్యత్వస్యశుద్ధస్వరూపేఅసంభవాత్, శుద్ధస్వరూపస్యాన్తర్యామిణఃపరమాత్మస్వరూపస్యశుద్ధస్వరూపప్రతిపాదకభాగేనాపిప్రతిపాద్యత్వసంభవాదితిద్రష్టవ్యం. (తపాంసిసర్వాణిచేతి) తపాంసి- తపఃప్రధానాఉపాసనభాగాఇతిభాష్యేవ్యాఖ్యాతం. (యదిచ్ఛన్తోబ్రహ్మచర్యంచరన్తి) బ్రహ్మచర్యంగురుకులవాసస్త్రీసఙ్గరాహిత్యాదిలక్షణంయదిచ్ఛన్తోఽనుతిష్ఠన్తి. (తత్తేపదమితి) సంగృహ్యతేఽనేనేతిసఙ్గ్రహః-శబ్దః. ప్రాప్యవక్తవ్యత్వప్రతిజ్ఞాపరేఽస్మిన్మన్త్రేఽర్థాత్ప్రణవప్రశంసాయాలాభాత్ *ప్రణవంప్రశస్యేతిభాష్యస్యచ *సర్వేవేదాఇత్యాదిపాదత్రయోక్తబ్రహ్మప్రతిపాదకతయాప్రశస్యేత్యర్థఇతిశ్రుతప్రకాశికావచనస్యచనానుపపత్తిరితిద్రష్టవ్యం. సఙ్క్షేపేణతత్ప్రతిపాదకంకిమిత్యత్రాహ (ఓమిత్యేతదితి) *ఓంతత్సదితినిర్దేశోబ్రహ్మణస్త్రివిధఃస్మృతఇతిప్రణవస్యబ్రహ్మవాచకత్వాత్. ప్రణవావయవయోరకారమకారయోఃపరజీవవాచితయాఉపాయోపేయోరప్యుపదిష్టత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. ౧౫

శం.— అతఃఏతద్ధ్యేవాక్షరంబ్రహ్మపరం. ఏతద్ధ్యేవాక్షరంచపరం. తయోర్హిప్రతీకమేతదక్షరం. ఏతద్ధ్యేవాక్షరంజ్ఞాత్వా-ఉపాస్య బ్రహ్మేతి-యోయదిచ్ఛతి- పరమపరంవా-తస్యతద్భవతి. పరంచేజ్జ్ఞాతవ్యం-అపరంచేత్ప్రాప్తవ్యం. ౧౬

ఆ.— యస్యశబ్దస్యోచ్చారణేయత్స్ఫురతి- తత్తస్యవాచ్యంప్రసిద్ధం. సమాహితచిత్తస్యోంకారోచ్చారణేయద్విషయానుపరక్తంసంవేదనంస్ఫురతి- తదోఙ్కారమవలమ్బ్యతద్వాచ్యంబ్రహ్మాస్మీతిధ్యాయేత్. తత్రాప్యసమర్థఃఓంశబ్దఏవబ్రహ్మదృష్టింకుర్యాదిత్యర్థః. ౧౬-౧౭

ఏతదాలమ్బనగ్ శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ౧౭

నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిన్నాయంకుతశ్చిన్నబభూవకశ్చిత్।
అజోనిత్యశ్శాశ్వతోయంపురాణోనహన్యతేహన్యమానేశరీరే॥ ౧౮

హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుగ్ హతశ్చేన్మన్యతేహతం। ఉభౌతౌనవిజానీతో నాయగ్ హన్తినహన్యతే॥ ౧౯

రం.— ఏవంవాచకంప్రణవంద్వాభ్యాంమన్త్రాభ్యాంస్తౌతి (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంబ్రహ్మేతి) ఓమిత్యనేనైవాక్షరేణపరమపురుషమభి ధ్యాయీతేతి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనధ్యానాలమ్బనత్వాదిదమేవాక్షరం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాద్బ్రహ్మ. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంపరం) జప్యేషుధ్యేయేషుచ శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరమితి) ఏతదక్షరముపాసమానోఽనేనోపాసనేనఇదంఫలంమేభూయాదితియదిచ్ఛతి-తస్యతద్భవతీత్యర్థః. ౧౬

శం.— యతఏవం-అతఏవైతదాలమ్బనం బ్రహ్మప్రాప్త్యాలమ్బనానాం శ్రేష్ఠం- ప్రశస్యతమం. ఏతదాలమ్బనంపరమపరంచ. పరాపరబ్రహ్మ విషయత్వాత్. అతఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే- పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్య, పరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతే, బ్రహ్మవదుపాస్యోభవతీత్యర్థః. ౧౭
అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఏతదాలమ్బనంశ్రేష్ఠం) ఏతదోఙ్కారరూపమాలమ్బనంశ్రేష్ఠం. ధ్యానాదావితిశేషః. అతఏవ (ఏతదాలమ్బనంపరం) ఏ తదాలమ్బనకంధ్యానాదిసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధస్యస్పష్టోర్థః. ౧౭

శం.— అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినాపృష్టస్యాత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాలమ్బనత్వేన ప్రతీకత్వేన,చఓంకారోనిర్దిష్టః-అపరస్యచ బ్రహ్మ ణోమన్దమధ్యమప్రతిపత్తౄన్ ప్రతి,. అథేదానీంతస్యోఙ్కారాలమ్బనస్యాత్మనఃసాక్షాత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయేదముచ్యతే-నజాయతే-నోత్పద్య తే మ్రియతేవా-నమ్రియతేచ. ఉత్పత్తిమతోవస్తునోఽనిత్యస్యానేకవిక్రియాః. తాసామాద్యన్తేజన్మవినాశలక్షణేవిక్రియేఇహాత్మనిప్రతిషిధ్యేతే ప్రథమంసర్వవిక్రియాప్రతిషేధార్థంనజాయతేమ్రియతేవేతి. విపశ్చిత్- మేధావీ. సర్వజ్ఞః. అపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్. కించ- నాయమా త్మాకుతశ్చిత్-కారణాన్తరాద్బభూవ. అస్మాచ్చాత్మనోనబభూవకశ్చిదర్థాన్తరభూతః. అతోఽయమాత్మాఅజోనిత్యశ్శాశ్వతః-అపక్షయవివర్జితః. యో హ్యశాశ్వతః-సోపక్షీయతే. అయంతుశాశ్వతః. అతఏవపురాణః- పురాపినవఏవేతి. యోహ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే-సఇదానీంన వః- యథాకుమ్భాదిః. తద్విపరీతస్త్వాత్మా పురాణః. వృద్ధివివర్జితఇత్యర్థః. యతఏవం-అతోనహన్యతే-నహింస్యతేహన్యమానేశస్త్రాదిభిఃశరీరే. తత్స్థో ప్యాకాశవదేవభవతీత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— సాధనహీనామోపదేశోఽనర్థకఇతిమత్వోచ్చావచమవగతిసాధనముక్త్వావక్తవ్యస్వరూపంయత్పృష్టం - తదభిధానాయోపక్ర మతఇత్యాహ (అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినేతి) యద్యాత్మనోఽన్యద్బ్రహ్మస్యాత్-తత్రజన్మాదిప్రాప్త్యభావాదప్రాప్తనిషేధస్స్యాత్. అతోజన్మా దిప్రతిషేధేన బ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతిగమ్యతే. మరణనిమిత్తాఽస్తిత్వాశఙ్కాఆత్మనః. మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యా ప్యేతిదేవప్రతివచనంభవతీతిద్రష్టవ్యం. ౧౮

రం.— ప్రథమంతావత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాహ (నజాయతేమ్రియతేవేత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇదంచప్రస్తుత్యవ్యాసా ర్యైరిత్థంహ్యుక్తం * ఇదంమన్త్రద్వయంతావదేకవిషయం- నహన్యతేహన్యమానే శరీరఇత్యేతద్వివరణరూపత్వాత్ ద్వితీయమన్త్రస్య. హన్తాచేదితి మన్త్రశ్చజీవవిషయఏవ-లోకస్యపరమాత్మనిహన్తృహన్తవ్యభావప్రతిపత్త్యభావాత్. పరమాత్మాహిప్రత్యక్షగోచరః-కథంతస్మిన్వధ్యతాదిప్రతిప త్తిః. అహమేనంహన్మి - అయంమాంహన్తుమాగచ్ఛతీతివధ్యఘాతుకభావాభిమానోహిదేహినాంజీవవిషయఏవ. నను *నాస్యజరయైతజ్జీర్యతీతివత్ పర మాత్మనోపిహననప్రతిషేధఉపపద్యతే. సత్యం - దహరాకాశస్యదేహాన్తస్స్థిత్యాశఙ్కితవికారనిషేధఉపపద్యతే-ఇహతులోకసిద్ధాభ్రాన్తిరనూద్య నిరస్యతే. నహిపరమాత్మనివధ్యఘాతుకభావభ్రాన్తిఃకస్యాప్యస్తి. అతోఽనువాదనిషేధావనుపపన్నౌ. నజాయతఇతిమన్త్రశ్చతేనైకార్థః - అతోమ న్త్రద్వయమపిజీవవిషయకమేవేతి. అక్షరార్థస్తు (నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్) విపశ్చిత్త్వావస్థాయామిదానీమపిజననమరణశూన్యఇత్యర్థః. (నా యంకుతశ్చిత్) ఉత్పాదకశూన్యః. (నబభూవకశ్చిత్) పూర్వమపిమనుష్యాదిరూపేణజననశూన్యః. నజాయతఇత్యత్రహేతుమాహ (అజఇతి) న మ్రియతఇత్యత్రహేతుమాహ (నిత్యఇతి) నకుతశ్చిదిత్యత్రహేతుమాహ (శాశ్వతఇతి) పూర్వంనబభూవేత్యత్రహేతుమాహ (పురాణఇతి) నను కథమస్యనిత్యత్వం-శరీరాన్తర్వర్తినశ్శరీరవినాశానువినాశిత్వావశ్యంభావాదిత్యతఆహ (నహన్యతఇతి) స్పష్టోర్థః. ౧౮

శం.— ఏవంభూతమప్యాత్మానంశరీరమాత్రాత్మదృష్టిర్హన్తాచేత్- యదిమన్యతే- చిన్తయతిహన్తుం- హనిష్యామ్యేనమితి,- యోప్యన్యో హతః- సోపిచేన్మన్యతేహతమాత్మానంహతోహమితి,- ఉభావపితౌనవిజానీతః స్వమాత్మానం. యతోనాయంహన్తి- అవిక్రియత్వాదాత్మనః. తథా నహన్యతే-ఆకాశవదేవావిక్రియత్వాదేవ. అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయఏవధర్మాధర్మాదిలక్షణస్సంసారః-నబ్రహ్మజ్ఞస్య - శ్రుతిప్రామాణ్యాన్న్యాయా చ్చధర్మాధర్మాద్యనుపపత్తేః. ౧౯

ఆ.— యద్యపి క్రియైవాత్మా-తస్మిన్ధర్మాద్యధికార్యభావాత్తదసిద్ధౌ సంసారోపలబ్ధ్యభావస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో నాత్మజ్ఞవిషయఏవేతి) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిస్స్యాత్తజ్జ్ఞానాత్సా కుతో భవేదితిన్యాయాచ్చాత్మజ్ఞస్యధర్మాదినోపపద్యతే - అతఆత్మజ్ఞస్సదాముక్తఏవేత్యాహ (న్యాయాచ్చేతి) తదుక్తం *వివేకీసర్వదాముక్తఃకుర్వతో నాస్తికర్తృతా। అలేపవాదమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకౌ యథేతి. ౧౯

ర.— తదేవోపపాదయతి (హన్తా చేదితి) హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం- అహమేనం వధిష్యామీతి దేహాత్మదృష్ట్యా మన్యతే చేదిత్యర్థః. (హతశ్చేన్మన్యతే హతం) ఛిన్నదేహావయవః దేహాత్మదృష్ట్యా ఆత్మానం హతోఽహమితి మన్యతే చేదిత్యర్థః. (ఉభౌ తౌ న విజానీతః) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః (నాయం హన్తి) ఆత్మానమితి శేషః. (న హన్యతే) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః నను వేదాన్తవేద్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపే కథం హననాదిప్రసక్తితత్ప్రసక్తసిషేధావితి వాచ్యం - తస్యైవ పక్షే త్రిభాగాన్తతయా తత్ప్రయుక్తతత్సంభవాదితి ద్రష్టవ్యం ఇహామన్త్రః ప్రస్తుత్యనియతత్వాదేవ చిన్తితం- తత్ర హి *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమితి వాయ్వన్తరిక్షయోర్నిత్యత్వశ్రవణేపి *ఆత్మనఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయురితి తయోరుత్పత్తిశ్రవణాత్, ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం సర్వస్యవస్తునో బ్రహ్మవికారత్వస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాచ్చ యథోత్పత్తిరఙ్గీక్రియతే-ఏవం జీవానాం నిత్యత్వశ్రవణేపి *తోయేన జీవాన్వ్యససర్జభూమ్యాం * ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతేతి జీవానామపి సృష్టిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం జీవస్యాపి సృష్టిరభ్యుపగన్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే *నాత్మాశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం-ఆత్మా నోత్పద్యతే- *నజాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావిత్యుత్పత్తినిషేధశ్రుతేః, తాభ్య ఏవ శ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగమాచ్చ. న చోత్పత్తిశ్రుతిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధశ్శఙ్క్యః-స్వరూపస్యనిత్యత్వేపి జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణాన్యథాభావరూపావస్థాన్తరాపత్తిసత్త్వేన ఉత్పత్తిశ్రుతేస్సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చోపపత్తేః, ఉత్పత్తినిషేధశ్రుతేశ్చ స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్త్యభావపరతయా అవిరోధాత్,. ఇయాంస్తు విశేషః-చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామపి అవస్థాన్తరాపత్తిలక్షణోత్పత్తిరూపో వికారోఽస్త్యేవ- తథాప్యచేతనానాం స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిః. జీవానాం తు సా నాస్తి- అపి తు జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావరూపోత్పత్తిః. ఈశ్వరస్య తు తన్నియన్తృత్వాద్యవస్థాసత్త్వేపి ఉక్తలక్షణోఽనిష్టవికారద్వయాభావాత్ *నిత్యోనిత్యానామితి పరమాత్మన ఇతరవిలక్షణనిత్యత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. వర్ణితశ్చ సూత్రార్థః. నను *నజాయతే మ్రియతే వా ఇతి శ్రుతిప్రతిషిద్ధా జీవోత్పత్తిః *వాసుదేవాత్సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రీపాఞ్చరాత్రే ప్రతిపాద్యతే- సా చ జీవే న సంభవతి. తథా *సంకర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనో జాయత ఇతి కర్తుర్జీవాత్కరణస్య మనస ఉత్పత్తిః శ్రూయమాణాపి న సంభవతి - కర్తుర్జీవాత్కరణోత్పత్తేః *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి మనసో బ్రహ్మోత్పత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి *ఉత్పత్త్యసంభవాత్ *న చ కర్తుః కరణమితి సూత్రద్వయేన పూర్వపక్షం కృత్వా- *విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః *విప్రతిషేధాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాన్తితం- వాశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. విజ్ఞానం చ తదాది చ విజ్ఞానాది. నను *చక్షున్నోఘురితి ఆదిశబ్దస్యనిత్యపుల్లిఙ్గాన్తత్వాత్ కథమేతదితి చేత్. నాయం ఘుః-అపి తు * అదభక్షణ ఇత్యస్మాదావశ్యకార్థేణిని ప్రత్యయే ఆదీ ఇతిరూపం సిధ్యతి- తేన చ నిఖిలజగత్సంహర్తృత్వముఖేన కారణత్వం ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఆదివిజ్ఞానం - పరమాత్మేత్యర్థః. *సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రుతస్య జీవశబ్దార్థస్య తదభిమానిపరమాత్మభావే సతి శాస్త్రప్రామాణ్యప్రతిషేధస్సిధ్యతి. పరమాత్మనశ్చ జననం నామ స్వేచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహః. తస్మిన్నేవ పాఞ్చరాత్రే *సహ్యనాదిరనన్తశ్చేతి జీవోత్పత్తేర్విశేషేణ ప్రతిషిద్ధతయా తద్విరుద్ధాభిధానాసంభవాత్ *సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇత్యనేన జీవాభిమానిసంకర్షణస్య ఇచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహరూపోత్పత్తిః ప్రతిపాద్యత ఇతి న పాఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యమితి సూత్రయోరర్థః. నను సాంఖ్యపాశుపతాద్యధికరణవదిదమప్యధికరణం పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యప్రతిషేధకం కిం న స్యాదితి చేత్. వేదోపబృంహణాయ భారతసంహితాం కుర్వతా బాదరాయణేన *ఇదం శతసహస్రాద్ధి భారతాఖ్యానవిస్తరాత్। ఆమథ్య మతిమన్థానం దధ్నో ఘృతమివోద్ధృతం। నవనీతం యథా దధ్నో ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా। ఆరణ్యకం చ వేదేభ్య ఓషధీభ్యో యథామృతం। ఇదం మహోపనిషదం చతుర్వేదసమన్వితం। సాంఖ్యయోగకృతాన్తేన పఞ్చరాత్రానుశబ్దితం। ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇదం హితమనుత్తమం। ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టం అథర్వాఙ్గిరసైస్తథా। భవిష్యతి ప్రమాణం వై ఏతదేవానుశాసనం। *బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైశ్శూద్రైశ్చ కృతలక్షణైః। అర్చనీయశ్చ సేవ్యశ్చ పూజనీయశ్చ మాధవః। సాత్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సంకర్షణేన యః *అస్మాత్ప్రవక్ష్యతే ధర్మాన్మనుస్స్వాయంభువస్తథా ఇత్యాదిభిర్వచనైః బహుషు స్థలేషు పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాపితవతా శారీరకశాస్త్రే తత్ప్రామాణ్యం నిరాక్రియత ఇత్యస్యాసఙ్గతత్వాత్. సన్త్వేవం *ఏవం తత్త్వమిదం కృత్స్నం సాంఖ్యానాం విదితాత్మనాం। యదుక్తం యతిభిర్ముఖ్యైః కపిలాదిభిరీశ్వరైః। యస్మిన్న విభ్రమాః కేచిద్దృశ్యన్తే మనుజర్షభ। గుణాశ్చ యస్మిన్బహవో దోషహానిశ్చ కేవలా। ఇతి కాపిలమతస్య భారతే భ్రమాదిదోషాభావప్రతిపాదనాత్, *సర్వేషు చ నృపశ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వేతేషు దృశ్యతే। యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభురితి సాంఖ్యయోగపాశుపతాదీనామపి నారాయణనిష్ఠత్వప్రతిపాదనాత్, *తమేవ శాస్త్రకర్తారః ప్రవదన్తి మనీషిణ ఇతి తచ్ఛాస్త్రకర్తౄణామపి నారాయణప్రతిపాదకత్వస్య ప్రతిపాదనాత్, *సాంఖ్యం యోగః పాఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా। ఆత్మప్రమాణాన్యేతాని న హన్తవ్యాని హేతుభిరితి సర్వేషామప్యాత్మప్రమాణత్వప్రతిపాదనాచ్చ *సర్వే ప్రమాణం హి తథా యదేతచ్ఛాస్త్రముత్తమమితి పాఞ్చరాత్రదృష్టాన్తేన ఇతరశాస్త్రాణామపి ప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చ తత్పాదేసాఙ్ఖ్యపాశుపతాద్యాగమానామపి ప్రామాణ్యం న నిరాక్రియత ఇతి చేత్. సత్యం - భ్రమవిప్రలిప్సాదిరాహిత్యం శాస్త్రకర్తౄణాం, పరమతాత్పర్యం నారాయణ ఏవేతి, చ సమానం. తథాపి అబహుశ్రుతతయా తత్తచ్ఛాస్త్రకర్తౄణాం హృదయమజానన్తః ఆపాతప్రతిపన్నమేవార్థం తాత్త్వికం మన్యమానా యే ప్రత్యవతిష్ఠన్తే- తాన్ప్రతిసాంఖ్యాద్యాగమానామాపాతప్రతిపన్నార్థమాత్రపరత్వమన్వారుహ్య సూత్రకృతా తన్నిరసనం కృతం. పాఞ్చరాత్రశాస్త్రం తు పరతత్త్వహితపురుషార్థానామేవాపాతతోపి ప్రతీతేః,

అణోరణీయాన్మహతోమహీయానాత్మాస్యజన్తోర్నిహితోగుహాయాం।
తమక్రతుఃపశ్యతివీతశోకోధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః॥ ౨౦

వేదవిరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదాద్యప్రతీతే, శ్చకృత్స్నం ప్రమాణమేవేతినైకదేశస్య ప్రామాణ్యశఙ్కావకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవమేవాన్యైరాచార్యైరుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— కథంపునరాత్మానంజానాతీతి. ఉచ్యతే- అణోః - సూక్ష్మాదణీయాన్ శ్యామాకాదేరణుతరః మహతః - మహత్పరిమాణాన్మహీయాన్- మహత్తరఃపృథివ్యాదేః. అణుమహద్వాయదస్తిలోకేవస్తు- తత్తేనైవాత్మనానిత్యేనాత్మవత్సమ్భవతి- తదాత్మనావినిర్ముక్తమసత్సమ్పద్యతే. తస్మాదసావేవాత్మాఅణోరణీయాన్ మహతోమహీయాన్- సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్. సచాత్మాఅస్యజన్తోః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్యప్రాణిజాతస్యగుహాయాం- హృదయేనిహితః- ఆత్మభూతస్థ్సిత ఇత్యర్థః. తం- ఆత్మానందర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానలిఙ్గం అక్రతుః - అకామః. అదృష్టబాహ్యవిషయోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః. యదాచైవం- తదామనఆదీనికరణానిధాతవః - శరీరస్యధారణాత్ - ప్రసీదన్తీతి. ఏషాంధాతూనాంప్రసాదాదాత్మనోమహిమానంకర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితంపశ్యతివీతశోకః. ధాతుప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనో ఽయమహమస్మీతిసాక్షాద్విజానాతి- తతోవిగతశోకోభవతి. అన్యథాదుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మాకామిభిఃప్రాకృతైఃపురుషైః. ౨౦

ఆ.— అకామత్వాదిసాధనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి (కథంపునరితి) ఏకస్యాణుత్వంమహత్త్వంచవిరుద్ధంకథముపపద్యతఇత్యాశఙ్క్య- అణుత్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాద్వ్యవహారః- నతత్త్వతఇత్యవిరోధమాహ (అణుమహద్వేతి) ౨౦

రం.— ఏవంమన్త్రద్వయేనప్రత్యగాత్మస్వరూపంవిశోధ్యతదాత్మభూతపరమాత్మస్వరూపమాహ (అణోరణీయానిత్యాదినా) అణోః- సర్వాచేతనాపేక్షయాసూక్ష్మాచ్చేతనాదణుతరః. తతోఽపిసూక్ష్మః. తదన్తఃప్రవేశయోగ్యఇత్యర్థః. మహతః - ఆకాశాదేరపిమహత్తరః. స్వావ్యాప్తవస్తురహితఇత్యర్థః. అస్యజన్తోః- *నజాయతేమ్రియతేవేతిమన్త్రద్వయనిర్దిష్టస్యఆత్మా - అన్తఃప్రవిశ్యనియన్తేత్యర్థః. అతశ్చపూర్వమన్త్రద్వయనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపాత్ అణోరణీయానితిమన్త్రసందర్భప్రతిపాద్యోఽన్యఏవేతిసిద్ధం. నచాస్యజన్తోరిత్యస్యహృదయగుహావాచినాసంనిహితసాపేక్షేణగుహాయామిత్యనేనైవాన్వితత్వేననాత్మేత్యనేనాన్వయఇతిశఙ్క్యం- ఆత్మశబ్దాన్వితస్యైవకాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయేదోషాభావాత్, *మూలతశ్శాఖాంపరివాస్యోపవేషంకరోతీత్యత్రశాఖాంమూలతఃపరివాస్యమూలతఉపవేషంకరోతీతిపరివాసనాన్వితస్యాపిమూలతఇత్యస్యోపవేషంకరోతీత్యనేనాపిఅన్వయస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, జీవహృదయగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేఽపిజీవభేదసిద్ధేశ్చ. నహిజీవస్యైవజీవగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేప్రయోజనమస్తి. నను*నజాయతఇత్యుపన్యస్తస్యాత్మనఃజాయమానవాచిజన్తుశబ్దేనపరామర్శస్యానుపపన్నతయాఽస్యజన్తోరిత్యస్యప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితదేహపరతయాఏవవక్తవ్యత్వేనతద్గుహాహితఆత్మాప్రాగుపన్యస్తోజీవఏవాస్తు. నచకర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిశిష్టతయాసదాఅహమితిభాసమానేజీవే *కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి *కఇత్థావేదయత్రసఇత్యుత్తరసన్దర్భప్రతిపాద్యదుర్విజ్ఞానత్వంకథముపపద్యతఇతివాచ్యం- జీవస్యకర్తృత్వాదివిశిష్టతయాసర్వలోకవిదితత్వేఽపిముక్తప్రాప్యబ్రహ్మస్వరూపవిశిష్టతయాదుర్జ్ఞానత్వసంభవాదితిచేన్న- * ప్రాణీతుచేతనోజన్మీజన్తుజన్యుశరీరిణఇతిజన్తుశబ్దస్యచేతనపర్యాయతయాప్రకృతజీవవాచిత్వసంభవాత్, అస్యేతిశబ్దస్యచపూర్వసన్దర్భోపస్థాపితప్రత్యగాత్మవిషయత్వసంభవేప్రత్యక్షాద్యుపస్థాపితదేహవిషయత్వాశ్రయణస్యాయుక్తత్వాత్, అత్యన్తాణుత్వమహత్త్వయోః *ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వాయవాద్వాసర్షపాద్వాశ్యామాకాద్వాశ్యామాకతణ్డులాద్వాఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేజ్యాయాన్పృథివ్యాజ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివోజ్యాయానేభ్యోలోకేభ్యఇత్యాదిషుపరమాత్మధర్మతయాఽణోరణీయానితిమన్త్రప్రతిపాద్యస్య జీవత్వశఙ్కాయాఅసంభవాత్. నను *నేతరోఽనుపపత్తేరితిసూత్రే*సహబ్రహ్మణావిపశ్చితేతివాక్యశ్రుతవిపశ్చిత్త్వస్యబ్రహ్మసాధారణలిఙ్గత్వస్యభాష్యేప్రతిపాదితత్వాత్ *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదితిమన్త్రస్యాపిపరరీత్యాపరమాత్మపరత్వమేవాస్తు. ఏవంసతి*అన్యత్రధర్మాదితిప్రశ్నస్యప్రాప్యద్వయపరత్వం, ప్రతివచనస్యప్రాప్యద్వయపరత్వమాశ్రిత్య *నజాయతఇత్యాదిమన్త్రద్వయస్య ప్రాప్యజీవస్వరూపపరత్వం, అణోరణీయానితిసన్దర్భస్యచపరమాత్మపరత్వ, మిత్యాదిపరికల్పనక్లేశోనాశ్రయణీయఇతిచేత్. న - హననాదిప్రతిషేధాద్యనుపపత్త్యావిపశ్చిచ్ఛబ్దేముఖ్యార్థత్యాగస్యావశ్యకత్వేనతన్మన్త్రద్వయస్యాణోరణీయానిత్యాదిమన్త్రసన్దర్భస్యచఏకవిషయత్వాసంభవాత్. శిష్టముత్తరత్రస్పష్టయిష్యతే. (తమక్రతుంపశ్యతీతి) తం-తాదృశంపరమాత్మానమక్రతుః-కామ్యకర్మాదిరహితస్సన్ ధాతోః- ధారకస్యపరమాత్మనఃప్రసాదాదాత్మనోమహిమానం- మహత్త్వసంపాదకం స్వసార్వజ్ఞ్యాదిగుణావిర్భావహేతుభూతం పరమాత్మానంయదాపశ్యతి - తదావీతశోకోభవతీత్యర్థః. ద్యుభ్వాద్యధికరణే*జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమితిమన్త్రఖణ్డంప్రస్తుత్య*అయంయదాస్వస్మాదన్యంసర్వస్యేశంప్రియమాణ, మస్యేశ్వరస్యమహిమానంచనిఖిలజగన్నియమనరూపం, పశ్యతి - తదావీతశోకోభవతీతిభగవతాభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనుసారేణాపిపరమాత్మనోనిఖిలజగన్నియమనరూపంమహిమానంచయఃపశ్యతి-సవీతశోకోభవతీత్యర్థః. ధాతుప్రసాదాద్వీతశోకోభవతీతివాఽన్వయః. *ప్రసీదత్యచ్యుతస్తస్మిన్ప్రసన్నేక్లేశసంక్షయఇతిస్మృతేరితిద్రష్టవ్యం. అక్రతుంపశ్యతిధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమీశమితిపాఠే అక్రతుం-కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యమిత్యర్థః. ధాతుః-భగవతః. ౨౦

ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః।కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి॥ ౨౧
అశరీరగ్ంశరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితం। మహాన్తంవిభుమాత్మానంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౨౨
నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయానబహునాశ్రుతేన।
యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యస్తస్యైషఆత్మావివృణుతేతనూగ్ంస్వాం॥ ౨౩

శం.— యస్మాదాసీనః-అవస్థితః. అచలఏవసన్ దూరంవ్రజతి. శయానోయాతిసర్వతః. ఏవమసావాత్మాదేవోమదామదః- సమదో ఽమదశ్చ. సహర్షోఽహర్షశ్చ. విరుద్ధధర్మవానతో ఽశక్యత్వాద్జ్ఞాతుంకస్తంమదామదందేవం మదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి. అస్మదాదేరేవసూక్ష్మబుద్ధేః పణ్డితస్య సువిజ్ఞేయో ఽయమాత్మా. స్థితిగతినిత్యానిత్యాదివిరుద్ధానేకధర్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూపఇవచిన్తామణివదవభాసతఇతిదుర్విజ్ఞేయత్వందర్శయతి (కస్తంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతీతి) కరణానాముపశమఃశయనం. కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్యోపశమఃశయానస్యభవతి. యదా నైవం- కేవలసామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతోయాతీవ. యదావిశేషవిజ్ఞానస్థఃస్వేనరూపేణస్థితఏవసన్మనఆదిగతిషుతదుపాధికత్వాద్దూరంవ్రజతీవ. సచేహైవవర్తతే. ౨౧

ఆ.— విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా- కథంతర్హిపణ్డితస్యాపిసుజ్ఞేయఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థితిగతీతి) విశ్వరూపో మణిర్యథానానారూపోఽవభాసతేపరంనానావిధోపాధిసన్నిధానాత్- నస్వతోనానారూపః, చిన్తామణౌవాయద్యచ్చిన్త్యతే-తత్తచ్చిన్తాపాధికమేవావభాసతే- నతత్త్వతః,- తథాస్థితిగతినిత్యానిత్యాదయోవిరుద్ధానేకధర్మాయేషాం- తదుపాధివశాదాత్మావిరుద్ధధర్మవానివావభాసతఇతియోజనా. ఇతితస్యసువిజ్ఞేయోభవతి- ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తుదుర్విజ్ఞేయఏవేత్యర్థః. స్వతోవిరుద్ధధర్మత్వంనాస్తీత్యేతదేవశ్రుతియోజనయాదర్శయతి (కరణానామిత్యాదినా) (ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి) మనుష్యోహంనీలంపశ్యామీత్యాదిపరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః. ౨౧-౨౨

రం.— ధాతుఃప్రసాదలబ్ధభగవదనుగ్రహశూన్యస్యపరమాత్మతత్త్వమత్యన్తాలౌకికత్వాద్దురధిగమమితిదర్శయతి (ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతఇతి) సర్వాత్మకత్వేనఇతరత్రవిరుద్ధతయాప్రతీయమానాఅప్యాసీనత్వదూరగన్తృత్వాదిధర్మాజీవద్వారాతత్రసన్తీతిభావః. (కస్తమితి) హర్షామర్షవిరుద్ధధర్మమధ్యస్థంతంపరమాత్మప్రసాదానుగృహీతమాదృశజనాదన్యఃకోవాజ్ఞాతేత్యర్థః. ౨౧

శం.— తద్విజ్ఞానాచ్చశోకాత్యయఇత్యభిదర్శయతి- అశరీరం-స్వేనరూపేణాకాశకల్పఆత్మా. తమశరీరం. శరీరేషు- దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేషు -అనిత్యేష్వవస్థితిరహితేష్వవస్థితం. నిత్యమవికృతమిత్యేతత్. మహాన్తం- మహత్త్వస్యాపేక్షికత్వశఙ్కాయామాహ-విభుం-వ్యాపినమాత్మానం. ఆత్మగ్రహణంస్వతోఽనన్యత్వప్రదర్శనార్థం. ఆత్మశబ్దఃప్రత్యగాత్మవిషయఏవముఖ్యః. తమీదృశమాత్మానంమత్వా- అయమహమితి- ధీరః - ధీమాన్నశోచతి. నహ్యేవంవిధస్యాత్మవిదఃశోకోపపత్తిః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౨

రం.— (అశరీరమితి) కర్మకృతశరీరరహితంఅనవస్థేషు- అస్థిరేషునిత్యత్వేనతత్రస్థితంమహాన్తంవిభుం- మహావైభవశాలినంఆత్మానం మత్వాధీరోనశోచతి. ౨౨

శం.— యద్యపిదుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా- తథాప్యుపాయేనసువిజ్ఞేయఏవేత్యాహ - నాయమాత్మాప్రవచనేన అనేకవేదస్వీకరణేనలభ్యః- జ్ఞేయః. నాపిమేధయా- గ్రన్థార్థధారణాశక్త్యా. నబహునాశ్రుతేనకేవలేన. కేనతర్హిలభ్యఇతి. ఉచ్యతే- యమేవ- స్వమాత్మానమేషః- సాధకోవృణుతే - ప్రార్థయతే- తేనైవాత్మనావరిత్రాస్వయమాత్మాలభ్యః- జ్ఞాయతఇత్యేతత్. నిష్కామశ్చాత్మానమేవప్రార్థయతే - ఆత్మనైవాత్మాలభ్యతఇత్యర్థః. కథంలభ్యతఇతి. ఉచ్యతే- తస్య- స్వాత్మకామస్యైషః-ఆత్మావివృణుతే- ప్రకాశయతి. పారమార్థికీంస్వాంతనూం- స్వకీయం యాథాత్మ్యమిత్యర్థః. ౨౩

ఆ.— (నబహునాశ్రుతేనేతి) ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్రశ్రవణేననలభ్యః. ఉపనిషద్విచారేణాపికేవలేనైతి- నిష్ఠోపదేశరహితేననలభ్యతఇత్యర్థః. పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణతులభ్యతఇత్యాహ (యమేవేతి) ఆత్మానమేవసాధకఃశ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే- సంభజతే. శ్రవణాదికాలేపిసోహమిత్యుపాయేనైవానుసంధత్తఇత్యర్థః. తమేవేతిలక్షణయాపరమాత్మానుగ్రహైకవవరిత్రాఽభేదానుసంధానపతాయథానుసంధానమాత్మతయైవపరమాత్మాలభ్యోభవతీత్యర్థః. వైపరీత్యేనవాయోజనా-ఆత్మాత్వేషప్రకరణోపరమాన్తర్యామిరూపేణవావ్యవస్థితోఽయమేవముముక్షుంభజతే- ఉపగృహ్ణాతి. తేనైవపరమేశ్వరానుగ్రహీతేనాభేదానుసన్ధానవతాలభ్యతఇత్యర్థః. ౨౩

రం.— ఈదృశాత్మప్రాప్త్యుపాయందర్శయతి (నాయమాత్మేతి) అత్రప్రవచనశబ్దేనమననస్యైవగృహీతుముచితత్వాత్, అధ్యాపనరూపస్యప్రవచనస్యాహేతుత్వాప్రసక్తేః, శ్రుతశ్చైవవ్యాసాద్యైర్వివృతత్వాచ్చప్రవచనం- మననం. (యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యః) ఏషః- పరమాత్మాయం- సాధకంప్రార్థయతే- తేనలభ్యః. ప్రార్థనీయపుంసాలభ్యఇత్యర్థః. తత్ప్రార్థనీయత్వంచతత్ప్రియతమస్యైవపుంసః. తత్ప్రియతమత్వంచతత్ప్రీతిమతఏవ. తతశ్చభగవద్విషయిణీఉపాసకస్యప్రీతిర్భగవతఉపాసకేప్రీతిముత్పాదయతాప్రాప్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (తస్యైషఆత్మావివృ

నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః।
నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్॥ ౨౪

యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః।
మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః॥ ౨౫

ఇతి ద్వితీయా వల్లీ.

ణుతే తనూంస్వాం) తస్య- ఉపాసకస్య ఏష ఆత్మా - పరమాత్మా స్వరూపం ప్రకాశయతి- స్వాత్మానం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. వృణుత ఇతి పాఠేపి స ఏవార్థః. ౨౩

శం.— కించాన్యత్- దుశ్చరితాత్- ప్రతిషిద్ధాచ్ఛ్రుతిస్మృత్యవిహితాత్పాపకర్మణో నావిరతః-అనుపరతః. నాపీన్ద్రియలౌల్యాదశాన్తః- అనుపరతః. నాప్యసమాహితః- నైకాగ్రమనాః. విక్షిప్తచిత్తః. సమాహితచిత్తోపిసన్ సమాధానఫలార్థిత్వాత్ నాప్యశాన్తమానసః- వ్యాపృతచిత్తో వా ఆత్మానం ప్రాప్నుయాత్. కేన ప్రాప్నుయాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజ్ఞానేన- బ్రహ్మవిజ్ఞానేన ఏనం ప్రకృతమాత్మానమాప్నుయాత్. యస్తు దుశ్చరితాద్విరత ఇన్ద్రియలౌల్యాచ్చ సమాహితచిత్తః సమాధానఫలాదప్యుపశాన్తమానసశ్చాచార్యవాన్ ప్రజ్ఞానేన యథోక్తమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— దుశ్చరితం- కాయికం పాపం. ౨౪

రం.— పరమాత్మప్రాప్తిహేతుభూతోపాసనాఙ్గతయా కాంశ్చిద్ధర్మానుపదిశతి (నావిరతో దుశ్చరితాదితి) పరదారపరద్రవ్యాపహారాదనివృత్తః- అనుపశాన్తకామక్రోధవేగః- నానావిధవ్యాపారవిక్షిప్తతయానవహితచిత్తః- అనిగృహీతమనాశ్చ. ఏనం - పరమాత్మానం ప్రజ్ఞానేన నాప్నుయాదిత్యర్థః. పురుషార్థస్యైవానృతవదననిషేధస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే క్రత్వఙ్గతయా *నానృతం వదేదితి నిషేధవత్ పురుషార్థస్యాపి దుశ్చరితవిరత్యాదేరుపాసనాఙ్గతయా విధానముపపద్యతే. తతశ్చ యస్తు పురుషార్థమపి దుశ్చరితనిషేధమతిలఙ్ఘ్య పరమాత్మోపాసనమనుతిష్ఠతి- తస్య దుశ్చరితనిషేధరూపాఙ్గవైగుణ్యాదుపాసనసాద్గుణ్యం న సిధ్యతీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యస్త్వనేవంభూతః- యస్య- ఆత్మనః- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే- సర్వధర్మవిధారకే అపి సర్వప్రాణభూతే ఉభే ఓదనం- అశనం భవతః- స్యాతాం. సర్వహరోపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమివౌదనస్యాశనత్వేప్యపర్యాప్తః- తం ప్రాకృతబుద్ధిర్యథోక్తసాధనరహితస్సన్ క ఇత్థా- ఇత్థం ఏవం. యథోక్తసాధనవానివేత్యర్థః. వేద- విజానాతి యత్ర స ఆత్మేతి. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ.— యస్త్వనేవంభూతః- ఉక్తసాధనసమ్పన్నో న భవతి స కథం వేదేతి సంబన్ధః. (అశనత్వేప్యపర్యాప్త ఇతి) అన్నత్వేప్యసమర్థః. శాకస్థానీయ ఇత్యర్థః. యత్ర- స్వేమహిమ్ని సః- విశ్వోపసంహర్తా వర్తతే- తథాభూతం తం కో వేదేతి సంబన్ధః.. ౨౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం.— (యస్య బ్రహ్మ చేతి) బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ- బ్రహ్మక్షత్రాఖ్యవర్ణద్వయోపలక్షితకృత్స్నచరాచరాత్మకమిదం జగత్ యస్యౌదనో భవతి - యస్య వినాశ్యో భవతీత్యర్థః. యస్య మృత్యుః స్వయమద్యమానత్వే సత్యన్యస్యాదనహేతుర్భవతి. సః - నిఖిలచరాచరసంహర్తా పరమాత్మా యత్ర-యస్మిన్ ప్రకారే స్థితః. యత్ప్రకారవిశిష్టః. తం ప్రకారమిత్థమితి కో వేదేత్యర్థః. నను బ్రహ్మక్షత్రపదేన కృత్స్నచరాచరగ్రహణే కిం బీజమితి చేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఓదన ఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణక్షత్రియవర్ణయోః కించిత్ప్రత్యోదనశబ్దముఖ్యార్థత్వాసంభవాదోదనశబ్దేన భోగ్యత్వం వా వినాశ్యత్వం వా లక్షణీయం. నహి బ్రహ్మక్షత్రమాత్రభోక్తా తన్మాత్రసంహర్తా వా కశ్చిజ్జీవో వా పరమాత్మా వాస్తి. నన్వన్తరాదిత్యవిద్యాయాం *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే ఇతి సర్వలోకేశ్వరే పరమాత్మని ఉపాసనార్థం లోకవిశేషేశితృత్వశ్రవణవత్ సర్వసంహర్తర్యపి పరమాత్మని బ్రహ్మక్షత్రసంహరణముపాసనార్థముపదిశ్యతామితి చేన్న - తద్వదస్యోపాసనాప్రకరణత్వాసంభవాత్. అతో బ్రహ్మక్షత్రగ్రహణస్య చరాచరమాత్రోపలక్షణత్వం యుక్తం. ఉక్తం చ సూత్రకృతా *అత్తా చరాచరగ్రహణాదితి. నన్వేవమప్యోదనశబ్దేన కిమితి వినాశ్యత్వం లక్ష్యతే. గౌణత్వమపి శబ్దస్య సాధారణగుణముపహాయ అసాధారణగుణేనైవ నిర్వాహ్యం - సహ్యగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్నిశబ్దేన పైఙ్గల్యాదేరివ ద్రవ్యత్వాదేరుప

స్థితిరస్తి. అతఏవ *ప్రైతుహోతుశ్చమసః ప్రబ్రహ్మణః ప్రోద్గాతౄణాం ప్రయజమానస్యేత్యధ్వర్యుప్రైషేఉద్గాతృశబ్దస్యబహువచనానురోధేన బహుషువృత్తావక్తవ్యాయాంషోడశర్త్విక్సాధారణాకారంవిహాయఉద్గాతృగణమాత్రలక్షణాపూర్వతన్త్రేవర్ణితా. తద్వదిహాపిబ్రహ్మక్షత్రవాక్యే ప్రతీయేతేతిచేత్. ఉచ్యతే- వినాశ్యత్వంసాధారణాకారః- తథాపిమృత్యుర్యస్యోపసేచనమితివాక్యశేషానురోధాత్ సాధారణోపి గౌణ్యావృత్త్యాలక్షయితుముచితః. ననుఉపసేచనశబ్దాపేక్షయాఓదనశబ్దస్యముఖ్యత్వాత్ ఓదనశబ్దస్వారస్యానురోధేనసాధారణాకారరూపభోగ్యత్వేలక్షితే- జఘన్యముపసేచనపదమబాధకత్వాభిప్రాయేణకథంచిన్నీయతాం. అతో బ్రహ్మక్షత్రభోక్తాయః - యస్యచమృత్యురబాధకః - సోఽస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యః భోక్తృత్వంచజీవస్యైవేతిసఏవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యతామితిచేత్. ఉచ్యతే - ఉపసేచనత్వేనరూపితస్యమృత్యోరోదనత్వరూపితేనబ్రహ్మక్షత్రశబ్దితేనవధ్యన్నవత్ ప్రతీతసంబన్ధస్యసర్వాత్మనాబాధప్రసఙ్గాత్. నహియస్యబ్రహ్మక్షత్రంచభోగ్యం - యస్యచమృత్యురబాధకఇత్యుక్తేమృత్యోర్బ్రహ్మక్షత్రస్యచసంబన్ధః ప్రతీయతే. అతఉపసేచనశబ్దస్యఓదనశబ్దాపేక్షయాజఘన్యత్వేపిఅబాధకత్వరూపసాధారణగుణంవిహాయ - స్వయమద్యమానత్వేసతిఅన్యాదనహేతుత్వరూపాసాధారణరూపఏవగ్రాహ్యః. తతశ్చఏకవాక్యాన్తర్గతచరమశ్రుతోపసేచనపదానుసారేణఓదనశబ్దేనాపివినాశ్యత్వేసేవలక్షణీయం-స్వబుద్ధ్యుపస్థాపనీయవిశేషాకారరూపగుణగ్రహణాదపిఏకవాక్యతాపన్నపదాన్తరోపస్థాపితగుణగ్రహణస్యైవబుద్ధిలాఘవేనఏకవాక్యతాసామర్థ్యానురోధేనచన్యాయ్యత్వాదిత్యస్యార్థస్యఅత్త్రధికరణేనిర్ణీతత్వాదిత్యలంపల్లవితేన. ౨౫

--- ✻ ---

ఇతిద్వితీయవల్లీవ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషత్.

తృతీయవల్లీ.

---*---

హరిః ఓం॥ ఋతంపిబన్తౌసుకృతస్యలోకేగుహాంప్రవిష్టౌపరమేపరార్ధ్యే।
ఛాయాతపౌబ్రహ్మవిదోవదన్తి పఞ్చాగ్నయోయేచత్రిణాచికేతాః॥ ౧

శం.— (ఋతంపిబన్తావితి) అస్యావల్ల్యాఃసంబన్ధః- విద్యావిద్యేనానావిరుద్ధఫలేఇత్యుపన్యస్తే - నతుసఫలేతేయథావన్నిర్ణీతే. తన్నిర్ణయార్థారథరూపకకల్పనా. తథాచప్రతిపత్తిసౌకర్యం. ఏవంచప్రాప్తృప్రాప్యగన్తృగన్తవ్యవివేకార్థంరథరూపకద్వారాద్వావాత్మానావుపన్యస్యేతే (ఋతమితి) ఋతం- సత్యం అవశ్యంభావిత్వాత్కర్మఫలం. పిబన్తౌ-ఏకస్తత్రకర్మఫలంపిబతి- భుఙ్క్తే. నేతరః. తథాపిపాతృసమ్బన్ధాత్పిబన్తావిత్యుచ్యతేఛత్రిన్యాయేన. సుకృతస్య- స్వయంకృతస్యకర్మణః. ఋతమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. లోకే-అస్మింఛరీరే. గుహాం- గుహాయాంబుద్ధౌప్రవిష్టౌ. పరమే- బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయాపరమం. పరార్ధ్యే-పరస్యచబ్రహ్మణోఽర్ధ్యం-స్థానం. పరార్ధ్యం- హార్దాకాశం. తస్మిన్హి పరంబ్రహ్మోపలభ్యతే. తస్మిన్ పరమేపరార్ధ్యే-హార్దాకాశేప్రవిష్టావిత్యర్థః. తౌచఛాయాతపావివవిలక్షణౌసంసారిత్వాసంసారిత్వేనబ్రహ్మవిదోవదన్తి-కథయన్తి. నకేవలమకర్మిణఏవవదన్తి-పఞ్చాగ్నయః-గృహస్థాః. యేచత్రిణాచికేతాః-త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయైస్తేత్రిణాచికేతాః. ౧

ఆ.— (రథరూపకకల్పనేతి) ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః. ఋతపానకర్తాజీవస్తావదేకశ్చేతనఃసిద్ధః. ద్వితీయాన్వేషణాయాంలోకేసఙ్ఖ్యాశ్రవణే సమానస్వభావేప్రథమప్రతీతిదర్శనాచ్చేతనతయాసమానస్వభావః పరమాత్మైవద్వితీయోప్రతీయతే. తస్యచోపచారాత్పాతృత్వమిత్యర్థః. బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం- దేహాశ్రయఆకాశప్రదేశః. (పఞ్చాగ్నయఇతి) గార్హపత్యోదక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్యావసథ్యౌచేత్యేతేపఞ్చాగ్నయోయేషాంతేతథోక్తాః. ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిదృష్టింయేకుర్వన్తి - అగ్నిహోత్రాధికారిణస్తేవాపఞ్చాగ్నయఇత్యర్థః. ౧

రం.— *కఇత్థావేదయత్రసఇత్యస్యదుర్జ్ఞానత్వేఅత్రఇత్థమాస్తఇత్యస్యార్థస్యదుర్బోధత్వేనసవయంతదుపాసనేశక్తాఇతిమన్యమానంప్రతిఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహానుప్రవేశేనపరమాత్మనస్సూపాస్యత్వాద్వయమపిఉపాసితుంశక్తాఇతిద్వాభ్యాంమన్త్రాభ్యాందర్శయతి (ఋతంపిబన్తావిత్యాదినా) సత్యపదవాచ్యావశ్యమ్భావికర్మఫలమనుభవన్తౌసుకృతసాధ్యేలోకే - అస్మిన్నేవలోకే వర్తమానౌ - హృదయకుహరంప్రవిష్టౌ- తత్రాపిపరమాకాశే. పరార్ధ్యే - పరార్ధం - సంఖ్యాయాఉత్తరావధిః. తదర్హతీతిపరార్ధ్యం. ఉత్కృష్టఇత్యర్థః. తాదృశేహార్దాకాశేవర్తమానౌ. ఛాయాతపశబ్దాభ్యాంజ్ఞాజ్ఞౌలక్ష్యేతే. అజ్ఞశబ్దేనజీవనిర్దేశస్యచాయమభిప్రాయః- ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహావర్తిత్వేతయోరేవప్రాప్యప్రాప్తృతయాప్రాప్యస్యచతత్ప్రాప్తిసాధనరథత్వేనరూపితేశరీరేఽవస్థానమయుక్తం - నహిరథేనప్రాప్తవ్యోఽర్థోరథస్థోభవతి. శిష్ఞానశార్యాప్రాప్యస్యపరమాత్మనస్తత్రావస్థితత్వేపిజీవస్య *పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహితమిత్యుక్తరీత్యాపరమాత్మసంకల్పమూలకర్మరూపావిద్యావేష్టితతయాతి

యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం। అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతగ్ం శకేమహి॥ ౨

దనుభవలక్షణతత్ప్రాప్తిపరభావేన ప్రాప్తృప్రాప్యయోర్జీవపరయోః రథత్వరూపితశరీరాన్తర్వర్త్యేకగుహావర్తిత్వకథనేనానుపపత్తిరితి. (పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః) పఞ్చాగ్నిశుశ్రూషాపరిశుద్ధాన్తఃకరణాః. త్రిణాచికేతాః- ఉక్తోర్థః. ఏవంభూతా బ్రహ్మవిదో వదన్తీత్యర్థః. కేవలపఞ్చాగ్నిత్రిణాచికేతానామీదృశపరమాత్మప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్. బ్రహ్మవిదామేవపఞ్చాగ్నిత్వత్రిణాచికేతత్వేవిశేషణే. అన్యమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరత్వంసూత్రితం *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌహీతి. నను కర్మఫలభోగశూన్యేపరమాత్మనిఋతంపిబన్తావితినిర్దిష్టకర్మభోక్తృత్వస్యాసమ్భవాత్, సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వ గుహావచ్ఛిన్నత్వయోః సర్వగతేపరస్మిన్బ్రహ్మణ్యసంభవాత్, ఛాయాతప నిర్దిష్టప్రకాశత్వప్రకాశత్వయోరపి జీవపరమాత్మపరత్వే ఽసంభవాత్, బుద్ధిజీవపరత్వేతుతస్య సర్వస్యాప్యుపపత్తేః, కర్మఫలభోగకరణేకర్తృత్వోపచారేణ పిబన్తావితినిర్దేశస్యాప్యుపపత్తేః, బుద్ధిజీవపరత్వమేవాస్య మన్త్రస్యయుజ్యతఇతిచేత్. ఏవమేవహి * గుహాం ప్రవిష్టావితిసూత్రే ఆశఙ్క్యసఙ్ఖ్యాశ్రవణే సత్యేకస్మిన్ సంప్రతిపన్నే ద్వితీయాకాఙ్క్షాయాం ప్రతిపన్నజాతిముపజీవ్యవ్యక్తివిశేష పరిగ్రహేబుద్ధిలాఘవా, ద్విజాతీయపరిగ్రహే జాతివ్యక్తిబుద్ధిద్వయాపేక్షయా గౌరవాత్, సంప్రతిపన్నజాతీయపరిగ్రహాయుక్తః - లోకేప్యస్యగోర్ద్వితీయో ఽన్వేష్టవ్యఇత్యుక్తేగౌరేవాన్విష్యతేనాశ్వఇత్యాదర్శనాత్. తథాచ ఋతపానలిఙ్గావగతస్యజీవస్యద్వితీయశ్చేతనత్వేనతత్సజాతీయః పరమాత్మైవ గ్రాహ్యః - పరమాత్మనః ప్రయోజకకర్తృతయాపిబన్తావితినిర్దేశస్యాపిసంభవా, దన్తఃకరణేస్వతన్త్రకర్తృత్వప్రయోజకకర్తృత్వయోరభావేనపిబన్తావితినిర్దేశస్యసర్వథాప్యసంభవా, త్సర్వగతేబ్రహ్మణిసుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వస్యాపిసంభవా, దస్మిన్నేవప్రకరణే * గుహాహితంగహ్వరేష్ఠమితిపరమాత్మనోగుహాప్రవేశశ్రవణేనగుహాప్రవేశస్యాప్యుపపత్తేః, ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం కించిజ్జ్ఞసర్వజ్ఞయోః ప్రతిపాదనసంభవాత్, జీవపరమాత్మపరఏవాయంమన్త్రఇతిసమర్థితత్వాత్ నత్వదుక్తశఙ్కావకాశః- *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్తీతి సత్త్వమితిపైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణానుసారేణ *ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్యబుద్ధిజీవపరత్వాత్, *ఇయదామననాదిత్యధికరణేఋతంపిబన్తావితిమన్త్రస్య *ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రైకార్థ్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్, అయమపిమన్త్రోబుద్ధిజీవపరఇత్యస్యాశఙ్కాయాః *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌహీతిసూత్రకృతైవనిరాకృతత్వాత్. కించ - జీవేగుహాప్రవేశస్యబుద్ధ్యుపాధికతయాస్వతః ప్రవేశవత్త్వాబుద్ధ్యాసహజీవస్యగుహాం ప్రవిష్టావితిగుహాప్రవేశవర్ణనంనసఙ్గచ్ఛతే- ఉపష్టమ్భకాధీనగురుత్వశాలినిసువర్ణేగురుసువర్ణమితివ్యవహారసమ్భవేప్యుపష్టమ్భకసువర్ణేగురుణీఇతివ్యవహారాదర్శనాత్. అతఏవపరపక్షేసూత్రానుసారేణఅస్యమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరతయాకృతంయోజనాన్తరమప్యనుపపన్నం- * అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతిశ్రుత్యనుసారేణపరమాత్మనోజీవభావేనానుప్రవేశాభావాత్ -జీవపరమాత్మానౌగుహాం ప్రవిష్టావితినిర్దేశానుపపత్తే, ర్జీవభావేనబ్రహ్మణస్సంసారమభిప్రేత్యబ్రహ్మసంసరతీతివ్యవహారస్తత్త్వేపిజీవబ్రహ్మణీసంసరతఇతివ్యవహారాసమ్భవాత్, * జీవేశావాభాసేనకరోతిమాయాచావిద్యాచస్వయమేవభవతి * కార్యోపాధిరయంజీవః కారణోపాధిరీశ్వరఃఇతివచనానుసారేణ ప్రతిగృహీతేఅవిద్యాయావా అన్తఃకరణస్యవాజీవోపాధిత్వమితిపక్షద్వయేపినావిద్యాన్తఃకరణయోః ప్రతిబిమ్బోపాధిత్వంయుజ్యతే- స్వచ్ఛద్రవ్యప్రతిహతిపరావృత్తనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్యైవప్రతిబిమ్బశబ్దార్థతయాఅచాక్షుషస్యచైతన్యస్యప్రతిబిమ్బత్వాసంభవేనఅవిద్యాప్రతిబిమ్బోన్తఃకరణప్రతిబిమ్బోవాజీవఇత్యాశ్రయణాయోగాత్. అతోఽవిద్యావచ్ఛిన్నోన్తఃకరణావచ్ఛిన్నోవాజీవఇతిపక్షద్వయమేవపరిశిష్యతే. తత్రచహృదయగుహాయామవిద్యాన్తఃకరణాభ్యామవచ్ఛిన్నత్వేనఅనవచ్ఛిన్నపరమాత్మనోగుహాప్రవేశవర్ణనశ్రుతేర్వాన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్యవానాఞ్జస్యమిత్యలమతిచర్చయా. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— యస్సేతుః- సేతురివసేతుః. ఈజానానాం- యజమానానాం. కర్మిణాందుఃఖసంతరణార్థత్వాత్. నాచికేతం- నాచికేతః. అగ్నిః. తంవయంజ్ఞాతుంచేతుంచశకేమహి- శక్నువన్తః. కించ- యచ్చాభయం- భయశూన్యం. సంసారస్యపారంతితీర్షతాం- తర్తుమిచ్ఛతాంబ్రహ్మవిదాంయత్పరం- ఆశ్రయం. అక్షరమాత్మాఖ్యంబ్రహ్మ- తచ్చజ్ఞాతుంశకేమహి. పరావరేబ్రహ్మణీకర్మబ్రహ్మవిదాశ్రయేవేదితవ్యేఇతివాక్యార్థః. ఏతయోరేవహ్యుపన్యాసఃకృతఃఋతంపిబన్తావితి. ౨

ఆ.— ననునసన్తిబ్రహ్మవిదఃపఞ్చాగ్నివిదశ్చ- సామ్ప్రతమనుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యపూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ (యస్సేతురిత్యాదినా) పూర్వేషాంయద్యపిబ్రహ్మవిత్త్వాదిసంభవతి- ప్రభావాతిశయాత్. తథాపి నాధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతీత్యాశఙ్క్యచేతనత్వాత్స్వభావికేజ్ఞాతృత్వయోగ్యతాస్తీత్యభిప్రేత్యతాత్పర్యమాహ (పరావరేఇతి) ౨

రం.— (యస్సేతురితి) యఃసేతుః- ఆధారభూతః. కర్మఫలప్రదఇత్యర్థః. ఈజానానామితికానజన్తశ్శబ్దః. (అక్షరంబ్రహ్మయత్పరం) యన్నిర్వికారంపరంబ్రహ్మ.(అభయంతితీర్షతాంపారం) సంసారసాగరంతితీర్షతాంనిర్భయందృఢంతీరం. (నాచికేతంశకేమహి) నాచికేతాగ్నిప్రాప్యముపాసితుంశక్తాఃస్మఇత్యర్థః. శకేర్వ్యత్యయేనశప్. నాచికేతంశకేమహీత్యస్యమన్త్రఖణ్డస్యతథైవభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతత్వాత్. అతోదురుపాస్యత్వబుద్ధ్యానభేతవ్యమితిభావః. ౨

ఆత్మానగ్ం రథినంవిద్ధిశరీరగ్ం రథమేవతు। బుద్ధింతుసారథింవిద్ధిమనఃప్రగ్రహమేవచ॥ ౩
ఇన్ద్రియాణిహయానాహుర్విషయాగ్ంస్తేషుగోచరాన్।ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః॥ ౪
యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యయుక్తేనమనసాసదా।తస్యేన్ద్రియాణ్యవశ్యానిదుష్టాశ్వాఇవసారథేః॥ ౫
యస్తువిజ్ఞానవాన్భవతియుక్తేనమనసాసదా।తస్యేన్ద్రియాణివశ్యానిసదశ్వాఇవసారథేః॥ ౬

శం.— తత్రయఉపాధికృతస్సంసారీవిద్యావిద్యయోరధికృతో మోక్షగమనాయసంసారగమనాయచ- తస్యతదుభయగమనేసాధనోరథఃకల్ప్యతఇత్యాహ- తత్రాత్మానం- ఋతపంసంసారిణంరథినం- రథస్వామినంవిద్ధి- విజానీహి. శరీరంరథమేవతు - రథబద్ధహయస్థానీయైరిన్ద్రియైరాకృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య. బుద్ధింతు - అధ్యవసాయలక్షణాంసారథింవిద్ధి - బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య. సారథినేతృప్రధానఇవరథః. సర్వంహిదేహగతంకార్యంబుద్ధికర్తవ్యమేవప్రాయేణ. మనః- సఙ్కల్పవికల్పాదిలక్షణంప్రగ్రహమేవచ- రశనామేవవిద్ధి. మనసాహిప్రగృహీతాని శ్రోత్రాదీనికరణాని ప్రవర్తన్తే- రశనయేవాశ్వాః. ౩

ఆ.— (తత్రేతి) తయోఃప్రథమగ్రన్థోక్తయోరాత్మనోర్మధ్యే. ౩

రం. ఆత్మానంరథినంవిద్ధీత్యాదినాసోఽధ్వనఃపారమాప్నోతీత్యన్తేన సంసారాధ్వపారభూతవైష్ణవపరమపదప్రాప్తౌ పరికరముపదిశన్ ప్రాప్తృస్వరూపముపదిశతి (ఆత్మానంరథినంవిద్ధీతి) శరీరాధిష్ఠాతారంరథినంవిద్ధి. శరీరమేవచరథంవిద్ధీత్యర్థః. బుద్ధిశబ్దితాధ్యవసాయాధీనత్వాద్దేహప్రవృత్తేస్తస్యాస్సారథిత్వమితిభావః. ప్రగ్రహః- రశనా. ౩

శం.— ఇన్ద్రియాణి- చక్షురాదీనిహయానాహుః రథకల్పనాకుశలాః-శరీరరథాకర్షణసామాన్యాత్. తేష్వేవ-ఇన్ద్రియేషుహయత్వేనపరికల్పితేషుగోచరాన్-మార్గాన్ రూపాదీన్విషయాన్విద్ధి. ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం-శరీరేన్ద్రియమనోభిస్సహితం-సంయుక్తమాత్మానంభోక్తేతి-సంసారీత్యాహుర్మనీషిణః- వివేకినః. నహికేవలస్యాత్మనోభోక్తృత్వమస్తి-బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవతస్యభోక్తృత్వం. తథాచశ్రుత్యన్తరంకేవలస్యాభోక్తృత్వమేవదర్శయతి *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యాది. ఏవంచసతివక్ష్యమాణరథకల్పనయావైష్ణవస్యపదస్యాత్మతయాప్రతిపత్తిరుపపద్యతే- నాన్యథా- స్వభావానతిక్రమాత్. ౪

ఆ.— ఆత్మారథస్వామీయఃకల్పితః- తస్యభోక్తృత్వంచనస్వాభావికమిత్యాహ (ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తమితి) సోపాధికేభోక్తృత్వేఽన్వయవ్యతిరేకౌ శాస్త్రంచప్రమాణమిత్యాహ (నహికేవలస్యేతి) వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాపినస్వాభావికంభోక్తృత్వంవాచ్యమిత్యాహ (ఏవంచసతీతి) ౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (ఇన్ద్రియాణిహయానాహుః) స్పష్టోఽర్థః. (విషయాంస్తేషుగోచరాన్) తేషు-ఇన్ద్రియేషుహయత్వేనరూపితేషుగోచరాన్-మార్గాన్శబ్దాదివిషయాన్విద్ధీత్యర్థః. రథసారథిహయప్రగ్రహత్వేనరూపితానాంశరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధీనామథారథిత్వేనరూపితస్యఉదాసీనస్యాత్మనఃగమనరూపలౌకికవైదికక్రియాకర్తృత్వమేవనాస్తీత్యేతత్ప్రసిద్ధత్వేనదర్శయతి (ఆత్మేన్ద్రియేతి) అత్రశబ్దోదేహపరః. మనశ్శబ్దస్తత్కార్యబుద్ధేరప్యుపలక్షకః. పూర్వమత్రబుద్ధేరపిసారథిత్వేననిర్దిష్టత్వాత్. భోక్తా- కర్తృత్వభోక్తృత్వవానిత్యర్థః. నహికేవలస్యాత్మనఃకర్తృత్వంభోక్తృత్వంవాస్తీతిభావః. ౪

శం.— తత్రైవంసతియస్తుబుద్ధ్యాఖ్యస్సారథిరవిజ్ఞానవాన్-ననిపుణః. అవివేకీప్రవృత్తౌచనివృత్తౌచభవతి-యథేతరోరథచర్యాయాం. అయుక్తేన- అప్రగృహీతేన. అసమాహితేనమనసా ప్రగ్రహస్థానీయేనసదాయుక్తోభవతి. తస్యాకుశలస్యబుద్ధిసారథేరిన్ద్రియాణ్యశ్వస్థానీయాన్యవశ్యాని- అశక్యనివారణాని- దుష్టాశ్వాః- అదాన్తాశ్వాఇవేతరసారథేర్భవన్తి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రం.— శరీరాదేఃరథత్వాదిరూపణస్యప్రయోజనమాహ (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) లోకేహ్యసమీచీనసారథిప్రగ్రహవతఃఅశ్వావశీకృతాభవన్తి- ఏవంసారథిప్రగ్రహత్వేనరూపితయోర్విజ్ఞానమనసోస్సామీచీన్యేఅశ్వత్వేనరూపితానీన్ద్రియాణివశ్యానిభవన్తి- నాన్యథేత్యర్థః. ౫- ౬

శం.— యస్తుపునఃపూర్వోక్తవిపరీతసారథిర్భవతి. విజ్ఞానవాన్-నిపుణః. వివేకవాన్. యుక్తేనమనసా-ప్రగృహీతమనాః. సమాహితచిత్తస్సదా. తస్యాశ్వస్థానీయానీన్ద్రియాణిప్రవర్తయితుంనివర్తయితుంవాశక్యానివశ్యాని- దాన్తాఃసదశ్వాఇవేతరసారథేః. ౬

అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాఽశుచిః । న స తత్పదమాప్నోతి సగ్ంసారం చాధిగచ్ఛతి॥ ౭
యస్తు విజ్ఞానవాన్భవతి సమనస్కస్సదా శుచిః। స తు తత్పదమాప్నోతి యస్మాద్భూయో న జాయతే॥ ౮
విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనః ప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదం॥ ౯
ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః। మనసశ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః॥ ౧౦

శం.—— తత్ర పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతో బుద్ధిసారథేరిదం ఫలమాహ - యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవతి. అమనస్కః - అప్రగృహీతమనస్కస్తత ఏవాశుచిస్సదైవ. న స రథీ తత్ - పూర్వోక్తమక్షరం యత్పరం పదం ఆప్నోతి తేన సారథినా న కేవలం తన్నాప్నోతి- సంసారం చ జన్మమరణలక్షణమధిగచ్ఛతి. అత్రానన్తగిరీయం నాస్తి. ౭

రం.—— హయత్వేన రూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణతదభావయోః ప్రయోజనం దర్శయతి మన్త్రద్వయేన (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా) అమనస్కః- అనిగృహీతమనాః. అత ఏవాశుచిః- సర్వదా విపరీతచిన్తాప్రవణత్వాదిత్యర్థః. న కేవలం జిగమిషితప్రాప్త్యభావమాత్రం- ప్రత్యుత గహనం సంసారకాన్తారమేవ ప్రాపయతీత్యర్థః. ౭-౮

—————

శం.—— యస్తు ద్వితీయో విజ్ఞానవాన్భవతి విజ్ఞానవత్సారథ్యుపేతో రథీ- విద్వానిత్యేతత్. యుక్తమనాః సమనస్కః- స తత ఏవ సదా శుచిః. స తు తత్పదమాప్నోతి. యస్మాదాప్తాత్పదాదప్రచ్యుతస్సన్ భూయః- పునర్న జాయతే సంసారే. అత్రానన్తగిరీయం రఙ్గరామానుజీయం చ నాస్తి. ౮

—————

శం.—— కింతత్పదమిత్యాహ- విజ్ఞానసారథిర్యః- యో వివేకబుద్ధిసారథిః. పూర్వోక్తో మనః ప్రగ్రహవాన్ - ప్రగృహీతమనాః. సమాహితచిత్తస్సన్ శుచిర్నరః- విద్వాన్. సోఽధ్వనః- సంసారగతేః పారం - పరమేవ. అధిగన్తవ్యమిత్యేతత్. ఆప్నోతి-ముచ్యతే సర్వైస్సంసారబన్ధనైః. తద్విష్ణోః - వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణః పరమాత్మనో వాసుదేవాఖ్యస్య పరమం - ప్రకృష్టం. పదం- స్థానం. తత్త్వమిత్యేతత్. యత్ప్రదమాప్నోతి విద్వాన్. అత్రానన్తగిరీయం నాస్తి. ౯

రం.—— కింతత్పదమిత్యాకాఙ్క్షాయాం తత్పదం దర్శయన్నుపసంహరతి (విజ్ఞానసారథిరితి) సమీచీనవిజ్ఞానమనశ్శాలీ - సంసారాధ్వపారభూతం పరమాత్మస్వరూపం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౯

—————

శం.—— అధునా యత్పదం గన్తవ్యం- తస్యేన్ద్రియాణి స్థూలాన్యారభ్య సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽధిగమః కర్తవ్య ఇత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే. స్థూలాని తావదిన్ద్రియాణి. తాని యైరర్థైరాత్మప్రకాశనాయారబ్ధాని- తేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యః స్వకార్యేభ్యస్తే పరా హ్యర్థాః - సూక్ష్మా మహాన్తశ్చ ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ. తేభ్యోఽప్యర్థేభ్యశ్చ పరం - సూక్ష్మతరం మహత్ప్రత్యగాత్మభూతం చ మనః. మనశ్శబ్దవాచ్యం మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం - సఙ్కల్పవికల్పాద్యారమ్భకత్వాత్. మనసోఽపి పరా - సూక్ష్మతరా మహత్తరా ప్రత్యగాత్మభూతా బుద్ధిః. బుద్ధిశబ్దవాచ్యమధ్యవసాయాద్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం. బుద్ధేరాత్మా- సర్వప్రాణిబుద్ధీనాం ప్రత్యగాత్మభూతత్వాదాత్మా. మహాన్- సర్వమహత్త్వాత్. అవ్యక్తాద్యత్ప్రథమం జాతం హైరణ్యగర్భం తత్త్వం బోధాబోధాత్మకం మహానాత్మా బుద్ధేః పర ఇత్యుచ్యతే. ౧౦

ఆ.—— (ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి) ప్రత్యగనపాయిస్వరూపభూతా ఇత్యర్థః. నన్వర్థేభ్యో మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరం- తస్మాద్బుద్ధ్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరమితి న యుక్తం- కార్యాపేక్షయా హ్యుపాదానముపచితావయవం వ్యాపకమనపాయిస్వరూపం చ ప్రసిద్ధం- యథా ఘటాదేర్మృదాదిః. న చేహ భూతసూక్ష్మాణాం పరస్పరకార్యకారణభావే మానమస్తి. సత్యం - తథాపి విషయేన్ద్రియవ్యవహారస్య మనోఽధీనతాదర్శనాన్మనసస్తావద్వ్యాపకం కల్ప్యతే. తచ్చ పరమార్థత ఏవాత్మభూతమితి కేషాంచిన్మతం - తన్నిరాసాయాయుక్తం మనశ్శబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మమితి. * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాదిశ్రుతేర్భౌతికత్వావగమాదన్నభావాభావాభ్యాముపచయాపచయదర్శనాద్భౌతికమేవ తత్. తస్య చ సఙ్కల్పాదిలక్షణస్యాధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధిస్తతః పరేతి. బుద్ధిస్స్వాత్మేతి కేషాంచిదభిమానః - తదపనయనార్థమాహ (బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి) కరణత్వాదిన్ద్రియబుద్ధేర్భౌతికత్వం సిద్ధం. కరణత్వం చాస్య బుద్ధ్యాహముపలభ్య ఇత్యనుభవాత్సిద్ధం. తతో భూతావయవసంస్థానేష్వేవార్థాదిషూత్తరోత్తరం పరాపరత్వం కల్ప్యతే పరమపురుషార్థదిదృక్షయా-నత్వర్థాదీనాం పరత్వం ప్రతిపిపాదయిషితం- ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చేతి. సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్సర్వత్ర గమనాదాత్మేత్యుచ్యతే సూత్రసంజ్ఞికం హైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః. (బోధాబోధాత్మకమితి) జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః. అథవా ఽధికారిపురుషాభిప్రాయేణ బోధాత్మకత్వం, అవ్యక్తస్యాద్యః పరిణామ ఉపాధిరపఞ్చీకృతభూతాత్మకః- తేన రూపేణాబోధాత్మకత్వం, హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ౧౦

రం.—— వశీకార్యత్వాయ రథాదిరూపితేషు శరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీకార్యతాయాం ప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తే (ఇన్ద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదిమన్త్రద్వయేన) అస్య మన్త్రద్వయస్యార్థో భగవతా భాష్యకృతా ఆనుమానికాధికరణే ఉక్తః. ఇత్థం హి తత్ర భాష్యం * తే చ రథాదిరూపితశరీ

మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః। పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిః॥ ౧౧
ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢాత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిః॥౧౨

రాదిషుయానియేభ్యోవశీకార్యతాయాంప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తేఇన్ద్రియేభ్యఃపరాఇత్యాదినా. తత్రహయత్వేనరూపితేభ్యఇన్ద్రియేభ్యోగోచరత్వేన రూపితావిషయావశీకార్యత్వేపరాః- వశ్యేన్ద్రియస్యాపివిషయసన్నిధావిన్ద్రియాణాందుర్నిగ్రహత్వాత్. తేభ్యోపిపరంప్రగ్రహరూపితంమనః- మనసివిషయప్రవణేవిషయాసన్నిధానస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్. తస్మాదపిసారథిత్వరూపితాబుద్ధిఃపరా. తస్యాఅపిరథిత్వేనరూపితఆత్మాకర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్పరః. సర్వస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాత్ ఆత్మైవమహానితివిశేష్యతే. తస్మాదపిరథరూపితంశరీరంపరం - తదాయత్తత్వాజ్జీవస్యసకలపురుషార్థప్రవృత్తీనాం. తస్మాదపిపరస్సర్వాన్తరాత్మభూతోఽన్తర్యామీఅధ్వనఃపారభూతఃపరమపురుషః - యథోక్తస్యాత్మపర్యన్తస్యతత్సంకల్పాయత్తప్రవృత్తిత్వాత్. సఖల్వన్తర్యామితయోపాసనస్యాపినిర్వర్తకః- *పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేరితిహిజీవాత్మనఃకర్తృత్వంపరమపురుషాయత్తమితివక్ష్యతే. వశీకార్యోపాసనసర్వస్వభూత్యపాయకాష్ఠాభూతఃపరమప్రాప్యశ్చసఏవ. తదిదముచ్యతేపురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితి. తథాఅన్తర్యామిబ్రాహ్మణే *యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిభిఃసర్వాన్సాధౌత్కృర్వన్సర్వంనియమయతీత్యుక్త్వా *నాన్యోతోఽస్తిద్రష్టేతినియన్త్రన్తరంనిషిధ్యతే. భగవద్గీతాసుచ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం। వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమమితి. దైవమత్రపురుషోత్తమఏవ- *సర్వస్యచాహంహృదిసన్నివిష్టోమత్తఃస్మృతిర్జ్ఞానమపోహనంచేతివచనాత్. తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవ. యథాహ*ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేఽర్జునతిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వభూతానియన్త్రారూఢానిమాయయా। తమేవశరణంగచ్ఛేతి. తదేవం *ఆత్మానంరథినంవిద్ధీత్యాదినారథ్యాదిరూపకవిన్యస్తా ఇన్ద్రియాదయఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా ఇత్యత్రస్వశబ్దైరేవప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే - సరథరూపితంశరీరమితిపరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యతే. ఇతిభాషితం. ౧౦-౧౧

శం. మహతోపిపరం- సూక్ష్మతరంప్రత్యగాత్మభూతంసర్వమహత్తరంచావ్యక్తం - సర్వస్యజగతోబీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసతత్త్వంసర్వకార్యకారణశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమవ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యంపరమాత్మన్యోతప్రోతభావేనసమాశ్రితం - వటకణికాయామివవటవృక్షశక్తిః. తస్మాదవ్యక్తాత్పరః- సూక్ష్మతమఃసర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చమహాంశ్చ. అతఏవపురుషః- సర్వపూరణాత్. తతోఽన్యస్యపరస్యప్రసఙ్గంనివారయన్నాహ (పురుషాన్నపరంకించిదితి) యస్మాన్నాస్తిపురుషాచ్చిన్మాత్రఘనాత్పరంకించిదపివస్త్వన్తరం-తస్మాత్సూక్ష్మత్వమహత్త్వప్రత్యగాత్మత్వానాంసాకాష్ఠా- నిష్ఠా. పర్యవసానం. అత్రహిఇన్ద్రియేభ్యఆరభ్యసూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః. అతఏవచగన్తౄణాం సర్వగతిమతాంసంసారిణాంసాపరా- ప్రకృష్టాగతిః. *యద్గత్వానని వర్తన్తఇతిస్మృతేః. ౧౧

ఆ.— ప్రలయేసర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగన్తవ్యం శబ్దార్థసర్వశక్తిలక్షణస్యనిత్యత్వనిర్వాహాయ. తాసాంశక్తీనాం సమాహారోమాయాతత్త్వంభవతి- బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వాదితిశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః. *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ *ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చ * మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధశ్చావ్యక్తస్య. తస్యసాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ (పరమాత్మనీతి) శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వావిరోధిత్వమాహ (వటకణికాయామివేతి) భావివటవృక్షశక్తిమద్వటబీజం స్వశక్త్యాసద్వితీయంకథ్యతే- తద్వద్బ్రహ్మాపినమాయాశక్త్యాసద్వితీయం. సత్త్వాదిరూపేణనిరూప్యమాణేవ్యక్తిరస్యనాస్తీత్యవ్యక్తం- తతోఽవ్యక్తశబ్దాదప్యద్వైతావిరోధిత్వంద్రష్టవ్యం. సర్వస్యప్రపఞ్చస్యకారణమవ్యక్తం- తస్యపరమాత్మపారతన్త్ర్యాత్పరమాత్మనఉపచారేణకారణత్వముచ్యతే- నత్వవ్యక్తవద్వికారితయా- అనాదిత్వాదవ్యక్తస్య. పారతన్త్ర్యంచపృథక్సత్వేప్రమాణాభావాదాత్మసత్తయైవసత్తావత్త్వాచ్చేత్యర్థః. ౧౧

శం.— ననుగతిశ్చేత్- ఆగత్యాపిచభవితవ్యం- కథంయస్మాద్భూయోనజాయతఇతి. నైషదోషః - సర్వస్యప్రత్యగాత్మత్వాదవగతిరేవగతిరిత్యుపచర్యతే. ప్రత్యగాత్మత్వంచదర్శితమిన్ద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన. యోహిగన్తా- సోయమప్రత్యగ్రూపంగచ్ఛతిఅనాత్మభూతం - నవిపర్యయేణ. తథాచశ్రుతిః *అనధ్వగాఅధ్వసుపారయిష్ణవఇత్యాద్యాః. తథాచదర్శయతిప్రత్యగాత్మత్వంసర్వస్య- ఏషః- పురుషఃసర్వేషు - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుభూతేషుగూఢః- సంవృతః. దర్శనశ్రవణాదికర్మావిద్యామాయాచ్ఛన్నఆత్మానప్రకాశతేఆత్మత్వేనకస్యచిద్రహః. అతిగమ్భీరాదురవగాహ్యావిచిత్రామాయాచేయం- యదయంసర్వోజన్తుఃపరమార్థతఃపరమార్థసత్తత్త్వోప్యేవంబోధ్యమానోఽహంపరమాత్మేతినగృహ్ణాతి. అనాత్మానందేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతమాత్మనోదృశ్యమానమపిఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్యపుత్రఇత్యనూచ్యమానోపిగృహ్ణాతి. నూనంపరస్యైవమాయయామోముహ్యమానస్సర్వోలోకోయంబమ్భ్రమీతి. తథాచస్మరతి *నాహంప్రకాశస్సర్వస్యయోగమాయాసమావృతఇత్యాది. ననువిరుద్ధమిదముచ్యతే *మత్వాధీరోనశోచతి*నప్రకాశతఇతిచ-నైతదేవం-అసంస్కృతబుద్ధేరవిజ్ఞేయత్వాన్నప్రకాశతఇత్యుక్తం. దృశ్యతేతుసంస్కృతయాఅగ్ర్యయా-అగ్రమివాగ్ర్యా-తయా. ఏకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్. సూక్ష్మయా-సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా. కైః. సూక్ష్మదర్శిభిః-*ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఇత్యాదిప్రకారేణసూక్ష్మతాపారమ్పర్యదర్శనేనపరంసూక్ష్మంద్రష్టుంశీలంయేషాంతేసూక్ష్మదర్శినః-తైస్సూక్ష్మదర్శిభిః.పణ్డితైరిత్యేతత్.౧౨

యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని। జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని॥ ౧౩
ఉత్తిష్ఠత జాగ్రత ప్రాప్య వరాన్నిబోధత। క్షురస్య ధారా నిశితా దురత్యయా దుర్గం పథస్తత్కవయో వదన్తి॥ ౧౪

ఆ.— (పారయిష్ణవ ఇతి) సంసారపారంగతా ఇత్యర్థః. న ప్రకాశత ఇత్యేతస్మిన్నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం- లిఙ్గదర్శనాదిత్యాహ (దర్శన శ్రవణాదీతి) దర్శన శ్రవణాదీని కర్మాణ్యస్యేతి తథోక్తః. జీవస్యస్వప్రకాశత్వే బ్రహ్మత్వే సత్యపి యోఽయం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః- స కేనాపి ప్రతిబన్ధేన కృత ఇతి కల్ప్యతే. తచ్చ ప్రతిబన్ధకం న వస్తుజ్ఞానాత్మకం - శ్రుతేర్బాధప్రసఙ్గాత్. తతోఽవిద్యైవ ప్రతిబన్ధికేత్యాహ (అవిద్యామాయాచ్ఛన్న ఇతి) నిదిధ్యాసనప్రచయేనైకాగ్ర్యమాయత్తమన్తఃకరణం యదా సహకారి సమ్పద్యతే- తదా తత్సహకృతాన్మహావాక్యాదహం బ్రహ్మాస్మీతి యా బుద్ధివృత్తిరుత్పద్యతే- తస్యామభివ్యక్తో బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతోఽపరోక్షతయా వ్యవహ్రియత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే. యో హి యత్ప్రియుక్తవ్యవహారః స తద్దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధం. ౧౨-౧౩

రం.— (ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి) సర్వేషు భూతేషు ఆత్మతయా వర్తమానోఽప్యసౌ గుణత్రయమాయాతిరోహితత్వేన అజితబాహ్యాన్తఃకరణానాం సయథావత్ప్రకాశతే. అగ్ర్యయా- ఏకాగ్ర్యయుక్తయా బాహ్యాభ్యన్తరవ్యాపారరహితయా సూక్ష్మార్థవివేచనశక్తయా సూక్ష్మదర్శనశీలైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— ఏతత్ప్రతిపత్త్యుపాయమాహ- యచ్ఛేత్-నియచ్ఛేత్. ఉపసంహరేత్. ప్రాజ్ఞః- వివేకీ. కిం. వాక్-వాచం వాగత్రోపలక్షణార్థా సర్వేషామిన్ద్రియాణాం. క్వ. మనసీ-మనసి. ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. తచ్చ మనో యచ్ఛేజ్జ్ఞానే- ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని. బుద్ధిర్హి మన ఆదికరణాన్యాప్నోతీత్యాత్మా- తేషాం ప్రత్యక్స్థానం. బుద్ధిమాత్మని మహతి- ప్రథమజే నియచ్ఛేత్. ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్వభావమాత్మనో విజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః. తం చ మహాన్తమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాన్తే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితరూపే అవిక్రియే సర్వాన్తరే సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్యే ఆత్మని. ౧౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— బాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరాహిత్యప్రకారం, * అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి నిర్దిష్టజీవస్వరూపజ్ఞానప్రకారం చ దర్శయతి (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీత్యాదినా) ఇమం మన్త్రం ప్రస్తుత్యేత్థం హి భాష్యకృతా *హయాదిరూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణప్రకారోఽయముచ్యతే (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ) వాచం మనసి నియచ్ఛేత్. వాక్పూర్వకాణి కర్మేన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేదిత్యర్థః. వాక్శబ్దాద్ద్వితీయాయాః * సుపాం సులుగిత్యాదినా లుక్. మనసీ ఇతి సప్తమ్యాశ్ఛాన్దసో దీర్ఘః. (తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని) తత్ - మనః బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్. జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే. జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ. ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థః. (జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్) బుద్ధిం కర్తరి మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్. (తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని) తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాన్తర్యామిణి నియచ్ఛేత్. వ్యత్యయేన తదితి నపుంసకలిఙ్గతా. ఏవంభూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గన్తవ్యమిత్యర్థ ఇతి భాషితం. వివృతం చ శ్రుతప్రకాశికాయాం *వాచో మనసి నియమనం మనోఽననుగుణప్రవృత్తినైముఖ్యాపాదనం. మనసో బుద్ధౌ నియమనం వ్యవసాయానుగుణప్రవృత్తితాపాదనం. బుద్ధిశ్చాత్రార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా. తస్యాః బుద్ధేరాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనం. శాన్తే- స్వతఊర్మిషట్కప్రతిభటే. శాన్త ఆత్మని మహత ఆత్మనో జీవస్య నియమనం నామ తచ్ఛేషతాప్రతిపత్తిరితి. ఆత్మశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వాత్- పుల్లిఙ్గతచ్ఛబ్దేన నిర్దేష్టవ్యే ఛాన్దసత్వాల్లిఙ్గవ్యత్యయ ఇతి. నను భాష్యే జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ - ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థ ఇత్యుక్తిరయుక్తా- అవ్యావర్తకత్వాదాత్మని వర్తమాన ఇతి విశేషణస్య. ఆత్మన్యవర్తమానజ్ఞానస్యైవాభావాత్. న చ తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఇత్యేతావత్యుక్తే ఆత్మస్వరూపజ్ఞానభ్రాన్తిః స్యాత్- అతో జ్ఞాన ఆత్మనీత్యుక్తమితి వక్తుం శక్యం- తథా సతి తస్యా ఏవ భ్రాన్తేః సామానాధికరణ్యయోజనయా దృఢీకరణప్రసఙ్గాత్. న హ్యత్ర నీత్యా సేన ఆత్మభ్రాన్తిర్వ్యుదస్యతే. న చ ఆత్మని వర్తమాన ఇతి భాష్యస్య ఆత్మని విషయవిషయిభావలక్షణసమ్బన్ధేన వర్తమాన ఇత్యర్థః. ఆత్మవిషయజ్ఞాన ఇతి యావత్. అతో వ్యావర్తకతయా న వైయర్థ్యదోష ఇతి వాచ్యం - తథా సతి జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేదిత్యస్య వైయర్థ్యాపాతాత్. తదర్థస్యానేనైవ సిద్ధేరితి చేత్. ఉచ్యతే- అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య- తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మనీత్యత్ర ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ. తచ్చాత్మవిషయకజ్ఞానం ఆత్మా ఉపాదేయః- తదతిరిక్తా అర్థా హేయా ఇత్యేవంరూపం. తచ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరితి శ్రుతప్రకాశికాయాం వ్యక్తం. అస్య చాత్మానాత్మవిషయకాహేయహేయతాధ్యవసాయరూపస్య జ్ఞానస్య మహత్యాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనమితి తత్రైవ శ్రుతప్రకాశికాయాముక్తత్వాత్ వాక్యద్వయస్యాపి సప్రయోజనతయా త్వదుక్తవైయర్థ్యశఙ్కానవకాశ ఇతి. ౧౩

శం.— ఏవం పురుషే ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్మత్రయం యన్మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్వాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన- మరీచ్యుదకరజ్జుసర్పగగనమలానీవ మరీచిరజ్జుగగనస్వరూపదర్శనేనైవ- స్వస్థః ప్రశాన్తః కృతకృత్యో భవతి యతః- అతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే జన్తవః- ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత. జాగ్రత- అజ్ఞాననిద్రాయాః ఘోరరూపాయాః సర్వానర్థబీజభూతా

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథారసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్ ।
అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే ॥ ౧౫

నాచికేతముపాఖ్యానం మృత్యుప్రోక్తగ్ం సనాతనం ।
ఉక్త్వా శ్రుత్వా చ మేధావీ బ్రహ్మలోకే మహీయతే ॥ ౧౬

యాః క్షయం కురుత. కథం. ప్రాప్య- ఉపగమ్య వరాన్- ప్రకృష్టానాచార్యాం స్తద్విద స్తదుపదిష్టం సర్వాన్తరమాత్మానమహమస్మీతి నిబోధత - అవగచ్ఛత. న హ్యుపేక్షితవ్యమితి శ్రుతిరనుకమ్పయాహ మాతృవదతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయత్వాద్విజ్ఞేయస్య. కిమివ సూక్ష్మబుద్ధిరితి. ఉచ్యతే- క్షురస్య ధారా- అగ్రం నిశితా- తీక్ష్ణీకృతా దురత్యయా- దుఃఖేనాత్యయో యస్యాస్సా దురత్యయా. యథా సా పద్భ్యాం దుర్గమనీయా- తథా దుర్గం- దుస్సంపాద్యమిత్యేతత్. పథః- పన్థానం. తత్త్వజ్ఞానలక్షణం మార్గం కవయః- మేధావినో వదన్తి. జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్తద్విషయస్య జ్ఞానమార్గస్య దుస్సంపాద్యత్వం వదన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౪

ఆ.— క్రమేణైవం విషయదోషదర్శనేనాభ్యాసేన చ బాహ్యకరణానాం స్వకరణవ్యాపారప్రవిలాపనేన ప్రవిలాపనకర్తుః పురుషార్థస్సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం పురుష ఇత్యాదినా) ౧౪

రం.— ఏవం వశీకరణప్రకారముపదిశ్య అధికారిణ ఉపాసనాభిముఖీకరోతి (ఉత్తిష్ఠత జాగ్రతేతి) ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత. అజ్ఞాననిద్రాయాః క్షయం కురుత. వరాన్ - శ్రేష్ఠాన్ ఆచార్యాన్ ఉపసద్య ఆత్మతత్త్వం నిబోధత. యద్వా - ఉపాసితాత్ భగవతో వా బ్రహ్మవిదో వా ... దేవతాపారమార్థ్యం చ యథావత్ వేత్స్యతేతి భగవానిత్యేవంరూపాన్ వరాన్ ప్రాప్య జ్ఞేయమాత్మతత్త్వం నిబోధత. నోపేక్షితవ్యమితి భావః. (క్షురస్యేతి) జ్ఞానినః తత్- ఆత్మతత్త్వం దుర్గమపన్థానం వదన్తి. తత్ర హేతుః. యత ఆత్మతత్త్వం క్షురస్య- ఆయుధవిశేషస్య ధారా- అగ్రం నిశితా - తీక్ష్ణా. దురత్యయా - అనతిక్రమణీయా. తీక్ష్ణక్షురాగ్రే సంచరతః పుంసో యథా కించిత్ప్రమాదే నాశో భవతి - ఏవమాత్మస్వరూపావగతిదశాయాం స్వల్పేప్యనవధానాపరాధే ఆత్మనాశో భవతీతి భావః. ౧౪

శం.— తత్కథమతిసూక్ష్మత్వం జ్ఞేయస్యేతి. ఉచ్యతే- స్థూలా తావదియం మేదినీ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోపచితా సర్వేన్ద్రియవిషయభూతా- తథా శరీరం. తత్రైకైకగుణాపకర్షేణ గన్ధాదీనాం సూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యం దృష్టమబాదిషు యావదాకాశమితి- తే గన్ధాదయః సర్వ ఏవ స్థూలత్వాద్వికారాః శబ్దాన్తా యత్ర న సన్తి-కిముత తస్య సూక్ష్మత్వాదినిరతిశయత్వం వక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతి శ్రుతిః (అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథారసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్) ఏతద్వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మాఽవ్యయం- యద్ధి శబ్దాదిమత్ -తద్వ్యేతి-ఇదం త్వశబ్దాదిమత్త్వాదవ్యయం. న వ్యేతి- న క్షీయతే. అత ఏవ చ నిత్యం-యద్ధి వ్యేతి- తదనిత్యం-ఇదం తు న. ఇతశ్చ నిత్యం- అనాది- అవిద్యమాన ఆదిః కారణమస్య- తదిదమనాది. యచ్చాదిమత్- తత్కార్యత్వాదనిత్యం కారణే ప్రలీయతే- యథా పృథివ్యాది ఇదం తు సర్వకారణత్వాదకార్యం అకార్యత్వాన్నిత్యం. న తస్య కారణమస్తి యస్మిన్ లీయేత. తథా అనన్తం- అవిద్యమానోఽన్తో యస్య తదనన్తం. యథా కదల్యాదేః ఫలాదికార్యోత్పాదనేనాప్యనిత్యత్వం దృష్టం-న చ తథాప్యన్తవత్త్వం బ్రహ్మణః. అతోఽపి నిత్యం. మహతః- మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాత్పరం- విలక్షణం. నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్. సర్వసాక్షి హి సర్వభూతాత్మత్వాద్బ్రహ్మ. ఉక్తం హి 'ఏష సర్వేషు భూతేషు' ఇత్యాది. ధ్రువం చ - కూటస్థం నిత్యం. న పృథివ్యాదివదాపేక్షికం నిత్యత్వం. తదేవంభూతం బ్రహ్మాత్మానం నిచాయ్య- అవగమ్య తం- ఆత్మానం మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే - వియుజ్యతే...................... ౧౫

ఆ.— యావద్యావద్గుణాపచయః- తావత్తావత్తారతమ్యేన సౌక్ష్మ్యాది దృష్టం పృథివ్యాదిషు. పరమాత్మని తు గుణానామత్యన్తాభావాన్నిరతిశయసౌక్ష్మ్యం సిద్ధ్యతీత్యాహ (స్థూలా తావదిత్యాదినా) ఇతి తృతీయవల్లీభాష్యటీకా. ౧౫-౧౬-౧౭

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా కాఠకవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— ఉపసంహరతి (అశబ్దమస్పర్శమితి) అత్ర నిత్యమిత్యేతత్ అశబ్దమిత్యాదౌ ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే. అశబ్దత్వాదివశాదేవ ... యం- అవయవాపచయశూన్యమిత్యర్థః. మహత ఇత్యనేన *ఆత్మని మహతి నియచ్ఛేదితి పూర్వమనునిర్దిష్టో జీవో గృహ్యతే. ధ్రువం- స్థిరం. నిచాయ్య- దృష్ట్వా. దర్శనసమానాకారోపాసనేన విషయీకృత్యేత్యర్థః. మృత్యుముఖాదితి- భీషణాత్సంసారాదిత్యర్థః. ౧౫

శం.— ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః- నాచికేతం- నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం. మృత్యునా ప్రోక్తం మృత్యుప్రోక్తమిదమాఖ్యానం వల్లీత్రయలక్షణం సనాతనం- చిరన్తనం. వైదికత్వాత్. ఉక్త్వా బ్రాహ్మణేభ్యః - శ్రుత్వా ఆచార్యేభ్యః మేధావీ- బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- తస్మిన్ బ్రహ్మలోకే మహీయతే- ఆత్మభూత ఉపాస్యో భవతీత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౬

యఇమంపరమంగుహ్యంశ్రావయేద్బ్రహ్మసంసది।
ప్రయతశ్శ్రాద్ధకాలేవాతదానన్త్యాయకల్పతేతదానన్త్యాయకల్పతఇతి॥ ఇతితృతీయావల్లీ. ౧౭

ఇతిప్రథమోఽధ్యాయస్సమాప్తః

రం.— ఉపసంహరతి (నాచికేతమితి) నచికేతసాప్రాప్తంనాచికేతం. మృత్యుప్రోక్తం- మృత్యోఃప్రవక్తృత్వమేవనస్వతన్త్రవక్తృత్వం. అతస్సనాతనం- అపౌరుషేయత్వాత్ ప్రవాహరూపేణనిత్యమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— యఃకశ్చిదిమంగ్రన్థంపరమం- ప్రకృష్టంగుహ్యం- గోప్యంశ్రావయేద్గ్రన్థతోఽర్థతశ్చ. బ్రాహ్మణానాంసంసదిబ్రహ్మసంసది. ప్రయతః- శుచిర్భూత్వాశ్రాద్ధకాలేవాశ్రావయేద్భుఞ్జానం- తచ్ఛ్రాద్ధమస్యానన్త్యాయ- అనన్తఫలాయకల్పతే-సమర్థతే. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ఇతితృతీయవల్లీభాష్యమ్. ౧౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

రం.— (యఇదమితి) బ్రహ్మసంసది- బ్రాహ్మణసమాజే. తృతీయవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్. ౧౭

ఇతికఠోపనిషది ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయాధ్యాయే— చతుర్థవల్లీ.

---*---

హరిః ఓమ్॥ పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్।
కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్॥ ౧

పరాచఃకామాననుయన్తిబాలాస్తేమృత్యోర్యన్తివితతస్యపాశం।
అథధీరాఅమృతత్వంవిదిత్వాధ్రువమధ్రువేష్విహనప్రార్థయన్తే॥ ౨

శం.— * ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢోత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాఇత్యుక్తం. కఃపునఃప్రతిబన్ధోఽగ్ర్యాయాః బుద్ధేః - యేనతదభావాదాత్మానదృశ్యతఇతి తదదర్శనకారణప్రదర్శనార్థావల్లీఆరభ్యతే - విజ్ఞాతేహిశ్రేయఃప్రతిబన్ధకారణేతదపనయనాయయత్నఆరబ్ధుంశక్యతే- నాన్యథేతి. పరాఞ్చి- పరాగఞ్చన్తి- గచ్ఛన్తీతి. ఖోపలక్షితానిశ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణిఖానీత్యుచ్యన్తే. తానిపరాఞ్చ్యేవ- శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయప్రవర్తన్తే. యస్మాదేవంస్వాభావికానితానివ్యతృణత్- హింసితవాన్. హననంకృతవానిత్యర్థః. కోఽసౌ. స్వయంభూః- యః పరమేశ్వరఃస్వయమేవస్వతన్త్రోభవతిసర్వదా- నపరతన్త్రఇతి. తస్మాత్పరాఙ్- ప్రత్యగ్రూపానాత్మభూతాన్శబ్దాదీన్పశ్యతి - ఉపలభతేఉపలబ్ధా నాన్తరాత్మన్-నాన్తరాత్మానమిత్యర్థః. ఏవంస్వభావేపిసతిలోకస్యకశ్చిత్- నద్యాఃప్రతిస్రోతఃప్రవర్తనమివ- ధీరః- ధీమాన్. వివేకీప్రత్యగాత్మానం-ప్రత్యక్చాసావాత్మాచేతిప్రత్యగాత్మా. ప్రతీచ్యేవాత్మశబ్దోరూఢోలోకే-నాన్యస్మిన్. వ్యుత్పత్తిపక్షేపితత్రైవాత్మశబ్దోవర్తతే- *యచ్చాప్నోతియదాదత్తేయచ్చాత్తివిషయానిహ। యచ్చాస్యసన్తతోభావస్తస్మాదాత్మేతికీర్త్యతఇత్యాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిస్మరణాత్. తంప్రత్యగాత్మానంస్వస్వభావమైక్షత్-అపశ్యత్.పశ్యతీత్యర్థః. ఛన్దసికాలానియమాత్. కథంపశ్యతీతి. ఉచ్యతే-ఆవృత్తచక్షుః-ఆవృత్తం-వ్యావృత్తంచక్షుశ్శ్రోత్రాదికమిన్ద్రియజాతమశేషవిషయాద్యస్యసఆవృత్తచక్షుః. సఏవంసంస్కృతఃప్రత్యగాత్మానంపశ్యతి. నహిబాహ్యవిషయాలోచనపరత్వంప్రత్యగాత్మేక్షణంచైకస్యసంభవతి. కిమిచ్ఛన్పునరిత్థంమహతాప్రయాసేనస్వభావప్రవృత్తినిరోధంకృత్వాధీరఃప్రత్యగాత్మానంపశ్యతీతి. ఉచ్యతే-అమృతత్వం- అమరణధర్మత్వం. నిత్యస్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మనఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— అనాదిరవిద్యాప్రతిబన్ధః ప్రాగుక్తః- అధునాఆగన్తుకప్రతిబన్ధప్రదర్శనాయోత్తరవల్ల్యారమ్భ ఇతిసఙ్గతిమాహ (ఏషసర్వే ష్విత్యాదినా) (హననంకృతవానితి) యదాఇన్ద్రియాణ్యన్తర్ముఖానిస్యుః- తదాతాన్యాత్మనిష్ఠతయాఽమృతత్వహేతవః. అతఇన్ద్రియాణిబహి ర్ముఖానిసృష్టానీతియత్- తత్తేషాంహననమేవకృతమిత్యర్థః. ఆప్లవ్యాప్తావితిధాత్వర్థానుసారేణవ్యాపకఆత్మశబ్దార్థః. యత్- యస్మాదాదత్తే - సం హరతిస్వాత్మన్యేవసర్వమితిజగదుపాదానత్వంలభ్యతే. విషయానత్తీత్యాత్మేతివ్యుత్పత్త్యాస్వచైతన్యభానేనోపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః. యేనకారణేనా స్య ఆత్మనఃసన్తతః- నిరన్తరోభావః. కల్పితస్యాధిష్ఠానసత్తావ్యతిరేకేణ సత్తాఽభావాద్యథారజ్జ్వామధ్యస్తస్యసర్పస్యరజ్జ్వాసాతత్యం - తథాకల్పితస్యసర్వం యేనస్వరూపవత్-సఆత్మేత్యర్థః. ౧-౨

రం.— *ఉత్తిష్ఠతజాగ్రతేతిప్రోత్సాహనేపిఆత్మస్వరూపవిముఖాన్పశ్యన్శోచతి (పరాఞ్చీతి) ఖాని- ఇన్ద్రియాణి. పరాఞ్చి- పరానఞ్చన్తీతిపరాఞ్చి. పరప్రకాశకాని- నత్వాత్మప్రకాశకాని. తత్రహేతుంవదన్శోచతి (వ్యతృణత్స్వయంభూః) స్వతన్త్రఈశ్వరోఽఇ మానిఖానిహింసితవాన్. *తృహహింసాయామితిధాతుః. యద్వా - భావానామనేకార్థత్వాత్పరాక్ప్రకాశకానిఇన్ద్రియాణిసృష్టవానిత్యర్థః. (తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్) పరాఙ్- పరాచఇతియావత్. పరాగ్రూపానాత్మభూతాన్పశ్యన్తి - ఉపలభన్తే. అన్తరాత్మానంనే త్యర్థః. యద్వా- పరాఙ్ముఖానిభూత్వావిషయానేవపశ్యన్తీత్యర్థః. పరాఙ్పశ్యతీతిపాఠేలోకాభిప్రాయమేకవచనం. ఈదృశేపిలోకస్వభావేన ద్యాఃప్రతిస్రోతఃప్రవృత్తఇవకశ్చిత్పురుషధౌరేయఃప్రత్యగాత్మప్రవణోప్యస్తీత్యాహ (కశ్చిద్ధీరఇతి) ప్రత్యఞ్చమాత్మానంపశ్యతీత్యన్వయః. ఛా న్దసంపరస్మైపదం. అతఏవవర్తమానార్థలఙుపపత్తిశ్చ. చక్షుశ్శబ్దఇన్ద్రియమాత్రపరః. స్వస్వవిషయవ్యావృత్తేన్ద్రియోముముక్షురిత్యర్థః. ౧

శం.— యత్తావత్స్వాభావికంపరాగేవానాత్మదర్శనం- తదాత్మదర్శనస్యప్రతిబన్ధకారణమవిద్యా - తత్ప్రతికూలత్వాత్, యాచప రాగేవాఽవిద్యోపప్రదర్శితేషుదృష్టాదృష్టేషుభోగేషుతృష్ణా,- తాభ్యామవిద్యాతృష్ణాభ్యాంప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాఃపరాచః- బహిర్గతానేవకామాన్- కామ్యాన్విషయాననుయన్తి- అనుగచ్ఛన్తిబాలాః- అల్పప్రజ్ఞాః. తేతేనకారణేనమృత్యోః- అవిద్యాకామకర్మసముదాయస్య. యన్తి- గచ్ఛ

యేన రూపం రసం గన్ధం శబ్దాన్ స్పర్శాంశ్చ మైథునాన్ ।
ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశిష్యతే ॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౩
స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతి । మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి ॥ ౪
య ఇమం మధ్వదం వేద ఆత్మానం జీవమన్తికాత్ । ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే ॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౫

న్తి. వితతస్య- విస్తీర్ణస్య. సర్వతో వ్యాప్తస్య. పాశం- పాశ్యతే బధ్యతే యేన తం పాశం- దేహేన్ద్రియాదిసంయోగవియోగలక్షణం. అనవరతం జన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. యత ఏవం- అథ- తస్మాద్ధీరాః- వివేకినః ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం. దేవాద్యమృతత్వం హ్యధ్రువం- ఇదం తు ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం ధ్రువం- "న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్" ఇతి శ్రుతేః. తదేవంభూతం కూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వం విదిత్వా అధ్రువేషు- సర్వపదార్థేష్వనిత్యేషు బ్రాహ్మణా ఇహ - సంసారేఽనర్థప్రాయే న ప్రార్థయన్తే కించిదపి. ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్ పుత్రవిత్తలోకైషణాభ్యో వ్యుత్తిష్ఠన్త్యేవేత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (పరాచ ఇతి) బాలాః - అల్పప్రజ్ఞాః బాహ్యానాం కామ్యమానాన్విషయానేవానుగచ్ఛన్తి. తేవిస్తీర్ణస్య సంసారస్య బన్ధనం యన్తీత్యర్థః. యద్వా- వితతస్య- సర్వత్ర అప్రతిహతాజ్ఞస్య మృత్యోర్యమపాశం యన్తీత్యర్థః. (అథ ధీరా ఇతి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయార్థాన్తరపరిగ్రహే. ధీమన్తః ప్రత్యగాత్మన్యేవ ధ్రువమమృతత్వం విదిత్వా ఇహ-సంసారమణ్డలే అధ్రువేషు పదార్థేషు కమపి న ప్రార్థయన్తే. ప్రత్యక్త్వం సర్వజీవగతాహన్త్వాస్పదత్వేన ముఖ్యాహమర్థత్వాత్ ప్రత్యక్త్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— యద్విజ్ఞానాన్న కించిదన్యత్ప్రార్థయన్తే బ్రాహ్మణాః- కథం తదధిగమ ఇతి. ఉచ్యతే- విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా యేన రూపం రసం గన్ధం స్పర్శాన్ శబ్దాంశ్చ మైథునాన్- మైథుననిమిత్తాన్ సుఖప్రత్యయాన్ విజానాతి- విస్పష్టం జానాతి సర్వో లోకః. నను నైవం ప్రసిద్ధిర్లోకస్య-ఆత్మనా దేహాదివిలక్షణేనాహం విజానామీతి. దేహాదిసఙ్ఘాతోఽహం విజానామీతి తు సర్వో లోకోఽవగచ్ఛతి. నన్వేవం దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వావిశేషాద్విజ్ఞేయత్వావిశేషాచ్చ న యుక్తం విజ్ఞాతృత్వం. యది దేహాదిసఙ్ఘాతో రూపాద్యాత్మకస్సన్ రూపాదీన్విజానీయాత్ - తదా బాహ్యా అపి రూపాదయోఽన్యోన్యం స్వం స్వం రూపం చ విజానీయుః. న చైతదస్తి. తస్మాద్దేహాదిలక్షణాంశ్చ రూపాదీనేతేనైవ - దేహాదివ్యతిరిక్తేనైవ విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా విజానాతి లోకః. యథా యేన లోహో దహతి- దహతి సోఽగ్నిరితి- తద్వత్. ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయం కిమత్ర- అస్మిన్ లోకే పరిశిష్యతే - న కించిత్పరిశిష్యతే- సర్వమేవ త్వాత్మనా విజ్ఞేయం. యస్యాత్మనోఽవిజ్ఞేయం న కించిత్పరిశిష్యతే - స ఆత్మా సర్వజ్ఞః. (ఏతద్వై తత్) కిం తత్. యన్నచికేతసా పృష్టం దేవాదిభిరపి విచికిత్సితం ధర్మాదిభ్యోఽన్యద్విష్ణోః పరమం పదం- యస్మాత్పరం నాస్తి- తదేతదధిగతమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (కథం తదధిగమ ఇతి) కిం వైదికత్వాద్ధర్మవత్పరోక్షత్వేన - కిం వా ఘటాదివత్ప్రసిద్ధత్వాదపరోక్షత్వేనాపీత్యాకాఙ్క్షాయామాత్మత్వాద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వేనైవావగమస్సమ్యగవగమ ఇత్యుచ్యతే (యేనేత్యాదినా) మూఢానాం వ్యతిరిక్తేనాత్మనా దేహాదేర్వేద్యత్వం యద్యప్యప్రసిద్ధం- తథాపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తేనైవ వేద్యత్వం ప్రసిద్ధం. తతో యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధవత్పరామర్శో న విరుధ్యత ఇతి పరిహరతి (నన్వేవం దేహాదీత్యాదినా) దేహేన్ద్రియాకాశ్శబ్దాదయో న స్వాత్మానమన్యం చ విజానీయుః-శబ్దాదిత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ-బాహ్యవత్. విపక్షే బాధకమాహ (యదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యేనేతి) మైథునాన్- మిథుననిమిత్తకసుఖవిశేషానిత్యర్థః. నిశ్శేషం యేన ఏతేనైవ సాధనేన జానాతీత్యర్థః. అతం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి రూపాది ప్రకాశకానామిన్ద్రియాణాం తదనుగృహీతానామేవ కార్యారమ్భకత్వాదితి భావః. (కిమత్ర పరిశిష్యతే) కిం తదప్రకాశ్యమితి భావః. (ఏతద్వై తత్) పూర్వం ప్రాకృతయా నిర్దిష్టం తత్పరమం పదం ఏతద్వై- ఏతదేవ. ఏతన్మన్త్రప్రతిపాద్యాత్మస్వరూపమేవేత్యర్థః. ౩

శం.— అతస్సూక్ష్మత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమిత్యేతద్ద్వైతమేవార్థం పునః పునరాహ- స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం. స్వప్నవిజ్ఞేయ, మిత్యర్థః. తథా జాగరితాన్తం- జాగరితమధ్యం. జాగరితవిజ్ఞేయం, చ. ఉభౌ- స్వప్నజాగరితాన్తౌ యేన ఆత్మనానుపశ్యతి లోక ఇతి సర్వం పూర్వవత్. తం మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా- అవగమ్యాత్మభావేన సాక్షాదహమస్మి పరమాత్మేతి. ధీరో న శోచతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం.— (స్వప్నాన్తమితి) సకలం స్వాప్నప్రపఞ్చం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం చ మనఆదీన్ద్రియభావమాపన్నేన యేన - పరమాత్మనా లోకః పశ్యతీత్యర్థః. మహాన్తమిత్యత్రాతమితి శేషః. ఉక్తోఽర్థః. ౪

శం.— కించ- యః కశ్చిదిమం మధ్వదం- కర్మఫలభుజం జీవం ప్రాణాదికలాపస్య ధారయితారమాత్మానం అన్తికాత్- అన్తికే. సమీపే. ఈశానం- ఈశితారం వేద- విజానాతి భూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్య. తతః- తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానం న విజుగుప్సతే-న గోపాయితుమిచ్ఛతి. అభయప్రాప్తత్వాత్. యావద్ధి భయమధ్యస్థోఽనిత్యమాత్మానం మన్యతే - తావద్గోపాయితుమిచ్ఛత్యాత్మానం. యదా తు నిత్యమద్వైతమాత్మానం విజానాతి- తదా కిం కః కుతో వా గోపాయితుమిచ్ఛేత్. (ఏతద్వై తదితి) పూర్వవత్. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

యః పూర్వం తపసో జాతమద్భ్యః పూర్వమజాయత।
గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం యో భూతేభిర్వ్యపశ్యత॥ ఏతద్వై తత్॥ ౬

యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ।
గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీం యా భూతేభిర్వ్యజాయత॥ ఏతద్వై తత్॥ ౭

అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా గర్భ ఇవ సుభృతో గర్భిణీభిః।
దివే దివ ఈడ్యో జాగృవద్భిర్హవిష్మద్భిర్మనుష్యేభిరగ్నిః॥ ఏతద్వై తత్॥ ౮

రం.— (య ఇదం మధ్వదమితి) ఇదమితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమం మధ్వదం- *ఋతం పిబన్తావితి నిర్దిష్టం కర్మఫలభోక్తారం జీవాత్మానం, *గుహాం ప్రవిష్టావిత్యుక్తరీత్యా తస్యాన్తికే కాలత్రయవర్తిచిదచిదీశ్వరం, చ యో వేద- తం దుష్కృతకారిణమపి న నిన్దేదిత్యర్థః. *జుగుప్సిత్యేవ ష్యవన్న్నిత్యత్ర జుగుప్సాశబ్దో నిన్దార్థక ఉక్తః. *జుగుప్సా విరామప్రమాదార్థానామితి పఞ్చమీ (ఏతద్వై తదితి) పూర్వవత్. ౫

శం.— యః ప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేన నిర్దిష్టః - స సర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి- యః- కశ్చిన్ముముక్షుః. పూర్వం- ప్రథమం తపసః- జ్ఞానాదిలక్షణాద్బ్రహ్మణ ఇత్యేతత్. జాతం- ఉత్పన్నం హిరణ్యగర్భం. కిమపేక్ష్య పూర్వమిత్యాహ- అద్భ్యః పూర్వం-అప్సహితేభ్యః పఞ్చభూతేభ్యః. న కేవలాభ్యోఽద్భ్య ఇత్యభిప్రాయః. అజాయత- ఉత్పన్నో యః - తం ప్రథమజం దేవాదిశరీరాణ్యుత్పాద్య సర్వప్రాణిగుహాం- హృదయాకాశం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం శబ్దాదీనుపలభమానం భూతేభిః- భూతైః కార్యకారణలక్షణైస్సహ తిష్ఠన్తం యో వ్యపశ్యత- యః పశ్యతీత్యర్థః. య ఏవం పశ్యతి- స ఏతదేవ పశ్యతి- యత్తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ. ౬

ఆ.— యః కశ్చిత్పూర్వం తపసో జాతం పశ్యతి - స ప్రకృతం బ్రహ్మైవ పశ్యతీతి సంబన్ధః. అద్భ్యః పూర్వమిత్యాదినా హిరణ్యగర్భస్య విశేషణం. అన్తఃకరణాంశేన జీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయా విశేషణం (శబ్దాదీనుపలభమానమితి) (యదితి) యస్మాల్లోకే సువర్ణాజ్జాతం కుణ్డలం సువర్ణమేవ భవతి- తద్బ్రహ్మణో జాతో హిరణ్యగర్భోఽపి బ్రహ్మాత్మక ఏవేత్యర్థః. ౬

రం.— (యః పూర్వం తపసో జాతమితి) *అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభం। తస్మిఞ్జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా సర్వలోకపితామహ ఇతి స్మృత్యుక్తరీత్యా అద్భ్యః- అపాదానేభ్యః వ్యష్టిసృష్టేః పూర్వం యః అజాయత- తం తపసః-సంకల్పమాత్రాదేవ పూర్వం జాతం- * యో దేవానాం ప్రథమం పురస్తాద్విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః। హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ప్రథమం జాతం- గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం- హృదయగుహాం ప్రవిశ్య వర్తమానం భూతేభిః- భూతైః- దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణాదిభిరుపేతం చతుర్ముఖం- అయం సకలజగత్స్రష్టా స్యాదితి కటాక్షైరీక్షతేత్యర్థః (ఏతద్వై తత్) ఉక్తోఽర్థః. ౬

శం.— కించ- యా సర్వదేవతామయీ- సర్వదేవాత్మికా ప్రాణేన- హిరణ్యగర్భరూపేణ పరస్మాద్బ్రహ్మణః సంభవతి. శబ్దాదీనామదనాదదితిః. తాం పూర్వవద్గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీమదితిం. తామేవ విశినష్టి- యా భూతేభిః- భూతైస్సమన్వితా వ్యజాయత- ఉత్పన్నేత్యేతత్. ౭

ఆ.— హిరణ్యగర్భస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) ౭-౮-౯

రం.— (యా ప్రాణేనేతి) అయం చ మన్త్రః *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. ఇత్థం హి భాష్యకృతా *కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిః- జీవ ఉచ్యతే. ప్రాణేన సంభవతి- ప్రాణేన సహ వర్తతే. దేవతామయీ - ఇన్ద్రియాధీనభోగా. గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ- హృదయపుణ్డరీకకుహరవర్తినీ. భూతేభిర్వ్యజాయత- పృథివ్యాదిభిర్భూతైః సహితా దేవాదిరూపేణ వివిధా జాయత ఇతి భాషితం. (ఏతద్వై తత్) తత్- తదాత్మకమిత్యర్థః. అత్రైవ ప్రకరణే * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేత్యత్ర దేవమిత్యస్య పరమాత్మాత్మకమితి వ్యాఖ్యాతత్వాత్, *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీతి ఏతదుపబృంహణగీతావచనే పి మాం- మదాత్మకమితి భాష్యకృతైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్, అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిశబ్దస్య విశేష్య ఇవాపృథక్సిద్ధవిశేష్యవాచిశబ్దస్యాపి విశేషణే నిరూఢత్వాత్, తత్- తదాత్మకమిత్యర్థో యుక్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— కించ- యోఽధియజ్ఞముత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః- స్థితో జాతవేదాః- అగ్నిః పునః సర్వహవిషాం భోక్తా, ఽధ్యాత్మం చ యోగిభిర్గర్భ ఇవ గర్భిణీభిః- అన్తర్వత్నీభిరగర్హితాన్నభోజనాదినాఽయం,. యథా గర్భస్సుభృతః- సుష్ఠు - సమ్యగ్భృతో లోకే-ఇత్థమేవ ఋత్విగ్భిర్యోగిభిశ్చ సుభృత ఇత్యేతత్. కించ-దివే దివే-అహన్యహని-ఈడ్యః-స్తుత్యో వన్ద్యశ్చ కర్మిభిర్యోగిభిశ్చాధ్వరే హృదయే చ. జాగృవద్భిః-జాగరణశీలైః. అప్రమత్తైరిత్యేతత్. హవిష్మద్భిః-ఆజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనావద్భిశ్చ మనుష్యేభిః-మనుష్యైరగ్నిః. ఏతద్వై తత్-తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మ. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— (అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా ఇతి) అరణ్యోః- అధరోత్తరారణ్యోః స్థితోఽగ్నిః గర్భిణీభిః పానభోజనాదినా సుభృతో గర్భ ఇవ నిహిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఉదిత్యవధారణే. దివే దివే - అహన్యహని జాగృవద్భిః- జాగరణశీలైః- అప్రమత్తైః హవిష్మద్భిః - ఆజ్యాదిహవిః ప్రదా

యతశ్చోదేతిసూర్యోఽస్తంయత్రచగచ్ఛతి।
తం దేవాస్సర్వేర్పితాస్తదునాత్యేతికశ్చన॥ ఏతద్వైతత్॥ ౯
యదేవేహతదముత్రయదముత్రతదన్విహ।మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి॥ ౧౦
మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహనానాస్తికించన।మృత్యోస్సమృత్యుంగచ్ఛతియఇహనానేవపశ్యతి॥ ౧౧

స ప్రవృత్తైఃఋత్విగ్భిస్స్తుత్యఃఅగ్నిః - అగ్రనేతాఽరణ్యోర్నిహితఇతిరామానుజనా. (ఏతద్వైతత్) ఏతత్ - అగ్నిస్వరూపంతత్ - పూర్వోక్తబ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౮

శం — కించ- యతశ్చ- యస్మాత్ప్రాణాదుదేతి- ఉత్తిష్ఠతిసూర్యః. అస్తం- నిమ్లోచనంచయత్ర- యస్మిన్నేవచప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి. తంప్రాణమాత్మానందేవాస్సర్వే- అగ్న్యాదయోఽధిదైవతంవాగాదయశ్చాధ్యాత్మంసర్వే- విశ్వేఅర్పితాః- సంప్రవేశితాః స్థితికాలే సోఽపిబ్రహ్మైవ. తత్సర్వాత్మకంబ్రహ్మ-ఉ-నాత్యేతి- నాతీత్యతదాత్మకతాంతదన్యత్వంగచ్ఛతికశ్చన-కశ్చిదపి. ఏతద్వైతత్. అత్రాసన్నోఽదీయంనాస్తి. ౯

రం.— (యతశ్చోదేతి) యస్మాద్బ్రహ్మణస్సకాశాత్సూర్యఉదేతి. యత్రచలయమేతి. (తందేవాస్సర్వేఅర్పితాః) దేవాస్సర్వేతస్మిన్నాత్మని ప్రతిష్ఠితాఇత్యర్థః. (తదునాత్యేతికశ్చన) తత్- సర్వాత్మకంబ్రహ్మకోపినాతిక్రమతే. ఛాందసావనర్థకోదుగ్నఙ్ఘాత్వాదిరిభావః. (ఏతద్వైతత్) ఉక్తోర్థః. ౯

శం.— యద్బ్రహ్మాదిస్థావరాంతేషువర్తమానంతత్తదుపాధిత్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానంసంసారి- అన్యఃపరస్మాద్బ్రహ్మణఇతిమాభూత్కస్యచిదాశంకేతీదమాహ-యదేవేహకార్యకారణోపాధిసమన్వితంసంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకినాం- తదేవస్వాత్మస్థమముత్రనిత్యవిజ్ఞానఘనస్వభావంసర్వసంసారధర్మవర్జితంబ్రహ్మ. యచ్చాముత్ర-అస్మిన్నాత్మనిస్థితం- తదన్విహ - తదేవేహనామరూపకార్యకారణోపాధిమనువిభావ్యమానం. నాన్యత్. తత్రైవంసత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయామోహితోయస్సన్నిహ- బ్రహ్మణ్యనానాభూతే- పరస్మాదన్యోహం- మత్తోఽన్యత్పరంబ్రహ్మేతినానేవ- భిన్నమివపశ్యతి- ఉపలభతే సమృత్యోః- మరణాన్మృత్యుం- మరణం. పునఃపునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి- ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్తథానపశ్యేత్- విజ్ఞానైకరసంనైరన్తర్యేణాకాశవత్పరిపూర్ణంబ్రహ్మైవాహమస్మీతిపశ్యేదితివాక్యార్థః. ౧౦

ఆ.— సర్వాత్మకంబ్రహ్మేత్యుక్తం- తదసత్- ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్యజీవస్యసంసారిత్వాత్, బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాత్, విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్యవిరుద్ధధర్మత్వస్యోపాధినిబన్ధనత్వాత్స్వభావైక్యేనకించిదనుపపన్నమిత్యాహ (యద్బ్రహ్మాదీత్యాదినా) అముత్ర- జగత్కారణత్వోపాధౌ. ఉపాధిస్వభావశ్చభేదదృష్టిశ్చతాభ్యాంకారణతయాలక్ష్యతఇత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా. సహ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యానిర్వాచ్యాన్తరేణసమ్బన్ధః - కార్యకారణభావస్యసంవిత్సంబన్ధస్యచదుర్నిరూపత్వాత్. (నానేవేతి) ఉపమార్థఇవశబ్దః. యథాస్వప్నేనానాత్వాభావేపినానాత్వమధ్యారోప్యసత్యత్వాభినివేశేనవ్యవహరతి- తథాజాగరితేపినానాత్వమధ్యారోప్యసత్యత్వాభినివేశేనయోవ్యవహరతి- తస్యనిన్దితత్వాదేకరసంబ్రహ్మైవాస్మీతిప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౦

రం.— ననుపరమాత్మనస్సర్వాత్మత్వంనసంభవతి- అహమిత్యహన్తాశ్రయత్వేనానుసంధీయమానోహ్యాత్మా - సచాహమిహైవాస్మీతిదేశాన్తరవ్యావృత్తతయానుసంధీయతే. తస్యసర్వదేశకాలవర్తిసర్వపదార్థాత్మభూతత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేవేహతదముత్రయదముత్రతదన్విహ) యదేవ- పరమాత్మతత్త్వమిహ- అత్రలోకే అహమిత్యనుసంధీయమానతయా ఆత్మభూతం - తదేవలోకాన్తరస్థానామప్యాత్మభూతమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మభేదోనాస్తీత్యర్థః. అయమభిప్రాయః - కింపరమాత్మతత్త్వవిదామహమిహైవేతిప్రతీతిస్సర్వదేశకాలవర్తిపదార్థాత్మకత్వబాధకతయోపన్యస్యతే- ఉతతద్రహితానాం. నాద్యః- తేషామహమిహైవేత్యాదిప్రతీతేరేవాభావాత్, ప్రత్యుత *అహంమనురభవంసూర్యశ్చేతిసర్వవస్తువర్తితయైవానుభవాత్,. నద్వితీయః - అతత్త్వవిదామహంప్రతీతేర్జీవమాత్రవిషయత్వేనతత్రదేశాన్తరవ్యావృత్తత్వప్రతీతేస్తదానీమప్రతీతపరమాత్మని సర్వదేశవర్తిపదార్థాత్మత్వవిరోధిత్వాభావాదితి. (మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి) ఇహ - పరమాత్మనిభేదమివయఃపశ్యతి- సతుసంసారాత్సంసారంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౦

శం.— ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేనమనసైవేదం- బ్రహ్మైకరసమాప్తవ్యమాత్మైవనాఽన్యదస్తీతి. ఆప్తేచనానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయాఅవిద్యాయాఃనివృత్తత్వాదిహ- బ్రహ్మణినానానాస్తికించన-అణుమాత్రమపి. యస్తుపునరవిద్యాతిమిరదృష్టింనముంచతి-ఇహ- బ్రహ్మణినానేవపశ్యతి- సమృత్యోర్మృత్యుంగచ్ఛత్యేవస్వల్పమపిభేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— ఏకరసంచేద్బ్రహ్మ- కథంజ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగఇత్యాశఙ్క్యాజ్ఞంప్రతికల్పితభేదేనేత్యాహ (ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి) ౧౧

రం.— నన్వస్మాకంసర్వాత్మభూతంపరమాత్మతత్త్వంకుతోలభ్యతఇత్యత్రాహ (మనసైవేదమాప్తవ్యమితి) ఇదం - ఆత్మస్వరూపంవిశుద్ధమనోగ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థందృఢీకరణాయాభ్యస్యతి (నేహనానాస్తీత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౧

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౨

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః। ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౩

యథోదకం దుర్గే వృష్టం పర్వతేషు విధావతి। ఏవం ధర్మాన్ పృథక్ పశ్యంస్తానేవానువిధావతి॥ ౧౪

శం.— పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మాహ- అఙ్గుష్ఠమాత్రః- అఙ్గుష్ఠపరిమాణం హృదయపుణ్డరీకం. తచ్ఛిద్రవర్త్యన్తఃకరణోపాధిరఙ్గుష్ఠమాత్రః. అఙ్గుష్ఠమాత్రవంశపర్వమధ్యవర్త్యమ్బరవత్ పురుషః- పూర్ణమనేన సర్వమితి. మధ్యే ఆత్మని- శరీరే తిష్ఠతి యః- తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా న తత ఊర్ధ్వం విజుగుప్సతే. ఏతద్వై తత్- పూర్వవత్. ౧౨

ఆ.— [illegible] (పునరపి [illegible]) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీశఙ్కరమహానసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛ్రీ [illegible]
శ్రీభగవత్పాదశిష్య [illegible] చతుర్థవల్లీ భాష్యటీకా.

రా.— (అఙ్గుష్ఠమాత్రః) [illegible] (న తతో విజుగుప్సతే) [illegible]

[illegible]

శం.— కించ- అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః- అధూమకమిత్యుక్తం జ్యోతిః- పరత్వాత్. య ఏవంలక్షితో యోగిభిర్హృదయే ఈశానో భూతభవ్యస్య- స ఏవ నిత్యః కూటస్థోఽద్య- ఇదానీం ప్రాణిషు వర్తమానః. స ఉ- శ్వోఽపి వర్తిష్యతే. నాన్యస్తత్సమోఽన్యశ్చ జనిష్యత ఇత్యర్థః. అనేన నాయమస్తీతి చైకే [illegible] ప్రత్యుక్తః. తథా క్షణభఙ్గవాదశ్చ. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౩

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః) [illegible] ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః. (స ఏవాద్య స ఉ శ్వః) అద్యతన పదార్థజాతం శ్వస్తనపదార్థజాతం కాలత్రయవర్తిపదార్థజాతమపి తదాత్మకమిత్యర్థః. (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్. ౧౩

శం.— పునరపి భేదదర్శనాపవాదం బ్రహ్మణ ఆహ- యథోదకం దుర్గే- దుర్గమే దేశే ఉచ్ఛ్రితే వృష్టం- సిక్తం పర్వతేషు- పర్వతవత్సు నిమ్నప్రదేశేషు విధావతి- వికీర్ణం సద్వినశ్యతి. ఏవం ధర్మానాత్మనోఽభిన్నాన్ పృథక్ పశ్యన్- పృథగేవ ప్రతిశరీరం పశ్యంస్తానేవ- శరీరభేదానువర్తినోఽనువిధావతి. శరీరభేదమేవ పునః పునః ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౪

యథోదకంశుద్ధేశుద్ధమాసిక్తంతాదృగేవభవతి। ఏవంమునేర్విజానతఆత్మాభవతిగౌతమ॥ ౧౫

ఇతిచతుర్థవల్లీసమాప్తా.

ద్వితీయాధ్యాయే— పఞ్చమీ వల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతసః।అనుష్ఠాయనశోచతివిముక్తశ్చవిముచ్యతే।ఏతద్వైతత్ ॥౧

రం.— (యథోదకమితి) పర్వతమూర్ధ్నివృష్టంప్రత్యక్షపర్వతేషునానాభూతతయోపలబ్ధ్వోపలిత్వాపాధావతి - ఏవంపరమాత్మనోభేదేనా నిరూపితస్వరూపాన్ జీవాత్మనః పృథగవస్థితాన్ పశ్యన్ పర్వతశిఖరపతితమిషకృత్స్నసంసారమహార్ణవపతతీత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్యపునర్విద్యావతో విధ్వస్తోపాధికృతభేదదర్శనస్యవిశుద్ధవిజ్ఞానఘనైకరసమద్వయమాత్మానం పశ్యతః - విజానతోమునేః- మననశీలస్యాత్మస్వరూపంకథంసంభవతీతి. ఉచ్యతే-యథోదకంశుద్ధే- ప్రసన్నేశుద్ధం- ప్రసన్నమాసిక్తం- ప్రక్షిప్తమేకరసమేవ-నాన్యథా. తాదృగేవభవత్యాత్మాపి. ఏవమేవాత్మాభవత్యేకత్వంవిజానతోమునేః- మననశీలస్యహేగౌతమ. తస్మాత్కుతార్కికభేదదృష్టింనాస్తికకుదృష్టించోజ్ఝిత్వా మాతృపితృసహస్రేభ్యోపిహితైషిణావేదేనోపదిష్టమాత్మైకత్వదర్శనంశాన్తదర్పైరాదరణీయమిత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి........... ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాంచతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

రం.— సర్వస్తైత్రికాత్మ్యజ్ఞానస్యఫలమాహ (యథోదకమితి) యథాశుద్ధజలేశుద్ధజలంగాజితంతత్స్పృశమేవభవతి- నతేథంవిదపిసదృశం- ఏవం- ఇత్థంవిజానతః- మననశీలస్యఆత్మాపిపరమాత్మజ్ఞానేనవిశుద్ధస్య విశుద్ధేనపరమాత్మనాసమానోభవతీత్యర్థః. గౌతమేతిప్రాప్యవైభవంసూచయన్ నచికేతసంసంబోధయతి. ౧౫

ఇతికఠోపనిషదిచతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

శం.— పునరపిప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మతత్త్వనిర్ధారణార్థోఽయమారమ్భో దుర్విజ్ఞేయత్వాద్బ్రహ్మణః. పురం- పురమివపురం- ద్వారపాలాధిష్ఠాత్రాద్యనేకపురోపకరణసంపత్తిదర్శనాచ్ఛరీరం. పురంచసోపకరణంస్వాత్మనాఽసంహతస్వతన్త్రస్వామ్యర్థందృష్టం-తథేదంపురసామాన్యాదనేకోపకరణంసంహతంశరీరంస్వాత్మనాఽసంహతరాజస్థానీయస్వామ్యర్థంభవితుమర్హతి. తచ్చేదంశరీరాఖ్యంపురమేకాదశద్వారం-ఏకాదశద్వారాణ్యస్య- సప్తశీర్షణ్యాని- నాభ్యాసహార్వాఞ్చి త్రీణి- శిరస్యేకం- తైరేకాదశద్వారం. పురంకస్య. అజస్య- జన్మాదివిక్రియారహితస్యాత్మనో రాజస్థానీయస్యపురధర్మవిలక్షణస్యావక్రచేతసః- అవక్రం- అకుటిలమాదిత్యప్రకాశవన్నిత్యమేవావస్థితమేకరూపంచేతః - విజ్ఞానమస్యేత్యవక్రచేతాః. తస్యావక్రచేతసోరాజస్థానీయస్య బ్రహ్మణః. యస్యేదంపురం- తంపరమేశ్వరంపురస్వామినమనుష్ఠాయ - ధ్యాత్వా. ధ్యానంహితస్యానుష్ఠానం. సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకంతంసర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్ సమంసర్వభూతస్థంధ్యాత్వానశోచతి - తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తేః శోకావసరాభావాత్. కుతః. ఇహైవాఽవిద్యాకృతకామకర్మబన్ధనైర్విముక్తోభవతి. విముక్తశ్చసన్విముచ్యతే- పునశ్శరీరంనగృహ్ణాతీత్యర్థః. ౧

ఆ.— పౌనరుక్త్యంపరిహరన్ సంబన్ధమాహ (పునరపీతి) *భూయోఽపివక్తవ్యమిత్యాయేనోపాయాన్తరేణ బ్రహ్మజ్ఞాప్యతే. తత్రోపాయాఽవిశిష్యన్తే- నోపేయస్యభేదోఽస్తీతి. పురేణాసంహతత్వంస్వామినః- పురోపచయాపచయాభ్యాముపచయాపచయరాహిత్యం. తత్సత్తాప్రతీతిమన్తరేణసత్తాప్రతీతిమత్త్వంస్వాతన్త్ర్యం. ౧

రం. (పురమితి) జననాదివిక్రియారహితస్యఋజుబుద్ధేర్వివేకినఆత్మనఃఏకాదశేన్ద్రియలక్షణబహిశ్ఛిద్రమద్వారోపేతంశరీరాఖ్యంపురంభవతి. పురస్వామినోయథాపురంవివిక్తంభవతి- తథాశరీరమపిస్వాత్మనోవివిచ్యజ్ఞాతంభవతి. అవివేకినస్తుదేహఆత్మైవభవతీతిభావః. (అనుష్ఠాయనశోచతి) వివిచ్యజానన్ దేహానుబన్ధిభిర్దుఃఖైః కామాదిభిశ్చవిముక్తోభవతీత్యర్థః. (విముక్తశ్చవిముచ్యతే) జీవద్దశాయామాధ్యాత్మికాదిదుఃఖరాగద్వేషాదివిముక్తఏవసన్ *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసంపద్యతఇతిన్యాయేనప్రారబ్ధకర్మావసానేఅర్చిరాదినావిరజాంప్రాప్యప్రకృతిసంబన్ధాద్విముక్తోభవతీత్యర్థః. (ఏతద్వైతత్) ఏతన్మన్త్రప్రతిపాద్యముక్తస్వరూపమపిపరమాత్మాత్మకమేవేత్యర్థః. ౧

హంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్।
నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్॥ ౨

ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి। మధ్యే వామనమాసీనం విశ్వే దేవా ఉపాసతే॥ ౩

అస్య విస్రంసమానస్య శరీరస్థస్య దేహినః। దేహాద్విముచ్యమానస్య కిమత్ర పరిశిష్యతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౪

శం.— స తు నైకశరీరపురవర్త్యేవాత్మా. కిం తర్హి. సర్వపురవర్తీ. కథం. హంసః- హన్తి- గచ్ఛతీతి. శుచిషత్ - శుచౌ-దివి ఆదిత్యాత్మనా సీదతీతి. వసుః- వాసయతి సర్వానితి వాయ్వాత్మనా అన్తరిక్షే సీదతీత్యన్తరిక్షసత్. హోతా- *అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. వేద్యాం- పృథివ్యాం సీదతీతి వేదిషత్. *ఇయం వేదిః పరో అన్తః పృథివ్యా ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. అతిథిః- సోమస్సన్ దురోణే- కలశే సీదతీతి దురోణసత్. బ్రాహ్మణోఽతిథిరూపేణ వా దురోణేషు- గృహేషు సీదతీతి. నృషత్- నృషు- మనుష్యేషు సీదతీతి నృషత్. వరేషు- దేవేషు సీదతీతి వరసత్. ఋతసత్- ఋతం- సత్యం. యజ్ఞో వా. తస్మిన్ సీదతీతి. వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- ఆకాశే సీదతీతి వ్యోమసత్. అబ్జాః- అప్సు శఙ్ఖశుక్తిమకరాదిరూపేణ జాయత ఇతి. గోజాః- గవి- పృథివ్యాం వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయత ఇతి. ఋతజాః- యజ్ఞాఙ్గరూపేణ జాయత ఇతి. అద్రిజాః- పర్వతేభ్యో నద్యాదిరూపేణ జాయత ఇతి. సర్వాత్మాపి సన్ ఋతం- అవితథస్వభావ ఏవ. బృహత్- మహాన్. సర్వకారణత్వాత్. యదాప్యాదిత్య ఏవ మన్త్రేణోచ్యతే- తదాప్యాత్మస్వరూపత్వమాదిత్యస్యాఙ్గీకృతమితి బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానేఽప్యవిరోధః సర్వథాప్యేక ఏవాత్మా జగతః- నాత్మభేద ఇతి మన్త్రార్థః. ౨

ఆ.— యా యజ్ఞే ప్రసిద్ధా వేదిః- పృథివ్యాః పరోఽన్తః- పరస్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వసంకీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః. *అసౌ వా ఆదిత్యో హంసశ్శుచిషదితి బ్రాహ్మణేనాదిత్యో మన్త్రార్థతయా వ్యాఖ్యాతః- కథం తద్విరుద్ధమిదం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాప్యాదిత్య ఏవేతి) *సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రాన్తరేణాలోచితస్య చిద్ధాతోరప్యత్ర ఏవ సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ౨

రం.— పునరప్యస్య సర్వాత్మతామేవ ద్రఢయతి (హంసశ్శుచిషదితి) హంసః - సూర్యః. శుచౌ - గ్రీష్మర్తౌ సీదతి - వర్తత ఇతి శుచిషత్ తేజస్వీతి యావత్. వాసయతీతి వసుః- వాయుః. అన్తరిక్షసత్- అన్తరిక్షగతో వాయుః. హోతా వేదిషత్- వేద్యన్తర్వర్తమాన ఋత్విగ్విశేషోఽగ్నిర్వా. అతిథిర్దురోణసత్- దురోణం- గృహం. గృహాగతోఽతిథిః. నృషత్- నృష్వాత్మతయా వర్తమానం. వరసత్- వరేషు - దేవేషు పరతయా వర్తమానం. ఋతేన సత్యలోకే సీదతీతి ఋతసత్. వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- పరమపదే వర్తమానం, చ ప్రత్యేకత్వం. అబ్జాః- జలజాః. గోజాః- భూజాః. ఋతజాః- యజ్ఞోత్పన్నాః. కర్మఫలభూతాశ్చ స్వర్గాదయ ఇతి యావత్. యద్వా- చిరకాలస్థాయితయా ఋతశబ్దితాకాశజా ఇత్యర్థః. అద్రిజాః- పర్వతజాః. ఏతత్సర్వం- బృహత్ ఋతం- అపరిచ్ఛిన్నసత్యరూపబ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౨

శం.— ఆత్మనః స్వరూపాధిగమే లిఙ్గముచ్యతే- ఊర్ధ్వం హృదయాత్ప్రాణం- ప్రాణవృత్తిం. వాయుమున్నయతి- ఊర్ధ్వం గమయతి. తథాఽపానం ప్రత్యక్- అధోఽస్యతి- క్షిపతి. య ఇతి వాక్యశేషః. తం మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకాకాశే ఆసీనం - బుద్ధావభివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం- సంభజనీయం విశ్వే- సర్వే దేవాః- చక్షురాదయః ప్రాణా రూపాదివిజ్ఞానం బలిముపాహరన్తో విశ ఇవ రాజానముపాసతే- తాదర్థ్యేనానుపరతవ్యాపారా భవన్తీత్యర్థః. యదర్థా యత్ప్రయుక్తాశ్చ సర్వే వాయుకరణవ్యాపారాః- సోఽన్యస్సిద్ధ ఇతి వాక్యార్థః. ౩

ఆ.— యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి యా పూర్వం విచికిత్సా ప్రశ్నభూతత్వేనోపన్యస్తా- సాపి నిర్ణీతేత్యేతద్దర్శయితుం దేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం సాధయతి (ఆత్మనః స్వరూపాధిగమ ఇత్యాదినా) సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాః తత్ప్రయుక్తా భవితుమర్హన్తి- జడచేష్టాత్వాత్- రథచేష్టావదిత్యర్థః. ౩

రం.— (ఊర్ధ్వం ప్రాణమితి) సర్వేషాం హృదయగతః పరమాత్మా ప్రాణవాయుమూర్ధ్వముఖమున్నయతి. అపానవాయుమధోముఖం క్షిపతి. మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకమధ్యే ఆసీనం వామనం- వననీయం. భజనీయం. అథవా - హృదయపుణ్డరీకపరిమితతయా హ్రస్వపరిమాణమిత్యర్థః. తం విశ్వే దేవాః- సత్త్వప్రకృతయః సర్వేప్యుపాసత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కించ- అస్య శరీరస్థస్యాత్మనో విస్రంసమానస్య- అవస్రంసమానస్య భ్రంశమానస్య దేహినః- దేహవతః. విస్రంసనశబ్దార్థమాహ (దేహాద్విముచ్యమానస్యేతి) కిమత్ర పరిశిష్యతే- ప్రాణాదికలాపే న కించన పరిశిష్యతే. అత్ర- దేహే. పురస్వామివిద్రవణ ఇవ పురవాసిజనః యస్యాత్మనోఽపగమే క్షణమాత్రాత్ కార్యకారణకలాపం సర్వమిదం హతబలం విధ్వస్తం భవతి- నష్టం భవతి. సోఽన్యస్సిద్ధః. ౪

ఆ.— శరీరం చేతనశేషం- తద్విగమే భోగానర్హత్వాద్రాజపురవదిత్యాహ (కించాస్యేతి) ౪

రం.— ఏవం పరమాత్మానముపాసీనస్య *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా శరీరపాత ఏవానన్తరాయః- న పునః కించిత్ కర్తవ్యం పరిశిష్యత ఇత్యాహ (అస్య విస్రంసమానస్యేతి) అస్య- ఉపాసకస్య దేహినః శరీరస్థస్య- శరీరప్రతిష్ఠితస్య. దృఢశరీరస్యేతి యావత్. ఏవం భూతస్య వా- విస్రంసమానస్య- శిథిలీభవద్గాత్రస్య వా - దేహాద్విముచ్యమానస్య మ్రియమాణస్య వా - కిమత్ర పరిశిష్యతే - కృతకృత్యత్వాత్ కర్తవ్యం కిమపి నావశిష్యత ఇతి భావః. (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్. ౪

నప్రాణేననాపానేనమర్త్యోజీవతికశ్చన। ఇతరేణతుజీవన్తియస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ॥ ౫
హన్తతఇదంప్రవక్ష్యామిగుహ్యంబ్రహ్మసనాతనం। యథాచమరణంప్రాప్యఆత్మాభవతిగౌతమ॥ ౬
యోనిమన్యేప్రపద్యన్తేశరీరత్వాయదేహినః। స్థాణుమన్యేనుసంయన్తియథాకర్మయథాశ్రుతం॥ ౭
యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణః। తదేవశుక్రంతద్బ్రహ్మతదేవామృతముచ్యతే। తస్మింల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వేతదునాత్యేతికశ్చన॥ ఏతద్వైతత్॥ ౮

శం.— స్యాన్మతం- ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదంవిధ్వస్తంభవతి - నతువ్యతిరిక్తాత్మాపగమాత్. ప్రాణాదిభిరేవేహమర్త్యోజీవతీతి- తన్న- నప్రాణేననాపానేనచక్షురాదినావామర్త్యః- మనుష్యోదేహవాన్కశ్చనజీవతి- నకోపిజీవతి. నహ్యేషాంపరార్థానాంసంహత్యకారిత్వాజ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే- స్వార్థేనాసంహతేనపరేణకేనచిదప్రయుక్తంసంహతానామవస్థానంనదృష్టం. యథాగృహాదీనాంలోకే-తథా ప్రాణాదీనామపిసంహతత్వాద్భవితుమర్హత్యతఇతరః. ఇతరేణైవసంహతప్రాణాదివిలక్షణేనతుసర్వేసంహతాస్సన్తోజీవన్తి- ప్రాణాన్ధారయన్తి. యస్మిన్- సంహననవిలక్షణేఆత్మనిసతిపరస్మిన్నేతౌ- ప్రాణాపానౌచక్షురాదిభిస్సంహతావుపాశ్రితౌ. యస్యాసంహతస్యార్థేప్రాణాపానాదిస్సర్వంవ్యాపారంకుర్వన్వర్తతేసంహతస్సన్- సతతోఽన్యస్సిద్ధఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ— అన్యథాసిద్ధింశఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) నను *జీవప్రాణధారణఇతిధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్యజీవనంనామప్రాణధారణం. ప్రాణసంయోగశ్చప్రాణధారణం- కుణ్డదధిధారణవత్. తత్రచప్రాణస్యైవహేతుత్వం - సంయోగాశ్రయత్వాత్. కథముచ్యతేజీవనహేతుత్వంప్రాణాదీనాంనసంభవతీతి- తత్రాహ (స్వార్థేనాసంహతేనేతి) కాదాచిత్కస్యప్రాణశరీరసంయోగస్యస్వభావతోఽనుపపత్తేః, సఙ్ఘాతస్యచలోకేపరప్రయుక్తస్యైవదర్శనాత్, భవితవ్యమన్యేనసఙ్ఘాతప్రయోజకేనేత్యర్థః. ౫

రం.— తస్యసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వరూపంమహిమానమాహ (నప్రాణేనేతి) కేనేతరేణజీవన్తీత్యత్రాహ (యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ) యదధీనంప్రాణాపానయోరపిజీవనం- తదధీనమేవసర్వేషాంజీవనమితిభావః. స్పష్టమన్యత్. ౫

శం.— హన్తేదానీంపునరపితే- తుభ్యమిదంగుహ్యం- గోప్యంబ్రహ్మసనాతనం- చిరంతనంప్రవక్ష్యామి. యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమోభవతి- అవిజ్ఞానాచ్చయస్యమరణంప్రాప్యయథాచాత్మాభవతి- యథాసంసరతి. తథాశ్రుణుహేగౌతమ. ౬

ఆ— *యేయంప్రేతఇతిప్రష్టుఃపరలోకాస్తిత్వేపిసందేహఆసీత్ -విశేషతస్తన్నివృత్త్యర్థముచ్యతఇత్యాహ(ఇదానీమితి) ౬. ౭-౮

రం.— (హన్తతఇదమితి) గుహ్యం- అతిరహస్యంసనాతనంబ్రహ్మతేపునరపిప్రవక్ష్యామి. హన్తేతిస్వగతం,ఆశ్చర్యే. హేగౌతమ-ఆత్మామరణం-మోక్షంప్రాప్యయథా-యత్ప్రకారవిశిష్టోభవతి-తథాపునరపిముముక్షువైరాగ్యాద్యనుపహతాయఉపదేశయోగ్యాయతుభ్యంవక్ష్యామీత్యర్థః. ౬

శం.— యోనిం- యోనిద్వారంశుక్రబీజసమన్వితాస్సన్తోఽన్యే- కేచిదవిద్యావన్తోమూఢాఃప్రపద్యన్తే- ప్రవిశన్తి శరీరత్వాయ- శరీరగ్రహణార్థం. దేహినః- దేహవన్తః. స్థాణుం- స్థావరభావమన్యే- అత్యన్తాధమామరణంప్రాప్యానుసంయంతి-అనుగచ్ఛన్తి. యథాకర్మ-యద్యస్యకర్మ- తద్యథాకర్మ. యైర్యాదృశంకర్మేహజన్మనికృతం- తద్వశేనేత్యేతత్. తథాయథాశ్రుతం- యాదృశంచవిజ్ఞానముపార్జితం- తదనురూపమేవశరీరంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. *యథాప్రజ్ఞంహిసంభవాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— అధికారివిశేషనిర్దేశపరేణ *హన్తతఇత్యనేనసూచితమర్థంవివృణోతి (యోనిమితి) అన్యేపరమాత్మతత్త్వశ్రవణవిముఖాస్త్వద్విసదృశాశ్శరీరపరిగ్రహాయబ్రాహ్మణాదియోనింప్రపద్యన్తే. అన్యేస్థావరభావమనుగచ్ఛన్తిస్వానుష్ఠితయజ్ఞాదికర్మోపాసనానతిక్రమణేన. *రమణీయచరణాః *తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధాదితిభావః. ౭

శం.— యత్ప్రతిజ్ఞాతంగుహ్యంబ్రహ్మతత్ప్రవక్ష్యామీతి- తదాహ- యఏషసుప్తేషుప్రాణాదిషుజాగర్తి- నస్వపితి. కథం. కామంకామం- తంతమభిప్రేతంస్త్ర్యాద్యర్థమవిద్యయానిర్మిమాణః- నిష్పాదయన్జాగర్తిపురుషః. తదేవశుక్రం- శుభ్రం. శుద్ధం. తద్బ్రహ్మ- నాన్యద్గుహ్యంబ్రహ్మాస్తి. తదేవామృతం- అవినాశ్యుచ్యతేసర్వశాస్త్రేషు. కించ- పృథివ్యాదయోలోకాస్తస్మిన్నేవసర్వేబ్రహ్మణ్యాశ్రితాః- సర్వలోకకారణత్వాత్తస్య. (తదునాత్యేతికశ్చనేత్యాది) పూర్వవదేవ. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— ఏవంశిష్యంప్రరోచనయాఽభిముఖీకృత్యప్రకృతమనుసరతి- (యఏషసుప్తేషుజాగర్తీతి) సర్వేషుసుప్తేషుజీవేషుకామంకామం- ణముల న్తమిదం. సంకల్ప్యసంకల్ప్యేత్యర్థః. నతు *సర్వాన్కామాంశ్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వేతిప్రకృతాఃపుత్రాదయఃకామశబ్దేననిర్దిశ్యన్తే. అయంచార్థఃసన్ధ్యధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టః. సంకల్ప్యసంకల్ప్యస్వచ్ఛన్దానురోధేననిర్మిమాణఃపురుషోయోస్తి - తదేవశుక్రం-ప్రకాశకం. తదేవానన్యాధీనమమృతముచ్యతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. నిత్యముక్తానామమృతత్వసత్త్వేపినిరుపాధికామృతత్వాభావాత్ తదేవామృతమి

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౯
వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౧౦
సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్న లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః॥ ౧౧

స్యాభావాదస్యనాసాపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ఏతేనామృతాన్తరాత్మా ... పరమాత్మనో భేద ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా - అత్ర త్యాజ్యాప్యుతశబ్దస్యనిరు ... త్వాత్. ౮

శం. — అనేకతార్కికబుద్ధిచాలితాన్తఃకరణానాం ప్రమాణోపపన్నమప్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానమసకృదుచ్యమానమప్యనృజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాం చేతసి నాధీయత ఇతి తత్ప్రతిపాదనే ఆదరవతీ శ్రుతిః పునః పునరాహ - అగ్నిర్యథైక ఏవ ప్రకాశాత్మా సన్ భువనం - భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం. అయం లోకః. తమిమం ప్రవిష్టః- అనుప్రవిష్టః. రూపం రూపం ప్రతి- దార్వాదిదాహ్యభేదం ప్రతీత్యర్థః. ప్రతిరూపః- తత్ర తత్ర ప్రతిరూపవాన్ దాహ్యభేదేన బహువిధో బభూవ. ఏక ఏవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం- సర్వేషాం భూతానామభ్యన్తర ఆత్మా అతిసూక్ష్మత్వాద్దార్వాదిష్వివ సర్వదేహం ప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ. బహిశ్చ స్వేనావికృతేన రూపేణాకాశవత్ ౯

ఆ. — జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం- త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్మానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కికబుద్ధివిరోధాత్ సర్వపురవర్త్యేక ఏవాత్మేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశఙ్క్యౌపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనం- స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాన్తికత్వం దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ (అనేకతార్కికేత్యాదినా) ప్రతిరూపం- ఉపాధిసాదృశ్యం. చతుష్కోణత్వాదిధర్మకే హి దారుణి తద్రూపో వహ్నిరపి లక్ష్యత ఇత్యర్థః. ౯-౧౦

రం. — ఏక ఏవాత్మా సర్వేషామహమర్థతయా ఆత్మత్వస్యార్థస్య దుర్బోధత్వాత్ తద్దృఢీకరణాయ పునరప్యుపదిశతి (అగ్నిర్యథైక ఇతి) యథా ఏకస్తేజోధాతుః త్రివృత్కరణకృతవ్యాప్త్యా అణ్డాన్తర్గతలోకే ప్రవిష్టస్సన్ రూపం రూపం- రూపే రూపే. భౌతికవ్యక్తిషు. వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ప్రతిరూపః- ప్రత్యుప్తం రూపం యస్య స తథోక్తః. సర్వాసు భౌతికవ్యక్తిషు తేజోధాతోః స్థితత్వేన ప్రవేశం ప్రాప్తాన్తరూపత్వాత్ప్రతిరూపత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. తథా ఏక ఏవ సన్ పరమాత్మా ప్రతివస్తు ప్రవేశం ప్రాప్తాన్తర్యామీ బ్రహ్మైవ బహిశ్చ వ్యాప్నోతీత్యర్థః. ౯

శం. — తథాఽన్యో దృష్టాన్తః (వాయుర్యథైక ఇత్యాది) ప్రాణాత్మనా దేహేష్వనుప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవేతి సమానం. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౦

రం. — ఉదాహరణాన్తరమాహ (వాయుర్యథేతి) పూర్వవత్ ౧౦

శం. — ఏకస్య సర్వాత్మకత్వే సంసారదుఃఖిత్వం పరస్యైవ స్యాదితి ప్రాప్తం- అత ఇదముచ్యతే- సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కుర్వన్ మూత్రపురీషాద్యశుచిప్రకాశనేన, తద్దర్శినః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్ న లిప్యతే చాక్షుషైరశుచ్యాదిదర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోషైః, బాహ్యైశ్చాశుచ్యాదిసంసర్గదోషైః, ఏకో హ్యేవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన. లోకో హ్యవిద్యయా స్వాత్మన్యధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం దుఃఖమనుభవతి- న తు సా పరమార్థతః స్వాత్మని. యథా రజ్జుశుక్తికోషరగగనేషు సర్పరజతోదకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతో దోషరూపాణి- సంసర్గిణి విపరీతబుద్ధ్యాసనిమిత్తాత్తు తద్దోషవద్విభావ్యన్తే. న తద్దోషైస్తేషాం లేపః- విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యా హి తే. తథా ఆత్మని సర్వో లోకః క్రియాకారకఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్పాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మజరామరణాదిదుఃఖమనుభవతి- న త్వాత్మా. సర్వలోకాత్మాపి సన్ విపరీతాధ్యారోపనిమిత్తేన లిప్యతే. లోకదుఃఖేన బాహ్యః- బహిఃకృతో బాహ్యః. రజ్జ్వాదివదేవ విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యో హి సః. ౧౧

ఆ. — పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాత్ - దుఃఖ్యభిన్నత్వాత్ - లోకవదిత్యాహ (ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి) అవిద్యాయాః ప్రతిబిమ్బలక్షణో ధాతురజ్ఞో భ్రాన్తో భవతి. భ్రాన్తశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే. తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యస్యతి. పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ. తతో న ప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (లోకో హ్యవిద్యయేతి) స్వరూపేణ భ్రమవిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం. తథా చైతన్యస్యోపాధిస్థరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేఽపి నిరుపాధికబిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న తద్దుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. ౧౧

రం. — ఆత్మత్వావిశేషేఽపి జీవాత్మవద్దోషాః పరమాత్మని న భవన్తీత్యేతత్ సదృష్టాన్తమాహ (సూర్యో యథేతి) *రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుత్యనుసారేణ యథా సూర్యశ్చక్షురధిష్ఠాతృతయా తదన్తర్గతోఽపి బహిర్నిర్గతైశ్చక్షుర్మలాదిభిర్న

ఏకో వశీ సర్వభూతాన్తరాత్మా ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతి।
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్॥ ౧౨

నిత్యోఽనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్।
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం శాన్తిశ్శాశ్వతీ నేతరేషామ్॥ ౧౩

తదేతదితి మన్యన్తేఽనిర్దేశ్యం పరమం సుఖం। కథన్ను తద్విజానీయాం కిము భాతి విభాతి వా॥ ౧౪

స్పృశ్యతే- తథా పరమాత్మా సర్వభూతేష్వాత్మతయా వర్తమానోఽపి సంసారదుఃఖైర్న స్పృశ్యతే- తస్య స్వాభావికాపహతపాప్మత్వాదిగుణయుక్తతయా స్వేతరసమస్తబాహ్యత్వాత్-విలక్షణత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— కించ- స హి పరమేశ్వరస్సర్వగతః స్వతన్త్ర ఏకః- న తత్సమోఽభ్యధికో వాఽన్యోఽస్తి. వశీ- సర్వం హ్యస్య జగద్వశే వర్తతే. కుతః. సర్వభూతాన్తరాత్మా. యత ఏకమేవ సదైకరసమాత్మానం విశుద్ధవిజ్ఞానరూపం నామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేన బహుధా- బహుప్రకారేణ యః కరోతి స్వాత్మసత్తామాత్రేణాచిన్త్యశక్తిత్వాత్. తమాత్మస్థం- స్వశరీరహృదయాకాశే బుద్ధౌ చైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్. న హి శరీరస్యాధారత్వమాత్మనః- ఆకాశవదమూర్తత్వాత్. ఆదర్శస్థం ముఖమితి యద్వత్. తమేతమీశ్వరమాత్మానం యే- నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యన్తి- ఆచార్యాగమోపదేశమనుసాక్షాదనుభవన్తి ధీరాః- వివేకినః. తేషాం పరమేశ్వరభూతానాం శాశ్వతం- నిత్యం సుఖమాత్మానన్దలక్షణం భవతి- నేతరేషాం బాహ్యాసక్తబుద్ధీనామవివేకినాం స్వాత్మభూతమపి- అవిద్యావ్యవధానాత్. ౧౨

ఆ.— పరోత్కర్షదర్శనం హారతన్త్ర్యం చ స్వస్య హి సత్త్వదుఃఖకారణం ప్రసిద్ధం. తదభావాన్న పరమాత్మా దుఃఖీ. తత్ప్రాప్తిః కథం పురుషార్థో భవిష్యతీత్యాహ (కించ స హీత్యాదినా) ౧౨

రం.— (ఏకో వశీతి) ఏకః- సమాభ్యధికరహితః. వశః-ఇచ్ఛా. సోఽస్యాస్తీతి వశీ. ※జగద్వశే వర్తత ఇత్యుక్తరీత్యా వశవర్తి ప్రపఞ్చక ఇతి వార్థః. ※ఇమౌ స్మ మునిశార్దూలకిఙ్కరౌ సముపస్థితౌ ఇత్యుక్తరీత్యా భక్తవశ్య ఇతి వార్థః. ఏకం బీజం- ※తమః పరే దేవ ఏకీభవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వేన ఏకీభూతావిభాగావస్థం తమోలక్షణం బీజం మహదాదిబహువిధప్రపఞ్చరూపేణ యః కరోతి - తం ※య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యుక్తరీత్యా స్వాన్తర్యామిణం యే పశ్యన్తి- తేషామేవ ముక్తిరిత్యర్థః. ౧౨

శం.— కించ- నిత్యః- అవినాశీ. అనిత్యానాం- వినాశినాం. చేతనశ్చేతనానాం-చేతయితౄణాం బ్రహ్మాదీనాం ప్రాణినాం. అగ్నినిమిత్తమివ దాహకత్వమనగ్నీనాముదకాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషాం. కించ - స సర్వేశ్వరః సర్వజ్ఞః కామినాం సంసారిణాం కర్మానురూపం కామాన్- కర్మఫలాని స్వానుగ్రహనిమిత్తాంశ్చ కామాన్ య ఏకో బహూనాం-అనేకేషామనాయాసేన విదధాతి-దదాతి. ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్. తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాః- తేషాం శాన్తిః- ఉపరతిః శాశ్వతీ- నిత్యా స్వాత్మభూతైవ స్యాత్- నేతరేషాం- అనేవంవిధానాం. ౧౩

ఆ. ఇదానీం పరమాత్మస్యోపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ (కించ నిత్య ఇతి) ※సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాది శ్రుతేరకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గపరిహారాచ్చ కల్పాన్తరీయభావానాం ప్రలీనానాం కల్పాన్తరే సజాతీయరూపేణోత్పాదః ప్రతీయతే. స తదా స్యాత్- యది వినాశినాం భావానాం శక్తిశేషాలయస్స్యాత్. ప్రలయే వినశ్యత్సర్వం యత్ర శక్తిశేషం విలీయతే సోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇత్యర్థః. బుద్ధిమతామపి బ్రహ్మాదీనాం పరమాన్తాభిముఖ్యం హిత్వా యా బహిర్ముఖా చేతనోపలభ్యతే- సాపి నియన్తారం గమయతీత్యాహ (చేతనశ్చేతనానామితి) బ్రహ్మాదిశబ్దవాచ్యానాం సృష్టానాం వా చేతయితృత్వం యచ్చైతన్యనిమిత్తం- సోఽస్తి పర ఆత్మేత్యర్థః. విహితం కర్మఫలం తత్స్వరూపాద్యభిజ్ఞేన దీయమానం- వ్యవహితఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యాహ (కించ స ఇతి) ౧౩

రం.— (నిత్యోఽనిత్యానామితి) నిత్యశ్చేతన ఏక ఏవ సన్ బహూనాం నిత్యానాం చేతనానామపేక్షితానర్థాన్ అనాయాసేన ప్రయచ్ఛతి. శిష్టం స్పష్టం. ౧౩

శం.— యత్తదాత్మవిజ్ఞానం సుఖమనిర్దేశ్యం-నిర్దేష్టుమశక్యం పరమం- ప్రకృష్టం ప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోరగోచరమపి సన్నివృత్తైషణా యే బ్రాహ్మణాః- తే తదేతత్- ప్రత్యక్షమేవేతి మన్యన్తే. కథన్ను- కేన ప్రకారేణ తత్- సుఖమహం విజానీయాం- ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం- యథా నివృత్తైషణా యతయః. కిము తద్భాతి- దీప్యతే ప్రకాశాత్మకం - తద్యతోఽస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేన విభాతి- విస్పష్టం దృశ్యతే- కిం వా నేతి. ౧౪.

ఆ.— విద్వదనుభవోఽపి పరమానన్దే ప్రమాణమిత్యాహ (యత్తదాత్మవిజ్ఞానమితి) తస్మాదసమ్భావితతయా న జిహాసితవ్యం పరమాత్మదర్శనం- కింతు శ్రద్ధాధీనతయా విచారయితవ్యమేవేత్యాహ (కథన్విత్) ౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం పఞ్చమవల్లీభాష్యటీకా.

నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకంనేమావిద్యుతోభాన్తికుతోఽయమగ్నిః।
తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వంతస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి॥ ౧౫

ఇతిపఞ్చమీవల్లీసమాప్తా.

ఆ౦.— ఏవముక్తశ్శిష్యఆహ (తదేతదితీతి) తత్- అలౌకికంపరమాత్మానమానన్దరూపంబ్రహ్మైతదితి- కరతలామలకవత్ అపరోక్షంభావాదృశాంనిష్పన్నయోగానామస్తు- భవాదృశాస్సాక్షాత్కర్తుంశక్నువన్తీత్యర్థః. *కథంరూపాదిహీనంబ్రహ్మగ్రహణాసమర్థమానసోఽహంవిజానీయాం తత్ కిందీప్తిమత్తయాభాసతే. తత్రాపివిస్పష్టంప్రకాశతే- ఉతతేజోన్తరసంవలనాన్నవిస్పష్టంప్రకాశతఇతిప్రశ్నః. ౧౬

శ౦.— తత్రోత్తరమిదంభాతిచవిభాతిచేతి. కథం. నతత్ర - తస్మిన్స్వాత్మభూతేబ్రహ్మణిసర్వావభాసకోఽపిసూర్యోభాతి- తద్బ్రహ్మనప్రకాశయతీత్యర్థః. తథానచన్ద్రతారకం నేమావిద్యుతోభాన్తి. కుతోఽయం- అస్మద్దృష్టిగోచరోఽగ్నిః. కింబహునా- యదిదమాదిత్యాదికంసర్వంభాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరంభాన్తం- దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే. యథా జ్వాలోల్ముకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిందహన్తమనుదహతి- నస్వతః- తద్వత్. తస్యైవభాసా- దీప్త్యాసర్వమిదం- సూర్యాదివిభాతి. యతఏవంతదేవబ్రహ్మభాతిచవిభాతిచకార్యగతేనవివిధేనభాసా- అతస్తస్యబ్రహ్మణోభారూపత్వంస్వతోఽవగమ్యతే. నహిస్వతోఽవిద్యమానంభాసనమన్యస్యకర్తుంశక్యం - ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాత్, భారూపాణామాదిత్యాదీనాంతద్దర్శనాత్.. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.. ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంపఞ్చమవల్లీభాష్యమ్.

ర౦.— పరమాత్మనోయోగయుగాలమ్బనాయ *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్ * సనైకరూపరూపాయేతిప్రమాణప్రతిపన్నశుభాశ్రయదివ్యమఙ్గళవిగ్రహోఽస్తి- తద్విశిష్టఃపరమాత్మావిభాతిసర్వాతిశాయిదీప్తిమానిత్యాహ (నతత్రసూర్యోభాతీతి) అయంచమన్త్రః *జ్యోతిర్దర్శనాదితిసూత్రే *సర్వతేజసాంఛాదకంసర్వతేజసాంకారణభూతమనుగ్రాహకంచఅఙ్గుష్ఠప్రమితస్యజ్యోతిర్ద్దృశ్యతఇతిభాష్యేణవివృతః. ఇదంచభాష్యం *నతత్రసూర్యఇత్యాదిమన్త్రపూర్వార్ధస్యార్థమాహసర్వతేజసాంఛాదకమితి. ఉత్తరార్ధస్యపూర్వపాదార్థమాహసర్వతేజసాంకారణభూతమితి. అనుభానం- పశ్చాద్భానం. తేనకార్యకారణభావస్సిద్ధః. పౌర్వాపర్యనియమోహికార్యకారణభావఇతిభావః. చతుర్థపాదార్థమాహఅనుగ్రాహకమితి. *యస్యాదిత్యోభాముపయుజ్యతాఇత్యాదిశ్రుతిభ్యానుగ్రాహకత్వేప్రమాణమితివ్యాసార్యైర్వివృతం. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వంప్రథమార్ధార్థః. తేజోన్తరోత్పత్త్యౌతదుపాదానత్వ్యానుగ్రాహకత్వరూపంనిమిత్తత్వంతృతీయపాదార్థః. చాక్షుషరశ్మ్యనుగ్రాహకచన్ద్రాదిరూపాదేరేవఉత్పన్నస్యాపితేజసఃస్వసంబన్ధేనస్వకార్యకరణసామర్థ్యాధాయకత్వలక్షణానుగ్రాహకత్వంచతుర్థపాదార్థఇత్యపివ్యస్తస్తత్రైవద్రష్టవ్యః. అధిష్ఠానబ్రహ్మరూపభానవ్యతిరిక్తభానశూన్యత్వమధ్యస్తప్రపఞ్చస్యద్వితీయపాదార్థఇతియత్పరైరుచ్యతే- తదయుక్తం - తథాహిసతిభాన్తమితికర్తృకత్వప్రత్యయస్య *శిష్యజ్ఞానంప్రకాశతఇ[illegible]నేపికథంచిత్సంభవేపిఅనుభాతీత్యస్యశబ్దస్యాయోగాత్. ననుదేవదత్తేగచ్ఛన్తక్రియాశూన్యేతిష్ఠతి, యజ్ఞదత్తేగచ్ఛతి, దేవదత్తంయజ్ఞదత్తోఽనుగచ్ఛతీతిప్రయోగోదృష్టచరః. ననుపహ్నినేవదహన్తమయోఽనుదహతీతిప్రయోగోదృష్టచరఇతిచేత్. న- అయసఃపృథక్దగ్ధృత్వాభావంనిశ్చితవతస్తత్రాపితాదృశప్రయోగస్యసంప్రతిపన్నత్వాభావాత్. ననుతదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితిభవదభిమతార్థోపినయుజ్యతే-తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారవతామపిముక్తానాంతేజోన్తరసాక్షాత్కారదర్శనేనసజాతీయసంవలనాధీనాగ్రహణలక్షణాభిభవస్యాభావాదితిచేత్. ఉచ్యతే- బద్ధవిషయమేవైతత్. బద్ధానాంతత్సాక్షాత్కారాప్రసక్తేరిదంకథమితిచేన్న- బద్ధానామేవాఙ్గునాదీనాంతత్సాక్షాత్కారదర్శనాత్. యద్వా - కాళిదాసకవౌపరిగణ్యమానేఇతరఃకుకవిరకవిరితివత్ భాతిబ్రహ్మణిపరిగణ్యమానేసూర్యాదితేజోన్తరంనభాతి- అతస్తదేవబ్రహ్మఅతిభాస్వరరూపశాలీతిపూర్వార్ధార్థః. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితివ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. ఇమమేవార్థమితరతేజసాంస్వరూపోత్పత్త్యౌఫలజననేచపరమాత్మానుగ్రహసాపేక్షత్వప్రదర్శకేనతమేవభాన్తమిత్యుత్తరార్ధేనదృఢయతీతినదోషఇత్యవగన్తవ్యం. పూర్వార్ధస్యయథాశ్రుతఏవార్థః. నస్వతిభాస్వరరూపవతసూర్యాదౌప్రత్యక్షేణానుభూయమానే-నభాతీతిప్రత్యక్షవిరుద్ధంకథమభిధీయతఇత్యత్రాహ (తమేవభాన్తమనుభాతీతి) ఇదంచపరిదృశ్యమానంభాస్వరరూపంనస్వాభావికం- అపితుపరమాత్మదత్తంతదీయమేవతేజః. గీతంచభగవతా *యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌతత్తేజోవిద్ధిమామకమితి. వివృతంచైతద్భగవతాభాష్యకృతా *అఖిలస్యజగతోభాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాంయత్తేజః - తన్మదీయంతేజః- తైస్తైరారాధితేనమయాతేభ్యోదత్తమితివిద్ధీతి. అతోఽస్థకారేఖద్యోతతుల్యానామేతేషాంభాస్వరరూపశాలినాంనభాతీతివ్యపదేశోయుజ్యతఇతిభావః.......... ౧౫

ఇతిపఞ్చమవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్.

ద్వితీయాధ్యాయే — షష్ఠి వల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః। తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ
తదేవామృతముచ్యతే। తస్మింల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన॥ ఏతద్వై తత్॥ ౧

యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం। మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥ ౨

శం.— తూలావధారణేనైవ మూలావధారణం వృక్షస్య క్రియతే లోకే యథా- ఏవం సంసారకార్యవృక్షావధారణేన తన్మూలస్య బ్రహ్మణః స్వరూపావదిధారయిషయేయం షష్ఠీ వల్లీ ఆరభ్యతే. ఊర్ధ్వమూలః- ఊర్ధ్వం మూలం- యత్తద్విష్ణోః పరమం పదమస్య- సోఽయమవ్యక్తాది స్థావరాన్తః సంసారవృక్షః ఊర్ధ్వమూలః- వృక్షశ్చ వ్రశ్చనాత్. జన్మమరణజరాశోకాద్యనేకానర్థాత్మకః ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావః- మాయా-మరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదివద్దృష్టనష్టస్వరూపత్వాత్. అవసానే చ వృక్షవదభావాత్మకః కదలీస్తమ్భవన్నిస్సారోఽనేకశతపాషణ్డబుద్ధివికల్పాస్పదః తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరనిర్ధారితేదన్తత్త్వో వేదాన్తనిర్ధారితపరబ్రహ్మమూలసారోఽవిద్యాకామకర్మావ్యక్తబీజప్రభవః అపరబ్రహ్మవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకహిరణ్యగర్భాఙ్కురః సర్వప్రాణిలిఙ్గభేదస్కన్ధస్తత్తత్తృష్ణాజలాసేకోద్భూతదర్పో బుద్ధీన్ద్రియవిషయప్రవాలాఙ్కురః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిద్యోపదేశపలాశః యజ్ఞదానతప ఆద్యనేకక్రియాసుపుష్పః సుఖదుఃఖవేదనానేకరసః ప్రాణ్యుపజీవ్యానన్తఫలః తత్తృష్ణాసలిలావసేకప్రరూఢజటిలీకృతదృఢబద్ధమూలః సత్యనామాదిసప్తలోకబ్రహ్మాదిభూతపక్షికృతనీడః ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్షశోకజాతనృత్యగీతవాదిత్రక్ష్వేలితాస్ఫోటితహసితాకృష్టరుదితహాహాముఞ్చముఞ్చేత్యాద్యనేకశబ్దకృతతుములీభూతమహారవో వేదాన్తవిహితబ్రహ్మాత్మదర్శనాఽసఙ్గశస్త్రకృతోచ్ఛేద ఏష సంసారవృక్షోఽశ్వత్థః - అశ్వత్థవత్కామకర్మవాతేరితనిత్యప్రచలితస్వభావః స్వర్గనరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిశ్శాఖాభిరవాక్శాఖః- అవాఞ్చశ్శాఖా యస్య సః. సనాతనః- అనాదిత్వాచ్చిరప్రవృత్తః. యదస్య సంసారవృక్షస్య మూలం-తదేవ శుక్రం- శుభ్రం. శుద్ధం. జ్యోతిష్మత్. చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావం. తదేవ బ్రహ్మ-సర్వమహత్త్వాత్. తదేవామృతం-అవినాశిస్వభావముచ్యతే- కథ్యతే. సత్యత్వాత్. వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతమన్యత్- అతో మర్త్యం. తస్మిన్ పరమార్థసత్యే బ్రహ్మణి లోకాః గన్ధర్వనగరమరీచ్యుదకమాయాసమాః పరమార్థదర్శనాభావావగమ్యమానాః శ్రితాః- ఆశ్రితాస్సర్వే- సమస్తాః. ఉత్పత్తిస్థితిలయేషు తదు- తద్బ్రహ్మ నాత్యేతి- నాతివర్తతే మృదాదికమివ ఘటాదికార్యం కశ్చన- కశ్చిదపి వికారః. ఏతద్వై తత్- యద్విజ్ఞానాదమృతా భవన్తీత్యుచ్యతే. జగతో మూలం తదేవ నాస్తి బ్రహ్మ- అసదేవేదం నిస్సృతమితి. ౧

ఆ — శాఖాల్యాదిరూపదర్శనేనాదృష్టమపి వృక్షమూలం యథా నిశ్చీయతే-తద్వదదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽవధారణాయ ప్రస్తుపతఇత్యాహ (మూలావధారణేనేతి) వృక్షశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (వృశ్చనాదితి) ఓవ్రశ్చూచ్ఛేదనే. అశ్వత్థాతో నప్రత్యయాన్తస్య రూపం వృక్షఇతి. ఛేద్యత్వే యుక్తిమాహ (జన్మజరేత్యాదినా) ప్రసిద్ధవృక్షసామ్యాద్వావృక్షశబ్దప్రయోగ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (అవసానే చేత్యాదినా) ప్రసిద్ధో వృక్షస్స్థాణుర్వా పురుషో వేతి వికల్పాస్పదో దృష్టః- తథాయమపి సజ్జాతో వా పరిణామో వా ఆరబ్ధో వా సద్వాఽసద్వేత్యాదీనామనేకేషాం శతసఙ్ఖ్యాకపాషణ్డబుద్ధివికల్పానాం విషయ ఇత్యర్థః. కింసంజ్ఞికోఽయం వృక్ష ఇత్యనధ్యవసాయగోచరః కశ్చిద్వృక్షో దృష్టః- తథాయమపీతి సామ్యా నిర్ణయమాహ (తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరితి) పరస్య బ్రహ్మణో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽఙ్కురో స్యేతి. లిఙ్గభేదః బుద్ధీన్ద్రియాణాం విషయాః- శబ్దాదయః ప్రవాలాఙ్కురాః- కిసలయాన్యస్యేతి. తథోక్తః. శ్రుత్యాదీని పలాశాని- పత్రాణ్యస్యేతి. సుఖదుఃఖప్రాణివేదనా ఏవానేకో రసోఽస్యేతి. ఫలత్వేనైవసలిలావసేకః - తేన ప్రరూఢానీకర్మవాసనాదీని సాత్త్వికాదిభావేన మిశ్రీకృతాని దృఢబద్ధానిమూలాన్యస్యేతి వటవృక్షస్యేవ- తథోక్తః. సత్యనామాదిషు సప్తలోకేషు బ్రహ్మాదిభూతాన్యేవ పక్షిణః- తైః కృతం నీడం యస్మిన్. ప్రాణినాం సుఖదుఃఖాభ్యాముద్భూతౌ హర్షశోకౌ- తాభ్యాం యథాయోగ్యం జాతాని నృత్యాదీని రుదితాదిశబ్దాశ్చ- తైః కృతస్తుములీభూతో మహారవో యస్మిన్నితి విగ్రహః. కార్యస్య శూన్యతాపర్యన్తం నష్టస్యాఽసత్త్వపూర్వకోత్పజన్మ-లితో నాస్తి మూలమితి శఙ్కాం తే (యద్విజ్ఞానాదితి) తత్ర శశవిషాణాదేరసతస్సముత్పత్త్యదర్శనాత్సత్పూర్వకత్వప్రసిద్ధేశ్చాస్తి సద్రూపం వస్తు జగతో మూలం. తచ్చ ప్రాణపదలక్ష్యం- ప్రాణప్రవృత్తేరపి హేతుత్వాదిత్యర్థః. ౧-౫-౩

రం.— (ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః) అయం చ మన్త్రఖణ్డః ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి గీతావ్యాఖ్యానావసరే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. ఇత్థం హి తత్ప్రకాశ్యం ఇయం సంసారాఖ్యమశ్వత్థమూర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమవ్యయమశ్వత్థం ప్రాహుః శ్రుతయః ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః ఊర్ధ్వమూలమవాక్శాఖం వృక్షం యో వేద సం ప్రతీత్యాద్యాః. సప్తలోకోపరినివిష్టచతుర్ముఖస్యాదిత్వేనత స్యోర్ధ్వమూలత్వం. పృథివీనివాసిసకలనరపశుమృగక్రిమికీటపతఙ్గస్థావరాన్తతయాఽధశ్శాఖత్వమితి. తద్విలక్షణమేవ బ్రహ్మేతి దర్శయతి (తదేవ శుక్రమితి) పూర్వమేవ వ్యాకృతోఽయం మన్త్రః. ౧

శం.— తత్ర యదిదం కించ- యత్కించేదం జగత్సర్వం ప్రాణే- పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సత్యేజతి- కమ్పతే. తత ఏవ నిస్సృతం- నిర్గతం సత్ప్రచలతి- నియమేన చేష్టతే. యదేవం జగదుత్పత్త్యాదికారణం బ్రహ్మ- తన్మహద్భయం. మహచ్చ తద్భయం చ. బిభేత్యస్మాదితి మహద్భయం. వజ్రముద్యత

భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః। భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః॥ ౩
ఇహ చేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్శరీరస్య విస్రసః। తతః సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ కల్పతే॥ ౪
యథాదర్శే తథాత్మని యథా స్వప్నే తథా పితృలోకే।
యథాప్సు పరీవ దదృశే తథా గన్ధర్వలోకే ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే॥ ౫

శం.- ఉద్యతమివ వజ్రం. యథా వజ్రోద్యతకరం స్వామినమభిముఖీభూతం దృష్ట్వా భృత్యా నియమేన తచ్ఛాసనే ప్రవర్తన్తే- తథేదం చన్ద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్రతారకాదిలక్షణం జగత్ సేశ్వరం నియమేన క్షణమప్యవిశ్రాన్తం వర్తత ఇత్యుక్తం భవతి. య ఏతద్విదుః - స్వాత్మప్రవృత్తిసాక్షిభూతమేకం బ్రహ్మ- అమృతాః- అమరణధర్మాణస్తే భవన్తి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిఃసృతం । మహద్భయం వజ్రముద్యతం) అయం చ మన్త్రః 'కమ్పనాత్' ఇతి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. తత్రాయం మన్త్రం ప్రస్తుత్య 'కృత్స్నస్య జగతః అస్మిన్నఙ్గుష్ఠమాత్రే పురుషే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే స్థితానాం సస్వశాన్తతో నిఃసృతానాం తస్మాత్ సంజాతమహాభయనిమిత్తమేజనం - కమ్పనం శ్రూయతే. తచ్ఛాసనాతివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి మహతో భయాద్వజ్రాదివోద్యతాత్ కృత్స్నం జగత్ కమ్పత ఇత్యర్థః. 'భయాదస్యాగ్నిస్తపతీ'త్యనేనైకార్థ్యాత్. మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమేతి భాషితం. వివృతం చైతత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం 'ప్రాణ ఇతి నపుంసకపదసామర్థ్యాన్నిఃసృతానామిత్యధ్యాహారః. కుతో నిఃసృతానామిత్యపేక్షాయాం ప్రకృతస్యైవాపాదానత్వమాహ తత ఇతి. ఏజనం కమ్పనమితి 'ఏజృ కమ్పన' ఇతి హి ధాతుః. ప్రత్యవాయభయాత్ స్వస్వకార్యప్రవృత్తిః కమ్పనం. ఉద్యతవజ్రాదివ పరమపురుషాత్ సంజాతేన భయేన కృత్స్నం జగత్ కమ్పత ఇత్యర్థ ఇతి. అత్ర మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి చత్వారి పదాని పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమాన్తాని. ఆద్యం పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమాన్తపదద్వయం భయవాచి. ఉత్తరం తు పదద్వయం తద్ధేతుభూతప్రాణశబ్దితపరబ్రహ్మపరమితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు- బిభేత్యస్మాదితి భయం. భయానకమిత్యర్థః. మహాభయానకోద్యతవజ్రవత్ స్వస్మాన్నిఃసృతం ప్రాణశబ్దిత పరమాత్మా కమ్పయతి- ఏజతీత్యస్య ణ్యర్థగర్భోऽర్థ ఇత్యప్యముమప్యర్థం వర్ణయన్తి. (య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి) స్పష్టోऽర్థః. అత ఏవ ప్రాణ ఇత్యధికరణన్యాయాత్ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వే న వివాద ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— కథం తద్భయాజ్జగద్వర్తత ఇత్యాహ- భయాత్ - భీత్యా పరమేశ్వరస్యాగ్నిస్తపతి. భయాత్తపతి సూర్యః. భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః. న హీశ్వరాణాం లోకపాలానాం సమర్థానాం సతాం నియన్తా చేద్వజ్రోద్యతకరవన్న స్యాత్ - స్వామిభయభీతానామివ భృత్యానాం నియతా ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౩

రం.— (భయాదస్యాగ్నిరితి) ధావ్యశబ్ద ఇన్ద్రాదీనాం స్వవ్యాపారప్రవృత్తిపరః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తచ్చేహ జీవన్నేవ చేత్ -యద్యశకత్ -శక్నోతి. శక్తస్సన్ జానాత్యేతద్భయకారణం బ్రహ్మ బోద్ధుం-అవగన్తుం. ప్రాక్-పూర్వం. శరీరస్య విస్రసః- అవస్రంసనాత్. పతనాత్. సంసారబన్ధనాద్విముచ్యతే. న చేదశకద్బోద్ధుం-తతోऽనవబోధాత్సర్గేషు- సృజ్యన్తే యేషు స్రష్టవ్యాః ప్రాణిన ఇతి సర్గాః- పృథివ్యాదయో లోకాః- లేషు సర్గేషు-లోకేషు. శరీరత్వాయ- శరీరభావాయ కల్పతే-సమర్థో భవతి. శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః. ౪

ఆ.— సూర్యాదీనాం నియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా నియామకత్వేన సంభావితం యత్పారమేశ్వరం రూపం- తదపి గహనమైవేహ యత్నకర్తవ్య ఇత్యాహ (తచ్చేతి) ఇహైవ చేద్బోద్ధుం శక్తస్సన్నిహైవ చేజ్జానాతి తదా ముచ్యత ఇతి సంబన్ధః. ౪-౫-౬

రం.— (ఇహ చేదితి) శరీరస్య విస్రసః- విస్రంసనాత్. పతనాత్ప్రాగిహ- లోకే బ్రహ్మ బోద్ధుం అశకచ్చేత్ - అశక్నువాంశ్చేత్. వికరణవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తతః - తస్మాత్ జ్ఞానాభావాద్ధేతోః సృజ్యమానసర్వలోకేషు జన్మజరామరణాదిమత్త్వలక్షణశరీర్యమాణత్వాయ భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ శరీరపాతాత్ప్రాగేవ ఆత్మజ్ఞానాయ యతేతేతి భావః. ౪

శం.— తస్మాచ్ఛరీరవిస్రంసనాత్ప్రాగాత్మబోధాయ యత్న ఆస్థేయః - యస్మాదిహైవాత్మనో దర్శనమాదర్శస్థస్యేవ ముఖస్య స్పష్టముపపద్యతే- న లోకాన్తరేషు బ్రహ్మలోకాదన్యత్ర. స చ దుష్ప్రాపః. కథమితి. ఉచ్యతే - యథా ఆదర్శే ప్రతిబిమ్బభూతమాత్మానం పశ్యతి లోకోऽత్యన్తవివిక్తం- తథేహాత్మని - స్వబుద్ధావాదర్శవన్నిర్మలీభూతాయాం వివిక్తమాత్మనో దర్శనం భవతీత్యర్థః. యథా స్వప్నేऽవివిక్తం జాగ్రద్వాసనోద్భూతం- తథా పితృలోకేऽవివిక్తమేవాత్మనో దర్శనం- కర్మఫలోపభోగాసక్తత్వాత్. యథా చాప్స్వవివిక్తావయవమాత్మరూపం పరీవ దదృశే- పరిదృశ్యత ఇవ - తథా గన్ధర్వలోకేऽవివిక్తమేవ దర్శనమాత్మనః. ఏవం చ లోకాన్తరేష్వపి శాస్త్రప్రామాణ్యాదవగమ్యతే. ఛాయాతపయోరివాత్యన్తవివిక్తం బ్రహ్మలోక ఏవైకస్మిన్. స చ దుష్ప్రాపః-అత్యన్తవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్. తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౫
అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

ఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావముదయాస్తమయౌ చయత్ । పృథగుత్పద్యమానానాంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౬
ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనో మనసస్సత్త్వముత్తమం। సత్త్వాదధిమహానాత్మామహతోఽవ్యక్తముత్తమమ్॥ ౭
అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషో వ్యాపకోఽలిఙ్గఏవచ। యజ్జ్ఞాత్వాముచ్యతేజన్తురమృతత్వంచగచ్ఛతి॥ ౮

రం.— ఆత్మనోదుర్బోధత్వమేవాహ (యథేతి) యథాదర్శే చన్ద్రికాయా అభావాత్ నస్పష్టః ప్రతిభాసః - తథా ఇహలోకే - ఆత్మనీత్యర్థః. యద్వా- యథా ఆదర్శే - దర్పణే ప్రతీయమానం వస్తు - సాక్షాద్దృష్టవస్తువత్ ప్రత్యఙ్ముఖత్వాదికల్పితాకారానవరుద్ధతయా నోపలభ్యతే- తథేహాత్మవిషయిణీ ప్రతీతిరిత్యర్థః. లోకాన్తరేపి తథేత్యాహ (యథాస్వప్నే తథాపితృలోకే) యథాస్వప్నదర్శనస్య జాగ్రద్దర్శనవత్ సమ్యక్త్వయా సంశయాదివిరోధితయా పునరనుసంధానయోగ్యత్వాభావః - తథా పితృలోక ఇత్యర్థః. (యథాప్సు పరీవదదృశే తథాగన్ధర్వలోకే) యథా జలాన్తరస్థవస్తునో నేతరవత్ స్పష్టప్రకాశః - తద్వత్ పరిదదృశ ఇవ - నవస్తుతః పరితో దృశ్యత ఇత్యర్థః. గన్ధర్వలోకేప్యాపాతతః ప్రతీతిమాత్రమిత్యర్థః. (ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే) యథాచ్ఛాయాతపయోర్మిశ్రణేశుద్ధాతపవత్తత్పదార్థవన్నోపలబ్ధిః - ఏవం బ్రహ్మలోకేపి నసమ్యగుపలబ్ధిః. అతో దురధిగమమాత్మతత్త్వమితిభావః. యద్వా- బ్రహ్మలోకే యద్యపిచ్ఛాయాతపయోర్వివిచ్యోపలబ్ధివదాత్మానాత్మస్వరూపయోర్వివిచ్యోపలబ్ధిస్సంభవతి- తథాపినాత్రత్యానామాత్మతత్త్వం సులభమితిభావః. ౫

శం.— కథమసౌబోద్ధవ్యః- కింవాతదవబోధే ప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- ఇన్ద్రియాణాం- శ్రోత్రాదీనాంస్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేన స్వకారణేభ్యః ఆకాశాదిభ్యః పృథగుత్పద్యమానానామత్యన్తవిశుద్ధాత్ కేవలాచ్చిన్మాత్రాత్మస్వరూపాత్ పృథగ్భావం- స్వభావవిలక్షణాత్మకతాం, తథా తేషామేవేన్ద్రియాణాముదయాస్తమయౌ చయత్ - పృథగుత్పద్యమానానాముత్పత్తిప్రలయౌ, జాగ్రత్స్వప్నావస్థాప్రతిపత్తియా - నాత్మనఇతిమత్వా - జ్ఞాత్వావివేకతోధీరః - ధీమాన్ నశోచతి. ఆత్మనోనిత్యైకత్వస్వభావత్వాదవ్యభిచారాచ్ఛోకాదికారణత్వానుపపత్తేః. తథాచ శ్రుత్యన్తరం "తరతిశోకమాత్మవిదితి". ౬

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఇన్ద్రియాణామితి) పృథగ్భూతానాముత్పద్యమానానామిన్ద్రియాణాం. ఇన్ద్రియాణామిత్యేతద్దేహాదీనామప్యుపలక్షణం. (ఉదయాస్తమయౌ చయత్) యదిత్యవ్యయం. యావిత్యర్థః. యావుత్పాదవినాశౌ, యశ్చపరస్పరవైలక్షణ్యలక్షణపృథగ్భావ, శ్చ-తాన్ సర్వానిన్ద్రియాదిగతాన్మత్వాధీరోనశోచతీత్యర్థః. పరస్పరవైలక్షణ్యోత్పాదవినాశాఃజ్ఞానైకాకారేఆత్మనినసన్తీతిజ్ఞాత్వానశోచతీత్యర్థః. ౬

శం.— యస్మాదాత్మనఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావఉక్తః-నాసౌబహిరధిగన్తవ్యః- యస్మాత్ప్రత్యగాత్మాసర్వస్య. తత్కథమితి. ఉచ్యతే (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనఇత్యాది) అర్థానామిహేన్ద్రియసమానజాతీయత్వాదిన్ద్రియగ్రహణేనైవగ్రహణం. పూర్వవదన్యత్ సత్త్వశబ్దాద్బుద్ధిరిహోచ్యతే. ౭

ఆ.— "ఇన్ద్రియేభ్యః పరాహ్యర్థా ఇతిపూర్వముక్తం - ఇహత్వర్థానామగ్రహణాత్సర్వప్రత్యగాత్మత్వంనసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థానామిహేతి) ౭

రం.— దేహాదివిలక్షణప్రత్యగాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేపిభగవచ్ఛరణాగతిరేవోపాయ ఇతిపూర్వోక్తంశరణవరణమేవప్రతిపాదయతి (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరమిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇన్ద్రియేభ్యఇత్యేతదర్థానామప్యుపలక్షణం. "ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చపరంమన ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. సత్త్వశబ్దో బుద్ధిపరః. "మనసస్తుపరాబుద్ధిరితిపూర్వోక్తేః. అలిఙ్గః-లిఙ్గాగమ్యః. పరత్వంచవశీకార్యతాయాంవివక్షితం. పరస్యచవశీకరణంశరణాగతిరేవ. శిష్టంస్పష్టం. ౭-౮

శం.— అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకః- వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేఃసర్వస్యకారణత్వాత్. అలిఙ్గః- లిఙ్గ్యతే- గమ్యతేయేన- తల్లిఙ్గం- బుద్ధ్యాది. తదవిద్యమానమస్యేతిసోయమలిఙ్గఏవచ. సర్వసంసారధర్మవర్జితఇతి. ఏతద్రూపం జ్ఞాత్వాచార్యతశ్శాస్త్రతశ్చ - ముచ్యతేజన్తురవిద్యాదిహృదయగ్రన్థిభిర్జీవన్నేవ. పతితేపిశరీరేఽమృతత్వంచగచ్ఛతి. సోఽలిఙ్గఃపరోఽవ్యక్తాత్పురుషఇతిపూర్వేణసంబన్ధః. ౮

ఆ.— బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిస్సాశ్రయః- గుణత్వాత్-రూపవదితివైశేషికైరనుమీయతే. తదసత్- సాశ్రయత్వమాత్రసాధనేసిద్ధసాధనత్వాత్, మనసఏవ కామాదిగుణవత్త్వశ్రవణాత్, ఆత్మాశ్రయత్వకల్పనేచనిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వాత్, ఆత్మనాసహ బుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణాచ్చ బుద్ధ్యాదినాత్మలిఙ్గమిత్యాహ (లిఙ్గ్యతేగమ్యతేయేనేతి) ౮

అత్ర రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి.

నసంద్పశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనం।
హృదామనీషామనసాభిక్ల్ప్తోయఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్తి॥ ౯
యదాపఞ్చావతిష్ఠన్తేజ్ఞానానిమనసాసహ। బుద్ధిశ్చనవిచేష్టతితామాహుఃపరమాంగతిమ్॥ ౧౦
తాంయోగమితిమన్యన్తేస్థిరామిన్ద్రియధారణాం।అప్రమత్తస్తదాభవతియోగోహిప్రభవాప్యయౌ॥ ౧౧

శం.— కథం తర్హి తస్య దర్శనముపపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే- నసంద్పశే - దర్శనవిషయే న తిష్ఠతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య రూపం. అతో న చక్షుషా- సర్వేన్ద్రియేణ. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. పశ్యతి- నోపలభతే కశ్చన - కశ్చిదప్యేనం- ప్రకృతమాత్మానం. కథం తర్హి తం పశ్యేదితి. ఉచ్యతే- హృదా- హృత్స్థయా బుద్ధ్యా. మనీషా- మనసః సఙ్కల్పాదిరూపస్యేష్టే నియన్తృత్వేనేతి మనీట్. తయా మనీషా- అవికల్పయిత్ర్యా. మనసా - మననరూపేణ సమ్యగ్దర్శనేన. అభిక్ల్ప్తః - అభిసమర్థితః. అభిప్రకాశిత ఇత్యేతత్. ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి వాక్యశేషః. తమాత్మానం బ్రహ్మైతద్యే విదురమృతాస్తే భవన్తి. ౯

ఆ.— కిం దర్శనముపపన్నమిత్యత్ర ప్రష్టురభిప్రాయః కిం విషయవద్దర్శనం వక్తవ్యం - ఉతావిషయత్వేనైవ దర్శనోపాయో వా [illegible]. ప్రథమం ప్రత్యాహ (నసంద్పశ ఇతి) రూపాదివత్ తద్విశేషణం చ దర్శనవిషయయోగ్యం భవతి- తదభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కథం తర్హీతి) బాహ్యకరణగ్రామోపరమేఽపి యదా మనో విషయాన్ సఙ్కల్పతే- తదా ముముక్షోర్బుద్ధిప్రసన్నేయం [illegible] భవతి- [illegible] మనసః [illegible] ప్రభావనీ. న తావత్స్వప్రయోజనార్థం- తస్య జడత్వాత్ప్రయోజనసమ్బన్ధానుపపత్తేః, [illegible] నాపి చేతనార్థం- తస్యాసఙ్గత్వాత్పరమానన్దస్వభావత్వాచ్చేతి నియన్తృత్వేన బుద్ధిర్నిరుచ్యత ఇత్యాహ (మనీషేతి) (అవికల్పయిత్ర్యేతి) విషయకల్పనాశూన్యయా బ్రహ్మైకత్వవిషయతయైవ బ్రహ్మాభావవ్యఞ్జికయా మహావాక్యోత్థయా బుద్ధ్యాత్మా జ్ఞాతుం శక్య ఇత్యర్థః. కథంభూతయా [illegible] (మనసేతి) యద్ధ్యానేనాపి దృశ్యతే బాహ్యం ఘటాది - [illegible] తథా [illegible] తదహం సభావామి- కింతు యోఽత్ర జ్ఞః- సాక్షీ సర్వశరీరేష్వేకో [illegible] దర్శనం సమ్భావితమిత్యర్థః. ౯

రం.— (నసంద్పశే తిష్ఠతీతి) అస్య రూపం - స్వరూపం విగ్రహో వా [illegible] దర్శనవిషయే న తిష్ఠతీత్యర్థః. అథవా దృశ్యం నీలరూపాదికం నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ (నచక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమితి) స్పష్టోఽర్థః. (హృదా మనీషేత్యాది) [illegible] భక్తిరిత్యుచ్యతే [illegible]. నసంద్పశే తిష్ఠతి రూపమస్య నచక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమితి [illegible] భక్త్యా చ ధృత్యా చ సమాహితాత్మా జ్ఞానస్వరూపం పరిపశ్యతీహ [illegible]. అభిక్ల్ప్తః- ప్రాప్యః [illegible] భక్త్యా [illegible] - సా [illegible] - [illegible] భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున [illegible] ప్రతిపాదితం (యఏతద్విదురితి) స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం.— సాఽఽత్మసంప్రాప్యత ఇతి తదర్థో యోగ ఉచ్యతే- యదా - యస్మిన్కాలే స్వవిషయేభ్యో నివర్తితాన్యాత్మన్యేవ పఞ్చ జ్ఞానార్థత్వాత్ శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి జ్ఞానాన్యుచ్యన్తే. అవతిష్ఠన్తే సహ మనసా- యదనుగతాని తేన సఙ్కల్పాదివ్యావృత్తేనాన్తఃకరణేన. బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణా న విచేష్టతి- స్వవ్యాపారేషు న చేష్టతే. న వ్యాప్రియతే. తామాహుః పరమాం గతిం. ౧౦

ఆ.— శ్రుతపదానామపి కేషాంచిద్బ్రహ్మణి బుద్ధిస్థైర్యాదర్శనాత్ [illegible] తత్ర [illegible] ఉపాయ [illegible] ఇత్యాహ (సాహ్యాదితి) శ్రవణమననాభ్యాం ప్రమాణప్రమేయాసమ్భావనానిరాసేఽపి [illegible] సర్వోపరమ [illegible] భవతి- [illegible] యోగోఽనుష్ఠాతవ్య ఇత్యుపదిశ్యత ఇత్యర్థః (యదాపఞ్చేతి) [illegible] ఇత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యదాపఞ్చేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా జ్ఞానాని - ఇన్ద్రియాణీత్యర్థః. [illegible] అధ్యవసాయోపేతం మన ఏవ బుద్ధిశబ్దేనోచ్యతే. అత ఏవ తత్ర భాష్యం అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహంకారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి. శరీరాన్తస్సఞ్చరణం విహాయ మోక్షార్థగమనం పరమాగతిరితి తాత్పర్యం. ౧౦

శం.— తాం- ఈదృశీం తదవస్థాం యోగమితి మన్యన్తే వియోగమేవ సన్తం. సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణా హీయమవస్థా యోగినః- ఏతస్యాం హ్యవస్థాయామవిద్యాధ్యారోపణవర్జితస్వరూపప్రతిష్ఠ ఆత్మా. (స్థిరామిన్ద్రియధారణాం) స్థిరాం- అచలామిన్ద్రియధారణాం- బాహ్యాన్తఃకరణానాం ధారణమిత్యర్థః. అప్రమత్తః- ప్రమాదవర్జితః. సమాధానం ప్రతి నిత్యం ప్రయత్నవాం స్తదా- తస్మిన్కాలే. యదైవ ప్రవృత్తయోగో భవతీతి సామర్థ్యాదవగమ్యతే. నహి బుద్ధ్యాదిచేష్టాఽభావే ప్రమాదసంభవోఽస్తి - తస్మాత్ప్రాగేవ బుద్ధ్యాదిచేష్టోపరమాదప్రమాదో విధీయతే. అథవా- యదైవేన్ద్రియాణాం స్థిరా ధారణా- తదానీమేవ నిరఙ్కుశమప్రమత్తత్వమిత్యతోఽభిధీయతే అప్రమత్తస్తదా భవతీతి. కుతః. యోగో హి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయౌ - ఉపజనాపాయధర్మక ఇత్యర్థః. అతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తుం శక్యో న చక్షుషా। అస్తీతి బ్రువతోఽన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే॥ ౧౨

అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యస్తత్త్వభావేన చోభయోః। అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య తత్త్వభావః ప్రసీదతి॥ ౧౩

అ. — వియోగమేవ సన్తం యోగమితి విరుద్ధలక్షణయాఽఽహ యస్య స్ఫుటత్వం - తత్ స్ఫుటయతి (సర్వానర్థేతి) ఉపసంహృతం మనో యదినుష్ప్రింగచ్ఛేత్ - తదా సానర్థబీజావస్థా భవతి. తద్వ్యావృత్తయే పూర్వం ప్రహ్మణ్యేత్యాప్తమైనోజయేత్. అత్మాత్మనియమ క్రమేణ పరమేషు విశిష్టం చేత్యాః. ప్రత్యోగుపర్మ నైనలతో వ్యావృత్తముపితక స్థటస్థం చేత్యాః, త్యాపి పూర్వవ్యమేషు యావిస్తా. తతో నిరుద్ధం మనో యదా నజాగర్తి. నస్వపితి, నచాన్తరాళావస్థం భవతి, పూర్ణ బ్రహ్మైవభాసకతయైవ తిష్ఠతి నం భవతి,- తదా సర్వానర్థనివృత్తిలక్షణావస్థా భవతీత్యర్థః. యోగారమ్భకాలే ప్రమాదవర్జనం విధేయతయా వ్యాఖ్యాయానువాదపరతయా వ్యాచష్టే (అథేతి) విపదస్తే హేతుం స్పృచ్ఛతి (కుత ఇతి) ౧౧

రం. — (తాం యోగమితి) తాం- పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాం వాహ్యాభ్యన్తరకరణధారణాం పరమాం యోగమితి మన్యన్తే. ఉక్తం చ వ్యాసాద్యైః «పరమా గతిర్యోగ ఇత్యర్థః ఇతి (అప్రమత్తస్తదా భవతి) ఇన్ద్రియాణాం నిర్వ్యాపారత్వ ఏవ అవహితచిత్తతా భవతి. చిత్తావధానం దిశత్యాహ (యోగో హి ప్రభవాప్యయావితి) యోగస్య ప్రతిక్షణాపాయశాలితయా అవధానమపేక్షితమితి భావః. యద్వా- ఇష్టప్రభవానిష్టాప్యయలక్షణ సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్య తత్ర ప్రమత్తతయా భవితవ్యమితి భావః. ౧౧

శం. — బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చెద్బ్రహ్మ - ఇదం తదితి విశేషతో గృహ్యేత. బుద్ధ్యాద్యుపరమే చ గ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానం నాస్త్యేవ బ్రహ్మ. యద్ధి కరణగోచరం తదస్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే - విపరీతం చాసదితి. అతశ్చానర్థకో యోగః - అనుపలభ్యమానత్వాద్వా నాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే - సత్యం - నైవ వాచా న మనసా న చక్షుషా నాన్యైరపీన్ద్రియైః ప్రాప్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. తథాపి సర్వవిశేషరహితోఽపి జగతో మూలమిత్యవగతత్వాదస్త్యేవ- కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాత్. తథాహి- ఇదం కార్యం సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి- యదాపి విషయప్రవిలాపనేన ప్రవిలాప్యమానా బుద్ధిః- తదాపి సా సత్ప్రత్యయగర్భైవ విలీయతే బుద్ధిర్హి నః ప్రమాణం సదసతోర్యాథాత్మ్యావగమే. మూలం చేజ్జగతో న స్యాత్- అసదన్వితమేవేదం కార్యమసదిత్యేవం గృహ్యేత- నత్వేతదస్తి - సత్సదిత్యేవ తు గృహ్యతే- యథా మృదాదికార్యం ఘటాది మృదన్వితం. తస్మాజ్జగతో మూలమాత్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం. కస్మాత్. అస్తీతి బ్రువతః- అస్తిత్వవాదిన ఆగమార్థానుసారిణః శ్రద్దధానాదన్యత్ర- నాస్తికవాదిని నాస్తి జగతో మూలమాత్మా - నిరన్వయమేవేదం కార్యమభావాన్తం ప్రవిలీయత ఇతి మన్యమానే విపరీతదర్శిని కథం తద్బ్రహ్మ తత్త్వత ఉపలభ్యతే- న కథం చనోపలభ్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

అ. — ఉత్తరమన్త్రమవతారయితుం శఙ్కాముద్భావయతి (బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేదితి) ఘటోఽస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్యాకమ్పమాత్రప్రవిలాపనే ఘటాకారప్రవిలీయతే - నాఽస్తిత్వాంశః - తస్య కపాలాద్యాకారేష్వనువృత్తిదర్శనాత్. అతః కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయిత్వమిత్యుక్తమేతత్ స్ఫుటయతి (తథాహీతి) స్థూలస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశిష్యతే- తస్యాపి విలయే తతః సూక్ష్మమితి యావద్దర్శనం వ్యాప్తిముపలభ్య- యత్ర న దృశ్యతే- తత్రాపి మూర్తవిలయస్యావశ్యంభావిత్వాత్సన్మాత్రమేవావమూర్తమవతిష్ఠత ఇతి కార్యమేవ సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుస్రియమాణం సద్బుద్ధినిష్ఠాం పురుషస్య గమయతీత్యర్థః. నను యద్దృశ్యం తదసత్ - యథా స్వప్నదృశ్యమితి వ్యాప్తిదర్శనాదస్తిత్వేన దృశ్యస్యాసత్త్వాద్బుద్ధిరపి నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) బుద్ధిరపినాస్తీత్యేవం భావప్రతీత్యాఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యం- అన్యథా నిషేధవ్యవహారాయోగాత్ అతోఽన్తతో గత్వా సద్బుద్ధిస్స్వీకృతా స్యాదిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత ఆహ (బుద్ధిర్హీతి) వ్యభిచారిష్వపి విషయేషు సన్మాత్రబుద్ధేరవ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చ స్వతః ప్రామాణ్యాత్సన్మాత్రం వస్త్వభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. ఇతశ్చ సదేవ మూలం జగతో వాచ్యమిత్యాహ (మూలం చేదితి) నాస్తి జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యేవ గమేపి ప్రతియోగితయా బ్రహ్మజ్ఞానసమ్భవాత్ కిముతిమువంకృష్య బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రతియోగితయా జ్ఞానస్య నిషేధ్యత్వాదాత్మతయా జ్ఞానం న స్యాత్ - అతో బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి జగన్మూలమిత్యవగన్తవ్యమేవేత్యాహ (అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా) ౧౨

రం. — (నైవ వాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. ప్రాణపాదే «స ప్రగత్వేవిశేషితత్వాచ్చేతి- ఇన్ద్రియాణిసప్తైవ- «సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్త సప్త ఇతి సప్తానామేవ సప్తలోకగతిశ్రవణాత్, «యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత ఇతి యోగదశాయామిన్ద్రియాణాం పరిగణితత్వాచ్చ సప్తైవేతి ప్రాప్తే - ఉచ్యతే- «హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవం - శరీరస్థితే ఆదానాదిలక్షణకార్యోపయోగిత్వాద్ధస్తాదయోఽపి ఇన్ద్రియాణ్యేవ. అతో నైవం- «దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః - ఆత్మశబ్దేన మనోఽభిధీయతే. «ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ «ఏకాదశం మనశ్చాత్ర ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. న్యూనసఙ్ఖ్యావాదా ఉపకారవిశేషాభిప్రాయాః. అధికసఙ్ఖ్యావాదాశ్చ మనోవృత్తిభేదాదితి స్థితం॥ అముమేవార్థముపపాదయతి (అస్తీతి) అస్తీతి బ్రువతః- శబ్దాదన్యత్రేత్యర్థః. తస్యోపనిషదేకగమ్యత్వాదితి భావః. ౧౨

శం. — తస్మాదపోహ్యాసద్వాదిపక్షమాసురమస్తీత్యేవాత్మోపలబ్ధవ్యః సత్కార్యబుద్ధ్యాద్యుపాధిః. యదా తు తద్రహితోఽవిక్రియ ఆత్మా, కార్యం చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి- «వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః, - తదా తస్య నిరుపాధికస్యాలిఙ్గస్య

యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే॥ ౧౪

యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యేతావదనుశాసనమ్॥ ౧౫

సదాదిప్రత్యయవిషయత్వవర్జితస్యాత్మనస్తత్త్వభావో భవతి. తేన చ రూపేణాత్మోపలభ్యత ఇత్యనువర్తతే. తత్రాప్యుభయోః సోపాధికనిరుపాధికయోరస్తిత్వతత్త్వభావయోః నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య — ఆత్మనః సత్కార్యోపాధికృతాస్తిత్వప్రత్యయేనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః. పశ్చాత్ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధిరూప ఆత్మనస్తత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామద్వయస్వభావః 'నేతి నేతి' 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వం' 'అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే' ఇత్యాదిశ్రుతినిర్దిష్టః ప్రసీదతి — అభిముఖీభవతి. ఆత్మప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యేతత్. ౧౩

ఆ. — సోపాధికస్యాత్మనో జ్ఞానానుష్క్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (యదాప్వితి) సోపాధికే ప్రత్యక్షీకృతస్య తద్ద్వారేణ వ్యపదార్థావగమే సతి క్రమేణ వాక్యార్థావగతిస్స్యాద్వ్యతిరిక్తమిత్యాహ (తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా) సత్ — ఉపలభ్యమానం కార్యముపాధిర్యస్య కారణత్వస్య — తత్కృతో యోఽస్తిత్వప్రత్యయః కారణత్వాపన్నపరమాత్మని — తేనోపలబ్ధస్యేతి యోజనా. ౧౩

రం. — (అస్తీత్యేవేతి) తస్యోపాసయితుస్తత్త్వభావః — అన్తఃకరణం. తేన చ పరమాత్మా అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః. వేదాన్తవాక్యైరుపలబ్ధస్య మనసాప్యస్తీత్యేవం మననం ధ్యానం చ కర్తవ్యమిత్యర్థః. ఉభయోస్తత్త్వభావః — ఉభాభ్యాం శబ్దమనోరూపాభ్యామస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య — జ్ఞాతస్య ధ్యాతస్య బ్రహ్మణ ఇతి విషయనిర్దేశః. తత్త్వభావః ప్రసీదతి — మనః ప్రసన్నం భవతి. నిర్మలం భవతీత్యర్థః. ౧౩

శం. — ఏవం పరమార్థదర్శినః యదా — యస్మిన్కాలే సర్వే కామాః కామయితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యన్తే — విశీర్యన్తే. యేఽస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్విదుషో హృది — బుద్ధౌ శ్రితాః — ఆశ్రితాః. బుద్ధిర్హి కామానామాశ్రయః నాత్మా. 'కామః సఙ్కల్పః' ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ. అథ — తదా మర్త్యః ప్రాక్ప్రతిబోధాదాసీత్ — స ప్రబోధోత్తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశాదమృతో భవతి. గమనప్రయోజకస్య మృత్యోర్వినాశాద్గమనానుపపత్తేః అత్ర — ఇహైవ ప్రదీపనిర్వాణవత్సర్వబన్ధనోపశమాద్ బ్రహ్మ సమశ్నుతే — బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. ౧౪

ఆ. — (సర్వే కామా ఇతి) ప్రవృత్తఫలకర్మోపస్థాపితే శరీరస్థితినిమిత్తాన్నపానాదౌ ప్రవృత్తికరణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాః సర్వే కామాః — జ్యోతిష్టోమాదినా స్వర్గం ప్రాప్స్యామి — త్రిపుర్యారాధనేన జనం వశీకరిష్యామీత్యేవమాదయః — స్వర్గాదిదేహవ్యూహమేవ ప్రాప్స్యామి — తన్నాగాశప్రాప్తాపివ — ప్రాప్తవిషయశ్చ కామో వ్యర్థః — మిథ్యాత్వానవబోధాచ్చ విచారేణ విశీర్యన్త ఇత్యర్థః. కామాశ్రయ ఆత్మేతి వైశేషికమతం శ్రుతివిరోధాత్త్వనాదరణీయమేవేత్యాహ (బుద్ధిర్హీతి) ౧౪

రం. — (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇతి) కామాః — ఉపాసనవిషయకమనోరథవ్యతిరిక్తాః యదా నశ్యన్తి — తదా అసన్తరమేవోపాసక అమృతో భవతి — విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరో భవతీత్యర్థః. (అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే) అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. 'సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య' ఇత్యత్ర భాష్యం 'అనుపోష్య — శరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధమదగ్ధ్వైవ యదమృతత్వం తదుత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశరూపం ప్రాప్యతే — తదుచ్యతే యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇత్యాదికయా శ్రుత్యా' ఇత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యత్ర ఉపాసనవేళాయామాయో బ్రహ్మానుభవః తద్విషయమిత్యభిప్రాయ ఇతి. ౧౪

శం. — కదా పునః కామానాం మూలతో వినాశ ఇతి. ఉచ్యతే — యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే — భేదముపయాన్తి, వినశ్యన్తి. హృదయస్య — బుద్ధేః — ఇహ — జీవత ఏవ గ్రన్థయః — గ్రన్థివద్దృఢబన్ధనరూపా అవిద్యాప్రత్యయా ఇత్యర్థః. అహమిదం శరీరం — మమేదం ధనం — సుఖీ దుఃఖీ చాహమిత్యేవమాదిలక్షణాః — తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మప్రత్యయోపజననాద్ బ్రహ్మైవాహమస్మ్యసంసారీతి. వినష్టేష్వవిద్యాగ్రన్థిషు తన్నిమిత్తాః కామా మూలతో వినశ్యన్తి. అథ మర్త్యోఽమృతో భవతి. ఏతావత్ — ఏతావదేవ. ఏతావన్మాత్రం — నాధికమస్తీత్యాశఙ్కా కర్తవ్యా. అనుశాసనం — అనుశిష్టిః. ఉపదేశః. సర్వవేదాన్తానామితి వాక్యశేషః. ౧౫

ఆ. — కామప్రవిలయస్యానుమానైపిభావాదమృతత్వచిహ్నం తన్న భవతీతి మత్వాహ (కదా పునరితి) ౧౫

రం. — ఉక్తమేవార్థమాదరేణాభ్యస్య ఉపదేష్టవ్యాంశ ఏతావానేవేత్యుపసంహరతి (యదా సర్వే ప్రభిద్యన్త ఇతి) గ్రన్థయః — గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయో యదైవ ప్రముచ్యన్త ఇత్యర్థః. (ఏతావదనుశాసనం) అనుశాసనీయం — ఉపాసకస్య కర్తవ్యత్వేన ఉపదేష్టవ్యమేతావదేవ. వక్ష్యమాణమూర్ధన్యనాడీనిష్క్రమణార్చిరాదిగమనాదికం న సాధకస్య కృత్యం — కింతూపాసనప్రీతభగవత్కృత్యమితి భావః. ౧౫

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా।
తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి॥ ౧౬

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః।
తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ।
తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి॥ ౧౭

శం.— నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్త్యా ప్రభిన్నసమస్తావిద్యాదిగ్రన్థేర్జీవత ఏవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యత ఇత్యుక్తం- "అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత" ఇత్యుక్తత్వాత్, "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీ"తి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. యే పునర్మన్దబ్రహ్మవిదో విద్యాన్తరశీలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో, యే చ తద్విపరీతాః సంసారభాజః, తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మవిద్యాఫలస్తుతయే. కిం చాన్యత్- అగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ. తస్యాశ్చ ఫలప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మన్త్రారమ్భః. తత్ర శతం చ- శతసఙ్ఖ్యాకా ఏకా చ- సుషుమ్నా నామ పురుషస్య హృదయాద్వినిస్సృతా నాడ్యః- సిరాః. తాసాం మధ్యే మూర్ధానం భిత్త్వాఽభినిస్సృతా- నిర్గతా ఏకా- సుషుమ్నా నామ. తయాఽన్తకాలే హృదయ ఆత్మానం వశీకృత్య యోజయేత్. తయా నాడ్యా ఊర్ధ్వం- ఉపరి ఆయన్- గచ్ఛన్ ఆదిత్యద్వారేణామృతత్వం- అమరణధర్మత్వమాపేక్షికం. "ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత" ఇతి స్మృతేః. బ్రహ్మణా వా సహ కాలాన్తరేణ ముఖ్యమమృతత్వమేతి భుక్త్వా భోగాననుపమాన్ బ్రహ్మలోకగతాన్. విష్వఙ్- నానావిధగతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే- నిమిత్తం భవన్తి- సంసారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— ప్రకరణవిచ్ఛేదనోక్తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (నిరస్తాశేషేత్యాదినా) యదథాణిభాష్యకారేణ - ప్రకరణాద్బ్రహ్మవిద్విషయత్వే యఙ్గతిరితి. తదసత్- గతిశ్రవణేన లిఙ్గేన పరిచ్ఛిన్నే చాముష్య యోగ్యతాస్యాగతేస్సంబన్ధ్యాగమో సుదుర్బలేన ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మవిత్సంబన్ధానుపపత్తేః, నాడ్యన్తరాణామపి తత్సమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్, శ్రుతివిరుద్ధప్రసఙ్గాచ్చ. విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యః. ౧౬-౧౭

రం.— విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పూర్వముక్తాం ద్వితీయాం పరమముక్తిమాహ (శతం చైకా చేతి) హృదయస్య ప్రధాననాడ్యశ్శతం చైకా చ సన్తి. తాసాం మధ్యే ఏకా సుషుమ్నాఖ్యా బ్రహ్మనాడీ మూర్ధానమభినిస్సృతా. తయా- నాడ్యా ఊర్ధ్వం - బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వక స్వస్వరూపావిర్భావలక్షణాం ముక్తిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అన్యాస్తు నాడ్యః విష్వఙ్ ఉత్క్రమణే - నానావిధసంసారమార్గోత్క్రమణాయోపయుజ్యన్తే. "విష్వక్ - వితతాః నాడ్యః అన్యోత్క్రమణ ఉపయుజ్యన్త" ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఇదం చ వాక్యం భగవద్బాదరాయణేనోత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం. తథా హి- మూర్ధన్యయా శతాధికయా నాడ్యా విదుషో గమనం - అన్యాభిరవిదుష ఇతి నియమో నోపపద్యతే- నాడీనాం భూయస్త్వాత్ అతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచతయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్. తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి యాదృచ్ఛికీముత్క్రాన్తిమనువదతీతి యుక్తమిత్యేవం ప్రాప్తే పూర్వపక్షే "తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయా" ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తస్య చాయమర్థః- తదోకః- తస్య - జీవస్య స్థానం హృదయం అగ్రజ్వలనం- అగ్రజ్వలనం- ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనం. తేన - అగ్రజ్వలనేన ప్రకాశితద్వారో భవతి- "తస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య" ఇతి శ్రుతేః. ఏతావద్విద్వదవిదుషోస్సాధారణం. విద్వాంస్తు శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యోత్క్రామతి. న చాస్యా నాడ్యా విదుషో దుర్వివేచత్వం- విద్వాన్హి పరమపురుషారాధనభూతాత్యర్థప్రియవిద్యాసామర్థ్యాద్విద్యాశేషభూతతయాత్మనోఽత్యర్థప్రియగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి- తతస్తాం నాడీం జానాతీతి తయా విదుషో గతిరుపపద్యత ఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౬

శం.— ఇదానీం సర్వవల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ - అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం సమ్బన్ధిని హృదయే సన్నివిష్టో యథా వ్యాఖ్యాతః- తం స్వాత్- ఆత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్. నిష్కర్షేత్ పృథక్కుర్యాదిత్యర్థః. కిమివేతి. ఉచ్యతే - ముఞ్జాదివేషీకాం- అన్తస్థాం. ధైర్యేణ- అప్రమాదేన. తం శరీరాన్నిష్కృష్టం చిన్మాత్రం విద్యాత్- విజానీయాత్. శుక్రం- శుద్ధం. అమృతం- యథోక్తం బ్రహ్మేతి. తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి ద్విర్వచనముపనిషత్సమాప్త్యర్థమితి. అత్రాప్యన్తరీయం నాస్తి. ౧౭

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) స్పష్టోఽర్థః (తం స్వాచ్ఛరీరాదితి) యథా దేవదత్తః స్వాచ్ఛరీరాద్విలక్షణ ఇత్యుక్తే స్వశబ్దసమభివ్యాహృతదేవదత్తసంబన్ధిపరామర్శః- ఏవం పూర్వనిర్దిష్టాన్తరాత్మసంబన్ధిపరామర్శీ స్వశబ్దః. తతశ్చాయమర్థః- జనానామన్తరాత్మానం తచ్ఛరీరభూతాజ్జనశబ్దితాచ్చేతనాత్ ప్రవృహేత్ - వివిచ్య జానీయాత్. "జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమి"తి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జానీయాదిత్యర్థః. ముఞ్జాత్- తృణవిశేషాదిషీకాం- తన్మధ్యవర్తిస్థూలతృణవిశేషమివ. ధైర్యేణ- జ్ఞానకౌశలేనేతి పూర్వేణాన్వయః. (తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి) ఉక్తోఽర్థః. ద్విర్వచనముపదేశసమాప్త్యర్థం. ౧౭

మృత్యుప్రోక్తాంనచికేతోథలబ్ధ్వావిద్యామేతాంయోగవిధించకృత్స్నం।
బ్రహ్మప్రాప్తోవిరజోభూద్విమృత్యురన్యోప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ॥ ౧౮

సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై।
తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ ········· ౧౯

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి కఠోపనిషది షష్ఠవల్లీ ద్వితీయోధ్యాయస్సమాప్తః.

కఠవల్లీ సమాప్తా.

శం.— విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే- మృత్యుప్రోక్తాం- యథోక్తామేతాంవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాంయోగవిధించకృత్స్నం - సమస్తంసోపకరణంసఫలమిత్యేతత్. నచికేతా అథవరప్రదానాన్మృత్యోర్లబ్ధ్వా - ప్రాప్యేత్యర్థః. కింది- బ్రహ్మప్రాప్తోభూత్- ముక్తోభవదిత్యర్థః. కథం. విద్యాప్రాప్త్యావిరజః - విగతధర్మాధర్మో విమృత్యుః - విగతకామావిద్యశ్చసన్పూర్వమిత్యర్థః. నకేవలంనచికేతా ఏవ- అన్యోపియఏవం- నచికేతోవదధ్యాత్మమేవనిరుపచరితంప్రత్యక్స్వరూపంప్రాప్యతత్త్వమేవేత్యభిప్రాయః. నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపం. తదేవమధ్యాత్మమేవం- ఉక్తప్రకారేణయోవేద- విజానాతి. ఏవంవిత్సోపివిరజస్సన్బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతీతివాక్యశేషః. ౧౮

ఆ.— ఆత్మానం- దేహమధికృత్యవర్తతఇత్యధ్యాత్మం- ప్రత్యక్స్వరూపమేవ బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతి- నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపం ప్రాప్య- సంసారాన్నివర్తతే ఉపాసనత్వాదిత్యర్థః. ఏవంశబ్దస్యనిచ్చయార్థస్యసంబన్ధః (ఏవంవిదితి) ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యటీకా. ... ౧౮-౧౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్లీభాష్యటీకాయాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా
కఠవల్లీభాష్యటీకాసమాప్తా.

రం.— అథాఖ్యాయికార్థముపసంహరతి (మృత్యుప్రోక్తామితి) నచికేతామృత్యుప్రోక్తామేతాంవిద్యాం, ఉపాసనాఙ్గత్వాన్నిఖిలం యోగవిధిం, లబ్ధ్వా- ప్రాప్య 'పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మప్రాప్యఆవిర్భూతగుణాష్టకోఽభూదిత్యర్థః. (అన్యోప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ) అధ్యాత్మవిద్యాంయోఽన్యోపివేత్తి- సోప్యేవమేవ- నచికేతాఇవభవతీత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథశిష్యాచార్యయోఃప్రమాదకృతాన్యాయేనవిద్యాగ్రహణప్రతిపాదననిమిత్తదోషప్రశమనార్థేయంశాన్తిరుచ్యతే సహనావిత్యాది. సహనావావవతు- పాలయతువిద్యాస్వరూపప్రకాశనేన. కః. సఏవపరమేశ్వరఉపనిషత్ప్రకాశితః. కించ. సహనౌభునక్తు- తత్ఫలప్రకాశనేననౌపాలయతు సహైవావాంవిద్యాకృతంవీర్యం- సామర్థ్యంకరవావహై- నిష్పాదయావహై. కించ- తేజస్వినౌ- తేజస్వినోరావయోర్యదధీతం- తత్స్వధీతమస్తు. అథవా- తేజస్వి- నౌ- ఆవాభ్యాంయదధీతం- తదతీవతేజస్వి- వీర్యవదస్త్విత్యర్థః. మావిద్విషావహై- శిష్యాచార్యావన్యోన్యంప్రమాదకృతాధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తంద్వేషంమాకరవావహైఇత్యర్థః. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితిత్రిర్వచనంసర్వదోషోపశమనార్థం. ఇత్యుపరిశిష్టమనుక్తార్థః. ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్ ········· ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ కఠవల్ల్యాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్.
ఇతికఠవల్లీభాష్యమ్.

రం.— శిష్యాచార్యయోర్నియమాతిలఙ్ఘనకృతదోషప్రశమనార్థా శాన్తిరుచ్యతే (సహనావవతు) సః - విద్యాప్రకాశకః పరమాత్మా. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. నౌ- శిష్యాచార్యౌ. అవతు- స్వస్వరూపప్రకాశనేనరక్షతు. (సహనౌభునక్తు) విద్యాప్రచయద్వారాఆవాంస

హ్యైవపరిపాలయతు. యద్వా- విశ్లేషమన్తరేణ అవాం సహితావేవ యథాస్యావ-తథా పరిపాలయత్విత్యర్థః. (సహవీర్యం కరవావహై) సనియమకవిద్యాప్రదానేన విద్యాయాః సామర్థ్యం నిష్పాదయావహై. నియమాభావే విద్యానిర్వీర్యా భవతీతి భావః. (తేజస్వినావధీతమస్తు) నౌ-ఆవయోః యదధీతం- తత్తేజస్వి అస్తు- వీర్యవత్తరం భవత్విత్యర్థః. (మావిద్విషావహై) *యశ్చాధర్మేణ విబ్రూతే యశ్చాధర్మేణ పృచ్ఛతి। తయోరన్యతరః ప్రైతి విద్వేషం వాధిగచ్ఛతీతి స్మృత్యుక్తరీత్యా అధర్మాధ్యయనాధ్యాపననిమిత్తో ద్వేష ఆవయోర్మాభూదిత్యర్థః. (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) త్రిర్వచనం సర్వదోషశాన్త్యర్థం. ౧౯

౨౦.— ఇయం చోపనిషద్భగవత్సూత్రైరేవేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతా. తత్ర *యస్య బ్రహ్మచ క్షత్రం చోభే భవత ఓదనః। మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః ఇతి వాక్యే బ్రహ్మక్షత్రయోరోదనత్వనిరూపణేన భోజ్యత్వస్యావా భోగ్యత్వస్య వా ప్రతీతేః తత్ప్రతిసంబన్ధియస్యేతి షష్ఠ్యన్త యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టో భోక్తా జీవ ఏవ స్యాత్ - పరమాత్మనో భోక్తృత్వాసంభవాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా *అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ *ప్రకరణాచ్చ *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్ *విశేషణాచ్చేతి చతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. తేషాం చాయమర్థః - *ఉభే భవత ఓదన ఇతి ఓదన ప్రతిసంబన్ధితయా ప్రతీయమానః అత్తా పరమాత్మైవ - బ్రహ్మక్షత్రశబ్దగృహీత నిఖిలచరాచరసంహర్తృత్వస్యాత్ర మన్త్రే ప్రతిపాదనాత్. అత్ర బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయోః నిఖిలచరాచరలక్షకత్వప్రకారః, ఓదనశబ్దస్య వినాశ్యత్వ లక్షకత్వప్రకారశ్చ ఏతన్మన్త్రవ్యాఖ్యానావసరే దర్శిత స్తత్రైవానుసంధేయః. *మహాన్తం విభుమాత్మానమితి ప్రస్తుతత్వేన తస్య బ్రహ్మప్రకరణమధ్యగతత్వాచ్చ. నను *ఋతం పిబన్తావిత్యుత్తరమన్త్రే కర్మఫలభోగాన్వయినో రేవ ప్రతిపాదనాత్, పరమాత్మనశ్చ జీవవత్ కర్తృత్వేన వా అన్తఃకరణవత్ కరణత్వేన వా ఽన్వయాసంభవాత్, పరమాత్మప్రకరణ మధ్యగతత్వం నాస్తీత్యాశఙ్క్యోక్తం *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాదితి. గుహాం ప్రవిష్టౌ జీవ పరమాత్మానావేవ - తయోరేవాస్మిన్ ప్రకరణే గుహాప్రవేశదర్శనాత్. *తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితమితి పరమాత్మనో గుహాప్రవేశః శ్రూయతే - *యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ। గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీతి జీవస్యాపి గుహాప్రవేశో దృశ్యతే. అతః ద్వయోరపి గుహాప్రవేశదర్శనాత్, తయోరేవ పిబతోశ్ఛత్రిన్యాయేన *ఋతం పిబన్తావితి నిర్దేశస్య సంభవాత్, *ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రేణ న పరమాత్మప్రకరణవిచ్ఛేదశ్శక్యశఙ్కః. *విశేషణాచ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి జీవపరయోరుపాస్యత్వోపాసకత్వాదినా విశేషితత్వాత్తయోరేవోపాసనసౌకర్యాయ ఏకాధికరణస్థత్వ ప్రతిపాదనార్థత్వాత్ *ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రస్య జీవపర ప్రతిపాదకత్వమేవ. అతః *యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చేతి మన్త్రః పరమాత్మపర ఏవేతి నిర్ణీతం.——— తథా *అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సత ఇతి మన్త్రే అఙ్గుష్ఠమాత్రతయా నిర్దిశ్యమానో జీవ ఏవ-అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్య జీవధర్మతయా *ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః *అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలాదితి శ్రుతిస్మృతి ప్రసిద్ధత్వాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా *శబ్దాదేవ ప్రమితః *హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ *కమ్పనాత్ *జ్యోతిర్దర్శనాదితి చతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. తేషాం చాయమర్థః-అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా -శబ్దాదేవ- *ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి ఈశ్వరత్వవాచకేశానశబ్దాదేవ. నను కథం తర్హి పరమాత్మనోఽఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ *హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్- హృది- హృదయే పరమాత్మనో వర్తమానత్వాత్తదపేక్షయా అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే. న చ ఖరతురగాదీనామఙ్గుష్ఠశూన్యానాం హృదయస్యాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వాభావాత్తదన్తర్వర్తినః పరమాత్మనః కథమఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమితి వాచ్యం - ఉపాసనావిధాయి శాస్త్రస్య మనుష్యాధికారికత్వాత్, తేషాం చాఙ్గుష్ఠసంభవాత్, తద్ధృదయవర్తినః అఙ్గుష్ఠసమపరిమాణహృదయావచ్ఛేదనిబన్ధనాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వేనానుపపత్తిః. *కమ్పనాత్-*యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం। మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి సమస్త ప్రాణికమ్పన హేతుభయ హేతుత్వస్యాస్మిన్నఙ్గుష్ఠప్రమితే ఆమ్నానాత్, తస్య చ పరమాత్మధర్మత్వస్య *భీషాస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాది శ్రుతి ప్రతిపన్నత్వాత్, తదఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా. *జ్యోతిర్దర్శనాత్- *న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకమితి అఙ్గుష్ఠప్రమితే సకల తేజశ్ఛాదక జ్యోతిస్సంబన్ధ ప్రతిపాదనాత్తాదృశ జ్యోతిస్సంబన్ధస్య అథర్వణే బ్రహ్మసంబన్ధితయా ప్రతిపాదితత్వాచ్చ అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మేత్యర్థః.——— తథా *ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః। మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః। మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః। పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరాగతిరితి వాక్యే సాఙ్ఖ్యప్రక్రియా ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, త్వష్టవింశతిరిక్తపురుషనిషేధాత్, చ సాఙ్ఖ్యాభిమతమ బ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమేవ అవ్యక్తశబ్దేనాభిధీయత ఇతి *ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేదితి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా *శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ *సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్ *తదధీనత్వాదర్థవత్ *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ *వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్ *త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ *మహద్వచ్చేతి సప్తభిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. తేషాం చాయమర్థః- ఆనుమానికం నావ్యక్తశబ్దాభిలప్యం- ఉపాసనోపయోగి వశీకరణాయ *ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ చేతి వాక్యైః రథి రథాదిభావేన రూపితేషు ఆత్మశరీర బుద్ధి మన ఇన్ద్రియ విషయేషు రథరూపకాత్మనా *శరీరం రథమేవ చేతి విన్యస్తస్య శరీరస్యైవావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణసంభవాత్, అస్మింశ్చ ప్రకరణే ఇన్ద్రియాది వశీకరణ ప్రకారస్యైవ *యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞ ఇత్యాది దర్శనాత్, తదనుసారేణావ్యక్తశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే. నను కథమవ్యక్తశబ్దేన వ్యక్తస్య శరీరస్యాభిధానం- తత్రాహ *సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్ - భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతం హ్యవస్థావిశేషమాపన్నం శరీరం భవతి. తతశ్చ కారణవాచినా అవ్యక్తశబ్దేన స్థూలం శరీరమేవోపచారాదుచ్యత ఇత్యర్థః. నన్వవ్యక్తశబ్దస్య ముఖ్య ఏవార్థోఽస్తు - కుతః స్థూలశరీరే లక్షణా ఽభ్యుపగన్తవ్యేత్యత్రాహ

॥ తదర్హత్వాదితి- స్థూలశరీరస్యైవకార్యార్హత్వాత్, తస్యైవవశీకార్యత్వాయ ప్రతిపాదనస్యాపేక్షితత్వాత్, దవ్యక్తశబ్దేనకారణవాచినాస్థూలశరీరలక్షణాదుచితేతిభావః. నన్వయదిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యుపగమ్యతే- కాపిలతన్త్రసిద్ధోపాదానేకః ప్రద్వేషఇత్యత్రాహ *తదధీనత్వాదర్థవత్-అస్మన్మతేఅవ్యక్తస్యపరమాత్మాధీనతయాతదధిష్ఠితత్వేన ప్రయోజనవత్త్వమస్తి- సాఙ్ఖ్యమతేతదనభ్యుపగమాత్తస్యనిష్ప్రయోజనత్వమితిభావః. *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ - యదితన్త్రసిద్ధమేవఅవివక్షిష్యత్ - తదాస్యజ్ఞేయత్వమవివక్షిష్యత్ - వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షంవదద్భిస్తాన్త్రికైస్తేషాంసర్వేషాంజ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. నచాస్యజ్ఞేయత్వముచ్యతే - అతోనతన్త్రసిద్ధస్యేహ గ్రహణం. *వదతీతిచేన్న ప్రాజ్ఞోహి ప్రకరణాత్- *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథాఽరసంనిత్యమగన్ధవచ్చయత్ । అనాద్యనన్తంమహతఃపరం ధ్రువంనిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతేఇత్యుక్తస్యజ్ఞేయత్వమనన్తరమేవ శ్రుతిర్వదతీతిచేన్న- *సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితి ప్రాజ్ఞస్యపరమాత్మనః ప్రకరణాత్ సఏవ *అశబ్దమస్పర్శమితిమన్త్రేజ్ఞేయత్వేననిర్దిశ్యతే-నతన్త్రసిద్ధమవ్యక్తం. *త్రయాణామేవచైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ-అస్మిన్ ప్రకరణేహ్యుపాయోపేయోపేతౄణాం త్రయాణామేవజ్ఞేయత్వోపన్యాసః, *అన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రశ్నశ్చదృశ్యతే- నావ్యక్తాదేః *మహద్వచ్చ- యథా *బుద్ధేరాత్మామహాన్పరఇత్యత్రాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్నతన్త్రసిద్ధంమహత్తత్త్వంగృహ్యతే- ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనఃపరత్వేనాభిధానాన్నకాపిలతన్త్రసిద్ధం గృహ్యతఇతి స్థితం.—— అతఇయముపనిషత్సర్వాపిపరమాత్మపరేతిత్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతం. ………… ౨౦

ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యం కఠోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

ప్రశ్నోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రశ్నః.

అవతారికా.

శం.— మన్త్రోక్తస్యార్థస్య విస్తరానువాదీదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ఋషిప్రశ్నప్రతివచనాఖ్యాయికా తు విద్యాస్తుతయే. ఏవం సంవత్సరబ్రహ్మచర్యసంవాసాదియుక్తైస్తపోయుక్తైర్గ్రాహ్యా, పిప్పలాదాదివత్సర్వజ్ఞకల్పైరాచార్యైర్వక్తవ్యా, చ- న సా యేన కేనచిదితి విద్యాం స్తౌతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసూచనాచ్చ తత్కర్తవ్యతా స్యాత్. ....

ఆ.— అథర్వణే* బ్రహ్మా దేవానామిత్యాదిమన్త్రైరేవాత్మతత్త్వస్య నిర్ణీతత్వాత్తైరేవ బ్రాహ్మణేన తదభిధానం పునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యా తస్యైవేహ విస్తరేణ ప్రాణోపాసనాదిసాధనసాహిత్యేనాభిధానాన్న పౌనరుక్త్యమితి వదన్ బ్రాహ్మణమవతారయతి (మన్త్రేతి) (విస్తరేతి) మన్త్రైర్హి *ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చేతి ఉక్త్వా తత్రాపరా ఋగ్వేదాద్యభిధేయేత్యుక్తం. సా చావిద్యా- కర్మరూపోపాసనారూపా చ. తత్ర ద్వితీయా ద్వితీయతృతీయప్రశ్నాభ్యాం వివ్రియతే. ఆద్యా కర్మకాణ్డే వివృతేతి నేహ వివ్రియతే. ఉభయోః ఫలం తు తతో వైరాగ్యార్థం ప్రథమప్రశ్నే స్పష్టీక్రియతే. పరవిద్యా చ *అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యుపక్రమ్య కృత్స్నేన ముణ్డకేన ప్రతిపాదితా. తత్రాపి *యథా సుదీప్తాదిత్యాదిమన్త్రద్వయోక్తార్థస్య విస్తరార్థం చతుర్థః ప్రశ్నః. *ప్రణవో ధనురిత్యత్రోక్తస్యార్థస్య స్పష్టీకరణార్థష్షష్ఠః ప్రశ్న ఇతీదం బ్రాహ్మణం తద్విస్తరానువాదీత్యర్థః. అత ఏవ విషయప్రయోజనాదికం తత్రైవోక్తమితి నేహ పునరుచ్యత ఇతి బోధ్యం. ఆఖ్యాయికాయాః బ్రహ్మచర్యతప ఆదిసాధనవిధానం పురాకల్పస్వరూపేణ ప్రయోజనాన్తరం చాస్తీత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదిసాధనేతి) ....

హరిః ఓమ్॥

సుకేశా చ భారద్వాజః శైబ్యశ్చ సత్యకామః సౌర్యాయణీ చ గార్గ్యః కౌశల్యశ్చాశ్వలాయనో భార్గవో వైదర్భిః కబన్ధీ కాత్యాయనస్తే హైతే బ్రహ్మపరా బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణా ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీతి తే హ సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నాః॥ ౧

శం.— సుకేశా చ నామతః. భరద్వాజస్యాపత్యం భారద్వాజః. శైబ్యశ్చ- శిబేరపత్యం శైబ్యః. సత్యకామో నామతః. సౌర్యాయణీ- సూర్యస్యాపత్యం సౌర్యః. తస్యాపత్యం సౌర్యాయణిః. ఛాన్దసః సౌర్యాయణీతి. గార్గ్యః- గర్గగోత్రోత్పన్నః. కౌశల్యశ్చ నామతః. అశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః. భార్గవః- భృగోర్గోత్రాపత్యం భార్గవః. వైదర్భిః- విదర్భేషు భవః. కబన్ధీ నామతః. కత్యస్యాపత్యం కాత్యాయనః. విద్యమానప్రపితామహో యస్య సః. యువార్థప్రత్యయః. తే హైతే బ్రహ్మపరాః - అపరం బ్రహ్మ పరత్వేన గతాః. తదనుష్ఠాననిష్ఠాశ్చ బ్రహ్మనిష్ఠాః. పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణాః- కిం తత్. యన్నిత్యం విజ్ఞేయమితి. తత్ప్రాప్త్యర్థం యథాకామం యతిష్యామ ఇత్యేవం తదన్వేషణం కుర్వన్తః తదధిగమాయ ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీత్యాచార్యముపజగ్ముః. కథం. తే హ సమిత్పాణయః- సమిద్భారగృహీతహస్తాస్సన్తో భగవన్తం- పూజావన్తం పిప్పలాదమాచార్యముపసన్నాః- ఉపజగ్ముః. ౧

ఆ.— (సౌర్యాయణీతి) సౌర్యాయణిరితి వక్తవ్యే దైర్ఘ్యం ఛాన్దసమిత్యర్థః. (యువార్థప్రత్యయ ఇతి) కత్యస్య యువాపత్యే వివక్షితే ఫక్ప్రత్యయే తస్య అయనాదేశే చ కాత్యాయన ఇతి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. బ్రహ్మపరాణాం పునర్బ్రహ్మాన్వేషణమయుక్తమిత్యత ఆహ (అపరం బ్రహ్మేతి) నన్వపరబ్రహ్మాన్వేషణేనైవ పురుషార్థసిద్ధేః కిం పరబ్రహ్మాన్వేషణేనేత్యాశఙ్క్యతే (కిం తదితి) తస్య కోఽతిశయ ఇత్యర్థః. తస్యానిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరప్యనిత్యహేతుత్వేనాపురుషార్థత్వాత్, పరస్యైవ నిత్యత్వాత్తత్ప్రాప్తేస్తజ్జ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వేనాపి నిత్యత్వాచ్చ తస్యైవాన్వేషణీయత్వమితి పరస్వరూప

తాన్హసఋషిరువాచభూయఏవ తపసా బ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాసంవత్సరం సంవత్స్యథయథాకామంప్రశ్నాన్పృచ్ఛథయదివిజ్ఞాస్యామఃసర్వంహవోవక్ష్యామ ఇతి॥ ౨

అథకబన్ధీకాత్యాయనఉపేత్యపప్రచ్ఛభగవన్కుతోహవా ఇమాఃప్రజాఃప్రజాయన్త ఇతి॥ ౩

కిన్నామేత్యాహ (యదితి) పరబ్రహ్మాన్వేషమాణానాంకౌతిశయఇత్యత ఆహ (తత్ప్రాప్త్యర్థమితి) తత్ప్రాప్త్యర్థంతదధిగమాయతదన్వేషణంకుర్వన్తోయథాకామంయతిష్యామఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః. (సమిదితి) సమిద్గ్రహణంయథాయోగ్యందన్తకాష్ఠాద్యుపహారోపలక్షణార్థం ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। క్రమాత్ప్రశ్నోపనిషదంవ్యాకరిష్యేయథామతి॥

రం — (సుకేశాచభారద్వాజఇతి) భరద్వాజస్యాపత్యంపుమాన్భారద్వాజః. నామతస్సుకేశా. శిబేరపత్యంశైబ్యః. నామతస్సత్యకామః. సూర్యాయణస్యాపత్యంసౌర్యాయణీ. ఈకారశ్ఛాన్దసః. గోత్రతోగార్గ్యః. కౌసల్యోనామతః. అశ్వలాయనస్యాపత్యమాశ్వలాయనః. భార్గవోగోత్రతః. విదర్భస్యాపత్యంవైదర్భిః. కబన్ధీనామతః. కాత్యాయనోగోత్రతః. (తేహైతే బ్రహ్మపరాఇతి) తేహ- ప్రసిద్ధాఃఏతే- ఉక్తాఃసుకేశసత్యకామసౌర్యాయణికౌసల్యభార్గవకబన్ధినఃషడృషయో బ్రహ్మపరాః - వేదపరాః. వేదైకశరణాఇత్యర్థః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- వేదార్థతాత్పర్యవన్తః. యద్వా- బ్రహ్మపరాః- బ్రహ్మజ్ఞానతత్పరాః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- తపోనిష్ఠాః. ' వేదస్తత్త్వంతపో బ్రహ్మేత్యుక్తేః. పరం బ్రహ్మ- పరం- ఉత్కృష్టం. నిరుపచితం. బ్రహ్మ- స్వరూపతోగుణతశ్చబృహద్భూతంవస్త్వన్వేషమాణాః- జిజ్ఞాసమానాఇత్యర్థః. హవైఏషః ప్రసిద్ధో. వైశబ్దోఽవధారణే. ఏషః- అస్మద్బుద్ధౌవిపరివర్తమానఃపరబ్రహ్మవిత్త్వేన ప్రసిద్ధఃపిప్పలాదఏవనస్తామస్మాకంజిజ్ఞాసితానర్థాన్వక్తుం ప్రభవతీతిపర్యాలోచ్యసమిద్భారాద్యుపాయనపాణయశ్శాస్త్రదృష్టేనవిధినాపూజ్యంపిప్పలాదముపగతాఇత్యర్థః. ౧

శం.— తానేవముపగతాన్హ- సకిలఋషిరువాచ. భూయః- పునరేవ. యద్యపిపూర్వంతపస్వినఏవ -తపసా-ఇన్ద్రియసంయమేనవిశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయాచ- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యాఆదరవన్తఃసంవత్సరంకాలంసంవత్స్యథ-సమ్యక్- గురుశుశ్రూషాపరాస్సన్తోవత్స్యథ. తతోయథాకామం- యోయస్యకామస్తమనతిక్రమ్య - యద్విషయేయస్యజిజ్ఞాసా- తద్విషయాన్ప్రశ్నాన్పృచ్ఛథ. యదితద్యుష్మత్పృష్టంవిజ్ఞాస్యామః. అనుద్ధతత్వప్రదర్శనార్థోయదిశబ్దః- నాజ్ఞానసంశయార్థః ప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే. సర్వంహవః- వఃపృష్టంవక్ష్యామఇతి. ౨

ఆ.— తథాపీత్యస్యతపసేత్యతఃపూర్వమన్వయః. విశేషతఇత్యస్యపూర్వత్రాన్వయః. నిష్కృష్టమర్థమాహ (యద్విషయఇతి) అజ్ఞానాద్యర్థత్వాభావేహేతుమాహ (ప్రశ్నేతి) అత్ర ఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్యః. సర్వప్రశ్నానాంనిర్ణయాదజ్ఞానాద్యసంభవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (తాన్హసఋషిరువాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూయఏవేతి) యద్యపిపూర్వమేవభవన్తస్తపోబ్రహ్మచర్యాదిసమ్పన్నాః - తథాపిబ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం పునరపిశరీరశోషణాదిలక్షణతపసా, యోషిత్స్మరణకీర్తనకేలిప్రేక్షణగుహ్యభాషణసంకల్పాధ్యవసాయక్రియానిర్వృత్తిలక్షణాష్టవిధమైథునవర్జనరూపబ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయాశ్రద్ధయా, యుక్తాస్సంవత్సరమాత్రంవాసంకరిష్యథ - వాసంపర్యవస్థాపయావత్. తతఃస్వేచ్ఛానురోధేన ప్రష్టవ్యానర్థాన్పృచ్ఛత. యదితానర్థాన్వయంజ్ఞాస్యామః- తదావశ్యంనామనన్తరేణసర్వంవక్ష్యామః. యద్యస్మాసుజ్ఞాతృత్వస్యనిశ్చయాభావేనసంవత్సరబ్రహ్మచర్యతపఆదౌబహుక్లేశసాధ్యేప్రవృత్తిర్నయుక్తేత్యుచ్యతే- తదానుష్ఠేయంనస్యాదితిభావః. ఇతరశ్చగురోర్జ్ఞాతృత్వపరీక్షామన్తరేణైవశుశ్రూషాకార్యేత్యయమర్థశ్చిత్తోభవతి. తథాగురోరపిశిష్యసఙ్గ్రహేణాతిహాదరకర్తవ్యఇత్యర్థస్సూచితః ౨

శం.— అథ- సంవత్సరాదూర్ధ్వంకబన్ధీకాత్యాయనఉపేత్య- ఆగత్యపప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్- హేభగవన్కుతః - కస్మాద్ధవైనూనంబ్రాహ్మణాద్యాఃప్రజాఃప్రజాయన్తే- ఉత్పద్యన్తే. అపరవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చితయోర్యత్కార్యం- యాగతిః - తద్వక్తవ్యమితితదర్థోయంప్రశ్నః. ౩

ఆ.— పరబ్రహ్మాన్వేషమాణాఇత్యుపక్రాన్తేఽస్మిన్ బ్రహ్మప్రకరణేప్రజాపతికర్తృకప్రజాసృష్టివిషయప్రశ్నప్రత్యుక్తేరసఙ్గతిమాశఙ్క్య ప్రశ్నప్రత్యుక్తిరూపాయాఃశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అపరవిద్యేతి) ॰తేషామసౌవిరజోబ్రహ్మలోకఇతిసముచ్చితకార్యస్యబ్రహ్మలోకస్య ॰అథోత్తరేణేతితద్గతేర్దేవయానమార్గస్యచేహవక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంకేవలకర్మణాంచేత్యపిద్రష్టవ్యంకేవలకర్మకార్యస్యాపిచన్ద్రలోకస్యతద్గతేః పితృయాణస్యచ- ॰తేషామేవైషబ్రహ్మలోకః ॰ప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్తఇతివక్ష్యమాణత్వాదితి. యద్యపీదమపిపరబ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేఽసఙ్గతమేవ- తథాపికేవలకర్మకార్యాత్సముచ్చితకర్మకార్యాచ్చవిరక్తస్యైవతత్రాధికారఇతితతోవైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే. యద్యపిముఖతఃసృష్టిఃప్రతీయతే- తథాపితదుక్తౌప్రయోజనాభావాత్సముచ్చితకార్యాదిరపరవిద్యాఫలమేవాత్రోచ్యతఇతిభావః. (ప్రశ్నఇతి) ప్రతివచనంచేత్యపిద్రష్టవ్యం- తాభ్యామేవతదుక్తేరితి. ౩

తస్మై స హోవాచ ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిః స తపోఽతప్యత స తపస్తప్త్వా స మిథునముత్పాదయతే।
రయించ ప్రాణం చేత్యేతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇతి॥ ౪
ఆదిత్యో హ వై ప్రాణో రయిరేవ చన్ద్రమా రయిర్వా ఏతత్సర్వం యన్మూర్తం చామూర్తం చ తస్మాన్మూర్తిరేవ రయిః॥ ౫

రం.— (అథ కబన్ధీతి) సంవత్సరవాసానన్తరమన్యైరనుజ్ఞాతః కబన్ధీ పిప్పలాదస్య సమీపం యథావిధ్యుపగమ్య పప్రచ్ఛ. కిమితి. (భగవన్ కుతో హ వా ఇతి) స్పష్టోర్థః. ౩

శం.— తస్మా ఏవం పృష్టవతే స హోవాచ. తదపాకరణాయాహ. ప్రజాకామః- ప్రజా ఆత్మనస్సిసృక్షుర్వై ప్రజాపతిః సర్వాత్మా సన్ జగత్ స్రక్ష్యామీత్యేవం విజ్ఞానవాన్ యథోక్తకారీ తద్భావభావితః కల్పాదౌ నిర్వృత్తో హిరణ్యగర్భః సృజ్యమానానాం ప్రజానాం స్థావరజఙ్గమానాం పతిస్సన్ జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయం- తపః అన్వాలోచయత్ - అతప్యత. అథ తు స ఏవం తపస్తప్త్వా- శ్రౌతం జ్ఞానమన్వాలోచ్య సృష్టిసాధనభూతం మిథునముత్పాదయతే- మిథునం- ద్వన్ద్వముత్పాదితవాన్. రయించ - సోమమన్నం. ప్రాణంచ - అగ్నిమత్తారం. ఏతావగ్నీషోమావన్నాత్తృభూతౌ మే - మమ బహుధా - అనేకధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యేవం సఞ్చిన్త్యాణ్డోత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచన్ద్రమసావకల్పయత్. ౪

ఆ.— తస్మై స హోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతో దర్శయతి (తదపాకరణాయేతి) అద్యస్య సన్నిత్యస్య ప్రజాకామస్సన్నిత్యన్వయః. (యథోక్తకారీతి) జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీత్యర్థః. (తద్భావభావిత ఇతి) ప్రజాపతిరహం సర్వాత్మేత్యుపాసనకాలీనప్రజాపతిభావనాయుక్త ఇత్యర్థః. పూర్వకల్పీయతద్భావభావిత ఏతత్కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్మనా నిర్వృత్తః ప్రజాపతిస్సన్ పశ్చాత్ప్రజాకామస్సన్ తపః- జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతప్యత- అన్వాలోచయత్- చిన్తాదినా తత్సంస్కారముద్బోధ్య జ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః. తత్ర ప్రథమమాదిత్యచన్ద్రోత్పాదనేన తద్భావమాపద్య పశ్చాచ్చన్ద్రాదిత్యసాధ్యసంవత్సరభావమాపద్య ఏవమేవ తదవయవాయనద్వయమాసపక్షాహోరాత్రభావమాపద్య తతస్తత్సాధ్యవ్రీహ్యాద్యన్నభావం రేతోభావం చాపద్యతే నరేతసా ప్రజాః సృజేయమిత్యేవం నిశ్చిత్య ప్రథమం రయిప్రాణశబ్దితసూర్యచన్ద్రద్వన్ద్వముత్పాదితవానిత్యాహ (స ఏవమితి) రయిశబ్దేన ధనవాచినా భోజ్యజాతం లక్షయిత్వా భోజ్యస్య సోమకిరణామృతయుక్తత్వాత్తద్ద్వారా సోమో లక్ష్యత ఇత్యాహ (రయించేతి) ఏవం ప్రాణశబ్దేనాపి *అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మృతేః అగ్నేః ప్రాణసమ్బన్ధాదగ్నిరోక్తాలక్ష్యత ఇత్యాహ (ప్రాణంచేతి) అగ్నీషోమయోరణ్డాన్తర్గతత్వేనాణ్డోత్పత్త్యనన్తరముత్పత్తిరిత్యాశయేనాహ (అణ్డోత్పత్తీతి) *ఉద్యన్తం వావాదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీతి శ్రుతేః సూర్యాగ్న్యోరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నిం సూర్యపదేనాహ (సూర్యాచన్ద్రమసావితి) ౪

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) ఏవం పృష్టవతే కబన్ధినే పిప్పలాద ఉవాచ. (ప్రజాకామో హ వై ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దః బ్రహ్మపరః- అస్య కారణవాక్యత్వాత్, వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే అత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వస్య సమర్థితత్వాత్,, సః- ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః పరమాత్మా ప్రజాసృష్టికామనయా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః అతప్యత - కృతవాన్. (స తపస్తప్త్వేతి) ఏవం స్రష్టవ్యం పర్యాలోచ్య రయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషాఖ్యం మిథునముత్పాదితవానిత్యర్థః. కేనాభిప్రాయేణేత్యత ఆహ (ఏతౌ మ ఇతి) ప్రజాకామస్య మమ ఏతౌ రయిప్రాణౌ అనేకప్రకారాన్ ప్రాణిన ఉత్పాదయిష్యత ఇత్యభిప్రాయేణేత్యర్థః. ౪

శం.— తత్రాదిత్యో హ వై ప్రాణః- అత్తా అగ్నిః. రయిరేవ చన్ద్రమాః- రయిరేవాన్నం సోమ ఏవ. తదేతదేకమత్తా చాన్నం చ ప్రజాపతిః. ఏకం తు మిథునం- గుణప్రధానకృతో భేదః కథం. రయిర్వై- అన్నం వై ఏతత్సర్వం. కిం తత్. యన్మూర్తంచ - స్థూలంచ అమూర్తంచ- సూక్ష్మంచ. మూర్తామూర్తే అత్రన్నరూపే రయిరేవ. తస్మాత్- ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్మూర్తరూపం- మూర్తిః- సైవ రయిః - అమూర్తేనాత్రాద్యమానత్వాత్. ౫

ఆ.— రయిప్రాణౌ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాచష్ట ఇత్యాహ (తత్రాదిత్య ఇతి) ప్రజాపతేరేవ సంవత్సరాదిప్రజాపర్యన్తం స్రష్టృత్వం వక్తుం రయిప్రాణయోః సంవత్సరస్రష్ట్రోః ప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ (తదేతదేకమితి) కథమేకస్యాత్తాన్నం చేతి భేద ఇత్యాశఙ్క్య తస్యైవ గుణభావవివక్షయాన్నత్వం, ప్రాధాన్యవివక్షయాత్తృత్వమితి భేద ఇత్యాహ (గుణేతి) రయిప్రాణయోః కథం ప్రజాపత్యాత్మత్వమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) తత్ర రయేః సర్వాత్మకత్వాత్ప్రజాపతిత్వమిత్యాహ (రయిరితి) అమూర్తస్యాపి వాయ్వాదేః కేనచిదద్యమానత్వాద్రయిత్వమిత్యర్థః. నను మూర్తామూర్తయోరత్త్రన్నరూపయోరుభయోరపి రయిత్వే అన్నమేవ రయిరితి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్య మూర్తామూర్తత్వేన విభాగమకృత్వా సర్వస్య గుణభావమాత్రవివక్షయా సర్వం రయిరిత్యుచ్యతే - యదా తు భేదవిభజ్య గుణప్రధానభావేన వివక్ష్యతే - తదా అమూర్తేన ప్రాణేన మూర్తస్యాద్యమానత్వాన్మూర్తస్యైవ రయిత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) ౫

అథాదిత్య ఉదయన్యత్ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి తేన ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే । యద్దక్షిణాం యత్ప్రతీచీం యదుదీచీం యదధో యదూర్ధ్వం యదన్తరా దిశో యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేన సర్వాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే॥ ౬

స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయతే తదేతదృచాభ్యుక్తమ్॥ ౭

రం.— రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ (ఆదిత్యో హ వై ఇతి) అత్తా ఇత్యాదిత్యః- భోక్తా. స ఏవ ప్రాణ ఇత్యర్థః. తస్య ప్రాణశబ్దితత్వే హేతుస్సమనన్తరమేవ వక్ష్యతే. *రయిరేవ చన్ద్రమా ఇత్యస్యాభిప్రేతమర్థమాహ (రయిర్వా ఇతి) మూర్తశబ్దేన పృథివ్యప్తేజాంసి ఉచ్యన్తే. అమూర్తశబ్దేన వాయ్వన్తరిక్షే ఉచ్యేతే. సర్వమపి భూతజాతం రయిః- అన్నం. భోగ్యమిత్యర్థః. తస్మాన్మూర్తశబ్దితం పాఞ్చభౌతికం శరీరం సర్వం భోగ్యమేవేత్యర్థః. ౫

శం.— తథాఽమూర్తోఽపి ప్రాణోఽత్తా సర్వమేవ యచ్చాద్యం. కథం. అథ ఆదిత్య ఉదయన్- ఉద్గచ్ఛన్ యత్ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి- తత్ప్రాచీం దిశం స్వప్రకాశేన ప్రవిశతి - వ్యాప్నోతి. తేన- స్వాత్మవ్యాప్త్యా సర్వాం స్తత్స్థాన్ ప్రాణాన్ ప్రాచ్యానన్తర్భూతాన్ రశ్మిషు - స్వాత్మావభాసరూపేషు వ్యాప్తిమత్సు వ్యాప్తత్వాత్ప్రాణినః సన్నిధత్తే- సన్నివేశయతి. ఆత్మభూతాన్ కరోతీత్యర్థః. తథైవ యత్ప్రవిశతి దక్షిణాం- యత్ప్రతీచీం యదుదీచీమధ ఊర్ధ్వం యత్ప్రవిశతి- యచ్చాన్తరా దిశః - కోణదిశోఽవాన్తరదిశః. యచ్చాన్యత్సర్వం ప్రకాశయతి. తేన- స్వప్రకాశవ్యాప్త్యా సర్వాన్-సర్వదిక్స్థాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే. ౬

ఆ.— రయిశబ్దితస్యాన్నస్య ప్రజాపతిత్వార్థం సర్వాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యాపి తదర్థమేవ సర్వాత్మత్వముచ్యతే అథాదిత్య ఇతి వాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినా) యచ్చాద్యం-తదపి ప్రాణోఽత్తా. ప్రాణోఽపి సర్వమేవేతి-సర్వాత్మక ఇత్యర్థః. (స్వప్రకాశేనేతి) స్వకీయప్రకాశేన. స్వప్రభయేత్యర్థః. (అన్తర్భూతానితి) యద్యపి ప్రాణస్యాత్తృత్వముక్తం-తథాపి *రయిర్వా ఏతత్సర్వమిత్యత్రామూర్తస్య ప్రాణస్యాపి గుణభావవివక్షయా- అన్నత్వముక్తమితి తథోక్తం. (స్వాత్మావభాసరూపేష్వితి) స్వాత్మప్రభారూపేషు రశ్మిష్విత్యర్థః. (వ్యాప్తత్వాదితి) సమ్బద్ధత్వాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (అథాదిత్యః) రయినిరూపణానన్తరం ఆదిత్యో వ్యాఖ్యాయత ఇతి శేషః. ఆదిత్యశబ్దితస్య భోక్తుః ప్రాణశబ్దితత్వే హేతురుచ్యత ఇతి యావత్. (ఉదయన్యత్ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతీతి) అయం జీవః సుషుప్తిస్థానాత్ ప్రబుధ్యమాన ఏవ సన్ ప్రాచీం దక్షిణాం ప్రతీచీముదీచీమధ ఊర్ధ్వం అన్తరా దిశో యచ్చ సర్వం ప్రకాశయన్ తత్తద్దిగ్వర్తీన్ద్రియాణి ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిద్వారా బిభర్తి- తస్మాత్స ఏవ ప్రాణశబ్దితేన్ద్రియనిర్వోఢృత్వాత్ప్రాణ ఇత్యర్థః. ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి- ప్రకాశయతి. ప్రాచ్యాన్ పదార్థానుపలభత ఇతి యావత్. తేన - తస్మాద్ధేతోః ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే- పూర్వదిగ్వర్తిపదార్థప్రకాశకాన్ చక్షురాదీన్ ప్రాణాన్ ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిముఖేనాధితిష్ఠతి- ప్రేరయతి. ధర్మభూతజ్ఞానేన తదధిష్ఠాతృత్వలక్షణసన్నిధానాభావే చక్షురాదినా కరణేన రూపాద్యుపలమ్భో న స్యాత్- చేతనానధిష్ఠితస్య కరణస్య కార్యాసమర్థత్వాదితి భావః. యద్దక్షిణాం యత్ప్రతీచీం యదుదీచీమిత్యాదౌ- యద్దక్షిణాం ప్రవిశతి - తేన దాక్షిణాత్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే. యత్ ప్రతీచీం ప్రవిశతి-తేన ప్రతీచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే. ఇత్యాదిశేషః పూరణీయః. లాఘవార్థం ప్రతిపర్యాయం తదనుక్తిః. అత్ర ప్రజాః సిసృక్షుః పరమాత్మా ప్రకృతిం పురుషం చ ససర్జేతి వక్తవ్యే పరోక్షరూపేణ రయిప్రాణశబ్దాభ్యాం తదభిలాపః, రయిప్రాణయోశ్చన్ద్రాదిత్యశబ్దాభ్యామభిలాపశ్చ *పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవా ఇతి రీత్యా అస్యార్థస్య స్ఫుటతరోపదేశానర్హత్వసూచనార్థః. ౬

శం.— స ఏషః- అత్తా ప్రాణో వైశ్వానరః- సర్వాత్మా విశ్వరూపః. విశ్వాత్మత్వాచ్చ ప్రాణోఽగ్నిశ్చ స ఏవాత్తా ఉదయతే - ఉద్గచ్ఛతి ప్రత్యహం సర్వా దిశ ఆత్మసాత్కుర్వన్. తదేతత్- ఉక్తం వస్తు ఋచా- మన్త్రేణాప్యభ్యుక్తం. ౭

ఆ.— తస్య ప్రత్యక్షత్వమాహ (స ఏష ఇతి) (వైశ్వానర ఇతి) నరాః- జీవాః. విశ్వే చ తే నరాశ్చ విశ్వానరాః. స ఏవ వైశ్వానరః. సర్వజీవాత్మక ఇత్యర్థః. విశ్వరూపః- సర్వప్రపఞ్చాత్మక ఇతి భేదః. (ఉక్తం వస్త్వితి) ఆదిత్యస్యోక్తం మాహాత్మ్యమిత్యర్థః. ౭

రం.— *ఆదిత్యో హ వై ప్రాణ ఇతి ప్రాణాదిత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య భోక్తృవర్గస్యోదయమానస్య పరమాత్మాత్మకతామాహ (స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూప ఇతి) యః ప్రాక్ ప్రస్తుతః ప్రజాపతిశబ్దితః- విశ్వేషాం నరాణాం నేతృత్వేన వైశ్వానరశబ్దవాచ్యః- సర్వశరీరతయా విశ్వరూపశబ్దితః- అగ్రనేతృత్వాదిగుణయోగేన అగ్నిశబ్దితః - స ఏష ప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా *ఆదిత్యో హ వై ప్రాణ ఇతి ప్రాణశబ్దితభోక్తృరూపస్సన్ ఉదయత ఇత్యర్థః. అయం చ మన్త్రో వైశ్వానరాధికరణే పరమాత్మపరతయా సిద్ధవత్కృత్య భగవతా భాష్యకృతా వ్యవహృతః. అత ఏవం వ్యాఖ్యాతమితి ద్రష్టవ్యం. (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్- బ్రహ్మ అభిముఖీకృత్య ఋఙ్మన్త్రేణాప్యుక్తం. ౭

విశ్వరూపంహరిణంజాతవేదసంపరాయణంజ్యోతిరేకంతపన్తం।
సహస్రరశ్మిశ్శతధావర్తమానఃప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః॥ ౮

సంవత్సరోవైప్రజాపతిస్తస్యాయనేదక్షిణంచోత్తరంచ తద్యేహవైతదిష్టాపూ
ర్తేకృత మిత్యుపాసతేతేచాన్ద్రమసమేవ లోకమభిజయన్తేత ఏవపునరావర్తన్తేతస్మా
దేతేఋషయఃప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్తే। ఏషహవైరయిర్యఃపితృయాణః॥ ౯

శం.— విశ్వరూపం- సర్వరూపం. హరిణం-రశ్మిమన్తం. జాతవేదసం- జాతప్రజ్ఞానం. పరాయణం- సర్వప్రాణాశ్రయం. జ్యోతిరేకం - సర్వప్రాణినాంచక్షుర్భూతమద్వితీయం. తపన్తం- తాపక్రియాంకుర్వాణంస్వాత్మానంసూర్యంసూరయోవిజ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మవిదః.కౌసాయంవిజ్ఞాతవన్తః. సహస్రరశ్మిః- అనేకరశ్మిః. శతధా- అనేకధా. ప్రాణిభేదేనవర్తమానః. ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః. యశ్చాసౌచన్ద్రమామూర్తిరన్నం, మమూర్తిశ్చప్రాణోత్రాదిత్య, స్తదేతదేకమేతన్మిథునంసర్వం. ౮

ఆ— విశ్వరూపమిత్యాదిద్వితీయాన్తానాంసహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాన్తానాం సామానాధికరణ్యేనాన్వయాయోగాదధ్యాహారంకృత్వావాక్యభేదేనవ్యాచష్టే (స్వాత్మానమిత్యాదినా) *సమిథునముత్పాదయతఇత్యుపక్రాన్తంమిథునముపసంహరతి (యశ్చాసావితి) యశ్చాసౌచన్ద్రమాః, యశ్చామూర్తఃప్రాణ, స్తదేకంమిథునంసర్వం- సర్వాత్మకమిత్యన్వయః. ౮

రం.— (విశ్వరూపంహరిణమితి) విశ్వరూపం- సర్వశరీరం. జాతానివేదాంసి-వేదాఃయస్మాత్సజాతవేదాః *ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృతాపురాణీతిసర్వజ్ఞానోత్పాదకం. పరాయణం- పరమప్రాప్యం. జ్యోతిః-సర్వప్రకాశకదీప్తిమన్తం. ఏకం- అద్వితీయం. తపన్తం- జాఠరాదిత్వాదిరూపేణతపన్తం. *సన్తాపయతిస్వందేహమాపాదతలమస్తకం *అహంవైశ్వానరోభూత్వాప్రాణినాందేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తఃపచామ్యన్నంచతుర్విధమితిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం. హరిణం- హరిమిత్యర్థః. హరిశబ్దస్యనాన్తత్వంఛాన్దసం. వర్తమానః - అనువర్తమానః. తద్విధేయతయాతచ్ఛరీరభూతఇతియావత్. సహస్రరశ్మిః- నానావిధవిషయవిషయకజ్ఞానవాన్. ప్రజానాం - స్థావరజఙ్గమాత్మకానాంప్రాణః- ధారకః. సూర్యః - సూర్యవత్ప్రకాశః. ఏషః - జీవఃశతధా - దేవమనుష్యాదినానావిధదేహాత్మాభిమానశాలితయాసుషుప్తిస్థానాదుదయతి. సర్గకాలే ఉదయతఇతివార్థః. ౮

శం.— కథంప్రజాఃకరిష్యతఇతి. ఉచ్యతే- తదేవకాలస్సంవత్సరోవైప్రజాపతిః- తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యతిథ్యహోరాత్రసముదాయోహిసంవత్సరః తదనన్యత్వాద్రయిప్రాణైతన్మిథునాత్మకఏవేత్యుచ్యతే. తత్కథం. తస్య - సంవత్సరస్యప్రజాపతేరయనే- మార్గౌద్వౌ- దక్షిణంచోత్తరంచ. ద్వౌప్రసిద్ధేహ్యాయనేషణ్మాసలక్షణే - యాభ్యాందక్షిణేనోత్తరేణచయాతిసవితాకేవలకర్మిణాంజ్ఞానసంయుక్తకర్మవతాంచ లోకాన్విదధత్. కథం. తత్రచబ్రాహ్మణాదిషుయేవైతదుపాసతఇతిక్రియావిశేషణోద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. ఇష్టంచపూర్తంచఇష్టాపూర్తే- ఇత్యాదికృతమేవోపాసతే- నాకృతంనిత్యం. తేచాన్ద్రమసం - చన్ద్రమసిభవంప్రజాపతేర్మిథునాత్మకస్యాంశంరయిమన్నభూతంలోకమభిజయన్తే - కృతరూపత్వాచ్చాన్ద్రమసస్యతఏవచకృతక్షయాత్పునరావర్తన్తే- *ఇమంలోకంహీనతరంవావిశన్తీతిహ్యుక్తం. యస్మాదేవంప్రజాపతిమన్నాత్మకంఫలత్వేనాభినిర్వర్తయన్తిచన్ద్రమిష్టాపూర్తకర్మణాఋషయః- స్వర్గద్రష్టారఃప్రజాకామాః- ప్రజార్థినోగృహస్థాః-తస్మాత్స్వకృతమేవదక్షిణం- దక్షిణాయనోపలక్షితంచన్ద్రంప్రతిపద్యన్తే. ఏషహవైరయిః- అన్నం. యఃపితృయాణః-పితృయాణోపలక్షితశ్చన్ద్రః. ౯

ఆ.— *ఏతౌమేబహుధాప్రజాఃకరిష్యతఇత్యుక్తమ్- తత్కేనప్రకారేణేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) రయిప్రాణయోఃసంవత్సరాదిద్వారాప్రజాస్రష్టృత్వమిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) తదేవ- మిథునమేవసంవత్సరఃకాలః- సచప్రజాపతిః- ప్రజాపత్యాత్మకమిథుననిర్వర్త్యత్వాదితినేత్యాహ (తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి) తదుపపాదయతి (చన్ద్రేతి) చన్ద్రనిర్వర్త్యాస్తిథయః.ఆదిత్యనిర్వర్త్యాన్యహోరాత్రాణీతివిభాగః. తన్నిర్వర్త్యత్వేపికాలస్యకథంతదాత్మతేత్యాశఙ్క్యకార్యకారణయోరభేదాదిత్యాహ (తదనన్యత్వాదితి) నకేవలంతిథ్యాదిద్వారాచన్ద్రాదినిర్వర్త్యత్వంసంవత్సరస్య- కింత్వయనద్వారాపీతివక్తుంతస్యాయనేఇత్యాదివాక్యం. తత్ప్రశ్నపూర్వకంవ్యాచష్టే (తత్కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వంకుతోహేత్వన్తరాదిత్యర్థః. కేవలకర్మిణాంలోకాన్విదధద్దక్షిణేనయాతి. జ్ఞానయుక్తకర్మవతాంలోకాన్విదధదుత్తరేణయాతీత్యన్వయః. సవితేత్యుపలక్షణంచన్ద్రస్యాపి- జ్యేష్ఠాదిదక్షిణాయనం - మార్గశీర్షాద్యుత్తరాయణమితిశ్రుతిషుప్రసిద్ధిః. తతశ్చకర్మిణాంలోకాన్విధాతుంతయోర్దక్షిణోత్తరాభ్యాంయామ్యోత్తరలోకాభ్యాంగమనా, త్తన్నిమిత్తత్వాచ్చఅయనద్వయప్రసిద్ధి, స్తన్నిర్వర్త్యత్వంతయోరయనయోరితితద్ద్వారాసంవత్సరస్యాపితన్నిర్వర్త్యత్వమిత్యర్థః. చన్ద్రాదిత్యయోఃకథంలోకవిధాయకత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణద్వారాలోకప్రాప్తేః, ప్రాప్యస్యలోకస్యాపిచన్ద్రాదిత్యాత్మకత్వా, చ్చతయోస్తద్విధాయకత్వమితితద్యేహవాఇత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (తత్రేతి) (ఇష్టంచేతి) *అగ్నిహోత్రంతపస్సత్యంవేదానామనుపాలనం।ఆతిథ్యంవైశ్వదేవంచఇష్టమిత్యభిధీయతే॥వాపీకూపతటాకాదిదేవతాయతనానిచ।అన్నప్రదానమారామాఃపూర్తమిత్యభిధీయతఇత్యుభయోర్భేదః. కృతమిత్యుపాసతఇతికృతశబ్దోపరితనమితిశబ్దమిష్టాపూర్తేఇతిపూర్తశబ్దోపర్యాకృష్యాధిశబ్దపర్యాయతయావ్యాచ

అథోత్తరేణతపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయావిద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభి
జయన్తేఏతద్వై ప్రాణానామాయతనమే తదమృతమభయమే తత్పరాయణమేతస్మా
న్నపునరావర్తన్తఇత్యేషనిరోధః॥ తదేషశ్లోకః॥ ౧౦

ష్టే (ఇత్యాదీతి) దత్తమాదిశబ్దార్థః. కృతమేవోపాసతే- కార్యమేవానులిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఇదంచవిశేషణంపునరావృత్తౌహేతుతయోక్తం. కృతరూపేష్టాదె
జన్యత్వాచ్చన్ద్రస్యాపికృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ (కృతరూపత్వాదితి) పునరావృత్తౌమన్త్రవాక్యం ప్రమాణయతి (ఇమంలోకమితి) ౯

రం.— ఏవంసూక్ష్మప్రకృతిజీవశరీరకస్య ప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషరూపభోగ్యభోక్తృత్వనావిభాగముపవర్ణ్య- తస్యైవ
పరమాత్మనఅఖణ్డకాలరూపేణస్థితస్యఖణ్డకాలరూపేణవిభాగంవర్ణయిష్యన్- చిత్తావతరణాయవాఉపాసనార్థంవాసంవత్సరాఖ్యప్రజాపతేర్దక్షి
ణోత్తరాయణాత్మకంరయిప్రాణరూపంవిభాగం, తథామాసాఖ్యప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితంకృష్ణశుక్లపక్షాత్మకంవిభాగ, మహోరాత్రాత్మక
కాలరూపప్రజాపతేఃరయిప్రాణాత్మకంరాత్ర్యహరాత్మకంవిభాగం, తత్ప్రసఙ్గేనరయిశబ్దార్థదక్షిణాయనకృష్ణపక్షరాత్ర్యపేక్షయాప్రాణశబ్దార్థ
భూతోత్తరాయణశుక్లపక్షదివసానాముత్కర్షంచవక్తుమారభతే (సంవత్సరోవైఇతి) తస్యసంవత్సరాఖ్యకాలరూపస్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరశబ్ది
తేద్వేఅయనే- సూర్యగత్యాధారభూతేద్వేరూపేస్తః. (తద్యేహవైఇతి) హవాఇతిప్రసిద్ధౌ. స్మరణేవా. అయమర్థః- తత్- తత్రియే- పురుషాః
ఇష్టాపూర్తేవైతమితితత్- కర్మోపాసతఇత్యర్థః. యఇమేగ్రామఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతఇతిశ్రుత్యన్తరైకార్థ్యాత్కృతశబ్దోదత్తపరః. ఇష్టం-
యాగాదిశ్రౌతం. పూర్తం- ఖాతాది. ఇతిశబ్దఃప్రకారవచనః. యాగదానవాపీకూపాదికంకర్మయేఽనుతిష్ఠన్తి- తేచన్ద్రమసంసంబన్ధినంలోకమ
భిజయన్తే- అభిజయన్తి. ప్రాప్నువన్తి. తఏవపునరావర్తన్తే. సత్వాత్మోపాసకాఃఉత్తరమార్గేణగతాఇత్యర్థః. (తస్మాదేతేఇతి) తస్మాద్ధేతోరేతే-
కర్మఠాఃప్రజాస్వర్గాదిలక్షణఫలకామాఃఋషయః- ఫలద్రష్టారఃదక్షిణంపన్థానంపితృయాణశబ్దితంప్రతిపద్యన్తే. ఏషపితృయాణః
రయిః- అన్నప్రధానః. వైషయికభోగాత్మకఇతియావత్. యద్యపి ధూమోరాత్రిస్తథాకృష్ణఇత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నఃపురాణేషుదక్షిణమా
ర్గనిర్దిష్టఃధూమాదిశ్చన్ద్రాన్తఃపితృయాణోప్యన్యః- సంవత్సరావయవభూతషణ్మాసాత్మదక్షిణాయననిర్దిష్టోప్యన్యః- తథాపిదక్షిణాయనశబ్దేనద్వయో
రపివ్యవహ్రియమాణత్వాత్ కాలమార్గయోరేకీకృత్యవ్యవహారఉపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అథోత్తరేణాయనేనప్రాజాపత్యంప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయన్తే. కేన. తపసా- ఇన్ద్రియజయేనవిశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్ర
ద్ధయావిద్యయాచప్రజాపత్యాత్మవిషయయాఆత్మానం- ప్రాణంసూర్యంజగతస్తస్థుషశ్చాన్విష్య - అహమస్మీతివిదిత్వాఆదిత్యమభిజయన్తి - అభి
ప్రాప్నువన్తి. ఏతద్వైఆయతనంసర్వప్రాణానాంసామాన్యం. ఆయతనం- ఆశ్రయః. ఏతదమృతం- అవినాశి. అభయం- అతఏవభయవర్జితం.
నచన్ద్రవత్క్షయవృద్ధిభయవత్. ఏతత్పరాయణం- పరాగతిర్విద్యావతాంకర్మిణాంచజ్ఞానవతాం. ఏతస్మాన్నపునరావర్తన్తే - యథేతరేకేవలకర్మి
ణః. ఇతి- యస్మాదేషోఽవిదుషాంనిరోధః- ఆదిత్యాద్ధినిరుద్ధాఅవిద్వాంసోనైతేసంవత్సరమాదిత్యమాత్మానంప్రాణమభిప్రాప్నువన్తి- సహిసంవత్స
రఃకాలాత్మాఽవిదుషాంనిరోధః. తత్- తత్రాస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రః. ౧౦

ఆ.— (అథేతి) మార్గాన్తరారమ్భార్థోథశబ్దః. (ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి) తద్రూపాస్యత్వవిషయయేత్యర్థః (ఆదిత్యమభిజ
యన్తఇతి) పూర్వమన్వయార్థముక్తం - ఇదానీంవ్యాఖ్యానార్థమితిద్రష్టవ్యం. (సామాన్యమితి) సమష్టిరూపమిత్యర్థః. (విద్యావతామితి) క
ర్మానధికారిణాంఅతఏవకేవలోపాసనవతామిత్యర్థః. (కర్మిణాంచజ్ఞానవతామితి) సముచ్చయవతామిత్యర్థః ననుకేవలకర్మిణామప్యాదిత్యప్రాప్తౌ
వపునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య - తేషామాదిత్యప్రాప్తిరేవనాస్తీతివక్తుమిత్యేషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (ఇతియస్మాదితి) తస్మాత్తేషామాదిత్య
ప్రాప్తిరనాశఙ్క్యేతిశేషః. ౧౦

ఆ.— యద్వా- తస్యాయనేఇత్యారభ్యఇత్యేషఇత్యన్తశ్రుతివాక్యమనయోఃరయిప్రాణరూపత్వప్రతిపాదనపరతయావ్యాఖ్యేయం. త
థాహి- సంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథుననిర్వర్త్యత్వేరయి ప్రాణరూపత్వంచవక్తవ్యం- తత్కథమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తదవయవయోరయనయోస్త
ద్రూపత్వంవక్తుంతయోఃప్రథమంప్రసిద్ధిమాహ (తస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవాహ (యాభ్యామితి) ఏవమపికథంతయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ (కథ
మితి) దక్షిణాయనస్యరయిత్వంవక్తుంకర్మిణాంరయిరూపచన్ద్రనిర్వర్తకత్వమాహ (తత్రేతి) (లోకమితి) సోమరూపంశరీరమిత్యర్థః. తస్య
కర్మకృతత్వంపునరావృత్త్యాసాధయతి (కృతరూపత్వాదితి) రయిరూపచన్ద్రస్యదక్షిణాయనద్వారాప్రాప్యత్వాత్తస్యాయనస్యతదన్తర్భావఇతివ
క్తుంతస్యకర్మిభిఃప్రాప్యత్వమాహ (యస్మాదితి) ఏవంచేత్తస్యరయిత్వంసిద్ధమిత్యాహ (ఏషఇతి) (పితృయాణోపలక్షితఇతి) తత్ప్రాప్యఇత్య
ర్థః. తతశ్చతద్విశేషణస్యాయనస్యాపిరయిత్వమిత్యర్థః. ౯

ఆ.— ఇదానీముత్తరాయణస్యప్రాణత్వమాహ (అథేతి) ప్రాణరూపాదిత్యప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య- తస్యాపిప్రాణత్వమి
తిసంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథునాత్మకత్వమితితత్కార్యత్వంయుక్తమితిభావః. అస్యకర్మసాధ్యచన్ద్రవైలక్షణ్యమాహ (ఏతద్వాఇతి) ఇతరత్సర్వం
సమానం. అస్మిన్నర్థే- ఇతి- సంవత్సరస్వరూపఇత్యర్థః. ౧౦

పఞ్చపాదం పితరం ద్వాదశాకృతిం దివ ఆహుః పరే అర్ధే పురీషిణం।
అథేమే అన్య ఉ పరే విచక్షణం సప్తచక్రే షడర ఆహురర్పితమితి॥ ౧౧

మాసో వై ప్రజాపతిస్తస్య కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః శుక్లః ప్రాణస్తస్మాదేత
ఋషయః శుక్ల ఇష్టిం కుర్వన్తీతర ఇతరస్మిన్॥ ౧౨

రం.— (అథోత్తరేణేతి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. యేతావత్ *కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి విరక్తా ఋషయః కాయక్లేశాది లక్షణేన తపసా, స్త్రీసఙ్గరాహిత్యలక్షణేన బ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా, ప్రత్యగాత్మవిద్యయా, పరమాత్మానముపాస్యార్చిరాద్యుత్తరాయణేన *ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యుక్తప్రకారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారభూతమాదిత్యమభిజయన్తే- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. అన్వేష్టవ్యతయా నిర్దిష్టమాత్మానం సంస్తువన్ తేషామపునరావృత్తిం దర్శయతి. (ఏతద్వై ప్రాణానామితి) ఆయతనశబ్దాపేక్షయా ఏతదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. ప్రాణానాం- ప్రాణభృతామాయతనం- ఆధారభూతం. *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితా ఇతి పరమాత్మనస్సకలచేతనాధారత్వోక్తేః. ఏతత్పరాయణం- పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. ఏతస్మాన్న పునరావర్తన్తే- ఉపాసకా ఇతి శేషః. ఉత్తరేణ మార్గేణ గతాః *మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యత ఇత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మానం ప్రాప్య స నివర్తన్త ఇత్యర్థః. (ఏష నిరోధః) ఏషః- *ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా స్వం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తినిరోధకారీ. అతస్తం పరమాత్మానం ప్రజాపతిశబ్దితం ప్రాప్తస్య తదుపాసకస్యాపునరావృత్తిరుపపద్యత ఇతి భావః. అత్ర ఏష ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రజాపతిపరామర్శాత్ ఆత్మానమన్విష్యేత్యాత్మశబ్దోఽపి ప్రజాపతిపర ఏవ. అత ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః- *తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తే - ఏతస్మాన్న పునరావర్తన్త ఇతి అర్చిరాదిగత్యాఽపునరావృత్తిప్రతిపాదనాత్ *ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితమితి ద్రష్టవ్యం. (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్ సంవత్సరాత్మని ప్రజాపతౌ వక్ష్యమాణశ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— పఞ్చపాదం - పఞ్చర్తవః పాదా ఇవాస్య సంవత్సరాత్మన ఆదిత్యస్య. తైరసౌ పాదైరివర్తుభిరావర్తతే. హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యేయం కల్పనా. పితరం- సర్వస్య జనయితృత్వాత్పితృత్వం తస్య. ద్వాదశమాసా ఆకృతయః- అవయవాః. ఆకరణం వా- అవయవీకరణమస్య ద్వాదశమాసైః. తం ద్వాదశాకృతిం. దివః- ద్యులోకాత్పరే- ఊర్ధ్వే అర్ధే- స్థానే. తృతీయస్యాం దివీత్యర్థః. పురీషిణం - పురీషవన్తం. ఉదకవన్తమాహుః కాలవిదః. విచక్షణం- నిపుణం. సర్వజ్ఞం సప్తచక్రే - సప్తహయరూపే చక్రే సతతగతికాలాత్మని షడరే - షడృతుమతి ఆహుః- సర్వమిదం జగత్కథయన్త్యర్పితం - అరా ఇవ రథనాభౌ నివిష్టమితి. యది పఞ్చపాదో ద్వాదశాకృతిః - యది సప్తచక్రః షడరః- సర్వథాపి సంవత్సరః కాలాత్మా ప్రజాపతిశ్చన్ద్రాదిత్యలక్షణోఽపి జగతః కారణం. ౧౧

ఆ.— (ఇయం కల్పనేతి) పఞ్చధా కల్పనేత్యర్థః. (జనయితృత్వాదితి) సంవత్సరాత్మకకాలస్య సర్వజనకత్వాదిత్యర్థః. సమానాధికరణబహువ్రీహితయా వ్యాఖ్యాయ వ్యధికరణబహువ్రీహిర్వేత్యాహ (ఆకరణం వేతి) (అవయవీకరణమితి) అవయవిత్వేన కరణమిత్యర్థః. పక్షద్వయేఽప్యేకప ఏవార్థః. (ద్యులోకాదితి) ఆకాశరూపాదన్తరిక్షలోకాదిత్యర్థః. అన్యథా స్వర్గలోకాత్పరస్య చతుర్థత్వేన తృతీయస్యామిత్యనన్వయాపత్తేః. (ఉదకవన్తమితి) *ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరితి స్మృతేరిత్యర్థః. అన్యే ఇత్యస్య పూర్వార్ధగతేనాహురిత్యనేన సమ్బన్ధః. ఉ ఇతి తు శబ్దసమానార్థో నిపాతః. పరే తు తమేవ విచక్షణమాహురిత్యన్వయః. కిమాహురిత్యత ఆహ (సప్తచక్ర ఇతి) తస్మిన్విచక్షణే సప్తచక్రాద్యాత్మకే సర్వమిదం జగదర్పితమిత్యాహురిత్యర్థః. మతద్వయేఽపి కీదృశోఽర్థభేద ఇత్యత ఆహ (యదీతి) పూర్వమతే ఋతూనాం పాదత్వకల్పనయా మాసానామవయవత్వకల్పనయా ఆదిత్యాత్మనా సంవత్సరః కాల ఏవోక్తః. ద్వితీయే తు హేమన్తశిశిరాపృథక్కృత్య షణ్ణామృతూనామరత్వకల్పనయా సంవత్సరస్య పరివర్తనగుణయోగేన చక్రత్వకల్పనయా కాలప్రాధాన్యేన సర్వాశ్రయత్వేన చ స ఏవోక్తః. పక్షద్వయే కిఙ్గుణభేదేన కల్పనాభేదేన చ భేదః- న ధర్మిభేద ఇత్యర్థః. ౧౧

రం.— (పఞ్చపాదం పితరమితి) వత్సరసంవత్సరపరివత్సర ఇడావత్సరానువత్సరరూపాః పఞ్చ పాదాః యస్య సః పఞ్చపాదః. అథవా- హేమన్తశిశిరయోరేకీకరణాత్ షడృతవః పఞ్చర్తవః సమ్పద్యన్తే. తే పాదాః యస్య సః. తం. పితరం- సర్వస్య జనకం. ద్వాదశాకృతిం- ద్వాదశమాసాకృతిం. దివః- స్వర్గాత్ పరే- పరస్మిన్నర్ధే- స్థానే పురీషిణం- పురీషశబ్దేన స్వర్గభూమిసన్నిహితం బ్రహ్మాణ్డగోళకావరణముచ్యతే. సోఽస్య స్థానత్వేనాస్తీతి పురీషిణమాహురిత్యన్వయః. అథశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. ఉశబ్దోఽవధారణే. పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః. పూర్వోక్తేభ్యః అన్యే ఉత్కృష్టాః ఇమే- కాలతత్త్వవిదః ఆదిత్యాదిగ్రహసప్తకలక్షణచక్రయుక్తే ఋతులక్షణారషట్కయుక్తే సంవత్సరాఖ్యే రథే జగత్సర్వం విచక్షణం - కుశలం. నిశ్చలం యథా భవతి తథా అర్పితమిత్యాహుః. ౧౧

శం.— యస్మిన్నిదం శ్రితం విశ్వం- స ఏవ ప్రజాపతిస్సంవత్సరాఖ్యః స్వావయవే మాసే కృత్స్నః పరిసమాప్యతే- మాసో వై ప్రజాపతిః- యథోక్తలక్షణ ఏవ మిథునాత్మకః. తస్య మాసాత్మనః ప్రజాపతేరేకో భాగః కృష్ణపక్షో రయిః- అన్నం చన్ద్రమాః. అపరో భాగః శుక్లః - శుక్లపక్షః ప్రాణః-

ప్రశ్నోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రశ్నః.

—*—

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కత్యేవ దేవాః
ప్రజాం విధారయన్తే కతర ఏతత్ప్రకాశయన్తే కః పునరేషాం వరిష్ఠ ఇతి॥ ౧

తస్మై స హోవాచాకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీ వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ।
తే ప్రకాశ్యాభివదన్తి వయమేతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామః॥ ౨

శం.— ప్రాణోఽత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తం - తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వం చాస్మిన్ శరీరేఽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ- అనన్తరం హ- ఏనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ హే భగవన్ కత్యేవ దేవాః ప్రజాం- శరీరలక్షణాం విధారయన్తే- విశేషేణ ధారయన్తే. కతరే బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియవిభక్తానామేతత్ప్రకాశనం - స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కోఽసౌ పునరేషాం వరిష్ఠః- ప్రధానః కార్యకారణలక్షణానామితి. ౧

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరస్యైతేన ప్రశ్నేన సఙ్గతిమాహ (ప్రాణోఽత్తేతి) (అవధారయితవ్యమితి) *అత్తా విశ్వస్య సత్త్వస్యేత్యత్తృత్వస్య *ఏషోఽగ్నిస్తపతీత్యారభ్య *అరా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం *ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయస ఇత్యాదినా చ ప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం- పూర్వం గతిశ్రవణేన విరక్తస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యం వినా వక్ష్యమాణాత్మజ్ఞానాసిద్ధేస్తదర్థం, మన్దానాం ఫలవిశేషార్థం, చ ప్రాణోపాసనార్థం ప్రశ్నద్వయారమ్భః. తత్రాపి శ్రేష్ఠత్వాత్తృత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థం ద్వితీయః ప్రశ్నః. తదుత్పత్త్యాదినిర్ధారణపూర్వకం తదుపాసనవిధానార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఇత్యపి ద్రష్టవ్యం. ప్రజాశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే - న జీవః - తస్య ప్రాణధారకత్వేన తద్ధార్యత్వాభావాదిత్యాహ (శరీరేతి) విభక్తానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. (స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనమితి) అవకాశదానాదికమాకాశాదీనాం మాహాత్మ్యం. తస్య ఖ్యాపనం- తస్య లోకాన్ ప్రతి ప్రకటనం. తత్ప్రకాశయన్తే- కుర్వన్తీత్యర్థః. పాకం పచతీతివత్. అవకాశదానాదికం స్వం స్వం కార్యం సర్వలోకప్రకటనం యథా తథా కతరే కుర్వన్తీత్యర్థః. ౧

రం.— దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణాదివిలక్షణప్రత్యగాత్మశోధనాయ ప్రశ్నానవతారయతి. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః *ఉత్తరేషు ఖణ్డేషు ప్రత్యగాత్మా విశోధ్యత ఇతి. (అథ హైనమితి) కబన్ధిప్రశ్నానన్తరం పిప్పలాదం భార్గవో వైదర్భిః పృష్టవాన్. కిమితి (భగవన్నితి) హే భగవన్ కింసఙ్ఖ్యాకా దేవాః స్థావరజఙ్గమాత్మికాం ప్రజాం బిభ్రతి. తేష్వేవ దేవేషు కతరే దేవాః ఏతత్- శరీరం తత్కార్యం ప్రకాశయన్తే. కః పునరేషాం శ్రేష్ఠ ఇతి. ౧

శం.— ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ- ఆకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీత్యేతాని పఞ్చ మహాభూతాని శరీరారమ్భకాణి. వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యాదీని కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి చ శరీరం ధారయన్తే. తన్మధ్యే కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి శరీరే స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కార్యలక్షణాః కరణలక్షణాశ్చ తే దేవా ఆత్మనో మాహాత్మ్యం ప్రకాశ్యాభివదన్తి స్పర్ధమానాః శ్రేష్ఠతాయై. కథం వదన్తి. వయమేతద్బాణం- శరీరం కార్యకారణసఙ్ఘాతమవష్టభ్య ప్రాసాదమివ స్తమ్భాదయోఽవిశిథిలీకృత్య విధారయామః- విస్పష్టం ధారయామః. మయైవైకేనాయం సఙ్ఘాతో ధ్రియత ఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (ఏష దేవ ఇతి) వక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం చేతనత్వం సంభావయితుం దేవ ఇతి విశేషణం *అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి న్యాయేనాకాశాద్యభిమానిదేవతాగ్రహణార్థం. తచ్చ విశేషణం వాయ్వాదిష్వపి సర్వత్ర సంబధ్యతే. వాగ్గ్రహణం కర్మేన్ద్రియోపలక్షణార్థం. చక్షురాదిగ్రహణం జ్ఞానేన్ద్రియోపలక్షణార్థమితి మత్వాహ (కర్మేన్ద్రియేతి) కార్యలక్షణాః - శరీరాకారేణ పరిణతా ఆకాశాదయః. కరణలక్షణాని- ఇన్ద్రియాణి. (మాహాత్మ్యమితి) ఆకాశాదీనామవకాశదానాదిరూపం శరీరధారణైకదేశాత్మకం ప్రకాశ్యం స్వకార్యం. ప్రకాశ్య- సర్వలోకప్రకటం యథా తథా కృత్వా. అభివదన్తి- అభితః- సర్వతః కృత్స్నం శరీరధారణం ప్రత్యేకం వయమేవ కుర్మ ఇతి వదన్తీత్యర్థః. (బాణమితి) బాతీతి- బవయోరభేదాద్వాతి- కుత్సితం గన్ధం వహతీతి వా- వినాశం గచ్ఛతీతి వా- దేశాద్దేశాన్తరం గచ్ఛతీతి వా - బాణం. బాణమివ బాణం. కార్యకరణసఙ్ఘాతం శరీరమిత్యర్థః. ౨-౩

రం.— (తస్మై స హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యైవ ధారకత్వప్రకాశకత్వశ్రేష్ఠత్వాని వక్తుమాఖ్యాయికామాహ (ఆకాశో హ వా ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే. ఏషః- ప్రసిద్ధ ఆకాశః. దీవ్యతి-గచ్ఛతీతి దేవః - గమనశీలః. తాదృశో వాయుశ్చాగ్నిరాపః పృథివీ. వాక్శబ్దేన కర్మేన్ద్రియాణి సర్వాణ్యుపలక్ష్యన్తే. చక్షుఃశ్రోత్రశబ్దేన జ్ఞానేన్ద్రియాణి. (తే ప్రకాశ్యాభివదన్తీతి) ఆకాశాదయస్సర్వే మిలిత్వా పురోవర్తి శరీరం ప్రదర్శ్య అభితః స్థిత్వా వదన్తి స్మ. కిమితి. వయం బాణవత్ సంచారశీలమేతత్- పురోవర్తి శరీరమవలమ్బ్య విధారయామః - అవకాశాదివివిధకార్యక్షమతయా ధారయామ ఇత్యర్థః. ౨

తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ। మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్
పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీతి॥ ౩

తేఽశ్రద్దధానా బభూవుః సోఽభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ తస్మిన్నుత్క్రామత్యథేతరే సర్వ ఏవోత్క్రామన్తే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే। తద్యథా మక్షికా మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్త ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి॥ ౪

ఏషోఽగ్నిస్తపత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష వాయుః।
ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్॥ ౫

శం.— తానేవమభిమానవతో వరిష్ఠః ప్రాణః - ముఖ్య ఉవాచ - ఉక్తవాన్. మా మైవం మోహమాపద్యథ - అవివేకతయాఽభిమానం మా కురుత. యస్మాదహమేవైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామి పఞ్చధా ఆత్మానం ప్రవిభజ్య - ప్రాణాదివృత్తిభేదం స్వస్య కృత్వా విధారయామీతి. ౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ) ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచేత్యర్థః. కిమితి (మా మోహమాపద్యథేతి) హే ఆకాశాదయః ఈదృశీం విపరీతబుద్ధిం మా గచ్ఛత. అహమేవాత్మానం ప్రాణాపానవ్యానసమానోదానరూపేణ పఞ్చధా విభజ్య ధారయామీతి. ఏవం వదతో ముఖ్యప్రాణస్యాయం భావః - హే ఆకాశాదయః భవన్తః అవకాశాది ప్రాతిస్వికకార్యక్షమాః అహం తు భవతామపి కార్యనిమిత్తత్వాత్సర్వకార్యక్షమః. మయాఽనుక్రియమాణేష్వేవ నేతు భవత్సు న కోఽపి క్షమ ఇతి. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవతి చాస్మింస్తే అశ్రద్దధానాః - అప్రత్యయవన్తో బభూవుః కథమేతదేవమితి. స చ ప్రాణస్తేషామశ్రద్దధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ - ఉత్క్రామతీవ. ఇదముత్క్రాన్తవానివ స రోషాన్నిరపేక్షః. తస్మిన్నుత్క్రామతి యద్వృత్తం - తద్దృష్టాన్తేన ప్రత్యక్షీకరోతి - తస్మిన్నుత్క్రామతి సతి అథ - అనన్తరమేవ ఇతరే సర్వ ఏవ ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్క్రామన్తే - ఉత్క్రామన్తి. ఉచ్చక్రముః. తస్మింశ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే - తూష్ణీం భవతి. అనుత్క్రామతి సతి సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే - తూష్ణీం వ్యవస్థితా అభూవన్. తద్యథా లోకే మక్షికాః - మధుకరాః స్వరాజానం - మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం ప్రతి సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే - తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే - ప్రతిష్ఠన్తి. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చేత్యాదయః. త ఉత్సృజ్యాశ్రద్దధానతాం - బుద్ధ్వా ప్రాణమాహాత్మ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తువన్తి. ౪

ఆ.— (కథమేతదేవమితి) ఏతత్తు - అహమేవైతదిత్యాద్యుక్తం. ఏవం - యథాభూతం కథమిత్యర్థః. (ఉత్క్రాన్తవానివేతి) అత్యన్తోత్క్రాన్త్యభావాదివశబ్దః. (నిరపేక్ష ఇతి) స్వయమేవేత్యర్థః. (దృష్టాన్తేనేతి) తద్యథేతి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః. ౪

రం.— (తేఽశ్రద్దధానా ఇతి) తే తద్వాక్యే విశ్వాసం న కృతవన్తః. తతః సః - ప్రాణః ఏషాం గర్వమవలోక్య అహఙ్కారావేశాత్ అష్టోత్తరశతమర్మస్థానానాముపరి స్వసామర్థ్యం ప్రకటయితుం స్వస్థానాత్కిఞ్చిదుదచలదివ. ఇవశబ్ద అల్పార్థే. సామర్థ్యోదుత్క్రమణే అప్రతిసమాధేయశ్శరీరవినాశస్స్యాదితి మత్వా ఉత్క్రమణమివ కృతవానితి భావః. తస్మిన్ - ముఖ్యప్రాణే ఉత్క్రామతి - ఇతరే సర్వే ప్రాణా ఉదక్రామన్. తస్మింస్తు ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే. ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ. యథా మధుకరమక్షికా స్వతన్త్రశ్రేష్ఠం మక్షికాముత్క్రామతీమనూత్క్రామన్తి - ప్రతిష్ఠితాయాం తస్యాం స్వయం ప్రతిష్ఠితా భవన్తి - ఏవం వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణానువిధాయినో భవన్తీత్యర్థః. (తే ప్రీతా ఇతి) ముఖ్యప్రాణమాహాత్మ్యదర్శనప్రీతా వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణం తుష్టువురిత్యర్థః. స్తౌతేర్వ్యత్యయాత్ శ్నుః. ౪

శం.— కథం. ఏషః - ప్రాణోఽగ్నిస్సన్ తపతి - జ్వలతి. తథైష సూర్యస్సన్ ప్రకాశతే. తథైష పర్జన్యస్సన్వర్షతి. కిం చ - మఘవాన్ - ఇన్ద్రస్సన్ ప్రజాః పాలయతి - జిఘాంసత్యసురరక్షాంసి. ఏష వాయురావహప్రవహాదిభేదః. కిం చ - ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సర్వస్య జగతః. సత్ - మూర్తం. అసత్ - అమూర్తం చ. అమృతం చ - యద్దేవానాం స్థితికారణం. ౫

ఆ.— (సూర్యస్సన్నితి) తపతీత్యనుషఙ్గః. సన్తాపయతీత్యర్థః. (ఆవహప్రవహాదీతి) ఆవహాదయస్సప్తవాయుగుణాః. తథాభూతస్సన్నేషాం జ్యోతిశ్చక్రాదీంశ్చ వహతీతి శేషః. ఏష దేవః పృథివీ సన్ సర్వస్య జగతో ధారయితా. రయిః - చన్ద్రస్సన్ సర్వం పుష్ణాతీత్యర్థః. ౫

రం.— స్తుతిమేవాహ (ఏషోఽగ్నిస్తపతీతి) ఏషః - ముఖ్యప్రాణః అగ్నిరూపేణ తపతి. ఏషః - ప్రాణ ఏవ సూర్యః. సర్వేషాం ప్రాణాయత్తస్థితికత్వాత్ *యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ గణ్యతే ఇతి రీతిమనుసృత్య సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. రయిర్దేవః - అబ్భూతో దేవః. చన్ద్రమా ఇతి యావత్. సదసచ్ఛబ్దౌ వ్యక్తమానావ్యక్తమానపరౌ. ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపరౌ వా. స్థూలసూక్ష్మపరౌ వా. చేతనాచేతనపరౌ వా. అమృతశబ్దో మోక్షపరః. తస్యాపి తదధీనత్వాదితి భావః. ౫

అరాఇవరథనాభౌప్రాణేసర్వంప్రతిష్ఠితం। ఋచోయజూగ్ంషిసామానియజ్ఞఃక్షత్రంబ్రహ్మచ॥ ౬
ప్రజాపతిశ్చరసిగర్భేత్వమేవప్రతిజాయసే।
తుభ్యంప్రాణప్రజాస్త్విమాబలింహరన్తియః ప్రాణైఃప్రతితిష్ఠసి॥ ౭
దేవానామసివహ్నితమః పితౄణాంప్రథమాస్వధా। ఋషీణాంచరితంసత్యమథర్వాఙ్గిరసామసి॥ ౮
ఇన్ద్రస్త్వంప్రాణతేజసారుద్రోసిపరిరక్షితా। త్వమన్తరిక్షేచరసిసూర్యస్త్వంజ్యోతిషాంపతిః॥ ౯

శం.— కించబహునా- అరాఇవరథనాభౌశ్రద్ధాదినామాన్తంసర్వంశరీరంస్థితికాలేప్రాణేప్రతిష్ఠితం. తథాఋచోయజూంషిసామానీతి త్రివిధామన్త్రాః, తత్సాధ్యశ్చయజ్ఞః, క్షత్రంచసర్వస్యపాలయితృ, బ్రహ్మచయజ్ఞాదికర్మకర్తృత్వేఽధికృతం, చైతైవప్రాణస్సర్వం. ౬

ఆ.— (శ్రద్ధాదీతి) *ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప ఇత్యాదినావక్ష్యమాణషోడశకలాత్మక ఇత్యర్థః. (బ్రహ్మచేతి) బ్రాహ్మణజాతిరిత్యర్థః చశబ్దార్థమాహ (యజ్ఞాదీతి) అధికృతంసర్వమేవేత్యన్వయః. ౬

రం.— (అరాఇవేతి) చక్రస్యనాభినేమ్యోరన్తరాళవర్తీనికాష్ఠానిఅరశబ్దేనోచ్యన్తే. చక్రమధ్యప్రదేశోనాభిశబ్దేనోచ్యతే. యథాఅరానాభావర్పితాః- ఏవమస్మిన్ప్రాణేసర్వంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. సర్వశబ్దార్థంస్పష్టయతి (ఋచోయజూగ్ంషీతి) అత్రబ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌస్థావరజఙ్గమాత్మకప్రాణిమాత్రోపలక్షకౌ. ౬

శం.— కించ- యఃప్రజాపతిరపి- సత్వమేవ. గర్భేచరసిపితుర్మాతుశ్చ. ప్రతి- ప్రతిరూపస్సన్ప్రతిజాయసే. ప్రజాపతిత్వాదేవప్రాగేవసిద్ధంతవమాతృపితృత్వం- సర్వదేహదేహ్యాకృతిచ్ఛన్న ఏకఃప్రాణఃసర్వాత్మాసీత్యర్థః. తుభ్యం- త్వదర్థాయఇమాః - మనుష్యాద్యాఃప్రజాస్తుహేప్రాణచక్షురాదిద్వారైర్బలింహరన్తి. యస్త్వంప్రాణైశ్చక్షురాదిభిస్సహప్రతితిష్ఠసిసర్వశరీరేషు-అతస్తుభ్యంబలింహరన్తీతియుక్తం. భోక్తాహియతస్త్వం-తవైవాన్యత్సర్వంభోజ్యం. ౭

ఆ.— (కించేతి) యఃప్రజాపతిః- విరాట్- సోపిత్వమేవేత్యన్వయః. పితుర్గర్భేరేతోరూపేణ, మాతుర్గర్భేపుత్రరూపేణ, యశ్చరతి- యశ్చానన్తరేవప్రతిరూపస్సన్- సదృశస్సన్ప్రజాయతే - సత్వమేవప్రజాయసఇత్యన్వయః. ప్రతిశబ్దార్థముక్త్వాప్రతిరూపస్సన్నితి. నను ప్రాణస్యపుత్రరూపత్వమేవోక్తం- నతుపితృమాతృరూపత్వం-తత్కుతస్స్యాత్- అతఆహ (ప్రజాపతిత్వాదేవేతి) తస్యసర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. నిష్కృష్టార్థమాహ (సర్వదేహేతి) అత్రాపినిష్కృష్టార్థమాహ (భోక్తాహీతి) అతస్తవైవేత్యతశ్శబ్దాధ్యాహారేణయోజ్యం. ౭

రం.— ఏవమేషఇత్యృచ్యనిర్దిశ్యపరస్పరందర్శయిత్వాతద్గుణాన్సఙ్కీర్త్యపశ్చాత్తమేవముఖ్యప్రాణమభిముఖీకృత్యస్తువన్తి (ప్రజాపతిశ్చరసీతి) త్వంప్రజానాంరక్షకస్సన్ప్రాణాదివాయురూపేణగర్భేసంచరసి. తథాగర్భోత్పాదకతయాతత్పోషకతయాచపితృరూపఏవవర్తమానస్త్వముత్పాదకత్వప్రతిలోమ్యేనపుత్రాదిరూపేణజాయసే. హేప్రాణ - స్థావరజఙ్గమాత్మకాఇమాఃప్రజాస్తుభ్యం - త్వదర్థాః. త్వచ్ఛేషభూతాః. యతోబలిం- అన్నాదికంతేఉపహరన్తి. యస్త్వంప్రాణనాదివ్యాపారైస్సర్వత్రప్రాణిషుప్రతిష్ఠితోసీత్యర్థః. ౭

శం.— కించ- దేవానాం - ఇన్ద్రాదీనామసి- భవసిత్వంవహ్నితమః - హవిషాంప్రాపయితృతమః. పితౄణాంనాన్దీముఖేశ్రాద్ధేయాపితృభ్యోదీయతేస్వధాన్నం- సాదేవప్రదానమపేక్ష్యప్రథమాభవతి. తస్యాఅపిపితృభ్యఃప్రాపయితాత్వమేవేత్యర్థః. కించ - ఋషీణాం- చక్షురాదీనాంప్రాణానాం. అఙ్గిరసాం - అఙ్గిరసభూతానామథర్వణాం- *తేషామేవప్రాణోవాథర్వాఇతిశ్రుతేః. చరితం - చేష్టితం. సత్యం - అవితథందేహధారణాద్యుపకారలక్షణంత్వమేవాసి. ౮

ఆ.— (హవిషాంప్రాపయితృతమఇతి) వహ్నిశబ్దోవహనాద్వహ్నిరితియౌగికఇత్యర్థః. (ప్రథమాభవతీతి) యజ్ఞాదిదేవకర్మణిప్రథమంనాన్దీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్సాప్రథమేత్యర్థః. (ఋషీణాంచక్షురాదీనామితి) *ఋషగతావితిధాతోర్జ్ఞానార్థత్వాదృషిశబ్దస్యజ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః. (అఙ్గిరసభూతానామితి) ప్రాణాభావేఽఙ్గానాంశోషదర్శనాత్తేషామఙ్గిరసత్వమిత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యాథర్వత్వంశ్రుత్యభిహితంయద్యపి- తథాపిచక్షురాదీనామపితదంశత్వాదథర్వశబ్దార్థత్వమితిభావః. ౮

రం.— (దేవానామసీతి) వహ్నితమః - హవిషాంవాహకతమః. (పితౄణామితి) ముఖ్యఃపితృప్రీతిహేతుభూతస్స్వధాపిత్వమేవేత్యర్థః. అథర్వాఙ్గిరసామృషీణాంసత్యం- ఉత్కృష్టంచరితం- నిత్యనైమిత్తికాదిలక్షణంచత్వమేవేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- ఇన్ద్రః-పరమేశ్వరస్త్వం. హేప్రాణతేజసా- వీర్యేణరుద్రోసిహరన్జగత్. స్థితౌచపరి- సమన్తాద్రక్షితా - పాలయితా. పరిరక్షితాత్వమేకోజగతస్సౌమ్యేనరూపేణ.త్వమన్తరిక్షేఽజస్రంచరసిఉదయాస్తమయాభ్యాం-సూర్యస్త్వమేవచసర్వేషాంజ్యోతిషాంపతిః. ౯

ఆ.— ఇహేన్ద్రశబ్దేనపరమేశ్వరత్వముచ్యతే. *మఘవానిత్యనేనత్విన్ద్రఉక్తఇతిభేదమాహ (ఇన్ద్రఃపరమేశ్వరఇతి) వీర్యేణ- సంహారసామర్థ్యేనేత్యర్థః. (సౌమ్యేనేతి) విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః. ౯-౧౦

యదా త్వమభివర్షస్యథేమాః ప్రాణ తే ప్రజాః। ఆనన్దరూపాస్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి॥ ౧౦
వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణైకఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః। వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వనః॥ ౧౧
యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి। యా చ మనసి సన్తతా శివాం తాం కురు మోత్క్రమీః॥ ౧౨
ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితమ్। మాతేవ పుత్రాన్ రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ ధేహి న ఇతి॥ ౧౩

ఇతి ద్వితీయ ప్రశ్నః.

రం.— (ఇన్ద్రస్త్వమితి) హే ప్రాణ- త్వమిన్ద్రః- పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. ※ఇదిపరమైశ్వర్య ఇతిహి ధాతుః. తేజసా - సర్వసంహారణ సామర్థ్యలక్షణేన తేజసా త్వం రుద్రః- రోదనహేతుః. స్థితికాలే పరిరక్షకశ్చేత్యర్థః. (త్వమన్తరిక్ష ఇతి) జ్యోతిషాం- ప్రకాశకానాం పతిః- శ్రేష్ఠః సూర్యో భూత్వా అన్తరిక్షే చరసి. ౯

శం.— యదా పర్జన్యో భూత్వాభివర్షసి త్వం- అథ- తదాన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే- ప్రాణచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః. అథవా - ప్రాణ- తే- తవేమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్త్వదన్నసంవర్ధితాస్త్వదభివర్షణదర్శనమాత్రేణ చానన్దరూపాః- సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి. కామాయ- ఇచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౦

రం.— (యదా త్వమభివర్షసీతి) హే ప్రాణ - త్వం యదా మేఘరూపీ అభితో వర్షసి - తదా తే - త్వదీయాః ఇమాః ప్రజాః ఆనన్దినో భవన్తి. కస్య హేతోః. కామాయ- అభిలషితార్థాయ పర్యాప్తమన్నం భవిష్యతీతి. ※తద్యదా సువృష్టిర్భవతి ఆనన్దినః ప్రాణా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— కించ- ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతః- వ్రాత్యస్త్వం. స్వభావత ఏవ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. హే ప్రాణ ఏకఋషిస్త్వం- ఆథర్వణానాం ప్రసిద్ధ ఏకర్షినామాగ్నిస్సన్నత్తా సర్వహవిషాం. త్వమేవ విశ్వస్య- సర్వస్య సతః - విద్యమానస్య పతిః- సత్పతిః. సాధుర్వా పతిస్సత్పతిః. వయం పునరాద్యస్య- తవాదనీయస్య హవిషో దాతారః. త్వం పితా మాతరిశ్వ- నః- అస్మాకం. అథవా - మాతరిశ్వనః- వాయోస్త్వం. అతశ్చ సర్వస్యైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధం. ౧౧

ఆ.— (అసంస్కృత ఇతి) ※సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. అనేన స్వతశ్శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ (స్వభావత ఏవేతి) (మాతరిశ్వేతి) మాతరిశ్వ ఇత్యత్ర నలోపశ్ఛాన్దస ఇత్యర్థః. (వాయోస్త్వమితి) పితేత్యనుషఙ్గః. అస్మిన్వ్యాఖ్యానే వాయుమాత్రపితృత్వాదస్మదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ (అతశ్చేతి) అస్మదాదిసర్వజనకత్వాద్వాయోస్తజ్జనకస్యాకాశాత్మనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణేతి) హే ప్రాణ- సంస్కారహీనో బ్రాహ్మణోఽపి త్వమేవ. ముఖ్యో మన్త్రద్రష్టా- ఋషిరపి త్వమేవ. విశ్వస్యాత్తా- సంహర్తా చ త్వమేవ. సతాం- సాధూనాం రక్షకోఽపి త్వమేవ. వయం- తే ఆద్యస్య- అదనీయస్య. భోగ్యస్య దాతారః - కరప్రదాః. కిఙ్కరా ఇతి యావత్. హే మాతరిశ్వన్ త్వం నః పితాసి- పోషకోసీత్యర్థః. మాతరిశ్వన ఇత్యత్ర నకారద్విత్వాశ్రవణం ఛాన్దసత్వాద్ద్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— కిం బహునా - యా- తే- త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన వదనచేష్టాం కుర్వతీ, యా శ్రోత్రే, యా చ చక్షుషి, యా మనసి సఙ్కల్పాదివ్యాపారేణ, సన్తతా- సమనుగతా తనూః- తాం శివాం- శాన్తాం కురు. మోత్క్రమీః- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— (వాచి ప్రతిష్ఠితేతి) వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా. శ్రోత్రే వ్యానరూపా. చక్షుషి ప్రాణరూపా. మనసి సమానరూపా. ※స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సోఽపానస్సా వాక్ స సమానస్తన్మన ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. (ఉత్క్రమణేనేతి) ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్యాత్మికా వాగాదిరూపా తనూః అశివా- కార్యాయోగ్యా స్యాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (యా తే తనూర్వాచీతి) వాగాదీన్ద్రియేషు తత్తదిన్ద్రియనియమనానుకూలా యా శక్తిస్సతతం ప్రతిష్ఠితా- తాం శివాం- శోభనాం కురు- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కురు. ఉత్క్రమణం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

శం.— కిం బహునా- అస్మిల్లోకే ప్రాణస్యైవ వశే సర్వమిదం యత్కిఞ్చిదుపభోగజాతం. త్రిదివే - తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం- తస్యాపి ప్రాణ ఏవ ఈశితా - రక్షితా. అతో మాతేవ పుత్రానస్మాన్ రక్షస్వ - పాలయస్వ. త్వన్నిమిత్తా హి బ్రాహ్మ్యః క్షాత్త్ర్యశ్చ శ్రియః- తాస్త్వం శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వత్స్థితినిమిత్తాం విధేహి నః- విధత్స్వేత్యర్థః. ఇత్యేవం సర్వాత్మనా వాగాదిభిః ప్రాణైః స్తుత్యా గమితమహిమా- స ప్రజాపతిరేవేత్యవధృతమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

తృతీయః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కుత ఏష ప్రాణో జాయతే కథమాయాత్యస్మిం చ్ఛరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠతే కేనోత్క్రమతే కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమితి॥ ౧

తస్మై స హోవాచాతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి తస్మాత్తేఽహం బ్రవీమి॥ ౨

ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే। యథైషా పురుషే ఛాయైతస్మిన్నేతదాతతం మనోకృతేనాయాత్యస్మిం చ్ఛరీరే॥ ౩

ఆ.— (బ్రాహ్మ్య ఇతి) ఋగాదిమన్త్రరూపా బ్రాహ్మ్యః శ్రియః. "ఋచస్సామాని యజూంషి సా హి శ్రీరమృతా సతామితి శ్రుతేః. ప్రాజ్ఞ్యః- ప్రసిద్ధా ధనాద్యైశ్వర్యరూపాః. అస్మిన్ ప్రశ్నే నిర్ధారితం గుణం సఙ్క్షిప్యాహ (ఇత్యేవమితి) ఇదముపరితష్టత్వాదేరుపలక్షణం............౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్వ్యాఖ్యాటీకాయాం ద్వితీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణస్యేదం వశే సర్వమితి) జగదిదం సర్వం ప్రాణస్య వశే వర్తతే. వశః - ఇచ్ఛా. తదధీనమితి యావత్. యచ్చ త్రిదివే- స్వర్గాదిలోకే ప్రతిష్ఠితం - తదపి ప్రాణాధీనం. తస్మాత్ప్రాణ మాతేవ అస్మాకం స్వస్వకార్యనిష్పాదనసామర్థ్యలక్షణాః శ్రియః ప్రదనుహాల ప్రజ్ఞాం చ విధత్స్వ...............౧౩

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ. ప్రాణస్త్రైవం నిర్ధారితతత్త్వస్య ఉపలబ్ధమహిమాపి సంహతత్వాత్ స్యాదస్య కార్యత్వం- అతః పృచ్ఛామి- భగవన్ కుతః- కస్మాత్కారణాదేషః- యథావధృతః ప్రాణో జాయతే. జాతశ్చ కథం - కేన వృత్తివిశేషేణాయాత్యస్మిం చ్ఛరీరే - కిన్నిమిత్తకమస్య శరీరగ్రహణమిత్యర్థః. ప్రవిష్టశ్చ శరీర ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య- ప్రవిభాగం కృత్వా కథం- కేన ప్రకారేణ ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతి. కేన వా వృత్తివిశేషేణాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమతే- ఉత్క్రామతి. కథం బాహ్యం- అధిభూతమధిదైవం చాభిధత్తే- ధారయతి. (కథమధ్యాత్మమితి, ధారయతీతి శేషః. ౧

ఆ.— ఏవం ప్రజాపతిత్వాత్తృత్వాదిగుణజాతం నిర్ధార్య ప్రాణస్యోత్పత్త్యాదినిర్ధారయన్ తదుపాసనాం విధాతుం ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (అథేతి) వైదర్భిప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః. (ప్రాణైరితి) వైరాగ్యాదిప్రాణైరాకాశాదిభిశ్చ ప్రాణస్య తత్త్వముపలబ్ధం తైరిత్యర్థః. ప్రాణస్యోక్తమహిమవత్త్వాదేవోత్పత్తిశఙ్కాఽభావాత్కుత ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (అపి సంహతత్వాదితి) అనేకాత్మకత్వాత్. సావయవత్వాదిత్యర్థః. (శరీరగ్రహణమితి) శరీరప్రవేశ ఇత్యర్థః. (ప్రాతిష్ఠత ఇతి) ఆట్ ప్రశ్లేషాద్దీర్ఘత్వం. ౧

రం.— (అథ హైనం కౌసల్య ఇతి) ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతీత్యర్థః. బాహ్యమభిధత్తే- బాహ్యరూపేణ సన్నిధత్త ఇత్యర్థః. బాహ్యమిత్యస్య సన్నిధానక్రియావిశేషణత్వాత్. ౧

శం.— ఇత్యేవం పృష్టస్తస్మై స హోవాచాచార్యః- ప్రాణ ఏవ తావద్దుర్విజ్ఞేయత్వాద్విషమప్రశ్నార్హః- తస్యాపి జన్మాదివిషయం పృచ్ఛసి అతోఽతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి. (బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి) అతిశయేన త్వం బ్రహ్మవిత్. అతస్తుష్టోఽహం తస్మాత్తే- తుభ్యం బ్రవీమి- యత్పృష్టం. శృణు. ౨

ఆ.— (విషమేతి) విషమం- దుర్ఘటం యథా ప్రశ్నార్హ ఇత్యర్థః. (అతిప్రశ్నానితి) త్వదన్యేషాం ప్రశ్నానతిక్రాన్తాన్. అన్యదీయప్రశ్నాగోచరాన్. సూక్ష్మప్రశ్నాన్. ప్రష్టవ్యార్థానిత్యర్థః. (అతిశయేనేతి) అన్యాపేక్షయాతిశయితత్వముక్తం. బ్రహ్మవిదితి ప్రోత్సాహార్థం స్తౌతీతి భావః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) అతిప్రశ్నాన్- ప్రశ్నమతిక్రమ్య వర్తమానాన్. ప్రశ్నాయోగ్యాన్ రహస్యానర్థాన్ పృచ్ఛసి. తస్మాత్త్వం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి- ప్రాయేణ బ్రహ్మవిదసి. న ప్రాకృత ఇతి యావత్. అతస్తేఽహం యోగ్యత్వాద్బ్రవీమి. ౨

శం.— ఆత్మనః- పరస్మాత్పురుషాదక్షరాత్సత్యాదేవైషః- ఉక్తః ప్రాణో జాయతే. కథమితి. అత్ర దృష్టాన్తః- యథా లోకే ఏషా పురుషే- శిరఃపాణ్యాదిలక్షణే నిమిత్తే ఛాయా నైమిత్తికీ జాయతే - తద్వదేతస్మిన్- బ్రహ్మణ్యేతత్ - ప్రాణాఖ్యం ఛాయాస్థానీయమనృతరూపం తత్త్వం స

యథా సమ్రాడేవాధికృతాన్వినియుఙ్క్తే । ఏతాన్ గ్రామానేతాన్ గ్రామా
నధితిష్ఠస్వేత్యేవమేవైష ప్రాణఃఇతరాన్ ప్రాణాన్పృథక్పృథగేవసన్నిధత్తే॥ ౪

పాయూపస్థేఽపానంచక్షుఃశ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం ప్రాణస్స్వయం ప్రా
తిష్ఠతే మధ్యేతుసమానః।ఏష హ్యేతద్ధుతమన్నంసమంనయతితస్మాదేతాస్సప్తార్చిషోభవన్తి॥ ౫

త్యేపురుషే ఆతతం- సమర్పితమిత్యేతత్- ఛాయేవదేహే. మనోకృతేన- మనఃకృతేన. మనస్సఙ్కల్పేచ్ఛాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతత్. వక్ష్యతిహి
* పుణ్యేనపుణ్యమిత్యాది. *తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిచశ్రుత్యన్తరాత్. ఆయాతి- ఆగచ్ఛత్యస్మింఛరీరే. ౩

ఆ.— *దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషః *అక్షరాత్పరతఃపరః *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణఇతిమన్త్రౌ అత్రసంవాదయితుంతద్గతవిశేషణాన్యా
హ (పరస్మాదితి) (అత్రదృష్టాన్తఇతి) తస్యాన్యతత్వాద్గంధదృష్టాన్తఉచ్యతేఇత్యర్థః. (ఛాయేతి) ప్రతిబిమ్బాదిరూపేత్యర్థః. (ఏతస్మిన్నితి)
ప్రకృతజనకేఆత్మనిబ్రహ్మణీత్యర్థః. కథమాయాతీత్యస్యోత్తరమాహ (మనోకృతేనేతి) సన్ధిరార్షః. (తదేవసక్తఇతి) అస్యకర్మిణోమనోయ
స్మిన్ఫలేనిషక్తం- సంసక్తం. ఆసక్తస్సన్తదేవఫలంకర్మణాసహఏతీతిశ్రుతౌచశరీరగ్రహణంకర్మసాధ్యముక్తమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రథమస్యోత్తరమాహ (ఆత్మనఏషప్రాణఇతి) పరమాత్మనఏవైషప్రాణోజాయతఇత్యర్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణ
ఇతిశ్రుతేరితిద్రష్టవ్యం. *కథమాయాత్యస్మిఞ్ఛరీరఇత్యస్యోత్తరమాహ(యథైషాపురుషేఛాయేతి)యథాపురుషేగచ్ఛతిఛాయాపిసహైవగచ్ఛతి-
నహిఛాయాగమనేనామగ్ర్యన్తరమస్తి- ఏవమేతస్మిన్పురుషే- జీవేఏతన్మనఃఅకృతేన- అయత్నేనఆతతం - అవినాభావేనసంశ్రితం. ఏవమేషప్రా
ణోఽప్యకృతేన - అయత్నేనఆస్మిఞ్ఛరీరేఆయాతి. మనఃప్రాణయోఃపురుషద్వారాశరీరేప్రవేశఇతియావత్. పురుషావినాభూతత్వాత్పురుషేణసహ
హైవప్రాణస్యసంబన్ధః- అతఃప్రాణానాంగమనేమనసఇవనపృథక్కారణమపేక్షితమితిభావః. ౩

శం.— యథా - యేనప్రకారేణలోకేరాజాసమ్రాడేవగ్రామాదిష్వధికృతాన్వినియుఙ్క్తే. కథం. ఏతాన్ గ్రామానేతాన్
గ్రామానధితిష్ఠస్వేతి. ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తఃఏషముఖ్యఃప్రాణఇతరాన్ప్రాణాన్- చక్షురాదీనాత్మభేదాంశ్చపృథక్పృథగేవ - యథాస్థానంస
న్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే. ౪

ఆ.— *ఆత్మానంవాప్రవిభజ్యేత్యస్యోత్తరందృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) (ఇతరానితి) ఇతరాన్ - చక్షురాదీన్యథాస్థానం-
అక్ష్యాదిగోళకస్థానేసన్నిధత్తే- సన్నిధాపయతి. ఆత్మభేదాన్- ముఖ్యప్రాణస్యవృత్తిభేదాన్ప్రాణాపానాదీన్. ౪

రం.— * ఆత్మానంవాప్రవిభజ్యకథంప్రతితిష్ఠతఇతితృతీయస్యోత్తరమాహ (యథాసమ్రాడేవేతి) యథారాజాకార్యేష్వధికృ
తాన్స్వసేవకాన్- ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠ- ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠేతిపృథక్పృథగ్వినియుఙ్క్తే- తన్ముఖేనతేషుగ్రామేషుయథాసన్నిధత్తే - ఏవమేవైష
ముఖ్యఃప్రాణఇతరేషుప్రాణేషుగ్రామస్థానీయేషుస్వాంశభూతాపానవ్యానాదిముఖేనసన్నిధత్తే- అధితిష్ఠతీతియావత్. ౪

శం.— తత్రవిభాగః- పాయూపస్థే- పాయుశ్చఉపస్థశ్చపాయూపస్థం. తస్మిన్. అపానమాత్మభేదంమూత్రపురీషాద్యపనయనంకు
ర్వంస్తిష్ఠతి- సన్నిధత్తే. తథాచక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చశ్రోత్రంచచక్షుశ్శ్రోత్రం. తస్మింశ్చక్షుశ్శ్రోత్రే. ముఖనాసికాభ్యాంచ-ముఖంచనాసికాచ
ముఖనాసికే. తాభ్యాంముఖనాసికాభ్యాంచనిర్గచ్ఛన్ప్రాణఃస్వయం - సమ్రాట్స్థానీయఃప్రాతిష్ఠతే - ప్రతితిష్ఠతి. మధ్యేతుప్రాణాపానయోఃస్థాన
యోః- నాభ్యాం. సమానమశితంపీతంచసమంనయతీతిసమానః. ఏషహియస్మాద్ధుతమేతద్ధుతం - భుక్తంపీతంచాత్మాగ్నౌప్రక్షిప్తమన్నంసమంనయతి-
తస్మాత్ - అశితపీతేన్ధనాదగ్నేరౌదర్యాద్ధృదయదేశాదేతాఃసప్తసఙ్ఖ్యాకాఅర్చిషః - దీప్తయోనిర్గచ్ఛన్త్యోభవన్తిశీర్షణ్యాః. ప్రాణద్వారాదర్శనశ్రవ
ణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— పాయ్వాదిషునియుఙ్క్తే ఇత్యత్రశ్రుత్యానేత్రాదీనాంచక్షురాదిస్థానానాంస్పష్టత్వాత్తానినోక్తానీతిద్రష్టవ్యం. యఃకుర్వంస్తి
ష్ఠతి- తంసన్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. (మధ్యేత్వితి) ప్రాణాపానయోర్మధ్యేయానాభిః- తస్యాంసమానఃప్రతితిష్ఠతీత్యన్వయః. సమానశబ్దా
ర్థముక్త్వాశ్రుత్యారూఢంకరోతి (ఏషహీతి) (ఆత్మాగ్నావితి) ఆత్మనిశరీరేఽగ్నిః- తస్మిన్నిత్యర్థః. ఏవంహుతపదబలాదన్నస్యహవిష్ట్వం, జాఠరా
గ్నేరాహవనీయత్వం, ప్రక్షేపస్యహోమత్వం, చోక్త్వాశీర్షణ్యసప్తద్వారాన్నిర్గతానాంజ్ఞానానామర్చిష్ట్వంవక్తుంతస్మాదేతా ఇతివాక్యంవ్యాచష్టే
(తస్మాదితి) (సప్తేతి) అగ్నేరౌదర్యాద్ధేతోఃప్రాప్తపరిపాకాదన్ననాడీద్వారానాడీస్థానంహృదయంప్రాప్తాదన్నరసాదితిశేషః. దర్శనద్వయం
శ్రవణద్వయంఘ్రాణద్వయంముఖంచైకంరసనాఖ్యమితిసప్తార్చిషః. జాఠరాగ్నిపాకజన్యాన్నరసబలేనదర్శనాదీనాంప్రవృత్తేఃతేషు తదర్చిష్ట్వారోప
ఇత్యర్థః. ౫

రం.— (పాయూపస్థేఽపానమితి) తత్ర- పాయుశ్చోపస్థంచపాయూపస్థం. తస్మిన్నపానం - మూత్రపురీషాపకర్షణంకుర్వన్ప్రతి
తిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠితోభవతి. తదధిష్ఠాతాభవతీత్యర్థః. ముఖనాసికాభ్యాంనిర్గతోవాయుఃప్రాణరూపస్సన్- చక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చశ్రోత్రంచ.

హృదిహ్యేషఆత్మా। అత్రైతదేకశతంనాడీనాం తాసాంశతంశతమేకైకస్యాం
ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణిభవన్త్యాసు వ్యానశ్చరతి॥ ౬
అథైకయోర్ధ్వఉదానఃపుణ్యేనపుణ్యంలోకంనయతిపాపేనపాపముభాభ్యామేవమనుష్యలోకమ్॥ ౭

స్మిన్ ప్రతితిష్ఠతి- తదనిష్టా తాభవతీత్యర్థః. మధ్యేతుసమానస్సన్నపఙ్క్తే ఏషహి- సమానఃహుతం-భుక్తమన్నాదికంసమంనయతి- సప్తధాతుసామ్యంనయతి. విభాగంకరోతీతియావత్. తస్మాత్- సమానవాయోస్సకాశాత్ జాఠరాగ్నేస్సప్త- *కాళీకరాళీత్యేవమాద్యాఅర్చిషఃప్రాదుర్భవన్తి. ౫

శం.— హృదిహ్యేషః-పుణ్డరీకాకారమాంసపిణ్డపరిచ్ఛిన్నే హృదయాకాశే ఏషఆత్మా-ఆత్మసంయుక్తోలిఙ్గాత్మా, జీవాత్మేత్యర్థః. అత్ర-అస్మిన్ హృదయే ఏతదేకశతం- ఏకో త్తరశతంసఙ్ఖ్యయా ప్రధాననాడీనాంభవతి. తాసాంశతంశతమేకైకస్యాం ప్రధాననాడ్యాంభేదాః. పునరపి ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః- ద్వేద్వేసహస్రే అధికే సప్తతిశ్చసహస్రాణి-సహస్రాణాంద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి ప్రతిప్రతినాడీశతసఙ్ఖ్యాసహ ప్రధాననాడీనాంసహస్రాణిభవన్తి. ఆసునాడీషువ్యానోవాయుశ్చరతి వ్యానోవ్యాపనాత్. ఆదిత్యాదివరశ్మయో హృదయాత్సర్వతోగామినీభిర్నాడీభిఃసర్వదేహంసంవ్యాప్యవ్యానోవర్తతే, సన్ధిస్కన్ధమర్మదేశేషువిశేషేణ ప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చమధ్యేఉద్భూతవృత్తిర్వీర్యవత్కర్మకర్తాభవతి. ౬

ఆ.— వ్యానస్యనాడీరూపంస్థానం దర్శయితుంనాడీనాముత్పత్తిస్థానంవక్తుమాహ (హృదీత్యాదినా) హృదయస్యలిఙ్గాత్మస్థానత్వోక్తేః ప్రయోజనంతు- కేచిద్యోగినోనాభికన్దస్యనాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వంవదన్తి- తన్నిరాకరణం. తన్నైవం- లిఙ్గాత్మనస్సంచరణార్థంనాడ్యః- *నాడీభిః ప్రత్యవసృప్యేత్యాదిశ్రుతేః. తతశ్చలిఙ్గాత్మనోహృదయస్థానత్వేతత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపితదేవోత్పత్తిస్థానం - అన్యథాప్రదేశాన్తరస్థాననాడీనాంతన్మార్గత్వాయోగాత్, *ద్వాసప్తతిసహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్త ఇతిశ్రుతే, శ్చేతి. లిఙ్గశరీరస్యాత్మత్వమాత్మోపాధిత్వేన తద్యోగాదిత్యాహ (ఆత్మసంయుక్తఇతి) యస్మాల్లిఙ్గాత్మాహృదివర్తతే - తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపితదేవస్థానమిత్యాహ (అత్రేతి) నాడీనాంశరీరవిధారకత్వేనప్రసిద్ధత్వంవక్తుమేతదితివిశేషణం. తస్యస్పష్టత్వాద్భాష్యేణవ్యాఖ్యానం. ఏకైకస్యాంనాడ్యాంశాఖానాడ్యశ్శతంశతంభవతీత్యాహ (తాసామితి) తతశ్చశతోత్తరమయుతంశాఖానాడ్యఇత్యర్థః. శాఖానాడీనాంచప్రత్యేకంద్వాసప్తతిసహస్రాణిప్రతిశాఖానాడ్యస్సన్తీత్యాహ (పునరపీతి) సప్తతిరితిపదస్యసఙ్ఖ్యాప్రధానత్వేసహస్రాణీత్యస్యతేనసామానాధికరణ్యాయోగాత్ షష్ఠ్యన్తతయావ్యాచష్టే (సహస్రాణామితి) (ప్రతిశాఖేతి) శాఖాభ్యోనిర్గతాశ్శాఖాఃప్రతిశాఖాః ద్వాసప్తతిరిత్యత్రవీప్సామాహ (ప్రతిప్రతీతి) ప్రతిప్రతినాడీశతమిత్యన్తరమేకైకస్యాఇత్యనుషఙ్గః. తథాచప్రతినాడీశతమేకైకస్యానాడ్యాఃప్రతిశాఖానాడీనాంద్వాసప్తతిసహస్రాణిభవన్తీత్యర్థః. తథాచమూలశాఖాప్రతిశాఖానాడ్యోమిళిత్వాద్వాసప్తతికోటయోద్వాసప్తతిలక్షాణిషట్సహస్రంచశతద్వయమేకాచభవతీతిద్రష్టవ్యం. ఏవంనాడీరుక్త్వావ్యానస్యతత్స్థానమాహ (ఆస్వితి) సూక్ష్మాసునాడీషువిద్యమానస్యవ్యానస్యకథంవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యనాడీనాం సర్వదేహవ్యాప్తేస్తత్స్థస్యాపివ్యానస్యతద్ద్వారావ్యాప్తిరిత్యాహ (ఆదిత్యాదివేతి) యథాదిత్యాద్విసృత్వరశ్మయఃసర్వతోగతాః- తథాహృదయాత్సర్వతోగామిన్యోనాడ్యః - తాభిరితి యోజ్యం. సామాన్యేనసర్వశరీరవ్యాప్తావపివిశేషస్థానమాహ (సన్ధీతి) (విశేషేణేతి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోఃప్రాణాపానవృత్త్యోరన్తరావేవ్యానవృత్తిరుద్భవతీత్యర్థః. (వీర్యవదితి) *అథయఃప్రాణాపానయోస్సన్ధిఃసవ్యానఇత్యుక్త్వాయాని వీర్యవన్తికర్మాణిబలవతాపురుషేణసాధ్యాని అసురాయమనాదీని- తాన్యప్రాణన్ననపానన్ కరోతీతిశ్రుత్యన్తరోక్తేరిత్యర్థః. ౬

రం.— (హృదిహ్యేషఆత్మేతి) ఏషజీవాత్మాహృది- హృదయే- యత్రసమానరూపేణప్రాణఆస్తే-తత్రస్వయమపివర్తతే అత్ర-హృదయేనాడీనామేకాధికశతంవర్తతే. తాసాం- నాడీనాంమధ్యేఏకైకస్యాద్వాసప్తతిప్రభేదాభవన్తి. ఏకైకంద్వాసప్తతిప్రభేదంప్రతిశాఖాభూతనాడీసహస్రాణిశతంశతంభవన్తి. తాసునాడీషువ్యానరూపశ్చరతీత్యర్థః. ౬

శం.— అథయాతుతత్రైకశతానాంనాడీనాంమధ్యేఊర్ధ్వగాసుషుమ్నానాడీ - తయైకయోర్ధ్వస్సన్నుదానోవాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిస్సంచరన్ పుణ్యేన- కర్మణాశాస్త్రవిహితేనపుణ్యంలోకం - దేవాదిస్థానలక్షణంనయతి- ప్రాపయతి. పాపేన - తద్విపరీతేనపాపం - నరకంతిర్యగ్యోన్యాదిలక్షణం. ఉభాభ్యాం- సమప్రధానాభ్యాంపుణ్యపాపాభ్యామేవమనుష్యలోకంనయతీత్యనువర్తతే. ౭

ఆ.— ఇదానీముదానస్యస్థానంవదన్ * కేనోత్క్రమతఇత్యస్యోత్తరమాహ (యాత్వితి) (ఉభాభ్యాంసమప్రధానాభ్యామితి) అనేనపుణ్యాధిక్యేదేవలోకంపాపాధిక్యేనరకలోకంనయతీతిపూర్వంవ్యాఖ్యాతంభవతి. ౭

రం.— (అథైకయోర్ధ్వఉదానఇతి) అథేతివాక్యోపక్రమే. ఏకయాకయాచిన్నాడ్యోర్ధ్వముఖఉదానః పుణ్యేనహేతునాపుణ్యంస్వర్గాదిలోకం, పాపేనహేతునాపాపంనరకాదిలోకం, ఉభాభ్యామేవమనుష్యలోకం, నయతీత్యర్థః. *ఆత్మానంవాప్రవిభజ్యకథంప్రాతిష్ఠతఇతి ప్రశ్నస్యయథాసమ్ప్రాడిత్యారభ్యఉభాభ్యామేవమనుష్యలోకమిత్యేతదన్తంప్రతివచనం. తన్మధ్యేఅథైకయోర్ధ్వఉదానఃపుణ్యేనపుణ్యంనయతీత్యనేన*కేనోత్క్రమతఇతిచతుర్థప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి. ౭

ఆదిత్యో హ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణానః।
పృథివ్యాం యా దేవతా సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యాన్తరా యదాకాశస్స సమానో వాయుర్వ్యానః॥౮
తేజో హ వై ఉదానస్తస్మాదుపశాన్తతేజాః। పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః॥ ౯

శం.— ఆదిత్యో హ వై- ప్రసిద్ధో హ్యధిదైవతం బాహ్యః ప్రాణః. స ఏష ఉదయతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఏష హ్యేనం- ఆధ్యాత్మికం- చక్షుషి భవం చాక్షుషం- ప్రాణం ప్రకాశేనానుగృహ్ణానః- రూపోపలబ్ధౌ చక్షుష ఆలోకం కుర్వన్నిత్యర్థః. తథా పృథివ్యామభిమానినీ యా దేవతా ప్రసిద్ధా- సైషా పురుషస్యాపానం- అపానవృత్తిమవష్టభ్య- ఆకృష్య. వశీకృత్యాధ ఏవాపకర్షణేనానుగ్రహం కుర్వతీ వర్తత ఇత్యర్థః అన్యథా హి శరీరం గురుత్వాత్పతేత్సావకాశే వోద్గచ్ఛేత్. యదేతదన్తరా- మధ్యే ద్యావాపృథివ్యోర్య ఆకాశః- తత్స్థో వాయురాకాశ ఉచ్యతే- మఞ్చస్థవత్. స సమానః- సమానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యర్థః. సమానస్యాన్తరా ఆకాశస్థత్వసామాన్యాత్. సామాన్యేన చ యో బాహ్యో వాయుః- స వ్యాప్తిసామాన్యాద్వ్యానః- వ్యానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యభిప్రాయః. ౮

ఆ.— *కథం బాహ్యమధిదైవతం కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్య ఇతి) (యా దేవతా ప్రసిద్ధేతి) అగ్నేర్దేవతాయాః పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోక ఇతి శ్రుతేరగ్నిసమ్బన్ధావగమాదిత్యర్థః. అవష్టభ్యేత్యనన్తరమధ్యాహారేణ వాక్యం పూరయతి (అధ ఏవాపకర్షణేనేతి) వృత్త్యర్థం స్తమ్భాదేరూర్ధ్వముఖేన నిఖాతస్యోపరితో విద్యమానరజ్జుభిరధ ఏవాపకర్షణేన పతనాభావవదధ ఏవాపకర్షణేన శరీరస్య పతనాభావస్సిధ్యతీత్యర్థః. (అనుగ్రహమితి) శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః. (అన్యథేతి) పృథివీదేవతాయా విధారణాకరణే గురుత్వాదపానేనాధ ఆకర్షణాచ్చ సావకాశే భూమ్యాదిపతనప్రతిబన్ధకాభావస్థలే పతేదిత్యర్థః. అన్తరా యదాకాశ ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యదితి క్లీబత్వం ఛాన్దసమిత్యాహ (య ఆకాశ ఇతి) (మఞ్చస్థవదితి) మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర మఞ్చశబ్దేన మఞ్చస్థా యథా లక్ష్యన్తే- తథా ఆకాశశబ్దేన తత్స్థో వాయుర్లక్ష్యత ఇత్యర్థః. సమాన ఇతి సామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకయోరభేదోపచారాదిత్యాహ (సమానమనుగృహ్ణాన ఇతి) ఏవముత్తరత్రాపి. అనుగ్రహహేతుమాహ (సమానస్యేతి) శరీరాన్తరాకాశస్థత్వం సమానస్య- ద్యావాపృథివ్యన్తరాకాశస్థత్వం బాహ్యవాయోరితి అన్తరాకాశస్థత్వం తయోస్తుల్యమిత్యర్థః. వాయుర్వ్యాన ఇత్యత్రత్వన్తరాకాశస్థత్వవిశేషరహితో వాయుస్సామాన్యేన సముచ్చీయత ఇతి న పూర్వాభేద ఇత్యాహ (సామాన్యేనేతి) ౮

రం.— *కథం బాహ్యమధిదైవత ఇత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్యో హ వై బాహ్య ఇతి) చాక్షుషం ప్రాణం- చక్షుర్గోళకవర్తీన్ద్రియం ఆలోకాఖ్యసహకారిప్రదానేనానుగృహ్ణానో బహిరాదిత్యరూపేణోదేతి. యద్యపి ప్రాణస్యాదిత్యాత్మకత్వం న సంభవతి- తయోర్భేదాత్. తథాపి ప్రాణకలాయాస్సర్వత్ర సత్త్వేనాభేదోపచారాద్వా- ఉపాసనార్థతయా వా- బాహ్యానామాదిత్యాదీనాం ప్రాణాత్మకతోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. పృథివ్యాం ప్రాణకలారూపా దేవతా యా సా పురుషస్యాపానవాయ్వగ్నిస్థితపాయూపస్థేన్ద్రియే అనుగృహ్ణానా వర్తత ఇత్యర్థః. (అన్తరా యదాకాశస్స సమాన ఇతి) ఆకాశాధిష్ఠాతృప్రాణకలయా ఆకాశస్యోపచారికీ అభేదోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపి. ప్రాణాపానస్థానమధ్యవర్తితయా హి సమానో నిర్దిష్టః- బాహ్యాకాశస్యాపి బాహ్యప్రాణరూపస్యాదిత్యస్య బాహ్యాపానరూపపృథివ్యాశ్చ మధ్యవర్తితయా సమానత్వం యుజ్యత ఇతి భావః (వాయుర్వ్యాన ఇతి) బాహ్యో వాయుస్త్వగిన్ద్రియాద్యనుగ్రహతో వ్యానరూపః. ౮

శం.— యద్బాహ్యం హ వై - ప్రసిద్ధం సామాన్యం తేజః - తచ్ఛరీర ఉదానం వాయుమనుగృహ్ణాతి స్వేన ప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః. యస్మాత్తేజోభావో బాహ్యతేజోనుగృహీత ఉత్క్రాన్తికర్తా- తస్మాద్యదా లౌకికః పురుష ఉపశాన్తతేజా భవతి- ఉపశాన్తం స్వాభావికం తేజో యస్య సః. తదా తం క్షీణాయుషం ముమూర్షుం విద్యాత్. స పునర్భవం- శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యతే. కథం. సహేన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః- ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః. ౯

ఆ.— తేజో హ వా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యద్బాహ్యమితి) పూర్వమాదిత్యాత్మకం విశేషతేజ ఉక్తం- అత్ర తేజస్సామాన్యముచ్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యమిత్యాహ (సామాన్యం తేజ ఇతి) ఏవమాదిత్యాదినా రూపేణ ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానానుగ్రాహకతోక్త్యా అధ్యాత్మం ప్రాణాదివృత్త్యనుగ్రాహకత్వముక్తం. ఆదిత్యాగ్న్యాకాశసామాన్యవాయుతేజోరూపేణ బాహ్యమధిదైవమాదిత్యాద్యాత్మకం ధారయతీత్యుక్తం. తద్రూపేణావస్థానమేవ తద్ధారణం. ప్రాణాపానాద్యనుగ్రహేణ చక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్ద్వారా తద్బాహ్యాదిభూతవిధారకత్వముక్తం.*స ప్రాణస్తచ్చక్షుః సోపానస్స వాక్స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స సమానస్తన్మనః స ఉదానస్స వాయురితి శ్రుత్యన్తరే చక్షురాదీనాం ప్రాణాద్యాత్మతోక్తేశ్చక్షురాద్యనుగ్రాహకతోక్త్యా చక్షురాదిరూపాధ్యాత్మవిధారకత్వం చోక్తమితి *కథం బాహ్యమధిదైవతే కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. తేజస ఉదానవాయ్వనుగ్రాహకత్వం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన సాధయతి (యస్మాదితి) యస్మాత్తేజస్స్వభావ ఉత్క్రాన్తికృదప్యుదానవాయుర్బాహ్యతేజోనుగృహీతస్సన్నేవ శరీరే వర్తతే - తస్మాజ్జీవజీవనహేతుకర్మోపరమే బాహ్యతేజోనుగ్రహాభావేనోపశాన్తతేజా ముమూర్షుర్భవతీత్యన్వయః. (స్వాభావికమితి) జాఠరాగ్నికృతం హస్తాదినా స్వశరీరస్పర్శే సత్యుష్ణత్వేనోపలభ్యమానం తేజ ఇత్యర్థః. (శరీరాన్తరమితి) భవతి- ఉత్పద్యత ఇతి భవః- శరీరమిత్యర్థః. శరీరాన్తరప్రతిపత్తిరాత్మనోఽక్రియస్య న సమ్భవతీతి శఙ్కతే (కథమితి) ఇన్ద్రియోపాధివశాదిత్యాహ (సహేతి) మనసి సమ్పద్యమానైరిన్ద్రియైస్సహ శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౯

యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః। సహాత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి॥ ౧౦
య ఏవం విద్వాన్ ప్రాణం వేద। న హాస్య ప్రజా హీయతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥ ౧౧

రం.— (తేజో హ వా ఉదాన ఇతి) బాహ్యం తేజ ఉన్నయనహేతుత్వాదుదాన ఇత్యర్థః. (తస్మాదితి) యస్మాద్ధేతోస్తైజస ఏవోదానశబ్దితోన్నయనహేతుత్వం- తస్మాదేవోపశాన్తతేజాః- అపగతదేహౌష్ణ్యస్స ఏషః- ముమూర్షుర్జీవః యచ్చిత్తః-యస్మింశ్చిత్తం యస్య స యచ్చిత్తః. యత్తాప ఇతియావత్. యాదృశమనుష్యదేవాదిజన్మకామో భవతి- తత్తాపనావశేన పునర్భవశబ్దితాం పునరుత్పత్తిం ప్రాప్తుం *వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే ఇత్యత్ర వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చేతి సూత్రతద్భాష్యోక్తరీత్యా మనసా సంశ్లేషవిశేషమాపన్నైర్వాగాదిభిరిన్ద్రియైస్సహితం ప్రాణం సంముమూర్షుర్జీవ ఆయాతి. యద్యపి *ఇమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ముఖ్యాముఖ్యప్రాణానాం జీవోపగమ ఏవ శ్రూయతే- నతు జీవస్య ప్రాణోపగమః. సూత్రితం చ *సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్య ఇతి. తదర్థస్తు తదధికరణభాష్యే ఉక్తః. తత్ర హి యథా * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి వచనానురోధేన మనః ప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోస్సమ్పత్తిః - తథా * ప్రాణస్తేజసీతి వచనాత్ తేజస్యేవ ప్రాణస్సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్ష ఇతి. సః- ప్రాణః అధ్యక్షే- కరణాధిపే జీవే సమ్పద్యతే. కుతః. తదుపగమాదిభ్యః- ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛ్రూయతే *ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి. తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాన్తిశ్శ్రూయతే *తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీతి. ప్రతిష్ఠా చ జీవేన సహ శ్రూయతే *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి. ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సమ్పత్తిరిహ * ప్రాణస్తేజసీత్యుచ్యతే. యథా యమునాయా గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరగమనేఽపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే-తద్వదితి భాషితం. తథాప్యస్య ప్రాణప్రశంసాపరత్వాజ్జీవస్య ప్రాణోపగమోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (ప్రాణస్తేజసేతి) అనన్తరం *ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యుక్తరీత్యా తేజసా పరమాత్మనా చ సంయుక్తః ప్రాణస్తత్తజ్జీవాత్మసంకల్పానుసారేణ తం తం లోకం మ్రియమాణం నయతి. తతశ్చ తేజసా సహితస్యైవ ప్రాణస్యోన్నయనహేతుత్వాత్తేజసోఽప్యున్నయనహేతుత్వేనోదానత్వం యుక్తమితి భావః. యద్యపి *ప్రాణస్తేజసీత్యత్ర తేజశ్శబ్దేన సర్వాణి భూతాన్యుచ్యన్తే - న తేజోమాత్రమితి *భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః *నైకస్మిన్ దర్శయతో హీతి సూత్రభాష్యయోః ప్రతిపాదితం- తథాపి భూతాన్తరసంసృష్టమేవ తేజస్తేజశ్శబ్దేనాభిధీయత ఇతి భాష్యోక్తేస్తైజసః ప్రాధాన్యాత్తదుక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

—

శం.— మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి- తేనైవ చిత్తేన- సంకల్పేనేన్ద్రియైస్సహ ప్రాణం- ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి- మరణకాలే క్షీణేన్ద్రియవృత్తిస్సన్ ముఖ్యయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః. తదాహి వదన్తి జ్ఞాతయః- ఉచ్ఛ్వసితి జీవతీతి. స చ ప్రాణస్తేజసా- ఉదానవృత్త్యా యుక్తస్సన్ సహాత్మనా- స్వామినా భోక్త్రా-స ఏవముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యపాపకర్మవశాద్యథాసంకల్పితం- యథాభిప్రేతం లోకం నయతి- ప్రాపయతి. ౧౦

ఆ.— ఉక్తశరీరాన్తరప్రాప్తిమేవోత్క్రాన్తిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టీకర్తుం యచ్చిత్త ఇత్యాదివాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహారం కుర్వన్ వ్యాచష్టే (మరణేతి) (యచ్చిత్త ఇతి) యదేవ - తిర్యగాదిశరీరం సమ్యగిలిచిత్తే యస్య స యచ్చిత్త ఇత్యర్థః. ప్రాణం ప్రత్యాగమనం లోకవ్యవహారేణ ప్రథయతి (తదేతి) తేజసా - తేజోనుగృహీతయోదానవృత్త్యేత్యర్థః. ఏవంభూతో భోక్తోదానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్యపేక్షాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదన్ వాక్యార్థమాహ (స ఏవమితి) ఏవకారస్య తమేవేత్యన్వయః. (యథాసఙ్కల్పితమితి) కర్మజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం సఙ్కల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివ్యక్తం లోకం-దేవాదిశరీరమిత్యర్థః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౧౦

—

శం.— యః కశ్చిదేవం విద్వాన్ యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః ప్రాణం వేద - జానాతి. తస్యేదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే- న హాస్య- నైవాస్య విదుషః ప్రజాః- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణాః హీయతే- హీయన్తే. ఛిద్యన్తే. పతితే చ శరీరే ప్రాణసాయుజ్యతయాఽమృతః-అమరణధర్మా భవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే సఙ్క్షేపాభిధాయక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. ౧౧

ఆ.— ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్య తదుపాసనం విధత్తే (యః కశ్చిదితి) ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టం- ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే, మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాతి, ఆత్మానం చ పఞ్చధా విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం - స్వస్వరూపం ప్రాణం చ చక్షుశ్శ్రోత్రయోః- నాభౌ సమానం- నాడీసమూహే వ్యానం - ఉదానం చ సుషుమ్నాయాం స్థాపయతి, ఉదానేనోత్క్రామతి, బాహ్యైః ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానానుగ్రాహకైరాదిత్యపృథివీదేవతాకాశవాయుతేజోరూపైరధిదైవమాదిత్యాదికం - ఆదిత్యాదికృతానుగ్రహైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్ శ్రోత్రమనస్త్వక్- చక్షురాదిగ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి, స ఏవోదానవృత్త్యా భోక్త్రా చ యుక్తో భోక్తారం లోకాన్తరం నయతి, స ఏవ చ వరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తారయి, రిత్యేవం ప్రాణం వేద ఇత్యర్థః. ఐహికఫలముక్త్వా ఆముష్మికఫలమాహ (పతిత ఇతి) అమృతత్వం నాత్ర ముఖ్యం-కింతు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ (ప్రాణేతి) ఇదం తు కామినః. నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧౧

రం.— (య ఏవం విద్వానితి) ఏవం- ఉత్పత్త్యాగమనప్రతిష్ఠాదిప్రకారేణ ప్రాణం య ఉపాస్తే - తస్య పుత్రపౌత్రాదిలక్షణ ప్రజా

ఉత్పత్తిమాయతింస్థానంవిభుత్వంచైవపఞ్చధా।
అధ్యాత్మంచైవప్రాణస్యవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతి॥ ౧౨
ఇతి తృతీయః ప్రశ్నః.

ప్రశ్నోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ। భగవన్నేతస్మిన్పురుషే కాని స్వపన్తి కాన్యస్మిన్ జాగ్రతి కతరఏష దేవస్స్వప్నాన్పశ్యతి కస్యైతత్సుఖంభవతి కస్మిన్నుసర్వే సమ్ప్రతిష్ఠితా భవన్తీతి॥ ౧

హానిర్నభవతి. పరిశుద్ధప్రత్యగాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిముఖేనబ్రహ్మోపాసనప్రీతిద్వారామోక్షహేతుశ్చ భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తదేషశ్లోకఇతి) తత్- ప్రాణవేదనమధికృత్యప్రవృత్తోయంశ్లోకఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఉత్పత్తింపరమాత్మనః ప్రాణస్య, ఆయతిం- ఆగమనంమనోకృతేన- మనఃకృతేన, అస్మింఛ్ఛరీరేస్థానం - స్థితిం, చ-పాయూప స్థాదిస్థానేషువిభుత్వంచ- స్వామ్యమేవ. సమ్రాడివ ప్రాణవృత్తిభేదానాంపఞ్చధాస్థాపనం, బాహ్యమాదిత్యాదిరూపేణాధ్యాత్మంచైవచక్షురాద్యాకారేణావస్థానం, విజ్ఞాయైవంప్రాణమమృతమశ్నుతఇతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతిద్విర్వచనంప్రశ్నార్థపరిసమాప్త్యర్థం. ……………… ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ. (ఆయతిమితి) ఆయాతిమిత్యర్థః. హ్రస్వంఛాన్దసం……………………………… ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాంతృతీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఉత్పత్తిమాయతిమితి) ఉత్పత్తిం- ప్రాణస్యపరమాత్మనఉత్పత్తిం, మనసాసహాగమనం, అస్మిఞ్ఛరీరేపాయూపస్థాదిస్థానేషుస్థితిం, * యథాసమ్రాడధికృతానిత్యుక్తం స్వామ్యలక్షణంవిభుత్వం, అధ్యాత్మంప్రాణాదిరూపేణపఞ్చధాస్థితిం, చశబ్దసముచ్చితమాదిత్యాదిరూపేణపఞ్చధాబాహ్యమవస్థానంచవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతిద్విర్వచనంప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థం……………………………………… ౧౨

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ) ప్రశ్నత్రయేణాపరవిద్యాగోచరంసర్వంపరిసమాప్యసంసారం వ్యాకృతవిషయంసాధ్యసాధనలక్షణమనిత్యం- అథేదానీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీన్ద్రియమవిషయంశివంశాన్తమవికృతమక్షరంసత్యంపరవిద్యాగమ్యంపురుషాఖ్యంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవక్తవ్యమిత్యుత్తరంప్రశ్నత్రయమారభ్యతే. తత్ర- "సుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః। తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్యభావాః ప్రజాయన్తే తత్రచైవాపియన్తి" ఇత్యుక్తం ద్వితీయేముణ్డకే - కే తే సర్వభావా అక్షరాద్విభజ్యన్తే - కథంవావిభక్తాస్సన్తస్తత్రైవాపియన్తి- కింలక్షణంవాతదక్షరమితి ఏతద్వివక్షయాఽధునాప్రశ్నానుద్భావయతి. భగవన్నేతస్మిన్పురుషే- శిరఃపాణ్యాదిమతి కానికరణానిస్వపన్తి- స్వాపంకుర్వన్తి. స్వవ్యాపారాదుపరమన్తే. కానిచాస్మిన్జాగ్రతి- జాగరణం- అనిద్రావస్థావ్యాపారంకుర్వన్తి. స్వవ్యాపారాన్కుర్వన్తీత్యర్థః. కతరః కార్యకారణలక్షణానాంయఏషదేవఃస్వప్నాన్పశ్యతి. స్వప్నోనామజాగ్రద్దర్శనాన్నివృత్తస్యజాగ్రద్వదన్తశ్శరీరేయద్దర్శనం. తత్కింకార్యలక్షణేనదేవేననిర్వర్త్యతే- కింవాకారణలక్షణేనకేనచిదిత్యభిప్రాయః. ఉపరతేచజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారేయత్ప్రసన్నం నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం- కస్యైతద్భవతి. తస్మిన్కాలేజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారాదుపరతాస్సన్తః కస్మిన్- ను- సర్వేసమ్యగేకీభూతాఃసంప్రతిష్ఠితాఃమధునిరసవ, త్సముద్రంప్రవిష్టనద్యాదివ, చ్చవివేకానర్హాఃప్రతిష్ఠితాభవన్తి-సఙ్గతాఃసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యర్థః. నను న్యస్తదాత్రాదికరణవత్స్వవ్యాపారాదుపరతాని

ష్ట్రక్షక్పృథగేవస్వాప్నస్యవలిఙ్గన్తఇత్యేతదుక్తం. కుతః ప్రాప్తిః సుషుప్తపురుషాణాంకరణానాంకస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశఙ్కా. యతః ప్రష్టుః యుక్తైవంత్వాశఙ్కా- యతస్సంహతానికరణానిస్వామ్యర్థానిపరతన్త్రాణిచజాగ్రత్స్వప్నయోః- తస్మాత్స్వాపేపిసంహతానాంపారతన్త్ర్యేణైవకస్మింశ్చిత్సఙ్గతిర్న్యాయ్యేతి. తస్మాదాశఙ్కానురూపఏవప్రశ్నోయం- అత్రతుకార్యకారణసఙ్ఘాతోయస్మింశ్చప్రలీనస్సుషుప్తప్రలయకాలయోః- తద్విశేషం బుభుత్సోః- సకోనుస్యాదితి- కస్మిన్నుసర్వేసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీతి. ౧

ఆ. --- ఏవంపరాపరవిద్యాగతిశ్రవణేనపరక్తస్య ప్రాణివిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధియుక్తోఽతఏవసాధనచతుష్టయవతో ముముక్షోరధికారిణః పరవిద్యోత్పత్త్యర్థం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే (అథ హైనమితి) పూర్వవిద్యాస్త్రైవాప్రస్తుతత్వాత్తైరుత్తరప్రశ్నైరప్యవ్యవర్థత్వమిత్యాహ (ప్రశ్నత్రయే చేతి) (సంసారమితి) అతోనన్తస్య మోక్షస్య సంసారత్వమిత్యర్థః తస్య సంసారత్వే వ్యాకృతత్వం హేతుమాహ (వ్యాకృతవిషయమితి) వ్యాకృతాశ్రయం. అవిద్యావిషయమిత్యర్థః (సాధ్యసాధనలక్షణమితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధేనలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే- ఉత్పద్యతఇతియథా. యద్వా-అపరబ్రహ్మణః ప్రాణస్యసాధ్యసాధనోభయాత్మకత్వాద్వాతథా. తస్మాదనిత్యమిత్యతోఽసంసారత్వమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణాత్మానంతథేత్యాహ (అసాధ్యత్వాదినా) (అతీన్ద్రియవిషయమితి) ఇన్ద్రియవిషయత్వమాత్రాన్తస్యైవవ్యాకృతం- అకార్యమిత్యర్థః. తత్రహేతుః (అప్రాణమితి) ప్రాణాగోచరత్వేసతిచాత్మైకనిష్ఠిరగోచరత్వం, మనోఽగోచరత్వేనజ్ఞానేన్ద్రియాగోచరత్వం ముక్తం. సుఖరూపతామాహ (శివమితి) నివృత్తానర్థత్వమాహ (శాన్తమితి) వక్రధావికారరహితత్వం హేతుమాహ (అవిక్రియమితి) అనేనోత్పత్తివినాశమధ్యస్థమానసిషిద్ధాః. అక్షరమిత్యపక్షయవినాశానిషిద్ధౌ. ఉత్పత్తిసిద్ధేవిశేషేనవచనస్తరకాయాస్తిత్వంనిషిద్ధం. అత్రసర్వత్రహేతుః (సత్యమితి) కాలత్రయేప్యేకరూపమిత్యర్థః తత్ర ఏతదక్షరమపాయ్యభయమమృతమిత్యాదివాక్యంమానమాహ (పరవిద్యాసాధ్యమితి) ఏతద్విద్యాసాధ్యమేషపురుషఇతిపురుషత్వమాహ (పురుషాఖ్యమితి) కథం పురుషశబ్దోదితంపూర్ణత్వం- బాహ్యాభ్యన్తరవస్తుభేదాత్. అతఆహ (సబాహ్యేతి) సఏవబాహ్యాభ్యన్తరాత్మా- తద్వ్యతిరేకేణవస్త్వభావాదంనాస్తీత్యర్థః. (ప్రశ్నత్రయమితి) యద్యపిపఞ్చమః ప్రశ్నోఽపరవిద్యావిషయఏవ- ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్. తథాపితస్యక్రమముక్తిఫలత్వేననిర్విశేషాత్మన్యేవపర్యవసానాత్పరవిద్యాపర్యవసానాత్పరవిద్యావిషయత్వమితిభావః. ఏవంసామాన్యేనప్రశ్నత్రయస్యాపిసమ్బన్ధముక్త్వాచతుర్థప్రశ్నస్యప్రాతిస్వికసమ్బన్ధమాహ (ఉక్తేతి) యస్మాదిత్యస్యకిం నామేతిపూరణమితివ్యభాగనాన్వయః. (ఉక్తమితి) *యథాసుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాస్సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః। తథాఽక్షరాద్వివిధాః సోమ్యభావాః ప్రజాయన్తే తత్రచైవాపి యన్తీతిమన్త్రేణేత్యర్థః. (ఏతద్విషయేతి) మన్త్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్య బ్రాహ్మణస్యేతిభావః. అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవవిషయత్వాత్తస్యైవానుక్తాంశస్వరూపస్థిత్యాదిప్రశ్నాజాగరితాదినాధర్మివిశేషనిర్ధారణార్థః- అన్యథాతేషామసఙ్గతత్వశఙ్కాయాంతన్నిష్ఠవిశేషస్వరూపస్యసిద్ధేః. భావానాం స్వరూపపరిత్యాగాదివిషయోః తావత్ పునరుపపత్తిః ప్రకరణస్థితిస్పష్టేనవాచ్యవైక్యైకీభావః - తత్రాపిప్రాగేవనిర్విశేషప్రియోక్త్యేకీభూతానాంసృష్ట్యాదికార్యకారణానాంఅక్షరాద్విభాగప్రలీలేసాత్వాన్తేణభాష్యేణక్షైరప్రదష్టవ్యం. తత్రాన్యప్రశ్నేవాఙ్మనస్యతథా వృష్టిః- స్వప్నేయస్యవ్యాపారోపరమేజాగరితంనాస్తి-నతస్యధర్మఇతిని శ్చేతుంశక్యత్వాత్. ద్వితీయేనావస్థాత్రయేఽపిశరీరపోషణంకస్యధర్మఇతిపృష్టం-జాగ్రతోఽనుపరతవ్యాపారస్యప్రాణస్యదేహరక్షకత్వోపపత్తేః. తృతీయేనస్వప్నస్యధర్మీపృష్టః. చతుర్థేనసుషుప్తిధర్మీ - సుఖమహమస్వాప్సమితిసుప్తోత్థితస్యపరామర్శేసుఖస్యానుభూతిసమ్బన్ధాపగమాత్ పఞ్చమప్రశ్నేనావస్థాత్రయవినిర్ముక్తమవస్థాత్రయపర్యవసానభూమిరూపంతురీయమక్షరంపృష్టమిత్యవసేయః. (కార్యేతి) కార్యం- శరీరం. ప్రాణావా. కరణాని- మనఆదీని. పదార్థానుక్త్వావాక్యార్థంపిణ్డీకృత్యాహ (తస్మిన్నితి) తస్యేదంపూర్వాపరమాపాస్సంపృచ్ఛతే. (ప్రసన్నమితి) విషయసంపర్కకాలుష్యరహితం. నిరాయాసేన- విజ్ఞేయాభావమాత్రేణలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే. నిర్వాతస్థాపితదీపాలోకవదనాబాధం - వినాశరహితంసత్త్వమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. (ఏతదితి) సుషుప్తేప్రకాశమానంసుఖమహమస్వాప్సమితిపరామర్శమూలభూతమిత్యర్థః. (తస్మిన్కాలేక్షరే) యద్యపిపఞ్చమేనప్రశ్నేనతురీయంపృచ్ఛ్యతే - నసుషుప్తిః. తథాపిసంసారసకాయాంసర్వోపాధిరహితతురీయావస్థాఽభావేసతిఏతస్యప్రష్టవ్యతా. అతిస్సుషుప్తావజ్ఞానేనస్యపిఙ్గలరోపాధిరాహిత్యేనతత్రైవసహోపాధివివేకకరణేనతురీయప్రపర్యవసస్యసుకరత్వాత్తస్మిన్నాశ్రితురీయప్రపర్యవసానేఽస్యసంప్రతిష్ఠితత్వోక్తిః. (సమ్యగేకీభూతా ఇతి) తదాత్మభావప్రాప్త్యానిలయంగతా ఇత్యర్థః. (మధుకరేతి) యథానానాపుష్పరసామధున్యేకీభవన్తి- తద్వదిత్యర్థః. వివేకాభావమాత్రేణదృష్టాన్తాయుక్తౌ- తత్రసర్వాత్మనాలయాభావాదిత్యాహ (వివేకానర్హాఇతి) పూర్వంవివేకానర్హాస్సన్తఃపశ్చాత్సమ్ప్రతిష్ఠితాఇత్యర్థః. నచానేనాపిప్రశ్నేనాఽవిద్యావాసనాఖిలవివిక్తస్యానుపఏవపృష్టఇతిశఙ్క్యం- * పరేఽక్షరేఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠన్తఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, సుషుప్తేచాజ్ఞానఏవసమ్ప్రతిష్ఠానాత్, *ఏషహిద్రష్టేత్యాద్యజ్ఞానప్రతిబిమ్బితస్యభోక్తురపిప్రతిష్ఠాయాఅభిధాస్యమానత్వాత్, *అచ్ఛాయమిత్యజ్ఞానాభావోక్తే, శ్చతురీయమేవపృష్టమితిభావః. ననుకార్యకారణవ్యతిరిక్తేసమ్ప్రతిష్ఠానాధికరణేసామాన్యేనకస్మింశ్చిదవగతేకస్మిన్సమ్ప్రతిష్ఠితాఇతివిశేషప్రశ్నోఘటతే- నచతస్యావగతిరస్తి. నచసమ్ప్రతిష్ఠానస్యసాధికరణత్వేనసామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తీతివాచ్యం - తత్తదుపాదానానామేవాఽచేతనానాంతదధికరణత్వేనతదతిరిక్తస్యచేతనస్యానిర్ధారితిశఙ్కతే (నన్వితి) బాహ్యత్రంనామసస్యాదితవనార్థఃశస్త్రవిశేషః. (స్వాత్మనీతి) స్వోపాదానఇత్యర్థః. (సుషుప్తపురుషాణాంకరణానామితి) సుషుప్తపురుషాణాంయానికరణాని - తేషామిత్యర్థః. ఏషహిద్రష్టేత్యాదినాపురుషాణామప్యేకీభావస్యవక్ష్యమాణత్వాద్వాపురుషాణామిత్యుక్తం. అస్మిన్పక్షేకరణానాంచేతిచకారోద్రష్టవ్యః. ప్రష్టుశ్శఙ్కాయాఃకుతఃప్రాప్తిరిత్యన్వయః. సంహతానాంపరార్థానవ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేనహేతునాపరస్మింశ్చేతనేసామాన్యేనావగతేప్రష్టుర్విశేషప్రశ్నోయుక్తఇత్యాహ

తస్మై స హోవాచ యథా గార్గ్య మరీచయోఽర్కస్యాస్తం గచ్ఛతః సర్వా ఏతస్మింస్తేజోమణ్డల ఏకీభవన్తి। తాః పునః పునరుదయతః ప్రచరన్త్యేవం హ వై తత్సర్వం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి। తేన తర్హ్యేష పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాదత్తే నానన్దయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే॥ ౨

ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్పురే జాగ్రతి। గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానో వ్యానోఽన్వాహార్యపచనో యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః॥ ౩

(యుక్తైనత్విరి) స్వాప్యర్థానీ - సన్త్వాతాని మానవ్యర్థానీత్యర్థః. (అశబ్దానురూపణమితి) మనసి విద్యమానాశబ్దానురూపో వాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః. అత్ర సుప్తిస్థానవిశిష్టఆత్మా న పృష్టః- కింతు తదుపలక్షితః కేవలఆత్మా పృష్ట ఇతి వాక్యతాత్పర్యమాహ (అత్రత్వితి) భవతీత్యనన్తరం పృష్టమితిశేషః. ౧

రం.— (అథ హైనం సౌర్యాయణీతి) పురుషే- సుప్తే సతీతిశేషః. (కాన్యస్మిన్ జాగ్రతి) అత్రాపి సుప్తే సతీతిశేషః. ఏషః ద్యోతనాదిగుణయోగాద్దేవః- జీవః కతరః- కీదృశస్సన్ స్వప్నాన్- రథాదీన్పశ్యతి. కస్య హేతోః ఏతత్- వైషయికం సుఖమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచాచార్యః. శృణు హే గార్గ్య- యత్త్వయా పృష్టం. యథా మరీచయః- రశ్మయోఽర్కస్య- ఆదిత్యస్యాస్తం- అదర్శనం గచ్ఛతః సర్వాః- అశేషత ఏతస్మింస్తేజోమణ్డలే- తేజోరాశిరూప ఏకీభవన్తి- వివేకానర్హత్వం- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి, తాః- మరీచయస్తస్యైవార్కస్య పునః పునరుదయతః- ఉద్గచ్ఛతః ప్రచరన్తి - వికీర్యన్తే. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవం హ వై తత్సర్వం- విషయేన్ద్రియాదిజాతం పరే- ప్రకృష్టే దేవే- ద్యోతనవతి మనసి. చక్షురాదిదేవానాం పరతన్త్రత్వాత్పరో దేవో మనః. తస్మిన్ స్వప్నకాలే ఏకీభవతి- మణ్డలే మరీచివదవిశేషతాం గచ్ఛతి, జిజాగరిషోశ్చ రశ్మివన్మణ్డలాన్మనస ఏవ ప్రచరన్తి- స్వవ్యాపారాయ ప్రతిష్ఠన్తే. యస్మాత్స్వప్నకాలే శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యుపలబ్ధికరణాని మనస్యేకీభూతానీవ కరణవ్యాపారాదుపరతాని- తేన- తస్మాత్తర్హి- తస్మిన్ స్వాపకాలే ఏషః- దేవదత్తాదిలక్షణః పురుషో న శృణోతి- న పశ్యతి- న జిఘ్రతి- న రసయతే- న స్పృశతే- నాభివదతే- నాదత్తే- నానన్దయతే- న విసృజతే- నేయాయతే. స్వపితీత్యాచక్షతే లౌకికాః. ౨

ఆ.— యత్త్వయా పృష్టం- తచ్ఛృణ్విత్యన్వయః. తస్యైవార్కస్యేతి మరీచయ ఇత్యర్థః. స్వప్నేఽపి చక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకీభావోఽసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య వాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారోపలబ్ధావపి బాహ్యశబ్దాదిశ్రవణాదివ్యాపారాభావేన తం సాధయితుం తేనేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతి (యస్మాదితి) శ్రోత్రాదీనామేకీభావో నామ స్వస్వవ్యాపారం విహాయ మనస్తన్త్రతయాఽవస్థానమాత్రం- న తు ముఖ్యమేకత్వం- తేషాం మనః ప్రకృతికత్వాభావేన ప్రకృతౌ తదనుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్యైవకారః ప్రయుక్తః. (నేయాయత ఇతి) ఇణో గత్యర్థస్య యఙ్. తస్య రూపమేతత్, న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) యథా సాయంకాలేఽస్తం గచ్ఛతస్సూర్యస్య కిరణా నానాదిక్షు ప్రసరణం వినా ఆదిత్యమణ్డల ఏకీభవన్తి, పునశ్చోద్యతస్సూర్యస్య కిరణా నానాదిక్షు ప్రసరన్తః ప్రకాశకా భవన్తి,- ఏవమేతత్సర్వం- ఇన్ద్రియజాతం పరే- ఇతరేభ్య ఉత్కృష్టే దేవే- ద్యోతనాదిగుణయుక్తే మనస్యేకీభవతి- స్వస్వవ్యాపారాభిముఖ్యవిరోధిసంశ్లేషవిశేషయుక్తం భవతీత్యర్థః. తేన- శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణాముపరతత్వేనేత్యర్థః. ఆనన్దః- ఉపస్థేన్ద్రియకార్యం. విసర్గః- అపానకార్యం. నేయాయతే- న గచ్ఛతీత్యర్థః. స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యన్తేన *కాని స్వపన్తీతి ప్రశ్నస్య బాహ్యజ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాదిస్వపనమిత్యుక్తం. సత్యేకమేకత్వాభిప్రాయేణ స్వపితీత్యేకవచనం. ౨

శం.— సుప్తవత్సు శ్రోత్రాదిషు కరణేష్వేతస్మిన్పురే - నవద్వారే దేహే ప్రాణాగ్నయః - ప్రాణాదిపఞ్చవాయవోఽగ్నయ ఇవాగ్నయో జాగ్రతి. అగ్నిసామాన్యం హ్యాహ- గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానః. కథమిత్యాహ - యస్మాద్గార్హపత్యాదగ్నేరగ్నిహోత్రకాలే ఇతరోఽగ్నిరాహవనీయః ప్రణీయతే ప్రణయనాత్. ప్రణీయతేఽస్మాదితి ప్రణయనః- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యథా - తథా సుప్తస్యాపానవృత్తేః ప్రణీయత ఇవ ప్రాణో ముఖనాసికాభ్యాం సంచరత్యాహవనీయస్థానీయః ప్రాణః. వ్యానస్తు హృదయాద్దక్షిణసుషిరద్వారేణ నిర్గమాద్దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాదన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. ౩

ఆ.— *కాని స్వపన్తీత్యస్య స్వస్వవిషయాణి బాహ్యకరణాని స్వపన్తి- ఉపరమన్తే - అతస్తే ప్రాగేవ జాగరణధర్మా ఇత్యుత్తరముక్త్వా *కాని జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (సుప్తవత్స్వితి) ప్రాణానామగ్నిత్వం గౌణమిత్యాహ (అగ్నయ ఇవేతి) అపానస్య గార్హపత్యత్వే యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదితీదం వాక్యం వ్యవహితమపి హేతుత్వేన యోజయతి (యస్మాదితి) ప్రణయనాదితిపదం గార్హపత్యవిశేషణమిత్యాహ (ప్రణయనో గార్హపత్య ఇతి) తత్సాదృశ్యమాహవనీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యసాదృశ్యవ్యాఖ్యానపూర్వకం వ్యాచష్టే (తథేతి) గార్హపత్యత్వేనోక్తేఽపానేఽన్తర్గచ్ఛతి సతి బహిర్గచ్ఛన్ ప్రాణ ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. పరిశిష్టం వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇతి వాక్యమిదానీం వ్యాచష్టే (వ్యానస్త్వితి) ఛాన్దోగ్యే గాయత్రీవిద్యాయాం *తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయ ఇత్యుపక్రమ్య *అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిరః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రమిత్యనేన వ్యానస్య దక్షిణసుషిరతో నిర్గమనముక్తమిత్యన్వాహార్యపచనసాదృశ్యం దక్షిణదిక్సంబన్ధిత్వం వ్యానస్యేతి వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇత్యర్థః. ౩

యదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావేతావాహుతీ సమం నయతీతి స సమానః। మనో హ వావ
యజమానః ఇష్టఫలమేవోదానః స ఏనం యజమానమహరహర్బ్రహ్మ గమయతి॥ ౪

ఆ.— కాన్యస్మిన్ జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (ప్రాణాగ్నయ ఇతి) ప్రాణాపానాదిరూపా అగ్నయ ఏవైతస్మిన్ పురశబ్దనిర్దిష్టే శరీరే ... ... త్యర్థః. స్వాపదశాయాం జాగ్రత్సు ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేషూపాసనార్థమగ్నిహోత్రసంపత్తిం దిదర్శయిషు ... ... యమాణం పున ఏవ యజమానః, అపానో మూలాధారస్థతయా గార్హపత్యః, తత్సన్నిహితో వ్యానశ్చాన్వాహార్యపచనశబ్దితో దక్షిణాగ్నిః, అపానవాయుమూలకః ప్రాణో గార్హపత్యాత్ప్రణీయమానాహవనీయతుల్యతయా ఆహవనీయః, తదాధారకావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ద్వే ఆహవనీయ ఇతి నిర్దిష్టాహుతిద్వయం, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతస్సమానో వాయురాహుతీ సమం నయతీతి నిర్దేశనాద్ధోతా, ఉదానవాయుస్తు యజమానస్య లోకాన్తరోన్నయనహేతుత్వాదుదానః, ఇత్యగ్నిహోత్రాహుత్యవయవభూతాన్యజమానాగ్నిత్రయాహుతిద్వయాధ్వర్యుకర్మఫలభూతానష్టావపి పదార్థాన్ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్వష్టాసు దర్శయతి (గార్హపత్యో హ వా ఇతి) అత్ర యద్యపి *ఏవమేవైతే సర్వే ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీతి బ్రహ్మగమనం జీవస్యైవ శ్రూయతే- న మనసః- తథాపి మనసః పురీతద్గమనశ్రవణాత్ తద్గత బ్రహ్మగమయితృత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩-౪

శం.— అత్ర చ హోతాగ్నిహోత్రస్య. యత్- యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ నిత్యం ద్విత్వసామాన్యాదేవ తు. ఏతావాహుతీ సమం- సామ్యేన శరీరస్థితిభావాయ నయతి యో వాయుః సోఽగ్నిస్థానీయోఽపి హోతా చ- ఆహుత్యోర్నేతృత్వాత్. కోఽసౌ. స సమానః. అతశ్చ విదుషః స్వాపోఽప్యగ్నిహోత్రహవనమేవ. తస్మాద్విద్వాన్నాకర్మీత్యేవం మన్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. *సర్వదా సర్వాణి భూతాని విచిన్వన్త్యపి స్వపత ఇతి హి వాజసనేయకే. అత్ర హి జాగ్రత్సు ప్రాణాగ్నిషూపసంహృత్య బాహ్యకరణాని విషయాంశ్చాగ్నిహోత్రఫలమివ స్వర్గం బ్రహ్మ జిగమిషుర్మనో హ వావ యజమానో జాగర్తి- యజమానవత్కార్యకరణేషు ప్రాధాన్యేన సంవ్యవహారాత్, స్వర్గమివ బ్రహ్మ ప్రతి ప్రస్థితత్వాద్యజమానో మనః కల్ప్యతే. ఇష్టఫలం- యాగఫలమేవోదానో వాయుః. ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః. కథం. సః- ఉదానో మన ఆఖ్యం యజమానం స్వప్నవృత్తిరూపాదపి ప్రచ్యావ్యాహరహస్సుషుప్తికాలే స్వర్గమివ బ్రహ్మాక్షరం గమయతి. అతో యాగఫలస్థానీయ ఉదానః. ౪

ఆ.— (అత్ర చేతి) అగ్నిహోత్రస్య హోతా- హోమస్య కర్తా ఋత్విగుచ్యతే. ఉత్తరవాక్యే నేతి శేషః. అత్రోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోరాహుతిత్వస్యాపూర్వమసిద్ధత్వేన సిద్ధవన్నిర్దేశాయోగాత్, స సమాన ఇతి తచ్ఛబ్దాసన్వయాచ్చ వాక్యత్రయం కృత్వాన్వయత్రయేణ యోజయతి (యద్యస్మాదితి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావిత్యనన్తరమాహుతీ ఇతి పదం భాష్యే అధ్యాహృత్య ఏతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావాహుతీ- ఆహవనీయాధికరణాగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ ద్విత్వసామ్యాదేవేత్యేకోఽన్వయః. అనన్తరం భాష్యే తు శబ్దశ్చార్థే. శ్రుతిగత ఇతి శబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే. యస్మాదేతావాహుతీ, యస్మాచ్చైతౌ సమం నయతి- శరీరస్థితిభావాయ సామ్యేన నయతి- ప్రవర్తయతి యో వాయుః- యథాగ్నిహోత్రే హోమకర్తా ఆహుతిద్వయమాహవనీయం ప్రతి సమం నయతి- ప్రాపయతి- తద్వత్,- తస్మాదాహుత్యోర్నేతృత్వాత్స వాయుర్హోతేతి యచ్ఛబ్దహోతృశబ్దాధ్యాహారేణ ద్వితీయోఽన్వయః. కోఽసౌ వాయురితి తద్విశేషప్రశ్నే స హోతా వాయుః - స సమాన ఇతి తృతీయాన్వయ ఇతి విభాగః. నను ప్రాణాగ్నయ ఇత్యత్ర సర్వేషాం ప్రాణానామగ్నిత్వోక్తేః కథమిహ సమానస్య హోతృత్వముచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యోక్తం (అగ్నిస్థానీయోఽపీతి) అగ్నిత్వేనోక్తోఽపీతి భావః. (హోతా చేతి) చకారోఽవధారణే. హోతైవేత్యర్థః. ఆహుతినేతృత్వాద్ధోతృత్వే స్థితేఽగ్నిత్వోక్తిః ఛత్రిన్యాయేనాగ్న్యనగ్నిసముదాయే లాక్షణికీత్యర్థః. అవస్థాత్రయవర్తినాముచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రాణానాం చాగ్నిహోత్రావయవసమ్పాదనస్యోపాసనం ప్రయోజనం- నిర్విశేషాత్మప్రకరణత్వాత్తద్విధ్యదర్శనాచ్చ. కిం త్వస్త్రియ్యాణ్య(?) పరమన్తే- ప్రాణా జాగ్రతీత్యేవం తత్త్వంపదార్థశోధనరూపస్య జ్ఞానస్య స్తుతిరేవేత్యాహ (అతశ్చేతి) (సర్వదేతి) వాజసనేయకే హి *వాక్చైతః ప్రాణశ్చైతశ్చక్షుశ్చైత ఇత్యాదినా సర్వప్రాణవ్యాపారేషు ప్రత్యేకమగ్నిచితత్వదృష్టిం విధాయైవం దృష్టిమతః సర్వాణి భూతాన్యస్య స్వాపకాలేఽపి చయనం కుర్వన్తీతి సా దృష్టిః స్తుతా- తద్వదిహాపీత్యర్థః. (అత్ర హీతి) అత్ర మనో యజమానః కల్ప్యత ఇతి వ్యవహితాన్వయః. తత్కల్పనాయాం హేతుద్వయమాహ (యజమానవదితి) హేతుద్వయం సాధయతి (జాగ్రత్స్వితి) అత్ర- స్వప్నకాలే విషయాన్ కరణాని చోపసంహృత్య మనో జాగర్తి- ప్రాధాన్యేన స్వవ్యాపారం కుర్వన్వర్తతే. అగ్నిహోత్రఫలం స్వర్గం జిగమిషుర్యజమాన ఇవ సుషుప్తికాలే స్వర్గరూపబ్రహ్మ జిగమిషు చ మన ఇత్యన్వయః. భాష్యే యజమాన ఇత్యనన్తరమివశబ్దో ద్రష్టవ్యః. హ వావ శబ్దేన తత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తం. (ఇష్టేతి) ఉదాననిమిత్తకమరణానన్తరం యాగాదిఫలప్రాప్తేస్తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణే కార్యోపచారాదుదాన ఇష్టఫలత్వేన కల్ప్యత ఇత్యర్థః. న కేవలం మరణద్వారా యాగఫలప్రాపకత్వముదానస్య - కిం తు *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుతేః సర్వయాగఫలానామపి బ్రహ్మైకదేశత్వాద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వముదానస్యేతి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (స్వర్గమివేతి) స్వర్గమివేత్యర్థః. సర్వయాగఫలాత్మకస్వరూపమేవ బ్రహ్మాక్షరం గమయతీత్యర్థః. యద్యప్యహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్న యాగసాధ్యా- యాగరహితానామపి తత్ప్రాప్తేః. తథాపి బ్రహ్మణ ఏవ సర్వయాగఫలత్వేన తత్ప్రాపకస్యోదానస్యేష్టఫలప్రాపకత్వమస్తీతి భావః. న చోదానస్య కథం తత్ప్రాపకత్వమితి శఙ్క్యం - తస్య సుషుమ్నానాడీచారిత్వేన సమస్తనాడీః ప్రవేశయన్ స్తంభితం బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యుపపత్తేః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౪

అత్రైష దేవ స్స్వప్నే మహిమాన మనుభవతి । యద్దృష్టం దృష్ట మనుపశ్యతి శ్రుతం శ్రు
తమేవార్థ మనుశృణోతి దేశదిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునః ప్రత్యనుభవతి దృష్టం చాదృ
ష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ సర్వం పశ్యత సర్వః పశ్యతి॥ ౫

శం.— ఏవం విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాత్ప్రభృతి యావత్సుప్తోత్థితో భవతి - తావత్సర్వయాగఫలానుభవో నావిదుషామివానర్థా యేతి విద్వత్తా స్తూయతే. న హి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీని స్వపన్తి- ప్రాణాగ్నయో వా జాగ్రతి- జాగ్రత్స్వప్నయోర్మనస్స్వాతన్త్ర్యమనుభవదహరహస్సుషుప్తం వా ప్రతిపద్యతే- సమానం హి సర్వప్రాణినాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిగమనం- అతో విద్వత్తాస్తుతిరేవేయముపపద్యతే. యత్పృష్టం కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీతి తదాహ- అత్ర- ఉపరతేషు శ్రోత్రాదిషు దేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్ సుషుప్తిప్రతిపత్తే రేతస్మిన్నన్తరాళే ఏష దేవోఽర్కరశ్మివత్స్వాత్మని సంహృతశ్రోత్రాదికరణః స్వప్నే మహిమానం - విభూతిం విషయవిషయిలక్షణమనేకాత్మభావగమనమనుభవతి- ప్రతిపద్యతే. నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితుః- తత్కథం స్వాతన్త్ర్యేణానుభవతీత్యుచ్యతే- స్వతన్త్రో హి క్షేత్రజ్ఞః. నైష దోషః- క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతన్త్ర్యస్య మనఉపాధికృతత్వాత్. న హి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా- మనఉపాధికృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే *సధీః స్వప్నో భూత్వా ధ్యాయతీవే త్యాది. తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతన్త్ర్యవచనం న్యాయ్యమేవ. మనఉపాధిసహితత్వే స్వప్నకాలే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యత ఇతి కేచిత్. తన్న- శ్రుత్యర్థాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిస్తేషాం- యస్మాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదివ్యవహార ఆమోక్షాన్తః సర్వోఽవిద్యావిషయ ఏవ మనఆద్యుపాధిజనితః *యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్ *మాత్రా సంసర్గస్త్వస్య భవతి *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే దిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అతో మన్దబ్రహ్మవిదామేవేయమాశఙ్కా- న త్వేకాత్మవిదాం. నన్వేవం సతి *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి విశేషణమనర్థకం. అత్రోచ్యతే- అల్పమిదముచ్యతే *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి - అన్తర్హృదయపరిచ్ఛేదేనుత్తరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేత. సత్యమేవమయం దోషో యద్యపి స్యాత్ - స్వప్నే కేవలతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్వేనార్థస్తావదపనీతం భారస్యేతి చేన్న- తత్రాపి పురీతతి నాడీషు శేత ఇతి శ్రుతేః పురీతతి నాడీసమ్బన్ధాత్తత్రాపి పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వేనార్థభారాపనయాభిప్రాయో మృష్యైవ. కథం తర్హి *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి. అన్యశాఖాత్వాదనపేక్ష్యా సా శ్రుతిరితి చేన్న- అర్థైకత్వస్యేష్టత్వాత్. ఏకో హ్యాత్మా సర్వవేదాన్తానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషితో బుభుత్సితశ్చ. తస్మాద్యుక్తా స్వప్నే ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వోపపత్తిర్వక్తుం- శ్రుతేర్యథార్థతత్త్వప్రకాశకత్వాత్. ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థం హిత్వా సర్వమభిమానం. న త్వభిమానేన వర్షశతేనాపి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సర్వైః పణ్డితమ్మన్యైః. యథా హృదయాకాశే పురీతతి నాడీషు చ స్వపతస్తత్సమ్బన్ధాభావాత్ తతో వివిచ్య దర్శయితుం శక్యత ఇతి ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న బాధ్యతే- ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్మనిమిత్తోద్భూతవాసనావతి కర్మనిమిత్తవాసనాఽవిద్యయాఽన్యవస్త్వన్తరమివ పశ్యతస్సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివిక్తస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుదృష్టేనాపి తార్కికేణ న వారయితుం శక్యతే. తస్మాత్సాధూక్తం మనసి ప్రలీనేషు కరణేష్వప్రలీనే చ మనసి మనోమయస్స్వప్నాన్పశ్యతీతి. కథం మహిమానమనుభవతీతి. ఉచ్యతే- యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం - తద్వాసనావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసనాసముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ చావిద్యయా పశ్యతీవ మన్యతే. తథా శ్రుతమర్థం తద్వాసనయాఽనుశృణోతీవ. దేశదిగన్తరైశ్చ- దేశాన్తరైర్దిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా. తథా దృష్టం చాస్మిఞ్జన్మని. అదృష్టం చ- జన్మాన్తరదృష్టమిత్యర్థః. అత్యన్తాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః. ఏవం శ్రుతం చాశ్రుతం చ. అనుభూతం చాస్మిఞ్జన్మని కేవలేన మనసా. అననుభూతం చ- మనసైవ జన్మాన్తరేఽనుభూతమిత్యర్థః. సచ్చ- పరమార్థోదకాది. అసచ్చ- మరీచ్యుదకాది. కిం బహునా- ఉక్తం సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి- సర్వమనోవాసనోపాధిస్సన్నేవం సర్వకరణాత్మా మనోదేవః స్వప్నాన్పశ్యతి. ౫

ఆ.— నను గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపాన ఇతి శ్రుతిమారభ్య మనో హ వావ యజమాన ఇతి శ్రుత్యన్తేన గ్రన్థేన విద్వాన్ సకర్మీ న భవతీతి స్తూయత ఇత్యుక్తమస్తు- ఏవం తర్హ్యగ్నిహోత్రాదికర్మప్రతీతేః. ఉదానస్య యాగఫలస్థానీయత్వోక్తేస్తు న తత్ఫలత్వం. తత్ర కర్మాప్రతీతేః. అత ఆహ (ఏవం విదుష ఇతి) (విద్వత్తేతి) శ్రోత్రాదీని స్వప్నే ఉపరమన్తే- ప్రాణా ఏవ జాగ్రతీత్యేవంరూపా హి విద్యేత్యర్థః. అస్యాశ్చ విద్యాయాః జాగరణం శ్రోత్రాది బాహ్యేన్ద్రియధర్మః- శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మః- నాత్మధర్మ ఇత్యేవం స్వం పదార్థవివేకరూపత్వాత్ స్తోతవ్యత్వోపపత్తిః. అత ఏవ ప్రాణజాగరణస్యావిద్వత్సాధారణత్వాత్కథం విద్వత్తాస్తుతిరిత్యపి శఙ్కా నిరస్తా- తస్యైవంభూతవివేకాభావాదితి. నను విద్యాప్రకరణత్వాదస్య విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వం భవతీతి విధీయతాం - కిం స్తుత్యేత్యాశఙ్క్య విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమేవ భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ (న హీతి) (విద్వత్తాస్తుతి రేవేతి) శ్రోత్రాదికం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి - ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షితం - తజ్జ్ఞానం గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపాన ఇత్యాదినా స్తూయత ఇత్యుక్తప్రకారేణైవార్థః. తృతీయప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాది సర్వః పశ్యతీత్యన్తం వ్యాచష్టే (యదితి) అత్రేతి శ్రుతం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఉపరతేష్విత్యాదినా అన్తరాళ ఇత్యన్తేన) (అనేకేతి) విషయివిషయాద్యనేకభావగమనమిత్యర్థః. ఇదం చ మహత్త్వవ్యాఖ్యానం. స్వప్నద్రష్టుర్జీవస్య స్వాతన్త్ర్యవక్తవ్యే దేవశబ్దితమనసస్స్వతన్త్రోక్తిః- స్వప్నో మనోధర్మః - నాత్మధర్మః- ఆత్మని తు తదారోపమాత్రం కస్యేతి వ్యాపనాస్థితిశఙ్కాపరిహారాభ్యామాహ (నన్వితి) (మనఉపాధికృతమితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తం మనఉపాధికృతం జాగరణం- కేవ

మనఉపాధికృతస్స్వప్న ఇత్యర్థః స్వప్నస్యధీశబ్దవాచ్యమనఃపరిణామత్వాత్ *స్వప్నో భూత్వేతి శ్రుతౌ సామానాధికరణ్యనిర్దేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. నన్వియం శ్రుతిర్ద్విధా హ్యనుభవే మనస్స్యాత్ నత్విష్టం వక్తుం న శక్నోతి– శ్రుత్యన్తరవిరోధాపత్తేః. అతో వ్రతదేవతాత్వేన తద్ధ్యక్షత్రజ్ఞ ఏవోచ్యతే. తస్యైవ స్వతస్స్వాప్నత్వమితి శఙ్క్యతే (మనసీతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధకశ్రుతిరిత్యర్థః. అన్యథా ద్వితీయస్య త్వేకీభావాదీనామివ వా న్యవస్యతస్యబాధాభావాదితి. అత్ర కిం మనసస్సత్త్వేఽపి జ్యోతిరన్తరస్య మనసోఽపి ద్యమానత్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనం న శక్యమితి శ్రుతేః కార్యస్య బోధనస్య బాధోఽభిప్రేతః– ఉత తద్బోధనరూపకార్యసిద్ధ్యర్థం మనసోఽభావో వివక్షితశ్శ్రుతౌ– తత్రశ్చరతస్సత్త్వే శ్రుత్యర్థబాధ ఇతి వా. నాద్యః– మనసి సత్యపి ఏవం తర్హి తిర్వక్ష్యమాణరీత్యా మనసాదృశ్యత్వేన స్యాదిత్యస్వాయోగేనాత్మన ఏవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య బోధయితుం శక్యత్వాదిత్యాహ (తస్మిన్నితి) న ద్వితీయః– తదానీం మనసోఽభావస్య శ్రుత్యన్తర ఏవ న భవతీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) ఆత్మనో జ్యోతిష్ట్వబోధనాత్మకవ్యవహారస్య ప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వాత్తస్మిన్ సత్యేవ, తద్బోధసాధనే మనస ఆదౌ చ సత్యేవ, తద్బోధయితుం శక్యతే– నాన్యథేతి మనస ఆద్యభావో న శ్రుతౌ వివక్షితః– తథా సతి తద్బోధనాశక్తేరిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్ర మానమాహ (యత్ర వా ఇతి) ద్వితీయాభావే వ్యవహారో నాస్తీత్యత్రాపి మానమాహ (యత్రేతి) దృశ్యం యత్రాశద్ధార్థః. అసంసర్గ ఇతి చ్ఛేదః. దృశ్యాసంసర్గో సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాద్యభావాద్ద్వితీయాభావే వ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః. అతో న ద్వితీయః కల్పస్సమ్భవతీత్యాహ (అత ఇతి) న సుయదిస్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనార్థం మనస ఆద్యభావో నాపేక్షితః– జాగరితేఽపి తస్మిన్ తద్బోధనసమ్భవాత్ *అత్రేతి స్వప్నవాచిని విశేషణమనర్థకమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిం విశేషణమేవాన్యస్య సోఽభావస్సిసాధయిషితః– ఉత విశేషణస్యాగతిమాత్రం పృచ్ఛ్యతే. నాద్యః – మనసోఽభావాఙ్గీకారేఽప్యనర్థ్యపి యథాకాశస్య తత్కల్పితపుచ్ఛేదస్య చ ప్రసిద్ధత్వేనన్యత్ర తేపిత స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనాసమ్భవాత్ విశేషణానర్థక్యం తుల్యమిత్యాహ (అత్రోచ్యత ఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తద్బోధనమిత్యర్థః. యథా శ్రుతేనాన్యవస్యతస్య బాధస్యానాశఙ్క్యత్వాదితి. యద్యపి స్వప్నేఽన్తర్హృదయాకాశసత్త్వాత్సమ్యక్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బోధయితుం న శక్యమితి దోషస్తుల్యః– తథాపి స్వప్నే మనసోఽభావేన తద్బోధనప్రతిబన్ధకస్యాభావాదమూర్త ప్రకర్షేణ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే బోధయితుం శక్యమితి తద్విశేషణమర్థవదితి శఙ్క్యతే (సత్యమితి) స్యాదిత్యన్తరం తథాపి శేషః. (కేవలయోరితి) మనసోఽభావే నేత్యర్థః. (భారస్యేతి) ప్రతిబన్ధకస్యేత్యర్థః. శేషబోధనం తు సుషుప్తే భవిష్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవం తర్హి సుషుప్తే సర్వస్యాప్యభావమాశ్రిత్య సమ్యగ్బోధనం వివక్షణీయం– న చ తత్సమ్భవతి– తత్రాపి బహుప్రతిబన్ధకస్య నివృత్తమానత్వాదిత్యాహ (న తత్రాపీతి) సుషుప్తేపీత్యర్థః. (తత్రాపీతి) స్వప్నేపీత్యర్థః. సుషుప్తే చేత్సర్వభారాపనయస్స్యాత్– తదా స్వప్నేఽర్థభారాపనయాభిప్రాయో వర్ణయితుం శక్యేత– న చ తదస్తి. అతోఽత్రేతి విశేషణమనర్థకం. ఏతదర్థకథనావసరే కాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్యాగతిర్న వక్తవ్యా– ప్రకృతానుపయోగాదితి నిష్ఠా నైకదేశీకశ్చిన్మన్యస్మశఙ్క్యతే (అన్యేతి) సర్వవేదాన్తప్రత్యయన్యాయేన సర్వశ్రుత్యవిరోధేనైకవాక్యతయా శ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయత్వాత్తదవిరోధో వక్తవ్య ఇతి పూర్వవాద్యాహ (నాస్తికత్వస్యేతి) తస్మిన్ కాణ్వశ్రుతిరర్థాభావాత్త్యజ్యతామత ఆహ (శ్రుతేర్యథార్థేతి) *స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలత్వాత్, తుల్యం చ సాంప్రదాయికమితి న్యాయాత్, చాక్షుషమాత్రస్యాప్యానర్థక్యాయోగాదిత్యర్థః. ఏవమేకదేశిని దూషితే సిద్ధాన్త్యుత్తరమాహ (ఏవం తర్హీతి) తర్హ్యాదావేవ ముఖ్యశ్రుత్యర్థ ఉచ్యతాం– కిం పూర్వోక్తరీత్యా సహోన్తరాశఙ్కాతన్నిరాకరణాభ్యామిత్యాశఙ్క్య పాణ్డిత్యాభిమానవతో యథావదర్థబోధేఽనధికారాత్తస్య తదభిమానావతారణచికీర్షయా పదీయనానాపక్షా నిరాకృతా ఇతి వక్తుం సర్వపక్షాభిమానం హిత్వేత్యాద్యుక్తం. స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాద్బలాత్స్వప్నే దౌహృదాకాశాదిసత్త్వేఽపి తత్సమ్బన్ధప్రతీత్యభావాద్విద్యమానస్యాప్యవిద్యమానతుల్యత్వేనాత్మనః కేవలత్వాత్ప్రకాశదర్శనాచ్చ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి బోధనీయం మనసోఽభావవాదినాపి. ఏవం మనసి సత్యపి స్వాసనామయగజతురగాదివిషయతయా పరిణామాద్దృశ్యత్వాచ్చ ద్రష్టృతతో భేదేన వివేకతః శ్రుత్యా స్వప్రకాశత్వం బోధ్యత ఇత్యాహ (యథేత్యాదినా) (మనసీతి) సత్యపీతి శేషః నను మనశ్చేదవిద్యాదినిమిత్తవశాద్గజతురగాదిరూపేణ వ్యక్తవాసనావత్– తర్హి జాగ్రతీవ తస్యాహఙ్కారస్య ప్రతీతిస్స్యాత్– నైవ తథా అత ఆహ (కర్మనిమిత్తేతి) తథా ప్రతీతిం వినా స్వప్నే భోగాసిద్ధేః స్వప్నభోగప్రదకర్మనిమిత్తవశాత్ జాగ్రతి గజాదీనామివ న తథానుభవేన తద్వాసనానామపి తథైవానుభవార్హత్వేన తద్వాసనారూపాఽవిద్యావశాత్ స్వవాసనాశ్రయస్య మనసస్సదన్తరైవ వస్త్వన్తరవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః. ఇదం చ విశేషణం మనసో విషయత్వేఽపి విషయిత్వాసమ్భవాద్విషయిణ ఆత్మన ఏవ స్వప్రకాశరూపత్వమితి వక్తుం. జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాం చక్షురాదికరణజ్యోతిషాం చ సత్త్వేన తత్సఙ్కీర్ణత్వేనాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం దుర్బోధం– స్వప్నే తు తదభావాత్సుబోధమితి వక్తుం సర్వకార్యేత్యాదివిశేషణం. స్వప్నే ఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషామభావమాత్రత్వేఽపి తేషాం వాసనామాత్రత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ విషయప్రకాశనాసామర్థ్యమితి వక్తుం వాసనాభ్య ఇతి విశేషణం. ఏతైశ్చ విశేషణైస్స్వప్న ఏవ ఏవంభూతస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య బోధయితుం శక్యత్వాదన్యత్రాసమ్భవాత్ *అత్రాయమితి శ్రుతౌ స్వప్నవిశేషణగ్రహణమర్థవదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) సిద్ధమితి శేషః. అతః కాణ్వశ్రుతౌ స్వప్నే మనసోఽభావవివక్షాకారణాభావేన తద్విరోధాభావాదత్ర దేవతాత్వేన *పరే దేవే మనస్యేకీభవతీత్యుక్తం మన ఏవ స్వప్న ఇత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్విన్ద్రియాణాముపరతత్వాద్విషయసమ్బన్ధాభావాత్ కథం మనసో మహిమానుభవ ఇతి శఙ్క్యతే (కథమితి) పూర్వం జ్ఞాతస్యైవ స్వప్నే జ్ఞానాత్తస్య వాసనామాత్రత్వం– అతో నేన్ద్రియాపేక్షేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యన్మిత్రం పుత్రం వా పూర్వం దృష్టవాన్– తదేవ దృష్టం పుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతం మిత్రం పుత్రం వా ఽవిద్యయా పశ్యతీతి – దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యం. అన్యథా పుత్రమితి ద్వితీయాయా యచ్ఛబ్దస్య చానన్వయస్స్యాదితి. చక్షురభావే తద్దర్శనాయోగాన్మనస్యత ఇత్యుక్తం. (తథేతి) అత్రాపి యోఽర్థస్సృతః– తమేవ శ్రుతపూర్వమిత్యధ్యాహారేణైవ శ్రుతిర్యోజ్యా. దేశః–

సయదా తేజసాభిభూతో భవతి। అత్రైష దేవస్స్వప్నాన్న పశ్యత్యథ తదేతస్మింఛరీర ఏతత్సుఖం భవతి॥ ౬
సయథా సోమ్య వయాంసి వాసోవృక్షం సంప్రతిష్ఠన్తే। ఏవం హవై తత్సర్వం పర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠతే॥ ౭

నదీతీరాదిః. దిక్- ప్రాచ్యాదిరితిభేదః. ప్రత్యనుభూతం- ప్రతివారమనుభూతం. పునఃపునః- అనేకదినేష్వనేకస్వప్నేష్వనుభవతీత్యర్థః. జన్మాన్తరదృష్టమితివ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (అత్యన్తేతి) అనుభూతం చేత్యస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేన పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలేనేతి) పూర్వమిన్ద్రియద్వారకానుభవ ఉక్త ఇత్యనేన పునరుక్త ఇత్యర్థః. సర్వదర్శనే హేతుమాహ (సర్వ ఇతి) ౫

రం.— *కతర ఏష దేవస్స్వప్నాన్పశ్యతీత్యస్యోత్తరమాహ (అత్రైష దేవ ఇతి) అత్ర-అస్మిన్స్వప్నే ఏష దేవః-జీవస్స్వప్నే కరితురగాది లక్షణం మహిమానమనుభవతి- పశ్యతి. జాగరే ప్రాగ్యద్దృష్టం- తమేవార్థమనుపశ్యతి- అను- పశ్చాత్పశ్యతి- అనుభవతి. దృష్టం దృష్టం- భూయోదృష్టమిత్యర్థః. శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి. దేశాన్తరేషు ప్రత్యహమనుభూతమర్థం పునఃపునరనుభవతి. దృష్టం శ్రుతమేవానుభవతీత్యయమపి నియమో నాస్తి. కదాచిత్పూర్వాననుభూతమపి శరీరచ్ఛేదనాదికమనుభవతి. విద్యమానం చానుభవతి. అవిద్యమానం చానుభవతి. (సర్వః పశ్యతి) సర్వస్సన్ పశ్యతి. ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా గన్తా వక్తా చేత్యాదిసర్వరూపస్సన్ పశ్యతీత్యర్థః. తదానీం జాగరీయబాహ్యజ్ఞానకరణేన్ద్రియాణాముపరతవ్యాపారత్వేపి స్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టైశ్శరీరేన్ద్రియైః ద్రష్టృత్వాదిమాన్సన్ననుభవతీతి భావః. ౫

శం.— సయదా-మనోరూపో దేవో యస్మిన్కాలే సౌరేణ చిన్తాఖ్యేన తేజసా నాడ్యాశయే సర్వతోఽభిభూతో భవతి- తిరస్కృతవాసనాద్వారో భవతి. తదా సహకరణైర్మనసో రశ్మయో హృద్యుపసంహృతా భవన్తి. తదా మనోదారువదగ్నివదవిశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నం శరీరం వ్యాప్యావతిష్ఠతే- తదా సుషుప్తో భవతి. అత్ర- ఏతస్మిన్కాలే ఏషః - మనఆఖ్యో దేవః స్వప్నాన్న పశ్యతి - దర్శనద్వారస్య నిరుద్ధత్వాత్తైజసా. అథ తదేతస్మింఛరీరే ఏతత్సుఖం భవతి- యద్విజ్ఞానం నిరాబాధమవిశేషేణ శరీరవ్యాపకం ప్రసన్నం భవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— కస్మిన్నేతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరం తదపేక్షితం వదన్నాహ (సయదేతి) (చిన్తాఖ్యేనేతి) ఇదముపలక్షణం. చిద్రూపేణ బ్రహ్మణా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం- * తన్మనః ప్రాణమేవోపశ్రయత ఇతి శ్రుత్యన్తరేణ ప్రాణశబ్దితే బ్రహ్మణి తస్యలయాభిధానాత్. (తిరస్కృతేతి) వాసనాభివ్యక్తౌ ద్వారం స్వప్నభోగప్రదం కర్మ యత్- తత్తిరస్కృతం తత్రోపరతం భవతి - తేజశ్శబ్దితబ్రహ్మచైతన్యసమ్బన్ధాదితి. (రశ్మయ ఇతి) వాసనేత్యర్థః. (అవిశేషవిజ్ఞానేతి) సామాన్యచైతన్యరూపేణేత్యర్థః. చేతనాశబ్దితసామాన్యవృత్తిరూపేణ వా. అనేన సుషుప్త ఉక్త ఇత్యాహ (తదేతి) నన్వథైతత్సుఖం భవతీత్యయుక్తం - జన్యసుఖస్య తదానీమసమ్భవా, త్స్వరూపసుఖస్య పూర్వమపిసత్త్వేన తదా భవతీత్యనుపపత్తే, రిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖమేవవిశేషవిజ్ఞానరూపనిద్రయాభావే నిర్వాతస్థదీపప్రభావత్సమ్యక్ ప్రకాశతే- తదపేక్షమేవ తద్వచనమిత్యాహ (యద్విజ్ఞానమితి) విజ్ఞానరూపం స్వరూపసుఖమిత్యర్థః. అనేనానన్దమయకోశశబ్దితమనభివ్యక్తమనఆదివాసనావజ్జ్ఞానం సుషుప్తిధర్మిత్యుక్తం. ౬

రం.— ఏతస్మిన్నన్తరే *నతాసోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యాపరప్రకాశకతయా తేజశ్శబ్దితేన పరమాత్మనాఽభిభూతో భవతి- సమ్పన్నో భవతి. సమ్పరిష్వక్తో భవతీతి యావత్. తదా స్వాప్నాన్పదార్థాన్న పశ్యతీత్యర్థః. తతశ్చ *కతర ఏష స్వప్నాన్పశ్యతీతి ప్రశ్నస్య బ్రహ్మసమ్పత్తివిరహదశాయాం మనోమాత్రపరిశేషసమయే స్వాప్నాన్పదార్థాన్పశ్యతీత్యుత్తరముక్తం భవతి. *కస్మిన్నేతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరమాహ (అథ తదేతస్మిన్నితి) యదేతత్సుఖం భవతి- తదేతస్మిఞ్ఛరీరే సత్యేవ భవతీత్యర్థః. శరీరమేవ వైషయికసుఖహేతురిత్యుక్తం భవతి- *అశరీరం వావసన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. ౬

శం.— ఏతస్మిన్కాలే ఽవిద్యాకామకర్మనిబన్ధనాని కార్యకరణాని శాన్తాని భవన్తి. తేషు శాన్తేష్వాత్మస్వరూపముపాధిభిరన్యథా విభావ్యమానమద్వయమేకం శివం శాన్తం భవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రానుప్రవేశేన దర్శయితుం దృష్టాన్తమాహ- సః- దృష్టాన్తో యథా- యేన ప్రకారేణ. సోమ్య- ప్రియదర్శన. వయాంసి-పక్షిణో వాసార్థం వృక్షం సమ్ప్రతిష్ఠన్తే- గచ్ఛన్తి. ఏవం- యథా దృష్టాన్తః. హవా. ఏతత్- వక్ష్యమాణం సర్వం పరే ఆత్మని- అక్షరే సమ్ప్రతిష్ఠతే. ౭

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్నస్యోత్తరం తురీయస్వరూపం వివేకసౌకర్యాద్వివిచ్యాత్రైవోచ్యత ఇత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) (అన్యథా విభావ్యమానమితి) పూర్వమన్యథా విభావ్యమానమిత్యర్థః. (మాత్రానుప్రవేశేనేతి) మాత్రాణాం వివేకతోఽక్షరేఽనుప్రవేశేనేత్యర్థః. ౭

రం.— కస్మిన్ సర్వే ప్రతిష్ఠితా భవన్తీత్యస్యోత్తరమాహ (సయథా సోమ్యేతి) వయాంసి- పక్షిణః వాసార్థం వృక్షం - నివాసవృక్షం ప్రతిసంప్రతిష్ఠన్తే. సః- దృష్టాన్తో యథా- ఏవం పరమాత్మని సర్వం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యర్థః. ౭

పృధివీచపృథివీమాత్రాచాపశ్చాపోమాత్రాచ తేజశ్చ తేజోమాత్రాచ వాయుశ్చ వాయుమాత్రాచాకాశశ్చాకాశమాత్రాచచక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచ రసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచ వాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచోపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చవిసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచమనశ్చమన్తవ్యంచబుద్ధిశ్చబోద్ధవ్యంచాహఙ్కారశ్చాహఙ్కర్తవ్యంచచిత్తంచచేతయితవ్యంచ తేజశ్చవిద్యోతయితవ్యంచ ప్రాణశ్చవిధారయితవ్యంచ॥౮

ఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః।
సపరేఽక్షరే ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే॥ ౯

సయోహవైతదచ్ఛాయమశరీరమలోహితంశుభ్రమక్షరంవేదయతేయస్తుసోమ్య।
ససర్వజ్ఞస్సర్వోభవతితదేషశ్లోకః॥ ౧౦

శం.— కింతత్సర్వం. పృథివీచపృథివీమాత్రాచఆపశ్చ ఆపోమాత్రాచతేజశ్చతేజోమాత్రాచవాయుశ్చవాయుమాత్రాచఆకాశశ్చాకాశమాత్రాచ-స్థూలానిసూక్ష్మాణిచభూతానీత్యర్థః. తథాచక్షుః-ఇన్ద్రియం. ద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచరసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచవాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచఉపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చ విసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచ- బుద్ధీన్ద్రియాణికర్మేన్ద్రియాణితదర్థాశ్చోక్తాః. మనశ్చ- పూర్వోక్తం మన్తవ్యంచ- తద్విషయః బుద్ధిశ్చ - నిశ్చయాత్మికా బోద్ధవ్యంచ- తద్విషయః. అహంకారశ్చ- అభిమానలక్షణమన్తఃకరణం. అహంకర్తవ్యంచ- తద్విషయః. చిత్తంచ- చేతనావదన్తఃకరణం. చేతయితవ్యంచ- తద్విషయః. తేజశ్చ - త్వగిన్ద్రియవ్యతిరేకేణప్రకాశవిశిష్టాయాత్వక్. తయానిర్భాస్యోవిషయోవిద్యోతయితవ్యం. ప్రాణశ్చ - సూత్రంయదాచక్షతే. తేనవిధారయితవ్యం- సంగ్రథనీయం. సర్వంహికార్యకారణజాతంపారార్థ్యేనసంహతంనామరూపాత్మకమేతావదేవ. ౮

ఆ.— ఆపోమాత్రేత్యత్రవిభక్త్యలోపశ్ఛాన్దసః. (స్థూలానిచేతి) పఞ్చీకృతానిచేత్యర్థః. తతశ్చపఞ్చీకరణమేతచ్ఛ్రుతిసిద్ధమిత్యుక్తం- అన్యథాఆకాశమాత్రయోఃపృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి యద్యపిమన్తవ్యాదయోమనఆదిచతుష్టయవిషయాఅపిద్రష్టవ్యాదివిషయాఏవ- న పృథక్. తథాపిమన్తవ్యాదిరూపేణపృథగితిపృథఙ్నిర్దిష్టాఇతిద్రష్టవ్యం. (ప్రకాశవిశిష్టాయాత్వగితి) త్వగాశ్రయంచర్మ. తత్ప్రకాశనిర్భాస్యం చతదేవేత్యర్థః. పృథివీచేత్యాదినావిధారయితవ్యంచేత్యన్తేనాత్మవ్యతిరిక్తంతదుపాధిభూతంసర్వంచోక్తమిత్యాహ (సర్వంహీతి) ౮

రం.— సర్వశబ్దార్థంప్రపఞ్చయతి (పృథివీచేత్యాదినా) అత్రపృథివీమాత్రాశబ్దేనపురాణేషుగన్ధతన్మాత్రశబ్దాభిలప్యాపృథివ్యాః పూర్వావస్థాచ్యతే. ఏవముత్తరేష్వపిమాత్రాశబ్దేషు ద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— అతఃపరంయదాత్మరూపంజలసూర్యకాదివద్భోక్తృత్వకర్తృత్వేనేహానుప్రవిష్టంఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః. విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఽనేనేతికరణభూతంబుద్ధ్యాది ఇదంతువిజానాతీతివిజ్ఞానం- కర్తృకారకరూపం. తదాత్మా- తత్స్వభావః విజ్ఞాతృస్వభావఇత్యర్థః. పురుషః- కార్యకారణసఙ్ఘాతోక్తోపాధిపూర్ణత్వాత్పురుషః. సచజలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బస్యసూర్యాదిప్రవేశవజ్జలాద్యాధారశోషే- పరేఽక్షరే ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే. ౯

ఆ.— ఏషహిద్రష్టేత్యాదినోపహితస్వరూపముద్యతఇత్యాహ (అతఃపరమితి) (ద్రష్టేతి) ఉపాసకత్వేనచప్రకృత్యాన్తఃకరణోపాధివ్యతిరిక్తో ఽనుపహితే ఆత్మన్యారోపితంస్ఫటికేలౌహిత్యవదక్రియేత్యుపాధిపరోక్షవ్యాప్త్యా ద్రష్టేత్యాదినోక్తః. విజ్ఞానాత్మేత్యత్రద్రష్టేత్యాదావిపర్యయవాచకత్వచోదనాభావాత్ ※ విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతఇత్యాదావివబుద్ధేరభిధానేపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానమితి) (కరణభూతమితి) విజ్ఞానమయఇత్యాదావిత్యర్థః. ఏషహీతిహిశబ్దస్యశబ్దార్థః - సపరస్మిన్నక్షరఇత్యత్రయోజనాసుకర్ణశాఖాతిపకాద్రష్టురాత్మనఃపృథివ్యాదివత్సర్వోపాధినాశేఽలయోఽనన్యత్వవతీత్యాశఙ్క్యోపాధిలయేఽనుపహితరూపాభావవివాన్వయఇత్యాహ (సచేతి) ౯

రం.— (ఏషహిద్రష్టేత్యాది) చేతనాచేతనరూపస్యకర్తృకరణకర్మరూపస్సర్వోఽపిప్రపఞ్చస్తత్రప్రతిష్ఠతఇత్యభిధాయ. అత్రబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మేతినిర్దేశాదాత్మనోజ్ఞాతృత్వమేవ-నజ్ఞానరూపత్వమితివదన్తస్తార్కికాః, జ్ఞానత్వమేవ-నజ్ఞాతృత్వమితివదన్తోప్యుపావాదిన, శ్చనిరస్తాభవన్తి. ౯

శం.— తదేకత్వవిదఃఫలమాహపరమేవాక్షరంవక్ష్యమాణవిశేషణంప్రతిపద్యతఇతి- ఏతదుచ్యతే- సయోహవై తత్ - సర్వైషణావినిర్ముక్తః. అచ్ఛాయం- తమోవర్జితం. అశరీరం- నామరూపసర్వోపాధిశరీరవర్జితం. అలోహితం- లోహితాదిసర్వగుణవర్జితం. యతఏవం-అతశ్శుభ్రం. సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంఅప్రాణమమనోగోచరంశివంశాన్తంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవేదయతే • విజానాతి. యస్తుసర్వత్యాగీ- సోమ్య- ససర్వజ్ఞః- నతేనావిదితంకించిత్సమ్భవతి. పూర్వమవిద్యయాఽసర్వజ్ఞఆసీత్ - పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయేసర్వోభవతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవత్యుక్తార్థసఙ్గ్రాహకః. ౧౦

విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ సర్వైః ప్రాణా భూతాని సంప్రతిష్ఠన్తి యత్ర।
తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశేతి॥ ౧౧
ఇతి చతుర్థః ప్రశ్నః.

ఆ.— ఏవం జాగ్రదాదీనామన్యధర్మత్వోక్త్యా శోధితతుర్యాత్మానువాదేన తస్యాక్షరైక్యాభిధానపురస్సరం తద్జ్ఞానస్య ఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనేత్యాహ (తదేకత్వేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవం రూపం ఫలమాహేత్యన్వయః. ఉత్తరవాక్యమితి శేషః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ (ఏతదుచ్యత ఇతి) స ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వేతి) అత్రాధికారిణో దుర్లభత్వం సయో హ వా ఇత్యనేనోక్తం. సయః- కశ్చిదేవా పూర్వవదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరం వేదయత ఇత్యేకం వాక్యం సమాపనీయం- యస్తు వేదయతే స సర్వజ్ఞ ఇతి వాక్యాన్తరం కార్యం. అన్యథా యచ్ఛబ్దద్వయానన్వయాత్. ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణ కారణసూక్ష్మస్థూలశరీరత్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయరాహిత్యమనూద్యతే. లోహితాదిగుణవర్జితమిత్యనేన తద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతేః. శుభ్రమిత్యనేన తమేవ తురీయమనూద్య తస్యాక్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితి వివేకః. అత్రాక్షరమిత్యనేన *అక్షరం పురుషం వేద సత్యం * స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్ర ఇతి మన్త్రోక్తాని సర్వాణి విశేషణాన్యాత్మోపలక్షణాన్యత్రోపలక్షణార్థం సంగృహీతానీత్యాహ (సత్యమిత్యాదినా) (యస్తు సర్వత్యాగీతి) అత్రాపి వాక్యే వేదయత ఇత్యస్యానుషఙ్గః. అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యనేన *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతిజ్ఞాతం సర్వవిజ్ఞానముక్తం. సర్వాత్మత్వస్య జ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వం స్యాదత ఆహ (పూర్వమితి) ఏవం చారోపనివృత్తిద్వారాఽభూతతద్భావో వివక్షిత ఇత్యాహ (సర్వోభవతీతి) ౧౦

రం.— (సయో హ వై తదితి) అత్రచ్ఛాయాశబ్దేన జ్ఞానసంకోచకం కర్మోచ్యతే. అచ్ఛాయం- అపాపమిత్యర్థః. అత ఏవాశరీరం. అలోహితం- రూపాదిశూన్యం శుభ్రం- స్వప్రకాశం. అక్షరం- క్షరణశూన్యం. పరమాత్మానం వేదయతే- జానాతి. సః హే సోమ్య - ప్రియదర్శన. పరమేవాక్షరం బ్రహ్మ వాసుదేవం ప్రతిపద్య సర్వజ్ఞో భవతి, సర్వో భవతి- సర్వకామయుక్తో భవతి,. (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్- బ్రహ్మాభిముఖీకృతైష శ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ- అగ్న్యాదిభిః ప్రాణాః- చక్షురాదయః. భూతాని - పృథివ్యాదీని. సమ్ప్రతిష్ఠన్తి- ప్రవిశన్తి. యత్ర- యస్మిన్నక్షరే. తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య- ప్రియదర్శన- స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశ- ఆవిశతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— (అగ్న్యాదిభిరితి) తతశ్చ *చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చేత్యత్రాపి చక్షురాదిభిర్దేవా అప్యుపలక్షితా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (విజ్ఞానాత్మేతి) సర్వైర్దేవైః - వాగాదీన్ద్రియైస్సహ ముఖ్యప్రాణః భూతాని - మహాభూతాని చ జీవాత్మా చ యత్ర ప్రతితిష్ఠన్తి- తాదృశం శుభ్రమక్షరం- నిర్వికారం పరమాత్మానం యో జానాతి- స సర్వజ్ఞః సర్వమపి కార్యజాతం ఆవివేశ- ఆవిశతి. * సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా కామ్యమాన సర్వలోకసంచారీ భవతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రశ్నః.

---*---

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం శైబ్యః సత్యకామః పప్రచ్ఛ । స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత। కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి॥ ౧

తస్మై స హోవాచ। ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి॥ ౨

శం.— (అథ హైనం శైబ్యస్సత్యకామః పప్రచ్ఛ) అథేదానీం పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనోఙ్కారస్యోపాసనవిధిత్సయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే. స యః- కశ్చిద్ధ వై భగవన్మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే తత్- అద్భుతమివ ప్రాయణాన్తం- మరణాన్తం. యావజ్జీవమిత్యేతత్. ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత- ఆభిముఖ్యేన చిన్తయేత్ బాహ్యవిషయేభ్య ఉపసంహృతకరణః సమాహితచిత్తో భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావ ఓఙ్కారే. ఆత్మప్రత్యయసన్తానావిచ్ఛేదోఽభిన్నజాతీయప్రత్యయాన్తరాఖిలీకృతో నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః. సత్యబ్రహ్మచర్యాహింసాఽపరిగ్రహత్యాగసన్న్యాసశౌచసన్తోషామాయావిత్వాద్యనేకయమనియమానుగృహీతః స ఏవం యావజ్జీవవ్రతధారణః కతమం వావ- అనేకే హి జ్ఞానకర్మభిర్జేతవ్యా లోకాస్తిష్ఠన్తి- తేషు తేనోఙ్కారాభిధ్యానేన కతమం స లోకం జయతీతి. ౧

ఆ.— ఏవం చతుర్థప్రశ్నోక్తోత్తమాధికారిణః పదార్థశోధనపూర్వకవాక్యార్థజ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్వా అత్రానధికారిణో మన్దవైరాగ్యవతః ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం * ప్రణవో ధనురిత్యాదిమన్త్రసూచితబ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా క్రమేణాక్షరప్రాప్త్యర్థమోఙ్కారోపాసనం వక్తుం పఞ్చమప్రశ్నమవతారయతి (అథ హైనమితి) (ఇదానీమితి) గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయానన్తరమిత్యర్థః. (పరేతి) అపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిక్రమేణ పరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః. (తదద్భుతమివేతి) తదితి క్రియావిశేషణం. తాదృశమభిధ్యానమితి. తేన విశేషణేనాద్భుతత్వం- దుష్కరత్వం భాతీత్యర్థః. అభిధ్యానేన తత్పూర్వకాలీనే ప్రత్యాహారధారణే సూచితే ఇత్యాహ (బాహ్యేతి) భక్త్యా- ఆదరేణోపచారేణైవావేశితః- ఆరోపితో బ్రహ్మభావో యస్మిన్నోఙ్కారే- తస్మిన్ సమాహితచిత్త ఇత్యన్వయః. అనేన ధారణోక్తా. ధ్యానశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) (సన్తానావిచ్ఛేద ఇతి) అవిచ్ఛిన్నసన్తాన ఇత్యర్థః. ప్రత్యయాన్తరేణ- విజాతీయప్రత్యయేనాఖిలీకృతః- అనన్తరితః. చిత్తస్యాత్మవిషయస్యైవ సతః ఏకదేశవిశ్లేషం వారయతి (నిర్వాతేతి) ధ్యానేనైవ యమాదిసాధనజాతమపి సూచితమిత్యాహ (సత్యేతి) కతమమితి డతమచ్ బహుషు నిర్ధారణం దర్శయతి (అనేకే హీతి) ఓఙ్కారాభిధ్యానం దహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవ- ఉత పరప్రాప్తిసాధనమపీతి ప్రష్టురభిప్రాయః. ౧

రం.— (అథ హైనం శైబ్య ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే. స ఇత్యధికారిసామాన్యపరం. హే భగవన్- పూజార్హ. యః- అధికారీ మనుష్యాణాం మధ్యే మరణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స కతమం లోకం తేన- ఓఙ్కారేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. ౧

శం.— ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ పిప్పలాదః. ఏతద్వై సత్యకామ- ఏతద్బ్రహ్మ వై పరం చాపరం చ. బ్రహ్మ పరం సత్యమక్షరం పురుషాఖ్యం, అపరం చ ప్రాణాఖ్యం ప్రథమజం, యత్- తదోఙ్కార ఏవ- ఓఙ్కారాత్మకం. ఓఙ్కారప్రతీకత్వాత్. పరం హి బ్రహ్మ శబ్దాద్యుపలక్షణానర్హం సర్వధర్మవిశేషవర్జితం- అతో న శక్యమతీన్ద్రియగోచరత్వాత్కేవలేన మనసావగాహితుం. ఓఙ్కారే తు విష్ణ్వాదిప్రతిమాస్థానీయే భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావే ధ్యాయినాం తత్ప్రసీదతీత్యవగమ్యతే- శాస్త్రప్రామాణ్యాత్. తథా అపరం చ బ్రహ్మ. తస్మాత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇత్యుపచర్యతే. తస్మాదేవం విద్వానేతేనైవ- ఆత్మప్రాప్తిసాధనేనైవ ఓఙ్కారాభిధ్యానేనైకతరం- పరమపరమన్వేతి- బ్రహ్మానుగచ్ఛతి. నేదిష్ఠం హ్యాలమ్బనమోఙ్కారో బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— తదభిప్రాయజ్ఞః పిప్పలాదోఽపరాలమ్బనతయా ధ్యానం చేదపరప్రాప్తిమాత్రసాధనం- పరాలమ్బనత్వేన చ క్రమేణ పరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ (ఏతద్వా ఇతి) ఏతద్యచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోఙ్కారవిశేషణత్వాయోగాద్బ్రహ్మవిశేషణత్వమాహ (ఏతద్బ్రహ్మేతి) కిం తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ (పరం చేతి) యదేతత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మాస్తి- తదుభయమోఙ్కార ఇతి వాక్యాన్వయ ఇత్యర్థః. న చైవం బ్రహ్మోద్దేశేనోఙ్కారత్వవిధానే బ్రహ్మణ్యోఙ్కారదృష్టిః ప్రసజ్యేతేతి శఙ్క్యం- * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన * లోకేషు సామోపాసీతేత్యాదావివ నికృష్టే ఓఙ్కార ఏవ బ్రహ్మదృష్టిః సిధ్యతీతి భావః. తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదితి) అనేన సామానాధికరణ్యేనోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వముపదిశ్యత ఇతి భావః. నను కిం ప్రతీకోపదేశేన- సాక్షాదేవ బ్రహ్మాభిధీయతాం- అత ఆహ (పరం హీతి) (శబ్దాదీతి) శబ్దాదిభిస్సాక్షాద్బోధనానర్హమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనానుమానాది గృహ్యతే. ప్రవృత్తినిమిత్తస్య ధర్మస్య లిఙ్గస్య చాభావాదితి తత్ర హేతుమాహ (సర్వేతి) (న శక్యమితి) అవగాహితుమిత్యన్వయః. తర్హీన్ద్రియైర్మనసా వా తద్గ్రాహ్యమస్త్విత్యత ఆహ (అతీన్ద్రియేతి) (మనసేతి) ఇన్ద్రియైరిత్యపి ద్రష్టవ్యం. తర్హి తథావిధస్యోఙ్కారేప్యావేశాసమ్భవాత్కించిద్విశేషమారోప్యావేశో వక్తవ్యః. అత ఏవ సూర్యాన్తర్గతత్వం విశేషం వక్ష్యతి. ఓఙ్కారతాదాత్మ్యే చ తత్కథం నిర్విశేషలాభః- అత ఆహ (ఓఙ్కారే త్వితి) (ప్రసీదతీతి) తదుపాసనేన చిత్తస్య నైర్మల్యే సతి నిర్విశేషం స్వయమేవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః.

సయద్యేకమాత్ర మభిధ్యాయీత స తేనైవ సంవేదితస్తూర్ణమేవ జగత్యామభి
సమ్పద్యతే తమృచో మనుష్యలోకముపనయన్తే స తత్ర తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా
సమ్పన్నో మహిమానమనుభవతి॥ ౩

అథ యది ద్విమాత్రేణ మనసి సమ్పద్యతే సోఽన్తరిక్షం యజుర్భిరున్నీయతే।
స సోమలోకం స సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తతే॥ ౪

తత్ర ప్రమాణమాహ (శాస్త్రేతి) అన్యథా పరబ్రహ్మార్థిన స్తదుక్తి వైయర్థ్యాదిత్యర్థః. (తథాఽపరం చేతి) ప్రసీదతీత్యన్వయః. (తస్మాదితి) ప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. (తస్మాదేవం విద్వానితి) బ్రహ్మత్వాక్షత్వాద్బ్రహ్మత్వాక్షమితి విద్వానిత్యర్థః. ఏతేనైవేత్యన్తరం- ఆయతనేన - ఆలమ్బనేనేతి పదద్వయం ప్రమాదతో గళితమితి ద్రష్టవ్యం. తస్య పదస్య పిణ్డితార్థమాహ (ఓఙ్కారేతి) నత్వేతచ్ఛబ్దార్థకథనమేతదితి ద్రష్టవ్యం- అభిధ్యానస్యాయతనత్వాభావాదితి. ఇతరోపాసనావదస్యాప్యుపాసనత్వాత్పరప్రాపకత్వం న సమ్భవతీత్యత ఆహ (నేదిష్ఠమితి) మన ఆద్యపేక్షయేదం నేదిష్ఠం - సమీపవర్త్యన్తరఙ్గం శ్రేష్ఠమాలమ్బనం- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేత్యాది) హే సత్యకామ- ఏతదేవ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ- ఉభయవాచకమిత్యర్థః. * వాచ్యవాచకభావనిబన్ధనం సామానాధికరణ్యమితీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. కిం తదిత్యత్రాహ (యదోఙ్కారఇతి) (తస్మాదితి) తస్మాదుపాసక ఏతేనైవ- ఓఙ్కారరూపేణ మార్గేణైకతరం- పరమపరం వా బ్రహ్మాన్వేతి- ఉపాస్త ఇత్యర్థః. ౨

శం.— సయద్యప్యోఙ్కారస్య సకలమాత్రావిభాగజ్ఞో న భవతి- తథాప్యోఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతి. కిం తర్హి. యద్యప్యేవమోఙ్కారమేకమాత్రావిభాగజ్ఞ ఏవ కేవలోఽభిధ్యాయీత - ఏకమాత్రం సదాధ్యాయీత. స తేనైవ-ఏకమాత్రావిశిష్టోఙ్కారాభిధ్యానేనైవ సంవేదితః- సంబోధితస్తూర్ణం- క్షిప్రమేవ జగత్యాం - పృథివ్యామభిసమ్పద్యతే. కిం. మనుష్యలోకం - అనేకాని జన్మాని జగత్యాం. తత్ర తం సాధకం జగత్యాం మనుష్యలోకమేవోపనయన్తే- ఉపనిగమయన్తి ఋచః- ఋగ్వేదరూపా హ్యోఙ్కారస్య ప్రథమా ఏకా మాత్రా. తేన తదభిధ్యానేన స మనుష్యజన్మని ద్విజాగ్ర్యస్సన్ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ సమ్పన్నో మహిమానం-విభూతిమనుభవతి. న వీతశ్రద్ధో యథేష్టచేష్టో భవతి- యోగభ్రష్టః కదాచిదపి న దుర్గతిం గచ్ఛతి. ౩

ఆ.— నేదిష్ఠత్వమేవ సంస్తువన్నుత్తరవాక్యేన సాధయతి (సయదీతి) వికలస్యాపి ఫలజనకత్వాన్నేదిష్ఠత్వమిత్యర్థః. (సకలేతి) అకారాదిమాత్రాత్రయాత్మక ఓంకారః - స చోపాసితవ్య ఇతి న జానాతి. కిన్త్వకారమాత్రముపాసితవ్యం జానాతీత్యర్థః. తథాప్యేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యతయా దుర్గతిం న గచ్ఛతి-కిం తర్హి- ఓఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతీత్యన్వయః. తాత్పర్యార్థముక్త్వేదానీమక్షరార్థమాహ (యద్యప్యేవమితి) యది శబ్దో యద్యపీత్యర్థే వ్యాఖ్యాతః. ఏవం చ స తేనైవేత్యతః ప్రాక్ తథాపీతి పదం ద్రష్టవ్యం. ఏకమాత్రాత్మకమోంకారమిత్యర్థః. ఏకమాత్రావిశిష్టేత్యత్రాప్యేకమాత్రత్వవిశిష్టేత్యర్థః. (ఓఙ్కారేతి) తదవయవేత్యర్థః. ఏకమాత్రాప్రధానమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయం కృత్స్నమోఙ్కారమితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. దీపికాయాం వాచస్పతినైవాకారమాత్రమిత్యేవ వ్యాఖ్యాతం. (సమ్బోధితఇతి) తన్మాత్రాధ్యానేన తన్మాత్రసాక్షాత్కారవానిత్యర్థః. పృథివ్యాం కిమభిసమ్పద్యత ఇతి కర్మాకాఙ్క్షాయాం (కిమితి) మనుష్యలోకమితి పదమిహాకృష్యాకాఙ్క్షాం పూరయతి (మనుష్యేతి) మనుష్యశరీరమిత్యర్థః. పృథివ్యాం మనుష్యలోకస్యైవ నియమాత్తదుక్తివైయర్థ్యమత ఆహ (అనేకానీతి) పశ్వాదీనీత్యర్థః. తర్హి తస్య నియమేన కథం మనుష్యత్వప్రాప్తిరత ఆహ (తత్ర తమితి) (ఋగ్వేదరూపాహీతి) * పృథివ్యకారః స ఋగ్వేద ఇతి శ్రుతేరకారస్య తద్రూపత్వమిత్యభిధ్యాతాకారరూపా మాత్రా ఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః. (తేనేతి) యేన ఋచో మనుష్యలోకముపనయన్త ఇత్యర్థః. (వీతశ్రద్ధఇతి) శ్రద్ధావిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (యోగభ్రష్టఇతి) ఏకదేశజ్ఞానవికల ఇత్యర్థః. అనేన *నహి కల్యాణకృత్కశ్చిదితి గీతావాక్యసంవాదస్సూచితః. ౩

రం.— (సయద్యేకమాత్రమితి) సః- ఉపాసకః యద్యేకమాత్రం- హ్రస్వం ప్రణవమపరబ్రహ్మవాచకమభిధ్యాయీత - అపరబ్రహ్మవాచకేన హ్రస్వేన ప్రణవేన యోఽపరం బ్రహ్మోపాస్తే. సః తేనైవ- ఏకమాత్రోఙ్కారకరణకాపరబ్రహ్మధ్యానేనైవ సంవేదితః- లబ్ధసత్తాకః జగత్యాం- భువి అభి- అభ్యర్హితః. శ్రేష్ఠస్సమ్పద్యతే. తమృఙ్మన్త్రా మనుష్యలోకం ప్రాపయన్తి. సః - మనుష్యలోకం నీతస్తపసా - అనశనాదినా బ్రహ్మచర్యేణ-మైథునవర్జనేన శ్రద్ధయా- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా యది సమ్పన్నో భవతి-తదా మహిమానం- శ్రేయస్సాధకం బ్రహ్మోపాసనమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. నచైకో హ్రస్వాభావాత్కథమోఙ్కారస్య హ్రస్వత్వమితి శఙ్కనీయం- లోకే హ్రస్వస్యాప్యోఙ్కారస్య దర్శనాత్. ౩

శం.— అథ- పునర్యది ద్విమాత్రావిభాగజ్ఞో ద్విమాత్రేణ విశిష్టమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స్వప్నాత్మకే మనసి - మననీయే యజుర్మయే సోమదైవత్యే సమ్పద్యతే-ఏకాగ్రతయాత్మభావం గచ్ఛతి. సః-ఏవం సమ్పన్నో మృతోఽన్తరిక్షం- అన్తరిక్షాధారం ద్వితీయరూపం ద్వితీయమాత్రారూపైరేవ యజుర్భిరున్నీయతే సోమలోకం- సౌమ్యం జన్మ ప్రాపయన్తీతం యజూంషీత్యర్థః. స తత్ర విభూతిమనుభూయ సోమలోకే మనుష్యలోకం ప్రతి పునరావర్తతే. ౪

యః పునరేతం త్రిమాత్రేణౌమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః । యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే తదేతౌ శ్లోకౌ భవతః॥ ౫

ఆ.— (ద్విమాత్రేణ విశిష్టమితి) ద్వితీయమాత్రాత్వేన విశిష్టమోఙ్కారం. తద్గతముకారమిత్యర్థః. న తు మాత్రాద్వయం - అకారస్య పూర్వమేవోక్తత్వాత్. అత ఏవ ద్వితీయమాత్రారూపమితి వక్ష్యతి. శ్రుతౌ తృతీయాద్వితీయార్థే - *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీతేత్యుపక్రమాదితి భావః. అత్ర మాత్రాభిధ్యానం తాదాత్మ్యాభిమానపర్యంతమితి వక్తుం మనసి సమ్పద్యత ఇతి వాక్యం. తత్ర సాధ్యమనస్సమ్పత్తేః సాధనత్వేన ఫలత్వేన వా నాస్య యాన్మనశ్చైతత్పరిణామస్వప్నాదిలక్షణద్వారా స్వప్నయజురాద్యాత్మకత్వేన శ్రుత్యన్తరే శ్రుత ఓఙ్కార ఏవ లక్ష్యత ఇత్యాహ (స్వప్నాత్మక ఇతి) ఓఙ్కారసమ్పత్తిపర్యన్తమభిధ్యానం యః కరోతీతి వాక్యార్థ ఇత్యర్థః. అత్ర కేచిత్ స యదీత్యాదిర్యః పునరిత్యన్తశ్రుతిర్న స్తుతిః- కిం తూక్తఫలాకారే విశ్వాభిన్న విరాడుపాసనం, ముకారే తైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం, చ వివక్షితమిత్యాహుః. తన్మతే మనశ్శబ్దేనాణ్డపరిణామస్వప్నాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇతి వక్తుం స్వప్నాత్మక ఇత్యాదివిశేషణానీతి బోధ్యం దీపికాయాం తు మాత్రాద్వయస్య మిళితస్యోపాసనం, మనసి సమ్పత్తిశ్చ-మనసా ఏకాగ్రతయా చిన్తన, మితి చ వ్యాఖ్యాతం. ౪

రం.— (అథ యది ద్విమాత్రేణేతి) ద్విమాత్రేణాపరబ్రహ్మవాచకేన ప్రణవేన యస్య మనస్యపరబ్రహ్మధ్యానం సమ్పద్యతే- సః అన్తరిక్షం శ్రితం-సోమలోకం ద్విమాత్రోపాసకః పుమాన్యజుర్భిరున్నీయతే. అత్రాన్తరిక్షసోమలోకశబ్దః ఊర్ధ్వమాత్రోపలక్షక ఆముష్మికమాత్రపర ఇతీక్షతికర్మాధికరణభాష్యే సమర్థితం. అముష్మిన్నైశ్వర్యమనుభూయ తత్పుణ్యావసానే పునరావర్తతే. ౪

శం.— యః పునరేతమోఙ్కారం త్రిమాత్రేణ- త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టేనోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ ప్రతీకేన పరం - సూర్యాన్తర్గతం పురుషమభిధ్యాయీత- తేనాభిధ్యానేన. ప్రతీకత్వేన త్వాలమ్బనత్వం ప్రకృతమోఙ్కారస్య- పరం చాపరం చ బ్రహ్మేతి అభేదశ్రుతేః. ఓఙ్కారమితి చ ద్వితీయాఽనేకశః శ్రుతా బాధ్యేతాన్యథా. యద్యపి తృతీయాభిధానత్వేన కరణత్వముపపద్యతే- తథాపి ప్రకృతానురోధాత్త్రిమాత్రం పరం పురుషమితి ద్వితీయైవ పరిణేయా- త్యజేదేకం కులస్యార్థ ఇతి న్యాయేన. సః- తృతీయమాత్రారూపస్తేజసి సూర్యే సమ్పన్నో భవతి ధ్యాయమానః. మృతోఽపి సూర్యాత్సోమలోకాదివన్న పునరావర్తతే- కిన్తు సూర్యే సమ్పన్నమాత్ర ఏవ- యథా పాదోదరః- సర్పస్త్వచా వినిర్ముచ్యతే - జీర్ణత్వగ్వినిర్ముక్తః స పునర్నవో భవతి. ఏవం హ వై - ఏష యథా దృష్టాన్తః. స పాప్మనా - సర్పత్వక్స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణ వినిర్ముక్తః సామభిస్తృతీయమాత్రారూపైరూర్ధ్వమున్నీయతే బ్రహ్మలోకం- హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో లోకం సత్యాఖ్యం. స హిరణ్యగర్భస్సర్వేషాం సంసారిణాం జీవానామాత్మభూతః - స హ్యన్తరాత్మా లిఙ్గరూపేణ సర్వభూతానాం- తస్మిన్ లిఙ్గాత్మని సంహతాస్సర్వే జీవాః. తస్మాత్స జీవఘనః. సః- విద్వాంస్త్రిమాత్రోఙ్కారాభిజ్ఞః ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ - హిరణ్యగర్భాత్పరాత్పరం పరమాత్మాఖ్యం పురుషమీక్షతే పురిశయం- సర్వశరీరానుప్రవిష్టః పశ్యతి ధ్యాయమానః. తదేతావస్మిన్యథోక్తార్థప్రకాశకౌ మన్త్రౌ భవతః. ౫

ఆ.— ఏవమోఙ్కారం స్తుత్వా తదుపాసనం పరబ్రహ్మవిషయం విధత్తే (యః పునరితి) (విజ్ఞానవిశిష్టేనేతి) విజ్ఞానవిషయీకృతేనేత్యర్థః. మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతి యావత్. పూర్వవదత్రాపి త్రిమాత్రేణేత్యత్ర తృతీయా మాత్రా మకార ఉచ్యత ఇతి భ్రమం వారయితుమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణేత్యుక్తం. పూర్వత్ర తత్తన్మాత్రాప్రధాన ఓఙ్కార ఏవోచ్యత ఇతి మతే ఇహాప్యేవేదం విశేషణమనుపపన్నం-పూర్వత్రాప్యోఙ్కారస్యైవోక్తత్వాదితి తన్మతమనుపపన్నమివ భాతీతి. త్రిమాత్రేణేతి తృతీయాశ్రవణాదోఙ్కారో న ప్రతీకం- తథా సతి విషయత్వేన కర్మతయా ద్వితీయా స్యాత్. కిన్త్వభిధ్యాపకత్వేన కరణత్వమేవ తృతీయాబలాదితి భ్రమం వారయతి (ప్రతీకేనేతి) తస్య కర్మత్వేఽపి కారకత్వేనాభిధ్యానక్రియానిర్వర్తకత్వేన హేతుత్వాత్తన్మాత్రవివక్షయా తృతీయోపపద్యత ఇత్యర్థః. ఏవం వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (ప్రతీకత్వేనేతి) (అభేదేతి) ప్రతీకత్వే హ్యధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాదభేదశ్రవణముపపద్యతే- కరణత్వే తు న తదుపపద్యత ఇత్యర్థః. (అనేకశ ఇతి) *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత *నయద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీతేతి ద్వివారశ్రుతేరిత్యర్థః. అన్యథేత్యస్య బాధ్యేతేత్యనేనాన్వయః. *అథ యది ద్విమాత్రేణ *యః పునరేతం త్రిమాత్రేణేతి చ తృతీయాపి ద్వివారం శ్రుతా- హేతుత్వాపేక్షయా కరణత్వేన స్వరసా చ - కారకవిభక్తిత్వాత్. తతస్తస్యా అపి బాధో న యుక్త ఇతి శఙ్కతే (యద్యపీతి) ద్వితీయాద్వయస్యాపి కర్మత్వే స్వారస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రాబల్యమిత్యాహ (తథాపీతి) (ప్రకృతేతి) ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః. కించ- ద్వితీయాద్వయయుక్తాభేదశ్రుతిః, *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఆయతనేనైవాన్వేతీత్యాలమ్బనవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం, చేతి బహుశ్రుత్యనురోధేన తృతీయాద్వయం త్యాజ్యమిత్యాహ (త్యజేదేకమితి) (తృతీయమాత్రారూప ఇతి) యద్యపి మాత్రాత్రయధ్యానాన్మాత్రాత్రయరూపత్వమేవ తస్య- తథాపి తృతీయమాత్రాయా ఏవేహాసాధారణ్యాత్తథా ప్రాధాన్యేన నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం. తృతీయమాత్రారూప ఇతి స ప్తమ్యన్తపాఠే తత్సూర్యవిశేషణం - మకారస్యాదిత్యాత్మకత్వాదితి. హిరణ్యగర్భస్య జీవఘనత్వమనాగతావేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి (స హిరణ్యగర్భ ఇతి)

తిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాః।
క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు న కమ్పతే జ్ఞః॥ ౬

ఋగ్భిరేతం యజుర్భిరన్తరిక్షం స సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే।
తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్ యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి॥ ౭

ఇతి పఞ్చమః ప్రశ్నః.

లిఙ్గరూపేణేతి- సమష్టిలిఙ్గరూపేణేత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) సమష్టిలిఙ్గాత్మని హిరణ్యగర్భే వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానినస్సర్వే జీవాః గోత్వసామాన్యే ఖణ్డముణ్డా ఏవ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః. ఇదానీం వాక్యం యోజయతి (స విద్వానితి) స విద్వానిదానీం ధ్యాయమానః పశ్చాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః తత్ర బ్రహ్మలోకే స్థావరజఙ్గమేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి- తతో ముక్తో భవతీత్యన్వయః. ౫

రం.— (యః పునరేతమితి) యస్తు ఏకమాత్రద్విమాత్రత్వదశాయామర్వాచీనఫలసాధనే నైతే తేనైవాక్షరేణ పరమాత్మానమభిధ్యాయతి- ఆభిముఖ్యేన ధ్యాయతి. నిరన్తరం ధ్యాయతీత్యర్థః. స ఉపాసకస్తేజోమణ్డలే సూర్యే సమ్పన్నస్సన్. ఉదరమేవ పాదో యస్య సః పాదోదరః - సర్ప ఇతి యావత్. యథా సర్పో జీర్ణత్వచా వినిర్ముక్తో భవతి- ఏవం పాప్మనా వినిర్ముక్తస్సన్ భగవల్లోకం - వైకుణ్ఠం సామభిః - గీతిప్రధానైర్మన్త్రైరున్నీయతే. అత్ర వ్యాసార్యైస్స పాప్మనా వినిర్ముక్త ఇతి తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్స సామభిరిత్యేకపద్యమాత్రిత్య సామగానసహితైరితి వా సాన్త్వవచనసహితైః పురుషైరితి వా ఉన్నీత ఇతీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏతస్మాదితి) కర్మనిమిత్తదేహేన ఏవ జీవఘనశబ్దార్థతయా ఈక్షతికర్మాధికరణభాష్యే వర్ణితత్వాజ్జీవఘనశబ్దేన సంసారమణ్డలముచ్యతే. *మూర్తాఘన ఇతి కాఠిన్యశబ్దితమూర్తాఘనశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్ దేహద్వారత్వాదాత్మని కాఠిన్యస్య ఘనశబ్దో దేహపర ఏవ. తస్మాత్పరః- పరిశుద్ధాత్మా. తస్మాదపి పరభూతం. పురిశయం- *పూః ప్రాణినస్సర్వగుహాశయస్యేతి సర్వేషు ప్రాణిష్వన్తరాత్మతయా శయానం. *భగవానితి శబ్దో యం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం భగవన్తం వాసుదేవమీక్షత ఇత్యర్థః. అత ఏవ స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి బ్రహ్మలోకశబ్దస్య సత్యలోకపరత్వశఙ్కా వ్యుదస్తా - తద్గతానాం పరవాసుదేవేక్షణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. (తదేతావితి) తత్- ఓఙ్కారధ్యానమధికృత్య వక్ష్యమాణశ్లోకౌ ప్రవృత్తావిత్యర్థః. ౫

శం.— తిస్రః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః అకారఉకారమకారాఖ్యాః ఓఙ్కారస్య మాత్రాః- మృత్యుర్యాసాం విద్యతే- తాః మృత్యుమత్యః. మృత్యుగోచరాదనతిక్రాన్తాః. మృత్యుగోచరా ఏవేత్యర్థః. తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః. కించ- అన్యోన్యసక్తాః- ఇతరేతరసమ్బద్ధాః. అనవిప్రయుక్తాః- విశేషేణైకైకవిషయ ఏవ ప్రయుక్తాః. తథా- నవిప్రయుక్తాః- అవిప్రయుక్తాః. నావిప్రయుక్తాః- అనవిప్రయుక్తాః. కిం తర్హి. విశేషేణైకస్మిన్ధ్యానకాలే తిసృష్వాసు క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగక్రియాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు- సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే- న చలతి జ్ఞః. జ్ఞః - యోగీ యథోక్తవిభాగజ్ఞ ఓఙ్కారస్యేత్యర్థః. న తస్యైవం విదశ్చలనముపపద్యతే- యస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తపురుషాః సహ స్థానైర్మాత్రాత్రయరూపేణోఙ్కారాత్మరూపేణ దృష్టాః- స హ్యేవం విద్వాన్ సర్వాత్మభూత ఓఙ్కారమయః కుతో వా చలేత్కస్మిన్వా. ౬

ఆ.— *యః పునరేతమిత్యాదినోక్తేఽర్థే ఆద్యం మన్త్రం యోజయతి (తిస్ర ఇతి) (మృత్యుగోచరా ఇతి) ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టిం చ వినా తదుపాసకానాం మృత్యుర్నాతిక్రమణీయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్ట్యా సంశ్లిష్టత్వేన చ సంభూయ చ ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ (కిం చేతి) (జాగ్రదితి) జాగ్రత్పురుషో వైశ్వానరాభిన్నో విశ్వః- తత్స్థానం స్థూలం శరీరం జాగరితం చ. స్వప్నపురుషస్తు హిరణ్యగర్భాభిన్నస్తైజసః- తత్స్థానం సంలిఙ్గశరీరం స్వప్నశ్చ. సుషుప్తావీశ్వరాత్మా ప్రాజ్ఞః- తత్స్థానమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ. తేషామకారాదితాదాత్మ్యేనయదభిధ్యానం- తత్తత్స్వాత్మ్యలక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్వన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేత్- న కమ్పత ఇత్యన్వయః. అనేన సర్వాత్మకే పరబ్రహ్మణీశ్వరే ఓఙ్కారాభేదేన ధ్యానముక్తం (యథోక్తేతి) తిస్రో మాత్రా ఇతి శ్లోకోక్తవిభాగజ్ఞ ఇత్యర్థః. (కుతో వేతి) చలనం- విక్షేపః. స్వస్య సర్వాత్మత్వేన స్వవ్యతిరిక్తాభావాచ్చలనం న సమ్భవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్వా విషయే న చలేదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తిస్రో మాత్రా ఇతి) అవిప్రయుక్తా న భవన్తీత్యనవిప్రయుక్తాః. అత్యన్తద్రుతోచ్చారణేన అన్యోన్యసక్తతయా- అతివిప్రకృష్టకాలతయా అత్యన్తవిప్రయుక్తతయా వా ప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః మృత్యుమత్యః- మృత్యుప్రదాః. అనర్థావహా ఇతి యావత్. మృత్యుమత్య ఇతి పాఠేఽపి స ఏవార్థః. యజ్ఞాదికా బాహ్యాః క్రియాః. ఆన్తరాః- మానసక్రియాః. మధ్యమాః- వాచికజపరూపాః. ఆసు క్రియాసు తిసృషు మాత్రాసు సమ్యక్- అత్యన్తసంయోగవియోగమన్తరేణ ప్రయుక్తాసు సతీషు జ్ఞః- తస్య యోగాభిజ్ఞః. పుమాన్న కమ్పతే- ఫలాన్న చ్యవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— సర్వార్థసఙ్గ్రహార్థో ద్వితీయో మన్త్రః- ఋగ్భిరేతం- లోకం మనుష్యోపలక్షితం, యజుర్భిరన్తరిక్షం - సోమాధిష్ఠితం, సామభిర్యత్తద్బ్రహ్మలోకమితి తృతీయం కవయః- మేధావినః. విద్యావన్త ఏవ- నావిద్వాంసో వేదయన్తే- తం, త్రివిధలోకమోఙ్కారేణ సాధనేనాపరబ్రహ్మ

లక్షణమన్వేతి- అనుగచ్ఛతివిద్వాన్. తేనైవాఙ్కారేణాయతనేన తత్పరం బ్రహ్మాక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం శాన్తం-విముక్తం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివిశేషసర్వప్రపఞ్చవివర్జితం. అతఏవాజరం- జరావర్జితం. అమృతం-మృత్యువర్జితం. ఏవం యస్మాజ్జరాదిక్రియాదిరహితం-అతోఽభయం. యస్మాదేవాభయం- తస్మాత్పరం- నిరతిశయం. తదప్యోఙ్కారేణాయతనేన- గమనసాధనేనాన్వేతీత్యర్థః. ఇతిశబ్దోవాక్యపరిసమాప్త్యర్థః.................. ౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం యదోఙ్కారః ప్రయుక్తః- తేనైవ- నపృథక్ప్రయత్నేన- పరమపిబ్రహ్మేతి - బ్రహ్మలోకే ఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణ - ఉక్తస్యోఙ్కారస్య క్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ (తేనైవేతి) యేనాపరమన్వేతి - తేనైవపరమప్యన్వేతీత్యేవకారార్థః. పరస్యాప్యోఙ్కారేణాయతనవిశేషణార్థం పునరోఙ్కారగ్రహణమితి నపునరుక్తిరితిబోధ్యమ్.. ౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఋగ్భిరేతమితి) సఃవిద్వాన్ ఋగ్భిఃఏతం లోకం, యజుర్భిరన్తరిక్షం,- సామభిర్యత్తత్కవయోవేదయన్తే-కవయః-క్రాన్తదర్శినః. * తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తి సూరయఇత్యుక్తరీత్యాసూరయోయంలోకంపశ్యన్తి- తం, ఓఙ్కారేణైవమాత్రేణాన్వేతి. గత్వాచశాన్తం. ఊర్మిషట్కరహితంఅజరం-జరామరణశూన్యంఅభయం-అపునరావృత్తియంపరం-సర్వకారణత్వేనసర్వోత్కృష్టం బ్రహ్మచప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭

రం.— అస్యసన్దర్భస్యపరమాత్మపరత్వం ః ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్స ఇతిసూత్రకారైః ప్రత్యపాది. తదర్థస్తుతద్భాష్యేఇత్థముక్తః- *అథహైనంశైబ్యఃసత్యకామః ప్రశ్నేఽధీయతే * యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరంపురుషమభిధ్యాయీతసతేజసిసూర్యేసమ్పన్నః యథాపాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యతేఏవంహవైసపాప్మనావినిర్ముక్తఃససామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకంసఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయంపురుషమీక్షతఇతి అత్రధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేకవిషయౌ- ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య. *యథాక్రతురస్మిఁల్లోకేపురుషఇతిన్యాయేనధ్యానవిషయస్యైవప్రాప్యత్వాత్. పరమపురుషమిత్యుభయత్రకర్మభూతస్యార్థస్యప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ. తత్రసంశయ్యతే - కిమిహపరమపురుషమితినిర్దిష్టోజీవసమష్టిరూపోఽణ్డాధిపతిశ్చతుర్ముఖః- ఉతసర్వేశ్వరఃపురుషోత్తమఇతి. కింయుక్తం. సమష్టిక్షేత్రజ్ఞఇతి. కుతః. *సయోహవైతద్భగవన్మనుష్యేషుప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీతకతమంవావసతేనలోకంజయతీతిప్రక్రమ్యైకమాత్రంప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిమభిధాయద్విమాత్రముపాసీనస్యాన్తరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయ త్రిమాత్రముపాసీనస్యప్రాప్యతయాఽభిధీయమానోబ్రహ్మలోకోఽన్తరిక్షాత్పరోజీవసమష్టిరూపస్యచతుర్ముఖస్యలోకఇతివిజ్ఞాయతే. తద్గతేనచేక్షణకర్మణాతల్లోకాధిపశ్చతుర్ముఖఏవ. *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితిచదేహేన్ద్రియాదిభ్యఃపరాద్దేహేన్ద్రియాదిభిన్నత్వేనఘనీభూతాజ్జీవవ్యష్టిపురుషాద్బ్రహ్మలోకవాసినస్సమష్టిపురుషస్యచతుర్ముఖస్యపరత్వేనోపపద్యతే. అతోఽత్రనిర్దిశ్యమానఃపరఃపురుషస్సమష్టిపురుషశ్చతుర్ముఖఏవ. ఏవంచతుర్ముఖత్వేనిశ్చితేఅజరత్వాదయోయథాకథంచిన్నేయాఇతిప్రాప్తేప్రచక్ష్మహే * ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సఇతి. ఈక్షతికర్మపరమాత్మా. కుతః. వ్యపదేశాత్. వ్యపదిశ్యతేహీక్షతికర్మపరమాత్మత్వేన. తథాహీక్షతికర్మవిషయతయోదాహృతేశ్లోకే *తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతివిద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమమృతంపరంచేతిపరంశాన్తమజరమభయమమృతమితిపరమాత్మనఏవైతద్రూపం- ఏతదభయమేతదమృతమేతద్బ్రహ్మేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితిచపరమాత్మనఏవవ్యపదేశః - నచతుర్ముఖస్య - తస్యాపిజీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్. యస్యహికర్మనిమిత్తందేహిత్వం- సజీవఘనఇత్యుచ్యతే చతుర్ముఖస్యాపితచ్ఛ్రూయతే *యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వమిత్యాదౌ. యత్పునరుక్తమన్తరిక్షలోకస్యోపరినిర్దిశ్యమానోబ్రహ్మలోకశ్చతుర్ముఖలోకఇతిప్రతీయతఇతితత్రస్థశ్చతుర్ముఖఇతి- తదయుక్తం- యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమిత్యాదినాఈక్షతికర్మణఃపరమాత్మత్వేనిశ్చితేసతిక్షిత్యన్తరిక్షానన్తరంనిర్దిష్టోబ్రహ్మలోకోనతుయుక్తశ్చతుర్ముఖలోకోభవితుమర్హతి. కించ-*యథాపాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యతేఏవంహవైసపాప్మనావినిర్ముక్తస్సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితిసర్వపాపవినిర్ముక్తస్యప్రాప్యతయోచ్యమానోనచతుర్ముఖస్థానం. అతఏవచోదాహరణశ్లోకేఇమమేవబ్రహ్మలోకమధికృత్యశ్రూయతే*యత్తత్కవయోవేదయన్తఇతి. కవయః-సూరయః. సూరిభిర్దృశ్యంచవైష్ణవంపదమేవ- *తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తిసూరయఇత్యేవమాదిభ్యః. నచాన్తరిక్షాత్పరశ్చతుర్ముఖలోకః- మధ్యేస్వర్గలోకాదీనాం సద్భావాత్. అతః ఏతద్వైసత్యకామపరంచాపరంచబ్రహ్మయదోఙ్కారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతిప్రతిపదనేయదపరం కార్యం బ్రహ్మనిర్దిష్టం- తదైహికాముష్మికత్వేనద్విధావిభజ్య- ఏకమాత్రంప్రణవముపాసీనానామైహికంమనుష్యలోకావాప్తిరూపంఫలమభిధాయ- ద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమన్తరిక్షశబ్దోపలక్షితంఫలంచాభిధాయ - త్రిమాత్రేణపరబ్రహ్మవాచినాప్రణవేనపరమపురుషంధ్యాయతాం పరమేవబ్రహ్మప్రాప్యతయోపదిశతీతిసర్వంసమఞ్జసం. అతఈక్షతికర్మపరమాత్మేతి. ....

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః.

—*—

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ భగవన్ హిరణ్యనాభః కౌసల్యో రాజపుత్రో మాముపేత్యైతం ప్రశ్నమపృచ్ఛత । షోడశకలం భారద్వాజ పురుషం వేత్థ తమహం కుమారమబ్రువం నాహమిమం వేద యద్యహమిమమవేదిషం కథం తే నావక్ష్యమితి సమూలో వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతి తస్మాన్నార్హామ్యనృతం వక్తుం స తూష్ణీం రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ। తం త్వా పృచ్ఛామి క్వాసౌ పురుష ఇతి॥ ౧

శం.— (అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ) సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణం సహ విజ్ఞానాత్మనా పరస్మిన్నక్షరే సుషుప్తికాలే సంప్రతిష్ఠత ఇత్యుక్తం. సామర్థ్యాత్ప్రలయేఽపి తస్మిన్నేవాక్షరే సంప్రతిష్ఠతే జగత్- తత ఏవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధం భవతి. న హ్యకారణే కార్యస్య సంప్రతిష్ఠానముపపద్యతే. ఉక్తం చ :ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయత ఇతి. జగతశ్చ యన్మూలం- తత్పరిజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి సర్వోపనిషదాం నిశ్చితోఽర్థః. అనన్తరం చోక్తం :స సర్వజ్ఞః సర్వో భవతీతి. వక్తవ్యం చ క్వ తర్హి తదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం విజ్ఞేయమితి- తదర్థోఽయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే. వృత్తాఖ్యాయికా తు విజ్ఞానస్య దుర్లభత్వఖ్యాపనేన తల్లబ్ధ్యర్థం ముముక్షూణాం యత్నవిశేషోత్పాదనార్థం. హే భగవన్ హిరణ్యనాభో నామతః - కోసలాయాం భవః కౌసల్యో రాజపుత్రః- జాతితః క్షత్రియో మాముపేత్య- ఉపగమ్య ఏతం- ఉచ్యమానం ప్రశ్నమపృచ్ఛత. షోడశకలం - షోడశసంఖ్యాకాః కలాః - అవయవా ఇవాత్మన్యవిద్యాధ్యారోపితరూపాః యస్మిన్పురుషే - సోఽయం షోడశకలః. తం షోడశకలం హే భారద్వాజ పురుషం వేత్థ. తమహం రాజపుత్రం కుమారం పృష్టవన్తమబ్రువం- ఉక్తవానస్మి. నాహమిమం వేద- యం త్వం పృచ్ఛసీతి. ఏవముక్తవత్యపి మయ్యజ్ఞానమసంభావయన్తం తమజ్ఞానే కారణమవాదిషం- యది కథంచిదహమిమం- త్వయా పృష్టం పురుషమవేదిషం- విదితవానస్మి. కథమత్యన్తశిష్యగుణవతేఽర్థినే తే- తుభ్యం నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. న బ్రూయామిత్యర్థః. భూయోఽప్యప్రత్యయమివాలక్ష్య ప్రత్యాయయితుమబ్రువం- సమూలః- సహ మూలేన వై ఏషః- అన్యథా సన్తమాత్మానమన్యథా కుర్వన్ననృతం- అయథాభూతార్థమభివదతి యః- స పరిశుష్యతి- శోషముపైతి. ఇహలోకపరలోకాభ్యాం విచ్ఛిద్యతే. వినశ్యతి. యత ఏవం జానే- తస్మాన్నార్హామ్యహమనృతం వక్తుం మూఢవత్. సః- రాజపుత్రః ఏవం ప్రత్యాయితస్తూష్ణీం వ్రీడితో రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ - ప్రగతవాన్ యథాగతమేవ. అతో న్యాయత ఉపసన్నాయ యోగ్యాయ జానతా విద్యా వక్తవ్యైవ. అనృతం చ న వక్తవ్యం సర్వాస్వప్యవస్థాస్విత్యేతత్సిద్ధం భవతి. తం పురుషం త్వా- త్వాం పృచ్ఛామి మమ హృది విజ్ఞేయత్వేన శల్యమివ మే హృది స్థితం- క్వాసౌ వర్తతే విజ్ఞేయః పురుష ఇతి. ౧

ఆ.— *గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి మన్త్రే కర్మభిస్సహ షోడశకలానాం పరస్మిన్ లయముక్త్వా *యథా నద్యః స్యన్దమానా ఇతి మన్త్రేణ పృష్టాన్తోక్తిద్వారా పరప్రాప్తిరుక్తా. తన్మన్త్రయోర్విస్తరాభిధానార్థం షష్ఠం ప్రశ్నమారభతే (అథ హైనమితి) తస్య పూర్వేణ సఙ్గతిముక్తార్థానువాదపూర్వకమాహ (సమస్తమిత్యాదినా) అక్షరస్య కారణత్వసిద్ధ్యర్థం ప్రలయేఽపి తస్మిన్నేవ లయమాహ (సామర్థ్యాదితి) లయాధారత్వేన కారణత్వమాహ (తత ఇతి) తదుక్తేః ప్రయోజనమాహ (జగత ఇతి) యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిః- న కారణజ్ఞానాత్. తథాపి తస్య కారణత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కార్యాభావాత్తదద్వితీయత్వజ్ఞానం సిద్ధ్యతీతి తాదృశాత్మజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవ *స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమపశ్యత్ * ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ *స ఏతేన ప్రజ్ఞేనాత్మనా అమృతస్సమభవత్ *సదేవ సౌమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమిత్యుపక్రమ్య *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద *అథ సమ్పత్స్యే *తమేవైకం జానథ *అమృతస్యైష సేతుః *అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యాదిషు నిశ్చితమిత్యర్థః. ఇహాపి తాదృగాత్మజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావః శ్రేయ ఉక్త ఇత్యాహ (అనన్తరమితి) వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణమాహ (వక్తవ్యమితి) (తదర్థోఽయమితి) తస్య శరీరాన్తస్థత్వోక్తిద్వారా తస్య ప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థమిత్యర్థః. (ప్రశ్నమితి) ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః. (అజ్ఞానే కారణమితి) అజ్ఞానసమ్భావనాయాం కారణమిత్యర్థః. (అప్రత్యయమితి) అవిశ్వాసమిత్యర్థః. (అన్యథా సన్తమితి) జ్ఞానినం సన్తం. అన్యథా కుర్వన్ - అజ్ఞానినం కుర్వన్. ఆరోపయన్నిత్యర్థః. కథం తే నావక్ష్యమిత్యనేన సూచితమర్థమాహ (అత ఇతి) సమూలో వా ఇత్యనేన సూచితమాహ (అనృతం చేతి) స్వరూపేణ శల్యత్వాభావాదాహ (విజ్ఞేయత్వేనేతి) యావజ్జిజ్ఞాసితం న జ్ఞాయతే- తావత్తద్ధృది శల్యవద్భాసత ఇతి శల్యమివేత్యుక్తం. ౧

రం.— (అథ హైనం సుకేశేత్యాది) హే భగవన్- హిరణ్యనాభనామా కోసలదేశాధిపతీ రాజపుత్రో మత్సమీపమాగత్య ఇమం ప్రశ్నం- వక్ష్యమాణం కృతవాన్. హే భారద్వాజేతి మాం సంబోధ్య - ప్రాణాద్యా నామాన్తాః షోడశకలాః యస్య స షోడశకలః. తం పురుషం జానాసి కిమితి త్యర్థః. తం రాజకుమారమహమేవముక్తవాన్. త్వదుక్తం పురుషమహం న జానామి- యద్యహం జానీయాం- కేన హేతునా తే- రాజకుమారాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ న కథయిష్యామీతి. యోఽనృతం బ్రూతే- సః మూలేన సహ సర్వతః శుష్యతి - శ్రేయోహేతుభూతం పుణ్యం సర్వమేవ నశ్యతీత్యర్థః. అతో మదుక్తత్వయాఽనృతశఙ్కా న కార్యేతి భావః. ప్రవవ్రాజ- ప్రకర్షేణ గతః. అనేన స్వల్పలజ్జా సూచితా. రథేన ప్రవవ్రాజేత్యనేన తస్య ప్రశ్న

తస్మై స హోవాచ। ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషో యస్మిన్నేతాః షోడశ కలాః ప్రభవన్తీతి॥ ౨

స ఈక్షాంచక్రే। కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి॥ ౩

త్వంసూచితం. తమేవషోడశకలంపురుషంపృచ్ఛామిత్వాం క్వాసావితి- క్వప్రదేశేతిష్ఠతీత్యర్థః. అత్రాధారభూతదేశప్రశ్నద్వారాజీవో వా పరమాత్మా వేతినిర్ణయార్థోఽయంప్రశ్నఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచ- ఇహైవాన్తశ్శరీరే- హృదయపుణ్డరీకాకాశమధ్యే హే సోమ్య స పురుషః- న దేశాన్తరే విజ్ఞేయః. యస్మిన్నేతాః-ఉచ్యమానాష్షోడశకలాః-ప్రాణాద్యాః ప్రభవన్తి-ఉత్పద్యన్తఇతి. షోడశకలాభిరుపాధిభూతాభిస్సకలఇవనిష్కలః పురుషో లక్ష్యతేఽవిద్యయేతి. ౨

ఆ.— పురుషస్యషోడశకలత్వం న సాక్షాత్సావయవత్వేన - కింతు కలాజనకత్వేన తదుపాధిమత్త్వాదితివక్తుంయస్మిన్నేతా ఇతివాక్యమితితాత్పర్యమాహ (షోడశకలాభిరితి) ౨

రం.— (తస్మై స హేతి) ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషః యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తి - ఇహైవాన్తశ్శరీరే - వర్తతఇతి శేషః. అనేన శరీరపరిచ్ఛిన్నప్రదేశమాత్రాధారత్వోక్త్యా జీవఇత్యుక్తంభవతి. నను జీవస్యైవ కథంషోడశకలత్వం షోడశకలాధారత్వ తత్సృష్టృత్వయోః పరమాత్మన్యేవ పుష్కలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) యస్మిన్ - పురుషే ఏతాః - వక్ష్యమాణాః ప్రాణాద్యా నామాన్తాః షోడశకలాస్స్వసంసర్గప్రయుక్తసుఖదుఃఖాదిభోగాఖ్యముపకారం కర్తుం ప్రభవన్తి - సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. తతశ్చ షోడశకలాభోక్తృత్వమేవ షోడశకలత్వం. తచ్చ జీవస్యైవేతి భావః. ౨

శం.— తదుపాధికలాధ్యారోపాపనయనేన విద్యయా స పురుషః కేవలో దర్శయితవ్య ఇతి కలానాం తత్ప్రభవత్వముచ్యతే ప్రాణాదీనాం. అత్యన్తనిర్విశేషే హ్యద్వయే శుద్ధేతత్త్వే న శక్యోఽధ్యారోపమన్తరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారః కర్తుమితి కలానాం ప్రభవస్థిత్యప్యయా ఆరోప్యన్తే అవిద్యావిషయాః. చైతన్యావ్యతిరేకేణైవ హి కలా జాయమానాస్తిష్ఠన్త్యః ప్రలీయమానాశ్చ సర్వదా లక్ష్యన్తే. అతఏవ భ్రాన్తాః కేచిదగ్నిసంయోగాద్ఘృతమివ ఘటాద్యాకారేణ చైతన్యమేవ ప్రతిక్షణం జాయతే నశ్యతీతి, తన్నిరోధే శూన్యమివ సర్వమిత్యపరే,. ఘటాదివిషయం చైతన్యం చేతయితుర్నిత్యస్యాత్మనోఽనిత్యం జాయతే వినశ్యతీత్యపరే, చైతన్యం భూతధర్మ ఇతి లోకాయతికాః,. అనపాయోపజనధర్మక చైతన్యమాత్మైవ నామరూపాద్యుపాధిధర్మైః ప్రత్యవభాసతే- "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" "ప్రజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" "విజ్ఞానఘన ఏవే"త్యాది శ్రుతిభ్యః. స్వరూపావ్యభిచారిషు పదార్థేషు చైతన్యస్యావ్యభిచారాత్ యథా యథా యో యః పదార్థో విజ్ఞాయతే- తథా తథా జ్ఞాయమానత్వాదేవ తస్య తస్య చైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం. వస్తు చ భవతి కించిన్న జ్ఞాయత ఇతి, చానుపపన్నం-రూపం చ దృశ్యతే న చాస్తి చక్షురితివత్. వ్యభిచరతి తు జ్ఞానం జ్ఞేయం. న వ్యభిచరతి కదాచిదపి- జ్ఞేయాభావేపి జ్ఞేయాన్తరే భావాజ్జ్ఞానస్య. నహి జ్ఞానేఽసతి జ్ఞేయం నామ భవతి కస్యచిత్. సుషుప్తేఽదర్శనాజ్జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తేఽభావాజ్జ్ఞేయవద్జ్ఞానస్వరూపస్య వ్యభిచార ఇతి చేన్న - జ్ఞేయావభాసకస్య జ్ఞానస్యాలోకవత్ జ్ఞేయాభివ్యఞ్జకత్వాత్ స్వవ్యఙ్గ్యాభావే ఆలోకాభావానుపపత్తివత్ సుషుప్తే విజ్ఞానాభావానుపపత్తేః. నహ్యన్ధకారే చక్షుషా రూపానుపలబ్ధౌ చక్షుషోఽభావశ్శక్యః కల్పయితుం వైనాశికేన. వైనాశికో జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావం కల్పయత్యేవేతి చేత్. యేన తదభావం కల్పయేత్ - తస్యాభావః కేనకల్ప్యత ఇతి వక్తవ్యం వైనాశికేన. తదభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః. జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరిక్తత్వాజ్జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ ఇతి చేన్న - అభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అభావోపి జ్ఞేయోఽభ్యుపగమ్యతే వైనాశికైర్నిత్యశ్చ - తదవ్యతిరిక్తం చేత్ జ్ఞానం నిత్యం కల్పితం స్యాత్. తదభావస్య చ జ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వం వాఙ్మాత్రమేవ - న పరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్య. న చ నిత్యస్య జ్ఞానస్యాభావనామమాత్రాధ్యారోపే కిన్నశ్ఛిన్నం అథాభావో జ్ఞేయోపి సన్ జ్ఞానవ్యతిరిక్త ఇతి చేత్ - న తర్హి జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావః. జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం- న తు జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తమితి చేన్న - శబ్దమాత్రత్వాద్విశేషానుపపత్తేః. జ్ఞేయజ్ఞానయోరేకత్వం చేదభ్యుపగమ్యతే - జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం న. జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం నేతి తు శబ్దమాత్రమేవ- తద్వహ్నిరగ్నివ్యతిరిక్తోఽగ్నిర్నవహ్నివ్యతిరిక్త ఇతి యద్వదభ్యుపగమ్యం. జ్ఞేయవ్యతిరేకే తు జ్ఞానస్య- జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావానుపపత్తిస్సిద్ధా. జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావో జ్ఞానస్యేతి చేన్న- సుషుప్తే జ్ఞప్త్యభ్యుపగమాత్. వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే హి సుషుప్తేపి విజ్ఞానాస్తిత్వం. తత్రాపి జ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతే జ్ఞానస్య స్వేనైవేతి చేన్న- భేదస్యసిద్ధత్వాత్. సిద్ధం హ్యభావవిజ్ఞేయవిషయస్య జ్ఞానస్యాభావజ్ఞేయవ్యతిరేకాత్ జ్ఞేయజ్ఞానయోరన్యత్వం. న హి తత్సిద్ధం మృతమివోజ్జీవయితుం పునరన్యథా కర్తుం శక్యతే వైనాశికశతైరపి. జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వమేవేతి తదప్యన్యేన - తదప్యన్యేనేతి త్వత్పక్షేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న - తద్విభాగోపపత్తేస్సర్వస్య. యదా హి సర్వం జ్ఞేయం కస్యచిత్ - తదా తద్వ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞానమేవేతి ద్వితీయో విభాగ ఏవాభ్యుపగమ్యతేఽవైనాశికైః - న తృతీయస్తద్విషయ ఇత్యనవస్థానుపపత్తిః. జ్ఞానస్య స్వేనైవావిజ్ఞేయత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి చేత్ - సోపి దోషస్తస్యైవాస్తు. కిం తన్నిబర్హణేనాస్మాకం. అనవస్థాదోషశ్చ- జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అవశ్యం చైవ వైనాశికానాం జ్ఞానం జ్ఞేయం. స్వాత్మనా చావిజ్ఞేయత్వే నానవస్థాఽనివార్యా. సమాన ఏవాయం దోష ఇతి చేన్న - జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః. సర్వదేశకాలపురుషాద్యవస్థమేకమేవ జ్ఞానం నామరూపాద్యనేకోపాధిభేదాత్ సవిత్రాదిజలాదిప్రతిబిమ్బవదనేకధావభాసత ఇతి నాసౌ దోషః, తథా చేహ

దముచ్యతే. నను శ్రుతేరిహైవా న్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్నః కుణ్డబదరవత్పురుష ఇతి. న- ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్. నహి శరీరమాత్రపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య శ్రద్ధాదీనాం కలానాం కారణత్వం ప్రతిపత్తుం శక్యం స్యాత్. కలాకార్యత్వాచ్చ శరీరస్య. నహి పురుషకార్యాణాం కలానాం కార్యం సచ్ఛరీరం కారణకారణం స్వస్య పురుషం కుణ్డబదరమివాభ్యన్తరం కుర్యాత్. బీజవత్స్యాదితి చేత్. యథా బీజకార్యో వృక్షః- తత్కార్యం చ ఫలం స్వకారణకారణం బీజమభ్యన్తరీకరోత్యామ్రాది- తద్వత్పురుషమభ్యన్తరీకుర్యాత్ శరీరం స్వకారణకారణమపీతి చేన్న- అన్యత్వాత్ సావయవత్వాచ్చ. దృష్టాన్తే కారణబీజాద్వృక్షఫలసంవృత్తాన్యన్యాన్యేవ బీజాని- దార్ష్టాన్తికే తు స్వకారణకారణభూతః స ఏవ పురుషః శరీరేణాభ్యన్తరీకృతః శ్రూయతే. బీజవృక్షాదీనాం సావయవత్వాచ్చ స్యాదాధారాధేయత్వం- నిరవయవశ్చ పురుషః- సావయవాశ్చ కలాః శరీరం చ. ఏతేనాకాశస్యాపి శరీరాధారత్వమనుపపన్నం - కిము తాకాశకారణస్య పురుషస్య. తస్మాదసమానో దృష్టాన్తః. కిం దృష్టాన్తేన- వచనాత్స్యాదితి చేన్న- వచనస్యాకారకత్వాత్. నహి వచనం వస్తునోऽన్యథాకరణే వ్యాప్రియతే. కిం తర్హి. యథాభూతార్థావద్యోతనే. తస్మాదన్తశ్శరీర ఇత్యేతద్వచనమణ్డస్యాన్తర్వ్యోమవచ్చ ద్రష్టవ్యం. ఉపలబ్ధినిమిత్తత్వాచ్చ. దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాదిలిఙ్గైరన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్న ఇవ హ్యుపలభ్యతే చ- అత ఉచ్యతే *అన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి. న పునరాకాశకారణస్సన్ కుణ్డబదరవచ్ఛరీరపరిచ్ఛిన్న ఇతి మనసాపీచ్ఛతి వక్తుం మూఢోఽపి- కిముత ప్రమాణభూతా శ్రుతిః. *యస్మిన్నేతాష్షోడశ కలాః ప్రభవన్తీత్యుక్తః పురుషవిశేషణార్థం కలానాం ప్రభవః. న చాన్యోऽర్థోऽపి శ్రుతః కేన క్రమేణ స్యాదిత్యత ఇదముచ్యతే, చేతనపూర్వికా చ సృష్టిరిత్యేవమర్థం, చ. పురుషష్షోడశకలః పృష్టో యో భారద్వాజేన స ఈక్షాంచక్రే- ఈక్షణం- దర్శనం చక్రే- కృతవానిత్యర్థః సృష్టిఫలక్రమాదివిషయం. కథమితి. ఉచ్యతే- కస్మిన్ కర్తృవిశేషే దేహాదుత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామ్యహమేవ వా - కస్మిన్వా శరీరే ప్రతిష్ఠితే ऽహం ప్రతిష్ఠాస్యామి - ప్రతిష్ఠితస్స్యామిత్యర్థః. నన్వాత్మా అకర్తా- ప్రధానం కర్తృ. అతః పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే మహదాద్యాకారేణ. తత్రేదమనుపపన్నం పురుషస్య స్వాతన్త్ర్యేణేక్షాపూర్వకం కర్తృత్వవచనం - సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రధానే ప్రమాణోపపన్నే సృష్టికర్తరి సతి - ఈశ్వరేచ్ఛానువర్తిషు వా పరమాణుషు సత్సు - ఆత్మనోఽప్యేకత్వేన కర్తృత్వే సాధనాభావాత్, ఆత్మన ఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చ. నహి చేతనావాన్ బుద్ధిపూర్వకార్యాత్మనోऽనర్థం కుర్యాత్. తస్మాత్పురుషార్థేన ప్రయోజనేనేక్షాపూర్వకమివ నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానేऽచేతనే ప్రధానే చేతనవదుపచారోऽయం స ఈక్షాంచక్రే ఇత్యాదిః. యథా రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి భృత్యే రాజేతి- తద్వత్. న- ఆత్మనో భోక్తృత్వవత్కర్తృత్వోపపత్తేః. యథా సాఙ్ఖ్యస్య చిన్మాత్రస్యాపరిణామినోऽప్యాత్మనో భోక్తృత్వం- తద్వద్వేదవాదినామీక్షాదిపూర్వకం జగత్కర్తృత్వముపపన్నం- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తత్త్వాన్తరపరిణామ ఆత్మనోऽనిత్యత్వాశుద్ధత్వానేకత్వనిమిత్తశ్చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియాతః పురుషస్యాత్మన్యేవ. భోక్తృత్వే చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియా న దోషాయ - భవతాం పునర్వేదవాదినాం సృష్టికర్తృత్వే తత్త్వాన్తరపరిణామ ఏవేత్యాత్మనోऽనిత్యత్వాదిసర్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ఏకస్యాప్యాత్మనోऽవిద్యావిషయనామరూపోపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాత్. అవిద్యాకృతనామరూపోపాధికృతో హి విశేషోऽభ్యుపగమ్యతే. ఆత్మనో బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రకృతసంవ్యవహారాయ పరమార్థతోऽనుపాధికృతం చ తత్త్వమేకమేవాద్వితీయముపాదేయం సర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయం శివమిష్యతే. న తత్ర కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వా క్రియాకారకఫలం చ స్యాత్- అద్వైతత్వాత్సర్వభావానాం. సాఙ్ఖ్యాస్త్వవిద్యాధ్యారోపితమేవ పురుషే కర్తృత్వం క్రియాకారకఫలం చేతి కల్పయిత్వా ఆగమబాహ్యత్వాత్పునస్తతస్త్రస్యన్తః పరమార్థత ఏవ భోక్తృత్వం పురుషస్యేచ్ఛన్తి. తత్త్వాన్తరం చ ప్రధానం పురుషాత్ పరమార్థవస్తుభూతమేవ కల్పయన్తోऽన్యతార్కికకృతబుద్ధివిషయాస్సన్తో విహన్యన్తే- తథేతరే తార్కికాః సాఙ్ఖ్యైరిత్యేవం పరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాత ఆమిషార్థిన ఇవ ప్రాణినోऽన్యోన్యం విరుధ్యమానార్థదర్శిత్వాత్ పరమార్థతత్త్వాద్దూరమేవాపకృష్యన్తే. అతస్తన్మతమనాదృత్య వేదాన్తార్థతత్త్వమేకత్వదర్శనం ప్రత్యాదరవన్తో ముముక్షవస్స్యురితి తార్కికమతదోషదర్శనం కించిదుచ్యతేऽస్మాభిః - న తు తార్కికతాత్పర్యేణ. తథైతదత్రోక్తం *వివదత్స్వేవ నిక్షిప్య విరోధోద్భవకారణం। తైస్సంరక్షితసద్బుద్ధిః సుఖం నిర్వాతి వేదవిత్. కించ- భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషానుపపత్తిః. కా నామాసౌ కర్తృత్వాజ్జాత్యన్తరభూతా భోక్తృత్వవిశిష్టా విక్రియా- యతో భోక్తైవ పురుషః కల్ప్యతే- న కర్తా, ప్రధానం తు కర్త్రేవ- న భోక్త్రితి. నన్ూక్తం పురుషశ్చిన్మాత్ర ఏవ స్వాత్మస్థో విక్రియతే భుఞ్జానః- న తత్త్వాన్తరపరిణామేన. ప్రధానం తు తత్త్వాన్తరపరిణామేన విక్రియతే- అతోऽనేకమశుద్ధమచేతనం చేత్యాదిధర్మవత్. తద్విపరీతః పురుషః. నాసౌ విశేషః - వాఙ్మాత్రత్వాత్. ప్రాగ్భోగోత్పత్తేః కేవలచిన్మాత్రస్య పురుషస్య భోక్తృత్వం నామ విశేషో భోగోత్పత్తికాలే చేజ్జాయతే- నివృత్తే చ భోగే పునస్తద్విశేషాదపేతశ్చిన్మాత్ర ఏవ భవతీతి చేత్- మహదాద్యాకారేణ చ పరిణమ్య ప్రధానం తతోऽపేత్య పునః ప్రధానస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యస్యాం కల్పనాయాం న కశ్చిద్విశేష ఇతి వాఙ్మాత్రేణ ప్రధానపురుషయోర్విశిష్టవిక్రియా కల్ప్యతే. అథ భోగకాలేऽపి చిన్మాత్ర ఏవ ప్రాగ్వత్పురుష ఇతి చేత్- న తర్హి పరమార్థతో భోగః పురుషస్య. భోగకాలే చిన్మాత్రస్య విక్రియా పరమార్థైవ- తేన భోగః పురుషస్యేతి చేన్న- ప్రధానస్యాపి భోగకాలే విక్రియావత్త్వాద్భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియా భోక్తృత్వమితి చేత్- ఔష్ణ్యాద్యసాధారణధర్మవతామగ్న్యాదీనామభోక్తృత్వే హేత్వనుపపత్తిః. ప్రధానపురుషయోర్ద్వయోర్యుగపద్భోక్తృత్వమితి చేన్న - ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తేః. నహి భోక్త్రోర్ద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావ ఉపపద్యతే ప్రకాశయోరివేతరేతరప్రకాశనే. భోగధర్మవతి సత్త్వాఙ్గిని చేతసి పురుషస్య చైతన్యప్రతిబిమ్బోదయాదవిక్రియస్య పురుషస్య భోక్తృత్వమితి చేన్న- పురుషస్య† కస్యాపనయనార్థం మోక్షసాధనం శాస్త్రం ప్రణీయతే. అవి

† అత్ర గ్రన్థో గళిత ఇవ భాతి.

ద్యాఖ్యారోపితానర్థాపనయనాయ శాస్త్రప్రణయనమితి చేత్. పరమార్థతః పురుషో భోక్తైవ - న కర్తా. ప్రధానం కర్త్రేవ - న భోక్తృ, పరమార్థసద్వస్త్వన్తరం పురుషాచ్చేతి యం కల్పనా ఆగమబాహ్యా వ్యర్థా నిర్హేతుకా చేతి నాదర్తవ్యా ముముక్షుభిః. ఏకత్వేపి శాస్త్రప్రణయనాద్యానర్థక్యమితి చేన్న - అభావాత్. సత్సు హి శాస్త్రప్రణేత్రాదిషు తత్ఫలార్థిషు చ శాస్త్రస్య ప్రణయనమనర్థకం సార్థకం చేతి కల్పనా స్యాత్ - న హ్యాత్మైకత్వే శాస్త్రప్రణేత్రాదయస్తతో భిన్నాః సన్తి - తదభావే ఇయం కల్పనైవానుపపన్నా. అభ్యుపగతే ఆత్మైకత్వే ప్రమాణార్థశ్చాభ్యుపగతో భవతా యదాత్మైకత్వమభ్యుపగచ్ఛతా. తదభ్యుపగమే చ కల్పనానుపపత్తిమాహ శాస్త్రం *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది. శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తిం చాహాన్యత్ర పరమార్థవస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాది విస్తరతో వాజసనేయకే. అత్ర చ విభక్తే విద్యావిద్యే పరాపరే ఇత్యాదావేవ శాస్త్రస్య. అతో న తార్కికవాదభటప్రవేశో వేదాన్తరాజప్రమాణబాహుగుప్తే ఇహాత్మైకత్వవిషయ ఇతి. ఏతేనావిద్యాకృతనామరూపాద్యుపాధికృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవత్త్వాద్బ్రహ్మణః సృష్ట్యాదికర్తృత్వే సాధనాద్యభావో దోషః ప్రత్యుక్తో వేదితవ్యః, పరైరుక్త ఆత్మానర్థకర్తృత్వాదిదోషశ్చ. యస్తు దృష్టాన్తో రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణికర్తర్యుపచారాద్రాజా కర్తేతి - సోత్రానుపపన్నః - స ఉక్తవచనాక్రమ ఇతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థబాధనాత్ప్రమాణభూతాయాః. తత్ర హి గౌణీ కల్పనా శబ్దస్య - యత్ర ముఖ్యార్థో న సమ్భవతి. ఇహ త్వచేతనస్య ముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయా కర్తృకర్మదేశకాలనిమిత్తాపేక్షయా చ బన్ధమోక్షాదిఫలార్థా నియతా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే - యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షే తూపపన్నా. ౯

ఆ.— నను కేవల ఆత్మా ప్రదర్శ్యతాం - కిం వస్త్వన్తరకలనయా తత్రాహ (తదుపాధీతి) లక్షైవ న ప్రదర్శనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అత్యన్తేతి) (అవిద్యావిషయా ఇతి) అవిద్యాధీనా ఇత్యర్థః. కాలత్రయే సతాం చైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యవిద్యావిషయత్వం సాధయతి (చైతన్యేతి) చైతన్యావ్యతిరేకేణ లక్ష్యమాణత్వం హేతుం విజ్ఞానవాదిభ్రాన్త్యా వ్యక్తీకరోతి (అపరీవేతి) ఘృతం యథాగ్నిసంయోగాద్ద్రవావస్థాం ప్రతిపద్యతే - ఏవమహమాకారమాలయవిజ్ఞానమేవ వాసనావశాద్విషయాకారేణ జాయత ఇతి వదతాం తేషాం భ్రమో విషయస్య చైతన్యావ్యతిరేకే ప్రత్యయగమ్యత్వే - అన్యథా తథా భ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః. విషయాణాం చైతన్యావ్యతిరేకేణ ప్రతీతినియమాదేవ విషయవిజ్ఞానరూపేణ చైతన్యాభావే శూన్యవాదో భిక్షుకైః కైశ్చిదితి తదీయభ్రాన్త్యాపి చైతన్యావ్యతిరిక్తప్రతీతిం వ్యక్తీకరోతి (తన్నిరోధ ఇతి) చైతన్యస్యానిత్యస్య కలారోపాధిష్ఠానత్వం న సమ్భవతి - కలాకార్యత్వాదితి నైయాయికపక్షోక్త్యా శఙ్కతే (ఘటాదీతి) (భూతధర్మ ఇతి) దేహాకారేణ సంహతభూతధర్మ ఇత్యర్థః. చైతన్యస్యారోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థం నిత్యత్వమేకత్వం చ వదంస్తన్నిరాకరోతి (అనపాయేతి) (ప్రత్యవభాసత ఇతి) నానాత్వేన కార్యత్వేన చేతి శేషః. (సత్యం జ్ఞానమితి) తథా చ శ్రుతివిరోధాత్తే పక్షా హేయా ఇత్యర్థః. కించ జ్ఞానకాలే విషయాణాం సద్భావనియమాభావాద్విషయకాలే చ జ్ఞానస్య సద్భావనియమాభావాచ్చ విజ్ఞానవాదిపక్షం నిరాకుర్వన్నవ్యభిచారాదేవ జ్ఞానస్య నిత్యత్వం సాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపి నిరాకరోతి (స్వరూపేతి) ఘటజ్ఞానకాలే పటాభావసమ్భవాద్విషయాణాం జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం - జ్ఞానస్య తు విషయకాలేऽవశ్యంభావనియమాదవ్యభిచారిత్వమిత్యర్థః. పటకాలే ఘటజ్ఞానమపి నాస్తీతి ఘటజ్ఞానస్యాపి పటవిషయవ్యభిచారిత్వం తుల్యమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేణ్యుక్తం జ్ఞానస్య విషయవిశిష్టత్వరూపేణ వ్యభిచారః - విషయస్య తు స్వరూపేణైవేతి విశేష ఇత్యర్థః. జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి (యథా యథేతి) ననూత్పన్నవినష్టాదేర్వా గుహాన్తర్వర్తినశ్చాజ్ఞాయమానత్వాజ్జ్ఞానస్యాపి జ్ఞేయావ్యభిచారోऽసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాజ్ఞానేతరస్యాభావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థోऽసిద్ధ ఇత్యాహ (వస్తు వేతి) అనుపపత్తిమేవ దృష్టాన్తేన స్ఫుటీకరోతి (రూపం చేతి) జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం జ్ఞానకాలే సత్త్వనియమాభావరూపం స్పష్టమిత్యాహ (వ్యభిచరతీత్వితి) ఘటజ్ఞానకాలే కదాచిద్ఘటాభావాదిత్యర్థః. పటకాలే ఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్తుల్య ఇత్యాశఙ్క్య విశిష్టరూపేణ వ్యభిచారేపి స్వరూపేణావ్యభిచారం పూర్వవత్సూచితమాహ (న వ్యభిచరతీతి) జ్ఞానమిత్యస్యైవాప్యనుషఙ్గః. పూర్వవాక్యే ద్వితీయాన్తం - ఇహ తు ప్రథమాన్తమితి విశేషః. (భావేతి) స్వరూపేణేత్యర్థః. జ్ఞానస్య స్వరూపేణ సత్తా మేవ జ్ఞేయాన్తరస్య జ్ఞేయత్వాదేవ సాధయతి (నహీతి) స్వరూపేణాప్యభావం శఙ్కతే (సుషుప్త ఇతి) కిం తదానీం జ్ఞేయాభావేన జ్ఞానాభావః సాధ్యతే - ఉత జ్ఞానస్యాదర్శనాద్వా. ఆద్యేపి జ్ఞేయస్య వ్యఞ్జకత్వాత్తదభావాద్వ్యఞ్జకాభావ ఇతి - ఉతోభయోరైక్యాదేకాభావే ఇతరాభావ ఇతి. నాద్యః - వ్యభిచారాదిత్యాహ (న జ్ఞేయేతి) వ్యఞ్జ్యజ్ఞానైకకల్పకస్య వ్యఞ్జకాభావేऽభావ ఉచ్యతే - ఆలోకస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి. జ్ఞానానుమేయత్వవాదినం ప్రతి దృష్టాన్తాన్తరమాహ (నహీతి) వైనాశికమతే హి జ్ఞానవ్యతిరిక్తాలోకాద్యభావాన్న తత్ర వ్యభిచార ఇతి శఙ్కతే (వైనాశిక ఇతి) (కల్పయత్యేవేతి) ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేన వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. ఏవమపి జ్ఞానాభావకల్పకస్య జ్ఞేయాభావస్య జ్ఞానమఙ్గీక్రియతే - న వా. ఆద్యే న జ్ఞానాభావసిద్ధిః - తస్యైవాభావజ్ఞానస్య సత్త్వాదిత్యాహ (యేనేతి) యేన - జ్ఞేయాభావజ్ఞానేన తదభావం కల్పయేత్ - తస్య - జ్ఞానస్యాభావః కేన కల్ప్యతే - న కేనాపి కల్పయితుం శక్య ఇత్యర్థః. న ద్వితీయ ఇత్యాహ (తదభావస్యాపీతి) జ్ఞేయాభావస్యాప్యజ్ఞానస్య జ్ఞానాభావకల్పకత్వాసమ్భవాదవశ్యం జ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః - కల్పనానుపపత్తేర్జ్ఞానాసఙ్గీకారపక్షోనయుక్త ఇత్యర్థః ఆద్యకోటౌ ద్వితీయకల్పం శఙ్కతే (జ్ఞేయేతి) వైనాశికమతే హ్యభావస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ *బుద్ధిబోధ్యం త్రయాదన్యత్సంస్కృతం క్షణికం చేతి ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాకాశరూపత్రయవ్యతిరిక్తస్యైవ క్షణికత్వేన నిరోధశబ్దితస్యాభావస్య నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ తదభిన్నస్య జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తే సత్త్వం నిత్యత్వం చ ప్రాప్తమిత్యాహ (నాభావస్యేతి) జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వే నాభావత్వమేవ స్యాత్ - న తు భావత్వే సత్త్వం నిత్యత్వం చ స్యాదిత్యాహ (తదభావస్యేతి) (అనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్యేతి) వాఙ్మాత్రమేవ స్యాదిత్యనుషఙ్గః వాఙ్మాత్రేణాప్యభావస్యాభావత్వేన జ్ఞానానిత్యత్వేన చాస్మత్సిద్ధాన్తసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య నామమాత్రేణ తేన వాస్తవనిత్యత్వాదివిరోధాభావాన్నాస్మాకం క్షతిరిత్యాహ (న చేతి) (అభావనామేతి) అనిత్యనామేత్యపి ద్రష్టవ్యం.

ఏతద్దోషపరిహారార్థం జ్ఞేయస్యాపిసతోఽభావస్యజ్ఞానాభేదో నాఙ్గీక్రియతఇతిశఙ్క్యతే (అభేతి) తర్హిజ్ఞేయాభిన్నత్వేనహేతునాసుషుప్తౌజ్ఞానాభావో
నసిధ్యతి- ఘటాద్యభావసిద్ధావపిఅభావజ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్యాభిన్నత్వాభావాదిత్యాహ (నతర్హీతి) యద్వా-అభావస్యజ్ఞేయస్యజ్ఞానాద్భేదేభావస్యాపి
తథాత్వంస్యాత్- విశేషహేత్వభావాత్. తథాచనజ్ఞేయాభావాజ్జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ (నతర్హీతి) ననుజ్ఞేయస్యజ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వమఙ్గీక్రియతే- త
థాచాభావస్యజ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వాదభావత్వాదికంసిధ్యతి. జ్ఞానస్యనజ్ఞేయవ్యతిరిక్తత్వం- తథాచజ్ఞేయాభావేజ్ఞానాభావసిద్ధిరితినిరుద్ధగతికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞే
యమితి) జ్ఞానస్యజ్ఞేయావ్యతిరేకేజ్ఞేయస్యాపితదవ్యతిరేకావశ్యంభావాత్.అన్యథోభయోరత్యన్తభేదఏవస్యాత్- భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తే
రితిహృదయం (నశబ్దమాత్రత్వాదితి) ఇదముపలక్షణం-జ్ఞానస్యాభావావ్యతిరేకేణానిత్యత్వాదికంచస్యాదేవేత్యపిద్రష్టవ్యం. యద్యేతద్దోషపరిహారా
యతస్యాపిభేదఏవాఙ్గీక్రియతే-తర్హినసుషుప్తౌజ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యుపసంహరతి (జ్ఞేయవ్యతిరేకేత్వితి) సుషుప్తౌజ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావఇత్యాద్యేద్వి
తీయంశఙ్క్యతే (జ్ఞేయాభావఇతి)ఆలయవిజ్ఞానసన్తతేర్నిత్యత్వాఙ్గీకారేణత్వయాతదాపితదభావోవక్తుంనశక్యతఇత్యాహ (నసుషుప్తఇతి) (అస్తిత్వ
మితి) తథాచజ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం-సుషుప్తేపితదఙ్గీకారాదిత్యర్థః. ననుజ్ఞేయాభావేనత్వన్నిరూపితస్యజ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతేమయా-సుషుప్తేచ
స్వస్యైవస్వజ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానదర్శనమప్యుపపద్యతేఽస్మన్మతే. త్వన్మతేతుస్వజ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాత్సుషుప్తౌచాన్యస్యాభావాన్నిరూపకాభావాన్నజ్ఞానదర్శ
నాస్తిత్వముపపద్యతఇతిశఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అభావస్థలేజ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదస్యసాధితత్వాత్తద్దృష్టాన్తేనసర్వత్రజ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదసాధనాన్నస్వ
జ్ఞేయత్వంజ్ఞానస్యేత్యాహ (నభేదస్యేతి) అభావరూపోవిజ్ఞేయః-విషయోయస్య-తస్యజ్ఞానస్యాభావరూపాద్యోజ్ఞేయః-తద్వ్యతిరేకాదిత్యర్థః. అభావ
స్థలేభేదేపినసర్వత్రేత్యాశఙ్క్యన్యాయస్యతుల్యత్వాన్నతదన్యథాకర్తుంశక్యమిత్యాహ (నహీతి) జ్ఞానస్యస్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమపక్షేఽనవస్థాం
వైనాశికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞేయస్యస్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమాఙ్గీకారా, దస్మన్మతేచజ్ఞానస్యజ్ఞేయత్వానఙ్గీకారా, న్నదోషఇత్యాహ (స
తదితి) సర్వస్య- వస్తుజాతస్యవిభాగః- అసఙ్కరః- జ్ఞానంజ్ఞానమేవ- నజ్ఞేయం. జ్ఞేయమపిజ్ఞేయమేవ - నకదాచిదపిజ్ఞానమిత్యేవంరూపః. తస్యోప
పత్తేరిత్యర్థః. అథవా. ద్విభాగోపపత్తేరితిచ్ఛేదః. జ్ఞానజ్ఞేయరూపభాగద్వయమేవ- రాశిద్వయమేవాఙ్గీక్రియతే - నతృతీయోజ్ఞానవిషయకజ్ఞానరూపో
భావరాశిరఙ్గీక్రియతఇత్యర్థః. తామేవాహ (యదాహీతి) యస్మిన్పక్షేజ్ఞేయంసర్వంవ్యతిరిక్తస్యకస్యచిజ్జ్ఞానస్యజ్ఞేయమిత్యఙ్గీక్రియత ఇతిజ్ఞేయ
పదావృత్త్యావ్యతిరిక్తస్యేతిపదాధ్యాహారేణచయదాహీతివాక్యంయోజ్యం. అద్వైనాశికైరితిచ్ఛేదః. (తద్విషయఇతి) జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మకఇత్య
ర్థః తర్హిత్వత్పక్షేజ్ఞానాత్మకస్యబ్రహ్మణఃసర్వజ్ఞత్వంనస్యాత్- స్వేనస్వస్యాజ్ఞానాదితిశఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞాతుంయోగ్యస్యసర్వస్యాజ్ఞానేహ్యస
ర్వజ్ఞత్వహానిః- అన్యథాశశవిషాణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వంకస్యాపిమతేనస్యాత్. అతోనాస్మన్మతేఽస్యదోషస్యప్రాప్తిః. కింతువైనాశికస్యైవ - తేన
జ్ఞానస్యావశ్యజ్ఞేయత్వాఙ్గీకారా, త్స్వేనస్వస్యజ్ఞేయత్వస్యసిద్ధంహీతిపూర్వగ్రన్థేదూషితత్వా, దన్యజ్ఞేయత్వస్యచానఙ్గీకారా, త్సర్వజ్ఞత్వాయోగా
దిత్యాహ (సోపీతి) తర్హితవమతేకథంసర్వజ్ఞత్వనిర్వాహఇత్యాశఙ్క్యాస్మన్మతేతస్యమాయికత్వేనతదనిర్వాహేపినదోషఇత్యాహ (కింతదితి)
వస్తుతస్తుసర్వస్యవ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వంసర్వజ్ఞత్వం. తత్తుజ్ఞానస్యాపిస్వప్రకాశత్వేనస్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి-జ్ఞాతుంయోగ్యసర్వజ్ఞానాద్వా
తదస్తీతిభావః. పూర్వోక్తానవస్థాదోషోపితస్యైవేత్యాహ (అనవస్థేతి) ననుతేనస్వేనైవజ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాన్నానవస్థేత్యతఆహ (స్వాత్మనాచేతి)
సిద్ధంహీత్యత్రస్వజ్ఞేయత్వాసమ్భవస్యోక్తత్వాత్పరిశేషాదన్యజ్ఞేయత్వేతస్యతస్యాప్యేవమిత్యనవస్థాఽనివార్యేత్యర్థః. జ్ఞానస్యాజ్ఞేయత్వేతద్వ్యవహా
రాసిద్ధిః- జ్ఞానాన్తరజ్ఞేయత్వేచానవస్థాతవాపిస్యాదితిశఙ్క్యతే (సమానఏవేతి) స్వప్రకాశత్వేనస్వవ్యవహారసిద్ధే, ర్జ్ఞానభేదస్యైవాస్మాభిరనఙ్గీకా
రా, దనవస్థాయాః ప్రసక్తిరేవనాస్తీతిపరిహరతి (నజ్ఞానస్యేతి) ఏకత్వపక్షేభేదప్రతీతిముపపాదయతి (నామరూపేతి) ఏవంచైతన్యస్యైకత్వే
ననిత్యత్వా, జ్జగద్భిన్నత్వేనతస్యసత్యత్వా, చ్చాధిష్ఠానత్వోపపత్తేఃతస్మిన్కలానామధ్యారోపఇత్యస్యప్రతిపత్త్యర్థమిహోచ్యతఇత్యాహ (తథాచే
హేతి) చైతన్యస్యనిత్యత్వేనాధిష్ఠానత్వేసతీహ- శ్రుతావిదం- కలానామధ్యారోపణముచ్యతఇత్యర్థః. ననుచైతన్యస్యనిత్యత్వం - పరిచ్ఛేదశ్రుతేః-
పరిచ్ఛిన్నస్యఘటాదివదనిత్యత్వాదితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) శరీరాన్తస్థత్వంప్రత్యక్త్వవివక్షయోచ్యతే- నపరిచ్ఛేదవివక్షయా - తథాసత్యుత్తరవాక్య
విరోధాదిత్యాహ (నేతి) అయోగ్యత్వాదపిసోర్థోనవివక్షితఇత్యాహ (కలేతి) స్వోత్పత్తేఃపూర్వంస్వస్యాభావాత్తత్కాలీనపురుషంపరిచ్ఛేత్తుంనశ
క్నోతీత్యర్థః. బీజకార్యస్యవృక్షస్యకార్యంఫలంస్వకారణవృక్షకారణబీజమధ్యన్తరీకరోతీతిదృష్టమితినాయోగ్యమితిశఙ్క్యతే (బీజవదితి) తద్వివృ
ణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తేబీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధేపీహపురుషవ్యక్త్యైక్యాత్కారణాభ్యన్తరీభావయో ర్విరోధఇత్యాహ (నేతి) ననుకారణీభూ
తబీజస్యైవవృక్షఫలతదన్తర్గతబీజరూపేణపరిణామాత్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమిత్యాశఙ్క్యఏవమపితస్యసావయవత్వాద్వృక్షవత్ఫలాకార
ణపరిణతావయవేభ్యోభిన్నావయవానామేవ తదన్తర్గతబీజరూపేణపరిణామాత్తయోర్భేదేనాధారాధేయభావస్స్యాల్- ఇహతునిరవయవత్వాన్నత
థాత్వమిత్యాహ (సావయవత్వాచ్చేతి) ఆద్యంహేతుంవివృణోతి (దృష్టాన్తఇతి) (శ్రూయతఇతి) యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాఇతియచ్ఛబ్దో
క్తస్యైవపురుషస్యాన్తశ్శరీరేసోమ్యసపురుషఇతితచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః, ద్వితీయంహేతుంవివృణోతి (బీజేతి) (నిరవయవశ్చేతి) తథాచై
కదేశేనకలాదిరూపేణపరిణామఏకదేశేనతత్రావస్థానంబీజవన్నసంభవతీత్యర్థః. కించ - కలానాంసావయవత్వేనపరిచ్ఛేదా, త్పురుషస్యతద్విపరీత
త్వా, దపరిచ్ఛిన్నస్యనపరిచ్ఛిన్నాధారకత్వంసంభవతీత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) యద్వా- సావయవత్వేనకార్యతయామృషాత్వాన్నిరవయవత
యాపరమార్థసత్యపురుషాధారత్వంనోపపద్యతఇత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) నన్వాకాశకార్యశరీరేఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యన్తరీభావోదృ
ష్టఇత్యాశఙ్క్యతస్యాపిశరీరాకారేణావస్థానమేవ- ఛిద్రాదివిశిష్టస్యైవశరీరత్వాత్. నతుతదన్తస్థత్వమిత్యాహ (ఏతేనేతి) యుక్త్యనహముపిన

వచనప్రామాణ్యాదఙ్గీకార్యమితి శఙ్క్యతే (కిం దృష్టాన్తేనేతి) వచనస్యాపి వస్తునోఽన్యథాకరణే సామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూపావిరోధేనైవ బోధకత్వా-
దన్యథా విచారవైయర్థ్యాద్విరుద్ధార్థో న బాధార్హ ఇత్యాహ (వచనస్యేతి) తర్హ్యన్తశ్శరీర ఇతి శ్రుతేః కథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య పురుషస్య శరీరోపా-
దానత్వేన తదనుస్యూతస్య తదన్తర్గతత్వప్రతీతేస్తదభిప్రాయేయం శ్రుతిరితి సదృష్టాన్తమాహ (తస్మాదితి) (అణ్డస్యేతి) అణ్డకారణస్య వ్యో-
మ్నో యథా తదనుస్యూతత్వేన తదన్తర్గతత్వప్రతీతిః- తద్వదిత్యర్థః. యద్వా - లోకభ్రమసమ్బద్ధం పరిచ్ఛిన్నత్వమనూద్యతే శ్రుత్యేత్యాహ (ఉ-
పలబ్ధీతి) తత్రాభివ్యక్తేర్వా తదన్తర్గతత్వవ్యపదేశ ఇత్యాహ (ఉపలభ్యతే చేతి) నను "యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తీ"త్యనేనాధ్యారోపస్యో-
క్తత్వాత్ స ఈక్షామిత్యాదినా పునస్సృష్టికథనమధికమిత్యత ఆహ (యస్మిన్నితి) (అత ఇతి) క్రమప్రతిపత్త్యర్థం స ఈక్షామిత్యాద్యుచ్యత ఇత్య-
ర్థః. తత్ప్రతిపత్తిశ్చ కలోత్పత్తిప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం, *విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చే*తి న్యాయేన కార్యస్య స్వకారణక్రమేణాపవాదసౌక-
ర్యార్థం, చేత్యర్థః. ఈక్షణోక్తేః ప్రయోజనమాహ (చేతనేతి) (సృష్టీతి) సృష్టిః- ప్రాణాదేస్సృష్టిః. తస్యా ఉత్పత్త్యాదిఫలం. క్రమః- ప్రా-
ణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానన్తర్యం. ఆదిశబ్దేన లోకేషు నామ చేత్యాధారాధేయవిశేషో గృహ్యతే. నన్వీక్షణోక్త్యా న చేతనపూర్వకత్వసిద్ధిః- న్యాయేన చేతన-
స్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్య ప్రధానాదేః క్రియావత్త్వేన హేతుత్వే సతి ఈక్షణస్యాన్యథానేయత్వాదితి సాఙ్ఖ్యాశ్శఙ్కన్తే (నన్వాత్మేతి)
అకర్తేత్యస్య తత్రేదమిత్యనేనాన్వయః. ఆత్మా అకర్తా- తత్ర- తథా సతి వ- కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః. కిఞ్చ - తస్య కర్తృత్వాఙ్గీకారేపి
కర్తుః కులాలాదేరివ సహకారసాధనాన్తరాభావాదాత్మనో దుఃఖాద్యనర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నం స్రష్టృత్వవచనమి-
త్యాహ (ఆత్మనోపీతి) కర్తృత్వేపీత్యపిశబ్దాన్వయః. తర్హి కిం కర్తృ- అత ఆహ (ప్రధానమితి) (కర్త్రితి) క్రియాశక్తిమత్. అతః ప్ర-
వర్తత ఇత్యన్వయః. నను ప్రధానస్యాచేతనస్య ప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యత ఆహ (పురుషార్థమితి) పురుషస్య- చేతనస్య
భోగాపవర్గరూపమర్థం - ప్రయోజనముద్దిశ్య ప్రవర్తతే - వత్సవివృద్ధ్యర్థమచేతనస్య ధేనుదేహగతక్షీరస్య, సస్యాదివృద్ధ్యర్థమమ్బునశ్చాచేతనస్య,
ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. నను ప్రధానస్యాప్యేకత్వేన సహకార్యభావాత్కారణత్వానుపపత్త్యా అగత్యా చేతనస్యైవ కథఞ్చిత్కర్తృత్వం వాచ్యమిత్య-
త ఆహ (సత్త్వాదీతి) సత్త్వాదిగుణత్రయస్య సామ్యావస్థా ప్రధానమితి సాఙ్ఖ్యమతం. తత్ర సత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకే ప్రధానే కారకే సతి పురుష-
స్య కర్తృత్వవచనసఙ్గతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః. యది చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య ప్రవృత్తిర్న దృష్టేతి మన్యసే - తర్హి పరమాణుకారణవా-
దోఽస్తు- తత్రేశ్వరస్యాధిష్ఠాతుస్సత్త్వాదిత్యాహ (ఈశ్వరేచ్ఛేతి) అత్రాపి సస్విత్యస్యానుపపన్నమితి పూర్వేణాన్వయః. తర్హీక్షణశ్రవణస్య కా గతి-
రిత ఆహ (తస్మాదితి) (పురుషార్థేనేతి) పురుషస్య భోగాపవర్గార్థేనేత్యర్థః. ముఖ్యేక్షితరి విద్యమానేన సనియతక్రమేణ ప్రవర్తమానత్వేన గుణేన యోగాదై-
క్షతేరిగౌణః ప్రయోగః - మాణవకే పైఙ్గల్యగుణయోగేనాగ్నిశబ్దప్రయోగవదిత్యర్థః. నన్వేవమపీక్షితరి ప్రధానే పురుషశబ్దః కథమత ఆహ (యథా
రాజ్ఞ ఇతి) (తద్వదితి) పురుషస్య భోగాపవర్గకారిణి ప్రధానే పురుషశబ్ద ఔపచారిక ఇత్యర్థః. స్వతోఽకర్తురపి ఆత్మనో మాయోపాధికకర్తృత్వం
సంభవతీతి హృది నిధాయ ప్రథమమాపాతతః ప్రతిబన్ద్యా పరిహరతి (నేతి) బుద్ధేః కర్త్రీ - భోక్తా పురుష ఇతి వదద్భిస్సాఙ్ఖ్యైరాత్మనో భోక్తృత్వముక్త-
మిత్యర్థః. (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణాపి కథంచిన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యః ప్రతిబన్దీపరిహారం శఙ్కతే (తత్రావ-
న్తరేతి) భోగో నామ సుఖదుఃఖానుభవః. స చ పురుషస్య స్వరూపభూత ఇతి న తత్రావస్థాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామ ఇత్యర్థః. పరిణామో హి పూర్వరూపపరి-
త్యాగేన రూపాన్తరాపత్తిః- సా చ సజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌ విజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌ వా అనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి. భోజ్యాపేక్షోపాధికం భో-
క్తృత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- తేన తదాత్మకర్తృత్వేపి తుల్యమిత్యభిప్రేత్య ముఖ్యపరిహారమాహ (నేతి) ఏకస్య- వస్తునోఽసహాయస్యాకర్తురాప్తకామస్యా-
పీత్యర్థః. ఉపాధికృతకర్తృత్వసమ్భవా, దవిద్యారూపసహాయస్య సంభవా, ద్భ్రాన్త్యా స్వాత్మభిన్నజీవానామనాప్తకామానాం సంభవా, త్తత్పురుషార్థా-
ర్థం స్రష్టృత్వం తథావిధస్యాప్యుపపద్యత ఇతి నాచేతనస్య చేతనానధిష్ఠితస్య తద్యుక్తమితి భావః. (నామరూపేతి) అనభివ్యక్తనామరూపేత్యర్థః. (బన్ధ-
మోక్షాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్సాధనముచ్యతే. మోక్షస్యాపి బన్ధప్రతియోగిత్వేన సోపాధికత్వముక్తం. పరమార్థస్య శ్రుత్యేకగమ్యత్వమాహ (సర్వేతి)
ఏవంభూతస్యాత్మనో న స్రష్టృత్వమిత్యాహ (నతత్రేతి) (కల్పయిత్వేతి) కల్పయితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. పురుషస్య నిర్విశేషత్వేన తస్మిన్ స్వతః
కర్తృత్వాద్యయోగాత్తదారోపితమేవేతి కల్పయితుం ప్రవృత్తా అపి సర్వవిరోధనిరాసకాగమప్రమాణైకశరణత్వాభావా, త్ప్రత్యక్షాదివిరోధాపత్త్యా
ఆరోపితత్వాఙ్గీకారా, చ్ఛత్రస్య స్వతః సర్వం పరమార్థత ఏవేచ్ఛన్తి. తత్రాప్యచేతనస్య భోక్తృత్వాయోగాత్తన్మాత్రమాత్మనోఙ్గీకుర్వన్తి. కర్తృత్వా-
దికం తు ప్రధానస్యాఙ్గీకుర్వన్తీత్యర్థః. తర్హి తన్మతే కో దోష ఇత్యాశఙ్క్య భోక్తృత్వాఙ్గీకారే తత్రైవ తస్యైవ కర్తృత్వమపి స్యాదిత్యన్యైశ్శిక్షితాస్సన్తః
స్వమతాత్ప్రచ్యవన్త ఇత్యాహ (అన్యేతి) కృతాదయాః- శిక్షితాయాః బుద్ధేర్విషయాః- అధీనాః. శిక్షితబుద్ధయ ఇత్యర్థః. తర్హి సాఙ్ఖ్యశిక్షకస్య తా-
ర్కికస్య మతం గ్రాహ్యమత ఆహ (తథేతి) తస్యాపి సాఙ్ఖ్యైశ్శిక్షితత్వాన్న తదపి గ్రాహ్యమిత్యర్థః. తర్హీతస్య తార్కికస్య మతం గ్రాహ్యమిత్యా-
శఙ్క్యానకస్యాపీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) తర్హి త్వయా తార్కికమతం కిమర్థం దూష్యతే - పరస్పరమేవ తైర్దూషితత్వా, త్తవ తద్వదేవ ద్వేషాదిమత్త్వ-
ప్రసఙ్గా, చ్చేత్యత్రాహ (అత ఇతి) (విరోధోద్భవకారణమితి) పారమార్థికతయా భేదదర్శనమిత్యర్థః. (సంరక్షితేతి) భేదదర్శనస్య పర-
స్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్వైతమేవ నిర్దుష్టమితి నిశ్చితబుద్ధిస్సన్. నిర్వాతి- సర్వవికల్పేభ్య ఉపశాన్తో భవతీత్యర్థః. దోషప్రదర్శనం హి కించిత్క్రియ-
త ఇతి యదుక్తం - తదేవ ప్రపఞ్చయన్ కర్తృత్వాదేరారోపితత్వమేవ పరేణాపి వక్తవ్యమిత్యాహ (కించేత్యాదినా) తత్రాదౌ భోక్తృత్వకర్తృ-
త్వయోర్విశేషస్య వక్తుమశక్యత్వాత్తయోరాశ్రయవ్యవస్థానసంభవ ఇత్యాహ (భోక్తృత్వేతి) ఆశయమవిద్వాన్ శఙ్కావసరోక్తం విశేషం శఙ్కతే

(నన్వితి) (స్వాత్మన్యేవావిక్రియతఇతి) చిద్రూపేణావిక్రియతఇత్యర్థః. (తత్త్వాన్తరేతి) అనేకత్వాశుద్ధ్యాదియుక్తస్వవిలక్షణమహదాదిరూపేణేత్యర్థః. పురుషస్యచిద్రూపేణైవపరిణామాన్నరూపాన్తరాపత్తిరశుద్ధ్యాదికంవా- ప్రధానస్యత్వాకారాన్తరేణపరిణామాత్పూర్వరూపత్యాగాదశుద్ధ్యాదికంస్యాదిత్యర్థః. కిం- చిద్రూపేణపరిణామఆగన్తుకోవా- నవా. ఆద్యేఆగన్తుకవిశేషవత్త్వేనానిత్యత్వాద్యాపత్త్యాప్రధానాదవిశేషః. భోగాన్తరంపునస్స్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్- ప్రధానస్యాపిప్రలయేతథాత్వాఙ్గీకారాన్నతయోర్విశేషస్స్యాదితిదూషయతి (నాసావితి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (ప్రాగితి) (అస్యాంకల్పనాయామితి) చిద్రూపేణవిక్రియాకల్పనాయామపివిచార్యమాణేఽర్థతోనకశ్చిదపివిశేషోలభ్యతఇతితయోర్విశిష్టవిక్రియేతివాఙ్మాత్రేణైవకల్ప్యతే- ఉచ్యతఇత్యర్థః. ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) (చిన్మాత్రఏవేతి) నత్వాగన్తుకరూపాన్తరమిత్యర్థః. తర్హికర్మజన్యఃకాదాచిత్కోభోగోనసిద్ధ్యేదిత్యాహ (నతర్హీతి) ఏతద్దోషపరిహారాయాగన్తుకంపరిణామమఙ్గీకృత్యభోగకాలీనవిక్రియామాత్రంభోగః- సచపురుషస్యైవనప్రధానస్యేతిభోగసదసత్త్వవిశేషమాత్రేణశఙ్కతే (భోగకాలఇతి) తత్రాపికింభోగకాలీనవిక్రియామాత్రంభోగః- ఉతతత్కాలీనచిన్మాత్రగతవిక్రియావత్త్వంభోగఇతివికల్ప్యాద్యేభోగకాలేప్రధానస్యాపిసుఖాద్యాకారేణవిక్రియావత్త్వాద్భోగస్స్యాదిత్యాహ (నేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (చిన్మాత్రస్యైవేతి) చిన్మాత్రస్యైవవిక్రియేత్యేవకారేణధర్మ్యన్తరగతవిక్రియానపేక్షచైతన్యవిక్రియాభోగఇత్యుచ్యతేవా- చైతన్యమాత్రగతాతదసాధారణావిక్రియాభోగఇతివా. నాద్యః- సుఖాదిరూపప్రధానవిక్రియాంవినాభోగాసిద్ధేః నద్వితీయః- చైతన్యాసాధారణవిక్రియాభోగఇత్యత్రహేత్వభావాత్స్వాసాధారణవిక్రియాభోగఇతివక్తవ్యం- తథాచాతిప్రసఙ్గః-సర్వస్యాపిస్వాసాధారణవిక్రియావత్త్వాత్. భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వంతుప్రధానస్యాప్యస్తి-తత్కాలీనసుఖాదివిక్రియావత్త్వాదితిదూషయతి (ఔష్ణ్యేతి) ననుభోగకాలీనాసాధారణవిక్రియైవభోగః- నచాగ్న్యాదేస్తత్కాలేనియమేనవిక్రియాస్తి. నచప్రధానస్యాపిప్రసఙ్గః- ఇష్టాపత్తేరితిశఙ్కతే (ప్రధానేతి) భోక్తాహిశేషీ- భోగ్యశ్శేషః. ఉభయోరపిభోక్తృత్వేశేషశేషిభావోనస్యాదిత్యాహ (నేతి) ననుభోగస్సత్త్వగుణప్రధానచేతోరూపేణపరిణతప్రకృతేరేవధర్మః - తస్యాఃవిక్రియోపపత్తేః. నపురుషస్య - తస్యావిక్రియత్వాత్. నచతస్యభోగాభావప్రసఙ్గః - తస్యతథావిధచిత్తప్రతిబిమ్బితత్వమాత్రేణభోక్తృత్వవ్యపదేశఇతిశఙ్కతే (భోగధర్మవతీతి) (సత్త్వాఙ్గినీతి) సత్త్వగుణాఙ్గీ - ప్రధానంయస్య- తస్మిఞ్చేతసీత్యర్థః. తర్హిచిత్తగతభోగేనచైతన్యేవిశేషోజాయతేవా-నవేతివికల్ప్యనద్వితీయఇత్యాహ (నేతి) కించాస్మిన్పక్షేస్వకీయశాస్త్రప్రణయనంచవ్యర్థంస్యాదిత్యాహ (భోగరూపశ్చేదితి) ఆద్యేసవిశేషస్సత్యోవా - అసత్యోవేతివికల్ప్యసత్యవిశేషవత్త్వేపురుషస్యవికారిత్వంస్యాదితిమనసినిధాయాస్యారోపితవిశేషవత్త్వమస్తీత్యాద్యంశఙ్కతే (అవిద్యేతి) (అనర్థేతి) భోగరూపేత్యర్థః. తర్హిభోక్తృత్వవిశేషవత్కర్తృత్వాదివిశేషస్యప్రధానాదేశ్చారోపత్వమఙ్గీకర్తుంయుక్తం-నార్థవైశసం-అస్మదుక్తరీత్యాబన్ధమోక్షవ్యవహారసిద్ధ్యుపపత్తేః తథాకల్పనాయాంప్రయోజనాభావాత్, ప్రమాణాభావాత్,ప్రత్యుతసర్వశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చేత్యాహ (పరమార్థతఇతి)పురుషాద్వస్త్వన్తరంచప్రధానమిత్యన్వయః.ఉక్తదోషజాతంసాఙ్ఖ్యస్యమతంమోక్షకామినానాదర్తవ్యమితిజ్ఞాపనార్థముక్తం-నతుద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయేనాహ(ఇతినాదర్తవ్యమితి)ఆత్మైకత్వపక్షేపినిరసనీయబన్ధాభావాచ్ఛాస్త్రప్రణయనానర్థక్యమితిశఙ్కతే (ఏకత్వేపీతి) కిమాత్మైకత్వనిశ్చయవన్తంప్రతితస్యానర్థక్యముచ్యతే-తద్విపరీతంప్రతివేతివికల్ప్యాద్యంప్రతిప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషాభావమాహ (నాభావాదితి) దోషాపాదనాభావాదిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (సహ్యాత్మైకత్వఇతి) నిశ్చితఇతిశేషః. తదభావే - శాస్త్రప్రణేత్రాద్యభావే. ఇయంకల్పనైవ - అర్థవదనర్థకంచేతికల్పనైవానుపపన్నేత్యర్థః. నైవానుపపన్నేతిపాఠేతు తదభావఇత్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే. తదానీంనిరసనీయబన్ధాదిసత్త్వాదియంకల్పనా - బన్ధనివృత్త్యర్థంశాస్త్రప్రణయనకల్పనానానుపపన్నేతియోజ్యం. కించ- ఆత్మైకత్వనిశ్చయేజాతేతన్నిశ్చయజనకత్వేనశాస్త్రార్థవత్త్వస్యస్వానుభవసిద్ధత్వాత్తేనేయంశఙ్కాకర్తుమపిశక్యేత్యాహ (అభ్యుపగతఇతి) (ప్రమాణార్థఇతి) ప్రమాణస్య- శాస్త్రస్య. అర్థః- ప్రయోజనమిత్యర్థః. ఏకత్వనిశ్చయవన్తంప్రతిశాస్త్రానర్థక్యకల్పనాభావశ్శ్రుత్యాప్యుక్తఇత్యాహ (తదభ్యుపగమేచేతి) అత్రాప్యభ్యుపగమోనిశ్చయః. ఏకత్వనిశ్చయాభావదశాయాన్తునిరసనీయారోపితబన్ధసత్త్వాన్నానర్థక్యం. తదపిశ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (శాస్త్రప్రణయనేతి) అనేనద్వితీయకల్పోనిరస్తః. శ్రుతిగతంయత్రపదంవ్యాచష్టే (అన్యత్రేతి) అథర్వణోపిమన్త్రోపనిషది *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యుపక్రమ్యాపరవిద్యాఋగ్వేదాదిరూపా- పరాత్వదృశ్యత్వాదిగుణకప్రత్యస్తమితసర్వద్వైతవస్తువిషయేత్యుక్త్వావిద్యావిద్యయోర్విషయభేదఃశాస్త్రస్యాదావేవసూచితఇత్యాహ (అత్రచేతి) అద్వైతవాదేసర్వశఙ్కానాంశ్రుతిప్రామాణ్యేనైవనిరాసాత్ తార్కికోత్ప్రేక్షితశఙ్కాశూకస్యాపినాత్రప్రవేశఇత్యుపసంహరతి (అతఇతి) (రాజప్రమాణేతి) ప్రమాణరాజేత్యర్థః. రాజదన్తాదిత్వాత్పరనిపాతః. వేదాన్తప్రమాణమేవరాజేవరాజా. తద్బాహవః- తదుక్తన్యాయాః. తైర్గుప్తఃఆత్మైకత్వమేవవిషయఇవ - దేశఇవదేశోరక్షణీయత్వాత్-సః తార్కికభటైః- మోదైః. నప్రవేశఇత్యన్వయః. పూర్వవాద్యుక్తందోషంనిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఉపాధికృతాఃఅనేకాశ్శక్తయస్సాధనానిచ- తత్కృతస్యభేదస్య-అనేకత్వస్యసత్త్వాదిత్యర్థః. (ఆత్మేతి) ఆత్మనోఽనర్థః- సంసారః-తత్కర్తృత్వమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనాప్తకామత్వేనప్రయోజనాపేక్షోపపత్తిస్సంగృహీతా. కల్పనాయాఃస్వవ్యతిరిక్తస్యజీవస్యసత్త్వాత్సంసారోనాత్మనః. తదీయకర్మఫలదానార్థంచాప్తకామస్యాపిసృష్ట్యాదిప్రవృత్తిస్సంభవతి. సంవ్యవహారస్యాపిస్వప్నతుల్యత్వాద్వాస్వప్నఇవసర్వమప్యుపపద్యతఇతిహాత్రభాష్యాదావేవపరిహృతఇత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యేనస్వపక్షేపురుషశబ్దస్యేక్షణస్యచోపపత్తిరుక్తా- తామనూద్యనిరాకరోతి (యస్త్వితి) *యజమానఃప్రస్తరఇత్యాదావుపచారోదృష్టఇత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహిగౌణీతి) ప్రధానపక్షేనకేవలమీక్షణశ్రుత్యనుపపత్తిః- వస్తుతస్తుతస్యస్రష్టృత్వమపినసంభవతీత్యాహ (ఇహత్వితి) ము

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ॥ ౪

క్తాన్వర్జయిత్వా బద్ధాన్ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. అనేన పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శఙ్కావసరే-తన్నిరస్తం. ఈశ్వరకారణవాదే తు న కోఽపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తేతి) ౩

రం.— నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం జీవస్యైవ న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సాధ్యపక్షే తదుపగమాదిభ్య ఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్. మదుత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠః కో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. తతశ్చ స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్ తద్భోక్తృత్వం సమ్భవతి- పరమాత్మనస్తు *న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ। ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు *న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహేత్యుక్తరీత్యా స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య షోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః. ౩

శం.— ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే కథం. సః-పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా సర్వప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం. తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత. ఖం-శబ్దగుణం. వాయుం-స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం. తథా జ్యోతిః-స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యాం. తథా అపః- రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః. తథా గన్ధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన పఞ్చగుణా పృథివీ. తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసఙ్ఖ్యం. తస్య చేశ్వరమన్తఃస్థం సంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణం మనః. ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వా తత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం. తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం-సామర్థ్యం. బలం సర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం. తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపో విశుద్ధిసాధనం సఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః-తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః. తతః కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తతో లోకాః - కర్మణాం ఫలం. తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ- దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది. ఏవమేతాః కలాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే ప్రలీయన్తే హిత్వా నామరూపాదివిభాగం. ౪

ఆ.— ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం కుర్వన్ స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్యర్థః. అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినాఽఽత్మనో భవతి-తం బుద్ధ్యభిన్నం. సర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథా శ్రుతే 'కస్మిన్నహముత్క్రాన్త' ఇత్యాదినా ఆత్మన ఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిస్పష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిః స్వాత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యం. తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః. (అత ఇతి) ఆనన్తర్యార్థేయం పఞ్చమీ ఏవముత్తరత్రాపి. న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యం. సత్యం - సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్. న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాః పఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అత ఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్. న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదేహనిష్ఠతానాసేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః. భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినా అసాధారణగుణా ఉక్తాః. పూర్వపూర్వగుణానుప్రవిష్టపూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థాల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌ వాయురిత్యాది ప్రథమా ద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్. (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్య చేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సఙ్కీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైః సఙ్కీర్యమాణానాం సఙ్కరపరిహారాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే- భుజ్యత ఇతి లోకః- ఫలమిత్యర్థః. (నామ చేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసఙ్కరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వరస్రష్టృత్వోక్త్యా కలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- ఆరోపే శుక్తిరజతాదౌ స్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్, *అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వేనోక్తస్వప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ (ఏవమేతా ఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దో నేత్రేఽఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠం ముఖ్య

సయథేమానద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రాయణాస్సముద్రం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛ
న్తిభిద్యేతే తాసాం నామరూపే సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమా
ష్షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తిభిద్యేతే తాసాం నామరూపే
పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే స ఏషోఽకలోఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥ ౫

ప్రాణంసృష్టవాన్. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాం- ఆస్తిక్యబుద్ధిం, పఞ్చమహాభూతాని, వాగాదీన్ద్రియం, మనో, వ్రీహ్యాదిరూపమన్నం, తదాయత్తంశరీరేన్ద్రియసామర్థ్యం, శరీరశోషణాదిలక్షణంతపః, ఋగ్యజుస్సామాదీన్మన్త్రాన్, జ్యోతిష్టోమాదీనికర్మాణి, కర్మఫలభూతాంత్స్వర్గాదీన్లోకాన్, తేషులోకేషుస్వర్గాదినామాని, సృష్టవానిత్యర్థః. యద్యపిషోడశకలాస్రష్టృత్వంపరమాత్మనఏవ-తథాపితద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మకర్తృత్వేనాయంస్రష్టృత్వవాదఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చస్వభోగోపకారికాష్షోడశాపికలాస్తద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మాణికృత్వాసృష్టవాన్ - అతస్తద్భోక్తృతయాషోడశకలత్వంజీవస్యేతియావత్. ౪

శం.— కథం. సః- దృష్టాన్తఃయథాలోకే. ఇమానద్యఃస్యన్దమానాః- స్రవన్త్యః. సముద్రాయణాః- సముద్రఃఅయనం- గతిః ఆత్మభావోయాసాంతాఃసముద్రాయణాః. సముద్రంప్రాప్య - ఉపగమ్యాస్తం - నామరూపతిరస్కారంగచ్ఛన్తి. తాసాంచాస్తంగతానాంభిద్యేతే- వినశ్యేతే. నామరూపే - గఙ్గాయమునేత్యాదిలక్షణే. తదభేదేనసముద్రఇత్యేవంప్రోచ్యతేతద్వస్తూదకలక్షణం. ఏవం-యథాఽయందృష్టాన్తః. ఉక్తలక్షణస్యప్రకృతస్యపురుషస్యపరిద్రష్టుః - పరి- సమన్తాద్ద్రష్టుః- దర్శనస్యకర్తుః. స్వరూపభూతస్య. యథాఽర్కస్స్వాత్మప్రకాశస్యకర్తా- తద్వత్. ఇమాఃషోడశకలాః- ప్రాణాద్యాఉక్తాఃకలాఃపురుషాయణాః- నదీనామివసముద్రఃపురుషోఽయనం - ఆత్మభావగమనంయాసాంకలానాం తాఃపురుషాయణాః. పురుషంప్రాప్య- పురుషాత్మభావముపగమ్యయథైవాస్తంగచ్ఛన్తి. భిద్యేతేతాసాంనామరూపే - కలానాంప్రాణాద్యాఖ్యారూపంచ. యథాస్వభేదేచనామరూపయోర్యదనష్టంతత్త్వంపురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతేబ్రహ్మవిద్భిః. యఏవంవిద్వాన్గురుణాప్రదర్శితకలాప్రళయమార్గః- సఏషవిద్యయాప్రవిలాపితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసుప్రాణాదికలాస్వకలః. అవిద్యాకృతకలానిమిత్తోహిమృత్యుః-తదపగమేఽకలత్వాదేవాఽమృతోభవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః. ౫

ఆ.— గ్రామాదివద్భేదేనగన్తవ్యభ్రమంవారయతి (ఆత్మభావఇతి) అస్తశబ్దేననాశోనాభిధీయతే - భేదకోపాధినామరూపయోర్నాశేపిస్వరూపస్యసముద్రాత్మనావిద్యమానత్వాదిత్యాహ (నామరూపేతి) (తిరస్కారమితి) పూర్వరూపతిరస్కారమిత్యర్థః. (తద్వస్త్వితి) నామరూపనాశానన్తరపరిశిష్టముదకలక్షణంవస్తుసముద్రఇత్యేవోచ్యతఇత్యన్వయః. పురుషస్యేతికర్మణిషష్ఠీ. పురుషంస్వాత్మరూపం. (పరిద్రష్టురితి) పరితస్సర్వంస్వరూపేణపశ్యతఇత్యర్థః. ద్రష్టురిత్యుక్తేఆగన్తుకస్యకర్తాప్రతీయతఇత్యతఆహ (దర్శనస్యకర్తుస్స్వరూపభూతస్యేతి) స్వరూపత్వేదర్శనస్యతత్రకర్తృత్వానుపపత్తేస్తదర్థకర్తరితృచ్ప్రత్యయవిరోధఇత్యాశఙ్క్యార్కస్సర్వతఃస్వప్రకాశకఇత్యత్రయథాకర్త్రర్థకస్యప్రత్యయస్యోపచరితత్వం-తద్వదిహాపీత్యాహ (యథార్కఇతి) (నదీనామివేతి) ఇవశబ్దస్తథాశబ్దార్థే. యథానదీనాంసముద్రోఽయనం- తథాపురుషోఽయనమిత్యన్వయః. అస్తగమనస్వరూపమాహ (భిద్యేతేఇతి) నామరూపభేదఏవాస్తగమనమిహేత్యర్థః. (యథైవాస్తమితి) యస్యయత్స్వరూపంప్రాణాద్యాత్మకం- తదపిభిద్యతఇత్యన్వయః. పురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతఇత్యస్యార్థమాహ (స్వభేదేచేతి) (యదనష్టమితి) కలానాంహిరూపమారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకంసత్యానృతమిథునరూపం-తత్రారోప్యస్యనామరూపాత్మకస్యభేదేఽధిష్ఠానాత్మకరూపపురుషాత్మనోచ్యతఇత్యర్థః. యథాసముద్రస్వరూపభూతంజలంమేఘైరాకృష్యాభివృష్టంగఙ్గాదినామరూపోపాధినాసముద్రాద్భిన్నమివవ్యవహ్రియమాణంతదుపాధివిగమేసముద్రస్వరూపమేవప్రతిపద్యతే- ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధివశాదాత్మనోభిన్నమివస్థితంసర్వంజగద్విద్యయాఽవిద్యాకృతనామరూపవిగమేబ్రహ్మమాత్రతయావశిష్యతఇత్యర్థః. ఏవంప్రాణాదికలోపాధికఆత్మనఉత్క్రమణాదిశబ్దితమరణాదివ్యవహారఇత్యుక్తేః ప్రయోజనంప్రాణాదినిమిత్తోత్క్రమణాదిసర్వసంసారధర్మరహితాత్మస్వరూపావస్థానం. రూపందర్శయితుంసఏషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (యఏవంవిద్వానిత్యాదినా) ౫

రం.— అథపరమాత్మనఉద్భూతత్వాభావాదకలత్వం, తద్ద్వారాముముక్షువేద్యత్వం, చోపపాదయతి (సయథేమానద్యఇతి) యథాస్రవన్త్యోగఙ్గాద్యాఃనద్యఃసముద్రాయణాః - అయనశబ్దేనాధారత్వముఖేనాత్మత్వముచ్యతే. సముద్రాపృథక్సిద్ధిప్రతిపత్తియోగ్యాభూత్వాసముద్రంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- అదర్శనంయాన్తి. నతుసముద్రేవృద్ధ్యాదిలక్షణంవికారముత్పాదయితుంప్రభవన్తి, తాసాంచగఙ్గాయమునాదినామానియాని- యానిచశుక్లకృష్ణాదిరూపాణిప్రాక్తనానివిభిద్యన్తే- తత్ప్రవేశానన్తరంనామాన్తరంరూపాన్తరంచభవతీ, త్యర్థః. తదేవదర్శయతి (సముద్రఇత్యేవోచ్యతఇతి) తత్ప్రవిష్టంనదీజాతంసర్వంసముద్రఇత్యేవప్రోచ్యతే- నతుగఙ్గాయమునేతి. సయథా- సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః. ఏవమేవఅస్యపరిద్రష్టుః - అనుభవితుః. భోక్తుర్జీవస్యభోగోపకరణభూతాఇమాష్షోడశాపికలాఃనిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యంవాసుదేవంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- యథాశిలాతలంప్రాప్యక్షురధారాఃకుణ్ఠీభవన్తి-తథాభోగాధాయకానభవన్తీ, త్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (పురుషాయణాఇతి) పురుషసఙ్కల్పాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికాఇత్యర్థః. ఆసాం - కలానాంజీవవిషయేభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణత్వాదినామరూపభేదవత్పరమాత్మవిషయేభోగస్థాన

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాంఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ॥ ౪

ర్తారమవర్జయిత్వాబద్ధాన్ ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయాబన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థావ్యవస్థితా ప్రవృత్తి, ర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. అనేనపురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతఇతియదుక్తం శఙ్కావసరే-తన్నిరస్తం. ఈశ్వరకారణవాదేతు నకోపిదోషఇత్యాహ (యథోక్తేతి) ౩

రం.— ననుషోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం జీవస్యైవనపరమాత్మన ఇత్యత్ర కింనియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదంవాక్యంజీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సాధ్యక్షేతదుపగమాదిభ్యఇతిభాష్యేతథోక్తత్వాత్. మయుత్క్రాన్తి ప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తి ప్రతిష్ఠః కోవేతిపర్యాలోచితవానిత్యర్థః. తతశ్చస్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకంజీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్తద్భోక్తృత్వంస మ్భవతి- పరమాత్మనస్తు *నచమాంతానికర్మాణినిబధ్నన్తిధనఞ్జయ। ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషుకర్మసు *నమాంకర్మాణిలిమ్పన్తినమేకర్మఫలేస్పృ హేత్యుక్తరీత్యాస్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్నతస్యషోడశకలాభోక్తృత్వమితిభావః. ౩

శం.— ఈశ్వరేణైవసర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణసృజ్యతే కథం. సః-పురుషఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వాసర్వప్రాణంహిరణ్యగర్భాఖ్యంస ర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాంసర్వప్రాణినాంశుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం. తతఃకర్మఫలోప భోగసాధనాధిష్ఠానానికారణభూతానిమహాభూతాన్యసృజత. ఖం-శబ్దగుణం. వాయుం-స్వేనస్పర్శేనకారణగుణేనచవిశిష్టంద్విగుణం. తథాజ్యోతిః- స్వేనరూపేణపూర్వాభ్యాంచవిశిష్టంత్రిగుణంశబ్దస్పర్శాభ్యాం. తథాఅపః- రసేనగుణేనాసాధారణేనపూర్వగుణానుప్రవేశేనచతుర్గుణాః. తథాగన్ధ గుణేనపూర్వగుణానుప్రవేశేనపఞ్చగుణాపృథివీ. తథాతైరేవభూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారంబుద్ధ్యర్థంకర్మార్థంచదశసఙ్ఖ్యం. తస్యచేశ్వరమ న్తస్థంసంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణంమనః. ఏవంప్రాణినాంకార్యంకారణంచసృష్ట్వాతత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం. తతశ్చాన్నాదద్యమానా ద్వీర్యం-సామర్థ్యం. బలంసర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం. తద్వీర్యవతాంచప్రాణినాంతపోవిశుద్ధిసాధనంసఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః-తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిః కరణేభ్యఃకర్మసాధనభూతాఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః. తతఃకర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తతోలోకాః - కర్మణాంఫలం. తేషుచసృష్టానాం ప్రాణినాంనామచ- దేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇత్యాది. ఏవమేతాఃకలాఃప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయాసృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టాఇవద్విచన్ద్రమ శకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్సృష్టాఇవచసర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవపురుషేప్రలీయన్తేహిత్వానామరూపాదివిభాగం. ౪

ఆ.— ఏవంపరపక్షంనిరాకృత్యశ్రుతివ్యాఖ్యానంకుర్వన్ సప్రాణమసృజతేత్యస్యతాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్య ర్థః. అక్షరార్థంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భఇత్యాఖ్యాయేనోపాధినాఆత్మనో భవతి-తంబుద్ధిభిన్నం. స ర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథాశ్రుతే కస్మిన్నహముత్క్రాన్తఇత్యాదినాఆత్మనఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిస్పృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్యజీవ స్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్త్వాత్మనోహిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోప్యేతదుపాధిక ఇతిసూచయితుమితిబోధ్యం. తస్యసమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మాసఇత్యర్థః. (అతఇతి) అనన్తర్యాదైయంపఞ్చమీ ఏవముత్తరత్రాపి. నచభూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్యకథంతతఃపూర్వకాలీనత్వమితివాచ్యం. సత్యం - సూక్ష్మభూతసృ ష్ట్యనన్తరంప్రాణమసృజతేతికల్పనీయత్వాత్. నచైతదనన్తరంభూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాఃపఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అతఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాంతథాత్వాయోగాత్. నచైవమపిస్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదే హేన్ద్రియస్థితానామేవతేషాంకార్యక్షమత్వేనతేషాంతదనన్తరత్వోక్తిరితిభావః. భోగసాధనాధిష్ఠానత్వంభూతానాంతత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూ తానీతి) తేషాంభూతానాంలక్షణతయాఖంశబ్దగుణమిత్యాదినాఅసాధారణగుణాఉక్తాః. పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తుపూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్త రోపాదానత్వసూచనార్థంస్థాల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థంచేతిబోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌవాయురిత్యాదిప్రథమాద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్. (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్యచేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సంకీర్యమాణానామితి) అ విశుద్ధసత్త్వతయాపాపాచరణేనతైఃపాపైస్సంకీర్యమాణానాంసఙ్కరపరిహారాయచిత్తశుద్ధిసాధనంతపోసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే- భుజ్య తఇతిలోకః- ఫలమిత్యర్థః. (నామచేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసంకరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వరస్రష్టృత్వోక్త్యాకలానాం సత్యత్వమఙ్గీ కర్తవ్యం- ఆరోపేశుక్తిరజతాదౌస్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్య ఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినాప్రయత్నేనసృష్టస్యద్విచన్ద్రమశకమక్షి కాదేరారోపత్వదర్శనాత్, *అథరథాన్రథయోగాన్పథఃసృజతఇతిసృష్టత్వేనోక్తస్వప్నపదార్థస్యచభ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ(ఏవమేతాఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపంయద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దోనేత్రేఽఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మ ప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వాతదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (సప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవఃఏవంపర్యాలోచ్య ప్రథమతఃస్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠంముఖ్య

త్యపేక్షాయాంస్వశరీరమేవపరిచారకతయాదాసభావేనగురవేదత్తమిత్యాహ (ఇతరస్మాదితి) పితృత్వాదేవహిపూజ్యతరత్వేనపరిచార్యత్వంస్వామిత్వంకిముప వక్తవ్యమిత్యర్థః. అతఏవవాజసనేయకే *మాంచాపిసహదాస్యాయేత్యుక్తమితిభావః. ౮

ఇతి షష్ఠః ప్రశ్నభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాఆథర్వణికప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాసమాప్తా.

౮౦.— (తేతమర్చయన్తఇతి) తే- షడపిశిష్యాస్తం- పిప్పలాదం- త్వమస్మాకంసంసారాఖ్యపారతీరప్రాపకతయాపితాసి- తస్మాత్త్వత్తోజన్మైవశ్రేష్ఠంజన్మ - *సహివిద్యాతస్తంజనయతితచ్ఛ్రేష్ఠంజన్మేతి శ్రవణాదిత్యర్చయన్తః - పూజయన్తోఽభూవుః. ఉత్తరశాన్తిస్థానేనమఃపరమఋషిభ్యఇతివాక్యం. అభ్యాసఉపనిషత్సమాప్త్యర్థః. నచైతావదేవాహంపరంబ్రహ్మవేద-నాతఃపరమస్తీతిషోడశకలజీవాతిరిక్తపరబ్రహ్మనిషేధఃకిన్నస్యాదితివాచ్యం- * అధికంతుభేదనిర్దేశాదిత్యాదిభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. తత్రహిజీవాభేదాద్బ్రహ్మణోజగత్కారణత్వేహితాకరణాదిదోషమాశఙ్క్యజీవభేదాద్దోషాభావస్సిద్ధాన్తితః. తథాహితదధికరణభాష్యం *జగతోబ్రహ్మానన్యత్వంప్రతిపాదయద్భిః *తత్త్వమసి *అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాదిభిర్జీవస్యాపిబ్రహ్మానన్యత్వంవ్యపదిశ్యతఇత్యుక్తం. తత్రేదంచోద్యతే- యదీతరస్య- జీవస్యబ్రహ్మభావోఽమీభిర్వాక్యైర్వ్యపదిశ్యతే- తదా బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్యసత్యసఙ్కల్పాదియుక్తస్యాత్మనోహితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కరణమిత్యాదయోదోషాః ప్రసజ్యేరన్. ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరంచేదంజగత్- నచైవంకశ్చిత్స్వాధీనోబుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే. జీవాద్బ్రహ్మణోభేదవాదిన్యః శ్రుతయోజగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వంవదతాత్వయైవపరిత్యక్తాః-భేదేసత్యనన్యత్వాసిద్ధేః. ఔపాధికభేదవిషయాఃభేదశ్రుతయః-స్వాభావికాభేదవిషయాశ్చాభేదశ్రుతయఇతిచేత్. తత్రేదంవక్తవ్యం-స్వభావతస్స్వస్మాదభిన్నంజీవంకిమనుపహితంజగత్కారణంబ్రహ్మజానాతివా-నవా. నజానాతిచేత్సర్వజ్ఞత్వహానిః-జానాతిచేత్స్వస్మాదభిన్నస్యజీవస్యదుఃఖంస్వదుఃఖమేవజానతోబ్రహ్మణోహితాకరణాహితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా. జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతోభేదః- తద్విషయాభేదశ్రుతిరితిచేత్. తత్రాపిజీవాజ్ఞానపక్షేపూర్వోక్తోవికల్పస్తత్ఫలంచతదవస్థం. బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షేస్వప్రకాశస్వరూపస్యబ్రహ్మణోఽజ్ఞానసాక్షిత్వంతత్కృతజగత్సృష్టిశ్చనసమ్భవతి. అజ్ఞానేనప్రకాశస్తిరోహితశ్చేత్. తిరోధానస్యప్రకాశనివృత్తికరత్వేనప్రకాశస్యైవస్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తిరేవేతిస్వరూపనాశాదిదోషసహస్రంప్రాగేవోదీరితం. అతఇదమసఙ్గతంబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వమితి* ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిరితిసూత్రేణపూర్వపక్షంప్రాపయ్యసిద్ధాన్తోఽభిధీయతే *అధికంతుభేదనిర్దేశాదితి. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖయోగార్హాత్ప్రత్యగాత్మనోఽధికమర్థాన్తరభూతంబ్రహ్మ. కుతః. భేదనిర్దేశాత్. ప్రత్యగాత్మనోహిభేదేననిర్దిశ్యతేపరంబ్రహ్మ *యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోన్తరోయమాత్మానవేదయస్యాత్మాశరీరంయఆత్మానమన్తరోయమయతిసతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః *పృథగాత్మానంప్రేరితారంచమత్వాజుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి *సకారణంకరణాధిపాధిపః *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఅభిచాకశీతి *జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశౌ *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః *అస్మాన్మాయీసృజతేవిశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యోమాయయాసన్నిరుద్ధః *ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః *నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామేకోబహూనాంయోవిదధాతికామాన్ *యోఽవ్యక్తమన్తరేసఞ్చరన్యస్యావ్యక్తంశరీరంయమవ్యక్తం నవేదయోఽక్షరమన్తరేసఞ్చరన్యస్యాక్షరంశరీరంయమక్షరంనవేదఏషసర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మాదివ్యోదేవఏకోనారాయణఇత్యాదిభిః. * అశ్మాదివచ్చతదనుపపత్తిరితి. అశ్మకాష్ఠలోష్టతృణాదీనామత్యన్తహేయానాంసతతవికారాస్పదానాంచచిద్విశేషాణాంనిరవద్యనిర్వికారనిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపనానావిధానన్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యంయథానోపపద్యతే - తథాచేతనస్యాప్యనన్తదుఃఖాక్రాన్తస్యఖద్యోతకల్పస్య *అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యావగతసకలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకరబ్రహ్మభావానుపపత్తిః. సామానాధికరణ్యనిర్దేశః *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదిశ్రుతేర్జీవస్యబ్రహ్మశరీరత్వాద్బ్రహ్మణోజీవశరీరతయాతదాత్మత్వేనావస్థితేఃజీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపరశ్చేతదవిరోధీ - ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోపపాదకశ్చేతి *అవస్థితేరితికాశకృత్స్నఇత్యాదిభిరనన్తరముపపాదితం. అతఃసర్వావస్థంబ్రహ్మచిదచిద్వస్తుశరీరమితిసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరంబ్రహ్మకారణం - తదేవబ్రహ్మస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరంజగదాఖ్యంకార్యమితిజగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః. జగతోబ్రహ్మకార్యత్వం, బ్రహ్మణోఽనన్యత్వ, మచిద్వస్తునోజీవస్యబ్రహ్మణశ్చపరిణామిత్వదుఃఖిత్వకల్యాణగుణాకరత్వస్వభావాసఙ్కర, స్సర్వశ్రుత్యవిరోధ, శ్చభవతి. *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవేత్యవిభాగావస్థాయామప్యచిద్యుక్తజీవస్యబ్రహ్మశరీరతయాసూక్ష్మరూపేణావస్థానమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం- *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్ * నకర్మావిభాగాదితిచేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచేతిసూత్రద్వయోదితత్వాత్తదానీమపిసూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య. అవిభాగస్తునామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే. అ

తో బ్రహ్మకారణత్వం సమ్భవత్యేవేతి. ఏవం *అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్ ॥ భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః ॥ సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన *ఉభయోఽపి హి భేదేనైనమధీయతే ఇత్యాదిన్యాయాః ప్రకుప్యేయురిత్యలం ప్రపఞ్చేన. ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్. ౬

ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

ముణ్డకోపనిషత్.

ప్రథమముణ్డకే— ప్రథమఃఖణ్డః.

—*—

అవతారికా.

శం.— బ్రహ్మాదేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషత్. అస్యాశ్చవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణసమ్బన్ధమాదావేవాహ-స్వయమేవస్తుత్యర్థం - ఏవంహి మహద్భిఃపరమపురుషార్థసాధనత్వేనగురుణాఆయాసేనలబ్ధావిద్యేతి. శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయవిద్యాంమహీకరోతి- స్తుత్యాప్రరోచితాయాంహివిద్యాయాంసాదరాః ప్రవర్తేయురితి. ప్రయోజనేనతువిద్యాయాస్సాధనసాధ్యలక్షణసమ్బన్ధముత్తరత్రవక్ష్యతి *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదినా. అత్రచాపరశబ్దవాచ్యాయామృగ్వేదాదిలక్షణాయాంవిధిప్రతిషేధమాత్రపరాయాంవిద్యాయాంసంసారకారణావిద్యాదిదోషనివర్తకత్వంనాస్తీతిస్వయమేవోక్త్వాపరాపరేతివిద్యాభేదకరణపూర్వకం * అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఇత్యాదినా - తథాపరప్రాప్తిసాధనంసర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకంగురుప్రసాదలభ్యాంబ్రహ్మవిద్యామాహ *పరీక్ష్యలోకానిత్యాదినా. ప్రయోజనంచాసకృద్బ్రవీతి *బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవభవతీతి *పరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వఇతిచ. జ్ఞానమాత్రేయద్యపిసర్వాశ్రమిణామధికారః- తథాపిసన్న్యాసనిష్ఠైవబ్రహ్మవిద్యామోక్షసాధనం- నకర్మసహితేతి *భైక్షచర్యాంచరన్తః *సన్న్యాసయోగాదితిచబ్రువన్దర్శయతి. విద్యాకర్మవిరోధాచ్చ. నహిబ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శనేనసహకర్మస్వప్నేపిసమ్పాదయితుంశక్యం. విద్యాయాఃకాలవిశేషాభావాదనియతనిమిత్తత్వాత్కాలకర్మసఙ్కోచానుపపత్తిః. యత్తుగృహస్థేషుబ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదిలిఙ్గం- నతత్స్థితన్యాయంబాధితుముత్సహతే- నహివిధిశతేనాపితమఃప్రకాశయోరేకత్రసమ్భవశ్శక్యతేకర్తుం- కిముతలిఙ్గైఃకేవలైరితి. ఏవముక్తసమ్బన్ధప్రయోజనాయాఉపనిషదోఽల్పగ్రన్థవివరణమారభ్యతే. యఇమాంబ్రహ్మవిద్యాముపయన్త్యాత్మభావేనశ్రద్ధాభక్తిపురస్సరాస్సన్తః- తేషాంగర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగంనిశాతయతి - పరంవాబ్రహ్మగమయతి-అవిద్యాదిసంసారకారణంచాత్యన్తమవసాదయతి-వినాశయతీత్యుపనిషత్- ఉపనిపూర్వస్యసదేరేవమర్థస్మరణాత్.

యదక్షరంపరంబ్రహ్మవిద్యాగమ్యమితీరితం। యస్మిన్జ్ఞాతేభవేజ్జ్ఞాతంసర్వంతత్స్యామసంశయమ్॥

ఆ.— బ్రహ్మోపనిషద్గర్భోపనిషదాద్యాఆథర్వణవేదస్యబహ్వ్యఉపనిషదస్సన్తి - తాసాంశారీరకేఽనుపయోగిత్వేనావ్యాచిఖ్యాసితత్వాత్ *అదృశ్యత్వాదిగుణకోధర్మోక్తేరిత్యాద్యధికరణోపయోగితయాముణ్డకస్యవ్యాచిఖ్యాసితస్య ప్రతీకమాదత్తే (బ్రహ్మాదేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషదితి) వ్యాచిఖ్యాసితేతిశేషః. నన్వియముపనిషన్మన్త్రరూపా- మన్త్రాణాంచ *ఇషేత్వేత్యాదీనాంకర్మసమ్బన్ధేనైవప్రయోజనవత్త్వం. ఏతేషాంచమన్త్రాణాంవినియోజకప్రమాణానుపలమ్భేనతత్సమ్బన్ధాసమ్భవాన్నిష్ప్రయోజనత్వాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వంనసమ్భవతీతిశఙ్కామానస్యోత్తరం- సత్యం - కర్మసమ్బన్ధాభావేపిబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యయాసమ్బన్ధోభవిష్యతీతి. నసువిద్యాయాఃపురుషకర్తృత్వాత్తత్ప్రకాశకత్వేఽస్యాఉపనిషదోపిపౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాత్పాక్షికపురుషదోషజత్వశఙ్కయాఅప్రామాణ్యాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వంనోపపద్యతఇత్యత్రాహ (అస్యాశ్చేతి) విద్యాయాఃసమ్ప్రదాయప్రవర్తకాఏవపురుషాః- నతూత్ప్రేక్షయానిర్మాతారః. సమ్ప్రదాయకర్తృత్వమపినాధునాతనం - యేనానాశ్వాసస్స్యాత్. కిన్త్వనాదిపారమ్పర్యాగతం- తతోఽనాదిప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదఃపురుషసమ్బన్ధస్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణఏవ. తమాదావేవాహేత్యర్థః. విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వమేవపురుషాణాం-యథావిద్యాయాఃపురుషసమ్బన్ధః- తథైవోపనిషదోపి. యదిపురుషసమ్బన్ధోవివక్షితఃపౌరుషేయత్వపరిహారాయ- తర్హితథాభూతసమ్బన్ధాభిధాయకేనాన్యేనభవితవ్యం - స్వయమేవస్వసంబన్ధాభిధాయకత్వేఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవస్తుత్యర్థమితి) విద్యాస్తుతౌతాత్పర్యాన్నస్వవృత్తిదోషఇత్యర్థః. స్తుతిర్వాకిమర్థేత్యతఆహ (శ్రోతృబుద్ధీతి) ప్రవర్తేరన్నితిపాఠోయుక్తః- వృతధాతోరాత్మనేపదిత్వాత్. విద్యాయాయత్ప్రయోజనం - తదేవాస్యాఉపనిషదోపిప్రయోజనంభవిష్యతీత్యభిప్రేత్యవిద్యాయాఃప్రయోజనసమ్బన్ధమాహ (ప్రయోజనేనత్వితి) సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలంచేత్ - త

ర్థ్యాపరవిద్యయైవ తన్నివృత్తేస్సమ్భవాత్తదర్థం న బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్ర చేతి) సంసారకారణమవిద్యాదిదోషః- తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్మాత్మికాయా న సమ్భవతి- అవిరోధాత్. న హి తమస్తమోఽపి ప్రాణాయామం కుర్వతః శుక్తిదర్శనం వినా తదవిద్యానివృత్తిర్దృశ్యతే. తతోఽపరవిద్యాయాస్సంసారకారణావిద్యానివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యామాహేతి సమ్బన్ధః. కిం చ పరమపురుషార్థసాధనత్వేన బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం. నికృష్టసంసారఫలత్వేన చ కర్మవిద్యాయా అపరవిద్యాత్వం. తతః న చాఖ్యాయికాయా అపరవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (పరాపరేతి) యచ్చాహుః కర్మజడాః- కేవల బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్తృసంస్కారత్వేన కర్మాఙ్గత్వాత్స్వాతన్త్ర్యేణ పురుషార్థసాధనత్వం నాస్తీతి- తదనపరత్వేనైవ నిరాకృతమిత్యాహ (తథా పరప్రాప్తిసాధనమితి) బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే కర్మణోఽనిష్టానవాప్తేః- సఙ్కల్పజనిధానాయ ప్రధానం వినిన్ద్యతే. అత్ర తు సర్వసాధ్యసాధననిన్దయా తద్విషయవైరాగ్యాభిధానపూర్వకం పరప్రాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యామాహేత్యాహ (విషయవైరాగ్యపూర్వకమితి) అతో బ్రహ్మవిద్యాయాః స్వప్రధానత్వాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదాం నకర్తృస్తావకత్వమిత్యర్థః. యద్యప్యుపనిషదాం స్వతన్త్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వం స్యాత్ - తర్హి తదధ్యేతౄణాం నర్వేషామేవ కిమితి బ్రహ్మవిద్యా న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (గురుప్రసాదలభ్యామితి) గుర్వనుగ్రహాదిసంస్కారాభావాత్సర్వేషాం యద్యప్యవిభవిష్యతి - తథాపి విశిష్టాధికారిణాం భవిష్యతీతి భావః. నను స్వపరప్రాప్తిశ్చేద్బ్రహ్మవిద్యా - తర్హి ప్రయోజనసాధనం న స్యాత్ - సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోః ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్. తత్రాహ (ప్రయోజనం చేతి) స్మరణమాత్రేణ విస్మృతసువర్ణలాభే సుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః, రజ్జుతత్త్వజ్ఞానమాత్రాచ్చ సర్పజన్యభయకమ్పాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధేః, శ్చ న ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యత్వం ప్రయోజనస్యైకాన్తికం. అతో విశిష్టం తు శక్తిః ప్రయోజనసమ్బన్ధం విద్యాయా అసకృద్బ్రవీతి. తస్మాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదో వ్యాఖ్యేయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః. యచ్చాహురేకదేశినః- స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలస్య త్రైవర్ణికాధికారత్వాదధీతోపనిషజ్జన్యే బ్రహ్మజ్ఞానేఽస్త్యేవ సర్వేషామధికారః- తతస్సర్వాశ్రమకర్మసముచ్చితైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి- తత్రాహ (జ్ఞానమాత్ర ఇతి) సర్వస్వత్యాగాత్మకసన్న్యాసనిష్ఠైవ పరబ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి వేదోఽవదర్శయతి- తాదృశసన్న్యాసినాం చ కర్మసాధనస్యాభావాన్న కర్మసమ్భవః. ఆశ్రమధర్మో విశమవమాద్యప్యుపబృంహితవిద్యాసన్నిష్ఠత్వేనైవ. తేషాం శౌచాచమనాదిరపి తత్త్వలోపాశ్రమధర్మః- లోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్, జ్ఞానాఖ్యేనైవ నావనత్వనివృత్తేః, * న హి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యత ఇతి స్మరణాత్, త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞసన్న్యాసివిషయత్వాత్,. అతః కర్మనివృత్త్యైవ సాహిత్యం జ్ఞానస్య - న కర్మణేత్యర్థః. ఇతశ్చ న కర్మసముచ్చితా విద్యా మోక్షసాధనమిత్యాహ (విద్యాకర్మవిరోధాచ్చేతి) అకర్తృ బ్రహ్మాస్మి- కరోమి చేతి స్ఫుటో వ్యాఘాత ఇత్యర్థః. యదా బ్రహ్మాత్మైకత్వం విస్మరతి- తదోత్పన్ననిత్యోపికర్మ కరిష్యతి. తతస్సముచ్చయస్సమ్భవత్యేవేతి న వాచ్యమిత్యాహ (విగ్నాయేతి) నను గృహస్థానాముద్దాలకప్రభృతీనాం విద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్మభిస్సముచ్చయో లిఙ్గాదవగమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) లిఙ్గస్య న్యాయోపబృంహితస్యైవ గమకత్వాఙ్గీకారాత్, సముచ్చయే చ న్యాయాభావాత్, ప్రత్యుత విరోధదర్శనాత్, న లిఙ్గేన సముచ్చయసిద్ధిః. సమ్ప్రదాయప్రవర్తకానాం చ గార్హస్థ్యస్యాభాసమాత్రత్వాత్ సన్న్యాసేనాయముముక్షుర్న్యాయ్యః, *యస్య మే చాస్తి సర్వత్ర యస్య మే నాస్తి కిం చన । మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించన దహ్యత ఇత్యుద్గారదర్శనాత్, తత్కార్యాభాసేన న సముచ్చయస్స్యాత్. తత్ర చ విధిర్న దృశ్యత ఇతి భావః. సాఙ్గతం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి (ఏవమితి) గ్రన్థైకదేశముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగస్య ఉపనిషద్గ్రన్థాయాముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యవిద్యార్థత్వాల్లాక్షణిక ఇతి దర్శయితుం విద్యాయా ఉపనిషచ్ఛబ్దార్థత్వమాహ (య ఇమామితి) (ఆత్మభావేనేతి) ప్రేమాస్పదమిత్యర్థః. అనర్థపూగం- క్లేశసమూహం. నిశాతయతి- శిథిలీకరోతి. అపునఃక్వజ్ఞానాద్ద్వైతత్రిగ్లక్ష్మనిర్మోక్షసర్వవాదిత్యర్థః. ...

హరిః ఓమ్.

బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవ విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తా ।
స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ ॥ ౧

శం. — బ్రహ్మా- పరివృఢః. మహాన్ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైః సర్వాననాన్యానతిశేత ఇతి. దేవానాం- ద్యోతనవతామిన్ద్రాదీనాం ప్రథమః- గుణైః ప్రధానస్సన్. ప్రథమః- అగ్రే వా సంబభూవ- అభివ్యక్తస్సమ్యక్- స్వాతన్త్ర్యేణేత్యభిప్రాయః. న తథా - యథా ధర్మాధర్మవశాత్ సంసారిణోఽన్యే జాయన్తే- *యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్య ఇత్యాదిస్మృతేః. విశ్వస్య- సర్వస్య జగతః కర్తా- ఉత్పాదయితా. భువనస్య- ఉత్పన్నస్య గోప్తా- పాలయితేతి విశేషణం బ్రహ్మణో విద్యాస్తుతయే. సః- ఏవం ప్రఖ్యాతమహత్త్వో బ్రహ్మవిద్యాం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం. *యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి విశేషణాత్ పరమాత్మవిషయా హి సా. బ్రహ్మణా వాఽగ్రజేనోక్తేతి బ్రహ్మవిద్యా. తాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం- సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యాశ్రయామిత్యర్థః. సర్వవిద్యావేద్యం వా వస్త్వనయైవ విజ్ఞాయత ఇతి. *యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి శ్రుతేః. సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితి చ స్తౌతి విద్యాం. (అథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ) జ్యేష్ఠశ్చాసౌ పుత్రశ్చ. అనేకేషు బ్రహ్మణస్సృష్టిప్రకారేష్వన్యతమస్య సృష్టిప్రకారస్య ప్రముఖే పూర్వమథర్వాసృష్ట ఇతి జ్యేష్ఠః. తస్మై జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ. ౧

అథర్వణేయాం ప్రవదేత బ్రహ్మాథర్వా తాం పురోవాచాఙ్గిరే బ్రహ్మవిద్యాం।
స భారద్వాజాయ సత్యవాహాయ ప్రాహ భారద్వాజోఽఙ్గిరసే పరావరామ్॥ ౨

శౌనకో హ వై మహాశాలోఽఙ్గిరసం విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛ।
కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి॥ ౩

ఆ.— (పరివృఢ ఇతి) *జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః। ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి స్మరణాద్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైస్సర్వాననన్యాన క్రమ్య వర్తత ఇతి పరివృఢత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. *యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యస్స ఏష స్వయముద్బభౌ. స్వయముద్బభౌ- స్వయముద్భూతః. శుక్రశోణితసంయోగమన్తరేణావిర్భూత ఇతి స్మృతేః స్వాతన్త్ర్యం గమ్యత ఇత్యర్థః. వాక్యోక్తబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా. తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యఞ్జకం- అతస్సర్వవిద్యావ్యఞ్జకతయా ఆశ్రీయత ఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా. అథవా - సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా - పరిసమాప్తిర్భవతి యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్ - సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ (సర్వవిద్యావేద్యం వేతి) ౧-౨

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యానురూనపి। ముణ్డకం వివృణోమి ప్రీత్యై వ్యాకరిష్యే యథామతి॥

రం.— విద్యాప్రరోచనార్థా ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే (బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవేతి) చతుర్ముఖ ఇన్ద్రాదీనామగ్రే ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. స కీదృశ ఇత్యత్రాహ (విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తేతి) విశ్వస్య భువనస్య- సర్వస్య భువనస్య ఉత్పాదయితా రక్షకశ్చేత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిద్యామితి) సః- తాదృశో బ్రహ్మా సర్వవిద్యాశ్రయభూతాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామ్నే జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రోక్తవానిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యాశ్రయత్వం చ జ్ఞానవ్యై బ్రహ్మణి కృత్స్నజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావేణ బ్రహ్మజ్ఞానే కృత్స్నజ్ఞానస్యాన్తర్భూతత్వాదితి వ్యాసార్యైరుపపాదితం. ౧

శం.— యామేతామథర్వణే ప్రవదేత- అవదత్ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మా - తామేవ- బ్రహ్మణః ప్రాప్తామథర్వా పురా - పూర్వమువాచ- ఉక్తవానఙ్గిరే- అఙ్గిర్నామ్నే బ్రహ్మవిద్యాం. స చాఙ్గీర్భారద్వాజాయ- భారద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహాయ- సత్యవాహనామ్నే ప్రాహ - ప్రోక్తవాన్. భారద్వాజోఽఙ్గిరసే - స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరావరాం- పరస్మాత్పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా. తాం పరావరామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (అథర్వణేయాం ప్రవదేతేతి) అథర్వణే యాం బ్రహ్మా ప్రోవాచ - తాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామా ఋషిః స్వశిష్యాయాఙ్గిరోనామ ఋషయే ప్రోవాచ. సః- అఙ్గిరోనామా ఋషిః భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రోక్తవాన్. పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యాప్రాప్తేర్వా పరావరా. తామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. ౨

శం.— శౌనకః- శునకస్యాపత్యం మహాశాలః - మహాగృహస్థోఽఙ్గిరసం - భారద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివత్ - యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ఉపసన్నః- ఉపగతస్సన్ పప్రచ్ఛ. శౌనకాఙ్గిరసయోస్సమ్బన్ధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదనవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే. మధ్యదీపకన్యాయార్థం వా విశేషణం- అస్మదాదిష్వప్యుపసదనవిధేరిష్టత్వాత్. కిమిత్యాహ- కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే - న్విత్యవితర్కే. భగవః- హే భగవన్ సర్వం- యదిదం విజ్ఞేయం విజ్ఞాతం - విశేషేణ జ్ఞాతం. అవగతం భవతీతి. ఏకస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వవిద్భవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాన్ శౌనకః తద్విశేషం విజ్ఞాతుకామస్సన్ కస్మిన్నితి వితర్కయన్ పప్రచ్ఛ. అథవా- లోకసామాన్యదృష్ట్యా జ్ఞాత్వైవ పప్రచ్ఛ. సన్తి లోకే సువర్ణాదిసకలభేదాః సువర్ణత్వాద్యేకత్వవిజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లౌకికైః- తథా కిన్న్వస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకకారణం - యదేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి. నన్వవిదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోఽనుపపన్నః- కిమస్తి తదితి తదా ప్రశ్నో యుక్తః- సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్మిన్నితి స్యాత్ - యథా కస్మిన్నిధేయమితి. న - అక్షరబాహుల్యాదాయాసభీరుత్వాత్ప్రశ్నస్సమ్భవత్యేవ- కిన్న్వస్తి తత్- యస్మిన్నేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వవిత్స్యాదితి. ౩

ఆ.— ప్రశ్నబీజమాహ (కస్మిన్నితి) ఉపాదానాత్కార్యస్య పృథక్సత్త్వాభావాదుపాదానే జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథఙ్నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యవ్యాప్తిః- తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్యాహ (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాణ్యసామఞ్జస్యమాశఙ్క్య సమాధత్తే (నన్వవిదితే హీత్యాదినా) కిమస్తి తదితి ప్రయోగేఽక్షరబాహుల్యేనాయాసస్స్యాత్ - తద్భీరుతయా కస్మిన్నిత్యక్షరసామఞ్జస్యలాఘవాత్ప్రశ్న ఇత్యర్థః. ౩-౪

రం.— (శౌనకో హ వై మహాశాల ఇతి) మహాశాలః - మహాగృహస్థః శునకసుతః - శౌనకః సమిత్పాణిత్వాదిశాస్త్రీయనియమానతిక్రమేణోపగతస్సన్ పృష్టవాన్. (కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి) హే భగవః- *ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ఇతి లక్షణలక్షిత. భగవన్నిత్యస్య *విభాషా భవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి నకారస్య రుత్వే వస్యోత్త్వే భావశ్ఛాన్దసః. యథావృత్తి

[illegible]విజ్ఞాతేసర్వంమృణ్మయంవిజ్ఞాతంభవతి- ఏవంకస్మింశ్చిద్వస్తుని విజ్ఞాతేసర్వంకార్యజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతిసామాన్యతోభవాదృశానాంవచనమశ్రౌషం.
తాదృగ్వస్తువిశేషమితి ప్రశ్నార్థః. సర్వమిత్యుపాదానభూతం వస్తు [illegible] యావత్. ననుసర్వమిదమితిశబ్దేనస్థూలచిదచిచ్ఛరీరవిశిష్టం బ్రహ్మోచ్యతే- ఉత
విశేషణమాత్రం. నాద్యః- ప్రశ్నదశాయాంశౌనకస్య [illegible] బ్రహ్మ[illegible]బుద్ధిశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్, అతఏవేదంపూర్వంపు
రుషేణసర్వమిత్యుత్తరవాక్యేఽపి ఇదంసర్వమిత్యస్యవిశేషణమాత్రపర్యవసాయిత్వేన బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావేనప్రశ్నవాక్యగతస్యాపి ఇదంసర్వమితిశ
బ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్. నద్వితీయః - విశేషణభూతస్థూలచిదచిత్తోరకత్వ [illegible] బ్రహ్మణ్యసూర్వాద్యుపాదానత్వ [illegible] బ్రహ్మోపాదానత్వాభావాది
తిచేత్. ఉచ్యతే- ఇదంసర్వమిత్యనేనవిశేషణమేవనిర్దిశ్యతే- నవిశేష్యం. అథాపివిశేషణస్యాపిబ్రహ్మోపాదేయత్వముక్తం- సత్యానృతస్యాత్మానోపా
దానోపాదేయభావపక్షేనియమః. భావస్థూలావస్థాపన్నపూర్వావస్థాయోగ్యముపాదానం. అవస్థావత్త్వంచచిదచిదీశ్వరాణాంత్రయాణామ
ప్యస్త్యేవ. ఇయాంస్తువిశేషః-అచిద్ద్వారకావస్థాయోగిత్వమచేతనస్య-జీవస్యతుధర్మభూతజ్ఞానద్వారా, అచేతనశరీరద్వారా, చకర్తృత్వాద్యవస్థా [illegible]
సాధ్యవస్థాశ్రయత్వం- పరమాత్మనస్తుచేతనాచేతనద్వారకమవస్థాశ్రయత్వం. తతశ్చమహత్త్వాహఙ్కారత్వాదిలక్షణభావ్యవస్థాయోగి[illegible]వేతనపర
మాత్మనాధారత్వేనపరమాత్మశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపఞ్చస్యాపిభావ్యవస్థాశ్రయత్వేనతద్ధరం ప్రత్యుపాదేయత్వమస్త్యేవ. అతశ్చేదంసర్వమితివిశేష
ణమాత్రనిర్దేశేఽపిస్యవిశిష్టస్యైకస్యోపాదానంభవతీత్యేకస్మిన్భగవన్విజ్ఞాతేసర్వమిదం విజ్ఞాతంభవతీతివిశేషణమాత్రేఽప్యుపాదానప్రశ్నఉపప
ద్యతే. అతఏవమహాసిద్ధాన్తే-కృత్స్నస్యజగతోబ్రహ్మకార్యతయా [illegible] తదాత్మకత్వేనైక్యాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వంమిథ్యేతి
భాష్యవ్యాఖ్యానావసరేవ్యాసార్యైర్విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావః - నతువిశేషణీభూతస్యచేతనాచేతనప్రపఞ్చస్యబ్రహ్మోపాదాన
త్వం. శరీరాత్మభావస్తు నిష్కృష్టవిశేషణయోర్నిష్కృష్టవిశేష్యస్యచ - చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మణశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మోపాదానత్వాత్, కేవలస్య
ప్రపఞ్చస్య కేవలాన్తర్యామికత్వాత్, [illegible] సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి వాక్యే ఉపాదానో
పాదేయభావప్రతిపాదకే సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యత్ర ప్రజాశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వం, సచ్ఛబ్దస్యాపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరత్వం,- స
దాయతనా ఇతి శరీరాత్మభావప్రతిపాదకాంశేతు ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వం, సచ్ఛబ్దస్యవిశేష్యమాత్రపరత్వం,- బ్రహ్మణో బ్రహ్మాన్త
ర్యామికత్వాసంభవాత్, కేవలప్రపఞ్చస్యవిశేషణమాత్రాన్తర్యామికత్వేఽపి విశిష్టాన్తర్యామికత్వాభావాత్, [illegible] - [illegible]
స్యప్రజాశబ్దస్యవైరూప్యం, సచ్ఛబ్దానాంచవైరూప్యం, జగత్ ఇతిశబ్దాన్తరాధ్యాహారాదిలక్షణభావ[illegible], [illegible] - ప్రజాశబ్దస్య వి
శేషణమాత్రపరత్వమేవ - సచ్ఛబ్దస్యాపివిశేష్యమాత్రపరత్వమేవ. సచవిశేషణీభూతచిదచిద్వర్గస్యసదుపాదానత్వంనాస్తీతిశఙ్క్యం - తస్యాపి
భావ్యవస్థావత్త్వేన విశిష్టస్యేవవిశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదానత్వసంభవాదిత్యస్మాభిరుపపాదితం [illegible] సరసుపపన్నం * యదాజ[illegible]
శ్శబ్దఇత్యాదినా. * అత్రేమాఃపశ్చ [illegible] * సర్వస్య చిదచిద్వస్తునస్సత్త్వాత్, తల్లత్వాత్, తదనత్వాత్, తన్నియామ్యత్వాత్, తచ్ఛరీరత్వాచ్చ
సర్వస్యాయమాత్మేతి శరీరత్వోపాదేయత్వయోస్సామానాధికరణ్యంబహుకృత్వఉద్ఘోషితం. నన్వేతదస్యార్థఃకర్తుం ప్రభవామః. * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా
సంపరిష్వక్త ఇతివాక్యే ప్రాజ్ఞశబ్దితేభిన్నేపరమాత్మనిజీవస్య పరిష్వఙ్గరూపలయశ్రవణాచ్చ. సచపరిష్వఙ్గోలయః - కిం[illegible] సంసర్గవిశేష
ఇతివాచ్యం- *స్వాప్యయాదితిసూత్రభాష్యతద్వ్యాఖ్యానగ్రన్థపర్యాలోచనాయాం తయోస్సమానాధికరణ్యస్యోపలభ్యమానత్వాత్. సచజాగ్ర
దాద్యవస్థాగతరాగద్వేషాదికాలుష్యయుక్తజీవవిశిష్టస్యపరమాత్మనస్తద్రహితజీవవిశిష్టపరమాత్మరూపేణావస్థానమేవ *సతాసోమ్యతదాసంపన్నో
భవతీతివాక్యస్యార్థోఽభ్యుపేతః - సనివప్రాజ్ఞేనాత్మనేతివాక్యస్యాప్యర్థోఽస్త్వితివాచ్యం - తథాసత్యస్యవాక్యస్యజీవపరభేదాబోధకత్వేన *సుషు
ప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతిసూత్రాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్. నచభావ్యవస్థావత్సర్వముపాదేయం- పూర్వావస్థావత్సర్వముపాదానంచేత్-భావిమహత్త్వాహఙ్కా
రత్వాద్యవస్థావత్పరమాత్మనఃప్రత్యక్త్వలక్షణపూర్వావస్థాశ్రయస్యఅచేతనస్యాప్యుపాదానత్వప్రసఙ్గః - అతోభావ్యవస్థాపత్త్యర్హస్సన్పూ
ర్వావస్థాయోగ్యుపాదానమితివక్తవ్యం- తతశ్చేదంశబ్దవాచ్యస్యవిశేషణస్యన బ్రహ్మోపాదానకత్వమితివాచ్యం-భావ్యవస్థావత్పూర్వావస్థాయోగి
యత్కారణం - తదుపాదానమిత్యుక్తావతిప్రసఙ్గాభావాత్. భావ్యవస్థావద్బ్రహ్మప్రత్యచేతనస్య హేతుత్వగ్రాహకప్రమాణాభావేనఉపాదాన
త్వాభావేఽపి బ్రహ్మణస్సర్వకార్యకర్తృత్వశ్రవణేనభావ్యవస్థావదచేతనాంశంప్రత్యుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. నన్వవ్యక్తత్వమహత్త్వాద్యవస్థాయా
అవ్యక్తమహదాదినిష్ఠత్వేఽపి బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన పూర్వావస్థాయోగిత్వాభావాత్కథముపాదానత్వమితిచేత్. అత్రవ్యాసార్యాః ప్రకృత్యధికరణే
బ్రహ్మణశ్చిదచిచ్ఛరీరకతయా ప్రకృతేర్బ్రహ్మణస్స్వరూపాన్తర్గతత్వేనప్రకృత్యవస్థానాం బ్రహ్మావస్థాత్వాత్. నహివిశేష్యమాత్రంవిశిష్టస్యస్వరూ
పం- విశిష్టస్యవస్తునోవిశిష్టమేవహిస్వరూపం. నహిఘటస్యమృణ్మాత్రంస్వరూపం- అపితుఘటత్వవిశిష్టం. ననుయదివిశేషణమపిస్వరూపాన్తర్భూతం-
తర్హిదణ్డాదయస్సంయోగాదయశ్చస్వరూపంస్యుః. న- యావద్ద్రవ్యభావినామపృథక్సిద్ధవిశేషణానామేవస్వరూపాన్తర్భావాత్. కించ-ఘటాదివస్తున
ఉదకాహరణాదితత్తదసాధారణకార్యయోగ్యత్వమేవస్వరూపం- నమృణ్మాత్రం- పిణ్డాదీనామపిఘటస్వరూపత్వప్రసఙ్గాత్. ఘటస్యోదకాహరణం
ప్రతియోగ్యతానామఅచ్ఛిద్రఘటత్వమేవ. యస్యవస్తునోయత్కార్యంయదాకారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి - సఆకారస్తస్యవస్తునస్తత్కా
ర్యంప్రతియోగ్యతా. 'యథావహ్నేరుష్ణత్వంస్ఫోటజననే, యథాపరశోస్తైక్ష్ణ్యంఛేదనే, యథాచమృదోపృథుత్వంఘటాదిపరిణామేఽల్పత్వోర్ధ్వభావ
శ్చ,' ఏవంప్రకృతిపురుషకాలానాంజగద్రూపేణబహుభవనేపరమాత్మనోయోగ్యతాస్థానీయాఃఅయుతసిద్ధప్రకారాః. అతఏవహిక్వచిచ్ఛక్తిశబ్దేనజగద
భిధీయతే - కార్యోపయోగ్యపృథక్సిద్ధవిశేషణంహిశక్తిః. సాచయోగ్యతాయోగ్యస్వరూపాన్తర్గతా- అతో మహదాద్యవస్థాశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మస్వరూ

పగతా ఇతి నావస్థాత్రయత్వాసిద్ధిః. యతోఽవిశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం- అతఏవహి * తద్యథా రథనాభౌ నేమావర్పితా అరా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితా ఇతి అరనాభిదృష్టాన్త ఉపన్యస్యతే. నహి నాభిమాత్రం రథచక్రం - కింతు నాభిరపి అరనేమీ అపి స్వరూపాన్తర్గతే. * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో అన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః । తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకామితి ముఞ్జేషీకాదృష్టాన్తశ్చ శ్రుతః. నహీషీకామాత్రం ముఞ్జః - కింతు బాహ్యదళవిశిష్టేషీకా హి ముఞ్జస్వరూపం. విశేష్యాంశస్య దృష్టాన్త ఇషీకా తథా *యథా హి కదళీనాం న త్వక్పత్రాన్యథ జాయతే। ఏవం విశ్వస్య నాన్యత్త్వం త్వత్స్థాయీశ్వర దృశ్యత ఇతి త్వక్పత్రకదళీదృష్టాన్తశ్చ చిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపమవగమయతి. నహి బాహ్యత్వక్పత్రైర్వినా కాణ్డమాత్రం కదళీ - అపితు త్వక్పత్రవిశిష్టకాణ్డస్వరూపా. ఏవం విశ్వవిశిష్టం స్వస్వరూపం- తత్ర విశేష్యభూతత్వం విశేషణాంశ విలక్షణశ్చ దృశ్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతః. ఇయాన్భేదః- నహీషీకాకాణ్డానాం, అరనేమినాభికదళీత్వక్పత్రాణాం చాపృథక్సత్తయా మిథో నియన్తృనియామ్యభావాభావాన్న శరీరశరీరిభావః- అత ఏవ నేద్యాదిశబ్దాశ్చ న విశేష్యవాచకాః. ఇహ తు నియన్తృనియామ్యభావాది నా శరీరాత్మభావసంభవాత్ శరీరవాచిశబ్దా బ్రహ్మపర్యన్తా ఇతి. అత ఏవ మహదాద్యవస్థానాం విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతత్వాదుపాదానత్వం ముఖ్యం. కించ - మా భూత్ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపాన్తర్భావః - తథాపి ముఖ్యత్వం యుక్తం- నహి శరీరద్వారకం బ్రహ్మణో మహదాద్యుపాదానత్వమముఖ్యం- కారణతానిర్వాహకవ్యవహితత్వాత్ - జ్వాలావ్యవహితస్య కాష్ఠస్య పాకం ప్రతి కారణత్వవత్. నను మృద్వ్యవహితస్యాపి కులాలస్య ఘటం ప్రత్యుపాదానత్వం స్యాదితి చేన్న- స్వనిష్ఠమృత్పిణ్డవ్యవహితత్వాత్. అతః స్వాపృథక్సిద్ధవ్యవధానాదుపాదానత్వమవిరుద్ధం. నను తథాపి ఉపాదానస్యా కార్యావస్థాశ్రయత్వం వాచ్యం- కథం వ్యవహితమవస్థావిశేషం ప్రత్యాశ్రయత్వం. ఉచ్యతే- కుమ్భోదరస్థమృత్తమమ్భః ప్రతిపురుషస్యైవ పరమాత్మనో మహదాద్యవస్థాశ్రయత్వముపపన్నం. న చ పురుషస్యామ్భోధారకకుమ్భధారకత్వమేవ నామ్భోధారకత్వమితి వాచ్యం- తథా సత్యమ్భోధారణజనిత శ్రమో న స్యాత్. కించ- అవ్యవహితాదపి వ్యవహితస్యాశ్రయత్వం ముఖ్యం దృశ్యతే- యథా ఆస్తరణాంశుకాదపి పర్యఙ్కస్య. యథా వర్షేభ్యో భూతలస్య, వ్యవహితమప్యంశుకం న పురుషస్య ధారకం - అసామర్థ్యాత్. పర్యఙ్కభూతలయోరేవ సామర్థ్యాదాస్తరణదర్భాణాం పురుషసంయోగమాత్రవ్యవధాయకత్వమేవ. అతః పరమాత్మనస్సర్వావస్థాశ్రయత్వం ముఖ్యమితి జగదుపాదానత్వం ముఖ్యమేవ. నను జగదుపాదానాత్మక్షర శరీరకత్వేన జగదుపాదానత్వముచ్యతే చేత్- వైశేషికాదిపక్షాద్భవత్పక్షస్య కో భేదః. నియామ్యవిశేషో హి శరీరమస్మిన్మతం - చిదచితోరీశ్వరప్రేర్యత్వం తన్మతేఽప్యస్తీతి చేత్. మహానయం పర్యనుయోగః. వైశేషికాశ్చేదప్రామాణికమేవ బ్రూయుః - తదుక్తం చేదనాదరణీయమితి న నః ప్రతిజ్ఞా. అస్మదుక్తార్థస్తైరఙ్గీకృతశ్చేత్ప్రాప్తాన్యత్పక్షక్షతిః. కించ- సామ్యమపి దురుపపాదం- ఆకాశకాలదిగాత్మవర్గస్య ఈశ్వరధార్యత్వాద్యనభ్యుపగమాదిత్యాహుః. తతశ్చ బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. నను తథాపి బ్రహ్మజ్ఞానాచ్ఛరీరభూతప్రపఞ్చజ్ఞానం నోపపద్యతే- తస్య తద్భిన్నత్వాత్. న చ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టస్వరూపే బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే సర్వస్యాపి తదన్తర్గతత్వాత్ విజ్ఞాతే తదన్తర్గతః పదార్థో జ్ఞాతో భవతీతివత్ ప్రపఞ్చోఽజ్ఞాతో భవతీతి ప్రతిజ్ఞా ఉపపద్యతామితి వాచ్యం- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణాశ్రయస్య చేతనాచేతనవర్గస్య తదన్తర్భావే ప్రమాణాభావాత్. న చ విశేష్యాంశస్య లక్షణం *సత్యం జ్ఞానమిత్యాది- విశిష్టస్య జిజ్ఞాస్యబ్రహ్మణస్తు లక్షణం జన్మాద్యస్య యత ఇతి సూత్రకారాభిప్రాయ ఇతి జన్మాదిసూత్రే వ్యాసార్యైరుక్తమితి వాచ్యం - కారణబోధకవాక్యయోర్భిన్నవిషయకత్వస్య అసఙ్గతత్వాత్, *ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి ఆత్మన ఏవ ఉపాదానత్వాభిధానాచ్చ. అస్తు వా విశిష్టం బ్రహ్మ - తథాపి *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతౌ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ఉపాదానోపాదేయాభేదేనైవోపపాదితతయా- ఇహ ఇదం సర్వమితి ఇదంతాస్పదతయా ప్రతీయమానే విశేషణభూతే జగతి విశిష్టాభేదాసంభవాత్. శరీరగతావస్థాయా శరీరినిష్ఠత్వమితి యదుక్తం - తత్తు సర్వలౌకికతాన్త్రికవిరుద్ధం, *న తు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రభాష్యవిరుద్ధం, చ. పూర్వావస్థాశ్రయనియతత్వమేవోపాదానత్వమిత్యస్య చ పరిభాషామాత్రత్వాత్. కించ - ఉత్పాద్యం హి ఉపాదేయం భవతి. ఉత్పాద్యం చ న భవన్మతే ద్రవ్యం - తస్య నిత్యత్వాత్. శబ్దస్పర్శాదిలక్షణాద్రవ్యరూపావస్థాయా ఏవోత్పత్తేః, తస్యాశ్చ బ్రహ్మణా అభేదగన్ధస్యైవాభావాత్. నను ఘటత్వావస్థైవ ఘటద్రవ్యస్యోత్పత్తిః, మృత్పిణ్డస్య వినాశశ్చ. ద్రవ్యస్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగస్తత్పూర్వసంస్థానసంస్థితస్య వినాశః- స్వావస్థస్య భూతోత్పత్తిః. అవస్థాయా ఉత్పత్తిమత్త్వచోదనముత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వచోదనమివ అత్యుక్తిర్భవతి. పృథక్ప్రతిపత్తికార్యార్హాణామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్ష్యతే - పృథక్ప్రతిపత్తికార్యానర్హధర్మాః పృథగుత్పత్తినిరపేక్షాః. అత ఏవ హ్యుత్పత్త్యాదేరుత్పత్త్యాదిర్నైరపేక్ష్యం. తస్మాదపృథక్సిద్ధధర్మాస్తు స్వాయం ధర్మిణ ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాభూతాః. అతో ఽవస్థైవ వస్తున ఉత్పత్తిః- సత్వవస్థాయా ఉత్పత్తిర్నామాస్తీత్యారమ్భణాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోరుపపాదితమితి చేన్న - ఘటత్వావస్థాయా ఏవ ఘటోత్పత్తిమృత్పిణ్డవినాశరూపత్వే యావద్ఘటత్వావస్థానత్వం ఘట ఉత్పద్యతే పిణ్డో నశ్యతీతిధీప్రసఙ్గః- న తు ఘట ఉత్పన్నః మృత్పిణ్డో వినష్ట ఇతి. న చ ఘటత్వావస్థాగతాద్యక్షణసంబన్ధ ఏవ ఘటస్యోత్పత్తిరితి వాచ్యం- యస్య హ్యాగన్తుకత్వమాద్యక్షణసంబన్ధః అభూత్వాభవనం వా- న తస్యోత్పత్తిః - యస్య స్వతస్సాస్తితస్యోత్పత్తిరిత్యస్య పరిభాషామాత్రత్వాత్, ఘటే రూపరసాదిమసంయోగే చ జాయమానే ఘటోత్పత్తివ్యవహారాభావాత్,. అన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజసంయోగజ ఇత్యాది ప్రతీతివ్యవహారాదికం సర్వం నిర్మూలం స్యాత్. *ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని *ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాదిత్యాదీనాం వేదానుత్పత్తిప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యం స్యాత్. శబ్ద ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతివ్యవహారౌ న స్యాతాం - ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యేవ ప్రతీతివ్యవహారౌ స్యాతాం. అపృథక్సిద్ధధర్మాణాముత్పత్తివినాశాభావే శరీరస్యాత్మోత్పాదవినాశౌ న స్యాతాం - ఆత్మన ఏవ తౌ స్యాతాం. కిం బహునా - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యుత్పాదవినాశౌ న స్యాతాం - ఈశ్వరస్యైవ తౌ స్యాతాం. నను అపృథక్సిద్ధస్య అద్రవ్యస్యోత్పత్తివినాశౌ నాభ్యుపేయేతే- ద్రవ్యస్య తౌ స్త ఏవేతి చేన్న-

వినిగమకాభావాత్ వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాచ్చ. కించ - ప్రకృతిరుపాదానం - వికార ఉపాదేయమితి నిర్వివాదం. * వాచారమ్భణం వికారో నామ ధేయమిత్యత్ర ఘటత్వావస్థాయా ఏవ వికారశబ్దేనాభిహితతయా * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదితి పూర్వవాక్యేపి వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన తస్యా ఏవాభిధాతుముచితతయా తస్యా ఏవోపాదేయత్వం సిద్ధవత్కృత్య విజ్ఞాతత్వాభిధానాత్, భవన్మతే చావస్థాయా జ్ఞాతత్వాసంభవా, దనుపపత్తిస్తదవస్థైవ. నచ * సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర మయట్ప్రత్యయార్థవికారస్త్వవస్థావాచ- * వాచారమ్భణం వికార ఇత్యత్ర అవస్థావికారశబ్దేనోచ్యతే * మృత్తికేత్యేవ సత్య మిత్యభేదప్రతిపాదనాంశే అనుషక్తేన మృణ్మయమితి పదేన పునరవస్థావాన్వికారః పరామృశ్యత ఇతి వాచ్యం - అస్యా ఉక్తేరహృదయంగమత్వాత్. తస్మాత్ * సర్వం మృణ్మయం * వాచారమ్భణం వికారః * మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యుభయత్రాప్యేకరూప్యమేవ వక్తవ్యం. తస్మాద్వికారరూపావస్థాయా యద్యప్యస్మన్మతే జ్ఞాతత్వానభ్యుపగమాదేక విజ్ఞానేన సర్వస్యతదభిన్నస్య వికారస్య జ్ఞానమనుపపన్నమితి చేత్. ఉచ్యతే - ప్రకృతివికృత్యోః కారకవ్యాపారనైయత్యప్రసఙ్గాద్భేదసత్త్వేపి పృథక్స్థితి ప్రతిపత్త్యనర్హత్వేన పృథక్సత్తా నాస్తీతి సిద్ధం. తతశ్చాభిన్నసత్తాకం కారణముపాదానం ప్రకృతిరాత్మేతి పర్యాయాః. తత్ర నైయాయికాస్తదేవ స్ఫుటతరవివేకప్రకారరహితమయుతసిద్ధం కారణం సమవాయికారణమితి వ్యవహరన్తి. కార్యభిన్నాభిన్నం కారణముపాదానమితి భేదాభేదవాదినః. భిన్నతయాఽభిన్నతయా చానిర్వచనం కారణమితి కేచిత్. భిన్నత్వేనాప్యభిన్నసత్తాకం కారణమిత్యన్యే. అస్మాకమప్యేతదేవ సమ్మతం. ఘటశరావాదిరూపావస్థైవ వికారః - * ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూపవికారాపన్నం నానానామధేయమపి మృత్తికాసంస్థానవిశేషత్వాన్మృద్ద్రవ్యమేవేత్యర్థమపస్థితమితి వేదార్థసంగ్రహే అవస్థాయా ఏవ వికారత్వకథనాత్. తస్యచ మృదశ్చ దణ్డఘటయోరివ పృథక్స్థితి ప్రతిపత్త్యోరభావాత్తదపృథక్సిద్ధత్వేన ఘటాపృథక్సిద్ధకారణత్వరూపస్యోపాదానత్వస్య మృది సత్త్వాత్ మృదో ఘటశరావాదిప్రతి ప్రకృతిత్వమాత్మత్వంచ. తతశ్చ తస్యాం మృది జ్ఞాతాయాం ఘటశరావాదిలక్షణతదవస్థారూపవికృతీనాం పృథక్స్థితి ప్రతిపత్త్యనర్హాణాం మృత్సత్తయా సత్తావత్త్వవత్ మృజ్జ్ఞాతతయైవ జ్ఞాతతాశ్రయత్వాత్ సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి శక్యతే వక్తుం. ఏవం బ్రహ్మణో పి చేతనాచేతనసమస్తప్రపఞ్చం ప్రత్యపృథక్సిద్ధకారణత్వేన సర్వప్రకృతిత్వేన సర్వాత్మతయా సర్వస్య తతో భిన్నత్వేన దర్శనాయోగ్యతయా జ్ఞాతత్వం సిద్ధం. నను భాష్యే * కేవలభేదవాదినాం చాత్యన్తభిన్నయోః కేనాపి ప్రకారేణైక్యాసమ్భవాదేవ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశానసంభవన్నీతి సర్వవేదాన్తపరిత్యాగస్స్యాదితి కేవలభేదస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, * ఏకత్వే సతి నానాత్వం నానాత్వే సతి చైకతా। అచిన్త్యం బ్రహ్మణో రూపం కస్తద్వేదితుమర్హతీతి స్మృతివశాజ్జగద్బ్రహ్మణోర్భిన్నాభిన్నత్వమేవ భగవతో భాష్యకారస్యాభిమతం - తతశ్చ కార్యాభిన్నం కారణముపాదానమిత్యేవాస్తు. ఏవంచ సతి సర్వస్యాపి తదభిన్నత్వాత్ సర్వవిజ్ఞానమప్యుపపద్యతే. * హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి * ఏకస్సమస్తం యదిహాస్తి కించిత్ * తదచ్యుతో నాస్తి పరం తతో న్యత్ * ఏకం సదైకం పరమః పరేశః సవాసుదేవో నయతో న్యదస్తీత్యాదినిషేధాశ్చ కేవలభేదాశ్రయనిషేధకతయోపపద్యన్తే. కేవలభేదపక్షే శరీరభూతస్య జగత ఆత్మభిన్నత్వాద్భిన్ననిషేధో నోపపద్యతే. అతః కార్యాభిన్నం కారణమేవోపాదానమఙ్గీక్రియతామితి చేన్న - * భేదాభేదవాదేతు బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రయుక్తా జీవగతా దోషా బ్రహ్మణ్యేవ ప్రాదుష్యురితి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణాత్మకబ్రహ్మాత్మభావోపదేశాహి విరోధాదేవ పరిత్యక్తాస్స్యురితి తత్ప్రభేదాభేదపక్షస్య భాష్యేదూషితత్వాత్, * బ్రహ్మజ్ఞానపక్షాదపి పాపీయానయం భేదాభేదపక్ష ఇతి వేదార్థసంగ్రహే ఽతినిన్దితత్వాత్, భేదాభేదవాదో న భాష్యకారాభిమతః. కథం తర్హి * కేవలభేదవాదినాం చాత్యన్తభిన్నయోరితి భాష్యముపపద్యతాం - శరీరాత్మభావో హ్యాత్యన్తభేద ఏవ. ప్రకారప్రకారిభావో హి భేదరూపః - నియమేన ప్రకారప్రకారిభావలక్షణశ్శరీరశరీరిభావో నియమేన భేదరూపః తతః శరీరాత్మభావే కేవలభేద ఏవ దృఢీకృతో భవతి. అత ఏవ హి * ఉభయోరపి హి భేదేనైవ నిర్దిశ్యత ఇతి శరీరాత్మభావ ఏవ భేదత్వేన వ్యవస్థిత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే - అత్యన్తభిన్నయోరిత్యాది భాష్యస్యాయం భావః - లోకే హ్యైక్యవ్యవహారేస్వరూపైక్యం తన్త్రం - తదభావే దేశాదిలక్షణప్రకారైక్యం - యథా సాయం గోష్ఠే సర్వా గావ ఏకీభవన్తి - రాజాన ఏకీభూతాః - ఏకో వ్రీహిరిత్యాదౌ దేశబుద్ధిజాత్యాద్యభేదతః. ఇహ తు జగద్బ్రహ్మణోస్స్వరూపతో భిన్నయోః కేనాపి ద్వారేణాభేదో వక్తవ్యః - స కథమితి విచారే అపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వమిత్యేష ప్రకృత్యోర్భ్యస్తాపృథక్సిద్ధ్యైక్యమేవ భాష్యకృదభిమతమితి ప్రతీయతే. సిద్ధిర్నామస్థితిః ప్రతిపత్తిశ్చ - పృథక్స్థితి ప్రతిపత్త్యయోగ్య ఇతి భాష్యాది గ్రన్థేషు బహుశో వ్యవహారదర్శనాత్. స్థితి ప్రతిపత్త్యోరైక్యం అవయవావయవిజాతివ్యక్తిగుణగుణిస్థలేషు పృథక్స్థితి ప్రతిపత్త్యోరభావాదవసీయతే. నను ఘటో భూతలేవర్తతే - నీలాదిగుణాస్తస్మిన్ - తథాన్తరసశబ్దానాం ద్రవ్యప్రతిపత్తిమన్తరేణాపి పృథక్ప్రతిపత్తిరదృష్టా - అన్యః కథం స్థితి ప్రతిపత్త్యైక్యముపపద్యతాం. నచ * తావయుతసిద్ధౌ విజ్ఞాతవ్యౌ - యయోర్ద్వయోరనశ్యదేకమపరాశ్రితమేవావతిష్ఠత ఇతి తార్కికోక్తమయుతసిద్ధత్వమేవ అపృథక్సిద్ధత్వమితి వాచ్యం - తథాహి సతి నియతాశ్రయాశ్రయిభావలక్షణాయుతసిద్ధిత్వస్య భేదైకసాధకత్వేన ప్రకారైక్యాసాధకత్వాదితి చేన్న - * పృథక్ప్రతిపత్తికార్యాణామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికముపేక్షితమిత్యాది శ్రుతప్రకాశికాగ్రన్థపర్యాలోచనాయాం యస్యోత్పత్తివినాశాపక్షయసత్తాదికమాశ్రయోత్పత్త్యాదినైవ వ్యవహ్రియతే - తత్తదపృథక్సిద్ధమితి ఫలతి. తతశ్చ యదుత్పత్త్యా ఉత్పద్యత ఇతి వ్యవహ్రియతే - యత్సత్తయా సదితి వ్యవహ్రియతే - న తు సత్తాన్తరమపేక్షతే - తత్తదపృథక్సిద్ధమితి. తతశ్చ వికృతేః ప్రకృతిసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాదభిన్నసత్తాకకారణత్వముపాదానత్వం. తదేవచాత్మత్వం. ఇదం * తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతి వదతో భగవతో భాష్యకారస్యాప్యభిమతం. నహ్యాత్మత్వమన్తః ప్రవిశ్యనియన్తృత్వరూపం - తాదృశాత్మత్వస్యోపాదానత్వాప్రయోజకత్వాత్. నహ్యుపాదానత్వనియన్తృత్వాభ్యాం నిర్వ్యాహ్యమాత్మత్వం నియన్తృత్వరూపం సంభవతి. అన్యథా క్షేత్రజ్ఞాత్మత్వం తూభయనిర్వాహ్యం భవతి. కథం. ఉచ్యతే - తజ్జత్వాదినా అచేతనాంశే ఉపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం ఫలతి. తన్నియామ్యత్వాదినా జీవరూపేణ నియన్తృత్వం వివక్షితం.

తస్మై స హోవాచ। ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చ॥ ౪

జీవాపృథక్సిద్ధమితియావత్. తతశ్చ చేతనవర్గేఽపి అపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణముపాదానత్వముక్తం భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తచేతనాచేతనవర్గం ప్రతి బ్రహ్మణోఽపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణాభిన్నసత్తాకకారణత్వరూపోపాదానత్వ ప్రకృతిత్వాపరపర్యాయాత్మత్వస్య సత్త్వాదాత్మభూతే తస్మిన్ జ్ఞాతే ఇతరస్య సర్వస్య జ్ఞాతమేవ- ఇతరస్యాపృథక్ప్రతిపత్తియోగ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్, తత్సత్తయా సదితి వ్యవహారవత్తజ్జ్ఞాతతయా జ్ఞాతమితి వ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్. నచ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాఽభావే మృషావాదివన్మిథ్యాత్వం స్యాదితి వాచ్యం- యథా గుణస్య జాత్యనభ్యుపగన్తృమతే రూపాదౌ సద్బుద్ధిః ద్రవ్యగతసత్తావిషయత్వేఽపి న రూపాదిమిథ్యాత్వం, యథా వా ద్రవ్యగతగుణాదిషు ద్విత్వైకత్వాదిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః ద్రవ్యగతసఙ్ఖ్యానిర్వాహ్యత్వేఽపి రూపాదిగతసఙ్ఖ్యాప్రతీతేర్న భ్రాన్తిత్వం, యథా వా సిద్ధాన్తే ఘటత్వాద్యవస్థాయా మృద్ద్రవ్యాపేక్షయా ఉత్పత్తిస్థితిసత్తానాం పార్థక్యాభావేఽపి న తత్ర ఉత్పత్తిస్థితిసత్తాప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం,- ఏవం ప్రపఞ్చగతసత్తాప్రతీతేర్బ్రహ్మసత్తానిర్వాహ్యత్వేఽపి న తత్సత్త్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం- న వా ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం. అత ఏవ *నైకస్మిన్నసంభవాత్* ఇతి సూత్రే *కాలస్య పదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్తస్య పృథగస్తిత్వనాస్తిత్వాదయో న వక్తవ్యాః- కాలో నాస్తీతి వ్యవహారో జాత్యాద్యస్తిత్వవ్యవహారతుల్య ఇతి స్పష్టం భాషితం. అతో బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వేఽపి ప్రపఞ్చస్య న మిథ్యాత్వం. నన్వపృథక్సిద్ధకారణత్వముపాదానత్వం- తదేవాత్మత్వం చేత్- భగవద్విగ్రహ గోపుర ప్రాకార నిత్యసూరి ప్రభృతి నిత్యవిభూతిం ప్రత్యాత్మత్వం న స్యాత్- కారణత్వాభావేన ఉపాదానత్వాభావాత్. నను *ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాత్* ఇతి సూత్రే వియదాదేర్బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యనభ్యుపగమే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాద్వియదాద్యుత్పత్త్యభ్యుపగమవత్ నిత్యవిభూతేరప్యుపాదేయత్వమభ్యుపగన్తవ్యం- ఇతరథా సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాత్. న చ నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వగ్రాహకప్రమాణానుసారాత్ *యేనాశ్రుతం శ్రుతం* *సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి* ఇత్యాదావశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సఙ్కోచః క్రియతామితి వాచ్యం- *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః* *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతం- ఆకాశం నిత్యం- నిరవయవద్రవ్యత్వాత్* ఇత్యాది ప్రమాణబలేన అశ్రుతాదిశబ్దానామాకాశవ్యతిరిక్తపరత్వమేవ స్యాదిత్యాకాశప్రతిబన్ద్యా దుర్యోధత్వమేవ స్యాదితి చేన్న- నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వానభ్యుపగమే బహుప్రమాణసంక్షోభప్రసఙ్గాదశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సంకోచాభ్యుపగమేఽపి వియన్నిత్యత్వప్రతిపాదకప్రమాణస్యాపేక్షికనిత్యత్వపరతయాప్యుపపన్నస్య ప్రతిపిపాదయిషితసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసంకోచకత్వాయోగాత్. నను *రూపం వాతీన్ద్రియమన్తఃకరణప్రత్యక్షనిర్దేశాత్* ఇతి యథా జ్ఞానాదయః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః- తథా ఇదమపి రూపం శ్రుత్యా స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యుక్తత్వాత్, *యదాత్మకో భగవాంస్తదాత్మికా భగవతో వ్యక్తిః* ఇతి శ్రుతే, ర్భగవద్విగ్రహాదేః సర్వం ఆత్మస్వరూపాదవ్యతిరిక్తమిత్యేవాభ్యుపగమ్యతాం- ఏవం చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాపి న క్లేశితా భవతి. న చ వాపీకూపారామాదీనాం కథం బ్రహ్మరూపత్వమితి వాచ్యం- వాపీకూపోద్యానాదిప్రతిపాదకవాక్యానాం తత్క్రీడాజనితసుఖానాం బ్రహ్మసుఖవాప్యుచ్ఛనిధిలవకణికాయమానత్వమిత్యత్ర తాత్పర్యాత్, *యద్వా న్యైహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా* ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మణః సర్వవిధభోగ్యత్వమస్తీత్యత్ర తాత్పర్యమితి దహరాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్థితత్వాదితి చేన్న - అర్చిరాదినా మార్గేణ విరజానదీమతిక్రమ్య గన్తవ్యే అప్రాకృతే లోకే *తద్వైరమ్మదీయం సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణ* ఇత్యాదివాక్యప్రతిపన్నానాం సరోఽశ్వత్థాదీనాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్, *ద్వే రూపే బ్రహ్మణస్తస్య మూర్తం చామూర్తమేవ చ। క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర్వభూతేషు చ స్థితే* ఇతి అమూర్తశబ్దితముక్తాత్మస్వరూపస్యాపి శరీరవాచినా రూపశబ్దేన నిర్దేశేన ముక్తాత్మస్వరూపస్య బ్రహ్మరూపతాయా వక్తుమశక్యత్వాత్, *సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా* *స తత్ర పర్యేతి* ఇత్యాది శ్రుతిభిర్ముక్తానాం బ్రహ్మణశ్చ భోక్తృభోగ్యతయా ఆధారాధేయభావేన చ భేదప్రతీత్యా నిత్యసూరీణాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వాసంభవాత్, తాన్ప్రత్యపి చ పరమాత్మన ఆత్మత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, నిత్యసూర్యాదీనాం చ నిత్యతయా తాన్ప్రత్యుపాదానత్వలక్షణాత్మత్వాసంభవాత్, కథం తస్య సర్వాత్మత్వం సిధ్యేదితి చేత్. యది నిత్యపదార్థాన్ ప్రత్యపి ఆత్మత్వం పరమాత్మనో వక్తవ్యమితి నిర్బన్ధః- తర్హి తాన్ప్రత్యాత్మత్వముపాదానత్వైకదేశభూతమపృథక్సిద్ధాశ్రయత్వమేవ తత్రాత్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్తు - ఇతరత్రోపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం. ఏతద్రూపం చాత్మత్వం తజ్జత్వాదిభిరుపపాద్యమితి నానుపపత్తిః. తలశ్చోపాదానే జ్ఞాతే తదపృథక్సిద్ధముపాదేయమపి జ్ఞాతం భవతీత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపపన్నం భవతి. యద్వా- కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంస్పృష్టాత్మవిషయత్వేఽపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవోచితమితి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్ ఆదిభరతః *యదా సమస్తభూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థితః* *యద్యన్యోఽస్తి పరః కోఽపి* ఇత్యాది ప్రత్యవోచత్, యథా వా- అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య ప్రశ్నస్య కో భవానితి పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేఽపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్షణాయ *అహమేకః ప్రథమమాసమ్* ఇతి ప్రతివచనప్రవృత్తిః, - ఏవం సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి ప్రశ్నస్య విశేషణమాత్రపరత్వేఽపి విశేష్యపర్యన్తత్వశిక్షణాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతి సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్య ప్రతివచనసన్దర్భస్య ప్రవృత్తౌ దోషాభావాదితి. ప్రపఞ్చితం చేదమస్మాభిర్బృహదారణ్యకప్రకాశికాయామిత్యలమతిచర్చయా.　　３

శం.—— తస్మై- శౌనకాయాఙ్గిరా ఆహ కిల- ఉవాచ. కిమితి. ఉచ్యతే- ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి- ఏవం హ స్మ- కిల యద్బ్రహ్మవిదః- వేదార్థాభిజ్ఞాః పరమార్థదర్శినో వదన్తి. కే తే ఇత్యాహ- పరా చ- పరమాత్మవిద్యా. అపరా చ - ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలవిషయా, నను కస్మిన్ విదితే సర్వ

తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదో ఽథర్వవేదః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమితి అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే॥ ౫

[illegible] - [illegible] ... నైషదోషః - క్రమాపేక్షత్వాత్ప్రతివచనస్య. అపరా హి [illegible] - సా నిరాకర్తవ్యా - తద్విషయే హి విదితే న కించిత్తత్త్వం [illegible] ... ని రాకృత్య హి పూర్వపక్షం పశ్చాత్సిద్ధాన్తో వక్తవ్యో భవతీతి న్యాయాత్ ... అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రా --- (అన్నే సహావాచేతి) స్పష్టార్థః (ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి) అత్ర ప్రాప్తుమిత్యధ్యాహారః [illegible] - [illegible] ప్రాప్తుం ద్వే జ్ఞానే ఉపాదేయే ఇతి [illegible] ... * తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహామునే । ఆగమోత్థం వివేకాచ్చ ద్విధా జ్ఞానం తథోచ్యతే। శబ్దబ్రహ్మాగమమయం పరం బ్రహ్మ వివేకజమ్ ... ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే శబ్దబ్రహ్మ పరం చ యత్ । శబ్దబ్రహ్మణి నిష్ణాతః పరం బ్రహ్మాధిగచ్ఛతి ... ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య [illegible] ... ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చేతి బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వేన ద్వే విద్యే వేదితవ్యే - బ్రహ్మవిషయే [illegible] ... పరవిద్యాయాః బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వేన అపరవిద్యాయాః తథాత్వాప్రతీతేః, [illegible] అపరవిద్యాయాః బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వాభావస్యైవ ప్రతీతేః, బ్రహ్మ [illegible] ... ప్రాప్తుమితి పదాధ్యాహారేణాస్యార్థస్య ప్రతీతేః, ఇతరథా యత్పదవైయర్థ్యాత్, [illegible] - కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి [illegible] ... ఇతి న్యాయమనుసరేత్ - అతో యథోక్త [illegible] ... ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి [illegible] ... ఇత్యత్రాహ (పరా చైవాపరా చేతి) పరాం అపరాం చ విద్యాం ద్విధా [illegible]. ౪

శం --- [illegible] ఉచ్యతే - (ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదో ఽథర్వవేద ఇతి) ఏతే చత్వారో వేదాః. శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమిత్యఙ్గాని షట్. ఏషాఽపరా విద్యా. అథేదానీం ఇయం పరా విద్యోచ్యతే - యయా తత్ - వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే - ప్రాప్యతే అధిపూర్వస్య గమేః ప్రాయశః ప్రాప్త్యర్థత్వాత్. న చ పరప్రాప్తేరవగమార్థస్య చ భేదోఽస్తి - అవిద్యాయా అపాయ ఏవ హి పరప్రాప్తిః - నార్థాన్తరం. నను ఋగ్వేదాదిబాహ్యా తర్హి సా కథం పరా విద్యా స్యాన్మోక్షసాధనం చ - యా వేదబాహ్యాః స్మృతయ ఇతి హి స్మరన్తి. కుదృష్టిత్వాన్నిష్ఫలత్వాదనాదేయా స్యాత్, ఉపనిషదాం చ ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం స్యాత్. ఋగ్వేదాదిత్వే తు పృథక్కరణమనర్థకం అథ పరేతి. న - వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్. ఉపనిషద్వేద్యాక్షరవిషయం హి విజ్ఞానమిహ పరా విద్యేతి ప్రాధాన్యేన వివక్షితం - నోపనిషచ్ఛబ్దరాశిః. వేదశబ్దేన తు సర్వత్ర శబ్దరాశిర్వివక్షితః. శబ్దరాశ్యధిగమేఽపి యత్నాన్తరమన్తరేణ గుర్వభిగమనాదిలక్షణం వైరాగ్యం చ నాక్షరాధిగమః సమ్భవతీతి పృథక్కరణం బ్రహ్మవిద్యాయాః పరావిద్యేతి కథనం చేతి. ౫

ఆ. --- కల్పః - సూత్రగ్రన్థః. ఆమ్నాయక్రమః కల్ప ఇత్యర్థః. అవిద్యాయాః అపగమ ఏవ పరప్రాప్తిరుపచర్యతే. అవిద్యాపగమస్య [illegible] ... * జ్ఞాతోఽర్థః స్వప్నస్థితోఽప్యవిద్యానివృత్తిరిత్యేవ [illegible] ... అధిగమశబ్దోఽత్ర ప్రాప్తిపర్యాయ ఇత్యాహ (ప్రాప్యత ఇతి) సాఙ్గానాం వేదానామపరవిద్యాత్వేనోపన్యాసాత్ తతః పృథక్కరణాద్వేదబాహ్యతయా బ్రహ్మవిద్యాయాః పరత్వం న సమ్భవతీత్యా [illegible] ... (స్మృతి) యా వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః - సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతా ఇతి స్మృతేః కుదృష్టిత్వా [illegible] ... విద్యాయా వేదబాహ్యత్వే తదర్థానాముపనిషదామపి ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. వేదబాహ్యత్వే న పృథక్కరణ [illegible] - కింతు వైదికస్యాపి జ్ఞానస్య వస్తువిషయస్య శబ్దరాశ్యతిరేకాభిప్రాయేణేత్యాహ (న వేద్యవిషయేతి) వైరాగ్యం చేత్యత్ర యత్నాన్తర [illegible] ద్రష్టవ్యః. ౫

రం --- [illegible] న్యాయేనాపరజ్ఞానస్వరూపమాహ (తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా) షడఙ్గోపేతస్వరస్య [illegible] వేదశ్రవణజన్యం పరోక్షజ్ఞానమిత్యర్థః. అపరవిద్యాముక్త్వా పరవిద్యామాహ (అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే ఇతి) అత్ర [illegible] * ఇతిహ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి ఇతి యచ్ఛబ్దప్రతినిర్దేశకః. యేన జ్ఞానేన * ఇతిహ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి ఇతి వాక్యే ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం తదక్షరమధి[illegible] ... గమ్యతే - ఆభిముఖ్యేన గమ్యతే. అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థః. వివేకాదిసాధనసప్తకజన్యం శ్రవణజన్యపరోక్షజ్ఞానానన్తరభావిదర్శనసమానాకారధ్యానం పరజ్ఞానమిత్యర్థః. ఏతేన - అధిగమ్యత ఇత్యస్య జ్ఞాయత ఇతి వా ప్రాప్యత ఇతి వాఽర్థస్యాశ్రయణీయతయా పరవిద్యాయా ఇవ బ్రహ్మవిషయత్వ బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వయోరపరవిద్యాయా అపి బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వయోరభావేన అపరవిద్యాయా అపి బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వప్రతిపాదకభాష్యాసఙ్గతిః. కించ - పరవిద్యాయా అపరోక్షజ్ఞానరూపత్వే ప్రమాణానుపలమ్భాదపరోక్షత్వప్రతిపాదకభాష్యస్యాప్యసఙ్గతిరితి దూషణం పరాస్తం - అధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థకత్వాత్. నన్వేతదుపబృంహణే శ్రీవిష్ణుపురాణే * ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి చాథర్వణీ శ్రుతిః । పరయా హ్యక్షరప్రాప్తిః ఋగ్వేదాదిమయాఽపరేతి అధిగమ్యత ఇత్యస్య ప్రాప్త్యర్థకతయా ఉపబృంహితత్వాత్ కథమేతదుచ్యత ఇతి చేత్. యద్యుపబృంహణానుసారేణ ప్రాప్త్యర్థకతయా వ్యాఖ్యాతవ్యమితి నిర్బన్ధః- తర్హి * ఇతిహ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తీతి పూర్వవాక్యే పరాప

యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుఃశ్రోత్రం తదపాణిపాదం।
నిత్యంవిభుంసర్వగతంసుసూక్ష్మంతదవ్యయంయద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీరాః॥ ౬

...వేదానాధ్యయనాదరపి బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వస్య కథితత్వేనయయా తదక్షరమధిగమ్యతఇత్యస్య అపరవిద్యావ్యావర్తకత్వాభావప్రసఙ్గేన తద్వ్యా... ...ర్తకత్వార్థంసావధారణత్వమధ్యాహృత్యయయా సాక్షాదక్షరమధిగమ్యతే- ప్రాప్యతే - సాపరవిద్యేత్యస్తు. అపరోక్షత్వంత్వన్యాఖ్యాతే- ప్రత్యక్ష... ...॥ నిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే ॥ తస్మిన్దృష్టేపరావరఇత్యాదిశర్వణాదితి ద్రష్టవ్యం. నను ... స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేఽపిఇహ... ...రే ... తేషామేవైతాంబ్రహ్మవిద్యాంవదేతేత్యుపసంహారగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాం - వేదవిద్యామిత్యుపనిషత్సరతయావ్యాఖ్యాన... ...వ్యాఖ్యాతత్వాత్, ... యేనాక్షరం పురుషంవేదసత్యం ప్రోవాచతాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి ద్వితీయఖణ్డగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్యాపి తత్పర... ...త్త్వోచిత్యాదుపక్రమేఽపి ॥ బ్రహ్మవిద్యాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయజ్యేష్ఠపుత్రాయప్రాహేత్యుక్తకర్మతయాత్రాయమాణాయాబ్రహ్మ... ...విద్యాయాఉపనిషన్నిష్ఠతయాసర్వసైవోచిత్యాత్, ॥ తత్రాపరా ఋగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదఇత్యత్ర ఋగ్వేదాదిశబ్దానాంతజ్జన్యజ్ఞానలక్షణా... ...యయుక్తత్వేనపరవిద్యాశబ్దస్యైవ ప్రకృతపరత్వాత్ అయణస్యయుక్తత్వాత్, పరవిద్యాశబ్దేనాపి సామర్థ్యాద్బ్రహ్మప్రాపకోపనిషద్భాగవిషయధాతుమునీత... ...సాక్షాదపరోక్షజ్ఞానపరత్వే - నయుక్తంపశ్యామఇతిచేత్. అత్రోచ్యతే- యదిపరవిద్యాశబ్దేనఉపనిషత్ప్రతిపాద్యసన్దర్భవిశేషఃప్రతిపాద్యః. ఋగ్వేదాదిశబ్దైనముఖ్యయావృత్త్యాఋగ్వేదాదయఏవప్రతిపాద్యాః- తస్మిన్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషదామృగ్వేదాదిబహిర్భావప్రసఙ్గేన ॥యు... ...నాపావ్యయనిన్యతయఇత్యుక్తత్వాఅపదార్థత్వమేవస్యాత్. ఋగ్వేదాదిశబ్దానాంముఖ్యార్థమాత్రతద్విరహితపరైరుపనిషదాంవేదబాహ్యత్వప్రస... ...ఙ్గాత్ పరవిద్యాశబ్దోజ్ఞానవాచీతివ్యాఖ్యాతం. ఇయాంస్తువిశేషః - పరమతే ॥ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యత్రసత్యప్రియఉక్తవివిద్యాశబ్దోఽసత్యపిసా... ...ధారణే ప్రవృత్తినిమిత్తేఋగ్వాదిగ్రన్థసన్దర్భలక్షణాపరవిద్యాం, బ్రహ్మజ్ఞానలక్షణాంపరవిద్యాం, ఏవ...తిదోషాస్తి - అస్మన్మతేసనాస్తి. కించ... ...సరవ్యాఖ్యానేఋగ్వేదాదివేదవిలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణః ॥ వేదైశ్చసర్వైరహమేవవేద్యఇతిస్మృతిర్విరుధ్యేత. అతో ఋగ్వేదాదిజన్యజ్ఞానంబ్రహ్మని... ...ష్ఠయకమేవేత్యేవయుక్తం. అతఃపరాపరజ్ఞానశబ్దితాపరోక్షపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వంబ్రహ్మణఏవేతిభాష్యకారీయారీతిరేవసాధీయసీ. ౫

శం.— యథావిధివిషయే కర్త్రాద్యనేకకారకోపసంహారద్వారేణ వాక్యార్థజ్ఞానకాలాదన్యత్రానుష్ఠేయోఽర్థోఽస్త్యగ్నిహోత్రా... ...దిలక్షణః-నతథేహపరవిద్యావిషయే. వాక్యార్థజ్ఞానసమకాలఏవతుపర్యవసితోభవతి- కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞానమాత్రనిష్ఠావ్యతిరిక్తాభావాత్. తస్మా... ...దిహపరాంవిద్యాం సవిశేషణేనాక్షరేణవిశినష్టి (యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా) వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసంహృత్యసిద్ధవత్పరామృశ్యతే (యత్తదితి) అద్రే... ...శ్యం- అదృశ్యం. సర్వేషాంబుద్ధీన్ద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్. దృశేర్బహిః ప్రవృత్తస్యపఞ్చేన్ద్రియద్వారత్వాత్. అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియావి... ...షయమిత్యేతత్. అగోత్రం- గోత్రం- అన్వయః- మూలమిత్యనర్థాన్తరం. అగోత్రం- అనన్వయమిత్యర్థః. నహితస్యమూలమస్తి- యేనాన్వితంస్యాత్. వర్ణ్యన్తఇతివర్ణాః - ద్రవ్యధర్మాఃస్థూలత్వాదయః. శుక్లత్వాదయోవా అవిద్యమానావర్ణాయస్య - తదవర్ణమక్షరం. అచక్షుఃశ్రోత్రం - చక్షుశ్చ శ్రోత్రంచ- నామరూపవిషయేకరణేసర్వజన్తూనాం. తేఽవిద్యమానేయస్య- తదచక్షుఃశ్రోత్రం. ॥యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశే... ...షణాత్ప్రాప్తంసంసారిణామివచక్షుఃశ్రోత్రాదిభిఃకరణైరర్థసాధకత్వం- తదిహాచక్షుఃశ్రోత్రమితివార్యతే ॥ పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిద... ...ర్శనాత్. కించ- తదపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితమిత్యేతత్. యతఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకంచ- అతోనిత్యం- అవినాశి. విభుం- వివిధం- బ్ర... ...హ్మాదిస్థావరాన్తప్రాణిభేదైర్భవతీతివిభుం. సర్వగతం-వ్యాపకమాకాశవత్. సుసూక్ష్మం- శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్. శబ్దాదయోహ్యాకాశ... ...వాయ్వాదీనాముత్తరోత్తరంస్థూలత్వకారణాని - తదభావాత్సుసూక్ష్మం. కించ - తదవ్యయం - ఉక్తధర్మత్వాదేవనవ్యేతీత్యవ్యయం. నహ్యనఙ్గస్య స్వాఙ్గాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిశరీరస్యేవ నాపికోశాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిరాజ్ఞఇవ. నాపిగుణద్వారకోవ్యయస్సమ్భవతి - అగుణ... ...త్వాత్సర్వాత్మకత్వాచ్చ. యదేవంలక్షణంభూతయోనిం- భూతానాం కారణంపృథివీవస్థావరజఙ్గమానాం. పరి- సర్వతఆత్మభూతంసర్వస్య. అక్ష... ...రంపశ్యన్తిధీరాః- ధీమన్తః. వివేకినః. ఈదృశమక్షరంయయావిద్యయాఽధిగమ్యతే- సాపరావిద్యేతిసముదాయార్థః. ౬

ఆ.— కర్మజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణచ పృథక్కరణమిత్యాహ (యథావిధివిషయఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసఙ్గాస్స... ...ప్రథానపరత్వమపిశఙ్కనీయమిత్యాహ (యస్సర్వజ్ఞఇతి) (అగుణత్వాదితి) ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః. (సర్వాత్మకత్వాచ్చేతి) హే... ...యస్యాత్తిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః ౬

రం.— (యత్తదద్రేశ్యమితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం. జ్ఞానేన్ద్రియావిషయం. అగ్రాహ్యం- హస్తాదికార్యహానోపాదానాద్య... ...విషయం. అగోత్రం- కులరహితం. అవర్ణం- అపేతబ్రహ్మక్షత్రాదికం. అచక్షుఃశ్రోత్రం- జ్ఞానేన్ద్రియరహితం. తత్- ప్రసిద్ధం. అపాణిపా... ...దం- కర్మేన్ద్రియరహితం. నిత్యం- కాలాపరిచ్ఛిన్నం. విభుం- దేశాపరిచ్ఛిన్నం. సర్వగతం- సర్వత్రాన్తఃప్రవిశ్యావస్థితం. తత్రహేతుమాహ (సు... ...సూక్ష్మమితి) ఉక్తవిశేషణవిశిష్టంయత్- తదవ్యయం ॥ పరాయయాతదక్షరమిత్యత్ర అక్షరశబ్దనిర్దిష్టమిత్యర్థః. (యద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీ... ...రాః) ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃయత్సర్వభూతోపాదానతయాపశ్యన్తీత్యర్థః. ॥యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం ॥ యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచే... ...తివాక్యశేషాదవగమ్యతఇతిప్రకృత్యధికరణేభాషితం.

యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్।
వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకస్తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్॥ ౬

యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామోషధయః సమ్భవన్తి।
యథా సతః పురుషాత్ కేశలోమాని తథాఽక్షరాత్ సమ్భవతీహ విశ్వమ్॥ ౭

తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోఽన్నమభిజాయతే। అన్నాత్ప్రాణో మనః సత్యం లోకాః కర్మసు చామృతమ్॥ ౮

రం.— నను భూతయోనిశబ్దనిర్దిష్టం సర్వోపాదానత్వం బ్రహ్మణో న సమ్భవతి- ఘటాదిషు మృదాదేరేవోపాదానత్వదర్శనేన బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్య మృదాదిష్వపి బ్రహ్మణ ఏవాత్మతయా వ్యాప్తత్వాన్మృదాదిరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వే నానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిదితి) అత్ర పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః. అపరశబ్దోఽన్యవచనః. యస్మాదన్యదుత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. నాత్ర పరాపరయోర్ద్వయోరపి నిషేధః- తథా సతి సఙ్కృచ్ఛ్రుతస్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. (యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిదితి) అణోరణీయాన్ మహతో మహీయానితి భావః. *అణీయస్త్వం - సూక్ష్మత్వం, వ్యాపిత్వమితియావత్. జ్యాయస్త్వం- సర్వేశ్వరత్వం. సర్వవ్యాపిత్వాత్సర్వేశ్వరత్వాచ్చ తస్యైవ ఏతద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యణీయస్త్వం జ్యాయస్త్వం చ నాస్తీత్యర్థ ఇతి వేదార్థసఙ్గ్రహే వ్యాఖ్యాతమ్. కశ్చిదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకః) నమ్రత్వాభావాద్వృక్షవదప్రణతస్వభావస్సన్ జగత్ప్రధానభూతః పరమపదే ఆస్త ఇత్యర్థః. (తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం) నియమనార్థమన్తః ప్రవిష్టేన సర్వమిదం వ్యాప్తమిత్యర్థః. అతశ్చ మృదాదిశరీరకస్య బ్రహ్మణః ఘటాదావప్యుపాదానత్వసమ్భవాద్భూతయోనిత్వం నానుపపన్నమితి భావః. అయం మన్త్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః- కైశ్చిద్వ్యాకృతః. తథాపి వ్యాసార్యైః *అక్షరపురుషస్య యస్మాత్పరం నాపరమస్తీతి సహాభ్యధికనిషేధశ్చోపక్రమావగత ఇత్యభిహితత్వాన్న ప్రక్షేపశఙ్కేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౬

శం.— భూతయోన్యక్షరమిత్యుక్తం- తత్కథం భూతయోనిత్వమితి. ఉచ్యతే ప్రసిద్ధదృష్టాన్తైః- యథా లోకే ప్రసిద్ధ ఊర్ణనాభిః- లూతాకీటః కిఞ్చిత్కారణాన్తరమనపేక్ష్య స్వయమేవ సృజతే- స్వశరీరావ్యతిరిక్తానేవ తన్తూన్ బహిః ప్రసారయతి, పునస్తానేవ గృహ్ణతే చ - గృహ్ణాతి. స్వాత్మభావమేవాపాదయతి, యథా చ పృథివ్యామోషధయః- వ్రీహ్యాదిస్థావరాన్తాః స్వాత్మావ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రభవన్తి. యథా సతః- విద్యమానాత్ జీవతః పురుషాత్కేశలోమాని- కేశాశ్చ లోమాని చ సమ్భవన్తి విలక్షణాని, యథైతే దృష్టాన్తాః- తథా విలక్షణం సలక్షణం చ నిమిత్తాన్తరానపేక్షాద్యథోక్తలక్షణాత్ అక్షరాత్సమ్భవతి- సముత్పద్యతే. ఇహ- సంసారమణ్డలే. విశ్వం- సమస్తం జగత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానం తు సుఖార్థప్రబోధనార్థమ్. ౭

ఆ.— బ్రహ్మ న కారణం- సహాయశూన్యత్వాత్ - కులాలమాత్రవదిత్యస్యానైకాన్తికత్వముక్తమూర్ణనాభిదృష్టాన్తేన. బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం- తదభిన్నత్వాత్ స్వరూపస్యైవేత్యనుమానాన్తరస్యానైకాన్తికత్వమాహ (యథా చ పృథివ్యామితి) జగన్న బ్రహ్మోపాదానం - తద్విలక్షణత్వాత్ - యద్యద్విలక్షణం- తత్తదుపాదానకం న భవతి- యథా ఘటో న తన్తూపాదానక ఇత్యస్య వ్యభిచారమాహ (యథా సత ఇతి) ఏకస్మిన్నపి దృష్టాన్తే అనుమానానామనైకాన్తికత్వం యోజయితుం శక్యమితి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (అనేకదృష్టాన్తేతి) ౮

రం.— నను లోకే ఉపాదానస్య స్వభిన్ననిమిత్తకారణసాపేక్షత్వదర్శనాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమనుపపన్నమ్. కిఞ్చ- ఏకస్య బ్రహ్మణః పరస్పరవిలక్షణానన్తప్రపఞ్చోపాదానత్వమపి న సమ్భవతి. కిఞ్చ- ఘటాద్యుత్పత్తౌ ఉపాదానభూతమృత్పిణ్డాదిషు పూర్వావస్థాపమర్దో దృశ్యతే, ప్రాకారోపాదానభూతాస్విష్టకాసు చతురశ్రత్వాదిలక్షణపూర్వాకారతిరోధానం దృశ్యతే,- అక్షరశబ్దితస్య నిర్వికారస్య బ్రహ్మణః పూర్వాకారోపమర్దతిరోధానయోరసమ్భవేన ఉపాదానత్వం న సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి) * యథోర్ణనాభిస్తన్తుసృష్టౌ తన్తూనాం సంహరణే చ స్వతన్త్రః | తయా విహృత్య భూయస్తాం గ్రసత్యేవం జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా యథా లూతాఖ్యకీటవిశేషస్య స్వస్మాన్నిస్సృతతన్తుసంహరణే స్వతన్త్రత్వే సత్యపి వేశనయోర్నిరపేక్షకర్తృత్వం, (యథా పృథివ్యామోషధయస్సమ్భవన్తీతి) యథా ఏకస్యా ఏవ పృథివ్యాః పూర్వావస్థోపమర్దతిరోధానాభావేఽపి విలక్షణానన్తౌషధ్యుపాదానత్వం, (యథా సతః పురుషాత్కేశలోమానీతి) యథా జీవతః పురుషస్యాచేతనకేశలోమాద్యుపాదానత్వం, (తథాఽక్షరాత్సమ్భవతీహ విశ్వం) ఏవమేవ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షాత్ ఉపాదేయవిలక్షణాన్నిర్వికారాత్పరమాత్మనః పరస్పరవిలక్షణం చేతనాచేతనాత్మకం నిఖిలం జగత్సమ్భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానం విశ్వం - తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే - న యుగపద్బదరముష్టిప్రక్షేపవదితి క్రమనియమవివక్షార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే - తపసా- జ్ఞానేన, ఉత్పత్తివిధిజ్ఞతయా భూతయోన్యక్షరం బ్రహ్మ చీయతే - ఉపచీయతే. ఉత్పిపాదయిషదిదం జగదఙ్కురమివ బీజముచ్ఛూనతాం గచ్ఛతి - పుత్రమివ పితా హర్షేణ. ఏవం సర్వజ్ఞతయా సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానవత్తయోపచితాత్తతో బ్రహ్మణోఽన్నం- అద్యతే- భుజ్యత ఇత్యన్నం. అవ్యాకృతం - సాధారణం సంసారిణాం వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణాభిజాయతే - ఉత్పద్యతే. తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచికీర్షితావస్థాతోఽన్నాత్ప్రాణః - హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితజగత్సాధారణోఽవిద్యాకామకర్మభూతసముదాయబీజాఙ్కురో జగదాత్మా అభిజాయత ఇత్యనుషఙ్గః. తస్మాచ్చ ప్రాణాన్మనః- మన ఆఖ్యం సఙ్కల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే. త

యస్సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః। తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే॥ ... ౯.

ఇతి ప్రథమముణ్డకే - ప్రథమః ఖణ్డః.

తోఽపి సఙ్కల్పాత్ ... సత్యాఖ్యమాకాశాదిభూతపఞ్చకమభిజాయతే. తస్మాత్సత్యాఖ్యాద్భూతపఞ్చకాదణ్డక్రమేణ సప్తలోకా భూరాదయః. తేషు మనుష్యాదిప్రాణివర్ణాశ్రమక్రమేణ కర్మాణి. కర్మసు చ నిమిత్తభూతేష్వమృతం- కర్మజం ఫలం. యావత్కర్మాణి కల్పకోటిశతైరపి న వినశ్యన్తి- తావత్ఫలం న వినశ్యతీత్యమృతం. ౮

ఆ.— ఈశ్వరతత్త్వోపాధిభూతం మాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణ సర్వజీవైరుపభోగ్యత ఇతి సాధారణత్వేనైకత్వం జాయతే- అనాదినిత్యాదిత్వాశఙ్కాం వ్యాహ (వ్యాచికీర్షితేతి) కర్మాపూర్వసమవాయిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమిత్యేకే చిత్. తన్న - తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాదీశ్వరత్వోపాధిత్వాసమ్భవాత్, సామాన్యరూపేణ సమ్భవేఽపి పృథివ్యాదిసామాన్యానాం బహుత్వాత్ ప్రకృత్యైకత్వశ్రుతివ్యాకోపాపాతాత్,. జాత్యమహామాయారూపేణైవ సమ్భవేఽపి న కర్మాపూర్వసమవాయిత్వం- తస్యాకారకత్వాత్, గృహాద్యాదీనామేవ కారకత్వాభిధానాత్, కారకావయవ ఏవ క్రియాసమవాయాభ్యుపగమాత్,. కిఞ్చ- న కార్యస్యస్వకారణప్రకృతిత్వం దృష్టమితి భూతసూక్ష్మస్య పఞ్చీకృతభూతపఞ్చకప్రకృతిత్వం న స్యాత్ తస్మాన్మహాభూతసర్గాదిసంస్కారాస్పదం గుణత్రయసామ్యం మాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహాభ్యుపగన్తవ్యం. పూర్వస్మిన్కల్పే హిరణ్యగర్భత్వప్రాప్తినిమిత్తం ప్రసృష్టం జ్ఞానం కర్మ చ యేనానుష్ఠితం - తదనుగ్రహాయ మాయోపాధికం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భావస్థాకారేణ వివర్తతే. స చ జీవస్తదవస్థాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) జ్ఞానశక్తిః క్రియాశక్తిశ్చాధిష్ఠితం- విశిష్టం జగద్వ్యష్టిరూపం- తస్య సాధారణః- సమష్టిరూపః. సూత్రసంజ్ఞిక ఇత్యర్థః. సమష్టిరూపం వివక్షితం- వ్యష్టిరూపలోకస్య పృథగుత్తరకాలత్వాత్. ౮

రం.— బ్రహ్మణో విశ్వోత్పత్తిప్రకారఉచ్యతే (తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి) తపసా- జ్ఞానేన. * యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. చీయతే- ఉపచీయతే. * బహు స్యామితి సఙ్కల్పరూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్ట్యున్ముఖం భవతీత్యర్థః. (తతోఽన్నమభిజాయతే) * అద్యతే ఽత్తి చ భూతానీతి భోగ్యభోక్తృరూపచేతనాచేతనసఙ్ఘాతలక్షణమవ్యాకృతం పరస్మాద్బ్రహ్మణో జాయత ఇత్యర్థః (అన్నాత్ప్రాణో మన ఇత్యాది) తస్మాత్సమష్టిరూపచిదచిత్సఙ్ఘాతాత్మకాదన్నశబ్దితావ్యాకృతాన్ముఖ్యః ప్రాణః, అన్తఃకరణం, సత్యశబ్దితాం భోక్తృవర్గం, స్వర్గాదయో లోకాః, కర్మసు అయత్తమమృతం, చ- అమృతత్వసాధనం కర్మేతి యావత్. అథవా- కర్మస్వితి నిర్ధారణే సప్తమీ. కర్మమధ్యే మోక్షకం కర్మేత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిజాయత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టం. ౮

శం.— ఉక్తమేవార్థముపసంజిహీర్షుర్మన్త్రో వక్ష్యమాణార్థమాహ- యః- ఉక్తలక్షణోఽక్షరాఖ్యః సర్వజ్ఞః- సామాన్యేన సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః. విశేషేణ సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్. యస్య జ్ఞానమయం- జ్ఞానవికారమేవ సార్వజ్ఞ్యలక్షణం తపః- నాయాసలక్షణం. తస్మాత్- యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాదేతత్- ఉక్తం కార్యలక్షణం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం జాయతే. కిఞ్చ- నామ- అసౌ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాదిలక్షణం. రూపం- ఇదం శుక్లం నీలమిత్యాది. అన్నం చ- వ్రీహియవాదిలక్షణం జాయతే. పూర్వమన్త్రోక్తక్రమేణేత్యవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. (ఉక్తమేవేతి) వక్ష్యమాణస్యావిద్యావివరణప్రకరణస్యారమ్భార్థముక్తఃపరవిద్యాసూత్రార్థోపసంహార ఇత్యర్థః. (సామాన్యేనేతి) సమష్టిరూపేణ మాయాఖ్యేనోపాధినేత్యర్థః. (విశేషేణేతి) వ్యష్టిరూపేణావిద్యాఖ్యేనోపాధినా నజీవభావమాపన్నస్సన్నేవ సర్వస్యోపాధిం సత్సంసృష్టం చ వేత్తీత్యధిదైవమధ్యాత్మం చ తత్త్వాభేదస్సూత్రితః. స్రష్టృత్వం ప్రజాపతేనాం తపసా ప్రసిద్ధం- స్రష్టృత్వే తపోనుష్ఠానం వక్తవ్యం - తత్సంసారిత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య జ్ఞానమయమితి) సత్త్వప్రధానమాయాజ్ఞానాఖ్యో వికారః- తదుపాధికం జ్ఞానవికారం స్రజ్యమానసర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణం తపః- న తు క్లేశరూపం ప్రజాపతేనామివేత్యర్థః.. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— పూర్వమన్త్రోక్తతపశ్శబ్దం వివృణ్వన్ భూతయోనిభూతస్య బ్రహ్మణస్సృష్ట్యుపకరణసార్వజ్ఞ్యం దర్శయతి (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) సర్వజ్ఞః- సర్వవిషయజ్ఞానవాన్. సర్వవిత్ - తద్వస్తుగతసర్వప్రకారజ్ఞానవాన్. స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానవత్త్వమస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యో నేత్యవిధేయం - అప్రాప్తత్వాత్. యస్య జ్ఞానమయం తప ఇత్యనేనాంశేన పూర్వోక్తతపశ్శబ్దవివరణం. యస్య బ్రహ్మణస్సఙ్కల్పరూపజ్ఞానవ్యతిరేకేణ జగత్సృష్ట్యుపయుక్తం కర్మాన్తరం నాస్తీత్యర్థః. తతోఽన్నమభిజాయత ఇత్యాదికమనువదతి (తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి) తస్మాత్ - సఙ్కల్పేన సృష్ట్యున్ముఖాద్బ్రహ్మణః * తతోఽన్నమభిజాయత ఇత్యత్ర అన్నశబ్దనిర్దిష్టమేతదవ్యాకృతాఖ్యం బ్రహ్మ సాక్షాత్, తద్ద్వారా నామ

ప్రథమముణ్డకే — ద్వితీయః ఖణ్డః

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। మన్త్రేషుకర్మాణికవయో యాన్యపశ్యంస్తాని త్రేతాయాం బహుధాసన్తతాని। తాన్యాచరథనియతం సత్యకామా ఏషవః పన్థాస్సుకృతస్యలోకే॥ ౧

టీకా — ✻ అద్యతేఽత్తిచభూతానీతిఅన్నశబ్దస్సర్వభోగ్యభోక్తృరూపంచజాయత ఇత్యర్థః. యద్యప్యస్మిన్మన్త్రేసర్వజ్ఞత్వాద్యనువాదేన బ్రహ్మశబ్దితావ్యక్తాదిహేతుత్వంవిధీయత ఇతి ప్రతిభాతి - తథాపితస్యపూర్వమన్త్రప్రాప్తత్వేనవిధేయత్వాసమ్భవాదప్రాప్తస్యసర్వజ్ఞత్వస్యైవవిధేయత్వమితిద్రష్టవ్యం. ననుసర్వజ్ఞ సర్వవిచ్ఛబ్దయోరపౌనరుక్త్యాయసర్వజ్ఞశబ్దస్యరూఢ్యర్థభ్యుపగన్తవ్యా- ✻ కృశానురేతాస్సర్వజ్ఞ ఇతినిఘణ్టుపాఠేనసర్వజ్ఞశబ్దస్యమహాపతౌరూఢత్వాత్. తస్మాత్సర్వవిదో దేవతాన్తరాన్నిమిత్తభూతాత్ ✻ తపసాచీయతే బ్రహ్మేతిపూర్వమన్త్రనిర్దిష్టముపాదానం బ్రహ్మన్యదేవభవితుమర్హతి - తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నంచజాయత ఇతిచోపాదానభూతాద్బ్రహ్మణో నిమిత్తభూతేశ్వరస్యభేదఏవ ప్రతీయత ఇతిచేన్న - యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యజ్ఞానమయంతప ఇతితపసోపచీయమానతయాపూర్వమన్త్రనిర్దిష్టస్యాక్షర బ్రహ్మణఏవసర్వజ్ఞత్వసర్వవిత్త్వయోః ప్రతీత్యాతయోర్భేదాసమ్భవాత్, నిమిత్తోపాదానభేదపక్షే ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానాసమ్భవేన ✻ కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతి ప్రశ్నప్రతివచనత్వాసమ్భవేన ప్రతిపిపాదయిషితప్రధానార్థవిరోధప్రసఙ్గాత్, ఇత్యలమతిప్రసఙ్గేన. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం. — సాఙ్గావేదా అపరావిద్యోక్తా ✻ ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా. ✻ యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా ✻ నామరూపమన్నంచజాయత ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనోక్తలక్షణమక్షరంయయావిద్యయాఽధిగమ్యత ఇతిపరావిద్యాసవిశేషణోక్తా. అతఃపరమనయోర్విద్యయోర్విషయౌవివేక్తవ్యౌసంసారమోక్షావిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్త్రాదిసాధనక్రియాఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరనన్తో దుఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్యేననదీస్రోతోవదవిచ్ఛేదరూపసమ్బన్ధః. తదుపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనన్తోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానన్దోఽద్వయ ఇతి. పూర్వం తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమారమ్భః- తద్దర్శనే హి తన్నిర్వేదోపపత్తేః. తథా చ వక్ష్యతి ✻ పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితానిత్యాదినా నహ్యప్రదర్శితపరీక్షోపపద్యత ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ- తదేతత్సత్యం- అవితథం. కింతత్. మన్త్రేషు- ఋగ్వేదాద్యాఖ్యేషుకర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని మన్త్రైరేవప్రకాశితానికవయః- మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్- దృష్టవన్తః యత్తదేతత్సత్యం - ఏకాన్తపురుషార్థసాధనత్వాత్. తానిచవేదవిహితాని ఋషిదృష్టానికర్మాణి త్రేతాయాం- త్రయీసంయోగలక్షణాయాం హౌత్రాధ్వర్యవౌద్గాత్రప్రకారాయామధికరణభూతాయాం బహుధా- బహుప్రకారం సన్తతాని- ప్రవృత్తానికర్మిభిః క్రియమాణాని. త్రేతాయాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని. అతో యూయం తాన్యాచరథ- నిర్వర్తయథ. నియతం- నిత్యం. సత్యకామాః- యథాభూతకర్మఫలకామాస్సన్తః. ఏషవః- యుష్మాకం యథాపన్థాః- మార్గః సుకృతస్య- స్వయం నిర్వర్తితస్యకర్మణో లోకే- ఫలనిమిత్తే. లోక్యతే- దృశ్యతే. భుజ్యత ఇతి కర్మఫలం లోక ఉచ్యతే తదర్థం- తత్ప్రాప్తయే ఏషమార్గ ఇత్యర్థః. యాన్యేతాన్యగ్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితానికర్మాణి- తాన్యేషపన్థాః- అవశ్యఫలప్రాప్తిసాధన మిత్యర్థః. ౧

ఆ. — అనాదిః- ఉపాదానరూపేణ. అనన్తః- బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగన్తాసమ్భవాత్. ప్రత్యేకం శరీరిభిర్హాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన- యదాహురేకజీవవాదినః- ఏకం చైతన్యమేకయైవావిద్యయా బద్ధం సంసరతి- తదేవకదాచిన్ముచ్యతే- నాస్మదాదీనాం బన్ధమోక్షౌ స్త ఇతి - తదపాస్తం భవతి- శ్రుతిబహిష్కృతత్వాత్. సుషుప్తేపి క్రియాకారకఫలభేదస్య ప్రహాణం భవతి- బుద్ధిపూర్వకప్రహాణస్యతతో విశేషమాహ (సామస్త్యేనేతి) స్వోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహాణేనాత్యన్తికప్రహాణం విద్యాఫలమిత్యర్థః. అమరః- అపక్షయరహితః. అమృతః - నాశరహిత ఇత్యర్థః. అపరవిద్యాయాః పరవిద్యాయాశ్చ విషయౌ ప్రదర్శ్య పూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (పూర్వంతావదితి) యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన బోధ్యతే కర్మ - తస్యాఽసతి ప్రతిబన్ధే ఫలసాధనత్వాఽవ్యభిచారస్సత్యత్వం - న స్వరూపాబాధ్యత్వం- ✻ ప్లవాహ్యేత ఇత్యాదినా నిన్దితత్వాత్. స్వరూపబాధ్యత్వేపి చార్థక్రియాసామర్థ్యం స్వప్నకామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతత్సత్యమితి) ఋగ్వేదవిహితః పదార్థో హౌత్రం- యజుర్వేదవిహిత ఆధ్వర్యవం - సామవేదవిహిత ఔద్గాత్రం- తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః. సత్యకామాః- మోక్షకామా ఇతి నముచ్యయాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తం- ఏషవః పన్థాస్సుకృతస్యలోక ఇతి స్వర్గఫలసాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి. ౧

రం. — (తదేతత్సత్యమితి) సత్యం - నిత్యం. ఉత్పత్తివినాశాదిషడ్భావవికారశూన్యమిత్యర్థః. (మన్త్రేషుకర్మాణికవయో యాన్యపశ్యన్నితి) కవయః- అతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కారసమర్థా వేదేషు యాన్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణిదృష్టవన్తః - తాని త్రేతాయాం - గార్హపత్యాదివైతానికాగ్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయా అధికారిమన్త్రఫలభేదేన- బహుధావిహితాని. సత్యకామాః- స్వతస్సత్యం- పరం బ్రహ్మైవకామయమానాః. ఫలాభిసన్ధిరహితాస్సన్త ఇత్యర్థః. తానినియతం- బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఆచరథ. సుకృతస్య - స్వనుష్ఠితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్యలోకే- ఫలె మోక్షే సాధ్యే ఏషవః పన్థా ఇత్యర్థః. ౧.

యదా లేలాయతే హ్యర్చిః సమిద్ధే హవ్యవాహనే।
తదాఽఽజ్యభాగావన్తరేణాఽఽహుతీః ప్రతిపాదయేచ్ఛ్రద్ధయాహుతమ్॥ ౨

యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపౌర్ణమాసమచాతుర్మాస్యమనాగ్రయణమతిథివర్జితంచ।
అహుతమవైశ్వదేవమవిధినాహుతమాసప్తమాంస్తస్య లోకాన్హినస్తి॥ ౩

కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా।
స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా ఇతి సప్త జిహ్వాః॥ ౪

శం.— తత్రాగ్నిహోత్రమేవ తావత్ప్రథమం ప్రదర్శ్యతే. ప్రదర్శనార్థముచ్యతే- సర్వకర్మణాం ప్రాథమ్యాత్. కథం. యదైవేన్ధనైరభ్యాహితైః సమ్యగిద్ధే- సమిద్ధే హవ్యవాహనే లేలాయతే- చలత్యర్చిః- తదా- తస్మిన్కాలే లేలాయమానే చలత్యర్చిషి ఆజ్యభాగౌ- ఆజ్యభాగయోరన్తరేణ- మధ్యే ఆవాపస్థానే ఆహుతీః ప్రతిపాదయేత్- ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య. అనేకాహః ప్రయోగాపేక్షయా ఆహుతీరితి బహువచనం. ఏష సమ్యగాహుతిప్రక్షేపాదిలక్షణః కర్మమార్గో లోకప్రాప్తయే పన్థాః. శ్రద్ధయాహుతం తస్య చ సమ్యక్కరణం దుష్కరం- విపత్తయస్త్వనేకా భవన్తి. ౨

ఆ.— ఆహవనీయస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోరాజ్యభాగావిజ్యేతే *అగ్నయే స్వాహా సోమాయ స్వాహేతి దర్శపూర్ణమాసే. తయోర్మధ్యేఽన్యే యాగా అనుష్ఠేయాస్తస్మాత్. తన్మధ్యమావాపస్థానముచ్యతే. అగ్నిహోత్రాహుతేర్ద్విత్వం ప్రసిద్ధం *సూర్యాయ స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి ప్రాతః *అగ్నయే స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి సాయం. తత్కథమగ్నిహోత్రప్రక్రమ్యాహుతీరితి బహువచనం- తత్రాహ (అనేకాహ ఇతి) అనేకేష్వహస్సు ప్రయోగాః- అనుష్ఠానాని. తదపేక్షయేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవం బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఫలాభిసన్ధిరహితకర్మానుష్ఠానం విధాయ- ఫలాభిసన్ధిపూర్వకస్య తు కర్మణః అయథావదనుష్ఠితస్య న ప్రతిపదోక్తఫలజనకత్వం- ప్రత్యుత ప్రత్యవాయజనకత్వమేవ. యథావదనుష్ఠితస్యాపి తస్య సత్యలోకపర్యన్తఫలకత్వమేవేత్యాహ (యదా లేలాయతే హ్యర్చిరిత్యాదినా) యదా సమిద్ధే- ఇన్ధనాదిభిర్దీపితేఽగ్నౌ యస్మిన్కాలే జ్వాలా చలతి- తదా - తస్మిన్కాలే ఆజ్యభాగయోర్మధ్యే ఆహుతీః ప్రతిక్షిపేచ్ఛ్రద్ధయా. తత్సహుతం భవేదిత్యర్థః. ౨

శం.— కథం. యస్య- అగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం- దర్శాఖ్యేన కర్మణా వర్జితం. అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్య అగ్నిహోత్రసమ్బన్ధ్యగ్నిహోత్రవిశేషణమివ భవతి - తదక్రియమాణమిత్యేతత్. తథాఽపౌర్ణమాసమిత్యాదిష్వప్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వం ద్రష్టవ్యం. అగ్నిహోత్రాఙ్గత్వస్యావిశిష్టత్వాత్. అపౌర్ణమాసం - పౌర్ణమాసకర్మవర్జితం. అచాతుర్మాస్యం - చాతుర్మాస్యకర్మవర్జితం. అనాగ్రయణం- ఆగ్రయణం - శరదాదికర్తవ్యం. తచ్చ న క్రియతే యస్య. తథాఽతిథివర్జితంచ - అతిథిపూజనం చాహన్యహన్యక్రియమాణం యస్య. స్వయం సమ్యగగ్నిహోత్రకాలేఽహుతం. అదర్శాదివదవైశ్వదేవం- వైశ్వదేవకర్మవర్జితం. హూయమానమప్యవిధినాహుతం- న యథాహుతమిత్యేతత్. ఏవం దుస్సమ్పాదితమగ్నిహోత్రాద్యుపలక్షితం కర్మ కిం కరోతీతి. ఉచ్యతే- ఆసప్తమాన్- సప్తమసహితాంస్తస్య- కర్తుర్లోకాన్హినస్తీవ- ఆయాసమాత్రఫలత్వాత్. సమ్యక్క్రియమాణేషు హి కర్మసు కర్మపరిణామానురూపేణ భూరాదయః సప్తాసత్యాన్తాః సప్త లోకాః ఫలం ప్రాప్యతే- తే లోకా ఏవంభూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా అప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్త ఇవ- ఆయాసమాత్రం త్వవ్యభిచారీత్యతో హినస్తీత్యుచ్యతే. పిణ్డదానాద్యనుగ్రహేణ వా సమ్బధ్యమానాః పితృపితామహప్రపితామహాః పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్త లోకా ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినా న భవన్తీతి హింస్యన్త ఇత్యుచ్యతే ౩

ఆ.— దర్శపూర్ణమాసస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గత్వే ప్రమాణాభావాత్కథం తదకరణమగ్నిహోత్రస్య విపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ- వర్జితమితి. తేన త్వవశ్యకర్తవ్యత్వాత్తదకరణం భవేద్విపత్తిరిత్యగ్నిహోత్రవిశేషణమిత్యుక్తం. శరదాదిషు నూతనాన్నేన కర్తవ్యమాగ్రయణం కర్మ. (అదర్శేతి) అవైశ్వదేవమితి విశేషణం వైశ్వదేవస్యాగ్నిహోత్రానఙ్గత్వేఽప్యవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. పిణ్డోదకదానేన పిత్రాదీనాం త్రయాణాముపకరోతి యజమానః పుత్రాదీనాంచ త్రయాణాం గ్రాసాదిదానేన. తతో మధ్యవర్తినా యజమానేన సమ్బధ్యమానాః పూర్వే త్రయ ఉత్తరే చ త్రయో గృహ్యన్త ఇత్యాహ (పిణ్డదానాదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యస్యాగ్నిహోత్రమితి) దర్శాఖ్యపూర్ణమాసాఖ్యేష్ట్యననుష్ఠానే, అన్నస్వీకారార్థం శరత్కాలకర్తవ్యాగ్రయణాఖ్యేష్టివిశేషాననుష్ఠానే, అతిథిసత్కారౌపాసనహోమవైశ్వదేవాననుష్ఠానే, శ్రద్ధావైధుర్యే, యథాశాస్త్రమననుష్ఠానే, చానుష్ఠితమప్యగ్నిహోత్రాదికర్మ- తస్యానుకృతఫలం సర్వం సప్తపూరుషపర్యన్తం నాశయతీత్యర్థః. యద్యప్యగ్నిహోత్రస్య న దర్శపూర్ణమాసాదికమఙ్గం - తేషాం పృథక్ఫలసత్త్వాత్. తథాపి నిత్యనైమిత్తికం సకలం కర్మ అనుష్ఠేయమిత్యత్ర తాత్పర్యం. అత ఏవ భగవతా భాష్యకృతా * శ్రుతిస్మృతిచోదితేషు కర్మసు ఏకతరకర్మవైధుర్యేఽపి ఇతరేషామనుష్ఠితానామపి నిష్ఫలత్వం, అయథానుష్ఠితస్య అననుష్ఠితసమత్వంచాభిధాయేతి మన్త్రార్థో వివృతః. ౩

శం.— కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా । స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా దహనస్య జిహ్వాః- అగ్నేర్హవిరాహుతిగ్రసనార్థా ఏతాః సప్త జిహ్వాః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

ఏతేషు యశ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాహుతయో హ్యాదదాయన్।
తం నయన్త్యేతాస్సూర్యస్య రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతిరేకోఽధివాసః॥ ౫

ఏహ్యేహీతి తమాహుతయస్సువర్చసః సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తి।
ప్రియాం వాచమభివదన్త్యోఽర్చయన్త్య ఏష వః పుణ్యస్సుకృతో బ్రహ్మలోకః॥ ౬

ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ।
ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి॥ ౭

అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పణ్డితమ్మన్యమానాః।
జఙ్ఘన్యమానాః పరియన్తి మూఢా అన్ధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః॥ ౮

రం. — (కాళీకరాళీచేతి) దేవీత్యేతద్విశ్వరూప్యా విశేషణం. ఇతి లెలాయమానాస్సప్తజిహ్వా ఇత్యన్వయః. ౪

శం — ఏతేషు- అగ్నిజిహ్వాభేదేషు యః- అగ్నిహోత్రీ చరత్యగ్నిహోత్రాది. భ్రాజమానేషు- దీప్యమానేషు. యథాకాలం చ- యస్య కర్మణో యః కాలః- తత్కాలం యథాకాలం. యజమానమాదదాయన్- ఆదదానాః ఆహుతయో యజమానేన నిర్వర్తితాః. తం నయన్తి- ప్రాపయన్త్యేతాః- ఆహుతయః. యా ఇమా అనేన నిర్వర్తితాః. సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా- రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః. యత్ర- యస్మిన్ స్వర్గే దేవానాం పతిః- ఇన్ద్రః ఏకః సర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం. — (ఏతేషు యశ్చరతే ఇతి) ఏతేషు దీప్యమానేషు అగ్నిజిహ్వాభేదేషు విహితకాలానతిలఙ్ఘనేన హోమద్రవ్యం గృహీత్వా యోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాచరతి. అధివసతీత్యధివాసః. యస్మిన్ సత్యలోకే దేవానాం పతిరసమానో హిరణ్యగర్భ ఆస్తే- తత్రైతా ఆహుతయస్సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా తం- యజమానం ప్రాపయన్తీత్యర్థః ౫

శం. — కథం సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తీతి ఉచ్యతే- ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః సువర్చసః- దీప్తిమత్యః. కించ- ప్రియాం- ఇష్టాం వాచం స్తుత్యాదిలక్షణామభివదన్త్యః- ఉచ్చారయన్త్యః పూజయన్త్యశ్చ. ఏష వః- యుష్మాకం పుణ్యస్సుకృతో యథా బ్రహ్మలోకః ఫలరూపః- ఏవం ప్రియాం వాచమభివదన్త్యో వహన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకః- స్వర్గః ప్రకరణాత్ ౬

ఆ. — ఆహుతయో యజమానం వహన్తీతి సమ్బన్ధః. ౬

రం — (ఏహ్యేహీతి) సూర్యస్య రశ్మిసంపృక్తా అత ఏవ సువర్చసః ఆహుతయస్తం యజమానమర్చయన్త్యః- సుకృతసాధ్యః పావన ఏష చతుర్ముఖలోకో భవదీయః- భవత్స్వామిక ఇతి ప్రియాం వాచం వదన్త్యః ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః తం యజమానం బ్రహ్మలోకం ప్రాపయన్తి. ౬

శం — ఏతచ్చ జ్ఞానరహితం కర్మైతావత్ఫలమవిద్యాకామకర్మకార్యం- అతోఽసారం దుఃఖమూలమితి నిన్ద్యతే- ప్లవాః- వినాశిన ఇత్యర్థః. హి- యస్మాదేతే అదృఢాః- అస్థిరాః. యజ్ఞరూపాః- యజ్ఞస్య రూపాణి యజ్ఞరూపాః. యజ్ఞనిర్వర్తకాః. అష్టాదశ- అష్టాదశసఙ్ఖ్యాకాః. షోడశర్త్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ. ఏతదాశ్రయతయోక్తం- కథితం శాస్త్రేణ. యేషు- అష్టాదశస్వవరం- కేవలం- జ్ఞానవర్జితం కర్మ. అతస్తేషామవరకర్మాశ్రయాణామష్టాదశానామదృఢతయా ప్లవత్వాత్ ప్లవతే సహ ఫలేన తత్సాధ్యం కర్మ. కుణ్డవినాశాదివ క్షీరదధ్యాదీనాం తత్స్థానాం నాశః. యత ఏవం- ఏతత్కర్మ శ్రేయ ఇతి యేఽభినన్దన్తి- అభిహృష్యన్త్యవివేకినో మూఢాః- అతస్తే- జరామృత్యుం జరాం మృత్యుం- కించిత్కాలం స్వర్గే స్థిత్వా పునరేవాపి యన్తి- భూయోఽపి గచ్ఛన్తి. ౭

ఆ. — రూప్యతే- నిరూప్యతే యదాశ్రయతయా యజ్ఞః తే యజ్ఞరూపాః. ౭

రం. — ఏవం బ్రహ్మలోకపర్యన్తసాధకాన్యపి కర్మాణి క్షయిఫలతయా నిన్దన్తి (ప్లవా హ్యేతే అదృఢా ఇత్యాదినా) షోడశర్త్విక్పత్నీయజమానరూపాష్టాదశకర్తృత్రితత్వేనోక్తం అవరం- ఫలాభిసన్ధిమత్తయా అశ్రేష్ఠం కర్మ యేషు- యజమానేషు వర్తతే- ఏతే యజ్ఞరూపాః - యజ్ఞప్రధానాః పురుషాః జీర్ణనౌకా ఇవ సంసారార్ణవసుతరణాసమర్థా ఇత్యర్థః. యద్వా - అష్టాదశస్మృత్యుక్తం స్మార్తం కర్మ యేషు - శ్రౌతకర్మ సుతవధికారసంపాదకత్వేన అవరం- అఙ్గభూతం భవతి - తాన్యపి శ్రౌతాని యజ్ఞాత్మకాని కర్మాణి శోకామ్బుధితరణే సాధనాని న భవన్తీత్యర్థః. (ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తీతి) ఏతత్కర్మ శ్రేయస్సాధనం మత్వా యే హృష్యన్తి- తే జరాం మృత్యుం చ భూయో భూయో గచ్ఛన్తి. ౭

శం. — కించ- అవిద్యాయామన్తరే- మధ్యే వర్తమానాః అవివేకప్రాయాః స్వయం- వయమేవ ధీరాః- ధీమన్తః పణ్డితాః- విదితవేదితవ్యాశ్చేతి మన్యమానాః ఆత్మానం సంభావయన్తః. తే చ జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానాః. భృశం పీడ్యమానాః. పరియన్తి-

అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానావయంకృతార్థా ఇత్యభిమన్యన్తిబాలాః।
యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్తేనాతురాఃక్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే॥ ౯
ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠంనాన్యచ్ఛ్రేయోవేదయన్తేప్రమూఢాః।
నాకస్యపృష్ఠేతేసుకృతేఽనుభూత్వేమంలోకంహీనతరంచావిశన్తి॥ ౧౦
తపశ్శ్రద్ధేయేహ్యుపవసన్త్యరణ్యేశాన్తావిద్వాంసోభైక్షచర్యాంచరన్తః।
సూర్యద్వారేణతేవిరజాఃప్రయాన్తియత్రామృతస్సపురుషోహ్యవ్యయాత్మా॥ ౧౧

విభ్రమన్తి. మూఢాః- దర్శనవర్జితత్వాత్. అన్ధేనైవ- అచక్షుష్కేణైవనీయమానాః- ప్రదృశ్యమానమార్గాఃయథాలోకేఽన్ధాః- అక్షిరహితాః గర్తకణ్టకాదౌపతన్తి- తద్వత్. ౮

ఆ.— (వయమేవేతి) తత్త్వదర్శ్యుపదేశానపేక్షతయాస్వమనోరథేనైవేత్యర్థః. ౮-౯

రం.— (అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఇతి) అవివేకప్రధానాఃస్వయమేవధీమన్తః, ఊహాపోహక్షమధీశాలినః, ఇతిమన్యమానాః జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైఃభృశంహన్యమానాఃమూఢాఃపరిభ్రమన్తి (అన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః) స్పష్టోఽర్థః. ౮

శం.— కించ- అవిద్యాయాంబహుధా- బహుప్రకారంవర్తమానాః. వయమేవకృతార్థాః - కృతప్రయోజనాఇత్యేవమభిమన్యన్తి- అభిమానంకుర్వన్తిబాలాః - అజ్ఞానినః. యత్ - యస్మాదేవంకర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్- కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం. తేనకారణేనాతురాః- దుఃఖార్తాస్సన్తఃక్షీణలోకాః- క్షీణకర్మఫలాఃస్వర్గలోకాచ్చ్యవన్తే. అత్రానన్వగిరీయంనాస్తి. ౯

రం.— ఏతదేవవిశదయతి (అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానాఇతి) ప్రకృతిమణ్డలేదేవమనుష్యాదిబహువిధాభిమానితయావర్తమానాః బాలాః - అజ్ఞానినఃవయమేవకృతార్థాఇత్యభిమానంకుర్వన్తి. (యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తీతి) రాగాత్ - కర్మఫలస్వర్గాదిరాగాత్ కర్మరాస్తత్త్వంయతోనజానన్తి- తేన- తత్త్వజ్ఞానాభావాదేవహేతోఃక్షీణేపుణ్యేమర్త్యలోకంవిశన్తీత్యర్థః. ౯

శం.— ఇష్టాపూర్తం- ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతంకర్మ. పూర్తం- వాపీకూపతటాకాదిస్మార్తం. మన్యమానాః- ఏతదేవాతిశయేనపురుషార్థసాధనంవరిష్ఠం- ప్రధానమితిచిన్తయన్తః. అన్యత్- ఆత్మజ్ఞానాఖ్యంశ్రేయస్సాధనంనవేదయన్తి- నజానన్తిప్రమూఢాః - పుత్రపశుబాన్ధవాదిషుప్రమత్తతయామూఢాః. తేచనాకస్య- స్వర్గస్యపృష్ఠే- ఉపస్థానేసుకృతే- భోగాయతనేఽనుభూత్వా - అనుభూయకర్మఫలంపునరిమంలోకం- మానుషమస్మాద్ధీనతరంవా-తిర్యఙ్నరకాదిలక్షణంయథాకర్మశేషంవిశన్తి. ౧౦

ఆ.— కం- సుఖంనభవతీత్యకం- దుఃఖం. తన్నవిద్యతేయస్మిన్నసౌనాకః. ౧౦

రం.— (ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠమితి) ఇష్టం-యాగాది. పూర్తం-ఖాతాది. ఏతదేవాఖిలపురుషార్థసాధనంమన్యమానాఃశ్రేయోన్తరంనజానన్తీత్యర్థః. (నాకస్యపృష్ఠేఇతి) తేసుకృతే - సుకృతసాధ్యేస్వర్గలోకామ్యాద్యద్యలోకేకర్మఫలమనుభూయ ఇమంలోకం - మనుష్యలోకం- తతోహీనతరంవా- నరకాదిలక్షణంవిశన్తి. ౧౦

శం.— యేపునర్జ్ఞానయుక్తాస్తద్విపరీతావానప్రస్థాస్సన్న్యాసినశ్చతపశ్శ్రద్ధేహి- తపః- స్వాశ్రమవిహితంకర్మ శ్రద్ధా - హిరణ్యగర్భాదివిషయావిద్యా. తేతపశ్శ్రద్ధేఉపవసన్తి- సేవన్తేఽరణ్యేవర్తమానాస్సన్తఃశాన్తాః- ఉపరతకరణగ్రామాఃవిద్వాంసః - గృహస్థాశ్చజ్ఞానప్రధానాఇత్యర్థః. భైక్షచర్యాంచరన్తఃపరిగ్రహాభావాదుపవసన్త్యరణ్యఇతిసమ్బన్ధః. సూర్యద్వారేణ - సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేనయథాతేవిరజాః- విరజసః. క్షీణపుణ్యపాపకర్మాణఃసన్తఇత్యర్థః. ప్రకర్షేణయాన్తి. యత్ర- యస్మిన్ సత్యలోకాదావమృతస్సపురుషః - ప్రథమజోహిరణ్యగర్భోహ్యవ్యయాత్మా- అవ్యయస్వభావోయావత్సంసారస్థాయీ. ఏతదన్తాస్తుసంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః. నన్వేతంమోక్షమిచ్ఛన్తికేచిత్. న- * ఇహైవసర్వే ప్రవిలీయన్తికామాః * తేసర్వగంసర్వతఃప్రాప్యధీరాఃయుక్తాత్మానఃసర్వమేవావిశన్తీతిశ్రుతిభ్యఃప్రకరణాచ్చ. అపరవిద్యాప్రకరణేహిప్రవృత్తే- నహ్యకస్మాన్మోక్షప్రసఙ్గోఽస్తి. విరజస్త్వన్ఆపేక్షికం. సమస్తమపరవిద్యాకార్యంసాధ్యసాధనలక్షణంక్రియాకారకఫలభేదభిన్నంద్వైతమేతావద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానంతథాచస్థావరాద్యాగసంసారగతిమనుక్రామతాం- * బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. ౧౧

ఆ.— కేవలకర్మిణాంఫలముక్త్వాసగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితాశ్రమకర్మిణాంఫలంసంసారగోచరమేవదర్శయతి (యేపునర్జ్ఞానయుక్తా ఇత్యాదినా) అరణ్యే- స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణదేశే. ముక్తానామిహైవసర్వకామప్రవిలయంసర్వాత్మభావంచదర్శయన్తిశ్రుతయః - బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తుదేశపరిచ్ఛిన్నఫలం- తతోనమోక్షఇత్యాహ (ఇహైవేతి) బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః. విశ్వసృజః- ప్రజాపతయోమరీచిప్రభృతయః. ధర్మః- యమః. మహాన్- సూత్రాత్మా. అవ్యక్తం- త్రిగుణాత్మికాప్రకృతిః. సాత్త్వికీం- సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః. ౧౧

పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన।
తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్॥ ౧౨

రం.— (తపశ్శ్రద్ధే ఇతి) యే సన్న్యాసినః కృతశ్రవణమననాః వనే స్థిత్వా ఉపరతకరణగ్రామాః తపశ్శబ్దితం బ్రహ్మచర్యం తదాదరాతిశయరూపశ్రద్ధాం చ యే సేవన్తే - తే విధూతపాపాః సూర్యమణ్డలం భిత్త్వా * సహస్రస్థూణే విమితే దృఢ ఉగ్రే యత్ర దేవానామధిదేవ ఆస్తే ఇతి పర్యఙ్కవిద్యాయాం స్మృత్యుక్తో హేయప్రత్యనీకః * స దైకరూపరూపాయేతి ప్రమాణప్రతిపన్ననిత్యవిగ్రహాయుక్తః యత్రాస్తే - తత్ర యాన్తీత్యర్థః. * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాం తప ఇత్యుపాసతే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మోచ్యతే - బృహదారణ్యకే * శ్రద్ధాం సత్యమిత్యుపాసత ఇతి తపశ్శబ్దస్థానే సత్యశబ్దప్రయోగాత్, సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వాత్, టీకావ్యాఖ్యాతృభిరుక్తత్వాత్ తపశ్శ్రద్ధే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దో బ్రహ్మపరః. ౧౧

శం.— అథేదానీమస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్సర్వస్మాత్సంసారాద్విరక్తస్య విద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే - పరీక్ష్యేతి. యదేతదృగ్వేదాద్యపరవిద్యావిషయం స్వాభావికావిద్యాకామకర్మదోషవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదిదోషవన్తమేవ పురుషం ప్రతి విహితత్వాత్, తదనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చ లోకా యే దక్షిణోత్తరమార్గలక్షణాః ఫలభూతాః, యే చ విహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యా నరకతిర్యక్ప్రేతలక్షణాః, తానేతాన్ పరీక్ష్య - ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైః సర్వతో యాథాత్మ్యేనావధార్య. లోకాన్ - సంసారగతిభూతానవ్యక్తాదిస్థావరాన్తాన్ వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్ బీజాఙ్కురవదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తాననేకానర్థశతసహస్రసఙ్కులాన్ కదలీగర్భవదసారాన్ మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాకారస్వప్నజలబుద్బుదఫేనసమాన్ ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్ పృష్ఠతః కృత్వా అవిద్యాకామదోషప్రవర్తితకర్మచితాన్ ధర్మాధర్మనిర్వర్తితానిత్యేతత్. బ్రాహ్మణస్యైవ విశేషతోఽధికారః సర్వత్యాగేన బ్రహ్మవిద్యాయామితి బ్రాహ్మణగ్రహణం. పరీక్ష్య లోకాన్ కిం కుర్యాదితి. ఉచ్యతే - నిర్వేదం - నిష్పూర్వో విదిరత్ర వైరాగ్యార్థే. వైరాగ్యమాయాత్ - కుర్యాదిత్యేతత్. స వైరాగ్యప్రకారః ప్రదర్శ్యతే - ఇహ సంసారే నాస్తి కశ్చిదప్యకృతః పదార్థః. సర్వ ఏవ హి లోకాః కర్మచితాః - కర్మచితత్వాచ్చానిత్యాః. న నిత్యం కించిదస్తీత్యభిప్రాయః. సర్వం తు కర్మానిత్యస్యైవ సాధనం - యస్మాచ్చతుర్విధమేవ హి సర్వం కర్మ కార్యముత్పాద్యమాప్యం సంస్కార్యం వికార్యం వా. నాతః పరం కర్మణో విషయోఽస్తి. అహం చ నిత్యేనామృతేనాభయేన కూటస్థేనాచలేన ధ్రువేణార్థీ - న తద్విపరీతేన. అతః కిం కృతేన కర్మణా ఆయాసబహులేనానర్థసాధనేనేత్యేవం నిర్విణ్ణః. అభయం శివమకృతం నిత్యం పదం యత్ - తద్విజ్ఞానార్థం - విశేషేణాధిగమార్థం స - నిర్విణ్ణో బ్రాహ్మణో గురుమేవ - ఆచార్యం శమదమదయాదిసమ్పన్నమభిగచ్ఛేత్. శాస్త్రజ్ఞోఽపి స్వాతన్త్ర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణం న కుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యేవకారఫలం. సమిత్పాణిః - సమిద్భారగృహీతహస్తః. శ్రోత్రియం - అధ్యయనశ్రుతార్థసమ్పన్నం బ్రహ్మనిష్ఠం - హిత్వా సర్వకర్మాణి కేవలేఽద్వయే బ్రహ్మణి నిష్ఠా యస్య - సోఽయం బ్రహ్మనిష్ఠః. తపోనిష్ఠ ఇతి యద్వత్. న హి కర్మిణో బ్రహ్మనిష్ఠా సమ్భవతి - కర్మాత్మజ్ఞానయోర్విరోధాత్. స తం గురుం విధివదుపసన్నః ప్రసాద్య పృచ్ఛేదక్షరం పురుషం సత్యం. ౧౨

ఆ.— ఐహికకర్మఫలస్య పుత్రాదేర్నాశవిషయం ప్రత్యక్షం. విమతమనిత్యం - కృతకత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానమాముష్మికనాశవిషయం. * తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఇత్యాద్యాగమాః. తైరనిత్యత్వేన సర్వాత్మనాఽవధార్యేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణస్యైవేతి) * నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చేతి స్మృతేః బ్రాహ్మణస్యైవాధికార ఇత్యర్థః. కూటస్థేన - పరిణామరహితేన. అచలేన - స్పన్దరహితేన. ధ్రువేణ - ప్రయత్నరహితేనాహమర్థీ. సమిత్పాణిరితి వినయోపలక్షణం. ౧౨

రం.— విరక్తస్య పరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానే చోత్కృష్టరూపాసనం విధీయతే (పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితానితి) అస్మిన్వాక్యే న్యాయనిష్ఠార్థానువాదేన గురూపసత్తిర్విధీయతే. * కర్మచితాన్ - కర్మసఞ్చితాన్. కర్మసమ్పాద్యాన్ లోకాన్పరీక్ష్య - మీమాంసాన్యాయైర్నిరూప్య బ్రాహ్మణః - అధీతసాఙ్గసశిరస్కవేదః. య ఇత్యధ్యాహార్యం - స ఇత్యుత్తరత్ర శ్రవణాత్. అకృతః - నిత్యః. అత్ర పురుషో విశేష్యః - లిఙ్గవశాత్, దక్షరం పురుషమిత్యనన్తరోక్తేశ్చ. కృతేన - కర్మణా నాస్తి - న సిధ్యతి. న లభ్యత ఇతీతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి యో నిర్వేదమాయాత్ - స తద్విజ్ఞానార్థం గురుమేవాభిగచ్ఛేత్. ఏవకారేణ నియమవిధిత్వమవగమ్యతే. సమిత్పాణిః - అరిక్తపాణిః. * రిక్తపాణిస్తు నోపేయాద్రాజానం దైవతం గురుమితి హి స్మర్యతే. శ్రోత్రియం - శ్రుతవేదాన్తం. బ్రహ్మనిష్ఠం - బ్రహ్మసాక్షాత్కారవన్తం. శ్రుతవేదాన్తోఽపి రుచిభేదాద్బ్రహ్మనిష్ఠో నోపగన్తవ్య ఇతి భావః. అభిగచ్ఛేదిత్యన్వయః. శమః - బాహ్యేన్ద్రియనియమనరూపః. ప్రశాన్తచిత్తాయేత్యన్తఃకరణనియమనస్యోక్తతయా పారిశేష్యాత్. ఏతేన శ్రవణోపయుక్తమవధానం వివక్షితం - న తూపాసనోపయుక్తాత్యన్తేన్ద్రియజయాదిః. తస్మై స విద్వాన్ ప్రోవాచేత్యన్వయః. యేనేతి నిర్దేశో విజ్ఞానాభిప్రాయః. తద్విజ్ఞానార్థమితి హి ప్రకృతం. సామాన్యతః కారణాభిప్రాయో వా. లిఙ్గవ్యత్యయో వా. అక్షరం - స్వరూపేణావికారం. సత్యం - గుణతోఽప్యవికారం. ఆభ్యాసుచిజ్జీవవ్యావృత్తిః. తాం బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచ - ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఇతి వేదాన్తసారే వ్యాఖ్యాతం. ఏతచ్ఛ్రుత్యర్థం హృది నిధాయ భగవతా బాదరాయణేన శాస్త్రారమ్భే * అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రితం. తస్య చాయమర్థః - అథ - షోడశలక్షణకర్మవిచారానన్తరం అతః - కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వాధిగమసహితానన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతేర్హేతోః బ్రహ్మజిజ్ఞాసా - బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్య ఇతి. కర్మవిచారే సతి * అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతం భవతీత్యాదిభిరక్షయఫలకత్వేన శ్రుతానామపి చాతుర్మాస్యాదీనాం * ప్రత్యక్షం చాతుర్మాస్యైర్యజేతేత్యాదిభిరావృత్తివిధానాత్,

తస్మైసవిద్వానుపసన్నాయసమ్యక్ ప్రశాన్తచిత్తాయశమాన్వితాయ।
యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యంప్రోవాచతాంతత్త్వతోబ్రహ్మవిద్యాం॥ ౧౩

ఇతిప్రథమముణ్డకేద్వితీయఃఖణ్డః.

ఇతి ప్రథమముణ్డకమ్.

అతోపిగహువిత్తవ్యయసాధ్యాశ్వమేధవిశ్వజిదాదీనామననుష్ఠానలక్షణాప్రామాణ్యప్రసజ్గా, చ్చచాతుర్మాస్యాదీనామక్షయ్యఫలత్వమాపేక్షికమితిని శ్చిత్యఅనన్తస్థిరఫలరూపంబ్రహ్మచవేదాన్తవాక్యైరావాతతోఽవగత్యతన్నిర్ణయాయబ్రహ్మవిచారేపురుషఃప్రవర్తతఇతిసర్వవసితోర్థః. ననుకర్మవి చారేసతిఆవృత్తివిధానాదిభిఃకర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వంప్రతీయతాంనామ- వేదాన్తవాక్యైరనన్తస్థిరఫలంబ్రహ్మకథంప్రతీయతాం-సిద్ధేబ్రహ్మణివ్యు త్పత్తివిరహాత్,. వ్యవహారాధీనత్వాద్వ్యుత్పత్తిగ్రహస్య, వ్యవహారస్యచకార్యాన్వితఏవసంభవాత్,. తథాహి - గామానయేతివాక్యశ్రవణా నన్తరంగవానయనేప్రవృత్తంప్రయోజ్యముపలభ్యబాలోవ్యుత్పిత్సుః- ఇయంగవానయనప్రవృత్తిఃగవానయనకార్యతాజ్ఞానసాధ్యా- గవానయన ప్రవృత్తిత్వాత్. మదీయగవానయనప్రవృత్తివదితితదీయకార్యతాజ్ఞానమనుమాయతస్యచ జ్ఞానస్యశబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయాశబ్దజ న్యతాంనిశ్చినోతి - తతశ్చప్రాథమికవ్యుత్పత్తిగ్రహేశబ్దస్యకార్యతాజ్ఞానజనకత్వనిశ్చయాత్తదుపజీవిద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిగ్రహేపికార్యవిశేషవిశే తికార్యాన్వితేసిద్ధార్థేవ్యుత్పత్తిగ్రహాసమ్భవాత్, అవ్యుత్పన్నస్యశబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్, అనన్తస్థిరఫలావాతప్రతీత్యసమ్భవాత్ బ్ర హ్మవిచారోనారభ్యఇతిపూర్వఃపక్షః. అమ్బాతాతాదిభిశ్చన్ద్రాదీనఙ్గుల్యానిర్దిశ్య- అయంచన్ద్రః - అయంగౌరిత్యాదిశబ్దైముహుర్ముహుఃప్రయుక్తైముఖభూ యస్సహచారదర్శీబాలశ్శబ్దప్రయోగేతదర్థబుద్ధ్యుత్పత్తింస్వాత్మనోదృష్ట్వా- తయోఃకంచిదౌత్పత్తికంసమ్బన్ధంనిశ్చినోతి. సఏవశక్తిరితిగీయతే. తతశ్చ సిద్ధార్థేపివ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవా, త్తాన్త్రికాన్తరోపదర్శితమార్గైశ్చసిద్ధార్థేవ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్,అనన్తస్థిరఫలావాతప్రతీతిసమ్భవాద్బ్రహ్మవి చారఆరమ్భణీయఇతితత్రసిద్ధాన్తకృతః..౧౨- ౧౩

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేప్రథమముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

ప్రథమముణ్డకభాష్యంసమాప్తమ్.

శం.— తస్మైసవిద్వాన్- గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయ- ఉపగతాయసమ్యక్- యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ప్రశాన్తచిత్తాయ- ఉపరత దర్పాదిదోషాయ. శమాన్వితాయ- బాహ్యేన్ద్రియోపరమేణచయుక్తాయ. సర్వతోవిరక్తాయేత్యేతత్. యేనవిజ్ఞానేన- యయావిద్యయాచప రయా-అక్షరం - అద్రేశ్యాదివిశేషణంతదేవాక్షరం - పురుషశబ్దవాచ్యంపూర్ణత్వాత్పురిశయనాచ్చ - సత్యం - తదేవపరమార్థస్వాభావ్యాదక్షరం చాక్షరణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ- వేద- విజానాతి. తాంబ్రహ్మవిద్యాంతత్త్వతః- యథావత్ప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఆచార్యస్యా ప్యయంనియమోయన్న్యాయప్రాప్తశిష్యనిస్తారణమవిద్యామహోదధేః...౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యేప్రథమముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేప్రథమముణ్డకభాష్యంసంపూర్ణమ్.

ఆ.— (అక్షరణాదితి) అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్. (అక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చేతి) అశరీరత్వాద్వికార శూన్యత్వాదిత్యర్థః...౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంప్రథమముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి ప్రథమముణ్డకభాష్యటీకా.

ముణ్డకోపనిషత్.

ద్వితీయముణ్డకే— ప్రథమఃఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। యథాసుదీప్తాత్ పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాఃసహస్రశఃప్రభవన్తేసరూపాః।
తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్యభావాఃప్రజాయన్తేతత్రచైవాపియన్తి॥ ౧

దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషఃసబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః।
అప్రాణోహ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతఃపరః॥ ౨

శం.— అపరవిద్యాయాస్సర్వంకార్యముక్తం. సచసంసారోయత్సారో, యస్మాన్మూలాదక్షరాత్సమ్భవతి, యస్మింశ్చ ప్రలీయతే, తదక్షరంపురుషాఖ్యంసత్యం-యస్మిన్విజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి, తత్పరస్యాబ్రహ్మవిద్యాయావిషయః సవక్తవ్యఇత్యుత్తరోగ్రన్థఆరభ్యతే. యదపరవిద్యావిషయంకర్మఫలలక్షణంసత్యంతదాపేక్షికం - ఇదన్తుపరవిద్యావిషయంపరమార్థసల్లక్షణత్వాత్తదేతత్సత్యం - యథాభూతంవిద్యావిషయం. అవిద్యావిషయత్వాచ్చానృతమితరత్. అత్యన్తపరోక్షత్వాత్కథంనామప్రత్యక్షవదక్షరంప్రతిపద్యేరన్నితిదృష్టాన్తమాహ - యథాసుదీప్తాత్- సుష్ఠుదీప్తాత్. ఇద్ధాత్. పావకాత్- అగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాః- అగ్న్యవయవాఃసహస్రశః- అనేకశఃప్రభవన్తే- నిర్గచ్ఛన్తిసరూపాః - అగ్నిసలక్షణాః. ఏవం- తథోక్తలక్షణాదక్షరాద్వివిధాః - నానాదేహోపాధిభేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధాః. హేసోమ్య- భావాః - జీవాఆకాశాదివద్ఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాఃసుషిరభేదాఘటాద్యుపాధిప్రభేదమనుభవన్తి- ఏవంనానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభేదమనుప్రజాయన్తే. తత్రచైవ - తస్మిన్నేవాక్షరేఽపియన్తి- దేహోపాధివిలయమనులీయన్తే- ఘటాదివిలయమన్వివసుషిరభేదాః. యథాకాశస్యసుషిరభేదోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వంఘటాద్యుపాధికృతమేవ- తద్వదక్షరస్యాపినామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవజీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం. ౧

ఆ.— * ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముణ్డకేన ప్రపఞ్చ్యపరవిద్యాంసూత్రితాంప్రపఞ్చయితుంద్వితీయముణ్డకారమ్భఇత్యాహ (అపరవిద్యాయాఇత్యాదినా) కర్మణోపిప్రాక్సత్యత్వముక్తం - తద్వదిదంసత్యత్వంనమన్తవ్యమిత్యాహ (యదపరవిద్యావిషయమితి) ఉచ్యతే.విశేష్యతేవిద్యానేనేతివ్యుత్పత్త్యావిషయశబ్దస్యవస్తుపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గత్వం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్- అత్యన్తాబాధ్యత్వాదిత్యర్థః. (అత్యన్తపరోక్షత్వాదితి) శాస్త్రైకగమ్యత్వాదపూర్వవద్బ్రహ్మణఃప్రత్యక్షంనసమ్భవతి. నాపిపూర్వాచార్యాణాంచకైవల్యం. తత్కథంనామసత్యమక్షరంప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్ముముక్షవఇత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోరేకత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథాసుదీప్తాదితి) ఏకత్వేసతిప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణోపిప్రత్యక్షత్వంభవిష్యతి - ఘటైకదేశప్రత్యక్షవదిత్యర్థః. యథావిభక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేనవిస్ఫులిఙ్గేష్వవయవత్వాదివ్యవహారః- స్వతఃపునరగ్న్యైక్యత్వమేవ- ఉష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్. తథాచిద్రూపసత్త్వావిశేషాజ్జీవానాంస్వతోబ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః ౧

రం. (తదేతత్సత్యమితి) పూర్వవత్. (యథాసుదీప్తాత్పావకాదితి) అయోగోళకాదిగతాద్దన్యమానాద్వా- వేశ్మాదిషుసుదీప్తాద్వాపావకాదనేకశస్సరూపావిస్ఫులిఙ్గాయథోత్పద్యన్తే- ఏవమేవసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరాదక్షరాత్ బ్రహ్మణస్తత్సరూపనానావిధస్థూలచిదచిద్రూపాఃకార్యపదార్థాఉత్పద్యన్తే- తత్రైవలీయన్తేచ. ౧

శం.— నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్ స్వవికారాపేక్షయాపరాదక్షరాత్పరంయత్ సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరస్యైవస్వరూపమాకాశస్యేవసర్వమూర్తివర్జితంనేతినేతీత్యాదివిశేషణంవివక్షన్నాహ- దివ్యః- ద్యోతనవాన్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. దివివా- స్వాత్మనిభవః. అలౌకికోవా. హి- యస్మాదమూర్తః- సర్వమూర్తివర్జితః. పురుషః- పూర్ణః. పురిశయోవా. దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషస్సబాహ్యాభ్యన్తరః- సహబాహ్యాభ్యన్తరేణవర్తతఇతి. అజః- నజాయతేకుతశ్చిత్. స్వతోఽజస్యజన్మనిమిత్తస్యచాభావాత్. యథాజలబుద్బుదాదేర్వాయ్వాది, యథానభస్సుషిరభేదానాంఘటాది,. సర్వభావవికారాణాంజనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేనసర్వే ప్రతిషిద్ధాభవన్తి. సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః - అతోఽజరోఽమృతోఽక్షరోధ్రువోఽభయఇత్యర్థః. యద్యపిదేహాద్యుపాధిభేదదృష్టీనామవిద్యావశాద్దేహభేదేషుసప్రాణస్సమనాస్సేన్ద్రియస్సవిషయఇవప్రత్యవభాసతేతలమలాదిమదివాకాశం- తథాపితుస్వతఃపరమార్థదృష్టీనామప్రాణః- విద్యమానఃక్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్మకోవాయుర్యస్మిన్నవిద్యతే-అసావప్రాణః. తథాఅమనాః- అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవత్సఙ్కల్పాద్యాత్మకంమనోప్యవిద్యమానంయస్మిన్- సోయమమనాః. అప్రాణోహ్యమనాశ్చేతిప్రాణాదివాయుభేదాఃకర్మేన్ద్రియాణితద్విషయాశ్చతథాబుద్ధిమనసీబుద్ధీన్ద్రియాణితద్విషయాశ్చప్రతిషిద్ధావేదితవ్యాః. యథాశ్రుత్యన్తరే*ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. యస్మాచ్చైవంప్రతిషిద్ధోపాధిద్వయః- తస్మాచ్ఛుభ్రః- శుద్ధః. అతోఽక్షరాత్-నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరూపాత్- సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరంతదుపాధిలక్షణమవ్యాకృతాఖ్యమక్షరంసర్వవికారేభ్యః. తస్మాత్పరతోఽక్షరాత్పరోనిరుపాధికఃపురుషఇత్యర్థః. యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరంసంవ్యవహారవిషయమోతంచప్రోతంచ- కథంపునరప్రాణాదిమత్త్వంతస్యేతి. ఉచ్యతే - యదిహిప్రా

ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ।ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఃపృథివీవిశ్వస్యధారిణీ॥ ౩

ణాదయః ప్రాగుత్పత్తేః పురుషఇవస్వేనాత్మనాసన్తి- యథాపురుషస్య ప్రాణాదినావిద్యమానేన ప్రాణాదిమత్త్వంభవేత్. నతుతే ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేస్సన్తి- అతోఽప్రాణాదిమాన్పరః పురుషః- యథాఽనుత్పన్నేపుత్రేఅపుత్రోదేవదత్తః. ౨

ఆ.— అక్షరస్యాపిజీవోత్పత్తిప్రళయయోర్మిథ్యాత్వమౌపాధికముక్తమేకత్వసిద్ధ్యర్థం - తత్త్వతస్తునిమిత్తనైమిత్తికభావోఽపినాస్తీత్యాహ (నామరూపబీజభూతాదితి) దేహాపేక్షయాయద్బాహ్యాభ్యన్తరంచప్రసిద్ధం- తేనసహతాదాత్మ్యేనతదధిష్ఠానతయావావర్తతఇతిసబాహ్యాభ్యన్తరః. అతఏవసర్వాత్మత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తనిమిత్తాభావాదతోఽజఇత్యర్థః. జాయతే అస్తివిపరిణమతేవర్ధతేఅపక్షీయతేవినశ్యతీత్యేవమాదిభావవికారాణాంనిషేధేతాత్పర్యమజశబ్దస్యాహ (సర్వభావవికారాణామితి) జీవానాంప్రాణాదిమత్త్వాత్తదాత్మత్వేబ్రహ్మణోఽపి ప్రాణాదిమత్త్వంప్రాప్తం- తన్నివర్తయతి (యద్యపీత్యాదినా) (అనేకజ్ఞానశక్తీతి) స్మృతిసంశయాద్యనేకజ్ఞానేషుశక్తివిశేషోఽస్యాస్తీతితథోక్తం. (నామరూపబీజేతి) నామరూపయోర్బీజం- బ్రహ్మ. తస్యోపాధితయాలక్షితం - శుద్ధస్యకారణత్వానుపపత్త్యాగమితం స్వరూపమస్యేతితథోక్తం. తస్మాదుపాధిరూపాత్తద్విశిష్టరూపాచ్చయతోఽక్షరాత్పరఇతిసమ్బన్ధః. కథంమాయాతత్త్వస్యాక్షరస్యపరత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సర్వకార్యేతి) కార్యంహ్యపరంప్రసిద్ధం- తత్కారణత్వేనగమ్యమానత్వాన్మాయాతత్త్వంపరం. యౌక్తికబాధాపనిర్వాచ్యత్వేపిస్వరూపోచ్ఛేదాభావాదక్షరం. తదుక్తంగీతాయాం *క్షరస్సర్వాణిభూతానికూటస్థోఽక్షరఉచ్యతే। ఉత్తమఃపురుషస్త్వన్యఃపరమాత్మేత్యుదాహృతఇతి. ౨

శం.— (దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషఇతి) *వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకఇతిద్యుసమ్బన్ధిత్వేన, *తదపాణిపాదమితివా *నిత్యంవిభుమితివాఅమూర్తత్వేన, *తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమితిబాహ్యాభ్యన్తరసర్వవస్త్వాత్మతయా, *అచక్షుశ్శ్రోత్రమితిఅనిన్ద్రియత్వేనప్రాణమనఃశూన్యతయా, *యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యమితివికారరూపదోషశూన్యతయా, చదివ్యాదిశబ్దపర్యన్తశబ్దితశ్ఛ్రుతయః - సః - అవ్యాకృతాత్- అక్షరాద్యఃపరస్సమష్టిరూపపురుషః- తస్మాదపికారణత్వేనపరఇత్యర్థః. ప్రధానపురుషయోస్సజ్జన్యత్వాదిభావః. అక్షరాత్పరతఇత్యత్రఅక్షరశబ్దః అశ్నుతఇతివానక్షరతీతివావ్యుత్పత్త్యాస్వవికారవ్యాపకేనామాన్తరాభిలాపయోగ్యేఽక్షరణాభావవతిఅవ్యాకృతేవర్తతే. నతుభూతయోన్యక్షరే- భూతయోన్యక్షరస్యసబాహ్యాభ్యన్తరఇత్యత్రతచ్ఛబ్దనిర్దిష్టస్యతస్మాదేవపరత్వాసమ్భవాత్. నహితస్యైవతతఃపరతఃపరత్వంసంభవతి- విరోధాత్. నచాక్షరాత్పరతఇతిపఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు- తతశ్చస్వవికారాపేక్షయాపరభూతాదవ్యాకృతాదక్షరాత్పరఇత్యేవాస్తు. నత్వవ్యాకృతాక్షరాత్పరభూతాత్సమష్టిపురుషాత్పరఇతీతివాచ్యం- పరశబ్దస్యప్రతియోగిసాపేక్షత్వేనాక్షరశబ్దస్యపరత్వావధిసమర్పకత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. నహిదేవదత్తాదుత్పన్నాద్భయమిత్యత్రపఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యప్రతీతిరస్తి. అతోయథోక్తఏవార్థః. ౨

శం.— కథంతేనసన్తిప్రాణాదయఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేవపురుషాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయతే - ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయవికారభూతో నామధేయోఽనృతాత్మకః ప్రాణః- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమితిశ్రుత్యన్తరాత్. నహితేనావిద్యావిషయేణానృతేనప్రాణేనసప్రాణత్వంపరస్యస్యాత్- అపుత్రస్యస్వప్నదృష్టేనేవపుత్రేణపుత్రిత్వం. ఏవం మనస్సర్వాణిచేన్ద్రియాణివిషయాశ్చైతస్మాదేవజాయన్తే. తస్మాత్సిద్ధమస్యనిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్యర్థః. యథాచప్రాగుత్పత్తేఃపరమార్థతోఽసన్తః- తథాప్రలీనాశ్చేతిద్రష్టవ్యాః. యథాకరణాని మనశ్చేన్ద్రియాణి- తథాశరీరవిషయకారణానిభూతాని- ఖం- ఆకాశం. వాయుః- బాహ్యఆవహాదిభేదః. జ్యోతిః- అగ్నిః. ఆపః- ఉదకం. పృథివీ- ధరిత్రీ. విశ్వస్య- సర్వస్యధారిణీ. ఏతానిచశబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోత్తరోత్తరగుణానిపూర్వపూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవజాయన్తే. ౩

ఆ.— యదేవచైతన్యంనిరుపాధికంశుద్ధమవికల్పంబ్రహ్మతత్త్వజ్ఞానాజ్జీవానాంకైవల్యం- తదేవమాయాప్రతిబిమ్బితరూపేణకారణం భవతీత్యాహ (యస్మాదేవేతి) ప్రాణోత్పత్తేరూర్ధ్వంతర్హిసప్రాణత్వమాత్మనోభవిష్యతీతిశఙ్కానివృత్త్యర్థంశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధంప్రాణస్యవిశేషణమాహ (అవిద్యావిషయఇతి) (నామధేయఇతి) వాఙ్మాత్రః. నవస్తుకృతఇత్యర్థః. ప్రాణాదీనామయముక్తక్రమోపరక్రమేణబాధ్యతే- *గతాఃకలాఃపఞ్చదశప్రతిష్ఠాఇతిభూతేషులయశ్రవణేన ప్రాణానాం భౌతికత్వావగమాద్భూతోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాణోత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యేతి. అభిముఖమాగచ్ఛన్వాయురావహః. పురతోగచ్ఛన్ప్రవహఇత్యాదిభేదః. శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాఃఉత్తరోత్తరగుణాయేషాంతానితథోక్తాని. యథాశుక్లతన్త్వవస్థాపన్నాదన్వయికారణాజ్జాయమానఃపటఃశుక్లగుణోజాయతే- తథాకాశావస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణోజాయమానోవాయురాకాశగుణేనశబ్దేనాన్వితోజాయతే. తథైవవాయుభావాపన్నాద్బ్రహ్మణోఽగ్నిస్తద్గుణేనాన్వితోజాయతఇతిద్రష్టవ్యం. ననుసూక్ష్మాణిభూతానిప్రథమముత్పద్యన్తే- అనన్తరం *తాసాంత్రివృతంత్రివృతమేకైకామకరోదితిపఞ్చీకరణోపలక్షణార్థత్రివృత్కరణశ్రుతేఃపఞ్చాత్మకత్వమవగమ్యతే. తతఏకైకస్య భూతస్యగుణవత్త్వంవర్ణితమన్యత్ర. కథమిహపఞ్చీకరణమనాదృత్య ప్రథమసర్గఏవాకాశస్యైకగుణత్వం- వాయోర్ద్విగుణత్వంతేజసస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే. సత్యం- భూతసర్గతాత్పర్యాభావద్యోతనాయప్రక్రియాన్తరంనవిరుధ్యతే. నహ్యేతత్ప్రతిబద్ధంకించిత్ఫలంశ్రూయతే. అతఏవగుణగుణిభావోఽపినవైశేషికపక్షవదిహవివక్షితః- కిన్తురాహోశ్శిరఇతివద్వ్యపదేశమాత్రం. విస్తరేణత్వన్త్యకార్యపర్యన్తంతేనతేనాకారేణబ్రహ్మైవవివర్తతఇతిప్రపఞ్చ్యతే- తతోఽతిరిక్తస్యాణుమాత్రస్యాసమ్భవాత్తస్మిన్విజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతిప్రదర్శితమిత్యర్థః. ౩

అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః।
వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మా॥ ౪

రం.— విశ్వసృష్టిమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి) ఖం- ఆకాశః. జ్యోతిః- తేజః. విశ్వస్య- కృత్స్నస్య ధారిణీ. ఏతత్ పృథ్వీవిశేషణం. ఇదంహివాక్యం ప్రాణపాదే నియత్పాదేచచిన్తితం. ప్రాణపాదే *అసద్వాఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాహుః కింతదాసీదితి ఋషయోవావతే అగ్రే సదాసీత్ తదాహుః కేతే ఋషయ ఇతి ప్రాణావా ఋషయ ఇతి జగదుత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం సద్భావశ్రవణాత్ ప్రాణోత్పత్తివాదిశ్రుతయో జీవోత్పత్తివాదిశ్రుతివదన్యథానేయా ఇతి * తథా ప్రాణా ఇతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే * తథా ప్రాణాః - వియదాదివత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యానీన్ద్రియాణ్యప్యుత్పద్యన్త ఏవ- *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిషు ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్, *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి ఇన్ద్రియాణామాహత్యోత్పత్తిశ్రవణాచ్చ ఉత్పద్యన్త ఏవ. నచేన్ద్రియోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివదన్యథానేయః - బాధకాభావాత్, * ప్రాణావావ ఋషయ ఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దస్య సార్వజ్ఞ్యవాచి ఋషిశబ్దసమానాధికృతతయా పరమాత్మవాచిత్వేనేన్ద్రియవాచిత్వాభావాత్,. కథం తర్హ్యేకస్మిన్పరమాత్మని * ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతి బహువచనోపపత్తిరితి చేత్. తత్రాహ * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్ శ్రుతేశ్చ - బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ - తత్ర బహుత్వాసమ్భవాత్, పరమాత్మన ఏవ సృష్టేః ప్రాగవస్థానశ్రుతేః, తస్యైవ ప్రాణశబ్దేన ప్రతిపాదనీయత్వాత్,. * తత్పూర్వకత్వాద్వాచః- వాగాదీన్ద్రియస్య వాగిన్ద్రియకార్యాఖిలపసకర్మభూతనామవాచ్యవియదాదిసృష్టిపూర్వకత్వా, త్ప్రళయే వాగిన్ద్రియాదికార్యశబ్దాఖిలాపాది ప్రయోజనాభావా, న్న ప్రళయే తేషామవస్థానమితి స్థితం.॥ తథా తత్రైవ పాదే * అనీదవాతం స్వధయా తదేకమితి మహాప్రళయసమయే ప్రాణకార్యానన శ్రవణాన్ముఖ్యప్రాణోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివాదవన్నేతవ్య ఇతి శఙ్కాయాం * శ్రేష్ఠశ్చ- శ్రేష్ఠప్రాణోపీన్ద్రియవదుత్పద్యతే. * ఆనీదవాతమితి పరబ్రహ్మణః అననం- విద్యమానత్వముచ్యతే- నముఖ్యప్రాణస్య- అవాతమితి వాయుమాత్రసత్తాయాస్తత్రైవ ప్రతిషిద్ధత్వాదితి స్థితం.॥ తథా వియత్పాదే * వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః పృథివీత్యాదౌ వాయురూపాద్బ్రహ్మణః అగ్నిసృష్టిః-ఉత కేవలవాయోరేవేతి విశయే * తేజోఽతస్తథాహ్యాహ- అతః-కేవలవాయోరేవ తేజ ఉత్పద్యతే- * వాయోరగ్నిరితి హి శ్రుతిరాహ. *ఆపః- ఆపస్తేజస ఏవోత్పద్యన్తే- * అగ్నేరాప ఇతి హి శ్రుతిరాహ. * పృథివీ- పృథివీ అద్భ్య ఏవోత్పద్యతే- * అద్భ్యః పృథివీ * తా అన్నమసృజన్త ఇతి హి శ్రుతిరాహ. నను కథమన్నశబ్దేన పృథివ్యభిధీయతే - తత్రాహ * అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః- మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యా ఏవాన్నకారణభూతాయా అన్నశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే. తథా * యదగ్నే రోహితంరూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి కృష్ణరూపస్యాన్నసమ్బన్ధితయా కీర్తనాన్నముఖ్యమన్నమన్నశబ్దేనోచ్యతే - అపితుపృథివ్యేవ. తైత్తిరీయకే * అద్భ్యః పృథివీతి పృథివీ వాచకస్పష్టశబ్దాన్తరశ్రవణాచ్చ అన్నశబ్దేన పృథివ్యేవోచ్యతే. ఇతశ్చ కేవలవాయ్వాదేరేవాగ్న్యాద్యుత్పత్తిః- నతు తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * తదభిధ్యానాదేవతు తల్లిఙ్గాత్సః- తుశబ్దః పక్షవ్యావర్తకః. వాయ్వగ్న్యాదిశబ్దైస్సః - పరమాత్మైవాభిధీయతే- * తత్తేజ ఐక్షత * తా ఆప ఐక్షన్తేతి తత్తత్కార్యసృష్టిసఙ్కల్పలక్షణాభిధ్యానరూపాత్పరమాత్మలిఙ్గా, దచేతనే తేజ ఆదావీక్షణాసమ్భవాత్. * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ- తుశబ్దోఽవధారణార్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీత్యేవం సర్వేషాం భూతానాం పరబ్రహ్మనన్తర్యరూపః * వాయోరగ్నిరగ్నేరాప ఇత్యుక్తక్రమవిపర్యయేణ శ్రూయమాణో యః క్రమః - స వాయ్వాదిశరీరకపరమాత్మోపాదానకత్వ ఏవోపపద్యతే - న కేవలవాయ్వాద్యుపాదానకత్వ ఇత్యర్థః. * అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లిఙ్గాదితి చేన్నావిశేషాత్ - జ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణి విజ్ఞానముచ్యన్తే. నను * ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి వాక్యం ప్రాణాదీనాం సర్వేషామవ్యవహితబ్రహ్మోపాదానకత్వం ప్రతిపాదయితుం నప్రవృత్తం- కింతు ప్రాణోత్పత్త్యనన్తరం మనసశ్చ సర్వేన్ద్రియాణాం చోత్పత్తిః- తత ఆకాశాదిభూతానాముత్పత్తిరితీన్ద్రియాణాం మనసశ్చ ప్రాణభూతాన్తరాళసృష్టత్వప్రతిపాదనార్థం ప్రవృత్తం. శ్రుత్యన్తరేపి మహాభూతసృష్టిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లిఙ్గాదితి చేన్న- అవిశేషాత్- అవిశేషేణ ప్రాణాదీనాం సర్వేషాం బ్రహ్మానన్తర్యరూపక్రమప్రతీతేః, తత్పరిత్యాగే కారణాభావాత్. నను వాయ్వాదిశరీరకబ్రహ్మణోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌ వాయ్వాదిశబ్దానాం తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణి లక్షణా స్యాత్. తత్రాహ *చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్- తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. చరాచరవ్యపాశ్రయో దేవమనుష్యాదివ్యష్టిశబ్దవ్యపదేశో భాక్తః- వాచ్యైకదేశే భజ్యత ఇత్యర్థః. భక్త్యా ప్రయుక్తో భాక్తః. భక్తిః- భఙ్గః. విశిష్టవాచిశబ్దః విశేషణమాత్రే భక్త్యా ప్రయుజ్యతే - వాచ్యైకదేశే ప్రయోగాత్ భజ్యత ఇత్యర్థః * వచసాం వాచ్యముత్తమమిత్యాదిప్రమాణానుసారాత్సర్వేషాం చరాచరశబ్దానాం విశిష్టం బ్రహ్మైవార్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగస్తు అముఖ్యః. తతశ్చ వాయ్వాదిశబ్దైః బ్రహ్మాభిధానం ముఖ్యమేవ. యద్వా- అభాక్త ఇతి చ్ఛేదః. చరాచరవాచిశబ్దైః బ్రహ్మవ్యపదేశః అభాక్తః- ముఖ్య ఇతి యావత్. శరీరవాచిశబ్దానాం శరీరపర్యన్తత్వాదితి తత్ర స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౩

శం.— సఙ్క్షేపతః పరవిద్యావిషయమక్షరం నిర్విశేషం పురుషం సత్యం *దివ్యో హ్యమూర్త ఇత్యాదిమన్త్రైరుక్త్వా పునస్తదేవ సవిశేషం విస్తరేణ వక్తవ్యమితి ప్రక్రమతే- సఙ్క్షేపవిస్తరోక్తో హి పదార్థః సుఖాధిగమ్యో భవతి సూత్రభాష్యోక్తివదితి. యోపి ప్రథమజాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జాయతేఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్- స తత్త్వాన్తరితత్వేన లక్ష్యమాణోప్యేతస్మాదేవ పురుషాజ్జాయత ఏతన్మయశ్చేత్యేతదర్థమాహ. తం చ విశినష్టి - అగ్నిః - ద్యులో

తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్యః సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యామ్।
పుమాన్ రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సంప్రసూతాః॥ ౫

తస్మాదృచస్సామయజూంషి దీక్షా యజ్ఞాశ్చ సర్వే క్రతవో దక్షిణాశ్చ।
సంవత్సరంచ యజమానశ్చ లోకాః సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్యః॥ ౬

తేః. * అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరితి శ్రుతేః. మూర్ధా- యస్యోత్తమాఙ్గం. శిరః. చక్షుషీ చన్ద్రశ్చ సూర్యశ్చేతి చన్ద్రసూర్యౌ. యస్యేతి సర్వత్ర సుషఙ్గః. కర్తవ్యో యస్యేత్యస్య పదస్య వక్ష్యమాణస్య యస్యేతి విపరిణామం కృత్వా. దిశశ్శ్రోత్రే యస్య. వాగ్వివృతాః- ఉద్ఘాటితాః ప్రసిద్ధా వేదా యస్య. వాయుః ప్రాణో యస్య. హృదయం- అన్తఃకరణం విశ్వం- సమస్తం జగదస్య- యస్యేత్యేతత్. సర్వం హ్యన్తఃకరణవికారమేవ జగత్ - మనస్యేవ సుషుప్తే ప్రళయదర్శనాత్, జాగరితేపి తత ఏవాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్విప్రతిష్ఠానాత్,. యస్య చ పద్భ్యాం జాతా పృథివీ. ఏష దేవో విష్ణురనన్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలోక్యదేహోపాధిస్సర్వేషాం భూతానామన్తరాత్మా. సహి సర్వభూతేషు ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా సర్వకరణాత్మా. ౪

ఆ.— (సర్వేషాం భూతానామితి) పఞ్చమహాభూతానామన్తరాత్మా- స్థూలపఞ్చభూతశరీరో హి విరాడిత్యర్థః. ౪

రం.— (అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావితి) అముం మన్త్రం ప్రస్తుత్య * స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదిత్యత్ర * అగ్నిరిహ ద్యులోకః- * అసౌ వై లోకోగ్నిరితి శ్రుతేః. స్మరన్తి చ మునయః * ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తి ఖం వై నాభిం చన్ద్రసూర్యౌ చ నేత్రే । దిశశ్శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితిం చ సోచిన్త్యాత్మా సర్వభూతప్రణేతేతి భాషితం. వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః- వాగిన్ద్రియవ్యాపారా ఏవ వేదాః. వాయుః ప్రాణః-మహావాయురేవ దేహధారకః ప్రాణః. హృదయం విశ్వమస్య- జగత్సర్వమస్య దేహాన్తర్వర్తి హృదయాఖ్యమాంసవిశేషః. పద్భ్యాం పృథివీ - పాదావేవ పృథివీత్యర్థః. * ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా. సర్వభూతానాం తచ్ఛరీరత్వాత్సర్వేషామన్తరాత్మేత్యర్థః ౪

———

శం.— పఞ్చాగ్నిద్వారేణ చ యాస్సంసరన్తి ప్రజాః- తా అపి తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రజాయన్త ఇత్యుచ్యతే- తస్మాత్ - పరస్మాత్పురుషాత్ ప్రజావస్థానవిశేషరూపోగ్నిః. స విశేష్యతే - యస్య సూర్యస్సమిధ ఇవ సమిధః. సూర్యేణ హి ద్యులోకస్సమిధ్యతే. తతో హి ద్యులోకాగ్నినిష్పన్నాత్సోమాత్ పర్జన్యో ద్వితీయోగ్నిస్సమ్భవతి. తస్మాచ్చ పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాం భవన్తి. ఓషధిభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్యః పుమానగ్నిః రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం - యోషితి. యోషాగ్నౌ స్త్రియామితి. ఏవం క్రమేణ బహ్వీః- బహ్వ్యః ప్రజాః - బ్రాహ్మణాద్యాః పురుషాత్పరస్మాత్సమ్ప్రసూతాః- సముత్పన్నాః. ౫

ఆ.— (పఞ్చాగ్నిద్వారేణేతి) ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పఞ్చస్వగ్నిదృష్టేః శ్రుత్యన్తరచోదితత్వాత్తద్ద్వారేణేత్యర్థః. ౫

రం.— (తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్య ఇతి) తస్మాత్ - అక్షరాత్ * అగ్నిర్మూర్ధేత్యత్ర అగ్నిశబ్దనిర్దిష్టో ద్యులోకః. యస్యాగ్నేస్సమిధస్సూర్యః- ఇన్ధనాని. * అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిదితి పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం శ్రవణాత్. (సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యాం) అతో హి ద్యులోకాగ్నేర్నిష్పన్నాత్సోమాత్పర్జన్యః-ద్వితీయోగ్నిస్సంభవతి. తస్మాత్పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యామగ్నౌ సమ్భవన్తి. (పుమాన్రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం) ఓషధీభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యః పురుషరూపోగ్నిర్యోషిద్రూపాగ్నౌ రేతస్సేకం కరోతి. (బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః) ఏవం పఞ్చాగ్నివిద్యోక్తక్రమేణ బహ్వ్యః ప్రజాః పరస్మాత్పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః. ౫

———

శం.— కించ- కర్మసాధనాని ఫలాని చ తస్మాదేవేత్యాహ- కథం. తస్మాత్ - పురుషాదృచః - నియతాక్షరపాదావసానా గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిశిష్టా మన్త్రాః. సామ- పాఞ్చభక్తికం సాప్తభక్తికం చ స్తోభాదిగీతివిశిష్టం. యజూంషి- అనియతాక్షరపాదావసానాని వాక్యరూపాణి. ఏవం త్రివిధా మన్త్రాః. దీక్షాః- మౌఞ్జ్యాదిలక్షణకర్తృనియమవిశేషాః. యజ్ఞాశ్చ సర్వే- అగ్నిహోత్రాదయః. క్రతవః- సయూపాః. దక్షిణాశ్చ - ఏకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాన్తాః. సంవత్సరంచ- కాలః కర్మాఙ్గం. యజమానశ్చ - కర్తా. లోకాః- తస్య కర్మఫలభూతాః. తే విశేష్యన్తే- సోమో యత్ర- యేషు పవతే- పునాతి లోకాన్. యత్ర- యేషు సూర్యస్తపతి. తే చ దక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గద్వయగమ్యా విద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః. ౬

ఆ.— (పాఞ్చభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యాః పఞ్చభక్తయః- అవయవా యస్య తథోక్తం. (సాప్తభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యాస్సప్తభక్తయో యస్య తథోక్తం. స్తోభః - అర్థశూన్యా వర్ణాః. విశ్వజిత్సర్వమేధయోస్సర్వస్వదక్షిణా- అత ఏకాం గామారభ్య సర్వస్వాన్తా దక్షిణా భవన్తీత్యర్థః. ౬

రం.— (తస్మాదృచస్సామేతి) తస్మాత్ - అక్షరపురుషాత్ ఋగ్యజుస్సామవేదాః, దీక్షాః, అగ్నిహోత్రాద్యా యజ్ఞాః, సోమవికారాః క్రతవ, శ్చ దక్షిణా, శ్చ సంవత్సరాదయః కాలాః, యజమానః, కర్మఫలభూతాః స్వర్గాద్యా లోకా, శ్చ ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. లోకాన్విశినష్టి (సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్య ఇతి) యే లోకాశ్చన్ద్రసూర్యకిరణపూతా భవన్తీత్యర్థః. ౬

———

తస్మాచ్చ దేవా బహుధా సంప్రసూతాః సాధ్యా మనుష్యాః పశవో వయాంసి।
ప్రాణాపానౌ వ్రీహియవౌ తపశ్చ శ్రద్ధా సత్యం బ్రహ్మచర్యం విధిశ్చ॥ ౭

సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్ సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్త హోమాః।
సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్త సప్త॥ ౮

అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే అస్మాత్స్యన్దన్తే సిన్ధవస్సర్వరూపాః।
అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసశ్చ యేనైష భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మా॥ ౯

పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతం।
ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయాం సోఽవిద్యాగ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్య॥ ౧౦

ఇతి ద్వితీయముణ్డకే - ప్రథమః ఖణ్డః.

శం.— తస్మాచ్చ పురుషాత్కర్మాఙ్గభూతా దేవా బహుధా- వస్వాదిగణభేదేన సమ్యక్ప్రసూతాః. సాధ్యాః- దేవవిశేషాః. మనుష్యాః- కర్మాధికృతాః. పశవః- గ్రామ్యారణ్యాః. వయాంసి- పక్షిణః. జీవనం చ మనుష్యాదీనాం ప్రాణాపానౌ. వ్రీహియవౌ హవిరర్థౌ. తపశ్చ- కర్మాఙ్గం పురుషసంస్కారలక్షణం స్వతన్త్రం చ ఫలసాధనం. శ్రద్ధా- యత్పూర్వకస్సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగః- చిత్తప్రసాదః. ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- అనృతవర్జితం యథాభూతార్థవచనం చాపీడాకరం. బ్రహ్మచర్యం- మైథునాసమాచారః. విధిశ్చ- ఇతికర్తవ్యతా. ౭

ఆ.— (తపశ్చ కర్మాఙ్గమితి) * పయో వ్రతం బ్రాహ్మణస్య యవాగూ రాజన్యస్యామిక్షా వైశ్యస్యేత్యాది శ్రుతివిహితం కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదీత్యర్థః. ౭

రం.— (తస్మాచ్చ దేవా ఇతి) బహుధా- కర్మజాజానజాదిభేదాద్బహుధేత్యర్థః. వయాంసి- పక్షిణః. యవః - దీర్ఘశూకధాన్యవిశేషః. వ్రీహియవశబ్దో ధాన్యమాత్రోపలక్షకః. తపః- కృచ్ఛ్రాదిలక్షణం. శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- సత్యవచనం. బ్రహ్మచర్యం- స్త్రీసఙ్గాదిరాహిత్యం. విధీయత ఇతి విధిః- నిత్యనైమిత్తికాదిః. ౭

శం.— కించ- సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాస్తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రభవన్తి. తేషాం చ సప్తార్చిషః- దీప్తయః. స్వస్వవిషయావద్యోతనాని. తథా సప్త సమిధః - సప్త విషయాః. విషయైర్హి సమిధ్యన్తే ప్రాణాః సప్త హోమాః- తద్విషయవిజ్ఞానాని. * యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. కించ- సప్త ఇమే లోకాః - ఇన్ద్రియస్థానాని. యేషు చరన్తి ప్రాణా ఇతి విశేషణాత్. ప్రాణానాం విశేషణమిదం ప్రాణాపానాదినివృత్త్యర్థం. గుహాయాం- శరీరే హృదయే వా స్వాపకాలే శేరత ఇతి గుహాశయాః. నిహితాః- స్థాపితా ధాత్రా సప్త సప్త- ప్రతిప్రాణిభేదం యాని చ. ఆత్మయాజినాం విదుషాం కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ, అవిదుషాం చ కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ, సర్వం చైతత్పరస్మాదేవ పురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితి ప్రకరణార్థః. ౮

ఆ.— (ఆత్మయాజినామితి) సకలమిదమహం చ పరమాత్మైవేతి భావనాపూర్వకం పరమేశ్వరారాధనబుద్ధ్యా యే యజన్తి తేషామిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తీతి) తస్మాత్- అక్షరాత్ శీర్షణ్యాశ్చక్షుశ్శ్రోత్రనాసికారన్ధ్రయుగ్మాస్యసఞ్చారిణి సప్తేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యన్తే. తథా సప్తార్చిషః- గార్హపత్యాద్యా అగ్నయః, ఇన్ధనాదీని, కాలీప్రభృతయస్సప్తజిహ్వాశ్చ ప్రభవన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. కించ- ఇమే సప్తాపి లోకా ఉత్పన్నాః. యేషు - లోకేషు హృదయగుహాసు సుషుప్తివేళాయాం శయానాస్సప్త ప్రాణాశ్చక్షురాదిగోళకప్రదేశేషు ధాత్రా నిహితాస్సన్తశ్చరన్తీత్యర్థః. సప్త సప్తేతి వీప్సా పురుషభేదాభిప్రాయా. ౮

శం.— అతః- పురుషాత్సముద్రాః- సర్వే క్షారాద్యాః. గిరయశ్చ - హిమవదాదయోఽస్మాదేవ పురుషాత్సర్వే. స్యన్దన్తే- స్రవన్తి గఙ్గాద్యాస్సిన్ధవః- నద్యః సర్వరూపాః- బహురూపాః. అస్మాదేవ పురుషాత్సర్వా ఓషధయః- వ్రీహియవాద్యాః. రసశ్చ- మధురాదిష్షడ్విధః. యేన - రసేన భూతైః- పఞ్చభిః స్థూలైః పరివేష్టితస్తిష్ఠతే- తిష్ఠతి హ్యన్తరాత్మా- లిఙ్గం సూక్ష్మం శరీరం. తద్ధ్యన్తరా శరీరస్యాత్మనశ్చాత్మావర్తత ఇత్యన్తరాత్మా. ౯

రం.— (అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే ఇత్యాది) సర్వరూపాః- బహురూపాః సిన్ధవః- గఙ్గాద్యాస్సరిత ఇత్యర్థః. నను పృథివ్యా ఏవౌషధయో జాయమానా దృశ్యన్తే, ఇక్ష్వాదిభ్యో రసా జాయమానా దృశ్యన్తే, - కథమక్షరాత్సర్వమిదం జాయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యేనైష భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మేతి) యేన- యస్మాత్కారణాదేషః - అక్షరపురుషస్సర్వైర్భూతైః పరివృతస్సన్ తదన్తరాత్మతయావర్తతే- తస్మాత్ పృథివ్యాదిభ్యో జాయమానా అపి అక్షరాద్బ్రహ్మణో జాతా ఇతి శక్యతే వక్తుమితి భావః. ౯

శం.— ఏవం పురుషాత్సర్వమిదం సంప్రసూతం- అతో వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం- పురుష ఇత్యేవ సత్యం. అతః పురుష ఏవేదం సర్వం- న విశ్వం నామ పురుషాదన్యత్కించిదస్తి. అతో యదుక్తం- తదేతదభిహితం *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి - ఏ

౮- సప్తజిహ్వా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

హరిః ఓమ్॥ ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమత్రైతత్సమర్పితం।
ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయదేతజ్జానథసదసద్వరేణ్యంపరంవిజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠంప్రజానాం॥ ౧

తస్మిన్ హిపరస్మిన్నాత్మనిసర్వకారణేపురుషఏవేదంవిశ్వంనాన్యదస్తీతివిజ్ఞాతంభవతీతి. కింపునరిదంవిశ్వమితి. ఉచ్యతే- కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తపః- జ్ఞానం. తత్కృతంఫలమన్యదేవ. తావద్ధీదంసర్వంతచ్చైతద్బ్రహ్మణఃకార్యం. తస్మాద్బ్రహ్మపరమమృతమహమేవేతియోవేదనిహితం- స్థితంగుహాయాం- హృదిసర్వప్రాణినాం - సఏవంవిజ్ఞానాదవిద్యాగ్రన్థిం- గ్రన్థిమివదృఢీభూతామవిద్యావాసనాం. వికిరతి- విక్షిపతి. నాశయతి. ఇహ- జీవన్నేవ. నమృతస్సన్. హేసోమ్య- ప్రియదర్శన... ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యత్పృష్టం *కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతి- తన్నిరూపితం- సర్వంపరమాత్మనోజాయతే - అతస్తావన్మాత్రంసర్వంతస్మిన్విజ్ఞాతేవిజ్ఞాతంభవతీత్యవిద్యాక్షయఫలాభిధానేనోపసంహృతమితి. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పురుషఏవేదంవిశ్వమితి) యస్మాదసౌసర్వభూతాన్తరాత్మా- తస్మాత్సర్వమిదంపురుషోపాదానకత్వాత్పురుషఏవ. తస్మాత్తద్విజ్ఞానేసర్వస్యావిజ్ఞానముపపద్యతఇతిభావః. (కర్మతపోబ్రహ్మపరామృతమితి) తస్యజగత్సృష్ట్యనుకూలఃకర్మశబ్దితోవ్యాపారస్సృష్టవ్యాలోచనాత్మకఏవ. *ఏకోవ్యాపీసదాశుద్ధోనిర్గుణఃప్రకృతేఃపరఇతిబ్రహ్మశబ్దితప్రకృతిపరభూతముక్తాత్మనామమృతవత్పరమానన్దతయాభోగ్యభూతంబ్రహ్మాప్యక్షరపురుషఏవేత్యర్థః. (ఏతద్యోవేదేతి) హేసోమ్య- సోమార్హ. హృదయగుహాయాం స్థితమేతత్- అక్షరంబ్రహ్మఇహ-లోకేయోవేద- సః గ్రన్థివద్దుర్మోచామవిద్యాంవికిరతి- నిరస్యతి. *కౄవిక్షేపఇతిధాతుః. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అరూపంసదక్షరంకేనప్రకారేణవిజ్ఞేయమితి. ఉచ్యతే- ఆవిః- ప్రకాశం. సన్నిహితం - వాగాద్యుపాధిభిః. జ్వలతిభ్రాజతీతిశ్రుత్యన్తరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమానవదవభాసతే - దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతంసల్లక్ష్యతేహృదిసర్వప్రాణినాం. యదేతదావిర్భూతంబ్రహ్మసన్నిహితం- సమ్యక్స్థితంహృది- తద్గుహాచరంనామ - గుహాయాంచరతీతి. దర్శనశ్రవణాదిప్రకారైర్గుహాచరమితిప్రఖ్యాతం. మహత్- సర్వమహత్త్వాత్. పదం- పద్యతేసర్వేణేతి. సర్వపదార్థాస్పదత్వాత్. కథంతన్మహత్పదమితి. ఉచ్యతే- యదత్ర - అస్మిన్బ్రహ్మణ్యేతత్సర్వంసమర్పితం-ప్రవేశితంరథనాభావివ. ఏజత్- చలత్. పక్ష్యాది. ప్రాణత్- ప్రాణితీతి. ప్రాణాపానాదిమన్మనుష్యపశ్వాది. నిమిషత్ - నిమిషాదిక్రియావత్. యచ్చానిమిషత్ - చశబ్దాత్. సమస్తమేతదత్రైవబ్రహ్మణిసమర్పితం. ఏతద్యదాస్పదంసర్వంజానథ - హేశిష్యాఅవగచ్ఛథతదాత్మభూతంభవతాం. సదసత్స్వరూపం- సదసతోః- మూర్తామూర్తయోస్స్థూలసూక్ష్మయోస్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్. వరేణ్యం - వరణీయం. తదేవహిసర్వస్యనిత్యత్వాత్ప్రార్థనీయం. పరం- వ్యతిరిక్తం. విజ్ఞానాత్ప్రజానామితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. యల్లౌకికవిజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః. యద్వరిష్ఠం- వరతమం. సర్వపదార్థేషువరేషుతద్ధ్యేకంబ్రహ్మతిశయేనవరం- సర్వదోషరహితత్వాత్. ౧

ఆ.— అధునాయస్యసకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయంబ్రహ్మాస్మీతివాక్యార్థజ్ఞానమవగన్తుంనభవతి-తస్యోపాయానుష్ఠానేనభవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అరూపంసదక్షరమితి) వాక్యార్థస్యైవపునఃపునర్భావనాయుక్త్యనుసన్ధానంచోపాయఇత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) ఆవిశ్శబ్దోనిపాతఃప్రకాశవాచీ. బ్రహ్మవిశేషోపలబ్ధ్యాత్మనాప్రకాశమానమేవసదేతిభావయేదిత్యర్థః. అన్యైరప్యుక్తం * యదస్తియద్భాతితదాత్మరూపంనాన్యత్తతోభాతినచాన్యదస్తి । స్వభావసంవిత్ప్రతిభాతికేవలంగ్రాహ్యంగ్రహీతేతివృథైవకల్పనేతి. (సన్నిహితమితి) సర్వప్రాణినాంహృదయేస్థితంవాగాద్యుపాధిభిశ్శబ్దాదీనుపలభమానవద్బ్రహ్మైవజీవభావమాపన్నమవభాసతేయతః - తతోపరోక్షంచేతిసదాస్మరేదిత్యర్థః. సర్వమిదంకార్యంపరిచ్ఛిన్నంచసాస్పదం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ - ఘటాదివత్. తతస్సర్వాస్పదంయత్- తదేవమాయాస్పదమాత్మభూతమితియుక్త్యనుసన్ధానమాహ (మహత్పదమితి) ౧

రం.— (ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమితి) ఆవిరిత్యవ్యయం. యోగినామపరోక్షంహృదయగుహావర్తితయాసన్నిహితం. నామ- దుర్విజ్ఞేయస్వరూపతయాప్రసిద్ధం. సర్వతోమహత్పదం-ప్రాప్యభూతమిత్యర్థః. (అత్రైతత్సమర్పితంఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయత్) ఏజత్- కమ్పమానం. జాగ్రదితియావత్. ప్రాణత్- ప్రాణభృత్. నిమిషత్- సుప్తం. జాగ్రత్సుప్తాది భేదభిన్నంప్రాణిజాతమత్ర- అక్షరపురుషేఅర్పితమిత్యర్థః. (ఏతజ్జానథేతి) సదసద్వరేణ్యం- స్థూలసూక్ష్మవస్తుభిరాధారత్వేనప్రార్థనీయం. ఆధారభూతమితియావత్. తాదృశమేతత్-

యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు చ యస్మిఁల్లోకా నిహితా లోకినశ్చ।
తదేతదక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణస్తదు వాఙ్మనః। తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి॥ ౨
ధనుర్గృహీత్వౌపనిషదం మహాస్త్రం శరం హ్యుపాసానిశితం సన్ధయీత।
ఆయమ్య తద్భావగతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి॥ ౩
ప్రణవో ధనుః శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేన వేద్ధవ్యం శరవత్తన్మయో భవేత్॥ ౪

అక్షరమవగచ్ఛతేత్యర్థః. (పరం విజ్ఞానాద్వరిష్ఠం ప్రజానాం) * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి శ్రుతేర్విజ్ఞానశబ్దో జీవపరః. విజ్ఞానాత్పరం - జీవాదపి శ్రేష్ఠం. ప్రజానాముపాదానత్వేనాత్యన్తవరణీయం. అత్యన్తప్రార్థనీయమిత్యర్థః. ౧

శం.— కించ - యదర్చిమత్ - దీప్తిమత్. యద్దీప్త్యాదిత్యాదిదీప్యత ఇతి దీప్తిమద్బ్రహ్మ. కించ - యదణుభ్యః - శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణు - సూక్ష్మం. చశబ్దాత్స్థూలేభ్యోఽప్యతిశయేన స్థూలం పృథివ్యాదిభ్యః. యస్మిన్ లోకాః - భూరాదయో నిహితాః - స్థితాః. యే చ లోకినః - లోకనివాసినో మనుష్యాదయః చైతన్యాశ్రయా హి సర్వే ప్రసిద్ధాః. తదేతత్సర్వాశ్రయమక్షరం బ్రహ్మ. స ప్రాణః. తదు వాఙ్మనః - వాక్చ మనశ్చ సర్వాణి చ కరణాని. తదన్తశ్చైతన్యం, చైతన్యాత్మకో హి ప్రాణేన్ద్రియాదిసర్వసంఘాతః - * ప్రాణస్య ప్రాణమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్ప్రాణాదీనామన్తశ్చైతన్యమక్షరం - తదేతత్సత్యం - అవితథం. అతోఽమృతం - అవినాశి. తద్వేద్ధవ్యం - మనసా తాడయితవ్యం తస్మిన్మనస్సమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. యస్మాదేవం - హే సోమ్య - విద్ధి - అక్షరే చేతస్సమాధత్స్వ. ౨

ఆ.— ఘటాదివదాదిత్యాదేర్జడత్వేఽపి యద్దీప్తిమత్త్వం వైచిత్ర్యం - తదనుపపత్త్యాక్షిప్తకారణం సమ్భావనీయమిత్యాహ (కించ యదర్చిమదితి) అర్చిమత్త్వాద్భానాదిత్యాదివదిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తం నిషేధతి (యదణుభ్య ఇతి) పరమాణుపరిమాణత్వం తర్హి స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (చశబ్దాదితి) స్థూలత్వాత్తర్హ్యన్యాధారం స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యస్మిల్లోకా ఇతి) ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనాధిష్ఠాననిబన్ధనా - జడప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివత్. చిద్భేదే చ ప్రమాణాభావాదేకం చైతన్యమాత్రమస్తీతి విచారయేదిత్యాహ (తదేతత్సర్వాశ్రయమితి) ప్రాణాద్యధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్య ఆత్మా ద్రష్టవ్యః. ౨

రం.— (యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు చేతి) యదర్చిమత్ - అర్చిశ్శబ్దితదీప్తిమత్త్వం విగ్రహద్వారా ద్రష్టవ్యం. అణుభ్యోఽపి - శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణీయః - సూక్ష్మతయా సర్వాన్తః ప్రవేశయోగ్యమిత్యర్థః. (యస్మిన్ లోకా నిహితా లోకినశ్చ) లోకినః - లోకవాసినః. శిష్టం స్పష్టం. (స ప్రాణస్తదు వాఙ్మన ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణాదికమపి తదాత్మకమిత్యర్థః. (తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి) తదేతత్ - అక్షరం సత్యం - అవినాశి. అమృతం - అసంసారి. భోగ్యమితి వార్థః. తదేవ మనసా వేద్ధవ్యం విద్ధి - సమాహితమనోవిషయం విద్ధి. తత్ర మనస్సమాధానం కర్తవ్యమితి యావత్. ౨

శం.— కథం వేద్ధవ్యమితి. ఉచ్యతే - ధనుః - ఇష్వాసనం గృహీత్వా. ఔపనిషదం - ఉపనిషత్సు భవం ప్రసిద్ధం మహాస్త్రం - మహచ్చ తదస్త్రం చ ధనుః. తస్మిన్ శరం. కింవిశిష్టమిత్యాహ - ఉపాసానిశితం - సన్తతాభిధ్యానేన తనూకృతం. సంస్కృతమిత్యేతత్. సన్ధయీత - సన్ధానం కుర్యాత్. సన్ధాయ చాయమ్య - ఆకృష్య. సేన్ద్రియమన్తఃకరణం స్వవిషయాద్వినివర్త్య లక్ష్య ఏవావర్జితం కృత్వేత్యర్థః. న హి హస్తేనేవ ధనుష ఆయమనమిహ సమ్భవతి. తద్భావగతేన - తస్మిన్ - బ్రహ్మణ్యక్షరే లక్ష్యే భావనా - భావః. తద్గతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవ - యథోక్తలక్షణమక్షరం సోమ్య విద్ధి. ౩

ఆ.— విచారాసమర్థస్య ప్రణవముపలక్ష్య బ్రహ్మాత్మైకత్వే చిత్తసమాధానం క్రమముక్తిఫలం దర్శయితుముపక్రమతే (కథం వేద్ధవ్యమిత్యాదినా) ౩

రం.— (ధనుర్గృహీత్వేతి) ఔపనిషదం - ఉపనిషత్ప్రసిద్ధం ప్రణవాఖ్యం ధనుర్గృహీత్వా భగవదుపాసనయా స్థూలసూక్ష్మశరీరాద్వివేచితాత్మలక్షణం మహాస్త్రసంయోజితం శరం సన్దధ్యాత్. కిం కృత్వేత్యత్రాహ (ఆయమ్యేతి) భాగవతేన - భగవత్ప్రవణేన చేతసా తత్ - ధనురాయమ్య. ప్రణవాఖ్యస్య ధనుష ఆయమనం నామ - ప్రత్యక్పరమాత్మనోశ్శేషశేషిభావలక్షణార్థప్రకాశకత్వేనానుసంహితత్వం. తద్భావగతేన చేతసేతి పాఠే తద్భావః - తత్ప్రీతిః. తద్భావగతేన చేతసా - తత్ప్రీత్యన్వయేన శరమాయమ్యేతి వార్థః. తస్య చాయమనం నామ - సేన్ద్రియాన్తఃకరణస్య తత్తద్విషయాన్తరవిముఖీకరణపూర్వకం అక్షరాఖ్యలక్ష్యాభిముఖతయావస్థాపనం. (లక్ష్యం తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి) హే సోమ్య - తదేవాక్షరం లక్ష్యం జానీహీత్యర్థః. ౩

శం.— యదుక్తం ధనురాది - తదుచ్యతే - ప్రణవః - ఓఙ్కారో ధనుః. యథేష్వాసనం లక్ష్యే శరస్య ప్రవేశకారణం - తథాత్మశరస్యాక్షరే లక్ష్యే ప్రవేశకారణమోఙ్కారః - ప్రణవేన హ్యభ్యస్యమానేన సంస్క్రియమాణస్తదాలమ్బనోఽప్రతిబన్ధేనాక్షరేఽవతిష్ఠతే - యథా ధనుషాస్త ఇషుర్లక్ష్యే - అతః ప్రణవో ధనురివ ధనుః. శరో హ్యాత్మా - ఉపాధిలక్షణః పర ఏవ జలసూర్యకాదివదిహ ప్రవిష్టో దేహే సర్వబౌద్ధప్రత్యయసాక్షితయా-

యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః।
తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథామృతస్యైష సేతుః॥ ౫

అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషోఽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమానః।
ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం స్వస్తి వః పారాయ తమసః పరస్తాత్॥ ౬

సశరవత్. బాహ్యవిషయోపలబ్ధితృష్ణాప్రమాదవర్జితేన సర్వతో విరక్తేన జితేన్ద్రియేణైకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం బ్రహ్మ లక్ష్యం. తతస్తద్వేధనాదూర్ధ్వం శరవత్తన్మయో భవేత్ - యథా శరస్య లక్ష్యైకాత్మత్వం ఫలం భవతి తథా దేహాద్యనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరైకాత్మత్వం ఫలమాపాదయేదిత్యర్థః. ౪

ఆ.— ధనుషా- ఆయుధేన. (లక్ష్యమితి) తల్లక్షణ ఆత్మైకత్వసాక్షాత్కార ఇత్యర్థః. ప్రణవో బ్రహ్మేత్యభిధ్యాయతః ఉపసంహృతకరణగ్రామస్య ప్రణవోపరక్తం యచ్చైతన్యప్రతిబిమ్బం స్ఫురతి- స ఆత్మేత్యనుసన్ధానం ప్రణవే శరసన్ధానం. తస్య చిత్ప్రతిబిమ్బసన్తానం త్యక్త్వా వేధః. ౪

రం.— ఉక్తమర్థం వివృణోతి (ప్రణవో ధనురితి) ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి ఆత్మరూపశరసమర్పణహేతుత్వాత్ప్రణవస్య ధనుష్ట్వనిరూపణం. అప్రమత్తేన- విషయాన్తరవిముఖేన. ఏకాగ్రచిత్తేన. వేద్ధవ్యం- వేధో హితదలకాశేషత్వేన తద్ధ్యానం. (శరవత్తన్మయ ఇతి) యథా లక్ష్యే నిమగ్నస్య శరస్య లక్ష్యే పృథక్ భేదకాకారాస్ఫురణం - ఏవం పరమాత్మని ప్రణవేన సమర్పితస్య ప్రత్యగాత్మనస్తత్స్వరూపే తద్గుణేషు నిమగ్నస్య జ్ఞానైకాకారస్య దేవస్త్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫూర్తిరేవ తన్మయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాత్పునః పునర్వచనం సులక్షణార్థం- యస్మిన్- అక్షరే పురుషే. ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షం చోతం - సమర్పితం. మనశ్చ సహ ప్రాణైః- కరణైరన్యైస్సర్వైః. తమేవ- సర్వాశ్రయమేకం- అద్వితీయం జానథ- జానీథ హే శిష్యాః. ఆత్మానం - ప్రత్యక్స్వరూపం యుష్మాకం సర్వప్రాణినాంచ. జ్ఞాత్వా చ అన్యా వాచః- అపరవిద్యారూపాః విముఞ్చథ- విముఞ్చత. పరిత్యజత తత్ప్రకాశ్యం చ సర్వం కర్మ ససాధనం. యతోఽమృతస్యైష సేతుః- ఏతదాత్మజ్ఞానమమృతస్య- అమృతత్వస్య. మోక్షప్రాప్తయే సేతుః- సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి. ౫

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్యాపౌనరుక్త్యం పరిహరతి (అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాదితి) ససాధనం సర్వం కర్మ పరిత్యజ్యాత్మైవ జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అమృతస్యేతి) ౫

రం.— (యస్మిన్ద్యౌః పృథివీత్యాది) యస్మిన్- అక్షరే ద్యుపృథివ్యన్తరిక్షమనః ప్రాణాదికం సమవేతం- తమేకమేవ స్వేతరసమస్తప్రపఞ్చస్య న్యత్వేన వ్యాపకతయా చ ఆత్మానం జానీత. అనాత్మవిషయా వాచస్త్యజత. కస్య హేతోః. అమృతస్యైష సేతుః- నద్యాదిషు హి సేతుః కూలస్య ప్రాపకః. సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్యైష ప్రాపక ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కించ- అరా ఇవ- యథా రథనాభౌ సమర్పితా అరాః- ఏవం సంహతాః - సంప్రవిష్టా యత్ర - యస్మిన్ హృదయే సర్వతో దేహవ్యాపిన్యో నాడ్యః. తస్మిన్ హృదయే బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతః స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మా తన్మధ్యే చరతే - చరతి. వర్తతే పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో విజానన్. బహుధా- అనేకధా క్రోధహర్షాదిప్రత్యయైర్జాయమాన ఇవ జాయమానః- అన్తఃకరణోపాధ్యనువిధాయిత్వాత్. వదన్తి హి లౌకికాః హృష్టో జాతః క్రుద్ధో జాత ఇతి. తమాత్మానమోమిత్యేవమోఙ్కారాలమ్బనాస్సన్తో యథోక్తకల్పనయా ధ్యాయథ- చిన్తయత. ఉక్తం చ వక్తవ్యం శిష్యేభ్య ఆచార్యేణ జానతా. శిష్యాశ్చ బ్రహ్మవిద్యావివిదిషవో నివృత్తకర్మాణో మోక్షపథే ప్రవృత్తాః. తేషాం నిర్విఘ్నతయా బ్రహ్మప్రాప్తిమాశాస్త్యాచార్యః- స్వస్తి- నిర్విఘ్నమస్తు వః- యుష్మాకం పారాయ- పరకూలాయ. కస్య. అవిద్యాతమసః. పరస్తాత్. తస్మాత్. అవిద్యాతమసః. అవిద్యారహితబ్రహ్మాత్మస్వరూపగమనాయేత్యర్థః. ౬

ఆ.— కర్మసన్నిజనసఙ్గత్యాగకర్మశ్రద్ధావిషయశ్రద్ధా చ వాక్యార్థజ్ఞానస్యావగత్యన్తతాయాః ప్రతిబన్ధకః - విఘ్నః. సమాధ్యాదిత్యాశంసనం- నతు వాక్యార్థావగతౌ నిష్పన్నాయాం ఫలప్రాప్తౌ విఘ్నశఙ్కాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (పరస్తాదితి) మదుపదేశాదూర్ధ్వమిత్యర్థః. ౬

రం.— (అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్య ఇతి) *సన్తతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసన్నిభమిత్యుక్తరీత్యా యత్ర - హృదయే రథనాభౌ సమర్పితా అరా ఇవ నాడ్యస్సంహతాః- సంగతాః. తత్ర మధ్యే స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మా *అజాయమానో బహుధా విజాయతే । తస్య ధీరాః పరిజానన్తి యోనిమితి దేవాదీనాం సమాశ్రయణీయత్వాయ తత్తజ్జాతీయస్వరూపసంస్థానగుణకర్మసమన్వితః స్వీయస్వభావమజహదేవ స్వేచ్ఛయా బహుధా జాయమానస్సన్ చరతే- వర్తత ఇత్యర్థః. తమసః పరస్తాద్వర్తమానాయ వః పారాయ- *పారావారే పరార్వాచీ తీరే ఇతి నైఘణ్టుకాః. ప్రాప్యభూతాయేతి యావత్. తత్పదప్రాప్తయే ఓమిత్యేవమాత్మానం ధ్యాయథేత్యన్వయః. ఏవం ధ్యానాయ ప్రవృత్తేభ్యో యుష్మభ్యం స్వస్తి భవతు. ౬

యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యైషమహిమాభువి। దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమ్న్యాత్మాప్రతిష్ఠితః॥ ౭
మనోమయఃప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోఽన్నేహృదయంసన్నిధాయ।
తద్విజ్ఞానేనపరిపశ్యన్తిధీరాఆనన్దరూపమమృతంయద్విభాతి॥ ౮
భిద్యతేహృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తేసర్వసంశయాః। క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టేపరావరే॥ ౯

శం.— యోఽసౌతమసఃపరస్తాత్ సంసారమహోదధింతీర్త్వాగన్తవ్యఃపరవిద్యావిషయఇతి- సకస్మిన్వర్తతఇత్యాహ- యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్- వ్యాఖ్యాతః. తంపునర్విశినష్టి - యస్యైషః- ప్రసిద్ధోమహిమా- విభూతిః. కోఽసౌమహిమా. యస్యేమేద్యావాపృథివీశాసనేవిధృతేతిష్ఠతః- సూర్యాచన్ద్రమసౌయస్యశాసనేఅలాతచక్రవదజస్రంభ్రమతః- యస్యశాసనేసరితస్సాగరాశ్చస్వగోచరంనాతిక్రామన్తి- తథాస్థావరంజఙ్గమంచయస్యశాసనేనియతం- తథాచర్తవోఽయనేఅబ్దాశ్చయస్యశాసనంనాతిక్రామన్తి- తథాకర్తారఃకర్మాణిఫలంచయచ్ఛాసనాత్స్వంస్వంకాలంనాతివర్తన్తే- సఏషమహిమాభువి- లోకేయస్య- సఏషసర్వజ్ఞఏవంమహిమా-దివ్యే- ద్యోతనవతి. సర్వబౌద్ధప్రత్యయకృతద్యోతనే.బ్రహ్మపురే - బ్రహ్మణోఽత్రచైతన్యస్వరూపేణనిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణఃపురంహృదయపుణ్డరీకం. తస్మిన్యద్వ్యోమ- తస్మిన్వ్యోమ్ని- ఆకాశేహృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థేప్రతిష్ఠితఇవోపలభ్యతే. నహ్యాకాశవత్సర్వగతస్యగతిరాగతిఃప్రతిష్ఠావాఽన్యథాసమ్భవతి. ౭

ఆ.— సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టబ్రహ్మణోహృదయపుణ్డరీకేధ్యానంచక్రమముక్తిఫలంమన్దబ్రహ్మవిదోవిధీయతఇతిదర్శయితుమాహ (యోఽసౌతమసఃపరస్తాదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) ఉక్తోర్థః. (యస్యైషమహిమాభువీతి) భూలోకేసంసారతన్త్రవర్తనరూపఏషమహిమాయదీయఇత్యర్థః. (దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమ్న్యాత్మాప్రతిష్ఠితః) * యస్యైషమహిమాభువీతిలీలావిభూత్యన్వయఉక్తః. దివ్యేవ్యోమనీతిత్రిపాద్విభూతిగుక్తేతివ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ వైకుణ్ఠాఖ్యేబ్రహ్మపురేపరమేవ్యోమ్నిఅయమాత్మాప్రతిష్ఠితఇత్యర్థః. ౭

శం.— సహ్యాత్మాతత్రస్థోమనోవృత్తిభిరేవవిభావ్యతఇతిమనోమయః- మనఉపాధిత్వాత్. ప్రాణశరీరనేతా- ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యాయంనేతా. స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాన్తరంసూక్ష్మంప్రతిప్రతిష్ఠితోఽన్నే- భుజ్యమానాన్నవిపరిణామేప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానేచపిణ్డరూపాన్నేహృదయం- బుద్ధింపుణ్డరీకచ్ఛిద్రేసన్నిధాయ- సమవస్థాప్య. హృదయావస్థానమేవహ్యాత్మనఃస్థితిరన్నే. తత్-ఆత్మతత్త్వం విజ్ఞానేన- విశిష్టేన- శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేనజ్ఞానశమదమధ్యానవైరాగ్యోద్భూతేనపరిపశ్యన్తి- సర్వతఃపూర్ణంపశ్యన్తి. ఉపలభన్తే. ధీరాః- వివేకినః. ఆనన్దరూపం- సర్వానర్థదుఃఖాయాసప్రహీణమమృతంయద్విభాతి- విశేషేణస్వాత్మన్యేవభాతిసర్వదా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— (మనోమయఃప్రాణశరీరనేతేతి) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. ప్రాణశరీరనేతా - ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యనేతా-జీవస్యప్రాణశరీరలమ్భకఇత్యర్థః. యద్వా- *మనోమయఃప్రాణశరీరోభారూపఇతిశ్రుతేఃప్రాణశ్శరీరమస్యప్రాణశరీరః. సచాసౌనేతాచప్రభురిత్యర్థః. * అధిభూర్నాయకోనేతాప్రభురితిహినైఘణ్టుకాః. అన్నే- అన్నపరిణామేశరీరేప్రతిష్ఠితోఽయః- తస్మింశ్చిత్తం- హృదయంసన్నిధాయ- అమృతం- అస్పృష్టసంసారగన్ధంఆనన్దరూపంయద్విభాతి- తత్ - బ్రహ్మ - విజ్ఞానశబ్దితేనదర్శనసమానాకారేణఉపాసనేనప్రజ్ఞాశాలినఃపరిపశ్యన్తి- సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యఫలమిదమభిధీయతే- భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః- అవిద్యావాసనామయః. *బుద్ధ్యాశ్రయః స్తథాప్రోక్తాః * కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ హృదయాశ్రయోఽసౌ- నాత్మాశ్రయః. భిద్యతే- భేదం - వినాశముపయాతిహృదయగ్రన్థిః. ఛిద్యన్తేసర్వేఽజ్ఞానవిషయాస్సంశయాః- లౌకికానామామరణాత్తుగఙ్గాస్రోతోవత్ప్రవృత్తాఃవిచ్ఛేదమాయాన్తి. అస్య- విచ్ఛిన్నసంశయస్యనివృత్తావిద్యస్యయానివిజ్ఞానోత్పత్తేఃప్రాక్తనానిజన్మాన్తరేచాప్రవృత్తఫలానిజ్ఞానోత్పత్తిసహభావీనిచ- క్షీయన్తేకర్మాణి - నత్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి - ప్రవృత్తఫలత్వాత్. తస్మిన్- సర్వజ్ఞేఽసంసారిణిదృష్టేపరావరే - పరంచకారణాత్మనా, అవరంచకార్యాత్మనా, తస్మిన్పరావరేసాక్షాదహమస్మీతిదృష్టే సంసారకారణోచ్ఛేదాన్ముచ్యతఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— (అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యేతి) జీవన్ముక్తిఫలస్యాద్వైతవాక్యార్థావగమస్యసోపాసనస్యేత్యర్థః. అవిద్యావాసనాప్రచయోభిద్యతఇతికోర్థః. కింబుద్ధావిద్యమానాయామవిద్యావిచ్ఛేదోజ్ఞానఫలం- కింవాతన్నివృత్తౌ. నాద్యః- సత్యుపాదానేకార్యస్యాత్యన్తోచ్ఛేదాసమ్భవాత్. నద్వితీయః- జ్ఞానస్యాజ్ఞానేనైవసాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః. కించ- బుద్ధిరప్యనాదిః- సాదిర్వా. నాద్యః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిశ్రుతివిరోధాత్. నాన్త్యః - ప్రలయేబ్రహ్మజ్ఞానంవినైవబుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సాదిత్వేచబుద్ధేరుపాదానం సాక్షాద్బ్రహ్మచేత్- తన్నాశంవినాత్యన్తోచ్ఛేదోనస్యాత్. మాయాచేత్- సాద్రష్టృగతజ్ఞానేననోచ్ఛేదమర్హతి - లౌకికమాయావిగతమాయాయాద్రష్టృగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్. కించ- బుద్ధేరుచ్ఛేదోనతస్యాఃఫలం- స్వనాశస్యాఫలత్వాత్. నాత్మనః- తస్యబుద్ధిసమ్బన్ధాభావేనతదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్. కించ-

హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలమ్। తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదుః॥ ౧౦॥
న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః।
తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥ ౧౧

ఆత్మనోఽవిద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానం శ్రుతివిరుద్ధం- ప్రక్రమే * అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇతి శ్రవణా, దుపసంహారేచ * అనీశయా శోచతి ముహ్యమాన ఇతి శ్రవణాత్,. బుద్ధిగతమేవాఽవిద్యాద్యాత్మన్యధ్యస్యత ఇతిచేత్. అధ్యస్యత ఇతికోఽర్థః. నిక్షిప్యతే- భ్రాన్త్యాదృశ్యతేవా. నాద్యః- అన్యధర్మస్యాన్యత్ర నిక్షేపాసమ్భవాత్. భ్రాన్త్యాచ కేన దృశ్యతే. న తావదాత్మనా- తస్యావిద్యాశ్రయత్వానఙ్గీకారాత్. న బుద్ధ్యా - బుద్ధేరాత్మని పయత్వాసమ్భవేన తద్గతదర్శనాసమ్భవాత్, భ్రాన్తేశ్చ స్వాశ్రయగతేన తత్త్వానుభవేన నివర్త్యత్వప్రసిద్ధేర్బుద్ధేరనుభవాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్,. తస్మా న్నాస్య భాష్యస్య సమ్యగర్థం పశ్యామ ఇతిచేత్. ఉచ్యతే- చిత్తన్త్రనాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యా చైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య బుద్ధ్యాదితాదాత్మ్య రూపేణ వివర్తతే - తస్యాశ్చ బ్రహ్మాత్మతాసాక్షాత్కారనివర్త్యరూపాఙ్గీకారాత్తన్నివృత్త్యాతదుత్థం హృదయగ్రన్థిభేదనం శ్రుత్యోచ్యతే. భాష్యకారీయం చ బుద్ధ్యాశ్రయణాభిధానమహఙ్కారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వ్యావహారికత్వాభిప్రాయం. ఆత్మానాశ్రయత్వాభిధానం చాత్మనో నిర్వికారత్వాభిప్రాయం. బాధితానువృత్తిశ్చ ప్రకటార్థే ప్రదర్శితేతి జీవన్ముక్తిర్నవిరుధ్యతే. ౯-౧౦

రం.— తస్య ఫలమాహ (భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరితి) హృదయస్య - అన్తఃకరణస్య గ్రన్థయః గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయః. హృత్స్థాని యతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా హృదయశబ్దితో జీవో వా. బ్రహ్మజ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యసిద్ధేస్సర్వవిషయకాస్సంశయా నశ్యన్తి. అస్య చ ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తాని పూర్వాణ్యనేకభవార్జితాని కర్మాణి చ నశ్యన్తి. నాశో నామ కర్మణాం ఫలజననశక్తివినాశః. *తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరితి సూత్రే * అఘస్య వినాశకరణముక్తం న్యాయేన స్వశక్త్యైవ నాశకరణం. శక్తిర్హి పరమపురుష ప్రీతిరేవేతి హి భాషితం. ఏతత్సర్వం కదేత్యత్రాహ (తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ఇతి) పరే అవరే యస్మాత్సః పరావరః. సన్నోత్కృష్టా అపి బ్రహ్మదయో యస్మాన్నికృష్టా ఇత్యర్థః. అథవా- పరావరే- పరావరశరీరకే. సర్వాత్మభూత ఇత్యర్థః. తాదృశే తస్మిన్ దృష్టే- దర్శనసమానాకారజ్ఞానవిషయీకృతే ఇత్యర్థః. న చ *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య । ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి శరీరవియోగకాల ఏవ పుణ్యపాపాఖ్యకర్మవినాశస్య శ్రుతత్వాత్, * సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాదితి సూత్రతద్భాష్యయోరపి తథైవ ప్రతిపాదనాత్, క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్ట ఇతి దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయ ఏవ శ్రూయమాణః కర్మక్షయః కథముపపద్యతామితి వాచ్యం - అస్మిన్వాక్యే శ్రూయమాణః కర్మక్షయః దర్శనసమానాకారోపాసనారమ్భప్రీతస్య పరమాత్మన స్తత్ప్రాప్త్యుపాసకస్యాఘం క్షమిష్య ఇతి సఙ్కల్పరూపః. దేహవియోగసమయభావికర్మక్షయస్తు క్షన్తమితి సఙ్కల్పరూప ఇతి అవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్య సఙ్క్షేపాభిధాయకా ఉత్తరే మన్త్రాస్త్రయోఽపి- హిరణ్మయే- జ్యోతిర్మయే. బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశే పరే కోశే - కోశ ఇవాసేః- ఆత్మస్వరూపోపలబ్ధిస్థానత్వాత్. పరం- సర్వాభ్యన్తరత్వాత్. తస్మిన్ విరజం - అవిద్యాద్యశేషదోషరజోమలవర్జితం. బ్రహ్మ - సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ. నిష్కలం- నిర్గతాః కలా యస్మాత్తన్నిష్కలం. నిరవయవమిత్యర్థః. యస్మాద్విరజం నిష్కలం చ - అతస్తచ్ఛుభ్రం-శుద్ధం. జ్యోతిషాం- సర్వప్రకాశాత్మనామగ్న్యాదీనామపి తజ్జ్యోతిః - అవభాసకం. అగ్న్యాదీనామపి జ్యోతిష్ట్వమన్తర్గతబ్రహ్మాత్మచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః. తద్ధి పరం జ్యోతిః- యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిః. తద్యదాత్మవిదః- ఆత్మానం - శబ్దాదివిషయబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణం యే వివేకినో విదుః- విజానన్తి. తే ఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్యయానుసారిణః. యస్మాత్పరం జ్యోతిః- తస్మాత్త ఏవ తద్విదుః- నేతరే బాహ్యార్థప్రత్యయానుసారిణః. ౧౦

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (హిరణ్మయే పరే కోశ ఇతి) * తస్యాం హిరణ్మయః కోశ ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యాస్వప్రకాశతయా కమనీయతయా చ హిరణ్మయ శబ్దాఖిలస్యైవోత్కృష్టపదార్థోపలబ్ధిస్థానతయా కోశతుల్యే పరే- ఉత్కృష్టే పరమపదే. పురఞ్చలి హా తేపి స్పష్టోఽర్థః. విరజం- ప్రాన్తసముదస్తత్వం. సత్త్వ రజస్తమోఽతీతం నిష్కలం- నిరవయవం శుభ్రం- అనవద్యం జ్యోతిషాం జ్యోతిః- ప్రకాశకానామపీన్ద్రియాణాం ప్రకాశకం. జ్యోతిశ్శబ్దితదీప్తిరోగో విగ్రహద్వారకః. (తద్యదాత్మవిదో విదుః) ఆత్మవిదస్తద్విదుః- యదాత్మతత్త్వమితి యావత్. ౧౦

శం.— కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి. ఉచ్యతే- న తత్ర - తస్మిన్ స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి- తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః. స హి తస్యైవ భాసా సర్వమన్యదనాత్మజాతం ప్రకాశయతీత్యర్థః- న తు తస్య స్వతః ప్రకాశనసామర్థ్యం. తథా న చన్ద్రతారకం. నేమా విద్యుతో భాన్తి. కుతోఽయమగ్నిః- అస్మద్గోచరః. కిం బహునా- యదిదం జగద్భాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరం స్వతో భారూపత్వాద్భాన్తం - దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే. యథా జలోల్ముకాదిరగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహన్తమను దహతి- న స్వతః- తద్వత్. తస్యైవ భాసా- దీప్త్యా సర్వమిదం-సూర్యాదిమజ్జగద్విభాతి. యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా- అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే. న హి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్నోతి- ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనా, ద్భారూపాణాం చాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్,. ౧౧

బ్రహ్మైవేదమమృతంపురస్తాద్బ్రహ్మపశ్చాద్బ్రహ్మదక్షిణతశ్చోత్తరేణ।
అధశ్చోర్ధ్వంచప్రసృతంబ్రహ్మైవేదంవిశ్వమిదంవరిష్ఠమ్॥ ౧౨

ఇతిద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఃఖణ్డః.
ఇతిద్వితీయముణ్డకమ్.

ఆ.— (ప్రకాశయదిత్యుక్తం) ... వ్యాఖ్యాతం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్య బ్రహ్మణః స్వాలోకభాసా ... (యదిదం తదేవ బ్రహ్మ భాతీత్యర్థః) ౧౧

ర.— జ్యోతిషాంజ్యోతిష్ట్వం ప్రపఞ్చయతి (నతత్ర సూర్యోభాతినచన్ద్రతారకంనేమావిద్యుతోభాన్తి కుతోయమగ్నిరితి) తస్మిన్ ... సూర్యాదీనాం ... నస్వాభాస్వరరూపవత్త్వా ... ప్రత్యేకం భాసమానే, తద్భాసా చ జగతి భాసమానే, తత ... (తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వమితి) ఇదంజగద్భాసకసూర్యాదీనాంపరివృశ్యమానం ... తేజః ... భగవతా ॥ యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌ తత్తేజోవిద్ధిమామకమితి విష్ణులంచైతద్భగవతా ... సూర్యాదీనాం యత్తేజః తన్మదీయం తేజః. ... అతోయథా ... తేజస్త్వేనా ... (తస్యభాసా సర్వమిదంవిభాతి) సర్వ ప్రపఞ్చభాసకస్యాపి సూర్యాదితేజసః ... ప్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— యత్తజ్జ్యోతిషాంజ్యోతిర్బ్రహ్మ తదేవసత్యం. సర్వంతద్వికారంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమనృతమితరదిత్యేతమర్థం విస్తరేణహేతుతః ప్రతిపాదితంనిగమనస్థానీయేనమన్త్రేణపునరుపసంహరతి— బ్రహ్మైవ— ఉక్తలక్షణమిదం— యత్పురస్తాత్— అగ్రేఽబ్రహ్మేవావిద్యాదృష్టీనాం ప్రత్యవభాసమానం. తథాపశ్చాద్బ్రహ్మ, తథాదక్షిణతశ్చ, తథోత్తరేణ. తథైవాధస్తాదూర్ధ్వంచ. సర్వతోఽన్యదివకార్యాకారేణ ప్రసృతం— ప్రగతంనామరూపవదవభాసమానం. కింబహునా— బ్రహ్మైవేదంవిశ్వం— సమస్తమిదంజగద్వరిష్ఠం— వరతమం. అబ్రహ్మప్రత్యయః సర్వోఽవిద్యామాత్రో రజ్జ్వామివసర్పప్రత్యయః— బ్రహ్మైవైకంపరమార్థసత్యమితివేదానుశాసనమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— ఉపసంహారమన్త్రస్యతాత్పర్యమాహ (యత్తజ్జ్యోతిషాంజ్యోతిరితి) తేన— బ్రహ్మణావివిధం క్రియత ఇతి తద్వికారంసర్వం. జగ ... బ్రహ్మైవేతిబాధాయాంసామానాధికరణ్యం— అయంస్థాణుః పుమానసావితివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణతావన్మాత్రత్వంబోధ్యతే ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతిద్వితీయముణ్డకభాష్యటీకా.

ర.— ఉపసంహరతి (బ్రహ్మైవేదమమృతమితి) సర్వాసుదిక్షుయదిదందృశ్యతే— తత్సర్వంవరిష్ఠం— వరణీయమిదంబ్రహ్మైవేత్య ... శిష్టంస్పష్టమ్. ౧౨

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ద్వితీయముణ్డకభాష్యంసమాప్తమ్.

ముణ్డకోపనిషత్.

తృతీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే।
తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి॥
సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః।
జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః॥ ౨

శం.— పరాపరే విద్యే ఉక్తే- యయా తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమధిగమ్యతే - యదధిగమే హృదయగ్రన్థ్యాదిసంసారకారణస్యాత్యన్తికవినాశః స్యాత్. తద్దర్శనోపాయశ్చ యోగో ధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః. అథేదానీం తత్సహకారీణి సత్యాదిసాధనాని వక్తవ్యానీతి తదర్థముత్తరారమ్భః. ప్రాధాన్యేన తత్త్వనిర్ధారణం చ ప్రకారాన్తరేణ క్రియతేఽత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్కృతమపి. తత్ర సూత్రభూతో మన్త్రః పరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యతే- ద్వా- ద్వౌ. సుపర్ణా- సుపర్ణౌ. శోభనపతనౌ సుపర్ణౌ. పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణౌ. సయుజా - సయుజౌ. సహైవ సర్వదా యుక్తౌ. సఖాయా- సఖాయౌ. సమానాఖ్యాతౌ సమానాభివ్యక్తికారణౌ. ఏవంభూతౌ సన్తౌ సమానం- అవిశేషముపలబ్ధ్యధిష్ఠానతయైకం. వృక్షం- వృక్షమివ. ఉచ్ఛేదనసామాన్యాచ్ఛరీరం వృక్షం. పరిషస్వజాతే - పరిష్వక్తవన్తౌ సుపర్ణావివైకం వృక్షం ఫలోపభోగార్థం. అయం హి వృక్ష ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రభవః క్షేత్రసంజ్ఞకః సర్వప్రాణికర్మఫలాశ్రయః. తం పరిష్వక్తవన్తౌ సుపర్ణావివావిద్యాకామకర్మవాసనాశ్రయలిఙ్గోపాధ్యాత్మేశ్వరౌ. తయోః- పరిష్వక్తయోరన్యః- ఏకః క్షేత్రజ్ఞో లిఙ్గోపాధిర్వృక్షమాశ్రితః పిప్పలం- కర్మనిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం స్వాదు- అనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపం స్వాద్వత్తి- భక్షయతి. ఉపభుఙ్క్తేఽవివేకతః. అనశ్నన్నన్యః - ఇతర ఈశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః సర్వజ్ఞః సత్త్వోపాధిరీశ్వరో నాశ్నాతి. ప్రేరయితా హ్యసావుభయోర్భోజ్యభోక్త్రోర్నిత్యసాక్షిత్వసత్తామాత్రేణ. స త్వనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి- పశ్యత్యేవ కేవలం. దర్శనమాత్రేణ హి తస్య ప్రేరయితృత్వం రాజవత్. ౧

ఆ— (ప్రాధాన్యేనేతి) అపూర్వత్వేన తాత్పర్యవిషయతయేత్యర్థః. ద్వా సుపర్ణేత్యాదౌ ద్వివచనస్యాకారశ్ఛాన్దసః. జీవస్యాజ్ఞత్వేన నియమ్యత్వయోగ్యత్వాదీశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన నియామకత్వశక్తియోగాచ్ఛోభనం పతనం- ఉచితం నియామనియామ్యకభావగమనం యయోస్తౌ శోభనపతనౌ. (పక్షిసామాన్యాద్వేతి) వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టం బ్రహ్మ- మూలం- అధిష్ఠానమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. అర్వాఞ్చః ప్రాణాదయః శాఖా అవాన్తర్యస్యేత్యవాక్శాఖః. స్వావస్థానం నియతం శ్వోఽపి అస్య న శక్యమిత్యశ్వత్థః. అవ్యక్తం- అవ్యాకృతం మూలం- ఉపాదానమస్య యితస్మాత్ప్రభవతీతి తథోక్తః. యావదజ్ఞానభావీత్యర్థః. అవిద్యాకామకర్మవాసనానామాశ్రయో లిఙ్గముపాధిర్యస్యాత్మనః- స జీవ స్తథోక్తః. స చేశ్వరశ్చేత్యర్థః. సత్త్వం- మాయాఖ్యముపాధిరస్యేతి సత్త్వోపాధిః. జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరితి హ్యుక్తం. ౧

రం.— నన్వేకస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వదేహానుప్రవేశే తస్య సుఖదుఃఖభోక్తృత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వా సుపర్ణా ఇతి) యుజ్యత ఇతి యుక్ ప్రోగుణపర్యాయః సమానగుణకస్య యుగితి వ్యాసార్యైర్వివృతత్వాత్. సయుజౌ- సమానగుణకౌ. అపహతపాప్మత్వాదిగుణైః పరస్పరసమానౌ సఖాయౌ- సహచరౌ ద్వౌ సుపర్ణౌ- ద్వౌ పక్షిసదృశౌ సమానం- ఏకం వృక్షం- వృక్షవచ్ఛేదనార్హం శరీరం సమాశ్రితావిత్యర్థః. (తయోరన్య ఇతి) తయోర్మధ్యే అన్యతరో జీవః. స్వాదు- సుపక్వం పిప్పలం- కర్మఫలం భుఙ్క్తే. అన్యస్తు పరమాత్మా అభుఞ్జాన ఏవ ప్రకాశతే. అత్ర శరీరతదాశ్రయజీవపరాత్మవాచకశబ్దనిగరణేన విషయివాచకవృక్షసుపర్ణాదిశబ్దైర్వృక్షత్వాధ్యవసానలక్షణరూపకాతిశయోక్తిర్విచ్ఛిత్తివిశేషాయేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తత్రైవం సతి సమానే వృక్షే- యథోక్తే శరీరే పురుషః- భోక్తా జీవోఽవిద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివ సాముద్రే జలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్మభావమాపన్నోఽయమేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నప్తా కృశః స్థూలో గుణవాన్నిర్గుణః సుఖీ దుఃఖీత్యేవంప్రత్యయో నాస్త్యన్యోఽస్మాదితి జాయతే మ్రియతే, సంయుజ్యతే వియుజ్యతే చ సమ్బన్ధిబాన్ధవైః. అతోఽనీశయా - న కస్యచిత్సమర్థోఽహం పుత్రో మమ వినష్టో మృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం దీనభావోఽనీశా. తయా శోచతి- సన్తప్యతే. ముహ్యమానః- అనేకైరనర్థప్రకారైరవివేకితయా చిన్తామాపద్యమానః. స ఏవం ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజవంజవీభావమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మసు శుద్ధధర్మసఞ్చితనిమిత్తేన కేనచిత్పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్పన్నః సమాహితాత్మా సన్ జుష్టం - సేవితమనేకైర్యోగమార్గైః కర్మిభిశ్చ. యదా- యస్మిన్కాలే పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం - వృక్షోపాధిలక్షణాద్విలక్షణమీశం - అసంసారిణమశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్య్వతీతమీశం సర్వస్య జగతోఽయమహమస్మ్యాత్మా సర్వస్య సమస్సర్వభూతస్థో నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపరిచ్ఛిన్నో మాయయాత్మేతి, విభూతిం- మహిమానం చ జగద్రూపమస్యైవ మమ పరమేశ్వరస్యేతి. యదైవం ద్రష్టా- తదా వీతశోకో భవతి- సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్విప్రముచ్యతే. కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః. ౨

౯.— ఆవరణం పఞ్చపర్వద్వయమవిద్యాయాః కార్యం. తత్రేశ్వరభావాప్రతిపత్తిరనీశా- ఆవరణం. శోచతీతి విక్షేపః. తదుభయహేతురస్యావ్యక్తజ్ఞానం మోహః. తేన సంశ్లిష్టః. అనేకైరనర్థప్రకారైః- అహంకరోమీత్యాదిభిః. అవివేకతయా- తాదాత్మ్యాపన్నతయేత్యర్థః. అజస్రం- అనవరతం. జీవభావం- సంసృష్టభావం. అణిమాదియోగలఘుభావం. కర్మవాయుప్రేరితతయా జవీభావం- క్షేత్రజ్ఞమాపన్నః. ౨

౧౦.— (సమానే వృక్ష ఇతి) అనీశయా- భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యా ముహ్యమానః- *పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ *దేహయోగాద్వా సోఽపీత్యుక్తన్యాయేన తిరోహితపరమాత్మవిశేషజ్ఞానానన్దలక్షణస్వరూపస్సన్ వృక్షమివచ్ఛేదనార్హం ఏకస్మిన్ శరీరే జీవః స్థూలోఽహం కృశోఽహమిత్యాదితాదాత్మ్యబుద్ధ్యా పాంసూదకవత్తదేకతామాపన్నస్సన్ తత్సంసర్గకృతాని దుఃఖాన్యనుభవతీత్యర్థః. (జుష్టం యదా పశ్యతీతి) ఇతిశబ్దో బుద్ధిస్థప్రకారవచనః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః. యదాఽసౌ జీవో నిమగ్నాత్స్వస్మాద్ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జుష్టం- స్వకర్మభిః ప్రీతం పరమాత్మానం, మఖిలజగదీశత్వలక్షణమస్య మహిమానం, చ యదా పశ్యతి- తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః. కేచిత్తు అనీశయా- అనీశత్వేన అసమర్థత్వేనేత్యర్థః. లౌకికోఽపి హి పఙ్కాదౌ నిమగ్నః పఙ్కాదిసమ్బన్ధేన ముహ్యమానః స్వయం నిర్గమనాసమర్థత్వేన శోచన్ స్వోద్ధరణసమర్థం స్వయం పఙ్కాదావనిమగ్నం స్వస్మిన్ ప్రీతిమత్త్వేన సుహృద్భూతం తం తస్యోద్ధరణసామర్థ్యం చ దృష్ట్వా వీతశోకో భవతి- తత్సమాధిరత్రానుసన్ధేయః. న చాస్మిన్ పక్షే *అనీశయా భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యేతి భాష్యవిరోధ ఇతి శఙ్కనీయం - భోగ్యభూతయేత్యస్యానీశయేత్యేతద్వివరణరూపత్వాభావాత్, తస్య సామర్థ్యలబ్ధార్థానువాదరూపత్వాదితి వదన్తి. నను కథం ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం - అన్తఃకరణజీవపరో హ్యయం మన్త్రః- పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణే అస్య మన్త్రస్య తథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్. తథా హి- *తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వం అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి అనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతి జ్ఞః ద్వావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావిత్యత్ర స్వాద్వత్తీత్యేతదన్తస్య వాక్యస్య సత్త్వపరత్వం అనశ్నన్నిత్యాదేః క్షేత్రజ్ఞపరత్వం చ ప్రతీయతే. న చ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దౌ జీవపరమాత్మపరావితి వాచ్యం- తయోశ్శబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరతయా ప్రసిద్ధత్వాత్, *తదేతత్సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి అథ యోఽయం శారీర ఉపద్రష్టా స క్షేత్రజ్ఞః తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావితి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణజీవశబ్దాభ్యాం పైఙ్గిశ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. యేన పశ్యతీతి కరణత్వప్రతీతేః సత్త్వం హ్యన్తఃకరణం. స్వప్నద్రష్టృత్వాచ్చ క్షేత్రజ్ఞో హి జీవః. అతోఽయం మన్త్రోఽన్తఃకరణజీవపర ఇతి చేన్న - జీవపరమాత్మపరత్వమస్య మన్త్రస్యాపవదితుం హి న శక్యతే - అనేన మన్త్రేణ తుల్యార్థతయా ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యనన్తరమన్త్రే జీవపరయోః ప్రతిపన్నత్వాత్, దస్య మన్త్రస్య తద్వైకార్థ్యాచ్చ. సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే - సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యేతయోర్హైకార్థ్యం హి ప్రతీయతే. సమానే వృక్ష ఇతి మన్త్రే చ పురుషో జీవః- అన్తఃకరణస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్, శోచతి ముహ్యమానః పశ్యతి వీతశోక ఇతి పదానామస్వారస్యప్రసఙ్గాచ్చ. అన్యశ్చ పరమాత్మా- ఈశశబ్దోక్తత్వాత్, స్వవిషయజ్ఞానేన వీతశోకత్వహేతుత్వాచ్చ. న కేవలమనన్తరమన్త్రైకార్థ్యాత్ ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం - కింతు స్వవాక్యే స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్య ఇతి భోక్తృత్వాభోక్తృత్వశ్రవణాచ్చ తదవసీయతే. చక్షుశ్శ్రోత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదివదన్తఃకరణస్యాపి కరణత్వాదేవ భోక్తృత్వం హి న సమ్భవతి, జీవస్య చ వృక్షశబ్దోక్తదేహోపరిష్వఙ్గదశాయామేవ అనశ్నత్త్వమపి నోపపద్యతే. తర్హి పైఙ్గిశ్రుతేః కోఽర్థః. ఉచ్యతే- సత్త్వం- బద్ధజీవః- *ద్రవ్యానువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జన్తుష్వితి నామానుశాసనాజ్జన్తుపరత్వావగతేః. జన్తుశ్చ చేతనః- *ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జన్తుర్జన్యశరీరిణ ఇతి నామపాఠాత్, *వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వానితి ప్రయోగాత్, *నతేన సత్త్వం పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః। సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైరితి దర్శనాచ్చ. క్షేత్రజ్ఞశబ్దశ్చాత్ర పరమాత్మపరః- అర్థాన్తరపరత్వే ఆకాశప్రాణాదిశబ్దవదర్థానుపపత్త్యా పరమాత్మపరత్వోపపత్తేః *విష్ణోర్నామసహస్రం మే ఇత్యుపక్రమ్య *క్షేత్రజ్ఞోఽక్షర ఏవ చేతి ప్రయోగాత్, క్షేత్రం జానాతీత్యవయవార్థస్య తస్మిన్నేవ పుష్కలత్వాచ్చ. మోక్షధర్మే *తతస్సైగుణ్యహీనాస్తే పరమాత్మానమఞ్జసా। ప్రవిశన్తి ద్విజశ్రేష్ఠ క్షేత్రజ్ఞం నిర్గుణాత్మకమితి *సర్వావాసం వాసుదేవం క్షేత్రజ్ఞం విద్ధి తత్త్వత ఇతి- తత్రైవ *విశ్వమూర్ధా విశ్వభుజో విశ్వపాదాక్షినాసికః। ఏకశ్చరతి క్షేత్రేషు స్వైరచారీ యథాసుఖం। క్షేత్రాణి చ శరీరాణి బీజాని చ శుభాశుభే। తాని వేత్తి స యోగాత్మా తతః క్షేత్రజ్ఞ ఉచ్యత ఇతి ప్రయోగాత్, తత్రైవ కపిలాసురిసంవాదే *జ్ఞాతారో నాస్య సన్తేత్రేణ్డేష్ఠేజ్ఞ ద్రష్టా సుచిరుపేక్షకః జ్ఞాత్యకో బుధ్యమానాః ప్రతిబుద్ధయోః పరమవ్యక్తం విదిత్వా నిరవయవమనామయమస్మాద్దుఃఖాద్విముచ్యత ఏవేతి బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధశబ్దాభిహితయోశ్చిదచితోః పరస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దేనాభిధానాత్, తత్రైవ *పఞ్చవింశతితత్త్వాని వ్యక్తశబ్దేనోక్త్వా *ఏతస్మాద్వర్గాదపవృత్తోఽపవర్గః క్షేత్రజ్ఞశ్చ చిదుపేక్షకో బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోః పరస్య ఇతి- తత్రైవ *అన్యదుదకమన్యత్పుష్కరపర్ణం తథాస్యాత్ క్షేత్రమన్యః పురుషః పఞ్చవింశకః అన్యశ్చాస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ ఇతి- పునశ్చ తత్రైవ *ఏవమాను రేణి స్వద్వైవ్యమన్యః పురుషః పఞ్చవింశతితత్త్వమన్యోఽస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ ఇతి పఞ్చవింశాత్పరస్మిన్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్, సనత్కుమారనారదసంవాదే చ *పశ్యః పశ్యతి పశ్యన్తమపశ్యన్తం చ పశ్యతి। పశ్యన్తం పశ్యపశ్యత్వాత్పశ్యాపశ్యేన పశ్యత ఇతి శ్లోకముక్త్వా *ప్రకృతిం క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞం చాపరః క్షేత్రజ్ఞః షడ్వింశకోఽనుపశ్యతి న తు పఞ్చవింశకః క్షేత్రజ్ఞః ప్రకృతిర్వా పరం క్షేత్రజ్ఞం పశ్యతీతి ప్రయోగాచ్చ. అత్ర హ్యాత్మశబ్దవత్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దస్య జీవపరసాధారణస్య పఞ్చవింశపరశబ్దవిశేషితస్య జీవపరమాత్మవిషయత్వదర్శనాచ్చ. *యోఽస్యాత్మనః కారయితా తం క్షేత్రజ్ఞం ప్రచక్షతే। యః కరోతి తు కర్మాణి స భూతాత్మేతి చోచ్యత ఇతి మానవప్రయోగాచ్చ. *యేన స్వప్నం పశ్యతీత్యత్ర ఇత్థంభావే తృతీయా. యేన విశిష్టః పరమాత్మా స్వప్నం పశ్యతీత్యుచ్యతే. తతశ్చ *కాఠిన్యవాన్యో బిభర్తీతి పృథివీద్వారా కాఠిన్యవత్ స్వప్నద్రష్టృత్వం జీవద్వారా పరమాత్మవిశేషణం భవతీతి న విరోధః. శారీరశబ్దశ్చ *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేతివత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తచిదచిచ్ఛరీరకే పరమాత్మన్యుపపద్యతే. ఉపద్రష్టేతి నిరుపాధికం ద్రష్టృ

యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం।
తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి॥ ౩

ప్రాణో హ్యేష యస్సర్వభూతైర్విభాతి విజానన్ విద్వాన్ భవతే నాతివాదీ।
ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః॥ ౪

త్వంతస్యైవోపపద్యతే ఏవం శారీరఉప న్యస్తేతిపదద్వయేన పరస్యైవ క్షేత్రజ్ఞశబ్దవాచ్యత్వముపపాదితం భవతి. అతో ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రో జీవపరమాత్మపరః. కించ- *ఇయదామననాదిత్యధికరణే- ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రే భోక్త్రభోక్త్రోః ప్రతిపాద్యతా- *ఋతం పిబన్తావిత్యత్ర ఉభయోః భోక్త్రోరేవ ప్రతిపాద్యతా- పిబన్తావితి శ్రవణాత్. న చ పిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేన పిబదపిబత్సముదాయలక్షకమితి వాచ్యం- ముఖ్యార్థపరిత్యాగే కారణాభావాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా- *ఋతం పిబన్తౌ ద్వాసుపర్ణావిత్యత్ర చ ద్విత్వసంఖ్యాప్రతీతేరైక్యం ప్రతీయతే- తత్ర చ ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రే తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి అనశ్నన్నన్య ఇతి అశనాయాద్యతీతః పరమాత్మా ప్రతీయతే. అత ఏవ జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి వాక్యశేషే. పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనం దృశ్యతే *ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రే చ * అన్యత్ర ధర్మాదిత్యుపక్రమేణ పరమాత్మనః ప్రకృతత్వాత్, * యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమితి పరమాత్మవిషయవాక్యశేషాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రతిపాద్యః. అపి చ * ఋతం పిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేన యోజ్యం. అతో వేద్యాభేదాద్విద్యాఽభేద ఇతి తదీయభాష్య ఏవ ప్రతిపాదితత్వాత్ ఉభయోర్మన్త్రయోర్భిన్నార్థత్వపక్షస్య తద్విరుద్ధత్వాత్. తస్మాద్ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రో జీవపరమాత్మపర ఏవ- సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దావపి తత్పరావిత్యేవ యుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— అన్యోఽపి మన్త్ర ఇమమేవార్థమాహ సవిస్తరం- యదా- యస్మిన్కాలే పశ్యః- పశ్యతీతి. విద్వాన్. సాధక ఇత్యర్థః. పశ్యతే- పశ్యతి పూర్వవత్. రుక్మవర్ణం- స్వయంజ్యోతిస్స్వభావం. రుక్మస్యేవ వా జ్యోతిరస్యావినాశి. కర్తారం సర్వస్య జగత ఈశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం - బ్రహ్మ చ తద్యోనిశ్చాసౌ బ్రహ్మయోనిః. తం బ్రహ్మయోనిం. బ్రహ్మణో వా అపరస్య యోనిం. స యదా చైవం పశ్యతి- తదా స విద్వాన్- పశ్యః పుణ్యపాపే- బన్ధనభూతే కర్మణీ సమూలే విధూయ- నిరస్య. దగ్ధ్వా నిరఞ్జనః- నిర్లేపో విగతక్లేశః పరమం- ప్రకృష్టం. నిరతిశయం సామ్యం- సమతామద్వయలక్షణాం ద్వైతవిషయాణి సామ్యాన్యర్వాఞ్చ్యేవ- అతోఽద్వయలక్షణమేతత్పరమం సామ్యముపైతి- ప్రతిపద్యతే. ౩

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభేదేనేత్యర్థః. ౩

రం.— (యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి) పశ్యతీతి పశ్యః. * పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశశ్శ ఇతి శ ప్రత్యయః. శిత్త్వాత్పశ్యాదేశః. యస్మిన్కాలే పశ్యః - బ్రహ్మదర్శీ రుక్మవర్ణం - * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇత్యుక్తరీత్యా దేదీప్యమానదివ్యమఙ్గలవిగ్రహయుక్తం ఈశం- జగదీశితారం తత్కర్తారం బ్రహ్మయోనిం- * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే ఇతి నిర్దిష్టావ్యాకృతబ్రహ్మోపాదానభూతం * భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇత్యుక్తరీత్యా నిరుపాధికపురుషశబ్దనిర్దిష్టం వాసుదేవం యదా పశ్యతి- తదా పుణ్యపాపే నిరస్య- నిరఞ్జనః- నిరస్తప్రకృతిలేపస్సన్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకలక్షణేన బ్రాహ్మేణ రూపేణ పరమం సామ్యముపైతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైర్బ్రహ్మయోనిరిత్యత్ర పఞ్చమీతత్పురుషేఽలక్షణాప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మయోనిశబ్దో సామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం- తదవసుస్థరం ౩

శం.— కించ- యోఽయం ప్రాణస్య ప్రాణః పర ఈశ్వరో హ్యేష ప్రకృతః సర్వభూతైః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తైః. ఇత్థంభూతలక్షణా తృతీయా. సర్వభూతస్థస్సర్వాత్మా సన్నిత్యర్థః. విభాతి- వివిధం దీప్యతే. ఏవం సర్వభూతస్థం యస్సాక్షాదాత్మభావేనాయమహమస్మీతి విజానన్విద్వాన్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ స భవతే- స భవతీత్యేతత్. కిం. అతివాదీ- అతీత్య సర్వాన్ వదితుం శీలమస్యేత్యతివాదీ. యస్త్వేవం సాక్షాదాత్మానం ప్రాణస్య ప్రాణం విద్వాన్- నాతివాదీ భవతీత్యర్థః. సర్వం యదాత్మైవ- నాన్యదస్తీతి దృష్టం - తదా కిం హ్యసావతీత్య వదేత్. యస్య త్వపరమపరమన్యద్దృష్టమస్తి- స తదతీత్య వదతి- అయం తు విద్వానాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి- అతో నాతివదతి. కించ- ఆత్మక్రీడః- ఆత్మన్యేవ క్రీడనం యస్య- నాన్యత్ర పుత్రదారాదిషు- స ఆత్మక్రీడః. తథా ఆత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం. ప్రీతిర్యస్య స ఆత్మరతిః. క్రీడా బాహ్యసాధనసాపేక్షా- రతిస్తు సాధననిరపేక్షా బాహ్యవిషయప్రీతిమాత్రమితి విశేషః. తథా క్రియావాన్- జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాదిక్రియా యస్య సోఽయం క్రియావాన్. సమాసపాఠే ఆత్మరతిరేవ క్రియాఽస్య విద్యత ఇతి బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యతే. కేచిత్త్వగ్నిహోత్రాదికర్మ బ్రహ్మవిద్యయోస్సముచ్చయార్థమిచ్ఛన్తి- తచ్చైష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇత్యనేన ముఖ్యార్థవచనేన విరుధ్యతే. న హి బాహ్యక్రియావానాత్మరతిశ్చ భవితుం శక్నుతః. కశ్చిద్బాహ్యక్రియావినివృత్తో హ్యాత్మక్రీడో భవతి- బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్. న హి తమః ప్రకాశయోర్యుగపదేకత్ర స్థితిస్సమ్భవతి. తస్మాదసత్ప్రలపితమేతదనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం. *అన్యా వాచో విముఞ్చథ *సన్న్యాసయోగాదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. తస్మాదయమేవేహ క్రియావాన్- యోఽజ్ఞానధ్యానాదిక్రియావానసంభిన్నార్థమర్యాదస్సన్న్యాసీ. య ఏవం లక్షణో నాతివాద్యాత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావాన్ బ్రహ్మనిష్ఠః - స బ్రహ్మవిదాం సర్వేషాం వరిష్ఠః- ప్రధానః. ౪

సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యగ్జ్ఞానేన బ్రహ్మచర్యేణ నిత్యమ్ ।
అన్తఃశరీరే జ్యోతిర్మయో హి శుభ్రో యం పశ్యన్తి యతయః క్షీణదోషాః ॥ ౫ ॥
సత్యమేవ జయతే నానృతం సత్యేన పన్థా వితతో దేవయానః ।
యేనాక్రమన్త్యృషయో హ్యాప్తకామా యత్ర తత్ సత్యస్య పరమం నిధానమ్ ॥ ౬ ॥

ఆ.— [illegible] ప్రలీయతే- కథము క్తంబహు [illegible] విశేష్యతే. బాహ్య క్రి [illegible] అనేనచ వినైవజ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం క్రియావఙ [illegible] ౪

రా.— [illegible] ప్రాణసంవిశస్తీత్యాదావివ ప్రాణశ [illegible] ([illegible]) భవతి [illegible] ప్రత్యుపదేశః. ఆతీత్యసర్వాన్వది [illegible] (ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః) యస్య క్రీడా ఆత్మ [illegible] క్రీడా- ఉద్యా [illegible] క్రియా [illegible] (ఏష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇతి) [illegible] బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠత్వాద్బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠో భవతి. ౪

శం.— [illegible] సత్యేన - అనృతత్యాగేన. మృషావదన [illegible] కించ - తపసా హి - [illegible] పరమం తప ఇతి స్మరణాత్. త [illegible] సమ్యగ్జ్ఞానేన-యథా [illegible] బ్రహ్మచర్యేణ [illegible] నిత్యం సత్యేన- నిత్యం తపసా - నిత్యం సమ్యగ్జ్ఞానేన [illegible] ఉచ్యతే- అన్తశ్శరీరే - అన్తః [illegible] జ్యోతిర్మయో హి [illegible] శుభ్రః [illegible] యం పశ్యన్తి- ఉపలభన్తే యతయః - యతనశీలాస్సన్న్యాసినః [illegible] క్షీణక్రోధాదిచిత్తమలాః [illegible] సత్యాదిభిర్లభ్యతే. ౫

ఆ.— (సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీతి) అత్ర సమ్యగ్జ్ఞానశబ్దేన [illegible] జ్ఞానముచ్యతే- [illegible] నైతావ [illegible] ౫

రం.— (సత్యేనలభ్య ఇతి) క్షీణదోషాః- రాగాదిదోషరహితాః [illegible] పశ్యన్తి - స్వశరీరాన్తర్వర్తిజ్యోతిర్మ [illegible] తపసా [illegible] సమ్యగ్జ్ఞానేన [illegible] బ్రహ్మచర్యేణ [illegible] సత్యేన- [illegible] అథవా - లభ్యః- ప్రాప్త [illegible] ౫

శం.— సత్యసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః-సత్యమేవ-సత్యవానేవ జయతే-జయతి. నానృతం- నానృతవాదీత్యర్థః. నహి సత్యానృత యోః కేవలయోః పురుషానాశ్రితయోస్సత్యస్య జయః పరాజయో వా సమ్భవతి. ప్రసిద్ధం లోకే సత్యవాదినాఽనృతవాద్యభిభూయతే-నవిపర్యయః. అతస్సి ద్ధం సత్యస్య బలవత్సాధనత్వం. కించ- శాస్త్రతోఽప్యవగమ్యతే సత్యస్య సాధనాతిశయత్వం. కథం. సత్యేన-యథాభూతవాదవ్యవస్థయా- పన్థా దేవయా నాఖ్యో వితతః- విస్తీర్ణః. సాతత్యేన ప్రవృత్తః. యేన- పథా హ్యాక్రమన్తి- క్రమన్తే ఋషయః - దర్శనవన్తః కుహకమాయాశాఠ్యాహఙ్కారద మ్భానృతవర్జితా హ్యాప్తకామాః- విగతతృష్ణాస్సర్వతః. యత్ర- యస్మిన్ తత్ - పరమార్థతత్త్వం సత్యస్య- ఉత్తమసాధనస్య సమ్బన్ధిసాధ్యం పరమం- ప్రకృష్టం నిధానం- పురుషార్థరూపేణ నిధీయతే ప్రవర్తతే. తత్ర చ యేన యథా క్రమన్తి స సత్యేన వితత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౬

ఆ.— కుహకం- పరవదనమన్తరస్యభావగూహిత్వా బహిరన్యథా ప్రకాశనం. మాయా శాఠ్యం- విభవానుసారేణాప్రదానం. అహఙ్కా రః- మిథ్యాభిమానః. దమ్భః- ధర్మధ్వజిత్వం. అనృతం- అయథాదృష్టభాషణం. ఏతైర్హీనాస్తైర్వర్జితా ఇత్యర్థః. ౬

బృహచ్చ తద్దివ్యమచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాచ్చ తత్సూక్ష్మతరం విభాతి।
దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ పశ్యత్స్విహైవ నిహితం గుహాయామ్॥ ౭

న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవైస్తపసా కర్మణా వా।
జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః॥ ౮

ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశ।
ప్రాణైశ్చిత్తం సర్వమోతం ప్రజానాం యస్మిన్విశుద్ధే విభవత్యేష ఆత్మా॥ ౯

ర.— సత్యేన లభ్య ఇత్యుక్తం సత్యం స్తౌతి (సత్యమేవ జయతీతి) లోకే సత్యమేవ జయతి - సార్థం. సత్యవాదినా హి సర్వం లనాదీప రాభూయతే. అర్చిరాదిమార్గేణ విపశ్చిత్ - విశిష్టదేవయానాఖ్యః పన్థాః సత్యేన హి భవతి - సత్యవాదినో హి భవతీత్యర్థః. తం మార్గం విశినష్టి (యేనాక్రమన్తీతి) ఆప్తకామాః - విగతతృష్ణాః ఋషయః - తత్త్వదర్శినో యేన మార్గేణ ఆక్రమన్తి. కిం తదిత్యత్రాహ (యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్) యత్ర - స్థానే సత్యవతః సత్యపరమప్రయోజనభూతం పరమం తత్ బ్రహ్మాస్తే - తత్స్థానమిత్యర్థః. ౬

శం.— కిం తత్ కింధర్మకం చేతి. ఉచ్యతే- బృహచ్చ తత్- మహచ్చ తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ, సత్యాదిసాధనేన సర్వతో వ్యాప్తత్వాత్. దివ్యం- స్వయంప్రభం. అనిన్ద్రియగోచరం. అత ఏవ న చిన్తయితుం శక్యతేఽస్య రూపమిత్యచిన్త్యరూపం. సూక్ష్మాత్- ఆకాశాదేరపి తత్సూక్ష్మతరం. నిరతిశయం హి సౌక్ష్మ్యమస్య- సర్వకారణత్వాత్. విభాతి- వివిధం- ఆదిత్యచన్ద్రాద్యాకారేణ భాతి- దీప్యతే కించ- దూరాత్- విప్రకృష్టాద్దేశాత్సుదూరే- విప్రకృష్టతరే దేశే వర్తతేఽవిదుషామత్యన్తాగమ్యత్వాత్తద్బ్రహ్మ. ఇహ- దేహేఽన్తికే- సమీపే చ. విదుషామాత్మత్వాత్ సర్వాన్తరత్వాచ్చ. ఆకాశస్యాప్యన్తరశ్రుతేః. ఇహ పశ్యత్సు - చేతనావత్స్విత్యేతత్. నిహితం- స్థితం. దర్శనాదిక్రియావత్త్వేన యోగిభిర్లక్ష్యమాణం. క్వ. గుహాయాం- బుద్ధిలక్షణాయాం. తత్ర హి నిగూఢం లక్ష్యతే విద్వద్భిః. తథాప్యవిద్యయా సంవృతం సన్న లక్ష్యతే తత్రస్థమేవావిద్వద్భిః. ౭

ఆ.— సత్యస్య నిధానం యదుక్తం- తస్య స్వరూపవిశేషమాహ (కిం తత్కింధర్మకం చేతి) ౭

ర.— అర్చిరాది ప్రాప్యం విశినష్టి (బృహచ్చ తద్దివ్యమితి) స్వాభావికానన్తగుణైః బృహత్ దివ్యం- పరమాకాశనిలయం అచిన్త్యరూపం- వాఙ్మనసాగోచరస్వరూపవత్ సూక్ష్మాత్ - సర్వాచేతనాన్తః ప్రవేశసమర్థాదపి తత్తదన్తః ప్రవేశసమర్థతయా సూక్ష్మతరం దీప్యతే. తత్ దూరాత్సుదూరే- ప్రకృతేః పరస్తాద్వర్తమానే పరమపదే, అన్తికే- అత్యన్తసన్నికృష్టే, పశ్యత్సు- బ్రహ్మదర్శిషు నిహితం- గుహాయాం - హృదయాకాశే, చ నిహితం- స్థితమిత్యర్థః. ౭

శం.— పునరప్యసాధారణం తదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే- యస్మాన్న చక్షుషా గృహ్యతే కేనచిదపి- అరూపత్వాత్. నాపి గృహ్యతే వాచా- అనభిధేయత్వాత్. న చాన్యైర్దేవైః- ఇన్ద్రియైః. తపసః సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేఽపి న తపసా గృహ్యతే. తథా వైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా ప్రసిద్ధమహత్త్వేనాపి న గృహ్యతే. కిం పునస్తస్య గ్రహణసాధనమిత్యాహ- జ్ఞానప్రసాదేన- ఆత్మావబోధనసమర్థమపి స్వభావేన సర్వప్రాణినాం జ్ఞానం బాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధం సన్నావబోధయతి నిత్యసంనిహితమప్యాత్మతత్త్వం మలావనద్ధమివాదర్శం, విలులితమివ సలిలం,. తదిన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమలకాలుష్యాపనయనాదాదర్శసలిలాదివత్ప్రసాదితం స్వచ్ఛం శాన్తమవతిష్ఠతే- తదా జ్ఞానస్య ప్రసాదః స్యాత్. తేన విశుద్ధాన్తఃకరణో యోగ్యో బ్రహ్మ ద్రష్టుం యస్మాత్- తస్మాత్తతస్తు తమాత్మానం పశ్యతే- పశ్యతి. ఉపలభతే. నిష్కలం- సర్వావయవభేదవర్జితం. ధ్యాయమానః- సత్యాదిసాధనవానుపసంహృతకరణ ఏకాగ్రేణ మనసా ధ్యాయమానః- చిన్తయన్నుపలభతే. ౮

ఆ.— (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) అత్ర జ్ఞాయతేఽర్థోఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా బుద్ధిరుచ్యతే. ధ్యాయమానో జ్ఞానప్రసాదం లభతే. జ్ఞానప్రసాదేనాత్మానం పశ్యతీతి క్రమో ద్రష్టవ్యః- సంశయాదిమలరహితస్య ప్రమాణజ్ఞానస్యైవ సాక్షాత్కారహేతుత్వాత్, ధ్యానక్రియాయాః ప్రమితిసాధనత్వాసిద్ధేరిత్యర్థః. ౮

ర.— (న చక్షుషా గృహ్యత ఇతి) దేవాః - ఇన్ద్రియాణి. శిష్టం స్పష్టం. (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా * ప్రజ్ఞా వ్యవస్థా ప్రసృతా పురాణీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా జ్ఞానప్రసరణహేతుః పరమాత్మా జ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే. అయమన్వయః - నిష్కలం పరమాత్మానం ధ్యాయకః పరమాత్మప్రసాదేన విశుద్ధాన్తఃకరణో భవతి. తదనన్తరం తం పశ్యతి- దర్శనసమానాకారజ్ఞానేన తం విషయీకరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— ఏషోఽణుః- సూక్ష్మశ్చేతసా- విశుద్ధజ్ఞానేన కేవలేన వేదితవ్యః. క్వాసౌ. యస్మిన్- శరీరే ప్రాణః- వాయుః పఞ్చధా- ప్రాణాపానాదిభేదేన సంవివేశ- సమ్యక్ ప్రవిష్టః. తస్మిన్నేవ శరీరే హృదయే చేతసా జ్ఞేయ ఇత్యర్థః. కీదృశేన చేతసా వేదితవ్య ఇత్యాహ- ప్రాణైః- సహేన్ద్రియైశ్చిత్తం సర్వం- అన్తఃకరణం ప్రజానామోతం- వ్యాప్తం యేన క్షీరమివ స్నేహేన, కాష్ఠమివాగ్నినా,. సర్వం హి ప్రజానామన్తఃకరణం చేతనావత్ప్రసిద్ధం లోకే. యస్మింశ్చ- చిత్తే క్లేశాదిమలవియుక్తే శుద్ధే విభవత్యేషః- యథోక్త ఆత్మా విశేషేణ- స్వేనాత్మనా భవతి- ఆత్మానం ప్రకాశయతీత్యర్థః. ౯

యం యం లోకం మనసా సంవిభాతి విశుద్ధసత్త్వః కామయతే యాంశ్చ కామాన్।
తం తం లోకం జయతే తాంశ్చ కామాంస్తస్మాదాత్మజ్ఞం హ్యర్చయేద్భూతికామః॥ ... ౧౦

ఇతి తృతీయముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః.

తృతీయముణ్డకే— ద్వితీయః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ స వేదైతత్పరమం బ్రహ్మ ధామ యత్ర విశ్వం నిహితం భాతి శుభ్రం।
ఉపాసతే పురుషం యే హ్యకామాస్తే శుక్రమేతదతివర్తన్తి ధీరాః॥ ౧

ఆ.— బాధాదేశ్చేత్తావాచేతనత్వభ్రమదర్శనాచ్చిత్తం తస్మిన్ స్వసంసర్గిణి చ చైతన్యాభివ్యఞ్జకత్వే స్వభావత ఏవ యోగ్యం- తతశ్చిత్తే పరమాత్మనోఽభివ్యక్తిసమ్భావనాచ్చేతసా జ్ఞేయత్వముచ్యత ఇతి సమ్భావనార్థమాహ (ప్రాణైశ్చిత్తమితి) ఓతం- చైతన్యేన. సర్వస్యైత స్మిన్ నేకమితి బ్రహ్మ స్వత ఏవాపరోక్షం న భవతీత్యత ఆహ (యస్మింశ్చ చిత్తమితి) ౯

రం.— (ఏషోఽణురితి) యస్మిన్- ఆత్మని ప్రాణాపానాదిపఞ్చరూపేణ విభక్తః ప్రాణః ఆశ్రితః. ప్రాణైః - ఇన్ద్రియైస్సహ ప్రజానాం సర్వమపి మనః ఆశ్రితం. యస్మింశ్చ పరమాత్మని విశుద్ధే- ప్రసన్నే సతి ఏష జీవాత్మా అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయా ఆవిర్భవతి. స ఏషః అణుః- దుర్విజ్ఞేయ ఆత్మా విశుద్ధేన మనసా గ్రాహ్య ఇత్యర్థః. ౯

శం.— య ఏవముక్తలక్షణం సర్వాత్మానమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నః- తస్య సర్వాత్మత్వాదేవ సర్వావాప్తిలక్షణం ఫలమాహ - యం యం లోకం - పిత్రాదిలక్షణం మనసా సంవిభాతి - సఙ్కల్పయతి మహ్యమన్యస్మై వా భవేదితి. విశుద్ధసత్త్వః - క్షీణక్లేశః ఆత్మవిన్నిర్మలాన్తఃకరణః కామయతే యాంశ్చ కామాన్- ప్రార్థయతే భోగాన్. తం తం లోకం జయతే- ప్రాప్నోతి, తాంశ్చ కామాన్- సఙ్కల్పితాన్ భోగాన్. తస్మాత్- విదుషస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మజ్ఞం- ఆత్మజ్ఞానేన విశుద్ధాన్తఃకరణం హ్యర్చయేత్- పూజయేత్ పాదప్రక్షాలనశుశ్రూషానమస్కారాదిభిః భూతికామః - విభూతిమిచ్ఛుః ౧౦

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— సగుణవిద్యాఫలమపి నిర్గుణవిద్యాస్తుతయే ప్రరోచనార్థముచ్యతే (యం యమితి).. ౧౦

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (యం యం లోకమితి) సంవిభాతి- సఙ్కల్పయతీత్యర్థః. కామాన్- స్త్ర్యాదీన్. జయతే - జయతి. వశీకరోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (తస్మాదాత్మజ్ఞం హ్యర్చయేద్భూతికామః) యస్మాదేవమసౌ వశీకృతలోకకామతయా లోకాన్ కామాంశ్చ ప్రాప్తుం స్వభక్తాన్ ప్రాపయితుం చ శక్నోతి- తస్మాదైశ్వర్యకామః- ప్రీతోఽసావాత్మజ్ఞో మహ్యమఖిలషితం వరం ప్రయచ్ఛత్వితి బుద్ధ్యా పూజయేదిత్యర్థః..................... ౧౦

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తతః పూజార్హ ఏవాసౌ. యస్మాత్స వేద- జానాతి సః ఏతత్ - యథోక్తలక్షణం పరమం బ్రహ్మ- ప్రకృష్టం ధామ - సర్వకామానామాశ్రయమాస్పదం. యత్ర- యస్మిన్ బ్రహ్మణి ధామ్ని విశ్వం- సమస్తం జగన్నిహితం- అర్పితం. యచ్చ స్వేన జ్యోతిషా భాతి శుభ్రం- శుద్ధం. తమప్యేవమాత్మజ్ఞం పురుషం యే హ్యకామాః- విభూతితృష్ణావర్జితా ముముక్షవస్సన్త ఉపాసతే పరమివ దేవం- తే శుక్రం- నృబీజం. యదేతత్ప్రసిద్ధం శరీరోపాదానకారణం. అతివర్తన్తే - అతిగచ్ఛన్తి ధీరాః - బుద్ధిమన్తః. న పునర్యోనిం ప్రసర్పన్తి - *న పునః క్వ రతిం కరోతీతి శ్రుతేః. అతస్తం పూజయేదిత్యభిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧

రం.— ఆత్మవిత్పూజాయాః మోక్షఫలకత్వమాహ (స వేదైతదితి) యత్ర- బ్రహ్మణి విశ్వం జీవజాతం నిహితం శుభ్రం నిర్మలం స్వప్రకాశం భాతి - ఏతత్- ఈదృశం సర్వకామాస్పదతయా ధామశబ్దితం పరమం బ్రహ్మ-నారాయణం సః - పూర్వప్రకృత ఆత్మజ్ఞో వేదేత్యర్థః. అతో యే ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినః ఈదృశాత్మజ్ఞం పురుషం అకామాః- ఫలాన్తరకామనారహితాః ముముక్షవస్సన్తః పరమాత్మానమివోపాసతే- తే ఏతచ్ఛుక్రం- చరమధాతుమతి క్రమ్యవర్తన్తే- జన్మశూన్యా భవన్తీత్యర్థః. ౧

కామాన్యఃకామయతేమన్యమానఃస కామభిర్జాయతేతత్రతత్ర।
పర్యాప్తకామస్యకృతాత్మనస్తుఇహైవసర్వేప్రవిలీయన్తికామాః॥ ౨
నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయానబహునాశ్రుతేన।
యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యస్తస్యైషఆత్మావివృణుతేతనూంస్వామ్॥ ౩
నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యోనచప్రమాదాత్తపసోవాప్యలిఙ్గాత్।
ఏతైరుపాయైర్యతతేయస్తువిద్వాంస్తస్యైషఆత్మావిశతేబ్రహ్మధామ॥ ౪

శం.— ముముక్షోఃకామత్యాగఏవప్రధానంసాధనమిత్యేతద్దర్శయతి - కామాన్యోదృష్టాదృష్టేష్టవిషయాన్కామయతేమన్యమానః- తద్గుణాంశ్చిన్తయానః ప్రార్థయతే. సతైఃకామభిః- కామైర్ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతుభిర్విషయేచ్ఛారూపైస్సహజాయతేతత్రతత్ర - యత్ర. యత్రవిషయప్రాప్తినిమిత్తంకామాఃకర్మసుపురుషంనియోజయన్తి-తత్రతత్ర-తేషుతేషువిషయేషుతైరేవకామైర్వేష్టితోజాయతే. యస్తుపరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాత్పర్యాప్తకామః- ఆత్మకామత్వేనపరి- సమన్తతఆప్తాఃకామాయస్య. తస్యపర్యాప్తకామస్యకృతాత్మనః - అవిద్యాలక్షణాదపరరూపాదపనీయస్వేనపరేణరూపేణకృతఆత్మావిద్యయాయస్య. తస్యకృతాత్మనస్తుఇహైవ - తిష్ఠత్యేవశరీరే - సర్వే - ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతవఃప్రవిలీయన్తి- విలయముపయాన్తి. నశ్యన్తీత్యర్థః. కామాస్తజ్జన్మహేతువినాశాన్నజాయన్తఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాదితి) విషయేషుయథాస్థితదోషదర్శనాత్ పర్యాప్తాకామాః- క్షీణరాగోపరుద్ధలక్షణయా. ఆత్మైకామస్యాత్మలాభస్సమ్యగేవవశీకృతచిత్తస్యవిషయేభ్యఃకామానివృత్తాభవన్తీత్యస్యసామర్థ్యాదుపలభ్యతే. స్వహేతునాశాత్పునఃకామానజాయన్తఇతి - జాతానాంజ్ఞానంవినాపిక్షయసమ్భవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (కామాన్యఃకామయతఇతి) యస్తుదేవత్వమనుష్యత్వాదీన్కామాన్భోగ్యతయామన్యమానఃకామయతే - సఃతత్రతత్ర- దేవత్వమనుష్యత్వాదౌకామభిః- కామైః. తత్తత్కామనావాసితయావత్. దేవమనుష్యాదిరూపేణజాయతే. పర్యాప్తే - పరిపూర్ణబ్రహ్మాదికామనావతఃకృతాత్మనః- విదితాత్మతత్త్వస్యతుఇహైవ- అస్మిన్నేవజన్మనిసర్వేకామాఃప్రవిలీయన్తి - సర్వాఆశాలుప్తాః. అతోనజన్మాన్తరప్రసక్తిరిత్యర్థః. కృతాత్మనఇత్యత్రశబ్దస్సురంకరోతీత్యత్రేవకృతజ్ఞానమర్థః. ౨

శం.— యద్యేవంసర్వలాభాత్పరమాత్మలాభః - తల్లాభాయప్రవచనాదయఉపాయాబాహుల్యేనకర్తవ్యాఇతిప్రాప్తఇదముచ్యతే- నాయమాత్మావ్యాఖ్యాతః- యస్యలాభఃపరపురుషార్థః- నాసౌవేదశాస్త్రాధ్యయనబాహుల్యేనప్రవచనేనలభ్యః. తథానమేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా. నబహునాశ్రుతేన- నాపిభూయసాశ్రవణేనేత్యర్థః. కేనతర్హిలభ్యఇతి. ఉచ్యతే - యమేవ - పరమాత్మానమేషః - విద్వాన్వృణుతే- ప్రాప్తుమిచ్ఛతి- తేన- వరణేనైషపరమాత్మాలభ్యః- నాన్యేనసాధనాన్తరేణ - నిత్యలబ్ధస్వభావత్వాత్. కీదృశోఽసౌవిదుషఆత్మలాభఇతి. ఉచ్యతే - తస్యైషఆత్మాఅవిద్యాసంఛన్నాంస్వాంపరాంతనూంస్వాత్మతత్త్వస్వరూపంవివృణుతే- ప్రకాశయతి. ప్రకాశఇవఘటాదిర్విద్యాయాంసత్యామావిర్భవతీత్యర్థః. తస్మాదన్యత్యాగేనాత్మలాభప్రార్థనైవాత్మలాభసాధనమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (నబహునాశ్రుతేనేతి) ఉపనిషద్విచారవ్యతిరిక్తేనేత్యర్థః. తేనవరణేనేతికథంవ్యాఖ్యానం. యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధత్వాత్సాధనవివక్షాయాంప్రస్తుతత్వాదిత్యర్థం(గా)మ్యః. పరమాత్మాస్మీత్యభేదానుసన్ధానంవరణం. తేనవరణేనైషఆత్మాలభ్యోభవతి- బహిర్ముఖేనతుశతశోపిశ్రవణాదౌక్రియమాణేనలభ్యతే. అతఃపరమాత్మాస్మీత్యనుసన్ధానంపరమాత్మభజనంపురస్కృత్యైవశ్రవణాదిసమ్పాదనీయమితిభావః. అథవా- యమేవపరమాత్మానంవృణుతే- తేనపరమాత్మనాముముక్షురూపవ్యవస్థితేనవరణేన- అభేదానుసన్ధానలక్షణేనప్రార్థనేనకృతత్వాల్లభ్యః. పరమాత్మైవముముక్షురూపవ్యవస్థితఇత్యభేదానుసన్ధానేనైవలభ్యః- సకర్మణేత్యర్థః. ౩

రం.— (నాయమాత్మాప్రవచనేనేతి) ప్రవచనశబ్దేనమననంలక్ష్యతే. తత్సాధనత్వాత్. మేధాశబ్దశ్చనిదిధ్యాసనవాచీ. శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైఃకేవలైర్నప్రాప్యఇత్యర్థః. పునఃకేనేత్యత్రాహ (యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యః) ఏషః- పరమాత్మాయం - ఉపాసకంవృణుతే- తేనప్రాప్యః. వరణీయేనప్రాప్యఇతియావత్. ప్రియతమఏవవరణీయోభవతి. ప్రియతమత్వంచస్వస్మిన్ప్రీతిమతఏవ. అతశ్చాయమర్థోలభ్యతే- యస్తుపరమాత్మనినిరతిశయప్రీతిమాన్- సపరమాత్మానంప్రాప్నోతీతి. ప్రీతిరూపాపన్నభగవదుపాసనస్యభగవత్ప్రీతిద్వారాభగవత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యర్థః. (తస్యైషఆత్మావివృణుతేతనూంస్వాం) తాదృశస్యోపాసకస్యైషఆత్మాస్వాత్మానంప్రకాశయతి. స్వానుభవముత్పాదయతీత్యర్థః. ౩

శం.— ఆత్మప్రార్థనాసహాయభూతాన్యేతానిచసాధనానిబలాప్రమాదతపాంసిలిఙ్గయుక్తాని - సన్న్యాససహితాని. యస్మాదయమాత్మాబలహీనేన- బలప్రహీణేన. ఆత్మనిష్ఠాజనితవీర్యహీనేననలభ్యః. నాపిలౌకికపుత్రపశ్వాదివిషయాసఙ్గనిమిత్తప్రమాదాత్. తథాతపసోవాప్యలిఙ్గాత్ - లిఙ్గరహితాత్. తపోఽత్రజ్ఞానం. లిఙ్గం-సన్న్యాసః. సన్న్యాసరహితాజ్జ్ఞానాన్నలభ్యఇత్యర్థః. ఏతైరుపాయైః - బలాప్రమాదసన్న్యాసజ్ఞానైర్యతతే- తత్పరస్సన్ప్రయతతేయస్తువిద్వాన్- వివేకీఆత్మవిత్- తస్య- విదుషః ఆత్మాఏషవిశతే- సమ్ప్రవిశతిబ్రహ్మధామ. ౪

౪౩

సంప్రాప్యైనమృషయో జ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానో వీతరాగాః ప్రశాన్తాః।
తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా యుక్తాత్మానః సర్వమేవావిశన్తి॥ ౫

వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సన్న్యాసయోగాద్యతయః శుద్ధసత్త్వాః।
తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వే॥ ౬

ఆ.— (వీర్యేతి) మిథ్యాజ్ఞాననాశసామర్థ్యమాత్మనిష్ఠాజనితం వీర్యం. అలిఙ్గాదిశబ్దార్థం— ఇన్ద్రజనకగార్గిప్రభృతీనామప్యాశ్రమలాభశ్రవణాత్. సత్యం— సన్న్యాసోఽపి సన్న్యాసలిఙ్గరహితః. తేషామపి స్వాత్మాభిమానాభావాత్ అన్తరసన్న్యాసః. బాహ్యం తు లిఙ్గమవివక్షితం— *సలిఙ్గత్యాగస్య కారణమిత్యన్తరఙ్గత్వాత్. నైష్కర్మ్యసాహిత్యం తు వివక్షితం ౪-౫

రం.— (నాయమాత్మా బలహీనేనేతి) అయమాత్మా బలహీనేన— అవసన్నమనసా న లభ్యః. అవసాదో నామ దేశకాలవైగుణ్యాదిజన్యం దైన్యం. ప్రమాదాత్— అనవహితచిత్తతయా. తపసో వాప్యలిఙ్గాత్— ప్రధానసన్న్యాసాశ్రమపరః. తప ఏవ హి ద్వితీయ ఇతివత్. తస్య చ లిఙ్గం ... సర్వాశ్రమాణామపి బ్రహ్మవిద్యానికారసత్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. లిఙ్గమాత్రస్యాశ్రమస్య ... ఆశ్రమలిఙ్గాన్యప్యపేక్షితానీతి యావత్. (ఏతైరుపాయైరితి) ఉక్తైర్బలం ప్రమాదరాహిత్యాశ్రమోపలక్షితవిద్యాభిః బ్రహ్మప్రాప్తయే యతతే— తస్యైష ఆత్మా— తాదృశోపాయసంస్కృతః ఆత్మా— స్వరూపం ధామ— ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మ విశతీత్యర్థః. ౪

శం.— కథం బ్రహ్మ విశన్తీతి. ఉచ్యతే— సంప్రాప్య— సమవగమ్య ఏనమ్— ఆత్మానమృషయః— దర్శనవన్తస్తేనైవ జ్ఞానేన తృప్తాః— న బాహ్యేన తృప్తిసాధనేన శరీరోపచయకారణేన. కృతాత్మానః— పరమాత్మస్వరూపేణైవ నిష్పన్నాత్మానస్సన్తః వీతరాగాః— విగతరాగాదిదోషాః ప్రశాన్తాః— ఉపరతేన్ద్రియాః. తే— ఏవంభూతాః సర్వగం— సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః— సర్వత్ర ప్రాప్య— నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన. కిం తర్హి. తద్బ్రహ్మైవాద్వయమాత్మత్వేన ప్రతిపద్య ధీరాః— అత్యన్తవివేకినో యుక్తాత్మానః— నిత్యసమాహితస్వభావాః సర్వమేవ— సమస్తం శరీరపాతకాలేఽప్యావిశన్తి— భిన్నఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదం జహతి. ఏవం బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మ ధామ ప్రవిశన్తి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం.— (సంప్రాప్యైనమితి) ఋషయః— తత్త్వదర్శినః ఏనం— పరమాత్మానం సంప్రాప్య— జీవద్దశాయామేవానుభూయ జ్ఞానేన— తేనానుభవేన సంతుష్టాః కృతాత్మానః— కృతార్థాః అపగతవిషయాభిలాషాః ప్రశాన్తాః— నిగృహీతేన్ద్రియాశ్చ యే సన్తి— తే సర్వతః— సర్వదేశావచ్ఛేదేన అన్తర్యామిత్వేన సర్వవస్తుగతం పరమాత్మానం దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్య యుక్తాత్మానః— ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపవిశిష్టాత్మానః ధర్మభూతజ్ఞానేన సర్వం వస్తుగతం ప్రవిశన్తి— సర్వమనుభవన్తీత్యర్థః. ౫

శం.— కించ— వేదాన్తజనితవిజ్ఞానం వేదాన్తవిజ్ఞానం. తస్యార్థః పరమాత్మా విజ్ఞేయః. సోఽర్థః సునిశ్చితో యేషాం తే వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః. తే చ సన్న్యాసయోగాత్— సర్వకర్మపరిత్యాగలక్షణయోగాత్— కేవలబ్రహ్మనిష్ఠాస్వరూపాద్యోగాద్యతయః— యతనశీలాః శుద్ధసత్త్వాః— శుద్ధం సత్త్వం యేషాం సన్న్యాసయోగాత్— తే శుద్ధసత్త్వాః. తే బ్రహ్మలోకేషు. సంసారిణాం యే మరణకాలాః— తేఽపరాన్తాః. తానపేక్ష్య ముముక్షూణాం సంసారావసానే దేహపరిత్యాగకాలః పరాన్తకాలః. తస్మిన్పరాన్తకాలే. సాధకానాం బహుత్వాత్— బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః ఏకోఽప్యనేకవద్దృశ్యతే ప్రాప్యతే చ— అతో బహువచనం బ్రహ్మలోకేష్వితి. బ్రహ్మణీత్యర్థః. పరామృతాః— పరమమృతమ్— అమరణధర్మకం బ్రహ్మాత్మభూతం యేషాం తే పరామృతాః— జీవన్త ఏవ బ్రహ్మభూతాః పరామృతాస్సన్తః పరిముచ్యన్తి— పరి— సమన్తాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్భిన్నఘటాకాశవచ్చ నివృత్తిముపయాన్తి. పరిముచ్యన్తి— పరి— సమన్తాన్ముచ్యన్తే సర్వే— న దేశాన్తరం గన్తవ్యమపేక్షన్తే. *శకునీనామివాకాశే జలే వారిచరస్య చ। పదం యథా న దృశ్యేత తథా జ్ఞానవతాం గతిః *అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్ణవ ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యః. దేశపరిచ్ఛిన్నా హి గతిస్సంసారవిషయైవ— పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్. బ్రహ్మ తు సమస్తత్వాన్న దేశపరిచ్ఛేదేన గన్తవ్యం. యది హి దేశపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ స్యాత్— మూర్తద్రవ్యవదాద్యన్తవదన్యాశ్రితం సావయవమనిత్యం కృతకం చ స్యాత్. న త్వేవంవిధం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి— అతస్తత్ప్రాప్తిశ్చ నైవ దేశపరిచ్ఛిన్నా భవితుం యుక్తా. ౬

ఆ.— ప్రదీపస్య వర్తికృతావచ్ఛేదధ్వంసేఽపి యథా తేజసామాస్యతాపత్తిః— తద్వదిత్యాహ (ప్రదీపనిర్వాణవదితి) పదం— పాదన్యాసః ప్రతిబిమ్బం చ, న దృశ్యేత— అభావాదేవేత్యర్థః. (అధ్వస్వితి) సంసారాధ్వనాం పారయిష్ణవః. పారయితుం— సమాపయితుమిచ్ఛన్తీతి. సమాప్తికామాః అనధ్వగా భవన్తీత్యర్థః. తర్కతోఽపి బ్రహ్మైవ మోక్షో వక్తవ్య ఇత్యాహ (దేశపరిచ్ఛిన్నా హీత్యాదినా) ౬

రం.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యే యతయః నిగృహీతేన్ద్రియగ్రామాః కామ్యకర్మసన్న్యాసేన శుద్ధసత్త్వాః— పరిశుద్ధాన్తఃకరణాః వేదాన్తశ్రవణజన్యజ్ఞానేన జ్ఞాతపరమార్థతత్త్వా ఇత్యర్థః. (తే బ్రహ్మలోకేష్వితి) తే బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. తత్ర వర్తమానాః. బ్రహ్మనిష్ఠాః. పరాన్తకాలే— *అన్తకాలే చ మామేవ ... చరమదేహావసానసమయే పరామృతాత్— ప్రసన్నాత్ బ్రహ్మణో హేతోః సర్వే పరిముచ్యన్త ఇత్యర్థః. ఇతి విశేషం చ దర్శయతీతి

గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు।
కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి॥ ౭
యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ।
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్॥ ౮

సూత్రే వ్యాసార్యైరయమర్థస్త్రిభిర్విస్పృతః. తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వ ఇతి పాఠే- తే చ రమణీయ వాగ్జానా నైమిగవల్లో కేషు పరం అమృతశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్య తేషాం తే పరామృతాః బ్రహ్మప్రాప్తా ఇతి యావత్. స్వరూపవిరోధాయకాన్వయాభాసవాసనం విముక్తా భవన్తి- * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. న చ భగవల్లోకస్య ఏకత్వేఽనేకత్వం బహువచనానుపపత్తిః- * పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్వేచ్ఛాపరికల్పితాస్స్వసాధారణా అప్రాకృతాశ్చ లోకా నానాత్వన్యాయసస్సన్తి- శ్రుతిర్న పతిపాద స్వప్రమాణ్యాదితి భగవతా భాష్యకృతోక్తత్వాత్. ౬

శం.— అపి చ- అవిద్యాదిసంసారబన్ధాపనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః- న తు కార్యభూతమ్. కిం చ - మోక్షకాలే యా దేహారమ్భికాః కలాః- ప్రాణాద్యాః- తాః స్వాః ప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాం గతాః. స్వం స్వం కారణం గతా భవన్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనమ్. పఞ్చదశ- పఞ్చదశసంఖ్యాకా యా అన్త్యప్రశ్నపరిపఠితాః ప్రసిద్ధాః. దేవాశ్చ- దేహాశ్రయాశ్చక్షురాదికరణస్థాః సర్వే ప్రతిదేవతాసు- ఆదిత్యాదిషు గతా భవన్తీత్యర్థః. యాని చ ముముక్షుణా కృతాని కర్మాణ్యప్రవృత్తఫలాని- ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్. విజ్ఞానమయశ్చాత్మా- అవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్మత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదిహ ప్రవిష్టో దేహభేదేషు. కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్సహ తేనైవ విజ్ఞానమయేనాత్మనా- అతో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః. త ఏతే కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చాత్మా ఉపాధ్యపనయనే సతి పరేఽవ్యయే- అనన్తేఽక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽజేఽజరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తరేఽబాహ్యేఽద్వయే శివే శాన్తే సర్వ ఏకీభవన్తి- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి. ఏకత్వమాపద్యన్తే జలాద్యాధారాపనయ ఇవ సూర్యాదిప్రతిబిమ్బాః, సూర్యే ఘటాద్యపనయ ఇవాకాశే ఘటాద్యాకాశాః. ౭

ఆ.— స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతిగతా భవన్తీతి భూతాంశానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయోఽభిహితః. (అన్త్యప్రశ్నేతి) బ్రాహ్మణస్యాన్త్యే షష్ఠప్రశ్నే ప్రాణశ్రద్ధాద్యా యాః కలాః పఠితా ఇత్యర్థః. మాయామయమహాభూతాంశావష్టబ్ధైరవిద్యామయభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్వికైరదృష్టసహకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణాదయ ఆరభ్యన్తే. తే చ కర్మాక్షీణే తైస్సూర్యాదిభిరధిష్ఠీయన్తే. కర్మణాం భోగేనావసానే తే దేవాః స్వస్థానం గచ్ఛన్తి. యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్వావిద్యాకార్యం - తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యత ఇత్యాహ (యాని చేత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (గతాః కలాః పఞ్చదశేతి) ముచ్యమానజీవోపకారికాః * స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాది ప్రశ్నోపనిషదుక్తప్రాణాదినామాన్తషోడశకలామధ్యే కర్మవ్యతిరిక్తాః పఞ్చదశకలాః స్వస్వప్రకృతిషు సంశ్లేషవిశేషయుక్తా భవన్తి. దేవాః-వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తదధిష్ఠాత్రాదిత్యాదిదేవతాసు ప్రతిష్ఠాం- సంసర్గవిశేషం గచ్ఛన్తి. న తు లీయన్తే- ఇన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్ * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదిషు వాగాదీనామగ్న్యాద్యప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వమితి * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితి సూత్రితత్వాత్,. (కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి) యాని చ కర్మాణ్యదత్తఫలాని దర్శనస్పర్శనాకారజ్ఞానారమ్భసమయే క్షమిష్య ఇతి సంకల్పవిషయభూతాని- తాని కర్మాణి, విజ్ఞానమయ ఆత్మా, చ * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి సర్వస్మాత్పరభూతే అవ్యయే- అక్షరే ఏకీభవన్తి. పరమాత్మప్రీత్యప్రీతిరూపాణాం కర్మణాం తత్రైకీభావస్తద్ధర్మభూతజ్ఞానే లయ ఏవ. జీవస్యైకీభావో నామ - నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహాణమ్. కర్మణాం నాశాత్ కలానాం ముచ్యమానం ప్రతినోపకరణత్వమితి భావః. ౭

శం.— కిం చ- యథా నద్యః- గఙ్గాద్యాః స్యన్దమానాః- గచ్ఛన్త్యః సముద్రం ప్రాప్యాస్తం - అదర్శనమ్. అవిశేషాత్మభావం గచ్ఛన్తి- ప్రాప్నువన్తి. నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ- హిత్వా. తథాఽవిద్యాకృతనామరూపాద్విముక్తస్సన్ పరాత్- అక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దివ్యం పురుషం యథోక్తలక్షణముపైతి- ఉపగచ్ఛతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— తదేవోత్తరమన్త్రేణ విశదయతి (యథా నద్యస్స్యన్దమానా ఇతి) యథా గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదినద్యః స్వోత్పత్తిస్థానేభ్యః ప్రసృత్య గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదీని నామాని, శుక్లకృష్ణలోహితాదీని రూపాణి, చ విహాయ సముద్రే ఏకతామివ భజన్తే- తథా- తద్వదేవ విద్వాన్ భేదకైర్నామరూపాదిభిర్విముక్తస్సన్ * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి మన్త్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి. యథా నదీసముద్రజలయోర్వస్తుతో నైక్యం- అపి తు భేదకాకారప్రహాణమాత్రమ్- ఏవమిహాపి ముక్తస్య పరమాత్మనా పూర్వముక్తాత్మభిరపి నైక్యం- అపి తు పరమసామ్యమాత్రమ్. అత ఏవ కఠవల్ల్యామ్ * యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతీతి సాదృశ్యమేవోక్తమ్- న తు తద్భావః. నన్వవయవాతిరిక్తావయవ్యన్తరాభావవాదినాం పరస్పరసదృశానాం ఘటావయవానాం భిన్నానామేవ సతామేకత్వావస్థాశ్రయత్వవత్, కుణ్డలాదీనాం మూషానిషిక్తానామగ్నితాపద్రుతానాం వస్తుతో

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి।
తరతి శోకం తరతి పాప్మానం గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి॥ ౯

తదేతదృచాభ్యుక్తం। క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః స్వయం జుహ్వత
ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః। తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్॥ ౧౦

భిన్నానామప్యేకత్వాపత్తౌ దృష్టాన్తః యథా నద్యః స్యన్దమానాః ... సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి ... అనేకత్వావస్థా శ్రూయత్వమస్తి - తతశ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మైకత్వాపత్తిరేవ పరముక్తిరుచ్యతే - నిర్గుణవిద్యా శ్రేష్ఠత్వేన పరాభిమతా ... ప్రజాపతివిద్యాయామపి * సత్యప్రపర్యేతీతి ముక్తబ్రహ్మణోరభేదోపదేశశ్రవణాత్, సర్వకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదిరూపధర్మాణాం ముక్తావిర్భావస్య నిర్గుణవిద్యాఫలత్వేన * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్త్వితి సూత్రే ఉక్తత్వాత్, ... స్వరూపమాత్రమితి శక్యతే వక్తుం - ... మనో విషయస్య ... తేషాం చ ముక్తావావిర్భావే ... అవాన్తరభేదోపదేశవైయర్థ్యం. నహి ప్రజాపతివిద్యాయాం గుణాష్టకోపదేశస్య ఉపాసనాఙ్గత్వం సమ్భవతి - ... ఉపాసనాదిభ్యస్తత్కారాత్. నాపి తదవగత్యర్థ ఉపదేశః - ముక్త్యర్థావగతేశ్చ బ్రహ్మవిషయత్వాత్. ... ఉపదేశస్య బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాదివత్ ... అపవాదన్యాయేన నిష్ప్రపఞ్చత్వబోధనార్థతయేవాప్రకారాన్తరేణ సార్థకత్వోపపాదనాయోగాత్. నాపి ప్రవృత్తిరుచ్యతాదనార్థం - గుణాకీర్తనస్య నిర్గుణవిద్యారుచ్యుత్పాదకత్వానుపపత్తేః. అతో నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాద్యష్టకైరావిర్భవిష్యత్తయా తద్బోధనార్థతయైవ సాఫల్యం వాచ్యం. అతశ్చ ముక్తౌ నిర్విశేషబ్రహ్మభావాపత్తికథనమసఙ్గతం. ౮

శం.— నను శ్రేయస్యనేకే విఘ్నాః ప్రసిద్ధాః - అతః ఏకేన క్లేశేనాన్యేన వా దేవాదినా చ విఘ్నితో బ్రహ్మవిదప్యన్యాం మృతో గచ్ఛతి - న బ్రహ్మైవ. న - విద్యయైవ సర్వప్రతిబన్ధస్యాపనీతత్వాత్. అవిద్యాప్రతిబన్ధమాత్రో హి మోక్షః - నాన్యప్రతిబన్ధః - నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వాచ్చ. తస్మాత్స యః - కశ్చిద్ధ వై - లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహమేవాస్మీతి - స నాన్యాం గతిం గచ్ఛతి. దేవైరపి తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుం - ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి. తస్మాద్బ్రహ్మ విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతి. కిఞ్చ - నాస్య - విదుషః అబ్రహ్మవిత్కులే భవతి. కిఞ్చ - తరతి శోకం - అనేకేష్టవైకల్యనిమిత్తం మానసం సన్తాపం జీవన్నేవాతిక్రాన్తో భవతి. తరతి పాప్మానం - ధర్మాధర్మాఖ్యం. గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తః సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ - భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౯

రం.— (స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి) యస్తత్పరమం బ్రహ్మ వేద - * వేదనం ధ్యానం ... ధ్యానం ... ధ్రువస్మృతౌ। సా చ దృష్టిత్వమభ్యేతి దృష్టిర్భక్తిత్వమృచ్ఛతీత్యుక్తరీత్యా ... దర్శనసమానాకారోపాసనయుక్తో భవతి. సః బ్రహ్మైవ భవతి - ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికం ప్రయోజనమాహ (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి) అస్య కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతీత్యర్థః. (తరతి శోకం తరతి పాప్మానమితి) స్పష్టోఽర్థః. (గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి) త్రిగుణాత్మకప్రకృతికారితరాగాదిభ్యో విముక్తస్సన్నావిర్భూతగుణాష్టకో భవతి. ౯

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపదర్శనేనోపసంహారః క్రియతే- తదేతత్ - విద్యాసమ్ప్రదానవిధానమృచా - మన్త్రేణాభ్యుక్తం - అభిప్రకాశితం. క్రియావన్తః - యథోక్తకర్మానుష్ఠానయుక్తాః. శ్రోత్రియాః బ్రహ్మనిష్ఠాః - అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః, పరం బ్రహ్మ బుభుత్సవః, స్వయమేకర్షిం - ఏకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే - జుహ్వతి శ్రద్ధయన్తః - శ్రద్దధానాస్సన్తో యే. తేషామేవ - సంస్కృతాత్మనాం పాత్రభూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత - బ్రూయాత్. శిరోవ్రతం - శిరస్యగ్నిధారణలక్షణం. యథా ఆథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధం. యైస్తు - యైశ్చ తచ్చీర్ణం - విధివత్ - యథావిధానం. తేషామేవ చ వదేత. ౧౦

ఆ.— ఏతద్గ్రన్థద్వారకవిద్యాప్రదానేఽయం విధిరాథర్వణికానామితి ప్రకృతపరామర్శకాదేతచ్ఛబ్దాదవగమ్యతే - గ్రన్థద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్భవాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానమితి సూచయన్నాహ (ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) ౧౦-౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి తృతీయముణ్డకభాష్యటీకా.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే।
నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. ఇతి తృతీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః. ౧౧

ముణ్డకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) ఏతద్విద్యాసంప్రదానవిధిముఖీకృత్య ఋచా మన్త్రేణోక్తం. (క్రియావన్తశ్శ్రోత్రియా ఇతి) నిత్యనైమిత్తికక్రియాయుక్తాః అధీతవేదాః బ్రహ్మబుభుత్సవః ఏకఋషిశబ్దితం అగ్నిం స్వయం జుహ్వతీత్యర్థః. ఏకఋష్యగ్నౌ తత్సాధన త్వాదగ్నిహోత్రస్యైకర్షిత్వమిత్యన్యే యద్వా - ఏకశ్చాసావృషిశ్చ - ఋష్యన్తీతి ఋషయః. * తథా ప్రాణా ఇత్యత్ర * ఋషిశబ్దశ్చ సర్వజ్ఞేప్య న్యస్మిన్నపి యుజ్యత ఇతి భాషితత్వాత్. (శ్రద్ధయన్తః- తత్ర శ్రద్ధాయుక్తా ఇత్యర్థః. (తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) అత్ర విద్యాశబ్దో గ్రన్థసన్దర్భే వర్తతే. తేషామేవైతాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాం వేదరూపాం విద్యాం ప్రబ్రూయాత్- యైశ్శిరసి అఙ్గారపాత్రధారణలక్షణం ఆథర్వణికానాం వేదవ్రతత్వేన ప్రసిద్ధం యథాశాస్త్రమనుష్ఠితమిత్యర్థః. అయం చార్థః * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి చ సూత్ర భాష్యే స్పష్టః. ఇత్థం హి తదధికరణం- నానాశాఖాస్వామ్నాతాని వైశ్వానరదహరోపాసనాదీని అభ్యాస ప్రకరణాన్తరాభ్యాం భిద్యన్తే- ఇతరథా పునశ్శ్రవణలక్షణాభ్యాసస్య ప్రకరణాన్తరస్య చ వైయర్థ్య ప్రసఙ్గాదితి శాఖాన్తరాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్- సర్వవేదాన్తేషు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపాసనమేకమేవ- చోదనాద్యవిశేషాత్. చోదనా తావద్వైశ్వానరముపాసీతేత్యాదికైకరూపైవ. బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగోఽప్యవిశిష్టః. ఉపాయస్వరూపమప్యవిశిష్టం. వైశ్వానరవిద్యేతి సమాఖ్యాప్యవిశిష్టా. అతః ఏకం నానా సంయోగరూపచోదనాఖ్యావిశేషాదితి శాఖాన్తరాధికరణసిద్ధాన్తసూత్రోక్తన్యాయేనోపాసనైక్యమేవ స్వీకృతం * భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి- శాఖాన్తరే అభ్యాస ప్రకరణాన్తరవశేన విద్యాభేదావశ్యమ్భావాన్న విద్యైక్యం- విద్యైక్యే పునశ్శ్రవణవైయర్థ్య ప్రసఙ్గాదితి చేన్న - ఏకస్యామపి విద్యాయాముద్యేశ్యభేదాత్పునశ్శ్రవణసార్థక్యోపపత్తేః న విద్యాభేదః. నను విద్యైక్యే ముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాశ్శాఖాన్తరోదితాక్షరవిద్యైక్యేన * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమిత్యాథర్వణికమన్త్రానుష్ఠేయ శిరోవ్రతాఙ్గకత్వం శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాయా అపి స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- శిరోవ్రతశూన్యానామనాథర్వణికానామక్షరవిద్యానిష్ఠాన స్యాత్. అతః ఆథర్వణికమన్త్రానుష్ఠేయ శిరోవ్రతాఙ్గకముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాశ్శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాభిన్నత్వమిత్యభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్- తత్రాహ * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః - తథాత్వేనేతి మిత్రస్సప్తమీ. స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం- అధ్యయనజన్యసంస్కారధాకత్వసిద్ధ్యర్థం శిరోవ్రతోపదేశః. శిరోవ్రతాఙ్గకాధ్యయనేన హి ముణ్డకాపస్వాధ్యాయస్య సంస్కారో భవతి- ఉపనిషదధ్యయనాఙ్గం శిరోవ్రతం- న విద్యాఙ్గం- * నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీత ఇతి శిరోవ్రతస్యాధ్యయనసంబన్ధావగమాత్. సమాచారాఖ్యే ఆథర్వణికగ్రన్థే * ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి శిరోవ్రతే వేదవ్రతశబ్దప్రయోగాచ్చాధ్యయనాఙ్గమేవ శిరోవ్రతం- న విద్యాఙ్గం. సవవచ్చ తన్నియమః- యథా సప్తసూర్యాదయశ్శతౌదనపర్యన్తాస్సవహోమా ఆథర్వణికైకాగ్నిసమ్బన్ధాత్తత్రైవ నియతా భవన్తి- ఏవం శిరోవ్రతమపి ఆథర్వణికాధ్యయనసంబన్ధాత్తత్రైవ నియతం భవతి. * దర్శయతి చ - దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వం తథా హి - ఛాన్దోగ్యే * తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా * కిం తత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి ప్రశ్నపూర్వకమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టః పరమాత్మా తస్మిన్నుపాస్య ఇత్యుక్తం. తైత్తిరీయకే తు ఛాన్దోగ్యోక్తం ప్రతినిర్దేశముపజీవ్య * తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి గుణాష్టకవిశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనముచ్యతే. తదేతదుపజీవనం విద్యైక్యం దర్శయతి. ఏవం సిద్ధస్య విద్యైక్యస్య ప్రయోజనముచ్యతే * ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ- ఏవం సర్వవేదాన్తేషు సమానే సత్యుపాసనే వేదాన్తరామ్నాతగుణా వేదాన్తరేఽప్యుపసంహర్తవ్యాః - విధిశేషవదర్థాభేదాత్. యథా ఏకస్మిన్వేదాన్తే శ్రుతో వైశ్వానరప్రకారాదివిశిష్టాగుణాస్తద్విద్యాసమ్బన్ధాత్తత్ర ఉపసంహారాయానుష్ఠీయతే- తథా వేదాన్తరోదితోఽపి గుణస్తస్యాన్నిత్యావిశేషాదుపసంహర్తవ్యః. చశబ్దోఽవధారణే. ఏవం గుణోపసంహారపాదాద్యే స్థితం. ౧౧

శం — తదేతత్-అక్షరం పురుషం సత్యమృషిరఙ్గిరా నామ పురా- పూర్వం శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవత ఉవాచ. తద్వదన్యోఽపి తథైవ శ్రేయోఽర్థినే ముముక్షవే మోక్షార్థం విధివదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః. నైతద్గ్రన్థరూపమచీర్ణవ్రతః. అచరితవ్రతో నాధ్యధీతే- న పఠతి. చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యా ఫలాయ సంస్కృతా భవతీతి. సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా. సా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యక్రమేణ సమ్ప్రాప్తా- తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. పరమం- బ్రహ్మ సాక్షాద్దృష్టవన్తో యే బ్రహ్మాదయోఽవగతవన్తశ్చ- తే పరమర్షయః, తేభ్యో భూయోఽపి నమః. ద్విర్వచనమత్యాదరార్థం ముణ్డకసమాప్త్యర్థం చ. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

రం.—— (ఏతేనప్రశ్నోపనిషచ్ఛిరస్కత్వం ప్రత్యాహేతి) ఏతత్సత్యం-అక్షరమఙ్గిరాఋషిశ్శౌనకాయ ప్రోవాచ. (నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే) [illegible] తైత్తిరీయకోపనిషత్ప్రసిద్ధం * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాంవదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్) అచీర్ణశిరోవ్రతాయ ఏతదధ్యాపనంనిషిద్ధం-అస్మిం [illegible] సమస్తాధ్యయననిషిద్ధత్వమితిభేదో ద్రష్టవ్యః. ఇదముపనిషత్సర్వాపి భగవత్పరేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే [illegible] సమర్థితం. తథాహి- అదృశ్యత్వాదిగుణకోధర్మోక్తేః [illegible] * అద్రేశ్యమగ్రాహ్యమిత్యచేతనధర్మాణాంఅదృశ్యత్వాదీ [illegible] ప్రకృతిసమ్బన్ధినాం అవస్థాన్తరాపన్నేయుజ్యతే- న తత్ప్రకృతిసమ్బన్ధేహ్యపరమాత్మని అణ్వాద్యత్రయణ ఇత్యాదిశ్రుతిధామ్నా ప్రకృతిమత్త్వ [illegible] వాపన్నమప్యాదాకేవలప్రకృతిపరినామత్వాభావాత్. కించ- అదృశ్యత్వాదివిశిష్టస్యాక్షరస్యపరమపురుషత్వే * అక్షరాత్ప రతఃపరఇతి తతోఽపిపరస్యపురుషస్య శ్రవణం నోపపద్యతే. అత్ర * అక్షరాత్పరతఃపరఇతి పురుషగతపరత్వావధిభూతయా అక్షరాదితినిర్దిష్టస్యభూతయోని [illegible] పరమపురుషత్వాసమ్భవాత్, అక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రసిద్ధేః, అదృశ్యత్వాదిగుణకంభూతయోన్యక్షరం ప్రధానమేవ - తత్పరతయానిర్దిశ్య [illegible] పురుషోపదేశాత్-సర్వేశ్వరపురుషః-పరమపురుషస్యఅక్షరపరభూతజీవాదపిపరత్వేనావ్యవహితపరత్వాభావాత్. నచాక్షరాత్పరత ఇతి [illegible] పరతరస్య జీవాత్పరస్తనపురుషస్య ప్రతిపాద్యతఇతివాచ్యం - అక్షరాత్పరతఇతిపదద్వయస్యైకార్థ [illegible] శ్రేయఃప్రతిపాదకత్వసమ్భవే [illegible] ప్రమాణాభావాత్. అతోఽత్ర ప్రకృతిజీవావేవ ప్రతిపాద్యేతే- నపరమాత్మేతి పూర్వపక్షే అదృశ్యత్వాదిగుణకోధర్మోక్తేః విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాంచ నేతరౌ * రూపోపన్యాసాచ్చేతిసూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. [illegible] అదృశ్యత్వాదిగుణకఃపరమాత్మైవ - సర్వజ్ఞత్వాదీనాం * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితివాక్యేనాత్రప్రకరణే ఉక్తత్వాత్. ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదినాసిద్ధ చేతనాచేతనాత్మకనిఖిలప్రపఞ్చోపాదానత్వేనభూతయోన్యక్షరస్యవిశేషణాత్, అక్షరాత్పరతఃపరఇతి ప్రకృతిజీవాభ్యాంభేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోన్యక్షరంపరమాత్మైవ. నచాక్షరాత్పరతఇతిపఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యాత్ స్వకార్యపర [illegible] పరభూతావక్షరశబ్దితావ్యాకృతాత్పరత్వేనసర్వేదసిద్ధాపసినజీవభేదస్సిద్ధ్యతీతివాచ్యం- సామానాధికరణ్యేసతిపరత్వావధిసమర్పకస్వకార్యపరవాచిప దాన్తరాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, వైయధికరణ్యపక్షేఽధ్యాహారాభావాత్, జీవాదపిపరత్వేనప్రతిపాదకత్వేనసార్థక్యసమ్భవే పరతఃపదస్యసామానాధి కరణ్యాశ్రయణేనస్వకార్యపరపరత్వాపవాదస్యనిష్ప్రయోజనస్యాశ్రయణానౌచిత్యాత్. నచాక్షరాత్పరస్యపురుషస్యపరమాత్మత్వేభూతయోన్యక్ష రస్యకథంపరమాత్మత్వంసిద్ధ్యేదితివాచ్యం - అక్షరాత్పరతఇతినిర్దిష్టస్యాక్షరస్య * అథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యతే * యథాక్షరాత్సమ్భవతీహవి శ్వం * తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్యభావాః * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణః [illegible] భూతయోన్యక్షరాదపి భిన్నత్వాత్. నచాత్ర ప్రమా [illegible] - * దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః । అప్రాణోహ్యమనాశ్శుభ్ర ఇతిపూర్వసన్దర్భ ప్రతిపాదితవిశేషణవిశిష్టం భూతయో న్యక్షరమితి [illegible] అక్షరాత్పరతఃపరత్వాభిధానాత్. నహి [illegible] పరతఃపరత్వంసమ్భవతి. అతః * అక్షరాత్పరతఃపరఇతివా క్యేప్యక్షరశబ్దవాచ్యాకృతాభిధాయి- నతుభూతయోన్యక్షరాభిధాయి. * అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యావితిభగవత్సృష్టిత్వయా ప్రసిద్ధస్యరూప స్యభూతయోన్యక్షరసమ్బన్ధితయాఉపన్యాసాచ్చ * పురుషఏవేదంసర్వం * దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషఇతిభగవదసాధారణపురుషశబ్దాభ్యాసాచ్చ పర మాత్మైవాత్ర ప్రతిపాద్యఇతినిర్ణీతం ॥ తథా * యస్మిన్ద్యౌః [illegible] మనస్సహప్రాణైశ్చ సర్వైస్తమేవైకం [illegible] ప్రాణసమ్బన్ధిత్వ ప్రతిపాదనాత్, అరాఇవరథనాభౌసంహతాయత్రనాడ్యఃసఏషోఽన్తశ్చరతేబహుధాజాయమానఇతిజీవలిఙ్గాచ్చ భూతయోన్యక్షరప్రకరణంభఙ్క్త్వాజీవపరత్వమేవా స్య [illegible] యత్తయమితి పూర్వపక్షే * ద్యుభ్వాద్యాయతనంస్వశబ్దాత్ * ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ * నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ * భేదవ్యపదేశాత్ * ప్రకరణాత్ * స్థిత్యదనాభ్యాంచేతిసూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. అయమర్థః- ద్యుభ్వాద్యాయతనంపరమాత్మా- * అమృతస్యైషసే తురితిప్రాకృత ప్రదర్శితసాధారణశబ్దశ్రవణాత్, వ్యాపకత్వవాచకస్యఆత్మశబ్దస్యచ శ్రవణాత్, * నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరంపురుషము పైతిదివ్యమితిపరమాత్మాసాధారణముక్తప్రాప్యత్వవ్యపదేశాచ్చ పరమాత్మైవ- నానుమానం - ఆనుమానికం ప్రధానమస్మిన్ప్రకరణేయథాతత్ప్రతి పాదకశబ్దాభావాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం ప్రాణభృత్- జీవోఽపితత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్న ప్రతిపాద్యః. * జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమితి ప్రకరణ ప్రతిపాద్యస్యైశస్యజీవభేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోనిప్రకరణాచ్చ * తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీతిజీవస్యకర్మఫలా [illegible] త్వం - పరమాత్మనస్తదన్తరేణశరీరేఽవస్థానమితిపరమాత్మనఏవప్రకరణతాత్పర్యపర్యవసానభూమితయా ఆవిష్కృతత్వాచ్చ పరమాత్మైవ ముణ్డకోపనిషత్ప్రతిపాద్యఇతిసిద్ధాన్తితం. అతశ్చముణ్డకోపనిషద్భగవత్పరేతిసిద్ధం. ॥ ఇయం బ్రహ్మవిద్యాయేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యఃపారమ్పర్యేణప్రాప్తా- తాన్నమస్యతి (నమఃపరమఋషిభ్యోనమఃపరమఋషిభ్యఇతి) ద్విర్వచనమాదరార్థంవిద్యాపరిసమాప్త్యర్థంచ. ౧౧

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేతృతీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

తృతీయముణ్డకభాష్యంసమాప్తమ్.

ముణ్డకోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ మన్నారాయణ పరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణ చ యుక్తా

మాణ్డూక్యోపనిషత్.

ప్రథమఃఖణ్డః.

మఙ్గళాచరణమ్.

శం.— ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వ్యాప్య లోకాన్ భుక్త్వా భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పునరపి ధిషణోద్భాసితాన్ కామజన్యాన్।
పీత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ స్వపితి మధురభుఙ్మాయయా భోజయన్నో మాయాసఙ్ఖ్యాతురీయం పరమమృతమజం బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ.— పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరితృప్తిమతే సతే। విష్ణవే జిష్ణవే తస్మై కృష్ణనామభృతే నమః॥ ౧

శుద్ధానన్దపదామ్భోజద్వన్ద్వమద్వన్ద్వతాస్పదమ్। నమస్కుర్వే పరస్యార్థే తత్త్వజ్ఞానమహోదయమ్॥ ౨

గౌడపాదీయభాష్యం హి ప్రసన్నమితలక్ష్యతే। తదర్థతోఽతిగమ్భీరం వ్యాకరిష్యే స్వశక్తితః॥ ౩

పూర్వైర్యద్యపి విద్వాంసో వ్యాఖ్యానమిహ చక్రిరే। తథాపి మన్దబుద్ధీనాముపకారాయ యత్యతే॥ ౪

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాన్మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరానపి శ్లోకానాచార్యప్రణీతాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారశ్చికీర్షితస్య భాష్యస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాది సిద్ధయే పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకం ముఖతస్సమాచరన్నర్థాదపేక్షితమభిధేయాద్యనుబన్ధమపి సూచయతి (ప్రజ్ఞానేత్యాదినా) తత్ర విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి (యత్పరం బ్రహ్మ తత్స్వతోఽస్మీతి) అస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణరూపం నమనం సూచయతా బ్రహ్మణ స్తదర్థస్య ప్రత్యక్త్వం సూచితమితి తత్త్వమర్థయోరైక్యం విషయో ధ్వనితః. యత్పదస్య ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకత్వాద్వేదాన్తప్రసిద్ధం యద్బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధేన మఙ్గళాచరణమపి శ్రుత్యా క్రియతే బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేవ జననమరణకారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తం. జననమరణప్రబన్ధస్య సంసారత్వాత్తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం దర్శయతా సంసారానర్థనివృత్తిరిహ ప్రయోజనమితి ద్యోతితం. యద్యద్వితీయం స్వతోఽసంసారి బ్రహ్మ వేదాన్తప్రమాణకం తర్హి కథమవస్థాత్రయవిశిష్టా జీవా భోక్తారోఽనుభూయన్తే, భోజయితా చేశ్వరః శ్రూయతే, భోజ్యం చ విషయజాతం స్పష్టముపలభ్యతే, తదేతదద్వైతవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణ్యేవ జీవా జగదీశ్వరశ్చేతి సర్వం కాల్పనికం సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) ప్రకృష్టం జన్మాదివిక్రియారహితం కూటస్థం జ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపం వస్తు ప్రజ్ఞానం. తచ్చ బ్రహ్మ- ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తస్యాంశవః- రశ్మయః. జీవాశ్చిదాభాసాస్సూర్యప్రతిబిమ్బకల్పా నిరూప్యమాణా బిమ్బకల్పాద్బ్రహ్మణో భేదేనాసన్తః. తేషాం ప్రతానాః- విస్తారాః. తైరపర్యాయమేవాశేషశరీరవ్యాపిభిః. తదేవాహ (స్థిరేతి) స్థిరాః- వృక్షాదయః. చరాః- మనుష్యాదయః. తేషాం నికరః- సమూహః. తం వ్యాప్తుం శీలమేషామితి తథా. తైరిత్యయావత్. లోకాః- లోక్యమానా విషయాః. తాన్ వ్యాప్యేతి విషయసమ్బన్ధోక్తిః. తత్ఫలం కథయతి (భుక్త్వేతి) భోగాః- సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారాః. తేషాం స్థవిష్ఠత్వం- స్థూలతమత్వం. దేవతానుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారా బుద్ధేస్తత్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం. తాన్ భుక్త్వా స్వపితీతి సమ్బన్ధః. ఏతేన జాగరితం బ్రహ్మణి కల్పితముక్తం. తత్రైవ స్వప్నకల్పనాం దర్శయతి (పునరపీతి) జాగ్రద్భోగభోగ్యానన్తరం పునశ్చ స్వప్నే. స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే చ నతీత్యపి నోచ్యతే. న చ తత్ర బాహ్యానీన్ద్రియాణి స్థూలా విషయాశ్చ సన్తి- కిన్తు ధిషణా బుద్ధిః తద్బుద్ధ్యా మనో వాసనాత్మనో విషయాభాసస్తైః తాననుభూయ స్వపితీత్యర్థః. తేషాం ప్రాపకముపన్యస్యతి (కామజన్యానితి) కామగ్రహణం కర్మావిద్యయోరుపలక్షణార్థం. అవస్థాద్వయకల్పనాం బ్రహ్మణి దర్శయిత్వా తత్రైవ సుషుప్తికల్పనాం దర్శయతి (పీత్వేతి) సర్వే విశేషాః- సర్వే విషయాః స్థూలాస్సూక్ష్మాశ్చ జాగరితస్వప్నరూపాః. తాన్ పీత్వా- స్వాత్మన్యజ్ఞాతే ప్రవిలాప్య స్వపితి- కారణభావేన తిష్ఠతీత్యర్థః. తత్రానన్దప్రాధాన్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (మధురభుగితి) అవస్థాత్రయస్య మాయాకృతస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రతిబిమ్బకల్పేష్వస్మాసు సమ్బన్ధితామివాపాద్యాస్మాన్ భోజయద్బ్రహ్మ వర్తతే- అతో బ్రహ్మణ్యేవావస్థాత్రయం, తద్వన్తో జీవా, మాయావి బ్రహ్మ, చ బ్రహ్మణి పరిశుద్ధే పరికల్పితం సర్వమిత్యాహ (మాయయేతి) తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేన విజ్ఞప్తిమాత్రత్వం దర్శయతి (తురీయమితి) చతుర్ణాం పూరణం తురీయమితి వ్యుత్పత్తేర్బ్రహ్మణస్తురీయత్వేన నిర్విశేషత్వాప్రాప్తం సద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్య కల్పితస్థానత్రయసఙ్ఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం- న సద్వితీయత్వేనేత్యాహ (మాయేతి) మాయావిత్వేన నికృష్టత్వమాశఙ్క్యోక్తం (పరమితి) మాయాద్వారా బ్రహ్మణస్తత్సమ్బన్ధేఽపి స్వరూపద్వారా న తత్సమ్బన్ధోఽస్తీతి కుతో నికృష్టతేత్యర్థః. ౧

శం.— యో విశ్వాత్మా విధిజవిషయాన్ ప్రాశ్య భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పశ్చాచ్చాన్యాన్ స్వమతివిభవాన్ జ్యోతిషా స్వేన సూక్ష్మాన్।
సర్వానేతాన్ పునరపి శనైః స్వాత్మని స్థాపయిత్వా హిత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ విగతగుణగణః పాత్వసౌ నస్తురీయః॥ ౨

టీ.— విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియాముపలభ్య ప్రథమశ్లోకేనోపక్రమ్య తత్త్వస్య ప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తం - అభిధేయఫలో ప్యాసమ్బన్ధాధికారిణాం చ సూచితౌ. సమ్ప్రతి నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్య ద్వితీయశ్లోకేనోపక్రమ్యతే తస్య తదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వం ప్రత్యాయయతి (యో విశ్వాత్మేతి) తత్త్వమర్థస్య తత్సిద్ధిశ్చ ద్వాభ్యాం సర్వనామభ్యాం పరామృశ్యతే. తస్మిన్ జాగరితమారోపితం. తదుదాహరతి (విశ్వాత్మేతి) సమష్టివ్యష్టిరూపపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం స్థూలం జగద్వైరాజం శరీరం. తస్మిన్ జాగరితే చాహం మమేత్యభిమానవానిత్యర్థః. ప్రాణ్యదృష్టవశాదుపస్థాపితాన్ (విధిజేతి) విధీయత ఇతి విధిః. ధర్మః. స జనానుబన్ధేన తతో వ్యతిరిక్తో విధిః- అధర్మః. తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యాకామప్రసూతాభ్యాం విషయాః శబ్దాదయో జన్యన్తే. తాన్ భోగయోగ్యతయా భోగశబ్దితానాదిత్యాద్యనుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరతయా స్థూలతమాన్ ప్రాశ్య- సాక్షాదనుభూయ స్థితోऽయం ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. తత్రైవ స్వప్నావస్థామధ్యస్యతి (పశ్చాచ్చేతి) జాగ్రద్ధేతుకర్మసు యథాస్థ్యం స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే సతి- స్థూలేభ్యో విషయేభ్యోऽన్యాన్- అస్మాదేవ హేతోః సూక్ష్మాన్- బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాదవిద్యాకామకర్మప్రేరితాత్మీయమతిప్రభావాదేవ ప్రసూతాన్ స్వకరణాన్యనో వాసనామయాన్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవ జ్యోతిషా ప్రకాశయిత్వా తాననుభూయాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం సూక్ష్మం ప్రపఞ్చం హైరణ్యగర్భం శరీరం స్వప్నస్థానం చాభిమన్యమానస్తైజసో భవతీత్యర్థః. తత్రైవ సుషుప్తకల్పనాం దర్శయతి (సర్వానితి) స్థూలసూక్ష్మవిభాగేన స్థానద్వయే యథోక్తన్యాయేన ప్రకృతానేతానశేషానవిశేషాన్- ఉపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయసంచారప్రయుక్తశ్రమోద్భవానన్తరం- తస్యాపి పునర్జిహాసాయాం శనైః- అనుక్రమేణాక్రమేణ వా. స్వాత్మని- అజ్ఞాతే కారణాత్మని. స్థాపయిత్వా - ఉపసంహృత్యావ్యాకృతప్రధానః సన్ ప్రాజ్ఞో భవతీత్యర్థః. తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య *నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞమిత్యాది ప్రతిషేధశాస్త్రప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమారూఢస్య సర్వానప్యనర్థవిశేషాన్ కార్యకారణరూపాన్ ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవ హిత్వా నిరుపాధికపరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరమాత్మస్వరూపేణ పరినిష్పన్నం తత్త్వం కథయతి (హిత్వేతి) ప్రథమశ్లోకేన ప్రదర్శితప్రణామస్య ప్రత్యూహప్రశమనాత్మకం ప్రయోజనం స్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరవస్తుప్రయుక్తం ప్రార్థయతే ద్వితీయేన (పాత్వితి) సః- అస్మాన్ వ్యాఖ్యాతృత్వేన శ్రోతృత్వేన చ వ్యవస్థితాన్ పురుషార్థపరిపన్థితత్కారణనిరాసపురస్సరం పరయాత్మా పరాకృతాశేషకల్పనో నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వభావో మోక్షప్రదానేన తత్త్వజ్ఞానప్రదానేన చ పరిరక్షతాదిత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రకరణచతుష్టయాత్మనో గ్రన్థస్య వేదాన్తైకదేశసమ్బన్ధత్వజ్ఞాపనార్థం నిష్ప్రపఞ్చం తాత్పర్యప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ప్రథమశ్లోకేన సూచితం- ద్వితీయేన మాణ్డూక్యశ్రుతివ్యాఖ్యానరూపేణాద్యప్రకరణేన ప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ సూచితమితి మన్యన్తే. న చ ద్వితీయశ్లోకే చతుర్థపాదే వృత్తలక్షణాభావాదసాఙ్గత్యమాశఙ్కనీయం- గాథాలక్షణస్య తత్ర సమ్పాదనత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. అన్యే త్వాద్యశ్లోకం మూలశ్లోకాన్తర్భూతమభ్యుపగచ్ఛన్తో ద్వితీయశ్లోకం భాష్యకారప్రణీతమభ్యుపయన్తి. తదసత్- ఉత్తరశ్లోకేష్వివాద్యేऽపి శ్లోకే భాష్యకృతో వ్యాఖ్యానప్రణయనప్రసక్తాత్, ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిభాష్యవిరోధాచ్చ. అపరే పునరాద్యేన శ్లోకేన శాస్త్రప్రతిపాద్యపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణ నమస్క్రియా- ప్రకరణప్రారమ్భోపయోగిత్వేన క్రియతే- పరం దేవతాభక్తివత్ పరదేవతాభక్తైరపి విద్యాప్రాప్త్యవాన్తరఙ్గత్వస్య శాస్త్రీయత్వాదిష్యతే తస్యైజ్ఞాపనార్థమవస్థాత్రయాతీతాన్వితత్త్వనిష్ఠనిజ్ఞానమారాధ్యాచార్యాన్ ఔపయికజ్ఞానప్రాప్తిః *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యాది శ్రుత్యవష్టమ్భేన ముముక్షూణాం ప్రార్థ్యత ఇతి ద్వితీయశ్లోకేన కల్ప్యత ఇతి........................ ౨

మాణ్డూక్యోపనిషదన్తర్గతత్వాభిమత గౌడపాదీయప్రకరణావతారికా.

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) వేదాన్తార్థసారసఙ్గ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే. అత ఏవ న పృథక్సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని వక్తవ్యాని- యాన్యేవ తు వేదాన్తే సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని- తాన్యేవేహ భవితుమర్హన్తి. తథాపి ప్రకరణవ్యాచిఖ్యాసునా సఙ్క్షేపతో వక్తవ్యాని. తత్ర ప్రయోజనవత్సాధనాభివ్యఞ్జకత్వేనాభిధేయసమ్బద్ధం శాస్త్రం- పారమ్పర్యేణ విశిష్టసమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనవద్భవతి. కింపునస్తత్ప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- రోగార్తస్యేవ రోగనివృత్తౌ స్వస్థతా- తథా దుఃఖాత్మకస్యాత్మనో ద్వైతప్రపఞ్చోపశమే స్వస్థతా అద్వైతభావః ప్రయోజనం. ద్వైతప్రపఞ్చస్యావిద్యాకృతత్వాద్విద్యయా తదుపశమః స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యారమ్భః క్రియతే. *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి *యత్ర వాన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోऽన్యత్పశ్యేదన్యోऽన్యద్విజానీయాత్ *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యోऽస్యార్థస్య సిద్ధిః. తత్ర తావదోఙ్కారనిర్ణయాయ ప్రథమం ప్రకరణమాగమప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయభూతం. యస్య ద్వైతప్రపఞ్చస్యోపశమేऽద్వైతప్రతిపత్తిః రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పోపశమే రజ్జుతత్త్వప్రతిపత్తిః- తస్య ద్వైతస్య హేతుతో వైతథ్యప్రతిపాదనాయ ద్వితీయం ప్రకరణం. తథా అద్వైతస్యాపి వైతథ్యప్రసఙ్గప్రాప్తౌ యుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయ ప్రకరణం తృతీయం. అద్వైతస్య తథాత్వప్రతిపత్తిప్రతిపక్షభూతాని యాని వాదాన్తరాణ్యవైదికాని- తేషామన్యోన్యవిరోధిత్వాదతథార్థత్వేన తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణాయ చతుర్థం ప్రకరణం. ....

ఆ.— [illegible] చరణంకృతం-తన్నిర్దేశపూర్వకం వ్యాఖ్యేయస్య ప్రతీకం గృహ్ణాతి (ఓమిత్యేతదితి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిప్ర
కరణచతుష్టయం [illegible] వ్యాఖ్యాయతే స్మాభిః ప్రారబ్ధత్వం ప్రతిజానీతే. కిముపదేశానన్తర్యేణవా- ప్రకరణత్వేనవా వ్యాచిఖ్యాసితం. నాద్యః-
శాస్త్రలక్షణా [illegible] ఏకప్రయోజనోపనిబద్ధము శేషార్థప్రతిపాదకం హి శాస్త్రం. అత ఏవ శాస్త్రైకదేశ ప్రయోజనవత్త్వేపినా
శేషార్థప్ర [illegible] ప్రకరణలక్షణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) శాస్త్రం నేదానీం శక్యార్థం. తస్మాదిదం - అధికారాదినిర్ణయ
గుహాఽపసంవాద [illegible] విచారశాస్త్రప్రారభ్యాభ్యుపగమః. తత్రసారః- జీవపరైక్యం తస్య సకలశాస్త్రార్థస్య సంశయపూర్వపక్షాదిప్రతిపన్న
వృద్ధానైవ [illegible] ప్రకరణే- తత్త్వార్థేఽయమావత్. తథాచాస్మైకదేశస్య ప్రసంగా న్యాయాద్యశ్చరేణ్యమిదం ప్రకరణత్వేనవ్యా
ఖ్యాతుమిష్టం - [illegible] ప్రతిపాదకత్వాత్, తత్ప్రతిపాదకసజ్జేశస్యచ తాదర్థ్యేనరత్వాత్, [illegible] ప్రకరణలక్షణస్య చాత్ర సమ్పూర్ణత్వాదిత్యర్థః.
ప్రకరణత్వే [illegible] క్రమవ్యాఖ్యేయత్వమాశఙ్క్యాహ (అపవరతి) ప్రకరణత్వాదేవ ప్రకృత [illegible] ద్వైతే. సమ్బన్ధాదీనామవా
చ్యత్వేపి ప్ర [illegible] వక్తవ్యానీత్యాశఙ్క్య శాస్త్రీయసమ్బన్ధాదినాం-దమే ప్రకరణే [illegible] తత్త్వాన్నాతివక్తవ్య
త్వం- అకస [illegible] (యాన్యేవేతి) శ్రోతారో హి శాస్త్రీయం ప్రకరణం ప్రతిపద్యమానాః శాస్త్రీయాన్యేవ సమ్బన్ధాదీన్- అత ఏవ నా
భావేపిబుధ్యన్తే [illegible] ప్రకుర్వన్తీత్యర్థః. తర్హి ప్రకరణకర్తృవదేవ తద్వ్యాఖ్యాకృతాపివిషయాదీనామ త్రావక్తవ్యత్వాద్వ్యాఖ్యాకృతో
విషయాద్యభిధానం [illegible] స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ప్రకరణకర్తురవక్తవ్యాన్యపి తద్వ్యాఖ్యాకృతా తానిసఙ్క్షేపతో వక్తవ్యానీతివ్యాఖ్యాతృ
ణాంసమ్మతం - [illegible] త్వేతేష్వనాద్యసాకల్యావకాశాదిత్యర్థః. భాష్యకృతా ప్రయోజనాదీనాం వక్తవ్యత్వే సిద్ధే శాస్త్రప్రకరణయోర్మోక్ష
లక్షణప్రయోజనవత్త్వం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమిత్యన్వయః. శాస్త్రగ్రహణం ప్రకరణోపలక్షణార్థం. మోక్షలక్షణం
ఫలంబ్రహ్మజ్ఞానస్యైవ స్యాత్- నశాస్త్రప్రకరణయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధనేతి) సత్యం - మోక్షస్య సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం. తస్యజనకం
శాస్త్రమితి. తద్వారేణజ్ఞానద్వారేణ మోక్షఫలవత్ఫలశాస్త్రమిత్యర్థః. తథాపి బ్రహ్మణో విషయేణ సమ్బన్ధో వేదాన్తానామపేక్ష్యతే-అత ఏవమభిధేయ
సమ్బన్ధంశాస్త్రాదీత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిచారప్రద్వారేణ తద్జ్ఞానజనకత్వాద్యోగాత్ తజ్జ్ఞానజననద్వారా విషయసమ్బన్ధస్సిద్ధ ఇత్యాహ (అభిధేయేతి) ఉక్తం
జ్ఞానవ్యవహితప్రయోజనాదిశాస్త్రాద్యేరుపసంహరతి(పారమ్పర్యేణేతి) తత్రసమ్బన్ధో బ్రహ్మజ్ఞానం శాస్త్రాదినాజన్యమపేక్ష్యయోగవ్యవచ్ఛేదాదుక్తః.
శాస్త్రాదినైవజన్యమిత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాద్విషయోపిదర్శితః. యదుక్తం ప్రయోజనవత్త్వం- తదాక్షిపతి (కింపునరితి) సాధ్యత్వేస్వర్గవదనిత్యత్వం-
నిత్యత్వేసాధనానధీనత్వాన్నతదవధ్యనశాస్త్రాదిప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః. మోక్షస్యాత్మస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం. నాపిసాధనానర్థక్యం- స్వరూపభూ
తమోక్షప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) యథాదేవదత్తస్యజ్వరాదినారోగేణాభిభూతస్యస్వస్థతా- స్వరూపాదప్ర
చ్యుతిరూపా స్వరూపభూతైవ [illegible] రోగప్రతిబద్ధాఽసతీవస్థితా - చికిత్సాశాస్త్రీయోపాయప్రయోగవశాత్ ప్రతిబన్ధభూతరోగాపగమే సత్యభి
వ్యజ్యతే. నహితత్రోపాయసాధ్యత్వం- ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసార్థత్వాత్. నచానిత్యత్వం స్వస్థతాయామాశఙ్క్యం- తస్యాస్సదసాధ్యత్వాదిత్యుక్తదృష్టా
న్తమాహ (రోగార్తస్యేవేతి) యథోదితదృష్టాన్తానురోధాదాత్మనస్స్వరూపస్య ముక్తాతనిఖిలదుఃఖస్యనిరతిశయానన్దైకతానస్యాపి స్వావిద్యాప్రసూతా
హఙ్కారాదిద్వైతప్రపఞ్చసమ్బన్ధాదహం సుదుఃఖితోఽహం దుఃఖీ- సుఖంమమాస్త్వితి ప్రతిపద్యమానస్య పరమకారుణికాచార్యోపది
ష్టవాక్యోత్థవిద్యాతోద్వైతనివృత్తౌ ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసేస్వభావభూతాపరమానన్దతాఽరసనమస్థానస్థతా చ స్వరస్యేనాభివ్యక్తా భవతి. సాచస్వ
స్థతా- సర్వపూర్ణవస్తుస్వభావాన్నాతిరిచ్యతే. తదిదంశాస్త్రీయం ప్రయోజనం. తస్యచస్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాన్నానిత్యత్వం శఙ్కితవ్యం. నచసాధన
వైయర్థ్యం - ప్రదర్శితప్రతిబన్ధనివృత్తిఫలత్వాదితిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నసద్ద్వైతస్యాహఙ్కారాద్యాత్మనోవస్తుత్వే, ధ్వస్తసచ్చవిద్యాన
పోహ్యత్వాత్, నిత్యసమీపికకర్మోపయత్త్వాత్తన్నివృత్తే, తదవిద్యాయేన ప్రకరణారమ్భేణేత్యాహ (ద్వైతేతి) ఆత్మావిద్యాకృతస్యద్వైతస్యా
త్మవిద్యయాకారణనివృత్త్యానివృత్తేరాత్మవిద్యాభివ్యక్తయేశాస్త్రమారభ్యాయుజ్యతే. నచద్వైతస్యావిద్యాకృతత్వసిద్ధిర్విద్యాపనోద్యత్వేప్రమాణమస్తీత్యాశ
ఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకానుభాయినీం శ్రుతిముదాహరతి (యత్రహీతి) ఇవశబ్దాద్యావిద్యావస్థాయాం ప్రతిభాతద్వైతస్యతత్ప్రతిభాసస్యచాభా
సత్వేనావిద్యామయత్వముచ్యతే (అన్యేవాభూదితి) విదుషోవిద్యావస్థాయాంకర్తృకరణాదిసర్వమాత్మమాత్రం- నాతిరిక్తమస్తీత్యుక్త్యావిద్యాద్వా
రాసర్వస్యద్వైతస్యాత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యానిమిత్తకార్యకారణాత్మకద్వైతనివృత్తిరాత్మైవేత్యభిలప్యతే. తథాచవిద్యాతోద్వైతనివృత్తినిష్ఠాత
స్యావిద్యాత్వమవద్యోత్యతే. ఆదిశబ్దాత్ *నేహనానాస్తీత్యనిత్యనాస్తిత్వాత్మాభావప్రతియోగిత్వం ద్వైతస్యాభిదధద్వాక్యం వాచారమ్భణవాక్యంచగృ
హీతం. (అస్యార్థస్యేతి) ద్వైతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః. విషయప్రయోజనాద్యుపన్యాసముఖేన గ్రన్థారమ్భేషితేసతి ఆదౌ ప్రకరణచ
తుష్టయస్య ప్రత్యేకమసఙ్కీర్ణం ప్రమేయంప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సూచయితవ్యమిత్యాహ (తత్రతావదితి) ఓఙ్కారప్రకరణస్యాసంకీర్ణం ప్ర
మేయం సఙ్గృహ్ణాతి (ఓఙ్కారేతి) తన్నిర్ణయాయప్రకరణమారబ్ధమిత్యయుక్తం - తన్నిర్ణయే ప్రమాణాభావాత్, తస్యచానుపయోగిత్వాత్. ఆ
త్మప్రతిపత్తిపురుషార్థోపయోగినిత్యాశఙ్క్యాగమేత్యాదివిశేషణద్వయం. ఆగమప్రధానం - తదుపదేశప్రధానమాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూ
పం. తేనతత్ర ప్రమాణాద్యుక్తానిర్ణయస్సేత్స్యతి. నన్విదంయుక్తిప్రధానం - యుక్తిలేశస్యసతోపిగుణత్వాదప్రధానత్వాత్. నచాయమోఙ్కారని
ర్ణయోనోపయుజ్యతే - యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం - తత్ప్రతిపత్త్యుపాయత్వాత్, తత్ప్రతిపత్తేశ్చముక్తిఫలత్వాత్. అతశ్చాద్యం ప్రక
రణమోఙ్కారనిర్ణయాయావాన్తరఫలద్వారేణతత్త్వజ్ఞానైపరమఫలేపర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగన్తవ్యమిత్యర్థః. వైతథ్యప్రకరణస్యావాన్తరవిషయవిశే

హరిః ఓమ్॥

ఓమిత్యేతదక్షరమిదగ్ం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం భూతం భవద్భవిష్యదితి సర్వమోఙ్కార ఏవ।
యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ॥ ౧

...న్వయమాహ (యస్మిన్నితి) ఆరోపితనిషేధే సత్యనారోపితప్రతిపత్తిస్స్వాభావికీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) హేతుః - దృశ్యత్వాన్నష్టస్వాదియుక్తివశాదిత్యర్థః. అద్వైతప్రకరణస్యార్థవిశేషముపన్యస్యతి (తథాऽద్వైతస్యాపీతి) తస్యాపి ద్వైతవద్వ్యవస్థానుపపత్త్యా మిథ్యాత్వప్రసఙ్గశ్చేద్యతే. తస్యాం సత్యాం తూష్ణీకభావాపత్తేరయుక్తత్వాత్ స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాయా అపి చాపరాద్ధియుక్తివశాదద్వైతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయితుం తృతీయం ప్రకరణమిత్యర్థః. అలాతశాన్తిప్రకరణస్యార్థవిశేషం కథయతి (అద్వైతస్యేతి) తస్యావితథాత్వం - అబాధితత్వేన వస్తుత్వం. తత్ప్రతిపక్షత్వేనాభిమతానాం వాదానామిత్యత్ర హేతుమాహ (అద్వైతికానీతి) తేషాం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ (అవితథత్వేనేతి) మిథ్యాద్వైతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః తత్పక్షప్రతిషేధస్య నిరాకరణే హేతుమాహ (అన్యోన్యేతి) పరోక్తసర్వప్రతిషేధముఖేనాద్వైతమేవ ద్రఢయితుమన్త్యప్రకరణమిత్యర్థః. ……………

శం.— కథం పునరోఙ్కారనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే - *ఓమిత్యేతత్ *ఏతదాలమ్బనం *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమితి బ్రహ్మ *ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాస్పదోऽద్వయ ఆత్మా పరమార్థతస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదో యథా- తథా సర్వోऽపి వాక్ప్రపఞ్చః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయ ఓఙ్కార ఏవ. స చాత్మస్వరూపమేవ- తదభిధాయకత్వాత్. ఓఙ్కారవికారశబ్దాభిధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పోऽభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి - *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం *తదస్యేదం వాచా తన్త్యా నామభిర్దామభిస్సర్వం సితం సర్వం హీదం నామనీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అత ఆహ (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి) యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం - తస్యాభిధానావ్యతిరేకాత్, అభిధానస్య చౌఙ్కారావ్యతిరేకాత్, ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వం. పరం చ బ్రహ్మాభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవావగమ్యత ఇత్యోఙ్కార ఏవ. తస్య- ఏతస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యోమిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానం- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం. ప్రస్తుతం వేదితవ్యమితి వాక్యశేషః. (భూతం భవద్భవిష్యదితి) కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్- తదప్యోఙ్కార ఏవోక్తన్యాయతః. యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం- కార్యాధిగమ్యం కాలాపరిచ్ఛేద్యమవ్యాకృతాది- తదప్యోఙ్కార ఏవ. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తం- తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతుత్వాయోగాత్. న ఖల్వన్యత్రాన్యజ్ఞానమన్యత్రాన్యజ్ఞానే వ్యాప్తిమన్తరేణోపయుజ్యతే. న చాత్ర ధూమాగ్న్యోరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే. న చాత్మకార్యత్వమోఙ్కారస్య యుక్తం- ఆకాశాదేరవిశేషాత్. తస్య చ సర్వాత్మత్వేనాత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాఘాతాదితి మన్వానస్సన్ ప్రథమప్రకరణార్థం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (కథమితి) న వయమనుమానావష్టమ్భేనోఙ్కారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయమభ్యుపగచ్ఛామః - యేన వ్యాప్త్యభావో దోషమావహేత్. కిన్తు శ్రుతిప్రామాణ్యాత్తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతురితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రత్యుత్పన్నాచికేతసం ప్రతి *ఓమిత్యేతదిత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మత్వేనోమిత్యేతదుపదిష్టం. సమాహితేనోఙ్కారోచ్చారణే యచ్చైతన్యం స్ఫురతి- తదోఙ్కారసామీప్యాదేవ శాఖాచన్ద్రన్యాయేనోఙ్కారశబ్దేన లక్ష్యతే- తేన లక్షణయోఙ్కారనిర్ణయో బ్రహ్మధీహేతురితి వివక్షిత్వా శ్రుతిముదాహరతి (ఓమిత్యేతదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధివదోఙ్కారో బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాన్తరం పఠతి (ఏతదాలమ్బనమితి) కిఞ్చ- అయమోఙ్కారో యదా పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యతే- తదా తజ్జ్ఞానోపాయతాముపాగచ్ఛతీతి మత్వా ప్రశ్నశ్రుతిం దర్శయతి (ఏతద్వా ఇతి) కిఞ్చ - సమాధినిష్ఠో యదోమిత్యుచ్చార్యాత్మానమనుసన్ధత్తే - తదా స్థూలమన్తరముత్తరోత్తరేణ సూక్ష్మే, తం చ కారణేన కారణే, తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య తన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోఙ్కారస్య తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతేతి విధాన్తరేణాహ (ఓమిత్యాత్మానమితి) కిఞ్చ- యోऽయం ప్రాణస్స ఏవ మానీ తద్యదేతదోమిత్యుచ్యతే- తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మ బోధ్యతే- తథా చ యుక్తమోఙ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానే హేతుత్వమిత్యాహ (ఓమితి బ్రహ్మేతి) కిఞ్చ - సర్వాస్పదత్వాదోఙ్కారస్య, బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వాత్, దేశలక్షణత్వాదనన్యత్వాసిద్ధేరోఙ్కారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ (ఓఙ్కార ఏవేతి) *ఓమితీదం సర్వమిత్యాదివాక్యాన్తరసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వమోఙ్కారస్య ప్రతిపాదితమితి శేషః. నను స్వానుగతప్రతిభాసే సన్మాత్రే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనస్సర్వాస్పదత్వం- న పునరోఙ్కారస్య తదస్తి- అననుగమాదితి- తత్రాహ (రజ్జ్వాదిరివేతి) యథా రజ్జుశ్శుక్తిరిత్యాదిరధిష్ఠానవిశేషస్సర్పో రజతమిత్యాదివికల్పస్యాస్పదోऽభ్యుపగతః- తథాత్మాऽద్వయత్వాన్మిథ్యాత్వే హేత్వభావాత్పరమార్థసత్స్వభావో వక్ష్యమాణస్య ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదోऽభ్యుపగమ్యతే. యథైష దృష్టాన్తః- తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పో యః - తద్విషయస్సర్వో వాక్ప్రపఞ్చో యథోక్తోఙ్కారమాత్రాత్మకస్తదాస్పదో గమ్యతే. న చ జగతోఙ్కారస్యాననుగమః- *ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్సంతృణ్ణేతి శ్రుతేః. అతో యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః. న స్వర్థజాతస్యాత్మాస్పదత్వాత్, ఓఙ్కారాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపఞ్చస్య, ప్రాప్తమాస్పదద్వయమితి, నేత్యాహ (స చేతి) ఆత్మవాచకత్వేऽపి నాస్యోఙ్కారస్యాత్మమాత్రత్వం - తద్వాచకస్య తన్మాత్రత్వమితి వ్యాప్త్యభావాత్, ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధాన

వ్యతిరేకదర్శనా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (ఓఙ్కారేతి) తస్యవికారస్సర్వోవాగ్విశేషః- *అకారోవైసర్వావాగితి శ్రుతేః, ఓఙ్కారస్యచతత్ప్రతిపాదకత్వాత్, తేనప్రాణాదిశబ్దైనవాచ్యఃప్రాణాదిరాత్మవికల్పస్సర్వఃస్వాభిధానవ్యతిరేకేణనాస్తి. తచ్చాభిధానంప్రాణాదిశబ్దవిశేషాత్మకమోఙ్కారవికారభూతమోఙ్కారాతిరేకేణనసమ్భవతీత్యోఙ్కారమాత్రంసర్వమితినిశ్చీయతే - ఆత్మనోపితద్వాచ్యస్యతన్మాత్రత్వాభిధానాదిత్యర్థః. శబ్దాతిరిక్తార్థాభావేశబ్దస్యార్థవాచకత్వానుపపత్తేః, ఏకత్వేవిషయవిషయిత్వాయోగాత్, నిర్వికల్పంసన్మాత్రంవస్తువాచ్యవాచకవిభాగశూన్యంపర్యవస్యతీత్యభిప్రేత్యకార్యస్యవస్తుతోఽసత్త్వేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్యస్యసర్వస్యైవమిథ్యాత్వేపికథమోఙ్కారనిర్ణయస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) తత్- ఇదంవికారజాతమస్య- బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధివాచా- సామాన్యరూపయాతన్త్ర్యా- ప్రసారితరజ్జ్వారజ్జ్వేవనిలం- బద్ధం. వ్యాప్తమితిసమ్బన్ధః. శబ్దసామాన్యేనార్థసామాన్యస్యవ్యాప్తావపికథమర్థవిశేషస్యశబ్దవిశేషవ్యాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామభిరితి) నామభిః- శబ్దవిశేషైర్దామభిః- దామస్థానీయైర్విశేషరూపమపీదమర్థజాతంవ్యాప్తంవక్తవ్యం- న్యాయస్యతుల్యత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంసమర్థయతే (సర్వంహీతి) ఇదంహిసర్వం- సామాన్యవిశేషాత్మకమర్థజాతంసామాన్యవిశేషరూపేణనామ్నానీయతే-వ్యవహారపథంప్రాప్యతే- తేననామసిద్ధ్యత్యేవ. తదేవంవాగనురక్తబుద్ధిబోధ్యత్వాద్వాఙ్మాత్రంసర్వం. వాగ్జాతంచసర్వమోఙ్కారానువిద్ధత్వాదోఙ్కారమాత్రం. సచౌఙ్కారఉపాసనేనాత్మధీహేతురిత్యాద్యప్రకరణారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. * తద్యథాశఙ్కునేతి శ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ప్రతిజ్ఞాతప్రథమప్రకరణార్థసిద్ధిరితిశేషః. అర్థముపపాద్యతస్మిన్నర్థే శ్రుతిమవతారయతి (అతఆహేతి) శ్రుతింవ్యాచష్టే (యదిదమితి) తదిదంసర్వమోఙ్కారఏవేతిసమ్బన్ధః. అభిధానస్యాభిధేయతయావ్యవస్థితమర్థజాతమోఙ్కారఏవేత్యత్రహేతుమాహ (తస్యేతి) తథాపిపృథగభిధానభేదస్స్యాస్యతి. నేత్యాహ (అభిధానస్యేతి) వాచ్యంవాచకంచసర్వమోఙ్కారమాత్రమిత్యభ్యుపగమేపిపరంబ్రహ్మపృథగేవస్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరంచేతి) యద్ధిపరంకారణంబ్రహ్మ- తచ్చైవమనుమేయం-తదాకించిదభిధానం- తేనేదమభిధేయమిత్యేవమాత్మకోపాయపూర్వకమేవతదధిగమః. అభిధేయంచస్వాభిధానావ్యతిరిక్తం - తత్పునరోఙ్కారమాత్రమిత్యుక్తత్వాద్వాచ్యంబ్రహ్మాపివాచకాభిన్నంతన్మాత్రమేవభవిష్యతి. యత్రతుకార్యకారణాతీతేచిన్మాత్రేవాచ్యవాచకవిభాగోవ్యావర్తతే- తత్రనాస్త్యోఙ్కారమాత్రత్వం- ఓఙ్కారేణలక్షణయాతదవగమాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. తస్యేత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాకరోతి (తస్యేతి) భూతమిత్యాదిశ్రుతింగృహీత్వావ్యాచష్టే (కాలేతి) వాచ్యస్యవాచకాభేదాత్తస్యచౌఙ్కారమాత్రత్వాదిత్యుక్తోన్యాయః. కాలత్రయాతీతమోఙ్కారాతిరిక్తంజడంవస్తునాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాధిగమ్యమితి) అవ్యాకృతం- సాభాసమజ్ఞానమనిర్వాచ్యం. తన్నకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే-కాలంప్రత్యపికారణత్వాత్. కార్యస్యకారణాత్పశ్చాద్భావినోనప్రాగ్భావికారణపరిచ్ఛేదకత్వంసఙ్గచ్ఛతే. సూత్రమాదిపదేనగృహ్యతే. తదపినకాలేనపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతే- *ససంవత్సరోభవన్నహపురాతతస్సంవత్సరఆసేతిసూత్రాత్కాలాత్పత్తిశ్రుతేః. తదపిసర్వమోఙ్కారమాత్రం-వాచ్యస్యవాచకావ్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః.

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

———※———

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। మాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాంకరిష్యేవిదుషాంముదే॥

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వంతస్యోపవ్యాఖ్యానం) అకారఉకారమకారార్ధమాత్రాత్మకపాదచతుష్టయవత్యోఙ్కారేఅనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాపరపర్యాయవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్తబ్రహ్మదృష్టివిధానాయఇదంప్రకరణమారభ్యతే. ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వం-చేతనాచేతనాత్మకమిదంసర్వంజగదోఙ్కారరూపమేవ. *తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానిసంతృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణా *ఓఙ్కారఏవేదంసర్వమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్యోపవ్యాఖ్యానం-గుణవిభూత్యుపాసనప్రకారప్రపఞ్చనంక్రియతఇతిశేషః. (భూతంభవద్భవిష్యదితిసర్వమోఙ్కారఏవయచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతంతదప్యోఙ్కారఏవ) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నంకాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నంచ సర్వమోఙ్కారఏవేత్యర్థః. ప్రణవోత్పన్నవ్యాహృతిమూలకవేదసృష్టత్వాత్సర్వస్యజగతఇతిభావః. ౧

కూ.— ముముక్షోరధికారిణోనిఖిలక్లేశనివృత్తిపూర్వకంపరమానన్దావాప్తయేసమస్తవ్యస్తప్రణవప్రతిపాద్యభగవదుపాసనంవక్తుంప్రవృత్తేయంఆదౌసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యంతావదాహ (ఓమిత్యేతదితి) ఏతదితిశ్రవణాద్యదిత్యస్యేతి. ఓమితి- ఉక్తమితిశేషః. ఓతంజగదస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాఓమిత్యుక్తంయద్బ్రహ్మ- తదక్షరం- సత్యం. ఇదంశబ్దవాచ్యస్యసర్వస్యచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యాక్షరేఓతత్వాత్ సర్వం. కేనవిమిత్తేనోఙ్కారవాచ్యంబ్రహ్మాక్షరముచ్యతఇత్యతోనక్షరతీత్యక్షరమితివ్యుత్పత్త్యాకాలత్రయేప్యేకప్రకారతయానిత్యత్వేనేతిభావేనప్రతిజ్ఞాపూర్వకంప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (తస్యేతి) విశిష్యాఖ్యాయతేఽనేనేతివ్యాఖ్యానం - ప్రవృత్తినిమిత్తం. తస్య - ఓమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యస్యాక్షరశబ్దార్థత్వేఉపపన్నంవ్యాఖ్యానముచ్యతఇత్యర్థః. తత్కిమిత్యతఆహ (భూతమితి) ఓమిత్యుక్తంబ్రహ్మభూతం- అతీతకాలేపివిద్యమానం. భవత్- వర్తమానకాలేపిసత్. భవిష్యత్- ఆగామికాలేపిసత్. శశ్వదేకప్రకారమితియావత్. అతోఽక్షరముచ్యతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యన్వయః. యదక్షరస్యసర్వత్వముక్తం - తదన్యస్యాప్యస్తీకిమిత్యతోనేత్యాహ (సర్వమితి) ఓమిత్యాక్రియతే - ప్రతిపాద్యతఇత్యోఙ్కారః. కృత్. కర్మణిఘఞ్. *ఆచోఞ్ణితీతివృద్ధిః. *ఘఞన్తాఃపుంసీతిపుల్లిఙ్గతా. ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరమేవసర్వం - నత్వన్యదిత్యర్థః. భూతమిత్యాదినోక్తంశశ్వదేకప్రకారత్వరూపం

సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మాయమాత్మా బ్రహ్మ సోఽయమాత్మా చతుష్పాత్ ॥... ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః. ౨

కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నపదార్థప్రవృత్తినిమిత్తమభిధానస్యేత్యాహ (యచ్చాన్యదితి) కాలత్రయకృతపరిచ్ఛేదరాహిత్యం యదవ్యక్తాద్యవ్యక్తం [illegible] కారణ-ఓఙ్కారవాచ్యమానమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మైవ. నహి తతోఽన్యత్తాదృశమిత్యర్థః. ౧

శం.— అభిధానాభిధేయయోరేకత్వేఽప్యభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దేశః కృతః ॥ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమిత్యాది. అభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దిష్టస్య పునరభిధేయప్రాధాన్యేన నిర్దేశోఽభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థః. ఇతరథా హ్యభిధానతన్త్రాఽభిధేయప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వం గౌణమిత్యాశఙ్కా స్యాత్. ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చ ప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోరేకేనైవ ప్రయత్నేన యుగపత్ప్రవిలాపయంస్తద్విలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యేతేతి. తథా చ వక్ష్యతి ॥పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా ఇతి. తదాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) సర్వం యదుక్తమోఙ్కారమాత్రమితి. తదేతద్బ్రహ్మ. తచ్చ బ్రహ్మ పరోక్షాభిహితం ప్రత్యక్షతోఽవిశేషేణ నిర్దిశతి (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయమితి చతుష్పాత్త్వేన ప్రవిభజ్యమానం ప్రత్యగాత్మతయాఽభినయేన నిర్దిశత్యయమాత్మేతి. సోఽయమాత్మా- ఓఙ్కారాభిధేయః పరాపరత్వేన వ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్ కార్షాపణవత్ - న గౌరివేతి. త్రయాణాం విశ్వాదీనాం పూర్వపూర్వప్రవిలాపనేన తురీయస్య ప్రతిపత్తిరితి కరణసాధనః పాదశబ్దః. తురీయస్య తు పద్యత ఇతి కర్మసాధనః పాదశబ్దః. ౨

ఆ.— అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవ సతి కల్పితత్వేన తదేకరూపత్వస్యోక్తత్వాత్ కిమితి పునః సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తత్ర వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యస్య సఫలం తాత్పర్యమాహ (అభిధానేత్యాదినా) వాచ్యస్య వాచకత్వోక్త్యైవ తయోరేకత్వసిద్ధేర్వ్యతిహారనిర్దేశో వ్యర్థ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరథేతి) వాచ్యేన వాచకస్యైక్యమనుక్త్వా వాచకేనైవ వాచ్యస్యైక్యవచనే సత్యుపాయోపేయప్రయుక్తమేకత్వం- న ముఖ్యమైక్యమిత్యాశఙ్క్యేత- తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిహారవచనమర్థవదిత్యర్థః. పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తిరస్తు - సా పి విఫలా- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) అభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తేశ్చేదం ప్రయోజనం- యదేకేనైవ ప్రయత్నేన ద్వయం ప్రవిలాపయన్నుభయవిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యేతేతి యోజనా. అభిధానాభిధేయయోర్వ్యతిహారోపదేశే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ఉక్తే వాచకస్య వాచ్యాభిన్నత్వే వాక్యమవతార్య యోజయతి (తదాహేతి) సర్వం- కార్యం కారణం చేత్యర్థః. బ్రహ్మణః ప్రత్యుపదిష్టస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (తచ్చేతి) యద్బ్రహ్మ తత్త్వాఽసర్వాత్మకముక్తం- తన్న పరోక్షమితి మన్తవ్యం- కిన్త్వయమాత్మేతి యోజనా. చతుష్పాత్త్వేన - విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః. అభినయో నామ వివక్షితార్థప్రతిపత్త్యర్థమసాధారణశ్శరీరవ్యాపారః తేన హస్తాగ్రేణ హృదయదేశస్పర్శనీయకథయతీత్యర్థః. సోఽయమిత్యాదివాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఓఙ్కారేతి) సర్వాధిష్ఠానతయా పరోక్షరూపేణ పరత్వం. ప్రత్యగ్రూపేణాపరత్వం. తేన కార్యకారణరూపేణ సర్వాత్మనా వ్యవస్థితస్సన్నాత్మా ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం చతుష్పాత్కల్ప్యతే. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (కార్షాపణవదితి) దేశవిశేషే హి కార్షాపణశబ్దః షోడశపణానాం సంజ్ఞా. తత్ర యథా వ్యవహారప్రాచుర్యాయ పాదకల్పనా క్రియతే - తథేహాపీత్యర్థః. యథా గౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే- న తథా చతుష్పాదాత్మేతి శక్యతే- నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ (న గౌరివేతి) విశ్వాదిషు తుర్యాన్తేషు పాదశబ్దోఽయం కరణవ్యుత్పత్తికః- తదా విశ్వాదివత్తురీయస్యాపి కరణకోటినివేశే జ్ఞేయాసిద్ధిః. యది తు పాదశబ్దస్సర్వత్ర కర్మవ్యుత్పత్తికః - తదా సాధనాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విభజ్య పాదశబ్దప్రవృత్తిం ప్రకటయతి (త్రయాణామిత్యాదినా) కరణసాధనః- కరణవ్యుత్పత్తికః. కర్మసాధనః- కర్మవ్యుత్పత్తిక ఇతి యావత్. ౨

రం.— (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నాత్మకం సర్వమపి వస్తు బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తత్ఃకిమిత్యత్రాహ (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయం- ఓఙ్కారస్సర్వాత్మభూతం బ్రహ్మైవ. తతశ్చోఙ్కారేణ సర్వాత్మభూతబ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (సోఽయమాత్మా చతుష్పాదితి) ఓఙ్కారే అధ్యస్యమానోఽయమాత్మా పాదచతుష్టయయుక్త ఇత్యర్థః. ౨

కూ.— సర్వమోఙ్కార ఏవేత్యత్రోఙ్కారవాచ్యస్య బ్రహ్మణః పూర్ణత్వముక్తం- తత్కుత ఇత్యాశఙ్కాం ప్రమాణసూచనేన నిరాకృత్యాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) ఏతత్- ఓఙ్కారపదవాచ్యమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మ - సర్వం- పూర్ణం హి. ॥పరమం యో మహద్బ్రహ్మ ॥తదేతద్బ్రహ్మాపరమం కపీనాం ॥ప్రాక్పదపూర్వమిదమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. నను జీవానామపి క్రియాను [illegible] ఆహ (అయమితి) బృహత్త్వాదానన్త్యతయాస్థితోఽప్యాత్మా అయం బ్రహ్మ. ప్రాగుక్తోఙ్కారపదవాచ్యం బ్రహ్మైవ- న త్వన్యః కశ్చిదిత్యర్థః. ఇతి సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యోక్తిః. ఏవం సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యముపాసనార్థం నిరూప్యేదానీం తస్యైకదేశైరకారోకారమకారనాదైః ప్రతిపాద్యానాం విశ్వాదిభగవద్రూపాణాముపాసనం ॥అకార ఉకారో మకార ఇత్యాదినా తృతీయఖణ్డే వక్ష్యంస్తాన్ నిరూపయన్నాహ (సోఽయమితి) సోఽయం - సమస్తప్రణవవాచ్యోఽక్షరనామా బ్రహ్మేతి మునియోజకతయా స్థిత ఆత్మా చతుష్పాత్ - చత్వారః పాదాః- అంశాః స్వరూపభూతా యస్య స చతుష్పాత్. పాదపదస్య॥ సఙ్ఖ్యానుపూర్వస్యైతస్య నలోపః. సర్వజీవనియామకతయా తత్తద్దేహచతూరూపతయా స్థిత ఇత్యర్థః.. ౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీవత్సాఙ్కమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

హరిః ఓమ్॥

౧॥ జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞస్సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః స్థూలభుగ్వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః॥ ౩

శం.— కథం చతుష్పాత్త్వమిత్యాహ-జాగరితస్థాన ఇతి. జాగరితం స్థానమస్యేతి జాగరితస్థానః. బహిఃప్రజ్ఞః-స్వాత్మవ్యతిరిక్తే విషయే ప్రజ్ఞా యస్య స బహిఃప్రజ్ఞః. బహిర్విషయేవ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసత ఇత్యర్థః. తథా సప్తాఙ్గాన్యస్య. * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదౌ-అగ్నిహోత్రకల్పనాశేషత్వేనాహవనీయ ఆస్యత్వేనోక్త ఇత్యేవం సప్తాఙ్గాని యస్య స సప్తాఙ్గః. తథైకోనవింశతిముఖాన్యస్య. బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి చ దశ, వాయవశ్చ ప్రాణాదయః పఞ్చ, మనో బుద్ధిరహఙ్కారశ్చిత్తమితి ముఖానీవ ముఖాని- తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః. స ఏవంవిశిష్టో వైశ్వానరో యథోక్తైర్ద్వారైః శబ్దాదీన్ స్థూలాన్విషయాన్ భుఙ్క్త ఇతి స్థూలభుక్. విశ్వేషాం నరాణామనేకధా నయనాద్విశ్వానరః. యద్వా - విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. సర్వపిణ్డాత్మానన్యత్వాత్. స ప్రథమః పాదః. ఏతత్పూర్వకత్వాదుత్తరపాదాధిగమస్య ప్రాథమ్యమస్య. కథం * అయమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య చతుష్పాత్త్వే ప్రకృతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వమితి. నైష దోషః-సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య సాధిదైవికస్యానేనాత్మనా చతుష్పాత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్. ఏవం చ సతి సర్వప్రపఞ్చోపశమేఽద్వైతసిద్ధిః. సర్వభూతస్థశ్చాత్మైకో దృష్టస్స్యాత్-సర్వభూతాని చాత్మని. * యస్తు సర్వాణి భూతానీత్యాదిశ్రుత్యర్థ ఉపసంహృతశ్చైవం స్యాత్. అన్యథా హి స్వదేహపరిచ్ఛిన్న ఏవ ప్రత్యగాత్మా సాఙ్ఖ్యాదిభిరివ దృష్టస్స్యాత్. తథా చ సత్యద్వైతమితి శ్రుతికృతో విశేషో న స్యాత్- సాఙ్ఖ్యాదిదర్శనేనావిశేషాత్. ఇష్యతే చ సర్వోపనిషదాం సర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వం-అతో యుక్తమేవాస్యాధ్యాత్మికస్య పిణ్డాత్మనో ద్యులోకాద్యఙ్గత్వేన విరాడాత్మనాఽఽధిదైవికేనైకత్వమభిప్రేత్య సప్తాఙ్గత్వవచనం. * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యాదిలిఙ్గదర్శనాచ్చ. విరాజైకత్వముపలక్షణార్థం హిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనోః. ఉక్తం చైతన్మధుబ్రాహ్మణే * యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది. సుషుప్తావ్యాకృతయోస్త్వేకత్వం సిద్ధమేవ- నిర్విశేషత్వాత్. ఏవం చ సత్యేతత్సిద్ధం భవిష్యతి- సర్వద్వైతోపశమే చాద్వైతమితి. ౩

ఆ.— ఆత్మనో నిరవయవస్య పాదద్వయమపి నోపపద్యతే- పాదచతుష్టయం తు దూరోత్సారితమితి శఙ్కతే (కథమితి) పరమార్థతశ్చతుష్పాత్త్వాభావేఽపి కాల్పనికముపాయోపేయభూతం పాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాద్యం పాదం వ్యుత్పాదయతి (ఆహేత్యాదినా) (స్థానమస్యేతి) అభిమానస్య విషయీభూతమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాయాస్తావదాన్తరత్వప్రసిద్ధేరయుక్తమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (బహిరితి) చైతన్యలక్షణా ప్రజ్ఞా స్వరూపభూతా న బాహ్యే విషయే ప్రతిభాసతే- తస్యా విషయానపేక్షత్వాత్, బాహ్యస్య చ విషయస్య వస్తుతోఽభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బహిర్విషయేవేతి) న స్వరూపభూతా ప్రజ్ఞా వస్తుతో బాహ్యవిషయేష్యతే. బుద్ధివృత్తిరూపా త్వసావజ్ఞానకల్పితా తద్విషయా భవతి. న చ సాఽపి వస్తుతస్తద్విషయతామనుభవతి-వస్తుతస్స్వయమభావాద్బాహ్యస్య విషయస్య కాల్పనికత్వాత్. అతస్తద్విషయత్వం ప్రాతిభాసికమిత్యర్థః. పూర్వేణ విశేషణేన విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) సప్తాఙ్గత్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన విశ్వస్య విశదయతి (తస్యేత్యాదినా) ప్రకృతస్య సన్నిహితప్రసిద్ధస్యైవాత్మనస్త్రైలోక్యాత్మకస్య వక్ష్యమాణరీత్యా వైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్త్వగుణవిశిష్టో ద్యులోకో మూర్ధేతి ద్యులోకస్య శిరస్త్వముపదిశ్యతే. విశ్వరూపః-నానావిధశ్వేతపీతాదిగుణాత్మకః సూర్యశ్చక్షురితి వక్ష్యతే. పృథక్-నానావిధం వర్త్మ-సఞ్చరణమాత్మా-స్వభావో యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా వాయుస్తథోచ్యతే. స చ ప్రాణస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. బహులః- విస్తీర్ణగుణవానాకాశః సన్దేహః- దేహస్య మధ్యమో భాగః. రయిః- అన్నం. తద్ధేతురుదకం వస్తిః-అస్య మూత్రస్థానం. పృథివ్యేవ ప్రతిష్ఠాత్వగుణా వైశ్వానరస్య పాదౌ. * తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమిత్యగ్నిహోత్రకల్పనా శ్రుతా- తస్యాశ్శేషత్వేనాహవనీయోఽగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇతి యోజనా. ఉక్తం సప్తాఙ్గత్వముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) బుద్ధ్యర్థానీన్ద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని. కర్మార్థానీన్ద్రియాణి వాక్పాదపాణిపాయూపస్థాని. తాన్యేతాని ద్వివిధానీన్ద్రియాణి దశ భవన్తి. ప్రాణాదయ ఇత్యాదిశబ్దేనాపానవ్యానోదానసమానా గృహ్యన్తే. (ఉపలబ్ధిద్వారాణీతి) ఉపలబ్ధిపదం కర్మోపలక్షణార్థం. ద్వారత్వం- కరణత్వం. తత్ర బుద్ధీన్ద్రియాణాం మనసో బుద్ధేశ్చ ప్రసిద్ధముపలబ్ధౌ కరణత్వం. కర్మేన్ద్రియాణాం తు వదనాదౌ కర్మణి కరణత్వం. ప్రాణాదీనాం పునరుభయత్ర పారమ్పర్యేణ కరణత్వం- తేషు సత్స్వేవ జ్ఞానకర్మణోరుత్పత్తేః, అసత్సు చానుత్పత్తేః. మనోబుద్ధ్యోశ్చ సర్వత్ర సాధారణం కరణత్వం. అహఙ్కారస్యాపి ప్రాణాదివదేవ కరణత్వం మన్తవ్యం. చిత్తస్యైవ చైతన్యాభాసోదయే కరణత్వముక్తమితి వివేక్తవ్యం. పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్య వైశ్వానరస్య స్థూలభుగితి విశేషణాన్తరం. తద్విభజతే (స ఏవం విశిష్ట ఇతి) శబ్దాదివిషయాణాం స్థూలత్వం- దిగాదిదేవతానుగృహీతైః శ్రోత్రాదిభిర్గృహ్యమాణత్వం. ఇదానీం వైశ్వానరశబ్దస్య ప్రకృతవిశ్వవిషయత్వం విశదయతి (విశ్వేషామితి) విశ్వేషామితి కర్మణి షష్ఠీ. విశ్వే చ తే నరాశ్చేతి విశ్వానరాః. నిపాతాత్పూర్వపదస్య దీర్ఘతా. విశ్వాన్నరాన్ భోక్తృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రత్యనేకధా ధర్మాధర్మకర్మానుసారేణ సుఖదుఃఖాదిప్రాపణాదయం కర్మఫలదాతా వైశ్వానరశబ్దితో భవతీత్యర్థః. అథవా- విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః. స ఏవ వైశ్వానరః. స్వార్థేఽణ్. తద్ధితో రాక్షసవాయసవదిత్యాహ (విశ్వేతి) కథం విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విగృహ్యతే- జాగ్రతాం నరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వపిణ్డాత్మా - సమష్టిరూపో విరాడుచ్యతే. తేనాత్మనా విశ్వేషామనన్యత్వాద్యథోక్తసమాససిద్ధిరిత్యర్థః. విశ్వస్య తైజసాద్యుత్పత్తేస్తస్యైవ ప్రాథమ్యం యుక్తం - కార్యస్య తు పశ్చాద్భావిత్వముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) ప్రవిలాపనాపేక్షయా ప్రాథమ్యం - న సృష్ట్యపేక్షయేత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదమాదాయ ప్రాగు

క్తంసప్తాఙ్గత్వమాహ (ఇతి) బ్రహ్మణి నిరుక్తే పన్నవరూత్తువ్వేశక్తేతిన్నారా సార్థం ॥ బ్రహ్మయమాత్మేతి ప్రత్యగాత్మానం ప్రకృత్య సాయ మాత్మా చతుష్పాదిత్యుక్తే చతుష్పాత్త్వే తస్య ప్రతిపాదనే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వం సప్తాఙ్గత్వసిద్ధ్యర్థం యదుక్తం - తదయుక్తం- ప్రక్రమవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధాశఙ్కేతి పరిహరతి (నైష దోషఇతి) తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యాధిదైవికేన సహైకస్య ప్రపఞ్చస్య సర్వస్యైవ స్థూలస్య సూక్ష్మస్య కృత్స్నప్రపఞ్చమయత్వం తదితి జ్ఞాత్వాత్మకస్యానేనాత్మనా విరాజా ప్రసమపాదత్వం. తస్యైవ సూక్ష్మస్య సూక్ష్మకృత్స్నప్రపఞ్చమయత్వం హిరణ్యగర్భాత్మనా ద్వితీయపాదత్వం. తస్యైవ కార్యరూపతాంత్యక్త్వా కారణరూపతామాపన్నస్యావ్యాకృతాత్మనా తృతీయపాదత్వం. తస్యైవ కార్యకారణరూపతాం విహాయ సర్వకల్పనాధిష్ఠానతయా స్థితస్య నిర్విశేషాత్మనా చతుర్థపాదత్వం. తదేవమధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమభిప్రేత్య ప్రకారేణ చతుష్పాత్త్వస్య వక్తుమిష్టత్వాత్ పూర్వపూర్వపాదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్మనా ప్రవిలాపనాత్ తురీయస్యాద్వయాఽనుభవపర్యవసానసిద్ధిరిత్యర్థః. యద్వైవం తురీయపర్యవసానం జ్ఞానస్య ముముక్షోరిష్యతే-తదాత్మత్త్వజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్య ప్రవిలాపనేనాద్వైత స్యోపలక్షణత్వపూర్వకం బ్రహ్మణః సాక్షిత్వాద్యర్థం సాక్షిత్వాద్యద్వైతస్య విబిధలక్షణమాహ (ఏవం చేతి) ఉక్తన్యాయేన తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సర్వేషు భూతేషు విష్ణ్వాదిషు వా సర్వాత్మత్వే ఏకోఽద్వితీయోఽహమేవేతి ॥ ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ ఇత్యత్ర బ్రహ్మచైతన్యస్యైవ ప్రత్యక్త్వేనావస్థానాభ్యుపగమాత్ సర్వాణి భూతాని ప్రత్యగ్రూపాణి భూతానిత్తి స్వాత్మన్యేవ కల్పితానిత్యర్థః. అథాపూర్వోక్తత్వమాత్మనో, భూతాన్తరాణాం చ తద దికేన తత్త్వాస్ఫురణం, నేత్యర్థః. ॥ సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని ॥ సంపశ్యన్ బ్రహ్మ పరమం యాతి నాన్యేన హేతునా స్వాత్మన్యేవ సర్వభూతాన్యవలోకయేదిత్యాహ (సర్వభూతస్థశ్చేతి) నచైవం చ సర్వసమాననిత్యర్థః. ॥ యద్ద్వైతం న సమస్తం న త్రైధా ఇతి శ్రుతేః ద్వైతే ద్వైతాభావేన ప్రవిలాపనం మిథ్యాత్వం ప్రతిపాద్యతే (యత్ర త్వితి) అస్మిన్ అద్వయానన్దబోధలక్షణే ప్రవిలాపయతురీయేని ర్విశేషే సదాత్మని ద్వైతప్రపఞ్చస్య ప్రవిలాపనం ప్రతిపాద్యతే- స బ్రహ్మణః సాక్షిత్వాత్మానం జానాతి నాన్యం సర్వోపాధిరహితనామధిష్ఠానాన్తరమనుపల భమానః ఆత్మన్యేవ ప్రవిలీనానితాని ప్రత్యేతి, లేయమసర్వేష్వద్వైతం సత్త్వాత్ ప్రథమమవగచ్ఛతి. తతశ్చ సనిమిత్తకో హ్యయం పురుషోఽతితరేత్యర్థః తథా తురీయాత్మత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సర్వేషామాత్మన్యేవ లయోఽర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యా తత్త్వజ్ఞానస భ్యుపగమే దోషమాహ (అన్యథేతి) సాక్ష్యాదివత్ స్వాపిప్రామాణికత్వాత్ తద్వైపరీత్యే దేహం పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో దర్శనే సప్రామాణికోఽద్వైతభ్రమా పరోక్షవది - వ్యవస్థానుసరత్వాచ్చ ప్రతిశరీరమాత్మభేదస్సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) సాక్ష్యాదీనాం ద్వైతవిషయం దర్శనమిష్టం- తేనత్వదీయ దృష్టాన్తస్యాద్వైతవిషయస్యాపి సాంఖ్యాదివాదవద్ద్వైతలక్షణత్వమితి శ్రుతిసిద్ధోఽయమద్వైతే సిద్ధ్యతీత్యర్థః- అతస్మృతివిరోధో భేదవాదే ప్రసజ్యేత. వ్యవస్థాత్త్వోపాధికభేదమాశ్రిత్య వ్యవస్థాభావిష్యతీత్యర్థః. ననుభేదవాదే పి వ్యాద్వైతశ్రుతివిరుధ్యతే - ధ్యానార్థం ॥ అన్నం బ్రహ్మేతివదద్వైతం తత్త్వమిత్యుప దేశనిర్దేశ్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్యతేచేతి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదినా సర్వాసామపనిషదాం సర్వేషు వేదాన్తేష్వైకత్వప్రతిపాదనపరత్వమిష్టం- అలోకనధ్యానార్థత్వమద్వైతస్య కుతః ప్రతిష్ఠాంశత్వం- వస్తుపరత్వలిఙ్గవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వము పేత్యాద్వైతపర్యవసానే సిద్ధేఽపి ప్యాధ్యాత్మికస్యాత్మనో విశ్వస్యతైజసాదిభిరేకత్వం కేనాంశేనవిరాజా సహైకత్వం గృహీత్వాయ తత్త్వస్య సప్తాఙ్గత్వము క్తం పదమిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యే హేతుస్తదాహ (మూర్ధేతి) ద్యౌర్మూర్ధేత్యాదికం వైశ్వానరావయవం వైశ్వానరబుద్ధ్యా ధ్యాయతో జిజ్ఞాసయా పునరభ్యుపపత్తమవగచ్ఛన్ మూర్ధాతే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి ॥ అన్నోఽభవిష్యో యన్మాంనాగమిష్య ఇతి సమానిన్దాసవతప్తాపాసనవిశిష్టయాదృశ్యతే. నవద్యులోకాదికం పరితబుద్ధ్యాగృహీతవతస్స్వకీయమూర్ధాదిపతనముచితం- యద్యధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం నభవేత్. తస్మాత్తయోరేకత్వమత్రవివక్షితం భవతీత్యర్థః. నను విరాజో విశ్వేనైకత్వం మేవమూలగ్రన్థేనోచ్యతే- తచ్ఛ్రుతం తదధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షిత్వాద్వైతపర్యవసానం భాష్యకృతోచ్యతే- తత్రాహ (విరాజేతి) యస్మాత్ తతో విరాజోవిశ్వేనైకత్వం ప్రత్యక్షేతం-తత్తుహిరణ్యగర్భస్య తైజసేనా, న్తర్యామిణశ్చావ్యాకృతోపహితస్య ప్రాజ్ఞేన, సహైకత్వస్యోపలక్షణార్థం. అతో మూలగ్రన్థే విశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షితమిత్యద్వైతపర్యవసానసిద్ధిరిత్యర్థః.అధ్యాత్మాధిదైవయోర్యదేకత్వమిహోచ్యతే-తన్నప్రాజ్ఞేపిదర్శయతీత్యాహ(ఉక్తంచేతి)అధిదైవమధ్యాత్మం చైకరూపం సిద్ధైకంకృత్వా ప్రవి లాపనీయమేవసఙ్గత్యేభేదవచనాదేకత్వమత్ర వివక్షితమిత్యర్థః.ననువిశ్వవిరాజోఃస్థూలాభిమానిత్వా, త్తైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చసూక్ష్మాభిమానిత్వా, దేకత్వం యుక్తం- ప్రాజ్ఞావ్యాకృతయోస్తుకేనసాధర్మ్యేణైకత్వం- తత్రాహ (సుషుప్తేతి) ప్రాజ్ఞోహిసర్వం నిశ్శేషముపసంహృత్య నిర్విశేషమ్సు షుప్తే వర్తతే- ప్రళయదశాయామవ్యాకృతం చనిశ్శేషవిశేషంస్వాత్మన్యుపసంహృత్య నిర్విశేషరూపం తిష్ఠతి - తేనోక్తం సాధర్మ్యం పురోధాయతయోరైక్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వేప్రాగుక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధే సత్యుపసంహారప్రక్రియయా సిద్ధమద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఏవంచేతి) తచ్చాద్వైతం ప్రతిబన్ధధ్వంసమాత్రేణ నస్ఫురతి- కింతు వాక్యాదేవాచార్యోపదిష్టాదితివక్ష్యం చ శఙ్కరః. 3

౬౦.--. తదేవపాదచతుష్టయం ప్రపఞ్చయతి (జాగరితస్థానో బహిః ప్రజ్ఞఇతి) జాగరితం స్థానం యస్య సజాగరితస్థానః. జాగ్రద్ధశానిర్వాహకఇత్యర్థః. ॥ జాగరితే బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దితస్యానిరుద్ధస్యైవజాగ్రద్దశానిర్వాహకత్వాత్. బహిః ప్రజ్ఞః- బహిఃరూపాహ్యా ప్రజ్ఞాయేన సబహిఃప్రజ్ఞః. సప్తాఙ్గః- ॥ ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్యమూర్ధైవసుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణఃపృథగ్వర్త్మాసన్దేహోబహులో బస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవపాదావితి వైశ్వానరవిద్యోక్తరీత్యాద్యుసూర్యవాయ్వాకాశవారిపృథివీరూపైస్సప్తభిరఙ్గైర్ముక్తచతుష్కః ప్రాణమధ్యకాయమాత్రాశయపాదరూపైఃషడ్భిరఙ్గైర్జాగ్రతాజీవేనచసప్తాఙ్గత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏకోనవింశతిముఖః- పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకర్మేన్ద్రియపఞ్చప్రాణాస్తఃకరణచతుష్టయరూపైర్ముఖైరేకోన

౫॥ స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞః సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః ప్రవివిక్తభుక్తైజసో ద్వితీయః పాదః॥ ౪

వింశతిముఖత్వం. ఏషామధిష్ఠేయత్వం జాగ్రదవస్థజీవద్వారా ద్రష్టవ్యం. స్థూలభుక్ - స్థూలం రూపాదికం భుఙ్క్తే ఇతి స్థూలభుక్. భోజనే ప్రయోజకకర్తృత్వాత్ *ఋతం పిబన్తావితి పరమాత్మని ప్రవేశవదుపపత్తిప్రదర్శనాత్ వైశ్వానరః- విశ్వాన్నరాన్నయతీతి వైశ్వానరః. స ఏకః పాదః. ౩

కూ.— కాని తేషాం స్థానాని- కశ్చ వ్యాపారః- కీదృశాస్తాసి రూపాణి- కిం తేషాం భోగ్యం - కాని నామానీత్యం సర్వం క్రమేణాహ (జాగరితేతి) యద్రష్టిత్వాజ్జాగర్తి-తచ్చక్షుర్జాగరితం. అధికరణే క్తప్రత్యయః. తదేవ స్థానం యస్య స జాగరితస్థానః. చక్షుస్థానః ఇత్యర్థః. బహిః ప్రజ్ఞః - బహిశ్శబ్దోదిత బాహ్యార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతి జానాతి చేతి బహిః ప్రజ్ఞః జానాతేర ప్రత్యయః ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి క ప్రత్యయః. ఆతో లోప ఇటి చేత్యాకారలోపః. సప్తాఙ్గః- చత్వారో హస్తౌ, ద్వౌ పాదౌ, గజముఖత్వాత్ప్రజననమేక, ఇతి సప్తాఙ్గః. ఏకోనవింశతిముఖః- మధ్యముఖం గజముఖాకారం- పార్శ్వద్వయేన తు నవ నవ ముఖాని ప్రమథముఖాకారాణీతి వేద్యం. స్థూలభుక్ - స్థూలాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే భోజయతి చేతి స్థూలభుక్. వైశ్వానరః- విశ్యతే- గమ్యతే సర్వైః జ్ఞాయత ఇతి విశతేః కర్మణి వ ప్రత్యయః. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం విశతేరత్ర ప్రత్యగ్ధిష్ణ్య జ్ఞానపరః. విశ్వం- సర్వైర్జ్ఞేయం స్థూలం వస్తూచ్యతే. భోక్తృతయా తత్సమ్బన్ధీ వైశ్వః. నరీయతే - నక్షీయత ఇతి నరః. *రీఙ్ క్షయే. డ ప్రత్యయః. వైశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి *నరే చ సంజ్ఞాయామితి సూత్రేణ- భాష్యోక్తనిరుక్తిపి లాద్యాదీన్యైవ వైశ్వానరః. ప్రథమః పాదః- ఆత్మన ఇతి విపరిణామేనాత్రోత్తరత్ర చానుషజ్యతే. సర్వదేహేష్వాదానకర్తృత్వేన స్థితస్యాత్మనః ప్రథమం రూపమిత్యర్థః ౧

శం.— స్వప్నః స్థానమస్య తైజసస్య స్వప్నస్థానః. జాగ్రత్ప్రజ్ఞాఽనేకసాధనా బహిర్విషయేవావభాసమానా మనసః స్పన్దనమాత్రా సతీ తథాభూతం సంస్కారం మనస్యాధత్తే- తన్మనస్తథా సంస్కృతం చిత్రిత ఇవ పటో బాహ్యసాధనానపేక్షమవిద్యాకామకర్మభిః ప్రేర్యమాణం జాగ్రద్వదవభాసతే. తథా చోక్తం *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయేతి. తథా *పరే దేవే మనస్యేకీభవతీతి ప్రస్తుత్య *అత్రైష దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యాథర్వణే. ఇన్ద్రియాపేక్షయాఽన్తస్థత్వాన్మనసస్తద్వాసనారూపా చ స్వప్నే ప్రజ్ఞా యస్యేత్యన్తఃప్రజ్ఞః. విషయశూన్యాయాం ప్రజ్ఞాయాం కేవలప్రకాశస్వరూపాయాం విషయిత్వేన భవతీతి తైజసః. విశ్వస్య సవిషయత్వేన ప్రజ్ఞాయాః స్థూలాయా భోజ్యత్వం - ఇహ పునః కేవలా వాసనామాత్రా ప్రజ్ఞా భోజ్యేతి ప్రవివిక్తో భోగ ఇతి. సమానమన్యత్. ద్వితీయః పాదస్తైజసః. ౪

ఆ.— ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాచష్టే (స్వప్న ఇత్యాదినా) స్థానం - పూర్వవత్. ద్రష్టుః స్వప్నాభిమానస్య విషయభూతమితి యావత్. స్వప్నపదార్థం నిరూపయితుం తత్కారణం నిరూపయతి (జాగ్రదిత్యాదినా) తస్యాః స్వప్నాద్వైధర్మ్యార్థం విశేషణమాహ (అనేకేతి) అనేకాని - వివిధాని కరణాని సాధనాని యస్యాస్సా తథేతి యావత్. విషయద్వారకమపి వైషమ్యం దర్శయతి (బహిరితి) బాహ్యస్య శబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావివర్తత్వేన వస్తుతోఽభావాన్న తద్విషయత్వమపి యథోక్తప్రజ్ఞాయా వాస్తవం- కిన్తు ప్రాతీతికమిత్యభిప్రేత్యోక్తమివేతి. న చ యథోక్తా ప్రజ్ఞా ప్రమాణసిద్ధా- తస్యా అనవస్థానాత్. తేన సాక్షివేద్యానేతి వివక్షిత్వాహ (అవభాసమానేతి) ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్వస్తుతోఽసత్త్వే హేతుం సూచయతి (మనస్స్పన్దనేతి) యథోక్తా ప్రజ్ఞా స్వానురూపాం వాసనాం స్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ (తథాభూతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవదవభాసతే స్వప్నద్రష్టురిత్యేష్టవ్యం- మనస ఏవ వాసనావతః స్వప్నే విషయత్వాదతిరిక్తవిషయాభావాదిత్యాహ (తథా సంస్కృతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (చిత్రిత ఇతి) యథా పటశ్చిత్రితశ్చిత్రవత్పశ్యాతి- తథా మనో జాగరితసంస్కృతం తద్వద్భాతీతి యుక్తమిత్యర్థః. స్వప్నస్య జాగరితాద్వైధర్మ్యం సూచయతి (బాహ్యేతి) తథోక్తస్య మనసో జాగరితవదనేకధా ప్రతిభానే కారణాన్తరమాహ (అవిద్యేతి) యదుక్తం స్వప్నస్య జాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం- తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) అస్య లోకస్యేతి జాగరితోక్తిః. తస్య విశేషణం సర్వావత ఇతి. సర్వా సాధనసమ్పత్తిరస్మిన్నస్తీతి సర్వవాన్. సర్వవానేవ సర్వావాన్. తస్య మాత్రా- లేశః. వాసనా. తామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య- గృహీత్వా స్వపితి- వాసనాప్రధానం స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. యత్తు స్వప్నరూపేణ పరిణతం మనస్సాక్షిణో విషయో భవతీతి- తత్ర శ్రుత్యన్తరం దర్శయతి (తథేతి) పరత్వం మనసస్తదుపాధిత్వాద్వా- అసాధారణకరణత్వాద్వా. దేవత్వం ద్యోతనాత్మకత్వాత్. *తన్మనో జ్యోతిరితి జ్యోతిశ్శబ్దాత్. తస్మిన్నేకీభవతి - స్వప్నే ద్రష్టా తత్ప్రధానో భవతీతి స్వప్నం ప్రకృత్యాత్ర స్వప్నే స్వప్రకాశో ద్రష్టా మహిమానం- మనసా విభూతిం జ్ఞానజ్ఞేయపరిణామిత్వలక్షణాం సాక్షాత్కరోతి. తథా చ మనసో విషయత్వాన్న తత్రాత్మగ్రాహకత్వశఙ్కేత్యర్థః. నను విశ్వస్య బాహ్యేన్ద్రియజన్యప్రజ్ఞాయా, స్తైజసస్య మనోజన్యప్రజ్ఞాయాశ్చ సత్త్వాద్విశేషాదన్తఃప్రజ్ఞత్వవిశేషణం న వ్యావర్తకమితి- తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) ఉపపాదితం తావద్విశ్వస్య బహిః ప్రజ్ఞత్వం. తైజసస్య తు ప్రజ్ఞా విజ్ఞాయతే-బాహ్యానీన్ద్రియాణ్యపేక్ష్య మనసోఽన్తస్థత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ స్వప్నప్రజ్ఞాయా, స్తద్వానన్తఃప్రజ్ఞో యుజ్యతే. కించ- మనస్స్వభావభూతాయా జాగరితవాసనా - తద్రూపా స్వప్నప్రజ్ఞేతి యుక్తం తైజసస్యాన్తః ప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః. స్వప్నాభిమానినస్తైజసాదివికారత్వాభావాత్కుత స్తైజసత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విషయేతి) స్థూలో విషయో యస్యాం వాసనామయ్యాం ప్రజ్ఞాయాం న జ్ఞాయతే - తస్యాం విషయసంస్పర్శమన్తరేణ ప్రకాశమాత్రతయా స్థితాయామాశ్రయత్వేన భవతీతి స్వప్నద్రష్టా తైజసో వివక్షితః- తేజశ్శబ్దేన యథోక్తవాసనామయ్యాః ప్రజ్ఞాయా నిర్దేశాదిత్యర్థః. నను విశ్వతైజసయోరవిశిష్టం ప్రవివిక్తభుగితి విశే

౩॥ యత్రసుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతితత్సుషుప్తం।
సుషుప్తస్థానఏకీభూతఃప్రజ్ఞానఘనఏవానన్దమయోహ్యానన్దభుక్చేతోముఖఃప్రాజ్ఞస్తృతీయఃపాదః॥ ౫

షణం- ప్రజ్ఞాయాభోజ్యత్వస్యతుల్యత్వాత్. నైవం- తస్యాఃభోజ్యత్వావిశేషేపితస్యామవాన్తరభేదాత్. సవిషయత్వాద్విశ్వస్యభోజ్యాప్రజ్ఞాస్థూలోచ్యతే- తైజసేతుప్రజ్ఞావిషయసంస్పర్శశూన్యావాసనామాత్రరూపేతివివిక్తోభోగస్సిధ్యతీత్యాహ (విశ్వస్యేతి) సప్తాఙ్గైకోనవింశతిముఖత్వమిత్యేవమస్యాదిత్యుచ్యతే. ౪

రం.— (స్వప్నస్థానోన్తఃప్రజ్ఞ ఇతి) స్వాప్నికవస్తూనాంజాగ్రద్వదితరానుభావ్యత్వంనాస్తీతితద్వస్తూనామనుభావయితాప్రద్యుమ్నఃఅన్తఃప్రజ్ఞఉచ్యతే. సప్తాఙ్గత్వైకోనవింశతిముఖత్వేతస్యస్వాప్నికైరీశ్వరస్యసృష్టైఃద్యుసూర్యాదిభిః ప్రాణేన్ద్రియైశ్చతదానీమప్రలీనేనాన్తఃకరణచతుష్టయేనచపూర్వవత్ప్రత్యేతవ్యే. స్వప్నార్థానాంతత్తత్పురుషమాత్రభోగ్యతయాస్వప్నదశాపన్నస్యజీవస్యప్రవివిక్తభుక్త్వాత్తదధిష్ఠాతుస్తైజసశబ్దితస్యప్రద్యుమ్నస్యాపిప్రవివిక్తభుక్త్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఇతరావిదితానామతిసూక్ష్మాణాంస్వాప్నపదార్థానాం తేజోవద్భాసకత్వాత్ప్రద్యుమ్నస్యస్వప్నాధిష్ఠాతుస్తైజసత్వోక్తిః. ౪

కూ.— (స్వప్నేతి) స్వప్నస్థానః - యత్రస్థిత్వాజీవఃస్వప్నపదార్థాన్పశ్యతి-తత్స్వప్నస్థానం. తదేవస్థానంయస్యసః. కణ్ఠదేశస్థ ఇత్యర్థః. అన్తఃప్రజ్ఞః - అన్తశ్శబ్దోత్రబాహ్యార్థజ్ఞానజన్యవాసనాప్రయుక్తార్థపరః. తాన్వాసనాజన్యానర్థాన్ జ్ఞాపయతిజానాతిచేత్యన్తఃప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞఇతిజానాతేఃకః. అత్రస్వాప్నికపదార్థానాంజాగ్రద్వాసనాజన్యత్వోక్తిఃప్రాయికత్వాభిప్రాయా- *దృష్టంచాదృష్టంచశ్రుతంచాశ్రుతంచానుభూతంచాననుభూతంచసర్వంపశ్యతీతిశ్రుతేః. సప్తాఙ్గఏకోనవింశతిముఖఇతిప్రాగ్వత్. ప్రవివిక్తభుక్- వాసనాజన్యతయాబాహ్యార్థేభ్యోవివిక్తాంత్స్వప్నార్థాన్భుఙ్క్తేభోజయతిచేతిప్రవివిక్తభుక్. తేజోమయచిత్తస్థతయాచిత్తసమ్బన్ధిత్వేనతైజసనామాఆత్మనోద్వితీయఃపాదః- ద్వితీయంరూపమిత్యర్థః. ౨

శం.— దర్శనాదర్శనవృత్త్యోఃస్వాపస్యతుల్యత్వాత్సుషుప్తిగ్రహణార్థం యత్రసుప్తఇత్యాదివిశేషణం. అథవా - త్రిష్వపిస్థానేషుతత్త్వాప్రతిబోధలక్షణఃస్వాపోఽవిశిష్టఇతిపూర్వాభ్యాంసుషుప్తంవిభజతే. యత్ర- యస్మిన్స్థానే. కాలేవా. సుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి. నహిసుషుప్తేపూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణంస్వప్నదర్శనంకామోవాకశ్చనవిద్యతే. తదేతత్సుషుప్తంస్థానమస్యేతిసుషుప్తస్థానః. స్థానద్వయప్రవిభక్తంమనస్స్పన్దితంద్వైతజాతంతథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపన్నంనైశతమోగ్రస్తమివాహఃసప్రపఞ్చ్యకమేకీభూతమిత్యుచ్యతే. అతఏవస్వప్నజాగ్రన్మనస్స్పన్దనానిప్రజ్ఞానానిఘనీభూతానీవ-సేయమవస్థాఽవివేకరూపత్వాత్ప్రజ్ఞానఘనఉచ్యతే. యథారాత్రౌనైశేనతమసాఽవిభజ్యమానంసర్వంఘనమివ- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనఏవ. ఏవశబ్దాన్నజాత్యన్తరమజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తీత్యర్థః. మనసోవిషయవిషయ్యాకారస్పన్దనాయాసదుఃఖాభావాదానన్దమయః- ఆనన్దప్రాయః. నానన్దఏవ- అనాత్యన్తికత్వాత్. యథాలోకేనిరాయాసస్థితఃసుఖ్యానన్దభుగుచ్యతే. అత్యన్తానాయాసరూపాహీయంస్థితిరనేనానుభూయతఇత్యానన్దభుక్. *ఏషోస్యపరమఆనన్దఇతిశ్రుతేః. స్వప్నాదిప్రతిబోధచేతఃప్రతిద్వారీభూతత్వాచ్చేతోముఖః. బోధలక్షణంవాచేతోద్వారం-ముఖమస్యస్వప్నాద్యాగమనంప్రతీతిచేతోముఖః. భూతభవిష్యజ్జ్ఞాతృత్వం, సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వ, మస్యైవేతిప్రాజ్ఞః. సుషుప్తోపిహిభూతపూర్వగత్యాప్రాజ్ఞఉచ్యతే. అథవా- ప్రజ్ఞప్తిమాత్రమస్యైవాసాధారణంరూపమితిప్రాజ్ఞః. ఇతరయోర్విశిష్టమపివిజ్ఞానమస్తి. సోయంప్రాజ్ఞస్తృతీయఃపాదః. ౫

ఆ.— పాదద్వయమేవంవ్యాఖ్యాయతృతీయంపాదంవ్యాఖ్యాస్యన్ వ్యాఖ్యాయమానశ్రుతౌనకంచనేత్యాదివిశేషణస్యతాత్పర్యమాహ (దర్శనేతి) దర్శనస్యస్థూలవిషయస్యవృత్తిరత్రాస్తీతిజాగరితందర్శనవృత్తిరిత్యుచ్యతే. స్థూలవిషయదర్శనాదన్యద్దర్శనమదర్శనంవాసనామాత్రం. తస్యవృత్తిరత్రాస్తీత్యదర్శనవృత్తిస్స్వప్నః. తయోస్సుషుప్తవదేవస్వాపస్య- తత్త్వాగ్రహణస్యతుల్యత్వాత్ యత్రసుప్తఇత్యుక్తేతయోరపిప్రసక్తౌతద్వ్యవచ్ఛేదేనసుషుప్తస్యైవగ్రహణార్థంయత్రసుప్తఇత్యాదివాక్యేనకంచనేత్యాదివిశేషణం. తథ్థిస్థానద్వయంవ్యవచ్ఛేద్యసుషుప్తమేవగ్రాహయతీత్యర్థః. నకంచనస్వప్నంపశ్యతీత్యనేనైవవిశేషణేనస్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసమ్భవాద్విశేషణాన్తరమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తత్త్వాప్రతిబోధఃస్వాపః. తస్య స్థానత్రయేపితుల్యత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాంవిభజ్య సుషుప్తంజ్ఞాపయితుంవిశేషణమిత్యర్థః. ఏకస్యైవవిశేషణస్యవ్యవచ్ఛేదకత్వసంభవాదులంవిశేషణాభ్యామిత్యస్యకస్యచిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యవిశేషణయోర్వికల్పేనవ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నానర్థక్యమితిమత్వాహ (నహీతి) యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థంకథయతి (తదేతదితి) అన్యథాగ్రహణశూన్యత్వంకామసంస్పర్శవిరహితత్వంచవిశేషణాభ్యాంవివక్షితం. కథమస్యసద్వితీయస్యైకీభూతత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థానద్వయేతి) జాగరితంస్వప్నశ్చేతిస్థానద్వయం. తేనప్రవిభక్తంయద్ద్వైతం- స్థూలంసూక్ష్మంచ. తత్సర్వంమనస్స్పన్దితమాత్రమితివక్ష్యతే. తచ్చయథాస్వకీయరూపమాత్మనోవిభక్తం - తథైవతస్యాత్యాగేనావ్యాకృతాఖ్యంకారణమాపన్నంస్వకీయసర్వవిస్తారసహితంకారణాత్మకంభవతి. యథాఽహర్నైశేనతమసాగ్రస్తంతమస్యేవనైవవ్యవహ్రియతే-తథేదమపికార్యజాతం కారణభావమాపన్నంకారణమిత్యేవవ్యవహ్రియతే. తస్యాంచావస్థాయాంతదుపాధిరాత్మైకీభూతవిశేషణభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపికారణోపహితస్యప్రజ్ఞానఘనవిశేషణమయు

౪॥ ఏషసర్వేశ్వరఏషసర్వజ్ఞఏషోన్తర్యామ్యేషయోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌహిభూతానామ్॥ ౬

క్తం- నిరుపాధికస్యైవతథావిశేషణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఏవేతి) సర్వస్యకార్యప్రపఞ్చస్యసమస్తస్యసుషుప్తేకారణాత్మనాస్థితత్వా దేవేత్యర్థః. సుషుప్తావస్థాయాముక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వంనవాస్తవం- పునర్యథాపూర్వవిభాగయోగ్యత్వాదితిపుత్రోక్తం (ఇవేతి) సుషుప్త్యవస్థాయాఃకారణాత్మకత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నప్రజ్ఞానానాంతత్రైకీభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దేనాభ్యతేత్యుక్తమనువదతి (సేయమితి) ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేనబుద్ధావావిర్భావయతి (యథేత్యాదినా) ఏవకారస్యనాయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరర్థః- కిన్త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ (ఏవశబ్దాదితి) ప్రాజ్ఞస్యానన్దవికారత్వాభావేకథమానన్దమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యస్వరూపసుఖాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకదుఃఖాభావాత్ప్రచుర్యార్థత్వంమయటోస్యేహ త్వావిశేషణోపపత్తిందర్శయతి (మనసఇతి) మయటఃస్వరూపార్థత్వాదానన్దమయస్యానన్దత్వమేవకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) నహిసుషుప్తేనిరుపాధికానన్దత్వంప్రాజ్ఞస్యాభ్యుపగన్తుంశక్యం- తస్యకారణోపహితత్వాత్. అన్యథాముక్తత్వాత్పునరుత్థానాయోగాత్. తస్మాదానన్దప్రాచుర్యమేవాస్యస్వీకర్తుంయుక్తమిత్యర్థః. ఆనన్దభుగితివిశేషణంసదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) తథాసుషుప్తోపీతిశేషః. దార్ష్టాన్తికంవిష్టృణోతి (అత్యన్తేతి) ఇయంస్థితిరితిసుషుప్తిరుక్తా. అనేనేతిప్రాజ్ఞోక్తిః సుషుప్తస్యపునఃస్వప్నాద్యవస్థాయాంస్వరూపభూతానతిశయానన్దాభివ్యక్తిరస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (ఏషోస్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యైవచేతోముఖఇతివిశేషణాన్తరం తద్వ్యాచష్టే (స్వప్నాదీతి) స్వప్నోజాగరితంచేతిప్రతిబోధశబ్దితంచేతః. తత్ప్రతిద్వారభూతత్వం- ద్వారభావేనస్థితత్వం. నహిస్వప్నస్యజాగరితస్యవాసుషుప్తద్వారమన్తరేణసమ్భవోస్తి- తయోస్తత్కార్యత్వాత్. అతస్సుషుప్తాభిమానీప్రాజ్ఞఃస్థానద్వయకారణత్వాచ్చేతోముఖవ్యపదేశభాగిత్యర్థః. అథవా- ప్రాజ్ఞస్యసుషుప్తాభిమానినఃస్వప్నంజాగరితంవాప్రతిక్రమోత్క్రమాభ్యాంయదాగమనం- తత్ప్రతిచైతన్యమేవద్వారం- నహితద్వ్యతిరేకేణకాపిచేష్టాసిధ్యతీత్యభిప్రేత్యపక్షాన్తరమాహ (బోధేత్యాదినా) భూతేభవిష్యతిచవిషయేజ్ఞాతృత్వం, తథాసర్వస్మిన్నపివర్తమానేవిషయేజ్ఞాతృత్వ, మస్యైవేతి- ప్రకర్షేణజానాతీతిప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞఏవప్రాజ్ఞః. తదేవప్రాజ్ఞపదంప్రవృత్తావదయతి (భూతేతి) సుషుప్తేసమస్తవిశేషవిజ్ఞానోపరమాత్కుతోజ్ఞాతృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తోపీతి) యద్యపిసుషుప్తస్యామవస్థాయాంసమస్తవిశేషవిజ్ఞానవిరహితోభవతి- తథాపిభూతా- సిద్ధస్యాయాజాగరితేస్వప్నేచసర్వవిషయజ్ఞాతృత్వాలప్తాగతిః- తయాప్రకర్షేణసర్వమాసమన్తాజ్జానాతీతిప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యోభవతీత్యర్థః. తర్హిప్రాజ్ఞశబ్దస్యముఖ్యార్థత్వంనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) అసాధారణమితివిశేషణద్యోతితమర్థంస్ఫుటయతి (ఇతరయోరితి) ఆధ్యాత్మికస్యతృతీయపాదస్యవ్యాఖ్యాముపసంహరతి (సోయమితి) ౫

రం.— యత్రసుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచన(స్వప్నంపశ్యతితత్సుషుప్తమితి)యత్రస్థానేజీవస్సుప్తస్సన్ రాగాదిదోషానుపహతఃస్వప్నంచనపశ్యతి- తత్స్థానంసుప్తం. సుషుప్తమిత్యధికరణేక్తప్రత్యయఇతిభావః. (సుషుప్తస్థానఏకీభూతఇతి) సుషుప్తస్థానేఏకీభూతః-సుషుప్తస్థానేఏకత్వంప్రాప్తః. స్వయంసుషుప్తిస్థానతయాస్థితఇత్యర్థః. *తదభావోనాడీషుతచ్ఛ్రుతేరాత్మనిచేత్యధికరణోక్తరీత్యాసుషుప్తస్థానస్సన్ ప్రజ్ఞానఘనః- జ్ఞానస్వరూపః. ఆనన్దమయః- ఆనన్దఘనః. జీవస్యసౌషుప్తికానన్దానుభావకఃచేతోముఖః - విశుద్ధచేతోగ్రాహ్యః. జ్ఞానానన్దమయ ఇతియావత్. ఆనన్దభుక్- యఃప్రాజ్ఞస్సఏష ఆత్మనస్తృతీయఃపాదఇత్యర్థః ౫

హా.— తృతీయపాదస్యస్థానంవస్తుంస్థానస్వరూపంతావదాహ (యత్రేతి) యత్ర- దేశేసుప్తః- అజ్ఞానావృతః. సుఖరూపంబ్రహ్మసంప్రాప్తఇతివా. *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తఇత్యాదేః. కంచన- కమపికామం- కామ్యమానమర్థంనకామయతే. నకంచనస్వప్నపదార్థంపశ్యతి. ఉపలక్షణమేతత్. స్వాత్మానందినాకిమపినపశ్యతీత్యర్థః. తత్స్థానంసుషుప్తమిత్యుచ్యతే. సుషుప్తమేవస్థానంయస్యసఃసుషుప్తస్థానః. హృత్కాగ్రస్థఇతియావత్. ఏకీభూతః - వైశ్వానరతైజసాభ్యాంసామాన్యేనజ్ఞానానన్దాదిరూపేణైకీభావంప్రాప్తః. ప్రజ్ఞానఘనః- *అవిద్యారత్నసంజ్ఞాన్యాతృతీయాశక్తిరిష్యతే।యయాయాతేత్రజ్ఞశక్తిస్సావేష్టితేత్యుక్తకర్మవేష్టనావృతోజీవోఘనఇత్యుచ్యతే. సుషుప్తివేళాయాంఘనం- తజ్జీవస్వరూపం జానాతిప్రజ్ఞాపయతిచజీవస్యేతిప్రజ్ఞానఘనః. ప్రపూర్వాద న్తర్ణీతణ్యర్థాత్ *జ్ఞాఅవబోధనఇతిధాతోః *కృత్యల్యుటోబహుళమితిబహుళగ్రహణాత్కర్తరిల్యుట్ఆనాదేశేప్రజ్ఞానః- ప్రజ్ఞాపయితాఘనః- జీవోయేనసఃప్రజ్ఞానఘనఇతివిగ్రహః. యద్వా - *ఘనప్రజ్ఞ ఇతివక్ష్యమాణత్వాదిహాపిప్రజ్ఞానఘనఇత్యస్యఘనప్రజ్ఞానఇతివిపరీతసమాసోద్రష్టవ్యః. తథాత్వేప్యన్తర్ణీతణ్యర్థాత్కర్తరిల్యుట్. ఆనన్దమయః - ఆనన్దప్రచురః. * పూర్ణానన్దఇతియావత్. *యతోవాచోనివర్తన్తఇత్యాదౌప్రసిద్ధమితిహేరర్థః. ఆనన్దభుక్- విషయభోగాన్వినైవానన్దంభుఙ్క్తేభోజయతిచేత్యానన్దభుక్. అతఃస్థూలభుక్త్వంప్రవివిక్తభుక్త్వంచనిత్యపూర్ణానన్దానుభవరూపస్యక్రీడారూపమితిభావః. చేతోముఖః- జ్ఞానరూపముఖః. ముఖఇత్యుపలక్షణం. జ్ఞానరూపసర్వావయవఇత్యర్థః. ఏతదానన్దమయత్వచేతోముఖత్వరూపవిశేషణద్వయంప్రాగుక్తరూపద్వయే, * నాన్తఃప్రజ్ఞమితివక్ష్యమాణచతుర్థరూపేచద్రష్టవ్యం. ప్రాజ్ఞః- ప్రకర్షేణజ్ఞాపయతీతిప్రాజ్ఞః. జీవస్వరూపాతిరిక్తంబాహ్యంస్వాప్నంవాకిమపినజ్ఞాపయతీతిప్రాజ్ఞనామకఇత్యర్థః. ప్రపూర్వాజ్జ్ఞఉపపదాదన్తర్ణీతణ్యర్థాజ్జ్ఞాధాతోః * ఆతశ్చోపసర్గఇతికప్రత్యయః. ఆత్మనస్తృతీయఃపాదః. తృతీయంరూపం. ౫

శం.— ఏషహిస్వరూపావస్థస్సర్వేశ్వరః-సాధిదైవికస్యభేదజాతస్యసర్వస్యేశితా. నైతస్మాజ్జాత్యన్తరభూతోన్యేషామివ-*ప్రాణబన్ధనంహిసోమ్యమనఇతిశ్రుతేః.అయమేవహిసర్వస్యసర్వభేదావస్థాజ్ఞాతేత్యేషసర్వజ్ఞః. ఏషోన్తర్యామీ-అన్తరనుప్రవిశ్యసర్వేషాంభూతానాంనియన్తాప్యేషఏవ. అతఏవయథోక్తంసభేదంజగత్ప్రసూయతఇత్యేషయోనిస్సర్వస్య. యతఏవం- ప్రభవశ్చాప్యయశ్చప్రభవాప్యయౌహిభూతానామేషఏవ. ౬

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి.౫॥ బహిః ప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వో హ్యన్తః ప్రజ్ఞస్తు తైజసః। ఘనప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏక ఏవ త్రిధా స్మృతః॥ ౧
౬॥ దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వో మనస్యన్తస్తు తైజసః। ఆకాశే చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః॥ ౨

ఆ.—— ప్రాజ్ఞస్యాధిదైవికేనాన్తర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి (ఏష హీతి) స్వరూపావస్థత్వం- ఉపాధిప్రాధాన్యమపహాయ చైతన్యప్రాధాన్యం. అన్యథా స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేః. నైయాయికాదయస్తు తాటస్థ్యమీశ్వరస్యాతిష్ఠన్తే- తదయుక్తం - *పత్యురసామఞ్జస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (నైతస్మాదితి) శ్రుతివిరోధాచ్చ నతస్య తాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రకృతమజ్ఞాతం పరం బ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం. తద్బన్ధనం- బధ్యతే- అస్మిన్ పర్యవస్యతీతి వ్యుత్పత్తేః. నహి జీవస్య పరమాత్మాతిరేకేణ పర్యవసానమస్తి. మనః - తదుపహితం జీవచైతన్యముక్తం. ప్రాణశబ్దస్యార్థాన్తరే ముఖ్యస్య పరస్మిన్ ప్రయోగాన్, మనశ్శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్ పర్యవసానాభిధానాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీతి ద్యోతయితుమిత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్యైవ విశేషణాన్తరం సాధయతి (అయమేవేతి) నన్వవధారణం నోపపద్యతే- వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామప్యేషామపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వస్యేతి) అన్తర్యామిత్వం విశేషణాన్తరం విశదయతి (అన్తరితి) అన్యస్య కస్యచిదన్తరనుప్రవేశేన నియమనే చ సామర్థ్యాభావాదవధారణముక్తం. విశేషణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణాన్తరమాహ (అత ఏవేతి), యదుక్తం- స్వప్నజాగరితస్థానద్వయం ప్రవిభక్తమిత్యర్థః. సభేదం- అధ్యాత్మాధిదైవాధిభూతభేదసహితమితి యావత్. నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమేఽపి ప్రాచీనాని విశేషణాని సర్వాణ్యస్తీత్యాశఙ్క్య * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి న్యాయాన్నిమిత్తోపాదానయోర్జగతి నభిన్నత్వమిత్యేవం నియమస్సిద్ధం- అతో విశేషణాన్తరమిత్యాహ (యత ఇతి) ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః. అప్యేత్యస్మిన్నిత్యప్యయః. సహైతౌ భూతానామేకత్రోపాదానాదృతే సంభావితావిత్యర్థః. ౬

రం.—— ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి (భూతానామితి) యోనిః- స్థానమిత్యర్థః. *యోనిస్స్యానూర్భగే స్థాన ఇతి కోశాత్. శిష్టం స్పష్టం. యద్యపి విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం త్రయాణాం భగవద్వ్యూహతయా సర్వేశ్వరత్వాదికమప్యవిశిష్టం - అథాపి వ్యవస్థితపూర్వోక్తరీత్యైవ త్రయాణాం త్రయాణామనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. ౬

కూ.—— ఏవం రూపత్రయం నిరూప్య చతుర్థపాదం * నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా నిరూపయిష్యన్ వైశ్వానరాదిరూపాణాముక్తస్థానవ్యాపారాద్యర్థేషు శ్లోకాస్స్వవక్ష్యమాణచతుర్థరూపేణ సహ చతుర్ణాం రూపాణామభిమానమాహ (ఏష ఇతి) ఏషః- ఉక్తవక్ష్యమాణచతూరూపాత్మా. ఏష ఇత్యస్యావ్యాఖ్యానస్తాత్పర్యార్థః. తేనైషాం గుణానామాధిక్యకత్వపక్షః ప్రత్యుదాసః. సర్వేశ్వరః - జాగ్రదాది చతుష్టయోపలక్షితసర్వవస్తుశేషీ సర్వజ్ఞః - సర్వమిదం స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ వేత్తీత్యర్థః. అన్తర్యామీ - అన్తః ప్రవిశ్య నియన్తా. సర్వస్య యోనిః - కారణమిత్యర్థః. అస్య వివరణం (ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామితి) హి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయహేతుః- అతస్సర్వస్య యోనిరిత్యర్థః. ౬

శం.—— అత్ర- ఏతస్మిన్ యథోక్తేఽర్థ ఏతే శ్లోకా భవన్తి. (బహిః ప్రజ్ఞ ఇతి) పర్యాయేణ త్రిస్థానత్వాత్, సోఽహమితి స్మృత్యా ప్రతిసన్ధానాచ్చ స్థానత్రయవ్యతిరిక్తత్వమేకత్వం శుద్ధత్వమసఙ్గత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. మహామత్స్యాదిదృష్టాన్తశ్రుతేః. ౧

ఆ.—— ఆచార్యస్సౌమ్యాణ్డూక్యోపనిషదం పఠిత్వా తద్వ్యాఖ్యానశ్లోకావతారణమత్రేత్యాదినా కృతం- తదత్రేత్యనూద్య భాష్యకారో వ్యాకరోతి (ఏతస్మిన్నితి) విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాభేదాదవధేయం. అధ్యాత్మాధిదైవాభేదే పూర్వోదాహృతాం శ్రుతిం సూచయితుం హిశబ్దః. స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేదమాశఙ్క్య స్వరూపైక్యేఽపి స్వతస్త్రోపాధిభేదమన్తరేణ విశేషణమాత్రభేదాదవాన్తరభేదోక్తిరిత్యాహ (ఏక ఏవేతి) పదార్థానాం పూర్వమేవోక్తత్వాత్తాత్పర్యం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశిష్యతే- తదాహ (పర్యాయేణేతి) యద్యాత్మనశ్చైతన్యమివ స్వాభావికం స్థానత్రయం- నతర్హి తద్వదేవ తం వ్యభిచరితుమర్హతి. వ్యభిచరతి చాత్మా స్థానత్రయం- క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాత్. అతస్తద్వ్యతిరిక్తత్వమాత్మనస్సిద్ధం. యస్సుప్తస్సోఽహం జాగర్మీత్యనుసన్ధానాదేకత్వం తస్యావగతం. ఏకత్వే హి స్మృత్యాఘటాదావేకత్వమిష్యతే. ధర్మాధర్మరాగద్వేషాదిమలస్యావస్థాధర్మత్వాత్తదతిరేకేణ శుద్ధత్వమపి సిధ్యతి. సఙ్గస్యాపి వేద్యత్వేనావస్థాధర్మత్వాఙ్గీకారాత్తదతిరేకేణ తద్ద్రష్టురసఙ్గత్వమపి సఙ్గతమేవేత్యర్థః. యథోక్తేఽర్థే శ్రుతిముదాహరతి (మహామత్స్యాదీతి) మహాన్ నాదేయో మత్స్యః స్రోతసాఽప్రకమ్ప్యగతిరతిబలీయాన్ తిమిరుభే కూలే నద్యాస్సంచరన్ క్రమసంచరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే- నచ తస్య కూలద్వయగతదోషగుణవత్త్వం- నచాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే, నచ శ్యేనో వా సుపర్ణో వా నభసి పరిపతన్ క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే,- తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సంచరన్నుక్తలక్షణో యుక్తోఽఙ్గీకర్తుమిత్యర్థః. ౧

కూ.—— ఉపనిషత్స్వయం ప్రమాణత్వేఽపి స్వోక్తార్థదార్ఢ్యాయ స్వోక్తార్థమన్త్రానుదాహరతి (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తేష్వర్థేషు. సంవాదిన ఇతి శేషః. వైశ్వానరో బహిః ప్రజ్ఞః, తైజసోఽన్తః ప్రజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానఘన, ఇత్యుక్తేఽర్థే మన్త్రమాహ (బహిరితి) విశ్వః- వైశ్వానరః. ఏషాం నామార్థః పూర్వత్రైవ ధ్యేయః (ఏక ఏవ త్రిధా స్మృత ఇతి) మన్త్రద్రష్టృభిర్బ్రహ్మణో భగవద్రూపాణామేతేషామేకత్వం స్మృతమిత్యర్థః. ౫

శం.—— జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శనార్థోఽయం శ్లోకః (దక్షిణాక్షీతి) దక్షిణమక్ష్యేవ ముఖం. తస్మిన్ ప్రాధాన్యేన ద్రష్టా స్థూలానాం విశ్వోఽనుభూయతే- *ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి శ్రుతేః. ఇన్ధః- దీప్తిగుణో వైశ్వా

నరఆదిత్యాన్తర్గతో వైరాజఆత్మాచక్షుషిచ ద్రష్టాఏకః. నన్వన్యోహిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞాదక్షిణేక్షిణి-అక్ష్ణోర్నియన్తా- ద్రష్టాచాన్యోదేహస్వామీ. న-స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్. *ఏకోదేవస్సర్వభూతేషుగూఢ ఇతిశ్రుతేః. *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధిసర్వక్షేత్రేషుభారత * అవిభక్తంచభూతేషువిభక్తమివచస్థితమితిస్మృతేః. సర్వేషుకరణేష్వవిశేషేపిదక్షిణాక్షిణ్యుపలబ్ధిపాటవదర్శనాత్తత్రవిశేషేణనిర్దేశోవిశ్వస్య. దక్షిణాక్షిగతోరూపంద్రష్ట్వా నిమీలితాక్షస్తదేవస్మరన్మనస్యన్తస్స్వప్న ఇవతదేవవాసనారూపాభివ్యక్తంపశ్యతి. యథాత్రతథాస్వప్నే. అతోమనస్యన్తస్తైజసోపివిశ్వఏవ. ఆకాశేచహృదిస్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞఏకీభూతోఘనప్రజ్ఞఏవభవతి- మనోవ్యాపారాభావాత్. దర్శనస్మరణేఏవహిమనస్స్పన్దితే- తదభావే హృద్యేవావిశేషేణ ప్రాణాత్మనావస్థానం. *ప్రాణోహ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతిశ్రుతేః. తైజసోహిరణ్యగర్భః- మనస్స్థత్వాత్. *లిఙ్గం మనః *మనోమయోయంపురుషఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నను వ్యాకృతః ప్రాణస్సుషుప్తే - తదాత్మకానికరణానిభవన్తి - కథమవ్యాకృతతా. నైషదోషః- అవ్యాకృతస్యదేశకాలవిశేషాభావాత్. యద్యపిప్రాణాభిమానేసతివ్యాకృతతైవ ప్రాణస్య - తథాపిపిణ్డపరిచ్ఛిన్నవిశేషాభిమాననిరోధః ప్రాణేభవతీత్యవ్యాకృతఏవ ప్రాణస్సుషుప్తేపరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం. యథాప్రాణలయేపరిచ్ఛిన్నాభిమానినాంప్రాణోఽవ్యాకృతః - తథాప్రాణాభిమానినోప్యవిశేషాపత్తావవ్యాకృతతాసమానా. ప్రసవబీజాత్మకత్వంచ - తదధ్యక్షశ్చైకోఽవ్యాకృతావస్థః. పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాంచ తేనైకత్వమితిపూర్వోక్తంవిశేషణమేకీభూతః ప్రజ్ఞానఘనఇత్యాద్యుపపన్నం. తస్మిన్నేతస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ. కథంప్రాణశబ్దత్వమవ్యాకృతస్య. *ప్రాణబన్ధనంహిసోమ్యమనఇతిశ్రుతేః. నను తత్ర *సదేవసోమ్యేతిప్రకృతంసద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం. నైషదోషః- బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్సతః. యద్యపిసద్బ్రహ్మప్రాణశబ్దవాచ్యంతత్ర - తథాపిజీవప్రసవబీజాత్మకత్వమపరిత్యజ్యైవ ప్రాణశబ్దత్వంసతస్సచ్ఛబ్దవాచ్యతాచ. యదినిర్బీజరూపంవివక్షితం బ్రహ్మాభవిష్యత్- *నేతినేతి*యతోవాచోనివర్తన్తే *అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదిత్యవక్ష్యత్. *నసత్తన్నాసదుచ్యతఇతిస్మృతేః. నిర్బీజతయైవచేత్ - సతిలీనానాం - సమ్పన్నానాంసుషుప్తిప్రలయయోఃపునరుత్థానానుపపత్తిస్స్యాత్. ముక్తానాంచపునరుత్పత్తిప్రసఙ్గః-బీజాభావావిశేషాత్. జ్ఞానదాహ్యబీజాభావేచజ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గః. తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవసతఃప్రాణత్వవ్యపదేశః, సర్వశ్రుతిషుచకారణత్వవ్యపదేశః,. అతఏవ *అక్షరాత్పరతఃపరః *సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః *యతోవాచోనివర్తన్తే *నేతినేతీత్యాదినాబీజవత్త్వాపనయనేనవ్యపదేశః. తామబీజావస్థాంతస్యైవప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్యతురీయత్వేనదేహాదిసమ్బన్ధరహితాంపారమార్థికీంపృథగ్వక్ష్యతి. బీజావస్థాపినకించిదవేదిషమిత్యుత్థితస్యప్రత్యయదర్శనాద్దేహేనుభూయతఏవేతి త్రిధాదేహేవ్యవస్థితఇత్యుచ్యతే. ౨

ఆ — విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాంస్థానత్రయే క్రమేణసంచరతామాత్మైక్యమేవవస్తుతో భవతీత్యత్రహేత్వన్తరంవివక్షన్నాహ (దక్షిణేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యంసంగృహ్ణాతి (జాగరితేతి) నచైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవదేహేభిన్నత్వమాత్మనస్తద్వ్యాధికరిష్యతే. జాగరితావస్థాయామితితు దేహేవ్యవస్థితత్వోక్త్యావిశేషణం. తద్ధితత్రవ్యవస్థితత్వం- యదాత్మనస్సర్వగతస్యతదభిమానిత్వం. దేహాభిమానశ్చజాగరితేపరంసమ్భవతి- తేనసస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవదేహేత్రయాణామనుభవఇతితేషామిథోభేదోనాస్తీతిసిద్ధ్యతీత్యర్థః. ముఖం- ద్వారం, ఉపలబ్ధిస్థానం. శరీరమాత్రేదృశ్యమానస్యకథమిదముపలబ్ధౌవిశేషాయతనముపదిశ్యతే. న- స్థానాన్తరాపేక్షయాస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ (ప్రాధాన్యేనేతి) అనుభూయతేత్యాననిష్ఠైరితిశేషః. ఉక్తేర్థే శ్రుతింసంవాదయతి (ఇన్ధఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదాహృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ (ఇన్ధఇత్యాదినా) వైరాజస్యాత్మనోయథోక్తగుణవత్త్వేపిద్రష్టృత్వాచ్చక్షుష్యస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషిచేతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికోగుణస్సచక్షుషిప్యాధ్యాత్మికేసమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) హిరణ్యగర్భః- సూక్ష్మప్రపఞ్చాభిమానీసూర్యమణ్డలాన్తర్గతఃసూక్ష్మసమష్టిదేహోలిఙ్గాత్మాచక్షుర్గోళకానుగతేన్ద్రియానుగ్రాహకస్సంసారిణోఽర్థాన్తరం, విరాడాత్మాపిస్థూలప్రపఞ్చాభిమానీసూర్యమణ్డలాత్మకస్సమష్టిదేహశ్చక్షుర్గోళకద్వయానుగ్రాహకస్తతోర్థాన్తరమేవ. క్షేత్రజ్ఞస్తువ్యష్టిదేహోదక్షిణేచక్షుషివ్యవస్థితోద్రష్టాచక్షుషోకరణానాంనియన్తాకార్యకరణస్వామితాభ్యాంసమష్టిదేహాభ్యామన్యోభ్యుపగమ్యతే. తదేవంసమష్టివ్యష్టిత్వేనవ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమేకత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కాల్పనికోజీవభేదః-వాస్తవోవేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (నేత్యాదినా) ఏకోహిపరోదేవస్సర్వేషుభూతేషుసమష్టిత్వేనవ్యష్టిత్వేనచపరమావృత్తస్తిష్ఠతీతిశ్రవణాద్వస్తుతోభేదోనాస్తీత్యుక్తంహేతుంసాధయతి (ఏకఇతి) సర్వేషుక్షేత్రేషువ్యవస్థితంక్షేత్రజ్ఞంమాం-ఈశ్వరంవిద్ధీతిభగవతోవచనాచ్చతాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞంచేతి) సర్వేషుభూతేషుక్షేత్రజ్ఞశ్చేదాత్మైకః- కథంతర్హిప్రతిభూతంభేదప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభక్తంచేతి) తత్త్వతోఽవిభాగేపిదేహకల్పనయాభేదధీరిత్యర్థః. ననుకరణేషుసర్వేషువిశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణేచక్షుషివిశేషనిర్దేశోయుజ్యతే. ఇన్ద్రియాన్తరేభ్యశ్చక్షుషిప్రాధాన్యముక్తం- తథాపినార్థోదక్షిణవిశేషణేనేతి. తత్రాహ (సర్వేష్వితి) శ్రుత్యనుభవాభ్యాంనిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః. యద్యపిదేహదేశభేదేవిశ్వోఽనుభూయతే- తథాపికథంజాగరితేతైజసోఽనుభూయతఇత్యాశఙ్క్యద్వితీయంపాదంవ్యాచష్టే (దక్షిణేతి) యథాస్వప్నేజాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతంద్రష్టాఽనుభవతి- తథైవజాగరితేదక్షిణచక్షుషిద్రష్టృత్వేనవ్యవస్థితస్సన్నిరూపంద్రష్ట్వాపునర్నిమీలితాక్షో దృష్టమేవరూపంరూపోపలబ్ధిజనితసముద్భూతవాసనాత్మనామనస్యన్తరభివ్యక్తంస్మరన్విశ్వస్తైజసోభవతి. తథాచతథైవాన్తరకాశజ్ఞానావరణీత్యర్థః. స్వప్నజాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్దృష్టాన్తోవిశ్వతైజసయోరపినైలక్షణ్యమనుచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) జాగరితేయథాఽర్థజాతంద్రష్టాపశ్యతి-తథైవస్వప్నేపితదుపలమ్భాత్తతోనతయోర్వైలక్షణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయపాదస్యవ్యాఖ్యాముపసంహరతి (అతఇతి) స్థానద్వయేద్రష్టుర్భేదాశఙ్కానిరవకాశేతిదర్శయితుమేవకారః. తృతీయంపాదంవ్యాకుర్వన్జాగ్రత్యేవసుషుప్తిందర్శయతి (ఆకాశేచేతి) యోవిశ్వస్తైజసత్వముపగతః- సపునఃస్మరణా

ఖ్యస్య వ్యాపారస్య వ్యావృత్తౌ హృదయాకాశవచ్ఛిన్నాకాశే స్థితస్స ప్రాజ్ఞాభూతాత్వాత్తల్లక్షణలక్షితో భవతి-సహితస్వరూపవిషయదర్శనస్మరణే పరిహృత్య వి శిష్టాకాశనివిష్టస్య ప్రాజ్ఞాదగ్రానరత్వం. అతశ్చ సవికీభూతః-విషయవిషయ్యాకారరహితః. యతో ఘనప్రజ్ఞః-విశేషవిజ్ఞానవిరహీరూపా న్తరరహితస్తిష్ఠతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయన్ననో వ్యాపారాభావాదితి హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (దర్శనేత్యాదినా) అవిశేషేణ-అవ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః. అవస్థానం-జాగరితే సుషుప్తమితి శేషః. యదుక్తమవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా హృదయే ఽవస్థానమితి తత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణోహీతి) యోహి ప్రాణో ఽధ్యాత్మం ప్రసిద్ధః-స వాగాదీన్ ప్రాణాత్మని సంప్రక్షే- సంహరతీతి ప్రాణస్యాధ్యాత్మం వాగాదిసంహర్తృత్వముక్తం. అధిదైవం చ యో వాయుః సూత్రాత్మా-సోగ్న్యాదీనాత్మని సంహరతీత్యగ్న్యాదిసంహర్తృత్వం వాయోరుక్తం. అధ్యాత్మాధిదైవయోరైకత్వాత్ ప్రాణస్య వాయోశ్చ వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చ సంహర్తృత్వే నావ్యాకృతత్వస్య సంవర్గవిద్యాయాం సూచితత్వాత్, దవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తే ప్రాజ్ఞస్యావస్థానమితి యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః. పూర్వమేవ విశ్వవిరాజోరైక్యస్యానన్తరం చ సుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్య దర్శితత్వాత్ తైజసహిరణ్యగర్భయోరప్యుక్తమభేదం వక్తవ్యమిదానీముపన్యస్యతి (తైజస ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (మనస్సత్త్వాదితి) హిరణ్యగర్భస్య సమష్టిమనో నిష్ఠత్వాత్, తైజసస్య వ్యష్టిమనో గతత్వాత్, తయోశ్చ సమష్టివ్యష్టిమనసోరేకత్వాత్, తద్ద్వారేణాపి తైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః. కించ- హిరణ్యగర్భస్య క్రియాశక్త్యుపాధౌ లిఙ్గాత్మతయా ప్రసిద్ధత్వాత్, తస్య చ సామానాధికరణ్యశ్రుత్యా మనస్సామానాధికరణ్యాదవగమాత్, మనసో నిష్ఠస్య తైజసస్యాపి యుక్తం హిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ (లిఙ్గమితి) కించ - పురుషస్య మనోమయత్వశ్రవణాత్, తత్పురుషవిశేషత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భస్య తైజసత్వేన ప్రధానత్వాధిగమాత్, తన్నిష్ఠస్య తైజసస్య హిరణ్యగర్భోపాధితుమర్హతీత్యాహ (మనోమయ ఇతి) ప్రాణస్య ప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) సుషుప్తే హి ప్రాణో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతః - యదుక్తం తద్వ్యాపారస్య పార్శ్వస్థైరపి స్పష్టం దృష్టత్వాదిత్యర్థః. కించ-తస్యామవస్థాయాం వాగాదీని కరణాని ప్రాణాత్మకాని భవన్తి తస్మిన్ప్రాణే సర్వే ఏకీభవన్తీతి శ్రుతేః. అతోపి ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమయుక్తమిత్యాహ (తదాత్మకానీతి) ఉక్తన్యాయేన ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వాయోగాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితి నిగమయతి (కథమితి) ఏకలక్షణత్వాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) అవ్యాకృతం హి దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం-ప్రాణోపి సౌషుప్తద్రష్టృదృష్ట్యా-సహి సౌషుప్తదృష్ట్యా తత్కాలీనస్య ప్రాణస్య దేశాదిపరిచ్ఛేదో ఽవగమ్యతే. తథా చ లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తస్యాయం ప్రాణః-మమాయమితి దేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాదేకలక్షణత్వాభావాన్న ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం ప్రత్యేకం మమాయమితి ప్రాణాభిమానే సతి ప్రాణస్య యద్యపి వ్యాకృతత్వే పరిభవతి-తథాపి సుషుప్త్యవస్థాయాం పిణ్డపరిచ్ఛిన్నో యో విశేషః-లద్ధిపయోగాయం మమేత్యభిమానః-తస్య నిరోధస్తస్మిన్ భవతి ప్రాణో ఽవ్యాకృతవదేవేతి యోజనా. ప్రతిబుద్ధదృష్ట్యా విశేషాభిమాననివృత్త్యా తద్వ్యపిహితసుషుప్తదృష్ట్యా తత్కాలోపసంహారాదవ్యాకృతత్వం ప్రాణస్యావిరుద్ధమితి భావః. విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం స్పష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణలయః-మరణం. తత్రాభిమాననిరోధే ప్రాణో నామరూపాభ్యామవ్యాకృతో యథేష్యతే-తథైవ ప్రాణాభిమానినో విపద్యమానస్య నిరోధే నావిశేషాపత్తిస్సుషుప్తిః. తత్రావ్యాకృతతా ప్రాణస్య ప్రాగుక్తదృష్టాన్తేనావిశిష్టా. తతో విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కించ-యథా ఆధిదైవికమవ్యాకృతం జగత్ప్రసవబీజం-తత్ప్రాణాదేవ జగద్వ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతేః. తథా ప్రాణాఖ్యం సుషుప్తం జాగరితస్వప్నయోర్భవతి బీజం. తథా చ కార్యం ప్రతి ప్రసవరూపత్వమవిశిష్టముభయోరితి లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్య ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (ప్రసవేతి) సమానమిత్యనుకర్షార్థశ్చకారః ఉపాధిస్వభావాలోచనయా సుషుప్తావ్యాకృతయోరభేదమభిధాయోపహితస్వభావాలోచనయాపి తయోరభేదమాహ (తదధ్యక్షశ్చేతి) అవ్యాకృతావస్థస్సుషుప్తావస్థశ్చ యః-తయోరుపహితస్వభావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికయోరేకో ఽధిష్ఠాతా విద్ధ్యాత్. అతోపి తయోరేకత్వం సిధ్యతీత్యర్థః. సుషుప్తావ్యాకృతయోరేవమేకత్వం ప్రసాధ్య తస్మిన్నవ్యాకృతే సుషుప్తే ప్రాగుక్తం విశేషణం యుక్తమిత్యాహ (పరిచ్ఛిన్నేతి) యద్యపి విశేషానభివ్యక్తిరూఢైకీభూతత్వాది విశేషణముపపాదితం-తథాపి పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామపాధిప్రధానానాం తత్ర తత్ర దృష్టీనాం చోపహితానామవ్యాకృతే సైకత్వం - అతో ఽపి ప్రాగుక్తవిశేషణోపపత్తిరిత్యర్థః. కించ- అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమితి ప్రాగుక్తహేతుసద్భావాచ్చ యుక్తం సుషుప్తే ప్రాజ్ఞే ప్రాణాత్మన్యవ్యాకృతే యథోక్తం విశేషణమిత్యాహ (ఉక్తేతి) ప్రజ్ఞానాదికబ్జైనసర్వేశ్వరత్వాదివిశేషణం గృహ్యతే. ప్రాణశబ్దస్య శబ్దవృత్త్యా వాయువికారే రూఢత్వాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం- రూఢివిరోధాదితి శఙ్కతే (కథమితి) అన్యత్ర రూఢత్వేపి శ్రౌతప్రయోగవశాదవ్యాకృతవిషయత్వం ప్రాణశబ్దస్య యుక్తమితి పరిహరతి (ప్రాణబన్ధనమితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వాత్, బ్రహ్మణ్యేవ ప్రకృతే వాక్యే ప్రాణశబ్దస్య ప్రయోగాత్, నావ్యాకృతవిషయత్వం తస్య యుక్తం- ప్రకరణవిరోధాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వేపి బ్రహ్మణస్సలక్షణస్య శబలత్వాజ్జీకారాత్, దస్మిన్నపి వాక్యే తత్రైవ ప్రాణశబ్దప్రయోగాత్, యుక్తం తస్యావ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సజ్జీవవాక్యం ప్రవక్ష్యతి (యద్యపీతి) తత్రేతి ప్రాణబన్ధనవాక్యం పరామృశ్యతే. జీవశబ్దస్సర్వస్యైవ కార్యజాతస్యోపలక్షణం. ప్రకరణవాక్యయోరపి శుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వే కాక్షతిరిత్యాశఙ్క్య పరిశుద్ధస్య బ్రహ్మణః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాగోచరత్వాత్ తత్ర శబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (యదపీతి) న కేవలం నిరుపాధికం నిర్విశేషం బ్రహ్మవాఙ్మనసయోరగోచరమితి శ్రుతేరేవ నిర్ధార్యతే- కింతు స్మృతేరపీత్యాహ (నసదితి) కించ- కార్యజాతం ప్రతి బీజభూతాజ్ఞానరహితతయా శుద్ధత్వేనైవాస్మిన్ ప్రకరణే బ్రహ్మవివక్షితం చేత్- తర్హి సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి జీవానాం సత్త్వాపత్తిశ్రవణాద్బ్రహ్మణస్స్వప్రతిపన్నశుద్ధత్వేన సుషుప్త్యాదౌ తత్ర లీనానాం- ఏకీభూతానాం జీవానాం పునరుత్థానం నోపపద్యతే. దృశ్యతే చ పునరుత్థానం- తేన శబలమేవ బ్రహ్మాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (నిర్బీజతయేతి) సుషుప్త్యాదౌ శుద్ధే బ్రహ్మ

౭॥ విశ్వోహిస్థూలభుఙ్నిత్యంతైజసఃప్రవివిక్తభుక్। ఆనన్దభుక్తథాప్రాజ్ఞస్త్రిధాభోగంనిబోధత॥ ౩

౮॥ స్థూలంతర్పయతేవిశ్వంప్రవివిక్తంతుతైజసం। ఆనన్దశ్చతథాప్రాజ్ఞంత్రిధాతృప్తింనిబోధత॥ ౪

౯॥ త్రిషుధామసుయద్భోజ్యంభోక్తాయశ్చప్రకీర్తితః। వేదైతదుభయంయస్తుసభుఞ్జానోనలిప్యతే॥ ౫

ణిసమ్పన్నానామపిపునరుత్థానేమోక్షానుపపత్తిదోషమాహ (ముక్తానాంచేతి) నతేషాంపునరుత్థానం- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్య - సుషుప్తానాం ప్రలీనానాంచనతర్హిపునరుత్థానం- హేత్వభావస్యతుల్యత్వాదిత్యాహ (బీజాభావేతి) సన్నప్యనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానంసంసారస్యబీజభూతంనాస్త్యేవ- యద్బ్రహ్మణోవిశేషణం. అగ్రహణమిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారాణామజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాత్. తత్రాహ (జ్ఞానేతి) అజ్ఞోహమిత్యజ్ఞానమపరోక్షం. అగ్రహణస్యచగ్రహణప్రాగభావస్యనాపరోక్షత్వం- ఇన్ద్రియసన్నికర్షాభావాదనుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ. భ్రాన్తితత్సంస్కారయోశ్చాభావేతరకార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణా, దాత్మనశ్చకేవలస్యాతద్ధేతుత్వా, త్తదుపాదానత్వేనానాద్యజ్ఞానసిద్ధిః. కించ - దేవదత్తప్రమా- తన్నిష్ఠప్రమాప్రాగభావాతిరిక్తాఽనాదిప్రధ్వంసినీ- ప్రమాత్వాత్ - యజ్ఞదత్తప్రమావత్ నచతదభావేసమ్యగ్జ్ఞానార్థవత్త్వం- క్షణికత్వేనభ్రాన్తేస్స్వతఏవనివృత్త్యభ్యా, త్సంస్కారస్యచసత్యపిసమ్యగ్జ్ఞానేక్వచిదనువృత్తిదర్శనాత్.. నచాగ్రహణస్యతన్నివర్త్యత్వం- జ్ఞానస్యతన్నివృత్తిత్వాత్. అతోజ్ఞానదాహ్యంసంసారబీజభూతమనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానంజ్ఞానస్యార్థవత్త్వాయ- స్థేయం- అన్యథాతదానర్థక్యప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శుద్ధస్యబ్రహ్మణోవాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మణఃశబలస్యైవప్రాకరణికత్వా, ద్వాక్యేపితస్మిన్ప్రాణశబ్దా, దుక్తంప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితిభావః. యతోఽనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానశబలస్యైవకారణత్వంబ్రహ్మణోవివక్ష్యతే- అతఏవకారణత్వనిషేధనపరేశుద్ధంబ్రహ్మశ్రుతిషూపదిశ్యతే.తదేతదాహ (అతఏవేతి) అక్షరం-అవ్యాకృతం.తచ్చకార్యాపేక్షయాపరం. తస్మాత్పరోయఃపరమాత్మా- సహికార్యకారణాభ్యామస్పృష్టో వర్తతే. బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం - కారణమితి. తాభ్యాంసహతత్కల్పనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమానశ్చిద్ధాతుః. తథాచసచిద్ధాతు స్సజ్జన్మాది సమస్తవిక్రియాశూన్యత్వేనకూటస్థః శ్రుతిస్మృత్యోర్వ్యపదిశ్యతే. యతః- బ్రహ్మణస్సకాశాద్వాచస్సర్వాః మనసాసహావకాశమప్రాప్యనివర్తన్తే- తద్బ్రహ్మానన్దరూపంవిద్వాన్నబిభేతి. నేతినేతీతివీప్సయాసర్వమారోపితమపాక్రియతే. ఆదిశబ్దేనాస్థూలాదివాక్యంగృహ్యతే. బీజత్వనిరాసేనశుద్ధం బ్రహ్మవ్యపదిశ్యతేచేత్-బీజత్వంశబలస్యైవేతిసిద్ధ్యతీత్యర్థః. ఆచార్యేణానుక్తత్వాన్నకారణాతీతత్వంశుద్ధంబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య*నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదివాక్యశేషాన్నైవమిత్యాహ (తామితి) ఉక్తన్యాయేనవస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్యదేహేఽనుభవాభావా త్త్రిధాదేహేవ్యవస్థితత్వమితికథముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) ౭

హా.— జాగరితస్థానస్స్వప్నస్థానస్సుషుప్తస్థానఇత్యుక్తార్థేమన్త్రమాహ (దక్షిణాక్షీతి) ముఖే - అగ్రభాగే. అన్తరిత్యస్యవివరణం (మనసీతి) ఆకాశేచహృది-హృదయాకాశే హృత్పఙ్క్తిగ్రస్థానఇత్యర్థః. (త్రిధాదేహేవ్యవస్థితఇతి) సభగవానేకఏవాస్మిన్దేహేత్రిధాస్థితఇత్యర్థః. ౯

శం.— ఉక్తార్థాశ్లోకాః. ౩-౫

ఆ.— విశ్వాదీనాంత్రయాణాంత్రిధాదేహేవ్యవస్థితిం ప్రతిపాద్యతేషామేవత్రిధాభోగంనిగమయతి (విశ్వోహీతి) ౩

హా.— స్థూలభుక్ప్రవివిక్తభుగానన్దభుగిత్యుక్తైరేమన్త్రమాహ (విశ్వఇతి) నిబోధతేతిమన్త్రద్రష్టాబ్రహ్మణాస్వోపదేశ్యాన్ప్రత్యుచ్యతే. ఏవంవిజానథేత్యపిధ్యేయం. ౭

ఆ.— భోగప్రయుక్తాంతృప్తిమపినాత్రేధావిభజతే (స్థూలమితి) ఉదాహృతశ్లోకయోర్వ్యాఖ్యానాపేక్షాంవారయతి (ఉక్తార్థావితి) ౪

హా.— ఉక్తఏవార్థమన్త్రాన్తరంపఠతి (స్థూలమితి) స్థూలం- భోగ్యంవస్తుకర్తృ. విశ్వం - కర్మ. ఏవముత్రాపి. నిత్యతృప్తస్యస్థూలాదినాతృప్తిః క్రీడారూపాధ్యేయా. ఆనన్దం- ఆనన్దః. లిఙ్గవ్యత్యయాత్. విజానథ- విజానీథ. వికరణవ్యత్యయాత్. ౮

శం.— త్రిషుధామసు - జాగ్రదాదిషుస్థూలప్రవివిక్తానన్దాఖ్యంభోజ్యమేకంత్రిధాభూతం. యశ్చవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యోభోక్తైకస్సోహమిత్యేకత్వేనప్రతిసన్ధానాత్ ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చప్రకీర్తితః. యోవేదైతదుభయం-భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకధాభిన్నం- సభుఞ్జానోనలిప్యతే-భోజ్యస్యసర్వస్యైకస్యభోక్తుర్భోజ్యత్వాత్. నహియస్యయోవిషయః- సతేనహీయతేవర్ధతేవా. నహ్యగ్నిస్స్వవిషయందగ్ధ్వాకాష్ఠాది-తద్వత్. ౫

ఆ.— ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాన్తరఫలమాహ (త్రిష్వితి) పూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (జాగ్రదాదిష్వితి) భోగ్యత్వేనైకత్వేపిత్రైవిధ్యమవాన్తరభేదాదున్నేయం. భోక్తురేకత్వేహేతుమాహ (సోహమితి) యోహంసుషుప్తఃసోహంస్వప్నంప్రాప్తః- యశ్చస్వప్నమద్రాక్షంసోహమిదానీంజాగర్మీత్యేకత్వంప్రతిసన్ధీయతే. నచతత్రబాధకమస్తి- తద్యుక్తంభోక్తురేకత్వమిత్యర్థః. కించ - అజ్ఞానంతత్కార్యంచప్రతిప్రాజ్ఞాదిషుద్రష్టృత్వస్యావిశిష్టత్వాత్, ద్రష్టృభేదేచప్రమాణాభావా, ద్యుక్తంతదేకత్వమిత్యాహ (ద్రష్టృత్వేతి) ద్వితీయార్ధంవిభజతే

౧౦॥ ప్రభవస్సర్వభావానాంసతామితివినిశ్చయః। సర్వంజనయతిప్రాణశ్చేతోంఽశూన్పురుషఃపృథక్ ॥ ౬

(మోదేవేతి) కథమేతావతాభోగ్యప్రయుక్తదోషరాహిత్యం - తత్రాహ (భోజ్యస్యేతి) యద్యపిభోక్తురేకస్యైవసర్వంభోగ్యమిత్యవగతం - తథాపి తత్సర్వంభుఞ్జానో భోగప్రయుక్తదోషవాన్నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహ్యగ్నిరితి) స్వవిషయం కాష్ఠాదిదగ్ధ్వానహీయతేవర్ధతేవాగ్నిరితిసమ్బన్ధః. ౫

కూ — విశ్వాదిరూపత్రయస్వరూపం, తత్తత్స్థానేషుతద్భోజ్యస్వరూపం, చజానతఃఫలమాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు - అ క్షిమనోహృదయాకాశరూపేషుయద్భోజ్యం - స్థూలప్రవివిక్తానన్దాత్మకం, యశ్చభోక్తా-విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపాత్మా,-ఏతదుభయం-భోక్తృభోజ్య రూపేణబ్రహ్మైవ - యోవేద - జానాతి- సజ్ఞానవిషయాన్ భుఞ్జానః-అనుభవన్నపితత్సఙ్గలేపాన్ నప్రాప్నోతి- తత్కార్యతోఽప్యనీచాదివికా రాన్నప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏతేత్వావస్థాత్రయోపాధయోయతాస్సన్నన్తరస్య చ జీవస్యకర్మఫలప్రదస్యేశ్వరస్యైవ - నపమాత్రభోగేనతరజీవానాం వా స్వాపస్వప్నయోరితిమత్వాసకలోపలభావ. ౬

శం.— సతాం- విద్యమానానాం స్వేనావిద్యాకృతనామరూపమాయాస్వరూపేణసర్వభావానాం- విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదానాం ప్రభవః-ఉత్పత్తిః. వక్ష్యతిచ *వన్ధ్యాపుత్రోనతత్త్వేనమాయయావాపిజాయత ఇతి. యదిహ్యసతామేవజన్మస్యాత్ - బ్రహ్మణోఽవ్యవహార్యస్య గ్రహణ ద్వారాభావాదసత్త్వప్రసఙ్గః. దృష్టంచరజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాంరజ్ఞ్వాద్యాత్మనాసత్త్వం నహినిరాస్పదారజ్జుసర్పమృ గతృష్ణికాదయఃక్వచిదుపలభ్యన్తేకేనచిత్. యథారజ్జ్వాంప్రాక్సర్పోత్పత్తేః రజ్జ్వాత్మనాసర్పస్సన్నేవాసీత్ - ఏవంసర్వభావానా ముత్పత్తేఃప్రాక్ ప్రాణబీజాత్మనైవసత్త్వమితి. అతశ్శ్రుతిరపివక్తి* బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదితి. సర్వంజనయతిప్రాణః. చేతోంఽశూన్- అంశవఇవరవే శ్చిదాత్మకస్యపురుషస్యచేతోరూపాజలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వభేదేనదేవతిర్యగాదిదేహభేదేషువిభావ్యమానాశ్చేతోంఽశవాస్తే - తాన్ పురుషః పృథక్- విషయభావవిలక్షణానగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్సలక్షణాన్ జలార్కవచ్చజీవలక్షణాం, స్త్వితరాన్ సర్వభావాన్, ప్రాణబీజాత్మాజనయతి- *యథోర్ణనాభిః * యథాగ్నేః క్షుద్రావిస్ఫులిఙ్గా ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౬

ఆ.— *విషయోనిరిత్యత్రప్రాజ్ఞస్యప్రపఞ్చకారణత్వం ప్రతిజ్ఞాతం. తత్రసత్కార్యమసత్కార్యం ప్రతివాకారణత్వమితిసన్దేహేని ర్ధారయితుమారభతే (ప్రభవఇతి) తత్రావాన్తరభేదమాహ (సర్వమితి) పురుషోహిసర్వమచేతనంజగదుపాధిభూతంతత్ప్రధానంగృహీత్వాజన యతి-అతఏవపురుషేకారణవాచిప్రాణపదంప్రయుజ్యతే. ఏవంసచచైతన్యప్రధానశ్చేతసః-చైతన్యస్యాంశవదవస్థితాన్ ప్రతిబిమ్బకల్పాన్ జీవా నాభాసభూతానుత్పాదయతి ఏవంచేతనాచేతనాత్మకమశేషంజగదసఙ్కీర్ణంసంపాదయతీత్యర్థః. ననుసతాంభావానాంసత్త్వాదేవప్రభవోనసమ్భవ తి- అతిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (సతామితి) స్వేన- అధిష్ఠానాత్మనావిద్యమానానామేవావిద్యాకృతంమాయామయమారోపిత స్వరూపం- తేనప్రభవః - సంసారీభవతీత్యర్థః. అసజ్జన్మనిరసనమన్తరేణకథంసజ్జన్మనిర్ధారయితుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (వక్ష్యతీతి) జన్మనః పూర్వంసర్వస్యసత్త్వేచకారణవ్యాపారసాధ్యత్వాసిద్ధేర్మిథ్యాత్వం. కథంసతామేవప్రభవోభావానామిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కార్యప్రపఞ్చ స్యాసత్త్వేకారణస్యబ్రహ్మణస్సారస్యైనవ్యవహార్యత్వాభావా. త్తస్యగ్రహణేద్వారభూతస్యలిఙ్గస్యాభావా, దసత్త్వమేవసిధ్యేత్. కార్యేణహిలి ఙ్గేనకారణంబ్రహ్మదృష్టమపిసదిత్యవగమ్యతే- తచ్చేదసద్భవేత్ - నతస్యకారణేనసమ్బన్ధఇత్యసదేవకారణమపిస్యాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోరుభ యోరపిభవత్వసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టంచేతి) అవిద్యయాఽనాద్యనిర్వాచ్యయాకృతాశ్చతేమాయాబీజాదుత్పన్నాశ్చ - తేషాం. అవిద్యైవ మాయేత్యఙ్గీకారాత్. తేషురజ్జ్వాదౌకల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణసత్త్వందృష్టమితియోజనా. విమతంసదుపాదానం - కల్పిత త్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (నహీతి) వివక్షితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణశబ్దితంబీజం- అజ్ఞాతంబ్రహ్మసల్లక్షణం. తదాత్మనైవేత్యర్థః. తదేవమచేతనంసర్వంజగత్ప్రాగుత్పత్తేర్బీజాత్మనాస్థితంప్రాణోబీజాత్మా వ్యవ హారయోగ్యతయాజనయతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) చతుర్థపాదప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (చేతోంఽశూనిత్యాదినా) రవేరంశవోయథా వర్తన్తే- తథాపురుషస్యస్వయంచైతన్యాత్మకస్యచేతోరూపాశ్చైతన్యాభాసాశ్చేతోంఽశవో నిర్దిశ్యన్తే. తాన్పురుషోజనయతీత్యత్రసమ్బన్ధః. తే షాంచిదాత్మకాత్పురుషాత్పురుషతత్త్వతోభేదాభావంవివక్షిత్వావిశినష్టి(జలార్కేతి)భేదధీస్తుతేషాముపాధిభేదాదిత్యాహ (ప్రాజ్ఞేతి) పృథగితిసూచి తంపురుషస్యజీవసర్జనేహేతుంకథయతి(విషయేతి) యథాగ్నినాసమానరూపావిస్ఫులిఙ్గాజన్యన్తే-తథాచిదాత్మనాసమానస్వభావాజీవాస్తేనోత్పాద్య న్తే. విషయవిలక్షణత్వాత్ నప్రాణేనబీజాత్మనాతేషాముత్పాదనం. నచోత్పాద్యానాంజీవానాముత్పాదకాచ్చిదాత్మనస్తతోభిన్నత్వం - జలపాత్ర ప్రతిబిమ్బితాదిత్యాదీనాంబిమ్బభూతాత్తతస్తత్త్వతోభేదాభావాత్. తాన్ విశ్వాదీన్ పురుషశ్చిత్ప్రధానోజనయతీత్యర్థః. విషయభావేనవ్యవస్థితాన్ పునర్భావాన్ ప్రాణోజనయతీతితృతీయపాదార్థముపసంహరతి (ఇతరానితి) ౬

కూ.— *విషయోనిస్సర్వస్యేత్యుక్తార్థమస్త్రిమాహ (ప్రభవఇతి) ప్రభవత్యుత్పద్యతేఽనేనేతిప్రభవః. సర్వభావానాం- సర్వవ స్తూనాంయథాయోగముత్పత్తిహేతుః. చతూరూపాత్మేతియోజ్యం. ఇతిసతాంవినిశ్చయఇత్యుక్త్యాఅసతామన్యథానిశ్చయఇతిలభ్యతే - తదగ్రివివ

౧౧॥ విభూతిం ప్రసవంత్వన్యే మన్యన్తే సృష్టిచిన్తకాః। స్వప్నమాయాస్వరూపేతి సృష్టిరన్యైర్వికల్పితా॥ ౭

౧౨॥ ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సృష్టిరితి సృష్టౌ వినిశ్చితాః। కాలాత్ప్రసూతిం భూతానాం మన్యన్తే కాలచిన్తకాః॥ ౮

రిష్యతే. సర్వప్రభవత్వం వ్యనక్తి (సర్వం జనయతి ప్రాణ ఇతి) సర్వస్య ప్రజేతృత్వహేతునా ప్రాణనామా సవివసర్వం జనయతీత్యుక్తేస్తస్యైవ వస్తు రూపముపాదానత్వం సర్వప్రభవత్వమిత్యుక్తం భవతి. పురుషః - పూర్ణషడ్గుణత్వాదినా పురుషనామా ప్రాగుక్తనామా చ రూపాత్ప్రాణవిభక్తో చేతోంశూన్ - జ్ఞానాఖ్యరశ్మయస్తాన్ జీవానితి యావత్. పృథక్ - దేవదానవమానవాదిభేదేన జనయతి. ౧౦

శం.— విభూతిః - విస్తార ఈశ్వరస్య సృష్టిరితి సృష్టిచిన్తకా మన్యన్తే- నతు పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావాదర ఇత్యర్థః ॥ ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాది శ్రుతేః. నహి మాయావినం సూత్రమాకాశే నిక్షిప్య - తేన సాయుధమారుహ్య చక్షుర్గోచరతామతీత్య యుద్ధేన ఖణ్డశశ్ఛిన్నం పతితం పునరుత్థితం చ పశ్యతాం తత్కృతమాయాదితత్త్వచిన్తాయామాదరో భవిష్యతి. తథైవాయం మాయావినస్సూత్రప్రసారణసమస్సుషుప్తస్వప్నాదివికాసః. తదారూఢమాయావీ సపశ్చ తత్స్థ ప్రాజ్ఞతైజసాదిః సూత్రతదారూఢాభ్యామన్యః పరమార్థమాయావీ. సఏవ భూమిష్ఠో మాయాచ్ఛన్నో- ఽదృశ్యమాన ఏవ స్థితో యథా- తథా తురీయాఖ్యం పరమార్థతత్త్వం. అతస్తచ్చిన్తాయామేవాదరో ముముక్షూణామార్యాణాం- న నిష్ప్రయోజనాయాం సృష్టావాదర ఇతి అతః సృష్టిచిన్తకానామేవైతే వికల్పా ఇత్యాహ (స్వప్నమాయాస్వరూపేతి) స్వప్నస్వరూపా మాయాస్వరూపా చేతి. ౭

ఆ.— చేతనాచేతనాత్మకస్య జగతః సర్గే ప్రస్తుతే స్వమతవివేచనార్థం మతాన్తరముపన్యస్యతి (విభూతిం ప్రసవమితి) ఈశ్వరస్య విభూతిః- విస్తారః. స్వకీయైశ్వర్యఖ్యాపనం సృష్టిరితి పక్షే సృష్టేర్వస్తుత్వశఙ్కాయాం పక్షాన్తరమాహ (స్వప్నేతి) కుతస్సృష్టిచిన్తకానామేతన్మతం - తత్త్వవిదామేవ కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (నత్వితి) సృష్టేరపి వస్తుత్వాద్వస్తుచిన్తకానామపి తత్రాదరో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయామయీ సృష్టిరాదరవిషయా న భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) (మాయాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్కార్యం గృహ్యతే. దృష్టాన్తనివిష్టమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథైవేతి) తర్హి పరమార్థచిన్తకానాం కుత్రాదర ఇత్యాశఙ్క్య సదృష్టాన్తముత్తరమాహ (సూత్రేత్యాదినా) మాయాచ్ఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వే హేతుః. తురీయాఖ్యం- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేభ్యో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తం తదస్పృష్టమితి శేషః. పరమార్థతత్త్వచిన్తా హి సమ్యగ్ధీద్వారా ఫలవతీ- న సృష్టిః. తతః సృష్టావనాదరస్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ (నేతి) పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావనాదరాదపరమార్థనిష్ఠానామేవ సృష్టా విశేషచిన్తేత్యుక్తేఽర్థే ద్వితీయార్ధమవతారయతి (ఇత్యత ఇతి) జాగ్రద్దృతానామర్థానామేవ స్వప్నే ప్రథనాత్తస్య సత్యత్వం. మాయాయాశ్చ మణ్యాదిలక్షణాయాః సత్యత్వాఙ్గీకారాదనయోర్వికల్పయోస్సిద్ధాన్తాద్వైషమ్యమున్నేయం. ౭

కూ.— ॥ సతామితి వినిశ్చయ ఇత్యత్ర సతాం వైపరీత్యేన నిశ్చయ ఇత్యర్థాత్ప్రాప్తం. తదుభయం వ్యనక్తి (విభూతిమిత్యాదినా) సృష్టిచిన్తకాః సృష్టివిషయవిచారవన్తః అన్యే- బ్రహ్మస్వరూపపరిణామవాదినో ఽసన్తః ప్రసవం- సృష్టిం విభూతిం- జీవజడాత్మనా వివిధతయా భవనం బ్రహ్మణో మన్యన్తే. సృష్టిచిన్తకా ఇత్యనేన యథావద్బ్రహ్మస్వరూపానభిజ్ఞా ఇతి సూచితం. అన్యైః - బ్రహ్మైవ సత్యః ప్రపఞ్చ ఇతివాదిభిః సృష్టిర్వికల్పితా- వివిధతయా కల్పితా. కథం. స్వప్నమాయాస్వరూపేతి - స్వాప్నపదార్థసృష్టిస్సుప్తాత్మనివర్త్యా యథా మాయాస్వరూపా- తథా తత్స్వరూప బ్రహ్మనివర్త్యరూపా జాగ్రత్సృష్టిరపి మాయాస్వరూపా- మాయాపదేన మాయావినిర్మితగన్ధర్వనగరాది గ్రహ్యః. తత్స్వరూపా- తత్తుల్యస్వరూపా. మిథ్యాభూతేత్యేవం వికల్పితేత్యర్థః. ౧౧

శం— ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్సృష్టిః - ఘటాదిః సఙ్కల్పనామాత్రం - న సఙ్కల్పనాతిరిక్తం. కాలాదేవ సృష్టిరితి కేచిత్. ౮

ఆ.— సృష్టిచిన్తకానామేవ సృష్టివిషయే వికల్పాన్తరముత్థాపయతి (ఇచ్ఛామాత్రమితి) జ్యోతిర్విదాం కల్పనాప్రకారమాహ (కాలాదితి) పరమేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రం సృష్టిరిత్యత్ర హేతుమాహ (సత్యేతి) యథా లోకే కులాలాదేః సఙ్కల్పనామాత్రం ఘటాదికార్యసృష్టిరిష్టా- నామరూపాభ్యామన్తరేవ కార్యం సఙ్కల్ప్య బహిస్తన్నిర్మాణాభ్యుపగమాత్. తథా భగవతస్సృష్టిః సఙ్కల్పనామాత్రా- న తదతిరిక్తా కాచిదస్తీతి కేషాంచిదీశ్వరవాదినామిత్యర్థః. ౮

కూ.— పరిణామవివర్తయోరభావే కథం హరేర్జగత్సృష్టిరిత్యతస్సతాం వినిశ్చయప్రకారమాహ (ఇచ్ఛేతి) కేవలమిచ్ఛామాత్రం- అనాయాసేనావిలమ్బేన అవికారిత్వేన ప్రభోః- అవన్ధ్యశక్తేః సృష్టిః- ప్రభుకర్తృకా విశ్వవిషయిణీ సృష్టిరితి సృష్టావిషయే వినిశ్చితాః- వినిశ్చయవన్తః. ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. భగవతస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ సర్వశక్తస్స్వసఙ్కల్పమాత్రాదేవ స్వశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపఞ్చమగ్రే సూక్ష్మం స్థూలరూపేణ పరిణామయ్య స్వయమవికార ఏవ సర్వాత్మకస్సర్వోపాదానం భవతీతి మన్యన్త ఇతి భావః. వినిశ్చితా ఇతి కర్తరి క్తః. పునర్మతాన్తరాణ్యాహ (కాలేతి) కాలచిన్తకాః- కాలమేవేశ్వరం మన్వానాః భూతానాం ప్రసూతిం- ఉత్పత్తిం కాలాన్మన్యన్తే. ఉపలక్షణమేతద్యదృచ్ఛానియతిస్వభావాదీనాం. తేషాం నిరాసః పురుష ప్రభుపదాభ్యామేవ జ్ఞేయః. అతఏవేచ్ఛామాత్రమితి పక్షస్సమర్థ్యేనివేశః. ౧౨

౧౩॥ భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే క్రీడార్థమితి చాపరే। దేవస్యైష స్వభావోఽయమాప్తకామస్య కా స్పృహా॥ ౯

౧౪॥ నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞం నోభయతఃప్రజ్ఞం న ప్రజ్ఞానఘనం న ప్రజ్ఞం నాప్రజ్ఞమ్।
అదృష్టమవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమలక్షణమచిన్త్యమవ్యపదేశ్యమైకాత్మ్యప్రత్యయసారం ప్రపఞ్చోపశమం శాన్తం శివమద్వైతం చతుర్థం మన్యన్తే స ఆత్మా స విజ్ఞేయః॥ ౭

శం.— భోగార్థం క్రీడార్థమితి చాన్యే సృష్టిం మన్యన్తే. అనయోః పక్షయోర్దూషణం దేవస్యైష స్వభావోఽయమితి దేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య. సర్వేషాం వా పక్షాణామాప్తకామస్య కా స్పృహేతి. న హి రజ్జ్వాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణ సర్పాద్యాభాసత్వే కారణం శక్యం వక్తుమ్. ౯

ఆ.— యథా తథా వాఽస్తు సృష్టిః తస్యాస్తు కిం ప్రయోజనమిత్యత్ర వికల్పద్వయమాహ (భోగార్థమితి) సిద్ధాన్తమాహ (దేవస్యేతి) కః స్వభావో నామేత్యుక్తే నైసర్గికోఽపరోక్షో మాయాశక్తిరస్యేత్యాహ (అయమితి) పూర్వపక్షాణామపవాదం సూచయతి (అస్యేతి) దేవస్య పరమేశ్వరస్య స్వభావస్సృష్టిరితి స్వభావపక్షం — నైసర్గికమాయానిర్మితా సృష్టిరితి మతం సిద్ధాన్తత్వేనాశ్రిత్య చతుర్థపాదేన దూషణముచ్యతే పక్షయోరనయోరితి యోజ్యం. ఈశ్వరస్యేశ్వరత్వఖ్యాపనం సృష్టిరిత్యేకః పక్షః. స్వప్నస్వరూపా మాయాస్వరూపా వా సృష్టిరితి పక్షద్వయం. ఈశ్వరస్య సత్యసఙ్కల్పస్య సృష్టిరితి పక్షాన్తరం. కాలాదేవ జగతస్సృష్టిర్నేశ్వరాత్ — ఈశ్వరస్తూదాసీనః. తత్ర పక్షాన్తరం భోగార్థం క్రీడార్థం వా సృష్టిరితి ఫలితం చ వికల్పద్వయం. తేషాం తేషాం సర్వేషామేవ పక్షాణాం దూషణం చతుర్థపాదేనోక్తమితి పక్షాన్తరమాహ (సర్వేషామితి) నో ఖల్వాప్తకామస్య పరస్యాత్మనో మాయాం వినా విభూతిఖ్యాపనముపయుజ్యతే. న చ స్వప్నమాయాభ్యాం సారూప్యమన్తరేణ స్వప్నమాయాసృష్టిర్వక్తుం శక్యతే — అవస్తునోరేవ తయోస్తత్ప్రదృష్టప్రయోగాత్. న చ పరమానన్దస్వభావస్య పరస్య నిర్నామాయామిచ్ఛా సఙ్గచ్ఛతే — న హి తస్య స్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాదిభాక్త్వం యుక్తం. న చ మాయామన్తరేణ భోగక్రీడే తస్యోపపద్యేతే. తతో మాయామయీ భగవతస్సృష్టిరిత్యర్థః. యదుక్తం * కాలాత్ప్రసూతిం భూతానామితి — తత్రాహ (న హీతి) అధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదీనాం స్వభావశబ్దితస్వాజ్ఞానాదేవ సర్పాద్యాభాసత్వం — తథా పరస్యాపి మాయాశక్తివశాదాకాశాద్యాభాసత్వం. * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి శ్రుతేః. న తు కాలస్య భూతకారణత్వం — ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౯

కూ.— తర్హి పరిపూర్ణస్య పురుషస్య సృష్టిః కేన హేతునేత్యతో లోకానుగ్రహార్థం స్వభావ ఇతి పక్షం మతాన్తరాణ్యాహ (భోగార్థమితి) కేచిదత్ర ప్రవృత్త్యైవ భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే మన్యన్తే అపరే తు మహారాజస్య కన్దుకాదివిహారణవత్ క్రీడారూపప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం విశ్వసృష్టిరీశ్వరస్యేతి మన్యన్త ఇత్యర్థః. స్వమతమాహ శ్రుతిః (దేవస్యేతి) దేవస్య క్రీడాశీలస్యాయం లీలారూపః విషయసృష్ట్యాదివిషయః స్వభావ ఏవ. నాన్యత్ప్రయోజనమితి భావః. * లోకవత్తు లీలాకైవల్యమితి సూత్రం కృతః. ఆప్తకామస్య కా స్పృహా — ప్రయోజనస్పృహా న కాపీత్యర్థః. ఇతిశబ్దో రూపత్రయనిరూపణసమాప్తౌ. ౧౩

శం.— చతుర్థః పాదః క్రమప్రాప్తో వక్తవ్య ఇత్యాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది) సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యత్వాత్తస్య శబ్దానభిధేయత్వమితి విశేషప్రతిషేధేనైవ చతురీయం నిర్దిదిక్షతి. శూన్యమేవ తర్హి తత్. న — మిథ్యావికల్పస్య నిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేః. న హి రజతసర్పపురుషమృగతృష్ణికాదివికల్పాః శుక్తికారజ్జుస్థాణూషరాదివ్యతిరేకేణావస్త్వాస్పదాః శక్యాః కల్పయితుమ్. ఏవం తర్హి ప్రాణాదిసర్వవికల్పాస్పదత్వాత్తురీయస్య శబ్దవాచ్యత్వమితి న ప్రతిషేధైః ప్రత్యాయ్యత్వముదకాధారాదేరివ ఘటాదేః. న — ప్రాణాదివికల్పస్యాసత్త్వాచ్ఛుక్తికాదిష్వివ రజతాదేః. న హి సదసతోస్సమ్బన్ధశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభాక్ — అవస్తుత్వాత్. నాపి ప్రమాణాన్తరవిషయత్వం స్వరూపేణ గవాదివత్. నాపి క్రియావత్త్వం పాచకాదివత్. నాపి గుణవత్త్వం నీలాదివత్. అతో నాభిధానేన నిర్దేశమర్హతి. శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వం తర్హి. న — ఆత్మత్వావగమే తురీయస్యానాత్మతృష్ణావ్యావృత్తిహేతుత్వాత్. శుక్తికావగమ ఇవ రజతతృష్ణాయాః. న హి తురీయస్యాత్మత్వావగమే సత్యవిద్యాతృష్ణాదిదోషాణాం సమ్భవోఽస్తి. న చ తురీయస్యాత్మత్వావగమే న కారణమస్తి — సర్వోపనిషదాం తాదర్థ్యేనోపక్షయాత్. * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మ * తత్సత్యం స ఆత్మా * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః * ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాదినా. సోఽయమాత్మా పరమార్థాపరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తః. తస్యాపరమార్థరూపమవిద్యాకృతం రజ్జుసర్పాదిసమముక్తం పాదత్రయలక్షణం బీజాఙ్కురస్థానీయం. అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపం రజ్జుస్థానీయం సర్పాదిస్థానీయోక్తస్థానత్రయనిరాకరణేనాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది) నన్వాత్మనశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రతిజ్ఞాయ పాదత్రయకథనేనైవ చతుర్థస్యాన్తఃప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వే సిద్ధే నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధోఽనర్థకః. న — సర్పాదివికల్పప్రతిషేధేనైవ రజ్జుస్వరూపప్రతిపత్తివత్ త్ర్యవస్థస్యైవాత్మనస్తురీయత్వేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వాత్. * తత్త్వమసీతివత్. యది హి త్ర్యవస్థాత్మవిలక్షణం తురీయమన్యత్ తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావాచ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యం శూన్యతాపత్తిర్వా. రజ్జురివ సర్పాదిభిర్వికల్ప్యమానా స్థానత్రయేఽప్యాత్మైక ఏవాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వేన వికల్ప్యతే యదా — తదాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణసమకాలమేవాత్మన్యనర్థప్రపఞ్చనివృత్తిలక్షణఫలం పరిసమాప్తమితి తురీయాధిగమే ప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరం వా న మృగ్యం. రజ్జుసర్పవివేకసమకాల ఇవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సతి రజ్జ్వధిగమస్య. యేషాం పునస్తమోపనయవ్యతిరేకేణ ఘటాధిగమే ప్రమాణం వ్యాప్రియతే — తేషాం ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవియోగవ్యతిరేకేణాన్యతరావయవేఽపి భిదిర్వ్యాప్రియత ఇత్యుక్తం స్యాత్. యదా పునర్ఘటతమసోర్వివేకకరణే ప్రవృత్తం ప్రమాణమనుపాదిత్సితతమోనివృత్తిఫలావసానం ఛిదిరివ ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవివేకకరణే ప్రవృత్తా తదవయవద్వైధీభావఫలావసానా — తదా నాన్తరీయకం ఘటవిజ్ఞానం — న తత్ప్రమా

ణఫలం. న చ తద్వదప్యాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యానుపాదిల్సితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తివ్యతిరేకేణ తురీయే వ్యాపారోపపత్తిః - అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తిసమకాలమేవ ప్రమాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః. తథా చ వక్ష్యతి *జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇతి జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణ క్షణాన్తరానవస్థానాత్. అవస్థానే చానవస్థాప్రసఙ్గాత్ ద్వైతానివృత్తిః. తస్మాత్ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలైవాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితి సిద్ధం. నాన్తఃప్రజ్ఞమితి తైజసప్రతిషేధః. న బహిఃప్రజ్ఞమితి విశ్వప్రతిషేధః. నోభయతఃప్రజ్ఞమితి జాగ్రత్స్వప్నయోరన్తరాళావస్థాప్రతిషేధః. న ప్రజ్ఞానఘనమితి సుషుప్తావస్థాప్రతిషేధః - బీజభావావివేకరూపత్వాత్. న ప్రజ్ఞమితి యుగపత్సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః. నాప్రజ్ఞమిత్యచైతన్యప్రతిషేధః. కథం పునరన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మని గమ్యమానానాం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదివత్ప్రతిషేధాదసత్త్వం గమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - జ్ఞస్వరూపావిశేషేఽపీతరేతరవ్యభిచారాత్. రజ్జ్వాదావివ సర్పధారాదివికల్పితభేదవత్. సర్వత్రావ్యభిచారాజ్జ్ఞస్వరూపస్య సత్యత్వం. సుషుప్తే వ్యభిచరతీతి చేన్న - సుషుప్తస్యానుభూయమానత్వాత్. *న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేః. అత ఏవాదృష్టం. యస్మాదదృష్టం తస్మాదవ్యవహార్యం. అగ్రాహ్యం కర్మేన్ద్రియైః. అలక్షణం అలిఙ్గమిత్యేతత్. అననుమేయమిత్యర్థః. అత ఏవాచిన్త్యం. అత ఏవావ్యపదేశ్యం శబ్దైః. ఏకాత్మప్రత్యయసారం - జాగ్రదాదిస్థానేష్వేకోఽయమాత్మేత్యవ్యభిచారీ యః ప్రత్యయః - తేనానుసరణీయం. అథవా - ఏక ఆత్మప్రత్యయః సారం - ప్రమాణం యస్య తురీయస్యాధిగమే - తత్తురీయమేకాత్మప్రత్యయసారం. *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి శ్రుతేః. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిస్థానిధర్మప్రతిషేధః కృతః. ప్రపఞ్చోపశమమితి జాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావ ఉచ్యతే. అత ఏవ శాన్తం - అవిక్రియం. శివం - యతోఽద్వైతం - భేదవికల్పరహితం. చతుర్థం - తురీయం మన్యన్తే - ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్. (స ఆత్మా స విజ్ఞేయ ఇతి) ప్రతీయమానసర్పభూచ్ఛిద్రదణ్డాదివ్యతిరిక్తా యథా రజ్జుః - తథా *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యార్థః ఆత్మా *అదృష్టో ద్రష్టా *న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇత్యాదిభిరుక్తో యః - స విజ్ఞేయ ఇతి భూతపూర్వగత్యా. జ్ఞాతే ద్వైతాభావః. ౭

ఆ. పాదత్రయే వ్యాఖ్యాతే వ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమవశాత్ప్రాప్తం చతుర్థపాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (చతుర్థ ఇతి) నను పాదత్రయవద్విధిముఖేనైవ చతుర్థః పాదోఽపి వ్యాఖ్యాయతాం - కిమితి నిషేధముఖేన వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సర్వేతి) సర్వాణి శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాని షష్ఠీగుణాదీని - తైః శూన్యత్వాత్తురీయస్యావాచ్యత్వాద్యోగాన్నిషేధద్వారైవ తస్మిన్నుద్దేశః సమ్భవతీత్యర్థః. సాక్షాద్వాచ్యత్వాభావం ద్యోతయితుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. యది చతుర్థం విధిముఖేన నిర్దేష్టుం శక్యం - తర్హి శూన్యమేవ తదాపద్యేత - తన్నిషేధేనైవ నిర్దిశ్యమానత్వాత్. తథావిధం నాస్త్యర్థపదమితి శఙ్కతే (శూన్యమేవేతి) న తురీయస్య శూన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం - వివాదాస్పదమధిష్ఠానం - కల్పితత్వాత్. తథా విథరజతాదివదిత్యనుమానాత్తురీయస్య సత్త్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) దృష్టాన్తం సాధయతి (న హీతి) రజతాదీనాం సదనువిద్ధబుద్ధిబోధ్యత్వాదవస్తుస్వరూపత్వాయోగాత్ తద్వదేవ ప్రాణాదివికల్పానామపి నావస్తుస్వరూపత్వం సిధ్యతీత్యర్థః. యద్యధిష్ఠానత్వం తురీయస్యేష్టం - తర్హి వాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ఘటాదివదితి ప్రసక్తం ప్రసజ్యేతేతి చోదయతి (ఏవం తర్హీతి) కిం ప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వం హేతూక్రియతే - కిం వా తాత్త్వికం. నాద్యః - తస్య తాత్త్వికవాచ్యత్వాసాధకత్వాత్. అతాత్త్వికే తు వాచ్యత్వే ప్రక్రమో న విరుధ్యేత. న ద్వితీయః - శుక్త్యాదిషు కల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్ తురీయే కల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్తత్ప్రతియోగికాధిష్ఠానత్వస్య తాత్త్వికత్వాయోగాదితి దూషయతి (న ప్రాణాదీతి) కిఞ్చ - వాచ్యత్వే తురీయస్య నిరుచ్యమానే తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం వక్తవ్యం. తచ్చ షష్ఠీ వా - రూఢిర్వా - జాతిర్వా - క్రియా వా - గుణో వేతి వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ (న హీతి) తురీయాతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్య తురీయస్య చ వస్తుభూతసమ్బన్ధాసిద్ధేర్విషయాభావేన తత్ర షష్ఠీత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నాపీతి) విశిష్టరూపేణ విషయత్వే స్వరూపేణ నిరుపాధికాత్మనా తదవిషయత్వాన్నాత్ర గవాదావివ రూఢిరవతరతీత్యర్థః. న తృతీయః - గవాదావివ ద్వితీయే తురీయే సామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతుమయోగ్యత్వాదితి మత్వాహ (గవాదివదితి) న చతుర్థః - పాచకాదావివ క్రియే తురీయే క్రియావత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపి క్రియావత్త్వమితి) న పఞ్చమః - ఉత్పలాదౌ నీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణే తురీయే గుణవత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపీతి) తదేవం తురీయస్య వాచ్యత్వానుమానం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ (అత ఇతి) యది తురీయస్య వాస్తి విశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం - తర్హి నరవిషాణాదిదృష్టేరివ తద్దృష్టేరపి నఫలవత్త్వం - విశిష్టజాత్యాదిమతో రాజాదేరుపాసనస్యఫలవత్త్వోపలమ్భాదితి శఙ్కతే (శశవిషాణాదీతి) యథా శుక్తిరియమిత్యవగమే రజతాదివిషయతృష్ణా వ్యావర్త్యతే - తథా తురీయం బ్రహ్మాహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్య సాక్షాత్కారే సత్యనాత్మవిషయా తృష్ణా వ్యవచ్ఛిద్యతే. తదేవమాత్మత్వేన తురీయావగమస్య సర్వానర్థనివర్తకత్వాదనర్థకత్వాశఙ్కానయుక్తేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తురీయస్యాత్మత్వావగమే సతి సర్వానర్థహేతుతృష్ణాదిదోషనివృత్తిలక్షణం ఫలముక్తం విద్వదనుభవేన సాధయతి (న హీతి) నను తురీయమశేషవిశేషశూన్యం నాత్మత్వేనావగన్తుం శక్యతే - తద్ధేత్వభావాదితి. తత్రాహ (న చేతి) సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేశేన దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) నిషేధముఖేనైవ తురీయస్య ప్రతిపాదనం - న విధిముఖేనేత్యుపపాద్య వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (సోఽయమిత్యాదినా) బీజాఙ్కురస్థానీయం - మిథో హేతుహేతుమద్భావేన వ్యవస్థితమిత్యర్థః. అబీజాత్మకం - కార్యకారణవినిర్ముక్తమితి యావత్. తత్ర హేతుం సూచయతి (పరమార్థేతి) తస్య విధిముఖేన నిర్దేశానుపపత్తిం ప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ (సర్వాదీతి) కిముత్తరేణ గ్రన్థేన తురీయం ప్రతిపాద్యతే - కిం వా తస్య స్థానత్రయవైలక్షణ్యం వివక్ష్యతే. ప్రథమే ప్రతిపాదకస్య విధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యం. ద్వితీయేఽపి తదానర్థక్యమాపద్యేత - అసుత్వైవో

---

౭. ఏకాత్మప్రత్యయసారమితి శాఙ్కరాదిపాఠః.

హ్యాదన్యన్న సిద్ధ్యేదితి మన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) నతావత్తురీయం విధిముఖేన బోధ్యం- తస్య స్వప్రకాశత్వాత్తస్మిన్ ప్రకాశాద్యనుదయాత్. తథాపి స్వరూపేణాప్రతిపన్నం తన్నిషేధేన బోధ్యతే- తన్నిషేధే తస్య యథావదప్రథనాత్. అతో న నిషేధానర్థక్యమితి పరిహరతి (నసర్వాస్వితి) తురీయస్య పాదత్రయవిలక్షణస్యాన్యాదేవసిద్ధావపి జీవాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య తురీయం బ్రహ్మస్వరూపమితి నోపదేశమన్తరేణ సిద్ధ్యతీతి తురీయప్రజ్ఞోऽన్యథానిత్యర్థః. యథా విధిముఖేన ప్రవృత్తైస్తత్త్వమసీతి వాక్యైః స్థానత్రయసాక్షిణస్త్వం పదలక్ష్యస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతా లక్షణయా బోధ్యతే - తథా నిషేధశాస్త్రైరపి తాత్పర్యవృత్త్యా జీవస్య తురీయబ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయితుం దృష్టాన్తమాహ (తత్త్వమసీతి) నను స్థానత్రయవిశిష్టస్యాత్మనో నైవ తురీయాత్మత్వం తురీయశబ్దేన ప్రతిపాద్యతే- తురీయస్య విశిష్టాద్విలక్షణత్వేనాత్యన్తభిన్నత్వాత్. తత్రాహ (యదిహీతి) ప్రతిషేధనికర్తృత్వేషు విశిష్టాత్మసు యోऽయమాత్మా నికృష్టేషు త్ర్యాణాం తస్మాద్ద్వితీయః తురీయస్య విశిష్టావస్థత్వం- అన్యథాత్మత్వానభిన్నయోరాత్మత్వం స్పర్శవిరహితరూపాత్మా నైయథాభావో యోగాత్తురీయస్య ప్రతిపత్తౌ వినష్టస్య ద్వారత్వాభావా, ద్వారస్య చ తత్ప్రతిపత్తిద్వారస్యాదర్శనా, తురీయాప్రతిపత్తిరేవ స్యాదిత్యర్థః శాస్త్రైః ప్రత్యక్షప్రతిపత్తిస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (శాస్త్రేతి) తద్విశిష్టరూపమనూద్య నిషేధశాస్త్రాపోహేన తస్య తురీయత్వముపదిశతి- భేదే చాత్మత్వోపదేశానర్థక్యాచ్ఛాస్త్రైస్తత్ప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. మాస్తు తురీయప్రతిపత్తిః శూన్యైవాభిమతేతి చేత్ తత్రాహ (శూన్యేతి) విశిష్టస్యైవ ప్రతిపత్త్యా తురీయస్య ప్రతిపత్తౌ ప్రతిపన్నస్య విశేషాదేర్నిషేధస్య పర్యవసన్నత్వా, దస్య తస్య చాప్రతిపన్నత్వా, న్నైరాత్మ్యధీరేవాపద్యేతేత్యర్థః. భేదపక్షేऽప్యర్థో నో నవకాశస్సమ్భవతి- శశ్వదాభాసాత్ - అభేదపక్షే నిరపేక్షం సర్వోపలమ్భాచేత్. తత్ర కిం తురీయపర్యవసాయినో యుజ్యతే- కిం వా ప్రమాణాన్తరం- అథవా సాధనాన్తరమితి వికల్పానన్తర్యం సూచయతి (రజ్జ్వాదివదితి) యథా రజ్జురధిష్ఠానభూతా సర్పాభాసాదిభిర్భిన్నేవ దృశ్యతే- ఏవమేవైకైవాత్మా స్థానత్రయే యదాऽన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినా వికల్ప్యమానో బహుధాభాసతే - తదా తదనువాదేనాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిప్రతిషేధజనితం యత్ప్రమాణరూపవిజ్ఞానం- తదుత్పత్తిసమానకాల ఏవాత్మన్యనర్థనివృత్తిరూపఃఫలం సిద్ధమితి నఫలపర్యవసాయో నావకాశవానిత్యర్థః. శబ్దస్యాసంసృష్టపరోక్షజ్ఞానహేతోరసంసృష్టాపరోక్షజ్ఞానహేతుత్వాయోగాత్తురీయజ్ఞానే ప్రమాణాన్తరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రత్యాహ (తురీయేతి) తస్య హి సాక్షాత్కారే న శబ్దాతిరిక్తప్రమాణమన్వేష్యం - శబ్దస్య విషయానుసారేణ ప్రమాహేతుత్వాత్, విషయస్య తురీయస్యాసంసృష్టాపరోక్షత్వా, దిత్యర్థః. తురీయసాక్షాత్కారే ప్రసఙ్ఖ్యానాఖ్యం సాధనాన్తరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రతిక్షిపతి (సాధనాన్తరం వేతి) ప్రసఙ్ఖ్యానస్యాప్రమాణత్వాన్న ప్రమారూపం ప్రతి హేతుతేతి భావః. యథా రజ్జురియం న సర్ప ఇతి వివేకధీసముదయసాక్షాత్కారవశాదయమేవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సిద్ధే రజ్జుసాక్షాత్కారస్య ఫలాన్తరం ప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరం వా నాపేక్ష్యతే- క్లృప్తత్వాత్. తథేహాపీత్యాహ (రజ్జ్వామితి) విషయగతం ప్రాకట్యం ప్రమాణఫలం- నాధ్యస్తనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యే పునరితి) స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయ ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా స్వవిషయే భావరూపమతిశయమాధత్తే చేత్ - అపనయాఙ్గక్రియాత్వావిశేషాచ్ఛిదిరపిచ్ఛేద్యసంయోగాపనయనాతిరిక్తమతిశయమాదధ్యాత్ - న చ సంయోగవినాశాతిరిక్తేచ్ఛిదాగేనప్రవృత్తిరిపత్తిరస్తి. ప్రాకట్యస్య చ ప్రకాశత్వే జ్ఞానవన్నార్థనిష్ఠత్వం స్యాత్ అప్రకాశత్వే తేనాన్ధేనార్థో నాస్తీతి భావః. అజ్ఞాననివర్తకమేవ ప్రమాణమితి పక్షే విషయస్ఫురణే కారణాభావాద్విషయసంవేదనం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) ఘటో హి తమసా సమావృతోऽవ్యవహారయోగ్యస్తిష్ఠతి- తస్య తమసో నివృత్తిర్వ్యవహారయోగ్యత్వాపాదనే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణం ప్రవర్తతే. తచ్చానుపాదిత్సతస్య- అనిష్టస్యాప్రమేయస్య తమసో నివృత్తిరంశేనైవ చావర్యవస్యతి - తదా ఘటసంవేదనమార్థికం ప్రమాణఫలం న భవతి. యథా ఛిదిక్రియా ఛేద్యస్య తరోరవయవయోర్ద్వైధస్య సంయోగనిరసనే ప్రవృత్తా సతీ తయోరేవ భేదాద్వయవయోర్ద్వైధీభావే ఫలే పర్యవస్యతి - నత్వన్యతరావయవే పిచ్ఛిదిర్వ్యాప్రియతే- తథేహాపి తమోనివృత్తౌ ప్రమాణం నిర్వ్యాప్రియతే- ఘటస్ఫురణం త్వార్థికం- నచ తస్య స్థాయిత్వం - అభివ్యఞ్జకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థిరత్వాదిత్యర్థః. కిం చ - ఘటాదేర్జడస్య సంవిదహేతుత్వాత్తత్ర సంవిదో మానఫలత్వేऽపి నాత్మన్యజడే సంవిదేకతానే మనస్యారోపితధర్మనివర్తకత్వమన్తరేణ సంవిజ్జనకత్వవ్యాపారస్సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) తురీయాత్మని సంవేదనజననవ్యాపారేణ ప్రమాణస్య ప్రకల్ప్యతే- తస్య సంవిదాత్మకత్వాదారోపితనివృత్తివ్యతిరేకేణ మానజన్యఫలసంవిదనపేక్షత్వాదిత్యుక్తం. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీతి) ఆశ్రయాభావేనాశ్రితప్రమాణాభావాదనన్తరక్షణే స్వవ్యాపారానుపపత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) కిం చ- జ్ఞానాధీనద్వైతనివృత్త్యనన్తరక్షణానతిరేకేణ నష్టజ్ఞానాన్తరే జ్ఞానం స్థాతుం పారయతి - నచాస్థిరం జ్ఞానం వ్యాపారాయ పర్యాప్తం - తథా చ జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణ నాత్మని వ్యాపారోऽస్తీత్యాహ (జ్ఞానస్యేతి) నను జ్ఞానం ద్వైతనివర్తకమపి న స్వాత్మానం నివర్తయతి- నివర్త్యనివర్తకభావస్యైకత్ర విరోధాత్. అతోऽయమపన్నివర్తకం స్థాస్యతి- తత్రాహ (అవస్థానేచేతి) నివర్తకస్యాజ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తేరనన్తరమపి నివర్తకాన్తరమపేక్ష్యావస్థానే చ తస్య తస్య నివర్తకాన్తరసవ్యపేక్షత్వాదాద్యస్యాపి విజ్ఞానస్య నివర్తకత్వాసిద్ధిః. న చ జ్ఞానస్య స్వనివర్తకత్వానుపపత్తిః- స్వపరవిరోధినాం భావానాం బహుశ ఉపలబ్ధేరిత్యర్థః. జ్ఞానస్య జన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావా, త్తజ్జన్మనశ్చ ద్వైతనిషేధే నైవోపక్షయా, త్క్షణాన్తరే విషయస్ఫురణజననాయానవస్థానా, దారోపితాతద్ధర్మనివృత్త్యైవ జ్ఞానం పర్యవసితమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రతిషేధజనితం విజ్ఞానమేవ ప్రమాణం- తస్య వ్యాపారో జన్మైవ- తేన సమానకాలైవానర్థనివృత్తిరితి యోజనా. తత్ర హేతుమాహ (బీజభావేతి) సుషుప్తం హి స్వప్నజాగరితే ప్రతి బీజభావః- తస్యాశేషవిశేషవిజ్ఞానాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాం సర్వేషాం ఘనం- ఏకం సాధారణమవిభక్తం సుషుప్తమితి తత్ప్రతిషేధానేత్యాదినా సమ్భవతీత్యర్థః. యదుక్తం సర్పాదీనాం రజ్జ్వాదౌ భ్రాన్తిప్రతిపన్నానాం ప్రతిషేధాదసత్త్వం- ఆత్మని తు ప్రమాణేనగమ్యమానానామన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనాం న ప్రతిషేధో యుజ్యతే- మానవిరోధాదితి శఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాదుక్తమన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామసత్యత్వమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) వివాదపదమసత్యం- వ్యభిచారిత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాహ (జ్ఞస్వరూపేతి) తస్యావిశేషః- అవ్యభిచారః. తత్ర రజ్జ్వాదావివేత్యుదాహరణం. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామిత

చేతరవ్యభిచారేనిదర్శనంసర్పధారాదీతి. నిమతంసత్యం - అవ్యభిచారిత్వాత్- రజ్జ్వాదివదిత్యాహ (సర్వత్రేతి) తస్యచసత్యత్వేసర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వసిద్ధిరితిభావః. అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధింశఙ్కతే (సుషుప్తఇతి) నతత్రచైతన్యస్యవ్యభిచారః-సుషుప్తస్యస్ఫురణవ్యాప్తతయాసాధకస్ఫురణస్యావశ్యకత్వాదిత్యాహ (ననుసుషుప్తస్యేతి) సుషుప్తైసాధకస్ఫురణస్యసత్త్వేప్రమాణమాహ (నహీతి) నిషేధశాస్త్రైరిలోచనయానిర్విశేషత్వంతురీయస్యోక్తం- తదేవహేతూకృత్యజ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వమాహ (అతఏవేతి) దృష్టస్యైవార్థక్రియాదర్శనాదదృష్టత్వాదర్థక్రియారాహిత్యమితివిశేషణాన్తరమాహ (యస్మాదితి) అదృష్టమిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్యపౌనరుక్త్యంపరిహరతి (కర్మేన్ద్రియైరితి) అలక్షణమిత్యయుక్తం-
* సత్యంజ్ఞానమనన్తమిత్యాదిలక్షణోపలబ్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అలిఙ్గమితి) * హేత్వాద్యసాధ్యత్వాదిత్యాదిలిఙ్గోపన్యాసవిరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుమేయమితి) ప్రత్యక్షానుమానావిషయత్వప్రయుక్తంవిశేషణాన్తరమాహ (అతఏవేతి) మనోవిషయత్వాభావాదేవశబ్దావిషయత్వం- శబ్దప్రవృత్తేస్తత్ప్రవృత్తిపూర్వకత్వాదిత్యాహ (అతఏవేతి) తర్హియథోక్తంవస్తునాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాత్మేతి) పరోక్షార్థవిషయతయావిశేషణంవ్యాఖ్యాయాపరోక్షార్థతయావ్యాకరోతి (అథవేతి) అపరోక్షాత్మప్రత్యయస్యాత్మనిప్రమాణత్వేబృహదారణ్యకశ్రుతిముదాహరతి (ఆత్మేత్యేవేతి) యశ్చాప్నోతీత్యాదినాపూర్ణత్వాదిలక్షణస్యావగాహ్యోక్తః- నచనాఙ్గసనాతీతిశ్రుతిభ్యోఽవగతపరమైకరసంపరమాత్మానంప్రత్యక్త్వేనగృహీత్వాతస్మిన్ప్రత్యక్షత్వాత్తన్న్యాసనోవస్థాత్రయాతీతస్యతురీయస్యాపరోక్షనిత్యదృష్టిత్వంశ్రుతితోఽవగతమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరస్యపునరుక్తింపరిహరన్నర్థభేదమాహ (అన్తరితి) స్థానిధర్మస్యస్థానధర్మస్యచప్రతిషేధోఽస్మిన్సనాపరావృశ్యతే. శాన్తం-రాగద్వేషాదిరహితం. అవిక్రియం- కూటస్థమిత్యర్థః. శివం - పరిశుద్ధం. పరమానన్దబోధరూపమిత్యాపాదత్. యస్మాద్ద్వైతాభావోపలక్షితం - తస్మాచ్చతుర్థమిత్యాహ (యతఇతి) అద్వైతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (భేదేతి) సర్వస్యానిశేషవిషయత్వాభావేకథంచతుర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతీయమానేతి) చతుర్థతురీయయోర్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయత్వేనాపౌనరుక్త్యం. తస్యోక్తవిశేషణత్వేపిముముక్షూణామిత్యాశఙ్క్యాహ (సఆత్మానవిజ్ఞేయఇతి) తదేవవ్యాచష్టే (ప్రతీయమానేతి) *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాదిత్యాదివాక్యానిప్రతీకోపాదానేనదర్శయతి (నహిద్రష్టురితి) ఆత్మన్యవ్యవహార్యేకుతోవిజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యభూతపూర్వమవిద్యావస్థాయాంయాజ్ఞేయత్వాఖ్యావగతిః - తయైవేదానీమపివిజ్ఞేయత్వమిత్యాహ (భూతేతి) విద్యావస్థాయామేవకమితిజ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగోనభవతి- తత్రాహ (జ్ఞాతఇతి) జ్ఞానేనతత్కారణస్యాజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— చతుర్థంపాదంనిర్దిశతి (నాన్తఃప్రజ్ఞమితి) నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞంనోభయతఃప్రజ్ఞమితిబహిఃప్రజ్ఞాన్తఃప్రజ్ఞయోర్విశ్వతైజసయోర్వ్యావృత్తిః. నప్రజ్ఞానఘనంనప్రజ్ఞమితిప్రజ్ఞానఘనస్యసుషుప్తిస్థానస్యవ్యావృత్తిః. ప్రజ్ఞశబ్దాత్ * ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతిస్వార్థేఽణ్. అతఃప్రాజ్ఞశబ్దస్యస్వార్థానన్తతయాప్రజ్ఞప్రాజ్ఞయోరేకార్థత్వాత్. ననుప్రజ్ఞభిన్నత్వేఽప్రజ్ఞత్వంస్యాత్. ఏవంచాజ్ఞత్వప్రసక్తిరిత్యత్రాహ (నాప్రజ్ఞమితి) ప్రకర్షేణజానాతీతిప్రజ్ఞః. జ్ఞానాదిషడ్గుణమధ్యేజ్ఞానప్రధానత్వేనప్రజ్ఞశబ్దితాత్ సుషుప్తిస్థానస్థాత్సర్వజ్ఞత్వాద్భిన్నత్వేపిసర్వజ్ఞతయాఽప్రజ్ఞత్వమపినాస్తీతిభావః. అదృష్టం - బాహ్యేన్ద్రియజ్ఞానాగోచరం. అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యం - వాక్పాణ్యాదికర్మేన్ద్రియాగోచరం. అతఏవఅలక్షణం- లక్ష్యతేఽనేనేతిలక్షణం- అనుమానం. అనుమానాగమ్యమిత్యర్థః. అతఏవాచిన్త్యంఅవ్యపదేశ్యం- ఇదమిత్థమితిచిన్తావ్యపదేశానర్హం. ఏకాత్మప్రత్యయసారం - ఏకాత్మప్రత్యయగోచరం. ప్రపఞ్చోపశమం- సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధాదిప్రపఞ్చస్యోపశమోయస్మింస్తత్ప్రపఞ్చోపశమం. * ఏతన్నానావతారాణాంనిధానంబీజమవ్యయమితిస్మరణాత్. శాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితం. శివం-కదాచిదపి నాశావిర్భావతిరోభావగన్ధరహితతయాశివం - మఙ్గళం. అద్వైతం - సజాతీయద్వితీయరహితం. ఏతాదృశంవాసుదేవంచతుర్థంమన్యన్తే. (సఆత్మా) ఆప్నోతీతిహ్యాత్మా. సర్వదేశకాలసర్వవస్తువ్యాప్తత్వాత్సఙ్కర్షణాదీనామపిసఆత్మా. (సవిజ్ఞేయః) * తమేవైకంజానథాత్మానమన్యావాచోవిముఞ్చథేతిశ్రుతేఃతస్యైవవిజ్ఞేయత్వమితిభావః. ౭

కూ.— చతుర్థపాదమాత్మనఆహ (నాన్తరితి) అన్తఃప్రజ్ఞాపయతీత్యన్తఃప్రజ్ఞః - స్వప్నార్థప్రదర్శకః. సనేత్యర్థః. నబహిఃప్రజ్ఞం- జాగ్రదర్థప్రదర్శకోనభవతి. నోభయతఃప్రజ్ఞం- బాహ్యశబ్దాదికంజానన్ స్వాప్నార్థాంశ్చయదాపశ్యతి - సాపికాచిద్దశాఉభయతఇత్యనేనగృహ్యతే. ఉభయతః - బాహ్యేభ్యఆన్తరరూపార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతీతి ఉభయతఃప్రజ్ఞః. సనేతినోభయతఃప్రజ్ఞం. ఏతద్దశావ్యాపారోవిశ్వతైజసాఖ్యేశ్వరరూపద్వయకర్తృకోజ్ఞేయః. సోపిమూర్త్యాన్తరస్తీత్యర్థః. నప్రజ్ఞానఘనం- ప్రాగ్వద్విపరీతసమాసఃకర్తవ్యః-ఘనప్రజ్ఞానమితి. ఘనం - అజ్ఞానావృతంసుప్తజీవస్వరూపంప్రజ్ఞాపయతీతిఘనప్రజ్ఞానం. తన్నభవతీతినప్రజ్ఞానఘనమిత్యుచ్యతే. నప్రజ్ఞం- ప్రకర్షేణజ్ఞాపయతిమానససవాసనామయంధ్యేయమితిప్రజ్ఞం. తన్నేతినప్రజ్ఞం. అయమపిస్వాప్నికవ్యాపారతుల్యతయాతైజసాఖ్యభగవద్రూపవ్యాపారోద్రష్టవ్యః. సోపితుర్యేనేత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంజాగ్రత్కాలీననిర్విషయకేవలాత్మస్ఫురణరూపజడీభావాఖ్యావస్థానస్యాపి. ఇదమపిసుషుప్తివ్యాపారతుల్యతయాప్రాజ్ఞాఖ్యభగవద్వ్యాపారోజ్ఞేయః. సోపితుర్యేనాస్తీతిధ్యేయం. ఏవంవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యరూపత్రయవ్యాపారాన్బాహ్యేభ్యఆన్తరపదార్థస్వరూపజ్ఞాపనసుప్తస్వరూపజ్ఞాపనరూపాన్, నిర్ఋచ్ఛిద్బాహ్యాకించిత్స్వపోభయరూపవ్యాపారం,, సమాధిస్థనిరన్తరజ్ఞానసన్తత్యుత్పాదనరూపవ్యాపారం, జడీభావరూపవ్యాపారం, చాకుర్వదిత్యర్థః. నోభయతఃప్రజ్ఞమిత్యత్రకింస్వరూపకర్తృకంవ్యాపారద్వయమస్యనేత్యుచ్యతే- తద్విచారణీయం - తద్ధికింనిర్వ్యాపారమేవచతుర్థంరూపం. నేత్యాహ (నాప్రజ్ఞమితి) అప్రజ్ఞాపకంనేతినాప్రజ్ఞం. ప్రజ్ఞాపకమేవ. ముక్తానాంతద్యోగ్యసర్వజ్ఞానప్రదానరూప

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి.

౧౫॥ నివృత్తేస్సర్వదుఃఖానామీశానః ప్రభురవ్యయః। అద్వైతస్సర్వభావానాం దేవస్తుర్యో విభుస్స్మృతః॥ ౧౦

౧౬॥ కార్యకారణబద్ధౌ తావిష్యేతే విశ్వతైజసౌ। ప్రాజ్ఞః కారణబద్ధస్తు ద్వౌ తౌ తుర్యే న సిధ్యతః॥ ౧౧

వ్యాపారకర్తేత్యర్థః. అదృష్టం - విశ్వాదిరూపత్రయం బాహ్యాన్తరపదార్థజ్ఞాపనతద్వ్యయరూపకార్యలిఙ్గేనానుమేయం. న తథా చతుర్థంరూపం ద్ర ష్టుమిత్యదృష్టమితివా- అముక్తదృష్ట్యగోచరత్వాద్వా అదృష్టమిత్యర్థః. (అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమితి) ముక్తిం వినా తద్రూపవిషయకగ్రహణవ్యవ హారయోః అభావాదవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమిత్యుచ్యతే. అలక్షణం - లక్షణం - అనుమాపకం. జాగ్రదాదిప్రవృత్తిరూపానుమాపకరాహిత్యాదలక్ష ణం. అతఏవాచిన్త్యం. అచిన్త్యత్వాదేవావ్యపదేశ్యం- వ్యపదేష్టుమశక్యం. ఐకాత్మ్యప్రత్యయసారం- ఏకః- ప్రధానః. ఆత్మా- పూర్ణః. ఏక శ్చాసావాత్మా చైకాత్మా. ఏకాత్మైవైకాత్మ్యం. స్వార్థే ష్యఞ్. ప్రత్యయః- జ్ఞానరూపః. సారః-ఆనన్దరూపఇత్యైకాత్మ్య ప్రత్యయసారం. ప్రప ఞ్చోపశమం- ఉపచివిస్తారే. ప్రపఞ్చః- విస్తృతః. వ్యాప్తఇతియావత్. ఉపశబ్దోఽత్రోత్కృష్టవాచీ. శమః- సుఖం. ఉత్కృష్టానన్దరూపం. ప్రపఞ్చశ్చాసావుపశమశ్చ ప్రపఞ్చోపశమః. తం. ముక్తాత్మనో దేహబన్ధాద్యనిష్టప్రపఞ్చముపశమయతీతి ప్రపఞ్చోపశమమితివా. శాన్తం-ఊర్మిష ట్కరహితం. నిర్దుఃఖసుఖరూపత్వాచ్ఛివం అద్వైతం- ద్వితీయరహితం ప్రధానం. ద్వైతేన- వస్తుతత్త్వాపేక్షయాన్యాత్మకత్వరూపద్వితీయప్రకారేణ ఇతం- జ్ఞాతం వస్తు ద్వీతం. ఇణ్ గతౌ. ద్వీతస్యైవం ద్వైతం - మిథ్యాజ్ఞానం. నవిద్యతే మిథ్యాజ్ఞానం యస్మాత్తదద్వైతం. మిథ్యాజ్ఞానవిరోధీవా. అ హంమమతాదిమిథ్యాధ్యవసాయనివర్తకమితియావత్. ఏతాదృశమాత్మానం చతుర్థం పాదం మన్యన్తే - ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. * సోఽయమాత్మా చతు ష్పాదితి ప్రతిజ్ఞాతం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యరూపచతుష్టయం సపరికరం నిరూప్య రూపత్రయవిషయమన్త్రానుదాహృత్య చతుర్థవిషయమన్త్ర మనుదాహరిష్యన్నిదానీం చతూరూప ఆత్మా అవశ్యం జ్ఞాతవ్య ఇతి వచనముపసంహరతి (స ఆత్మేతి) య ఇతి శేషః. చతూరూపోయ ఆత్మా- స విజ్ఞేయః - వి విధతయా- చతుర్విధప్రకారవిశేషేణ చ ముముక్షుభిర్జ్ఞేయ ఇత్యర్థః. ౧౪

శం.— అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేరీశానస్తురీయ ఆత్మా. ఈశాన ఇత్యస్య పదస్య వ్యాఖ్యానం- ప్రభురితి. దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి ప్రభుర్భవతీత్యర్థః. తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వాద్ దుఃఖనివృత్తేః. అవ్యయః - న వ్యేతి - స్వరూపాన్న వ్యభిచరతీతి యావత్. ఏతత్కుతః. యస్మాదద్వైతః. సర్వభావానాం రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వాత్. స ఏష దేవః- ద్యోతనాత్. తురీయః- చతుర్థః. విభుః-వ్యాపీ స్మృతః. ౧౦

ఆ.— *నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిశ్రుత్యుక్తేఽర్థే తద్వివరణరూపాన్ శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) వివిధం స్థానత్రయమస్మాద్భవతీతి ప్రవృ త్తత్వాత్తురీయో విభురుచ్యతే. నహి తురీయాతిరేకేణ స్థానత్రయమాత్మా సంధారయతి. సర్వదుఃఖానాం- ఆధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నానాం తద్ధేతూనాం తదాధారాణామితియావత్. ఈశానపదం ప్రయుజ్య ప్రభుపదం ప్రయుఞ్జానస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈశాన ఇతి) తురీయస్య దుః ఖనివృత్తిం ప్రతి సామర్థ్యస్య నిత్యత్వాన్న కదాచిదపి దుఃఖం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానేతి) సంస్పృష్టరూపేణ వ్యయోఽస్తీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (స్వరూపాదితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వం హేతుమాహ (ఏతత్కుత ఇతి) అతో ద్వితీయస్య వ్యయహేతోరభావాదితి శేషః. విశ్వాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తురీయస్యాద్వితీయత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభావానామితి) అవస్థాత్రయాతీతస్య తురీయస్యోక్తలక్షణత్వం విద్వదనుభవసిద్ధ మితి సూచయతి (స్మృత ఇతి) ౧౦

రా.— చతుఃరూపస్యోక్తం మాహాత్మ్యం సంగ్రహాదయితుమాహ (అత్రేతి) తురీయస్యోక్తార్థప్రతిపాదికాస్సంవాదినో భ వన్తీత్యర్థః. * ప్రపఞ్చోపశమమిత్యాదినోక్తే సర్వానిష్టనివర్తకత్వాదిరూపేఽర్థే శ్లోకానాహ (నివృత్తేరితి) సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేః - కారణమితి శేషః. ఈశానః- బ్రహ్మాదీన్ అనితి- ప్రేరయతీతీశానః. ప్రభుః- స్వామీ. అవ్యయః- శశ్వదేకరూపః. అద్వైతః- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకః. సర్వభా వానాం- భవన్తీతి భావాః. * భూ సత్తాయాం. భగవద్ధ్యానేన లబ్ధసత్తాకా ఇత్యర్థః. * అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదురితి శ్రుతేః. సర్వేషాం భావానాం- అధికృతాత్మనాం దేవః- ఉపాస్యః. విభుః- సమర్థః. స్మృతః- మన్త్రదృగ్భిరితి శేషః. ౧౫

శం.— విశ్వాదీనాం సామాన్యవిశేషభావో నిరూప్యతే తుర్యయాథాత్మ్యావధారణార్థం- కార్యం- క్రియత ఇతి. ఫలభావః. కారణం- కరో తీతి. బీజభావః. తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణాభ్యాం బీజఫలభావాభ్యాం తౌ- యథోక్తౌ విశ్వతైజసౌ బద్ధౌ- సంగృహీతావిష్యేతే. ప్రాజ్ఞస్తు బీజభావేనై వ బద్ధః. తత్త్వాప్రతిబోధమాత్రమేవ హి బీజం ప్రాజ్ఞత్వే నిమిత్తం. తతో ద్వౌ తౌ- బీజఫలభావౌ తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణే తుర్యే న సిధ్యతః- న విద్యేతే. న సంభవత ఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— విశ్వాదిష్వవాన్తరవిశేషనిరూపణద్వారేణ తురీయమేవ నిర్ధారయతి (కార్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (విశ్వాదీనామితి) విశ్వతైజసయోరుభయబద్ధత్వం సామాన్యం - ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం విశేషః. అథేదం నిరూపణం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తుర్యేతి) ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం సాధయతి (తత్త్వాప్రతిబోధేతి) త్రయాణామవాన్తరవిశేషే స్థితే ప్రకృతే తురీయే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) తయోస్తస్మిన్నవిద్యమానత్వం చిదేకతానే తద్యోర్నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యాహ (న సంభవత ఇతి) ౧౧

౧౭॥ నాత్మానం నాపరాంశ్చైవ న సత్యం నాపి చానృతం। ప్రాజ్ఞః కించన సంవేత్తి తుర్యం తత్సర్వదృక్సదా॥ ౧౨

౧౮॥ ద్వైతస్యాగ్రహణం తుల్యముభయోః ప్రాజ్ఞతుర్యయోః। బీజనిద్రాయుతః ప్రాజ్ఞః సా చ తుర్యే న విద్యతే॥ ౧౩

కూ.— *నాన్తః ప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా తురీయస్య విశ్వాదిరూపత్రయవైధర్మ్యముక్తం - తత్ప్రపఞ్చయతి (కార్యేతి) అజ్ఞానకార్యభూతో ఽహఙ్కారమమతాదిభ్రమః. తద్రూపః కార్యబన్ధః. తత్కారణాద్యాబన్ధః కారణబన్ధః. జీవనిష్ఠతాదృశజాగ్రత్పదార్థభ్రమావిద్యారూపకార్యకారణబన్ధస్వామీ విశ్వః. తైజసస్తు విద్యాకార్యభూతో స్వప్నరూపస్వాప్నపదార్థభ్రమేణ తత్కారణాజ్ఞానేన చ బద్ధజీవనిష్ఠతాదృశబన్ధస్వామీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్తు తత్కారణాజ్ఞానరూపసుషుప్తిబన్ధః సుషుప్తిబన్ధస్వామీ. తురీయో - పతుర్థరూపేణ - కార్యకారణబన్ధనియమనవ్యాపారః కారణమాత్రబన్ధనియమనవ్యాపారశ్చ ద్వావపి న సిధ్యత ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— కథం పునః కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్య, తురీయే వా తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌ బన్ధౌ న సిధ్యత, ఇతి. యస్మాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతం బాహ్యం ద్వైతం ప్రాజ్ఞో న కించన సంవేత్తి - యథా విశ్వతైజసౌ. తతశ్చాసౌ తత్త్వాగ్రహణేన తమసా అన్యథాగ్రహణబీజభూతేన బద్ధో భవతి. యస్మాత్తురీయం తత్సర్వదృక్సదా - తురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా - సదైవ సర్వం చ తద్దృక్చేతి సర్వదృక్. తస్మాన్న తత్త్వాగ్రహణలక్షణం బీజం. తత్ర తత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణస్యాప్యత ఏవాభావః. న హి సవితరి సదా ప్రకాశాత్మకే తద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథాప్రకాశనం వా సంభవతి. * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేః. అథవా - జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థః సర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయ ఏవేతి సర్వదృక్సదా. * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౧౨

ఆ.— ప్రాజ్ఞస్య కారణబద్ధత్వం సాధయతి (నాత్మానమితి) తురీయస్య కార్యకారణాభ్యామసంస్పృష్టత్వం స్పష్టయతి (తుర్యమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) వా శబ్దాత్కథమిత్యస్యానువృత్తిస్సూచ్యతే. ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేన పాదత్రయం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విలక్షణం- అనాత్మానమితి యావత్. అనృతమిత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి. ద్వైతం- ద్వితీయమసత్యమిత్యర్థః. వైధర్మ్యోదాహరణం (యథేతి) ప్రాజ్ఞస్య విభాగవిజ్ఞానాభావే ఫలమాహ (తతశ్చేతి) యథోక్తే తమసి కార్యలిఙ్గమనుమానం సూచయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయం చోద్యం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన ప్రత్యాఖ్యాతి (యస్మాదిత్యాదినా) సదైవ తురీయాదన్యస్యాభావాత్తురీయమేవ సర్వం, తచ్చ సదా దృగ్రూప, మితి యస్మాత్ - తస్మాదితి యోజనా. తత్రేతి పరిపూర్ణం చిదేకతానం తురీయం పరామృశ్యతే. (అత ఏవేతి) కారణాభావే కార్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. తురీయే తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసంభవం దృష్టాన్తేన సాధయతి (నహీతి) యత్తు తురీయస్య సదా దృగాత్మత్వముక్తం - తత్ర ప్రమాణమాహ (న హి ద్రష్టురితి) చతుర్థపాదం ప్రకారాన్తరేణ యోజయతి (అథవేతి) తత్రాపి శ్రుతిమనుకూలయతి (నాన్యదితి) ౧౨

కూ.— *న ప్రజ్ఞానఘనం నాప్రజ్ఞమిత్యుక్తప్రాజ్ఞవైధర్మ్యముపపాదయతి (నాత్మానమితి) ఆత్మానం సుషుప్తజీవస్వరూపం న సంవేదయేత్ - తథా నాపరాన్ - అన్యాన్జీవాన్. న సత్యం ఘటాదికం. నాపి చానృతం- శుక్తిరజతాదికం సంవేదయేదిత్యర్థః. జీవస్వరూపసుఖం వినా నాన్యత్కిమపి సంవేదయేదితి యావత్. తురీయం తు సదా సర్వదృక్- సర్వం దర్శయతీతి సర్వదృక్. ముక్తాత్మత్రయం సర్వం సర్వదా ప్రదర్శయతీత్యర్థః. ౧౨

శం.— నిమిత్తాన్తరప్రాప్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థోఽయం శ్లోకః. కథం. ద్వైతాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్యైవ తురీయస్యేతి ప్రాప్తాశఙ్కా నివర్త్యతే. యస్మాద్బీజనిద్రాయుతః- తత్త్వాప్రతిబోధో నిద్రా. సైవ చ విశేషప్రతిబోధప్రసవస్య బీజం. సా బీజనిద్రా. తయా యుతః ప్రాజ్ఞః. సదా దృక్స్వభావత్వాత్తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణా నిద్రా తురీయే న విద్యతే- అతో న కారణబన్ధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— అనుభూయ ప్రయుక్తాం తురీయేఽపి కారణబద్ధత్వాశఙ్కాం పరిహరతి (ద్వైతస్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం గృహ్ణాతి (నిమిత్తాన్తరేతి) విమతం కారణబద్ధం - ద్వైతాగ్రహణత్వాత్ - ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవ దర్శయన్నిమిత్తాన్తరమేవ స్ఫోరయతి (కథమితి) అనుమానకృతాశఙ్కానివర్తకత్వేన శ్లోకమవతారయతి (ప్రాప్తేతి) ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయా నియతపూర్వభావిత్వం కారణబద్ధత్వే ప్రయోజకం - న తు తురీయస్య తదస్తీత్యప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (యస్మాదితి) కించ- తురీయస్య విశుద్ధచిద్ధాతుత్వప్రసాధనప్రమాణబాధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టో హేతురిత్యాహ (సదేతి) స చ పూర్వోక్తోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిః- తురీయస్యోత్తరభావికార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితి మత్వాహ (తత్త్వేతి) దోషద్వయవత్త్వేనానుమానస్యాభాసత్వే ఫలితమాహ (అతో నేతి) ౧౩

కూ.— *శివమద్వైతమితి తురీయస్యాయన్మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముక్తం - తత్ప్రాజ్ఞస్యాపి సమమితి వదన్ తతస్తురీయస్య వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ద్వైతస్యేతి) ద్వైతస్య- గేహదేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యస్య. అగ్రహణం - గ్రహణాహేతుత్వం. గేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యభ్రమాజనకత్వం ప్రాజ్ఞతురీయయోస్తుల్యం. (బీజేతి) దేహగేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యబుద్ధిబీజభూతా మూలావిద్యా బీజనిద్రా. తయా యుతః - తద్వ్యక్తత్వప్రదః ప్రాజ్ఞః. (సాచేతి) చస్త్వర్థే. తుర్యే తు సా- బీజనిద్రా- తద్వ్యక్తత్వప్రదత్వమితి యావత్. న విద్యత ఇత్యర్థః. ౧౩

౧౯॥ స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా। న నిద్రాం నైవ చ స్వప్నం తుర్యే పశ్యన్తి నిశ్చితాః॥ ౧౪
౨౦॥ అన్యథా గృహ్ణతః స్వప్నో నిద్రా తత్త్వమజానతః। విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే॥ ౧౫
౨౧॥ అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే। అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుధ్యతే తదా॥ ౧౬

శం.— స్వప్నః- అన్యథాగ్రహణం. సర్పవద్రజ్జ్వాం నిద్రా- ఉక్తా తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణం తమ ఇతి. తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తౌ విశ్వతైజసౌ. అతస్తౌ కార్యకారణబద్ధావిత్యుక్తౌ. ప్రాజ్ఞస్తు స్వప్నవర్జితః కేవలయైవ నిద్రయా యుత ఇతి కారణబద్ధ ఇత్యుక్తం. నోభయం పశ్యన్తి తురీయే నిశ్చితా బ్రహ్మవిదః- విరుద్ధత్వాత్సవితరీవ తమః. అతో న కార్యకారణబద్ధ ఇత్యుక్తస్తురీయః. ౧౪

ఆ.— కార్యకారణబద్ధావిత్యాదిశ్లోకోక్తముభయావస్థాత్వం ప్రపఞ్చయతి (స్వప్నేతి) నను తైజసస్యైవ స్వప్నయుక్తత్వం- న పునర్విశ్వస్య బుద్ధ్యవస్థాయాం జాగరితే- ప్రబుధ్యమానస్య స్వప్నాభావాత్. కథమవిశేషేణ విశ్వతైజసౌ స్వప్ననిద్రాయుతావిత్యత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ (స్వప్న ఇతి) యథా రజ్జ్వాం సర్పో గృహ్యమాణోఽన్యథా గృహ్యతే- తథా ఆత్మని దేహాది గ్రహణమన్యథాగ్రహణం- ఆత్మనో దేహాదిభ్యో లక్షణ్యస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్. తేన స్వప్నశబ్దేనాన్యథాగ్రహణే సంస్పృష్టత్వం విశ్వతైజసయోరవిశిష్టమిత్యర్థః. తథా నిద్రా చ నైవ నిద్రాయుక్తా- స ప్రబోధవతో విశ్వస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిద్రేతి) ఉక్తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం విశ్వతైజసయోర్హైవ్విధ్యం సంగిరతే యతి (తాభ్యామితి) తయోరన్యథాగ్రహణేనాగ్రహణేన చ హైతుకత్వం ప్రాగేవ సూచితమిత్యాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పాదం విభజతే (ప్రాజ్ఞస్త్వితి) ద్వితీయార్థం వ్యాచష్టే (నోభయమితి) తురీయే నిద్రాస్వప్నయోరదర్శనే హేతుమాహ (విరుద్ధత్వాదితి) అజ్ఞానతత్కార్యయోర్హి తత్త్వవిజ్ఞప్తిరూపే తురీయే విరుద్ధత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సవితరీవేతి) తురీయే వస్తుతో నావిద్యాతత్కార్యయోస్సమ్భవ ఇతి కిం వక్తవ్యం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (అతో నేతి) ౧౪

కూ.— ప్రకారాన్తరేణావస్థానేవస్థాతద్వతస్త్వైరూప్యమాహ (స్వప్నేతి) స్వప్నేత్యుపలక్షణం జాగరస్యాపి. జాగ్రత్స్వప్నభ్రమాభ్యాం, తద్ధేతుని ద్రాశబ్దితావిద్యయా, చ యుతావాద్యౌ- తదుభయసబ్యస్నియామకౌ విశ్వతైజసౌ. ప్రాజ్ఞస్తు అస్వప్ననిద్రయా- ద్వివిధభ్రమవినాకృతకేవలావిద్యయా యుతః- తన్నామక ఇత్యర్థః. నిశ్చితాః- సమ్యఙ్నిశ్చయవన్తః న నిద్రాం- నిద్రాకృతబద్ధస్వామిత్వం, స్వప్నం- ద్వివిధభ్రమబన్ధహేతుత్వం, చ తురీయే న పశ్యన్తి- న జానన్తీత్యర్థః. ౧౯

* * *

శం.— కదా తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యుచ్యతే- స్వప్నజాగరితయోరన్యథా- రజ్జ్వాం సర్పవద్గృహ్ణతస్తత్త్వం స్వప్నో భవతి. నిద్రా తత్త్వమజానతస్తిసృష్వవస్థాసు తుల్యా. స్వప్ననిద్రయోస్తుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వం. అన్యథాగ్రహణప్రాధాన్యాచ్చ గుణభూతా నిద్రేతి తస్మిన్విపర్యాసః స్వప్నః. తృతీయే తు స్థానే తత్త్వాజ్ఞానలక్షణా నిద్రైవ కేవలా విపర్యాసః. అతస్తయోః- కార్యకారణస్థానయోరన్యథాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసే కార్యకారణబన్ధరూపే పరమార్థతత్త్వప్రతిబోధతః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే- తదోభయలక్షణం బన్ధరూపం తత్రాపశ్యంస్తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యర్థః. ౧౫

ఆ.— కదా తు తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అన్యథేతి) నిద్రాతత్త్వైకదేశసన్దిహానం ప్రత్యాహ (నిద్రేతి) తురీయప్రతిపత్తిసమయం సఙ్గిరతే (విపర్యాస ఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కదేతి) కదా స్వప్నే నిష్ఠో భవతి- కదా నిద్రానిష్ఠస్స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరం శ్లోకేన దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర కదా స్వప్నో భవతీతి ప్రశ్నం పరిహరతి (స్వప్నేతి) అవస్థాద్వయే స్వప్నద్రష్టురిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రశ్నం సమాధత్తే (నిద్రేతి) విశ్వాదిషు త్రిషు తయోరవిత్ద్వివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్ననిద్రయోరితి) విశ్వతైజసావేకో రాశిః- ప్రాజ్ఞో ద్వితీయః- తత్ర శ్లోకే ద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రథమే రాశౌ విపర్యాసస్వరూపం కథయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయే రాశౌ విపర్యాసవిశేషం దర్శయతి (తృతీయే త్వితి) ద్వితీయార్ధగతాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ద్విపదస్య ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతత్వాత్, ద్విపర్యాసస్య చ విభాగేన సిద్ధాన్తితత్వాత్, ఇత్యర్థః. తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివిధత్తే (తదేతి) తత్త్వప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౫

కూ.— ఏవం విధతురీయస్య దర్శనప్రాప్తికాలావధిమిత్యత్రాహ (అన్యథేతి) అన్యథా గృహ్ణతః - దేహగేహాదౌ భగవదధీనే స్వాధీనతాం జానతః స్వప్నో భవతి. స్వప్నపదేన మిథ్యాజ్ఞానరూపభ్రమపరమ్పరా గ్రాహ్యః. తత్త్వం - భగవతస్స్వతన్త్ర్యాదిరూపం తత్త్వమజానతో నిద్రా - మూలావిద్యాబన్ధో భవతి. తయోః - నిద్రాభ్రమయోర్విపర్యాసే - ఆవర్తనే క్షీణే సతి తురీయం పదం - చతుర్థరూపం అశ్నుతే - సాక్షాత్కారద్వారా ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౦

* * *

శం.— . యోఽయం సంసారీ జీవః- స ఉభయలక్షణేన- తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణ బీజాత్మనా, అన్యథాగ్రహణలక్షణేన చానాదికాలప్రవృత్తేన మాయాలక్షణేన స్వప్నేన, మమాయం పితా పుత్రోఽయం నప్తా క్షేత్రం పశవోఽహమేషాం స్వామీ సుఖీ దుఃఖీ క్షయితోఽహమనేన వర్ధితశ్చానేనేత్యేవం ప్రకారాన్స్వప్నాన్ స్థానద్వయేఽపి పశ్యన్ సుప్తో యదా- వేదాన్తార్థతత్త్వాభిజ్ఞేన పరమకారుణికేన గురుణా- నాస్యేవం త్వం హేతుఫలాత్మకః- కిం తు తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధ్యమానో యదా- తదైవం ప్రతిబుధ్యతే. కథం. నాస్మిన్ బాహ్యమాభ్యన్తరం వా జన్మాదిభావవికారోఽస్తి- అతోఽజం- సబాహ్యాభ్యన్తరస

౨౨॥ ప్రపఞ్చో యది విద్యేత నివర్తేత న సంశయః। మాయామాత్రమిదం ద్వైతమద్వైతం పరమార్థతః॥ ౧౭

ర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః. యస్మాజ్జన్మాదికారణభూతం నాస్మిన్నవిద్యాతమోబీజం నిద్రా విద్యత ఇత్యనిద్రం. అనిద్రం హి తత్తురీయం - అత ఏవాస్వప్నం. తన్నిమిత్తత్వాదన్యథాగ్రహణస్య. యస్మాచ్చానిద్రమస్వప్నం- తస్మాదజమద్వైతం తురీయమాత్మా సంబుధ్యతే తదా. ౧౬

ఆ.— కదా తత్త్వప్రతిబోధో భవత్యాసక్షయ హేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అనాదీతి) ప్రతిబుధ్యమానం తత్త్వమేవ విశినష్టి (అజమితి) జీవశబ్దవాచ్యమర్థం నిర్దిశతి (మాయయేతి) పరమాత్మైవ జీవభావమాపన్నః సంసరతీత్యర్థః. తస్య కథం జీవభావాపత్తిరిత్యాశఙ్క్య కార్యకారణబద్ధత్వాదిత్యాహ (సఇతి) పరమాత్మో భయలక్షణేన స్వాపేన సుప్తో జాగరిత్యభిప్రాయః. స్వాపస్యోభయలక్షణత్వమేవ ప్రకటయతి (తత్త్వేత్యాదినా) మాయయోక్తేనేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే. సుషుప్తిస్వప్నయుక్తే (మహేత్యాదినా) స్వాపపరిగ్రహితస్యైవ ప్రతిబోధనావకాశో భవతీత్యాహ (యదేతి) యదా సుషుప్తః- తదా బుధ్యత ఇతి శేషః. ప్రతిబోధం విశినష్టి (వేదాన్తార్థేతి) కథం ప్రతిబోధనం. తదాహ (నాస్తీతి) అనుభూయమానత్వమేవ పరిహ్రియతే. యథోక్తవిశేషణేన గురుణా ప్రతిబుధ్యమానః శిష్యః - తదా సోఽపి వేదం - వక్ష్యమాణప్రకారేణ ప్రతిబుద్ధో భవతీత్యుక్తం. తమేవ ప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అస్మిన్నితి ప్రత్యగ్బోధాత్మరూపం పరామృశ్యతే. బాహ్యం- కార్యం. ఆన్తరం- కారణం. తదుభయమిహ నాస్తి- తతో జన్మాదేర్భావవికారస్య నాత్రావకాశస్స్యాదిత్యర్థః. అవతారితం విశేషణం సప్రమాణం యోజయతి (సబాహ్యేతి) అజత్వాదేవానిద్రం - కార్యాభావే కారణస్య ప్రమాణాభావేనావస్తుమత్కల్పత్వాదితి మత్వాహ (యస్మాదితి) అనిద్రత్వం హేతుం కృత్వా విశేషణాన్తరం వర్ణయతి (అతఏవేతి) అగ్రహణాన్యథాగ్రహణసమ్బన్ధవైధుర్యం హేతుం కృత్వా విశేషణద్వయమిత్యాహ (యస్మాచ్చేతి) తత్త్వమేవం లక్షణమస్తు- ఆత్మనః కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) తదా- విశిష్టేనాచార్యేణ విశిష్టం శిష్యం ప్రతి ప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౬

కూ.— నిద్రాభ్రమమోహాపకర్షణయుక్తః కేన స్యాత్- యస్య కృపయైవ భగవదపరోక్షధీరిత్యతో భగవత్ప్రసాదేనైవేత్యాహ (అనాదీతి) మాయా శబ్దేన భగవదిచ్ఛా, తదధీనాఽవిద్యా, చ గృహ్యతే. అనాదీతి తన్త్రం. అనాదేర్విష్ణోరనాదిమాయయయా కర్మరూపావిద్యయా సుప్తః - స్వాపితః. సంసారే నివేశితో జీవో యదా అనాదిమాయయా - భగవదిచ్ఛయా, భగవత్ప్రసాదేన ప్రబుధ్యతే - భగవానేవ స్వతన్త్రోఽన్యత్సర్వం తదధీనమిత్యాదితత్త్వజ్ఞానవాన్భవతి. తదా అజం- జననాదిదోషహీనం అనిద్రమస్వప్నం- విశ్వాదిరూపవ్యాపారప్రవర్తకం అద్వైతం- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకం. ఇదముపలక్షణం. సర్వానిష్టనివర్తకం భగవన్తం బుధ్యతే- సాక్షాత్కరోతి. ౨౧

శం.— ప్రపఞ్చనివృత్త్యా చేత్ప్రతిబుధ్యతే-అనివృత్తే ప్రపఞ్చే కథమద్వైతమితి. ఉచ్యతే సత్యమేవం స్యాత్ప్రపఞ్చః-యది విద్యేత. రజ్జ్వాం సర్ప ఇవ కల్పితత్వాన్న తు స విద్యతే. విద్యమానశ్చేత్ - నివర్తేత న సంశయః. న హి రజ్జ్వాం భ్రాన్తిబుద్ధ్యా కల్పితస్సర్పో విద్యమానస్సన్ వివేకతో నివృత్తః, నైవ మాయా మాయావినా ప్రయుక్తా తద్దర్శినాం చక్షుర్బన్ధాపగమే విద్యమానా సతీ నివృత్తా, - తథేదం ప్రపఞ్చాఖ్యం మాయామాత్రం ద్వైతం. రజ్జువన్మాయావివచ్చాద్వైతం పరమార్థతః. తస్మాన్న కశ్చిత్ప్రపఞ్చః ప్రవృత్తో నివృత్తో వాస్తీత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం- తదయుక్తం- ప్రపఞ్చస్య ద్వితీయస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రపఞ్చ ఇతి) ప్రపఞ్చనివృత్త్యా తురీయప్రతిబోధాత్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితి సైద్ధాన్తికీమాశఙ్కాం పూర్వవాద్యనువదతి (ప్రపఞ్చేతి) తర్హి పూర్వం ప్రపఞ్చనివృత్తేరనివృత్తస్య తస్య సత్త్వాన్నాద్వైతం సిద్ధ్యతీతి పూర్వవాద్యేవ బ్రవీతి (అనివృత్త ఇతి) సిద్ధాన్తీ శ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కిం ప్రపఞ్చస్య వస్తుత్వముపేత్యాద్వైతానుపపత్తిరుచ్యతే - కిం వాఽవస్తుత్వమితి వికల్ప్యాద్యేఽద్వైతానుపపత్తిమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అద్వైతం తర్హి కథముపపద్యతే ఇత్యాశఙ్క్య ప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వపక్షే తదుపపత్తిరిత్యాహ (రజ్జ్వామితి) యథా సర్పో రజ్జ్వాం కల్పితో వస్తుతో నాస్తి- తథా ప్రపఞ్చోఽపి కల్పితత్వాన్న వస్తుతో విద్యతే. తథా చ తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (విద్యమానశ్చేదితి) యద్యాత్మని కారణాధీనస్సన్ ప్రపఞ్చో విద్యేత-తదా కృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నివృత్తిరవశ్యంభావినీ. కార్యస్య చ నివృత్తిర్నామ కారణసంసర్గః. తత్శ్చ నికారణే ప్రపఞ్చనివృత్తేరనాత్యన్తికత్వాదద్వైతానుపపత్తిరాశఙ్క్యేత- న చ కారణాధీనస్సన్ ప్రపఞ్చోఽస్తి- తస్య కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్య మాయయా విద్యమానత్వం- న తు వస్తుత్వమిత్యుదాహరణాభ్యాముపపాదయతి (న హీత్యాదినా) సర్పో హి రజ్జ్వాం భ్రాన్త్యా కల్పితో నాయం సర్పో రజ్జురేవేతి వివేకధియా నివృత్తో నైవ వస్తుతో విద్యతే- బాధితస్య కాలత్రయేఽపి సత్త్వాభావాత్. మాయా చేన్ద్రజాలశబ్దవాచ్యా మాయావినా ప్రదర్శితా పార్శ్వస్థానాం మాయాదర్శనవతాం చక్షుర్గతస్య యథార్థదర్శనప్రతిబన్ధకస్యాపగమే సతి సముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతో నివృత్తా సతీ నైవ వస్తుతో విద్యమానా భవితుముత్సహతే. యథేదముదాహరణద్వయం- తథేదం ద్వైతం ప్రపఞ్చాఖ్యం మాయామాత్రం- న పరమార్థతోఽస్తీత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్యాసత్త్వే తస్యాద్వయస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రజ్జువదితి) ప్రపఞ్చస్య కాలత్రయేఽపి సత్త్వాభావే తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౭

కూ.— నను దేహగేహాదౌ స్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపబన్ధస్య జీవస్వరూపస్యైవ స్వాభావికత్వేన నివృత్త్యయోగాత్ * విపర్యాసేతయోః క్షీణ ఇత్యుక్తిః కథమిత్యతో నాయం స్వాభావిక ఇత్యాహ (ప్రపఞ్చ ఇతి) దేహగేహాదౌ స్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపో బన్ధః ప్రపఞ్చః. సః స్వాభావికశ్చేత్

౨౩॥ వికల్పో వినివర్తేత కల్పితో యది కేనచిత్। ఉపదేశాదయం వాదో జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతే॥ ౧౮

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

౧॥ హరిః ఓమ్॥ సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఉకారో మకార ఇతి॥ ౮

ణనాస్త్యేవ. యదిపరాధీనోఽపి విద్యత ఇత్యఙ్గీక్రియతే- తర్హ్యపి పరమార్థతః- పరమత్వాత్సావద్యశ్చ పరమార్థః. ఉత్తరస్తూఽర్థః. భగవాన్. తస్మాత్పరమార్థతః. పరమేశ్వరప్రసాదాదివియోగవత్. నివర్తేత- నివర్తతే ఏవ. నసంశయః. అనాదితోఽనువృత్తస్య దేహాదౌ స్వీయత్వజ్ఞానరూపభ్రమస్య కథం నివృత్తిరిత్యత ఆహ (మాయేతి) అద్వైతం- మహద్భిర్యథావత్తయా జ్ఞాతం బ్రహ్మాదివస్తుజాతమద్వైతం- ద్వితీయేన ప్రకారేణ జ్ఞాతం. తద్వైపరీత్యేనజ్ఞాతం తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానం తేషాం మాయామాత్రం- భగవదిచ్ఛామాత్రనిర్మితం జాతమిత్యర్థః. తథా చ తాదృశమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితోఽనువృత్తస్యాపీశ్వరేచ్ఛయా జాతత్వేనాస్వాభావికత్వాత్ తత్ప్రసాదేన తన్నివృత్తిర్యుక్తైవేతి భావః. ఉక్తం హి *సంసారబన్ధస్థితిమోక్షహేతుః *దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా। మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయామేతాం తరన్తి తే ఇత్యాదికం. ౨౨

శం.--- నను శాస్తా శాస్త్రం శిష్య ఇతి వికల్పః కథం నివృత్త ఇతి. ఉచ్యతే- వికల్పో వినివర్తేత - యది కేనచిత్కల్పితః స్యాత్. యథాయం ప్రపఞ్చో మాయారజ్జుసర్పవత్ - తథాయం శిష్యాదిభేదవికల్పోఽపి ప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః. అత ఉపదేశాదయం వాదః - శిష్యః శాస్తా శాస్త్రమితి. ఉపదేశకార్యే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే జ్ఞాతే పరమార్థతత్త్వే ద్వైతం న విద్యతే. ౧౮

ఆ.--- ప్రకారాన్తరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశఙ్క్య పరిహరతి (వికల్ప ఇతి) యది కేనచిత్- హేతునా తత్త్వజ్ఞానేన కార్యేణ శాస్త్రాదివికల్పో హేతుతయా వికల్పితః- తథాప్యసౌ బాధితో నివర్తేత- నతు తాత్త్వికమద్వైతం విరోద్ధుమర్హతి. తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవ తత్త్వోపదేశాన్నివృత్తిర్యతః శాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే - ఉపదేశప్రయుక్తే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే న కిఞ్చిదపి ద్వైతమస్తీత్యద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తౌ నాద్వైతసిద్ధిః. న చ శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వాదవిరోధః- తథా సతి ధూమాభాసవత్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. ధూమాభాసస్యాప్యవస్తుతః జ్ఞప్తిహేతుత్వేఽపి కల్పితస్య శాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) శిష్యః శాస్తా శాస్త్రమిత్యయం వికల్పః - విభాగః. సోఽపి నివృత్తిప్రతియోగిత్వాదవస్తుత్వాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతావిరోధీత్యర్థః. శిష్యాదివిభాగస్య కల్పితత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) మాయావినా ప్రయుక్తా మాయా యథా కల్పితేష్యతే, యథా చ సర్పధారాదిర్వికల్పితః,- తథాయం ప్రపఞ్చస్సర్వోఽపి కల్పితో వస్తునో భవతి ప్రపఞ్చితం- తస్యైవ ప్రపఞ్చైకదేశశ్శిష్యాదిరపి జ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితస్సన్ జ్ఞానకృతో మిథ్యేత్యర్థః. కిమితి జ్ఞానాత్పూర్వమసౌ కల్ప్యతే. తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశముద్దిశ్యయథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి (అత ఇతి) ఉపదేశాత్ప్రాగివ తస్మాదూర్ధ్వమపి భేదోఽనువర్తతామిత్యాశఙ్క్య విరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ (ఉపదేశేతి) ౧౮

కూ.--- ఉక్తమేవ సర్వవాక్యార్థం విశదయన్నుపసంహరతి (వికల్ప ఇతి) దేహగేహాదౌ స్వీయత్వాభిమానాదినాఽఽత్మకబన్ధరూపో వికల్పః ఉక్తరీత్యాఽస్వాభావికో యది కేనచిదజ్ఞానాదినాఽస్వాభావికత్వేన కల్పితః- తర్హ్యయముపదేశాత్ - మహతాముపదేశబలాద్వినివర్తేత - వినివర్తత ఏవ. నివర్తతే హి రేకారః. నివర్తేత కిం- అపి తు నివర్తత ఏవేత్యర్థః. కస్సతాం వాదః-య ఉపదేశాన్నానావిధస్సాత్త్వికో యది భ్రమనివృత్తిరిత్యత ఆహ (ఆ యతిరితి) బ్రహ్మణి యథావజ్జ్ఞాతే సత్యద్వైతం- *శివమద్వైతమిత్యత్రోక్తపృథక్త్వాద్యమిథ్యాజ్ఞానం న విద్యతే - నివర్తత ఇత్యయం సతాం వాద ఇత్యర్థః. ఇతి శబ్దస్యైతచ్ఛ్లోకాభవస్తీత్యనేనాన్వయః.................................. ౨౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పూజ్యపాదకృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే
ద్వితీయఖణ్డభాష్యం.

శం.--- అభిధేయప్రధాన ఓఙ్కారశ్చతుష్పాదాత్మేతి వ్యాఖ్యాతో యః - సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరం - అక్షరమధికృత్య- అభిధానప్రాధాన్యేన వర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం. కిం పునస్తదక్షరమిత్యాహ- ఓఙ్కారః. సోఽయమోఙ్కారః పాదశః ప్రవిభజ్యమానోఽధిమాత్రం- మాత్రామధికృత్య వర్తత ఇత్యధిమాత్రం. కథం. ఆత్మనో యే పాదాః- త ఓఙ్కారస్య మాత్రాః. కాస్తాః. అకార ఉకారో మకార ఇతి. ౮

ఆ.--- తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాం మధ్యమానాముత్తమానాం చాధికారిణామధ్యారోపాపవాదాభ్యాం పారమార్థికం తత్త్వముపదిష్టం. ఇదానీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానామధమాధికారిణామాత్మధ్యానవిధానాయోఙ్కారోపదృష్టిమేవావష్టభ్య వ్యాచష్టే (అభిధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమిత్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్ర కిం పునస్తదక్షరమితి ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కిం పునరిత్యాదినా) తస్య విశేషణా

౨॥ జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౯

న్తరం దర్శయతి (సోఽయమితి) ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే- మాత్రా మధికృత్య పునరోఙ్కారో వ్యవతిష్ఠతే- తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ (అ మ ఇతి) ౮

రం.— (సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం) అధ్యక్షరం- అక్షరేష్వధిమాత్రం- మాత్రాస్వవర్తమానోఽయమోఙ్కారో నాదాత్మకః- స ఏవ అయమాత్మేత్యర్థః. (పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః- ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః- అతోఽస్యోఙ్కారస్య యా మాత్రాః- అకారఉకారమకారాత్మికాః- తా ఏవ బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు చతుర్షు చానిరుద్ధాది చతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అకార ఉకారో మకార ఇతి) ఇదముపలక్షణం నాదస్యాపి. ౮

కూ.— ఏవం సమస్తోఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదిమాహాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోఽయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయోఙ్కారశబ్దితస్సోఽయం చతురాత్మక త్వేనోక్త ఆత్మా అధ్యక్షరం- అధి- సర్వతోఽధికం చ తదక్షరం- అవినాశి చేత్యధ్యక్షరం. అక్షరశబ్దస్వాభావ్యాన్నపుంసకలిఙ్గతా. కీదృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్రమితి) అధి- అధికాః మాత్రాః- అంశా యస్య తదధిమాత్రం. మాత్రాః క ఇత్యత ఆహ (పాదా మాత్రా ఇతి) పద్యన్త ఇతి పాదాః - విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః. పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాదిప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఇతి) అ ఇత్యాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః- విశ్వః. ఏవముక్తదిశా ఉకారః- తైజసః. మకారః- ప్రాజ్ఞః. ఉపలక్షణమిదం. నాదబోధ్యస్తురీయోఽపి వాక్యశేషాత్ గ్రాహ్యః. ఏతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రాశబ్దేన అధిమాత్రమిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః. ౮

శం.— తత్ర విశేషనియమః క్రియతే - జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః - స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ- ఆప్తేః. ఆప్తిః- వ్యాప్తిః. అకారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా- "అకారో వై సర్వా వాక్" ఇతి శ్రుతేః. తథా వైశ్వానరేణ జగత్- "తస్య హ వై తస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా" ఇత్యాదిశ్రుతేః. అభిధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ. ఆదిరస్య విద్యత ఇత్యాదిమత్. యథైవాదిమదకారాఖ్యమక్షరం- తథైవ వైశ్వానరః. తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య. తదేకత్వవిదః ఫలమాహ- ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామాన్, ఆదిః- ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం,- య ఏవం వేద- యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః. ౯

ఆ.— పాదానాం మాత్రాణాం చ మధ్యే విశ్వాఖ్యవిశేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తత్రేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్యారోపయితుం శక్యం- అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్. తథా చ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (ఆహేతి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) అధ్యాత్మాధిదైవికయోరేకత్వం పూర్వముక్తమేవేత్యభిప్రేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తిం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తథేతి) కిం చ - సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారోప్యం న భవతి- తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యాన్తరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపాఠాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం. విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞాపేక్షయా అవస్థాసు ప్రథమత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తస్య సామాన్యాన్తరస్య ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే. తద్విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (తదేకత్వేతి) సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః. ౯

రం.— తదేవ వివిచ్య దర్శయతి (జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రాయామకారే జాగరితస్థానవైశ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః- వ్యాప్తిః. సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వ్యాప్తస్యానిరుద్ధస్యేవేత్యవగన్తవ్యం. ఆదిమత్త్వాద్వా- సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్యత్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః. ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద) ఆదిశ్చ భవతి- సర్వప్రధానం భవతీత్యర్థః. ౯

కూ.— తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి (జాగరితేతి) అకారః- అ ఇత్యాక్రియమాణః. ప్రథమా మాత్రా- ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమాంశ ఇత్యర్థః. అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వైశ్వానరముద్దిశ్య అకార ఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. ఏవమగ్రేఽపి. వైశ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వేతి) తత్తజ్జీవధీయోగ్యభోగ్యవిషయాన్ భోగాయాపయతి- ప్రాపయతి విశ్వ ఇత్యత ఇత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః. * ఆప్లృ వ్యాప్తావితి ధాతోరన్తర్నీతణ్యర్థాద్ప్రత్యయో టిలోపేచ అ ఇతి రూపసిద్ధిర్భావః. ప్రాజ్ఞతైజసశబ్దాదిరస్యేత్యాదిమాన్. తస్మాద్వా అ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. సుషుప్తౌ స్వప్నే చ ప్రాజ్ఞతైజసాభ్యామేకీభూతో విశ్వస్సుప్తేరుత్థానే ప్రా

౩॥ స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయా మాత్రోత్కర్షాదుభయత్వాద్వా
ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం సమానశ్చ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౦

౪॥ సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయా మాత్రా మితేరపీతేర్వా మినోతి హ వా
ఇదగ్ం సర్వమపీతిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౧

జ్ఞః. స్వప్నస్థానస్థానే చ తైజసః, ద్వివిక్తస్స్వప్నస్థానమాయాతిలికరణాదిపయాంపిశ్చన్తాధ్యాసాదిపత్వమితి భావః. ఏతస్మిన్ని త్యద్వయయు క్తత్వేనావర్ణవాచ్యజ్ఞానసంఘాసాహ (ఆప్నోతిహ వా ఇతి) యః- అధికారీ ఏవం-అకారవాచ్యస్వం విశ్వస్య వేద. అస్యైతి శేషః. స వైశ్వానరః స్వ- వేదితుస్సర్వాన్కామాన్- స్వయోగ్యసర్వకామానాప్నోతి- ప్రాప్నోతి. అ స్సర్వేషాం ఆదిశ్చ- ఏవం వేదితుః విశ్వః ఆదిశ్చ భవతి - ఆవిర్భావ స్వరూపావగమకరూపేణ ఉపపద్యతే లిఙ్గానీతస్యాదయాదికారణం భవతీత్యర్థః. యద్వా-ఆదిశ్చ ఇత్యత్ర వాక్యశేషః అప్నోతీత్యత్ర తు స జ్ఞానీతి శేషాఽన్వయః ౨

శం.— స్వప్నస్థానస్తైజసో యః స ఉకారస్య ఉకారో ద్వితీయా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ - ఉత్కర్షాత్. అకారాదుత్కృష్ట ఇవ హ్యుకారః తథా తైజసో విశ్వాత్. ఉభయత్వాద్వా- అకారమకారయోర్మధ్యస్థ ఉకారః. తథా విశ్వప్రాజ్ఞయోర్మధ్యే తైజసః. అత ఉభయభాక్త్వసామాన్యాత్. విద్వత్ఫలముచ్యతే - ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం - విజ్ఞానసన్తతిం వర్ధయతీత్యర్థః సమానస్తుల్యశ్చ. మిత్రపక్షస్యేవ శత్రుపక్షాణామప్రద్వేష్యో భవతి. అబ్రహ్మవిదస్య కులే న భవతి- య ఏవం వేద. ౧౦

ఆ— ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రయా ఐక్యం వ్యపదిశతి (స్వప్నేత్యాదినా) యథా ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రయా ఐక్యం సామాన్యం పురస్కృత్యోక్తం- తథా ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రయా ఐక్యం సత్యేవ సామాన్యే వక్తవ్యం - తదిత్థా వేతదారోపాదాగాదితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యేపన్యాసపూర్వకమేకత్వారోపం సాధయతి (ఆహేతి) అకారస్య సర్వవాగ్వ్యాపకత్వేనోత్కృష్టత్వస్య స్పష్టత్వాత్కథం తస్మాదుకారస్యోత్కర్షో వక్ష్యతే- తత్రాహ (అకారాదితి) అకారస్యోత్కృష్టత్వేఽపి ప్రథమపాఠక్రమాదుకారస్యోత్కర్షవత్త్వమాపచారికం. ఇవకారశ్చాముమర్థముపోద్బలయతి. యథా అకారాదుకారోత్కర్షో దర్శితః- తథా విశ్వాత్తైజసస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః- సూక్ష్మాభిమానినః స్థూలాభిమానినస్సకాశాదుత్కర్షస్య యుక్తత్వాదిత్యాహ (తథేతి) ఉకారతైజసయోః ప్రత్యేకముభయత్వం - ఏకత్వస్యాభయత్వవ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (అకారేతి) మధ్యస్థత్వాదుకారతైజసయోరుభయభాక్త్వం సామాన్యం - తేనాప్యనయోరేకత్వం శక్యమారోపయితుమిత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలవత్త్వాదుపాదేయమితి సూచయతి (విద్వదితి) జ్ఞానసన్తతేరుత్కర్షో నామ కుతశ్చిత్ తస్యాభివర్ధనం. తస్యైవ తుల్యత్వాభావే కథం ఫలత్వమిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (విజ్ఞానేతి) మధ్యస్థత్వరూపమేవ ప్రకటయతి (అప్రద్వేష్యఇతి) సావృశ్యభేదేన ఫలభేదమాపాద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అబ్రహ్మవిదితి) ౧౦

రం.— (స్వప్నస్థాన ఇతి) స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయమాత్రా. తైజసస్య ఉకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వా) విశ్వాపేక్షయా తైజసస్య ఉత్కృష్టత్వాద్వా- తత్సమానయోః ప్రాజ్ఞతైజసయోర్ద్వితీయత్వాద్వా - ఉకారరూపత్వమిత్యర్థః. అత్ర విశ్వాపేక్షయా తైజసస్యోత్కృష్టత్వం తతోఽపి సూక్ష్మత్వాత్. ప్రాజ్ఞతైజసయోర్విశ్వాపేక్షయా సామ్యం తు గుణపూర్తిసామ్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముకారస్యాప్యకారాపేక్షయా స్థానత్వాత్ తతః ఉత్కృష్టత్వం. ఉకారమకారయోరకారసామ్యం చ వర్ణత్వాదినేతి ధ్యేయం ఉత్కృష్టత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిమితి) శిష్యప్రశిష్యాదిషు జ్ఞానసన్తత్యా ఉత్కృష్టో భవతీత్యర్థః ఏవం విదస్సన్తానే బ్రహ్మవిద్యా ఇతరసన్తానాపేక్షయా అతిరిచ్యత ఇతి యావత్. ఉభయత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సమానశ్చ భవతి) ఉత్కృష్టానాం సమానశ్చ భవతీత్యర్థః. (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః. ౧౦

కూ— అథ ద్వితీయపాదమాహ (స్వప్నేతి) ద్వితీయా మాత్రా- ఆత్మనో ద్వితీయాంశస్తైజస ఉకారః - ఉరిత్యాక్రియమాణత్వాదుకారః ఉకార్యవాచ్యత్వే నిమిత్తమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వేతి) జాగ్రద్దశాయాం విద్యమానదేహాభిమానాదత్యాజ్యదేహాభిమానం త్యాజయిత్వా స్వప్నమణ్డలే జీవం కర్షతీత్యుత్కర్షణాద్ధేతోర్వా- బాహ్యేన్ద్రియోపరతిరూపనిద్రాం, వాసనామయవిషయానుభవం, చ ప్రయచ్ఛతీత్యుభయహేతుత్వాద్వా- ఉరిత్యుచ్యతే తైజస ఇత్యర్థః. తథా వేదితుః ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వా ఇతి) యోఽధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయయుక్తతయోకారవాచ్యం తైజసం వేద- స జ్ఞానీ జ్ఞానసన్తతిం- జ్ఞానధారాం. జ్ఞాననిత్యత్వమితి యావత్. ఆప్నోతీత్యనుషఙ్గః. ఉత్కర్షతి-దేహబన్ధాదాత్మానముత్కర్షతి-ఉద్ధరతి. ఉత్కృష్యతే స సమానశ్చ- సమానమన్తరతి స్మృతేః స్మృత్యుక్తైర్మానసహితస్సమానః- సర్వమోక్షిణామన్తరతశ్చ భవతి. దోషాభావాత్ప్రీత్యా చేతి భావః. అస్య - జ్ఞానినః కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతి- బ్రహ్మజ్ఞానసన్తతిరేవ భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో యః స ఓఙ్కారస్య మకారస్తృతీయా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ - సామాన్యమిదమత్ర - మితేః- మితిః- మానం. మీయేతే ఇవ హి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం- ప్రస్థేనేవ యవాః. తథా ఓఙ్కారసమాప్తౌ పునః ప్ర

౫॥ అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి॥ విశ్వస్యాత్వవివక్షాయామాదిసామాన్యముత్కటం।
మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌస్యాదాప్తిసామాన్యమేవచ॥ ౧౯

ఓఙ్కారేచ ప్రవిశ్యనిర్గచ్ఛతఇవాకారోకారౌమకారే. అపీతేర్వా- అపీతిః - అప్యయః. ఏకీభావః ఓఙ్కారోచ్చారణేహ్యన్త్యేఽక్షరే ఏకీభూతావివాకారోకారౌ. తథావిశ్వతైజసౌసుషుప్తికాలె ప్రాజ్ఞే. అతోవాసామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమకారయోః. విద్వత్ఫలమాహ-మినోతిహవాఇదంసర్వం- జగద్యాథాత్మ్యంజానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ- జగత్కారణాత్మాభవతీత్యర్థః. అత్రావాన్తరఫలవచనం ప్రధానసాధనస్తుత్యర్థం. ౧౧

ఆ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రయాతైక్ష్ణ్యముపన్యస్యతి (సుషుప్తేతి) పూర్వవదేకత్వప్రయోజకమాత్రాపిప్రశ్నపూర్వకముపవర్ణయతి (కేనేత్యాదినా) మానసముపన్యస్యతి (మినోతేర్వేతి) ఓఙ్కారోచ్చారణేహ్యన్త్యేఽక్షరే ప్రణవస్యోచ్చారణేసత్యకారోకారౌ ప్రథమంమకారే ప్రవిశ్యపునస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛన్తావివోపలభ్యేతే - తేనమకారేమానసామాన్యమేవతద్విదురిత్యర్థః. ఏకీభావముపసంహరతి (ఓఙ్కారేతి) మకారవత్ప్రాజ్ఞేపీతవదపీతిసామాన్యమిత్యాహ (తథేతి) ఉక్తసామాన్యద్వయస్యఫలమాహ (అతోవేతి) సామాన్యద్వయద్వారేణప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానంనావివక్షితం- ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (విద్వదితి) అవిద్యాపిహితజగద్యాథాత్మ్యజ్ఞానమస్తీత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (జగద్యాథాత్మ్యమితి) తద్యాథాత్మ్యంచావ్యాకృతత్వం. ప్రలయభవనమనిష్టత్వాన్నఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (జగదితి) తత్రతత్రైకత్వజ్ఞానేఫలభేదకథనాదుపాసనాభేదమాశఙ్క్యైకజ్ఞేషుఫలభేదశ్రుతేరర్థవాదత్వమపేత్యాహ (అత్రేతి) పాదానాంమాత్రాణాంచక్రమాదేకత్వవిజ్ఞానేఫలకథనంసర్వాత్మపాదాన్మాత్రాశ్చసర్వాఃస్వాత్మన్యన్తర్భావ్యప్రధానస్యబ్రహ్మధ్యానస్యసాధనంయదోఙ్కారాఖ్యమక్షరం - తస్యస్తుతావుపయుజ్యతే తేనచతదేకైకముపాసనం- ఇతరస్యతదఙ్గత్వాన్నాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (సుషుప్తస్థానఇతి) సుషుప్తస్థానఃప్రాజ్ఞోమకారస్తృతీయామాత్రా. మకారరూపత్వేయుక్తిమాహ (మితేరపీతేర్వా) మినోతిప్రాజ్ఞస్సర్వమాత్మనితాదాత్మ్యేన. మకారోపిస్వాత్మన్యకారోకారౌమినోతి- మకారావధికత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. అపీతిః - ప్రలయః. ప్రాజ్ఞేజగత్ప్రలీయతే. మకారేహిఅకారోకారౌప్రలీయేతే - మకారావసానత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. తద్జ్ఞానద్వయస్యఫలంక్రమేణాహ (మినోతిహవాఇదంసర్వమపీతిశ్చభవతీతి) ఇదంసర్వం- జగత్ మినోతి- పరిచ్ఛినత్తి. జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చభవతి - పరమాత్మనిలయశ్చతస్యభవతి. యఏవంవేదేత్యర్థః. ౧౧

కూ.— తృతీయపాదమాహ (సుషుప్తేతి) తృతీయామాత్రా- ఆత్మనస్తృతీయోంశఃమకారః- మఙ్త్యాక్రియమాణః. కుతః. (మితేరపీతేర్వా) స్వాత్మనిజీవమన్తర్గమయతీతిస్వాన్తర్గమనహేతోర్వా- వృత్తిజ్ఞానస్యాపీతేః- అప్యయశబ్దితలయకరణాద్వా - మఙ్త్యాక్రియతఇత్యర్థః. యః- అధికారీఏవం- నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేనమకారవాచ్యంప్రాజ్ఞంవేద- సజ్ఞానీఇదంసర్వం- యథాయోగ్యంజగన్మినోతి - స్వాన్తర్గమయతి. జీవానామణుత్వేప్యధికారిణస్సూర్యాదేరివప్రకాశతోవ్యాప్తిరస్తీతిపన్మధ్యేస్తర్గమయతిముక్తస్సన్నితిభావః. అపీతిశ్చభవతి- అప్యయకృచ్చభవతిదుఃఖాద్యనిష్టస్యేత్యర్థః. ౪

శం.— అత్రైతేశ్లోకాః- మన్త్రాభవన్తి. విశ్వస్యాత్వం - అకారమాత్రత్వంయదావివక్ష్యతే - తదాఆదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటం- ఉద్భూతందృశ్యతఇత్యర్థః. అత్వవివక్షాయామిత్యస్యవ్యాఖ్యానం (మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తావితి) విశ్వస్యాకారమాత్రత్వంయదాసమ్ప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. ఆప్తిసామాన్యమేవచ- ఉత్కటమిత్యనువర్తతే- చశబ్దాత్. ౧౯

ఆ.— పాదానాంమాత్రాణాంచయదేకత్వంసనిమిత్తం శ్రుత్యోపన్యస్తం - తత్రశ్రుత్యర్థవివరణరూపాన్పూర్వవదేవశ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) ప్రథమపాదస్యప్రథమమాత్రయాశ్చాభేదారోపార్థముక్తంసామాన్యద్వయంవిశదయతి (విశ్వస్యేతి) ఉక్తన్యాయేన-ఆదిరస్యేత్యాదావితిశేషః. పునరుక్తిపరిహారద్వారావివక్షితమర్థమాహ (అత్వేతి) అనువృత్తిద్యోతకందర్శయతి (చశబ్దాదితి) ౧౯

కూ.— ఏవంరూపత్రయంప్రణవస్యాకారాదివర్ణత్రయప్రతిపాద్యముక్త్వాచతుర్థంరూపం *అమాత్రశ్చతుర్థ ఇత్యాదినాగ్రవివక్షుఃప్రాగుక్తరూపత్రయజ్ఞానినోయానిఫలాన్యుక్తాని- తత్రబ్రహ్మదృష్టశ్లోకాన్పఠతి (అత్రేతి) అత్ర- రూపత్రయజ్ఞానిఫలవిషయేవక్ష్యమాణాఃశ్లోకాస్సంవాదినోభవన్తి. క్రమేణతాన్మన్త్రాన్పఠతి (విశ్వస్యేతి) అత్వవివక్షాయామితివివక్షాపదేనోపాసనంగ్రాహ్యం. *ఆదిమత్త్వాద్వేత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వనిమిత్తేనవిశ్వస్యప్రణవైకదేశావర్ణవాచ్యత్వోపాసనాయాంసత్యాముపాసకస్యాదిసామాన్యం- *ఆదిశ్చేత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వసామాన్యం, ఆదిత్వేనవిశ్వసామ్యంభవతి. ఉత్కటం- స్పష్టమేతత్. *యథాయథోపాసతేసతత్తైవభవతీత్యాదేరితిభావః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- మాత్రా- ఆత్మనోంశోవిశ్వః. ఆప్తినిమిత్తకప్రణవాంశాకారార్థఇతివిశ్వరూపాంశధ్యానేధ్యాతురాప్తిసామాన్యమేవస్యాత్ - సర్వకామావాప్త్యైవవిశ్వసామ్యమేవభవేదిత్యర్థః. ౫

౬॥ తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానేఉత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం। మాత్రాసంప్రతిపత్తౌస్యాదుభయత్వంతథావిధం॥ ౨౦
౭॥ మకారభావేప్రాజ్ఞస్యమానసామాన్యముత్కటం। మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌతులయసామాన్యమేవచ॥ ౨౧
౮॥ త్రిషుధామసుయత్తుల్యంసామాన్యంవేత్తినిశ్చితః। సపూజ్యస్సర్వభూతానాంవన్ద్యశ్చైవమహామునిః॥ ౨౨
౯॥ అకారోనయతేవిశ్వముకారశ్చాపితైజసం । మకారశ్చపునఃప్రాజ్ఞంనామాత్రేవిద్యతేగతిః॥······ ౨౩

ఇతితృతీయఃఖణ్డః.

శం.— తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే - ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం - స్పష్టఇత్యర్థః. ఉభయత్వంచస్ఫుటమేవేతి పూర్వవత్సర్వం. ౨౦

ఆ.— ద్వితీయపాదస్యద్వితీయమాత్రయాఽఽత్మైకత్వారోపప్రయోజకద్వయం శ్రుత్యుక్తంవ్యనక్తి (తైజసస్యేతి) స్ఫుటమితిక్రియావిశేషణం. తథావిధమిత్యస్యార్థంస్ఫుటయిత్వాహ (స్ఫుటమేవేతి) ఉత్వవిజ్ఞానఇత్యస్యవ్యాఖ్యానంమాత్రాసంప్రతిపత్తావితి. తస్యవ్యాఖ్యానంసర్వమిత్యుచ్యతే. తత్పూర్వవద్ద్రష్టవ్యమిత్యుచ్యతే (పూర్వవదితి) ౨౦

కూ.— (తైజసస్యేతి) తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే- ప్రాగుక్తరీత్యోత్కర్షనిమిత్తేనప్రణవైకదేశోకారవాచ్యతయోపాసనాయాంతస్యోపాసకస్య *ఉత్కర్షతీత్యత్రోక్తదిశాస్ఫుటముత్కర్షోదృశ్యతే- ప్రమితఇత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ - ప్రాగుక్తదిశోభయహేతుత్వనిమిత్తేనప్రణవాంశోకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశతైజసధ్యానేనతస్యధ్యాతుస్తథావిధం- ప్రాగుక్తంజ్ఞానసన్తతిరూపసర్వజ్ఞత్వం, సమానత్వం, చేత్యుభయవత్త్వంస్యాదిత్యర్థః. ౬

శం.— మకారత్వేప్రాజ్ఞస్యమితిలయావుత్కృష్టేసామాన్యేఇత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రయాఽఽత్మైకత్వాధ్యానేసామాన్యద్వయంశ్రుత్యాదర్శితంవిశదయతి (మకారేతి) అక్షరార్థస్యపూర్వవదేవసుజ్ఞానత్వాత్తాత్పర్యార్థమాహ (మకారత్వఇతి) ౨౧

కూ.— (మకారేతి) ప్రాజ్ఞస్యమకారభావే- మకారత్వే. ప్రాగుక్తమితిరూపనిమిత్తేనప్రణవైకదేశమకారవాచ్యత్వేవిజ్ఞాతేసతిమానసామాన్యం- సర్వాన్తర్భావరూపప్రాజ్ఞసామ్యముత్కటం- స్ఫుటమిత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- ఐన్ద్రియకవిజ్ఞానలయకృత్త్వనిమిత్తేనప్రణవాంశమకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశప్రాజ్ఞధ్యానేతుధ్యాతుర్లయసామాన్యం- దుఃఖాదిలయకృత్త్వేనప్రాజ్ఞసామ్యమేవస్యాదిత్యర్థః. ౭

శం.— యథోక్తస్థానత్రయేతుల్యముక్తంసామాన్యంవేత్తి,ఏవమేవైతదితినిశ్చితోయః-సపూజ్యోవన్ద్యశ్చబ్రహ్మవిల్లోకేభవతి. ౨౨

ఆ.— విశ్వాదీనామకారాదీనాంచయత్తుల్యంసామాన్యముక్తం- తద్విజ్ఞానంస్తౌతి (త్రిష్వితి) యథోక్తస్థానత్రయం- జాగరితంస్వప్నంసుషుప్తంచేతిత్రితయం. తుల్యం- పాదానాంమాత్రాణాంచేతిశేషః. ఉక్తంసామాన్యం - ఆప్తిరుత్కర్షోమితిరిత్యాదినా. మహామునిరిత్యస్యార్థమాహ (బ్రహ్మవిదితి) ౨౨

కూ.— విశ్వాదిరూపాణామతోత్వమత్వజ్ఞానినోయదాది సామాన్యాదిఫలముక్తం- తద్దార్ఢ్యాయ- విశ్వాదేరత్వాదిజ్ఞానినఆదిసామాన్యాదికంఫలమితియోజనాతి- తస్యాప్యుక్తిఫలమిత్యాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు- త్రిషురూపేషూక్తవిధయాధ్యాతేషుసత్సు- ధ్యాతుఃయత్తుల్యం- ధ్యేయవిశ్వాదిసాదృశ్యం, సామాన్యం- ఆదిమత్త్వాదిసామ్యం, చభవతీతినిశ్చితః-నిశ్చయవాన్సన్వేత్తి-సః-వేదితామహామునిఃసర్వభూతానాంపూజ్యోవన్ద్యశ్చభవతీత్యర్థః. ౮

శం.— యథోక్తైస్సామాన్యైరాత్మపాదానాంమాత్రాభిస్సహైకత్వంకృత్వాయథోక్తోఙ్కారంప్రతిపద్యయోధ్యాయతి - తమకారోనయతేవిశ్వం- ప్రాపయతి. అకారాలమ్బనోఙ్కారంవిద్వాన్వైశ్వానరోభవతీత్యర్థః. తథోకారస్తైజసం. మకారశ్చాపిపునఃప్రాజ్ఞం. చశబ్దాన్నయతఇత్యనువర్తతే. క్షీణేతుమకారేబీజభావక్షయాదమాత్రేఓఙ్కారేగతిర్నవిద్యతేక్వచిదిత్యర్థః. ౨౩

ఆ.— పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతోధ్యాననిష్ఠస్యఫలవిభాగందర్శయతి (అకారఇతి) యత్రతుపాదానాంమాత్రాణాంచవిభాగోనాస్తి-తస్మిన్నోఙ్కారేతురీయాత్మనివ్యవస్థితస్యప్రాప్తృప్రాప్తవ్యప్రాప్తివిభాగోనాస్తీత్యాహ (నామాత్రఇతి) ఓఙ్కారధ్యాయినమకారోవిశ్వంప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తం - విశ్వప్రాప్తేర్ధ్యానమాత్రేణసిద్ధత్వాత్, అకారస్యచాధ్యేయస్యోక్తఫలప్రాపకత్వాయోగా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (అకారేతి) తథాలమ్బనం- తత్ప్రధానమితియావత్. అకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతోయథావైశ్వానరప్రాప్తిః- తథోకారప్రధానంతమేవధ్యాయతస్తైజసహిరణ్యగర్భప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (తథేతి) యశ్చమకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతి - తస్యప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిర్యుక్తేత్యాహ (మకారశ్చేతి) క్రియాపదానువృత్తిరుభయత్రవివక్షితా. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (క్షీణేష్వితి) స్థూలప్రపఞ్చోజాగరితంవిశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకార

౧॥ అమాత్రశ్చతుర్థోऽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమః శివోऽద్వైత
ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౨

మాత్రం. సూక్ష్మప్రపఞ్చస్స్వప్నస్తైజసస్తైతి త్రితయముకారమాత్రం. ప్రపఞ్చద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్త్రితయం మకారమాత్రం. తత్రాపి పూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపద్యతే. తదేవం సర్వమోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వా ఉక్తిః తస్య యదేతావత్తం కాలమోమితి యోగేన ప్రతిపన్నం - తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మైవేత్యాచార్యోపదేశసముత్థసమ్యగ్జ్ఞానేన పూర్వోక్తసర్వభాగసమిత్యాజ్ఞానస్య మకారత్వేన గృహీతస్య ప్రదేశే బ్రహ్మణ్యేవ ప్రత్యగ్భావసిద్ధస్య సకృద్విభాతమయముపపద్యతే - పశ్చాదాభావాదిత్యర్థః. ౬

హ.— విశ్వాదిరూపోపాసనాత్సర్వకామావాప్త్యాదిఫలముక్తం ప్రాక్. ఇదానీం విశ్వాది ప్రాప్తిరూపఫలం చాహ (అకారఇతి ఆకారః) ఇత్యాక్రియమాణోవిశ్వస్స్వాత్మోపాసకం విశ్వం- స్వాత్మానం నయతి - ప్రాపయతి. ఉకారశ్చాపి తైజసమిత్యాదౌ నయతఇత్యనుకర్షః. ప్రాజ్ఞ ద్వావృత్యా. పునః ప్రాజ్ఞమితి పునశ్శబ్దః ప్రత్యహం సుషుప్తౌ ప్రాప్తిసత్త్వేపి స్థానవిశేషముక్త్యాతత్ప్రాప్తి ప్రాయేణేతి జ్ఞేయం. తురీయోపాసకస్య కిం ఫలమిత్యత ఆస్యాపితత్ప్రాప్తిరిత్యాహ (నామాత్రఇతి) విశ్వతైజసయోః ప్రాజ్ఞేన ప్రతిదినముక్తిరావాऽక్తీతివిశ్వాదీనాం మాత్రత్వం. తురీయస్య లక్ష్యమాత్ర ఇత్యుచ్యతే తురీయః. అమాత్రే-చతుర్థాం గతిః-తత్ప్రాప్త్యభావ సదుపాసకస్య న విద్యతే-విద్యతఏవ గతిరిత్యర్థః. తురీయోऽక్షరమితి వక్ష్యే అగతిర్నవిద్యత ఇత్యుక్తిః- విశ్వాదేరివ బాహ్యాదివ్యవహారకారణత్వం యథా నాస్తి-తథా గమ్యత్వమపి నేతి శబ్ద్యా కారణాభావమితి జ్ఞేయం.................. ౯

ఇతి శ్రీ పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీ సత్యాజ్ఞ ముని కృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అమాత్రః- మాత్రా యస్య న సన్తి- సోऽమాత్ర ఓఙ్కారశ్చతుర్థః- తురీయ ఆత్మైవ కేవలః అభిధానాభిధేయరూపయోర్వాఙ్మనసయోః క్షీణత్వాదవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోऽద్వైతః. ఏవం - యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త ఓఙ్కారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాద ఆత్మైవ. సంవిశత్యాత్మనా- స్వేనైవ స్వం పారమార్థికమాత్మానం- య ఏవం వేద. పరమార్థదర్శనాద్బ్రహ్మవిదాం తృతీయం బీజభావం దగ్ధ్వా ఆత్మానం ప్రవిష్ట ఇతి న పునర్జాయతే- తురీయస్యాబీజత్వాత్. న హి రజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వాం ప్రవిష్టస్సర్పో బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకినా ముత్థాస్యతి. మన్దమధ్యమధియాం తు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్మార్గగామినాం సన్న్యాసినాం మాత్రాణాం పాదానాం చ క్లృప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమాన ఓఙ్కారో బ్రహ్మప్రతిపత్తయే ఆలమ్బనీభవతి తథా చ వక్ష్యతి ॥ ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనా ఇత్యాది.................................. ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రత్యక్తైతస్యమోఙ్కారసంవేదనం త్రిమాత్రేణోఙ్కారేణాభ్యస్తస్తాదాత్మ్యో యోఙ్కారో నిరుచ్యతే. తస్య పరేణ బ్రహ్మణైక్యము మాత్రాదిశ్రుత్యా కథ్యతే. తామవతార్య వ్యాకరోతి (అమాత్ర ఇత్యాదినా) కేవలత్వం- అద్వితీయత్వం. విశేషణాన్తరముపాదయతి (అభిధానేతి) అభిధానం - వాక్. అభిధేయం- మనః. చిత్తాలిఙ్గితార్థాభావస్యాభిధానస్యహానత్వాత్, తయోర్వ్యాలాజ్ఞానక్షయేణ క్షీణత్వాదితి హేత్వర్థః. అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా- నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్య నికారజాతవినాశావధిత్వేనాత్మనో విశేషమిత్యాహ (ప్రపఞ్చేతి) తస్య చ సర్వానర్థాభావోపలక్షితస్య పరమానన్దత్వేన పర్యవసానం సూచయతి (శివ ఇతి) తస్యైవ సర్వద్వైతకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాహ (అద్వైత ఇతి) ఓఙ్కారస్తురీయస్సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం- తదుపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తవిజ్ఞానం - పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వం. న చ పాదా మాత్రాశ్చ తురీయాత్మన్యోఙ్కారే సన్తి - పూర్వపూర్వవిభాగశ్చోత్తరోత్తరాన్తర్భావేన క్రమాదాత్మని పర్యవస్యతీత్యేవంగుణసద్వతా ప్రయుక్తస్సన్నోఙ్కారో మాత్రాః పాదాంశ్చ స్వస్మిన్నన్తర్భావ్యావస్థితస్యాత్మనో భేదమసహమానస్తద్రూపో భవతీత్యర్థః. ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశతీతి) సుషుప్తే బ్రహ్మప్రాప్తస్య పునరుత్థానవన్ముక్తస్యాపి పునర్జన్మస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య సత్త్వాదుపపద్యతే. ఇహ తు బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధ్వైవ తేషామాత్మానం తురీయం ప్రవిష్టో విద్వానితి నాసౌ పునరుత్థానమర్హతి- కారణమన్తరేణ కదాచిదపి కార్యోదయాయోగాదిత్యర్థః. తురీయమేవ పునరుత్థానబీజభూతం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య కార్యకారణవినిర్ముక్తస్య తస్య తదయోగాన్నైవమిత్యాహ (తురీయస్యేతి) ముక్తస్యాపి పూర్వసంస్కారాత్ పునరుత్థానమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే (న హీతి) (పూర్వవదితి) అవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః. తద్వివేకినాం- రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామితి యావత్. బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే. ఉత్తమాధికారిణామోఙ్కారద్వారేణ పరబ్రహ్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలం. ఇదానీం మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యా ఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్దేతి) తేషాముపాసనాక్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యశేషానుకూల్యం కథయతి (తథా చేతి).. ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యటీకాసమాప్తా.

గౌ॥ ఓఙ్కారం పాదశో విద్యాత్ పాదా మాత్రా న సంశయః। ఓఙ్కారం పాదశో జ్ఞాత్వా న కించిదపి చిన్తయేత్॥ ౨౪

గౌ॥ యుఞ్జీత ప్రణవే చేతః ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయమ్। ప్రణవే నిత్యయుక్తస్య న భయం విద్యతే క్వచిత్॥ ౨౫

రం.— (అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైత ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ) అమాత్రః - పరిచ్ఛేదశూన్యః అవ్యవహార్యత్వాదిపూర్వోక్తలక్షణోపేతశ్చతుర్థః ఆత్మైవ- వ్యూహవాసుదేవ ఏవ ఏవమోఙ్కారః- ఏవంభూత ఓఙ్కారః. ఓఙ్కారైకదేశనాదరూప ఇతి యా॰ వత్. అస్య వ్యూహవాసుదేవస్య పరవాసుదేవేన సహ స్వప్రణవరూపేణాతిసన్నికృష్టైక్యసూచనార్థమోఙ్కార ఇతి సమస్తనిర్దేశః. తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద) ఏవంలనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవ పరవాసుదేవరూపేణ వ్యస్తసమస్తప్రణవోపాసకః ఆత్మనా- పరమాత్మనాఽనుగృహీతస్సన్ తేనైవోపాయేన క్రమాత్తమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ………………………………… ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

——❀——

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావతులావాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

కూ.— *నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదినోక్త తురీయగుణానువాదపూర్వకం తురీయస్య నాదప్రతిపాద్యత్వమాహ (అమాత్ర ఇతి) అద్వైత ఇత్యేతదన్తమనువాదః. ఓఙ్కార ఇతి ప్రణవైకదేశనాదప్రతిపాద్యత్వం వివక్షితం. అమాత్రాదిపదానాం పూర్వవద్వ్యాఖ్యా. తదనువాదస్తురీయే పూర్వమనుక్తమవ్యవహార్యత్వాదికముపాసకస్యాపి సమం ముక్తావితి ప్రదర్శనాయేతి జ్ఞేయం. యథా విశ్వాదీనామకారాదివాచ్యత్వం - ఏవమోఙ్కారైకదేశనాదవాచ్యత్వం తురీయస్యేత్యర్థః. నాదప్రతిపాద్యత్వేన తురీయోపాసకస్య ఫలమాహ (ఆత్మేతి) యః- అధికారీ ఏవం- అమాత్రత్వావ్యవహార్యత్వాదినా ఓఙ్కారం- ఓఙ్కారైకదేశనాదప్రతిపాద్యం వేద- జానాతి- సః ఆత్మైవ సన్- శుద్ధస్వరూప ఏవ సన్. దేహగేహాదావన్యత్ర మమతా వర్జనత్యాగీభూత్వేతి యావత్ ఆత్మనా- పరమాత్మనా. తత్ప్రసాదేనేతి యావత్. ఆత్మానం- నాదబోధ్యం తురీయమాత్మానం సంవిశతి- ప్రవిశతి. ప్రవిశ్య ... స్వయోగ్యభోగ్యాస్వజ్ఞానస్సుఖమాస్త ఇతి భావః. య ఏవం వేదేతి ద్విరుక్తిరుక్తవిధోపాసనోపదేశావధారణార్థా. ౧

——

శం.— పూర్వవదత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. యథోక్తైస్సామాన్యైః పాదా ఏవ మాత్రాః- మాత్రాశ్చ పాదాః తస్మాదోఙ్కారం పాదశో విద్యాదిత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారే జ్ఞాతే దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా న కించిత్ప్రయోజనం చిన్తయేత్- కృతార్థత్వాదిత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— యథా పూర్వమాచార్యేణ శ్రుత్యర్థప్రకాశకాః శ్లోకాః ప్రణీతాః- తథోత్తరేఽపి శ్లోకాః శ్రుత్యుక్తేఽర్థే ఏవం భవన్తీత్యాహ (పూర్వవదితి) ఓఙ్కారస్య పాదశో విద్యా కీదృశీత్యాశఙ్క్యాహ (పాదా ఇతి) పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యమేకత్వం కృత్వా తద్విభాగవిధురమోఙ్కారం బ్రహ్మబుద్ధ్యా ధ్యాయతో భవతి కృతార్థతేతి దర్శయతి (ఓఙ్కారమితి) తస్మాత్- పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యమేకత్వాదిత్యర్థః. తదేకత్వం పురస్కృత్యోఙ్కారముభయవిభాగశూన్యం బ్రహ్మబుద్ధ్యా జానీయాదిత్యాహ (ఓఙ్కారమితి) ఉత్తరార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) ౨౪

కూ.— ప్రణవావయవాకారాదిప్రతిపాద్యభగవద్రూపజ్ఞానమన్యస్మరణత్యాగేన సమ్పాద్యమిత్యత్ర మన్త్రప్రసిద్ధ్యా దృష్టాన్తమాహ (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తార్థే. (ఓఙ్కారమితి) ఓఙ్కారం- ఓమిత్యాక్రియమాణం. సమగ్రప్రణవప్రతిపాద్యం పాదశః - పాదైః. పద్యన్తే- ప్రాప్యన్తే స్వోపాసకైరితి పాదైర్విశ్వాద్యంశైః. విశ్వాదిచతూరూపాత్మనా జానీయాత్. పాదాః కింరూపా ఇత్యత ఆహ (పాదా ఇతి) మాత్రాః- ప్రణవాంశభూతాకారాదిప్రతిపాద్యా ఇత్యర్థః. ఓఙ్కారం- ప్రణవవాచ్యం పాదశః- చతూరూపతయా జ్ఞాత్వా కిఞ్చిదపి న చిన్తయేత్. ఇతరచిన్తయా జ్ఞానమానఫలస్య, ఫలోఽధికఫలస్య, చైతజ్జ్ఞానాదేవ సిద్ధేరితి భావః. ౨

——

శం.— యుఞ్జీత- సమాదధ్యాత్ యథావ్యాఖ్యాతే పరమార్థరూపే ప్రణవే చేతః- మనః. యస్మాత్ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయం- న హి తత్ర సదా యుక్తస్య భయం విద్యతే క్వచిత్- *విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి శ్రుతేః. ౨౫

ఆ.— ప్రణవానుసన్ధానకుశలస్య ప్రణవజ్ఞానేనైవ సర్వద్వైతాపవాదకేన కృతార్థతా భవతీత్యుక్తం. ఇదానీం తదనభిజ్ఞస్య పరోపదేశమాత్రశరణస్య ధ్యానకర్తవ్యతాం కథయతి (యుఞ్జీతేతి) నను మనసస్సమాధానం బ్రహ్మణి కర్తవ్యం- కిమితి ప్రణవే తత్కర్తవ్యతోచ్యతే - తత్రాహ (ప్రణవ ఇతి) సంప్రతి ప్రణవే సమాహితచిత్తస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రణవే నిత్యేతి) సమాధానవిషయమాహ (యథేతి) తురీయరూపం యథోచ్యతే. తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తదేవ సాధయతి (న హీతి) తత్ర తైత్తిరీయకశ్రుత్యానుకూల్యమాహ (విద్వానితి) ౨౫

కూ.— సంసారభయం తితీర్షుణా ఓఙ్కారో భగవాన్ సర్వథా ధ్యేయ ఇత్యత్ర శ్లోకం పఠతి (యుఞ్జీతేతి) ప్రణవే- ప్రణవవాచ్యే హరౌ చేతో యుఞ్జీత- తద్విషయం కార్యం. స కీదృశః ప్రణవ ఇత్యత ఆహ (ప్రణవో బ్రహ్మేతి) గుణైర్బృంహణాత్- పూర్ణత్వాద్బ్రహ్మ. విశ్వాదిరూ

౪॥ ప్రణవోహ్యపరంబ్రహ్మప్రణవశ్చపరఃస్మృతః।అపూర్వోఽనన్తరోఽబాహ్యోఽనపరఃప్రణవోఽవ్యయః॥ ౨౬

౫॥ సర్వస్యప్రణవోహ్యాదిర్మధ్యమన్తస్తథైవచ।ఏవంహి ప్రణవంజ్ఞాత్వావ్యశ్నుతేతదనన్తరమ్॥ ౨౭

౬॥ ప్రణవంహీశ్వరంవిద్యాత్సర్వస్యహృదిసంస్థితం।సర్వవ్యాపినమోఙ్కారంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౨౮

పదచతుష్టయాత్మకః ప్రణవఃనిర్భయం- యతో బ్రహ్మ- గుణపూర్ణమితి. విశ్వాదిచతూరూపోహరిర్జాగ్రదాద్యవస్థా ప్రణయనాద్వా ప్రణవఇత్యుచ్యతే. ప్రపూర్వాన్నయతేరచ్ప్రత్యయేథాతోర్నుశబ్దాదేశేగుణావాదేశణత్వేషు ప్రణవఇతిసిద్ధిః. ఫలమాహ (ప్రణవఇతి) తస్మిన్ప్రణవే- హరౌ నిత్యయుక్తస్య- నిత్యంతద్ధ్యాయినఇత్యర్థః. క్వచిత్- కేనాపినిమిత్తేనేత్యర్థః. ఫలసామ్యార్థమేవ బ్రహ్మనిర్భయమితివిశేషణోక్తిః. ౩

శం.— పరాపరేబ్రహ్మణీప్రణవః. పరమార్థతఃక్షీణేషుమాత్రాపాదేషుపరఏవాత్మా బ్రహ్మేతి - నపూర్వం - కారణమస్యవిద్యతఇత్యపూర్వః. నాస్యాన్తరం- భిన్నజాతీయంకించిద్విద్యతఇత్యనన్తరః. తథాబాహ్యం- అన్యన్నవిద్యతఇత్యబాహ్యః. అపరం- కార్యమస్యనవిద్యతఇత్యనపరః సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజఃసైన్ధవఘనవదిత్యర్థః. ౨౬

ఆ— కీదృశస్సన్ప్రణవోమన్దానాంమధ్యమానాం చాధికారిణాంధ్యేయోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవోహీతి) ఉత్తమాధికారిణాంకీదృశస్సన్ప్రణవఃసమ్యగ్జ్ఞానగోచరోభవతి - తత్రాహ (అపూర్వఇతి) పరాపరబ్రహ్మాత్మనాప్రణవోమన్దమధ్యమాధికారిణోర్ధ్యేయభావముపగచ్ఛతీతిపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (పరేతి) ఉత్తమాధికారిణస్తుసర్వవిశేషశూన్యమేకరసంప్రత్యగ్భూతంయద్బ్రహ్మ- తద్రూపేణప్రణవస్సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యోభవతీత్యుత్తరార్ధంవిభజతే (పరమార్థతఇత్యాదినా) ఉక్తేఽర్థేప్రమాణంసూచయతి (సబాహ్యేతి) ౨౬

కూ.— విశ్వాదిరూపాణామన్యోన్యంమూలరూపేణచనగుణతారతమ్యమిత్యాహ (ప్రణవఇతి) అపరం- అపరః పూర్వతనః. మూలరూపపూర్వావతారాత్మా ప్రణవః- హరిః బ్రహ్మ- పూర్ణః. హి- ప్రసిద్ధమేతత్ ॥ సర్వేషుభూతేష్వేతమేవబ్రహ్మేత్యాచక్షతఇత్యాదావితిభావః. పరం- యశ్చాత్మనోవిశ్వాద్యవతారరూపఃప్రణవః- హరిశ్చబ్రహ్మ - పూర్ణఇత్యాకర్షః. స్మృతః - శ్లోకద్రష్ట్రేతియోజ్యం. పూర్వావతారేపన్నమావతారేచపూర్ణత్వైవ- నక్వచిన్న్యూనతేతిభావః. ప్రణవోబ్రహ్మేత్యుక్తంపూర్ణత్వంవ్యనక్తి (అపూర్వఇతి) నవిద్యతేపూర్వం- కారణంయస్యసోఽపూర్వఃప్రణవః. నాశాభావాదనన్తరః. అన్తశబ్దపర్యాయోఽత్రాన్తరశబ్దః. సర్వగతత్వాదబాహ్యః. పరాధీనస్థిత్యభావాన్నపరః అవ్యయః- శశ్వదేకప్రకారః. ౪

శం— ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిప్రలయాః. సర్వస్యైవమాయాహస్తిరజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాస్వప్నాదివదుత్పద్యమానస్యవియదాదిప్రపఞ్చస్యయథామాయావ్యాదయః-ఏవంహిప్రణవమాత్మానంమాయావ్యాదిస్థానీయంజ్ఞాత్వాతత్క్షణాదేవతదాత్మభావంవ్యశ్నుతఇత్యర్థః. ౨౭

ఆ— యదోఙ్కారస్యప్రత్యగాత్మత్వమాపన్నస్యతురీయస్యాపూర్వత్వమనన్తరత్వమిత్యాదివిశేషణముక్తం-తత్రహేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తవిశేషణంప్రణవంప్రత్యఞ్చంప్రతిపద్యకృతకృత్యోభవతీత్యాహ (ఏవంహీతి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఆదీతి) సర్వస్యైవోత్పద్యమానస్యోత్పత్తిస్థితిలయాయథోక్తప్రణవాధీనాభవన్తి- అతస్తస్యోక్తంవిశేషణంయుక్తమిత్యర్థః. తత్రపరిణామవాదంవ్యావర్త్యవివర్తవాదంద్యోతయితుముదాహరతి (మాయేతి) అనేకోదాహరణముత్పద్యమానస్యానేకవిధత్వబోధనార్థం. ప్రణవస్యప్రత్యగాత్మత్వప్రాప్తస్యావికృతస్యైవస్వమాయాశక్తివశాజ్జగద్ధేతుత్వమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యథామాయావీస్వగతవికారమన్తరేణమాయాహస్త్యాదేరిన్ద్రజాలస్యస్వమాయావశాదేవహేతుః, యథావారజ్జ్వాదయఃస్వగతవికారవిరహిణఃస్వాజ్ఞానాదేవసర్పాదిహేతవః, - తథాయమాత్మా ప్రణవభూతోవ్యవహారదశాయాంస్వావిద్యయాసర్వస్యహేతుర్భవతి. అతోయుక్తంతస్యపరమార్థావస్థాయాంపూర్వోక్తవిశేషణవత్త్వమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంవిభజతే (ఏవంహీతి) పూర్వోక్తవిశేషణసమ్పన్నమితియావత్. జ్ఞానస్యముక్తిహేతోరసహాయాన్తరాపేక్షా నాస్తీతిసూచయతి (తత్క్షణాదేవేతి) తదాత్మభావమిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాపూర్వాదివిశేషణంపరమార్థవస్తుపరామృశ్యతే. ౨౭

కూ.— (సర్వస్యేతి) ప్రణవః- హరిఃసర్వస్యాదిః- కారణం. మధ్యం-స్థితికర్తా. తథాఅన్తః-నాశకర్తాచసఏవేతినిశ్చయేతజ్జ్ఞానినః ఫలమాహ (ఏవంహీతి) ఏవం- బ్రహ్మత్వాదినాప్రకారేణప్రణవం- హరింజ్ఞాత్వాఅనన్తరం- ప్రారబ్ధభోగానన్తరంతత్- బ్రహ్మవ్యశ్నుతే-విశేషేణప్రాప్నోతి. సదాసత్త్వైపిస్థానాదివిశేషాభిప్రాయేణవీత్యుక్తిః. ౫

శం.— సర్వప్రాణిజాతస్యస్మృతిప్రత్యయాస్పదేహృదయేస్థితమీశ్వరంప్రణవంవిద్యాత్. సర్వవ్యాపినంవ్యోమవదోఙ్కారమాత్మానమసంసారిణంధీరః- బుద్ధిమాన్మత్వానశోచతి- శోకనిమిత్తానుపపత్తేః ॥ తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౨౮

ఆ.— బ్రహ్మబుద్ధ్యాప్రణవమితిధ్యాయతోహృదయాఖ్యందేశముపదిశతి (ప్రణవమితి) పరమార్థదర్శినస్తుదేశాద్యనవచ్ఛిన్నవస్తుదర్శనాదార్థికశోకాభావం ॥ తత్రకోమోహఃకశ్శోక ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమనువదతి (సర్వవ్యాపినమితి) హృదయదేశేప్రణవభూతస్యబ్రహ్మణోధ్యేయత్వేహేతుంసూచయతి (స్మృతిప్రత్యయేతి) బుద్ధిమానితివివేకిత్వముచ్యతే. మత్వేతిసాక్షాత్కారసమ్పత్తిర్వివక్ష్యతే. వివేకద్వారాతత్త్వసా

౭౨॥అమాత్రోనన్తమాత్రశ్చద్వైతస్యోపశమశ్శివః।ఓఙ్కారోవిదితోయేనసమునిర్నేతరోజనస్సమునిర్నేతరోజనఇతి॥౨౯

మాణ్డూక్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఙ్కారాస్పతిశోకనివృత్తౌ హేతుమాహ (శోకేతి) తస్యహినిమిత్తమాత్మాజ్ఞానం- తస్యాత్మసాక్షాత్కారతోనివృత్తౌ [illegible] ప్రస్తా [illegible]మాహ (తరతీతి) ఆదిశబ్దేన * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. ౨౯

రా. ఉపాసనేస్థానవిశేషంవిదధత్ప్రణవస్యమహిమానమాహ (ప్రణవంహీతి) ఈశ్వరం - సర్వ [illegible] సర్వస్యహృదిసంస్థితంవిద్యాత్ - ఉపాసీత. "ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేర్జునతిష్ఠతి- తమేవశరణంగచ్ఛ" [illegible] సర్వవ్యాపినం ఓఙ్కారం- మత్వా క్రియమాణంమత్వా-ఉపాస్యధీరః- జ్ఞానీనశోచతి [illegible] పహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టక [illegible]

కూ.—— అమాత్రః- తురీయఓఙ్కారః- మీయతేఽనయేతిమాత్రా- పరిచ్ఛిత్తిః. సాఽస్యనాస్తీత్యమాత్రః [illegible] సర్వద్వైతోపశమత్వాదేవశివః ఓఙ్కారోయథావ్యాఖ్యాతోవిదితోయేన - సపరమార్థతత్త్వస్య [illegible] నేతరః [illegible] విదపీత్యర్థః..

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ

మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యే ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.—— ఓఙ్కారంతురీయభావమాపన్నంయఃప్రతిపన్నః - తంస్తౌతి (అమాత్ర ఇతి , యథోక్తప్రణవప్రతిప [illegible] మాత్రభాగీ- సపురుషార్థభాగ్భవతీతివిద్యారహితంనిన్దతి (నేతరఇతి) పాదవిభాగస్యమాత్రావిభాగస్యచాభావాదోఙ్కారస్తురీయస్స [illegible] త్యాహ (అమాత్రఇతి) ననుకథమనన్తాపరిచ్ఛిత్తిరోఙ్కారస్యతురీయస్యోచ్యతే- నహితత్రపరిచ్ఛిత్తిరేవాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వైతేతి [illegible]) [illegible] ఆత్మకద్వైతసంస్పర్శాభావాదప్రతిబన్ధేనపరమానన్దత్వంతస్మిన్నానిర్వహతీత్యాహ (సర్వేతి , యథావ్యాఖ్యాత [illegible]) [illegible] ణవానిత్యర్థః. ననుయథోక్తప్రణవపరిజ్ఞానరహితస్యాపిశాస్త్రపాణ్డిత్యవత్త్వాన్నజన్మోపజీవనసంసార [illegible] దోపతత్త్వజ్ఞానాభావేనుక్తపురుషార్థాసిద్ధేరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతరఇతి) [illegible] ప్రణవవిద్యా [illegible] సమాప్తిః- నేతరేపాండిత్యాభావాదిత్యర్థః ....

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీమదానన్దగిరికృతౌ

మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్

కూ.—— ఏవమువ్యాఖ్యాతప్రణవాభిధేయభగవదుపాసనానురూపః [illegible] అంశాః. తద్విహీనః అమాత్రః. మూలరూపేణస్థిత ఇతి [illegible] * ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహఇతిస్మృతేః. ద్వైతస్యోపశమః- స్వోపాసకానాం [illegible] ఓమిత్యాక్రియమాణః. ఏవంరూపోయేనవిదితః- జ్ఞాతః- సమునిః. నేతర, [illegible] సమునిర్నేతరోజనఇతిద్విరుక్తిరుక్తసర్వప్రణవోపాసనా [illegible] ౨

--- [illegible] ---

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే [illegible]

మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

అత్ర శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునిభిరత్రైతేశ్లోకాభవన్తీతివాక్యశ్రవణాద్బహుప్రజ్ఞైర్విద్వద్భిః [illegible] ఇత్యన్తాఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః మాణ్డూక్యోపనిషత్త్వేనవ్యాఖ్యాతాః - రఙ్గరామానుజమునిభిస్తుశఙ్కరభాష్యవ్యాఖ్యానుగుణ్యేన గౌడపాదీయా ఇతిమత్వానవ్యాఖ్యాతాః. శఙ్కరభాష్యాదిషుతుమాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరేపరిచ్ఛేదచతుష్టయాత్మకే గౌడపాదీయప్రకరణేపిఏతేశ్లోకాఃఆగమపరిచ్ఛేదః ప్రథమఇతివ్యవహృతాః. అథైతదవశిష్టంపరిచ్ఛేదత్రయంసానన్దగిరియటీకశఙ్కరభాష్యంప్రదర్శ్యతే.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా

గౌడపాదకారికా వైతథ్యప్రకరణమ్.

వైతథ్యం సర్వభావానాం స్వప్న ఆహుర్మనీషిణః । అన్తఃస్థానాత్తు భావానాం సంవృతత్వేన హేతునా ॥ ౧
అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య గత్వా దేశాన్న పశ్యతి । ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే ॥ ౨

శం.--- జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః ఆగమమాత్రం తత్. తత్రోపపత్త్యాపి ద్వైతస్య వైతథ్యం శక్యతేఽవధారయితుమితి ద్వితీయం ప్రకరణమారభ్యతే (వైతథ్యమిత్యాదినా) వితథస్య భావో వైతథ్యం-అసత్యత్వమిత్యర్థః. కస్య, సర్వేషాం-బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానాం- పదార్థానాం స్వప్న ఉపలభ్యమానానామాహుః-కథయన్తి మనీషిణః-ప్రమాణకుశలాః. వైతథ్యే హేతుమాహ- అన్తఃస్థానాత్-అన్తః- శరీరస్య మధ్యే స్థానం యేషాం. తత్ర హి భావా ఉపలభ్యన్తే పర్వతహస్త్యాదయః- న బహిశ్శరీరాత్ తస్మాత్తే వితథా భవితుమర్హన్తి. నను అపవరకాద్యన్తరుపలభ్యమానైర్ఘటాదిభిరనైకాన్తికో హేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (సంవృతత్వేన హేతునేతి) అన్తస్సంవృతస్థానాదిత్యర్థః. నహ్యన్తస్సంవృతే దేహాన్తర్నాడీషు పర్వతహస్త్యాదీనాం భావోఽస్తి. నహి దేహే పర్వతోఽస్తి. ౧

ఆ.--- ఆగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతా తత్ప్రతియోగినో ద్వైతస్య మిథ్యాత్వమర్థాదుక్తం. ఇదానీం తస్మిన్మిథ్యాత్వే ఉపపత్తిప్రాధాన్యేనాపి ప్రతిపత్తుం సుశకమితి వక్తుం ప్రకరణాన్తరమవతారయన్నాదౌ దృష్టాన్తసిద్ధ్యర్థం తస్మిన్ స్వప్నదృశ్యే మిథ్యాత్వమాహ (వైతథ్యమితి) న కేవలమాగమోక్తిబలాదేవ స్వప్నమిథ్యాత్వం- కింతు యుక్తితోఽపీత్యాహ (అన్తఃస్థానాదితి) పూర్వోత్తరప్రకరణయోస్సంబన్ధం సిద్ధవత్కృత్య పూర్వప్రకరణే ప్రతిజ్ఞాతం సంక్షిప్యానువదతి (జ్ఞాత ఇతి) ఆదిశబ్దేన *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాది శ్రుతిర్గృహ్యతే. తర్హి ద్వైతమిథ్యాత్వస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాదుత్తరం ప్రకరణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆగమేతి) యద్యపి ద్వైతమిథ్యాత్వం పూర్వముక్తం-తదాగమమాత్రం-ఆగమప్రాధాన్యేనానుసృతం-తయా యుక్తేస్తస్మిన్నాగమతో ఽవగతేఽపి ద్వైతప్రాధాన్యేనాపి తన్మిథ్యాత్వమవగన్తవ్యమితి ప్రకరణాన్తరం ప్రారబ్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాద్యుక్తేస్తస్యాశ్చ ప్రమాణస్య ప్రధానత్వాత్ తదధీనవిచారానన్తరం తదధీనవిచారస్యావకాశత్వాద్యుక్తం పౌర్వాపర్యం పూర్వోత్తరప్రకరణయోరిత్యుక్తం. ప్రతిజ్ఞాం విభజతే (వితథస్యేత్యాదినా) బాహ్యాః- ఘటాదయః. ఆధ్యాత్మికాః- సుఖాదయః. శరీరాన్తరస్థానం స్వప్నానాం భావానామిత్యత్ర ప్రమాణం ప్రమాణయతి (తత్ర హీతి) తేషామన్తరుపలభ్యమానత్వేఽపి న వైతథ్యం- వ్యభిచారాదిత్యాశఙ్క్యానుపపత్తిం పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) హేత్వన్తరశఙ్కాం వారయతి (అన్తరితి) యద్యపి దేహాన్తస్సంవృతే దేశే స్వప్నా భావా భవన్తి- తథాపి తేషాం స్వాత్మ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (నహీతి) అన్తస్సంవృతం స్ఫుటయతి (సంవృత ఇతి) తమేవ సంవృతం దేశం విశేషయతి (దేహాన్తర్నాడీష్వితి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (నహీతి) యదా దేహే పర్వతాదయో న సంభవన్తి- తదా తద్వ్యతిరిక్తనాన్యత్ర ఉపలభ్యమానాః స్వప్నభావాస్సత్యా న భవన్తి- ఉచితదేశశూన్యత్వాత్- రజ్జుభుజఙ్గాదివదిత్యర్థః. ౧

శం.--- స్వప్నదృశ్యానాం భావానామన్తస్సంవృతస్థానమిత్యేతదసిద్ధం- యస్మాత్ప్రాచ్యేషు సుప్త ఉదక్షు స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యత ఇత్యేతదాశఙ్క్యాహ- న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరం గత్వా స్వప్నాన్పశ్యతి- యస్మాత్సుప్తమాత్ర ఏవ దేహదేశాద్యోజనశతాన్తరితే మాసమాత్రప్రాప్యే దేశే స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే. న చ తద్దేశప్రాప్తేరాగమనస్య చ దీర్ఘః కాలోఽస్తి- అతోఽదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య న స్వప్నదృగ్దేశాన్తరం గచ్ఛతి. కించ- ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వః స్వప్నదృక్స్వప్నదర్శనదేశే న విద్యతే. యది చ స్వప్నే దేశాన్తరం గచ్ఛేత్-యస్మిన్దేశే స్వప్నాన్పశ్యేత్ - తత్రైవ ప్రతిబుధ్యేత- న చైతదస్తి. రాత్రౌ సుప్తోఽహనీవ భావాన్పశ్యతి బహుభిస్సఙ్గతో భవతి- యైశ్చ సఙ్గతః స తైర్గృహ్యేత- న చ గృహ్యతే. గృహీతశ్చేత్ - త్వామద్య తత్రోపలబ్ధవన్తో వయమితి బ్రూయుః- న చైతదస్తి. తస్మాన్న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే. ౨

ఆ.--- దేహాద్బహిరేవ దేశాన్తరం గత్వా స్వప్నానాం భావానాముపలమ్భాత్తేషాం దేహాన్తస్సంవృతే నాడీప్రదేశే దర్శనమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (అదీర్ఘత్వాచ్చేతి) బహిస్స్వప్నోపలబ్ధిపక్షే దోషాన్తరమాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) వ్యావర్త్యామాశఙ్కామనువదతి (స్వప్నేతి) తేషాం దేహాన్తస్సంవృతే నాడీదేశే స్థితిదర్శనాన్మిథ్యాత్వమిత్యేతదపి న సంప్రతిపన్నమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) (పశ్యన్నివేతి) స్వప్నదృశస్స్వశరీరాదన్యత్ర గత్వా దర్శనమివశబ్దేన ద్యోత్యతే. ఏతచ్చ ప్రత్యక్షేణ చోద్యం పరాకృతమితి ద్యోత్యతే. స్వప్నద్రష్టా గత్వా స్వప్నాన్న పశ్యతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఇదమసిద్ధిపూర్వకం. తథాపి కథం బహిస్స్వప్నోపలమ్భో న భవతీతి నిర్ధారితమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) స్వప్నస్తత్ర న భవతి - ఉచితకాలవికలత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ప్రత్యక్షసిద్ధమాహ (అత ఇతి) ఇతశ్చ న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరే స్వప్నదర్శనమిత్యాహ (కించేతి) సర్వోఽపి స్వప్నద్రష్టా దేశాన్తరే స్వప్నాన్పశ్యన్ కస్మాదేవ ప్రతిబుద్ధస్సన్ తత్రాస్తి- కిన్తు శయనదేశే వర్తతే. తథాపి గత్వా స్వప్నదర్శనే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య

అభావశ్చ రథాదీనాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం। వైతథ్యం తేన వై ప్రాప్తం స్వప్న ఆహుః ప్రకాశితం॥ ౩
అన్తఃస్థానాత్తు భేదానాం తస్మాజ్జాగరితే స్మృతం। యథా తత్ర తథా స్వప్నే సంవృతత్వేన భిద్యతే॥ ౪
స్వప్నజాగరితే స్థానే హ్యేకమాహుర్మనీషిణః। భేదానాం హి సమత్వేన ప్రసిద్ధేనైవ హేతునా॥ ౫

హ (యదిచేతి) అన్తరేవ స్వప్నదర్శనమితి స్థితే స్వప్నమిథ్యాత్వముచితకాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (రాత్రావితి) యద్యపి రాత్రౌ నిద్రాముపగతః తథాపి దివా వా న హానిః స్వస్మిన్నివ తిష్ఠతి. సుప్తస్సంహృతచక్షురాదికరణోఽపి పశ్యతి శయానోఽపి పర్యటనం ప్రతిపద్యతే. యద్యపి సహాయవిహీనస్సుప్తః తథాపి బహుభిస్సహాయైస్స్వప్నానుపలభతే. తస్మాదుచితస్య కాలస్య కరణస్య సహకారిణశ్చాభావేఽపి స్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. స్వప్నమిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ (నైశ్చేతి) సహాయైశ్చైభిర్గృహ్యమాణత్వం స్వప్నదృష్టపురుషం ప్రతి సన్నిధిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నోత్థితశ్చేదితి) పురుషాన్తరసంవాదాదర్శనాత్తద్దేశాన్తరప్రాప్త్యాద్వారా స్వప్నదర్శనమితి వక్తుమశక్యత్వాదన్తరేవ స్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశకాలాద్యభావాత్ స్వప్నమిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ౨

శం. — ఇతశ్చ స్వప్నదృశ్యా భావా వితథాః యతోఽభావశ్చైవ రథాదీనాం స్వప్నదృశ్యానాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం యుక్తితః శ్రుతౌ "న తత్ర రథా" ఇత్యత్ర. తేన అన్తఃస్థానసంవృతత్వాదిహేతునా ప్రాప్తం వైతథ్యం తదనువాదిన్యా శ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వప్రతిపాదనపరయా ప్రకాశితమాహుర్బ్రహ్మవిదః. ౩

ఆ. — స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ (అభావశ్చేతి) న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్తీత్యాదిశ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనో దర్శయన్త్యా తత్ర దృశ్యానాం రథాదీనామభావో యోగ్యదేశాద్యభావాద్యుక్తిన్యాయపురస్సరం శ్రూయతే- అతస్తేన న్యాయేన ప్రాప్తమేవ స్వప్నదృశ్యభావానాం మిథ్యాత్వమన్యపరయా శ్రుత్యా ప్రకాశితమితి బ్రహ్మవిదో వదన్తి. తథా చ స్వప్నే భావానాం మిథ్యాత్వం శ్రుతియుక్తిభ్యాం సిద్ధమిత్యర్థః. హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (యత ఇతి) జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావాదర్థాద్జ్ఞానస్యాపి శ్రుత్యా సత్త్వమితి వక్తుం చశబ్దః. శ్రూయతే- నతత్రేత్యాద్యాయాం శ్రుతావితి సమ్బన్ధః. న్యాయపూర్వకమిత్యాదివ్యాచష్టే. (యుక్తిత ఇతి) యోగ్యదేశాద్యభావయుక్తిః. తర్హి న్యాయసిద్ధేఽర్థే కిమన్యపరయా శ్రుత్యా క్రియతే తత్రాహ (తేనేతి) అన్తశ్శరీరమధ్యస్థానం- నాడీలక్షణం. తత్రాతిసూక్ష్మే సంవృతత్వేన- సఙ్కుచితత్వేనావస్థానం సంవృతత్వం. తదీనాముపలభ్యతే [illegible] శ్చేత్యాదినా ప్రాగుక్తేన హేతునా ప్రాప్తం స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం. తదేవ తదనువాదిన్యా శ్రుత్యాపి ప్రకాశితమిత్యాహుర్బ్రహ్మవిదః. జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాం వాగాదిజ్యోతిషాం చ విద్యమానత్వాదాసనాదివ్యవహారస్య తత్కార్యత్వసమ్భవాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం వ్యవహారేణ నిర్ధారయితుం శక్యతే - స్వప్నే పునస్సూర్యాద్యభావేఽపి వ్యవహారదర్శనాత్ [illegible] దాత్మనైతన్యస్య తస్మిన్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వసిద్ధయే- తత్రాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రతిపాదయితుం నతత్రేత్యాద్యా శ్రుతిః. తయా [illegible] న్యాయసిద్ధం స్వప్నమిథ్యాత్వమనువదన్త్యా ప్రతిపాదితమపి ప్రకాశితమిష్యతే. తథా చ శ్రుతియుక్తిభ్యాం ప్రతిపన్నం స్వప్నమిథ్యాత్వమితి [illegible] ౩

శం.— జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యమితి ప్రతిజ్ఞా. దృశ్యత్వాదితి హేతుః. స్వప్నదృశ్యభావవదితి దృష్టాన్తః. యథా తత్ర స్వప్నే దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం- తథా జాగరితేఽపి దృశ్యత్వమవిశిష్టమితి హేతూపనయః. తస్మాజ్జాగరితేఽపి వైతథ్యం స్మృతమితి నిగమనం. అన్తఃస్థానాత్సంవృతత్వేన స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం జాగ్రద్దృశ్యేభ్యో భేదః. దృశ్యత్వమసత్యత్వం చావిశిష్టముభయత్ర. ౪

ఆ.— ఉక్తన్యాయేన దృష్టాన్తసిద్ధిఫలితమనుమానమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) భేదానామిత్యాదిపదమనుమానవాక్యమ్ (జాగ్రదితి) తృతీయేన పాదేన పక్షధర్మత్వం వ్యాప్తస్య హేతోరుచ్యతే- తద్దర్శయతి (యథేతి) ద్వితీయేన పాదేన ప్రతిజ్ఞా [illegible] ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం సూత్రితమిత్యాహ (తస్మాదితి) సర్వదృష్టాన్తస్య [illegible] శఙ్క్య [illegible] స్థానాత్తు సంవృతత్వేన భిద్యత ఇత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) స్వప్నదృశ్యానామన్తఃస్థానం సంవృతత్వం చ- నతథా జాగ్రద్దృశ్యానాం. తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాం తేభ్యో వైషమ్యం స్ఫుటం. సిద్ధం హి యోగ్యదేశాద్యభావాత్స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమితి పక్షత్వం- జాగరితస్య పునరుచితదేశాదిసద్భావాదస్ఫుటం మిథ్యాత్వమితి పక్షస్వాతన్త్ర్యం. తర్హి సర్వథా వైషమ్యాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యత్వమితి) ౪

శం.— ప్రసిద్ధేనైవ భేదానాం గ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన హేతునా సమత్వేన స్వప్నజాగరితస్థానయోరేకత్వమాహుర్వివేకిన ఇతి పూర్వప్రమాణసిద్ధస్యైవ ఫలం. ౫

ఆ.— స్వప్నవజ్జాగరితస్య మిథ్యాత్వే స్వప్ననిద్రాయుతావిత్యాదౌ జాగరితే స్వప్నశబ్దప్రయోగో యుక్తో భవతీత్యాహ (స్వప్నేతి) ఉభయత్రైకత్వం విద్వదభిమతమిత్యత్ర హేతుమాహ (భేదానామితి) భేదాః- భిద్యమానా భావాః. తేషామవస్థాద్వయవర్తినాం గ్రాహ్యత్వం గ్రాహకత్వమవిశిష్టం. తేన దృశ్యత్వేన హేతునా ప్రసిద్ధమేవ తేషాం మిథ్యాత్వేన సమత్వం. తేన స్థానయోరేకరూపత్వం వివేకినామభిప్రేతమితి. యత్పూర్వమనుమానాఖ్యం ప్రమాణం సిద్ధం- తస్యైవ ఫలం సాధనస్థానద్వయావిశేషరూపమనేన శ్లోకేనోక్తమితి శ్లోకయోజనయా దర్శయతి (ప్రసిద్ధేనైవేతి) ౫

ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథా ఇవ లక్షితాః॥ ౬
సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥ ౭
అపూర్వం స్థానిధర్మో హి యథా స్వర్గనివాసినామ్। తానయం ప్రేక్షతే గత్వా యథైవేహ సుశిక్షితః॥ ౮

శం— ఇతశ్చ వైతథ్యం జాగ్రద్దృశ్యానాం భేదానాం- ఆద్యన్తయోరభావాత్. యదాదావన్తే చ నాస్తి వస్తు మృగతృష్ణికాది- తన్మధ్యేఽపి నాస్తీతి నిశ్చితం లోకే. తథేమే జాగ్రద్దృశ్యా భేదాః. ఆద్యన్తయోరభావాద్వితథైరేవ మృగతృష్ణికాదిభిః సదృశత్వాద్వితథా ఏవ- తథాప్యవితథా ఇవ లక్షితా మూఢైరనాత్మవిద్భిః.

ఆ.— జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాన్తరమాహ (ఆదావితి) యది జాగ్రద్దృశ్యా భావా మిథ్యాత్వేన ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిస్సమత్వాన్మిథ్యా - కథం తర్హి తేషాం ఘటస్స్ఫుటః పటస్స్థిత్యేవం సత్యత్వేన ప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వితథైరితి) ప్రకృతే జాగ్రద్దృశ్యాత్వే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్యోపన్యస్యతి (ఇతశ్చేతి) విమతం మిథ్యా- ఆదిమత్త్వాదన్తవత్త్వాత్,- స్వప్నాదివదిత్యర్థః. ఉక్తానుమానప్రసిద్ధిస్వ వ్యాప్తిం కథయతి (యదాదావితి) యదాదిమదన్తవచ్చ- తన్మిథ్యా - యథా మృగతృష్ణికాదీత్యర్థః. వ్యాప్తిమతస్సాధనస్య పక్షధర్మతోపన్యాసే ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం దర్శయతి (తథేతి) అనుమానస్య ఘటాదిషు సత్త్వసాధకప్రత్యక్షవిరోధమాశఙ్క్యాసద్ధర్వ్యసగరమితివత్తస్యాపా ఽస త్త్వవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (తథాపీతి) ౬

శం.— స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామప్యసత్త్వమితి యదుక్తం- తదయుక్తం- యస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యా అన్నపానవాహనాదయః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిం కుర్వన్తః గమనాగమనాదికార్యం చ సప్రయోజనా దృష్టాః- న తు స్వప్నదృశ్యానాం తదస్తి- తస్మాత్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానామసత్త్వం మనోరథమాత్రమితి. తన్న. కస్మాత్. యస్మాత్సప్రయోజనతా దృష్టా యా అన్నపానాదీనాం- సా స్వప్నే విప్రతిపద్యతే. జాగరితే హి భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తో వినివర్తితతృట్ సుప్తమాత్ర ఏవ క్షుత్పిపాసాద్యార్తమహోరాత్రోపోషితమభుక్తవన్తమాత్మానం మన్యతే-యథా స్వప్నే భుక్త్వా పీత్వా చతృప్తోత్థితస్తథా. తస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యానాం స్వప్నే విప్రతిపత్తిర్దృష్టా-అతో మన్యామహే తేషామప్యసత్త్వం స్వప్నదృశ్యవదనాశఙ్కనీయమితి. తస్మాదాద్యన్తవత్త్వముభయత్ర సమానమితి మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః. ౭

ఆ.— స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమాద్యన్తవత్త్వాన్న భవతి - కిన్తు ఫలపర్యన్తత్వాభావాత్. జాగరితస్య ఫలపర్యన్తత్వాన్న మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) ఫలపర్యన్తతారాహిత్యోపాధేః సాధనవ్యాపకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జాగ్రద్దృశ్యా భావా బహూక్త్యా గృహ్యన్తే. శ్లోకస్య వ్యావర్త్యాముపాధ్యాశఙ్కాముత్థాపయతి (స్వప్నేతి) జాగ్రద్దృశ్యానామివ స్వప్నదృశ్యానామపి తుల్యం సప్రయోజనత్వమిత్యుపాధేరసప్ప ఏత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అనుమానస్య సోపాధికత్వేనాసాధకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వం దూషయతి (తన్నేతి) సాధనవ్యాప్త్యాదిదోషాదృతే నోపాధినిరసనం సూచకమిత్యాహ (కస్మాదితి) ఫలపర్యన్తతావిరహితోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) తామేవ విప్రతిపత్తిం ప్రకటయతి (జాగరితే హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) ఉపాధేస్సాధనవ్యాప్తిం నిగమయతి (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) హేతుద్వయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౭

శం.— స్వప్నజాగ్రద్భేదయోస్సమత్వాజ్జాగ్రద్భేదానామసత్త్వమితి యదుక్తం- తదసత్. కస్మాత్. దృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వాత్. కథం. న హి జాగ్రద్దృష్టా ఏవ తే భేదాః స్వప్నే దృశ్యన్తే. కిం తర్హి. అపూర్వం స్వప్నే పశ్యతి- చతుర్దన్తగజమారూఢమష్టభుజమాత్మానం మన్యతే, అన్యదప్యేవం ప్రకారమపూర్వం పశ్యతి స్వప్నే,. తన్నాన్యేనాసతా సమమితి సదేవ. అతో దృష్టాన్తోఽసిద్ధః - తస్మాత్స్వప్నవజ్జాగరితస్యాసత్త్వమిత్యయుక్తం. తన్న- స్వప్నే దృష్టమపూర్వం యన్మన్యసే- న తత్స్వతస్సిద్ధం. కిం తర్హి. అపూర్వం స్థానిధర్మో హి- స్థానినః- ద్రష్టురేవ హి స్వప్నస్థానవతో ధర్మః. యథా స్వర్గనివాసినాం-ఇన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది-తథా స్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయం ధర్మః- న స్వతస్సిద్ధో ద్రష్టుస్స్వరూపవత్. తాన్- ఏవం ప్రకారానపూర్వాన్ స్వచిత్తవికల్పానయం - స్థానీ స్వప్నదృక్ స్వప్నస్థానం గత్వా ప్రేక్షతే - యథైవేహ లోకే సుశిక్షితదేశాన్తరమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తాన్ పదార్థాన్ పశ్యతి-తద్వత్. తస్మాద్యథా స్థానిధర్మాణాం రజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదీనామసత్త్వం-తథా స్వప్నదృశ్యానామపూర్వాణాం స్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వం. అతో న స్వప్నదృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వం. ౮

ఆ.— దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (అపూర్వమితి) యథా స్వర్గనివసనశీలానామిన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది ధర్మః- తథా యదిదమపూర్వం స్వప్నదర్శనం మన్యసే- తదపి స్థానినః- స్వప్నస్థానవతో ద్రష్టురేవ ధర్మః- తేన దృష్టత్వాత్తస్య మిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తేనైవ దృష్టత్వం తత్రాహ (తానయమితి) యథైవేహ- వ్యవహారభూమౌ సుశిక్షితదేశాన్తరప్రాప్తిమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తత్రత్యాన్ పదార్థాన్ వీక్షతే-తథాయం స్వప్నగతాన్ పదార్థాన్ యథోక్తప్రకారాన్ ప్రతిపద్యతే. తతశ్చ స్వప్నస్య స్థానిధర్మత్వాద్రజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముపన్యస్యతి (స్వప్నేతి) సమత్వం-ఆద్యన్తవత్త్వాది. అనుమానసిద్ధస్యార్థస్యానుమానదోషాతిక్రమన్తరేణాసత్త్వమయుక్తమితి పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) వ్యాప్తిభూమిం దూషయన్ వ్యాప్తిభఙ్గం దోషమాహ (దృష్టాన్తస్యేతి) అసిద్ధత్వం ప్రశ్నపూర్వకం నిశదయతి

స్వప్నవృత్తావపిత్వన్తశ్చేతసాకల్పితంత్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతంసద్దృష్టంవైతథ్యమేతయోః ౯
జాగ్రద్వృత్తావపిత్వన్తశ్చేతసాకల్పితంత్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతంసద్యుక్తంవైతథ్యమేతయోః॥ ౧౦
ఉభయోరపివైతథ్యంభేదానాంస్థానయోర్యది। కఏతాన్బుధ్యతేభేదాన్కోవైతేషాంవికల్పకః॥ ౧౧
కల్పయత్యాత్మనాత్మానమాత్మాదేవస్స్వమాయయా। సఏవబుధ్యతేభేదానితివేదాన్తనిశ్చయః॥ ౧౨

(కథమిత్యాదినా) అపూర్వందర్శనమేవవివృణోతి (నయుక్తమితి) అస్యదపి- త్రినేత్రత్వాది. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వే [illegible] నాసుపపత్తిరితిఫలితమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తాసిద్ధింగూఢయిన్నసమానంసాధయతి (ఏతేనేతి) [illegible] పరతో వా. [illegible] ఉపన్యస్యతవదాగాఽయిత్యాహ (నపదితి) [illegible] ప్రశ్నపూర్వకమన్యూనాపయతి (కింతర్హీతి) [illegible] దివ్యాకరోతి (స్థానిన ఇతి) అపూర్వస్వప్నదర్శనస్యస్థానధర్మత్వందృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేత్యాదినా) [illegible] వైతస్యవత్ [illegible] బాధాపలభ్యైరేవమిత్యాహ (నస్వపన ఇతి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (తాంశ్చాపినా) అపూర్వాన్ [illegible] నాంస్థానిధర్మత్వే [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నదృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వాభావం [illegible] (అతో నేతి) అపూర్వ [illegible] వస్వాప్నదృష్టస్య [illegible] దృష్టాన్తసాధ్యసంప్రతిపత్తే [illegible] జాగ్రద్భేదానాంమిథ్యాత్వంయుక్తమిత్యర్థః

శం.— అపూర్వత్వాశఙ్కాంనిరాకృత్యస్వప్నదృష్టాన్తస్య [illegible] జాగ్రద్భేదానాం [illegible] ఇత్యాహ - స్వప్నవృత్తావపి- స్వప్నస్థానేఽప్యన్తశ్చేతసా-మనోరథసఙ్కల్పితమసత్- [illegible] దర్శనాత్ [illegible] చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధంఘటాదిసత్. ఇత్యేవమసత్యమితినిశ్చితేపిసదసద్విభాగోదృష్టః-ఉభయోరప్యన్తర్బహిశ్చేతః [illegible] ౯

ఆ.— జాగ్రద్భేదానాంమిథ్యాత్వంతేషుసదసద్విభాగప్రతిభానవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య [illegible] (స్వప్నవృత్తావితి) [illegible] స్యతాత్పర్యార్థమాహ (అపూర్వత్వేతి) స్వప్నదృష్టాన్తస్యాపూర్వత్వశఙ్కాం [illegible] స్వప్నస్థానే సర్వస్యమిథ్యాత్వావిశేషేపీత్యర్థః. అసత్త్వం [illegible] మిథ్యాత్వం [illegible] తద్బాధావిశేషాదిత్యాహ (ఉభయోరితి)

శం.— [illegible] ౧౦

ఆ.— [illegible] (వ్యాఖ్యాతమితి)

శం.— [illegible] ౧౧

ఆ.— సర్వమిథ్యాత్వే [illegible] (కోవాఇతి) వికల్పన్యకో [illegible] (స్వప్నేతి) [illegible] (నచేదితి) [illegible] త్యాదివ్యక్తః

శం.— స్వయంస్వమాయయాస్వమాత్మానమాత్మాదేవఆత్మన్యేవ [illegible] స్వయమేవతాన్బుధ్యతేభేదాంస్తద్వదేవే, త్యేవంవేదాన్తనిశ్చయః. నాన్యో [illegible] జ్ఞానస్మృత్యాశ్రయః - నచనిరాస్పదే [illegible] త్యభిప్రాయః. ౧౨

ఆ.— కర్తృకార్యాది వ్యవస్థానుపపత్తింపరిహరతి (కల్పయతీతి) కరణాన్తరంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆత్మనేతి) కర్మాన్తరంవ్యావర్తయతి (ఆత్మానమితి) కర్త్రన్తరంనివారయతి (ఆత్మేతి) తస్యద్యోతనాత్మకత్వంప్రతిక్షిపతి (దేవఇతి) [illegible] (స్వమాయయేతి) సర్వస్యమిథ్యాత్వేపిమాయయావికల్పితభేదానురోధేనకర్తృత్వాదివ్యవహారస్సిధ్యతీతిభావః. ప్రమాతృప్రమాణాది వ్యవహారానుపపత్తింప్రత్యాహ (సఏవేతి) ఏకస్మిన్నేవాద్వితీయేప్రతీచివస్తునికాల్పనికభేదనిబన్ధనాసర్వావ్యవస్థేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇతివేదాన్తేతి) య

వికరోత్యపరాన్భావానన్తశ్చిత్తే వ్యవస్థితాన్। నియతాంశ్చ బహిశ్చిత్త ఏవం కల్పయతే ప్రభుః॥ ౧౩

చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు ద్వయకాలాశ్చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషో నాన్యహేతుకః॥ ౧౪

ఘాఘటస్రష్టా కులాలోఽధిష్ఠాతా మృదోఽన్యో దృష్టః- న తథేహాఽన్యోఽధిష్ఠాతాఽస్తీత్యాహ (స్వయమితి) యథా తత్ర మృదాఖ్యముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదధిగతం- న తథాఽత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ (స్వమాత్మానమితి) తత్ర చ ఘటం కుర్వతో భూభాగో భవత్యాధారః- న తథేహాధారోఽన్యోఽస్తీత్యాహ (ఆత్మన్యేవేతి) పరిణామవాదం వ్యావర్త్యన్ వివర్తవాదం ప్రకటయితుం స్వమాయయేత్యుక్తం. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) మాయాద్వారేణ చిదాత్మనో జగన్నిర్మాతృత్వముక్త్వా తస్యైవ బుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్య ప్రమాతృత్వమిత్యాహ (స్వయమేవ చేతి) న చ ప్రమాతృత్వస్య తాత్త్వికత్వం- రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శనవదేవ మిథ్యాత్వనిర్ధారణాదిత్యాహ (తద్వదితి) కర్త్రాదిభేదస్య ప్రమాత్రాదిభేదస్య చ మిథ్యాత్వే * నేహ నానాస్తీత్యాది శ్రుతిం ప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) సవిశేష్యైవకారార్థమాహ (నాన్యోఽస్తీతి) యో జగత్స్రష్టా, యశ్చ ప్రమాతా, - తతోఽన్యో జ్ఞానస్య న తేష్వా శ్రయో నాస్తి- చేతనభేదేన నానాభావాదనుభవస్మృత్యోర్వైశ్యికాశ్రయత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయాభేదే విషయాభేదే నానాస్తీత్యాశఙ్క్యాఽబాధితప్రసిద్ధివిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నచేతి) ౧౨

శం — సకల్పయన్ కేన ప్రకారేణ కల్పయతీతి. ఉచ్యతే- వికరోతి- నానాకరోత్యపరాన్- లౌకికాన్భావాన్- పదార్థాన్ శబ్దాదీనన్యాంశ్చాన్తశ్చిత్తే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ - పృథివ్యాదీన్ అనియతాంశ్చ కల్పనాకాలాన్ బహిశ్చిత్తస్సన్. తథాన్తశ్చిత్తో మనోరథాదిలక్షణానిత్యేవం కల్పయతి ప్రభుః- ఈశ్వరః. ఆత్మేత్యర్థః. ౧౩

ఆ — ప్రకృతాయాం కల్పనాయాం వివక్షితం క్రమముపన్యస్యతి(వికరోతీతి) నియతాంశ్చేతి చకారాదనియతాంశ్చేతి వివక్ష్యతే ప్రతిపిపాదయిషితక్రమప్రతిపత్త్యర్థం పృచ్ఛతి (సకల్పయన్నితి) శ్లోకాక్షరయోజనయా బుభుత్సితం క్రమం ప్రత్యాయయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (అన్యాంశ్చేతి) శాస్త్రీయానిత్యర్థః. చిత్తమధ్యే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితాన్. అభివ్యక్తనామరూపత్వేన వ్యవహారయోగ్యత్వమాహ (అవ్యాకృతానితి) కల్పనాకాలాన్- విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః. బహిశ్చిత్తః- బహిర్ముఖో బాహ్యాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ పదార్థాన్ కల్పయతి- అన్తశ్చిత్తస్తు- తేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిర్మనోరథాదిలక్షణాన్ అన్తస్స్వవస్థితాన్ భావాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ కల్పయిత్వా పునర్వ్యవహారయోగ్యతాయై కల్పయతీత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి - యథా లోకే కులాలో నాల్పన్తరాయో వా ఘటం పటం వా కార్యం చికీర్షురాదౌ వ్యవహారయోగ్యాం వ్యక్తిం బుద్ధావావిర్భావ్య పశ్చాత్తామేవ బహిర్నామరూపాభ్యాం సమ్పాదయతి- తథైవాయమాదికర్తాపి మాయాలక్షణే స్వచిత్తే నామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్ స్రష్టవ్యపదార్థాన్ ప్రథమం నిష్పన్నతాకారేణాన్తర్విభావ్య పశ్చాద్బహిస్సర్వప్రతిపత్తిసాధారణరూపేణ సమ్పాదయతీతి కల్పనాయాం క్రమాధిగతిరితి. ౧౩

శం. — స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితం సర్వమిత్యేతదాశఙ్క్యతే- యస్మాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేద్యైర్వైలక్షణ్యం బాహ్యానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వమితి. సానయుక్తాఽశఙ్కా- చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు - చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః నాన్యశ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదకః కాలో యేషాం తే చిత్తకాలాః. కల్పనాకాల ఏవోపలభ్యన్త ఇత్యర్థః. ద్వయకాలాశ్చ - భేదకాలాః. అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః. యథాఽఽగోదోహనమాస్తే. యావదాస్తే- తావద్గాం దోగ్ధి, యావద్గాం దోగ్ధి- తావదాస్తే, తావానయమేతావాన్స, ఇతి పరస్పరపరిచ్ఛేదకత్వం బాహ్యానాం భేదానాం. తే ద్వయకాలాః అన్తశ్చిత్తకాలా, బాహ్యాశ్చ ద్వయకాలాః,- కల్పితా ఏవ తే సర్వే. న బాహ్యః కాలద్వయత్వవిశేషః కల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్యహేతుకః అత్రాపి హి స్వప్నదృష్టాన్తో భవత్యేవ. ౧౪

ఆ.— కల్పితానాం కల్పనాకాలాదన్యస్మిన్కాలే సత్త్వాభావాజ్జాగ్రద్భావానాం చ కల్పనాకాలాత్కాలాన్తరేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞయా సత్త్వావగమాదనుపపన్నం తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తేతి) యే కల్పనాకాలభావినో భావాః మనస్యన్తర్వర్తన్తే, యే చ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేన పూర్వాపరకాలభావినో బహిరేవ వ్యవహారయోగ్యా దృశ్యన్తే, - తే సర్వే కల్పితాస్సన్తో మిథ్యైవ భవితుమర్హన్తి. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణో విశేషస్తు నాకల్పితత్వప్రయుక్తః- కల్పితేఽపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (స్వప్నవదితి) యథా స్వప్నే దృశ్యమానం సర్వం కల్పితం మిథ్యైవేష్యతే- తథా జాగరితేఽపి దృష్టం సర్వం చిత్తస్పన్దితం- తేన కల్పితం మిథ్యైవేత్యేతన్నాద్యాపి నిర్ధారితమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఆత్మావిద్యావిష్టేన చిత్తేన తావదన్తర్విసృష్టా మనోరథమాయామనస్యన్తర్వర్తమానా, బహిరజ్జుసర్పాదయశ్చ - తే చిత్తేనైవ పరిచ్ఛిద్యన్తే - తే హి కల్పనాకాలమాత్రభావినో న ప్రమీయన్తే. తైస్సహ వైలక్షణ్యం మనసో బహిర్జాగ్రద్దృశ్యమానానాం భావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం - కాలద్వయావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానగోచరత్వమితి యస్మాదుపలభ్యతే- తస్మాదయుక్తం జాగరితస్య స్వప్నవన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (సానేతి) యే మనస్యన్తర్మనోరథరూపా భావాః- తే చిత్తకాలా భవన్తీత్యర్థః. చిత్తకాలత్వం వివృణోతి (చిత్తేత్యాదినా) వాచ్యార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ (కల్పనేతి) ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ద్వయేతి) యే మనసో బహిరుపలభ్యన్తే - తే భేదకాలాః. కాలస్య భేదో భేదకాలః. స యేషాం తే తథేతి వ్యుత్పత్తేః. తతశ్చాన్యేన పూర్వేణాన్యేన చాపరేణ పరిచ్ఛేద్యాః- భిన్నకాలావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానా ఇత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణనిష్ఠతయా స్ఫుటయతి (యథేతి) ఆగోదోహనం - గోదోహనపర్యన్తమాస్తే- దేవదత్తస్తిష్ఠతీతి ప్రత్యభిజ్ఞాశేషత్వేనాభిజ్ఞా

అవ్యక్తా ఏవ యేఽన్తస్తు స్ఫుటా ఏవ చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషస్త్విన్ద్రియాన్తరే॥ ౧౫

జీవం కల్పయతే పూర్వం తతో భావాన్పృథగ్విధాన్। బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ యథావిద్యస్తథాస్మృతిః॥ ౧౬

దాహరణీయాః. యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో వర్తతే- తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో గోదోహనం సర్వం వర్తయతీత్యనేకకాలావస్థాయిత్వేన ప్రత్యక్షజ్ఞానవిషయత్వం తస్య దర్శయతి (యావదితి) యావతా కాలేనాయం ఘటోఽర్థక్రియాం నిర్వర్తయితుం శక్నోతి - తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్య స్నేహప్రతిపత్తిరిత్యుదాహరణాన్తరమాహ (తావానితి) పరోక్షతయా స్థితో యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః స్వకార్యం నిర్వర్త్యం నిర్వృణోతి - ఏతావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్య స్థితిరిత్యపరముదాహరణమాహ (ఏతావానితి) ఉక్తేన న్యాయేన పరేణాపరేణ చ కాలేన పరిచ్ఛేద్యత్వం జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాముపలభ్యతే- కాలద్వయస్య చ పరిచ్ఛేదకత్వం - తథా తే సర్వే భావా బహిర్గృహ్యమాణా ద్వయకాలేన - కాలద్వయేన పరిచ్ఛేద్యా భవన్తీత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (అన్తరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నైత్యాదినా) బాహ్యాః - జాగ్రద్దృశ్యేషు బాహ్యపదార్థేషు వ్యవస్థితాః కాలద్వయత్వేన - కాలద్వయావచ్ఛేదేన కృతః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపో విశేషోఽన్యహేతుకో న భవతి - కల్పితేఽపి భావవిధవిశేషసమ్భవాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (అత్రాపీతి) యద్యపి సర్వం జాగ్రద్భేదజాతం కల్పితం - తథాపి తత్ర యథోక్తో విశేషః స్ఫుటః సిధ్యతి స్వప్నే సర్వస్య భేదజాతస్య కల్పితత్వేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాజ్జాగరితేఽపి తదుపపత్తేరిత్యర్థః. ౧౪

శం.— యదప్యన్తరవ్యక్తత్వం భావానాం మనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం- స్ఫుటత్వం వా బహిశ్చక్షురాదీన్ద్రియాన్తరే విశేషో నాసౌ భేదానామస్తిత్వకృతః- స్వప్నేఽపి తథాదర్శనాత్. కిం తర్హి. ఇన్ద్రియాన్తరకృత ఏవ. అతః కల్పితా ఏవ జాగ్రద్భావా అపి స్వప్నభావవదితి సిద్ధం. ౧౫

ఆ.— స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపి మిథ్యాత్వే స్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగానుపపత్తేర్నాన్తరీయకం మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తా ఇతి) యే మనస్యన్తర్భావనారూపత్వాదస్ఫుటాః, యే చ మనసో బహిరుపలభ్యమానాః స్ఫుటా భవన్తి- తే సర్వేఽపి మనస్స్పన్దనమాత్రత్వేన కల్పితా మిథ్యైవ. అన్తర్బహిరిన్ద్రియభేదనిమిత్తః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః. న మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా తత్రోపయుజ్యతే - మిథ్యాభూతేష్వపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకస్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి (యద్యపీత్యాదినా) మనస్యన్తర్మనోరథరూపాణాం భావానామవ్యక్తత్వం- అస్ఫుటత్వం. తత్ర హేతుమాహ (మన ఇతి) చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేన మనసో బహిర్భావానాం స్ఫుటత్వం దృష్టం- తదేషామమిథ్యాత్వప్రయోజకమితి శఙ్కాం వారయతి (నాసావితి) సర్వసంప్రతిపన్నమిథ్యాత్వేఽపి స్వప్నే స్ఫుటత్వవిశేషప్రతిభానాన్నాసౌ విశేషో మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా ప్రయోజయితుం ప్రభవతీత్యాహ (స్వప్నేఽపీతి) అయం విశేషస్తర్హి కేన సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ (కిం తర్హీతి) మనోమాత్రసమ్బన్ధాదన్తర్భావానాం వాసనామాత్రరూపాణామస్ఫుటత్వం- బహిర్భావానాం తు చక్షురాదిబహిరిన్ద్రియసమ్బన్ధాల్లబ్ధం స్ఫుటత్వం. తదేవం విశేషో మిథ్యాత్వాదివిశేషే న సిధ్యతీత్యర్థః. స్ఫుటాస్ఫుటత్వప్రతిభాసభేదస్య మిథ్యాత్వేఽపి సమ్భవాత్ప్రాగుక్తమనుమానమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ౧౫

శం.— బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా కల్పనాయాః కిం మూలమితి. ఉచ్యతే- జీవం- హేతుఫలాత్మకం- అహం కరోమి- మమ సుఖదుఃఖే ఇత్యేవంలక్షణమనేవంలక్షణ ఏవ శుద్ధ ఆత్మని రజ్జ్వామివ సర్పం కల్పయతే పూర్వం. తతస్తాదర్థ్యేన క్రియాకారకఫలభేదేన ప్రాణాదీన్నానావిధాన్భావాన్బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ కల్పయతే. తత్ర కల్పనాయాం కో హేతురితి. ఉచ్యతే- యోఽసౌ స్వయం కల్పితో జీవః సర్వకల్పనాయామధికృతః- స యథావిద్యః- యాదృశీ విద్యా- విజ్ఞానమస్యేతి యథావిద్యః- తథావిధైవ స్మృతిస్తస్యేతి తథాస్మృతిర్భవతీతి. అతో హేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం- తతో హేతుఫలస్మృతిః- తతస్తద్విజ్ఞానం తదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని- తేభ్యస్తత్స్మృతిః- తత్స్మృతేశ్చ పునస్తద్విజ్ఞానానీత్యేవం బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చేతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకధా కల్పయతే. ౧౬

ఆ.— భవతు సర్వస్య కల్పితత్వం - సా పునస్సర్వకల్పనా కేన ద్వారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (జీవమితి) ఆత్మా హి సర్వం స్వప్నవదేవ కల్పయన్నాదౌ విశిష్టరూపేణ జీవం కల్పయతి. (తత ఇతి) * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః స్వయమేవ జీవభావమాపద్యతే- తద్ద్వారేణ పునర్నానావిధాన్భావాన్నిర్మిమీతే. జ్ఞానస్మృతిసన్తత్యా కల్ప్యేషు భావేషు సన్తతివ్యాపత్తిరిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రస్థాపయతి (బాహ్యేతి) పదార్థాన్స్వాన్యసాధనతయా స్థితా బాహ్యాః- సుఖం దుఃఖం జ్ఞానం రాగశ్చేత్యేవమాదయస్త్వాధ్యాత్మికాః. తేషాం పరస్పరం నిమిత్తనైమిత్తికతాస్తి- బాహ్యాన్నిమిత్తీకృత్యాధ్యాత్మికా భవన్తి - తానపి నిమిత్తీకృత్యేతరే జాయన్తే. తదేవమితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా చ కల్పనాయా మూలం వక్తవ్యం- నిర్మూలకల్పనాయా అతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) హేతుఫలాత్మకమిత్యుక్తం వ్యనక్తి (అహమితి) హేతుఫలభావవికలం పరిశుద్ధాత్మరూపం జీవకల్పనాధిష్ఠానం దర్శయతి (అనేవమితి) ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షిత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) ద్వితీయతృతీయపాదౌ విభజతే (తత ఇతి) తాదర్థ్యేన- ప్రథమం కల్పితస్య భోక్తుర్జీవస్య శేషత్వేనేత్యర్థః. యద్యపి జీవస్సర్వకల్పనాయాం మూలభూతో హేతుః- తథాపి తస్య కల్పనావిశేషావిశేషహేతువ్యతిరేకేణ న సమ్భవతీతి శఙ్కతే (తత్రేతి) చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కల్పితః - విశిష్టరూపేణేతి శేషః. అధికృతః - స్వామిత్వేన సమ్బద్ధేన సమ్బద్ధ ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్లోకాక్షరపదయోజనాసమాప్తిద్యోతనార్థః. ప్రకృతకల్పనామేవ ప్రపఞ్చయతి (అత ఇత్యాదినా) సత్యన్నపానాద్యుపయోగే తృప్త్యాదిర్భవతి- అసతి న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకరూపాన్న్యాయాద్భోజనాది

అనిశ్చితాయథారజ్జురన్ధకారేవికల్పితా। సర్పధారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్మావికల్పితః॥ ౧౭
నిశ్చితాయాంయథారజ్జ్వాంవికల్పోవినివర్తతే।రజ్జురేవేతిచాద్వైతంతద్వదాత్మవినిశ్చయః॥ ౧౮

సంహేతురితికల్పనావిజ్ఞానముత్పద్యతే. తతస్తుష్ట్యాదికంఫలమితికల్పనావిజ్ఞానంజాయతే. తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరపిహేతుఫలయోస్స్మృతిరుద్భవతి. తతశ్చఫలసాధనసమానజాతీయేతికర్తవ్యతావిజ్ఞానం. తతశ్చాభిలషితతుష్ట్యాదిఫలార్థత్వేనపాకాదిక్రియాతత్కారకతణ్డులాదితత్ఫలాన్ననిష్పత్త్యాదివిశేషవిజ్ఞానాదీనిభవన్తి. తతోహేత్వాదిస్మృతిః. తతస్తదనుష్ఠానం. తతశ్చఫలమిత్యనేనక్రమేణమిథోహేతుహేతుమత్తయాకల్పనాభవతీత్యర్థః. ప్రకృతాంకల్పనాముపసంహరతి (ఏవమితి) ౧౬

శం.— తత్రజీవకల్పనాసర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం- సైవజీవకల్పనాకింనిమిత్తేతి. దృష్టాన్తేనప్రతిపాదయతి- యథాలోకేస్వేనరూపేణానిశ్చితా- అనవధారితైవమేవేతిరజ్జుర్మన్దాన్ధకారేకింసర్ప ఉదకధారాదణ్డఇతివానేకధావికల్పితాభవతిపూర్వంస్వరూపానిశ్చయనిమిత్తం. యదిహిపూర్వమేవరజ్జుస్స్వరూపేణనిశ్చితాస్యాత్ - నసర్పాదివికల్పోఽభవిష్యత్ - సయథాస్వహస్తాఙ్గుల్యాదిషు. ఏషదృష్టాన్తః. తద్వద్ధేతుఫలాదిసంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయాస్వేనవిశుద్ధవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాద్వయరూపేణానిశ్చితత్వాజ్జీవప్రాణాద్యనన్తభావభేదైరాత్మావికల్పితఇత్యేషసర్వోపనిషదాంసిద్ధాన్తః. ౧౭

ఆ.— ఇదానీంజీవకల్పనానిమిత్తంనిరూపయతి (అనిశ్చితేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యందర్శయితుంవృత్తంకీర్తయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకేఽభిహితమిత్యర్థః. జీవకల్పనాయానిత్యత్వాయోగాత్ సనిమిత్తత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్, తస్యచవస్తుత్వేనివృత్త్యనుపపత్తేః, అవస్తుత్వేచనిమిత్తత్వాసిద్ధేః, జీవకల్పనాయాదుర్ఘటత్వాత్తత్కార్యభూతాపికల్పనానావకల్పతఇత్యాశఙ్క్యాహ (సైవేతి) ఉత్తరత్వేనశ్లోకాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) స్వం- అసాధారణం. రూపం- రజ్జుత్వం. తేనేత్యేతావత్. అనవధారితత్వమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రజ్జురేవేయమిత్యనేనప్రకారేణేత్యర్థః. సర్పాదికల్పనాయామన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి (స్వరూపేతి) ఉక్తావధారణరాహిత్యేకారణంసూచయతి (మన్దేతి) పూర్వం- రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. ఏతదేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీతి) దేవదత్తస్యహస్తాద్యవయవేషుతద్రూపేణైవనిశ్చితేషుసర్పాదివికల్పోయథానోపలభ్యతే- తథాపురోవర్తిన్యపిరజ్జుస్స్వరూపేణనిశ్చితేనాసౌయుక్తః. తథాచరజ్జ్వజ్ఞానాదేవభవతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమభిసన్ధానశ్చతుర్థపాదార్థమాహ (ఏషఇతి) హేతుఫలాదీత్యాదిశబ్దేనకర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిగృహ్యతే. విలక్షణత్వమేవస్ఫుటయతి (స్వేనేతి) అనారోపితేనేత్యేతావత్. విజ్ఞప్తేర్విశుద్ధత్వం- జన్మాదిరాహిత్యం, మాకారాన్తరశూన్యత్వం, సన్మాత్రత్వం, చేత్యర్థః. సన్మాత్రత్వముక్తం - సామాన్యవిశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తేతి) నచతత్రాన్యదస్తీతిమత్వావిశినష్టి (అద్వయేతి) సచ్చిదానన్దాద్వయాత్మానిద్యావిలసితంద్వైతమిత్యత్రప్రమాణంసూచయతి (ఇత్యేషఇతి) అద్వైతశ్రుతయస్తావత్తత్రోపలభ్యన్తే, *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాద్యాశ్చద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్మృషాత్వమావేదయన్త్యశ్శ్రుతయశ్శ్రూయన్తే,- తేనాద్వైతంతత్త్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితమితిప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౭

శం.— రజ్జురేవేతినిశ్చయేసర్వవికల్పనివృత్తౌరజ్జురేవేతిచాద్వైతంయథా- తథా *నేతినేతీతిసర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యాలోకకృతాత్మవినిశ్చయ ఆత్మైవేదంసర్వమపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యస్సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజోఽజరోఽమరోఽభయఏకఏవాద్వయఇతి. ౧౮

ఆ.— అవిద్యాకృతాజీవకల్పనేత్యన్వయముఖేనోక్తం - తదేవేదానీంవ్యతిరేకముఖేనదర్శయతి (నిశ్చితాయామితి) (రజ్జురేవేతి) రజ్జ్వాంనిశ్చితాయాంతదజ్ఞాననివృత్తేస్తదుత్థసర్పాదివికల్పస్సర్వథానివర్తతే- రజ్జుమాత్రంచావశిష్యతే. తద్వదాత్మనిశ్రౌతోనిశ్చయోయదాసమ్పద్యతే - తదాసర్వస్యాప్యాత్మావిద్యాకల్పితస్యజీవాదివికల్పస్యవ్యావృత్తేరద్వైతమాత్మతత్త్వంపరిశిష్యతే. తస్మాదాత్మావిద్యావిజృమ్భితాజీవకల్పనేత్యర్థః. దృష్టాన్తభాగంవ్యాచష్టే (రజ్జురితి) తద్వదిత్యాదివ్యాకరోతి (తథేతి) సర్వస్యాపిసంసారాత్మనోధర్మస్యాత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకంయన్నిషేధశాస్త్రం- తేనజనితంవిజ్ఞానమేవసూర్యాలోకః. తత్కృతోయోయమాత్మవినిశ్చయః- సఏవాద్వితీయశ్శిష్యతే- ద్వైతంపునస్సర్వమేవవ్యావృత్తంభవతీత్యర్థః. ఆత్మవినిశ్చయమేవవిశినష్టి (ఆత్మైవేతి) సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేఃపూర్ణత్వంతస్యోచ్యతే. పూర్వభావినాకారణేనసంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః. పశ్చాద్భావినాకార్యేణసంబన్ధవిధురోఽనపరః. అన్తరం- ఛిద్రం. తచ్ఛూన్యోఽనన్తరః- చిదేకరసః. తస్యైవప్రత్యక్త్వమబాహ్యత్వం. కార్యకారణాస్పృష్టత్వముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేనతతోఽర్థాన్తరత్వాదిత్యాహ (సబాహ్యేతి) విశేషణత్రయంకౌటస్థ్యవ్యవస్థాపనార్థం. జన్మాదిసమ్బన్ధాభావేకారణమవిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యందర్శయతి (అభయఇతి) నఖల్వవిద్యాతత్రకారణత్వేనసమ్బన్ధమనుభవతి- తస్యపూర్ణత్వేనకారణానపేక్షత్వాదిత్యాహ (ఏకఇతి) ద్వైతాద్వైతవ్యావృత్త్యర్థమవధారణం. నన్వవిద్యాయాఃనిరాశ్రయత్వాపత్తేః, ఆశ్రయాన్తరస్యచాసత్త్వాత్, తత్రైవసాప్రవిశతీతిచేత్. సత్యం- అవిద్వద్దృష్ట్యాతస్యాన్తత్రప్రవేశేపివస్తుదృష్ట్యానాసౌతస్మిన్ప్రవేష్టుంప్రభవతీత్యాహ (అద్వయఇతి) ౧౮

ప్రాణాదిభిరనన్తైశ్చ భావైరేతైర్వికల్పితః। మాయైషా తస్య దేవస్య యయా సమ్మోహితస్స్వయం॥ ౧౯

ప్రాణ ఇతి ప్రాణవిదో భూతానీతి చ తద్విదః। గుణా ఇతి గుణవిదస్తత్త్వానీతి చ తద్విదః॥ ౨౦

పాదా ఇతి పాదవిదో విషయా ఇతి తద్విదః। లోకా ఇతి లోకవిదో దేవా ఇతి చ తద్విదః॥ ౨౧

వేదా ఇతి చ వేదవిదో యజ్ఞా ఇతి చ తద్విదః। భోక్తేతి చ భోక్తృవిదో భోజ్యమితి చ తద్విదః॥ ౨౨

శం.— యద్యాత్మైకవికల్పనిశ్చయః- కథం ప్రాణాదిభిరనన్తైర్భావైరేతైస్సంసారలక్షణైర్వికల్పిత ఇతి ఉచ్యతే శృణు - మాయైషా తస్యాత్మనో దేవస్య. యథా మాయావినా విహితా మాయా గగనమతివిమలం కుసుమితైస్సపలాశైస్తరుభిరాకీర్ణమివ కరోతి - తథేయమపి దేవస్య మాయా. యయాయం స్వయమపి మోహితో భవతి. *మమ మాయా దురత్యయేత్యుక్తం. ౧౯

ఆ.— ఆత్మనోఽద్వితీయత్వే కథమనేకైర్భావైస్తస్య వికల్పితత్వమిత్యాశఙ్కాం ప్రతిపత్త్యా ప్రత్యవతిష్ఠతే (ప్రాణాదిభిరితి) సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (మాయేతి) చోద్యభాగం విభజతే (యదీతి) ఉత్తరార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) మాయామేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) తామేవ మాయాం కార్యద్వారా స్ఫోరయతి (యయేతి) యథా లౌకికో మోహితః- మోహపరవశో వ్యవహరతి- తథాఽయమాత్మా స్వయమేవ మాయయా స్వప్నస్థానో మోహితో భవతి. అతో మోహద్వారా అస్య స్వీయమాయాధిగతిరిత్యర్థః. మాయయా మోహహేతుత్వం భగవతాపి సూచితమిత్యాహ (మమేతి) ౧౯

శం.— ప్రాణః- ప్రాజ్ఞో బీజాత్మా. తత్కార్యభేదా హీతరే స్థిత్యన్తాః, అన్యే చ సర్వే లౌకికాస్సర్వప్రాణిపరికల్పితా భేదాః, రజ్జ్వామివ సర్పాదయః తచ్ఛూన్యే ఆత్మన్యాత్మస్వరూపానిశ్చయహేతోరవిద్యయా కల్పితా ఇతి పిణ్డితోఽర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకానాం ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానే ఫల్గుప్రయోజనత్వాద్యత్నో న కృతః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-౨౭-౨౮

ఆ.— కే తే ప్రాణాదయోఽనన్తా భావాః- యైరాత్మా వికల్ప్యతే మాయయేత్యపేక్షాయాం ప్రాణాదివికల్పనాముదాహరతి (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణః- హిరణ్యగర్భః తటస్థేశ్వరో వా. స జగతో హేతురితి ప్రాణవిదః- హైరణ్యగర్భా వ్యాకృతేశ్వరవాదినశ్చ కల్పయన్తి. తదపి కల్పనామాత్రం- స్వతన్త్రస్య హిరణ్యగర్భస్య సర్వజగద్ధేతుత్వే మానాభావాత్, పౌరుషేయాగమస్యాపౌరుషేయశ్రుతివిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగాత్, తటస్థేశ్వరవాదస్య చ ప్రమాణయుక్తివిహీనస్య ప్రతిపత్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః కల్పనాన్తరం దర్శయతి (భూతానీతి చేతి) పృథివ్యప్తేజోవాయవ ఇతి భూతాని - తాని చ చత్వారి భూతాని జగత్కారణానీతి లౌకాయతికాః. తదపి కల్పనామాత్రం- న హి భూతాని స్వతస్సిద్ధాని- జడత్వవిరోధాత్. నాపి పరతస్సిద్ధాని- స్వాగుణస్య చైతన్యస్యస్వగ్రాహకత్వాయోగాత్, దృష్టాన్తాభావాత్, విషయత్వాదర్శనాత్. అతో భూతాని జగత్కారణానీతి కల్పనైవేత్యర్థః. సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః సామ్యేనావస్థితా జగతో మహదాదిలక్షణస్య కారణమితి సాఙ్ఖ్యాః. తదపి కల్పనామాత్రం- సామ్యేనస్థితానాం కారణత్వే ప్రవృత్త్యభావప్రసఙ్గాత్, వైషమ్యభజనస్య చ నిర్హేతుకత్వే సదాతదాపాతాత్, సహేతుకత్వే హేతోర్నిత్యత్వే ప్రాచీనదోషానుషఙ్గాత్, అనిత్యత్వే హేత్వన్తరాపేక్షాయామనవస్థానాదిత్యాహ (గుణా ఇతి) కల్పనాన్తరమాహ (తత్త్వానీతి చేతి) ఆత్మా అవిద్యా శివ ఇతి తత్త్వాని త్రీణి తత్త్వానీ సర్వజగత్ప్రవర్తకానీతి శైవా మన్యన్తే. తదపి కల్పనామాత్రం- ఆత్మనో భిన్నత్వే శివస్య ఘటాదివత్ప్రత్యక్త్వప్రసఙ్గాత్, పరస్పరవ్యావృత్తానాం త్రిత్వవ్యాహతత్వాదిత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— ఏకస్యాత్మనో విశ్వాదయస్సర్వవ్యవహారహేతవో భవన్తీత్యపి కల్పనామాత్రం- నిరంశస్యాత్మనోంశభేదానుపపత్తేరిత్యాహ (పాదా ఇతీతి) వాత్స్యాయనప్రభృతీనాం కల్పనాం కథయతి (విషయా ఇతీతి) శబ్దాదయో విషయా భోగ్యా భోక్తృభుజ్యమానాః సత్త్వమితి [illegible] మాత్రం-*విషస్య విషయాణాం చ దూరమత్యన్తమన్తరం। ఉపభుక్తం విషం హన్తి విషయాః స్మరణాదపీతి విషయాణాం సన్తానస్సన్నిహితత్వాత్, తేషాం చ పారమార్థికతత్త్వభావానుపపత్తేరిత్యర్థః. భూర్భువస్స్వరితి త్రయో లోకావస్థభూతాస్సన్తీతి పౌరాణికాః. తదపి కల్పనామాత్రం- స్థానభేదేన లోకభేదానన్త్యస్యదురుత్తరత్వాత్, త్రిత్వస్య చాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (లోకా ఇతీతి) అగ్నీన్ద్రాదయో దేవా ఇతి దేవతోపాసకాః - నేశ్వరస్సమర్థో దేవతా కార్యాణీతి యోగినః. తదపి కల్పనామాత్రం - అస్మదాదిప్రయత్నమపేక్ష్య ఫలదాతృత్వే తేషాం భృత్యేభ్యోఽవిశేషప్రసఙ్గాత్, స్వాతన్త్ర్యే సర్వదా కారకత్వే తదారాధనవైయర్థ్యాత్, తద్భక్తానామపి విప్రతిపత్తిదర్శనాత్ తత్ప్రసాదస్యాకించిత్కరత్వాదిత్యాహ (దేవా ఇతి చేతి) ౨౧

ఆ.— ఋగ్వేదాదయో వేదాశ్చత్వారస్తత్త్వానీతి పాఠకా వదన్తి. తదపి కల్పనామాత్రం- న హి వేదా లౌకికవర్ణవ్యతిరిక్తాస్సన్తి - క్రమవతామేవ వర్ణానాం వేదశబ్దవాచ్యత్వాఙ్గీకారాత్. క్రమశ్చోచ్చారణోపలబ్ధ్యోరన్యతరగతో వర్ణేష్వారోప్యతే- తథా చ తథావిధక్రమవతాం వర్ణానామారోపితరూపేణ వేదశబ్దవాచ్యత్వాత్కుతో వేదానాం పరమార్థతేత్యాహ (వేదా ఇతి) జ్యోతిష్టోమాదయో యజ్ఞా వస్తుభూతా భవన్తీతి బౌధాయనప్రభృతయో యాజ్ఞికా మన్యన్తే. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం-*యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతా త్యాగ ఇత్యత్ర త్రిష్వైకస్మిన్యజ్ఞవిజ్ఞానాభావాత్, సముదాయస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ (యజ్ఞా ఇతి చేతి) భోక్తైవాత్మా - న కర్తేతి సాఙ్ఖ్యాః. తత్ర భోగో యది విక్రియా స్వీక్రియతే- తర్హి తత్ఫలం నానిత్యత్వాదిప్రసఙ్గః. స్వభావత్వే సదా స్యాదితి విషయసన్నిధౌ భోక్తృత్వం భ్రాన్తిరేవేత్యాహ (భోక్తేతి చేతి) సూపకారాస్తు భోజ్యం వస్త్వితి ప్రతిజానతే. తదపిన- మధురాదిరసవ్యఞ్జనాదేస్తదైవాన్యథాత్వదర్శనాదైకరూప్యాసమ్భవాదిత్యాహ (భోజ్యమితి చేతి) ౨౨

సూక్ష్మ ఇతి సూక్ష్మవిదః స్థూల ఇతి చ తద్విదః। మూర్త ఇతి మూర్తవిదోఽమూర్త ఇతి చ తద్విదః॥ ౨౩

కాల ఇతి కాలవిదో దిశ ఇతి చ తద్విదః। వాదా ఇతి వాదవిదో భువనానీతి తద్విదః॥ ౨౪

మన ఇతి మనోవిదో బుద్ధిరితి చ తద్విదః। చిత్తమితి చిత్తవిదో ధర్మాధర్మౌ చ తద్విదః॥ ౨౫

పఞ్చవింశక ఇత్యేకే షడ్వింశ ఇతి చాపరే। ఏకత్రింశక ఇత్యాహురనన్త ఇతి చాపరే॥ ౨౬

లోకాఁల్లోకవిదః ప్రాహురాశ్రమా ఇతి తద్విదః। స్త్రీపుంనపుంసకం లైఙ్గాః పరాపరమథాపరే॥ ౨౭

ఆ.— ఆత్మా సూక్ష్మోఽణుపరిమాణస్స్యాదితి కేచిత్. తన్న- యుగపదశేషశరీరవ్యాపివేదనానుపపత్తేరిత్యాహ (సూక్ష్మ ఇతీతి) స్థూలో దేహ ఏవాహం ప్రత్యయాదాత్మేతి లోకాయతభేదః. తచ్చన - మృతేష్వపి స్థూలశరీరసత్తాయామపి చైతన్యప్రసక్తాత్, ఏకైకస్య చ భూతస్య చైతన్యాదర్శనాత్, తత్సఙ్ఘాతస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ (స్థూల ఇతి చేతి) మూర్తః - త్రిశూలాదిధారీ మహేశ్వరశ్చక్రాదిధారీ వా పరమార్థో భవతీత్యాగమికాః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం- అస్మదాదిశరీరవత్తస్యాపి శరీరస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. లీలావిగ్రహకల్పనం చ విగ్రహాభావే లీలాభావాదయుక్తమిత్యాహ (మూర్త ఇతి) అమూర్తః- సర్వాకారశూన్యో నిస్స్వభావః పరమార్థ ఇతి శూన్యవాదినః. తదపి కల్పనామాత్రం- పరమార్థో నిస్స్వభావశ్చేతి వ్యాహతాదిత్యాహ (అమూర్త ఇతి చేతి) ౨౩

ఆ.— కాలః పరమార్థ ఇతి జ్యోతిర్విదః. తచ్చన - కాలైక్యే ముహూర్తాదివ్యవహారాయోగాత్. తన్నానాత్వేఽపి న స్వాతన్త్ర్యం- అన్యవిషయత్వేన ప్రతీతేః. ఉదయకాల ఇత్యాదినా క్రియాధర్మత్వేన ప్రతీతేస్స్ఫుటత్వాత్. న చాక్రియాధర్మత్వం - కాలే పిత దుత్పత్తిదర్శనాత్, అన్యథా కాలానవచ్ఛిన్నత్వేన క్రియానిత్యత్వాపాతాదిత్యాహ (కాల ఇతీతి) స్వరోదయవిదస్తు దిశః పరమార్థా ఇత్యాహుః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం- తద్విదామపి పరాజయదర్శనాదిత్యాహ (దిశ ఇతి చేతి) ధాతువాదో మన్త్రవాదశ్చేత్యాదయో వాదా వస్తుభూతా భవన్తీతి కేచిత్. తదపి కల్పనామాత్రం- తామ్రాదిస్వభావే స్థితే న స్వర్ణకనకాదిస్వభావాసమ్భవాత్, మన్త్రవాదేఽపి కాలదష్టో న జీవతి- అకాలదష్టః స్వయమేవోత్తిష్ఠతీత్యభ్యుపగమాద్వ్యామోహమాత్రమిత్యాహ (వాదా ఇతీతి) భువనాని చతుర్దశ వస్తూనీతి భువనకోశవిదః. తదపి కల్పనామాత్రం- తేషామదృష్టత్వాత్. న చ తేభ్యస్తద్దర్శనం - తేషామిథో విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (భువనానీతి) ౨౪

ఆ.— మన ఏవాత్మేతి లోకాయతభేదః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం- తస్య స్వాతన్త్ర్యే క్లేశప్రాప్త్యనుపపత్తేః, అస్వాతన్త్ర్యే చ ఘటవదనాత్మత్వాత్, కరణత్వాచ్చ దీపవదాత్మత్వాయోగాదిత్యాహ (మన ఇతి) బుద్ధిరేవాత్మేతి బౌద్ధాః. తేషామపి భ్రాన్తిమాత్రమేవ- తత్సుషుప్తే వ్యభిచారాద్, ద్వైవిధ్యస్య చ ఘటవదతిరిక్తవేద్యత్వాదిత్యాహ (బుద్ధిరితి) చిత్తమేవ బాహ్యాకారశూన్యం విజ్ఞానం - తదేవాత్మేత్యపరే. తత్రాపి ప్రాగుక్తన్యాయావిశేషాత్తుల్యం భ్రాన్తిత్వమిత్యాహ (చిత్తమితి) ధర్మాధర్మౌ విధినిషేధచోదనాగమ్యౌ పరమార్థావితి మీమాంసకాః. తదపి కల్పనామాత్రం- దేశకాలాదిషు ధర్మాధర్మయోర్విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (ధర్మావితి) ౨౫

ఆ.— ప్రధానం- మూలప్రకృతిః. మహదహఙ్కారపఞ్చతన్మాత్రాణీతి సప్త ప్రకృతివికృతయః పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ విషయాః, మనశ్చైకమితి షోడశ వికారాః. పురుషస్తు దృశిస్వభావ ఇతి పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాకాః ప్రపఞ్చో వస్త్వితి సాఙ్ఖ్యాః. తచ్చ కల్పనామాత్రం- పఞ్చవింశతివిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వే వైయర్థ్యాత్, వ్యావర్తకత్వే చ వ్యావర్త్యప్రసిద్ధ్యా ప్రమితత్వాయోగాదనుపపత్తేరిత్యాహ (పఞ్చవింశక ఇతి) పాతఞ్జలాః పునరీశ్వరమధికం పశ్యన్తః షడ్వింశతిపదార్థా ఇతి వికల్పయన్తి. తదయుక్తం- ఈశ్వరస్య పురుషాన్తర్భావాదధికత్వానుపపత్తేః, అనన్తర్భావే చ ఘటవదనీశ్వరత్వప్రసక్తేరిత్యాహ (షడ్వింశ ఇతి చేతి) పాశుపతాస్తు రాగావిద్యానియతికాలకలామాయాధికాస్తే ఏకత్రింశత్పదార్థా ఇతి బ్రువతే. తన్న- క్లేశత్వేఽపి రాగావిద్యయోరవాన్తరభేదవదన్యదా దేరపి తద్భిన్నత్వేన సఙ్ఖ్యాతిరేకాత్, తస్య రాగోపలక్షితత్వేన తస్యాప్యవిద్యోపలక్షితత్వేన చ శూన్యతాపాతాత్, అవిద్యామాయయోశ్చైకత్వాదవాన్తరభేదే చ నియతావపి తదనుపపత్తేః, సఙ్ఖ్యాతిరేకతాదవస్థ్యం. కాలకలాసు చ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (ఏకత్రింశక ఇతి) అనన్తః పదార్థభేదః - న నియతోఽస్తీతి కేచిత్. తదపి న - వాదినాం వివాదదర్శనాత్, వివాదస్య చాజ్ఞానమూలకత్వాదిత్యాహ (అనన్త ఇతీతి) ౨౬

ఆ.— లోకానురఞ్జనమేవ తత్త్వమితి లౌకికాః. తదపి భ్రమమాత్రం - లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్తదనురఞ్జనస్యేశ్వరేణాపి కర్తుమశక్యత్వాదిత్యాహ (లోకానితి) దక్షప్రభృతయస్త్వాశ్రమాః పరమార్థా ఇతి సమర్థయన్తే. తదసత్ - వేషస్యాశ్రమశబ్దార్థత్వే నాట్యాదేరపి ప్రసఙ్గాత్, జ్ఞాతేశ్చ దుర్వివేచనత్వాత్తన్మూలస్యాశ్రమస్య దర్శయితుమశక్యత్వాత్, తత్సంస్కారస్య చ దేహాసమవాయిత్వే పారలౌకికత్వాయోగాత్, తత్సఙ్గే చాత్మని తదసమవాయాదిత్యాహ (ఆశ్రమా ఇతీతి) వైయాకరణాస్తు స్త్రీపుంనపుంసకం శబ్దజాతం తత్త్వమితి వర్ణయన్తి. తదప్యయుక్తం - స్త్ర్యాదిశబ్దస్వభావత్వే సర్వాదీనాం త్రిలిఙ్గత్వాయోగాత్, ఏకస్యానేకస్వభావత్వాసమ్భవాత్, ఔపాధికధర్మత్వే చ తస్యావస్తుత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (స్త్రీపుంనపుంసకమితి) ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చాపరం చేతి కేచిత్. తచ్చ న- పరిచ్ఛేదే క్వచిదపి బ్రహ్మత్వాయోగాత్ వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నస్య తద్భావాదిత్యాహ (పరాపరమితి) ౨౭

సృష్టిరితి సృష్టివిదో లయ ఇతి చ తద్విదః। స్థితిరితి స్థితివిదః సర్వే చేహ తు సర్వదా॥ ౨౮
యం భావం దర్శయేద్యస్య తం భావం స తు పశ్యతి। తం చావతి స భూత్వాऽసౌ తద్గ్రహః సముపైతి తమ్॥ ౨౯
ఏతైరేషోऽపృథగ్భావైః పృథగేవేతి లక్షితః। ఏవం యో వేద తత్త్వేన కల్పయేత్సోऽవిశఙ్కితః॥ ౩౦
స్వప్నమాయే యథా దృష్టే గన్ధర్వనగరం యథా। తథా విశ్వమిదం దృష్టం వేదాన్తేషు విచక్షణైః॥ ౩౧

ఆ.— సృష్టిర్వాలయో వా స్థితిర్వా తత్త్వమితి పౌరాణికాః. తదపి కల్పనామాత్రం - సతోऽసతశ్చోత్పత్త్యాద్యభావస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి మత్వాహ (సృష్టిరిత్యాదినా) యథోక్తకల్పనాధిష్ఠానం సూచయతి (సర్వే చేతి) ఉదాహృతా అనుదాహృతాశ్చ కల్పనాభేదా యావన్తోऽపి ద్యన్తే తేషు సర్వేష్వపి ప్రకృతాత్మన్యేవ కల్పనావస్థాయాం కల్ప్యన్తే- నాత్మనః కల్పితత్వం - సర్వస్య కల్పితత్వేనాధిష్ఠానత్వాయోగాదిత్యర్థః. ప్రాణాదిష్వేతేషు ప్రాణశబ్దార్థమాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్యైవ బీజాత్మనో వికారవిశేషత్వాదితరేషాం సతతోత్పన్నతేత్యాహ (తత్కార్యేతి) ఉక్తమేవ పదార్థం స్ఫుటయతి (అన్య ఇతి) కులధర్మో గ్రామధర్మో దేశధర్మశ్చేత్యేతే సర్వశబ్దసంగృహ్యన్తే తేషామాత్మని రజ్జ్వాదావివ కల్పితత్వం సన్దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (రజ్జ్వామితి) ఆత్మనోऽధిష్ఠానయోగ్యతార్థం కల్పనాశూన్యత్వమాహ (తచ్ఛూన్యస్యేతి) కిమితి సముదాయేన శ్లోకానాముచ్యతే- శ్లోకాన్తరేష్వపి ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానమేతేషు కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యేకమితి) ౨౮

శం.— కింబహునా- ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తం వాన్యం యం భావం - పదార్థం దర్శయేద్యస్యాచార్యోऽన్యో వాऽప్త ఇదమేవ తత్త్వమితి- స తం భావమాత్మభూతం పశ్యత్యయమహమితి వా- మమేతి వా. తం చ- ద్రష్టారం స భావోऽవతి- యోऽదర్శితో భావః- అసౌ స భూత్వా రక్షతి. స్వేనాత్మనా సర్వతో నిరుణద్ధి. తస్మిన్గ్రహః తద్గ్రహః- తదభినివేశః ఇదమేవ తత్త్వమితి. స తం - గ్రహీతారముపైతి - తస్యాత్మభావం నిగచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౯

ఆ.— లౌకికానాం పరీక్షకాణాం చ కలిపయకల్పనాభేదానుదాహృత్యానన్తత్వాదశేషతస్తేషామిహోదాహర్తుమశక్యత్వం ద్రష్టవ్యస్యోపమాత్రమాచష్టే (యం భావమితి) పాదత్రయం విభజతే (కింబహునేత్యాదినా) తమేవ భావం విశినష్టి (యోऽదర్శిత ఇతి) స కథం ద్రష్టారం రక్షతీత్యపేక్షాయామాహ (అసావితి) సాధకపురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః. రక్షణప్రకారం ప్రకటయతి (స్వేనేతి) సాధ్యసాధనస్వభావత్వేన తత్త్రైవ నిష్ఠామాపాద్య తతోऽన్యత్ర ప్రవృత్తిముపాసకస్య నివారయతీత్యర్థః. చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) ఏతేనాన్యత్ర ప్రవృత్తినిరోధే హేతురుక్తః. ౨౯

శం.— ఏతైః- ప్రాణాదిభిరాత్మనోऽపృథగ్భూతైరపృథగ్భావైరేషః - ఆత్మా రజ్జురివ సర్పాదివికల్పనారూపైః పృథగేవేతి లక్షితోऽభిలక్షితో మూఢైరిత్యర్థః. వివేకినాం తు రజ్జ్వామివ కల్పితాః సర్పాదయో నాత్మవ్యతిరేకేణ ప్రాణాదయః సన్తీత్యభిప్రాయః * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి శ్రుతేః. ఏవం - ఆత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వం రజ్జుసర్పవదాత్మని కల్పితానాం, ఆత్మానం చ కేవలం నిర్వికల్పం, యో వేద తత్త్వేన శ్రుతితో యుక్తితశ్చ- సోऽవిశఙ్కితో వేదార్థం విభాగతః కల్పయేత్ - కల్పయతీత్యర్థః- ఇదమేవం పరం వాక్యం- అదోऽన్యపరమితి. న హ్యనధ్యాత్మవిద్వేదాన్జ్ఞాతుం శక్నోతి తత్త్వతః- * న హ్యనాత్మవిత్కశ్చిత్క్రియాఫలముపాశ్నుత ఇతి హి మానవం వచనం. ౩౦

ఆ.— తర్హి ప్రాణాదీనామాత్మత్వం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్య కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వాన్నైవమిత్యాహ (ఏతైరితి) ఉక్తజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ (ఏవమితి) పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (ఏతైరితి) కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణ సత్తాస్ఫురణయోరభావాత్తద్వ్యతిరేకాప్రసిద్ధేః సర్వస్య వివేకినామస్తు- తదన్యేషాం కథముపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వివేకినాం త్వితి) ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఇదమితి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవమితి) తత్త్వేనాత్మవేదనోపాయం సూచయతి (తత్త్వేనేతి) స్వప్నస్య దృశ్యత్వజ్ఞానగ్రహణాదిభ్యో మిథ్యాత్వసాధకో దృశ్యత్వాదిహేతురత్ర యుక్తిరిత్యుచ్యతే. యథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేదకింకరో న భవతి- కింతు స యం వేదార్థం బ్రూతే- స ఏవ వేదార్థో భవతీత్యర్థః. విభాగతో వేదార్థవ్యాఖ్యానమభినయతి (ఇదమితి) జ్ఞానకాణ్డం సాక్షాదద్వైతవస్తుపరం- కర్మకాణ్డం తు సాధ్యసాధనసంబన్ధబోధనద్వారా పరమ్పరయా తస్మిన్పర్యవసితం- * సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మవిదో వేదార్థవిత్త్వముక్తం న్యనక్తి (న హీతి) తదేవ హి వేదార్థతత్త్వం - యత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపం. అతశ్చాధ్యాత్మవిదేవ యాథాత్మ్యేన తత్త్వజ్ఞానే ప్రభవతీత్యర్థః. ఉక్తేऽర్థే స్మృతిముదాహరతి (నహీతి) క్రియాశబ్దేన ప్రమాణముచ్యతే. తత్ఫలం తత్త్వజ్ఞానం. అగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చ శుద్ధిద్వారా తస్మిన్పర్యవసానాదిత్యర్థః. ౩౦

శం.— యదేతద్ద్వైతస్యాసత్త్వముక్తం యుక్తితః - తద్వేదాన్తప్రమాణావగతమిత్యాహ- స్వప్నశ్చ మాయా చ స్వప్నమాయే అసద్వస్త్వాత్మికే సత్యౌ సద్వస్త్వాత్మికే ఇవ లక్ష్యేతే అవివేకిభిః, యథా చ ప్రసారితపణ్యాపణగృహప్రాసాదస్త్రీపుంజనపదవ్యవహారాకీర్ణమివ గన్ధర్వనగరం దృశ్యమానమేవ సదకస్మాదభావతాం గతం దృష్టం,-యథా చ స్వప్నమాయే దృష్టేऽసద్రూపే-తథా విశ్వమిదం-ద్వైతం సమస్తమసద్దృష్టం. క్వేత్యాహ-వేదా

నని రోధో న చోత్పత్తిర్నబద్ధో న చ సాధకః। న ముముక్షుర్న వైముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా॥ ౩౨

న్తేషు- * నేహనానాస్తికించన * ఇన్ద్రోమాయాభిః * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ * బ్రహ్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ * ద్వితీయాద్వై భయంభవతి * నతుతద్ద్వితీయమస్తి *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిషు. విచక్షణైః- నిపుణతరవస్తుదర్శిభిః పణ్డితైరిత్యర్థః. * తమశ్శభ్రనిభం దృష్టం వర్షబుద్బుదసన్నిభం। నాశప్రాయం సుఖాద్ధీనం నాశోత్తరమభావగమితిహివ్యాసస్మృతిః. ౩౧

ఆ.— యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ప్రకరణే ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే- తాసాం ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాదనాభాసత్వమవసేయమిత్యాహ (స్వప్నేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (యదేతద్ద్వైతస్యేతి) అసత్త్వే సద్వత్ప్రతిభానం కథమిత్యాశఙ్క్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స్వప్నశ్చేతి) ప్రసారితాని- తత్ర తత్ర ప్రకటతాం ప్రాపితాని పణ్యాని- క్రయవిక్రయద్రవ్యాణి యేషామాపణేషు- హట్టేషు- తే ప్రసారితపణ్యాపణాః. తైశ్చ గృహైశ్చ ప్రాసాదైశ్చ స్త్రీపుంజనపదైశ్చ. వ్యవహారైః. తైరాకీర్ణమితి యోజనా. దృష్టాన్తత్రయమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథా చేతి) గన్ధర్వనగరాకారశ్చాకారార్థః. నేహనానాస్తికించనేత్యాదివేదాన్తాః. ద్వైతస్య వస్తుతోఽసత్త్వే స్మృతిమపి దర్శయతి (తమ ఇతి) తమసి- మన్దాన్ధకారే రజ్జ్వామధిష్ఠానే భూచ్ఛిద్రమితి యచ్ఛ్రాన్త్యాభాతి- తన్నిభం- తత్తుల్యం వివేకిభిర్విశ్వం దృష్టం. తచ్చాతీవచఞ్చలమాలక్షితం. నాశప్రాయం- వర్తమానకాలేపి తద్యోగ్యతాసత్త్వాత్. నచ ద్వైతం కదాచిదపి సుఖకరముపలభ్యతే- దుఃఖాక్రాన్తం తు దృశ్యతే. తచ్చ నాశగ్రస్తం. నాశాదూర్ధ్వమప్యసత్త్వమేవ గచ్ఛతి- నతన్నితస్య పరమార్థత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౩౧

శం.— ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోయం శ్లోకః- యదా వితథం ద్వైత, మాత్మైవైకః పరమార్థతస్సన్, - తదేదం నిష్పన్నం భవతి - సర్వోయం లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహారోఽవిద్యావిషయ ఏవేతి. తదా న నిరోధః- నిరోధనం నిరోధః. ప్రలయః. ఉత్పత్తిః- జననం. బద్ధః- సంసారీ జీవః. సాధకః- సాధనవాన్మోక్షస్య. ముముక్షుః- మోచనార్థీ. ముక్తః - విముక్తబన్ధః. ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయో న సన్తీత్యేషా పరమార్థతా. కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావ ఇతి. ఉచ్యతే- ద్వైతస్యాస్యాసత్త్వాత్. * యత్రహిద్వైతమివభవతి * య ఇహ నానేవ పశ్యతి * ఆత్మైవేదంసర్వం * బ్రహ్మైవేదంసర్వం * ఏకమేవాద్వితీయం * ఇదంసర్వం యదయమాత్మేత్యాదినా శ్రుతిభ్యో ద్వైతస్యాసత్త్వం సిద్ధం. సతోహ్యుత్పత్తిః ప్రలయో వా స్యాత్- నాసతశ్శశవిషాణాదేః. నాప్యద్వైతముత్పద్యతే లీయతే వా. అద్వయం చోత్పత్తిప్రలయవచ్చేతి విప్రతిషిద్ధం. యస్తు పునర్ద్వైతసంవ్యవహారః- స రజ్జుసర్పవదాత్మని ప్రాణాదిలక్షణః కల్పిత ఇత్యుక్తం. నహి మనోవికల్పనాయా రజ్జుసర్పాదిలక్షణాయా రజ్జ్వాం ప్రలయ ఉత్పత్తిర్వా- న చ మనసి రజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిః ప్రలయో వా- న చోభయతో వా. తథా మానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య. నహి నియతే మనసి సుషుప్తే వా ద్వైతం గృహ్యతే- అతో మనోవికల్పనామాత్రం ద్వైతమితి సిద్ధం. తస్మాత్సూక్తం ద్వైతస్యాసత్త్వాన్నిరోధాద్యభావః పరమార్థతేతి. యద్యేవం ద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారః- నాద్వైతే- విరోధాత్. తథా చ సత్యద్వైతస్య వస్తుత్వే ప్రమాణాభావాత్ శూన్యవాదప్రసఙ్గః- ద్వైతస్య చాభావాత్. న- రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయా నిరాస్పదత్వానుపపత్తిరితి ప్రత్యుక్తమేతత్ కథముజ్జీవయసీతి. ఆహ- రజ్జురపి సర్పవికల్పస్యాస్పదభూతా కల్పితైవేతి దృష్టాన్తానుపపత్తిః. న- వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవ సత్త్వోపపత్తేః. రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితి చేత్. న- ఏకాన్తేనావికల్పితత్వాత్. అవికల్పితరజ్జ్వంశవత్ప్రాక్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్. వికల్పయితుశ్చ ప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేః సిద్ధత్వాభ్యుపగమాదేవాసత్త్వానుపపత్తిః. కథం పునస్స్వరూపే వ్యాపారాభావే శాస్త్రస్య ద్వైతవిజ్ఞాననివర్తకత్వం. నైష దోషః- రజ్జ్వాం సర్పాదివదాత్మని ద్వైతస్యావిద్యాధ్యస్తత్వాత్. కథం. సుఖ్యహం దుఃఖీ మూఢో జాతో మృతో జీర్ణో దేహవాన్ పశ్యామి వ్యక్తావ్యక్తః కర్తా ఫలీ సంయుక్తో వియుక్తః క్షీణో వృద్ధోహం మమైత ఇత్యేవమాదయస్సర్వే ఆత్మన్యధ్యారోప్యన్తే. ఆత్మైతేష్వనుగతః- సర్వత్రావ్యభిచారాత్. యథా సర్పధారాదిభేదేషు రజ్జుః. యదా చైవం - విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్య సిద్ధత్వాన్న కర్తవ్యత్వం శాస్త్రేణ. అకృతకర్తృ చ శాస్త్రం కృతానుకారిత్వేఽప్రమాణం. యతోఽవిద్యాధ్యారోపితసుఖిత్వాదివిశేషప్రతిబన్ధాదేవాత్మనః స్వరూపేణానవస్థానం, స్వరూపావస్థానం చ శ్రేయ, ఇతి సుఖిత్వాదినివర్తకం శాస్త్రమాత్మన్యసుఖిత్వాదిప్రత్యయకరణేన * నేతి నేత్యస్థూలాదివాక్యైః. ఆత్మస్వరూపవదసుఖిత్వాద్యపి సుఖిత్వాదిభేదేషు నానువృత్తోఽస్తి ధర్మః. యద్యనువృత్తస్స్యాత్- నాధ్యారోపితసుఖిత్వాదిలక్షణో విశేషః. యథోష్ణత్వగుణవిశేషవత్యగ్నౌ శీతతా. తస్మాన్నిర్విశేష ఏవాత్మని సుఖిత్వాదయో విశేషాః కల్పితాః. యత్త్వసుఖిత్వాదిశాస్త్రం - ఆత్మనస్తత్సుఖిత్వాదివిశేషనివృత్త్యర్థమేవేతి సిద్ధం. * సిద్ధం తు నివర్తకత్వాదిత్యాగమవిదాం సూత్రం. ౩౨

ఆ.— ప్రమాణయుక్తిభ్యాం ద్వైతమిథ్యాత్వప్రసాధనేనాద్వైతమేవ పారమార్థికమితి స్థితే నిర్ధారితమర్థం సంగృహ్ణాతి (నేత్యాదినా) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ప్రకరణేతి) కోసౌ ప్రకరణార్థః- తస్య సఙ్గ్రహే కిం సిధ్యతి- తదాహ (యదేతి) వ్యవహారమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వే పి కిం స్యాదితి చేత్. తదాహ (తదేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ద్వైతాసత్త్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (యత్ర హీతి) ద్వైతస్యాసత్త్వే కథముత్పత్తిప్రలయానస్యాతామిత్యాశఙ్క్య కిం ద్వైతస్యేతో- కిం వాఽద్వైతస్యేతి ఆద్యం వికల్పం దూషయతి (సతో హీతి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నాపీతి) వ్యావహారికద్వైతాఙ్గీకారాత్తస్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) విమతస్తత్త్వతో నోత్పత్తిప్రలయవాన్- కల్పితత్వాత్ - రజ్జుసర్పవదిత్యత్ర దృష్టాన్తాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (రజ్జ్వా

భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేనచకల్పితః। భావాఅప్యద్వయేనైవతస్మాదద్వయతాశివా॥ 33

ర్పస్య రజ్జ్వాముత్పత్తిప్రలయౌ - మననివా. ద్వయోర్ద్వితివికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ (నహీతి) రజ్జుంపశ్యతాంసర్వేషాముపలబ్ధి ప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః. తృతీయంనిరస్యతి (నచేతి) ఉభయతః - మనోరజ్జ్వోః - నరజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిప్రలయౌయుక్తౌ - ద్వయాధారత్వోపలబ్ధిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్యమానసత్వాచ్చేత్తన్నతస్వతోజన్మవినాశౌ [illegible] తుంశక్యావితిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్వైతస్య - నకుతశ్చిత్తాత్త్వికౌజన్మవినాశావితిశేషః. మానసత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అన్వయ[illegible]భ్యాం ద్వైతంమనోవికల్పనామాత్రమితినిగమయతి (అతఇతి) నచ మనోద్వైతస్య దర్శనమాత్రేసతి నియమితియుక్తం - భ్రమ[illegible]సత్తాయాంప్రమాణాభావాదిత్యభిప్రేత్యప్రకృతముపసంహరతి (అస్మాదితి) నిరోధాద్యభావస్యపరమార్థత్వేతద్వైతాపత్తిర్వ్యాపారా, [illegible]దవ్యాపారా, దభావబోధనేవ్యాపృతస్యనావబోధనేవ్యాపారవిరోధా, దద్వైతమప్రామాణికం ప్రాప్తమితిశఙ్కతే (యద్యేవమితి) అద్వైత స్యాప్రామాణికత్వాభావేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ(తథాచేతి) అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వేశికుతశ్శూన్యవాదః-ద్వైతస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వైతస్యేతి) నాప్రామాణికశూన్యవాదోయుక్తః-యథారజ్జ్వామారోపితసర్పాదేర్రజ్జురధిష్ఠానం-నహినిరధిష్ఠానోభ్రమోఽస్తి. తథాద్వైతవికల్పనాయానిరధిష్ఠానత్వాయోగాత్తదధిష్ఠానత్వేనాద్వైతమాస్థేయమిత్యాశఙ్కారప్రకరణేపిహ్యతమేతచ్చోద్యంకథముద్భావయసీత్యసిద్ధాన్తవాదాహ (నేత్యాదినా) తత్రశూన్యవాదీస్వమతానుసారేణ దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్త్యాచోదయతి (ఆహేతి) స్వమతసమ్మతస్యైవదృష్టాన్తత్వేతస్య నియమాత్, ప్రసిద్ధిమాత్రేణపరప్రతిబోధనసమ్భవాత్, భ్రమబాధేపరిశిష్యమాణస్యాధిష్ఠానత్వేతాయారజ్జ్వాదావదృష్టత్వాత్, ద్వైతభ్రమబాధసాక్షిణస్స్ఫురతశ్చైతన్యస్యాకల్పితత్వాదేవసత్త్వా, న్నశూన్యతాప్రసక్తిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) అద్వైతమసత్- అప్రామాణికత్వాత్- రజ్జుసర్పవదితి తదకల్పితత్వాసిద్ధింశఙ్కతే (రజ్జ్వితి) రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వేభ్రాన్తివిషయత్వంప్రయోజకం- అస్యనస్తుభ్రమసాక్షిత్వా, న్నియమేనభ్రమావిషయత్వా, న్నానత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (నైకాన్తేనేతి) అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాన్తికత్వందోషాన్తరమాహ (అవికల్పితేతి) నాయంసర్పోరజ్జురేవేతిసర్పాభావజ్ఞానపూర్వకపురోవర్తిరజ్జుత్వనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయాంప్రామాణికత్వాభావేపిసన్నేవాజ్ఞాతోరజ్జ్వంశోభ్యుపగమ్యతే - తథాసద్వైవప్రామాణికత్వాభావేపిసన్నేవాత్మాభవిష్యతీత్యర్థః అత్మనోఽసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (వికల్పయితురిత్యేతి) ఆత్మనోద్వైతభ్రమాధిష్ఠానత్వేనసంభావితత్వా, ద్బాధసాక్షిత్వేనపరిశిష్టత్వా, త్పూర్వంభ్రమోత్పత్తేస్స్వతస్సిద్ధత్వా, చ్చప్రమాణావిషయత్వేపినాస్తిశూన్యతేత్యుక్తిం [illegible] ప్రమితేధర్మిణిప్రతిషేధవర్ణనాదాత్మనోఽప్రమితత్వేతత్రద్వైతాభావప్రమాపకంశాస్త్రమయుక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) [illegible] ప్రతిషేధా, త్ప్రమితేప్రతిషేధస్యనిశేషణవైఫల్యాదేవానభ్యుపగమా, దాత్మనశ్చసర్వకల్పనాస్వధిష్ఠానాకారేణస్ఫురణాత్తిరణాత్, తస్మిన్ [illegible] పన్నైద్వైతస్యప్రతిషేధస్సంభవతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) భ్రమావిషయస్యాపినోఽధా, సాక్షితయాస్ఫురణముపపాదయన్నాత్మాపేక్షతి (కథమితి) స్వప్రకాశత్వేనస్వతోనిర్వికల్పకస్ఫురతేః నవికల్పకస్యవపరేసమారోపితసంస్పర్శాకారేణభ్రమవిషయత్వమపిరుద్ధమిత్యాహ (సుఖ్య హమిత్యాదినా) ఉక్తన్యాయేనాత్మప్రతీతేస్సిద్ధత్వాత్ప్రతిపన్నే [illegible] ద్వైతప్రతిషేధస్యానుకరతేంఫలితమాహ (యదాచేతి) సకేవలమారోపితవిశేషణైర్విశేష్యస్యాత్మనః స్వరూపస్ఫురణస్యసిద్ధత్వాదేవనతు [illegible] - [illegible]వాక్యేనాప్రామాణ్యప్రసక్తౌ[illegible]మిత్యాహ ([illegible] తేతి) స్ఫురత్యాత్మనిద్వైతనిషేధకత్వేపిశాస్త్రస్యఫలాభావాదప్రామాణ్యం[illegible]త్యాశఙ్క్యాహ (అనిద్యేతి) [illegible] ప్రతిబన్ధైస్స్వరూపావస్థానంఫలితీత్యర్థః నిశ్శేషదుఃఖనివృత్తిర్నిరతిశయానన్దావాప్తిశ్చపరంశ్రేయః- నస్వరూపావస్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) ఇతి-ప్రసిద్ధంమోక్షశాస్త్రేష్వితిశేషః. ద్వైతనివర్తకత్వేశాస్త్రస్యకారకత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత[illegible]) అసుఖిత్వాదేస్స్వాభావికత్వాదాత్మనిస్ఫురత్యస్ఫురణమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యభ్రమవిషయత్వక్షిపమంశాదేశ్చస్వాభావికోపలభ్యతాదిపేక్షోపేయమపిశక్యా[illegible]- తథాపి [illegible] శక్త్యవిద్యాప్రభావాదాత్మనిస్ఫురత్యపిసుఖిత్వాద్యస్యా[illegible]సుఖిత్వాదికామ[illegible]స్ఫురణము[illegible]త్యాహ ([illegible]) [illegible] త్తిరిత్యాహ (యదీతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యనిగమయతి (తస్మిన్నితి) అసుఖిత్వాదేరకల్పితత్వనిషేధమాశఙ్క్య నిరస్యతి ([illegible]) * [illegible] నాన్తరమిత్యాదివాక్యంశాస్త్రశబ్దేనగృహ్యతే. ఉక్తేఽర్థేద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ ([illegible]) [illegible] ప్రామాణ్యం-అభావబోధనవ్యుత్పన్ననఞ్పదసంసృష్టత్వస్థూలాదిపృత్పన్నపదైశ్చాభావార్థద్వైతాభావబోధనేనాఖ్యప్రసిద్ధకత్వాదితి [illegible]

శం. — పూర్వశ్లోకార్థస్య హేతుమాహ- యథారజ్జ్వామసద్భిస్సర్పధారాదిభిరద్వయేనరజ్జుద్రవ్యేణసతాయంసర్పఇయంధారాదండ ఇతి యమితివారజ్జుద్రవ్యమేవకల్ప్యతే- ఏవంప్రాణాదిభిరసద్భిరేవ- అవిద్యమానైః- పరమార్థతః. నహ్యప్రచలితేమనసికశ్చిద్భావఉపలబ్ధుంశక్యతేకేనచిత్. నచాత్మనఃప్రచలనమస్తి. ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానాభావాఃనపరమార్థతఃసన్తఃకల్పయితుంశక్యాః -అతోఽసద్భిరేవప్రాణాదిభావైరద్వయేనచపరమార్థసతాఆత్మనారజ్జువత్సర్వవికల్పాస్పదభూతేనాయంస్వయమేవాత్మా కల్పితఃసదైకస్వభావోపిసన్. తేచప్రాణాదిభావాః అద్వయేనైవసతాఆత్మనావికల్పితాః- నహినిరాస్పదాకాచిత్కల్పనోపలభ్యతే. అతస్సర్వకల్పనాస్పదత్వాత్స్వేనాత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారాత్ కల్పనావస్థాయామప్యద్వయతాశివా. కల్పనాఏవత్వశివాః- రజ్జుసర్పాదివత్త్రాసాదికారిణ్యోహితాః. అద్వయతాఅభయా- అతః సైవశివా. 33

నాత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథంచన। న పృథఙ్నాపృథక్కించిదితి తత్త్వవిదో విదుః॥ ౩౪

ఆ — యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి- తదయుక్తం- సామాన్యవిశేషాత్మకం వస్తు - నారోపితమితి మతే నిరోధాదేః ససాధ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భావైరితి) భావాః - వ్యావృత్తా విశేషాః. తే చ వ్యభిచారిత్వాదసన్తః. రజ్జుసర్పవదద్వయం - అనువృత్తం సామాన్యం. విశేషాకారైరవస్తుభూతైః సామాన్యాకారేణ చ తాదృశేనాయమవ్యావృత్తానుగతపూర్ణసత్తాచిదేకతానస్సన్ త్రాత్మైవమూఢైర్మోహమాహాత్మ్యాత్ కల్ప్యతే- నవస్తుతస్సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి- పరస్పరాశ్రయత్వాదిత్యర్థః. విశేషాణామసత్త్వే కథం సత్త్వేన వ్యవహారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య సత్తాదాత్మ్యేన కల్పితత్వాత్తేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ (భావాఇతి) అనుగతసత్తాకారేణ కల్పితాస్సత్త్వవ్యవహారాభవన్తీతి శేషః. సామాన్యవిశేషభావస్య కల్పితత్వాదఖణ్డైకరసత్వే వస్తునస్సిద్ధే నిరోధాదేః ససాధనత్వానుచితమితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శ్లోకతాత్పర్యం దర్శయతి (పూర్వేతి) నిరోధాదిసర్వవిశేషాభావోపలక్షితం వస్తు వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థః - తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని విశేషేణాశ్రిత్య నిరోధాదేస్ససాధనత్వాదసత్త్వమాశఙ్క్యతే - తేన తస్య సాధనాపేక్షా నాస్తీతి తత్ప్రదర్శనపరోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్థగతాన్యక్షరాణి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వేఽపి స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారికసత్యత్వమనుసన్ధేయం. అవిద్యామాత్రైరయమాత్మా కల్ప్యతే - న పరమార్థతస్తేషాం సత్త్వమితి శేషః. కథం ప్రాణాదీనాం పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తేషాం మనస్స్పన్దితమాత్రత్వప్రతీతేర్న్యాయసాధ్యత్వం స్వప్నవదిత్యాహ (నహీతి) ఆత్మపరిణామత్వాన్మనశ్చలనమన్తరేణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థతస్సత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) నహి విభోరాత్మనో నభోవచ్చలనం వాస్తవమవకల్పతే - నచ తద్వదేవ నిరవయవస్య పరిణామసంభావనేత్యర్థః. ప్రాణాదీనామాత్మపరిణామత్వాసంభవే ఫలితమాహ (ప్రచలితస్యేతి) ప్రగతం చలితం యస్య స తథా. కూటస్థస్యైవాత్మనో భాసమానా భావా న పరమార్థతస్సన్తో భవితుముత్సహన్తే- దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. ఏవం ప్రాణాదిభావానాం మిథ్యాత్వం ప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణాం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అతఇతి) అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్ తదాత్మనాకథమాత్మా కల్పితస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేణాకల్పితస్య సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ (పరమార్థసతేతి) అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా - న స్వభావవశాదిత్యాహ (సదేతి) ప్రాణాదీనామసత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదార్థమాహ (తేచేతి) కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానామధిష్ఠానసత్తయా సత్త్వేన ససత్తాపకల్ప్యతే- తేషామధిష్ఠానాపేక్షానియమాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వవికల్పనాస్సాస్పదా నైవదృశ్యతే. న చాసతోఽధిష్ఠానత్వం - ఆరోపితానుపపత్తేరభావాత్. తస్మాదేవాత్మసతోఽధిష్ఠానత్వమేష్టవ్యం- తథా చ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేఽపి సతి కల్పితానాం సత్త్వేన వ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (అతఇతి) స్వేనేతి విశేషణం సంస్పృష్టరూపేణ వ్యభిచారాఙ్గీకారార్థం. కల్పనారాహిత్యదశాయామేవాద్వయతా శివేత్యాశఙ్క్య కల్పనామాత్రస్యాశివత్వాన్నైవమిత్యాహ (కల్పనేతి) (త్రాసాదీతి) ఆదిశబ్దేన హర్షశోకాదయో గృహ్యన్తే. యదుక్తమద్వయతా శివేతి- తదుపపాదయతి (అద్వయతేతి) ౩౩

శం.— కుతశ్చాద్వయతా శివా. నానాభూతం- పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్మాద్యత్ర దృష్టం- తత్రాశివం భవేత్. నహ్యత్రాద్వయే పరమార్థసత్యాత్మని ప్రాణాదిసంసారజాతమిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానా-వస్త్వన్తరభూతం భవతి- యథా రజ్జుస్వరూపేణ ప్రకాశేన నిరూప్యమాణో న నానాభూతః కల్పితస్సర్పోఽస్తి- తద్వత్. నాపి స్వేన- ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి- రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వాదేవ తథా న్యోన్యం న పృథక్ప్రాణాదివస్తు- యథాఽశ్వాన్మహిషః పృథగ్విద్యతే-ఏవం. అతోఽసత్త్వాన్నాపృథగ్విద్యతేఽన్యోన్యం పరేణ వా కించిత్. ఇతి- ఏవం పరమార్థతత్త్వమాత్మనివిదో బ్రాహ్మణా విదుః. అతోఽశివహేతుత్వాభావాదద్వయతైవ శివేత్యభిప్రాయః. ౩౪

ఆ.— కించ- కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిధ్యతి-స్వాతన్త్ర్యేణ వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మభావేనేతి) ఇదం హి నానాభూతం ద్వైతం నాత్మతాదాత్మ్యేన స్థాతుమర్హతి- జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యయోగాత్, భేదాదిమాన్యాత్మతాదాత్మ్యే ద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధే, రిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నస్వేనేతి) స్వేన - సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షతాలక్షణస్వాతన్త్ర్యేణాపి నేదం ద్వైతం నైర్యం సాహయతి- తథా స్వాతన్త్ర్యే సత్యాత్మత్వప్రసక్తా, దనాత్మనోఽద్వైతత్వాపాతా, దిత్యర్థః. కించ- కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథక్-అపృథగ్వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (నపృథగితి) నహి కించిదపి ద్వైతం పరస్పరం పృథగేవ సిధ్యతి-పృథక్త్వస్య ధర్మిప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేనాన్యోన్యాశ్రయత్వా, ద్ధర్మస్వస్వరూపత్వే ద్వయోస్సర్వచనత్వా, దిత్యర్థః. నాపి కించిదన్యోన్యమపృథగ్భూతత్వాత్సిధ్యతి - ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వప్రసక్తావ్యవహారలోపాపాతాదిత్యాహ (నాపృథగితి) అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఇతితత్త్వేతి) యదుక్తం ∗ అద్వయతా శివేతి- తత్ర హేత్వన్తరోపన్యాసపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (కుతశ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నానాభూతమిత్యాదినా) నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి. తస్య భయకారణత్వం ప్రకటయతి (అన్యస్యేతి) తత్ర- వ్యాఘ్రచోరాదావితి యావత్. తద్భయకారణం భేదదర్శనమద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ (నహీతి) అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్యమాణమసదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠానమాత్రతయా సమారోపితస్సర్పో యదా నిరూప్యతే- తదా నాస్తి తద్వ్యతిరేకేణ సిధ్యతి. తథా జగదపీదం త

వీతరాగభయక్రోధైర్మునిభిర్వేదపారగైః। నిర్వికల్పో హ్యయం దృష్టః ప్రపఞ్చోపశమోఽద్వయః ౩౫

తస్మాదేవం విదిత్వైనమద్వైతే యోజయేత్స్మృతిం।అద్వైతం సమనుప్రాప్య జడవల్లోకమాచరేత్ ॥ ౩౬

నిస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిస్స్వధాకార ఏవ చ। చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్ ॥ ౩౭

దాత్మస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నాన్యత్వేన సిధ్యేదిత్యర్థః. ఏవం ప్రథమపాదం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (నాపీతి) (కదాచిదపీతి) కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వం చేత్యర్థః. న పృథగిత్యస్యార్థమాహ (తథేతి) పృథక్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేన దుర్వచనత్వాత్. వైధర్మ్యోదాహరణం తు ప్రాతీతికం పృథక్త్వమధికృత్యావిరుద్ధం. నాపృథగిత్యాది వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ద్వైతస్య ప్రాగుక్తన్యాయేనాసత్త్వాత్తత్తదన్యోన్యం వా పరేణాత్మనా వా సహాపృథగ్భూతత్వాన్నేత్యుక్తమ్ ఇతి- అతో దుర్నిరూపత్వాన్న కించిద్ద్వైతం నామాస్తీతి బ్రహ్మవిదాం మతమిత్యర్థః. దృష్టం హి ద్వైతం భయహేతుః- తదస్పృష్టం పునరద్వైతమభయమేవేత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ౩౪

———

శం.— తదేతత్సమ్యగ్దర్శనం స్తూయతే- విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైః సర్వదా మునిభిః- మననశీలైర్వివేకిభిర్వేదపారగైః-అవగతవేదార్థతత్త్వైర్జ్ఞానిభిర్నిర్వికల్పః- సర్వవికల్పశూన్యోఽయం- ఆత్మా దృష్టః-ఉపలబ్ధో వేదాన్తార్థతత్పరైః ప్రపఞ్చోపశమః- ప్రపఞ్చః- ద్వైతభేదవిస్తారః తస్యోపశమః- అభావో యస్మిన్ స ఆత్మా ప్రపఞ్చోపశమః. అత ఏవాద్వయః. విగతదోషైరేవ పణ్డితైర్వేదాన్తార్థతత్పరైః సన్న్యాసిభిః పరమాత్మా ద్రష్టుం శక్యః- నాన్యై రాగాదికలుషితచేతోభిః స్వపక్షపాతిభిస్తార్కికాదిభిరిత్యభిప్రాయః. ౩౫

ఆ.— కిమితి యథోక్తమద్వైతం సర్వేషాం న ప్రతీతిగోచరత్వమారోహతీత్యాశఙ్క్యాహ (వీతేతి) రాగాదిప్రతిబన్ధనిధురాణామేవ యథోక్తమద్వైతదర్శనం- న సర్వేషామిత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (తదేతదితి) స్తుతిశ్చ తదుపాయప్రవృత్త్యుపకరోతీతి శేషః. అదిపదేన సమ్యగ్దర్శనప్రతిబన్ధకాస్సర్వే దోషాస్సంగృహ్యన్తే. రాగాదివిమోకో యదా కదాచిదనధికారిణామపి సంభవతి- అతో విశినష్టి (సర్వదేతి) సదా రాగాదివ్యావృత్తౌ వివేకం హేతుం ప్రపఞ్చయతి (మునిభిరితి) వివేకేదపదశక్తైర్వాక్యతాత్పర్యస్య చ పరిజ్ఞానం కారణమిత్యాహ (వేదేతి) ఏవం సమ్యగ్జ్ఞానాధికారిణం సాధనచతుష్టయసమ్పన్నముక్త్వా తద్విషయం నిరూపయతి (నిర్వికల్ప ఇతి) అయ్మనశ్చాక్షుషత్వశఙ్కాం వారయతి (ఉపలబ్ధ ఇతి) హిశబ్దద్యోత్యమర్థమాహ (వేదాన్తేతి) సర్వవికల్పశూన్యత్వమాత్మనః స్ఫుటయితుం ప్రపఞ్చోపశమవిశేషణం - అత్ర సోఽభావత్వం బహువ్రీహిణా ప్రత్యుదస్యతే. హేతుహేతుమద్భావేన పునరుక్తిం విశేషణయోర్వ్యాసేధతి (అత ఏవేతి) సమ్యగ్దర్శనాధికారిణోఽధికృతానుపసంహరతి (విగతేతి) అనధికారిణో దర్శయన్ వైశేషికనైయాయికాదిశాస్త్రాభిజ్ఞానామపి తదనర్హత్వం సూచయతి (నాన్యైరితి) ౩౫

———

శం.— యస్మాత్సర్వానర్థప్రశమనరూపత్వాదద్వయం శివమభయం- అత ఏవం విదిత్వాఽద్వైతే స్మృతిం యోజయేత్- అద్వైతావగమాయైవ స్మృతిం కుర్యాదిత్యర్థః. తచ్చాద్వైతమవగమ్య- అహమస్మి పరం బ్రహ్మేతి విదిత్వాఽశనాయాద్యతీతం సాక్షాదపరోక్షాదజమాత్మానం సర్వలోకవ్యవహారాతీతో జడవల్లోకమాచరేత్- అప్రఖ్యాపయన్నాత్మానమహమేవంవిధ ఇత్యభిప్రాయః. ౩౬

ఆ.— మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వేదాన్తార్థతాత్పర్యనిష్ఠానామపినాద్వైతే ప్రత్యయదార్ఢ్యం సిధ్యతీత్యాహ (తస్మాదితి) శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్య స్మృతిసన్తతిం కుర్వతో లోకానువర్తనే నియమమాహ (అద్వైతమితి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ఏవమితి నిర్వికల్పత్వాదిపరామర్శః. విదిత్వా - శాస్త్రతోఽవగమ్యేత్యర్థః. అద్వైతావగతిదార్ఢ్యార్థం స్మృతిసన్తతిరర్థవతీత్యాహ (అద్వైత ఇతి) అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్ధం విభజతే (తచ్చేతి) జడసదృశస్య కథం లోకాచరణం - అబుద్ధిపూర్వకారిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వలోకేతి) లౌకికవ్యవహారాతీతస్య విదుషో జడవదాచరణం కీదృశమిత్యపేక్షాయాం ముఖ్యం తాత్పర్యమాహ (అప్రఖ్యాపయన్నితి) ఏవంవిధోఽహమిత్యాత్మానం విద్యాభిజనాదిభిరప్రఖ్యాపయన్ జడవదేవ విద్వాన్ లోకమాచరేదిత్యర్థః. ౩౬

———

శం.— కయా చర్యయా లోకమాచరేదిత్యాహ- స్తుతినమస్కారాదిసర్వకర్మవర్జితః త్యక్తసర్వబాహ్యైషణః ప్రతిపన్నపరమహంసపారివ్రాజ్య ఇత్యభిప్రాయః. ‘ఏవం వై తమాత్మానం విదిత్వా’ ఇత్యాదిశ్రుతేః. ‘తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః’ ఇత్యాదిస్మృతేః. చ. చలం- శరీరం. ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్. అచలం- ఆత్మతత్త్వం. యదా కదాచిద్భోజనాదివ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలం స్వరూపమాత్మతత్త్వమాత్మనో నికేతనం - ఆశ్రయమాత్మస్థితిం విస్మృత్యాహమితి మన్యతే యదా- తదా చలో దేహో నికేతో యస్య. సోఽయమేవం చలాచలనికేతో విద్వాన్ న పునర్బాహ్యవిషయాశ్రయః. స చ యాదృచ్ఛికో భవేత్- యదృచ్ఛాప్రాప్తకౌపీనాచ్ఛాదనగ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— న సుపరాపరదేవతానాం స్తుతిపూర్వకప్రణామస్య శ్రాద్ధాదిక్రియాయాశ్చ కర్తవ్యతయా ప్రతిబన్ధాత్కథం విదుషో జడవదాచరణమితి- తత్రాహ (నిస్తుతిరితి) తథాపి జీవతా క్వాపి స్థాతవ్యత్వాదాశ్రయముద్దిశ్య ప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్కుతో జడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలేతి) చలం చాచలం చ చలాచలే- తే నికేతః- యస్యాశ్రయః- స తథేతి యావత్. తథాపి కౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాది దేహస్థితిప్రయోజకాపే

తత్త్వమాధ్యాత్మికం దృష్ట్వా తత్త్వం దృష్ట్వా తు బాహ్యతః। తత్త్వీభూతస్తదారామస్తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవేత్ ॥ ౩౮

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం ద్వితీయం వైతథ్యప్రకరణమ్.

క్షయా ప్రవృత్తిర్భ్రాన్త్యాన్న విదుషో జడతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (యతిరితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (కరయేత్యాదినా) వర్ణాశ్రమాభిమానవతస్తత్తత్కర్మానువర్తమానస్య కథమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్తేతి) పారమహంస్యపారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుమశక్యం- అప్రామాణికత్వాదితి చేత్. నైవం- శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) ఏవిత్త్వేత్యాపాతికం వేదనం వ్యుత్థానహేతుత్వేనోచ్యతే. తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్ వస్తుని విషయాన్తరేభ్యో వ్యావృత్తా బుద్ధిర్యేషామితి తథా. తదేవ- పరం వస్త్వాత్మా- నిరుపచరితం స్వరూపం యేషాం తే తథోచ్యన్తే. తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్నాత్మని నిష్ఠా- నిశ్చయేన స్థితిర్యేషాం తే తథేత్యాహ (తన్నిష్ఠా ఇతి) తదేవ- ఆత్మభూతం పరం వస్తు పరమయనం - పరా గతిర్యేషాం తే తథేత్యాహ (తత్పరాయణా ఇతి) ఆదిశబ్దేన *సర్వకర్మాణి మనసేత్యాదివాక్యం గృహ్యతే. కదా పునశ్చలో దేహో విదుషో నికేతో భవతి- తత్రాహ (యదేతి) అవివక్షితే హి కాలవిశేషే వివక్షితం వ్యవహారం నిమిత్తీకృత్యాత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీం విస్మృత్యాహఙ్కారమమకారపరవశో యదా విద్వానవతిష్ఠతే-తదేతి యోజనా. స్వభావస్త్వచలమాత్మస్వరూపమేవాస్య నికేతనం- చలం పునశ్శరీరముపదర్శితవిస్మరణద్వారేణేతి నిగమయతి (సోఽయమితి) అనిఙ్క్షావిశేషార్థం వ్యావర్త్యం కీర్తయతి (నపునరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (సచేతి) ౩౭

శం.— బాహ్యం- పృథివ్యాదితత్త్వమాధ్యాత్మికం చ- దేహాదిలక్షణం రజ్జుసర్పాదివత్ స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యాదిశ్రుతేః. ఆత్మా చ సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజోఽపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ఆకాశవత్సర్వగతః సూక్ష్మోఽచలో నిర్గుణో నిష్కలో నిష్క్రియః *తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి శ్రుతేః. ఇత్యేవం తత్త్వం దృష్ట్వా తత్త్వీభూతస్తదారామః-న బాహ్యారమణః. యథా అతత్త్వదర్శీ కశ్చిచ్చిత్తమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నశ్చిత్తచలనమను చలితమాత్మానం మన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానం కదాచిన్మన్యతే ప్రచ్యుతోఽహమాత్మతత్త్వాదిదానీమితి, సమాహితే తు మనసి కదాచిత్తత్త్వభూతం ప్రసన్నమాత్మానం మన్యత ఇదానీమస్మి తత్త్వీభూత ఇతి,- న తథాత్మవిద్భవేత్- ఆత్మన ఏకరూపత్వాత్ స్వరూపప్రచ్యవనాసమ్భవాచ్చ. సదైవ బ్రహ్మాస్మీత్యప్రచ్యుతో భవేత్తత్త్వాత్-సదాఽప్రచ్యుతాత్మదర్శనో భవేదిత్యభిప్రాయః. *శుని చైవ శ్వపాకే చ *సమం సర్వేషు భూతేషు ఇత్యాదిస్మృతేః.................................... ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యే వైతథ్యాఖ్యం ద్వితీయప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ.— అహమేవ పరం బ్రహ్మ- న మత్తోఽన్యదస్తి కించిదితి స్మృతిసన్తతికరణమపి న కాలవిశేషనియతం-కింతు నైరన్తర్యేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (తత్త్వమితి) ఆధ్యాత్మికం- శరీరాదికల్పితం తత్త్వం- అధిష్ఠానమాత్రం దృష్ట్వా, బాహ్యతః-దేహాద్బహిరవస్థితం పృథివ్యాది చ కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదధిష్ఠానమేవేత్యనుభూయ, స్వయమపి ద్రష్టా పరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్నస్తత్రైవాసక్తచేతాః బాహ్యేభ్యో విషయేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవ తత్త్వే పరమార్థభూతే ప్రతిష్ఠితసద్దర్శననిష్ఠస్స్యాదిత్యర్థః. పృథివ్యాదేస్తథా దేహాదేశ్చ ప్రత్యేకం పరమార్థత్వసమ్భవే కథమద్వైతనిష్ఠా సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (బాహ్యమిత్యాదినా) కిం తదుభయోస్తత్త్వం- తదాహ (రజ్జుసర్పాదివదితి) ఉక్తస్య వికారజాతస్యాసత్త్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ద్రష్టురాత్మనోఽపి దృశ్యప్రతియోగిత్వాత్తుల్యం వాచారమ్భణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మా చేతి) భవతు పరస్యాత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దిష్టముక్తలక్షణత్వం- తథాపి ద్రష్టురాత్మనో న యథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్సత్యమితి) విశేషణాని తు ప్రాచీనాని తత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని. ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి) ఆత్మారామత్వం కథమిత్యాశఙ్క్య బాహ్యవిషయాసక్తిం త్యక్త్వా ప్రత్యగాత్మన్యేవ పరితృప్తత్వాదిత్యాహ (నబాహ్యేతి) తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవతీత్యేతద్ వ్యతిరేకముఖేన వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అతత్త్వదర్శీతిచ్ఛేదః. ఆత్మవిదో నావ్యవస్థితవదాత్మదర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) సతి స్వరూపే స్వరూపాత్ప్రచ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్ తత్ప్రతిషేధో యుక్తో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) వస్తునస్సదైకరూపత్వే స్మృతిముదాహరతి (శుని చేతి) సమదర్శినః- సదైకరూపవస్తుదర్శిన ఏవ పణ్డితాః- నాన్యే తథేత్యర్థః. స్వరూపాప్రచ్యవనే చ స్మృతిం దర్శయతి (సమమితి) తత్ర హి *వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తమితి స్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్. ౩౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అద్వైతప్రకరణమ్.

ఉపాసనాశ్రితోధర్మోజాతేబ్రహ్మణివర్తతే। ప్రాగుత్పత్తేరజంసర్వంతేనాసౌకృపణస్స్మృతః॥ ౧

అతోవక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతిసమతాంగతమ్।యథానజాయతేకించిజ్జాయమానంసమన్తతః॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయఉక్తః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైతఆత్మేతి ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ, ✻జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇతి, చ తత్రద్వైతాభావస్తువైతథ్యప్రకరణేనస్వప్నమాయాగన్ధర్వనగరాదిదృష్టాన్తైర్దృశ్యత్వాద్యన్తవత్త్వాదిహేతుభిస్తర్కేణచ ప్రతిపాదితః. అద్వైతంకిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యం- ఆహోస్విత్తర్కేణాపీత్యతఆహ- శక్యతేతర్కేణాపిజ్ఞాతుం తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే. ఉపాస్యోపాసనాదిభేదజాతంసర్వంవితథం- కేవలశ్చాత్మాఽద్వయఃపరమార్థఇతిస్థితమతీతప్రకరణే - యతఉపాసనాశ్రితః - ఉపాసనామాత్మనోమోక్షసాధనత్వేనగతఉపాసకోఽహంమమోపాస్యంబ్రహ్మతదుపాసనంకృత్వాజాతేబ్రహ్మణిఇదానీంవర్తమానోఽజంబ్రహ్మశరీరపాతాదూర్ధ్వంప్రతిపత్స్యే - ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదంసర్వమహంచ- యదాత్మకోఽహంప్రాగుత్పత్తేరిదానీంజాతోజాతేబ్రహ్మణిచవర్తమానః- ఉపాసనయాపునస్తదేవప్రతిపత్స్యఇత్యేవముపాసనాశ్రితోధర్మః- సాధకోఽనేనైవంక్షుద్రబ్రహ్మవిత్- తేనాసౌకారణేనకృపణో- దీనః. అల్పకఃస్మృతోనిత్యాజబ్రహ్మదర్శిభిర్మహాత్మభిరిత్యభిప్రాయః. ✻ యద్వాచానభ్యుదితంయేనవాగభ్యుద్యతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతఇత్యాదిశ్రుతేస్తలవకారాణాం. ౧

ఆ.— తర్కావష్టమ్భేనద్వైతవైతథ్యనిరూపణంపరిసమాప్యాద్వైతంపారమార్థికమపితర్కతస్సమ్భావయితుంప్రకరణాన్తరంప్రారిప్సురుపాస్యోపాసకభేదదృష్టింతావదపవదతి (ఉపాసనేతి) దేహస్యధారణాద్ధర్మః - జీవః. [illegible] జాతేబ్రహ్మణి [illegible] త్వేనవర్తతే. సప్రాగుత్పత్తేరజంసర్వమిత్యేవంకాలావచ్ఛిన్నంవస్తుమన్యతే. సపునరుపాసనాంపురుషార్థసాధనత్వేనాశ్రిత్య తదేవబ్రహ్మప్రతిపత్స్యే శరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవంయతోమిథ్యాజ్ఞానవానవతిష్ఠతే- తేనాసౌకృపణః- అల్పకో [illegible] ప్రకరణాన్తరమవతారయన్ వృత్తమనువదతి (ఓఙ్కారేతి) తస్యహినిర్ణయే - ప్రథమేప్రకరణేప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత [illegible] ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వితీయో వ్యాఖ్యాతఇత్యర్థః. ద్వితీయప్రకరణార్థంసఙ్క్షిప్యానువదతి (జ్ఞాతఇతి) తత్రైవాద్యేప్రకరణే ✻ జ్ఞాతేద్వైతం [illegible] ప్రతిజ్ఞామాత్రేణద్వైతాభావఉక్తః - సతుద్వితీయేనప్రకరణేనహేతుదృష్టాన్తాత్మకేనతర్కేణచప్రతిపాదితః - [illegible] తృతీయంప్రకరణమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (అద్వైతమితి) ✻ [illegible] తర్కేణ [illegible] (తత్కథమితి) స్వతన్త్రతర్కాప్రవేశేఽపిసిద్ధాన్తాగమికతర్కస్యసహకారిత్వం [illegible] అద్వైతే [illegible] రోపపత్తిరితిమత్వాహ (అద్వైతేతి) యదితర్కేణాద్వైతంసమ్భావయితుం ప్రకరణమారభ్యతే- [illegible] ప్రస్తూయతే. తత్రాహ (ఉపాస్యేతి) ఉక్తవక్ష్యమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్యతన్నిష్ఠాప్రక్రియోపవర్ణనం [illegible] తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రాగవస్థాయాంసర్వమిదమజం- అహంచ [illegible] త్యజత్వశ్రుతిరిత్యర్థః. కార్యస్థిత్యవస్థాయాంయది బ్రహ్మతస్మాత్ [illegible] (యదాత్మకఇతి) ఇదానీం- ఉత్పత్త్యవస్థాయాంజాతోజాతేబ్రహ్మణిస్థిత్యవస్థాయాంవర్తమానోఽహం [illegible] ప్రలయావస్థాయాముపాసనయా ప్రతిపత్స్యే- [illegible] తలవకారాణాం [illegible] ఉపాసకస్యాల్పత్వం [illegible] యుక్తేత్యాహ (యద్వాచేతి) అనభ్యుదితం- అనభిప్రకాశితం అభ్యుద్యతే- [illegible] ఉపాసతే- [illegible] ఇతిశబ్దేన ✻ యన్మనసా [illegible] ఇత్యాదిగృహ్యతే. ౧

శం.— సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మానంప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయాదీనమాత్మానంమన్యమానోజాతోఽహంజాతేబ్రహ్మణివర్తే- తదుపాసనాశ్రితస్సన్బ్రహ్మప్రతిపత్స్యఇత్యేవంప్రతిపన్నఃకృపణోభవతియస్మాత్- అతోవక్ష్యామ్యకార్పణ్యం-అకృపణభావమజంబ్రహ్మ. తద్ధికార్పణ్యాస్పదం- ✻యత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతితదల్పం ✻ మర్త్యమసత్ ✻వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. తద్విపరీతంసబాహ్యాభ్యన్తరమజమకార్పణ్యంభూమాఖ్యంబ్రహ్మ - యత్ప్రాప్యావిద్యాకృతసర్వకార్పణ్యనివృత్తిః. తదకార్పణ్యంవక్ష్యామీత్యర్థః. తదజాతి- అవిద్యమానాజాతిరస్య. సమతాంగతం. సర్వసామ్యంగతం. కస్మాత్. అవయవవైషమ్యాభావాత్. యద్ధిసావయవంవస్తు- తదవయవవైషమ్యంగచ్ఛజ్జాయతఇత్యుచ్యతే- ఇదంతునిరవయవత్వాత్సమతాంగతమితినకైశ్చిదవయవైస్స్ఫుటతి- అతోఽజాత్యకార్పణ్యంసమన్తతః- సమన్తాత్. యథానజాయతేకించిత్- అల్పమపినస్ఫుటతి. రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యాజాయమానంయేనప్రకారేణనజాయతే- సర్వతోఽజమేకంబ్రహ్మభవతి- తథాతంప్రకారంశృణ్విత్యర్థః. ౨

ఆత్మా హ్యాకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశైరివోదితః। ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్॥ ౩
ఘటాదిషు ప్రలీనేషు ఘటాకాశాదయో యథా। ఆకాశే సంప్రలీయన్తే తద్వజ్జీవా ఇహాత్మని॥ ౪
యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే। న సర్వే సంప్రయుజ్యన్తే తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః॥ ౫

ఆ.— భేదవద్భిన్నముపాసకమద్వైతవిరోధినం నిన్దిత్వా ప్రస్తుతమద్వైతం ప్రతిజ్ఞాం స్మారయతి (అజాతి) జాతి- జన్మ తద్రహితమజాతి. తత్ర హేతుమాహ (సమతామితి) జన్మరాహిత్యం సాధయతి (యత ఇతి) అపకృష్టాస్తమాహ (సదాహ్యేతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థం విభజతే (ఆత్మేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్మారయతి (తద్ధీతి) దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతం కార్పణ్యం తదుచ్ఛిత్త్యుపాయం వక్ష్యతే - తదేవ కార్పణ్యత్వాత్స్వప్న ఇతి ఉత్తరః. తచ్ఛబ్దోపాత్తమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్పణ్యరహితత్వాదేవ భావనాయా కార్పణ్యం ప్రకటయతి (తద్వ్యక్తిరితి) ప్రాప్య- జ్ఞాత్వేతియావత్. ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (వదజాతిత్యాదినా) సర్వాత్మనా నామ్యం- నిర్విశేషత్వం గతవతోఽస్య ప్రసాదం కృతకృత్యత్వం ప్రసిద్ధమితి (కస్మాదితి) నిర్విశేషత్వే హేతుమాహ (అవయవేతి) హేతుమేవ ప్రకటయతి వ్యతిరేకముఖేనాజత్వం ప్రపఞ్చయతి (యద్ధీత్యాదినా) న సమ్భవతీతి పూర్వత్ర సమ్బన్ధః. ద్వితీయార్థం వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) యథారజ్జ్వాం సర్పో భ్రాన్త్యా జాయతే- తథా సర్వం భ్రాన్త్యా జాయమానత్వేన నాసమానమితి యథా- యేన ప్రకారేణ వస్తుతో న జాయతే- కింతు సర్వతః- దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ పూర్ణం తథా సమ్భవతి- తథాఽజం ప్రకారమితి సమ్బన్ధః. ౨

శం.— అజాతి బ్రహ్మ కార్పణ్యంవర్జ్యమితి ప్రతిజ్ఞాతం. తత్సిద్ధ్యర్థం హేతుం దృష్టాన్తం చ వక్ష్యామీత్యాహ- ఆత్మా పరో హి - యస్మాదా కాశవత్ - సూక్ష్మో నిరవయవస్సర్వగత ఆకాశవదుక్తః- జీవైః - క్షేత్రజ్ఞైర్ఘటాకాశైరివ ఘటాకాశతుల్యైరుదితః - ఉక్తస్స ఏవాకాశసమః పర ఆత్మా. అథవా- ఘటాకాశైర్యథాకాశ ఉదితః- ఉత్పన్నః- తథా పరో జీవాత్మభిరుత్పన్నః. జీవాత్మనాం పరస్మాదాత్మన ఉత్పత్తిర్యా శ్రూయతే వేదాన్తేషు- సా మహాకాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా- న పరమార్థత ఇత్యభిప్రాయః. తస్మాదేవాకాశాద్ఘటాదయస్సఙ్ఘాతా యథోత్పద్యన్తే - ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమాత్మనః పృథివ్యాదిభూతసఙ్ఘాతా ఆధ్యాత్మికాశ్చ కార్యకారణలక్షణా రజ్జుసర్పవద్వికల్పితా జాయన్తే- అత ఉచ్యతే ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైరుదిత ఇతి. యదా మన్దబుద్ధి ప్రతిపిపాదయిషయా శ్రుత్యాత్మనో జాతిరుచ్యతే జీవాదీనాం- తదా జాతావుపగమ్యమానాయామేతన్నిదర్శనం దృష్టాన్తో యథోదితాకాశవదిత్యాదిః. ౩

ఆ.— ప్రతిజ్ఞావాక్యే బ్రహ్మశబ్దేన పరమాత్మా ప్రకృతః- సమీప్యేన్యపదేశోయమిత్యాహ (ఆత్మా హీతి) జీవభేదప్రతీతిరస్తి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవైరితి) యథాఽఽకాశో విభుత్వాదిధర్మస్వగతం త్యక్త్వా భేదవానివ భవతి- తథా పరమాత్మా- విశేషానావాత్. యథా చ మహాకాశో ఘటాకాశాకారేణ ప్రతీయతే - తథా పరమాత్మా నానావిధజీవాకారేణ ప్రతిభాసగోచరో భవతీత్యర్థః. కథం సఙ్ఘాతానాం పరస్మాదుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటాదివదితి) యథా నామ్నా వస్తుతో ఘటాదయో జాయన్తే - తథా పరమాత్మైవ పృథివ్యాదిసఙ్ఘాతాకారేణ జాయత ఇత్యర్థః. యదా జీవాదీనాముత్పత్తిరిష్టా - తదా తేషాముత్పత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (జాతావితి) శ్లోకస్య వృత్తానువాదపూర్వకం తాత్పర్యమాహ (ఉక్తేత్యాదినా) వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథేత్యాదినా) విమతస్స్వగతా వికారభేదశూన్యః- సూక్ష్మత్వాత్, నిరవయవత్వాత్, సర్వగతత్వాత్,- ఆకాశవత్. న చ పరమాత్మా హేతూనాం వ్యభిచారః- తస్యాపి పక్షతుల్యత్వాత్, క్వచిదపి తాదృశే భేదాసమ్ప్రతిపత్తేః, శ్రుతేశ్చ. జీవైరిత్యాది వ్యాచష్టే (జీవైరితి) జీవాకారేణ పరమాత్మైవోక్తః- క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యాదిస్మృతేః. ఉదితశబ్దస్యైవ ఉక్తార్థః- తస్మాత్పరస్యైవ జీవాత్మనః స్థానత్వం ప్రత్యక్త్వేన ప్రపఞ్చత్వం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తస్మిన్నపి నాత్మా శ్రుతేరితి న్యాయవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవాత్మనామితి) తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (తస్మాదేవేతి) ఉక్తదృష్టాన్తానువాదయతి (ఆకాశేతి) ఆకాశస్యావకాశప్రదానేన ఘటాద్యుత్పత్తౌ కారణత్వాత్ ఆకాశస్థానీయాదిత్యుక్తం జాతావిత్యాదేరర్థమాహ (యదేతి) ౩

శం.— యథా ఘటాద్యుత్పత్త్యా ఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః, యథా చ ఘటాదిప్రలయేన ఘటాకాశాదిప్రలయః, - తద్వద్దేహాదిసఙ్ఘాతోత్పత్త్యా జీవోత్పత్తిః- తత్ప్రలయేన చ జీవానామిహాత్మని ప్రలయః- న స్వత ఇత్యర్థః. ౪

ఆ.— అద్వైతస్య జీవసృష్టిశ్రుతివిరోధం పరిహృత్య తస్యైవ జీవప్రలయశ్రుత్యా విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (ఘటాదిష్వితి) ఔపాధికో జీవానాముత్పత్తిప్రలయౌ- న స్వాభావికౌ. తథా చోత్పత్తిశ్రుత్యా విరోధాభావవదద్వైతస్య ప్రలయశ్రుత్యాపి నవిరోధః శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానేన ప్రకటయతి (యథేత్యాదినా) ౪

శం.— సర్వదేహేష్వాత్మైకత్వ ఏకస్మిన్ జననమరణసుఖాదిమత్యాత్మని సర్వాత్మనాం తత్సమ్బన్ధః క్రియాఫలసాఙ్కర్యం చ స్యాదితి య ఆహుర్ద్వైతినః- తాన్ప్రతీదముచ్యతే- యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే - సంయుక్తే న సర్వే- ఘటాకాశాదయస్తద్రజోధూమాదిభి స్సంయుజ్యన్తే- తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః. నన్వేక ఏవాత్మా. బాఢం- నను న శ్రుతం త్వయా ఆకాశవత్సర్వసఙ్ఘాతేష్వేక ఏవాత్మేతి. యద్యేక ఏవాత్మా-

ఠర్హిసర్వత్ర సుఖీదుఃఖీచస్యాత్. నచేదంసాఙ్ఖ్యచోద్యంసమ్భవతి - నహిసాఙ్ఖ్యఆత్మనస్సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిచ్ఛతి - బుద్ధిసమవాయాభ్యుపగమా త్సుఖదుఃఖాదీనాం. నచోపలబ్ధిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. భేదాభావే ప్రధానస్యపారార్థ్యానుపపత్తిరితిచేత్. న- ప్రధానకృతస్యార్థస్యాత్మన్యసమవాయాత్. యదిహి ప్రధానకృతో బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషేషు భేదేనసమవైతి-తతః ప్రధానస్యపారార్థ్యమాత్మైకత్వేనో పపద్యత ఇతియుక్తా పురుషభేదకల్పనా. నచ సాఙ్ఖ్యైర్బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషసమవేతోభ్యుపగమ్యతే - నిర్విశేషాశ్చ చేతనమాత్రా ఆత్మానోభ్యుపగ మ్యన్తే అతః పురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవ ప్రధానస్యపారార్థ్యంసిద్ధం- నతుపురుషభేదప్రయుక్తమితి. అతః పురుషభేదకల్పనాయాంనప్ర ధానస్యపారార్థ్యంహేతుః. నచాన్యత్పురుషభేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తిసాఙ్ఖ్యానాం. పరసత్తామాత్రమేవచైతన్నిమిత్తీకృత్యస్వయంబధ్యతే ముచ్యతేచ ప్రధానం- పరశ్చోపలబ్ధిమాత్రసత్తాస్వరూపేణ ప్రధానప్రవృత్తౌహేతుః - నకేనచిద్విశేషేణేతి కేవలమూఢతర్కైవపురుషభేదకల్పనావే దార్థపరిత్యాగశ్చ. యేత్వాహుర్వైశేషికాదయ ఇచ్ఛాదయ ఆత్మసమవాయినఇతి- తదప్యసత్ - స్మృతిహేతూనాం సంస్కారాణామప్రదేశవత్యా త్మన్యసమవాయాత్. ఆత్మమనస్సంయోగాచ్చస్మృత్యుత్పత్తేః స్మృతినియమానుపపత్తిః. యుగపద్వాసర్వస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః నచభిన్నజాతీయా నాంస్పర్శాదిహీనానామాత్మనాంమనఆదిభిస్సమ్బన్ధో యుక్తః. నచ ద్రవ్యాద్రూపాదయోగుణాః కర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాభిన్నాస్సన్తి. పరే షాంయదిహ్యత్యన్తభిన్నాఏవ ద్రవ్యాత్స్యు, రిచ్ఛాదయశ్చాత్మనః, - తథాసతి ద్రవ్యేణతేషాంసమ్బన్ధానుపపత్తిః. అయుతసిద్ధానాంసమవాయలక్ష ణస్సమ్బన్ధో నవిరుధ్యతఇతిచేత్. న- ఇచ్ఛాదిభ్యోఽనిత్యేభ్యఆత్మనోనిత్యస్యపూర్వసిద్ధత్వాన్నాయుతసిద్ధత్వోపపత్తిః. ఆత్మనాఽయుతసిద్ధత్వేచేచ్ఛా దీనామాత్మగతమహత్త్వవన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః సచానిష్టః - ఆత్మనోఽనిర్మోక్షప్రసక్తాత్. సమవాయస్యచ ద్రవ్యాదన్యత్వేసతి ద్రవ్యేణసమ్బన్ధాన్త రంవాచ్యం- యథా ద్రవ్యగుణయోః. సమవాయోనిత్యసమ్బన్ధ ఏవేతి నవాచ్యమితిచేత్. తథాచసమవాయసమ్బన్ధవతాంనిత్యసమ్బన్ధప్రసక్తాత్పృథ క్త్వానుపపత్తిః. అత్యన్తపృథక్త్వేచ ద్రవ్యాదీనాంస్పర్శవదస్పర్శ ద్రవ్యయోరివషష్ఠ్యర్థానుపపత్తిః. ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్త్వేచాత్మనోఽని త్యత్వప్రసఙ్గః. దేహఫలాదివత్సావయవత్వం విక్రియావత్త్వంచ దేహాదివదేవేతిదోషావపరిహార్యౌ. యథాత్వాకాశస్యావిద్యాధ్యారోపితరజోధూ మమలవత్త్వాదిదోషవత్త్వం- తథాత్మనోఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధికృతసుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వేబన్ధమోక్షాదయోవ్యావహారికానవిరుధ్యన్తే- సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్, పరమార్థేఽనభ్యుపగమా, చ్చ. తస్మాదాత్మభేదపరికల్పనావృథైవతార్కికైః క్రియతఇతి. ౫

ఆ.— ఇదానీమద్వైతస్యవ్యవస్థానుపపత్త్యావిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతి (యథైకస్మిన్నితి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాదేకస్మిఞ్జీవేసుఖాది సంయుక్తేసత్యపరేజీవాస్తైరేవసుఖాదిభిర్నయుజ్యన్తే - ఔపాధికభేదాదిత్యాహ (తద్వదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (సర్వదేహే ష్వితి) ఏకాత్మ్యేకర్తర్యేకస్మిన్ కర్తారస్సర్వే, భోక్తరిచైకస్మిన్భోక్తారస్సర్వే, భవేయురిత్యవ్యవస్థా స్యాదిత్యాహ (క్రియేతి) వ్యవస్థానుపపత్త్యా ద్వైతమేష్టవ్యమితివదన్తం ప్రత్యుత్తరత్వేనశ్లోకమవతారయతి (తాన్ ప్రతీతి) ఇదమత్రాకూతం సాఙ్ఖ్యం. కిమేకస్మిఞ్జీవేప్యవస్థితేనసుఖాది నాజీవాన్తరాణాంతద్వత్త్వం స్యాదిత్యుచ్యతే- కింవాసర్వోపాధిష్వేకస్యైవస్వరూపేణసర్వసుఖాదిమత్త్వంస్యాదిత్యాహన్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (తద్వదితి) ఆత్మనస్సర్వత్రైకత్వాత్తస్యస్వరూపేణసర్వసుఖాదిమత్త్వమితిద్వితీయంపక్షంవివక్షన్నాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సర్వత్రా త్మైకత్వముక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తదేకత్వముపపత్తిశూన్యంకథమఙ్గీక్రియత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ననన్వితి) యదిసర్వత్రైకత్వంనియతమిష్యతే- తర్హితత్రతత్రసుఖిత్వందుఃఖిత్వంచతస్యచైకస్య ప్రాప్తమితివ్యవస్థాఽసిద్ధిరితిచోదయతి (యద్యేకఏవేతి) ఆత్మస్వరూపస్యసర్వత్రైకత్వేపికల్పితభే దాద్వ్యవస్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యకిమిదంసాఙ్ఖ్యస్యచోద్యం- కింవావైశేషికాదేరితివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (నచేదమితి) కించ- ఏకాన్తేఽసుఖవద్యథా సాఙ్ఖ్యైనతద్భేదోఽభ్యుపగమ్యతే. సచనాభ్యుపగన్తుంశక్యతే-మానాభావాదిత్యాహ (నచేతి) ప్రధానంహికస్యచిద్భోగమపవర్గంచకస్యచిదాదధత్పు రుషశేషమిష్యతే- తచ్చపురుషభేదాభావేనోపపద్యతే-తేనార్థాపత్త్యాపురుషభేదస్సిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (భేదేతి) అర్థాపత్తేరనుదయంవదన్నుత్తరమా హ (నేత్యాదినా) సఙ్క్షిప్తమేవోక్తంవివృణోతి (యదిహీతి) ప్రధానస్యపారార్థ్యసామర్థ్యాదేవపురుషేకత్వేదతిశయమోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాప సిద్ధాన్తప్రసఙ్గాన్మైవమిత్యాహ (నిర్విశేషాఇతి) కించ- ప్రధానస్యపారార్థ్యంపరంశేషిణమపేక్షతే- నతస్మిన్భేదమపేక్షతే- అతోఽన్యథా ఽప్యుపపత్తిరిత్యాహ (అతఇతి) జన్మమరణవ్యవస్థానుపపత్త్యాపురుషభేదకల్పనమపిసయుక్తం- వ్యాకరణత్వాదితిమత్వాహ (నచేతి) నకేవలం ప్రమాణశూన్యాపురుషభేదకల్పనా- కింతు ప్రయోజనశూన్యాచేత్యాహ (పరేతి) ననుసపురుషసత్తామాత్రంనిమిత్తీకృత్యప్రధానంప్రవర్తతే-కిం త్వీశ్వరాధిష్ఠితమితి నేశ్వరాదిమతమాశఙ్క్యతస్యాపిపురుషత్వావిశేషాదుపలబ్ధిమాత్రత్వమభ్యుపేత్యాహ (పరశ్చేతి) వేదార్థః - వేదప్రతిపాద్య మద్వైతం. ద్వితీయముత్థాపయతి (యేత్వితి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారానవవిశేషగుణాః- తేచ ప్రత్యేకమాత్మ స్వవ్యవస్థయాసమవేతాస్సన్త క్రియన్తే- తేషాంవ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. కింబుద్ధ్యాదయోరూపాదివద్ధార్మవ్యాపినః- కింవా సంయోగాదివదేకదేశవృత్తయః. నాద్యః- జ్ఞానాదిగుణానామాశ్రయవ్యాపినామాశ్రయసంయుక్తే సర్వస్మిన్నపర్యాయేణజ్ఞాతత్వాదివ్యవహారజనక త్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (తదప్యసదితి) ద్వితీయేత్వేకదేశస్సత్యః- అసత్యోవా. ప్రథమేఘటాదివదాత్మనస్సత్యైకదేశత్వాత్ కార్యత్వాదిప్రసఙ్గః. ద్వితీయేకల్పితైకదేశానామేవజ్ఞానాదిగుణవత్త్వం- ఆత్మనస్తుతద్వత్త్వంసిధ్యతీత్యాహ (స్మృతీతి) స్మృతిహేతవస్సంస్కారాః- భావనాఖ్యాః. తేషాంగ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థం. తేషామాత్మనిసమవాయాభావాత్ పరస్యసిద్ధాన్తాసిద్ధిరితిశేషః. కించ- ఆత్మమనస్సంయోగాదసమవాయి కారణాజ్జ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా- తథాచసతి గ్రహణసమయేస్మృతిర్నసమ్భవత్యేవేతినియమోనోపపద్యతే- గ్రహణకారణసంయోగేనైవస్మృత్యుత్ప

రూపకార్యసమాఖ్యాశ్చ భిద్యన్తే తత్ర తత్ర వై। ఆకాశస్య న భేదోఽస్తి తద్వజ్జీవేషు నిర్ణయః॥ ౬

త్తిసమ్భవాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) కించ- ఆత్మమనసోస్సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేస్సముత్పత్తిసమయే స్మృత్యన్తరాణ్యపిసముత్పద్యేరన్- అసమవాయికారణస్యతుల్యత్వాత్. నచ సముద్బుద్ధసంస్కారాయౌగపద్యాద్యుగపదనుత్పత్తిః- తేషాంతదుద్బోధస్యచాత్మనివిప్రతిపన్నత్వేనస్మృతిసామగ్ర్యన్తర్భావాసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యుగపద్వేతి) కించ- సమానజాతీయానాంస్పర్శాదిమతాంచపరస్పరంసమ్బన్ధోదృష్టః- యథామల్లానాంమేషాణాంరజ్జుఘటాదీనాంచ. తదుభయాభావాదాత్మనాంమనఆదిభిస్సమ్బన్ధాసిద్ధేరోన్తాదసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణోత్పత్తిస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (నచేతి) గుణాదీనాంసాజాత్యస్యస్పర్శాదిమత్త్వస్యచాభావేపి ద్రవ్యేణసమ్బన్ధవదాత్మనోమనఆదిభిస్సమ్బన్ధస్సిధ్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) స్వతన్త్రంసన్మాత్రం ద్రవ్యశబ్దేనాత్రవివక్షితం. నతతోభేదేనగుణాదయోవేదాన్తిమతేవిద్యన్తే- శుక్లఃపటఃఖణ్డోగౌరిత్యాదిసామానాధికరణ్యదర్శనాత్, ద్రవ్యమేవతుకల్పనయాతత్తదాకారేణభాతీత్యభ్యుపగమాత్,. అతోదృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) గుణాదయోద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నాహిమవద్విన్ధ్యయోరివయదిస్యుః, యదిచాత్మనస్సకాశాదిచ్ఛాదయోత్యన్తంభిన్నాభవేయుః,- తదాగుణాదీనాంద్రవ్యేణతద్వదేవసమ్బన్ధానుపపత్తేః, ఇచ్ఛాదీనాంచాత్మనాతదయోగా, త్పారతన్త్ర్యసిద్ధిరిత్యర్థః. అత్యన్తభిన్నానామపిసమవాయసమ్బన్ధాత్పారతన్త్ర్యోపపత్తిరితిశఙ్కతే (అయుతేతి) కిమిదమయుతసిద్ధత్వమపృథక్కాలత్వం- కింవాఽపృథగ్దేశత్వం- ఉతాపృథక్స్వభావత్వం- ఆహోస్విత్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం. నాద్యః- వికల్పాసహత్వాత్. కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయాఆత్మనోఽపృథక్కాలత్వం- కింవాత్మాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితివికల్పద్వయందూషయతి (నేత్యాదినా) యద్యాత్మనాసహాపృథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం- తదాఆత్మనోఽనాదిత్వాత్తద్గతమహత్త్వవన్నిత్యత్వంతేషామాపతతీత్యాహ (ఆత్మనేతి) ప్రసజ్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (నచేతి) నచాపృథగ్దేశత్వమయుతసిద్ధత్వం- తన్తుపటాదీనాంపృథగ్దేశానామయుతసిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్. నచాపృథక్స్వభావత్వమయుతసిద్ధత్వం- భేదపక్షపరిక్షయాత్. నచసంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయుతసిద్ధత్వం-దేవదత్తస్యహస్తాదీనాంచాయుతసిద్ధ్యభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్యసమవాయస్యద్రవ్యాదనన్యత్వేతావన్మాత్రత్వేనతత్సమ్బన్ధత్వవ్యాఘాతాత్తతోన్యత్వేనసమ్బన్ధాన్తరమస్తి- నవేతివికల్ప్యద్వైధ్యస్యాదనవస్థేతిమత్వాహ (సమవాయస్యేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (సమవాయఇతి) నవాచ్యం - సమ్బన్ధాన్తరమితిశేషః. సమవాయస్యనిత్యసమ్బన్ధత్వేసమవాయవతాంద్రవ్యగుణాదీనామపితద్వత్త్వాత్ భేదస్యకదాచిదప్యనుపలమ్భాత్ పృథక్త్వప్రథానుపపత్తిరితిదూషయతి (తథాచేతి) సంయోగస్యాపిసమవాయసామ్యంచకారేణసూచ్యతే. సమవాయస్యసమవాయిభి, ర్గుణాదీనాంచ ద్రవ్యేణా, త్యన్తభేదేహిమవద్విన్ధ్యయోరివసమ్బన్ధానుపపత్తేః తేషుపరతన్త్రతావ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ (అత్యన్తేతి) కించ- ఇచ్ఛాదయోనాత్మగుణాః- ఉపజనాపాయవత్త్వాత్- రూపాదివత్. యద్వా- ఆత్మానానిత్యగుణవాన్- నిత్యత్వాత్- వ్యతిరేకేణదేహాదివదిత్యాహ (ఇచ్ఛాదీతి) నకేవలమాత్మనోఽనిత్యగుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవదోషః- కింత్వన్యదపిదోషద్వయందుష్పరిహరమితిబాధకాన్తరమాహ (సావయవత్వమితి) యద్యాత్మనోనేచ్ఛాదిగుణవత్త్వం- తదాతస్యబన్ధాభావాన్మోక్షోనస్యాత్ - అతోబన్ధమోక్షవ్యవస్థానుపపత్త్యాప్రతిదేహంసుఖదుఃఖాదివిశిష్టాత్మభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాత్వితి) అవస్తుత్వాదవిద్యాయాస్తత్కృతవ్యవహారాయోగాద్వ్యావహారికబన్ధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవాదిభిరితి) అవిద్యాకృతమనుష్యత్వాద్యధ్యారోపేణలౌకికవైదికవ్యవహారఃసర్వవాదిభిరిష్యతే- తత్కృతాచవ్యవస్థాఆశ్రీయతే- తస్మాదస్మాకమపి తథైవసర్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. పరమార్థేచమోక్షేకేనాపివాదినావ్యవహారోనాభ్యుపగమ్యతే-తథాచమోక్షేపరేషాంవ్యవహారస్యైవాభావాత్ తన్నిర్వాహకపారమార్థికభేదాభ్యుపగమోవృథేత్యాహ (పరమార్థఇతి) కల్పితభేదవశాదపిపూర్వోక్తసర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్ పారమార్థికాత్మభేదకల్పనాప్రమాణప్రయోజనశూన్యేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౫

శం.— కథంపునరాత్మభేదనిమిత్తవ్యవహారఏకస్మిన్నాత్మన్యవిద్యాకృతఉపపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- యథేహాకాశఏకస్మిన్ ఘటకరకాపవరకాద్యాకాశానామల్పత్వమహత్త్వాదిరూపాణిభిద్యన్తే, తథాకార్యముదకాహరణధారణశయనాది, సమాఖ్యాశ్చఘటాకాశఃకరకాకాశఇత్యాద్యాస్తత్కృతాశ్చభిన్నాశ్చదృశ్యన్తే,. తత్రతత్రవై- వ్యవహారవిషయఇత్యర్థః. సర్వోఽయమాకాశేరూపాదిభేదకృతోవ్యవహారః- నపరమార్థఏవ.పరమార్థతస్త్వాకాశస్యనభేదోఽస్తి. నచాకాశభేదనిమిత్తోవ్యవహారోఽస్త్యన్తరేణపరోపాధికృతంద్వారం. యథైతత్- తద్వద్దేహోపాధిభేదకృతేషుజీవేషుఘటాకాశస్థానీయేష్వాత్మసునిరూపణాత్కృతోబుద్ధిభిర్నిర్ణయః- నిశ్చయఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అద్వైతస్యశ్రుత్యాదివిరోధాభావేప్యనుమానవిరోధమాశఙ్క్యానైకాన్తికత్వేనానుమానందూషయతి (రూపేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) యథాత్మభేదవాదేతద్భేదనిమిత్తోరూపాదివ్యవహారః- తథైకస్మిన్నేవాత్మన్యాత్మైక్యపక్షేరూపాదివ్యవహారోనోపపద్యతే. తథాచవిమతాజీవాస్తత్త్వతోభిద్యన్తే - భిన్ననామకత్వాత్, భిన్నకార్యకరత్వా, ద్భిన్నరూపవత్త్వాత్, - ఘటపటాదివదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతమిత్యర్థః. ఘటాకాశాదిష్వనైకాన్తికత్వంవివక్షిత్వాశ్లోకాక్షరాణివ్యుత్పాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) శయనాదికార్యంసమాఖ్యాశ్చభిద్యన్తఇతిసమ్బన్ధః. తత్కృతాశ్చేత్యత్రతచ్ఛబ్దేనవికల్పితోఘటాకాశభేదోగృహ్యతే. చకారోఽవధారణార్థః. ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్త్వేపివిపక్షత్వాభావేకథమనైకాన్తికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోఽయమితి) ఉక్తేఽర్థేతృతీయంపాదంవిభజతే (నచేతి) పరోపాధిశబ్దేనఘటకరకాదిరుచ్యతే. దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికంవ్యాచష్టే (యథైతదిత్యాదినా). ౬

నాకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా । నైవాత్మనస్సదా జీవో వికారావయవౌ తథా॥ ౭

యథా భవతి బాలానాం గగనం మలినం మలైః। తథా భవత్యబుద్ధానామాత్మాపి మలినో మలైః॥ ౮

మరణే సంభవే చైవ గత్యాగమనయోరపి। స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశేనావిలక్షణః॥ ౯

సఙ్ఘాతాస్స్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః। ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్హి విద్యతే॥ ౧౦

శం.— ననుత్ర పరమార్థకృతవిభాగఘటాకాశాదిపు [illegible] యథాసువర్ణస్య రుచకాది, [illegible] ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా- తథా నైవాత్మనః [illegible] దృష్టాన్తవన్నవికారో నాప్యవయవః. [illegible] ౭

ఆ.— ఘటాకాశాదీనాం [illegible] (నైవాత్మనా) [illegible] (యథాభ్రమే) [illegible] (అవ్యక్తి) [illegible] తేష్విత్యేతల్లిఖతిమాహ (అవకాశే). ౭

శం.— యస్మాద్యథా ఘటాకాశాదిభేదబుద్ధినిబన్ధనో [illegible] తస్మాత్తత్కృత్యమేవ క్లేశకర్మఫలమలవత్త్వమాత్మనః [illegible] నాం- అవివేకినాం గగనం- ఆకాశం [illegible] విజ్ఞాతా ప్రత్యక్ క్లేశకర్మఫలమలైర్మలినో బుద్ధానాం- [illegible] ౮

ఆ.— జీవో బ్రహ్మణో నాంశో నవికారః- [illegible] ఘటాకాశో [illegible] యథా [illegible] నామభేద, వ్యవహారో [illegible] [illegible] ౮

శం.— పునరప్యుక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి- ఘటాకాశ [illegible] ఘణః ప్రత్యైతవ్య ఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— ననుజీవానాం మరణాదిప్రతిబన్ధస్య [illegible] తత్రాహ (మరణఇతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (పునరపి) [illegible] నోపమస్యగత్యాదేర్వస్తుతో [illegible] ౯

శం.— ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసఙ్ఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివన్మాయావిసర్జితాః [illegible] అవిద్యా. తయా ప్రత్యుపస్థాపితాః. నపరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. యద్యాధిక్యం-అధికభావస్తిర్యగ్దేహాద్యపేక్షయా దేవాదికార్యకరణసఙ్ఘాతానాం-యది వా సర్వేషాం సమతైవ - నైషాముపపత్తిస్సమ్భవః - సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే - నాస్తి. హి - యస్మాత్- తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ- నపరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. ౧౦

రసాదయో హి యే కోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే। తేషామాత్మా పరో జీవః ఖం యథా సంప్రకాశితః॥ ౧౧
ద్వయోర్ద్వయోర్మధుజ్ఞానే పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం। పృథివ్యాముదరే చైవ యథాకాశః ప్రకాశితః॥ ౧౨
జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే। నానాత్వం నిన్ద్యతే యచ్చ తదేవం హి సమఞ్జసం॥ ౧౩

ఆ.— నను సఙ్ఘాతశబ్దితానాముపాధీనాం సత్యత్వాత్ తత్ప్రయుక్తభేదస్యాపి తథాత్వాత్ దద్వైతానుపపత్తిరితి చేత్ - తత్రాహ (సఙ్ఘాతా ఇతి) దేవాదిదేహానాం పూజ్యతమత్వేనాధిక్యాభ్యుపగమాన్నాసత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య దేహభేదేషు కేషుచిదాధిక్యే న్యూనత్వదృష్ట్యా కల్పితేఽపి వివేకదృష్ట్యా సర్వదేహానాం పఞ్చభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యమవాస్తవికం తేనాస్తి సఙ్ఘాతేషు సత్యత్వే కాచిదుపపత్తిరిత్యాహ (ఆధిక్య ఇతి) పూర్వోక్తోదాహరణాని విభజతే (ఘటాదీతి) మణిమన్త్రాదిరూపాం మాయామిన్ద్రజాలప్రయోజకభూతాం వ్యావర్తయతి (అవిద్యేతి) విమతా దేహాః సత్యాః- దేహత్వాత్ - సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. బ్రహ్మాదిదేహానాముత్కృష్టత్వాన్నావిద్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్య ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా). ౧౦

శం.— ఉత్పత్త్యాదివర్జితస్యాద్వయస్యాస్యాత్మతత్త్వస్య శ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థం వాక్యాన్యుపన్యస్యన్తే- రసాదయః- అన్నరసమయః ప్రాణమయ ఇత్యేవమాదయః కోశా ఇవ కోశా అస్యాదేరివ - ఉత్తరోత్తరస్యాపేక్షయా బహిర్భావాత్పూర్వపూర్వస్య. వ్యాఖ్యాతాః - విస్పష్టమాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకశాఖోపనిషద్వల్ల్యాం- తేషాం కోశానామాత్మా- యేనాత్మనా పఞ్చాపి కోశా ఆత్మవన్తోఽన్తరతమేన- స హి సర్వేషాం జీవననిమిత్తత్వాజ్జీవః. కోఽసావిత్యాహ- పర ఏవాత్మా- యః పూర్వం *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనః స్వప్నమాయాదివదాకాశాదిక్రమేణ రసాదయః కోశలక్షణాస్సఙ్ఘాతా ఆత్మమాయావిసర్జితా ఇత్యుక్తం- స ఆత్మాఽస్మాభిర్యథా ఖం- తథేతి సంప్రకాశితః * ఆత్మా హ్యాకాశవదిత్యాదిశ్లోకైః. న తార్కికపరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ.— జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యా దృష్టాన్తైశ్చోపపాదితం- ఇదానీం తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (రసాదయో హీతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉత్పత్త్యాదీతి) అక్షరార్థం కథయతి (రసాదయ ఇతి) ఆదిశబ్దేన మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా గృహ్యన్తే. ఖడ్గాదేః కోశా యథాపేక్షయా బహిర్భవన్తి- తద్వదేతే పఞ్చ కోశా వ్యపదిశ్యన్తే. తత్ర హేతుమాహ (ఉత్తరోత్తరస్యేతి) పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్షయా బహిర్భావాత్ బ్రహ్మ సర్వాన్తరం ప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యానన్దమయస్యాపి బహిర్భావావిశేషాదవిశిష్టం పఞ్చానామపి కోశత్వమిత్యర్థః. అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాదినా) తత్ర జీవశబ్దప్రవృత్తిం వ్యుత్పాదయతి (స హీతి) విశిష్టం జీవశబ్దార్థం మాక్షాద్వారా వ్యావర్తయతి (కోఽసావిత్యాదినా) ప్రకరణావిచ్ఛేదనార్థం ప్రకరణమనుసంధత్తే (యస్మాదితి) ప్రకృతస్య పరస్యాత్మనః శ్రౌతత్వే ఫలితమాహ (నేత్యాదినా). ౧౧

శం.— కిఞ్చ- అధిదైవమధ్యాత్మం చ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః పృథివ్యాద్యన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా- పర ఏవాత్మా బ్రహ్మ సర్వమితి ద్వయోర్ద్వయోరాద్వైతక్షయాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం. క్వేత్యాహ- బ్రహ్మవిద్యాఖ్యం మధు- అమృతం, అమృతత్వం మోదనహేతుత్వాత్. తద్విజ్ఞాయతే యస్మిన్నితి మధుజ్ఞానం - మధుబ్రాహ్మణం. తస్మిన్నిత్యర్థః. కిమివేత్యాహ- పృథివ్యాముదరే చైవ యథైక ఆకాశోఽనుమానేన ప్రకాశితో లోకే- తద్వదిత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— మనుష్యోఽహం ప్రాణ్యహం ప్రమాతాఽహం కర్తాఽహం భోక్తాఽహమితి పఞ్చానాం విశిష్టానాం యదేకం స్వరూపమనుగతం ప్రత్యక్చైతన్యం- తస్మిన్ బ్రహ్మణి జీవపరయోరైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యముక్త్వా తత్రైవ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి తాత్పర్యమాహ (ద్వయోరితి) మధుబ్రాహ్మణే పృథివ్యాదిష్వధిదైవాధ్యాత్మవిభక్తయోః స్థానయోరయమేవ స ఇతి పరం బ్రహ్మ ప్రత్యక్ప్రకాశితం - అతోఽస్మిన్ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యమిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (పృథివ్యామితి) న కేవలమైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేరేవ తాత్పర్యం- కిన్తు బృహదారణ్యకశ్రుతేరపీత్యాహ (కిఞ్చేతి) అధిదైవం- పృథివ్యాదౌ. అధ్యాత్మం చ- శరీరే. తేజోమయః- జ్యోతిర్మయః. చైతన్యప్రభాసః. అమృతమయః- అమరణధర్మా. పురుషః- పూర్ణః. పృథివ్యాదౌ శరీరే చాన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా- స పర ఏవాత్మా. తేన స విజ్ఞాతా సర్వం- పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైవేతి పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమితి సమ్బన్ధః. అపవాదావస్థాయామధ్యారోపాసంభవాత్ ద్వయోర్ద్వయోరితి కథముచ్యతే - తత్రాహ (ఆద్వైతక్షయాదితి) ద్వైతక్షయపర్యన్తం బ్రహ్మ ప్రకాశితం- ద్వయోర్ద్వయోరితి పునరనువాదమాత్రమిత్యర్థః. మధుజ్ఞానే మధ్వేవ ప్రకాశితం - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య మధుజ్ఞానశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (క్వేత్యాదినా) శబ్దస్య క్వచిదాశ్రితత్వం రూపవదనుమీయతే- తచ్చ శబ్దాధికరణం సామాన్యతస్సిద్ధం పారిశేష్యాదాకాశమితి సిద్ధ్యతి తచ్చ కల్పనాలాఘవాదేకమేవేతి గమ్యతే. తథా చ బహిరన్తశ్చైకమేవాకాశమనుమానప్రామాణ్యాదధిగతం - తథాఽధిదైవమధ్యాత్మం చ బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భూతం సిద్ధమిత్యుత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (కిమివేత్యాదినా). ౧౨

శం.— యద్యుక్తితః శ్రుతితశ్చ నిర్ధారితం జీవస్య పరస్య చాత్మనోఽనన్యత్వమభేదేన- ప్రశస్యతే- స్తూయతే శాస్త్రేణ వ్యాసాదిభిశ్చ, యచ్చ సర్వప్రాణిసాధారణం స్వాభావికం శాస్త్రబహిష్కృతైః కుతార్కికైర్విరచితం నానాత్వదర్శనం- నిన్ద్యతే *న తు తద్ద్వితీయమస్తి* ద్వితీయాద్వై

జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ప్రకీర్తితమ్। భవిష్యద్వృత్త్యా గౌణం తన్ముఖ్యత్వం హి న యుజ్యతే॥ ౧౪

భయం భవతి * ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి * ఇదం సర్వం యదయమాత్మా * మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతీత్యాదివాక్యైః, శ్వానైర్వైశ్చ బ్రహ్మవిద్భిః,- యచ్చైతత్- తదేవం హి సమఞ్జసం- ఋజ్వవబోధం. న్యాయ్యమిత్యర్థః. యాస్తు తార్కికపరికల్పితాః కుదృష్టయః- తా అస్యజ్ఞోపనిరూప్యమాణా న ఘటనాం ప్రాఞ్చన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— ఇతశ్చైకత్వే శ్రుతీనాం తాత్పర్యమిత్యాహ (జీవాత్మనోరితి) అభేదేన-* బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః. యత్ప్రశస్యతే- తద్విధేయమిత్యాదిన్యాయాత్ ఏకత్వదర్శనఫలవాదోపపత్త్యుపలమ్భాదేకత్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితి భావః. యచ్చానైకత్వం సర్వప్రాణిసాధారణం- తస్మిన్ స్వభావసంసిద్ధే యస్మిన్ స్వలే- తస్మిన్ విధ్యత ఇతి న్యాయాన్నానాత్వం శాస్త్రార్థో న భవతీత్యాహ (నానాత్వమితి) తథా భయమేకత్వప్రశంసనం నానాత్వనిన్దనం చైకత్వమేవ శాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమే సతి యుక్తమితి ఫలితమాహ (తదేవం హీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదితి) అనన్యత్వాభావశఙ్కాం వ్యావర్త్యైకరసత్వం దర్శయతి (అభేదేనేతి) తత్ప్రశస్యతే శాస్త్రేణేతి తత్పదమాదాయ వ్యాఖ్యేయం. శాస్త్రేణ- అభేదవేదనఫలవాదేనేత్యర్థః. వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చ వేదార్థం న్యాయేనైకత్వం స్తూయతే - వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః * అహం హరిస్సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తతః కారణకార్యజాతమిత్యాదివాక్యైరిత్యాహ (వ్యాసాదిభిశ్చేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (యచ్చేతి) తస్మిన్ స్వలే ఇతి యచ్ఛబ్దోపక్రమాద్రష్టవ్యం. *అవిద్యామోహితాత్మానః పురుషా భిన్నదర్శినః * కింతేన నకృతం పాపం చోరేణాత్మాపహారిణేత్యాదివాక్యైర్వ్యాసాదయోఽపి నైకత్వదర్శనం నిన్దన్తీత్యాహ (అద్వైతేతి) విషయనేకత్వదర్శనస్య నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వాన్నానైకత్వం శాస్త్రీయమిత్యుక్త్వా చతుర్థపాదార్థమాహ (యచ్చైతదితి) విషయభేదేన ప్రశంసనం నిన్దనం చేత్యర్థః. (ఏవం హీతి) శైవాఽస్యాః శ్రీయః, మద్వైతస్యైవ తాత్పర్యగమ్యత్వ, మిత్యఙ్గీకారే సతీత్యర్థః. భేదదృష్టినామపి న్యాయ్యత్వాని శేషాద్భేదదర్శన నిన్దనస్య కుతో న్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్త్వితి) యాః వేదబాహ్యాః స్వమతవిరాయాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః। సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతా ఇతి మనువచనాదిత్యర్థః. న్యాయవిరోధాదపి భేదవాదానామసమఞ్జసత్వమిత్యాహ (నిరూప్యమాణా ఇతి) వైశేషికవైనాశికానికల్పనాః భేదానుసారిణ్యః,- భేదశ్చ పరస్పరాశ్రయతాదిదోషదూషితో న ప్రమీయతే,- తేన భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రమూలానామసమఞ్జసతేత్యర్థః. ౧౩

శం.— నను శ్రుత్యాపి జీవపరమాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః - ఉత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః పూర్వం ప్రకీర్తితం కర్మకాణ్డే అనేకశః కామభేదత ఇదంకామో ఽదఃకామ ఇతి, పరశ్చ సదాధార పృథివీం ద్యామిత్యాదిమన్త్రవర్ణైః, - తత్ర కథం జ్ఞానకర్మకాణ్డవాక్యవిరోధే జ్ఞానకాణ్డవాక్యార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యత ఇతి అత్రోచ్యతే - * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః * తదైక్షత * తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః ప్రాక్పృథక్త్వం కర్మకాణ్డే ప్రకీర్తితం యత్- తన్న పరమార్థం. కింతర్హి. గౌణం మహాకాశఘటాకాశభేదవత్, యథోదనం పచతీతి భవిష్యద్వృత్త్యా- తద్వత్,. న హి భేదవాక్యానాం కదాచిదపి ముఖ్యభేదార్థత్వముపపద్యతే- స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాదాత్మభేదవాక్యానాం. ఇహ చోపనిషత్సూత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితం * తత్త్వమసి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యాదిభిః- ఉపనిషత్స్వేకత్వం శ్రుత్యా ప్రతిపిపాదయిషితం భవిష్యతీతి భావినీమేకత్వవృత్తిమాశ్రిత్య లోకే భేదదృష్టిరనూద్యతే గౌణ్యేవేత్యభిప్రాయః. అథవా- * తదాత్మానం స్వయమకురుత * ఇత్యుత్పత్తేః ప్రాక్ * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వం ప్రకీర్తితం - తదేవ * తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యేకత్వం భవిష్యతీతి తాం భవిష్యద్వృత్తిమపేక్ష్య యజ్జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ర క్వచిద్గమ్యమానం- న తన్ముఖ్యం. యథోదనం పచతీతి- తద్వత్. ౧౪

ఆ.— సభేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రమూలత్వం- శ్రుతిమూలత్వాదిత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి (జీవాత్మనోరితి) ఉత్పత్తేః- ప్రాక్ప్రథమేతి సవ్యాఖ్యానం. తదర్థోపనిషదః ప్రవృత్త్యపేక్షయా ప్రాక్ప్రసిద్ధేః కర్మకాణ్డే నయత్స్వరాపరయోర్నానాత్వముక్తం- తదోపసంహారితి భవిష్యద్వృత్త్యా తన్ముఖ్యం నత్వవత్ గౌణమేవ. న ముఖ్యభేదార్థత్వం శ్రుతేర్యుజ్యతే- భేదస్యాపూర్వత్వస్య శ్రుతేరన్యత్వాద్ధారఖ్యాదిత్యర్థః. శ్లోకం వ్యాచష్టే వ్యాఖ్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) న కేవలమస్మాభిరుత్ప్రేక్షితమిదం- కింతు శ్రుత్యాపి స్మృతమిత్యేవేత్యర్థః. భేదపక్షస్య శ్రుతేస్తాత్పర్యలిఙ్గమభ్యాసం సూచయతి (అనేకశ ఇతి) కర్మకాణ్డేత్యుక్తం మనాభేదేన నియోజ్యభేదస్య జీవపరయోర్భేదస్సిద్ధ్యతి - పరస్యత్రాసక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరశ్చేతి) *హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్ర ఇతి మన్త్రప్రకృతో హిరణ్యగర్భస్సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే. స దాధార పృథివీం ద్యాముతేమాం కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ- అన్యథాగురుత్వాత్తదవస్థానాయోగాత్. న చ హిరణ్యగర్భాతిక్రమీశ్వరం పరిబుధ్యన్తే. మన్త్రపదస్య ప్రకృతపక్షనిశ్చయార్థః. కర్మకాణ్డార్థం జ్ఞానకాణ్డేనాపవాదజ్ఞానకాణ్డార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యతామిత్యాశఙ్క్య బాధ్యబాధకభావనిర్ధారణే కారణాసపధారణాన్నైవమిత్యాహ (తత్రేతి) శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) పృథక్త్వస్య గౌణత్వే ప్రాగుక్తమేవ దృష్టాన్తమాహ (మహాకాశేతి) తత్రైవ శ్లోకసూచితముదాహరణమాహ (యథేతి) ముఖ్యత్వం హీత్యాదివ్యాచష్టే (నహీతి) భేదస్యాపూర్వత్వాద్వ్యభావాన్న వాక్యానాం తత్పరత్వం. తత్పరాతత్పరయోశ్చ తత్పరం బాక్యం బలవదితి న్యాయాదఖణ్డవాక్యార్థస్యైవ సామఞ్జస్యమిత్యర్థః. అద్వైతవాక్యానామపి కథమద్వైతే తాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వార్థత్వాదుపపత్తి

మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాన్యథా। ఉపాయః సోఽవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన॥ ౧౫

మిత్త్వాచ్చేత్యాహ (ఇహ చేతి) అద్వైతం తావన్మానాన్తరాగోచరత్వాదపూర్వమేవ. *అద్వితీయమితి ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మణ్యద్వితీయం శ్రుతం-"తదేవేదం సృష్ట్వా" *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేరనుప్రవిష్టో జీవోఽభిలప్యతే- తేన జీవస్య బ్రహ్మతా సమ్భవతీత్యుపపత్త్యాపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే. సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం - స సృష్ట్యాదావిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే. తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్ తదర్థస్యైవ తాత్త్వికతేత్యర్థః. న కేవలముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం- కింతు నవకృత్వోఽభ్యాసాదపీత్యాహ (తత్త్వమితి) భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ (అన్యోఽసావితి) ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధకాని చ వచనాన్తరాణి చ గృహ్యన్తే. ఏకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావష్టమ్భేన ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేత్యాదినా) ౧౪

శం.— నను యద్యప్యుత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం-తథాప్యుత్పత్తేరూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం. జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి. మైవం- అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనాం. పూర్వమపి పరిహృత ఏవాయం దోషః స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాస్సఙ్ఘాతాః ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తిభేదాది, రితి. ఇత ఏవోత్పత్తిభేదాదిశ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదంపర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యాసః. మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తోపన్యాసైః, సృష్టిర్యా చోదితా - ప్రకాశితా. అన్యథా, చ. స సర్వస్సృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయోపాయోఽస్మాకం- యథా ప్రాణసంవాదే వాగాద్యాసురపాప్మవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావతారాయ. తదప్యసిద్ధమితి చేన్న - శాఖాభేదేష్వన్యథాన్యథా చ ప్రాణాదిసంవాదశ్రవణాత్. యది హి వాదః పరమార్థ ఏవాభూత్ - ఏకరూప ఏవ సంవాదః సర్వశాఖాస్వశ్రోష్యత్, విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోష్యత్. శ్రూయతే తు- తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనాం. తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని. కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమన్యథాత్వమితి చేన్న-నిష్ప్రయోజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ. న హ్యన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుం. తథాత్వప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న - కలహోత్పత్తిప్రలయానాం ప్రతిపత్తేరనిష్టత్వాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయైవ- నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః. అతో నాస్త్యుత్పత్త్యాదికృతో భేదః కథంచన. ౧౫

ఆ.— సృష్ట్యాదిశ్రుతిషు శబ్దశక్తివశాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృల్లోహేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపేత్య వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకాశం చోద్యమితి పరిహరతి (మైవమితి) పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశమిత్యాహ (పూర్వమపీతి) యది ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యస్సకాశాదుపక్రమోపసంహారైకరూప్యం తాత్పర్యలిఙ్గమాకృష్యాఙ్ఖ్యప్యపూర్వా సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థపరత్వం పరిహృతం- తర్హి పునరుపన్యాసో వృథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇత ఏవేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తం-ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యప్రతిపాదనేచ్ఛయా పునరుపన్యాసస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఇహ పునరితి) పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (మృదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే - న స శ్రుత్యర్థో భవతి- కింతు తాత్పర్యగమ్యస్సైవ శ్రుత్యర్థ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) వాగాదీనాం ప్రాణానామహం శ్రేయానితి మిథస్సఙ్ఘర్షస్సంవాదః. తత్ర యా ఆఖ్యాయికా శ్రూయతే- నాసౌ శ్రుత్యర్థో భవతి - వాగాదీనామచేతనత్వాత్. తథా సృష్ట్యాదిశ్రుతిరపి న స్వార్థే తాత్పర్యవతీత్యర్థః. ఉదాహరణాన్తరం సూచయతి (వాగాదీతి) దేవాసురసఙ్గ్రామే దేవాస్తావదసురానభిభవితుముపచక్రమిరే- వాగాదీంశ్చోద్గాతృత్వేన వవ్రిరే- తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణాసఙ్గజేన పాప్మనా అసురా వివిధురిత్యాద్యాఖ్యాయికా చ న యథాశ్రుతార్థా- వాగాదీనాం ప్రాగభావే నోద్గానాసామర్థ్యాత్. కింత్వసురాధర్షితత్వాత్, ప్రాణోత్క్రాన్తౌ దేహపాతప్రసిద్ధేశ్చ ప్రాణశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయే బుద్ధ్యవతారశేషత్వేన సా కల్పితా- తథైవ ప్రకృతేఽపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తదేవాస్తీత్యద్వైతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితేత్యర్థః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సంవాదాదిశ్రవణస్య- అతోఽసిద్ధముదాహరణమితి శఙ్కతే (తదపీతి) సంవాదవిసంవాదయోరసతోః శ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమర్థవాదానామిత్యఙ్గీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యం- ఇహ తు పరస్పరవ్యావృత్తిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (న శాఖాభేదేష్వితి) ప్రాణాదీత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తా వాగాదయో గృహ్యన్తే. ఉక్తమేవ సమాధానం వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (యది హీతి) క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముపగతానాం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి- స వశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే- క్వచిత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ- యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పతతి- స నశ్శ్రేయానిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే- క్వచిత్పునః * వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చత్వారః శ్రూయన్తే- క్వచిత్త్వగాదయోఽపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సంవాదశ్రవణమస్తీత్యాహ (శ్రూయతే త్వితి) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం మిథో విరోధాన్నాస్తి స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తదృష్టాన్తానురోధాదుత్పత్తివాక్యాన్యపి న వివక్షితార్థాని- క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః- క్వచిదగ్న్యాదిక్రమేణ-క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ- క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదిత్యాహ (తథేతి) ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేష్టత్వాదుక్తశ్రుతీనామపి ప్రతిసర్గమన్యథాత్వాదవ్యవస్థయా

> ఆశ్రమాస్త్రివిధాహీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః।ఉపాసనోపదిష్టేయంతదర్థమనుకమ్పయా॥ ౧౬
>
> స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసుద్వైతినోనిశ్చితాదృఢమ్। పరస్పరంవిరుధ్యన్తేతైరయంనవిరుధ్యతే॥ ౧౭

అర్థవత్త్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కల్పేతి) సిద్ధేప్రాణాద్యవ్యవస్థాకల్పితే - తదేవనాద్యాహ [illegible] (నేత్యాదినా) తాసాంప్రయోజన వత్త్వంత్వయాపిస్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథోక్తేతి) ప్రయోజనాన్తరాభావం ప్రకటయతి (నహీతి) ప్రాణాదిభావప్రాప్తయిత్యాద్యర్థం ప్రాణాదిసఙ్కీర్తనమితిశఙ్కతే (తథాప్వేతి) తంయథాయథోపాసతేతదేవభవతీతిశ్రుతేః [illegible] తత్త్వాద్యి[illegible] స్యాత్ - తచ్చానిష్టమిత్యపహరతి (నేత్యాదినా) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం [illegible] ప్రకృతముపసంహర తి (తస్మాదితి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావేఽపి [illegible] (అలమితి) ౧౫

శం.— యది పరమాత్మా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ [illegible] ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః- అసదన్యత్ - కిమర్థ యముపాసనోపదిష్టా *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః* *య ఆత్మాపహతపాప్మా* *స క్రతుం కుర్వీత* *ఆత్మేత్యేవోపాసీత* ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, కర్మాణి చాగ్ని హోత్రాదీని,. శృణుతత్రకారణం- ఆశ్రమాః - ఆశ్రమిణోఽధికృతాః, [illegible] వర్ణిన [illegible] ప్రదర్శనార్థత్వాత్. త్రివిధాః. కథం. హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః- హీనా- నికృష్టా. మధ్యమా [illegible] - [illegible] ఏషాం తే. మధ్యమోత్కృష్టబుద్ధి సామర్థ్యోపేతాఇత్యర్థః. ఉపాసనో, పదిష్టేయంతదర్థం - మన్దమధ్యమదృష్ట్యాశ్రమాద్యర్థం [illegible] ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతి [illegible] దృష్ట్యర్థం. దయాలునావేదేనానుకమ్పయోపాసనాకర్మాణి [illegible] *యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతం। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే* *తత్త్వమసి* *ఆత్మైవేదం సర్వ*మిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౧౬

ఆ.— ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధమద్వైతేపరిహృత్యోపాసనవిధ్యనుపపత్తివిరోధంపరిహరతి (ఆశ్రమాఇతి) ఆశ్రమిణో [illegible] కార్యబ్రహ్మోపాసకాహీనదృష్టయః- కారణబ్రహ్మోపాసకామధ్యమదృష్టయః - అద్వితీయ [illegible] ఉత్కృష్టదృష్టయః - ఏవమేతేషు త్రివి ధేషుమధ్యేతేషాం- మన్దానాంమధ్యమానాంచఉత్తమదృష్టిప్రవేశార్థంఉపాసనావేదేనోపాసనోపదిష్టా. [illegible] మనుకమ్పయాదృష్టింక్రమేణప్రాప్తాఉత్తమాప్యేవాద్వైతదృష్టిమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యాఖ్యానాశక్యంభాష్యమాహ ([illegible]) [illegible] హ (ఏకమేవేతి) ద్వైతశ్రుతేర్మిథ్యాద్వైతవిషయత్వేనావిరోధమాహ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) ఉపాసనోపదేశమేవనిశ్చినోతి (ఆత్మేతి)*[illegible] మిత్యత్రతచ్ఛబ్దస్యశమాదిమానధికారీసరామృశ్యతే అద్వైతస్యైకత్వస్య [illegible] హ ([illegible]) [illegible] తిసమ్బన్ధః. అద్వైతాధికారిణోఽధికార్యన్తరం ప్రతివిధిత్వాయంసావకాశో [illegible] ([illegible]) [illegible] ఉపాసనోపదేశ [illegible] తే. తదేవకారణముపసంహరయోజనయాప్రకటయతి (ఆశ్రమాఇతి) [illegible] హ (ఆశ్రమేతి) శూద్రాదీన్వ్యావర్తయతి [illegible] ([illegible] త్యాదినా) కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వం- మధ్యమత్వంకారణబ్రహ్మవిషయత్వాత్ - ఉత్కృష్టత్వమద్వైతవిషయత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏ వంపూర్వార్ధంవ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధంవ్యాకరోతి (ఉపాసనేతి) కర్మోపదేశస్యాప్యుపలక్షణమాహ (కర్మాణిచేతి) వ్యాఖ్యాతమర్థం [illegible] (నచేతి) వేదేనోపాసనాద్యుపదేశేమన్దానాంమధ్యమానాంచకథమనుగ్రహస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సన్మార్గగాఇతి) [illegible] ఉపాసనో పదిష్టాకర్మాణిచేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఉపాస్యంబ్రహ్మైవనభవతి [illegible] ఉపాసనస్య [illegible] ([illegible] నసేతి) అద్వైతదృష్టీనాంతువర్ణాశ్రమధర్మాభిమానాభావాదేవనోపాసనంకర్మవానపేక్షితమిత్యాహ (తత్త్వమసీతి) ౧౬

శం.— శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాత్ అద్వయాత్మదర్శనంసమ్యగ్దర్శనం- తద్బాహ్యత్వాన్మిథ్యాదర్శనమన్యత్. ఇతశ్చమిథ్యాద ర్శనం- ద్వైతినాంరాగద్వేషాదిదోషాస్పదత్వాత్. కథం. స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు- స్వసిద్ధాన్తరచనానియమేషు [illegible] ద్వైతినోనిశ్చితాః - ఏవమేవైషపరమార్థోనాన్యథేతి తత్రతత్రానురక్తాః ప్రతిపక్షంచాత్మనఃపశ్యన్తస్తంద్విషన్తఇత్యేవంరాగద్వేషోపేతాః స్వసిద్ధా న్తదర్శననిమిత్తమేవపరస్పరం- అన్యోన్యంవిరుధ్యన్తే. తైరన్యోన్యవిరోధిభిరస్మదీయోఽయంవైదికఃసర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షోనవిరుధ్యతే- యథాస్వహస్తపాదాదిభిః. ఏవంరాగద్వేషానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవసమ్యగ్దర్శనమిత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యోపాసనాదివిధివిరోధాభావేఽపి మతాన్తరైర్విరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యతేషాంభ్రాన్తత్వాన్నైవమిత్యాహ (స్వసి ద్ధాన్తేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యంవక్తుంభూమికాంకరోతి (శాస్త్రేతి) తద్బాహ్యత్వాదిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనశాస్త్రోపపత్తిగ్రహ్యతే. ద్వైతదర్శనస్యమిథ్యా దర్శనత్వే హేత్వన్తరపరత్వమవతారితస్యశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవదర్శయతి (ద్వైతినామితి) ఆదిశబ్దేనమదమానాదయోగృహ్య న్తే. స్వీయంస్వీయంసిద్ధాన్తంవ్యవస్థాపయితుంతత్త్వజ్ఞానమధికృత్యప్రవృత్తానాంవాదినాంకుతోదోషాస్పదత్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) శ్లోకా

అద్వైతంపరమార్థోహిద్వైతంతద్భేదఉచ్యతే। తేషాముభయథాద్వైతంతేనాయంనవిరుధ్యతే॥ ౧౮
మాయయాభిద్యతేహ్యేతన్నాన్యథాజంకథంచన। తత్త్వతోభిద్యమానేహిమర్త్యతామమృతంవ్రజేత్॥ ౧౯

పరప్రయోజనతయాపరిహరతి (స్వసిద్ధాన్తేత్యాదినా) నిశ్చయమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రాగాస్పదత్వేపితేషాంద్వేషాస్పదత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షమితి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (స్వసిద్ధాన్తేతి) యద్యపివాదినాంప్రత్యేకంస్వస్వసిద్ధాన్తైర్నోపసంగృహీతందర్శనం - తన్నిరాకరణార్థమన్యోన్యంవాదినోవిరోధమాచరన్తోదృశ్యన్తే. నచతైరద్వైతదర్శనంనిరుధ్యమానమధ్యవసీయతే. యథాస్వకీయకరచరణాదిభిరాత్మాకదాచిదాచరితేపిద్వేషోనజాయతే - పరబుద్ధ్యభావాత్. తథాద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవేష్వద్వైతదర్శినస్తేషుద్వేషోనజాయతే - సర్వాత్మత్వాత్పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనస్యసమ్యగ్దర్శనత్వంప్రతిజ్ఞాతంకథంప్రసిద్ధమితియా ప్రక్రియయాప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧౭

శం.— కేనహేతునానైర్నవిరుధ్యతఇతి- ఉచ్యతే- అద్వైతంపరమార్థః. హి- యస్మాద్ద్వైతం- నానాత్వమస్యాద్వైతస్యభేదః- తస్యకార్యమిత్యర్థః. *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్తేజోఽసృజతఇతిశ్రుతేః, ఉపపత్తేశ్చ- స్వచిత్తస్పన్దనాభావేసమాధౌమూర్ఛాయాంసుషుప్తౌచాభావాత్. అతస్తద్భేదఉచ్యతేద్వైతం. ద్వైతినాంతుతేషాంపరమార్థతోఽపరమార్థతశ్చోభయథాపిద్వైతమేవ. యదిచతేషాంభ్రాన్తానాంద్వైతదృష్టిః-అస్మాకమద్వైతదృష్టిరభ్రాన్తానాం-తేనాయం- హేతునాస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః- *ఇన్ద్రోమాయాభిః *నతుతద్ద్వితీయమస్తీతిశ్రుతేః యథామత్తగజారూఢఉన్మత్తంభూమిష్ఠంప్రతిగజారూఢోహంవాహయమాంప్రతీతిబ్రువాణమపితంప్రతినవాహయత్యవిరోధబుద్ధ్యా-తద్వత్. తతఃపరమార్థతోబ్రహ్మవిదాత్మైవద్వైతినాం- తేనాయంహేతునాఅస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః. ౧౮

ఆ.— ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షస్యవిషయద్వారకేవిరోధేఽధిగమ్యమానేకథమవిరోధవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యస్వమతపర్యాలోచనయాతావదవిరోధమాహ (అద్వైతమితి) మిథ్యాభూతేనద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేపిపరమార్థభూతేనతేనవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతథావిధంద్వైతమేవనాస్తీత్యాహ (తేషామితి) ద్వైతినాంపరమార్థత్వేనాపరమార్థత్వేనచద్వైతమేవవ్యవహారగోచరీభూతం-తచ్చసంప్రతిపన్నద్వైతవన్మిథ్యైవంస్థితేనద్వైతేనాద్వైతస్యవిరోధశ్శక్యశఙ్కోభవతీత్యర్థః. శ్లోకప్రతిషేధ్యంప్రశ్నంకరోతి (కేనేతి) శ్లోకాక్షరాణ్యుపష్టభ్యాచక్షాణోహేతుమాహ (ఉచ్యతఇతి) ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వేప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి) శ్రుతిప్రమాణాద్ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమాత్కార్యస్యచకారణాద్భేదేనసత్త్వనిషేధాత్, *తత్సత్యమిత్యవధారణాత్, నాద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనేనవిరుద్ధమిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనైరవిరుద్ధమిత్యత్రైవయుక్తిమాహ (ఉపపత్తేశ్చేతి) తామేవోపపత్తింసఙ్క్షిప్యదర్శయతి (స్వచిత్తేతి) సుషుప్త్యాద్యవస్థాయాంస్వకీయచిత్తస్పన్దనాభావేమిథ్యాజ్ఞానోపరమాత్సతిద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతంసిద్ధం - తతశ్చస్వప్నవజ్జాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేర్ద్వైతమద్వైతకార్యం. సచకారణంతత్కార్యప్రతిభాసైర్నవిరుధ్యతే- కార్యస్యవాచారమ్భణమాత్రత్వాత్కారణాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. తేషామిత్యాదిభాగంవిభజతే (ద్వైతినాంత్వితి) పరమార్థద్వైతాంశేనాద్వైతవిరోధమాశఙ్క్యద్విధావ్యవహారేపివిమతస్యద్వైతస్యద్వైతత్వాదేవసంప్రతిపన్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేర్నతేనవిరోధోఽద్వైతస్యేతిమన్వానస్సన్నాహ (యదిచేతి) భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనంప్రమాణమూలమవిరుద్ధమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) కార్యకారణభూతయోర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధేసిద్ధేఫలితమాహ (తతఇతి) అద్వైతినాంద్వైతినాంచప్రాతిస్వికపక్షపర్యాలోచనాతోద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షోవిరుద్ధోనభవతీతిఫలితముపసంహరతి (తేనేతి) ౧౮

శం.— ద్వైతమద్వైతభేదఇత్యుక్తేద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితిస్యాత్కస్యచిదాశఙ్కేత్యతఆహ - యత్పరమార్థసదద్వైతం- మాయయాతద్భిద్యతేహ్యేతత్తైమిరికానేకచన్ద్రవద్రజ్జుస్సర్పధారాదిభిర్భేదైరివ. నపరమార్థతః- నిరవయవత్వాదాత్మనః. సావయవంహ్యవయవాన్యథాత్వేనభిద్యతే- యథామృద్ఘటాదిభేదైః. తస్మాన్నిరవయవమజంనాన్యథాకథంచన- కేనచిదపిప్రకారేణనభిద్యతఇత్యభిప్రాయః. తత్త్వతోభిద్యమానేహ్యమృతమజమద్వయంస్వభావతస్సన్మర్త్యతాంవ్రజేత్- యథాగ్నిశ్శీతతాం. తచ్చానిష్టంస్వభావవైపరీత్యగమనం - సర్వప్రమాణవిరోధాత్. అజమవ్యయమాత్మతత్త్వంమాయయైవభిద్యతే- నపరమార్థతః. తస్మాన్నపరమార్థసద్ద్వైతం. ౧౯

ఆ.— అద్వైతమేవద్వైతాత్మనాపరిణమతేచేత్- ద్వైతమపితాత్త్వికంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాయయేతి) వివర్తవాదాన్నజ్ఞాకారేణోపమాహ (తత్త్వతఇతి) పూర్వార్ధవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాదర్శయతి (ద్వైతమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాకరోతి (అతఆహేతి) విమతోభేదోమిథ్యా- భేదత్వాత్- చన్ద్రాదిభేదవదిత్యర్థః. విమతంతత్త్వతోభేదరహితం- నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ - వ్యతిరేకేణమృదాదివదిత్యాహ (నేత్యాదినా) నిరవయవత్వేపివస్తునస్స్ఫుటనధర్మత్వమాశఙ్క్యాహ (సావయవంహీతి) ఉక్తమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) అన్యథా- పరమార్థత్వేనేత్యర్థః. పునర్నఞనుకర్షణమన్వయార్థం. కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరత్రప్రకారోభిప్రేతః. విపక్షేదోషంవదన్ద్వితీయార్ధంవివృణోతి (తత్త్వతఇతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (తచ్చేతి) వివర్తవాదముపసంహరతి (అజమితి) శ్లోకేవివర్తవాదఫలితమాహ (తస్మాదితి)

అజాతస్యైవ భావస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః। అజాతో హ్యమృతో భావో మర్త్యతాం కథమేష్యతి॥ ౨౦
న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా। ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౧
స్వభావేనామృతో యస్య భావో గచ్ఛతి మర్త్యతామ్। కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥ ౨౨
భూతతోఽభూతతో వాపి సృజ్యమానే సమా శ్రుతిః। నిశ్చితం యుక్తియుక్తం చ యత్తద్భవతి నేతరత్॥ ౨౩

శం.— [illegible] ౨౦

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౨౧

ఆ.— [illegible] ౨౧

శం.— [illegible] ౨౨

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౨౩

ఆ.— [illegible] (భూతతః) [illegible] ... (నిశ్చితమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) [illegible] ... (బాఢమితి) [illegible] ... (ఉపాయఇతి) [illegible] ... పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) [illegible] ... శ్లోకస్య తాత్పర్యముక్త్వా పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాకరోతి (భూతత

నేహ నానేతి చామ్నాయాదిన్ద్రో మాయాభిరిత్యపి। అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః॥ ౨౪

సమ్భూతేరపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే। కో న్వేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే॥ ౨౫

ఇతి) మాయయా హ్యేషా మయా సృష్టేత్యాదివత్ తత్తేజోఽసృజతేతి శ్రుతిః. సచ్చ త్యచ్చాభవదితి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రోఽభవదితివత్. న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే- తేన మాయామయ్యేవ సృష్టిరభిప్రాయమపి సృష్టిశ్రుతిష్విష్యత ఇత్యర్థః. గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయ ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర మాణవకేఽగ్నిశబ్దప్రయోగే స్యాన్మానసత్వాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నౌ ప్రతీతేర్ముఖ్యస్యైవ ప్రథమం ప్రతిభాతి ముఖ్యే పదవృత్త్యపేక్షాభ్యాం వ్యావర్తితయా సత్యా సృష్టిరేవ వ్యవస్థేత్యర్థః. ముఖ్యస్య స్వప్నజ్ఞానేనాపి సత్యాసృష్టిర్న సిద్ధ్యతి - అన్యత్ర ఉక్తసత్యాయాః సృష్టేః సృష్టిశబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదిత్యుపదర్శయతి (నేత్యాదినా) లౌకికానాం ముఖ్యస్య స్పష్టస్య సృష్టిత్వే ఫలాభావాన్న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యమిత్యాహ (నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేతి) అన్యథా న స్థైర్యప్రసిద్ధస్యైవ స్పష్టయతి (అవిద్యేతి) గౌణీ స్వప్నాదిసృష్టిః- ముఖ్యా జాగరితాదిసృష్టిః. సర్వాస్వవిద్యావస్థాయామేవ- తస్యాం సత్యాభావాత్. న తత్త్వసృష్ట్యా నాపి సృష్టిస్సంభవతి. తథాభూతస్యాస్య తథాభూతస్యాన్యస్యాపరతో వా వస్తునోఽన్యథాభావాసంభవాత్, తదపి రేకేణ వస్తుస్వరూపాలోచనయా వా వాస్తవ్యాస్సృష్టేర్నష్టత్వే శ్రుతిమనుగమయతి (సజాతేత్యతి) స్పష్టేరవిద్యమానత్వేఽపి కిం తస్య వివక్షితమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాదియుక్తిః. తేనాద్వైతమేవ శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- నద్వైతమితి ఫలితమాహ (తదేవేతి) ౨౩

శం.— కథం శ్రుతినిశ్చయ ఇత్యాహ- యది హి భూతత ఏవ సృష్టిస్స్యాత్ - తతస్సత్యమేవ నానావస్త్వితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో న స్యాత్. అస్తి చ *నేహ నానాస్తి కించనేత్యాద్యామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః- తస్మాదాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థా కల్పితా సృష్టిరభూతైవ ప్రాణసంవాదవత్. *ఇన్ద్రో మాయాభిరిత్యభూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యపదేశాత్. నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః. సత్యం- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యామయత్వేన మాయాత్వాభ్యుపగమాదదోషః. మాయాభిః- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాభిరవిద్యారూపాభిరిత్యర్థః. *అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుతేః. తస్మాజ్జాయతే మాయయైవ సః. తుశబ్దోఽవధారణార్థో మాయయైవేతి. న హ్యజాయమానత్వం బహుధాజన్మ చైకత్ర సమ్భవతి- అగ్నావివ శైత్యమౌష్ణ్యం చ. ఫలవత్త్వాచ్చాత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చితోఽర్థః - *తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్, *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతీతి నిన్దితత్వాచ్చ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేః. ౨౪

ఆ.— సృష్టేర్గౌణత్వస్య స్వీకరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రుత్యర్థతయా సిద్ధమితి శ్రౌతనిశ్చయమేవ వివృణోతి (నేహేతి) ఆకాఙ్క్షాం ప్రదర్శ్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) తత్రాద్వైతదేవ వ్యతిరేకం దర్శయిత్వా పునరన్వయాఖ్యానేన వ్యాచష్టే (యదిహీతి) ద్వైతాభావశ్చేత్ప్రతిషిధ్యతే- కథం తర్హి సృష్టిరుపదిశ్యతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) యథా ప్రాణశ్రైష్ఠ్యప్రత్యయార్థం ప్రాణసంవాదశ్శ్రుతిషు కల్ప్యతే- తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థత్వేన కల్పితా- వాస్తవ్యాస్సృష్టేరభోగస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరం దర్శయన్ ద్వితీయం పాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యపదేశాదసౌ కల్పితా యుక్తేతి శేషః. అభిధానగ్రన్థే ప్రజ్ఞానామసు పఠితాన్మాయాశబ్దో మిథ్యార్థో న భవతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు పాఠాచ్చిత్త్వం ప్రాగఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కథం తర్హి మిథ్యార్థత్వం - తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) సహి మాయాశక్తితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచైతన్యం- భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిరిత్యాదౌ నివృత్తిశ్రవణాత్. కింత్వసావిన్ద్రియజన్యా - తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వయా అవిద్యాత్వేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థత్వేనానుపపత్తిరిత్యర్థః. తాత్పర్యార్థముక్త్వాఽక్షరాణి వ్యాకరోతి (మాయాభిరితి) పురురూప ఈయత ఇతి సమ్బన్ధః. మాయామయీ సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరపరత్వేన తృతీయపాదమవతారయతి (అజాయమాన ఇతి) అజాయమానస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదముత్థాపయతి (తస్మాదితి) అశ్రుతస్య కథమేవకారస్యావాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తుశబ్ద ఇతి) అవధారణరూపమర్థమేవాభినయతి (మాయయైవేతి) కస్మాదిత్థమవధార్యతే- వాస్తవే జన్మని కా వా క్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహ్యజేతి) ఆత్మైకత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఫలవత్త్వాచ్చేతి) తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ఏకత్వం- ఆచార్యోపదేశమనుపశ్యతః- సాక్షాత్కుర్వతస్తత్ర- ఏకత్వసాక్షాత్కారే సతి కో మోహో శోకో వా ఉపలక్షితస్సంసారో న భవతీత్యర్థః. న కేవలం విఫలత్వాద్భేదదృష్టిరవివక్షితా- కింతు నిన్దితత్వేనానిష్టత్వాదనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి) ౨౪

శం.— *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసత ఇతి శ్రుతేస్సమ్భూతేరుపాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే- న హి పరమార్థసద్భూతాయాం సమ్భూతౌ తదపవాద ఉపపద్యతే. నను వినాశేన సమ్భూతేస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సమ్భూత్యపవాదః- యథా *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసత ఇతి. సత్యమేవ- దేవతాదర్శనస్య సమ్భూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్మణస్సముచ్చయవిధానార్థస్సమ్భూత్యపవాదః- తథాపి వినాశాఖ్యస్య కర్మణః స్వాభావికాజ్ఞానప్రవృత్తిరూపస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వవద్దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య పురుషసంస్కారార్థస్య కర్మఫలరా

స ఏష నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతం నిహ్నుతే యతః। సర్వమగ్రాహ్యభావేన హేతునాజం ప్రకాశతే॥ ౨౬

గప్రవృత్తిరూపస్య సాధ్యసాధనేషణాద్వయలక్షణస్యమృత్యోరతితరణార్థత్వం. ఏవం హి షణాద్వయలక్షణాదవిద్యయామృత్యోరతితీర్ణస్యవిరక్తస్యోప నిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్యనాన్తరీయకీపరమాత్మైకత్వవిద్యోత్పత్తిరితిపూర్వభావినీమవిద్యామపేక్ష్యపశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనా ఏకేనపురుషేణసమ్బధ్యమానాఽవిద్యయాసముచ్చీయత ఇత్యుచ్యతే. అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనం బ్రహ్మవిద్యామపేక్ష్యనిన్దార్థైవభవతిసమ్భూ త్యపవాదోయద్వదశుద్ధివియోగహేతుః- అతన్నిష్ఠత్వాత్. అతఏవసమ్భూతేరపవాదాత్సంభూతేరాపేక్షికమేవసత్త్వమితిపరమార్థసదాత్మైకత్వమపే క్ష్యామృతాఖ్యస్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే. ఏవం మాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయాప్రత్యుపస్థాపితస్యావిద్యానాశే స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కోన్వేనంజనయేత్- నహిరజ్జ్వామవిద్యారోపితంసర్పంపునర్వివేకతోనష్టంజనయేత్కశ్చిత్- తథానకశ్చిదేనంజనయేదితి. కోన్వితిక్షేపార్థత్వాత్కా రణం ప్రతిషిధ్యతే. అవిద్యోద్భూతస్యనష్టస్యజనయితృకారణంనకించిదస్తీత్యభిప్రాయః. *నాయం కుతశ్చిన్నబభూవకశ్చిదితిశ్రుతేః. ౨౫

ఆ.— భేదదృష్టిమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరమాహ (సమ్భూతేరితి) సమ్భూతిః- ఐశ్వర్యంయస్యాస్సాసమ్భూతిర్హిరణ్యగర్భా ఖ్యా. తస్యాశ్చకార్యమధ్యేశ్రేష్ఠాయానిన్దితత్వాత్ ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేనసమ్భవశబ్దితంకార్యమేవనిషిధ్యతే- తథాచనిన్దితంసర్వమసత్త్వమి త్యర్థః. కారణప్రతిషేధేనతదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చయథోక్తార్థసిద్ధిరిత్యాహ (కోన్వేనమితి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అన్ధమితి) సమ్భూత్యుపాసనాయాః మన్త్రార్థనాద్యేననిన్దాంవిధాయ ; తతోభూయఇవేత్యాదినోత్తరార్ధేనసమ్భూతేరుక్తాయాదేవతాయాహేయత్వముపపాద్యతే - పరత్వప్రధాన భూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనంసర్వమేవసమ్భవశబ్దితంకార్యమాత్రంనిషిధ్యతే- తథాచతదవస్తుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. సమ్భూతేరపవా దేపితస్మిన్మిథ్యాత్వనియమాభావాన్నకార్యమాత్రస్యమిథ్యాత్వంశక్యంప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సమ్భూతేర్నిన్దాతదుపాస్త్యపాస నార్థానభవతి - కింతువినాశేన - కర్మణాదేవతోపాసనస్యసముచ్చయవిధానస్యఫలవత్త్వాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) అపవాదస్యసముచ్చయవిధ్యర్థత్వేదృ ష్టాన్తమాహ (యథేతి) అతఃఖల్వవిద్యాశబ్దితకర్మాపవాదోవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సిద్ధః- *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయం సహేతిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఉక్తంచోద్యమనుజానాతి (సత్యమితి) తర్హిసమ్భూత్యపవాదస్తదవస్తుత్వఖ్యాపకోనభవతీత్యుక్తంస్థితమేవేత్యాశఙ్క్యసము చ్చయస్యావిద్యావస్థాయామవస్థితఫలవత్త్వాత్తదవస్తుత్వంసమ్భూత్యాదేస్సిద్ధాన్తేనసముక్తం-తత్తదవస్థామేవేతిమన్వానస్సన్నాహ (తథాపీతి) యథా స్మిన్దేశాన్తరేయస్యకర్మణోఽశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపమృత్యుతరణార్థత్వం - తథాసాధనాద్వయలక్షణాగ్రహణముపసంహారస్య స్యాపివాచ్యం. తథాచసమ్భూత్యాదేరవస్తుత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. మృత్యుతరణార్థత్వంసమ్భావ్యాహ (ఏతదుక్తం) స్వాభా చారకామవాదకామభక్షణాదిలక్షణస్వాభావికప్రవృత్తిరూపాశుద్ధివియోగస్సంస్కారోయథాసిద్ధ్యేత్- తథాసిద్ధేనానుష్ఠిత సముచ్చయఫలంకామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వేతిమన్త్రే మృత్యుతరణహేతురవిద్యేతి వచనాత్, * సంభూత్యామృతమ శ్నుత ఇతిచసమ్భూతేరమృతత్వఫలాభిధానాత్, కథంసముచ్చయస్యమృత్యోరతితరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) యతోనసముచ్చయస్యామృ మృతత్వంఘటతేతస్య - * విద్యయామృతమశ్నుతఇతివక్ష్యమాణత్వాత్ అతస్సముచ్చయలక్షణాఽవిద్యా * అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వేత్యత్రనిర్దిశ్ యతే- అపేక్షితమృత్యుతరణహేతుత్వస్సమ్భవాదిత్యర్థః. యద్యవిద్యాశబ్దేనసముచ్చయోనాభిధీయతే - కథంతర్హి * విద్యాంచావిద్యాంచేత్యనేనవిద్యా విద్యయోస్సముచ్చయోనిర్దిశ్యతే - నహిదేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్యబ్రహ్మవిద్యాయాస్సముచ్చయస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నాన్త రీయకత్వం- అవశ్యంభావిత్వం. ప్రతిబన్ధకాభావేకార్యోత్పత్తేరిత్యర్థః. ఏవంసతిసమ్భూతేరపవాదోనిన్దార్థ ఇత్యాహ (అతఇతి) నిన్దార్థత్వం - సము చ్చయస్యాశుద్ధిక్షేపహేతుత్వం. తచ్చేదిష్టం- కిమిత్యపవాదః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాప్యతన్నిష్ఠత్వాత్ - పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాత్త దపవాదసిద్ధిరిత్యర్థః. అపవాదఫలందర్శయన్నాద్యభాగవిభజనముపసంహరతి (అతఏవేతి) * కోన్వేనంజనయేదిత్యస్యప్రత్యర్థమాశఙ్క్యోత్తరా యార్థంవిభజతే (ఏవంమాయేత్యాదినా) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) నకశ్చిదేనంజనయేదితికారణంప్రతిషిధ్యత ఇత్యర్థః. ప్రశ్నార్థకింశబ్దేదృశ్యమానేకథంకారణప్రతిషేధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్వితి) ఆక్షేపార్థమున్వితిపదం-తదర్థమాహ (అవిద్యేతి) త తశ్చేదుద్భూతోజీవః- కథంతస్యజనయితృకారణంనేత్యుచ్యతే- వ్యాహతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నష్టస్యేతి) ఉక్తస్యజనయితృకారణాభావేప్రమాణమా హ (నాయమితి) తస్యావిద్యామన్తరేణస్వతోజన్మాభావంసూచయతి (నబభూవేతి) ౨౫

శం.— సర్వవిశేషప్రతిషేధేన *అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిపాదితస్యాత్మనో దుర్బోధ్యత్వం మన్యమానా శ్రుతిః పునఃపునరుపాయా న్తరత్వేన తస్యైవ ప్రతిపిపాదయిషయా యద్యద్వ్యాఖ్యాతం- తత్సర్వం నిహ్నుతే. గ్రాహ్యం- జనిమద్బుద్ధివిషయమపలపత్యర్థాత్ *స ఏష నేతి నే తీత్యాత్మనోఽదృశ్యతాం దర్శయన్తీ శ్రుతిః. ఉపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానత ఉపాయత్వేన వ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్గ్రాహ్యతా మాభూదిత్యగ్రా హ్యభావేన హేతునా- కారణేన నిహ్నుత ఇత్యర్థః. తత ఏవముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ, జానత ఉపేయస్య చ నిత్యైకరూపత్వమితి, తస్య సబాహ్యాభ్య న్తరమజమాత్మతత్త్వం ప్రకాశతే స్వయమేవ. ౨౬

ఆ.— ఇతోఽపి ద్వైతం వస్తు న భవతీత్యాహ (స ఏష ఇతి) *ద్వే వావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతం మూర్తామూర్తాదిసర్వమేవ త్యాజ్యమగ్రా హ్యం *నేతి నేతీతి వీప్సయా యతో నిషేధతి శ్రుతిః- అతస్స ఏష ఇత్యుపక్రమ్య ప్రతిపాదితస్యాత్మతత్త్వస్య హాటకస్యావిషయత్వేన ప్రథమోపపత్తిరి

సతో హి మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతః। తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే॥ ౨౭

త్యర్థః. నేతి నేతీతి వీప్సా తాత్పర్యమాహ (సర్వేతి) రూపద్వయోపన్యాసానన్తరం తన్నిషేధమన్తరేణ నిర్విశేషవస్తుప్రతిపత్తేరయోగాత్, తత్ప్రతిపత్త్యా చ పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాత్, ఆదేశః - నిర్విశేషాత్మతత్త్వోపదేశస్తావత్ ప్రస్తూయతే. ఏవం ప్రస్తుత్య ॥ నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వస్య మూర్తామూర్తాదివిశేషస్యారోపితస్య నిషేధో దర్శితః. తేన చాత్మా జిజ్ఞాసితో విశిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః. నచైవం మూర్తామూర్తాధికారే ప్రతిపాదితః- తత్కిమితి ప్రదేశాన్తరే పునః పునరేవం ప్రతిపాద్యతే- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యాతమిత్యాది వ్యాచష్టే (ప్రతిపాదితస్యేతి) యద్యపి మూర్తామూర్తప్రకరణే ప్రతిపాదితమాత్మతత్త్వం- తథాపి తస్య పరమసూక్ష్మత్వాత్ దుర్జ్ఞానత్వం మన్యతే శ్రుతిః సా పునరుపాయవిశేషసద్భావాభిప్రాయేణ తస్యైవ పునః పునః ప్రతిపాదనే ప్రవృత్తా యద్యదారోపితం- తత్తదపోహ్యాపోహ్య విశిష్టమాత్మస్వరూపం నివేదయతీత్యర్థః. సర్వమిత్యాదిస్సప్తమస్వాఖ్యానమిత్యాహ (గ్రాహ్యమితి) గ్రాహ్యమిత్యాద్యాగ్రహణవిషయత్వేన సర్వం విశేషం నిషేధయన్ శ్రుతిః సర్వత్ర దృశ్యం కార్యం మనసా వాచా చ గోచరీభూతం- తదశేషమర్థాదపలపతి. సోఽయమపరమార్థత్వదృశ్యమితి బ్రువాణా దృశ్యస్య వస్తుత్వేనోపపద్యతే- తథా చానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యావస్తుత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. నను కిమితి శ్రుతిరేవ్వం విశేషజాతం నిహ్నుతే- పక్షప్రత్యక్షాదిన్యాయోపేతాదిత్యాశఙ్క్య గ్రాహ్యాభావే నేత్యాది వ్యాకరోతి (ఉపాయస్యేతి) ॥ ద్వైతాద్వైతాదినా వ్యాఖ్యాతస్వరూపప్రపఞ్చస్యాద్వితీయబ్రహ్మైక్యమాత్రపర్యవసాయితామప్రతిపాద్యమానస్య బ్రహ్మానుభవోపాయత్వేనాభిమతస్యాపి ప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వేన గ్రాహ్యత్వాశఙ్కాయాం- సామాన్యాదిత్యశేషవిశేషరాహిత్యేనాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపనిర్ధారణార్థమారోపితం ప్రపఞ్చం ప్రతిషేధతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ఉపాయస్య కల్పితత్వేన వస్తుత్వాభావాత్, ఉపేయస్య చ సదైకరూపత్వాత్, కథం తథావిధవస్తుప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాజమిత్యాది వ్యాచష్టే (తతశ్చేతి) సమారోపితస్య సర్వస్య నిషేధాదేవ స్వాత్మన్యేవ వస్తుత్వాభావనిశ్చయాదారోపితసర్వాపేదేశాధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వవదుపాయస్య మూర్తాదేరుపేయాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రతామేవ ప్రతిపద్యమానస్య, బ్రహ్మణశ్చ సదైకరూపత్వమాత్మత్వేనాత్యన్తప్రసిద్ధస్వభావత్వాదిజానత, స్తస్య- ఉత్తమస్యాధికారిణస్స్వయమేవ - అన్యాపేక్షామన్తరేణాత్మతత్త్వముక్తవిశేషణం ప్రకాశీభవతి. కల్పితస్య చోపాయత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨౬

శం — ఏవం హి శ్రుతివాక్యశతైః, సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వమద్వయం- న తతోఽన్యదస్తీతి నిశ్చితమేతద్యుక్త్యా, చ. అధునైతదేవ పునర్నిర్ధార్యత ఇత్యాహ. తత్రైతత్స్యాత్- సదాఽగ్రాహ్యమేవ చేదసదేవాత్మతత్త్వమితి. తన్న- కార్యగ్రహణాత్. యథాఽసతో మాయావినో మాయయా జన్మ కార్యం- ఏవం జగతో జన్మ కార్యం గృహ్యమాణం మాయావినమివ పరమార్థం సన్తమాత్మానం జగజ్జన్మమాయాస్పదమేవ గమయతి. యస్మాత్సతో హి- విద్యమానాత్కారణాత్ మాయానిర్మితస్య హస్త్యాదికార్యస్యేవ జగజ్జన్మ యుజ్యతే- నాసతః కారణాత్. న తు తత్త్వత ఏవాత్మనో జన్మ యుజ్యతే. అథవా- సతః- విద్యమానస్య వస్తునో రజ్జ్వాదేస్సర్పాదివన్మాయయా జన్మ యుజ్యతే- న తు తత్త్వతో యథా- తథాఽగ్రాహ్యస్యాపి సత ఏవాత్మనో రజ్జుసర్పవజ్జగద్రూపేణ మాయయా జన్మ యుజ్యతే- న తు తత్త్వత ఏవాజస్యాత్మనో జన్మ. యస్య పునః పరమార్థసదజమాత్మతత్త్వం జగద్రూపేణ జాయతే వాదినః- న హి తస్యాజం జాయత ఇతి శక్యం వక్తుం- విరోధాత్. తతస్తస్యార్థాజ్జాతం జాయత ఇత్యాపన్నం- తతశ్చానవస్థా జాతాజ్జాయమానత్వేన. తస్మాదజమేకమేవాత్మతత్త్వమితి సిద్ధం. ౨౭

ఆ.— ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయం పరమార్థభూతం- ద్వైతం తు మాయాకల్పితమసదితి ప్రతిపాదితం. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సతో హీతి) యదాత్మతత్త్వం సదాసదేకరూపం - తస్య మాయయా జగదాకారేణ జన్మ యుక్తం - మాయయా మన్త్రిరూపార్థసముత్థానపటీయస్త్వాత్. పరమార్థం సన్తం నిరూపమనేకరూపతయా నోత్పత్తుం పారయతి - విరోధాదిత్యర్థః విపక్షే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి) యస్య వాదినో మతే బ్రహ్మైవ పరమార్థతో జగదాత్మనా జాయతే - తస్యాజస్య జాయమానత్వప్రతిజ్ఞాయా వ్యాహతత్వాజ్జాతస్యైవ జాయమానత్వే స్యాదనవస్థేత్యర్థః. అద్వైతమావేదయన్త్యా ద్వైతనిషేధకశ్రుత్యా ప్రత్యగజత్వాదియుక్త్యా చ తథావిధయా నిర్ధారితమర్థం శ్లోకార్థకథనార్థమనువదతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ వస్తు యుక్త్యన్తరేణ పునర్నిర్ధారయితుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (అధునేతి) పూర్వార్ధం శఙ్కోత్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతుం శఙ్కయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకస్య మహ్యావరాద్యశ్యతే. యస్మాత్కదాచిదపి గృహ్యతే - తదత్యన్తాసదేవ శశవిషాణాదివద్దేష్టవ్యం - ప్రమాణాభావే ప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః కార్యలిఙ్గకానుమానవశాదాత్మతత్త్వస్య కారణత్వేన సత్త్వసిద్ధేర్నాసత్త్వశఙ్కేత్యమితి దూషయతి (తన్నేతి) సఙ్గృహీతమర్థం దృష్టాన్తేన వివృణోతి (యథేతి) వివృతం నిదర్శనం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్కారణస్య సత్త్వమనిర్వాచ్యమితి శేషః. (నాసత ఇతి) తస్య నిస్స్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః. (నత్వితి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య చ జన్మాయోగాదిత్యర్థః. సత ఇతి పఞ్చమ్యన్తం పదం గృహీత్వా నిమిత్తకారణపరతయా వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి సత ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదముపాదానపరతయా వ్యాఖ్యానం కరోతి (అథవేతి) యథా రజ్జోస్సర్పధారాద్యాకారేణ మాయాకృతం జన్మ- తథైవాగ్రాహ్యస్యాపి సద్రూపస్యాత్మతత్త్వస్య జగదాత్మనా జన్మ మాయా ప్రయుక్తం ప్రతిపత్తవ్యం- జన్మరహితస్య వస్తుతో జన్మ వ్యాహతమిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధం విభజతే (యస్యేత్యాదినా) మాయికం జన్మ- సతాత్త్వికమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౭

అసతో మాయయా జన్మ తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే। వన్ధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే॥ ౨౮

యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః। తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః॥ ౨౯

అద్వయం చ ద్వయాభాసం మనః స్వప్నే న సంశయః। అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥ ౩౦

మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం యత్కిఞ్చిత్సచరాచరమ్। మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతం నైవోపలభ్యతే॥ ౩౧

ఆత్మసత్యానుబోధేన న సఙ్కల్పయతే యదా। అమనస్తాం తదా యాతి గ్రాహ్యాభావే తదగ్రహమ్॥ ౩౨

శం.— అసద్వాదినామసతో భావస్య మాయయా తత్త్వతో వా న కథంచన జన్మ యుజ్యతే - అదృష్టత్వాత్. నహి వన్ధ్యాపుత్రో మాయయా తత్త్వతో వా జాయతే. తస్మాదసద్వాదో అత్యన్తమేవానుపపన్న ఇత్యర్థః. ౨౮

ఆ.— [illegible] (అసద్వాదినామితి) [illegible] (అదృష్టత్వాదితి) [illegible] (నహీతి) [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] ఉపపత్తేరిత్యర్థః. ౨౮

శం.— కథం పునస్సతో మాయయైవ జన్మేతి. ఉచ్యతే- యథా రజ్జ్వాం వికల్పితస్సర్పో రజ్జురూపేణావేక్ష్యమాణస్సన్ - [illegible] గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ ద్వయాభాసం స్పన్దతే స్వప్నే మాయయా - రజ్జ్వామివ సర్పః. తథా- తద్వదేవ జాగ్రత్-జాగరితే స్పన్దతే మాయయా మనః. స్పన్దత ఇవేత్యర్థః. ౨౯

ఆ.— సత ఏవ మాయయా జన్మేత్యుక్తముపపాదయతి (యథేతి) [illegible] (కథమితి) [illegible] (ఏవమితి) [illegible] (గ్రాహ్యేతి) [illegible] ఇత్యుక్తం. ౨౯

శం.— రజ్జురూపేణ సర్ప ఇవ పరమార్థత ఆత్మరూపేణ అద్వయం సత్ ద్వయాభాసం మనః స్వప్నే న సంశయః. నహి స్వప్నే హస్త్యాది గ్రాహ్యం, గ్రాహకం చ చక్షురాది, ద్వయం విజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తి. జాగ్రదపి [illegible]. ౩౦

ఆ.— మనో బ్రహ్మ [illegible] (అద్వయమితి) [illegible] (రజ్జ్వితి) [illegible] గ్రాహ్యగ్రాహకభేదస్య [illegible] (నహీతి) [illegible] గ్రాహ్యగ్రాహకద్వైత [illegible] మాయాకల్పితం మనస్స్పన్దతేత్యయం [illegible] (జాగ్రదపి) ౩౦

శం.— రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపం ద్వైతరూపేణ మన ఏవేత్యుక్తం. [illegible] అన్వయవ్యతిరేకలక్షణమనుమానం [illegible]. తేన హి మనసా వికల్ప్యమానేన దృశ్యం- మనోదృశ్యమిదం. ద్వైతం సర్వం [illegible] మనసో హ్యమనీభావే- నిరుద్ధే వివేకదర్శనాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం రజ్జ్వామివ సర్పే, లయం గతే వా సుషుప్తే, ద్వైతం నైవోపలభ్యత [illegible]. ౩౧

ఆ.— మనోమాత్రం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) యథా రజ్జుః సర్పరూపేణ వికల్ప్యతే - తథా మనో ద్వైతరూపేణ వికల్పనాత్మకం, [illegible] పశ్యన్నస్తీత్యర్థః. తదేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయన్ ప్రథమానుమానం [illegible] ([illegible]) [illegible] (ద్వైతమితి) [illegible] విభజతే (మనసోహీతి) సమాధిస్వాపయోర్ద్వైతస్యానుపలమ్భే [illegible] ([illegible]) ౩౧

శం.— కథం పునరయమమనీభావ ఇతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ సత్యమాత్మసత్యం. మృత్తికావత్- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః. తస్య శాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధ ఆత్మసత్యానుబోధః. తేన సఙ్కల్ప్యాభావాత్ దాహ్యాభావ ఇవ జ్వలనమగ్నేః న సఙ్కల్పయతే యదా-యస్మిన్కాలే. తదా- తస్మిన్కాలే అమనస్తాం- అమనోభావం యాతి గ్రాహ్యాభావే తత్-మనః అగ్రహం- గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః. ౩౨

అకల్పకమజంజ్ఞానంజ్ఞేయాభిన్నంప్రచక్షతే । బ్రహ్మజ్ఞేయమజంనిత్యమజేనాజంవిబుధ్యతే॥ 33

నిగృహీతస్యమనసోనిర్వికల్పస్యధీమతః। ప్రచారస్సతువిజ్ఞేయఃసుషుప్తేఽన్యోనతత్సమః॥ 34

ఆ.— మనసోఽమనస్త్వముక్తంతదుపపాదయతి (ఆత్మేతి) సమాధిస్వాపయోరననుభవేఽపిమనసస్స్వరూపేణనిత్యత్వాన్నామనస్త్వమిత్యాశఙ్కతే (కథమితి) సఙ్కల్ప్యాభావేహిమనసోవ్యాపారికంరూపం- సఙ్కల్పశ్చసఙ్కల్ప్యాపేక్షత్వాత్తదభావేనభవతి. సర్వమాత్మైవేత్యవగమే తుసఙ్కల్ప్యాభావాన్మనసోమనస్త్వంనవర్తతే. తథాపిస్ఫురతిచేత్- ఆత్మైవేతిసవివేకదృష్ట్యామనోనామాస్తీతిశ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తస్యైవసత్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (మృత్తికావదితి) యథాఘటశరావాదిష్వసత్స్వేషుమృత్తికామాత్రమనుస్యూతంసత్యమిష్యతే-తథైవాత్మాసఃసత్యేష్వప్యేకమాత్రంసత్యమిష్టవ్యం- * తత్సత్యమిత్యవధారణా, దేవకారస్యదృష్టాన్తేనిక్షిప్తస్యదార్ష్టాన్తికేఽనుషఙ్గో, దిత్యర్థః ఉక్తేదృష్టాన్తేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) అవశిష్టాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (తన్నేత్యాదినా) తేనతత్త్వజ్ఞానేనాత్మాతిరిక్తార్థాభావేనిశ్చితేసఙ్కల్ప్యవిషయాభావనిర్ధారణయాసఙ్కల్ప్యాభావేదృష్టాన్తమాహ (దాహ్యేతి) యథాఽగ్నిర్దాహ్యాభావేజ్వలనంనభవతి-తథాసఙ్కల్ప్యాభావేసఙ్కల్పోనిరవకాశస్స్యాదిత్యర్థః. సఙ్కల్ప్యాభావేకింమనసోభవతి- తదాహ (యదేతి) 32

శం.— యద్యసదిదంద్వైతం - కేనసమఞ్జసమాత్మతత్త్వంవిబుధ్యతఇతి. ఉచ్యతే- అకల్పకం- సర్వకల్పనావర్జితం, అతఏవాజంజ్ఞానం- జ్ఞప్తిమాత్రంజ్ఞేయేన- పరమార్థసతాబ్రహ్మణాఽభిన్నంప్రచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః - నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽగ్న్యుష్ణవత్. * విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. తస్యైవవిశేషణం - బ్రహ్మజ్ఞేయంయస్య - స్వవిషయంతదిదంబ్రహ్మజ్ఞేయం. ఔష్ణ్యస్యేవాగ్నివదభిన్నం. తేనాత్మస్వరూపేణాజేనజ్ఞానేనాజంజ్ఞేయమాత్మతత్త్వంస్వయమేవవిబుధ్యతే- అవగచ్ఛతి. నిత్యప్రకాశస్వరూపఇవసవితానిత్యవిజ్ఞానైకరసఘనత్వాన్న జ్ఞానాన్తరమపేక్షతఇత్యర్థః. 33

ఆ.— మనసశ్చేన్మనస్త్వంవ్యావర్తతే-తర్హికథమాత్మనోఽవబోధః - వ్యఞ్జకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అకల్పకమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (యదీతి) మనోముఖ్యస్యద్వైతస్యాసత్త్వేవ్యఞ్జకాభావాన్నాత్మబోధస్సమ్భవతి- *మనసైవానుద్రష్టవ్యమితిశ్రుతేః, మనసశ్చాసత్త్వాఙ్గీకారా, దిత్యర్థః. స్వరూపభూతేనజ్ఞానేనైవాత్మనోఽవబోధసమ్భవాన్నాతిరిక్తమనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) జ్ఞేయాభిన్నంజ్ఞానమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (నహీతి) సత్యగ్నౌతదాత్మకమౌష్ణ్యంనవిలుప్యతే- తథేత్యుదాహరతి (అగ్న్యుష్ణవదితి) *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. జ్ఞేయాభిన్నమిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనస్స్వయమేవావగతిరూపత్వాన్నాన్తరాపేక్షేత్యేతమర్థందృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (నిత్యేతి) 33

శం.— ఆత్మసత్యానుబోధేనసఙ్కల్పమకుర్వత్ బాహ్యవిషయాభావేనిరిన్ధనాగ్నివత్ప్రశాన్తంనిగృహీతంనిరుద్ధంమనోభవతీత్యుక్తం-ఏవంచమనసోహ్యమనీభావేద్వైతాభావశ్చోక్తః. తస్యైవంనిగృహీతస్య- నిరుద్ధస్యమనసోనిర్వికల్పస్య- సర్వకల్పనావర్జితస్యధీమతః-వివేకవతః ప్రచరణం- ప్రచారోయః-సతుప్రచారవిశేషోవిజ్ఞేయోయోగిభిః. నసుసర్వప్రత్యయాభావేయాదృశస్సుషుప్తస్థస్యమనసః ప్రచారః- తాదృశఏవనిరుద్ధస్యాపి- ప్రత్యయాభావావిశేషాత్. కింతత్రవిజ్ఞేయమితి. అత్రోచ్యతే- నైవం- యస్మాత్సుషుప్తేఽన్యః ప్రచారోఽవిద్యామోహతమోగ్రస్తస్యాన్తర్లీనానేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతోమనసః- ఆత్మసత్యానుబోధహుతాశవిప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్యనిరుద్ధస్యాన్యఏవప్రశాన్తసర్వక్లేశరజసస్స్వతన్త్రః ప్రచారః. అతోనతత్సమః. తస్మాద్యుక్తస్సవిజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః. 34

ఆ.— మోక్ష్యమాణస్యజ్ఞానఫలంస్వర్గవన్నపరోక్షం-కింతుతత్రైవప్రత్యక్షం. అతశ్చప్రకృతజ్ఞానఫలస్యమనోనిరోధస్యప్రత్యక్షత్వార్థంప్రసఙ్గంకరోతి (నిగృహీతస్యేతి) నతస్యవిజ్ఞేయత్వం- సుషుప్తేఽప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తఇతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మేతి) తస్యసత్యస్యప్రాగుక్తేనానుబోధేన- సమ్యగ్జ్ఞానేనబాహ్యస్యవిషయస్యసఙ్కల్ప్యస్యాభావే, నిరాలమ్బనస్యప్రచారాసమ్భవే, మనస్సఙ్కల్పమకుర్వత్ప్రశాన్తంనిరుద్ధంచభవతీత్యన్వయః. నిర్విషయంమనశ్శామ్యతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నిరిన్ధనేతి) నిరుద్ధేమనసిమనస్త్వవ్యావృత్తౌ మనస్స్పన్దితస్యద్వైతస్యాభావముక్తంస్మారయతి (ఏవంచేతి) ఏవంవృత్తమనూద్యపాదత్రయస్యార్థమాహ (తస్యేతి) ఏవం-విషయాభావేనేతియావత్. ఆత్మసత్యానుబోధోవివేకశబ్దార్థః. ప్రత్యగాత్మన్యేవపర్యవసానంప్రచారః. తస్యవిద్వత్ప్రత్యక్షత్వంవివక్షిత్వాయోగిభిరిత్యుక్తం. చతుర్థపాదవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) నిరుద్ధస్యాపిమనసః ప్రచారఇతిసమ్బన్ధః. విశేషప్రత్యయాభావస్యనిరోధేస్వాపేచవిశేషాభావాదితిహేత్వర్థః. తత్ర- ప్రచారేఽప్రసిద్ధేసతీతియావత్. చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి (అత్రేతి) నిరుద్ధస్యమనసస్సుషుప్తస్యేవప్రచారస్యాసుజ్ఞానత్వాన్నతత్రజ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తంప్రత్యాహ (నైవమితి) విద్యాఽభావవ్యావృత్త్యర్థంమోహవిశేషణం. చిత్తభ్రమంవ్యావర్తయితుంతమోవిశేషణం. అన్తర్లీనా- గుప్తాఅనేకానర్థఫలానాంప్రవృత్తీనాంబీజభూతావాసనాయస్మిన్మనసి- తస్యేతిసుషుప్తస్యవిశేషణం. ఆత్మనస్సత్యస్యానుబోధోమోవ్యాఖ్యాతః- సఏవహుతాశః- అగ్నిః. తేనవిప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థపర్యన్తప్రవృత్తీనాంబీజానియస్య-తస్యేతినిరుద్ధస్యవిశేషణం.

లీయతే హి సుషుప్తే తన్నిగృహీతం న లీయతే। తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం సమన్తతః॥ ౩౫

అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్। సకృద్విభాతం సర్వజ్ఞం నోపచారః కథంచన॥ ౩౬

ప్రకర్షేణకాన్తంసర్వక్లేశాత్మకంరజాయస్యైతత్తస్యైవవిశేషణాన్తరం. స్వతన్త్రిః- బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మక ఇత్యర్థః యథోక్తస్య ప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్యసుజ్ఞానత్వేస్థితే౽లిఙమాహ (తస్మాదితి) ౩౪

శం.— ప్రచారభేదే హేతుమాహ- లీయతేహి - యస్మాత్సర్వాభిరవిద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిస్సహ [illegible] బీజభావమాపద్యతే- తద్వివేకవిజ్ఞానపూర్వకంనిరుద్ధం- నిగృహీతంసత్ నలీయతే- తమోబీజభావంనాపద్యతే. తస్మాద్యుక్తః ప్రచారభేదస్సుషుప్తస్య సమాహితస్యచమనసః. యదా గ్రాహ్య గ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం - తదాపరమద్వయం బ్రహ్మైవ [illegible] ద్వైతగ్రహణస్యభయనిమిత్తస్యాభావాత్. శాన్తమభయం బ్రహ్మ- యద్విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన. తదేవవిశేష్యతే- జ్ఞప్తిః- జ్ఞానం - [illegible] చైతన్యం. తదేవజ్ఞానమాలోకః- ప్రకాశోయస్య- తద్బ్రహ్మజ్ఞానాలోకం. విజ్ఞానైకరసఘనమిత్యర్థః. సమన్తతః- సమన్తాత్. సర్వతో వ్యోమవ ద్నైరన్తర్యేణవ్యాపకమిత్యర్థః. ౩౫

ఆ.— మనసస్సుషుప్తస్యసమాహి [illegible] ప్రచారభేదో [illegible] తత్రహేతుమాహ (లీయతేహీతి) [illegible] తస్యస్వరూపంకథయతి (తదేవేతి) [illegible] (ప్రకాశేతి) [illegible] తస్మాదిత్యుత్తరేణసమ్బన్ధః. అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితా రాగా [illegible] ([illegible] మితి) ఆపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. జాడ్యంరూపమవస్థాన్తరమపిసత్యనిర్వృత్తో౽పిసన్ ([illegible]) [illegible] దంవ్యాచష్టే (తదితి) పూర్వభాగవిభజనేనకథయతి (తస్మాదితి) తదేవనిర్భయం బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) [illegible] గ్రాహ్యం గ్రాహకమిత్యవిద్యాకృతంయన్మలద్వయం - తేన [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) తత్రహేతుమతశ్శబ్దేనసూచితమాహ (ద్వైతేతి) [illegible] తస్యాభయత్వే ప్రమాణంసూచయతి ([illegible]) ననుయథోక్తం బ్రహ్మ ప్రకాశతే- నహి ప్రకాశతే. ప్రకాశ [illegible] సిద్ధిరితి. తత్రాహ (తదేవేతి) తస్య బ్రహ్మత్వేనిర్భయత్వే [illegible] (సమన్తత ఇతి) ౩౫

శం.— జన్మనిమిత్తాభావాత్ [illegible] - అనిద్ర [illegible] సనిరుద్ధా. యతో౽జం - అనిద్రం [illegible] అవిద్యా [illegible] అప్రబోధకృతేస్వప్నేనాస్యావా - ప్రబోధా [illegible] రూపకంచతత్. * యతోవాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతేః [illegible] సర్వ [illegible] విరోధావవర్జితత్వాత్. గ్రహణాగ్రహణ [illegible] చ్చయుక్తంసకృద్విభాతమితి. అతఏవసర్వం [illegible] సూత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానం [illegible] ఇత్యర్థః. ౩౬

ఆ.— ప్రకృతమేవ ప్రచారాన్తరేణ [illegible] ([illegible]) [illegible] హ (నేతి) అజత్వముపపాదయతి (జన్మేతి) కింతజ్జన్మ [illegible] అజత్వసిద్ధిః- తత్రాహ (సాచేతి) నిమిత్తనివృత్త్యా [illegible] న్తరంసాధయతి (అవిద్యాలక్షణేతి) ఉత్తరవిశేషణద్వయంవిభజతే (అప్రబోధేతి) [illegible] ([illegible]) విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) సదాభారూపత్వే హేతుమాహ (అగ్రహణేతి) [illegible] కర్తాహమిత్యన్యథాగ్రహణోదయేచావిర్భావ, భవతి- [illegible] గ్రహణం- తదుపదేశానూర్ధ్వంతద్గ్రహణమితి ప్రసిద్ధే బ్రహ్మణ్యపి గ్రహణాగ్రహణే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రహణేతి) [illegible] రాత్ర్యహనీనస్తః- కింతూ [illegible] ల్ప్యతే - తేన బ్రహ్మణస్సదాభారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతశ్చనిరుపాధికం బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) [illegible] ఇతిచ్ఛేదః. తదభావః- బ్రహ్మదృష్ట్యాతమస్సదభావః. ఉక్తమేవహేతూకృత్యవిశేషణాన్తరంకథయతి (అతఏవేతి) [illegible] బ్రహ్మస్వరూపావస్థానముక్తం. [illegible] ప్రత్యాహ (నేహేతి) [illegible] ఉపచారః-

సర్వాభిలాపవిగతస్సర్వచిన్తాసముత్థితః। సుప్రశాన్తస్సకృజ్జ్యోతిస్సమాధిరచలోఽభయః॥ ౩౭
గ్రహో న తత్ర నోత్సర్గశ్చిన్తా యత్ర న విద్యతే। ఆత్మసంస్థం తదా జ్ఞానమజాతి సమతాం గతమ్॥ ౩౮
అస్పర్శయోగో వై నామ దుర్దర్శస్సర్వయోగిభిః। యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాదభయే భయదర్శినః॥ ౩౯

సమాధ్యాదిః. నిరుపాధికే బ్రహ్మణి విదుషోఽనక్షరవ్యవహారస్తీత్యేతమర్థం వైధర్మ్యోదాహరణేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) అన్యేషాం - అనాత్మవిదా మితియావత్. అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారః - విద్యాదశాయాం చావిద్యాయా అసత్త్వాన్న కోఽపి వ్యవహారః - బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాససిద్ధిరిత్యర్థః. ౩౬

శం.— అనామకత్వాద్యుక్తార్థసిద్ధయే హేతుమాహ- అభిలప్యతేఽనేనేత్యభిలాపః- వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యాభిధానస్య తస్మాద్విగతః. వాగత్రోపలక్షణార్థా. సర్వబాహ్యకరణవర్జిత ఇత్యేతత్. తథా సర్వచిన్తాసముత్థితః- చిన్త్యతేఽనయేతి చిన్తా-బుద్ధిః. తస్యాస్సముత్థితః. అన్తఃకరణవివర్జిత ఇత్యర్థః. *అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర ఇతి శ్రుతేః. *అక్షరాత్పరతః పరః. యస్మాత్సర్వవిషయవర్జితః-అతస్సుప్రశాన్తః. సకృజ్జ్యోతిః-సదైవ జ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ. సమాధిః- సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్. సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః. అచలః-అవిక్రియః. అత ఏవాభయః-విక్రియాఽభావాత్. ౩౭

ఆ.— విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యఙ్గీకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పుల్లిఙ్గత్వేన నిర్దిశతి (సర్వేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అనామేతి) అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే. తత్ర సర్వకరణవర్జితత్వస్యాత్రైవసిద్ధత్వాదుత్తరవిశేషణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వబాహ్యేతి) బాహ్యకరణసమ్బన్ధరాహిత్యవదన్తఃకరణసమ్బన్ధరాహిత్యం దర్శయతి (తథేతి) ఉభయవిధకరణసమ్బన్ధశూన్యత్వేనాత్మనశ్శుద్ధత్వే ప్రమాణమాహ (అప్రాణ ఇతి) కారణసమ్బన్ధరాహిత్యమాహ (అక్షరాదితి) తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం హేతూకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి (యస్మాదితి) అస్మిన్- పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే - నిక్షిప్యతే జీవస్తదుపాధిశ్చేతి సమాధిః పరమాత్మా. సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయాఽస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగన్తవ్యం. అత ఏవేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (విక్రియేతి) ౩౭

శం— యస్మాద్బ్రహ్మైవ సమాధిరచలోఽభయ ఇత్యుక్తం- అతో న తత్ర-తస్మిన్ బ్రహ్మణి గ్రహః- గ్రహణం. ఉపాదానం. నోత్సర్గః-ఉత్సర్జనం. హానం వా విద్యతే యత్ర హి విక్రియా- తద్విషయత్వం వా- తత్ర హానోపాదానే స్యాతాం- న తద్ద్వయమిహ బ్రహ్మణి సమ్భవతి- వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయవత్వాచ్చ. అతో న తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. చిన్తా యత్ర న విద్యతే - సర్వప్రకారైవ చిన్తా న సమ్భవతి యత్రామనస్త్వం- కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. యదైవాత్మసత్యానుబోధో జాతః-తదైవాత్మసంస్థం-విషయాభావాదగ్న్యుష్ణవదాత్మన్యేవస్థితం జ్ఞానం అజాతి-జాతివర్జితం. సమతాం గతం- పరం సామ్యమాపన్నం భవతి. యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం *అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాం గతమితి - ఇదం తదుపపత్తితశ్శాస్త్రతశ్చోక్తముపసంహ్రియతే అజాతి సమతాం గతమితి. ఏతస్మాదాత్మసత్యానుబోధాత్ కార్పణ్యవిషయమన్యత్- *యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణ ఇతి శ్రుతేః. ప్రాప్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యభిప్రాయః. ౩౮

ఆ.— ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా లౌకికయోర్వా హానోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ (గ్రహో నేతి) మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరనవకాశో నాస్తీత్యాహ (చిన్తేతి) యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ఫలితమాహ (ఆత్మేతి) ప్రకరణాదౌ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి (అజాతీతి) కిమితి లౌకికౌ వైదికౌ వా గ్రహోత్సర్గౌ బ్రహ్మణి న భవతః- తత్రాహ (యస్మాదితి) ఉక్తమేవార్థముపపాదయతి (యత్ర హీతి) బ్రహ్మణి విక్రియాఽభావే హేతుమాహ (వికారేతి) తస్య విక్రియావిషయత్వాభావే హేతుం కథయతి (నిరవయవత్వాచ్చేతి) విక్రియాయాస్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పాదమవతార్య వ్యాచష్టే (చిన్తేత్యాదినా) తృతీయం పాదం విభజతే (యదైవేతి) చతుర్థపాదం వ్యాకరోతి (అజాతీతి) నన్విదం ప్రకరణాదావుక్తం కిమర్థం పునరిహోచ్యతే - తత్రాహ (యదాదావితి) నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్తం - న త్వకార్పణ్యం. తత్కథమకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యుపక్రాన్తస్యోపసంహారస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకార్పణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహారసిద్ధిరిత్యాహ (ఏతస్మాదితి) తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (యో వా ఇతి) తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తద్వత్త్వే ఫలితమాహ (ప్రాప్యేతి) ౩౮

శం.— యద్యపీదమిత్థం పరమార్థతత్త్వం. అస్పర్శయోగో నామాయం- సర్వసమ్బన్ధాఖ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ - వై స్మర్యతే ప్రసిద్ధ ఉపనిషత్సు. దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః. సర్వైర్యోగిభిః-వేదాన్తవిజ్ఞానరహితైః. సర్వయోగిభిరాత్మసత్యానుబోధాయాసలభ్య ఏవేత్యర్థః. యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాత్సర్వభయవర్జితాదపి- ఆత్మనాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి. అభయేఽస్మిన్ భయదర్శినః- భయనిమిత్తాత్మనాశదర్శనశీలాః. అవివేకిన ఇత్యర్థః. ౩౯

మనసోనిగ్రహాయత్తమభయం సర్వయోగినాం। దుఃఖక్షయః ప్రబోధశ్చాప్యక్షయా శాన్తిరేవచ॥ ౪౦
ఉత్సేక ఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిన్దునా। మనసోనిగ్రహస్తద్వద్భవేదపరిఖేదతః॥ ౪౧
ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తం కామభోగయోః। సుప్రసన్నం లయే చైవ యథా కామో లయస్తథా॥ ౪౨

ఆ.— పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకం చేదద్వైతదర్శనం కిమితి తన్నిషేవణం క్రియతే తత్రాహ (అస్పర్శేతి) పరమార్థతత్త్వం కర్మనిష్ఠానాం బహిర్ముఖానాం దుర్దర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (యోగిన ఇతి) యదుక్తం తత్త్వజ్ఞానం స్వరూపావస్థానఫలకమితి తదఙ్గీకరోతి (యద్యపీతి) పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మేదం ప్రత్యక్షభూతం ఇష్టం ప్రాగుక్తపరిపాట్యా హాటకసచ్చిదానన్దాత్మకం యద్యపి తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాప్యతే. తథాపి మూఢానుష్ఠానస్మిన్ స్థానభవస్తీ విశేషః. యస్య తత్త్వానుభవస్య స్వరూపావస్థానఫలముక్తం [illegible] (అస్పర్శేతి) [illegible] దిధర్మేణ పాపాదిమలేన చ స్పర్శో న భవత్యస్యాదిత్యద్వైతానుభవోఽస్పర్శః సవిషయోగః జీవస్య బ్రహ్మభావేన యోజనాదిత్యాహ (సర్వేతి) నామే [illegible] (నామేత్యాదినా) [illegible] ॥సకర్మణా లిప్యతే పాపకేనేత్యాద్యాసు. [illegible] శ్రవణమ [illegible] యోగినస్తస్య జ్ఞానవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (వేదాన్తేతి) [illegible] (అన్యేతి) [illegible] (యోగిన ఇతి) [illegible] తత్త్వజ్ఞానాద్బిభ్యతీత్యర్థః. అభయమపి [illegible] తత్త్వజ్ఞానం మిథ్యాజ్ఞానవతాం [illegible] మిత్తం పశ్యన్తీత్యాహ (సర్వేతి) భయమస్మిన్వివిశతి [illegible] (అభయమితి) ౩౯

శం.— యేషాం పునర్బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ రజ్జుసర్పవత్కల్పితమేవ మనః ఇన్ద్రియాది చ న పరమార్థతో విద్యతే, తేషాం బ్రహ్మస్వరూపాణామభయం మోక్షాఖ్యా చాక్షయా శాన్తిః స్వభావత ఏవ సిద్ధా. నాన్యాయత్తా. నోపచారః కథంచనేత్యవోచామ. యే త్వతోఽన్యే యోగినో మార్గగా హీనమధ్యమదృష్టయో మనోఽన్యదాత్మవ్యతిరిక్తమాత్మసంబన్ధి పశ్యన్తి తేషామాత్మసత్యానుబోధరహితానాం మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వేషాం యోగినాం. కించ దుఃఖక్షయోఽపి. న హ్యాత్మసంబన్ధిని మనసి ప్రచలితే దుఃఖక్షయోఽస్త్యవివేకినాం. కించాత్మప్రబోధోఽపి మనోనిగ్రహాయత్త ఏవ. తథాఽక్షయాపి మోక్షాఖ్యా శాన్తిస్తేషాం మనోనిగ్రహాయత్తైవ. ౪౦

ఆ.— ఉత్తమదృష్టీనామద్వైతదర్శనం [illegible] మనోనిరోధ [illegible] (మనస ఇతి) అభయమిత్యశేషభయనివృత్తిసాధనాత్మదర్శనముచ్యతే. సర్వయోగినాం [illegible] ద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః. మనోనిరోధాధీనం ప్రాగుక్తమభయం [illegible] (దుఃఖేతి) [illegible] (ప్రబోధేతి) [illegible] అభయం భయరాహిత్యం. అనన్తాత్మకమిత్యర్థః. [illegible] విద్యాస్వరూపసాక్షాత్కారసమ్పన్నానాం [illegible] (నాన్యాయత్తేతి) [illegible] (నేత్యాదినా) [illegible] నవబోధ్యాధికారిభ్యోఽన్యానధికారిణోఽవతారయతి (యే త్వితి) యోగినః [illegible] పితత్త్వజ్ఞానం కథంచిదుపజాతం చేత్ అలం మనోనిగ్రహేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) [illegible] తదేవ తత్త్వజ్ఞానం. [illegible] నిగ్రహమపేక్ష్య భవతీత్యాహ (కించేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి (న హీతి) [illegible] (కించేతి) అభయమ [illegible] త్రసూచితం స్పష్టం వివృణోతి (ఆత్మేతి) ఇతశ్చ మనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ (తథేతి) తేషాం సాధకానాం. [illegible] ౪౦

శం.— మనోనిగ్రహోఽపి తేషాముదధేః కుశాగ్రేణైకబిన్దునా ఉత్సేచనేన శోషణవ్యవసాయవద్వ్యవసాయవతామనవసన్నాన్తఃకరణానామనిర్వేదాదపరిఖేదతో భవతీత్యర్థః. ౪౧

ఆ.— కథం ముముక్షూణాం జిజ్ఞాసూనాం మనోనిగ్రహః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్సేక ఇతి) [illegible] (మనోనిగ్రహోఽపీతి) తేషాం వ్యవసాయవతాం [illegible] తస్య [illegible] నైవ [illegible] బ్రహ్మాత్మ్యైకత్వవిజ్ఞానాత్ప్రాగుదితానాం మనోనిగ్రహః స్యాత్ తదాహ (అనవసన్నేతి) ౪౧

శం.— కిమపరిఖిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవ మనోనిగ్రహే ఉపాయః. నేత్యుచ్యతే— అపరిఖిన్నవ్యవసాయవాన్సన్వక్ష్యమాణేనోపాయేన కామభోగవిషయేషు విక్షిప్తం మనో నిగృహ్ణీయాత్ నిరున్ధ్యాదాత్మన్యేవేత్యర్థః. కించ లీయతేఽస్మిన్నితి సుషుప్తో లయః. తస్మిన్లయే చ సుప్రసన్నం ఆయాసవర్జితమపీత్యేతత్. నిగృహ్ణీయాదిత్యనువర్తతే. సుప్రసన్నం చేత్ కస్మాన్నిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే— యస్మాద్యథా కామోఽనర్థహేతుః తథా లయోఽపి. అతః కామవిషయస్య మనసో నిగ్రహవల్లయాదపి నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ౪౨

ఆ.— సమాధిం కుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకాః లయవిక్షేపసుఖరాగాః— తేభ్యో మనసోఽవశ్యమేవోపాయేన నిగ్రహం కుర్యాత్— అన్యథా సమాధిసాఫల్యానుపపత్తేరిత్యాహ (ఉపాయేనేతి) ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవ మనోనిగ్రహః పరిగ్రహే శ్రవణాదివిధ్యానర్థక్యమితి మ

దుఃఖం సర్వమనుస్మృత్య కామభోగాన్నివర్తయేత్ । అజం సర్వమనుస్మృత్య జాతం నైవ తు పశ్యతి ॥ ౪౩
లయే సంబోధయేచ్చిత్తం విక్షిప్తం శమయేత్పునః । సకషాయం విజానీయాత్సమప్రాప్తం న చాలయేత్ ॥ ౪౪
నాస్వాదయేత్సుఖం తత్ర నిస్సఙ్గః ప్రజ్ఞయా భవేత్ । నిశ్చలం నిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః ॥ ౪౫

స్యానశఙ్క్యతే (కిమితి) పూర్వోక్తోపాయవతః శ్రవణాద్యనుతిష్ఠతో మనోనిగ్రహద్వారా తత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యుచ్యతఇతి) తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (కించేతి) లీయతే- స్థానద్వయమితిశేషః. చతుర్థపాదమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (సుప్రసన్నమిత్యాదినా) ౪౨

శం.— కస్స ఉపాయ ఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితం దుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్య కామభోగాత్- కామనిమిత్తో భోగః- ఇచ్ఛావిషయః. తస్మాత్ విప్రసృతం మనో నివర్తయేత్- వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః. అజం- బ్రహ్మ సర్వమిత్యేతచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశతోఽనుస్మృత్య తద్విపరీతం ద్వైతజాతం నైవ తు పశ్యతి- అభావాత్. ౪౩

ఆ.— ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాదిత్యుక్తం- తమేవోపాయం వైరాగ్యరూపముపదిశతి (దుఃఖమితి) జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాన్తరముపన్యస్యతి (అజమితి) అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాం నిక్షిపతి (కస్స ఇతి) తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) వైరాగ్యభావనా- తత్ర తత్ర ద్వైతవిషయే దోషానుసన్ధానేన వైతృష్ణ్యభావనా. తయా కామభోగాన్మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం జ్ఞానాభ్యాసవిషయం వ్యాకరోతి (అజమిత్యాదినా) ౪౩

శం.— ఏవమనేన జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేన లయే- సుషుప్తే లీనం సమ్బోధయేన్మనః- ఆత్మవివేకదర్శనేన యోజయేత్. చిత్తం మన ఇత్యనర్థాన్తరం. విక్షిప్తం చ కామభోగేషు శమయేత్పునః. ఏవం పునఃపునరభ్యస్యతో లయాత్సంబోధితం విషయేభ్యశ్చ వ్యావర్తితం నాపి సామ్యాపన్నమన్తరాళావస్థం సకషాయం- సరాగం. బీజసంయుక్తం మన ఇతి విజానీయాత్. తతోఽపి యత్నతస్సామ్యమాపాదయేత్. యదా తు సమప్రాప్తం భవతి- సమప్రాప్త్యభిముఖీభవతీత్యర్థః. తతస్తన్న విచాలయేత్- విషయాభిముఖం న కుర్యాదిత్యర్థః. ౪౪

ఆ.— జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం లయాద్విక్షేపాచ్చ వ్యావర్తితం మనో రాగప్రతిబద్ధం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసప్రసూతసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తేన తతోఽపి ప్రతిబన్ధాద్వ్యావర్తనీయమిత్యాహ (లయ ఇతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) జ్ఞానాభ్యాసః- శ్రవణాద్యావృత్తిః. విషయేషు క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదర్శనేన వైతృష్ణ్యం వైరాగ్యం. లయః- నిద్రా. సంప్రబోధనమేవాభినయతి (ఆత్మేతి) మనసి ప్రకృతే కిమితి చిత్తముచ్యతే- తత్రాహ (చిత్తమితి) విక్షిప్తం - విప్రసృతం. శమయేత్ - వ్యావర్తయేదితి యావత్. పునరిత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (ఏవమితి) ఉభయతో వ్యావర్తితం మనస్తర్హి నిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాం గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్తరాళావస్థమనసః స్వరూపం తృతీయపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (సకషాయమితి) రాగస్య బీజత్వం పరాచీనవిషయప్రవృత్తిం ప్రతి ప్రతిపత్తవ్యం. యథోక్తం మనో జ్ఞాత్వా కిం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తతోఽపీతి) అన్తరాళావస్థాపన్నం వ్యాపరామృశ్యతే. లయావస్థాదిదృష్టాన్తయితుమపిశబ్దః. యత్నతః- సంప్రజ్ఞాతసమాధేరితి యావత్. సామ్యం- అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః. చతుర్థపాదస్యార్థమాహ (యదా త్వితి) సమాధిద్వయద్వారేణ సమం నిర్విశేషం పరిపూర్ణం బ్రహ్మరూపం ప్రాప్యమనస్తన్మాత్రతయా సమాప్తం చేత్- అప్రాప్తప్రతిషేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమప్రాప్తేతి) తతః- నిర్విశేషవస్తుప్రాప్త్యభిముఖ్యాదనన్తరమిత్యర్థః. కిం తన్మనసశ్చాలనం- యత్ప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (విషయేతి) ౪౪

శం.— సమాధిస్సతో యోగినో యత్సుఖం జాయతే- తన్నాస్వాదయేత్- తత్ర న రజ్యేతేత్యర్థః. కథం తర్హి- నిస్సఙ్గః- నిస్స్పృహః. ప్రజ్ఞయా- వివేకబుద్ధ్యా. యదుపలభ్యతే సుఖం- తదవిద్యాపరికల్పితం మృషైవేతి విభావయేత్. తతోఽపి సుఖరాగాన్నిగృహ్ణీయాదిత్యర్థః. యదా పునః సుఖరాగాన్నివృత్తం నిశ్చలస్వభావం సన్నిశ్చరత్- బహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతి చిత్తం- తతస్తతో నియమ్యోక్తోపాయేన ఆత్మన్యేవైకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః - చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాపాదయేదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ.— సమాధిత్సాయాం యత్సుఖముత్పద్యతే తద్విషయాభిలాషాదపి మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యాహ (నాస్వాదయేదితి) తత్రేతి సమాధ్యవస్థోచ్యతే. కింతు తస్యామవస్థాయాం సుఖం యదుపలభ్యతే - తదజ్ఞానవిజృమ్భితం మిథ్యైవేతి ప్రజ్ఞయా - వివేకవిజ్ఞానేన నిస్స్పృహస్సన్ భావయేదిత్యాహ (నిస్సఙ్గ ఇతి) కించ- యచ్చిత్తం ప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేన నిశ్చలం ప్రత్యగాత్మప్రవణం ప్రసాధితం- తద్యది స్వభావానుసారేణ బహిర్నిస్సర్తుమిచ్ఛేత్- తదాఽసంప్రజ్ఞాతసమాధేరసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తాత్ప్రయత్నాత్ తదాత్మన్యేవైకీకృత్య- తన్మాత్రతామాపాద్య పరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మాత్మకస్స్వయం తిష్ఠేదిత్యాహ (నిశ్చలమితి) ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (సమాధిత్సత ఇతి) తస్య సమాధ్యవస్థాయామితి శేషః. ద్వితీయపాదమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నిస్స్పృహః- యథోక్తే సుఖే అనురాగరహితస్సన్నిత్యర్థః. వివేకరూపా బుద్ధిః- ఆగన్తుకస్య రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా. తయా భావయేదితి సమ్బన్ధః. భావనాప్రకారమభినయతి (యదిత్యాదినా) ప్రథమార్ధస్యాక్షరార్థముక్త్వా

యదా న లీయతే చిత్తం న చ విక్షిప్యతే పునః। అనిఙ్గనమనాభాసం నిష్పన్నం బ్రహ్మ తత్తదా॥ ౪౬

స్వస్థం శాన్తం సనిర్వాణమకథ్యం సుఖముత్తమమ్। అజమజేన జ్ఞేయేన సర్వజ్ఞం పరిచక్షతే॥ ౪౭

న కశ్చిజ్జాయతే జీవః సంభవోఽస్య న విద్యతే। ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కించిన్న జాయతే॥ ౪౮

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం తృతీయమద్వైతప్రకరణమ్.

తాత్పర్యార్థం సంగమయతి (తథాపీతి) ఉత్తరార్ధం విభజతే (యదేత్యాదినా) పూర్వోక్తసమాధ్యనురోధాదాత్మన్యేవ నిశ్చలస్వభావం సచ్చిత్తం యథోక్తసుఖరాగనిమిత్తం తదుపాయరాగనిమిత్తం వా నిశ్చరద్భవతీతి సమ్బన్ధః. తచ్చ చిత్తం బాహ్యవిషయాభిముఖ్యాదుక్తోపాయేన - జ్ఞానాభ్యాసాదినా వ్యావర్త్యాత్మన్యేవ - పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రయత్నతః - సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధివశాదేకీకుర్యాత్ - అసంప్రజ్ఞాతసమాధియుక్తం పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాపాదయేదిత్యర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (చిత్తస్వరూపేతి) ౪౫

శం.— యథోక్తేనోపాయేన నిగృహీతం చిత్తం యదా సుషుప్తే న లీయతే, న చ పునర్విషయేషు విక్షిప్యతే,. అనిఙ్గనమ్- అచలం నివాతప్రదీపకల్పం. అనాభాసం- న కేనచిత్కల్పితేన విషయభావేనావభాసత ఇతి యదైవంలక్షణం చిత్తం - తదా నిష్పన్నం బ్రహ్మ, - బ్రహ్మస్వరూపేణ నిష్పన్నం చిత్తం భవతీత్యర్థః. ౪౬

ఆ.— కదా పునరిదం చిత్తం బ్రహ్మమాత్రమాపద్యతే - తత్రాహ (యదేతి) త్రివిధప్రతిబన్ధవిధురం విషయాకారరహితం యదా చిత్తమవతిష్ఠతే- తదా బ్రహ్మ సమ్పన్నం భవతీత్యర్థః. అక్షరాణి వ్యాచష్టే (యథోక్తేనేత్యాదినా) ఉపాయః- జ్ఞానాభ్యాసాదిః నిగృహీతం - విషయేభ్యో విముఖీకృతం. న లీయతే- న నిద్రాపారవశ్యేన కారణాత్మతాం గతమిత్యర్థః. అచలం- రాగాదివాసనాశూన్యమిత్యర్థః. అనాభాసత్వే హేతుర్నోనిదానాతేతి. కల్పితేన విషయభావేన నావభాసతే- కిన్తు బ్రహ్మాకారేణేతి. ఏవంలక్షణం చిత్తం యదా సమ్పద్యతే - తదేతి యోజనా. నిష్పన్నం బ్రహ్మేత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (బ్రహ్మస్వరూపేణేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తం పరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుబోధలక్షణం స్వస్థం - స్వాత్మని స్థితం. శాన్తం- సర్వానర్థోపశమరూపం. సనిర్వాణం- నిర్వృతిః- నిర్వాణం. కైవల్యం. సహ నిర్వాణేన వర్తతే. తచ్చాకథ్యం- న శక్యతే కథయితుం. అత్యన్తాసాధారణవిషయత్వాత్. సుఖముత్తమం-నిరతిశయం హి తద్యోగిప్రత్యక్షమేవ. న జాతమిత్యజం. యథా విషయవిషయం. అజేన-అనుత్పన్నేన జ్ఞేయేనాఽవ్యతిరిక్తం సత్ స్వేన సర్వజ్ఞరూపేణ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ సుఖం పరిచక్షతే- కథయన్తి బ్రహ్మవిదః ౪౭

ఆ.— అసంప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాం యేన రూపేణ చిత్తమవతిష్ఠతే- తత్ప్రతిపాద్య స్వరూపం నిర్దిశతి (స్వస్థమితి) జ్ఞేయేన- అవ్యతిరిక్తమితి శేషః. తత్ర విదుషాం సమ్మతిముదాహరతి (సర్వజ్ఞమితి) (యథోక్తమితి) అసంప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తస్య పరమపురుషార్థరూపతామాహ (సుఖమితి) వైషయికసుఖం వ్యవచ్ఛేత్తుం పరమార్థేతి విశేషణం. కింతత్ జ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్య సత్యస్యాత్మన ఆచార్యానురోధినా బోధేన లక్ష్యతే- ప్రాప్యతే బ్రహ్మేతి తథోచ్యతే. తస్య స్వమహిమప్రతిష్ఠత్వమాహ (స్వాత్మనీతి) సర్వస్య- త్రివిధస్యానర్థస్యోపశమేనోపలక్షితత్వాదపి పురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ (సర్వేతి) నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్నిర్వృతిర్నిర్వాణం కైవల్యమిత్యేవంలక్షణం మోక్షమాపద్యతే - తత్కథమిదం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (సనిర్వాణమితి) తస్య శీరగుణాదిమాధుర్యభేదస్యేవ స్వానుభవమాత్రగమ్యత్వాదవాచ్యత్వమాహ (తచ్చేతి) యదుక్తం పరమార్థసుఖమితి- తదిదానీముపపాదయతి (సుఖమితి) తస్మిన్ సర్వేషామనవబోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోగీతి) జ్ఞానస్యాజాతత్వే వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ౪౭

శం.— సర్వోఽప్యయం మనోనిగ్రహాది, మృల్లోహాదివత్సృష్టి, రుపాసనా, చోక్తా పరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన-న పరమార్థసత్యేతి. పరమార్థసత్యం తు- న కశ్చిజ్జాయతే జీవః- కర్తా భోక్తా చ నోత్పద్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ. అతః స్వభావతోఽజస్యాస్యైకస్యాత్మనః సంభవః- కారణం న విద్యతే - నాస్తి. యస్మాన్న విద్యతేఽస్య కారణం - తస్మాన్న కశ్చిజ్జాయతే జీవ ఇత్యేతత్. పూర్వేషూపాయత్వేనోక్తానాం సత్యానామేతదుత్తమం సత్యం- యస్మిన్ సత్యస్వరూపే బ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపి కించిన్న జాయత ఇతి.............................. ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ

గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అద్వైతాఖ్యం తృతీయప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ.— ఉక్తానాముపాయానాంపరమార్థసత్యత్వేసత్యద్వైతహానిః - అన్యథాతదప్రమితిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నకశ్చిదితి) తత్రహేతుమాహ (సంభవోస్యేతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంభూమికాంకరోతి (సర్వోపీతి) వ్యావహారికసత్యత్వమేవోపాయానాం- నపరమార్థసత్యత్వమిత్యఙ్గీకృత్యపారమార్థికసత్యస్యప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనైవోక్తేత్యాహ (మృదితి) యదుక్తంమనోనిగ్రహాదీనాంపరమార్థత్వేఽద్వైతహానిరితి-తత్రాహ (నేత్యాదినా) తేషామపరమార్థత్వేకథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపిన- వ్యావహారికసత్యానామపితత్ప్రమితిహేతుత్వస్యప్రతిబిమ్బవదుపపత్తేరితిభావః. ఉపాయానాంవ్యావహారికసత్యత్వేపారమార్థికంసత్యంకింస్యాదితి- తత్రాహ (పరమార్థేతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్తేతి) స్వభావతోఽజత్వంహేతూకర్తవ్యం. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అతఇతి) హేత్వన్తరమేవస్పష్టయతి (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (పూర్వేష్వితి) పూర్వేషు- గ్రన్థేష్వితిశేషః. ఇతిశబ్దోఽద్వైతప్రకరణపరిసమాప్తింద్యోతయతి.. ౪౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంతృతీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

జ్ఞానేనాకాశకల్పేన ధర్మాన్యో గగనోపమాన్। జ్ఞేయాభిన్నేన సంబుద్ధస్తం వన్దే ద్విపదాం వరమ్॥ ౧

అస్పర్శయోగో వై నామ సర్వసత్త్వసుఖో హితః। అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చ దేశితస్తం నమామ్యహమ్॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాద్వైతస్య బాహ్యవిషయభేదవైతథ్యాచ్చ ప్రసిద్ధస్య పునరద్వైతే శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్యైతదుత్తమం సత్యమిత్యుపసంహారః కృతోఽన్తే. తస్యైతస్యాగమార్థస్యాద్వైతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతా ద్వైతినో వైనాశికాశ్చ. తేషాం చాన్యోన్యవిరోధాద్రాగద్వేషాదిక్లేశాస్పదం దర్శనమితి మిథ్యాదర్శనత్వం సూచితం. క్లేశానాస్పదత్వాత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యద్వైతదర్శనం స్తూయతే. తదిహ విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయాఽసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యాఽవీతన్యాయేనేత్యలాతశాన్తిరారభ్యతే. తత్రాద్వైతదర్శనసమ్ప్రదాయకర్తురద్వైతస్వరూపేణైవ నమస్కారార్థోఽయమాద్యశ్లోకః. ఆచార్యపూజా హి ప్రారిప్సితకార్యసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రారమ్భే. ఆకాశేనేషదసమాప్తమాకాశకల్పం. ఆకాశతుల్యమిత్యేతత్. తేనాకాశకల్పేన జ్ఞానేన. కిం. ధర్మాన్ - ఆత్మనః. కింవిశిష్టాన్. గగనోపమాన్- గగనముపమా యేషాం తే గగనోపమాః. తానాత్మనో ధర్మాన్. జ్ఞానస్యైవ పునర్విశేషణం- జ్ఞేయైః- ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగ్న్యుష్ణవత్సవితృప్రకాశవచ్చ జ్ఞానం. తేన జ్ఞేయాభిన్నేన జ్ఞానేనాకాశకల్పేన జ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేన గగనోపమాన్ ధర్మాన్యః సంబుద్ధః - సంబుద్ధవానిత్యయమీశ్వరో యో నారాయణాఖ్యః- తం వన్దే- అభివాదయే. ద్విపదాం వరం- ద్విపదోపలక్షితానాం పురుషాణాం వరం - ప్రధానం. పురుషోత్తమమిత్యభిప్రాయః. ఉపదేష్టృనమస్కారముఖేన జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వదర్శనమిహ ప్రకరణే ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రతిపక్షప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతం భవతి. ౧

ఆ.— అవ్యవస్థితమధ్యమఙ్గలా గ్రన్థాః ప్రచారిణో భవన్తీత్యభిప్రేత్యాదావోఙ్కారోచ్చారణవదన్తే పరదేవతాప్రణామవదనుమధ్యేఽపి పరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణమతి (జ్ఞానేనేతి) పూర్వోత్తరప్రకరణసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణత్రయస్య వృత్తమర్థం సఙ్క్షేపేణ దర్శయతి (ఓఙ్కారేతి) అద్వైతమిత్యద్వైతోపలక్షితం తృతీయం ప్రకరణముచ్యతే. చతుర్థం ప్రకరణమవతారయితుముపయుక్తమర్థాన్తరమనువదతి (తస్యేతి) ద్వైతినః- భేదవాదినో వైనాశికవ్యతిరిక్తా గృహ్యన్తే. వైనాశికాః- నైరాత్మ్యవాదినః. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనాభినివేశోపాదానం. కథమితరేషాం మిథ్యాదర్శనత్వసూచనం తత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (క్లేశేతి) ప్రాతనికామపేక్షిత్వా సముచితప్రకరణప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (తదిహేతి) తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితి సమ్బన్ధః. అవీతన్యాయః- వ్యతిరేకన్యాయః యథా- యత్కృతకం తదనిత్యమిత్యన్వయాదనిత్యత్వేఽవగతేఽపి యన్నానిత్యం న తత్కృతకమితి వ్యతిరేకోఽపి వ్యభిచారశఙ్కానిరాసిత్వేనాన్వేష్యతే. తథాఽత్ర ద్వైతపక్షస్య నిరస్తత్వాదద్వైతపక్షస్య సిద్ధిరిత్యర్థః. వాదాన్తరాపాకరణప్రపఞ్చమన్తరేణ సాక్షాత్సమ్యక్త్వశఙ్కానాస్పదత్వాదద్వైతదర్శనస్య స్థితత్వాత్ప్రతిషేధేన తత్సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాతశాన్తిశబ్దోపలక్షితమారభ్యతే ప్రకరణమిత్యర్థః. విశేషేణ- స్పష్టమితో వీతః. సపక్షవత్వ్యతీతః. అవీతవిపరీతః. తేన న్యాయేన- వ్యతిరేకేణేత్యయమర్థః. ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవం దర్శయిత్వా ప్రథమశ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) తత్ర- చతుర్థప్రకరణారమ్భే స్మర్యమాణాపూర్వకాశ్యతే. కిమిత్యద్వైతరూపేణాచార్యో నమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఆచార్యేతి) అభిప్రేతార్థః- శాస్త్రస్యావిఘ్నపరిసమాప్తిః, స్వపక్షస్య ప్రతిపక్షాద్వ్యావృత్తిశ్చ. ఆకాశస్య జడత్వాధిక్యాత్ జ్ఞానస్య ప్రకాశమాకాశేనేషదసమాప్తం వక్తవ్యం. విభుత్వాదావుపమా ద్రష్టవ్యా. ధర్మానిత్యత్రాపి వచనముపాధిభేదాభిప్రాయం. తేషామపి చిన్మాత్రత్వం వివక్షితోక్తం (జ్ఞానస్యైవేతి) తేనేత్యాది పునరనువాదేనాన్వయమాహ. ఆచార్యో హి పురా బదరికాశ్రమే నరనారాయణాధిష్ఠితే నారాయణం భగవన్తమభిప్రేత్య తపో మహదతప్యత- తతో భగవానతిప్రసన్నస్తస్మై విద్యాం ప్రాదాదితి ప్రసిద్ధం పరమగురుత్వం పరమేశ్వరే ఇతి భావః. నను ప్రకరణే ప్రారభ్యమాణే ప్రతిపాద్యప్రమేయమేవ వక్తవ్యం కిమిత్యుపదేష్టా నమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఉపదేష్ట్రితి) ౧

శం.— అధునాఽద్వైతదర్శనయోగస్య నమస్కారస్తత్స్తుతయే. స్పర్శనం స్పర్శః - సమ్బన్ధో న విద్యతే యస్య యోగస్య కేనచిత్కదాచిదపి- సోఽస్పర్శయోగో బ్రహ్మస్వభావ ఏవ. (వై నామేతి) బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగ ఇత్యేవం ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. స చ సర్వసత్త్వసుఖః- భవతి కశ్చిదత్యన్తసుఖసాధనవిశిష్టోఽపి దుఃఖరూపః- యథా తపః. అయం తు న తథా. కిం తర్హి. సర్వసత్త్వానాం సుఖః. తథేహ భవతి కశ్చిద్విషయోపభోగః సుఖో న హితః- అయం తు సుఖో హితశ్చ- నిత్యమప్రచలితస్వభావత్వాత్. కించ- అవివాదః- విరుద్ధవదనం- వివాదః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణ యస్మిన్న విద్యతే- సోఽవివాదః. కస్మాత్. యతోఽవిరుద్ధశ్చ. య ఈదృశో యోగో దేశితః- ఉపదిష్టః శాస్త్రేణ- తం నమామ్యహం- ప్రణమామీత్యర్థః. ౨

ఆ.— ఇదానీమద్వైతదర్శనయోగస్తుతయే తన్నమస్కారం ప్రస్తౌతి (అస్పర్శేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తస్య చ స్తుతిః తత్సాధనేషు ప్రవృత్తావుపయుజ్యతే. సంప్రత్యక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ అస్పర్శయోగశబ్దం వ్యాకరోతి (స్పర్శనమితి) యోగస్యాస్య సమ్బన్ధప్రసక్తా

భూతస్యజాతిమిచ్ఛన్తివాదినఃకేచిదేవహి।అభూతస్యాపరేధీరావివదన్తఃపరస్పరమ్॥ ౩
భూతంనజాయతేకించిదభూతంనైవజాయతే। వివదన్తోఽద్వయాహ్యేవమజాతింఖ్యాపయన్తితే॥ ౪
ఖ్యాప్యమానామజాతింతైరనుమోదామహేవయం । వివదామోనతైస్సార్ధమవివాదంనిబోధత॥ ౫
అజాతస్యైవధర్మస్యజాతిమిచ్ఛన్తివాదినః। అజాతోహ్యమృతోధర్మోమర్త్యతాంకథమేష్యతి॥ ౬
నభవత్యమృతంమర్త్యంనమర్త్యమమృతంతథా । ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౭

భావాత్కథమస్పర్శత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిపాతయోరర్థంకథయతి (వైనామేతి) సర్వేషాంసత్త్వానాం- దేహభృతాంసుఖయతీ తిప్రవృత్తత్వాత్సుఖహేతుత్వంబ్రహ్మస్వభావస్యసుఖవిశేషణేనదర్శయతి (సచేతి) సుఖహేతావపిబ్రహ్మస్వభావేవివక్షితంవిశేషంనిర్దిశయతి (భవ తీతి) హితవిశేషణస్యతాత్పర్యమాహ (తథేహభవతీత్యాదినా) తస్యహితత్వేహేతుమాహ (నిత్యమితి) తస్యైవవిశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) తత్రహేతుంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) ఆత్మప్రకాశత్వాద్బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వం. నహికస్యచిదాత్మప్రకాశోఽవిరుద్ధోభవతీత్యర్థః. యథోక్తయోగజ్ఞానమార్గస్యసంప్రదాయాగతత్వమాహ (యఈదృశఇతి) తన్నమస్కారవ్యాజేనతస్యస్తుతిస్తదుపాయేషుశ్రోతృప్రవృత్త్యర్థంప్రవివక్షితేత్యాహ (తన్నమామీతి) ౨

శం.— కథంద్వైతినఃపరస్పరంవిరుధ్యన్తఇతి. ఉచ్యతే- భూతస్య - విద్యమానస్యవస్తునోజాతిం - ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తివాదినఃకేచిదేవహి- సాంఖ్యాః. నసర్వఏవద్వైతినః. యస్మాదభూతస్య- అవిద్యమానస్యాపరే- వైశేషికానైయాయికాశ్చధీరాః - ధీమన్తః. ప్రాజ్ఞాభిమానినఇత్యర్థః వివదన్తోఽన్యోన్యమిచ్ఛన్తిజేతుమిత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వంవిశదీకర్తుంద్వైతినాంవివాదంతావదుదాహరతి (భూతస్యేతి) ఏవంవిరుద్ధంవదన్తో మిథోజేతుమిచ్ఛన్తీత్యాహ (వివదన్తఇతి) ప్రశ్నపూర్వకంశ్లోకాక్షరాణియోజయతి (కథమిత్యాదినా) వివాదార్థహేతుమాహ(యస్మాదితి) ప్రాజ్ఞాభిమానినోజాతిమిచ్ఛన్తీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. చతుర్థపాదంసాధ్యాహారంవ్యాకరోతి (వివదన్తఇతి) ౩

శం.— తైరేవంవిరుద్ధవదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధంకుర్వద్భిఃకింఖ్యాపితంభవతీతి. ఉచ్యతే - భూతం- విద్యమానంవస్తునజాయతేకించిత్ - విద్యమానత్వాదేవ - ఆత్మవదిత్యేవంవదన్నసద్వాదీసాంఖ్యపక్షంప్రతిషేధతిసజ్జన్మ. తథాఽభూతం - అవిద్యమానమవిద్యమానత్వాన్నైవజాయతే- శశవిషాణవదిత్యేవంవదన్సాంఖ్యోప్యసద్వాదిపక్షమసజ్జన్మప్రతిషేధతి. వివదన్తః-విరుద్ధంవదన్తోఽద్వయాః-అద్వైతినోహ్యేతేఽన్యోన్యస్య పక్షౌసదసతోర్జన్మనీప్రతిషేధన్తోఽజాతిం- అనుత్పత్తిమర్థాత్ఖ్యాపయన్తి- ప్రకాశయన్తితే. ౪

ఆ.— పక్షద్వయనిషేధముఖేనసిద్ధమర్థంకథయతి (భూతమిత్యాదినా) శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాన్నిక్షిపతి (తైరితి) తత్రాద్యంపాదమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) ద్వితీయపాదంవిభజతే (తథేతి) ద్వితీయార్ధంవిభజతే (వివదన్తఇత్యాదినా) సదసదతిరిక్తవస్త్వభావాద్వస్తునఉత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ (అర్థాదితి) ౪

శం.— తైరేవంఖ్యాప్యమానామజాతిమేవమస్త్విత్యనుమోదామహేకేవలం- నతైస్సార్ధంవివదామఃపక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన- యథాతేఽన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః. అతస్తమవివాదం- వివాదరహితంపరమార్థదర్శనమనుజ్ఞాతమస్మాభిర్నిబోధతహేశిష్యాః. ౫

ఆ.— తర్హిప్రతివాదిభిరుక్తత్వాదజాతిరపిభవతాప్రత్యాఖ్యేయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఖ్యాప్యమానామితి) ప్రతివాదిభిస్సహవివాదాభావేఫలితమాహ (అవివాదమితి) అక్షరాణివ్యాచష్టే (తైరిత్యాదినా) అద్వైతవాదినోద్వైతవాదిభిర్వివాదాభావేద్వైతవాదినాం దృష్టాన్తమాహ (యథాతఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అతఇతి) ౫

శం.— సదసద్వాదినస్సర్వే. అయంతు. పురస్తాత్కృతభాష్యశ్లోకః. ౬

ఆ.— జాతస్యైవజన్మనాఽనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చాజాతస్యైవపదార్థస్యజన్మసద్వాదినోఽసద్వాదినశ్చసర్వేఽపిస్వీకుర్వన్తీతిపరపక్షమనువదతి (అజాతస్యేతి) తత్రశిష్టాభీష్టదోషంప్రదర్శయత్యనుజానాతి (అజాతోహీతి) కేతేవాదినః- యైరేవమిష్యతే-తత్రాహ (సదసదితి) అవశిష్టానిశ్లోకాక్షరాణివ్యాఖ్యాతత్వాన్నపునర్వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణీత్యాహ (పురస్తాదితి) ౬

శం.— ఉక్తార్థానాంశ్లోకానామిహోపన్యాసఃపరవాదిపక్షాణామన్యోన్యవిరోధఖ్యాపితానుమోదనప్రదర్శనార్థః. ౭-౮

ఆ.— పరిణామిబ్రహ్మవాదేయదబ్రహ్మవాదిభిర్దూషణముచ్యతే- తదప్యనుజ్ఞాతమేవేతియత్వాహ (నభవతీతి) అమృతంహి- బ్రహ్మ నతద్రూపేస్థితే మర్త్యంభవితుమర్హతి- స్థితరూపవిరోధాత్. నచమర్త్యం- కార్యంస్వరూపేస్థితేప్రలయావస్థాయామమృతం- బ్రహ్మసంపద్యతే-న హిస్వరూపేస్థితస్యైవాభావాన్యథాత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రకృతేరితి) ౭

స్వభావేనామృతో యస్య ధర్మో గచ్ఛతి మర్త్యతామ్। కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥ ౮
సాంసిద్ధికీ స్వాభావికీ సహజా అకృతా చ యా। ప్రకృతిస్సేతి విజ్ఞేయా స్వభావం న జహాతి యా॥ ౯
జరామరణనిర్ముక్తాః సర్వే ధర్మాః స్వభావతః। జరామరణమిచ్ఛన్తశ్చ్యవన్తే తన్మనీషయా॥ ౧౦
కారణం యస్య వై కార్యం కారణం తస్య జాయతే। జాయమానం కథమజం భిన్నం నిత్యం కథం చ తత్॥ ౧౧

శం.— కించ- యస్య- పరిణామవాదినస్స్వభావేనామృతస్సన్ పరమాత్మాఖ్యో ధర్మశ్శబ్దితో భావో మర్త్యతాం కార్యభావాపత్త్యా గచ్ఛతి- తస్య కృతకేన- సముచ్చయానుష్ఠానేనామృతో జాతో ముక్తో వక్తవ్యః. స చ కథం నిశ్చలః స్థాతుం పారయతి- యత్కృతకం - తదనిత్యమితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (స్వభావేనేతి) పునరుక్తిమాశఙ్క్యప్రత్యాదిశతి (ఉక్తార్థానామితి) ౮

శం.— యస్మాల్లౌకిక్యపి ప్రకృతిర్న విపర్యేతి. కాసావితి. ఆహ-సమ్యక్సిద్ధిస్సంసిద్ధిః. తత్ర భవా సాంసిద్ధికీ. యథా యోగినాం సిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిః ప్రకృతిః-సా భూతభవిష్యత్కాలయోరపి యోగినాం న విపర్యేతి తథైవ సా. తథా స్వాభావికీ- ద్రవ్యస్వభావత ఏవ సిద్ధా. యథాగ్న్యాదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా. సాపి న కాలాన్తరే వ్యభిచరతి దేశాన్తరే చ. తథా సహజా - ఆత్మనా సహైవ జాతా. యథా పక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపి యా కాచిదకృతా- కేనచిన్న కృతా. యథాఽపాం నిమ్నదేశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపి యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి - సా సర్వా ప్రకృతిరితి విజ్ఞేయా లోకే. మిథ్యాకల్పితేషు లౌకికేష్వపి వస్తుషు ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతి - కిముతాజస్వభావేషు పరమార్థవస్తుష్వమృతత్వలక్షణా ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతీత్యభిప్రాయః. ౯

ఆ.— * ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిదిత్యుక్తం - తత్ర ప్రకృతిశబ్దార్థం కథయతి (సాంసిద్ధికీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాదజామృతస్వభావా ప్రకృతిర్న విపర్యేతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా. కైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః. వివక్షితం హేతుం స్ఫుటయితుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కాసావిత్యాదినా) సాఙ్గయోగమనుష్ఠాయ పరిసమాపనం సంసిద్ధిః. సిద్ధానాం- అణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తా సామగ్రీసంపన్నానాం. యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి - ఘటస్య ఘటత్వం, పటస్య పటత్వం, ఇత్యాదిరేతిశేషః. ప్రాసఙ్గికం ప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్వా ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే ప్రాగుక్తే సిద్ధాన్తే యత్ఫలితం తదిదానీం కిం పునరిత్యాదినా కథయతి (మిథ్యేతి) ౯

శం.— కింవిషయా పునస్సా ప్రకృతిః- యస్యా అన్యథాభావో వాదిభిః కల్ప్యతే - కల్పనాయాం వా కో దోష ఇతి. ఆహ - జరామరణనిర్ముక్తాః- జరామరణాదిసర్వవిక్రియావర్జితా ఇత్యర్థః. కే. సర్వే ధర్మాః- సర్వ ఆత్మాన ఇత్యేతత్. స్వభావతః - ప్రకృతితః. ఏవం స్వభావాస్సన్తో ధర్మాః జరామరణమిచ్ఛన్త ఇవేచ్ఛన్తః- రజ్జ్వామివ సర్పమాత్మని కల్పయన్తశ్చ్యవన్తే- స్వభావతశ్చలన్తీత్యర్థః. తన్మనీషయా- తన్మననరూపయా. తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రాసఙ్గికీమేవ జీవానాం ప్రకృతిం దర్శయితుం ప్రక్రమతే (జరేతి) ఆత్మానో హి సర్వేఽపి జరామరణాద్యతీతాః స్వభావతో భవన్తీత్యర్థః. తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జరామరణమితి) సర్వవిక్రియాశూన్యే స్వాత్మని విక్రియాం కల్పయతాం తద్వాసనయా స్వభావహానిస్స్యాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుమాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కింవిషయేతి) ఆశ్రయవిషయయోరైక్యాత్. ఆశ్రయప్రశ్నమేవ ప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యా ఇతి) ప్రశ్నాన్తరం ప్రకరోతి (కల్పనాయామితి) తత్ర పూర్వార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం విభజతే (ఏవం స్వభావా ఇతి) ౧౦

శం.— కథం సజ్జాతివాదిభిస్సాఙ్ఖ్యైరనుపపన్నముచ్యత ఇతి. ఆహ వైశేషికః- కారణం- మృద్వదుపాదానలక్షణం యస్య- వాదినో వై- కార్యం. కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణమతే యస్య వాదిన ఇత్యర్థః. తస్యాజమేవ సత్ప్రధానాదికారణం మహదాదికార్యరూపేణ జాయత ఇత్యర్థః. మహదాద్యాకారేణ చేజ్జాయమానం ప్రధానం- కథమజముచ్యతే తైః-విప్రతిషిద్ధం చేదం జాయతేఽజం చేతి. నిత్యం చ తైరుచ్యతే- ప్రధానం భిన్నం- విదీర్ణం. స్ఫుటితమేకదేశేన సత్కథం నిత్యం భవేదిత్యర్థః. న హి సావయవం ఘటాది ఏకదేశస్ఫుటనధర్మి నిత్యం దృష్టం లోక ఇత్యర్థః. విదీర్ణం చ స్యాదేకదేశేనాజం నిత్యం చేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధం తైరభిధీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ. ప్రాసఙ్గికం పరిత్యజ్య సాఙ్ఖ్యపక్షే వైశేషికాదిభిరుచ్యమానం దూషణమభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే (కారణమితి) కారణస్యాజాయమానత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయమానమితి) సావయవత్వాచ్చ ప్రధానస్యానిత్యత్వాపత్తిరిత్యాహ (భిన్నమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (కథమితి) తత్ర ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (కారణమిత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (కారణమేవేతి) ద్వితీయపాదం విభజతే (తస్యేతి) ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేన తదవయవానామనత్వాదయో గృహ్యన్తే. మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహఙ్కారాదిగ్రహణం. తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (మహదాదీతి) విప్రతిషేధం కథయతి (జాయత ఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నిత్యం చేతి) వివాదమనిత్యం- సావయవత్వాత్ - ఘటాదివదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తం సాధయతి (న హీతి) సాఙ్ఖ్యస్య ప్రతివిరుద్ధమనుమానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విదీర్ణం చేతి) ౧౧

కారణాద్యద్యనన్యత్వమతః కార్యమజం యది। జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్ కారణం తే కథం ధ్రువం॥ ౧౨
అజాద్వై జాయతే యస్య దృష్టాన్తస్తస్య నాస్తి వై। జాతాచ్చ జాయమానస్య న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే॥ ౧౩
హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ। హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యతే॥ ౧౪
హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ। తథా జన్మ భవేత్తేషాం పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా॥ ౧౫

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్య స్పష్టీకరణార్థమాహ- కారణాదజాత్కార్యస్య యద్యనన్యత్వమిష్టం త్వయా- అతః కార్యమజమితి ప్రాప్తం- ఇదం చాన్యద్విప్రతిషిద్ధం కార్యమజం చేతి తవ. కిం చాన్యత్- కార్యకారణయోరనన్యత్వే జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్కారణమనన్యన్నిత్యం ధ్రువం చ తే కథం భవేత్. న హి కుక్కుట్యా ఏకదేశః పచ్యతే- ఏకదేశః ప్రసవాయ కల్ప్యతే. ౧౨

ఆ.— కిం చ- కార్యకారణయోరభేదే కిం కారణాభిన్నం కార్యం- కిం వా కార్యాభిన్నం కారణమితి వికల్ప్యాద్యమనువదతి (కారణాదితి) అతోఽస్మిన్పక్షే కార్యమజం స్యాత్- తథావిధకారణాభిన్నత్వాదితి దూషయతి (అత ఇతి) ద్వితీయమనూద్రవతి (యదీతి) జాయమానాత్కార్యాత్ కారణమభిన్నం యదీతి యోజనా. న తర్హి కారణం ధ్రువం భవితుమర్హతి- కార్యాభిన్నత్వాత్, తస్య చాధ్రువత్వాత్, ఇతి దూషయతి (కారణమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యేతి) కార్యకారణయోరభేదవాదే విప్రతిషేధో దర్శితః- తస్యైవ దృఢీకరణార్థమయం శ్లోక ఇత్యర్థః. పూర్వార్ధార్థమర్థమాహ (కారణాదితి) ప్రాప్తమనిష్టపర్యవసాయిత్వమాహ (ఇదం చేతి) ప్రధానస్యాజత్వం జాయమానత్వం చ విప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తం. అన్యదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (కార్యమితి) అభేదేఽపి మాయావాదే నైష దోషః - కారణస్య కార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగమాత్, కార్యస్యైవ కారణమాత్రత్వాఙ్గీకారాత్, ఇతి మత్వాహ (తవేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (కిం చాన్యదితి) అభేదవాదేఽపి కార్యస్యానిత్యత్వం - కారణస్య నిత్యత్వమిత్యేకదేశస్థానకమితి న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ౧౨

శం.— కిం చాన్యత్- అజాత్- అనుత్పన్నాద్వస్తునో జాయతే యస్య - వాదినః కార్యం- దృష్టాన్తస్తస్య నాస్తి వై. దృష్టాన్తాభావేఽర్థాదజాన్న కించిజ్జాయత ఇతి సిద్ధం భవతీత్యర్థః. యదా పునర్జాతాజ్జాయమానస్య వస్తునోఽభ్యుపగమః- తదప్యన్యస్మాజ్జాతాత్ -తదప్యన్యస్మాదితి న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే- అనవస్థానం స్యాదిత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— కించ- యస్య- ప్రధానవాదినో మతే ప్రధానాదజాదభిన్నం కార్యం జాయతే మహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే- తస్య పక్షే తస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తో న కర్తవ్యః- తదపక్షస్యైవ తేనార్థవ్యవస్థాపనాత్. న చాత్రోభయసంప్రతిపన్నో దృష్టాన్తోఽస్తీత్యాహ (అజాదితి) యస్యాజాన్నిత్యాద్వస్తునో జాయమానమభ్యుపగన్తుం న శక్యతే- తస్మిఞ్జాతాదేవ జాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (జాతాచ్చేతి) సాఙ్ఖ్యసమయే దోషాన్తరప్రదర్శనపరత్వం శ్లోకస్య ప్రతిజానీతే (కించాన్యదితి) తత్ర పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (అజాదితి) దృష్టాన్తాభావేఽపి ప్రమాణాన్తరాదర్థప్రతిపత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేతి) పరస్య ఖల్వనుమానాధీనమర్థపరిజ్ఞానం - న చ దృష్టాన్తాభావేఽనుమానముపకల్పతే - తస్మాన్న సాఙ్ఖ్యసమయస్య సిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్థం వ్యాచష్టే (యదా పునరిత్యాదినా) ౧౩

శం.— *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదితి పరమార్థతో ద్వైతాభావః శ్రుత్యోక్తః- తమాశ్రిత్యాహ- హేతోః- ధర్మాదేరాదిః- కారణం దేహాదిసఙ్ఘాతః ఫలం యేషాం వాదినాం- తథా ఆదిః- కారణం. హేతుర్ధర్మాదిః ఫలస్య చ- దేహాదిసఙ్ఘాతస్య. ఏవం హేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాదిమత్త్వం బ్రువద్భిరేవ హేతోః ఫలస్య చానాదిత్వం కథం తైరుపవర్ణ్యతే- విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః. న హి నిత్యస్య కూటస్థస్యాత్మనో హేతుఫలాత్మకతా సమ్భవతి. ౧౪

ఆ.— ద్వైతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన ఖ్యాపితం వస్తునోఽజన్యత్వమద్వైతవాదినాభ్యనుజ్ఞాతం- ఇదానీం ద్వైతనిరసనమపి శ్రౌతం విద్వదనుభవానుసారి నైతేనాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ (హేతోరితి) హేతుఫలాత్మకస్య సంసారస్యానాదిత్వవదద్వితీయస్యానాదిత్వం స్వభావో నైవ వక్తుం శక్యతే- హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్య కణ్ఠోక్తత్వాత్. అతో హేతుఫలాత్మకం ద్వైతమసరూపితరూపమవస్తుభూతమిత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యత్రత్వితి) తమాశ్రిత్య కార్యకారణాత్మకస్య ద్వైతస్య దుర్నిరూపత్వమాహేతి యోజనా. హేతుఫలయోరాత్మపరిణామత్వాదాదిమత్త్వమంశరూపేణ చానాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాత్మనో నిరంశస్య కూటస్థస్య నిత్యస్య పరిణామానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (న హీతి) ౧౪

శం.— కథం తైర్విరుద్ధమభ్యుపగమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- హేతుజన్యాదేవ ఫలాద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాం తేషామీదృశో విరోధ ఉక్తో భవతి- యథా పుత్రాజ్జన్మ పితుః. ౧౫

ఆ.— హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిత్వం బ్రువతా తదాత్మకస్య సంసారస్యానాదిత్వం విప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితం. సమ్ప్రతి కార్యకారణభావోఽపి తయోర్న సంభవతీత్యాహ (హేతోరిత్యాదినా) హేతుఫలయోరన్యోన్యం కారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిరభ్యుపగమ్యతే విరుద్ధమిత్యేతత్ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ఈదృశత్వమేవ విశదయతి (యథేతి) ౧౫

సంభవే హేతుఫలయోరేషితవ్యః క్రమస్త్వయా। యుగపత్సంభవే యస్మాదసంబన్ధో విషాణవత్ ॥ ౧౬

ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతి। అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి॥ ౧౭

యది హేతోః ఫలాత్సిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః। కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా॥ ౧౮

అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోఽథవా పునః। ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా ॥ ౧౯

శం.— [illegible]

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible]

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible]

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible]

ఆ.— [illegible]

బీజాఙ్కురాఖ్యో దృష్టాన్తః సదా సాధ్యసమో హి సః। న హి సాధ్యసమో హేతుః సిద్ధౌ సాధ్యస్య యుజ్యతే॥ ౨౦
పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేః పరిదీపకమ్। జాయమానాద్ధి వై ధర్మాత్కథం పూర్వం న గృహ్యతే॥ ౨౧
స్వతో వా పరతో వాపి న కిఞ్చిద్వస్తు జాయతే। సదసత్సదసద్వాపి న కిఞ్చిద్వస్తు జాయతే॥ ౨౨

శం.— నను హేతుఫలయోః కార్యకారణభావ ఇత్యస్మాభిరుక్తం శబ్దమాత్రమాశ్రిత్య ఛలమిదం త్వయోక్తం - "పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా. విషాణవచ్చాసమ్బన్ధ", ఇత్యాది. న హ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోః ఫలసిద్ధిః, అసిద్ధాద్వా ఫలాద్ధేతుసిద్ధిరభ్యుపగతా. కిం తర్హి. బీజాఙ్కురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- బీజాఙ్కురాఖ్యో యో దృష్టాన్తః- స సాధ్యేన తుల్య ఇత్యభిప్రాయః. నను ప్రత్యక్షః కార్యకారణభావో బీజాఙ్కురయోరనాదిః, న- పూర్వస్య పూర్వస్యాపరవదాదిమత్త్వాభ్యుపగమాత్. యథేదానీముత్పన్నోఽపరోఽఙ్కురో బీజాదాదిమాన్ - బీజం చాపరమన్యస్మాదఙ్కురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్. ఏవం పూర్వః పూర్వోఽఙ్కురో, బీజం చ పూర్వం పూర్వమాదిమదేవేతి ప్రత్యేకం సర్వస్య బీజాఙ్కురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్యచిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః. ఏవం హేతుఫలానామ్. అథ బీజాఙ్కురసన్తతేరనాదిమత్త్వమితి చేన్న- ఏకత్వానుపపత్తేః. న హి బీజాఙ్కురవ్యతిరేకేణ బీజాఙ్కురసన్తతిర్నామైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసన్తతిర్వా తదనాదిత్వవాదిభిః. తస్మాత్సూక్తం "హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యత" ఇతి. తథా చాన్యదప్యనుపపత్తేర్న ఛలమిత్యభిప్రాయః. న చ లోకే సాధ్యసమో హేతుః సాధ్యసిద్ధౌ- సిద్ధినిమిత్తం ప్రయుజ్యతే ప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః. హేతురితి దృష్టాన్తోఽత్రాభిప్రేతః- గమకత్వాత్. ప్రకృతో హి దృష్టాన్తో న హేతురితి. ౨౦

ఆ.— బీజాఙ్కురయోరివ హేతుఫలయోరన్యోన్యం కార్యకారణభావాభ్యుపగమాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) దృష్టాన్తస్య సాధ్యసమత్వేఽపి సాధకత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) శ్లోకాపోద్యం చోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) శబ్దమాత్రం - వివక్షితార్థశూన్యం. శబ్దమాశ్రిత్య ఛలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రాదితి) ఆదిశబ్దేన "ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతీ"త్యాది గృహ్యతే. కార్యకారణభావో హేతుఫలయోరిత్యత్రాభిప్రేతమర్థం కథయతి (నహీతి) తదేవ ప్రశ్నపూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కింతర్హీతి) దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యా పరిహరతి (అత్రేతి) మాయావాదిమతే కస్యచిదపి కార్యకారణభావస్య వస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వమిత్యుక్తం. ప్రత్యక్షవత్ప్రసిద్ధో దృష్టాన్తం సాధయన్నాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కిం బీజాఙ్కురవ్యక్త్యోరిదం కార్యకారణత్వమిష్యతే- కిం వా బీజాఙ్కురసన్తానయోరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న పూర్వస్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరఙ్కురవ్యక్తేశ్చోక్తప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్య చానుపపత్తిరిత్యర్థః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసన్తతేరఙ్కురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వం చావిరుద్ధం సిధ్యతి- బీజజాతీయాదఙ్కురజాతీయమఙ్కురజాతీయాద్బీజజాతీయముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తథైవ హేతుజాతీయాత్ఫలజాతీయం, ఫలజాతీయాచ్చ హేతుజాతీయమవిరుద్ధమిత్యర్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికే చ సన్తతేరేకస్యా వ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణాసమ్భవాన్నైవమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తదనాదిత్వవాదిభిః- తాసు- వ్యక్తిషు మిథో హేతుత్వమనాదిత్వం - తద్వదనశీలైరితి యావత్. అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలభావస్యావక్తుమశక్యత్వాత్ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వే కార్యకారణత్వస్య క్వచిదపి సమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్ "పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథే"త్యాది న ఛలప్రయుక్తమితి ఫలితమాహ (తథా చేతి) ఏవం శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (న చేతి) కిమితి హేతుశబ్దస్య ముఖ్యమర్థం త్యక్త్వా గౌణోఽర్థో గృహ్యతే. ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతో హీతి) హేతుఫలయోరనాద్యనుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౨౦

శం.— కథం బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితేతి. ఆహ- యదేతద్ధేతుఫలయోః పూర్వాపరాపరిజ్ఞానం- తదేతదజాతేః పరిదీపకం- అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానో హి చేద్ధర్మో గృహ్యతే- కథం తస్మాత్పూర్వం కారణం న గృహ్యతే అవశ్యం హి జాయమానస్య గ్రహీత్రా తజ్జనకం గ్రహీతవ్యం - జన్యజనకయోస్సమ్బన్ధస్యానపేతత్వాత్. తస్మాదజాతిపరిదీపకం తదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— యత్పునరన్యోన్యపక్షం ప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితా పరైరిత్యుపక్షిప్తం- తత్ర కథమజాతిర్వస్తునో జ్ఞాపితేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వాపరేతి) కార్యస్యాగృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్య కారణస్యాపి తర్హ్యగ్రాహ్యత్వాదితరేతరాశ్రయాదజాతిరభివ్యక్తా సిధ్యతీత్యాహ (జాయమానాదితి) తత్ర పూర్వార్ధం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నియతపౌర్వాపర్యనిర్ధారితే జాతిస్సిధ్యతి - తదభావే తదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం విభజతే (జాయమానో హీతి) కార్యగ్రహణే కారణం గృహీతవ్యమితి కుతో నియమ్యతే - తత్రాహ (అవశ్యం హీతి) కార్యకారణయోర్నియతసమ్బన్ధవతోరితరేతరాశ్రయాద్ దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవ వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోర్దుర్జ్ఞానత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ౨౧

శం.— ఇతశ్చ న జాయతే కిఞ్చిత్ - యజ్జాయమానం వస్తు స్వతః- పరతః- ఉభయతో వా- సత్ - అసత్ - సదసద్వా- జాయతే - న తస్య కేనచిదపి ప్రకారేణ జన్మ సమ్భవతి. న తావత్స్వయమేవ- అపరినిష్పన్నాత్స్వరూపాత్స్వయమేవ జాయతే- యథా ఘటస్తస్మాదేవ ఘటాత్. నా

హేతుర్నజాయతేఽనాదేః ఫలంచాపిస్వభావతః। ఆదిర్నవిద్యతేయస్యతస్యహ్యాదిర్నవిద్యతే॥ ౨౩

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమన్యథాద్వయనాశతః। సంక్లేశస్యోపలబ్ధేశ్చపరతన్త్రాస్తితామతా॥ ౨౪

విపరతః- అన్యస్మాదన్యః. యథాఘటాత్పటః, పటాత్పటాన్తరం,. తథానోభయతః- విరోధాత్. యథాఘటపటాభ్యాంఘటఃపటోవాజాయతే. ననుమృదోఘటోజాయతే, పితుశ్చపుత్రః,. సత్యం-అస్తిజాయతఇతిప్రత్యయశ్శబ్దశ్చమూఢానాం. తావేవశబ్దప్రత్యయౌనిపరీక్ష్యేతేకింసత్య మేవతౌ- ఉతమృషేతి. యావతాపరీక్ష్యమాణేశబ్దప్రత్యయవిషయంవస్తుఘటపుత్రాదిలక్షణంశబ్దమాత్రమేవతత్- వాచారమ్భణమితిశ్రుతేః. స చ్చేన్నజాయతే - సత్త్వాత్- మృత్పిణ్డాదివత్. యద్యసత్ - తథాపినజాయతే-నవిద్యతే అసత్త్వాదేవ- శశవిషాణవత్. అథసదసత్-తథాపినజా యతే- విరుద్ధస్యైకస్యాసమ్భవాత్. అతోనకించిద్వస్తుజాయతఇతిసిద్ధం. యేషాంపునర్జాతిరేవజాయతఇతి క్రియా-కారకఫలైకత్వ, మభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వంచవస్తునః,- తేదూరతఏవన్యాయాపేతాః- ఇదమిత్థమిత్యవధారణక్షణాన్తరానవస్థానాత్, అననుభూతస్య [illegible] ౨౨

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మనాస్తీతివికల్పపూర్వకంసాధయతి (స్వతోవేత్యాదినా) [illegible] రపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయితుంజాయమానవస్తు [illegible] కల్పయతి ([illegible]) [illegible] పక్షేషుదోషసమ్భావనాంసూచయతి (సత్స్వేతి) తత్రాద్యందూషయతి (నతావదితి) స్వయమేవజాయమానం [illegible] తావజ్జాయతే - స్వయమేవస్వాపేక్షయా [illegible] కారణాధీన [illegible] , అన్యథా [illegible] నహిఘటా దేవఘటోజాయమానోదృష్టోస్తీత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) [illegible] చోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వంతథేతివాచ్యం - ఉత్పత్తిమత్క్షణ [illegible] తృతీయంనిరస్యతి (నోభేతి) [illegible] థమేవదృష్టాన్తద్వారాస్పష్టయతి (యథేతి) నహిఘటపటాభ్యాంఘటఃపటోవాజాయమానోదృశ్యతే- తథాజాయమానసంస్థానా [illegible] త్యనుపపన్నమిత్యర్థః. అన్యత్వేసత్యపిజన్యజనకభావస్య ప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌశక్యతేప్రతిషేద్ధుమితిశఙ్కతే (నన్వితి) [illegible] త్యయావవివేకినామిష్యేతే - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (తావేవేతి) [illegible] తీతిసమ్బన్ధః. తచ్చజన్మశబ్దధీవిషయంవస్తుశబ్దమాత్రమేవ- వాచారమ్భణ [illegible] ప్రత్యయమోరేష్టవ్యమితియోజనా. చతుర్థంశిథిలయతి (సచ్చేదితి) పఞ్చమం [illegible] జ్ఞాంవికల్పానాంనిరాసేఫలితంనిగమయతి (అతో నేతి) క్రియాకారక [illegible] యతి (యేషాంపునరితి) బౌద్ధానాం [illegible] స్తుపరామృష్టం. ఇత్థమితిదృఢత్వంనివక్షితం. [illegible] త్యర్థః. నచతస్మిన్ననసుభూతే [illegible] (అననుభూత [illegible]) ౨౨

శం.— కించ- హేతుఫలయోరనాదిత్వ [illegible] రహితాత్ఫలాద్ధేతుర్నజాయతే- నహ్యనుత్పన్నాదనాదేః [illegible] మిత్తంజాయతఇతినాభ్యుపగమ్యతే. తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా [illegible] యస్యలోకే- తస్యఆదిః- పూర్వోక్తాజాతిర్నవిద్యతే కారణవతఏవహ్యాదిర [illegible] ౨౩

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మరాహిత్యేహేత్వన్తరమాహ (హేతుర్నేతి) [illegible] జన్మయుక్తం- సదాత్మజన్మప్రసక్తాదిత్యర్థః. ఫలమపిహేతోరనాదేర్నజాయతే- [illegible] ణఫలంహేతుర్వాజాయతే. తత్రహేతుమాహ (ఆదిరితి) [illegible] కస్యసూచయతి (కించేతి) హేత్వన్తరమేవదర్శయితుంప్రథమం ప్రతిజ్ఞాం కరోతి (హేత్వితి) [illegible] కథమజన్మాభ్యుపగతమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రాద్యపాదాక్షరయోజనయాహరతి (అనాదేరితి) [illegible] ర్యకారణసఙ్ఘాతః. హేతుః - ధర్మాదిః. ఫలంచాపీతిభాగంవిభజతే (ఫలంచేతి) [illegible] యోజయతి (స్వభావతఏవేతి) ఫలితంనిగమయతి (తస్మాదితి) నహేతుఫలయోః [illegible] రాకస్మికంస్యాదిత్యర్థః. స్వభావవాదనిరాకరణంప్రతిజ్ఞాతముత్తరార్థావష్టమ్భేనప్రతిపాదయతి (యస్మాదితి) ౨౩

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యదృఢీకరణచికీర్షయాపునరాక్షిపతి - ప్రజ్ఞానం- ప్రజ్ఞప్తిః. శబ్దాదిప్రతీతిః. తస్యాస్సనిమిత్తత్వం - నిమి త్తం- కరణం. విషయఇత్యేతత్. సనిమిత్తత్వం- సవిషయత్వం. స్వాత్మవ్యతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే. నహినిర్విషయా ప్రజ్ఞప్తిః- శబ్దా దిప్రతీతిస్స్యాత్- తస్యాస్సనిమిత్తత్వాత్. అన్యథా- నిర్విషయత్వేశబ్దస్పర్శనీలపీతలోహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యస్యద్వయస్యనాశతః-నాశః- అభా

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిష్యతే యుక్తిదర్శనాత్ । నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాత్ ॥ ౨౫

వః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. న చ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్యాభావో౽స్తి- ప్రత్యక్షత్వాత్. అతః ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్య దర్శనాత్- పరేషాం తన్త్రం పరతన్త్రమిత్యభిధీయతే శాస్త్రే. తస్య పరతన్త్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా మతా - అభిప్రేతా. న హి ప్రజ్ఞప్తేః ప్రకాశమాత్రస్వరూపాయా నీలపీతాది బాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వభావభేదేనైవ వైచిత్ర్యం సమ్భవతి- స్ఫటికస్యేవ నీలాద్యుపాధ్యాశ్రయైర్వినా వైచిత్ర్యం న ఘటత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతశ్చ పరతన్త్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా- సంక్లేశనం- సంక్లేశః. దుఃఖమిత్యర్థః. ఉపలభ్యతే హ్యగ్నిదాహాదినిమిత్తం దుఃఖం. యద్యగ్న్యాదిబాహ్యం దాహాదినిమిత్తం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం న స్యాత్- తతో దాహాదిదుఃఖం నోపలభ్యేత. ఉపలభ్యతే తు- అతస్తేన మన్యామహే అస్తి బాహ్యో౽ర్థ ఇతి. న హి విజ్ఞానమాత్రే సంక్లేశో యుక్తః- అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః. ౨౪

ఆ.— వస్తునో౽వస్తుతో జన్మాయోగాదజం విజ్ఞానమాత్రం తత్త్వమిత్యుక్తం. ఇదానీం బాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) జ్ఞానస్య నిర్విషయత్వే ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిం ప్రమాణయతి (అన్యథేతి) అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తేశ్చాస్తి బాహ్యో౽ర్థ ఇత్యాహ (సంక్లేశస్యేతి) పరతన్త్రం - పరకీయం శాస్త్రం. తస్యాస్తితా - తద్విషయస్య బాహ్యార్థస్య విద్యమానతేతి యావత్. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యైవేతి) వస్తునో నాస్తి వస్తుతో జన్మేత్యుక్తో౽ర్థః. తస్యైవ దృఢీకరణం పూర్వోత్తరపక్షాభ్యాం చికీర్ష్యతే- తత్రాదౌ పునరాక్షేపముఖేన బాహ్యార్థవాదినాం ప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః. బ్రహ్మస్వరూపభూతాం ప్రజ్ఞప్తిం ప్రతిషేధతి (శబ్దాదీతి) సాకారవాదం వ్యుదస్యతి (స్వాస్మేతి) ప్రజ్ఞప్తేర్విషయనిరపేక్షత్వాన్న స్వాతిరిక్తవిషయతేత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సనిమిత్తత్వం - సవిషయత్వేన స్ఫురణం. తమేవ హేతుం ద్వితీయపాదగతోజనయా విశదయతి (అన్యథేతి) ప్రసక్తస్యేష్టత్వం ప్రత్యాచష్టే (న చేతి) ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తం ఫలం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన కథయతి (అత ఇతి) నను ప్రజ్ఞప్తేః స్వభావభేదేనైవ బాహ్యాలమ్బనం వైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వగతం వైచిత్ర్యం ఘటిష్యతే - తత్రాహ (న హీతి) ఔపాధికం తర్హి ప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశఙ్క్య బాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్మైవమిత్యాహ (స్ఫటికస్యేతి) తృతీయపాదం హేత్వన్తరపరత్వేనావతారయతి (ఇతశ్చేతి) తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి (ఉపలభ్యతే హీతి) తదుపలమ్భేపి కుతో బాహ్యార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉపలబ్ధిరేవ తర్హి దుఃఖస్య మా భూదితి చేన్న - స్వానుభవవిరోధాదిత్యాహ (ఉపలభ్యతే త్వితి) విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తిసిద్ధం ఫలమాహ (అత ఇతి) విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావే౽పి క్లేశోపలబ్ధిరవిరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అన్యత్ర- దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తే చన్దనపఙ్కలేపాదావితి యావత్. ౨౪

శం.— అత్రోచ్యతే- బాఢం- ఏవం ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వం ద్వయసంక్లేశోపలబ్ధియుక్తిదర్శనాదిష్యతే త్వయా - స్థిరీభవ తావత్త్వం యుక్తిదర్శనం వస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమే కారణమిత్యత్ర. బ్రూహి కిం తత ఇతి. ఉచ్యతే- నిమిత్తస్య - ప్రజ్ఞప్త్యాలమ్బనాభిమతస్య ఘటాదేరనిమిత్తత్వం- అనాలమ్బనత్వం. వైచిత్ర్యాహేతుత్వమిష్యతే౽స్మాభిః. కథం. భూతదర్శనాత్ - పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్. న హి ఘటో యథాభూతమృద్రూపదర్శనే సతి తద్వ్యతిరేకేణాస్తి,- యథాశ్వాన్మహిషః. పటో వా తన్తువ్యతిరేకేణ, తన్తవశ్చాంశువ్యతిరేకేణేత్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శనే ఆశబ్దప్రత్యయనిరోధాన్నైవ నిమిత్తముపలభామహ ఇత్యర్థః. అథవా- అభూతదర్శనాద్బాహ్యార్థస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే-రజ్జ్వాదావివ సర్పాదేరిత్యర్థః. భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చ నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వం భవేత్ - తదభావే౽భావాత్. న హి సుషుప్తసమాహితముక్తానాం భ్రాన్తిదర్శనాభావే ఆత్మవ్యతిరిక్తో బాహ్యో౽ర్థ ఉపలభ్యతే. న హ్యున్మత్తావగతం వస్త్వనున్మత్తైరపి తథాభూతం గమ్యతే. ఏతేన ద్వయదర్శనసంక్లేశోపలబ్ధీ ప్రత్యుక్తే. ౨౫

ఆ.— ద్వాభ్యాముత్థాపితాభ్యాం బాహ్యార్థవాదేఽత్రైతే విజ్ఞానవాదముద్భావయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) అస్తు కానామవస్తుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తస్యేతి) మతాన్తరే ప్రాప్తే తన్నిరాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతి శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అత్రేతి) తత్ర పూర్వార్ధం విభజతే (బాఢమిత్యాదినా) నైవ తేన స్వపక్షప్రధానత్వాన్న ప్రతీతిమాత్రశరణతా యుక్తేతి మత్వాహ (స్థిరీభవేతి) వస్తునః- బాహ్యస్యార్థస్య తథాత్వం - ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం. తస్యాభ్యుపగమే కారణం ప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యేతస్మిన్నర్థే త్వం స్థిరీభవేతి యోజనా. విచారదృష్టిమేవావష్టభ్యాహం వక్తా- కిం తతో దూషణం బ్రూహీతి పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) తత్రోత్తరార్ధం సిద్ధాన్తీ వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) ఘటాదేర్వైచిత్ర్యాహేతుత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయతి (న హీతి) తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటే దర్శితం న్యాయం పటే౽పి దర్శయతి (పటో వేతి) తన్తుష్వపి న్యాయసామ్యముదాహరతి (తన్తవ ఇతి) పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ఘటాదీనాం స్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాం న ప్రత్యయవైచిత్ర్యహేతుత్వం- అతో ఘటాదిప్రత్యయవత్ప్రత్యయాన్తరాణ్యపి ప్రత్యయత్వావిశేషాద్వాస్తవాలమ్బనవర్జితాని మన్తవ్యానీత్యర్థః. భూతదర్శనం- యౌక్తికం తత్త్వదర్శనం. తతో నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితి వ్యాఖ్యాతం. ఇదానీమభూతదర్శనాదితి పదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేతి) యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదేరారోపితస్య దర్శనాన్న తస్య వస్తుతో దర్శనం ప్రత్యాలమ్బనత్వమిష్టం - తథైవాధిష్ఠానజ్ఞానాపేక్షయా పరమార్థతో దర్శనాద్బాహ్యస్యార్థస్య జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనత్వం వాస్తవమభ్యుపగన్తుమశక్యమిత్యర్థః. కిం చ- వివృతో బాహ్యో౽ర్థో న తత్త్వతో జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనం - భ్రాన్తివిషయత్వాత్- రజ్జ్వాం సర్పాదివదిత్యాహ (భ్రాన్తీతి) హేతుం సాధయతి (తదభావ ఇతి) భ్రాన్త్యభావే బాహ్యార్థో న భాతీత్యుక్తం హేతుం ప్రపఞ్చయతి (న హీతి) దేహాభిమానవతా బాహ్యార్థప్రతిభానదర్శనాద్వైతద్దర్శి

చిత్తం న సంస్పృశత్యర్థం నార్థాభాసం తథైవ చ। అభూతో హి యతశ్చార్థో నార్థాభాసస్తతః పృథక్॥ ౨౬
నిమిత్తం న సదా చిత్తం సంస్పృశత్యధ్వసు త్రిషు। అనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య భవిష్యతి॥ ౨౭
తస్మాన్న జాయతే చిత్తం చిత్తదృశ్యం న జాయతే। తస్య పశ్యన్తి యే జాతిం ఖే వై పశ్యన్తి తే పదమ్॥ ౨౮

నోపితత్ప్రతిభానమప్రత్యూహం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) బాహ్యార్థస్యానుపపన్నార్థము క్తమర్థాపత్తిద్వయం కథం నిరసనీయమిత్యత్రాహ (ఏతేనేతి) తత్త్వదర్శినాం స్ఫురణాతిరిక్తవస్త్వనుపలబ్ధ్యా ప్రదర్శనేనైవ చిత్తదర్శనం [illegible] బోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా. తేనానుపపద్యమానార్థాపత్తిద్వయస్యానుత్థానం- వ్యవహారదృష్ట్యా తు పూర్వభ్రమసమారోపితస్వప్నవదేవ సంవేదనేనైవ చిత్తం- దుఃఖం వ్యవహారాఙ్గమిత్యస్య భాష్యస్య తాత్పర్యమిత్యర్థః. ౨౫

శం.— యస్మాన్నాస్తి బాహ్యం నిమిత్తం- అతశ్చిత్తం న స్పృశత్యర్థం- బాహ్యాలమ్బనవిషయం. నాప్యర్థాభాసం- చిత్తత్వాత్ - స్వప్నచిత్తవత్. అభూతో హి జాగరితేఽపి స్వప్నార్థవదేవ బాహ్యః శబ్దాద్యర్థో యతః. ఉక్తహేతుత్వాచ్చ నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్ - చిత్తమేవ హి ఘటాద్యర్థవదవభాసతే- యథా స్వప్నే. ౨౬

ఆ.— జ్ఞానస్య సాలమ్బనత్వప్రసిద్ధేర్న [illegible] యథాభాసజ్ఞానమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తమితి) న హి స్ఫురణం సకర్మకం- తస్య సకర్మకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్. [illegible] చిత్తస్యార్థస్పృష్టత్వాభావేఽపి తదాభాసస్పృష్టత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నార్థేతి) తత్ర హేతుమాహ (అభూతో హీతి) ప్రతిజ్ఞాం విభజతే (యస్మాదితి) విషయం చిత్తమర్థాభాసమపి న స్పృశతి- చిత్తత్వాత్- స్వప్నచిత్తవదితి ద్వితీయం పాదం విభజతే (నాపీతి) [illegible] భాసాదిత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (అభూతో హీతి) విషయో [illegible] అస్థిరత్వాత్ - [illegible] జ్ఞానస్యాలమ్బన మిత్యర్థః. విషయోఽర్థం స్వవిషయజ్ఞానజనకో న భవతి- భ్రాన్తివిషయత్వాత్ - [illegible] (ఉక్తేతి) అర్థజన్యత్వా భావే విజ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదం గృహ్ణాతి (నాపీతి) ౨౬

శం.— నను విపర్యాసస్తర్హ్యసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య- తథా చ సతి అవిపర్యాసః క్వచిద్వక్తవ్య ఇతి. అత్రోచ్యతే- నిమిత్తం- విషయమతీతానాగతవర్తమానాధ్వసు త్రిష్వపి సదా చిత్తం న స్పృశేదేవ హి. యది హి క్వచిత్సంస్పృశేత్ - సోఽవిపర్యాసః పరమార్థ ఇత్యతస్తదపేక్షయాఽసతి ఘటే ఘటాభాసతా విపర్యాసః స్యాత్. న తు తదస్తి కదాచిదపి చిత్తస్యార్థసంస్పర్శనం. తస్మాదనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య- చిత్తస్య భవిష్యతి. న కథంచిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః. అయమేవ హి స్వభావశ్చిత్తస్య యదుత ఘటాద్యనిమిత్తత్వేఽపి తద్వదవభాసనం. ౨౭

ఆ.— జ్ఞానస్య [illegible] స్వభావాభ్యుపగమాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తమితి) కాలత్రయేఽపి జ్ఞానస్య [illegible] భ్రాన్తిరపి [illegible] వ్యతీత్యాహ (అనిమిత్త ఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) [illegible] తదాభాసత్వాత్ జ్ఞానస్య విపర్యాసః- అస్మిన్ పక్షే [illegible] భ్రాన్తేరభ్రాన్తిపూర్వత్వస్యా న్యథాఖ్యాతివాదిభిరిష్టత్వాదిత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్ధం యోజయన్నుత్తరం [illegible] నార్థం సాధయతి (యదీతి) అభ్రాన్తేరభావాదసత్యేవ భ్రాన్తేరసతి ఘటే ఘటాద్యాభాసతా జ్ఞానస్య [illegible] (అయమేవేతి) స్వభావశబ్దేనానాదిరవిద్యోచ్యతే న హి భ్రాన్తిరభ్రాన్తిపూర్వికేతి నియమః- [illegible]. ౨౭

శం.— ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వమిష్యతే యుక్తిదర్శనాదిత్యస్య విజ్ఞానవాదినో వచసో బాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరస్యాచార్యేణానుమోదితం - తదేవ హేతుం కృత్వా తత్పక్షప్రతిషేధాయ ఇదముచ్యతే (తస్మాదిత్యాది) యస్మాదసత్యేవ ఘటే ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య విజ్ఞానవాదినాభ్యుపగతా, తదనుమోదితమస్మాభిరపి భూతవస్తుదర్శనాత్- తస్మాత్తస్యాపి చిత్తస్య జాయమానావభాసతా- అసత్యైవ జన్మని యుక్తా భవితుమిత్యతో న జాయతే చిత్తం. యథా చిత్తదృశ్యం న జాయతే. అతస్తస్య చిత్తస్య యే జాతిం- పశ్యన్తి విజ్ఞానవాదినః క్షణికత్వం దుఃఖిత్వం శూన్యత్వమనాత్మత్వాది, చ- తేనైవ చిత్తేన చిత్తస్వరూపం ద్రష్టుమశక్యం- పశ్యన్తః ఖే వై పశ్యన్తి తే పదం పక్ష్యాదీనాం. అత ఇతరేభ్యో ద్వైతిభ్యోఽప్యత్యన్తసాహసికా ఇత్యర్థః. యేఽపి శూన్యవాదినః పశ్యన్త ఏవ సర్వశూన్యతాం, స్వదర్శనస్యాపి శూన్యతాం, ప్రతిజానతే- తే తతోఽపి సాహసికతరాః ఖం ముష్టినాపి జిఘృక్షన్తి. ౨౮

ఆ.— బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవం విజ్ఞానవాదిముఖేన ప్రతిషిధ్య విజ్ఞానవాదమిదానీముపపాదయతి (తస్మాదితి) ప్రతిక్షణం విజ్ఞానస్య జన్మ దృశ్యతే విజ్ఞానవాదిభిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) వృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రజ్ఞప్తేరితి) తచ్చ బాహ్యార్థవాదినో బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానవదస్తీతి పక్షప్రతిషేధముఖేన ప్రవృత్తం- తత్పునరాచార్యేణ భవత్వేవమిత్యభ్యనుజ్ఞాతం- బాహ్యార్థవాదదూషణస్యాస్మదభిమతత్వా దిత్యాహ (బాహ్యార్థేతి) బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ (తదేవేతి) అసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్య యదుక్తం - తదేవ హేతుత్వేనోపాదాయ విజ్ఞానవాదనిషేధార్థం బాహ్యార్థపక్షదూషణమనుమోదితమిత్యర్థః. సమ్ప్రతి విజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి

అజాతం జాయతే యస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తతః। ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౯
అనాదేరన్తవత్త్వం చ సంసారస్య న సేత్స్యతి। అనన్తతా చాదిమతో మోక్షస్య న భవిష్యతి॥ ౩౦
ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథా। వితథైః సదృశాః సన్తోఽవితథా ఇవ లక్షితాః॥ ౩౧

(తదిదమితి) తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) భూతదర్శనాత్- ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రం భూతం - వస్తుతత్త్వం. తస్యాపి విజ్ఞప్తిమాత్రం తత్త్వం. తస్యాశాస్త్రీయాదర్శనాదితి యావత్ ద్వితీయపాదం దృష్టాన్తత్వేన విభజతే (యథేతి) విమతం విజ్ఞానజన్మ సతాత్త్వికం- దృశ్యత్వాత్- నీలపీతాదివదిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (అత ఇతి) తత్త్వతో విజ్ఞానస్య జన్మాయోగాద్యే తస్య తాత్త్వికం జన్మ పశ్యన్తి- తే పద్భ్యాదీనాం ఖేఽపి పదం పశ్యన్తీత్యన్వయః. అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దేనాన్యోన్యసిలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యం చ గృహ్యతే. తత్ర హేతుం సూచయతి (తేనైవేతి) స్వవృత్తేరనుపపత్తేస్తద్దృశ్యతామన్తరేణ చ స్థైర్యదృశ్యత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. విజ్ఞానవాదే ఫలితం విశేషం దర్శయతి (అత ఇతి) శూన్యవాదినం ప్రతి విశేషం కథయతి (యేఽపీతి) పశ్యన్త్యపి వేత్యవిలుప్తదృగ్రూపతా ద్యోత్యతే. దృగ్బలాదేవ సర్వాభావసిద్ధ్యతి- దృగభావస్తు కథం సిధ్యేత్. నచ తావద్దృగేవ తదభావం సాధయేత్- తయోరేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ- సర్వశూన్యతాం వదన్తః శూన్యతాదర్శనస్యాప్యాత్మదర్శనస్య చ శూన్యతాం వదన్తి - తథా చ స్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి) (తతోఽపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోఽపీత్యర్థః. ౨౮

శం.— ఉక్తైర్హేతుభిరజమేకం బ్రహ్మేతి సిద్ధం- యత్పునరాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ఫలోపసంహారార్థోఽయం శ్లోకః- అజాతం యచ్చిత్తం బ్రహ్మైవ జాయత ఇతి వాదిభిః పరికల్ప్యతే - తదజాతం జాయతే యస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తస్య. తతః - తస్మాదజాతరూపాయాః ప్రకృతేరన్యథాభావః- జన్మ న కథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

ఆ.— యది విజ్ఞానస్య బాహ్యవదసత్త్వం క్షణికత్వం శూన్యత్వం చ న సమ్భవతి- కిం తర్హి తత్త్వమేకరూపం భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతమితి) తస్యాశ్చ ప్రకృతేరన్యథాత్వం పురస్తాదేవ నిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తైరితి) కూటస్థమద్వితీయం బ్రహ్మేతి యత్పూర్వత్ర ప్రతిజ్ఞాతం- తజ్జన్మనో దుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిః సిద్ధం. తస్యైవ సిద్ధస్యార్థస్య ఫలముపసంహర్తుమేష శ్లోక ఇత్యర్థః. పూర్వార్ధం యోజయతి (అజాతమితి) యది చిత్తస్ఫురణమజాతమభీష్టం- తర్హి తద్బ్రహ్మైవ- తస్య కూటస్థైకస్వాభావ్యాత్. తత్పునర్వస్తుతో న జాతమేవ మాయయా జన్మవదితి కల్ప్యతే చేత్- తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం యోజయతి (అజాతరూపాయా ఇతి) తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం- స్వరూపహానిరాపతేదిత్యర్థః. ౨౯

శం.— అయం చాపర ఆత్మనః సంసారమోక్షయోః పరమార్థసద్భావవాదినాం దోష ఉచ్యతే- అనాదేః- అతీతకోటిరహితస్య సంసారస్యాన్తవత్త్వం- సమాప్తిర్న సేత్స్యతి- యుక్తితః సిద్ధిం నోపయాస్యతి. న హ్యనాదిః సన్నన్తవాన్ కశ్చిత్పదార్థో దృష్టో లోకే. బీజాఙ్కురసమ్బన్ధనైరన్తర్యవిచ్ఛేదో దృష్ట ఇతి చేన్న- ఏకవస్త్వభావేనాపాదితత్వాత్. తథాఽనన్తతాపి విజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్య మోక్షస్యాదిమతో న భవిష్యతి - ఘటాదిష్వదర్శనాత్. ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోష ఇతి చేత్-తథా చ మోక్షస్య పరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః, అసత్త్వాదేవ శశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వాభావశ్చ. ౩౦

ఆ.—కూటస్థం తత్త్వం తాత్త్వికమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (అనాదేరితి) విమతః సంసారో నాన్తవాన్- అనాదిభావత్వాత్ - ఆత్మవదిత్యర్థః. కించ- మోక్షోఽనన్తో న - భావత్వే సత్యాదిమత్త్వాత్- ఘటవదిత్యాహ (అనన్తేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అయం చేతి) తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య- పూర్వం నాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః. యోఽనాదిభావః- సోఽన్తవాన్నేతి వ్యాప్తిరాత్మని వ్యక్తేత్యాహ (న హీతి) బీజాఙ్కురయోర్హ్యఙ్కురఫలనావేన సమ్బన్ధః- తస్య నైరన్తర్యం సన్తానః- తస్యానాదిభావత్వేఽపి విచ్ఛేదస్య- అన్తస్య దృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతి శఙ్కతే (బీజేతి) భావత్వవిశేషణాంశస్యాత్రావర్తనాన్న వ్యభిచారశఙ్కేతి దూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్రాదిమత్త్వం- తత్రానన్తత్వమితి వ్యాప్తిభఙ్గమాశఙ్క్యాహ (ఘటాదిష్వితి) యథా కృతకోఽపి ఘటాదిధ్వంసో నిత్యః- తథా బన్ధధ్వంసోఽపి భవిష్యతీత్యనైకాన్తికత్వమాశఙ్కతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వే సతి పరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞాభఙ్గ్యతేతి దూషయతి (తథా చేతి) కించ- ప్రాగసతః సత్తాసమవాయరూపం కార్యత్వం- తదపి మోక్షస్యాసత్త్వే న సిధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వాదేవేతి) ౩౦

శం.— వైతథ్యే కృతవ్యాఖ్యానౌ శ్లోకావిహ సంసారమోక్షాభావప్రసఙ్గేన పఠితౌ. ౩౧-౩౨

ఆ.— అస్తు తర్హి మోక్షస్యాద్యన్తవత్త్వం- తత్రాహ (ఆదావితి) యదిత్యాప్యరోదకాదిగృహ్యతే. తథా- వస్తుతో నాస్త్యేవేతి యావత్. వితథైః- తైరేవ మరీచ్యుదకాదిభిః సాదృశ్యం- ఆద్యన్తవత్త్వం. విమతా మోక్షాదయో న పరమార్థసన్తో భవితుమర్హన్తి- ఆద్యన్తవత్త్వాత్- మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః. కథం తర్హి మోక్షాదీనామవితథాత్వప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవితథా ఇతి) లక్షితాః- మూఢైరవిచారకైరితి శేషః. ౩౧

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥ ౩౨
సర్వే ధర్మా మృషా స్వప్నే కాయస్యాన్తర్నిదర్శనాత్। సంవృతేఽస్మిన్ప్రదేశే వై భూతానాం దర్శనం కుతః॥ ౩౩
న యుక్తం దర్శనం గత్వా కాలస్యానియమాద్గతౌ। ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥ ౩౪
మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య సమ్బుద్ధో న ప్రపద్యతే। గృహీతం చాపి యత్కించిత్ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి॥ ౩౫
స్వప్నే చావస్తుకః కాయః పృథగన్యస్య దర్శనాత్। యథా కాయస్తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం॥ ౩౬
గ్రహణాజ్జాగరితవత్తద్ధేతుః స్వప్న ఇష్యతే। తద్ధేతుత్వాత్తు తస్యైవ సజ్జాగరితమిష్యతే॥ ౩౭

ఆ.— ఊషరోదకాదీనాం స్నానపానాదిప్రయోజనానుపలమ్భాత్, న్యోత్తస్వర్ణాదీనాం తు సుఖాని ప్రాప్తిప్రయోజనప్రతిలమ్భాత్, స్వప్నమోదకాదివైతథ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) తేషాం- మోదకాదీనామిత్యర్థః. పునరుక్తిశఙ్కాం వారయతి (నైరర్థక్యమితి) ౩౨

శం.— నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాదిత్యయమర్థః ప్రపఞ్చ్యతే పి శ్లోకేన.
ఆ.— కించ- యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం- తస్య జాగరితేఽపి తుల్యత్వాజ్జాగ్రన్మిథ్యాత్వం పరిహర్తుమశక్యమిత్యాహ (సర్వే ఇతి) యది దేహాన్తర్దర్శనాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్యేష్టం- తర్హి వై రాజదేహే సర్వస్య జాగరితస్య దర్శనాత్ మిథ్యాత్వం దుర్వారమిత్యర్థః. కించ- యోగ్యదేశవైధుర్యాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్య యద్యభీష్టం- తర్హి సంవృతే ప్రదేశే ప్రత్యక్షతో బ్రహ్మణ్యఖిల పర్వత నదీ భూతానాం విషయాణాం దర్శనం కుతో పి స్యాత్- బ్రహ్మణోఽనవకాశత్వాదిత్యాహ (సంవృత ఇతి) అవతారితశ్లోకసహితానాం తు తర్కశ్లోకానాం తాత్పర్యమాహ (నిమిత్తస్యేతి) ౩౩

శం.— జాగరితే గత్వాగమనకాలో నియతో - దేశః ప్రమాణతో యః. తస్యానియమాత్- నియమస్యాభావాత్ స్వప్నే న దేశాన్తరగమనమిత్యర్థః. ౩౪
ఆ.— ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (న యుక్తమిత్యాదినా) స్వప్నే దేశాన్తరగతో నియతకాలాభావాన్న ప్రత్యక్షదర్శనయుక్తం - తథా మరణాదూర్ధ్వమర్చిరాదిమార్గేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం- కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కించ- యద్దేశస్థః స్వప్నం పశ్యతి- ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్నేవ దేశే నాస్తీతి మిథ్యాత్వమభీష్టం- తథా యస్మిన్దేశే స్థితస్సంసారమనుభవతి- బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్తస్మిన్దేహే దేశే నాస్తి- పరిశుద్ధబ్రహ్మరూపేణావస్థానాత్. అతో జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) శ్లోకస్యార్థాన్తరం దర్శయతి (జాగరిత ఇతి) ౩౪

శం.— మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య తైరేవ మన్త్రితం ప్రతిబుద్ధో న ప్రపద్యతే. గృహీతం చ యత్కించిత్ - హిరణ్యాది న ప్రాప్నోతి. అతశ్చ న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే. ౩౫
ఆ.— కించ- యథా స్వప్నే విసంవాదాదప్రామాణ్యమిష్టం- తథా జాగరితేఽపి గురుశాస్త్రాదిషు [illegible] విసంవాదస్య తుల్యత్వాత్ ప్రతిబుద్ధో నైవ శ్రేయస్సాధనత్వేనాలోచితం ప్రతిపద్యతే- సర్వస్య నిత్యనిర్వృత్తత్వాత్. అతో మిథ్యాత్వం శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ శాస్త్రాదేరేవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరితి) కించ- స్వప్నే దేవగృహీతమను దేహాదివిద్యా నప్రత్యక్షం- తథాప్యధ్యాసమానతాత్ [illegible] (గృహీతం చేతి) అథవా - లోకదృష్ట్యా యత్కించిద్గృహీతం వస్త్రాది స్వప్నదృష్టాపి - తద్విద్యావస్థాయాం తత్త్వతో న [illegible] ప్రతిబుద్ధో స్వప్రత్యయతః [illegible] స్వసంబన్ధిత్వేనాధిగచ్ఛతి - తేన తదాభాసమాత్రమేవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరిత్యాదినా) [illegible] (మిత్రాద్యైరితి) ౩౫

శం.— స్వప్నే చాటన్దృశ్యతే యః కాయః- సోఽవస్తుకః- తతోఽన్యస్య- స్వాపదేశస్థస్య దర్శనాత్. యథా స్వప్నదృశ్యః కాయోఽసన్- తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం జాగరితేఽపి- చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నసమత్వాదసజ్జాగరితమపి ప్రకరణార్థః. ౩౬
ఆ.— కించ- స్వప్నావస్థాయాం యేన దేహేన స వ్యాదమనపర్యటతి- స మిథ్యా - పృథగన్యస్య సశిరస్కస్య దేహస్య దర్శనాత్. తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిశరీరేణ లోకస్య పూజ్యో ద్వేష్యో వా దృశ్యతే- స మిథ్యాభూతః- పృథగేవ హాటకస్య బ్రహ్మణ్యశరీరస్యానుభవాదిత్యాహ (స్వప్నే చేతి) కించ- యథా స్వప్నే దేహో మిథ్యా- తథా చిత్తదృశ్యం- జడం సర్వమవస్తుకం- మిథ్యాభూతమేష్టవ్యమిత్యాహ (యథేతి) పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (స్వప్న ఇతి) ఉత్తరార్ధగతాని వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (స్వప్నేతి) ౩౬

శం.— ఇతశ్చాసత్త్వం జాగ్రద్వస్తునః- జాగరితవత్- జాగరితస్యేవ గ్రహణాత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ స్వప్నస్య - తత్ - జాగరితం హేతురస్య. స్వప్నస్తద్ధేతుః- జాగరితకార్యమిష్యతే. తద్ధేతుత్వాత్- జాగరితకార్యత్వాత్తస్యైవ- స్వప్నదృశ ఏవ సజ్జాగరితం- న త్వన్యేషాం-య

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజం సర్వముదాహృతం। న చ భూతాదభూతస్య సమ్భవోఽస్తి కథంచన॥ ౩౮
అసజ్జాగరితే దృష్ట్వా స్వప్నే పశ్యతి తన్మయః। అసత్స్వప్నేఽపి దృష్ట్వా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి॥ ౩౯
నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ సదసద్ధేతుకం తథా। సచ్చ సద్ధేతుకం నాస్తి సద్ధేతుకమసత్కుతః॥ ౪౦

థా స్వప్న ఇత్యభిప్రాయః. యథా స్వప్నస్స్వప్నదృశ ఏవ సర్వసాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే- తథా తత్కారణత్వాత్సాధారణవిద్యమానవస్తువద వభాసనం, న తు సాధారణం విద్యమానవస్తు- స్వప్నవదేవేత్యభిప్రాయః. ౩౭

ఆ — యథా జాగరితం- తథా స్వప్నో గృహ్యతే- తథా స్వప్నస్య జాగరితకార్యత్వాద్వ్యస్వప్నద్రష్టా తస్యైవ జాగరితం సదితి స్వప్నవత్త న్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (గ్రహణాదితి) కించ- జాగరితస్య విద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వం వస్తునో నాస్తి- స్వప్నకారణత్వాత్. కింతు తథా భాసమానత్వమిత్యాహ (తద్ధేతుత్వాదితి) జాగరితస్య వస్తుతోఽసత్త్వే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్చబ్దార్థమేవ స్ఫోరయన్ పూర్వార్ధం యోజయతి (జాగరితవదితి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (తద్ధేతుత్వాదితి) సతి ప్రమాతరి బాధ్యత్వం స్వప్నస్య మిథ్యాత్వం- జాగరితస్య పునస్తదను పలమ్భాత్ పరమార్థతస్సత్త్వం - కార్యస్య మిథ్యాత్వే కారణస్యాపి మిథ్యాత్వమితి మానాభావాత్. న హి సర్వసాధారణం విద్యమానం చ జాగరితం మిథ్యా భవితుం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేత్యాదినా) ౩౭

శం.— నను స్వప్నకారణత్వే జాగరితవస్తునో న స్వప్నవదవస్తుత్వం- అత్యన్తచలో హి స్వప్నః - జాగరితం తు స్థిరం లక్ష్యతే. సత్యమేవావి వేకినాం స్యాత్- వివేకినాం తు న కస్యచిద్వస్తున ఉత్పాదః ప్రసిద్ధః. అతోఽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాత్మైవ సర్వమిత్యజం సర్వముదాహృతం వేదాన్తేషు "స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ" ఇతి. యదపి మన్యసే- జాగరితాత్సతోఽసన్ స్వప్నో జాయత ఇతి- తదసత్- న భూతాత్- విద్యమానాదభూతస్య- అసతః సంభ వోఽస్తి లోకే. న హ్యసతశ్శశవిషాణాదేః సంభవో దృష్టః కథంచిదపి. ౩౮

ఆ.— కార్యకారణభావేఽపి స్వప్నజాగరితయోర్మిథ్యాత్వమవిశిష్టం - అత్యన్తవైషమ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాదస్యేతి) యత్తు కార్యకారణత్వం సత్యాసత్యయోరేవ స్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం- తద్దురుక్తమిత్యాహ (న చేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) కిమి దం వైలక్షణ్యమవివేకినాం ప్రతిభాతి - కిం వా వివేకినామితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (వివేకినాం త్వితి) ద్వితీయ భాగమాకాఙ్క్షాద్వారా విభజతే (యదపీత్యాదినా) సమ్భవో నాసతోఽస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (న హీతి) కథంచిదపి- సతోఽసతో వేత్యర్థః. ౩౮

శం.— ననూక్తం త్వయైవ స్వప్నో జాగరితకార్యమితి- తత్కథముత్పాదోఽప్రసిద్ధ ఇతి. ఉచ్యతే శృణు తత్ర - యథా కార్యకారణభా వోఽస్మాభిరభిప్రేత ఇతి. అసత్- అవిద్యమానం రజ్జుసర్పవద్వికల్పితం వస్తు జాగరితే దృష్ట్వా తద్భావభావితః - తన్మయః స్వప్నే జాగరితవద్గ్రాహ్యగ్రాహ కరూపేణ వికల్పయన్ పశ్యతి. తథాఽసత్స్వప్నేఽపి దృష్ట్వా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యత్యవికల్పయన్. చశబ్దాత్ తథా జాగరితేఽపి దృష్ట్వా స్వప్నే న పశ్యతి కదా చిదిత్యర్థః. తస్మాజ్జాగరితం స్వప్నహేతురుచ్యతే- న తు పరమార్థసదితి కృత్వా. ౩౯

ఆ.— యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం - తదయుక్తం - స్వప్నజాగరితయోస్త్వయా కార్యకారణత్వాఙ్గీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసదితి) జాగరితే దృష్టస్య స్వప్నే దర్శనాత్ జాగరితస్య స్వప్నం ప్రతి కారణత్వం చేత్ - తర్హి స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేఽపి దర్శనాత్తస్య జాగరితం ప్రతి కారణత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్స్వప్నేఽపీతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముత్థాపయతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధే చోదితే పరిహా రేకత్వమేవమనస్సమాధానం ప్రార్థయతే (శృణ్వితి) తమేవ ప్రకారం ప్రకటయన్నక్షరాణి యోజయతి (అసదితి) తుచ్ఛత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి (రజ్జ్వితి) దర్శనస్యాభాసత్వం సూచయతి (వికల్పితమితి) యథా జాగ్రద్దృష్టస్య విశేషస్య స్వప్నే దర్శనాజ్జాగరితవాసనాధీనస్స్వప్నో జాగరితకా ర్యత్వేన వ్యవహ్రియతే - తథా స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేఽపి దర్శనాత్తత్కార్యత్వం జాగరితస్య ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) య త్తు స్వప్నజాగరితయోరుక్తం కార్యకారణత్వం - తదపి న నియతమితి నిపాతార్థం కథయతి (చశబ్దాదితి) తస్మాత్- ప్రాయశస్స్వప్నస్య జాగ్రద్వాస నాధీనత్వాదితి యావత్. జాగరితస్య పరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్య స్వప్నస్యాపి తాదాత్మ్యే తథాత్వం వివక్షిత్వా కార్యకారణత్వప్రథా కథనం న భవతీ తి వ్యావర్త్యం కథయతి (న త్వితి) ౩౯

శం.— పరమార్థతస్తు న కస్యచిత్కేనచిదపి ప్రకారేణ కార్యకారణభావ ఉపపద్యతే. కథం. నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ - శశవిషాణాదిహే తుః- కారణం యస్యాసత ఏవ ఖపుష్పాదేః- తదసద్ధేతుకమసన్న విద్యతే. తథా సదపి- ఘటాదివస్తు అసద్ధేతుకం- శశవిషాణాదికార్యం నాస్తి. తథా స చ్చ- విద్యమానం ఘటాది వస్త్వన్తరకార్యం నాస్తి. సత్కార్యమసత్కుత ఏవ సమ్భవతి. న చాన్యః కార్యకారణభావస్సంభవతి- శక్యో వా కల్పయితుం. అతో వివేకినామసిద్ధ ఏవ కార్యకారణభావః కస్యచిదిత్యభిప్రాయః. ౪౦

ఆ.— వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణత్వం స్వప్నజాగరితయోరుక్తం- తత్త్వదృష్ట్యా త్వప్రసిద్ధమేవ క్వచిదపి కార్యకారణత్వమితి వదన్ వ స్తునోఽజ్ఞాతాదవస్థైవ కార్యం భవతీతి మతం వ్యావర్తయతి (నాస్తీతి) శూన్యవాదినస్తు సదేవ కార్యం జాయత ఇత్యాదిమన్యస్తే- తాన్ ప్రత్యాహ

విపర్యాసాద్యథా జాగ్రదచిన్త్యాన్భూతవత్స్పృశేత్ । తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాంస్తత్రైవ పశ్యతి॥ ౪౧
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తివస్తుత్వవాదినాం । జాతిస్తు దేశితా బుద్ధైరజాతేస్త్రసతాం సదా॥ ౪౨
అజాతేస్త్రసతాం తేషాముపలమ్భాద్వియన్తి యే। జాతిదోషా న సేత్స్యన్తి దోషోఽప్యల్పో భవిష్యతి॥ ౪౩
ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్మాయాహస్తీ యథోచ్యతే।ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తు తథోచ్యతే॥ ౪౪

(సదితి) తథేత్యనేన నాస్తీత్యేతదనుకృష్యతే. [illegible] కార్యకారణయో [illegible] (సచ్చేతి) [illegible] కారణం [illegible] (సద్ధేతుకమితి) [illegible] (పరమార్థత ఇతి) [illegible] కార్యకారణత్వం [illegible] (నాస్తీత్యాదినా) [illegible] (విపర్యాసాదిత్యాదినా) [illegible] ౪౦

శం.— [illegible] యథా జాగ్రత్ [illegible] తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాన్ [illegible] తత్రైవ పశ్యతి [illegible] ౪౧

ఆ.— [illegible] (విపర్యాసాదిత్యాదినా) [illegible] ౪౧

శం.— [illegible] అద్వైతవాదిభిర్జాతిర్దేశితా [illegible] ఉపలమ్భాత్ [illegible] సమాచారాత్ [illegible] అస్తివస్తుత్వవాదినాం [illegible] బుద్ధైః [illegible] అజాతేస్త్రసతాం [illegible] దేశితా ఇత్యుక్తం ౪౨

ఆ.— [illegible] (ఉపలమ్భాదితి) [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible] అద్వైతవస్తుభావః [illegible] (తామితి) [illegible] (తేషామితి) [illegible] (ఉపాయం) ౪౨

శం.— యే చైవముపలమ్భాత్సమాచారాచ్చాజాతేః అజాతివస్తునస్త్రసన్తః [illegible] వియన్తి [illegible] తేషామజాతేస్త్రసతాం [illegible] జాతిదోషా న సేత్స్యన్తి [illegible] వివేకమార్గప్రవృత్తత్వాత్. యద్యపి కశ్చిద్దోషః స్యాత్ - సోఽప్యల్పో భవిష్యతి [illegible] ౪౩

ఆ— * ఉపరమస్తరంతుపతే [illegible] భవతీత్యాది [illegible] తథా చ శ్రోత్రియాణాం [illegible] (అజాతేరితి) [illegible] (దోషోఽపీతి) అన్వయమాదర్శయన్ పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (యే చేత్యాదినా) చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (యద్యపీతి) కశ్చిత్ - నిష్ఠానుపపత్తి సూచిత ఇతి యావత్. ౪౩

శం.— ననూపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవ ద్వైతం వస్త్వితి. న- ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్. కథం వ్యభిచార ఇతి. ఉచ్యతే-ఉపలభ్యతే హి మాయాహస్తీ హస్తీవ, హస్తినమివాత్ర సమాచరన్తి బన్ధనారోహణాదిహస్తిసమ్బన్ధిభిర్ధర్మైః, హస్తీతి చోచ్యతేఽసన్నపి,

జాత్యాభాసం చలాభాసం వస్త్వాభాసం తథైవ చ। అజాచలమవస్తుత్వం విజ్ఞానం శాన్తమద్వయమ్॥ ౪౫
ఏవం న జాయతే చిత్తమేవం ధర్మా అజాః స్మృతాః। ఏవమేవ విజానన్తో న పతన్తి విపర్యయే॥ ౪౬
ఋజువక్రాదికాభాసమలాతస్పన్దితం యథా। గ్రహణగ్రాహకాభాసం విజ్ఞానస్పన్దితం తథా॥ ౪౭
అస్పన్దమానమలాతమనాభాసమజం యథా। అస్పన్దమానం విజ్ఞానమనాభాసమజం తథా॥ ౪౮

యథా- తథైవోపలమ్భాత్సమాచారాత్ ద్వైతం- భేదరూపమస్త్యేవ స్త్వియుచ్యతే తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారాద్ద్వైతవస్తుసద్భావే హేతూ భవత ఇత్య భిప్రాయః. ౪౪

ఆ. యస్తు హేతుభ్యాం ద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తం తద్దూషయతి (ఉపలమ్భాదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామనూద్య దూషయతి (నన్విత్యాదినా) వ్యభిచారస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఉపలమ్భసమాచారౌ మాయామయోహస్తినివస్తుత్వాభావేఽపి భవతః- తథా ద్వైతేఽపి నతయోరస్తివస్తుత్వసాధకత్వమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౪౪

శం.— కిం పునః పరమార్థసద్వస్తు- యదాస్పదా జాత్యాద్యసద్బుద్ధయ ఇతి. ఆహ- అజాతిసజ్జాతివదవభాసత ఇతి జాత్యాభాసం. తద్యథా- దేవదత్తో జాయత ఇతి. చలాభాసం- చలనమివాభాసత ఇతి. యథా- స ఏవ దేవదత్తో గచ్ఛతీతి. వస్త్వాభాసం- వస్తు- ద్రవ్యం. ధర్మి. తద్వదవభాసత ఇతి వస్త్వాభాసం. యథా- స ఏవ దేవదత్తో గౌరో దీర్ఘ ఇతి. జాయతే దేవదత్తః స్పన్దతే దీర్ఘో గౌర ఇత్యేవమవభాసతే- పరమార్థతస్త్వజమచలమవస్తుత్వం- అద్రవ్యం చ. కిం తదేవం ప్రకారం. విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిః. జాత్యాదిరహితత్వాచ్ఛాన్తం అత ఏవాద్వయం చ తదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ.— భూతదర్శనావష్టమ్భేన నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదన్తశ్లోకైః ప్రపఞ్చితం- సంప్రతి భూతదర్శనముపసంహరతి (జాత్యాభాసమితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కిం పునరిత్యాదినా) గౌరత్వదీర్ఘత్వోక్త్యా దేవదత్తస్య గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం స్ఫుటీక్రియతే. పూర్వార్ధార్థానువాదేనాపరార్ధం యోజయతి (జాయత ఇత్యాదినా) విశేష్యం ప్రశ్నపూర్వకం నిర్దిశతి (కిం తదిత్యాదినా) ౪౫

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న జాయతే చిత్తం. ఏవం ధర్మాః- ఆత్మానోఽజాః స్మృతా బ్రహ్మవిద్భిః. ధర్మా ఇతి బహువచనం దేహభేదానువిధాయిత్వాదద్వయస్యైవోపచారతః. ఏవమేవ- యథోక్తం విజ్ఞానం జాత్యాదిరహితమద్వయమాత్మతత్త్వం విజానన్తస్త్యక్తబాహ్యైషణాః పునర్న పతన్త్యవిద్యాధ్వాన్తసాగరే- విపర్యయే. *తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. ౪౬

ఆ.— బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాజత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఏవం నేతి) చిత్ప్రతిబిమ్బానాం జీవానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిశిష్టమిత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తబ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) కార్యకారణభావస్య దూషణత్వాదయో యథోక్తా హేతవః. చిత్తం- చైతన్యం. బ్రహ్మేతి యావత్. (ఏవమితి) ప్రతిబిమ్బానాం బిమ్బమాత్రత్వాత్, జీవానామపి ప్రతిబిమ్బకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వా, దిత్యర్థః. అద్వయస్య బహువచనభాక్త్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ధర్మా ఇతీతి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవమేవేతి) విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిరూపం బ్రహ్మేత్యర్థః. యథోక్తజ్ఞానే ముఖ్యానధికారిణో వ్యపదిశతి (త్యక్తేతి) ఉక్తజ్ఞానవతాం సంసారసన్తతిసాభావే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తం పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయిష్యన్నాహ- యథా హి లోకే ఋజువక్రాదిప్రకారాభాసమలాతస్పన్దితం- ఉల్కాచలనం- తథా గ్రహణగ్రాహకాభాసం - విషయవిషయ్యాభాసమిత్యర్థః. కిం తత్. విజ్ఞానస్పన్దితం- స్పన్దితమివ స్పన్దితమవిద్యయా. న హ్యచలస్య విజ్ఞానస్య స్పన్దనమస్తి- *అజాచలమితి హ్యుక్తం. ౪౭

ఆ.— విజ్ఞానమజమచలమేవ జాత్యాభాసం చేత్యుక్తం- తదిదానీం దృష్టాన్తేన ప్రపఞ్చయతి (ఋజువక్రాదికేతి) అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసో వివర్తః. తదత్ర విజ్ఞానస్య స్పన్దితత్వం. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యథోక్తమితి) తత్ర దృష్టాన్తభాగం వ్యాచష్టే (యథా హీతి) దార్ష్టాన్తికం యోజయతి (తథేతి) కిమిత్యవిద్యామన్తరేణ ముఖ్యమేవ స్పన్దనం విజ్ఞానస్య నేష్యతే- తత్రాహ (న హీతి) నిరవయవస్య విభునో విజ్ఞానస్య వస్తుతశ్చలనవికల్పస్యావిద్యమానత్వా న్నవస్పన్దనమిత్యత్ర వాక్యోపక్రమానుకూల్యం కథయతి (అజేతి) ౪౭

శం.— అస్పన్దమానం- స్పన్దనవర్జితం తదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానం అనాభాసమజం యథా- తథాఽవిద్యయా స్పన్దమానమవిద్యోపరమే అస్పన్దమానం జాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలం భవిష్యతీత్యర్థః. ౪౮

ఆ.— విజ్ఞానం శాన్తమిత్యుక్తం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (అస్పన్దమానమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అస్పన్దమానమిత్యాదినా) తథా విద్యయేత్యత్రావిద్యయేతిచ్ఛేదః. ౪౮

అలాతే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్పన్దాన్నాలాతం ప్రవిశన్తి తే॥ ౪౯
న నిర్గతా అలాతాత్తే ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। విజ్ఞానేఽపి తథైవ స్యురాభాసస్యావిశేషతః॥ ౫౦
విజ్ఞానే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్పన్దాన్న విజ్ఞానం విశన్తి తే॥ ౫౧
న నిర్గతాస్తే విజ్ఞానాద్ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। కార్యకారణతాభావాద్యతోఽచిన్త్యాః సదైవ తే॥ ౫౨
ద్రవ్యం ద్రవ్యస్య హేతుః స్యాదన్యదన్యస్య చైవ హి। ద్రవ్యత్వమన్యభావో వా ధర్మాణాం నోపపద్యతే॥ ౫౩

శం.— కించ- తస్మిన్నేవాలాతే స్పన్దమానే ఋజువక్రాద్యాభాసా అలాతాదన్యతః కుతశ్చిదాగత్యాలాతే నైవ భవన్తీతి నాన్యతోభువః. న చ తస్మాన్నిస్పన్దాదలాతాదన్యత్ర నిర్గతాః. న చ నిస్పన్దమలాతమేవ ప్రవిశన్తి తే. ౪౯

ఆ.— అలాతదృష్టాన్తే కథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాశఙ్కాయాం నిరూపణాసహత్వాదిత్యాహ (అలాత ఇతి) యదాఖల్వలాతం స్పన్దమానమవతిష్ఠతే- తదా తస్మిన్నన్యతః- దేశాన్తరాదాగత్యాభాసా భవన్తీతి న శక్యం వక్తుం- ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానవగమాత్. యదా తదేవాలాతం నిస్పన్దనం- స్పన్దనవర్జితం వర్తతే- తదా తతోఽన్యత్రాభాసా భవన్తీత్యపి న యుక్తం వక్తుం- అనుపలమ్భావిశేషాత్. న చాభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతే లీయన్తే- తదనుపాదానత్వాత్. యది హి స్పన్దననిమిత్తమలాతముపాదానం- తదా నిమిత్తాభావమాత్రాన్నైమిత్తికాభావాదర్శనాదృజువక్రాద్యాకారాః స్పన్దనాభావేఽప్యలాతే భవేయురిత్యర్థః. ఇతశ్చ దృష్టాన్తే దృష్టానామాభాసానాం మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) హేత్వన్తరమేవ స్పష్టయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) ఆభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానుపలమ్భో హేతుః కర్తవ్యః. అనుపలబ్ధిమేవ హేతూకృత్య తృతీయపాదార్థమాహ (న చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (న చ నిస్పన్దమితి) ౪౯

శం.— కించ- న నిర్గతా అలాతాత్తే ఆభాసా గృహాదివ- ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యస్య భావో ద్రవ్యత్వం. తదభావో ద్రవ్యత్వాభావః. ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యత్వాభావయుక్తేః వస్తుత్వాభావాదిత్యర్థః. వస్తునో హి ప్రవేశాదిసమ్భవతి- నావస్తునః. విజ్ఞానేఽపి జాత్యాద్యాభాసాస్తథైవ స్యుః- ఆభాసస్యావిశేషతః- తుల్యత్వాత్. ౫౦

ఆ.— ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దృష్టాన్తే నిర్గమనప్రవేశయోరసమ్భవం సాధయతి (నేత్యాదినా) [illegible] కేఽపి జన్మాద్యాభాసా మిథ్యైవ భవేయురిత్యాహ (విజ్ఞానేఽపీతి) ఋజువక్రాద్యాకారేషు జన్మాద్యాకారేషు చాభాసత్వస్య తుల్యత్వాదితి హేతుమాహ (ఆభాసస్యేతి) ఇతశ్చ దృష్టాన్తే మిథ్యాత్వమాభాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) తదేవ పూర్వార్ధయోజనయా విశదయతి (నేతి) ఋజువక్రాద్యాభాసానామవస్తుతోఽభావేఽపి కిమితి ప్రవేశాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తునో హీతి) ద్వితీయార్ధం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (విజ్ఞానేఽపీతి) ౫౦

శం.— కథం తుల్యత్వమితి. ఆహ- అలాతేన సమానం సర్వం విజ్ఞానస్య. సదాఽచలత్వం తు విజ్ఞానస్య విశేషః. జాత్యాద్యాభాసా విజ్ఞానేఽచలే కింకృతా ఇత్యాహ- కార్యకారణతాభావాత్- జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావరూపత్వాదచిన్త్యాస్తే యతస్సదైవ. యథాఽసత్సు ఋజ్వాద్యాభాసేషు ఋజ్వాదిబుద్ధిర్దృష్టాఽలాతమాత్రే- తథాఽసత్స్వేవ జాత్యాదిషు విజ్ఞానమాత్రే జాత్యాదిబుద్ధిర్మిథ్యైవేతి సముదాయార్థః. ౫౧-౫౨

ఆ.— తుల్యత్వం సాధయితుముత్తరశ్లోకేన సాధయతి (కథమిత్యాదినా) న హి తస్మిన్ విజ్ఞానే యథా కథంచిత్స్పన్దనవతి తతోఽన్యస్మాత్కుతశ్చిదాగత్య జన్మాద్యాభాసాస్తత్ర భవితుమర్హన్తి- తథా ప్రథాఽభావాత్. న చ తస్మాద్విజ్ఞానాదచలతయాఽవస్థితాదన్యత్రాభాసా భవితుమర్హన్తి- ప్రతీత్యభావస్య తుల్యత్వాత్. నాపి తదైవ విజ్ఞానం ప్రవిశన్తి- తస్య [illegible] తదనుపాదానత్వానుపగమాత్. న చ తే విజ్ఞానే ప్రవేష్టుం సమ్భవన్తో [illegible] తేషామవస్తుత్వాదిత్యర్థః. కథం తర్హి విజ్ఞానే ప్రథా తేషామిత్యాశఙ్క్య [illegible] వేత్యాహ (కార్యేతి) ఆభాసానాం విజ్ఞానస్య చ కార్యకారణతాయా [illegible] దాభాసాస్సర్వదైవ నిరూపయితుమశక్యత్వాన్మాయామయాః [illegible] భవన్తీత్యర్థః. సార్ధశ్లోకస్యార్థమాహ (అలాత ఇతి) తర్హి సక్రియత్వమపి విజ్ఞానస్య ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) యది విజ్ఞానమచలమభీష్టం- తర్హి తత్ర జాత్యాద్యాభాసా హేత్వభావాన్న స్యురిత్యాశఙ్క్యాన్తిమార్ధేన పరిహరతి (జాత్యాద్యాభాసా ఇత్యాదినా) యతస్సదైవాచిన్త్యాః- అతో [illegible] విశేషః. సఙ్క్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (యథేత్యాదినా) ౫౧-౫౨

శం.— అజమేకమాత్మతత్త్వమితి స్థితం. తత్ర యైరపి కార్యకారణభావః కల్ప్యతే- తేషాం ద్రవ్యం ద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యద్ధేతుః- కారణం స్యాత్- న తు తస్యైవ తత్. నాప్యద్రవ్యం కస్యచిత్కారణం స్వతన్త్రం దృష్టం లోకే. న చ ద్రవ్యత్వం ధర్మాణాం- ఆత్మనాముపపద్యతే- అన్యత్వం వా కుతశ్చిత్- యేనాన్యస్య కారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపద్యేత. అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చ న కస్యచిత్కార్యం కారణం వాత్మేత్యర్థః. ౫౩

ఆ.— యదుక్తం కార్యకారణతాభావాదితి- తదిదానీముపపాదయితుముపక్రమతే (ద్రవ్యమితి) అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యస్యోపాదానం, అవయవగుణాశ్చావయవిగుణేషు సమానజాతీయేష్వసమవాయినో దృష్టాః. న చైవమాత్మనో ద్రవ్యత్వం- యేన సమవాయిత్వం. న చ

ఏవం న చిత్తజా ధర్మాశ్చిత్తం వాపి న ధర్మజం। ఏవం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్తి మనీషిణః॥ ౫౪
యావద్ధేతుఫలావేశస్తావద్ధేతుఫలోద్భవః। క్షీణే హేతుఫలావేశే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః॥ ౫౫
యావద్ధేతుఫలావేశః సంసారస్తావదాయతః। క్షీణే హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే॥ ౫౬
సంవృత్యా జాయతే సర్వం శాశ్వతం నాస్తి తేన వై। సద్భావేన హ్యజం సర్వముచ్ఛేదస్తేన నాస్తి వై॥ ౫౭

తద్రూపాణాంక్వచిదసమవాయిత్వం- గుణగుణిభావస్యాన్యత్వస్యతస్మిన్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణియోజయతి (అజమిత్యాదినా) అవయవావయవివిభాగవిరహిత్వమజత్వం. ఏకత్వంగుణగుణిభావశూన్యత్వం. తత్రైకాత్మత్వంపరామృశ్యతే. తత్రకార్యకారణభావందూషయితుంసామాన్యాయమాహ (తేషామితి) అద్రవ్యస్యాపిరూపాదేస్తన్త్వాదిద్వారాపటశౌక్ల్యాదౌకారణత్వందృష్టమిత్యతోవిశినష్టి (స్వతన్త్రమితి) అస్తుతర్హిద్రవ్యత్వేనాన్యత్వేనచాత్మన్యపికార్యత్వం. నేత్యాహ (నచేతి) నహితత్రగుణవత్త్వేనద్రవ్యత్వం- నిర్గుణత్వాత్. నాపిసమవాయిత్వేనతథాత్వం- అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్. నచతత్రకుతశ్చిదన్యత్వం- సర్వస్యసన్మాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్. అతోనతత్రకారణత్వంకార్యత్వంవాప్రతిపత్తుంశక్యమితిఫలితమాహ (అతఇతి) ౫౩

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యోహేతుభ్యఃఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవచిత్తమితినచిత్తజాబాహ్యధర్మాః. నాపిబాహ్యధర్మజంచిత్తం. విజ్ఞానస్వరూపాభాసమాత్రత్వాత్సర్వధర్మాణాం. ఏవంనహేతోఃఫలంజాయతే- నాపిఫలాద్ధేతురితిహేతుఫలయోరజాతిం- హేతుఫలాజాతింప్రవిశన్తి- అధ్యవస్యన్తి. ఆత్మనిహేతుఫలయోరభావమేవప్రతిపద్యన్తేబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. ౫౪

ఆ.— చికీర్షితకుమ్భసంవేదనసమనన్తరంకుమ్భస్సమ్భవతి- సమ్భూతశ్చసాకల్యతయాస్వసంవిదంజనయతీతివ్యవహారోపినోపపద్యతే- కస్యచిదపివిద్వద్దృష్ట్యనురోధేనానన్యత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యశ్చధర్మాదేశ్శరీరాదేశ్చకార్యకారణభావోవిద్వద్దృష్ట్యాపురస్తాన్నిరస్తః- సోస్యాన్యత్వాభావేనసిధ్యతీత్యాహ (ఏవంహేత్వితి) తత్రపూర్వార్ధంయోజయతి (ఏవమిత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్యనిర్వికారత్వమద్రవ్యత్వమనన్యత్వమిత్యాదయోయథోక్తాహేతవః. బాహ్యధర్మాః- ఘటాదయోనాత్మనః. నచధర్మశబ్దితానాంజీవానాంచిత్తశబ్దితాత్పరస్మాదాత్మనోజన్మేతియుక్తం- తేషాంప్రతిబిమ్బకల్పానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవంనేతి) ౫౪

శం.— యేపునర్హేతుఫలయోరభినివిష్టాః- తేషాంకింస్యాదితి. ఉచ్యతే- ధర్మాధర్మాఖ్యహేతోరహంకర్తా - మమధర్మాధర్మౌ - తత్ఫలంకాలాన్తరేక్వచిత్ప్రాణినికాయేజాతోభోక్ష్యఇతియావద్ధేతుఫలయోరావేశః- హేతుఫలాగ్రహః. ఆత్మన్యధ్యారోపణం. తచ్చిత్తతేత్యర్థః తావద్ధేతుఫలయోరుద్భవః - ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫలస్యచానుచ్ఛేదేనప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యదాపునర్మన్త్రౌషధివీర్యేణేవగ్రహావేశోయథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోపనీతోభవతి- తదాతస్మిన్క్షీణేనాస్తిహేతుఫలోద్భవః. ౫౫

ఆ.— నఫలాద్ధేతుర్జాయతే- నాపిఫలంహేతోరితితత్త్వదృష్ట్యోపదిష్టం- ఇదానీంముముక్షూణాంతదభినివేశవ్యావృత్త్యర్థంతదభినివేశభావాభావయోస్తదుద్భవానుద్భవౌదర్శయతి (యావదితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాప్రదర్శనపురస్సరంవివృణోతి (యేపునరిత్యాదినా) ౫౫

శం.— యదిహేతుఫలోద్భవః- తదాకోదోషఇతి. ఉచ్యతే- యావత్సమ్యగ్దర్శనేనహేతుఫలావేశోననివర్తతే - అక్షీణః. సంసారస్తావదాయతః- దీర్ఘోభవతీత్యర్థః. క్షీణేపునర్హేతుఫలావేశేసంసారంనప్రపద్యతే- కారణాభావాత్. ౫౬

ఆ.— అభినివేశవశాద్ధేతుఫలోద్భవేకింభవతి- తదాహ (యావదితి) అభినివేశనివృత్త్యాతదనుద్భవేవాకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్షీణఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధంయోజయతి (యదీతి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (క్షీణేపునరితి) ౫౬

శం.— నన్వజాదాత్మనోన్యన్నాస్త్యేవ- తత్కథంహేతుఫలయోస్సంసారస్యచోత్పత్తివినాశావుచ్యేతేత్వయా. శృణు- సంవృత్యా-సంవరణంసంవృతిః- అవిద్యావిషయోలౌకికవ్యవహారః. తయాసంవృత్యాజాయతేసర్వం. తేనావిద్యావిషయేశాశ్వతం - నిత్యంనాస్తివై. అతఉత్పత్తివినాశలక్షణస్సంసారఆయతఇత్యుచ్యతే. పరమార్థసద్భావేనత్వజంసర్వమాత్మైవయస్మాత్ - అతోజాత్యభావాదుచ్ఛేదఃతేననాస్తివైకస్యచిద్ధేతుఫలాదేరిత్యర్థః. ౫౭

ఆ.— కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతాకుతోజన్మనాశౌవ్యవహ్రియేతే- తత్రాహ (సంవృత్యేతి) అవిద్యయాసర్వస్యజాయమానత్వేసత్యవిద్యావిషయేనిత్యంనామనాస్త్యేవేత్యాహ (శాశ్వతమితి) పరమార్థతస్తుసర్వమజంకూటస్థమాస్థీయతే- తేనకల్పనాంవినావినాశోనాస్త్యేవహేతుఫలాదేరిత్యాహ (సద్భావేనేతి) పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) నతావదాత్మనోజన్మవినాశౌ- తస్యకూటస్థత్వాత్. నాపితతోన్యస్యతౌయుక్తౌ- తస్యాద్వితీయత్వాత్. తథాచహేత్వాదేర్బన్ధస్యజన్మనాశౌనత్వయావక్తవ్యావిత్యర్థః. ఉచ్యమానేసమాధానేమనస్సమాధానమర్థయ

ధర్మా య ఇతి జాయన్తే జాయన్తే తే న తత్త్వతః। జన్మ మాయోపమం తేషాం సా చ మాయా న విద్యతే॥ ౫౮
యథా మాయామయాద్బీజాజ్జాయతే తన్మయోఽఙ్కురః। నాసౌ నిత్యో న చోచ్ఛేదీ తద్వద్ధర్మేషు యోజనా॥ ౫౯
నాజేషు సర్వధర్మేషు శాశ్వతాశాశ్వతాభిధా। యత్ర వర్ణా న వర్తన్తే వివేకస్తత్ర నోచ్యతే॥ ౬౦
యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా। తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా॥ ౬౧
అద్వయం చ ద్వయాభాసం చిత్తం స్వప్నే న సంశయః। అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥ ౬౨
స్వప్నదృక్ప్రచరన్ స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్। అణ్డజాన్ స్వేదజాన్వాపి జీవాన్పశ్యతి యాన్సదా॥ ౬౩

తే (శృణ్వితి) తత్ర పూర్వభాగాక్షరార్థం కథయతి (సంవృత్యేత్యాదినా) అవిద్యావిషయే నిత్యస్య వస్తునోఽభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయార్ధాక్షరార్థమాహ (పరమార్థేతి) జాత్యభావః - జన్మాదివిక్రియాఽభావః. తమేవోచ్ఛేదాభావే హేతుం కథయతి (తే నేతి) యథా పురోవర్తిని భుజగాభావమనుభవన్ అవివేకీ నాస్తి భుజఙ్గో రజ్జురేషా కథం వృథైవ బిభేషీతి భ్రాన్తమభిదధాతి - భ్రాన్తస్తు స్వకీయాదపరాధాదేవ భుజఙ్గం పరికల్ప్య భీతస్సన్ పలాయతే. న చ తత్ర వివేకినో వచనం భూతదృష్ట్యా విరుధ్యతే - తథా పరమార్థకూటస్థాత్మదర్శనం వ్యావహారికజన్మాదివచనేనావిరుద్ధమితి భావః. ౫౭

—

శం.— యేఽస్యాత్మనోఽన్యే చ ధర్మా జాయన్త ఇతి కల్ప్యన్తే - తే ఇతి - ఏవం ప్రకారా యథోక్తా సంవృతిర్నిర్దిశ్యత ఇతి సంవృత్త్యైవ ధర్మా జాయన్తే. న తే తత్త్వతః - పరమార్థతో జాయన్తే. యత్పునస్తత్సంవృత్యా జన్మ తేషాం - ధర్మాణాం యథోక్తానాం - యథా మాయయా జన్మ - తథా తన్మాయోపమం ప్రత్యేతవ్యం. మాయా నామ వస్తు తర్హి. నైవం - సా చ మాయా న విద్యతే. మాయేత్యవిద్యమానస్యాఖ్యేత్యభిప్రాయః. ౫౮

ఆ.— * సంవృత్యా జాయతే సర్వమిత్యుక్తం - తదిదానీం ప్రపఞ్చయతి (ధర్మా ఇతి) తత్రాద్యం పాదం విభజతే (యేపీతి) ప్రసిద్ధార్థద్యోతకత్వమితి శబ్దస్య దర్శయతి (త ఇత్యేవం ప్రకారా ఇతి) ఏవం ప్రకారత్వమేవ స్ఫోరయతి (యథోక్తేతి) అనన్తర ప్రకృతా సంవృతిరితి శబ్దేనోక్తా - తథా చ సంవృత్త్యైవ తే ధర్మా జాయన్తే - న తు తేషాం తత్త్వతో జన్మాస్తీత్యర్థః. న తే తత్త్వత ఇత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (పరమార్థత ఇతి) సంవృత్యాపి జన్మ పారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదం యోజయతి (యత్పునరితి) ప్రత్యేతవ్యం - జన్మేతి శేషః. చతుర్థపాదార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (మాయేత్యాదినా) ౫౮

—

శం.— కథం మాయోపమం తేషాం ధర్మాణాం జన్మేతి. ఆహ - యథా మాయామయాదామ్రాదిబీజాజ్జాయతే తన్మయః - మాయామయోఽఙ్కురః - నాసావఙ్కురో నిత్యః - న చోచ్ఛేదీ - వినాశీ వా. అభూతత్వాదేవ ధర్మేషు జన్మనాశాదియోజనా - యుక్తిః. న తు పరమార్థతో ధర్మాణాం జన్మ నాశో వా యుజ్యత ఇత్యర్థః. ౫౯

ఆ.— * జన్మ మాయోపమం తేషామిత్యుక్తం - తదపి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాం దర్శయన్ యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ౫౯

—

శం.— పరమార్థతస్త్వాత్మస్వజేషు నిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషు శాశ్వతోఽశాశ్వత ఇతి వా నాభిధా - నాభిధానం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. యత్ర - యేషు. వర్ణ్యన్తే యైరర్థాస్తే వర్ణాః - శబ్దాః న ప్రవర్తన్తేఽభిధాతుం. ప్రకాశయితుం న ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః. ఇదమేవమితి వివేకః - వివిక్తతా తత్ర నిత్యోఽనిత్య ఇతి నోచ్యతే. * యతో వాచో నివర్తన్త ఇతి శ్రుతేః. ౬౦

ఆ.— యదుక్తం * సద్భావేన హ్యజం సర్వమితి - తత్ప్రపఞ్చయతి (నాజేష్వితి) ఆత్మని నిత్యానిత్యకథా నావతరతీత్యత్ర హేతుమాహ (యత్రేతి) శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యత్రేత్యాదినా) (తత్రేతి) ప్రకృతేషు ధర్మేష్వితి యావత్. ఆత్మని నిత్యానిత్యకథాఽభావేఽశబ్దగోచరత్వం హేతుః. తత్ర ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) ౬౦

—

శం.— యత్పునర్వాగ్గోచరత్వం పరమార్థతోఽద్వయస్య విజ్ఞానమాత్రస్య - తన్మనసస్స్పన్దనమాత్రం న పరమార్థత ఇతి. ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ. ౬౧-౬౨

ఆ.— ఆత్మనశ్శబ్దాగోచరత్వే కథమసౌ వ్యాఖ్యాతృభిశ్శబ్దైరేవ ప్రతిపాద్యతామాచరతీత్యాశఙ్క్య చిత్తస్పన్దనమాత్రమవిచారసున్దరం ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకరూపం ద్వైతమితి సదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) స్వప్నే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకద్వైతస్య చిత్తస్పన్దితమాత్రత్వేపి జాగరితే కథం తథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్వయం చేతి) పౌనరుక్త్యం శ్లోకయోరాశఙ్క్యాశఙ్క్యాన్తరనిరాసార్థత్వాన్నైవమితి మన్వానస్సన్నాహ (యత్పునరితి) ౬౧-౬౨

—

శం.— ఇతశ్చ వాగ్గోచరస్యాభావో ద్వైతస్య - స్వప్నాన్ పశ్యతీతి స్వప్నదృక్ ప్రచరన్ - పర్యటన్ స్వప్నే - స్వప్నస్థానే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్ - వర్తమానాన్ జీవాన్ - ప్రాణినోఽణ్డజాన్ స్వేదజాన్వా యాన్ సదా పశ్యతీతి. ౬౩

స్వప్నదృక్చిత్తదృశ్యాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంస్వప్నదృక్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౪
చరన్జాగరితేజాగ్రద్దిక్షువైదశసుస్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపిజీవాన్పశ్యతియాన్సదా॥౬౫
జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంజాగ్రతశ్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౬
ఉభేహ్యన్యోన్యదృశ్యేతేకింతదస్తీతిచోచ్యతే। లక్షణాశూన్యముభయంతన్మతేనైవగృహ్యతే॥ ౬౭

ఆ.— వాచోగోచరీభూతస్యద్వైతస్యాఽసత్త్వేహేత్వన్తరమాచక్షాణోదృష్టాన్తమాచష్టే (స్వప్నదృగితి) యాన్పశ్యతి- తేనవిద్యన్తేపృథగిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయన్నక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నానితి)నతేవిద్యన్తఇతి పూర్వవదన్వయః. ౬౩

శం.— యద్యేవం- తతఃకిం. ఉచ్యతే- స్వప్నదృశ్చిత్తం- స్వప్నదృక్చిత్తం. తేనదృశ్యాస్తే - జీవాఃతతః- తస్మాత్స్వప్నదృక్చిత్తాత్పృథక్నవిద్యన్తే - ననసన్తీత్యర్థః. చిత్తమేవహ్యజీవాదిభేదాకారేణవికల్ప్యతే. తథాతదపిస్వప్నదృక్చిత్తమిదంతద్దృశ్యమేవ-తేన - స్వప్నదృశాదృశ్యంతద్దృశ్యం. అతఃస్వప్నదృగ్వ్యతిరేకేణచిత్తంనామనాస్తీత్యర్థః. ౬౪
ఆ.— స్వప్నదృశోవిషయభూతానాంభేదానాంతత్రదృశ్యమానత్వేపిద్వైతభేదమిథ్యాత్వేకిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (యదీతి) ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్లోకాక్షరాణియోజయన్కర్మధారయంవ్యావర్తయతి (స్వప్నేతి) జీవాదిభేదానాంస్వప్నేదృశ్యమానానాముక్తానాంచిత్తాత్పృథగసత్త్వంసాధయతి (చిత్తమేవేతి) తర్హిద్రష్టాచిత్తంచేతిద్వయంస్వప్నేస్వీకృతం. నేత్యాహ (తథేతి) తచ్ఛబ్దస్యచిత్తవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (తేనేతి) స్వప్నావస్థస్యచిత్తస్యస్వప్నదృగ్విషయత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ౬౪

శం.— జాగ్రతోదృశ్యాజీవాస్తచ్చిత్తావ్యతిరిక్తాః- చిత్తేక్షణీయత్వాత్- స్వప్నదృక్చిత్తేక్షణీయజీవవత్. తచ్చజీవేక్షణాత్మకంచిత్తంద్రష్టురవ్యతిరిక్తం- ద్రష్టృదృశ్యత్వాత్- స్వప్నచిత్తవత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ౬౫-౬౬
ఆ.— దృష్టాన్తనివిష్టమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (చరన్నిత్యాదినా) జాగ్రదవస్థోహిపురుషోయాన్జీవాన్పశ్యతీత్యత్రజీవశబ్దేనకార్యకారణసఙ్ఘాతాగృహ్యన్తే- చేతనానాందృశ్యత్వాభావాదితిద్రష్టవ్యం. శ్లోకద్వయేవివక్షితమనుమానద్వయమారచయతి (జాగ్రతఇతి) అక్షరవ్యాఖ్యానంతుదృష్టాన్తవ్యాఖ్యానేనైవస్పష్టత్వాన్నపృథగపేక్షితమితివివక్షిత్వాహ (ఉక్తార్థమితి) ౬౫- ౬౬

శం.— జీవచిత్తేఉభే- చిత్తచైత్యేతేఅన్యోన్యదృశ్యే - ఇతరేతరగమ్యే. జీవాదివిషయాపేక్షంహిచిత్తంనామభవతి- చిత్తాపేక్షంహిజీవాదిదృశ్యం- అతస్తేఽన్యోన్యదృశ్యే- తస్మాన్నకించిదస్తీతిచోచ్యతే. చిత్తంవాచిత్తేక్షణీయంవాకిన్తదస్తీతివివేకినోచ్యతే. నహిస్వప్నేహస్తీహస్తిచిత్తంవావిద్యతే- తథేహాపివివేకినామిత్యభిప్రాయః. కథం. లక్షణాశూన్యం- లక్ష్యతేఽనయేతిలక్షణా- ప్రమాణం. ప్రమాణశూన్యముభయం - చిత్తంచైత్త్యంద్వయంయతః. తన్మతేనైవ- తచ్చిత్తతయైవతద్గృహ్యతే. నహిఘటమతింప్రత్యాఖ్యాయఘటోగృహ్యతే-నాపిఘటంప్రత్యాఖ్యాయఘటమతిః. నహితత్రప్రమాణప్రమేయభేదశ్శక్యతేకల్పయితుమిత్యభిప్రాయః. ౬౭
ఆ.— దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిహతంహేతుద్వయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) దృశ్యదర్శనేపరస్పరాపేక్షసిద్ధికే - దృశ్యేసిద్ధేతదవచ్ఛిన్నందర్శనంసిధ్యతి - తస్యచసిద్ధౌతదవచ్ఛిన్నందృశ్యంసిధ్యతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్నదృశ్యందర్శనంవాసిధ్యతీత్యతోవిభాగావగాహిప్రమాణాభావాన్నతద్బాధోహేతుద్వయస్యేత్యర్థః. కించ - సమ్భావనాయాంప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా - నదృశ్యదర్శనయోరన్యతరస్యాపినైరపేక్ష్యేణసమ్భావనాభవతి- అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్. తథాచపరస్పరపురస్కారేణవిద్యతేయదుభయం - తత్కల్పితమేవస్యాదితిమత్వాహ (కింతదితి) తత్- దృశ్యందర్శనంవాకిమస్తీతిపృష్టేవివేకినానాస్తీత్యేవోచ్యతే- ప్రాగుక్తదోషాదిత్యర్థః. కించ - ప్రామాణికస్యైవప్రామాణికోభేదస్సమ్భవతి- నచదృశ్యదర్శనయోస్స్వరూపేప్రమాణమస్తీత్యాహ (లక్షణేతి) కథంతర్హిప్రమాణప్రమేయవిభాగోవాదిభిర్గృహ్యతే. తచ్చిత్తతాదోషేణేత్యాహ (తన్మతేనేతి) తత్రప్రథమంపాదంవిభజతే (జీవేతి) తేజీవచిత్తేఇతిసమ్బన్ధః. అన్యోన్యదృశ్యత్వం- ఇతరేతరగ్రాహ్యత్వం. తదేవస్పష్టయతి (జీవాదీతి) ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (చిత్తంవేతి) కింతదస్తీతిపృష్టేసతినకించిదస్తీత్యుచ్యతేవివేకినేతియోజనా. ఉక్తమేవార్థందృష్టాన్తేనవివృణోతి (నహీతి) ఇహేతిజాగరితోక్తిః. ద్వితీయార్ధవ్యాచిఖ్యాసుతయాపృచ్ఛతి (కథమితి) తదేవావతార్యవ్యాకరోతి (లక్షణేత్యాదినా) యతః - తతోనతద్భేదస్యప్రామాణికత్వమితిశేషః. కథంతర్హిలౌకికానాంపరీక్షకాణాంచప్రమాణప్రమేయవిభాగప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ (తన్మతేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఘటేకింప్రమాణమిత్యుక్తేజ్ఞానమిత్యసుత్తరం- అతిప్రసఙ్గాత్. నాపిఘటజ్ఞానం- అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్. అతోనఘటతజ్జ్ఞానయోర్మానమేయభావస్సమ్భవతీత్యర్థః. ౬౭

యథాస్వప్నమయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౮
యథామాయామయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౯
యథానిర్మితకోజీవోజాయతేమ్రియతేపివా। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౭౦
నకశ్చిజ్జాయతేజీవఃసమ్భవోఽస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౭౧
చిత్తస్పన్దితమేవేదంగ్రాహ్యగ్రాహకవద్ద్వయం। చిత్తంనిర్విషయంనిత్యమసఙ్గం తేనకీర్తితమ్। ౭౨
యోఽస్తికల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాస్త్యసౌ। పరతన్త్రాభిసంవృత్యాస్యాన్నాస్తిపరమార్థతః॥ ౭౩
అజఃకల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాప్యజః। పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యాసంవృత్యాజాయతేతుసః॥ ౭౪

శం.— మాయామయః- మాయావినాయఃకృతః. నిర్మితకః- మన్త్రౌషధ్యాదిభిర్నిష్పాదితః. స్వప్నమాయానిర్మితకాఅణ్డజాదయోజీవాయథాజాయన్తేమ్రియన్తేచ- తథామనుష్యాదిలక్షణాఅవిద్యమానాఏవచిత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః. ౬౮-౬౯-౭౦

ఆ.— దృశ్యానామణ్డజాదీనాందర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్యభేదగ్రాహకప్రమాణబాధం పరిహృత్యదర్శనాతిరేకేణతేషామసత్త్వేజన్మాదిప్రత్యయబాధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (యథేత్యాదినా) మాయామయస్యనిర్మితకస్యచజీవస్యవిశేషంబుభుత్సమానంప్రత్యాహ (మాయేతి) సంవిదతిరేకేణాణ్డజాదీనాంపరమార్థతస్సత్త్వాభావానుమానస్యనజన్మాదిప్రతిభాసబాధః-సత్త్వాభావేపిస్వప్నాదిషుజన్మాదివికల్పబాహుళ్యోపలమ్భాదితిశ్లోకత్రయస్యతాత్పర్యమాహ (స్వప్నేత్యాదినా) ౬౮-౬౯-౭౦

శం.— వ్యవహారసత్యవిషయజీవానాంజన్మమరణాదిఃస్వప్నాదిజీవవదిత్యుక్తం. ఉత్తమంతుపరమార్థసత్యంనకశ్చిజ్జాయతేజీవఇతి ఉక్తార్థమన్యత్. ౭౧

ఆ.— యస్తుజన్మాదిసత్యమితిమన్యతే - తంప్రతిప్రాగుక్తంస్మారయతి (నకశ్చిదితి) వృత్తానువాదపూర్వకంశ్లోకతాత్పర్యమాహ (వ్యవహారేతి) అక్షరాణినవ్యాఖ్యేయాని- వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి) ౭౧

శం.— సర్వంగ్రాహ్యగ్రాహకవచ్చిత్తస్పన్దితమేవద్వయం. చిత్తంపరమార్థతఆత్మైవేతినిర్విషయం. తేన- నిర్విషయత్వేననిత్యమసఙ్గంకీర్తితం. * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుతేః. సవిషయస్యహివిషయేసఙ్గః- నిర్విషయత్వాచ్చిత్తమసఙ్గమిత్యర్థః. ౭౨

ఆ.— సంవేదనస్యకల్పితదృశ్యోపహితరూపేణదృశ్యత్వాన్నదృష్టవ్యతిరేకేణసత్త్వమితిస్వప్నదృష్టాన్తేనోక్తం - ఇదానీంతత్త్వతస్సంవేదనస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాదాత్మైవసంవేదనమిత్యాహ (చిత్తేతి) అక్షరార్థంకథయతి (సర్వమిత్యాదినా) నిర్విషయత్వేనాసఙ్గత్వేసిద్ధేశ్రుతిమపిసంవాదయతి (అసఙ్గోహీతి) శ్రుతియుక్తిసిద్ధమసఙ్గత్వంసాధయతి (సవిషయస్యేతి) ౭౨

శం.— నను నిర్విషయత్వేనచేదసఙ్గత్వంచిత్తస్య -ననిస్సఙ్గతాభవతి - యస్మాచ్ఛాస్తాశాస్త్రం శిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్యవిద్యమానత్వాత్. నైషదోషః. కస్మాత్. యఃపదార్థశ్శాస్త్రాదిర్విద్యతే- సకల్పితసంవృత్యా- కల్పితాచయాపరమార్థప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనసంవృతిశ్చసా. తయాఽస్తి. పరమార్థేననాస్త్యసౌ- నవిద్యతే. * జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇత్యుక్తం. యశ్చపరతన్త్రాభిసంవృత్యా - పరశాస్త్రవ్యవహారేణస్యాత్పదార్థః- సపరమార్థతోనిరూప్యమాణోనాస్త్యేవ. తేనయుక్తముక్తం. *అసఙ్గంతేనకీర్తితమితి. ౭౩

ఆ.— నిర్విషయత్వేనచేచ్చిత్తస్యాసఙ్గత్వం- అసఙ్గతంతదసఙ్గత్వం-శాస్త్రాదేర్విషయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోస్తీతి) నను పరమార్థతోవైశేషికాణాంషట్పదార్థాద్రవ్యాదిసమవాయాన్తాస్సన్తి- తథాచచిత్తస్యకథమసఙ్గత్వం. తత్రాహ (పరేతి) వైశేషికపారిభాషికవ్యవహారానురోధేనపదార్థోద్రవ్యాదిస్సమవాయాన్తస్స్యాత్- నసపరమార్థతోఽస్తి- కింతుసంవృత్యాప్రతిభాతి- తస్మాదవిరుద్ధమసఙ్గత్వమిత్యర్థః. వ్యావర్త్యంచోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తత్రయస్మాదితిసామాన్యేనోక్తంహేతుంవిశేషతోవ్యనక్తి (శాస్త్రేతి) ఆదిశబ్దేనప్రమాతాప్రమాణంప్రమేయమిత్యాదిగృహ్యతే. అసఙ్గత్వాక్షేపంపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తత్రనిర్విషయత్వహేతుంప్రశ్నపూర్వకంపూర్వార్ధయోజనయాసాధయతి (కస్మాదిత్యాదినా) పరమార్థతోద్వైతస్యాసత్త్వేవాక్యోపక్రమమనుగుణమాదర్శయతి (జ్ఞాతఇతి) ద్వితీయార్ధంయోజయతి (యశ్చేతి) నహిద్రవ్యస్యలక్షణంగుణాదిపఞ్చకస్యచతతోవ్యావర్తకప్రాతిస్వికలక్షణప్రతిపత్తిమన్తరేణప్రకల్ప్యతే-తథాచతల్లక్షణతస్తత్ప్రతిపత్తౌతదితరప్రతిపత్తిః- తత్ప్రతిపత్తౌచతల్లక్షణతస్తద్వ్యావృత్తప్రతిపత్తిరితిపరస్పరాశ్రయాన్నకించిదపివస్తుతస్సిధ్యేదిత్యర్థః. వస్తుతోనిర్విషయత్వస్యైవసిద్ధత్వాదసఙ్గత్వంచిత్తస్యప్రాగుక్తంసఙ్గతమేవేత్యుపసంహరతి (తేనేతి) ౭౩

శం.— ననుశాస్త్రాదీనాంసంవృతిత్వేఅజఇతీయమపికల్పనాసంవృతిస్స్యాత్. సత్యం-ఏవంశాస్త్రాదికల్పితసంవృత్త్యైవాజఇత్యుచ్యతే- పరమార్థేననాప్యజః. యస్మాత్పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యా- పరశాస్త్రసిద్ధమపేక్ష్యయోఽజఇత్యుక్తః - ససంవృత్యాజాయతే. అతోఽజఇతీయమపికల్పనాపరమార్థవిషయేనైవక్రమతఇత్యర్థః. ౭౪

అభూతాభినివేశోఽస్తి ద్వయం తత్ర న విద్యతే। ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ నిర్నిమిత్తో న జాయతే॥ ౭౫
యదా న లభతే హేతూనుత్తమాధమమధ్యమాన్। తదా న జాయతే చిత్తం హేత్వభావే ఫలం కుతః॥ ౭౬
అనిమిత్తస్య చిత్తస్య యానుత్పత్తిః సమాద్వయా। అజాతస్యైవ సర్వస్య చిత్తదృశ్యం హి తద్యతః॥ ౭౭

ఆ.— శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాః సంవృతిసిద్ధత్వే ఽదర్శనాదాత్మనోఽజత్వకల్పనాపి సంవృతిసిద్ధైవ స్యాదిత్యాశఙ్కామఙ్గీకరోతి (అజ ఇతి) కల్పితమాత్మనోఽజత్వమిత్యత్ర హేతుమాహ (పరమార్థేతి) పరిణామవాదప్రసిద్ధజన్మనా ఆత్మా నైవాత్మా జాయతే- జన్మనశ్చ విభ్రమత్వేన తత్ప్రతిషేధస్యాజత్వస్యాపి తథాత్వం యుక్తమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (సన్నితి) శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వే తత్ప్రతియుక్తమాత్మనోఽజత్వమపి కల్పితం స్యాదిత్యర్థః. కిమజోఽయమాత్మేతి వ్యవహారస్య కల్పితత్వం-కిం వా తదుపలక్షితస్య రూపస్యేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అజోఽయమిత్యభిధానస్య సంవృతిప్రయుక్తత్వాత్ తద్వ్యవహారస్య కల్పితత్వమిష్టమిత్యర్థః. కైవల్యావస్థాయామజోఽయమిత్యభిధానాభావమభ్యుపేత్య ద్వితీయం దర్శయతి (పరమార్థేనేతి) ఆత్మనోఽజత్వవ్యవహారస్య కల్పితత్వే ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన హేతుమాహ (యస్మాదితి) పరేషాం- పరిణామవాదినాం శాస్త్రైర్యా పరిణామప్రసిద్ధిః- తామపేక్ష్య తన్నిషేధేన నాఽజ ఇత్యాత్మోక్తిః- సంవృత్త్యైవ యతో జాయతే- అతశ్చ ప్రతియోగినో జన్మనః సంవృతిసిద్ధత్వాత్ తన్నిషేధరూపమజత్వమపి తాదృగేవేత్యర్థః. అజత్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వం - తస్య కల్పనాధిష్ఠానత్వాత్ న చ కల్పితస్య శాస్త్రాదేరకల్పితే ప్రమితిహేతుత్వం- ప్రతిబిమ్బాదౌ బిమ్బాదిప్రమితిహేతుత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭౪

శం.— యస్మాదసద్విషయః- తస్మాదసత్యభూతే ద్వైతేఽభినివేశోఽస్తి కేవలం. అభినివేశః- ఆగ్రహమాత్రం. ద్వయం తత్ర న విద్యతే. మిథ్యాభినివేశమాత్రం చ జన్మనః కారణం యస్మాత్- తస్మాద్ద్వయాభావం బుద్ధ్వా నిర్నిమిత్తః- నివృత్తమిథ్యాద్వయాభినివేశో యః- స న జాయతే. ౭౫

ఆ.— నను జ్ఞానస్య కల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వే మిథ్యాత్వాన్న పునరాన్యైఫలసాధనత్వం. తత్రాహ (అభూతేతి) యదద్వితీయస్సంసారస్సత్యస్స్యాత్- తదా తన్నివృత్త్యర్థే సాధనమపి వస్తుభూతమభిధీయతే- మిథ్యాభినివేశమాత్రస్య తు మిథ్యోపాయజన్యేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిస్సిధ్యతీతి శ్లోకార్థం కథయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ౭౫

శం.— జాత్యాశ్రమవిహితా ఆశీర్వర్జితైరనుష్ఠీయమానా ధర్మాః దేవత్వాదిప్రాప్తిహేతవ ఉత్తమాః కేవలాశ్చ. ధర్మాధర్మవ్యామిశ్రా మనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థా మధ్యమాః. తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తా అధర్మలక్షణాః ప్రవృత్తివిశేషాశ్చాధమాః. తానుత్తమమధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్ యదా ఏకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వం సర్వకల్పనావర్జితం జానన్న లభతే- న పశ్యతి. యథా బాలైర్దృశ్యమానం గగనే మలం వివేకీ న పశ్యతి- తద్వత్. తదా న జాయతే - నోత్పద్యతే చిత్తం దేవాద్యాకారైరుత్తమాధమమధ్యమఫలరూపేణ. న హ్యసతి హేతౌ ఫలముత్పద్యతే- బీజాద్యభావ ఇవ సస్యాదిః. ౭౬

ఆ.— * నిర్నిమిత్తో న జాయత ఇత్యుక్తం- తదేతత్ప్రపఞ్చయతి (యదేతి) ఉత్తమాన్ హేతూన్ విభజతే (జాతీతి) ఆశీర్వర్జితైః- ఫలస్పృహారహితైరధికారిభిరితి యావత్. దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్కృష్టం జన్మ గృహ్యతే. కేవలత్వేన ధర్మాణాం ప్రాధాన్యం. మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేన మధ్యమయోనయో గృహ్యన్తే. తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనాధమజన్మ సంగృహ్యతే. వాక్యీయజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ తన్నివృత్త్యర్థం దిశనష్టి (అవిద్యేతి) అవిదుషాం ప్రతీయమానా హేతవో విదుషాం న ప్రతిభాన్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ఉక్తేఽర్థే హేతుత్వేన చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (న హీతి) ౭౬

శం.— హేత్వభావే చిత్తం నోత్పద్యత ఇతి హ్యుక్తం- సా పునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్య కీదృశీతి ఉచ్యతే- పరమార్థదర్శనేన నిరస్తధర్మాధర్మాఖ్యోత్పత్తినిమిత్తస్య- అనిమిత్తస్య చిత్తస్యేతి యా మోక్షాఖ్యాఽనుత్పత్తిః- సా సర్వదా సర్వావస్థాసు సమా- నిర్విశేషా. అద్వయా చ. పూర్వమప్యజాతస్యైవ- అనుత్పన్నస్య చిత్తస్య సర్వస్య- అద్వయస్యేత్యర్థః. యస్మాత్ప్రాగపి విజ్ఞానాచ్చిత్తదృశ్యం తత్- ద్వయం జన్మ చ - తస్మాదజాతస్య సర్వస్య సర్వదా చిత్తస్య సమాద్వయైవానుత్పత్తిః. న పునః కదాచిద్భవతి- కదాచిద్వా న భవతి. సర్వదైకరూపైవేత్యర్థః. ౭౭

ఆ.— * తదా న జాయతే చిత్తమితి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగన్తుకత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (. అనిమిత్తస్యేతి) చిత్తస్య హ్యనిమిత్తవర్జితస్య- నిత్యసిద్ధస్య యాఽనుత్పత్తిః- సా నిర్విశేషాఽద్వితీయా చేత్యత్ర హేతుమాహ (అజాతస్యేతి) సర్వస్య ద్వైతస్య చిత్తదృశ్యత్వేన మిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్య పరిపూర్ణస్య చిత్తాఖ్యస్య స్ఫురణస్య జన్మాద్యోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణా యుక్తేత్యర్థః. ఉక్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (హేత్వభావ ఇత్యాదినా) యథా రూప్యకల్పనాకాలేపి శుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం- తథా జన్మకల్పనాకాలేపి సంవిదో నిర్విశేషాద్వితీయబ్రహ్మతా స్వాభావికీ. జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత ఇత్యుక్తమిత్యాహ (సర్వదేతి) న కేవలం మోక్షావస్థస్యైవ చైతన్యస్యాజత్వం- కింతు ఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వావస్థాస్వితి) సర్వస్యైవ చిత్తప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితి హేతుమభిప్రేత్యాహ (అద్వయా చేతి) తృతీయపాదార్థం కథయతి (పూర్వమపీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్- రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్య జన్మనశ్చ దృశ్యత్వాద్వస్తుతోఽసత్త్వాదితి యావత్. ౭౭

బుద్ధ్వానిమిత్తతాంసత్యాంహేతుంపృథగనాప్నువన్।వీతశోకంతథాకామమభయంపదమశ్నుతే॥ ౭౮
అభూతాభినివేశాద్ధిసదృశ్యేతత్ప్రవర్తతే।వస్త్వభావంసబుద్ధ్వైవనిస్సఙ్గంవినివర్తతే॥ ౭౯
నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్యనిశ్చలాహితదాస్థితిః। విషయస్సహిబుద్ధానాంతత్సామ్యమజమద్వయమ్॥ ౮౦
అజమనిద్రమస్వప్నంప్రభాతంభవతిస్వయమ్।సకృద్విభాతోహ్యేవైషధర్మోధాతుస్వభావతః॥ ౮౧

శం.— యథోక్తేనన్యాయేనజన్మనిమిత్తాభావస్యోపపన్నత్వాదనిమిత్తతాంచసత్యాం - పరమార్థరూపాంబుద్ధ్వా హేతుం - ధర్మాదికారణందేవాదియోనిప్రాప్తయేపృథగనాప్నువన్ - అనాదదానోబాహ్యైషణాభ్యోనివృత్తస్సన్కామశోకాదివర్జితమవిద్యారహితమభయంపదమశ్నుతే-పునర్నజాయతఇత్యర్థః. ౭౮

ఆ.— * స్వరూపలాభంసమ్యగ్జ్ఞానస్యఫలముక్తం - ఇదానీంప్రసఞ్జయతి (బుద్ధ్వేతి) ద్వైతాభావోపలక్షితాం సత్తామనాద్యనన్తాంపరమార్థభూతాంప్రతిపద్యదేవాదియోనిప్రాప్తౌధర్మాదిహేతుంసాక్షాత్స్వేనానుతిష్ఠన్ యదావిద్వానవతిష్ఠతే- తదాసర్వసంసారకారణరహితంపదమాప్నోతీత్యర్థః. శ్లోకంవ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) దృశ్యత్వాదినాహేతునాద్వైతస్యరజ్జుసర్పాదివదేవకల్పితత్వంయథోక్తన్యాయః. తేనద్వైతస్యజన్మనిమిత్తాభావో - తస్యాద్వైతాభావోపలక్షితాంసత్తాంనిమిత్తాభావాదేవానాద్యనన్తాంతస్మాదేవసత్యాంబుద్ధ్వేతియోజనా. (పృథగితి) దేవతాదిప్రకృష్టజన్మప్రాప్తయేధర్మాధర్మౌ, తిర్యగాద్యధమయోనిప్రాప్తయేచాధర్మం, మనాగననుతిష్ఠన్నితియావత్. ప్రకృతస్యజ్ఞానవతోధర్మాద్యననుష్ఠానేహేతుంసూచయతి (బ్యేతి) కార్యభూతసర్వానర్థరాహిత్యముక్త్వాపునరభయమిత్యస్యార్థమాహ (అవిద్యేతి) ౭౮

శం.— యస్మాదభూతాభినివేశాత్ - అసత్యస్మిన్ద్వయేద్వయాస్తిత్వనిశ్చయోఽభూతాభినివేశః తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధిసదృశేతదనురూపేతత్ - చిత్తంప్రవర్తతే. తస్యద్వయస్యవస్తునోఽభావంయదాబుద్ధవాన్- తదాతస్మాన్నిస్సఙ్గం- నిరపేక్షంసద్వినివర్తతేఽభూతాభినివేశవిషయాత్ ౭౯

ఆ.— యథోక్తపదప్రాప్తిస్తదాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభూతేతి) వ్యభిచారిత్వాదిహేతుభిరద్వయాత్మదర్శనేనసాధ్యసాధనాత్మనోద్వైతస్యవస్తునోఽభావంయదాపుమాన్బుద్ధవాన్- తదావస్త్వభావంప్రతిబుద్ధ్యైవనిస్సఙ్గంచిత్తంయథాపునర్నప్రవర్తతే- తథాతన్నివృత్తిమనువృత్తాభవతీత్యర్థః. అక్షరాణియోజయతి (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపేచిత్తంప్రవర్తతే - తస్మాన్నిస్సఙ్గంనివర్తతఇతిసమ్బన్ధః అభూతాభినివేశమేవవిశదయతి (అసతీతి) అభినివేశస్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమితివక్తుంహీత్యుక్తం, తదనురూపఇత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాభినివేశోగృహ్యతే. (తస్యేతి) అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః. ౭౯

శం.— నివృత్తస్యద్వైతవిషయాద్విషయాన్తరేచాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనేన, చిత్తస్యనిశ్చలా- చలనవర్జితాస్వరూపైవతదాస్థితిః. యైషాబ్రహ్మరూపాస్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా - సహి యస్మాద్విషయః - గోచరఃపరమార్థదర్శనాంబుద్ధానాం - తస్మాత్తత్సామ్యం- పరంనిర్విశేషమజమద్వయంచ. ౮౦

ఆ.— * అభయంపదమశ్నుతఇత్యత్రహేతుమాహ (నివృత్తస్యేతి) విద్వదనుభవైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చసిద్ధంమోక్షస్యాభయాదిరూపత్వమిత్యాహ (విషయఇతి) అక్షరార్థంకథయతి (నివృత్తస్యేత్యాదినా) ౮౦

శం.— పునరపికీదృశస్సౌబుద్ధానాంవిషయఇతి. ఆహ- స్వయమేవతత్ప్రభాతంభవతి - నాదిత్యాద్యపేక్షం. స్వయంజ్యోతిస్స్వభావమిత్యర్థః. సకృద్విభాతః- సదైవవిభాతఇత్యేతత్. ఏషః- ఏవంలక్షణఆత్మాఖ్యోధర్మోధాతుస్వభావతః- వస్తుస్వభావతఇత్యర్థః. ౮౧

ఆ.— యోఽయంమోక్షోవిదుషాంవిషయోదర్శితః - తమేవపునర్విశినష్టి (అజమితి) స్వయంప్రభాతత్వేహేతుమాహ (సకృదితి) కల్పితస్యసర్వస్యధారణాద్ధర్మః. నాసౌకథమపిపరతస్త్విభవితుమర్హతి- అనవస్థానాత్. అతస్స్వయంజ్యోతిరిత్యాహ (ధర్మఇతి) కించ- ధీయతే-నిధీయతే. సర్వంనిక్షిప్యతేసుషుప్త్యాదావస్మిన్నితిధాతురాత్మోచ్యతే. తథాచ సర్వస్యజ్ఞానసాధనస్యోపసంహారేపి సుషుప్తాసాక్షితయాఆత్మనస్సిద్ధేఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ధాతురితి) కించ- ఆత్మత్వాదేవాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం-అన్యథాఘటవదనాత్మత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (స్వభావతఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంశ్లోకమవతార్యతదక్షరాణియోజయతి (పునరపీత్యాదినా) ధాతుస్వభావతఇత్యేకపదంగృహీత్వావ్యాచష్టే (వస్త్వితి) వివక్షితార్థస్తుపూర్వస్మాన్నాతిరిచ్యతే. ౮౧

సుఖమావ్రియతేనిత్యందుఃఖంవివ్రియతేసదా। యస్యకస్యచధర్మస్యగ్రహేణభగవానసౌ॥ ౮౨
అస్తినాస్త్యస్తినాస్తీతినాస్తినాస్తీతివాపునః। చలస్థిరోభయాభావైరావృణోత్యేవబాలిశః॥ ౮౩
కోట్యశ్చతస్రఏతాస్తుగ్రహైర్యాసాంసదావృతః। భగవానాభిరస్పృష్టోయేనదృష్టస్ససర్వదృక్॥ ౮౪

శం.— ఏవముచ్యమానమపిపరమార్థతత్త్వంకస్మాల్లౌకికైర్నగృహ్యతఇతి. ఉచ్యతే - యస్మాత్ యస్యకస్యచిద్ద్వయవస్తునోధర్మస్యగ్రహేణ- గ్రహణావేశేనమిథ్యాభినివేశేనఆవృతఃసుఖమావ్రియతే- అనాయాసేనాచ్ఛాద్యతఇత్యర్థః. ద్వయోపలబ్ధినిమిత్తంహితత్రావరణంనయత్నాన్తరమపేక్షతే. దుఃఖంచవివ్రియతే- ప్రకటీక్రియతే. పరమార్థజ్ఞానస్యదుర్లభత్వాత్. భగవానసౌ- ఆత్మాఽద్వయోదేవఇత్యర్థః. అతోవేదాన్తైరాచార్యైశ్చబహుశఉచ్యమానోఽపినైవజ్ఞాతుంశక్యఇత్యర్థః. "ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోఽస్యలబ్ధే"తిశ్రుతేః. ౮౨

ఆ.— ఆత్మానొవక్ష్యలక్షణోవివక్షితః- తత్కిమితిశాస్త్రాచార్యోపదిష్టస్తథైవసన్నైవగృహ్యతే- తత్రాహ (సుఖమితి) మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వస్వరూపసుఖంసదైవాచ్ఛాద్యతే- తస్మాదేవవస్తుతోఽసదపిదుఃఖంసర్వదాప్రకటీక్రియతే- తేనాసౌభగవాన్-ఆత్మాశ్రుత్యాచార్యోపదిష్టోపినవిస్పష్టోభవతీత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యాంశఙ్కాంఉపన్యస్యతి (ఏవమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదిప్రాగుపదిష్టప్రకారేణేతియావత్. తత్రశ్లోకమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) నైవతేగృహ్యమాణేసతిధర్మాత్మస్వరూపస్యసుఖరూపస్యానాయాసేనాచ్ఛాద్యమానత్వం- తత్రాహ (ద్వయేతి) ఇతశ్చాత్మతత్త్వంయథావన్నప్రతిభాతీత్యాహ (దుఃఖంచేతి) యథావదాత్మప్రథాభావేహేతుమాహ (పరమార్థేతి) దేవః- యాథాత్మ్యేననభాతీతిశేషః. సుఖస్యవిద్యమానస్యఆవరణ, మవిద్యమానస్యదుఃఖస్యవివరణ, మిత్యస్తేఫలితమాహ (అతఇతి) శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్యతాత్పర్యశూన్యత్వంవారయతి (బహుశఇతి) ఆత్మనిప్రవచనస్యవిజ్ఞానస్యచదుర్లభత్వేప్రమాణమాహ (ఆశ్చర్యఇతి) ౮౨

శం.— అస్తినాస్తీత్యాదిసూక్ష్మవిషయాఅపిపణ్డితానాంగ్రహాఃభగవతఃపరమాత్మనఆవరణాఏవ - కిముతమూఢజనబుద్ధిలక్షణాఇత్యేవమర్థంప్రదర్శయన్నాహ (అస్తీతి) అస్త్యాత్మేతివాదీకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే. నాస్తీత్యపరోవైనాశికః. అస్తినాస్తీత్యపరోఽర్ధవైనాశికస్సదసద్వాదీదిగ్వాసాః. నాస్తినాస్తీత్యత్యన్తశూన్యవాదీ. తత్రాస్తిభావశ్చలః- ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్. నాస్తిభావఃస్థిరః - సదాఽవిశేషత్వాత్. ఉభయంచలస్థిరవిషయత్వాత్సదసద్భావః. అభావోఽత్యన్తాభావః. ప్రకారచతుష్టయస్యాపితైరేతైశ్చలస్థిరోభయాభావైఃసదసదాదివాదీసర్వోఽపిభగవన్తమావృణోత్యేవబాలిశః - అవివేకీ. యద్యపిపణ్డితోబాలిశఏవ- పరమార్థతత్త్వానవబోధాత్. కిముస్వభావమూఢోజనఇత్యభిప్రాయః. ౮౩

ఆ.— పరీక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వేసంలౌకికపురుషాభినివేశానాంతదావరణత్వంకిమువక్తవ్యమితిసాధయతి (అస్తీత్యాదినా) శ్లోకతాత్పర్యమాహ (అస్తీతి) ప్రమాతాదేహాదివ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యాద్యోవైశేషికాదిపక్షః. దేహాదివ్యతిరిక్తోపినాసౌబుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే- క్షణికస్యవిజ్ఞానస్యైవాత్మత్వాదితిద్వితీయోవిజ్ఞానవాదిపక్షః తృతీయోదిగమ్బరపక్షః. చతుర్థస్తుశూన్యవాదిపక్షేశూన్యస్యాత్యన్తికత్వద్యోతనార్థావీప్సా. ద్వితీయార్ధంవిభజతే (తత్రేత్యాదినా) అనిత్యేభ్యోఘటాదిభ్యఃసుఖాద్యాకారపరిణామితయావైలక్షణ్యాదస్తిభావోఽయంప్రమాతోక్తః- సచలః - సవిశేషస్స్వపరిణామీత్యర్థః - దేహాద్యతిరిక్తోపిప్రమాతాబుద్ధ్యతిరిక్తోనాస్తీతినానాస్తిభావః - సస్థిరః - నిర్విశేషత్వాత్తద్భావస్యేత్యాహ (నాస్తిభావఇతి) (ప్రకారచతుష్టయస్య) అస్తిత్వస్యనాస్తిత్వస్యాస్తినాస్తిత్వస్యనాస్తినాస్తిత్వస్యచేతియావత్. బాలిశత్వేసిద్ధేఫలితంన్యాయముపసంహరతి (కిముతేతి) ౮౩

శం.— కీదృక్పునఃపరమార్థతత్త్వం- యదవబోధాదబాలిశఃపణ్డితోభవతీతి. ఆహ - కోట్యః- ప్రావాదుకశాస్త్రనిర్ణయాన్తాఏతాఉక్తాఅస్తినాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్రః- యాసాంకోటీనాంగ్రహైః- గ్రహణైః. ఉపలబ్ధినిశ్చయైఃసదా- సర్వదాఆవృతః - ఆచ్ఛాదితస్తేషామేవప్రావాదుకానాంయః- సభగవాన్ఆభిః- అస్తినాస్తీత్యాదికోటిభిశ్చతసృభిరస్పృష్టః- అస్త్యాదివికల్పనావర్జితఇత్యేతత్. యేన- మునినాదృష్టః-జ్ఞాతోవేదాన్తేష్వౌపనిషదఃపురుషః- ససర్వదృక్- సర్వజ్ఞః. పరమార్థపణ్డితఇత్యర్థః. ౮౪

ఆ.— ఆత్మనోయథావరణముక్తంతదుపసంహరతి (కోట్యఇతి) యాసాంకోటీనాంపరీక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాంగ్రహైః- అభినివేశవిశేషైరాత్మాసదాసమావృతః- తాఃఖల్వేతాశ్చతస్రఃకోట్యస్సన్తి. తథాచాత్మనోనయథావదాత్మప్రథనమిత్యర్థః. యదిసదాఆత్మాసమావృతః - నలబ్ధిలస్యజ్ఞానం. జ్ఞానేవానాస్తినైరాకాఙ్క్ష్యం - జ్ఞాతవ్యాన్తరపరిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భగవానితి) ఆత్మాహివస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితోయేనోపనిషత్ప్రవణేనప్రతిపన్నః- ససర్వజ్ఞోజ్ఞాతవ్యాన్తరమపశ్యన్పరమార్థపణ్డితోనిరాకాఙ్క్షోభవతీత్యర్థః. శ్లోకనిరస్యామాకాఙ్క్షాందర్శయతి (కీదృగితి) కిమితిపరమార్థతత్త్వంజిజ్ఞాస్యతే. తజ్జ్ఞానాత్పాణ్డిత్యసిద్ధ్యర్థమిత్యాహ (యదవబోధాదితి) తత్రశ్లోకమవతార్యవ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) తేషామేవప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితిసమ్బన్ధః. యోభగవానుక్తవిశేషణః- సయేనేతియోజనా. ౮౪

ప్రాప్య సర్వజ్ఞతాం కృత్స్నాం బ్రాహ్మణ్యం పదమద్వయం। అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం కిమతః పరమీహతే॥ ౮౫
విప్రాణాం వినయో హ్యేష శమః ప్రాకృత ఉచ్యతే। దమః ప్రకృతిదాన్తత్వాదేవం విద్వాఞ్ఛమం వ్రజేత్॥ ౮౬
సవస్తు సోపలమ్భం చ ద్వయం లౌకికమిష్యతే। అవస్తు సోపలమ్భం చ శుద్ధం లౌకికమిష్యతే॥ ౮౭

శం.— ప్రాప్యైతాం యథోక్తాం కృత్స్నాం- సమస్తాం సర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యం పదం- "స బ్రాహ్మణః" "ఏష నిత్యో మహిమా" ఇతి శ్రుతేః. అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం- ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిలయాః అనాపన్నాః- అప్రాప్తాః యస్యాద్వయపదస్యానిర్వచనీయస్య - తదనాపన్నాదిమధ్యాన్తం బ్రాహ్మణ్యం పదం. తదేవం ప్రాప్య - లబ్ధ్వా కిమతః - పరస్మాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమీహతే - చేష్టతే నిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః. "నైవ తస్య కృతేనార్థః" ఇత్యాదిస్మృతేః. ౮౫

ఆ.— జ్ఞానవతోఽపి యావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాప్యేతి) యథోక్తాం- చతుష్కోటివినిర్ముక్తామితి యావత్. సమస్తత్వం- జ్ఞాతవ్యశేషహీనత్వం. పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపత్వం. తత్ర బ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణమాహ (స బ్రాహ్మణ ఇతి) సః - విద్వానపరోక్షీకృతబ్రహ్మతత్త్వస్సన్ ఫలావస్థాముఖ్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదో విద్యాఫలావస్థస్యైవ స్వభావో మహిమేత్యుక్తో నిర్వికారోఽవృద్ధిహ్రాసాభావాదేకరూపో భవతీతి వాక్యాన్తరస్యార్థః. తదేవ పదం విశినష్టి (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి) తద్వ్యాకరోతి (ఆదీతి) అన్వయం దర్శయన్నవశిష్టం వ్యాచష్టే (తదేవ ప్రాప్యేతి) జ్ఞానవాన్ ఫలావస్థస్సన్ కృతకృత్యః- న తస్య కిఞ్చిదస్తి కర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థే భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (నైవ తస్యేతి) ౮౫

శం.— విప్రాణాం- బ్రాహ్మణానాం వినయః- వినీతత్వం స్వాభావికం. యదేతదాత్మస్వరూపేణావస్థానం- ఏష వినయః. శమోఽప్యేష ఏవ ప్రాకృతః- స్వాభావికః. అకృతక ఉచ్యతే. దమోఽప్యేష ఏవ- ప్రకృతిదాన్తత్వాత్- స్వభావత ఏవ చోపశాన్తరూపత్వాద్బ్రహ్మణః. ఏవం- యథోక్తం స్వభావోపశాన్తం బ్రహ్మ విద్వాఞ్ఛమం- ఉపశాన్తిం స్వాభావికీం బ్రహ్మస్వరూపాం వ్రజేత్- బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ౮౬

ఆ.— యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వాద్విదుషో నాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యాపి నియోగతో నాస్తి కర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రాణామితి) బ్రహ్మవిదాం బ్రాహ్మణానామేష వినయః స్వాభావికః - న నియోగాధీనాం కర్తవ్యతామనుకరోతి. శమోఽపి స్వాభావికః- న నియోగేన క్రియతే దమోఽపి స్వభావసిద్ధత్వాన్న నియోగమపేక్షతే. ఏవం కూటస్థమాత్మతత్త్వం విద్వాన్ ప్రమాణశేషవిక్రియాశూన్యబ్రహ్మస్వరూపేణ తిష్ఠతీత్యర్థః. అక్షరార్థం కథయతి (విప్రాణామిత్యాదినా) తమేవ స్వాభావికం వినయం వివృణోతి (యదేతదితి) ఏష ఏవాత్మస్వభావో గృహ్యతే. ౮౬

శం.— ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణాని రాగద్వేషదోషాస్పదాని ప్రావాదుకానాం దర్శనాని - అతో మిథ్యాదర్శనానీతి తద్యుక్తిభిరేవ దర్శయిత్వా చతుష్కోటివర్జితత్వాద్రాగాదిదోషానాస్పదం స్వభావశాన్తమద్వైతదర్శనమేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యుపసంహృతం. అథేదానీం స్వప్రక్రియాప్రదర్శనార్థ ఆరమ్భః సవస్తు- సంవృత్యా సతా వస్తునా సహ వర్తత ఇతి సవస్తు. తథా చోపలబ్ధిః- ఉపలమ్భః. తేన సహ వర్తత ఇతి సోపలమ్భః. సోపలమ్భం చ శాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాస్పదం గ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణం ద్వయం లౌకికం - లోకాదనపేతం లౌకికం. జాగరితమిత్యేతత్. ఏవంలక్షణం జాగరితమిష్యతే వేదాన్తేషు. అవస్తు- సంవృతేరప్యభావాత్. సోపలమ్భం - వస్తువదుపలమ్భనముపలమ్భోఽసత్యపి వస్తుని. తేన సహ వర్తత ఇతి సోపలమ్భం చ. శుద్ధం- కేవలం. ప్రవివిక్తం జాగరితాత్ స్థూలాత్ లౌకికం- సర్వప్రాణిసాధారణత్వాత్. ఇష్యతే- స్వప్న ఇత్యర్థః. ౮౭

ఆ.— పరమతనిరాకరణముఖేనాత్మతత్త్వమవధారితం - అధునా స్వప్రక్రియయా అవస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపి తదవధారయితుమవస్థాద్వయముపన్యస్యతి (సవస్త్వితి) వృత్తానువాదపూర్వకం ప్రకరణశేషస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (ఏవమితి) శిష్యస్యాధ్యారోపదృష్టిమాశ్రిత్య జాగ్రదాదిపదార్థపరిశుద్ధిపూర్వకో బోధప్రకారః స్వప్రక్రియా. తయా తస్యైవాత్మతత్త్వస్య ప్రదర్శనపరో గ్రన్థశేష ఇత్యర్థః. తత్ర జాగరితముదాహరతి (సవస్త్వితి) యత్ప్రాతిభాసికం వ్యావహారికం చ స్థూలముక్తజాతమాదిత్యాదిదేవతానుగృహీతైరిన్ద్రియైరుపలభ్యతే తజ్జాగరితమిత్యర్థః. ద్వయమిత్యస్యార్థమాహ (శాస్త్రాదీతి) తత్ర శ్లోకే లౌకికప్రసిద్ధమిత్యేతదుచ్యతే లౌకికమితి. తద్వ్యాచష్టే (లోకాదితి) న కేవలం జాగరితమిదం లోకే ప్రసిద్ధం- కిన్తు వేదాన్తేష్వపి పరమ్పరయా జ్ఞానోపాయత్వేన ప్రసిద్ధమిత్యాహ (ఏవంలక్షణమితి) స్వప్నోపన్యాసపరముత్తరార్ధం యోజయతి (అవస్త్వితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తో వ్యవహారస్సంవృతిశబ్దార్థః. సాపి స్థూలార్థవన్న స్వప్నే భవతి. తథా చ బాహ్యేషు కరణేషూపసంహృతేషు జాగరితవాసనానుసారేణ మనస ఏవ తత్తదర్థాభాసాకారావభాసనం స్వప్నశబ్దితమిత్యర్థః. శుద్ధమిత్యస్య కేవలమితి పర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమాహ (ప్రవివిక్తమితి) తస్యాపి లోకప్రసిద్ధత్వం లౌకికమిత్యనేనోక్తం. తద్వివృణోతి (సర్వప్రాణీతి) ౮౭

అవస్త్వనుపలమ్భం చ లోకోత్తరమితి స్మృతమ్। జ్ఞానం జ్ఞేయం చ విజ్ఞేయం సదా బుద్ధైః ప్రకీర్తితమ్॥ ౮౮
జ్ఞానే చ త్రివిధే జ్ఞేయే క్రమేణ విదితే స్వయమ్। సర్వజ్ఞతా హి సర్వత్ర భవతీహ మహాధియః॥ ౮౯
హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః। తేషామన్యత్ర విజ్ఞేయాదుపలమ్భస్త్రిషు స్మృతః॥ ౯౦

శం.— అవస్త్వనుపలమ్భం చ- గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్. లోకోత్తరం - అత ఏవ లోకాతీతమ్. గ్రాహ్యగ్రహణవిషయో హి లోకః- తదభావాత్. సర్వప్రవృత్తిబీజం సుషుప్తమిత్యేతదేవం స్మృతమ్. సోపాయం పరమార్థతత్త్వం లౌకికం, శుద్ధం లౌకికం, లోకోత్తరం, క్రమేణ యేన జ్ఞానేన జ్ఞాయతే- తజ్జ్ఞానమ్. జ్ఞేయం- ఏతాన్యేవ త్రీణి. ఏతద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞేయానుపపత్తేః. సర్వప్రావాదుకకల్పితవస్తునోఽత్రైవాన్తర్భావాత్. విజ్ఞేయం - పరమార్థసత్యం తుర్యాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః. సదా - సర్వదైతల్లౌకికాదివిజ్ఞేయాన్తం బుద్ధైః - పరమార్థదర్శిభిర్బ్రహ్మవిద్భిః ప్రకీర్తితమ్. ౮౮

ఆ.— సంప్రతి సుషుప్తం దర్శయతి (అవస్త్వితి) స్థూలం సూక్ష్మం చ వస్తు విషయభూతం యత్ర న విద్యతే- తత్తథా. ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యో వా స్థూలార్థావగాహీ వాసనాత్మకో వా యత్రోపలమ్భో న సంభవతి- తదశేషవిజ్ఞానశూన్యం సుషుప్తమితి విశినష్టి (అనుపలమ్భం చేతి) తదిదం కారణాత్మనా బుద్ధేరవస్థానమ్. న చ కారణం లోకే ప్రసిద్ధం - కార్యస్యైవావస్థాద్వయాత్మకస్య తథాత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (లోకోత్తరమితి) తస్య సాక్షిప్రసిద్ధత్వం వివక్షిత్వాహ (స్మృతమితి) జ్ఞానజ్ఞేయాత్మకమేవావస్థాత్రయమ్. తురీయం చ పరమార్థతత్త్వం విద్వదనుభవసమధిగమ్యమిత్యాహ (జ్ఞానమితి) శ్లోకగతం పదద్వయమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అవస్త్వితి) గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవర్జితత్వాదేవ కుతో లోకాతీతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రాహ్యేతి) సుషుప్తం చేదలౌకికం - కథం తదవగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వప్రవృత్తీతి) అవస్థాద్వయబీజం సుషుప్తమిత్యేతత్ప్రసిద్ధం శాస్త్రవిదామిత్యాహ (ఏవమితి) అవస్థాత్రయమేవముక్త్వా జ్ఞానపదార్థం కథయతి (సోపాయమితి) జ్ఞానమత్ర మనోవృత్తిరూపం వివక్షితమ్. అవస్థాత్రయాతిరిక్తమపి పరీక్షకపరికల్పితం జ్ఞేయం సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వైరేవ ప్రావాదుకైః - శుష్కతర్కజల్పనశీలైః పరికల్పితస్య కార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయే నియమేనాన్తర్భావాజ్జ్ఞేయాన్తరం నాస్తీత్యర్థః. జ్ఞేయమేవ విశేషేణ జ్ఞేయం విజ్ఞేయముచ్యతే- తేన తదపి నావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞేయమితి) ఉపాయోపేయభూతే యథోక్తేఽర్థే విదుషామభిమతిమాదర్శయతి (సదేతి) ౮౮

శం.— జ్ఞానే చ- లౌకికాదివిషయే, జ్ఞేయే చ- లౌకికాదౌ త్రివిధే, చ. పూర్వం లౌకికం స్థూలమ్. తదభావేన పశ్చాచ్ఛుద్ధం లౌకికమ్. తదభావేన లోకోత్తరమిత్యేవం క్రమేణ స్థానత్రయాభావేన పరమార్థసత్యే తుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయే విదితే స్వయమేవ- ఆత్మస్వరూపమేవ. సర్వజ్ఞతా- సర్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చ సర్వజ్ఞః. తద్భావస్సర్వజ్ఞతా ఇహ- అస్మిల్లోకే భవతి. మహాధియః- మహాబుద్ధేః సర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్వాదేవంవిదస్సర్వత్ర సర్వదా భవతి- సకృద్విదితే స్వరూపే వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. న హి పరమార్థవిదో జ్ఞానోద్భవాభిభవౌ స్తః- యథాఽన్యేషాం ప్రావాదుకానామ్. ౮౯

ఆ.— * ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి శ్రుత్యా యత్ప్రతిజ్ఞాతం- తదుక్తవస్తుజ్ఞానే ఫలతీతి కథయతి (జ్ఞానే చేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవేదనే వివక్షితం క్రమమనుక్రామతి (పూర్వమిత్యాదినా) యత్పునరవస్థాత్రయాతీతం తురీయం - తత్పరిజ్ఞానే వివక్షితం క్రమం దర్శయతి (స్థానేతి) తుర్యే విదితే సతీతి సమ్బన్ధః. తస్య స్థానత్రయాత్మకద్వైతాభావోపలక్షితత్వమాహ (అద్వయ ఇతి) జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేన కౌటస్థ్యం కథయతి (అజ ఇతి) కార్యసమ్బన్ధస్తత్ర నాస్తీతి వక్తుం కారణభూతావిద్యాసంబన్ధాభావమభిదధాతి (అభయ ఇతి) యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్య పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానం ఫలమాహ (స్వయమేవేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం ఫలమర్చిరాదిమార్గాయత్తమితి శఙ్కాం వారయతి (ఇహేతి) ఉక్తజ్ఞానవతో మహాబుద్ధిత్వే హేతుమాహ (సర్వలోకేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం జ్ఞానం కదాచిద్వ్యవధికాలాన్తరేఽభిభూతమసత్కల్పం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంవిద ఇతి) శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితే స్వరూపే స్వరూపస్ఫురణస్య వ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతా విదుషో భవతీత్యుక్తం స్ఫుటయతి (న హీతి) ౮౯

శం.— లౌకికాదీనాం క్రమేణ జ్ఞేయత్వేన నిర్దేశాదస్తిత్వాశఙ్కా పరమార్థతో మా భూదిత్యాహ- హేయాని చ- లౌకికాదీని త్రీణి. జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మన్యసత్త్వేన రజ్జ్వాం సర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః. జ్ఞేయమిహ చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వమ్. ఆప్యాని - ఆప్తవ్యానిత్యక్తబాహ్యైషణాత్రయేణ భిక్షుణా పాణ్డిత్యబాల్యమౌనాఖ్యాని సాధనాని. పాక్యాని - రాగద్వేషమోహాదయో దోషాః కషాయాఖ్యాని పక్తవ్యాని. సర్వాణ్యేతాని హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాని భిక్షుణా ఉపాయత్వేనేత్యర్థః. అగ్రయాణతః- ప్రథమతః. తేషాం- హేయాదీనామన్యత్ర విజ్ఞేయాత్ - పరమార్థసత్యం విజ్ఞేయం బ్రహ్మైకం వర్జయిత్వా ఉపలమ్భనముపలమ్భః- అవిద్యాకల్పనామాత్రం హేయాప్యపాక్యేషు త్రిష్వపి స్మృతో బ్రహ్మవిద్భిః. న పరమార్థసత్యతా త్రయాణామిత్యర్థః. ౯౦

ఆ.— అవస్థాత్రయస్య జ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (హేయేతి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్లోకమవతార్య హేయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (లౌకికాదీనామితి) తాన్యేవ త్రీణి విభజతే (జాగరితేతి) పాణ్డిత్యం- వేదాన్తతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వమ్. అద్వితీయవస్తువిచార

ప్రకృత్యాకాశవజ్జ్ఞేయాస్సర్వే ధర్మా అనాదయః। విద్యతే న హి నానాత్వం తేషాం క్వచన కించన॥ ౯౧
ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ సర్వే ధర్మాస్సునిశ్చితాః। యస్యైవం భవతి క్షాన్తిః సోఽమృతత్వాయ కల్పతే॥ ౯౨
ఆదిశాన్తా హ్యనుత్పన్నాః ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః। సర్వే ధర్మాస్సమాభిన్నా అజం సామ్యం విశారదం॥ ౯౩
వైశారద్యం తు వై నాస్తి భేదే విచరతాం సదా। భేదనిమ్నాః పృథగ్వాదాస్తస్మాత్తే కృపణాః స్మృతాః॥ ౯౪

చాతుర్విధ్యోపనిష్పన్నం శ్రవణం బాల్యం- దమ్భదర్పాహంకారాదిరాహిత్యం. యుక్తితః శ్రుత్యర్థానుసన్ధానకుశలత్వం మౌనం- మునేః కర్మ జ్ఞానాభ్యాసలక్షణం నిదిధ్యాసనశబ్దితం. తాన్యేతాని త్రీణ్యపి యద్యపి జ్ఞేయస్యాపి జ్ఞేయత్వముక్తం- తథాపి కథం హేయాదీనాం విజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయత్వేనేతి) తదేవ ప్రకటయితుం ప్రథమతోఽభ్యుక్తం. ఉక్తార్థం వ్యాచష్టే (తేషామితి) హేయాదీనాం రజ్జుసర్పవదవిద్యాకల్పితత్వాన్నాస్తి పరమార్థత్వేన జ్ఞేయత్వమిత్యర్థః. ౯౦

శం.— పరమార్థతస్తు ప్రకృత్యా- స్వభావత ఆకాశవత్- ఆకాశతుల్యాః సూక్ష్మనిరఞ్జనసర్వగతత్వైస్సర్వే ధర్మాః - ఆత్మానో జ్ఞేయాః ముముక్షుభిరనాదయః - నిత్యాః. బహువచనకృతభేదాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్నాహ - క్వచన కించన - కించిత్. అణుమాత్రమపి తేషాం న విద్యతే నానాత్వమితి. ౯౧

ఆ.— యదుక్తం జ్ఞేయం చతుష్టయవివర్జితం పరమార్థతత్త్వమితి- తదిదానీం స్ఫుటయతి (ప్రకృత్యేతి) బహువచనప్రయోగప్రాప్తం దోషం ప్రత్యాదిశతి (విద్యత ఇతి) కల్పితభేదనిబన్ధనం బహువచనమిత్యర్థః. క్వచనేతి దేశకాలావస్థాగ్రహణం. అణుమాత్రమపీతి కార్యకారణభావస్యాంశాంశిభావస్య చోపాదానం. ౯౧

శం.— జ్ఞేయతాపి ధర్మాణాం సంవృత్యైవ- న పరమార్థత ఇత్యాహ (ఆదీతి) యస్మాదాదౌ బుద్ధా ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ- స్వభావత ఏవ. యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపస్సవితా- ఏవం నిత్యబోధస్వరూపా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః- సర్వ ఆత్మానః. న చ తేషాం నిశ్చయః కర్తవ్యః- నిత్యనిశ్చితస్వరూపా ఇత్యర్థః. న సన్దిహ్యమానస్వరూపా ఏవం నైవం చేతి. యస్య- ముముక్షోరేవం- యథోక్తప్రకారేణ సర్వదా బోధనిశ్చయనిరపేక్షతా ఆత్మార్థం పరార్థం వా. యథా సవితా నిత్యం ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షస్స్వార్థం పరార్థం చేతి. ఏవం భవతి క్షాన్తిః - బోధకాన్తరనిరపేక్షతా సర్వదా స్వాత్మని- సోఽమృతత్వాయ- అమృతభావాయ కల్పతే. మోక్షాయ సమర్థో భవతీత్యర్థః. ౯౨

ఆ.— జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాత్ ముఖ్యమేవ జ్ఞేయత్వం ప్రాప్తం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిబుద్ధా ఇతి) యథోక్తరీత్యా సముత్పన్నస్య జ్ఞానస్య ఫలమాహ (యస్యేతి) ప్రథమపాదస్య తాత్పర్యమాహ (జ్ఞేయతాపీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) పదాన్తరస్యార్థం కథయతి (న చేతి) నిశ్చితస్వరూపత్వమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) న ఖల్వాత్మా స్వసత్తాయామేవం నైవమితి సన్దిహ్యమానస్వరూపో భవితుమలం- తస్య స్ఫురణావ్యభిచారాత్, తత్ప్రపఞ్చస్య ప్రాగేవ సాధితత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యస్యేత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్య స్ఫురణరూపత్వం యథోక్తప్రకారః. బాధాభావో నిశ్చయో బోధనిశ్చయః. తస్మిన్ నిరపేక్షత్వం స్వార్థం పరార్థం వా యస్య భవతి - సోఽమృతత్వాయ కల్పత ఇతి సమ్బన్ధః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దో యథేత్యనేన సంబధ్యతే. ౯౨

శం.— తథా నాపి శాన్తికర్తవ్యతా ఆత్మనీత్యాహ- యస్మాదాదిశాన్తాః- నిత్యమేవ శాన్తాః అనుత్పన్నాః - అజాశ్చ ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః - సుష్ఠునిర్వృతస్వభావాః. నిత్యముక్తస్వభావా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః సమాశ్చాభిన్నాశ్చ సమాభిన్నాః. అజం సామ్యం విశారదం. విశుద్ధమాత్మతత్త్వం యస్మాత్- తస్మాచ్ఛాన్తిర్మోక్షో వా నాస్తి కర్తవ్య ఇత్యర్థః. న హి నిత్యైకస్వభావస్య కృతం కించిదేవ స్యాత్. ౯౩

ఆ.— *సోఽమృతత్వాయేత్యాదివచనాదాగన్తుకమమృతత్వం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిశాన్తా ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమక్షరార్థం చ నిర్దిశతి (తథా నాపీత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం చతుర్థపాదేన సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (అజమితి) శ్లోకార్థముపసంహరతి (విశుద్ధమితి) ఉక్తరూపతాస్వీకారే మోక్షస్యాపురుషార్థతా స్యాదిత్యాహ (న హీతి) సంసారదుఃఖోపశమనం సుఖజన్మ యది క్రియతే - తదా కృతకస్యానిత్యత్వమవశ్యంభావీత్యర్థః. ౯౩

శం.— యే యథోక్తం పరమార్థతత్త్వం ప్రతిపన్నాః- త ఏవాకృపణా లోకే- కృపణాస్త్వన్యే ఇత్యాహ- యస్మాద్భేదనిమ్నాః- భేదానుయాయినః. సంసారానుగా ఇత్యర్థః. కే. పృథగ్వాదాః- పృథక్- నానా వస్త్విత్యేవం వదనం యేషాం తే పృథగ్వాదాః. ద్వైతిన ఇత్యర్థః. తస్మాత్తే కృపణాః- క్షుద్రాః స్మృతాః. యస్మాద్వైశారద్యం- విశుద్ధిర్నాస్తి తేషాం భేదే విచరతాం - ద్వైతమార్గేఽవిద్యాకల్పితే సర్వదా వర్తమానానామిత్యర్థః. అతో యుక్తమేవ తేషాం కార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః. ౯౪

అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః। తే హి లోకే మహాజ్ఞానాస్తచ్చ లోకో న గాహతే॥ ౯౫
అజేష్వజమసఙ్క్రాన్తం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే। యతో న క్రమతే జ్ఞానమసఙ్గం తేన కీర్తితమ్॥ ౯౬
అణుమాత్రేఽపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః। అసఙ్గతా సదా నాస్తి కిముతావరణచ్యుతిః॥ ౯౭

ఆ.— ఇదానీం ముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్వన్నిన్దాం దర్శయతి (వైశారద్యం త్వితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యెయథోక్తమితి) ఉత్తరార్ధమాదాయ యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్య సమ్బన్ధః. ప్రథమార్ధముక్తార్థే హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) సమనన్తరోక్తస్య యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి (అత ఇతి) ౯౪

శం.— యదిదం పరమార్థతత్త్వం- అమహాత్మభిరపణ్డితైర్వేదాన్తబహిష్కృతైః క్షుద్రైరల్పప్రజ్ఞైరనవగాహ్యమిత్యాహ- అజే సామ్యే - పరమార్థతత్త్వే ఏవమేవేతి యే కేచిత్- స్త్ర్యాదయోఽపి సునిశ్చితా భవిష్యన్తి చేత్- త ఏవ హి లోకే మహాజ్ఞానాః- నిరతిశయతత్త్వవిషయకజ్ఞానా ఇత్యర్థః. తచ్చ- తేషాం వర్త్మ. తేషాం విదితం పరమార్థతత్త్వం సామాన్యబుద్ధిరన్యో లోకో న గాహతే- నావతరతి. న విషయీకరోతీత్యర్థః. *సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వభూతహితస్య చ। దేవా అపి మార్గే ముహ్యన్త్యపదస్య పదైషిణః *శకునీనామివాకాశే గతిర్నైవోపలభ్యత ఇత్యాదిస్మరణాత్. ౯౫

ఆ.— ఏవమవిద్వన్నిన్దాం ప్రదర్శ్య విద్వత్ప్రశంసాం ప్రస్తారయతి (అజ ఇతి) కూటస్థే వస్తుని నిర్విశేషే యేషామసమ్భావనావిపరీతభావనావిరహినిర్ధారణరూపం విజ్ఞానసంభావనోపనీతమస్తి- తే హి వ్యవహారభూమౌ మహాన్తి - నిరతిశయే తత్త్వే పరిజ్ఞానవత్త్వాన్మహానుభావా భవన్తీత్యర్థః సనుతత్త్వవిషయజ్ఞానస్య సర్వలోకసాధారణత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవతాం కిమితి ప్రశంసా ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (తచ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితి యోజనీయం. అమహాత్మత్వం - క్షుద్రహృదయత్వం. తత్ర హేతురపణ్డితైరితి. అపాణ్డిత్యం- వివేకరహితత్వం. తత్ర హేతుర్వేదాన్తేత్యాదినోచ్యతే. తేషాం పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచనాపరిచయపరాఙ్ముఖైరిత్యర్థః. విచారచాతుర్యాభావాదేవ పదార్థవాక్యార్థవిభాగావగమశూన్యత్వమాహ (అల్పప్రజ్ఞైరితి) తర్హి పారమార్థికే తత్త్వే కేషామేవ మనీషా సమున్మేషేదిత్యాశఙ్క్య యేషాం కేషాంచిదేవ తన్నిష్ఠానామిత్యాహ (యే కేచిదితి) స్త్ర్యాదీనాముపనిషద్ద్వారా జ్ఞానాధికారాభావేఽపి ద్వారాన్తరప్రయుక్తస్తదధికారస్సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తం. తత్త్వజ్ఞానస్య దుర్లభత్వమభ్యుపేత్య చేదిత్యుక్తం. చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) జ్ఞానవతాం విజ్ఞాతం పరమార్థతత్త్వమన్యైరనవగాహ్యమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (సర్వభూతేతి) సర్వేషాం భూతానాం- బ్రహ్మాదీనాం స్తమ్బపర్యన్తానామాత్మా- పరం బ్రహ్మ. తద్భూతస్య విదుషస్సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వేషు భూతేషు నిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవ పరమహితస్య పరమప్రేమాస్పదత్వాదేవ పరమసుఖాత్మకస్య ప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణో మార్గే దేవాః- విద్యావన్తోఽపి పదమన్వేషమాణాః వివిధం మోహముపగచ్ఛన్తీత్యర్థః. మహాత్మనో జ్ఞానవతో గన్తవ్యపదరహితస్య పరిపూర్ణస్య గతిరవగన్తుమశక్యేతి నిదర్శనవశేన విశదయతి (శకునీనామితి) ౯౫

శం.— కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ- అజేషు- అనుత్పన్నేష్వచలేషు ధర్మేషు - ఆత్మస్వజమచలం చ జ్ఞానమిష్యతే నవికరీవోష్ణ్యం ప్రకాశశ్చ యతః - తస్మాదసఙ్క్రాన్తమర్థాన్తరే జ్ఞానమజమిష్యతే. యస్మాన్న క్రమతేఽర్థాన్తరే జ్ఞానం - తేన కారణేనాసఙ్గం తత్కీర్తితం - ఆకాశకల్పమిత్యుక్తం. ౯౬

ఆ.— అజం సామ్యమిత్యుక్తం ప్రమేయం- తద్విషయనిశ్చయవాంశ్చ ప్రమాతా - ప్రమాణం తథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితి వస్తుపరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అజేష్వితి) అజా ధర్మాః- చిత్ప్రతిబిమ్బా జీవా వివక్ష్యన్తే. తేష్వజం జ్ఞానం- కూటస్థదృష్టిరూపం బిమ్బకల్పం బ్రహ్మ చలమాత్మభూతమభ్యుపగమ్యతే. తథా చ మానమేయాదిభావస్య కల్పితత్వేఽపి వస్తుతో వస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నం తజ్జ్ఞానవతాం మహాజ్ఞానత్వమిత్యర్థః. కించ- అసఙ్గమతే జ్ఞానస్య యదసఙ్గత్వమఙ్గీకృతం- తదపి విషయాభావాదేవ సిధ్యతి- తతశ్చ * ముక్తైర్నిర్విషయం మన ఇతి యదుచ్యతే - తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ (యతో నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (యస్మాన్నేతి) నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాత్మనోఽసఙ్గత్వం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (ఆకాశేతి) ౯౬

శం.— ఇతోఽన్యేషాం వాదినామణుమాత్రే- అల్పేఽపి వైధర్మ్యే- వస్తుని బహిరన్తర్వా జాయమానే- ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితః- అవివేకినోఽసఙ్గతా- అసఙ్గత్వం సదా నాస్తి- కిము వక్తవ్యమావరణచ్యుతిః- బన్ధనాశో నాస్తీతి. ౯౭

ఆ.— కూటస్థం బ్రహ్మైవ తత్త్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసఙ్గం సిధ్యతీత్యుక్తం- మతాన్తరే పునః సవిషయత్వాజ్జ్ఞానస్యాసఙ్గత్వమసఙ్గతం ప్రసజ్యేతేత్యాహ (అణుమాత్రేపీతి) అవిద్వద్దృష్ట్యా కస్యచిదపి పదార్థస్య జన్మాఙ్గీకారే జ్ఞానస్య తదనుషక్తిత్వేనాసఙ్గత్వాయోగే బన్ధధ్వంసలక్షణం ప్రయోజనం దూరాపాస్తం భవతీత్యాహ (కిముతేతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఇత ఇతి) విద్వానద్వైతవాదీ పక్షమ్యుపరామృశ్యతే. ౯౭

అలబ్ధావరణాస్సర్వేధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః। ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాబుధ్యన్తఇతినాయకాః॥ ౯౮
క్రమతేనహిబుద్ధస్యజ్ఞానంధర్మేషుతాపినః। సర్వేధర్మాస్తథాజ్ఞానంనైతద్బుద్ధేనభాషితం॥ ౯౯
దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజంసామ్యంవిశారదం। బుద్ధ్వాపదమనానాత్వంనమస్కుర్మోయథాబలమ్॥ ౧౦౦
ఇతిచతుర్థమలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

ఇతిగౌడపాదాచార్యకృతామాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణకారికాసమాప్తా.

శం.— తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తీతి బ్రువతాంస్వసిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతంతర్హిధర్మాణామావరణం. నేత్యుచ్యతే-అలబ్ధావరణాః-అలబ్ధం-అప్రాప్తమావరణం- అవిద్యాదిబన్ధనంయేషాంతేధర్మాఅలబ్ధావరణాః. బన్ధనరహితాఇత్యర్థః. ప్రకృతినిర్మలాః-స్వభావశుద్ధాః.ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాః- యస్మాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః. యద్యేవం- కథంతర్హిబుధ్యన్తఇతి. ఉచ్యతే-నాయకాః- స్వామినః. సమర్థాబోద్ధుం, బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః. యథానిత్యప్రకాశస్వరూపోఽపిసవితాప్రకాశతఇత్యుచ్యతే, యథావానిత్యనివృత్తగతయోఽపినిత్యమేవశైలాస్తిష్ఠన్తీత్యుచ్యతే,-తద్వత్. ౯౮

ఆ.— నచేదావరణచ్యుతిరిష్యతే - తర్హిస్వీకృతమావరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అలబ్ధేతి) బోద్ధృత్వంతర్హికథమిత్యాశఙ్క్యబోధశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ (బుధ్యన్తఇతి) శఙ్కోత్తరత్వేనశ్లోకమవతారయతి (తేషామిత్యాదినా) అవిద్యాదృష్ట్యైవఅవిద్యావరణంసిధ్యతి - నతత్త్వదృష్ట్యేత్యభిప్రేత్యవ్యాచష్టే (అలబ్ధేతి) ఉక్తేఽర్థేహేతుకథనార్థంవిశేషణత్రయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తస్మాద్బన్ధనరహితాఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఆత్మనోయథోక్తస్వభావత్వేబోద్ధృత్వంనసిధ్యతీత్యాక్షిపతి (యద్యేవమితి) పాదాన్తరేణోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ముఖ్యావేవక్రియాకర్తారౌప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశఙ్క్యానియమముదాహరణాభ్యాంనిరస్యతి (యథేత్యాదినా) ౯౮

శం.— యస్మాన్నహిక్రమతేబుద్ధస్య - పరమార్థదర్శినోజ్ఞానంవిషయాన్తరేషు ధర్మేషు- ధర్మసంస్థంసవితరివప్రభా. తాపినః - తాపోఽస్యాస్తీతితాపీ. తస్యసన్తాపవతః. నిరన్తరస్యాకాశకల్పస్యేత్యర్థః పూజావతోవా. ప్రజ్ఞావతోవా. సర్వేధర్మాః- ఆత్మానోఽపితథా- జ్ఞానవదేవాకాశకల్పత్వాన్నక్రమన్తేక్వచిదప్యర్థాన్తరఇత్యర్థః. యదాదావుపన్యస్తం *జ్ఞానేనాకాశకల్పేనేత్యాది - తదిదం. ఆకాశకల్పస్యతాపినోబుద్ధస్యతదనన్యత్వాదాకాశకల్పంజ్ఞానంనక్రమతేక్వచిదప్యర్థాన్తరే, తథాధర్మా, ఇతి. ఆకాశమివాచలమవిక్రియంనిరవయవంనిత్యమద్వితీయమసఙ్గమదృశ్యమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతంబ్రహ్మాత్మతత్త్వం- *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిశ్రుతేః.జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితంపరమార్థతత్త్వమద్వయమేతన్నబుద్ధేనభాషితం. యద్యపిబాహ్యార్థనిరాకరణంజ్ఞానమాత్రకల్పనాచాద్వయవస్తుసామీప్యముక్తం- ఇదంతుపరమార్థతత్త్వమద్వైతంవేదాన్తేష్వేవవిజ్ఞేయమిత్యర్థః. ౯౯

ఆ.— కిమితిముఖ్యేబోద్ధృత్వేసమ్భావితేతదేవనేష్టమిత్యాశఙ్క్యజ్ఞానస్యవిషయదృష్ట్యావిషయసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (క్రమతఇతి) కించ- జీవానాంబ్రహ్మాత్మనావిభుత్వాదాకాశవత్క్రియాసమవాయాయోగాన్నముఖ్యంబోద్ధృత్వంనైద్ధమలమిత్యాహ (సర్వఇతి) జ్ఞానమాత్రంపారమార్థికం- తత్రైవజ్ఞాతృజ్ఞేయాదికల్పితమితిసౌగతమతమేవభవతాపిసఙ్గృహీతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాకరోతి (యస్మాదితి) యద్ధిపరమార్థదర్శినోజ్ఞానం - తన్నవిషయాన్తరేషుక్రమతే- కింతుసవితరిప్రకాశవదాత్మన్యేవప్రతిష్ఠితంయస్మాదిష్యతే- తస్మాన్నాస్తికముఖ్యత్వంసిద్ధమర్హతీత్యర్థః. పరమార్థదర్శినోవిశేషణంతాపినఇతి. తద్వ్యాచష్టే (తాపోఽస్యేత్యాదినా)ఆత్మనోముఖ్యస్యబోద్ధృత్వస్యాభావేహేత్వన్తరంసర్వేధర్మాస్తథేతి. తద్విభజతే (సర్వఇత్యాదినా) ప్రకరణాదావుక్తమేవకిమర్థంపునరిహోచ్యతే- తత్రాహ (యదాదావితి) తదిదం- ఇహోపసంహృతమితిశేషః. క్రమతేనహీత్యాదేరక్షరార్థముపసంహరతి (ఆకాశకల్పస్యేతి) సర్వేధర్మాస్తథేత్యస్యార్థంనిగమయతి (తథేతి) ధర్మాః- నక్రమన్తేక్వచిదపీతిశేషః. తథాచనాత్మనిముఖ్యంబోద్ధృత్వం- కింత్వౌపచారికమితిప్రకృతముపసంహర్తుమితిశబ్దః. పూర్వార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ఆకాశమితి) జ్ఞానమిత్యాదివ్యాచష్టే (జ్ఞానేతి) సకలభేదవికలంపరిపూర్ణమనాదినిధనంజ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యంతత్త్వమిహప్రతిపాద్యతే- మతాన్తరేతునైవమితికుతోమతసాఙ్కర్యాశఙ్కావకాశమాసాదయేదిత్యర్థః. ౯౯

శం.— శాస్త్రసమాప్తౌపరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థంనమస్కారఉచ్యతే- దుర్దర్శం- దుఃఖేనదర్శనమస్యేతిదుర్దర్శం. అస్తినాస్తీతిచతుష్కోటివర్జితత్వాత్దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః. అతఏవాతిగమ్భీరం - దుష్ప్రవేశంమహాసముద్రవదకృతప్రజ్ఞైః. అజంసామ్యంవిశారదం - ఈదృక్పదమనానాత్వం- నానాత్వవర్జితంబుద్ధ్వా - అవగమ్యతద్భూతాస్సన్తోనమస్కుర్మస్తస్మైపదాయ. అవ్యవహార్యమపివ్యవహారగోచరమాపాద్యయథాబలం - యథాశక్తీత్యర్థః...౧౦౦

ఆ.— ప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టస్య శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి పరదేవతాతత్త్వమనుస్మరన్ తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణం సమ్పాదయతి (దుర్దర్శమితి) దుర్విజ్ఞేయత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వం హేతుం వివక్షిత్వా విశినష్టి (అతిగమ్భీరమితి) ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వం నిర్విశేషత్వం సర్వసమ్బన్ధవిధురత్వం చేతి హేతుత్రయమభిప్రేత్యాహ (అజమిత్యాదినా) విశేషణత్రయం తత్త్వకుశలైశ్చిదనవగతం తన్నాస్త్యేవేతి నిశ్చేతుం యుక్తం - ప్రమాణాధీనత్వాత్ప్రమేయసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యోపనిషద్భిరతత్పరాభ్యాసాపాకరణద్వారేణావగమ్యమానత్వాన్నైవమిత్యాహ (పదమితి) తత్ర తత్ర సకలవిభాగవికలేన తేన నమస్కారక్రియా స్వక్రియా మస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అనానాత్వమితి) యద్యపి వస్తుతస్తస్మిన్నానాత్వం నావకల్ప్యతే- తథాపి యథాసామర్థ్యం మాయాబలమవలమ్బ్య కాల్పనికం నానాత్వమనుసృత్య నమస్కారక్రియా ప్రచయాదిప్రయోజనవతీ ప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (శాస్త్రేతి) యది పరమార్థతత్త్వం శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి నమస్క్రియతే- తదా తస్యాద్వయమధ్యేఽప్యనుసన్ధేయతయా శ్రుతిస్సిధ్యతి. తేన తదర్థమాదావివావసానేఽపి ప్రవణీభావస్తద్విషయశ్లోకేనోపదిశ్యతే - తథా చ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణో మహామహిమత్వం సమధిగతమిత్యర్థః. దుర్దర్శత్వముక్తం వ్యనక్తి (అస్తీతి) సర్వేషామేవ యథోక్తే పరమార్థతత్త్వే ప్రవేశానుపపత్తిమాశఙ్క్య సమ్ప్రదాయరహితానాం తథాత్వేఽపి తద్వతాం నైవమిత్యాహ (అకృతేతి) కౌటస్థ్యాదిసిద్ధ్యర్థం వ్యాఖ్యాతమేవ పదత్రయమనువదతి (అజమితి) ఉక్తం పదానైకన్యం తత్త్వం ద్వైతాభావోపలక్షితమిత్యాహ (ఈదృగితి) యథోక్తం బ్రహ్మజ్ఞానాజ్ఞానసామర్థ్యాద్బ్రహ్మీభూతశ్చేదాచార్యః- తర్హి కథం తస్మై నమస్కర్తుం ప్రవర్తతే- నహి పరిపూర్ణం వస్తు వస్తుతో వ్యవహారగోచరతాం చరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యవహార్యేతి) పరమార్థతో వ్యవహారాగోచరత్వేఽపి పరమార్థతత్త్వస్య మాయాశక్తిమనుసృత్య వ్యవహారగోచరతాం పరికల్ప్య నమస్కారక్రియా తస్మిన్ ప్రయోజనవశాదాశ్రితేత్యర్థః............ ౧౦౦

శం.— అజమపి జనియోగం ప్రాపదైశ్వర్యయోగాదగతి చ గతిమత్తాం ప్రాపదేకం హ్యనేకం।
వివిధవిషయధర్మగ్రాహిముగ్ధేక్షణానాం ప్రణతభయవిహన్తృ బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ.— ఇదానీం భాష్యకారోఽపి భాష్యపరిసమాప్తౌ శాస్త్రప్రతిపాదితం పరదేవతాతత్త్వమనుస్మృత్య తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణమాచరతి (అజమపీతి) యద్బ్రహ్మ- అశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధం సర్వథా పరిచ్ఛేదరహితం - తదహం ప్రత్యగ్భూతం నమస్యే - తద్విషయం ప్రవణీభావం కరోమీతి సమ్బన్ధః. ప్రణామప్రయోజనమాహ (ప్రణతేతి) యే హి ప్రణతాః- బ్రహ్మణి ప్రవణీభూతాస్సన్తిష్ఠన్తి- తేషాం యదవిద్యాతత్కార్యాత్మకం భయం- తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధివృత్తిఫలతామారూఢం బ్రహ్మైవ హన్తి. న ఖలు జడావృత్తిర్వస్తుసామర్థ్యమన్తరేణ జ్ఞానం సకార్యమపనేతుమలం. బుద్ధిస్థో బోధో బోధేద్ధా బుద్ధిరుక్తం ఫలమాదధాతీత్యర్థః. తస్యైవ బ్రహ్మణస్సమ్ప్రతి తటస్థలక్షణం నివక్షతి (అజమిత్యాదినా) యద్యపి జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం వస్తుతో బ్రహ్మ కూటస్థమాస్థీయతే- తథాపి తదైశ్వర్యేణ- తదీయశక్త్యాత్మకేనానిర్వాచ్యాజ్ఞానవైభవేన యోగాదాకాశాదికార్యాత్మనా జన్మసమ్బన్ధం ప్రాప్య జగతో నిదానమితి వ్యపదేశభాగ్భవతి. తథా చ శ్రుతిసూత్రయోః బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి చేదం బ్రహ్మ కూటస్థతయా విభుతయా చ గతివర్జితమవతిష్ఠతి- తథాపి యథోక్తాజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ కార్యబ్రహ్మతాం ప్రాప్య గతిమత్తాం- గన్తృతాం బాదర్యధికరణన్యాయేన ప్రతిపద్యతే. తదాహ (అగతి చేతి) యద్యపి చేదం బ్రహ్మ వస్తుతో నిరస్తసమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే- తథాపి జీవో జగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్యదనాద్యనిర్వాచ్యావిద్యావశాదనేకమివ ప్రతిభాతీత్యాహ (ఏకమితి) కేషాంచిద్దృష్ట్యా పునరనేకత్వం బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే- తదాహ (వివిధేతి) వివిధాశ్చ తే విషయధర్మాశ్చ. తద్గ్రాహి పదయోగ్యం ముగ్ధం- విపర్యస్తం. వివేకవికలమీక్షణం యేషాం తేషాం దృష్ట్యా బ్రహ్మణోఽనేకత్వధీః- న తు తత్త్వతః. శాస్త్రదృష్ట్యా తు తస్మిన్నేకత్వమేవ ప్రామాణికమిత్యర్థః. ౧

శం.— ప్రజ్ఞావైశాఖవేధక్షుభితజలనిధేర్వేదనామ్నోఽన్తరస్థం భూతాన్యాలోక్య మగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరే సముద్రే। కారుణ్యాదుద్దధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభం భూతహేతోర్యస్తం పూజ్యాభిపూజ్యం పరమగురుమముం పాదపాతైర్నతోఽస్మి॥ ౨

ఆ.— సమ్ప్రతి గ్రన్థప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకం పరమగురూణామాగమశాస్త్రస్య వ్యాఖ్యాతస్య ప్రణేతృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రణమతి (ప్రజ్ఞేతి) యో హి కారుణ్యాదిదం జ్ఞానాఖ్యమమృతం భూతహేతోః- తదుపకారార్థముద్దధార- తం పరమగురుం నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధః. అముమితి తస్య పురోదేశసన్నిహితత్వేనాపరోక్షత్వం సూచితం. పరమగురుత్వం పూజ్యానామపి గురూణామతిశయేన పూజ్యత్వాదాచార్యస్య సమధిగతమిత్యాహ (పూజ్యేతి) నమస్కారప్రక్రియాం ప్రకటయతి (పాదపాతైరితి) పాదౌ- తదీయౌ పాదౌ. తయోః స్వకీయస్యోత్తమాఙ్గస్య పాతాః- భూయోభూయో నమ్రీభావాః. తైరితి యావత్. ఆచార్యో జ్ఞానాఖ్యమమృతం కథంభూతముద్ధృతవానిత్యపేక్షాయాముక్తం (అన్తరస్థమితి) కస్యాన్తరస్థమితి వివక్షాయామాహ (వేదేతి) కథమిత్యత్రాహ (ప్రజ్ఞేతి) మేధాసహితా ప్రజ్ఞైవ వైశాఖః- మన్థానదణ్డః. తస్య వేధః- వేధనం. ప్రక్షేపణం. తేన క్షుభితః- విలోడితో జలనిధిర్వేదనామా. తస్యాన్తరే- అభ్యన్తరే స్థితమిదమమృతమితి యావత్. ఉక్తస్య జ్ఞానామృతస్య ప్రసిద్ధాదమృతాదవాన్తరవైషమ్యమాదర్శయతి (అమరైరితి) యద్ధి భగవతా నారాయణేన క్షీరసాగరాన్తరావస్థితమమృతం సముద్ధృతం- తదేవ కథంచిదసురా లేభిరే-

ఉపాయాన్తరైరనాయాసలభ్యం న భవతి- జ్ఞానసామగ్రీసంపన్నైరేవ లభ్యత్వాదిత్యర్థః. యదితి కారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణ వేదోదధేరుద్ధృతమిత్యుపకారా స్మరణపూర్వకం- కథం పునః కారుణ్యం తస్య ప్రాదురభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (భూతానీతి) మాయయా సముద్రవద్దురుత్తారస్సంసారః- తస్మిన్నవిరతం- అనవరతం నక్రసమానైర్జనైర్నానా- విగ్రహభేదగ్రహణాని. తాన్యేవ గ్రహాః- జలచరాః. తైర్ఘోరే- క్రూరే. భయంకరే మగ్నాని - మగ్నకల్పాని. తాని భూతాని దృష్ట్వా ఏభ్యః కారుణ్యమాచార్యస్య ప్రాదురాసీత్ - తతశ్చేదమమృతముద్ధృత్య భూతేభ్యో దత్త్వా తాని రక్షితవానిత్యర్థః. ౨

శం— యత్ప్రజ్ఞాలోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వాన్తమోహాన్ధకారో మజ్జోన్మజ్జచ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోదన్వతి త్రాసనే మే। యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమవినయప్రాప్తిరగ్ర్యా హ్యమోఘా తత్పాదౌ పావనీయౌ భవభయవినుదౌ సర్వభావైర్నమస్యే॥ ౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అలాతశాన్త్యాఖ్యం చతుర్థప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

టీ.— అథాధునా స్వగురుభక్త్యా విద్యాప్రాప్తేర్వన్తరఙ్గత్వమఙ్గీకృత్య తదీయపాదసరసీరుహయుగళం ప్రణమతి (యత్ప్రజ్ఞేతి) తేషాం- అస్మద్గురూణాం పాదౌ సర్వభావైః- వాఙ్మనోదేహానాం ప్రవణీభావైర్నమస్యే- నమ్రీభవామీతి సమ్బన్ధః. తౌ చ జగతస్సర్వస్యాపి పావనీయౌ- పవిత్రతయా పవిత్రత్వమాపాద్య నిర్వృణాతే. తౌ చ స్వసమ్బన్ధినాం సర్వేషాం భవః- సంసారః. తత్ప్రయుక్తం భయం స్వకారణేన సహాపనుద్య పురుషార్థపరిసమాప్తిం కుర్వన్తౌ. తానేవ గురూన్ విశినష్టి (యత్ప్రజ్ఞేతి) మే- మమ స్వాన్తం- అన్తఃకరణం. తస్మిన్ మోహః- వ్యాకులతా హేతురవివేకః. తస్య కారణం యదనాద్యజ్ఞానం- తత్- యేషాం ప్రజ్ఞైవాలోకః. తస్య భాః- దీప్తిః. తయా ప్రతిహతిం- వినాశమగమత్-గతవత్. తత్పాదావితి సమ్బన్ధః. న కేవలమజ్ఞానమేవాచార్యప్రసాదాదపగచ్ఛత్యుచ్ఛిన్నం భవతి - కిన్తు తత్కార్యమనర్థజాతమపి కారణనివృత్తౌ స్థితిమలభమానమభావీభవతీత్యాహ (మజ్జోన్మజ్జదితి) అసకృత్- అనేకశో దేవతిర్యగాదియోనిషు యోయముపజనః- నానావిధదేహభేదసఙ్గ్రహః. అసావేవోదన్వాన్- ఉదధిః. తస్మిన్నతిత్రాసనే- భయంకరే ఘోరే చాభివ్యక్తమజ్ఞానం కార్యరూపేణ మజ్జత్- అనభివ్యక్తమవతిష్ఠతే - తదేవ చావస్థావిశేషేణ తద్రూపేణోన్మజ్జత్- అభివ్యక్తమనర్థకరం భవతి. తదేవమతి క్రూరే సంసారసాగరే వర్తమానమజ్ఞానం సకార్యమాచార్యప్రసాదాదపనీతమాసీదిత్యర్థః. న కేవలమేకస్యైవ యథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్యప్రసాదాదాభవత్- కిం తు తచ్చరణపరిచర్యాపరాయణానామన్యేషామపి భూయసామిత్యాహ (యత్పాదావితి) యేషాం గురూణాం పాదద్వయమాశ్రితానామన్యేషామపి శిష్యాణాం తదీయశుశ్రూషాప్రణయినాం శ్రుతిః- మననిదిధ్యాసనసహకృతం శ్రవణజ్ఞానం. శమః- శాన్తిః. ఇన్ద్రియోపరతిః. వినయః - అవనతిః. అనౌద్ధత్యం. తేషాం ప్రాప్తిరగ్ర్యా- శ్రేష్ఠా. ప్రతిష్ఠితా సిధ్యతి.' యస్మాదమోఘా- సఫలా శ్రవణాదీనాం ప్రాప్తిః- తస్మాదగ్ర్యత్వం తస్యాం సంభావ్యతే. తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽన్యేషాం చ బహూనాం పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థకామైరాచరణీయమిత్యర్థః.. ౩

విష్ణుం కృష్ణం స్వమాయావిరచితవివిధద్వైతవర్గం నిసర్గాదుద్యాతానర్థసార్థం నిరవధిమధురం సచ్చిదేకస్వభావం।
అజ్ఞేయాత్మానమేకం నిధిముఖవిముఖం నేతి నేతీతి గీతం వన్దే వాచాం ధియాం చాప్యపదమపి జగతామాస్పదం కల్పితానామ్॥ ౧
గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యా వ్యాఖ్యాతృసమ్మతా। సమ్మితా నిర్మితా సేయమర్పితా పురుషోత్తమే॥ ౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతేనారాయణపరబ్రహ్మణేనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

శీక్షావల్లీ.

అవతారికా.

శం.— యస్మాజ్జాతంజగత్సర్వంయస్మిన్నేవవిలీయతే। యేనేదంధార్యతేచైవతస్మైజ్ఞానాత్మనేనమః॥౧॥

యైరిమేగురుభిఃపూర్వంపదవాక్యప్రమాణతః। వ్యాఖ్యాతాస్సర్వవేదాన్తాస్తాన్నిత్యంప్రణతోఽస్మ్యహం॥౨॥

తైత్తిరీయకసారస్యమయాచార్యప్రసాదతః। విస్పష్టార్థరుచీనాంహివ్యాఖ్యేయంసంప్రణీయతే॥౩॥

నిత్యాన్యధిగతానికర్మాణిఉపాత్తదురితక్షయార్థాని, కామ్యానిచఫలార్థినాం, పూర్వస్మిన్గ్రన్థే. ఇదానీంకర్మోపాదానహేతుపరిహారాయబ్రహ్మవిద్యాప్రస్తూయతే. కర్మహేతుఃకామఃస్యాత్- ప్రవర్తకత్వాత్. ప్రవృత్తిర్హిసతికామే. ఆప్తకామానాంహికామాభావేస్వాత్మన్యవస్థానాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః. ఆత్మకామత్వేచాప్తకామతా. ఆత్మాచబ్రహ్మ - తద్విదోహిపరప్రాప్తింవక్ష్యతి.

ఆ.— యత్ప్రకాశసుఖాభిన్నంయన్మన్త్రైణప్రకాశితమ్। వివృతంబ్రాహ్మణేతత్స్యామదృశ్యంబ్రహ్మనిర్భయమ్॥౧॥

యజుర్వేదశాఖాభేదంతైత్తిరీయకోపనిషదంవ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తత్ప్రతిపాద్యంబ్రహ్మజగజ్జన్మాదికారణత్వేనతటస్థలక్షణేనసమస్తమతీన్ప్రతిసామాన్యేనోపలక్షితంసత్యజ్ఞానాదినాచస్వరూపలక్షణేనవిశేషతోవినిశ్చితంనమస్కారచ్ఛలేనసఙ్క్షేపతోదర్శయతి (యస్మాజ్జాతమితి) నిమిత్తోపాదానయోఃపఞ్చమ్యాఃసాధారణ్యాదుభయవిధమపిహేతుత్వమిహవివక్షితం. కార్యవిలయస్యప్రకృతావేవనియతత్వాద్విశేషతఃప్రకృతిత్వమాహ (యస్మిన్నితి) కార్యసాధారణస్యనిమిత్తేధర్మాదావపిప్రసిద్ధత్వాత్సాధారణకారణత్వమాహ (యేనేతి) జ్ఞానాత్మనఇతిస్వరూపలక్షణసూచనం.౧॥ గురుభక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యన్తరఙ్గసాధనత్వంఖ్యాపయితుంగురూన్ప్రణమతి (యైరితి) పదాని,చవాక్యాని,చ ప్రమాణంచానుమానాది,- తద్వివేచనేనవ్యాఖ్యాతాఇతి.౨॥ చికీర్షితంనిర్దిశతి (తైత్తిరీయకేతి) వ్యుత్పన్నస్యపదేభ్యఏవపదార్థస్మృతిసంభవాత్, పదస్మారితపదార్థసంసర్గస్యైవవాక్యార్థత్వాత్, సూత్రకారేణోపనిషత్తాత్పర్యస్యనిరూపితత్వాచ్చవ్యర్థఃపృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భఇత్యాశఙ్క్యాహ (విస్పష్టార్థేతి) మన్దమతీనాంస్వతఏవనిశ్శేషపదార్థస్మరణాసంభవాదుపనిషద్గతనిశ్శేషపదార్థానాంవిశిష్యనిస్సంశయజ్ఞానంయేరోచయన్తే- తేషాముపకారాయేత్యర్థః.౩॥

కర్మవిచారేణైవోపనిషదోగతార్థత్వాదుపనిషత్ప్రయోజనస్యనిశ్శ్రేయసస్యకర్మభ్యఏవసంభవాత్, పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భోనయుక్తఇత్యాశఙ్క్యామపనేతుంకర్మకాణ్డార్థమాహ (నిత్యానీతి) *అథాతోధర్మజిజ్ఞాసేతిజైమినినాధర్మగ్రహణేనసిద్ధవస్తువిచారస్యపర్యుదస్తత్వాన్నోపనిషదోగతార్థత్వమిత్యర్థః. తానిచధర్మాణిసంచితదురితక్షయార్థాని- *ధర్మేణపాపమపనుదతీతిశ్రుతేః. ననిశ్శ్రేయసార్థాని. నకేవలంజీవతోఽవశ్యకర్తవ్యాని అధిగతాని - ఫలార్థినాంకామ్యానిచ. నతాన్యపినిశ్శ్రేయసార్థాని - * స్వర్గకామః *పశుకామఇత్యాదివత్ మోక్షకామోఽదఃకుర్యాదిత్యశ్రవణాత్. అతస్సంసారఏవకర్మణాంఫలమిత్యర్థః. కర్మకాణ్డార్థముక్త్వాతత్రావిచారితముపనిషదర్థమాహ (ఇదానీమితి) కర్మణాముపాదానే- అనుష్ఠానేయోహేతుః- తన్నివృత్త్యర్థంబ్రహ్మవిద్యాఅస్మిన్గ్రన్థేఆరభ్యతే - అతఃసనిదానకర్మోన్మూలనార్థత్వాదుపనిషదఃకర్మకాణ్డవిరుద్ధత్వాన్నగతార్థత్వమిత్యర్థః. కర్మానుష్ఠానహేతుర్నియోగః- తస్యప్రమాణసిద్ధత్వాన్నవిద్యయావిరోధఇత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహేతురితి) అస్యేదంసాధనమిత్యేతావచ్ఛాస్త్రేణబోధ్యతే. యస్యయత్రాభిలాషః- సతత్రప్రవర్తతేకామతఏవ - అతోననియోగస్యప్రవర్తకత్వసంభావనాపీత్యభిప్రాయః. సతికామేప్రవృత్తిరిత్యన్వయః. ఉక్తకామాభావే- నప్రవృత్తిరితివ్యతిరేకమాహ (ఆప్తేతి) అభిలషితవిషయప్రాప్తిఃకామనివృత్తౌహేతుః- నవిద్యా- అతఃకథంకర్మహేతుపరిహారాయవిద్యారమ్భఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మకామత్వేచేతి) కామితవిషయప్రాప్త్యాకామస్యతాత్కాలికోపశమమాత్రం నతూచ్ఛేదః- పునర్విషయాకాఙ్క్షాదిదర్శనాత్. ఆప్తకామతాపినిరఙ్కుశాఆత్మైవవస్తునాన్యత్తతోఽస్తీత్యేవంరూపా ఆత్మకామత్వేసతిభవతి - కామితేచ్ఛాభావాత్. ఆత్మనోహ్యద్వయానన్దరూపమజానన్నేవవ్యతిరిక్తంవిషయంవశ్యన్కామయతే - తతఃకామస్యాత్మావిద్యామూలత్వాదాత్మవిద్యైవతన్నివృత్తిహేతురిత్యర్థః. భవత్వాత్మవిద్యాకామవిరోధినీ- కర్మహేతుపరిహారాయబ్రహ్మవిద్యాప్రస్తూయతఇతికథముక్తం - తత్రాహ (ఆత్మేతి)

౧౦. అతోఽవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం పరప్రాప్తిః- *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే* ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీత్యాదిశ్రుతేః. కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారమ్భాత్, ఆరబ్ధస్య చ భోగేన క్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానేన ప్రత్యవాయాభావాత్, అయత్నత ఏవ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్షః. అథవా - నిరతిశయాయాః ప్రీతేః స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాః కర్మహేతుత్వాత్కర్మభ్య ఏవ మోక్ష ఇతి చేన్న- కర్మానేకత్వాత్. అనేకాని హ్యారబ్ధఫలాన్యనారబ్ధఫలాని చ అనేకజన్మాన్తరకృతాని విరుద్ధఫలాని కర్మాణి సంభవన్తి- అతస్తేష్వనారబ్ధఫలానామేకస్మిన్ జన్మన్యుపభోగేన క్షయాసంభవాత్ శేషకర్మనిమిత్తశరీరారమ్భోపపత్తిః. *కర్మశేషసద్భావసిద్ధిశ్చ *తద్య ఇహ రమణీయచరణాః *తతశ్శేషేణేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. ఇష్టానిష్టఫలానామనారబ్ధానాం క్షయార్థాని నిత్యానీతి చేన్న- అకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ప్రత్యవాయశబ్దో హ్యనిష్టవిషయః. నిత్యాకరణనిమిత్తస్య ప్రత్యవాయస్య దుఃఖరూపస్యాగామినః పరిహారార్థాని నిత్యానీత్యభ్యుపగమాత్ నానారబ్ధఫలకర్మక్షయార్థాని. యది నామానారబ్ధకర్మక్షయార్థాని నిత్యాని కర్మాణి- తథాప్యశుద్ధమేవ క్షపయేయుః. న శుద్ధం- విరోధాభావాత్. న హీష్టఫలస్య కర్మణశ్శుద్ధరూపత్వాత్ నిత్యైర్విరోధ ఉపపద్యతే- శుద్ధాశుద్ధయోర్హి విరోధో యుక్తః. న చ కర్మహేతూనాం కామానాం జ్ఞానాభావే నివృత్త్యసంభవాదశేషకర్మక్షయోపపత్తిః. అనాత్మవిదో హి కామాః - అనాత్మఫలవిషయత్వాత్. స్వాత్మని చ కామానుపపత్తిః- నిత్యప్రాప్తత్వాత్. స్వయం చాత్మా పరం బ్రహ్మేత్యుక్తం. నిత్యానాం చాకరణమభావః- తతః ప్రత్యవాయానుత్పత్తిరితి. అతః పూర్వోపచితదురితేభ్యః ప్రాప్యమాణాయాః ప్రత్యవాయక్రియాయాః నిత్యాకరణం లక్షణమితి * అకుర్వన్విహితం కర్మే తి శతుర్నానుపపత్తిః. అన్యథా హ్యభావాద్భావోత్పత్తిరితి సర్వప్రమాణవ్యాకోప ఇతి.

ఆనన్దమయం పరమాత్మానమాచాయ శ్రుతిరుదాహృతా. ఏవం తావత్కర్మకాణ్డేనాఽగతార్థత్వాత్, కర్మభ్యోఽసంభావ్యమాననిశ్శ్రేయసప్రయోజనత్వాచ్చోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భం సంభావ్య పునరనారమ్భవాదినోఽభిప్రాయముద్భావయతి (కామ్యప్రతిషిద్ధయోరితి) ఆత్యన్తికాగామిశరీరానుత్పాదే స్వరూపావస్థానం నిశ్శ్రేయసం. శరీరానుత్పాదశ్చ హేత్వభావాదేవ సేత్స్యతి- కిం జ్ఞానార్థోపనిషదారమ్భేణేత్యర్థః. మతాన్తరమాహ (అథవేతి) యదేవ స్వర్గసాధనం జ్యోతిష్టోమాది - తదేవ మోక్షసాధనం - నిరతిశయప్రీతేః స్వర్గపదార్థస్య మోక్షాదన్యత్రాసమ్భవాత్, తస్య శరీరే క్లేశావశ్యంభావాదిత్యర్థః. ఏకభవికపక్షమాద్యం మతం ప్రత్యాఖ్యాతి (నేత్యాదినా) యద్యపి వర్తమానే దేహే కామ్యం ప్రతిషిద్ధం చ నారమ్భితం ముముక్షుః- తథాపి సఞ్చితస్యానేకస్య సమ్భవాద్ధేత్వభావోఽసిద్ధ ఇత్యర్థః. ప్రాయేణానభివ్యక్తాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణి సమ్భూయ ఏకం శరీరమారభన్తే- తత్ర సర్వేషాముపభోగేన క్షపితత్వాత్ సఞ్చితం కర్మైవ నాస్తీతి శఙ్కానిరాకరణాయోక్తం విరుద్ధఫలానీతి. స్వర్గనరకఫలానాం జ్యోతిష్టోమబ్రహ్మహత్యాదీనామేకస్మిన్ దేహే భోగేన క్షయాసమ్భవాత్, ప్రాయేణాస్య సర్వాభివ్యఞ్జకత్వే ప్రమాణాభావాత్, బలవతా ప్రతిబద్ధస్య దుర్బలస్యావస్థానం సమ్భవతీత్యర్థః. సమ్భావనామాత్రమేతత్- నాత్ర ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మశేషేతి) *ప్రేత్య స్వకర్మానుభూయ తతః శేషేణ జన్మ ప్రతిపద్యత ఇతి స్వర్గాదవరోహతాం కర్మశేషం దర్శయతీత్యర్థః. సఞ్చితకర్మసద్భావమఙ్గీకృత్య దేహాన్తరారమ్భో న భవిష్యతీత్యాహ (ఇష్టేతి) ఏతద్భవతాం సిద్ధాన్తవిరుద్ధమిత్యాహ (నేతి) ముముక్షుణాఽనుష్ఠితస్య నిత్యాదేః సఞ్చితకర్మక్షయార్థత్వాభ్యుపగమేఽపి నాభిమతసిద్ధిరిత్యాహ (యది నామేతి) యచ్చోక్తం ముముక్షుః కామ్యాని వర్జయేదితి- తదప్యసతి వివేకబలే దుర్ఘటం- సతి మూలాజ్ఞానే కామోద్భవస్య దుర్నివారత్వాదిత్యాహ (న చ కర్మహేతూనామితి) నను కామో నాజ్ఞానమూలః- ఆత్మవిదామపి కామదర్శనాదిత్యత ఆహ (స్వాత్మని చేతి) సర్వమాత్మేతి పశ్యతాం తత్త్వతో విషయాభావాదేవ కామానుపపత్తిః. రసనాదిప్రవృత్తినిమిత్తం తు కామాభాస ఏవ- వాస్తవాభినివేశాభావాదిత్యర్థః. తేషామర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మప్రాప్తేః కామనాఽస్తీతి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (స్వయం చేతి) యచ్చోక్తమకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థాని నిత్యానీతి- తత్రాహ (నిత్యానాం చేతి) ఆగామి దుఃఖం ప్రత్యవాయ ఉచ్యతే. తస్యాభావరూపస్య నాభావో నిమిత్తం- *పాపః పాపేనేతి శ్రుతేః నిషిద్ధాచరణనిమిత్తత్వాద్దుఃఖస్యేత్యర్థః. *అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్। ప్రసజ్జంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతీతి శతృప్రత్యయాదకరణస్యాపి ప్రత్యవాయనిమిత్తత్వమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతః పూర్వేతి) యది యథావన్నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానమభవిష్యత్ - తదా సఞ్చితదురితక్షయోఽభవిష్యత్ - న చాయం విహితమకార్షీదిత్యతః ప్రత్యవాయీ భవిష్యతీతి శిష్టైర్లక్ష్యతే- యథా విచికిత్సన్ శ్రోత్రియ ఇతి. తతః శతృప్రత్యయస్యాన్యథాప్యుత్పన్నత్వాన్న తద్బలాదకరణే హేతుత్వమవగన్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయస్యోభయత్ర విధానే సతి కిమితి హేతుత్వమేవ న గృహ్యతే తత్రాహ (అన్యథేతి) భావరూపస్య కార్యస్య భావరూపమేవ కారణమితి ప్రత్యక్షాదిభిరవగతం - శతృప్రత్యయాదభావస్య హేతుత్వాభిధానే సర్వప్రమాణవిరోధః స్యాదిత్యర్థః. నను త్వయాప్యకరణస్య ప్రత్యవాయలక్షణత్వమిష్టం, భాట్టైశ్చానుపలబ్ధస్యాభావప్రమితిహేతుత్వమిష్యతే, తార్కికైశ్చ ప్రతిబన్ధకాభావస్య తత్తత్ప్రాగభావస్య చ తత్తత్కార్యవ్యవస్థాపకత్వమిష్యతే,- తత్కథం భావస్యైవ కారణత్వం. తదుక్తం * భావో యథా తథాఽభావః కారణం కార్యవన్మతమితి. ఉచ్యతే- అస్మాభిస్తావదభావస్య స్వరూపేణ కారణత్వం నేష్టం- కిన్తు తద్జ్ఞానస్య ప్రత్యవాయగమకత్వమిష్టం. తేన చ రూపేణ న ప్రత్యవాయజనకత్వమిష్యతే - నిత్యాకరణజ్ఞానే ప్రత్యవాయభావాప్రసఙ్గాత్. భాట్టానామపి చ కేషాంచిజ్జ్ఞాతస్య యోగ్యానుపలబ్ధస్యాభావప్రమితిహేతుత్వం. సత్తయా తు ప్రమితిహేతుత్వే అభావప్రమాయాః ప్రత్యక్షత్వాపాతః. తార్కికాణామపి ప్రతిబన్ధకాభావస్య కారణత్వే అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాన్న ప్రామాణికత్వం. ప్రాగభావస్యాపి జ్ఞాతరూపేణ జన్యజ్ఞాపకత్వమేవ- యస్మాదిదం ప్రాఙ్నాసీత్ - తస్మాదిదానీం జాతమితి. న తు జనకత్వం ప్రాగభావస్యానియత ప్రాగ్భావిత్వేన

శం- అతోఽయత్నతస్స్వాత్మన్యవస్థానమిత్యనుపపన్నం. యచ్చోక్తం నిరతిశయప్రీతేస్స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాః కర్మనిమిత్తత్వాత్కర్మారబ్ధ ఏవ మోక్ష ఇతి-తన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్య. నహి నిత్యం కించిదారభ్యతే. లోకే యదారబ్ధం-తదనిత్యమిత్యతో న కర్మారబ్ధో మోక్షః. విద్యాసహితానాం కర్మణాం నిత్యారమ్భసామర్థ్యమితి చేన్న-విరోధాత్. నిత్యం చారభ్యత ఇతి విరుద్ధం. యద్వినష్టం-తదేవ నోత్పద్యత ఇతి ప్రధ్వంసాభావవన్నిత్యోఽపి మోక్ష ఆరభ్యత ఏవేతి చేన్న - మోక్షస్య భావరూపత్వాత్. ప్రధ్వంసాభావోఽప్యారభ్యత ఇతి అభావస్య విశేషాభావాత్ వికల్పమాత్రమేతత్. భావప్రతియోగీ హ్యభావః. యథా హ్యభిన్నోఽపి భావో ఘటపటాదిభిర్విశేష్యతే భిన్న ఇవ - ఘటభావః పటభావ ఇతి- ఏవం నిర్విశేషోఽప్యభావః క్రియాగుణయోగాద్ద్రవ్యాదివద్వికల్ప్యతే. నహ్యభావ ఉత్పలాదివద్విశేషణసహభావీ. విశేషణవత్త్వే భావ ఏవ స్యాత్. విద్యాకర్మకర్తృనిత్యత్వాత్ విద్యాకర్మసన్తానజనితస్య మోక్షస్య నిత్యత్వమితి చేత్ - గంగాస్రోతోవత్. న- కర్తృత్వస్య దుఃఖరూపత్వాత్, కర్తృత్వోపరమే చ మోక్షవిచ్ఛేదాత్. తస్మాదవిద్యాకామకర్మోపాదాన హేతునివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్ష ఇతి, స్వయం చాత్మా బ్రహ్మ-తద్విజ్ఞానాదవిద్యానివృత్తిరితి, అతో బ్రహ్మవిద్యార్థోపనిషదారభ్యతే. ఉపనిషదితి విద్యోచ్యతే- తత్సేవినాం గర్భజన్మజరానిశాతనాత్. తదవసాదనాద్వా. బ్రహ్మణో వోపనిగమయితృత్వాత్. ఉపనిషణ్ణం వాస్యాం పరం శ్రేయ ఇతి. తదర్థత్వాద్గ్రన్థోఽప్యుపనిషత్.

కారణత్వం- ప్రాక్కాలస్య స్వవృత్తిత్వాపాతాత్. ప్రాగ్భావిత్వమపి చాన్యథాసిద్ధమిత్యుక్తం తత్త్వాలోకే. యస్మాదకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థం న నిత్యం కర్మ- కింతు *కర్మణా పితృలోకః *సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తీతి శ్రుతేః పితృలోకప్రాప్తిఫలం- తస్మాన్న యథోక్తాచరితస్య శరీరానుత్పాద ఇత్యాహ (అతోఽయత్నత ఇతి) ద్వితీయమతమనూద్య దూషయతి (యచ్చోక్తమిత్యాదినా) విద్యాసహితేనాపి కర్మణా ఆరభ్యశ్చేన్మోక్షః-తర్హ్యనిత్య ఏవ- యత్కృతకం తదనిత్యమితి వ్యాప్తిదర్శనాదిత్యుక్తం. తత్ర వ్యాప్తిభఙ్గమన్వానః శఙ్కతే (యద్వినష్టమితి) (భావరూపత్వాదితి) యద్భావరూపం కార్యం-తదనిత్యమితి వ్యాప్తేః, స్తవ చ మోక్షస్య నిరతిశయప్రీతేర్భావత్వా,దనిత్యత్వం స్యాదేవేత్యర్థః. ప్రధ్వంసాభావస్య కార్యత్వమభ్యుపగమ్య యత్ప్రధ్వంసాతిరిక్తం కార్యం- తదనిత్యమితి వ్యాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా. వస్తుతస్తు ప్రధ్వంసస్య కార్యత్వమపి నాస్తీత్యాహ (ప్రధ్వంసేతి) జన్యాశ్రయత్వం తావత్ప్రధ్వంసస్య న కార్యత్వం- జన్యే నైరుక్తైర్భావవికారత్వాభ్యుపగమాత్. నాపి ప్రాగసతః సత్తాసమవాయాదిలక్షణం-తదనభ్యుపగమాత్. నాప్యుత్తరకాలయోగః - కాలేన సమ్బన్ధాభావాత్, అవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావస్య సమవాయమూలత్వాత్, సమ్బన్ధాన్తరమూలకత్వాదర్శనాత్,. ఉత్తరకాలస్య ప్రధ్వంసావచ్ఛేదకత్వస్వభావశ్చేత్ -అన్యావచ్ఛేదకత్వస్వభావో న స్యాత్. తస్మాదభావస్య నిర్విశేషకత్వాత్ కార్యత్వం కల్పనామాత్రమితి భావః. కించ-అభావస్యాభావవిశేషమాత్రస్వభావత్వాద్భావవిరోధిత్వాచ్చ న భావరూపో ధర్మః సమ్భవతీత్యాహ (భావేతి) నన్వభావశ్చతుర్విధః. తత్రానిత్యః ప్రాగభావః- ప్రధ్వంసాదయస్తు నిత్యాః. తతః కథం నిర్విశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాహీతి) భావప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేక ఏవ భావోఽవచ్ఛేదకభేదాద్భిన్న ఇవ ప్రకాశతే- తథా నిషేధప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేక ఏవాభావోఽవచ్ఛేదకభేదభిన్న ఇవ ప్రకాశతే. జాయతే నశ్యతీతి చేతి క్రియాయోగాత్సఙ్ఖ్యాదిగుణయోగాద్ద్రవ్యవదభావో వికల్ప్యతే - న తు తత్త్వతః సవిశేష ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ న తత్త్వతః సవిశేష ఇత్యాహ (నహీతి) విశేషణం హి విశేష్యాన్వయి ప్రసిద్ధం. ప్రతియోగినా చ విశేషణేన నాభావస్య సహభావోఽస్తి-ఘటప్రధ్వంసస్య నిత్యత్వే ఘటస్యాపి నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, ఘటసహభావిత్వే చ తదభావత్వవ్యాఘాతాత్, భావాభావయోః సహానవస్థానరూపవిరోధాభ్యుపగమాత్,. తతః ప్రతియోగివిశేషాదభావః సవిశేషః కార్యత్వాదిధర్మవానితి భ్రమమాత్రమిత్యర్థః. ఏవం ప్రధ్వంసదృష్టాన్తేన శఙ్కితం నిత్యత్వం పరిహృత్య ప్రకారాన్తరేణాశఙ్క్య నిషేధతి (విద్యాకర్మేత్యాదినా) విద్యాకర్మణోః కర్తా నిత్య ఇతి సాధనసాతత్యాత్సాధ్యసాతత్యం న వాచ్యం - కర్తృత్వస్యానుపరమేఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. ఉపరమే చ సాధనసాతత్యాభావాన్మోక్షస్య విచ్ఛిత్తిః స్యాదిత్యర్థః. యస్మాన్నిశ్శ్రేయసం బ్రహ్మజ్ఞానం వినా దుష్ప్రాపం- తస్మాదిత్యుపసంహారః. బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దప్రసిద్ధిరపి విద్యాయా ఏవ నిశ్శ్రేయససాధనత్వే ప్రమాణమిత్యాహ (ఉపనిషదితి) నిశాతనాత్- శిథిలీకరణాదిత్యర్థః. అస్యాం - విద్యాయాం నిమిత్తభూతాయాం పరం శ్రేయః- బ్రహ్మ జీవస్యోపనిషణ్ణం- స్వాత్మతయోపస్థితం భవతీత్యర్థః.

ఉ.— హరిః ఓమ్॥ శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా। శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః। శంనోవిష్ణురురుక్రమః। నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి। త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి। ఋతంవదిష్యామి। సత్యంవదిష్యామి॥౧॥ తన్మామవతు। తద్వక్తారమవతు। అవతుమాం। అవతువక్తారం। ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— శం-సుఖం. ప్రాణవృత్తేరహ్నశ్చాభిమానీదేవతాత్మామిత్రః నః-అస్మాకంభవతు. తథైవాపానవృత్తేఃరాత్రేశ్చాభిమానీదేవతాత్మా వరుణః. చక్షుష్యాదిత్యేచాభిమాన్యర్యమా. బలేఇన్ద్రః. వాచిబుద్ధౌచబృహస్పతిః. విష్ణురురుక్రమః-విస్తీర్ణక్రమఃపాదయోరభిమానీ. ఏవమాద్యాఅధ్యాత్మదేవతాః. శంనోభవత్వితిసర్వత్రానుషంగః. తాసుహిసుఖకృత్సువిద్యాశ్రవణధారణోపయోగాఅప్రతిబన్ధేనభవిష్యన్తీతితత్సుఖకర్తృత్వంప్రార్థ్యతేశంనోభవత్వితి. బ్రహ్మవివిదిషుణానమస్కారబ్రహ్మవదనక్రియేవాయువిషయేబ్రహ్మవిద్యోపసర్గశాన్త్యర్థేక్రియేతే-సర్వక్రియాఫలానాం తదధీనత్వాత్. బ్రహ్మ- వాయుః. తస్మైబ్రహ్మణేనమః- ప్రహ్వీభావంకరోమీతివాక్యశేషః. నమః తే- తుభ్యం. హేవాయోనమస్కరోమీతిపరోక్ష ప్రత్యక్షాభ్యాంవాయురేవాభిధీయతే. కించ త్వమేవచక్షురాద్యపేక్ష్యబాహ్యంసన్నికృష్టమవ్యవహితంప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసియస్మాత్-తస్మాత్త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి. ఋతం- యథాశాస్త్రంయథాకర్తవ్యంబుద్ధౌసుపరినిశ్చితమర్థంత్వదధీనత్వాత్త్వాంవదిష్యామి. సత్యమితి- సఏవవాక్కాయాభ్యాంసంపాద్యమానః. సోఽపిత్వదధీనఏవ సంపాద్యతఇతిత్వామేవసత్యంవదిష్యామి. తత్-సర్వాత్మకంవాయ్వాఖ్యంబ్రహ్మమయైవస్తుతంసత్ విద్యార్థినంమామవతువిద్యాసంయోజనేన. తదేవబ్రహ్మవక్తారమాచార్యంచవక్తృత్వసామర్థ్యసంయోజనేన. అవతుమామవతువక్తారమితిపునర్వచనమాదరార్థం. శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిరితిత్రిర్వచనమాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికానాంవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గాణాంప్రశమనార్థం. ఇతిప్రథమానువాకః.

ఆ.— ఏవముపనిషదాంవ్యాఖ్యారమ్భంసంభావ్యప్రతిపదవ్యాఖ్యామారభతే(శంసుఖమిత్యాదినా)శంనోభవత్వితి-సుఖకృద్భవత్విత్యర్థః. అధ్యాత్మప్రాణకరణాభిమానినీనాందేవతానాంసుఖకృత్త్వంకిమితిప్రార్థ్యతే-తత్రాహ (తాసుహీతి) శ్రవణం-గురుపాదోపసర్పణపూర్వకంవేదాన్తానాంతాత్పర్యావధారణం. ధారణం-శ్రుతస్యావిస్మరణం. ఉపయోగః-శిష్యేభ్యోనివేదనం. అన్యద్బ్రహ్మ-వాయుశ్చాన్యఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (పరోక్షేతి) బ్రహ్మణఇతిపరోక్షేణ, *సబ్రహ్మేత్యాచక్షతఇతిశ్రుతేః. వాయుశబ్దేనచప్రత్యక్షతయా, నిర్దేశః- ప్రాణస్యప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. యద్యపిసూత్రాత్మరూపేణవాయుఃపరోక్షః- తథాప్యాధ్యాత్మికప్రాణవాయురూపేణబ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వేఽప్యపరోక్షత్వమిత్యాహ (కించేతి) బాహ్యంచక్షురాది - రూపదర్శనాద్యనుమేయత్వాద్వ్యవహితం - ప్రాణస్త్వవ్యవధానేనసాక్షివేద్యఃసన్నిహితశ్చ భోక్తురితిచక్షురాద్యపేక్షయాప్రత్యక్షఇత్యర్థః. బృంహణాద్బ్రహ్మ. ప్రాణశ్చతేనశ్వసనాదినాశరీరాదేర్బృంహణంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యథారాజ్ఞోదౌవారికంకశ్చిద్రాజదిదృక్షురాహత్వమేవరాజేతి - తథాహార్దస్యబ్రహ్మణోద్వారపాలంహార్దంబ్రహ్మదిదృక్షుర్ముముక్షురాహత్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామీతి. బ్రహ్మవదనక్రియాప్రాణదేవతాస్తుత్యర్థా. స్తుత్యన్తరమాహ(ఋతమిత్యాదినా)— ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

రం.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయ మఞ్చితోరస్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥౧॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి।తైత్తిరీయకవేదాన్తవివృతింకరవాణ్యహమ్॥౨॥

పరవిద్యామారభమాణోవిఘ్నశాన్త్యైదేవతాఃప్రార్థయతే (శంనఇతి) సూర్యో, వరుణో, ఽర్యమాఖ్యాదిత్యవిశేషః, ఇన్ద్రో, బృహస్పతి, ర్మహతావిక్రమాఖ్యపదవిన్యాసవిశేషేణయుక్తోవిష్ణు, శ్చసుఖప్రదాభవన్త్విత్యర్థః. (నమఇతి) నమోబ్రహ్మణే - వేదాయనమఇత్యర్థః. వేదాక్షరాభివ్యఞ్జకవాయుంప్రార్థయతే (నమస్తేఇత్యాదినా) (ప్రత్యక్షంబ్రహ్మేతి) జగజ్జీవనహేతుతయాబృహత్త్వగుణశాలిత్వే వాయుబ్రహ్మణోరవిశిష్టేపివాయోఃప్రత్యక్షత్వంవిశేషఇతిభావః. (ఋతమితి) ఋతత్వం- అపభ్రంశరాహిత్యలక్షణంశబ్దసత్యత్వం. (సత్యమితి) సత్యత్వంచ యథావస్థితార్థకథనరూపమర్థసత్యత్వమితినపౌనరుక్త్యం. (తన్మామవత్వితి) అధీయమానంబ్రహ్మ అధ్యేతారంమామవతు. (తద్వక్తారమితి) అధ్యాపయితారంచవిఘ్నేభ్యోరక్షత్విత్యర్థః. తమేవార్థంభిన్నానుపూర్వీకాభ్యాంతాభ్యామేవపదాభ్యాం ఆదరాతిశయాత్ప్రార్థయతే (అవతుమాంఅవతువక్తారమితి) (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) విఘ్నానామస్త్వితిశేషః. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— శీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః। వర్ణస్స్వరః। మాత్రాబలం। సామసంతానః। ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయః॥ శీక్షాంపఞ్చ॥ ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

శం.— అర్థజ్ఞానప్రధానత్వాదుపనిషదోగ్రంథపాఠేయత్నోపరమోమాభూదితిశీక్షాధ్యాయఆరభ్యతే. శిక్షా- శిక్ష్యతేఅనయేతివర్ణాద్యుచ్చారణలక్షణం. శిక్ష్యన్తఇతివాశిక్షాః- వర్ణాదయః. శిక్షైవశీక్షా. దైర్ఘ్యంఛాందసం. తాంశీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః-విస్పష్టమాసమన్తాత్ కథయిష్యామః. చక్షిఙో వ్యాఖ్యాఞాదిష్టస్యవ్యాఙ్పూర్వస్యవక్తృవాక్కర్మణఏతద్రూపం. తత్ర- వర్ణః- అకారాదిః, స్వరః - ఉదాత్తాదిః. మాత్రాః- హ్రస్వాద్యాః. బ

బలం- ప్రయత్నవిశేషః. సామ- వర్ణానాంమధ్యమవృత్త్యోచ్చారణం. సమతా. సన్తానః- సంతతిః. సంహితేత్యర్థః. ఏషాహిశిక్షితవ్యోఽర్థః. శిక్షాయ స్మిన్నధ్యాయే-సోయంశిక్షాధ్యాయఃఇత్యుక్తః- ఏవముక్తః. ఉదితః. ఉక్తఇత్యుపసంహారఉత్తరార్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఆ.— (యత్నోపరమఇతి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనప్రమాదోమాభూదిత్యర్థః. అన్యథావివక్షితార్థసిద్ధిరేవనస్యాత్. తదుక్తం *మన్త్రోహీనః స్వరతోవర్ణతోవామిథ్యాప్రయుక్తోనతమర్థమాహ।సవాగ్వజ్రోయజమానంహినస్తియథేన్ద్రశత్రుఃస్వరతోఽపరాధాదితి. (లక్షణమితి) లక్షణం-శాస్త్రం.*ఋఙ్నిచాఅక్షరాణాంమూర్ధా।ఇచుయశానాంతాల్వితాద్యాది. వస్యావృత్తైవర్ణిత్వాత్పాణినికర్తృత్వప్రసిద్ధేరేవశబ్దస్యగ్రాహ్యా.*పశుఃఖ్యాత్ సాలిటీనిసూత్రేణఖ్యాఖ్యాదిష్టుయస్య-తన్నైవరూపం-న ; ఖ్యాప్రకరణనైఘణ్టుకస్యోపసర్గస్య- ప్రకారానగానభూనాదిత్యర్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

రఙ్గ.— (శీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామఇతి) శీక్షాఖ్యవేదాఙ్గస్యవేహోపకారప్రకారోవర్ణ్యత ఇత్యర్థః. శీక్షేఽదీర్ఘశ్ఛాన్దసః. (వర్ణఇతి) ; వర్ణాస్త్రిషష్టిశ్చతుఃషష్టిర్వాశమ్భుమతేమతాఇత్యుక్తరీత్యా అకారాద్యావర్ణాః. స్వరాః- ఉదాత్తాదయః. మాత్రాః- * ఏకమాత్రోభవేద్ధ్రస్వ ఇత్యుక్తహ్రస్వదీర్ఘాదిభేదాః. బలం - అల్పప్రాణత్వమహాప్రాణత్వాదిలక్షణం.సామ-కృష్టప్రథమాదిలక్షణాఃసప్తస్వరాః. సన్తానః-వర్ణపదసంహితాదిః. ఏతేషాంజ్ఞానంశీక్షాఖ్యవేదాఙ్గసాధ్యం. తతశ్చఏతద్జ్ఞానంబ్రహ్మవిద్యోపయోగీత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంవేదాఙ్గాన్తరాణామపి. (ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయఇతి) అధ్యాయః- గ్రన్థవిశేషః. శీక్షాఖ్యగ్రన్థవిశేషస్యఉపయోగోవర్ణితఇత్యర్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— సహనౌయశః। సహనౌబ్రహ్మవర్చసం। అథాతస్సగ్ంహితాయా ఉపనిషదంవ్యాఖ్యాస్యామః। పఞ్చస్వధికరణేషు। అధిలోకమధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మం। తామహాసగ్ంహితాఇత్యాచక్షతే। అథాధిలోకం। పృథివీపూర్వరూపం। ద్యౌరుత్తరరూపం। ఆకాశస్సంధిః॥౧॥ వాయుస్సంధానం। ఇత్యధిలోకం। అథాధిజ్యౌతిషం। అగ్నిఃపూర్వరూపం। ఆదిత్యఉత్తరరూపం। ఆపస్సంధిః। వైద్యుతస్సంధానం। ఇత్యధిజ్యౌతిషం। అథాధివిద్యం। ఆచార్యఃపూర్వరూపం॥౨॥ అన్తేవాస్యుత్తరరూపం। విద్యాసంధిః। ప్రవచనగ్ంసంధానం। ఇత్యధివిద్యం। అథాధిప్రజం। మాతాపూర్వరూపం। పితోత్తరరూపం। ప్రజాసంధిః। ప్రజననగ్ంసంధానం। ఇత్యధిప్రజం॥౩॥ అథాధ్యాత్మం। అధరాహనుఃపూర్వరూపం। ఉత్తరాహనురుత్తరరూపం। వాక్సంధిః। జిహ్వాసంధానం। ఇత్యధ్యాత్మం। ఇతీమామహాసగ్ంహితాః। యఏవమేతామహాసగ్ంహితావ్యాఖ్యాతావేద। సంధీయతేప్రజయాపశుభిః। బ్రహ్మవర్చసేనాన్నాద్యేనసువర్గ్యేణలోకేన॥౪॥ సంధిరాచార్యఃపూర్వరూపమిత్యధిప్రజంలోకేన॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.— అధునాసంహితోపనిషదుచ్యతే. తత్రసంహితాద్యుపనిషత్పరిజ్ఞాననిమిత్తంయద్యశఃప్రాప్యతే-తన్నౌ-ఆవయోఃశిష్యాచార్యయోస్సహైవాస్తు. తన్నిమిత్తంచయద్బ్రహ్మవర్చసం-తేజః-తచ్చసహైవాస్త్వితిశిష్యవచనమాశీః. శిష్యస్యహ్యకృతార్థత్వాత్ప్రార్థనోపపద్యతే- నాచార్యస్య-కృతార్థత్వాత్. కృతార్థోహ్యాచార్యోనామభవతి. అథ-అనన్తరమధ్యయనలక్షణవిధానస్యపూర్వవృత్తస్య-అతః-యతోఽత్యర్థంగ్రన్థభావితాబుద్ధిర్నశక్యతేసహసాఽర్థజ్ఞానవిషయేఽవతారయితుమిత్యతః-సంహితాయాఉపనిషదం-సంహితావిషయందర్శనమిత్యేతద్గ్రన్థసంనికృష్టామేవవ్యాఖ్యాస్యామః. పఞ్చస్వధికరణేషు- ఆశ్రయేషు. జ్ఞానవిషయేష్విత్యర్థః. కానితానీత్యాహ-అధిలోకం-లోకేష్వధియద్దర్శనం-తదధిలోకం. తథాఅధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మమితి. తాఏతాఃపఞ్చవిషయాః ఉపనిషదోలోకాదిమహావస్తువిషయత్వాత్సంహితావిషయత్వాచ్చమహత్యశ్చతాస్సంహితాశ్చమహాసంహితాఇత్యాచక్షతే- కథయన్తివేదవిదః. అథతాసాంయథోపన్యస్తానాంమధ్యేఅధిలోకందర్శనముచ్యతే. దర్శనక్రమవివక్షార్థోఽథశబ్దస్సర్వత్ర. (పృథివీపూర్వరూపం) పూర్వవర్ణఃపూర్వరూపం. సంహితాయాఃపూర్వవర్ణేపృథివీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తంభవతి. తథాద్యౌరుత్తరరూపం. ఆకాశః- అన్తరిక్షలోకః. సన్ధిః - మధ్యపదంపూర్వోత్తరరూపయోః. సన్ధీయేతేఽస్మిన్పూర్వోత్తరరూపేఇతి. (వాయుస్సన్ధానం) సన్ధీయతేఽనేనేతిసన్ధానం. ఇత్యధిలోకందర్శనముక్తం. (అథాధిజ్యౌతిషమిత్యాది) సమానం. ఇతీమాఇతి- ఉక్తాఃఉపప్రదర్శ్యన్తే. యఃకశ్చిదేవంఏతామహాసంహితావ్యాఖ్యాతావేద-ఉపాస్తే. వేదేత్యుపాసనంస్యాత్ - విజ్ఞానాధికారాత్, ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్వేతివచనాత్, ఉపాసనంచయథాశాస్త్రంతుల్యప్రత్యయసన్తతిరసంకీర్ణాచాన్యప్రత్యయైశ్శాస్త్రోక్తాలమ్బనవిషయాచ. ప్రసిద్ధశ్చోపాసనశబ్దార్థోలోకేగురుముపాస్తేరాజానముపాస్తఇతి. యోహిగుర్వాదీన్సన్తతముపచరతి- సఉపాస్తఇత్యుచ్యతే. సచఫలమాప్నోత్యుపాసనస్య. అతోఽత్రాపియఏవంవేద- సన్ధీయతేప్రజాదిభిఃస్వర్గాన్తైః. ప్రజాదిఫలంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ.— సంహితా- వర్ణానాంసన్నికర్షః.తద్విషయముపాసనంప్రథమంకథ్యతఇత్యాహ (అధునేతి) సన్నిధానాచ్చస్వశాఖాసంహితైవ

గ్రాహ్యః శంనోమిత్ర ఇత్యాశీర్వాదకృతోఽస్యోపనిషచ్ఛేషః-సంహితోపనిషచ్ఛేషమాశీర్వాదాన్తరమాహ(తత్రేతి) వస్తూపాసనసంహితాప్రథమత్ర శ్రోపాసనవిధానే హేతురత్ర శబ్దేనోక్తఇత్యాహ(యతోఽత్యర్థమితి)పఞ్చస్వేతేష్వమీష్వలీయాంస్థైదిపర్యాణేయా. అధికరణశబ్దోవిషయపర్యాయః. పఞ్చ సు పదార్థేష్విశేషితంజ్ఞానంవక్తవ్యం-యథావస్తుదర్శనం ప్రతిపాదయామిత్యర్థః.(లోకేష్వధీతి)లోకానధికృత్య-ఉపాదాయధ్యాయత్వమిత్యర్థః. విద్యాశబ్దేనవిద్యాప్రతిబద్ధఆచార్యాదిర్వివక్షితః. తథైవప్రజాశబ్దేనప్రజాప్రతిబద్ధఃపిత్రాదిర్వివక్షితః. (అధ్యాత్మమితి) ఆత్మానం- భోక్తారమధిక్రియ యద్వర్తతే. జిహ్వాదిర్వివక్షితః. సర్వత్రతదభిమానినీదేవతైవ గ్రాహ్యా-అస్యస్యోపాస్యత్వాసమ్భవాదితి. ఓధిశేషపూర్వవాదమాహ (తాఏతా ఇతి) సంహితోపనిషదఃకర్తవ్యాఇత్యుత్పత్తినిర్దిరుక్తః- కథంకర్తవ్యాఇత్యాకాఙ్క్షాయాంవినియోగవిధిమాహ (అథతాసామిత్యాదినా) కర్తురేకత్వా, దసుస్థేయానాంబహుత్వా, దవశ్యంభావినిక్రమేవిశేషనియమార్థోఽనకిష్టః- ॐహృదయస్యాగ్రే వస్యత్యధజిహ్వాయాఅధవక్షసఇతివత్. ఉపప్రదర్శనే- పరామృశ్యన్తే అధికారివిధిప్రదర్శనాయ. యథాదర్శాదయః షట్యాగాస్సముచ్చితాః ఫలసాధనం- అధికారాంశేనాభేదాత్- తథాషణ్ణాముపనిషదఃసముచ్చితాః ప్రజాదిఫలకామస్యానుష్ఠేయాఇత్యాహ (య ఏవమిత్యాదినా) ఫలకామినాఽనుష్ఠీయమానంసంహితోపాసనంకామితఫలాయభవతి- ఫలాన్తరసన్ధినాచానుష్ఠీయమానం బ్రహ్మవిద్యాఙ్గంభవతి. మేధాహీనేన బ్రహ్మణోఽవగన్తుమశక్యత్వాన్మేధాకామస్యజపోఽపి బ్రహ్మవిద్యార్థోభవతి- శ్రీహీనేనసత్త్వశుద్ధ్యర్థంయాగాద్యనుష్ఠాతుంనశక్యత ఇతి శ్రీకామస్యహోమాహోమాపిపరమ్పరయా బ్రహ్మవిద్యోపయోగీతిమహాత్మ్యాత్ర్యర్థంవిద్యాసన్నిధౌసమామ్నాతానాంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

రం.— విద్యాఫలంగురుశిష్యోభయగతమస్త్వితిగురుశిష్యా ప్రార్థయేతే (సహనావితి) బ్రహ్మవర్చసంయశశ్చావయోస్సహాస్త్విత్యర్థః.(అథాత ఇతి)లోకజ్యోతిర్విద్యాప్రజాశరీరరూపేషుపఞ్చస్వధికరణేషుసంహితాశబ్దితస్థవిషయకరహస్యోపదేశాన్వ్యాకరిష్యామఇత్యర్థః. అధిలోకం-విభక్త్యర్థేఽవ్యయమితిసప్తమ్యర్థేసమాసః.ఏవముత్తరత్రాపి.అధిజ్యోతిషమధ్యాత్మమిత్యత్రాప్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యఃఅనచ్చేతిసమాసాన్తటచ్. లోకాదిషుపఞ్చస్వధికరణేషు అధ్యస్యమానాస్సంహితాఃమహాసంహితాః. మహచ్ఛబ్దఃపూజ్యవచనః. పూజ్యాఇత్యర్థః. అ, ఉ, ఓ.ఇతివర్ణసంహితాయాంపూర్వాపరావర్ణా- పూర్వాపరరూపే, శ్లిష్టోచ్చారణలక్షణః ॐ పరస్సంనికర్షస్సంహితేత్యుక్తస్సన్ధిః, తదనుకూలయత్నలక్షణస్సన్ధాన, ఇతి సంహితాగతానాంచతుర్ణామవయవానాంలోకాదిషుపఞ్చస్వధికరణేషుదృష్టిక్రమంవర్ణయతి (అథాధిలోకమిత్యాదినా) అధిలోకం- ఉచ్యతఇతిశేషః. అథశబ్దోవాక్యోపక్రమే. (వాయుస్సన్ధానమితి) వాయోఃపూర్వోత్తరలోకసంచారితయాసంధానత్వమితిభావః. (ఇత్యధిలోకమితి) ఉక్తమితిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అగ్నిరిత్యాది) ॐఅగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతఇత్యుక్తరీత్యాఽఆహుతిసంబన్ధేనాగ్న్యాదిత్యయోఃపూర్వోత్తరత్వం. అమ్బుక్షణసంధేరివ్యుత్పాగ్న్యధీనత్వాద్వైద్యుతస్యసంధానత్వం ద్రష్టవ్యం. (ఆచార్యఇత్యాది) విద్యా- శిష్యగతజ్ఞానం. ప్రవచనం- అధ్యాపనమిత్యర్థః. (మాతేత్యాది) ప్రజననం- గర్భోత్పాదనం. (అధరేత్యాది) కపోలాధఃప్రదేశోఽధరాహనుః. ఊర్ధ్వప్రదేశఉత్తరాహనుః. వాక్-శబ్దఇత్యర్థః. ఏతజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (యఏవమితి) సంధీయతే- అన్వితోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యశ్ఛన్దసామృషభోవిశ్వరూపః । ఛన్దోభ్యోఽధ్యమృతాత్సంబభూవ । సమేన్ద్రోమేధయాస్పృణోతు । అమృతస్యదేవధారణోభూయాసం । శరీరంమేవిచర్షణం । జిహ్వామేమధుమత్తమా । కర్ణాభ్యాంభూరివిశ్రువం। బ్రహ్మణఃకోశోఽసిమేధయాపిహితః। శ్రుతంమేగోపాయ। ఆవహన్తీవితన్వానా॥౧॥ కుర్వాణాచీరమాత్మనః। వాసాంసిమమగావశ్చ। అన్నపానేచసర్వదా। తతోమేశ్రియమావహ। లోమశాంపశుభిస్సహస్వాహా। ఆమాయన్తుబ్రహ్మచారిణస్స్వాహా। యశోజనేఽసానిస్వాహా। శ్రేయాన్వస్యసోఽసానిస్వాహా। తంత్వాభగప్రవిశానిస్వాహా। సమాభగప్రవిశస్వాహా॥౨॥ తస్మింత్సహస్రశాఖే। నిభగాహంత్వయిమృజేస్వాహా। యథాపఃప్రవతాయన్తి । యథామాసాఅహర్జరం। ఏవంమాంబ్రహ్మచారిణః।ధాతరాయన్తుసర్వతస్స్వాహా। ప్రతివేశోఽసిప్రమాభాహిప్రమాపద్యస్వ॥౩॥ ఏతన్వానాప్రవిశస్వాహాసప్తచ॥ ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యశ్ఛన్దసామితి)మేధాకామస్య శ్రీకామస్యచజపహోమావుచ్యేతే-సమేన్ద్రోమేధయాస్పృణోతు ॐ తతోమేశ్రియమావహేతిచలిఙ్గదర్శనాత్. యశ్ఛన్దసాం-వేదానామృషభఇవఋషభః- ప్రాధాన్యాత్. విశ్వరూపః-సర్వరూపః. సర్వవాగ్వ్యాప్తేః. ॐతద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానిసన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వావాక్సన్తృణ్ణోఙ్కారఏవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్.అతఏవర్షభత్వమోఙ్కారస్య. ఓఙ్కారోహ్యత్రోపాస్య ఇత్యృషభాదిశబ్దైఃస్తుతిర్న్యాయ్యైవఓఙ్కారస్య. ఛన్దోభ్యః-వేదేభ్యః. వేదాహ్యమృతం. తస్మాదమృతాదధిసంబభూవ- లోకవేదవ్యాహృతిభ్యస్సారిష్ఠంజిఘృక్షోః ప్రజాపతేస్తపస్యతఓఙ్కారస్సారిష్ఠత్వేన ప్రత్యభాదిత్యర్థః. నహినిత్యస్యోఙ్కారస్యాఞ్జసైవోత్పత్తిరవకల్పతే. సః- ఏవంభూతఓఙ్కారః-ఇన్ద్రస్సర్వకామేశఃపరమేశ్వరోమా-మాంమేధయా-ప్రజ్ఞయాస్పృణోతు- ప్రీణయతు. బలయతువా. ప్రజ్ఞాబలంహిప్రార్థ్యతే. అమృ

¶ భాష్యేతిపాఠాన్తరం

తస్య-అమృతత్వహేతుభూతస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య. తదధికారాత్. హేదేవ-ధారణః-ధారయితా భూయాసం-భవేయం. కించ-శరీరంమే-మమవిచర్షణం-విచక్షణం-యోగ్యమిత్యేతత్ భూయాదితి ప్రథమపురుషపరిణామః. జిహ్వామేమధుమత్తమా- మధుమతీ. అతిశయేనమధురభాషిణీత్యర్థః. కర్ణాభ్యాం- శ్రోత్రాభ్యాం భూరి-బహువిశ్రువం-వ్యశ్రువం. శ్రోతా భూయాసమిత్యర్థః. ఆత్మజ్ఞానయోగ్యః కార్యకారణసంఘాతోఽస్త్వితివాక్యార్థః. మేధాచతదర్థమేవ ప్రార్థ్యతే. బ్రహ్మణః-పరమాత్మనః కోశోసి-అసేరివఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్. త్వంహి బ్రహ్మణః ప్రతీకం-త్వయి బ్రహ్మోపలభ్యతే. మేధయా-లౌకికప్రజ్ఞయాపిహితః-ఆచ్ఛాదితః. సత్వం సామాన్యప్రజ్ఞైరవిదితతత్త్వ ఇత్యర్థః. శ్రుతం-శ్రవణపూర్వకమాత్మజ్ఞానాదికంవిజ్ఞానంమేగోపాయ-రక్ష. తత్ప్రాప్త్యవిస్మరణాదికంకుర్విత్యర్థః. జపార్థా ఏతేమన్త్రాః మేధాకామస్య. శ్రీకామస్య హోమార్థాస్త్వధునోచ్యన్తే మన్త్రాః. ఆవహన్తీ- ఆనయన్తీ. వితన్వానా-విస్తారయన్తీ. తనోతేస్తత్కర్మకత్వాత్. కుర్వాణా-నిర్వర్తయన్తీ అచీరం- అచిరం. క్షిప్రమేవ. ఛాన్దసోదీర్ఘః. చిరంవాకుర్వాణా. ఆత్మనః-మమ. కిమిత్యాహ-వాసాంసి-వస్త్రాణి. పశుగావశ్చ- గావశ్చేతియావత్. అన్నపానేచసర్వదా. ఏవమాదీని కుర్వాణా శ్రీర్యా-తాంతతః-మేధానిర్వర్తనాత్పరంఆవహ-ఆనయ అమేధసో హి శ్రీరనర్థాయైవేతి. కింవిశిష్టాంచ-లోమశాం-అజావ్యాదియుక్తాం. అన్యైశ్చపశుభిస్సహ- యుక్తాం. ఆవహేత్యధికారాదోంకారఏవాభిసంబధ్యతే. స్వాహాకారో హోమార్థమన్త్రాన్తజ్ఞాపనార్థః. (ఆమాయన్త్వితి) ఆయన్తుమామితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. బ్రహ్మచారిణః. యశః-యశస్వీ. జనే-జనేషు. అసాని-భవాని. శ్రేయాన్-ప్రశస్యతరః. వస్యసః-వసీయసః. వసుతరాద్వాసుమత్తరాద్వా. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. తుల్యజాతీయాచ్చవిశేషణం. ధనవజ్జాతీయపురుషాద్విశేషవానహమిత్యర్థః. కించతం- బ్రహ్మణః కోశభూతంత్వా-త్వాం హే భగ-భగవన్-పూజార్హ- ప్రవిశాని. ప్రవిశ్యచానన్యస్త్వదాత్మైవభవానీత్యర్థః. సః-త్వమపిమా-మాంభగ-భగవన్ ప్రవిశ. ఆవయోరేకాత్మత్వమేవాస్తు. తస్మిన్-త్వయిసహస్రశాఖే-బహుభేదే హే భగవన్నిమృజే-శోధయామ్యహంపాపకృత్యాం. యథాలోకేఆపః ప్రవతా-నిమ్నవతాదేశేన-యన్తి- గచ్ఛన్తి. యథాచమాసాః అహర్జరం- సంవత్సరం. సంవత్సరో అహర్జరః- అహోభిః పరివర్తమానో లోకాన్ జరయతీతి. అహానివాఽస్మిన్ జీర్యన్తి - అన్తర్భవన్తీత్యహర్జరః. తంచయథామాసాః యన్తి - ఏవంమాం బ్రహ్మచారిణః హే ధాతః- సర్వస్యవిధాతః మామాయన్తు- ఆగచ్ఛన్తు. సర్వతః - సర్వదిగ్భ్యః. ప్రతివేశః- శ్రమాపనయనస్థానంఆసన్నంగృహమిత్యర్థః. ఏవంత్వం ప్రతివేశఇవ ప్రతివేశః - త్వచ్ఛీలినాంసర్వపాపదుఃఖాపనయనస్థానమసి. అతోమాం ప్రభాహి- ప్రకాశయఆత్మానం. ప్రమాపద్యస్వ- ప్రపద్యస్వచమాం. శరవిద్ధమివలోహంత్వన్మయంత్వదాత్మానంకుర్విత్యర్థః. శ్రీకామోస్మిన్ విద్యాప్రకరణేఽభిధీయమానోధనార్థః. ధనంచకర్మార్థం. కర్మచోపాత్తదురితక్షయార్థం- తత్క్షయేహివిద్యా ప్రకాశతే. తథాచస్మృతిః * జ్ఞానముత్పద్యతేపుంసాంక్షయాత్పాపస్యకర్మణః। యథాదర్శతలే ప్రఖ్యేపశ్యన్త్యాత్మానమాత్మనీతి. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

ఆ.—— అవాన్తరతాత్పర్యమభిప్రేత్యాహ (యశ్ఛన్దసామిత్యాదినా) సంబన్ధమేవేతిజన్మవాచకేపదేత్రాయమాణేకిమితి ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదిశ్రుత్యన్తరానుసారేణ ఆత్మజ్ఞానయోగ్యకార్యశ్రేష్ఠత్వేన ప్రతిభానంవ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (సహీతి) (పురుషవిపరిణామఇతి) భూయాసమిత్యుత్తమపురుషస్య ప్రకృతస్య ప్రథమపురుషత్వేనపరిణామః కర్తవ్యఇత్యర్థః. అచేతనంశబ్దం ప్రతిప్రార్థనాకథం, కథంచేన్ద్రశబ్దేనాభిధాన, మిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మాభేదవివక్షయేత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) బ్రహ్మాభేదేన ప్రార్థితదానేసమర్థశ్చేదోంకారః- కిమితిసర్వైర్నోపాస్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (మేధయేతి) (లౌకికప్రజ్ఞయేతి) సాలగ్రామాదిష్వివదేవతాబుద్ధ్యేత్యర్థః. నైతేషాం స్వయందృశ్యత్వం - బ్రహ్మణఉత్పన్నత్వాత్. వసనివాసే వసఆచ్ఛాదనేఇతిధాతుద్వయాదుప్రత్యయశ్శీలార్థే. వసుః- వసనశీలః. పరాచ్ఛాదనశీలోవావసుః. అతిశయేనవసుః- వసీయాన్. తస్మాత్- వసీయసః. ఇలోపశ్ఛాన్దసః. వసుమాన్వసుశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యభిప్రేత్యాహ(వసుమత్తరాద్వేతి) పూర్వోక్తస్య ప్రయోజనమాహ (కించేతి) యదుక్తంబ్రహ్మచారిణోమామాయన్త్వితి- తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

రం.—— బ్రహ్మవిద్యార్థం ప్రణవం ప్రార్థయతే(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం-వేదానాం ఋషభః- శ్రేష్ఠః. విశ్వరూపః- *విశ్వంవిష్ణురితినామసహస్రపాఠాత్. విశ్వం-విష్ణుః. తత్ప్రతీకత్వాత్ తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చతద్రూపత్వం. సర్వశబ్దప్రకృతిత్వాద్వాసర్వరూపత్వం. ఏవంభూతః ప్రణవః అమృతాత్ - పరమాత్మనః సర్వేభ్యశ్ఛన్దోభ్యోఽధికతయాసంబభూవ- ప్రాదుర్భూతః. సఇన్ద్రః- పరమైశ్వర్యశాలీ ప్రణవః మా- మాం మేధయా- జ్ఞానేన స్పృణోతు- ఉజ్జీవయతు. *స్పృ ప్రీతిరక్షణ ప్రాణనేష్వితిహిధాతుః. దేవేతి- దీవ్యతః ప్రణవస్యసంబోధనం. అమృతస్య - పరమాత్మనః హృదయేధారకోభూయాసం - సర్వదా బ్రహ్మజ్ఞానమనువర్తతామిత్యర్థః. మదీయంచశరీరంవిచర్షణం - బలారోగ్యాదినాకాన్తిమద్భవతు. మదీయాచజిహ్వాసర్వదా బ్రహ్మవదనశీలతయాభోగ్యతమాభవతు. కర్ణాభ్యాంచభూరి - భూయో బ్రహ్మప్రతిపాదకంశాస్త్రంశృణవాని. విశ్రువమితిఛాన్దసంరూపం. పరమాత్మనస్త్వంవాచకతయాకోశోసి - నిధానస్థానమసి. మేధాజనకతయాతద్భరిత తయావామేధయాచ్ఛాదితోసి. తాదృశస్త్వం శ్రుతార్థోయథాఅప్రమృష్టోభవతి- తథాకుర్విత్యర్థః. విద్యోపయుక్తహోమసాధనమన్త్రాఉచ్యన్తే (ఆవహన్తీత్యాదినా) లక్ష్మీప్రార్థనామన్త్రోఽయం. ఆవహన్తీ- ఉత్పాదయన్తీ, వితన్వానా- వర్ధయన్తీ, యతస్త్వం - తతోమేచీరమితరాణివాసాంసిగావః అన్నపానేచసర్వదాకుర్వాణాసతీ *సాహి శ్రీరమృతాసతామితిశ్రియాలక్షణాంశ్రియంలోమశాం - బహులాం యజ్ఞాద్యుపయుక్తపశ్వాదిద్రవ్యైస్సహఆవహ - ఉత్పాదయ. హోమసాధనత్వాన్మన్త్రస్యస్వాహాన్తత్వం. (ఆమాయన్త్వితి) బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యా బ్రహ్మచర్యవ్రతసంపన్నాశ్శిష్యాఃమామాగచ్ఛన్తు. ఇత్య

సుకులశిష్యప్రార్థనామన్త్రః. (యశ ఇతి) జనమధ్యే యశస్వీ భవానీత్యర్థః. (శ్రేయానితి) వస్యసః- వసీయసః. వసుమత్తరాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠో భూయాసమిత్యర్థః. (తం త్వేతి) హే భగేతి- ఐశ్వర్యాదీనాం సంబోధనం. తం త్వాం ప్రవిశాని- ప్రాప్నవానీత్యర్థః. (స మేతి) హే భగ స త్వం మాం ప్రాప్నుహీత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) హే భగ - సహస్రశాఖ- ఐశ్వర్యవీర్యాద్యనన్తనిధాయుక్తే త్వయి ప్రవిష్టోఽహం నిమృజే- శుద్ధో భవానీత్యర్థః. నిమృజా శుద్ధావితి హి ధాతుః. (యథాప ఇతి) హే ధాతః- పరమాత్మన్ యథా జలాని ప్రవతా- ప్రవణాదినా యన్తి,- తాని నాదికాన్యను తస్మిన్ స్థాయినామసనానీకలశాః. యథా వా- మాసాః అహర్జరం - అహోభిర్జరాయత్యసన్పురుషోఽహర్జరః. యస్య కాలేన జరా భవతి- సర్వాన్ ధ్యాదినా- సోఽహర్జరః. పృషోదరాదిత్వాత్. యథా మాసాః ప్రాప్నువన్తి, యద్వా- అహోభిర్జీర్యన్తి యత్రేత్యహర్జరః- సంవత్సరః. సూర్యో వా. ఏవం మాం యోగ్యాః శిష్యాః ఆయాన్త్విత్యర్థః (ప్రతివేశోఽసీతి) హే ధాతస్త్వం ప్రతివేశః శ్రాన్తప్రతిగ్రాహకః. సన్నిహితోఽసీత్యర్థః. మా- మాం ప్రకాశేన పాహి. ప్రపద్యస్వ- అస్తద్భావాపత్త్యా వ్యాప్నుహి. ప్రపన్నం మాం కురు త్వేత్యర్థః. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఊ.— భూర్భువస్సువరితి వా ఏతాస్తిస్రో వ్యాహృతయః । తాసాము హ స్మైతాం చతుర్థీం । మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే। మహ ఇతి । తద్బ్రహ్మ । స ఆత్మా। అఙ్గాన్యన్యా దేవతాః। భూరితి వా అయం లోకః। భువ ఇత్యన్తరిక్షం। సువరిత్యసౌ లోకః॥౧॥ మహ ఇత్యాదిత్యః। ఆదిత్యేన వావ సర్వే లోకా మహీయన్తే। భూరితి వా అగ్నిః । భువ ఇతి వాయుః। సువరిత్యాదిత్యః । మహ ఇతి చన్ద్రమాః। చన్ద్రమసా వావ సర్వాణి జ్యోతీగ్ంషి మహీయన్తే। భూరితి వా ఋచః। భువ ఇతి సామాని। సువరితి యజూగ్ంషి॥౨॥ మహ ఇతి బ్రహ్మ। బ్రహ్మణా వావ సర్వే వేదా మహీయన్తే । భూరితి వై ప్రాణః । భువ ఇత్యపానః। సువరితి వ్యానః। మహ ఇత్యన్నం। అన్నేన వావ సర్వే ప్రాణా మహీయన్తే । తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధా। చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయః । తా యో వేద । స వేద బ్రహ్మ । సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి॥౩॥ అసౌ లోకో యజూగ్ంషి వేద ద్వే చ॥ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

శం.— సంహితావిషయముపాసనముక్తం- తదను మేధాకామస్య శ్రీకామస్య చానుక్రాన్తా మన్త్రాః. తే చ పారంపర్యేణ విద్యోపయోగార్థా ఏవ. అనన్తరం వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽన్తరుపాసనం స్వారాజ్యఫలం ప్రస్తూయతే (భూర్భువస్సువరితి) ఇతీత్యుక్తోపప్రదర్శనార్థః. ఏతాస్తిస్ర ఇతి ప్రదర్శితానాం చ పరామర్శార్థః. పరామృష్టాః స్మార్యన్తే వై ఇత్యనేన. తిస్ర ఏతాః ప్రసిద్ధా వ్యాహృతయః స్మర్యన్తే ఇతి యావత్. తాసామియం చతుర్థీ వ్యాహృతిర్మహ ఇతి. తామేతాం చతుర్థీం మహాచమసస్యాపత్యం మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే. ఉ-హ-స్మ-ఇత్యేతేషాం వృత్తానుకథనార్థత్వాద్విదితవాన్- దదర్శేత్యర్థః. మాహాచమస్యగ్రహణమార్షానుస్మరణార్థం. ఋష్యనుస్మరణమపి ఉపాసనాఙ్గమితి గమ్యతే- ఇహోపదేశాత్. యోఽయం మాహాచమస్యేన దృష్టా వ్యాహృతిర్మహ ఇతి- తద్బ్రహ్మ. మహద్ధి బ్రహ్మ- మహశ్చ వ్యాహృతిః. కిం పునస్తత్ (స ఆత్మా) ఆప్నోతేర్వ్యాప్తికర్మణః ఆత్మా. ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయో లోకా దేవా వేదాః ప్రాణాశ్చ మహ ఇత్యనేన వ్యాహృత్యాత్మనాదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేన వ్యాప్యన్తే యతః- అతోఽఙ్గాని- అవయవా అన్యా దేవతాః. దేవతాగ్రహణముపలక్షణార్థం లోకాదీనాం. మహ ఇత్యస్య వ్యాహృత్యాత్మనో దేవా లోకాదయశ్చ సర్వేఽవయవభూతా యతః- అత ఆహ- ఆదిత్యాదిభిర్లోకాదయో మహీయన్త ఇతి. ఆత్మనా హ్యఙ్గాని మహీయన్తే. మహనం- వృద్ధిః, ఉపచయః. మహీయన్తే- వర్ధన్త ఇత్యర్థః. అయం లోకః, అగ్నిః, ఋగ్వేదః, ప్రాణ, ఇతి ప్రథమవ్యాహృతిర్భూరితి. ఏవముత్తరా ఏకైకాశ్చతుర్ధా భవన్తి, (మహ ఇతి బ్రహ్మ) బ్రహ్మేత్యోఙ్కారః- శబ్దాధికారేఽన్యస్యాసంభవాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. (తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధేతి) తా వా ఏతా, భూర్భువస్సువర్మహ ఇతి చతస్ర ఏకైకశశ్చతుర్ధా- చతుః ప్రకారాః. ధాశబ్దః ప్రకారవచనః. చతస్రశ్చతస్రస్సత్యశ్చతుర్ధా భవన్తీత్యర్థః. తాసాం యథాక్లృప్తానాం పునరుపదేశస్తథైవోపాసననియమార్థః. తాః- యథోక్తవ్యాహృతీర్యో వేద- స వేద- విజానాతి. కిం (బ్రహ్మ) నను *తద్బ్రహ్మ స ఆత్మేతి జ్ఞాతే బ్రహ్మణి న వక్తవ్యమవిజ్ఞాతవత్స వేద బ్రహ్మేతి. న- తద్విశేషవివక్షుత్వాదదోషః. సత్యం- విజ్ఞాతం చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మా బ్రహ్మేతి. న తు తద్విశేషో హృదయాన్తరుపలభ్యత్వం మనోమయత్వాదిశ్చ. శాన్తిసమృద్ధమిత్యేవమన్తో విశేషణవిశేష్యరూపో ధర్మపూగో విజ్ఞాయత ఇతి. తద్వివక్షుర్హి శాస్త్రమవిజ్ఞాతమివ బ్రహ్మ మత్వా స వేద బ్రహ్మేత్యాహ- అతో న దోషః. యో వా వక్ష్యమాణేన ధర్మపూగేన విశిష్టం బ్రహ్మ వేద- స వేద బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. అతో వక్ష్యమాణానువాకేనైకవాక్యతాస్య- ఉభయోర్హ్యనువాకయోరేకముపాసనం. లిఙ్గాచ్చ. *భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతీత్యాదికం లిఙ్గముపాసనైకత్వే. విధాయకాభావాచ్చ. న హి వేదోపాసీత వేతి విధాయకః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి. వ్యాహృత్యనువాకే తా యో వేదేతి తు వక్ష్యమాణార్థత్వాన్నోపాసనాభేదకః. వక్ష్యమాణార్థత్వం చ తద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినోక్తం. సర్వే దేవాః- అస్మై - ఏవంవిదేఽఙ్గభూతా ఆవహన్తి - ఆనయన్తి బలిం స్వారాజ్యప్రాప్తౌ సత్యామిత్యర్థః ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ — వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకస్య సమ్బన్ధమాహ (సంహితావిషయమిత్యాదినా) వ్యాహృతీనాం శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిత్యాగేనోపదిశ్యమానం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేదితి తతో వ్యాహృతిశరీరం హైరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ స్వహృదయధ్యేయత్వేనోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. మహ ఇతి

వ్యాహృతావఙ్గబ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యా - తత్ర కింసామ్యమిత్యత ఆహ (మహద్ధీతి) యథా దేవదత్తస్య పాదాదీన్యఙ్గాని - మధ్యభాగశ్చాఙ్గీ ఇతరేషామఙ్గానామాత్మకత్వేన వ్యాపకత్వాత్ - తథా మహోవ్యాహృతిర్హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో మధ్యభాగ ఆత్మేతి కల్ప్యతే - ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయః పాదాద్యవయవత్వేన కల్ప్యన్తే. ప్రథమవ్యాహృతిః పాదౌ - ద్వితీయా బాహూ - తృతీయా శిర ఇత్యర్థః. వ్యాహృత్యవయవం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుత్పత్తివిధిరుక్తః - ఇదానీమఙ్గవిశేషవిధిః కథ్యతే (భూరితి వా అయం లోక ఇత్యాదినా) తత్రైకైకా వ్యాహృతిశ్చతుర్ధా - చతుఃప్రకారా అవగన్తవ్యేతి తాత్పర్యమాహ (అయం లోక ఇత్యాదినా) ఏకైకా వ్యాహృతయో యదా చతుఃప్రకారాశ్చిన్త్యన్తే - షోడశకలః పురుష ఉపాసితో భవతీత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపమాహ (తా వా ఏతా ఇతి) స వేద బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవేదనం ఫలత్వేన న సఙ్కీర్త్యతే అధికారవిధివాక్యే - కింతు వక్ష్యమాణానువాకేనాస్మిన్నేవ బ్రహ్మోపాసనే గుణవిధానం భవిష్యతీతి సూచయితుమిత్యాహ (న తద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినా) యది వ్యాహృత్యవయవ ఏవ బ్రహ్మోత్తరత్రోపాస్యతే - తదైవోపాసకస్య ప్రథమవ్యాహృత్యాత్మకే అగ్నౌ ప్రతిష్ఠాభిధానం ఘటతే - తస్మాద్వ్యాహృత్యాత్మకదేవతాప్రాప్త్యభిధానముపాసనైకత్వే లిఙ్గమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) కించ - ఏకత్ర ప్రధానవిద్యావిధిః - అపరత్ర గుణవిధిరిత్యేవమనువాకభేదే చరితార్థే - నాన్యథాసిద్ధం భేదకం ప్రమాణముపలభ్యత ఇత్యాహ (విధాయకాభావాచ్చేతి) (విధాయకాత్మక ఇతి) భిన్నవిద్యాబోధక ఇత్యర్థః. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

౧౦.— వక్ష్యమాణపరవిద్యాఙ్గభూతవ్యాహృత్యుపాసనముపదిశ్యతే (భూర్భువరిత్యాదినా) నైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ (తాసామితి) మహ ఇతి వ్యాహృతిం మాహాచమస్యనామా ఋషిః. తిసృణాం వ్యాహృతీనాం చతుర్థీం వక్తీత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యాది) యన్మహశ్శబ్దితం - తదేవ నిరతిశయమహత్త్వాదాత్మబ్రహ్మశబ్దితం. ఇతరదేవతాస్తు తదఙ్గభూతాః - తస్యాత్మనశ్శరీరభూతాః. అతో నిరతిశయమహత్త్వాభావాన్న మహశ్శబ్దవాచ్యత్వమిత్యర్థః. ఏవం మహశ్శబ్దస్య వాస్తవమర్థముపవర్ణ్య భూర్భువస్సువర్మహ ఇతి వ్యాహృతిచతుష్టయే చతుర్విధోపాసనం దర్శయతి (భూరితీత్యాదినా) భూరాదివ్యాహృతిచతుష్టయే భూలోకాన్తరిక్షస్వర్గలోకాదిత్యరూపార్థచతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మహీయన్తే - పూజాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. మహీయన్తే - పూజ్యన్తేఽనేనేతి మహ ఇతి మహశ్శబ్దవ్యుత్పత్తిరితి భావః. (తా వా ఏతా ఇతి) చతస్రోఽపి వ్యాహృతయః ఉక్తప్రకారేణ చతుర్విధోపాసనయుక్తా ఇత్యర్థః. (చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయ ఇతి) భూరాద్యాశ్చతస్రో వ్యాహృతయోఽప్యుక్తప్రకారేణ ప్రత్యేకం చతస్రః - అతష్షోడశవ్యాహృతయస్సంపద్యన్త ఇత్యర్థః. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (తా యో వేదేతి) తద్వేదనాద్బ్రహ్మవిద్యా నిష్పద్యతే, సర్వే చ దేవాః పూజాం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః

ఉ.— స య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః। తస్మిన్నయం పురుషో మనోమయః। అమృతో హిరణ్మయః। అన్తరేణ తాలుకే। య ఏష స్తన ఇవావలమ్బతే। సేన్ద్రయోనిః। యత్రాసౌ కేశాన్తో వివర్తతే। వ్యపోహ్య శీర్షకపాలే। భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి। భువ ఇతి వాయౌ॥ ౧॥ సువరిత్యాదిత్యే। మహ ఇతి బ్రహ్మణి। ఆప్నోతి స్వారాజ్యం। ఆప్నోతి మనసస్పతిం। వాక్పతిశ్చక్షుష్పతిః। శ్రోత్రపతిర్విజ్ఞానపతిః। ఏతత్తతో భవతి। ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ। సత్యాత్మ ప్రాణారామం మన ఆనన్దం। శాన్తిసమృద్ధమమృతం॥ ౨॥ ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వ॥ వాయావమృతమేకం చ॥ షష్ఠోఽనువాకః.

౧౧.— భూర్భువస్సువరో రూపాః మహ ఇత్యేతస్య హిరణ్యగర్భస్య వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽఙ్గాన్యన్యా దేవతా ఇత్యుక్తం. యస్యైతా అఙ్గభూతాః - తస్యైతస్య బ్రహ్మణస్సాక్షాదుపలబ్ధ్యర్థముపాసనార్థం చ హృదయాకాశస్థానముచ్యతే - సాలగ్రామ ఇవ విష్ణోః. తస్మిన్హి తద్బ్రహ్మోపాస్యమానం మనోమయత్వాదిధర్మవిశిష్టం సాక్షాదుపలభ్యతే - పాణావివామలకం. మార్గశ్చ సర్వాత్మభావప్రతిపత్తయే వక్తవ్య ఇత్యనువాక ఆరభ్యతే. స ఇతి - వ్యుత్క్రమ్యాయం పురుష ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. య ఏషోఽన్తర్హృదయే - హృదయస్యాన్తః. హృదయమితి పుణ్డరీకాకారో మాంసఖణ్డః ప్రాణాయతనోఽనేకనాడీసుషిర ఊర్ధ్వనాలోఽధోముఖో విశస్యమానే పశౌ ప్రసిద్ధ ఉపలభ్యతే. తస్యాన్తర్య ఏష ఆకాశః - ప్రసిద్ధ ఏవ కరకాకాశవత్. తస్మిన్సోఽయం పురుషః - పురిశయనాత్. పూర్ణా వా భూరాదయో లోకా యేనేతి పురుషః. (మనోమయః) మనః - విజ్ఞానం. మనుతేర్జ్ఞానకర్మణః. తన్మయః - తత్ప్రాయః. తదుపలభ్యత్వాత్. మనుతేఽనేనేతి వా మనః - అన్తఃకరణం. తదభిమానీ తన్మయః. తల్లిఙ్గో వా. అమృతః - అమరణధర్మా. హిరణ్మయః - జ్యోతిర్మయః. తస్యైవంలక్షణస్య హృదయాకాశే సాక్షాత్కృతస్య విదుష ఆత్మభూతస్యేన్ద్రరూపస్య ఈదృశస్వరూపస్య ప్రతిపత్తయే మార్గోఽభిధీయతే - హృదయాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తా సుషుమ్నా నామ నాడీ యోగశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. సా చాన్తరేణ తాలుకే - మధ్యే తాలుకయోర్గతా. యశ్చైష తాలుకయోర్మధ్యే స్తన ఇవావలమ్బతే మాంసఖణ్డః - తస్య చాన్తరేణేత్యేతత్. యత్ర చ కేశాన్తః - కేశానామన్తః - మూలం వివర్తతే - విభాగేన వర్తతే. మూర్ధప్రదేశ ఇత్యర్థః. తం దేశం ప్రాప్య తత్ర వినిస్సృతా వ్యపోహ్య - విభజ్య - విదార్య శీర్షకపాలే - శిరఃకపాలే నిర్గతా యా - సేన్ద్రయోనిః - ఇన్ద్రస్య - బ్రహ్మణః యోనిః - మార్గః. స్వరూపప్రతిపత్తిద్వారమిత్యర్థః. తయైవం విద్వాన్ మనోమయాత్మదర్శీ మూర్ధ్నో వినిష్క్రమ్య అస్య లోకస్యాధిష్ఠాతా భూరితి వ్యాహృతిరూపో యోఽగ్నిర్మహతో బ్రహ్మణోఽఙ్గభూతః - తస్మిన్నగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి - అగ్న్యాత్మనేమం లోకం వ్యాప్నోతీత్యర్థః. తథా భువ ఇతి ద్వితీయవ్యాహృత్యాత్మని వా

యా ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. సువరితితృతీయవ్యాహృత్యాత్మనిఆదిత్యే ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. మహఇత్యఙ్గినిచతుర్థవ్యాహృత్యాత్మనిబ్రహ్మణిప్రతితిష్ఠతి. తేష్వాత్మభావేనస్థిత్వాఆప్నోతిబ్రహ్మభూతఃస్వారాజ్యం-స్వరాడ్భావం. స్వయమేవరాజా- అధిపతిర్భవతి. అఙ్గభూతానాందేవతానాంయథాబ్రహ్మ. దేవాశ్చసర్వేఅస్మైబలిమావహన్త్యఙ్గభూతాః-యథాబ్రహ్మణే (ఆప్నోతిమనసస్పతిం)సర్వేషాంమనసాంపతిః -సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మణస్సర్వైర్హిమనోభిస్తన్మనుతే. తదాప్నోత్యేవందిద్వాన్. కించ- వాక్పతిః- సర్వాసాంవాచాంపతిర్భవతి. తథైవచక్షుష్పతిః- చక్షుషాంపతిః. శ్రోత్రపతిః- శ్రోత్రాణాంచపతిః. విజ్ఞానపతిః- విజ్ఞానానాంచపతిః. సర్వాత్మకత్వాత్ సర్వప్రాణినాంకరణైస్తద్వాన్భవతీత్యర్థః. కించ - తతోప్యధికతరమేతద్భవతి. కింతత్. ఉచ్యతే (ఆకాశశరీరం) ఆకాశశ్శరీరమస్య- ఆకాశవద్వాసూక్ష్మంశరీరమస్యేత్యాకాశశరీరం. కింతత్. ప్రకృతంబ్రహ్మ. (సత్యాత్మ) సత్యం- మూర్తామూర్తంఅవితథంస్వరూపంచాత్మా-స్వభావోయస్య-తదిదంసత్యాత్మ. (ప్రాణారామం) ప్రాణేష్వారమణం- ఆక్రీడాయస్య- తత్ప్రాణారామం. ప్రాణానాంవాఆరామోయస్మిన్ - తత్ప్రాణారామం. మనఃఆనన్దం - ఆనన్దభూతం. సుఖకృదేవయస్యమనః - తన్మనఆనన్దం. (శాన్తిసమృద్ధం) శాన్తిః- ఉపశమః. శాన్తిశ్చతత్సమృద్ధంచశాన్తిసమృద్ధం. శాన్త్యావాసమృద్ధవత్తదుపలభ్యతేఇతిశాన్తిసమృద్ధం. అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతచ్చాధికరణవిశేషణంతత్రైవమనోమయఇత్యాదౌద్రష్టవ్యమితి. ఏవంమనోమయత్వాదిధర్మైర్విశిష్టంయథోక్తంబ్రహ్మహేప్రాచీనయోగ్య ఉపాస్వేత్యాచార్యవచనోక్తిరాదరార్థా ఉక్తస్తూపాసనాశబ్దార్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.— (తదుపలభ్యత్వాదితి) జ్ఞానాకారపరిణామినిమనస్యేవోపలభ్యత్వాద్ధ్యాయిభిరిత్యర్థః. జడస్యమనసఃప్రవృత్తిం దృష్ట్వాతదధిష్ఠాతృతయాహిరణ్యగర్భోఽనుమీయతే- తస్యశాస్త్రీకరణాధిష్ఠాతృత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితితల్లిఙ్గత్వముక్తమిత్యర్థః. స్వారాజ్యం- నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం. జగత్స్రష్టృత్వాదిలక్షణంనభవతీత్యాహ (అఙ్గభూతానాందేవానామితి) సావధికమైశ్వర్యమతఏవాహ (ఆప్నోతీత్యాదినా) ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

రం.—. అఙ్గాన్యుపదిశ్యపరవిద్యామాహ (సయఏషఇత్యాదినా) హృదయాన్తర్గతాకాశేనిశుద్ధమనోగ్రాహ్యఃఅమృతః- అసంసారీకమనీయవిగ్రహోయఆస్తే- సఉపాసితవ్యఇత్యర్థః. ఇదంచవాక్యంపరమాత్మపరతయా *సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్రభాష్యకృతా ఉదాహృతం, తత్రైవవ్యాసాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం,చ. అతోజీవవిషయత్వశఙ్కానకార్యా. ఏవంపరవిద్యాముపదిశ్యఅర్చిరాదిగతిందర్శయతి (అన్తరేణేత్యాదినా) తాలుకే- జిహ్వయాంఅన్తరేణ- మధ్యేగోస్తనఇవయోలమ్బతే- సాఇన్ద్రస్య - సన్నిహితముక్తైశ్వర్యస్యజీవస్యయోనిః - నిర్గమమార్గః.(యత్రాసావితి) యత్ర- యస్మిన్మూర్ధ్నికేశయోః- కః- బ్రహ్మ. ఈశః- రుద్రః. *కఇతిబ్రహ్మణోనామఈశోహంసర్వదేహినామితి కేశవశబ్దనిరుక్తౌతథావర్ణనాత్. తయోరన్తః- అవధిభూతః . కారణమితియావత్ . సంహర్తా . స్థానభూతఇతివా. తాదృశోభగవాన్యత్రమూర్ధ్నివిశేషేణప్రాప్యతయావర్తతఇత్యర్థః. యద్వా- తాలుకెఅన్తరేణ- ఊర్ధ్వాధరతాలుద్వయమధ్యే. తయోరపృథక్స్థాదిత్యర్థః. యఃస్తనఇవలమ్బతే- *సంతతంసిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసంనిభమితిశ్రవణాద్ధృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. సాఇన్ద్రస్య - పరమాత్మనోయోనిః - స్థానం. యత్రాసౌకేశాన్తవత్సూక్ష్మోజీవోనివిష్యవర్తతే- *హృదిహ్యయమాత్మేతిశ్రుతేః. (వ్యపోహ్యేతి) ప్రయాణకాలేశిరఃకపాలభిత్వాభూరిత్యుపాసితయావ్యాహృత్యా అగ్నౌ-అగ్నిలోకేప్రతిష్ఠితోభవతి. భూరితివ్యాహృతిరగ్నిలోకంప్రాపయతీత్యర్థః. యద్యపిసర్వస్యార్చిరాదిమార్గగస్తురగ్నిలోకప్రాప్తిరస్తి-తథాపిభూరాదివ్యాహృత్యుపాస్తిమహిమ్నాకంచిత్కాలంతత్రతిష్ఠతీత్యర్థః. స్వారాజ్యం- అకర్మవశ్యత్వమిత్యర్థః. (ఆప్నోతీత్యాది) స్వసఙ్కల్పనిష్పాద్యసర్వేన్ద్రియఇత్యర్థః. కరణనిరపేక్షజ్ఞానఇతివార్థః. (ఏతదితి) తతఃతదనన్తరమేతద్భవతి. కింతదిత్యత్రాహ (ఆకాశేతి) ఆసమన్తాత్ప్రకాశమానదివ్యవిగ్రహయుక్తంఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపంభవతీత్యర్థః. (సత్యాత్మేతి) సతత్రైకరూపతయాసత్యానాం-నిత్యముక్తానామాత్మనాంప్రాణవత్పరమప్రేమాస్పదభూతోయఃపరమాత్మా- సఏవారామః- సర్వవిధభోగ్యభూతోయస్య - తత్తథోక్తం. మనసా- సఙ్కల్పమాత్రేణసిద్ధఃఆనన్దోయస్య- తన్మనఆనన్దం. *యంకామంకామయతేసోస్యసఙ్కల్పాదేవసముత్తిష్ఠతీతిశ్రుతేః. శాన్త్యాసమృద్ధం- ఆత్యన్తికశాన్తియుక్తం. అమృతం- అసంసారి. ఏతాదృశంబ్రహ్మభవతీతిపూర్వేణాన్వయః. (ఇతీతి) ఏవంప్రాచీనయోగ్యనామానంశిష్యమనుశిష్టవానితిశేషః.॥ ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఊ.— పృథివ్యన్తరిక్షంద్యౌర్దిశోవాన్తరదిశః। అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమానక్షత్రాణి । ఆపఓషధయోవనస్పతయఆకాశఆత్మా। ఇత్యధిభూతం। అథాధ్యాత్మం। ప్రాణోవ్యానోపానఉదానస్సమానః। చక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాక్త్వక్। చర్మమాగ్ంసగ్ంస్నావాస్థిమజ్జా। ఏతదధివిధాయఋషిరవోచత్ ।పాఙ్క్తంవాఇదగ్ంసర్వం॥౧॥ పాఙ్క్తేనైవపాఙ్క్తగ్గ్స్పృణోతీతి॥ సర్వమేకంచ॥ సప్తమోఽనువాకః.

శం.— యదేతద్వ్యాహృత్యాత్మకంబ్రహ్మోపాస్యముక్తం- తస్యైవేదానీంపృథివ్యాదిపాఙ్క్తస్వరూపేణోపాస్యత్వముచ్యతే. పఞ్చసంఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పత్తిః-తతఃపాఙ్క్తత్వంసర్వస్య. పాఙ్క్తశ్చయజ్ఞః. పఞ్చపదాపఙ్క్తిః.పాఙ్క్తోయజ్ఞఇతిశ్రుతేః. తేనయత్సర్వంలోకాద్యాత్మకంచపాఙ్క్తంపరికల్పయతి-యజ్ఞమేవతత్పరికల్పయతి. తేనయజ్ఞేనపరికల్పితేనపాఙ్క్తాత్మకంప్రజాపతిమభిసమ్పద్యతే. గతత్కథంపా

ఙ్క్తంవా ఇదగ్ం సర్వమితీత్యత ఆహ - పృథివ్యన్తరిక్షంద్యౌర్దిశోవాన్తరదిశ ఇతి లోకపాఙ్క్తం. అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణీతి దేవతాపాఙ్క్తం. ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మేతి భూతపాఙ్క్తం. ఆత్మేతి- విరాట్. భూతాధికారాత్. (ఇత్యధిభూతమితి) అధిలోకాధిదైవత పాఙ్క్తద్వయోపలక్షణార్థం - లోకదేవతాపాఙ్క్తయోర్ద్వయోశ్చాభిహితత్వాత్. అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం పాఙ్క్తత్రయముచ్యతే - ప్రాణాదివాయుపాఙ్క్తం. చక్షురాదీన్ద్రియపాఙ్క్తం. చర్మాదిధాతుపాఙ్క్తం. ఏతావద్ధీదం సర్వమధ్యాత్మం బాహ్యం చ పాఙ్క్తమేవేత్యేతదేవమధివిధాయ-పరికల్ప్య- ఋషిః- వేదః. ఏతద్దర్శనసమ్పన్నో వా కశ్చిదృషిః. అవోచత్-ఉక్తవాన్. కిమిత్యాహ- (పాఙ్క్తం వా ఇదం సర్వం) పాఙ్క్తమేవ- ఆధ్యాత్మికేన- సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. పాఙ్క్తం-బాహ్యం స్పృణోతి-బలయతి. పూరయతి. ఏకాత్మతయోపలభ్యత ఇతి. ఏతదేవం పాఙ్క్తమిదం సర్వమితి యో వేద- స ప్రజాపత్యాత్మైవ భవతీత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఆ.— ఉత్తరోఽప్యనువాకః ప్రకారాన్తరేణ హిరణ్యగర్భోపాసనవిషయ ఇత్యాహ (యదేతదిత్యాదినా) పృథివ్యాద్యేకత్వం పాఙ్క్తత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పాదనాదిత్యాహ (పఞ్చసఙ్ఖ్యేతి) న కేవలం పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పాదనం- యజ్ఞత్వసమ్పాదనమపి కర్తుం శక్యత ఇత్యాహ (పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞ ఇతి) పత్నీయజమానదైవమానుషవిత్తైః పఞ్చభిః సమ్పాద్యత ఇతి యజ్ఞః పాఙ్క్త ఇత్యర్థః. ఉత్కృష్టదృష్టిర్నికృష్టే ఫలవతీతి న్యాయాద్బాహ్యపాఙ్క్తరూపేణాధ్యాత్మికపాఙ్క్తత్రయమవగన్తవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాత్మతయేతి) ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

రం.— (పృథివ్యన్తరిక్షమిత్యాది) అధిభూతేషు పృథివ్యాదిపఞ్చకమేకం, అగ్న్యాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, అబాదిపఞ్చకం తృతీయం,- ఏవం త్రీణ్యధిభూతం పఞ్చకాని. అధ్యాత్మం- ప్రాణాదిపఞ్చకమేకం, చక్షురాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, చర్మాదిపఞ్చకం తృతీయం,. ఏవం షట్పఞ్చకాన్యపి పఞ్చాక్షరాపఙ్క్తిరితి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తతయా పాఙ్క్తాని. తతశ్చ పఙ్క్తిచ్ఛన్దోయుక్తతయోపాసితేన పఞ్చకషట్కేన పాఙ్క్తం స్పృణోతి-పఞ్చభూతాదియుక్తతయా పాఙ్క్తం స్పృణోతి- పాలయతి- సామ్రాజ్యం లభత ఇతి పఞ్చకషట్కమధికృత్య కశ్చిదృషిరవోచదిత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః

ఉ.— ఓమితి బ్రహ్మ । ఓమితీదగ్ం సర్వం । ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హ స్మ వా అప్యో శ్రావయేత్యాశ్రావయన్తి। ఓమితి సామాని గాయన్తి। ఓగ్ం శోమితి శస్త్రాణి శగ్ంసన్తి । ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి। ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి । ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి । ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహ। బ్రహ్మోపాప్నవానీతి। బ్రహ్మైవోపాప్నోతి॥౧॥ ఓం దశ॥అష్టమోఽనువాకః.

శం— వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపాసనముక్తం, అనన్తరం చ పాఙ్క్తస్వరూపేణ. ఇదానీం సర్వోపాసనాఙ్గభూతస్యోఙ్కారస్యోపాసనం విధిత్స్యతే. పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యా హ్యుపాస్యమాన ఓఙ్కారశ్శబ్దమాత్రోఽపి పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం భవతి-స హ్యాలమ్బనం బ్రహ్మణః పరస్యాపరస్య చ- ప్రతిమేవ విష్ణోః- *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి శ్రుతేః. (ఓమితి) ఇతి శబ్దః స్వరూపపరిచ్ఛేదార్థః. ఓమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం బ్రహ్మేతి మనసా ధారయేత్-ఉపాసీత. యతః (ఓమితీదం సర్వం) శబ్దరూపం హి సర్వమోఙ్కారేణ వ్యాప్తం. తద్యథా శఙ్కునేతి శ్రుత్యన్తరాత్. అభిధానతన్త్రం హ్యభిధేయమిత్యత ఇదం సర్వమోఙ్కార ఇత్యుచ్యతే. ఓఙ్కారస్తుత్యర్థ ఉత్తరగ్రన్థః- ఉపాస్యత్వాత్తస్య. ఓమిత్యేతదనుకృతిః- అనుకరణం. కరోమి యాస్యామి చేతి కృత్యముక్తమోమిత్యనుకరోత్యన్యః-అత ఓఙ్కారోఽనుకృతిః. హ-స్మ-వై-ఇతి ప్రసిద్ధార్థద్యోతకాః. ప్రసిద్ధం హ్యోఙ్కారస్యానుకృతిత్వం. అపి చ - ఓ శ్రావయేతి ప్రైషపూర్వమాశ్రావయన్తి- ప్రతిశ్రావయన్తి. తథా-ఓమితి సామాని గాయన్తి సామగాః. ఓగ్ం శోమితి శస్త్రాణి శంసన్తి శస్త్రశంసితారోఽపి. తథా-ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి- ప్రతిగృహ్ణాతి. ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి-అనుజానాతి. ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి-జుహోమీత్యుక్తే ఓమిత్యేవానుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి. ఓమిత్యేవ బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్- ప్రవచనం కరిష్యన్ అధ్యేష్యమాణ ఇత్యాహ. ఓమిత్యేవ ప్రతిపద్యతే అధ్యేతుమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- వేదం ఉపాప్నవాని- ఉపాప్నుయాం- గ్రహీష్యామీతి- ఉపాప్నోత్యేవ బ్రహ్మ. అథవా- బ్రహ్మ. పరమాత్మా. తముపాప్నవానీత్యాత్మానం ప్రవక్ష్యన్- ప్రాపయిష్యన్ ఓమిత్యేవాహ-స చ తేనోఙ్కారేణ బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్యేవ. ఓఙ్కారపూర్వం ప్రవృత్తానాం క్రియాణాం ఫలవత్త్వం యస్మాత్- తస్మాదోఙ్కారం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి వాక్యార్థః. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకమవతారయతి (వ్యాహృత్యాత్మన ఇత్యాదినా) వేదవిదాం హి సర్వాః క్రియా ఓఙ్కారముచ్చార్య ప్రవర్తన్తే - తస్య శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిహారేణోపదిష్టం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేత్ - అతస్తమాదాయైవోపాసనం నిర్ధార్యత ఇత్యర్థః. నన్వోఙ్కారస్య శబ్దమాత్రస్యాచేతనత్వాదహమనేనోపాసిత ఇతి జ్ఞానాభావాత్కథం ఫలదాతృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిమేతి) ప్రతిమాద్యర్చన ఇవ సర్వత్రేశ్వర ఏవ ఫలదాతేతి భావః. ఓఙ్కారే బ్రహ్మత్వాధ్యాసే కిం సాదృశ్యమిత్యత ఆహ (ఓమితీదమితి) సర్వాస్పదత్వమోఙ్కారస్య బ్రహ్మ

ణాసాదృశ్యమిత్యర్థః. శస్త్రాణి- గీతిరహితాఋచఉచ్యన్తె. ప్రతిగరమితి- ఓథామోదేవేతిశబ్దం. అధ్వర్యుః ప్రతిగృణాతి-హోతుఃశంసనం ప్రతిప్రతిశంసనముచ్చారయతీత్యర్థః. ప్రవక్ష్యన్నితి- * వచపరిభాషణఇత్యస్యరూపం ప్రథమవ్యాఖ్యానే. ద్వితీయె *వహ ప్రాపణఇత్యస్య ద్రష్టవ్యం. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

రం.— ప్రణవం ప్రశంసతి (ఓమితి బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చ ప్రణవో బ్రహ్మైవ. (ఓమితీదగ్ం సర్వమితి) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవసర్వాత్మకత్వంచేత్యర్థః. (ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హస్మవాఅపీతి) విధినిషేధాత్మకస్యసర్వస్యాపిఓమిత్యేకాకారఏవానుజ్ఞాలక్షణోఽనుకారోపి. హస్మవై ఇతినిపాతత్రయేణ ప్రసిద్ధిర్ద్యోత్యతే. (ఓ శ్రావయేత్యాది) ఓమిత్యుపక్రమ్యఉద్గాతారస్సామానిగాయన్తీత్యర్థః. (ఓగ్ం శోమితి) హోతారోపి ఓమిత్యుపక్రమ్యైవశంసన్తీత్యర్థః. (ఓమిత్యధ్వర్యురితి) హోతరిశంసతిఅధ్వర్యుః ప్రత్యృచంఓమిత్యనుమోదతే. ఓథామోదేవేతి శంసతోహోతుః ప్రోత్సాహనం ప్రతిగరః. పాకంపచతీతివత్ ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతీతినిర్దేశః. ప్రసౌతి- అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. (ఓమిత్యగ్నిహోత్రమితి) ఓమున్నయేత్యేవంయజమానోఽనుజానాతీత్యర్థః. (ఓమితి బ్రాహ్మణఇతి) వేదం ప్రాప్నవానీత్యనుసన్ధాయాధ్యయనం కరిష్యన్ ఓమిత్యాహ- తస్యైవ వేదం ప్రాప్నోతీతిదృష్టమేవేత్యర్థః. ఇత్యష్టమోనువాకః.

ఉ.— ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ।తపశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। దమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। శమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నిహోత్రంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అతిథయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। మానుషంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ । ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ॥౧॥ ప్రజనశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। ప్రజాతిశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యమితిసత్యవచారాథీతరః। తపఇతితపోనిత్యఃపౌరుశిష్టిః। స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవేతినాకోమౌద్గల్యః। తద్ధితపస్తద్ధితపః॥ ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచషట్చ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

శం.— విజ్ఞానాదేవాప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యుక్తత్వాత్ శ్రౌతస్మార్తానాంకర్మణాంఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యేతన్మాప్రాపదితికర్మణాంపురుషార్థం ప్రతిసాధనత్వ ప్రదర్శనార్థమిహోపన్యాసః. ఋతమితి-వ్యాఖ్యాతం. స్వాధ్యాయః-అధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. బ్రహ్మయజ్ఞోవా. ఏతాన్యృతాదీన్యనుష్ఠేయానీతివాక్యశేషః. సత్యం-సత్యవచనం యథావ్యాఖ్యాతార్థంవా. తపః- కృచ్ఛ్రాది దమః-బాహ్యకరణోపశమః.శమః- అన్తఃకరణోపశమః.అగ్నయశ్చ-ఆధాతవ్యాః. అగ్నిహోత్రం-హోతవ్యం. అతిథయశ్చ-పూజ్యాః. మానుషమితి-లౌకికసంవ్యవహారః. తచ్చయథాప్రాప్తమనుష్ఠేయం. ప్రజాశ్చ- ఉత్పాద్యాః. ప్రజనః- ప్రజననం. ఋతౌభార్యాగమనమిత్యర్థః. ప్రజాతిః - పౌత్రోత్పత్తిః. పుత్రోనివేశయితవ్య ఇత్యేతత్. సర్వైరేతైఃకర్మభిర్యుక్తస్యాపిస్వాధ్యాయ ప్రవచనేయత్నతోఽనుష్ఠేయెఇత్యేవమర్థంసర్వేణసహస్వాధ్యాయ ప్రవచన గ్రహణం, స్వాధ్యాయాధీనంహ్యర్థజ్ఞానం- అర్థజ్ఞానాధీనంచపరం శ్రేయః. ప్రవచనంతదవిస్మరణార్థంధర్మవృద్ధ్యర్థంచ. తతఃస్వాధ్యాయ ప్రవచనయోరాదరః.సత్యమితి-సత్యమేవానుష్ఠేయమితి. సత్యవచాః- సత్యమేవవచోయస్యసోయం. సత్యవచానామవా. రాథీతరః-రథీతరసగోత్రఃరాథీతరఆచార్యోమన్యతే. తపఇతి-తపఏవకర్తవ్యమితి. తపోనిత్యః- తపసినిత్యః. తపఃపరః. తపోనిత్యఇతివానామ. (పౌరుశిష్టిః) పురుశిష్టస్యాపత్యంపౌరుశిష్టిరాచార్యోమన్యతే. స్వాధ్యాయ ప్రవచనేఏవఅనుష్ఠేయెఇతినాకోనామతః- ముద్గలస్యాపత్యంమౌద్గల్యఆచార్యోమన్యతే. తద్ధితపః- యస్మాత్స్వాధ్యాయ ప్రవచనేఏవతపః- తస్మాత్తేఏవానుష్ఠేయెఇతి. ఉక్తానామపిసత్యతపస్స్వాధ్యాయ ప్రవచనానాంపునర్గ్రహణమాదరార్థం. ఇతినవమోఽనువాకః.

అ.— వ్యవహితానువాకేనసమ్బన్ధమాహ (విజ్ఞానాదేవేత్యాదినా) అపరవిద్యాసహకారితయా తత్ఫలెనైవఫలవత్త్వసిద్ధ్యర్థముత్తరానువాకారమ్భఇత్యర్థః. లౌకికస్సంవ్యవహారః-వివాహాదిః. పునఃపునఃస్వాధ్యాయ ప్రవచన గ్రహణస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వైరేతైరితి) కిమితియత్నతోఽనుష్ఠేయె- తత్రాహ (స్వాధ్యాయాధీనమితి) త్రయాణామృషీణాం మతభేదోపన్యాసేనస్వాధ్యాయ ప్రవచనయోరేవాదరంవివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఇతినవమోఽనువాకః.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమనుష్ఠేయంకర్మాహ (ఋతచేత్యాదినా) ఋతం- సూనృతావాణీ. స్వాధ్యాయః-వేదాధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. ఋతస్వాధ్యాయ ప్రవచనానినిత్యానుష్ఠేయానీతివాక్యార్థః.సత్యం-సమదర్శనం. *ఋతంచసూనృతావాణీసత్యంతుసమదర్శనమిత్యుక్తేః. తపః- కాయశోషణం.దమః- బాహ్యేన్ద్రియజయః. శమః- అన్తరిన్ద్రియజయః. అగ్నయః- గార్హపత్యాద్యాః. అగ్నిహోత్రమితి - నిత్యకర్మణామగ్నిసాధ్యానాముపలక్షణం. మృతమనుష్యోద్దేశేనఅనుష్ఠీయమానం శ్రాద్ధంమానుషం. *న్యాయేనోపాయయంపరోధర్మశీనస్యైషాంసముదాహృతః। త్రిం

శ్లక్ష్ణవాక్సాదౌత్ సర్వాత్మాయేనతుష్యతీత్యుక్తభగవదారాధనంవా. ప్రజనః- ప్రజననం. ఋతుకాలాభిగమనం. ప్రజాతిః- ప్రకర్షేణపౌత్రాదిజననం. సత్యంవచోయస్య- సఃసత్యవచాః. రథీతరస్యాపత్యంరాథీతరనామాఋషిః. సత్యమితినిర్దిష్టంసత్యంవచఏవప్రధానం- స్వాధ్యాయప్రవచనేన ప్రధానేఇతిమన్యతే. పౌరుశిష్టినామాతపనినిత్యః- నిరతఃఋషిస్తుతపఏవప్రధానం - స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రయోజనమితిమన్యతే. స్వాధ్యాయ ప్రవచనేఏవప్రధానం- తదేవప్రధమంతపఇతినాకోమౌద్గల్యోమన్యతఇత్యర్థః. ఇతినవమోఽనువాకః.

ఉ.— అహంవృక్షస్యరేరివా। కీర్తిఃపృష్ఠంగిరేరివ। ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవస్వమృతమస్మి। ద్రవిణగ్ం సువర్చసం।సుమేధాఅమృతోక్షితః।ఇతిత్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం॥ అహగ్ం షట్॥ఇతిదశమోఽనువాకః.

శం.— (అహంవృక్షస్యరేరివేతి) స్వాధ్యాయార్థోమన్త్రామ్నాయః. స్వాధ్యాయశ్చవిద్యోత్పత్తయే- ప్రకరణాత్. విద్యార్థంహీదం ప్రకరణం. నచాన్యార్థత్వమవగమ్యతే. స్వాధ్యాయేనచవిశుద్ధసత్త్వస్యవిద్యోత్పత్తిరవకల్పతే. అహంవృక్షస్య- ఉచ్ఛేద్యాత్మకస్యసంసారవృక్షస్యరెరివా- ప్రేరయితాఅన్తర్యామ్యాత్మనా. కీర్తిః-ఖ్యాతిఃగిరేఃపృష్ఠమివఉచ్ఛ్రితామమ.(ఊర్ధ్వపవిత్రః)ఊర్ధ్వం-కారణం. పవిత్రం-పావనం. జ్ఞానప్రకాశ్యంపవిత్రం పరమంచబ్రహ్మయస్యసర్వాత్మనోమమ- సోహమూర్ధ్వపవిత్రః. వాజినీవ- వాజవతీవ. వాజం - అన్నం. తద్వతిసవితరీవేత్యర్థః. యథాసవితర్యమృతమాత్మతత్త్వంశుద్ధంప్రసిద్ధంశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః- ఏవంస్వమృతం- శోభనం-విశుద్ధమాత్మతత్త్వంఅస్మి- భవామి. ద్రవిణం- ధనం. సువర్చసం- దీప్తిమత్. తదేవాత్మతత్త్వం అస్మీత్యనువర్తతే. బ్రహ్మజ్ఞానంవా ఆత్మతత్త్వప్రకాశకత్వాత్ సువర్చసం, ద్రవిణమివద్రవిణం,-మోక్షసుఖహేతుత్వాత్. అస్మిన్పక్షే ప్రాప్తంమయేత్యధ్యాహారఃకర్తవ్యః.(సుమేధాః) శోభనామేధాసర్వజ్ఞత్వలక్షణాయస్యమమ-సోహంసుమేధాః. సంసారస్థిత్యుత్పత్తిసంహారకౌశలయోగాత్సుమేధస్త్వం. అతఏవామృతః- అమరణధర్మా. అక్షితః-అక్షీణః. అవ్యయః. ఉక్షితోవా. అమృతేనఉక్షితః-సిక్తోఽమృతోక్షితః. అహమిత్యాది బ్రాహ్మణం ఇతి-ఏవంత్రిశఙ్కోఃఋషేఃబ్రహ్మభూతస్యబ్రహ్మవిదోవేదానువచనం. వేదః- వేదనం. ఆత్మైకత్వజ్ఞానం. తస్యప్రాప్తిమను-వచనంవేదానువచనం. ఆత్మనఃకృతకృత్యతాప్రఖ్యాపనార్థంవామదేవవత్త్రిశఙ్కునార్షేణదర్శనేనదృష్టోమన్త్రామ్నాయఃఆత్మవిద్యాప్రకాశకఇత్యర్థః.అస్యచజపోవిద్యోత్పత్త్యర్థోఽవగమ్యతే.*ఋతంచేతిధర్మోపన్యాసాదనన్తరంవేదానువచనపాఠాదేతదవగమ్యతే- ఏవంశ్రౌతస్మార్తేషునిత్యేషుకర్మసుయుక్తస్యనిష్కామస్యబ్రహ్మవివిదిషోరార్షాణిదర్శనానిప్రాదుర్భవన్త్యాత్మాదివిషయాణీతి. ఇతిదశమోఽనువాకః.

ఆ.— (స్వాధ్యాయార్థఇతి) జపార్థః. *ఇషేత్వేతిశాఖాంఛినత్తీతివత్. అన్యత్రవినియోజకశ్రుత్యాదిప్రమాణమపినోపలభ్యతఇత్యాహ (నచాన్యార్థత్వమితి) *అక్షితమసీత్యాదివదుపాసనావిధిశేషత్వంవావక్తుంనశక్యతే- జ్ఞానక్రియాసాధనవిధేః ప్రక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. అహంవృక్షస్యేతిమన్త్రస్యఋషిస్త్రిశఙ్కుః- పఙ్క్తిశ్ఛన్దః- పరమాత్మాదేవతా- బ్రహ్మవిద్యార్థేజపేవినియోగః. నకేవలమస్యజపోవిద్యార్థః- పూర్వోక్తానికర్మాణ్యపీత్యాహ (ఋతంచేత్యాదినా) ఇతిదశమోఽనువాకః.

రం.— విద్యాజ్ఞతయాజప్యమన్త్రమాహ (అహమిత్యాదినా) అహంవృక్షస్యరెరివా-వృక్షవచ్ఛేద్యస్యాహఙ్కారాదేఃక్షపయితా. రేరివేతి *రీఙ్ క్షయఇత్యస్మాద్యఙ్లుగన్తాత్ *అన్యేభ్యోపిదృశ్యతఇతిక్వనిపిరూపం. నిరస్తదేహాత్మాభిమానఇత్యర్థః. కీర్తిఃపృష్ఠంగిరేరివ- మేర్వాదిగిరిపృష్ఠవత్శ్లాఘ్యగుణశాలితయాకీర్తిమానస్మీత్యర్థః. ఊర్ధ్వపవిత్రోవాజినీవస్వమృతమస్మి- ఊర్ధ్వపవిత్రః- సర్వోత్తరపవిత్రోహంవాజిని-వాజం- అన్నమస్యాస్తీతివాజీ- భోక్తా. సర్వశేషిణిపరమాత్మనిస్వమృతమివాస్మి- అతిశయేనభోగ్యోస్మి. తత్ప్రీతివిషయోస్మీత్యర్థః. ద్రవిణగ్ంసువర్చసం - తస్యాసమీచీనద్రవిణమస్మి. భోగోపకరణమస్మీత్యర్థః. సుమేధాఅమృతోక్షితః- భగవచ్ఛేషత్వజ్ఞానదార్ఢ్యాత్సుమేధాశ్చ. అమృతః- మరణశూన్యః. అసంసారీ. అక్షితః- అక్షయః. షడ్భావవికారశూన్యఇత్యర్థః. ఇతిత్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం- త్రిశఙ్కుదృష్టోయంమన్త్రఇత్యర్థః. ఇతిదశమోఽనువాకః.

ఉ.— వేదమనూచ్యాచార్యోన్తేవాసినమనుశాస్తి। సత్యంవద। ధర్మంచర। స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః। ఆచార్యాయప్రియంధనమాహృత్యప్రజాతన్తుంమావ్యవచ్ఛేత్సీః। సత్యాన్నప్రమదితవ్యం। ధర్మాన్నప్రమదితవ్యం। కుశలాన్నప్రమదితవ్యం।భూత్యైనప్రమదితవ్యం। స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రమదితవ్యం॥౧॥దేవపితృకార్యాభ్యాంనప్రమదితవ్యం।మాతృదేవోభవ। పితృదేవోభవ। ఆచార్యదేవోభవ।అతిథిదేవోభవ। యాన్యనవద్యానికర్మాణి। తానిసేవితవ్యాని। నోఇతరాణి। యాన్యస్మాకగ్ంసుచరితాని। తానిత్వయోపాస్యాని॥౨॥ నోఇతరాణి।యేకేచాస్మచ్ఛ్రేయాగ్ంసోబ్రాహ్మణాః। తేషాంత్వయాసనేనప్రశ్వసితవ్యం।శ్రద్ధయాదేయం।అశ్రద్ధయాదేయం।శ్రియాదేయం। హ్రియాదేయం।భియాదేయం। సంవిదాదేయం।అథయదితేకర్మవిచికిత్సావావృత్తవిచికిత్సావాస్యాత్॥౩॥ యేతత్రబ్రాహ్మణాస్సమ్మర్శినః।యుక్తాఆయుక్తాః।అలూక్షాధర్మకామాస్స్యుః। యథాతేతత్రవర్తేరన్। తథాతత్రవర్తేథాః।అథా

భ్యాఖ్యాతేషు। యే తత్ర బ్రాహ్మణాస్సంమర్శినః। యుక్తా ఆయుక్తాః। అలూక్షా ధర్మకామాస్స్యుః। యథా తే తేషు వర్తేరన్॥౪॥ తథా తేషు వర్తేథాః। ఏష ఆదేశః। ఏష ఉపదేశః। ఏషా వేదోపనిషత్। ఏతదనుశాసనం। ఏవముపాసితవ్యం। ఏవము చైతదుపాస్యం॥ స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం తానిత్వ యోపాస్యానివిచికిత్సా వాస్యాత్తేషు వర్తేరన్ స ష్టచ॥ ఇతి ఏకాదశోఽనువాకః.

శం.—— (వేదమనూచ్యేతి) ఏవమాదికర్తవ్యతోపదేశారమ్భః ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాన్నియమేన కర్తవ్యాని శ్రౌతస్మార్తాని కర్మాణీత్యేవమర్థః. అనుశాసనశ్రుతేః పురుషసంస్కారార్థత్వాత్. సంస్కృతస్య హి విశుద్ధసత్త్వస్య ఆత్మజ్ఞానమఞ్జసైవోపజాయతే- తపసా కల్మషం హన్తి విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి హి స్మృతిః. వక్ష్యతి చ * తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి. అతో విద్యోత్పత్త్యర్థమనుష్ఠేయాని కర్మాణీతి - అనుశాస్తీత్యనుశాసనశబ్దాత్. అనుశాసనాతిక్రమే హి దోషోత్పత్తిః. ప్రాగుపన్యాసాచ్చ కర్మణాం. కేవలబ్రహ్మవిద్యారమ్భాచ్చ పూర్వం కర్మాణ్యుపన్యస్తాని. ఉదితాయాం చ బ్రహ్మవిద్యాయాం *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే *న బిభేతి కుతశ్చన *కిమహం సాధు నాకరవమిత్యాదినా కర్మనైష్కిఞ్చన్యం దర్శయిష్యతి- అతోఽవగమ్యతే పూర్వోపచితదురితక్షయద్వారేణ విద్యోత్పత్త్యర్థాని కర్మాణీతి. మన్త్రవర్ణాచ్చ *అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి. ఋతాదీనాం పూర్వత్రోపదేశ ఆనర్థక్యపరిహారార్థః- ఇహ తు జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వాత్కర్తవ్యతానియమార్థః. వేదమనూచ్య- అధ్యాప్యాచార్యోఽన్తేవాసినం- శిష్యమనుశాస్తి- గ్రన్థగ్రహణాదను- పశ్చాచ్ఛాస్తి- తదర్థం గ్రాహయతీత్యర్థః. అతోఽవగమ్యతే అధీతవేదస్య ధర్మజిజ్ఞాసామకృత్వా గురుకులాన్న సమావర్తితవ్యమితి. *బుద్ధ్వా కర్మాణి చారభేదితి స్మృతేశ్చ. కథమనుశాస్తీత్యత ఆహ (సత్యం వద) యథాప్రమాణావగతం వక్తవ్యం వద. తద్వద్ధర్మం చర ధర్మ ఇత్యనుష్ఠేయానాం సామాన్యవచనం. సత్యాదివిశేషనిర్దేశాత్. స్వాధ్యాయాత్- అధ్యయనాన్మా ప్రమదః- ప్రమాదం మా కార్షీః. ఆచార్యాయ- ఆచార్యార్థం ప్రియం- ఇష్టం ధనమాహృత్య- ఆనీయ దత్త్వా విద్యానిష్క్రియార్థం- ఆచార్యేణ చానుజ్ఞాతోఽనురూపాన్దారానాహృత్య ప్రజాతన్తుం- ప్రజాసన్తానం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః. ప్రజాసన్తతేర్విచ్ఛిత్తిర్న కర్తవ్యా. అనుత్పద్యమానేఽపి పుత్రే పుత్రకామ్యాదికర్మణా తదుత్పత్తౌ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ప్రజా ప్రజనః ప్రజాతిరితి త్రయనిర్దేశసామర్థ్యాత్. అన్యథా ప్రజనశ్చేత్యేతదేకమేవావక్ష్యత్. సత్యాన్న ప్రమదితవ్యం - ప్రమాదో న కర్తవ్యః. సత్యాచ్చ ప్రమదనం- అనృతప్రసఙ్గః. ప్రమాదశబ్దసామర్థ్యాత్. విస్మృత్యాప్యనృతం న కర్తవ్యమిత్యర్థః. అన్యథాఽసత్యవచనప్రతిషేధ ఏవ స్యాత్. (ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యం) ధర్మశబ్దస్య అనుష్ఠేయవిశేషవిషయత్వాదననుష్ఠానం ప్రమాదః స న కర్తవ్యః- అనుష్ఠాతవ్య ఏవ. కుశలాత్- ఆత్మరక్షార్థాత్కర్మణో న ప్రమదితవ్యం. భూత్యై- విభూత్యై. తస్యై భూత్యై. భూత్యర్థాన్మఙ్గలయుక్తాత్కర్మణో న ప్రమదితవ్యం. (స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం) తే హి నియమేన కర్తవ్యే ఇత్యర్థః. (దేవపితృకార్యాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం) దైవపిత్ర్యే కర్మణీ కర్తవ్యే. మాతృదేవః- మాతా దేవో యస్య సః. త్వం మాతృదేవో భవ- స్యాః. ఏవం పితృదేవో భవ. ఆచార్యదేవో భవ. అతిథిదేవో భవ. దేవతావదుపాస్యా ఏత ఇత్యర్థః. యాన్యపి చాన్యాని అనవద్యాని- అనిన్దితాని శిష్టాచారలక్షణాని కర్మాణి- తాని సేవితవ్యాని త్వయా. నో- కర్తవ్యాని. న కర్తవ్యానీతరాణి సావద్యాని శిష్టకృతాన్యపి. యాన్యస్మాకం- ఆచార్యాణాం సుచరితాని- శోభనచరితాని ఆమ్నాయాద్యవిరుద్ధాని- తాన్యేవ త్వయోపాస్యాని. అదృష్టార్థాన్యనుష్ఠేయాని. నియమేన కర్తవ్యానీత్యేతత్. నో ఇతరాణి- విపరీతాన్యాచార్యకృతాన్యపి. యే కే చ విశేషితా ఆచార్యత్వాదిధర్మైరస్మత్- అస్మత్తః శ్రేయాంసః- ప్రశస్యతరాః- తే చ బ్రాహ్మణాః- న క్షత్రియాదయః. తేషామాసనేన - ఆసనదానాదినా త్వయా ప్రశ్వసితవ్యం. ప్రశ్వసనం- ప్రశ్వాసః. శ్రమాపనయః. తేషాం శ్రమస్త్వయాఽపనేతవ్య ఇత్యర్థః. తేషాం వా ఆసనే- గోష్ఠీనిమిత్తే సముదితేషు తేషు న ప్రశ్వసితవ్యం- ప్రశ్వాసోఽపి న కర్తవ్యః. కేవలం తదుక్తసారగ్రాహిణా భవితవ్యం. కిఞ్చ- యత్కిఞ్చిద్దేయం- తచ్ఛ్రద్ధయైవ దాతవ్యం. అశ్రద్ధయాఽదేయం- న దాతవ్యం. శ్రియా- విభూత్యా దేయం. హ్రియా- లజ్జయా చ దేయం- దాతవ్యం. భియా- భీత్యా చ దేయం. సంవిదా- మైత్ర్యాదికార్యేణ దేయం. అథైవం వర్తమానస్య యది కదాచిత్- తవ శ్రౌతే స్మార్తే వా కర్మణి వృత్తే వా ఆచారలక్షణే విచికిత్సా- సంశయః స్యాత్- భవేత్. యే తత్ర - తస్మిన్దేశే కాలే వా బ్రాహ్మణాః తత్ర- కర్మాదౌ యుక్తా ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః కర్తవ్యః. సంమర్శినః- విచారక్షమాః యుక్తాః- అభియుక్తాః. కర్మణి వృత్తే వా ఆయుక్తాః- అపరప్రయుక్తాః. అలూక్షాః- అరూక్షాః. అక్రూరమతయః. ధర్మకామాః - అదృష్టార్థినః. అకామహతా ఇత్యేతత్. తే యథా తత్ర- తస్మిన్కర్మణి వృత్తే వా వర్తేరన్- తథా త్వమపి వర్తేథాః. అథాభ్యాఖ్యాతేషు- అభ్యాఖ్యాతాః- దోషేణ సన్దిహ్యమానేన సంయోజితాః కేనచిత్. తేషు చ. యథోక్తం సర్వముపనయేద్యే తత్రేత్యాది. ఏష ఆదేశః- విధిః. ఏష ఉపదేశః- పుత్రాదిభ్యః పిత్రాదీనామపి. ఏషా వేదోపనిషత్- వేదరహస్యం. వేదార్థ ఇత్యేతత్. ఏతదనుశాసనం- ఈశ్వరవచనం. ఆదేశవాక్యస్య విధేరుక్తత్వాత్. సర్వేషాం వా ప్రమాణభూతానామనుశాసనమేతత్. యస్మాదేవం- తస్మాత్ ఏవం - యథోక్తం సర్వముపాసితవ్యం- కర్తవ్యం. (ఏవము చైతదుపాస్యం) ఉపాస్యమేవ చైతత్- నానుపాస్యమిత్యాదరార్థం పునర్వచనం.——— అత్రైతచ్చిన్త్యతే విద్యాకర్మణోర్వివేకార్థం- కిం కర్మభ్య ఏవ కేవలేభ్యః పరం శ్రేయః - ఉత విద్యాసవ్యపేక్షేభ్యః - ఆహోస్విద్విద్యాకర్మభ్యాం సంహతాభ్యాం- విద్యయా వా కర్మాపేక్షయా - ఉత కేవలయైవ విద్యయేతి. తత్ర కేవలేభ్యః కర్మభ్య ఏవ స్యాత్- సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారాత్. * వేదః కృత్స్నోఽధిగన్తవ్యః సరహస్యో ద్విజన్మనేతి స్మరణాత్. అధిగమశ్చ సహోపనిషదర్థేనాత్మజ్ఞానేన. * విద్వాన్యజతే * విద్వాన్యాజయతీతి చ విదుష ఏవ కర్మణ్యధికారః ప్రదర్శ్యతే. *సర్వత్ర జ్ఞాత్వాఽనుష్ఠాసమితి చ. కృత్స్నశ్చ వేదః కర్మార్థ ఇతి హి మన్యన్తే కేచిత్. కర్మభ్యశ్చేత్పరం శ్రేయో నావాప్యతే- వేదోఽనర్థకస్స్యాత్. న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్య. నిత్యో హి మో

క్షఇష్యతే. కర్మకార్యస్యచానిత్యత్వం ప్రసిద్ధంలోకే. కర్మభ్యశ్చేచ్ఛ్రేయోఽనిత్యంస్యాత్ -తచ్చానిష్టం. ననుకామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారమ్భా, దారబ్ధ
స్యచకర్మణఉపభోగేనక్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానాచ్చ ప్రత్యవాయానుత్పత్తే, ర్జ్ఞాననిరపేక్షఏవమోక్షఇతిచేత్. తచ్చన- శేషకర్మసమ్భవాత్తన్నిమిత్త
శరీరాన్తరోత్పత్తిః ప్రాప్నోతీతి, ప్రత్యుక్తం - కర్మశేషస్యచనిత్యానుష్ఠానేనావిరోధాత్ క్షయానుపపత్తి, రితిచ. యదుక్తంసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతః
కర్మాధికారాదిత్యాది - తచ్చన - శ్రుతజ్ఞానవ్యతిరేకాదుపాసనస్య. శ్రుతజ్ఞానమాత్రేణహికర్మణ్యధిక్రియతే - నోపాసనజ్ఞానమపేక్షతే. ఉపాస
నంచ శ్రుతజ్ఞానాదర్థాన్తరంవిధీయతేమోక్షఫలం. అర్థాన్తరప్రసిద్ధేశ్చస్యాత్. *శ్రోతవ్యఇత్యుక్త్వాతద్వ్యతిరేకేణ *మన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతి
యత్నాన్తరవిధానాన్మనననిదిధ్యాసనయోశ్చ ప్రసిద్ధం శ్రవణజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వం. ఏవంతర్హివిద్యాసవ్యపేక్షేభ్యఃకర్మభ్యస్స్యాన్మోక్షః విద్యాసహి
తానాంచకర్మణాంభవేత్కార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం. యథాస్వతోమరణజ్వరాదికార్యారమ్భసామర్థ్యానామపి విషదధ్యాదీనాంమన్త్రశర్కరాది
సంయుక్తానాంకార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం - ఏవంవిద్యాసహితైఃకర్మభిర్మోక్షఆరభ్యతఇతిచేన్న - ఆరభ్యస్యానిత్యత్వాదిత్యుక్తదోషః. వచనాదా
రభ్యోపినిత్యఏవేతిచేన్న-జ్ఞాపకత్వాద్వచనస్య. వచనంనామయథాభూతస్యార్థస్యజ్ఞాపకం - నావిద్యమానస్యకర్తృ. నహివచనశతేనాపినిత్యమారభ్య
తే, ఆరబ్ధంవాఽవినాశిభవేత్,. ఏతేనవిద్యాకర్మణోస్సంహతయోర్మోక్షారమ్భకత్వం ప్రత్యుక్తం. విద్యాకర్మణీమోక్షప్రతిబన్ధహేతునివర్తకేఇతిచే
న్న - కర్మణఃఫలాన్తరదర్శనాత్. ఉత్పత్తివికారసంస్కారాప్తయోహిఫలంకర్మణోదృశ్యన్తే. ఉత్పత్త్యాదిఫలవిపరీతశ్చమోక్షః. గతిశ్రుతేరాప్యఇతి
చేత్.*సూర్యద్వారేణ *తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీత్యాదిభ్యః ప్రాప్యోమోక్షఇతిచేత్. న- సర్వగతత్వాత్, గన్తృభిశ్చానన్యత్వాత్,. ఆకాశాది
కారణత్వాచ్చ సర్వగతం బ్రహ్మ. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తాశ్చసర్వేవిజ్ఞానాత్మానః, అతోనాప్యోమోక్షః. గన్తురన్యద్భిన్నదేశంభవతిగన్తవ్యం- నహియేనైవా
వ్యతిరిక్తంయత్ - తేనైవగమ్యతేతత్. అనన్యత్వప్రసిద్ధిశ్చ *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధిసర్వక్షేత్రేష్విత్యాదిశ్రుతిస్మృ
తిశతేభ్యః. గత్యైశ్వర్యాదిశ్రుతివిరోధఇతిచేత్. అథాపిస్యాత్- యద్యప్రాప్యోమోక్షః- గతిశ్రుతీనాం *సఏకధా *సయదిపితృలోకకామః *స్త్రీ
భిర్వాయానైర్వేత్యాది శ్రుతీనాంచ కోపస్స్యాదితిచేన్న - కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాత్తాసాం. కార్యేహిబ్రహ్మణిస్త్ర్యాదయస్స్యుః - నకారణే.
ఏకమేవాద్వితీయం *యత్రనాన్యత్పశ్యతి *తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. విరోధాచ్చవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయానుపపత్తిః. ప్రలీన
కర్త్రాదికారకవిశేషతత్త్వవిషయాహివిద్యాతద్విపరీతకారకసాధ్యేనకర్మణావిరుధ్యతే - నహ్యేకంవస్తుపరమార్థతఃకర్త్రాదివిశేషవత్తచ్ఛూన్యంచేతిఉ
భయథాద్రష్టుంశక్యతే. అవశ్యంహ్యన్యతరన్మిథ్యాస్యాత్. అన్యతరస్యచమిథ్యాత్వప్రసఙ్గేయుక్తం యత్స్వాభావికాజ్ఞానవిషయస్య ద్వైతస్య
మిథ్యాత్వం- *యత్రహిద్వైతమివభవతి*మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి *అథయత్రాన్యత్పశ్యతితదల్పం *అన్యోసావన్యోహమస్మీతి *ఉదరమన్త
రంకురుతేఅథతస్యభయంభవతీత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. సత్యత్వంచైకత్వస్య *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదంసర్వం
*ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః.నచసమ్ప్రదానాదికారకభేదాదర్శనేకర్మోపపద్యతే. అన్యత్వదర్శనాపవాదాశ్చవిద్యావిషయేసహస్రశశ్శ్రూ
యన్తే. అతో విరోధోవిద్యాకర్మణోః - అతశ్చసముచ్చయానుపపత్తిః. తతోయదుక్తంసంహతాభ్యాంవిద్యాకర్మభ్యాంమోక్ష ఇత్యేతదనుపప
న్నమితి - తదయుక్తం. విహితత్వాత్కర్మణాం శ్రుతివిరోధఇతిచేత్. యద్యుపమృద్యకర్త్రాదికారకవిశేషమాత్మైకత్వవిజ్ఞానంవిధీయతే సర్పాదిభ్రా
న్తిజ్ఞానోపమర్దకరజ్జ్వాదివిషయవిజ్ఞానవత్ - ప్రాప్తఃకర్మవిధిశ్రుతీనాంనిర్విషయత్వాద్విరోధః. విహితానిచకర్మాణి. సచవిరోధోనయుక్తః- ప్రమా
ణత్వాత్ శ్రుతీనామితిచేన్న - పురుషార్థోపదేశపరత్వాచ్ఛ్రుతీనాం. విద్యోపదేశపరాతావచ్ఛ్రుతిఃసంసారాత్పురుషోమోక్షయితవ్య ఇతిసంసార
హేతోరవిద్యాయాః విద్యయానివృత్తిః కర్తవ్యేతివిద్యాప్రకాశకత్వేనప్రవృత్తేతినవిరోధః. ఏవమపికర్త్రాదికారకసద్భావప్రతిపాదనపరంశా
స్త్రంవిరుధ్యతఏవేతిచేత్. న - యథాప్రాప్తమేవకారకాస్తిత్వముపాదాయఉపాత్తదురితక్షయార్థంకర్మాణివిదధచ్ఛాస్త్రంముముక్షూణాంఫలార్థి
నాంచఫలసాధనంనకారకాస్తిత్వేవ్యాప్రియతే. ఉపచితదురితప్రతిబన్ధస్యహివిద్యోత్పత్తిర్నావకల్పతే. తత్క్షయేచవిద్యోత్పత్తిస్స్యాత్ - తతశ్చావి
ద్యానివృత్తిః- తతఆత్యన్తికస్సంసారోపరమః. అపిచ- అనాత్మదర్శినోహ్యనాత్మవిషయఃకామః - కామయమానశ్చకరోతికర్మాణి - తత్ఫలోపభో
గాయశరీరాద్యుపాదానలక్షణస్సంసారః. తద్వ్యతిరేకేణాత్మైకత్వదర్శినో విషయాభావాత్కామానుపపత్తిః- ఆత్మనిచానన్యత్వాత్కామానుపపత్తౌ
స్వాత్మన్యవస్థానంమోక్షఇత్యతోపివిద్యాకర్మణోర్విరోధః. విరోధాదేవచవిద్యామోక్షంప్రతినకర్మాణ్యపేక్షతే. స్వాత్మలాభేతుపూర్వోపచితదురిత
ప్రతిబన్ధాపనయనద్వారేణవిద్యాహేతుత్వంప్రతిపద్యన్తేకర్మాణినిత్యానీతి. అతఏవాస్మిన్ప్రకరణేఉపన్యస్తానికర్మాణీత్యవోచామ. ఏవంచావిరో
ధఃకర్మవిధిశ్రుతీనాం. అతఃకేవలాయాఏవవిద్యాయాఃపరంశ్రేయఇతిసిద్ధం. ఏవంతర్హ్యాశ్రమాన్తరానుపపత్తిః- కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యోత్పత్తేః.
గార్హస్థ్యేచైవవిహితానికర్మాణీత్యైకాశ్రమ్యమేవ. అతశ్చయావజ్జీవాదిశ్రుతయోఽనుకూలతరాస్స్యుః. న- కర్మానేకత్వాత్. నహ్యగ్నిహో
త్రాదీన్యేవకర్మాణి. బ్రహ్మచర్యం, తపః, సత్యవచనం, శమో, దమో, ఽహింసే, త్యేవమాదీన్యపికర్మాణీతరాశ్రమప్రసిద్ధానివిద్యోత్పత్తౌసాధ
కతమాన్యసఙ్కీర్ణాని, విద్యన్తే-ధ్యానధారణాదిలక్షణాని, చ. వక్ష్యతిచ *తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి. జన్మాన్తరకృతకర్మభ్యశ్చ ప్రాగపిగార్హస్థ్యా
ద్విద్యోత్పత్తిసమ్భవాత్, కర్మార్థత్వాచ్చ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః, కర్మసాధ్యాయాంచవిద్యాయాంసత్యాంగార్హస్థ్యప్రతిపత్తిరనర్థికైవ. లోకార్థ
త్వాచ్చపుత్రాదీనాం. పుత్రాదిసాధ్యేభ్యశ్చఅయంలోకః *పితృలోకోదేవలోకఇత్యేతేభ్యోవ్యావృత్తకామస్యనిత్యసిద్ధాత్మదర్శినఃకర్మణిప్రయోజ
నమపశ్యతఃకథంప్రవృత్తిరుపపద్యతే. ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపివిద్యోత్పత్తౌవిద్యాపరిపాకాద్విరక్తస్యకర్మసుప్రయోజనమపశ్యతః కర్మభ్యోనివృత్తిరే
వస్యాత్ -*ప్రవ్రజిష్యన్వాఅరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మీత్యేవమాదిశ్రుతిలిఙ్గదర్శనాత్. కర్మప్రతిశ్రుతేర్యత్నాధిక్యదర్శనాదయుక్తమితిచేత్. అ

గ్నిహోత్రాదికర్మప్రతిశ్రుతేరధికోఽయత్నః. మహాంశ్చకర్మణ్యాయాసః- అనేకసాధనసాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రాదీనాం. తపోబ్రహ్మచర్యాదీనాంచేతరాశ్రమకర్మణాంగార్హస్థ్యేఽపిసమానత్వా, దల్పసాధనాపేక్షత్వాచ్చేతరేషాం, నయుక్తస్తుల్యవద్వికల్పఆశ్రమిభిస్తస్యేతిచేన్న- జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాత్. యదుక్తంకర్మణి శ్రుతేరధికోఽయత్నఇత్యాది- నాసౌదోషః- యతోజన్మాన్తరకృతమపిఅగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మబ్రహ్మచర్యాదిలక్షణంచానుగ్రాహకంభవతివిద్యోత్పత్తింప్రతి. యేనజన్మనైవవిరక్తాదృశ్యన్తేకేచిత్, కేచిత్తుకర్మసు ప్రవృత్తాఃఅవిరక్తాఃవిద్యావిద్వేషిణః,-తస్మాజ్జన్మాన్తరకృతసంస్కారేభ్యోవిరక్తానామాశ్రమాన్తరప్రతిపత్తిరేవేష్యతే. కర్మఫలబాహుల్యాచ్చ. పుత్రస్వర్గబ్రహ్మవర్చసాదిలక్షణస్యకర్మఫలస్యాసఙ్ఖ్యేయత్వాత్, తత్ప్రతిచపురుషాణాంకామబాహుల్యాత్, తదర్థంశ్రుతేరధికోఽయత్నఃకర్మసూపపద్యతే - ఆశిషాంబాహుల్యదర్శనాదిదంమేస్యాదిదంమేస్యాదితి. ఉపాయత్వాచ్చ. ఉపాయభూతానిహికర్మాణివిద్యాంప్రతీత్యవోచామ. ఉపాయేచాధికోఽయత్నఃకర్తవ్యః - నోపేయే. కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యాయాఃయత్నాన్తరానర్థక్యమితిచేత్. కర్మభ్యఏవపూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధకక్షయాద్విద్యోత్పద్యతేచేత్ - కర్మభ్యఃపృథగుపనిషచ్ఛ్రవణాదియత్నోఽనర్థకఇతిచేత్. న- నియమాభావాత్. నహి ప్రతిబన్ధక్షయాదేవవిద్యోత్పద్యతే-నత్వీశ్వరప్రసాదతపోధ్యానాద్యనుష్ఠానాదితినియమోఽస్తి- అహింసాబ్రహ్మచర్యాదీనాంచవిద్యాంప్రత్యుపకారకత్వాత్,- సాక్షాదేవచకారణత్వాచ్ఛ్రవణమనననిదిధ్యాసనాదీనాం,. అతస్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్తరాణి. సర్వేషాంచాధికారోవిద్యాయాం, పరంచశ్రేయఃకేవలాయావిద్యాయాఏవే, తిసిద్ధం. ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

ఆ— ఉత్తరానువాకస్యతాత్పర్యమాహ (వేదమనూచ్యేత్యాదినా) విద్యోత్పత్త్యర్థంనిత్యనైమిత్తికాన్యనుష్ఠేయానీత్యేకోనియమఉక్తః - ప్రాగేవచానుష్ఠేయానీతి నియమాన్తరమాహ (ప్రాగితి) ప్రాగుపన్యాసాచ్చకర్మణామితి సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (కేవలేత్యాదినా) అవిద్యయా- కర్మణా. మృత్యుంతీర్త్వేతిమన్త్రోఽపివిద్యోత్పత్తేః ప్రాగేవకర్మానుష్ఠానంసూచయతీత్యర్థః. *ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచేత్యాదినా పూర్వత్రకర్మానుష్ఠానముక్తమేవ - అతఃపునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతాదీనామితి) విచారమకృత్వాగురుకులాన్ననివర్తితవ్యం - కింత్వధ్యయనవిధేరర్థావబోధద్వారేణపురుషార్థపర్యవసాయితానిర్ధ్వర్థమక్షరగ్రహణానన్తరమర్థావబోధేప్రయతితవ్యమిత్యాహ (గ్రన్థగ్రహణాదన్విత) *వేదమధీత్యస్నాయాదితి స్మృతిరస్యైతచ్ఛ్రుతినిరుద్ధేత్యాహ (అతోఽవగమ్యతఇతి) (వక్తవ్యమితి) వచనార్హం. పరస్యహితమిత్యర్థః. సర్వమేతత్స్పష్టమితి. ఏవంకర్తవ్యమర్థముపదిశ్యానుష్ఠానకాలేసముత్పన్నసంశయనివృత్త్యర్థంశిష్టాచారఃప్రమాణయితవ్య ఇత్యాహ (అథైవమిత్యాదినా) (అపరప్రయుక్తాఇతి) స్వతన్త్రాఇత్యర్థః. గ్రన్థాదౌఆద్యవాదేకేవలాయాఃవిద్యాయాః నిశ్రేయసహేతుత్వముక్తమపిస్ఫుటీకర్తుంకర్మవిధిముపలభ్యప్రసఙ్గాత్పునర్విచారయితుముపక్రమతే (అత్రైతచ్చిన్త్యతఇత్యాదినా) (వివేకార్థమితి) పృథక్ఫలత్వజ్ఞాపనార్థమిత్యర్థః. భూతంభవ్యాయోపదిశ్యతఇతిన్యాయేనజ్ఞానస్యాపికర్మకర్తుఃసంస్కారతయాకర్మవిధిశేషత్వా, చ్ఛ్రుతస్యాపిఫలస్యార్థవాదమాత్రత్వా, త్కర్మభ్యఏవపరోఽర్థఇతిపూర్వపక్షః. సిద్ధాన్తమాహ (నిత్యత్వాదిత్యాదినా) యద్యప్యధ్యయనవిధిప్రయుక్తః కృత్స్నవేదార్థఏకేనవిచారితవ్యః - తథాప్యధ్యయనవిధౌ ప్రతివాక్యాధ్యాపనంప్రతివాక్యార్థవిచారశ్చవ్యాపారభేదాత్తత్తత్ప్రయుక్తాభ్యుదయకామస్య. కర్మోపయోగివాక్యార్థజ్ఞానవత్త్వమాత్రేణకర్మణ్యధికారసమ్భవా, ద్బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యతత్రానుపయోగిత్వా, న్నసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతఃకర్మాధికారేప్రమాణమస్తీత్యాహ (తచ్చనేతి) యద్యపిచాధ్యయనవిధిప్రయుక్తావేదాన్తవిచారోఽపికృతోగురుకులఏవ - తథాపినసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతోఽధికారః- ఉపాసనాసాధ్యస్యబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యపృథగ్భావాదిత్యాహ (శ్రుతజ్ఞానేతి) శ్రుతాత్ - గురుకులేవిచారితాద్వాక్యాదనుష్ఠానోపయోగియద్జ్ఞానం- తావన్మాత్రేణకర్మణ్యధిక్రియతే. నబ్రహ్మసాక్షాత్కారఫలముపాసనమపేక్షతే- వ్యతిరేకాభావాదిత్యర్థః. అధ్యాపనవిధివ్యాపారోపరమేఅనుష్ఠేయతయాఅభిమతంబ్రహ్మోపాసనమేవనాస్తి- మానాభావాదితినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉపాసనంచేతి) ఏతచ్చకర్మమీమాంసాన్యాయాఙ్గీకారమాత్రేణోక్తం. వస్తుతశ్చశ్రోతవ్యవిధిప్రయుక్తఏవోపనిషద్విచారారమ్భోభిన్నాధికారః. కర్మకాణ్డవిచారోప్యుత్తరవిధిప్రయుక్తఏవేతిప్రకటార్థేప్రతిష్ఠితం. కేవలంకర్మమోక్షసాధనమితిపక్షంనిరస్యవిద్యాసముచ్చితం మోక్షసాధనమితిపక్షాన్తరమాశఙ్క్యనిషేధతి (ఏవంతర్హీత్యాదినా) *నచపునరావర్తతఇతివచనాదార్థ్యోఽపిమోక్షోనిత్యఇతినశక్యంవక్తుం- ప్రసిద్ధపదార్థయోగ్యత్వముపాదాయవచనస్యసంసర్గజ్ఞాపకత్వాత్. నచారబ్ధస్యనిత్యత్వయోగ్యత్వంప్రసిద్ధం - అన్యథావచనస్యకారకత్వప్రసఙ్గాత్, అన్ధోమణిమవిన్దదిత్యాదిష్వపియోగ్యతాకల్పనప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (నజ్ఞాపకత్వాదిత్యాదినా) కర్మప్రధానం- విద్యాచోపసర్జనమితిసముచ్చయంనిరస్యసముచ్చయేఽప్యతిదిశతి (ఏతేనేతి) అనిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గేనేత్యర్థః. (మోక్షేతి) మోక్షస్యప్రతిబన్ధహేతురవిద్యాఽధర్మాది- తన్నివర్తకేవిద్యాకర్మణీ - నస్వరూపహేత్వాదికే. తతఃస్వరూపావస్థానస్యనిత్యత్వం. ప్రధ్వంసస్యచకృతకస్యాపినిత్యత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతేః కేవలవిద్యాసాధ్యైవావిద్యానివృత్తిః -. నతత్రవిద్యాయాఃసహకార్యపేక్షా. కర్మఫలంత్వన్యదేవప్రసిద్ధమిత్యాహ (నకర్మణఇతి) ఉత్పత్తిః - పురోడాశాదేః. సంస్కారః- వ్రీహ్యాదేః. వికారః- సోమస్య. ఆప్తిః - వేదస్య. కర్మఫలంప్రసిద్ధం. ఆత్మస్వరూపస్యతు మోక్షస్యానాదిత్వా, దనాధేయాతిశయత్వా, దవికార్యత్వా, న్నిత్యాప్తత్వాచ్చకర్మఫలాద్వైపరీత్యమిత్యర్థః. (గతిశ్రుతేరితి) అర్చిరాదిగతిశ్రవణాద్బ్రహ్మలోకాద్బహిస్స్థితబ్రహ్మప్రాప్తిర్మోక్షః - తతోనిత్యాప్తత్వమప్రసిద్ధమిత్యర్థః. గత్యాప్రాప్తిఃకింసంయోగలక్షణా- తాదాత్మ్యలక్షణావా. నోభయథాపీత్యాహ (నసర్వగతత్వాదితి) గత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యంశఙ్కాపూర్వకందర్శయతి (గత్యైశ్వర్యేత్యాదినా) సముచ్చయమభ్యుపగమ్యకర్మకార్యంకించిన్మోక్షేనసమ్భవతీత్యుక్తం. సోఽపినసమ్భవతీత్యాహ (విరోధా

చ్చేత్యాదినా) యదికర్త్రాదికారకభేదస్యసత్యత్వాంశమపోహ్య బ్రహ్మజ్ఞానముపదిశ్యతే- తదామిథ్యార్థత్వాత్కర్మవిధీనామప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాహ (విహితత్వాదితి) శఙ్కాంవివృణోతి (యదీత్యాదినా) అధ్యయనవిధిగృహీతానాంశ్రుతీనాంపురుషార్థోపదేశకత్వేనప్రామాణ్యంవక్తవ్యం- నతుభేదస్యసత్యత్వేన. తతఃప్రసిద్ధిసిద్ధంకారకాదిభేదమర్థక్రియాసమర్థమాదాయప్రవృత్తానాంప్రామాణ్యంనవిరుధ్యతఇత్యాహ (నపురుషార్థేతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (విద్యోపదేశపరాతావదిత్యాదినా) పూర్వంసత్యమిథ్యావిషయత్వేనవిద్యాకర్మణోర్విరోధమాదాయసముచ్చయోనిరస్తః. ఇదానీంకామ్యకామివిషయత్వేనాపివిరోధమాహ (అపిచేత్యాదినా) సమసముచ్చయంనిరస్యగుణప్రధానభావేనాపితంనిరస్యతి (విరోధాదేవచేతి) విద్యాచేత్- కర్మణఃస్వరూపఫలేనాపేక్షతే- విరుద్ధత్వాత్. త్రిదణ్డిధర్మవద్భృతుగమనం. కథంతర్హివిద్యాసన్నిధావనేకకర్మణాం పాఠఇత్యతఆహ (స్వాత్మలాభేత్వితి) కర్మణాంవిద్యాసాధనత్వంశ్రుత్వాగార్హస్థ్యమేవైకమనుష్ఠేయమితి ప్రత్యవతిష్ఠన్తేకర్మజడాః (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతిస్మృతిష్వాశ్రమాన్తరాణామపివిహితత్వావిశేషా, త్తదీయకర్మానుకర్మత్వావిశేషా, చ్చగ్రామ్యధర్మరాగిణామేవైతచ్చోద్యమిత్యాహ (నకర్మానేకత్వాదితి) (అసఙ్కీర్ణత్వాదితి) హింసాద్యమిశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చవిద్యాకర్మణోః సాధనత్వేపినగార్హస్థ్యమావశ్యకమిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) కామినాంగార్హస్థ్యస్యానుష్ఠేయత్వేపినసర్వైరనుష్ఠేయత్వమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (లోకార్థత్వాచ్చేత్యాదినా) గార్హస్థ్యస్యానావశ్యకత్వేసవైకల్పికమనుష్ఠానముక్తం- తత్రాఽతుల్యత్వేనవికల్పంనిక్షిపతి (కర్మప్రతిశ్రుతేరితి) జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాదితిపరిహారభాష్యం వివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) కర్మణియత్నాధిక్యస్యాన్యథాసిద్ధత్వాద్వికల్పవిఘాతకత్వంనసమ్భవతీత్యర్థః. ఇదానీంగృహస్థాశ్రమకర్మణాంబహిరఙ్గత్వం, సన్న్యాసాశ్రమకర్మణాంత్వన్తరఙ్గత్వంవిద్యాసాధనత్వఇతివిశేషందర్శయితుంచోద్యముద్భావయతి (కర్మనిమిత్తత్వాదిత్యాదినా) ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

శం.— (వేదమనూచ్యేతి) వేదమధ్యాప్యాచార్యః శిష్యమనుశిష్యాదిత్యర్థః. (స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదఇతి) స్వాధ్యాయాధ్యయనేప్రమాదంమాకార్షీః. తత్రావహితోభవేత్యర్థః. (ఆచార్యాయేతి) గురవేదక్షిణాందత్వాపుత్రసంతత్యవిచ్ఛేదాయభార్యాముద్వహేః. కుశలం - దేవార్చనాదిమఙ్గళాచరణం. *భూత్యైనప్రమదితవ్యం- ఐశ్వర్యార్థంకర్మకురు. ఐశ్వర్యస్యసర్వశ్రేయస్సాధనత్వాదితిభావః. మాతృదేవోభవ- దేవమివమాతరంపూజయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యాన్యస్మాకమితి) శిష్టాచారేష్వపిశ్రుతిస్మృతివిరోధశూన్యతయాయానిసుచరితాని - తాన్యేవహోమాశాకాదీనిగ్రాహ్యాణి- నలోభాదిమూలచరితానీత్యర్థః. (యేకేచేతి) స్వాపేక్షయాశ్రేష్ఠానాంబ్రాహ్మణానాం శయ్యాసనేషుసమానతయానవిశ్రమణీయం. (శ్రియాదేయమితి) శ్రీః -ముఖశోభా. అవిషణ్ణవదనేనదేయమిత్యర్థః. (భియాదేయమితి) సమ్యగకరణేప్రత్యవాయోభవిష్యతీతిభియాదేయమిత్యర్థః.(సంవిదాదేయమితి) సంవిత్ -సఙ్కల్పః. సఙ్కల్పపూర్వకందేయమిత్యర్థః. (అథయదీత్యాది) కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. వృత్తం- శిష్టాచారమాత్రప్రమాణకంహోమాశాకాది. తత్రయదిసందేహఇత్యర్థః. సంమర్శినః-విచారకుశలాఇత్యర్థః. యుక్తాః - వేదశాస్త్రేష్వభిరతాః. అయుక్తాః-ఆసమన్తాద్యుక్తాః. లౌకికేష్వపికుశలాఇత్యర్థః. అలూక్షాః- క్రోధలోభాదిరహితాః. శిష్టంస్పష్టం. (అథేత్యాది) అభ్యాఖ్యాతాః- అభిశస్తాఇత్యర్థః. (ఏషఆదేశఇత్యాది) ఆదేశః- శాసనం. రాజాజ్ఞాతుల్యమితిభావః. ఉపదేశః- పిత్రాదిహితైషివచనం. వేదోపనిషత్ - వేదానాంరహస్యోపదేశః. ఏతదనుశాసనం- శిష్యంప్రత్యాచార్యస్యకర్తవ్యమనుశాసనమేతత్. ఏవముపాసితవ్యం- అనుశాసనప్రకారేణఅనుష్ఠేయమిత్యర్థః. (ఏవముచైతదుపాస్యమితి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏవమేవఉపాస్యమిత్యర్థః. ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

ఉ.— శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా। శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః।శంనోవిష్ణురురుక్రమః। నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి। త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మావాదిషం। ఋతమవాదిషం। సత్యమవాదిషం॥౧॥ తన్మామావీత్। తద్వక్తారమావీత్। ఆవీన్మాం। ఆవీద్వక్తారం। ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః। సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

ఇతిశీక్షావల్లీ ప్రథమాధ్యాయః.

శంనశ్శీక్షాం సహనౌయశ్ఛన్దసాంభూఃసయఃపృథివ్యోమిత్యృతంచాహంవేదమనూచ్య శంనోద్వాదశ। శంనోమహఇత్యాదిత్యోనోఇతరాణిత్రయోవింశతిః॥ శంనోవక్తారం॥

హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశమనార్థాశాన్తింపఠతి(శంనోమిత్రఇత్యాది) వ్యాఖ్యాతమేతత్పూర్వం. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శఙ్కరభగవతఃకృతౌతైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యేశీక్షావల్లీనామప్రథమోఽధ్యాయః.

ఆ.— శాన్తిద్వయస్యాఽపౌనరుక్త్యమాహ (అతీతేతి) తత్ - అపరం బ్రహ్మ. మాం - అపరవిద్యార్థినం. ఆవీత్ - అరక్షదిత్యర్థః. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం ప్రథమోఽధ్యాయః

రం.— అధీతానాముపనిషదాంఅవైపరీత్యాంశాన్తిమాహ (శంనోమిత్ర ఇత్యాది) పూర్వమేవవ్యాకృతమేతత్. ఌడాదిస్థానేభూతార్థత్వాల్లిఙ్ ప్రయోగ ఇతివిశేషః. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శీక్షావల్ల్యధ్యాయః ప్రథమః.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

ఆనన్దవల్లీ.— ద్వితీయాధ్యాయః.

ఉ.— హరిః ఓమ్ ॥ సహనావవతు । సహనౌభునక్తు । సహవీర్యంకరవావహై । తేజస్వినావధీతమస్తు । మావిద్విషావహై । ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః । బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం । తదేషాభ్యుక్తా । సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ । యోవేదనిహితంగుహాయాంపరమేవ్యోమన్ ॥౧॥ సోఽశ్నుతేసర్వాన్ కామాన్ సహ । బ్రహ్మణావిపశ్చితేతి । తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతః । ఆకాశాద్వాయుః । వాయోరగ్నిః । అగ్నేరాపః । అద్భ్యఃపృథివీ । పృథివ్యాఓషధయః । ఓషధీభ్యోన్నం । అన్నాత్పురుషః ॥౨॥ సవాఏషపురుషోన్నరసమయః । తస్యేదమేవశిరః । అయందక్షిణఃపక్షః । అయముత్తరఃపక్షః । అయమాత్మా । ఇదంపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గప్రశమనార్థాశాన్తిఃపఠితా. ఇదానీంతువక్ష్యమాణబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గోపశమనార్థాశాన్తిః పఠ్యతే (సహనావవత్వితి) సహనావవతు- నౌ - శిష్యాచార్యౌసహైవావతు - రక్షతు. సహనౌభునక్తు - బ్రహ్మభోజయతు. సహవీర్యం- విద్యానిమిత్తంసామర్థ్యంకరవావహై - నిర్వర్తయావహై. తేజస్వి - నౌ - తెజస్వినోరావయోరధీతంస్వధీతమస్తు. అర్థజ్ఞానయోగ్యమస్త్విత్యర్థః (మావిద్విషావహై) విద్యాగ్రహణనిమిత్తం శిష్యస్యాచార్యస్యవా ప్రమాదకృతాదన్యాయాద్విద్వేషః ప్రాప్తః - తచ్ఛమనాయేయమాశీః మావిద్విషావహా ఇతి. నావితరేతరంవిద్వేషంమాఆపద్యావహై. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితి త్రిర్వచనముక్తార్థం. వక్ష్యమాణవిద్యావిఘ్నప్రశమనార్థాచేయంశాన్తిః. అవిఘ్నేనహ్యాత్మవిద్యాప్రాప్తిరాశాస్యతే- తన్మూలంహిపరంశ్రేయఇతి. సంహితాదివిషయాణికర్మభిరవిరుద్ధానిఉపాసనాన్యుక్తాని. అనన్తరంచాన్తస్సోపాధికమాత్మదర్శనముక్తం వ్యాహృతిద్వారేణస్వారాజ్యఫలేనచ. నచతావతాఽశేషతస్సంసారబీజస్యోపమర్దనమస్తి- అతోఽశేషోపద్రవబీజస్యాజ్ఞానస్యనివృత్త్యర్థంవిధూతసర్వోపాధివిశేషాత్మదర్శనార్థమిదమారభ్యతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాది) ప్రయోజనంచాస్యాబ్రహ్మవిద్యాయాఅవిద్యానివృత్తిః- తతశ్చాత్యన్తికస్సంసారాభావః. వక్ష్యతిచ *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చనేతి. సంసారనిమిత్తేచసతి *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇత్యనుపపన్నం-కృతాకృతెపుణ్యపాపెనతపతఇతి,చ. అతోఽవగమ్యతేఅస్మాద్విజ్ఞానాత్సర్వాత్మబ్రహ్మవిషయాదాత్యన్తికస్సంసారాభావ ఇతి. స్వయమేవాహప్రయోజనంబ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదావేవసమ్బన్ధప్రయోజనజ్ఞాపనార్థం. నిర్జ్ఞాతయోర్హిసమ్బన్ధప్రయోజనయోర్విద్యాశ్రవణగ్రహణధారణాభ్యాసార్థంప్రవర్తతే. శ్రవణాదిపూర్వకంహివిద్యాఫలం-*శ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యః. బ్రహ్మవిత్ - బ్రహ్మేతి-వక్ష్యమాణలక్షణం. బృహత్తమత్వాద్బ్రహ్మ. తద్వేత్తి-విజానాతీతిబ్రహ్మవిత్. ఆప్నోతి-ప్రాప్నోతి. పరం-నిరతిశయం. తదేవబ్రహ్మపరం-నహ్యన్యస్యవిజ్ఞానాదన్యప్రాప్తిః.స్పష్టంచశ్రుత్యన్తరంబ్రహ్మప్రాప్తిమేవబ్రహ్మవిదోదర్శయతి*సయోహవైతత్పరంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతీత్యాది. ననుసర్వగతంసర్వస్యచాత్మభూతంబ్రహ్మవక్ష్యతి- అతోనాప్యం. అప్తిశ్చాన్యస్యాన్యేన, పరిచ్ఛిన్నస్యచపరిచ్ఛిన్నేన, దృష్టా.అపరిచ్ఛిన్నంసర్వాత్మకంచబ్రహ్మేతిఅతఃపరిచ్ఛిన్నవదనాత్మవచ్చతస్యాప్తిరనుపపన్నా. నాయందోషః. కథం. దర్శనాఽదర్శనాపేక్షత్వాత్ బ్రహ్మణఆప్త్యనాప్త్యోః- పరమార్థతోబ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోఽస్యజీవస్యభూతమాత్రాకృతబాహ్యపరిచ్ఛిన్నాన్నమయాద్యాత్మదర్శినఃతత్రాసక్తచేతసః. ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవ్యవహితస్యాపిబాహ్యసఙ్ఖ్యేయవిషయాసక్తచిత్తతయాస్వరూపాభావదర్శనవత్ పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపాభావదర్శనలక్షణయా అవిద్యయాఅన్నమయాదీన్బాహ్యాననాత్మనఆత్మత్వేనప్రతిపన్నత్వాత్ అన్నమయాద్యనాత్మభ్యోనాన్యోహమస్మీత్యభిమన్యతే. ఏవమవిద్యయాఆత్మభూతమపిబ్రహ్మానాప్తంస్యాత్. తస్యైవమవిద్యయాఽనాప్తబ్రహ్మస్వరూపస్య- ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవిద్యయాఽనాప్తస్యసతః కేనచిత్స్మారితస్యపునస్తస్యైవవిద్యయాప్తిర్యథా- తథాశ్రుత్యుపదిష్టస్యసర్వాత్మబ్రహ్మణఆత్మత్వదర్శనేనవిద్యయాతదాప్తిరుపపద్యతఏవ. బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితివా[illegible] భూతంసర్వస్యవల్ల్యర్థస్య. బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యనేనవాక్యేనవేద్యతయాసూత్రితస్యబ్రహ్మణోఽనిర్ధారితస్వరూపవిశేషస్య[illegible]వృత్తస్వరూపవిశేషసమర్పణసమర్థస్య లక్షణస్యాభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయ, అవిశేషేణచ ఉక్తవేదనస్యబ్రహ్మణోవ

క్ష్యమాణలక్షణస్య విశేషేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽనన్యరూపేణ విజ్ఞేయత్వాయ, బ్రహ్మవిద్యాఫలంచ బ్రహ్మవిదోయత్పరప్రాప్తిలక్షణముక్తం - స సర్వాత్మభావస్సర్వసంసారధర్మాతీతబ్రహ్మస్వరూపత్వమేవ- నాన్యదిత్యేతత్ప్రదర్శనాయ, చైషాబుగుదాహ్రియతే (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్-తస్మిన్నేవ బ్రాహ్మణవాక్యోక్తార్థేవిషా ఋగభ్యుక్తా - ఆమ్నాతా. (సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణోలక్షణార్థంవాక్యం. సత్యాదీనిహి త్రీణివిశేషణార్థానిపదానివిశేష్యస్య బ్రహ్మణః. విశేష్యంబ్రహ్మ - వివక్షితత్వాద్వేద్యతయా. వేద్యత్వేనయతోబ్రహ్మప్రాధాన్యేనవివక్షితం- తస్మాద్విశేష్యంవిజ్ఞేయం. అతోఽస్మాద్విశేషణవిశేష్యత్వాదేవసత్యాదీన్యేకవిభక్త్యన్తానిపదానిసమానాధికరణాని. సత్యాదిభిస్త్రిభిర్విశేషణైర్విశేష్యమాణం బ్రహ్మవిశేష్యాన్తరేభ్యోనిర్ధార్యతే. ఏవంహితజ్జ్ఞాతంభవతి - యదన్యేభ్యోనిర్ధారితం - యథాలోకేనీలం మహత్సుగన్ధ్యుత్పలమితి- ననువిశేష్యంవిశేషణాన్తరంవ్యభిచరద్విశేష్యతే - యథానీలంరక్తంచోత్పలమితి. యదాహ్యనేకాని ద్రవ్యాణ్యేకజాతీయాన్యనేకవిశేషణయోగీనిచ- తదావిశేషణస్యార్థవత్త్వం. నహ్యేకస్మిన్నేవవస్తుని - విశేషణాన్తరాయోగాత్. యథాఽసావేకఆదిత్యఇతి. తథైకమేవబ్రహ్మ-నబ్రహ్మాన్తరాణి-యేభ్యోవిశేష్యేతనీలోత్పలవత్. న - లక్షణార్థత్వాద్విశేషణానాం. నాయందోషః కస్మాత్. లక్షణార్థప్రధానానివిశేషణాని - నవిశేషణప్రధానాన్యేవ. కఃపునర్లక్షణలక్ష్యయోర్విశేషణవిశేష్యయోర్వావిశేషః. ఉచ్యతే-సజాతీయేభ్యఏవనివర్తకానివిశేషణానివిశేష్యస్య. లక్షణంతుసర్వతఏవ. యథాఽవకాశదాత్రాకాశమితి. లక్షణార్థంచవాక్యమిత్యవోచామ. సత్యాదిశబ్దానపరస్పరంసమ్బధ్యన్తే - పరార్థత్వాత్. విశేష్యార్థాహితే. అతఏవైకైకోవిశేషణశబ్దః పరస్పరంనిరపేక్షో బ్రహ్మశబ్దేనసమ్బధ్యతే - సత్యంబ్రహ్మ, జ్ఞానంబ్రహ్మ, అనన్తంబ్రహ్మేతి. (సత్యమితి) యద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంనవ్యభిచరతి-తత్సత్యం. యద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంవ్యభిచరత్తదనృతమిత్యుచ్యతే.అతోవికారోఽనృతం-వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం ఏవంసదేవసత్యమిత్యవధారణాత్. అతస్సత్యంబ్రహ్మేతిబ్రహ్మవికారాన్నివర్తయతి. అతఃకారణత్వంప్రాప్తంబ్రహ్మణః - కారణస్యచకారకత్వం, వస్తుత్వాత్. మృద్వదచిద్రూపతా, చప్రాప్తా- అతఇదముచ్యతే (జ్ఞానంబ్రహ్మేతి) జ్ఞానం- జ్ఞప్తిః. అవబోధః. భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః- నతుజ్ఞానకర్తృ- బ్రహ్మవిశేషణత్వాత్సత్యానన్తాభ్యాంసహ. నహిసత్యతాఽనన్తతాచజ్ఞానకర్తృత్వేసత్యుపపద్యేతే - జ్ఞానకర్తృత్వేనహివిక్రియమాణంకథంసత్యంభవేత్ అనన్తంచ. యద్ధినకుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే-తదనన్తం. జ్ఞానకర్తృత్వేచజ్ఞేయజ్ఞానాభ్యాం ప్రవిభక్తమిత్యనన్తతానస్యాత్. *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యద్విజానాతిసభూమాఽథయత్రాన్యద్విజానాతితదల్పమితిశ్రుత్యన్తరాత్. నాన్యద్విజానాతీతివిశేషప్రతిషేధాత్ ఆత్మానంవిజానాతీతిచేన్న- భూమలక్షణవిధిపరత్వాద్వాక్యస్య. *యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యాదిభూమ్నోలక్షణవిధిపరంవాక్యం. యథాప్రసిద్ధమేవాన్యోఽన్యత్పశ్యతీత్యేతదుపాదాయయత్రతన్నాస్తి- సభూమేతిభూమస్వరూపంతత్రజ్ఞాప్యతే. అన్యగ్రహణస్యప్రాప్తప్రతిషేధార్థత్వాన్నస్వాత్మనిక్రియాఽస్తిత్వపరంవాక్యం. స్వాత్మనిచభేదాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః. ఆత్మనశ్చవిజ్ఞేయత్వే జ్ఞాత్రభావప్రసఙ్గః- జ్ఞేయత్వేనైవవినియుక్తత్వాత్. ఏకఏవాత్మా జ్ఞేయత్వేనజ్ఞాతృత్వేనచోభయథాభవతీతిచేన్న- యుగపదనంశత్వాత్. నహినిరవయవస్యయుగపజ్జ్ఞాతృజ్ఞేయత్వోపపత్తిః ఆత్మనశ్చఘటాదివద్విజ్ఞేయత్వేజ్ఞానోపదేశానర్థక్యం - నహిఘటాదివత్ప్రసిద్ధస్యజ్ఞానోపదేశోఽర్థవాన్. తస్మాజ్జ్ఞాతృత్వేసత్యానన్త్యానుపపత్తిః. సన్మాత్రత్వంచానుపపన్నం- జ్ఞానకర్తృత్వాదివిశేషవత్త్వేసతిసన్మాత్రత్వంచాసత్యం. *తత్సత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సత్యానన్తశబ్దాభ్యాంసహవిశేషణత్వేనజ్ఞానశబ్దస్యప్రయోగాద్భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః. జ్ఞానంబ్రహ్మేతికర్తృత్వాదికారకత్వనివృత్త్యర్థం, మృదాదివదచిద్రూపతానివృత్త్యర్థం, చప్రయుజ్యతే.జ్ఞానంబ్రహ్మేతివచనాత్ ప్రాప్తమన్తవత్త్వం-లౌకికస్యజ్ఞానస్యాన్తవత్త్వదర్శనాత్. అతస్తన్నివృత్త్యర్థమాహ(అనన్తమితి)సత్యాదీనామనృతాదిధర్మనివృత్తిపరత్వాత్, విశేష్యస్యచబ్రహ్మణఃఉత్పలాదివదప్రసిద్ధత్వాత్, *మృగతృష్ణామ్భసిస్నాతఃఖపుష్పకృతశేఖరః।ఏషవన్ధ్యాసుతోయాతిశశశృఙ్గధనుర్ధరఇతివచ్ఛూన్యార్థతైవప్రాప్తాసత్యాదివాక్యస్యేతిచేన్న- లక్షణార్థత్వాత్. విశేషణత్వేపిసత్యాదీనాంలక్షణార్థప్రాధాన్యమిత్యవోచామ. శూన్యేహిలక్ష్యేఽనర్థకంలక్షణవచనం-అతఃలక్షణార్థత్వాన్మన్యామహేనశూన్యార్థతేతి. విశేషణార్థత్వేపిచసత్యాదీనాంస్వార్థాపరిత్యాగఏవ. శూన్యార్థత్వేహిసత్యాదిశబ్దానాంవిశేష్యనియన్తృత్వానుపపత్తిః. సత్యాద్యర్థైరర్థవత్త్వేతుతద్విపరీతధర్మవద్భ్యోవిశేష్యేభ్యోబ్రహ్మణోవిశేష్యస్యనియన్తృత్వముపపద్యతే బ్రహ్మశబ్దోపిస్వార్థేనార్థవానేవ.తత్రానన్తశబ్దోఽన్తవత్త్వప్రతిషేధద్వారేణవిశేషణం-సత్యజ్ఞానశబ్దౌతుస్వార్థసమర్పణేనైవవిశేషణేభవతః. *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఇతి,బ్రహ్మణ్యేవాత్మశబ్దప్రయోగాత్ వేదితురాత్మైవబ్రహ్మ. *ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి, చ. ఆత్మతాందర్శయతితత్ప్రవేశాచ్చ. *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితిచతస్యైవజీవరూపేణశరీరప్రవేశందర్శయతి. అతోవేదితుస్స్వరూపంబ్రహ్మ. ఏవంతర్హ్యాత్మత్వాత్ జ్ఞానకర్తృత్వం-ఆత్మాజ్ఞాతేతిహిప్రసిద్ధం. *సోఽకామయతేతిచకామినోజ్ఞానకర్తృత్వప్రసిద్ధిః అతోజ్ఞానకర్తృత్వాత్ జ్ఞప్తిర్బ్రహ్మేత్యయుక్తం. అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ. యదినామజ్ఞప్తిర్జ్ఞానమితిభావరూపతా బ్రహ్మణః- తదాప్యనిత్యత్వంప్రసజ్యేత. పారతన్త్ర్యంచ- ధాత్వర్థానాంకారకాపేక్షత్వాత్. జ్ఞానంచధాత్వర్థః- అతోఽస్యానిత్యత్వంపరతన్త్రతాచ. న-స్వరూపావ్యతిరేకేణకార్యత్వోపచారాత్. ఆత్మనస్స్వరూపంజ్ఞప్తిః- నతతోవ్యతిరిచ్యతే. అతోనిత్యైవ. తథాపిబుద్ధేరుపాధిలక్షణాయాః చక్షురాదిద్వారైర్విషయాకారపరిణామిన్యాఃయేశబ్దాద్యాకారావభాసాః- తేఆత్మవిజ్ఞానస్యవిషయభూతాఉత్పద్యమానాఏవాత్మవిజ్ఞానేనవ్యాప్తాఉత్పద్యన్తే - తస్మాదాత్మవిజ్ఞానావభాస్యాశ్చతేవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యాశ్చధాత్వర్థభూతాఆత్మనఏవధర్మాఃవిక్రియారూపాఇత్యవివేకిభిఃపరికల్ప్యన్తే. యత్తుబ్రహ్మణోవిజ్ఞానం-తత్సవితృప్రకాశవదగ్న్యుష్ణత్వవచ్చబ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తం స్వరూపమేవతత్. నతత్కారణాన్తరసవ్యపేక్షం - నిత్యస్వరూపత్వాత్. సర్వభావానాంచతేనావిభక్తదేశకాలత్వాత్, కాలాకాశాదికారణత్వాత్, నిరతిశయసూక్ష్మత్వాత్, చ్చనతస్యాన్యదవిజ్ఞేయంసూక్ష్మంవ్యవహితంవిప్రకృష్టంభూ

తంభవద్భవిష్యద్వా స్తి- తస్మాత్సర్వజ్ఞంతద్బ్రహ్మ. మన్త్రవర్ణాచ్చ. * అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతాపశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః- సవేత్తివేద్యంన
చతస్యాస్తివేత్తాతమాహురగ్ర్యంపురుషంమహాన్తమితి, *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ నతుతద్ద్వితీయమస్తీత్యాది, శ్రుతేశ్చ
విజ్ఞాతృస్వరూపావ్యతిరేకాత్కరణాదినిమిత్తానపేక్షత్వాచ్చ బ్రహ్మణోజ్ఞానస్వరూపత్వేపినిత్యత్వంప్రసిద్ధం. అతోనధాత్వర్థః- తస్యాక్రియారూప
త్వాత్. అతఏవచనజ్ఞానకర్తృ. తస్మాదేవచనజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపితద్బ్రహ్మ. తథాపితదాభాసవాచకేనబుద్ధిధర్మవిశేషేణజ్ఞానశబ్దేనతల్లక్ష్యతే- నతూ
చ్యతే - శబ్దప్రవృత్తిహేతుజాత్యాదిధర్మరహితత్వాత్ తథాసత్యశబ్దేనాపి. సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితస్వరూపత్వాత్ బ్రహ్మణః. బాహ్యసత్తాసా
మాన్యవిషయేణసత్యశబ్దేనలక్ష్యతేసత్యంబ్రహ్మేతి- నతుసత్యశబ్దవాచ్యమేవ బ్రహ్మ. ఏవం సత్యాదిశబ్దాఇతరేతరసన్నిధానాదన్యోన్యనియమ్యనియా
మకాస్సన్తస్సత్యాదిశబ్దవాచ్యాన్నివర్తకాబ్రహ్మణోలక్షణార్థాశ్చభవన్తీతి. అతస్సిద్ధం *యతోవాచోనివర్తన్తేఅప్రాప్యమనసాసహ *అనిరుక్తేఽ
నిలయనేఇతిచఅవాచ్యత్వం,నీలోత్పలవాక్యవదలక్షణ్యాద్వాక్యార్థత్వం, చ బ్రహ్మణః. తద్యథావ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మయోవేద-విజానాతి. నిహితం-స్థితం.
(గుహాయాం) గూహతేస్సంవరణార్థస్య - గూఢాఅస్యాంజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృపదార్థాఇతిగుహా- బుద్ధిః. గూఢావస్యాంభోగాపవర్గౌపురుషార్థావితివా.
తస్యాం. పరమే- ప్రకృష్టే. వ్యోమన్-వ్యోమ్ని. ఆకాశేఅవ్యాకృతాఖ్యే. తద్ధిపరమవ్యోమ-*ఏతస్మిన్ఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఇతిఅక్షరసన్నికర్షాత్.
గుహాయాంవ్యోమ్నీతివాసామానాధికరణ్యాత్ అవ్యాకృతాకాశమేవగుహా. తత్రాపినిగూఢాస్సర్వేపదార్థాస్త్రిషుకాలేషు- కారణత్వాత్సూక్ష్మ
తరత్వాచ్చ. తస్మిన్నన్తర్నిహితం బ్రహ్మ. హార్దమేవతుపరమవ్యోమేతిన్యాయ్యం- విజ్ఞానాఙ్గత్వేనవ్యోమ్నోవివక్షితత్వాత్. *యోవైసబహిర్ధాపురుషాదా
కాశోయోవైసోన్తఃపురుషఆకాశోయోయమన్తర్హృదయఆకాశఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ప్రసిద్ధంహార్దస్యవ్యోమ్నఃపరమత్వం. తస్మిన్హార్దేవ్యోమ్నియా
బుద్ధిర్గుహా- తస్యాంనిహితంబ్రహ్మ- తద్వృత్త్యావివిక్తతయోపలభ్యతఇతి. నహ్యన్యథావిశిష్టదేశకాలసమ్బన్ధోస్తి బ్రహ్మణః - సర్వగతత్వాన్నిర్విశేష
త్వాచ్చ. సః- ఏవం బ్రహ్మవిజానన్. కిమిత్యాహ- అశ్నుతే- భుఙ్క్తేసర్వాన్ - నిర్విశిష్టాన్కామాన్- కామ్యభోగానిత్యర్థః. కిమస్మదాదివత్ పుత్రస్వ
ర్గాదీన్పర్యాయేణ- నేత్యాహ - సహ - యుగపత్. ఏకక్షణోపారూఢానేవైకయోప
లబ్ధ్యాసవితృప్రకాశవన్నిత్యయా బ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్త
యా- యామవోచామసత్యంజ్ఞానమితి. ఏతత్తదుచ్యతే (బ్రహ్మణాసహేతి) బ్రహ్మభూతోవిద్వాన్ బ్రహ్మస్వరూపేణైవసర్వాన్కామాన్సహా
శ్నుతే. నతథా- యథోపాధికృతేనస్వరూపేణాత్మనాజలసూర్యవత్ప్రతిబిమ్బభూతేనసాంసారికేణధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాంశ్చక్షురాదికరణాపేక్షాంశ్చ స
ర్వాన్కామాన్పర్యాయేణాశ్నుతేలోకః- కథంతర్హి. యథోక్తేనప్రకారేణసర్వజ్ఞేనసర్వగతేనసర్వాత్మనానిత్యబ్రహ్మాత్మస్వరూపేణధర్మాదినిమిత్తాన
పేక్షాన్చక్షురాదికరణానపేక్షాంశ్చసర్వాన్కామాన్సహాశ్నుతఇత్యర్థః. విపశ్చితా-మేధావినా. సర్వజ్ఞేన. తద్ధివైపశ్చిత్త్యం-యత్సర్వజ్ఞత్వం. తేనసర్వ
జ్ఞస్వరూపేణ బ్రహ్మణాఽశ్నుతే. ఇతిశబ్దోమన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః సర్వఏవవల్ల్యర్థః * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితి బ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితః సఙ్క్షేపతో
మన్త్రేణవ్యాఖ్యాతః. పునస్తస్యైవవిస్తరేణార్థనిర్ణయఃకర్తవ్యఇత్యుత్తరస్తద్వృత్తిస్థానీయోగ్రన్థఆరభ్యతే(తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశఇత్యాదిః)
తత్రచ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యుక్తంమన్త్రాదౌ-తత్కథంసత్యమనన్తంచేత్యత్రఆహ. త్రివిధంహ్యానన్త్యం- దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చేతి. తద్య
థా- దేశతోఽనన్తఆకాశః-నహిదేశతస్తస్యపరిచ్ఛేదోస్తి. నతుకాలతఆనన్త్యంవస్తుతశ్చాకాశస్య. కస్మాత్. కార్యత్వాత్. నైవంబ్రహ్మణఆకాశవ
త్కాలతోప్యన్తవత్త్వం- అకార్యత్వాత్. కార్యంహివస్తుకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే. అకార్యంచ బ్రహ్మ- తస్మాత్కాలతోఽస్యానన్త్యం. తథావస్తుతః. కథం
పునర్వస్తుతఆనన్త్యం. సర్వానన్యత్వాత్. భిన్నంహివస్తువస్త్వన్తరస్యాన్తోభవతి-వస్త్వన్తరబుద్ధిర్హిప్రసక్తాద్వస్త్వన్తరాన్నివర్తతే. యతోయస్యబుద్ధే
ర్నివృత్తిః- సతస్యాన్తః. తద్యథా - గోత్వబుద్ధిరశ్వత్వాన్నివర్తతఇత్యశ్వత్వాన్తంగోత్వమిత్యన్తవదేవభవతి. సచాన్తోభిన్నేషువస్తుషుదృష్టః. నైవం
బ్రహ్మణోభేదః - అతోవస్తుతోప్యానన్త్యం. కథంపునస్సర్వానన్యత్వం బ్రహ్మణఇతి. ఉచ్యతే- సర్వవస్తుకారణత్వాత్. సర్వేషాంహివస్తూనాం
కాలాకాశాదీనాంకారణం బ్రహ్మ. కార్యాపేక్షయావస్తుతోఽన్తవత్త్వమితిచేన్న- అనృతత్వాత్కార్యస్యవస్తునః. నహికారణవ్యతిరేకేణకార్యంనా
మవస్తుతోఽస్తి. యతఃకారణబుద్ధిర్నివర్తేత- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యంఏవంసదేవసత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మా
దాకాశాదికారణత్వాద్దేశతస్తావదనన్తంబ్రహ్మ. ఆకాశోహ్యనన్తఇతిప్రసిద్ధం దేశతః. తస్యేదంకారణం. తస్మాత్సిద్ధందేశతఆత్మనఆనన్త్యం. న
హ్యసర్వగతాత్సర్వగతముత్పద్యమానంకించిద్దృశ్యతే- అతోనిరతిశయమాత్మనఆనన్త్యందేశతః. తథాఅకార్యత్వాత్కాలతః, తద్భిన్నవస్త్వన్తరాభావా
చ్చవస్తుతః,. అతఏవనిరతిశయంసత్యత్వం. తస్మాదితిమూలవాక్యసూత్రితంబ్రహ్మపరామృశ్యతే. ఏతస్మాదితిమన్త్రవాక్యేనానన్తరంయథాలక్షి
తం. యద్బ్రహ్మాదౌబ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితం, యచ్చ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యనన్తరమేవలక్షితం,- తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఆత్మనః-
ఆత్మశబ్దవాచ్యాత్. ఆత్మాహితత్సర్వస్య- *తత్సత్యంసఆత్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. అతోబ్రహ్మాత్మా. తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఆత్మస్వరూపాదాకా
శస్సమ్భూతః- సముత్పన్నః. ఆకాశోనామశబ్దగుణోఽవకాశకరోమూర్తద్రవ్యాణాం. తస్మాదాకాశాత్ స్వేనస్పర్శగుణేన, పూర్వేణచాకాశగుణే
నశబ్దేన, ద్విగుణోవాయుః - సంభూతఇత్యనువర్తతే. వాయోశ్చస్వేనరూపగుణేనపూర్వాభ్యాంచత్రిగుణోఽగ్నిస్సంభూతః. అగ్నేశ్చస్వేనరసగుణే
న పూర్వైశ్చత్రిభిశ్చతుర్గుణాఆపస్సంభూతాః. అద్భ్యస్స్వేనగన్ధగుణేనపూర్వైశ్చచతుర్భిఃపఞ్చగుణాపృథివీసంభూతా. పృథివ్యాఓషధయః. ఓషధీ
భ్యోన్నం. అన్నాద్రేతోరూపేణపరిణతాత్పురుషశ్శిరఃపాణ్యాద్యాకృతిమాన్. సవాఏషపురుషోఽన్నరసమయః - అన్నరసవికారః. పురుషాకృతి
భావితంహిసర్వాఙ్గేభ్యస్తేజస్సంభూతంరేతోబీజం - తస్మాద్యోజాయతే-సోపితథాపురుషాకృతిరేవస్యాత్ - సర్వజాతిషుజాయమానానాంజనకాకృతిని
యమదర్శనాత్. సర్వేషామప్యన్నరసవికారత్వేబ్రహ్మవంశ్యత్వేచావిశిష్టేకస్మాత్పురుషఏవగృహ్యతే. ప్రాధాన్యాత్. కింపునఃప్రాధాన్యం. క

గ్జ్ఞానాధికారః పురుష ఏవ హి శక్తత్వాదర్థిత్వాచ్చ కర్మజ్ఞానయోరధిక్రియతే- *పురుషత్వేవావిస్తరామాత్మా స హి ప్రజ్ఞానేన సంపన్నతమో విజ్ఞాతం వదతి విజ్ఞాతం పశ్యతి వేద శ్వస్తనం వేద లోకాలోకౌ మర్త్యేనామృతమీక్షతీత్యేవం సంపన్నో౽థేతరేషాం పశూనామశనాయాపిపాసే ఏవాభివిజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరదర్శనాత్. స హి పురుష ఇహ విద్యయాఽన్తరతమం బ్రహ్మ సఙ్క్రామయితుమిష్టః. తస్య చ బాహ్యాకారవిశేషేష్వనాత్మస్వాత్మభావితా బుద్ధిర్వినాఽలమ్బనవిశేషం కంచిత్సహసాన్తరతమప్రత్యగాత్మవిషయా నిరాలమ్బనా చ కర్తుమశక్యేతి దృష్టశరీరాత్మసామాన్యకల్పనయా శాఖాచన్ద్రనిదర్శనవదన్తః ప్రవేశయన్నాహ (తస్యేదమేవ శిరః) తస్య - అస్య పురుషస్యాన్నరసమయస్య ఇదమేవ శిరః - ప్రసిద్ధం. ప్రాణమయాదిష్వశిరసాం శిరస్త్వదర్శనాదిహాపి తత్ప్రసఙ్గో మాభూదితీదమేవ శిర ఇత్యుచ్యతే ఏవం పక్షాదిషు యోజనా. అయం - దక్షిణో బాహుః పూర్వాభిముఖస్య దక్షిణః పక్షః అయం-సవ్యో బాహురుత్తరః పక్షః. అయం- మధ్యమో దేహభాగ ఆత్మా- అఙ్గానాం. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః. ఇదమితి- నాభేరధస్తాద్యదఙ్గం- తత్పుచ్ఛం. ప్రతితిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా. పుచ్ఛమివ పుచ్ఛం- అధోలమ్బనసామాన్యాత్. యథా గోః పుచ్ఛం. ఏతత్ప్రకృత్యోత్తరేషాం ప్రాణమయాదీనాం రూపకత్వసిద్ధిః- మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రప్రతిమావత్. (తదప్యేష శ్లోకో భవతి) తత్ - తస్మిన్నేవార్థే బ్రాహ్మణోక్తే అన్నమయాత్మప్రకాశక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. ఇతి ప్రథమో౽నువాకః.

అ — ఇదానీం పరవిద్యారమ్భసమయే వకు - సాధారణ్యేన మఙ్గలార్థం పూర్వం ప్రాస్థితత్వాదిత్యర్థః. అసాధారణ్యేన పరవిద్యోపసర్గశాన్త్యర్థమాహ (సహ నావవత్వితి) నౌ- ఆవయోః తేజస్వినౌ రధీతం తేజస్వ్యస్త్వితి వృత్తానువాదపూర్వకమానన్దవల్ల్యాస్తాత్పర్యమాహ (సంహితాదీత్యాదినా) నను యథాపూర్వం *ఆప్నోతి స్వారాజ్యమిత్యపరవిద్యాఫలముక్తం సంసారగోచరమేవ-తథాపరవిద్యాఫలమపి *సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామానితి సర్వవిషయసాధ్యాన్కామాన్ సంసారగోచరానేవ దర్శయిష్యతీతి కథమాత్యన్తికసంసారాభావ ఇత్యత ఆహ (ప్రయోజనం చాస్యా ఇతి) సర్వకామశబ్దేన నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్వివక్షితా- సా చ స్వభావానన్దాభివ్యక్తిరూపావిద్యానివృత్తిరేవేతి న సంసారగోచరఫలమిత్యర్థః. ఆద్యవాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యమాహ (స్వయమేవాహేతి) విద్యయైవ కేవలయా మోక్షః సాధయితుం శక్యతే- బ్రహ్మవిదితి విశేషణాత్. సమ్యగ్జ్ఞానస్య పురుషార్థాకాఙ్క్షావిషయతయా పరప్రాప్తేః ప్రయోజనం విద్యాయా ఇతి. తజ్జ్ఞానస్య వాక్యశ్రోత్రపరాగత్యాశక్య్యయజ్ఞాదిపరిత్యాగేన వేదాన్తశ్రవణాదావేవ ముముక్షుణా ప్రవర్తితవ్యమిత్యత్రేత్యాహ (నిర్జ్ఞాతదోషేతి) పరశబ్దేనోత్కృష్టముచ్యతే- కథం బ్రహ్మాప్నోతీతి వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) ఆప్నోతిశబ్దస్యౌపచారికమర్థం దర్శయితుం శఙ్కాముఖేన ముఖ్యార్థబాధకమాహ (నను సర్వగతమిత్యాదినా) పరమార్థతో బ్రహ్మస్వరూపస్యాపి సతో జీవస్యావిద్యయా బ్రహ్మనాప్తం స్యాదితి సమ్బన్ధః. భూతమాత్రాభిః- భూతాంశైః కృతా యే వాహ్యాః పరిచ్ఛిన్నాశ్చాన్నమయాదయః- తదాత్మత్వదర్శిన ఇత్యవిద్యాయా నిమేషకత్వరూపముక్తం. పరమార్థం బ్రహ్మస్వరూపం నాస్తీత్యభావదర్శనం - ఆవరణలక్షణం - లిఙ్గం యస్యాః- సా తథోక్తా. స్వరూపే స్వగ్రహణవిపర్యయాభావత ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (ప్రకృతేతి) ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్య - దశమస్య. నవైవ వయం వర్తామహ ఇతి విపర్యయః స్వరూపాదర్శనం చ యథేత్యర్థః. అదర్శననిమిత్తాఙ్గనాష్టం విచ్ఛిద్య దర్శననిమిత్తాప్తం వివృణోతి (తస్యైవమితి) ఆద్యం బ్రాహ్మణవాక్యం వ్యాఖ్యాయ ఉత్తరం మన్త్రం సఙ్క్షేపతోర్థకథనేనావతారయతి (బ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాదినా) సర్వతో వ్యావృత్తో యః స్వరూపవిశేషః- తత్సమర్పణే సమర్థస్య లక్షణస్యాభిధానేన స్వరూపనిర్ధారణాయైషా ఋగుదాహ్రియత ఇతి సమ్బన్ధః. బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతి వ్యుత్పత్తిబలేనాస్తికమపి మహద్వస్తిత్వవిశేషేణ ప్రతీయతే - తతో లక్ష్యోద్దేశేన లక్షణవిధానమితి ప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. అవ్యాకృతాది- బ్రహ్మశబ్దవాచ్యతయా సజాతీయం. ఘటాది-విజాతీయం. తస్మాత్సజాతీయవిజాతీయవ్యావర్తకతయా సత్యాదిలక్షణస్య లక్షణత్వప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. లక్షణాభిధానద్వారేణ స్వరూపవిశేషప్రతిపాదనే తాత్పర్యమితి వాక్యస్య వ్యాఖ్యాతా దోషః పరిహృతః. పూర్వత్ర *బ్రహ్మవిదిత్యనేనావిశేషేణోక్తం వేదనం యస్య బ్రహ్మణః-తస్య *యో వేద నిహితం గుహాయామిత్యనేన ప్రత్యగాత్మత్వరూపవేదనం కర్తవ్యమిత్యేవమర్థా ఋగుదాహ్రియత ఇత్యాహ (అవిశేషేణేతి) ఆహాత ప్రతిపన్నవిశేషణవిశేష్యభావమాదాయ పదాని విభజతే (సత్యాదీని హి త్రీణీతి) (విశేషణార్థానీతి) వ్యావృత్త్యర్థాని. కుతో విశేషణవిశేష్యభావప్రతీతిరిత్యత ఆహ (విశేషణవిశేష్యత్వాదేవేతి) నీలం మహత్సుగన్ధ్యుత్పలమిత్యాదౌ సత్యేవ విశేషణవిశేష్యభావే సమానాధికరణత్వైకవిభక్త్యన్తాని ప్రసిద్ధాని- ఏతాన్యపి తథాభూతాని నానార్థగతవిశేషణవిశేష్యభావనిబన్ధనానీతి గమ్యత ఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్య ఫలమాహ (ఏవం హీతి) విశేషణవిశేష్యభావమాక్షిపతి (నన్వితి) నీలత్వం వ్యభిచరదుత్పలం రక్తమపి సమ్భవతీతి నీలం విశేషణం ఘటతే- న తథా సత్యత్వాదికం వ్యభిచరద్బ్రహ్మాన్తరం లోకప్రసిద్ధం-తత్సజాతీయవ్యవచ్ఛేద్యస్యాభావాత్ విశేషణవిశేష్యభావో న ఘటత ఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్య తాత్పర్యేణాప్రతిపాద్యత్వాత్, అవ్యాకృతాదిశాస్త్రీయబ్రహ్మపదార్థవ్యవచ్ఛేదేనాపి నిర్వాచ్యవిశేషణవిశేష్యభావసమ్భవాత్, తద్ద్వారేణ బ్రహ్మలక్షణం వివక్షితమిత్యాహ (నేతి) నఞ్ప్రహ వాక్యం వివృణోతి (నాయం దోష ఇత్యాదినా) (సర్వత ఏవేతి) సజాతీయాద్విజాతీయాచ్చ. యథా మహాభూతత్వేన సదృశాత్ పృథివ్యాదేః వసదృశాచ్చాత్మాదే, రాకాశస్య వ్యావర్తకమవకాశదాతృత్వమిత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి-అతివ్యాప్త్యాదిరహితో వ్యావర్తకో ధర్మో లక్షణం. న్యాయవిశేషమీమాంసకాః-బ్రహ్మపదవ్యుత్పత్తిబలేన పదవిశేషతః ప్రతిపన్నం కించిన్మహదస్తీతి తత్సత్యం జ్ఞానమనన్తమనృతజడపరిచ్ఛేదవిరోధిస్వరూపమితి విశేషతః ప్రతిపత్తవ్యమితి విశేషావగతిశేషభూతం లక్షణం-ప్రమితిస్తు ప్రమాణాదేవేతి. తార్కికాః పునర్లక్షణం కేవలవ్యతిరేకానుమానమాచక్షతే-తచ్చాలక్షణాదేవ స్వభావవిశేషప్రమితిః- యథా గుణవద్ద్రవ్యమితి లక్షణాత్ గుణాశ్రయత్వయోగ్యస్వభావవిశేషస్య ప్రమితిః సామాన్యప్రతిపన్నస్య ద్రవ్యపదాభిధేయస్య భవతి. యద్వా-వ్యవహారసిద్ధిః ఫలం. గుణవద్ద్రవ్యమితి వ్యవహార్త

వ్యం-గుణవత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథారూపం. తథాసత్యత్వాదిమత్ బ్రహ్మేతివ్యవహర్తవ్యం-సత్యత్వాదిమత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథాఘటాదయఇతి. ఏతచ్చఖణ్డనయుక్త్యాఽసహమానమపివ్యవహారాఙ్గంభవతీతినాతీవసూక్ష్మశఙ్కాకార్యా. పునర్విశేషణవిశేష్యభావంపక్షద్వయమవలమ్బ్యాహ(సత్యాదిశబ్దాఇతి)సత్యం బ్రహ్మేత్యుక్తేజాడ్యవ్యావృత్తిఃపరిచ్ఛేదవ్యావృత్తిశ్చయద్యపిలభ్యతే-జడస్యపరిచ్ఛిన్నస్యసర్వస్యానృతత్వాత్. జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తేచానృతపరిచ్ఛేద్యవ్యావృత్తిర్లభ్యతే-స్వప్రకాశస్యబోధావిషయత్వాత్పరిచ్ఛేద్యగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాచ్చ. లక్షణమపిచానేకంనైకల్పికమదృష్టం.తథాపిమన్దమతివ్యుత్పాదనాయసత్యాదిపదార్థవ్యాఖ్యానపూర్వకంప్రత్యేకంవ్యావర్త్యమాహ(సత్యమితియద్రూపేణేత్యాదినా) (భావసాధనఇతి) భావవ్యుత్పత్తికః. క్రియాసామాన్యంయద్యప్యత్రభావఉచ్యతే- తథాప్యత్రనిర్విశేషంచిన్మాత్రంభావవ్యుత్పత్త్యాలక్ష్యతే- సత్యాదిశబ్దనన్నిధానాదితిద్రష్టవ్యం. విశేషనిషేధఃశేషాభ్యనుజ్ఞావిషయఇతిన్యాయేనప్రాసఙ్గికంస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యమాశఙ్క్యనిషేధతి (నాస్యద్విజానాతీత్యాదినా) కర్తృత్వంకర్మత్వంచైకక్రియావచ్ఛిన్నధర్మద్వయంభిన్నాధికరణంప్రసిద్ధం - స్వాత్మనిచభేదాభావాన్నిరుపపత్తికేస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (స్వాత్మనిచేతి) సత్యాదీనివ్యావృత్త్యర్థానీత్యుక్తం - తత్రశఙ్కతే (సత్యాదీనామితి) ప్రమాణాన్తరసిద్ధముత్పలాది- విశేష్యందృష్టం. బ్రహ్మతుప్రమాణాన్తరాసిద్ధం. పదమాత్రస్యాప్రమాణత్వాత్, సత్యాదీనాంచవ్యావృత్త్యర్థత్వా, దసమర్థంవాక్యంస్యాదిత్యర్థః. సిద్ధత్వమాత్రేణవిశేష్యత్వేసమ్భవతిప్రమాణాన్తరవిశేషణమనర్థకం. కేవలవ్యతిరేకాభావా, న్మిథ్యార్థస్యరజ్జుసర్పాదేఃసదధిష్ఠానత్వదర్శనా, త్ప్రపఞ్చస్యాపిదృశ్యత్వాదిహేతుభిర్మిథ్యాత్వేనావగతస్యసదధిష్ఠానత్వంసమ్భావ్యతే. తస్యప్రపఞ్చాధిష్ఠానతయాసమ్భావితస్యస్వరూపవిశేషలక్షణార్థమిదంవాక్యం- తతోనాసదర్థత్వమిత్యాహ (నలక్షణార్థత్వాదితి) విశేషణార్థత్వమభ్యుపగమ్యాహ(విశేషణార్థత్వేపిచేతి) నీలంమహత్సుగన్ధమితివిశేషణపదానిస్వార్థసమర్పణేనతద్విరుద్ధవ్యావర్తకానిప్రసిద్ధాని.తథాసత్యశబ్దోప్యబాధితసత్త్వవ్యుత్పన్నః. జ్ఞానశబ్దస్స్వప్రకాశేవిషయసంవేదనే.అనన్తోయమాకాశఇత్యాదావనన్తశబ్దోవ్యాపకే. తతఃస్వార్థసమర్పణేనవిరోధివ్యావర్తకత్వాన్నవ్యావృత్తిమాత్రపర్యవసానమిత్యర్థః. కించ- విశేషణస్యవ్యావర్తకత్వంసతివ్యావర్త్యేఘటతే- అతోవిశేషణత్వానుపపత్త్యైవసదర్థత్వంవాచ్యమిత్యాహ (శూన్యార్థత్వేహీతి) యచ్చోక్తంబ్రహ్మశబ్దోఽప్రసిద్ధార్థఇతి (తత్రాహ బ్రహ్మశబ్దోపీతి) ‘బృహబృహివృద్ధా’వితిధాతోర్బ్రహ్మేతిశబ్దోనిష్పన్నోవృద్ధౌమహత్త్వేచవర్తతే- తచ్చమహత్త్వం దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చానవచ్ఛిన్నత్వంసఙ్కోచేమానాన్తరాభావాత్ నిరతిశయమహత్త్వసంపన్నేధర్మిణిపర్యవస్యతి - తతోవన్ధ్యాసుతాదిశబ్దవిలక్షణోబ్రహ్మశబ్దఇత్యర్థః. సత్యాదిషుత్రిషువిశేషణేష్వవాన్తరభేదమాహ (తత్రానన్తేతి) అనన్తమిత్యనేనచాత్మైక్యంబ్రహ్మణఉక్తమభిప్రేత్యైక్యేశాస్త్రతాత్పర్యంవర్ణయతి (తస్మాద్వాఇత్యాదినా) బ్రహ్మణఆత్మైక్యంచేద్వివక్షితం- తర్హిజ్ఞానశబ్దస్యభావసాధనత్వవ్యాఖ్యాహీయేతేత్యాహ (ఏవం తర్హీతి) ఇతశ్చభావవ్యుత్పత్తిరసఙ్గతేత్యాహ (అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చేతి) వృత్తిమదన్తఃకరణోపహితత్వేనాత్మనోజ్ఞాతృత్వం- నస్వతః కార్యత్వం చజ్ఞానస్యాన్తఃకరణవృత్త్యుపహితత్వేన. తతఆత్మాభిన్నత్వేపిబ్రహ్మణోనజ్ఞానకర్తృత్వంనాపికార్యత్వంప్రసజ్యతఇత్యాహ (నస్వరూపేతి) నిత్యంచేజ్జ్ఞానం- తర్హితత్రబ్రహ్మణఃకర్తృత్వాభావేకథంసర్వజ్ఞత్వమిత్యతఆహ (సర్వభావానాంచేతి) సంవిదవ్యవధానేనైవబహిర్విషయస్యసిద్ధిః- సర్వంచసంవిత్స్వభావేనబ్రహ్మణాఽవ్యవహితమితిసర్వజ్ఞంబ్రహ్మోపచర్యతఇత్యర్థః. నిత్యంజ్ఞానంబ్రహ్మణివిద్యతఇత్యత్రమన్త్రసమ్మతిమాహ (మన్త్రవర్ణాచ్చేతి) బ్రహ్మనిత్యం- జ్ఞానత్వాత్- లౌకికజ్ఞానవదిత్యాదిచోద్యముక్తన్యాయేననిరస్తమిత్యాహ (విజ్ఞాతృస్వరూపేతి) లౌకికజ్ఞానస్యకరణాదిసాపేక్షత్వాదనిత్యత్వం- ఆత్మస్వరూపంతుజ్ఞానంనకరణాదిసాపేక్షం - సకలకరణవ్యాపారోపరమేపిసుషుప్తాభావాత్. అన్యథాసుషుప్తిసిద్ధ్యనుపపత్తేఃపరామర్శాసమ్భవప్రసఙ్గాత్. అతఃశ్రుతితాత్పర్యగమ్యేఽర్థేనసామాన్యతోదృష్టస్యప్రవేశఇతిభావః. ఆత్మస్వరూపభూతంజ్ఞానంకారకసాధ్యంభావసాధనత్వాదితిచాసిద్ధమిత్యాహ (అతఇతి) నిత్యాత్మస్వరూపత్వాదేవేత్యర్థః. (అతఏవచేతి) నిత్యత్వాదేవజ్ఞానస్యనతత్కర్తృత్వమపిబ్రహ్మణఆపాదయితుంశక్యతే లౌకికానిత్యజ్ఞానవిలక్షణత్వాదేవజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపిబ్రహ్మనభవతీత్యాహ (తస్మాదేవచేతి) కథంతర్హిజ్ఞానంబ్రహ్మేతిప్రయోగః- తత్రాహ (తథాపీతి) శబ్దస్యప్రవృత్తిహేతవోజాత్యాదిధర్మాఃగౌఃశుక్లఇత్యాదౌ. తదభావాత్ శబ్దాన్తరేణాపివాచ్యంనభవతీత్యాహ (తథేతి) తథాసత్యశబ్దేనాపి- నవాచ్యంబ్రహ్మేతిశేషః. ఏతత్స్ఫోరయతి (సర్వవిశేషేతి) సత్తాయస్యాస్తితత్సత్యమితిలోకరూఢిః. సత్తాచానుగతరూపంసామాన్యం - వ్యావృత్తఃసత్తావిశేషః. సచాయమనువృత్తవ్యావృత్తభావేనావస్తు- పరస్పరాపేక్షసిద్ధిత్వాత్. అతోయస్మిన్నవ్యావృత్తానువృత్తభావః-తదవ్యావృత్తాననుగతంబ్రహ్మలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవమేకైకస్యశబ్దస్యార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ(ఏవంసత్యాదీతి)యద్యపిసత్యాదిశబ్దానాంబ్రహ్మణాముఖ్యోఽన్వయః- తథాప్యరుణైకహాయన్యాదివత్పార్ష్ణికాన్వయేనేతరేతరసన్నిధావన్యోన్యవ్యావృత్తినియామకాభవన్తి.జ్ఞానేనవిశేషణాత్సత్యశబ్దోనజడేకారణేవర్తతే. సత్యేనవిశేషణాత్ జ్ఞానశబ్దోనవిషయసాపేక్షేజ్ఞానేవర్తతే. జ్ఞానేనవిశేషణాన్నానన్తశబ్దోజ్ఞాతృవ్యతిరిక్తేవర్తతే. తతశ్చసత్యాదిశబ్దైర్నలౌకికంవాచ్యంతద్విలక్షణేనభవితవ్యమితిసమ్భావయన్తఃసకలలౌకికాధ్యాసాధిష్ఠానంబ్రహ్మత్వేనలక్షయన్తీత్యర్థః. తతఃకింఫలతీత్యత ఆహ (అతఃసిద్ధమితి) వాచకశక్త్యాబోధకత్వానఙ్గీకారాదవాచ్యత్వం, సకలానిష్టవ్యవచ్ఛేదేనైకస్యైవలక్ష్యత్వాభ్యుపగమాచ్చ గుణగుణ్యాదిసంభేదరూపవాక్యార్థవైలక్షణ్యం, చబ్రహ్మణఃసిద్ధమిత్యర్థః. బుద్ధౌకార్యోయదనుగతంపరమంవ్యోమావ్యాకృతాఖ్యం - తస్మిన్నిహితమితిసప్తమీద్వయంవైయధికరణ్యేనవ్యాఖ్యాతం. వ్యోమశబ్దస్యభూతాకాశేరూఢింపరిత్యజ్యకిమిత్యవ్యాకృతవిషయత్వంవ్యాఖ్యాతం - తత్రాహ (తద్ధీతి) భూతాకాశస్యకార్యత్వేనాపరత్వా, దవ్యాకృతాకాశస్యకారణత్వేనపరమత్వవిశేషణసమ్భవా, చ్ఛాఖాన్తరశతపథేచాక్షరేణబ్రహ్మణాసాక్షీప్యావగమా,దవ్యాకృతంవ్యోమశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవంపరాభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాయస్వాభిప్రాయంవ్యాచష్టే. (హార్దమేవత్వితి) హృదయావచ్ఛిన్నేభూతాకాశే

యాగుహా- తస్యాంబుద్ధౌ సాక్షితయానిహితం- అభివ్యక్తం బ్రహ్మేతివ్యాఖ్యానంయుక్తం - ద్రష్ట్రభేదేన బ్రహ్మణఆపరోక్ష్యలాభాత్. అన్యథాసము ష్టిరూపెఅవ్యాకృతేమాయాత త్త్వేఽవస్థితం బ్రహ్మేత్యుక్తే బ్రహ్మణఃపారోక్ష్యం ప్రసజ్యేత. పారోక్ష్యేణచజ్ఞానంనాపరోక్షసంసారాధ్యాసనివర్తకం. తస్మాదపరోక్షద్రష్టృచైతన్యాభేదేన బ్రహ్మణఃస్వహృదయే ప్రత్యక్షతాయావివక్షితత్వాత్ హృదయాకాశమేవవిజ్ఞానశేషభూతంవివక్షితమిత్యర్థః. యదుక్తంభూతాకాశస్యపరమత్వానుపపత్తిరితి-తత్రాహ (యోవైఇతి) నను నిహితశబ్దఃస్థితింబ్రూతే-కథంవివిక్తతయాస్ఫుటతయోపలబ్ధిః ప్రాయేణవ్యాఖ్యాయతే-తత్రాహ (నహీతి) (అన్యథేతి) ఉపలబ్ధివ్యతిరేకేణ. అవిద్యావస్థాయాంయేసుఖవిశేషాహిరణ్యగర్భాద్యుపాధిభుభోగ్యత్వేనాభిమతాః-తేషాంసర్వేషాం బ్రహ్మనన్దావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మభూతోవిద్వాన్సర్వానేవానన్దానశ్నుతఇత్యుపచారేణబహువచనమిత్యర్థః. వృత్తమనువదన్నుత్తరగ్రన్థావతారణాయాహ (సర్వవివేత్యాదినా) ఆకాశాదికారణత్వాభిధానేనానన్త్యప్రపఞ్చఃక్రియతఇతిసమనన్తరగ్రన్థతాత్పర్యందర్శయితుం పూర్వోక్తేష్వర్థవిశేషమనువదతి (తత్రచేతి) వస్తుతఆనన్త్యంవ్యాఖ్యాతుంవస్తుతోఽన్తవత్త్వంతావదాహ (భిన్నంహీత్యాదినా) విస్తరేణోక్తమానన్త్యంసఙ్క్షిప్యాహ (తస్మాత్సిద్ధమితి) దేశతోఽనవచ్ఛిన్నస్యాకాశస్యకారణత్వాద్వ్యాపకత్వాన్నిరతిశయమాత్మనోదేశతఆనన్త్యం. ఆకార్యత్వాచ్చకాలతఆనన్త్యం. యద్యతోవ్యావర్తతే-తస్యపృథగసత్త్వాత్కార్యస్యోపాదానాదన్యత్రసత్త్వాయోగాద్వస్తుతోఽప్యానన్త్యంసిద్ధమిత్యర్థః. (అత ఇతి)నిరతిశయానన్త్యాదేవసత్యత్వమపిసిద్ధం-అన్తవత్త్వేపరజ్జుసర్పాదివదసత్యత్వాదిత్యర్థః ఏవంసృష్టివాక్యతాత్పర్యముక్త్వాపదానివిభజతే (తస్మాదిత్యాదినా)అన్యకార్యపర్యన్తంపరమాత్మనఃసర్వత్రోపాదానత్వాదాకాశభావాపన్నాత్పరమాత్మనఏవవాయుఃసమ్భూతః.అతఏవతద్గుణస్యోత్తరత్రానువృత్తిః. గుణశబ్దప్రయోగోపిభేదకల్పనయాతత్త్వాన్తరత్వాభిప్రాయేణ-నవైశేషికపక్షవత్తత్త్వభేదాభిప్రాయేణ. తత్త్వతోభేదేప్రమాణాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. పురుషగ్రహణస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వేషామపీతి) ప్రాధాన్యాదితి-విధినిషేధవివేకసామర్థ్యోపేతత్వాదిత్యుక్తం- తత్తైత్తిరేయకశ్రుతిసమ్మతిమాహ (పురుషత్వేవేతి) బ్రాహ్మణ్యాదిజాతిమతిమనుష్యాదిదేహేఆవిస్తరాం- అతిశయేన ప్రకటఆత్మా - జ్ఞానాతిశయదర్శనాదిత్యర్థః. మర్త్యేన-జ్ఞానకర్మాదిసాధనేనాక్షయఫలం ప్రాప్తుమిచ్ఛతీత్యర్థః. యేనవివేకజ్ఞానేనపురుషస్యప్రాధాన్యంవివక్షితం-తత్పశ్వాదీనాంనాస్తీత్యాహ (అథేతరేషామితి) కోశపఞ్చకోపన్యాసస్యతాత్పర్యమాహ (సహీత్యాదినా) పక్షపుచ్ఛశబ్దప్రయోగాత్సపర్ణాకారక్లృప్తిందర్శయతి- ఉత్తరత్రతత్కల్పనయాబాహ్యవిషయాసఙ్గవ్యపోహహేతుబుద్ధేరాత్మనిస్థిరీకరణార్థం. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

రం.— (సహనావవత్విత్యాది)అధీతోమన్త్రః నౌ - గురుశిష్యౌసహరక్షతు. అన్యతరస్యాపిదోషోమాభూదిత్యర్థః. పునరపితదేవప్రార్థయతే (సహనౌభునక్త్వితి) భునక్తు - పాలయతు. * భుజపాలనాభ్యవహారయోరితిహిధాతుః. అవనార్థత్వాత్ * భుజోనవనఇత్యాత్మనేపదాభావః. (సహవీర్యంకరవావహైఇతి) అధీతైర్మన్త్రైస్తత్ఫలనిష్పాదనలక్షణంవీర్యంసహకరవావేత్యర్థః. నౌ- ఆవయోరధీతంతేజస్వ్యస్తు- వీర్యవత్తరమస్తు (మావిద్విషావహైఇతి) పరస్పరానురక్తౌస్యావేత్యర్థః. అన్యతరద్వేషేఅధీతమన్త్రస్యవీర్యహానిర్భవతీతిభావః. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః- దోషాన్తరాణామస్త్వితిశేషః.——— పరమతత్త్వహితపురుషార్థప్రతిపాదికాఆనన్దవల్లీప్రస్తూయతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితి) నిరతిశయబృహత్త్వాశ్రయవస్తూపాసకస్సర్వేభ్యఉత్కృష్టంప్రాప్నోతీత్యర్థః. * ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన వేదనోపాసనాదిశబ్దానామేకార్థత్వాద్బ్రహ్మవిదిత్యత్రవిచ్ఛబ్దోపిఉపాసనపరః. తత్క్రతున్యాయేనప్రాప్యస్యైవఉపాస్యత్వాత్ బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిపరస్య బ్రహ్మణఃప్రాప్యత్వకథనాత్ తస్యైవఉపాస్యత్వమితి ద్రష్టవ్యం. అత్రబ్రహ్మ, తద్వేదనం, ప్రాప్తిః, ప్రాప్యం, చేతిచతుష్టయముక్తం. కింతద్బ్రహ్మ-కీదృశంతద్వేదనం- కీదృశీ ప్రాప్తిః- కీదృశంచ ప్రాప్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాంమన్త్రముఖేనవివరీతుంమన్త్రమవతారయతి (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్ - బ్రహ్మవిదుభిక్షీకృత్య ఏషాఋగధ్యేతృభిరుక్తా. బ్రాహ్మణోక్తస్యార్థస్యవైశద్యమనేనమన్త్రేణక్రియతఇత్యర్థః. ఏవమేవహిమాన్త్రవర్ణికసూత్రేభాషితం (సత్యమితి) అత్రజన్మాదిసూత్రే *యతోవాఇమానీత్యాదికారణవాక్యేనప్రతిపన్నజగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మణఃసకలేతరవ్యావృత్తంస్వరూపమభిధీయతే-సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి- తత్రసత్యపదంనిరుపాధికసత్తాయోగిబ్రహ్మాహ- తేనవికారాస్పదంఅచేతనంతత్సంసృష్టశ్చేతనశ్చవ్యావృత్తః- నామాన్తరభజనార్హావస్థాన్తరయోగేనతయోర్నిరుపాధికసత్తాయోగరహితత్వాత్- జ్ఞానపదంనిత్యాసఙ్కుచితజ్ఞానైకాకారమాహ - తేనకదాచిత్సఙ్కుచితజ్ఞానత్వేనముక్తావ్యావృత్తాః- అనన్తపదందేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరహితంస్వరూపమాహ - సగుణత్వాత్స్వరూపస్యస్వరూపేణగుణైశ్చఆనన్త్యం- తేనపూర్వపదద్వయవ్యావృత్తకోటిద్వయవిలక్షణాఃసాతిశయస్వరూపస్వగుణాఃనిత్యావ్యావృత్తాః-విశేషణానాంవ్యావర్తకత్వాదితిభాషితం. నన్వత్రజ్ఞానపదస్యవిషయావగాహిజ్ఞానత్వంప్రవృత్తినిమిత్తంచేత్స్వరూపస్యాతాదృక్త్వాత్ జ్ఞానమిత్యస్యజ్ఞానగుణకత్వమిత్యర్థఃపర్యవస్యేత్ -నతుస్వరూపస్యజ్ఞానత్వం. స్వప్రకాశతారూపంజ్ఞానత్వంప్రవృత్తినిమిత్తంచేత్ -స్వరూపస్యజ్ఞానత్వమాత్రంసిధ్యేత్ -నతుజ్ఞానగుణకత్వం. నచేష్టాపత్తిః- *తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవదితిసూత్రే *యథాసత్యంజ్ఞానమితి బ్రహ్మణోజ్ఞానగుణసారత్వాత్ జ్ఞానమితివ్యపదేశఇతిభాష్యంవిరుధ్యేతఇతిచేత్. ఉచ్యతే- స్వప్రకాశత్వమేవహిప్రవృత్తినిమిత్తం. తత్రజ్ఞానత్వాశ్రయత్వమసఙ్కోచాత్స్వరూపతోగుణతశ్చసిధ్యతి- బ్రహ్మశబ్దాత్ప్రతీయమానంబృహత్త్వంయథాస్వరూపతోగుణతశ్చసిధ్యతి-తద్వదితివ్యాసార్యైరుక్తం.వస్తుతస్తుసత్యంజ్ఞానమిత్యస్యానన్దాదత్తత్వాదర్శఆద్యజన్తత్వేనజ్ఞానగుణకత్వమేవార్థః.*ప్రజ్ఞానఘనఏవానన్దమయః*నిత్యంవిజ్ఞానమితిశ్రుత్యన్తరాత్ బ్రహ్మణోజ్ఞానస్వరూపత్వమప్యస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ఇహేదం-నాన్యత్రేతిపరిచ్ఛేత్తుమశక్యత్వందేశాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదానీం- నాన్యదేతిపరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వంకాలాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదన్నేతిపరిచ్ఛేదానర్హత్వలక్షణంసర్వవస్తుసా

మానాధికరణ్యార్హత్వరూపంవస్త్వపరిచ్ఛేదః. యద్వా - వస్తుస్వభావతఃపరిచ్ఛేదోవస్తుపరిచ్ఛేదః. యథాతుల్యకాలత్వేపితుల్యపరిమాణత్వేపిదశవర్ణ
సువర్ణాపేక్షయాకలధౌతాదేరపకర్షః. తద్రాహిత్యంవస్త్వపరిచ్ఛేదః. సమాభ్యధికరాహిత్యనిదానభూతోగుణైర్నిరతిశయప్రకర్షోవస్త్వపరిచ్ఛే
దఇత్యుక్తంభవతీతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. *నాన్తంగుణానాంగచ్ఛన్తితేనానన్తోయముచ్యతఇతిస్మరణాత్ గుణానన్త్యంఅనన్తశబ్దార్థః. అత్ర
రూఢివశాద్దేవతావిశేషనిర్ణయః. నచానన్తపదస్యనారాయణవాచినః పుల్లిఙ్గత్వంస్యాదితివాచ్యం - ఇష్టాపత్తేః. తస్యద్వితీయాన్తత్వేనపుల్లిఙ్గత్వస్య
ఇష్టత్వాత్. ద్వితీయాన్తత్వాభావేచయోవేదనిహితంగుహాయామిత్యత్రతచ్ఛబ్దాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, అనధ్యాహారేణోపపత్తావధ్యాహారస్యాఽ
న్యాయ్యత్వాత్,. యదిచానన్తపదయౌగికార్థస్యత్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యస్యనారాయణాదన్యత్రాప్రసక్త్యా శ్రీపత్యాదిశబ్దేష్వివరూఢిః కల్ప
నీయేత్యుచ్యేత - తదాపినక్షతిః. అత్రసత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యనేనబ్రహ్మశబ్దార్థోవివృతః. హృదయగుహానిహితత్వప్రకారకజ్ఞానప్రతిపా
దకేనయోవేదనిహితంగుహాయామిత్యనేనవిచ్ఛబ్దార్థఉక్తః. పరమేవ్యోమన్ సోఽశ్నుతఇత్యంశేనఆప్నోతిశబ్దార్థఉక్తః. పరమేవ్యోమన్-అప్రాకృ
తాకాశశబ్దితేపరమపదఇత్యర్థః. సర్వాన్కామాన్సహబ్రహ్మణావిపశ్చితేత్యనేనప్రాప్యముక్తం. కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః. ముక్త
స్యసర్వవిషయవిరక్తస్యతద్వ్యతిరిక్తకామ్యాన్తరాసమ్భవాత్, *అథయఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చసత్యాన్కామానిత్యాదౌ కామశబ్ద
స్యకల్యాణగుణేష్వేవప్రయోగాత్,. వివిధంపశ్యన్తీచిద్యస్యేతిబహువ్రీహిః. నిరుపాధికానన్యాధీనాసఙ్కుచితసర్వవిషయకజ్ఞానవత్త్వంహివిపశ్చి
త్త్వం. అయంచగుణోనిత్యముక్తాదివ్యావర్తకః. బ్రహ్మాపేక్షయాపితద్గుణానాంఫలదశాయాంప్రాధాన్యంప్రతిపాదయితుంబ్రహ్మణాసహేతిని
ర్దేశః- *సహాయుక్తేఽప్రధానఇతిహిపాణినిస్మృతిః. నచభోగ్యతాయాంగుణాపేక్షయాబ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యందోషాయేతిశఙ్క్యం-*శ్రియం
త్వత్తోప్యుచ్చైర్వయమిహభణామశ్శృణుతరామితివత్పరమాత్మాపేక్షయాపి తత్కల్యాణగుణానాంభోగ్యతాతిశయప్రతిపాదనస్యపరమాత్మాతిశయ
పర్యవసాయిత్వేనతాదృశాప్రాధాన్యస్య గుణత్వేనదోషత్వాభావాత్. అతఏవహిపుత్రేణ సహౌదనంభుఙ్క్తఇతివద్భోక్తృసాహిత్యపరత్వే బ్ర
హ్మణోఽప్రాధాన్యప్రసఙ్గాత్తత్పరిత్యజ్యపయసాసహౌదనంభుఙ్క్తఇతివద్భోగ్యసాహిత్యపరత్వమేవ. నాత్రచపక్షేబ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యం
దోషాయేతిభోగ్యసాహిత్యపక్షఏవభగవతాభాష్యకృతాసమాశ్రితః. నను *తేషామృగ్యత్రార్థవశేనపాదవ్యవస్థితిర్జైమినినాఽర్థవశాధీనపాదవ్యవస్థావ
త్త్వస్యఋఙ్లక్షణతయోక్తత్వాత్ సహఇత్యస్యపాదాన్తరస్థస్యబ్రహ్మణేతిపాదాన్తరస్థేనాన్వయోనసమ్భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మణేతినసహయోగేతృతీ
యా-అపితుఇత్థంభూతలక్షణేతృతీయా. సహేత్యస్యచయుగపదిత్యర్థః. సర్వాన్కామాన్యుగపదనుభవతి- బ్రహ్మణా- బ్రహ్మభూతఇతియావత్. అ
తఏవస్మర్యతే *సోఽశ్నుతేసకలాన్కామానక్రమేణసురర్షభః।విదితబ్రహ్మరూపేణజీవన్ముక్తోనసంశయఇత్యుపబృంహితమితిచేత్. న-*తేషామృగ్య
త్రార్థవశేనేత్యస్యఉపలక్షణమాత్రత్వాత్,ఉపలక్షణత్వమభ్యుపగమ్యైవతద్వ్యాఖ్యాతృభిరపిఅర్థవశేనవావృత్తవశేనవాపాదవ్యవస్థేతివ్యాఖ్యాతత్వాత్,.
అభియుక్తానాంమన్త్రప్రసిద్ధివిషయత్వమితివత్ అభియుక్తానాంఋక్పదప్రసిద్ధివిషయత్వమేవఋక్త్వం. తతశ్చపాదాన్తరస్థేనాపిపాదాన్తరస్థపదా
న్వయోయుక్తః. బ్రహ్మణేత్యస్యఇత్థంభూతలక్షణత్వాశ్రయణే బ్రహ్మభూతఇత్యర్థోపినసమ్భవతి - శ్వేతచ్ఛత్రేణరాజేత్యాదౌతథాఽభేదాదర్శనాత్.
త్వదుక్తస్మృతివచనస్యపూర్వాపరసంప్రతిపన్నైరనుదాహృతత్వాచ్చభాష్యకృదుక్తఏవార్థః. ఇతిశబ్దోమన్త్రసమాప్తిద్యోతనార్థః. *సత్యంజ్ఞానమనన్తమి
త్యుక్తంవస్త్వపరిచ్ఛేదలక్షణమానన్త్యంసర్వోపాదానత్వసర్వాన్తరత్వముఖేనప్రపఞ్చయతి(తస్మాద్వా ఇత్యాదినా)తస్మాదిత్యనేన*బ్రహ్మవిదాప్నోతి
పరమితివ్యవహితబ్రాహ్మణోక్తంపరామృశ్యతే.ఏతస్మాదితి*సత్యంజ్ఞానమితిఅవ్యవహితమన్త్రోక్తంపరామృశ్యతే. తతశ్చమన్త్రబ్రాహ్మణోక్తాదేతస్మా
దాత్మనఆకాశఉత్పన్నఇత్యర్థః. అత్ర *తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతితేజఃప్రభృతిష్వీక్షణాదిశ్రవణాదాకాశవాయుతేజఆదిశబ్దాస్తత్తచ్ఛరీరకపర
మాత్మపరాఇతి*తేజోఽతస్తథాహ్యాహేత్యధికరణేస్థితం. పురుషః-శరీరమిత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం.(సవా ఇతి)సవాఏషపురుషః-అయందేహః,అన్నరసస్యపరిణా
మః. *అన్నమశితంత్రేధావిధీయతేతస్యయఃస్థవిష్ఠోధాతుస్తత్పురీషంభవతియోమధ్యమస్తన్మాంసమిత్యాద్యుక్తరీత్యాజాఠరాగ్నిపచ్యమానాన్నరసాంశనిర్వ
ర్త్యమాంసాదిమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతిభావః.(తస్యేతి)తస్య-దేహరూపస్యపురుషస్యఇదం- ప్రత్యక్షతోదృశ్యమానమేవశిరః. పాణిద్వయంపక్షౌ.అధస్తాత్
గ్రీవాయాః నాభేరూర్ధ్వంపరిదృశ్యమానఃఅయం-మధ్యమోదేహభాగః-అఙ్గానామాత్మా. *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేః ధారకత్వేనప్రధాన
భూతఇత్యర్థః. ఇదం-నాభేరధస్తాత్పరిదృశ్యమానంచరణద్వయంపుచ్ఛవదాధారత్వాత్ పుచ్ఛమిత్యర్థః.అత్రపురుషశబ్దితమనుష్యపక్ష్యాద్యేకపక్షత్వాది
రూపణంప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమితిద్రష్టవ్యం.(తదపీతి)తత్-తస్మిన్నేవార్థేబ్రాహ్మణోక్తేఅయంమన్త్రరూపశ్శ్లోకోభవతీత్యర్థః. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— అన్నాద్వైప్రజాఃప్రజాయన్తే। యాఃకాశ్చపృథివీగ్ంశ్రితాః। అథోఅన్నేనైవజీవన్తి। అథై
నదపియన్త్యన్తతః। అన్నగ్ంహిభూతానాంజ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే। సర్వంవైతేన్నమా
ప్నువన్తి। యేన్నంబ్రహ్మోపాసతే। అన్నగ్ంహిభూతానాంజ్యేష్ఠం।తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే॥౧॥అ
న్నాద్భూతానిజాయన్తే। జాతాన్యన్నేనవర్ధన్తే।అద్యతేత్తిచభూతాని।తస్మాదన్నంతదుచ్యతఇతి।తస్మా
ద్వాఏతస్మాదన్నరసమయాత్।అన్యోన్తరఆత్మాప్రాణమయః। తేనైషపూర్ణః। సవాఏషపురుషవిధ
ఏవ।తస్యపురుషవిధతాం। అన్వయంపురుషవిధః॥౨॥ తస్యప్రాణఏవశిరః। వ్యానోదక్షిణఃపక్షః।అపా
నఉత్తరఃపక్షః। ఆకాశఆత్మా। పృథివీపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా। తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

శం.— అన్నాత్ - రసాదిభావపరిణతాత్. వై ఇతిస్మరణార్థః. ప్రజాః - స్థావరజఙ్గమాత్మికాః ప్రజాయన్తే. యాః కాశ్చ - అవిశిష్టాః పృథివీం శ్రితాః - పృథివీమాశ్రితాః. తాస్సర్వా అన్నాదేవ జాయన్తే. అథో - అపి జాతా అన్నేనైవ జీవన్తి - ప్రాణాన్ ధారయన్తి. వర్ధన్త ఇత్యర్థః. అథ - అపి ఏనత్ - అన్నం అపియన్తి - అపిగచ్ఛన్తి. అపిశబ్దః ప్రతిశబ్దస్యార్థే. అన్నం ప్రతిలీయన్త ఇత్యర్థః. అన్తతః - అన్తే. జీవనలక్షణాయాః వృత్తేః పరిసమాప్తౌ. కస్మాత్. అన్నం హి - యస్మాద్భూతానాం - ప్రాణినాం జ్యేష్ఠ - శ్రేష్ఠం. ప్రథమజం. అన్నమయాదీనాం హీతరేషాం భూతానాం కారణమన్నం - అతోఽన్నప్రభవా అన్నజీవనా అన్నప్రలయాశ్చ సర్వాః ప్రజాః. యస్మాచ్చైవం - తస్మాత్సర్వౌషధం - సర్వప్రాణినాం దేహదాహప్రశమనం అన్నముచ్యతే. అన్నబ్రహ్మవిదః ఫలముచ్యతే (సర్వం వై ఇతి) తే సమస్తమన్నజాతమాప్నువన్తి. కే. యేఽన్నం బ్రహ్మ యథోక్తముపాసతే. కథం. అన్నజోఽన్నాత్మాఽన్నప్రలయోఽహం - తస్మాదన్నం బ్రహ్మేతి. కుతః పునస్సర్వాన్నప్రాప్తిఫలమన్నాత్మోపాసనమితి. ఉచ్యతే (అన్నం హి భూతానాం జ్యేష్ఠం) భూతేభ్యః పూర్వం నిష్పన్నత్వాజ్జ్యేష్ఠం హి - యస్మాత్ - తస్మాత్సర్వౌషధ ముచ్యతే. తస్మాదుపపన్నా సర్వాన్నాత్మోపాసకస్య సర్వాన్నప్రాప్తిః. (అన్నాద్భూతాని జాయన్తే జాతాన్యన్నేన వర్ధన్త ఇతి) ఉపసంహారార్థం పునర్వచనం. ఇదానీమన్నశబ్దనిర్వచనముచ్యతే - అద్యతే చ యద్భూతైః, అత్తి చ భూతాని స్వయం,- తస్మాదన్నం తదుచ్యతే. ఇతిశబ్దః ప్రథమకోశపరిసమాప్త్యర్థః. అన్నమయాదిభ్య ఆనన్దమయాన్తేభ్య ఆత్మభ్యోఽభ్యన్తరతమం బ్రహ్మవిద్యయా ప్రత్యగాత్మత్వేన దిదర్శయిషు శాస్త్రమవిద్యాకృతపఞ్చకోశాపనయనేనానేకతుషకోద్రవవితుషీకరణేనేవ తణ్డులాన్ ప్రస్తౌతి (తస్మాద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాదిత్యాది) తస్మాద్వా ఏతస్మాత్ - యథోక్తాదన్నరసమయాత్ - పిణ్డాత్ అన్యః - వ్యతిరిక్తః అన్తరః - అభ్యన్తర, ఆత్మా - పిణ్డవదేవ మిథ్యాపరికల్పితఆత్మత్వేన ప్రాణమయః. ప్రాణః - వాయుః. తన్మయః - తత్ప్రాయః. తేన - ప్రాణమయేన ఏషః - అన్నరసమయ ఆత్మా పూర్ణో వాయునేవ దృతిః. స వా ఏషః - ప్రాణమయ ఆత్మా పురుషవిధ ఏవ - పురుషాకార ఏవ శిరఃపక్షాదిభిః. కిం స్వత ఏవ. నేత్యాహ - ప్రసిద్ధం తావదన్నరసమయస్యాత్మనః పురుషవిధత్వం. తస్యాన్నరసమయస్య పురుషవిధతాం - పురుషాకారతాం అను అయం - ప్రాణమయః పురుషవిధో మూషానిషిక్తప్రతిమావత్. న స్వత ఏవ. ఏవం పూర్వస్య పూర్వస్య పురుషవిధతా - తామనుఉత్తరోత్తరః పురుషవిధో భవతి. పూర్వః పూర్వశ్చోత్తరోత్తరేణ పూర్ణః. కథం పునః పురుషవిధతాఽస్యేతి. ఉచ్యతే - తస్య - ప్రాణమయస్య ప్రాణ ఏవ శిరః. ప్రాణమయస్య వాయువికారస్య ప్రాణః - ముఖనాసికానిస్సరణో వృత్తివిశేషశ్శిర ఇతి కల్ప్యతే - వచనాత్. సర్వత్ర వచనాదేవ పక్షాదికల్పనా. వ్యానః - వ్యానవృత్తిః దక్షిణః పక్షః. అపాన ఉత్తరః పక్షః. (ఆకాశ ఆత్మా) య ఆకాశస్థో వృత్తివిశేషస్సమానాఖ్యః - స ఆత్మేవాత్మా - ప్రాణవృత్త్యధికారాత్. మధ్యస్థత్వాదితరాః - పర్యన్తాః వృత్తీరపేక్ష్యాత్మా - మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి ప్రసిద్ధం మధ్యస్థస్యాత్మత్వం. (పృథివీ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా) పృథివీతి - పృథివీదేవతా ఆధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్య ధారయిత్రీ - స్థితిహేతుత్వాత్. *సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యేతి హి శ్రుత్యన్తరం. అన్యథోదానవృత్త్యోర్ధ్వగమనం గురుత్వాత్పతనం వాస్యాచ్ఛరీరస్య. తస్మాత్పృథివీదేవతా పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా ప్రాణమయస్యాత్మనః. తత్ - తస్మిన్నేవార్థే. ప్రాణమయాత్మవిషయే ఏష. శ్లోకో భవతి. ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

ఆ.— నోపాసనవిధానమిహ వివక్షితం - ఉపక్రమోపసంహారయోర్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనేనైవోపపత్తేః, మధ్యే గ్రన్థస్యోపాసనవిధౌ తాత్పర్యే చ వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్. అత ఏవ *అఙ్గేస్తుతిః పరార్థత్వాదితి న్యాయేన యథా ప్రయాజాదిఫలశ్రవణమర్థవాదః - తథాఽన్నమయాదిప్రతిపత్తేరపి ఫలశ్రవణమర్థవాద ఏవ - తత్తద్బుద్ధిస్థిరీకారస్య పూర్వపూర్వబుద్ధివిలాపనేనాత్మనః ప్రతిపత్తిశేషత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

రం.— (అన్నాద్వా ఇతి) పృథివ్యాం వర్తమానాస్సర్వాః ప్రజాః అన్నాదేవ ఉత్పద్యన్తే. ఉత్పన్నాశ్చ అన్నేనైవ జీవన్తి. అన్తకాలే తత్రైవ లయం యాన్తీత్యర్థః. (అన్నం హీతి) సర్వభూతోపకారకత్వాదన్నమేవ జ్యేష్ఠం. అత ఏవ అశనాయాదివ్యాధినివర్తకత్వాత్తదేవ సర్వౌషధముచ్యత ఇత్యర్థః. *ఓషధీభ్యోఽన్నమితి ఓషధిపరిణామత్వంనిమిత్తీకృత్య అన్నే ప్రయుక్తం ఔషధశబ్దం భేషజత్వనిమిత్తకతయా శ్రుతిర్వ్యపదిశతీతి ద్రష్టవ్యం. (సర్వం వా ఇతి) అన్నే బ్రహ్మదృష్టిం కుర్వన్తః యావదపేక్షితం అన్నం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్టిహేతుభూతం బ్రహ్మసామ్యమాహ (అన్నం హీతి) బ్రహ్మణోఽపి సకలరోగనివర్తకతయా సర్వభేషజత్వస్య సత్త్వాదితి భావః. (అన్నాదితి) జననవృద్ధిహేతుత్వం అన్నబ్రహ్మణోస్సమమిత్యర్థః. అన్నస్య నిర్వచనమాహ (అద్యతేత్తి చేతి) జీవనదశాయాం స్వయమద్యతే. నాశదశాయామలభ్యమానతయా వా విపరీతపరిణామహేతుతయా వా *అన్నం మృత్యుం తము జీవాతుమాహురితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా అత్తృత్వలక్షణం సంహర్తృత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవమాకాశాదేరన్నరసమయస్థూలశరీరపర్యన్తస్య మన్త్రబ్రాహ్మణోదిత బ్రహ్మోపాదానకత్వం, ఆత్మన ఆకాశ ఇతి ఆత్మశబ్దశ్రవణాత్ తదన్తర్యామికత్వం, చోక్తం భవతి. ఏవమాకాశాదేరన్నమయశబ్దితస్థూలశరీరపర్యన్తస్య బ్రహ్మైవాత్మా ఉపాదానం చేత్యుక్త్వా స ఆత్మా క ఇత్యపేక్షాయాం ఆనన్దమయ ఏవ స ఆత్మేతి దర్శయితుం స్థూలారున్ధతీన్యాయేన స్థూలదేహాన్తర్వర్తినం ప్రాణమయమాత్మత్వేన దర్శయతి. సూక్ష్మామరున్ధతీం దర్శయితుం ప్రవృత్తః ప్రథమత ఏవ సూక్ష్మాయా అరున్ధత్యాః ప్రదర్శనాసంభవం పర్యాలోచ్య తత్సమీపవర్తినీం స్థూలతారకామియమేవారున్ధతీతి ప్రదర్శయతి. తస్యాం స్థూలతారాయాం శ్రోతురరున్ధతీత్వబుద్ధౌ దృఢాయాం తత్సమీపవర్తినీం వస్తుతోఽరున్ధతీం సూక్ష్మామియమేవారున్ధతీతి ప్రదర్శయతి. సోఽయం స్థూలారున్ధతీన్యాయ ఇత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఇతి) దేహాన్తర్వర్తీ దేహాదన్యః యః ప్రాణమయః - స ఏవ *ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి ఆకాశాదిసర్వోపాదానత్వే

సతదన్తర్యామిత్వేనచనిర్దిష్టఆత్మేత్యర్థః. భగవతాభాష్యకృతా * అన్నమయాదితిచేన్నాన్యదవధారణాదితిసూత్రే * అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమంపరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా - తదనన్తరంచప్రాణమయాదన్తరేమనోమయే - తతోవిజ్ఞానమయే - తతఆనన్దమయఇతిభాషితం. అత్ర పఞ్చవృత్తేఃప్రాణస్య ప్రాణనవృత్తిప్రచురత్వాత్ ప్రాణమయత్వం. (తేనేతి) తేన- ప్రాణమయేనాత్మనాఅయమన్నరసమయఆత్మాపూర్ణ ఇత్యర్థః. వ్యాప్తఇతియావత్. సర్వస్యాపిదేహస్యప్రాణవ్యాప్యత్వాదితిభావః. (సవాఇతి) ప్రాణమయోపిపురుషాకృతిరేవేత్యర్థః. హస్తపాదాదిమత్త్వేనపురుషవిధత్వభ్రాన్తింవ్యుదస్యతి (తస్యేతి) తస్య- అన్నమయస్యపురుషవిధత్వమనుకృత్యప్రాణమయోపిపురుషవిధఇత్యర్థః. తతశ్చతద్వదేవశిరఃపక్షపుచ్ఛాదిమత్తయాపఞ్చవిధఇత్యర్థః. (ఆకాశఆత్మేతి) *యథాకాశస్థితోనిత్యం వాయుస్సర్వత్రగోమహాన్ ఇతిస్మృత్యుక్తరీత్యావాయువికారభూతప్రాణాపానాదిధారకత్వాదాకాశస్యాత్మత్వం. (పృథివీతి) పృథివ్యామాకాశస్యప్రతిష్ఠితత్వాత్తస్యాఃపుచ్ఛత్వం. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి। మనుష్యాఃపశవశ్చయే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః। తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతే। సర్వమేవతఆయుర్యన్తి। యే ప్రాణంబ్రహ్మోపాసతే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః।తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి। తస్యైషఏవశారీరఆత్మా। యఃపూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వాఏతస్మాత్ప్రాణమయాత్। అన్యోన్తరఆత్మామనోమయః। తేనైషపూర్ణః। సవాఏషపురుషవిధఏవ। తస్యపురుషవిధతాం। అన్వయంపురుషవిధః। తస్యయజురేవశిరః। ఋగ్దక్షిణఃపక్షః। సామోత్తరఃపక్షః। ఆదేశఆత్మా॥౨॥ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా। తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.— (ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి) అగ్న్యాదయోదేవాః ప్రాణంవాయ్వాత్మానంప్రాణనశక్తిమన్తమను - తదాత్మభూతాస్సన్తఃప్రాణన్తి- ప్రాణనకర్మకుర్వన్తి. ప్రాణనక్రియయాక్రియావన్తోభవన్తి. అధ్యాత్మాధికారాద్దేవాః- ఇన్ద్రియాణిప్రాణమనుప్రాణన్తి- ముఖ్యప్రాణమనుచేష్టన్తఇతివా. తథా - మనుష్యాఃపశవశ్చయే - తేప్రాణనకర్మణైవచేష్టావన్తోభవన్తి. అతశ్చనాన్నమయేనైవపరిచ్ఛిన్నాత్మనాఆత్మవన్తఃప్రాణినః. కింతర్హి. తదన్తర్గతప్రాణమయేనాపిసాధారణేనైవసర్వపిణ్డవ్యాపినాఆత్మవన్తోమనుష్యాదయః. ఏవంమనోమయాదిభిఃపూర్వపూర్వవ్యాపిభిరుత్తరోత్తరైస్సూక్ష్మైరానన్దమయాన్తైరాకాశాదిభూతారబ్ధైరవిద్యాకృతైరాత్మవన్తస్సర్వేప్రాణినః. యథాఅనేకతుషకోద్రవవత్తథాస్వాభావికేనాపిఆకాశాదికారణేననిత్యేనావికృతేనసర్వగతేనసత్యజ్ఞానానన్తలక్షణేనపఞ్చకోశాతిగేనసర్వాత్మనాత్మవన్తః - సహిపరమార్థతఆత్మాసర్వేషామిత్యేతదప్యర్థాదుక్తంభవతి. ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తీత్యాద్యుక్తం- తత్కస్మాదిత్యాహ- ప్రాణోహి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినామాయుః-జీవనం. *యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరేప్రాణోవసతితావదేవాయురితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వాయుషం-సర్వేషామాయుస్సర్వాయుః. సర్వాయురేవసర్వాయుషమిత్యుచ్యతే. ప్రాణాపగమేమరణప్రసిద్ధేః ప్రసిద్ధంలోకేసర్వాయుష్ట్వంప్రాణస్య- అతోఽస్మాద్బాహ్యాదసాధారణాదన్నమయాదాత్మనోఽపక్రమ్యాన్తస్సాధారణంప్రాణమయమాత్మానంబ్రహ్మోపాసతేయే - అహమస్మిప్రాణస్సర్వభూతానాం ఆత్మాయుర్జీవనహేతుత్వాదితి-తేసర్వమేవాయురస్మిన్లోకేయన్తి. నాపమృత్యునామ్రియన్తేప్రాక్ప్రాప్తాదాయుషాదిత్యర్థః. శతంవర్షాణీతితుయుక్తం- *సర్వమాయురేతీతిశ్రుతిప్రసిద్ధేః. కింకారణం (ప్రాణోహిభూతానామాయుఃతస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి) యోయద్గుణకంబ్రహ్మోపాస్తే- సతద్గుణభాగ్భవతీతి విద్యాఫలప్రాప్తిహేత్వర్థంపునర్వచనంప్రాణోహీత్యాది. తస్యపూర్వస్య- అన్నమయస్యైషఏవ - శరీరేఅన్నమయేభవశ్శారీరఆత్మా. కః. యఏషప్రాణమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదిత్యాది) ఉక్తార్థం. (అన్యోన్తరఆత్మామనోమయః) మనఇతి - సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమన్తఃకరణం. తన్మయోమనోమయః. సోఽయంప్రాణమయస్యాభ్యన్తరఆత్మా. (తస్యయజురేవశిరః) యజురితి - అనియతాక్షరపాదావసానోమన్త్రవిశేషః. తజ్జాతీయవచనోయజుశ్శబ్దః. తస్యశిరస్త్వంప్రాధాన్యాత్. ప్రాధాన్యంచయాగాదౌసన్నిపత్యోపకారకత్వాత్. యజుషాహిహవిర్దీయతేస్వాహాకారాదినా. వాచనికీవాశిరఆదికల్పనా. సర్వత్రమనసోహిస్థానప్రయత్ననాదస్వరవర్ణపదవాక్యవిషయాతత్సఙ్కల్పాత్మికాతద్భావితావృత్తిశ్శ్రోత్రకరణద్వారాయజుస్సఙ్జ్ఞేతేనవిశిష్టాయజురిత్యుచ్యతే. ఏవమృక్. ఏవంసామ. ఏవంచమనోవృత్తిత్వేమన్త్రాణాం-వృత్తిరేవావర్త్యతఇతిమానసోజపఉపపద్యతే. అన్యథాఽవిషయత్వాన్మన్త్రోనావర్తయితుంశక్యః - ఘటాదివదితిమానసోజపోనోపపద్యతే. మన్త్రావృత్తిశ్చోద్యతేబహుశః. కర్మసుఅక్షరవిషయస్మృత్యావృత్త్యామన్త్రావృత్తిస్స్యాదితిచేన్న- ముఖ్యార్థాసమ్భవాత్. * త్రిః ప్రథమామన్వాహత్రిరుత్తరామితిఋగావృత్తిశ్శ్రూయతే- తత్రర్చోవిషయత్వేతద్విషయస్మృత్యావృత్తౌచక్రియమాణాయాం *త్రిః ప్రథమామన్వాహేతిఋగావృత్తిర్ముఖ్యోర్థశ్చోదితఃపరిత్యక్తస్స్యాత్. తస్మాన్మనోవృత్త్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నంమనోవృత్తినిష్ఠమాత్మచైతన్యమనాదినిధనంయజుశ్శబ్దవాచ్యంఆత్మవిజ్ఞానంమన్త్రాఇతి. ఏవంచనిత్యత్వోపపత్తిర్వేదానాం. అన్యథావిషయత్వేరూపాదివదనిత్యత్వంచస్యాత్. నైతద్యుక్తం. *సర్వేవేదాయత్రైకంభవన్తిసమానసీనఆత్మేతిచశ్రుతిర్నిత్యాత్మనాఏకత్వంబ్రువన్తీఋగాదీనాంనిత్యత్వేసమఞ్జసాస్యాత్. * ఋచోఅక్షరేపరమేవ్యోమన్యస్మిన్ దేవాఅధివిశ్వేనిషేదురితిచమన్త్రవర్ణాత్. ఆదేశోఽత్రబ్రాహ్మణం-ఆదేష్టవ్యవిశేషానాదిశతీతి. అథర్వణాఽఙ్గిరసాచదృష్టామన్త్రాః బ్రాహ్మణంచశాన్తికపౌష్టికాదిప్రతిష్ఠాహేతుకర్మప్రధానత్వాత్ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) మనోమయాత్మప్రకాశకః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ. — పూర్వపూర్వకోశస్యోత్తరోత్తరః కోశ ఏవాత్మేతి వ్యాఖ్యాతముపాత్తదర్శనేన. తదసత్-ఆత్మశబ్దస్యాముఖ్యార్థత్వప్రసఙ్గాత్, ప్రకృతపరామర్శకైతచ్ఛబ్దకోపాచ్చ. అతః సర్వకోశాధ్యాసాధిష్ఠానభూతశ్చిదాత్మైవ అత్రాత్మశబ్దేన వివక్షిత ఇతి తాత్పర్యమాహ (తథాస్వాభావికేనేతి) (అర్థాదితి) ఆత్మశబ్దసామర్థ్యాత్, కల్పితస్యాధిష్ఠానత్వానుపపత్తేశ్చేత్యర్థః. (అసాధారణాదితి) వ్యావృత్తస్వరూపాత్. అపక్రమ్య - తత్రాత్మబుద్ధిం హిత్వేత్యర్థః. (సాధారణమితి) సర్వేన్ద్రియసాధారణం. ప్రాణకృతేనాశనాదినా సర్వేషాం పుష్ట్యాదిదర్శనాదిత్యర్థః. (సర్వభూతానామాత్మేతి) సూత్రాత్మనా పూర్వస్య య ఆత్మా చిద్ధాతుః- ఏష ఏవ తస్య ప్రాణమయస్యాత్మేతి యోజనా. యజుశ్శబ్దేన బాహ్యో యజుర్వేద ఉచ్యతే-తస్య కథమాన్తరం మనోమయం ప్రతి శిరస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసా హీతి) యద్యపి యజుశ్శబ్దో బాహ్యశబ్దరాశౌ రూఢః- తథాపి శ్రుతేరనతిశఙ్కనీయత్వాత్తత్ప్రామాణ్యాద్విశిష్టమనోవృత్తిర్యజుస్సఙ్కేతవిషయభూతా యజుర్వేదమధీమహే-ఏతత్క్రమకా వర్ణా యజుర్వేదతయాఽధ్యేతవ్యాః- ఇత్యేవం సఙ్కల్పరూపా గ్రాహ్యేత్యర్థః. శ్రుత్యనుగ్రాహికాం యుక్తిమప్యాహ (ఏవం చేతి) (అన్యథేతి) శబ్దానాం ఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వే మనోవిషయత్వాసమ్భవాన్, మనసా బాహ్యేఽర్థేఽస్వాతన్త్ర్యాన్, మానసో జపో న స్యాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ మనోవృత్తిత్వం మన్త్రాణాం వాచ్యమిత్యాహ (మన్త్రావృత్తిశ్చేతి) శబ్దానాం ఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వే మన్త్రాణాం ఘటాదివదావృత్తిర్నోపపద్యేత- క్రియైవ హ్యావర్త్యేత ఆవృత్తిసిద్ధ్యనుపపత్త్యా క్రియాత్వం వాచ్యమిత్యుక్తం- తత్రాఽన్యథాప్యుపపత్తిమాశఙ్క్యతే (అక్షరవిషయేతి) మన్త్రేభ్యస్స్మృతేరన్యత్వాదన్యావృత్తిర్గౌణీ ప్రసజ్యతే - అతో నాన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యుక్తం. ఏతత్స్ఫుటయతి (త్రిః ప్రథమామిత్యాదినా) సామిధేన్యః సమిధాం యదా అధ్వర్యుణా హూయన్తే- తదా * ప్రవోవాజా అభిద్యవ ఇత్యష్టాదశర్చం సూక్తం హోతా శంసతి- తాసాం చర్చాం మధ్యే ప్రథమామృచం సూక్తస్యాన్త్యాం చర్చం హోతా త్రిరనుబ్రూయాదిత్యావృత్తిః శ్రూయత ఇత్యర్థః. మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వముక్త్వా మనోవృత్తీనాం సదా చిద్వ్యాప్తత్వేనైవ నిర్ద్దేశ్చిదాత్మతామాహ (తస్మాదితి) మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వేన ఆవృత్తిర్ఘటతే, పరంపరయా చిదాత్మత్వేన నిత్యత్వమపి ఘటత, ఇత్యాహ (ఏవం చేతి) (అన్యథేతి) స్వప్రకాశచిదాత్మత్వానఙ్గీకారే రూపాదివద్విషయత్వాదనిత్యత్వమపి ప్రసజ్యేత. కాళిదాసాదివాక్యానామప్యేతేన న్యాయేన నిత్యత్వాపాతాద్వ్యుక్త్యాభాసమేతత్. అస్తు వ నిత్యమితి న వాచ్యమిత్యాహ (నైతద్యుక్తమితి) * వాచా విరూపనిత్యయేతి శ్రుత్యా నిత్యత్వస్యావేదితత్వాద్వేదానిత్యత్వం యుక్తం న భవతీత్యర్థః. వేదానాం జడత్వే స్వప్రకాశేనాత్మనా ఏకత్వం న సమ్భవతి- జడాజడయోర్విరోధాత్. అతో మనోవృత్తివ్యాపకచిదాత్మత్వం సూచితమిత్యర్థః. సాక్షితయా మననీభవో మానసీనః. అక్షరే పరమే వ్యోమకల్పే బ్రహ్మణి బుధః - విధినిషేధరూపాః నిషేధః- తాదాత్మ్యేనవ్యవస్థితా ఇతి మన్త్రవర్ణ ఏకత్వం దర్శయతీత్యర్థః. ఆదేష్టవ్యవిశేషాః - కర్తవ్యవిశేషాః. ఇదమేవం కర్తవ్యమిత్యుపదిశతీత్యర్థః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

రం.— (ప్రాణమితి) దేవమనుష్యపశవః ప్రాణమనుప్రాణన్తి- ప్రాణాధీనజీవనా ఇత్యర్థః. (ప్రాణో హీతి) యస్మాత్సర్వేషాం భూతానాం * యావద్ధ్యస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయురితి ప్రాణస్యోచ్ఛ్వసననిశ్వసనాదిలక్షణసర్వభూతాయుష్ట్వహేతుత్వం-అత ఏవ ప్రాణ ఏవ సర్వేషామాయురిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (సర్వమేవేతి) ఏవం లక్షణే ప్రాణే బ్రహ్మబుద్ధిం కుర్వన్తః సర్వమాయుః ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ఏవం ప్రాణమయే ఆత్మత్వాభిధానాత్ అన్నమయాన్తస్యాన్తరాత్మత్వబుద్ధిం అవతార్య తాం బుద్ధిం నివర్తయతి (తస్యైష ఇతి) పూర్వస్య- అన్నమయస్య య ఆత్మా- ఏష ఏవ తస్య- ప్రాణమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. శారీరః- శరీరప్రతిసమ్బద్ధ ఆత్మేత్యర్థః. అనేన ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపార్థత్వభ్రాన్తిర్వ్యుదస్తా భవతి. తతశ్చాన్నమయప్రాణమయావేకాత్మకౌ- నత్వన్నమయస్య ప్రాణమయ ఆత్మేత్యర్థః. తర్హ్యన్నమయప్రాణమయయోః క ఆత్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (తస్మాద్వా ఇతి) అత్ర మనోమయ ఇత్యత్ర ప్రాచుర్యార్థే మయట్ - మనోబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తాఖ్యాన్తఃకరణవృత్తిషు మనోవృత్తేః ప్రచురత్వాత్. (తేనైష ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యేతి) తస్య-అన్తఃకరణస్య యజుర్వేదవిషయజ్ఞానజనకమనోవ్యాపారశ్శిర ఇత్యర్థః. ముఖ్యార్థస్య యజుర్వేదస్య మనస్సంబన్ధాభావేన మనశ్శిరస్త్వరూపణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (ఆదేశ ఆత్మేతి) ఇదం కురు- ఇదం మాకార్షీరితి విధినిషేధరూపం రహస్యానుశాసనం ఆదేశ ఇత్యర్థః. అత్ర తజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతాన్తఃకరణవృత్తిరాదేశశబ్దేనోచ్యతే. (అథర్వేతి) అథర్వాఙ్గిరోభిర్దృష్టా మన్త్రాః ప్రతిష్ఠాహేతుభూతం పుచ్ఛమిత్యర్థః. అత్రాప్యథర్వాఙ్గిరశ్శబ్దః తజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతమనోవ్యాపారపరః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యతో వాచో నివర్తన్తే । అప్రాప్య మనసా సహ । ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ । న బిభేతి కదా చనేతి । తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య । తస్మాద్వా ఏతస్మాన్మనోమయాత్ । అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః । తేనైష పూర్ణః । స వా ఏష పురుషవిధ ఏవ ॥ ౧॥ తస్య పురుషవిధతాం । అన్వయం పురుషవిధః । తస్య శ్రద్ధైవ శిరః । ఋతం దక్షిణః పక్షః । సత్యముత్తరః పక్షః । యోగ ఆత్మా । మహః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేత్యాది) తస్య పూర్వస్య- ప్రాణమయస్యైష ఏవాత్మా శారీరః. శరీరే ప్రాణమయే భవశ్శారీరః. కః. య ఏష మనోమయః. (తస్మాద్వా ఏతస్మాదితి) పూర్వవత్. (అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః) మనోమయస్యాభ్యన్తరో

విజ్ఞానమయః. మనోమయో వేదాత్మోక్తః. వేదార్థవిషయా బుద్ధిర్నిశ్చయాత్మికా విజ్ఞానం. తచ్చాధ్యవసాయలక్షణమన్తఃకరణస్య ధర్మః తన్మయః- నిశ్చయవిజ్ఞానైః ప్రమాణస్వరూపైర్నిర్వర్తిత ఆత్మా విజ్ఞానమయః. ప్రమాణవిజ్ఞానపూర్వకో హి యజ్ఞాదిస్తాయతే. యజ్ఞాదిహేతుత్వం చ వక్ష్యతి శ్లోకేన. నిశ్చయవిజ్ఞానవతో హి కర్తవ్యేష్వర్థేషు పూర్వం శ్రద్ధోపపద్యతే - సావశ్యకర్తవ్యానాం ప్రాథమ్యాచ్ఛిర ఇవ శిరః. ఋతసత్యే - యథావ్యాఖ్యాతే ఏవ. యోగః - యుక్తిః, సమాధానం. ఆత్మేవాత్మా. ఆత్మవతో హి యుక్తస్య సమాధానవతో ఉఙ్గానీవ శ్రద్ధాదీని యథార్థప్రతిపత్తిక్షమాణి భవన్తి- తస్మాత్సమాధానం యోగ ఆత్మా విజ్ఞానమయస్య. (మహః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా) మహ ఇతి- మహత్తత్త్వం. ప్రథమజం- * మహద్యక్షం ప్రథమజం వేదేతి శ్రుత్యన్తరాత్. పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా- కారణత్వాత్. కారణం హి కార్యాణాం ప్రతిష్ఠా- యథా వృక్షవీరుధాం పృథివీ. సర్వవిజ్ఞానానాం చ మహత్తత్త్వం కారణం- తేన తద్విజ్ఞానమయస్యాత్మనః ప్రతిష్ఠా. (తదప్యేష శ్లోకో భవతి) పూర్వవత్ యథాన్నమయాదీనాం బ్రాహ్మణోక్తానాం ప్రకాశకాః శ్లోకాః- ఏవం విజ్ఞానమయస్యాపి. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఆ.— వాఙ్మనసగోచరత్వం నోపపద్యతే - స్వాత్మనివృత్తివిరోధాత్. అతో వాఙ్మనోవిశిష్టాన్మనోమయాద్వాచో మనసా సహ నివర్తన్త ఇత్యర్థః. తస్య చ మనోమయస్య బ్రహ్మణః ఉపాసనఫలభూతమాధిదైవికమానన్దం విద్వాన్న బిభేతి కదాచనేత్యాదిసుఖావిత్యర్థః. (వేదార్థేతి) తథా వ్యవసాయలక్షణం లౌకికమపి జ్ఞానం గ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

రం.— (యతో వాచ ఇతి) యస్మాద్బ్రహ్మానన్దాత్ వాఙ్మనసే ఇయత్తాలక్షణం పారమప్రాప్యైవ నివర్తన్తే- తాదృశం బ్రహ్మానన్దం *దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా *మనసా తు విశుద్ధేన ఇత్యుక్తరీత్యా శుద్ధేన మనసా సాక్షాత్కృత్య కదాపి న బిభేతీత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మానన్దస్య శుద్ధమనోగోచరత్వప్రతిపాదకత్వాత్ అస్య శ్లోకస్య మనోవిషయత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తస్యైష ఇతి) ప్రాణమయస్య య ఆత్మా - స ఏవ మనోమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. ఏవం చాన్నమయప్రాణమయమనోమయానామేక ఆత్మేత్యుక్తం భవతి. స క ఇత్యపేక్షాయామాహ (తస్మాద్వా ఇతి) అత్ర విజ్ఞానమయో జీవః- న బుద్ధిమాత్రం- మయట్ప్రత్యయేన వ్యతిరేకప్రతీతేః. (తస్య శ్రద్ధైవేత్యాది) అత్ర శ్రద్ధా ఋతసత్యశబ్దాః జ్ఞానవిశేషపరాః. * బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి విహితజ్ఞానవిశేషో యోగశబ్దేనోచ్యతే. (మహ ఇతి) యోగవిరోధినిరసనసామర్థ్యలక్షణం మహః పుచ్ఛమిత్యర్థః. ఏతేషాం శ్రద్ధాదీనామాత్మగుణత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్ తత్తదవచ్ఛిన్నమాత్మస్వరూపం శిరఃపక్షపుచ్ఛాదితయా ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అతః * స్వస్మాదనతిరిక్తైః స్వావయవైః శిరఃపక్షపుచ్ఛాదిరూపణపరత్వాత్ ప్రకరణస్యేతి భాష్యస్య న విరోధః. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.— విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే । కర్మాణి తనుతేఽపి చ । విజ్ఞానం దేవాస్సర్వే । బ్రహ్మ జ్యేష్ఠముపాసతే । విజ్ఞానం బ్రహ్మ చేద్వేద । తస్మాచ్చేన్న ప్రమాద్యతి । శరీరే పాప్మనో హిత్వా । సర్వాన్కామాన్సమశ్నుత ఇతి । తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య ॥ ౧॥ తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ । అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయః । తేనైష పూర్ణః । స వా ఏష పురుషవిధ ఏవ । తస్య పురుషవిధతాం । అన్వయం పురుషవిధః । తస్య ప్రియమేవ శిరః । మోదో దక్షిణః పక్షః । ప్రమోద ఉత్తరః పక్షః । ఆనన్ద ఆత్మా ॥ ౨॥ బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

శం.— (విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే) విజ్ఞానవాన్హి యజ్ఞం తనోతి శ్రద్ధాపూర్వకం- అతో విజ్ఞానస్య కర్తృత్వం తనుత ఇతి. కర్మాణి చ తనుతే. యస్మాద్విజ్ఞానకర్తృకం సర్వం - తస్మాద్యుక్తం విజ్ఞానమయ ఆత్మా బ్రహ్మేతి. కించ- విజ్ఞానం బ్రహ్మ సర్వే దేవా- ఇన్ద్రాదయః జ్యేష్ఠం- ప్రథమజత్వాత్. సర్వప్రవృత్తీనాం వా తత్పూర్వకత్వాత్ ప్రథమజం. విజ్ఞానం బ్రహ్మోపాసతే- ధ్యాయన్తి. తస్మిన్ విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యభిమానం కృత్వోపాసత ఇత్యర్థః. తస్మాత్తే మహతో బ్రహ్మణ ఉపాసనాత్ జ్ఞానైశ్వర్యవన్తో భవన్తి. తచ్చ విజ్ఞానం బ్రహ్మ చేత్ -యది వేద-విజానాతి. న కేవలం వేదైవ- తస్మాత్- బ్రహ్మణశ్చేన్న ప్రమాద్యతి- బాహ్యేష్వనాత్మస్వాత్మాభావితః- తస్మాత్ప్రాప్తం విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మభావనాయాః ప్రమదనం. తన్నివృత్త్యర్థముచ్యతే తస్మాచ్చేన్న ప్రమాద్యతీతి. అన్నమయాదిష్వాత్మభావం హిత్వా కేవలే విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మత్వం భావయన్నాస్తే చేదిత్యర్థః. అతః కిం స్యాదితి. ఉచ్యతే (శరీరే పాప్మనో హిత్వా) శరీరాభిమాననిమిత్తా హి సర్వే పాప్మానః- తేషాం చ విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మాభిమానాన్నిమిత్తాపాయే హానముపపద్యతే- ఛత్రాపాయ ఇవ ఛాయాయాః. తస్మాచ్ఛరీరాభిమాననిమిత్తాన్ సర్వాన్ పాప్మనః శరీరప్రభవాన్ శరీర ఏవ హిత్వా విజ్ఞానమయబ్రహ్మస్వరూపాపన్నస్తత్స్థాన్ సర్వాన్కామాన్విజ్ఞానమయేనైవాత్మనా సమశ్నుతే - సమ్యగ్భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. తస్య పూర్వస్య- మనోమయస్యాత్మా ఏష ఏవ శరీరే మనోమయే భవః శారీరః. కః. య ఏష విజ్ఞానమయః. (తస్మాద్వా ఏతస్మాదితి) ఉక్తార్థః. ఆనన్దమయ ఇతి కార్యాత్మప్రతీతిః- అధికారాన్మయట్శబ్దాచ్చ. అన్నాదిమయా హి కార్యాత్మానో భౌతికా ఇహాధికృతాః- తదధికారపతితశ్చాయమానన్దమయః. మయట్ చాత్ర వికారార్థే దృష్టః- యథాన్నమయ ఇత్యత్ర. తస్మాత్కార్యాత్మానన్దమయః ప్రత్యేతవ్యః. సంక్రమణాచ్చ. *ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి వక్ష్యతి. కార్యాత్మనాం చ సఙ్క్రమణమనాత్మనాం దృష్టం- సఙ్క్రమణకర్మత్వేన చానన్దమయ ఆత్మా శ్రూయతే- *యథాన్నమయమా

త్మానముపసఙ్క్రామతీతి నచాత్మనఏవోపసఙ్క్రమణం-అధికారనిరోధాదసమ్భవాచ్చ. నహ్యాత్మనైవాత్మనఉపసఙ్క్రమణంసమ్భవతి-స్వాత్మని భేదాభావాత్. ఆత్మభూతంచ బ్రహ్మసఙ్క్రమితుః. శిరఆదికల్పనానుపపత్తేశ్చ. నహియథోక్తలక్షణేఆకాశాదికారణేఽకార్యపతితేశిరఆద్యవయవ రూపకల్పనోపపద్యతే. *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తే *అస్థూలమనణు ఇత్యాదివిశేషాపోహశ్రుతిభ్యశ్చ. మన్త్రోదాహరణానుపప త్తేశ్చ. నహి ప్రియశిరఆద్యవయవవిశిష్టే ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానఆనన్దమయఆత్మని బ్రహ్మణినాస్తి బ్రహ్మేత్యాశఙ్కాభావాత్ *అసన్నేవస భవతిఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేదితిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతే. *బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యపిచానుపపన్నం పృథగ్బ్రహ్మణః ప్రతిష్ఠాత్వేన గ్రహణం. త స్మాత్కార్యపతితఏవానన్దమయః- నపరఏవాత్మాత్మా ఆనన్దమితియద్విద్యాకర్మణోఃఫలం-తద్వికారఆనన్దమయః. సచవిజ్ఞానమయాదన్తరః-య జ్ఞాదిహేతోర్విజ్ఞానమయాదన్తరత్వశ్రుతేః. జ్ఞానకర్మణోర్హిఫలం భోక్త్రర్థత్వాదన్తరతమం స్యాత్. అన్తరతమశ్చానన్దమయఆత్మా పూర్వేభ్యః. విద్యాకర్మణోః ప్రియాద్యర్థత్వాచ్చ. ప్రియాదిప్రయుక్తేహివిద్యాకర్మణీ. తస్మాత్ప్రియాదీనాంఫలరూపాణామాత్మసన్నికర్షాద్విజ్ఞానమయాదాభ్యన్తరత్వముపపద్యతే ప్రియాదివాసనానిర్వర్త్యోహ్యాత్మానన్దమయోవిజ్ఞానమయాశ్రితస్స్వప్న ఉపలభ్యతే. తస్యానన్దమయస్యాత్మనఇష్టపుత్రాదిదర్శనజం ప్రియంశిరఇవశిరః- ప్రాధాన్యాత్. మోదఇతి- ప్రియలాభనిమిత్తోహర్షః సఏవచ ప్రకృష్టోహర్షః ప్రమోదః. ఆనన్దఇతి- సుఖసామాన్యమాత్మా- ప్రియాదీనాం సుఖావయవానాన్తేష్వనుస్యూతత్వాత్. ఆనన్దఇతిపరంబ్రహ్మ - తద్ధిశుభకర్మణా ప్రత్యుపస్థాప్యమానేపుత్రమిత్రాదివిషయవిశేషేతపసావిద్యయా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ నిర్మలత్వమాపద్యతే యావత్- తావద్వివిక్తే ప్రసన్నేఽన్తఃకరణేఽనన్దవిశేషఉత్కృష్యతే - విపులీభవతి. వక్ష్యతిచ *రసోవైసః రసంహ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతి *ఏషహ్యేవానన్దయాతి *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏవంచకామోపశమోత్కర్షాపేక్షయాశతగుణఉత్తరోత్తరోత్కర్షఆనన్దస్యవక్ష్యతే. ఏవంచోత్కృష్యమాణస్యానన్దమయస్యాత్మనఃపరమార్థబ్రహ్మవిజ్ఞానాపేక్షయా బ్రహ్మపరమేవ యత్ప్రకృతం సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణం- యస్యచప్రతిపత్త్యర్థంపఞ్చాన్నమయాదికోశాఉపన్యస్తాః- యచ్చతేభ్యోఽభ్యన్తరం- యేనచైతేస ర్వాఆత్మవన్తః- తద్బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. తదేవచ సర్వస్యాపివిద్యాపరికల్పితస్య ద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతం బ్రహ్మప్రతిష్ఠా - ఆనన్దమయస్య ఏకత్వావసానత్వాత్. అస్తితదేకమవిద్యాపరికల్పితస్యద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠాపుచ్ఛం. తదపి-అస్మిన్నర్థఏషశ్లోకో భవతి. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

రా.--- (ప్రథమజత్వాదితి) హిరణ్యగర్భభేదేనేత్యర్థః. ఆనన్దమయఃపరమాత్మేతివృత్తికారైరుక్తం- తన్నిషేధేనవ్యాచష్టే (కా ర్యాత్మప్రతీతేరిత్యాదినా) సఙ్క్రామతీత్యేతదతిక్రామతీత్యభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాతం. ప్రాప్త్యభిప్రాయంకస్మాన్నవ్యాఖ్యాయతఇత్యతఆహ (న చాత్మనఏవేతి) అన్నమయాదీనామతిక్రమణీయతయాప్రకృతత్వాత్, ఏకస్యకర్తృత్వకర్మత్వాసమ్భవాచ్చ ప్రాప్తిసఙ్క్రమణంనభవతీత్యర్థః. ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వాసమ్భవేహేత్వన్తరాణ్యాహ(శిరఆదీత్యాదినా) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వేవినతొయాంపునీతత్తస్యైవాసత్త్వాశఙ్కా వక్తవ్యా-తదసమ్భవాచ్చనానన్దమయఃపరమాత్మతయాప్రతిపద్యతఇత్యాహ (మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చేతి) నహిమన్త్రోదాహరణముపపద్యత ఇతిసమ్బన్ధః. విశిష్టస్యవిశేషణకార్యత్వాత్సుఖ్యహమిత్యుపలభ్యమానోభోక్తాఆనన్దమయఇత్యుక్తం కథంతస్యవిజ్ఞానమయాదన్తరత్వమిత్యతఆహ (స చేతి) కర్త్రపేక్షయాభోక్తృత్వస్యోత్తరభావిత్వంప్రసిద్ధమేవశ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. ఏతత్స్ఫుటయతి (జ్ఞానకర్మణోర్హీతి) శరీరాదిభ్యఆనన్దసాధనేభ్యఃసకాశాత్సాధ్యేనానన్దేనవిశిష్టోఽన్తరతమఃప్రసిధ్యతీత్యర్థః. కించ ప్రియంతత్సాధనంచోద్దిశ్యకర్తావిజ్ఞానకర్మణీఅనుతిష్ఠతే- తతఉద్దేశ్యత్వాదస్యాన్తరత్వంసిద్ధమిత్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) ప్రియాదివిశిష్టస్యస్వప్నేసాక్షిణఉపలభ్యత్వాచ్చనముఖ్యాత్మత్వమిత్యాహ (ప్రియాదివాసనేతి) యథోక్తంజ్ఞానకర్మణోఃఫలభూతఆనన్దమయఇతి-తస్యసాధ్యత్వమాపాధికంస్వమతానుసారేణాహ (ఆనన్దఇతిపరమితి) కథంతర్హివిషయసుఖస్యక్షణికత్వంసాతిశయత్వంచ. వ్యఞ్జకవృత్తినిబన్ధనమిత్యాహ (తద్వృత్తివిశేషేతి) బ్రహ్మణఆనన్దస్వభావత్వేఏవకింప్రమాణమిత్యతఆహ(వక్ష్యతిచేతి) అన్తఃకరణవృత్త్యుత్కర్షాదేవఆనన్దస్యసాతిశయత్వమిత్యత్రలిఙ్గమాహ (ఏవంచేతి) యదివిషయవిశేషజన్యత్వేనఆనన్దోత్కర్షః- తదానిష్కామస్యవిషయవిశేషోపభోగాసమ్భవాదానన్దోత్కర్షోనశ్రూయేత-ఆత్మస్వభావస్యైవానన్దస్యవ్యఞ్జకాన్తఃకరణశుద్ధ్యుత్కర్షాదేవంతుసతిఅకామహతత్వేనోత్కర్షఃసంభావ్యతఇత్యర్థః. ఉక్తప్రకారేణవిషయానన్దస్యసాతిశయత్వేసతితద్విశిష్టస్యానన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వంసిద్ధం- సాతిశయత్వేన ప్రతిశరీరం భిన్నత్వాత్. బ్రహ్మతుతదధ్యాసాధిష్ఠానమద్వితీయమిత్యాహ (ఏవంచేతి) (ఏతస్మిన్నర్థఇతి) ఆనన్దమయస్య ప్రతిష్ఠాభూతబ్రహ్మప్రకాశనపర ఇత్యర్థః. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

రం.— (విజ్ఞానమితి) అత్ర విజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టోజీవఃవిజ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే - ఆత్మస్వరూపస్యస్వప్రకాశతయాజ్ఞానైకనిరూపణీయత్వేనచవిజ్ఞానశబ్దేనాభిధానసమ్భవాత్. *కృత్యల్యుటోబహులమితివాజ్ఞానాతీత్యర్థేల్యుడాశ్రీయతే. నన్ద్యాదిత్వంవాశ్రిత్య *నన్దిగ్రహీత్యాది నాకర్తరిల్యుడాశ్రీయతే . కేవలవిజ్ఞానమాత్రపరామర్శేయజ్ఞంతనుతే కర్మాణితనుతేపిచేతిప్రతిపాదితవైదికలౌకికకర్మకర్తృత్వాసమ్భవాత్.

అన్నర్యాని బ్రహ్మణి *ఆత్మనితిష్ఠన్నితి మాధ్యన్దినపాఠగతాత్మశబ్దస్థానే *యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి కాణ్వపాఠే దర్శనాత్ విజ్ఞానశబ్దో జీవాత్మపరః. (విజ్ఞానమితి) సర్వేవేదా విజ్ఞానం - జీవస్వరూపమేవ ప్రధానశబ్దాభిలప్యావచేతనాత్ బ్రహ్మణో జ్యేష్ఠం ప్రజాపతివిదో క్తరీత్యా ఉపాసతే ఇత్యర్థః (విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి) యస్తు జీవరూపం బ్రహ్మవేద, తస్మాచ్చ జీవాద న్నిమ ప్రత్యయపర్యన్తం న ప్రమాద్యతి, చేత్ - శరీరే పాప్మనో హిత్వా - దేహో వర్గ మానవివిధ స్సాన్నిష్టపూర్ణోస్తరా ఘున్స ర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే (తస్మాద్వా ఏతస్మాది) ఇష్టవస్తుదర్శనజన్యం సుఖం ప్రియం. తల్లాభజన్యం సుఖం మోదః లబ్ధస్యోపయోగజన్యం సుఖం ప్రమోదః సుఖాతిశయ ఆనన్దః. న చ ముఖ్యకాయత్వేన రూపితస్య ఆనన్దస్య పుచ్ఛత్వేన రూపిత బ్రహ్మణశ్చ భేదాభావేన తస్యైవాత్మత్వేన పుచ్ఛత్వేన చ రూపణం కథమితి వాచ్యం- ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః బ్రహ్మత్వవిశేషేణ పుచ్ఛత్వం, ఆనన్దత్వవిశేషేణాత్మశబ్దితమధ్యకాయత్వం, మిత్యుపపత్తేః నచానన్దరూప బ్రహ్మస్వరూపస్య కథమానన్దప్రచురత్వలక్షణమానన్దమయత్వం - ఆనన్దస్య చానన్దప్రచురత్వాభావాత్ ఇతి వాచ్యం - ఆనన్దస్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రియమోద ప్రమోదశబ్దవాచ్య శిరఃపక్షతయా రూపిత ధర్మసహితానన్ద ప్రచురత్వేనానన్దమయత్వస్యోపపత్తేః. అత్ర చ పూర్వేష్వన్నమయాదిషు చతుర్షు పర్యాయేషు అనిరూపితస్య బ్రహ్మణోఽవయవత్వన్యాస్మిన్నానన్దమయపర్యాయే నిరూపణం *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రాన్తస్య బ్రహ్మోపదేశస్యానన్దమయపర్యాయే సమాపనమితి జ్ఞాపనార్థమితి ద్రష్టవ్యం. అతో ప్రాన్తమయ ఏవ ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః

ఉ.— అసన్నేవ స భవతి । అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ । అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద । సన్తమేనం తతో విదు రితి । తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య । అథాతోఽనుప్రశ్నాః । ఉతావిద్వానముం లోకం ప్రేత్య । కశ్చన గచ్ఛతి । ఆహో విద్వానముం లోకం ప్రేత్య ॥౧॥ కశ్చిత్సమశ్నుతా ३ ఉ । సోఽకామ యత । బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి । స తపోఽతప్యత । స తపస్తప్త్వా । ఇదగ్ం సర్వమసృజత । యదిదం కించ । తత్సృష్ట్వా । తదేవానుప్రావిశత్ । తదనుప్రవిశ్య ॥౨॥ సచ్చ త్యచ్చాభవత్ । నిరుక్తం చా నిరుక్తం చ । నిలయనం చానిలయనం చ । విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ । సత్యం చానృతం చ సత్యమభవత్ । యదిదం కించ । తత్సత్యమిత్యాచక్షతే । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

శం.— (అసన్నేవ స భవతి) అసన్నేవ - అసత్సమ ఏవ. యథాఽసన్నపురుషార్థసమ్బన్ధీ - ఏవం స భవతి పురుషార్థసమ్బన్ధీ. కోఽసౌ. యోఽసత్ - అవిద్యమానం బ్రహ్మేతి వేద - జానాతి చేత్ - యది. తద్విపర్యయేణ యత్సర్వవికల్పాస్పదం సర్వప్రవృత్తిబీజం సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితమప్యస్తి తద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్. కాపునరాశఙ్కా తత్రాస్తిత్వే. వ్యవహారాతీతత్వం బ్రహ్మణ ఇతి బ్రూమః వ్యవహారవిషయే హి వాచారమ్భణమాత్రే అస్తిత్వభావితా బుద్ధిస్తద్విపరీతే వ్యవహారాతీతే నాస్తిత్వమపి ప్రతిపద్యతే. యథా ఘటాదిర్వ్యవహారవిషయతయోపపన్నస్సన్ - తద్విపరీతోఽసన్నితి ప్రసిద్ధం- ఏవమత్రాప్యాదిహాపి స్యాత్ బ్రహ్మణో నాస్తిత్వం ప్రత్యాశఙ్కా. తస్మాదుచ్యతే అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేదేతి. కింపునస్స్యాత్తదస్తీతి విజానతః. సన్తం- విద్యమానం బ్రహ్మస్వరూపేణ పరమార్థసదాత్మాపన్నమేనమేవం విదం విదుర్బ్రహ్మవిదః. తతః - తస్మాదస్తిత్వవేదనాత్ సోఽన్యేషాం బ్రహ్మవద్విజ్ఞేయో భవతీత్యర్థః. అథవా- యో నాస్తి బ్రహ్మేతి మన్యతే- స సర్వస్యైవ సన్మార్గస్య వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణస్య నాస్తిత్వం ప్రతిపద్యతే- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థత్వాత్తస్య. అతో నాస్తికస్సోఽసన్- అసాధురుచ్యతే లోకే. తద్విపరీతస్సన్ యోఽస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద - స తద్బ్రహ్మప్రతిపత్తిహేతుం సన్మార్గం వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణం శ్రద్దధానతయా యథావత్ప్రతిపద్యతే యస్మాత్ - తతః - తస్మాత్సన్తం - సాధుమార్గస్థమేనం విదుస్సాధవః. తస్మాదస్తీత్యేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమితి వాక్యార్థః. తస్య పూర్వస్య- విజ్ఞానమయస్యైష ఏవ శరీరే విజ్ఞానమయే భవశ్శారీర ఆత్మా. కః. య ఏష ఆనన్దమయః. తం ప్రతి నాస్త్యాశఙ్కా నాస్తిత్వే. అపోఢసర్వవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణో నాస్తిత్వం ప్రత్యాశఙ్కా యుక్తా. సర్వసామ్యాచ్చ బ్రహ్మణః. యస్మాదేవం- అతః-తస్మాదథ- అనన్తరం శ్రోతుశ్శిష్యస్యానుప్రశ్నాః - ఆచార్యోక్తిమనువి తే ప్రశ్నాః. సామాన్యం హి బ్రహ్మాకాశాదికారణత్వాద్విదుషోఽవిదుషశ్చ- తస్మాదవిదుషోఽపి బ్రహ్మప్రాప్తిరాశఙ్క్యతే. ఉత- అపి అవిద్వానముం లోకం- పరమాత్మానమితః ప్రేత్య కశ్చన - చన శబ్దోఽప్యర్థే. అవిద్వానపి గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. కింవా న గచ్ఛతీతి ద్వితీయోఽపి ప్రశ్నో ద్రష్టవ్యః - అనుప్రశ్నా ఇతి బహువచనాత్. విద్వాంసం ప్రత్యన్యౌ ప్రశ్నౌ. యద్యవిద్వాన్ సామాన్యకారణమపి బ్రహ్మ న గచ్ఛతి- అతో విదుషోఽపి బ్రహ్మగమనమాశఙ్క్యతే. అతస్తం ప్రతి ప్రశ్నః (ఆహో విద్వానితి) ఉకారం చ అధస్తాదపకృష్య తకారం చ పూర్వస్మాదుతశబ్దాద్వ్యాసజ్య ఆహో ఇత్యేతస్మాత్పూర్వముతశబ్దం సంయోజ్య పృచ్ఛతి (ఉతాహో విద్వానితి) విద్వాన్ - బ్రహ్మవిదపి కశ్చిదితః ప్రేత్య అముం లోకం సమశ్నుతే- ప్రాప్నోతి. సమశ్నుతే- ఉ- ఏవం స్థితే అయాదేశే యలోపే చ కృతే అకారస్య ప్లుతిః- సమశ్నుతా ३ ఉ ఇతి. విద్వాన్ సమశ్నుతే అముం లోకం- కింవా యథా అవిద్వాన్ -ఏవం విద్వానపి న సమశ్నుత ఇత్యపరః ప్రశ్నః. ద్వావేవ వా త్ర ప్రశ్నౌ విద్వదవిద్వద్విషయౌ. బహువచనన్తు సామర్థ్యప్రాప్తప్రశ్నాన్తరాపేక్షయోపపద్యతే. *అసద్బ్రహ్మేతి వేదచేత్ అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేదేతి శ్రవణాదస్తి నాస్తీతి సంశయః. తతోఽర్థప్రాప్తః కిమస్తి-నాస్తీతి ప్రథమోఽనుప్రశ్నః. బ్రహ్మణోఽపక్షపాతిత్వాదవిద్వాన్గచ్ఛతి- న గచ్ఛతీతి ద్వితీయః. బ్రహ్మణస్సమత్వేఽప్యవిదుష ఇవ విదుషోఽప్యగమనమాశఙ్క్యతే. కిం విద్వాన్ సమశ్నుతే - న సమశ్నుత ఇతి తృతీయోఽనుప్రశ్నః ఏతేషాం ప్రతివచనార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తత్రాఽస్తిత్వమేవ తావదుచ్యతే. యచ్చోక్తం *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి - తత్ర చ కథం సత్యత్వ

మిత్యేతద్వక్తవ్యమితీదముచ్యతే. సత్త్వోక్త్యైవ సత్త్వముచ్యతే. ఉక్తం హి సదేవ సత్యమితి - తస్మాత్సత్త్వోక్త్యైవ సత్యత్వముచ్యతే. కథమేవమర్థతోపపద్యతే అస్య గ్రన్థస్య. శబ్దానుగమాత్. అనేనైవ హ్యర్థేనాన్వితాన్యుత్తరాణి వాక్యాని *తత్సత్యమిత్యాచక్షతే *యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యాదీని. తత్రాఽసదేవ బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యతే. కస్మాత్. యదస్తి తద్విశేషతో గృహ్యతే - యథా ఘటాది. యన్నాస్తి తన్నోపలభ్యతే - యథా శశవిషాణాది. తథా నోపలభ్యతే బ్రహ్మ - తస్మాద్విశేషతోఽగ్రహణాన్నాస్తీతి. తన్న - ఆకాశాదికారణత్వాద్బ్రహ్మణః. న నాస్తి బ్రహ్మ - కస్మాత్. ఆకాశాది హి సర్వం కార్యం బ్రహ్మణో జాతం గృహ్యతే. యస్మాచ్చ జాయతే కించిత్ - తదస్తీతి దృష్టం లోకే - యథా ఘటాఙ్కురాదికారణం మృద్బీజాది. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాదస్తి బ్రహ్మ. న చాసతో జాతం కించిద్గృహ్యతే లోకే కార్యం. అసతశ్చేన్నామరూపాదికార్యం - నిరాత్మకత్వాన్నోపలభ్యేత - ఉపలభ్యతే తు. తస్మాదస్తి బ్రహ్మ. అసతశ్చేత్కార్యం - గృహ్యమాణమప్యసదన్వితమేవ స్యాత్. న చైవం - తస్మాదస్తి బ్రహ్మ. *కథమసతస్సజ్జాయేతేతి శ్రుత్యన్తరమసతస్సజ్జన్మాసమ్భవమన్వాచష్టే న్యాయతః - తస్మాత్సదేవ బ్రహ్మేతి యుక్తం. తద్యది మృద్బీజాదివత్కారణం స్యాత్ - అచేతనం తర్హి. న - కామయితృత్వాత్. న హి కామయిత్ర చేతనమస్తి లోకే. సర్వజ్ఞం హి బ్రహ్మేత్యవోచామ - అతః కామయితృత్వోపపత్తిః. కామయితృత్వాదస్మదాదివదనాప్తకామమితి చేత్ - న - స్వాతన్త్ర్యాత్. యథాన్యాన్పరవశీకృత్య కామాదిదోషాః ప్రవర్తయన్తి - న తథా బ్రహ్మణః ప్రవర్తకాః కామాః. కథం తర్హి. సత్యజ్ఞానలక్షణాః స్వాత్మభూతత్వాద్విశుద్ధాః. న తైర్బ్రహ్మ ప్రవర్త్యతే. తేషాం తు తత్ప్రవర్తకం బ్రహ్మ ప్రాణికర్మాపేక్షయా. తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యం కామేషు బ్రహ్మణః, అతో నానాప్తకామం బ్రహ్మ. సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చ. యథాఽన్యేషామనాత్మభూతాః ధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాః కామాః స్వాత్మవ్యతిరిక్తకార్యకరణసాధనాన్తరాపేక్షాశ్చ - న తథా బ్రహ్మణో నిమిత్తాద్యపేక్షత్వం. కిం తర్హి. స్వాత్మనోఽనన్యాః. తదేతదాహ (సోఽకామయత) సః - ఆత్మా - యస్మాదాకాశస్సమ్భూతః. అకామయత - కామితవాన్. కథం. బహు - ప్రభూతం స్యాం - భవేయం. కథమేకస్యార్థాన్తరాననుప్రవేశే బహుత్వం స్యాదితి. ఉచ్యతే - ప్రజాయేయ - ఉత్పద్యేయ. న హి పుత్రోత్పత్తిరివార్థాన్తరవిషయం బహుభవనం. కథం తర్హి. ఆత్మస్థానభివ్యక్తనామరూపాభివ్యక్త్యా. యదా ఆత్మస్థే అనభివ్యక్తే నామరూపే వ్యాక్రియేతే - తదా ఆత్మస్వరూపాపరిత్యాగేనైవ బ్రహ్మణోఽప్రవిభక్తదేశకాలే సర్వావస్థాసు వ్యాక్రియేతే. తదా తన్నామరూపవ్యాకరణం బ్రహ్మణో బహుభవనం. నాన్యథా నిరవయవస్య బ్రహ్మణో బహుత్వాపత్తిరుపపద్యతే అల్పత్వం వా - యథా ఆకాశస్యాల్పత్వం బహుత్వం చ వస్త్వన్తరకృతమేవ. అతస్తద్ద్వారేణైవాత్మా బహు భవతి. న హ్యాత్మనోఽన్యదనాత్మభూతం తత్ప్రవిభక్తదేశకాలం సూక్ష్మం వ్యవహితం విప్రకృష్టం భూతం భవద్భవిష్యద్వా వస్తు విద్యతే - అతో నామరూపే సర్వావస్థే బ్రహ్మణైవాత్మవతీ. న బ్రహ్మ తదాత్మకం. తే తత్ప్రత్యాఖ్యానే - న స్త ఏవేతి తదాత్మకే ఉచ్యేతే. తాభ్యాం చోపాధిభ్యాం జ్ఞాతృజ్ఞేయజ్ఞానశబ్దార్థాదిసర్వసంవ్యవహారభాగ్బ్రహ్మ. సః - ఆత్మా ఏవం కామస్సన్ తపోఽతప్యత. తప ఇతి జ్ఞానముచ్యతే - *యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఆప్తకామత్వాచ్చేతరస్య అసమ్భవ ఏవ తపసః. తపోఽతప్యత - తపః తప్తవాన్. సృజ్యమానజగద్రచనాదివిషయామాలోచనామకరోదాత్మేత్యర్థః. స ఏవమాలోచ్య తపస్తప్త్వా ప్రాణికర్మాదినిమిత్తానురూపమిదం సర్వం జగద్దేశతః కాలతో నామ్నా రూపేణ చ యథానుభవం సర్వైః ప్రాణిభిస్సర్వావస్థైరనుభూయమానమసృజత - సృష్టవాన్. (యదిదం కించ) యత్కించేదం అవిశిష్టం. తదిదం జగత్సృష్ట్వా కిమకరోదితి. ఉచ్యతే - తదేవ సృష్టం జగదనుప్రావిశత్. తత్రైతచ్చిన్త్యం కథమనుప్రావిశదితి. కిం యస్స్రష్టా - స తేనైవాత్మనాఽనుప్రావిశత్ - ఉతాన్యేనేతి. కిం తావద్యుక్తం. క్త్వాప్రత్యయశ్రవణాద్యస్స్రష్టా - స ఏవానుప్రావిశదితి. నను న యుక్తం మృద్వచ్చేత్కారణం బ్రహ్మ - తదాత్మకత్వాత్కార్యస్య. కారణమేవ హి కార్యాత్మనా పరిణమతే. అతోఽప్రవిష్టస్యేవ కార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్కారణస్య పునః ప్రవేశోఽనుపపన్నః. న హి ఘటపరిణామవ్యతిరేకేణ మృదో ఘటే ప్రవేశోఽస్తి. యథా ఘటే చూర్ణాత్మనా మృదోఽనుప్రవేశః - ఏవమన్యేనాత్మనా నామరూపకార్యేఽనుప్రవేశ ఆత్మన ఇతి చేత్ - శ్రుత్యన్తరాచ్చ *అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి. నైవం యుక్తం - ఏకత్వాద్బ్రహ్మణః. మృదాత్మనస్త్వనేకత్వాత్సావయవత్వాచ్చ యుక్తో ఘటే చూర్ణాత్మనాఽనుప్రవేశః. మృదశ్చూర్ణస్యాప్రవిష్టదేశవత్త్వాచ్చ. న త్వాత్మన ఏకత్వే సతి నిరవయవత్వాదప్రవిష్టదేశాభావాచ్చ ప్రవేశ ఉపపద్యతే. కథం తర్హి ప్రవేశస్స్యాత్ - ఉక్తశ్చ ప్రవేశః - శ్రుతత్వాత్తదేవానుప్రావిశదితి. సావయవమేవాస్తు తర్హి - సావయవత్వాన్ముఖే హస్తప్రవేశవన్నామరూపకార్యే జీవాత్మనాఽనుప్రవేశో యుక్త ఏవేతి చేన్న - అశూన్యదేశత్వాత్. న హి కార్యాత్మనా పరిణతస్య నామరూపకార్యదేశవ్యతిరేకేణాత్మశూన్యః ప్రదేశోఽస్తి - యం ప్రవిశేజ్జీవాత్మనా. కారణమేవ చేత్ప్రవిశేత్ - జీవాత్మత్వం జహ్యాత్ - యథా ఘటో మృత్ప్రవేశే ఘటత్వం జహాతి. తదేవానుప్రావిశదితి చ - శ్రుతేర్న కారణానుప్రవేశో యుక్తః. కార్యాన్తరమేవ స్యాదితి చేత్. తదేవానుప్రావిశదితి జీవాత్మరూపం కార్యం నామరూపపరిణతం కార్యాన్తరమేవాపద్యత ఇతి చేన్న - విరోధాత్. న హి ఘటో ఘటాన్తరమాపద్యతే. వ్యతిరేకశ్రుతివిరోధాచ్చ. జీవస్య నామరూపకార్యవ్యతిరేకానువాదిన్యశ్శ్రుతయో విరుధ్యేరన్. తదాపత్తౌ మోక్షాసమ్భవాచ్చ. న హి యతో ముచ్యమానస్తదేవాపద్యతే - న హి శృఙ్ఖలాపత్తిర్బద్ధస్య తస్కరాదేః. బాహ్యాన్తరభేదేన పరిణతమితి చేత్. తదేవ కారణం బ్రహ్మ శరీరాద్యాధారత్వేన తదన్తర్జీవాత్మనాధేయత్వేన చ పరిణతమితి చేన్న - బహిష్ఠస్య ప్రవేశోపపత్తేః. న హి యో యస్యాన్తస్థః - స ఏవ తత్ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. బహిష్ఠస్యానుప్రవేశస్స్యాత్ - ప్రవేశశబ్దార్థస్యైవం దృష్టత్వాత్. యథా గృహం కృత్వా ప్రావిశదితి. జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశస్స్యాదితి చేన్న - అపరిచ్ఛిన్నత్వాదమూర్తత్వాచ్చ. పరిచ్ఛిన్నస్య మూర్తస్యాన్యస్యాన్యత్ర ప్రసాదస్వభావకే జలాదౌ సూర్యకాదిప్రతిబిమ్బోదయస్స్యాత్ - న త్వాత్మనః - అమూర్తత్వాత్, ఆకాశాదికారణత్వాద్వ్యాపకత్వాత్. తద్విప్రకృష్టదేశప్రతిబిమ్బాధారవస్త్వన్తరాభావాచ్చ ప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశో న యుక్తః. ఏవం తర్హి నైవాస్తి ప్రవేశః - న చ గత్యన్తరముపలభామహే తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. శ్రుతిశ్చ నోఽతీన్ద్రియవిషయే విజ్ఞానో

త్పత్తౌనిమిత్తం. నచాస్మాద్వాక్యాద్యత్నవతామపి జ్ఞానముత్పద్యతే. హన్తతర్హ్యనర్థకత్వాదపోహ్యమేతద్వాక్యంతత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి. న- అనన్యార్థత్వాత్. కిమర్థమస్థానేచర్చా - ప్రకృతోహ్యన్యోవివక్షితోఽస్యవాక్యస్యార్థోఽస్తి - సస్మర్తవ్యః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరంసత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ [illegible] నిహితంగుహాయామితి తద్విజ్ఞానంచవివక్షితం - ప్రకృతంచతత్. బ్రహ్మ స్వరూపావగమాయచాకాశాద్యన్నమయాన్తంకార్యం ప్రదర్శితం [illegible] వగమశ్చారబ్ధః. తత్రాన్నమయాదాత్మనోఽన్యోన్తరఆత్మా ప్రాణమయః- తదన్తర్మనోమయః- విజ్ఞానమయఇతి- విజ్ఞానగుహాయాం ప్రవేశితః [illegible] తత్రచానన్దమయోవిశిష్టఆత్మా ప్రదర్శితః. అతఃపరమానన్దమయలిఙ్గాధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసానఆత్మా బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠాసర్వవికల్పాస్పదోనిర్వికల్పకోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇతితత్ప్రవేశఃకల్ప్యతే. నహ్యన్యత్రోపలభ్యతే బ్రహ్మ - నిర్విశేషత్వాత్. విశేషసమ్బన్ధోహ్యుపలబ్ధిహేతుర్దృష్టః. యథారాహోశ్చన్ద్రార్కవిశేషసమ్బన్ధః - ఏవమన్తఃకరణగుహాత్మసమ్బన్ధో బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిహేతుః సన్నికర్షాదవభాసకత్వాచ్చాన్తఃకరణస్య. యథాచాలోకవిశిష్టఘటాద్యుపలబ్ధిః-ఏవంబుద్ధిప్రత్యయాలోకవిశిష్టాత్మోపలబ్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుపలబ్ధిహేతౌగుహాయాంనిహితమితి ప్రకృతమేవతద్వృత్తిస్థానీయేత్విహపునస్తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదిత్యుచ్యతే. తదేవేదమాకాశాదికారణంకార్యంసృష్ట్వాతదనుప్రవిష్టమివాన్తర్గుహాయాంబుద్ధౌద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రిత్యేవంవిశేషవదుపలభ్యతే. సఏవతస్యప్రవేశః- తస్మాదస్తికారణం బ్రహ్మ. అతోఽస్తిత్వాదస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం తత్. తత్- కార్యమనుప్రవిశ్య. కిం. సచ్చ- మూర్తంత్యచ్చ- అమూర్తంచాభవత్. మూర్తామూర్తేహ్యవ్యాకృతే- నామరూపేఆత్మస్థేఅన్తర్గతేనాత్మనావ్యాక్రియేతే- మూర్తామూర్తశబ్దవాచ్యేతేఆత్మనాత్వప్రవిభక్తదేశకాలేఇతికృత్వాఆత్మాతేఅభవదిత్యుచ్యతే. కించ (నిరుక్తంచానిరుక్తంచ) నిరుక్తంనామనిష్కృష్టం. సమానాసమానజాతీయేభ్యో దేశకాలవిశిష్టతయేదన్తదిత్యుక్తం. అనిరుక్తం- తద్విపరీతం. నిరుక్తానిరుక్తేఅపిమూర్తామూర్తయోరేవవిశేషణే. యథాసచ్చత్యచ్చ- ప్రత్యక్షపరోక్షే. తథా (నిలయనంచానిలయనంచ) నిలయనం-నీడం. ఆశ్రయఃమూర్తస్యైవధర్మః. అనిలయనం-తద్విపరీతమమూర్తస్యైవధర్మః. త్యదనిరుక్తానిలయనాన్యమూర్తధర్మత్వేపివ్యాకృతవిషయాణ్యేవ- సర్గోత్తరకాలభావశ్రవణాత్. త్యదితిప్రాణాద్యనిరుక్తం - తదేవానిలయనంచ - అతోవిశేషణాన్యమూర్తస్యవ్యాకృతవిషయాణ్యేవైతాని. విజ్ఞానం- చేతనం. అవిజ్ఞానం- తద్రహితమచేతనంపాషాణాది. సత్యంచ- వ్యవహారవిషయం. అధికారాత్. నపరమార్థసత్యం- ఏకమేవహిపరమార్థసత్యం బ్రహ్మ. ఇహపునర్వ్యవహారవిషయమాపేక్షికంసత్యం-మృగతృష్ణికాద్యనృతాపేక్షయోదకాదిసత్యముచ్యతే. అనృతంచ-తద్విపరీతం. కింపునరేతత్సర్వమభవత్. సత్యం- పరమార్థసత్యం. కింపునస్తత్. బ్రహ్మ- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిప్రకృతత్వాత్. యస్మాత్సత్త్యదాదికంమూర్తామూర్తధర్మజాతంయత్కించేదంసర్వమవిశిష్టంవికారజాతమేకమేవసచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మభవత్ - తద్వ్యతిరేకేణాభావాన్నామరూపవికారస్య- తస్మాత్తద్బ్రహ్మసత్యమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మవిదః. అస్తినాస్తీత్యనుప్రశ్నఃప్రకృతః- తస్యప్రతివచనవిషయోఏతదుక్తం- ఆత్మాఽకామయతబహుస్స్యామితి - సయథాకామంచాకాశాదికార్యంసత్త్యదాదిలక్షణంసృష్ట్వాతదనుప్రవిశ్యపశ్యఞ్ఛృణ్వన్మన్వానోవిజానన్బహ్వభవత్. తస్మాత్తదేవేదమాకాశాదేఃకారణంకార్యస్య పరమేవ్యోమన్ హృదయగుహాయాం నిహితంతత్ప్రత్యయావభాసవిశేషేణోపలభ్యమానమస్తీత్యేవ విజానీయాదిత్యుక్తంభవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణోక్తఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యథా పూర్వేష్వన్నమయాద్యాత్మప్రకాశకాఃపఞ్చస్వపి- ఏవంసర్వాన్తరతమాత్మాస్తిత్వప్రకాశకోపిమన్త్రఃకార్యద్వారేణభవతి. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.— ఆనన్దమయస్యప్రకాశకోఽయంశ్లోకఇతికేచన-తాన్ప్రత్యాహ (తంప్రతీతి) సవిశేషతయాప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. సర్వేషాంసాధారణత్వాచ్చ బ్రహ్మణోవ్యవహార్యత్వంసర్వాన్ప్రతిభవేత్-నచదృశ్యతే-తథాపినాస్తిత్వాశఙ్కాజాయతఇత్యర్థః (ఆకాశాదికారణత్వాదితి) భూతవిశిష్టసర్వజీవకారణత్వాదిత్యర్థః. కస్యసామర్థ్యేనప్రాప్తంప్రశ్నాన్తరమిత్యతఆహ (అసద్బ్రహ్మేతి) చేచ్ఛబ్దాత్పాక్షికసత్త్వావగమసామర్థ్యాదిత్యర్థః. సత్త్వంచేదుపపన్నంబ్రహ్మణః-తావతైవసత్యత్వంసిధ్యతి-సతోబాధాసమ్భవాదిత్యర్థః. (ఏవమర్థేతి) సత్త్వోపపాదనేనసత్యవస్తువిషయతేత్యర్థః. బ్రహ్మణఃసత్త్వసాధనంనామాసత్త్వవ్యావృత్తిరేవేత్యభిప్రేత్యాసత్త్వశఙ్కాముద్భావయతి (తత్రాసదేవేతి) విప్రతిపన్నమాకాశాది- సత్పూర్వం-కార్యత్వాత్ - ఘటవదితిలౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేనసత్కారణంతావత్సిద్ధం-తస్యచదేశాదికారణత్వేనదేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాత్ బ్రహ్మపదవాచ్యత్వంసిద్ధం. తస్యవిశేషతోఽనుపలమ్భేనాసచ్ఛఙ్కాజాయతే - సాకారణత్వేనవ్యావర్త్యతే - సతుకారణత్వాత్సత్త్వంసాధ్యతే - అన్యథాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితిభావః. ఇతోపిజగదుపాదానేనాసత్త్వశఙ్కాకార్యేత్యాహ (నచాసతేతి) అసదన్వయాదర్శనాదితియుక్తితఇత్యర్థః. ఏవముసత్త్వాశఙ్కాంనిరస్యాచేతనత్వాశఙ్కాంప్రధానవాదినఃప్రసఙ్గాన్నిరాచష్టే (తద్యదీతి) యద్యపిసాఙ్ఖ్యమతేచేతనస్యసర్వకారత్వాత్కామయితృత్వమసిద్ధం - తథాపిలౌకికవ్యాప్తిబలేనకామయితృత్వాదచేతనత్వశఙ్కానివర్త్యతఇత్యాహ (నహీతి) తర్హిలౌకికవ్యాప్తిబలేనైవఅనాప్తకామత్వమపిప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామయితృత్వాదిత్యాదినా) జీవానామనాప్తానన్దత్వంపరవశత్వాత్ - నతదస్తిబ్రహ్మణఇత్యర్థః. కథంభూతాస్తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఇత్యాశఙ్కాయామాహ (సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణాఇతి) సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణంస్వరూపంయేషాంతే-తథోక్తాః. ఏతదుక్తంభవతి-మాయాప్రతిబిమ్బితంబ్రహ్మజగతఃకారణంమాయాపరిణామైరేవకామైఃకామయితృ. తేషాంచపరిణామానామనిత్యాద్యనభిభూతచిద్వ్యాప్తత్వాత్సత్యజ్ఞానాత్మకత్వం- బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యాచ్చధర్మాద్యనస్పృష్టత్వేనశుద్ధత్వం-తతోజీవకామవైలక్షణ్యంసిద్ధమితి. తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఃపుణ్యాకాఙ్క్షామపృనిష్టఫలప్రాప్త్యనుకూలాఃస్యుః- స్వాతన్త్ర్యదిత్యాశఙ్కాహ (తేషాంత్వితి) కామస్యశరీరాదిసమ్బన్ధజన్యత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణఃశరీరా

దిమత్త్వప్రసక్తిరితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చేతి) కామసంస్కారవత్యా మాయయా బ్రహ్మతాదాత్మ్యాత్తత్పరిణామా నాం బ్రహ్మతాదాత్మ్యాన్న శరీరనిమిత్తాపేక్షాస్తీత్యర్థః. (తద్ద్వారేణైవేతి) నామరూపశక్త్యాత్మకమాయాపరిణామద్వారేణైవ. నామరూపశక్త్యాత్మికా స్వరూపాతిరిక్తా మాయా అఙ్గీకృతా చేత్ - తర్హి హా ప్రధానవత్ పృథక్ సత్త్వేఽద్వైతహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆత్మాతిరిక్తం కిం స్వతస్సిధ్యతి - పరతో వా. నాద్యః - జాడ్యహానేరతిరేకహానేశ్చ. నద్వితీయః - ప్రమాసంసర్గానిరూపణాత్. నహి భిన్నదేశకాలయోః సంయోగాదిసమ్భవతి - విషయవిషయిభావో వా - నియామకగవేషణాత్. నచ స్వభావవిశేషసమ్బన్ధః - ద్వయోః స్వభావయోః సమ్బన్ధత్వే నైవాపేక్షయోస్సమ్బన్ధ్యభావప్రసక్తాత్. నచ స్వాత్మానం ప్రతి స్వస్యైవ సమ్బన్ధిత్వం - ఆత్మాశ్రయాపాతాత్. తథాపి తథార్థాభావే వ్యవహారమాత్రప్రవర్తకత్వేచ మిథ్యావ్యవహారాపాతాప్ అనిర్వచనీయవాదపి వపర్యవస్యతీతి భావః. యస్మాదాత్మాతిరిక్తం వస్తు న సంభావ్యతే - తస్మాదాత్మతాదాత్మ్యేనైవ నామరూపయోః నిర్ధిరిత్యాహ (అత ఇతి) తర్హి బ్రహ్మణః ప్రపఞ్చతాప్రసక్తిరితి నేత్యాహ (న బ్రహ్మేతి) న బ్రహ్మ తదాత్మకం - అజడత్వాత్తత్పరిహారేణాపి సిద్ధిసంభవాదిత్యర్థః. కథం తర్హి బ్రహ్మైకత్వం - తత్రాహ (తే తదితి) స్వప్నే నభోభక్షణవదారోపితస్యానుభవప్రత్యాఖ్యానేన సిద్ధ్యసంభవాదనుభవే నామరూపే అనుభవాత్మకబ్రహ్మాత్మకే కథ్యేతే - న తత్త్వైక్యాభిప్రాయేణేత్యర్థః. న కేవలం బ్రహ్మణో బహురూపత్వం మాయోపాధికం - సర్వవ్యవహారాస్పదత్వం చేత్యాహ (తాభ్యామితి) ప్రవేశస్యానిర్వాచ్యభావద్యోతనేన జీవస్య బ్రహ్మకృతతాయాం ప్రవేశవాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయితుం విచారమారభతే (తత్రేతి చిన్త్యమిత్యాదినా) విమర్శే సతి క్త్వాశ్రుత్యనురోధాత్ స్రష్టురేవ ప్రవేశ ఇత్యుక్తం సిద్ధాన్తినా. పూర్వవాద్యాహ (ననునయుక్తమితి) సృష్టిప్రవేశక్రియయోః పూర్వాపరకాలీనత్వసంభవే సతి కర్త్రైక్యం క్త్వాశ్రుత్యా బోధ్యేత - నతు ప్రవేశస్యోత్తరకాలతా సంభవతి - సృష్టిసమయ ఏవ ఉపాదానస్య కార్యాత్మతయా అవస్థితత్వాదిత్యర్థః ఏతదేవ వివృణోతి (కారణమేవహీతి) అప్రవిష్టమిక భావనాదౌ దేవ తత్స్య ప్రవేశోఽయుక్తః - తథా కార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్ ప్రవేశో న సంభవతీత్యర్థః. సిద్ధాన్త్యేకదేశినాం మతముద్భావ్య పూర్వవాదీ దూషయతి (యథా ఘట ఇత్యాదినా) స్రష్టురన్యస్య వా ప్రవేశో న సంభవతీతి చేత్ - కథం తర్హి ప్రవేశో వాచ్య ఇతి సిద్ధాన్త్యేకదేశ్యాహ (కథమితి) నాస్త్యేవేతి న వక్తవ్యమిత్యాహ (ఉక్తశ్చేతి) స ఏవాహం గతిం (సావయవమేవేతి) పూర్వవాదీ దూషయతి (నాశూన్యదేశత్వాదితి) కార్యాత్మనా పరిణతస్య బ్రహ్మణో నామరూపాత్మకం కార్యమేవ దేశః - తద్వ్యతిరేకేణ నహ్యన్యః ప్రదేశోఽస్తి. యత్కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణతం - తత్ప్రతి కార్యవిశేషే జీవాత్మనా ప్రవేక్ష్యతీతి నశఙ్కనీయమిత్యాహ (కారణమేవచేదితి) కార్యవిశేషస్య ప్రవేశమఙ్గీకృత్య దూషణముక్తం - సనసంభవతి - శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ (తదేవేతి) కారణపరామర్శకేన తచ్ఛబ్దేన కార్యముపలక్ష్య కార్యాన్తరస్య తత్ర ప్రవేశో విధీయతే - ప్రస్తుతదేశసంభవాత్. అతో న శ్రుతివిరోధ ఇతి సిద్ధాన్త్యేకదేశిమతముద్భావ్య దూషయతి (కార్యాన్తరమేవేత్యాదినా) కారణవాచకేన తచ్ఛబ్దేన కార్యలక్షణాయాం అపి వక్షితలక్షణా చేత్ప్రసజ్యేత - తర్హి కారణపర ఏవ తచ్ఛబ్దోఽస్త్విత్యాహ అన్యః సిద్ధాన్త్యేకదేశీ (బాహ్యేతి) అస్మిన్పక్షే ప్రవేశశ్రుతేర్ముఖ్యార్థో న లభ్యేతేత్యాహ (న బహిస్థేతి) అన్యస్య వేదాన్తినో మతముద్భావ్య దూషయతి (జల ఇత్యాదినా) ఏవం సిద్ధాన్త్యేకదేశినో ఇతరస్య పూర్వవాద్యుపసంహరతి (ఏవం తర్హీతి) నైవాస్తి ప్రవేశో బ్రహ్మణః - తతోఽన్యస్యాపి ప్రవేశో న సమ్భవతీత్యుక్తమిత్యాహ (నచేతి) ఇతరస్యాపి ప్రవేశః కల్పయితుం నశక్యత ఇత్యాహ (తదేవానుప్రావిశదితి) సా చ శ్రుతిః స్రష్టుః ప్రవేశమాహ - సా చాస్మాకం మీమాంసకానాం ప్రమాణం - తత తద్విరోధేనాన్యస్య ప్రవేశకల్పనా నయుక్తేతి భావః. తర్హి శ్రుతిశరణత్వాదేవ బ్రహ్మణ ఏవ ప్రవేశ ఉచ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్మాదర్థోపదిమదిదదితి వదర్థశూన్యమేవేదం వాక్యమితి నిగమయతి (హన్తేతి) శక్తిగోచరస్యార్థస్యాసంభవాదర్థశూన్యత్వం - తాత్పర్యగోచరస్య వా. నాద్యః - ఆకాశాదేరపి ప్రకృష్టదేశేఽపి జలేఽమూర్తస్య ప్రతిబిమ్బభావవదమూర్తస్యాపి బ్రహ్మణోఽనిర్వాచ్యావిద్యాసు ప్రతిబిమ్బితస్రష్టృత్వేతరకాలమన్తఃకరణాదిషు ప్రతిబిమ్బభావసంభవాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయ ఇత్యాహ (అన్యార్థత్వాదితి) ఏతత్ స్ఫుటయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) (అత్రపరమితి) బుద్ధిగుహాప్రవేశావసన్తరమానన్దమయ ఏవ విశిష్టోఽర్థో విశేష్యస్యచిద్ధాతోర్లిఙ్గం - విశిష్టస్య విశేష్యావ్యభిచారదర్శనాత్. తదధిగమద్వారేణానన్దైకవృద్ధ్యవసాన ఆత్మా బ్రహ్మరూపోఽస్యామేవ గుహాయామధిగన్తవ్య ఇత్యభిప్రేత్య జలే సూర్యప్రవేశవదనిర్వాచ్యః ప్రవేశోఽభిధీయత ఇత్యర్థః. బుద్ధిగుహాయామేవ బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిసంభవాత్తత్రైవ ప్రవేశోఽభిధిత్సిత ఇత్యాహ (నహీతి) నన్వన్యత్రోపలభ్యన్తం బ్రహ్మబుద్ధావేవ కథముపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యోపాధేర్యోగ్యతావిశేషసంభవాదిత్యాహ (విశేషేతి) (సన్నికర్షాదితి) అన్తఃకరణసంసర్గాదేవ దేహఘటాదిషు చైతన్యాభివ్యక్తిః - నస్వతః. అన్తఃకరణం చావ్యవధానేనైవ చైతన్యాభివ్యఞ్జకం - అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిత్యర్థః. యథా చాస్వచ్ఛస్వభావకే ఘటాదౌ ముఖం న ప్రతిబిమ్బతే - జలాదౌ స్వచ్ఛస్వభావకే ప్రతిబిమ్బతే - తథా సత్త్వప్రధానస్యాన్తఃకరణస్య ప్రసాదస్వాభావ్యాద్ఘటతే తత్ర బ్రహ్మోపలబ్ధిరిత్యాహ (అవభాసాత్మకత్వాచ్చేతి) కించ - యథా జాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవ ప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసమర్థ ఆలోకోఽఙ్గీక్రియతే - తథా జాడ్యసామ్యే అన్తఃకరణస్యైవ ప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసామర్థ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (యథా చేతి) నిలయనం - గృహప్రాసాదాదిమూర్తసన్నివేశవిశేషః. అవయవసంస్థానవిశేషరాహిత్యమనిలయనం. అనిరుక్తత్వాద్యమూర్తధర్మవద్బ్రహ్మణ ఏవ కిం న స్యాదిత్యత ఆహ (త్యదనిరుక్తానిలయనానీతి) తత్సత్యమిత్యాచక్షత ఇత్యస్యోపపత్తిమాహ (యస్మాదితి) పదాని వ్యాఖ్యాయ ప్రకృతానుప్రశ్ననిరాకరణే ప్రకరణస్య తాత్పర్యం *సోఽకామయతేత్యాదేర్దర్శయతి (అస్తినాస్తీత్యాదినా) తస్యాః - బుద్ధిగుహాయాః ప్రత్యయాః - అహంకర్తా భోక్తేత్యాదయః - తపి నావభాసవిశేషాః - చైతన్యవ్యఞ్జకమానం. విశిష్టధర్మస్య విషయత్వేఽపి స్వరూపస్యావిషయత్వాదిత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

రం.— (ఆసన్నేవేతి) పూర్వేషు చతుర్షుపర్యాయేషూదాహృతానాం శ్లోకానాం పుచ్ఛవద్విషయత్వదర్శనాత్ అయమపిశ్లోకః పుచ్ఛవదానన్దమయవిషయక ఏవ- నతు * బ్రహ్మపుచ్ఛమితినిర్దిష్టతదేకదేశవిషయః. తతశ్చ బ్రహ్మశబ్దేనానన్దమయ ఏవోచ్యతే. ఆనన్దమయసదసత్త్వజ్ఞానాన్మోక్షసంసారౌ భవత ఇత్యర్థః. ఆనన్దమయరూపస్య బ్రహ్మణః ఆకాశాదివిజ్ఞానమయాన్తపదార్థాన్తర్యామితయా నిర్దిష్టస్యాపి అత్మాన్తరమస్తికిమితిశఙ్కాం వ్యుదస్యతి (తస్యైష ఏవేతి) పూర్వస్య- విజ్ఞానమయాన్తపదార్థస్య ఆత్మభూత ఏష ఆనన్దమయ ఆత్మా- తస్య- ఆనన్దమయస్యాత్మేత్యర్థః. తతశ్చానవస్థాత్వము క్తం భవతి. నచ పూర్వేషు పర్యాయేషు *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానవస్థాత్మకత్వప్రతిపాదకత్వాదర్శనాదస్మిన్పర్యాయేఽపి తదాశ్రయణే అర్థవైరూప్యం స్యాదితిశఙ్క్యం- పూర్వేషు పర్యాయేష్వను క్తస్య బ్రహ్మవయవత్వస్య ఇహాసిరూపణాత్, తస్మాద్వా ఏతస్మాదానన్దమయాదన్యోన్తర ఆత్మేతినిర్దేశాభావాచ్చ ఏతత్పర్యాయగతస్య తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానవస్థాత్మకత్వమేవార్థః. ఆనన్దమయబ్రహ్మప్రతిపాదనానన్తరం * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రమాభిహితప్రాప్తివిశదీకరణార్థం ప్రశ్నానుపక్షిపతి (అథాత ఇత్యాదినా) పూర్వప్రతిపాదనస్యబుభుత్సాహేతుత్వమతశ్శబ్దేనోచ్యతే. ఉతాఇతి నిపాతస్యచ్ఛాన్దసో దీర్ఘః- *అథాసవత్సానివివత్. అవిద్వానితి పదే సంఅమ్యదా త్తత్వం స్యాత్ -*తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇతిస్మరణాత్. అన్తోదాత్తంచేదంపదం. ఉతా- విద్వానితి ఛేదః. అవి ప్రకృష్టహృదయాదిస్థానస్థం అనవచ్ఛిన్నం చ బ్రహ్మ ఉపాసీనో విద్వాన్ కిమతః ప్రేత్యాముం- లోకం- *పరమేవ్యోమన్నిత్యుక్తం లోకం గచ్ఛతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉతగత్యనపేక్షం ఇహైవ బ్రహ్మప్నోతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఆహోవిద్వాన్ సమశ్నుత ఇతి- భోక్తృత్వం వివక్షితం. అయమర్థః- కశ్చిదహఙ్గ్రహేణోపాసీనో విద్వానముం లోకం గత్వా కిం సమశ్నుతే - భోగ్యభూతం బ్రహ్మానుభవతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉత బ్రహ్మస్వరూపేణైకీభవతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఏవం శాస్త్రవైవిధ్యమూలాః గతివిశేషస్వరూపభేదసదసద్భావవిషయాః ప్రశ్నాః బహువచనవివక్షితాః. ఏతత్సర్వం వ్యాసార్యైః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితిసూత్రేస్పష్టము క్తం. ఏతాన్ప్రశ్నాన్ ప్రతివక్తుం జగత్కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వాదిజ్ఞాపనాయాహ (సోఽకామయతేతి) సః- ఆనన్దమయ ఆత్మాదేవమనుష్యాదిరూపేణ బహుస్యాం- తదర్థమాకాశాదిరూపేణ ప్రజాయేయేతి వ్యష్టిసమష్టిరూపచేతనాచేతనవిషయసఙ్కల్పమకరోదిత్యర్థః సః- పరమాత్మా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః కృతవానిత్యర్థః. *తప ఆలోచన ఇతిహి ధాతుః. (తత్సృష్ట్వేత్యాది) నను సర్వదా సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః కో సౌ సృష్టికాలానుప్రవేశ ఇతిచేత్. ఉచ్యతే-గోజఠరగతవత్సవత్సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యేకం సర్వవస్తుషు పుష్కలప్రతీత్యర్హస్థితివిశేష ఏవానుప్రవేశః. అనేన * సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ, యోవేదనిహితంగుహాయామితిమన్త్రో క్తం అనన్తస్య బ్రహ్మణః హృదయగుహానిహితత్వముపపాదితం భవతి. (తదనుప్రవిశ్య సచ్చత్యచ్చాభవత్) సచ్ఛబ్దేననిర్వికారతయాసతతైకరూపశ్చేతన ఉచ్యతే- త్యచ్ఛబ్దేన పూర్వావస్థాత్యాగరూపవికారాస్పదమచేతనముచ్యతే. బ్రహ్మైవ చేతనాచేతననామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మణ ఏవ సర్వోపాదానతయా సర్వభావవికారాస్పదత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరుక్తంచేత్యాది) జాతిగుణక్రియావత్తయా జాతిగుణాభిధాయిశబ్దవాచ్యమచేతనం నిరుక్తం. జాతిగుణాదిశూన్యం చేతనజాతం అనిరుక్తం. *ఏతాభూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇత్యుక్తరీత్యా అచేతనవర్గాధారభూతం చేతనజాతం నిలయనం. ఆశ్రితమచేతనజాతం నిలయనం. (విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ) అజడస్వరూపం జడస్వరూపంచ. (సత్యంచానృతంచేతి) నిర్వికారతయా సత్యత్వం చేతనస్య. ఇతరస్యత్వతథాత్వం. తతశ్చ నిరుక్తత్వానిరుక్తత్వనిలయనత్వానిలయనత్వవిజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వయుక్తసత్యానృతశబ్దితచేతనాచేతననామరూపభాక్ భవదపి బ్రహ్మసత్యమేవాభవత్ - అజహన్నిర్వికారత్వలక్షణస్వస్వభావమేవాభవదిత్యర్థః. (యదిదమితి) యస్మాచ్చేతనాచేతనాత్మకవర్గానుప్రవిష్టతయా సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఆత్మత్వం- అత ఏవ సర్వమపి చేతనాచేతనాత్మకం జగత్ శాస్త్రదృష్టిమన్తః పురుషాః పరాశరాదయః *హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *జ్యోతీంషి విష్ణుర్భువనానివిష్ణురిత్యాచక్షతే ఇత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ । తతో వై సదజాయత । తదాత్మానగ్ స్వయమకురుత । తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యత ఇతి । యద్వై తత్సుకృతం । రసో వై సః । రసగ్ హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి । కో హ్యేవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్ । యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ । ఏష హ్యేవానన్దయాతి ॥ ౧॥ యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే । అథ సోఽభయం గతో భవతి । యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి । తత్త్వేవ భయం విదుషోఽమన్వానస్య । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

శం.— (అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి) అసదితి - వ్యాకృతనామరూపవిశేషవిపరీతరూపమవ్యాకృతం బ్రహ్మోచ్యతే - నపునరత్యన్తమేవాసత్. నహ్యసతస్సజ్జన్మాస్తి. ఇదమితి - నామరూపవిశేషవద్వ్యాకృతం జగదగ్రే - పూర్వం- ప్రాగుత్పత్తేః బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దవాచ్యమాసీత్. తతః- అసతః వై- సత్- ప్రవిభక్తనామరూపవిశేషమజాయత- ఉత్పన్నం. కింతతః ప్రవిభక్తం పితురివపుత్రః. నేత్యాహ- తత్- అసచ్ఛబ్దవాచ్యం స్వయమేవాత్మానమేవాకురుత- కృతవత్. యస్మాదేవం - తస్మాత్తత్- బ్రహ్మైవసుకృతం- స్వయంకర్తృ ఉచ్యతే. స్వయంకర్తృ బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- సర్వకారణత్వాత్. యస్మాద్వా స్వయమేవాకరోత్సర్వం సర్వాత్మనా - తస్మాత్పుణ్యరూపేణాపి తదేవ బ్రహ్మకారణం సుకృతముచ్యతే. సర్వథాపి తు ఫలసమ్బన్ధాదికారణం సుకృతశబ్దవాచ్యం ప్రసిద్ధం లోకే. యదిపుణ్యం - యదివాన్యత్ - సా ప్రసిద్ధిర్నిత్యే చేతనావత్కారణే సత్యుపపద్యతే. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ- సుకృతప్రసిద్ధేరితి. ఇతశ్చాస్తి కుతః. రసత్వాత్. కుతో రసత్వప్రసిద్ధిః బ్రహ్మణ ఇత్యత ఆహ (యద్వై తత్సుకృతం

రసో వై సః) రసో నామ తృప్తిహేతురానన్దకరో మధురామ్లాదిః ప్రసిద్ధో లోకే. రసమేవాయం హి లబ్ధ్వా- ప్రాప్యానన్దీ - సుఖీ భవతి. నాసత ఆనన్దహేతుత్వం దృష్టం లోకే. బాహ్యానన్దసాధనరహితా అప్యనీహా నిరీషణా బ్రాహ్మణా బాహ్యరసలాభాదివ సానన్దా దృశ్యన్తే విద్వాంసః- నూనం బ్రహ్మైవ రసస్తేషాం. తస్మాదస్తి తత్తేషామానన్దకారణం రసవద్బ్రహ్మ. ఇతశ్చాస్తి. కుతః. ప్రాణనాది క్రియాదర్శనాత్. అయమపి హి పిణ్డో జీవతః ప్రాణేన ప్రాణితి, అపానేనాపానితి,- ఏవం వాయవీయా ఐన్ద్రియికాశ్చ చేష్టాస్సంహతైః కార్యకారణైర్నిర్వర్త్యమానా దృశ్యన్తే. తచ్చైకార్థవృత్తిత్వేన సంహననం నాన్తరేణ చేతనమసంహతం సమ్భవతి - అన్యత్రాదర్శనాత్. తదాహ యత్. యది ఏష ఆకాశే - పరమే వ్యోమ్ని గుహాయాం నిహిత ఆనన్దో న స్యాత్ - న భవేత్. కో హ్యేవ లోకే అన్యాత్ - అపానచేష్టాం కుర్యాదిత్యర్థః. కః ప్రాణ్యాత్ - ప్రాణనం వా కుర్యాత్. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ - యదర్థాః కార్యకరణ ప్రాణనాదిచేష్టాః. తత్కృత ఏవ చానన్దో లోకస్య. కుతః. ఏష హ్యేవ - పర ఆత్మా ఆనన్దయాతి - ఆనన్దయతి, సుఖయతి లోకం ధర్మానురూపం. స ఏవాత్మానన్దరూపోఽవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నో విభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః. భయాభయహేతుత్వాచ్చ విద్వదవిదుషోరస్తి తద్బ్రహ్మ. సద్వస్త్వాశ్రయణేన హ్యభయం భవతి- నాసద్వస్త్వాశ్రయణేన భయనివృత్తిరుపపద్యతే. కథమభయహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యదా హ్యేవ యస్మాదేషః- సాధకః ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి. కింవిశిష్టే. అదృశ్యే- దృశ్యం నామ ద్రష్టవ్యం- వికారః. దర్శనార్థత్వాద్వికారస్య. న దృశ్యమదృశ్యం. అవికార ఇత్యర్థః. ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽవికారేఽవిషయభూతే. అనాత్మ్యే- అశరీరే. యస్మాదదృశ్యం- తస్మాదనాత్మ్యం. యస్మాదనాత్మ్యం - తస్మాదనిరుక్తం. విశేషో హి నిరుచ్యతే, విశేషశ్చ వికారః. అవికారం తద్బ్రహ్మ - సర్వవికారహేతుత్వాత్. తస్మాదనిరుక్తం. యస్మాదేవం- తస్మాదనిలయనం. నిలయనం- నీడః, ఆశ్రయః. న నిలయనమనిలయనం. అనాధారం. తస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే- సర్వకార్యధర్మవిలక్షణే బ్రహ్మణీతి వాక్యార్థః. అభయమితి క్రియావిశేషణం. అభయామితి వా లిఙ్గాన్తరం పరిణమ్యతే. ప్రతిష్ఠాం-స్థితిం, ఆత్మభావం, విన్దతే-లభతే అథ- తదా సః తస్మిన్ నానాత్వస్య భయహేతోరవిద్యాకృతస్యాదర్శనాదభయం గతో భవతి. స్వరూపప్రతిష్ఠో హ్యసౌ తదా భవతి *యదా నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. అన్యస్య హ్యన్యతో భయం భవతి- నాత్మన ఏవాత్మనో భయం యుక్తం. తస్మాదాత్మైవాత్మనోఽభయకారణం. సర్వతో నిర్భయా హి బ్రాహ్మణా దృశ్యన్తే సత్సు భయహేతుషు- తచ్చాయుక్తమసతి భయత్రాణే బ్రహ్మణి. తస్మాత్తేషామభయదర్శనాదస్తి తదభయకారణం బ్రహ్మేతి. కదాఽసావభయం గతో భవతి సాధకః. యదా నాన్యత్పశ్యతి, ఆత్మని చాన్తరం- భేదం న కురుతే, తదా అభయం గతో భవతీత్యభిప్రాయః. యదా పునః-అవిద్యావస్థాయాం హి- యస్మాదేషః-అవిద్యావానవిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం వస్తు తైమిరికద్వితీయచన్ద్రవత్పశ్యతి, ఆత్మని చైతస్మిన్- బ్రహ్మణి. ఉత్- అపి. అరం-అల్పం. అన్తరం- ఛిద్రం. భేదం అల్పమప్యన్తరం- భేదదర్శనం కురుతే,. భేదదర్శనమేవ హి భయకారణం. అల్పమపి భేదం పశ్యతీత్యర్థః. అథ - తస్మాద్భేదదర్శనాద్ధేతోరస్య-భేదదర్శిన ఆత్మనో భయం భవతి. తస్మాదాత్మైవాత్మనో భయకారణమవిదుషః. తదేతదాహ - తత్ - బ్రహ్మత్వేవ భయం భేదదర్శినో విదుషః. ఈశ్వరోఽన్యో మత్తః - అహమన్యః సంసారీత్యేవం విదుషః భేదదృష్టమీశ్వరాఖ్యం తదేవ బ్రహ్మాల్పమప్యన్తరం కుర్వతో భయం భవతి ఏకత్వేనామన్వానస్య. తస్మాద్విద్వానప్యవిద్వానేవాసః - యమేకమభిన్నమాత్మతత్త్వం న పశ్యతి. ఉచ్ఛేదహేతుదర్శనాద్ధ్యుచ్ఛేద్యాభిమతస్య భయం భవతి- అనుచ్ఛేద్యో హ్యుచ్ఛేదహేతుః. తస్మిన్నాసత్యుచ్ఛేదహేతావనుచ్ఛేద్యేఽన్యదర్శనకార్యం భయం యుక్తం. సర్వం చ జగద్భయవద్దృశ్యతే- తస్మాజ్జగతో భయదర్శనాద్గమ్యతే- నూనం తదస్తి భయకారణమనుచ్ఛేదహేతురనుచ్ఛేద్యాత్మకం - యతో జగద్బిభేతీతి. తత్- ఏతస్మిన్నప్యర్థ ఏష శ్లోకో భవతి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఆ — (సుకృతమితి) కృత్వేత్యయ సుష్ఠు క్రియత ఇతికర్మాభిధాయకో పిభ్యాన్తస్యా ప్రక్రియయా సుష్ఠు కరోతీతి కర్తరివ్యాఖ్యాతః (ఏకార్థవృత్తిత్వేనేతి) ఏకప్రయోజనసాధనత్వేనపరస్పరాయ త్తతేత్యర్థః. (అన్యత్రేతి) గృహప్రాసాదాదిష్వసత్యన్తర్గృహద్యనారభ్యం- స్వామినమన్తరేణ సంహననస్యాదర్శనాత్ కార్యకరణసంహతేస్సవిబిఙ్యస్వామి శరీరావయవాదిభిరుపచయాదిరహితోఽవగమ్యతే- సచచేతనత్వే సభేదాభావాద్బ్రహ్మైవేతి తదస్తిత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. దాసోహం తస్య దేవస్య- మమారాధ్యః పరమేశ్వర ఇతి భేదం విద్వాన్ కథమజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ(అసావమోయమితి)యథావస్థభేదం పశ్యన్న విద్వానుచ్యతే-అతత్త్వదర్శిత్వాత్. తథేత్యర్థః. కథం తస్యైతస్య భయసంభావనేత్యత ఆహ (ఉచ్ఛేదేతి) సంహర్తా హి పరమేశ్వరో మాం సంహరిష్యతి- నరకే వా నిక్షేప్స్యతీతి పశ్యతో భయం భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మైవోచ్ఛేదహేతుః కుత ఇత్యత ఆహ (అనుచ్ఛేద్యో హీతి) ఉచ్ఛేదహేతోరప్యుచ్ఛేద్యత్వేఽనవస్థా ప్రసక్తాన్నిత్యత్వం వక్తవ్యం- తచ్చ బ్రహ్మణో నాన్యత్ర సంభావ్యత ఇత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

రం.— (అసద్వా ఇత్యాది) ఇదం-స్థూలచేతనాచేతనశరీరకం బ్రహ్మ నభివ్యక్తనామరూపం బ్రహ్మ సృష్టేః ప్రాగాసీత్. తస్మాదిదం జగదభివ్యక్తనామరూపమభవదిత్యర్థః. నన్వసద్బ్రహ్మణిరహితస్య బ్రహ్మణః ఉపాదానత్వేకర్త్రన్తరమపేక్షితం-నిమిత్తోపాదానయోరైక్యాదావశ్యంభావాత్. ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మానమితి) ఆత్మానమేవోపాదానత్వేన స్వీకృత్యస్వయమేవాకురుత. (తస్మాదితి) యస్మాత్స్వయమేవ స్వస్య కార్యం- అత ఏవ బ్రహ్మ సుకృతం కృతం- కార్యం యస్య- తత్సుకృతం. కార్యస్య సౌష్ఠవం చానవిక్లశరూపత్వం. స్వభిన్నస్య కార్యస్యనిర్మాణే హి క్లేశప్రసక్తిః. తతశ్చాక్లిష్టకార్యం బ్రహ్మేతి. *నిత్యనిత మేతమ్మహాతో భూతస్యేత్యాది శ్రుతయోవదన్తీత్యర్థః. భవతు తత్సుకృతం - తస్యఉపాస్యత్వే ప్రాప్యత్వే మోక్షిమాయాతమిత్యత్రాహ (యద్వై తదితి) సుకృతమితి నిర్దిష్టం బ్రహ్మ - రసః- ఆనన్దః. తల్లాభాదస్యానన్దిత్వం. తతశ్చతస్యానన్దత్వాత్ ప్రాప్యత్వోపాస్యత్వే యుక్తే

ఇతిభావః. తదేవోపపాదయతి (కో హ్యేవాన్యాదితి) యద్యయమపరిచ్ఛిన్నానన్దరసః పరమాత్మా న స్యాత్ - సాంసారికమాపవర్గికం వా సుఖం కః ప్రాప్నుయాత్. అత ఏష ఏవానన్దయతి. అతస్తస్య సర్వవిధానన్దహేతుత్వాత్తస్య ప్రాప్యత్వమస్తీతి భావః. (యదాహ్యేవేత్యాది) అదృశ్యే - చక్షురాదిగ్రహణానర్హే. ఆత్మ్యం - వ్యాప్యం. శరీరమిత్యర్థః. అనాత్మ్యే - అశరీర ఇత్యర్థః. అత ఏవానిరుక్తే - జాతిగుణాదివాచిదేవాదిపదావాచ్యే. అనిలయనే - ఆధారశూన్యే. అభయం - భయాభావాయ. *నావ్యయీభావాదితి చతుర్థ్యా అమ్భావః. *అర్థాభావే యదవ్యయమితి అవ్యయీభావసమాసః. అభయసాధనభూతాం ప్రతిష్ఠాం- నిరన్తరస్మృతిలక్షణాం నిష్ఠాం విన్దతే- లభతే- సః అభయం ప్రాప్నోతి. అత్ర వ్యాసార్యైః +అదృశ్య ఇత్యచిద్వ్యావృత్తిః-అనాత్మ్య ఇతి బద్ధవ్యావృత్తిః - స హి పరమాత్మనా వ్యాప్యః - యద్వా - ఆత్మ్యం- వ్యాప్యం. కర్మకృతశరీరం. తద్రహితో ఽనాత్మ్యః. అనిరుక్త ఇతి ముక్తవ్యావృత్తిః- స హి బద్ధావస్థాయాం దేవాదిశబ్దైరుక్తః- అనిలయన ఇతి నిత్యముక్తవ్యావృత్తిః - తేషాం హి భగవానాధార ఇత్యుక్తం. ఏవంవిహితాయాః ప్రతిష్ఠాయా విచ్ఛేదే అనర్థం దర్శయతి (యదాహ్యేవేతి) ఏషః- ఉపాసకః ఏతస్మిన్ - పరమాత్మని ధ్యానస్య అన్తరం- విచ్ఛేదం అరం- అల్పమపి యదా కురుతే - తస్య భయం భవతీత్యర్థః. పూర్వవాక్యే ప్రతిష్ఠాశబ్దేన నిరన్తరధ్యానవాచినా ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విహితత్వాదత్రాన్తరశబ్దేనాపి తస్యైవ ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విరోధినో ధ్యానవిచ్ఛేదస్య గ్రహణముచితం. పరపక్షరీత్యా- బ్రహ్మణి అన్తరం - భేదం యః కురుతే- జానాతీత్యర్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. వస్తుతస్తు బ్రహ్మైక్యవాదినామస్మాకం బ్రహ్మణి నానాత్వనిషేధేన ప్రతికూలః - అస్మాభిర్నానా బ్రహ్మవాదస్యానభ్యుపగమాత్. తథాపి ప్రకరణానుగుణ్యాదుక్త ఏవార్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. కింభయం తత్రాహ (తత్త్వేవేతి) విదుషః - బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తదతిరిక్తవిషయస్పృహయా నిరన్తరం మననమకుర్వతః తదేవ- అమననం భయం. న హి తదపేక్షయాన్యద్భయమస్తి. ఉక్తం చ మహర్షిభిః- యన్ముహూర్తం క్షణం వాపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే| సా హానిస్తన్మహచ్ఛిద్రం సా భ్రాన్తిస్సా చ విక్రియా|| వరం హుతవహజ్వాలాపఞ్జరాన్తర్వ్యవస్థితిః| న శౌరిచిన్తావిముఖజనసంవాసవైశసమితి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఉ.— భీషాస్మాద్వాతః పవతే । భీషోదేతి సూర్యః । భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ । మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి । సైషానన్దస్య మీమాంసా భవతి । యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః । ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠః । తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాత్ । స ఏకో మానుష ఆనన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య ॥ ౧॥ తే యే శతం మానుషా ఆనన్దాః । స ఏకో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకో దేవగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకః పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దాః ॥ ౨॥ స ఏక ఆజానజానాం దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమాజానజానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకః కర్మదేవానాం దేవానామానన్దః । యే కర్మణా దేవానపియన్తి । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం కర్మదేవానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకో దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవానామానన్దాః ॥ ౩॥ స ఏక ఇన్ద్రస్యానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమిన్ద్రస్యానన్దాః । స ఏకో బృహస్పతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం బృహస్పతేరానన్దాః । స ఏకః ప్రజాపతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం ప్రజాపతేరానన్దాః । స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః ॥ ౪॥ శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । స యశ్చాయం పురుషే । యశ్చాసావాదిత్యే । స ఏకః । స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి ॥ ౫॥ ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

శం — భీషా- భయేనాస్మాద్వాతః పవతే. భీషోదేతి సూర్యః. భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ. మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి. వాతాదయో హి మహార్హాః స్వయమీశ్వరాః సన్తః పవనాదికార్యేష్వాయాసబహులేషు నియతాః ప్రవర్తన్తే- తద్యుక్తం ప్రశాస్తరి సతి. యస్మాన్నియమేన తేషాం ప్రవర్తనం- తస్మాదస్తి భయకారణం తేషాం ప్రశాస్తృ బ్రహ్మ. యతస్తే భృత్యా ఇవ రాజ్ఞస్తస్మాద్బ్రహ్మణో భయేన ప్రవర్తన్తే- తచ్చ భయకారణమానన్దం బ్రహ్మ. తస్యాస్య బ్రహ్మణ ఆనన్దస్యైషా మీమాంసా- విచారణా భవతి. కిమానన్దస్య మీమాంస్యమితి. ఉచ్యతే - కిమానన్దో విషయవిషయిసంబన్ధజనితో లౌకికానన్దవత్- ఆహోస్విత్స్వాభావిక ఇత్యేవమేషా ఆనన్దస్య మీమాంసా. తత్ర లౌకిక ఆనన్దో బాహ్యాధ్యాత్మికసాధనసమ్పత్తినిమిత్త ఉత్కృష్టః- స ఏ

షనిర్దిశ్యతే బ్రహ్మానన్దానుగమార్థం. అనేన హి ప్రసిద్ధేనానన్దేన వ్యావృత్తవిషయబుద్ధిగమ్య ఆనన్దోఽనుగన్తుం శక్యతే. లౌకికోఽప్యానన్దో బ్రహ్మానన్దస్యైవ మాత్రా. అవిద్యయా తిరస్క్రియమాణే విజ్ఞాన ఉత్కృష్యమాణాయాం చావిద్యాయాం బ్రహ్మాదిభిః కర్మవశాద్యథావిజ్ఞానం విషయాదిసాధనసమ్బన్ధవశాచ్చ విభావ్యమానశ్చ లోకేఽనవస్థితో లౌకికః సమ్పద్యతే. స ఏవావిద్యాకామకర్మాపకర్షేణ మనుష్యగన్ధర్వాద్యుత్తరోత్తరభూమిష్వకామహతవిద్వచ్ఛ్రోత్రియప్రత్యక్షో విభావ్యతే శతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షేణ యావద్ధిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి. నిరస్తే త్వవిద్యాకృతే విషయవిషయివిభాగే విద్యయా స్వాభావికః పరిపూర్ణ ఏక ఆనన్దోఽద్వైతో భవతీత్యేతమర్థం విభావయిష్యన్నాహ- యువా ప్రథమవయాః. (సాధుయువేతి) సాధుశ్చాసౌ యువా చేతి యూనో విశేషణం. యువాప్యసాధుర్భవతి- సాధురప్యయువా. అతో విశేషణం యువా స్యాత్సాధుయువేతి. ఆధ్యాయికః- అధీతవేదః. ఆశిష్ఠః- ఆశుతమః. దృఢిష్ఠః- దృఢతమః. బలిష్ఠః- బలవత్తమః. ఏవమాధ్యాత్మికసాధనసంపన్నః. తస్యేయం పృథివీ- ఉర్వీ సర్వా విత్తస్య- విత్తేనోపభోగసాధనేన దృష్టార్థేనాదృష్టార్థేన చ కర్మసాధనేన సంపన్నా- పూర్ణా. రాజా- పృథివీపతిరిత్యర్థః. తస్య య ఆనన్దః- స ఏకో మానుషః- మనుష్యాణాం ప్రకృష్ట ఏక ఆనన్దః. మానుషానన్దాచ్ఛతగుణోత్కృష్టో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దో భవతి. మనుష్యాః సన్తః కర్మవిద్యావిశేషాత్ గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తా మనుష్యగన్ధర్వాః. తే హ్యన్తర్ధానాదిశక్తిసంపన్నాః సూక్ష్మకార్యకరణాః- తస్మాత్ప్రతిఘాతాల్పత్వం, తేషాం ద్వన్ద్వప్రతిఘాతశక్తిః, సాధనసమ్పత్తిశ్చ. తతోఽప్రతిహన్యమానస్య ప్రతీకారవతో మనుష్యగన్ధర్వస్య స్యాచ్చిత్తప్రసాదః. తత్ప్రసాదవిశేషాత్సుఖవిశేషాభివ్యక్తిః. ఏవం పూర్వస్యాః పూర్వస్యాః భూమేరుత్తరస్యాముత్తరస్యాం భూమౌ ప్రసాదవిశేషతః శతగుణేనానన్దోత్కర్ష ఉపపద్యతే. ప్రథమం త్వకామహతాగ్రహణం మనుష్యవిషయభోగకామానభిహతస్య శ్రోత్రియస్య మనుష్యానన్దాచ్ఛతగుణేనానన్దోత్కర్షో మనుష్యగన్ధర్వేణ తుల్యో వక్తవ్య ఇత్యేవమర్థం. సాధుయువాధ్యాయిక ఇతి- శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే గృహ్యేతే. తే హ్యవిశిష్టే సర్వత్ర. అకామహతత్వం తు విషయోత్కర్షాపకర్షతః సుఖోత్కర్షాపకర్షాయ విశిష్యతే. అతోఽకామహతగ్రహణం తద్విశేషతః శతగుణసుఖోత్కర్షోపలబ్ధేరకామహతత్వస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వవిధానార్థం. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. దేవగన్ధర్వాః- జాతిత ఏవ. చిరలోకలోకానామితి పితౄణాం విశేషణం. చిరకాలస్థాయీ లోకో యేషాం పితౄణాం- తే చిరలోకలోకాః. ఆజాన ఇతి దేవలోకః. తస్మిన్నాజానే జాతాః ఆజానజాః దేవాః- స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతాః. కర్మదేవాః- యే వైదికేన కర్మణా అగ్నిహోత్రాదినా కేవలేన దేవానపియన్తి. దేవా ఇతి త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః. ఇన్ద్రః- తేషాం స్వామీ. తస్యాచార్యో బృహస్పతిః. ప్రజాపతిః- విరాట్ త్రైలోక్యశరీరః. బ్రహ్మ సమష్టివ్యష్టిరూపః సంసారమణ్డలవ్యాపీ. యత్రైత ఆనన్దభేదాః ఏకతాం గచ్ఛన్తి- ధర్మశ్చ తన్నిమిత్తం జ్ఞానం చ తద్విషయమకామహతత్వం చ నిరతిశయం యత్ర- స ఏష హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మ. తస్యైష ఆనన్దః శ్రోత్రియేణావృజినేనాకామహతేన చ సర్వతః ప్రత్యక్షముపలభ్యతే. తస్మాదేతాని త్రీణి సాధనానీత్యవగమ్యతే. తత్ర శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే నియతే- అకామహతత్వం తూత్కృష్యతే- ఇతి ప్రకృష్టసాధనతాఽవగమ్యతే. తస్యాకామహతత్వప్రకర్షతశ్చోపలభ్యమానః శ్రోత్రియప్రత్యక్షో బ్రహ్మణ ఆనన్దో యస్య పరమానన్దస్య మాత్రా- ఏకదేశః. *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. స ఏష ఆనన్దో యస్య మాత్రా సముద్రామ్భస ఇవ విప్రుషః ప్రవిభక్తా యత్రైకతాం గతాః- స ఏష పరమానన్దః స్వాభావికః. అద్వైతత్వాదానన్దానన్దినోశ్చాఽవిభాగోఽత్ర. తదేతన్మీమాంసాఫలముపసంహ్రియతే (సయశ్చాయం పురుష ఇతి) గుహాయాం నిహితః పరమే వ్యోమ్న్యాకాశాదికార్యం సృష్ట్వా అన్నమయాన్తం తదేవానుప్రవిష్టః స య ఇతి నిర్దిశ్యతే. కోఽసౌ. అయం పురుషే. (యశ్చాసావాదిత్యే) యః పరమానన్దః శ్రోత్రియప్రత్యక్షో నిర్దిష్టః- యస్యైకదేశం బ్రహ్మాదీని భూతాని సుఖార్హాణ్యుపజీవన్తి- స యశ్చాసావాదిత్య ఇతి నిర్దిశ్యతే. స ఏకః- భిన్నప్రదేశస్థఘటాకాశాకాశైకత్వవత్. నను తన్నిర్దేశే స యశ్చాయం పురుష ఇతి అవిశేషతోఽధ్యాత్మం న యుక్తో నిర్దేశః. యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షిన్నితి తు యుక్తః- ప్రసిద్ధత్వాత్. న- పరాధికారాత్. పరో హ్యాత్మాత్రాధికృతః *అదృశ్యేఽనాత్మ్యే *భీషాస్మాద్వాతః పవతే *సైషానన్దస్య మీమాంసా భవతీతి. న హ్యకస్మాదప్రకృతో యుక్తో నిర్దేష్టుం- పరమాత్మవిజ్ఞానం చ వివక్షితం- తస్మాత్పర ఏవ నిర్దిశ్యతే స ఏక ఇతి. నన్వానన్దస్య మీమాంసా ప్రక్రాన్తా- తస్యా అపి ఫలముపసంహర్తవ్యం- అభిన్నః స్వాభావిక ఆనన్దః పరమాత్మైవ- న విషయవిషయిసమ్బన్ధజనిత ఇతి. నను తదనురూప ఏవాయం నిర్దేశః స యశ్చాఽయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి భిన్నాధికరణస్థవిశేషోపమర్దనేన. నన్వేవమప్యాదిత్యవిశేషగ్రహణమనర్థకం. నానర్థకం- ఉత్కర్షాపకర్షాపోహార్థత్వాత్. ద్వైతస్య హి యో మూర్తామూర్తలక్షణస్య పర ఉత్కర్షః సవితర్యన్తర్గతః- స చేత్పురుషగతవిశేషోపమర్దేన పరమానన్దమపేక్ష్య సమో భవతి- న కశ్చిదుత్కర్షోఽపకర్షో వా తాం గతిం గతస్యేతి *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇత్యుపపన్నం. అస్తి నాస్తీత్యనుప్రశ్నో వ్యాఖ్యాతః- కార్యరసలాభప్రాణనాభయప్రతిష్ఠాభయదర్శనోపపత్తిభ్యోఽస్త్యేవ తదాకాశాదికారణం బ్రహ్మేతి. అపాకృతోఽనుప్రశ్న ఏకః. ద్వావన్యావనుప్రశ్నౌ విద్వదవిదుషోర్బ్రహ్మప్రాప్త్యప్రాప్తివిషయౌ. తత్ర విద్వాన్సమశ్నుతే- న సమశ్నుత ఇతి అనుప్రశ్నోఽన్త్యః- తదపాకరణాయోచ్యతే. మధ్యమోఽనుప్రశ్నోఽన్త్యాపాకరణాదేవాపాకృత ఇతి తదపాకరణాయ న యత్యతే. స యః కశ్చిదేవం- యథోక్తం బ్రహ్మోత్సృజ్యోత్కర్షాపకర్షమద్వైతం సత్యం జ్ఞానమనన్తమస్మీత్యేవం వేత్తీత్యేవంవిత్. ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శార్థత్వాత్. స కిం. (అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య) దృష్టాదృష్టేష్టవిషయసముదాయో హ్యయం లోకః. తస్మాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- ప్రత్యావృత్య- నిరపేక్షో భూత్వా ఏతం- యథావ్యాఖ్యాతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి- విషయజాతమన్నమయాత్పిణ్డాత్మనో వ్యతిరిక్తం న పశ్యతి. సర్వం స్థూలభూతమన్నమయమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః. తతోఽభ్యన్తరమేతం ప్రాణమయం సర్వాన్నమయాత్మస్థమవిభక్తం. అథైతం మనోమయం. విజ్ఞానమయం. ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి. అథాదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే. తత్రైతచ్చిన్త్యం- కోఽయమేవంవిత్- కథం వా సఙ్క్రామతీతి. కింపరస్మాదాత్మ

నోఽన్యస్సఙ్క్రమణకర్తా ప్రవిభక్తః- ఉతసఏవేతి. కింతతః. యద్యన్యస్స్యాత్- శ్రుతివిరోధః *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *అన్యోఽసావన్యో
హమస్మీతినసవేద *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీతి. అథ సఏవానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి-కర్మకర్తృత్వానుపపత్తిః. పరస్యైవచ
సంసారిత్వంపరాభావోవా. యద్యుభయథాప్రాప్తోదోషో నపరిహర్తుంశక్యతఇతి - వ్యర్థాచిన్తా. అథాన్యతరస్మిన్పక్షే దోషాప్రాప్తిః - తృ
తీయేవాఅదుష్టేపక్షే - సఏవశాస్త్రార్థఇతివ్యర్థైవచిన్తా. న- తన్నిర్ధారణార్థత్వాత్. సత్యం - ప్రాప్తోదోషోనశక్యఃపరిహర్తుం అన్యతరస్మింస్తృతీ
యేవాపక్షేఽదుష్టేఅవధృతేవ్యర్థాచిన్తాస్యాత్. నతుసోఽవధృతఇతితదవధారణార్థత్వాదర్థవత్యేవైషాచిన్తా. సత్యమర్థవతీచిన్తా - శాస్త్రార్థావధా
రణార్థత్వాత్. చిన్తయసిచత్వం- నతునిర్ణేష్యసి. కింననిర్ణేతవ్యమితివేదవచనం. న. కథంతర్హి. బహుప్రతిపక్షత్వాత్. ఏకత్వవాదీత్వం- వేదార్థ
పరత్వాత్. బహవోహినానాత్వవాదినోవేదబాహ్యాస్త్వత్ప్రతిపక్షాః- అతోమమాశఙ్కానన్నిర్ణేష్యసీతి. ఏతదేవమేస్వస్త్యయనం- యన్మామేకయోగిన
మనేకయోగిబహుప్రతిపక్షమాత్థ. అతోజేష్యామిసర్వానారభేచచిన్తాం. సఏవతుస్యాత్- తద్భావస్యవివక్షితత్వాత్. తద్విజ్ఞానేనపరమాత్మభా
వోహ్యత్రవివక్షితః *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితి. నహ్యన్యస్యాన్యభావాపత్తిరుపపద్యతే. ననుతస్యాపితద్భావాపత్తిరనుపపన్నైవ. న- అవిద్యా
కృతతాదాత్మ్యాపోహార్థత్వాత్. యాహిబ్రహ్మవిద్యయాస్వాత్మప్రాప్తిరుపదిశ్యతే - సాఅవిద్యాకృతస్యాన్నమయాదివిశేషాత్మనఃఆత్మ
త్వేనాధ్యారోపితస్యానాత్మనోఽపోహార్థా. కథమేవమర్థతాఽవగమ్యతే. విద్యామాత్రోపదేశాత్. విద్యాయాశ్చదృష్టంకార్యమవిద్యానివృత్తిః-తచ్చే
హవిద్యామాత్రమాత్మప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యతే. మార్గవిజ్ఞానోపదేశవదితిచేత్. తదాత్మత్వేవిద్యామాత్రసాధనోపదేశోఽహేతుస్స్యాత్. కస్మాత్
దేశాన్తరప్రాప్తౌమార్గవిజ్ఞానోపదేశదర్శనాత్. నహిగ్రామఏవగన్తాఇతిచేన్న - వైధర్మ్యాత్. తత్రహిగ్రామవిషయంవిజ్ఞానంనోపదిశ్యతే-త
త్ప్రాప్తిమార్గవిషయమేవోపదిశ్యతేవిజ్ఞానం. నతథేహబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణసాధనాన్తరవిషయంవిజ్ఞానముపదిశ్యతే. ఉక్తకర్మాదిసాధనాపేక్షం
బ్రహ్మవిజ్ఞానంపరప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యతఇతిచేన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్యేత్యాదినాప్రత్యుక్తత్వాత్. శ్రుతిశ్చ *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి
కార్యస్యతదాత్మత్వందర్శయతి. అభయప్రతిష్ఠోపపత్తేశ్చ యదిహివిద్యావాన్స్వాత్మనోఽన్యన్నపశ్యతి - తతః *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇతి
స్యాత్- భయహేతోఃపరస్యాన్యస్యాభావాత్. అన్యస్యచావిద్యాకల్పితత్వేనవిద్యయాఽవస్తుత్వదర్శనోపపత్తిః. తద్ధిద్వితీయస్యచన్ద్రస్యాసత్త్వం-
యదతైమిరికేణచక్షుష్మతానగృహ్యతే. నైవంనగృహ్యతఇతిచేన్న- సుషుప్తసమాహితయోరగ్రహణాత్. సుషుప్తేఽగ్రహణమన్యాసక్తవదితిచేన్న-
సర్వాగ్రహణాత్. జాగ్రత్స్వప్నయోరన్యస్యగ్రహణాత్సత్త్వమేవేతిచేన్న- అవిద్యాకృతత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నయోః. యదన్యగ్రహణంజాగ్రత్స్వ
ప్నయోః- తదవిద్యాకృతం-అవిద్యాఽభావేఅభావాత్. సుషుప్తేఅగ్రహణమప్యవిద్యాకృతమితిచేన్న- స్వాభావికత్వాత్. ద్రవ్యస్యహితత్త్వమవిక్రి
యా- పరానపేక్షత్వాత్. విక్రియానతత్త్వం - పరాపేక్షత్వాత్. నహికారకాపేక్షంవస్తునస్తత్త్వం. సతోవిశేషఃకారకాపేక్షః- విశేషశ్చవి
క్రియా. జాగ్రత్స్వప్నయోశ్చగ్రహణంవిశేషః. యద్ధియస్యనాన్యాపేక్షంస్వరూపం- తత్తస్యతత్త్వం. యదన్యాపేక్షం- నతత్తత్త్వం- అన్యా
భావేఅభావాత్. తస్మాత్స్వాభావికత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నవన్నసుషుప్తేవిశేషః. యేషాంపునరీశ్వరోఽన్యఆత్మనః- కార్యంచాన్యత్-తేషాంభయానివృ
త్తిః-భయస్యాన్యనిమిత్తత్వాత్. సతోన్యస్యాత్మహానానుపపత్తేః. నచాసతఆత్మలాభః. సాపేక్షస్యాన్యస్య భయహేతుత్వమితిచేన్న- తస్యాపితుల్య
త్వాత్. యద్ధర్మాద్యనుసహాయీభూతంనిత్యమనిత్యంవానిమిత్తమపేక్ష్యాన్యద్భయకారణంస్యాత్ - తస్యాపితథాభూతస్యాత్మహానాభావాద్భయాని
వృత్తిః. ఆత్మహానేవాసదసతోరితరేతరాపత్తౌసర్వత్రానాశ్వాసఏవ. ఏకత్వపక్షేపునస్సనిమిత్తస్యసంసారస్యావిద్యాకల్పితత్వాదదోషః. తైమి
రికదృష్టస్యహిద్వితీయచన్ద్రస్యనాత్మలాభోనాశోవాస్తి. విద్యావిద్యయోస్తద్ధర్మత్వమితిచేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్. వివేకావివేకౌరూపాదివత్ప్రత్యక్షా
వుపలభ్యేతేఅన్తఃకరణస్థౌ. నహిరూపస్యప్రత్యక్షస్యసతోద్రష్టృధర్మత్వం. అవిద్యాచస్వానుభవేననిరూప్యతే-మూఢోహం- అవివిక్తంమమవిజ్ఞా
నమితి. తథావిద్యావివేకోఽనుభూయతే. ఉపదిశన్తిచాన్యేభ్యఆత్మనావిద్యాంబుధాః. తథాచాన్యేఽవధారయన్తి. తస్మాన్నామరూపపక్షస్యైవ
విద్యావిద్యే. నామరూపేచనాత్మధర్మౌ- *నామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తేచపునర్నామరూపేసవితర్యహోరా
త్రేఇవకల్పితే- నపరమార్థతోవిద్యమానే. అభేదేఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీతికర్మకర్తృత్వానుపపత్తిరితిచేన్న- విజ్ఞానమాత్రత్వా
త్సంక్రమణస్య. నజలూకాదివత్సంక్రమణమిహోపదిశ్యతే. కింతర్హి. విజ్ఞానమాత్రంసంక్రమణశ్రుతేరర్థః. ననుముఖ్యమేవసంక్రమణంశ్రూ
యతేఉపసంక్రామతీతిచేన్న- అన్నమయేఅదర్శనాత్. నముఖ్యమేవసంక్రమణం. నహ్యన్నమయముపసంక్రామతోబాహ్యాదస్మాల్లోకాజ్జలూ
కావత్సంక్రమణందృశ్యతే- అన్యథావా. మనోమయస్యబహిర్నిర్గతస్యవిజ్ఞానమయస్యవాపునః ప్రత్యావృత్త్యాత్మసంక్రమణమితిచేన్న- స్వాత్మనిక్రి
యావిరోధాత్. అన్యోఽన్నమయముపసంక్రామతీతిప్రకృత్యమనోమయోవిజ్ఞానమయోవాస్వాత్మానమేవోపసంక్రామతీతివిరోధస్స్యాత్. తథా
నానన్దమయస్యాత్మసంక్రమణముపపద్యతే. తస్మాన్నప్రాప్తిస్సంక్రమణం, నాప్యన్నమయాదీనామన్యతమకర్తృకం,. పారిశేష్యాదన్నమయాద్యా
నన్దమయాన్తాత్మవ్యతిరిక్తకర్తృకంజ్ఞానమాత్రంచసంక్రమణముపపద్యతే. జ్ఞానమాత్రత్వేచ ఆనన్దమయాన్తస్థస్యైవసర్వాన్తరస్యాకాశాద్యన్న
మయాన్తంకార్యంసృష్ట్వాఅనుప్రవిష్టస్యహృదయగుహాభిసంబన్ధాదన్నమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మవిభ్రమస్సంక్రమణాత్మక వివేకజ్ఞానోత్పత్త్యావిన
శ్యతి. తదేతస్మిన్నవిద్యావిభ్రమనాశేసంక్రమణశబ్దఉపచర్యతే. నహ్యన్యథాసర్వగతస్యాత్మనస్సంక్రమణముపపద్యతే. వస్త్వన్తరాభావాచ్చ. నచ
స్వాత్మనఏవసంక్రమణం. నహిజలూకాస్వాత్మానమేవసంక్రామతి. తస్మాత్ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతియథోక్తలక్షణాత్మప్రతిపత్త్యర్థమేవ
బహుభవనసర్గప్రవేశరసలాభాభయసంక్రమణాదిపరికల్ప్యతే ఆత్మన్యేవబ్రహ్మణిసంవ్యవహారవిషయే. నతు పరమార్థతోనిర్వికల్పేబ్రహ్మణికశ్చిద

వికల్ప ఉపపద్యతే. తమేతం నిర్వికల్పమాత్మానమేవం క్రమేణోపసంక్రమ్య విదిత్వా న బిభేతి కుతశ్చన అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకో భవతి. సర్వస్యైవాస్య ప్రకరణస్యానన్దవల్ల్యర్థస్య సఙ్క్షేపతః ప్రకాశనాయైష మన్త్రో భవతి. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— తచ్చాభయకారణం బ్రహ్మానన్దముక్తం *యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదితి. అత్రానన్దశ్చ లోకే జన్యః ప్రసిద్ధః- తతో విచారమారభతే (తస్యా ఏషేత్యాదినా) బ్రహ్మానన్దస్య చేన్మీమాంసా ప్రస్తుతా- కిమర్థం సార్వభౌమానన్దాద్యుపన్యాసః- తత్రాహ (తత్ర లౌకిక ఇత్యాదినా) లౌకిక ఆనన్దః క్వచిత్ప్రకృష్టః- సాతిశయత్వాత్ పరమాణువదితి బ్రహ్మానన్దానుమానార్థో లౌకికోపన్యాస ఇత్యర్థః. విషయేభ్యో వ్యావృత్తాః వాగ్వృత్తివిషయాః అవిషయ బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శినః. తద్బుద్ధిగోచరా ఇత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మానన్దానుగమమాహ (లౌకికోఽపీత్యాదినా) మనుష్యగన్ధర్వానన్దస్యోత్కృష్టత్వే నిమిత్తమాహ (తే హ్యన్తర్ధానాదీతి) ప్రథమమకామహతగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రథమమితి) యది ప్రథమపర్యాయ ఏవాకామహతో గృహ్యేత- తదా తస్యైవ సార్వభౌమానన్దేన తుల్య ఆనన్దః స్యాత్. తదా చ వ్యాఘాతో భవేత్ మానుషానన్దనిస్పృహో మానుషానన్దభాగీ చేతి. తతో మనుష్యగన్ధర్వానన్దేన తుల్యమానన్దం తస్య దర్శయితుం ప్రథమపర్యాయే తద్గ్రహణమిత్యర్థః. అవృజినత్వం - అపాపత్వం. యథోక్తకారిత్వం, తత్సాధనసాకల్యమిత్యర్థః (దేవాస్త్రయస్త్రింశత్) అష్టౌ వసవః, ఏకాదశ రుద్రాః, ద్వాదశాదిత్యాః, ఇన్ద్రః, ప్రజాపతిశ్చేతి. యదర్థం మీమాంసారబ్ధా- తస్య నిరతిశయానన్దస్య సిద్ధౌ వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుమాహ (తస్యాకామహతత్వేతి) తస్య బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యానన్దస్తదుపాసకప్రత్యక్షో యస్య మాత్రా- స ఏష పరమానన్దః స్వాభావిక ఇతి సంబన్ధః. హిరణ్యగర్భానన్దస్య మాత్రాత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (ఏతస్యైవేతి) న కేవలం హిరణ్యగర్భానన్ద ఏవ మాత్రా - యశ్చ ప్రాగుపన్యస్తః సార్వభౌమాద్యానన్దః - స ఏష యస్య మాత్రా ప్రవిభక్తా నానాత్వమాపన్నా సతీ యత్ర నిరతిశయానన్దేఽకామహతబ్రహ్మవిత్ప్రత్యక్షే ఏకతాం గతేతి యోజనా. అకామహతప్రత్యక్షత్వాభిధానాద్భేదప్రాప్తిం నిరస్యతి (ఆనన్దానన్దినోశ్చేతి) ప్రత్యక్షత్వాభిధానమజ్ఞానసంశయాదివ్యవధానాభావాభిప్రాయం- న తు విషయవిషయిభావాభిప్రాయం - దృశ్యేఽనాత్మ్యే *ఉదరమన్తరం కురుత ఇత్యాదినా నిషేధాదిత్యర్థః. మీమాంసయా నిరతిశయానన్దం బ్రహ్మాస్మీతి నిర్ధారితం - తస్యాకామహతప్రత్యక్షత్వాభిధానాదభేదసిద్ధిః. స హి పరానన్దః పరస్య ప్రత్యక్షో భవతి. తస్మాన్నిరతిశయానన్దబ్రహ్మైకత్వం జీవస్య *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రాన్తం మీమాంసయా చ సిద్ధముపసంహ్రియత ఇత్యర్థః. ఆదిత్యగ్రహణస్య నిర్దైనికోపాధ్యుపలక్షణార్థస్యావివక్షితత్వం దర్శయితుం చోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) *య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇత్యాదౌ శ్రుత్యన్తరే మణ్డలస్థదక్షిణాక్షిస్థైక్యస్య ప్రసిద్ధత్వాదిహాప్యాదిత్యస్థస్యైక్యసిద్ధ్యై దక్షిణాక్షిగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. అధ్యాత్మమధిదైవతం చ లిఙ్గాత్మోపాసనవివక్షాయాం తథా స్యాత్ - నేహ తద్వివక్షితమిత్యాహ (న పరేతి) య ఏవం విద్వాన్ నిరతిశయానన్ద ఉత్కృష్టోపాధౌ ప్రతిబిమ్బితః- స ఏవ నికృష్టోపాధౌ శిరఃపాణ్యాదిమతి పురుషే ప్రతిబిమ్బిత ఇతి పరమానన్దమపేక్ష్య సమత్వం నికృష్టోత్కృష్టోపాధ్యైక్యం చ వివక్షితమిత్యర్థః. వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్తి నాస్తీతి) సన్దిగ్ధం సప్రయోజనం చ విచారమర్హతి- అత్ర చ కస్మిన్పక్షే కో దోషః- కో వా లాభ ఇత్యాహ (కిం తత ఇతి) ఉభయత్రానుపపత్తిం సంశయకారణమాహ (యద్యన్యః స్యాదితి) చోద్యముఖేన సంశయవ్యావృత్తిం ప్రయోజనమాహ (యద్యుభయథేత్యాదినా) ఏతదేవ మమ విచారారమ్భకస్య స్వస్త్యయనం- కల్యాణం. యన్మాహేతి త్వవాదినం త్వమర్థ- బ్రూషే. అప్రతిపన్నవస్తువాదిత్వాదనేకత్వవాదినో, ప్యేకస్య వస్తునః సమ్యుక్తత్వాదనేకవస్తువాదినశ్చ. బహవః ప్రతిపక్షాస్త్విమ ఇత్యర్థః తతోఽపి కల్యాణం- అనేకత్వస్యాఽన్యోన్యాశ్రయాదిదోషదుష్టత్వాత్, పూర్వపక్షనిరాకరణేన సిద్ధాన్తోపపత్తేశ్చేత్యర్థః. విచారారమ్భముపపాద్య సిద్ధాన్తముపక్రమతే (స ఏవ తు స్యాదితి) ఔపాధికభేదభిన్నోఽప్యేవంవిత్ స్వతః పర ఏవ స్యాదిత్యర్థః. అవిద్యాధ్యారోపితాబ్రహ్మత్వవ్యావృత్తిరేవ బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతి ఫలవాక్యస్యైవముక్తతా కథమవగమ్యతే- స పునరప్రాప్తప్రాప్తిరిత్యాహ (కథమితి) పరిహరతి (విద్యామాత్రేతి) అస్య థాప్యుపపత్తిం శఙ్కతే (మాత్రేతి) గన్తుః స్వతో గ్రామత్వాభావేఽపి యథా మార్గజ్ఞానోపదేశః సార్థకః- తథా జీవస్య స్వతో బ్రహ్మత్వాభావేఽపి న్యుపదేశః- అధ్యాసద్వారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వాదిత్యర్థః. త్వం గ్రామోఽసీతి న తథోపదేశః - అత్రాభేదోపదేశః ప్రతీయతే - అతశ్చోపదేశస్యైవ మార్గదృష్టాన్తో యుక్త ఇత్యాహ (న వై తథాఽప్యేతి) యదివిదుషః స కామః పన్య ఈశ్వరోఽథయ హేతుర్నాస్తి - కాపర్చిన్తితవ్యతిరిక్తేశ్వరదర్శనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్య చేతి) కల్పితభేదవిశిష్టరూపేణేశ్వరస్యాదిత్యాకృతత్వే మిథ్యాత్వే సతి విద్యయా తత్రావస్తుత్వదర్శనముపపద్యతే- ఈశ్వరోఽసుప్రశాసితేతి మిథ్యైతత్ - యతః స్వస్య పూర్ణత్వైకాత్మ్యమేవ పరమార్థమితి విద్వద్దృష్ట్యా విశిష్టస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. దృష్టాన్తవైషమ్యం శఙ్కతే (నైవమితి) యథా చ స్త్రైకత్వదర్శనాద్ద్వితీయశ్చన్ద్రో న గృహ్యతే - నైవం బ్రహ్మవిదా గృహ్యతే వ్యతిరిక్తేశ్వరః - ప్రతినియతప్రపఞ్చావభాసస్య భోజనాదిప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా జీవన్ముక్తస్యాప్యభ్యుపగమాత్, తత్ప్రపఞ్చనియమస్య చేశ్వరాధీనత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః. యద్యపి జాగరే వ్యతిరేకావభాసదర్శనం విదుషః - తథాపి న తద్భయకారణం. న హి మాయావీ స్వవిరచితవ్యాఘ్రాభాసాద్బిభేతి. అవిదుషోఽపి వ్యతిరేకదర్శనం న సదాతనమిత్యాహ (న సుషుప్త ఇతి) సుషుప్తే వ్యతిరేకాగ్రహణమసత్త్వసాధకం న భవతీత్యాహ (సుషుప్త ఇతి) యథా జాగరితే చ స్వప్నే సక్తమనస్కతయా తద్వ్యతిరిక్తం విద్యమానమపి న పశ్యతి- తథా సుషుప్తేఽపి నిద్రాసుఖాసక్తతయా సదపి ద్వితీయం న పశ్యతి- న త్వభావాదిత్యర్థః. అన్యాసక్తస్య తద్వ్యతిరిక్తాదర్శనేఽపి తద్దర్శనమవాస్తి- సుషుప్తేఽపి న కించిదజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యయాత్, సుఖస్యాప్యాత్మతాదాత్మ్యాదజ్ఞానస్య చ వ్యతిరిక్తత్వానిర్వచనాత్, ద్వితీయాభావాదేవాగ్రహణమిత్యాహ (న సర్వాగ్రహణాదితి) సుషుప్తే చేదనుపలమ్భాదసత్త్వం - తర్హి జాగ్రత్స్వప్నయోరుపలమ్భాద్ద్వైతస్యాసత్త్వం కిం న స్యా

దిత్యాహ (జాగ్రదితి) అనాత్మాదావాత్మత్వాదిబుద్ధిరవిద్యా - తద్భావేఏవద్వైతోపలమ్భానోపలమ్భమాత్రంసత్త్వసాధకం- అన్యథాశుక్తి రూప్యాదేరపిసత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నావిద్యేతి) పూర్వవాద్యాహ(సుషుప్తఇతి) సుషుప్తేద్వితీయస్యాగ్రహణమపిలయమాత్రావిద్యాకృతం- నతుభేదాభావనిబన్ధనం-అతోయదుక్తంసుషుప్తేసర్వాశకబ్రహ్మభూతోజీవఃస్వవ్యతిరిక్తమభావాదేవనపశ్యతీతితదసదిత్యర్థః. సతోపిద్వితీయస్యావి ద్యావశాదగ్రహణమితికోర్థః. కింగ్రహణప్రాగభావోజాయతే- ఉతాప్రకాశారోపః - కింవాఽగ్రహణాకారావికృతస్వరూపావస్థానం నాద్యః- ప్రాగభావస్యానాదిత్వాభ్యుపగమాత్. నద్వితీయః- పరైస్త్వితీయస్యాస్వప్రకాశతాస్వాభావ్యాభ్యుపగమేనాప్రకాశారోపానభ్యుపగమాత్, అప్ర కాశారోపేచసర్వస్యస్వప్రకాశబ్రహ్మత్మతాయాఅభ్యుపగన్తవ్యత్వేనాస్మత్సమీహితసిద్ధిప్రసఙ్గాత్,. నతృతీయఇత్యాహ (నస్వాభావికత్వాదితి) అవికృతస్వరూపావస్థానంనావిద్యాకార్యం - అనాగన్తుకత్వాదిత్యర్థః. ఏతత్ స్ఫుటయతి (ద్రవ్యస్యహీత్యాదినా) సన్మాత్రంద్రవ్యముచ్యతే స్వాతన్త్ర్యసిద్ధ్యభిప్రాయేణ. నవైశేషికాభిప్రాయేణక్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణంద్రవ్యం- మానాభావాదితిద్రష్టవ్యం. (అవిక్రియేతి). విక్రియాఽభావోపలక్ష్యంస్వరూపం - అనపేక్షసిద్ధిత్వాదిత్యర్థః గ్రహణాదివిక్రియాసస్వాభావికీ - పరాపేక్షత్వాత్. స్ఫటికలౌహిత్యవదిత్యర్థః యదుక్తమనపేక్షసిద్ధిత్వాదవిక్రియత్వమితితత్ స్ఫుటయతి (యద్ధీతి) ఏవంస్వమతేచిత్సత్తావ్యతిరిక్తేశ్వరస్యభయహేతోరభావాదభయంవిదుషస్సి ష్యతీత్యుపపాద్యద్వైతిపక్షేతదసమ్భవమాహ (యేషామితి) సతోఽన్యస్యస్వరూపేణస్థితేనష్టిర్వామాభూద్ధ్వంసః- వ్యాహతాత్తదవస్థానాచ్చ త ద్వ్యసతఏవభయస్యాత్పాదేఽభయప్రాప్తిర్నభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచాసతఇతి) వ్యతిరిక్తేశ్వరస్యసత్తామాత్రేణనభయహేతుత్వం - కింతుప్రాణి కృతధర్మాద్యపేక్షస్యతుతదభావాదభయంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యనైతత్సాక్ష్యేనవాచ్యం- అధర్మాదేరపిసతస్సైనాత్యన్తాసత్త్వానఙ్గీకారాత్. నైయాయి కాదిమతేపిసతిహేతౌకార్యాత్యన్తాభావస్యదురవధారణత్వాత్తేనాపినవాచ్యమిత్యాహ (నతస్యాపీతి) కించ - సచ్చేదసత్త్వమాపద్యతే అధర్మాది కం- తర్హిఆత్మన్యపికఃప్రశ్వాసః-తస్మాత్స్వభావవైపరీత్యంసతోఽసత్త్వగమనంకస్యాపిమతేనఘటతఇత్యాహ (సదసతోరితి) స్వమతంనిగమయ తి (ఏకత్వపక్షఇతి) అవిద్యాకల్పితంభయంవిద్యయానివర్తతఇతివదతోవిద్యావిద్యయోరాత్మధర్మత్వమిష్టం- తతోధర్మిత్వాదవినాశయోర్వికారి త్వమనిత్యత్వంచప్రసజ్యేతేతిశఙ్క్యతే (విద్యావిద్యయోరితి) కల్పితయోర్విద్యావిద్యయోరాత్మనిభయాభయహేతుత్వసమ్భవాన్నాత్మధర్మత్వేప్ర మాణమస్తి- ప్రత్యుతవేద్యత్వాద్రూపాదివదాత్మధర్మత్వంనాస్తీత్యనుమాతుంశక్యతఇత్యాహ (నప్రత్యక్షత్వాదితి) చిన్మాత్రతన్త్రా అనాదిరని ర్వాచ్యాఽవిద్యాఽన్తఃకరణరూపేణపరిణమతే- తచ్చాన్తఃకరణంతామసనాత్త్వికావస్థాభేదేనభ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానాకారేణపరిణమతే- తస్మిఞ్ప్రతిబి మ్బితశ్చిద్ధాతుఃస్వోపాధిధర్మైరైవభ్రాన్తఃసమ్యగ్దర్శీతిచవ్యవహ్రియతే-నతత్త్వతోవిద్యావిద్యావత్త్వమిత్యాహ (తేచపునరితి) ఉక్తన్యాయేనబ్రహ్మ విత్తతోబ్రహ్మభిన్నఇత్యుక్తం. తత్రపరోక్తముద్భావ్యనిరస్యతి (అభేదఇత్యాదినా) నానన్దమయఃపరమాత్మా, నచతత్రప్రవేశఃసంక్రమణం,-౦ తుఅవిషయబ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానేనానన్దమయస్యాత్మతయాభ్రాన్తిగృహీతస్యాతిక్రమణంబాధోఽత్రవివక్షితఇత్యర్థః. (అన్యథావేతి) నీడోపక్షిప్ర వేశవద్వేత్యర్థః. యద్యప్యన్నమయేముఖ్యంసఙ్క్రమణంనసంభవతి-తథాపిమనోబుద్ధ్యోర్బహిర్విషయేప్రవృత్తయోస్తతోవ్యావృత్త్యస్వరూపేఽవస్థా నంసఙ్క్రమణంద్రష్టం-తథాదుఃఖినఆనన్దమయస్యస్వరూపేఽవస్థానంసంక్రమణంభవిష్యతీత్యాహ (మనోమయస్యేతి) స్వరూపావస్థానస్యానాగన్తుక త్వాత్సక్రమవిరోధాచ్చనతన్ముఖ్యసంక్రమణమిత్యాహ (నేతి) జ్ఞానమాత్రత్వేవాసంక్రమణస్యకింఫలమిత్యతఆహ (జ్ఞానమాత్రత్వేచేతి) ము ఖ్యాసంభవేగౌణార్థగ్రహణంన్యాయ్యమేవ-అతోఽధిష్ఠానయాథాత్మ్యప్రతిషేధవిశిష్టస్యాధ్యస్తస్యబాధనమేవసఙ్క్రమణంఫలతీతిభావః.ఇతశ్చతన్ము ఖ్యంసంక్రమణమన్వేషణీయమిత్యాహ (వస్త్వన్తరాభావాచ్చేతి) సంక్రమణస్యాపచారికత్వంవ్యాఖ్యాయప్రకరణస్యమహాతాత్పర్యముపసంహ రచ్ఛలేనాహ (తస్మాదితి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

౮౦.— (భీషాస్మాదితి) అగ్నీన్ద్రసూర్యప్రముఖాస్సర్వేపిదేవప్రవరాఃపరమాత్మశాసనాతివృత్తౌకింభవిష్యతీతిభీత్యాస్వస్వకర్మసు జాగరూకాభవన్తి. అతశ్చబ్రహ్మవ్యతిరిక్తంకృత్స్నమపిపదందుఃఖోదర్కత్వాదనర్థరూపమేవ. అతశ్చతాదృశపదకామనయామననవిచ్ఛేదస్యాత్యన్త భయావహత్వాత్ తతోనభయంకించిదస్తీత్యర్థః. ఏవంబ్రహ్మవేదనస్యజగత్కారణత్వతదౌపయికసార్వజ్ఞ్యాదిగుణవిశిష్టవిషయకత్వంఅవిచ్ఛిన్నత్వం చనిధాయప్రాప్యస్యానన్దమయస్యబ్రహ్మణఃఆనన్దమయశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తంఆనన్దప్రాచుర్యందర్శయతి (సైషేతి) వక్ష్యమాణఆనన్దవిషయకో విచారోభవతీత్యర్థః. (యువేత్యాది) అత్రవ్యాసార్యైః *సాధుయువాధ్యాయికః- సాధు- యథావిధి. సమ్యక్సంప్రదాయసిద్ధతయాస్వర వర్ణాదిభ్రంశరహితంవా. యువశబ్దేనప్రత్యగ్రత్వంవివక్షితం,అవిస్మరణాన్నిత్యంనవంయథాభవతితథాధ్యయనవానిత్యర్థః. యద్వా-స్వసమవయస్కా నాంసర్వేషామధ్యాయికః- అధ్యాపకః. తదధికజ్ఞానఇత్యర్థః. ఆశిష్ఠః- ఆశుతరక్రియః. యద్వా- అశనక్షమః. అరోగఇత్యర్థః. యద్వా - ఆశీ ర్వాదవిషయభూతః. సర్వానురఞ్జకఇత్యర్థః. *సర్వాన్ దేవాన్నమస్యన్తీతివత్. బలిష్ఠః-మనోబలవాన్. ద్రఢిష్ఠఇతిశరీరబలస్యోక్తత్వాత్. యద్వా- ద్రఢిష్ఠః- దృఢతరః. సత్త్వవ్యవస్థితస్వభావఇత్యర్థః. బలిష్ఠః- శరీరమానససర్వవిధబలవాన్. విత్తస్యపూర్ణా- విత్తేనపూర్ణా. *పూరణగుణసుహితార్థ తిపస్త్వ్యాఅనుజ్ఞానాత్. ఏవంగుణసముదాయంవిభూతిపౌష్కల్యంచోక్త్వాసఏకోమానుషఆనన్దఇతిశ్రుత్యాతస్యైవానన్దత్వముక్తం. నచజ్ఞానభస్న స్యగుణవిభూత్యాదేఃకథమానన్దత్వమితిశఙ్క్యం- అనుకూలత్వంహ్యానన్దత్వం. తచ్చస్వతఏవేష్టత్వం. తచ్చగుణవిభూత్యోరపిసంభవతి. తద్విషయజ్ఞా

మనుష్యానన్దపర్యాయే శ్రోత్రియస్యేత్యాదివాక్యంశాఙ్కరపాఠేనాస్తి.

నస్యాప్యనుకూలత్వంవిషయానుకూలత్వప్రయుక్తమేవేత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం. అత్ర శ్రుతిస్వారస్యాత్ గుణవిభూత్యోరేవానన్దత్వం. శ్రోత్రియః- బ్రహ్మనిష్ఠః. అకామహతః- సమస్తసాంసారికభోగానుపహతః. అతోముక్తఉచ్యతఇత్యుక్తం. ఏవంచయువత్వదృఢగాత్రత్వసౌన్దర్యజ్ఞానబలైశ్వర్యాదయఃసంభూయయత్ర భవన్తి- సఏకోమానుషఆనన్దః. అకామహతశ్రోత్రియస్యముక్తస్యాపిసఆనన్దోస్తి - ముక్తస్యసర్వానన్దానుభవశాలిత్వాత్తత్రమానుషానన్దస్యాన్తర్గతత్వాదితిభావః (తేయేశతమిత్యాది) యేమనుష్యాఏవసన్తఃకర్మవిశేషేణవిద్యావిశేషేణవా అన్తర్ధానాదిశక్తియుక్తతయాగన్ధర్వత్వం ప్రాప్తాః- తేమనుష్యగన్ధర్వాః. అన్తరిక్షలోకవాసినోదేవగన్ధర్వాః. చిరకాలస్థాయీలోకఃచిరలోకః. చిరలోకోలోకోయేషాం- తేచిరలోకలోకాఃపితరః ఆజానః - దేవలోకః. తత్ర జాతాఃఆజానజాః. స్మార్తకర్మవిశేషతోదేవస్థానేషుజాతాఇత్యర్థః. అగ్నిహోత్రాదికర్మణాఅగ్నిన్ద్రాదిసాయుజ్యం ప్రాప్తాఃకర్మదేవాః. దేవాస్తు - వసురుద్రాదయః త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః ఇన్ద్రబృహస్పతీ- ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః.నతుదక్షాదయః- ఏకవచనశ్రవణాత్. (తేయేశతం ప్రజాపతేరితి) అత్ర బ్రహ్మశబ్దః ✻బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిప్రకృతబ్రహ్మపరః. నచ బ్రహ్మానన్దస్యతేయేశతమితిపరిచ్ఛిన్నత్వంకథమితిశఙ్క్యం-క్షణాత్శతయోజనానిగచ్ఛతిశరవాఇషువత్ గచ్ఛతిసవితేతి ఇషుసామ్యప్రతిపాదకవచనస్యగతిమాన్ద్యనివృత్తిపరత్వవత్ తేయేశతమితివాక్యస్యాపిచతుర్ముఖానన్దాద్యాధిక్యమాత్రపరత్వేనశతగుణితచతుర్ముఖానన్దాన్యూనానధికత్వపరత్వాభావాత్.ఏవంభూతఆనన్దమయః ✻యోవేదనిహితంగుహాయామితిహృదయగుహానిహితత్వేనఉపాస్యమానఃకీదృశవిగ్రహవిశేషవిశిష్టః- కోవాదేవతావిశేషఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సయశ్చాయమితి) ✻యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతేహిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఃఆప్రణఖాత్సర్వఏవసువర్ణఃతస్యయథాకప్యాసంపుణ్డరీకమేవమక్షిణీతస్యోదితినామేతిఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తికమనీయవిగ్రహయుక్తోయఃపుణ్డరీకాక్షః - సఏవహృదయగుహావర్తీవిజ్ఞానమయాదన్తరః. తతశ్చపుణ్డరీకాక్షత్వాదివిగ్రహోపేతోనారాయణఏవేత్యర్థః. తతశ్చ తాదృశవిగ్రహవిశిష్టత్వేనహృదయగుహావర్తినోధ్యానంకర్తవ్యమితిఫలితార్థః. అత్ర ✻సచ్చత్యచ్చాభవదితిచిదచిచ్ఛరీరకత్వేనానుసన్ధానముక్తం. ✻సత్యంజ్ఞానమితిస్వరూపేణానుసన్ధానముక్తం. తచ్చస్వరూపేణానుసన్ధానంఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తిపుణ్డరీకాక్షత్వవిశిష్టతయాచోక్తంభవతి. ✻జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతిచేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదితిసూత్రే భగవతాభాష్యకృతా ✻తదిదం త్రివిధం బ్రహ్మానుసన్ధానం ప్రకరణాన్తరేష్వప్యాశ్రితం- సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషుస్వరూపేణానుసన్ధానం, తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్యసచ్చత్యచ్చాభవదితిభోక్తృశరీరకతయాభోగ్యభోగోపకరణశరీరకతయాచానుసన్ధానమిత్యుక్తం. ఏవమస్యప్రాప్యతోపాసయుక్తముక్త్వా ✻ఉతావిద్వానముంలోకమిత్యాదినోపక్షిప్తానాంప్రశ్నానాముత్తరమాహ (సయఏవమితి) అత్రయఏవంవిత్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యైత్యనేనసర్వేషాం బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిమార్గఉక్తోభవతి. ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి-ముక్తిదశాయాం జీవబ్రహ్మణోరుపాస్యోపాసకయోర్భోగ్యభోక్తృభావప్రతిపాదనాన్ముక్తౌ బ్రహ్మైక్యపక్షోనిరస్తోభవతి.ఏతమన్నమయమిత్యాదిపఞ్చస్వపిపర్యాయేష్వేతచ్ఛబ్దఃపరమాత్మపరః. అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయశబ్దాఃతచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాః. అత్ర వ్యాసార్యైః ✻సర్వోపివిద్వాన్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యాన్నమయాదిసమష్టివ్యష్టివిభూతికంనిరతిశయానన్దంపరమాత్మానంభోగ్యభూతంభోక్తాసన్ననుభవతీతిప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతీత్యుక్తం. ✻అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతేఅథసోభయంగతోభవతీత్యుక్తార్థేసాక్షిత్వేనశ్లోకంపఠతి (తదపీతి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఉ.— యతో వాచో నివర్తన్తే । అప్రాప్య మనసా సహ । ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ । న బిభేతి కుతశ్చనేతి । ఏతꣳ హ వావ న తపతి । కిమహꣳ సాధు నాకరవం । కిమహం పాపమకరవమితి । స య ఏవం విద్వానేతే ఆత్మానꣳ స్పృణుతే । ఉభే హ్యేవైష ఏతే ఆత్మానꣳ స్పృణుతే । య ఏవం వేద ॥౧॥ ఇత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇత్యానన్దవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

బ్రహ్మవిదిదమయమిదమేకవిꣳశతిరన్నాదన్నరసమయాదన్యాత్ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఆకాశః పృథివీ పుచ్ఛꣳ షడ్విꣳశతిః ప్రాణం యజుర్ఋక్సామాదేశోఽథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ద్వావిꣳశతిర్యత శ్రద్ధర్తꣳ సత్యం యోగో మహ ఇత్యష్టాదశ విజ్ఞానం ప్రియం మోదః ప్రమోద ఆనన్దో బ్రహ్మ పుచ్ఛం ద్వావిꣳశతిరసన్నేవాథాష్టావిꣳశతిరసత్ షోడశభిః సా స్మాన్మానుషో మనుష్యగన్ధర్వాణాం దేవగన్ధర్వాణాం పితౄణాం చిరలోకలోకానామాజానజానాం కర్మదేవానాం యే కర్మణా దేవానామిన్ద్రస్య బృహస్పతేః ప్రజాపతేర్బ్రహ్మణః స యశ్చ సఙ్క్రామత్యేకపఞ్చాశద్యతః కుతశ్చ నైతమేకాదశ నవ.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— యతః - యస్మాన్నిర్వికల్పాద్యథోక్తలక్షణాదద్వయానన్దాదాత్మనో వాచః - అభిధానాని ద్రవ్యాదిసవికల్పవస్తువిషయాణి వస్తుసామాన్యాన్నిర్వికల్పేఽద్వయేఽపి బ్రహ్మణి ప్రయోక్తృభిః ప్రకాశనాయ ప్రయుజ్యమానాని అప్రాప్య - అప్రకాశ్యైవ నివర్తన్తే - స్వసామర్థ్యాద్ధీయన్తే. మన ఇతి- ప్రత్యయః. విజ్ఞానం. తచ్చ యత్రాభిధానం ప్రవృత్తమతీన్ద్రియేఽప్యర్థే - తదర్థే చ ప్రవర్తతే ప్రకాశనాయ. యత్ర చ విజ్ఞానం తత్ర వాచః ప్రవృత్తిః. తస్మాత్సహైవ వాఙ్మనసయోః- అభిధానప్రత్యయయోః ప్రవృత్తిః సర్వత్ర. తస్మాద్బ్రహ్మప్రకాశనాయ సర్వథా ప్రయోక్తృభిః ప్రయుజ్యమానా అపి వాచో యస్మాదప్రత్యయవిషయాదనభిధేయాదదృశ్యాదివిశేషణాత్సహైవ మనసా - విజ్ఞానేన సర్వప్రకాశనసమర్థేన నివర్తన్తే-తం బ్రహ్మణ ఆనన్దం శ్రోత్రియస్యావృజినస్యాకామహతస్య సర్వైషణావిముక్తస్య ఆత్మభూతం విషయవిషయిసంబన్ధవినిర్ముక్తం స్వాభావికం నిత్యమవిభక్తం పరమానన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్యథోక్తేన విధానేన న బిభేతి కుతశ్చన- నిమిత్తాభావాత్. న హి తస్మాద్విదుషోఽన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి భిన్నం - యతో బిభేతి. అవిద్యయా యదోదరమన్తరం కురుతే - అథ తస్య భయం భవతీతి హ్యుక్తం. విదుషశ్చావిద్యాకార్యస్య తైమిరికదృష్టద్వితీయచన్ద్రవన్నాశాత్ భయనిమిత్తస్యాభావాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి యుజ్యతే. మనోమయే చోదాహృతో మన్త్రో మనసో బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వాత్. తత్ర బ్రహ్మత్వమధ్యారోప్య తత్స్తుత్యర్థం * న బిభేతి కదాచనేతి భయమాత్రం ప్రతిషిద్ధం. ఇహ త్వద్వైతవిషయే న బిభేతి కుతశ్చనేతి భయనిమిత్తమేవ ప్రతిషిధ్యతే. నన్వస్తి భయనిమిత్తంసాధ్వకరణం పాపక్రియా చ. నైవం. కథమితి. ఉచ్యతే- ఏతం-యథోక్తమేవంవిదం. హ-వావేత్యవధారణార్థౌ. న తపతి- నోద్వేజయతి. నాత్యన్తం తాపయతి. కథం పునస్సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ న తపతి. ఉచ్యతే- అహమేవం కిం - కస్మాత్ సాధు- శోభనం కర్మ నాకరవం- న కృతవానస్మీతి పశ్చాత్సన్తాపో భవత్యాసన్నే మరణకాలే. తథా కిం - కస్మాత్పాపం- ప్రతిషిద్ధం కర్మాకరవం- కృతవానస్మీతి చ నరకపతనాదిదుఃఖభయాత్తాపో భవతి. తే ఏతే సాధ్వకరణపాపక్రియే ఏవమేతం న తపతః - యథా అవిద్వాంసం తపతః. కస్మాత్పునర్విద్వాంసం న తపత ఇతి. ఉచ్యతే - స య ఏవం విద్వానేతే - సాధ్వసాధునీ తాపహేతూ ఇత్యాత్మానం స్పృణుతే- ప్రీణయతి. బలయతి వా. పరమాత్మభావేనోభే పశ్యతీత్యర్థః. ఉభే- పుణ్యపాపే. హి- యస్మాదేవమేష విద్వానేతే ఆత్మానమాత్మరూపేణైవ పుణ్యపాపే స్వేన విశేషరూపేణ శూన్యే కృత్వా ఆత్మానం స్పృణుత ఏవ. కః. (య ఏవం వేద) యథోక్తమద్వైతమానన్దం బ్రహ్మ వేద-తస్యాత్మభావేన దృష్టే పుణ్యపాపే నిర్వీర్యే- తాపకే జన్మారమ్భకే న భవత ఇతి. యస్మాదేవం తస్మాదితి - ఇత్థమేవం యథోక్తాఽస్యాం వల్ల్యాం బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్- సర్వాభ్యో విద్యాభ్యః పరమరహస్యం దర్శితమిత్యర్థః. పరం శ్రేయోఽస్యాం నిషణ్ణమితి. ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతః కృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఆ.— సాధ్వసాధునీ న స్తః, ప్రకాశేతే, చేతి సత్ప్రకాశమాత్రమాత్మతత్త్వమేవ తయోః స్వరూపం - తతోఽతిరిక్తం పదార్థానర్థహేతుత్వం నామ విశేషరూపం. తన్న వస్తు సత్- ప్రకాశాన్యత్వేనాసత్త్వాదప్రకాశమానత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేన విశేషరూపేణేతి) ఆత్మైవావిద్యయా సాధ్వసాధురూపేణ ప్రతిపన్న ఆసీత్- ఇదానీం తు యే సాధ్వసాధునీ అర్థానర్థహేతూ బభూవతుః- తే ఆత్మైవేతి జ్ఞానేన స్వాత్మానం సాధ్వసాధుకరణే న ప్రీణయత్యేవ- లోకదృష్ట్యా నిష్పాద్యమానే పుణ్యపాపే దృష్ట్వా విద్వాన్ న బిభేతీత్యాహ (స్పృణుత ఏవేతి) ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం బ్రహ్మానన్దవల్లీనామద్వితీయోఽధ్యాయః.

రం.— (యతో వాచ ఇతి) వాఙ్మనసే ఆనన్దస్య ఇయత్తాలక్షణం పారం గన్తుం ప్రవృత్తే తదప్రాప్యైవ నివృత్తే భవతః - తాదృశానన్దగుణకబ్రహ్మోపాసనేన సర్వక్లేశభయాత్యన్తికనివృత్తిర్భవతీత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఏతమితి) స్వర్గాదిహేతుభూతం సుకృతం నాకార్షం- నరకాదిహేతుభూతం దుష్కృతమకార్షమితీదృశీ చిన్తా ఏతం - బ్రహ్మవిదం న బాధతే - స్వర్గాదిలోకేష్విచ్ఛాయా అభావాత్, బ్రహ్మజ్ఞానదగ్ధపాపతయా నరకాదిభయస్యాప్యభావాత్,. ఏతాదృశం బ్రహ్మవిద్యాప్రయుక్తమాహాత్మ్యమపి ధ్యేయమిత్యాహ (స య ఇతి) ఏతే - ఏతాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం ఆత్మానం స్పృణుతే - రక్షతీత్యర్థః. పుణ్యపాపఫలాననుభవో నాస్తీత్యుక్తం భవతి. (ఉభే ఇతి) పునర్వచనం పుణ్యపాపవిధూననసాతత్యతాత్పర్యద్యోతనాయ, అనువాకసమాప్తిద్యోతనాయ చ. (ఇత్యుపనిషదితి) ఇత్థం పరమరహస్యోపదేశః తాదృశోపదేశయోగ్యాయైవ వక్తవ్య ఇతి భావః. ఇదం చ ప్రకరణం సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే చిన్తితం - *తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్. అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి శ్రుత ఆనన్దమయో జీవ ఏవ- *నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్య ఇతి వృద్ధాధానన్దాద్వికారార్థే మయట్ప్రత్యయస్య విధానేన అవికారే పరమాత్మని మయట్ప్రత్యయార్థాసంభవాత్,. *శారీర ఇతి శరీరసంబన్ధశ్రవణాత్, * అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయామేశుద్ధ్యన్తామితి ఆనన్దమయస్య శోధ్యత్వ

శ్రవణాత్, నిత్యశుద్ధస్య పరమాత్మనః శోధ్యత్వాసంభవాత్, ఆనన్దమయో జీవ ఏవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే *ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ - ఆనన్దమయః పరమాత్మా కుతః. అభ్యాసాత్- నిరతిశయదశాశిరస్కతయా *తే యే శతం తే యే శతమిత్యభ్యస్యమానస్యాపరిచ్ఛిన్నానన్దస్య పరిమితసుఖలవభాజి జీవే అసంభవాత్. *వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్ - వికారవాచిమయట్ప్రత్యయ శ్రవణాదానన్దమయో జీవ ఏవేతి చేత్. నాత్ర వికారవాచీ మయట్ప్రత్యయః- *మయడ్వైతయోర్భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోరితి పూర్వసూత్రాత్ *నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్య ఇత్యత్ర భాషాయామిత్యనువృత్తేః వికారావయవయోర్మయట్ప్రత్యయస్య భాషావిషయత్వేన ఛన్దసి వికారార్థమయటోఽసంభవాత్. *యస్య పర్ణమయీత్యాదౌ తు *ద్వ్యచశ్ఛన్దసీతి విధానబలాత్ ఉపపద్యతే- ప్రకృతే త్వానన్దపదస్య ద్వ్యచ్త్వాభావేన న మయట్ప్రత్యయస్య సంభవః అత ఆనన్దమయ ఇత్యత్ర మయట్ప్రత్యయః *తత్ప్రకృతవచనే మయడితి సూత్రవిహిత ప్రాచుర్యార్థమయట్ప్రత్యయ ఏవ. అతశ్చ ఆనన్దప్రచురత్వం చ పరమాత్మనస్సంభవతీతి పరమాత్మైవానన్దమయః. నను బ్రాహ్మణప్రచురో గ్రామ ఇత్యుక్తే అస్మిన్ గ్రామే అబ్రాహ్మణానామప్యల్పానాం సత్త్వం ప్రతీయతే - ఏవమిహాపి బ్రహ్మణ ఆనన్దప్రాచుర్యోక్తౌ తేన నానన్దస్యాపి లేశతః సత్త్వం ప్రతీయత ఇతి దుఃఖలేశశూన్యే పరమాత్మని ఆనన్దప్రాచుర్యోక్తిరపి న సంగచ్ఛత ఇతి చేత్. నైవం - ప్రచురప్రకాశస్సవితేత్యత్ర సవితుః ప్రకాశప్రాచుర్యకథనేపి తద్విరోధితమోఽల్పత్వస్య తత్రాప్రతీతేః. న హి సవితరి తమోలేశస్యాపి సంభావనాస్తి. అతస్తత్ర యథా సవితరి ప్రకాశప్రాచుర్యం వ్యధికరణచన్ద్రాదిగత ప్రకాశాల్పత్వాపేక్షం - న తు సమానాధికరణాదిత్యగత తమోఽల్పత్వాపేక్షం - ఏవం బ్రహ్మణ్యానన్దప్రాచుర్యమపి వ్యధికరణజీవగతానన్దాల్పత్వాపేక్షమేవ - న తు సమానాధికరణ బ్రహ్మగత స్వవిజాతీయ దుఃఖాల్పత్వాపేక్షం. అతో బ్రహ్మణి ఆనన్దప్రాచుర్యే నానుపపత్తిః. *తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ- *ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి ఆనన్దమయస్య జీవానన్దయితృత్వం వ్యపదిశ్యతే - అత ఆనన్దయితవ్యాజ్జీవాదానన్దయితా అన్య ఏవ. *మాన్త్రవర్ణికమేవ చ గీయతే- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి మన్త్రవర్ణోదితం బ్రహ్మైవ *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాదినా ఆకాశాదికారణత్వేన ఆనన్దమయత్వేన చ గీయతే - న చ సత్యజ్ఞానత్వాదికం సవికారస్య సంకుచితజ్ఞానస్య జీవస్య సంభవతి. నను పరిశుద్ధస్వరూపస్య మన్త్రవర్ణోదితసత్యజ్ఞానత్వాదికం సంభవతీతి చేత్. తత్రాహ *నేతరోఽనుపపత్తేః- ఇతరః-ముక్తోపి జీవో నాత్ర ప్రతిపాద్యః- అనుపపత్తేః- నిరుపాధికవిపశ్చిత్త్వసకలజగత్కారణత్వభయాభయహేతుత్వాదీనాం ప్రకరణప్రతిపాదితానాం ధర్మాణాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తే అనుపపత్తేః. *భేదవ్యపదేశాచ్చ- *తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి విజ్ఞానశబ్దితబద్ధముక్తాత్మకసకలజీవభేదవ్యపదేశాచ్చ న ముక్తాత్మా ఇహ ప్రతిపాద్యః. *కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా- *సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి కామనామాత్రాదేవ ఆనుమానికప్రధాననిరపేక్షజగత్సృష్టృత్వప్రతీతేర్న జీవ ఆనన్దమయః. *అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి- అస్మిన్-ఆనన్దమయే లబ్ధే సతి అస్య-జీవస్య ఆనన్దయోగం *రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతీతి శాస్త్రం శాస్తి. అతో జీవానన్దహేతుభూతలాభకర్మభూతస్య బ్రహ్మణః న జీవాభేద ఉపపద్యతే. నను నానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వముపపద్యతే *బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి తదాధారభూతతయా తత్పుచ్ఛత్వేన నిర్దిష్టస్యైవ బ్రహ్మత్వేనాభిధానాత్. ఆనన్దమయస్యైవ ప్రధానప్రతిపాద్యత్వే *అసన్నేవ స భవతీతి తత్పర్యాయోక్తశ్లోకోపి ఆనన్దమయవిషయ ఏవ స్యాత్. న చ తస్మిన్ శ్లోకే ఆనన్దమయస్య నిర్దేశో దృష్టః- తత్ర బ్రహ్మశబ్దస్యైవ శ్రవణాత్. అతః పుచ్ఛమేవ బ్రహ్మ నానన్దమయ ఇతి చేన్న- ఆనన్దమయస్యైవ బ్రహ్మణః కయాచన భేదవివక్షయా అవయవావయవిభావేన నిర్దేశోపపత్తేః. ఇతరథా *ఆనన్ద ఆత్మేతి మధ్యమావయవత్వేన నిర్దిష్టస్యానన్దస్యాపి పుచ్ఛత్వేన నిర్దిష్టబ్రహ్మణోపి భేదః ప్రసజ్యేత- మధ్యమావయవపుచ్ఛయోర్భేదావశ్యంభావాత్. న చేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణోఽనానన్దరూపత్వప్రసఙ్గాత్. యది చ కయాచన భేదవివక్షయా ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః పుచ్ఛత్వమధ్యమాఙ్గత్వనిరూపణం- తర్హి అవయవావయవిభావభేదకల్పనమప్యభేదేపి సంగచ్ఛత ఇతి నానన్దమయబ్రహ్మణోర్భేదప్రసక్తిః. న చానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వే *ఆనన్దమయా మే శుధ్యన్తామితి శోధ్యత్వమనుపపన్నమితి వాచ్యం - శోధ్యత్వస్య ప్రసాద్యత్వరూపతయా భక్తిప్రపత్తిలక్షణోపాయవశేన శాన్తకోపత్వలక్షణప్రసాదవిశిష్టత్వరూపేణ సాధ్యత్వసంభవేన శోధ్యత్వస్యాపి సంభవాత్. ఆనన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వే చ *ఆనన్దమయోఽభ్యాసాదిత్యాది సూత్రగణస్యాసంబద్ధప్రలాపత్వం స్యాదిత్యాస్తాం తావత్.—— తథా గుణోపసంహారపాదే యథా విద్యాన్తరే శ్రుతానాం సంయద్వామత్వాదీనాం గుణానాం న విద్యాన్తరేఽనుపసంహారః- తథా సత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనామపి విద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాం విద్యాన్తరేఽనుపసంహారః- ప్రాపకాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే *ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య- ప్రధానస్య- గుణినో బ్రహ్మణః సర్వేషూపాసనేష్వభేదాద్గుణ్యపృథగ్భూతానామానన్దాదీనాం గుణానామపి సర్వేషూపాసనేషూపసంహారః. నన్వేవం ప్రియశిరస్త్వాదీనామపి సర్వేషూపాసనేషూపసంహారః ప్రాప్నోతి- తత్రాహ *ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌ హి భేదే - ప్రియశిరస్త్వాదీనాం బ్రహ్మణో బుద్ధ్యారోహాయ కల్పితత్వేన బ్రహ్మగుణత్వాభావాత్ నోపాసనాన్తరేష్వప్రాప్తిః. యది హి బ్రహ్మణశ్శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యవయవభేదస్స్యాత్- తర్హి బ్రహ్మణో మధ్యప్రదేశే ఉపచయః, శిరఃప్రదేశే అపచయః, ఇత్యాదికం పక్షివత్ ప్రసజ్యేత. న చానన్తస్య బ్రహ్మణస్తదుపపద్యతే. నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాం అబ్రహ్మగుణతయా సర్వవిద్యోపసంహారాప్రాప్తావపి సంయద్వామత్వాదీనాం బ్రహ్మగుణానాం సర్వవిద్యాసూపసంహారః ప్రాప్నోతి- బ్రహ్మగుణానామానన్త్యేనోపసంహారోఽశక్యశ్చ-తత్రాహ *ఇతరే త్వర్థసామాన్యాత్- ఇతరే తు- ఆనన్దాదయః అర్థసామాన్యాత్- ప్రయోజనసామాన్యాత్ - బ్రహ్మస్వరూపావగతిలక్షణప్రయోజనైక్యాత్ సర్వాసు పరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. తతశ్చ స్వరూపనిరూపకాః ధర్మాస్సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్సర్వాసు పరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః - నిరూపితస్వరూపధర్మాః సత్యకామత్వాదయః న సర్వాసు పరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాం వస్తుతో బ్రహ్మధర్మత్వాభావే తదుపదేశః కిమర్థ ఇత్యత్రాహ *ఆధ్యానాయ ప్రయోజనాభావాత్- ఆధ్యానాయ- బుద్ధ్యారోహణాయ ప్రియశిరస్త్వాదిరుపదిశ్యతే - ప్రయోజనాన్తరస్యాభావాత్.

*ఆత్మశబ్దాచ్చ- * అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇతి ఆనన్దమయస్యాత్మశబ్దేన నిర్దేశా. దాత్మనశ్చ శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యసంభవాత్, ప్రియశిరస్త్వాదికం బుద్ధ్యారోహాయ కల్పితమిత్యేవావసీయతే. నను *అన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యానాత్మస్వపి పూర్వం ప్రయుక్తత్వాత్ *అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యాత్మవిషయత్వం కథం నిశ్చీయతే - తత్రాహ *ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్- *అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం- ఇతరవత్- యథా ఇతరత్ర *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ స ఈక్షత లోకాన్నుసృజా ఇత్యాదిషు ఆత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం- తద్వత్. కుత ఏతత్. ఉత్తరాత్- *సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి ఆనన్దమయవిషయాదుత్తరాద్వాక్యాత్. *అన్వయాదితి చేత్ స్యాదవధారణాత్- పూర్వత్ర ప్రాణమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మశబ్దాన్వయదర్శనాన్నోత్తరాన్నిశ్చేతుం శక్యత ఇతి చేత్. స్యాదవధారణాత్- స్యాదేవ నిశ్చయః. కుతః. అవధారణాత్- పూర్వత్రాపి *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి పరమాత్మన ఏవ బుద్ధ్యా వధారితత్వాత్ అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమం పరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా- తదనన్తరం చ ప్రాణమయాదన్తరే మనోమయే- తతో విజ్ఞానమయే- తత ఆనన్దమయే ప్రక్రాన్తా సా పరమాత్మబుద్ధిర్నపనన్తరాభావాత్, తదుత్తరాచ్చ *సోఽకామయతేతి వాక్యాత్, ప్రతిష్ఠితేత్యుపక్రమేఽపి అపరమాత్మని పరమాత్మబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దాన్వయ ఇతి నిరవద్యం. న చానన్దమయేఽపి పరమాత్మత్వబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దప్రయోగ ఇతి శక్యమ్ - తద్వదత్రాత్మాన్తరానుపదేశాత్ బాధకాభావాత్. నన్వితరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్తికాలే సత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాం న ప్రతీయమానత్వనియమస్సంభవతి- అస్థూలత్వాదినా వా అన్తర్యామిత్వజగత్కారణత్వలక్ష్మీపతిత్వనిరుపాధికసర్వజ్ఞత్వాదిభిర్వా ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీతేస్సంభవాత్ అత ఆనన్దాదీనాం సత్యకామత్వసంయద్వామత్వాదీనాం చ వైషమ్యం కుర్వీవేచ ఇతి చేత్. అత్ర కేచిత్ - ధర్మా హి ద్వివిధాః- విశేష్యస్వరూపనిష్ఠాః, సవిశేషణస్వరూపనిష్ఠాశ్చ యే విశేష్యస్వరూపనిష్ఠా ఆనన్దత్వాదయః- తే సర్వానుయాయినః. ఇతరే తు వ్యవస్థితాః- జగత్కారణత్వస్య ప్రకృతిపురుషకాలవిశిష్టలక్షణతయా తదుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యాదేరపి తథాత్వాన్న సర్వానుయాయిత్వం. అయం భావః - కేచిద్ధర్మాః స్వరూపప్రయుక్తాస్తత ఏకరూపాః నిర్వికారాః. అత ఏవ *యచ్చ కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై। పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిం। అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే ఇత్యాదిభిరుపపాదితా పరమార్థశబ్దవాచ్యాః సర్వజ్ఞత్వసర్వనియన్తృత్వాదివిలక్షణాస్తే సర్వవిద్యానుయాయినః. సత్యద్వామత్వసర్వజ్ఞత్వాదయస్తు ధర్మాస్స్వరూపవ్యతిరిక్తసత్తైకరూపత్వశూన్యప్రకృతితత్కార్యజీవకాలేశ్వరధర్మభూతజ్ఞానఘటితాః- న తే ఏకరూపాః. ఈశ్వరధర్మభూతజ్ఞానస్యాపి నానావిధసఙ్కల్పత్వాదిలక్షణవికారశాలితయా ఐశ్వర్యతత్క్రియాణామప్యనేకరూపత్వాత్తద్ఘటితధర్మాణామపి నైకరూపత్వం. అత ఏవ న పరమార్థశబ్దితత్వం చ. అతస్తేషాం న సర్వానుయాయిత్వం. జ్ఞానత్వానన్దత్వసత్యత్వాదీనాం తు న తథేతి వైషమ్యమాహుః. అన్యే తు స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతా ధర్మాస్సర్వవిద్యానుయాయినః- స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతత్వం- స్వరూపాన్తర్గతత్వమేవ. జ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్తు స్వరూపాభిన్నధర్మాః. అత ఏవ పరైరపి *ఆనన్దో విషయానుభవో నిత్యత్వం చేతి సన్తి ధర్మా న చాపృథక్త్వేఽపి పృథగివావభాసన్త ఇత్యుక్తమ్. అతశ్చ యే స్వరూపాభిన్నా ధర్మాః - తే సర్వవిద్యానుయాయినః. సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాదయస్తు ధర్మభూతజ్ఞానక్రియాదిరూపా ధర్మిస్వరూపభిన్నా ఇతి న సర్వానుయాయినః. అపరే తు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నానాం సర్వవిద్యానుయాయిత్వం- నోపాసనార్థోపదిష్టానాం. న చ *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిషు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నతయా సార్వజ్ఞ్యాదీనామపి సర్వవిద్యానుయాయిత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - తస్యాప్యుపాసనవిధ్యశ్రవణేఽపి తత్పరత్వాత్. అత ఏవ *సంభృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాతః *ఇత్యధికరణే ఽనారభ్యశ్రుతానామశ్రుతోపాసనవిధీనామప్యుపాసనార్థత్వం సిద్ధవత్కృత్యైవ కిం సర్వవిద్యాసు నివేశః- ఉతాల్ప్యాయతనవ్యతిరిక్తాస్వితి చిన్తా ప్రవర్తితా. న చైవముపాసనార్థత్వే సార్వజ్ఞ్యాదీనామపారమార్థ్యప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- బాధకాభావేన సత్యత్వాత్. అత ఏవ *ధ్యానార్థోపదేశే తద్గుణక ఈశ్వరస్సిధ్యతీతి వ్యతిహారసూత్రే శఙ్కరభాష్యేఽప్యుక్తం. ఇతరథా పరమపదే సత్యకామత్వాదీనాం వాగాదిపాదత్వాదివత్ వ్యావహారికసత్యత్వస్యాపి అభావప్రసఙ్గాదిత్యాహుః. ....

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీభాష్యం సంపూర్ణమ్.

శ్రీ గురుభ్యోనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణచయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

భృగువల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥

ఉ.— భృగుర్వై వారుణిః। వరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి।తస్మాఏతత్ప్రోవాచ। అన్నంప్రాణంచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమితి। తగ్ంహోవాచ। యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే। యేనజాతానిజీవన్తి। యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి।తద్విజిజ్ఞాసస్వ। తద్బ్రహ్మేతి। సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిప్రథమోనువాకః.

శం.— సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ ఆకాశాదికార్యమన్నమయాన్తంసృష్ట్వాతదేవానుప్రవిష్టంవిశేషవదివోపలభ్యమానంయస్మాత్- తస్మాత్సర్వకార్యవిలక్షణమదృశ్యాదిధర్మకమేవానన్దం. తదేవాహమితివిజానీయాత్- అనుప్రవేశస్యతదర్థత్వాత్. తస్యైవంవిజానతశ్శుభాశుభకర్మణీజన్మాన్తరారమ్భకేనభవతఇత్యేవమానన్దవల్ల్యాంవివక్షితోఽర్థః. పరిసమాప్తాచ బ్రహ్మవిద్యా. అతఃపరం బ్రహ్మవిద్యాసాధనంతపోవక్తవ్య, మన్నమయాదివిషయాణిచోపాసనాన్యుక్తానీ, త్యతఃపూర్వవచ్ఛాన్తిపాఠపూర్వకమిదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికావిద్యాస్తుతయే - ప్రియాయపుత్రాయపిత్రోక్తేతి. (భృగుర్వైవారుణిః) వైశబ్దః ప్రసిద్ధానుస్మారకః. భృగురిత్యేవంనామా ప్రసిద్ధోఽనుస్మార్యతే. వారుణిః - వరుణస్యాపత్యంవారుణిః వరుణంపితరం బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసురుపససార- ఉపగతవాన్. అధీహిభగవోబ్రహ్మేత్యనేనమన్త్రేణ. అధీహి- అధ్యాపయ. కథయ. సచపితావిధివదుపసన్నాయతస్మైపుత్రాయైతద్వచనం ప్రోవాచ- అన్నం ప్రాణంచక్షుః శ్రోత్రంమనోవాచమితి. అన్నం- శరీరం. తదభ్యన్తరంచ ప్రాణమనన్తరముపలబ్ధిసాధనానిచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమిత్యేతానిబ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యుక్తవాన్. ఉక్త్వాచద్వారభూతాన్యేతాన్యన్నాదీనితంభృగుంహోవాచ బ్రహ్మణోలక్షణం. కింతత్. యతః- యస్మాద్వైఇమాని- బ్రహ్మాదీనిస్తమ్బపర్యన్తానిభూతానిజాయన్తే. - యేనచజాతానిజీవన్తి - ప్రాణాన్ధారయన్తి. వర్ధన్తే,. వినాశకాలేచయత్ప్రయన్తి - యత్ - బ్రహ్మ ప్రతిగచ్ఛన్తి.అభిసంవిశన్తి. తాదాత్మ్యమేవప్రతిపద్యన్తే,. ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషుయదాత్మతాంనజహతిభూతానితదేతద్- తద్బ్రహ్మణోలక్షణం. తద్బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ- విశేషేణజ్ఞాతుమిచ్ఛస్వ. యదేవంలక్షణం బ్రహ్మ-తదన్నాదిద్వారేణప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. శ్రుత్యన్తరంచ * ప్రాణస్యప్రాణముతచక్షుషశ్చక్షురుతశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమన్నస్యాన్నంమనసోమనోయే విదుస్తేనిచిక్యుర్బ్రహ్మపురాణమగ్ర్యమితిబ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యేతానిదర్శయతి. సః - భృగుర్బ్రహ్మోపలబ్ధిద్వారాణి బ్రహ్మలక్షణంచశ్రుత్వాపితుస్తపఏవబ్రహ్మోపలబ్ధిసాధనత్వేనాఽతప్యత- తప్తవాన్. కుతఃపునరనుపదిష్టస్యైవతపసఃసాధనత్వప్రతిపత్తిర్భృగోః. సావశేషోక్తేః. అన్నాది బ్రహ్మణః ప్రతిపత్తౌద్వారం, లక్షణంచయతోవాఇమానిభూతానీ, త్యుక్తవాన్- సావశేషంహితత్- సాక్షాద్బ్రహ్మణోఽనిర్దేశాత్. అన్యథాహిస్వరూపేణైవబ్రహ్మనిర్దేష్టవ్యంజిజ్ఞాసవేపుత్రాయేదమిత్థంరూపం బ్రహ్మేతి- నచైవంనిరదిశత్. కింతర్హి. సావశేషమేవోక్తవాన్. అతోఽవగమ్యతే - నూనంసాధనాన్తరమప్యపేక్షతేపితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం ప్రతీతి. తపోవిశేషప్రతిపత్తిస్తుసర్వసాధకతమత్వాత్. సర్వేషాంహినియతసాధ్యవిషయాణాంసాధనానాంతపఏవసాధకతమంసాధనమితిహిప్రసిద్ధంలోకే - తస్మాత్ పిత్రానుపదిష్టమపి బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వేనతపః ప్రతిపేదేభృగుః. తచ్చతపః- బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానం. తద్ద్వారకత్వాత్ బ్రహ్మప్రతిపత్తేః. *మనసశ్చేన్ద్రియాణాంచఐకాగ్ర్యంపరమంతపః। తజ్జ్యాయస్సర్వధర్మేభ్యఃసధర్మఃపరఉచ్యతఇతిస్మృతేః. సచతపస్తప్త్వా. ఇతిప్రథమానువాకభాష్యమ్.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవల్లీసంబన్ధమాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) (తపఇతి) పదార్థవివరణంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనమిత్యర్థః. (అధీహీతి) అధ్యాపయ- స్మారయ. * ఇక్స్మరణఇతిధాతుపాఠాదిత్యర్థః. (బ్రహ్మోపలబ్ధావితి) లక్ష్యత్వమర్థవివేకాయద్వారాణి- శరీరాదిచేష్టాఽన్యథానుపపత్త్యాహిసాక్షీభూతశ్చిద్ధాతుర్వివిచ్యతఇతిభావః. నకేవలంత్వమర్థజ్ఞానంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనం-కింతుతత్పదార్థజ్ఞానమపీత్యభిప్రేత్యతదర్థస్యబ్రహ్మణోలక్షణముక్తవానిత్యర్థః. (సావశేషోక్తేరితి) పదార్థోపలక్షణస్యైవాభిధానా, దఖణ్డవాక్యార్థస్యాప్రతిపాదనాత్, ప

దార్థభేదజ్ఞానాన్న పురుషార్థసంభవః- * ఉదరమన్తరంకురుత ఇతినిన్దితత్వాత్. అతో వాక్యార్థావగతిపర్యన్తం తాత్పర్యేణలక్ష్యపదార్థవివరణమావృత్త్యానుష్ఠితవానిత్యర్థః.(సతపస్తప్త్వేతి)కుత్రేదంవిత్రోక్తంలక్షణంపరిపూర్ణంభవత్వితీ ఏకాగ్రేణచేతసాపర్యాలోచ్య. ఇతిప్రథమానువాకభాష్యటీకా.

౪౦.— అథలక్షణాన్తరముఖేన బ్రహ్మప్రతిపాదయితుం, బ్రహ్మప్రతిపత్తౌ తపోనిర్ధూతకల్మషాన్తఃకరణస్య హేతుత్వమితి ప్రతిపాదనాయ, చభృగువల్ల్యారభ్యతే (భృగుర్వాఇతి) వరుణసుతోభృగుః పితరంవరుణంఅధీహిభగవో బ్రహ్మేతిమన్త్రపూర్వకముపసన్న ఇత్యర్థః. హేభగవః- పూజార్హ. బ్రహ్మధీహి- ఉపదేశాయస్మర. అధీష్వేతివా. అధ్యాపయేతివార్థః. (తస్మా ఏతదితి) అన్నంబ్రహ్మప్రాణోబ్రహ్మేత్యాదికంతస్మనశ్శోత్రనాయోపదిశ్య కింసర్వాణ్యపి బ్రహ్మణి - ఉతైకం - తత్రాపికింవా బ్రహ్మేతి వ్యాకులచేతసం పుత్రమాలోక్య వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (యతో వాఇమానీతి) జీవన్తి - ఆత్మభూతేనజీవన్తీత్యర్థః. ప్రయన్తిసన్తిభూతానియదభిసంవిశన్తి - లీయన్తే. సమిత్యేకీకరణే. ఏకీకృతతయా ప్రవేశస్సంవేశః. యద్వా - యత్ప్రయన్తీతి మోక్షః. అభిసంవిశన్తీతి ప్రలయః. అస్మిన్పక్షే యచ్ఛబ్దస్యఆవృత్తిః. యతో వాఇమానిభూతానిజాయన్తే యేనజాతానిజీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీత్యత్రహి ప్రతివాక్యంతద్బ్రహ్మేత్యనుక్తేః నజగజ్జన్మాదిప్రత్యేకంలక్షణం - ప్రత్యేకలక్షణత్వే లక్షణాన్తరవైయర్థ్యప్రసక్తాచ్చ. అతస్సముదితమేవలక్షణం. నచజన్మాదిసముదాయస్యలక్షణత్వేవ్యావర్త్యాభావేననిష్ప్రయోజనత్వం- లక్ష్యేకారవిపరీతశఙ్కానివారణక్షమత్వేనసప్రయోజనత్వాత్. ఉత్పత్తికారణత్వమాత్రేఽభిహితేహితస్యస్థితిప్రళయకారణభూతవస్త్వన్తరశఙ్కాయాజగజ్జన్మమాత్రకారణస్య బ్రహ్మణోనిరతిశయబృహత్త్వంనసిధ్యేత్, తథాలయకారణత్వానభిధానేఆత్యన్తికలయరూపమోక్షప్రదాన్తరసద్భావశఙ్కాయాం మోక్షప్రదత్వప్రాప్త్యభావాత్ సగుణగుణైర్బృహత్త్వంనసిధ్యేత్, -అతోజగజ్జన్మకారణత్వమాత్రస్యసమస్తవస్తువ్యవచ్ఛేదక్షమత్వేపిజన్మాదిసముదాయకారణత్వస్యైవబృహత్త్వాతిశయోపయికత్వాత్సృష్టిస్థితిప్రలయసముదాయకారణత్వంలక్షణమితిజ్ఞాపితం. యతోవాఇమానీతియద్వృత్తయోగాత్ కారణమనూద్యతే- తద్బ్రహ్మేతికారణస్య బ్రహ్మత్వంవిధీయతే. తేనకారణత్వస్య బ్రహ్మలక్షణత్వంసిద్ధంభవతి. తద్విజిజ్ఞాసస్వేతినవిచారస్యోపాసనస్యవావిధిః- విచారాత్మకజ్ఞానంరాగప్రాప్తత్వాన్నవిధేయం. ఉపాసనాత్మకస్యతుజ్ఞానస్య * బ్రహ్మవిదాప్నోతీతి ప్రాకరణికవాక్యాన్తరసిద్ధత్వాత్, ఉపక్రమే * అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి ప్రశ్నస్యతత్త్వపరత్వేనఉపాయవిషయత్వాభావా, చ్చనోపాసనాజ్ఞానమిహవిధేయం. అతోవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశ్యమానార్థేసావధానత్వార్థంసందేహనివృత్త్యర్థంచోక్తం- యాగన్ధవతీ - తాంపృథివీంవిద్ధీతివత్. అతఃకారణత్వస్యబ్రహ్మలక్షణత్వమేవాస్యవాక్యస్యవిధేయం- యథా- యత్రసారసస్సదేవదత్తకేదారఇత్యుక్తేసారససంబన్ధస్య దేవదత్తకేదారలక్షణత్వముక్తంస్యాత్ - తద్వదితివ్యాసార్యైరుక్తం. నను ఈశ్వరస్యలిలక్షయిషితత్వేతస్మితదసాధారణసర్వజ్ఞత్వాదిప్రతిపాదకసత్యజ్ఞానాదివాక్యానాదరేణ జన్మాదికారణత్వేనకిమర్థంలక్ష్యతఇతిచేత్. ఉచ్యతే- గుణైస్స్వరూపస్యలక్ష్యత్వేతదపేక్షయాబహిస్థాయీవిభూతేరుపాస్యాన్తర్భావోనప్రతీయేత - సర్గాదివిషయభూతయాతువిభూత్యాస్వరూపేలక్ష్యమాణేవిభూతేస్సర్గాద్యౌపయికసర్వజ్ఞత్వాదిగుణానామపిజిజ్ఞాస్యాన్తర్భావస్సిధ్యతి. విభూతేశ్చజిజ్ఞాస్యాన్తర్భావః * ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితిసూత్రితః. నన్వేవమపికృత్స్నవిభూతేర్జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావోనసిధ్యతి- త్రిపాద్విభూతేర్జన్మాద్యస్పృష్టత్వాదితిచేన్న- యత్ప్రయన్తీతిప్రలయవాక్యస్థయచ్ఛబ్దేనముక్తప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోవివక్షితత్వాత్, నిత్యవిభూతివిశిష్టస్యైవముక్తప్రాప్యత్వాత్, నిత్యవిభూతేరపిజిజ్ఞాస్యత్వసిద్ధిః. ఏవంచజగత్కారణత్వలక్షణంవిశిష్టనిష్ఠం- సత్యజ్ఞానత్వలక్షణంతువిశేష్యనిష్ఠమితిభిదా. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. అత్రయతఇతిపఞ్చమీహేత్వర్థికా- యచ్ఛబ్దస్యానువాదరూపత్వాత్, అనువాదస్యచప్రాపకవాక్యసాపేక్షతయాతద్విరుద్ధార్థపరత్వాసమ్భవాత్, ప్రాపకవాక్యేషు * ఏకమేవాద్వితీయంతదైక్షతబహుస్యాంతత్తేజోఽసృజతేతినిమిత్తత్వోపాదానత్వయోః ప్రతిపాదనా, త్తదనువాదినిలక్షణవాక్యేయతఇతిపదముభయవిషయకమితివ్యాసార్యైరుక్తం. నచహేతౌపఞ్చమీనానుశిష్టేతిశఙ్క్యం - * అఇఉణితిసూత్రే, * నివారభేదాదితిభాష్యనిర్దేశేన * విభాషాగుణేస్త్రియామిత్యత్రవిభాషేతియోగవిభాగస్యాశ్రితతయాతతఏవహేతుపఞ్చమ్యుపపత్తేరితిద్రష్టవ్యం. ఇదఞ్చచిన్తితం * జన్మాద్యస్యయతఇతిసూత్రే - యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే యేనజాతానిజీవన్తీత్యత్రజగజ్జన్మాదయోనవిశేషణత్వేన బ్రహ్మలక్షయితుంశక్నువన్తి - విశేషణానాంవ్యావర్తకస్వభావత్వేనవ్యావర్తకబహుత్వేవ్యావర్త్యబహుత్వావశ్యంభావేనవిశేషణానాంబహుత్వేవిశేష్యనానాత్వప్రసఙ్గాత్, ఖణ్డోముణ్డఃపూర్ణశృఙ్గోగౌరిత్యత్రవిశేషణబహుత్వేనవిశేష్యబహుత్వస్యదర్శనాత్,. నచదేవదత్తశ్శ్యామోయువాలోహితాక్షస్సమపరిమాణ ఇత్యాదౌవిశేషణబహుత్వేపివిశేష్యైక్యందృష్టమితివాచ్యం- ప్రత్యక్షావగతవిశేష్యైక్యబలాత్తత్రవిశేష్యభేదత్యాగేపిప్రత్యక్షాద్యప్రతిపన్నేఅలౌకికేబ్రహ్మణిఉత్సర్గప్రాప్తస్యవిశేషణభేదప్రయుక్తవిశేష్యభేదస్యత్యాగాయోగాత్. నాప్యుపలక్షణతయాజన్మాదీనాంవ్యావర్తకత్వం - యత్రాయంసారసస్సదేవదత్తకేదారఇత్యాదౌకేదారత్వాదినాకేనచిదాకారేణపూర్వప్రతిపన్నఏవకేదారఃదేవదత్తకేదారత్వరూపధర్మాన్తరవత్తయాసారసేనోపలక్ష్యతే. ఇహతుజగజ్జన్మాదిభిర్నిరతిశయబృహత్త్వరూపలక్షణీయేఉపలక్ష్యేకారసమానాధికరణకేదారత్వస్థానీయఃపూర్వప్రతిపన్నఃకశ్చనాకారోవక్తవ్యః -నచేహబ్రహ్మణిపూర్వప్రతిపన్నాకారఃకశ్చిదస్తి. నచ * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతివాక్యప్రతిపన్నసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాంపూర్వప్రతిపన్నాకారత్వసమ్భవః- సత్యత్వాదిష్వపివిశేషణత్వోపలక్షణత్వవికల్పదౌస్థ్యేనతేషామపిలక్షణత్వాసమ్భవాదితిప్రాప్తఉచ్యతే- * జన్మాద్యస్యయతః. అస్య - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనస్యబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షేత్రజ్ఞమిశ్రస్యజగతోజన్మస్థితిలయాయతోభవన్తి - తద్బ్రహ్మేతిసూత్రార్థః. తతశ్చజగజ్జన్మాదిహేతుత్వంబ్రహ్మలక్షణంభవితుమర్హతీతిసూత్రార్థః. అయంభావః- యద్యపివిశేషణానాంవ్యావర్తకత్వంస్వభావః- అథాపివిశేషణంస్వవిరుద్ధధర్మాశ్రయాద్వ్యావ

చ్ఛిన త్తీత్యేవ. నతుస్వావిరుద్ధధర్మాశ్రయావసేస్వాశ్రయవ్యావర్తయతి- నీలముత్పలమిత్యాదౌ నైల్యస్యశౌక్ల్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వవత్ దైర్ఘ్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వాభావాత్. ప్రకృతేచజన్మహేతుత్వస్థితిహేతుత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాభావేనవ్యక్తిబహుత్వస్యాప్రసక్తిః - ఖణ్డోముణ్డఇత్యాదౌఖణ్డత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ స్వాశ్రయభేదకత్వం. ఉపలక్షణత్వపక్షేపినదోషః - ఉపలక్షణభూతాజ్జగజ్జన్మాదిహేతుత్వా, దుపలక్ష్యేచ్చనిరతిశయబృహత్త్వా, దన్యస్యబృహత్త్వసామాన్యస్యపూర్వప్రతిపన్నాకారస్యనష్ఫేనఉపలక్షణత్వపక్షేపిదోషాభావాత్. ననుపరస్పరవిరుద్ధయోర్విశేషణత్వోపలక్షణత్వపక్షయోరుభయోరపిభాష్యేకథమభ్యుపగమఇతిచేత్. అత్రకేచిత్ - విశిష్టనిష్ఠంజగత్కారణత్వం - విశేష్యనిష్ఠంతుసత్యత్వాదికమితివ్యాసార్యసూత్రతత్రోక్తం. భాష్యేచజగత్కారణత్వోపలక్షితస్వరూపస్యేతిబహుశోవ్యవహృతత్వాత్ జగత్కారణత్వంచిదచిద్విశిష్టస్యబ్రహ్మణఃవిశేషణభూతంలక్షణం. శుద్ధస్వరూపస్యతూపలక్షణం-జగత్కారణత్వస్యశుద్ధస్వరూపనిష్ఠత్వాభావాత్. తదభిప్రాయేణైవవిశేషణోపలక్షణత్వాభ్యుపగమః. నచశుద్ధస్వరూపానిష్ఠస్యవిశిష్టనిష్ఠస్యజగత్కారణత్వస్యకథంశుద్ధస్వరూపోపలక్షణత్వమితివాచ్యం-తటస్థస్యాపిశాఖాగ్రస్యచన్ద్రోపలక్షణత్వస్యదర్శనాదితివదన్తి. అన్యేతువిశేష్యనిష్ఠత్వానిష్ఠత్వాభ్యామేవవిశేషణోపలక్షణభేదమాశ్రిత్యజగత్కారణత్వస్యబ్రహ్మనిష్ఠతయావిశేషణత్వం- ప్రపఞ్చగతజన్మాదేస్తుబ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేనఉపలక్షణత్వమితివర్ణయన్తి. అపరేతుయతోవాఇమానీతివాక్యేనజన్మాదివిశిష్టే బ్రహ్మత్వంబోధ్యతే- ఉతతదుపలక్ష్యతే. నాద్యః - జన్మవిశిష్టే బ్రహ్మత్వబోధనేవిశేషణభూతజన్మాదావపిబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గః. ఉపలక్షణపక్షేఆకారాన్తరాప్రతిపత్తిర్దోషఇతిపూర్వపక్షిణోభావః. తన్న- నవిధేయాన్వయిత్వంవిశేషణత్వం - యేనజన్మాదేర్విశేషణత్వేవిధేయభూతబ్రహ్మత్వాన్వయోపిప్రసజ్యేత. అపితుయదన్వితతయాజ్ఞాతేఇతరాన్వయః- తత్తద్విశేషణం. ప్రకృతేచజగజ్జన్మాదిహేతుత్వాన్వయితయాజ్ఞాతే బ్రహ్మణిబ్రహ్మత్వాన్వయధీరితివిశేషణత్వేనానుపపత్తిః. యదివిధేయాన్వయ్యేవవిశేషణమిత్యాగ్రహః - తర్హ్యుపలక్షణపక్షోవాస్తు- బృహత్త్వసామాన్యలక్షణతృతీయాకారప్రతిపత్తేస్సమ్భవాదిత్యేవసిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. నతువిశేషణత్వోపలక్షణత్వయోస్సముచ్చయఇతి. ఇతరేతుతద్విజిజ్ఞాసస్వేత్యత్రోపాసనంవిధీయతే. తత్రకేషుచిదుపాసనేషుజగత్కారణత్వమనుసన్ధేయం- తత్రజ్ఞాప్యాన్తర్గతత్వాత్ జగత్కారణత్వంవిశేషణం. యత్రతునానుసన్ధేయం-తత్రోపలక్షణం-జ్ఞాప్యానన్తర్గతత్వాదితి- ఇతరేత్వర్థసామాన్యాదితిసూత్రవ్యాసార్యోక్తేఃతదనుసారేణవిశేషణత్వోపలక్షణత్వసముచ్చయోపినానుపపన్నఇతివదన్తి. అతోజగజ్జన్మాదిహేతుత్వంబ్రహ్మలక్షణమితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః (సతపోతప్యతేతి) కృష్ణగ్రాహికయాఇదంబ్రహ్మేత్యుపదేశంవినైవలక్షణోపదేశపూర్వకంవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశతోయమాశయంభావః-సమ్పాదనీయంబ్రహ్మజ్ఞానసాధనంసమ్పాద్యపితల్లక్షణలక్షితంబ్రహ్మవిజానీహీతి. ఏతమర్థంనిశ్చిత్యేన్ద్రియనిగ్రహాదిలక్షణస్యతపసోబ్రహ్మవిద్యాయామన్తరఙ్గోపాయత్వాత్ తదేవసాధనమితిజ్ఞాత్వాతపఃకృత్వా. ఇతిప్రథమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— అన్నంబ్రహ్మేతివ్యజానాత్ । అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే । అన్నేనజాతానిజీవన్తి । అన్నంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి । తద్విజ్ఞాయ । పునరేవవరుణంపితరముపససార । అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి । తగ్ంహోవాచ । తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ । తపోబ్రహ్మేతి । సతపోతప్యత । సతపస్తప్త్వా ॥ ఇతిద్వితీయోనువాకః.

ఉ.— ప్రాణోబ్రహ్మేతివ్యజానాత్ । ప్రాణాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే । ప్రాణేనజాతానిజీవన్తి । ప్రాణంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి । తద్విజ్ఞాయ । పునరేవవరుణంపితరముపససార । అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి । తగ్ంహోవాచ । తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ । తపోబ్రహ్మేతి । సతపోతప్యత । సతపస్తప్త్వా ॥ ఇతితృతీయోనువాకః.

ఉ.— మనోబ్రహ్మేతివ్యజానాత్ । మనసోహ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే । మనసాజాతానిజీవన్తి । మనఃప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి । తద్విజ్ఞాయ । పునరేవవరుణంపితరముపససార । అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి । తగ్ంహోవాచ । తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ । తపోబ్రహ్మేతి । సతపోతప్యత । సతపస్తప్త్వా ॥ ఇతిచతుర్థోనువాకః.

ఉ.— విజ్ఞానంబ్రహ్మేతివ్యజానాత్ । విజ్ఞానాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే । విజ్ఞానేనజాతానిజీవన్తి । విజ్ఞానంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి । తద్విజ్ఞాయ । పునరేవవరుణంపితరముపససార । అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి । తగ్ంహోవాచ । తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ । తపోబ్రహ్మేతి । సతపోతప్యత । సతపస్తప్త్వా ॥ ఇతిపఞ్చమోనువాకః.

శం.— అన్నంబ్రహ్మేతివ్యజానాత్ - విజ్ఞాతవాన్. తద్ధియథోక్తలక్షణోపేతం. కథం. అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే, అన్నేనజాతానిజీవన్తి, అన్నంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీ, తి. తస్మాద్యుక్తమన్నస్యబ్రహ్మత్వమిత్యభిప్రాయః. సఏవంతపస్తప్త్వాఽన్నంబ్రహ్మేతివిజ్ఞాయలక్షణేనోపపత్త్యాచ- పునరేవసంశయమాపన్నోవరుణంపితరముపససారఅధీహిభగవోబ్రహ్మేతి. కఃపునఃసంశయహేతురస్యేతి. ఉచ్యతే-అన్నస్యోత్పత్తిదర్శనాత్. తపసఃపునఃపునరుపదేశఃసాధనాతిశయత్వావధారణార్థః. యావద్బ్రహ్మణోలక్షణంనిరతిశయంనభవతి, యావచ్చజిజ్ఞాసానివర్తతే- తావత్తపఏవతేసాధనం- తపసైవబ్రహ్మజిజ్ఞాసస్వేత్యర్థః. ఋజ్వన్యత్. ఇతిద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

ఆ — (అన్నం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్) అద్యతే - భుజ్యతే సర్వైరితి సర్వప్రతిపత్తిసాధారణం స్థూలదేహకారణం భూతపఞ్చకం విరాట్సంజ్ఞికమన్నశబ్దేనోచ్యతే- తస్య స్థూలభౌతికకారణత్వాత్. * యతో వా ఇమానీతి లక్షణస్య తత్ర యోజయితుం శక్యత్వాత్తద్బ్రహ్మేతి ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః. విరాజ ఉత్పత్తిదర్శనాచ్ఛ్రుతిస్మృతిషు - లక్షణం తత్ర సంపూర్ణం న భవతీతి పునస్తపోఽతప్యత. విచార్య చ తత్కారణం క్రియాశక్తివిశిష్టతయా ప్రాణశబ్దలక్ష్యం, హిరణ్యగర్భసంజ్ఞల్పాధ్యవసాయశక్తివిశిష్టతయా చ మనోవిజ్ఞానశబ్దలక్ష్యం, బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్. తస్యాపి కార్యత్వాల్లక్షణం న భవతీతి విచార్య తత్కారణం స్వాతన్త్ర్యేణ నిశ్చిత్య సర్వైః ప్రార్థ్యమానతయా ఆనన్దశబ్దవాచ్యం మాయావిశిష్టం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాయ విశిష్టస్య నిశ్చిష్టాన్తరాత్మత్వానుపపత్తేః కారణతోపలక్షితం విశుద్ధానన్దం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాతవానిత్యర్థః ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యటీకా.

౨౦.— ప్రథమతః అన్నస్య సర్వభూతోత్పత్త్యాదికారణత్వాదన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తద్విజ్ఞాయేతి) అన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వా ఉత్పత్తిమత్త్వాదినా అన్నస్య బ్రహ్మత్వే అపరితుష్యన్ పునరపి పిత్రు సమీపమాగత్య అధీహి భగవ ఇతిమన్త్రముచ్చారితవానిత్యర్థః. (తగ్ంహోవాచేతి) పూర్వవదేవ తపస్సమాచర- తప ఏవ బ్రహ్మవిద్యాసాధనం- తస్మాత్తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స తపస్తప్త్వేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్

ఉ.— ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ । ఆనన్దాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే । ఆనన్దేన జాతాని జీవన్తి। ఆనన్దం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్ ప్రతిష్ఠితా । స య ఏవం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్ భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్ కీర్త్యా॥ ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— అన్నం న నిన్ద్యాత్ । తద్వ్రతం। ప్రాణో వా అన్నం। శరీరమన్నాదం। ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం। శరీరే ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి । మహాన్భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్ కీర్త్యా॥ ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

శం.— ఏవం తపసా విశుద్ధాత్మా ప్రాణాదిషు సాకల్యేన బ్రహ్మలక్షణమపశ్యన్ శనైః శనైరన్తరనుప్రవిశ్యాన్తరతమమానన్దం బ్రహ్మ విజ్ఞాతవాంస్తపసైవ సాధనేన భృగుః - తస్మాద్బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసునా బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానలక్షణం పరమం తపస్సాధనమనుష్ఠేయమితి ప్రకరణార్థః. అధునా ఆఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుతిః స్వేన వచనేనాఖ్యాయికానిర్వర్త్యమర్థమాచష్టే- సా ఏషా భార్గవీ- భృగుణా విదితా వరుణేన ప్రోక్తా- వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్- హృదయాకాశగుహాయాం పరమానన్దాద్వైతే ప్రతిష్ఠితా- పరిసమాప్తా అన్నమయాదాత్మనోఽధి ప్రవృత్తా. ఏవమన్యోఽపి తపసైవ సాధనేన అనేనైవ క్రమేణానుప్రవిశ్యానన్దం బ్రహ్మ వేద- స ఏవం విద్యాప్రతిష్ఠానాత్ప్రతితిష్ఠత్యానన్దే పరమే బ్రహ్మణి. బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. దృష్టం చ ఫలం తస్యోచ్యతే - అన్నవాన్- ప్రభూతమన్నమస్య విద్యత ఇత్యన్నవాన్. సత్తామాత్రేణ తు సర్వో హ్యన్నవానితి విద్యాయా విశేషో న స్యాత్. ఏవమన్నమత్తీత్యన్నాదః- దీప్తాగ్నిర్భవతీత్యర్థః. మహాన్భవతి. కేన మహత్త్వమిత్యత ఆహ ప్రజయా- పుత్రాదినా. పశుభిః- గవాశ్వాదిభిః. బ్రహ్మవర్చసేన- శమదమజ్ఞానాదినిమిత్తేన తేజసా మహాన్ భవతి. కీర్త్యా- ఖ్యాత్యా శుభప్రచారనిమిత్తయా సా ఉదనుభవతీత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రభూతత్వవిశేషణం న శ్రుతం కథం నిక్షిప్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తామాత్రేణేతి) అత్ర సత్తామాత్రే, వినిక్షిప్తే శ్వసూకరాదిరపి శరీరస్థిత్యాక్షిప్తాన్నేనాన్నవానితి విద్యాయాః ఫలవిశేషో నోక్తస్స్యాత్- అతస్తద్బలాత్ప్రభూతత్వవిశేషణం నిక్షిప్తమిత్యర్థః. ఏతచ్చ దృష్టఫలం బ్రహ్మవిదో జీవన్ముక్తస్యాప్యవిద్యాలేశవశాద్ద్వైతాభాసం పశ్యతో నానుపపన్నం- య స్యేశ్వరస్యానుగ్రహాదవిదుషామపి అన్నాదిసమృద్ధిర్దృశ్యతే - కిము తతదాత్మతత్త్వం సా ఉదనుభవత ఇతి. ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యటీకా.

౨౧.— (సైషా భార్గవీతి) భృగవే వరుణేన ప్రోక్తా విద్యా అన్నమయాదికమతిక్రమ్య పరమే వ్యోమ్ని - తన్నిర్దిష్టే పరమవ్యోమశబ్దితే పరమాత్మని ప్రతిష్ఠితా- న తు తమప్యతిక్రమ్య తతోఽన్యత్ర గతేత్యర్థః. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (స య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యమ్.

శం.— కించ- అన్నేన ద్వారభూతేన బ్రహ్మ విజ్ఞానం యస్మాత్ - తస్మాద్గురుమివాన్నం న నిన్ద్యాత్. తదస్యైవం బ్రహ్మవిదో వ్రతముపదిశ్యతే. వ్రతోపదేశోఽన్నస్తుతయే. స్తుతిభాక్త్వం చాన్నస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యుపాయత్వాత్. ప్రాణో వా అన్నం- శరీరాన్తర్భావాత్ప్రాణస్య. యద్యస్యాన్తః ప్రతిష్ఠితం భవతి- తత్తస్యాన్నం భవతీతి. శరీరే చ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః- తస్మాత్ప్రాణోఽన్నం- శరీరమన్నాదం. తథా శరీరమప్యన్నం-ప్రాణోఽన్నాదః. కస్మాత్. ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం- తన్నిమిత్తత్వాచ్ఛరీరస్థితేః. తస్మాదేతదుభయం- శరీరం ప్రాణశ్చాన్నమన్నాదశ్చ యేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితం - తేనాన్నం. యేనాన్యోన్యస్య ప్రతిష్ఠా - తేనాన్నాదః. తస్మాత్ప్రాణశ్శరీరం చోభయమన్నమన్నాదం చ. స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద- ప్రతితిష్ఠత్యన్నాన్నాదాత్మనైవ. కించ- అన్నవానన్నాదో భవతీత్యాదిపూర్వవత్. ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఆ — అన్నమపకృష్టం ప్రాప్తం న నిన్ద్యాత్ యద్వృత్యభావపన్నం - * ఆద్యోచ్ఛిష్టమ్ తావదమిత్యుక్తత్వాత్. బ్రహ్మణోఽనియమాభిధానం బాధకస్యాస్తానాత్. ఏవం వాక్యార్థస్తాసేత్యుపదార్థానుసన్ధానం ముఖ్యం సాధనం తత్ఫలం చోపసంహృత్యాధునావిచారాసమర్థస్య మన్దాధికారిణోఽన్నాదిరూపేణ ప్రాణాద్యుపాసనం గౌణం సాధనం విధత్తే (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) ఉపాసనమపి ఫలానభిసన్ధినానుష్ఠితం బుద్ధిద్వారేణ బ్రహ్మజ్ఞానోపకారకమిత్యుక్తం - ముఖ్యాధికారేణ స్వపవాదారోపకరిష్యతి. ఇతి సప్తమానువాకభాష్యటీకా.

రం — ఏతద్విద్యాఙ్గవ్రతమాహ (అన్నం న నిన్ద్యాత్ తద్వ్రతమితి) ప్రాణశరీరయోరన్తర్బహిస్థయోః పృథివ్యాకాశయోః అన్నాన్నాదత్వదృష్టిం, తయోః పరస్పరప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిం, పరస్పరప్రతిష్ఠితతయా పరస్పరయోః స్వప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిం, తదఙ్గవ్రతవిశేషం, తత్ఫలం. చాహ (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్.

౮. — అన్నం న పరిచక్షీత। తద్వ్రతమ్। ఆపో వా అన్నమ్। జ్యోతిరన్నాదమ్। అప్సు జ్యోతిః ప్రతిష్ఠితమ్। జ్యోతిష్యాపః ప్రతిష్ఠితాః। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితమ్। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

౯. — అన్నం బహు కుర్వీత। తద్వ్రతమ్। పృథివీ వా అన్నమ్। ఆకాశోఽన్నాదః। పృథివ్యామాకాశః ప్రతిష్ఠితః। ఆకాశే పృథివీ ప్రతిష్ఠితా। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితమ్। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

౧౦. — న కంచన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీత। తద్వ్రతమ్। తస్మాద్యయా కయా చ విధయా బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్। అరాధ్యస్మా అన్నమిత్యాచక్షతే। ఏతద్వై ముఖతోఽన్నꣳ రాద్ధమ్। ముఖతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే। ఏతద్వై మధ్యతోఽన్నꣳ రాద్ధమ్। మధ్యతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే। ఏతద్వా అన్తతోఽన్నꣳ రాద్ధమ్। అన్తతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే. ౧

శ౮. — అన్నం న పరిచక్షీత- న పరిహరేత్. తద్వ్రతం. పూర్వవత్ స్తుత్యర్థం. శుభాశుభకల్పనయా ఉపక్రియమాణం హ్యన్నం మహీకృతం స్యాత్. ఏవం యథోక్తముత్తరేష్వప్యాపో వా అన్నమిత్యాదిషు యోజయేత్. (అప్సు జ్యోతిరితి) ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

రం. — న పరిచక్షీత- పాత్రస్థమన్నం న నిరాకుర్యాదిత్యర్థః ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

శ౯. — అబ్జ్యోతిషోరన్నాన్నాదగుణత్వేనోపాసకస్యాన్నస్య బహూకరణం వ్రతం. ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

ర౯. — (బహు కుర్వీతేతి) అతిథ్యభ్యాగతస్వజనపర్యాప్తం కుర్యాదిత్యర్థః. యద్వా- బహు కుర్వీత- బహుమన్యేతేత్యర్థః. అన్నే బహుమతిం కుర్యాదిత్యర్థః ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

శ౧౦. — తథా పృథివ్యాకాశోపాసకస్య వసతౌ చ - వసతినిమిత్తం కంచన- కంచిదపి న ప్రత్యాచక్షీత- వసత్యర్థమాగతం న నివారయేదిత్యర్థః. వాసే చ దత్తే అవశ్యం హ్యశనం దాతవ్యం- తస్మాద్యయా కయా చ విధయా- యేన కేన చ ప్రకారేణ బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్ - బహ్వన్నసంగ్రహం కుర్యాదిత్యర్థః. యస్మాదన్నవన్తో విద్వాంసోఽభ్యాగతాయాన్నార్థినే అరాధి- సంసిద్ధమస్మై అన్నమిత్యాచక్షతే- న నాస్తీతి ప్రత్యాఖ్యానం కుర్వన్తి- తస్మాచ్చ హేతోర్బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపి చ- అన్నదానస్య మాహాత్మ్యముచ్యతే- యథా యత్కాలం ప్రయచ్ఛత్యన్నం- తథా తత్కాలమేవ ప్రత్యుపనమతే. కథమితి. తదేతదాహ- ఏతద్వై అన్నం ముఖతః- ముఖ్యే, ప్రథమే వయసి. ముఖ్యయా వా వృత్త్యా, పూజాపురస్సరం. అభ్యాగతాయాన్నార్థినే రాద్ధం- సంసిద్ధం ప్రయచ్ఛతీతి వాక్యశేషః. తస్య కిం ఫలం స్యాదితి. ఉచ్యతే- ముఖతః - పూర్వే వయసి. ముఖ్యయా వా వృత్త్యా. అస్మై- అన్నదాయాన్నం రాధ్యతే- యథాదత్తముపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ఏవం మధ్యతః-మధ్యమే వయసి. మధ్యమేన చోపచారేణ. తథా అన్తతః-అన్త్యే వయసి. జఘన్యేన చోపచారేణ. పరిభవేన. తథైవాస్మై రాధ్యతే- సంసిధ్యత్యన్నం. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౧

ర౧౦. — (న కంచన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీతేతి) స్వగృహే రాత్రౌ వాసాయ భోజనార్థమాగతం కమపి న రంగం న నిరాకుర్యాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) భోజనార్థమాగతానాం పురుషాణాం అప్రత్యాఖ్యానస్యావశ్యకత్వాత్ నిషిద్ధేనాపి యేన కేనమార్గేణ బహ్వన్నం సమ్పాదయేదిత్యర్థః. (అరాధ్యస్మా ఇతి) అస్మై- ఉపాసకాయ అన్నమరాధి- సిద్ధం. ఉపాసకార్థమేవ హ్యన్నస్య నిష్పత్తిః- అత స్తదర్థమేవ నిష్పన్నత్వాదన్నానాం తేషాం యేన కేనాప్యుపాయేనార్జనేన దోష ఇతి భావః. (ఏతద్వా ఇతి) ఆదిమధ్యాన్తప్రదేశేషు అన్నం యదేతత్సిద్ధం - సర్వావయవయుక్తమన్నమస్మై ఉపాసకాయ సిద్ధం- తదర్థమేవోత్పన్నమితి హి సన్త ఆచక్షత ఇత్యర్థః. ౧

ఉ.— య ఏవం వేద। క్షేమ ఇతి వాచి। యోగక్షేమ ఇతి ప్రాణాపానయోః। కర్మేతి హస్తయోః। గతిరితి పాదయోః। విముక్తిరితి పాయౌ। ఇతి మానుషీస్సమాజ్ఞాః। అథ దైవీః। తృప్తిరితి వృష్టౌ। బలమితి విద్యుతి. ౨

ఉ.— యశ ఇతి పశుషు। జ్యోతిరితి నక్షత్రేషు। ప్రజాతిరమృతమానన్ద ఇత్యుపస్థే। సర్వమిత్యాకాశే। తత్ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత। ప్రతిష్ఠావాన్భవతి। తన్మహ ఇత్యుపాసీత। మహాన్భవతి। తన్మన ఇత్యుపాసీత। మానవాన్భవతి. ౩

ఉ.— తన్నమ ఇత్యుపాసీత। నమ్యన్తేఽస్మై కామాః। తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత। బ్రహ్మవాన్భవతి। తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత। పర్యేణం మ్రియన్తే ద్విషన్తస్సపత్నాః। పరి యేఽప్రియా భ్రాతృవ్యాః। స యశ్చాయం పురుషే। యశ్చాసావాదిత్యే। స ఏకః. ౪

శం.— య ఏవం వేద- య ఏవం - అన్నస్య యథోక్తం మాహాత్మ్యం వేద. తద్జ్ఞానస్య ఫలం యథోక్తం ఫలముపనయేత్. ఇదానీం బ్రహ్మణ ఉపాసనప్రకార ఉచ్యతే (క్షేమ ఇతి వాచి) క్షేమో నామోపాత్తపరిరక్షణం. బ్రహ్మ వాచి క్షేమరూపేణ ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. (యోగక్షేమ ఇతి) యోగః- అనుపాత్తస్యోపాదానం. తౌ హి యోగక్షేమౌ ప్రాణాపానయోర్బలవతోస్సతోర్భవతో యద్యపి- తథాపి న ప్రాణాపాననిమిత్తావేవ కిం తర్హి బ్రహ్మనిమిత్తౌ. తస్మాద్బ్రహ్మ యోగక్షేమాత్మనా ప్రాణాపానయోః ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. ఏవముత్తరేష్వన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం. కర్మణో బ్రహ్మనిర్వర్త్యత్వాద్ధస్తయోః కర్మాత్మనా బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠితముపాస్యం. గతిరితి పాదయోః. విముక్తిరితి పాయౌ. ఇత్యేతా మానుషీః- మనుష్యేషు భవా మానుష్యః మానుష్యస్సమాజ్ఞాః- ఆధ్యాత్మిక్యస్సమాజ్ఞాః- జ్ఞానాని. విజ్ఞానాని. ఉపాసనానీత్యర్థః. అథ - అనన్తరం దైవీః- దైవ్యః. దేవేషు భవాస్సమాజ్ఞా ఉచ్యన్తే. తృప్తిరితి వృష్టౌ- వృష్టేరన్నాదిద్వారేణ తృప్తిహేతుత్వాద్బ్రహ్మైవ తృప్త్యాత్మనా వృష్టౌ వ్యవస్థితమిత్యుపాస్యం. తథాఽన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం. తథా బలరూపేణ విద్యుతి. అత్రానన్వీయం నాస్తి. ౨

ర०.— య ఏవం వేద- స యయా కయాచ విధయా బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాదితి పూర్వేణ సంబన్ధః. (క్షేమ ఇత్యాది) క్షేమసాధనత్వాద్వాచః క్షేమత్వబుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. విముక్తిః- విసర్గ ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మమేతా ఉపాసనా ఉక్తా ఇత్యర్థః. అథ దైవీరుపాసనా వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨

శం.— యశోరూపేణ పశుషు. జ్యోతీరూపేణ నక్షత్రేషు. ప్రజాతి, రమృతం - అమృతత్వప్రాప్తిః పుత్రేణ ఋణవిమోక్షద్వారేణా, నన్దః- సుఖ, మిత్యేతత్సర్వముపస్థనిమిత్తం. బ్రహ్మైవానేనాత్మనోపస్థే ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. సర్వం హ్యాకాశే ప్రతిష్ఠితం- అతో యత్సర్వమాకాశే తద్బ్రహ్మైవేత్యుపాస్యం. తచ్చాకాశం బ్రహ్మైవ - తస్మాత్తత్సర్వస్య ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత. ప్రతిష్ఠాగుణోపాసనాత్ప్రతిష్ఠావాన్భవతి. ఏవం పూర్వేష్వపి- యద్యత్తదధీనం ఫలం- తద్బ్రహ్మైవ - తదుపాసనాత్తద్వాన్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. శ్రుత్యన్తరాచ్చ * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి. (తన్మహ ఇత్యుపాసీత) మహః- మహత్త్వగుణవత్తదుపాసీత - మహాన్భవతి. (తన్మన ఇత్యుపాసీత) మననం - మనః. మానవాన్భవతి - మననసమర్థో భవతి. ౩

ఆ.— యశ ఇ - వాగాదౌ యత్ఫలం- కార్యం క్షేమాదీత్యర్థః. మహానితి- ప్రజాదిభిర్బ్రహ్మవానితి. స్థూలభోగసాధనవానితి విరాడేవేత్యర్థః. ౩

ర०.— (ప్రజాతిరితి) ఏతత్తు ఆధ్యాత్మికోపాసనే సఙ్గతం- పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలవత్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (సర్వమిత్యాకాశ ఇత్యాది) ౩

శం.— (తన్నమ ఇత్యుపాసీత) నమనం- నమః. నమనగుణవదుపాసీత- నమ్యన్తే- ప్రహ్వీభవన్త్యస్మై- ఉపాసిత్రే కామాః- కామ్యన్త ఇతి. భోగ్యాః. విషయా ఇత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత) బ్రహ్మ - పరిబృఢతమమిత్యుపాసీత - బ్రహ్మవాన్ - తద్గుణో భవతి. (తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత) బ్రహ్మణః పరిమరః- పరి మ్రియన్తేఽస్మిన్పఞ్చ దేవతాః విద్యుద్వృష్టిశ్చన్ద్రమా ఆదిత్యోఽగ్నిరిత్యేతాః - అతో వాయుః పరిమరః. శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేః. స ఏష ఏవాయం వాయురాకాశేనానన్య ఇత్యాకాశో బ్రహ్మణః పరిమరః. తమాకాశం వాయ్వాత్మానం బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత. ఏనం- ఏవంవిదం ప్రతిస్పర్ధినః- ద్విషన్తోఽద్విషన్తోఽపి సపత్నా యతో భవన్తి - అతో విశిష్యతే ద్విషన్తస్సపత్నా ఇతి. ఏనం ద్విషన్తః సపత్నాస్తే పరి మ్రియన్తే- ప్రాణాన్ జహతీత్యర్థః. కించ - యే చాఽప్రియా అస్య భ్రాతృవ్యా అద్విషన్తోఽపి - తే చ పరి మ్రియన్తే. * ప్రాణో వా అన్నం శరీరమన్నాదమిత్యారభ్యాకాశాన్తస్య కార్యస్యైవాన్నాన్నాదత్వముక్తం. ఉక్తం నామ- కిం తేన. తేనైతత్సిద్ధం భవతి- కార్యవిషయ ఏవ భోజ్యభోక్తృత్వకృతస్సంసారః- న త్వాత్మనీతి. ఆత్మని తు భ్రాన్త్యోపచర్యతే. నన్వాత్మాపి పరమాత్మనః కార్యం- తతో యుక్తస్తస్య సంసార ఇతి. న- అసంసారిణ ఏవ ప్రవేశశ్రుతేః. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యాకాశాదికారణస్య హ్యసంసారిణ ఏవ పరమాత్మనః కార్యేష్వనుప్రవేశశ్శ్రూయతే- తస్మా

త్కార్యానుప్రవిష్టో జీవ ఆత్మా పర ఏవాసంసారీ. సృష్ట్వానుప్రావిశదితి సమానకర్తృకత్వోపపత్తేశ్చ. సర్గప్రవేశక్రియయోశ్చైకశ్చేత్కర్తా – తతః క్త్వాప్రత్యయో యుక్తః. ప్రవిష్టస్య తు భావాన్తరాపత్తిరితి చేన్న – ప్రవేశస్యాన్యార్థత్వేన ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్. * అనేన జీవేనేతి విశేషశ్రుతేః ధర్మాన్తరేణానుప్రవేశ ఇతి చేన్న – * తత్త్వమసీతి పునస్తద్భావోక్తేః. భావాన్తరాపన్నస్యైవ తదపోహార్థా సమ్పదితి చేన్న – * తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యాత్. దృష్టం జీవస్య సంసారిత్వమితి చేన్న – ఉపలబ్ధురనుపలభ్యత్వాత్. సంసారధర్మవిశిష్ట ఆత్మోపలభ్యత ఇతి చేన్న – ధర్మాణాం ధర్మిణోఽవ్యతిరేకాత్కర్మత్వానుపపత్తేః. ఉష్ణప్రకాశయోర్దాహ్యప్రకాశ్యత్వానుపపత్తివత్. త్రాసాదిదర్శనాద్దుఃఖిత్వాద్యనుమీయత ఇతి చేన్న – త్రాసాదేర్దుఃఖస్య చోపలభ్యమానత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం. కాపిలకాణాదాదితర్కశాస్త్రవిరోధ ఇతి చేన్న – తేషాం మూలాభావే వేదవిరోధే చ భ్రాన్త్యోపపత్తేః. శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాం చ సిద్ధమాత్మనోఽసంసారిత్వం – ఏకత్వాచ్చ. కథమేకత్వమితి. ఉచ్యతే – (స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇత్యేవమాది) పూర్వవత్సర్వం. ౮

ఆ.— (శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేరితి) * య ఏవమేతాః పఞ్చ దేవతా వాయుర్వావ సంవర్గ ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాద్బ్రహ్మణః సంహర్తృత్వం వాయుద్వారకమితి వాయుర్బ్రహ్మణః పరిమరః – సంహారసాధనమిత్యర్థః. తత్కథం పరిమరగుణతయాకాశోపాసనం సిద్ధ్యతీత్యత ఆహ (స ఇతి) ఏవం మన్దాధికారిగోచరముపాసనజాతమధ్యారోపావస్థాయాముపదిశ్యాపవాదదృష్టిమభిప్రేత్యాహ (ప్రాణో వాఽన్నమిత్యాదినా) ప్రాణో వాన్నమిత్యాదినా భోక్తృత్వాదిలక్షణస్సంసారః కార్యగోచర ఇతి వివృతః. తత్ర జీవస్యానౌపాధికసంసారిత్వం దృష్టం – తస్యాపి కార్యత్వాదితి భాగవతానాం మతముద్భావ్య దూషయతి (నన్వాత్మాపీత్యాదినా) ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణ వికారాకారాత్మనా ప్రవేశమాశఙ్క్య వాక్యశేషవిరోధమాహ (అనేన జీవేనేత్యాదినా) భ్రాన్త్యా దేహాదిభావమాపన్నస్య జీవస్య బ్రహ్మావ్యతిరిక్తస్యైవ బ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే సంసారిత్వాపోహార్థా – మాతృబుద్ధిరివ పరయోషితి రాగాపోహార్థా – అతః * తత్త్వమసీత్యుపదేశస్యాన్యార్థత్వాన్న జీవస్య పారమార్థికమసంసారిబ్రహ్మత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్దూషయతి (భావాన్తరాపన్నస్యేత్యాదినా) అబాధితతత్పదముఖ్యార్థసామానాధికరణ్యవిరోధాద్బ్రహ్మణి జీవే బ్రహ్మత్వసమ్పాదనార్థత్వం కల్పయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకప్రత్యక్షవిరోధాదబాధితత్వమసిద్ధమిత్యాహ (దృష్టమితి) సర్వప్రమాణానామనుగ్రాహకస్తర్క ఇష్యతే. అత న చ సంసారధర్మవత్త్వస్య తర్కాపరిశుద్ధత్వాత్తత్ప్రత్యక్షస్య భ్రాన్తత్వాన్న శాస్త్రజ్ఞానబాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ (నేతి) సుఖాదేరుపలభ్యత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం సమ్భవతి – రూపాదివదిత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకం యద్యపి ప్రత్యక్షం ప్రమాణం సమ్భవతి – తథాపి సంసారధర్మవిశిష్ట ఆత్మా స్వచైతన్యేనోపలభ్యత ఇతి స్వానుభవవిరోధాన్న శాబ్దమసంసారిత్వజ్ఞానం ప్రమాణమితి చేత్. నైతదపి యుక్తం – కర్మత్వకర్తృత్వవిరోధాదిత్యర్థః. ప్రత్యక్షవిరోధాభావేఽప్యనుమానవిరోధో భవిష్యతీత్యాహ (త్రాసాదీతి) త్రాసాది సాశ్రయం – కార్యత్వాత్ – ఘటవత్. అన్యస్యాశ్రయస్యాసమ్భవాదాత్మైవ తదాశ్రయోఽనుమీయత ఇతి న వాచ్యం – ఉపలభ్యం నోపలబ్ధుర్ధర్మః – రూపాదివదితి వ్యాప్త్యన్తరవిరోధాత్, దర్శనాదపి కార్యదర్శనసమ్భవాదిత్యర్థః. జీవస్య బ్రహ్మాత్మత్వం ప్రతిపాదయతశ్శాస్త్రస్య తర్కశాస్త్రవిరోధాదప్రామాణ్యమాశఙ్క్య దూషయతి (కాపిలేత్యాదినా) తర్కశాస్త్రస్య శ్రుతేశ్చ విరుద్ధావ్యభిచారిత్వేన ప్రామాణ్యసంశయోఽపి నాశఙ్కనీయ ఇత్యాహ (శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాం చేతి) కించ – తార్కికేణాపీశ్వరాధీనం జీవస్య సుఖిత్వం నిరూపణీయం – న తన్నిరూపయితుం శక్యతే – స్వాత్మనీశ్వరస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకత్వాచ్చేతి) స య ఇత్యాదిపదవ్యాఖ్యానముపేక్ష్యోపసఙ్క్రమణసామగానయోరేకకర్తృత్వమన్వయప్రదర్శనేన దర్శితం. ౮

రం. ఆకాశస్య ప్రతిష్ఠితత్వాదిగుణయుక్తతయోపాసనే తత్క్రతున్యాయేన ప్రతిష్ఠాదికం భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మవాన్ – బృహత్త్వవానిత్యర్థః. నమస్తే – ప్రహ్వత్వ ఇత్యర్థః. పరితో మ్రియన్తే అస్మిన్నితి పరిమరః. పార్శ్వత్రికమరణస్యాపి అవకాశతయా ఆశ్రయ ఇత్యర్థః. ఏవమాకాశస్య బ్రహ్మశేషత్వేన పరిమరత్వేన చోపాసనే ఏనం – ఉపాసకం పరితో ద్విషన్తో మ్రియన్త ఇత్యర్థః. (పర్యేణమితి) ణత్వం ఛాన్దసం. తదేవ వ్యాచష్టే (పర్యే ప్రియా ఇతి) అప్రియాః భ్రాతృవ్యాః – శత్రవః పరితో వర్తమానా మ్రియన్త ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఇమాఁల్లోకాన్కామాన్నీ కామరూప్యనుసఞ్చరన్ । ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే । హా౩ వు హా౩ వు హా౩ వు. ౫

శం.— అన్నమయాదిక్రమేణానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్యైతత్సామ గాయన్నాస్తే. * సత్యం జ్ఞానమిత్యస్యా ఋచోఽర్థో వ్యాఖ్యాతో విస్తరేణ తద్వివరణభూతయానన్దవల్ల్యా. * సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి తస్య ఫలవచనస్యార్థవిస్తారో నోక్తః. కే తే – కిం విషయా వా సర్వే కామాః – కథం వా బ్రహ్మణా సహ సమశ్నుతే – ఇత్యేతద్వక్తవ్యమితీదమిదానీమారభ్యతే. తత్ర పితాపుత్రాఖ్యాయికాయాం పూర్వవిద్యాశేషభూతాయాం తపో బ్రహ్మవిద్యాసాధనముక్తం, ప్రాణాదేరాకాశాన్తస్య చ కార్యస్యాన్నాన్నాదత్వేన వినియోగశ్చోక్తః, బ్రహ్మవిషయోపాసనాని చ. యే చ సర్వే కామాః ప్రతినియతానేకసాధనసాధ్యా ఆకాశాదికార్యభేదవిషయా ఏతే దర్శితాః. ఏకత్వే పునః కామకామిత్వానుపప

త్తేః- భేదజాతస్యసర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. తత్రకథంయుగపద్బ్రహ్మస్వరూపేణసర్వాన్ కామానేవంవిత్సమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే-సర్వాత్మత్వోపపత్తేః. కథంసర్వాత్మత్వోపపత్తిరితి. ఆహ- పురుషాదిత్యస్థాత్మైకత్వవిజ్ఞానేనాపోహ్యోత్కర్షాపకర్షావన్నమయాద్యాత్మనోఽవిద్యాకల్పితాన్ క్రమేణసఙ్క్రమ్యానన్దమయాన్తాన్ సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మాదృశ్యాదిధర్మకంస్వాభావికమానన్దమజమమృతమభయమద్వైతంఫలభూతమాపన్న ఇమాఁల్లోకాన్- భూరాదీననుసఞ్చరన్నితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. కథమనుసఞ్చరన్. కామాన్నీ- కామతోఽన్నమస్యేతికామాన్నీ. తథా- కామతోరూపాణ్యస్యేతికామరూపీ. అనుసఞ్చరన్- సర్వాత్మనైమాఁల్లోకానాత్మత్వేనానుభవన్. కిం. ఏతత్సామగాయన్నాస్తే - సమత్వాద్బ్రహ్మైవసామసర్వానన్యరూపంగాయన్- శబ్దయన్. ఆత్మైకత్వంప్రఖ్యాపయన్ లోకానుగ్రహార్థం, తద్విజ్ఞానఫలంచాతీవకృతార్థత్వంగాయన్నాస్తే - తిష్ఠతి. హావుహావుహావు- అహో ఇత్యేతస్మిన్నర్థే. అత్యన్తవిస్మయఖ్యాపనార్థః. ౫

ఆ.— ఇదానీంవల్లీసమాప్తిపర్యన్తస్యగ్రన్థస్యతాత్పర్యంవ్యక్తీకరణేనాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) అవిద్యాలేశవశేనద్వైతావభాసమనుభవన్ విద్వాన్ సర్వస్యాత్మాహమితిమన్యమానోఽణిమాద్యైశ్వర్యభుజాంయోగినాంయథాకామాన్నత్వంకామరూపత్వంచమన్యతే, పశ్యన్ సర్వాన్ విషయాన్ స్నానశక్తస్తత్కృత్యుపచర్యతఇత్యాహ (సర్వాత్మత్వోపపత్తేరితి) ౫

శం.— (సయఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ఏతత్- వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. హావుహావుహావుఇతి స్తోభాక్షరాణ్యేతాని. ౫

ఉ.— అహమన్నమహమన్నమహమన్నం। అహమన్నాదో౩ఽహమన్నాదో౩ఽహమన్నాదః । అహగ్గ్ శ్లోకకృదహగ్గ్ శ్లోకకృదహగ్గ్ శ్లోకకృత్ । అహమస్మిప్రథమజాఋతా౩స్య। పూర్వందేవేభ్యోఽమృతస్యనా౩భా౩ఇ। యోమాదదాతిసఇదేవమా౩వాః । అహమన్నమన్నమదన్తమా౩ద్మి । అహంవిశ్వంభువనమభ్యభవా౩మ్। సువర్ణజ్యోతీః। యఏవంవేద।ఇత్యుపనిషత్. ౬

ఉ.— రాధ్య తేవిద్యుతినూనవాన్ భవత్యేకో హా౩వుయఏవంవేదైకంచ॥ ఇతిదశమోనువాకః.

ఉ.— భృగుస్తస్మైయతోవిశన్తితద్విజిజ్ఞాసస్వతద్బ్రహ్మయోదశాన్నంప్రాణంమనోవిజ్ఞానమితి విజ్ఞాయతంతపసాద్వాదశద్వాదశానన్దఇతిసైషాదశాన్నంననిన్ద్యాత్ప్రాణశ్శరీరమన్నంనపరిచక్షీతాపోజ్యోతిరన్నంబహుకుర్వీతపృథివ్యామాకాశ ఏకాదశైకాదశనకంచనైకషష్టిరేకాన్నవింశతిరేకాన్నవింశతిః.

ఉ.— సహనావవతు।సహనౌభునక్తు।సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః.......................................

ఓంతత్సత్ హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— కఃపునరసావిస్మయఇతి. ఉచ్యతే- అద్వైతఆత్మానిరఞ్జనోఽపిసన్నహమేవాన్నమన్నాదశ్చ. కించ- అహమేవశ్లోకకృత్- శ్లోకోనామాన్నాన్నాదయోస్సఙ్ఘాతః. తస్యకర్తాచేతనావాన్. అన్నస్యైవవాపరార్థస్య- అన్నాదార్థస్యసతోఽనేకాత్మకస్యపరార్థేనహేతునాసఙ్ఘాతకృత్. త్రిరుక్తిర్విస్మయత్వఖ్యాపనార్థా. అహమస్మి- భవామి. ప్రథమజః- ప్రథమోత్పన్నః. ఋతస్య- సత్యస్య. మూర్తామూర్తస్యాస్యజగతః. దేవేభ్యశ్చపూర్వం. అమృతస్యనాభిః- మధ్యం. మత్సంస్థమమృతత్వంప్రాణినామిత్యర్థః. యఃకశ్చిన్మామన్నమన్నార్థిభ్యోదదాతి- ప్రయచ్ఛతి. అన్నాత్మనా బ్రవీతి- సఇత్ ఇత్యర్థః. ఏవమేవ- అవినష్టం. యథాభూతంమాంఆవా - అవతీత్యర్థః. యఃపునరన్యోమామదత్త్వార్థిభ్యఃకాలేప్రాప్తేఽన్నమత్తి- తమన్నమదన్తమహం- అన్నమేవభక్షయన్తంపురుషంభోజయామి- ప్రత్యద్మి. అత్రాహ- ఏవంతర్హిబిభేమిసర్వాత్మత్వప్రాప్తేర్మోక్షాత్-అస్తుసంసారఏవ- యతోముక్తోప్యహమన్నభూతః- అద్యఃస్యామన్నస్యైవ. మాభైషీః- సంవ్యవహారవిషయత్వాత్సర్వకామాశనస్య. అతీత్యాయంసంవ్యవహారవిషయమన్నాన్నాదాదిలక్షణమవిద్యాకృతం. విద్యయాబ్రహ్మస్వరూపన్నో విద్వాన్. తస్యనైవద్వితీయఃవస్త్వన్తరమస్తి - యతోబిభేతి- అతోనవిభేతవ్యంమోక్షాత్. ఏవంతర్హికిమిదమాహఅహమన్నమహమన్నమహమన్నాదఇతి. ఉచ్యతే- యోఽయమన్నాన్నాదాదిలక్షణఃసంవ్యవహారఃకార్యభూతః - ససంవ్యవహారకార్యభూతఏవ - నపరమార్థవస్తు. సఏవంభూతోపి బ్రహ్మనిమిత్తో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాసన్నితికృత్వా బ్రహ్మవిద్యాకార్యసర్వభావస్యస్తుత్యర్థముచ్యతే అహమన్నమహమన్నమహమన్నంఅహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాద ఇత్యాద్యతో భయాదిదోషగన్ధోఽప్యవిద్యానిమిత్తోఽవిద్యోచ్ఛేదాత్ బ్రహ్మభూతస్యనాస్తీత్యహంవిశ్వం- సమస్తంభువనం - భూతైస్సంభజనీయంబ్రహ్మాదిభిః. భవన్తీతివాస్మిన్భూతానీతిభువనమభ్యభవాం- అభిభవామిపరేణేశ్వరేణస్వరూపేణ. సువర్ణజ్యోతిః - సువర్ - ఆదిత్యః. నకారఉపమార్థః. ఆదిత్యఇవసకృద్విభాతమస్మదీయంజ్యోతిః. జ్యోతిః- ప్రకాశఇత్యర్థః. ఇతివల్లీద్వయవిహితోపనిషత్ - పరమాత్మజ్ఞానంనామ. తామేతాంయథోక్తాముపనిషదంశాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుఃసమాహితోభూత్వాభృగువత్తపోమహదాస్థాయయఏవంవేద- తస్యేదంఫలంయథోక్తమోమిత్యుక్తేరితి. ఇతిదశమానువాకభాష్యమ్. ౬

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతిషు తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ — ప్రథమజాః- హిరణ్యగర్భాద్యహం. శ్రుతిస్తావదాదరార్థా. దేవేభ్యః - స్వవ్యష్టిరూపేభ్యః పూర్వం - విరాడ్రూప ఏవేత్యర్థః. అవేత్యోఙ్మధ్యమపురుషైకవచనం పానఃపున్యేనేత్యేవం సర్వవ్యాఖ్యానేషు నిపాత్యత ఇత్యవతీతివ్యాఖ్యాతం. అభిభవామి - ఉపసంహరామీత్యర్థః. ఈశ్వరాత్మతాజ్ఞానేనాహం బాధే ద్వైతం తతో నాస్తి భయకారణమిత్యర్థః. సకార ఇవేత్యర్థే. ఇతి దశమానువాకభాష్యటీకా. ౬

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్యటీకాయాం భృగువల్లీభాష్యటీకా సంపూర్ణా.

తైత్తిరీయకభాష్యస్య శాఙ్కరస్య ద్రఢీయసః । స్ఫుటార్థబోధికా వ్యాఖ్యా నిరమాయి సుటిప్పణీ॥

తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

రం. — (అహమన్నమితి) అత్రాహంశబ్దః పరమాత్మపర్యన్తః. భోగ్యభోక్తృవాచ్యన్నాన్నాదశబ్దావపి తత్పర్యన్తౌ. శ్లోకకృత్- శ్లోక్యన్త ఇతి శ్లోకాః. శ్లాఘనీయజగద్రక్షణాదికృదిత్యర్థః. (అహమస్మీతి) ఋతస్య- కర్మణః. ప్రథమజా- సర్గాద్యసమయే తత్పరిపాకకృదిత్యర్థః. దేవేభ్యః పూర్వం చ వర్తమానా అమృతస్య- మోక్షస్య నాభిః - రథచక్రస్య నాభిరివాశ్రయభూతః. నాభా ఇతి గానకృతో వికారః. యో మాం యోగ్యాయ శిష్యాయ దదాతి- ఉపదిశతి- స ఏవ మా- మాం అవాః- అవాత్. ప్రాప్తో భవతి. *వాగతిగన్ధనయోరితి హి ధాతుః. ఇచ్ఛబ్దోఽనర్థకః. (అహమన్నమితి) అన్నశబ్దితమచేతనం, తద్భోక్తారం చేతనం, చ అద్మి - వ్యాప్నోమి. (అహం విశ్వమితి) ప్రలయకాలే విశ్వం అభిభూతవానస్మీత్యర్థః. (సువర్ణజ్యోతిరితి) కమనీయదేదీప్యమానశరీరో భవతి- య ఏవం వేద. ఇత్యుపనిషత్- సమాప్తేతి శేషః. ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్. ౬

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే భృగువల్లీభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

రఙ్గరామానుజభాష్యేణయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః— నారాయణమ్.

ఉ.— అమ్భస్యపారే భువనస్యమధ్యే నాకస్యపృష్ఠే మహతో మహీయాన్ । శుక్రేణజ్యోతీగ్ంషి సమనుప్రవిష్టః ప్రజాపతిశ్చరతి గర్భే అన్తః. ౧

యస్మిన్నిదగ్ం సఞ్చవిచైతి సర్వం యస్మిన్దేవా అధివిశ్వే నిషేదుః। తదేవ భూతం తదు భవ్యమా ఇదం తదక్షరే పరమే వ్యోమన్. ౨

యేనావృతం ఖం చ దివం మహీం చ యేనాదిత్యస్తపతి తేజసా భ్రాజసా చ । యమన్తస్సముద్రే కవయో వయన్తి తదక్షరే పరమే ప్రజాః. ౩

యతః ప్రసూతా జగతః ప్రసూతీ తోయేన జీవాన్వ్యచసర్జ భూమ్యాం। యదోషధీభిః పురుషాన్పశూగ్ంశ్చ వివేశ భూతాని చరాచరాణి. ౪

అతః పరం నాన్యదణీయసగ్ం హి పరాత్పరం యన్మహతో మహాన్తం । యదేకమవ్యక్తమనన్తరూపం విశ్వం పురాణం తమసః పరస్తాత్. ౫

తదేవర్తం తదు సత్యమాహుస్తదేవ బ్రహ్మ పరమం కవీనాం । ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః. ౬

రం.— ఆనన్దవల్లీప్రతిపాద్యస్యానన్తశబ్దవాచ్యస్య నారాయణస్య పారమ్యం షష్ఠే ప్రశ్నే ప్రతిపాద్యతే (అమ్భస్యపార ఇత్యాదినా) అపారే అమ్భసి- సముద్రే. భువనస్యమధ్యే - అన్తరిక్షే. భానుమణ్డల ఇతి యావత్. నాకస్య - దుఃఖాసంభిన్నస్య భగవల్లోకస్య వైకుణ్ఠలోకస్య పృష్ఠే- ఉపరిప్రదేశే. త్రిసుధామసు భక్తానుగ్రహాయ విశేషేణాభివ్యక్తః. మహతోపి- ఆకాశాదేర్మహాన్. శుక్రేణ- స్వతేజసా జ్యోతీగ్ంషి-ఆదిత్యాదిజ్యోతీగ్ంషి * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమిత్యుక్తరీత్యా సమ్యగనుప్రవిష్టః ప్రజానాం పతిః సర్వేషాం గర్భే - హృదయే విహరివ ర్తత ఇత్యర్థః. * రాజాధిరాజస్సర్వేషాం విష్ణుర్బ్రహ్మమయో మహాన్ । ఈశ్వరం తం విజానీమః స పితా స ప్రజాపతిరితి ఆశ్వమేధికోక్తేః। ప్రజాపతిర్భగవానేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

(యస్మిన్నితి) యస్మిన్-పరమాత్మని ఇదం-జగత్సంహారకాలే సమేతి-సమిత్యేకీకారే. *తమః పరే దేవ ఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యా ఏకీభవతి. సృష్టికాలే చ వ్యేతి-విభక్తనామరూపం భవతి. యస్మింశ్చ సర్వే దేవా అధినిషేదుః-ఆశ్రితా ఇత్యర్థః. తదేవ భూతభవిష్యత్ప్రపఞ్చశరీరకం సర్వాత్మభూతం పరమవ్యోమశబ్దితే క్షరణశూన్యే పరమపదే వర్తత ఇత్యర్థః. ఇదమిత్యత్ర ఆ ఇత్యస్య స్మరణార్థత్వాత్ *నిపాత ఏకాజనాఙితి ప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిత్వం. ౨

(యేనావృతమితి) యేన- బ్రహ్మణా ఖం- ఆకాశో ద్యౌశ్చ మహీ చావ్రియతే. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యేన చ తేజసా-దీప్త్యా భ్రాజసా-ఔష్ణ్యేన చాప్యాయితస్సన్నాదిత్యస్తపతి. * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి శ్రుతేః. యం చ సముద్రమధ్యే కవయః - క్రాన్తదర్శినః ప్రజాః అవయన్తి- అవగచ్ఛన్తి. యచ్చ క్షరణశూన్యే పరమపదే. తద్బ్రహ్మేతి పూర్వేణ సంబన్ధః. ౩

(యతః ప్రసూతేతి) జగత్ప్రసూతిభూతా ప్రకృతిరపి యతః - తమోవస్థాద్బ్రహ్మణః ప్రసూతా- ఉత్పన్నా. భూమ్యాం తోయశబ్దోపలక్షితభూతైస్సహ బ్రహ్మాదిజీవాన్ సృష్టవాన్. సృష్టాని ఓషధిపురుషపశ్వాది చరాచరాణ్యాత్మతయా ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. ౪

(అతః పరమితి) యత్పరాత్పరం మహతోపి మహత్ - తదేవాణోరపి అణీయసం-అన్తః ప్రవేశసమర్థతయా సూక్ష్మం. తతస్సూక్ష్మతరం నాస్తీత్యర్థః. అణీయసం- అణీయ ఇత్యర్థః. మహాన్తం- మహదిత్యర్థః. (యదేకమితి) ఏకం-అద్వితీయం. అవ్యక్తం- ఇన్ద్రియాగోచరం. అనన్తరూపం- నానారూపం. విశ్వం- విశ్వశరీరకం. పురాణం- అనాదిం. తమసః పరస్తాత్ - తమః పారవర్తి చ. అథవా ప్రలయదశాయామేకత్వావస్థాపన్నం అవ్యక్తశరీరకం చ అనన్తరూపం- దేవాదినానారూపయుక్తం అత ఏవ విశ్వశరీరకం చేత్యర్థః. ౫

(తదేవర్తమితి) ఋతసత్యశబ్దాభ్యాం స్వరూపాన్యథాభావస్వభావాన్యథాభావలక్షణవికారద్వయరాహిత్యముచ్యతే. శిష్టం స్పష్టం. (ఇష్టాపూర్తమితి) ఇష్టం-యాగాది శ్రౌతం. పూర్తం-ఖాతాది స్మార్తం. భూతభవిష్యద్రూపం అగ్నీన్ద్రాదిదేవతాన్తరసంబన్ధితయా బహుభూతం సర్వమపి కర్మ బిభర్తి-స్వీకరోతి. తదారాధ్య ఇతి యావత్. భువనస్య నాభిః-కర్మఫలప్రదతయాధారభూతః. ఏవమేవ వేదార్థసఙ్గ్రహే ప్రతిపాదితం. ౬

౯.—తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదు చన్ద్రమాః। తదేవశుక్రమమృతం తద్బ్రహ్మ తదాపస్స ప్రజాపతిః. ౭

సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి । కలా ముహూర్తాః కాష్ఠాశ్చాహోరాత్రాశ్చ సర్వశః। అర్ధమాసా మాసా ఋతవస్సంవత్సరశ్చ కల్పతాం. ౮

స ఆపః ప్రదుఘే ఉభే ఇమే అన్తరిక్షమథో సువః । నైనమూర్ధ్వం న తిర్యఞ్చం న మధ్యే పరిజగ్రభత్ । న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశః. ౯

న సన్దృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనం । హృదా మనీషా మనసాభిక్లృప్తో య ఏనం విదురమృతాస్తే భవన్తి. ౧౦

అద్భ్యస్సంభూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టౌ । ఏష హి దేవః ప్రదిశోఽను సర్వాః పూర్వో హి జాతస్స ఉ గర్భే అన్తః । స విజాయమానస్స జనిష్యమాణః ప్రత్యఙ్ముఖాస్తిష్ఠతి విశ్వతోముఖః. ౧౧

విశ్వతశ్చక్షురుత విశ్వతోముఖో విశ్వతోహస్త ఉత విశ్వతస్పాత్ । సం బాహుభ్యాం నమతి సం పతత్రైర్ద్యావాపృథివీ జనయన్దేవ ఏకః. ౧౨

రం.— (తదేవాగ్నిరిత్యాది) శుక్రం- తేజిష్ఠం. తచ్ఛబ్దగ్రహణద్వారా ద్రష్టవ్యం. అమృతం- అసంసారి. ఇతరత్ స్పష్టం. ౭

(సర్వే నిమేషా ఇతి) విద్యుతః- విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః. *ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాదితి శ్రుతేః. అధిజజ్ఞిరే- ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. కల్పతాం- కల్పితాః. సృష్టా ఇత్యర్థః. ౮

(స ఆప ఇతి) సః ఆపః- ద్వితీయార్థే ప్రథమా. అప ఇత్యర్థః. ప్రదుఘే- దుగ్ధే. అప్పఙ్క్తౌపలక్షితం భూతజాతముత్పాదితవానిత్యర్థః. తథా- అన్తరిక్షం స్వర్గం చ ఉభే ఇమే ఉత్పాదితవానిత్యర్థః. (నైనమూర్ధ్వమితి) ఏనం ఊర్ధ్వప్రదేశే తిర్యక్ప్రదేశే వా మధ్యప్రదేశే వా కోఽపి న సంగృహీతవాన్- న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. ధ్యానసత్త్వార్థకారస్య భగవానంశః. సర్వగతస్య తస్య ఊర్ధ్వాది దేశవిశేషాభావాదితి భావః. యద్వా - వృక్షాదిలక్షణోర్ధ్వరూపేణ పశ్వాదిలక్షణతిర్యగ్రూపేణ స్తమ్భమధ్యే తద్విలక్షణమనుష్యాదిరూపేణ స్థావరజఙ్గమరూపేణ వర్తమానం కోఽపి న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (న తస్యేతి) తస్య కోఽపి నేష్టే- తస్యేశ్వరః కోఽపి నాస్తి. నిఖిలజగజ్జననాదిలీలత్వసర్వరక్షకత్వకీర్తిస్తస్యైవ-నాన్యస్యేత్యర్థః. నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౯

(న సన్దృశే తిష్ఠతీతి) ఏతస్య రూపం- దివ్యం వపుః దృశే- దర్శనాయ న సంతిష్ఠతి దర్శనయోగ్యతా నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ కోఽపి చక్షురాదీన్ద్రియేణ న పశ్యతి. (హృదా మనీషేతి) హృది భక్తిరుచ్యతే మనీషా-ధృతిః. ఏతచ్చ కఠవల్లీప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితం. మనసాభిక్లృప్తః- మనోగ్రాహ్య ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

(అద్భ్యస్సంభూత ఇతి) అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యుత్తరానువాకో, హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చం తదేకవాక్యతాపన్నమిహ పఠితవ్యమిత్యర్థః. యథా * అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యస్య * యమన్తస్సముద్రే కవయో వయన్తి * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధీతి సముదితాయిత్యస్య విశేషతః పురుషత్వాదిలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వం - ఏవం * అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యుత్తరానువాకస్య * హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావితి లక్ష్మీపతిస్వరూపాసాధారణలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వం సిద్ధం. అత్ర హ్రీశబ్దో భూమిపరః- * శ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావిత్యస్య త్రశ్రవణాత్, శ్రీరామాయణే చ * రామస్య దక్షిణే పార్శ్వే పద్మా శ్రీస్సమవర్తత । సవ్యే తు శ్రీర్విశాలాక్షీ భూమిరిత్యేవం శ్రీశబ్దప్రయోగాత్, * త్వామిహోపహ్వయే శ్రియమితి వైదికప్రయోగాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతేన దేవతాన్తరస్య సారమ్యశఙ్కా ప్రత్యుక్తా - బ్రహ్మశివాదీనాం క్వచిత్కారణత్వశ్రవణమాత్రేణ పరబ్రహ్మత్వే ఆకాశప్రాణాదీనామపి సారమ్యప్రసఙ్గాత్, తేషాం కార్యత్వాత్ పరమ్యాభావే బ్రహ్మరుద్రాదేరపి మహోపనిషదాదౌ కార్యత్వశ్రవణసామ్యాత్. న చ హిరణ్యగర్భాదీనాం * బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రాస్తే సర్వే సంప్రసూయన్త ఇతి విష్ణోరపి కార్యత్వం శ్రూయత ఇతి శఙ్క్యం - తస్య * అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుత్యా అవతారరూపత్వావేదనాత్. న చేయం శ్రుతిర్దేవతాన్తరపరా కిం న స్యాదితి శఙ్క్యం - తత్సన్నిధౌ * హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావితి భగవదసాధారణలక్ష్మీపతిత్వలిఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. తథా * హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపి నిరుపాధికభూతపతిత్వలిఙ్గాత్, * హిరణ్యగర్భశ్చ తుష్టుష్వ ఇతి నామసహస్రపాఠాత్, * హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టాభిర్ఋగ్భిర్వేదయోనిత్వం విష్ణుస్మృతౌ భగవదారాధనే వినియోగాత్, జ్యోతిశ్శాస్త్రసూర్యసిద్ధాన్తే అనిరుద్ధవ్యూహం ప్రకృత్య * హిరణ్యగర్భో భగవానేష ఛన్దస్సు పఠ్యత ఇత్యుక్తేః, పాద్మే గిరియజ్ఞాన్తర మిన్ద్రస్తవే * అగ్రే హిరణ్యగర్భస్సమవర్తత । త్వమేవైకః పతిరసి పురుషస్త్వం హిరణ్మయ ఇత్యాదినా అస్య మన్త్రస్య భగవత్పరతయా ఉపబృంహితత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపి భగవత్పరత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. (ఏష హి దేవ ఇతి) ప్రదిశః- దిగ్వర్తిపదార్థాః, పూర్వం జాతాః, గర్భస్థాః, జాయమానాః, జనిష్యమాణాః, స ఏవ. నను కథం తస్య సార్వాత్మ్యమిత్యత్రాహ (ప్రత్యఙ్ముఖా ఇతి) ప్రత్యగాత్మా ముఖం - శరీరం యస్య - స తథోక్తః. సర్వస్యాపి ప్రత్యగాత్మనస్తచ్ఛరీరత్వాత్తస్య సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ప్రత్యఙ్ముఖా ఇతి వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. విశ్వతోముఖ ఇతి సర్వచేతనశరీరకత్వముచ్యతే. ౧౧

(విశ్వతశ్చక్షురితి) పాణిపాదాదికమన్తరేణాపి సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకృత్పరమాత్మా ద్యావాపృథివ్యాది సృష్టికాలే జీవాన్ బాహుభ్యాం పద్భిశ్చ యోజయతి-కరణకళేబరయోగం కారయతీత్యర్థః. గీతాభాష్యే * సర్వతః పాణిపాదమితి శ్లోకవ్యాఖ్యానానుసారాదేవమర్థః. ౧౨

ఊ.— వేనస్తత్పశ్యన్విశ్వా భువనానివిద్వాన్యత్ర విశ్వంభవత్యేకనీడం। యస్మిన్నిదంసఞ్చవిచైతిసర్వం సఓతఃప్రోతశ్చవిభుఃప్రజాసు. ౧౩

ప్రతద్వోచే అమృతన్నువిద్వాన్గన్ధర్వోనామనిహితంగుహాసు । త్రీణిపదానినిహితాగుహాసుయస్తద్వేదసపితుఃపితాసత్. ౧౪

సనోబన్ధుర్జనితాసవిధాతాధామానివేదభువనానివిశ్వా । యత్రదేవాఅమృతమానశానాస్తృతీయేధామన్నభ్యైరయన్త. ౧౫

పరిద్యావాపృథివీయన్తిసద్యఃపరిలోకాన్పరిదిశఃపరిసువః । ఋతస్యతన్తుంవితతంవిచృత్యతదపశ్యత్తదభవత్ప్రజాసు. ౧౬

పరీత్యలోకాన్పరీత్యభూతానిపరీత్యసర్వాఃప్రదిశోదిశశ్చ । ప్రజాపతిఃప్రథమజాఋతస్యాత్మనాత్మానమభిసంబభూవ. ౧౭

సదసస్పతిమద్భుతంప్రియమిన్ద్రస్యకామ్యం। సనింమేధామయాసిషం. ౧౮

ఉద్దీప్యస్వజాతవేదోపఘ్నన్నిరృతింమమ।పశూగ్శ్చమహ్యమావహజీవనంచదిశోదశ.౧౯

మానోహిగ్ంసీజ్జాతవేదోగామశ్వంపురుషంజగత్।అబిభ్రదగ్నఆగహిశ్రియామాపరిపాతయ.౨౦

రం.— (వేనస్తత్పశ్యన్నితి) విద్వాన్- సర్వజ్ఞఃపరమాత్మా.విశ్వానిభువనాని. వాశబ్దఇవార్థః. ఇనఇవ - సూర్యఇవపశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్నాస్తే. యత్ర- పరమాత్మనివిశ్వమిదమేకనీడం- ఏకాశ్రయంభవతీత్యర్థః. (యస్మిన్నిదమితి) యస్మిన్- పరమాత్మనిజగత్సర్వమభిభక్తంవిభక్తంచ-తాదృశఃపరమాత్మాసర్వప్రజాసు-చేతనాచేతనవస్తుషుదీర్ఘతన్తువత్ఓతః, తిర్యక్తన్తువత్ప్రోతః, శ్చ. వ్యాప్యవర్తతఇతియావత్. ౧౩

(ప్రతద్వోచఇతి) గాం - పృథివీంధారయతీతిజగద్ధారకఃపరమాత్మాగన్ధర్వః. సఃఅమృతం - అపౌరుషేయతయానిత్యం. నామ- శబ్దప్రపఞ్చరూపంవేదం గుహాసు - సాక్షిహృదయాదిస్థానేషుస్థితం బ్రహ్మణేప్రవోచే- ప్రోక్తవాన్. * యోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. (త్రీణిపదేతి) యస్యపరమాత్మనోభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణరూపాణిత్రీణిపదానిగుహాశబ్దితేపరమపదే * త్రిపాదస్యామృతందివీతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాయోవేద- సఃపితురపి పితాభవతి. సకస్యచిత్పుత్రోభవతీత్యర్థః. ౧౪

(సనోబన్ధురితి) సఏవాస్మాకంబన్ధుః. జనితా- ఉత్పాదకః. సఏవశ్రేయసాంవిధాతా. సర్వేషాంజనానాంభోగ్యభోగోపకరణాదీనివేద. సహ్యస్యస్యబన్ధోర్భృత్యాదికాయఽం తద్భోగ్యవస్తుజ్ఞానంసంభవతీతిభావః. (యత్రదేవాఇతి) యత్ర - పరమాత్మనిఅమృతం- అమృతవద్భోగ్యంకల్యాణగుణజాతంఆనశానాః- అశ్నువన్తః. అనుభూతవన్తఇత్యర్థః. కానజన్తోఽయంశబ్దః. తృతీయేధామన్- పరమాకాశాభివ్యఙ్గ్యేతృతీయేపరమపదేఅభ్యైరయన్త- * ఏతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తరీత్యాపరస్యరాభిముఖతయాగానంకుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౫

(పరిద్యావాపృథివీఇతి) * సర్వాన్లోకాన్వ్యాప్నోత్యుక్తరీత్యాద్యుపృథివ్యాదిలోకాన్దిశస్సదర్థాన్సవశ్యాత్తథగవల్లోకంచపరితశ్చరన్తీత్యర్థః. వైషమ్యాదిపరిహారాయకర్మసాపేక్షతాంబ్రహ్మణోదర్శయతి (ఋతస్యేతి) ఋతస్య- కర్మణః. విచృత్యవితతంతన్తుం - వ్యాప్యస్థితంకర్మణస్సూక్ష్మరూపంఅదృష్టమపశ్యత్. జీవసముపేతకర్మసాధ్యాపూర్వాణిసాక్షాత్కృత్యతదనురోధేనతదభవత్- అన్తర్యామితయాస్థితఇత్యర్థః. తత్తత్కర్మాద్యనురోధేనతత్ఫలమభవత్. సృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(పరీత్యలోకానితి) సర్వాన్పదార్థాన్వ్యాప్యతదాత్మతయాస్థితఃప్రజానాంపతిః- శేషీపరమాత్మాఋతస్య-కర్మణఃప్రథమజాః- ప్రథమంజనయితా-సర్వాన్సమయేకర్మపరిపాకంకుర్వన్స్వయమేవాత్మనాత్మానముత్పాదితవాన్. స్వయమేవకర్తాకరణంచేత్యర్థః. ౧౭

(సదసస్పతిమితి) సత్యసూరిపరిపన్నాయకంఅద్భుతం- ఆశ్చర్యశాలినంఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితజ్ఞానినఃపరమప్రేమాస్పదంకామ్యం- కామసాధనంసనిం-భజనీయం. *వసవణసంభక్తావితిహిధాతుః. అసఙ్కుచితసర్వవిధమేధాశాలినంశరణమయాసిషం- ప్రాప్తాస్మీత్యర్థః. మారివాంశేపౌష్కరప్రాదుర్భావే*అహమస్మిబ్రహ్మమయఃసదసస్పతిరద్భుతమితిభగవద్వచనానురోధేనాస్యమన్త్రస్యభగవత్పరత్వం ద్రష్టవ్యం. ౧౮

(ఉద్దీప్యస్వజాతవేదఇతి) జాతానిసర్వాణివేత్తీతిజాతవేదాః- సర్వజ్ఞః. హేసర్వజ్ఞ. పరమాత్మన్ మమనిరృతిం- పాపముపఘ్నన్నేవ- నాశయన్నేవఉద్దీప్యస్వ- ప్రకాశస్వ. మహ్యంత్వదారాధనోపయుక్తాన్యజ్ఞార్థపశూనానయ. దశసుదిక్షుజీవనసాధనమన్నాదికంచావహ- ఆనయేత్యర్థః. ౧౯

(మానోహిగ్ంసీరితి) హేజాతవేదః- సర్వజ్ఞ. నః- అస్మాకంత్వదారాధనోపయికాన్పశ్వాదీన్మావధీః. హేఅగ్నే - అగ్రనేతః. హింసకరూపంఅబిభ్రదేవాగహి- ఆగచ్ఛ. శ్రియా- ఐశ్వర్యేణయోజయేత్యర్థః. అత్ర పరమాత్మలిఙ్గాభావా, దేషాంచమన్త్రాణాందీపసమర్పణాదౌవినియుక్తత్వా, దగ్నిజాతవేదఆదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. ౨౦

ఉ.— పురుషస్యవిద్మసహస్రాక్షస్యమహాదేవస్యధీమహి। తన్నోరుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౧

తత్పురుషాయవిద్మహేమహాదేవాయధీమహి। తన్నోరుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౨

తత్పురుషాయవిద్మహేవక్రతుణ్డాయధీమహి। తన్నోదన్తిః ప్రచోదయాత్. ౨౩

తత్పురుషాయవిద్మహేసువర్ణపక్షాయధీమహి। తన్నోగరుడః ప్రచోదయాత్. ౨౪

కాత్యాయనాయవిద్మహేకన్యకుమారిధీమహి। తన్నోదుర్గిః ప్రచోదయాత్. ౨౫

నారాయణాయవిద్మహేవాసుదేవాయధీమహి। తన్నోవిష్ణుః ప్రచోదయాత్. ౨౬

సహస్రపరమాదేవీశతమూలాశతాఙ్కురా। సర్వగ్ంహరతుమేపాపందూర్వాదుస్స్వప్ననాశనీ. ౨౭

అశ్వక్రాన్తేరథక్రాన్తేవిష్ణుక్రాన్తేవసున్ధరా। శిరసాధారితాదేవిరక్షస్వమాంపదేపదే। ఉద్ధృతాసివరాహేణకృష్ణేనశతబాహునా. ౨౮

భూమిర్ధేనుర్ధరణీలోకధారిణీ। మృత్తికేహనమేపాపంయన్మయాదుష్కృతంకృతం। త్వయాహతేనపాపేనజీవామిశరదశ్శతం। మృత్తికేదేహిమేపుష్టింత్వయిసర్వంప్రతిష్ఠితమ్॥ ౨౯

గన్ధద్వారాందురాధర్షాంనిత్యపుష్టాంకరీషిణీం। ఈశ్వరీగ్ంసర్వభూతానాంత్వామిహోపహ్వయేశ్రియమ్॥ ౩౦

హిరణ్యశృఙ్గంవరుణంప్రపద్యేతీర్థంమేదేహియాచతః। యన్మయాభుక్తమసాధూనాంపాపేభ్యశ్చప్రతిగ్రహః। యన్మేమనసావాచాకర్మణావాదుష్కృతంకృతం। తన్నఇన్ద్రోవరుణోబృహస్పతిస్సవితాచపునన్తుపునఃపునః॥ ౩౧

సుమిత్రానఆపఓషధయస్సన్తుదుర్మిత్రాస్తస్మైభూయాసుర్యోఽస్మాన్ద్వేష్టియంచవయంద్విష్మః॥ ౩౨

నమోఽగ్నయేఽప్సుమతేనమఇన్ద్రాయనమోవరుణాయనమోవారుణ్యైనమోఽద్భ్యః॥ ౩౩

౨౧.— తత్రదేవతాభక్తానాంజప్యాన్ప్రత్యగాయత్ర్యాదిమన్త్రానాహ (పురుషస్యవిద్మేత్యాదినా) పురుషస్యవిద్మ-పురుషమ్ ఉపాస్మహే. తదర్థంసహస్రాక్షంమహాదేవంధీమహి-ధ్యాయేమ. తత్ ధ్యానంరుద్రః నోఽస్మాన్ప్రచోదయతు-నియోజయత్విత్యర్థః *శక్తాధ్యానమస్విచ్ఛేదిత్యుక్తరీత్యా శక్త్యుపాసనస్యభగవదుపాసనహేతుత్వాత్, వాస్తవేనైవంవ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ పురుషశబ్దోభగవత్పరః. సర్వస్యరుద్రపరత్వేఽపినదోషః. ౨౧

(తత్పురుషాయేతి) సచాసౌపురుషశ్చతత్పురుషః- పూర్వోక్తః పురుషోనారాయణః. తముపాస్మహే. తదర్థంమహాదేవంధ్యాయేమేత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨౨

(తత్పురుషాయేతి) దన్తిః- గజాననః. వక్రతుణ్డః- వక్రనాసికః. శిష్టంస్పష్టం. ౨౩

(తత్పురుషాయేతి) సువర్ణపక్షః- శోభనవర్ణయుక్తపార్శ్వ ఇత్యర్థః. ౨౪

(కాత్యాయనాయేతి) గోత్రలక్షకాత్యాయనస్యైకన్యాయై. * కనదీప్తావితిహిధాతుః. దీప్తిమత్యైకుమార్యైధీమహి - ధ్యాయేమ. తన్నోదుర్గిః ప్రచోదయాదిత్యర్థః. దుర్గాగాయత్రీసమాఖ్యాతేయమృక్. ౨౫

(నారాయణాయేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨౬

(సహస్రపరమాదేవీతి) స్నానాఙ్గతయాదూర్వాధారణేవినియుక్తోఽయంమన్త్రః. సహస్రాదపిపరమాఅనేకమూలాఙ్కురయుక్తాదూర్వాసర్వంపాపంహరత్విత్యర్థః. ౨౭

(అశ్వక్రాన్తేఇతి) స్నానకాలేమృద్గ్రహణాఙ్గమన్త్రోఽయం. అశ్వరథమహాగజాదిభిః క్రమణసహానేకోపద్రవనిమిత్తేఽపి సున్ధరే త్వంశిరసాధారితాసతీపదేపదే- సర్వదారక్షేత్యర్థః (ఉద్ధృతాసీతి) పాతాళగతాత్వం వరాహరూపేణ భగవతాశతబాహునామహతాయత్నేనఉద్ధృతాసీతిస్తుతిః. ౨౮

(భూమిర్ధేనురితి) మృద్ధారణమన్త్రోఽయం. భవన్త్యస్యాంసర్వేపదార్థాఇతిభూమిః. సర్వకామదోగ్ధృత్వాద్ధేనుః. త్వంనిశ్చలతయాఅవస్థానాద్ధరణీ. *ధృఞవస్థానఇతిహిధాతుః. హన-నాశయేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (త్వయాహతేనేతి) శరదః-సంవత్సరాన్. జీవామి-జీవానీత్యర్థః. ౨౯

(గన్ధద్వారామితి) అయమపిమృద్ధారణవినియుక్తమన్త్రః. గన్ధోద్వారం-వ్యఞ్జకం. స్వప్రతీత్యుపాయభూతంయస్యాస్సా. దురాధర్షాం-దుర్ధర్షణాం. పాపైరితిశేషః. కరీషిణీం- గోమయాదిసంయుతాం. ఉపహ్వయే- సమీపేఆహ్వయామీత్యర్థః. ౩౦

(హిరణ్యశృఙ్గమితి) తీర్థాధిదేవతాప్రార్థనమన్త్రః. హిరణ్యశృఙ్గః- రమణీయాయుధ ఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩౧

(సుమిత్రానఆపఇతి) తీర్థాభిమన్త్రణమన్త్రః. స్పష్టోఽర్థః. ౩౨

(నమోఽగ్నయఇతి) జలాన్తర్వర్తిదేవతానమస్కారార్థోఽయంమన్త్రః అప్సుమతే-జలాన్తర్వర్తినే. వారుణీ-వరుణస్యపత్నీ. ౩౩

ఉ.— యదపాం క్రూరంయదమేధ్యంయదశాన్తంతదపగచ్ఛతాత్ । అత్యాశనాదతీపానాద్యచ్చ ఉగ్రాత్ప్రతిగ్రహాత్ । తన్నోవరుణోరాజాపాణినాహ్యవమర్శతు॥ ౩౪

సోఽహమపాపోవిరజోనిర్ముక్తోముక్తకిల్బిషః। నాకస్యపృష్ఠమారుహ్యగచ్ఛేద్బ్రహ్మసలోకతామ్॥ ౩౫

ఇమంమేగఙ్గేయమునేసరస్వతిశుతుద్రిస్తోమగ్ంసచతాపరుష్ణియా। అసిక్నియామరుద్వృధేవితస్తయార్జీకీయేశృణుహ్యాసుషోమయా॥ ౩౬

ఋతంచసత్యంచాభీద్ధాత్తపసోఽధ్యజాయతతతోరాత్రిరజాయత। తతస్సముద్రోఅర్ణవః। సముద్రాదర్ణవాదధిసంవత్సరోఅజాయత॥ ౩౭

అహోరాత్రాణివిదధద్విశ్వస్యమిషతోవశీ। సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయత్। దివంచపృథివీంచాన్తరిక్షమథోసువః॥ ౩౮

యత్పృథివ్యాంరజస్స్వమాన్తరిక్షేవిరోదసీ।ఇమాగ్ంస్తదాపోవరుణఃపునాత్వఘమర్షణః॥ ౩౯

ఏషభూతస్యభవ్యేభువనస్యగోప్తా। ఏషపుణ్యకృతాంలోకానేషమృత్యోర్హిరణ్మయం। ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయగ్ంసగ్ంశ్రితగ్ంసువః। సనస్సువస్సగ్ంశిశాధి॥ ౪౦

ఆర్ద్రంజ్వలతిజ్యోతిరహమస్మిజ్యోతిర్జ్వలతిబ్రహ్మాహమస్మి। యోఽహమస్మిబ్రహ్మాహమస్మి।అహమేవాహంమాంజుహోమిస్వాహా॥ ౪౧

౪౦.— (యదపామితి) స్నానకాలేమలనిరసనార్థోయంమన్త్రః (అత్యాశనాదితి) అత్యాశనం - శాస్త్రనిషిద్ధాశనం. అతీపానమపితాదృశం. అవమర్శతు- పరిమార్ష్టు. అపనయత్విత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩౪

(సోహమపాపఇతి) పాణినావిమృష్టోహంఅపాపోరజోగుణేనవిముక్తః రజోగుణప్రయుక్తమనోదోషేణచముక్తస్సన్బ్రహ్మసాలోక్యం గచ్ఛేయం. గచ్ఛేదితిపురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమామన్త్రౌస్నానకాలేమూర్ధ్నిజలసేచనార్థౌ. ౩౫

(ఇమంమేగఙ్గేఇతి) హేగఙ్గే. హేయమునే. హేసరస్వతి. హేశుతుద్రి. పరుష్ణ్యా- నద్యాసహహేమరుద్వృధే. అసిక్నియాసహ ఆర్జీకీయె. వితస్తయాసుషోమయానద్యాసహఆసచత - ఆగచ్ఛత. శృణుహ్యాసుషోమయేత్యత్రఆజస్సచతేత్యత్రాన్వయః. ఆగత్యస్తోమం- స్తోత్రం శృణుహి- శృణుతేత్యర్థః. ౩౬

అన్తర్జలేనిమగ్నేనజప్యమఘమర్షణమన్త్రమాహ (ఋతంచసత్యంచేత్యాదినా) సర్గాద్యసమయేఽభీద్ధాత్ - ఉత్పన్నాత్తపసః- పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ ఋతం- ఋగతౌ. ఋచ్ఛతి-గచ్ఛతివికారమితిఅచేతనంప్రధానముచ్యతే. సత్యమితిస్వరూపాన్యథాభావశూన్యశ్చేతనవర్గః. ప్రకృతిపురుషావుత్పన్నావిత్యర్థః. (తతఇతి) అజ్ఞానహేతుత్వాద్రాత్రిరితిప్రాకృతోమహదాదివర్గఉచ్యతే. (తతస్సముద్రఇతి) సముద్రశబ్దేనజలరాశివాచినాభూతవర్గఉపలక్ష్యతే. అర్ణవశబ్దేనతద్వికారబ్రహ్మాణ్డం. (సముద్రాదితి) తతఊర్ధ్వం *ప్రజాపతిస్సంవత్సరోమహాన్క-ఇతిప్రసిద్ధోబ్రహ్మాణ్డాధిపతిరజాయతేత్యర్థః. ౩౭

(అహోరాత్రాణీతి) మిషతః- లబ్ధసత్తాకస్యజగతఃవశీ- నియన్తాధాతా - చతుర్ముఖఃఅహోరాత్రాణివిదధత్సన్. హేతౌశతృప్రత్యయః. అహోరాత్రవిధానాయసూర్యాచన్ద్రౌపూర్వకల్పఇవకల్పయన్నామరూపాద్యపృథివ్యాదీన్యపిసృష్టవానిత్యర్థః. ౩౮

(యత్పృథివ్యామితి) పృథివ్యామన్తరిక్షేచరోదసీ- రోదస్యోరిత్యర్థః. సప్తమీద్వివచనస్యసుపాంసులుగితిలుక్. ఇహలోకేపరలోకేచయత్స్వం- ఆత్మీయంరజః- పాపం. ఇమాని-పాపాని. వృత్త్యభిప్రాయేణబహువచనం. ఆపః, శ్చతదధిష్ఠాతాఅఘానామపనోదకోవరుణ, శ్చపునాత్విత్యర్థః. ౩౯

(ఏషభూతస్యేతి) ఏషః- వరుణఃభూతస్యభవిష్యతశ్చభువనస్యగోప్తా-జలాధిష్ఠాతృతయారక్షకః. పుణ్యకృతాంలోకానామపిరక్షకః. మృత్యోర్హిరణ్మయంలోకంగోప్తా. ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయంలోకంచగోప్తేత్యర్థః. భూలోకేపిభూమయాస్స్వర్గలోకాస్సన్తీతిప్రసిద్ధేః. ద్యావాపృథివ్యాస్సంశ్రితంసువరిత్యస్యనానుపపత్తిః. (సనఇతి) హేపరమాత్మన్ సత్వం- జగత్కారణభూతస్త్వంనః- అస్మాకంసువః - స్వర్గలోకం. భగవల్లోకంసమ్యక్శిశాధి. *బహులంఛన్దసీతిశ్లుః. శాధి- శాసనం- జ్ఞాపనం. ప్రదర్శనమితియావత్. దర్శయేత్యర్థః. ౪౦

(ఆర్ద్రమితి) ఆర్ద్రశబ్దేనజలతత్త్వముచ్యతే. ఆద్యజ్యోతిశ్శబ్దేనస్వప్రకాశత్వముచ్యతే. ద్వితీయజ్యోతిశ్శబ్దేనతేజస్త్వముచ్యతే. జ్వలతి- ప్రకాశతఇత్యర్థః. ప్రకాశమానసర్వభూతాత్మభూతోస్మీత్యర్థః. అహంశబ్దేనచపర్యవసానవృత్త్యాపరమాత్మాభిధీయతే. (యోహమస్మీతి) అహందేహేన్ద్రియాదివిలక్షణతయాయాదృశరూపోస్మి- తాదృశోహంబ్రహ్మాత్మకోస్మి - బ్రహ్మశేషభూతోస్మీత్యర్థః. (అహమేవాహమితి) అహంయాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపఏవసన్- *జ్ఞానానన్దమయస్త్వాత్మాశేషోహిపరమాత్మనఇత్యుక్తరీత్యాఇతరవిలక్షణత్వేనజ్ఞానవానేవసన్శేషభూతం స్వాత్మరూపంఆత్మాపహారదోషశాన్తయేప్రత్యర్పయామీత్యర్థః. అనేనఆత్మసమర్పణలక్షణప్రపదనమనుష్ఠితంభవతి. ౪౧

ఉ.— అకార్యకార్యవకీర్ణీస్తేనోభ్రూణహాగురుతల్పగః । వరుణోపామఘమర్షణస్తస్మాత్పాపాత్ప్రముచ్యతే. ౪౨

రజోభూమిస్త్వమాంరోదయస్వప్రవదన్తిధీరాః । పునన్తుఋషయఃపునన్తువసవఃపునాతువరుణఃపునాత్వఘమర్షణః. ౪౩

ఆక్రాన్త్సముద్రఃప్రథమేవిధర్మఞ్జనయన్ప్రజాభువనస్యరాజా । వృషాపవిత్రేఅధిసానోఅవ్యేబృహత్సోమోవావృధేసువానఇన్దుః. ౪౪

జాతవేదసేసునవామసోమమరాతీయతోనిదహాతివేదః । సనఃపర్షదతిదుర్గాణివిశ్వానావేవసిన్ధుందురితాత్యగ్నిః. ౪౫

తామగ్నివర్ణాంతపసాజ్వలన్తీంవైరోచనీంకర్మఫలేషుజుష్టాం । దుర్గాందేవీంశరణమహంప్రపద్యేసుతరసితరసేనమః. ౪౬

అగ్నేత్వంపారయానవ్యోఅస్మాన్స్వస్తిభిరతిదుర్గాణివిశ్వా । పూశ్చపృథ్వీబహులానఉర్వీభవాతోకాయతనయాయశంయోః. ౪౭

విశ్వానినోదుర్గహాజాతవేదస్సిన్ధుంననావాదురితాతిపర్షి । అగ్నేఅత్రివన్మనసాగృణానోస్మాకంబోధ్యవితాతనూనామ్. ౪౮

పృతనాజితగ్ంసహమానముగ్రమగ్నిగ్ంహువేమపరమాత్సధస్థాత్ । సనఃపర్షదతిదుర్గాణివిశ్వాక్షామద్దేవోతిదురితాత్యగ్నిః. ౪౯

౪౦.— (అకార్యకారీతి) అవకీర్ణీ- క్షతవ్రతః. యస్మాదసామధిష్ఠానదేవతావరుణఃఅఘమర్షణః - అఘానాంభేత్తా. తస్మాత్సర్వోపిపాతకీపాతకాత్సాన్నమాత్రేణప్రముచ్యత ఇత్యర్థః. ౪౨

(రజోభూమిరితి) రజోభూమిః- కర్మభూమిరయంచఅపాం- అఘమర్షణస్నానమత్రోన్యం రోదయస్వ- రోదయతు. ఏవంధీరాఃప్రవదన్తీత్యర్థః. (పునన్త్వితి) స్పష్టోర్థః. ౪౩

(ఆక్రాన్త్సముద్రఇతి) సముద్రః- సమ్యగుద్రేచతి - ఉత్పన్నతేజగదస్మాదితిసముద్రః- జగత్కారణం. ప్రజాఃజనయన్. భువనస్యరాజా- రక్షితా. ఆక్రాన్- ఆక్రాన్తవాన్. వ్యాపకఇత్యర్థః. క్రన్దేర్లిప్రత్యయే మోనోధాతోరితినత్వేరూపం. వృషా - కామానాంవర్షకః. గుణైర్బృహత్. సోమః- చన్ద్రఇవాసన్నయితా. ఇన్దుః- పరమైశ్వర్యశాలీ. పురుషార్థంసువానః - దాతా. పరమాత్మాప్రథమే - ముఖ్యేవిధర్మన్- విధర్మే. జగద్విలక్షణే అధిసానో- సానువదున్నతప్రదేశేపవిత్రే- శుద్ధేఅవ్యే- అవ్యయేభగవల్లోకేనావావృధే- నిరతిశయదీప్తియుక్తతయావర్తతఇత్యర్థః. అయంభగవద్విభూత్యనుసన్ధానమన్త్రః. ౪౪

(జాతవేదసఇతి) దురితతరణార్థమయంజప్యమన్త్రోయం. జాతవేదసే- సర్వజ్ఞాయపరమాత్మనేసోమం-పూజోపకరణంహవిఃసునవామ- సోమాభిషవంకరవామేత్యర్థః. అరాతీయతః- శత్రువదాచరతః శత్రూనితియావత్. వేదః- ధనంనిదహాతి- నిదహత్విత్యర్థః. సః అగ్నిః- అగ్రనేతృతయాఅగ్నిశబ్దవాచ్యఃపర్షత్- పాలకఃపరమాత్మాఅతిదుర్గాణివిశ్వానిదురితానినావాసిన్ధుమివతారయత్విత్యర్థః. ౪౫

(తామగ్నివర్ణామితి) దుఃఖనిస్తరణాయదుర్గాప్రార్థనామన్త్రః. వైరోచనీం- కాన్తిమతీంకర్మఫలేషు-ప్రాప్తికేషుజుష్టాం-విఘ్ననివారణాయసేవ్యమానాంప్రపద్యే. సుతరసి- అత్యన్తనితణ్యర్వాయంతస్త్వః. సమ్యక్తారయసి. తరసే- బలాయనమః. ౪౬

(అగ్నేత్వమితి) అగ్న్యుపస్థానమన్త్రోయం. అగ్నే. నవ్యః-నవనవస్వః. యమా-జరాదిశూన్యస్త్వంస్వస్తిభిః- శోభనైఃతవసఙ్కల్పైరతిదుర్గాణివిశ్వానిదురితానిపారయ- తారయ. పూశ్చ- పురీచబహులా-ధనధాన్యాదిసమృద్ధాఉర్వీ- విపులాపృథ్వీచనః- అస్మాకంభవత్వితిశేషః. తోకాయ- అపత్యాయ, తనయాయ- తత్పుత్రాయ, చ శంయోః- శం-సుఖంయాతి-మిశ్రయతీతిశంయోః. విచ్ప్రత్యయాన్తఃఓకారాన్తశబ్దః. సుఖప్రాపకోభవ. భవా ఇతిదీర్ఘశ్ఛాన్దసః. శుద్ధయాజినామగ్న్యాదిశబ్దాః*సాక్షాదప్యవిరోధంజైమినిరితిన్యాయేనాగ్రనేతృత్వాదినాభగవత్పరాః. ౪౭

(విశ్వానినఇతి) హేజాతవేదః. దుర్గాణి - దురితానిహన్తీతిదుర్గహా. తాదృశస్త్వంసిన్ధుం - ననావా-నశబ్దఇవార్థే. నావేవవిశ్వానిదురితానిఅతిపర్షి- అతిక్రమ్యపాలయ. * పృపాలనపూరణయోరితిహిధాతుః. హేఅగ్నేఅత్రిమహర్షివన్మనసాగృణానః- బాహ్యప్రియనిరపేక్షతయా మనసైవసర్వంపశ్యంస్త్వమస్మాకంతనూనాం- అస్మత్సంబన్ధిశరీరాణాం అవితా- రక్షకోభూత్వా- భవేత్యర్థః. ౪౮

(పృతనాజితమితి) పృతనాజితం - పరసైన్యజితంసహమానం - ఆశ్రితాపరాధసహంశత్రువిషయేఉగ్రం అగ్నింపరమాత్ సధస్థాత్- ఉత్కృష్టాత్స్థానాత్. సహతిష్ఠత్యస్మిన్నితిసధస్థః. * సధమాదస్థయోశ్ఛన్దసీతిసహశబ్దస్యసధాదేశః. హువేమ- ఆహ్వయేమేత్యర్థః. (సనఃపర్షదితి) ఆశ్రితాపరాధంక్షమతఇతిశేషః. తాదృశోగ్నిఃఅతిదుర్గాణివిశ్వాని-సర్వాణిదురితానిఅతి-అతివాహ్యపర్షత్-పాలకోభవత్విత్యర్థః. ౪౯

ఊ.— ప్రత్యోషికమీడ్యో అధ్వరేషు సనాచ్ఛ హోతా నవ్యశ్చ సత్సి । స్వాంచాగ్నే తనువం పిప్రియస్వాస్మభ్యం చ సౌభగమాయజస్వ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ప్రథమోఽనువాకః.................... ౫౦

భూరగ్నయే పృథివ్యై స్వాహా । భువో వాయవేఽన్తరిక్షాయ స్వాహా । సువరాదిత్యాయ దివే స్వాహా । భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసే దిగ్భ్యస్స్వాహా । నమో దేవేభ్యస్స్వధా పితృభ్యో భూర్భువస్సువరోం ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్వితీయోఽనువాకః.

భూరన్నమగ్నయే పృథివ్యై స్వాహా । భువోఽన్నం వాయవేఽన్తరిక్షాయ స్వాహా । సువరన్నమాదిత్యాయ దివే స్వాహా । భూర్భువస్సువరన్నం చన్ద్రమసే దిగ్భ్యస్స్వాహా । నమో దేవేభ్యస్స్వధా పితృభ్యో భూర్భువస్సువరన్నమోం ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే తృతీయోఽనువాకః.

భూరగ్నయే చ పృథివ్యై చ మహతే చ స్వాహా । భువో వాయవే చాన్తరిక్షాయ చ మహతే చ స్వాహా । సువరాదిత్యాయ చ దివే చ మహతే చ స్వాహా । భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసే చ నక్షత్రేభ్యశ్చ దిగ్భ్యశ్చ మహతే చ స్వాహా । నమో దేవేభ్యస్స్వధా పితృభ్యో భూర్భువస్సువర్మహరోం ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే చతుర్థోఽనువాకః.

పాహి నో అగ్న ఏనసే స్వాహా । పాహి నో విశ్వవేదసే స్వాహా । యజ్ఞం పాహి విభావసో స్వాహా । సర్వం పాహి శతక్రతో స్వాహా ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చమోఽనువాకః.

యశ్ఛన్దసామృషభో విశ్వరూపశ్ఛన్దోభ్యశ్ఛన్దాంస్యావివేశ । సతాం శిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రో జ్యేష్ఠ ఇన్ద్రియాయ ఋషిభ్యో నమో దేవేభ్యస్స్వధా పితృభ్యో భూర్భువస్సువరోం ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే షష్ఠోఽనువాకః.

నమో బ్రహ్మణే ధారణం మే అస్త్వనిరాకరణం ధారయితా భూయాసం కర్ణయోశ్శ్రుతం మా చ్యోఢ్వం మమాముష్య ఓమ్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే సప్తమోఽనువాకః.

రం.— (ప్రత్యోషీతి) అధ్వరేషు ఈడ్యః- స్తుత్యః. ఆశ్రితానాం కం- సుఖం ప్రత్యోషి-తనోషి. సనాత్ - సనాతనః. హోతా-దాతా. నవ్యః- యువేవ సత్సి-సీదసి. వర్తస ఇత్యర్థః. (స్వాంచాగ్న ఇతి) హే అగ్నే అస్మద్దత్తేన హవిషా స్వాం తనుం ప్రీణయ అస్మభ్యం చ సౌభాగ్యమాయజస్వ- ప్రయచ్ఛ. ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ప్రథమానువాకభాష్యమ్. ౫౧

భూరగ్నయ ఇత్యాదిమన్త్రాః బ్రహ్మోపాసనాదౌ వినియుక్తాః. భూరితి వ్యాహృతి ప్రతిపాద్యాయాగ్నయే - అగ్న్యన్తర్యామిణే పృథివ్యై - పృథివ్యన్తర్యామిణే స్వాహేతి ఆత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః. ఏవముత్తరత్రాపి. (భూర్భువస్సువరోమితి) భూరాదికం సర్వం ఓం - ప్రణవ. *ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృత ఇత్యుక్తేః. ఇతి ద్వితీయానువాకభాష్యమ్.

(భూరన్నమితి) అత్ర భూరితి ప్రతిపాద్యస్య పరమాత్మనః అన్నమిత్యనేనాస్మిన్ననువాకే భోగ్యత్వముచ్యత ఇతి విశేషః ఇతి తృతీయానువాకభాష్యమ్

చతుర్థానువాకే తస్యైవ మహత్త్వవిశేషితస్య కీర్తనం. ఇతి చతుర్థానువాకభాష్యమ్.

(పాహి న ఇతి) ఏనసే-ఏనసః. పాహీత్యర్థః. (పాహి నో విశ్వవేదసే స్వాహేతి) విశ్వం వేత్తీతి విశ్వవేదాః- సర్వజ్ఞః. హే విశ్వవేద ఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (యజ్ఞం పాహి విభావసో స్వాహేతి) విభావసుః - ప్రకాశక ఇత్యర్థః. (సర్వం పాహి శతక్రతో స్వాహేతి) శతక్రతు నిర్వర్తకత్వాదగ్నేశ్శతక్రతుత్వం. ఇతి పఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం- వేదానాం ఋషభః- శ్రేష్ఠః. సకలవాక్ప్రకృతిత్వేన విశ్వరూపః ప్రణవః సర్వఛన్దోభ్యః పూర్వముత్పన్నః ఛన్దాంస్యావివేశ-* ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్సంతృణ్ణేతి శ్రుతేః, సర్వవేదానామోంకారస్యోపేతత్వాచ్చ. (సతాం శిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రో జ్యేష్ఠ ఇన్ద్రియాయేతి) సః నిద్యానాం శిక్యవదాశ్రయభూత ఇన్ద్రః తాం- ఓంకారరూపాముపనిషదం ఇన్ద్రియాయ-ఇన్ద్రశిష్యాయ ప్రోవాచేత్యర్థః. * ఇన్ద్రియమిన్ద్రలిఙ్గమిత్యాదినా ఇన్ద్రసృష్టాద్యర్థే ఇన్ద్రియశబ్దసాధుత్వం. దోషశాన్త్యర్థం శాన్తిరూపతయా దేవపితృవ్యాహృతీః కీర్తయతి (ఋషిభ్యో నమో దేవేభ్యస్స్వధా పితృభ్యో భూర్భువస్సువరోమితి) ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యమ్.

(నమో బ్రహ్మణ ఇతి) అధిగతస్యావిస్మృతిప్రార్థనామన్త్రః. బ్రహ్మణే- పరమాత్మనే నమః. అధీతస్య ధారణం - అవిస్మృతిరస్తు. అనిరాకరణం- అవిస్మృతం యథా భవతి తథా ధారయితా భవేయం. అముష్య మమ కర్ణయోః శ్రుతం మా చ్యవత్విత్యర్థః. ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.—— ఋతంతపస్సత్యంతపశ్శ్రుతంతపశ్శాన్తంతపోదానంతపోయజ్ఞస్తపో భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైత దుపాస్యైతత్తపః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే అష్టమోనువాకః.

యథావృక్షస్యసంపుష్పితస్యదూరాద్గన్ధో వాత్యేవంపుణ్యస్యకర్మణోదూరాద్గన్ధోవాతి। యథాసిధారాంకర్తేవహితామవక్రామేత్ । యద్యువేయువేహవావిహ్వాదిష్యామికర్తంపతిష్యామీత్యేవమనృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేనవమోనువాకః.

అణోరణీయాన్మహతోమహీయానాత్మాగుహాయాంనిహితోస్యజన్తోః। తమక్రతుంపశ్యతివీతశోకోధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమీశం. ౧

సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తితస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తజిహ్వాః । సప్తఇమేలోకాయేషుచరన్తిప్రాణాగుహాశయాన్నిహితాస్సప్తసప్త. ౨

అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తేసిన్ధవస్సర్వరూపాః। అతశ్చవిశ్వాఓషధయోరసాశ్చయేనైషభూతస్తిష్ఠత్యన్తరాత్మా. ౩

బ్రహ్మాదేవానాంపదవీఃకవీనామృషిర్విప్రాణాంమహిషోమృగాణాం। శ్యేనోగృధ్రాణాంస్వధితిర్వనానాంసోమఃపవిత్రమత్యేతిరేభన్. ౪

రం—— బ్రహ్మజ్ఞానేతపసఆవశ్యకతాం దర్శయన్ తపసఏవావశ్యాపేక్షితసత్యశ్రుతాదిరూపత్వమిత్యాహ (ఋతంతపఇత్యాది) ఋతం-సత్యవచనం. సత్యమిత్యేతత్తు- సత్యంలోకహితం ప్రోక్తమితిలోకహితవచనపరం. (భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్యైతత్తపఇతి) వ్యాహృతిర్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యనీతదేవతపః- సర్వధర్మస్థానాభిషిక్తమితివ్యాహృత్యుపాసనంస్తుతంభవతి. ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

(యథావృక్షస్యేతి) తతశ్చపుణ్యంకర్మాపిఅన్తఃకరణనైర్మల్యద్వారా బ్రహ్మవిద్యోపయికమితిభావః. (యథాసిధారామితి) యథాఅసిధారాం. కర్తనం-కర్తః. తస్మిన్నవహితాం-జాగరూకాం. కర్తనశీలామసిధారాం యథాతిక్రామతీత్యర్థః. (యద్యువేయువేతి) ఉవా- ఇయవా - ఇహ-వాఇతిభేదః ఉవా - ఇయువేత్యేతావనర్థకౌ. ఇయవేతిఛాన్దసః. వాశబ్దఏవార్థః. కర్తం - కర్తసప్రాయంఅనృతంయదివదిష్యామి-ఇహవా- ఇహైవవిహ్వాదిష్యామి- హ్వాదిశ్ఛాన్దసోధాతుర్నాశార్థః వినక్ష్యామి. నహ్యనృతాత్పరం పాపమస్తీతిశ్రుతేః. ఇత్యేవమనృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్- ఆత్మానంనిన్దిత్వాతతోనివర్తయేదిత్యర్థః. ఇతినవమానువాకభాష్యమ్.

ఏవమఙ్గాన్యుపదిశ్య బ్రహ్మస్వరూపగుణాదికం ప్రపఞ్చయతి (అణోరణీయానిత్యాదినా) సర్వసూక్ష్మవస్తుప్రవేశనయోగ్యతయానిరతిశయసౌక్ష్మ్యయుక్తః సర్వప్రపఞ్చవ్యాపకఃఆత్మాఅస్యజన్తోఃహృదయగుహాయామాస్తే. తంఅక్రతుం- సర్వకర్మబన్ధశూన్యం. అపహతపాప్మానం మహిమానం- మహిమశాలినం ఈశం- సర్వస్యశేషిభూతంపరమాత్మానం యదాపశ్యతి- తదాధాతుః - సర్వస్రష్టుఃతస్యపరమాత్మనఃప్రసాదాద్వీతశోకోభవతీత్యర్థః. ౧

(సప్తప్రాణాఇతి) తస్మాత్- పరమాత్మనఃపఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి మనోబుద్ధిశ్చేతిసప్తప్రాణాః, గార్హపత్యాద్యాస్సప్తార్చిషః - అగ్నయఇతియావత్. సప్తార్చిర్దమునాశ్మక్రఇత్యమరః. సమిదాద్యుపకరణాని, కాళీకరాళీచేత్యుక్తాకామ్యాతాస్సప్తజిహ్వాః, సప్తలోకాశ్చప్రభవన్తి. యేషు- సప్తలోకేషుఉక్తాస్సప్తాపిప్రాణాఃగుహాశయేన- పరమాత్మనానిహితాస్సన్తఃసంచరన్తి. * సప్తసప్తేతివీప్సాపురుషభేదాభిప్రాయేణేతి * సప్తగతేరిత్యధికరణేభాషితం. ౨

(అతస్సముద్రాఇతి) అస్మాత్- పరమాత్మనఃగిరిసముద్రాదికంఉత్పద్యతే. అస్మాదేవగఙ్గాయమునాదిసిన్ధవఃప్రవర్తన్తే. సర్వాఓషధయోరసాశ్చఉత్పద్యన్తే. ననుస్వస్వోపాదానేభ్యోఽచేతనేభ్యఉత్పన్నతయాదృశ్యమానానాంఏతేషాంకథంపరమాత్మనఉత్పన్నత్వమిత్యాశఙ్క్యయస్మాద్ధేతోరేషః- పరమాత్మాతేషామప్యచేతనానామన్తరాత్మతయాతిష్ఠతి- అతస్సర్వంతద్రూపాత్పరమాత్మనఏవఉత్పద్యతఇత్యర్థః. ౩

(బ్రహ్మాదేవానామితి) * యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవవాఇత్యుక్తరీత్యాదేవానాంమధ్యేబ్రహ్మప్యయమేవ- ఏతద్విభూతిభూతఇత్యర్థః. శరీరాత్మభావేనేదంసామానాధికరణ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. కవీనాంమధ్యేపదవీః- మార్గదర్శీవాల్మీక్యాదిరపిపరమాత్మా. విప్రాణాంమధ్యేఋషిరప్యయం. మృగాణాంమధ్యేమహిషోప్యయమేవ. గృధ్రాణాంమధ్యేశ్యేనోప్యయమేవ. వనానాం- వనవద్దుర్గాణాంపరితానాంస్వధితిః-ఛేత్తా. సోమః- చన్ద్రవదానన్దయితా. రేభన్- దీప్యమానః. సకలంపవిత్రమత్యేతి- సకలపావనవస్త్వతిశయితఇత్యర్థః. సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః* బ్రహ్మాదేవానామితిమన్త్రేబ్రహ్మాదీనాంవిభూతిత్వప్రతిపాదనేనకార్యత్వస్యాపిసిద్ధత్వాత్. శ్యేనమహిషాదీనామివబ్రహ్మణోప్యస్మిన్మన్త్రేకార్యత్వంప్రతిపాద్యతఇత్యుక్తం. ౪

మూ.— అజామేకాంలోహితశుక్లకృష్ణాంబహ్వీంప్రజాంజనయన్తీంసరూపాం। అజోహ్యేకోజుషమాణోనుశేతేజహాత్యేనాంభుక్తభోగామజోన్యః. ౫

హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్ । నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమస దబ్జాగోజాఋతజాఅద్రిజాఋతంబృహత్. ౬

యస్మాజ్జాతానపరానైవకించనాసయఆవివేశభువనానివిశ్వా। ప్రజాపతిఃప్రజయాసంవిదాన స్త్రీణిజ్యోతీగ్ంషిసచతేసషోడశీ. ౭

విధర్తారంహవామహేవసోఃకువిద్వనాతినః। సవితారంనృచక్షసం. ౮

అద్యానోదేవసవితఃప్రజావత్సావీస్సౌభగం। పరాదుష్ష్వప్నియంసువ. ౯

విశ్వానిదేవసవితర్దురితానిపరాసువ। యద్భద్రంతన్మఆసువ. ౧౦

మధువాతాఋతాయతే। మధుక్షరన్తిసిన్ధవః। మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః. ౧౧

మధునక్తముతోషసి। మధుమత్పార్థివగ్ంరజః। మధుద్యౌరస్తునఃపితా. ౧౨

మధుమాన్నోవనస్పతిర్మధుమాగ్ం అస్తుసూర్యః। మాధ్వీర్గావోభవన్తునః. ౧౩

ఘృతంమిమిక్షేఘృతమస్యయోనిర్ఘృతేశ్రితోఘృతమువస్యధామ। అనుష్వధమావహమాదయ స్వస్వాహాకృతంవృషభవక్షిహవ్యం. ౧౪

రం.— (అజామేకామితి) తేజోబన్నరూపేణ పరిణమమానతయా-లోహితశుక్లకృష్ణాం స్వానురూపబహుప్రజాస్సృష్టింకుర్వతీం అజాం- జననరహితాం ప్రకృతింకశ్చిజ్జననరహితఃప్రీత్యాభుఙ్క్తే. కశ్చిద్విద్వాన్ భోగాద్విరతస్త్యజతీత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంప్రపఞ్చితం తత్రైవానుసన్ధేయం. ౫

(హగ్ంసశ్శుచిషదితి) హగ్ంసః- సూర్యః. శుచౌ- గ్రీష్మేసీదతీతిశుచిషత్. గ్రీష్మర్తౌ ప్రతపన్ సూర్యోపిసఏవేత్యర్థః. సర్వత్రవసతీతివసుః- వాయుః. అన్తరిక్షేవర్తమానో వాయురపిసఏవేత్యర్థః. వేద్యాంవర్తమానో హోతా- ఋత్విగ్విశేషః. అగ్నిర్వా. దురోణం - గృహం. తత్రాగత్యవర్తమానోతిథిరపిసఏవ. నృషత్- మనుష్యేషువిద్యమానః. వరేషు- దేవాదిశరీరేషువర్తమానః. ఋతం- కర్మఫలభూతలోకః. వ్యోమ- పరమపదం. జలజాఃభూమిజాస్సత్కర్మఫలభూతస్వర్గాదిజాఃపర్వతజాతాశ్చబృహత్-అపరిచ్ఛిన్నంఋతం- సత్యభూతంబ్రహ్మైవేత్యర్థః ౬

(యస్మాజ్జాతా ఇతి) సర్వేవికారాయస్మాజ్జాతాః- నపరస్మాత్. యతఃప్రాక్కించిదపినాస్తి - నోత్పన్నం. యశ్చవిశ్వానిభువనాని సృష్ట్వాఅన్తర్యామితయాప్రవిష్టఃప్రజాపతిః- ప్రజానాంశేషీప్రజయాసంవిదానః- సమ్యగుపాస్యమానఃత్రీణిజ్యోతీగ్ంషి - సూర్యచన్ద్రాగ్నిరూపాణిసచతే- ప్రవిష్టః. సఏవషోడశీ- షోడశకలత్మకవికారప్రవిష్టశ్చేత్యర్థః. ౭

(విధర్తారమితి) విధర్తారం- విశేషేణజగతోధర్తారం. ధారకం. సవితారం - జగత్స్రష్టారంనృచక్షసం - నృణాంచక్షురివజ్ఞానప్రదం హవామహే- స్తుత్వాఆహ్వయామః. నః- అస్మాకంకువిత్- శశ్వత్ వసోః- ధనస్యవనాతి- దదాత్విత్యర్థః. ౮

(అద్యానోదేవేతి) హేదేవ- ద్యోతమాన. సవితః- జగత్కారణభూత. అద్యప్రజావత్- ప్రజాసమృద్ధిమత్ సౌభగం - సౌభాగ్యంసావీః- అసావీః. ఉత్పాదితవానసి. దుస్స్వప్నజనితభయంపరాసువ- పరాకురు. ౯

(విశ్వానిదేవేతి) హేదేవసవితఃసర్వదురితానిపరాకురు. భద్రంప్రాపయేత్యర్థః. ౧౦

(మధ్వితి) ఋతాయతే- ఋతం - పరమాత్మానమిచ్ఛతేమహ్యంవాతాఃమధుక్షరన్త్విత్యర్థః. ఆనన్దదాభవన్తు. సిన్ధవోపితథాభవన్త్విత్యర్థః. ఓషధ్యోపిమధుదాభవన్తు. ౧౧

(మధునక్తమితి) సాయంప్రాతశ్చసర్వవస్తూనిమధుక్షరన్తు. పృథివ్యాంవర్తమానంసర్వమపిరజోమధుమదస్తు. ద్యౌఃపితాపృథివీమాతేతి శ్రుతేః పితృభూతాద్యౌరపిమధుమత్యస్తు. ౧౨

(మధుమానితి) స్పష్టోర్థః. ౧౩

(ఘృతంమిమిక్షఇతి) అత్రఘృతశబ్దేనరస్యంబ్రహ్మోచ్యతే. ప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. మిమిక్షే- సేక్తుమిచ్ఛతి. మిహ సేచన ఇతిహి ధాతుః. సర్వంవస్తుస్వాదుకరోత్విత్యర్థః. ఘృతమేవజగతోయోనిః- ఉపాదానం. ఘృతేశ్రితః- పక్వః. తత్రైవలీనః. తదేవచధామ - స్థానం. హే వృషభ- అగ్నే. తచ్ఛరీరకబ్రహ్మన్నితియావత్. స్వాహాకృతంహవిఃవక్షి- వహసి. తద్ధవిఃఅనుష్వధం- అనుకృతాస్వధాయేనతదనుష్వధం- అస్య హవిషఃస్వధాసాదృశ్యమావహస్వ. శేషభూతాన్జనాననేనహవిషామాదయస్వ- హర్షయేత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— సముద్రాదూర్మిర్మధుమాం ఉదారదుపాంశునాసమమృతత్వమానట్ । ఘృతస్యనామగుహ్యంయదస్తిజిహ్వాదేవానామమృతస్యనాభిః. ౧౫

వయం నామప్రబ్రవామాఘృతేనాస్మిన్యజ్ఞేధారయామానమోభిః । ఉపబ్రహ్మాశృణవచ్ఛస్యమానంచతుశ్శృఙ్గోవమీద్గౌరఏతత్. ౧౬

చత్వారిశృఙ్గాత్రయో అస్యపాదాద్వేశీర్షేసప్తహస్తాసోఅస్య । త్రిధాబద్ధోవృషభోరోరవీతిమహోదేవోమర్త్యాంఆవివేశ॥ ౧౭

త్రిధాహితంపణిభిర్గుహ్యమానంగవిదేవాసోఘృతమన్వవిన్దన్ । ఇన్ద్రఏకం సూర్యఏకంజజాన వేనాదేకంస్వధయానిష్టతక్షుః॥ ౧౮

యోదేవానాంప్రథమంపురస్తాద్విశ్వాధికోరుద్రోమహర్షిః । హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానంసనోదేవశ్శుభయాస్మృత్యాసంయునక్తు॥ ౧౯

యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్ । వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౨౦

నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః । పరేణనాకంనిహితంగుహాయాం విభ్రాజతేయద్యతయోవిశన్తి॥ ౨౧

రం.— (సముద్రాదితి) ఘృతస్తుతిరియం. అమృతార్థంమథ్యమానాత్సముద్రాన్మధుమానూర్మిః-తరఙ్గఃఉత్పన్నః. మధురతరఙ్గఉత్పన్నఇత్యర్థః. సచఉపాంశునా-ఉపాంశుజప్యేనరహస్యమన్త్రేణామృతభావంప్రాప్తః. తదేవఘృతమితిభావః. ఏవంభూతస్యఘృతస్యగుహ్యం-రహస్యంనామ-దేవానాంజిహ్వా, అమృతస్యనాభి, రితిచ. దేవానాంజిహ్వాసదృశం.అమృతస్యనాభిః-ఆశ్రయభూతం. పరమాత్మపరతయాయోజనాయాంఘృతశబ్దేన భోగ్యభూతంబ్రహ్మైవఉచ్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ౧౫

(వయంనామేతి) వయంనామ- ఘృతశబ్దేనతస్యనామవదామ. అస్మిన్యజ్ఞేనమోభిఃధారయామ- నమశ్శబ్దేనఘృతస్యస్తోత్రంకుర్మః. అస్మాభిశ్శస్యమానం- స్తూయమానంఘృతంచతుశ్శృఙ్గః- శృఙ్గశబ్దేనజ్ఞాపకోవేదఉచ్యతే. చతుర్వేదప్రతిపాద్యఃగౌరః- శుద్ధః బ్రహ్మ - పరంబ్రహ్మఉపశృణవత్- శృణోతు. నఖుఏతత్- ఘృతమవమీత్- సర్వోత్తరతయాస్పృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(చత్వారిశృఙ్గాఇతి) అస్య- పరమాత్మనఃచత్వారోవేదాఃశృఙ్గాణి. నిత్యబద్ధముక్తరూపాస్త్రయోపిపాదాః. శుద్ధసత్త్వంత్రిగుణసత్త్వంచశిరసీ. మహదాదయఃప్రకృతివికృతయస్సప్తాపిహస్తాః. వృషభః - శ్రేష్ఠఃవాసుదేవః త్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధతయాత్రిధాభూతస్సన్సర్వంవస్తురోరవీతి- రుశబ్దఇతిహిధాతుః. వ్యవహరతి. నామరూపవత్కరోతీత్యర్థః. తాదృశోమహోదేవః - మహాదేవఃమర్త్యాన్- చేతనాచేతనపదార్థాన్అన్తరాత్మతయాప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭

(త్రిధాహితమితి) త్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధభేదేనాహితం - అవస్థితం. పణిభిర్గుహ్యమానం - ఫణామణ్డలాచ్ఛాదితం. యద్వా- స్తోతృభిస్స్తూయమానం. పణస్తుతావితిహిధాతుః గవిఘృతం- గోఘృతం. అమృతరూపంబ్రహ్మ. దేవాఃఅన్వవిన్దన్-ఉపాసితవన్తః. తేషాంమధ్యేఇన్ద్రః- ఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహంశ్రితవాన్. అన్యస్సూర్యశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహమాశ్రితః. ఇతరేవేనాత్- వ్యాప్తిమతోవాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతమేకంవ్యూహంస్వధావద్భోగ్యభూతంప్రీతిరూపజ్ఞానేననిష్టతక్షుః- ఉపాసితవన్తః. వాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతాన్వ్యూహవిశేషాన్అధికారివిశేషాఉపాసతఇతియావత్. ౧౮

(యోదేవానామితి) బ్రహ్మజ్ఞానప్రార్థనామన్త్రోయం. యః- పరమాత్మాదేవానాంశ్రేష్ఠంచతుర్ముఖంసర్వస్యజగతస్స్రష్టారంపురస్తాదుత్పద్యమానంసర్వాధికోమహర్షిః- నిరఙ్కుశసార్వజ్ఞ్యవాన్సంసారరుద్రావకత్వాత్రుద్రశబ్దవాచ్యోనారాయణఃఅసావతిశయితప్రజ్ఞానాదియుక్తస్సన్ఇత్యనుగ్రహేణాపశ్యత్. తాదృశోభగవాన్శుభయాబుద్ధ్యాపరమాత్మవిషయబుద్ధ్యాయోజయత్విత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవర్ణితం. ౧౯

(యస్మాత్పరమితి) యస్మాదపరం- అన్యత్పరం- ఉత్కృష్టంవస్తునాస్తి. యస్మాచ్చసూక్ష్మమధికపరిమాణంవస్తువానాస్తి. తాదృశోనిస్సమాభ్యధికఃఅవాప్తసమస్తకామతయాతృణీకృతబ్రహ్మరుద్రాదిప్రపఞ్చఃపరమపదఆస్తే. తేనపురుషశబ్దితేనవాసుదేవేనవ్యాప్తంసకలంజగదిత్యర్థః. అయమపిమన్త్రఃశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవ్యాఖ్యాతః. ౨౦

(నకర్మణేతి) యదమృతత్వంయతయఃప్రాప్నువన్తి. యచ్చామృతత్వంనాకస్య - భగవల్లోకస్యఉపరిపరమవ్యోమ్నినిహితంవిరాజతే. తదమృతత్వంకర్మప్రజాధనైర్నప్రాప్యం- అపితు *సన్న్యాసస్త్యాగఇత్యుక్తశ్శరణాగతిరిత్యపీత్యుక్తభగవచ్ఛరణారవిన్దశరణవరణలక్షణత్యాగేనైవపరికే-

ఉ.— వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః। తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వే. ౨౨

దహరంవిపాప్మంవరవేశ్మభూతంయత్పుణ్డరీకంపురమధ్యసంస్థం । తత్రాపిదహరంగగనంవిశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యం. ౨౩

యద్వేదాదౌస్వరఃప్రోక్తోవేదాన్తేచప్రతిష్ఠితః । తస్యప్రకృతిలీనస్యయఃపరస్సమహేశ్వరః.

ఇతిషష్ఠప్రశ్నేదశమోనువాకః. ౨౪

సహస్రశీర్షందేవంవిశ్వాక్షంవిశ్వశమ్భువం। విశ్వంనారాయణందేవమక్షరంపరమంప్రభుం। విశ్వతఃపరమంనిత్యంవిశ్వంనారాయణంహరిం। విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతి। పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరంశాశ్వతగ్ంశివమచ్యుతం। నారాయణంమహాజ్ఞేయంవిశ్వాత్మానంపరాయణం। నారాయణపరంబ్రహ్మతత్త్వంనారాయణఃపరః। నారాయణపరోజ్యోతిరాత్మానారాయణఃపరః । యచ్చకించిజ్జగ

శతిచిత్రాస్త్రాఇత్యర్థః. భక్తిస్థానామనుష్ఠేయతయాప్రపదనస్యాపేక్షితత్వాత్, ప్రపన్నానాంచప్రధానతయాఅపేక్షితత్వాత్, *తస్యచవశీకరణంతచ్చరణాగతిరేవేతిభాషణా, చ్ఛాయథోక్తఏవార్థః. ౨౧

రం.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యతయః-సన్న్యాసినః. యమాదియుక్తాఃవేదాన్తజనితజ్ఞానేనసునిశ్చితతత్త్వహితపురుషార్థాస్సన్న్యాససలక్షణప్రపదనేననిరస్తభక్తివిరోధిపాపతయానిర్మలాన్తఃకరణాఃఅనుష్ఠితోపాయాఃపరాన్తకాలే- చరమశరీరవియోగకాలే బ్రహ్మలోకే-భగవల్లోకేపరామృతాత్- ఉత్కృష్టాదసంసారిణః. పరమాత్మానంప్రాప్య. లబ్ధ్వోపెపక్ష్యమి సర్వేపరిముచ్యన్తి- బన్ధాన్ముక్తాభవన్తీత్యర్థః. ౨౨

(దహరంవిపాప్మమితి) * అథయదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరఆకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యాఉపాస్యతయాసన్నిహితస్యపరబ్రహ్మణఃపురభూతస్యఉపాసకశరీరస్యమధ్యేసంస్థితందహరం- అల్పంవిపాప్మం - నిరస్తపాపంపరమాత్మనోవరవేశ్మభూతంయద్ధృదయపుణ్డరీకం- తత్రాపియదల్పంవిశోకోపలక్షితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకంగగనం - గగనపదపరిచ్ఛేద్యంబ్రహ్మ, తస్మిన్నన్తర్యత్,- తత్- ఉభయముపాసితవ్యమిత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంఛాన్దోగ్యప్రకాశికాయాముక్తంతత్రైవద్రష్టవ్యం. ౨౩

దహరవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషఃక ఇతిజిజ్ఞాసాయాంనారాయణస్యతదుపాస్యత్వంప్రతిపాదయితుంసకలపరవిద్యోపాస్యత్వోపయికంమహేశ్వరత్వంనారాయణస్యదర్శయతి (యద్వేదాదావితి) *బ్రహ్మణఃప్రణవంకుర్యాదాదావన్తేచసర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతంబ్రహ్మపరస్తాచ్చవిశీర్యతేఇతిమానవస్మరణాత్ వేదాదన్తే ప్రతిష్ఠితస్వరః- ప్రణవః. తస్య ప్రకృతిః- అకారః. సమస్తశబ్దమూలత్వాదకారస్యతత్రలీనత్వం- తద్రూపతామాపన్నత్వం. అకారస్యేతియావత్. తస్యయఃపరః - ప్రతిపాద్యః. ఇదంపరస్తత్పరఇత్యాదౌపరశబ్దస్యవాచ్యప్రయోగదర్శనాత్. * అకారేణోచ్యతేవిష్ణుస్సర్వలోకేశ్వరోహరిః *అకారోవిష్ణువాచకఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యామకారవాచ్యోవిష్ణుః. సఏవమహేశ్వరఇత్యర్థః. ౨౪

ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్.

రం — పూర్వస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యోపాస్యోనారాయణఏవేత్యుక్తమ్. అధునాతుపరవిద్యాప్రకరణేషుశివశమ్భుపరబ్రహ్మపరజ్యోతిఃపరతత్త్వపరమాత్మాదిశబ్దనిర్దిష్టవస్తునోనారాయణత్వంప్రతిపాద్యతే(సహస్రశీర్షందేవమిత్యాదినా)లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణేభగవతాభాష్యకృతా *నచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయానిర్దేశేనపూర్వానువాకోదితోపాసనాసంబన్ధశ్శఙ్కనీయః- *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిఉపాసిగతేనకృత్ప్రత్యయేనహ్యుపాస్యస్యకర్మణోభిహితత్వాత్ ఉపాస్యేద్వితీయానుపపత్తేః. *విశ్వమేవేదంపురుషః * తత్త్వంనారాయణఃపరఃఇత్యాదిప్రథమానిర్దేశాచ్చ ప్రథమాద్వితీయావేదితవ్యా. *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః *తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః।సబ్రహ్మసశివస్సేన్ద్రస్సోక్షరఃపరమస్స్వరాడితినిర్దిష్టైస్సర్వస్మాత్పరోనారాయణఏవసర్వత్రోపాస్యఇతినిర్ణీయమానత్వాచ్చ ప్రథమార్థేద్వితీయేతినిశ్చీయతఇతిభాషితం.

వ్యాసార్యైరపి *ద్వితీయాన్తపదస్వారస్యానురోధేనువిద్యాదుపాసీతేతివిధిపదాధ్యాహారః. ప్రథమాన్తపదస్వారస్యానురోధేతునాధ్యాహారః సహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాః *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ ప్రథమార్థత్వాశ్రయణమాత్రమితివర్ణితం. విశ్వాక్షత్వం- సర్వవిషయసాక్షాత్కారవత్త్వం. విశ్వశమ్భుత్వం- సకలజగత్సుఖకారిత్వం. నను విశ్వంనారాయణమితికథంవిశ్వస్యనారాయణత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తం (విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతీతి) విశ్వేనాత్మతయోపజీవ్యతయావిశ్వత్వం- నతుస్వరూపేణేత్యభిప్రాయః. నారాయణపరంబ్రహ్మేత్యత్రనారాయణాత్పరంబ్రహ్మేతినార్థశ్శఙ్కనీయః- పూర్వాపరవిరోధాత్, *నారాయణఃపరంబ్రహ్మేతిమహోపనిషదిస్ఫుటమావేదనాత్,. నను ద్రౌఅన్తఃస్థానంయస్యససముద్రస్తః. *సప్తమ్యాస్తత్పురుషేకృతిబహులమితిఅలుక్. *అన్తస్సమాప్తౌస్థానేచనిర్ణయేభ్యన్తరేపిచేతినైఘణ్టుకాః. ఇతరత్స్పష్టం.

నచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాం *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ప్రథమార్థత్వాశ్రయణే *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యవిశేషసమర్పకతయాతదేకవాక్యతైవస్యాత్- నతుసర్వపరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమస్యానువాకస్యేతిచేత్. గుణోపసంహారపాదేఅస్యానువాకస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమేవయుక్తం- *పద్మకోశప్రతీకాశమిత్యస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్।

త్యస్మిన్దృశ్యతే శ్రూయతేఽపివా। అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః। అనన్తమవ్యయంకవింసముద్రేఽన్తంవిశ్వశమ్భువం। పద్మకోశప్రతీకాశంహృదయంచాప్యధోముఖం। అధోనిష్ట్యావితస్త్యాంతునాభ్యాముపరితిష్ఠతి। హృదయంతద్విజానీయాద్విశ్వస్యాయతనంమహత్। సన్తతంసిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసన్నిభం। తస్యాన్తేసుషిరంసూక్ష్మంతస్మిన్సర్వంప్రతిష్ఠితం। తస్యమధ్యేమహానగ్నిర్విశ్వార్చిర్విశ్వతోముఖః। సోఽగ్రభుగ్విభజన్తిష్ఠన్నాహారమజరఃకవిః। సన్తాపయతిస్వందేహమాపాదతలమస్తకం। తస్యమధ్యేవహ్నిశిఖాఅణీయోర్ధ్వావ్యవస్థితః। నీలతోయదమధ్యస్థావిద్యుల్లేఖేవభాస్వరా। నీవారశూకవత్తన్వీపీతాభాస్వత్యణూపమా। తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః। సబ్రహ్మాసశివస్సేన్ద్రస్సోఽక్షరఃపరమస్స్వరాట్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకాదశోఽనువాకః.

౧౨.— ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మపురుషంకృష్ణపిఙ్గళం। ఊర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంవిశ్వరూపాయవైనమః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాదశోఽనువాకః.

ఆదిత్యోవాఏషఏతన్మణ్డలంతపతితత్రతాఋచస్తదృచాంమణ్డలంసఋచాంలోకోఽథయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేఽర్చిర్దీప్యతేతానిసామానిససామ్నాంలోకోఽథయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేఽర్చిషిపురుషస్తానియజూంషిసయజుషాంమణ్డలంసయజుషాంలోకస్సైషాత్రయ్యేవవిద్యాతపతియఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయోదశోఽనువాకః.

ప్రకృతహానానౌచిత్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఽభిధీయతే * లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధిబలీయస్తదపి. యద్యపిదహరవిద్యాప్రకృతా, తదేకవాక్యత్వంచయుక్తం, - తథాపిసకలపరవిద్యోపాస్యనిర్ధారణార్థత్వేబహూనిలిఙ్గాన్యుపలభ్యన్తే- తత్తత్పరవిద్యావాక్యగతానిపరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిపదరూపాణిచిహ్నానీహవాక్యేదృశ్యన్తే. యదిప్రకృతవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషసమర్పకమిదంవాక్యజాతంస్యాత్ - పరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిప్రయోగోనారాయణపదాస్పదత్వేనస్యాత్- ఏకేననారాయణపదేనైవసమీహితసిద్ధేః. అతఃపరబ్రహ్మాదిపదవాచ్యస్యనారాయణత్వవిధానాయైవఅయంసంరమ్భః * శివశ్చనారాయణఃశక్రశ్చనారాయణఇతివత్పరంబ్రహ్మాపినారాయణః పరతత్త్వమపినారాయణఇతివాక్యభేదోఽపినదోషాయ. తల్లిఙ్గంప్రకరణాద్బలీయః. పదపుక్తంపూర్వకాణ్డే* శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాంసమవాయేపరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి. సచసకలపరవిద్యోపాస్యనిశ్చయఃత్వే * పద్మకోశప్రతీకాశమితిదహరవిద్యోపాస్యవిశేషణోపసంహారోనయుక్తఇతివాచ్యం- * ఏతదాత్మ్యమిదంసర్వమితిసామాన్యేననిర్దిష్టస్య * తత్త్వమసీతివిశేషే. ఉపసంహారవత్సకలపరవిద్యోపాస్యతయాఽభిహితస్యనారాయణస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యతయాఉపసంహారేవిరోధాభావాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః- (పద్మకోశేతి) నిష్ట్యా- గ్రీవాబన్ధనం. *సుపాంసులుగితిపఞ్చమ్యాలుక్. నిష్ట్యాయాఃఅధః- అధస్తాత్నాభ్యాఊర్ధ్వంవితస్తిమాత్రేఅధోముఖంపద్మాకారంచయద్ధృదయమస్తీత్యర్థః. తద్ధృదయంనిఖిలస్యజగతః ఆయతనం - ఆధారభూతంవిజానీయాదిత్యర్థః. (సన్తతమితి) తత్ హృదయంఈషన్ముకుళితపుణ్డరీకసదృశంసిరాభిస్తులమ్బతే. తదన్తేసూక్ష్మంరన్ధ్రం. తత్రసర్వాత్మకంబ్రహ్మఉపాసకానుగ్రహాయసన్నిహితం. (తస్యమధ్యఇతి) సర్వతఃప్రసృతఃసర్వతోజ్వాలఃతస్యహృదయస్యమధ్యేజాఠరాగ్నిర్వర్తతే. సత్వజరః-సర్వదాఽన్నప్రియేఽకవిః - శబ్దాయమానఃఆహారం - భుక్తమశితపీతాదికం * అన్నమశితంత్రేధావిధీయతఇత్యాదిప్రకారేణవిభజన్అగ్రఅశితాదికంపూర్వంస్వయమశ్నాతీత్యర్థః. (సన్తాపయతీతి) దేహగతఊష్మాసర్వోఽపితదధీనఇత్యర్థః. (తస్యమధ్యఇతి) వహ్నిశిఖా- వహ్నేశ్శిఖా. ఆత్మజ్వాలాఅణీయసీఊర్ధ్వా- ఊర్ధ్వాగ్రా. అణీయోర్ధ్వేతికర్మధారయః. సప్తశ్ఛాన్దసః. వ్యవస్థితఇతిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (నీలతోయదమధ్యస్థేతి) నీలతోయదశ్యామలభగవద్విగ్రహాశ్రయత్వాత్ మధ్యస్థనీలతోయదవిద్యుస్నిభేత్యర్థః. మధ్యస్థేతి నీలతోయదవిశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావశ్ఛాన్దసః. (నీవారశూకవదితి) నీవారాగ్రవత్సూక్ష్మస్వప్రకాశాతన్వూపమా- తన్వీ- అల్పాఉపమాయస్యాస్సా. అనన్యశీతియావత్. స్యాత్ - అస్తీత్యర్థః. (తస్యాశ్శిఖాయాఇతి) స్పష్టోఽర్థః (సబ్రహ్మేతి) శరీరాత్మభావప్రయుక్తస్సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. అక్షరః- ముక్తః. స్వరాట్- అకర్మవశ్యః. పరమః- ఉత్కృష్టః. ఇత్యేకాదశానువాకభాష్యమ్.

౧౨.— (ఋతమితి) ఋతం-*ఋగతౌ. సర్వత్రగతం. సత్యం-నిర్వికారం. కృష్ణపిఙ్గళం-లక్ష్మీశోభాసంప్రయుక్తతయాకృష్ణపిఙ్గళం. అథవా-భగవద్విగ్రహస్యాతసీపుష్పసఙ్కాశతయాప్రతిపాదనాత్, అతసీపుష్పస్యమయూరగ్రీవాసదృశతయాకృష్ణపిఙ్గళవర్ణత్వాత్కృష్ణపిఙ్గళత్వోపపత్తిః. *నమస్యేపరమానన్దవపుషంకృష్ణపిఙ్గళం।నారాయణంజగన్నాథంవాసుదేవమనామయమితియోగాక్షవవచనాత్. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టంరేతః- వీర్యంయస్యసతథోక్తః. రేతశ్శబ్దేనవికారఉచ్యతే- వికారాదుత్తీర్ణతయాఊర్ధ్వరేతమితిభట్టభాస్కరేణవ్యాఖ్యాతం. విరూపాక్షం- విరూపేఅక్షిణీయస్యసఃవిరూపాక్షః. వారాహే * తస్యచిన్తయతోనేత్రాత్ తేజస్సమభవన్మహత్। దక్షిణంవహ్నిసఙ్కాశంవామంతుహిమసన్నిభమిత్యుక్తేః శీతోష్ణత్వేనపరస్పరవిలక్షణత్వాద్విరూపాక్షత్వం. ఇతిద్వాదశానువాకభాష్యం.

హృదయాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశ్యఆదిత్యాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశతి (ఆదిత్యోవాఏషఇత్యాదినా) ప్రత్యక్షదృష్టాదిత్యమణ్డలతద్గ

ఉ.— ఆదిత్యోవై తేజఓజోబలంయశశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమాత్మామనోమన్యుర్మనుర్మృత్యుస్సత్యోమిత్రో వాయురాకాశః ప్రాణోలోకపాలఃకఃకింకంతత్సత్యమన్నమాయురమృతోజీవోవిశ్వఃకతమస్స్వయంభుః ప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతి। సంవత్సరోసావాదిత్యోయఏషపురుషఏషభూతానామధిపతిర్బ్రహ్మణస్సాయుజ్యంసలోకతామాప్నోత్యేతాసామేవదేవతానాంసాయుజ్యంసార్ష్టితాంసమానలోకతామాప్నోతి యఏవంవేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్దశోనువాకః.

ఘృణిస్సూర్యఆదిత్యోమర్చయన్తి తపస్సత్యంమధుక్షరన్తితద్బ్రహ్మతదాప ఆపోజ్యోతీరసోమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చదశోనువాకః.

సర్వోవైరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు। పురుషోవైరుద్రస్సన్మహోనమోనమః। విశ్వంభూతంభువనంచిత్రంబహుధాజాతంజాయమానంచయత్। సర్వోహ్యేషరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషోడశోనువాకః.

కద్రుద్రాయప్రచేతసేమీఢుష్టమాయతవ్యసే। వోచేమశన్తమంహృదే। సర్వోహ్యేషరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తదశోనువాకః.

నమోహిరణ్యబాహవేహిరణ్యపతయేమ్బికాపతయఉమాపతయేనమోనమః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టాదశోనువాకః.

యస్యవైకఙ్కత్యగ్నిహోత్రహవణీభవతిప్రత్యేవాస్యాహుతయస్తిష్ఠన్త్యథోప్రతిష్ఠిత్యై॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనవింశోనువాకః.

త్వాచ్చిన్తద్వశపురుషాణాంబుక్సామయజూరూపత్వంతన్మణ్డలత్వంతల్లోకత్వంచ - అతశ్చఏతత్త్రియరూపతయాత్రయ్యేవవిద్యాలపతీత్యర్థః. ఏవం త్రయీమణ్డలరూపేఆదిత్యేకమనీయవిగ్రహయుక్తతయాయోగిభిర్దృశ్యమానఉపాసితవ్యఇత్యర్థః. ఇతిత్రయోదశానువాకభాష్యమ్.

రం.— (ఆదిత్యోవైతేజఇత్యాది) తేజః- ప్రతాపః. ఓజః- కాన్తిః. సత్సునాధుఃసత్యః. సత్యం-నిర్వికారం. ఆదిత్యస్యైవతేజఆద్యాత్మకత్వం. కఃకింకంకతమఇతిపృచ్ఛ్యమానసర్వవస్తురూపత్వమపితస్యైవేత్యర్థః. ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవంజాతీయకత్వమపితస్యైవేత్యర్థః. (సంవత్సరోసావిత్యాది) ఆదిత్యేయఃపురుషః-సఏవసమ్యగ్వసన్తిసర్వభూతాన్యస్మిన్నితిసంవత్సరః. ఇదంసంవత్సరత్వోపపాదనముపలక్షణంపూర్వనిర్దిష్టతేజస్త్వాదిగుణానామపి. సాయుజ్యం- యుజ్యతఇతియుక్- గుణః. సాయుజ్యం- సమానగుణత్వం. సార్ష్టితాం - సమానభోగత్వం. ఏతాసాం - ప్రసిద్ధానాందేవతానాం-*వాయుర్లోకపాలఇతిపూర్వనిర్దిష్టానాంవాసార్ష్టిత్వసాలోక్యేప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతిచతుర్దశానువాకభాష్యం.

(ఘృణిస్సూర్యఇతి) అపాంప్రశంసార్థోయంమన్త్రఃఅపాంప్రాశనాభిమన్త్రణాదౌవినియుజ్యతే. సూర్యే- సూర్యమణ్డలేవిద్యమానమాదిత్యంఘృణిః- ఘృణయఇత్యర్థః. వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. కిరణాః అర్చయన్తి- పూజయన్తి. సన్తాపకైఃకిరణైర్యుక్తోభవతి. ఆదిత్యమర్చయన్తీత్యర్థేఆదిత్యోమర్చయన్తీతిచ్ఛాన్దసఓకారః. సత్యంతపః- తపఃఫలభూతంమధు- భోగ్యంక్షరన్తి- నిష్పాదయన్తి. ఆదిత్యకిరణేభ్యఏవవృష్ట్యుత్పత్తేః. తదేవబృహత్త్వగుణయోగాద్బ్రహ్మ. తదేవఆపఇత్యుచ్యతే. భూరాదివ్యాహృత్యర్థాః ప్రణవార్థోప్యాపఏవేత్యపాంప్రశంసా. ఇతిపఞ్చదశానువాకభాష్యమ్.

త్వరితఫలార్థిభిర్జప్యతయాత్వరితరుద్రసమాఖ్యాతాష్షోడశసప్తదశాష్టాదశానువాకారుద్రస్తుతిరూపాః. (సర్వోవైరుద్రఇతి,) రుద్రస్యజగన్నిర్వాహకత్వాత్సర్వోవైరుద్రఇత్యుక్తిః. పురుషః- సర్వవీర్యసంపన్నఇత్యర్థః. మహః - మహతే. నమోనమఇతివీప్సాపూజ్యతాతిశయప్రతిపాదనార్థా. (విశ్వంభూతమితి) స్పష్టోర్థః. ఇతిషోడశానువాకభాష్యం.

(కద్రుద్రాయేతి) కఇవాచరతీతికత్. స్రష్టేత్యర్థః. ప్రచేతసే- ప్రకృష్టబుద్ధిశాలినేమీఢుష్టమాయ-సేక్తృతమాయ. వర్షాదిభిర్లోకసేచకాయ. తవ్యసే- తపస్వినే. హృదే - హృద్యాయ. శన్తమం - మనస్సుఖావహంస్తోత్రంవోచేమ - వదామఇత్యర్థః. ఇతిసప్తదశానువాకభాష్యం.

హిరణ్యబాహవే - రమణీయబాహవే. *దేవోవస్సవితాహిరణ్యపాణిః ప్రతిగృహ్ణాత్విత్యత్రహిరణ్యాలఙ్కృతపాణిరితిభట్టభాస్కరవ్యాఖ్యానాత్ హిరణ్యాలఙ్కృతబాహవఇతివార్థః. హిరణ్యపతయే- ధనానాంపతయే. అమ్బికాపతయే- ఉమాపతయఇత్యర్థః. ఆదరార్థంఅమ్బికాపతయఉమాపతయఇతిద్విరుక్తిః. * సర్వోవైరుద్రఃపురుషోవైరుద్రఇతిశ్రవణాత్ రుద్రశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వమితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానావసరేవర్ణితం. తాపనీయేచ *ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మనృకేసరివిగ్రహం కృష్ణపిఙ్గళమూర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంశఙ్కరంనీలలోహితం ఉమాపతిఃపశుపతిఃపినాకీహ్యమితద్యుతిః ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోధిపతిరితినృసింహపరతయా ఉమాపతిప్రభృతిశబ్దానాంవ్యాఖ్యాతత్వాద్భగవత్పరత్వంయుక్తమేవ. ఇత్యష్టాదశానువాకభాష్యం.

(యస్యేతి) యస్యయజమానస్యాగ్నిహోత్రహోమసాధనభూతపాత్రవిశేషో వికఙ్కతాఖ్యవృక్షవికారప్రకృతికోభవతి - ప్రతి

౯౯.— కృణుష్వపాజఇతిపఞ్చ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేవింశోనువాకః.

అదితిర్దేవాగన్ధర్వామనుష్యాఃపితరోసురాస్తేషాంసర్వ భూతానాంమాతామేదినీమహతీమహీ సావిత్రీగాయత్రీజగత్యుర్వీపృథ్వీబహులావిశ్వాభూతాకతమాకాయాసాసత్యేత్యమృతేతివసిష్ఠః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నేఏకవింశోనువాకః.

ఆపోవాఇదంసర్వంవిశ్వాభూతాన్యాపఃప్రాణావాఆపఃపశవఆపోన్నమాపోమృతమాపస్సమ్రాడాపోవిరాడాపస్స్వరాడాపశ్ఛన్దాగ్స్యాపోజ్యోతీగ్ష్యాపస్సత్యమాపస్సర్వాదేవతా ఆపోభూర్భువస్సువరాపఓం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వావింశోనువాకః.

ఆపఃపునన్తుపృథివీంపృథివీపూతాపునాతుమాం। పునన్తుబ్రహ్మణస్పతిః। బ్రహ్మపూతాపునాతుమాం। యదుచ్ఛిష్టమభోజ్యంయద్వాదుశ్చరితంమమసర్వంపునన్తుమామాపో ఽసతాంచప్రతిగ్రహం స్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయోవింశోనువాకః.

అగ్నిశ్చమామన్యుశ్చమన్యుపతయశ్చమన్యుకృతేభ్యః। పాపేభ్యోరక్షన్తాం। యదహ్నాపాపమకార్షంమనసావాచాహస్తాభ్యాంపద్భ్యాముదరేణశిశ్నా। అహస్తదవలుమ్పతుయత్కించదురితంమయిఇదమహంమామమృతయోనౌసత్యేజ్యోతిషిజుహోమిస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్వింశోనువాకః.

సూర్యశ్చమామన్యుశ్చమన్యుపతయశ్చమన్యుకృతేభ్యఃపాపేభ్యోరక్షన్తాం యద్రాత్ర్యాపాపమకార్షంమనసావాచాహస్తాభ్యాంపద్భ్యాముదరేణశిశ్నారాత్రిస్తదవలుమ్పతు యత్కించదురితంమయిఇదమహంమామమృతయోనౌసూర్యేజ్యోతిషిజుహోమిస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే పఞ్చవింశోనువాకః.

ఆయాతువరదాదేవీ । అక్షరంబ్రహ్మసమ్మితం । గాయత్రీంఛన్దసాంమాతేదంబ్రహ్మజుషస్వనః। ఓజోసిసహోసిబలమసిభ్రాజోసిదేవానాంధామనామాసివిశ్వమసివిశ్వాయుస్సర్వమసిసర్వాయురభిభూరోంగాయత్రీమావాహయామి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషడ్వింశోనువాకః.

ష్ఠితాభవన్తి. కేప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యత్రాహ (ప్రత్యేవాస్యాహుతయఇతి) ఆహుతయఃప్రతిష్ఠితాభవన్తి. తాయజమానస్యప్రతిష్ఠిత్యైప్రకల్పన్తఇత్యర్థః. ఇత్యేకోనవింశానువాకభాష్యం.

౨౦.— (కృణుష్వపాజఇతి) రక్షోఘ్నసూక్తస్యార్థాంపఞ్చమన్త్రాఇహపఠితవ్యాఇత్యర్థః. ఇతివింశానువాకభాష్యం.

(అదితిరితి) దేవగన్ధర్వమనుష్యపితృసురసర్వభూతమాతృత్వయుక్తా, మేదిన్యాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తగుణవతీ, కతమాకాయాసాసత్యాదిశబ్దితా, భూమిరేవ. ఖణ్డనానర్హత్వాద్భూమేరేవాదితిత్వం. ఏవంభూమింవసిష్ఠఃప్రశశంసేత్యర్థః ఇత్యేకవింశానువాకభాష్యం.

(ఆపోవాఇతి) సమ్యగ్రాజతీతిసమ్రాట్. విశిష్యరాజతీతివిరాట్. స్వయమేవరాజతఇతిస్వరాట్. ఓమితిబ్రహ్మాత్మకత్వముచ్యతే. సర్వాత్మకత్వేనాపాంప్రశంసార్థోయంమన్త్రః తదభిమన్త్రణాదౌవినియుక్తః. ఇతిద్వావింశానువాకభాష్యం.

(ఆపఃపునన్త్వితి) బ్రహ్మణస్పతిః- బ్రహ్మణః - చతుర్ముఖస్య. వేదస్యవాపతిర్నారాయణః, పృథివీంపునాత్విత్యర్థః. పునన్త్వితివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మణా- పరమాత్మనాపూతాపృథివీమాంపునాత్విత్యర్థః. శిష్టస్స్పష్టోర్థః అయంమన్త్రోఽపామాచమనేవినియుక్తః. ఇతిత్రయోవింశానువాకభాష్యం.

(అగ్నిశ్చేతి)మన్యుః- క్రోధః. మన్యుపతయః- క్రోధప్రవర్తకాఃచక్షురాదయశ్చ క్రోధకృతేభ్యఃపాపేభ్యోమాంరక్షన్త్విత్యర్థః. శిశ్నా- శిశ్నేనేత్యర్థః. మనఆదినాఅహ్నాకృతంపాపంఅహరేవలుమ్పతు- ఛినత్తు నాశయత్విత్యర్థః. ఇదమహంమాం-అహమిమంమాంఅమృతానాం-ముక్తానాంయోనౌ- స్థానేసత్యే-బ్రహ్మణిజుహోమి- సమర్పయామీత్యర్థః. అయంచమన్త్రఃఅపామాచమనేపాపశోధకేవినియుక్తః. ఇతిచతుర్వింశానువాకభాష్యం.

(సూర్యశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. సర్వప్రాణిసూతిహేతుత్వాత్పరమాత్మనస్సూర్యత్వమ్. ఇతి పఞ్చవింశానువాకభాష్యమ్.

ఆయాత్విత్యనువాకోగాయత్ర్యావాహనేవినియుక్తః. గాయత్రీదేవీఆయాత్విత్యర్థః. ఛన్దసాంమాతేత్యాగత్యగాయత్రీం- గాయత్రీఛన్దస్కంవాచ్యేనబ్రహ్మణాపూజ్యత్వేనసమ్మితం- సమమిదంఅక్షరం- వర్ణరూపంబ్రహ్మ- బృహత్త్వగుణయుక్తంజుషస్వ- సేవస్వ. (ఓజోసీతి) ఓజః- కాన్తిః. సహః- సామర్థ్యం. ఓజఆదీనాంసాధనమసీత్యర్థః. నామాసి- నామాప్యసీత్యర్థః. విశ్వాయుః- విశ్వేషామాయుస్సాధనమసీత్యర్థః. అభిభూః- పరేషామభిభావికా. ఓంశబ్దాహి * ఓంతత్సదితినిర్దేశోబ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతఇత్యుక్తరీత్యాబ్రహ్మవాచకః. బ్రహ్మాత్మికాసీత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టం. ఇతి షడ్వింశానువాకభాష్యం.

ఉ.— ఓంభూః। ఓంభువః। ఓంసువః। ఓంమహః। ఓంజనః। ఓతపః। ఓంసత్యం। ఓంతత్సవితుర్వరేణియంభర్గోదేవస్యధీమహి। ధియోయోనఃప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తవింశోనువాకః.

ఓమాపోజ్యోతీరసోమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టవింశోనువాకః.

ఓంభూర్భువస్సువర్మహర్జనస్తపస్సత్యంతద్బ్రహ్మతదాపఆపోజ్యోతీరసోమృతం బ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం। ఓంతద్బ్రహ్మ। ఓంతద్వాయుః। ఓంతదాత్మా। ఓంతత్సర్వం। ఓంతత్పురోర్నమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనత్రింశోనువాకః.

ఉత్తమేశిఖరేదేవీభూమ్యాంపర్వతమూర్ధని। బ్రాహ్మణేభ్యోహ్యనుజ్ఞానంగచ్ఛదేవియథాసుఖం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రింశోనువాకః.

ఓమన్తశ్చరతిభూతేషుగుహాయాంవిశ్వమూర్తిషు। త్వంయజ్ఞస్త్వంవిష్ణుస్త్వంవషట్కారస్త్వంరుద్రస్త్వంబ్రహ్మాత్వంప్రజాపతిః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకత్రింశోనువాకః.

అమృతోపస్తరణమసి। ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఅపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమివ్యానాయస్వాహా। ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాత్రింశోనువాకః.

ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోమృతం జుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయాపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయవ్యానాయస్వాహా।ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ। అమృతాపిధానమసి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయస్త్రింశోనువాకః.

రం.— (ఓంభూరితి) భూలోకాద్యాస్సప్తాపిలోకాఃఓం- బ్రహ్మాత్మకాఇత్యర్థః. (ఓంతత్సవితురితి) నః- అస్మాకంధియోయఃప్రచోదయతి- సుస్థానిష్ఠానేన్ద్రియాణిచయత్ప్రేరయతి. తత్సవితుః - జగత్కారణస్యవరేణియం - వరణీయం. ఉపాస్యంభర్గః - తేజః. పరమాత్మస్వరూపంధీమహి-ధ్యాయేమహీత్యర్థః. ఇతి సప్తవింశానువాకభాష్యం.

(ఓమాపఇతి) గాయత్ర్యాఇదంశిరః. ఆపః, జ్యోతిః, తదుపలక్షితానిభూతాని. రసః- తన్మాత్రాశ్చ. అమృతం బ్రహ్మ- ముక్తాత్మా. తత్సర్వంఓం- బ్రహ్మేత్యర్థః. భూర్భువస్సువరోం- లోకత్రయమపి బ్రహ్మైవేత్యర్థః. ఇత్యష్టవింశానువాకభాష్యం.

(ఓంభూరితి) అస్మిన్ననువాకే ప్రణవస్యైవసర్వాత్మత్వేనస్తుతిః. పురః- పూర్వభావి. కారణమిత్యర్థః. అతస్తస్మై ప్రణవాయనమఇత్యర్థః. నకారేరేఫశ్ఛాన్దసః. ఇత్యేకోనత్రింశానువాకభాష్యం.

(ఉత్తమఇతి) మేర్వాదీనామూర్ధ్వభాగేతత్రాపిఉత్తమేశిఖరేవిద్యమానాయాంభూమ్యాం - భోగ్యప్రదేశవిశేషేయథాసుఖంగచ్ఛ. బ్రాహ్మణేభ్యః- త్వదుపాసకేభ్యః బ్రాహ్మణైరనుజ్ఞానం- కృతమితిశేషః. ఇతి త్రింశానువాకభాష్యం.

(ఓమన్తశ్చరతీతి) ఓంకారవాచ్యస్త్వంసర్వాత్మకోఽన్తశ్చరసీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. బ్రహ్మోపాసనేవినియుక్తోయంమన్త్రః. ఇత్యేకత్రింశానువాకభాష్యం.

(అమృతోపస్తరణమితి) పూర్వాపోశనమన్త్రోయం. పాత్రేహవిషోఽసంసర్గాయ క్రియమాణద్రవద్రవ్యసేచనముపస్తరణం. హేఅమృత. త్వముపస్తరణమసీతిహస్తస్థజలస్యాభిమన్త్రణం. ఉపస్తీర్యతేనేనేతివ్యుత్పత్త్యాఉపస్తరణసాధనముచ్యతే. (ప్రాణఇతి) ప్రాణసంతర్పణే అభినివిష్టస్సన్ అమృతభూతమన్నమహం జుహోమీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (బ్రహ్మణీతి) మే ఆత్మా బ్రహ్మణిహుతః - సమర్పితస్సన్ అమృతత్వాయకల్పతామిత్యర్థః. ఇతి ద్వాత్రింశానువాకభాష్యమ్.

(ప్రాణేనివిష్టఇతి) అయంమన్త్రః పూర్వేణమన్త్రేణవికల్పితః. శివస్సన్ హేహూయమానఓదన. అప్రదాహాయ - జాఠరాగ్నికృతదాహాభావాయమాం ప్రవిశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అమృతాపిధానమసీతి) అమృతరూపమాచ్ఛాదనమసి. ఉత్తరాపోశనార్థహస్తస్థజలాభిమన్త్రణమన్త్రః. ఇతి త్రయస్త్రింశానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— శ్రద్ధాయాం ప్రాణేనివిశ్యామృతం హుతం ప్రాణమన్నేనాప్యాయస్వ । అపానేనివిశ్యామృతం హుతం అపానమన్నేనాప్యాయస్వ । వ్యానేనివిశ్యామృతం హుతం వ్యానమన్నేనాప్యాయస్వ । ఉదానేనివిశ్యామృతం హుతముదానమన్నేనాప్యాయస్వ । సమానేనివిశ్యామృతం హుతం సమానమన్నేనాప్యాయస్వ । బ్రహ్మణిమ ఆత్మామృతత్వాయ ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుస్త్రింశోఽనువాకః.

ప్రాణానాం గ్రన్థిరసి రుద్రోమావిశాన్తకస్తేనాన్నేనాప్యాయస్వ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నేపఞ్చత్రింశోఽనువాకః.

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽఙ్గుష్ఠంచ సమాశ్రితః । ఈశస్సర్వస్యజగతః ప్రభుః ప్రీణాతివిశ్వభుక్ ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషట్త్రింశోఽనువాకః.

మేధాదేవీజుషమాణానఆగాద్విశ్వాచీభద్రాసుమనస్యమానా । త్వయాజుష్టాజుషమాణాదురుక్తాన్బృహద్వదేమవిదథేసువీరాః । త్వయాజుష్టఋషిర్భవతిదేవి త్వయా బ్రహ్మాగతశ్రీరుతత్వయా । త్వయాజుష్టశ్చిత్రంవిన్దతేవసుసానోజుషస్వద్రవిణేనమేధే ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తత్రింశోఽనువాకః.

మేధాంమఇన్ద్రోదదాతుమేధాందేవీసరస్వతీమేధాంమేఅశ్వినాదేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ । అప్సరాసుచయామేధాగన్ధర్వేషుచయన్మనః । దైవీమేధాసరస్వతీసామాంమేధాసురభిర్జుషతాం ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టత్రింశోఽనువాకః.

సద్యోజాతంప్రపద్యామిసద్యోజాతాయవైనమః ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనచత్వారింశోఽనువాకః.

భవేభవేనాతిభవేభజస్వమాంభవోద్భవాయనమః ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచత్వారింశోఽనువాకః.

వామదేవాయనమోజ్యేష్ఠాయనమోరుద్రాయనమః కాలాయనమః కలవికరణాయనమోబలవికరణాయనమోబలప్రమథనాయనమస్సర్వభూతదమనాయనమోమనోన్మనాయనమః ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకచత్వారింశోఽనువాకః.

రం.— (శ్రద్ధాయామితి) జాఠరాగ్నిం ప్రతివచనమిదం. శ్రద్ధాయాంస్థిత్వా- శ్రద్ధాఖ్యనాడ్యామేవేత్యర్థః. ప్రాణేనిమిత్తేహుతం. ప్రాణేనతేన ప్రాణంపోషయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ఇతి చతుస్త్రింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణానాం గ్రన్థిరితి) ఇదమపిజాఠరాగ్నిం ప్రతివచనం. ప్రాణానాంజాఠరాగ్న్యధీనత్వాత్తేషాం గ్రన్థిరసి. జాఠరాగ్నినా గ్రథితాః ప్రాణాహిదేహేవర్తన్తే. రుద్రోసి- రోదయితాసి. అన్తకః - భుక్తాన్నస్యనాశకః. తాదృశస్త్వంమా- మాంవిశ - జరణార్థంజ్వాలయావ్యాప్నుహీత్యర్థః. ఇతి పఞ్చత్రింశానువాకభాష్యం.

(అఙ్గుష్ఠమాత్రఇతి) అఙ్గుష్ఠపరిమాణహృదయసమాశ్రితః అతఏవాఙ్గుష్ఠపరిమాణః సర్వస్యజగతః ఈశః- నియన్తా ప్రభుః- శేషీ పురుషః శ్రీవాసుదేవః అనేన ప్రాణాదిహోమేన ప్రీణాతి- ప్రీణాతు. యతోసౌవిశ్వంస్వయమేవభుఙ్క్తే- అతస్తస్యైవ ప్రాణాద్యాహుతిభోక్తృత్వాత్ ప్రీణాత్విత్యర్థః. అయంచమన్త్రోభోజనానన్తరంజప్యః. ఇతిషట్త్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాదేవీతి) విశ్వమఞ్చతీతివిశ్వాచీ- విశ్వవ్యాపినీ. సుమనస్యమానా - సర్వప్రజాసుశోభనమనోయుక్తామేధాదేవీ - మేధాప్రదాదేవీజుషమాణా- ప్రీతియుక్తాసతీఆగాత్- ఆగచ్ఛతు. హేదేవి. పూర్వందురుక్తాః- గర్హితాశ్శబ్దాః జుషమాణాః- సేవమానావయమిదానీం త్వయాజుష్టాః- అనుగృహీతాస్సన్తః గుణైర్బృహత్- శ్లాఘ్యగుణయుక్తంవచఃవదేమ. యస్మాద్భవతీసువీర్యావాచోవిదథే- విహితవతీ. త్వయాసువీర్యయుక్తానాంవాచాంఅస్మాసుసంవిధానాత్ వయంసమీచీనంవచస్త్వదనుగ్రహాదనన్తరంవదామఇత్యర్థః. (త్వయాజుష్టఇతి) త్వయాఅనుగృహీతోమన్త్రద్రష్టాభవతి. త్వయాఅనుగృహీతోబ్రహ్మప్రాప్తశ్రీర్భవతి. త్వయానుగృహీతశ్చిత్రంధనంలభతే. హేమేధాప్రదేదేవి. తాదృశీత్వం ద్రవిణేనఅనుగృహాణ. ఇతి సప్తత్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాంమఇతి) ఇన్ద్రస్సరస్వతీపద్మమాలాలఙ్కృతావశ్వినౌదేవౌచమేధాంప్రయచ్ఛన్త్విత్యర్థః. అప్సరాసు - అప్సరస్స్విత్యర్థః. యన్మనః- యామేధా. అప్సరస్సుగన్ధర్వేషుచదేవేషుమనుష్యేషుచవిద్యమానాసాసురభిః- శ్రేష్ఠామేధామాంజుషతాం - ప్రాప్నోత్విత్యర్థః. ఇత్యష్టత్రింశానువాకభాష్యం.

(సద్యోజాతంప్రపద్యామీత్యాది) అత్రతాపనీయే * ఈశానస్సర్వవిద్యానామిత్యాదీనాంనృసింహేభగవతిప్రయుక్తత్వాత్, స్కాన్దే నిర్వాణఖణ్డే. * సద్యోజాతప్రవృత్తిస్స్వమీశేషేత్రరక్షక। వామదేవః ప్రతిష్ఠాయావాసనాంతనుమాశ్రితఇత్యాదినా రాముపిషయతయాఉపబృంహితత్వాచ్చభగవద్విషయాఏవైతేమన్త్రాః. సఙ్కల్పసమయఏవకారణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ చిదచిద్రూపేణభగవతోజాతత్వాత్ సద్యోజాతత్వం. భ

ఉ.— అఘోరేభ్యోఽథ ఘోరేభ్యో ఘోరఘోరతరేభ్యస్సర్వతస్సర్వశర్వేభ్యో నమస్తే అస్తు రుద్రరూపేభ్యః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ద్విచత్వారింశోఽనువాకః.

తత్పురుషాయవిద్మహే మహాదేవాయధీమహి తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే త్రిచత్వారింశోఽనువాకః.

ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోఽధిపతిర్బ్రహ్మా శివో మే అస్తు సదాశివోమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే చతుశ్చత్వారింశోఽనువాకః.

బ్రహ్మ మేతు మామ్। మధు మేతు మామ్। బ్రహ్మమేవ మధు మేతు మామ్। యాస్తే సోమ ప్రజా వత్సోఽభి సో అహమ్। దుస్స్వప్నహన్దురుష్షహ। యాస్తే సోమ ప్రాణాంస్తాఞ్జుహోమి। త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్। బ్రహ్మహత్యాం వా ఏతే ఘ్నన్తి। యే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణం పఠన్తి। తే సోమం ప్రాప్నువన్తి। ఆసహస్రాత్పఙ్క్తిం పునన్తి। ఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే పఞ్చచత్వారింశోఽనువాకః.

బ్రహ్మ మేధయా। మధు మేధయా। బ్రహ్మమేవ మధు మేధయా। బ్రహ్మ మేధవా। మధు మేధవా। బ్రహ్మమేవ మధు మేధవా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే షట్చత్వారింశోఽనువాకః.

బ్రహ్మా దేవానాం పదవీః కవీనామృషిర్విప్రాణాం మహిషో మృగాణామ్। శ్యేనో గృధ్రాణాం స్వధితిర్వనానాం సోమః పవిత్రమత్యేతి రేభన్॥ హంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్। య ఇమం త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్ వీరహత్యాం వా ఏతే ఘ్నన్తి యే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణం పఠన్తి తే సోమం ప్రాప్నువన్తి ఆసహస్రాత్పఙ్క్తిం పునన్తి ఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తచత్వారింశోఽనువాకః.

ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ంస్వా

వేభవే- యోఽసౌ యోఽసౌ నాతిభవే- అతిశయేన నోత్పద్యేయ. మా- మాం భజస్వ - అనుగృహాణ. భవస్య - కార్యవర్గస్య ఉద్భవో యస్మాత్ - తాదృశాయ నమ ఇత్యర్థః. వామః- శోభనో దేవో వామదేవః. సంసారరుద్భ్రావయతీతి రుద్రః. సంహారకత్వాత్ కాలః. కలాకాష్ఠాదివికరణహేతుత్వాత్ కలవికరణత్వం. కలవికరణ ఇతి హ్రస్వశ్ఛాన్దసః. మనోన్మనః - మనోవికర్తా. అఘోరేభ్య ఇత్యాదినా ఘోరాఘోరసర్వవస్తురూపత్వముచ్యతే. సర్వతో వ్యాప్తరూపేభ్యస్సర్వసంబన్ధిభ్యః రుద్రరూపేభ్యో నమ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మాధిపతిః- బ్రహ్మణః- వేదస్యాధిపతిః బ్రహ్మణోఽధిపతిః- చతుర్ముఖస్యాధిపతిః. బ్రహ్మ- చతుర్ముఖశరీరకః. సదాశివః- సర్వదా నిరవద్యః. ఓం- ప్రణవవాచ్యః. మే శివోఽస్తు- శివప్రదోఽస్తు. శుభావహోఽస్తు. ఇత్యేకోనచత్వారింశచ్చత్వారింశదేకచత్వారింశద్ద్విచత్వారింశత్త్రిచత్వారింశచ్చతుశ్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— (బ్రహ్మమేత్వితి) బ్రహ్మమితి మకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మ-స్వరూపేణ గుణైశ్చ బృహత్ వస్తు మా మేతు- ప్రాప్నోతు. మనసి నిత్యం సన్నిధత్తామిత్యర్థః. మధుమిత్యత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. మధు- మధువద్భోగ్యభూతం. అనన్తరూపమిత్యర్థః. బ్రహ్మమేవ-అత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మైవ తత్. యన్మధు- భోగ్యమిత్యర్థః. అత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. (యాస్తే సోమేతి) హే సోమ- సూతి- ఉత్పాదయతీతి సోమః- పరమాత్మా. హే సోమ. యాః ప్రజాః- తాస్సర్వాస్తే- తవ శేషభూతా ఇత్యర్థః. సోఽహం తే అభి- అభిమతవత్సః. వత్సవత్పోష్యః. (దుస్స్వప్నేతి) త్వం దుస్స్వప్నదోషాణాం హన్తా. దురు-దుష్టానాం స్వహా- స్వం- ధనం హన్తీతి స్వహా. ఉ ఇత్యనర్థకః. (యాస్తే సోమేతి) హే సోమ. యాః- యే ఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః తానీన్ద్రియాణీత్యర్థః జుహోమి. కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వా యత్కరోమి తత్సర్వం పరమాత్మనే సమర్పయామీత్యర్థః. (త్రిసుపర్ణమితి) త్రిసుపర్ణశబ్దితమేతదనువాకత్రయం గురుదక్షిణాయా ఇచ్ఛామన్తరేణ *కృపయా శిష్యాయ హి వా వదేదిత్యుక్తరీత్యా కృపాపారవశ్యేన బ్రాహ్మణమధ్యాపయతి. తే సోమశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఓమిత్యేతద్విఘ్నశాన్త్యర్థం బ్రహ్మానుస్మరణార్థం వా. ఇతి పఞ్చచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(బ్రహ్మమేధయేతి) బ్రహ్మ సమీచీనయా స్వవిషయబుద్ధ్యా సంయోజయత్విత్యర్థః. మధు- అనన్తరూపమిత్యర్థః. మేధవా - మేధయేత్యర్థః. యద్వా- మేధః- యజ్ఞః. తం వాతి - గమయతీతి మేధవా. * సుపాం సులుగితి లుక్. స్వవిద్యాహేతుభూతయజ్ఞాదికర్మానుష్ఠాపక ఇత్యర్థః. ఇతి షట్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

బ్రహ్మా దేవానామితి హంసశ్శుచిషదితి ఇమౌ మన్త్రౌ వ్యాఖ్యాతౌ. (వీరహత్యామితి) *వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇత్యుక్తాం వీరహత్యామిత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టార్థః. ఇతి సప్తచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణాపానేత్యాది) ఏతే సన్న్యాసాఙ్గవిరజస్స్వార్థహోమమన్త్రాః. జ్యోతిరహం- స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపోఽహం రజస్తమోభ్యాం

హా। వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణరేతోబుద్ధ్యాకూతిసఙ్కల్పా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజా విపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। శిరఃపాణిపాదపార్శ్వపృష్ఠోదరజఙ్ఘశిశ్నోపస్థపాయవో మేశుధ్యన్తాం జ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా।త్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోస్థిమజ్జా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజా విపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। అన్నమయ ప్రాణమయ మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। వివిట్యైస్వాహా। ఘషోత్కాయస్వాహా । ఉత్తిష్ఠపురుషా హరీలోహితపిఙ్గళాక్షి దేహిదేహిదదాపయితా మేశుధ్యన్తాం జ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। ఓంస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టచత్వారింశోనువాకః.

ఉ.— సత్యంపరంపరంసత్యంసత్యేనసువర్గాల్లోకాచ్యవన్తేకదాచనసతాంహిసత్యంతస్మాత్సత్యేరమన్తే। తపఇతితపోనానశనాత్పరంయద్ధిపరంతపస్తద్దుర్ధర్షంతద్దురాధర్షంతస్మాత్తపసిరమన్తే। దమఇతినియతంబ్రహ్మచారిణస్తస్మాద్దమేరమన్తే।శమఇత్యరణ్యేమునయస్తస్మాచ్ఛమేరమన్తే। దానమితిసర్వాణిభూతానిప్రశంసన్తిదానాన్నాతిదుష్కరంతస్మాద్దానేరమన్తే। ధర్మఇతిధర్మేణసర్వమిదంపరిగృహీతంధర్మాన్నాతిదుశ్చరంతస్మాద్ధర్మేరమన్తే। ప్రజనఇతిభూయాంసస్తస్మాద్భూయిష్ఠాఃప్రజాయన్తేతస్మాద్భూయిష్ఠాఃప్రజననేరమన్తే। అగ్నయఇత్యాహతస్మాదగ్నయఆధాతవ్యాఅగ్నిహోత్రమిత్యాహతస్మాదగ్నిహోత్రేరమన్తే।యజ్ఞఇతియజ్ఞోహిదేవానాంయజ్ఞేనహిదేవాదివఙ్గతాస్తస్మాద్యజ్ఞేరమన్తే। మానసమితివిద్వాంసస్తస్మాద్విద్వాంసఏవమానసేరమన్తే। న్యాసఇతిబ్రహ్మాహిపరఃపరోహిబ్రహ్మాతానివాఏతాన్యవరాణితపాంసిన్యాసఏవాత్యరేచయద్యఏవంవేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనపఞ్చాశోనువాకః.

ప్రాజాపత్యోహారుణిస్సుపర్ణేయఃప్రజాపతింపితరముపససారకింభగవన్తఃపరమంవదన్తీతితస్మైప్రోవాచ। సత్యేనవాయురావాతిసత్యేనాదిత్యోరోచతేదివిసత్యంవాచఃప్రతిష్ఠాసత్యేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాత్సత్యంపరమంవదన్తి। తపసాదేవాదేవతామగ్రఆయన్తపసర్షయస్సువరన్వవిన్దన్తపసాసపత్నాన్ప్రణుదామారాతీస్తపసిసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాత్తపఃపరమంవదన్తి। దమేనదాన్తాఃకిల్బిషమవధూన్వన్తిదమేనబ్రహ్మచారిణస్సువరగచ్ఛన్దమోభూతానాందురాధర్షందమేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాద్దమఃపరమంవదన్తి। శమేనశాన్తాశ్శివమాచరన్తిశమేననాకంమునయోన్వవిన్దఞ్శమోభూతానాందురాధర్షంశమేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాచ్ఛమఃపరమంవదన్తి। దానంయజ్ఞానాంవరూథందక్షిణాలోకే

స్పృష్టోనిరస్తపాప్మాభూయాసమిత్యర్థః. రేతశ్శబ్దేనఇన్ద్రియముచ్యతే. ఆకూతిః- అభిప్రాయః. (అన్నమయేత్యాది) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మనః శోధ్యత్వంచభజనప్రపదనలక్షణప్రసదనోపాయేనప్రసాద్యత్వం. వివిట్యైస్వాహా- విశేషేణవిట్టిః- వ్యాప్తిః. జ్ఞానవ్యాప్తిరస్త్విత్యర్థః. ఘుష్య-ఘోషః. స్వగుణకీర్తనం. తత్రఉత్కః - ఉత్సుకః. పరమాత్మా. తస్మైస్వాహా. హేపురుష. హరే. లోహితపుణ్డరీకవత్ పిఙ్గళేఅక్షిణీయస్యసతథోక్తఃత్వముత్తిష్ఠ- అస్మద్రక్షణజాగరూకోభవ. దేహి-త్వద్విషయజ్ఞానశక్త్యాదికందేహి. తద్దానహేతుభూతాఏతేసర్వేసమగ్రాభవన్త్విత్యర్థః. ఓంస్వాహా-ఓమితిశబ్దవాచ్యాయపరమాత్మనేస్వాహా. ఇత్యాత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః. ఇత్యష్టచత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాయాంసత్యతపఆదీనిసాధనాన్యుపవర్ణ్యసన్న్యాసశబ్దితంప్రపదనమేవసర్వోత్కృష్టంచతుర్ముఖాభిమతమితిప్రతిపాదయితుముపక్రమతే(సత్యంపరమిత్యాదినా)సతాంహిసత్యం-సతాంహిపురుషాణాంసత్యమభిమతం.సత్యంపరమితినిర్దిష్టస్యైవపరంసత్యమితిఆనుపూర్వీభేదేననిర్దేశః.తపఇతినిర్దిష్టంతపఃపరమితిమత్వాతపసిరమన్తఇత్యుత్తరత్రాన్వయః.దమఇతినియతంబ్రహ్మచారిణః- బ్రహ్మచారిణోదమఏవసాధనీయఇతిమత్వానియతందమేస్థితాఇత్యర్థః. ప్రజాయన్తే-ప్రజాః ప్రజనయన్తీత్యర్థః. మానసం-మనసాభగవన్మననమిత్యర్థః. పరోహిబ్రహ్మా- సర్వోత్కృష్టః. తస్యయన్మతంన్యాసశబ్దితం-తదేవసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. బ్రహ్మాహిపరఃపరోహిబ్రహ్మేతినిర్దేశోదార్ఢ్యార్థః. ఇత్యేకోనపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

(ప్రాజాపత్యోహారుణిరితి) ప్రాజాపత్యోహారుణిస్సుపర్ణేయః-అరుణాఖ్యప్రజాపతేఃపితుఃసుపర్ణాయామాతుశ్చాపత్యమిత్యర్థః. (సత్యేనేత్యాది) పూర్వోక్తసత్యాదీనాంప్రపఞ్చః. దివిఆదిత్యోరోచతేఇతియోజనా. దేవతామగ్రఆయన్-దేవత్వంప్రాప్తాఇత్యర్థః. సువరన్వవిన్దన్-స్వర్గంప్రాప్తాఇత్యర్థః. సపత్నాన్- ద్వేషయుక్తాన్అరాతీనిత్యర్థః. సపత్నశబ్దేనఉత్కటద్వేషయుక్తతాఅభిప్రేతా. (దానంయజ్ఞానామితి)

దాతారం సర్వభూతాన్యుపజీవన్తి దానేనారాతీరపానుదన్త దానేన ద్విషన్తో మిత్రా భవన్తి దానే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్దానం పరమం వదన్తి। ధర్మో విశ్వస్య జగతః ప్రతిష్ఠా లోకే ధర్మిష్ఠం ప్రజా ఉపసర్పన్తి ధర్మేణ పాపమపనుదతి ధర్మే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్ధర్మం పరమం వదన్తి। ప్రజననం వై ప్రతిష్ఠా సాధు ప్రజాం తన్తుం తన్వానః పితృణామనృణో భవతి తదేవ తస్యానృణం తస్మాత్ప్రజననం పరమం వదన్తి। అగ్నయో వై త్రయీ విద్యా దేవయానః పన్థా గార్హపత్య ఋక్పృథివీ రథన్తరమన్వాహార్యపచనో యజురన్తరిక్షం వామదేవ్యమాహవనీయస్సామ సువర్గో లోకో బృహత్తస్మాదగ్నీన్పరమం వదన్తి। అగ్నిహోత్రం సాయం ప్రాతర్గృహాణాం నిష్కృతిస్స్విష్టం సుహుతం యజ్ఞక్రతూనాం ప్రాయణం సువర్గస్య లోకస్య జ్యోతిస్తస్మాదగ్నిహోత్రం పరమం వదన్తి । యజ్ఞ ఇతి యజ్ఞో హి దేవానాం యజ్ఞేన హి దేవా దివం గతా యజ్ఞేనాసురానపానుదన్త యజ్ఞేన ద్విషన్తో మిత్రా భవన్తి యజ్ఞే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్యజ్ఞం పరమం వదన్తి। మానసం వై ప్రాజాపత్యం పవిత్రం మానసేన మనసా సాధు పశ్యతి మానసా ఋషయః ప్రజా అసృజన్త మానసే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాన్మానసం పరమం వదన్తి । న్యాస ఇత్యాహుర్మనీషిణో బ్రహ్మాణం బ్రహ్మా విశ్వః కతమస్స్వయంభుః ప్రజాపతిస్సంవత్సర ఇతి సంవత్సరోఽసావాదిత్యో య ఏష ఆదిత్యే పురుషస్స పరమేష్ఠీ బ్రహ్మాత్మా యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతి పర్జన్యేనౌషధివనస్పతయః ప్రజాయన్త ఓషధివనస్పతిభిరన్నం భవత్యన్నేన ప్రాణాః ప్రాణైర్బలం బలేన తపస్తపసా శ్రద్ధా శ్రద్ధయా మేధా మేధయా మనీషా మనీషయా మనో మనసా శాన్తిశ్శాన్త్యా చిత్తం చిత్తేన స్మృతిం స్మృత్యా స్మారం స్మారేణ విజ్ఞానం విజ్ఞానేనాత్మానం వేదయతి తస్మాదన్నం దదన్సర్వాణ్యేతాని దదాత్యన్నాత్ప్రాణా భవన్తి భూతానాం ప్రాణైర్మనో మనసశ్చ విజ్ఞానం విజ్ఞానాదానన్దో బ్రహ్మయోనిస్స వా ఏష పురుషః పఞ్చధా పఞ్చాత్మా యేన సర్వమిదం ప్రోతం పృథివీ చాన్తరిక్షం చ ద్యౌశ్చ దిశశ్చావాన్తరదిశాశ్చ స వై సర్వమిదం జగత్స చ భూతం స చ భవ్యం। జిజ్ఞాసక్లృప్త ఋతజా రయిష్ఠాశ్రద్ధా సత్యో మహస్వాన్ తపసో వరిష్ఠాత్ జ్ఞాత్వా తమేవం మనసా హృదా చ భూయో న మృత్యుముపయాహి విద్వాన్ । తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహుః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చాశోఽనువాకః.

ఉ.— వసురణ్యో విభూరసి। ప్రాణే త్వమసి సన్ధాతా। బ్రహ్మన్ త్వమసి విశ్వసృక్। తేజోదాస్త్వమస్యగ్నేర్వర్చోదాస్త్వమసి సూర్యస్య ద్యుమ్నోదాస్త్వమసి చన్ద్రమస ఉపయామగృహీతోఽసి బ్రహ్మణే

పఞ్చీణాంపురుషాః యజ్ఞానాంమహాథం- వరిష్ఠం వదన్తీత్యర్థః. ప్రజాయాస్తన్తుం - ప్రజాసన్తతిమిత్యర్థః. గార్హపత్యస్య ఋక్పృథివీ రథన్తరసామత్వం. ఏవముత్తరత్రాపి నిష్కృతిః- పాపప్రాయశ్చిత్తం. ప్రాయణం- ప్రకృష్టగతిః. సువర్గస్య జ్యోతిః-దీపవత్ప్రకాశకం. తత్ప్రాప్తిహేతుభూతమిత్యర్థః. (న్యాస ఇత్యాహురితి) బ్రహ్మా విశ్వః కతమస్స్వయమ్భుః ప్రజాపతిస్సంవత్సర ఇతి నిర్దిష్టం బ్రహ్మాణం - తదన్తర్యామిణం పరమాత్మానమేవ నిర్దోషాయతయా మనీషిణో న్యాసమాహురిత్యర్థః. సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వం కథమిత్యాశఙ్క్య ఆదిత్యస్య సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వాత్ తత్స్థపురుషస్యాపి సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (సంవత్సరోఽసావాదిత్య ఇతి) తత్ప్రసఙ్గాదన్నదానం ప్రశంసతి (యాభిరాదిత్యస్తపతీత్యాది) శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. మేధా- గ్రహణధారణసమర్థబుద్ధిః. మనీషా- శ్రవణజన్యధీః. మనః- మననం చిత్తం - భగవద్విషయకప్రేమరూపం. స్మారం- నిరన్తరస్మరణం. విజ్ఞానం- దర్శనసమానాకారజ్ఞానం. ఆనన్దో బ్రహ్మయోనిః-యోనిః- జగత్కారణం. ప్రాప్యత ఇతి శేషః. పఞ్చధా- పరవ్యూహవిభవాన్తర్యామ్యర్చావతారలక్షణభగవచ్ఛాస్త్రోక్తప్రకారేణ విభక్తః. పఞ్చానాం - ప్రకృతికాలత్రివిధజీవానామాత్మేత్యర్థః. జిజ్ఞాసక్లృప్తః- జిజ్ఞాసూనాం- ప్రేప్సూనాం క్లృప్తః- సాధ్యః. ఋతజాః- ఋతేన- సత్యేన జాయతే- లభ్యత ఇతి ఋతజాః. రయిష్ఠాః- రయిః - నిత్యవిభూతిః తస్మిన్ స్థ ఇత్యర్థః. శ్రద్ధాసత్యః- యస్యాస్తిక్యబుద్ధిః తస్యైవ సత్యః- సత్యత్వేన ప్రతీయమాన ఇత్యర్థః. హృదా - భక్త్యేత్యర్థః. ఉపయాహి - ఉపయాహి.
ఇతి పఞ్చాశానువాకభాష్యం.

౫౦.— న్యాసశబ్దిత ప్రపదనకరణభూతమన్త్రమాహ (వసురణ్య ఇతి) వసురణ్యః-వసు ప్రాప్యః. రణ గతావితి హి ధాతుః. వసూపలక్షితసర్వదేవతోపాస్య ఇత్యర్థః. విభుత్వం- వ్యాపకత్వం. (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణశబ్దిత కార్యకారణసఙ్ఘాత సంయోజక ఇత్యర్థః. విశ్వసృక్-విశ్వస్రష్టా. ద్యుమ్నోదాః- కాన్తిద ఇత్యర్థః. ఉపయామ- త్వాం శరణముపగచ్ఛామ. గృహీతోఽసి- మహతా కాలేన దృష్టోఽసి. కస్మై ప్రయోజనాయేత్యత్రాహ-బ్రహ్మ

త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతైతద్వై మహోపనిషదం దేవానాం గుహ్యం య ఏవం వేద బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకపఞ్చాశోఽనువాకః.

౮౦.— తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః। శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిర్వేదః శిఖా హృదయం యూపః కామ ఆజ్యం మన్యుః పశుస్తపోఽగ్నిః। దమః శమయితా దక్షిణా। వాగ్ఘోతా ప్రాణ ఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మా శ్రోత్రమగ్నీత్ యావద్ధ్రియతే సా దీక్షా। యదశ్నాతి తద్ధవిర్యత్పిబతి తదస్య సోమపానం యద్రమతే తదుపసదః। యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతే చ స ప్రవర్గ్యః। యన్ముఖం తదాహవనీయః యా వ్యాహృతిరాహుతిర్యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి యత్సాయం ప్రాతరత్తి తత్సమిధం యత్ప్రాతర్మధ్యన్దినం సాయం చ తాని సవనాని। యే అహోరాత్రే తే దర్శపూర్ణమాసౌ యేఽర్ధమాసాశ్చ మాసాశ్చ తే చాతుర్మాస్యాని య ఋతవస్తే పశుబన్ధా యే సంవత్సరాశ్చ పరివత్సరాశ్చ తేఽహర్గణాః। సర్వవేదసం వా ఏతత్సత్రం। యన్మరణం తదవభృథ ఏతద్వై జరామర్యమగ్నిహోత్రం సత్రం। య ఏవం విద్వానుదగయనే ప్రమీయతే। దేవానామేవ మహిమానం గత్వాదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛత్యథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితౄణామేవ మహిమానం గత్వా

మహసే- మహతే బ్రహ్మణే తుభ్యమిత్యర్థః. త్వత్ప్రీత్యర్థమిత్యర్థః. ఓమిత్యస్యార్థం పశ్చాద్వక్ష్యతి. ఆత్మసమర్పణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. మహోపనిషదం- మహోపనిషత్ప్రతిపాద్యం. దేవానాం గుహ్యం- దేవానామపి దుర్జ్ఞానమిత్యర్థః. ఇత్యేకపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

౮౦ — ఏవం విదుషా క్రియమాణస్యాత్మసమర్పణరూపయజ్ఞస్య ప్రసిద్ధయజ్ఞాఙ్గైరభేదేన ప్రశంసాం దర్శయతి (తస్యైవం విదుష ఇత్యాదినా) సమర్పణీయ ఆత్మైవ యజమానః. ఉపన్యస్తేతరాఙ్గాని రూపకజ్ఞానముచ్యతే. (శమయితేతి) ※ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేత్యుక్తరీత్యా శాన్తిహేతుభూతం ※ అనుకూల్యమితి ప్రోక్తం సర్వభూతానుకూలత్వే సర్వభూతానుకూల్యప్రయోగస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమితి యద్ధ్యానం- తద్దక్షిణేత్యర్థః. (యావద్ధ్రియత ఇతి) యావత్ప్రాణధారణం - సా దీక్షేత్యర్థః. రమతే - క్రీడతీత్యర్థః. సంవత్సరపరివత్సరావబ్దభేదౌ. ఆత్మసమర్పణరూపత్వాత్సర్వవేదసం- సర్వస్వదక్షిణం సత్రమిత్యర్థః. జరయా- వయోహాన్యా మ్రియతే- సమాప్యత ఇతి జరామర్యం. యావజ్జీవమనుష్ఠేయమగ్నిహోత్రం సత్రం చేత్యర్థః. ఏతద్విద్యానిష్ఠానాముదగయనమరణే దేవలోకప్రాప్తిపూర్వకాదిత్యసాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిః- దక్షిణాయనమరణే పితృలోకప్రాప్తిపూర్వకచన్ద్రమస్సాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాహ (య ఏవం విద్వానితి) ప్రమీయతే - మ్రియత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - తత ఇత్యాదిత్యర్థః. అత్ర ※ బ్రహ్మణే త్వా మహస ఆత్మానం యుఞ్జీతేతి పూర్వానువాకవిహితప్రపదనస్తుతిపరతయా ※ తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యేత్యాదిసందర్భో వేదాన్తాచార్యైర్వ్యాకృతః. భగవతా తు భాష్యకృతా ※ పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాదిత్యధికరణే ※ తైత్తిరీయే పూర్వానువాకే ※ బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి బ్రహ్మవిద్యామభిధాయ తత్ఫలత్వేన ※ బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీత్యుక్త్వా తస్యైవం విదుష ఇత్యాదినామ్నాతా పురుషవిద్యా తస్యైవ బ్రహ్మవిదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి గమ్యతే అతో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరేవ ఫలం- ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయాత్. ఛాన్దోగ్యే తు పురుషవిద్యా ఆయుఃప్రాప్తిఫలా. అతః ఫలభేదాద్విద్యాభేద ఇతి భాషితం. నను ద్వయోరేకవిరోధః అత్ర విదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి భాష్యస్వారస్యాత్ విదుషో యజ్ఞస్యేతి షష్ఠ్యా సమానాధికరణే. తతశ్చ విద్వానేవ యజ్ఞః - తస్యాత్మా యజమాన ఇత్యర్థః. న చైవం సతి వాక్యభేదశ్శఙ్కనీయః - విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమాన ఇతి సిద్ధవత్కారేణైవ విద్వాన్యజ్ఞ ఇత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ న చ విదుష ఏవ యజ్ఞత్వకల్పనే తేన స్వాత్మతయా అస్మనో యజమానత్వం విరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకత్ర విరోధాదితి వాచ్యం- విద్వచ్ఛబ్దేన కార్యకారణసఙ్ఘాతవిశిష్టస్య, ఆత్మశబ్దేన నిష్కృష్టనిశేష్యమాత్రస్య ప్రతిపాదనసంభవేన చ విరోధాభావాత్. అత్ర వ్యాసార్యైః పూర్వానువాకే ※ బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి ఫలస్య కీర్తితత్వాదస్మిన్ననువాకే తత్కీర్తనే పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యైతస్యా ఏవ విద్యాయాః పురుషవిద్యాలక్షణమఙ్గమభిధాయ సాఙ్గమభిహితాయాః స్తుత్యర్థం పూర్వానువాకోక్తఫలమేవానూద్యత ఇత్యుక్తం. ※ సోమాపౌష్ణం త్రైతమాలభేత పశుకామ ఇతి శ్రుతేన ప్రధానఫలేన పశునా ※ ఔదుమ్బరో యూపో భవతి ఊర్గ్వా ఉదుమ్బర ఊర్క్పశవ ఇత్యఙ్గభూతౌదుమ్బరతాయాః స్తుతివదఙ్గభూతపురుషవిద్యాయా అఙ్గిభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తిజనకత్వేన స్తుతిరిహ క్రియతే. అథవా- పూర్వానువాకోక్తఫలకీర్తనం. అతో న పౌనరుక్త్యమిత్యపి వదన్తి. ఉత్క్రాన్తిపాదే దక్షిణాయనే ప్రమీతానాం ※ అథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితౄణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛతీతి శ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తేరవశ్యంభావాత్, చన్ద్రం ప్రాప్తానాం చ ※ యథా తత్పర్యవైతీతి అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తత ఇతి శ్రవణాత్, పునరావృత్తిరవశ్యంభావినీ. తతశ్చ దక్షిణాయనమృతానాం న బ్రహ్మప్రాప్తిస్సంభవతి. నను ※ దివా చ శుక్లపక్షశ్చ షణ్మాసా ఉత్తరాయణం। ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమితి నిశామరణస్య నిన్దితత్వావేదనేనానాగతిహేతుత్వప్రతీతేః నిశి మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిర్నాస్తీతి ※ నిశి నేతి చేదితి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా ※ న సంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తితం. తస్య వ్యాఖ్యాయమర్థః - కర్మసంబన్ధాభావే శరీరాన్తరపరిగ్రహాసంభవాద్యావద్దేహం కర్మసంబన్ధో వక్తవ్యః - నిశి

చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛత్యేతౌ వై సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహిమానౌ బ్రాహ్మణో విద్వానభిజయతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్విపఞ్చాశోఽనువాకః. ....

షష్ఠప్రశ్నః సమాప్తః.

ఇతి తైత్తిరీయకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

మృతస్యాపి బ్రహ్మవిదః ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తకర్మణాం విద్యయా నష్టత్వాత్, అవశిష్టప్రారబ్ధస్య భోగేన నష్టత్వాత్, * తస్య తావదేవ చిరమితి ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరపాతమాత్రస్యైవాన్తరాయత్వశ్రవణాత్, ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరనాశే పునశ్శరీరాన్తరాప్రసక్తేః నిశి మృతస్యాపి బ్రహ్మవిదో మోక్షస్యైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. * దివా చ శుక్లపక్షశ్చేత్యేతత్త్వబ్రహ్మవిద్విషయమితి పూర్వాధికరణ ఏవ స్థితత్వాత్ కథమస్యాశ్శఙ్కాయా ఉత్థితిరితి చేత్. సత్యం- దక్షిణాయనమృతస్య చన్ద్రప్రాప్తిశ్రవణాత్, చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తిశ్రవణాత్, భీష్మాదీనాం బ్రహ్మవిదాముత్తరాయణప్రతీక్షాదర్శనాత్, దక్షిణాయనమృతస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి అధికాశఙ్కాయాముచ్యతే * అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే. అయనేఽపి దక్షిణే మృతస్య పూర్వాధికరణోక్తయుక్త్యా మోక్షస్యైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి విదుషః * తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి వాక్యశేషే బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తిర్విశ్రమహేతుమాత్రం. చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తివచనం అబ్రహ్మవిద్విషయం. భీష్మాదీనాం స్వచ్ఛన్దమరణానాముత్తరాయణప్రతీక్షణముత్తరాయణప్రాశస్త్యప్రదర్శనార్థం. నను * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః । ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి పురుషర్షభ । అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణం । తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః । ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణః షణ్మాసా దక్షిణాయనం । తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే । శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే । ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయావర్తతే పునరితి స్మరణం కథముపపద్యతాం. తత్రాహ * యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే. అస్మిన్ప్రకరణే అర్చిరాదిగతిః ధూమాదిగతిరిత్యేతే ద్వే గతీ స్మార్తే - స్మర్తవ్యత్వేన యోగిన ఇతి స్మర్యేతే- న తు ముముక్షూణాం కాలవిశేషాభిధీయతే- * నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చనేత్యుపసంహారాత్. * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమిత్యస్య యత్కాలాభిమానిదేవతాభిరతివాహితః బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి - తం మార్గం వక్ష్య ఇత్యేవార్థః. అతో యోగినో గతిద్వయచిన్తావిధానార్థోఽయం సందర్భ ఇతి స్థితం. ఇత్యుపనిషత్- సమాప్తేతి శేషః. ఇతి ద్విపఞ్చాశానువాకభాష్యమ్. ....

ఇతి శ్రీరఙ్గరామానుజమునికృతిషు తైత్తిరీయకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఓం తత్సత్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యోనమః.

హరిః ఓమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁ జేరిన శంకరభాష్యమును,

రంగరామానుజమునిభాష్యమును,

లభించునెడఁ

కూరనారాయణమునిభాష్యమును జేర్చిన-

ఈ శా వా స్య, కే న, క ఠ వ ల్లీ, ప్ర శ్న, ముం డ క,

మాం డూ క్యో ప ని ష త్తు లు ను,

ఈమాండూక్యోనిషదర్థావిష్కరణపరంబగు గౌడపాదీయకారికయునుగల

యీ గ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులయిన తిరుపతి- గోమఠము.

శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ

బరిశోధింపించి-

ఊవేరిపుత్తేరి.

పెరుమాళ్లునాయకులవారిపుత్రులగు

షాహుండ్ హశాస్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.

చెంగల్వరాయ నాయకులవారిచే

స్వీయ

వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం

దచ్చుగూర్పించి-

శాలీవాహనశకాబ్దంబులు- ౧౮౩౧ వ విభవసంవత్సరభాద్రపదశుద్ధవిదియా గురువారమునఁ

బ్రచురింపంబడియె.

౧౯౦౯ వ సం॥ ఆగస్టునెల ౨౦ వ తేది.

ప్రకటనపత్రిక.

చెన్నపురితోఁజేరినచూళవేపేరిలో- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారిచే స్థాపింపంబడియుండు- వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రింపవలయుననియుద్దేశించియుండెడు నద్వైతవిశిష్టాద్వైతభాష్యసహితదశోపనిషత్తులలో ౧౮౭౭ వ సం॥ ఆగష్టునెలవరకు- ఈశావాస్యము, కేనము, కఠవల్లియు, ప్రశ్నము, ముండకము, మాండూక్యమును నీయాఱును వీనిభాష్యములతోడను ముద్రింపఁబడియె- అవశిష్టములగు- తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్య, కౌషీతకులను నివియును ముద్రింపఁబడుచున్నవి - ఇదివరకుముద్రింపఁబడిన యీయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపుసూచపత్రిక - నింకముద్రింపఁగలయుపనిషత్పుస్తకములుదను ముద్రింపించియివ్వఁబడును.

ఈయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపువెల	రూ.	అ.
దళసరపుకాగితముల- ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౨	౦
సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౫	౦
శ్రీమచ్ఛ్రుతప్రకాశికాయుక్తశ్రీరామానుజభాష్యము-సుమారైన కా- ప్రతి ౧కి- బ.	౧౧	౦
యతీంద్రమతదీపిక ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౦	౮

ద్రావిడలిపిగ్రంథములు.

	రూ.	అ.
తిరువాయ్మొళ్ళి ప్రతిపదటీకతో సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౪	౦
తిరువ్వందవిరుత్తము సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.		౮

ఈగ్రంథములు - పైనజెప్పినముద్రాక్షరశాలయందు విక్రయింపఁబడుచున్నది.

ఇఁకముద్రింపఁగలతైత్తిరీయాదులగు నాలుగుపనిషద్భాష్యముల పుస్తకములుగోరినవారలు ప్రతి ౧ కి- రూ- ౧ వంతున ముందుగానిచ్చి మాచందాపుస్తకమునందు జేవ్రాలుచేయుదురేని వారలకీనాలుగుపనిషత్తులపుస్తకములు గింపులో నేర్పాటుచేయఁబడుదీనివెలలో ముందిచ్చియున్న యొకరూపాయను ద్రోసి తక్కినవెలపుచ్చుకొని పుస్తకమివ్వఁబడును.

ఈదశోపనిషద్భాష్యమే గ్రంథలిపిచేత సహితముగ ముద్రింపించుచున్నాము గాన- వలయువారలు మా చందాపుస్తకమునందు జేవ్రాలుచేసి దళసరపుకాగితపుఫారము- ౧కి- అ. ౧౪. సుమారైనకాగితపుఫారము- ౧కి- అ. ౧ ఈవంతున నెలనెలకెన్నిఫారములగుచున్నవో అన్ని అణాలిచ్చి పుచ్చుకొనవలసినది.

ఈగొప్పగ్రంథములను ముద్రించి ప్రచురపఱచుటకై విశేషము గాధనమునువినియోగించి జీర్ణములగు బ్రహ్మవిద్యామహాగ్రంథంబులనుద్ధరించుటవలన జ్ఞానవృద్ధిఁజేయఁబూనిన- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారీముద్రాక్షరశాలలో వచ్చునట్టిలాభమును- సంస్కృతాంధ్రాదిపాఠశాలాస్థాపనాదులచే మఱియుజ్ఞానవృద్ధియందును, మఱియుననేకధర్మకార్యములయందును, వినియోగపఱచుటకుగానుముద్రాక్షరశాలనొప్పగించియున్నారుగావున నీపుస్తకవిక్రయాదులవలనవచ్చునల్పలాభంబునకైయీగొప్పకార్యమునారంభించుటకాదు. ఇట్లుండఁగాఁగొందరీపుస్తకములకు వెలయెక్కుడని యూహించినట్లు వినియెదము గావున వారికిఁదెలియపఱచుటేమనిన- ఈపుస్తకములు గుజరాయందువిక్రయింపఁబడుపుస్తకములవలెకావు.

మఱియుజీర్ణములైయక్కడక్కడవిలీనంబులైయున్న యీగొప్పగ్రంథములనుదెప్పించుటయును, వీనినిపండితులచేఁబరిశోధింపించుటయును, వీనినచ్చుగూర్పించునెడను, నాయకులవారు నెలవుచేసినగొప్పమొత్తమునకు పుస్తకములవెలవలనఁగలుగునల్పలాభమువడ్డీకినిచాలియుండదు. ఈహేతువులనందఱునుదెలిసికొనవలయును.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఓం నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యో నమో గురుభ్యః. *ఉషా వా అశ్వస్యే త్యేవమాద్యా వాజసనేయి బ్రాహ్మణోపనిషత్. తస్యా ఇయమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సంసారవివృత్సుభ్యః సంసారహేతునివృత్తిసాధన బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే. సేయం బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా-తత్పరాణాం సహేతోస్సంసారస్యాత్యన్తావసాదనాత్.

యదవిద్యావశాద్విశ్వం దృశ్యతే రశనాహివత్। యద్విద్యయా చ తద్ధాని స్తం వన్దే పురుషోత్తమం॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

భగవత్పాదపాథోజద్వన్ద్వం ద్వన్ద్వనిబర్హణం। సురేశ్వరాదిసద్భృఙ్గైరవలమ్బితమాభజే॥ ౩

బృహదారణ్యకేభాష్యే శిష్యోపకృతిసిద్ధయే। సురేశ్వరోక్తిమాశ్రిత్య క్రియతే న్యాయనిర్ణయః॥ ౪

ఆ.— కాణ్వోపనిషద్వివరణవ్యాజేనాశేషామేవోపనిషదం శోధయితుకామో భగవాన్ భాష్యకారో విఘ్నోపశమాదిసమర్థం శిష్టాచారప్రమాణకం పరాపరగురునమస్కారరూపం మఙ్గళమాచరతి (నమో బ్రహ్మాదిభ్య ఇతి) వేదో హిరణ్యగర్భో వా బ్రహ్మ. తన్నమస్కారేణ సర్వా దేవతా నమస్కృతా భవన్తి- తదర్థత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ. *ఏష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః. ఆదిపదేన పరమేష్ఠిప్రభృతయో గృహ్యన్తే. యద్యపి తేషా ముక్తో బ్రహ్మాన్తర్భావః - తథాపి తేష్వనాదరనిరాసార్థం పృథగ్గ్రహణం. చతుర్థీనమోయోగే. నమశ్శబ్దస్త్రివిధ ప్రహ్వీభావవిషయః. నను బ్రహ్మవి ద్యాం వక్తుకామేన నమస్కర్తవ్యా ఏవ తే ప్రవక్తృత్వాదిత్యాశఙ్క్య నాయమాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) ఏతేషాం తత్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వే వంశబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (వంశఋషిభ్య ఇతి) యద్యపి తత్ర పౌతిమాష్యాదయో బ్రహ్మాన్తాస్సంప్రదాయకర్తారశ్శ్రూయన్తే - తథాపి గురుశిష్యక్రమేణ బ్రహ్మణః ప్రాథమ్యమితి తదాదిత్వమితి భావః. సమ్ప్రత్యపరగురూన్నమస్కరోతి (నమో గురుభ్య ఇతి) యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదేతే ప్రాగేవ నమస్కృతాః- తథాపి శిష్యాణాం గురువిషయాదరాతిరేకకార్యార్థం పృథగ్గురునమస్కరణం *యస్య దేవే పరా భక్తిరిత్యాది శ్రుతేరితి. యథోద్దిష్టమఙ్గళమాచరితం - తత్ప్రతిజ్ఞాతుం ప్రతీకమాదత్తే (ఉషా వా ఇతి) ఏతేన చికీర్షితాయా వృత్తేర్భర్తృప్రపఞ్చభాష్యేణాగతార్థత్వముక్తం. తద్ధి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదిమాధ్యన్దినశ్రుతిమధికృత్య ప్రవృత్తం. ఇయం పునః *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాది కాణ్వశ్రుతిమాశ్రిత్యేతి. అథోద్దేశ్యం నిర్దిశతి (తస్యా ఇతి) భర్తృప్రపఞ్చభాష్యాద్విశేషాన్తరమాహ (అల్పగ్రన్థేతి) అస్యా గ్రన్థతోల్పత్వేపి నార్థతస్తథాత్వమితి గ్రన్థస్య గ్రహణం. వృత్తిశబ్దో భాష్యవిషయః- సూత్రానుకారిభిర్వాక్యైః సూత్రార్థస్య స్వపదానాం చ యో వర్ణ్యతే భాష్యలక్షణస్యాత్ర భావాదితి. నను కర్మకాణ్డాధికారిణో విలక్షణోధికారీ న జ్ఞానకాణ్డే సమ్భవతి- అర్థిత్వాదేస్సాధారణత్వాత్, వైరాగ్యాదేశ్చ దుర్వచనత్వాత్,. న చ నిరధికారం శాస్త్రమారమ్భమర్హతీత్యత ఆహ (సంసారేతి) కర్మకాణ్డే హి స్వర్గాదికామస్సంసారపరవశో నరపశురధికారీ- ఇహ తు సంసారాద్వ్యావృత్తిమిచ్ఛన్ విరక్తః. న చ వైరాగ్యం దుర్వచం-శుద్ధబుద్ధేర్వివేకినో బ్రహ్మలోకాన్తసంసారే తత్సమ్భవాత్. ఉక్తం హి *శోధ్యమానం తు తచ్చిత్తమీశ్వరార్పితకర్మభిః।వైరాగ్యం బ్రహ్మలోకాదౌ వ్యనక్త్యాశు సునిర్మలమితి.అతో యథోక్తవిశిష్టాధికారిభ్యో వృత్తేరారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి విషయప్రయోజనసమ్బన్ధానామభావే కథం వృత్తిరారభ్యతే- తత్రాహ (సంసారహేత్వితి) ప్రమాతృత్వప్రముఖః కర్తృత్వాదిరనర్థస్సంసారః. తస్య హేతుః- ఆత్మావిద్యా. తన్నివృత్తేస్సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా. తస్యాః ప్రతిపత్తిః-అప్రతిబద్ధాయాః ప్రాప్తిః. తదర్థం వృత్తిరారభ్యత ఇతి యోజనా. ఏతదుక్తం భవతి - సనిదానానర్థనివృత్తిశ్శాస్త్రస్య ప్రయోజనం. బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యా తదుపాయః. తదైక్యం విషయః. సమ్బన్ధో జ్ఞానఫలయోరుపాయోపేయత్వం, శాస్త్రతద్విషయయోర్విషయవిష యిత్వం,. తదారభ్యం శాస్త్రమితి. ప్రయోజనాదిషు ప్రవృత్త్యఙ్గతయోక్తేష్వపి సర్వవ్యాపారాణాం ప్రయోజనార్థత్వాత్తస్య ప్రాధాన్యం. ఉక్తం హి * సర్వస్యైవ హి శాస్త్రస్య కర్మణో వాపి కస్యచిత్। యావత్ప్రయోజనం నోక్తం తావత్తత్కేన గృహ్యత ఇతి. తథా చ శాస్త్రారమ్భోపయికం ప్రయోజన మేవ నామవ్యుత్పాదనద్వారా వ్యుత్పాదయతి (సేయమితి) అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా సన్నిహితా చాత్ర బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా తన్నిష్ఠానాం సర్వస

ఉపనిపూర్వస్య సదేస్తదర్థత్వాత్. తాదర్థ్యాద్గ్రన్థోప్యుపనిషదుచ్యతే. సేయం షడధ్యాయీ అరణ్యేఽనూచ్యమానత్వాదారణ్యకం. బృహత్త్వాత్పరిమాణతో బృహదారణ్యకం. తస్యాస్సర్వకర్మకాణ్డేనసమ్బన్ధోఽభిధీయతే- సర్వోప్యయం వేదః ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనవగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయప్రకాశనపరః- సర్వపురుషాణాం నిసర్గత ఏవ తత్ప్రాప్తిపరిహారయోరిష్టత్వాత్. దృష్టవిషయే చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవ సిద్ధత్వాన్నాగమాన్వేషణా. న చాసతిజన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వవిజ్ఞానే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛా స్యాత్- స్వభావవాదిదర్శనాత్.

స్తస్యానాద్యవిద్యానిదానస్య సంసారస్యాత్యన్తనాశకత్వాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే. ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాద్యా చ శ్రుతిః. తస్మాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేర్విద్యాయాః స్వలోకయథోక్తఫలసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తస్యాస్తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వే గ్రన్థస్య తచ్ఛబ్దేనాభిధానం ఇత్యాశఙ్క్యాహ- తత్రాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) అస్యార్థః- షడ్విశరణగత్యవసాదనేష్విత్యస్య విద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం ప్రసిద్ధం. ఉపనిషదర్థ్యతో రుపనిపూర్వస్య క్విబన్తస్య సదేః సంసారసారకత్వాద్బ్రహ్మవిద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యస్య సాధనత్వాన్న ఫలవదుపనిషత్త్వమిహాభిప్రాయతాహ. తచ్చాసతి సహస్తో చ తత్ప్రతిపాద్యస్యాపి సాదృశ్యయోగ్యతః. తస్మాద్వై కాత్స్న్యం నిశ్చిత్య తాం తద్వ్యాఖ్యానమాహుః సంసారసాధనయోర్బ్రహ్మోపనిషదుచ్యతే. ఉక్తం హి- అవినాశినా సంస్య చావసాదాదితి. బ్రహ్మవిద్యైవ చేదుపనిషదిష్యతే- కథం తర్హి గ్రన్థస్యార్థాన్తరే ప్రయుజ్యతే. న హి తస్య తత్త్వం సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాదర్థ్యాదితి) గ్రన్థస్య బ్రహ్మవిద్యాజనకత్వాదుపచారాత్తత్రోపనిషత్త్వమిత్యర్థః. యథోక్తవిద్యాజనకత్వేఽపి గ్రన్థస్య కథం తత్త్వమిత్యాశఙ్క్య సర్వేషాం విద్యానిభవత్వాత్సర్వస్య శ్రవణాదిపరాణామనుపారణ్యాస్వవచనాదినియమార్థతామేవ్యాశఙ్క్య బృహదారణ్యకనామనిర్వచనపూర్వకమాహ (సేయమితి) అథారణ్యానువచనాదినియమార్థతవేదాన్తానామపి కేషాంచిద్విద్యానుపలబ్ధ్యాత్యోఽథోక్తేభ్యస్తదుత్పత్తిర్యుక్తేత్యాహ (బృహత్త్వాదితి) ఉపనిషదన్తరేభ్యో గ్రన్థపరిమాణాతిరేకాదస్య బృహత్త్వం ప్రసిద్ధం. అర్థతోఽపి స్యాత్తదస్తి- బ్రహ్మణోఽఖణ్డైకరసస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాత్. తద్ధ్యానోపాయానాం చానన్తరజ్ఞానానాం ఘనాయసామిహ ప్రతిపాదనాత్. అతో బృహత్త్వాదారణ్యకత్వాచ్చ బృహదారణ్యకం. సమ్బన్ధాభిధానముపోద్ఘాతం విద్యామాదధాతి- *కథం యేనకర్మకాణ్డేనేత్యర్థః. జ్ఞానకాణ్డస్య విశేషాధికార్యాదిద్వైవిధ్యే కర్మకాణ్డేన నియతపూర్వాపరభావానుపపత్తిలభ్య స్పష్టస్సమ్బన్ధో వక్తవ్యః- స చ పరీక్షకప్రతిపత్తౌ రక్షకస్సేని కేవతో జ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాస్సేతి) ప్రతిజ్ఞాం సమ్బన్ధం ప్రకటయితుమసిద్ధప్రమాణభావానాం వేదాన్తానాం సంబన్ధాభిధానావసరాభావాత్ తత్ప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్యపశ్చాత్తేషాం కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధవిశేషవచనముచితమితి మన్వాన స్తత్ప్రామాణ్యం సాధయతి (సర్వోపీతి) ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యాగమాతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణార్థం. ఏతయోర్థ్యయనలిఙ్గత్వాత్. సర్వోపి- కాణ్డద్వయం- ఉక్తౌ వేదో మానాన్తరానధిగతేష్టాద్యుపాయాదిజిజ్ఞాపనపరః. తథా చాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వావిశేషాత్తుల్యం ప్రామాణ్యం కాణ్డయోరితి. అథవా- వేదనం- వేదః అనుభవః. స చ శబ్దైకరసానామాత్యాయ- రూపాదిహీనత్వాత్ *నిత్యప్రమేయమితి హి శ్రుతిః. స చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయః- తస్యైవ తత్తదాకారావస్థానాత్. *సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదిశ్రుతేః. స చ ప్రకాశకః- సర్వప్రకాశకః సర్వప్రకాశకత్వాత్. *తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి శ్రుతేః. స చ పరః- అవిద్యాతత్కార్యాతీతత్వాత్. *విరజః పర ఆకాశాదిత్యాదిశ్రుతేః. ఏవం రూపో వేదపదవేదనీయశ్చిదేకరసః ప్రత్యగ్ధాతురేవ సర్వోపి- కార్యకారణాత్మకః ప్రపఞ్చః *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి శ్రుతేః. తథా చ యథోక్తవస్తుస్వరూపం ప్రకాశయన్తో వేదాన్తా విధివాక్యవత్ప్రమాణమితి. అథవా- ప్రత్యక్షాదినానవగతోఽయమిష్టప్రాప్త్యుపాయో బ్రహ్మ తస్య- తస్య ప్రకాశనపరః సర్వోప్యయం వేదః- తస్యైవాజ్ఞాతత్వాత్. తత్ర కర్మకాణ్డం కర్మానుష్ఠానప్రయుక్తబుద్ధిశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మధీగతావారాదుపకారకం- *వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. జ్ఞానకాణ్డం తు సాక్షాదేవ తత్రోపయుక్తం- పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వశ్రవణాత్, *సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రుతేః. తదుక్తం కర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపి ప్రామాణ్యమితి. అధికారిభేదప్రతిపాదనద్వారా జ్ఞానకాణ్డప్రామాణ్యమేవ స్ఫుటయతి (సర్వపురుషాణామితి) అయమర్థః- సుఖం మే స్యాత్- దుఃఖం మా భూదితి స్వభావతస్సర్వేషాం పురుషాణామనవచ్ఛిన్నసుఖాదిమాత్రే ఖిలాషోపలబ్ధేః, తన్మాత్రస్య చ మోక్షత్వాత్, తత్కామినో జ్ఞానకాణ్డాధికారిణస్సులభత్వాత్, తస్మిన్ ప్రమాణస్యార్థవిషయత్వాదిత్యర్థః. ... తదప్రమాణమితి. నను వేదస్య కార్యపరతయా ప్రామాణ్యాత్ కర్మకాణ్డవత్ జ్ఞానకాణ్డస్యాపి కార్యపరతయా ప్రామాణ్యమేష్టవ్యమితి. నేత్యాహ- (దృష్టవిషయేతి) క్రియాకారకఫలలక్షణవ్యవహారానాపన్నత్వమస్మిన్ కార్యే సమీహితప్రాప్త్యుపాయభూతే వస్తుని త్రికాలే ప్రత్యక్షాదిసిద్ధైకధావిధికార్యే ద్వయోరన్యథాసిద్ధత్వాత్ తత్ర నాగమాపేక్షేయః. న హి లోకవేదయోస్తద్భిద్యతే- అలౌకికే పదస్య వ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. న చావ్యుత్పన్నాని పదాని బోధకాని- అతిప్రసఙ్గాత్. న చ బ్రహ్మణ్యపి తుల్యా వ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః- తస్మిన్ బ్రహ్మత్వేనాత్మత్వేన చ ప్రసిద్ధేః, తత్ప్రమాణోప్యసాధారణజ్ఞానాదిపదానాం వ్యుత్పత్తేస్సుకరత్వాత్. తాని చాలౌకికమఖణ్డం ప్రత్యగ్బ్రహ్మనిర్లుఠితసామాన్యవిశేషం లక్షణయా బోధయన్తి. తస్మాద్బ్రహ్మైవ వేదప్రమాణకం- న కార్యమితి భావః. కించ- లిఙ్గతు వేదాన్తప్రామాణ్యం- కర్మకాణ్డేప్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ సిద్ధేర్థే ప్రామాణ్యమావశ్యకం- తదభావే తత్ప్రామాణ్యాయోగాత్. న హి భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మసద్భావానధిగమే పారలౌకికప్రవృత్తివిస్రమ్భః. తస్మాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యమిచ్ఛతా సిద్ధేర్థే భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధిన్యాత్మని స్వరాద్యాచతత్ప్రామాణ్యస్యాభ్యుపేయత్వాత్ కార్య ఏవ ప్రామాణ్యానియమాత్ వేదాన్తానామపి స్వార్థమానత్వం సిద్ధ్యతీత్యాహ (నచేతి) నను దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం వినాపి నిధివశాదదృష్టార్థక్రియాసు ప్రవృత్తిస్స్యాదితి. నేత్యాహ (స్వభావేతి) యదాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీ శాస్త్రాన్మానాన్తరాచ్చ న ప్రమితః- తదాభోక్తురనవగమాత్ న ప్రేక్షాపూ

తస్మాజ్జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషే చ శాస్త్రం ప్రవర్తతే * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైక ఇత్యుపక్రమ్య అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య ఇత్యేవమాదినిర్ణయదర్శనాత్. * యథా చ మరణం ప్రాప్యేత్యుపక్రమ్య * యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః। స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి చ. *స్వయం జ్యోతిరిత్యుపక్రమ్య * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీతి. * జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్య * విజ్ఞానమయ ఇతి చ వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం. తత్ప్రత్యక్షవిషయమేవేతి చేన్న- వాదివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్. నహి దేహాన్తరసమ్బన్ధిన ఆత్మనః ప్రత్యక్షేణాస్తిత్వవిజ్ఞానే లోకాయతికాః బౌద్ధాశ్చ నః ప్రతికూలాస్స్యుర్నాస్త్యాత్మేతి వదన్తః. నహి ఘటాదౌ ప్రత్యక్షవిషయే కశ్చిద్విప్రతిపద్యతే నాస్తి ఘట ఇతి. స్థాణ్వాదౌ పురుషాదిదర్శనాన్నేతి చేత్. న- నిరూపితే తదభావాత్. నహి ప్రత్యక్షేణ నిరూపితే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్తిర్భవతి. వైనాశికాస్త్వహమితి ప్రత్యయే జాయమానేఽపి దేహాన్తరవ్యతిరిక్తస్య నాస్తిత్వమేవ ప్రతిజానతే- తస్మాత్ ప్రత్యక్షవిషయవైలక్షణ్యాత్ ప్రత్యక్షేణాత్మాస్తిత్వసిద్ధిః. తథానుమానాదపి. శ్రుత్యా ఆత్మాస్తిత్వే లిఙ్గస్య దర్శితత్వాత్, లిఙ్గస్య చ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్,

---

శ్వశారీరయోగాద్యనుమితేః - లోకాయతస్య వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమజానతో జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛయా వైదికక్రియాస్వప్రవృత్తేర్దర్శనాత్. అతో నాతిరిక్తాత్మజ్ఞానం వినా సాంపరాయికే ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నను విధయస్స్వార్థస్య శేషం బోధయన్తో నాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ మానం - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ (తస్మాదితి) అతిరిక్తాత్మధియం వినా పారలౌకికప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా కర్మకాణ్డప్రామాణ్యాయోగాదితి యావత్. విధీనాం శ్రుత్యర్థాభ్యాముభయార్థత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. న కేవలం విధిభిరేవార్థాన్నాస్తి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం - కిన్తు శ్రుత్యాపి స్వముఖేనోక్తమిత్యాహ (యేయమితి) నిర్ణయదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమితి సమ్బన్ధః. తత్రైవ ప్రకృతోపయోగిత్వేనోపక్రమోపసంహారాన్తరే దర్శయతి (యథా చేతి) పూర్వవదేవ సంబన్ధద్యోతనార్థం చ కారః. ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ కఠవల్లీనామతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే తాత్పర్యముక్త్వా బృహదారణ్యకవాక్యస్యాపి తత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వయమితి) నహి ప్రసిద్ధజడస్య దేహాదేః స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి జ్యోతిర్బ్రాహ్మణగతోపక్రమస్తద్విషయో దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మానమధికరోతి. తం- ప్రేతం విద్యాకర్మణీ- పూర్వోపార్జితే ఫలదానాయానుగచ్ఛతః. న చ గత్యాజ్ఞానకర్మానుగుణఫలమనుభవతి శారీరకబ్రాహ్మణగతోపసంహారోఽపి జన్మాన్తరసమ్బన్ధవిషయః. న చాత్రైవ భస్మీభవతో దేహాదేర్జన్మాన్తరసమ్బన్ధో యుక్తః- తేనాత్మా దేహాదివ్యతిరిక్తో జన్మాన్తరసమ్బన్ధీ సిద్ధో బ్రాహ్మణాభ్యామిత్యర్థః. అజాతశత్రుబ్రాహ్మణే చ * వ్యేవ త్వా జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమో వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవిషయః- నహి ప్రత్యక్షే దేహాదౌ జిజ్ఞాసాస్తి. తత్రైవోపసంహారే * య ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఇతి విజ్ఞానమయవిశేషణాదతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం దర్శితం - నహి దేహాదేర్విజ్ఞానమయత్వమస్తి. తస్మాత్తదప్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాం వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం గమయతీత్యాహ (జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్యేతి) న చోదాహృతానాం వాక్యానామప్రామాణ్యం - తత్ప్రామాణ్యస్యౌత్పత్తికసూత్రే హేత్వవిశేషాదధ్యయనవిధ్యుపాత్తత్వాదితి భావః. యథోక్తాత్మన్యహం ప్రత్యయో మానం- తత్ర దేహాకారాస్ఫురణాత్ అతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య తేనైవ స్ఫూర్త్యుపపత్తేః. అతో న తత్ర శ్రుతిప్రామాణ్యమితి శఙ్క్యతే (తత్ప్రత్యక్షేతి) ప్రత్యక్షస్య విషయః - అవకాశో యస్మిన్నిత్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వముచ్యతే. యద్యపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తదభిప్రాయేణాహంధీగోచరః - తథాపి న సాఽవ్యతిరేకమాత్మనో గోచరయతి - యుక్త్యాగమవివేకశూన్యానామహం ప్రత్యయభాజాం వ్యతిరేకప్రత్యయప్రాప్త్యవిపశ్చితాం విప్రతిపత్త్యభావప్రసఙ్గాదితి పరిహరతి (న వాదీతి) వేదప్రతికూలవాదినో నాస్తికాస్తైవ వివాదం ముఖ్యాస్తీత్యాహ (నహీతి) తేషు ప్రాతికూల్యసమ్భవనార్థం విశేషణం (నేత్యాది) ఇతి వదన్తస్సన్తో నః - అస్మాకం ప్రతికూలాస్సహిస్యుః - ఏవం వదన్తస్యైవాసమ్భావాదధ్యక్షవిరోధాదితి యోజనా. ప్రత్యక్షవిషయే విప్రతిపత్త్యభావే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) తత్ర వ్యభిచారం శఙ్కతే (స్థాణ్వాదావితి) ప్రత్యక్షే ధర్మిణి స్థాణుర్వా పురుషో వేతి విప్రతిపత్తేరుపలమ్భాన్న ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్త్యభావః - వ్యభిచారాదితి శఙ్కార్థః. ఆదిపదేన పాషాణాదౌ గజాదివిప్రతిపత్తిస్సఙ్గృహ్యతే. కిం ప్రత్యక్షమాత్రే విప్రతిపత్తిః - కిం వా తేన వివిక్తే ప్రతిపన్నే. నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న చైవమాత్మని ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్తావపి నాగమాన్వేషణా- తేనైవ తన్నిరాసే న తన్నిర్ణయాదితి మన్వానో ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్త్యభావం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఆత్మనః స్థూలదేహవ్యతిరిక్తత్వం న ప్రత్యక్షమితి ప్రతిపాద్య సూక్ష్మదేహవ్యతిరిక్తత్వమపి నాహం ప్రత్యయగ్రాహ్యమిత్యాహ (వైనాశికాస్త్వితి) తే ఖల్వహమితి ధియమనుభవన్తి- తథాపి దేహాన్తరం- స్థూలదేహాతిరిక్తం సూక్ష్మం. తత్ర ప్రధానభూతాయా బుద్ధేరతిరిక్తస్యాత్మనో నాస్తిత్వమేవ పశ్యన్తి- తత్రాహంధియా సూక్ష్మదేహాతిరిక్తాత్మాసిద్ధిరిత్యర్థః. కిఞ్చ- ప్రత్యక్షస్య విషయో రూపాదిః. తద్గ్రాహిత్వం- తద్వైలక్షణ్యం. తదాత్మనోఽస్తి- * అశబ్దమస్పర్శమరూపమిత్యాదిశ్రుతేః. నహి రూపాదితదాధారం వినా ప్రత్యక్షం క్రమతే. అతో న దేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య ప్రత్యక్షాత్ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే విప్రతిపత్త్యయోగాత్, ప్రకృతే చ తద్దర్శనాద్, ఇతి యావత్. అథేచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః - గుణత్వాత్- రూపవదిత్యనుమానాదతిరిక్తాత్మసిద్ధిరితి. నేత్యాహ (తథేతి) నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితి సమ్బన్ధార్థస్తథాశబ్దః. అయం భావః- ఇచ్ఛాదీనాం స్వాతన్త్ర్యస్వరూపాసిద్ధిః. పారతన్త్ర్యపరస్పరాశ్రయత్వం- ఆధారస్యేదానీమేవ సాధ్యమానత్వాత్. క్వచిచ్ఛబ్దేన చాశ్రయమాత్రవచనే సిద్ధసాధనత్వం - మనసస్తదాశ్రయస్య సిద్ధత్వాత్. ఆత్మోక్తౌ చ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేతి. * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాది శ్రుత్యా ప్రాణనాదివ్యాపారాఖ్యస్య లిఙ్గస్యాత్మాస్తిత్వే ప్రదర్శితత్వాత్, తస్య చ వ్యాప్తిసాపేక్షస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధాత్మవిషయత్వాత్, స్వతస్స్వశబ్దైకగమ్యతేతి శఙ్క్యతే (శ్రుత్యేతి) ఆత్మనస్స్వాతన్త్ర్య

నేతి చేన్న - జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యాగ్రహణాత్. ఆగమేన, త్వాత్మాస్తిత్వేఽవగతే వేదప్రదర్శిత లౌకికలిఙ్గవిశేషైః, శ్చ తదనుసారిణో మీమాంసకాస్తార్కికాశ్చ అహం ప్రత్యయలిఙ్గాని చ వైదికాన్యేవ స్వమతిప్రభవానీతి కల్పయన్తో వదన్తి ప్రత్యక్షశ్చానుమేయశ్చాత్మేతి. సర్వథాప్యస్త్యాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీత్యేవం ప్రతిపత్తుర్దేహాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషార్థిన స్తద్విశేషజ్ఞాపనాయ కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం. న త్వాత్మన ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాకారణమాత్మవిషయమజ్ఞానం కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వరూపాభిమానలక్షణం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనాపనీతం. యావద్ధి తన్నాపనీయతే - తావదయం కర్మఫలరాగద్వేషాదిస్వాభావికదోషప్రయుక్తః శాస్త్రవిహితప్రతిషిద్ధాతిక్రమేణాపి ప్రవర్తమానో మనోవాక్కాయైర్దృష్టాదృష్టానిష్టసాధనాన్యధర్మసంజ్ఞకాని కర్మాణ్యుపచినోతి బాహుల్యేన స్వాభావికదోషబలీయస్త్వాత్. తతః స్థావరాన్తాధోగతిః. కదాచిచ్ఛాస్త్రకృతసంస్కారబలీయస్త్వం. తతో మనఆదిభిరిష్టసాధనం బాహుల్యేనోపచినోతి ధర్మాఖ్యం. తద్ద్వివిధం - జ్ఞానపూర్వకం కేవలం చ. తత్ర కేవలం పితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం. జ్ఞానపూర్వకం దేవలోకాదిబ్రహ్మలోకాన్తరప్రాప్తిఫలం. తథా చ శాస్త్రం * ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్దేవయాజీ ఇత్యాది. స్మృతిశ్చ * ద్వివిధం కర్మ వైదికమిత్యాద్యా. సామ్యే చ ధర్మాధర్మయోర్మనుష్యత్వప్రాప్తిః. ఏవం బ్రహ్మాద్యాః స్థావరాన్తాః స్వాభావికావిద్యాదిదోషవద్ధర్మాధర్మసాధనకృతాః సంసారగతయో నామరూపకర్మాశ్రయాః. తదేవేదం వ్యాకృతం సాధ్యసాధనరూపం జగత్ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతమా

ణలిఙ్గగమ్యత్వాభిప్రాయేణ శ్రుత్యా లిఙ్గం నోపన్యస్తమితి పరిహరతి (నేతి) దేహచేతనవ్యాపారః - స చేతనాధిష్ఠానపూర్వకః - యథా రథాదివ్యాపారః. ప్రాణనాదివ్యాపారస్యాప్యచేతనవ్యాపారత్వాచ్చేతనాధిష్ఠానపూర్వకత్వమితి సంభావనామాత్రేణ లిఙ్గోపన్యాసః. న హి నిశ్చాయకత్వేన తదుపన్యస్యతే - ఆత్మనో జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణాన్తరేణాగ్రహణాత్ తద్వ్యాప్తలిఙ్గాయోగాదిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) నను వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమాగమైకగమ్యం చేత్ - కథం తత్ప్రత్యక్షమనుమేయం చేతి వాదినో వదన్తీతి. తత్రాహ (ఆగమేనత్వితి) * యేయం ప్రేతే విచికిత్సేత్యాద్యాగమేన, * కో హ్యేవాన్యాదిత్యాదివేదోక్తైశ్చ ప్రాణనాదిభిర్లౌకికైర్లిఙ్గవిశేషైః, రాత్మాస్తిత్వే సిద్ధే యథోక్తాత్మసిద్ధిమనుసరన్తో వాదినో వైదికమేవాహం ప్రత్యయం ప్రతిలభమానా వైదికాన్యేవ చ లిఙ్గాని పశ్యన్తః స్వోత్ప్రేక్షానిర్మితానితానీతి కల్పయన్తో ద్విధాత్మానం వదన్తి - వస్తుతస్తు ఆత్మా యథోక్తశ్రుత్యేకసమధిగమ్య ఇత్యర్థః. తస్యాస్తీత్యాదినా కాణ్డయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాయ తాదర్థ్యేన సిద్ధే ద్వే వేదాన్తప్రామాణ్యం సర్వోపీత్యాదినా ప్రసాధ్యాధునా కర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేస్త్వైరాగ్యాదిద్వారా జ్ఞానోత్పత్తిరితి తయోః సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వథాపీతి) ఆగమాన్మానాన్తరాద్వా వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రతిపత్తావపీత్యర్థః. పురుషార్థోపాయవిశేషార్థినో జ్ఞాపనార్థం కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం చేత్ - తర్హి తత్రోక్తకర్మనిరపేక్షవిదుషః పుమర్థసిద్ధేర్వేదాన్తారమ్భస్తాదర్థ్యాన్న సమ్భవతీతి స్యాదేకాలేత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆత్మాజ్ఞానం ఖల్వనర్థకారణమన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రగమ్యం మిథ్యాజ్ఞానకార్యలిఙ్గకం చ. తచ్చాకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాదపనేయం. న హి తత్కర్మకాణ్డోక్తైరేవ కర్మభిశ్శక్యమపనేతుం - విరోధాభావాత్. తస్మాత్తద్బాధనార్థం జ్ఞానసిద్ధయే వేదాన్తారమ్భసంభవాదుక్తసంబన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. యది కర్మభిరజ్ఞానం సన్నివర్తతే - మాస్తు నివృత్తిః, సత్యేవ తస్మిన్ కర్మవశాన్మోక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యావద్ధీతి) సమ్యగ్జ్ఞానమేవ సాక్షాన్మోక్షహేతుః - న కర్మ. తత్తు ప్రణాడ్యా తదుపయోగి. న హి సత్యేవాజ్ఞానే ముక్తిః - తస్మిన్ సతి సంసారస్య దుర్వారత్వాత్. తస్మాత్ కర్మకాణ్డస్య వైరాగ్యద్వారా ప్రవేశో ముక్తావితి భావః. అయమిత్యజ్ఞో నిర్దిశ్యతే. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశాః పరిగృహ్యన్తే. దోషాణాం స్వాభావికత్వం - శాస్త్రానపేక్షత్వం. అపికారః సమ్భావనార్థః. దృష్టత్వం - అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం. అదృష్టత్వం - శాస్త్రమాత్రగమ్యత్వం. అధర్మోపచయప్రాచుర్యే హేతుమాహ (స్వాభావికేతి) అథ వైరాగ్యార్థం కర్మఫలం ప్రపఞ్చయన్నధర్మఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తం హి * శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి. తర్హి పుణ్యోపచయాభావాన్నావకాశః స్వర్గాదిఫలమితి. నేత్యాహ (కదాచిదితి) శాస్త్రీయసంస్కారస్య బలీయస్త్వే ఫలితమాహ (తత ఇతి) ఆదిశబ్దో వాగ్దేహవిషయః. ఫలవిభాగం వక్తుం కర్మ భినత్తి (తద్ద్వివిధమితి) తస్య ముక్తిఫలత్వం నిరసితుం ఫలం విభజతే (తత్రేతి) కేవలం - ఇష్టాదికర్మేతి శేషః. * కర్మణా పితృలోక ఇతి హి వక్ష్యతి. తస్మిన్ సతి నానాత్వమభిప్రేత్యాదిశబ్దః. * విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (జ్ఞానేతి) దేవలోకో యస్యాదిః, బ్రహ్మలోకో యస్యాన్తః, - తస్యార్థస్య ప్రాప్తిరేవ ఫలమస్యేతి విగ్రహః. ఉక్తార్థే శాతపథీం శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) సర్వత్ర పరమాత్మభావనాపురస్సరం నిత్యం కర్మానుతిష్ఠన్నాత్మయాజీ. కామనాపురస్సరం దేవాన్యజమానో దేవయాజీ. తయోర్మధ్యే కతరః శ్రేయానితి విచారే సత్యాత్మయాజీ శ్రేయానితి నిర్ణయః కృతః. అతో జ్ఞానపూర్వకం కర్మ దేవలోకస్య, కామనాపూర్వం పితృలోకస్య, ప్రాపకమిత్యర్థః. * ప్రవృత్తం చ నివృత్తం చ ద్వివిధం కర్మ వైదికం। ఇహ చాముత్ర వా కామ్యం ప్రవృత్తం కర్మ కీర్త్యతే। నిష్కామం జ్ఞానపూర్వం తు నివృత్తమభిధీయత ఇత్యాదిమనుస్మృతిం చాత్రోదాహరతి (స్మృతిశ్చేతి) ధర్మాధర్మయోరేకైకస్య ఫలముక్త్వా మిశ్రయోః ఫలమాహ (సామ్యే చేతి) ఉక్తం హి * ఉభాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశ ఇతి. త్రివిధమపి కర్మఫలం వైరాగ్యార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమితి) సా చావిద్యాకృతత్వాదనర్థరూపేత్యాహ (స్వాభావికేతి) విచిత్రకర్మజన్యతయా తస్యా వైచిత్ర్యమాహ (ధర్మాధర్మేతి) తర్హి ధర్మాధర్మాభ్యామేవ తన్నిర్మాణసమ్భవాత్ కృతమవిద్యయేత్యత ఆహ (నామేతి) తేషాం హ్యాత్మావస్థాఽవిద్యా తదాలమ్బనేతి యావత్. ధర్మాదేరవిద్యాయాశ్చ నిమిత్తత్వోపాదానత్వాభ్యాముపయోగ ఇతి భావః. నను సంసారగతేరావిద్యకత్వమయుక్తం - ప్రత్యక్షాది ప్రతిపన్నత్వాత్, * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతౌ చ నామరూపాత్మనో జగతోఽభివ్యక్తిశ్రవణాత్,. న చ ప్రామాణికస్యావిద్యాకృతత్వం. అత ఆహ (తదేవేదమితి) జగతస్స్వరూపమాత్మా - తత్రాధ్యస్తత్వాత్.

నీత్. సవిషబీజాఙ్కురాదివావిద్యాకృతఃసంసారఆత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణోఽనాదిరనన్తోఽనర్థఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యావిద్యానివృత్తయేతద్విపరీతబ్రహ్మవిద్యాప్రతిపత్త్యర్థోపనిషదారభ్యతే. అస్యత్వశ్వమేధకర్మసంబన్ధినోవిజ్ఞానస్యప్రయోజనంయేషామశ్వమేధేనాధికారః- తేషామస్మాదేవవిజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిః-విద్యయావాకర్మణావా *తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. కర్మవిషయత్వమేవవిజ్ఞానస్యేతిచేన్న-*సోఽశ్వమేధేనయజతేయఉచైనమేవంవేదేతివికల్పశ్రుతే, ర్విద్యాప్రకరణేచామ్నానాత్, కర్మాన్తరేచసమ్పాదనదర్శనా, ద్విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిరస్తీత్యవగమ్యతే. సర్వేషాంచకర్మణాంపరంకర్మాశ్వమేధః-సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వాత్. తస్యచేహబ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భఆమ్నానంసర్వకర్మణాంసంసారవిషయత్వదర్శనార్థం. తథాచదర్శయిష్యతిఫలమశనాయాంమృత్యుం భయం. ననిత్యానాంసంసారవిషయఫలత్వమితిచేన్న- సర్వకర్మఫలోపసంహారశ్రుతేః. సర్వంహిపత్నీసమ్బద్ధంకర్మ. *జాయామేస్యాదేతావాన్వైకామఇతినిసర్గతఏవసర్వకర్మణాంకామ్యత్వందర్శయిత్వాపుత్రకర్మాపరవిద్యానాంచ *అయంలోకఃపితృలోకోదేవలోకఇతిఫలందర్శయిత్వాఅన్నాత్మకతాంచాన్తఉపసంహరతి *త్రయంవాఇదంనామరూపంకర్మేతి- సర్వకర్మణాంఫలంవ్యాకృతంసంసా

ఆత్మతత్త్వేఽనభివ్యక్తే ప్రత్యక్షాదినాశ్రుత్యాచాభివ్యక్తమివదృశ్యమానమప్యసభివ్యక్తమేవేతినతస్యావిద్యాకృతత్వక్షతిరితిభావః. అవిద్యాకృతాం సంసారగతిమనుభాషతే (సవిషఇతి) అవిద్యాకృతత్వేకథమనాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యతస్యప్రవాహరూపేణేత్యాహ (బీజాఙ్కురాదివదితి) తర్హిసావాచిత్కతయాసాధనాపేక్షోమన్తరేణనాశోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియేతి) చైతన్యవదాత్మనితస్యావిద్యాకృతత్వానుపపత్తిరాశఙ్క్యనానారూపత్వేనతతోవిలక్షణత్వాదేకరూపేయుక్తంతస్యకల్పితత్వమిత్యాహ (అనాదిరితి) అనాదేరపిసంసారస్యప్రాగభావవన్నివృత్తిస్స్యాదితిచేత్-తథాపిబ్రహ్మవిద్యామన్తరేణనాశోనాస్తీత్యాహ (అనన్తఇతి) ప్రయత్నతోహేయత్వంద్యోతయితుమనర్థఇతివిశేషణం. నైసర్గికఇతిహేతుకారణరూపేణతత్త్వమున్నేయం. యస్మాత్కర్మసంసారఫలంనమోక్షంఫలయతి- తస్మాన్నిదానసంసారనివృత్త్యాత్మజ్ఞానార్థత్వేనసాధనచతుష్టయసమ్పన్నమధికారిణమధికృత్యవేదాన్తారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యేతస్మాదితి) యథోక్తజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భే *బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదిత్యారబ్ధవ్యం- తస్మాదారభ్యజ్ఞానోపదేశాత్. *ఉషావాఅశ్వస్యేత్యారమ్భస్తునయుక్తః - సాక్షాదత్రతదనుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్మాదారభ్యోపనిషదారమ్భేఽభీష్టఫలమభినిత్సమానః ప్రథమమశ్వమేధఫలమాహ (అస్యత్వితి) రాజయజ్ఞత్వాదశ్వమేధస్యతదనధికారిణామపి బ్రాహ్మణాదీనాంతత్ఫలాప్తిర్నామస్మాదేవోపాసనాత్తదాప్తిరితిమత్వాతదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః. కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్యవికల్పశ్రవణంకేవలస్యాపివిజ్ఞానస్యసాధనత్వం సూచయతీత్యర్థతోవికల్పశ్రుతిముదాహరతి(విద్యయేతి) తత్ఫలప్రాప్తిరితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రైవశ్రుత్యన్తరమాహ(తద్ధైతదితి) తదేతత్-ప్రాణదర్శనంలోకప్రాప్తిసాధనమిత్యుపావత్. ఆదిశబ్దేనకేవలోపాస్త్యాబ్రహ్మలోకాప్తివాదిన్యశ్శ్రుతయోగృహ్యన్తే. అశ్వమేధోపాసనం- తస్యాఙ్గవ్యపాశ్రయాదివత్తచ్ఛేషత్వేనఫలవత్వాత్ నస్వాతన్త్ర్యేణతదస్తిత్వం-అజ్ఞోఽస్వలక్షఫలాభావాదితిశఙ్కతే(కర్మవిషయత్వమితి)జ్ఞానస్యక్రత్వర్థత్వందూషయతి(నేతి) పూర్వత్రాన్యతోపన్యస్తాంవికల్పశ్రుతిమత్రహేతుతయాస్వరూపతోఽనుక్రామతి(సయోఽశ్వమేధేనేతి) *ససర్వంపాప్మానంతరతితరతిబ్రహ్మహత్యామితిసమ్బన్ధః జ్ఞానకర్మణోస్తుల్యఫలత్వేనస్యహ్యాయిత్యాదితిశేషః. ఉపాస్తిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమాశఙ్క్యాశ్వమేధవదుపాసనస్యాపికర్మత్వాత్, విహితత్వాత్, కర్మప్రకరణాద్వ్యవస్థితత్వా, చ్చనైవమిత్యాహ (విద్యేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (కర్మాన్తరేచేతి) అశ్వమేధాతిరిక్తేకర్మణి *అయంవావలోకోఽగ్నిరిత్యాదావిత్యగ్న్యాదావేతల్లోకాదిసమ్పాదనస్యదర్శనాత్ నఫలశ్రుతేరర్థవాదతేత్యర్థః. అశ్వమేధోపాసనంనక్రత్వర్థం- కింతుపురుషార్థం. తత్రచానికారోఽశ్వమేధక్రత్వనధికారిణామపీత్యేతావదేవేష్టంచేత్-ఉపాసనేకర్మప్రకరణస్థితల్లాభాత్ విద్యాప్రకరణేనాస్యాధ్యయనమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంచేతి) పరత్వేహేతుః (సమష్టీతి) అనువృత్తవ్యావృత్తరూపహిరణ్యగర్భప్రాప్తిహేతుత్వాత్తస్యశ్రేష్ఠతేత్యర్థః. తస్యపుణ్యశ్రేష్ఠత్వేపిప్రకృతేకిముపయోగ ఇత్యాహ (తస్యచేతి) యదాక్రతుప్రధానస్యాశ్వమేధస్యోపాస్తిసహితస్యాపిసంసారఫలత్వం- తదాల్పీయసామగ్నిహోత్రాదీనాంసంసారఫలంకింవాచ్యమిత్యస్మిన్కర్మరాశౌబన్ధహేతౌవిరక్తాః సాధనచతుష్టయనిష్ఠాజ్ఞానమపేక్షమాణాస్తదుపాయేశ్రవణాదావేవసర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకేకథంప్రవర్తేరన్నిత్యాశయవతీశ్రుతిరుపాసనాం విద్యారమ్భేభిదధాతీతి. తేన *ఉషావాఅశ్వస్యేత్యాద్యుపనిషదారమ్భోయుక్తః- అస్యవిశిష్టాధికారిసమర్పకత్వాదిత్యర్థః. ఉపాసనఫలస్యసంసారగోచరత్వమేవకుతస్సిద్ధం- అతఆహ (తథాచేతి) *అశనాయాహిమృత్యుః *సవైనైవరేమే *సోబిభేదితిభయారత్యాదిశ్రవణాత్, ఉపాస్తియుక్తక్రతుఫలస్యసూత్రస్యబన్ధమధ్యపాతిత్వా, ద్విశిష్టాపిక్రతుర్నముక్తయేపర్యాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తేసర్వకర్మణాంబన్ధఫలత్వేనిత్యనైమిత్తికానాంనతత్ఫలత్వం- తేషాంవిధ్యుద్దేశేఫలాశ్రుతేర్నష్టాశ్వదగ్ధరథన్యాయేనముక్తిఫలత్వలాభాదితిశఙ్కతే (ననిత్యానామితి) *ఏతావాన్వైకామఇతిసర్వకర్మణామవిశేషేణఫలసమ్బన్ధశ్రవణాత్, పశ్చాదేశ్చకామ్యఫలత్వస్యతద్విషయ్యుద్దేశవశాత్సిద్ధత్వాత్, *కర్మణాపితృలోకఇతివాక్యస్యనిత్యాదికర్మఫలవిషయత్వా, న్నమోక్షఫలత్వాశఙ్కేతిపరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (సర్వంహీతి) పత్నీసమ్బన్ధేహేతుమాహ (జాయేతి) తథాపికథంకర్మణస్సర్వస్యకామోపాయత్వం-తత్రాహ (ఏతావాన్వైకామఇతి) కథంతర్హితేషాంఫలభేదోలభ్యతే- తత్రాహ (పుత్రేతి) అత్రైవంఫలవిభాగే కథంసమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వమశ్వమేధస్యోక్తం- అతఆహ (అన్నాత్మకతాంచేతి) అస్యాధ్యాయస్యావసానేకర్మఫలస్యహిరణ్యగర్భరూపతాంత్రయమిత్యాద్యాశ్రుతిరుపసంహరిష్యతీత్యర్థః. ఉపసంహారశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వకర్మణామితి) కర్మఫలంసంసారశ్చేత్ - ప్రాక్తదనుష్ఠానాత్తదభావాన్ముక్తానాంపునర్బన్ధ

రపి వేతి. ఇదమేవ త్రయం ప్రాగుత్పత్తే స్తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్. తదేవ పునః సర్వప్రాణికర్మవశాద్వ్యాక్రియతే బీజాదివ వృక్షః. సోఽయం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపస్సంసారోఽవిద్యావిషయః క్రియాకారకఫలాత్మకతయాఽఽత్మరూపత్వేనాధ్యారోపితోఽవిద్యయైవ మూర్తామూర్తవాసనాత్మకః- అతో విలక్షణోఽనామరూపకర్మాత్మకోఽద్వయో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽపి క్రియాకారకఫలభేదాదిపర్యయేణావభాసతే. అతోఽస్మాత్ క్రియాకారకఫలభేదస్వరూపాద్దేహాదవిదమితి సాధ్యసాధనరూపాద్విరక్తస్య కామాదిదోష కర్మబీజభూతావిద్యానివృత్తయే రజ్జ్వామివ సర్పవిజ్ఞానాపనయాయ బ్రహ్మవిద్యారభ్యతే ......

స్వ్యాకృతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమేవేతి) తర్హి - తస్యామవస్థాయామితి యావత్. తస్య పునర్వ్యాకరణే కారణమాహ (తదేవేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మనస్సంసారస్య చ ప్రామాణికత్వేన సత్యత్వమాశఙ్క్యావిద్యాకృతత్వేన తన్మిథ్యాత్వముక్తం స్మారయతి (సోఽయమితి) స ఏవ హి మిథ్యా నిర్విషయకః- స ప్రామాణికః. తచ్చాత్మనోఽన్యస్సత్యేత్యర్థః. కథమసావాత్మన్యద్వయే ఘటతే స్ప్రాప్తిరిత్యాహ (క్రియేతి) సమారోపే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ఆత్మన్యవిద్యారోపితం చైతన్యమిత్యర్థః. స్వేవాద బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తమేవ చేత్యాదివాక్యం ప్రమాణయతి (మూర్తేతి) న స్వాత్మన్యారోపో నోపపద్యతే- తస్య నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్య తద్విలక్షణత్వాత్, అసతి నాధ్యస్యేత్యాశఙ్క్య ప్రసిద్ధ్యా, తత్రాహ (అత ఇతి) సంసారాద్వైలక్షణ్యమేవ ప్రకటయతి (అనామేతి) ఆదిపదేనాన్యేపి విపర్యయభేదాస్సఙ్గృహ్యన్తే. ఆరోపే ప్రమిణోమి- కరోమి - భుఞ్జే చేత్యనుభవం ప్రమాణయతి (అవభాసత ఇతి) ఆత్మన్యధ్యాసస్సాధ్యస్యాదృశ్యస్వభావేపి సభనీమలినత్వాదివద్వ్యతానుభూయతే- అతస్తవిలాసానిద్యానివర్తకబ్రహ్మవిద్యాగ్రన్థేనోపనిషదారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతావదిత్యన్తో ... తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి)......

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

రం.—— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్ ॥౧॥

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి । బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యాం కరోమి విదుషాం ముదే ॥౨॥

అవతారికా.

అష్టాధ్యాయ్యాత్మకే బృహదారణ్యకే ప్రవర్గ్యోపసత్ప్రతిపాదకప్రథమద్వితీయాధ్యాయాపేక్షయోత్తరోఽధ్యాయగణో వ్యాఖ్యాయతే యద్యపి * ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికమప్యశ్వమేధాదికర్మవిషయకమేవ-తథాపి బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపతయా బ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరతయా యథాకథంచిద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిత్వేన తద్వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్. అత ఏవాశ్వమేధబ్రాహ్మణాదేర్బ్రహ్మపరోపనిషద్భాగసఙ్గతిరుపపద్యతే. న చ ప్రవర్గ్యోపసత్పరాద్యాధ్యాయద్వికస్య బ్రహ్మపరారణ్యకమధ్యే విద్యాసన్నిధిపాఠాద్విద్యార్థత్వం శఙ్క్యం- * వేధాద్యర్థభేదాదిత్యధికరణే * శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య * తేజస్వినావధీతమస్త్విత్యాదీనాం శత్రుహృదయవేధాద్యభిచారకాణాం మన్త్రాణాం, * దేవా హ వై సత్రం నిషేదురితి బృహదారణ్యకారమ్భపఠితబ్రాహ్మణప్రతిపాదితప్రవర్గ్యాదేశ్చ కర్మణో, లిఙ్గాదిబలేనాన్యత్ర వినియుక్తత్వేపి విద్యాసన్నిధిపాఠానర్థక్యపరిహారాయ విద్యార్థత్వమితి పూర్వపక్షే- విద్యాసన్నిధిపాఠస్య దివాకీర్త్యత్వారణ్యపాఠ్యత్వాదిసాకర్యార్థతయాప్యుపపత్తేః బలవద్భిర్లిఙ్గాదిభిరభిచారాధ్యయనజ్యోతిష్టోమాద్యర్థత్వమితి * వేధాద్యర్థభేదాదితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్య చ సూత్రస్యాయమర్థః- మన్త్రప్రతిపాద్యస్య వేధాద్యర్థస్య విద్యార్థత్వాభావేన విద్యార్థత్వాభావాన్న తత్ప్రకాశనద్వారా విద్యాశేషత్వమపీత్యభిచారాదిశేషత్వమితి. తతశ్చ న విద్యార్థత్వశఙ్కాయా అవకాశః. ....

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః । సూర్యశ్చక్షుర్వాతః ప్రాణో వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర ఆత్మాశ్వస్య మేధ్యస్య ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరం పృథివీ పాజస్యం దిశః పార్శ్వే అవాన్తరదిశః పర్శవ ఋతవోఽఙ్గాని మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణ్యహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా నక్షత్రాణ్యస్థీని నభో మాంసాని । ఊవధ్యం సికతాః సిన్ధవో గుదా యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతా ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాన్యుద్యన్పూర్వార్ధో నిమ్లోచఞ్జఘనార్ధో యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి యన్మేహతి తద్వర్షతి వాగేవాస్య వాక్॥ ౧

శం.— తత్ర తావదశ్వమేధవిజ్ఞానాయ ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాది. తత్రాశ్వవిషయమేవ దర్శనముచ్యతే- ప్రాధాన్యాదశ్వస్య. ప్రాధాన్యం చ తన్నామాఙ్కితత్వాత్ క్రతోః, ప్రాజాపత్యత్వాచ్చ. (ఉషా వా ఇతి) బ్రాహ్మో ముహూర్త ఉషాః వై శబ్దః స్మరణార్థః ప్రసిద్ధం కాలం స్మారయతి. శిరః- ప్రాధాన్యాత్. శిరశ్చ ప్రధానం శరీరావయవానామ్. అశ్వస్య మేధ్యస్య- మేధార్హస్య. యజ్ఞీయస్య ఉషాః శిర ఇతి సమ్బన్ధః. కర్మాఙ్గస్య పశోః సంస్కర్తవ్యత్వాత్ కాలాదిదృష్టయః శిరఆదిషు క్షిప్యన్తే. ప్రాజాపత్యత్వం చ- ప్రజాపతిదృష్ట్యధ్యారోపణాత్. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపం చ ప్రజాపతిత్వకరణం పశోః. ఏవంరూపో హి ప్రజాపతిః. విష్ణ్వాదికరణమివ ప్రతిమాదౌ. సూర్యశ్చక్షుః- శిరసోఽనన్తరత్వాత్, సూర్యాధిదైవతత్వాచ్చ. వాతః ప్రాణః- వాయుస్వాభావ్యాత్. వ్యాత్తం- వివృతం ముఖమగ్నిర్వైశ్వానరః. వైశ్వానర ఇత్యగ్నేర్విశేషణమ్. వైశ్వానరో నామాగ్నిర్వివృతం ముఖమిత్యర్థః- ముఖస్యాగ్నిదైవతత్వాత్. సంవత్సర ఆత్మా- సంవత్సరః- ద్వాదశమాసస్త్రయోదశమాసో వా ఆత్మా- శరీరమ్. కాలావయవానాం చ సంవత్సరః శరీరమ్. శరీరం చాత్మా. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనమ్. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- సుషిరత్వసామాన్యాత్. పృథివీ పాజస్యం- పాదస్యమ్. పాజస్యమితి వర్ణవ్యత్యయేన. పాదాసనస్థానమిత్యర్థః. దిశశ్చతస్రోఽపి పార్శ్వే- పార్శ్వేన దిశాం సమ్బన్ధాత్. పార్శ్వయోర్ద్విశాం చ సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదయుక్తమితి చేన్న- సర్వముఖత్వోపపత్తేరశ్వస్య పార్శ్వాభ్యామేవ సర్వదిశాం సమ్బన్ధాదదోషః. అవాన్తరదిశః- ఆగ్నేయ్యాద్యాః పర్శవః- పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని- సంవత్సరావయవత్వాదఙ్గసాధర్మ్యాత్. మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణి- సన్ధయః. సన్ధిసామాన్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా. బహువచనాత్ప్రాజాపత్యదైవపిత్ర్యమానుషాణి. ప్రతిష్ఠాః- పాదాః. ప్రతితిష్ఠన్త్యేతైరితి. అహోరాత్రైర్హి కాలాత్మా ప్రతితిష్ఠతి- అశ్వశ్చ పాదైః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామాన్యాత్. నభః- నభస్థా మేఘాః. అన్తరిక్షస్యోదరత్వోక్తేః. మాంసాని- ఉదకరుధిరసేచనసామాన్యాత్. ఊవధ్యం- ఉదరస్థమర్ధజీర్ణమశనమ్. సికతాః- విశ్లిష్టావయవసామాన్యాత్. సిన్ధవః - స్యన్దనసామాన్యాన్నద్యో గుదాః- నాడ్యః. బహువచనాచ్చ. యకృచ్చ క్లోమానశ్చ- హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌ మాంసఖణ్డౌ. క్లోమాన ఇతి నిత్యం బహువచనమేకస్మిన్నేవ. పర్వతాః- కాఠిన్యాదుచ్ఛ్రితత్వాచ్చ. ఓషధయశ్చ- క్షుద్రాః స్థావరాః. వనస్పతయః- మహాన్తః. లోమాని కేశాశ్చ- యథాసమ్భవమ్. ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్ భవతి సవితా ఆమధ్యాహ్నాదశ్వస్య పూర్వార్ధః- నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. నిమ్లోచన్ - అస్తం యన్మాధ్యాహ్నాజ్జఘనార్ధః- అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసాధర్మ్యాత్. యద్విజృమ్భతే - గాత్రాణి వినామయతి. విక్షిపతి. తద్విద్యోతతే- విద్యోతనమ్. ముఖఘనవిదారణసామాన్యాత్. యద్విధూనుతే- గాత్రాణి కమ్పయతి. తత్స్తనయతి- గర్జనశబ్దసామాన్యాత్. యన్మేహతి- మూత్రం కరోత్యశ్వః. తద్వర్షతి- వర్షణం తత్. సేచనసామాన్యాత్. వాగేవ- శబ్ద ఏవాస్య- అశ్వస్య వాగితి. నాత్ర కల్పనేత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఏవముపనిషదారమ్భే స్థితే ప్రాథమికబ్రాహ్మణయోరవాన్తరతాత్పర్యమాహ (తత్ర తావదితి) ఆద్యస్య పునరవాన్తరతాత్పర్యం దర్శయతి (తత్రేతి) సత్స్వశ్వమేధస్యాఙ్గబాహుల్యేఽప్యేకస్మాదశ్వాఖ్యాఙ్గవిషయమేవోపాసనముచ్యతే- తత్రాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తదేవ కథమితి- తదాహ (ప్రాధాన్యం చేతి) ప్రజాపతిదేవతాకత్వాచ్చాశ్వస్య ప్రాధాన్యమిత్యాహ (ప్రాజాపత్యత్వాచ్చేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ఉషా ఇత్యాదినా) స్మరణార్థత్వమేవ నిపాతస్య స్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధమితి) శాస్త్రీయే లౌకికే చ వ్యవహారే ప్రసిద్ధో బ్రాహ్మో ముహూర్తః. తం కాలమితి యావత్. ఉషసి శిరశ్శబ్దప్రయోగే దినావయవేషు తస్య ప్రాధాన్యం హేతుమాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తథాపి కథం తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (శిరశ్చేతి) ఆశ్వమేధికాశ్వశిరస్యుషసో దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కాలాది దృష్టిరశ్వాఙ్గే కిమితి క్షిప్యతే - అశ్వాఙ్గదృష్టిరేవ తేషు కిం న స్యాదితి శఙ్కాం పరిహరతి (కర్మాఙ్గస్యేతి) అఙ్గేష్వనఙ్గమతిక్షేపే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాజాపత్యత్వం చేతి) అశ్వస్య సిధ్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రజాపతీతి) నను కాలాదిదృష్టయోఽశ్వావయవేష్వారోప్యన్తే - న తస్య ప్రజాపతిత్వం క్రియతే. తత్రాహ (కాలేతి) కాలాద్యాత్మకో హి ప్రజాపతిః - తథా చ యథా ప్రతిమాయాం విష్ణుత్వకరణం తద్దృష్టిః - తథా కాలాది దృష్టిరశ్వావయవేషు తస్య ప్రజాపతిత్వకరణమ్. అశ్వమేధాధికారీ హి సత్యశ్వే కర్మణో వీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టిరశ్వావయవేషు కుర్యాత్. తదనధికారీ తు అశ్వాభావేఽప్యాత్మానమశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరఃప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టికరణేన ప్రజాపతిత్వం సమ్పాద్య ప్రజాపతిరస్మీతి విజ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతి భావః. చక్షుషి సూర్యదృష్టౌ హేతుమాహ (శిరస ఇతి) ఉషసోఽనన్తరత్వం సూర్యే దృష్టం - చక్షుషి చ శిరసోఽనన్తరత్వం దృశ్యతే - తస్మాత్తత్ర తద్దృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సూర్యేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః చక్షుషి సూర్యోఽధిష్ఠాత్రీ దేవతా - తేన

సామీప్యాత్తత్ర తద్దృష్టిరిత్యర్థః. అశ్వప్రాణే వాయుదృష్టౌ చలనస్వాభావ్యం హేతుః. అశ్వస్య వివృతే ముఖే భవత్యగ్నిదృష్టిః - తథాపి పర్యాయోపాదానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య క్రియావాదివ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (వైశ్వానర ఇత్యగ్నేరితి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్య ముఖే తద్దృష్టౌ హేతుమాహ (ముఖస్యేతి) అనేకమాసమనుసృత్య తత్ర యోఽవయవమాసో వేద్యుక్తం శరీరే సంవత్సరదృష్టిరిత్యత్రాత్మత్వం హేతుమాహ (కాలేతి) ఆత్మా- హస్తాదీనామఙ్గానామితి శేషః. కాలావయవానాం సంవత్సరస్యాత్మత్వవదఙ్గానాం శరీరస్యాత్మత్వే ప్రమాణమాహ (మధ్యం హీతి) పునరుక్తేరర్థవత్త్వమాహ (అశ్వస్యేతి) పృష్ఠే ద్యులోకదృష్టౌ హేతుమాహ (ఊర్ధ్వత్వేతి) ఉదరేఽన్తరిక్షదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (సుషిరత్వేతి) పాదా అస్య నైయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తిమాశ్రిత్య వివక్షితమాహ (పాదేతి) అశ్వస్య హి ఖురే పాదాసనత్వసామాన్యాత్ పృథివీదృష్టిరిత్యర్థః. పార్శ్వయోర్దిక్చతుష్టయదృష్టౌ హేతుమాహ (పార్శ్వనేతి) ద్వే పార్శ్వే- చతస్రశ్చ దిశః - తత్ర కథం తయోస్తదారోపణం - ద్వాభ్యామేవ ద్వయోస్స్పృష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పార్శ్వయోరితి) యద్యపి ద్వే దిశౌ ద్వాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం సంబధ్యేతే- తథాప్యశ్వస్య ప్రాఙ్ముఖత్వే ప్రత్యఙ్ముఖత్వే చ దక్షిణోత్తరయోః, తన్ముఖత్వే చ ప్రాక్ప్రతీచ్యోర్దిశోః, పార్శ్వాభ్యాం స్పృష్టత్వసమ్భవాత్ తత్ర తద్దృష్టిరవిరుద్ధేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదుపపత్త్యా చాశ్వస్య చరిష్ణుత్వం హేతూకర్తవ్యం. పార్శ్వాస్థీన్యవాన్తరదిశామారోపే పార్శ్వదిక్సమ్బన్ధో హేతుః. ఋతవస్సంవత్సరస్యాఙ్గాని - హస్తాదీని చ దేహస్యావయవాః- తస్మాదృతుదృష్టిరఙ్గేషు కర్తవ్యేత్యాహ (ఋతవ ఇతి) అస్తి మాసాదీనాం సంవత్సరసన్ధిత్వం- అస్తి చ శరీరసన్ధిత్వం పర్వణాం - అతస్తేషు మాసాదిదృష్టిరిత్యాహ (సన్ధీతి) యుగసహస్రాభ్యాం ప్రాజాపత్యమేకమహోరాత్రం. అయనాభ్యాం దైవం. పక్షాభ్యాం పైత్ర్యం. షష్టిఘటికాభిర్మానుషమితి భేదః. ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదవిషయకత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రతితిష్ఠన్తీతి) పాదేష్వహోరాత్రదృష్టినిర్వ్యర్థముక్తముపపాదయతి (అహోరాత్రైరితి) అస్థిషు నక్షత్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శుక్లత్వేతి) నభశ్శబ్దేనాన్తరిక్షం కిమితి న గృహ్యతే - ముఖ్యే సత్యుపచారాయోగాదిత్యాశఙ్క్య పునరుక్తిం పరిహర్తుమిత్యాహ (అన్తరిక్షస్యేతి) ఉదకం సిఞ్చన్తి నేసనాః - మాంసాని రునిరం - అతస్సేకకర్తృత్వసామాన్యాన్మాంసేషు మేఘదృష్టిరిత్యాహ (ఉదకేతి) అశ్వజఠరవిపరివర్తిన్యర్ధజీర్ణాశనే సికతాదృష్టౌ హేతుమాహ (విక్లిష్టేతి) కిమితి గుదశబ్దేన పాయురేవ న గృహ్యతే - సిరాగ్రహణే హి ముఖ్యార్థాతిక్రమస్స్యాత్ - తత్రాహ (బహువచనాచ్చేతి) చ కారోఽవధారణార్థః. యద్యపి బహూనాం సిరాణాం స్థానాన్తరమపి గుదశబ్దమర్హతి- తథాపి స్యన్దనసాదృశ్యాత్ తాస్వేవ నదీదృష్టిరితి తాసామిహ గ్రహణమితి భావః. కుతో మాంసఖణ్డయోర్యకృత్క్లోమత్వం - ఏకత్ర బహువచనాద్యుక్తమితి తత్రాహ (క్లోమానఇతి) తయోః పర్వతదృష్టౌ హేతుద్వయమాహ (కాఠిన్యాదిత్యాదినా) ఓషధిత్వసాధర్మ్యాదోషధిదృష్టిర్లోమసు. మహత్త్వసామాన్యాద్వనస్పతిదృష్టిః కేశేషు. కస్యేత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) పూర్వత్వసామాన్యాదుద్యన్ సూర్యః, ఆరోహత్వాదిత్యదృష్టిరశ్వస్యనాభేరూర్ధ్వభాగే కర్తవ్యేత్యాహ (ఉద్యన్నిత్యాదినా) అపరత్వసాదృశ్యాదశ్వస్య నాభేరపరార్ధభాగే మధ్యాహ్నాదనన్తరభావ్యాదిత్యదృష్టిః కార్యేత్యాహ (నిమ్లోచన్నిత్యాదినా) విజృమ్భత ఇత్యాత్మనేపదప్రత్యయార్థోఽనవివక్షితః. విజృమ్భణం- ముఖవిదారణం. విద్యోతనం పునర్మేఘవిదారణం. అతో విద్యోతనదృష్టిర్విజృమ్భణే కర్తవ్యేత్యాహ (ముఖేతి) స్తనయతీతి స్తనితముచ్యతే. తద్దృష్టిర్గాత్రకమ్పే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (గర్జనేతి) మూత్రకరణే వర్షణదృష్టౌ కారణమాహ (సేచనేతి) అశ్వస్య హేషితశబ్దేనాస్యారోపణమిత్యతో న సాదృశ్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (నాత్రేతి) ౧

రం --- సర్వకర్మశ్రేష్ఠాశ్వమేధాఙ్గభూతేఽశ్వే * య ఏవం విద్వానుపాకరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి కర్మవీర్యవత్తరత్వాపాదికా ఈశ్వరరూపత్వోపాసనోపదిశ్యతే (ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః ఇత్యాదినా) మేధః- యజ్ఞః. తమర్హతీతి మేధ్యః. యజ్ఞార్థస్యాశ్వస్య యచ్ఛిరః-తత్ ఉషాః- బ్రాహ్మో ముహూర్తః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఉషసాఽహర్ముఖత్వేనాహశ్శిరస్త్వాత్ శిరస్యుషోదృష్టిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యత్ర కర్మాఙ్గభూతఉద్గీథే ఆదిత్యదృష్టిః కర్తవ్యా- ఉతాదిత్యే ఉద్గీథదృష్టిరితి విశయే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి సూత్రోక్తన్యాయేనోత్కృష్టదృష్టేరేవాపకృష్టే కర్తవ్యత్వాత్ కర్మాఙ్గస్యోద్గీథస్య కర్మోపకారకత్వేనోత్కృష్టత్వే సత్యాదిత్యబుద్ధిరేవాదిత్యేకర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. అత్ర చ శిరస్యేవోషోఽవధారణే. అఙ్గ ఏవాదిత్యాదిమతయః కార్యాః - కర్మారాధ్యతయా ఆదిత్యాదీనామేవోత్కృష్టత్వస్యోపపత్తేరితి తదర్థః తతశ్చాశ్వస్య శిరః ప్రభృత్యవయవేషు కర్మాఙ్గభూతేష్వేవోషఆదిబుద్ధిః కార్యా- న తూషఆదౌ శిరఆదిబుద్ధిః. (సూర్యశ్చక్షురితి) అశ్వస్య చక్షుస్సూర్యః. సూర్యాధిష్ఠాతృకత్వాత్తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వాతః ప్రాణః) అశ్వస్య ప్రాణ ఏవ వాతః. వాయ్వవస్థావిశేషత్వాత్ ప్రాణస్య తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః) వివృతం ముఖమేవ వైశ్వానరోఽగ్నిః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్ముఖాధిష్ఠాతృత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (సంవత్సర ఇతి) సంవత్సరః అశ్వస్య మేధ్యస్య ఆత్మా - స్వరూపమిత్యర్థః. ఋతవోఽఙ్గానీత్యాదినా సంవత్సరావయవఋతుమాసాదీనాం తదవయవత్వేన నిరూపయిష్యమాణత్వాత్ సంవత్సరస్యావయవిశరీరాత్మకత్వం. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. సంవత్సరశబ్దేన సంవత్సరాభిమానీ ప్రజాపతిర్వా వివక్షితః. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- అవకాశత్వసామ్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - భుజాన్తరమిత్యర్థః. * ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః ఇత్యగ్నేరురసి పృథివీదృష్టిదర్శనాత్. దిశః పార్శ్వే- దిశాం దక్షిణోత్తరత్వాద్వ్యాశ్రయత్వాత్ పార్శ్వే. అవాన్తరదిశః పర్శవః- వాయవ్యాద్యా అవాన్తరదిశః పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని- స్పష్టోఽర్థః. (మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణీతి) పర్వాణి - అఙ్గసన్ధయః. సమవిభాగసామ్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా- పాదా ఇత్యర్థః. నక్షత్రాణ్యస్థీని- శుక్లత్వసామ్యాత్. నభో మాంసాని- అస్థ్యాత్మకనక్షత్రసమ్బ

అహర్వా అశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయత తస్య పూర్వే సముద్రే యోనీ రాత్రిరేనం పశ్చాన్మహిమాన్వజాయత తస్యాపరే సముద్రే యోని రేతౌ వా అశ్వం మహిమానావభితస్సంబభూవతుః హయో భూత్వా దేవానవహద్వాజీ గన్ధర్వానర్వాసురానశ్వో మనుష్యాన్సముద్ర ఏవాస్య బన్ధుః సముద్రో యోనిః॥ ... ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

క్తత్వాత్. ఊవధ్యం సికతాః- అర్ధజీర్ణం ఘాసాద్యశనం సికతాః. విశ్లిష్టావయవసామ్యాత్. (సిన్ధవో గుదాః) గుదా ఇత్యవయవాభిప్రాయేణ బహువచననిర్దేశః. సిన్ధవః- నద్య ఇత్యర్థః. (యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతాః) హృదయస్యాధః ప్రదేశవర్తి దక్షిణోత్తరమాంసఖణ్డౌ యకృత్ క్లోమశబ్దవాచ్యౌ. క్లోమాన ఇత్యేకస్మిన్వ్యత్యయాద్బహువచనం. పర్వతాః - కాఠిన్యోన్నతత్వపిణ్డాకారత్వసామ్యాత్. ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని- సూక్ష్మత్వసామ్యాత్. ఉద్యన్ పూర్వార్ధః- సూర్య ఇతి శేషః. ఉద్యన్ సూర్యః శరీరపూర్వార్ధ ఇత్యర్థః. నిమ్రోచన్ జఘనార్ధః- నిమ్రోచన్ - అస్తంగచ్ఛన్ సూర్యః అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసామ్యాత్. యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే- ముఖవ్యాదానమేవ నరప్రకాశహేతుత్వాద్విద్యుత్. యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి- రోమవిధూననమేవ సశబ్దత్వాన్మేఘనిర్ఘోషః. యన్మేహతి తద్వర్షతి - మూత్రోత్సర్జనమేవ సేచనత్వసామ్యాద్వర్షణం. వాగేవాస్య వాక్- నాత్ర కల్పనా ఇతి. ౧

శం.— (అహర్వా ఇతి) సౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వస్యాగ్రతః పృష్ఠతశ్చ స్థాప్యేతే - తద్విషయమిదం దర్శనం. అహస్సౌవర్ణో గ్రహః - దీప్తిసామాన్యాత్. వై. అహరశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయతేతి కథం. అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వాత్. ప్రజాపతిస్త్వాదిత్యాదిలక్షణోఽహ్నా లక్ష్యతే. అశ్వం లక్షయిత్వా జాయతే- వృక్షమనువిద్యోతతే విద్యుదితి యద్వత్. తస్య గ్రహస్య పూర్వే- పూర్వః. సముద్రే- సముద్రః. యోనిః. విభక్తివ్యత్యయేన. యోనిరిత్యాసాదనస్థానం. తథా రాత్రీ రాజతో గ్రహః - వర్ణసామాన్యాజ్జఘన్యత్వసామాన్యాద్వా. ఏనం - అశ్వం పశ్చాత్- పృష్ఠతో మహిమాన్వజాయత. తస్యాపరే సముద్రే యోనిః. మహిమా- మహత్త్వం. అశ్వస్య హి విభూతిరేషా- యత్సౌవర్ణో రాజతశ్చ గ్రహావుభయతః స్థాప్యేతే. తా వేతౌ వై మహిమానౌ- మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వమభితః సంబభూవతుః- ఉక్తలక్షణావేవ సంభూతౌ. ఇత్థమసావశ్వో మహత్త్వయుక్త ఇతి పునర్వచనం స్తుత్యర్థం. తథా చ హయో భూత్వేత్యాదిస్తుత్యర్థమేవ. హయః- హినోతేర్గతికర్మణః. విశిష్టగతిరిత్యర్థః జాతివిశేషో వా. దేవానవహత్ -దేవత్వమగమయత్ ప్రజాపతిత్వాత్. దేవానాం వా వాహోఽభవత్. నను నిన్దైవ వాహనత్వం. నైష దోషః- వాహనత్వం స్వాభావికమశ్వస్య. స్వాభావికత్వాత్. ఉచ్చైః శ్రవః ప్రభృతిర్దేవాదిసమ్బన్ధోఽశ్వస్యేతి స్తుతిరేవైషా. తథా వాజ్యాదయో జాతివిశేషాః. వాజీ భూత్వా గన్ధర్వానవహదిత్యనుషఙ్గః. తథార్వా భూత్వాఽసురాన్. అశ్వో భూత్వా మనుష్యాన్. సముద్ర ఏవేతి- పరమాత్మా బన్ధుః- బన్ధనం. బధ్యతేఽస్మిన్నితి. సముద్రో యోనిః- కారణముత్పత్తిం ప్రతి. ఏవమసౌ శుద్ధయోనిః శుద్ధస్థితిరితి స్తూయతే. * అప్సు యోనిర్వా అశ్వ ఇతి శ్రుతేః ప్రసిద్ధ ఏవ వేతి సముద్రో యోనిః.. ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అశ్వావయవేషు కాలాదిదృష్టిర్విధాయాశ్వం ప్రజాపతిరూపం వివక్షిత్వా ఖణ్డికాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అహర్వేత్యాదినా) గ్రహౌ - హవనీయద్రవ్యాధారౌ పాత్రవిశేషౌ. (అగ్రతః పృష్ఠతశ్చేతి) సంజ్ఞపనాత్ప్రాగూర్ధ్వం చేతి యావత్. ప్రసిద్ధా తావదహ్నో దీప్తిః- సౌవర్ణే చ గ్రహే సాస్తి- అతస్తస్మిన్నహర్దృష్టిరితి దర్శనం విభజతే (అహరితి) అశ్వసంజ్ఞపనాత్పూర్వం యో మహిమాఖ్యో గ్రహః స్థాప్యతే- స చేదహర్దృష్ట్యోపాస్యతే - కథం సోఽశ్వమన్వజాయతేతి పశ్చాదశ్వస్య తజ్జన్మ వాచోయుక్తిరితి శఙ్కతే (అహరశ్వమితి) నాయం పశ్చాదర్థోఽనుశబ్దః- కింతు లక్షణార్థః. తథా చాశ్వస్య ప్రజాపతిరూపత్వాత్ తం లక్షయిత్వా గ్రహస్య యథోక్తస్య ప్రవృత్తేరుపదేశాదశ్వమన్వజాయతేత్యవిరుద్ధమితి పరిహరతి (అశ్వస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ప్రజాపతిరితి) కాలలోకదేవతాత్మా ప్రజాపతిరశ్వాత్మనా దృశ్యమానోఽత్రాహర్దృష్ట్యా దృష్టేన గ్రహేణ లక్ష్యతే. తథా చాశ్వమన్వజాయతేతి శ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. అనుశబ్దోఽనపశ్చాద్వాచీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (వృక్షమితి) యదా వృక్షం లక్షయిత్వా తస్యాగ్రే విద్యుద్విద్యోతతే- తదా వృక్షమనువిద్యోతతే నేతి ప్రయుజ్యతే. తథాత్రాప్యనుశబ్దోఽనపశ్చాదర్థ ఇత్యర్థః. యత్ర చ స్థానే గ్రహః స్థాప్యతే- తత్పూర్వసముద్రదృష్ట్యా ధ్యేయమిత్యాహ (తస్యేతి) పూర్వత్వమత్ర సాదృశ్యం. కథం సప్తమీ ప్రథమార్థే యోజ్యతే. ఛన్దస్యర్థానుసారేణ వ్యత్యయసమ్భవాదిత్యాహ (విభక్తీతి) యథా సౌవర్ణగ్రహేఽహర్దృష్టిరుపదిష్టా- తథా రాజతే గ్రహే రాత్రిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) అస్తి హి చ ప్రాప్తిపవత్త్వాద్రాత్రేః శ్లైక్ష్ణ్యం- అస్తి చ రాజతస్య గ్రహస్య- తద్యుక్తం తత్ర రాత్రిదర్శనమిత్యాహ (వర్ణేతి) రజతం సువర్ణాజ్జఘన్యం- అహ్నశ్చ రాత్రిః- అతో వా సాదృశ్యాత్తత్ర రాత్రిదృష్టిరిత్యాహ (జఘన్యేతి) ప్రజాపతిరూపం ప్రకృతమశ్వం లక్షయిత్వా తత్సంజ్ఞపనాత్పశ్చాదస్య ప్రవృత్తిం దర్శయతి (ఏనమితి) తదాసాదనస్థానే పశ్చిమసముద్రదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) కథమేతౌ గ్రహౌ మహిమాఖ్యావుక్తౌ. మహత్త్వోపేతత్వాదిత్యాహ (మహిమేతి) అథాశ్వవిషయం దర్శనమాదిశ్య గ్రహవిషయం తదాదిశతో వాక్యభేదస్స్యాత్. నేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కిమ

హరిః ఓమ్॥ నైవేహకించనాగ్ర ఆసీన్మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయాఽశనాయాహిమృత్యుస్తన్మనోఽకురుతాత్మన్వీస్యామితిసోఽర్చన్నచరత్తస్యార్చత ఆపోఽజాయన్తార్చతేవైమేకమభూదితితదేవార్కస్యార్కత్వం। కఁహవాఅస్మైభవతియఏవమేతదర్కస్యార్కత్వంవేద॥ ౧

త్రిసియామకమిత్యాశఙ్క్యపునరుక్తిరితిమత్వాహ (తానిత్యాదినా) వైశబ్దార్థం కథయతి (ఏవేతి) వాక్యశేషోఽప్యత్రానుగుణీభవతీత్యాహ (తథాచేతి) హయశబ్దనిష్పత్తిపురస్సరంతదర్థమాహ (హయఇతి) వాజ్యాదిశబ్దానాంజాతివిశేషవాచిత్వాదత్రాపితదేవగ్రాహ్యమితిపక్షో నరమాహ (జాతీతి) దేవానాందేవత్వప్రాపకత్వంకథమస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిత్వాదితి) అశ్వస్తోత్రమారభ్యకల్పాన్తరోక్త్యాతన్నిష్ఠావచనమనుచితమితిశఙ్కతే (నన్వితి) ఉపక్రమవిరోధోనాస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) సముద్రద్యభూతాని ద్రవన్త్యస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాపరమగమ్భీరస్యేశ్వరస్యసముద్రశబ్దవాచ్యతామాహ (పరమాత్మేతి) తత్రయోనిత్వం- ఉత్పాదకత్వం. బన్ధుత్వం- స్థాపకత్వం. సముద్రత్వం- విలాపకత్వమితిభేదః. అథపరమాత్మనోయోనిత్వాదివచనముపాస్యస్యాశ్వస్యకోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏవమితి) శ్రుత్యన్తరానుసారేణసముద్రోయోనిరిత్యత్రసముద్రశబ్దస్యరూఢిమనుజానాతి (అప్సుయోనిరితి)...... ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— (అహర్వాఅశ్వమితి) అశ్వస్యాగ్రతఃపృష్ఠతశ్చసౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌగ్రహౌ - పాత్రవిశేషౌస్తః. తయోరాగ్నేయ్యేఅశ్వంపురస్తాత్ - అశ్వస్యపురస్తాద్యోమహిమా - మహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః. సఅహరేవఅన్వజాయత - సముపద్యత. తత్రాహర్వ్యావనాకర్తవ్యేతియావత్. అహ్నఇవసౌవర్ణపాత్రస్యాపిదీప్తప్రభత్వాత్. (తస్యపూర్వేసముద్రేయోనిః) పూర్వస్సముద్రోయోనిః - ఆసాదనస్థానం. సౌవర్ణపాత్రగ్రహాసాదనస్థానేపూర్వసముద్రబుద్ధిఃకార్యేత్యర్థః. యద్వా- మహిమాన్వజాయతేత్యత్రానుగ్రహణార్థః. కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగేద్వితీయా. (రాత్రిరేనమితి) ఏనం- అస్యఅశ్వస్యపశ్చాద్యోరాజతోమహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః- సరాత్రిరన్వజాయత - రాత్రిస్సముపద్యతేత్యర్థః. వహ్నిశ్రీకాన్తవచ్ఛ్వేతసామ్యాత్. తస్యాపరేసముద్రేయోనిః- పశ్చిమస్సముద్రస్తదాసాదనస్థానమిత్యర్థః. (ఏతౌవాఇతి) ఏతౌవైమహిమాఖ్యౌగ్రహౌఅశ్వస్యపూర్వోత్తరపార్శ్వయోఃప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. అతస్సర్వతోమహిమశాల్యశ్వఇతిస్తుత్వాహయవాజ్యర్వాశ్వరూపైశ్చతుర్భిర్జాతివిశేషైస్సైవగన్ధర్వాసురమనుష్యావోఢృత్వేనాశ్వంస్తౌతి (హయోభూత్వాదేవానవహదిత్యాదినా) (సముద్రఏవాస్యబన్ధురితి) అస్య - అశ్వస్యసముద్రోబన్ధుః. తత్రబన్ధుపృష్టికర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (సముద్రోయోనిరితి) ఉచ్చైశ్శ్రవసోఽశ్వస్యవారుణాశ్వానాంచసముద్రాదుత్పత్తిదర్శనాత్సముద్రోయోనిత్వేనధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అథాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యోత్పత్తిరుచ్యతే- తద్విషయదర్శనవివక్షయైవోత్పత్తిస్తుత్యర్థా. (నైవేహకించనాగ్ర ఆసీత్) ఇహ- సంసారమణ్డలే కిఞ్చన- కిఞ్చిదపినామరూపప్రవిభక్తవిశేషంనైవాసీత్- నబభూవప్రాగుత్పత్తేర్మనఆదేః. కింశూన్యమేవబభూవ. శూన్యమేవస్యాత్- నైవేహకిఞ్చనేతిశ్రుతేర్నకార్యంకారణంవాసీత్. ఉత్పత్తేశ్చ. ఉత్పద్యతేహిఘటః- అతఃప్రాగుత్పత్తేర్ఘటస్యనాస్తిత్వం. ననుకారణస్యన నాస్తిత్వం- మృత్పిణ్డాదిదర్శనాత్. యన్నోపలభ్యతే- తస్యైవనాస్తితాస్తుకార్యస్య. నతుకారణస్య- ఉపలభ్యమానత్వాత్. న- ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వానుపలమ్భాత్. అనుపలబ్ధిశ్చేదభావహేతుస్సర్వస్యజగతః- ప్రాగుత్పత్తేర్నకారణంకార్యంచోపలభ్యతే. తస్మాత్సర్వస్యైవాభావోఽస్తు. న- మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితిశ్రుతేః. యదిహికించిదపినాసీద్యేనావ్రియతే, యచ్చావ్రియతే,- తదానావక్ష్యన్మృత్యునైవేదమావృతమితి. నహిభవతిగగనకుసుమచ్ఛన్నోవన్ధ్యాపుత్రఇతి. బ్రవీతిచమృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి. తస్మాద్యేనావృతంకారణేన, యచ్చావృతంకార్యం, - ప్రాగుత్పత్తేస్తదుభయమాసీత్- శ్రుతేఃప్రామాణ్యాత్. అనుమేయత్వాచ్చ. అనుమీయతేచప్రాగుత్పత్తేఃకార్యకారణయోరస్తిత్వం- కార్యస్యహిసతోజాయమానస్యకారణేసత్యుత్పత్తిదర్శనాత్, అసతిచాదర్శనాత్,. జగతోఽపిప్రాగుత్పత్తేఃకారణాస్తిత్వమనుమీయతే- ఘటాదికారణాస్తిత్వవత్. ఘటాదికారణస్యాప్యసత్త్వమేవ- అనుపమృద్యమృత్పిణ్డాదికంఘటాద్యనుత్పత్తేరితిచేన్న- మృదాదేఃకారణత్వాత్. మృత్సువర్ణాదిహితత్రకారణంఘటరుచకాదేః- నపిణ్డాద్యాకారవిశేషః- తదభావేతదభావాత్. అసత్యపిపిణ్డాకారవిశేషేమృత్సువర్ణాదికారణద్రవ్యమాత్రాదేవఘటరుచకాదికార్యోత్పత్తిర్దృశ్యతే- తస్మాన్నపిణ్డాకారవిశేషోఘటరుచకాదికారణం. అసతితుమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యే ఘటరుచకాదిర్నజాయతఇతిమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యమేవకారణం- నతుపిణ్డాకారవిశేషః. సర్వంహికారణంకార్యముత్పాదయత్పూర్వోత్పన్నస్యాత్మకార్యస్యతిరోధానంకుర్వత్కార్యాన్తరముత్పాదయతి- ఏకస్మిన్కారణేయుగపదనేకకార్యవిరోధాత్. నచపూర్వకార్యోపమర్దేకారణస్యాత్మోపమర్దోభవతి- తస్మాత్పిణ్డాద్యుపమర్దేకార్యోత్పత్తిదర్శనమహేతుః ప్రాగుత్పత్తేఃకారణాసత్త్వే. పిణ్డాదివ్యతిరేకేణమృదాదేరసత్త్వాదయుక్తమితిచేత్. పిణ్డాదిపూర్వకార్యోపమర్దేమృదాదికారణంనోపమృద్యతే, ఘటాదికార్యాన్తరేఽప్యనువర్తత, ఇత్యేతదయుక్తం - పిణ్డఘటాదివ్యతిరేకేణమృదాదికారణస్యానుపలబ్ధేరితిచేన్న- మృదాదికారణానాంఘటాద్యుత్పత్తౌ

పిణ్డాదినివృత్తావనువృత్తిదర్శనాత్. సాదృశ్యాదన్వయదర్శనం-న కారణానువృత్తేరితి చేన్న-పిణ్డాదిగతానాం మృదాద్యవయవానామేవ ఘటాదౌ ప్రత్యక్షత్వేఽనుమానాభాసాత్సాదృశ్యాదికల్పనానుపపత్తేః. న చ ప్రత్యక్షానుమానయోర్విరుద్ధావ్యభిచారితా- ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాదనుమానస్య. సర్వత్రైవానాశ్వాసప్రసఙ్గాత్. యది చ క్షణికం సర్వం తదేవేదమితి గమ్యమానం-తద్బుద్ధేరప్యన్యతద్బుద్ధ్యపేక్షత్వే తస్యా అప్యన్యబుద్ధ్యపేక్షత్వమిత్యనవస్థాయాం తత్సదృశమిదమిత్యస్యా అపి బుద్ధేర్మృషాత్వాత్సర్వత్రానాశ్వాసతైవ. తదిదంబుద్ధ్యోరపి కర్త్రేకత్వాభావే సమ్బన్ధానుపపత్తిః. సాదృశ్యాత్తత్సమ్బన్ధ ఇతి చేన్న-తదిదంబుద్ధ్యోరితరేతరవిషయత్వానుపపత్తేః. అసతి చేతరేతరవిషయత్వే సాదృశ్యగ్రహణానుపపత్తిః. అసత్యేవ సాదృశ్యే తద్బుద్ధిరితి చేన్న-తదిదంబుద్ధ్యోరపి సాదృశ్యబుద్ధివదసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. అసద్విషయత్వమేవ సర్వబుద్ధీనామస్త్వితి చేన్న-బుద్ధబుద్ధేరప్యసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. తదప్యస్త్వితి చేన్న-సర్వబుద్ధీనాం మృషాత్వేఽసత్యబుద్ధ్యనుపపత్తేః. తస్మాదసదేతత్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి. అతః సిద్ధః ప్రాగుత్పత్తేః కారణసద్భావః. కార్యస్య చ-అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. కార్యస్య చ సద్భావః ప్రాగుత్పత్తేః సిద్ధః. కథం. అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతి అభివ్యక్తిః-సాక్షాద్విజ్ఞానాలమ్బనత్వప్రాప్తిః. యద్ధి లోకే ప్రావృతం తమఆదినా ఘటాదివస్తు-తదాలోకాదినా ప్రావరణతిరస్కారేణ విజ్ఞానవిషయత్వం ప్రాప్నువత్ప్రాక్సద్భావం న వ్యభిచరతి-తథేదమపి జగత్ప్రాగుత్పత్తేరిత్యవగచ్ఛామః. న హ్యవిద్యమానో ఘట ఉదితేఽప్యాదిత్యే ఉపలభ్యతే. న-తేఽవిద్యమానత్వాభావాదుపలభ్యేతైవేతి చేత్. న హి తవ ఘటాది కార్యం కదాచిదప్యవిద్యమానమిత్యుదితేఽప్యాదిత్యే ఉపలభ్యేతైవ మృత్పిణ్డే సన్నిహితే తమఆద్యావరణే చాసతి-విద్యమానత్వాదితి చేత్. న-ద్వివిధత్వాదావరణస్య. ఘటాదికార్యస్య ద్వివిధం హ్యావరణం-మృదాదేరభివ్యక్తస్య తమఃకుడ్యాది, ప్రాఙ్మృదోఽభివ్యక్తేర్మృదాద్యవయవానాం పిణ్డాదికార్యాన్తరరూపేణ సంస్థానం,. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేర్విద్యమానస్యైవ ఘటాదికార్యస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిః. నష్టోత్పన్నభావాభావశబ్దప్రత్యయభేదస్త్వభివ్యక్తితిరోభావయోర్ద్వివిధత్వాపేక్షః. పిణ్డకపాలాదేరావరణవైలక్షణ్యాదయుక్తమితి చేత్. తమఃకుడ్యాది హి ఘటాద్యావరణం ఘటాదిభిన్నదేశం దృష్టం-న తథా ఘటాదిభిన్నదేశే దృష్టే పిణ్డకపాలే- తస్మాత్పిణ్డకపాలసంస్థానయోర్విద్యమానస్యైవ ఘటస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యయుక్తం-ఆవరణధర్మవైలక్షణ్యాదితి చేత్. న-క్షీరోదకాదేః క్షీరాద్యావరణేనైకదేశత్వదర్శనాత్. ఘటాదికార్యే కపాలచూర్ణాద్యవయవానామన్తర్భావాదనావరణత్వమితి చేన్న- విభక్తానాం కార్యాన్తరత్వాదావరణత్వోపపత్తేః. ఆవరణాభావ ఏవ యత్నః కర్తవ్య ఇతి చేత్. పిణ్డకపాలావస్థయోర్విద్యమానమేవ ఘటాదికార్యమావృతత్వాన్నోపలభ్యత ఇతి చేత్-ఘటాదికార్యార్థినా తదావరణవినాశ ఏవ యత్నః కర్తవ్యః- న ఘటాద్యుత్పత్తౌ. న చైతదస్తి- తస్మాదయుక్తం విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిరితి చేత్. న- అనియమాత్. న హి వినాశమాత్రప్రయత్నాదేవ ఘటాద్యభివ్యక్తిర్నియతా - తమఆద్యావృతే ఘటాదౌ ప్రదీపాద్యుత్పత్తౌ ప్రయత్నదర్శనాత్. సోఽపి తమోనాశాయైవేతి చేత్. దీపాద్యుత్పత్తావపి యః ప్రయత్నః- సోఽపి తమస్తిరస్కరణాయ - తస్మిన్నష్టే ఘటః స్వయమేవోపలభ్యతే- న హి ఘటే కిఞ్చిదాధీయత ఇతి చేత్. న- ప్రకాశవతో ఘటస్యోపలభ్యమానత్వాత్. యథా ప్రకాశవిశిష్టో ఘట ఉపలభ్యతే ప్రదీపకరణే - న తథా ప్రాక్ప్రదీపకరణాత్. తస్మాన్న తమస్తిరస్కారాయైవ ప్రదీపకరణం. కిం తర్హి. ప్రకాశవత్త్వాయ- ప్రకాశవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వాత్. క్వచిదావరణవినాశేఽపి యత్నః స్యాత్ - యథా కుడ్యాదివినాశే. తస్మాన్న నియమోఽస్త్యభివ్యక్త్యర్థినావరణవినాశ ఏవ యత్నః కార్య ఇతి. నియమార్థవత్త్వాచ్చ. కారణే వర్తమానం కార్యం కార్యాన్తరాణామావరణమిత్యవోచామ. తత్ర యది పూర్వాభివ్యక్తస్య కార్యస్య పిణ్డస్య వ్యవహితస్య వా కపాలస్య వినాశ ఏవ యత్నః క్రియేత - తదా విదలచూర్ణాద్యపి కార్యం జాయేత. తేనాప్యావృతో ఘటో నోపలభ్యత ఇతి పునః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షైవ. తస్మాద్ఘటాద్యభివ్యక్త్యర్థినో నియత ఏవ కారకవ్యాపారోఽర్థవాన్. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేరపి సదేవ కార్యం. అతీతానాగతప్రత్యయభేదాచ్చ. అతీతో ఘటోఽనాగతో ఘట, ఇత్యేతయోశ్చ ప్రత్యయయోర్వర్తమానఘటప్రత్యయవన్న నిర్విషయత్వం యుక్తం. అనాగతార్థిప్రవృత్తేశ్చ. న హ్యసత్యర్థితయా ప్రవృత్తిర్లోకే దృష్టా. యోగినాం చాతీతానాగతజ్ఞానస్య సత్యత్వాత్. అసంశ్చేద్భవిష్యద్ఘటః- ఐశ్వరం భవిష్యద్ఘటవిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానం మిథ్యా స్యాత్. న చ ప్రత్యక్షముపచర్యతే - ఘటసద్భావే హ్యనుమానమవోచామ. విప్రతిషేధాచ్చ. యది ఘటో భవిష్యతీతి కులాలాదిషు వ్యాప్రియమాణేషు ఘటార్థం-యేన చ ప్రమాణేన నిశ్చితం, తేనైవ చ కాలేన ఘటస్య సమ్బన్ధో భవిష్యతీత్యుచ్యతే,- తస్మిన్నేవ కాలే ఘటోఽసన్నితి ప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. భవిష్యన్ ఘటోఽసన్నితి- న భవిష్యతీత్యర్థః- అయం ఘటో న వర్తత ఇతి యద్వత్. అథ ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నిత్యుచ్యేత ఘటార్థం ప్రవృత్తేషు కులాలాదిషు- తత్ర యథా వ్యాపారరూపేణ వర్తమానాస్తావత్కులాలాదయః-తథా ఘటో న వర్తత ఇత్యసచ్ఛబ్దస్యార్థశ్చేత్-న విరుధ్యతే. కస్మాత్. స్వేన హి భవిష్యద్రూపేణ ఘటో వర్తతే. న హి పిణ్డస్య వర్తమానతా కపాలస్య వా ఘటస్య భవతి, న చ తయోర్భవిష్యత్తా ఘటస్య,. తస్మాత్ కులాలాదివ్యాపారవర్తమానతాయాం ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నితి న విరుధ్యతే. యది ఘటస్య యత్స్వం భవిష్యద్రూపం - కార్యరూపం - తత్ ప్రతిషిధ్యేత - తత్ప్రతిషేధే విరోధస్స్యాత్. న తు తద్భవాన్ ప్రతిషేధతి. న చ సర్వేషాం క్రియావతామేకైవ వర్తమానతా భవిష్యత్త్వం వా. అపి చ-చతుర్విధానామభావానాం ఘటస్యేతరేతరాభావో ఘటాదన్యో దృష్టః- యథా ఘటాభావః పటాదిరేవ- న ఘటస్వరూపమేవ. న చ ఘటాభావస్సన్ పటోఽభావాత్మకః. కిం తర్హి. భావరూప ఏవ. ఏవం ఘటస్య ప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామపి ఘటాదన్యత్వం స్యాత్- ఘటేన వ్యపదిశ్యమానత్వాత్- ఘటస్యేతరేతరాభావవత్. తథైవ భావాత్మకతాఽభావానాం. ఏవం చ సతి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి న ఘటస్వరూపమేవ ప్రాగుత్పత్తేర్నాస్తి. అథ ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి ఘటస్య యత్స్వరూపం- తదేవోచ్యేత- ఘటస్యేతి వ్యపదేశానుపపత్తిః. అథ కల్పయిత్వా వ్యపదిశ్యేత శిలాపుత్రకస్య శరీరమితి యద్వత్- తథాపి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి కల్పితస్యైవాభావస్య ఘటేన వ్యపదేశః- న ఘటస్వరూపస్యైవ. అథార్థాన్తరం ఘటాద్ఘటస్యాభావ ఇతి. ఉక్తోత్తరమేతత్. కిం చాన్యత్- ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషాణవదభావభూతస్య ఘటస్య స్వకారణసత్తాసమ్బన్ధానుపపత్తిః- ద్వినిష్ఠత్వాత్సమ్బన్ధస్య. అయుతసిద్ధానామదోష ఇతి చేన్న- భావాభావయోరయుతసిద్ధ

త్వానుపపత్తేః. భావభూతయోర్హి యుతసిద్ధతాఽయుతసిద్ధతా వా స్యాత్ - న తు భావాభావయోరభావయోర్వా. తస్మాత్సదేవ కార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి సిద్ధం. కింలక్షణేన మృత్యునాఽఽవృతమిత్యత ఆహ- అశనాయయా- అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. సైవ మృత్యుః - సా హి మృత్యోర్లక్షణం. తయా లక్షితేన మృత్యునాఽశనాయయా. కథమశనాయా మృత్యురితి. ఉచ్యతే-అశనాయా హి మృత్యుః-హిశబ్దేన ప్రసిద్ధం హేతుమవద్యోతయతి. యో హ్యశితుమిచ్ఛతి-సోఽశనాయాఽనన్తరమేవ హన్తి జన్తూన్. తేనాసావశనాయయా లక్ష్యతే మృత్యురిత్యశనాయా హీత్యాహ. బుద్ధ్యాత్మనోఽశనాయా ధర్మ ఇతి స ఏష బుద్ధ్యవస్థో హిరణ్యగర్భో మృత్యురిత్యుచ్యతే. తేన మృత్యునేదం కార్యమావృతమాసీత్ -యథా పిణ్డావస్థయా మృదా ఘటాదయ ఆవృతాః స్యురితి- తద్వత్. (తన్మనోఽకురుత) తదితి మనసో నిర్దేశః. సః- ప్రకృతో మృత్యుర్వక్ష్యమాణ కార్యసిసృక్షయా తత్కార్యాలోచనక్షమం మనశ్శబ్దవాచ్యం సఙ్కల్పాదిలక్షణమన్తఃకరణమకురుత-కృతవాన్. కేనాభిప్రాయేణ మనోఽకరోదితి. ఉచ్యతే-ఆత్మన్వీ- ఆత్మవానితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్యాం-భవేయం. అహమనేనాత్మనా- మనసా మనస్వీ స్యామిత్యభిప్రాయః. సః- ప్రజాపతిరభివ్యక్తేన మనసా సమనస్కస్సన్నర్చన్-అర్చయన్. పూజయన్నాత్మానమేవ కృతార్థోఽస్మీత్యచరత్-చరణమకరోత్. తస్య ప్రజాపతేరర్చతః-పూజయతః ఆపః- రసాత్మికాః పూజాఙ్గభూతా అజాయన్త-ఉత్పన్నాః. అత్రాకాశప్రభృతీనాం త్రయాణాముత్పత్త్యనన్తరమితి ద్రష్టవ్యం- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్, వికల్పాసమ్భవాచ్చ సృష్టిక్రమస్య. అర్చతే- పూజాం కుర్వతే వై మే-మహ్యం కం- ఉదకమభూదిత్యేవమమన్యత యస్మాన్మృత్యుః- తదేవ- తస్మాదేవ హేతోరర్కస్య-అగ్నేరశ్వమేధక్రతూపయోగికస్యార్కత్వం- అర్కత్వే హేతురిత్యర్థః. అగ్నేరర్కనామనిర్వచనమేతత్-అర్చనాత్సుఖహేతుపూజాకరణాదప్సమ్బన్ధాచ్చాగ్నేరేతద్గౌణం నామార్క ఇతి. య ఏవం యథోక్తమర్కస్యార్కత్వం వేద-జానాతి. కం-ఉదకం. సుఖం వా. నామసామాన్యాత్. హ వా ఇత్యవధారణార్థః. భవత్యేవేతి అస్మై-ఏవంవిదే. ఏవంవిదర్థం భవతి. ౧

ఆ.—— అశ్వాదిదర్శనోక్త్యనన్తరం అగ్నిదర్శనం వక్తుం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) నైవేహేత్యాదావాతత్సృష్టిర్నాస్తీతి చేత్. సత్యం- తత్రాగ్నేర్గన్తవ్యత్వం భూమికా క్రియత ఇత్యాహ (అగ్నేరితి) * వాయోరగ్నిరిత్యాదౌ ప్రసిద్ధం తజ్జన్మేతి చేత్. సత్యం- తద్విశేషస్యాత్ర జన్మోక్తిరిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) దర్శనేవిధిర్నాస్తి కిం జన్మోక్త్యేతి చేత్. తత్రాహ (తద్విషయేతి) అగ్నిదర్శనస్య విధాతుమిష్టస్య విధ్యర్థముపాస్యాగ్నిస్తుతిఫలా తదుత్పత్తిరిష్టా- శుద్ధజన్మత్వాదుత్కృష్టత్వేనాయముపాస్యో రాజాదివదిత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (నైవేత్యాదినా) నామరూపాభ్యాం విభక్తో విశేషో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః. అత్ర శూన్యవాదీ బ్రూతే కాశో విమృశ్యపరేష్టత్వత్య్వవష్టమ్భేన స్వపక్షమాహ (కిమిత్యాదినా) కార్యస్య ప్రాగసత్త్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉత్పత్తేశ్చేతి) విమతం ప్రాగసత్- ఉత్పద్యమానత్వాత్- యన్నైవం న తదేవం-యథా పరేష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః. హేత్వసిద్ధిం శఙ్కిత్వోత్తరమాహ (ఉత్పద్యతే హీతి) ఘటగ్రహణం కార్యమాత్రస్యోపలక్షణార్థం. ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (అత ఇతి) తత్ర తార్కికో బ్రూతే (నన్వితి) యదుక్తం న కార్యం కారణం వాసీదితి తత్ర భాగే బాధో, భాగే చానుమతి, రిత్యర్థః. కార్యస్యాపి కథం ప్రాగసత్త్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నేతి) ఏతేనానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతోక్తా కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యోక్తహేత్వభావాన్నైవమిత్యాహ (నత్వితి) శూన్యవాద్యాహ (న ప్రాగుత్పత్తేరితి) విమతం ప్రాగసత్ -యోగ్యత్వే సతి తదానుపలబ్ధత్వాత్ -శశశృఙ్గవత్. న చాసిద్ధో హేతుః- శ్రుతేరనభిజ్ఞత్వాత్. తద్విరోధే సత్యుపలబ్ధేరాభాసత్వాదిత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అనుపలబ్ధేశ్చేతి) కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వే ప్రాప్తే సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) నైవేత్యాది శ్రుతిరవ్యాకృతనామరూపాదివిషయా-న ప్రాగసత్త్వం కార్యకారణయోరాహ- అన్యథా వాక్యశేషవిరోధాదిత్యర్థః. శ్రుతిం వివృణోతి (యదీహేతి) ద్వయోరసత్త్వే కా వాచోయుక్తేరనుపపత్తిః-తత్రాహ (న హీతి) మాతర్త్యి వాక్యమేవభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రవీతి చేతి) మృత్యునైవేత్యాది వాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) (శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదితి) తత్ప్రామాణ్యస్య ప్రమాణలక్షణే స్థితత్వాదితి యావత్. పరకీయేనుమానే శ్రుతివిరోధమభిధాయానుమానవిరోధమాహ (అనుమేయత్వాచ్చేతి) కార్యకారణయోస్సత్త్వస్యానుమేయతయా-తదసత్త్వమనుమాతుమశక్యం- ఉపజీవ్యవిషయతయా సత్త్వానుమానస్య బలీయస్త్వాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోస్సత్త్వానుమానం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రథమం కారణసత్త్వమనుమినోతి (అనుమీయతే చేత్యాదినా) (కార్యస్య హీతి) విమతం సత్పూర్వం - కార్యత్వాత్- కుమ్భవదిత్యర్థః. నాను పమృద్య ప్రాదుర్భవేదితి న్యాయేన వృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం చోదయతి (ఘటాదీతి) న తావదసిద్ధో ఘటస్య కారణముపమృద్నాతి- అసతోఽకారకత్వాత్. సిద్ధస్య తూపమర్దకత్వే నాసత్పూర్వకత్వమితి కుతస్సాధ్యవికలతేత్యాహ (నేతి) కించ - అన్వయి ద్రవ్యమేవ సర్వత్ర కారణం- న పిణ్డాదివిశేషః- అనన్వయాదవ్యవస్థానాచ్చేతి కుతస్సాధ్యవైకల్యమిత్యాహ (మృదాదేరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (మృత్సువర్ణాదీతి) తత్రైతద్దృష్టాన్తోక్తిః. కించ- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణమవధేయం- న చ పిణ్డాభావే ఘటో న భవతీతి వ్యతిరేకోఽస్తి - పిణ్డాభావేఽపి కపాలాదిభ్యోఽపి ఘటాద్యుద్భవోపలమ్భాదిత్యాహ (తదభావే) తదేవ స్ఫుటయతి (అసత్యపీతి) త్వన్మతే వ్యతిరేకరాహిత్యం తుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) మృదాద్యేవ ఘటాదికారణం చేత్- కిమితి పిణ్డావసత్యేవ తతో ఘటాద్యనుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) బ్రహ్మణి త్వవిద్యానాశాదుపపత్తిరితి భావః. అన్వయి ద్రవ్యం పూర్వోత్పన్నస్య కార్యతిరోధానేన కార్యాన్తరం జనయతి చేత్- కార్యతాదాత్మ్యేనాన్వయమపి నశ్యేత్- తన్నోత్తరకార్యోత్పత్తిః- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కార్యాన్తరేఽప్యనువృత్తిదర్శనాత్, కార్యాన్తరాత్మనాభావా, చ్చేత్యర్థః. అన్వయిద్రవ్యస్యైవ కారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్వయినో మృదాదేర్నాశాభావేనాభావాన్న కారణతేతి శఙ్కతే (పిణ్డాదీతి) తదేవ చోద్యం వివృణోతి (పిణ్డాదీత్యాదినా) మృద్ఘటస్సువర్ణకుణ్డలమిత్యాది తాదాత్మ్యప్రత్యయస్య పిణ్డాద్యతిరిక్తమృదాద్యభావేఽనుపపత్తేరనుగతం మృదాద్యపేయమితి పరిహరతి (నేతి) కించ- యా పిణ్డాత్మనా పూర్వం ద్యుర్మృదాసీత్ -సైవాద్యాభూదితి ప్రత్యభిజ్ఞయా మృదోఽన్వయిన్యాస్సిద్ధేస్తత్కారణత్వం దురపహ్నవమిత్యాహ

(మృదాదీతి) యత్సత్- తత్క్షణికం- యథాదీపః - స స్త్రశ్చే మేఘ ఇత్యనుమానాత్ సర్వార్థానాం క్షణికత్వసిద్ధేరన్వయదృష్టిస్సాదృశ్యాద్భ్రాన్తిరి తిశజ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధస్థాయ్యర్థవిరుద్ధం క్షణికార్థబోధలిఙ్గమనుష్ఠానుమానవన్న మానమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) (సా దృశ్యాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిత్వాదిగృహ్యతే. ప్రత్యక్షాత్కారణైక్యంగమ్యతే- అనుమానాత్తద్భేదః - అతోద్వయోర్విరుద్ధత్వస్యావ్యభిచా రిత్వాన్నాధ్యక్షేణానుమానబాధః - వైపరీత్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రత్యభిజ్ఞాముపజీవ్య క్షణికత్వానుమానప్రవృత్తావప్యుపజీవ్య జాతీయత్వాత్తత్ప్రాబల్యాదుపజీవకజాతీయకముక్తానుమానందుర్బలంతద్బాధ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాస్వార్థస్యతోనమానం - బుద్ధ్యన్తరసంవాదా దేవబుద్ధీనాం మానత్వస్యబాహ్యద్వేష్టత్వాత్. నచబుద్ధ్యన్తరం స్థాయిత్వసాధకమస్తీతి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యాపి క్షణికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రసజ్గమేవప్రకటయతి (యదిచేతి) క్షణికత్వాదిబుద్ధేరపి స్వార్థేస్వతో మానత్వాభావాత్తాదృగ్బుద్ధ్యన్తరాపేక్షాయామనంతస్యాపి తథాత్వేనానవ స్థానాద్బుద్ధేస్స్వతః ప్రామాణ్యముపేయం- తథాచ ప్రత్యభిజ్ఞానం సర్వం తథైవ- అబాధాదిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యభిజ్ఞాయాభ్రాన్తిత్వం వదతాస్వరూ పానపహ్నవాత్తదిదంబుద్ధ్యోస్సామానాధికరణ్యేనసమ్బన్ధోవాచ్యః- సచవక్తుంనశక్యతే- క్షణద్వయసమ్బన్ధినో ద్రష్టురభావాదిత్యాహ (తదిదమితి) అసతిసమ్బన్ధేబుద్ధ్యోస్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) తయోస్స్వసంవేద్యత్వాద్గ్రాహకాన్తరస్యచాభావాన్న సాదృశ్యసిద్ధిరితిదూ షయతి (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) తథాపికిమితిసాదృశ్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) సాదృశ్యాసిద్ధిమభ్యుపేత్యశఙ్క్యతే (అసత్యేవేతి) య త్రసత్యేవార్థధీః- తత్రైవసాధకాపేక్షా- నాన్యత్రేతిభావః. తత్రబాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) విజ్ఞానవాద్యాహ (అసది తి) తథాసత్యనాలమ్బనంక్షణికవిజ్ఞానమిత్యస్యాపిజ్ఞానస్యాసద్విషయతయావిజ్ఞానవాదాసిద్ధిరిత్యాహ (నేతి) శూన్యవాద్యాహ (తదపీతి) సర్వా ధీరసద్విషయేత్యేషాధీరసద్విషయాస్యాత్- తతశ్చసర్వబుద్ధేరసద్విషయత్వాసిద్ధిరితిదూషయతి (నేత్యాదినా) పరపక్షాసమ్భవాత్తత్ప్రత్యభిజ్ఞా యాస్స్థాయిహేతుసిద్ధౌదృష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యంపరిహృత్యావాన్తరప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) సంప్రతికారణసత్త్వానుమానంనిగమ యతి (అత ఇతి) కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వమనుమేయమితిప్రతిజ్ఞాయకారణాస్తిత్వం ప్రపఞ్చితం- ఇదానీంకార్యాస్తి త్వానుమానందర్శయతి (కార్యస్యేతి) ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావః ప్రసిద్ధ ఇతిచకారార్థః. ప్రతిజ్ఞాభాగంవిభజతే (కార్యస్యేతి) హేతుభాగమాక్షి పతి (కథమితి) అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతివ్యుత్పత్త్యాకథమభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాదితికార్యసత్త్వే హేతురుచ్యతే - సిద్ధేహిసత్త్వేఽభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతిసిధ్యతి- త త్ఫలాచ్చసత్త్వసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాదిత్యర్థః. సంప్రతిపన్నయాభివ్యక్త్యావిప్రతిపన్నం సత్త్వంసాధ్యతే- తన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమితిపరిహర తి (అభివ్యక్తేరితి) కథం తర్హ్యనుమానం ప్రయోక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం వ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) యద్ధ్యభివ్యజ్యమానం- తత్ప్రాగభివ్య క్తేరస్తి-యథాతమోవష్టబ్ధంఘటాదీత్యర్థః. సంప్రత్యనుమినోతి (తథేతి) వివాదం ప్రాగభివ్యక్తేస్సత్- అభివ్యక్తివిషయత్వాత్-సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ననుతమోవష్టబ్ధో ఘటోఽభివ్యఞ్జకసామగ్ర్యాదభివ్యజ్యతే- నతత్రప్రాక్కాలీసంసత్త్వం ప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తేనుమానేకార్య స్యసదోపలబ్ధిప్రసఙ్గం విపక్షే బాధకమాశఙ్క్యతే (నేత్యాదినా) ఉక్తానుమాననిషేధోనఞర్థః. అవిద్యమానత్వాభావాదితిచ్ఛేదః. అనుమానేబాధకోప న్యాసంవివృణోతి (నహీతి) వర్తమానవదతీతమనాగామిఘటాదిసదేవచేత్- ఉపలబ్ధిర్నామప్రాగ్య్యంసత్యాంతద్వత్ప్రాగ్ధ్వంసాచోర్ధ్వముపలభ్యేత-స న్నైవముపలభ్యతే-తస్మాదయుక్తంకార్యస్యసదాసత్త్వమిత్యర్థః. మృత్పిణ్డగ్రహణంవిరోధికార్యాన్తరోపలక్షణార్థం. అసన్నిహితే సతీతిచ్ఛేదః. నతావద్వి ద్యమానత్వమాత్రంకార్యస్యసదోపలమ్భాపాదకం-సతోపిఘటాదేరభివ్యక్త్యనభివ్యక్త్యోరుపలబ్ధత్వాదితిసమాధత్తే (నేతి) అభివ్యక్తిసామగ్రీసత్త్వంత్వ భివ్యక్తిసాధకం- నతుసత తత్త్వాసుగ్రీనియమోస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (ద్వివిధత్వాదితి) ఉత్పన్నస్యకుడ్యాద్యావరణం, అనుత్పన్నస్యవిశిష్టంకారణ, మి తిద్వైవిధ్యమేవ ప్రతిజ్ఞాపూర్వకంసాధయతి (ఘటాదీతి) యదోపలభ్యమానకారణావయవానాంకార్యాన్తరాకారేణస్థితిః- తదానైవంకార్య ముపలభ్యతే, తత్రాన్యథాచోపలభ్యత, ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధంకారణస్యకార్యాన్తరరూపేణస్థితస్యకార్యావరకత్వమితిద్రష్టవ్యం. విశిష్టస్యకార ణస్యావరకత్వసిద్ధాసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాక్కార్యాస్తిత్వేసిద్ధేసదాతదుపలబ్ధిప్రసఙ్గబాధకంనిరాకృత్యనష్టోఘటః- నాస్తీత్యాదిప్రయోగ ప్రత్యయభేదానుపపత్తింబాధకాన్తరమాశఙ్క్యాహ (నష్టేతి) కపాలాదినాతిరోభావేనష్టవ్యవహారః - పిణ్డాద్యావరణభఙ్గేనాభివ్యక్తావుత్పన్నవ్య వహారః- దీపాదినాతమోనిరాసేనాభివ్యక్త్యభావవ్యవహారః పిణ్డాదినాతిరోభావేఽభావవ్యవహారః-తదేవంకార్యస్యసదాసత్త్వేపిప్రయోగప్రత్యయభే దసిద్ధిరిత్యర్థః. పిణ్డాదినఘటాద్యావరణం- తేనసమానదేశత్వాత్. యద్యస్యావరణం- నతత్తేనసమానదేశం- యథాకుడ్యాదీతిశఙ్క్యతే (పిణ్డేతి) వ్య తిరేక్యనుమానంవివృణోతి (తమఇత్యాదినా) అనుమానఫలంనిగమయతి (తస్మాదితి) కిమిదంసమానదేశత్వం. కిమేకాశ్రయత్వం- కింవైక కారణత్వమితివికల్ప్యాద్యంవిరుద్ధత్వేనదూషయతి (నేత్యాదినా) క్షీరేణసఙ్కీర్ణస్యోదకాదేరావియమాణస్యేతియావత్. ద్వితీయముత్థాప యతి (ఘటాదీతి) యస్యేదంకార్యం- తస్మిన్మృదాత్మనితేషామవస్థానాత్తద్వతేషామనావరణత్వమిత్యర్థః. ఘటావస్థమృణ్మాత్రవృత్తికపాలాదేర్ఘ టేఽనావరణత్వమిష్టమేవేతిసిద్ధసాధనతా. అవ్యక్తఘటావస్థమృద్వృత్తికకపాలాదేరనావరణత్వసాధనే హేత్వసిద్ధిః- ఘటస్యకపాలాదేశ్చాశ్రయమృ దవయవభేదాదితిదూషయతి (నవిభక్తానామితి) విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిశ్చేత్ - ఆవరణతిరస్కారేయత్నస్స్యాత్ - నఘటాదేరుత్ప త్తౌ- అతోనుభవవిరోధస్తత్కార్యమాదినస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (ఆవరణేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (పిణ్డేతి) యత్రావృతంవస్తువ్యజ్యతే- తత్రా వరణభఙ్గేఏవయత్న ఇతివ్యాప్త్యభావాన్నానుభవవిరోధాస్తీతిదూషయతి (నానియమాదితి) అనియమంసాధయతి (నహీతి) తమసావృతేఘటా దావిపోత్పత్త్యాయత్నోస్తీత్యత్రచోదయతి (సోపీతి) అనుభవవిరోధమాశఙ్క్యోక్తమేవవ్యనక్తి (దీపాదీతి) దీపస్తమస్తిరయతిచేత్- కథంకు

ర్న్యోపలబ్ధిః- అతఆహ (తస్మిన్నితి) తత్ర హేతుమాహ (నహీతి) అనుభవమనుసృత్యోపసంహరతి (నైత్యాదినా) కిమిదానీమావరణభఙ్గే ప్రయత్నో నైత్యేవనియమోస్తు. నేత్యాహ (క్వచిదితి) అనియమంసఙ్గమయన్ననుభవవిరోధాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) కించ- అభివ్యఞ్జకవ్యాపారేసత్యేనియమేనఘటోవ్యజ్యతే- తదభావే నేత్యన్వయవ్యతిరేకావధారితోఘటార్థః కులాలాదివ్యాపారః. తస్యార్థవత్త్వార్థమభివ్యక్త్యర్థఏవ ప్రయత్నోవక్తవ్యః - ఆవరణభఙ్గస్త్వానుషఙ్గికఇత్యాహ (నియమేతి) ఉక్తంస్మారయన్నేతదేవవివృణోతి (కారణఇత్యాదినా) అవృత్తిభఙ్గార్థయత్నేనతోఘటానుపలబ్ధిః- అత స్తదుపలబ్ధ్యర్థత్వేననియతస్య యత్నస్యఫలస్యాదితిఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకృతమభివ్యక్తిలిఙ్గకమనుమానంనిర్దోషత్వాదాదేయమన్యాన స్తత్ఫలముపసంహరతి (తస్మాత్ప్రాగితి) కార్యస్యసత్త్వేయుక్త్యన్తరమాహ (అతీతేతి) విమతంసదర్థం - సత్ప్రమాణత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. తదేవానుమానంవిశదయతి (అతీతఇతి) అత్రైవోపపత్త్యన్తరమాహ (అనాగతేతి) ఆగామినిఘటేతివర్తిత్వేన లోకేప్రవృత్తిర్దృష్టా- నచాత్యన్తాసతిసాయుక్తా- తేనతస్యాసద్విలక్షణతేత్యర్థః. కించ- యోగినామీశ్వరస్యచాతీతాదివిషయంప్రత్యక్షజ్ఞానమిష్టం- తచ్చవిద్యమానోపలమ్భనం- అతోఘటస్యసదాసత్త్వమిత్యాహ (యోగినాంచేతి) ఈశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః. భవిష్యద్గ్రహణమతీతోపలక్షణార్థం. ఐశ్వరం- యౌగికంచేతి ద్రష్టవ్యం. ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అధికబలంహిబాధకం- నచానతిశయాద్వైశాద్యజ్ఞానాదధికబలంజ్ఞానందృష్టం - అతో బాధకాభావాన్నతన్మిథ్యేత్యర్థః. తస్య సమ్యక్త్వేపి పూర్వోత్తరకాలయోరసద్ఘటవిషయత్వంకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) పూర్వోత్తరయోఃకాలయోరితిశేషః. ఘటస్యప్రాగసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (నిష్ప్రతిషేధాదితి) సహికారకవ్యాపారదశాయామసన్నితికోర్థః. కింతస్యభవిష్యత్త్వాదితదానాస్తి - కింవార్థక్రియాసామర్థ్యం ఆద్యేవ్యాహతింసాధయతి (యదీతి) ఘటార్థంకులాలాదిషువ్యాప్రియమాణేషుసత్సుఘటోభవిష్యతీతిప్రమాణేననిశ్చితంచేత్-కథంతద్విరుద్ధంప్రాగసత్త్వముచ్యతే-కారకవ్యాపారావచ్ఛిన్నేహికాలేసఘటస్యభవిష్యత్త్వేనాతీతత్వేనవాభవిష్యత్యభూదితిసన్నోనివక్ష్యతే. తథాచతస్మిన్నేవకాలేఘటస్య తథావిధసత్త్వనిషేధవ్యాహతిరతివ్యక్తేత్యర్థః. తామేవాదర్శయతి (భవిష్యన్నితి) యోహికారకవ్యాపారదశాయాంభవిష్యత్త్వాదిరూపేణాస్తి - సతదానాస్తీత్యుక్తేతస్యతస్యామవస్థాయాంతేనాకారేణాసత్త్వమర్థాద్భవతి - తథాచఘటోయదాయేనాకారేణాస్తి - సతదాకారేణనాస్తీతివ్యాహతిరిత్యర్థః. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటార్థం కులాలాదిషుప్రవృత్తేషు అసావసన్నిత్యసచ్ఛబ్దార్థం స్వయమేవవివేచయతి (తత్రేత్యాదినా) తత్రసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నవిరుద్ధఇతి) కథం పునస్సత్కార్యవాదిన స్సదసత్త్వ మవిరుద్ధమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రాగుత్పత్తేస్తు అసద్వ్యావృత్తిరూపంసత్త్వం ఘటస్యనివారయిషితం - లబ్ధాత్మనస్తస్యసదాతనమర్థక్రియాసామర్థ్యం నిషేధన్నసమన్యతే - నావయోర్విప్రతిపత్తి రిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేనహీతి) సనుత్వన్మతే సర్వస్యమృన్మాత్రత్వావిశేషాత్ పిణ్డాదేర్వర్తమానతాఘటస్యస్యాత్, తస్యచాతీతతాభవిష్యత్తాచపిణ్డకపాలయోస్స్యా, దితిసాఙ్కర్యమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) వ్యవహారదశాయాంయథాప్రతిభాసమనిర్వాచ్య సంస్థానభేదాశ్రయణాదిత్యర్థః. ప్రాగవస్థాయాంఘటస్యార్థక్రియాసామర్థ్యలక్షణసత్త్వనిషేధేవిరోధాభావముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదీత్యాదినా) యదాకారకాణివ్యాప్రియన్తే- తదాఘటోఽసన్నితితస్యభవిష్యత్త్వాదిరూపంతత్కాలేనిషిధ్యతేచేత్- ఉక్తవిధయావ్యాఘాతస్స్యాత్. నచతస్యతస్మిన్కాలేభవిష్యత్త్వాదిరూపంసత్త్వంనిషిధ్యతే- అర్థక్రియాసామర్థ్యస్యైవనిషేధాత్- తన్నవిరోధావకాశోస్తీత్యర్థః. సహిపిణ్డస్యేత్యాదినా సాఙ్కర్యసమాధిరుక్తః- తమిదానీంసర్వత్రసిద్ధాన్తతయాస్ఫుటయతి (నచేతి) భవిష్యత్త్వం - అతీతత్వంచేతిశేషః. కార్యస్యప్రాగుత్పత్తేర్నాశాచ్చోర్ధ్వమసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) తదేవానుమానతయాస్పష్టయితుంప్రతిజ్ఞాంసాధయతి (చతుర్విధానామితి) షష్ఠీనిర్ధారణే. ఘటాన్యోన్యాభావస్యఘటాదన్యత్వేతత్రాప్యన్యోన్యాభావాన్తరాఙ్గీకారాదనవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టఇతి) నయౌక్తికమన్యత్వం- కింతుఘటోనభవతిపటఇతి ప్రాతీతికం. తథాచఘటాభావఃపటాదిరేవేతిపటాదేస్తతోన్యత్వాత్ ఘటాన్యోన్యాభావస్యాపిఘటాదన్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః నను ఘటాభావఃపటాదిరిత్యయుక్తం- విశేషణత్వేనఘటస్యాపిపటాదావన్తర్భావప్రసఙ్గాదితిచేత్. నైవం- దృష్టపదేననిరాకృతత్వాత్. ఘటాభావస్యపటాదిత్వాభావేఽపినస్యాత్తస్త్రిత్వం- అభావత్వవిరోధాత్. నాపితదన్యోన్యాభావఃపటాదేర్ధర్మః - సంసర్గాభావాన్తర్భావాపాతాత్. నచసఘటస్యైవధర్మః స్వరూపంవా- ఘటోఘటోనభవతీతిప్రతీత్యభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నఘటస్వరూపమేవేతి) యదిప్రతీతిమాశ్రిత్యఘటాన్యోన్యాభావఃపటాదిరిష్యతే-తదాపటాదేర్భావస్యాభావత్వవిధానాద్వ్యాఘాతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వరూపపరరూపాభ్యాంసర్వంసదసదాత్మకమితిహివృద్ధాః-తథాచపటాదేస్స్వేనాత్మనాభావత్వం, ఘటతాదాత్మ్యాభావాదభావత్వం, చేత్యవ్యాహతిరిత్యర్థః. సిద్ధేప్రతీత్యనుసారిణిదృష్టాన్తేవివక్షితమనుమానమాహ (ఏవమితి) కించ - తేషామభావానాం ఘటాద్భిన్నత్వాత్పటవదేవసత్త్వమేష్టవ్యమిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) అనుమానఫలంకథయతి (ఏవంచేతి) తేషాంఘటాదన్యత్వేతస్యానాద్యనన్తత్వమద్వయత్వంసర్వాత్మత్వంచ ప్రాప్నోతి. సత్త్వేచతేషామభావానామభావాన్నభావాభావయోర్మిథస్సఙ్గతిరిత్యర్థః. ననుప్రసిద్ధోఽభావోభావవదశక్యోఽపహ్నోతుమితిచేత్. సత్క్వ? ఘటస్యస్వరూపం-అర్థాన్తరంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాగభావాదేర్ఘటత్వేపిసమ్బన్ధకల్పయిత్వాఘటస్యేత్యుక్తిరితిశఙ్కతే (అథేతి) సంబన్ధస్యకల్పితత్వేసమ్బన్ధినోప్యభావస్యతథాత్వంస్యాదితిదూషయతి (తథాపీతి) యత్సమ్బన్ధకల్పయిత్వావ్యపదేశః- తత్రనవాస్తవోభేదః-యథారాహుశిరసోః. తథాత్రాపివికల్పితేసంబన్ధేభేదస్యతథాత్వాద్వాస్తవత్వంసమ్బన్ధినోరన్యతరస్యస్యాత్. నచాభావస్తథా- సాపేక్షత్వాత్. అతోఘటస్తథేత్యర్థః. కల్పాన్తరమనువదతి (అథేతి) అనుమానఫలంవదద్భిర్ఘటస్యకారణాత్మనాధ్రువత్వనసేనసమాహితమేతదిత్యాహ (ఉక్తోత్తరమితి) అసత్కార్యవాదేదోషాన్తరమాహ

(కించేతి) స్వహేతుసమ్బన్ధస్సత్తాసమ్బన్ధో వా జన్మేతి తార్కికాః. న చ ప్రాగుత్పత్తేరసతస్సంబన్ధః - తస్యాసత్త్వాదేవేత్యర్థః. యుతసిద్ధయోరజ్జు ఘటయోర్హి సంయోగస్సృథక్సిద్ధిరదృష్టతే- అయుతసిద్ధానాం పరస్పరపరిహారేణ ప్రతీత్యనర్హాణాం కార్యకారణాదీనాం మిథో యోగే పృథక్సిద్ధ్యభావో న దోషమావహతీతి శఙ్కతే (అయుతేతి) పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవ స్ఫోటయతి (భావేతి) వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణయోస్సాధితాం తుచ్ఛ వ్యావృత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) నైవేహేత్యత్ర సర్వస్య ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వశఙ్కా మృత్యునేత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానేన నిరస్తా. సంప్రతి మృత్యు శబ్దస్యార్థాన్తరరూఢత్వాన్న తేనావరణం జగతస్సంభవతీత్యాశఙ్కతే (కింలక్షణేనేతి) అసఙ్ఖ్యవ్యక్తనామరూపమధ్యతయోద్యోగ్యమపఞ్చీకృతపఞ్చ మహాభూతానన్తరితం మాయారూపం సాభాసం మృత్యురిత్యుచ్యతే. న హి సర్వం కార్యమవాన్తరకారణాదుత్పత్తుమర్హతీత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఆహ) కథం యథోక్తో మృత్యురశనాయయా లక్ష్యతే - న హి మూలకారణస్యాశనాయాదిమత్త్వం - అశనాయా హి ప్రాణస్యేతి శఙ్కతే (కథమితి) మూలకారణస్యైవ సూత్రత్వం ప్రాప్తస్య సర్వసంహర్తృత్వాన్మృత్యుత్వే సతి వాక్యశేషోపపత్తిరితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) ప్రసిద్ధి మేవ ప్రకటయతి (యో హీతి) తథాపి ప్రసిద్ధం మృత్యుం హిత్వా కథం హిరణ్యగర్భోపాదానం. అత ఆహ (బుద్ధ్యాత్మన ఇతి) ఉక్తం హేతుం కృ త్వా ఫలితమాహ (ఇతీస ఇతి) నను న తేన జగదావ్రియతే - మూలకారణేనైవ తదావరణాత్. తత్కథం వాక్యోపక్రమోపపత్తిరత ఆహ (తేనేతి) స ను హిరణ్యగర్భే ప్రకృతే కథం స్రష్టరి సర్వనామ్నః ప్రయోగః. తత్రాహ (పదీతిమన ఇతి) వాక్యార్థమధునా కథయతి (స ప్రకృత ఇతి) భూతసృష్ట్యతిరే కేణ భౌతికస్య మనసస్సృష్టిరయుక్తేతి మత్వా పృచ్ఛతి (కేనేతి) అపఞ్చీకృతానాం హిరణ్యగర్భాదిభూతానాం ప్రాగేవలబ్ధాత్మకత్వాత్తేభ్యో మనో వ్యక్తి రవిరుద్ధేతి మన్వానో బ్రూతే (ఉచ్యత ఇతి) స్వాత్మవత్త్వస్య స్వాభావికత్వాన్న తదాశంసనీయమిత్యాశఙ్క్య నాక్యార్థమాహ (అహమితి) మనసో వ్య క్తస్యోపయోగమాహ (స ప్రజాపతిరితి) నను తైత్తిరీయకానామాకాశాదిస్సృష్టిరుచ్యతే-తత్కథమిహాపామాదౌ సృష్టివచనం. తత్రాహ (అత్రేతి) సప్తమ్యా హిరణ్యగర్భకర్తృకసర్గోక్తిః. త్రయాణాం- పఞ్చీకృతానామితి యావత్. న త్వాకాశాద్యాస్తైత్తిరీయే సృష్టిః - ఇహ త్వబాద్యేతి ఉదితానుది తహోమవద్వికల్పో భవిష్యతి. నేత్యాహ- (వికల్పేతి) పురుషతన్త్రత్వాత్ క్రియాయామేవ యుక్తో వికల్పః- సిద్ధే త్వర్థే పురుషానధీనేనాప్యసమ్భవతి. అ తస్సృష్టిర్వివక్షితా చేదాకాశాద్యైవ సా యుక్తా. అవిద్యాప్రధానత్వాత్తు నాదరస్స్రష్టావితి భావః. అపామత్ర సృష్టివచనమనుపయుక్తం - న స్ర ష్టృస్తాభిరేవ పూజాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధికాగ్నేరర్కనామసిద్ధ్యర్థం తదుపయోగముపన్యస్యతి (అర్చత ఇతి) కో సౌ హేతురిత్యపేక్షాయామర్చతీప దావయవస్యార్కశబ్దేన సఙ్గతిరితి మన్వానస్సన్నాహ (అర్కత్వమితి) ఏవం వృత్తో ర్యరకత్వే పి కథమగ్నేరర్కత్వమిత్యాశఙ్క్య మృత్యుసమ్బన్ధాదిత్యాహ (అగ్నేరితి) కిమర్థమగ్నేరర్కనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వ క్రియాయోగస్య ఫలాన్తరాభావాదుపాసనార్థమిత్యాహ (అగ్నేరితి) నిర్వచనమేవ స్ఫోరయతి (అర్చనాదితి) ఫలవత్త్వాచ్చ యథోక్తనామవతో గ్నేరుపాస్తిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (య ఏవమితి) ౧

౨౦.— అశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నేస్తదఙ్గభూతసంవత్సరకాలే చ బ్రహ్మదృష్టిం విధిత్సుః ప్రథమతో గ్నేరుత్పత్తిప్రకారమాహ (నైవేహ కించనాగ్ర ఆసీదిత్యాదినా) కేచిత్తు నాత్ర దృష్టిర్విధీయతే- అపితు తాద్వికతదాత్మకత్వానుసన్ధానసిద్ధయే పరమాత్మన ఉత్పత్త్యాదికమా మ్నాయత ఇత్యాహుః. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇహ జగతి కించన- పరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థం వస్తు అగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్ నైవాసీత్. అత్రా గ్రే నైవాసీదిత్యనేన న శూన్యత్వముచ్యతే- అసత్కార్యానభ్యుపగమాత్, తథా హి సతి శశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్,. ఘటః ప్రాక్ నాసీదితి ప్రతీ తేర్ఘటత్వావస్థాపూర్వభావిపిణ్డత్వావస్థావిషయకత్వదర్శనేన ఇహాపి నాగ్ర ఆసీదితి ప్రతీతేః పరిదృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధ్యవస్థావత్త్వమేవార్థః. నను పరిదృశ్యమానమిదం జగత్ దృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధినీం కామవస్థామభజదిత్యత ఆహ (మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయేతి) కారణ వాక్యత్వాదత్ర మృత్యుశబ్దేన మృత్యుసంజ్ఞాచిచ్ఛరీరకపరమాత్మోచ్యతే- *యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుశ్శరీరం ఏష సర్వ భూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి సుబాలశ్రుతౌ మృత్యుశబ్దస్య తమసి ప్రయుక్తత్వాత్. అత్రాశనాయానామసఙ్జిహీ ర్షా. *అశనాయోదన్యాథనాయా బుభుక్షా పిపాసా గర్హా స్విత్వితి బుభుక్షాదిసాహితో ఽశనాయాశబ్దస్సఙ్జిహీర్షాం లక్షయిత్వా తద్వతి లక్షితలక్షణయా వర్తతే. తతశ్చాయమర్థః- సఞ్జిహీర్షుణా తమశ్శరీరేణ పరమాత్మనా పరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థం జగత్ ఆవృతమాసీత్ - తిరోహిత స్థూలావస్థమాసీత్. స్థూలావస్థాం విహాయ తమశ్శరీరకపరమాత్మావస్థమాసీదిత్యర్థః. అశనాయాశబ్దస్య మృత్యుశబ్దితే పరమాత్మని ప్రయోగహేతుమాహ (అశనాయా హి మృత్యురితి) లోకే బుభుక్షావిశిష్టో హి పురుషో జన్తూన్ హినస్తి - అతో బుభుక్షాయా మరణహేతుత్వేన మృత్యుత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి తత్ర త్యాశనాయామృత్యుశబ్దయోర్భిన్నత్వాత్ ప్రకృతే మృత్యుశబ్దప్రతిపాద్యస్య తమశ్శరీరకపరమాత్మనస్సంజిహీర్షావాచ్యశనాయాశబ్దప్రయోగవిష యతాయాం న తదుపష్టాదకం - తథా ప్యేకశబ్దరూషితత్వేనార్థద్వయైకీకరణేన శ్రుతిప్రవృత్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (తన్మనో కురుతాత్మన్వీ స్యా మితీతి) తదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సః- మృత్యుః. తమశ్శరీరకః పరమాత్మా అహమాత్మన్వీ - శరీరీ. చేతనాచేతనప్రపఞ్చశరీరకస్స్యామితి సఙ్క ల్పమనః కృతవానిత్యర్థః. న చ సఞ్జిహీర్షోస్సిసృక్షా కార్యమనస్సృష్టిర్విరుద్ధేతి వాచ్యం- సృష్ట్వా సంహరిష్యామీత్యేవంభూతసృష్టిసంహారలక్షణవిహారే చ్ఛాయా ఏవాశనాయాశబ్దేన వివక్షితత్వాత్. అత్ర మనశ్శబ్దేన * మనో మహాన్మతిర్బ్రహ్మా పూర్బుద్ధిః ఖ్యాతిరీశ్వర ఇతి నామపాఠాన్మహత్తత్త్వముచ్యతే. తచ్చోపలక్షణమ హఙ్కారాదిభూతావధికస్య సృష్టేరపి. మనశ్శబ్దస్యాన్తఃకరణార్థకత్వేపి మనశ్శబ్దః స్వపూర్వభావి మహదాదీనామప్యుపలక్షకః- మహదాదిసృష్టిం వినైవ మన స్సృష్ట్యభావాత్. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. ఆత్మన్వీశబ్దాత్తదస్యాస్తీత్యస్మిన్నర్థే విని ప్రత్యయశ్ఛాన్దసః. (సో ర్చన్నచరదితి) అర్చన్- ప్రీణయన్. ఆత్మానమితి శేషః. కర్మకారకం చ స్వయమేవ- అశ్రుతాధ్యాహారాదపి ప్రకృతస్యైవ కర్మత్వోపపత్తేః. అర్చన్నిత్యత్ర *లక్షణహేత్వోః క్రియా

ఉ.— ఆపో వా అర్కస్తద్యదపాꣳ శర ఆసీత్తత్సమహన్యత సా పృథివ్యభవత్తస్యామశ్రామ్యత్ తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిః॥ ౨

యాఇతి హేతౌ శతృప్రత్యయః. జగద్వ్యాపారలీలయా స్వాత్మానం ప్రీణయితుమచరదిత్యర్థః. ఉక్తం హి భగవతా బాదరాయణేన జగత్సృష్టేర్లీలార
సఏవ ప్రయోజనమితి. తథా హి - ద్వితీయాధ్యాయే స్మృతిపాదే జన్మజరామరణాదిదుఃఖబహులం జగత్సృజతో ఽవాప్తసమస్తకామస్య పరమాత్మనః
ప్రవృత్తేః స్వార్థత్వపరార్థత్వాసమ్భవాత్, ప్రయోజనానుద్దేశేన ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇతి *న ప్రయోజనవత్త్వా
దితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా *లోకవత్తు లీలాకైవల్యం * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి * నకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాది
త్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చేతి చతుర్భిః సూత్రైః సిద్ధాన్తితం. తేషాం చాయమర్థః - యథా మహారాజస్యాపి కేవలలీలాప్ర
యోజనాః కన్దుకాదిక్రీడాః దృష్టాః. ఏవం పరమాత్మనోఽపి కేవలలీలార్థా జగత్సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిరితి *లోకవదితి సూత్రస్యార్థః. నను విషమం దేవమనుష్య
తిర్యగాదిసృజతః పరమాత్మనో వైషమ్యం ప్రసజ్యేత్, అతిఘోరనరకాదిసృష్ట్యా నిర్ఘృణత్వం చ ప్రసజ్యేత, ఇతి చేన్న - తత్తత్కర్మానుసారేణ కర్మసాపే
క్షతయా సృజతో న పక్షపాతాదిప్రసక్తిః. *సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి। ప్రధాన
కారణీభూతా యతో వై సృజ్యశక్తయః. నిమిత్తమాత్రం- సాధారణమిత్యర్థః. సృజ్యశక్తయః- కర్మాణీత్యర్థః. ఇతి శ్రుతిస్మృతిలక్షణం ప్రమాణం
దర్శయతి- అతో వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే నేతి * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యసూత్రస్యార్థః. నను ప్రళయే జీవస్య బ్రహ్మణా అవిభాగేన తదా[illegible]తానాం చ కర్మణా
మభావాత్ సర్గాద్యసృష్టౌ స్వేచ్ఛయా తరతమభావాపన్నం జగత్సృజతో వైషమ్యాదికమపరిహార్యమితి * నకర్మావిభాగాదితి సూత్రఖణ్డేన పరిచోద్య * నా
నాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి సూత్రఖణ్డేన పరిహృతం. జీవానామనాదిత్వాత్, తదానీం కర్మణామపి సత్త్వాత్, న వైషమ్యాదిప్రసఙ్గః. న చ
జీవానామనాదిత్వే ప్రళయే *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి అవిభాగో నోపపద్యత ఇతి వాచ్యం - అవిభక్తనామరూపతయా భేదకాకారాస్ఫురణమా
త్రేణావిభాగవ్యవహారోపపత్తేః. తదనాదిత్వం చ శ్రుతిస్మృతిషూపలభ్యతే * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీఉ
భావపీతి సూత్రార్థః. *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ- ప్రధానాదిష్వసమ్భావితానామపి సృష్ట్యుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యసర్వశక్తిత్వాది సకలధర్మాణాం పరమాత్మన్యే
వోపపత్తేశ్చ పరమాత్మైవ జగత్కారణమితి సృష్టేర్లీలాప్రయోజనత్వం స్థితం. అతః సోఽర్చన్నచరదిత్యస్యోక్త ఏవార్థః. (తస్యార్చత ఆపో జాయన్తేతి)
అర్చతః- ప్రీణనాయ ప్రవృత్తస్య తస్య- పరమాత్మనస్సకాశాదాపః ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. తత్ర చాపాం ప్రాధాన్యాత్ అప్శబ్దప్రయోగః. అపాం స్ర
ష్టిశ్చ స్రష్టుర్నారాయణత్వే లిఙ్గం- *ఏకో హ వై నారాయణ ఇత్యుపక్రమ్య *ఆప ఇమా ఆపః ఇతి శ్రుతేః (అర్చతే వై మే కమభూదితి) వై శబ్దోఽవధా
రణే అర్చన ప్రవృత్తాయ మే- మహ్యం కం- జలమభూదితి స పరమాత్మా అమన్యతేత్యర్థః. (తదేవార్కస్యార్కత్వమితి) యస్మాద్ధేతోరేవమమన్య
త- అత ఏతత్తదేవార్కశబ్దితస్య పరమాత్మనః అర్కశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమిత్యర్థః. అర్కశబ్దితత్వం చ పరమాత్మనః *అర్కో వాజసనశ్శృఙ్గీతి భగవన్నా
మసహస్రపాఠాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్సర్వం సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః స్పష్టముక్తం. నామనిరుక్తిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (కꣳహ వా అస్మై భ
వతి) కం- సుఖం. హః ప్రసిద్ధౌ. వై శబ్దోఽవధారణే. సుఖమేవేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౧

శం.---- (ఆపో వా అర్కః) కః పునరసావర్క ఇతి. ఉచ్యతే- ఆపో వై- యా అర్చనాఙ్గభూతాః- తా ఏవార్కః - అగ్నేరర్కస్య
హేతుత్వాత్, అప్సు చాగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. న పునస్సాక్షాదేవార్కస్తాః- తాసామప్రకరణాత్. అగ్నేశ్చ ప్రకరణం. వక్ష్యతి చ * అయమగ్నిరర్క
ఇతి. తత్- తత్ర యదపాం శర ఇవ శరో దధ్న ఇవ మణ్డభూతమాసీత్- తత్సమహన్యత- సఙ్ఘాతమాపద్యత తేజసా బాహ్యేనాన్తః పచ్యమానం. లిఙ్గవ్యత్య
యేన వా- అపాం శరః- స సమహన్యతేతి. (సా పృథివ్యభవత్) సః- సఙ్ఘాతో ఽయం పృథివీ - సాఽభవత్. తాభ్యోఽద్భ్యో ఽణ్డమభినిర్వృత్తమిత్య
ర్థః. తస్యాం- పృథివ్యాముత్పాదితాయాం స మృత్యుః ప్రజాపతిరశ్రామ్యత్ - శ్రమయుక్తో బభూవ. సర్వో హి లోకః కార్యం కృత్వా శ్రామ్యతి ప్ర
జాపతేశ్చ తన్మహత్కార్యం- యత్పృథివీసర్గః. కిం తస్య శ్రాన్తస్యేతి. ఉచ్యతే- తస్య శ్రాన్తస్య సన్తప్తస్య- స్విన్నస్య తేజో రసః- తేజ ఏవ రసస్తేజో రసః
సారో నిరవర్తత - ప్రజాపతి శరీరాన్నిష్క్రాన్త ఇత్యర్థః. కోఽసౌ నిష్క్రాన్తః. అగ్నిః. సోఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్ ప్రజాపతిః ప్రథమజః కార్యకరణసఙ్ఘాత
వాఞ్జాతః- *స వై శరీరీ ప్రథమ ఇతి స్మరణాత్. ౨

ఆ.---- అపామర్కత్వశ్రవణాత్ నాగ్నేరర్కత్వమితి శఙ్కతే (కః పునరితి) ప్రకరణమాశ్రిత్య తాసామర్కత్వమౌపచారికమిత్యుత్త
రమాహ (ఉచ్యత ఇతి) * తాస్వన్తర్హిరణ్మయమణ్డం సమ్బభూవేతి శ్రుతిమనుసృత్యోపచారే హేత్వన్తరమాహ (అప్సు చేతి) ముఖ్యమర్కత్వమ
పాం వారయతి (న పునరితి) నను * శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్. అతః ప్రకరణాదాపో వా
అర్క ఇతి వాక్యం బలవదిత్యాశఙ్క్య వాక్యసహకృతం ప్రకరణమేవ కేవలవాక్యాద్బలవదిత్యాశయవానాహ (వక్ష్యతి చేతి) భూతాన్తరసహితాస్వప్సు
కారణభూతాసు పృథివీద్వారా పార్థివోఽగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తం. ఇదానీం పృథివీసర్గం తాభ్యో దర్శయతి (తదిత్యాదినా) అప్సు భూతాన్తరసహితా
సూత్పన్నాసు సతీష్వితి సప్తమ్యర్థః. శర ఇవ శర ఇత్యుక్తమేవ వ్యాచష్టే (దధ్న ఇవేతి) సఙ్ఘాతే సహకారికారణమాహ (తేజసేతి) యత్తదితి పదేన
పుంసకత్వేన శ్రుతే- కథం తయోశ్శరశబ్దేన కారణస్యాచ్ఛ్యానత్వవాచినా పుంలిఙ్గేనాన్వయః. తత్రాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) ఉక్తానుపపత్తిద్యోత

ఊ.— స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతాదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయగ్ స ఏష ప్రాణస్త్రేధా విహితః తస్య ప్రాచీ దిక్ఛిరోఽసౌ చాసౌ చేర్మౌ అథాస్య ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛమసౌ చాసౌ చ సక్థ్యౌ దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠితో యత్ర క్వ చైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠత్యేవం విద్వాన్॥ ౩

నాప్త్యోపాశబ్దః. వ్యత్యయేనాన్వయమేవాభినయతి (ఏనాంబామితి) వాక్యతాత్పర్యమాహ (తాభ్య ఇతి) స్థూలప్రపఞ్చాత్ కవిరాజస్సూక్ష్మప్రప ఞ్చాత్మకసూత్రాదుత్పత్తింవక్తుంపాతనికామాహ (తస్యేతి) ఉక్తే ఽర్కలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (సర్వోహీతి) ఇదానీంవిరాడుత్పత్తిముపది శతి (కింతస్యేత్యాదినా) అగ్నిశబ్దార్థం స్ఫుటయతి (సోఽగ్నిస్యేతి) తస్య ప్రథమశరీరిత్వేఽనుమానమాహ (సవా ఇతి) ౨

శం.— అర్కస్య భగవదాత్మకభూతపరిణామత్వం వక్తుమపాంభగవదాత్మకత్వమాహ (ఆపోవా అర్క ఇతి) ఆపః అర్కశబ్దితభగవదాత్మ కా ఇత్యర్థః. (తద్యదపాంశర ఆసీదితి) దధ్నస్సుక్ష్మాంశ ఇవభూతాన్తరసంసృష్టానామపాంయశ్శరః- సారాంశ ఆసీత్- తత్సమహన్యత- వాయ్వాన్తేజ సాపచ్యమానంసత్సఙ్ఘాతభావమాపద్యత. సాపృథివ్యభవత్- తత ఇతిశేషః. తస్యాం- సంహన్యమానేభ్యోభూతేభ్యస్సా పృథివీ- అణ్డరూపాపృథివ్యభవత్. * తానాప స్తద్వీరన్త్వయమణ్డమభవదితిమనూపనిషద్ధైకార్థ్యాత్. (తస్యామశ్రామ్యదితి) తస్యాం- అణ్డాకారేణపరిణతాయాం పృథివ్యాంసత్యా మితిశేషః. మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా అశ్రామ్యత్-అత్ర శ్రాన్తిశబ్దః కరణలక్షణయాయత్నపరః. ఆయతతేత్యర్థః. (తస్య శ్రాన్తస్యతప్తస్య తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి) తస్య-పరమాత్మనః శ్రాన్తస్య- కృతయత్నస్యతప్తస్య- సృజ్యావస్థపర్యాలోచనవతః శరీరాత్తైజోరసః- తేజస్సారభూతో ఽగ్నిర్నిర వర్తత. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ౨

శం.— సచ-జాతః ప్రజాపతిస్త్రేధా- త్రిప్రకారమాత్మానంస్వయమేవ కార్యకరణసఙ్ఘాతంవ్యకురుత- వ్యభజదిత్యేతత్. కథంత్రే ధేతి. ఆహ - ఆదిత్యంతృతీయం - అగ్నివాయ్వపేక్షయా త్రయాణాంపూరణం. అకురుతేత్యనువర్తతే. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయుంతృతీ యం. తథా వాయ్వాదిత్యాపేక్షయాగ్నింతృతీయమితి ద్రష్టవ్యం - సామర్థ్యస్యతుల్యత్వాత్ త్రయాణాంసఙ్ఖ్యాపూరణత్వే. స ఏష ప్రాణః-సర్వ భూతానామగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణవిశేషతస్స్వేనైవమృత్య్వాత్మనాత్రేధావిహితః - విభక్తః. నవిరాట్స్వరూపోపమర్దనేన. తస్య - అస్య ప్రథ మజస్యాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యార్కస్యవిరాజశ్చిత్యాత్మకస్యాశ్వస్యేవదర్శనముచ్యతే. సర్వాహిపూర్వోక్తోత్పత్తిరస్యస్తుత్యర్థాయథోచాపు - ఇత్థ మసౌ శుద్ధజన్మేతి. తస్య ప్రాచీదిక్ శిరః- విశిష్టత్వసామాన్యాత్. అసౌచాసౌచ-ఐశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మౌ - బాహూ. ఈరయతేర్గతికర్మణః. అథా స్య- అగ్నేః ప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం - జఘన్యోభాగః. ప్రాఙ్ముఖస్య ప్రత్యగ్దిక్సమ్బన్ధాత్. అసౌచాసౌచ- వాయవ్యనైరృత్యౌ సక్థ్యౌ - సక్థినీ. పృష్ఠకోణ త్వసామాన్యాత్. దక్షిణా చోదీచీచపార్శ్వే- ఉభయదిక్సమ్బన్ధసామాన్యాత్. (ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమితి) పూర్వవత్. ఇయమురః- అధోభా గసామాన్యాత్. స ఏషః- అగ్నిః ప్రజాపతిరూపోలోకాద్యాత్మకోఽగ్నిరప్సు ప్రతిష్ఠితః. * ఏవమిమేలోకా అప్స్వన్తరితిశ్రుతేః. యత్రక్వచ- య స్మిన్కస్మింశ్చిత్. ఏతి - గచ్ఛతి. తదేవ-తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి - స్థితింలభతే. కోఽసౌ. ఏవం - యథోక్తమప్సు ప్రతిష్ఠితత్వమగ్నేర్విద్వాన్-విజానన్. గుణఫలమేతత్. ౩

ఆ.— విరాజోధ్యానార్థమవచ్ఛేదభేదమాహ (సచేతి) కోఽస్య త్రేధాభావస్యకర్తేతి వివక్షాయామాహ (స్వయమేవేతి) కథమేక స్య త్రిధాత్వం - అన్యథా కథమేకత్వమిత్యాహ (కథమితి) మృదోఘటశరావాద్యనేకరూపవత్త్వవద్విరాజోఽపిబహురూపత్వంసాధయతి (ఆహే త్యాదినా) కథమగ్నింతృతీయమిత్యశ్రుతంకల్ప్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యస్యేతి) వాయ్వాదిత్యయోరివాగ్నేరపిసఙ్ఖ్యాపూరణత్వశక్తేరవిశిష్టత్వా దగ్నింతృతీయమకురుతేత్యుపసఙ్ఖ్యాయతే- స త్రేధాత్మానమితిచోపక్రమాదిత్యర్థః. ననుకిమయం త్రేధాభావోవిరాట్స్వరూపోపమర్దేన క్రియతే - న హిసతస్మిన్ సత్యేవయుక్తః-విరోధాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) యథాతన్త్వవస్థానుపమర్దేనేనమూలకారణాత్ పటోజాయతే-తథాసర్వేషాంభూతానాం ప్రాణతయాసాధారణాత్మాయంస్వేనైవస్వాత్మనాగతేనమృత్యురూపేణత్రేధావిభాగస్యకర్తా. నచైకస్యబహురూపత్వవిరోధః- మాయయావిభజ్య మానత్వాదిత్యర్థః. తస్య ప్రాచీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉక్తానివిశేషణానిప్రకరణావిచ్ఛేదార్థమనూద్యన్తే. అగ్నివిషయందర్శనమిదానీము చ్యతేచేత్- * నైవేహేత్యాదిపూర్వోక్తమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాహీతి) స్తుతిమేవాభినయతి (ఇత్థమితి) కర్మాఙ్గస్యసంస్కర్తవ్యత్వా చ్చిత్యాగ్నిశిరసిప్రాచీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) ఆరోపేసాదృశ్యమాహ (విశిష్టత్వేతి) శిరసోఽనన్తరభావిత్వాద్బాహ్వోరైశాన్యాదిదృష్టి మాహ (అసౌచేతి) కథమీర్మశబ్దోబాహువాచీత్యాశఙ్క్య తదుత్పత్తిమాహ (ఈరయతేరితి) గత్యర్థయోగాదీర్మశబ్దోబాహుమధికరోతీత్యర్థః. త త్పుచ్ఛాదిషు ప్రతీచ్యాదిదృష్టిరథ్యస్యతి (అథేత్యాదినా) చిత్యస్యాగ్నేశ్శిరసిబాహ్వోఃప్రాచ్యాదిదృష్టికరణానన్తరమిత్యర్థః. సక్థిపదంపృష్ఠనిష్ఠ స్నతాస్థిద్వయవిషయం. ఉభయశబ్దేనప్రాచీప్రతీచీద్వయంగృహ్యతే. ఉరసిపృథివీదృష్టిమాహ (ఇయమితి) ఉపాస్యముక్తమగ్నిమనువదతి (స ఏష ఇతి) తస్యోపాసనార్థమేవాప్సు ప్రతిష్ఠితత్వంగుణముపదిశతి (అగ్నిరితి) భూతాన్తరసహితానామపాంసర్వలోకకారణత్వాదశేషలోకా త్మకోఽగ్నిస్తత్రప్రతిష్ఠితస్సంభవతీత్యత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఏవమితి) యథైతేషులోకేషుసర్వంకార్యంప్రతిష్ఠితం - తథేతియావత్.

ఉ.— సోఽకామయత ద్వితీయో మ ఆత్మా జాయేతేతి స మనసా వాచం మిథునꣳ సమభవదశనాయా మృత్యుస్తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవత్ న హ పురా తతః సంవత్సర ఆస తమేతావన్తం కాలమబిభః। యావాన్ సంవత్సరస్తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజత। తం జాతమభివ్యాదదాత్ స భాణకరోత్సైవ వాగభవత్॥ ४

లోకశబ్దేన స్థూలానాం భూతానాం సన్నివేశవిశేషో గృహ్యతే. అప్సు- భూతాన్తరసహితాసు కారణభూతాస్వితియావత్. ఫలశ్రుతిం వ్యాచష్టే (య త్రేతి) అథోపాస్తిఫలం ఇత్యపునర్మృత్యుం జయతీత్యాదినా వక్ష్యతే- కిము వస్తానేఫలసఙ్కీర్తనం. అత ఆహ (గుణేతి) 3

రం.— (స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతేతి) సః- అగ్నిరాత్మానం త్రేధా వ్యభజదిత్యర్థః. (ఆదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయమితి) అగ్న్యాదిత్యవాయ్వాత్మనా త్రేధా విభక్త ఇత్యర్థః. త్రయాణాం మధ్యే విత్యాగ్నిరంశీ- వాయ్వాదిత్యావంశావితి భావః. అగ్నివాయ్వపేక్షయా ఆదిత్యస్య తృతీయత్వం అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయోస్తృతీయత్వం. (స ఏష ప్రాణస్త్రేధా విహిత ఇతి) యః త్రేధా విభక్తః అగ్నివాయ్వాదిత్యాత్మనా- వాయ్వాదిత్యాంశకో యః. ఏషోఽగ్నిస్స ఏష ప్రాణః- పరమాత్మైవ్యర్థః తత్ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యేతి యావత్. స ఏషోఽగ్నిరర్క ఇత్యుత్తరత్రాగ్న్యర్కశబ్దిత పరమాత్మోపాస్యస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (తస్య ప్రాచీదిక్ఛిర ఇతి) తస్య - అగ్నేశ్శిరసి ప్రాగాదిబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. శిరసః ప్రాచీసమ్బన్ధిత్వాత్తత్ర తద్బుద్ధిః కర్తవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అసౌ చాసౌ చేర్మావితి) ఐశాన్యాగ్నేయ్యౌ ఈర్మౌ- బాహూ. (అథాస్య ప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం) పుచ్ఛే ప్రతీచీత్వబుద్ధిః కర్తవ్యా. తత్సమ్బన్ధిత్వాదితి భావః. (అసౌ చాసౌ చ సక్థ్యావితి) వాయవ్యనైరృత్యౌ సక్థినీ- ఊరూ ఇతియావత్. సక్థ్యావితి ఛాన్దసః ప్రయోగః. (దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే) దక్షిణోత్తరపార్శ్వేఽపి దక్షిణోత్తరదిగ్ద్వయం. తద్దిగ్వర్తిత్వాదితి భావః. (ద్యౌరిత్యాది) ఇయం- పృథివీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠిత ఇతి) స ఏషః - అగ్నిః. అప్సు ప్రతిష్ఠితత్వం చ ఉక్తరీత్యా తత్సృష్టత్వ లింకత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (యత్ర క్వ చైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠత్యేవం విద్వానితి) ఏవం విద్వాన్ యత్ర క్వచ- ప్రదేశే ఏతి- గచ్ఛతి. తదేవ- తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠాం లభత ఇత్యర్థః. 3

శం.— (సోఽకామయత) యోఽసౌ మృత్యుః- సోఽబాదిక్రమేణాత్మనాత్మానమణ్డస్యాన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతవన్తం విరాజమగ్నిమసృజత - స త్రేధాత్మానమకురుతేత్యుక్తం. స కిం వ్యాపారస్సన్నసృజతేతి. ఉచ్యతే - సః - మృత్యురకామయత - కామితవాన్. కిం. ద్వితీయో మే- మమ ఆత్మా- శరీరం. యేనాహం శరీరీ స్యాం- స ఇహ జాయేత- ఉత్పద్యేతేత్యేవమేతదకామయత. స ఏవం కామయిత్వా మనసా పూర్వోత్పన్నేన వాచం- త్రయీలక్షణాం మిథునం- ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భవనం కృతవాన్. మనసా త్రయీం సమాలోచితవాన్. త్రయీవిహితం సృష్టిక్రమం మనసా అన్వాలోచయదిత్యర్థః. కోఽసౌ. అశనాయాలక్షితో మృత్యుః. అశనాయా లక్షణో మృత్యురిత్యుక్తం. తమేవ పరామృశతి - అన్యత్ర ప్రసఙ్గో మాభూదితి. (తద్యద్రేత ఆసీత్) తత్- తత్ర మిథునే యద్రేత ఆసీత్ - ప్రథమశరీరిణః ప్రజాపతేరుత్పత్తౌ కారణం రేతో బీజం జ్ఞానకర్మరూపం త్రయ్యాలోచనాయాం యద్దృష్టవానాసీత్-జన్మాన్తరకృతం. తద్భావనయాభావితోఽపస్స్రష్టా తేన రేతసా బీజేనాప్స్వనుప్రవిశ్యాణ్డరూపేణ గర్భీభూతస్సంవత్సరోఽభవత్- స సంవత్సరకాలనిర్మాతా సంవత్సరః ప్రజాపతిరభవత్. న హ పురా-పూర్వం తతః-తస్మాత్సంవత్సరకాలనిర్మాతుః ప్రజాపతేః సంవత్సరః కాలో నాస హ- న బభూవ హ. తం-సంవత్సరకాలనిర్మాతారమన్తర్గర్భం ప్రజాపతిం యావానిహ ప్రసిద్ధః కాలః-ఏతావన్తం-ఏతావత్సంవత్సరపరిమాణం కాలమబిభః- భృతవాన్. యావాన్ సంవత్సర ఇహ ప్రసిద్ధః- తతః పరస్తాత్ -కింకృతవాన్. తమేతావతః కాలస్య- సంవత్సరమాత్రస్య పరస్తాత్-ఊర్ధ్వమసృజత-సృష్టవాన్. అణ్డమభినదిత్యర్థః. తమేవం కుమారం జాతమగ్నిం ప్రథమశరీరిణం అశనాయావత్త్వాన్మృత్యురభివ్యాదదాత్ - ముఖవిదారణం కృతవానత్తుం. స చ కుమారో భీతస్స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా యుక్తో భాణిత్యేవం శబ్దమకరోత్. (సైవ వాగభవత్) వాక్- శబ్దోఽభవత్. ४

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థమవతార్య తస్య పూర్వగ్రన్థేన సంబన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సోఽకామయతేత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమన్తరేణ కర్తృత్వాసపపత్తిరితి మత్వా పృచ్ఛతి (స కిం వ్యాపార ఇతి) కామనాదిరూపమవాన్తరవ్యాపారముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) కామనా కార్యం మనస్సంయోగముపన్యస్యతి (స ఏవమితి) కోఽయం మనసా సహ వాచో ద్వన్ద్వభావః- తత్రాహ (మనసేతి) వాక్యార్థమేవ స్ఫుటయతి (త్రయీవిహితమితి) వేదోక్తసృష్టిక్రమాలోచనం ప్రజాపతేర్నైవమ్ప్రథమం - సంసారస్యానాదిత్వాదితి వక్తుమనుశబ్దః. సోఽకామయతేత్యాదౌ సర్వనామ్నోఽవ్యవహితవిరాడ్విషయత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (కోఽసావిత్యాదినా) కథం తయా మృత్యుర్లక్ష్యతే- తత్రాహ (అశనాయేతి) కిమితి తచ్ఛబ్దేన పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవేతి) అన్యత్ర- అనన్తరప్రకృతే విరాడాత్మనీతియావత్. అవాన్తరవ్యాపారాన్తరమాహ (తదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధం రేతో వ్యావర్తయతి (జ్ఞానేతి) నను ప్రజాపతేర్జ్ఞానం కర్మ వా సమ్భవతి- తత్రానధికారాదిత్యాశఙ్క్యాతీతేత్యస్యార్థమాహ (జన్మాన్తరేతి) వాక్యస్యాపేక్షితం పూరయిత్వా వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (తద్భావేత్యాదినా) నను సంవత్సరస్య ప్రాగేవ ప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రజాపతేస్తన్నిర్మాణేన తదాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (న హ పురేతి) తద్వ్యాచష్టే (పూర్వమితి) ప్రజాపతేరాదిత్యాత్మకత్వాత్తదధీనత్వాచ్చ సంవత్సరవ్యవహారస్య, ఇత్యాభూత్పూర్వం వ్యవహారో నాసీదేవేత్యర్థః. కియన్తం కాలమణ్డరూపేణ గర్భో బభూవేత్యపే

ఉ.— సఐక్షత యది వా ఇమమభిమగ్ స్యే కనీయోన్నం కరిష్య ఇతి స తయా వాచా తేనాత్మనేదగ్ సర్వమసృజత యదిదం కించర్చో యజూగ్ షి సామాని ఛన్దాగ్ సి యజ్ఞాన్ ప్రజాః పశూన్। స యద్యదేవాసృజత తత్తదత్తుమధ్రియత సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వగ్ సర్వస్యైతస్యాత్తా భవతి సర్వమస్యాన్నం భవతి య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేద॥ ౫

ఔ. యామాహ (తమిత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమనేకనిధమభిధాయ విరాడుత్పత్తినా కార్యాద్వారోపసంహరతి (యానీత్యాదినా) కేయం పూర్వమేవగర్భతయావిద్యమానస్య విరాజస్సృష్టిః తత్రాహ (అణ్డమితి) విరాడుత్పత్తిముక్త్వా శబ్దమాత్రస్యసృష్టిం వివక్షుర్భూమికాం కరోతి (త మేవమితి) ఆయోగ్యేపి పుత్రభక్షణే ప్రవర్తకం దర్శయతి (అశనాయాదత్వాదితి) పితురాజాభయకారణమాహ (స్వాభావిక్యేతి) ఇన్ద్రియదేవతాం చ న్యావర్తయతి (వాక్యబ్దఇతి) ౪

రం.— ఏవమర్క స్యాశ్రితపరమాత్మవృష్టివిశిష్టమశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నిముత్పత్త్యాది ప్రకారోపేతముపవర్ణ్యాశ్వమేధాఙ్గభూత సంవత్సరకాలం మృత్యుశబ్దితపరమాత్మదృష్టివిశిష్టం ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సోకామయతేత్యాదినా) సః అశనాయాపృత్యుః పూర్వోక్తస్సంజిహీర్షుర్మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా పూర్వసృష్టాగ్నిరూపాత్మాపేక్షయా ద్వితీయ ఆత్మా - ఆత్మాన్తరం మే జాయతామితి సఙ్కల్పం కృతవాన్. సఙ్కల్ప్య చ త్రయీలక్షణాం వాచం మనసా మిథునం - ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భావితవాన్. ప్రత్యక్షేణ ప్రపఞ్చ సఙ్జ్ఞానాయ * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః ఇతి న్యాయేన సాష్టుద్వా చతుర్ముఖశరీరకతయా వాత్రయీం పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. (తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోభవదితి) మనసా త్రయీపర్యాలోచనలక్షణసమ్భోగేయద్రేతః - బీజం. కారణముత్పన్నం ఇదమిత్థం కర్తవ్యమితి నిశ్చయాత్మకం. తేన సంవత్సరః - సంవత్సరలక్షణకాలశరీరకః *సంవత్సరో విశ్వకర్మా *సంవత్సరః ప్రజాపతిః * ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహాన్ క ఇతి సంవత్సరాభిమానితయా ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిర్ద్వితీయ ఆత్మా అభవదిత్యర్థః. యద్యపి సంవత్సరకాలస్యైవాశ్వమేధాఙ్గత్వం - నతదభిమాని ప్రజాపతేః. తథాపి తయోరభేదోపచారేణ శ్రుతిప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (నహపురా తతస్సంవత్సర ఆసేతి) తతః - తస్మాదిదమిత్థం కర్తవ్యమితి నిశ్చయరూపాద్రేతశ్శబ్దితాత్కారణాత్ పురా - ప్రథమతః. సద్యపి వేతియావత్. సద్య ఏవ సంవత్సరరూప ఆత్మా నబభూవ. ద్వాదశమాసపరిమాణస్య సంవత్సరస్య సద్యోనిష్పత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తమేతావన్తం కాలమబిభరితి) యావాన్ సంవత్సరః - యావతా కాలేన సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్. తావన్తం కాలం రేతశ్శబ్దితకారణాకారేణ అబిభః - భరణం కృతవానిత్యర్థః. అబిభ ఇతి *భృఞ్ భరణ ఇతి ధాతోర్లఙి రూపం. (తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజతేతి) ఏతావతః కాలస్య పరస్తాత్ - ద్వాదశమాసేషు పూర్ణేషు సంవత్సరరూపం ద్వితీయమాత్మానమసృజతేత్యర్థః. (తం జాతమభివ్యాదదాదితి) జాతం తం - సంవత్సరమభి - అభిముఖీకృత్య వ్యాదదాత్ - వివృతముఖత్వేన పరిజగ్రాహేత్యర్థః. (స భాణకరోదితి) సః - సంవత్సర ఆత్మా బాలస్వభావత్వాద్భాణితిశబ్దమకరోత్. సైవ వాగభవత్ - భూరాదివ్యాహృతిరూపా వాగభవదిత్యర్థః. ౪

శం.— (సఐక్షత) స ఏవం కృతవన్ కుమారం దృష్ట్వా మృత్యురైక్షత - ఈక్షితవాన్ అశనాయావానపి. యది - కదాచిదిమం - కుమారమభిమంస్యే - అభిపూర్వో మన్యతిర్హింసార్థః. హింసిష్య ఇత్యర్థః. (కనీయోన్నం కరిష్యే) కనీయః - అల్పమన్నం కరిష్య ఇత్యేవమీక్షిత్వా తద్భక్షణాదుపరరామ. బహుహ్యన్నం కర్తవ్యం దీర్ఘకాలభక్షణాయ - నకనీయః. తద్భక్షణే హి కనీయోన్నం స్యాత్ - బీజభక్షణ ఇవ సస్యాభావః. స ఏవం ప్రయోజనమన్నబాహుల్యమాలోచ్య తయైవ - త్రయ్యా వాచా పూర్వోక్తయా తేనైవ చాత్మనా - మనసా మిథునీభావం - ఆలోచనముపగమ్య - సః స్యేదం సర్వం - స్థావరం జఙ్గమం చాసృజత యదిదం కించ - యత్కించేదం. కింతత్. ఋచోయజూంషి సామాని, ఛన్దాంసి చ - సప్త గాయత్ర్యాదీని, స్తోత్రశస్త్రాదికర్మాఙ్గభూతాంస్త్రివిధాన్మన్త్రాన్ గాయత్ర్యాదిఛన్దోవిశిష్టాన్, యజ్ఞాంశ్చ తత్సాధ్యాన్, ప్రజాస్తత్కర్త్రీః, పశూంశ్చ గ్రామ్యానారణ్యాన్ కర్మసాధనభూతాన్,. నను త్రయ్యా మిథునీభూతయాఽసృజతేత్యుక్తం - ఋగాదీనిహ కథమసృజతేతి. నైష దోషః - మనసస్త్వవ్యక్తోయం మిథునీభావస్త్రయ్యా. బాహ్యాః ఋగాదీనాం విద్యమానానామేవ కర్మసు వినియోగభావేనవ్యక్తీభావః సర్గ ఇతి. సః - ప్రజాపతిరేవమన్నవృద్ధిం బుద్ధ్వాయద్యదేవ - క్రియాం క్రియాసాధనం ఫలం వా కించిదసృజత - తత్తదత్తుం - భక్షయితుమధ్రియత - ధృతవాన్ మనః. సర్వం - కృత్స్నం వై. యస్మాదత్తీతి - తత్ - తస్మాదదితేః - అదితినామ్నో మృత్యోరదితిత్వం ప్రసిద్ధం. తథాచ మన్త్రః *అదితిర్ద్యౌరదితిరన్తరిక్షమదితిర్మాతా స పితేత్యాదిః. సర్వస్యైతస్య - జగతోన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి. అన్యథా విరోధాత్. నహి కశ్చిత్సర్వస్యైకోఽత్తా దృశ్యతే - తస్మాత్సర్వాత్మా భవతీత్యర్థః. (సర్వమస్యాన్నం భవతి) అత ఏవ సర్వాత్మనోహ్యత్తుః సర్వమన్నం భవతీత్యుపపద్యతే. య ఏవమేతత్ - యథోక్తమదితేః - మృత్యోః ప్రజాపతేః సర్వస్యాదనాదదితిత్వం వేద - తస్యైతత్ఫలం. ౫

ఆ.— ఇదానీమృగాదిసృష్టిముపదేష్టుం భూమికాం కరోతి (స ఇత్యాదినా) ఈక్షణప్రతిబన్ధక సద్భావం దర్శయతి (అశనాయావానపీతి) (అభిపూర్వో మన్యతిరితి) * రుద్రో స్య పశూనభిమన్యేత *నాస్య రుద్రః పశూనభిమన్యత ఇత్యాదిశాస్త్రమత్ర ప్రమాణయితవ్యం. అన్నస్య కనీయస్త్వే కారణం నిత్యాశఙ్క్యాహ (బహుహీతి) తథాపి విరాజో భక్షణే కా క్షతిః - తత్రాహ (తద్భక్షణే హీతి) తస్యాన్నాత్మకత్వాత్తదుత్పాద

ఉ.— సోఽకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి సోఽశ్రామ్యత్స తపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య యశో వీర్యముదక్రామత్। ప్రాణా వై యశో వీర్యం తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు శరీరꣳ శ్వయితుమధ్రియత తస్య శరీర ఏవ మన ఆసీత్ ॥ ౬

ఽత్వాచ్చేతి శేషః. కారణనివృత్తౌ కార్యనివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బీజేతి) యథోక్తేన క్షణాన న్తరమిత్యుపసావద్వారా త్రయ్యాః సృష్టిం ప్రస్తౌతి (సఏవమితి) సమసిరాజస్య ప్రాక్సృష్టాద్వరణమూర్త్యకోజగతస్తదేను క్తత్వాత్ కింపునస్తత్స్రష్టుత్వాత్రయ్యేనస్పష్టా ఉపసంహారం (కింతదితి) గాయత్ర్యాదీనీత్యాదిపదేనోష్ణిగనుష్టుబ్బృహతీపఙ్క్తిత్రిష్టుబ్జగతీఛన్దాంస్యుక్తాని. కేవలానాం ఛన్దసాం స్తోత్రాసమ్భవాత్తదాధారాణామృగ్యజుస్సామ్నాం చ సాత్త్వికానాం సృష్టిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (స్తోత్రమితి) ఉద్గాత్రాదిభాగీయమానమృగ్జాతం స్తోత్రం. తదేవ హోత్రాదినా శంస్యమానం శస్త్రం. * స్తుత శస్త్రయోః సంశయే. యన్న గీయతే స చ శంస్యతే, ఽధ్వర్యుప్రభృతిభిశ్చ ప్రయుజ్యతే,- తదపృక్తగ్రాహ్యమిత్యధిష్ఠిత్యాదిపదం. అత ఏవ త్రివిధానిత్యుక్తం. అజావయో గ్రామ్యాః పశవః గవయాదయ ఆరణ్యా ఇతి భేదః. కర్మసాధనభూతాన్ సృజతేతి సమ్బన్ధః. *స మనసా వాచం మిథునం సమభవదిత్యుక్తత్వాత్ ప్రాగేవ ప్రయుక్తస్య సృష్టిక్రమస్య కిం పునరుచ్యతే (సన్నితి) వ్యక్తావ్యక్తరూపేణ సంవిభాగ ఇతి (నైత్యాదినా) ఇతి విధానీతి సర్వయోరుపపత్తిరితి శేషః. అత్ర పూర్వస్య సర్వస్యోక్తం- ఇదానీమాహ సర్వస్య ప్రజాపతేస్తు క్షణాన న్తరం నిర్దిశతి (సప్రజాపతిరిత్యాదినా) కథం మృత్యోరదితిత్వం సిద్ధమిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) అదితేస్సర్వాత్మత్వం పదతా సర్వకారణస్య మృత్యోరదితినామత్వం సూచితమితి భావః. మృత్యోరదితిత్వవిజ్ఞానవతోఽన్తరఫలమాహ (సర్వస్యేతి) సర్వాత్మనైవ ఫలతాం నిశ్చీయతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) సర్వగోచరావస్థానాభావే సర్వాన్నభక్షణస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః. విరోధమేవ సాధయతి (సహీతి) ఫలస్యోపాసనాధీనత్వాత్ప్రజాపతిమదితినామానమాత్మత్వేన ధ్యాయతస్తద్భావాపత్త్యా తద్రూపత్వమాపన్నస్య సర్వస్యాన్నస్యాత్తా స్యాదిత్యర్థః. అన్నమన్నమేవాస్య సదా- సకదాచిత్తదస్యాత్తృభవతి తత్ప్రసఙ్గేన సరవాక్యమాదత్తే (సర్వమితి) అతఏవేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (సర్వాత్మనో హీతి) ౫

రం.— (సఐక్షతేత్యాది) యదృహామిమం- సంవత్సరం సృష్ట్వా ఆత్మా సంకృతకృత్యతయా అభిమంస్యే- తతః అన్నం కనీయః కరిష్యే- అన్నమల్పీయ ఏవ స్యాదితి యావత్. అత్తవ్యస్య భూయః సోఽగ్నస్యాభావాత్. ఇతి సః- మృత్యుర్వైక్షత- అనిన్దయ ఇత్యర్థః. (సంతయేతి) సః- మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా త్రయ్యా వాచా- సంవత్సరనిష్పాదితయా భూరాదివ్యాహృతిలక్షణయా వాచా, తేనాత్మనా- సంవత్సరరూపేణాత్మనా, చ నిమిత్తభూతేన యదిదం కించ- తత్సర్వమసృజతేత్యర్థః. *సభూరితివ్యాహరత్ *అకో వేదయుయ్యాదిత్యాయతస్స ర్వాః ప్రసూతయః ఇత్యాదినా భూరాదిశబ్దస్య సృజ్యమాన ప్రపఞ్చహేతుత్వావగమాత్, సంవత్సరాఖ్యకాలస్యాపి కార్యమాత్రహేతుత్వాచ్చేతి భావః. యదిదం కిఞ్చేత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి (ఋచో యజూంషీత్యాది) ఛన్దాంసి- గాయత్ర్యాదీని. శిష్టం స్పష్టం. ససు త్రయ్యామిను భూతయా కథమృగాదీనాం సృష్టిః- తేషాం తదభిన్నత్వాదితిచేన్న- కర్మసునియుక్తత్వావస్థావిశిష్టయజుః ఋగాదీనామనుస్పత్తిసమ్భవాత్. సర్వమసృజతేత్యుక్తం వివృణోతి. (సయద్యదితి) సః- మృత్యుః పరమాత్మా యద్యదేవాసృజత- తత్తత్- సృష్టం సర్వం అత్తుం- సంహర్తుమధ్రియత- ఐచ్ఛదిత్యర్థః (సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వమితి) అదితేః- అదితిశబ్దవాచ్యస్య పరమాత్మనస్సర్వాత్తృత్వాదేవాదితిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాదదితిత్వమిత్యర్థః. నామనిరుక్తిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) అత్తా భవతి- అస్మై భవతి. అన్నం భవతి- అనుభావ్యం భవతి. న చైకస్య సర్వాత్తృత్వే ఽన్యస్య తత్ప్రతిసృష్టిసత్తాయా భోగ్యత్వం సిద్ధమితి తత్కథనమేవ యోగ్యత్వం శఙ్కనీయం- తద్గాత్ర్యాధికతయా తత్ప్రపఞ్చ రూపత్వేనాపహోపాత్. ౫

శం.— (సోఽకామయతేతి) అశ్వాశ్వమేధయోర్నిర్వచనార్థమిదమాహ - భూయసా- మహతా యజ్ఞేన భూయః- పునరపి యజేయేతి. జన్మాన్తరకరణాపేక్షమ భూయశ్శబ్దః. స ప్రజాపతిర్జన్మాన్తరేఽశ్వమేధేనాయజత్- స తద్భావభావితః ఏవ కల్పాదౌ వ్యావర్తత. సోఽశ్వమేధక్రియాకారకఫలాత్మత్వేన నిర్వృత్తస్సన్నకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి. ఏవమహత్వాత్కార్యం కామయిత్వా లోకవదశ్రామ్యత్. (సతపో ఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్యేతి) పూర్వవత్. (యశో వీర్యముదక్రామదితి) స్వయమేవ పదార్థమాహ- ప్రాణాః- చక్షురాదయో వై యశః- యశోహేతుత్వాత్. తేషు హి సత్సు ఖ్యాతిర్భవతి. తథా వీర్యం- బలమస్మిన్ శరీరే. న హ్యుత్క్రాన్తప్రాణో యశస్వీ బలవాన్ భవతి- తస్మాత్ప్రాణా ఏవ యశో వీర్యం చాస్మిన్ శరీరే. తదేవం ప్రాణలక్షణం యశో వీర్యముదక్రామత్- ఉత్క్రాన్తవత్. తదేవం యశో వీర్యభూతేషు ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు - శరీరాన్నిష్క్రాన్తేషు తచ్ఛరీరం ప్రజాపతేః శ్వయితుం- ఉచ్ఛూనభావం గన్తుమధ్రియత, మేధ్యం చాభవత్. తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపి తస్మిన్నేవ శరీరే మన ఆసీత్. యథా కస్యచిత్ప్రియే విషయే దూరం గతస్యాపి మనో భవతి- తద్వత్. ౬

ఆ.— ఉపాస్తివిధానఫలే సతి సమాప్తిరేవ బ్రాహ్మణస్యోచితా- కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (సోఽకామయతేత్యాదినా) * తదేతాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వమిత్యేతదన్తం వాక్యమిదమారభ్యతే. భూయో దక్షిణకత్వాదశ్వమేధస్య భూయస్త్వం. ఇతిశబ్దోఽకామయతేత్యనేన సంబధ్యతే. కథం పునస్తేన యక్ష్యమాణస్య ప్రజాపతేర్భూయశ్శబ్దోక్తిః- స హి స పూర్వమశ్వమేధమన్వతిష్ఠత్ - కర్మానధికారిత్వాత్. తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) తదేవ స్పష్టయతి (స ప్రజాపతిరితి) అతీతే జన్మని యజమానోఽశ్వమేధస్య కర్తాభూత్ - అధునా హిరణ్య

ఉ.— సోకామయత మేధ్యంమ ఇదగ్ స్యాదాత్మన్వ్యనేనస్యామితి। తతోశ్వస్సమభవద్యదశ్వత్తన్మేధ్యమభూదితితదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వం। ఏషహవా అశ్వమేధం వేదయఏనమేవం వేద। తమనవరుధ్యైవామన్యతతగ్ సంవత్సరస్యపరస్తాదాత్మనఆలభత। పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్। తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తె। ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతితస్యసంవత్సరఆత్మాయమగ్నిరర్క స్తస్యేమేలోకాఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధౌసోపునరేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవాపపునర్మృత్యుంజయతినైనంమృత్యురాప్నోతిమృత్యురస్యాత్మాభవత్యేతాసాందేవతానామేకోభవతి॥ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

గర్భీభూయోయజెయేత్యాహ- తథాచకర్తృభేదాద్భూయశ్శబ్దాసామఞ్జస్యం. అతఆహ (సతద్భావేతి) సః- ప్రజాపతిరశ్వమేధవాసనావిశిష్టజ్ఞానకర్మఫలత్వేనకల్పాదౌనిర్వృత్తోభూయోయజెయేత్యాహ-కర్తృభోక్త్రైక్యేనసాధకఫలావస్థయోర్యజమానసూత్రయోర్భేదాభావాదిత్యర్థః. ప్రజాపతిరీశ్వరః- నతస్యదుఃఖాత్మకక్రత్వనుష్ఠానేచ్ఛాయుక్తేత్యాశఙ్క్య ప్రకృతివశాత్తదుపపత్తిమభిప్రేత్యాహ (సోశ్వమేధేతి) కథమేతావతావిపక్షితాస్తుతిస్సిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) శ్రమకారణమాహ (సతపఇతి) చక్షురాదీనాంయశస్త్వేహేతుమాహ (యశోహేతుత్వాదితి) తదేవసాధయతి (తేషుహీతి) ప్రాణాఏవేతితథాశబ్దార్థః. సత్సుహితేషుశరీరేబలంభవతీతిపూర్వవదెవహేతురున్నేయః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారాస్థారయతి (నహీతి) ప్రాణానాంయశస్త్వంవీర్యత్వంచోపసంహృత్యవాక్యార్థంనిగమయతి (తదేవమితి) తత్ప్రాణేష్విత్యాదివ్యాచష్టే (తదేవమిత్యాదినా) శరీరాన్నిర్గతస్యప్రజాపతేరుక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౬

రం.— ఏవమశ్వమేధాఙ్గభూతయోరగ్నిసంవత్సరయోస్సృష్టిప్రకారాదికముక్త్వాఅశ్వస్యసృష్టిప్రకార, మశ్వమేధనిర్వచన, మశ్వమేధేఆదిత్యదృష్టిం, చవక్తుమారభతె (సోకామయతేతి) సః- ప్రజాపతిశ్శరీరకఃపరమాత్మాఅకామయత. కిమితి. భూయసా- మహతాయజ్ఞేనపరమాత్మానంభూయః- ముహుర్ముహుర్యజెయేతి. యద్వా- భూయశ్శబ్దోభూమవాచీ. భూమానం- పరమాత్మానంయజెయేత్యర్థః. (సోశ్రామ్యదితి) మహాయజ్ఞసామగ్ర్యసమ్పత్త్యాశ్రాన్తఇవాభవత్. (సతపోతప్యతేతి) పరమాత్మానముద్దిశ్యతపశ్చారేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యేతి) యశశ్చవీర్యంచయశోవీర్యం. యశోవీర్యశబ్దార్థమేవాహ (ప్రాణావైయశోవీర్యమితి) యశసోవీర్యస్యచప్రాణాయత్తత్వాత్ ప్రాణాఏవయశోవీర్యమిత్యర్థః. తతశ్చయశోవీర్యముదక్రామదిత్యస్యప్రాణాఉదక్రామన్నిత్యర్థః. (తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వితి) ప్రాణేషుఉత్క్రాన్తేషుసత్సుతత్ప్రజాపతేశ్శరీరంశ్వయితుమధ్రియత- ఉచ్ఛూనతాంగన్తుంప్రవృత్తం. (తస్యశరీరఏవమనఆసీదితి) తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపితస్మిన్నేవశరీరేమనఆసీత్- మయాత్యక్తంస్థూలంశరీరముచ్ఛూనంహేయమాసీదితిశరీరవిషయఏవచిన్తాసర్వదాసంవృత్తేత్యర్థః. ౬

శం.— సతస్మిన్నేవశరీరేగతమనాస్సన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతె- సోకామయత. కథం. మేధ్యం-మేధార్హం. యజ్ఞియంమే- మమేదం- శరీరంస్యాత్. కించ- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాంశ్చానేనశరీరేణ- శరీరవాన్ స్యామితిప్రవివేశ. యస్మాత్తచ్ఛరీరంమద్వియోగాద్గతయశోవీర్యంసదశ్వత్- అశ్వయత్. తతః- తస్మాదశ్వస్సమభవత్- తతోఽశ్వనామాప్రజాపతిరేవసాక్షాదత్రస్తూయతె. యస్మాచ్చపునస్తత్ప్రవేశాద్గతయశోవీర్యత్వాపమేధ్యంసన్మేధ్యమభూత్తదేవ- తస్మాదేవాశ్వమేధస్య- అశ్వమేధనామ్నఃక్రతోరశ్వమేధత్వం- అశ్వమేధనామలాభః. క్రియాకారకఫలాత్మకోహిక్రతుః- సచప్రజాపతిరేవేతిస్తూయతే. క్రతునిర్వర్తకస్యాశ్వస్యప్రజాపతిత్వముక్తం * ఉషావాఅశ్వస్యమేధ్యస్యేత్యాదినా. తస్యైవాశ్వస్యమేధ్యస్య, ప్రజాపతిస్వరూపస్యాగ్నేశ్చయథోక్తస్య, క్రతుఫలాత్మరూపతయాసమస్యోపాసనంవిధాతవ్యమిత్యారభ్యతే. పూర్వత్రక్రియాపదస్యవిధాయకస్యాశ్రుతత్వాత్, క్రియాపదాపేక్షత్వాచ్చప్రకరణస్య, యమర్థోవగమ్యతె. ఏషహవైఅశ్వమేధంక్రతుంవేద - యఃకశ్చిదేనమశ్వమగ్నిరూపమర్కంచయథోక్తమేవం- వక్ష్యమాణేనసమాసేనప్రదర్శ్యమానేనవిశేషణేనవిశిష్టంవేద- సఏషాశ్వమేధంవేద- నాన్యః. తస్మాదేవంవేదితవ్యఇత్యర్థః. కథం. తత్రపశువిషయమేవతావద్దర్శనమాహ - తత్రప్రజాపతిర్భూయసాయజ్ఞేనభూయోయజెయేతికామయిత్వాఆత్మానమేవపశుంమేధ్యంకల్పయిత్వాతంపశుమనవరుధ్యైవ- ఉత్సృష్టంపశుమవరోధమకృత్వైవముక్తప్రగ్రహమమన్యత-అచిన్తయత్. తంసంవత్సరస్యపూర్ణస్యపరస్తాత్- ఊర్ధ్వమాత్మనే- ఆత్మార్థమాలభత- ప్రజాపతిదేవతాత్మకత్వేనేత్యేతత్. ఆలభత- ఆలంభంకృతవాన్. పశూన్-అన్యాన్ గ్రామ్యానారణ్యాంశ్చదేవతాభ్యః- యథాదైవతంప్రత్యౌహత్- ప్రతిగమితవాన్. యస్మాచ్చైవంప్రజాపతిరమన్యత-తస్మాదేవమన్యోప్యుక్తేనవిధినాత్మానంపశుమశ్వంమేధ్యంకల్పయిత్వాసర్వదైవత్యోహంప్రోక్ష్యమాణఆలభ్యమాన స్త్వహంమద్దైవత్యఏవస్యాం- అన్యే- ఇతరేపశవోగ్రామ్యారణ్యాయథాదైవతమన్యాభ్యోదేవతాభ్యఆలభ్యన్తేమదవయవభూతాభ్యఏవేతివిద్యాత్. అతఏవేదానీంసర్వదైవత్యంప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తెయాజ్ఞికాః

---

౭. యదశ్వయదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏవం. (ఏషవా అశ్వమేధోయఏషతపతి) యస్త్వేవంపశుసాధనకః క్రతుః-సఏషసాక్షాత్ఫలభూతోనిర్దిశ్యతే. ఏషవా అశ్వమేధః. కోసౌ. యఏష. సవితాతపతి- జగదవభాసయంస్తేజసా. తస్యాస్యక్రతుఫలాత్మనః-సంవత్సరః- కాలవిశేషఆత్మా - శరీరం. తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య. తస్యైవ క్రతుఫలాత్మనోఽగ్నిసాధ్యత్వాచ్చఫలస్యక్రతుత్వరూపేణైవనిర్దేశః. అయం-పార్థివోఽగ్నిరర్కః-సాధనభూతః. తస్యచార్కస్యక్రతౌచిత్యస్యేమేలోకాస్త్రయోఽప్యాత్మానః - శరీరావయవాః తథాచవ్యాఖ్యాతం * తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినా. తావగ్న్యాదిత్యావేతౌయథావిశేషితావర్కాశ్వమేధౌ క్రతుఫలే. అర్కాఖ్యఃపార్థివోఽగ్నిః ససాక్షాత్క్రతురూపఃక్రియాత్మకః. క్రతోరగ్నిసాధ్యత్వాత్తద్రూపేణైవనిర్దేశః. క్రతుసాధ్యత్వాచ్చఫలస్య క్రతురూపేణైవనిర్దేశఃఆదిత్యోఽశ్వమేధఇతి. తౌసాధ్యసాధనౌక్రతుఫలభూతావగ్న్యాదిత్యౌసాఉపునః - భూయఏకైవదేవతాభవతి. కాసా. మృత్యురేవ పూర్వమప్యేకైవాసీత్- క్రియాసాధనఫలభేదాయవిభక్తా- తథాచోక్తం * సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతేతి. సాపునరపిక్రియానిర్వృత్త్యుత్తరకాలమేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవఫలరూపః. యఃపునరేవమేనమశ్వమేధంమృత్యుమేకాందేవతాంవేద - అహమేవమృత్యురస్మిఅశ్వమేధఏకాదేవతాసామద్రూపాశ్వాగ్నిసాధ్యేతి - సోపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వాపునర్మరణాయనజాయతఇత్యర్థః. అపజితోఽపిమృత్యురేనంపునరాప్నుయాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నైనంమృత్యురాప్నోతి. కస్మాత్. మృత్యురస్య- ఏవంవిదఆత్మాభవతి. కించ - మృత్యురేవఫలరూపస్సన్నేతాసాందేవతానామేకోభవతి. తస్యైతత్ఫలమ్ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — సమ్యగ్జ్ఞానాభావాదాసఙ్గేసత్యపినపునస్తస్మిన్ప్రవేశోయుక్తః - పరిత్యక్తపరిగ్రహయోగాదితిశఙ్కతే (సతస్మిన్నితి) అజ్ఞానవశాత్పరిత్యక్తపరిగ్రహోఽపిసమ్భవతీత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) వీతదేహస్యకామనాయుక్తేతిశఙ్కతే (కథమితి) సామర్థ్యాతిశయాదశరీరస్యాపిప్రజాపతేస్తదుపపత్తిరితిమన్వానోబ్రూతే (మేధ్యమితి) కామనాఫలమాహ (ఇతిప్రవివేశేతి) తథాపికథంప్రకృతినిరుక్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) యచ్ఛబ్దోయస్మాదితివ్యాఖ్యాతః. దేహస్యాశ్వత్వేపికథంప్రజాపతేస్తథాత్వమిత్యాశఙ్క్యతత్తాదాత్మ్యాదిత్యాహ (తతఇతి) అశ్వస్యప్రజాపతిత్వేనస్తుతత్వాత్తస్యోపాస్యత్వంఫలతీతిభావః. తథాపికథమశ్వమేధనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) క్రతోః - తదాత్మకస్యప్రజాపతేరితియావత్. దేహోహిప్రాణవియోగాదశ్వయత్పునస్తత్ప్రవేశాచ్చమేధార్హోభూత్,- అతస్సోఽశ్వమేధః. తత్తాదాత్మ్యాత్ప్రజాపతేరపితథేత్యర్థః ననుప్రజాపతిత్వేనాశ్వమేధస్యస్తుతిర్నోపయోగినీ- అగ్నేరుపాస్యత్వేనప్రస్తుతత్వాత్క్రతూపాసనాభావాత్. అతఆహ (క్రియతి) నను క్రత్వఙ్గస్యాశ్వస్యాశ్వమేధక్రత్వాత్మనశ్చాగ్నేరుక్తరీత్యాస్తుతత్వాత్తదుపాస్తేశ్చప్రాగేవోక్తత్వాద్దేవపాశ్వమేధమిత్యాదివాక్యంనోపయుజ్యతే-తత్రాహ (క్రతునిర్వర్తకస్యేతి) ఉక్తంచచిత్యస్యాగ్నేః *తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినాప్రజాపతిత్వమితిశేషః. అశ్వోపాసనమగ్న్యుపాసనంచైకమేవేతివక్తుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్యైవేతి) *యఏవమేతదదితేరదితిత్వంవేదేత్యాదౌప్రాగేవవిహితముపాసనం- కింపునరారభ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వత్రేతి) యద్యపిదితిరదితిత్వంవేదేతిశ్రుతః - తథాపిసఃగుణోపాస్తివిధిః- నప్రధానవిధిః. అత్రతుప్రధానవిధిరుపాస్తిప్రకరణత్వాదపేక్ష్యతే- అతోఽశ్వమేధంవేదేతిప్రధానవిధిరితిభావః. తాత్పర్యముక్త్వావాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏషఇతి) యథోక్తమిత్యుభయత్రప్రజాపతిత్వమనుకృష్యతే. తమనవరుద్ధ్యేత్యాదిభిఃప్రదర్శ్యమానవిశేషణం. విధిరత్రస్పష్టోనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అశ్వమేధోవిశేష్యత్వేనసమ్బధ్యతే. ఏవంశబ్దాత్ప్రసిద్ధార్థత్వేఽపిపాతిస్వతస్తోవిధిరిత్యాహ (కథమితి) ఏషహవాఅశ్వమేధంవేదేత్యాదావివక్షితస్యవిధేర్వ్యామిశ్రాంకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపాస్తివిధిప్రస్తావస్స్తమ్యర్థః. పశువిషయందర్శనందర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమనన్తరవాక్యేప్రవృత్తేసతీతియావత్. అథవివక్షితంవిధిమభిదధాతి (యస్మాచ్చేతి) ప్రజాపతిరిత్థంఫలావస్థాయామమన్యతేత్యత్రకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యసప్రతితత్కార్యభూతాసుప్రజాసుతథావిధచేష్టావృష్టిరిత్యాహ (అతఏవేతి) ప్రోక్షితం- మన్త్రసంస్కృతంపశుమితియావత్. ఫలావస్థప్రజాపతివదిత్యేవంశబ్దార్థః. ఉపాసనవిధిరుక్తః. సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయతాత్పర్యమాహ (ఏషఇతి) ద్వివిధోహిక్రతుః- కల్పితపశుహేతుకోబాహ్యతద్ధేతుకశ్చ. సచద్విప్రకారోపిఫలరూపేణస్థితస్సవితైవేత్యుపాస్తిఫలంవక్తుమేతద్వాక్యమిత్యర్థః. విశేషాక్షరంనినానాస్తిబుభుత్సాపశాన్తిరిత్యాహ (కోసావితి) క్రతుఫలాత్మకస్యవితామణ్డలం - దేవతావేశస్యైహేద్వితీయంగృహీత్వాతస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యాస్యేతి) ఉదితోఽదయాసుదయాభ్యామహోరాత్రిద్వారాసంవత్సరవ్యవస్థానాత్తన్నిర్మాతున్తస్యయుక్తంతత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. క్రతోరాదిత్యత్వముక్త్వాతదఙ్గస్యాగ్నేస్తత్త్వం వక్తుమయమగ్నిరర్కఇతివాక్యం. తస్యార్థమాహ (తస్యైవేతి) ననుపూర్వోక్తస్యైవాగ్నేరాదిత్యత్వంకుతోనియమ్యతే- అన్యశ్చితోఽగ్నిః - అన్యశ్చాగ్నిరాదిత్యఃకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) తథాపికథంతస్యైవాదిత్యత్వంతత్రాహ (తథాచేతి) తస్యప్రాచీత్యాదినాలోకాత్మకత్వంచిత్యాగ్నేరుక్తం- తదిహాప్యుచ్యతే- తస్మాత్తస్యైవాత్రాదిత్యత్వమిష్టమిత్యర్థః. అగ్న్యాదిత్యభేదస్యలోకవేదసిద్ధత్వాన్నతయోరేకేనక్రతునాతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) యథావిశేషితత్వం- ఆదిత్యరూపత్వం. కుతస్తస్యచార్కస్యక్రతురూపత్వం-సాధనత్వేనభేదాదిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (క్రియాత్మకఇతి) తథాపికథమాదిత్యస్యక్రతుతాదాత్మ్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుసాధ్యత్వాదితి) నన్వాదిత్యస్యక్రతుఫలత్వేనక్రతుత్వేతద్ధేతోరగ్నేస్తాదాత్మ్యయోగాదయుక్తమగ్నేరాదిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) క్రతుఫలత్వాత్తదాత్మాసవితా - తద్ధేతుశ్చితోఽగ్నిః - తావుక్తవిభాగాత్పృథక్త్వాదితోపాసనాదివ్యాపారౌసన్తావేకైవప్రాణాఖ్యాదేవతేతితయోరైక్యోక్తిరిత్యర్థః. ఏకైవేత్యుక్తేప్రకృతయోరగ్న్యాదిత్యయోరన్యతరపరిశేషంశఙ్కతే (కా

ఉ.— ద్వయాహ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ । తతః కానీయసా ఏవ దేవా జ్యాయసా అసురాః
తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్త తేహ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి॥ ౧

నేతి) కథంద్వయోరేకత్వం- ఏకత్వే వా కథం ద్విత్వం- తత్రాహ (పూర్వమపీతి) ఉక్తైస్తైర్నామోపక్రమమనుసూలయతి (తథాచేతి) సోపునరిత్యత పునరిత్యాదేరర్థం నిగమయతి (సాపునరితి) ననుఫలకథనార్థముపక్రమ్య ప్రాణాత్మనాగ్న్యాదిత్యయోరేకత్వం వదతా ప్రక్రాన్తం విస్మృతమితి. నేత్యాహ (యః పునరితి) ఏకత్వం- అభిన్నత్వమ్. ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సోకామయతేతి) ఏవం చిన్తావిశిష్టః ప్రజాపతిః మే- మదీయమిదం- శరీరం మేధ్యం- యజ్ఞార్హం స్యాత్, అనేనచ- శరీరేణాహమాత్మన్వీ- శరీరీ స్యామిత్యేవమకామయత - సమకల్పయత్. ఏవం సంకల్ప్య పునరపి సప్రాణస్సన్ ప్రజాపతిస్తత్ర ప్రవిష్ట ఇతి భావః. (తతోశ్వస్సమభవదితి) తతః - ప్రజాపతినా పునరనుప్రవిష్టాత్ స్థూలశరీరాదుపాదానభూతాదశ్వరూపస్సన్ ప్రజాపతిరుత్పన్న ఇత్యర్థః. (యదశ్వయదిత్యాది) యత్- యస్మాత్కారణాత్ ప్రజాపతేశ్శరీరముత్క్రాన్తేషు ప్రాణేష్వశ్వయత్ - ఉచ్ఛూనం- తతఏవామేధ్యం చాభవత్, తదేవ పశ్చాదశ్వరూపం మేధ్యమభూత్,- తత ఏవాశ్వరూపస్య ప్రజాపతేరశ్వమేధత్వం. అశ్వయదిత్యశ్వః మేధార్హత్వాన్మేధః. యద్యప్యశ్వమేధశబ్దో యాగనామ- తథాపి యాగద్రవ్యయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యాగపరత్వే పీన దోషః- యజ్ఞార్థకమేధశబ్దస్యాశ్వరస్యాదితి వదన్తి. (ఏషహవా ఇత్యాది) య ఏనం- పశుం ఏవం- యథోక్తనిర్వచనం వేద- స ఏవాశ్వమేధవేత్తా- నాన్య ఇత్యర్థః. (తమనవరుధ్యైవామన్యతేతి) తం- అశ్వరూపం పశుమనవరుధ్య - అవరోధనమకృత్వా. సంవత్సరమాత్రముత్సృష్టబన్ధనమేవ కృత్వా పరమాత్మానమనేన యక్ష్య ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. (తం సంవత్సరస్య పరస్తాదాత్మన ఆలభత పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహదితి) సంవత్సరస్య పరస్తాత్- పూర్ణే సంవత్సరే తతః పరం ప్రజాపతిరాత్మనే- స్వాన్తర్యామిణే పరమాత్మనే తం - అశ్వం ఆలభత - అశ్వాలమ్భం కృతవాన్. గ్రామ్యానారణ్యానప్యన్యాన్ పశూనగ్నీన్ద్రాదిభ్యో దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్- ప్రవిభజ్యాలభతేత్యర్థః. (తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్త ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదానీన్తనా అపి యజమానాస్సర్వదేవతాసమష్టిభూతప్రజాపతిరూపపరమాత్మదేవతాకత్వేన సర్వదైవత్యం ప్రోక్షణపర్యగ్నికరణాది సంస్కృతం ప్రజాపతిదేవతాకమశ్వమాలభన్త ఇత్యర్థః. (ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతీతి) తపత ఆదిత్యస్య దృష్టిరశ్వమేధే కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ (తస్య సంవత్సర ఆత్మేతి) తస్య- అశ్వమేధశబ్దితస్యాశ్వస్య సంవత్సర ఆత్మా - ※ అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి పూర్వబ్రాహ్మణ ఉక్తత్వాత్సంవత్సరాత్మకత్వం సిద్ధం. సంవత్సరాదికాలచక్రప్రవర్తకస్యాదిత్యస్య సంవత్సరాత్మకత్వాత్సంవత్సరాత్మకే మేధ్యే అశ్వే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యాసో యుజ్యత ఇత్యర్థః. (అయమగ్నిరర్క ఇతి) అయం- చిత్యాగ్నిరర్కః - పూర్వమర్కశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మేత్యర్థః. తత్ర తదధ్యాసః కర్తవ్య ఇతి యావత్. తత్ర యుక్తిం వక్తి (తస్యేమే లోకా ఆత్మాన ఇతి) తస్య- అధ్యస్యమానస్య పరమాత్మన స్స్వర్గాద్యా ఇమే లోకా ఆత్మానః - శరీరభూతా ఇత్యర్థః. ※ ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమిత్యాదినా చిత్యాగ్నేస్స్వర్లోకశరీరకత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్స్వర్లోకాదిశరీరకే చిత్యాగ్నౌ ప్రతీకే తాదృశస్య పరమాత్మనోఽధ్యసనం, అశ్వస్య చ సంవత్సర ఆత్మేత్యుక్తత్వాత్తస్మిన్నశ్వమేధే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యసనం, చ యుజ్యత ఇతి భావః. (తావేతావర్కాశ్వమేధావితి) అర్కశబ్దేనాయమగ్నిరర్క ఇత్యర్కశబ్దితశ్చిత్యాగ్నిరుచ్యతే. తావేతౌ చిత్యాగ్న్యశ్వమేధౌ ప్రాగుక్తదృశమహిమశాలినావిత్యర్థః. (సోపునరేకైవ దేవతా భవతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థః. అగ్న్యశ్వమేధాఖ్యామేతాదృశదృష్టివిశిష్టాభ్యాం ప్రీణనీయా దేవతైకైవ భవతీత్యర్థః. సా కేత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యురేవేతి) పరమాత్మైవేత్యర్థః. యద్వా - తావేతావగ్న్యశ్వమేధౌ అప్యయకాలే మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మైవేత్యర్థః. ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టాగ్న్యశ్వమేధయోః ప్రయోజనమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతీతి) అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. (నైనం మృత్యురాప్నోతీతి) ఏనం సంసారో నాప్నోతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మజ్ఞానసాధ్యాయాస్సంసారనివృత్తేః కథం దృష్టివిశిష్టచిత్యాగ్న్యశ్వమేధసాధ్యత్వమిత్యత్రాహ (మృత్యురస్యాత్మా భవతీతి) మృత్యుః- పరమాత్మా అస్య - అశ్వమేధానుష్ఠాతురాత్మా భవతి - ఆత్మత్వేనావగతో భవతీత్యర్థః. నిత్యసిద్ధస్యాత్మత్వస్యాసాధ్యత్వాత్. తతశ్చాగ్న్యశ్వమేధయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వావగమద్వారా సంసారనివృత్తిహేతుత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (ఏతాసాం దేవతానామితి) అగ్నీన్ద్రాదిసాయుజ్యకామస్య తదపి భవతీత్యర్థః.............................. ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ద్వయాహేత్యాది) అస్య కస్సమ్బన్ధః. కర్మకాణ్డం జ్ఞానసహితానాం పరా గతిరుక్తా మృత్యాత్మభావోశ్వమేధగత్యుక్త్యా. అథేదానీం మృత్యాత్మభావసాధనభూతయోః కర్మజ్ఞానయోర్యత ఉద్భవః - తత్ప్రకాశనార్థముద్గీథబ్రాహ్మణమారభ్యతే. నను మృత్యాత్మభావః పూర్వత్ర జ్ఞానకర్మణోః ఫలముక్తం - ఉద్గీథజ్ఞానకర్మణోస్తు మృత్యాత్మభావాతిక్రమణం ఫలం వక్ష్యతి - అతో భిన్నవిషయత్వాత్ఫలస్య న పూర్వకర్మజ్ఞానోద్భవప్రకాశనార్థత్వమితి చేత్. నాయం దోషః - అగ్న్యాదిత్యాత్మభావత్వాదుద్గీథఫలస్య. పూర్వత్రాప్యేతదేవ ఫలముక్తం ※ ఏతాసాం దేవతానామేకో భవతీతి. నను మృత్యుమతిక్రాన్త ఇత్యాదివిరుద్ధం. న - స్వాభావికపాప్మాసఙ్గవిషయత్వాదతిక్రమణస్య. కోసౌ స్వాభావికః పాప్మాసఙ్గో మృత్యుః-

కుతో వా తస్యోద్భవః- కేన వా తస్యాతిక్రమణం- కథం వేత్యేతస్యార్థస్య ప్రకాశనాయాఖ్యాయికారభ్యతే. కథం. ద్వయాః- ద్విప్రకారాః. హ ఇతి పూర్వవృత్తావద్యోతకో నిపాతః. వర్తమానప్రజాపతేః పూర్వజన్మని యద్వృత్తం- తదేవ ద్యోత్యతే హశబ్దేన. ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతేర్వృత్తజన్మావస్థస్యాపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. కే తే. దేవాశ్చాసురాశ్చ- తస్యైవ ప్రజాపతేః ప్రాణా వాగాదయః. కథం పునస్తేషాం దేవాసురత్వం. ఉచ్యతే- శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మభావితా ద్యోతనాద్దేవా భవన్తి. త ఏవ స్వాభావికప్రత్యక్షానుమానజనితదృష్టప్రయోజనకర్మజ్ఞానభావితా అసురాః - స్వేష్వేవాసుషు రమణాత్. సురేభ్యో వా- దేవేభ్యోఽన్యత్వాత్. యస్మాచ్చ దృష్టప్రయోజనజ్ఞానకర్మభావితా అసురాః - తతః - తస్మాత్ కానీయసాః- కనీయాంస ఏవ కానీయసాః. స్వార్థే వృద్ధిః. కనీయాంసః- అల్పా ఏవ దేవాః. జ్యాయసా అసురాః - జ్యాయాంసోఽసురాః. స్వాభావికీ హి కర్మజ్ఞానప్రవృత్తిర్మహత్తరా ప్రాణానాం శాస్త్రజనితాయాః కర్మజ్ఞానప్రవృత్తేః- దృష్టప్రయోజనత్వాత్. అత ఏవ కనీయస్త్వం దేవానాం- శాస్త్రజనితప్రవృత్తేరల్పత్వాత్. అత్యన్తయత్నసాధ్యా హి సా. త ఏతే దేవాశ్చాసురాశ్చ ప్రజాపతిశరీరస్థాః ఏషు లోకేషు నిమిత్తభూతేషు స్వాభావికేతరకర్మజ్ఞానసాధ్యేష్వస్పర్ధన్త - స్పర్ధాం కృతవన్తః. దేవానాం చాసురాణాం చ వృత్త్యుద్భవాభిభవౌ స్పర్ధా. కదాచిచ్ఛాస్త్రజనితాకర్మజ్ఞానభావనారూపా వృత్తిః ప్రాణానాముద్భవతి. యదా చోద్భవతి - తదా దృష్టప్రయోజనా ప్రత్యక్షానుమానజనితకర్మజ్ఞానభావనారూపా తేషామేవ ప్రాణానాం వృత్తిరాసుర్యభిభూయతే. స దేవానాం జయో, ఽసురాణాం పరాజయః. కదాచిత్తద్విపర్యయేణ దేవానాం వృత్తిరభిభూయతే- ఆసుర్యా ఉద్భవః. సోఽసురాణాం జయో, దేవానాం పరాజయః. ఏవం దేవానాం జయే ధర్మభూయస్త్వాదుత్కర్ష ఆ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తేః. అసురజయే ఽధర్మభూయస్త్వాదపకర్ష ఆ స్థావరత్వప్రాప్తేః. ఉభయసామ్యే మనుష్యత్వప్రాప్తిః. త ఏవం కనీయస్త్వాదభిభూయమానా అసురైర్దేవా బాహుళ్యాదసురాణాం కిం కృతవన్త ఇతి. ఉచ్యతే- తే దేవా అసురైరభిభూయమానాః హ- కిల ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కథం. హన్త- ఇదానీమస్మిన్ యజ్ఞే జ్యోతిష్టోమ ఉద్గీథేన - ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణేనాత్యయామ- అతిగచ్ఛామః. అసురానభిభూయ స్వం దేవభావం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపద్యామహ ఇత్యుక్తవన్తోఽన్యోన్యం. ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణం చ జ్ఞానకర్మభ్యాం. కర్మ- వక్ష్యమాణమన్త్రజపలక్షణం విధిత్స్యమానం లిదేతాని జపేదితి. జ్ఞానం త్విదమేవ నిరూప్యమాణం. నన్విదమభ్యారోహజపవిధిశేషోఽర్థవాదః- న జ్ఞాననిరూపణపరం. న - య ఏవం వేదేతి వచనాత్. ఉద్గీథప్రస్తావే పురాకల్పశ్రవణాత్ ఉద్గీథవిధిపరమితి చేన్న- అప్రకరణాత్, ఉద్గీథస్య చాన్యత్ర విహితత్వాత్, విద్యాప్రకరణత్వాచ్చాస్య, అభ్యారోహజపస్య చానిత్యత్వాత్, ఏవం విత్ప్రయోజ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ నిత్యవచ్ఛ్రవణాత్, తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి చ శ్రుతేః, ప్రాణస్య వాగాదీనాం చ శుద్ధ్యశుద్ధివచనాత్,. న హ్యుపాస్యత్వే ప్రాణస్య శుద్ధివచనం, వాగాదీనాం చ సహోపన్యస్తానామశుద్ధివచనం, వాగాదినిన్దయా ముఖ్యప్రాణస్తుతిః, శ్రాభిప్రేతోపపద్యతే. * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాదిఫలవచనం చ. ప్రాణస్వరూపాపత్తిర్హి ఫలం తత్ - యద్వాగాద్యగ్న్యాదిభావః. భవతు నామ ప్రాణస్యోపాసనం- న తు విశుద్ధ్యాదిగుణవత్త్వేతి. నను స్యాత్- శ్రుతత్వాత్. న స్యాత్- ఉపాస్యత్వే స్తుత్యర్థోపపత్తేః. న - అవిపరీతార్థప్రతిపత్తేశ్శ్రేయః ప్రాప్త్యుపపత్తేర్లోకవత్. యో హ్యవిపరీతమర్థం ప్రతిపద్యతే లోకే - స ఇష్టం ప్రాప్నోతి- అనిష్టాద్వా నివర్తతే - న విపరీతార్థప్రతిపత్త్యా. తథేహాపి శ్రౌతశబ్దజనితార్థప్రతిపత్తౌ శ్రేయః ప్రాప్తిరుపపన్నా- న విపర్యయే. న చోపాసనార్థశ్రుతశబ్దోత్థవిజ్ఞానవిషయస్యాయథార్థత్వే ప్రమాణమస్తి. న చ తద్విజ్ఞానస్యాపవాదశ్శ్రూయతే. తతః శ్రేయః ప్రాప్తిదర్శనాద్యథార్థతాం ప్రతిపద్యామహే- విపర్యయే చానర్థప్రాప్తిదర్శనాత్. యో హి విపర్యయేణార్థం ప్రతిపద్యతే లోకే పురుషం స్థాణురితి- అమిత్రం మిత్రమితి వా- సోఽనర్థం ప్రాప్నువన్ దృశ్యతే. ఆత్మేశ్వరదేవతాదీనామప్యయథార్థానామేవ చేద్గ్రహణం శ్రుతితః - అనర్థప్రాప్త్యర్థం శాస్త్రమితి ధ్రువం ప్రాప్నుయాల్లోకవదేవ. న చైతదిష్టం- తస్మాద్యథాభూతానేవాత్మేశ్వరదేవతాదీన్ గ్రాహయత్యుపాసనార్థం శాస్త్రం. నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. స్ఫుటం నామాదేరబ్రహ్మత్వం- తత్ర బ్రహ్మదృష్టిం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయచ్ఛాస్త్రం దృశ్యతే- తస్మాద్యథార్థమేవ శాస్త్రతః ప్రతిపత్తేః శ్రేయ ఇత్యయుక్తమితి చేన్న- ప్రతిమావద్భేదప్రతిపత్తేః. నామాదావబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయతి శాస్త్రం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిమితి నైతత్సాధ్వవోచః. కస్మాత్. భేదేన హి బ్రహ్మణో నామాదివస్తునః ప్రతిపన్నస్య నామాదౌ విధీయతే బ్రహ్మదృష్టిః ప్రతిమాదావివ విష్ణుదృష్టిః. ఆలమ్బనత్వేన హి నామాది ప్రతిపత్తిః ప్రతిమావదేవ - న తు నామాద్యేవ బ్రహ్మేతి. యథా స్థాణావనిర్జ్ఞాతే- న స్థాణురితి పురుష ఏవాయమితి ప్రతిపద్యతే విపరీతం-న తు తథా నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిర్విపరీతా. బ్రహ్మదృష్టిరేవ కేవలా- నాస్తి బ్రహ్మేతి చేత్. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిదృష్టీనాం తుల్యతా. న- ఋగాదిషు పృథివ్యాదిదృష్టిదర్శనాత్. విద్యమానపృథివ్యాదివస్తుదృష్టీనామేవర్గాదివిషయే ప్రక్షేపదర్శనాత్. తస్మాత్తత్సామాన్యాన్నామాదిషు బ్రహ్మాదిదృష్టీనాం విద్యమానబ్రహ్మాదివిషయత్వసిద్ధిః. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిబుద్ధీనాం చ సత్యవస్తువిషయత్వసిద్ధిః. ముఖ్యాపేక్షత్వాచ్చ గౌణత్వస్య. పఞ్చాగ్న్యాదిషు చాగ్నిత్వాదేర్గౌణత్వాన్ముఖ్యాగ్న్యాదిసద్భావవన్నామాదిషు బ్రహ్మత్వస్య గౌణత్వాన్ముఖ్యబ్రహ్మసద్భావోపపత్తిః. క్రియార్థైశ్చావిశేషాద్విద్యార్థానాం. యథా చ దర్శపూర్ణమాసాదిక్రియోదంఫలాదివిశిష్టేతికర్తవ్యతాకా ఏవం క్రమప్రయుక్తాఙ్గా చేత్యేతదలౌకికం వస్తు ప్రత్యక్షాద్యవిషయం- తథాభూతం చ వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యతే - తథా పరమాత్మేశ్వరదేవతాదివస్తు స్థూలాదిధర్మకమశనాయాద్యతీతం చేత్యేవమాదివిశిష్టమితి వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యత ఇత్యలౌకికత్వాత్తథాభూతమేవ భవితుమర్హతీతి. న చ క్రియార్థైర్వాక్యైర్జ్ఞానవాక్యానాం బుద్ధ్యుత్పాదకత్వే విశేషోఽస్తి. న చానిశ్చితా విపర్యస్తా వా పరమాత్మాదివస్తువిషయా బుద్ధిరుత్పద్యతే. అనుష్ఠేయాభావాదయుక్తమితి చేత్. క్రియార్థైర్వాక్యైస్సహ ప్రవృత్త్యంశాభావనానుష్ఠేయా జ్ఞాప్యతే లౌకిక్యపి- న తథా పరమా

త్మేశ్వరాదివిజ్ఞానేఽనుష్ఠేయంకించిదస్తి - అతః క్రియార్థైస్సాధర్మ్యమిత్యయుక్తమితిచేన్న - జ్ఞానస్యతథాభూతార్థవిషయత్వాత్. నహ్యనుష్ఠేయస్య త్ర్యంశస్యభావనాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వాత్తథాత్వం. కింతర్హి. ప్రమాణసమధిగతత్వాత్. నచతద్విషయాయాబుద్ధేరనుష్ఠేయవిషయత్వాత్తథార్థత్వం. కింతర్హి. వేదవాక్యజనితత్వాదేవ. వేదవాక్యాధిగతస్యవస్తునస్తథాత్వేనత్వనుష్ఠేయత్వవిశిష్టంచేదనుతిష్ఠతి- నోచేత్ అనుష్ఠేయత్వవిశిష్టం- నానుతిష్ఠతి. అననుష్ఠేయత్వేవాక్యప్రమాణత్వానుపపత్తిరితిచేత్. నహ్యనుష్ఠేయేఽసతిపదానాంసంహతిరుపపద్యతే - అనుష్ఠేయత్వేతూపతితాదర్థ్యేనపదానిసంహన్యన్తే- తత్రానుష్ఠేయనిష్ఠంవాక్యంప్రమాణంభవతిఇదమనేనైవంకర్తవ్యమితి - నత్విదమనేనైవమిత్యేవం ప్రకారాణాంపదశతానామపివాక్యత్వమస్తికుర్యాత్ క్రియేతకర్తవ్యంభవేత్స్యాదిత్యేవమాదీనామపుస్యతమేఽసతి. అతఃపరమాత్మేశ్వరాదీనామవాక్యప్రమాణత్వం. పదార్థత్వేచప్రమాణాన్తరవిషయత్వం. అతోఽసదేతదితిచేన్న- అస్తిమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాద్యననుష్ఠేయేపివాక్యదర్శనాత్. నచమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాదివాక్యశ్రవణేమేర్వాదావనుష్ఠేయత్వబుద్ధిరుత్పద్యతే. తథాస్తిపదసహితానాంపరమాత్మేశ్వరాదిప్రతిపాదకవాక్యపదానాంవిశేషణవిశేష్యభావేనసంహతిఃకేనవార్యతే. మేర్వాదిజ్ఞానవత్పరమాత్మజ్ఞానేప్రయోజనాభావాదయుక్తమితిచేన్న- * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరితిఫలశ్రవణాత్, సంసారబీజావిద్యాదిదోషనివృత్తిదర్శనాచ్చ. అనన్యశేషత్వాచ్చతజ్జ్ఞానస్యజుహ్వామివఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వానుపపత్తిః. ప్రతిషిద్ధానిష్టఫలసమ్బన్ధశ్చవేదాదేవవిజ్ఞాయతే- నచానుష్ఠేయస్సః. నచప్రతిషిద్ధవిషయేప్రవృత్తక్రియస్యాకరణాదన్యదనుష్ఠేయమస్తి. అకర్తవ్యతాజ్ఞాననిష్ఠతైవహిపరమార్థతఃప్రతిషేధవిధీనాంస్యాత్. క్షుధార్తస్యప్రతిషేధజ్ఞానసంస్కృతస్యాభక్ష్యేఽభోజ్యేవాప్రత్యుపస్థితేకలఞ్జాభిశస్తాన్నాదావిదంభక్ష్యమదోభోజ్యమితివాజ్ఞానముత్పన్నంతద్విషయయాప్రతిషేధజ్ఞానస్మృత్యాబాధ్యతే- మృగతృష్ణికాయామివపేయజ్ఞానం. తద్విషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనతస్మిన్బాధితేస్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేఽనర్థకరీతద్భక్షణభోజనప్రవృత్తిర్నభవతి. విపరీతజ్ఞాననిమిత్తాయాఃప్రవృత్తేర్నివృత్తిరేవ- నపునర్యత్నఃకార్యస్తదభావే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధీనాం వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననిష్ఠతైవ- నపురుషవ్యాపారనిష్ఠతాగన్ధోప్యస్తి. తథేహాపిపరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానవిధీనాంతావన్మాత్రపర్యవసానతైవస్యాత్. తథాతద్విజ్ఞానసంస్కృతస్యతద్విపరీతార్థజ్ఞాననిమిత్తానాంప్రవృత్తీనామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాత్పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానస్మృత్యాస్వాభావికేతన్నిమిత్తవిజ్ఞానేబాధితేఽభావస్స్యాత్. ననుకలఞ్జాదిభక్షణాదేరనర్థార్థత్వేనవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానస్యస్మృత్యాస్వాభావికేతద్భక్ష్యత్వాదివిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేతద్భక్షణాద్యనర్థప్రవృత్త్యభావవత్ప్రతిషేధవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రవిహితప్రవృత్త్యభావోనయుక్తఇతిచేన్న- విపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంతుల్యత్వాత్. కలఞ్జభక్షణాదిప్రవృత్తేర్మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వమనర్థార్థత్వంచయథా- తథాశాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి-తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపిమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వేనానర్థత్వేనచతుల్యత్వాత్ పరమాత్మజ్ఞానేనవిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేయుక్తఏవాభావః. ననుతత్రయుక్తః - నిత్యానాంతుకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వాదనర్థార్థత్వాభావాచ్చాభావోనయుక్తఇతిచేన్న - అవిద్యారాగద్వేషాదిదోషవతోవిహితత్వాత్. యథాస్వర్గకామాదిదోషవతోదర్శపౌర్ణమాసాదీనికామ్యానికర్మాణివిహితాని- తథాసర్వానర్థబీజావిద్యాదిదోషవత, స్తజ్జనితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారరాగద్వేషాదిదోషవత, శ్చతత్ప్రేరితావిశేషప్రవృత్తేరిష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినోనిత్యానికర్మాణివిధీయన్తే- నకేవలంశాస్త్రనిమిత్తాన్యేవ. నచాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసచాతుర్మాస్యపశుబన్ధసోమానాంకర్మణాంస్వతఃకామ్యనిత్యత్వవివేకోస్తి - కర్తృగతేనహిస్వర్గాదికామ్యదోషేణకామార్థతా - తథాఽవిద్యాదిదోషవతఃస్వభావప్రాప్తేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినస్తదర్థాన్యేవనిత్యానీతియుక్తంతంప్రతివిహితత్వాత్. నపరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శమోపాయవ్యతిరేకేణకించిత్కర్మవిహితముపలభ్యతే. కర్మనిమిత్తదేవతాదిసర్వసాధనవిజ్ఞానోపమర్దేనహ్యాత్మజ్ఞానంవిధీయతే- నచోపమర్దితక్రియాకారకాదివిజ్ఞానస్యకర్మప్రవృత్తిరుపపద్యతే- విశిష్టక్రియాసాధనాదిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్క్రియాప్రవృత్తేః. నహిదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నాస్థూలాద్వయాదిబ్రహ్మప్రత్యయధారిణఃకర్మావసరోస్తి. భోజనాదిప్రవృత్త్యవసరవత్స్యాదితిచేన్న - అవిద్యాదికేవలదోషనిమిత్తత్వాద్భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తేః. నతుతథానియతంకదాచిత్క్రియతే, కదాచిన్నక్రియతే, చేతినిత్యంకర్మోపపద్యతే. కేవలదోషనిమిత్తత్వాత్తుభోజనాదికర్మణోఽనియతత్వంస్యాత్- దోషోద్భవాభిభవయోరనియతత్వాత్- కామానామివకామ్యేషు. శాస్త్రనిమిత్తకాలాద్యపేక్షిత్వాచ్చ నిత్యానామనియతత్వానుపపత్తిః. దోషనిమిత్తత్వేసత్యపియథాకామ్యాగ్నిహోత్రస్యశాస్త్రవిహితత్వాత్ సాయంప్రాతఃకాలాద్యపేక్షత్వం- ఏవం. తద్భోజనాదిప్రవృత్తౌనియమవత్స్యాదితిచేన్న- నియమస్యాక్రియాత్వాత్, క్రియాయాశ్చాప్రయోజకత్వా, న్నాసౌజ్ఞానస్యాపవాదకరః. తస్మాత్ పరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవిధేరపితద్విపరీతస్థూలద్వైతాదిజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ సామర్థ్యాత్ సర్వకర్మప్రతిషేధవిధ్యర్థత్వంసమ్పద్యతే - కర్మప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వాత్- యథాప్రతిషేధవిషయే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధివచ్చవస్తుప్రతిపాదనంతత్పరత్వంచసిద్ధంశాస్త్రస్య. ౧

ఆ. — తృతీయమగ్నిబ్రాహ్మణానన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధాప్రతీతేర్నసాస్తీత్యాశఙ్కతే (ద్వయాహేత్యాద్యస్యేతి) వివక్షితంసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (కర్మణామితి) * సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితి శ్రుతేరుక్తాపరాగతిర్ముక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వృత్త్యాన్వత్వభావ ఇతి) అశ్వమేధోపాసనస్యసాశ్వమేధస్యకేవలస్యవాఫలముక్తం- నోపాస్త్యన్తరాణాంకర్మాన్తరాణాంచేత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధఫలోక్త్యాపాస్త్యన్తరాణాంకేవలానాంసముచ్చితానాంచఫలముపలక్షితమిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానయుక్తానాంకర్మణాంసంసారఫలత్వప్రదర్శనానన్తరమితియావత్. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకస్యప్రాణస్యస్వరూపంనిరూపయితుంబ్రాహ్మణమిత్యుక్త్వాపోద్ఘాతకత్వంసంబన్ధముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) *మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇతి మృత్యోరతిక్రమస్యవక్ష్యమాణజ్ఞానకర్మఫలత్వా, త్పూర్వత్రచపదస్త

ర్ధావస్యతిత్ఫలస్యోక్తత్వాత్, ఉభయస్యాపిఫలస్యభేదాత్ పూర్వోత్తరయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విషయశబ్దితోద్దేశ్యభేదాన్నపూర్వోక్తయోస్తయోరుద్భవ కారణప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరజ్ఞానకర్మఫలభేదాభావాదేకవిషయత్వాత్ తదుద్భావకప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణంయుక్తమితిపరిహరతి (నాయమితి) వాక్యశేషవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) స్వాభావికః - శాస్త్రానాధేయోయోఽయం పాప్మావిషయాసఙ్గరూపః- సమృత్యుః. తస్యాతిక్రమణంవాక్యశేషేకథ్యతే - సహిహిరణ్యగర్భాఖ్యమృత్యోః. అతఃపూర్వోక్తజ్ఞానకర్మభ్యాంతుల్యవిషయత్వమేవోత్తర జ్ఞానకర్మణోరిత్యర్థః. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకత్వంవక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతాం- ఆఖ్యాయికాతుకిమర్థేత్యాశఙ్క్యతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (కోసావితి) కథంయథోక్తౌ బ్రాహ్మణాఖ్యాయికయోరర్థశ్శక్యోజ్ఞాతుమిత్యాకాఙ్క్షాంనిక్షిప్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) నిపాతార్థమేవస్ఫుటయతి (వర్తమానేతి) ప్రజాపతిశబ్దాభిధేయస్యద్వైత్వాద్యజమానంగోచరయతీత్యాహ (వృత్తేతి) ఇన్ద్రాదయోదేవాః-విరోచనాదయశ్చాసురాఇత్యాశఙ్కాంవారయతి (తస్యైవేతి) యజమానేషు ప్రాణేషుదేవత్వమసురత్వంచ విరుద్ధంనసిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (కథమితి) తేషుతదుభయమూపాధికం సాధయతి (ఉచ్యతఇతి) శాస్త్రానపేక్షయోర్జ్ఞానకర్మణోరుత్పాదకమాహ(ప్రత్యక్షేతి) సన్నిధానాసన్నిధానాభ్యాం ప్రమాణద్వయోక్తిః. స్వేష్వేవాసుష్ఠురమణంనామాత్మంభరిత్వం. తతఇత్యాదివాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (యస్మాచ్చేతి) దేవానామల్పత్వం ప్రపఞ్చయతి (స్వాభావికీహీతి) మహత్తరత్వేహేతుర్దృష్టప్రయోజనత్వాదితి ఆసురాణాంబహుత్వం ప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రజనితేతి) అసురాణాంబాహుళ్యమితిశేషః. తదేవసాధయతి (అత్యన్తేతి) ఉభయేషాందేవాసురాణామిథస్సఙ్ఘర్షందర్శయతి (తేదేవాశ్చేతి) కథంబ్రహ్మాదీనాంస్థావరాన్తానాంభోగస్థానానాంస్వర్గాదీనాంస్పర్ధాస్పదత్వమిత్యాశఙ్క్యతేషాంశాస్త్రీయేతరజ్ఞానకర్మసాధ్యత్వాత్, తయోశ్చదేవాసురజయాధీనత్వాత్, తస్యచస్పర్ధాపూర్వకత్వాత్, తత్పరమ్పరయాలోకానాంతన్నిమిత్తత్వమిత్యభిప్రేత్యవిశినష్టి (స్వాభావికేతి) కాపునరేషాంస్పర్ధానామేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానాంచేతి) తామేవసఫలాంనివృణోతి (కదాచిదిత్యాదినా) అధికృతైరసురపరాజయోదేవజయశ్చప్రయతితవ్యమిత్యనుగ్రహబుద్ధ్యాజయఫలమాహ (ఏవమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమనన్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తఏవమిత్యాదినా) యోఽయముద్గీథోనామకర్మాఙ్గభూతఃపదార్థః- తత్కర్తుః ప్రాణస్యస్వరూపాశ్రయణమేవకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) కింతత్కర్మ- కింవాజ్ఞానం- తదాహ (కర్మేతి) తాన్యేతాని- * అసతోమాసద్గమయేత్యాదీని యజుంషిజపేదితివిధిత్స్యమానమితియోజనా. ద్వయాహేత్యాదినజ్ఞాననిరూపణపరం- జపవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాత్. తద్గతోత్రజ్ఞానస్యనిరూప్యమాణత్వమిత్యాక్షిపతి (నన్వితి) అభిముఖ్యేనారోహతిదేవభావమనేనేత్యభ్యారోహోనామమన్త్రజపః. తద్విధిశేషోర్థవాదోద్వయాహేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. ఉపాస్తివిధిశ్రవణాత్తత్పరంవాక్యం - నజపవిధిశేషఇతిదూషయతి (నేతి) మాభూజ్జపవిధిశేషః - తథాప్యుద్గాయేత్యుద్గాత్రస్యకర్మణః సన్నిధానేపురాతనకల్పనాప్రకారస్యద్వయాహేత్యాదినాశ్రవణాత్ తద్విధిశేషోర్థవాదోఽయమితిశఙ్క్యతే (ఉద్గీథేతి) నేదంవాక్యంజ్ఞానంచోద్గీథవిధిశేషః- తత్ప్రకరణస్థత్వాభావేనసన్నిధ్యభావాదితిదూషయతి (నాప్రకరణాదితి) ఉద్గీథస్తర్హిక్వవిధీయతే- నఖల్వవిహితమఙ్గంభవతి- తత్రాహ (ఉద్గీథస్యచేతి) అన్యత్రేతికర్మకాణ్డోక్తిః. అథోద్గాయేత్యుద్గీథవిధిరపీహప్రతీయతే- తత్కథంసన్నిధిరపోద్యతే - తత్రాహ (విద్యేతి) ఉద్గీథవిధిరిహప్రతీయమానః ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనవిధిః - అన్యథాప్రకరణవిరోధాదిత్యర్థః. జపవిధిశేషత్వముద్గీథవిధిశేషత్వంవాజ్ఞానస్యనాస్తీత్యుక్తం- ఇదానీంజపవిధిశేషత్వాభావేయుక్త్యన్తరమాహ (అభ్యారోహేతి) అనిత్యత్వంసాధయతి (ఏవమితి) ప్రాణవిజ్ఞానవతానుష్ఠేయోజపోసతద్విజ్ఞానాత్ప్రాక్- తస్మాత్సోపశ్చాద్భావీ ప్రాగేవసిద్ధంవిజ్ఞానంప్రయోజయతీత్యర్థః. తస్యాపి ప్రాచీనత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానస్యచేతి) : యఏవంవిద్వాన్పౌర్ణమాసీంయజతఇతివత్ * యఏవంవేదేతివిజ్ఞానంశ్రుతం. నహిప్రయాజాదిపౌర్ణమాసీప్రయోజకం-తస్యాఏవతత్ప్రయోజకత్వాత్. తథాప్రాణనిత్ప్రయోజ్యోజపోనవిజ్ఞానప్రయోజకః - తస్యస్వప్రయోజకత్వేనప్రాగేవసిద్ధేరావశ్యకత్వాదిత్యర్థః. ఫలవత్త్వాచ్చప్రాణవిజ్ఞానంస్వతన్త్రంవిధిత్సితమిత్యాహ (తద్ధేతి) ప్రాణోపాస్తేర్వివక్షితత్వేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణస్యేతి) యద్విధిస్తూయతే - తద్విధీయతఇతిన్యాయమభిప్రేత్యోక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతశ్చప్రాణోపాస్తిరత్రవిధిత్సితేత్యాహ (మృత్యుమితి) ఫలవచనంప్రాణస్యోపాస్యత్వేనోపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (ప్రాణేతి) మృత్యుమోక్షణానన్తరంవాగాదీనామగ్న్యాదిత్వంఫలం- తదధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేతోర్వాసనాదురాధిదైవికప్రాణస్వరూపాపత్తేరుపపద్యతే- తస్మాద్విధిత్సితైవాత్రప్రాణోపాస్తిరిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయేనప్రాణోపాస్తిముపేత్యప్రాణదేవతాంశుద్ధ్యాదిగుణవతీమాక్షిపతి (భవత్వితి) యథాప్రాణస్యోపాస్తిశ్శాస్త్రదృష్టత్వాదిష్టా- తథాస్యగుణసమ్బన్ధఃశ్రుతత్వాదేష్టవ్యః - ఉపాస్త్యుపాస్యేచగుణవతిప్రాణేప్రామాణికప్రాప్తేరవిశేషాదితిసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నన్వితి) ప్రాణస్యోపాస్యత్వేవిశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యస్తుత్యర్థత్వేనార్థవాదత్వసమ్భవాన్నయథోక్తాదేవతాస్యాదితిపూర్వవాద్యాహ (నస్యాదితి) విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యార్థవాదత్వేపినాభూతార్థవాదత్వమితిపరిహరతి(నేతి) విశుద్ధ్యాదిగుణవిశిష్టప్రాణదృష్టేరత్రఫలప్రాప్తిశ్రుతానజ్ఞానస్యమిథ్యార్థత్వేయుక్తా - సమ్యగ్జ్ఞానాదేవపుమర్థాప్తేస్సమ్భవాత్. అతఃస్తుతిరపియథార్థైవేత్యర్థః. లోకదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యోహీతి) ఇహేతివేదాఖ్యదార్ష్టాన్తికోక్తిః. ననువిశుద్ధ్యాదిగుణవతీందేవతాంవదన్తివాక్యాన్యుపాసనావిధ్యర్థత్వాన్నస్వార్థేప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే- తత్రాహ (నచేతి) అన్యపరాణామపివాక్యానాంమానాన్తరసంవాదవిసంవాదయోరసతోఃస్వార్థే ప్రామాణ్యమనుభవానుసారిభిరేష్టవ్యమిత్యర్థః. ననుప్రాణస్యవిశుద్ధ్యాదివాదోనస్వార్థేమానం- అన్యపరత్వాత్- ఆదిత్యయూపాదివాక్యవత్. అత ఆహ (నచేతి) ఆదిత్యయూపాదివాక్యార్థజ్ఞానస్యప్రత్యక్షాదినాఽపవాదవద్విశుద్ధ్యాదిగుణవిజ్ఞానస్యనాపవాదశ్శ్రుతః-తస్మాద్విశుద్ధ్యాదివాదస్యస్వార్థేమానత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. విశుద్ధ్యాదిగుణకప్రాణవిజ్ఞానాత్ఫలశ్రవణాత్తద్వాదస్యయథార్థత్వమేవేత్యుపసంహరతి (తతఇతి) లోకవద్వే

దేపిసమ్యగ్జ్ఞానాదిష్టప్రాప్తిరనిష్టపరిహారశ్చేత్యన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేనాపి సమర్థయతే (విపర్యయే చేత్యాదినా) శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వ మిష్టమితిశఙ్కాం నిరాచష్టే (నచేతి) అపౌరుషేయస్యాసమ్భావితసర్వదోషస్యాశేషపురుషార్థహేతోః శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమేష్టుమశక్యమిత్యర్థః. శాస్త్రస్య యథార్థభూతార్థత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం- జ్ఞానార్థం చేతి శేషః. శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయః ప్రాప్తిరిత్యత్ర వ్యభిచారం చోదయతి (నామాదావితి) తదేవ స్ఫుటయతి (స్ఫుటమితి) అబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిరతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వాన్మిథ్యాధీః- సా చ *యావన్నామ్నో గతమిత్యాదిశ్రుత్యా ఫలవతీ తతశ్శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేరేవ ఫలమిత్యయుక్తమిత్యర్థః భేదాగ్రహపూర్వకో ఽన్యస్యాన్యాత్మతావభాసో మిథ్యాజ్ఞానం. అత్ర తు భేదే భాసమానేఽన్యత్రాన్యదృష్టిర్విధీయతే- యథా విష్ణోర్భేదే ప్రతిమాయాం గృహ్యమాణే తత్ర విష్ణుదృష్టిః క్రియతే. తన్నేదం మిథ్యాజ్ఞానమిత్యాహ (నేతి) సఙ్గ్రహం స్పష్టయతి (నామాదావితి) ప్రశ్నపూర్వకం హేతుం వ్యాచష్టే (కస్మాదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టిం ప్రత్యాలమ్బనత్వమేవ - నవిష్ణుతాదాత్మ్యం. నామాదేస్తు బ్రహ్మతాదాత్మ్యం శ్రుతమితి వైషమ్యమాశఙ్క్యాహ (ఆలమ్బనత్వే నేతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) కర్మమీమాంసకో బ్రహ్మవిద్వేషం ప్రకటయన్ ప్రత్యవతిష్ఠతే (బ్రహ్మేతి) కేవలాత్తద్దృష్టిరేవ నామ్ని చోద్యతే- చోదనావశాచ్చ ఫలం సేత్స్యతి. బ్రహ్మ తు నాస్తి- మానాభావాదిత్యర్థః. అథ యథా దేవానాం ప్రతిమాదిషూపాస్యమానానామన్యత్ర సత్త్వం, యథా చ వస్వాద్యానాం పితౄణాం బ్రాహ్మణాదిదేహేతర్ప్యమాణానామన్యత్ర సత్త్వం, - తథా బ్రహ్మణోపి నామాదావుపాస్యత్వాదన్యత్ర సత్త్వం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతే నేతి) నామాదౌ బ్రహ్మదర్శనే నేతియావత్. దృష్టాన్తాసిద్ధేర్న క్వాపి బ్రహ్మాస్తీతి భావః. సత్యజ్ఞానాదిలక్షణం బ్రహ్మ నాస్తీత్యయుక్తం *సదేవ సోమ్యేదమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యాహ (నేతి) కించ- బ్రహ్మదృష్టిః సత్యార్థా - శాస్త్రీయదృష్టిత్వాత్- * ఇయమేవర్గగ్నిస్సామేతి దృష్టివదిత్యాహ (ఋగాదిష్వితి) తదేవ స్పష్టయతి (విద్యమానేతి) తాభిర్దృష్టిభిస్సామాన్యం దృష్టిత్వం. తస్మాదితి యావత్. యత్తు దృష్టాన్తాసిద్ధిరితి- తత్రాహ (ఏతేనేతి) బ్రహ్మదృష్టేస్సత్యార్థత్వవచనేనేతియావత్. బ్రహ్మాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ముఖ్యాపేక్షత్వాదితి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (పఞ్చేతి) పఞ్చాగ్నయః- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషితః. ఆదిపదం వాఙ్ధేన్వాదిగ్రహార్థం నను వేదాన్తవేద్యం బ్రహ్మేష్యతే- న చ తేభ్యస్తత్సిద్ధిస్సిధ్యతి- తేషాం విధివైధుర్యేణాప్రామాణ్యాత్. తత్కుతో బ్రహ్మసిద్ధిః- అత ఆహ (క్రియార్థైశ్చేతి) విమతం స్వార్థే ప్రమాణం- అజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వాత్- సమ్మతవత్. అతో వేదాన్తశాస్త్రాదేవ బ్రహ్మసిద్ధిరిత్యర్థః. సిద్ధసాధ్యార్థభేదేన వైషమ్యాదవిశిష్టత్వమనిష్టమిత్యాశఙ్క్యోక్తం వివృణోతి (యథా చేతి) విశిష్టత్వం- స్వరూపోపకారిత్వం ఫలోపకారిత్వం చ. పఞ్చమోక్తం ప్రకారం పరామ్రష్టుమేవమిత్యాదిష్టం. అలౌకికత్వం సాధయతి (ప్రత్యక్షాదీతి) కించ- వేదాన్తానామప్రామాణ్యం బుద్ధ్యనుత్పత్తేర్వా- సంశయాద్యుత్పత్తేర్వా. నాద్య ఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయ ఇత్యాహ (నచానిశ్చితేతి) కోటిద్వయాస్పర్శిత్వాదబాధాచ్చేత్యర్థః. క్రియార్థైర్వాక్యైర్వేదాన్తార్థానాం వాక్యానాం సాధర్మ్యముక్తముపేక్షిపతి (అనుష్ఠేయేతి) సాధర్మ్యస్యాయుక్తత్వసేవవ్యనక్తి (క్రియార్థైరితి) వాక్యోత్థబుద్ధేర్యథార్థత్వాద్విధ్యభావేపి వాక్యప్రామాణ్యమజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వే నావిరుద్ధమితి పరిహరతి (నజ్ఞానస్యేతి) అనుష్ఠేయనిష్ఠత్వమన్తరేణ కుతో వస్తుని ప్రయోగ ప్రత్యయయోస్తథార్థత్వమిత్యాశఙ్క్య తయోర్విషయతథాత్వార్థం తదపేక్షా- స్వప్రామాణ్యార్థం వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నహీతి) తదుభయవిషయస్య కర్తవ్యార్థస్య తథాత్వం న కర్తవ్యత్వాపేక్షం - కింతు మానగమ్యత్వాత్. అన్యథావిప్రలమ్భకవిధివాక్యేపి తథాత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) బుద్ధిగ్రహణం ప్రయోగోపలక్షణార్థం. కర్తవ్యతార్థవిషయప్రయోగాదేర్నానుష్ఠేయవిషయత్వాన్మానత్వం- కింతు ప్రమాకరణత్వాత్తజ్జన్యత్వాచ్చ. అన్యథోక్తాతిప్రసక్తితాదవస్థ్యాత్. అతో ఽనుష్ఠేయనిష్ఠత్వం మానత్వే ఽనుపయుక్తమిత్యర్థః. కుతస్తర్హి కార్యాకార్యధియావిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) వైదికస్యార్థస్యాబాధేన తథార్థత్వేసిద్ధే సమీహితసాధనత్వవిశిష్టం చేద్వస్తు- తదా కర్తవ్యమితిధియానుతిష్ఠతి. తచ్చేదనిష్టసాధనత్వవిశిష్టం - తదా న కార్యమితిధియా నానుతిష్ఠతి. అతో మానస్యైవానుష్ఠానానుష్ఠానహేతూ కార్యాకార్యధియావిత్యర్థః. తథాపి బ్రహ్మణో వాక్యార్థత్వం- పదార్థత్వం వా. నాద్యమిత్యాహ(అననుష్ఠేయత్వ ఇతి) తస్యాకార్యత్వేపి వాక్యార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాపి సతీతిచ్ఛేదః. ద్వితీయం దూషయతి (పదార్థత్వే చేతి) బ్రహ్మణశ్శాస్త్రార్థత్వమేతదిత్యుచ్యతే. కార్యాస్పృష్టేర్థే వాక్యప్రామాణ్యం దృష్టాన్తేన సాధయతి (నేత్యాదినా) శుక్లకృష్ణలోహితమిశ్రలక్షణం వర్ణచతుష్టయం. తద్విశిష్టో మేరురస్తీత్యాదిప్రయోగే మేర్వాదావకార్యేపి సమ్యగ్ధీదర్శనాత్ *తత్త్వమసి వాక్యాదపి కార్యాస్పృష్టే బ్రహ్మణి సమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తేపి కార్యధీరేవ వాక్యాదుదేతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ననుతత్ర క్రియాపదాధీనాపదసంహతిర్యుక్తా- వేదాన్తేషు పునస్తదభావాత్పదసంహత్యయోగాత్ కుతో వాక్యప్రమాణత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదతి. తత్రాహ (తథేతి) విమతమఫలం- సిద్ధార్థజ్ఞానత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానాత్ తత్త్వమాదేస్సిద్ధార్థస్యాయుక్తం మానత్వమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) శ్రుతివిరోధేనానుమానం ధునీతే (నేత్యాదినా) విద్వదనుభవ విరోధాచ్చ నైవమిత్యాహ (సంసారేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వే నామానత్వాదనుమానాబాధకతేత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యేతి) పర్ణమయీత్వాధికరణన్యాయేన జుహ్వాం ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం యుక్తం - బ్రహ్మధియో ఽన్యశేషత్వప్రాపకాభావాత్ తత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాసిద్ధిరితి. అన్యథా శారీరకానారమ్భస్స్యాదిత్యర్థః. శ్రుత్యనుభవాభ్యాం వాక్యోక్తజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వదృష్టేర్యుక్తా కార్యాస్పృష్టేర్థే * తత్త్వమస్యాదేర్మానతేత్యుక్తం. సప్రతిశాస్త్రస్య కార్యపరత్వానియమే హేత్వన్తరమాహ (ప్రతిషిద్ధేతి) యద్యపి కళఞ్జభక్షణాదేరధఃపాతస్య చ సమ్బన్ధః*నకళఞ్జం భక్షయేదిత్యాదివాక్యాత్ప్రతీయతే- తథాపి తస్యానుష్ఠేయత్వాద్వాక్యస్యానుష్ఠేయనిష్ఠత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సమ్బన్ధస్యాభావార్థత్వాన్నానుష్ఠేయతేత్యర్థః. అథ భక్షణాదికార్యమితివిధిపరత్వమేవ నిషేధవాక్యస్య కిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యాపి కార్యార్థత్వే విధినిషేధభేదభఙ్గా, న్నఞశ్చ స్వసమ్బన్ధస్య

భావబోధేనముఖ్యస్యార్థాన్తరేవృత్తౌలక్షణాపాతా, న్నిషిద్ధవిషయే రాగాదినా ప్రవృత్తిక్రియావతో నిషేధశాస్త్రార్థధీసంస్కృతస్యనిషేధశ్రుతేరకరణాత్- ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యుపలక్షితాదౌదాసీన్యాదన్యదనుష్ఠేయంన ప్రతిభాతీత్యర్థః. భావవిషయంకర్తవ్యత్వంవిధీనామర్థః-అభావవిషయంతునిషేధానామితివిశేషమాశఙ్క్యాహ (అకర్తవ్యేతి) అభావస్యభావార్థత్వాభావాత్ కర్తవ్యతావిషయత్వాసిద్ధిరితిహిశబ్దార్థః ప్రతిషేధజ్ఞానవతోపికలఞ్జభక్షణాదిజ్ఞానదర్శనాత్ తన్నివృత్తేర్నియోగాధీనత్వాత్ తన్నిష్ఠమేవవాక్యమేష్టవ్యమితిచేత్- నేత్యాహ (క్షుధార్తస్యేతి) విషలిప్తభాజనహతస్యపక్వౌర్మాంసంకలఞ్జం. బ్రహ్మవధాద్యభిశాపయుక్తస్యాన్నపానాది. తస్మిన్నభక్ష్యేఽభోజ్యేచ ప్రాప్తైయద్భ్రమజ్ఞానంక్షుత్తామస్యోత్పన్నం-తన్నిషేధధీసంస్కృతస్యతద్ధీస్మృత్యాబాధ్యమిత్యత్రలౌకికదృష్టాన్తమాహ (మృగతృష్ణికాయామితి) తథాపిప్రవృత్త్యభావసిద్ధయే విధిరర్థ్యతామితిచేత్-నేత్యాహ (తస్మిన్నితి) తదభావః-ప్రవృత్త్యభావోనవిధిజన్యప్రయత్నసాధ్యః-నిమిత్తాభావేనైవసిద్ధేరిత్యర్థః. దృష్టాన్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నకేవలం *తత్త్వమస్యాదివాక్యానాంసిద్ధవస్తుమాత్రపర్యవసానతా- కింతుసర్వకర్మనివర్తకత్వమపిసిధ్యతీత్యాహ (తథేతి)అకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానసంస్కృతస్యప్రవృత్తీనామభావస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. తస్మాత్- బ్రహ్మభావాద్విపరీతోర్థోయస్యకర్తృత్వాదిజ్ఞానస్య- తన్నిమిత్తానామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాదితిహేతుః. కదాపునస్తాసామభావస్స్యాత్- అతఆహ (పరమాత్మాదీతి) భ్రాన్తిప్రాప్తభక్షణాదినిరాసేననివృత్తినిష్ఠతయానిషేధవాక్యమానత్వవత్ తత్త్వమాదేరపిప్రత్యగ్జ్ఞానోత్థకర్తృత్వాదినివర్తకత్వేనమానత్వోపపత్తిరితిసముదాయార్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమాశఙ్కతే (నన్వితి)తస్యనిషిద్ధత్వాదనర్థార్థత్వేన. యద్వస్తుయాథాత్మ్యం-తజ్జ్ఞానేననిషేధేకృతేతత్సంస్కారద్వారాసమ్పాదితస్మృత్యాశాస్త్రీయజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానేబాధితే తత్కార్యప్రవృత్త్యభావో నిమిత్తాభావేనైమిత్తికాభావన్యాయేనయుక్తః - నతథాగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్త్యభావోయుక్తః-బ్రహ్మవిదాగ్నిహోత్రాదినకర్తవ్యమితినిషేధానుపలమ్భాదిత్యర్థః. *తత్త్వమస్యాదివాక్యైనార్థాన్నిషిద్ధమగ్నిహోత్రాదీతిమన్వానస్సామ్యమాహ (నేత్యాదినా) శాస్త్రీయప్రవృత్తీనాంగర్భవాసాదిహేతుత్వాదనర్థార్థత్వం. అహంకర్తేత్యాద్యభిమానకృతత్వేనవిపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వం. ఏతదేవదృష్టాన్తావష్టంభేనస్పష్టయతి(కలఞ్జేతి)కామ్యానామజ్ఞానహేతుత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంవిదుషస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తః-నిత్యానాంతుశాస్త్రమాత్రప్రయుక్తానుష్ఠానత్వాన్నాజ్ఞానకృతత్వం. ప్రత్యవాయాఖ్యానర్థధ్వంసిత్వాచ్చనానర్థకరత్వం. అతస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తోనభవతీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యానాంశాస్త్రమాత్రకృతానుష్ఠానత్వమసిద్ధమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేతి) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితాదిక్లేశచతుష్టయోక్తిః. తైరవిద్యాదిభిర్జనితేష్టప్రాప్త్యాద్యనిష్టప్రాప్తౌచక్రమేణరాగద్వేషవతఃపురుషస్యేష్టప్రాప్తిమనిష్టపరిహారంచవాఞ్ఛతస్తాభ్యామేవరాగద్వేషాభ్యామిష్టంమేభూయాదనిష్టం మాభూదిత్యవిశేషకామనాభిప్రేరితావిశేషప్రవృత్తియుక్తస్యనిత్యానివిధీయన్తే- స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యాని - తుల్యంతూభయేషాంకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వమిత్యర్థః. కించ- కామ్యానాందుష్టత్వం బ్రువతానిత్యానామపితదిష్టం- ఉత్పత్తివినియోగప్రయోగాధికారవిధిరూపేవిశేషాభావాదిత్యాహ (నచేతి) కథంతర్హి కామ్యనిత్యవిభాగః-తత్రాహ (కర్తృగతేనేతి) స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యవిధిః- ఇష్టంమేస్యాదనిష్టంమాభూదిత్యవిశేషకామప్రేరితావిశేషితప్రవృత్తిమతోనిత్యవిధిరితియుక్తమిత్యర్థః. నన్వవిద్యాదిదోషవతోనిత్యానికర్మాణీత్యయుక్తం- పరమాత్మజ్ఞానవతోపియావజ్జీవశ్రుతేస్తేషామనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యశ్రుతేరవిరక్తవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (నపరమాత్మేతి) * యోగారూఢస్యతస్యైవశమఃకారణముచ్యత ఇతిస్మృతేర్జ్ఞానపరిపాకేకారణంకర్మోపశమఏవప్రతీయతే- నతథాకర్మవిధిరిత్యర్థః. నకేవలంవిహితంనోపలభ్యతే- నసమ్భవతిచేత్యాహ (కర్మనిమిత్తేతి) యదానాసిత్వంసంసారీ- కింత్వకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాసీతిశ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే- తదాదేవతాయాస్సంప్రదానత్వం, కరణత్వంవ్రీహ్యాదే, రిత్యేతత్సర్వముపమృదితంభవతి. తత్కథమకర్త్రాదిజ్ఞానవతఃసంభవతికర్మవిధిరిత్యర్థః. ఉపమృదితమపివాసనావశాదుద్భవిష్యతి- తతశ్చవిదుషోపికర్మవిధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వాసనావశాదుద్భూతస్యాభాసత్వా, దాత్మస్మృత్యాపునఃపునర్బాధా, చ్చ విదుషోనకర్మప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కించ - అనవచ్ఛిన్నంబ్రహ్మాస్మీతిస్మరతస్తదాత్మకస్యదేశాదిసాపేక్షంకర్మనిరవకాశమిత్యాహ (నహీతి) విదుషోభిక్షాటనాదివత్ కర్మావసరస్స్యాదితిశఙ్కతే (భోజనాదీతి) అపరోక్షజ్ఞానవతోవా-పరోక్షజ్ఞానవతోవాభోజనాదిప్రవృత్తిః. నాద్యః- అనభ్యుపగమాత్, తత్ప్రతీతేర్బాధితానువృత్తిమాత్రత్వాత్,. అగ్నిహోత్రాదేరబాధితాభిమాననిమిత్తస్యతథాత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) నద్వితీయః- పరోక్షజ్ఞానినశ్శాస్త్రనపేక్షక్షుత్పిపాసాదిదోషకృతత్వాత్తత్ప్రవృత్తేరిష్టత్వాదిత్యాహ (అవిద్యాదీతి) అగ్నిహోత్రాద్యపితథాస్యాదితిచేత్-నేత్యాహ(నత్వితి)భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాన్నానుపపత్తింవివృణోతి (కేవలేతి) నతుతథేత్యాదిప్రపఞ్చయతి(శాస్త్రనిమిత్తేతి)తర్హిశాస్త్రవిహితకాలాద్యపేక్షత్వాన్నిత్యానామదోషప్రభవత్వంభవేదిత్యాశఙ్క్యాహ (దోషేతి) విషందోషకృతత్వేపినిత్యానాంశాస్త్రసాపేక్షత్వాత్ కాలాద్యపేక్షత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) భోజనాదేర్దోషకృతత్వేపి*చాతుర్వర్ణ్యంచరేద్భైక్షంయతీనాంతుచతుర్గుణమిత్యాదినియమవద్విదుషోగ్నిహోత్రాదినియమోపిస్యాదితిశఙ్కతే (తథోభోజనాదీతి) విదుషోనాస్తిభోజనాదినియమః-అతిక్రాన్తవిధిత్వాత్. నచైతావతాయథేష్టచేష్టాపత్తిః- అధర్మాధీనావివేకకృతాహిసా. నతౌవిదుషోవిద్యేతే. అతోఽవిద్యావస్థాయామభ్యస్తీయథేష్టచేష్టావిద్యాదశాయాంపతస్స్యాత్ - సంస్కారస్యాప్యభావాత్ బాధితానువృత్తేశ్చ. అగ్నిహోత్రాదేస్త్వనాభాసత్వాన్నబాధితానువృత్తిరిత్యాహ (నేతి) కించ- అవిదుషాంవివిదిషూణామేషనియమః - తేషాంవిధినిషేధగోచరత్వాత్. నచతేషామప్యేషజ్ఞానోదయపరిపన్థీ - తస్యాన్యనివృత్తిరూపస్యస్వయంక్రియాత్వాభావాత్. నాపిసక్రియామాక్షిపన్ బ్రహ్మవిద్యాంప్రతిక్షిపతి- అన్యనివృత్త్యాత్మనస్తదాక్షేపకత్వాసిద్ధేరిత్యాహ (నియమస్యేతి) కర్మసురాగాదిమతోఽధికారాత్, విరక్తస్యజ్ఞానాధికారాత్, జ్ఞానినోహేత్వభావాదేవకర్మాభావాత్, తస్యభోజనాద్యతుల్యత్వాత్,

తత్త్వమాదేస్సర్వవ్యాపారోపరమస్య కజ్ఞానహేతోర్నిష్క్రియకత్వేన ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తస్యవిధిః - ఉత్పాదకం వాక్యం. తస్యనిషేధవాక్యవత్ తత్త్వజ్ఞానహేతోస్తద్విరోధిమిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ [illegible] ప్రామాణ్యం- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం [illegible] (కర్తృప్రవృత్తీతి) [illegible] ప్రతిషేధ్యభక్షణాదౌ ప్రతిషేధశాస్త్రపరత్వాత్ ప్రవృత్త్యభావః- [illegible] తుల్యత్వాత్ ప్రామాణ్యమపి తుల్యమిత్యర్థః. ప్రతిషేధశాస్త్రసామ్యే [illegible] (తస్మాదితి) [illegible]

[illegible]

ఉ.— తే హ వాచమూచు స్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయత్ యో వాచి భోగ స్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రా త్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం వదతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౨

నీకస్స్యాత్. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచష్టే- * న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వైతదుపపద్యతే. న చైతదస్తి- యద్విద్యైక్యమితి. కుతః. ప్రకరణభేదాత్ * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రస్తుతముద్గీథావయవభూతం ప్రణవం ప్రస్తుత్య * ఏతస్య వా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాం చక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూతప్రణవవిషయముపాసనం ఛన్దోగా అధీయతే. వాజసనేయినస్తు తాదృశప్రస్తావనప్రకరణాభావాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నముద్గీథం ప్రస్తుత్య- * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేత్యాదికృత్స్నోద్గీథవిషయమధీయతే. తతః ప్రకరణభేదేన విధేయభేదః- విధేయభేదే చ రూపభేదః ఇతి న విద్యైక్యం. కించ- * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాం చక్రిర ఇతి పూర్వప్రకృతోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవ హ్యత్ర ప్రాణధియా ఛన్దోగానాముపాస్యః. వాజినాం తు కృత్స్నస్యోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసం నిర్దిశ్య * య ఏవం వేదేత్యుద్గాతైవాధ్యస్తప్రాణభావ ఉపాస్యోఽధీయతే. అతశ్చ రూపభేదః. న చోద్గాతృత్వమపి ప్రాణస్యాస్తి ఇతి * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః - ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యోద్గానకర్తృభూతస్యావశ్యాపేక్షితత్వాత్, తస్యాపి పరమ్పరయా ప్రతిపాదితత్వాత్. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి చోదనాద్యవిశేషేఽపి న విద్యైక్యం. * పరోవరీయస్త్వాదివత్. యథైకస్యామేవ శాఖాయాముద్గీథావయవభూతే ప్రణవే పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేఽపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్తత్- విద్యైక్యముక్తం చేత్. తత్- సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ. యథాఽగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ, యథా చోద్గీథవిద్యేతి ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకోపాత్తాసు బహ్వీషు విద్యాసు. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకేషు తత్రాస్వపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్చ తస్య ధ్యేయస్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్య ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసం. ఏవం చ పూర్వముద్గీథావయవస్యోద్గాతృత్వానుపపత్తేః. అతశ్చోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దనిర్దిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యః ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపత్తవ్యః. వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథవిషయ ఉద్గీథశబ్ద ఇతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి విద్యానానాత్వం సిద్ధమితి. అతోఽత్ర ఉద్గీథశబ్ద ఉద్గీథావయవే ఓఙ్కార ఏవ- స ఏవ * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతోద్గీథశబ్దవద్వ్యవస్థితోద్గీథపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తే- దేవాః- ఏవం వినిశ్చిత్య వాచం- వాగభిమానినీం దేవతాం ఊచుః- ఉక్తవన్తః. త్వం నః- అస్మభ్యముద్గాయ- ఔద్గాత్రం కర్మ కురుష్వ. వాగ్దేవతానిర్వర్త్యమౌద్గాత్రం కర్మ, దృష్టవన్తః- తామేవ చ దేవతాం జపమన్త్రాభిధేయాం * అసతో మా సద్గమయేతి. అత్ర చోపాసనాయాః కర్మణశ్చ కర్తృత్వేన వాగాదయ ఏవ వివక్ష్యన్తే. కస్మాత్. యస్మాత్పరమార్థతస్తత్కర్తృకస్తద్విషయ ఏవ చ సర్వో జ్ఞానకర్మసంవ్యవహారః. వక్ష్యతి హి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాత్మకర్తృకత్వాభావం విస్తరతః షష్ఠే. ఇహాపి చాధ్యాయాన్తే ఉపసంహరిష్యతి అవ్యాకృతాది క్రియాకారకఫలజాతం * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేత్యవిద్యావిషయం, అవ్యాకృతాత్తు యత్పరం పరమార్థాఖ్యం విద్యావిషయమనామరూపకర్మాత్మకం- * నేతి నేతీతీతరప్రత్యాఖ్యానేనోపసంహరిష్యతి పృథక్. యస్తు వాగాదిసమాహారోపాధికల్పితః సంసార్యాత్మా - తం చ వాగాదిసమాహారపక్షపాతినమేవ దర్శయిష్యతి * తేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి. తస్మాద్యుక్తా వాగాదీనామేవ జ్ఞానకర్మకర్తృత్వఫలప్రాప్తివివక్షా. తథేతి- తథాస్త్వితి దేవైరుక్తా వాక్ తేభ్యః- అర్థిభ్యోఽర్థాయోదగాయత్- ఉద్గానం కృతవతీ. కః పునరసౌ దేవేభ్య ఉద్గాయదుద్గానకర్మణా వాచా నిర్వర్తితః కార్యవిశేష ఇతి. ఉచ్యతే- యో వాచి- నిమిత్తభూతాయాం వాగాదిసముదాయస్య య ఉపకారో నిష్పద్యతే వదనాదివ్యాపారేణ - స ఏవ. సర్వేషాం హ్యసౌ వాగ్వదనాభినిర్వృత్తో భోగః ఫలం. తం భోగం త్రిషు పవమానేషు కృత్వాఽవశిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు వాచనికమార్త్విజ్యం ఫలం యత్కల్యాణం- శోభనం వదతి- వర్ణానభినిర్వర్తయతి. తదాత్మనే- మహ్యమేవ తద్ధ్యసాధారణం వాగ్దేవతాయాః కర్మ- యత్సమ్యగ్వర్ణానాముచ్చారణం. అతస్తదేవ విశేష్యతే యత్కల్యాణం వదతీతి. యత్తు వదనకార్యం సర్వసంఘాతోపకారాత్మకం తద్యాజమానికమేవ. తత్ర కల్యాణవదనాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గావసరం దేవతాయా రన్ధ్రమేవ ప్రతిలభ్య- తే విదురసురాః. కథం. అనేనోద్గాత్రా నః- అస్మాన్స్వాభావికం జ్ఞానం కర్మ చాభిభూయ- అతీత్య శాస్త్రజనితకర్మజ్ఞానరూపేణ జ్యోతిషోద్గాత్రాత్మనాఽత్యేష్యన్తి- అతిగమిష్యన్తీతి. ఏవం విజ్ఞాయ తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య - అభిగమ్య స్వేనాసఙ్గలక్షణేన పాప్మనాఽవిధ్యన్- తాడితవన్తః, సంయోజితవన్త ఇత్యర్థః. స యః స పాప్మా ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్య వాచి నిషిక్తః - స ఏష ప్రత్యక్షీక్రియతే. కోఽసౌ. యదేవేదమప్రతిరూపం- అననురూపం. శాస్త్రప్రతిషిద్ధం వదతి. యేన ప్రయుక్తోఽసభ్యబీభత్సానృతాద్యనిచ్ఛన్నపి వదతి. అనేన కార్యేణాప్రతిరూపవదనేనానుగమ్యమానః ప్రజాపతేః కార్యభూతాసు ప్రజాసు వాచి వర్తతే స ఏవ. అప్రతిరూపవదనేనానుమితః స ప్రజాపతేర్వాచిగతః పాప్మా - కారణానువిధాయి హి కార్యమితి. ౨

౧.— జ్ఞానమిహ పరీక్ష్యమాణమిత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం విచారం పరిసమాప్య తే హ వాచమిత్యాది వ్యాచష్టే (తే దేవా ఇతి) అచేతనాయా వాచోఽసురజయిత్వం వారయతి (వాగభిమానినీమితి) నియోక్తృత్వాద్దేవానాం ముఖప్రాయపాఠః (వాగ్దేవతేతి) నన్వౌద్గాత్రం కర్మ జపమన్త్రప్రకాశ్యా దేవతా నిర్వర్తయిష్యతి- న తు వాగ్దేవతేతి. తత్రాహ (తా మే వేతి) అసతో మా సద్గమయేతి జపమన్త్రాభిధేయా ఏవ ద్రష్టవ్యా ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వాగాద్యాశ్రయం కర్తృత్వాది దర్శయతోఽర్థవాదస్య ప్రాసఙ్గికం తాత్పర్యమాహ (అత్ర చేతి) ఆత్మాశ్రయకర్తృత్వాభావప్రతిపాదనానైతస్య వాగాద్యాశ్రయత్వమయుక్తమిత్యాహ (కస్మాదితి) పరస్య- జీవస్య వా కర్తృత్వాది వివక్షితమితి కల్పనాన్తరం దూషయతి (యస్మాదితి) విచారదశాయాం వాగాదిసఙ్ఘాతస్య క్రియాదిశక్తిమత్త్వాత్ కర్తృత్వాదిరిహాశ్రయో యస్మాత్ప్రతీతః - తస్మాత్పరస్యాత్మనస్తత్ర నచ్ఛక్తిశూన్యస్య నతిచాశ్రయత్వమిత్యర్థః. కిం చ- అవిద్యాశ్రయస్య సర్వో వ్యవహారో నాస్తి నైవ పరస్మిన్నపరత్వేత్యాహ (తద్విషయ ఇతి) కర్త్రాద్యాస్త్రాభిధానత్వాదిలి వ్యాఘాతేన కర్తృత్వమాత్మనో ఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథా చన్ద్రభేదో ధీన్యాయా...దోపాధికం పరికల్ప్య కర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (వక్ష్యతి హీతి) యదు క్తిమవిద్యావిషయస్సర్వో వ్యవహార ఇతి - తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (ఇహాపీతి) ఇతరశ్చ పరస్మిన్నాత్మని కర్తృత్వాదివ్యవహారో నాస్తీత్యాహ (అవ్యాకృతాత్త్వితి) అనామరూపకర్మాత్మకమిత్యస్మాదుపరిష్టాత్ తత్ప్రసిద్ధ్యాహార్తవ్యం పృథక్ - అవిద్యావిషయాత్ క్రియాకారకఫలజాతాదితి శేషః. మాభూత్పరమాత్మా కర్తృత్వాద్యాశ్రయః - జీవస్తు స్యాదితి ద్వితీయకల్పమాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) జీవశబ్దవాచ్యస్య విశిష్టస్య కల్పితత్వాత్ నతాత్త్వికం కర్తృత్వాదికం - కిం తు తద్ద్వారా స్వరూపే సమారోపితమితి భావః. అత్ర సితాత్త్వికకర్తృత్వాద్యభావే ఫలితమర్థవాదతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తాత్పర్యమర్థవాదస్యోక్త్వా విధేయ క్రియాయా వాగ్దేవతయా యస్య కల్యాణం తదుపన్యస్యతి (తథేత్యాదినా) ఉద్గాతృత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వం చాత్మనో ఽఙ్గీకృత్య వాగుద్గానే ప్రవృత్తా చేత్ - తన్మయా కశ్చిదుపకారో దేవానాముద్గానేన నిర్వర్తనీయః - స చ నాస్తీతి శఙ్క్యతే (కః పునరితి) వదనాదివ్యాపారేషు యస్సుఖవిశేషస్స జ్ఞాతవ్యస్తదుచ్యతే - స ఏవ కార్యవిశేష ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) కో వా చేతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాఖ్యాయతే. కథం పునర్వాచో వచనం, చక్షుషో దర్శనమిత్యాదినా విశిష్టం ఫలం సర్వసాధారణమిత్యాశఙ్క్య స్వానుభవమనుసృత్యాహ (సర్వేషామితి) కిం చ- దేవార్థముద్గాయన్త్యా వాచః స్వార్థమపి కించిదుద్గానమస్తి. తథా హి జ్యోతిష్టోమే ద్వాదశస్తోత్రాణి - తత్ర త్రిషు పవమానాఖ్యేషు స్తోత్రేషు యజమానఫలముద్గానేన కృత్వా శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు యత్కల్యాణవదనసామర్థ్యం- తదాత్మనే- స్వార్థమేవాగాయదిత్యాహ (తం భోగమితి) ఋత్విజాం క్రీతత్వాన్న ఫలసమ్బన్ధస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచనికమితి) ✻ఆత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి శ్రుతేరిత్యర్థః. కల్యాణవదనసామర్థ్యస్య స్వార్థత్వం సమర్థయతే (తద్ధీతి) కల్యాణవచనం వాచోఽసాధారణం చేత్ - కస్తర్హి దోషో వాచీత్యాదేర్విషయః- తత్రాహ (యత్త్వితి) వాగ్దేవతాయా మాసురాణామవకాశం దర్శయతి (తత్రేతి) స్వార్థపరార్థయోరుద్గానే సతీతి యావత్. కల్యాణవదనస్యాత్మనా- వాచైవ సమ్బన్ధో యో ఽయమాసఙ్గః- అభినివేశః. స ఏవావసరో దేవతాయాః. తమవసరం ప్రాప్యేత్యర్థః. అవసరమేవ వ్యాకరోతి (రన్ధ్రమేవేతి) అస్మా నతీత్యేతి సమ్బన్ధః. కోఽసావసురాత్యయ స్తం వ్యాచష్టే (స్వాభావికమితి) తత్ప్రాపయమపరస్య యతి (తాస్త్విత్తి) అసురాణమభిభూయ కేనాత్మనా దేవాః స్థాస్యన్తీతి వివక్షయాహ (జ్యోతిషేతి) ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మా కిం స్తోఽసురైరతికుతో వగమ్యతే- తత్రాహ (స యస్స పాప్మేతి) ప్రతిషిద్ధవదనమేవ పాప్మేత్యయుక్తం- అదృష్టస్య క్రియాతిరిక్తత్వాఙ్గీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) అసభ్యం- సభాసర్హం స్త్రీవర్ణనాది. బీభత్సం- భయానకం ప్రేతాదివర్ణనం. అనృతం- అయథాదృష్టవచనం. ఆదిశబ్దాత్ పిశునత్వం గృహ్యతే. కిమత్ర ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మనః తైన్యమానము క్తం భవతీత్యాశఙ్క్య స ఏవ స పాప్మేతి వ్యాకరోతి (అనేనేతి) ప్రాజాపత్యాసు ప్రజాసు ప్రతిపన్నేనాసత్యవచనాదినా లిఙ్గేన తద్వాచి పాప్మానమనుమీయతే- విమతం పాప్మపూర్వకం- ప్రతికూలధీవిషయత్వాత్ - దుఃఖవత్. యస్స పాప్మా ప్రజావాచ్యనుమితః- స ఏవ ప్రజాపతివాచి పాప్మానం గమయతి- విమతం కారణపూర్వకం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్. న చ ప్రజాగతం దురితం ప్రాజాపత్యం తద్వినా హేత్వన్తరాదేవ స్యాత్ - కారణానువిధాయిత్వాత్ కార్యస్య. న చ తత్కారణేఽపి పరస్మిన్ ప్రసఙ్గః- ✻అపాపవిద్ధమితి శ్రుతేః. న చ ✻న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతీతి శ్రుతేర్న సూత్రేఽపి పాపవేధః- తస్య ఫలావస్థస్యాపాపత్వేఽపి యజమానావస్థస్య తద్భావాదిత్యర్థః. ఆద్యసకారాభ్యాం కారణస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కార్యస్థత్వముచ్యతే. ఉత్తరాభ్యాం తు కార్యస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కారణస్థత్వమితి విభాగః. ౨

౨.— (తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతీతి) త్వం న ఉద్గాతా భవేతి వాగభిమానినీం దేవతాం ప్రార్థితవన్త ఇత్యర్థః. (తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయదితి) తథేత్యఙ్గీకృత్య తేభ్యః - దేవేభ్యో వాగుద్గానం కృతవతీత్యర్థః. దృష్టివిధిప్రకరణత్వాదసంభవదర్థకత్వాచ్చ ✻ ఆదిత్యాదిమత యశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి న్యాయేన క్రత్వఙ్గభూతే ఉద్గాతరి వాగ్దృష్టిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. (యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మన ఇతి) వాచినిమిత్తే యో భోగః - గానాదిజన్యో యస్సుఖానుభవః తం - భోగం దేవేభ్య ఆగాయత్ - దేవానాం భోగముద్దిశ్యాగాయత్ - గానం కృతవతీ. గానేన దేవానాం భోగం సంపాదితవతీతి యావత్. యత్కల్యాణవాగ్రాఖిలవనరూపం వాగిన్ద్రియకార్యం- తదవ్యాత్మనే వాక్సమ్పాదితవతీత్యర్థః. (తే విదురనేనేతి) తే- అసురాః అవిదుః- జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. అనేన-వాగ్రూపేణోద్గాత్రా నః-అస్మాన త్యేష్యన్తి- జేష్యన్తీతి. (తమభిద్రుత్యేతి) తం-ఉద్గాతారమభిద్రుత్య-శీఘ్రం ప్రాప్య పాప్మనా అవిధ్యన్- పాపేన సంయోజితవన్తః. (స యస్స పాప్మా యదేవేతి) యస్స పాప్మా తద్వేధనసాధనభూతః- స తు- యదేవేదమప్రతిరూపం-అనుచితమశివానృతప్రాయం న్యాదివదతి-స ఏవ-తద్రూప ఏవ స పాప్మేత్యర్థః. అయం భావః-వాగిన్ద్రియమసురాః క్రోధాద్యుత్పాదనద్వారా పరుషాతివాదప్రాయం న్యాదిదూషితామకుర్వన్నితి. తతశ్చాసురబుద్ధికార్యాత త్తదిన్ద్రియాణాం పాపప్రవృత్తిరితి భావః. ౨

ఉ.— అథ హ ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః ప్రాణ ఉదగాయద్యః ప్రాణే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం జిఘ్రతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౩

అథ హ చక్షురూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యశ్చక్షురుదగాయత్ యశ్చక్షుషి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం పశ్యతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం పశ్యతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౪

అథ హ శ్రోత్రమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః శ్రోత్రముదగాయత్ యః శ్రోత్రే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం శృణోతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం శృణోతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౫

అథ హ మన ఊచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో మన ఉదగాయత్ యో మనసి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం సంకల్పయతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం సంకల్పయతి స ఏవ స పాప్మైవము ఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరుపాసృజన్నేవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్॥ ౬

అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిత్సన్ స యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతైవం హైవ విధ్వంసమానా విష్వఞ్చో వినేశుస్తతో దేవా అభవన్ పరాసురా భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేద॥ ౭

శం.— తథైవ ఘ్రాణాదిదేవతా ఉద్గీథనిర్వర్తకత్వాజ్జపమన్త్రప్రకాశ్యా ఉపాస్యాశ్చేతి క్రమేణ పరీక్షితవన్తః। దేవానాం చైతన్నిశ్చితమాసీత్ — వాగాదిదేవతాః క్రమేణ పరీక్ష్యమాణాః కల్యాణవిషయవిశేషాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గహేతోరాసురపాప్మసంసర్గాదుద్గీథనిర్వర్తనాసమర్థా ఇత్యతోఽనభిధేయాః *అసతో మా సద్గమయేతి, అనుపాస్యాశ్చ, అశుద్ధత్వాదితరావ్యాపకత్వాచ్చ, ... ఏవము ఖల్వనుక్తా అప్యేతాస్త్వగాదిదేవతాః కల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాదేవం — వాగాదివదేవైనాః పాప్మనాఽవిధ్యన్ — పాప్మనా విద్ధవన్తః, యథోక్తం — తత్పాపృసృజన్ — పాప్మనాస్సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— వాగ్దేవతాయా జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వం చ నేత్యుక్త్వా ప్రాణాదీనామపి తదుభయం నాస్తీత్యాహ (తథైవేతి) పరీక్షాఫలనిర్ణయమాహ (దేవానాం చేతి) అనుపాస్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఇతరః — కార్యకారణసఙ్ఘాతః తస్మిన్నవ్యాపకత్వం — పరిచ్ఛిన్నత్వం. అతశ్చానుపాస్యత్వం జపమన్త్రాప్రకాశ్యత్వం చేత్యర్థః ఉక్తేష్వేవ ... ఉపసంహరతి (ఏవమితి) వాగాదివత్త్వగాదిషు కల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాత్ ... (కల్యాణేతి) పాప్మభిరుపాసృజన్ — పాప్మనాఽవిధ్యన్నిత్యనయోరర్థః ... (ఇతీయమిత్యాది) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథ హ ప్రాణమూచురిత్యాది) ప్రాణం — ఘ్రాణం. స్పష్టం. ౩-౪-౫

రం.— ఉక్తమర్థం నిగమయతి (ఏవము ఖల్వేతా ఇతి) ఉక్తప్రకారేణ ఏవము ఖల్వితి — ఉక్తరీత్యా ఏతా దేవతాః — వాగాద్యా దేవతాః పాప్మభిరుపాసృజన్ — ... (ఏవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్నితి) ఏవం — ఉక్తరీత్యా ఏతా దేవతాః — వాగాద్యా దేవతాః పాప్మనాఽవిధ్యన్ — అసురా ఇతి పాప్మనా వేధనం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— వాగాదిదేవతా ఉపాసీనా అపి మృత్యుమత్యేతుమశక్నువన్తో దేవాః క్రమేణ అథ — అనన్తరం హ. ఇమమిత్యభినయప్రదర్శనం. ఆసన్యం — ఆస్యే భవమాసన్యం. ముఖాన్తర్బిలస్థం ప్రాణమూచుః — త్వం న ఉద్గాయేతి. తథేత్యేవం శరణముపగతేభ్యః స ఏష ప్రాణో ముఖ్య ఉదగాయదిత్యాది పూర్వవత్. పాప్మనాఽవిత్సన్ — వేధనం కర్తుమిష్టవన్తః. తే చ దోషాసంసర్గిణం సన్తం ముఖ్యం ప్రాణం స్వేనాసఙ్గదోషేణ వాగాదిషు లబ్ధప్రసరాః తదభ్యాసానువృత్త్యా సంసృష్టుమిచ్ఛన్తో వినేశుః — వినష్టాః. విధ్వస్తాః. కథమివేతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే — స యథా — స దృష్టాన్తో యథా. లోకేఽశ్మానం — పాషాణమృత్వా — గత్వా. ప్రాప్య లోష్టః — పాంసుపిణ్డః పాషాణచూర్ణనాయాశ్మని నిక్షిప్తః స్వయం విధ్వంసేత — విస్రంసేత, విచూర్ణీభవేత్ — ఏవం హైవ — యథాఽయం దృష్టాన్తః — ఏవమేవ విధ్వంసమానాః — విశేషేణ ధ్వంసమానా విష్వఞ్చః — నానాగతయో వినేశుః — వినష్టా యతః. తతః — తస్మాదసురవినాశాద్దేవత్వప్రతిబన్ధభూతేభ్యః స్వాభావికాసఙ్గజనితపాప్మభ్యో వియోగాత్ అసంసర్గధర్మిముఖ్యప్రాణాశ్రయబలాద్దేవాః — వాగాదయః ప్రకృతా అభవన్. కిమభవన్. స్వం దేవతారూపమగ్న్యాద్యాత్మకం వక్ష్యమాణం. పూర్వమప్యగ్న్యాద్యాత్మాన ఏవ సన్తః స్వాభావికేన పా

ఉ.— తే హోచుః క్వ ను సోఽభూద్యో న ఇత్థమసక్తేత్యయమాస్యేఽన్తరితి సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాꣳహి రసః॥ర

ష్యనాతిరస్కృతవిజ్ఞానాః పిణ్డమాత్రాభిమానా ఆసన్ - తేతత్పాప్మవియోగాదుజ్ఝిత్వా పిణ్డమాత్రాభిమానం శాస్త్రసమర్పితవాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మాభిమానా బభూవురిత్యర్థః. కించ- తే ప్రతిపక్షభూతా అసురాః పరా - అభవన్నిత్యనువర్తతే. పరాభూతాః. వినష్టా ఇత్యర్థః. యథా పురాకల్పే నవక్షితః పూర్వయజమానః - అతిక్రాన్తకాలికః ఏతామేవాఖ్యాయికారూపాం శ్రుతిం దృష్ట్వా తేనైవ క్రమేణ వాగాదిదేవతాః పరీక్ష్య తా ఉత్సృజ్య పాప్మాసఙ్గాస్పదదోషవత్త్వేనాదోషాస్పదం ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్య వాగాద్యాధ్యాత్మికపిణ్డమాత్రపరిచ్ఛిన్నాత్మాభిమానం హిత్వా వైరాజపిణ్డాభిమానం వాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మవిషయం వర్తమానప్రజాపతిత్వం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపన్నః- తథైవాయం యజమానస్తేనైవ విధినా భవతి ప్రజాపతిస్వరూపేణాత్మనా పరా చాస్య ప్రజాపతిత్వప్రతిపక్షభూతః పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి. యతోఽద్వేష్టాపి భవతి కశ్చిద్భ్రాతృవ్యో భరతాదితుల్యః. యస్త్విన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితః పాప్మా- భ్రాతృవ్యో ద్వేష్టా చ- పారమార్థికాత్మస్వరూపతిరస్కరణహేతుత్వాత్. స చ పరాభవతి- విశీర్యతే లోష్టవత్ప్రాణపరిష్వఙ్గాత్. కస్యైతత్ఫలమితి. ఆహ- య ఏవం వేద - యథోక్తం ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిపద్యతే పూర్వయజమానవదిత్యర్థః. ౭

ఆ — సర్వప్రతిముఖ్యప్రాణస్య మన్త్రప్రకాశ్యత్వం చ వక్తుముత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (వాగాదీతి) క్రమేణోపాసీనా ఇతి సమ్బన్ధః. వాగాదిషు నైరాశ్యానన్తర్యమస్తశబ్దార్థః. వివక్షితార్థజ్ఞాపకోఽసాధారణదేహాన్తర్వర్తివ్యాపారోఽభినయః. దోషాసంసర్గిణం దోషేణ సంస్పృష్టం కర్తుమిచ్ఛా కుతో జాతేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) తదన్యాసానువృత్త్యా - తస్య - పాప్మసంసర్గకరణస్యాభ్యాసవశాదితి యావత్. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) అసురనాశే నాసఙ్గజనితపాప్మనియోగే హేతుమాహ (అసంసర్గేతి) వక్ష్యమాణం- *సోఽగ్నిరభవదిత్యాదినేతి శేషః. వాగాదీనాం స్థితానాం నష్టానాం చ కుతోఽగ్న్యాదిరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వమపీతి) సత్యపి తేషాం పరిచ్ఛేదాభిమానస్యాగ్న్యాద్యాత్మాభిమానస్య బలవత్త్వం సూచయతి (శాస్త్రేతి) న కేవలముత్రోక్తానామేవాసురాణాం సంసర్గధర్మిప్రాణాశ్రయాద్వినాశః- కింతు తుల్యజాతీయానామపీత్యభిప్రేత్యాహ (కిం చేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాపత్తివచనేన తత్సంహతస్య యజమానస్య దేవతాప్రాప్తిరాసురపాప్మధ్వంసశ్చ ఫలమిత్యుక్తం. తత్ర పూర్వకల్పీయయజమానస్యాతిశయకాలిత్వాద్యథోక్తఫలవత్త్వేపి నేదానీంతనస్యైవమిత్యాశఙ్క్యాపరాన్యభవతీత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యథేతి) పూర్వకల్పనాప్రకారేణ పూర్వజన్మస్థాయజమానః శాస్త్రప్రకాశితం వర్తమానప్రజాపతిత్వం ప్రతిపన్నో యథా సమ్పన్నః. పూర్వయజమాన ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా అతిక్రాన్తకాలిక ఇతి. పురాకల్పమేవ దర్శయతి (ఏతామితి) (తేనేతి) శ్రుత్యుక్తేనేత్యేతత్. తేనైవ విధినా- శ్రుతిప్రకాశితేన క్రమేణ. ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి శేషః. సాపత్నో భ్రాతృవ్యః. తస్య ద్విషన్నితి కుతో విశేషణం - అద్విష్టత్వాద్వైపక్ష్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) తస్య ద్వేష్టృత్వనియమే హేతుమాహ (పారమార్థికేతి) అపరిచ్ఛిన్నదేవతాత్మత్వముత్ర పారమార్థికమాత్మస్వరూపం వివక్షితం. తత్తిరస్కరణకారణత్వాత్. ఉక్తపాప్మనో విశేషణమర్థవదితి శేషః. *య ఏవం వేదేతి ప్రసిద్ధోపాసనవిధిపరం వాక్యం - అతశ్చైవం విద్యాదితి వివక్షితమిత్యభిప్రేత్యాహ (యథోక్తమితి) ౭

రం.— (అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమితి) ఆసన్యం- ముఖ్యమిత్యర్థః. యద్వా- ఆస్యే భవః ఆసన్యః. ఆస్యశబ్దస్య *పద్దన్నిత్యాదినా ఆసన్నాదేశః. ముఖ్యమితి యావత్. తం ప్రాణం దేవా ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కిమితి త్వం న ఉద్గాయేతి - స్పష్టోఽర్థః. (తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి) ఉద్గాతరి ముఖ్యప్రాణసృష్టిం కృతవానిత్యర్థః. అత్రైవ హి వ్యాఖ్యాతం వ్యాసాన్తైః * అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేదధికరణే. (తే విదురిత్యాది) అభిత్సన్- వేష్టుమైచ్ఛన్. * వ్యథ తాడనే. తస్మాత్ సని నేట్. అభిత్సాన్న సమ్ప్రసారణం. శిష్టం స్పష్టం. (స యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతేతి) యథా అశ్మమార్గ నాయకీ ష్ట్రో లోష్టః- పాంసుపిణ్డః అశ్మానం- పాషాణమృత్వా- ప్రాప్య విధ్వంసేత- చూర్ణీభవేత్. సః- దృష్టాన్తో యథా - తథా అధ్యస్తముఖ్యప్రాణభావోద్గాత్రుపాసనానిష్ఠాన్ దేవాన్ ప్రాప్య విధ్వంసమానాః- చూర్ణీభవన్తః విష్వఞ్చః- నానాగతయః వినష్టా అభవన్నిత్యర్థః. (తతో దేవా అభవన్ పరాసురా ఇతి) తత్పరం దేవాః దేవా జాతాః- ద్యోతమానా అభవన్నిత్యర్థః. యద్వా- దేవా అభవన్- సత్తామలభన్తేత్యర్థః. విజయినోఽభవన్నితి వార్థః. అసురాస్తు పరాభవన్- పరాభూతా అభవన్. (భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి) యః ఉద్గాతారముఖ్యప్రాణభావముపాస్తే- స ఆత్మనా భవతి- ఉత్తరో భవతీత్యర్థః. యద్వా- ఆత్మనా- మనసా సమీచీనేన యుక్తో భవతీత్యర్థః. అస్య ద్విషన్- * ద్విషశ్శతుర్వా వచనమితి కర్మణి షష్ఠీ. ఏనం ప్రతిద్వేషం కుర్వన్ శత్రుః పాప్మా చ పరాభూతో భవతీత్యర్థః. * భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితేతి భాష్యస్యోపలక్షణతయా పాప్మపరాభవస్య, ఆత్మనా భవనస్య, చ ఫలత్వప్రతిపాదనస్య న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- అస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్య ఆత్మనా- స్వత ఏవ పరాభవతి, పాప్మా చ భవతి- నిన్దాదియుక్తశ్చ భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— ఫలముపసంహృత్యాధునాఖ్యాయికారూపమేవాశ్రిత్యాహ. కస్మాచ్చ హేతోర్వాగాదీన్ ముక్త్వా ముఖ్య ఏవ ప్రాణ ఆత్మత్వేనాశ్రయితవ్య ఇతి తదుపపత్తినిరూపణాయ యస్మాదయం వాగాదీనాం పిణ్డాదీనాం చ సాధారణ ఆత్మేత్యేతమర్థమాఖ్యాయికయా దర్శయన్త్యాహ శ్రుతిః- తే- ప్రజాపతిప్రాణాః ముఖ్యేన ప్రాణేన పరిప్రాపితదేవస్వరూపాః ఇహ- ఊచుః- ఉక్తవన్తః ఫలావస్థాః. కిమితి. ఆహ- క్వ ను ఇతి వితర్కే. క్వ ను- కస్మి

ఉ.—సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరꣳ హ్యస్యా మృత్యుర్దూరꣳ హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి య ఏవం వేద॥౯॥

స్నప్రభూత్- యోగః- అస్మాకం ఇత్థం-ఏవము సక్త-సఙ్గితవాన్. దేవభావమాత్మత్వేనోపగమితవాన్. స్మరన్తీహి లోకే కేనచిదుపకృతాః ఉపకారిణం. లోకవదేవస్మరన్తో విచారయమాణాః కార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మన్యేవోపలబ్ధవన్తః. కథం. (అయమాస్యేఽన్తరితి) ఆస్యే-ముఖే య ఆకాశః-తస్మిన్నన్తర యం- ప్రత్యక్షోఽవర్తత ఇతి సర్వో హి లోకో విచార్యాధ్యవస్యతి- తథా దేవాః. యస్మాదయమన్తరాకాశే వాగాద్యాత్మత్వేన విశేషమనాశ్రిత్యవస్త నానశుపలబ్ధో దేవైః- తస్మాత్స ప్రాణ అయాస్యః. విశేషానాశ్రయాచ్చాసక్త- సఙ్గితవాన్ వాగాదీన్. అత ఏవాఙ్గిరసః- ఆత్మా కార్యకరణానాం. కథమాఙ్గిరసః. ప్రసిద్ధం హ్యేతత్. అఙ్గానాం కార్యకరణలక్షణానాం రసః- సార ఇత్యర్థః కథం పునరఙ్గరసత్వం. తదపాయే శోషప్రాప్తేరితి వక్ష్యామః. యస్మాచ్చాయమఙ్గరసత్వాద్విశేషానాశ్రయత్వాచ్చ కార్యకరణానాం సాధారణ ఆత్మా విశుద్ధశ్చ - తస్మాద్వాగాదీనపాస్య ప్రాణ ఏవ ఆత్మత్వేనాశ్ర యితవ్య ఇతి వాక్యార్థః. ఆత్మా హ్యాత్మత్వేనోపగన్తవ్యః- అవిపరీతబోధాచ్ఛ్రేయః ప్రాప్తేః, విపర్యయే చానిష్టప్రాప్తిదర్శనాత్. ౮

ఆ.— ఫలవత్ప్రాణోపాస్తేరుక్తత్వాత్తేహేత్యాద్యుత్తరవాక్యం గుణోపాస్తిపరమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలవన్తం ప్రధానసమి కృత్వాస్యప్రాణాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్య గుణవిశిష్టప్రాణోపాసనమాహ- అన్తరశ్రుతిరిత్యర్థః. శఙ్కోత్తరత్వేనచోత్తర గ్రన్థమవతారయతి (కస్మాచ్చే తి) విశుద్ధత్వస్యోక్తత్వాచ్ఛేషవన్తరం జిజ్ఞాస్యమిత్యేవ యుక్తం చ శక్నః. కరణానాం కార్యస్య చ దేవయావానాం చ ప్రాణోఽయస్మాదాత్మా- వ్యాపకశ్చ తే స్మాత్స ఏవాశ్రయితవ్య ఇత్యుపపత్తిరూపణార్థం తస్య వ్యాపకత్వమిత్యేవ వక్ష్యం ఆఖ్యాయికయా దర్శయన్తీ శ్రుతిర్వ్యాప్తత్వమన్తరమాహేతి యోజనా. తచ్చ ప్రస్తుతస్మాదస్తి. ప్రాణస్యాత్మత్వాదివ్యక్తీకర్తుమాఖ్యాయికా శ్రుతిం విభజతే (తే ప్రజాపతీతి) వాగాదయశ్చేత్ ప్రాణమాశ్రిత్య ఫలావస్థాః- తర్హి కిమి తి ప్రాణం స్మరన్తి- ప్రాప్తఫలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మరన్తీహీతి) విచారఫలం ఉపలబ్ధిం కథయతి (లోకవదితి) తామేవోపలబ్ధిమాకాఙ్క్షాద్వారేణ వివృ ణోతి (కథమితి) దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (సర్వో హీతి) తథా దేవా విచార్య ప్రాణమాస్యాన్తరాకాశస్థం నిర్ధారితవన్త ఇత్యాహ (తథేతి) కిమనయా కథ యాసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఉపలబ్ధినిష్ఠైయ క్త్రిం సముచ్చినోతి (విశేషేతి) సర్వానేవ వాగాదీన్ విశేషేణాగ్న్యాదిభావేన ప్రాణస్సఙ్గి తవాన్- న చాస్యవస్థస్సాధారణం కార్యం నిర్వర్తయతి- అతోఽయ క్తితోఽప్యయమాస్యాన్తరాకాశేవ ర్తమానస్సిద్ధ ఇత్యర్థః అయాస్యత్వవదాఙ్గిరస త్వం గుణాన్తరం దర్శయతి (అత ఏవేతి) సర్వసాధారణత్వాదేవేతి యావత్. తథాపి కుతోఽస్యాఙ్గిరసత్వం- సాధారణే సిద్ధే సతి తదనుపలబ్ధేరిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అఙ్గేషు దరమధాతోస్సారత్వప్రసిద్ధేర్న ప్రాణస్య తథాత్వమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథం పునరిత్యాదినా) కస్మాచ్చ హే తోరిత్యాదిభాష్యసంహారముపసంహరతి (యస్మాచ్చేతి) వాక్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మా హీతి) ౮

రం.— (తే హోచుః క్వ ను సోఽభూద్యో న ఇత్థమసక్తేతి) తే హ- దేవాః ఊచుః. కిమితి. యః- ముఖ్యప్రాణో నః- అస్మాకమిత్థం-ఉక్త రూపం శత్రుపరాజయమసక్త- సంయోజితవాన్. షఞ్జ సఙ్గే ఇతి వ్యత్యయేనాత్మనేపదే * ఝలో ఝలీతి సిజ్లోపే తస్య చాన్తనైజ త్త్వసిద్ధత్వేన * అనిది తామిత్యనునాసికలోపః. కుత్వం. యస్సంయోజితవాన్- సక్వను- కస్మిన్దేశే ప్రతిష్ఠితః. ఇత్యూచుః-మన్త్రయాఞ్చక్రురిత్యన్వయః. ఏవం సం మన్త్ర్య దదృశుః. (అయమాస్యేఽన్తరితి సోఽయాస్య ఇతి) అన్తరాస్యే అయమితి ప్రత్యక్షతో దృష్టో యః ప్రాణః- సోఽయాస్యః. (ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రస ఇతి) అఙ్గానాం ప్రాణో హి రసః- అత ఆఙ్గిరస ఇత్యర్థః. ౮

శం.— స్యాన్మతం - ప్రాణస్య విశుద్ధిరసిద్ధేతి. నను పరిహృతమేతద్వాగాదీనాం కల్యాణవదనాద్యాసఙ్గవత్ప్రాణస్యాసఙ్గాస్పదత్వాభా వేన. బాఢం- కిం త్వాఙ్గిరసత్వేన వాగాదీనాం మాత్మత్వోక్త్యా వాగాదిద్వారేణ శవస్పృష్టిస్స్పృష్టేరివాశుద్ధతాశఙ్క్యత ఇతి. అత ఆహ- శుద్ధ ఏవ ప్రాణః. కుతః. (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ) యం ప్రాణం ప్రాప్యాస్మానమివలోష్ఠవద్విధ్వస్తా అసురాః- తం పరామృశతి సేతి. సైవైషా - యేయం వర్త మానయజమానశరీరస్థా దేవైర్నిర్ధారితాఽయమాస్యేఽన్తరితి. దేవతా చ స్యాత్- ఉపాసనక్రియాయాః కర్మభావేన గుణభూతత్వాత్. యస్మాత్సా దూ ర్నామ- దూరిత్యేవం ఖ్యాతా. నామశబ్దః ఖ్యాపనపర్యాయః. తస్మాత్ప్రసిద్ధాస్యా విశుద్ధిః- దూర్నామత్వాత్. కుతః పునర్దూర్నామత్వమితి. ఆహ- దూ రం- దూరే హి- యస్మాదస్యాః ప్రాణదేవతాయా మృత్యుః - ఆసఙ్గలక్షణః పాప్మా. అసంశ్లేషధర్మిత్వాత్ప్రాణస్య సమీపస్థస్యాపి దూరతా మృత్యోః. తస్మాద్దూరిత్యేవం ఖ్యాతిరేవ ప్రాణస్య విశుద్ధిం జ్ఞాపితా. విదుషః ఫలముచ్యతే (దూరం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః. య ఏవం వే ద- తస్మాదేవమితి ప్రకృతం విశుద్ధిగుణోపేతం ప్రాణముపాస్త ఇత్యర్థః. ఉపాసనం నామ- ఉపాస్యార్థవాదే యథా దేవతాదిస్వరూపం శ్రుత్యా జ్ఞాప్యతే-త థా మనసోపగమ్యాసనం- చిన్తనం లౌకికప్రత్యయావ్యవధానేన యావత్తద్దేవతాదిస్వరూపాత్మాభిమానాభివ్యక్తిరితి లౌకికాత్మాభిమానవత్. * దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి * కిం దేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యేవమాది శ్రుతిభ్యః. ౯

ఆ.— ప్రాణస్య శుద్ధత్వాద్వ్యాపకత్వాచ్చోపాస్యత్వముక్తం-తస్య శుద్ధత్వం వాగాదివదసిద్ధమిత్యాశఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) శఙ్కామా క్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) శవేన స్పృష్టిర్యస్యాస్తి- తేన స్పృష్టా పరస్యాశుద్ధతావదశుద్ధత్వం. వాగాదిసమ్బన్ధాదశుద్ధత్వాశఙ్కా- ప్రాణస్యోన్మి షతీత్యర్థః. తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతారయతి (అత ఆహేతి) నన్వత్ర ప్రాణో నోచ్యతే - స్త్రీలిఙ్గేనార్థాన్తరోక్తిప్రతీతేరిత్యా శఙ్క్యాహ (యం ప్రాణమితి) తస్యామూర్తస్య పరోక్షత్వాదపరోక్షవాచీ చ కథమేతచ్ఛబ్దో యుజ్యతే- తత్రాహ (సైవేతి) కథం ప్రాణో దేవతా

ఉ.— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్య యత్రాసాం దిశామన్తస్తద్గమయాంచకార తదాసాం పాప్మనో విన్యదధాత్తస్మాన్న జనమియాన్నాన్తమియాన్నేత్పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి॥ ౧౦

శబ్దః- సహితస్యతచ్ఛబ్దస్యత్వం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతా చేతి) యాగే హి దేవతా కారకత్వేన గుణభూతా ప్రసిద్ధా- తథా ప్రాణోపి ద్రవ్యాద్యన్యతమత్వేన సతి విహితక్రియాగుణత్వాద్దైవతేత్యర్థః. ప్రాణోపాస్తేస్తర్హి కిం ఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ తత్ర పాపహానేరేవ ప్రధానఫలస్యాత్ర, వక్తవ్యత్వాద్గుణవిశిష్టప్రాణోపాస్తిరిహ వివక్షితేతి వాక్యార్థమాహ (యస్మాదితి) నతావత్ప్రాణదేవతాయా దూర్నామత్వం నిరాధం- తత్ర తచ్ఛబ్దప్రసిద్ధేరదర్శనాత్. నాపి యౌగికం - ప్రాణస్య ప్రత్యగ్వ్యత్వెద్దూరత్వాభావాదిత్యాక్షిపతి (కుతః పునరితి) పరిహరతి (ఆహేతి) కథం పాప్మసన్నిధావప్రమానస్యతతో దూరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసంశ్లేషేతి) ఉపాస్తే - సదా భావయతీతి యావత్. బ్రహ్మజ్ఞానాదివ ప్రాణతత్త్వజ్ఞానాత్ఫలసిద్ధిసంభవే కిం సదా తద్భావనయేత్యాశఙ్క్య భావనాపర్యాయోపాసనశబ్దార్థమాహ (ఉపాసనం నామేతి) దీర్ఘకాలాదరనైరన్తర్యరూపవిశేషణత్రయం వక్తీత్యాహ (లౌకికేతి) తస్య పర్యాప్తం దర్శయతి (యావదితి) మనుష్యోహమితివద్దేవోహమితి యస్య జీవత ఏవాభిమానాభివ్యక్తిః - తస్యైవ దేహపాతాదూర్ధ్వం తద్భావః ఫలతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (దేవో భూత్వేతి) కా దేవతా ఉపాసంత ఏతి కిం దేవతః. అపి- తద్భావో భావనీయ ఇత్యర్థః. ౯

రం.— (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరం హ్యస్యా మృత్యురితి) హి- యస్మాత్ కారణాత్ అస్యాః - ముఖ్యప్రాణరూపాయా దేవతాయా మృత్యుర్దూరం భవతి - తస్మాత్ప్రాణస్య దూర్నామత్వమిత్యర్థః. దూర్నామకత్వేన ప్రాణవిద్యాయాః ఫలమాహ (దూరం హ వా ఇత్యాదినా) స్పష్టోర్థః. ౯

శం.— (సా వా ఏషా దేవతా) ‘దూరం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి’త్యుక్తం. కథం పునరేవంవిదో దూరం మృత్యుర్భవతీతి. ఉచ్యతే-ఏవంవిత్త్వవిరోధాత్. ఇన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజో హి పాప్మా ప్రాణాత్మాభిమానినో హి విరుధ్యతే- వాగాదివిశేషాత్మాభిమానహేతుత్వాత్, స్వాభావికాజ్ఞానహేతుత్వాచ్చ. శాస్త్రజనితో హి ప్రాణాత్మాభిమానః. తస్మాదేవంవిదః పాప్మా దూరం భవతీతి యుక్తం- విరోధాత్. తదేతత్ప్రదర్శయతి-సా వా ఏషా దేవతేతి- ఉక్తార్థం. ఏతాసాం-వాగాదీనాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుం- స్వాభావికాజ్ఞానప్రయుక్తేన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజనితేన హి పాప్మనా సర్వో మ్రియతే - స హ్యతో మృత్యుః. తం ప్రాణాత్మాభిమానరూపాభ్యో దేవతాభ్యో వ్యపచ్ఛిద్య- అపహత్య. ప్రాణాత్మాభిమానమాత్రతయైవ ప్రాణోపహన్తేత్యుచ్యతే - విరోధాదేవ తు పాప్మైవంవిదో దూరంగమో భవతి. కిం పునశ్చకార దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యేతి. ఉచ్యతే- యత్ర- యస్మిన్నాసాం- ప్రాచ్యాదీనాం దిశామన్తః- అవసానం. తత్- తత్ర గమయాంచకార- గమనం కృతవానిత్యేతత్. నను నాస్తి దిశామన్తః-కథమన్తం గమితవానితి. ఉచ్యతే- శ్రౌతవిజ్ఞానవజ్జనావధినిమిత్తకల్పితత్వాద్దిశాం తద్విరోధిజనాధ్యుషిత ఏవ దేశో దిశామన్తః-దేశాన్తోరణ్యమితియద్వదిత్యదోషః. తత్ - తత్ర గమయిత్వా ఆసాం- దేవతానాం. పాప్మన ఇతి ద్వితీయా బహువచనం. విన్యదధాత్ - వివిధం న్యగ్భావేనాదధాత్ - స్థాపితవతీ ప్రాణదేవతా ప్రాణాత్మాభిమానశూన్యేష్వన్త్యజనేష్వితి-సామర్థ్యాత్. ఇన్ద్రియసంసర్గజో హి స ఇతి ప్రాణ్యాశ్రయతావగమ్యతే. తస్మాత్తమన్త్యం జనం నేయాత్ - నగచ్ఛేత్. సమ్భాషణదర్శనాదిభిర్న సంసృజేత్. తత్సంసర్గే పాప్మనా సంసర్గః కృతస్స్యాత్-పాప్మాశ్రయో హి సః. తజ్జననివాసం చాన్తం- దిగన్తశబ్దవాచ్యం నేయాజ్జనశూన్యమపి. జనపదశూన్యదేశమియుక్తమిత్యుక్తమిత్యభిప్రాయః. నేదితి-పరిభయార్థో నిపాతః. ఇత్థం జనసంసర్గే పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి - అనుఅవఇయానీతి - అనుగచ్ఛేయమిత్యేవం భీతో జనమన్తం నేయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౦

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరమవతార్య వృత్తం కీర్తయతి (సా వా ఇతి) నిత్యానుష్ఠానాత్పాపహానిః- ధర్మాత్పాపమపనుదతీతి శ్రుతేః. నచేదముపాసనం నిత్యం నైమిత్తికం వా- దేవతాత్మత్వకామినో విధానాత్. తత్కథం పాపమేవంవిదో దూరే భవతీత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) విరోధిసన్నిపాతే పూర్వధ్వంసమావశ్యకమిత్యాన్యసమాధత్తే (ఉచ్యత ఇతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (ఇన్ద్రియేతి) ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు సంసర్గో యోఽభినివేశః - తేన జనితః పాప్మా- పరిచ్ఛేదాభిమానోఽపరిచ్ఛిన్నప్రాణాత్మన్యాత్మాభిమానవతో విరుధ్యతే - పరిచ్ఛేదాపరిచ్ఛేదయోర్విరోధస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. విరోధం సాధయతి (వాగాదీతి) పాప్మనో వాగాదివిశేషవత్యాత్మని విశిష్టాభిమానహేతుత్వాదాధిదైవికాపరిచ్ఛిన్నాభిమానే ధ్వంసో యుజ్యతే - దృశ్యతే హి చాణ్డాలభాణ్డావలమ్బినో జలస్య గఙ్గాద్యవిశేషభావాపత్త్యా పేయత్వనివృత్తిః- “అశుచ్యపి పయః ప్రాప్య గఙ్గాం యాతి పవిత్రతా”మితి న్యాయాదిత్యర్థః. యన్నైసర్గికాజ్ఞానజన్యం- తదాగన్తుకప్రమాణజ్ఞానేన నివర్త్యతే- యథా రజ్జుసర్పాదిజ్ఞానం. నైసర్గికాజ్ఞానజన్యశ్చ పాప్మా- తేన ప్రామాణికప్రాణవిజ్ఞానేన తద్ధ్వస్తిరిత్యాహ (స్వాభావికేతి) నన్వభిమానయోర్విరోధావిశేషాద్బాధ్యబాధకత్వవ్యవస్థాఽయోగాద్ద్వయోరపి మిథో బాధస్స్యాత్. తత్రాహ(శాస్త్రజనితో హీతి) ఉక్తమేవ పాపధ్వంసరూపవిద్యాఫలం ప్రపఞ్చయితుముత్తరవాక్యమిత్యాహ (తదేతదితి) మృత్యుమపహత్య యత్రాసాం దిశామన్తస్తద్గమయాంచకారేతి సమ్బన్ధః. కథం పాప్మా మృత్యురుచ్యతే- తత్రాహ (స్వాభావికేతి) అపహత్యేత్యత్ర పూర్వవదన్వయః. ప్రాణదేవతా చేత్పాప్మానం హన్తి- సదైవ కిం న హన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) భవతు ప్రాణో వాగాదీనాం పాప్మనోఽపహన్తా - విదుషస్తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (విరోధాదేవేతి). అనన్తాకాశదేశత్వాద్దిశామన్తాభావాద్యత్రాసామిత్యాద్యయుక్తమితి శఙ్కతే (నన్వితి) శాస్త్రీయజ్ఞానకర్మసంస్కృతో జనో

ఉ.— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహత్ ॥ ౧౧
సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్సా యదా మృత్యుమత్యముచ్యత సోఽగ్నిరభవత్సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యతే॥ ౧౨

మధ్యదేశః- ప్రసిద్ధప్యాపితదధిష్ఠితత్వేన మధ్యదేశత్వాత్, తత్రాప్యన్త్యజాధిష్ఠితదేశస్యాపీయన్త్వస్వీకారాత్,. అత న్తంజనం, తదధిష్ఠితంచ దేశ, మవధింకృత్వా తె నైవనిమిత్తేన దిశాంకల్పితత్వాదానన్త్యాభావాల్పూర్వో క్తజనాతిరిక్తజనస్య తదధిష్ఠితదేశస్యచాన్తత్వోక్తేర్మధ్యదేశాదన్యో దేశో దిశాన్త ఇత్యుక్తేన కాచిదనుపపత్తిరితిపరిహారం (ఉచ్యత ఇతి) కిమిత్యన్త్యజనేష్విత్యధికా వాక్యక్రియతే- తత్రాహ (ఇతిసామర్థ్యాదితి) దేశమాత్రే పాప్మావస్థానానుపపత్తిరిత్యర్థః. తామేవానుపపత్తింసాధయతి (ఇన్ద్రియేతి) భవతుయథోక్తాదిశామన్తః- తథాచ పాప్మసంసర్గోస్తు - తథాపికిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాతస్యాపి స్యాజ్యత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిషేధస్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (జనమాన్యమపీతి) ప్రాణోపాస్తిప్రకరణే నిషిద్ధశ్రుతేస్తదుపాసకేనైవాయం నిషేధోనుష్ఠేయః- నసర్వైర్విత్యాశఙ్క్యాహ (నేదిత్యాదినా) ఇత్థం శ్రుత్యుక్తంనిషేధం నచేదహం కుర్యాం- తర్హి పాప్మానమనుగచ్ఛేయమితి నిషేధాతిక్రమాదినా సర్వస్యభయం జాయతే- నప్రాణోపాసకస్యైవ. అతస్సర్వోపి పాపాద్భీతో నోభయంగచ్ఛేత్-వాక్యంహి ప్రకరణాద్బలవదిత్యర్థః. ౧౦

రం.— (సా వా ఏషా దేవతేతి) సా- ఉక్తాపూర్వవృత్తాన్తోపేతా ఏషా- మృత్యుదూరత్వేన దూర్నామికా ముఖ్యప్రాణరూపా దేవతా పూర్వమసురైరనృతాదిపాప్మభిస్సంసృష్టానాం వాగాదిదేవతానాం మృత్యుం- మరణాదిదుఃఖహేతుత్వాన్మృత్యుశబ్దితం పాప్మానమపహత్య- వాగాదిదేవతాభ్యఆచ్ఛిద్య యత్రాసాం దిశామన్తః- సర్వదిగన్తప్రదేశః- తద్గమయాఞ్చకార. దూర్నామత్వాద్దూరం మృత్యుం నినాయేత్యర్థః. (తదాసాం పాప్మనోవిన్యదధాదితి) ఆసాం- వాగాదిదేవతానాం పాప్మనః- పాపాన్ తత్- తేషు దిగన్తదేశేషు విన్యదధాత్-విశిష్య నిధానం కృతవతీత్యర్థః. (తస్మాన్న జనమియాన్నాన్తమియాదితి) యస్మాత్కారణాత్ ప్రత్యన్తదేశానాం వాగాదిదేవతాభిర్నిర్ముక్తానృతాదిలక్షణపాపనిధానాశ్రయతయా మ్లేచ్ఛదేశత్వం- అతఏవ తత్రదేశే జనం- జననం. ఉత్పత్తిమితియావత్. అన్తం- మరణంచ నేయాత్- నప్రాప్నుయాత్. తత్రదేశే ఉత్పత్తిమరణే అశోభనే ఇతియావత్. (నేత్పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి) నేత్- నైవేత్యర్థః. పాప్మానం మృత్యుం నైవాన్వవాయాని-నానుగచ్ఛేయమితిభీతస్సన్నుత్పత్తిమరణే తత్ర నప్రాప్నుయాదిత్యన్వయః. ఉత్పత్తిమరణే తాదృశే యథా న భవతః- తథాయతేతేతియావత్. ౧౦

శం.— (సా వా ఏషా దేవతా) పదేపదే శ్రుతాత్మజ్ఞానకర్మఫలం వాగాదీనామగ్న్యాద్యాత్మత్వముచ్యతే (అథైనా మృత్యుమత్యవహత్) యస్మాదాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదకరః పాప్మా మృత్యుః ప్రాణాత్మవిజ్ఞానేనాపహతః- తస్మాత్స ప్రాణోఽపహన్తా పాప్మనో మృత్యోః. తస్మాత్స ఏవ ప్రాణ ఏనాః వాగాదిదేవతాః ప్రకృతం పాప్మానం మృత్యుమతీత్యావహత్- ప్రాపయత్స్వం స్వమపరిచ్ఛిన్నమగ్న్యాద్యదేవతాత్మరూపం. ౧౧

ఆ.— ద్వివిధముపాస్తిఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ. తత్ర పాపహానిముపదిశతా ప్రసక్తస్య సాధారణో నిషేధోదర్శితః. సమ్ప్రతి దేవతాభావం వక్తుముత్తరవాక్యమితి ప్రతీకోపాదానపూర్వకమాహ (సా వా ఏషేతి) అధికజ్ఞానద్యోతితమర్థం కథయతి (యస్మాదితి) పాప్మాపహన్తృత్వప్రసూచ్యావశిష్టభాగం వ్యాచష్టే (తస్మాత్స ఏవేతి) ౧౧

రం.— (సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహదితి) సైషా ముఖ్యప్రాణదేవతా ఆసాం- వాగాదిదేవతానాం పాప్మానం మృత్యుం అపహత్య- తతఆచ్ఛిద్య అథ- తదనన్తరమేనాః - వాగాదిదేవతాః మృత్యుమతీత్యావహత్ - మృత్యుమతిక్రాన్తం స్వరూపం ప్రాపయదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— (సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్) సః- ప్రాణః వాచమేవ ప్రథమాం- ప్రధానామిత్యేతత్. ఉద్గీథకర్మణి సాధకతమత్వం ప్రాధాన్యం. తస్యాస్తాం ప్రథమామత్యవహత్- వహనం కృతవాన్. తస్యాః పునర్మృత్యుమతీతో ఢాయాః కిం రూపమితి. ఉచ్యతే. సా- వాక్ యదా- యస్మిన్కాలే పాప్మానం మృత్యుమత్యముచ్యత- అతీత్యాముచ్యత. మోచితా. స్వయమేవ తదా సోఽగ్నిరభవత్-సా వాక్ పూర్వమప్యగ్నిరేవ సతీ మృత్యువియోగేఽప్యగ్నిరేవాభవత్. ఏతావాంస్తు విశేషః- మృత్యువియోగే సోఽయం- అతిక్రాన్తోఽగ్నిః పరేణ మృత్యుం-పరస్తాన్మృత్యోర్దీప్యతే.ప్రాక్ మోక్షాన్మృత్యుప్రతిబద్ధోఽధ్యాత్మవాగాత్మనా నేదానీమివదీప్తిమానాసీత్- ఇదానీంతు మృత్యుం పరేణ దీప్యతే-మృత్యువియోగాత్. ౧౨

ఆ.— సామాన్యోక్తమర్థం విశేషేణ ప్రపఞ్చయతి (సవై వాచమిత్యాదినా) కథం వాచః ప్రాథమ్యం- తదాహ (ఉద్గీథేతి) వాచో మృత్యుమతిక్రాన్తాయా రూపం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రదర్శయతి (తస్యా ఇతి) అనగ్నేరగ్నిత్వవిరోధం ధునీతే (సా వాగితి) పూర్వమపి వాచోఽగ్నిత్వే నోపాసనాలభ్యం తదగ్నిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి) ఉక్తం విశేషం వివృణోతి (ప్రాగితి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహదిత్యాదినా) సః- ప్రాణః ప్రథమాం ఇతరదేవతాసు ప్రధానభూతాం వాచమత్యవహత్- మృత్యుమత్యక్రామయదిత్యర్థః. సా- వాక్ యదా మృత్యుమత్యముచ్యత- మృత్యోరతిముక్తా- అత్యన్తముక్తా ఆసీత్, సోఽగ్ని

ఉ.— అథ ప్రాణమత్యవహత్స యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స వాయురభవత్సోఽయం వాయుః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తః పవతే॥ ౧౩

అథ చక్షురత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స ఆదిత్యోఽభవత్సోఽసావాదిత్యః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తస్తపతి॥ ౧౪

అథ శ్రోత్రమత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత తా దిశోఽభవꣳస్తా ఇమా దిశః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తాః॥ ౧౫

అథ మనోఽత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స చన్ద్రమా అభవత్సోఽసౌ చన్ద్రః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో భాత్యేవꣳ హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేద॥ ౧౬

అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయద్యద్ధి కిఞ్చాన్నమద్యతేఽనేనైవ తదద్యత ఇహ ప్రతితిష్ఠతి॥ ౧౭

రభవత్- తదేతి శేషః స ఇత్యగ్న్యపేక్షయా పుల్లిఙ్గనిర్దేశః. యద్యపి వాగభిమానినీ దేవతా సర్వదాఽగ్నిరేవ - తథాప్యుపగతదోషతయాఽగ్రనయనాదిప్రవృత్తినిమిత్తపౌష్కల్యశాలితయాఽగ్నిరభవత్. * అపహతపాప్మత్వమిత్యాదివదితి భావః. తదేవాహ (సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇతి) ఏవం మృత్యుమతిక్రాన్తోఽగ్నిః నిరస్తపాపరూపమలతయా మృత్యుం పరేణ- మృత్యోః పరస్తాద్దీప్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— తథా- ఘ్రాణః ప్రాణో వాయురభవత్. స తు పవతే- మృత్యుం పరేణాతిక్రాన్తః. సర్వమన్యదుక్తార్థం. ౧౩

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩- ౧౪

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యోఽభవత్. స తు తపతి. ౧౪

శం.— తథా శ్రోత్రం దిశోఽభవన్. దిశః ప్రాచ్యాదివిభాగేనావస్థితాః. ౧౫

రం.— (అతిక్రాన్తా ఇతి) అత్ర భాన్తీతి శేషః. దిక్ఛబ్దో దిగ్దేవతాపరః. ౧౫

శం.— మనశ్చన్ద్రమా భాతి. యథా పూర్వం యజమానం వాగాద్యగ్న్యాదిభావేన మృత్యుమత్యవహత్ ఏవమేనం - వర్తమానయజమానమపి హ వై ఏషా - ప్రాణదేవతాఽతివహతి. వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనైవ యో వాగాదిపఞ్చకవిశిష్టం ప్రాణం వేద. * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౧౬

ఆ.— వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాత్వప్రాప్తావుపాసకస్య కిమాయాతం- న హి తద్దేవతస్య ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) దేవతాత్వప్రతిబన్ధకానాఙ్కల్మషాణాం సర్వేషాం పాప్మనాం వ్యక్తత్వవర్త్మనా వాగాదీనాముపాసకోపాధిభూతానామగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్త్యవసరేఽపి సదా ప్రాణమాత్మత్వేన ధ్యాయతః భావనాబలాద్వైరాజం పదం పూర్వయజమానవదాప్నోతీతి భావః. కస్యైతత్ఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాముపాసకం విశినష్టి (యో వాగాదీతి) ఉక్తోపాసనస్య ప్రాగుక్తం ఫలమనుగుణమిత్యత్ర మానమాహ (తం యథేతి) ౧౬

రం.— (ఏవం హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేదేతి) యః పుమాన్వాగాద్యభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతానాం మృత్యవ్యతివహనకర్మ వేద- తమేనమేషా- ప్రాణదేవతా మృత్యుమతివహతి- అతితారయతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం.— (అథాత్మనే) యథా వాగాదిభిరాత్మార్థమాగానం కృతం - తథా ముఖ్యోఽపి ప్రాణః సర్వప్రాణసాధారణం ప్రాజాపత్యం ఫలమాగానం కృత్వా త్రిషు పవమానేష్వథ - అనన్తరం శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే - ఆత్మార్థమన్నాద్యం - అన్నం చ తదాద్యం చాన్నాద్యం. ఆగాయత్. కస్తు కామసంయోగో వాచనిక ఇత్యుక్తం. కథం పునస్తదన్నాద్యం ప్రాణేనాత్మార్థమాగీతమితి గమ్యత ఇత్యత్ర హేతుమాహ - యత్కిఞ్చేతి సామాన్యాన్నమాత్రపరామర్శార్థః. హీతి హేతౌ. యస్మాల్లోకే ప్రాణిభిర్యత్కిఞ్చిదన్నమద్యతే- భక్ష్యతే. తదనేనైవ- ప్రాణేనైవ. అన ఇతి ప్రాణస్యాఖ్యా ప్రసిద్ధా. అనశ్శబ్దస్సాన్తశ్శకటవాచీ. యస్త్వన్యస్స్వరాన్తస్స ప్రాణపర్యాయః. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ- న కేవలం ప్రాణేనాద్యత ఏవాన్నాద్యం- తస్మిన్ శరీరాకారపరిణతేఽన్నాద్యే ఇహ ప్రతితిష్ఠతి ప్రాణః - తస్మాత్ప్రాణేనాత్మనః ప్రతిష్ఠార్థమాగీతమన్నాద్యం. యదపి ప్రాణేనాన్నాదనం- తదపి ప్రాణస్య ప్రతిష్ఠార్థమేవేతి న వాగాదిష్వివ కల్యాణాసఙ్గజపాప్మసమ్భవః ప్రాణేఽస్తి. ౧౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రాణస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య విధారకత్వం నామ గుణాన్తరం వక్తుముత్తరవాక్యం. తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథముద్గాతుస్స్వీకృతస్య ఫలస్య సమ్బన్ధః- తత్రాహ (కస్త్వితి) అన్నాగానమార్త్విజ్యమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం వాక్యశేషమనుకూలయతి (కథమిత్యాదినా) తమేవ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యాదిభాష్యేణాన్వయః. అనితేర్ధాతోర

ఉ.— తే దేవా అబ్రువన్నేతావద్వా ఇదꣳ సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజ స్వేతి తే వై మాభిసంవిశతేతి తథేతి తꣳ సమన్తం పరిణ్యవిశన్త తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్త్యేవꣳ హ వా ఏనꣳ స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాꣳ శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదꣳ స్వేషు ప్రతి ప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవత్యథ య ఏవైతమనుభవతి యో వైతమను భార్యాన్ బుభూర్షతి స హైవాలం భార్యేభ్యో భవతి॥ ౧౮

నశబ్దశ్చేత్ప్రసిద్ధపర్యాయః - తర్హి కథం శకటేషు చ్ఛబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (అనశ్శబ్దఇతి) ఇతశ్చ ప్రాణస్య స్వార్థమన్నాగానంయుక్తమిత్యాహ (కించేతి) ప్రాణేన వాగాదివదాత్మార్థమన్నమాగీతంచేత్ - తర్హి తస్యాపి పాప్మవేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ఇహాన్నే దేహాకారపరిణతే ప్రాణస్తిష్ఠతి- తదనుసారిణశ్చ వాగాదయః స్థితిభాజః- ప్రాణజాతస్థిత్యర్థం ప్రాణస్యాన్నమితి న పాప్మవేధస్తస్మిన్నస్తీత్యర్థః. ౧౭

రం. (అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి) ॥ యో వాచ్యస్తꣳ నమన్దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మన ఇతి యజమానగామి ఫలవ్యతిరిక్తం కల్యాణవదనాదికం యథా వాగాద్యా దేవతా ఆగాయన్- తథా ప్రాణోఽప్యాత్మనే అన్నాద్యమాగాయత్. అన్నమత్తీత్యన్నాదః. తస్య భావః అన్నాద్యం. ఆదివృద్ధ్యభావశ్ఛాన్దసః. అథవా- అన్నంచ పదాద్యంచ అన్నాద్యం ఆద్యం- అదనార్హం. భక్షణార్హమిత్యర్థః. ఆగాయత్- గానసామర్థ్యేన ఉపాస్థాపయత్ సమ్పాదితవానిత్యర్థః. (యద్ధికిఞ్చాన్నమద్యతే అనేనైవ తదద్యత ఇతి) అత్రానశబ్దః ప్రాణవాచీ. అద్యమానం సర్వం ప్రాణేనైవాద్యత ఇత్యర్థః. (ఇహప్రతితిష్ఠతీతి) ఇహ - అన్నే సత్యేవ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో భవతీత్యర్థః. తస్మాదన్నస్య ప్రాణాహారత్వాదన్నాద్యత్వం సిద్ధమితి భావః. ౧౭

శం.— (తే దేవాః), నన్వవధారణమయుక్తం ॥ ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి- వాగాదీనామప్యన్ననిమిత్తోపకారదర్శనాత్. నైష దోషః- ప్రాణద్వారత్వాత్తదుపకారస్య. కథం ప్రాణద్వారకోఽన్నకృతో వాగాదీనాముపకార ఇత్యేతమర్థం ప్రదర్శయన్నాహ- తే- వాగాదయో దేవాః- స్వవిషయద్యోతనాద్దేవాః. అబ్రువన్ - ఉక్తవన్తో ముఖ్యం ప్రాణం. ఇదమేతావత్ - నాతోఽధికమస్తి. వై ఇతి స్మరణార్థం. ఇదం తత్సర్వమేతావదేవ. కిం. యదన్నం ప్రాణస్థితికరమద్యతే లోకే - తత్సర్వమాత్మనే - ఆత్మార్థమాగాసీః- ఆగీతవానసి. ఆగానేనాత్మసాత్కృతమిత్యర్థః. వయంచాన్నమన్తరేణ స్థాతుం నోత్సహామహే- అతోఽను- పశ్చాత్ నః- అస్మానస్మిన్నన్నే- ఆత్మార్థ ఆగీతేఽన్నే ఆభజస్వ- ఆభాజయస్వ. ణిచోఽశ్రవణం ఛాన్దసం. అస్మాంశ్చాన్నభాగినః కురు. ఇతర ఆహ- తే యూయం యద్యన్నార్థినః స్థ- మా - మామభిసంవిశత - సమన్తతో మామాభిముఖ్యేన నివిశత. ఇత్యేవముక్తవతి ప్రాణే తథేతి- ఏవమితి తం- ప్రాణం పరిసమన్తం- పరిసమన్తాన్న్యవిశన్త- నిశ్చయేనావిశన్త. తం ప్రాణం పరివేష్ట్య నివిష్టవన్త ఇత్యర్థః. తథా నివిష్టానాం ప్రాణానుజ్ఞయా తేషాం ప్రాణేనైవాద్యమానం ప్రాణస్థితికరం సదన్నం తృప్తికరం భవతి- న స్వాతన్త్ర్యేణాన్నసమ్బన్ధో వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తమేవావధారణమనేనైవ తదద్యత ఇతి. తదేవ చాహ- తస్మాత్ -యస్మాత్ప్రాణాశ్రయమేవ ప్రాణానుజ్ఞయాభిసన్నివిష్టా వాగాదీనాం దేవతాః- తస్మాద్యదన్నమనేన- ప్రాణేనాత్తి లోకః- తేనాన్నేనైతాః - వాగాద్యాస్తృప్యన్తి వాగాద్యాశ్రయం ప్రాణం యో వేద - వాగాదయశ్చ పఞ్చ ప్రాణాశ్రయా ఇతి. తమప్యేవమేవ హ వై స్వాః - జ్ఞాతయః అభిసంవిశన్తి వాగాదయ ఇవ ప్రాణం. జ్ఞాతీనామాశ్రయణీయో భవతీత్యభిప్రాయః. అభిసన్నివిష్టానాంచ స్వానాం ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం స్వాన్నేన భర్తా భవతి. తథా శ్రేష్ఠః పురః- అగ్రత ఏతా - గన్తా భవతి వాగాదీనామివ ప్రాణః. తథాన్నాదః- అనామయావీత్యర్థః. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్రః పతిః ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం. య ఏవం ప్రాణం వేద - తస్యైతద్యథోక్తం ఫలం భవతి. కించ- య ఉ హ ఏవంవిదం- ప్రాణవిదం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతీనాం మధ్యే ప్రతిప్రతిః - ప్రతికూలో బుభూషతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతి. సోఽసురా ఇవ ప్రాణప్రతిస్పర్ధినో న హైవాలం - న పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవితుమిత్యర్థః. అథ పునర్య ఏవ జ్ఞాతీనాం మధ్యే ఏతం- ఏవంవిదం వాగాదయ ఇవ ప్రాణమను- అనుగతో భవతి, యశ్చ వైతం-ఏవంవిదమన్వేవ- అనువర్తయన్ వాత్మీయాన్ భార్యాన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి యథైవ వాగాదయః ప్రాణానువృత్త్యా ఆత్మబుభూర్షవ ఆసన్,. స హైవాలం - పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవతి భర్తుం. నేతరస్స్వతన్త్రః. ౧౮

ఆ.— భర్తా శ్రేష్ఠః పురోగన్తేత్యాదిగుణవిధానార్థం వాక్యాన్తరమాదత్తే (తే దేవా ఇతి) తస్య వివక్షితమర్థం వక్తుమాదావాక్షిపతి (నన్వితి) అయుక్తత్వే హేతుమాహ (వాగాదీనామితి) అవధారణానుపపత్తిం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) యథా ప్రాణస్యోపకారోఽన్నకృతో న వాగాదిద్వారకః- తథా తేషామపి నాసౌ ప్రాణద్వారకః- విశేషాభావాదితి శఙ్కతే (కథమితి) వాక్యేన పరిహరతి (ఏతమర్థమితి) ఆహ- విశేషమితి శేషః. తేషాం దేవత్వం సాధయతి (స్వవిషయేతి) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుం వై శబ్ద ఇత్యాహ (వా ఇతి) (స్మరణార్థమితి) తత్ప్రసిద్ధస్యార్థస్యేతి శేషః. వాక్యార్థమాహ (ఇదం తదితి) ఏతావత్త్వమేవ వ్యాచష్టే (తత్సర్వమితి) కిమిదం ప్రాణార్థమన్నాగానం నామ- తదాహ (ఆగానేనేతి) కా పునరేతావతా భవతాం క్షతిః- తత్రాహ (వయంచేతి) అన్నమన్తరేణ మమాపి స్థాతుమశక్తేర్మదర్థం తదాగీతమితి చేత్ - తత్రాహ (అత ఇతి) ఆ

ఉ.— సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః। ప్రాణో వా అఙ్గానాం రసః ప్రాణో హి వా అఙ్గానాం ర
సస్తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యత్యేష హి వా అఙ్గానాం రసః॥ ౧౯

భజస్వేతి ప్రాయయుణేకథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (జీవ ఇతి) తవైవాన్నస్య స్వామిత్వం- అస్మాకమపి తత్ర ప్రవేశమాత్రం స్థిత్యర్థముపేక్షిత మితి వాక్యార్థమాహ (అస్మాంశ్చేతి) వైశబ్దోయద్యర్థే ప్రయుక్తః. ప్రాణం పరివేష్ట్యయదసుఖ్యయా వాగాదీనామన్నస్థానమవస్థానం చేత్- తేషామ పి ప్రాణవదన్నసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) ఉక్తప్రాణస్యాస్యబలాద్వాగాదిష్వపి అన్నసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. వాగాదీనామన్నజన్యోపకార స్య ప్రాణద్వారత్వసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషామన్నకృతోపకారస్య ప్రాణద్వారకత్వే వాక్యశేషం సంవాదయతి (ఇదేవేతి) విద్యాఫలం పర్యాయేణ గుణజాతముపదిశతి (వాగాదీతి) వేదనమేవ వ్యాచష్టే (వాగాదయశ్చేతి) సచ ప్రాణోపాసకో ఇవేదేతి చకారార్థః. అనామయా వ్యాధిరహితః. దీప్తాగ్నిరితియావత్. సమ్ప్రతి ప్రాణవిద్యాం స్తోతుం తద్విద్యావద్విద్వేషిణో దోషమాహ (కంచేతి) ఇదానీం ప్రాణవిదం ప్రత్యను రాగే లాభం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) ౧౮

రం.— (తే దేవా అబ్రువన్నితి) వాగాద్యాస్తే దేవాః ప్రాణమబ్రువన్. కిమితి. (ఏతావద్వా ఇదం సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగా సీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతీతి) యదిదమన్నమస్తి- ఏతావద్వై సర్వమిదం. తత్- తావృశమన్నమాత్మనే- స్వార్థమాగాసీః. వయం చాన్నా త్తినః- అన్నం వినా స్థాతుమశక్యత్వాత్. తస్మాదస్మిన్నన్నే అను- త్వదన్నభాగానన్తరం నః- అస్మానాభజస్వ- అజీవదః అనర్భాగిణసర్థోయం భజః. భాజ య- అల్పాల్పభాగవతః కుర్విత్యర్థః. స ఏవముక్తః ప్రాణః ప్రత్యాహ (తే వై మాభిసంవిశతేతి) తే వై- తాదృశాః. అన్నార్థినో యూయం మా- మా మభి- అభితః సంవిశత - ఉపవిశతేత్యబ్రవీత్. (తథేతి తం సమన్తం పరిణ్యవిశన్తేతి) వాగాద్యా దేవతాస్తథేతి ప్రతిశ్రుత్య సమన్తాత్ - పరితోఽస్య విశన్త- నివిష్టా ఇత్యర్థః. భాగినశ్చాభవన్నితి భావః. (తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్తీతి) తస్మాద్ధేతోరనేన - ప్రాణేన కరణేన జీవో యదన్నమత్తి- తేనైవాన్నేన వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. ప్రాణే అన్నేనాప్యాయితే వాగాద్యాః ప్రాణా అన్నేనాప్యాయితా భవన్తీత్యర్థః. ఏతద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఏవం హ వా ఏనం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేదేతి) యస్త్వేనం వేద- ఉపాస్తే - తాదృశమేనం- విద్వాంసం- యథా వాగాద్యాః ప్రాణస్య పరితో నివిష్టాః- ఏవం స్వాః- జ్ఞాతయః అభితస్సంవిశన్తి- పరిత ఉపాసతే. స్వానాం - జ్ఞాతీనాం భర్తా - పో షకః శ్రేష్ఠశ్చ పుర ఏతా- అగ్రేసరః అన్నాదః- అరోగదృఢగాత్రతయా అభిమతాన్నభోక్తా అన్యేషామధిపతిశ్చ భవతీత్యర్థః. (య ఉ హైవంవిదం స్వే షు ప్రతి ప్రతిబుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవతీతి) ఏవంవిదం- ఏతాదృశప్రాణవిద్యానిష్ఠం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతిషు ప్రతి - ప్రతిభటః. ఛాన్దస స్సులోపః. బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతిప్రతిర్బుభూషతీతి పాఠే పిన ఏవార్థః. సః భార్యేభ్యః- భర్తవ్యభార్యాపు త్రాదిభ్యః. భార్యాపుత్రాదిభరణాయేతియావత్. నాలం భవతి- పుత్రకళత్రాదిభరణేప్యసమర్థో భవతీత్యర్థః. (అథ య ఏతమనుభవతి యో వైత మను భార్యాన్ బుభూర్షతి స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి) అథశబ్దః ప్రకృతమపేక్ష్యార్థాన్తరపరత్వే. జ్ఞాతీనాం మధ్యే య ఏతం- ప్రాణవిదమనుభవతి- అ నుగతో భవతి, యో వా ఏతం- ప్రాణవిదమను- అనుసృత్య భార్యాన్- భర్తవ్యాన్ పుత్రకళత్రాదీన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి,- భృఞ్ సని *ఉదోష్ఠ్య పూర్వస్యేత్యుత్వం. స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి- ఉక్తోర్థః. ౧౮

శం.— సర్వమేతత్ప్రాణగుణవిజ్ఞానఫలముక్తం. కార్యకరణానామాత్మత్వప్రతిపాదనాయ ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వముపన్యస్తం * సో యాస్య ఆఙ్గిరస ఇతి. అస్మాద్ధేతోరయమాఙ్గిరస ఇత్యాఙ్గిరసత్వే హేతురనుక్తః- తద్ధేతుసిద్ధ్యర్థమారభ్యతే- తద్ధేతుసిద్ధ్యాయత్తం హి కార్యకరణాత్మత్వం ప్రాణస్య. అనన్తరం చ వాగాదీనాం ప్రాణాధీనతోక్తా- సా చ కథముపపాదనీయేతి. ఆహ (సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇత్యాది) యథోపన్యస్తమేవోపాదీ యతే ఉత్తరార్థం. ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇత్యేవమన్తం వాక్యం యథావ్యాఖ్యాతార్థమేవ పునస్స్మారయతి. కథం ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇతి- ప్రాణో హి- హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అఙ్గానాం రసః. ప్రసిద్ధమేతత్ప్రాణస్యాఙ్గరసత్వం- న వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తం ప్రాణో వా ఇతి స్మరణం. కథం పునః ప్రసిద్ధత్వమిత్యత ఆహ- తస్మాచ్ఛబ్ద ఉపసంహారార్థ ఉపరిత్వేన సమ్బధ్యతే. యస్మాత్- యతోఽవయవాత్. కస్మాత్- అనుక్తవిశేషాత్. య స్మాత్కస్మాత్- యతః కుతశ్చిచ్చాఙ్గాత్- శరీరావయవాదవిశేషితాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- అపసర్పతి. తదేవ- తత్రైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసం భవతి. శోషముపైతి. తస్మాదేష హి వా అఙ్గానాం రస ఇత్యుపసంహారః. అతః కార్యకరణానామాత్మా ప్రాణ ఇత్యేతత్సిద్ధం - ఆత్మాపాయే హి శోషః - మరణం స్యాత్. తస్మాత్తేన జీవన్తి ప్రాణినస్సర్వే. తస్మాదపాస్య వాగాదీన్ ప్రాణ ఏవోపాస్య ఇతి సముదాయార్థః. ౧౯

ఆ.— * తే దేవా అబ్రువన్నిత్యాదౌ గుణవిధిర్వివక్షితః- న విశిష్టవిధిః- గుణఫలస్యైవాత్ర శ్రవణాదిత్యాహ (సర్వమేతదితి) ఉత్తర గ్రన్థస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వ్యవహితమనువదతి (కార్యకరణానామితి) అనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్మాదితి) కిమిత్యాఙ్గిరసత్వసాధకో హేతుస్సాధనీయః- తత్రాహ (తద్ధేత్వితి) సమ్ప్రత్యవ్యవహితం సమ్బన్ధం దర్శయతి (అనన్తరం చేతి) ప్రకారాన్తరం బుభుత్స్యమానమితి నాచ యితుం చశబ్దః. తన్నియదుపపాదనీయం- తదుచ్యతాం. కిమిత్యుక్తస్య పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరార్థమితి) ప్రతిజ్ఞానువాదో వక్ష్యమాణ హేతోరుపయోగీత్యర్థః. యథోపన్యస్తమేవేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణో వా ఇతి) ఉక్తార్థనిర్ణయహేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర ప్రసిద్ధిం

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ బృహస్పతిర్వాగ్వై బృహతీ తస్యా ఏష పతిస్తస్మాదు బృహస్పతిః ॥ ౨౦

ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిర్వాగ్వై బ్రహ్మ తస్యా ఏష పతిస్తస్మాదు బ్రహ్మణస్పతిః ॥ ౨౧

హేతుం కుర్వన్ పరిహరతి (ప్రాణో హీతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (ప్రసిద్ధమితి) స్మారణం— ప్రసిద్ధస్యాఙ్గిరసత్వస్యేతి శేషః. ప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి శఙ్క్యతే (కథమితి) తామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (అత ఆహేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యస్మాత్కస్మాదితి) ఉక్తేన వ్యతిరేకేణానుక్తమన్వయం సముచ్చేతుం చశబ్దః. తస్మాచ్ఛబ్దస్యోపరిభావేన సమ్బన్ధముక్తం స్ఫుటయతి (తస్మాదితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామఙ్గిరసత్వే ప్రాణస్య సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఉక్తన్యాయాదఙ్గిరసత్వే సిద్ధేఽపి కథమాత్మత్వం సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అస్తు ప్రాణస్సఙ్ఘాతస్యాత్మా— తథాపి కిం స్యాత్— తదాహ (తస్మాదితి) భవతు ప్రాణాధీనం సఙ్ఘాతస్య జీవనం— తథాపి కథం తస్యైవోపాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదుపాస్య ఇతి) ౧౯

రం.— పూర్వముక్తమేవాయాస్యత్వమాఙ్గిరసత్వం చ విద్యాభేదభ్రమాపనుత్తయే పునరాహ (సోఽయాస్య ఇత్యాదినా) సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః ప్రాణో వా అఙ్గానాం రసః ఇత్యన్తేనోక్త ఏవార్థః స్మారితః. పునస్తమేవార్థం ప్రసిద్ధ్యోపపాదయతి (ప్రాణో హి వా ఇత్యాదినా) హి— యస్మాత్ ప్రాణానామఙ్గరసత్వం— తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చిదఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి— తదైవ తదఙ్గం శుష్యతి— నీరసత్వాదితి భావః. ౧౯

శం.— (ఏష ఉ) న కేవలం కార్యకరణరూప ఏవాత్మా ప్రాణో రూపకర్మభూతయోః. కిం తర్హి. ఋగ్యజుస్సామ్నాం నామభూతానామాత్మేతి సర్వాత్మకతయా ప్రాణం స్తువన్ మహీకరోత్యుపాస్యత్వాయ. ఏష ఉ ఏవ— ప్రకృత ఆఙ్గిరసో బృహస్పతిః కథం బృహస్పతిరితి. ఉచ్యతే— వాగ్వై బృహతీ— బృహతీ ఛన్దః షట్త్రింశదక్షరా. అనుష్టుప్ చ వాక్. కథం. * వాగ్వా అనుష్టుబితి శ్రుతేః. సా చ వాగనుష్టుబ్బృహత్యాం ఛన్దస్యన్తర్భవతి— అతో యుక్తం వాగ్వై బృహతీతి ప్రసిద్ధవద్వక్తుం. బృహత్యాం చ సర్వా ఋచోఽన్తర్భవన్తి— ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. * ప్రాణో బృహతీ * ప్రాణ ఋచ ఇత్యేవ విద్యాదితి శ్రుత్యన్తరాత్. వాగాత్మత్వాచ్చర్చాం ప్రాణేఽన్తర్భావః. తత్కథమితి. ఆహ— తస్యాః— వాచో బృహత్యా ఋచ ఏషః— ప్రాణః పతిః తస్యా నిర్వర్తకత్వాత్. కౌష్ఠ్యాగ్నిప్రేరితమారుతనిర్వర్త్యా హి ఋక్. పాలనాద్వా వాచః పతిః— ప్రాణేన హి పాల్యతే వాక్— అప్రాణస్య శబ్దోచ్చారణసామర్థ్యాభావాత్. తస్మాదు బృహస్పతిః— ఋచాం ప్రాణ ఆత్మేత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— బృహస్పత్యాదిగ్రన్థకం ప్రాణోపాసనం వక్తుం వాక్యాన్తరమవతారయతి (ఏష ఉ ఇతి) తస్య విధాన్తరేణ తాత్పర్యమాహ (న కేవలమితి) కార్యం— స్థూలశరీరం ప్రత్యక్షతో రూప్యమాణం రూపాత్మకం. కరణం చ— జ్ఞానక్రియాశక్తిమల్లిఙ్గభూతం. తయోరాత్మా ప్రాణ ఇత్యుక్త్వా నామరాశేరపి తథేతి వక్తుం కణ్డికాచతుష్టయమిత్యర్థః. కిమితి ప్రాణస్య ఆత్మత్వేన సర్వాత్మత్వోక్త్యా స్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాయేతి) ఉశబ్దోఽప్యర్థో బృహస్పతిశబ్దాదుపరి సమ్బధ్యతే. * బృహస్పతిర్వై దేవానాం పురోహిత ఆసీదితి శ్రుతేర్దేవపురోహితో బృహస్పతిరుచ్యతే— తత్కథం ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) దేవపురోహితం వ్యావర్తయితుముత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రసిద్ధివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహతీతి) (ఛన్ద ఇతి) సప్త హి గాయత్ర్యాదీని ప్రధానాని ఛన్దాంసి— తేషాం మధ్యమం ఛన్దో బృహతీత్యుచ్యతే. సా చ బృహతీ షట్త్రింశదక్షరా ప్రసిద్ధేత్యర్థః. భవతు యథోక్తా బృహతీ— తథాపి కథం వాగ్వై బృహతీత్యుక్తం— తత్రాహ (అనుష్టుప్చేతి) ద్వాత్రింశదక్షరా తావదనుష్టుబిష్టా— సా చాష్టాక్షరైశ్చతుర్భిః పాదైః షట్త్రింశదక్షరాయాం బృహత్యామన్తర్భవతి— అవాన్తరసఙ్ఖ్యాయా మహాసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావాదిత్యాహ (సా చేతి) వాగనుష్టుభోరనుష్టుబ్బృహత్యోశ్చ తదైక్యముపజీవ్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) భవతు వాగాత్మికా బృహతీ— తథాపి తత్పతిత్వేన ప్రాణస్య కథమృక్పతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహత్యాం చేతి) సర్వాత్మకప్రాణరూపేణ బృహత్యాః స్తుతత్వాత్తత్ర సర్వాసామృచామన్తర్భావస్సమ్భవతి— తస్మాత్ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వేనర్క్పతిత్వమిత్యర్థః. ప్రాణరూపేణ స్తుతా బృహతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణో బృహతీతి) తథాపి ప్రాణస్య వివక్షితమృగాత్మత్వం కథం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్య తదాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (వాగాత్మత్వాదితి) తాసాం తదాత్మత్వేఽపి కథం ప్రాణేఽన్తర్భావః— న హి ఘటో మృదాత్మకః పటేఽన్తర్భవతీతి శఙ్క్యతే (తత్కథమితి) ప్రాణస్య వాఙ్నిష్పాదకత్వాత్తద్భూతానామృచాం ప్రాణే కారణే యుక్తోఽన్తర్భావ ఇత్యాహ (ఆహేత్యాదినా) ప్రాణస్య తన్నిర్వర్తకత్వేఽపి న తస్మిన్వాచోఽన్తర్భావః— న హి ఘటస్య కులాలేఽన్తర్భావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కౌష్ఠ్యేతి) కౌష్ఠేనాగ్నినా ప్రేరితస్తద్గతో వాయురూర్ధ్వం గచ్ఛన్ కణ్ఠాదిస్థానాభిహన్యమానో వర్ణతయాభివ్యజ్యతే— తదాత్మికా చ వాఙ్నిర్ణీతా దేవతాధికరణే. ఋక్చ వాగాత్మికోక్తా— తద్యుక్తం తస్యాః ప్రాణేఽన్తర్భూతత్వమిత్యర్థః. ఋగాత్మత్వం ప్రాణస్య ప్రకారాన్తరేణ సాధయతి (పాలనాద్వేతి) సత్తాప్రదత్వే సతి స్థాపకత్వం తాదాత్మ్యవ్యాప్యమిత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— (ఏష ఉ ఏవ బృహస్పతిరితి) ఉక్తార్థః. బృహస్పతిశ్చైష ఏవేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (వాగ్వై బృహతీతి) బృహత్యాఖ్యచ్ఛన్దసో వాగ్రూపత్వాదితి భావః. తస్యాః— తాదృశ్యా వాచః ఏషః— ప్రాణః పతిః— రక్షక ఇత్యర్థః. వాగాదిసత్తాయాస్తదధీనత్వాదితి భావః. ౨౦

శం. తథా యజుషాం. కథం. ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిః. వాగ్వై బ్రహ్మ— యజుః. తచ్చ వాగ్విశేష ఏవ. తస్యా వాచో యజుషో బ్రహ్మణ ఏష పతిః— తస్మాదు బ్రహ్మణస్పతిః— పూర్వవత్. కథం పునరేతదవగమ్యతే బృహతీబ్రహ్మణోరృగ్యజుష్ట్వం— న పునరన్యార్థత్వమితి. ఉచ్యతే— వాచో

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ సామ వాగ్వై సామైష సా చామశ్చేతి తత్సామ్నస్సామత్వం। యద్వేవ సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేన సర్వేణ తస్మాద్వేవ సామాశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేద॥ ౨౨

నైవ సామ సామానాధికరణ్యనిర్దేశాద్వాగ్వై సామేతి. తథా చ వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి చ వాక్సామానాధికరణ్యాదృగ్యజుష్ట్వం యుక్తం- పరిశేషాత్. సామ్న ఋగాహితే ఋగ్యజుషీ ఏవ పరిశిష్టే. వాగ్విశేషత్వాచ్చ. వాగ్విశేషే హి ఋగ్యజుషీ- తస్మాత్తయోర్వాచా సామానాధికరణతా యుక్తా. అవిశేష ప్రసక్తావపి సామాన్నీ ఉపనిషత్సు విశేషాభిధానత్వం- తథా బృహతీ బ్రహ్మశబ్దయోరపి విశేషాభిధానత్వం యుక్తం. అన్యథాఽనిర్ధారితవిశేషయోరానర్థక్యాపత్తేః. విశేషాభిధానస్య వాక్త్వాత్ ప్రత్యేకోభయప్రయోగసమర్థ్యాత్ ఋగ్యజుషాస్సామోద్గీథశబ్దానాంచ శ్రుతిష్వేవం క్రమదర్శనాత్. ౨౧

ఆ.— యజుషాం- ఆత్మైకత్వానుపూర్వేణ సమ్పృక్తః. నియమేన వాక్ప్రాణాత్మకాం ప్రాణత్వేకుతస్తద్విషయతానాం యజుషాంతత్త్వమితి శఙ్కాత్వాపరిహరతి (కథమితి) తథా పి కథం ప్రాణో యజుషామాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నిర్వర్తకత్వం పాలయితృత్వంచాత్రాపి తుల్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) రూఢిమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (కథం పునరితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నాత్ర రూఢిస్సమ్భవతీత్యభిప్రాయః (ఉచ్యత ఇతి) (వాచో వై సామేతి) అస్తి వాచస్సామ సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశాద్వేదాధికారోఽయమితి యోజనా. తథాపి కథమృక్త్వం యజుష్ట్వం వా బృహతీ బ్రహ్మణోరితి- తత్రాహ (తథా చేతి) పరిశేషమేవ దర్శయతి (సామ్నీతి) ఇతశ్చ వాక్సామానాధికృతయోర్బృహతీబ్రహ్మణో ఋగ్యజుష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (వాగ్విశేషత్వాచ్చేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అవిశేషేతి) ప్రసక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (సామేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థః. కించ- వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి వాక్యాభ్యాం బృహతీ బ్రహ్మణోర్వాగాత్మత్వం సిద్ధం. న చ తయోర్వాగాత్మత్వం- వాక్యద్వయే పి వాగ్వై వాగితి పౌనరుక్త్యప్రసక్తాత్. తస్మాద్బృహతీబ్రహ్మణోర్విశేషవ్యపృగ్యజుష్ట్వమిత్యాహ (వాక్త్వాత్ప్రత్యేకేతి) తత్రైవ ప్రసమాప్త్యర్థం హేత్వన్తరమాహ (ఋగితి) ౨౧

రం.— (ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిరితి) బ్రహ్మశబ్దో వేదపరః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨౧

శం.— (ఏష ఉ ఏవ సామ) కథమితి. ఆహ- వాగ్వై సా- యత్కించిత్ స్త్రీశబ్దాభిధేయం- సా వాక్. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయో హి సర్వనామ సాశబ్దః. తథా అమః ఏషః- ప్రాణః. సర్వపుంశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోఽమశబ్దః ＊ కేన మే పౌంస్నాని నామాన్యాప్నోషీతి ప్రాణేనేతి బ్రూయాత్ కేన స్త్రీనామానీతి వాచేతి శ్రుత్యన్తరాత్ వాక్ప్రాణాభిధానభూతౌ సామశబ్దౌ. తథా - ప్రాణనిర్వర్త్యస్వరాదిసముదాయమాత్రం గీతిః సామశబ్దేనాభిధీయతే- అతో న ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామ నామ కించిత్. స్వరవర్ణాదేశ్చ ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణతన్త్రత్వాచ్చ ఏష ఉ ఏవ ప్రాణస్సామ. యస్మాత్ సామేతి- వాక్ప్రాణాత్మకం. సా చామశ్చేతి. తత్- తస్మాత్సామ్నః - గీతిరూపస్య స్వరాదిసముదాయస్య సామత్వం- తత్ప్రసిద్ధం. యద్వేవ సమః- తుల్యః సర్వేణ వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ- తస్మాద్వా సామ- అనేన సమ్బన్ధః. వాశబ్దస్సామశబ్దలాభప్రకారాన్తరనిర్దేశసామర్థ్యలభ్యః. కేన పునః ప్రకారేణ ప్రాణస్య తుల్యత్వమితి. ఉచ్యతే- సమః ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ. సమో మశకేన- మశకశరీరేణ సమో నాగేన - హస్తిశరీరేణ సమః. ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః - త్రైలోక్యశరీరేణ ప్రాజాపత్యేన. సమోఽనేన జగద్రూపేణ హైరణ్యగర్భేణ. పుత్తికాదిశరీరేషు గోత్వాదివత్కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్తత్వం ప్రాణస్య - న పునః శరీరమాత్రపరిమాణేనైవ - అమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ. న చ ఘటప్రాసాదాదిప్రదీపవత్సఙ్కోచవికాసితయా శరీరేషు తావన్మాత్రం సమత్వం- సమ ఏభిస్సర్వైరేవ సమస్సర్వేణేత్యాద్యా శ్రుతేః. సర్వగతస్య తు శరీరేషు శరీరపరిమాణవృత్తిలాభో న విరుధ్యతే. ఏవం సమత్వాత్సామాఖ్యం ప్రాణం వేద యః శ్రుతిప్రకాశితమహత్త్వం- తస్యైతత్ఫలం. అశ్నుతే- వ్యాప్నోతి సామ్నః- ప్రాణస్య సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. సమానదేహేన్ద్రియాభిమానత్వం. సాలోక్యం - సమానలోకతాం వా - భావనావిశేషతః. య ఏవమేతద్యథోక్తం సామ ప్రాణం వేద- ఆ ప్రాణాత్మాభిమానాభివ్యక్తేరుపాస్త ఇత్యర్థః. ౨౨

ఆ.— ఋగ్యజుష్ట్వం ప్రాణస్య ప్రతిపాద్య తస్యైవ సామత్వం సాధయతి (ఏష ఇత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (సర్వేతి) సాశబ్దో హి సర్వనామ- తథా చ యః స్త్రీలిఙ్గస్సర్వశబ్దః- తేనాభిధేయం వస్తు వాగిత్యర్థః అమః ప్రాణ ఇత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వపుంశబ్దేతి) పుంలిఙ్గేన సర్వనామశబ్దేనాభిధేయం వస్తు ప్రాణ ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కేనేతి) ఆచార్యస్య శిష్యం ప్రత్యేతద్వాక్యం. పౌంస్నాని - పుంనామాని. తథాపి కస్య సామశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ఫలితమాహ (వాగితి) వాగుపసర్జనః ప్రాణస్సామశబ్దాభిధేయః- ఏకవచననిర్దేశాదిత్యర్థః. నను గీతిషు సామాఖ్యేతి న్యాయసూద్విశిష్టా కాచిద్గీతిస్సామేత్యుచ్యతే- తత్కథం వాగుపసర్జనస్య ప్రాణస్య సామత్వం - అత ఆహ (తథేతి) ప్రాణస్య సామత్వే సతీతి శేషః. ప్రగీతే మన్త్రవాక్యే సామశబ్దస్య వృత్తేరిష్టత్వాదస్తి ప్రాణాదివ్యతిరేకేణ సామేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరేతి) ఆదిపదేన పదవాక్యాది గృహ్యతే. వాగుపసర్జనే ప్రాణే ముఖ్యస్సామశబ్దస్తత్సమ్బన్ధాదితరత్ర గౌణః- మఞ్చాదిశబ్దవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే తత్సామ్నస్సామత్వమితి వాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఇదం సామేదం సామేతి యద్వ్యవహ్రియతే- తద్వాక్ప్రాణాత్మకమేవోచ్యతే- సా చామశ్చేతి వ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం - త

ఉ.— ఏష ఉ వా ఉద్గీథః ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదగ్ం సర్వముత్తబ్ధం వాగేవ గీథోచ్చ గీథా చేతి స ఉద్గీథః॥ ౨౩

‡ తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచాయంత్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాద్యదితో ఽయాస్యాఙ్గిరసో ఽన్యేనోదగాయదితి వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి॥ ౨౪

స్వాశ్రిసిద్ధస్య సామ్నో యత్సామత్వం - తన్ముఖ్యసామసిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణమేవ సదత్యేత్యవ్యవహారే ప్రసిద్ధమితి యోజనా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణస్య సామత్వముపాసనార్థముపన్యస్యతి (యద్వితి ఇత్యాదినా) ప్రకారాన్తరావద్యోతీ వా శబ్దో త్ర న శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) నిమిత్తాన్తరమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కేనేత్యాదినా) నను ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వే పరిచ్ఛిన్నత్వాదానన్త్యానుపపత్తిః - తత్కథమస్య విరుద్ధేషు శరీరేషు సమత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్తికాదిభి) సమశబ్దస్య యథా శ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నపునరితి) ఆధిదైవికేన రూపేణాపరిచ్ఛిన్నత్వం సర్వగతత్వం చ ద్రష్టవ్యం. నను ప్రదీపో ఘటే సఙ్కుచతి- ప్రాసాదే చ వికసతి - తథా ప్రాణో ఽపి మశకాదిశరీరేషు సఙ్కోచవికాసాదిదేహేషు వికాసం చాపద్యతామితి సమత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రాణస్య సర్వగతత్వే సమత్వశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (సర్వగతస్యేతి) ఖట్వాదిషు గోత్వవచ్ఛరీరేషు సర్వత్ర స్థితస్య ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణా యా వృత్తిస్తల్లాభస్సమ్భవతి- సర్వగతస్యైవ సతస్తత్ర తత్ర రూపకుమ్భాద్యవచ్ఛేదోపలబ్ధేరిత్యర్థః. ఫలశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఫలవికల్పే హేతుమాహ (యావన్నేతి) వేదనం వ్యాకరోతి (ఆప్రాణేతి) ఇదం చ ఫలం మధ్యప్రదీపన్యాయేనోభయతస్సమ్బద్ధమవధేయం. ౨౨

రం.— (ఏష ఉ ఏవ సామేతి) ఏష ఉ ఏవ- వాగ్విశిష్టో ముఖ్యప్రాణ ఏవ సామ- సా చామశ్చేతి సామశబ్దనిర్వచనాత్. సా ఇతి స్త్రీలిఙ్గేన తచ్ఛబ్దేన వాక్పరామృశ్యతే. * అమగతిభాజనశబ్దేష్వితి గమనార్థాదమతేః అమ ఇతి - గచ్ఛతీత్యమః - ప్రాణః. తదుపపాదయతి (వాగ్వై సా అమ ఏష ఇతి) ఉక్తోర్థః. ప్రకారాన్తరేణ సామశబ్దనిర్వచనమాహ (యద్వేవ సమః ప్లుషిణేత్యాది) యద్వేవ- యత్ - ఉ- ఏవ- ఇతిచ్ఛేదః. ఉశబ్దో వార్థః. యస్మాదేవ వా ప్లుషిణా-పుత్తికాశరీరేణ సమో, మశకశరీరేణ సమో, హస్తిశరీరేణ సమ, స్సమష్టిజీవభూతత్రైలోక్యశరీరక బ్రహ్మణశ్శరీరేణాపి సమో, దేవమనుష్యాదిసర్వప్రాణిశరీరేణాపి సమః,. యథా ఘటప్రదీపప్రభా తావన్మాత్రవ్యాపినీ- ప్రాసాదప్రదీపప్రభా చ ప్రాసాదవ్యాపినీ- ఏవం ప్రాణో ఽపి బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరానురూపవ్యాప్తిమత్త్వేన సమః. తస్మాన్నైవ సామ- తస్మాదేవ వా సామేత్యర్థః. ఏతదేవ వాక్యమవలమ్బ్య ముఖ్యప్రాణస్య విభుత్వం పూర్వపక్షీకృత్య ఇన్ద్రియాణామివ ముఖ్యప్రాణస్యాప్యుత్క్రాన్త్యాది శ్రవణాదణుత్వమితి ప్రాణపాదే * అణుశ్చేతి సూత్రే వ్యవస్థాపితం. ఏతద్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామ్నః- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యం- ప్రాణదేవతాసమానభోగతాం అశ్నుతే. సలోకతాం జయతి-సాలోక్యం ప్రాప్నోతి. య ఏవం సామశబ్దనిరుక్తం సర్వదా ఽనుసన్ధత్తే. ౨౨

శం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథః) ఉద్గీథో నామ సామావయవో భక్తివిశేషో, నోద్గానం,-సామాధికారాత్. కథముద్గీథః ప్రాణః. ప్రాణో వా ఉత్. ప్రాణేన హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదుత్తబ్ధం- ఊర్ధ్వం స్తబ్ధం. ఉత్తమ్భితం. విధృతమిత్యర్థః. ఉత్తబ్ధార్థావద్యోతకో ఽయముచ్ఛబ్దః ప్రాణగుణాభిధాయకః - తస్మాదుత్ప్రాణః. వాగేవ గీథా- శబ్దవిశేషత్వాదుద్గీథభక్తేః. గాయతేశ్శబ్దార్థత్వాత్సా వాగేవ. న హ్యుద్గీథభక్తేశ్శబ్దవ్యతిరేకేణ కిఞ్చిద్రూపముత్ప్రేక్ష్యతే- తస్మాద్యుక్తమవధారణం వాగేవ గీథేతి. ఉచ్చ - ప్రాణో, గీథా చ - ప్రాణతన్త్రా వాగిత్యుభయమేకేన శబ్దేనాభిధీయతే - స ఉద్గీథః. ౨౩

ఆ.— ప్రస్తావాదిశబ్దవదుద్గీథశబ్దస్యాపి భక్తివిశేషే రూఢత్వాత్, *ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యత్ర చోద్గాత్రకర్మణి ప్రయుక్తత్వాత్కథముద్గీథః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథో నామేతి) నఞ్ పదస్యోభయతస్సమ్బన్ధః. సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య ప్రకృతత్వాదితి హేతుమాహ (సామాధికారాదితి) న తావదుద్గీథశబ్దస్య ప్రాణే రూఢిః- తస్య తస్మిన్ వృద్ధప్రయోగాదర్శనాత్. నాపి యోగః- అవయవవృత్తేరదృష్టేరితి శఙ్కతే (కథమితి) యోగవృత్తిముపేత్య పరిహరతి (ప్రాణ ఇతి) ఉచ్ఛబ్దో నాస్యార్థస్య వాచకః-నిపాతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తబ్ధేతి) తథాపి కథం ప్రాణో వా ఉదిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణేతి) *వాయురగ్రే గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః ఉద్గీథభక్తేశ్శబ్దవిశేషత్వే ఽపి గీథా వాగితి కథముచ్యతే-తత్రాహ (గాయతేరితి) అథావధారణం సాధయతి (న హీతి) తథాపి కథం ప్రాణస్యోద్గీథత్వమిత్యాశఙ్క్య వాగుపసర్జనస్య తస్య తథాత్వం కథయతి (ఉచ్చేతి) ౨౩

రం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథ ఇతి) ఏష ఉ వా- ఏష ఏవ వాక్ప్రాణసముదాయః ఉద్గీథః - ఉద్గీథాఖ్యసామభక్తిరిత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదం సర్వమిత్యాదినా) ఉత్తబ్ధం- ధృతమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

శం.— ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయాఖ్యాయికారభ్యతే (తద్ధాపి) తత్ - తత్రైతస్మిన్నుక్తేర్థే హ అపి- ఆఖ్యాయికాపి శ్రూయతే హ - స్మ. బ్రహ్మదత్తః - బ్రహ్మదత్తో నామతః. చికితానస్యాపత్యం చైకితానః. తదపత్యం యువా చైకితానేయో రాజానం - యజ్ఞే సోమం భక్షయన్నువాచ. కిం. అయం- చమసస్థో మయా భక్ష్యమాణో రాజా త్యస్య - తస్యానృతవాదినో మూర్ధానం - శిరో విపాతయతాత్ - విస్పష్టం పాతయతు. తొర

‡ చైకితాయనేయ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యస్స్వం వేద భవతి హాస్య స్వం తస్య వై స్వర ఏవ స్వం తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్ వాచి స్వరమిచ్ఛేత తయా వాచా స్వరసమ్పన్నయాఽఽర్త్విజ్యం కుర్యాత్తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవ। అథో యస్య స్వం భవతి భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేద॥ ౨౫

యాం తాం తజ్జాదేశః. ఆశిషి లోట్ విపాతయతాదితి. యద్యహమనృతవాదీ స్యామిత్యర్థః. కథం పునరనృతవాదిత్వప్రాప్తిరితి. ఉచ్యతే - యత్ - యది ఇతః - అస్మాత్ప్రకృతాత్ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదయాస్యాత్ - ముఖ్యప్రాణాభిధాయకేనాయాస్యాఙ్గిరసశబ్దేనాభిధీయతే విశ్వసృజాం పూర్వర్షీణాం సత్రే ఉద్గాతా. సోఽన్యేన - దేవతాన్తరేణ వాక్ప్రాణవ్యతిరిక్తేనోదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవాన్. తతోఽహమనృతవాదీ స్యాం - తస్య మమ దేవతావిపరీతప్రతిపత్తుర్మూర్ధానం విపాతయత్విత్యేవం శపథం చకారేతి విజ్ఞానే ప్రత్యయదార్ఢ్యకర్తవ్యతాం దర్శయతి. తమిమమాఖ్యాయికానిర్ధారితమర్థం స్వేన వచసోపసంహరతి శ్రుతిః - వాచా చ - ప్రాణప్రధానయా ప్రాణేన చ - స్వస్యాత్మభూతేన సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఉద్గాతా ఉదగాయదిత్యేషోఽర్థో నిర్ధారితః శపథేన. ౨౪

ఆ.— తద్ధాపీత్యాదివాక్యస్య ప్రకృతానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తార్థ ఇతి) ఉద్గీథదేవతా ప్రాణః - న వాగాదిరిత్యుక్తోఽర్థః. *జీవతి తు వంశ్యోఽయమేతి హాస్మిన్ స్మరణాత్ప్రాగేవం శ్యేజీవతి హాత్ర ప్రభృతేర్యదపక్సం - తన్నవసంజ్ఞకమితి ద్రష్టవ్యం. క్రియాపదనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (తోరితి) తు ప్రత్యయస్యాయమాశిషి విషయే తాతఙాదేశః - *తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యామితి పాణినిస్మరణాదిత్యర్థః. మూర్ధపాతప్రాపకం దర్శయతి (యదీతి) అనృతవాదిత్వస్య ప్రాపకాభావాద ప్రాప్తిరితి శఙ్క్యతే (కథం పునరితి) ఉద్గానస్య బుద్ధ్యాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతా ప్రాజాపత్యాదిలక్షణా కిం తస్మిన్ దేవతా - కిం వా వక్త్రస్వరాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతైవేతి తద్దేవతేతి విప్రతిపత్తైరనృతవాదిత్వే శఙ్కితే బ్రహ్మదత్తశ్శపథేన నిర్ణయం చకారేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదన్యేనాయాస్యో యద్యుదగాయదితి సమ్బన్ధః. నన్వయాస్యాఙ్గిరసశబ్దవాచ్యో ముఖ్యః ప్రాణో దేవతా - తన్నోద్గాతా భవితుముత్సహతే - తత్రాహ (ముఖ్యేతి) ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయేత్యుక్తముపసంహరతి (ఇతి విజ్ఞాన ఇతి) ఉక్తరీత్యా శపథక్రియయా ప్రాణ ఏవోద్గీథదేవతేత్యస్మిన్ విజ్ఞానే ప్రత్యయః - విశ్వాసః. తస్య యద్దార్ఢ్యం - తస్య కర్తవ్యతామాఖ్యాయికయా దర్శయతి శ్రుతిరితి యావత్. ఆఖ్యాయికార్థస్యైవ వాచేత్యాదినోక్తిః పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) శపథస్యాప్తత్వే శ్రుతేః ప్రామాణ్యేఽపి శ్రుతిమూలతయా ప్రామాణ్యం సిద్ధ్యతీతి భావః. ౨౪

శం.— (తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచేతి) తత్ - తత్ర. ఆఖ్యాయికేతి శేషః. హ శబ్దః ప్రసిద్ధార్థః. ఆఖ్యాయికాపి ప్రసిద్ధేత్యర్థః. చైకితానేయః - చికితస్యాపత్యం చైకితిః. *అత ఇఞ్. తస్య గోత్రాపత్యం యువా చైకితాయనః. ఫక్. తస్యాయనాదేశః. చైకితాయనస్యాపత్యం చైకితానేయః. చైకితానేయో బ్రహ్మదత్తనామా ఋషిః రాజానం - సోమం భక్షయన్నువాచ. కిమితి. (అయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాత్) అయం - భక్ష్యమాణో రాజా - సోమః త్యస్య - అన్యస్య శిరః విపాతయతు. ననుకిం తేనాపరాద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదితోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితీతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదితః - అస్మాదయాస్యాఙ్గిరసః - ముఖ్యప్రాణాదన్యేన - దేవతాన్తరేణ అన్యః ఉదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవాన్. అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితముఖ్యప్రాణవేదనమన్తరేణ దేవతాన్తరదృష్టిం కృత్వా యస్తూద్గాయతి - తస్య సోమం పిబతో మూర్ధా పతత్విత్యర్థః. ఇతి శబ్దో బ్రహ్మదత్తవచస్సమాప్త్యా. (వాచా హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయత్) హి - యస్మాదేతోఽసోమం పిబన్ శపథం కృతవాన్ - తస్మాత్ బ్రహ్మదత్తః అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితవాక్సహితప్రాణవేదనమేవ కృత్వా ఉద్గానం కృతవానిత్యర్థః ౨౪

శం.— (తస్య హైతస్య) తస్యేతి ప్రకృతం ప్రాణమభిసంబధ్నాతి. హ ఏతస్యేతి ముఖ్యం వ్యపదిశత్యభినయేన. సామ్నః - సామశబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య యః స్వం - ధనం వేద - తస్య హ కిం స్యాత్. భవతి హాస్య స్వం. ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ శుశ్రూషవే ఆహ - తస్య వై - సామ్నః స్వర ఏవ స్వం. స్వరశ్శ్రుతికణ్ఠగతం మాధుర్యం. తదేవాస్య స్వం - విభూషణం. తేన హి భూషితమృద్ధిమల్లభ్యత ఉద్గానం. యస్మాదేవం - తస్మాదార్త్విజ్యం - ఋత్విక్కర్మోద్గానం కరిష్యన్ వాచి విషయే వాచి - వాగాశ్రితం స్వరమిచ్ఛేత సామ్నో ధనవత్తాం స్వరేణ చికీర్షురుద్గాతా. ఇదం తు ప్రాసఙ్గికం విధీయతే. సామ్నస్సౌస్వర్యేణ స్వరవత్త్వప్రత్యయే కర్తవ్య ఇచ్ఛామాత్రేణ సౌస్వర్యం న భవతీతి దన్తధావనతైలపానాదిసాముగ్ర్యాత్ కర్తవ్యమిత్యర్థః. తయా - ఏవం సంస్కృతయా వాచా స్వరసమ్పన్నయాఽఽర్త్విజ్యం కుర్యాత్. తస్మాత్ - యస్మాత్సామ్నః స్వభూతః స్వరః, తేన స్వేన భూషితం సామ, - అతో యజ్ఞే స్వరవన్తముద్గాతారం దిదృక్షన్త ఏవ - ద్రష్టుమిచ్ఛన్త్యేవ ధనినమివ లౌకికాః. ప్రసిద్ధం హి లోకేఽర్థో - అపి యస్య స్వం - ధనం భవతి - తం ధనినం దిదృక్షన్త ఇతి. సిద్ధస్య గుణవిజ్ఞానఫలసమ్బన్ధస్యోపసంహారః క్రియతే (భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేదేతి) ౨౫

ఆ.— ఉద్గీథదేవతా ప్రాణ ఏవేతి నిర్ధార్య స్వరసువర్ణప్రతిష్ఠాగుణవిధానార్థముత్తరఖణ్డికాత్రయమవతారయతి (తస్యేత్యాదినా) కిమిత్యపౌ ఫలమభిలప్యతే - తత్రాహ (ఫలేనేతి) సౌస్వర్యం సామ్నో భూషణమిత్యత్రానుభవమనుకూలయతి (తేన హీతి) కథం తర్హి కణ్ఠగతం మాధుర్యం సమ్పాదనీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ప్రాణోఽహం - మన్త్రైవగీతిభావమాపన్నస్య సౌస్వర్యం ధనమితి ప్రకృతే ప్రాణవిజ్ఞానే గుణవిధిర్వివక్షితశ్చేత్ - కిమిత్యుద్గాతురత్ర కర్తవ్యముపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాదృష్టఫలత్వేత్యాహ (ఇదం త్వితి) అథేచ్ఛాయాం కర్తవ్యత్వేన విహితాయాం తావన్మా

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేద॥ ౨౬

‡ తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతి తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠా వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతేఽన్న ఇత్యు హైక ఆహుః॥ ౨౭

త్రైసిద్ధికఫలం సౌస్వర్యం సిధ్యేత్-న కేవలం స్వర్గకామనామా త్రేణ స్వర్గస్సిధ్యతి అత ఆహ (సామ్న ఇతి) తస్య సుస్వరత్వేన లబ్ధస్య ప్రాణస్యోపాసకాత్మకస్య స్వరః ... తత్ర నిధిత్వమితి రాజనా. సౌస్వర్యస్య సామభూషణత్వేన ... (తస్మాదితి) ... (ప్రసిద్ధం హీతి) భవతి హాస్య స్వమిత్యాదిఫలం ... (సిద్ధస్యేతి) ౨౫

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్స్వం వేద భవతి హాస్య స్వమితి) ఏతస్య- ప్రకృతస్య సామశబ్దవాచ్యస్యైతస్య- ప్రాణస్య యః స్వం వేద- తస్య స్వం- ధనం భవతి. ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం ... (తస్య వై స్వర ఏవ స్వమితి) స్వరః - కణ్ఠస్వనః. (తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్ వాచి స్వరమిచ్ఛేతేతి) ... ఇచ్ఛేతేతి సత్కర్త్వయ ... (తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవేతి) యస్మాత్ స్వర ఏవ సామ్నస్స్వం- తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తమేవ ఋత్విజం దిదృక్షన్తే. ... (అథో యస్య స్వం భవతి) యస్య స్వం- ధనమస్తీత్యర్థః. ... ధనవన్తం దిదృక్షన్త ఇత్యర్థః. ... (భవతి హాస్య స్వమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨౫

శం.— అథాన్యో గుణస్సువర్ణవత్త్వలక్షణో విధీయతే- అసావపి సౌస్వర్యమేవ. ఏతావానేవ విశేషః- పూర్వం కణ్ఠగతమాధుర్యజం. ఇదం తు లాక్షణికం సువర్ణశబ్దవాచ్యం. (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం - సువర్ణశబ్దసామాన్యాత్స్వరసువర్ణయోర్లౌకికమేవ సువర్ణం గుణవిజ్ఞానఫలం భవతీత్యర్థః (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేదేతి) పూర్వవత్సర్వం. ౨౬

ఆ.— సామ్నో గుణాన్తరం వక్తారయతి (అథేతి) ... (తస్యేతి) ... లాక్షణికం- ... (తస్య హైతస్య సామ్న ఇతి) ... (సువర్ణశబ్దేతి) ... (లౌకికమేవేతి) ... (తస్యేతి) గుణవిజ్ఞానఫలముపసంహరతి (భవతీతి) ... ౨౬

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేదేతి) సామ్నః- ప్రకృతస్య ... ప్రాణస్య. అన్యత్సర్వం స్పష్టం. ఏవం ఫలప్రద ... (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణమితి) ... స్వర ఏవ సువర్ణం- భూషణమిత్యర్థః. సామ్నస్సువర్ణజ్ఞానస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య సువర్ణమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨౬

శం.— తథా ప్రతిష్ఠాగుణం విధిత్సన్నాహ (తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా- వాక్. తాం ప్రతిష్ఠాం సామ్నో గుణం యో వేద స ప్రతితిష్ఠతి. ... పూర్వవత్ ... (తస్య వై- సామ్నో వాగేవ- ...) ... (వాచి హి ఖల్వేష) ... ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యర్థః ... వాక్. అన్నే ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఆహుః- అన్యే తు. ... వాగ్వా ప్రతిష్ఠా - అన్నం వేతి. ౨౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రతిష్ఠాగుణత్వే ... (తమితి) ... తాలూని ... (వాచీతి) ... (అన్న ఇతి) ... (ఇహేతి) ... ప్రతిష్ఠాగుణస్య ప్రాణస్య విజ్ఞానం కర్తవ్యం- అత ఆహ (అనిష్టత్వాదితి) ౨౭

రం.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతిహ తిష్ఠతీత్యేవం ఫలప్రదర్శనేన పూర్వవచ్ఛ్రుత్యాముత్పాద్యాహ (తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠేతి) తస్య- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్యేత్యర్థః. ... (వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఆహురితి)

‡ ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాతః పవమానానామేవాభ్యారోహః స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి స యత్ర ప్రస్తుయాత్తదేతాని జపేత్ అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమో జ్యోతిరమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తి అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తం స ఏష ఏవంవిదుద్గాతాత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగాయతి తద్ధైతల్లోకజిదేవ న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేద. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏషః- ముఖ్యః ప్రాణః, వాచి- వాగిన్ద్రియస్థానభూతజిహ్వామూలాదిస్థానేషు ప్రతిష్ఠితస్సన్ ఏతత్సామ గీయతే- సామభావమాపన్న ఉద్గీయత ఇత్యర్థః. ఇత్యు హైక ఆహుః - ఉశబ్దోఽవధారణే. పూర్వత్ర *ఇహ ప్రతిష్ఠితేతి ప్రాణస్యాన్నప్రతిష్ఠితత్వోక్త్యా వాక్ఛబ్దితజిహ్వామూలాదిప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకీయత ఇతి భావః. ౨౭

శం.— ఏవం ప్రాణవిజ్ఞానవతో జపకర్మ విధిత్స్యతే- యద్విజ్ఞానవతో జపకర్మణ్యధికారః - తద్విజ్ఞానముక్తం- అథ- అనన్తరం. యస్మాచ్చైవంవిదుషా ప్రయుజ్యమానం దేవభావాయాభ్యారోహఫలం జపకర్మ- అతః- తస్మాత్తద్విధీయత ఇహ. తస్య చోద్గీథసమ్బన్ధాత్సర్వత్ర ప్రాప్తౌ పవమానానామితి వచనాత్ పవమానేషు త్రిష్వపి కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయాం పునః కాలసఙ్కోచం కరోతి- స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి. సః- ప్రస్తోతా యత్ర- యస్మిన్ కాలే సామ ప్రస్తుయాత్- ప్రారభేత. తస్మిన్ కాల ఏతాని జపేత్. అస్య చ జపకర్మణ అభ్యారోహ ఇతి నామ- అభిముఖ్యేనారోహత్యనేన జపకర్మణా ఏవంవిద్దేవభావమాత్మానమిత్యభ్యారోహః. ఏతానీతి బహువచనాత్ త్రీణి యజూంషి. ద్వితీయానిర్దేశాచ్చ బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాచ్చ యథాపఠితస్వర ఏవ స్వరః ప్రయోక్తవ్యః- సమానత్వాత్. యాజమానం జపకర్మ. ఏతాని తాని యజూంషి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి) మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితో భవతీతి స్వయమేవ వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం మన్త్రార్థం- సః- మన్త్రో యదాహ - యదుక్తవాన్. కోఽసావర్థ ఇతి. ఉచ్యతే (అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్) స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానే మృత్యురిత్యుచ్యతే. అసత్- అత్యన్తాధోభావహేతుత్వాత్. (సదమృతం) సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే అమరణహేతుత్వాదమృతం. తస్మాదసతః- అసత్కర్మణోఽజ్ఞానాచ్చ మా - మాం సత్ - శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే గమయ- దేవభావసాధనాత్మభావమాపాదయేత్యర్థః. తత్ర వాక్యార్థమాహ (అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) తథా (తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమః) సర్వం హ్యజ్ఞానమావరణాత్మకత్వాత్తమః. తదేవ చ మరణహేతుత్వాన్మృత్యుః. (జ్యోతిరమృతం) పూర్వోక్తవిపరీతం దైవం స్వరూపం ప్రకాశాత్మకత్వాజ్జ్ఞానం జ్యోతిః. తదేవామృతం - అవినాశాత్మకత్వాత్. తస్మాత్తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి - పూర్వవత్. (మృత్యోర్మామృతం గమయేత్యాది) అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ- దైవం ప్రాజాపత్యం ఫలభావమాపాదయేత్యర్థః. పూర్వో మన్త్రోఽసాధనస్వభావాత్సాధనభావమాపాదయేతి. ద్వితీయస్తు సాధనభావాదప్యజ్ఞానరూపాత్సాధ్యభావమాపాదయేతి. మృత్యోర్మామృతం గమయేతి పూర్వయోరేవ మన్త్రయోః సముచ్చితోఽర్థస్తృతీయేన మన్త్రేణోచ్యత ఇతి ప్రసిద్ధార్థతైవ- నాత్ర- తృతీయే మన్త్రే తిరోహితం - అప్రకాశితమివార్థరూపం పూర్వయోరివ మన్త్రయోరస్తి- యథాశ్రుత ఏవార్థః. యాజమానముద్గానం కృత్వా పవమానేషు త్రిష్వథ- అనన్తరం యానీతరాణి- శిష్టాని స్తోత్రాణి- తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ ప్రాణవిదుద్గాతా ప్రాణభూతః ప్రాణవదేవ. యస్మాత్స ఏష ఉద్గాతా ఏవం- ప్రాణం యథోక్తం వేత్తి- అతః ప్రాణవదేవ తం కామం సాధయితుం సమర్థః. తస్మాద్యజమానస్తేషు స్తోత్రేషు ప్రయుజ్యమానేషు వరం వృణీత. యం కామం కామయేత- తం కామం వరం వృణీత- ప్రార్థయేత. యస్మాత్స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేతి తస్యాచ్ఛబ్దాత్ప్రాగేవ సమ్బధ్యతే. ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే- ఇచ్ఛత్యుద్గాతా- తమాగానేన సాధయతి. ఏవం తావద్జ్ఞానకర్మభ్యాం ప్రాణాత్మాపత్తిరిత్యుక్తం - తత్ర నాస్త్యాశఙ్కాసమ్భవః. అతః కర్మాపాయే ప్రాణాపత్తిర్భవతి వా న వేత్యాశఙ్క్యతే- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) తత్ హ- తదేతత్ప్రాణదర్శనం కర్మవియుక్తం కేవలమపి లోకజిదేవేతి - లోకసాధనమేవ. న హ ఏవాలోక్యతాయై- అలోకార్హత్వాయ ఆశా - శంసనం. ప్రార్థనం నైవాస్తి హ. నహి ప్రాణాత్మన్యుత్పన్నాత్మాభిమానస్య తత్ప్రాప్త్యాశంసనం సమ్భవతి- నహి గ్రామస్థః కదా గ్రామం ప్రాప్నుయామిత్యరణ్యస్థ ఇవాశాస్తే. అనన్నికృష్టవిషయే హ్యనాత్మన్యాశంసనం- న తత్స్వాత్మని సమ్భవతి- తస్మాన్నాశాస్తి కదాచిత్ప్రాణాత్మభావం న ప్రతిపద్యేయమితి. కస్యైతత్. య ఏవమేతత్సామ- ప్రాణం యథోక్తం నిర్ధారితమహిమానం వేద- అహమస్మి ప్రాణ ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గైరాసురైః పాప్మభిరధర్షణీయో విశుద్ధః, వాగాదిపఞ్చకం చ మదాశ్రయత్వాదగ్న్యాద్యాత్మస్వరూపం స్వాభావికవిజ్ఞానోత్థేన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితాసురపాప్మదోషవియుక్తం సర్వభూతేషు చ మదాశ్రయాన్నాద్యోపయోగబన్ధన, మాత్మా చాహం సర్వభూతానామ

జైరసత్వా, దృగ్యజుస్సామోద్గీథభూతా యాశ్చ నా చ ఆత్మా తద్వ్యాప్తైస్తస్సర్వ ర్త్రకత్వాచ్చ, మమసామ్నో గీతిభావమాపద్యమానస్య బాహ్యాం ధనం- భూషణం సౌస్వర్యం, తతో ప్యన్తరతరం సౌవర్ణ్యం - లాక్షణికం సౌస్వర్యం, గీతిభావమాపద్యమానస్య మమకణ్ఠాదిస్థానాని ప్రతిష్ఠా, ఏవం గుణోహం పుత్త్రికాదిశరీరేషు కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్తో ఽమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చేతి. ఆ ఏవమభిమానాభివ్యక్త్యేద-ఉపాసనమిత్యర్థః.................. ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయేతృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨౮.— అథాతః పవమానానామిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) తత్రాథశబ్దం వ్యాచష్టే (యద్విజ్ఞానవత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (యస్మాచ్చేతి) ఇహేతి ప్రాణవిదుక్తిః. కదాచ స్విజపకర్మకర్తవ్యం తత్రాహ (తస్యేతి) ఉద్గీథేనాత్మయాజమానత్వం నఉద్గాయేతిచ ప్రకరణాదుద్గీథేన సమ్బన్ధాజ్జపస్య సర్వత్రోద్గానకాలే ప్రాప్తౌ పవమానానామేవేతివచనాత్కాలనియమసిద్ధిరిత్యర్థః. సవై ఖల్విత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (పవమానేష్వితి) ననుకర్తవ్యత్వేనాభ్యారోహశ్శ్రూయతే- జపకర్మవిధిత్సితమితిచోచ్యతే- కింకేనసఙ్గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యచేతి) అభ్యారోహశబ్దస్యనతత్ర రూఢిః- వృద్ధప్రయోగాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆభిముఖ్యేనేతి) యజుర్మన్త్రేషు రాణామనియతపాదాక్షరత్వాదసతో మాసద్గమయేత్యాదౌ త్రైకోవా- ద్వౌవామన్త్రావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతానీతి) యద్యమీయాజుషామన్త్రాః- తర్హి మన్త్రేణస్వరేణ నైమిత్తికక్రమోక్తేనభావ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయేతి) యత్రస్వరో వివక్షితః- తత్ర తృతీయానిర్దేశో దృశ్యతే * ఉచ్చైఋచాక్రియతే ఉచ్చైస్సామ్నోపాంశుయజుషేతి ప్రకృతేతు ద్వితీయానిర్దేశాజ్జపకర్మమాత్రం ప్రతీయతే - మాన్త్రస్తుస్వరో న ప్రతిభాతీత్యర్థః. కేనతర్హి స్వరేణ ప్రయోగో మన్త్రాణామితిచేత్- తత్రాహ (బ్రాహ్మణేతి) భవతుశాతపథేనస్వరేణమన్త్రాణాం ప్రయోగః- తథాపి కిం మూర్తేవ్యం-కింవాయాజమానం జపకర్త్రేతి వివక్షాయామాహ (యాజమానమితి) వ్యాచిఖ్యాసితయజుషాం స్వరూపం దర్శయతి (ఏతానీతి) మన్త్రైరిష్టశబ్దేనపదార్థో వాక్యార్థస్తత్ఫలం చేతి త్రయముచ్యతే, లౌకికం తమసో మాన్యాన్తయతి (సర్వంహీతి) పూర్వోక్తపదేన వ్యాఖ్యాతంతమో గృహ్యతే. నైపరీత్యే హేతుమాహ (ప్రకాశాత్మకత్వాదితి) జ్ఞానం తేనసామ్యమితియావత్. పదార్థోక్తిసమాప్తావితిశబ్దః. ఉత్తరవాక్యాభ్యాం వాక్యార్థస్తత్ఫలం చేతిద్వయం క్రమేణోచ్యతఇత్యాహ (పూర్వవదితి) ఫలవాక్యమాదాయ పూర్వస్మాద్విశేషం దర్శయతి (అమృతమితి) ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోరర్థభేదాప్రతీతేః పునరుక్తిమాశఙ్క్యవాన్తరభేదమాహ (పూర్వోమన్త్రఇతి) తథాపి తృతీయేమన్త్రే పునరుక్తిస్తదవస్థైత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వయోరితి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యాజమానమితి) యథా ప్రాణస్త్రిషుపవమానేషు సాధారణమాగానం కృత్వా శిష్టేషుస్తోత్రేషు స్వార్థమాగానమకరోత్- తథేత్యాహ (ప్రాణవదితి) తద్విదస్తద్వదాగానే యోగ్యతామాహ (ప్రాణభూతఇతి) హేతువాక్యమాదాయ యోజయతి (యస్మాదితి) ప్రతిజ్ఞావాక్యం వ్యాచష్టే (తస్మాదితి) కిమితి వ్యత్యాసేన వాక్యద్వయ వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యార్థాచ్చేతి న్యాయేన పాఠక్రమమనాదృత్యేత్యాహ (యస్మాదిత్యాదినా) సఏషఏవంవిదుద్గాతాత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగానేన సాధయతీతి యస్మాదితి హేతుగ్రన్థస్తస్మాదితి ప్రతిజ్ఞాగ్రన్థాత్ప్రాగేవ సమ్బధ్యతఇతి యోజనా. వృత్తం కీర్తయతి (ఏవంతావదితి) తత్రకర్మసముచ్చితేష్టా నైదేవతాప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్య సస్వనానాస్తి- మిథస్సహకృతయోర్జ్ఞానకర్మణోస్తదాప్తిహేతుత్వాదిత్యాహ (తత్రేతి) సమనన్తరం వాక్యమవతారయతి (అతఇతి) సముచ్చయాత్ఫలాప్తిర్దృష్టత్వాదితియావత్. నహేత్యాదినా పదాని ఛిత్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి. (అలోకార్హత్వాయేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) తత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) దృశ్యమానమాశంసనం తస్మిన్కస్మిన్విషయే స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసన్నికృష్టేతి) ప్రాణాత్మనావ్యవస్థితస్య విదుషస్తదాత్మభావం కదాచిదహం న ప్రతిపద్యేయమిత్యాశంసనం నాస్తీతి నిగమయతి (తస్మాదితి) కర్మసముచ్చితాదుపాసనాత్కేవలాచ్చ ప్రాణాత్మత్వం ఫలముక్తం- తత్రసముచ్చితాదుద్గాతుర్యజమానస్యవాఫలం- కేవలాచ్చోపాసనాత్తయోరన్యతరస్యాన్యస్యవా కస్యచిదితిజిజ్ఞాసమానశ్శఙ్కతే (కస్యేతి) జ్ఞానకర్మణోరుభయత్ర సమభావాదుభయోరపివచనాత్ఫలసిద్ధిః- ఆశ్రమాన్తరవిషయం తు కేవలజ్ఞానస్య లోకజయహేతుత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (యఏవమితి) ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్పూర్వోక్తం సర్వం వేద్యస్వరూపం సఙ్క్షిపతి (అహమస్మీత్యాదినా) తస్యవాగాదిభ్యో విశేషం దర్శయతి (ఇన్ద్రియేతి) కిమిదానీం ప్రాణస్యైవోపాస్యతయా వాగాదిపఞ్చకముపేక్షితమితి- నేత్యాహ (వాగాదీతి) తస్య ప్రాణాశ్రయత్వేపితుతో దేవతాత్వం- ఆసఙ్గపాప్మవిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) అన్నకృతోపకారం ప్రాణద్వారా వాగాదౌస్మారయతి (సర్వేతి) రూపాత్మకే జగతి ప్రాణస్య స్వరూపమనుసన్దత్తే (ఆత్మాచేతి) నామాత్మకే జగతి ప్రాణస్యాత్మత్వముక్తం స్మారయతి (ఋగితి) సతిసామత్వే గీతిభావావస్థాయాం ప్రాణస్యోక్తం బాహ్యమాభ్యన్తరం చ సౌస్వర్యం సౌవర్ణ్యమితి గుణద్వయమనువదతి (మమేతి) తస్యైవనైకల్పికీం ప్రతిష్ఠాముక్తామనుస్మారయతి (గీతీతి) తద్ధైనేత్యాదినోక్తం పఠామ్యశతి (ఏవంగుణోహమితి) ఇత్యేవమభిమానాభివ్యక్తిపర్యన్తం యో ధ్యాయతి- తస్యేదం ఫలమిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి)....................................... ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— ఏవముద్గాతృప్రాణవిదో ఽపదేశానన్తరం ఏవమ్భూతప్రాణవిదముద్గాతారం ప్రతిప్రార్థనారూపాణాం బ్రహ్మలోకాభ్యారోహహేతుతయా అభ్యారోహశబ్దితానాం మన్త్రాణాం ప్రయోగకాలం మన్త్రార్థం చాహ (అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహఇతి) బహిష్పవమానమాధ్యన్దినపవమానార్భవపవమానభేదభిన్నానాం త్రయాణామేవపవమానానామేవాభ్యారోహః- అభ్యారోహమన్త్రాః. ఇతిసంజ్ఞేతిశేషః. నేతరేషామాజ్యపృష్ఠాదిస్తోత్రాణామిత్యర్థః. ఏతేషామభ్యారోహమన్త్రాణాంజపకాలం వక్తుం ప్రథమం ప్రస్తోతృసంజ్ఞార్థమాహ (సవైఖలు ప్రస్తోతాసామప్రస్తౌతీతి)

హరిః ఓమ్. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ పురుషవిధః సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యత్ సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతోఽహన్నామాభవత్ తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాఽథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతి స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

యస్యాం ప్రస్తౌతి- స ఏవ ఖలు ప్రస్తోతేత్యర్థః (స యత్ర ప్రస్తుయాత్ తదేతాని జపేదితి) సః- ప్రస్తోతా యత్ర - యదా ప్రస్తౌతి- తదా ఏతాని యజూంషి యజమానో జపేదిత్యర్థః. తాని యజూంషి పఠతి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి) ఏతాని యజూంషి స్వయమేవ వ్యాచష్టే (స యదాహ అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయాఽమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) మా- మాం అసతస్సద్గమయ- మృత్యోరమృతం కురు. మృత్యోస్సంసారాదమృతత్వ్యామృతం కుర్విత్యర్థః. స యదాహ-అనేన మన్త్రేణ యత్ప్రతిపాదయతి. తదమృతం మా కుర్విత్యేతదాహేత్యన్వయః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం తమసో మా జ్యోతిర్గమయేత్యాది. (మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తీతి) తృతీయపర్యాయస్స్పష్టార్థ ఇత్యర్థః. (అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి) యస్మాత్కారణాత్ త్రిష్వపి పవమానేషూద్గాతా ఏభిర్యజుర్మన్త్రైర్యజమానేన స్వగతం ఫలం యాచితః- అతో యజమానగామి ఫలముద్దిశ్యైవాగాయేత్. పవమానత్రయవ్యతిరిక్తేష్వాజ్యాదిషు నవసు స్తోత్రేషు ఆత్మనే- స్వార్థమన్నాద్యముద్దిశ్యాగాయేదిత్యర్థః. (తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తమితి) తస్మాదుద్గాతా తేషు- పవమానవ్యతిరిక్తస్తోత్రేషు యం కామం కామయేత - తం వరం వృణీతేత్యర్థః. (స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేత్యాది) తమాగాయతి- తముద్దిశ్యాగాయతి. ఆగానేన తం సంపాదయతీత్యర్థః. (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) హ- ప్రసిద్ధం పూర్వోక్తం తదేతత్ - ప్రాణవేదనం లోకజిదేవ- బ్రహ్మలోకసాధనమేవేత్యర్థః. (న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామశబ్దనిర్దిష్టం ప్రాణం ఏవం - అయాస్యాఙ్గిరసత్వాది ప్రాగుక్తగుణవిశిష్టం యో వేద- యదుపాస్తే. సః అలోక్యతాయాః- లోక్యతా- లోకార్హతా. తదభావః - అలోక్యతా. బ్రహ్మలోకార్హతాభావతో భీత్యాస్సహైవాశాస్తి- నైవాశాస్తే. సాధనాన్తరం నాభిలషతి. తస్య కృతార్థత్వాదితి భావః.. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం, ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా- కేవలప్రాణదర్శనేన, చ తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యాదినా. ప్రజాపతేః ఫలభూతస్య సృష్టిస్థితిసంహారేషు జగతస్స్వాతన్త్ర్యాదివిభూత్యుపవర్ణనేన జ్ఞానకర్మణోశ్శ్రౌతయోర్వైదికయోః ఫలోత్కర్షో వర్ణయితవ్య ఇత్యేవమర్థమారభ్యతే. తేన చ కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మస్తుతిః కృతా భవేత్ - సామర్థ్యాత్. వివక్షితం త్వేతత్ - సర్వమప్యేతజ్జ్ఞానకర్మఫలం సంసార ఏవ- భయారత్యాదియుక్తత్వశ్రవణాత్, కార్యకరణలక్షణత్వాచ్చ స్థూలవ్యక్తానిత్యవిషయత్వాచ్చేతి. బ్రహ్మవిద్యాయాః కేవలాయా వక్ష్యమాణాయా మోక్షహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థం చేతి. న హి సంసారవిషయాత్సాధ్యసాధనాదిభేదలక్షణాదవిరక్తస్యాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయేఽధికారో ఽతృషితస్యేవ పానే - తస్మాజ్జ్ఞానకర్మఫలోత్కర్షోపవర్ణనముత్తరార్థం. తథా చ వక్ష్యతి * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యాది * తదేతత్పదనీయమస్య * (ఆత్మైవ) ఆత్మేతి ప్రజాపతిః ప్రథమోఽణ్డజశ్శరీర్యభిధీయతే వైదికజ్ఞానకర్మఫలభూతః. స ఏవ కిం. ఇదం- శరీరభేదజాతం తేన ప్రజాపతిశరీరేణావిభక్తమాత్మైవాసీత్ అగ్రే- ప్రాక్శరీరాన్తరోత్పత్తేః. స చ పురుషవిధః- పురుషప్రకారః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో విరాట్. స ఏవ ప్రథమస్సమ్భూతః అనువీక్ష్య- అన్వాలోచనం కృత్వా కోఽహం కింలక్షణో వాఽస్మీతి. నాన్యత్ - వస్త్వన్తరమాత్మనః- ప్రాణపిణ్డాత్మకాత్ కార్యకరణరూపాన్నాపశ్యత్- న దదర్శ. కేవలం త్వాత్మానమేవ సర్వాత్మానమపశ్యత్. తథా పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః సోఽహం- ప్రజాపతిస్సర్వాత్మాఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్ - వ్యాహృతవాన్. తతః- తస్మాత్. యతః పూర్వజ్ఞానసంస్కారాదాత్మానమేవాహమిత్యభ్యధాదగ్రే - తస్మాదహన్నామాభవత్. * తస్యోపనిషదహమితి శ్రుతిః ప్రదర్శితమేవ నామ వక్ష్యతి. తస్మాత్-యస్మాత్కారణే ప్రజాపతావేవం వృత్తం- తస్మాత్ కార్యభూతేషు ప్రాణిష్వేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఆమన్త్రితః- కస్త్వమిత్యుక్తస్సన్నహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా- కారణాత్మాభిధానేనాత్మానమభిధాయాగ్రే పునర్విశేషనామజిజ్ఞాసవేఽథ - అనన్తరం విశేషపిణ్డాభిధానం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తో వేతి ప్రబ్రూతే- కథయతి. యత్ - నామాస్య- విశేషపిణ్డస్య మాతాపితృకృతం భవతి- తత్కథయతి. స చ- ప్రజాపతిరతిక్రాన్తజన్మని సమ్యక్కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః సాధకావస్థాయాం యత్ -యస్మాత్ కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపిత్సూనాం పూర్వః- ప్రథమస్సన్నస్మాత్- ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్సర్వస్మాదాదావౌషత్- అదహత్. కిం. ఆసఙ్గాజ్ఞానలక్షణాన్సర్వాన్పాప్మనః ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకారణభూతాన్. యస్మాదేవం- తస్మాత్పురుషః- పూర్వమౌషదితి పురుషః. యథాఽయం ప్రజాపతిరోషిత్వా ప్రతిబన్ధకాన్పాప్మనస్సర్వాన్ స పురుషః ప్రజాపతిరభవత్ - ఏవమన్యోఽపి జ్ఞానకర్మభావనానుష్ఠానవహ్నినా కేవలం జ్ఞానబలాద్వౌషతి - భస్మీకరోతి హ వై సః తం. కం. యోఽస్మాత్- విదుషః పూర్వః- ప్రథమః ప్రజాపతిత్వం బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తమిత్యర్థః. తం దర్శయతి (య ఏవం వేదేతి) సామర్థ్యాత్ జ్ఞానభావనాప్రకర్షవాన్. నన్వనర్థాయ ప్రాజాపత్యప్రతిపిత్సా- ఏవంవిదా చేద్దహ్యతే. నైష దోషః- జ్ఞానభావనోత్కర్షాభావాత్ ప్ర

షమం ప్రజాపతిత్వ ప్రతిపత్త్యభావమాత్రత్వాద్గ్రాహస్య. ఉత్కృష్టసాధనః ప్రథమం ప్రజాపతిత్వం ప్రాప్నువన్. న్యూనసాధనోన ప్రాప్నోతీతిసతం దహతీత్యుచ్యతే- నపునః ప్రత్యక్షముత్కృష్టసాధనేనేతరోదహ్యతే. యథాలోకేఆజిసృతాంయః ప్రథమమాజిముపసర్పతి - తేనేతరేదగ్ధాఇవాపహృతసామర్థ్యాభవన్తి- తద్వత్. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యపూర్వేణసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కేవలప్రాణదర్శనేనచ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతేతిసమ్బన్ధః. ఇదానీమాత్మేత్యాదేస్తద్ధేదమిత్యతఃప్రాక్తనగ్రన్థస్యాపాతతస్తాత్పర్యమాహ (ప్రజాపతేరితి) ఆదిపదేన సర్వాత్మత్వాదిగృహ్యతే. ఫలోత్కర్షోపవర్ణనంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తేనచేతి) కర్మకాణ్డపదేనపూర్వగ్రన్థోపిసఙ్గృహీతః ఫలాతిశయోహిత్వతిశయాపేక్షః- అన్యథాఆకస్మికత్వాపాతాత్. అతోజ్ఞానకర్మఫలభూతసూత్రవిభూతిరుచ్యమానాజ్ఞానకర్మణోర్మహత్త్వందర్శయతీత్యాహ (సామర్థ్యాదితి) ఆపాతికంతాత్పర్యముక్త్వాపరమతాత్పర్యమాహ (వివక్షితంత్వితి) కించ- విపతంసంసారాన్తర్భూతం- కార్యకరణాత్మత్వాత్- అన్యవాదికార్యకరణవదిత్యాహ (కార్యేతి) ప్రాజాపత్యపదస్యసంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (స్థూలేతి) స్థూలత్వంసాధయతి (వ్యక్తేతి) అనిత్యత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ ప్రజాపతిత్వంసంసారాన్తర్గతమిత్యాహ (అనిత్యేతి) ఇతిశబ్దోవివక్షితార్థసమాప్త్యర్థః. కిమిత్యేతద్వివక్షితముపవర్ణ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మవిద్యాయాఇతి) తచ్ఛేదంవివక్షితాభిధానమేకాకిన్యాంవిద్యాయాంవక్ష్యమాణాయాముక్తిహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థమితి ద్రష్టవ్యం. యదాహికర్మజ్ఞానఫలంప్రజాపతిత్వంసంసారఇత్యుచ్యతే- తదాతావత్సర్వస్మాత్సర్వస్మాత్తస్మాద్విరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారస్సేత్స్యతీత్యర్థః. అథయస్యకస్యచిదప్యత్రాపిమాత్రేణపత్నీ... నిరాకారసమ్బన్ధాద్వైరాగ్యంసమ్యగ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాపివిషయశబ్దఃపూర్వేణసమానాధికరణః. వివక్షితమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వైరాగ్యమన్తరేణజ్ఞానానధికారాత్ జ్ఞానాదిఫలస్యప్రజాపతిత్వస్యోక్త్యర్థవతస్సంసారత్వవచనంతతోవిరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారార్థం. విరక్తస్యవిద్యాధికారేమోక్షేదపివైరాగ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ.(తథాచేతి) నసమోక్షార్థంవిద్యాయాంప్రవర్తితవ్యం- మోక్షస్యాపురుషార్థత్వాన్నప్రేక్షావతాప్రార్థ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) ఆపాతికమనాపాతికంచతాత్పర్యముక్త్వాప్రతీకమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఆత్మైవేతి) తస్యాశ్వమేధాధికారేప్రకృతత్వంసూచయతి (అణ్డజఇతి) పూర్వస్మిన్నపిబ్రాహ్మణేతస్యప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (వైదికేతి) సఏవాసీదితిసమ్బన్ధః. స్థితివ్యవస్థాయామపిప్రజాపతిరేవనసమష్టిదేహాన్తర్వ్యష్ట్యాత్మనాతిష్ఠతీతివిశేషాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ(తేనేతి) ఆత్మశబ్దేనపరస్యాపిగ్రహణసమ్భవేకిమితినిరాదేశోపాదీయతఇత్యాశఙ్క్యవాక్యశేషాదిత్యాహ (సచేతి) వక్ష్యమాణమన్వాలోచనాదివిరాడాత్మకర్తృకమేవేత్యాహ (సఏవేతి) స్వరూపధర్మవిషయాదృష్టివిమర్శా. నాన్యదితివాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (వస్త్వన్తరమితి) దర్శనశక్త్యభావాదేవవస్త్వన్తరంప్రజాపతిర్నదృష్టవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కేవలంత్వితి) సోహమిత్యాదివ్యాచష్టే (తథేతి) యథాసర్వాత్మాప్రజాపతిరహమితిపూర్వస్మిన్జన్మనిశ్రుతేనవిజ్ఞానేనసంస్కృతోవిరాడాత్మా-తథేదానీమపిఫలావస్థాయాంసోహంప్రజాపతిరస్మీతిప్రథమంవ్యాహృతవానితియోజనా. వ్యాహరణఫలమాహ (తతఇతి) కేవలప్రజాపతేరహమితినామోచ్యతే-సాధారణంహివంశస్యేషామిత్యాశఙ్క్యోపాసనార్థమిత్యాహ (తస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యచాక్షుషస్యపురుషస్యాహమితిరహస్యంనామేతియతోవక్ష్యతి-అతస్సిద్ధమేతన్నామస్యధ్యానార్థమిత్యుక్తమిత్యర్థః. ప్రజాపతేరహన్నామత్వేలోకప్రసిద్ధింప్రమాణయతిముక్తం వాక్యమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థంప్రజాపతేరహన్నామోక్త్వాప్రకృతమనాపసర్వపరమంకరోతి (సచేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్జన్మనిసాధకావస్థాయాంకర్మాద్యనుష్ఠానైరహమహమికయాప్రజాపతిత్వప్రేప్సూనాంమధ్యేపూర్వోయః, సమ్యక్కర్మాద్యనుష్ఠానైఃసర్వంప్రతిబన్ధకంయస్మాదదహత్, - తస్మాత్సప్రజాపతిః పురుషఇతియోజనా. ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రథమస్సన్నితి) సర్వస్మాదస్మాత్ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్ప్రథమస్సన్నౌషదితిసమ్బన్ధః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకందాహ్యంప్రదర్శయతి (కిమిత్యాదినా) పూర్వంప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకప్రధ్వంసిత్వేసిద్ధమర్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషగుణోపాసకస్యఫలమాహ (యథేతి) అయంప్రజాపతిరితిభవిష్యద్వృత్త్యాసాధకోక్తిః. పురుషఃప్రజాపతిరితిఫలావస్థస్యకథ్యతే. కోసావోషతీత్యపేక్షాయామాహ (తందర్శయతీతి) పురుషగుణఃప్రజాపతిరహమస్మీతియోవిద్యాత్- సోన్యానోషతీత్యర్థః. విద్యాసామర్థ్యకథనేపూర్వవన్నేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) హేతుసామర్థ్యదాహకత్వానుపపత్తేస్తత్ప్రతిపక్షాన్నితరాన్దహతీత్యర్థః. ప్రసిద్ధందాహమాదాయచోదయతి (నన్వితి) తథాచతత్ప్రాప్త్యాఽరోగాత్తదుపాస్యసిద్ధిరిత్యర్థః. వివక్షితందాహందర్శయన్నుత్తరమాహ (నైషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (ఉత్కృష్టేతి) ప్రాప్నువన్- భవతీతిశేషః. ఔపచారికందాహందృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) ఆజిః- మర్యాదా. తాంసరన్తి- ధావన్తీత్యాజిసృతః. తేషామితియావత్. ౧

రం.— అథనారాయణపదుపాసనతత్ప్రీణాంపరమతత్త్వహితపురుషార్థత్వం, తత్ప్రసజ్ఞాత్సనకాదియోగీశ్వరవిషయతతుణాతిస్పష్టేస్సృష్ట్యపేక్షయాఽతిశయితత్వం, చవక్తుముపక్రమతే (ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్పురుషవిధఇత్యాదినా) ఇదం- జగదగ్రే - సృష్టేఃప్రాక్పురుషవిధఃఆత్మైవాసీత్.అస్యవాక్యస్యకారణవాక్యత్వాదాత్మశబ్దోనారాయణపరః. * సయోహైతమగ్నింవైశ్వానరంపురుషవిధంపురుషేన్తఃప్రతిష్ఠితంవేద*అన్వయంపురుషవిధఇత్యాదౌపురుషవిధశబ్దస్యభగవతిప్రయుక్తత్వాచ్చ. పురుషస్యవిధేవవిధాయస్యసఃపురుషవిధః- పురుషాకారఇత్యర్థః *అస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వంచానన్దమయత్వంజ్ఞాపయతి-*ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యుపక్రమ్య *అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇత్యుక్త్వాతస్యపురుషవిధత్వప్రతిపాదనాదితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేప్యుక్తం. (సోనువీక్ష్యనాన్యదాత్మనోఽపశ్యదితి) సః- పురుషఃఅనువీక్ష్య-అన్వీక్ష్య. సా

ఉ.— సోఽబిభేత్తస్మాదేకాకీబిభేతి సహాయమీక్షాఞ్చక్రే యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి తత ఏవాస్య భయం వీయాయ కస్మాద్ధ్యభేష్యత్ ద్వితీయాద్వై భయం భవతి॥ ౨

త్కార్త్స్న్యాత్మనోఽన్యం- విభక్తం నాపశ్యత్. సృష్ట్యైక్షత్ * తమఃపరే దేవ ఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యా అయః పీతామ్బువచ్ఛిదచిత్ప్రపఞ్చస్య పరమాత్మనా అవిభక్తత్వాదితి భావః. (సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతోఽహన్నామాభవదితి) అహమితి హిరణ్యగర్భనామ- అహమభిమానాశ్రయవ్యష్టిపురుషాణాం ప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య. ఉక్తంచ మోక్షధర్మే భృగుభరద్వాజసంవాదే * తస్మాత్సద్యాత్మసంభవసృష్ట్యై పద్మ పేరపదమానిధిః । అహఙ్కార ఇతి ఖ్యాతస్సర్వభూతాత్మభూతకృదితి. తస్మాదయమిత్రి- అహమస్మి- అహఙ్కారస్వావం. ... - ... పూర్వకాలే వ్యాహరత్. తతోఽహన్నామా- చతుర్ముఖోఽభవదితి. (తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతీతి) యస్మాద్ధేతోర్భగవతా ప్రథమతశ్చతుర్ముఖే అహంశబ్దః ప్రయుక్తః - తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి - అస్మిన్నపి కాలే కేనచిత్పుంసా ఆమన్త్రితోఽయం-జనః అహమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా అథ- పశ్చాదస్య యత్ప్రాతిస్వికం నామ తద్వదతి- తస్సుదతీత్యర్థః. (సయత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఇతి) సః-ఆత్మా యస్మాత్కారణాత్ అస్మాత్-దృశ్యమానాజ్జగతస్సర్వస్మాత్పూర్వః, యస్మాచ్చ హేతోస్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్- అదహత్, * ఉష దాహే. తస్మాత్కారణాత్ పురుషశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః. అత్ర స ఇత్యనేన నారాయణస్యైవ గ్రహణముచితం-తస్యైకస్యైవ సర్వపాపప్రదాహకత్వాద్వ్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. పూర్వత్వంచాత్ర కారణత్వం. తతశ్చ సర్వకారణత్వే సతి సర్వపాపప్రదాహకత్వం పురుషశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. * పురసంజ్ఞే శరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిః । శకారస్య షకారోఽయం వ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతే ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దేనోపక్రమాదియముపనిషన్నారాయణపరేత్యవగన్తవ్యం. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద ఇతి) య ఏవం- పురుషత్వనిరుక్తిక్రమం వేద- నిరన్తరమనుసన్ధత్తే- స తమోషతి- దహతి. కమిత్యత్రాహ (యోఽస్మాదితి) పూర్వో బుభూషతి - శ్రేష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి. యోఽస్మాత్- ఉపాసకాత్ శ్రేష్ఠో భూయాసమితీచ్ఛతీత్యర్థః. విజిగీషుం తిరస్కరోతీతి ఫలితోఽర్థః. ౧

శం.— యదిదం తుష్టూషితం కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మఫలం ప్రాజాపత్యలక్షణం - నైవ తత్సంసారవిషయమత్యక్రామదితీమమర్థం ప్రదర్శయిష్యన్నాహ (సోఽబిభేత్) సః- ప్రజాపతిః. యోఽయం ప్రథమశ్శరీరీ పురుషవిధో వ్యాఖ్యాతః. సోఽబిభేత్- భీతవాన్. అస్మదాదివదేవేత్యాహ- యస్మాదయం పురుషవిధః- శరీరకరణవాన్- ఆత్మనాశవిపరీతదర్శనవత్త్వాదబిభేత్. తస్మాత్- తత్సామాన్యాదద్యత్వేఽప్యేకాకీబిభేతి. కించ- అస్మదాదివదేవ భయహేతువిపరీతదర్శనాపనోదకారణం యథాభూతాత్మదర్శనం సోఽయం- ప్రజాపతిరీక్షాం- ఈక్షణం చక్రే-కృతవానిత్యాహ. కథమితి. ఆహ- యత్- యస్మాన్మత్తోఽన్యత్- ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరం ప్రతిద్వన్ద్వీభూతం నాస్తి- తస్మిన్నాత్మవినాశహేత్వభావే కస్మాన్ను బిభేమీతి. తత ఏవ- యథాభూతాత్మదర్శనాదస్య- ప్రజాపతేర్భయం వీయాయ- విస్పష్టమపగతవత్. తస్య ప్రజాపతేర్యద్భయం - తత్ కేవలావిద్యానిమిత్తమేవ- పరమార్థదర్శనేనానుపపన్నమిత్యాహ- కస్మాద్ధ్యభేష్యత్- కిమిత్యసౌ భీతవాన్. పరమార్థనిరూపణాయాం భయమనుపపన్నమేవేత్యభిప్రాయః. యస్మాద్ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి. ద్వితీయం చ వస్త్వన్తరమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమేవ. న హ్యదృశ్యమానం ద్వితీయం భయజన్మనో హేతుః - * తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి మన్త్రవర్ణాత్. యచ్చైకత్వదర్శనేన భయమపనునోద - అపనోదితం తద్యుక్తం. కస్మాత్. ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి-తదేకత్వదర్శనేన ద్వితీయదర్శనమపనీతమితి-నాస్తి యతః. అత్ర చోదయన్తి- కుతః ప్రజాపతేరేకత్వదర్శనం జాతం - కో వా అస్మా ఉపదిదేశ. అథానుపదిష్టమేవ ప్రాదురభూత్- అస్మదాదేరపి తథా ప్రసఙ్గః. అథ జన్మాన్తరకృతసంస్కారహేతుకం- ఏకత్వదర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః. యథా ప్రజాపతేరతిక్రాన్తజన్మావస్థస్యైకత్వదర్శనం విద్యమానమప్యవిద్యాబన్ధకారణం నాపనిన్యే- యతోఽవిద్యాసంయుక్త ఏవాయం చాతోఽబిభేత్- ఏవం సర్వేషామేకత్వదర్శనానర్థక్యం ప్రాప్నోతి. అన్త్యమేవ నివర్తకమితి చేన్న- పూర్వవత్పునః ప్రసఙ్గేనానైకాన్త్యాత్. తస్మాదనర్థకమేవైకత్వదర్శనమితి. నైష దోషః- ఉత్కృష్టహేతూద్భవత్వాల్లోకవత్. యథా పుణ్యకర్మోద్భవైర్విశిష్టైః కార్యకరణైస్సంయుక్తే జన్మని సతి ప్రజ్ఞామేధాస్మృతివైశారద్యం దృష్టం-తథా ప్రజాపతేర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యవిపరీతహేతుసర్వపాప్మదాహాద్విశుద్ధైః కార్యకరణైస్సంయుక్తముత్కృష్టం జన్మ. తదుద్భవం చానుపదిష్టమేవయుక్తమేకత్వదర్శనం ప్రజాపతేః. తథా చ స్మృతిః * జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ ప్రజాపతేః । ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి. సహసిద్ధత్వే భయానుపపత్తిరితి చేత్ - న హ్యాదిత్యేన సహ తమ ఉదేతి. న- అన్యానుపదిష్టార్థత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య. శ్రద్ధాతాత్పర్యప్రణిపాతాదీనామహేతుత్వమితి చేత్. స్యాన్మతం- * శ్రద్ధావాల్లఁభతే జ్ఞానం తత్పరస్సంయతేన్ద్రియః * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన ఇత్యేవమాదీనాం శ్రుతిస్మృతివిహితానాం జ్ఞానహేతూనామహేతుత్వం ప్రజాపతేరివ జన్మాన్తరకృతధర్మహేతుత్వే జ్ఞానస్యేతి చేన్న - నిమిత్తసముచ్చయవికల్పగుణవదగుణత్వభేదోపపత్తేః. లోకే హి నైమిత్తికానాం కార్యాణాం నిమిత్తభేదోఽనేకధా వికల్ప్యతే, తథా నిమిత్తసముచ్చయః, తేషాం చ వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ పునర్గుణవదగుణవత్త్వకృతో భేదో భవతి,. తద్యథా-రూపజ్ఞాన ఏవ తావన్నైమిత్తికే తా

ర్యేతమనేవినా ఆలోకేన చక్షూరూపసన్నికర్షోన క్తంచ రాకాణంరూపజ్ఞానేనిమిత్తంభవతి. మనఏవ కేవలంరూపజ్ఞాననిమిత్తంయోగినాం. అస్మాకంతుస న్నికర్షాలోకాభ్యాంసహ. తథాదిత్యచన్ద్రాద్యాలోకభేదైఃసముచ్చితానిమిత్తభేదాభవన్తి. తథా ఆలోకవిశేషగుణవదగుణవత్త్వేనభేదాఃస్యుః. ఏవమేవాత్మైకత్వజ్ఞానేపిక్వచిజ్జన్మాన్తరకృతంకర్మనిమిత్తంభవతి- యథా ప్రజాపతేః. క్వచిత్తపోనిమిత్తం- * తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః. క్వచిత్ * ఆచార్యవాన్ పురుషోవేద * శ్రద్ధావాల్లభతేజ్ఞానం * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన * ఆచార్యాద్ధైవవిద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్* ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యః ఏకాన్తజ్ఞానలాభనిమిత్తత్వం శ్రద్ధాప్రభృతీనాం - అధర్మాదినిమిత్తవియోగహేతుత్వాత్. వేదాన్తశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానాంచసాక్షాజ్జ్ఞానవిషయత్వాత్. పాపాది ప్రతిబన్ధక్షయేచాత్మమనసోర్భూతార్థజ్ఞాననిమిత్తస్వాభావ్యాత్. తస్మాదహేతుత్వంనజ్ఞానస్య శ్రద్ధాప్రణిపాతాదీనామితి.

౨

ఆ —— జ్ఞానకర్మఫలంసాత్రంపవముత్కృష్టత్వాన్ముక్తిః - తదన్యముక్త్యభావాత్తద్ధేతుసమ్యగ్ధీసిద్ధయే ప్రస్తుతిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాసోఽభేదిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) అనుష్ఠాపితం- స్థాతుమభిప్రేతమితియావత్. ఆహ- వివక్షితార్థసిద్ధ్యర్థం హేతుంభయథాక్త్వమితిశేషః. జ్ఞానకర్మఫలంత్రైలోక్యాత్మసూత్రత్వముత్కృష్టమపిసంసారాన్తర్భూతమేవ - నకైవల్యమితివక్తుముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అహమేకాకీ - కోపినాం హనిష్యతీత్యాత్మనాశవిషయవిపరీతజ్ఞానవత్త్వాత్ ప్రజాపతిర్భీతవానిత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య కార్యగతేనలిఙ్గేన కారణే ప్రజాపతౌతదనుమేయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్సామాన్యాత్- ఏకాకిత్వావిశేషాదితియావత్. ప్రజాపతేస్సంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) యథాస్మదాదిభీరజ్జుస్థాణ్వాదౌసర్పపురుషాదిభ్రమజనితభయనివృత్తయేవిచారేణతత్త్వజ్ఞానంసమ్పాద్యతే - తథాప్రజాపతిరపిభయస్య, తద్ధేతోశ్చవిపరీతధియో, ధ్వస్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానంవిచార్యసమ్పాదితవానిత్యర్థః. పరమార్థదర్శనమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్మిన్నిత్యత్ర తస్మాదిత్యాదౌపఠితవ్యం. మచ్ఛబ్దోపలక్షితం ప్రత్యక్చైతన్యమద్వితీయబ్రహ్మరూపేణజ్ఞాత్వాసహేతుభీతిం ప్రజాపతిరాక్షిపతీత్యుక్తం. ఇదానీంతత్త్వజ్ఞానఫలమాహ (తత ఇతి) కస్మాద్ధీత్యాదేరుత్తరస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యవిదుషోహేత్వభావాన్నభయమిత్యుక్తసమర్థనార్థత్వాదుత్తరస్యనైవమిత్యాహ (తస్యేత్యాదినా) అనుపపత్తౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) పరమార్థదర్శనేపివస్త్వన్తరాత్కిమితిభయంనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయంచేతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతస్యావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వేపి కుతస్తదుత్థద్వైతదర్శనంభయకారణం నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్త్వజ్ఞానేసత్యజ్ఞానాయోగాత్తదుత్థంద్వైతంతద్దర్శనంచాయుక్తమిత్యతోహేత్వభావాద్భయానుపపత్తిరిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానేభయనివృత్తిరిత్యత్రమన్త్రంసంవాదయతి (తత్రేతి) విరాడైక్యదర్శనేనైవ ప్రజాపతేర్భయమపనీతం- నాద్వైతదర్శనేనేత్యస్మిన్నర్థేపియద్దస్యేత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాశఙ్క్యఙ్గీకుర్వన్నాహ (యచ్చేతి) తదేవప్రశ్నద్వారాప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ప్రథమవ్యాఖ్యానానుసారేణచోద్యముత్థాపయతి (అత్రేతి) ప్రజాపతేర్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాద్భీతిధ్వస్తిరుక్తా- నచతస్యతద్జ్ఞానంయుక్తం - హేత్వభావాదిత్యాహ (కుత ఇతి) యస్మాదస్మాకమైక్యధీః- తస్మాదేవతస్యాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కోవేతి) నహితస్యశాస్త్రశ్రవణం - ఆచార్యాభావాత్ నాపిసన్న్యాసః- తస్యత్రైవర్ణికవిషయత్వాత్. నాపిశమాది- ఐశ్వర్యాసక్తత్వాత్. అతోఽస్మాకప్రసిద్ధశ్రవణాదివిద్యాహేత్వభావాన్న ప్రజాపతేరైక్యధీర్యుక్తేత్యర్థః. ఉపదేశానపేక్షమేవప్రజాపతేరైక్యజ్ఞానం ప్రాదుర్భూతమితిశఙ్కతే (అథేతి) అతిప్రసక్త్యాప్రత్యాహ (అస్మదాదేరితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయామాచార్యస్యసత్త్వాచ్ఛ్రవణాద్యావృత్తైరైక్యజ్ఞానోదయాత్తత్సంస్కారోత్థంతథావిధమేవతజ్జ్ఞానంఫలావస్థాయామపిస్యాదితిచోదయతి (అథేతి) దూషయతి (ఏకత్వేతి) అజ్ఞానధ్వంసిత్వేనార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్రగమకమాహ (యత ఇతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) నన్వస్మిన్నేవజన్మని ప్రజాపతేరైక్యధీరనపేక్షాజాయతే- *జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యేతిస్మృతేః. నచతదుత్పత్త్యనన్తరసేవసహేతుంబన్ధంనిరుణద్ధి- భయారత్యాదిఫలేన ప్రారబ్ధకర్మణా ప్రతిబన్ధాత్. అతోమరణకాలీనంతదజ్ఞానధ్వంసీతిశఙ్కతే (అన్త్యమేవేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణఃస్వోపపాదకాజ్ఞానలేశాద్విజ్ఞానశక్తిప్రతిబన్ధకత్వేపిజన్మాన్తరాదిసర్వసంస్కారహేత్వజ్ఞానధ్వంసిజ్ఞానసామర్థ్యప్రతిబన్ధకత్వేమానాభావాన్మధ్యేజాతంజ్ఞానమపినివర్తకమితివక్తుమన్త్యస్యచజ్ఞానస్యనివర్తకత్వేనాన్త్యత్వంహేతుః- యజమానాన్తరస్యాన్త్యజ్ఞానేతధ్వంసిత్వాదృష్టేరన్త్యత్వస్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వేనానియమాత్. నచయజమానాన్తరేప్రజాపతౌచాన్త్యంజ్ఞానంజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసి- సర్వజ్ఞానేషుబన్ధహేత్వజ్ఞానధ్వంసిత్వాదృష్టేర్జ్ఞానత్వహేతోరనైకాన్త్యాత్. నచాన్త్యమైక్యజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసీతియుక్తం - ఉపాన్త్యతాదృగ్జ్ఞానవదన్త్యస్యాపితదయోగాదుపాన్త్యహేతోరనైకాన్త్యాదిత్యభిప్రేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) క్లృప్తకారణాభావా, త్తదనన్తరేణచోత్పత్తావతిప్రసఙ్గాత్, సంస్కారాధీనత్వేపివిశేషాభావా, దన్త్యస్యచజ్ఞానస్యచాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధే, రయుక్తం ప్రజాపతేరేకత్వదర్శనమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రజాపతేస్సుప్తప్రతిబుద్ధవత్ప్రకృష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణవత్త్వాత్ పూర్వకల్పీయపదపదార్థవాక్యస్మరణవతఃస్మృతివిపరివర్తినోవాక్యాద్విచార్యమాణాదదృష్టసహకృతాత్తత్త్వజ్ఞానం స్యాత్ - లోకేవిశిష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణానాం ప్రజ్ఞాద్యతిశయదర్శనాత్. తేనచజ్ఞానేనజన్మాన్తరహేత్వవిద్యాక్షయేప్యారబ్ధంకర్మశఙ్కంచభయారత్యాద్యవిద్యాలేశతోభవిష్యతీతిపరిహరతి (నైషదోష ఇతి) నఙ్ప్రహీతమర్థంసమర్థయతే (యథేత్యాదినా) ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం - అధర్మాదిచతుష్టయం. తత్ర హేతోఃసర్వస్యపాప్మనోజ్ఞానాద్యతిశయేననాశాదితియావత్. ఉత్కృష్టత్వం - ప్రకృష్టజ్ఞానాదిశాలిత్వం. ఉక్తజన్మఫలమాహ (తదుద్భవంచేతి) తస్యజ్ఞానాదివైశారద్యేపౌరాణికీంస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) అప్రతిఘం- అప్రతిబద్ధం. నిరఙ్కుశమిత్యేతత్.

ఉ.— ¶సవైనైవరేమేతస్మాదేకాకీనరమతేసద్వితీయమైచ్ఛత్। సహైతావానాస యథా స్త్రీపుమాంసౌ సమ్పరిష్వక్తౌ స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాపాతయత్తతః పతిశ్చపత్నీచాభవతాం తస్మాదిదమర్ధబృగలమివస్వ ఇతిహస్మాహయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాదయమాకాశః । స్త్రియాపూర్యతఏవతాంగ్ సమభవత్తతో మనుష్యాఅజాయన్త॥ 3

ప్రత్యేకంసమ్బధ్యతే. తస్యైతచ్చతుష్టయంసహసిద్ధం- సహనిరవర్తతేతిసమ్బన్ధః. సహసిద్ధత్వస్మృతేః సోఽబిభేదితిశ్రుతివిరుద్ధత్వాదప్రామాణ్యమితివిరోధాధికరణన్యాయేనశఙ్క్యతే (సహసిద్ధత్వఇతి) సత్యేవసహజేజ్ఞానేస్వహేతోర్భయమపిస్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) అన్యేనాచార్యేణానుపదిష్టమేవ ప్రజాపతేర్జ్ఞానముదేతీత్యేవమర్థపరత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్యతజ్జ్ఞానాత్ప్రాక్తన్యభయమనిరుద్ధం, ఊర్ధ్వంచాజ్ఞానలేశాదరత్యాదిః,- అతోనవిరోధః శ్రుతిస్మృత్యోరితిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) జ్ఞానోత్పత్తేరాచార్యాద్యపేక్షత్వే శ్రద్ధాదివిధానానర్థక్యాదనేకశ్రుతిస్మృతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్క్యతే (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేనశమాదిగ్రహః. అస్మదాదిషుతేషాంహేతుత్వమితిచేత్ - నేత్యాహ (ప్రజాపతేరివేతి) చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) నిమిత్తానాంవికల్పస్సముచ్చయోగుణవత్త్వమగుణవత్త్వమిత్యనేనప్రకారేణకార్యోత్పత్తావిశేషసమ్భవాన్న శ్రద్ధాదివిధ్యానర్థక్యమిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (లోకేహీతి) తద్ధిసర్వంవికల్పాదియథాజ్ఞాతుంశక్యం - తథైకస్మిన్నేవనైమిత్తికేరూపజ్ఞానాఖ్యే కార్యేదర్శయామీత్యాహ (తద్యథేతి) తత్రవికల్పముదాహరతి (తమసీత్యాదినా) సముచ్చయందర్శయతి (అస్మాకంత్వితి) వికల్పితానాంసముచ్చితానాంచనిమిత్తానాం గుణవదగుణత్వప్రయుక్తంభేదం కథయతి (తథేతి) ఆలోకవిశేషస్యగుణవత్త్వం - బహుళత్వం. అగుణవత్త్వం- మన్దప్రభత్వం. చక్షురాదేర్గుణవత్త్వం- నిర్మలత్వాది. తిమిరోపహతత్వాదిచాగుణవత్త్వమితిభేదః. దృష్టాన్తంప్రతిపాద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) తథాన్యస్యాపిప్రజాపతితుల్యస్యవామదేవాదేర్జన్మాన్తరీయసాధనవశాదీశ్వరానుగ్రహాదస్మిన్ జన్మనిస్మృతవాక్యాదైక్యజ్ఞానముదేతీతిశేషః. భృగుస్తత్తుల్యోవాధికారీక్వచిదిత్యుచ్యతే. తపః- అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యమాలోచనం. శ్వేతకేతుప్రభృతిషుజ్ఞాననిమిత్తానాంసముచ్చయందర్శయతి (క్వచిదిత్యాదినా) ఏకాన్తం -నియతం. ఆవశ్యకంజ్ఞానోదయలాభేనిమిత్తత్వమితియావత్. అథప్రణిపాతాదివ్యతిరేకేణనప్రజాపతేరపిజ్ఞానంసమ్భవతి- సామగ్ర్యభావాత్. అతఆహ (అథర్మాదీతి) ప్రణిపాతాదేర్జ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వాత్, ప్రజాపతేశ్చతన్నివృత్తేర్జన్మాన్తరీయసాధనాయత్తత్వా, దాధునికప్రణిపాతాదినావినాస్మృతవాక్యాదైక్యధీస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హిశ్రవణాదివ్యతిరేకేణాపిప్రజాపతేర్జ్ఞానంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) నహ్యైర్వినాజ్ఞానంకస్యచిదపిస్యాత్- ప్రజాపతేస్తుజన్మాన్తరీయశ్రవణవశాదిదానీమనుస్మృతవాక్యాత్తదుత్పత్తిరితిశేషః. తర్హిశ్రద్ధాదికమపిప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనప్రజాపతేరాదరణీయం - తన్నివృత్తిమన్తరేణజ్ఞానోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (పాపాదీతి) ఆత్మమనసోర్మిథస్సంయుక్తయోఃసమ్బన్ధియత్పాపం, తత్కార్యంచరాగాది, - తేనజ్ఞానోత్పత్తౌప్రతిబన్ధస్యపూర్వోక్తేనన్యాయేనక్షయేసతిప్రజాపతేరీశ్వరానుగ్రహాత్స్మృతవాక్యస్యపరమార్థజ్ఞానోత్పత్తౌకేవలస్యనిమిత్తత్వాత్తస్యాధునికశ్రద్ధాద్యతిరేకేణజ్ఞానోదయేపినతద్విధివైయర్థ్యం- అస్మాకంతద్వశాదేవతదుత్పత్తేః. వాక్యతాత్పర్యాదిజ్ఞానంసర్వేషామేవజ్ఞానసాధనం. ఆచార్యాదిషుపునర్వికల్పసముచ్చయావిత్యర్థః. అధికారిభేదేనజ్ఞానహేతుషువికల్పితేషామస్మాసుసముచ్చయాన్న శ్రుతిస్మృతివిరోధోఽస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (సోఽబిభేదితి) సః- అహన్నామాచతుర్ముఖఃఅబిభేత్- ఆత్మనఏకాకితాందృష్ట్వాఅస్థానభయావిష్టోఽభవదిత్యర్థః. అత్రస ఇతినపరమప్రకృతస్యపరమాత్మనఃపరామర్శస్సంభవతి - తస్యాపహతపాప్మత్వేనభయసమ్బన్ధాభావాదితిద్రష్టవ్యం. (తస్మాదేకాకీబిభేతీతి) అతఏవహిలోకేఅద్యతనోప్యసహాయోబిభేతీత్యర్థః. (సహాయమీక్షాఞ్చక్రఇతి) హాశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. సోఽయం - చతుర్ముఖఃఏవమీక్షాఞ్చక్రే-ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. కిమితి. (యన్మదన్యన్నాస్తికస్మాన్నుబిభేమీతీతి) యత్- యస్మాద్ధేతోర్మత్- మత్తోఽన్యత్- మత్ప్రతిద్వన్ద్విద్వితీయంవస్త్వేవనాస్తి. కుతోఽహంబిభేమీతి. లోకేహిప్రతిద్వన్ద్విసత్త్వేఅసహాయత్వంభయహేతుః- తదభావేత్వసహాయత్వంనభయహేతురితిభావః. (తతఏవాస్యభయంవీయాయేతి) తతఏవ- వివేకరూపాత్జ్ఞానాదస్య- హిరణ్యగర్భస్యభయంవీయాయ - వీతమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంశ్రుతిస్స్వయమేవానువదతే (కస్మాద్ధ్యభేష్యద్ద్వితీయాద్వైభయంభవతీతి) ద్వితీయస్య- ప్రతిద్వన్ద్విన ఏవభయహేతుత్వం-అతస్తస్యైవాభావేకుతోభయంప్రాప్నుయాదితిభావః. హిరణ్యగర్భస్యాపిశరీరపరిగ్రహానన్తరమేవభయోత్పత్తేశ్శరీరిత్వంకష్టమితిభావః. అత్రాద్వైతసాక్షాత్కారాద్భయంనివృత్తమితినార్థః- తథాసత్యుత్తరత్ర ✽ నైవరేమఇత్యాదినాఅరతిరిరంసాప్రతిపాదనవిరోధాత్. ప్రారబ్ధవశాదరతిరిరంసానువృత్తౌభయమపి తద్వశాత్కుతోనానువర్తతేత్యాస్తాంతావత్. ౨

శం.— ఇతశ్చసంసారవిషయఏవప్రజాపతిత్వం- యతస్సః - ప్రజాపతిర్వైనైవరేమే - రతింనాన్వభవత్. అరత్యావిష్టోఽభూదిత్యర్థః. అస్మదాదివదేవ- యతఇదానీమపితస్మాత్- ఏకాకిత్వాదిధర్మవత్త్వాదేకాకీనరమతే- రతింనానుభవతి. రతిర్నామేష్టార్థసంయోగజాక్రీడా. తత్ప్రసక్తస్యఇష్టవియోగాన్మనస్యాకులీభావోఽరతిరిత్యుచ్యతే. సతస్యాఅరతేరపనోదాయద్వితీయం- అరత్యపఘాతసమర్థంస్త్రీవస్త్వైచ్ఛత్ - గృద్ధిమక

¶ తస్మాదయమాకాశస్స్త్రియేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రోత్. తస్యచైవంస్త్రీవిషయంస్పృహ్యతఃస్త్రియాపరిష్వక్తస్యేవాత్మనోభావోబభూవ. తేనసత్యేప్సుత్వాత్ సః- ఏతావాన్- ఏతత్పరిమాణఆస- బభూవహ. కింపరిమాణఇతి. ఆహ- యథాలోకేస్త్రీపుమాంసావరత్యపనోదాయసంపరిష్వక్తౌయత్పరిమాణౌస్యాతాం- తదాతత్పరిమాణోబభూవేత్యర్థః. సతథాతత్పరిమాణమేవేమమాత్మానంద్వేధా- ద్విప్రకారమపాతయత్ - పాతితవాన్. ఇమమేవేత్యవధారణంమూలకారణాద్విరాజొవిశేషణార్థం. నక్షీరస్యసర్వోపమర్దేనదధిభావాపత్తివద్విరాడ్భావోపమర్దేనైతావాన్నాస. కింతర్హి, ఆత్మనావ్యవస్థితస్యైవవిరాజ స్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మవ్యతిరిక్తం స్త్రీపుంసపరిష్వక్తపరిమాణంశరీరాన్తరంబభూవ. సఏవచవిరాట్తథాభూతః- సహైతావానాసేతిసామానాధికరణ్యాత్. తతః- తస్మాత్పాతనాత్పతిశ్చపత్నీచాభవతామితిదమ్పత్యోర్నిర్వచనంలౌకికయోః. అతఏవతస్మాత్ - యస్మాదాత్మనఏవార్ధఃపృథగ్భూతః- యేయంస్త్రీ. తస్మాదిదం- శరీరమాత్మనోఽర్ధబృగలం- అర్ధంచతద్బృగలంచఅర్ధబృగలం- విదళం. అర్ధవిదళమివేత్యర్థః. ప్రాక్స్త్ర్యుద్వహనాత్. కస్యార్ధబృగలమితి. ఉచ్యతే-స్వః- ఆత్మనః. ఇతి- ఏవమాహస్మ- ఉక్తవాన్కిలయాజ్ఞవల్క్యః యజ్ఞస్యవల్కః- వక్తాయజ్ఞవల్కః. తస్యాపత్యంయాజ్ఞవల్క్యః. దైవరాతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణోవాపత్యం. యస్మాదయంపురుషార్ధఆకాశః - స్త్ర్యర్ధశూన్యః. పునరుద్వహనాత్తస్మాత్పూర్యతే స్త్ర్యర్ధేనపునస్సంపుటీకరణేనేవవిదలార్ధః. తాంసః- ప్రజాపతిర్మన్వాఖ్యశ్శతరూపాఖ్యామాత్మనోదుహితరంపత్నీత్వేనకల్పితాంసమభవత్- మైథునముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్తదుపగమనాన్మనుష్యాఅజాయన్త- ఉత్పన్నాః. ౩

ఆ.— ప్రజాపతేర్భయావిష్టత్వేనసంసారాన్తర్భూతత్వముక్తం- ఇదానీంతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) అరత్యావిష్టత్వే ప్రజాపతేరేకాకిత్వంహేతుంకరోతి (యతఇతి) కార్యస్థారతిఃకారణస్థారతేర్లిఙ్గమిత్యనుమానంసూచయతి (ఇదానీమపీతి) ఆదిపదేనభయావిష్టత్వాదిగ్రహః. అరతింప్రతియోగినిరుక్తిద్వారానిర్వక్తి (రతిర్నామేతి) కథంతర్హియథోక్తారతినిరసనమిత్యాశఙ్క్యసద్వితీయమైచ్ఛదిత్యేతద్వ్యాచష్టే (సతస్యాఇతి) సహేత్యస్యవాక్యస్యపాతనికాంకరోతి (తస్యేతి) తేన-భావేనేతియావత్. కథమభిమానమాత్రేణయథోక్తపరిమాణత్వం-తత్రాహ (సత్యేతి) నిపాతోఽవధారణే. తస్యైవపునరనువాదోఽన్వయార్థః. పరిమాణమేవప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కిమిత్యాదినా) సమ్ప్రతిస్త్రీపుంసయోరుత్పత్తిమాహ (సతథేతి) నను ద్వేధాభావోవిరాజోవా- సంసక్తస్త్రీపుమ్మానస్యపిణ్డస్యవా. నాద్యః- సశబ్దేనవిరాడ్గ్రహణయోగాత్. తస్యకర్మత్వాత్. ద్వితీయేత్విమమితిశబ్దానుపపత్తిః. తత్రాహ (ఇమమితి) తథాచసశబ్దేనకర్తృతయావిరాడ్గ్రహణమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (నేత్యాదినా) కస్యతర్హిద్విధాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) (శరీరాన్తరంబభూవేతి) తచ్చద్విధాకరణకర్మేతిశేషః. కథం తర్హితత్రాత్మశబ్దస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవచేతి) తథాభూతః- సంసక్తజాయాపుంపరిమాణోఽభూదితియావత్. నకేవలంమనుశతరూపేత్యనయోరేవదమ్పత్యోరిదంనిర్వచనం- కింతులోకప్రసిద్ధయోఃసర్వయోరేవతయోరేతద్ద్రష్టవ్యం- సర్వత్రాన్వయసమ్భవాదిత్యాహ (లౌకికయోరితి) ఉక్తనిర్వచనేలోకానుభవమనుకూలయతి (తస్మాదితి) (ప్రాగితి) సహధర్మచారిణీసమ్బన్ధాత్పూర్వమిత్యర్థః. ఆకాఙ్క్షాద్వారాషష్ఠీమాదాయానుభవమవలమ్బ్యవ్యాచష్టే (కస్యేత్యాదినా) బృగలశబ్దోవికారార్థః. అనుభవసిద్ధేఽర్థేప్రామాణికసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) ద్వేధాపాతనేనత్యేకోభాగఃపురుషః - అపరస్తుస్త్రీత్యత్రైవహేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ఉద్వహనాత్ప్రాగవస్థాయామాకాశఃపురుషార్ధః- స్త్ర్యర్ధశూన్యోయస్మాదసంపూర్ణోవర్తతే - తస్మాదుద్వహనేనప్రాప్తస్త్ర్యర్ధేనపునరితరోభాగఃపూర్యతే- యథావిదలార్ధోఽసమ్పూర్ణస్సమ్పుటీకరణేనపునస్సంపూర్ణఃక్రియతే-తద్వదితియోజనా. పూర్వమపిస్వాభావికయోగ్యతావశేనసంసర్గోభూత్ -అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతిసూచయితుంపునరిత్యుక్తం. పురుషార్ధస్యేతరార్ధస్యచమిథస్సమ్బన్ధాన్మనుష్యాదిసృష్టిరిత్యాహ (తామిత్యాదినా) ౩

రం.— (సవైనైవరేమేఇత్యాది) సః- చతుర్ముఖఃనైవరేమే- ఇష్టార్థసంయోగజాప్రీతిఃరతిః. తాంనలబ్ధవానిత్యర్థః. (తస్మాదేకాకీనరమతఇతి). యస్మాదేకాకినశ్చతుర్ముఖస్యనరతిః - అతఏవాద్యాప్యసహాయస్యరతిర్నోపలభ్యతఇత్యర్థః. (సద్వితీయమైచ్ఛదితి) సఃప్రజాపతిః ద్వితీయంరన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. (సహైతావానాసయథాస్త్రీపుమాంసౌసమ్పరిష్వక్తౌఇతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. యథాలోకేస్త్రీపుంసౌరత్యర్థం సమ్పరిష్వక్తౌయత్పరిమాణౌస్యాతాం- తత్పరిమాణోవివృద్ధోబభూవేత్యర్థః. (సఇమమేవాత్మానంద్వేధాపాతయదితి) సః- ప్రజాపతిఃఇమం - వివృద్ధమాత్మానం - శరీరంద్వేధాఅపాతయత్. తతః - పతనాదేవపతిపత్నీశబ్దవాచ్యౌదమ్పతీఅభవతామిత్యర్థః. ఉక్తంచ శ్రీ విష్ణుపురాణే * బ్రహ్మణోఽభూన్మహాన్క్రోధస్త్రైలోక్యదహనక్షమః। భృకుటీకుటిలాత్తస్యలలాటాత్క్రోధదీపితాత్। సముత్పన్నస్తదారుద్రోమధ్యాహ్నార్కసమప్రభః। అర్ధనారీనరవపుఃప్రచణ్డోఽతిశరీరవాన్। విభజాత్మానమిత్యుక్త్వాతంబ్రహ్మాన్తర్దధేతతః। తథోక్తోఽసౌద్విధాస్త్రీత్వంపురుషత్వంతథాకరోదితి. శ్రీభాగవతేచ * కస్యరూపమభూద్ద్వేధాయత్కాయమభిచక్షతే। తాభ్యాంరూపవిభాగాభ్యాంమిథునంసమపద్యతేతి. (తస్మాదిదమర్ధబృగలమివస్వఇతిహస్మాహయాజ్ఞవల్క్యఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదం- శరీరంస్వః- స్వస్య. ఆత్మనఇతియావత్. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. వివాహాత్ప్రాక్ అర్ధబృగలమివ- అర్ధవిదళమివ. ఇతిహయాజ్ఞవల్క్యఆహస్మ- ఉక్తవాన్. (తస్మాదయమాకాశఃస్త్రియాపూర్యతఏవేతి) యస్మాద్వివాహాత్ప్రాగర్ధవిదళం- తస్మాదేకాంశః- పురుషశరీరార్ధభాగఃవివాహేసతిస్త్రియాపూర్యతే. * అర్ధోవాఏషఆత్మనోయత్పత్నీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆకాశఃస్త్రియాపూర్యతఇతిపాఠేపి ఆకాశః - పూరణీయావకాశఇత్యర్థః. (తాంసమభవదితి) తాం - శతరూపాఖ్యామాత్మనోదుహితరంసఃప్రజాపతిఃసమభవత్ - మైథునముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్సఙ్గమాన్మనుష్యాఉత్పన్నాఇత్యర్థః. ఉక్తంచవిష్ణుపురాణే * శతరూపాంచతాంనారీంతపోనిర్ధూతకల్మషాం। స్వాయమ్భువోమనుర్దేవఃపత్నీత్వేజగృహేప్రభురితి. ౩

ఉ.— ¶ సో హేయమీక్షాఞ్చక్రే కథంను మాత్మన ఏవ జనయిత్వా సమ్భవతి హన్త తిరోఽసానీతి సా గౌరభవదృషభ ఇతరస్తాꣳ సమేవాభవత్తతో గావోఽజాయన్త బడబేతరాభవదశ్వవృష ఇతరో గర్దభీతరా గర్దభ ఇతరస్తాꣳ సమేవాభవత్తత ఏకశఫమజాయతాఽజేతరాభవద్బస్త ఇతరోఽవిరితరా మేష ఇతరస్తాꣳ సమేవాభవత్తతోఽజావయోఽజాయన్తైవమేవ యదిదం కించ మిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజత॥ ౪

సోఽవేదహం వావ సృష్టిరస్మ్యహꣳ హీదꣳ సర్వమసృక్షీతి తతః సృష్టిరభవత్సృష్ట్యాꣳ హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం — సా- శతరూపా. ఉ హ. ఇయం. సేయం దుహితృగమనే స్మార్తం ప్రతిషేధమనుస్మరన్తీ ఈక్షాంచక్రే- కథన్న్విదమకృత్యం- యన్మా- మాత్మన ఏవ జనయిత్వా- ఉత్పాద్య సమ్భవతి- ఉపగచ్ఛతి. యద్యప్యయం నిర్ఘృణః- అహం హన్తేదానీం తిరోఽసాని- జాత్యన్తరేణ తిరస్కృతా భవానీత్యేవమీక్షిత్వాఽసౌ గౌరభవత్. ఉత్పాద్యప్రాణికర్మభిశ్చోద్యమానాయాః పునః పునః సైవ మతిశ్శతరూపాయా మనోశ్చాభవత్. తతశ్చ (ఋషభ ఇతరస్తాంసమేవాభవదిత్యాది) పూర్వవత్. తతో గావోఽజాయన్త. తథా- బడబేతరాభవత్ అశ్వవృష ఇతరః తథా- గర్దభీతరా. గర్దభ ఇతరః. తత్ర బడబాశ్వవృషాదీనాం సఙ్గమాత్ తత ఏకశఫం- ఏకఖురమశ్వాశ్వతరగర్దభాఖ్యం త్రయమజాయత. తథా- అజేతరాభవత్. బస్తః- ఛాగ ఇతరః తథా- అవిరితరా. మేష ఇతరః. స తాంసమేవాభవత్. తాంతామితి వీప్సా. తాం- అజాం. తాం- అవించేతి సమభవదిత్యర్థః. తత అజాశ్చావయశ్చాజావయోఽజాయన్త. ఏవమేవ యదిదం కించ- యత్కించేదం మిథునం- స్త్రీపుంసలక్షణం ద్వన్ద్వమాపిపీలికాభ్యః- పిపీలికాభిస్సహానేనైవ న్యాయేన తత్సర్వమసృజత- జగత్సృష్టవాన్.

ఆ — (స్మార్తం ప్రతిషేధమితి) న సగోత్రాం సమానప్రవరాం భార్యాం విన్దేతేత్యాదికమితి యావత్. అకృత్యం హేయం- యద్దుహితృగమనం- ... మాత్రృతశ్చ ... విస్మృతేతి మత్వాఽఽహ (కథమితి) ... (యద్యపీతి) శతరూపాయా గోత్వం ... ఋషభాదిభావో మనోశ్చ ... దోషపరిహారః ... (ఉత్పాద్యేతి) తయోః ... ఇతి యావత్. ... తత్ర- ... ఇత్యాహ (తామితి) ... (తామజామితి) ... తతః- మిథునస్య ... ఉపసంహరతి (ఏవమేవేతి) తద్విభజతే (ఇదం కిఞ్చేతి) ... ౪

రం — (సో హేయమీక్షాఞ్చక్ర ఇతి) సా- ఉ- హ- ఇయమితి చ్ఛేదః. సేయం- ప్రసిద్ధా శతరూపాకన్యా ఈక్షాఞ్చక్రే- ఇష్టమనిష్టం ... ఈక్షాప్రకారమేవాహ (కథంను మాత్మన ఏవ జనయిత్వా సంభవతీతి) ను ఇతి వితర్కే- కథంను- కథం వా మాం- మామాత్మన ఏవోత్పాద్య సంభవతి- ఉపగచ్ఛతి. ఇతి వితర్క్య తత్ర ప్రతీకారం నిశ్చిత్యాహ (హన్త తిరోఽసానీతి) హన్తేత్యుపాయపర్యాలోచనే. తిరోఽసాని- జాత్యన్తరేణ తిరోహితా భవానీతి నిశ్చితవతీత్యర్థః. ఇతీక్షిత్వా సా- శతరూపా గౌరభవత్. (ఋషభ ఇతర ఇతి) ఇతరః- మనుః ఋషభః- పుఙ్గవోఽభూత్. తాం- గోరూపాం శతరూపాం సమేవాభవత్- సమభవదేవ. పునరపి మైథునాయోపగతవానిత్యర్థః. (తతో గావోఽజాయన్త ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (బడబేతరాభవదితి) ఇతరా- శతరూపా బడబా- అశ్వా అభవత్. ఇతరస్తు- మనుః అశ్వవృషః- పుమశ్వోఽభవదిత్యర్థః. వృషః- వృషణవాన్. ... (తత ఏకశఫమజాయతేతి) అశ్వాశ్వతరగర్దభాదయోఽజాయన్తేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. (అజేతరాభవద్బస్త ఇతర ఇత్యాది) బస్తః- ఛాగః. (తాం తాం సమేవాభవదితి) తాం- అజాం. తాం- అవించ సమభవదేవేత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టార్థః. ౪

శం. — సః- ప్రజాపతిః సర్వమిదం జగత్సృష్ట్వాఽవైత్. కథం. అహం వావ- అహమేవ సృష్టిః- సృజ్యత ఇతి సృష్టం జగదుచ్యతే సృష్టిరితి. యన్మయా సృష్టం జగత్- మదభేదత్వాదహమేవాస్మి- న మత్తో వ్యతిరిచ్యతే. కుత ఏతత్. అహం హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదిత్యర్థః. యస్మాత్సృష్టిశబ్దేనాత్మానమేవాభ్యధాత్ప్రజాపతిః- తతః- తస్మాత్సృష్టిరభవత్- సృష్టినామాభవత్. సృష్ట్యాం- జగతి హాస్య- ప్రజాపతేరేతస్యాం- ఏతస్మిన్ జగతి స ప్రజాపతివత్స్రష్టా భవతి స్వాత్మనోఽనన్యభూతస్య జగతః. కః. య ఏవం- ప్రజాపతివద్యథోక్తం స్వాత్మనోఽనన్యభూతం జగత్సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవం జగదహమస్మీతి వేద ౫

ఆ. — యద్యపి మన్వాదిసృష్టిరేవోక్తా- తథాపి సర్వా సృష్టిరుక్తైవేతి సిద్ధవత్కృత్యాహ (స ప్రజాపతిరితి) అవగతిం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) కథం సృష్టిరస్మీత్యవధార్యతే- కర్తృక్రియయోరేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సృజ్యత ఇతీతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యన్మయేతి) జగత్స్రష్టా ... ఆహ సోఽహమస్మీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (మదభేదత్వాదితి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మదభేదత్వాదిత్యుక్తమాక్షిప్య సమాధత్తే (కుత ఇత్యాదినా) న హి స్రష్టుం స్రష్టురర్థాన్తరం- తస్యైవ తేన మాయావివర్తావస్థానాదిత్యర్థః

¶ మేష ఇతరస్తాం తాꣳ సమేవాభవదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథేత్యభ్యమన్థత్సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతతస్మాదేతముభయమలోమకమన్తరతోఽలోమకాహియోనిరన్తరతఃతద్యదిదమాహురముంయజాముంయజేత్యేకైకందేవమేతస్యైవసావిసృష్టిరేషఉహ్యేవసర్వేదేవాః। అథయత్కించేదమార్ద్రంతద్రేతసోఽసృజతతదుసోమఏతావద్వాఇదꣳసర్వమన్నంచైవాన్నాదశ్చసోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాదఃసైషాబ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః।యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతాథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతతస్మాదతిసృష్టిరతిసృష్ట్యాꣳహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేద॥ ౬

స్వ తతస్సృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) కిమర్థం న స్తుతేహి కిం భూకిరుపదిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (సృష్ట్యామితి) జగతిభవతీతిసమ్బన్ధః. వాక్యార్థమాహ (ప్రజాపతివదితి) ౫

రం.— (సోఽహైదహంవావసృష్టిరస్మి అహంహీదంసర్వమసృక్షీతి) హి- యస్మాదహమిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదహంవావ- అహమేవసృష్టిః. సృజ్యతఇతిసృష్టిః- జగదుచ్యతే. అహమేవసృష్టిరితి- మత్సృష్టమిదంజగదహమేవేతిసః- ప్రజాపతిరవైత్- జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తతస్సృష్టిరభవదితి) యస్మాద్ధేతోః ప్రజాపతిరహమేవసృష్టిరిత్యభేదోపచారేణస్వస్మిన్ సృష్టిశబ్దం ప్రాయుఙ్క్త - తతస్సృష్టినామాభవదిత్యర్థః. (సృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేదేతి) యఏవం- సృష్టినిరుక్తింవేద- సఃఅస్య - ప్రజాపతేరేతస్యాంసృష్టౌ- బ్రహ్మాసృష్టౌహ- ప్రసిద్ధః. ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవంసప్రజాపతిర్జగదిదంమిథునాత్మకంసృష్ట్వా బ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్త్రీర్దేవతాస్సిసృక్షురాదౌ. అథేతిశబ్దద్వయమభినయప్రదర్శనార్థం. అనేనప్రకారేణముఖహస్తౌప్రక్షిప్యాభ్యమన్థత్ - అభిముఖ్యేనమన్థనమకరోత్. సముఖంహస్తాభ్యాంమథిత్వాముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచయోనిభ్యా, మగ్నింబ్రాహ్మణజాతేరనుగ్రహకర్తారమసృజత- సృష్టవాన్. యస్మాద్దాహకస్యాగ్నేర్యోనిరేతదుభయం - హస్తౌముఖంచ. తస్మాదుభయమప్యేతదలోమకం- లోమవివర్జితం. కింసర్వమేవ. న- అన్తరతః- అభ్యన్తరతః. అస్తిహియోన్యాసామాన్యముభయస్యాస్య. కిం. అలోమకాహియోనిరన్తరతస్స్త్రీణాం. తథా బ్రాహ్మణోఽపిముఖాదేవజజ్ఞేప్రజాపతేః - తస్మాదేకయోనిత్వాజ్జ్యేష్ఠేనేవానుజోఽనుగృహ్యతేఽగ్నినాబ్రాహ్మణః. తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽగ్నిదైవత్యోముఖవీర్యశ్చేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం. తథా- బలాశ్రయాభ్యాంబాహుభ్యాంబలభిదాదికంక్షత్రియజాతినియన్తారం, క్షత్రియం, చ. తస్మాదైన్ద్రంక్షత్రంబాహువీర్యంచేతిశ్రుతౌస్మృతౌచావగతం. తథోరుతఃఈహా- చేష్టా. తదాశ్రయాద్వస్వాదిలక్షణంవిశోనియన్తారంవిశంచ. తస్మాత్కృష్యాదిపరోవస్వాదిదైవత్యశ్చవైశ్యః. తథాపూషణంపృథ్వీదైవతంశూద్రంచపద్భ్యాంపరిచరణక్షమమసృజతేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధేః.అత్రక్షత్త్రాదిదేవతాసర్గమిహానుక్తంవక్ష్యమాణమప్యుక్తవదుపసంహరతిసృష్టిసాకల్యానుకీర్త్యై. యథేయంశ్రుతిర్వ్యవస్థితా- తథాప్రజాపతిరేవసర్వేదేవాఇతినిశ్చితోఽర్థః- స్రష్టురనన్యత్వాత్సృష్టానాం, ప్రజాపతినైవసృష్టత్వాద్దేవానాం,. అథైవంప్రకరణార్థవ్యవస్థితేతత్స్తుత్యభిప్రాయేణావిద్వన్మతాన్తరనిన్దోపన్యస్యతే - నాన్యనిన్దానిన్దాయైవ- కింత్వన్యస్తుతయే. తత్- తత్రకర్మప్రకరణేకేవలయాజ్ఞికాఃయాగకాలేయదిదంవచఆహుః- అముం- అగ్నింయజ - అముం - ఇన్ద్రంయజేత్యాది. నామశస్త్రస్తోత్రకర్మాదిభిన్నత్వాద్భిన్నమేవాగ్న్యాదిదేవమేకైకంమన్యమానాఆహురిత్యభిప్రాయః తన్నతథావిద్యాత్ - యస్మాదేతస్యైవ- ప్రజాపతేఃసావిసృష్టిర్దేవభేదస్సర్వః. ఏషఉహి ఏవ- ప్రజాపతిరేవప్రాణస్సర్వేదేవాః. అత్రవిప్రతిపద్యన్తే- పరఏవహిరణ్యగర్భఇత్యేకే- సంసారీత్యపరే. పరఏవతు- మన్త్రవర్ణాత్ *ఇన్ద్రంమిత్రంవరుణమగ్నిమాహురితిశ్రుతేః, *ఏషబ్రహ్మైషఇన్ద్రఏషప్రజాపతిరేతేసర్వేదేవాఇతిశ్రుతేః, స్మృతేశ్చ * ఏతమేకేవదన్త్యగ్నింమనుమన్యే ప్రజాపతిమితి * యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యఃసూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యః సఏవస్వయముద్బభావితి, చ. సంసార్యేవవాస్యాత్ - *సర్వాన్పాప్మనఔషదితిశ్రుతేః. నహ్యసంసారిణఃపాప్మదాహప్రసక్తోఽస్తి. భయారతిసంయోగశ్రవణాచ్చ. అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతిచ. హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానమితిచమన్త్రవర్ణాత్. స్మృతేశ్చకర్మవిపాకప్రక్రియాయాం * బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. అథైవంవిరుద్ధార్థానుపపత్తేః ప్రామాణ్యవ్యాఘాతఇతిచేన్న- కల్పనాన్తరోపపత్తేరవిరోధాత్. ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాద్విశేషకల్పనాన్తరముపపద్యతే- * ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః। కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. ఉపాధివశాత్సంసారిత్వం - పరమార్థతస్స్వతోఽసంసార్యేవ. ఏవమేకత్వంనానాత్వంచహిరణ్యగర్భస్య. తథాసర్వజీవానాం- *తత్త్వమసీతిశ్రుతేః. హిరణ్యగర్భస్తూపాధిశుద్ధ్యతిశయాపేక్షయాప్రాయశఃపరఏవేతిశ్రుతిస్మృతివాదాఃప్రవృత్తాః- సంసారిత్వంతుక్వచిదేవదర్శయన్తి. జీవానాంతూపాధిగతాశుద్ధిబాహుల్యాత్సంసారిత్వమేవప్రాయశోఽభిలప్యతే. వ్యావృత్తకృత్స్నోపాధిభేదాపేక్షయాతుసర్వఃపరత్వేనాభిధీయతేశ్రుతిస్మృతివాదైః. తార్కికైస్తుపరిత్యక్తాగమబలైరస్తి- నాస్తి. కర్తా - అకర్తేత్యాదివిరుద్ధంబహుతర్కయద్భిరాకులీకృతశ్శాస్త్రార్థః- తేనార్థనిశ్చయోదుర్లభః. యేతుకేవలశాస్త్రానుసారిణశ్శాన్తదర్పాః- తేషాంప్రత్యక్షవిషయఇవనిశ్చితశ్శాస్త్రార్థోదేవతాదివిషయః. తత్ర

ప్రజాపతేరేకస్యైవదేవస్యాత్మా ద్యలక్షణోఽభేదోవివక్షితఇతి - తత్రాగ్నిరుక్తాత్మా - ఆద్యస్సోమఇదానీముచ్యతే - అథయత్కించేదమార్ద్రం-ద్రవాత్మకం. తద్రేతసః- ఆత్మనోబీజాదసృజత. *రేతసఆపఇతి శ్రుతిః. అబాత్మకశ్చసోమః- తస్మాద్యదార్ద్రం ప్రజాపతినారేతసస్సృష్టం- తదుసోమఏవ. ఏతావద్వై- ఏతావదేవ నాతోఽధికమిదంసర్వం. కింతత్. అన్నంచైవ- సోమోద్రవాత్మకత్వాదాప్యాయకం. అన్నాదశ్చ-అగ్నిరౌష్ణ్యాద్రూక్షత్వాచ్చ. తత్రైవమవధ్రియతే (సోమఏవాన్నం) యదద్యతే-తదేవసోమఇత్యర్థః. యఏవాత్తా-సఏవాగ్నిః. అర్థబలాద్ధ్యవధారణం. అయమగ్నిరపిక్వచిదపక్షీయమాణస్సోమఏవ- సోమోఽపీజ్యమానోఽగ్నిరేవ- అత్తృత్వాత్. ఏవమగ్నీషోమాత్మకంజగదాత్మత్వేనపశ్యన్న కేనచిద్దోషేణలిప్యతే, ప్రజాపతిశ్చభవతి,. సైషా బ్రహ్మణః- ప్రజాపతేరతిసృష్టిః- ఆత్మనోఽప్యతిశయనా. కాసేతి. ఆహ- యచ్ఛ్రేయసః - ప్రశస్యతరాదాత్మనస్సకాశాద్యస్మాదసృజతదేవాన్- సైషాతస్మాత్సైవసృష్టిరతిసృష్టిః. కథంపునరాత్మనోఽతిశయాసృష్టిరిత్యతఆహ- అథయత్- యస్మాన్మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్- అమరణధర్మిణోదేవాన్ కర్మజ్ఞానవహ్నినాసర్వానాత్మనస్సాత్మనఉషిత్వాఽసృజత- తస్మాదియమతిసృష్టిః- ఉత్కృష్టజ్ఞానస్యఫలమిత్యర్థః తస్మాదేతామతిసృష్టిం ప్రజాపతేరాత్మభూతాంయోవేద - సఏతస్యామతిసృష్ట్యాం ప్రజాపతిరివభవతి - ప్రజాపతిరివదేవస్స్రష్టాభవతి. ౬

ఆ.— ననుసర్వాసృష్టిరుక్తా, ఉక్తంచ ప్రజాపతిత్వోభూతిసర్జ్జనఫలం, - కిమవశిష్యతే - యావశ్యముత్తరంవాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) అథావశ్యమస్తీతిసమ్బన్ధః. అభినయప్రదర్శనమేవవిశదయతి (అనేనేతి) ముఖాదేరగ్నింప్రతియోనిత్వేగమకమాహ (యస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా) హస్తయోర్ముఖేచయోనిశబ్దప్రయోగేనిమిత్తమాహ (అక్షీతి) ప్రజాపతేస్సృష్టాదిగ్నమగ్నిస్సృష్టాపికథంబ్రాహ్మణమనుగృహ్ణాతి - తత్రాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిస్మృతిసంవాదందర్శయతి (తస్మాదితి) * ఆగ్నేయోవైబ్రాహ్మణఇత్యాద్యాశ్రుతి స్తదనుసారిణీచస్మృతిర్ద్రష్టవ్యా. అగ్నిమసృజతేత్యేతదుపలక్షణార్థమిత్యత్ర ప్రత్యక్షప్రమాణ్యముత్తరమాహ (తథేతి) బలభిత్- ఇన్ద్రః. ఆదిశబ్దేనవరుణాదిగ్రహ్యతే క్షత్రియంచ- అసృజతేత్యనువర్తతే. ఉక్తమర్థం ప్రమాణేనద్రఢయతి (తస్మాదితి) *ఐన్ద్రోరాజన్యఇత్యాద్యాశ్రుతి స్తదనుసారిణీచస్మృతిరవధేయా. విశంచ- అసృజతేతిపూర్వవత్. ఊరుతశ్శ్రయాదూరుతోజాతత్వంవస్వాదేర్జ్ఞాతవ్యంచేతిచశబ్దార్థః. *పద్భ్యాంశూద్రోఅజాయతేత్యాద్యాశ్రుతి స్తథావిధాచస్మృతిరనుసర్తవ్యా. అగ్నిసర్గస్యవక్ష్యమాణేన్ద్రాదిసర్గోపలక్షణత్వేసతిసృష్టిసాకల్యాదేషఉఏవసర్వేదేవాఇత్యుపసంహారసిద్ధిరితిఫలితమాహ (అత్రేతి) ఉక్తేనవక్ష్యమాణోపలక్షణంసర్వశబ్దస్సూచయతీతిభావః. కించ- సృష్టిరత్రనవివక్షితా- కింతుయేనప్రకారేణసృష్టిశ్రుతిఃస్థితా- తేనప్రకారేణదేవతాదిసర్వం ప్రజాపతిరేవేతివివక్షితమిత్యాహ (యథేతి) తత్రహేతుమాహ (స్రష్టురితి) తథాపికథందేవతాదిసర్వం ప్రజాపతిమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతినేతి) తద్యదిదమిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) స్రష్టాప్రజాపతిరేవస్రష్టుంసర్వంకార్యమితిప్రకరణార్థపూర్వోక్తప్రకారేణవ్యవస్థితేసత్యన స్తరంతస్యైవస్తుతివివక్షయాతద్యదిద మిత్యాద్యవిద్వన్మతానువాదరస్యనిన్దార్థంవచనమిత్యర్థః. మతాన్తరేనిన్దితేపికథంప్రకరణార్థఃస్తుతోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యేతి) ఏకైకందేవమిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (నామేతి) కారకంకాలాపకమితివన్నామభేదా, తత్క్రతుమతత్తద్దేవతాస్తుతిభేదా, ఘటశకటాదివదర్థక్రియాభేదా, చప్రత్యేకందేవానాంభిన్నత్వాపత్తిర్ణామేతద్వచనమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనరూపాదిభేదాత్తద్భేదవత్త్వంసఙ్గృహ్యతే. నన్వత్రకస్మిణాంనిన్దానప్రతిభాతి - తన్మతోపన్యాసస్యైవప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నేతి) ఏకస్యైవప్రాణస్యానేకవిధోదేవతాప్రభేదఃశాకల్యబ్రాహ్మణేవక్ష్యతఇతివివక్షిత్వావిశినష్టి (ప్రాణఇతి) అగ్న్యాదయోదేవాస్సర్వే ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతితత్స్వరూపనిర్ధారయిష్యయాతత్రవిప్రతిపత్తిందర్శయతి (అత్రేతి) హిరణ్యగర్భస్యపరత్వమాద్యే- ద్వితీయేకల్పేసంసారిత్వంవిధేయమితివిభాగః. తత్రపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (పరఏవత్వితి) నన్వేకస్యానేకాత్మకత్వంమన్త్రవర్ణాదవగమ్యతే-నతుపరమాత్మత్వం ప్రజాపతేరిత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణవాక్యముదాహరతి (ఏషఇతి) బ్రహ్మప్రజాపతీ- సూత్రవిరాజౌ. ఏషశబ్దోఽపరమాత్మవిషయః, స్మృతేశ్చ - పరఏవహిరణ్యగర్భఇతిసమ్బన్ధః. తత్రైవవాక్యాన్తరంపఠతి (యోసావితి) కస్మాదిన్ద్రియావిషయత్వమతీన్ద్రియత్వం. అగ్రాహ్యత్వం- జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వం. తత్రహేతుమాహ (సూక్ష్మోవ్యక్తఇతి) నచతస్యాసత్త్వం- ప్రమాత్రాదిభావాభావసాక్షిత్వేనసదాసత్త్వాదిత్యాహ (సనాతనఇతి) ఇతశ్చతస్యనాసత్త్వం - సర్వేషామాత్మత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) అన్తఃకరణావిషయత్వమాహ (అచిన్త్యఇతి) యోసౌపరమాత్మా యథోక్తవిశేషణః - సఏవస్వయం విరాడాత్మనాభూతవానిత్యాహ (సఏవేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణస్మృతిషు పరస్యసర్వదేవతాత్మత్వదృష్టేః, తత్రచసూత్రస్యతత్ప్రతీతేః, తస్యపరత్వమిత్యుక్తం. ఇదానీంపూర్వపక్షోత్థానమాహ (సంసార్యేవేతి) సర్వపాప్మదాహశ్రవణమాత్రేణ కథంప్రజాపతేస్సంసారిత్వం - తత్రాహ (నహీతి) * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్ర పరస్యాపి సర్వపాప్మోదయాఙ్గీకారాన్నేదంసంసారిత్వేలిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (భయేతి) అసృజతేతిచశ్రవణాదితిసమ్బన్ధః. నకేవలం మర్త్యత్వశ్రుతేరేవసంసారిత్వం - కింతుజన్మశ్రుతేశ్చేత్యాహ (హిరణ్యగర్భమితి) యథోక్తహేతూనాం సంసార్యేవస్యాదితిప్రతిజ్ఞయాన్వయః. కర్మఫలదర్శనాధికారే బ్రహ్మేత్యాద్యాయాః స్మృతేశ్చతత్ఫలభూతస్య ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమేవేత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి) విరాడ్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. విశ్వసృజః- మన్వాదయః. ధర్మః-తదభిమానినీదేవతాయమః. మహాన్- ప్రకృతేరాద్యోవికారస్సూత్రం. అవ్యక్తం- ప్రకృతిరితిభేదః. అస్తుతర్హిద్వివిధవాక్యవశాత్ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమసంసారిత్వంచేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) తద్ద్వివిధవాక్యశ్రవణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఏవం శబ్దస్సంసారిత్వాసంసారిత్వప్రకారపరామర్శార్థః. విరోధకృత

నః ప్రమాణ్యంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) స్వతోఽసంసారిత్వం, కల్పనయాచసంసారిత్వ, మితికల్పనా స్థిరసమ్బన్ధాత్ త్వసిద్ధ శ్రుతీనామప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. కల్పనయాసంసారిత్వమిత్యేతద్విశదయతి (ఉపాధీతి) ఔపాధికీపరస్యని శేషకల్పనైవ్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఆసీనఇతి) స్వారస్యేనహాటన్నాప్యాత్మా మనసశ్శ్రుం దూరగమనదర్శనా త్తదుపాధికోఽయం వ్రజతి. తథాస్య స్వైనయూపోపమునఘాటి[illegible]సర్వత్ర యతీ [illegible]- యథా[illegible]గ రేపీత్యర్థః. కల్పితేనహార్షాదినా కారేణ. స్వాపాదికేనతదగతేన. చ యుక్తమాత్మా సంసారిత్వదసినితి. మంశకోన్నతీత్యాహ (కప్ప[illegible]) [illegible] శ్రుతమోఽప్యుస్తే ఉదాహృత శ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (ఉపాసీతి) కింతన్మాసారమాన్తకం- తదాహ (స్వ[illegible]) [illegible] హిరణ్యగర్భస్యనా న్నవమవా న్నవంచ [illegible] (ఏవఘనే) తస్యాప్యస్య[illegible]దివన్నస్యతో బ్రహ్మత్వం- [illegible]సంసారిత్వమేవస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్య [illegible] (తథేతి) సర్వజీవానామేకత్వంనానాత్వంచేత్యపూర్వేణసమ్బన్ధః. తే [illegible] ప్రమాణమాహ (తస్మేతి) [illegible] తత్రాహ (హిరణ్యగర్భస్త్వితి) [illegible] సత్యం- తస్యకల్పితమిత్యర్థః. [illegible] (సంసారిత్వంత్వితి) అస్మదాదిమనుష్యమేతది త్యాశఙ్క్యాహ (జీవానాంత్వితి) [illegible] తత్రాహ (వ్యావృత్తేతి) [illegible] (తావ్యక్తేతి) [illegible]

[illegible] సేత్యాహ (యేష్వితి) [illegible] దృష్టాంతమాహ [illegible] తద్విశేషాత్తత్త్వనిష్ఠా [illegible] సర్వదేవతాత్మ [illegible] సంసారిత్వం - కల్పనయా [illegible] సత్యత్వాత్ [illegible] శ్రుత్యర్థమాహ (తత్త్రేతి) [illegible] అగ్నిరూపత్వాత్ [illegible] (అథేతి) [illegible] తస్య ప్రాణాన [illegible] సోమస్య [illegible] సోమస్య [illegible] (తస్మాదితి) అగ్నిషోమయోరాత్మాపి[illegible]త్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఆప్యాయకస్యో [illegible] అన్నం [illegible] సోమ [illegible] త్వాదితి (సోమఏవాన్నమగ్నిర) న్నాదఇత్యవధారణస్య [illegible] (తత్రేతి) [illegible] యథా [illegible] అన్నాదస్య [illegible] మన్యస్య [illegible] మవధారయతుం [illegible] సోమస్యాపి [illegible] త్వాత్. [illegible] (అగ్నిరపీతి) [illegible] ప్రజాపతేస్స [illegible] సర్వ [illegible] (ఏవమితి) [illegible] (నైతేతి) [illegible] అగ్ని [illegible] ప్రజాపతేర్యజమానస్యా [illegible] (అత ఆహేతి) దేవసృష్టేః [illegible] జ్ఞానస్యోత్కృష్ట కర్మణోపి [illegible] అతిసృష్టిమిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) దేవతాది [illegible] త్యాతస్యైతస్యాం [illegible] భవతీత్యర్థః. ౬

౬౦. — (అథేత్యభ్యమన్థదితి) స్సః- చతుర్ముఖః అథేతి- ముఖశబ్దోచ్చారణపూర్వకమభ్యమన్థత్. ఏవంముఖాచ్చ హస్తాభ్యాం, చమన్థ సంకల్పాద్యోనేః- కారణభూతాభ్యాం హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేత్యర్థః. (తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతఇతి) ఏతదుభయం-హస్తాత్మకవిస్సృష్టస సాధనముఖహస్తాత్మకముభయంతస్మాత్-అగ్నేర్యోనిత్వాదన్తరతః- మధ్యేఅలోమకం- లోమశూన్యమిత్యర్థః. అగ్నేర్యోనిత్వాద్ధస్యహస్తయోర్న్యస్త లోమసూన్యత్వసిద్ధ్యం [illegible] కారణాల్లోమకత్వప్రసిద్ధింవదన్నయతి (అలోమాహియోనిరన్తరతఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (తద్యదిదమాహురముం యజాముంయజేతి) ఏత్- తస్మాద్యేతోర్యజ్ఞేయాజ్ఞికాః అముంయజ- అముంయజేత్యేవమేకైకం దేవం- ఇన్ద్రాదిలక్షణంనిద్దిశ్యాహుః- సా-తద్వచననిర్దిష్టేన్ద్రాదిదేవవిషయిణీసర్వాపిసృష్టిః-వివిధసృష్టిరేతస్య- ప్రజాపతేరేవ. అగ్నిద్వారాసర్వదేవతాస్తిష్టిరపి ప్రజాపతికర్తృకైవేత్యర్థః. సర్వస్యయష్టవ్యదేవజాతస్యాగ్న్యధీనసత్తాకత్వాదితిభావః. (ఏషఉహ్యేవసర్వేదేవా ఇతి) అతఏవతత్సృష్టత్వాద్దేవసర్వేనేత్యేకసత్తోహ్యేవ-ఏవ ప్రజాపతిరేవ. కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్ తథోక్తిః. (అథయత్కిఞ్చేదమార్ద్రమితి) అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే. యత్కించేదం కార్యమార్ద్రం- ద్రవ రూపందృశ్యతే. తద్రేతసోఽసృజత- తద్రేతసా ప్రజాపతిరసృజతేత్యర్థః. [illegible] తత్సోమఆపఇతి శ్రుతేః. (తదుసోమఇతి) ఉరవధారణే. తదు- తద్వేవద్రవ్యమేవసోమః - సోమరసః. (ఏతావద్వాఇదమితి) ఇదం సర్వం- కార్యజాతమేతావద్వా- ఏతావదేవ. కింతత్. అన్నంచైవా న్నాదశ్చ- అన్నాన్నాదాత్మకమిత్యర్థః. సర్వస్యజగతోఽన్నాన్నాదాత్మకత్వేఽగ్నీషోమాత్మకత్వమాయాతమిత్యాహ (సోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇతి) సోమస్యభక్ష్యమాణత్వాదన్నత్వం. అగ్నేస్తద్దాహకత్వాదన్నాదత్వం. అతోజగదగ్నీషోమాత్మకమితిభావః. (సైషాబ్రహ్మణోఽతిసృష్టి

ఉ.— ‡ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతాసౌనామాయమిదꣳరూప ఇతి తదిదమప్యేతర్హి నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదꣳరూప ఇతి స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యో యథా క్షురః క్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వంభరో వా విశ్వంభరకులాయే తన్న పశ్యన్త్యకృత్స్నో హి స ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతి వదన్వాక్పశ్యꣳశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రం మన్వానో మనస్తాన్యస్యైతాని కర్మనామాన్యేవ స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేదాకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతాత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తి తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మాఽనేన హ్యేతత్సర్వం వేద। యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవం కీర్తిꣳ శ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేద॥ ౭

ర్యశ్చైవిర్యసో దేవానసృజతేతి) యత్ - యస్మాత్ శ్రేయసః - శ్రేష్ఠాన్. ఊర్ధ్వరేతసః సనకసనన్దనాదీన్ దేవానసృజత - సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః - అతిశయితా సృష్టిరతిసృష్టిః. కథమతిశయితస్సృష్టిత్వమిత్యత ఆహ (అథ యన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజత) అథ యత్ - యస్మాత్ ప్రజాపతిః స్వయం మర్త్యస్సన్ - మరణధర్మా సన్నమృతాన్ - ముక్తియోగ్యాన్ జ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పన్నాన్ ముముక్షూన్ సనన్దనాదీనసృజత - తస్మాత్ సా అతిసృష్టిరిత్యర్థః (అతిసృష్ట్యాం హాస్యైతస్యాం భవతీతి) య ఏవం వేద - య ఏవం ప్రకారేణ జ్ఞానవాన్ - స ఏతస్యామస్య - చతుర్ముఖస్యాతిసృష్టౌ హ - ప్రసిద్ధః ముఖ్యో భవతీత్యర్థః. జ్ఞానవైరాగ్యముముక్షాసమ్పన్నో భవతీతి యావత్ ౬

శం.— (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్) సర్వం వైదికం సాధనం జ్ఞానకర్మలక్షణం కర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వఫలావసానం సాధ్యమేతావదేవ - యదేతద్వ్యాకృతం జగత్సంసారః. అథైతస్యైవ సాధ్యసాధనలక్షణస్య వ్యాకృతస్య జగతో వ్యాకరణాత్ప్రాగ్బీజావస్థా యా తాం నిర్దిదిక్షత్యఙ్కురాదికార్యానుమితామివ వృక్షస్య - కర్మబీజోఽవిద్యాక్షేత్రో హ్యసౌ సంసారవృక్షస్సమూల ఉద్ధర్తవ్య ఇతి. తదుద్ధరణే హి పురుషార్థపరిసమాప్తిః. తథా చోక్తం * ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఇతి కాఠకే. గీతాసు చ. ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి. పురాణే చ * బ్రహ్మవృక్షస్సనాతన ఇతి. తద్ధ - తదితి బీజావస్థం జగత్ప్రాగుత్పత్తేః తర్హి - తస్మిన్కాలే పరోక్షత్వాత్సర్వనామ్నాఽప్రత్యక్షాభిధాయినాఽభిధీయతే - భూతకాలసమ్బన్ధిత్వాదవ్యాకృతభావినో జగతః. సుఖగ్రహణార్థమైతిహ్యప్రయోగో హశబ్దః. ఏవం హ తదాసీదిత్యుచ్యమానే సుఖమేవ తాం పరోక్షామపి జగతోఽవస్థాం ప్రతిపద్యతే - యుధిష్ఠిరో హ కిల రాజాసీదిత్యుక్తే యద్వత్. ఇదం - వ్యాకృతనామరూపాత్మకం సాధ్యసాధనలక్షణం యథావర్ణితమభిధీయతే. తదిదంశబ్దయోః పరోక్షప్రత్యక్షావస్థజగద్వాచకయోస్సామానాధికరణ్యాదేకత్వమేవ పరోక్షప్రత్యక్షావస్థస్య జగతోఽవగమ్యతే - తదేవేదమిదమేవ చ తదవ్యాకృతమాసీదితి. అథైవం సతి నాసత ఉత్పత్తిర్న సతో వినాశః కార్యస్యేత్యవధృతం భవతి. తత్ - ఏవంభూతం జగదవ్యాకృతం సన్నామరూపాభ్యామేవ - నామ్నా రూపేణైవ చ వ్యాక్రియత. వ్యాక్రియతేతి కర్మకర్తృప్రయోగాత్తత్స్వయమేవాత్మైవ వ్యాక్రియత. వి ఆ అక్రియత - విస్పష్టం నామరూపవిశేషావధారణమర్యాదం వ్యక్తీభావమాపద్యత - సామర్థ్యాదాక్షిప్తనియన్తృకర్తృసాధనక్రియానిమిత్తం. అసౌ నామేతి సర్వనామ్నాఽవిశేషాభిధానేన నామమాత్రం వ్యపదిశతి. దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇతి వా నామాస్యేత్యసౌ నామాయం. తథేదమితి శుక్లకృష్ణాదీనామవిశేషః. ఇదం శుక్లమిదం కృష్ణం వా రూపమస్యేతీదంరూపః. తదిదం - అవ్యాకృతం వస్త్వేతర్హి - ఏతస్మిన్నపి కాలే నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేఽసౌ నామాయమిదంరూప ఇతి. యదర్థస్సర్వశాస్త్రారమ్భః, యస్మిన్నవిద్యయా స్వాభావిక్యా కర్తృక్రియాఫలాధ్యారోపణా కృతా, యః కారణం సర్వస్య జగతః, యదాత్మకే నామరూపే సలిలాదివ స్వచ్ఛాన్మలమివ ఫేనమవ్యాకృతే వ్యాక్రియేతే, యశ్చ తాభ్యాం నామరూపాభ్యాం విలక్షణస్స్వతో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః - స ఏషోఽవ్యాకృతే ఆత్మభూతే నామరూపే వ్యాకుర్వన్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు దేహేష్విహ కర్మఫలాశ్రయేష్వశనాయాదిమత్సు ప్రవిష్టః. నన్వవ్యాకృతం స్వయమేవ వ్యాక్రియతేత్యుక్తం - కథమిదానీముచ్యతే పర ఏవాత్మాఽవ్యాకృతం వ్యాకుర్వన్నిహ ప్రవిష్ట ఇతి. నైష దోషః - పరస్యాప్యాత్మనోఽవ్యాకృతజగదాత్మత్వేన వివక్షితత్వాత్. ఆక్షిప్తనియన్తృకర్తృక్రియానిమిత్తం హి జగదవ్యాకృతం వ్యాక్రియతేత్యవోచామ. ఇదంశబ్దసామానాధికరణ్యాచ్చావ్యాకృతశబ్దస్య. యథేదం జగన్నియన్త్రాద్యనేకకారకనిమిత్తాదివిశేషవద్వ్యాకృతం - తథాఽపరిత్యక్తాన్యతమవిశేషవదేవ తదవ్యాకృతం. వ్యాకృతావ్యాకృతమాత్రం తు విశేషః. దృష్టశ్చ లోకే వివక్షాతశ్శబ్దప్రయోగో గ్రామ ఆగతో, గ్రామశ్శూన్య ఇతి. కదాచిద్గ్రామశబ్దేన నివాసమాత్రవివక్షాయాం గ్రామశ్శూన్య ఇతి శబ్దప్రయోగో భవతి. కదాచిన్నివాసిజనవివక్షాయాం గ్రామ ఆగత ఇతి. కదాచిదుభయవివక్షాయామపి గ్రామశబ్దప్రయోగో భవతి - గ్రామం చ న ప్రవిశేదితి యథా - తద్వదిహాపి జగదిదమవ్యాకృతం వ్యాకృతం చేత్యభేదవివక్షాయామాత్మానాత్మనోర్భవతి వ్యపదేశః. తథేదం జగదుత్పత్తివినాశాత్మకమితి కేవలజగద్వ్యపదేశః. తథా * మహానజ ఆత్మా * అస్థూలోఽనణుః * స ఏష నేతి నేతీత్యాది కేవలాత్మవ్యపదేశః. నను పరేణ వ్యాకర్త్రా వ్యాకృతం సర్వతో వ్యాప్తం సర్వదా జగత్ - స కథమిహ ప్రవిష్టః పరికల్ప్యతే. అప్రవిష్టో హి దేశః పరిచ్ఛిన్నేన ప్రవేష్టుం శక్యతే - యథా పురుషేణ గ్రామాదిః. నాకాశేన కిఞ్చిత్ - నిత్యప్రవిష్టత్వాత్. పాషాణసర్పాదివద్ధర్మాన్తరేణేతి చేత్. అథాపి స్యాత్ - న పర ఆత్మా స్వేనైవ రూపేణ ప్రవివేశ. కింతర్హి. తత్స్థ ఏవ ధర్మాన్తరేణోపజాయతే - తేన ప్రవిష్ట ఇత్యుపచర్యతే. యథా పాషాణే సహజోఽన్తస్థస్సర్పో, నారికేలే వా తోయం,. న-

‡ తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నః ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

*తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. యః స్రష్టా- స భావాన్తరమనాపన్న ఏవ కార్యం సృష్ట్వా పశ్చాత్ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. యథా భుక్త్వా గచ్ఛతీతి భుజిగమిక్రియయోః పూర్వాపరకాలయోరితరేతరావిచ్ఛేదో, ఽవిశిష్టశ్చ కర్తా.- తద్వదిహాపి స్యాత్- నతు తత్సమ్భవత్యేవ భావాన్తరాపజనన ఏతత్సమ్భవతి. నచ స్థానాన్తరేణ వియుజ్య స్థానాన్తరసంయోగలక్షణః ప్రవేశో నిరవయవస్యాపరిచ్ఛిన్నస్య దృష్టః. సావయవ ఏవ- ప్రవేశశ్రవణాదితిచేన్న- *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః * నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, సర్వవ్యపదేశ్యధర్మవిశేషప్రతిషేధశ్రుతిభ్యశ్చ. ప్రతిబిమ్బప్రవేశవదితిచేన్న- వస్త్వన్తరేణ విప్రకర్షానుపపత్తేః. ద్రవ్యే గుణప్రవేశవదితిచేన్న- అనాశ్రితత్వాత్. నిత్యపరతన్త్రస్యైవాశ్రితస్య గుణస్య ద్రవ్యే ప్రవేశ ఉపచర్యతే- నతు బ్రహ్మణః స్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్తథా ప్రవేశ ఉపపద్యతే. ఫలే బీజవదితిచేన్న- సావయవత్వవృద్ధిక్షయోత్పత్తివినాశాదిధర్మవత్త్వప్రసక్తాత్ నచైవంధర్మవత్త్వం బ్రహ్మణః- *అజోఽజర ఇత్యాది శ్రుతిన్యాయవిరోధాత్. అన్య ఏవ సంసారీ పరిచ్ఛిన్న ఇహ ప్రవిష్ట ఇతిచేన్న-*సేయం దేవతైక్షత ఇత్యారభ్య * నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తస్యా ఏవ ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వశ్రుతేః. తథా * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాఽభివదన్యదాస్తే * త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి * పురశ్చక్రే రూపమితి చ మన్త్రవర్ణాన్న పరాదన్యస్య ప్రవేశః. ప్రవిష్టానామితరేతరభేదాత్పరానేకత్వమితిచేన్న- * ఏకో దేవో బహుధా సన్నివిష్టః * ఏకస్సన్ బహుధా విచార * త్వమేకోఽసి బహూననుప్రవిష్టః * ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మేత్యాది శ్రుతిభ్యః. ప్రవేశ ఉపపద్యతే- నోపపద్యత ఇతి స్థితం తావత్- ప్రవిష్టానాం సంసారిత్వాత్, తదనన్యత్వాచ్చ పరస్య, సంసారిత్వమితిచేన్న - అశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః. సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదిదర్శనాన్నేతిచేన్న- * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః. ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయుక్తమితిచేన్న- ఉపాధ్యాశ్రయజనితవిశేషవిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేః * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత్రిత్యాది శ్రుతిభ్యో నాత్మవిషయం విజ్ఞానం. కింతర్హి. బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యాత్మప్రతిచ్ఛాయావిషయమేవ సుఖితోఽహం దుఃఖితోఽహమిత్యేవమాది ప్రత్యక్షవిజ్ఞానం. అయమహమితి విషయేణ విషయిణస్సామానాధికరణ్యోపచారాత్. * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యన్యాత్మప్రతిషేధాచ్చ. దేహావయవవిశేష్యత్వాచ్చ సుఖదుఃఖయోర్విషయధర్మత్వం. * ఆత్మనస్తు కామాయ ఇత్యాత్మార్థత్వశ్రుతేరయుక్తమితిచేన్న-* యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యవిద్యావిషయాత్మార్థత్వాభ్యుపగమాత్. * తత్కేన కం పశ్యేత్ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన * తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఇత్యాదివిద్యావిషయే తత్ప్రతిషేధాచ్చ నాత్మధర్మత్వం. తార్కికసమయవిరోధాదయుక్తమితిచేన్న- యుక్త్యాప్యాత్మనో దుఃఖిత్వానుపపత్తేః. నహి దుఃఖేన ప్రత్యక్షవిషయేణాత్మనో విశేష్యత్వం- ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్. ఆకాశస్య శబ్దగుణవత్త్వవదాత్మనో దుఃఖిత్వమితిచేన్న- ఏకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః. నహి సుఖగ్రాహకేణ ప్రత్యక్షవిషయేణ ప్రత్యయేన నిత్యానుమేయస్యాత్మనో విషయీకరణముపపద్యతే తస్య చ విషయీకరణే ఆత్మన ఏకత్వాద్విషయ్యభావప్రసఙ్గః. ఏకస్యైవ విషయవిషయిత్వం దీపవదితిచేన్న- యుగపదసమ్భవాత్, ఆత్మన్యంశానుపపత్తేశ్చ. ఏతేన విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకత్వం ప్రత్యుక్తం. ప్రత్యక్షానుమానవిషయయోశ్చ దుఃఖాత్మనోర్గుణగుణిత్వే నానుమానం- దుఃఖస్య నిత్యమేవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాద్రూపాదిసామానాధికరణ్యాచ్చ. మనస్సంయోగజత్వేఽప్యాత్మని దుఃఖస్య సావయవత్వవిక్రియావత్త్వానిత్యత్వప్రసక్తాత్. నహ్యవికృత్య సంయోగి ద్రవ్యం గుణః కశ్చిదుపయన్నపయన్వా దృష్టః క్వచిత్. నచ నిరవయవం విక్రియమాణం దృష్టం క్వచిత్, అనిత్యగుణాశ్రయం వా నిత్యం,. నచాకాశ ఆగమవాదిభిర్నిత్యత్వేనాభ్యుపగమ్యతే. నచాన్యో దృష్టాన్తోఽస్తి. విక్రియమాణమపి తత్ప్రత్యయానివృత్తేర్నిత్యమేవేతిచేన్న- ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వవ్యతిరేకేణ విక్రియానుపపత్తేః. సావయవత్వేఽపి నిత్యత్వమితిచేన్న- సావయవస్యావయవసంయోగపూర్వకత్వే సతి విభాగోపపత్తేః. వజ్రాదిష్వదర్శనాన్నేతిచేన్న- అనుమేయత్వాత్సంయోగపూర్వత్వస్య. తస్మాన్నాత్మనో దుఃఖాద్యనిత్యగుణాశ్రయత్వోపపత్తిః. పరస్యాదుఃఖిత్వేఽన్యస్య చ దుఃఖినోఽభావే దుఃఖోపశమనాయ శాస్త్రారమ్భానర్థక్యమితిచేన్న-అవిద్యాధ్యారోపితదుఃఖిత్వభ్రమాపోహార్థత్వాత్. ఆత్మని ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణభ్రమాపోహవత్. కల్పితదుఃఖ్యాత్మాభ్యుపగమాచ్చ. జలసూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదాత్మప్రవేశశ్చ ప్రతిబిమ్బవద్వ్యాకృతే కార్యే ఉపలభ్యత్వం. ప్రాగుత్పత్తేరనుపలబ్ధ ఆత్మా పశ్చాత్కార్యే చ సృష్టే వ్యాకృతే బుద్ధేరన్తరుపలభ్యమానః సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవజ్జలాదౌ కార్యం సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇవ లక్ష్యమాణో నిర్దిశ్యతే * స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ * స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత * సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్యేవమాదిభిః నతు సర్వగతస్య నిరవయవస్య దిగ్దేశకాలాన్తరాపక్రమణప్రాప్తిలక్షణః ప్రవేశః కదాచిదప్యుపపద్యతే. నచ పరాదాత్మనోఽన్యోఽస్తి-* నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాది శ్రుతేరిత్యవోచామ. ఉపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్చ సృష్టిప్రవేశస్థిత్యప్యయవాక్యానాం. ఉపలబ్ధేః పురుషార్థశ్రవణాత్ * ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద *తస్య తావదేవ చిరమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, *తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరం *తద్ధ్యగ్ర్యం సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం తత ఇత్యాది స్మృతిభ్యశ్చ. భేదదర్శనాపవాదాచ్చ సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వదర్శనార్థపరత్వోపపత్తిః. తస్మాత్కార్యస్థస్యోపలభ్యత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుపచర్యతే. (ఆనఖాగ్రేభ్యః) ఆనఖాగ్రమర్యాదమాత్మనశ్చైతన్యముపలభ్యతే. తత్ర కథమివ ప్రవిష్ట ఇతి. ఆహ-యథా లోకే క్షురధానే- క్షురో ధీయతేఽస్మిన్నితి క్షురధానం, తస్మిన్నాపితోపస్కరాధానే క్షురోఽన్తఃస్థో యథోపలభ్యతేఽవహితః- ప్రవేశితస్స్యాత్. యథా వా విశ్వమ్భరః-అగ్నిః. విశ్వస్య భరణాద్విశ్వమ్భరః కులాయే-నీడే. అగ్నిః కాష్ఠాదావవహితః స్యాదిత్యనువర్తతే. తత్ర హి స మథ్యమాన ఉపలభ్యతే. యథా చ క్షురః క్షురధాన ఏకదేశేఽవస్థితో, యథా చాగ్నిః కాష్ఠాదౌ సర్వతో వ్యాప్యావస్థితః,- ఏవం సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సంవ్యాప్యావస్థిత ఆత్మా. తత్ర హి స ప్రాణనాదిక్రియావాన్ దర్శనాదిక్రియావాం

శ్చోపలభ్యతే. తస్మాత్తత్రైవం ప్రవిష్టం తమాత్మానం ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టం న పశ్యన్తి- నోపలభన్తే. నను ప్రాప్తప్రతిషేధోఽయం తన్న పశ్యన్తీతి- దర్శనస్యాప్రకృతత్వాత్. నైష దోషః- సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థపరత్వాత్ప్రకృతమేవ తస్య దర్శనం- *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయేతి మన్త్రవర్ణాత్. తత్ర ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టస్యాదర్శనే హేతుమాహ- అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాత్సః- ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టః. కుతః పునరకృత్స్నత్వమితి ఉచ్యతే- ప్రాణన్నేవ- ప్రాణనక్రియామేవ కుర్వన్ ప్రాణో నామ- ప్రాణసమాఖ్యః ప్రాణాభిధానో భవతి. ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాద్ధి ప్రాణః ప్రాణితీత్యుచ్యతే- నాన్యాం క్రియాం కుర్వన్- యథా లావకః పాచక ఇతి. తస్మాత్క్రియాన్తరవిశిష్టస్యానుపసంహారాదకృత్స్నో హి సః. తథా వదన్ క్రియాం కుర్వన్ వక్తీతి వాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- చష్టే ద్రష్టా చక్షురితి. శృణ్వన్ శృణోతీతి శ్రోత్రం. ప్రాణన్నేవ ప్రాణో వదన్వాగిత్యాభ్యాం క్రియాశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శితో భవతి. పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రమిత్యాభ్యాం విజ్ఞానశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే- నామరూపవిషయత్వాద్విజ్ఞానశక్తేః. సహి నామరూపవ్యతిరిక్తం విజ్ఞేయమస్తి- తయోశ్చోపలమ్భకరణం చక్షుః శ్రోత్రే. క్రియా చ నామరూపసాధ్యా ప్రాణసమవాయినీ తస్యాః ప్రాణాశ్రయాయా అభివ్యక్తౌ వాక్కరణం. తథా పాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యాని. సర్వేషాముపలక్షణార్థా వాక్. ఏతదేవ హి సర్వం వ్యాకృతం- *త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి హి వక్ష్యతి (మన్వానో మనః) మనుత ఇతి. జ్ఞానశక్తివికాసానాం సాధారణం కరణం మనః మనుతేఽనేనేతి పురుషస్తు కర్తా సన్మన్వానో మన ఇత్యుచ్యతే తాన్యేతాని- ప్రాణాదీన్యస్య- ఆత్మనః కర్మనామాని- కర్మజాని నామాని. కర్మనామాన్యేవ- న తు వస్తుమాత్రవిషయాణి- అతో న కృత్స్నాత్మవస్తునద్యోతకాని. ఏవం హ్యసావాత్మా ప్రాణనాదిక్రియయా తత్తత్క్రియాజనితప్రాణాదినామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియమాణోఽవద్యోత్యమానోఽపి. స యోఽతః- అస్మాత్ప్రాణనాదిక్రియాసముదాయాదేకైకం- ప్రాణం చక్షురితి వా విశిష్టమనుపసంహృతేతరవిశిష్టక్రియాత్మకం మనసాఽయమాత్మేత్యుపాస్తే- చిన్తయతి. న స వేద- న స జానాతి బ్రహ్మ. కస్మాత్. అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాదేషః- ఆత్మా. అస్మాత్ప్రాణనాదిసముదాయాదతః ప్రవిభక్త ఏకైకేన విశేషణేన విశిష్ట ఇతరధర్మాన్తరానుపసంహారాద్భవతి. యావదయమేవం వేద- పశ్యామి శృణోమి స్పృశామీతి వా స్వభావప్రవృత్తివిశిష్టం వేద. తావదఞ్జసా కృత్స్నమాత్మానం న వేద. కథం పునః పశ్యన్ వేదేతి. ఆహ (ఆత్మేత్యేవ) ఆత్మా ఇతి- ప్రాణనాదీని విశేషణాని యాన్యుక్తాని- తాని యస్య సః. అభివ్యాప్నువంస్తాన్యాప్నోతీత్యుచ్యతే సః తథా కృత్స్నో హి శేషోపసంహారాదికృత్స్నో భవతి- వస్తుమాత్రరూపేణ హి ప్రాణాద్యుపాధి విశేష క్రియాజనితాని విశేషణాని వ్యాప్నోతి. తథా చ వక్ష్యతి *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తస్మాదాత్మేత్యేవోపాసీత. ఏవం కృత్స్నో హ్యసౌ స్వేన వస్తురూపేణ గృహ్యమాణో భవతి. కస్మాత్కృత్స్న ఇత్యాశఙ్క్యాహ- అత్ర- అస్మిన్నాత్మని హి- యస్మాన్నిరుపాధికే జలసూర్యప్రతిబిమ్బభేదా ఇవాదిత్యే ప్రాణాద్యుపాధికృతా విశేషాః ప్రాణాదికర్మజనామాభిధేయా యథోక్తా హ్యేతే ఏకం- అభిన్నతాం భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. ఆత ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యనపూర్వవిధిః- పక్షే ప్రాప్తత్వాత్. *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ *కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేవమాద్యాత్మప్రతిపాదకపరాభిః శ్రుతిభిరాత్మవిషయం విజ్ఞానముత్పాదితం. తత్రాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనైవ తద్విషయానాత్మాభిమానబుద్ధిః కారకాదిక్రియాఫలాధ్యారోపణాత్మికాఽవిద్యా నివర్తితా. తస్యాం నివర్తితాయాం కామాదిదోషానుపపత్తేరనాత్మచిన్తానుపపత్తిః- పారిశేష్యాదాత్మచిన్తైవ. తస్మాత్తదుపాసనమస్మిన్పక్షే న విధాతవ్యం- ప్రాప్తత్వాత్. లిప్సుతః తావత్సాక్షిక్యాత్మోపాసనప్రాప్తిః- నిత్యా వేతి. అపూర్వవిధిస్స్యాత్- జ్ఞానోపాసనయోరేకత్వే సత్యప్రాప్తత్వాత్. న స వేదేతి విజ్ఞానం ప్రస్తుత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యభిధానాద్వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థతావగమ్యతే. *అనేన హ్యేతత్సర్వం వేద *ఆత్మానమేవావైదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ విజ్ఞానముపాసనం. అస్య చాప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్థత్వం. న చ స్వరూపాన్వాఖ్యానే పురుషప్రవృత్తిరుపపద్యతే- తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయం. కర్మవిధిసామాన్యాచ్చ. యథా *యజేత జుహుయాదిత్యాదయః కర్మవిధయః- న తైరస్యాత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాద్యాత్మోపాసనవిధేర్విశేషోఽవగమ్యతే. మానసక్రియాత్వాచ్చ విజ్ఞానస్య. యథా *యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం మనసా ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్నిత్యాద్యా మానసీ క్రియా విధీయతే- తథాత్మేత్యేవోపాసీత *మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాద్యాః క్రియా ఏవ విధీయన్తే జ్ఞానాత్మికాః. తథాఽవోచామ వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థత్వమితి. భావనాంశత్రయోపపత్తేశ్చ. యథా హి *యజేతేత్యస్యాం భావనాయాం కిం కేన కథమితి భావ్యాద్యాకాఙ్క్షాపనయకారణమంశత్రయమవగమ్యతే- తథోపాసీతేత్యస్యామపి భావనాయాం విధీయమానాయాం కిముపాసీత- కేనోపాసీత- కథముపాసీతేత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామాత్మానముపాసీత మనసా త్యాగబ్రహ్మచర్యశమదమోపరమతితిక్షాదీతికర్తవ్యతాసంయుక్త ఇత్యాదిశాస్త్రైరేవ సమర్ప్యతేఽంశత్రయం. యథా చ కృత్స్నస్య దర్శపూర్ణమాసాదివిధ్యుద్దేశత్వేనోపయోగః- ఏవమౌపనిషదాత్మోపాసనప్రకరణస్యాత్మోపాసనవిధ్యుద్దేశత్వేనైవోపయోగః. *నేతి నేతి *అస్థూలం *ఏకమేవాద్వితీయం *అశనాయాద్యతీత ఇత్యేవమాదివాక్యానాముపాస్యాత్మస్వరూపవిశేషసమర్పణేనోపయోగః. ఫలం చ మోక్షోఽవిద్యానివృత్తిర్వా. అపరే వర్ణయన్తి- ఉపాసనేనాత్మవిషయం విశిష్టం విజ్ఞానాన్తరం భావయేత్- తేనాత్మా జ్ఞాయతే. అవిద్యానివర్తకం చ తదేవ. నాత్మవిషయం వేదవాక్యజనితం విజ్ఞానమిత్యేతస్మిన్నర్థే వచనాన్యపి *విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత *ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః *సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యాదీని. న- అర్థాన్తరాభావాత్. న చాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః. కస్మాత్. ఆత్మస్వరూపకథనానాత్మప్రతిషేధవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణార్థాన్తరస్య కర్తవ్యస్య మానసస్య బాహ్యస్య వాఽభావాత్. తత్ర హి విధేస్సాఫల్యం- యత్ర విధివాక్యశ్రవణమాత్రజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిర్గమ్యతే- యథా *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదౌ. నహి దర్శపూర్ణమాసవిధివాక్యజనితవిజ్ఞాన ఏవ దర్శపూర్ణమాసానుష్ఠానం. తచ్చాధికారాద్యపేక్షానుభావి. నతు *నేతి నేతీత్యాత్మప్రతిపాదకవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ దర్శపూర్ణమాసాదివత్పురుషవ్యాపారస్సమ్భవతి- సర్వవ్యాపారోపశమహేతుత్వాత్తద్వా

క్యజనితవిజ్ఞానస్య. నహ్యుదాసీనవిజ్ఞానం ప్రవృత్తిజనకం. అబ్రహ్మనాత్మవిజ్ఞాననివర్తకత్వాచ్చ *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యా
నాం. నచతన్నివృత్తౌ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే - విరోధాత్. వాక్యజనితవిజ్ఞానమాత్రాన్నాబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞాననివృత్తిరితిచెన్న- *తత్త్వమసి * నేతినేతి
*ఆత్మైవేదం *ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదమమృతం * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ * తదేవ బ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యాదివాక్యానాంతదావాదిత్వాత్.
ద్రష్టవ్యవిధేర్విషయసమర్పకాణ్యేతానీతిచేన్న- అర్థాన్తరాభావాదిత్యుక్తోత్తరత్వాత్. ఆత్మవస్తుస్వరూపసమర్పకైరేవవాక్యైః *తత్త్వమసీత్యాదిభిః
శ్రవణకాలఏవతద్దర్శనస్యకృతత్వాద్ద్రష్టవ్యవిధేర్నానుష్ఠానాన్తరంకర్తవ్యమిత్యుక్తోత్తరమేతత్. ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రేణాత్మవిజ్ఞానేవిధిమ
న్తరేణనప్రవర్తతఇతిచేన్న-ఆత్మవాదివాక్యశ్రవణేనాత్మవిజ్ఞానస్యజనితత్వాత్. కింభోః కృతస్యకరణం. తచ్ఛ్రవణేపినప్రవర్తతఇతిచెన్న - అనవస్థా
ప్రసఙ్గాత్. యథాత్మవాది వాక్యార్థశ్రవణేవిధిమన్తరేణనప్రవర్తతే-తథావిధివాక్యార్థశ్రవణేపి విధిమన్తరేణ నప్రవర్తిష్యతఇతి విధ్యన్తరా
పేక్షా- తథాతదర్థశ్రవణేపీత్యనవస్థాప్రసజ్యేత వాక్యజనితాత్మజ్ఞానస్మృతిసన్తతేశ్శ్రవణజ్ఞానమాత్రాదర్థాన్తరత్వమితిచెన్న- అర్థప్రాప్తత్వాత్.
యదైవాత్మప్రతిపాదకవాక్యశ్రవణాదాత్మవిషయంవిజ్ఞానముత్పద్యతే - తదైవతదుత్పద్యమానంతద్విషయం మిథ్యాజ్ఞానంనివర్తయదేవోత్పద్యతే.
ఆత్మవిషయమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌ చశబ్దాదివిషయస్మృతయోనభవన్తిస్వాభావిక్యోఽనాత్మవస్తువిషయాః. అపహతత్వావగతేశ్చ. ఆత్మావగతౌహ్యసత్వా
మస్యాపహతత్వనస్థత్వేనావగమ్యతే- అనిత్యదుఃఖాశుద్ధ్యాదిబహుదోషవత్త్వాత్. ఆత్మవస్తునస్త్వేతద్విలక్షణత్వాత్. తస్మాదనాత్మవిజ్ఞానస్మృతీనామాత్మా
వగతేరభావప్రాప్తిః- పారిశేష్యాదాత్మైకవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతేరర్థతఏవభావాన్నవిధేయత్వం. శోకమోహభయాయాసాదిదుఃఖదోషనివర్తకత్వాచ్చస్మృ
త్స్మృతేః. విపరీతజ్ఞానప్రభవోహిశోకమోహాదిదోషః తథాచ *తత్రకోమోహః *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన *అభయంవైజనకప్రాప్తోసి *భిద్య
తేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతయః. నిరోధస్తర్హ్యర్థాన్తరమితిచేత్. అథాపిస్యాచ్చిత్తవృత్తినిరోధస్యవేదవాక్యజనితాత్మవిజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాత్, త
న్త్రాన్తరేషుచకర్తవ్యతయావగతత్వాద్విధేయత్వమితిచేన్న- మోక్షసాధనత్వేనానవగమాత్. నహివేదాన్తేషుబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్పరమపురు
షార్థసాధనత్వేనావగమ్యతే *ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *సయోహవైతత్పరమంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవ
భవతి *ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *తస్యతావదేవచిరం *అభయంహివైబ్రహ్మభవతియఏవంవేదేత్యేవమాదిశ్రుతిశతేభ్యః. అనన్యసాధనత్వాచ్చని
రోధస్య. నహ్యాత్మవిజ్ఞానతత్స్మృతిసన్తానవ్యతిరేకేణచిత్తవృత్తినిరోధస్యసాధనమస్తి. అభ్యుపగమ్యేదముక్తం. నతుబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాన్యన్మో
క్షసాధనమవగమ్యతే. ఆకాఙ్క్షాఽభావాచ్చభావనాఽభావః. యదుక్తం *యజేతేత్యేవమాదౌకింకేనకథమితిభావనాకాఙ్క్షాయాంఫలసాధనేతికర్త
వ్యతాభిరాకాఙ్క్షాపనయనంయథా- తద్వదిహాప్యాత్మవిజ్ఞానవిధావప్యుపపద్యతఇతి- తదసత్ - *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసి *నేతినేతి *అన
న్తరమబాహ్యం *అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాది వాక్యార్థవిజ్ఞానసమకాలమేవసర్వాకాఙ్క్షావినివృత్తేః. నచవాక్యార్థవిజ్ఞానేవిధిప్రయుక్తఃప్రవర్త
తే. విధ్యన్తరప్రయుక్తౌచానవస్థాదోషమవోచామ. నచ *ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యేషువిధిరవగమ్యతే - ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానేనై
వావసితత్వాత్. వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యమితిచేత్. అథాపిస్యాద్యథా *సోరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్యరుద్రత్వమిత్యేవ
మాదౌ వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యం - ఏవమాత్మార్థవాక్యానామపీతిచేన్న - విశేషాత్. నవాక్యస్యవస్త్వన్వాఖ్యానం - క్రి
యాన్వాఖ్యానంవా ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యకారణం. కింతర్హి. నిశ్చితఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వం. తద్యత్రాస్తితత్ప్రమాణంవాక్యం - యదత్ర
నాస్తితదప్రమాణం. కించ - భోఃపృచ్ఛామస్త్వా మాత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానపరేషువాక్యేషు ఫలవన్నిశ్చితంచవిజ్ఞానముత్పద్యతే- నవా ఉత్పద్యతే
చేత్- కథమప్రామాణ్యమితి. కింవానపశ్యస్యవిద్యాశోకమోహభయాది సంసారబీజదోషనివృత్తిం విజ్ఞానఫలం, నశృణోషివాకిం *తత్రకోమో
హఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః * మన్త్రవిదేవాస్మినాత్మవిత్సోహంభగవఃశోచామితంమాభగవాన్శోకస్యపారంతారయత్విత్యేవమాద్యుపనిషద్వా
క్యశతాని. ఏవంవిద్యతేకిం *సోరోదీదిత్యాదిషునిశ్చితంఫలవచ్చవిజ్ఞానం. నచేదుత్పద్యతే - అస్త్వప్రామాణ్యం. తదప్రామాణ్యేఫలవన్నిశ్చితవిజ్ఞానో
త్పాదకస్యకిమిత్యప్రామాణ్యంస్యాత్ తదప్రామాణ్యేవాదర్శపూర్ణమాసాదివాక్యేషుకోవిస్రమ్భః నను దర్శపూర్ణమాసాదివాక్యానాం పురుష
ప్రవృత్తివిజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ప్రామాణ్యం - ఆత్మవిజ్ఞానవాక్యేషు తన్నాస్తీతి. సత్యమేవ. నైషదోషః- ప్రామాణ్యకారణోపపత్తేః. ప్రామాణ్య
కారణంచ యథోక్తమేవ - నాన్యత్. అలంకారశ్చాయం యత్సర్వప్రవృత్తి బీజనిరోధఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వమాత్మప్రతిపాదకవాక్యానాం-
నాప్రామాణ్యకారణం. యత్తూక్తం *విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివచనానాం వాక్యార్థవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణోపాసనార్థత్వమితి - సత్యమేతత్.
కింతునాపూర్వవిధ్యర్థతా - పక్షప్రాప్తస్యనియమార్థత్వేన. కథంపునరుపాసనస్యపక్షప్రాప్తిః - యావతాపారిశేష్యాదాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నిత్యై
వేత్యభిహితం. బాఢం - యద్యప్యేవం - శరీరారమ్భకస్య కర్మణోనియతఫలత్వాత్సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావప్యవశ్యంభావినీప్రవృత్తిర్వాఙ్మనఃకాయా
నాం- లబ్ధవృత్తేఃకర్మణోబలీయస్త్వాత్- ముక్తేష్వాదిప్రవృత్తివత్. తేనపక్షేప్రాప్తంజ్ఞానప్రవృత్తిదౌర్బల్యం. తస్మాత్త్యాగవైరాగ్యాదిసాధనబలా
వలమ్బేనాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నియన్తవ్యాభవతి- నత్వపూర్వాకర్తవ్యా- ప్రాప్తత్వాదిత్యవోచామ. తస్మాత్ప్రాప్తవిజ్ఞానస్మృతిసన్తాననియమవి
ధ్యర్థాని *విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివాక్యాని- అన్యార్థాసమ్భవాత్. అనాత్మోపాసనమిదం- ఇతిశబ్దప్రయోగాత్. యథా *ప్రియమిత్యే
తదుపాసీతేత్యాదౌనప్రియాదిగుణఏవోపాస్యః. కింతర్హి. ప్రియాదిగుణవాన్ప్రాణాద్యేవోపాస్యం. తథేహాపీతిపరాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మగుణవద
నాత్మవస్తూపాస్యమితిగమ్యతే. ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాచ్చ. పరేణచవక్ష్యతి *ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి - తత్రచవాక్యఆత్మైవోపా
స్యత్వేనాభిప్రేతః- ద్వితీయాశ్రవణాదాత్మానమేవేతి. ఇహతునద్వితీయాశ్రూయతే, ఇతిపరశ్చాత్మశబ్దఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి, అతోనాత్మోపాస్యఆత్మ

గుణశ్చాన్య ఇతి త్వవగమ్యతే. న- వాక్యశేషే ఆత్మన ఉపాస్యత్వేనావగమాత్. అస్యైవ వాక్యస్య శేషే ఆత్మైవోపాస్యత్వేనావగమ్యతే - * తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా * అన్తరతరం యదయమాత్మా- * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి. ప్రవిష్టస్య దర్శనప్రతిషేధాదనుపాస్యత్వమితి చేత్. యస్యైవాత్మనః ప్రవేశ ఉక్తః- తస్యైవ దర్శనం వార్యతే- తన్న పశ్యన్తీతి ప్రకృతోపాదానాత్. తస్మాదాత్మనోఽనుపాస్యత్వమితి చేన్న- అకృత్స్నత్వదోషాత్. దర్శనప్రతిషేధోఽకృత్స్నత్వదోషాభిప్రాయేణ - నాత్మనోఽనుపాస్యత్వప్రతిషేధాయ - ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టత్వేన విశేషణాత్. ఆత్మనశ్చేదనుపాస్యత్వమనభిప్రేతం - ప్రాణనాద్యేకైకక్రియావిశిష్టస్యాత్మనోఽకృత్స్నత్వవచనమనర్థకం స్యాదకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవతీతి. అనేకైకవిశిష్టస్త్వాత్మా కృత్స్నత్వాదుపాస్య ఇతి సిద్ధం. యస్త్వాత్మశబ్దస్యేతిపరః ప్రయోగః- ఆత్మశబ్దప్రత్యయయోరాత్మతత్త్వస్య పరమార్థతోఽవిషయత్వజ్ఞాపనార్థం. అన్యథాఽఽత్మానముపాసీతేత్యేవమవక్ష్యత్. తథా చార్థాదాత్మని శబ్దప్రత్యయావనుజ్ఞాతౌ స్యాతాం-తచ్చానిష్టం- * నేతి నేతి * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ * యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. యత్తు * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి-తదనాత్మోపాసనప్రసఙ్గనివృత్తిపరత్వాన్న వాక్యాన్తరం. అనిర్జ్ఞాతత్వసామాన్యాదాత్మా జ్ఞాతవ్యోఽనాత్మా, చ-తత్ర కస్మాదాత్మోపాసన ఏవ యత్న ఆస్థీయతే ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- నేతరవిజ్ఞాన ఇతి. అత్రోచ్యతే- తదేతదేవ- ప్రకృతం పదనీయం- గమనీయం. నాన్యత్. అస్య సర్వస్యేతి నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. అస్మిన్ సర్వస్మిన్నిత్యర్థః. యదయమాత్మా- యదేతదాత్మతత్త్వం. కిం న విజ్ఞాతవ్యమేవాన్యత్. న. కిం తర్హి. జ్ఞాతవ్యత్వేఽపి న పృథగ్జ్ఞానాన్తరమపేక్షతే ఆత్మజ్ఞానాత్. కస్మాత్. అనేన- ఆత్మజ్ఞానేన హి- యస్మాదేతత్సర్వం-అనాత్మజాతమన్యద్యత్తత్సర్వం-సమస్తం వేద- జానాతి. నన్వన్యజ్ఞానేనాన్యన్న జ్ఞాయత ఇతి. అస్య పరిహారం దున్దుభ్యాదిగ్రన్థేన వక్ష్యామః. కథం పదనీయమితి. ఉచ్యతే- యథా హ వై లోకే పదేన- గవాదిఖురాఙ్కితో దేశః పదమిత్యుచ్యతే. తేన పదేన. నష్టం వివిత్సితం పశుం పదేనాన్విష్యన్ననువిన్దేత్- లభేత ఏవమాత్మని లబ్ధే సర్వమనులభత ఇత్యర్థః. నన్వాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమన్యద్విజ్ఞాయత ఇతి జ్ఞానే ప్రకృతే కథం లాభోఽప్రకృత ఉచ్యత ఇతి. న - జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వస్య వివక్షితత్వాత్. ఆత్మనో హ్యలాభోఽజ్ఞానమేవ- తస్మాజ్జ్ఞానమేవాత్మనో లాభః. నానాత్మలాభవదప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణ ఆత్మలాభః - లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదాభావాత్. యత్ర హ్యాత్మనోఽనాత్మా లబ్ధవ్యో భవతి- తత్రాత్మా లబ్ధా- లబ్ధవ్యోఽనాత్మా. స చాప్రాప్త ఉత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః కారకవిశేషోపాదానేన క్రియావిశేషముత్పాద్య లబ్ధవ్యః. స త్వప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణోఽనిత్యః. మిథ్యా- అజ్ఞానజనితకామక్రియాప్రభవత్వాత్- స్వప్నే పుత్రాదిలాభవత్. అయం తు తద్విపరీత ఆత్మా. ఆత్మత్వాదేవ నోత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః. అతో నిత్యలబ్ధస్వరూపత్వేఽపి సత్యవిద్యామాత్రం వ్యవధానం - యథా గృహ్యమాణాయా అపి శుక్తికాయా విపర్యయేణ రజతాభాసాయా అగ్రహణం విపరీతజ్ఞానవ్యవధానమాత్రం- తథా గ్రహణం జ్ఞానమాత్రమేవ- విపరీతజ్ఞానవ్యవధానాపోహార్థత్వాజ్జ్ఞానస్య. ఏవమిహాప్యాత్మనోఽలాభోఽవిద్యామాత్రవ్యవధానం- తస్మాద్విద్యయా తదపోహనమాత్రమేవ లాభః - నాన్యః కదాచిదుపపద్యతే. తస్మాదాత్మలాభే జ్ఞానాదర్థాన్తరసాధనస్యానర్థక్యం వక్ష్యామః. తస్మాన్నిరాశఙ్కమేవ జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వం వివక్షన్నాహ జ్ఞానం ప్రకృత్యానువిన్దేదితి- విన్దతేర్లాభార్థత్వాత్. గుణవిజ్ఞానఫలమిదముచ్యతే- యథాఽయమాత్మా నామరూపానుప్రవేశేన ఖ్యాతిం గతః, ఆత్మేత్యాదినామరూపాభ్యాం ప్రాణాదిసంహతిం చ- శ్లోకం ప్రాప్తవాన్, ఇతి - ఏవం యో వేద స కీర్తిం - శ్లోకం చ - సఙ్ఘాతమిష్టైస్సహ విన్దతే- లభతే. యద్వా- యథోక్తం వస్తు యో వేద- ముముక్షూణామపేక్షితం కీర్తిశబ్దితమైక్యజ్ఞానం, తత్ఫలం శ్లోకశబ్దితముక్తిం, మాప్నోతీతి ముఖ్యమేవ ఫలం. ౭

ఆ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకమాదాయ వృత్తం కీర్తయతి (తద్ధేత్యాదినా) తస్యాదేయత్వార్థం ప్రకటయత్యుక్తం. సాధనమిత్యుక్తే ముక్తిసాధనం పురస్స్ఫురతి- తన్నిరస్యతి (జ్ఞానేతి) ఏకరూపస్య మోక్షస్యానేకరూపం న సాధనం భవతీతి భావః. ముక్తిసాధనం చ వస్తుతన్త్రం తత్త్వజ్ఞానం- ఇదం తు కారకసాధ్యం- అతోఽపి న తద్ధేతురిత్యాహ (కర్త్రాదీతి) కిఞ్చ- ఇదం ప్రజాపతిత్వఫలావసానం * మృత్యురస్యాత్మా భవతీతి శ్రుతేః. న చ తదేవ కైవల్యం- భయారత్యాదిశ్రవణాత్. అతోఽపి నేదం ముక్త్యర్థమిత్యాహ (ప్రజాపతిత్వేతి) కిఞ్చ - నిత్యసిద్ధా ముక్తిః- ఇదం తు సాధ్యఫలం- అతోఽపి న ముక్తిహేతురిత్యాహ (సాధ్యమితి) కిఞ్చ-ముక్తిరవ్యాకృతాదర్థాన్తరం-*అన్యదేవ తద్విదితాదిత్యాదిశ్రుతేః. ఇదం తు నామరూపవ్యాకృతం - అతోఽపి న తద్ధేతురిత్యాహ (ఏతావదేవేతి) సమ్ప్రత్యవ్యాకృతశ్రుతిం కామవతారయన్ ప్రతివాక్యాత్ప్రశ్నస్య తద్ధేదమిత్యాదేర్వాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానకర్మఫలోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. బీజావస్థా - సాభాసప్రత్యగవిద్యా. తస్యా నిర్దిష్టమిష్టత్వమేవ- న సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానవత్స్వాతన్త్ర్యమిత్యపి వక్తుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. వృక్షస్య బీజావస్థాం లోకో నిర్దిశతీతి సమ్బన్ధః. యద్ధ్యానేపుమర్థాప్తిః - తదేవ వాచ్యం. కిమితి ప్రత్యగవిద్యోచ్యతే- తత్రాహ (కర్మేతి) (ఉద్ధర్తవ్య ఇతి) తన్మూలనిరూపణమర్థవదితి శేషః. అథ పురుషార్థసుర్థంయమానస్య తద్బుద్ధ్యాహోపికోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తదుద్ధరణేహేతి) న హి సంసారస్య మూలమేవ నాస్తి- స్వభావవాదాత్. ప్రధానాద్యేవ వా తన్మూలం- నాజ్ఞాతం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతిభ్యాం పరిహరతి (తథా చేతి) ఊర్ధ్వం - ఉత్కృష్టం కారణం కార్యాపేక్షయా పరమవ్యాకృతం మూలమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. హిరణ్యగర్భాదయో మూలాపేక్షయా అవాఞ్చ శాఖా ఇత్యవాక్శాఖః. ఏవం * ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమిత్యాదిగీతా అపి నేతవ్యాః. అస్తి హి సంసారస్య మూలం- * నేదమమూలం భవిష్యతీతి శ్రుతేః. తచ్చాజ్ఞాతం బ్రహ్మైవేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమితి భావః. సమ్ప్రతి ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) అప్రత్యక్షాభిధానేన తదితి సర్వనామ్నా బీజావస్థం జగదభిధీయతే-పరోక్షత్వాదితి సమ్బన్ధః. కథం జగతో బీజావస్థత్వమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛబ్దస్యార్థమాహ (ప్రాగితి) కథం తస్య పరోక్షత్వం- తత్రాహ (భూతేతి) నిపాతార్థమాహ (సుఖేతి) హశబ్దార్థమభినయతి (కిలేతి) యథావస్థితమిత్యనర్థత్వేన సంసారేఽసారతోక్తిః. పదద్వయసామానాధికరణ్యలబ్ధమర్థమాహ (తదిదమితి) ఏకత్వమభినయేనోదాహరతి (తదే

వేతి) ఏకత్వాపగతిఫలం కథయతి (అథేతి) సామానాధికరణ్యవశాదేకత్వేనిశ్చితేసత్యనన్తరం ౹ నాసతోవిద్యతేభావో నాభావోవిద్యతేసత ఇతిస్మృతి రసుస్మృతాభవతీతిభావః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మజగతోమూలమిత్యుక్త్వాతద్వివర్తోజగదితినిరూపయతి (తదేవంభూతమితి) తృతీయామిత్థంభావార్థత్వేన వ్యాచష్టే (నామ్నేతి) క్రియాపదప్రయోగాభిప్రాయంతదనువాదపూర్వకమాహ (వ్యాక్రియతేతి) తత్రపదచ్ఛేదపూర్వకంశబ్దార్థమాహ (వి ఆఙ్ క్రియతేత్యాదినా) స్వయమేవేతికుతోవిశేష్యతే - కారణమన్తరేణహికార్యోత్పత్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) సిద్ధేఃకార్యసిద్ధ్యనుపపత్త్యాక్షిప్తానియన్తా- జనయితా,. కర్తాచోత్పత్తౌ,. సాధనక్రియా- కరణవ్యాపారః,. తన్నిమిత్తం - తదపేక్షంవ్యక్తీభావ మాపద్యత ఇతియోజనా. నామసామాన్యందేవదత్తాదినావిశేషనామ్నాసంయోజ్యసామాన్యవిశేషవానర్థోనామవ్యాకరణవాక్యేవివక్షితఇత్యాహ (అసావిత్యాదినా) అసావిత్యస్యాతో ఽవ్యయత్వేననైయః. రూపసామాన్యంశుక్లకృష్ణాదినావిశేషేణసంయోజ్యోచ్యతేరూపవ్యాకరణవాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినా) అవ్యాకృతిమేవవ్యాకృతాత్మనావ్యక్తమిత్యేతత్సుప్తప్రబుద్ధదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (తదిదమితి) తద్దృష్టాన్తే మూలకారణముక్త్వాతస్మా ద్రూపాద్యభ్యుత్థితిసాహిత్యార్థకముక్తం. ఇదానీం ప్రవేశవాక్యస్థసశబ్దాపేక్షితమర్థమాహ (యదర్థఇతి) కాణ్డద్వయాత్మనో వేదస్యారమ్భో యస్యపరస్య ప్రతిపత్త్యర్థోఽఙ్గీక్రియతే. కర్మకాణ్డంహిస్వర్గాద్యనుష్ఠానాహితచిత్తశుద్ధిద్వారాతత్త్వజ్ఞానోపయోగీష్యతే- జ్ఞానకాణ్డంతుసాక్షాదేవతత్ర్త్రోపయుజ్యతే * సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిచశ్రూయతే సపరోఽత్రప్రవిష్టోదేహాదావితియోజనా. సర్వస్యాన్నాయస్య బ్రహ్మణ్యనిసమన్వయముక్త్వాతత్రవిరోధసమాధానార్థమాహ (యస్మిన్నితి) అధ్యాసస్యచతుర్విధఖ్యాతీనామన్యతమత్వంవారయతి (అనిర్వాచ్యేతి) తస్యామిథ్యాజ్ఞానత్వేనసాదిత్వాదనాద్యధ్యాసహేతుత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) విద్యాప్రాగభావత్వమవిద్యాయానిరాకర్తుం... (కర్త్రితి) సహితేదుపాదానత్వమభావత్వేనస్యాదితి- నహ్యభావోపాదానాన్తరమస్తీతిభావః అన్వయస్తునర్వత్రయచ్ఛబ్దస్యపూర్వవద్ద్రష్టవ్యః. ఆత్మనికల్పితత్వాదధ్యాసస్యాఽవిద్యాకృతత్వోక్త్యాసమన్వయేవిరోధస్సమాహితః. సమ్ప్రత్యధ్యాసకారణస్యోక్తత్వేపినిమిత్తోపాదానభేదంసాక్షివ్యవాదమాశఙ్క్యోక్తమేవకారణంవిచ్ఛేదనిరాకరణార్థంకథయతి(యఃకారణమితి) శ్రుతిస్మృతివాదేషుపరస్యతత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమితిభావః. నామరూపాత్మకస్యద్వైతస్యావిద్యావిద్యమానదేహాద్యావిద్యాపనోద్యత్వంసిధ్యతీత్యాహ(యథాత్మకేతి) వ్యాకర్తురాత్మనఃస్వాభావతశ్శుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (సలిలాదితి) వ్యాక్రియమాణయోర్నామరూపయోస్స్వతోఽశుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (మలమివేతి) యథాఫేనాదిజలోత్థంతత్త్వేనాస్త్యేవ - తథాఽజ్ఞాతబ్రహ్మోత్థంజగద్ద్రష్టుమాత్రంతజ్జ్ఞానబాధ్యంచేతిభావః. నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమపివస్తునస్స్వతోఽజ్ఞానపివర్తకం- కేవలస్యాతత్సాధకత్వాత్. వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యారూఢంతుతథేతిమన్వానోబ్రూతే (యశ్చేతి) * ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (తాభ్యామితి) నామరూపాత్మకద్వైతాసంస్పృష్టత్వాదేవనిత్యశుద్ధత్వం. అశుద్ధాద్వైతసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తత్రావిద్యాప్రయోజకేత్యర్థప్రత్యేతత్సమ్బన్ధంనిషేధతి (బుద్ధేతి) తస్మాదేవదుఃఖాద్యనర్థాసంస్పృష్టత్వమాహ (ముక్తేతి) విద్యాదశాయాంశుద్ధ్యాదిసద్భావేఽపిబన్ధావస్థాయాంనైవమితిచేత్ - నేత్యాహ (స్వభావఇతి) అవ్యాకృతవాక్యోక్తమజ్ఞాతంపరమాత్మానంపరామృశతి (సఇతి) తమేవకార్యస్థంప్రత్యక్త్వేననిర్దిశతి (ఏషఇతి) ఆత్మాహిస్వతోనిత్యశుద్ధత్వాదిరూపోఽపిస్వావిద్యావష్టమ్భాన్నామరూపేవ్యాకరోతీతితత్సర్జనస్యావిద్యామయత్వంవివక్షిత్వాహ (అవ్యాకృతఇతి) తయోరాత్మనావ్యాకృతత్వేఽపిదవిరేకేణాభావఃఫలతీతిమత్వావిశినష్టి (ఆత్మేతి) జనిమన్మాత్రమిహశబ్దార్థంకథయతి (బ్రహ్మదీతి) తత్రైవదుఃఖాదిసమ్బన్ధాన్నాత్మనీతిమన్వానోవిశినష్టి (కర్మేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యేపదద్వయసామానాధికరణ్యాధిగతేహేతుమాహ (ప్రవిష్టఇతి) పరమాత్మాస్రష్టాస్సృష్టిప్రవిష్టోజగదిత్యాదిష్టమాక్షిపతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధంసమాధత్తే (నేత్యాదినా) వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాజ్జగత్కర్తురవివక్షితత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆక్షిప్తేతి) ముచ్యతేవత్సఃస్వయమేవేతివత్కర్మకర్తరిలకారోవ్యాకరణసౌకర్యాపేక్షయాసత్యేవకర్తరినిర్వహతీతిభావః. అవ్యాకృతశబ్దస్యనియన్త్రాదియుక్తజగద్వాచిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదంశబ్దేతి) కథముక్తసామానాధికరణ్యమాత్రాదవ్యాకృతస్యజగతోనియన్త్రాదియుక్తత్వం- తత్రాహ (యథేతి) నియన్త్రాదీత్యాదిశబ్దేనకర్తృకరణాదిగ్రహణం. నిమిత్తాదీత్యాదిపదేనోపాదానముచ్యతే. విమతంనియన్త్రాదిసాపేక్షం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కస్మిన్ప్రాగవస్థేసమ్ప్రతితనేచజగదవిశేషః-తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) కథంపునరవ్యాకృతేనజగద్వాచినాపరోగృహ్యతే - ఏకస్యశబ్దస్యానేకార్థత్వాయోగాత్. అతఆహ (దృష్టశ్చేతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (కదాచిదితి) ఉభయవివక్షయాగ్రామశబ్దప్రయోగస్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) ఇహేత్యవ్యాకృతవాక్యోక్తిః. నివాసమాత్రవివక్షయాగ్రామశబ్దప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నివాసిజనమాత్రవివక్షయాతత్ప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తికంకథయతి (తథామహానితి) అవ్యాకృతవాక్యేపరస్యప్రకృతత్వాత్తస్యప్రవేశవాక్యేసశబ్దేనపరామృష్టస్యసృష్టేకార్యేప్రవేశఉక్తః - తంచప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) కథమితిసూచితామనుపపత్తిమేవస్పష్టయతి (అప్రవిష్టోహీతి) దృష్టాన్తావష్టమ్భేనప్రవేశవాదీశఙ్కతే (పాషాణేతి) తదేవవివృణోతి (అథాపీత్యాదినా) పరస్యపరిపూర్ణస్యక్వచిత్ప్రవేశాభావేపీతియావత్. తచ్ఛబ్దస్సృష్టకార్యవిషయః. ధర్మాన్తరం- జీవాఖ్యం. దృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) పాషాణాద్బాహ్యస్సర్పాదిస్తత్రప్రవిష్టఇతిశఙ్కాపోహార్థంసహజవిశేషణం. సర్పాదేరశ్మాదిరూపేణస్థితభూతపఞ్చకపరిణామత్వాత్తత్రసహజత్వం. పాషాణాదౌయానిభూతానిస్థితాని- తేషాంపరిణామస్సర్పాదిః. తద్రూపేణతత్ భూతానామనుప్రవేశవదపరిచ్ఛిన్నస్యాపిపరస్యజీవాకారేణబుద్ధ్యాదౌప్రవేశసిద్ధిరిత్యర్థః. ఆక్షేప్తాబ్రూతే (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (యఃస్రష్టేతి) నినుతన్తునిర్మితేవస్త్రేనతతోఽన్యస్యాపిప్రవేశోదృశ్యతే- తథాపరేణసృష్టేజగత్యన్యస్యప్రవేశోభవిష్యతి. నేత్యాహ (యథేతి) పాషాణసర్పన్యాయేనకార్యస్థస్యైవపరస్యజీవాఖ్యేపరిణామే * తత్సృష్ట్వేత్యాదిశ్రవణమనుపపన్నమితివ్యతిరేకందర్శ

యతి (నన్వితి) అస్తుతర్హి పరస్యమూర్ధాదివత్పూర్వావస్థానత్యాగేనావస్థానాన్తరసంయోగాత్మా ప్రవేశః. నేత్యాహ (నచేతి) నిరవయవస్య ఉపరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చాత్మా- తస్యస్థానాన్తరేణవియోగం ప్రాప్యస్థానాన్తరేణసహసంయోగలక్షణోయః ప్రవేశః - ససావయవేపరిచ్ఛిన్నేచమూర్ధాదావాద్య స్య ప్రవేశస్యశ్లోకసభవతీతియోజనా. వియద్వైయిహారేతుస్సుస్థైవయోజనా. ప్రవేశశ్రుత్యానిరవయవత్వాసిద్ధింశజ్కతే (సావయవఇతి) ప్రవేశశ్రుతేరన్యథోపపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నైవమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) అమూర్తత్వం-నిరవయవత్వం. పురుషత్వం-పూర్ణత్వం. ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశోపపత్తింశజ్కతే (ప్రతిబిమ్బేతి) ఆదిత్యాదౌజలాదినాసన్నికర్షాదిసమ్బన్ధాత్ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశోపపత్తిః-ఆత్మనియుపరస్మిన్నన్య జ్ఞేఽనవచ్ఛిన్నేకేనచిదపితదభావాన్నయథోక్తప్రవేశసిద్ధిరిత్యాహ (నవస్త్వన్తరేణేతి) ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశంచోదయతి (ప్రవిష్టఇతి) పరస్యాపికార్యేప్రవేశ ఇతిశేషః. గుణావేషయాపకస్యసైలక్షణ్యం దర్శయన్నుపహరతి (నేత్యాదినా) స్వాతన్త్ర్యశ్రవణం ; విశుషస్వేష్వ రత్నత్వాద పక్షపాతఫలేబీజస్యప్రవేశవత్కార్యేపరస్య ప్రవేశస్స్యాదితిశజ్కిత్వాదూషయతి (ఫలఇత్యాదినా) వినాశాదీత్యాదిశబ్దేనానాత్మత్వా నీశ్వరత్వాదిగృహ్యతే. ప్రసజ్గస్యేష్టత్వమాశజ్క్యనిరాచష్టే (నచేతి) జన్మాదీనాంధర్మాణాంధర్మిణోభిన్నత్వాభిన్నత్వాసమ్భవాదిన్యాయః. బీజఫలయోరవయవావయవిత్వం- పాషాణసర్పయోరాధారాధేయతేత్యపునరుక్తిః. పరస్యసర్వప్రకారప్రవేశానుపపత్తేశ్శ్రుతేరాలమ్బనంవాచ్యమిత్యాశజ్క్యపూర్వపక్షముపసంహరతి (అన్యథేతి) జగతోహిపరః స్రష్టేతివేదాన్తమర్యాదా - స్రష్టైవచప్రవేష్టా- * ప్రవిశ్యవ్యాకరవాణీతిప్రవేశవ్యాకరణయోరేకకర్తృత్వశ్రుతేః. తస్మాత్పరస్మాదన్యస్యప్రవేశోనయుక్తోనాతిసిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తత్రైవతైత్తిరీయశ్రుతింసంవాదయతి (తథేతి) ఐతరేయశ్రుతిరపియథోక్తమర్థముపోద్బలయతీత్యాహ (సఏతమేవేతి) శ్రీనారాయణాఖ్యమన్త్రమప్యత్రానుకూలయతి (సర్వాణీతి) వాక్యాన్తరముదాహరతి (త్వంకుమారఇతి) అత్రైవవాక్యశేషస్యానుగుణ్యందర్శయతి (పురఇతి) ఉదాహృతశ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (నపరాదితి) పరస్యప్రవేశేప్రవిష్టానాంమిథోభేదాత్తదభిన్నస్యపరస్యాపి నానాత్వప్రసక్తిరితిశజ్కతే (ప్రవిష్టానామితి) నపరస్యానేకత్వం- ఏకత్వశ్రుతివిరోధాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) విచార - నిదచారేతియావత్. పరస్యప్రవేశేనానాత్వప్రసక్తింప్రత్యాఖ్యాయదోషాన్తరంచోదయతి (ప్రవేశఇతి) తేషాంసంసారిత్వేపిపరస్యకిమాయాతం- తదాహ (తదనన్యత్వాదితి) శ్రుత్యవష్టమ్భేనదూషయతి (నేతి) అనుభవమనుసృత్యశజ్కతే (సుఖీతి) న- అసంసారిత్వమితిశేషః. గూఢాభిసన్ధిరుత్తరమాహ (నేతి) ఆగమోహిపరస్యాసంసారిత్వేమానంత్వయోచ్యతే- సచాధ్యక్షవిరుద్ధార్థత్వాన్నైమానం. నచవైపరీత్యం - జ్యేష్ఠత్వేనబలవత్త్వాదితిశజ్కతే (ప్రత్యక్షాదీతి) శజ్కితేపూర్వవాదినిస్వాశయమావిష్కృత వానిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిమాహ (నోపాధీతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తదాశ్రయత్వేనజనితోవిశేషః - చిదాభాసః. తద్గతదుఃఖాదివిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వాత్తేనాత్మనస్సంసారిత్వావగమస్యనవిరోధోస్తీత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షాదీనామనాత్మవిషయత్వా, దాత్మవిషయత్వాచ్చాగమస్య, భిన్నవిషయతయానానయోర్మిథోవిరోధోస్తీత్యభిప్రేత్యాత్మనోఽధ్యక్షావిషయత్వేశ్రుతీరుదాహరతి (నదృష్టేరితి) సుఖ్యహమిత్యాదిప్రతిభాసస్య తర్హికాగతిరిత్యాశజ్క్యపూర్వోక్తమేవస్మారయతి (కింతర్హీతి) బుద్ధ్యాదిరుపాధిః. తత్రాత్మప్రతిచ్ఛాయా- తత్ప్రతిబిమ్బః. తద్విషయమేవసుఖ్యహమిత్యాదివిజ్ఞానమితియోజనా. ఆత్మనోదుఃఖిత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అయమితి) అయం - దేహోఽహమితిదృశ్యేన ద్రష్టుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసదర్శనాద్దృశ్యవిశిష్టస్యైవప్రత్యక్షవిషయత్వాన్నకేవలస్యాత్మనోదుఃఖాదిసంసారోస్తీత్యర్థః. కించ-అస్థూలాదివిశేషణముక్తంప్రకృత్యతస్యైవప్రత్యగాత్మత్వందర్శయన్తీశ్రుతిరాత్మనస్సంసారిత్వంవారయతీత్యాహ (నాన్యదితి) కించ- పాదయోర్దుఃఖంశిరసిదుఃఖమితిదేహావయవావచ్ఛిన్నత్వేన తత్ప్రతీతేస్తద్ధర్మత్వనిశ్చయాన్నాత్మనిసంసారిత్వం ప్రామాణికమిత్యాహ (దేహేతి) శ్రుతివశాదాత్మనస్సంసారిత్వంశజ్కతే (ఆత్మనస్త్వితి) సుఖంతావదాత్మాశ్రయం- * ఆత్మనస్తుకామాయేతిసుఖసాధనస్యాత్మార్థత్వశ్రుతేః. అతస్తదవినాభూతందుఃఖమపితత్రేత్యాత్మనస్సంసారిత్వమయుక్తమిత్యర్థః. అవిద్యసంసారిత్వానువాదేనాత్మనోఽనతిశయానన్దత్వప్రతిపాదకం *ఆత్మనస్తుకామాయేత్యాదివాక్యమితిమత్వాహ (నేతి) తదావిద్యసంసారానువాదిత్వేతద్గమకమాహ (యత్రేతి) అనేనహివాక్యేనావిద్యావస్థాయామేవాత్మనస్సుఖాదేరభ్యుపగమ్యతే- అతోనతస్యాత్మధర్మత్వమిత్యర్థః. ఆత్మనిసంసారిత్వస్యాప్రతిపాద్యత్వేనిగమకమాహ (తత్రేతి) ఆత్మనోఽసంసారిత్వేవిద్వదనుభవమనుకూలయితుంచశబ్దః. తర్కశాస్త్రప్రామాణ్యాదాత్మనస్సంసారిత్వమితిశజ్కతే (తార్కికేతి) బుద్ధ్యాదిచతుర్దశగుణవానాత్మేతితార్కికసమయః- తేనవిరోధాత్తస్యాసంసారిత్వమయుక్తం- తర్కావిరుద్ధోహిసిద్ధాన్తోభవతీత్యర్థః. సర్వతర్కావిరోధీవా- కతిపయతర్కావిరోధీవాసిద్ధాన్తః. నాద్యః- తార్కికాదిసిద్ధాన్తస్యాపిమిథోవైదికతర్కైశ్చవిరోధాదసిద్ధిప్రసజ్గాత్. ద్వితీయేతుశ్రౌతతర్కావిరోధాదాత్మాసంసారిత్వసిద్ధాన్తోపినిర్దోషఇత్యభిసన్ధాయాహ (నయుక్త్యాపీతి) కించ- దుఃఖాదిరాత్మధర్మోనభవతి- వేద్యత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (నహీతి) ప్రత్యక్షావిషయత్వోక్త్యాప్రతీచస్తద్విషయదుఃఖాదిశేష్యత్వమయుక్తం- ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోశ్శబ్దాకాశయోరివదుఃఖాత్మనోరపిగుణగుణిత్వసమ్భవాదితిశజ్కతే (ఆకాశస్యేతి) యత్రధర్మధర్మిభావః-తత్రైకజ్ఞానగమ్యత్వందృష్టం- యథాశుక్లోఘటఇతి. తద్వ్యాపకంవ్యావర్తమానందుఃఖాత్మనోర్ధర్మధర్మిత్వంవ్యావర్తయతి. శబ్దాకాశయోరపిగుణగుణిభావోనాస్మాకంసమ్మతః-శబ్దతన్మాత్రమాకాశమితిస్థితేరిత్యాశయేనాహ (నైకేతి) కథంతదనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) నిత్యానుమేయస్యేతిజరత్తార్కికమతానుసారేణసాజ్ఖ్యసమయానుసారేణవోక్తం. ఆధునికంతార్కికంప్రత్యాహ(తస్యచేతి) సుఖాదివదాత్మనోపిప్రత్యక్షేణవిషయీకారేసత్యేకస్మిన్ దేహేతదైక్యసమ్మతే, రాత్మాన్తరస్యతత్రాయోగాదేకత్రభోక్తృద్వయాయోగాచ్చేతి. పురుషాన్తరస్యాన్యంప్రత్యప్రత్యక్షత్వా, ద్ద్రష్టృభావాదాత్మదృశ్యత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. దీపస్యస్వవ్యవహారహేతుత్వేనవిషయవిషయిత్వవదేకస్యైవాత్మనో ద్రష్టృదృశ్యత్వసిద్ధేర్ద్రష్టృభావోనాస్తీతిశజ్కతే (ఏకస్యైవేతి)

ఆత్మనో విషయవిషయిత్వం కాల్పనికం న - అంశాభ్యాం వా. ఆద్యే సంయుగపత్- క్రమేణ వా. నాద్య ఇత్యాహ (న యుగపదితి) కిం యాయాం గుణవత్త్వం- కర్మత్వం. తత్ర ప్రాధాన్యం- కర్తృత్వం. అతో యుగపదేక క్రియాం ప్రత్యేకస్యైకస్య సాకల్యేన గుణప్రధానత్వాయోగాన్నైవమిత్యర్థః. న ద్వితీయః - ఏకభావే న్యాభావాదితి మత్వా కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అస్మిన్) ఏతేన ప్రదీపదృష్టాన్తోపి ప్రత్యుక్తః - తస్యాంశాభ్యాం తద్భావే ప్రకృతాననుకూలత్వాత్. నను విజ్ఞానవాదినో యుగపదేకస్య విజ్ఞానస్య సాకల్యేన గ్రాహ్యగ్రాహకత్వముపయన్తి- తథాత్వదాత్మనోపి స్యాత్- తత్రాహ (ఏతేనేతి) ఏకస్యోభయత్వనిరాసేనేత్యర్థః. మహాత్మా త్రివ్యక్షమాగమికం సాక్షాత్ మానసికం వాత్మనస్సంసారిత్వం- ఆనుమానికం తు భవిష్యతి- దుఃఖాది క్వచిదాశ్రితం- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యాశ్రయో నిషిద్ధేపరిశేషాదాత్మనస్తదాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) న హి మిథో విరుద్ధకారాన్తరం గుణిత్వమనుమేయం, దుఃఖాదేశ్చ సాభాసబుద్ధిస్థత్వాత్ పారిశేష్యాసిద్ధిరిత్యర్థః. సాభాసాన్తఃకరణనిష్ఠం దుఃఖాదీత్యత్ర ప్రమాణాభావాదర్థసిద్ధసాధనమిత్యాశఙ్క్య సుఖ్యహమిత్యాదిప్రత్యక్షస్యాత్ర ప్రమాణత్వాదనుమానస్య సిద్ధసాధ్యతయా పరిశేషాసిద్ధిరిత్యాహ (దుఃఖస్యేతి) యత్ర రూపాదిమద్దేహే బాహ్యచ్ఛేదాదిదృష్టం- తత్రైవ తత్కృతదుఃఖాద్యుపలమ్భాన్నాత్మన స్తద్వత్త్వమితి హేత్వన్తరమాహ (రూపాదీతి) యత్త్వాత్మమనస్సంయోగాదాత్మని బుద్ధ్యాదయో నవవైశేషికా గుణా భవన్తి- తద్దూషయతి (మనస్సంయోగేతి) దుఃఖస్యాత్మమనస్సంయోగజత్వే భ్యుపగతే పి మనోవదాత్మనస్సంయోగిత్వాత్సావయవత్వాది ప్రసక్తావాత్మన్యప్యేవమేవ నస్యాదిత్యర్థః. తత్ర సంయోగిత్వేన సక్రియత్వం సాధయతి (నహీతి) సమ్ప్రతి సక్రియత్వేన సావయవత్వం ప్రతిపాదయతి (న చేతి) యద్వా- దుఃఖాద్యాత్మనో వి క్రియేతి చేత్ దృష్టత్వాత్తస్య స క్రియత్వమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఆత్మా న పరిణామీ- నిరవయవత్వాత్- నభోవదితి భావః. కించ- ఆత్మా న గుణీ- నిత్యత్వాత్- సామాన్యవదిత్యాహ (అనిత్యేతి) నిత్యం- పక్ష్యామ ఇతి శేషః. వాశబ్దో నఞనుకర్షార్థః. ఆకాశే వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఆకాశస్య నిత్యత్వం చేత్ ॥ ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యాది శ్రుతివిరోధస్స్యాదితి సూచయితుమాగమవాదిభిరిత్యుక్తం. పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (న చాన్య ఇతి) న తావద్గుణవత్త్వం- త్ర్యణుకేతరస్యైవ మానాభావాత్. దిశశ్చాకాశే న్తర్భావస్సిద్ధః. కాలస్తు ॥ సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే ఇత్యాది శ్రుతేరుత్పత్తిమాన్. మనో ప్యన్నమయం శ్రుతిప్రసిద్ధం. అతో న క్వచిద్వ్యభిచారశఙ్కావకాశః. యస్మిన్ విక్రియమాణే తదేవేదమితి బుద్ధిర్న విహన్యతే- తదపి నిత్యమితి న్యాయేన పరిణామవాదీ శఙ్కతే (విక్రియమాణమితి) తత్ప్రత్యయః - తదేవేదమితి ప్రత్యయః. విక్రియమాణవతా ద్రవ్యస్సావయవాన్యథాత్వం వాచ్యం- తదేవ తస్యానిత్యత్వం- అత్యన్తాభావస్య ప్రామాణికత్వేన దుర్వచత్వాదితి పరిహరతి (న ద్రవ్యస్యేతి) ఆత్మనస్సక్రియత్వం సావయవత్వం వాస్తు - తథాపి నానిత్యత్వమితి స్యాద్వాదీ శఙ్కతే (సావయవత్వేపీతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగకృతం- యథా పటాది. తథా స వినాసంయోగస్య విభాగావసానత్వాదవయవవిభాగే ప్రధ్వనాశో వశ్యంభావీతి దూషయతి (న సావయవస్యేతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగపూర్వకమితి న వ్యాప్తిః - సావయవేష్వేవ వజ్రాదిష్వవయవసంయోగపూర్వకత్వే ప్రమాణాభావాదితి శఙ్కతే (వజ్రాదిష్వితి) విమతమవయవసంయోగపూర్వకం- సావయవత్వాత్- పటవదిత్యనుమానేన పరిహరతి (నానుమేయత్వాదితి) ఆత్మనో మనస్సంయోగజస్య దుఃఖాదిగుణత్వే సావయవత్వ సక్రియత్వానిత్యత్వాదిప్రసఙ్గం ప్రతిపాద్య ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మనో నర్థత్వం సాధ్యం శాస్త్రారమ్భశ్చాన్యథానుపపత్త్యా సంసారితేత్యర్థాపత్త్యాశఙ్కతే (పరస్యేతి) అవిద్యావిద్యమానమాత్మన్యపనస్త్రమం నిరాకర్తుం తదారమ్భస్సమ్భవతీత్యన్యథోపపత్త్యా సమాధత్తే (నావిద్యేతి) పరస్యైవావిద్యాకృతసంసారిత్వభ్రాన్తిధ్వంసార్థం శాస్త్రమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ఆత్మనీతి) యత్తు పరస్యాదుఃఖిత్వే, మన్యస్య దుఃఖినో సత్త్వం,- తత్రాహ (కల్పితేతి) న తావత్పరస్మాదన్యో దుఃఖీ- ॥ నాన్యోతోస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః. స పునరనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసమ్బన్ధాత్తజ్జైర్బుద్ధ్యాదిభిస్తైక్యాధ్యాసమాపన్నస్సంసరతి- తథా దుఃఖిత్వాకారద్వారా దుఃఖిత్వకల్పనా పరస్యాత్మనో జీవాకారాన్యాపత్తేరుత్థానమిత్యర్థః. పరస్య ప్రవేశే ప్రస్తుతం దోషపరమ్పరాం పరాకృత్య తత్ప్రవేశస్వరూపం నిరూపయతి (జలేతి) యథా జలే సూర్యాదేః ప్రతిబిమ్బలక్షణః ప్రవేశో దృశ్యతే- తథాత్మనోపి సృష్టే కార్యే కాల్పనికః ప్రవేశ ఇత్యర్థః. అనవచ్ఛిన్నాద్వయవస్తునో వస్త్వన్తరేణ సన్నికర్షాసమ్భవాన్న ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య వస్త్వన్తరకల్పనయా కల్పితసన్నికర్షాద్వా తాదృక్ప్రతిబిమ్బపక్షం సాధయతి (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాగుత్పత్తేరిత్యాదినా) స్వాభిప్రేతం ప్రవేశం ప్రతిపాద్య పరేష్టం పరాచష్టే (నత్వితి) కుతశ్చిద్దేశాద్దేశాన్తరాచ్చాపక్రమణేన దిగన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ప్రాప్తిలక్షణ ఇతి యావత్. యత్తు పరస్మాదన్యస్య ప్రవేష్టృత్వమితి - తత్రాహ (న చేతి) అథైవం ప్రవేశాదివస్తుతో విద్యమానమస్తు - కిమిత్యావిద్యం కల్ప్యతే - తత్రాహ (ఉపలబ్ధీతి) .ఆత్మజ్ఞానార్థత్వేన ప్రవేశాదీనాం కల్పితత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానాం న స్వార్థే పర్యవసానమిత్యర్థః. ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఉపలబ్ధేరిత్యాదినా) (తతో మామితి) తత శ్శబ్దోథ శక్తిసంయోగపరామర్శీ. (తద్ధ్యగ్ర్యమితి) తదిత్యాత్మజ్ఞానముచ్యతే. తస్యాగ్ర్యత్వం సాధయతి (ప్రాప్యతేహీతి) సృష్ట్యాది వాక్యానామైక్యజ్ఞానార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (భేదేతి) కల్పితం ప్రవేశం ప్రతిపాదిత ముపసంహరతి (తస్మాదితి) కా పునరస్య ప్రవేశస్య మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) సమ్భవతి మర్యాదాన్తరే కిమితి ప్రవేశస్యేయమేవ మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (సహాగ్రేతి) దృష్టాన్తద్వయమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రేతి) ప్రవేశాధారో దేహాదిస్సప్తమ్యర్థః. ప్రథమోదాహరణప్రతీకోపాదానం (యథేతి) తద్వ్యాచష్టే (లోక ఇతి) తత్ర ప్రవేశితత్వం క్షురస్య కథం సిద్ధం- అత ఆహ (అన్తర్ఉపలభ్యత ఇతి) విశ్వంభరశబ్దస్యాగ్నివిషయత్వం వ్యుత్పాదయతి (విశ్వస్యేతి) తస్య తద్భర్తృత్వం మహాభూతత్వాజ్జాఠరత్వాద్వా ద్రష్టవ్యం. కాష్ఠాదావగ్నేరవహితత్వోక్తిమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తద్వయే వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో జాగ్రత్స్వప్నయోర్దేహద్వయే వ్యాప్తిః- స్వాపేతు

సామాన్యవృత్తిరేవేత్యవాన్తరవిభాగమాహ (తత్ర హీతి) అవస్థాద్వయం సప్తమ్యర్థః. న కేవలం విశేషవృత్తిరేవ తదోపలభ్యా- కింతు సామాన్యవృత్తిశ్చేతి చకారార్థః. అవస్థాన్తరే సైవేత్యపిశబ్దస్యార్థః. వాక్యాన్తరమవతారయితుం భూమికామాహ (తస్మాదితి) యస్మాదుభయీ వృత్తిరాత్మనశ్శరీరే దృశ్యతే - తస్మాత్తత్రైవ జలసూర్యవదవిద్యయా ప్రవిష్ట ఇతి యోజనా. వ్యాకృతాజ్జగతస్సకాశాదాత్మానం పృథక్కుర్వంస్తన్న పశ్యన్తీతి వాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (తమాత్మానమితి) విశిష్టం పశ్యన్తోఽపి కేవలమాత్మానం న పశ్యన్తీతి యావత్. చాక్షుషత్వనిషేధస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (నోపలభ న్త ఇతి) ఉక్తనిషేధమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రతిషేధ్యస్య ప్రాప్తిం దర్శయన్ పరిహరతి (నేత్యాదినా) తన్మామయా పాభ్యాం- సప్రపఞ్చత్వాదివాక్యా నాం జ్ఞానార్థత్వమానమాహ (రూపమితి) విశిష్టస్య దర్శనే పిపూర్వస్యాదర్శనే హేతుం కుర్వన్నుత్తరవాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞావాక్యాన్తర్గతేన తీతియావత్. తస్మాత్తద్దర్శనేఽపిపూర్వస్యాదర్శనమితి శేషః. విశిష్టస్యాపి పూర్వత్వం- ఆత్మత్వాత్. అన్యథా ప్రాణనాదికర్తృత్వాయోగాదితి శఙ్క్యతే (కుత ఇతి) ప్రాణనాది క్రియాకర్తా ప్రాణాదిభిస్సంహతత్వాద్యుక్త్యాఽనేకభవతీత్యుత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అస్మిన్ ప్రాణశబ్దప్రవృత్తిముపపాదయతి (ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాదితి) తత్కర్తృత్వాదాత్మా ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణితీతి వ్యుత్పత్తేరితి యోజనా. సద్భూతార్థమేవ కారార్థమాహ (నాన్యామితి) ఏవకారార్థమనూద్య హేత్వర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వాపావస్థాయాం సమస్తకరణోపసంహారేఽపి ప్రాణస్యవ్యాపారదర్శనాత్ప్రాణాన్యావగమాత్ప్రాణన్నిత్యాదివాక్యమాదౌ వ్యాఖ్యాయ క్రియాశక్త్యైవ ప్రాణ సాన్ద్ర్యాద్వాబోధవన్నిత్యేతత్పూర్వకము త్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) ప్రాణనవదనాభ్యామనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారముపలక్ష్య వాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణవాగాద్యుపాధిద్వారేణాత్మనీతి శేషః దృష్టిశ్రుతిభ్యామనుక్తజ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణం కృత్వాఽనన్తరవాక్యమోస్తాత్పర్యమాహ (పశ్యన్నితి) చక్షురాద్యుపాధిద్వారాత్మనీతిపూర్వవత్. ఉక్తబుద్ధీన్ద్రియవ్యాపారాభ్యామనుక్తం సర్వబ్యాసాదకముపలక్షస్య శబ్దప్రవృత్త్యాదిపరిచ్ఛేదోఽస్య సిధ్యతి - సమ్యక్సందర్శనాపులక్షణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపేత్యాదినా) ప్రకాశ్యప్రకాశకాతిరిక్తస్యేయాభావాత్ తదుపలక్షణాచ్చ చక్షుశ్శ్రోత్రగ్రహణాదేవశబ్దాగాదేరపి గ్రహణాత్, దేహే కార్యత్వరూపపశ్చాత్ వ్యాపారుపలక్షణసమ్బన్ధాదాత్మనశ్శబ్దప్రవృత్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. తథాప్యుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారేణానుక్తతద్వ్యాపారోపలక్షణాదాత్మనోఽనన్తత్వాదిపరిచ్ఛేదస్సిధ్యతే- వినాసమ్బన్ధముపలక్షణాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాచేత్యాదినా) సర్వా క్రియా నామరూపవ్యఙ్గ్యా ప్రాణాశ్రయాచ- తత్ర ప్రాణాశ్రయనామవిషయోచ్చారణక్రియావ్యఞ్జకత్వం వాచః- హస్తాదీనాంతదాశ్రయాదానాదివ్యఞ్జకతా- తస్మాదేకాశ్రయక్రియావ్యఞ్జకత్వయోగాదుపలక్షణసమ్బన్ధాదాత్మనోఽనన్తత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. శక్తిద్వయోద్భవోత్థావ్యాపారసంసారస్య ప్రతీత్యర్థాసాన్త వివక్షిత ఇత్యాహ (ఏతదేవేతి) ఉక్తప్రకారం శక్తిద్వయరూపేణచ ప్రాప్తార్థః. ఉక్తేఽస్యవాక్యశేషమనుకూలయతి (త్రయమితి) ఆత్మా మన్వానస్స న్మనఇత్యుచ్యతే- మనుత ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి వాక్యాన్తరం వ్యాచష్టే (మన్వాన ఇతి) కరణే ప్రసిద్ధస్య మనశ్శబ్దస్య కథమాత్మని వృత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యుత్పత్తిభేదమాహ (జ్ఞానశక్తీత్యాదినా) ఆత్మాదిశబ్దభ్యోనిశేషమాహ (తానీతి) కృత్స్నాన్యేవ న్యాపారోత్కానిసబవస్తీత్యేతదేవస్ఫుటయతి (ఏవం హీతి) ప్రాణాదీనాం కర్మనామత్వే సతీతి యావత్. అవద్యోతన్మాదోఽపి- సత్యోత్థో న్యస్య ప్యదితిశేషః. అకృత్స్నో దర్శనోపాస్తిత్వమాశఙ్క్యాహ (సయదితి) ఆత్మోపాసితురాపాద్యమానం సత్స్వనుయుక్తమితిశఙ్క్యాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్విశిష్టాత్మదర్శీ నబ్రహ్మాత్మదర్శీతి శేషః. ఉపాస్తిః- జ్ఞానం. *తేషాంతత్త్వతీజానాతీనస్వరావాదుపాసనమిత్యుక్తత్వాత్. తథాచ జానన్నజానాతీతి వ్యాహతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాదితి) యది వం వేదేత్యేతదేవ వి యతే (పశ్యామీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం విద్యాసూత్రముపవతారయతి (కథమితి) తత్ర వ్యాఖ్యేయం పదమాదత్తే (ఆత్మేతి) తద్వ్యాచష్టే. (ప్రాణాదీతి) తస్మిన్ దృష్టే పూర్వోక్తదోషరాహిత్యం దర్శయతి (సతథేతి) తద్విశేషణ వ్యాప్తిద్వారేణేతి యావత్. కథం తర్హి దోషోపసంహారీతేన తేనాత్మనా తిరస్కృత్య స్యాత్- తత్రాహ (వస్తుమాత్రేతి) స్వతోఽస్య ప్రాణనాదిసమ్బన్ధాసమ్బన్ధాదితి త్యుపాధిసమ్బన్ధే నే త్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ఆత్మని సర్వోపసంహారవతి వృష్టే పూర్వోక్తదోషాభావాత్తం పశ్యన్నేవాత్మదర్శీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తాత్మోపాసనే పూర్వోక్తదోషాభావే ప్రాగుక్తమేవ హేతుం స్మారయతి (ఏవమితి) తస్యార్థం స్ఫోరయతి (స్వేనేతి) వాఙ్మనసాతీతేనాకార్యకారణేన ప్రత్యగ్రూపేణేతి యావత్. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాదన్యథోక్తమాత్మానమేవోపాసీతేతి శేషః. అస్యైవద్యోతకోద్విధిమోహిత్వః. విద్యాసూత్రవివిస్సర్వం వినావక్షీత ఇత్థం వ్యాఖ్యాయ పూర్వవిధిరయమితిపక్షం ప్రత్యాహ (ఆత్మేత్యేవేతి) అత్ర ప్రాప్త్యర్థో హ్యపూర్వవిధిః- యథా *స్వర్గకామో యజేత ఇత్యాదిః. నాయం తథా- పక్షే ప్రాప్తత్వాదాత్మోపాసనస్య. తత్ప్రాప్తిశ్చ పురుషవిశేషాపేక్షయావిచారావసానే స్పష్టీభవిష్యతీత్యర్థః. ఇదానీమాత్మజ్ఞానస్యాపి విధేయత్వఖ్యాపనార్థం వస్తుస్వభావాలోచనయా నిత్యప్రాప్తిమాహ (యత్సాక్షాదితి) ఉత్పాద్యతామక్తశ్రుతిభిరాత్మవిజ్ఞానం- కింతావతేతి. ఆహ (తత్రేతి) కారకాదీత్యాదిపదం తదవాన్తరభేదవిషయం. న స్వవిద్యాకార్యమపనీతా యామపిరాగద్వేషాదిసద్భావాద్యైవ ధీప్రవృత్తిస్స్యాత్ - నహి విద్యదలిదుషార్వ్యవహారే కశ్చిద్విశేషః- *పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాదితి న్యాయాత్. అత ఆహ (తస్యామితి) బాధితానువృత్తిమాత్రాన్నసైధీప్రవృత్తిః- అబాధితాభిమానమన్తరేణ తదయోగాదితి భావః. విదుషః సహస్తత్వం వ్యావర్తయతి (పారిశేష్యాదితి) శ్రోతజ్ఞానాత్పూర్వమపి సర్వాసాంచిత్తవృత్తీనాం జన్మన్యాత్మచైతన్యవ్యఞ్జకత్వాత్ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- శ్రోతే తజ్జ్ఞానేనాన్యనాత్మేతి స్ఫురణమాత్మజ్ఞానమేవేతి నిత్యప్రాప్తిమభిప్రేత్యాహ (తస్మాదితి) అస్మిన్పక్షే ఇతి నిత్యప్రాప్తత్వపక్షే. అపూర్వవిధిబాధీక జ్ఞాతే (తిష్ఠతుతావదితి) సర్వేషాంస్వభావతో విషయప్రవణానీన్ద్రియాణి నాత్మజ్ఞానవార్తామపిపృచ్ఛన్తి - తదత్యన్తాప్రాప్తత్వాదాత్మజ్ఞానే నేత్థ వత్య పూర్వవిధిరితి భావః. విశిష్టస్యాధికారిణః శాబ్దజ్ఞానం శబ్దాదేవ సిద్ధమితి కథమప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) నఖల్వత్ర శాబ్దజ్ఞానం వివక్షితం - కింతూ

పాసనంనామమానసంకర్మ. తదేవజ్ఞానావృత్తిరూపత్వాత్ జ్ఞానమిత్యేకత్వేసత్యప్రాప్తత్వాద్విధేయమిత్యర్థః. తయోరేకత్వంవివృణోతి (నేత్యాదినా) అనేనహీత్యాదౌ వేదశబ్దస్యోపాసనవిషయత్వాన్నసవేదేత్యత్రాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేనేతి) ఉక్తశ్రుతిభ్యోయద్విజ్ఞానం శ్రుతం-త దుపాసనమేవేతియోజనా. సయోతదేకైకముపాస్తఇత్యుపక్రమా, ధాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుపసంహారా, చ్చనసవేదేత్యత్రాపవ్వేదశబ్దస్యోపాసనార్థ త్వమేష్టవ్యం - అన్యథోపక్రమోపసంహారవిరోధాత్. తథాచాగ్నహైశసాసమ్యవాదుపాసనమేవసర్వత్రవేదనం. తచ్చసర్వత్రైవాప్రాప్తమితితస్మి న్నపూర్వనిధిస్స్యాదితిభావః. ఇతశ్చతస్మిన్నేవవిధిరిత్యాహ (నచేతి) అతఃప్రవర్తకోవిధిరుపేయఇతిశేషః. సచాత్మస్వప్రాప్తవిషయత్వాన్న యమాదిరూపోనభవతీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మోపాస్తివిధేయేత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (కర్మవిధీతి) కర్మాత్మజ్ఞానవిధ్యోశ్శాస్త్రానుసారేణావిశే షముదాహరతి (యథేత్యాదినా) నన్వగ్నిహోత్రవత్తోప్యవిశేషమాహ (మానసేతి) తదేవస్పష్టయతి (యథేతి) యది క్రియావిధీయతే- క ర్మజ్ఞానాత్మికేతివిశేష్యతే- తత్రాహ (తథేతి) ఇతశ్చాత్మోపాసనవిధిరస్తీత్యాహ (భావనేతి) వేదాన్తేషుభావనాపేక్షితాంశత్రయోపపత్తింవిశద యితుందృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భావనాయాంవిధేయమానత్వేనతిశేషః. ప్రేరణాధర్మకశబ్దవ్యాపారస్యజ్ఞానకారణకత్వాత్యాదిజ్ఞానేలికర్తవ్య తాకఃపురుషప్రయత్నభావ్యనిష్ఠః శబ్దభావనోచ్యతే- స్వర్గంయాగేనప్రయాజాదిభిరుపకృత్యసాధయేదితి. పురుషప్రవృత్తిరర్థభావనేతివిభాగః. దృ ష్టాన్తస్థదార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తథేత్యాదినా) త్యాగః- నిషిద్ధకామ్యవర్జనం. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగః తితిక్షాదీత్యాదిపదంసమాధానా దిసఙ్గ్రహార్థం. ఇత్యంశత్రయమితిసమ్బన్ధః. * శాన్తోదాన్తఇత్యాది ఉక్తప్రకారసుంశత్రయం. ఆన్వయసులభమితివక్తుమాదిపదం. విధియుక్తానాం వేదాన్తానాంకార్యపరత్వేపితద్భినానాం తేషాంవస్తుపరతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) విధ్యుపాస్యత్వేన- తచ్ఛేషత్వేనేతియా వత్. అస్థూలాదివాక్యానామారోపిత ద్వైతనిషేధేనాద్వయంవస్తుసమర్పయతాం కథముపాస్తివిధిశేషత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) *బ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి* తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదీనాంఫలార్పకత్వేనోపాస్తివిధ్యుపయోగమభిప్రేత్యాహ (ఫలంచేతి) మోక్షః - బ్రహ్మప్రా ప్తిః. ఆత్మోపాసనంవిధేయమితిపక్షముక్త్వాపక్షాన్తరమాహ (అపరఇతి) తస్యానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) శాబ్దస్యజ్ఞానస్యాసంసృష్టా పరోక్షాత్మవిషయత్వాభావమితిశఙ్కనహేతూకరోతి. జ్ఞానాన్తరంవేదాన్తేషువిధేయమిత్యత్రమానమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పక్షద్వయేప్రాప్తేప్రథమ పక్షంప్రత్యాహ (నార్థాన్తరాభావాదితి) తత్రనఞర్థమేవస్వయంవ్యాచష్టే (నచేతి) శాబ్దజ్ఞానవతోవిషయాభావాన్నవిధిస్సమ్భవతి- అవిద్యా తత్కార్యనివృత్తౌస్వయంఫలావస్థత్వాచ్చేత్యర్థః. హేతుభాగంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆత్మోపదేశేనానాత్వనిషేధద్వారా వాక్యోత్థజ్ఞానాతిరేకేణేతియావత్. కర్తవ్యాన్తరాభావేపివాక్యజన్యవిజ్ఞానమేవవిధేయంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహీతి) దృష్టాన్తేపివాక్యోత్థ జ్ఞానాతిరేకేణపురుషప్రవృత్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్రవాక్యార్థజ్ఞానాధీనమితివ్యర్థోవిధిః- తత్రాహ (అన్యేతి) అధికారః - విధి పురుషసమ్బన్ధః తత్కృతజ్ఞానాపేక్షమనుష్ఠానమిత్యర్థవాక్యానిధిరేత్యర్థః. తర్హిప్రకృతేపివాక్యోత్థజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషవ్యాపారసమ్భవాద్విధిసాఫ ల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అథవిమతంప్రవర్తకం - వైదికజ్ఞానత్వాత్- విధివాక్యోత్థజ్ఞానవదిత్యాశఙ్క్య ప్రవర్తకవిషయత్వముపాధిరిత్యా హ (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానానివర్తకత్వముపాధ్యన్తరమాహ (అబ్రహ్మేతి) వాక్యోత్థజ్ఞానస్యతన్నివర్తకత్వేపిప్రవర్తకత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యా హ (నచేతి) ద్వితీయోపాధేస్సాధనవ్యాప్తింశఙ్కతే (వాక్యేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యధీపరవాక్యోత్థవిజ్ఞానస్యాజ్ఞానతత్కార్యధ్వంసిత్వధ్రౌవ్యాన్నసాధ నవ్యాప్తిరిత్యాహ (నేత్యాదినా) తద్వాదిత్వాత్- వస్తుపరత్వాదితియావత్. ఉక్తానాంవాక్యానాంవిధ్యపేక్షితార్థకత్వేనతచ్ఛేషత్వంశఙ్కితమను భాషతే (ద్రష్టవ్యేతి) సిద్ధాన్తోపక్రమేణసమాహితమేతదిత్యాహ (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (ఆత్మేతి) పరోక్తముపన్యస్యతి (ఆత్మస్వరూ పే)కుత్రతస్మిన్విధిః. ఆత్మజ్ఞానేవా- వాక్యశ్రవణేవా- తదర్థజ్ఞానస్మృతిసన్తానేవా- చిత్తవృత్తినిరోధేవా. నాద్యఇత్యాహ (నాత్మవాదీతి) ద్వితీ యంశఙ్కతే (తచ్ఛ్రవణేపీతి) అసిష్టాపాదివాక్యస్యాసత్యాది లక్షణస్యవిధింవినా శ్రవణవత్ * తత్త్వమాదేరపితస్మాదృతే శ్రవణమవిరుద్ధమి త్యవిశిష్టాయదోషాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) : తత్త్వమాది శ్రవణప్రయోజకోవిధిరాత్మనోపి ప్రయుజ్యశ్రవణమితిచేత్. నైవం - సఖిల్వ ధ్యయనవిధిః - అన్యోవా. అద్వైతదపేక్షయాశ్రుతస్య * తత్త్వమస్యాదేఃస్వార్థబాధిత్వం కర్మవాక్యవదితిస్వార్థనిష్ఠత్వావిశేషః. ద్వితీయేతస్యా ప్రమాణత్వాత్తదీయస్వసన్నిర్వాహకత్వందూరోత్సారితమిత్యభిప్రేత్యానవస్థాంవివృణోతి (యథేత్యాదినా) తృతీయమాశఙ్కతే (వాక్యజనితేతి) తతస్సావిధేయేతిశేషః తస్యావిధేయత్వందూషయతి (నేతి) అర్థప్రాప్తింవివృణోతి (యదైవేతి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞాననివృత్తౌతత్కా ర్యస్మృత్యనుపపత్తేస్స్వభావబలప్రాప్తైవాత్మస్మృతిరిత్యుక్తం. ఇదానీమనాత్మస్మృతేరనర్థత్వస్యాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వాచ్చాత్మస్మృతిఃస్వభావప్రా ప్తేత్యాహ (అనర్థత్వేతి) అనాత్మనోనర్థత్వనిశ్చయాచ్చ తదీయస్మృత్యనుపపత్తావితరస్మృతిరర్థప్రాప్తేత్యాహ (ఆత్మావగతావితి) ఆత్మన శ్చ పరమేష్టత్వావగమాదర్థప్రాప్తాతదీయస్మృతిరిత్యాహ (ఆత్మవస్తునశ్చేతి) అర్థప్రాప్త్యావిధేయత్వాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనాత్మ స్మృతిహేత్వజ్ఞానాభావాదిస్తత్పృష్ఠార్థః. అర్థతః- చిదేకరసాత్మస్వభావబలాదితియావత్. దృష్టఫలత్వాచ్చాత్మస్మృతిర్నవిధేయేత్యాహ (శోకేతి) మిథ్యాజ్ఞానమేవసానివర్తయతి - నశోకాదీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతేతి) ఆత్మస్మృతేశ్శోకాదినివర్తకత్వేమానమాహ (తథాచేతి) చతుర్థ ముత్థాపయతి (నిరోధస్తర్హీతి) యదివాక్యోత్థజ్ఞానాదేరవిధేయత్వం - తర్హిచిత్తతద్వృత్తినిరోధోముక్తిసాధనత్వేన విధీయతాం-తస్యోక్తజ్ఞానా దేరర్థాన్తరత్వాదిత్యర్థః. చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) అర్థాన్తరత్వాత్ - తస్యవిధేయతేతిశేషః. తస్యముక్తిహేతుత్వేనవిధేయత్వేయోగ శాస్త్రంసంవాదయతి (తన్త్రాన్తరేష్వితి) *అథయోగానుశాసనమితినిశ్శ్రేయసహేతుస్సమాధిసూత్రితః - తస్యచలక్షణముక్తం * యోగశ్చిత్త

వృత్తినిరోధ ఇతి. తన్నిరోధావస్థాయాం చాత్మనః స్వరూపప్రతిష్ఠత్వం తైరభ్యుపగతం * తదా ద్రష్టుః స్వరూపేవస్థానమితి. ఏవం యోగశాస్త్రే ముక్తిహేతుత్వేనేష్టో నిరోధవిధిరిత్యర్థః. యోగశాస్త్రాదపి బలవతీం శ్రుతిమాశ్రిత్యోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) చిత్తవృత్తినిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వేపి న విధేయత్వం- విధిం వినా తత్సిద్ధేరిత్యాహ (అనన్యేతి) న తావదన్యథాకథంచిన్నిరోధో విధేయః- సర్వస్యాపి తత్సంభవాన్నిష్ఫలత్వాదిత్యర్థః. నాపి సర్వాత్మనా తన్నిరోధో విధేయః- జ్ఞానాదేవ తత్సిద్ధేర్విధ్యానర్థక్యాదిత్యర్థః * నాన్యః పన్థా విద్యతే * జ్ఞానాదేవ తు కైవల్యమిత్యాదిశాస్త్రమనుసరన్నుపేత్యవాదం త్యజతి (అభ్యుపగమ్యేతి) నిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వమిత్యుపగమ్య. తత్ర సిద్ధమపి ప్రత్యక్షాదివిరోధేన ప్రమాణం- ఏతేనయోగః ప్రత్యుక్త ఇతి న్యాయాదితి భావః. వేదాన్తేష్వపి ధ్యానాదేర్విధ్యవిగ్రహత్వం- తస్యాప్రతిషేధే తదుక్తం దూషయతి (ఆకాఙ్క్షేతి) ఏతదేవ స్ఫుటయితుమనుక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అగమానధిష్ఠానసరాదప్యే (తవసదితి) విధిమన్తరేణ వాక్యార్థజ్ఞానే ప్రవృత్త్యయోగాద్వేదాన్తజ్ఞానం సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యథాకర్మకాణ్డే స్వాధ్యాయవిధేరర్థావబోధపర్యన్తత్వేన జ్ఞానవిషయాదివిధ్యర్థజ్ఞానేవిధ్యన్తరం నాపేక్షతే- తథా జ్ఞానకాణ్డేపీత్యాదిత్యర్థః. తత్రాపి వేదవాక్యతుల్యే విధ్యన్తరమయుక్తమేవ వాక్యార్థజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధ్యన్తరేతి) శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసఙ్గాచ్చ న విధిశేషత్వం వేదాన్తానామిత్యాహ (నచేతి) వేదాన్తానాం స్వాతన్త్ర్యే మానం - సిద్ధార్థవాక్యత్వాత్- ఘోరోదీదిత్యాదివదిత్యనుమానాత్తేషాం విధిశేషత్వం ప్రామాణ్యాయ మేష్టవ్యమితి శఙ్క్యతే (వస్తుస్వరూపేతి) తదేవానుమానం ప్రపఞ్చయతి (అథాపీతి) విధేరశ్రుతత్వేపి పరియావత్. ఫలవన్నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితి మన్వానస్సమాధత్తే (నవిశేషేతి) నఞర్థం స్పష్టయతి (నవాక్యస్యేతి) విశిష్టం వ్యాచష్టే (కింతర్హీతి) తస్య ప్రామాణ్యప్రయోజకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి (తద్ధ్రువేతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (తచ్చేతి) కింతేషు తాదృగ్జ్ఞానముత్పద్యతే- నవేతి ప్రశ్నార్థః. ద్వితీయేనుభవవిరోధస్స్యాదితి మత్వా పక్షాన్తరమనూద్య ప్రత్యాహ (ఉత్పద్యతేచేదితి) ప్రామాణ్యే హేతుసద్భావాన్న ప్రామాణ్యమిత్యర్థః నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వేపి ఫలవత్త్వవిశేషణమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) విద్వదనుభవఫలశ్రుతిసిద్ధం విశేషణమితి భావః. దృష్టాన్తం విఘటయితుం ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (ఏవమితి) వేదాన్తేష్వివేతి యావత్. కింవా నేతి శేషః. ఆద్యే సాధ్యవైకల్యమత్వా ద్వితీయం దూషయతి (నచేదితి) తర్హి తద్దృష్టాన్తేన * తత్త్వమస్యాదేరపి స్యాదప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తవ ప్రామాణ్యమితి) విమతం స్వార్థే మానం - యథోక్తజ్ఞానజనకత్వాత్ - దర్శాదివాక్యవదితి భావః విపక్షే దోషమాహ (తవ ప్రామాణ్యేవేతి) ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సాధనవ్యాప్తిం ధునీతే (ఆత్మేతి) ప్రవర్తకధీజనకత్వం ధర్మిణా స్వీకృత్య జీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి యథోక్తోపాధిసద్భావాదనుమానానుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వపదోష ఇతి) నహి ప్రవర్తకధీజనకత్వం ప్రామాణ్యే కారణం- నిషేధవాక్యేష్వప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచ నివర్తకధీజనకత్వమపి తథా- విధావప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచోభయం- ప్రత్యేకముభయకారణత్వాభావేనాప్రామాణ్యాదితి భావః. వేదాన్తేషు ప్రవర్తకధీజనకత్వాభావోన కేవలమదోషః - కింతు గుణ ఇత్యాహ (అలంకారశ్చేతి) ఆత్మానం చేదిత్యాది శ్రుతేః ఏతద్బుద్ధ్వేత్యాదిస్మృతేశ్చాత్మజ్ఞానం కృతకృత్యతానిదానం. నచజ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వే తదుక్తం- ప్రవృత్తీనాం క్లేశావక్షేపకత్వాత్. అతో యథోక్తజ్ఞానజనకత్వం వాక్యానాం భూషణమేవేత్యర్థః. శబ్దోత్థం జ్ఞానం విధేయమితి ప్రతిషిద్ధపూర్వోక్తపక్షాన్తరమనువదతి (యత్తూక్తమితి) (ఉపాసనార్థత్వమితి) ఆత్మోపాసనేన తత్సాక్షాత్కారం భావయేదిత్యేవమర్థత్వమిత్యర్థః. అభ్యుపగమవాదేన పరిహరతి (సత్యమితి) యథోక్తేషు వాక్యేషు ఆత్మోపాసనం తత్సాక్షాత్కారముద్దిశ్య విధీయతే చేత్- ప్రకృతేపి వాక్యే తత్సమ్భవాన్నాపూర్వవిధిరితి ప్రక్రమోపచ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కథం తర్హి విధ్యఙ్గీకారనాచార్యయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పక్షేతి) యథాపక్షే ప్రాప్తస్యావఘాతస్య * వ్రీహీనవహన్తీతి నియమరూపో విధిరఙ్గీకృతః- తథాత్మోపాసనస్యాపి పక్షే ప్రాప్తస్య తదేవకర్తవ్యం- నానాత్మోపాసనమితి నియమః - తదర్థతా ప్రకృతవాక్యస్యేతి న ప్రక్రమవిరోధోస్తీత్యర్థః. పాక్షికీం ప్రాప్తిముక్తామాక్షిపతి (కథమితి) కా పునరత్రానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావతేతి) ఆత్మని వాక్యోత్థవిజ్ఞానే సత్యనాత్మప్రతిభాసానాం మిథ్యాజ్ఞానాదీనామసంభావత్వాద్ద్వైతభావే ఫలాభావన్యాయేన తాసామనన్యవాదాత్మనః ప్రతిసన్తతిరేవ పునస్సదాస్యాత్ - ప్రకారాన్తరాయోగాదితి సిద్ధాన్తినోక్తత్వాన్నాత్మోపాసనస్య పక్షే ప్రాప్తిరిత్యర్థః. తస్య నిత్యప్రాప్తిముక్తామఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి నియమవిధివాచోయుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ఆత్మని నిత్యాపరోక్షసంవిదేకతానే స్మరణం విస్మరణం వా యద్యపి నోపపద్యతే- తథాపి తయోస్తస్మిన్ననుభవసిద్ధత్వాన్నియమవిధేస్సావకాశత్వమిత్యాశయేనాహ (శరీరేతి) ఆరబ్ధఫలస్యాపి కర్మణః సమ్యగ్జ్ఞానాన్నివృత్తేర్నిరుక్తావాగాదీనాం ప్రవృత్తిః - అత ఆహ (లబ్ధేతి) యథాముక్తస్యేషుపాతనాదేరప్రతిబన్ధాద్యావద్వేగం ప్రవృత్తిరవశ్యంభావినీ- తథా ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణో జ్ఞానేనోపజీవ్యతయా తతోబలవత్త్వాత్తద్వశాద్విదుషోపి యావద్భోగం వాగాదిప్రవృత్తిర్భావ్యమిత్యర్థః. ఆరబ్ధకర్మప్రాబల్యే ఫలితమాహ (తేనేతి) ఆరబ్ధస్య కర్మణో యథోక్తేన న్యాయేన ప్రాబల్యే తద్వశాత్ క్షుధాదిదోషో యదా ద్భవతి- తదాత్మని విస్మరణాదిసమ్భవాత్ తద్జ్ఞానప్రాప్తేః పాక్షికత్వాదవశ్యం భావికర్మాపేక్షయా తత్ప్రాప్తేః పాక్షికత్వం స్యాదిత్యర్థః. తథాపి నియమవిధ్యఙ్గీకారస్య కిమాయాతం- తదాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానస్య పక్షే ప్రాప్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆదిపదం బ్రహ్మచర్య శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థం. * విజ్ఞాయేత్యాదివాక్యానాం నియమవిధ్యర్థత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) అతిపదేన ప్రకృతమపి వాక్యం సఙ్గృహ్యతే. తచ్ఛబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (అన్యార్థేతి) శబ్దజ్ఞానాదేవ పురుషార్థసిద్ధేః, నస్యత దావృత్తేస్తృతీయజ్ఞానస్య వా విధేయత్వాభావాద్వేదాన్తాః కుతో నసిద్ధార్థమాన మిత్యుక్తం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయుక్తం చోద్యముత్థాపయతి (అనాత్మేతి) ఆత్మశబ్దాదూర్ధ్వమితిశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దార్థస్యోపాస్యత్వేనావివక్షితత్వాదాత్మగుణకస్యానాత్మనో వ్యాకృతశబ్దితస్య ప్రధానస్యోపాసనమస్మిన్వాక్యే వివక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథే

ణ్యేనా) అనాత్మోపాసనమేవాత్ర విధిత్సితమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (అస్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరేణేతి) లతో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (ఇహాప్వితి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ఇతిపరశ్చేతి) వైలక్షణ్యఫలమాహ (అత ఇతి) నాత్రానాత్మోపాసనం వివక్షితమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) హేతుం స్వగ్రంస్ఫుటయతి (అస్యైవేతి) ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వం తదా ప్రక్రమవిరోధస్స్యాదితి శఙ్క్యతే (ప్రవిష్టస్యేతి) ఆత్మనో దర్శనప్రతిషేధం ప్రకటయతి (యస్యేతి) తస్యైవేతి నియమే హేతుమాహ (ప్రకృతేతి) తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్, ప్రవిష్టస్య చ ప్రకృతత్వాత్, తస్య తేనోపాదానాదితి హేత్వర్థః పూర్వపక్షం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రాణనాదివిశిష్టస్యావచ్ఛిన్నత్వాత్ తస్య దృష్టత్వేఽపి పూర్ణస్యాదృష్టత్వేతి [illegible] నోపక్రమవిరోధో నిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ విశదయతి (దర్శనేతి) కథమయమనుష్ఠాతా యశ్చేదృశః [illegible] తత్రాహ (ప్రాణనాదీతి) ప్రాణన్నేవేత్యాదినా క్రియయా విశేషవిశిష్టత్వేనాత్మనో విశేషణాత్ తస్య ద్రష్టత్వే [illegible] కేవలస్య తు తస్యోపాస్యత్వమభిసంహితం- అకృత్స్నో హ్యేష ఇత్యాదినా [illegible] ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (ఆత్మనశ్చేదితి) తస్యానుపాస్యత్వాదర్థం తద్వచనమర్థవదిత్యాశఙ్క్య తదుపాస్యత్వేఽపి [illegible] ఇత్యాహ (అనేకైకేతి) ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాముపాస్యత్వమాత్మనో దర్శితం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయోగాదనాత్మోపాసనమిదమిత్యుక్తం ప్రత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రయోగస్తు [illegible] ద్రష్టవ్యః. ఇతిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వే [illegible] మాహ (అస్యేతి) న చాత్మనస్స్వాతి [illegible] పూర్వాపరవాక్యనిరోధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దమన్తరేణ వాక్యప్రయోగే దోషమాహ (అథేతి) [illegible] ప్రత్యయవిషయత్వముక్తమేవేతి చేత్- తత్రాహ (తచ్చేతి) ఆత్మోపాస్యత్వే వాక్యైకత్వాదనాత్మోపాసనమేతదిత్యుక్తం [illegible] (యత్త్వితి) ఆత్మైవ జ్ఞాతవ్యః- నానాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయా [illegible] సమ్ప్రతిపదత్పదనీయమిత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (అనిర్జ్ఞాతత్వేతి) ఉత్తరమాహ (అత్రేతి) నిర్ధారణమేవస్ఫోరయతి (అస్మిన్నితి) నాన్యగిత్యుక్తత్వాదనాత్మనో విజ్ఞాతవ్యత్వాభావశ్చేత్- అనేనహీత్యాదిశేషవిరోధస్స్యాదితి శఙ్క్యతే (కింనేతి) తస్యాకాఙ్క్షత్వం [illegible] (నేతి) తస్యావిజ్ఞాతవ్యత్వే నాన్యగితి వచనమనవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్య సావకాశత్వం దర్శయతి (జ్ఞాతవ్యత్వేఽపీతి) ఆత్మనస్స్వకాశాదనాత్మనో [illegible] త్వాత్తస్యాత్మజ్ఞానాజ్జ్ఞాతవ్యత్వాయోగాజ్జ్ఞాతవ్యత్వే జ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమేవేతి శఙ్క్యతే (కస్మాదితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అనేనేతి) ఆత్మన్యనాత్మజాతస్య కల్పితత్వాత్తస్య తదతిరేకేణ స్వరూపాభావాత్తజ్జ్ఞానేనైవ జ్ఞాతత్వసిద్ధేర్న జ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యర్థః. లోకదృష్టిమాశ్రిత్యానేనేత్యాదివాక్యం [illegible] (నన్వితి) [illegible] తజ్జ్ఞానేన జ్ఞానముచితమితి పరిహరతి (అస్మిన్నితి) నత్వోపాయాభావాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వాసిద్ధిరితి శఙ్క్యతే (కథమితి) అసత్యస్యాపి శ్రుత్యాచార్యాదేరర్థక్రియాకారిత్వసమ్భవాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వోపపత్తిరిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) [illegible] అన్వేషణోపాయత్వం [illegible] యుక్తం పదేనేతి పదస్యార్థః. అనేనేత్యత్ర వేదేతి జ్ఞానేనోపక్రమ్యానువిన్దేదితి లాభముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదిశ్రుతౌ [illegible] ఉపసంహారాదనువిన్దేదితి శ్రుతేరుపక్రమోపసంహారవిరోధస్స్యాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నేతి) కథంతర్హి [illegible] ప్రాప్తిమాహ [illegible] (అప్రసఙ్గేతి) [illegible] (నేత్యాదినా) జ్ఞానలాభశబ్దయోరర్థభేదమస్మిన్ [illegible] (యస్మిన్నితి) [illegible] సన్నాప్తలాభోఽపి జ్ఞానాద్విద్యతే- లాభత్వాత్- అనాత్మలాభవదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానహేతుమాత్రాధీనత్వముపాధిమాహ (నచేతి) అప్రాప్తత్వం వ్యక్తీకరోతి (ఉత్పాద్యేతి) తద్వ్యవధానమేవ సాధయతి (కారకేతి) కించ- అనాత్మలాభోఽవిద్యాకల్పితః- కాదాచిత్కత్వాత్- స్వప్నవదిత్యాహ (సర్వ్వేతి) కించ- అసావవిద్యావకల్పితః - అప్రామాణికత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (మిథ్యేతి) ప్రకృతే విశేషం దర్శయతి (అయంత్వితి) వైపరీత్యమేవ స్ఫోరయతి (అస్త్యాదితి) ఆత్మనస్సన్నిత్యలబ్ధత్వాత్ తత్రాలబ్ధత్వబుద్ధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యేతి) ఆత్మన్యలాభోఽజ్ఞానం- లాభస్తుజ్ఞానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) [illegible] ఆత్మలాభోఽవిద్యానివృత్తిరేవేత్యత్రోక్తం వక్ష్యమాణం చాగమం దర్శయతి (తస్మాదితి) అవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) [illegible] యుజ్యతే- తత్రాహ (విన్దతేరితి) [illegible] (గుణేత్యాదినా) ఇతిశబ్దాదుపరిష్టాద్యథేత్యస్య సమ్బన్ధః. జ్ఞానస్తుతిశ్చాత్ర వివక్షితా- జ్ఞానినా [illegible] ద్రష్టవ్యం. ౭

౮౦.— నను «ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యయుక్తం- «యదిదం కిఞ్చ మిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజతేతి సృష్టతయా నిర్దిష్టస్య మిథునారూపస్య ప్రపఞ్చస్యేదంశబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మకీన్నత్వేన « ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్య ఇదమాదినామరూపభాక్త్వాదిదంశబ్దవాచ్యమపి తచ్ఛరీరం బ్రహ్మైవ- తస్య చ « ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దవాచ్యమాత్మ చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మభేదముపపద్యత ఇత్యేతదర్థోఽత్ర సన్దర్భ ఆరభ్యతే (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదిదం- మిథునాదిలక్షణం జగత్సృష్టేః- తదా. సృష్టేః ప్రాక్ అవ్యాకృతమాసీత్- అవ్యక్తమాసీత్. అవ్యక్తశరీరకం బ్రహ్మాసీదిత్యర్థః. నామరూపాభ్యాం న వ్యాకృతమితి వ్యుత్పత్త్యా అవ్యాకృతశబ్దస్యావ్యక్తవచనత్వాత్.' అవ్యక్తత్వంచ నామరూపవిశిష్టతయాఽనభివ్యక్తత్వం. అవ్యాకృతశబ్దస్య తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వేయుక్తిస్సమనన్తరమేవ స్పష్టయిష్యతే. తదేవ- అవ్యాకృతశరీరకం బ్రహ్మైవ. నామరూపాభ్యామితి ఇత్థంభావే తృతీయా. నామరూపవత్తయా వ్యాక్రియత- వ్యాకృతమాసీత్. వ్యాఖ్యాతము పసర్గాభ్యాం విविచ్య సమస్తాత్కృతమాసీదిత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అసౌనామాయమిదంరూప ఇతీతి) అసౌనామా- దేవమనుష్యాదినామా ఇదంరూపః-

కరచరణాదిరూపవానిత్యేవమయం- పూర్వోక్తఆత్మైవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాఽయమిదం రూపఇతీతి) అనేనవాక్యేనసృష్ట్యాదికాలికెఅప్రత్యక్షేఅవ్యాకృతనామరూపవ్యాకరణేను గ్రహత్వాయనిదర్శనముచ్యతే. తత్ - పూర్వంతథానామరూపాభ్యాంవ్యాకరణాద్ధేతోరేతర్హ్యపి- ఇదానీమపిఇదం - ఉత్పద్యమానంచరాచరవ్యక్తిజాతం ఇదంరూపోఽయం - ఏతాదృశసంస్థానవానయమసౌనామా- దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదినామవానితినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతే. ఇత్థమేవాదావపినామరూపాభ్యాంవ్యాకరణమవధేయమిత్యర్థః. ఉభయత్రఅసౌనామేతిథాస్తసౌఽలుక్. అదోనామేతివక్తవ్యేఅసౌనామేతిలిఙ్గవ్యత్యయోఽపిఛాన్దసః. తతశ్చనామరూపవత్త్వమవ్యాకృతశబ్దితస్యబ్రహ్మణస్సిద్ధమితిసర్వాణిచనామానితత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతానిచరూపాణితదీయాన్యేవ. అతఇదమాదిశబ్దైరపితస్యైవనిర్దేశసమ్భవాత్ * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యభేదనిర్దేశేనానుపపత్తిరితిభావః. నామరూపాభ్యామేవేత్యత్రైవకారోభిన్నక్రమః. తదేవనామరూపాభ్యాంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. వ్యాక్రియతేత్యత్రకర్మకర్తరిలకారః- కర్త్రన్తరాపేక్షేపేగౌరవాత్, *తదాత్మానంస్వయమకురుతేత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *తదేవావిభక్తనామరూపంబ్రహ్మసంజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంస్వేనైవవిభక్తనామరూపంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుచ్యతఇతి. నను అవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రక్తప్రత్యయస్యకర్మార్థకత్వమేవవక్తవ్యం-నతుకర్మకర్త్రర్థకత్వం. నచకర్మకర్తర్యపికర్మవద్భావేనక్తప్రత్యయసిద్ధిరస్త్వితివాచ్యం-లన్తస్యయఃకర్మణాతుల్యక్రియఃకర్తా-తస్యైవకర్మవద్భావవిధానాత్. కృత్యర్థఖలర్థేషుకర్మవద్భావాభావాదవశ్యంకర్మణ్యేవక్తోవక్తవ్యః. తతశ్చతదవైరూప్యాయవ్యాక్రియతేత్యత్రాపికర్మణ్యేవలకారోఽస్త్వితిచేన్న-ఏవకారేణకర్త్రన్తరవ్యవచ్ఛేదాత్, కర్త్రన్తరాపేక్షేపిగౌరవా, చ్చవ్యాక్రియతేతిలకారస్యకర్మకర్తర్యేవాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. వైరూప్యస్యాపిసోఢవ్యత్వాత్. నన్వాత్మనఃకథందేవమనుష్యాదినామరూపవత్త్వం- దేవమనుష్యాదిశరీరేతస్యావర్తమానత్వాదితీమాంశఙ్కాంవ్యావర్తయతి (సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఇతి) ఏషః-అవ్యాకృతశరీరకఃసః- పూర్వమాత్మశబ్దితఃపరమాత్మా-ఇహ- కార్యవర్గేఆనఖాగ్రేభ్యః ప్రవిష్టః- కారణావస్థాయాంచిదచితోర్వ్యాప్యస్థితత్వాత్కార్యావస్థాయామపితయోఃపరిపూర్ణఏవస్థితఇత్యర్థః. ప్రవిష్టః-అన్తర్యామిరూపేణేతిశేషః. తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథాక్షురఃక్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వమ్భరోవావిశ్వమ్భరకులాయఇతి) క్షురోధీయతేఽస్మిన్నితిక్షురధానం- క్షురకోశః. తస్మిన్యథాక్షురఃఅవహితః- పిహితప్రవిష్టః, విశ్వంబిభర్తివైశ్వానరాగ్నిరూపేణేతివిశ్వమ్భరః - అగ్నిః. సఃతస్యవిశ్వమ్భరస్యాగ్నేఃకులాయే- నీడే, దారుణీతియావత్. యథాపిహితప్రవిష్టః, - తథాఇహప్రవిష్టఇతిపూర్వేణాన్వయః. (తంనపశ్యత్యకృత్స్నోహిసఇతి) యస్తిలతైలవత్సర్వస్వరూపవ్యాప్తంపరమాత్మానంనపశ్యతి- సఃఅకృత్స్నః- అపూర్ణస్వరూపః అసత్కల్పఇతియావత్. పరమాత్మనఏవసర్వనామరూపవత్త్వముపపాదయతి (ప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతీత్యాదినా) ప్రాణన్నేవ - ప్రాణనక్రియాంకుర్వన్నేవపరమాత్మాప్రాణనామాభవతి. ప్రాణతీతిప్రాణఇతివ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. వదన్వాక్- వదనక్రియాంకుర్వన్నేవవాఙ్నామాభవతి. వక్తీతివాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- దర్శనక్రియాంకుర్వంశ్చక్షుర్నామాభవతీత్యర్థః చష్టఇతిచక్షుః. శృణ్వన్శ్రోత్రంభవతి. శృణోతీతిహిశ్రోత్రం. మన్వానః-మననంకుర్వన్నేవమనోభవతి. మనుతఇతిహిమనః. తాన్యేతాని- ప్రాణాదినామాన్యస్య- పరమాత్మనఃపాచకలావకాదివత్కర్మనామాన్యేవ. అతస్సపరమాత్మైవప్రాణవాగాదిద్వారాప్రాణనవదనాదికర్తా, తథాతత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతజాతిగుణక్రియాద్యాశ్రయస్సఏవ, ఇతితస్యైవతత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తకచరాచరశబ్దవాచ్యత్వమపీతిసర్వనామరూపాశ్రయత్వంపరమాత్మనోఽస్తీతిభావః.అత్రప్రాణనాదికరణేషుప్రాణాదిషుకర్తృత్వోపచారఃప్రాధాన్యాదవగన్తవ్యః.ఇదంచవాక్యం*కారణత్వేనచాకాశాదిష్వి త్యధికరణేసమన్వయాధ్యాయేచిన్తితం. తథాహి-* సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిక్వచిత్సత్పూర్వికాసృష్టిరామ్నాయతే. *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదితిక్వచిదసత్పూర్వికా. అతోవేదాన్తేషుసృష్టిరవ్యవస్థితేతి జగతోబ్రహ్మైకకారణత్వం నిశ్చేతుంనశక్యం.*తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిఅవ్యాకృతకర్తృకస్సృష్టేరామ్నాతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృత్యనురోధిత్వాత్ప్రధానమేవజగత్కారణం. అతఈక్షణాదయోగౌణానేతవ్యాఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే *కారణత్వేనచాకాశాదిషుయథావ్యపదిష్టోక్తేః*సమాకర్షాదితిసూత్రాభ్యాంసిద్ధాన్తితం. *జన్మాద్యస్యయతఇత్యాదిసూత్రేషు ప్రతిపాదితంసర్వజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంబ్రహ్మయథావ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే. తస్యైవ *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యాదివాక్యేషుఆకాశాదికారణత్వేనోక్తేః, సమాకర్షాత్-*అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యత్ర *సోకామయతేతిప్రకృతస్యబ్రహ్మణఏవ *తదప్యేషశ్లోకోభవతీతిసమాకృష్య *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యభిధానాత్, అసచ్ఛబ్దస్సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టపరః. * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రాపిఅవ్యాకృతస్య *సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఃపశ్యంశ్చక్షురిత్యాదినోత్తరత్రసమాకృష్యమాణత్వా, దవ్యాకృతశబ్దోఽప్యవ్యాకృతశబ్దితావ్యక్తశరీరకపరమాత్మపరఏవేత్యర్థఇతినిర్ణీతం. తథాసాఙ్ఖ్యస్మృతిశ్చనానురోద్ధవ్యేతిస్మృతిపాదే*స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గఇతిచేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదిత్యధికరణేస్థితం. తత్రహి *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ *అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యేవంరూపశ్రుతీనాంపరస్పరవిరుద్ధార్థతయాప్రతీయమానానాంస్వతోఽర్థనిర్ణయాసమర్థానాంతత్త్వప్రతిపాదకసర్వజ్ఞకపిలప్రణీతస్మృత్యనుసారేణైవార్థోనిర్ణేతవ్యః. ఇతరథాసాఙ్ఖ్యస్మృతేర్మన్వాదిస్మృతివత్కర్మస్వరూపేసావకాశత్వాభావేనానవకాశత్వరూపోదోషః ప్రసజ్యేతేతిపూర్వపక్షంకృత్వా *యద్వైకిఞ్చనమనురవదత్తద్భేషజమితిశ్రుతిప్రతిపాదితప్రామాణ్యానాంశ్రుత్యవిరుద్ధానాంభూయసీనాంమన్వాదీనాంస్మృతీనాంప్రధానకారణవాదేఽనవకాశప్రసఙ్గేనశ్రుతివిరుద్ధాయాఃఅతాదృశ్యాఏకస్యాఃసాఙ్ఖ్యస్మృతేరేవానాదరణీయత్వముచితం. మన్వాదిస్మృతయోహ్యేకకణ్ఠ్యేనసర్వజ్ఞంపరమాత్మానంజగత్కారణమభిదధతి. యథాహమనుః *ఆసీదిదంతమోభూతమిత్యారభ్య *తతస్స్వయమ్భూర్భగవానవ్యక్తోవ్యఞ్జయన్నిదం। మహాభూతాదివృత్తౌజాః ప్రాదురాసీత్తమోనుదః। సోఽభిధ్యాయశరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాఃప్రజాః। అపఏవససర్జాదౌతాసువీర్యమపాసృజదితి. భగవద్గీతాసుచ *అ

హంకృత్స్నస్యజగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా *అహంసర్వస్యప్రభవోమత్తస్సర్వంప్రవర్తతేఇతి. మహాభారతేచ * కుతస్సృష్టమిదంసర్వంజగత్స్థావరజఙ్గమం। ప్రలయేచకమభ్యేతితన్మే బ్రూహిపితామహేతిపృష్టఆహ *నారాయణోజగన్మూర్తిరనన్తాత్మాసనాతనఇతి. తథా *తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణంద్విజసత్తమేతి, *అవ్యక్తంపురుషేబ్రహ్మన్నిష్క్రియేసమ్ప్రలీయతఇతి, చ. ఆహచభగవాన్పరాశరః * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతంజగత్తత్రైవచస్థితం। స్థితిసంయమకర్తాసౌజగతోస్యజగచ్చసఇతి. ఆహచాపస్తమ్బః *పూః ప్రాణినస్సర్వఏవగుహాశయస్యఅహన్యమానస్యవికల్మషస్యేత్యారభ్య *తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తిసర్వేసమూలంశాశ్వతికస్సనిత్యఇతి. నచమన్వాదిస్మృతీనాంకర్మస్వరూపేసావకాశత్వం- కర్మారాధ్యపరమాత్మస్వరూపేపితాత్పర్యాత్. ననుకపిలేనమన్వాద్యభిమతస్యపరమాత్మనోఽనుపలబ్ధేః తస్యాప్రామాణికత్వమితిచేత్- తత్రాహ *ఇతరేషాంచానుపలబ్ధేః. ఇతరేషాం-మన్వాదీనాంవైదికానాంబహూనాం సాఙ్ఖ్యోక్తప్రకారేణతత్త్వానుపలబ్ధేస్సాఙ్ఖ్యస్మృతిరనవరోధ్యేతిసిద్ధాన్తఃకృతః. లభాసాఙ్ఖ్యాభిమతస్యప్రధానస్యజగత్సృష్టృత్వంనయుక్తిసహమితిపరస్పరాపాదేరచనానుపపత్తేరిత్యధికరణేస్థితం. తథాహి- * రచనానుపపత్తేశ్చనానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ. సత్త్వరజస్తమోమయసుఖదుఃఖమోహాత్మకంజగత్తత్స్వరూపోపాదానకం- కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధంసాఙ్ఖ్యాభిమతంప్రధానంనజగత్కారణం. అనుమీయతఇతివ్యుత్పత్త్యా అనుమానశబ్దఆనుమానికప్రధానపరః. తాదృశప్రధానస్యతత్స్వభావాభిజ్ఞచేతనానధిష్ఠితత్వేనవిచిత్రప్రపఞ్చరచనాసామర్థ్యానుపపత్తేః, తాదృశచేతనాధిష్ఠితస్యైవదార్వాదేరచేతనస్యకార్యప్రవృత్తేర్దర్శనా, చ్చనప్రధానంజగత్కారణమిత్యర్థః. * పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి నను పయసశ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపిస్వభావేనపరిణామవ, ద్వారిదముక్తజలస్యనారికేళరసాద్యాత్మనాపరిణామవ, చ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపిప్రధానస్యపరిణామఃకిన్నస్యాదితిచేన్న- తత్రాపిప్రాజ్ఞాధిష్ఠానస్యైవ-తస్యాపిపక్షత్వాదిత్యర్థః. * వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్. సృజ్యమానప్రాణికర్మవిపాకాద్యభిజ్ఞపురుషాధిష్ఠానానపేక్షప్రధానస్యజగత్సృష్టృత్వేసర్గఏవసర్వదాస్యాత్- తద్వ్యతిరేకస్యప్రతిసర్గస్యావస్థితిః- సర్గాకదాపినస్యాదిత్యర్థః. * అన్యత్రాభావాచ్చనతృణాదివత్. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణాదేః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యాపిక్షీరాకారేణపరిణామదర్శనాదిత్యుదాహరణాన్తరావలమ్బనేనశఙ్కా. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణవత్ అనడుదాద్యుపయుక్తతృణాదేఃక్షీరభావేనపరిణామాభావాత్ తత్రాపిప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమపేక్షితమితిపరిహారాభిప్రాయః. *పురుషాశ్మవదితిచేత్తథాపి. దృక్ఛక్తియుక్తపురుషసన్నిధానాద్దృక్ఛక్తిశూన్యోప్యన్ధోయథాప్రవర్తతే, యథాఅయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాదయసోఽచేతనస్యప్రవృత్తిః, - ఏవంచిన్మాత్రాత్మకపురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానంజగత్సర్గేప్రవర్తతఇతిచేత్ తథాపిప్రధానస్య నస్రష్టృత్వంనోపపద్యతే- పురుషస్యచిన్మాత్రవపుషఃతదనుగుణోపదేశాదివ్యాపారాభావాత్, సన్నిధానమాత్రస్యప్రయోజకత్వేనిత్యసర్గప్రసక్తాత్, *అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ. ప్రలయేసామ్యావస్థానాంసత్త్వరజస్తమసాముత్కర్షాపకర్షలక్షణాఙ్గాఙ్గిభావవశేనజగత్సృష్టిర్వక్తవ్యా సానోపపద్యతే-కాలవిశేషేఅఙ్గాఙ్గిభావనియామకాభావాదిత్యర్థః. *అన్యథాఽనుమితౌచజ్ఞశక్తివియోగాత్. దూషితప్రకారాతిరిక్తప్రకారేణప్రధానానుమానేపిజ్ఞాతృత్వశక్త్యభావాజ్జగత్సృష్టృత్వంప్రధానస్యనోపపద్యతే. *అభ్యుపగమేప్యర్థాభావాత్. ఆనుమానికప్రధానాభ్యుపగమేపిపురుషస్యతన్మతేచిన్మాత్రత్వేననిష్క్రియత్వేనచభోగాపవర్గయోరభావాత్ పురుషభోగాద్యర్థాప్రధానప్రవృత్తిరితినోపపద్యతే. అతోవ్యర్థః ప్రధానాభ్యుపగమః. * విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసం. పురుషానసంసరతి, నముచ్యతే, ఇత్యుక్త్వాపురుషభోగాద్యర్థాప్రధానప్రవృత్తిరిత్యభ్యుపపాదయతాంవ్యవదర్శనం పూర్వోత్తరవిరోధాచ్చాసమఞ్జసమితిస్థితం. తతశ్చసాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానస్యతుచ్ఛత్వాత్తద్గతదన్తర్వ్యాప్యాక్ష తమాసీదిత్యస్యసతత్ప్రతిపాదకత్వశఙ్కావకాశః. ప్రకృతమనుసరామః. (సయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదేతి) అతః - అస్మాద్ధేతోః సర్వనామరూపవిశిష్టంపరమాత్మానంవిహాయఏకైకం- ఏకైకనామరూపవిశిష్టంజీవముపాస్తే- ససవేద - సనోపాస్తే. తదుపాసనముపాసనమేవనభవతీత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దముఖ్యవృత్తిత్వాద్విరుపాసనపరః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే *ససవేదేత్యస్యసయోఽతఏకైకముపాస్త ఇత్యేతద్వాక్యపూర్వకత్వాదుపక్రమోపసంహారయోరుపాసనశబ్దః- మధ్యేవేదనశబ్దఇతి. కుతఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవతీతి) అతః- బ్రహ్మణఏవసర్వనామరూపవిశిష్టతయాసర్వాత్మత్వాత్ ఏకైకేన- నామరూపేణవిశిష్టఃఏషః- జీవఃఅకృత్స్నః - అపూర్ణోభవతీత్యర్థః. ఏకైకేనేతిత్థమ్భూతలక్షణతృతీయా. తస్మాద్ధేతోః (ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తీతి) ఏకైకనామరూపంజీవంవిహాయసర్వనామరూపభాజంపరమాత్మానముపాసీత. అత్ర- పరమాత్మనిహి - యస్మాత్ సర్వేపదార్థాశ్శరీరతయాఏకంభవన్తి. నతుస్వరూపైక్యం- జడాజడయోరైక్యాసమ్భవాత్, శరీరశరీరిణోశ్చపృథక్సిద్ధ్యభావేనఏకత్వవ్యవహారస్యదృష్టత్వాదితిద్రష్టవ్యం. తతశ్చదేవదత్తస్యాత్మా- యజ్ఞదత్తస్యాత్మేతికిఞ్చిత్ప్రతియోగికతయోపాసనేహినసర్వాన్తర్భావః- ఆత్మత్వేనైవోపాసనేసఙ్కోచకాభావాత్ అసఙ్కుచితంసర్వాత్మత్వంలభ్యతఇతిభావః. యద్వా- (సయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదేతి) యస్మాన్నామరూపాత్మకప్రపఞ్చవిశిష్టంబ్రహ్మ- అతఃయఏకైకం- విశేషణాంశంవిశేష్యాంశంవాపృథక్సిద్ధతయోపాస్తే- ససవేద- తదుపాసనమేవనభవతీత్యర్థః. కుతఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి) హి - యస్మాత్ ఏషః- విశిష్టపదార్థఃఏకైకేన-విశేషణాంశేనవిశేష్యాంశేనవా అకృత్స్నః- అపూర్ణోభవతి. కేవలవిశేషణాంశేపిపూర్ణతానాస్తి-కేవలవిశేష్యాంశేపిపూర్ణతానాస్తీయతః-అతఃఆత్మేత్యేవ-నామరూపాత్మకచిదచిత్ప్రపఞ్చాపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వేనైవఉపాసీతేత్యర్థః. (అత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తీతి) అత్రహి- విశిష్టేసర్వే-పదార్థాఃఏకంభవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. విశిష్టేవిశేషణవిశేష్యయోరన్తర్భూతత్వాదితిభావః. ఏతదేవాభిప్రేత్య * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తీత్యత్రవ్యాసార్యైః *అకృత్స్నః- అపూర్ణః. విశిష్టఏవహిపూర్ణఇత్యుక్తం. (తదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యేతి) తదేతత్ పరమాత్మస్వరూపమస్యసర్వస్య - నామరూపాత్మకప్రపఞ్చస్యపదనీయం- ప్రపదనీయం. ప్రపత్తవ్యమిత్యర్థః. పదేర్గత్యర్థాదనీయర్ప్రత్యయః. అథవా - పదనీయం- జ్ఞాతవ్యమితివార్థః. తత్ర

ఉ.— ‡ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ ప్రియగ్ం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే న హాస్య ప్రియం ప్రమాయుకం భవతి॥ ౮

హేతుమాహ (యదయమాత్మేతి) అస్య సర్వస్యేత్యేతదత్రాపి కాకాక్షిన్యాయేనాన్వేతి. యత్ - యస్మాత్కారణాత్ అస్య సర్వస్యాయమాత్మా - అత ఇత్యర్థః. * తమేవైకం జానథాత్మానమితి ఆత్మన ఏవ జ్ఞాతవ్యత్వాభిధానాదితి భావః. (అనేన హ్యేతత్సర్వం వేదేతి) అనేన - ఆత్మనాఽవగతేన సర్వం వేద - సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవమితి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. యథా చోరాద్యపహృతం గవాదిధనం పదేన - తత్పదాఙ్కితప్రతిపదేన లభతే - ఏవం పదనీయత్వేన ప్రాప్తేనైతేన సర్వస్య పదభూతేన బ్రహ్మణా సర్వమనువిన్దేత్ - వేదేత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఞ్చ ఫలమాహ (కీర్తిం శ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేదేతి) కీర్తిం - ఖ్యాతిసామాన్యం. శ్లోకం - పుణ్యశ్లోకత్వం చ లభత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— కుతశ్చైతదాత్మతత్త్వమేవ జ్ఞేయమనాదృత్యాన్యానీతి. ఆహ - తదేతత్ - ఆత్మతత్త్వం ప్రేయః - ప్రియతరం పుత్రాత్. పుత్రో హి లోకే ప్రియః ప్రసిద్ధః - తస్మాదపి ప్రియతరమితి నిరతిశయప్రియత్వం దర్శయతి. తథా విత్తాత్ - హిరణ్యరత్నాదేః, తథాన్యస్మాత్ - యద్యల్లోకే ప్రియత్వేన ప్రసిద్ధం - తస్మాత్సర్వస్మాదిత్యర్థః. తత్కస్మాదాత్మతత్త్వమేవ ప్రియతరం - న ప్రాణాదీతి. ఉచ్యతే - బాహ్యాత్పుత్రవిత్తాదేః ప్రాణపిణ్డసముదాయో హ్యన్తరోఽభ్యన్తరః - సన్నికృష్ట ఆత్మనః. తస్మాదప్యన్తరాదన్తరతరం యదయమాత్మా - యదేతదాత్మతత్త్వం. యో హి లోకే నిరతిశయప్రియః - స సర్వప్రయత్నేన లబ్ధవ్యో భవతి - తథాయమాత్మా సర్వలౌకికప్రియేభ్యః ప్రియతమః - తస్మాత్తల్లాభే మహాన్ యత్న ఆస్థేయ ఇత్యర్థః. కర్తవ్యతాప్రాప్తమప్యన్యప్రియలాభే యత్నముజ్ఝిత్వా. కస్మాత్పునరాత్మానాత్మప్రియయోరన్యతరప్రియహానేనేతరప్రియోపాదానప్రాప్తౌ ఆత్మప్రియోపాదానేనైవేతరహానం క్రియతే - న విపర్యయ ఇతి. ఉచ్యతే - స యః - కశ్చిదన్యం - అనాత్మవిశేషం పుత్రాదికం ప్రియతరమాత్మనః సకాశాత్ బ్రువాణం బ్రూయాదాత్మప్రియవాదీ. కిం. ప్రియం - తవాభిమతం పుత్రాదిలక్షణం రోత్స్యతి - ఆవరణం - ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతి. వినఙ్క్ష్యతీతి. స కస్మాదేవం బ్రవీతి. యస్మాదీశ్వరః - సమర్థః. పర్యాప్తోఽసావేవం వక్తుం హ యస్మాత్ - తస్మాత్తథైవ స్యాత్ - యత్తేనోక్తం ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతీతి. యథాభూతవాదీ హి సః - తస్మాత్స ఈశ్వరో వక్తుం. ఈశ్వరశబ్దః క్షిప్రవాచీతి కేచిత్ - భవేద్యది ప్రసిద్ధిః స్యాత్. తస్మాదుజ్ఝిత్వాన్యత్ప్రియమాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత. స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే - ఆత్మైవ ప్రియః - నాన్యోఽస్తీతి ప్రతిపద్యతే. అన్యల్లౌకికం ప్రియమప్యప్రియమేవేతి నిశ్చిత్యోపాస్తే - చిన్తయతి. న హాస్య - ఏవంవిదః ప్రియం ప్రమాయుకం - ప్రమరణశీలం భవతి. నిత్యానువాదమాత్రమేతత్ - ఆత్మవిదోఽన్యస్య ప్రియస్యాప్రియస్య చాభావాత్. ఆత్మప్రియగ్రహణస్తుత్యర్థం వా. ప్రియగుణఫలవిధానార్థం వా మన్దాత్మదర్శినః - తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాత్. ౮

ఆ.— ఆత్మన ఉపాసనీయత్వే తస్యైవ జ్ఞాతవ్యత్వసంభావనే హేతురుక్తః - అధునా తస్యైవ హేత్వన్తరత్వేనోత్తరవాక్యమవతారయతి (కుతశ్చేతి) ఇతశ్చేతి యావత్. విరక్తస్య పుత్రే ప్రీత్యభావాత్కథమాత్మనస్తస్మాత్ప్రియతరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్రో హీతి) ప్రియతరం - ఆత్మతత్త్వమితి శేషః. లోకదృష్టిమేవావష్టభ్యాహ (తథేతి) విత్తపదేన మానుషవిత్తవద్దైవం విత్తమపి గృహ్యతే. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకం ప్రదర్శనమశక్యమిత్యాశయేనాహ (తథాన్యస్మాదితి) పుత్రాదౌ ప్రీతివ్యభిచారేఽపి ప్రాణాదౌ తదవ్యభిచారాదాత్మనోఽన ప్రియతమత్వమితి శఙ్కతే (తత్కస్మాదితి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాకుర్వన్ పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అన్తరతరత్వే ప్రియతమత్వసాధనే హేతురాత్మత్వమిత్యభిప్రేత్య విశేష్యం వ్యపదిశతి (యదయమితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేఽపి కుతస్తస్యైవోపాసనీయత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (యో హీత్యాదినా) పుత్రాదిలాభే రాగాదీనాం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తప్రయత్నవిరోధాదాత్మలాభే ప్రయత్నః సుకరో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వే యుక్తిం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) ఆత్మప్రియస్యోపాదానం - అనుసన్ధానం. ఇతరస్య - అనాత్మప్రియస్య హానం - అననుసన్ధానం. విపర్యయః - అనాత్మని పుత్రాదావభినివేశేనాత్మప్రియస్యాననుసన్ధానమితి విభాగః. యుక్తిలేశం దర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (ఉచ్యత ఇతి) కశ్చిదాత్మప్రియవాదీ - స తస్మాదన్యం ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః. వక్తవ్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆత్మప్రియవాదిన్యేవం వదత్యపి పుత్రాదినాశస్తద్వాక్యార్థో నియతో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (స కస్మాదిత్యాదినా) హ శబ్దోఽవధారణార్థః. సమర్థపదాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్మాదేవం వక్తీతి శేషః. ఉక్తం సామర్థ్యమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదితి) అథాత్మప్రియవాదినా యథోక్తం సామర్థ్యమేవ కథం లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) * అతోఽన్యదార్తమిత్యనాత్మనాం వినాశిత్వాద్వినాశినశ్చ దుఃఖాత్మకత్వాత్తత్ప్రియత్వస్య భ్రాన్తిమాత్రత్వాదాత్మనస్తద్విపరీతత్వాన్ముఖ్యా ప్రీతిస్తత్రైవేతి భావః. పక్షాన్తరమనూద్య వృద్ధప్రయోగాభావేన దూషయతి (ఈశ్వరశబ్ద ఇతి) అనాత్మన్యముఖ్యా ప్రీతిరితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపాస్తిమనూద్య తత్ఫలం కథయతి (స య ఇతి) అనువాదద్యోతకో హ శబ్దః. ప్రియం - ఆత్మసుఖం. తస్యాపి లౌకికసుఖవన్నాశః - సుఖత్వాదిత్యాశఙ్క్య తన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రం వివక్షితమిత్యాహ (నిత్యేతి) ఫలశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఆత్మప్రియేతి). మహద్ధీదమాత్మప్రియగ్రహణం - యత్తన్నిష్ఠస్య ప్రియం న ప్రణశ్యతి - తస్మాత్తదనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి స్తుత్యర్థం ఫలకీర్తనమిత్యర్థః. పక్షాన్తరమాహ

---

‡ ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాదితి, అన్తరతరో యదయమితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే । కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి ॥ ౯

(ప్రియగుణేతి) యో మత్వస్సన్నాత్మదర్శీ- తస్య ప్రియగుణవిశిష్టాత్మోపాసనే ప్రియం- ప్రాణాదిన నశ్యతీతి ఫలం విధాతుం ఫలవచనమిత్యర్థః. నన్వాత్మానం ప్రియముపాసీనస్య ప్రియం ప్రాణాదివిద్యాసామర్థ్యాన్న నశ్యతి - తథా చ మన్దవిశేషణం మన్దమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తాచ్ఛీల్యే స్తద్విహితస్యైకశ్రుత్యయస్య శ్రుత్యోపాదానాత్స్వభావవిధానాయోగాచ్చ ప్రమరణశీలత్వాభావే ప్రాణాదేరాత్యన్తికమప్రమరణమవివక్షితమిత్యర్థః. ౮

రం.— (తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరో యదయమాత్మేతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదయం సర్వేషామన్తరతరః- అభ్యన్తరతరః. అత్యన్తాన్తరఙ్గః. ముఖ్య ఇతి యావత్. తాదృశ ఆత్మా. తత్ - తస్మాద్ధేతోః ఏతత్ - ఏషః పుత్రమిత్రాదిప్రియాన్తరాపేక్షయాఽతి ప్రియతర ఇత్యర్థః. (స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదితి) సయః- ఏవం విత్ ఆత్మనోఽపి- పరమాత్మాపేక్షయాఽపి అన్యత్ప్రియమస్తీతి బ్రువాణం ప్రతి-వ ఈశ్వరః ప్రియం రోత్స్యతి- ప్రియనిరోధమీశ్వరః కరిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తథైవ భవేదిత్యర్థః. (ఆత్మానమేవ ప్రియముపాసీతేతి) తస్మాద్ధేతోర్నిరతిశయప్రియం పరమాత్మానమేవోపాసీతేత్యర్థః. పరమాత్మనో ప్యనుభూయమానస్య నిరతిశయానన్దతయా ప్రియత్వమానన్దవల్ల్యాదిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. (న యఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్త ఇత్యాది) ప్రమాయుకం- ప్రకృష్టం మాయుః- మరణం యస్య తత్ప్రమాయుకం న భవతి- అవినష్టం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- యదర్థోపనిషత్కృత్స్నాపి. తస్యైతస్య సూత్రస్య వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రయోజనాభిధిత్సయోపోద్ఘాతం కరోతి- తదితి వక్ష్యమాణమనన్తరవాక్యేఽవద్యోత్యం వస్తు. ఆహుర్బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవివిదిషవో జన్మజరామరణప్రబన్ధచక్రభ్రమణకృతాయాసదుఃఖోదకాపారమహోదధిప్లవభూతం గురుమాసాద్య తత్తీరముత్తితీర్షవో ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలలక్షణాత్సాధ్యసాధనరూపాన్నిర్విణ్ణాస్తద్విలక్షణనిత్యనిరతిశయశ్రేయః ప్రతిపిత్సవః. కిమాహురితి. ఆహ (యద్బ్రహ్మవిద్యయా) బ్రహ్మ- పరమాత్మా. తద్యయా వేద్యతే - సా బ్రహ్మవిద్యా. తయా బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం- నిరవశేషం భవిష్యన్తః- భవిష్యామ ఇత్యేవం మనుష్యా యన్మన్యన్తే. మనుష్యగ్రహణం విశేషతోఽధికారజ్ఞాపనార్థం. మనుష్యా ఏవ హి విశేషతోఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనేఽధికృతా ఇత్యభిప్రాయః. యథా కర్మవిషయే ఫలప్రాప్తిం ధ్రువాం కర్మభ్యో మన్యన్తే- తథా బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వాత్మభావఫలప్రాప్తిం ధ్రువామేవ మన్యన్తే- వేదప్రామాణ్యస్యోభయత్రావిశేషాత్. తత్ర విప్రతిషిద్ధం వస్తు లక్ష్యతే- అతః పృచ్ఛామః. కిము తద్బ్రహ్మ- యస్య విజ్ఞానాత్సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే. తత్కిమవైత్ - యస్మాద్విజ్ఞానాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మ చ సర్వమితి శ్రూయతే తద్యద్యవిజ్ఞాయ కించిత్సర్వమభవత్- తథాన్యేషామప్యస్తు. కిం బ్రహ్మవిద్యయా విజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - విజ్ఞానసాధ్యత్వాత్కర్మఫలేన తుల్యమేవేత్యనిత్యత్వప్రసఙ్గః. సర్వభావస్య బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యానవస్థాదోషశ్చ- తదప్యన్యద్విజ్ఞాయ సర్వమభవత్- తతః పూర్వమప్యన్యద్విజ్ఞాయేతి. న తావదవిజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - శాస్త్రార్థవైరూప్యదోషాత్. ఫలానిత్యత్వదోషస్తర్హి. నైకోఽపి దోషః- అర్థవిశేషోపపత్తేః. ౯

ఆ.— తదాహురిత్యాదేర్గ్రన్థస్య సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) తస్యాం ప్రామాణ్యమాహ (యదర్థేతి) తర్హి సూత్రవ్యాఖ్యానేనైవ సర్వోపనిషదర్థసిద్ధేస్తదాహురిత్యాది వృథేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) విద్యాసూత్రం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛన్తీ శ్రుతిస్సూత్రితవిద్యావివక్షిత ప్రయోజనాభిధానాయోపోద్ఘాతం చికీర్షతి- ప్రతిపాద్యమర్థం బుద్ధౌ సంగృహ్య తాదర్థ్యేనార్థాన్తరోపవర్ణనస్య తథాత్వాత్, *చిన్తాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థాముపోద్ఘాతం ప్రచక్షత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః. యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదివాక్యప్రకాశ్యం చోద్యం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే- ప్రకృతసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (తదితీతి) బ్రాహ్మణమాత్రస్య చోద్యకర్తృత్వం వ్యావర్తయతి (బ్రాహ్మేతి) ఉత్ప్రేక్షయా బ్రహ్మవేదనేచ్ఛావత్త్వం వ్యావర్తయితుం తదేవ విశేషణం విభజతే (జన్మేతి) జన్మ చ జరా చ మరణం చ- తేషాం ప్రబన్ధే- ప్రవాహే చక్రవదనవరతం భ్రమణేన కృతం యదాయాసాత్మకం దుఃఖం- తదేవోదకం యస్మిన్నపారే సంసారాఖ్యే మహోదధౌ- తత్ర ప్లవభూతం- తరణసాధనమితి యావత్. తత్తీరం- తస్య - సంసారసముద్రస్య తీరం - పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తేషాం వివిదిషాయాః సాఫల్యార్థం తత్ప్రత్యనీకే సంసారే వైరాగ్యం దర్శయతి (ధర్మేతి) నిర్వేదస్య నిరఙ్కుశత్వం వారయతి (తద్విలక్షణేతి) ఉత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కిమిత్యాదినా) * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తద్యయేతి) మనుష్యా యన్మన్యన్తే- తత్ర విరుద్ధం వస్తు భాతీతి సమ్బన్ధః. మనుష్యగ్రహణస్య కృత్యమాహ (మనుష్యేతి) నను దేవాదీనామపి విద్యాధికారో దేవతాధికరణన్యాయేన వక్ష్యతే- తత్కథం మనుష్యాణామేవాధికారజ్ఞాపనమిత్యత ఆహ (మనుష్యా ఇతి) విశేషతః - సర్వావిసంవాదేనేతి యావత్. తథాపి కిమితి తేజ్ఞానాన్ముక్తిం సిద్ధవద్బ్రువన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉభయత్ర- కర్మబ్రహ్మణోరితి యావత్. ఉత్తరవాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం మతం తచ్ఛబ్దార్థః. వస్తుశబ్దేన జ్ఞానాత్ఫలముచ్యతే. ఆక్షేపగర్భస్య చోద్యస్య ప్రవృత్తౌ విరోధప్రతిభాసో హేతురిత్యతశ్శబ్దార్థః. తద్బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నమపరిచ్ఛిన్నం వేతి కుతో బ్రహ్మణి చోద్యతే- తత్రాహ (యస్యేతి) ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (తత్కిమితి) బ్రహ్మస్వాత్మానమేవావైదతిరిక్తం వేతి ప్రశ్నస్య ప్రసఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) సర్వస్య వ్యతిరిక్తవిషయో జ్ఞానం ప్రసిద్ధం - తత్కిం విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మ చేతి) *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వశ్రవణాదతిరిక్తవిషయాభావాదాత్మానమవైదితి పక్షస్యావకాశ ఇత్యర్థః. కిం

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్ । అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణాం తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవగ్ం సూర్యశ్చేతి తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య హ న దేవాశ్చనాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాగ్ం స భవతి అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవగ్ం స దేవానాం యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్భునక్త్యేకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః॥ ౧౦

శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వముక్త్వా అత్రోత్తరమాహ (తద్వేతి) బ్రహ్మ హి కిం చిదజ్ఞాత్వా సర్వమభవత్ - జ్ఞాత్వా వా. నాద్యః - బ్రహ్మవిద్యానర్థక్యాది ప్రసక్త్యా ద్వితీయమనువదతి (తథేతి) స్వరూపం - అన్యద్వా జ్ఞాత్వా బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వమితి విశయే ఆద్యమసాధారణమాహ (పశ్యన్నేవ) ద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (అసవస్థేతి) బహిరేవాత్రోపసంహరతి (నతావదితి) అజ్ఞాత్వైవ బ్రహ్మణస్సర్వభావః - అన్యదా దేశ్యజ్ఞానాదినాత్మ స్వాభావ్యం. సచాన్యదా దేశపరిచ్ఛేదనైరపేక్ష్యాత్ - జ్ఞానాద్బ్రహ్మణస్సర్వభావశ్చేత్స్వాత్మనో జ్ఞానస్య ఫలసాధ్యత్వే నిత్యత్వానుపపత్తిః (ఫలేతి) స్వతోఽపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ విద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధాత్పరిచ్ఛిన్నవద్భాతి - తన్నివృత్తౌ స్వాభావికం సర్వభావస్య సాధ్యత్వం. నచానవస్థా - జ్ఞానాన్తరానపేక్షత్వాత్. నాపి క్రియావిరోధః - విషయత్వమన్తరేణ స్వకీయబుద్ధౌ స్ఫురణాదిత్యభిప్రేత్య (నైకోపీతి) ఏతేన నిత్యానాం యద్బ్రహ్మ పరిహృతమిత్యాహ (అన్యథేతి) యద్యపి బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నం నిత్యసిద్ధం - తథాపి తత్రావిద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధం నరూపస్వార్థవిశేషస్యజ్ఞానాదుపపత్తేర్నపరత్వాయజ్ఞమిత్యర్థః ౯

రం — (తదాహురితి) తత్ - వక్ష్యమాణమాహుః - సప్రశ్నమిత్యర్థః. (యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదం హి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం. * యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తః - సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మస్వరూపాణి భవితారో మనుష్యా మన్యన్తే - కిము తద్బ్రహ్మావేత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తద్బ్రహ్మ కిం వేద్యం వస్త్వన్తరమవైత్ - యస్మాత్ - వేదనాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మణోపి పరం తదుపాస్యం వస్త్వన్తరం వేత్తుమభిప్రేతం ఇతి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. ౯

—

శం. — యది కిమపి విజ్ఞాయైవ తద్బ్రహ్మ సర్వమభవత్ - స్వాభావికేన తద్బ్రహ్మణైవ తస్మాత్సర్వమభవదితి. ఏవం చోదితే సర్వదోషానాగస్పృష్టం శ్రుతివచనమాహ - బ్రహ్మ - అపరం. సర్వభావస్యసాధ్యత్వోపపత్తేః. నహి పరస్య బ్రహ్మణః సర్వభావాపత్తిర్విజ్ఞానసాధ్యా. విజ్ఞానసాధ్యాం చ సర్వభావాపత్తిమాహ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తస్మాద్బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యపరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. మనుష్యాధికారాద్వా తద్భావీ బ్రాహ్మణస్స్యాత్. * సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్త ఇతి హి మనుష్యాః ప్రకృతాః - తేషాం చాభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనే విశేషతోఽధికార ఇత్యుక్తం. న పరస్య బ్రహ్మణో, నాప్యపరస్య ప్రజాపతేః. అతో ద్వైతైకత్వాపరబ్రహ్మవిద్యయా కర్మసహితయాఽపరబ్రహ్మభావముపసమ్పన్నో భోజ్యాదపావృత్తః, సర్వాత్మైకత్వచ్ఛిన్నకామకర్మబన్ధనః, పరబ్రహ్మభావీ బ్రహ్మవిద్యాహేతోః, బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. దృష్టశ్చ లోకే భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్య శబ్దప్రయోగః - యథా ఓదనం పచతీతి. శాస్త్రే చ * పరివ్రాజకః సర్వభూతాభయదక్షిణామిత్యాదిః. తథేహాపి వేదిబ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రాహ్మణ ఇతి వ్యపదిశ్యతే తన్న - సర్వోపనిషత్సు నిత్యత్వదోషాత్. నహి సోఽస్తి లోకే పరమార్థతః - యో నిమిత్తవశాద్భావాన్తరమాపద్యతే నిత్యశ్చేతి. తథా బ్రహ్మవిజ్ఞాననిమిత్తకృతా చేత్సర్వభావాపత్తిః - నిత్యా చేతి విరుద్ధం అనిత్యత్వే చ కర్మఫలతుల్యతేత్యుక్తో దోషః. అవిద్యాకృతాసర్వత్వనివృత్తిం చేత్సర్వభావాపత్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం మన్యసే - బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనా వ్యర్థా స్యాత్ - ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదపి సర్వో జన్తుర్బ్రహ్మత్వాన్నిత్యమేవ సర్వభావాపన్నః. పరమార్థతోఽవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చాధ్యారోపితం - యథా శుక్తికాయాం రజతం, వ్యోమ్ని వా తలమలవత్త్వాది. తథేహ బ్రహ్మణ్యధ్యారోపితమవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా నివర్త్యత ఇతి మన్యసే యది - తదా యుక్తం యత్పరమార్థత ఆసీత్పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యార్థభూతం - బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్మిన్వాక్యే ఉచ్యత ఇతి వక్తుం. యథాభూతార్థవాదిత్వాద్వేదస్య. న త్వియం కల్పనా యుక్తా బ్రహ్మశబ్దార్థవిపరీతో బ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రహ్మేత్యుచ్యత ఇతి - శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాన్మహత్తరే ప్రయోజనాన్తరేఽసతి. అవిద్యాకృతవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ విద్యత ఏవేతి చేన్న - తస్య బ్రహ్మవిద్యయాఽపోహానుపపత్తేః. నహి కదాచిత్సద్వస్తుతత్త్వస్యాపోహో(?) దృష్టః కర్త్రా వా విద్యా - అవిద్యాయాస్తు సర్వత్రైవ నివర్తికా దృశ్యతే. తథేహాప్యబ్రహ్మత్వమవిద్యాకృతమేవ నివర్త్యతామసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా - నతు పారమార్థికం వస్తు కర్తుం నివర్తయితుం వార్హతి బ్రహ్మవిద్యా. తస్మాద్వ్యర్థైవ శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా. బ్రహ్మణ్యవిద్యానుపపత్తిరితి చేన్న - బ్రహ్మణి విద్యావిధానాత్. నహి శుక్తికాయాం రజతాధ్యారోపణేఽసతి శుక్తికాత్వం జ్ఞాప్యతే చక్షుర్గోచరాపన్నాయామిదం శుక్తికా న రజతమితి - తథా * సదేవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నేదం ద్వైతమస్త్యబ్రహ్మేతి బ్రహ్మణ్యేకత్వవిజ్ఞానం న విధాతవ్యం బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయామసత్యాం. న బ్రూమః శుక్తికాయామివ బ్రహ్మణ్యతద్ధర్మాధ్యారోపణా నాస్తీతి. కిం తర్హి, న బ్రహ్మ స్వాత్మన్యతద్ధర్మాధ్యారోపనిమిత్తమవిద్యాకర్తృ చేతి. భవత్వేవం నావిద్యాకర్తృ భ్రాన్తం బ్రహ్మ - కింతు నైవాబ్రహ్మ విద్యాకర్తా చేతనో భ్రాన్తోఽన్య ఇ

ష్యతే- నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా * నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ * తత్త్వమసి * ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యా దిశ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ - సమం సర్వేషు భూతేషు * అహమాత్మా గుడాకేశ * శుని చైవ శ్వపాకే చ, * యస్తు సర్వాణి భూతాని * యస్మిన్స ర్వాణిభూతానీత్యాదివాక్యాత్. న స్వేన రూపేణ శాస్త్రోపదేశానర్థక్యమితి. బాధకం వం- అవగతేఽస్త్యేవానర్థక్యం. అవగమానర్థక్యమపీతిచేన్న- అనవగమ నివృత్తేర్దృష్టత్వాత్. తన్నివృత్తేరప్యనుపపత్తిరైకత్వ ఇతిచేన్న- దృష్టవిరోధాత్. దృశ్యతే హ్యేకత్వవిజ్ఞానాదేవానవగమనివృత్తిః- దృశ్యమానమప్యనుప పన్నమితి బ్రువతో దృష్టవిరోధస్స్యాత్. న చ దృష్టవిరోధః కేనచిదప్యభ్యుపగమ్యతే. న చ దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - దృష్టత్వాదేవ. దర్శనానుపపత్తి రితిచేత్- తత్రాప్యేష ఏవ న్యాయః. * పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి * అవిద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే * పునరాబోధ్యాకర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుష ఇత్యేవ మాదిశ్రుతిన్యాయైర్విరుద్ధమిదం పరస్యైవ లక్షణోక్తస్య సంసారిత్వమవగమ్యతే. తద్విలక్షణశ్చ పరః * స ఏష నేతి నేతి * అశనాయాద్యత్యేతి * య ఆత్మాఽపహ తపాప్మా విజరో విమృత్యుః * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కాణాదాదిపక్షే చ సర్వథా సంసారివిలక్షణ ఈశ్వరోఽనుపపత్తి త స్యాద్ర్శతే సంసారమభావ... ప్రకృత్యాద్యపవర్గాత్ స్ఫుటమన్యత్వమీశ్వరాత్ సంసారిణోఽవగమ్యతే- అవాక్యానాదర ఇత్యుపాసనావిధిశ్రుతిస్మృ తయః - సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః * తం విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతత్ * ధ్యానేనాత్మని పశ్యన్తి తమేకం ధీరాః * తమేవైకం జానథ * ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః నిత్యస్య ముముక్షోః గతిమార్గోపదేశాత్. అసతి భే దే కస్య కుతో గతిస్స్యాత్ తదభావే చ దక్షిణోత్తరమార్గనిర్దేశానుపపత్తిః. భిన్నస్యైవ పరస్మాదాత్మనః సర్వమేతదుపపన్నం కర్మజ్ఞానసాధనోపదేశాచ్చ. భిన్నశ్చేద్బ్రహ్మణస్సంసారీ స్యాత్- యుక్తం స ప్రత్యగ్బ్రహ్మపరిజ్ఞానాయ సమ్యగ్జ్ఞానోపదేశః. నేశ్వర స్య- అప్తకామత్వాత్. తస్మాద్యుక్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మాపి పురుష ఉచ్యత ఇతి చేన్న - బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసక్తాత్. సంసారీచేద్బ్రహ్మ యావ బ్రహ్మ నవేదిత్యాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వమభవత్- తస్య సంసారాయత్వనిష్ఠానాదేవ సర్వాత్మభావస్య ఫలస్య సిద్ధత్వాత్ పరబ్రహ్మోపదేశస్య ధ్రు వమానర్థక్యం ప్రాప్తం- తద్విజ్ఞానస్య క్వచిత్పురుషార్థసాధనేఽవినియోగాత్. సంసారిణ ఏవాహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థ ఉపదేశ ఇతి చేత్, అనిర్జ్ఞాతే హి బ్రహ్మస్వరూపే కేన సంపాదయేదహం బ్రహ్మాస్మీతి- నిర్జ్ఞాతలక్షణే హి బ్రహ్మణి శక్యా సంపత్కర్తుం. న- * అయమాత్మా బ్రహ్మ * య ఆత్మా ఽపహతపాప్మా యఆత్మా * తత్సత్యం స ఆత్మా * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృత్య * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి సహ స్రశో బ్రహ్మత్వ శ్రవణాత్ స్వాత్మనా నాధికరణాదేకాత్త్వమేవేత్యవగమ్యతే అన్యస్యహ్యన్యత్వేన సంపత్క్రియతే- నైకత్వే. * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి చ ప్రకృత స్యైవ ద్రష్టుస్సర్వాత్మకత్వం దర్శయతి- తస్మాన్నాత్మనో బ్రహ్మత్వసంపదుపపత్తిః నచాప్యన్యత్ప్రయోజనం బ్రహ్మోపదేశస్యగమ్యతే- * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * అభయం వై బ్రహ్మ భవతి ఇతిచ ఫలశ్రవణాత్. సమ్పత్తిశ్చేత్- తదా న తిర్నస్యాత్- నహ్యన్యస్యాన్యస్వభావ ఉపపద్యతే వ చనాత్పున వ్యతిరేకేత్యాద్యాపాదనం తద్విజ్ఞానసంపత్త్యాదితి చేన్న - సమ్పత్తేః ప్రత్యయమాత్రత్వాత్. విజ్ఞానస్య చ మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వవ్యతిరేకేణాకారకత్వ మిత్యవోచామ. న చ వచనం వస్తునస్సామర్థ్యజనకం - జ్ఞాపకం హి శాస్త్రం కారకమితి స్థితిః * స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః ఇత్యాదివాక్యేషు చ పరస్యైవ ప్ర వేశ ఇతి స్థితం- తస్మాద్వ్యతిరేకే న బ్రహ్మణో విపురుషకల్పనాసార్థ్యం. ఇష్టార్థబాధనాచ్చ. సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమేకరసం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానం సర్వ స్యాముపనిషది ప్రతిపిపాదయిషితోఽర్థః కాణ్వానాం మాధ్యన్దినానాం చైవధారణాదవగమ్యతే * ఇత్యనుశాసనం * ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి. తథా సర్వశాఖో పనిషత్సు చ బ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం నిశ్చితోఽర్థః. తత్ర యది సంసారీ బ్రహ్మణోఽన్య ఆత్మానమేవావైదితికల్ప్యేత - ఇష్టస్యార్థస్య బాధనం స్యాత్- తథా చ శా స్త్రముపక్రమోపసంహారయోర్విరోధాదసమఞ్జసం కల్పితం స్యాత్. వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చ. యది చాత్మానమేవావైదితి సంసారీ కల్ప్యేత- బ్రహ్మవిద్యే తి వ్యపదేశోఽనుపపన్నస్స్యాత్- ఆత్మానమేవావైదితి సంసారిణ ఏవ వేద్యత్వోపపత్తేః. ఆత్మేతి వేదితురన్యదుచ్యత ఇతి చేన్న- అహం బ్రహ్మాస్మీతి విశేషణాత్. అన్యశ్చే ద్వేద్యస్స్యాత్- అయమసావితి విశేష్యేత- నత్వహమస్మీతి- అహమస్మీతి విశేషణాత్, ఆత్మానమేవావైదితి చావధారణాత్, నిశ్చితమాత్మైవ బ్రహ్మేత్యవగ మ్యతే. తథా చ సత్యుపపన్నో బ్రహ్మవిద్యావ్యపదేశః- నాన్యథా. సంసారివిద్యా హ్యన్యథా స్యాత్. న చ బ్రహ్మత్వాబ్రహ్మత్వే హ్యేకస్యోపపన్నే పరమా ర్థతః తమఃప్రకాశావివ భానోః- విరుద్ధత్వాత్. న చోభయనిమిత్తత్వే బ్రహ్మవిద్యేతి నిశ్చితోఽవ్యపదేశో యుక్తః - తదా బ్రహ్మవిద్యా సంసారివిద్యా చ స్యాత్. న చ వస్తునోఽర్ధజరతీయత్వం కల్పయితుం యుక్తం తత్త్వజ్ఞానవివక్షాయాం- శ్రోతుస్సంశయో హి తథా స్యాత్. నిశ్చితం చ జ్ఞానం పురుషార్థసా ధనమిష్యతే- * యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాఽస్తి * సంశయాత్మా వినశ్యతీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. అతో న సంశయితోఽవాక్యార్థో వాచ్యః పరహితార్థినా. బ్రహ్మణి సాధకత్వకల్పనాన్మహాదిష్వివాపేక్షితాని గతాత్మానమేవావైత్ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి చేన్న- శాస్త్రోపాలమ్భాత్. న హ్యస్మత్కల్పనేయం- శా స్త్రకృతాతు. తస్మాచ్ఛాస్త్రస్యాయముపాలమ్భః. న చ బ్రహ్మణ ఇష్టం చికీర్షుణా శాస్త్రార్థవిపరీతకల్పనయా స్వార్థపరిత్యాగః కార్యః. న చైతావత్యేవాప మాయిత్వాభవతః- సర్వం హి నానాత్వం బ్రహ్మణి కల్పితమేవ- * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి * ఏక మేవాద్వితీయ మిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. సర్వోహి లోకవ్యవహారో బ్రహ్మణ్యేవ కల్పితః- న పరమార్థస్సన్నిత్యత్యల్పమిదముచ్యతే ఇయమేవ కల్పనాపేక్షతే తి. తస్మాద్యత్ప్రవిష్టం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తద్బ్రహ్మ. వై శబ్దోఽవధారణార్థః. ఇదం- శరీరస్థం యద్గృహ్యతే. అగ్రే- ప్రాక్ప్రతిబోధాదపి. బ్రహ్మైవ ఆసీత్. సర్వం చ ఏవం. కిన్త్వప్రతిబోధాద బ్రహ్మాస్మ్యసర్వం చేత్యాత్మన్యధ్యారోపాత్ కర్తాహం క్రియావాన్ ఫలానాం చ భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ సంసారీ తి చాధ్యారోపయతి- పరమార్థతస్తు బ్రహ్మైవ తద్విలక్షణం సర్వం చ. తత్కథంచిదాచార్యేణ దయాలునా ప్రతిబోధితం నాసి సంసారీత్యాత్మానమేవావై త్స్వాభావికం. అవిద్యాధ్యారోపితవిశేషవర్జితమిత్యేవశబ్దస్యార్థః. బ్రూహి కోఽసావాత్మా స్వాభావికః- యమాత్మానం విదితవద్బ్రహ్మ. ననునస్మరస్యాత్మా

క్తిత్వాద్విష్ణుకరణ ప్రభుత్వం, తథాకాలకర్మణా[illegible]పసాం - ఏషాంహిఫలసమ్పత్తిహేతుత్వం శాస్త్రేలోకేచ ప్రసిద్ధం, - అతోఽప్యనాశ్వాసశాస్త్రస్థానే. న- సర్వపదార్థానాం నియతనిమిత్తోపాదానాజ్జగద్వైచిత్ర్యదర్శనాచ్చ స్వభావపక్షేచతదుభయానుపపత్తేః, సుఖదుఃఖాదిఫలనిమిత్తం కర్మైవేత్యస్మిన్పక్షేఽపి తేవేదస్మృతిన్యాయలోకవిరోధ[illegible]దేవేశ్వరకాలాఽనస్తావన్నకర్మఫలవిపర్యాసకర్తారః - కర్మణాంకాఙ్క్షితకారకత్వాత్. కర్మహిశుభాశుభంపురుషాణాం దైవకాలేశ్వరాది కారకమనపేక్ష్యనాత్మానం ప్రతిలభతే, లబ్ధాత్మకమపిఫలదానేఽసమర్థం,- క్రియాయాహికారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యాత్. తస్మాత్ క్రియానుగుణాహిదైవేశ్వరాదయఇతి కర్మసుతావన్నఫలప్రాప్తిం ప్రత్యన్వయః. కర్మణామప్యేషాంవశానుగత్వం క్వచిత్ - స్వసామర్థ్యస్యాప్రతిహతత్వాత్. కర్మకాలదైవద్రవ్యాదిస్వభావానాం గుణప్రధానభావస్త్వనియతో దుర్విజ్ఞేయశ్చేతితత్ర్యలోకోమోహః. కర్మైవకారకం - నాన్యత్ఫలప్రాప్తావితికేచిత్. దైవమేవేత్యపరే. కాలఇత్యేకే. ద్రవ్యాదిస్వభావఇతికేచిత్. సర్వఏతేసంహతావిత్యపరే. తత్ర కర్మణః ప్రాధాన్యమభ్యుపేత్యస్మృతివాదాః - పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేత్యాదయః. [illegible]స్వవిషయేకస్య చిత్ప్రాధాన్యేఽన్యేషాం తత్రలీన ప్రాధాన్యశక్తిత్వాత్ - తథాపినకర్మణః ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యస్తికాస్తిక్యం - [illegible]ప్రాధాన్యస్య. న- అవిద్యాపగమమాత్రత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. యదుక్తం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలం ప్రతిదేవావిఘ్నంకుర్యురితి - తన్నదేవానాం విఘ్నకరణే[illegible]. కస్మాత్. విద్యాకాలానన్తరితత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. కథం. యథా లోకే ద్రష్టుశ్చక్షుషఆలోకేన సంయోగోయత్కాలః - తత్కాలఏవ రూపాభివ్యక్తిః - ఏవమాత్మవిషయంజ్ఞానం యత్కాలం- తత్కాలఏవ తద్విషయాజ్ఞానతిరోభావస్స్యాత్. అతో బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకార్యానుపపత్తేః ప్రదీపఇవతమఃకార్యస్య. తత్కేనకస్యవిఘ్నం కుర్యుర్దేవాః - యత్రాత్మత్వమేవదేవానాం బ్రహ్మవిదః. తదుక్తం- అన్యా- స్వరూపం. ధ్యేయం. య[illegible]స్తేర్విజ్ఞేయంబ్రహ్మ. హి- యస్మాదేషాం - దేవానాంసః - బ్రహ్మవిద్భవతి. బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ విద్యామాత్రవ్యవధానాసహమాత్ముక్తికాయాఇవరజతాభాసాయాశ్శుక్తికాత్వమిత్యవోచామ - అతోనాత్మనః ప్రతికూలత్వేదేవానాం ప్రయత్నస్సమ్భవతి. యస్యహ్యనాత్మభూతంఫలందేశకాలనిమిత్తాన్తరితం- తత్రానాత్మవిషయేఽనతిప్రయత్నానాంవిఘ్నాచరణాయదేవాదీనాం. నత్విహవిద్యాసమకాలఆత్మభూతేదేశకాలనిమిత్తానన్తరితే- అవసరానుపపత్తేః. ఏవంతర్హివిద్యాప్రత్యయసన్తత్యభావాద్విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చదర్శనాదన్త్యఏవాత్మప్రత్యయోఽవిద్యానివర్తకః - నతుపూర్వఇతి. న - ప్రథమేనానైకాన్తికత్వాత్. యదిహిప్రథమఆత్మవిషయప్రత్యయోఽవిద్యాంననివర్తయతి - తథాన్త్యోపి- తుల్యవిషయత్వాత్. ఏవంసన్తతోఽవిద్యానివర్తకఃసవిచ్ఛిన్నఇతి న- జీవనాదౌసన్తత్యనుపపత్తేః. నహిజీవనాదిహేతుకేప్రత్యయేసతివిద్యాప్రత్యయసన్తతిరుపపద్యతే- విరోధాత్. [illegible]జీవనాదిప్రత్యయసన్తతిర[illegible]విద్యాసన్తతిరితిచేన్న - ప్రత్యయోయతాసన్తాననవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థానవధారణదోషాత్ [illegible]విద్యాసన్తతౌసత్యాంఅవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థాననిశ్చయ[illegible]తచ్చానిష్టం. సన్తతివాన్తేఽవధారితఏవేతిచేన్న- అన్యసన్తానవిశేషాత్. ప్రథమాద్విద్యాప్రత్యయసన్తతి- మరణకాలాన్తావివిశేషాభావాదాద్యన్తయోఃప్రత్యయయోస్తుల్యదోషప్రసఙ్గస్స్యాతాం. ఏవంతర్హ్యన్త్యఏవనివర్తకఇతిచేన్న- *తస్యతావదేవచిరం*యావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్యే*ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, శ్చ. అథవానివర్తకఇతిచేన్న- సర్వసమానసామర్థ్యాద్విప్రసఙ్గాత్. ఏతావన్తా[illegible]త్రాపి[illegible]ఽపత్యాదివిరోధాత్. ప్రత్యక్షప్రమితాత్మవిషయత్వాదస్త్వేవేతిచేన్న - ఉక్తపరిహారత్వాత్. అవిద్యాశోకమోహభయాదిదోషనివృత్తేః ప్రత్యక్షత్వాదితిచోక్తఏవపరిహారః. తస్మాదాద్యోన్త్యోవా ప్రత్యయోఽనన్తకత్వేనచోద్యముక్తం - అవిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలావసానత్వాద్విద్యాయాః. య ఏవావిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలకృత్ప్రత్యయఆద్యోన్త్యఃసన్తతోఽసన్తతోవా- సఏవవిద్యేత్యభ్యుపగమాన్నచోద్యస్యావతారగన్ధోప్యస్తి. యత్తూక్తం విపరీతప్రత్యయతత్కార్యదర్శనాదితి. న- తచ్ఛేషస్థితిహేతుత్వాత్. యేనకర్మణాశరీరమారబ్ధం - తద్విపరీతప్రత్యయదోషనిమిత్తత్వాత్తస్యతథాభూతస్యైవవిపరీతప్రత్యయదోషసంయుక్తస్యఫలదానేసామర్థ్యమితియావచ్ఛరీరపాతః - తావత్ఫలోపభోగాయతద్విపరీతప్రత్యయం రాగాదిదోషంచతావన్మాత్రమాక్షిపత్యేవ- ముక్తేషువస్తుత్వాత్ఫలదానేతద్విషయకర్మణః. తేనతస్యనివృత్తికాలప్రతిపాద్యం-విరోధాత్. కించాన్యత్. స్వాశ్రయాదేవస్వాత్మనిరోధ్యవిద్యాకార్యంయతస్సిద్ధ్యేత్ - తత్స్మరణాత్- అనాగతత్వాత్. అతీతంహీవిరహేత్ కించ - నచవిపరీతప్రత్యయోఽవిద్యావతఉత్పద్యతే- నిర్విషయత్వాత్. అనవధృతవిషయవిశేషస్వరూపంహి సామాన్యమాత్రమాశ్రిత్యవిపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యమానఉత్పద్యతే - యథాశుక్తికాయాంరజతమితి. సచవిషయవిశేషావధారణతో ఽశేషవిపరీతప్రత్యయాశ్రయస్యోపమర్దితత్వాన్నపూర్వవత్సమ్భవతి - శుక్తికాదౌ సమ్యక్ప్రత్యయోత్పత్తౌ పునరదర్శనాత్. క్వచిత్తువిద్యాయాః పూర్వోత్పన్నవిపరీతప్రత్యయజనిత సంస్కారేభ్యోవిపరీతప్రత్యయావభాసాఃస్మృతయోజాయమానాః విపరీతప్రత్యయభ్రాన్తిమకస్మాత్కుర్వన్తి - యథా విజ్ఞాతదిగ్భాగస్యాప్యకస్మాద్దిగ్విపర్యయవిభ్రమః. సమ్యగ్జ్ఞానవతోపి చేత్పూర్వవద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే - సమ్యగ్జ్ఞానేప్యవిస్రమ్భాచ్ఛాస్త్రోక్తవిజ్ఞానాదౌ ప్రవృత్తిరసమఞ్జసాస్యాత్. సర్వంచ ప్రమాణప్రమాణంసమ్పద్యేత - ప్రమాణాప్రమాణయోర్విశేషానుపపత్తేః. ఏతేనసమ్యగ్జ్ఞానానన్తరమేవశరీరపాతాభావఃకస్మాదిత్యేతత్పరిహృతం. జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగూర్ధ్వం తత్కాలంజన్మాన్తరసఞ్చితానాంచకర్మణామప్రవృత్తఫలానాం వినాశస్సిద్ధోభవతిఫలప్రాప్తివిఘ్నప్రతిషేధశ్రుతే, రేవ. *క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణి * తస్యతావదేవచిరం * సర్వేపాప్మానః ప్రదూయన్తే * తంవిదిత్వానలిప్యతేకర్మణాపాపకేన *ఏతముహైవైతేనతరతో నైనం కృతాకృతేతపతః * ఏతంహవావనతపతి * నబిభేతికుతశ్చనేత్యాదిశ్రుతిభ్యః, శ్చ. *జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణిభస్మసాత్కురుతఇత్యాదిస్మృతిభ్యః, శ్చ.

యత్రుబుద్ధిః ప్రతిబధ్యత ఇతి - తస్య - అవిద్యావిషయత్వాత్. అవిద్యావాక్యాహ ఇతి - తస్యకర్తృత్వాద్యుపపత్తేః. ✻ యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్ పశ్యేదితి హి వక్ష్యతి - అసత్యత్వద్వస్తుత్వాత్ వ్యాఖ్యేయం యత్ర - అవిద్యాయాం సత్యాం హస్త్యాదివస్యాస్తి తమిరకృతద్విత్వేయమస్ద్వత్ - తత్రావిద్యాకృతానేక కారకాపేక్షం దర్శనాదికర్మ, తత్ఫలం, చ దర్శయతి తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాదినా. యత్ర పునర్విద్యాయాం సత్యామవిద్యాకృతానేకత్వభ్రమప్రహాణాత్ తత్కేన కం పశ్యేదితి కర్మాసమ్భవం దర్శయతి. తస్మాదవిద్యావద్విషయ ఏవ పత్తిశంకర్మ - సమ్భవాత్. నేతరత్ర. ఏతచ్చోత్తరత్ర వ్యాచిఖ్యాసిష్యమాణైరేవ వాక్యైర్విస్తరేణ ప్రదర్శయిష్యామః. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ - అథయః - కశ్చిద్బ్రహ్మవిద్యాం-ఆత్మనోఽన్యత్వేనాన్యాం యాం కాంచిద్దేవతాముపాస్తే- స్తుతినమస్కారయాగబల్యుపహార ప్రణిధానధ్యానాదినోపాస్తే-ఉపాస్యగుణభావమనుపగమ్యాస్తే. అన్యో ఽసావనాత్మా మత్తః పృథక్. అన్యోఽహమస్మి- అధికృతః. మయాస్మై ఋణివత్ ప్రతికర్తవ్యమిత్యేవం ప్రత్యయస్సన్నుపాస్తే- నసః - ఏవంప్రత్యయో [illegible]

[illegible]

౧౧. విద్యాయాః కార్యం [illegible]

[illegible] ౧౦

అ.— ఇదానీం [illegible] (యదిత్యాదినా) [illegible] ([illegible]) [illegible] (సర్వభావస్సైతి) [illegible] (సహీతి) [illegible] (విజ్ఞానేన) హిరణ్యగర్భస్య [illegible] బ్రహ్మ [illegible]
✻ [illegible] ✻ [illegible] ✻ బ్రహ్మా బ్రహ్మాదీపురుషాన్ [illegible] ([illegible]) [illegible] (సర్వమిత్యాదినా) [illegible] సర్వాజగదాత్మకం. అపరం. హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ. అస్మిన్ విద్యా- హిరణ్యగర్భ [illegible] హిరణ్యగర్భపదేయద్బ్రహ్మ [illegible] (అతఇతి) [illegible] ([illegible]) అనిశబ్దేన [illegible] ఇతినా- ప్రకృతవాక్యకథనం. [illegible] (తస్మైతి) బ్రహ్మశబ్దేనపరస్య [illegible] తదనిత్యమితిన్యాయమాశంక్యాహ (నహీతి) నానూపన్యాయం ప్రకృతే [illegible] (తథేతి) భవతుసర్వభావాప త్తైరనిత్యత్వం - [illegible] తత్రాహ (అనిత్యత్వేచేతి) కించ- జీవస్య బ్రహ్మత్వం [illegible] (అవిద్యాకృతేతి) తత్రానువాదభాగం విభజతే ([illegible] రిత్యాదినా) బ్రహ్మణాధి పురుషకల్పనా [illegible] కరోతి (తదేతి) తస్మిన్పక్షే బ్రహ్మజ్ఞానాత్ పూర్వమపిపరమాత్మపరం బ్రహ్మనీర్ - తదేవ ప్రకృతే వాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యత ఇతియుక్తం- తద్ధి బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యమాలమ్బనమితి యోజనా. [illegible] ముఖ్యస్యాపి బ్రహ్మశబ్దస్య [illegible] (యథేతి) [illegible] బ్రహ్మశబ్దేన శ్రుతం - అశ్రుతస్తు బ్రహ్మభావీపురుషః - శ్రుతహానిరశ్రుతకల్పనా చాన్యాయ్యేతి - తస్మాత్తత్కల్పనాయుక్తేతి వ్యాచష్టే (నత్వితి) [illegible] ([illegible]) తత్రాగ్నిశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వే [illegible]

నే ప్రయోజనే శ్రుతపరిహితత్వాదశ్రుతం గృహ్యతే - ప్రకృతే స్వర్గప్రయోజనవిశేషే శ్రుతహాన్యాదిర్న యుక్తమిత్యర్థః. మనుష్యాదికారం నిర్వోఢుం బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యనామాన్తరవిశేషణం. యద్యపి బ్రహ్మవిద్యయైవ పరస్యాపి తుల్యమధికృతత్వం- తస్య చావిద్యాద్వారా అధికారిత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః స్ఫుటీభవిష్యతీతి భావః. ద్వితీయం కల్పముత్థాపయతి (అపిచేతి) బ్రహ్మవిద్యానైయర్థక్యప్రసఙ్గాదేవమితి దూషయతి (నతస్యేతి) అనుపపత్తిమేవ సాధయతి (నహీతి) సాక్షాత్- అరోపముపరహరణేనేయావత్. వస్తుధర్మస్య - పరమార్థభూతస్య పదార్థస్యేత్యర్థః. విద్యయా నష్టి కథమస్యేష్టం- తత్రాహ (అవిద్యయా స్త్వితి) సర్పరజ్జ్వాదావితి యావత్. విమతమవిద్యాత్మకం-విద్యానివర్త్యత్వాత్- రజతాదివదిత్యపి ప్రత్యక్ష దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) విషయం సంసారకం- విద్యాత్వాత్- శుక్తికావిద్యావదిత్యాశఙ్క్యనాహ (నత్వితి) అబ్రహ్మత్వాదేర్వా స్తవత్వాయోగాదయుక్తా బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యత్ర చోదయతి (బ్రహ్మణీతి) నహి సర్వజ్ఞే ప్రకాశైకరసే బ్రహ్మణ్యజ్ఞానమనుపపన్నమితి భావః. తస్యాజ్ఞాతత్వం- అజ్ఞత్వం వా ఆక్షిప్యతే. నాద్య ఇత్యాహ (నబ్రహ్మణీతి) నహి తస్యాపరోక్షానాత్మత్వం- విషయత్వప్రసక్తాత్. అతస్తదజ్ఞాతమేష్టవ్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యైక్యజ్ఞానాభావే, ఏత్సంపాదనం వక్తవ్యమిత్యత్ర - రేనప్యజ్ఞానవ్యమేష్టవ్యమిత్యుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సాధయతి (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానస్యాజ్ఞానాన్యతిరేకాత్ప్రతీతం బ్రహ్మ విద్యాభ్యాసోపనాయోపాన్తరోపస్థానిత్యమితి వక్తవ్యం. కల్పాన్తరమాలమ్బతే (నబ్రహ్మణ ఇతి) బ్రహ్మవిద్యాయ ఇష్టనభవతీత్యయ నాప్రతిబోధాయపరస్యైవ నాశకోనాస్తీతినా. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) అనాదిత్వాదవిద్యయా ఇకస్మిత్ పితృభాబాద్వినాచ ద్వారం బ్రహ్మణి ప్రాప్తన్నభవత్యపి సాదితస్య. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) బ్రహ్మణోన్యశ్చేతనో నాస్తి త్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ ఉదాహరతి (నాన్యోతోస్తీత్యాదినా) బ్రహ్మణోన్యశ్చేతనోపినాస్తీత్యత్ర ద్వయంపరతి (యస్త్వితి) బ్రహ్మణోన్యస్యాస్య స్వభావేబోధమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కిమిదమానర్థక్యమనవగతే- అనవగతే వా చోద్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) ద్వితీయేనోపదేశానర్థక్యం- అవగమాదితి ప్రష్టవ్యం. ఉపదేశవదవగమస్యాపి స్వప్రకాశేనస్వేనోపదేశాగోస్తీతి శఙ్క్యతే (అవగమేతి) అనుభవమనుసృత్య పరిహరతి (నానవగమేతి) సావస్తునోభిన్నావేదనస్యైవ తస్యైవ- అభిన్నాచేజ్ఞానాత్మనస్వాపినిష్పత్తిరిత్యపేక్ష్యతే (తన్నిష్పన్నైరితి) అనవగమనస్యైవ వృత్త్యోర్వృశ్యమానతయా స్వరూపాపలాపాయోగాత్ప్రకారాన్తరాసమ్భవాద్దృష్టవత్ప్రకారమేవ మవప్యమితి సహత్యాహ (దృష్టమితి) దృష్టముపేత్య తైతిరోధేత్యాద్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యమానమితి) దృష్టవిరుద్ధమనిష్టతోనేష్టవ్యం- తత్రాహ (నచేతి) అనుపపన్నమఙ్గీకృతోస్యాన్యం తదేవసాక్షిత్యాహ (నచేతి) యుక్తివిరోధేవృష్టిరాబాసీభవతీతి శఙ్క్యతే (సర్వత్రేతి) దృష్టివిరోధే యుక్తేరేవాభాసత్వం స్యాదితి పరిహరతి (తత్రాపీతి) అనుపపన్నత్వం హి సర్వత్ర దృష్టిబలాదిష్టం- దృష్టస్యత్వనుపపన్నత్వేన కించిన్నిమిత్తమస్తీత్యర్థః బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాం నిరాకృత్య స్వపక్షేకాస్తి హానిరిత్యత్ర తత్త్వమసి క్రమం- సమ్ప్రతి ప్రకారాన్తరేణ పూర్వపక్షయతి (పుణ్యాభ్యాపి) ఆదిశబ్దేన *యోయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి ద్వాభ్యాం శ్రుతిర్గృహ్యతే. అనుకర్తా వయం మత్త ఇత్యాద్యాస్మృతిః. న్యాయః-విరోధిధర్మయోరేకత్వాయోగః. విలక్షణత్వమసత్త్వే హేతుః. జీవస్యపరస్మాద్వ్యవస్థిత్వేపి తస్య తతోన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణశ్చేతి) పరస్యతద్విలక్షణత్వం శ్రుతితోదర్శయిత్వా తత్రైవోపపత్తిమాహ (కాణాదేతి) పీత్యాదికముపలక్షణం గ్రన్థకం- కార్యత్వాత్ -ఘటాదిత్యాద్యోపపత్తిః. తయోర్భేదే హేత్వన్తరమాహ (సంసారేతి) జీవస్యస్వగతదుఃఖధ్వంసేప్యుపాయానుష్ఠానాదిత్వేన ప్రవృత్తిస్ప్రష్టా- నేశస్య సాక్షిదుఃఖాభావాత్- అతో భేదస్తయోరిత్యర్థః. ఇతశ్చేశ్వరస్య న ప్రవృత్తిః- హేతుఫలయోరభావాదిత్యాహ (అవాప్తేతి) మిథో భేదే ప్రమాణాన్తరమాహ (సోన్వేష్టవ్య ఇతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (ముముక్షోశ్చేతి) గతిః- దేవయానాద్యా. తస్యాకరణవిశేషః- అర్చిరాదిః దేశః-గన్తవ్యం బ్రహ్మ. తేషాముపదేశాః- తేషాముపపత్తిసమ్భవ స్తీత్యాహ. అపదర్భిగమ్యం భేదసిద్ధిః-తత్రాహ (అసతీతి) గమాగమత్వేభేదేత్యాశఙ్క్యాహ (తదభావే చేతి) కథం తస్యాగత్యాదికముపపద్యతే- తత్రాహ (భిన్నస్త్వితి) జీవేశ్వరయోర్మిథో భేదే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదితి) భేదేసత్యుపపన్నాస్సవ్వుర్వ స్తీతి శేషః. తదేవస్ఫుటయతి (భిన్నశ్చేదితి) తత్సిద్ధౌ సూత్రకారీయకం బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మభావినో జీవస్య బ్రహ్మత్వాభావే బ్రహ్మోపదేశస్యానర్థక్యప్రసక్తాన్నమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (సంసారీచేదితి) విధిశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశోర్థవానితి చేత్- రత్నకింకర్యవిధిశేషత్వేన-ఉపాస్తివిధిశేషత్వేన వా తదర్థవత్త్వమితి వికల్ప్య ద్వయం దూషయతి (తద్విజ్ఞానస్యేతి) అవినియోగాత్-వినియోజకశ్రుత్యాద్యభావాదిత్యర్థః. కల్పాన్తరమాదత్తే (సంసారిణ ఇతి) ఉపదేశస్యాజ్ఞానార్థత్వాత్, తదనపేక్షత్వాచ్చసమ్పత్తేః, తస్యకథం తాదర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిర్జ్ఞాతేహీతి) వ్యతిరేకముక్త్వాన్వయమన్వాచష్టే (నిర్జ్ఞాతేతి) సమారోపస్యానర్థకరత్వేన జీవబ్రహ్మణోరభేదావగమాన్న సమ్పత్పక్షస్సమ్భవతీతి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) కథమేకత్వేగమ్యమానేపి సమ్పదోనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యహీతి) ఏకత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇదమితి) ఏకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కించ-సమ్పత్తిపక్షే తదాపత్తిఫలం-అన్యద్వేతి వికల్ప్య ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) ఆద్యం దూషయతి (సమ్పత్తిశ్చేదితి) *తం యథా యథేత్యాదివాక్యమాశ్రిత్యశఙ్క్యతే (వచనాదితి) సమ్పత్తేరమానత్వాన్నతత్ప్రవణస్యాప్యమానత్వమిత్యాహ (నేతి) తస్యామానత్వే ప్యేవం- మానస్యాకారకత్వాత్. నచ సూత్రాద్యుపాసనాదన్యస్యామానత్వం- స్థితస్య నష్టస్య వానుపపత్తేః. శ్రుతిశ్చ న పూర్వసిద్ధమాత్రాదిభావాభిధాయినీ- తత్సాదృశ్యాత్తద్భావోపచారాత్. అతో బ్రహ్మభావస్య న తత్సిద్ధిః - సమాప్త్యాదికమిత్యాహ (విజ్ఞానస్యేతి) అథాన్యస్యాన్యభావే యథోక్తం వచనమేవ శక్త్యాధాయకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాన్న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుక్త్వా తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సపిష ఇతి) బ్రహ్మోపదేశస్య సమ్పచ్ఛేషత్వే దోషాన్తరమాహ (ఇష్టార్థేతి) తదేవ వివృణ్వన్నిష్టమర్థమాచష్టే (సైషేతి) యథో

క్తంవస్తుతాత్పర్యగమ్యమస్యాయుపనిషదీష్వ ప్రతీతమాహ (కాణ్వద్వయేపీతి) పునఃకాణ్వావగతమవధారణందర్శయతి (ఇత్యనుశాసనమితి) మునికాణ్వా నైస్యవస్థితమురాహరతి (ఏతావదితి) నకేవలముపదేశస్యసస్పష్టత్వేబృహదారణ్యకవిరోధః - కింతు సర్వోపనిషద్విరోధో స్తీత్యాహ (తథేతి) ఇష్టమర్థనిర్ణయముక్త్వాతద్బాధకంనిరస్యతి (తత్రేతి) ననుబృహదారణ్యకే బ్రహ్మాత్మైక్యజీవపరయోర్భేదోఽభిప్రేతః - ఉపసంహారేత్వభేదమతివ్యవస్థాయాంబద్విరోధః కస్యసమాధానమిత్యతఆహ (తథాచేతి) బ్రహ్మాదిపురుషకల్పనాయాముపదేశానర్థక్యమిష్టార్థబాధశ్చేత్యుక్తం. ఇదానీంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనసర్వస్య హేతుత్వాద్యాయతం బ్రహ్మవిద్యేతిసంజ్ఞానుపపత్తిదోషాంతరమాహ (వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చేతి) అత్రోక్తబ్రహ్మశబ్దార్థాద్వ్యతిరిక్తావస్థప్రతిపాద్యాన విద్యత్వాద్బ్రహ్మశబ్దేనపరోక్ష్యత్వాత్ - తద్విద్యావ బ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞానిర్దిశ్యతే (అత్రేతి) వాక్యశేషవిరోధాచ్చైవమిత్యాహ (నాహమితి) తదేవ ప్రపంచయతి (అన్యోఽసావితి) యథోక్తార్థస్య ఫలితమాహ (తథాసతీతి) అత్యన్తభేదేవ్యపదేశానుపపత్తిందర్శయతి (సంసారీతి) జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదోపాదానాద్భేదేన బ్రహ్మవిద్యేతివ్యపదేశస్యేత్యర్థ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్యాతాంబ్రహ్మణ్యన్యోఽన్యత్వేవాభేదో - ప్రకారాంతరేణాభిన్నావిద్యయాబ్రహ్మవిద్యేతినియతవ్యపదేశోఽనస్యాదిత్యాహ (నచేతి) నియమస్త్రం - విషయం ఛిన్నాభిన్నవిషయా విద్యా బ్రహ్మవిషయా పి భవత్యేవేతి వ్యపదేశసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (ఉభయేతి) ఉభయాత్మకత్వాద్వస్తునస్తద్విద్యావిషయత్వేఽవికల్ప్యవ్యపదేశానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అసురేష్వివస్తు బ్రహ్మ అబ్రహ్మవా వైకల్పికమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రోతురితి) సంశయితమపిజ్ఞానంవాక్యాదుత్పద్యతేచేత్ - తావతైవపురుషార్థః శ్రోతుస్సిద్ధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిశ్చితంచేతి) శ్రోతుర్నిశ్చితజ్ఞానస్యఫలత్వేపిన తస్య సంశయితమర్థంవదతోనకాచనహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) నిశ్చితస్యైవజ్ఞానస్యపురుషార్థసాధనత్వం - ననుసంశయితస్యేత్యుపశమస్యార్థః. జీవపరయోరత్యన్తభేదస్య, భేదాభేదయోర్వా, త్వమసీతిబ్రహ్మశబ్దవాచ్యం - నజీవ బ్రహ్మణోః స్వప్నేసంజ్ఞా సస్యార్థస్సఙ్క్షత్యన్తాభేదపక్షే సంమార్గం (బ్రహ్మణీతి) తదాత్మానమేవావైదితిజ్ఞాతృత్వంబ్రహ్మణ్యుచ్యతే - తదయుక్తం - తస్యజ్ఞానమాత్రత్వాత్. అవివినర్త్యం స్థత్వముపి. నచస్వతః కర్తృకర్మజ్ఞానాన్యుక్తి క్రియాకారకఫలవిలక్షణాత్. అతో నిరపేక్షం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యతే. శాస్త్రం బ్రహ్మణి సాధకత్వాదిదర్శయతి - తచ్చాపౌరుషేయమహోపాధ్యాపేక్షమప్యుక్తం. తథాచాస్మిన్నాదివ్యసాధకత్వాద్వ్యనిరుద్ధమితిసమాధత్తే (సత్యమిత్యేతి) (అయమపేక్షితఇతి) సచాయయుక్తః - తస్యాపౌరుషేయత్వేనానపేక్షితదోషత్వాదితిశేషః. ననుబ్రహ్మణోనిత్యము క్తత్వపరేష్వాక్యా వాక్యప్రమాణ్యంకల్ప్యతే - నేత్యాహ (నచేతి) శాస్త్రదృష్టిబ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వంగమ్యతే - సాధకత్వాదివశస్యతేనైవోచ్యతే. నచార్థదర్శితేయమువితం - తథాచవాక్యవంనిత్యముక్తత్వం - కల్పితమితరదిత్యాశ్రయం. యదితస్యనిత్యముక్తత్వాత్సర్వస్యైవసాధకత్వాదినేష్యతే - తదాస్వార్థహానిత్యాద్యసిద్ధిః - సాధనత్వాదినావినాఽభ్యుదయనిశ్రేయససాధనస్యాభావాత్. నచబ్రహ్మణోఽన్యోఽస్తి - *నాన్యోతోఽస్తి ద్రష్టా* బ్రహ్మైవేదంసర్వమిత్యాది శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తావ్యవస్థాతస్మైవేత్యర్థః. కించ - సర్వస్యాపిసంసారస్య బ్రహ్మణ్యేకావిద్యాధ్యాసోపమత సమ్భవతం సాధకత్వాద్యసిద్ధ్యా త్రాణస్య స్త మిత్యభ్యుపగమేకానుపపత్తిరిత్యాహ (నచేతి) తస్యాకల్పితకల్పితత్వంపునరుపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) ఉక్తశ్రుతితాత్పర్యం సత్ప్రలయతి (సర్వోపీతి) సర్వస్యద్వైతవ్యవహారస్య బ్రహ్మణికల్పితత్వే ప్రకృతిచోద్యస్యాథాసత్వంఫలతీత్యాహ (ఇత్యల్పమితి) పరపక్షంనిరాకృత్యస్వపక్షందర్శయతి (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణజగన్నాస్తీతిసూచయతి (నైకద్విఇతి) తత్పదార్థము క్త్వాత్వంపదార్థంకథయతి (ఇదమితి) తదేవస్తుతోభేదంతశ్చ క్త్వాపదా న్తరంవ్యాచష్టే (సాగితి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వంచేతి) కథంతస్యైకత్వేసతీత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) యథాప్రతీతసంకల్పత్వాదేర్వాన్తవత్త్వమాశఙ్క్యశాస్త్రవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తద్విలక్షణం - అత్యన్తసంసారరహితమితియావత్. కిముతద్బ్రహ్మేతిచోద్యంపరిహృత్యకింతదక్షైదితిచోద్యాన్తరం ప్రత్యాహ (తత్కథంచిదితి) పూర్వవాక్యోక్తమవిద్యావిశిష్టమధికారిత్వేనవ్యవస్థితంబ్రహ్మనాసినంసారీత్యాచార్యేణవయాతాకథంచిదోషితమాత్మానసేవాప్తైదితిసమ్బన్ధః. ఆత్మైవప్రమేయః, తద్జ్ఞానమేవ ప్రమాణ, మిత్యేవమర్థత్వమేవకారస్యతివక్షన్నాహ (అవిద్యేతి) ప్రకృతదర్మశ్శబ్దార్థంవివిచ్య కుంన్పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) * సవిష ఇహప్రవిష్ట ఇత్య త్రాత్మనోద్యుక్తత్వాత్ప్రవేశనాదిలిఙ్గస్య, తస్యపరత్వానుసన్ధాయంశక్యత్వా, న్నాస్తీవక్తవ్యమిత్యాహ (నన్వితి) ఆత్మానంప్రత్యక్షయితుం పృచ్ఛతఉప్పరోక్షవచనమనుత్తరమితిశఙ్క్యతే (నన్వసావితి) ఆత్మాసంచిత్ప్రత్యక్షయితుమిచ్ఛసి - తర్హిప్రత్యక్షమేవతందర్శయామీత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) నేదంప్రతిజ్ఞానురూపంప్రతివచనమితిచోదయతి (నన్వత్రేతి) ప్రత్యక్షత్వాద్దర్శనాదిక్రియాయాస్తత్కర్తృస్వరూపమపితథేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యదిదర్శనాదిక్రియాకర్తృస్వరూపోక్తిర్మాత్రేణజిజ్ఞాసానోపశామ్యతి - తర్హిదృష్ట్యాదిసాక్షీత్వేనాత్మాక్త్వాతుష్యతుభవానిత్యాహ (ఏవంతర్హిదృష్టేరితి) పూర్వస్మాత్ప్రతివచనాదస్మిన్ప్రతివచనే ద్రష్టృవిషయాణివిశేషాణాస్తీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) విశేషాభావంనిరాకరోతి (యదిత్యాదినా) ఘటస్యద్రష్టా - దృష్టేర్ద్రష్టేతివిశేషః. ప్రతీయమానేతదభావాత్కిమిత్యాహతేత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టవ్యవివేతి) తథాద్రష్టృవిశేషోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టాత్వితి) వృత్తిమదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్సవికారోఘటద్రష్టా. ఘటస్యచిన్మాత్రస్వభావఃసన్నిధిసత్తామాత్రేణబుద్ధితద్వృత్తీనాంద్రష్టేతివిశేషమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఏతదేవస్ఫుటయతి (అస్తీతి) సప్తమీద్రష్టారమధికరోతి. దృష్టేర్ద్రష్టాస్తావదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంవిశేషంవిశదయతి (యోదృష్టేరితి) భవతుదృష్టిసద్భావేద్రష్టుస్సదాద్రష్టృత్వం - తథాపికథంఘటద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) నిత్యత్వముపపాదయతి (అనిత్యాచేదితి) ఉక్తపక్షపరామర్శార్థాసప్తమీ. కాదాచిత్కీద్రష్టృదృశ్యత్వేదృష్టానమాహ (యథేతి) ఘటాదివద్దృష్టిఃకదాచిదేవద్రష్ట్రాదృశ్యతే - నసర్వదేత్యనిష్టోపపత్త్యభావమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వికారిణశ్చతస్యాద్రష్టృత్వంభ్రమ

ద్రష్టృత్వమన్యథా ద్రష్టృత్వంచదృష్టం- తత్సాక్షిణోవ్యాప్రియమాణంతస్యనిర్వికారత్వంగమయతీతిభావః. దృష్టిద్వయం ప్రమాణాభావాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కిమితి) తదుభయమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తత్రానిత్యాందృష్టిమనుభవేనసాధయతి (ప్రసిద్ధేతి) ఉక్తమర్థంయుక్త్యావ్యక్తీకరోతి (నిత్యైవేతి) [illegible] నిత్యాందృష్టింశ్రుత్యాసమర్థయతే (ద్రష్టురితి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (అనుమానాచ్చేతి) తదేవవివృణోతి (అన్ధస్యాపీతి) జాగరితేచక్షురాదిహీనస్యాపిస్వప్నేస్వప్నేవాసనామయఘటాదివిషయాదృష్టిరుపలభ్యతేయాచ- సాంక్షిన్యాలేచక్షురాదిజనితదృష్ట్యాథాపి స్వయమనిత్యత్వనుభూయతే-సా ద్రష్టుస్వభావభూతాదృష్టిర్నిత్యైవస్యాత్- విమతంనిత్యం-అవ్యభిచారిత్వాత్- పరేష్టాత్మవదితి ప్రయోగోపపత్తి రిత్యర్థః. నన్వాత్మాదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం ద్రష్టేత్యుక్తం- అతఆహ (అయోతి) నిత్యత్వేహేతుః (అపిపరిలుప్తయేతి) నిత్యదృష్ట్యయంపరిహృత్యం స్వరూపభూతదృష్ట్యేత్యుక్తం. తస్యాదృష్ట్యనరాపేక్షోంహారయతి (స్వయమితి) ఉక్తమువివరిలు ప్రత్యక్స్యశక్తి (ఇతరామితి) ఆత్మాదృష్టేర్దృష్టిశ్శిష్టితి ఫలితమాహ (ఏవంచేతి) [illegible] నిత్యదృష్టిస్వభావమూలం [illegible] రాణిదాయజయతి (తద్ద్రష్టేతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] - అనభ్యూపగమాదిత్యాహ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రస రత్యాహ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible]. విజ్ఞాతత్వం - [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] - అన్యత్వా దృష్టిరపేక్ష్యేతే [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) అన్యనోన్య [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) తదర్థరాగివ్యాచష్టే (దృష్టేతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) ఆచార్యేస్య [illegible] ([illegible]) [illegible]. ఇదానీంభూమవాక్యంవ్యాచష్టే ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] - [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible]- [illegible] ([illegible]) యథోక్తమర్థం [illegible] - అన్య [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] (తది) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] సాధనాస్తం [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రతీయతే - తథాపశ్యన్నిత్యాదావపి [illegible]. [illegible] కాలేవనాసి [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) తస్యతాటస్థ్యంవారయతి (యస్సర్వభూతేతి) ప్రవిష్టేప్రమాణకర్తృత్వంస్మారయతి (దృష్టీతి) [illegible]- విషయేష్వనూత్పాకం- సా [illegible] యస్యసఫలోక్తః. ఏవంశబ్దార్థమాహ (అహమితి) మనుష్యోహమిత్యాదిజ్ఞానెసహసన్నకథం బ్రహ్మాహమితి విజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అపోహ్యేతి) అహమిత్యాత్మజ్ఞానంసదానిష్ఠమితిసపర్ధం ప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారేతి) కేవలమిత్యద్విలీయక్యముచ్యతే. జ్ఞానముక్త్యాతత్ఫలమాహ (సొవిద్యేతి) యస్తుదేవాదీనాంమహావీర్యత్వాద్బ్రహ్మవిద్యాయామువిఘ్నసిద్ధిః- నాన్మదాదీనాం- అల్పవీర్యత్వాదితి-తత్రాహ (నహీతి) శ్రేయాంసిబహువిఘ్నానీతిప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వార్తమానితెష్వితి) శఙ్కోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అతఆహేత్యాదినా) యథోక్తైనాన్వయాదినాప్రకారేణబ్రహ్మనిష్ఠాతురితిసమ్బన్ధః. అతిశఙ్కార్థంకథయతి (కిముతేతి) అల్పవీర్యాస్తత్రవిఘ్నకరణేపర్యాప్తానేతికిముతవాచ్యమితియోజనా. అప్రస్తుతశ్రుతిమేథాయోగమభిప్రైత్యచోదయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) శఙ్కానిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అథమర్త్యానిమోత్తమర్త్యాదేవాదమోమర్త్యాక్ ప్రతివిఘ్నంకుర్వన్తీతిశేషః. కథందెవాదీన్ ప్రతిమర్త్యానామృణిత్వం- తత్రా

హ (బ్రహ్మచర్యేణేతి) *యథాపశురేవం స దేవానామితి మనుష్యాణాం పశుసాదృశ్యశ్రవణాత్తేషాం పారతన్త్ర్యాద్దేవాదయస్తాన్ ప్రతి విఘ్నం కు
ర్వన్తీత్యాహ (సత్త్వతి) *అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యత్ర తేషాం సర్వప్రాణిభోగ్యత్వశ్రుతేశ్చ న కేవలం విఘ్నకరా భవన్తీత్యాహ
(అథో ఇతి) లోకశ్రుత్యర్థం ప్రకటయతి (ఆత్మన ఇతి) యథాఽధమర్ణాన్ ప్రత్యుత్తమర్ణాః ఋణ్యం ప్రత్యుపచరన్తి- తథా దేవాదయః స్వస్థితిప
రతయాఽర్థం పరతన్త్రాన్ కర్మిణః స్వభ్యన్వితిస్వప్రాప్తిసిద్ధిశ్చ విఘ్నం కుర్వన్తీతి తేషాం తాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వశఙ్కా నావకాశేత్యర్థః. పశుసాదృ
శ్యేనైవ విపశ్చిన్నమర్థం నివృణోతి (స్వపశూనితి) పశుస్థానీయానాం మనుష్యాణాం దేవాదిశేషత్వే హేతుమాహ (మహాత్తరామితి) ఇతశ్చ దేవాదీనాం
మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వమత్రోన్నీయమానం యుక్తమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ తేషాం తాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వం భాతీత్యాహ (యథేతి)
స్వలోకం- దేహమ్. ఏవం నిత్యత్వం-సర్వభూతభోజ్యాత్మనా తత్స్వభావత్వం. కిం పునః యాపి తానుపభోగ్యశ్చ కారః. బహు వితృత్వేఽపి మనుష్యాణాం దేవాదిపారత
న్త్ర్యమిత్యుక్తే విఘ్నమాచరన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బహూనితి స్వపక్షం) దేవాదీనాం మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వశఙ్కాముపపాదితాముపసంహరతి
(తస్మాదితి) న కేవలం ఉక్తహేతుబలాదేవ-కింతు సామర్థ్యాచ్చేత్యాహ (ప్రభవన్తశ్చేతి) సామర్థ్యాచ్చ విద్యాఫలప్రాప్తౌ తేషాం విఘ్నకరత్వం-తర్హి క
ర్మఫలప్రాప్తావపి స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గం శఙ్కతే (నన్వితి) భవతు తేషాం సర్వత్ర విఘ్నాచరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నేతి) ఆది న్యాయ్య-విశ్వాసాభావః సామర్థ్యా
ద్విఘ్నకర్తృత్వేఽతిప్రసక్తం పరమాహ (తథేతి) అతిప్రసక్తాన్తరమాహ (తథా కాలేతి) విఘ్నకరణే ప్రసక్తానిరిత్యపూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఈశ్వరాదీ
నాం యథోక్తకార్యకారణత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషాం హీతి) *ఏష హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతి *కర్మ హైవ తదూచతురిత్యాదివాక్యం శాస్త్రశబ్దార్థః.
దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వవదీశ్వరాదీనామపి తత్ప్రసక్తావాద్యేవ ద్విదిష్టానుష్ఠానే శాస్త్రానర్థక్యాదప్రామాణ్యం ప్రాప్తమితి ఫలితమాహ (అతోఽపీతి) కిమిద
మద్వైతికస్య చోద్యం-కింవా ద్వైతిన ఇతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తథ్యాత్యల్పి హానౌ యుక్తయా దుర్గాద్యావాసదర్శనాత్, ప్రాణినాం సు
ఖదుఃఖాదితారతమ్యప్రక్లృప్తేః, స్వభావవాదేచ నియతనిమిత్తాదానవైచిత్ర్యదర్శనరాదీనుపపత్తేస్తదయోగాత్కర్మఫలం జగదేష్టవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయం
ప్రత్యాహ (సుఖేతి) *కర్మస్థాపి వేత్యాద్యా శ్రుతిః కర్మణాం బాధ్యతే ఽపస్మృత్యాదిన స్మృతిః. అద్వైతిపి త్రాసనుపపత్తిశ్చ న్యాయః. కథం తావత్తాదే
వాదీనాం కర్తృఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావః - తత్రాహ (కర్మణామితి) కథం హేతుసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య కర్మణః స్వోత్పత్తౌ దేవాద్యపేక్షావ్యతిరేకముఖేనద
ర్శయతి (కర్మ హీతి) స్వఫలేఽపి తత్స్వతన్త్రా అపేక్ష్యన్త ఇత్యాహ (లబ్ధేతి) నిష్పన్నమపి కర్మ పూర్వోక్తం కారకమనపేక్ష్య స్వఫలదానే శక్తం సద్భవతీత్యర్థః.
నిష్పన్నస్యోత్పత్తౌ స్వఫలే చ కారకాన్తరాపేక్షత్వే హేతుమాహ (క్రియాహీతి) కారకాదీనామనేకేషాం నిమిత్తానాముపాదానేన స్వభావో నిష్పద్యతే
యస్యాః-సా తథోక్తా. తస్యాః భావః-కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యం. తస్మాదుభయత్ర పరతన్త్రం కర్మేత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మాపేక్షితకా
రకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అతో వికర్మఫలే నాన్యథేత్యాహ (కరణానామితి) ఏషాం- దేవానాం క్వచిత్- విఘ్నకర్తృత్వే కర్మకారకాణాం వశవర్తి
త్వమేష్టవ్యం- ప్రాణికర్మాపేక్షా న కేవలం విఘ్నకరణేఽతిప్రసఙ్గాత్. అతోఽన్యత్రాపి సర్వత్ర తేషాం తదపేక్షా వాచ్యేత్యర్థః. తత్ర తేషాం కర్మవశవర్తి
త్వే హేత్వన్తరమాహ (స్వసామర్థ్యస్యేతి) విఘ్నాచరణం హి కార్యం దుఃఖముత్పాదయతి- న చ దుఃఖం తేషాం హానాదపేక్ష్యతే-దుఃఖవిషయే పాపసాపేక్ష
స్య శాస్త్రీయగతస్య ప్రత్యాఖ్యేయత్వాత్. తస్మాత్ప్రాణినామదృష్టవశాదేవ దేవాదయో విఘ్నకారణమిత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మపారతన్త్ర్యే కర్మతత్ప
రతన్త్రం న స్యాత్- ప్రధానగుణభావవైపరీత్యయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) ఇతశ్చ నామీషాం నియతో గుణప్రధానభావోఽస్తీత్యాహ (దృ
గ్విషయేతి) ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యతో గుణప్రధానకృతానువిభ్రమో లోకస్యోపలభ్యతే- తస్మాదసాపేక్షే యోనసనియతో స్తీతియోజనా. ప
తివిభ్రమే వాదవిప్రతిపత్తిం హేతుమాహ (కర్మేత్యాదినా) కిమంతస్తినిశ్చయః- తత్రాహ (తత్త్వేతి) వేదవాదానుదాహరతి (పుణ్యో వా ఇతి) ఆది
పదేన *ధర్మరజ్జ్వా వ్రజేదూర్ధ్వమిత్యాదిస్మృతివాదగృహ్యతే. సూర్యోఽయమాహ సేవనాదౌ కాలజ్వలనసలిలాదేః ప్రాధాన్యప్రసిద్ధైర్న కర్మైవ ప్రధా
నమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) అన్యైకాన్తికత్వం-అప్రధానత్వం. తత్ర హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) శ్రుతిస్మృతిలక్షణం శాస్త్రముదాహృతం. జగద్వైచి
త్ర్యానుపపత్తిర్న్యాయం. కిమ్మథ దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వం ప్రసఞ్జితం తద్విరాకృత్య విద్యాఫలే తేషాం తదాశఙ్క్యతం నిరాకరోతి (నాపిద్యేతి) తత్ర
నఞర్థముక్తానువాదపూర్వకం దర్శయతి (యదుక్తమితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ఆత్మనో బ్రహ్మత్వప్రా
ప్తిహేతోః యుక్తైరజ్ఞానధ్వస్తిమాత్రత్వాత్, తస్యాశ్చ జ్ఞానేన తుల్యకాలత్వాత్, తస్మిన్ సతి తత్స్వఫలస్యావశ్యకత్వాత్, దేవాదీనాం విఘ్నాచరణే నావకాశో
స్తీత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దృష్టాన్తేన సమర్థయతి (కథమిత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) దే
వాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్యాం విద్యాయాం సత్యాం బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మత్వమాప-త
స్యాం సత్యాం కథం తేఽస్య విఘ్నమాచరేయుః- స్వవిషయే తేషాం ప్రాతికూల్యాచరణానుపపత్తేరిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే
(తదేతదాహేతి) కథం బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మా భవతి-తత్రాహ (అవిద్యామాత్రేతి) యథేదం రజతమితి రజతాకారా
యాం శుక్తికాత్వమవిద్యామాత్రవ్యవహితం - తథా బ్రహ్మవిదోఽపి సర్వాత్మత్వే తన్మాత్రవ్యవధానా, తస్యాశ్చ విద్యోదయేనాపరోక్షత్వేన నివృత్తే,
ర్యుక్తం విద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వం. ఉక్తం చైతత్ప్రతివచనవశాదాయామిత్యర్థః. ఉక్తస్య హేతోరపేక్షితం వదన్ బ్రహ్మవిదో దేవాద్యాత్మత్వే ఫ
లితమాహ (అత ఇతి) నైవాత్యే తేషాం విఘ్నకర్తృత్వే కుత్ర తత్కర్తృతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య హీతి) తేషాం నిరఙ్కుశప్రసరత్వం వారయతి (న
త్వితి) సఫలః ప్రయత్న ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్య నిరవకాశత్వాదితి హేతుమాహ (అవసరేతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వాత్తత్ఫలే దేవాదీనాం న విఘ్నక
ర్తృతేత్యుక్తముపేత్యస్వయం ఆశఙ్క్యతే (ఏవం తర్హీతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వేన న తదజ్ఞానం నివర్తయేదజ్ఞానమివ తత్త్వజ్ఞానమపి - బ్రహ్మన్నిత్యేతి

జ్ఞానస నస్త్యభావాత్. నచాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివతూర్ధ్వమపి రాగాదేస్తత్కార్యస్య చ దృష్టత్వాత్. అతో దేహపాతకాలీనం జ్ఞానమజ్ఞానంనివర్తయతీతి కుతో జీవన్ముక్తిరిత్యర్థః. అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తత్సన్తతేర్వా. ప్రథమేతన్యాన్త్యత్వాత్- ఆత్మవిషయత్వాద్వాద్వాత త్వంనిరేతేనికల్పోభయత్రదృష్టాన్తాభావంమత్వాద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (న ప్రథమే నేతి) తదేవాసమానేనస్ఫోరయతి (యదిహీతి) కల్పాన్తరం శఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షితోహంభోక్ష్యేహమిత్యాదిలక్షణః. తస్య బుభుత్సాద్యుపప్లుతస్య, బ్రహ్మాస్మీత్యవిచ్ఛిన్న ప్రత్యయసన్తతే, శ్చవిరుద్ధతయాయోగపద్యాయోగం హేతుమాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యాప్రత్యయసన్తతిముపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ వినాశం విశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రార్థజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాశ్రయః. ※ ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి శ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమాత్రసద్భావేతతో విద్యాద్వారావిద్యాధ్వస్తిరితిశాస్త్రార్థనిశ్చయసిద్ధిరిత్యాహ (స న్తతిరితి) ఆత్మధీసన్తతేస్త్వేకస్యాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వారావిద్యాంనివర్తయతి-ఆద్యద్విత్రిక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌవ్యభిచారాదిపరిహరతి (నాద్యన్తమారీతి) పూర్వస్మిన్ ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం- అన్త్యేతుత్వేత్యుక్తేతస్యానన్త్యత్వాత్ప్రథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్ప్రథాత్వే ప్రథమప్రత్యయేవ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తోదోషః. ఆద్యసన్తతిర్నవిద్యాధ్వంసినీ- అన్త్యాతుతథేత్యత్రకారణవిశేషాభావాదన్త్యాస్తస్యానివర్తకత్వేదృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమనైకాన్తికమిత్యేతావేవదోషౌస్యాతామిత్యుక్తంవివృణోతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్యసన్తతేర్వావిద్యానివర్తకత్వాసమ్భవే ప్రథమస్యాపిరాగాద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞానానివర్తకమేవేతిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) ప్రతివిరోధేనపరిహరతి (నతస్మాదితి) తాసామస్తవాదత్వేనానివర్తకత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదఇతిచేదితి) అతిప్రసఙ్గేనదూషయతి (సర్వేష్వితి) యథోక్తశ్రుతీనామర్థవాదత్వే సకలసర్వశాఖోపనిషదాంతత్త్వప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్యసద్భావః. అహంధీగమ్యోప్రతీతౌతాసాం ప్రవృత్తేస్సంవాదవిసంవాదాభ్యామానర్థక్యయోగాదన్యైవార్థవాదతేతి ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యత్వాన్నాత్మనస్తత్వాపేక్షిణః. తస్యవేదాన్తైర్బ్రహ్మత్వంబోధయన్తీతినసంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నో క్తేతి) విద్వదనుభవమాశ్రిత్యాపిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం సమాహితమిత్యాహ (అపిద్వేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యతదజ్ఞాననివర్తకత్వేశ్రుతేపరమతస్యనిరవకాశత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవిశదయతి (అవిద్యాదీతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్యవాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధౌ రాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమితి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వా, ద్విదుషోపియుక్తవచారక్షయంరాగాద్యాభాసావిరోధా, త్తత్ప్రయోజకదేహేనానజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతచ్ఛేషేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాపేక్షితత్వేనేనసమ్బన్ధః. ఆక్షేపకత్వనియమం సాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేన రాగాదిదోషేణ చ నిమిత్తేన ప్రవృత్తత్వాదితియావత్. తథాభూతస్యేత్యస్యనివరణం విపరీతప్రత్యయేత్యాది. కిమేవమస్యాపి శిష్యతే. తావన్మాత్రం - ప్రతిబన్ధసమాప్త్రశరీరం. ప్రారబ్ధకర్మణోప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాన్నజ్ఞానస్తతో దేహాభాసాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథా ప్రవృత్తవేగస్యేషోర్వేగక్షయాదేవ ప్రతిబద్ధస్య క్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - భోగేనత్వితరే క్షపయిత్వాథ సమ్పద్యత ఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతుకస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేతియావత్. నను జ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపికర్మత్వావిశేషాన్నివర్తయిష్యతి. నేత్యాహ (తేనేతి) అవిద్యాలేశేన సహారబ్ధస్యకర్మణోవిద్యానివర్తకాసభవతీత్యత్రహేతుమాహ (అవిరోధాదితి) నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదవిరోధిత్వాదవిద్యాలేశాచ్చతదవస్థితేః, అన్యథాజీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. ఆరబ్ధస్యకర్మణోజ్ఞానానివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితికథం ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కింతర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలోత్పాదనాభిముఖం - తస్యైవ నర్తకం జ్ఞానమితి ప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యర్థః. విమతంనజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపికర్మనజ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాన్నివృత్తేనజ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపేణజాతత్వాత్తద్భోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి. అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః. నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపివిదుషశ్చేదారబ్ధకర్మననివర్తతే-తథాచయథాపూర్వంవిపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేర్విద్వదవిద్వద్విశేషానస్యాత్-అతఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థంవిపరీతప్రత్యయవిషయం విశదయతి (అనవధృతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయేవిషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (సచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేషస్యసామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్. ఆశ్రయస్యేతిపాఠేప్యయమేవార్థః.విదుషోవిపరీతప్రతిభాసేనయథాపూర్వంతత్సత్త్వం-యస్యతుయథాపూర్వంసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవంప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథాఅజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయభావోనుభూయతే- తథాతద్వతోపిక్వచిద్విపరీతప్రత్యయోదృశ్యతే-తథాచకథంతవానుభవవిరోధోనప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యాపరోక్షజ్ఞానవతివిపరీతప్రత్యయసత్త్వేపినాపరోక్షజ్ఞానవతితద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సన్తమ్యర్థః. పఞ్చమీత్వపరోక్షజ్ఞానార్థా. అకస్మాదిత్యజ్ఞానాతిరిక్తక్లృప్తసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషోమిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వావిపక్షేదోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానమాదిశబ్దార్థః. సమ్యగ్జ్ఞానావిస్రమ్భదోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసేతదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్యసవిషయస్యబాధితత్వాన్నవిదుషోరాగాదిరిత్యుపపాద్యజ్ఞానాన్మోక్షేతజ్జన్మమాత్రేణశరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదితిసద్యోముక్తిపక్షంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోభోగాదృతేక్షయోనాస్తి

త్యుక్తైనన్యాయేనేతియావత్. ఆరబ్ధకర్మణాదేహస్థితిముక్త్వా తత్పరిణామం జ్ఞాననివృత్త్యత్వముపసంహరతి (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) తస్యాహనదేవాశ్చనేతివిదు
షోవిద్యాఫలప్రాప్తౌవిఘ్ననిషేధశ్రుత్యనుపపత్త్యాయథోక్తోర్థోభాతీత్యర్థః. నకేవలంశ్రుతార్థాపత్త్యాయథోక్తార్థసిద్ధిః-కింతుశ్రుతిస్మృతిభ్యామపీత్యా
హ (క్షీయన్తేచేత్యాదినా) జీవన్ముక్తింసాధయతాజ్ఞానఫలేప్రతిబన్ధాభావఉక్తః. ఇదానీంపూర్వోక్తంశఙ్కాబీజమనువదతి (యద్వితి) బ్రహ్మవి
త్త్వంహివిదుషః- అవిదుషోవైలక్షణ్యంవ్యక్తంహి. యత్ద్వితీయమజ్ఞేకరోతి (తస్మైత్యాదినా) బ్రహ్మవిత్త్వస్యైవశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అవిద్వా
నితి) అవిదుషోనాస్తికత్వాదీత్యత్రమానమాహ (యత్రేతి) వక్ష్యమాణవాక్యార్థంప్రకృతోపయోగిత్వేనకథయతి (అసన్నేవేతి) బ్రహ్మవి
త్త్వంవిదుషోనేత్యుక్తంవ్యక్తీకర్తుంతస్యనాస్తికత్వాదీన్యత్రాపిప్రమాణమాహ (యత్పునరితి) విద్యావిరహంసత్యామవిద్యాయాస్త్వకృతా
నేకత్వభ్రమస్యచప్రహాణంయత్రసమ్పద్యతే- తత్రతిస్సాదేవకారణాత్ * పతేన్నైనైత్యాదికర్మాదేరసమ్భవందర్శయతీతియోజనా. ప్రమాణసిద్ధ
ముక్తంనిగమయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయత్వమేవత్వమిత్యేతత్ప్రతిపత్త్యయస్య విద్యామాత్రముపసంహరతి (ఏవఞ్చేతి) తత్ప్రతిస్వప విద్యావిష
యంయథాస్ఫుటంభవతి- తథా అథయోన్యామిత్యాదావనన్తరగ్రన్థేవకథ్యతే ప్రథమమిత్యర్థః. తదక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) విద్యా
మాత్రానన్తర్యమవిద్యామాత్రస్యార్థశబ్దార్థః యాగః - గన్ధపుష్పాదినాపూజా బల్యుపహారః - నివేద్యసమర్పణం. ప్రణిధానం - ఐకాగ్ర్యం.
ధ్యానం- తత్రైవానన్తరితప్రత్యయప్రవాహకరణం ఆదిపదం ప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహణార్థం శేషపదర్శనమాత్రోపాసనంనాశాస్త్రీయమిత్యర్థః శా
స్త్రీయదేవతావిషయోతి (అన్యోసావితి) తస్యహేతుమాహ (నసఇతి) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (నసకేవలమితి) సః- అవిద్వానేవం-ఉక్త
దృష్టాన్తవశాత్పశురివదేవానాంభవతి- తేషాంమధ్యేకస్మైచిత్కైనచిదుపకార్యత్వాదితియోజనా. పశుసామ్యంసిద్ధముపసంహరతి (అతఇతి)
అథానేనా విద్యామాత్రేణకింకృతంభవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాస్సంసారహేతుత్వంమాత్రతనిత్యవస్థమవిద్యాకార్యంకర్మఫలంప్రక్షిపతి (ఏత
స్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతావిద్యా- దేవతాధ్యానాత్మికా. శాస్త్రీయత్వాత్వాకాఙ్క్షకర్మణోపిసైవవిద్యంమాదయితుంచశబ్దః. తత్రతుసహ
కారిణీవిద్యానశ్రీసర్వనాదిరూపేతిభేదః. కథంయథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) మాత్రసైవవిధ్యసిద్ధ్యర్థంవి
ద్యామాత్రాత్క్షమనుక్త్వామతి (విద్యాయాశ్చేతి) మాత్రాన్తరాశఙ్కాంవారయతి (సర్వాహీతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) మను
ష్యాణామవిద్యావతాందేవపశుత్వేస్థితేఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్రప్రమాణత్వేనోత్తరంవాక్యముత్థాపయతి (ఏతదితి) కిముదమవిద్యావతోదేవా
దిపాలనమిత్యాశఙ్క్యవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇమేఇన్ద్రాదయఇతి) అభిప్రాయః-అవిద్యావతఃపురుషస్యేతిశేషః. ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యా
చష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాంపశుభావాద్వ్యత్థానమప్రియందేవతానామిత్యుక్తేతదుపాయమపిసత్త్వజ్ఞానంతేషాందేవావిద్విషన్తీత్యాహ (తస్మా
దితి) తత్త్వవిద్యాయామౌర్లభ్యంకథంచనేత్యుక్తం. మనుష్యాణాముత్కర్షందేవానమృష్యన్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి) తేషాంబ్రహ్మవి
ద్యాయాఃకైవల్యాప్తిఃసుతరామనిష్టేతిభావః దేవాదీనాంమనుష్యేషుబ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వేపికింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) తేషాంవి
ఘ్నమాచరతామపిస్యాదమాహ (అస్మదితి) తర్హిదేవాదిభిరుపహతానాంమనుష్యాణాంముముక్షైవనసంపద్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యంత్వితి) ఉ
క్తంహి *నదేవాదణ్డమాదాయరక్షన్తిపశుపాలవత్। యంహిరక్షితుమిచ్ఛన్తిబుద్ధ్యాసంయోజయన్తితమితి. తర్హికింసర్వానేవదేవాఅనుగృహ్ణన్తీత్యా
శఙ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాపరాఙ్ముఖమమునోదయిషితమితియావత్. పశ్వాదివదేవాప్రియవాక్యేనధ్వనితమర్థమాహ (తస్మాదితి) అవి
ద్వత్సుమనుష్యేషుదేవాదీనాంస్వాతన్త్ర్యంతచ్ఛబ్దార్థః. శ్రద్ధాదిప్రధానస్తదారాధనపరస్సన్ దేవానాంప్రియస్స్యాత్-తద్విపక్షస్సముముక్షువైఫ
ల్యాదిత్యర్థః. తత్ప్రీతివిషయశ్చతత్ప్రసాదాదాసాదితవైరాగ్యః సర్వాణికర్మాణిసన్న్యస్య విద్యాప్రాపకంశ్రవణాదికంప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్య
దిత్యాహ (అప్రమాదీతి) శ్రవణాదికమనుతిష్ఠన్నపివర్గాశ్రమాచారపరోభవేత్- అన్యథావిద్యాలక్షణేఫలేప్రతిబన్ధస్స్యాదిత్యాశయేనాహ (వి
ద్యాంప్రతీతి) భయాదినిమిత్తాధ్వనేస్వీకృత్యకాకుస్సుచ్యతే. యథాహ * కామంస్త్రీయంవికారాయశ్శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేరిత్యమరః తయాకా
క్వా - ఏవశ్రుతేఃస్వరకమ్పేనభయసూచకత్వాద్దేవాదిభజనేకల్ప్యతేతాత్పర్యమిత్యాహ (కాక్వేతి) ౧౦

౧౦.— (బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి) ఇదమపివాక్యం వ్యాసార్యైః
*తపాస్యాన్తరమన్యమిత్యుత్తరమాహ - తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఆత్మానమేవావైత్- నత్వన్యముపాస్యం. త
స్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధేతాత్పర్యం-నతుస్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే యథా*సకారణంకరణాధిపాధిపోనచాస్యకశ్చిజ్జ
నితానచాధిపఇతికారణాన్తరనిషేధేనపరమకారణస్వసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేనబ్రహ్మణఃపరమోపాస్యత్వంవివక్షితమితిసర్వవ్యాఖ్యానాధికర
ణేవివృతం.అత్రాత్మేతరంనావైదితివక్తవ్యేఆత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిఃతదిదమప్యేతర్హియఏవంవేదాహంబ్రహ్మాస్మీత్యాదినావక్ష్యమాణ
బ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదితితస్యబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వోక్తిశ్చ*కారణంతుధ్యేయఇతికారణస్యైవధ్యేయ
తయాసర్వకారణస్యబ్రహ్మణఃకారణాన్తరాభావాదేవధ్యేయాన్తరంనాస్తీతిద్యోతనార్థేతితాత్పర్యంద్రష్టవ్యం. ఏవముపాస్యాన్తరశూన్యంబ్రహ్మజ్ఞా
నవతఃఫలమాహ (తద్యోయోదేవానాంప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవత్తథర్షీణాంతథామనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాంమనుష్యాణాంవామధ్యే
యోయోబ్రహ్మప్రత్యబుధ్యత- ససర్వఏవతదభవత్- సర్వమభవత్. సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తావిర్భావవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమా
త్మాత్మకోభవత్. సర్వైస్సైకాత్మ్యంప్రాప్తవానితియావత్. ఐకాత్మ్యస్యనిత్యప్రాప్తస్యప్రాప్తవ్యత్వాసమ్భవాత్తత్సామ్యాకారఃఫలమితిఫలతి. తదే
వాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవఃప్రతిపేదేఽహంమనురభవంసూర్యశ్చేతీతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. తదేతత్- బ్రహ్మపశ్యన్ - ఉపాసీనో

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకꣳ సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయో రూపమత్యసృజత క్షత్త్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్త్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి తస్మాత్క్షత్త్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్త్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్త్ర ఏవ తద్యశో దధాతి సైషా క్షత్త్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం య ఉ ఏనꣳ హినస్తి స్వాꣳ స యోనిమృచ్ఛతి స పాపీయాన్భవతి యథా శ్రేయాꣳసꣳ హిꣳసిత్వా ॥ ౧౧

నాపి దేవాః ఈశతే మనుష్యా ఏవం శక్తా ఇతి - యదాత్మైవ సన్నాదినా మా త్యేతి ప్రతిపాదితే - మన్వాదినా సర్వేషాం స్వస్య చ ఐకాత్మ్యం సార్వాత్మ్యం తదానీత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతి) ఏతర్హ్యపి - ఏతస్మిన్నపి కాలే యదిదం బ్రహ్మ అహమస్మి - సర్వాత్మకబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీత్యేవం యో వేద - స సర్వో భవతి - ఇదం సర్వం భవతి - ఏతత్సర్వాత్మకబ్రహ్మపర్యన్తానుసన్ధానవాన్ భవతీత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వోపాసనస్య సర్వకాలత్వసార్వాత్మ్యహేతుత్వం పూర్వకాల ఏవ - నాస్తి కాలనియమ ఇత్యభిప్రాయః. (తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశత ఇతి) తస్య - బ్రహ్మవిద్యాధికారిణః - దేవా అపి అభూత్యై - ముక్త్యైశ్వర్యాభావాయ న ఈశతే - న సమర్థాః కుతోఽన్య ఇతి భావః. చ శబ్దోఽప్యర్థః. వ్యవధానం చాత్ర సం. తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి) స: యస్మాదేవానామపి ఆత్మా - నియన్తా భవతి - బ్రహ్మవిద్యాప్రభావేన సకలాత్మాదిసిద్ధిమత్తయా తానపి నియన్తుం శక్త ఇత్యర్థః. అతస్తస్య ముక్త్యైశ్వర్యాభావం న తేన కోఽపి సమర్థ ఇత్యభిప్రాయః ఏవం దోషముక్తిరితి భావః. ఏవం బ్రహ్మాత్మనిష్ఠాం కృతార్థతాముక్త్వా అతాదృశామనర్థం దర్శయతి (అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానామితి) యః - పుమాన్ ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా స్వస్యాత్మత్వేనాన్యాం దేవతాం - పరమాత్మరూపాం అసౌ దేవతా అన్యః - ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా ఆత్మభూతాదన్యః, అహం చ ధార్యత్వనియామ్యత్వాదిప్రయుక్తతచ్ఛరీరత్వాశ్రయాదన్యః - భిన్న ఇత్యుపాస్తే - న స వేద - స అజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా లోకే పశుః మనుష్యాణాం శేషభూతః - ఏవం స దేవానాం పశుః - తత్కైఙ్కర్యతయా శేషభూత ఇత్యర్థః. (యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్ భునక్తీతి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ యథా బహవః పశవః ఏకం మనుష్యం దోహవాహనాదిక్రియాభిః భుఞ్జన్తః - పరిపాలయన్తి. ఏవమేకైకః అబ్రహ్మవిత్పురుషః ఇన్ద్రాదీన్ దేవాన్ భునక్తి - పరిపాలయతి. ప్రీణయతి. తత్కైఙ్కర్యే భవతీతి యావత్. ఏతావాంస్తు విశేషః - బహవః పశవ ఏకస్య కిఙ్కరాః - అబ్రహ్మవిత్పురుషస్త్వేకైక ఏవ సర్వదేవానాం కిఙ్కర ఇతి. తతః ఫలితమాహ (ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి) లోకే హి పశుస్వామినః ఆచ్ఛిద్య రాజచోరాదిభిరేకస్మిన్ పశావాదీయమానే - గృహ్యమాణేఽప్యప్రియం భవతి. కిము బహుషు పశుషు హ్రియమాణేషు. తస్మాదేషాం - దేవానాం తత్ప్రియం న భవతి - మనుష్యా బ్రహ్మ విద్యుః - బ్రహ్మజ్ఞానినో భవన్తీతి యదేతత్. తన్న ప్రియమిత్యన్వయః. అతః స్వకిఙ్కరతయా పశుభూతా మనుష్యాః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్య పశుభావాన్ముచ్యేరన్నితి బుద్ధ్యా యథాశక్తి దేవాస్తేభ్యో విఘ్నమాచరన్తీతి భావః. అతః * శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీతి న్యాయేన విఘ్నబాహుల్యే జాతేఽపి బ్రహ్మజ్ఞానే విఘ్నవారణాయ భగవత్ప్రీణనార్చనాదికమనుతిష్ఠన్నవహితో బ్రహ్మవిద్యాయాం యతేతేతి భావః. * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి వాక్యం భగవతా బాదరాయణేన చతుర్థాధ్యాయే నిర్ణీతం. తత్ర హి * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి * జీవేశ్వరపృథక్త్వజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వశ్రవణాత్ స్వాత్మానం ప్రత్యక్పృథక్సిద్ధవిశిష్టత్వలక్షణమాత్మత్వం బ్రహ్మణో నాస్త్యేవ. అతఏవ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి ప్రకరణేన దృష్టివిధిత్వం సూచ్యతే. తాదృశీ ... నోపాసనవిషయా తదన్యత్వేనోపాసనే తాదృశవిషయత్వాదవశ్యంభావేన అతస్మిన్ తద్బుద్ధిరూపదృష్టివిధేరయుక్తత్వాత్ పృథక్త్వేనైవానుసన్ధానం కార్యం - సత్యం పృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపాత్మత్వేనేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతేఽహం వై త్వమసి భగవో దేవత ఇతి హి జాబాలా ఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి - ఉపాసత ఇత్యర్థః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదీని చ శాస్త్రాణి ప్రత్యగాత్మానం ... ఆత్మతాం గ్రాహయన్తి. న చ పృథక్త్వానుసన్ధానస్య విరోధః శఙ్క్యః ... సర్వజ్ఞత్వాది లక్షణభేదకాకారస్య సాకమాత్రకత్వాత్ భేదరూపం పృథక్త్వమస్త్యేవ. నియమేనాధారత్వలక్షణమపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపమాత్మత్వమప్యస్త్యేవ. న హీదృశమాత్మత్వం భేదవిరోధి. అతః * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి విధవాక్యం ... నైవోపాసనం కర్తవ్యమితి సిద్ధం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— పూర్వత్ర ... * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. తస్య చ వ్యాచిఖ్యాసితస్య సూత్రస్యార్థవాదేన * తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదినా సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే. అవిద్యాయాశ్చ సంసారాధికారత్వముక్తం * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇత్యాదినా. తత్రావిద్వాన్ బ్రాహ్మణః పశువద్దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం. కిం పునస్తద్దేవాదికర్మకర్తవ్యత్వే నిమిత్తం. వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ. తత్ర కే వర్ణా ఇత్యత ఇదమారభ్యతే - యన్నిమిత్తసంసారీ కర్మస్వయం పరతన్త్రో వివాధకృతస్సంసారీత్యేతస్యైవార్థస్య ప్రదర్శనాయ. అగ్నిః సృష్టానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో నోక్తః - అగ్నేస్తు సర్గః ప్రజాపతేః సృష్టిపరిపూరణాయ ప్రదర్శ్యతే. అయం చేన్ద్రాదిసర్గస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః - తచ్ఛేషత్వాత్. ఇహ తు సంసారాభిధేయవిదుషః కర్మాధికారహేతుప్రదర్శనాయ (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్) యదగ్నిం సృష్ట్వాగ్నిరూపాపన్నం బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాత్యభిమానాద్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. వై - ఇదం - క్షత్త్రాదిజాతం బ్రహ్మైవ - అభిన్నమాసీత్. ఏకమేవ - నాసీత్ క్షత్త్రాదిభేదః. తత్ - బ్రహ్మైకం - క్షత్త్రాదిపరిపాలయిత్రాదిశూన్యం సన్న వ్య

భవత్- నవిభూతవత్. కర్మణే నాలమాసీదిత్యర్థః. తతస్తత్ - బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోఽస్మీతి అస్యేత్థం కర్తవ్యమితి బ్రాహ్మణజాతినిర్వర్త్యకర్మచికీర్షయా ఆత్మనః కర్మకర్తృత్వవిభూత్యై శ్రేయోరూపం- ప్రశస్తరూపమత్యసృజత- అతిశయేనాసృజత- సృష్టవానిత్యేతత్. కిం పునస్తత్- యత్సృష్టం. క్షత్రం-క్షత్రియజాతిః. తద్వ్యక్తిభేదేన ప్రదర్శయతి- యాన్యేతాని- ప్రసిద్ధాని లోకే దేవత్రా- దేవేషు. క్షత్రాణీతి- జాత్యాఖ్యాయాం పక్షే బహువచనస్మరణాద్వ్యక్తిబహుత్వాద్వా భేదోపచారేణ బహువచనం. కాని పునస్తానీతి. ఆహ- తత్రాభిషిక్తా ఏవ విశేషతో నిర్దిశ్యన్తే- ఇన్ద్రః- దేవానాం రాజా. వరుణః- యాదసాం. సోమః- బ్రాహ్మణానాం. రుద్రః- పశూనాం. పర్జన్యః- విద్యుదాదీనాం. యమః- పితౄణాం. మృత్యుః- రోగాదీనాం. ఈశానః- భాసాం. ఇత్యేవమాదీని దేవేషు క్షత్రాణి. తదను ఇన్ద్రాదిక్షత్రదేవతాధిష్ఠితాని మనుష్యక్షత్రాణి సోమసూర్యవంశ్యాని పురూరవఃప్రభృతీని సృష్టాన్యేవ ద్రష్టవ్యాని- తదర్థ ఏవ హి దేవక్షత్రసర్గః ప్రస్తుతః. యస్మాద్బ్రహ్మణాఽతిశయేన సృష్టం క్షత్రం- తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి - బ్రాహ్మణజాతేరపి నియన్తృ. తస్మాద్బ్రాహ్మణః- కారణభూతః క్షత్రియస్య క్షత్రియమధస్తాద్వ్యవస్థితస్సన్నుపరిస్థితముపాస్తే. క్వ. రాజసూయే. క్షత్ర ఏవ తత్- ఆత్మీయం యశః- ఖ్యాతిరూపం బ్రహ్మేతి దధాతి- స్థాపయతి. రాజసూయాభిషిక్తేనాసన్ద్యాం స్థితేన రాజ్ఞా ఆమన్త్రితో బ్రహ్మన్నితి ఋత్విక్ పునస్తం ప్రత్యాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి- తదేతదభిహితం క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి. సైషా- ప్రకృతా క్షత్రస్య యోనిరేవ - యద్బ్రహ్మ. తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం - రాజసూయాభిషేకగుణం గచ్ఛతి- ఆప్నోతి. బ్రహ్మైవ - బ్రాహ్మణజాతిమేవాన్తతః- అన్తే. కర్మపరిసమాప్తావుపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం- పురోహితం నిధత్త ఇత్యర్థః. యస్తు పునర్బలాభిమానాత్స్వాం యోనిం - బ్రాహ్మణజాతిం. బ్రాహ్మణం. (య ఉ ఏనం హినస్తి) న్యగ్భావేన పశ్యతి. స్వాం- ఆత్మీయామేవ స యోనిమృచ్ఛతి- స్వం ప్రసవం విచ్ఛినత్తి. వినాశయతి. స ఏతత్కృత్వా పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. పూర్వమపి క్షత్రియః పాప ఏవ- క్రూరత్వాత్. ఆత్మప్రసవహింసయా సుతరాం. యథా లోకే శ్రేయాంసం- ప్రశస్తతరం హింసిత్వా - పరిభూయ పాపతరో భవతి- తద్వత్. ౧౧

ఆ.— బ్రహ్మక్షత్రాదికామిత్థం వ్యాఖ్యాయ బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యస్యాతీతేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) శాస్త్రీయశబ్దో బ్రహ్మవిద్యావిషయః. తదాహురిత్యాదినోక్తమనువదతి (తస్య చేతి) అర్థవాదః- తద్యో యో దేవానామిత్యాదిః. సమ్బన్ధః- జ్ఞానస్యాస్య వ్యాప్తిఫలేన సాధ్యసాధనత్వమధికారిణాశ్రయాశ్రయిత్వం బ్రహ్మైక్యేన విషయవిషయిత్వమితి విభాగః. అవిద్యాసూత్రం వృత్తం కథయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) సంసారస్యాధికారః- ప్రవృత్తిః- ఉత్పత్తిరితియావత్. ❋ యథా పశురిత్యాదినోక్తమనుభాషతే (తత్రేతి) అవిద్యాధికారః సప్తమ్యర్థః తత్రావిద్యాకార్యం ప్రపఞ్చయితుమధ్యాయశేషప్రవృత్తిరితి మన్వానో ఽవిద్యావతశ్చాతుర్వర్ణ్యసృష్టిప్రకటనార్థం ❋ తదేతద్బ్రహ్మేత్యస్మాత్ ప్రాక్తనం వాక్యమిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిం పునరితి) బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యమిదమపరామృశ్యతే. వర్ణానేవ విశినష్టి (యన్నిమిత్తైరితి) యన్నిమిత్తైః- బ్రాహ్మణ్యాదిభిస్సమ్బద్ధైః కర్మస్వయం- అవిద్వానధికృతః పశువత్సంసరతీతి పశునిదర్శనం శ్రుతౌ ప్రసిద్ధం. తాని నిమిత్తాని వర్ణయితుముత్తరం వాక్యం ప్రవృత్తమిత్యర్థః ❋ అథేత్యభ్యమన్థదిత్యత్రానుగ్రాహకదేవతాసర్గం ప్రకృత్యాగ్నేరేవ సృష్టిరుక్తా- నేన్ద్రాదీనాం. అప్రవృత్తవిద్యాం ప్రస్తుత్య తేషాం సా వ్యతే- తత్ర కః క్రతురేకః ప్రాయః. తత్రాహ (ఏతి స్యేతి) పూర్వమగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో వాచ్యో పినోక్తః- ఫలాభావాత్. ఇహ త్వేవమనుష్యాణాం క్షత్రియవర్ణాద్యభిమానినః కర్మాధికృతిరిత్యేతస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం తదావిద్యత్వవిషయా సమ్యక్త్వాద్యుక్తమిత్యర్థః. అగ్నిసర్గోఽపి తర్హ్యత్రైవ వాచ్యః - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిస్త్వితి) ప్రజాపతేః సృష్టిపూర్తయే చేదగ్నిసృష్టిస్తత్రోక్తా - హన్తేన్ద్రాదిసర్గోఽపి తత్రైవ వాచ్యః - అన్యథా తదపూర్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) లక్షితక్షత్రస్య కస్మాదత్రోక్తిః పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్య తస్యైవార్థస్యేత్యత్రోక్తం స్మారయతి (ఇహ త్వితి) సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) అగ్నిం- క్షత్రాదిసర్గాత్పూర్వమితి యావత్. వైశబ్దస్యావధారణార్థత్వం వదన్ వాక్యార్థోక్తిపూర్వకమిదమిత్యస్యార్థమాహ (ఇదమితి) ద్వితీయమేవకారం వ్యాచష్టే (నాసీదితి) కథం తర్హి తస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (తదితి) తదేవ సృష్టమాకాఙ్క్షాద్వారా స్పష్టయతి (కిం పునరితి) ఏకా చేత్ క్షత్రజాతిః సృష్టా - కథం తర్హి యాన్యేతానీతి బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వ్యక్తిభేదేనేతి) క్షత్రజాతేరేకత్వాత్కథం క్షత్రాణీతి బహువచనమిత్యాశఙ్క్య ❋ జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి పాణినిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (జాతీతి) బహూక్తేర్గత్యన్తరమాహ (వ్యక్తీతి) తాసాం బహుత్వాజ్జాతేశ్చ తదభేదాత్తత్ర భేదముపచర్య బహూక్తిరిత్యర్థః. క్షత్రాణీతి బహువచనమితి సమ్బన్ధః. తేషాం విశేషతో గ్రహణం క్షత్రస్యోక్తమత్వం ఖ్యాపయితుమితి మన్వానస్సన్నాహ (కాని పునరిత్యాదినా) నను కిమితి దేవేషు క్షత్రసృష్టిరుచ్యతే- బ్రాహ్మణస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధ్యర్థం మనుష్యేష్వేవ హి తత్సృష్టిరుపదేష్టవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తదన్వితి) తథాపి పిపక్షితాసృష్టిర్ముఖతో వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యోపోద్ఘాతోఽయమిత్యాహ (తదర్థ ఇతి) తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) క్షత్రస్య నియన్తృత్వమయుక్తం హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మేతి- ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణాఖ్యమితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (రాజసూయేతి) ఆసన్ద్యాం- మఞ్చికాయాం. క్షత్రే స్వకీయం యశః సమర్పయతో బ్రాహ్మణస్య నికర్షమాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) తయోర్బ్రాహ్మణత్వస్య తుల్యత్వాత్కుతోఽవాన్తరభేదః- క్షత్రమపి హి క్రతుకాలే బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) క్షత్రస్య బ్రహ్మాభిధవేదోపశ్రవణాచ్ఛతస్య తదపేక్షయా గుణత్వమిత్యాహ (యన్త్స్వితి) ప్రకృతాద్దాదపీతి వక్తుముక్తశబ్దః. య ఉ ఏనం హినస్తీతి ప్రతీకగ్రహణం- యస్తు పునరిత్యాది వ్యాఖ్యానమితి భేదః. ఈయసునన్తరబద్ధస్య ప్రయోగే హేతుమాహ (పూర్వమపీతి) బ్రాహ్మణాభిభవే పాపీయస్త్వమిత్యేతదుదాహరణేన బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) ౧౧

ఉ.— స నైవ వ్యభవత్ స విశమసృజత యాన్యేతాని దేవజాతాని గణశ ఆఖ్యాయన్తే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వే దేవా మరుత ఇతి॥ ౧౨

స నైవ వ్యభవత్ స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమియం వై పూషేయꣳ హీదꣳ సర్వం పుష్యతి యదిదం కించ॥ ౧౩

రం.— *స ముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేతి, * తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి, చ బ్రాహ్మణవర్ణాగ్నిసృష్టిః ప్రాగుక్తా. ఇదానీం క్షత్రాదిరూపక్షత్రాదిసృష్టిం వక్తుం * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినోక్తమేవ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం బహుకృత్వోఽపి పథ్యం వదితవ్యమితి నీతిమనుసృత్య శిష్యావధానాయ పునరపి స్మారయతి (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తదేకం సదితి) స వ్యభవత్ - నైభవం న ప్రాప్తమిత్యర్థః. న చాగ్నిసృష్ట్యనన్తరం బ్రహ్మణః కథమేకత్వోక్తిరితి వాచ్యం - తదవివక్షయా ఏకత్వోక్త్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యమ్. (తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రమితి) క్షత్రం- క్షత్రియాఖ్యం శ్రేయః- శ్రేష్ఠరూపం- శరీరభూతమత్యసృజత- అతిప్రశస్తతయా- సర్వాధికతయా ససర్జేత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యేతానీత్యాది) దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినా సప్తమ్యర్థే త్రా ప్రత్యయః. దేవేష్విన్ద్రవరుణాదీని యాన్యేతాని క్షత్రాణి- తాని ససర్జేత్యర్థః. * బ్రహ్మ బృహస్పతిః క్షత్రమిన్ద్రః మరుతో వై దేవానాం విశ ఇతి శ్రుతేరిన్ద్రాదీనాం క్షత్రియత్వం - దేవేష్వపి పాదిశేషేణ వర్ణవిశేషసద్భావాత్. అభిమానిత్వాద్వా క్షత్రియత్వం ద్రష్టవ్యం. ఉభయమపి వ్యాఖ్యానైర్వ్యాఖ్యాతం. (తస్మాత్క్షత్రాత్పరం నాస్తీతి) యస్మాద్ధేతోరిన్ద్రాదయో దేవశ్రేష్ఠా అపి క్షత్రియాః- తస్మాత్ క్షత్రియాత్ పరం- శ్రేష్ఠం నాస్తీత్యర్థః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయ ఇతి) యస్మాత్క్షత్రియః శ్రేష్ఠః- తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽపి రాజసూయయజ్ఞే క్షత్రియమధస్తాత్- క్షత్రియస్యాధస్తాత్. * తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి ద్వితీయా. ఉపాస్తే - ఉపవిశతీత్యర్థః. (క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి) * రాజసూయే రాజ్ఞా బ్రహ్మన్నిత్యామన్త్రితః ఋత్విగ్రాజానమాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి శ్రవణాత్ తద్యశః - బ్రాహ్మణత్వప్రయుక్తం యశో రాజసూయే క్షత్రే-క్షత్రియ ఏవ బ్రాహ్మణో యస్మాత్కారణాద్దధాతి - తస్మాచ్చ హేతోః క్షత్రియ ఏవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. (సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మేతి) ఏవంవిధస్యాపి క్షత్రస్య బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇతి యావత్ - సా యోనిరిత్యర్థః. రాజసూయే క్షత్రియగతాతిశయస్యాపి బ్రాహ్మణాధీనత్వాత్, ద్యజనాధ్యయనయోస్తదధీనత్వాచ్చ క్షత్రియస్యైశ్వర్యం బ్రాహ్మణానుగ్రహప్రయుక్తమితి భావః. యోనిశబ్దాభిప్రాయేణ సైషేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. (తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిమితి) తస్మాదేవ- హేతోః- యద్యపి రాజసూయాభిషేకదశాయాం పరమతాం- శ్రేష్ఠతాం రాజా- క్షత్రియో గచ్ఛతి- కర్మావసానే తు స్వాం యోనిం- స్వయోనిభూతం బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణమేవోపనిశ్రయతి- యాజనాదికార్యాయ బ్రాహ్మణసమీపముపైత్యనిహీనతయా శ్రయతీత్యర్థః. (య ఉ ఏనం హినస్తి స్వాం స యోనిమృచ్ఛతీతి) య ఉ-యస్తు క్షత్రియః ఏనం- బ్రాహ్మణం హినస్తి- స్వాం యోనిం - స్వోత్పత్తిస్థానమేవ బుచ్ఛతి - హినస్తీత్యర్థః మాతృపితృహా భవతీతి యావత్. తదేవ వివృణోతి (స పాపీయాన్ భవతీత్యాది) యథా శ్రేయాంసం- పిత్రాదికం హింసిత్వా పాపీయాన్ భవతి- ఏవం పాపీయాన్ భవతీత్యర్థః. ౧౧

శం.— క్షత్రే సృష్టేఽపి స నైవ వ్యభవత్- కర్మణే బ్రహ్మ తథా న వ్యభవత్. విత్తోపార్జయితురభావాత్. స విశమసృజత కర్మసాధనవిత్తోపార్జనాయ. కః పునరసౌ విట్. యాన్యేతాని దేవజాతాని- స్వార్థే నిష్ఠా. య ఇమే దేవజాతిభేదా ఇత్యర్థః గణశః- గణం గణమాఖ్యాయన్తే- కథ్యన్తే గణప్రాయా హి విశః. ప్రాయేణ సంహతా హి విత్తోపార్జనే సమర్థాః- నైకైకశః. వసవోఽష్టసంఖ్యో గణః. తథైకాదశ రుద్రాః. ద్వాదశాదిత్యాః. విశ్వే దేవాస్త్రయోదశ విశ్వాయా అపత్యాని- సర్వే వా దేవాః. మరుతస్సప్త సప్త గణాః. ౧౨

ఆ.— కర్తుర్బ్రాహ్మణస్య, నియన్తుశ్చ క్షత్రియస్య, సృష్టత్వాత్కిముత్తరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (క్షత్ర ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (కర్మణ ఇతి) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణోఽస్మీత్యభిమానీ పురుషః తథా- క్షత్రసర్గాత్పూర్వమివేతి యావత్. కథం తర్హి లౌకికసామర్థ్యసంపాదనద్వారా కర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (స విశమితి) దేవజాతానీత్యత్ర తకారో నిష్ఠా. గణం గణం కృత్వా కిమిత్యాఖ్యానం విశామిత్యాశఙ్క్యాహ (గణేతి) విశాం సముదాయప్రధానత్వమద్యాపి ప్రత్యక్షమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) ౧౨

రం. (స నైవ వ్యభవత్స విశమసృజతేతి) సః- పరమాత్మా క్షత్రం సృష్ట్వాపి న వ్యభవత్ - విభుత్వం నాప్తవాన్. తతో విశం- వైశ్యమసృజతేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (యాన్యేతాని దేవజాతానీత్యాదినా) దేవజాతాని- దేవసమూహాః. గణశః- గణరూపేణాఖ్యాయన్తే - వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవమరుతాం గణదేవతాత్వప్రసిద్ధేః. ౧౨

శం.— స పరిచారకాభావాత్పునరపి నైవ వ్యభవత్. స శౌద్రం వర్ణమసృజత- శూద్ర ఏవ శౌద్రః. స్వార్థే వృద్ధిః. కః పునరసౌ శౌద్రో వర్ణః-యస్సృష్టః. పూషణం-పుష్యతీతి పూషా. కః పునరసౌ పూషేతి. విశేషతస్తం నిర్దిశతి-ఇయం-పృథివీ పూషా. స్వయమేవ నిర్వచనమాహ- ఇయం హీదం సర్వం పుష్యతి- పుష్ణాతి యదిదం కించ. ౧౩

మూ.— సనైవవ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతధర్మంతదేతత్క్షత్రస్యక్షత్రంయద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరంనాస్త్యథోఅబలీయాన్బలీయాగ్ంసమాశగ్ంసతేధర్మేణయథారాజ్ఞైవంయోవైసధర్మస్సత్యంవైతత్తస్మాత్సత్యంవదన్తమాహుర్ధర్మంవదతీతిధర్మంవావదన్తగ్ంసత్యంవదతీత్యేతద్ధ్యేవైతదుభయంభవతి॥ ౧౪

ఆ.— కర్తృపాలయితృభర్గార్హియిత్యాణాంస్రష్టత్వాత్కృతంవర్ణాన్తరస్యసృష్ట్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సహఃచారకేతి) శా వం వర్ణమసృజతేత్యత్రాకారోవృద్ధిః. పుష్యతీతిపూషేత్యుక్తత్వాత్ప్రశ్నస్యానవకాశత్వమాశఙ్క్యాహ (విశేషణ ఇతి) పూషశబ్దస్యార్థాన్తరే ప్రసిద్ధత్వాత్కథం పృథివ్యాంవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవేతి) ౧౩

రం.— (సనైవవ్యభవత్సశౌద్రం వర్ణమసృజతపూషణమితి) స్పష్టోర్థః. (ఇయంవైపూషేయంహీదం సర్వంపుష్యతీత్యాది) ఇయం - పృథివ్యేవపూషేత్యుచ్యతే. హి - యస్మాద్యదిదంకించ - దృశ్యమానమిదంసర్వం పుష్యతి అతః పృథివ్యాఏవసర్వకార్యపోషకత్వాత్పృథివ్యేవపూషేత్యర్థః. యథాగ్నీన్ద్రాదీనాం బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాశ్రయత్వం - ఏవంపృథివ్యా అపి శూద్రత్వాశ్రయత్వంతదభిమానిత్వం వా ద్రష్టవ్యం. ౧౩

శం.— సచతురస్సృష్ట్వాపివర్ణాన్నైవవ్యభవత్ - ఉగ్రత్వాత్క్షత్రస్యానియతత్వాశఙ్కయా. తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత. కింతత్. ధర్మం. తదేతత్ - శ్రేయోరూపంసృష్టంక్షత్రస్యక్షత్రం- క్షత్రస్యాపినియన్తృ. ఉగ్రాదప్యుగ్రం. యద్ధర్మః-యోధర్మః. తస్మాత్-క్షత్రస్యాపినియన్తృత్వాద్ధర్మాత్పరంనాస్తి- తేనహినియమ్యన్తేసర్వే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- అథో- అప్యబలీయాన్- దుర్బలతరోబలీయాంసం-ఆత్మనోబలవత్తరమప్యాశంసతే- కామయతేజేతుంధర్మేణబలేన. యథాలోకేరాజ్ఞాసర్వబలవత్తమేనాపికుటుమ్బికః- ఏవం. తస్మాత్సిద్ధంధర్మస్యసర్వబలవత్తరత్వాత్సర్వనియన్తృత్వం. యోవైసధర్మః- వ్యవహారలక్షణోలౌకికైర్వ్యవహ్రియమాణః సత్యంవైతత్- సత్యమితియథాశాస్త్రార్థతా. సఏవానుష్ఠీయమానోధర్మనామాభవతి. శాస్త్రార్థత్వేనజ్ఞాయమానస్తుసత్యంభవతి. యస్మాదేవం- తస్మాత్సత్యం- యథాశాస్త్రంవదన్తంవ్యవహారకాలఆహుః సమీపస్థాఉభయవివేకజ్ఞాఃధర్మంవదతీతి- ప్రసిద్ధంలౌకికంన్యాయంవదతీతి. తథావిపర్యయేణధర్మంవా - లౌకికంవ్యవహారంవదన్తమాహుస్సత్యంవదతి- శాస్త్రాదనపేతంవదతీతి. ఏతత్ - యదుక్తముభయం- జ్ఞాయమానమనుష్ఠీయమానంచ. తద్ధర్మఏవభవతి. తస్మాత్సధర్మోజ్ఞానానుష్ఠానలక్షణః శాస్త్రజ్ఞానితరాంశ్చసర్వానేవనియమయతి. తస్మాత్సక్షత్రస్యాపిక్షత్రం. అతస్తదభిమానోఽవిద్వాంస్తద్విశేషానుష్ఠానాయబ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రనిమిత్తవిశేషమభిమన్యతే. తానిచనిసర్గతఏవకర్మాధికారనిమిత్తాని. ౧౪

ఆ.— ననుచాతుర్వర్ణ్యస్యసృష్టిస్తావతైవకర్మానుష్ఠానసిద్ధేరలంధర్మస్యసృష్ట్యేత్యతఆహ (సచతురఇతి) అనియతత్వాశఙ్కయా - నియామకాభావేతస్యానియతత్వసమ్భావనయేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దః ప్రష్టృబ్రహ్మవిషయః. కుతోధర్మస్యసర్వనియన్తృత్వం - క్షత్రస్యైవతత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (తత్కథమితి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) తదేవోదాహరతి (యథేతి) రాజ్ఞా- స్పర్ధమానఇతిశేషః. ధర్మస్యోత్కృష్టత్వేననియన్తృత్వేసత్యాదభిన్నత్వం- హేత్వన్తరమాహ (యోవాఇతి) కథంధర్మస్యసత్యత్వం - సహిపురుషధర్మః. వచసధర్మస్సత్యత్వమిత్యవాన్తరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవేతి) యథోక్తైక్యేలోకప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (యస్మాదితి) ఉభయశబ్దోధర్మసత్యవిషయః. ధర్మంవదతీత్యేతదేవవిభజతే (ప్రసిద్ధమితి) యథాశాస్త్రానుసారేణవదన్తంధర్మంవదతీతి- తథాపూర్వోక్తవదనవైపరీత్యేనధర్మంవదన్తంసత్యంవదతీత్యాహురితియోజనా ధర్మమేవవ్యాచష్టే (లౌకికమితి) సత్యంవదతీత్యేతదేవస్ఫుటయతి (శాస్త్రాదితి) కార్యకారణభావేనానయోరేకత్వముపసంహరతి (యదుక్తమితి) శాస్త్రార్థసంశయేశిష్టవ్యవహారాన్నిశ్చయః- యథాయవవరాహాదిశబ్దేషు. ధర్మసంశయేష్వతుశాస్త్రార్థవశాన్నిర్ణయః- యథాచైత్యవన్దనాదిష్వదానేనాగ్నిహోత్రాదౌ. అతోహేతుహేతుమద్భావాదుభయోరైక్యమితిభావః. ధర్మస్యసత్యాదభేదేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్యసర్వనియన్తృత్వేపిక్షత్రేకిమాయాతం - తదాహ (తస్మాత్సఇతి) తర్హియథోక్తధర్మవశాదేవకర్మానుష్ఠానసిద్ధేర్వర్ణాశ్రమాభిమానస్యాకించిత్కరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ధార్మికత్వాద్యభిమానోబ్రాహ్మణ్యాద్యభిమానంపురోధాయానుష్ఠాపకశ్చేత్ - తదభిమానోపితత్రైవాభిమానాన్తరంపురస్కృత్యానుష్ఠాపయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (తానిచేతి) నఖల్వవిదుషోధార్మికస్యబ్రాహ్మణ్యాదిషునిమిత్తేషుసత్సుకర్మప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమపేక్షతే- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౪

రం.— (సనైవవ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతధర్మమితి) ఏవంచాతుర్వర్ణ్యస్యసృష్ట్యనన్తరమపిసః - ఆత్మానైవవ్యభవత్- విభూతింనాప్తవాన్. అతోవిభూతివృద్ధ్యర్థంతచ్ఛ్రేయోరూపం- తస్య- శ్రేయోరూపత్వేనప్రాజ్ఞైర్దిష్టస్యక్షత్రియస్యాపిశ్రేయోరూపంధర్మంసృష్టవానిత్యర్థః. (తదేతత్క్షత్రస్యక్షత్రంయద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరంనాస్తీతి) తదేతత్ - ధర్మఇత్యుక్తమేతద్వస్తుక్షత్రస్యక్షత్రం - సర్వనియన్తృతయా ఉగ్రాదప్యుగ్రాన్నియన్తృతయాఉగ్రమిత్యర్థః. తస్మాద్ధర్మాత్పరం - అధికంకిమపినాస్తీత్యర్థః. (అథోఅబలీయాన్బలీయాంసమాశంసతేధర్మేణయథారాజ్ఞైవమితి) అథోశబ్దఃఅప్యర్థః. అబలీయానథో - అబలిష్ఠోఽపిపుమాన్బలీయాంసంపుమాంసంజేతుమాశంసతేధర్మేణ -ధర్మబలేన. యథారాజ్ఞా-యథారాజబలమవలమ్బ్యదుర్బలోబలీయాంసంజిగీషతి-తథేత్యర్థః. లోకేఽస్మిన్దుర్బలస్యదారాదికమపహరన్బలవానపిబాధితోద్య

ఉ.— తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్రస్తదగ్నినైవదేవేషుబ్రహ్మాభవద్బ్రాహ్మణో మనుష్యేషుక్షత్రియేణక్షత్రియోవైశ్యేనవైశ్యఃశూద్రేణ శూద్రస్తస్మాదగ్నావేవదేవేషు లోకమిచ్ఛన్తేబ్రాహ్మణేమనుష్యేష్వేతాభ్యాగ్ంహిరూపాభ్యాంబ్రహ్మాభవత్ అథయోహవాఅస్మాల్లోకాత్స్వంలోకమదృష్ట్వాప్రైతి సఏనమవిదితోనభునక్తియథావేదోవాఽననూక్తోఽన్యద్వాకర్మాకృతం యదిహవాఅప్యనేవం విన్మహత్పుణ్యం కర్మకరోతితద్ధాస్యాన్తతః క్షీయతఏవాత్మానమేవలోక ముపాసీతసయఆత్మానమేవ లోకముపాస్తేనహాస్యకర్మక్షీయతేఅస్మాద్ధ్యేవాత్మనోయద్యత్కామయతేతత్తత్సృజతే॥ ౧౫

ష్టః-అతో బలవత స్తస్యధర్మవిరోధిన స్తద్దణ్డసంబన్ధాన్మైత్రైవకృతమితిగమ్యత ఇతిభావః. (యో వై సధర్మస్సత్యంవైతదితి) యః-క్షత్రాదపిశ్రేయోభూతో వై- ప్రసిద్ధోధర్మః- ససత్యంవై- సత్యవదనమేవేత్యర్థః. తత్రయుక్తిమాహ (తస్మాత్సత్యంవద న్తమాహురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏతద్ధ్యేవైతదుభయంభవతీతి) ఏతద్ధ్యేవ- సత్యవదనమేవఏతదుభయం- సత్యధర్మలక్షణోభయరూపంభవతి. తస్మాత్సత్యవదనంసర్వశేషిభూతమితిభావః. ౧౪

శం.— తదేతత్- చాతుర్వర్ణ్యంసృష్టం బ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్ర ఇత్యుత్తరార్థఉపసంహారః. యత్తత్స్రష్టృ బ్రహ్మ - తదగ్నినైవ-నాన్యేనరూపేణదేవేషు బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిరభవత్. బ్రాహ్మణః - బ్రాహ్మణస్వరూపేణమనుష్యేషుబ్రహ్మాభవత్. ఇతరేషువర్ణేషువికారాన్తరంప్రాప్యక్షత్రియేణ క్షత్రియోఽభవదిన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితః. వైశ్యేనవైశ్యః. శూద్రేణశూద్రః. యస్మాత్ క్షత్రాదిషువికారాపన్నం, మగ్నౌబ్రాహ్మణఏవచావికృతంస్రష్టృ బ్రహ్మ,- తస్మాదగ్నావేవదేవేషు- దేవానాంమధ్యేలోకం - కర్మఫలమిచ్ఛన్త్యగ్నిసమ్బద్ధంకర్మకృత్వేత్యర్థః. తదర్థమేవహితద్బ్రహ్మకర్మాధికరణత్వేనాగ్నిరూపేణవ్యవస్థితం- తస్మాత్తస్మిన్నగ్నౌకర్మకృత్వాతత్ఫలంప్రార్థయన్తఇత్యేతదుపపన్నం. (బ్రాహ్మణేమనుష్యేషు) మనుష్యాణాంమధ్యేకర్మఫలేచ్ఛాయాంనాగ్న్యాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా. కింతర్హి. జాతిమాత్రస్వరూపప్రతిలమ్భేనైవపురుషార్థసిద్ధిః. యత్రతుదేవాధీనాపురుషార్థసిద్ధిః- తత్రైవాగ్న్యాదిసమ్బద్ధక్రియాపేక్షా-స్మృతేశ్చ * జప్యేనైవతుసంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణోనాత్రసంశయః। కుర్యాదన్యన్నవాకుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణఉచ్యతఇతి. పారివ్రాజ్యదర్శనాచ్చ. తస్మాద్బ్రాహ్మణత్వఏవమనుష్యేషులోకం- కర్మఫలమిచ్ఛన్తి- యస్మాదేతాభ్యాంహిబ్రాహ్మణాగ్నిరూపాభ్యాంకర్మకర్త్రధికరణరూపాభ్యాంయత్స్రష్టృ బ్రహ్మసాక్షాదభవత్. అత్రతుపరమాత్మలోకమగ్నౌ బ్రాహ్మణేచేచ్ఛన్తీతికేచిత్. తదసత్ - అవిద్యాధికారేకర్మాధికారార్థంవర్ణవిభాగస్య ప్రస్తుతత్వాత్. పరేణచవిశేషణాత్. యదిహ్యత్రలోకశబ్దేన పరఏవాత్మావివక్షిత- పరేణవిశేషణమనర్థకంస్యాత్స్వంలోకమదృష్ట్వేతి. స్వలోకవ్యతిరిక్తశ్చేదగ్న్యధీనతయా ప్రార్థ్యమానః ప్రకృతోలోకః - తతస్స్వమితియుక్తంవిశేషణం - ప్రకృతపరలోకనివృత్త్యర్థత్వాత్, స్వత్వేనచావ్యభిచారాత్పరమాత్మలోకస్య, అవిద్యాకృతానాంచ స్వత్వవ్యభిచారాత్, ప్రతీపదకర్మకృతానాం వ్యభిచారం * క్షీయతఏవేతి. బ్రహ్మణాసృష్టావర్ణాః కర్మార్థం. తచ్చకర్మ-ధర్మాఖ్యం సర్వానేవ కర్తవ్యతయా నియన్తృపురుషార్థసాధనంచ. తస్మాత్తేనైవచేత్కర్మణాస్వోలోకః- పరమాత్మాఖ్యోఽవిదితోఽపి ప్రాప్యతే - కిం తస్యైవ పదనీయత్వేన క్రియతఇత్యతఆహ - అథేతి పూర్వపక్షనివృత్త్యర్థః. యఃకశ్చిత్హవైఅస్మాత్ - సాంసారికాత్పిణ్డగ్రహణలక్షణాదవిద్యాకామకర్మహేతుకాదగ్న్యధీనకర్మాభిమానితయావా బ్రాహ్మణజాతిమాత్రకర్మాభిమానితయావా ఆగన్తుకాచ్చస్వరూపభూతాల్లోకాత్స్వంలోకం- ఆత్మాఖ్యం. ఆత్మత్వేనావ్యభిచారిత్వాత్. అదృష్ట్వాహంబ్రహ్మాస్మీతిప్రైతి - మ్రియతే. సః యద్యపిస్వోలోకః- అవిదితః - అవిద్యయావ్యవహితోఽస్వఇవాజ్ఞాతఏనంసఙ్ఖ్యాపూరణఇవ లౌకికఆత్మానభునక్తి - నపాలయతిశోకమోహభయాదిదోషాపనయేన. యథాచ లోకేవేదోఽననూక్తః - అనధీతఃకర్మాద్యవబోధకత్వేననభునక్త్య, న్యద్వా- లౌకికంకృష్యాదికర్మాకృతం- స్వాత్మనానభివ్యఞ్జితమాత్మీయఫలప్రదానేననభునక్తి, - ఏవమాత్మాస్వోలోకఃస్వఏవనిత్యాత్మస్వరూపేణానభివ్యఞ్జితోఽవిద్యాదిప్రహాణేననభునక్త్యేవ. నసుకింస్వలోకదర్శనేననిత్యపాలనేన - కర్మణాంఫలప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్, ఇష్టఫలనిమిత్తస్యచకర్మణోబాహుల్యాత్, తన్నిమిత్తంపాలనమక్షయంభవిష్యతి తన్న - కృతస్యక్షయవత్త్వాదిత్యేతదాహ - యదిహవై- సంసారేఽద్భుతవత్కశ్చిన్మహాత్మాప్యనేవంవిత్- స్వంలోకంయథోక్తేనవిధినాఽవిద్వాన్మహత్ - బహ్వశ్వమేధాదిపుణ్యంకర్మేష్టఫలమేవనైరన్తర్యేణ కరోత్యనేనైవహానన్త్యంమమభవిష్యతీతి. తత్ - కర్మహఅస్య - అవిద్యావతోఽవిద్యాజనితకామహేతుత్వాత్స్వప్నదర్శనవిభ్రమోద్భూతవిభూతివదన్తతః- అన్తేఫలోపభోగస్యక్షీయతఏవ. తత్కారణయోరవిద్యాకామయోశ్చలత్వాత్కృతక్షయధ్రౌవ్యోపపత్తిః. తస్మాన్నపుణ్యకర్మఫలపాలనానన్త్యాశాస్త్యేవ. అతఆత్మానమేవ- స్వంలోకం. ఆత్మానమితిస్వంలోకమిత్యస్మిన్నర్థే. స్వంలోకమితి ప్రకృతత్వా, దిహచస్వశబ్దస్యాప్రయోగాత్,. ఉపాసీత. సయఆత్మానమేవలోకముపాస్తే- తస్యకిమితి. ఉచ్యతే (నహాస్యకర్మక్షీయతే) కర్మాభావాదేవేతినిత్యానువాదః. యథాఽవిదుషఃకర్మక్షయలక్షణంసంసారదుఃఖంసన్తతమేవ - నతథాతదస్యవిద్యతఇత్యర్థః. * మిథిలాయాంప్రదీప్తాయాంనమేదహ్యతికించనేతి యద్వత్. స్వాత్మలోకోపాసకస్యవిదుషోవిద్యాసంయోగాత్కర్మైవనక్షీయతఇత్యపరేవర్ణయన్తి. లోకశబ్దార్థంచకర్మసమవాయినంద్విధాపరికల్పయన్తికిల - ఏకోఽవ్యాకృతావస్థఃకర్మాత్మకోలోకోహిరణ్యగర్భాఖ్యః. తంకర్మసమవాయినంలోకంవ్యాకృతంపరిచ్ఛిన్నంయఉపాస్తే-తస్యకిలపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శినః కర్మక్షీయతే. తమేవకర్మసమవాయినంలోకమవ్యాకృతావస్థంకారణరూపమాపాద్యయఉపాస్తే- తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శిత్వాత్తస్యచకర్మణ

క్షీయత ఇతి. భవతీయం శోభనా కల్పనా - న తు శ్రౌతీ. స్వలోకశబ్దేన ప్రకృతస్య పరమాత్మనో౽భిహితత్వాత్. స్వం లోకమితి ప్రస్తుతస్య స్వశబ్దం విహా యాత్మశబ్దప్రయోగేణ పునస్తస్యైవ ప్రతినిర్దేశాదాత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి - తత్ర కర్మసమవాయిలోకకల్పనాయా అనవసర ఏవ. పరేణ చ కేవ లవిద్యావిషయేణ విశేషణాత్ *యేషాం నో౽యమాత్మా౽యం లోక ఇతి. పుత్రకర్మాపరవిద్యాకృతేభ్యో హి లోకేభ్యో విశినష్టి అయమాత్మా నో లోక ఇ తి. *న హాస్య కేనచన కర్మణా లోకో మీయత ఏష ఇత్యస్య పరమలోక ఇతి చ. నైష్కర్మ్యవిశేషణైరస్యేతి వాక్యతాత్పర్యయుక్తా - ఇహ చ స్వం లోకమితి విశేషణదర్శ నాత్ అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి చేత్. ఇహాస్య లోకో౽పరమాత్మా - [illegible] జత ఇతి తదాత్మస్థితిస్వరూపకేణ ఇహ వచనమయుక్తమితి చేన్న - స్వలోకోపాసనస్తుత్యర్థత్వాత్. స్వాత్మా సేవలో [illegible] వ్యక్త ఇత్యర్థః నా న్యదతః ప్రార్థనీయం- ఆప్తకామత్వాత్. [illegible] పూర్వవత్. యదిహ పరమాత్మా సమ్పద్యతే- ఇదాయుక్తో౽స్మాద్ధ్యేవాత్మన ఇత్యాత్మశబ్దః [illegible] ప్రకృతాత్మనో లోకాదిష్వేవ యుక్తః అన్యథా౽వ్యా కృతావస్థాత్మకర్మణో లోకాదిష్వవిశేషణమవశ్యం ప్రకృతం పరమాత్మలోకత్వాపత్తిరేవ [illegible] ప్రక్రియాయాం విశేష్యతే ౽శ్రుతాన్తరాలావస్థా ప్రతిపత్తుం శక్యతే.　　౧౫

ఆ.— పునరుక్తిశ్చైయన్యమాశఙ్క్యోక్తం (ఉక్తరాశ్యత్ర ఇతి) పూర్వత్ర దేవేషు మనుష్యేష్వవక్తవ్యమనుష్యేష్వపి [illegible] ర్థ ఇతి యావత్. స్పష్టవర్ణచతుష్టయనిర్దిష్టమవాన్తరవిభాగమభిధాతుమారభతే (యత్తదితి) నాన్యేన- దేవాన్తరస్వరూపేణ క్షత్త్రాదివికారరూ న్తరేణేతి యావత్. వికారాన్తరం- అగ్నిబ్రాహ్మణలక్షణం. క్షత్రియోనేష్వత్ర వివక్షితమర్థమాహ (ఇన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠిత ఇతి) వైశ్యేనేతి- వస్వా ద్యధిష్ఠితత్వం. శూద్రేణేతి- పూషాధిష్ఠితత్వం. అగ్న్యాదిభావమాపన్నస్య క్షత్త్రాదిభావః-నతు క్షత్త్రాదిభావమాపన్నస్యాగ్న్యాదిభావ ఇత్యేతావన్మా త్రేణ బ్రహ్మణో౽వికృతత్వా౽వికృతత్వమగ్నిబ్రాహ్మణస్తుల్యార్థముక్తమిత్యభిప్రేత్య తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యథోక్తస్రష్టా నా యాన్వయ్యత్వం సాధయతి (తదర్థమేవేతి) కర్మఫలార్థమితి యావత్. మనుష్యాణాం మధ్యే కమపి మనుష్యమవలమ్బ్య కర్మఫలభోగాపేక్షయా మధికరణసమ్పత్తినా సభావేనావస్థితాగ్నిస్తాదిసనిమిత్తక్రియాపేక్షా నాస్తి - కింతు బ్రాహ్మణజాతిప్రాప్తిమాత్రేణ తత్సమ్బద్ధం జప్యాదికర్మావశ్యంభావీ తి తన్మాత్రేణ పురుషార్థసిద్ధ్యతీతి ప్రతీకగ్రహణపూర్వకమాహ (మనుష్యాణామితి) కుత్ర తర్హి యథోక్తక్రియాపేక్షేతి - తత్రాహ (యత్ర త్వితి) దేవానాం మధ్యే౽గ్నిసమ్బద్ధమేవ కర్మకృత్వా పురుషార్థలాభః - మనుష్యాణాం మధ్యే తు బ్రాహ్మణ్యప్రయుక్తజప్యాదిమాత్రేణ తత్ప్రాప్తిరి త్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్మృతేశ్చేతి) జప్యగ్రహణం జాతిమాత్రప్రయుక్తకర్మోపలక్షణార్థం. అన్యత్ - అగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ. కో౽యం బ్రాహ్మ ణో నామ- తత్రాహ (మైత్ర ఇతి) సర్వేషు భూతేష్వభయప్రదానోపవిశిష్టజాతిమానితి యావత్. నను యథోక్తస్య తేర్బ్రాహ్మణ్యప్రతిలమ్భమా త్రాదభ్యుదయలాభే౽పి కుతస్తతో నిశ్శ్రేయససిద్ధిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) * బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి బ్రాహ్మణస్య పారివ్రాజ్యం శ్రూయతే. తచ్చ * సన్న్యాసాత్ బ్రహ్మణః స్థానమితి బ్రహ్మలోకసాధనం గమ్యతే. అతశ్చ బ్రాహ్మణజాతినిమిత్తం లోకమిచ్ఛన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) హేతువాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హిశబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తిః. యత్స్రష్టృబ్రహ్మ- తదేతాభ్యాం యస్మాత్తాభ్యామేవాభవత్ - తస్మాదగ్నావేవేత్యాదియుక్తమితి యోజనా. అగ్నౌ హుత్వా బ్రా హ్మణో చ భూత్వా పరమాత్మలక్షణం లోకమప్యుమిచ్ఛన్తీతి భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానమనువదతి (అత్రేతి) సప్తమీ తస్మాదిత్యాదివాక్యవిషయా. ప్ర క్రమాలోచనాయాం కర్మఫలమిహ లోకశబ్దార్థః- న పరమాత్మా - ప్రక్రమభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (తదసదితి) కర్మాధికారార్థం - కర్మ సు ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. వాక్యశేషగతవిశేషణవశాదపి కర్మఫలస్యైవాత్ర లోకశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (పరేణ చేతి) తదేవ ప్రప ఞ్చయతి (యది హీతి) పరపక్షే స్వమితి విశేషణం వ్యావర్త్యాభావాన్న ఘటతే చేత్- త్వత్పక్షే౽పి కథం తదుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వలోకేతి) పరశబ్దో౽నాత్మవిషయః. నను ప్రక్రాన్తేవాక్యే లోకశబ్దేన పరమాత్మానో౽చ్యతే చేత్ - ఉత్తరవాక్యే౽పి తేనైవాసావుచ్యేత - విశేషాభావాదిత్యాశ ఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాన్నైవమిత్యాహ (స్వత్వేన చేతి) కర్మఫలవిషయత్వేనాపి విశేషణస్య నేతుం శక్యత్వాన్న విశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవి ద్యేతి) తేషాం స్వరూపవ్యభిచారే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (బ్రవీతి చేతి) ఉత్తరవాక్యస్యాపి వక్తవ్యం పూర్వపక్షమాహ (బ్రహ్మణేతి) తత్పు నరచేతనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) సర్వైరేవ వస్తుః స్వస్వకర్తవ్యతయా తాత్ప్రతీనియన్తృభూతత్వేతి యోజనా. తస్య పు మర్థోపాయత్వప్రసిద్ధిమాదాయ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అవిదితో౽పీతి ఛేదః. దేవతాగుణః- కర్మముక్తిహేతురితి పక్షం ప్రతిక్షేప్తుముత్తరవాక్య ముత్థాపయతి (అత ఆహేతి) జ్ఞానాదేవ ముక్తిర్న కర్మజేత్యాగమప్రసిద్ధమితి నిపాతయోరర్థః. తత్ర నిమిత్తముపాదానం చేతి ద్వయం సఙ్క్షిపతి (అవి ద్యేతి) నిమిత్తం వివృణోతి (అన్యథీ నేతి) ఆత్మాఖ్యస్య లోకస్య సత్త్వే హేతుమాహ (ఆత్మత్వేనేతి) అహం బ్రహ్మాస్మీత్యదృష్ట్వేతి సమ్బన్ధః. యః పరమాత్మానమవిదిత్వైవ మ్రియతే- తమేనం పరమాత్మా న పాలయతీతి యోజనా. పరమాత్మనః స్వరూపత్వాదవిదితస్యాపి పాలయితృత్వం స్యాదిత్యా శఙ్క్యాహ (స యద్యపీతి) లోకశబ్దాదుపరిష్టాత్తథాపీతి ద్రష్టవ్యం. అవిదిత ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యయేత్యాది. పరమాత్మాఖ్యో లోకో౽నాజ్ఞా తో భునక్తీత్యత్ర కర్మఫలభూతలోకం వైధర్మ్యదృష్టాన్తతయా దర్శయతి (అన్య ఇతి) అజ్ఞాతస్యాపాలయితృత్వే సాధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (సఙ్క్షేపేతి) యథా లౌకికో౽దశమో౽దశమో౽స్మీత్యజ్ఞాతో న శోకాదినివర్తనేనాత్మానం భునక్తి - తథా పరమాత్మాపీత్యర్థః. తదైవ శ్రుత్యుక్తం దృష్టాన్తద్వయం వ్యా చష్టే (యథా చేత్యాదినా) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేన తదుక్తం సర్వం సఙ్గృహ్యతే. యదిహేత్యాదివాక్యాపోహ్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి)

సన్న్యస్తఫలనిమిత్తస్యాపి కర్మణః ప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్కథంకర్మణో మోక్షస్సేత్స్యతి- తత్రాహ (ఇష్టేతి) బాహుళ్యం- అశ్వమేధాదికర్మణో మహత్తరత్వం. తద్విపరీతముభయాయమోక్షమేవసంపాదయిష్యతీత్యర్థః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్య పరిహరతి (తస్యేత్యాదినా) స సమ్యగర్థస్సంసారశ్చేతి. నిపాతార్థంసూచయతి (అద్భుతవదితి) అసేవంవిత్త్వంవ్యాకరోతి (స్వంలోకమితి) యథోక్తోవిధిః - అన్వయవ్యతిరేకాదిః. పుణ్యకర్మచ్ఛిద్రేషు దురితప్రసక్తింనివారయతి (నైరన్తర్యేణేతి) తథాపుణ్యంసఞ్చిన్వతోఽభిప్రాయమాహ (అనేనేతి) ప్రక్రాన్తయచ్ఛబ్దాపేక్షితంకథయతి (తత్కర్మేతి) ప్రాగుక్తన్యాయావద్యోతీనిపాతః కారణరూపేణకార్యస్య ధ్రువత్వమాశఙ్క్యాహ (తత్కారణయోరితి) ముక్తేరనిత్యత్వదోషసమాధిస్తన్నైకేన ప్రకారేణస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (స్వంలోకమితి) తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మానమితి) ఆత్మశబ్దస్య ప్రకృతస్వలోకవిషయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇహచేతి) ప్రయోగేతుపునరుక్తిభయాదర్థాన్తరవిషయత్వమపిస్యాదిత్యర్థః. విద్యాఫలమాకాఙ్క్షాద్వారాసంక్షిపతి (సయఇతి) కర్మఫలస్యక్షయిత్వముక్త్వాకర్మణోఽక్షయత్వంవదతో వ్యాహతిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) వాక్యస్యవివక్షితమర్థం ధర్మ్యందృష్టాన్తేనవ్యాచష్టే (యథేతి) అవిదుషఇతిభేదః. కర్మక్షయోఽపివిదుషోదుఃఖాభావే దృష్టాన్తమాహ (మిథిలాయామితి) ఆత్మానమిత్యాదికేవలజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యేవంపరంపరయావ్యాఖ్యాతం. సంప్రతిభర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యాముత్థాపయతి (స్వాత్మేతి) ఆత్మలోకోపాసకస్యకర్మాభావేకసంపదక్షయవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యకర్మాభావస్యాసిద్ధిముభినన్దాయకర్మసాధ్యంలోకంవ్యాకృతావ్యాకృతరూపేణభినత్తి (లోకశబ్దార్థంచేతి) ద్వైత్రైక్షీకీకల్పనానతు శ్రౌతీతివస్తుంకిలేత్యుక్తం- తత్రాద్యంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యదోషమాహ (ఏకఇతి) పరిచ్ఛిన్నః కర్మాత్మాతత్సాధ్యోవ్యాకృతావస్థాలోకః - తస్మిన్నహంగ్రహోపాసకస్యేతియావత్. కిలశబ్దస్తుపూర్వవత్. ద్వితీయంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యలాభందర్శయతి (తమేవేతి) యథాకుణ్డలాదేరన్తర్బహిరన్వేషణేసువర్ణాతిరిక్తరూపానుపలమ్భాత్తద్రూపేణాస్యనిత్యత్వం- తథాకర్మసాధ్యంహిరణ్యగర్భాదిలోకంకార్యత్వాదవ్యాకృతంకారణమేవేత్యఙ్గీకృత్యయస్తస్మిన్నహంబుద్ధ్యోపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మసాధ్యలోకాత్మోపాసకత్వాద్వృత్త్యాపి తత్త్వంకర్తృత్వంచఘటతే. తస్యఖల్వాత్మైవకర్మ - తేన తస్య తన్నక్షీయతే. *యఃపునరద్వైతావస్థాముపాస్తే - తస్యాత్మైవకర్మభవతీతిహిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. ఆత్మానమిత్యాదినముచ్చయపరమితిప్రాప్తంపక్షంప్రత్యాహ (భవతీతి) శ్రౌతత్వాభావేహేతుమాహ (స్వలోకేతి) స్వంలోకమదృష్ట్వేత్యత్రస్వలోకశబ్దేనపరస్యప్రకృతస్యాత్మనమేవేత్యత్రప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియాపరిహారార్థముక్తత్వాన్నాత్రలోకస్యద్వైవిధ్యకల్పనాయుక్తేత్యర్థః. లోకశబ్దేనాత్రపరమాత్మపరిగ్రహే హేత్వన్తరమాహ (స్వంలోకమితీతి) యథాలోకస్యస్వశబ్దార్థోవిశేషణం - తథాఆత్మానమిత్యత్రస్వశబ్దపర్యాయాత్మశబ్దార్థస్స్యవిశేషణందృశ్యతే. నచ కర్మఫలస్యముఖ్యమాత్మత్వం- అతోలోకశబ్దోఽత్రపరమాత్మైవేత్యర్థః. ప్రకరణాద్విశేషణాచ్చ సిద్ధమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) పరస్యైవలోకశబ్దార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (పరేణేతి) ఉత్తరమేవప్రపఞ్చయతి (పుత్రేతి) అథపరేషువాక్యేషు పరమాత్మాలోకశబ్దార్థః- ప్రకృతేతుకర్మఫలమితివ్యవస్థేతిచేత్. నైవం - ఏకవాక్యత్వసమ్భవేతద్భేదస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యాహ (తైరితి) ఏకవాక్యత్వసంభావనామేవదర్శయతి (ఇహాపీతి) యథోత్తరత్రాత్మాదిశబ్దేనలోకోవిశేషితః - తథాత్మానమిత్యత్రాప్యాత్మశబ్దేనవిశిష్యతే, పూర్వవాక్యేదస్వంలోకమదృష్ట్వేతిస్వశబ్దేనాత్మవాచినాతస్యవిశేషణందృశ్యతే, - తథాచపూర్వాపరాలోచనాయామేకవాక్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రకరణేనపరస్యలోకశబ్దార్థత్వమయుక్తం - లిఙ్గవిరోధాదితిచోదయతి (అస్మాదితి) తదేవవివృణోతి (ఇహేత్యాదినా) అర్థవాదస్థంలిఙ్గంనప్రకరణాద్బలవదితిమత్వాసమాధత్తే (నేత్యాదినా) స్తుతిమేవస్పష్టయతి (స్వస్మాదేవేతి) లోకాత్- జ్ఞాతాదితిశేషః. యథాథాన్తోగ్యేస్తుత్యర్థమాత్మనః ప్రసృత్వముచ్యతే- తథాత్రాప్యాత్మలోకంస్తోతుమేతత్ఫలవచనమిత్యాహ (అస్మాదితి) భవతువా-మాభూదస్మాద్ధ్యేవేత్యాదిరర్థవాదః- తథాపితస్యసర్వాత్మత్వప్రదర్శనార్థత్వాదుక్తమత్రలోకశబ్దేన పరమాత్మగ్రహణమిత్యాహ (సర్వాత్మేతి) *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితివాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) కించ- ఆత్మశబ్దస్యత్రిధాపరిచ్ఛేదశూన్యార్థవాచిత్వాయుగః *యచ్చాప్నోతీత్యాదిన్యాయేనసిద్ధత్వాత్తత్సమానాధికరణలోకశబ్దస్యాపితదర్థత్వాత్పరస్యైవాత్రలోకత్వమిత్యాహ (యదిహీతి) కించ- యదిలోకశబ్దేనపరంహిత్వా అర్థాన్తరముచ్యతే-తదాసవిశేషణంవాక్యంస్యాత్. అన్యథాస్వంలోకమితి ప్రకృతపరమాత్మలోకస్య, త్వత్పక్షేఽనన్తరోక్తబ్రహ్మలోకస్య, వ్యావృత్త్యయోగాత్. నచాత్రసవిశేషణంవాక్యందృష్టం - అతస్స్వలోకమితిప్రకృతః పరమాత్మైవాత్రాపిలోకఇత్యాహ (అన్యథేతి) విశేషణంనిష్ప్రయోజనమితి వానస్మాదిత్యత్రపరాపరాభ్యామర్థాన్తరంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) స్వంలోకమితిప్రకృతేపరమాత్మన్యాత్మానమేవేతివిశేషితేచావ్యాకృతాఖ్యాపరాపరాభ్యామన్తరాళావస్థానప్రతిపత్తుంశక్యతే- తస్యాః శ్రుతత్వాభావాదిత్యర్థః. ౧౯

౨౦.— ఉక్తాంచాతుర్వర్ణ్యసృష్టింనిగమయతి (తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్శూద్రఇతి) తత్- తస్మాత్. ఉక్తరీత్యాబ్రాహ్మణక్షత్రాదివర్ణానాంబ్రహ్మణోజాతత్వాదేతత్- బ్రహ్మైవ బ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రాత్మకమితిభావః. ననుకథం బ్రహ్మణశ్చతుర్వర్ణస్వరూపత్వం - క్షత్రాదివర్ణత్రయస్యసృష్టిరుక్తా - న బ్రహ్మవర్ణసృష్టిరత్రేత్యపేక్షాయామాహ (తదగ్నినైవదేవేషు బ్రహ్మభవదితి) అగ్నినేతీత్థమ్భావేతృతీయా. *సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేతి, *తేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిరితి, చస్పష్టత్వేనప్రాగుక్తేనాగ్నినైవవిశిష్టంతత్- పరం బ్రహ్మదేవేషుబ్రహ్మభవత్-బ్రాహ్మణోభవత్. అగ్నిరూపం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణత్వజాతిమత్-*కారిన్యవాన్యోబిభర్తితస్మైభూమ్యాత్మనేనమఇతివత్. అతో బ్రహ్మణోఽగ్నిద్వారాబ్రాహ్మణత్వమిత్యగ్నిరూపోబ్రాహ్మణోభవదితి పర్యవసితోఽర్థః. ఏవమేవఇన్ద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మతద్ద్వారాక్షత్రియత్వజాతిమదభూత్. వసురుద్రాదిరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారావైశ్యత్వజాతిమదభూత్, పృథివీరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారాశూద్రత్వజాతిమదభూదితిసిద్ధం.

ఉ.— †అథోఽయంవాఆత్మాసర్వేషాంభూతానాంలోకఃసయజ్జుహోతియద్యజతే తేనదేవానాంలోకోఽథయదనుబ్రూతే తేనఋషీణామథయత్పితృభ్యోనిపృణాతియత్ప్రజామిచ్ఛతే తేనపితౄణామథయన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనందదాతి తేనమనుష్యాణాం అథయత్పశుభ్యస్తృణోదకంవిన్దతి తేనపశూనాంయదస్యగృహేషుశ్వాపదావయాంస్యాపిపీలికాభ్యఉపజీవన్తి తేనతేషాంలోకోయథాహవై స్వాయలోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవంహైవంవిదేసర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తితద్వాఏతద్విదితంమీమాంసితమ్॥ ౧౬

ఏవంపరబ్రహ్మణోదేవేషు బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాదిజాతిష్వగ్న్యాదిద్వారకమనుష్యేషు బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిమత్త్వప్రకారం బ్రహ్మణోఽదర్శయతి (బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యశ్శూద్రేణ శూద్ర ఇతి) బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యత్ర బ్రాహ్మణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఇతి- క్షత్రియేణ క్షత్రియ ఇత్యుత్తరగ్రన్థానుసారాత్. తతశ్చ దేవేష్వగ్న్యాదిద్వారేణైవమనుష్యేష్వపిపరం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణద్వారా బ్రాహ్మణత్వజాతిమదభవత్. క్షత్రియవైశ్యాదిద్వారా క్షత్రియత్వాదిజాతిమదభవదిత్యర్థః. ప్రసక్తాదగ్నిబ్రాహ్మణౌ ప్రశంసతి (తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వితి) తస్మాత్- బుద్ధిస్థాద్వక్ష్యమాణాద్ధేతోః. పూర్వోక్తహేతోర్వా. దేవేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ. దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకమగ్నావేవేచ్ఛన్తే - ఇచ్ఛన్తి. లోకం - ఫలం. అగ్నావితి నిమిత్తసప్తమీ. అగ్నినిమిత్తాదేవేచ్ఛన్తి లోకం. మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణాదేవ నిమిత్తాల్లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః యద్వా- దేవానాం మధ్యే అగ్నావేవ భూత్వా మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణ ఏవ సత్వా లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. తస్మాదితి పూర్వపరామృష్టం ప్రాశస్త్యహేతుమాహ (ఏతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవదితి) ప్రథమత ఇతి శేషః. ఏతాభ్యాం- అగ్నిబ్రాహ్మణరూపాభ్యాం హి- యస్మాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రథమతో విశిష్టమభవదిత్యర్థః. అతోఽగ్న్యాదేషు బ్రాహ్మణస్య మనుష్యేష్వగ్రజత్వాత్ప్రాశస్త్యమితి భావః యదభవత్తస్మాల్లోకమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం నిఖిలజగత్కారణత్వాదిగుణకమాత్మస్వరూపముక్త్వా తద్వేదనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ (అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతమితి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. లోక్యతే - దృశ్యత ఇతి లోకః. నిత్యసూరిభిస్సర్వదా ఆలోక్యమానత్వాత్పరమాత్మా లోక ఇత్యుచ్యతే. ఏవంభూతం స్వం- స్వీయముత్తరాత్మానమదృష్ట్వా- దర్శనసమానాకారేణ జ్ఞానేనావిషయీకృత్య యః పుమానస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి- లోకాన్తరం గచ్ఛతి. తమేనం పరమాత్మా స్వః- ఆత్మభూతోఽపి న భునక్తి - న పరిపాలయతి. కస్య హేతోరిత్యత ఆహ (అవిదిత ఇతి) అనుపాసిత ఇత్యర్థః. ఉపాసనాఽభావే వస్తుగత్యా శేషితయా ఆత్మభూతోఽపి సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. యథాహ యోగీ యాజ్ఞవల్క్యః * గవాం సర్పిశ్శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణం। నిస్సృతం కర్మచరితం పునస్తస్యైవ భేషజం। ఏవం స హి శరీరస్థస్సర్పివత్పరమేశ్వరః। వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృణామితి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా వేదో వేత్యాదినా) వేదస్య సర్వోపకారార్థప్రవృత్తతయా సర్వసాధారణ్యేఽపి అనధీతో న పాలయతి, యథా వా జ్యోతిష్టోమాది వైదికం కర్మాననుష్ఠితం నోపకరోతి, - తథేశ్వరస్సర్వస్య శేషిభూతోఽప్యనుపాసితస్సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవేతి) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అనేవంవిత్ - అబ్రహ్మవిత్ యది వా అపి మహదశ్వమేధాది పుణ్యం కర్మ కరోతి- కుర్యాత్. తత్- అస్య- అబ్రహ్మవిదః కర్మ అన్తతః- సుదూరం గత్వాపి. బహుకాలం స్థిత్వాపీతి యావత్. క్షీయతే- నశ్యత్యేవేత్యర్థః. క్షీణఫలం భవతీతి యావత్. *యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మిన్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతీతి శ్రుతేరితి భావః. అతః కిం కార్యమిత్యత ఆహ (ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి) ఇతరత్పరిత్యజ్యాత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యర్థః. లోక్యత ఇతి లోకః- ఫలం. ఉపాయభూతమాత్మానమేవోపేయభూతం భజేతేత్యర్థః. ఏవం సతి న పూర్వోక్తదోష ఇత్యాహ (స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) ఉక్తరీత్యా పరమాత్మోపాసకస్య కర్మ న క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర కర్మశబ్ద ఉపాసనాపరః. తదఙ్గభూతకర్మపరో వా. ఆత్మోపాసకస్యేతరకర్మాప్రసక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. కర్మణః క్షణికస్య అత్ర నిషిధ్యమానం క్షయిత్వం నామ క్షయిఫలకత్వరూపం. కర్మణశ్చాక్షయఫలకత్వముపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం. (అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి) తస్మాదేవ- బ్రహ్మవేదనాద్ధేతోః. హి శబ్దశ్శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి. అయముపాసకః * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి శ్రుతిసూత్రోక్తరీత్యా ఆత్మనః- స్వస్య యద్యత్కామయతే- యద్యదభిలషితం. తత్సర్వం సఙ్కల్పమాత్రేణ సృజతీత్యర్థః. ౧౫

శం.— (అథో అయం వా ఆత్మా) అత్రావిద్వాన్ వర్ణాశ్రమాద్యభిమానో ధర్మేణ నియమ్యమానో దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం - కాని పునస్తాని కర్మాణి- యత్కర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్రో భవతి, కే వా తే దేవాదయః - యేషాం కర్మభిః పశువదుపకరోతి, ఇతి. తదుభయం ప్రపఞ్చయతి - అథో ఇత్యయం వాక్యోపన్యాసార్థః. అయం- యః ప్రకృతో గృహీ కర్మాధికృతోఽవిద్వాన్ శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదివిశిష్టః పిణ్డః - ఆత్మేత్యుచ్యతే. సర్వేషాం - దేవాదీనాం పిపీలికాన్తానాం భూతానాం లోకః - భోగ్య ఆత్మేత్యర్థః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదివిహితైః కర్మభిరుపకారిత్వాత్. కైః పునః కర్మవిశేషైరుపకుర్వన్ కేషాం భూతవిశేషాణాం లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సః- గృహీ యజ్జుహోతియ

† అరిష్టమిచ్ఛేదితి, అరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

హూయతే- యాగః - దేవతాముద్దిశ్య స్వత్వ పరిత్యాగః. స ఏవాసేచనావధికో హోమః. తేన - హోమయాగలక్షణేన కర్మణా ఉపకారకత్వేన దేవానాం పశువత్పరతన్త్రత్వేన ప్రతిబద్ధ ఇతి లోకః. అథ యదనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీతే ఉచ్చరతి. తేన ఋషీణాం లోకః. అథ యత్పి తృభ్యో నిపృణాతి - ప్రయచ్ఛతి పిణ్డోదకాది,- యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే - ప్రజార్థముద్యమం కరోతి. ఇచ్ఛా చోత్పత్త్యుపలక్షణార్థా ప్రజాం చోత్పాదయతీ, త్యర్థః. తేన- కర్మణా ఉపకారకత్వేన పితౄణాం లోకః - పితౄణాం భోగ్యత్వేన పరతన్త్రో లోకః. అథ యన్మనుష్యాన్ వాసయతే భూమ్యుదకాదిదానేన గృహే, యచ్చ తేభ్యో వసద్భ్య ఉపసద్భ్యో వాఽశనం దదాతి,- తేన మనుష్యాణాం. అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి లమ్భయతి. తేన పశూనాం. యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంసి చ పిపీలికాభిస్సహ కణబలిభాణ్డప్రక్షాలనాద్యుపజీవన్తి - తేన తేషాం లోకః. యస్మాదేతాని కర్మాణి కుర్వన్నుపకరోతి దేవాదిభ్యః- తస్మాద్యథా హ వై లోకే స్వాయ లోకాయ- స్వస్మై దేహాయారిష్టిం - అవినాశం స్వభావాప్రచ్యుతిమిచ్ఛేత్- స్వస్వభావప్రచ్యుతిభయాత్పోషణరక్షణాదిభిస్సర్వతః పరిపాలయేత్. ఏవం హ ఏవంవిదే - సర్వభూతభోగ్యోఽహమనేన ప్రకారేణ మయావశ్యమృణివత్ప్రతికర్తవ్యమిత్యేవమాత్మనః పరికల్పితవతే సర్వాణి భూతాని- దేవాదీని యథోక్తాన్యరిష్టిం - అవినాశమిచ్ఛన్తి- స్వాత్మప్రచ్యుతైవ సర్వతః సంరక్షన్తి కుటుమ్బిన ఇవ పశూన్. తస్మాదేతేఽతస్యాప్రియమిత్యుక్తం. తద్వా ఏతత్ - దేవాద్యర్థానాం కర్మణామృణవదవశ్యకర్తవ్యత్వం పఞ్చమహాయజ్ఞప్రకరణే విదితం కర్తవ్యతయా, మీమాంసితం- విచారితం చావదానప్రకరణే. ౧౬

ఆ — క్రియాకారకఫలానాత్మక... (అథో ఇత్యాదినా) అశ్రోత్రియాదిద్వారా. పూర్వ ప్రశ్నో వ్యాఖ్యాయతే. అపిపర్యాయస్యాథో శబ్దస్యార్థ... (అథో ఇతి) పరస్యాపి ప్రకృతత్వాత్తతో విశినష్టి (గృహీతి) గృహిత్వే హేతురవిద్వానిత్యాదిః. ఇతరపర్యుదాసార్థం కర్మానిష్కృతత్వముక్తం. కథముక్తస్యాత్మనస్సర్వభోగ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (స యదితి) ఉక్తమేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కైః పునరితి) యజతిజుహోత్యోస్త్యాగార్థత్వేనావిశేషాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య *యజతిశ్చోదనా ద్రవ్యదేవతా క్రియాసముదాయే కృతార్థత్వాదితి న్యాయేనాహ (యాగ ఇతి) ఆసేచనం- ప్రక్షేపః. ఉక్తం చ * జుహోతిరాసేచనాధికస్స్యాదితి. యథోక్తహోమాదిభిస్తు దేవాదీన్ప్రత్యుపకుర్వతో గృహిణోఽవిద్యయా ప్రతిబన్ధసమ్భవే తదుపకారిత్వవ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) పూర్వోక్తమథశబ్దానామర్థం ప్రత్యేకమనూద్య సమనన్తరవాక్యస్య తాత్పర్యమర్థమాహ (తస్మాదితి) దేవాదీనాం కర్మాధికారిణః కర్తృత్వాదిపరిపాలనమేవ పరిరక్షణమితి వివక్షిత్వా పూర్వోక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి) యథోక్తం కర్మ కుర్వన్ యద్యపి దేవాదీన్ప్రత్యుపకరోతి - తథాపి న తత్కర్తృత్వమావశ్యకం- మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వా ఇతి) భూతయజ్ఞో మనుష్యయజ్ఞః పితృయజ్ఞో దేవయజ్ఞో బ్రహ్మయజ్ఞశ్చేత్యేవం పఞ్చ మహాయజ్ఞాః. నను శ్రుత మపి విచారం వినా నానుష్ఠేయం- న హి తత్ప్రరోచనాదిరహితం మిత్యేవానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (మీమాంసితమితి) *తద్దేవతదవదాయ తేయదస్య ...తేజస్య యదగ్నౌ జుహోతీత్యస్యావదానప్రకరణం. *ఋణం హ వా అజాయతే... తీత్యాదినార్థవాదే నైతి శేషః. ౧౬

రా. — నను * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యుక్తసముచ్చయోక్తం- లోకో హి నామ ప్రాణిభోగస్థానవిశేషః తథాత్వమాత్మనః కథమిత్యాశఙ్క్య కైముతికన్యాయేన పరబ్రహ్మణో లోకత్వం దర్శయితుం ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వోపకారకత్వేన సర్వభూతాపేక్షయా సర్వభూతలోకత్వం ప్రథమమాహ (అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యాదినా) అథో శబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. వైశబ్దోఽవధారణే అయం- అహమితి ప్రత్యక్షసిద్ధ ఆత్మా వై- జీవాత్మైవ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోక ఇత్యాదినా) సః ప్రత్యగాత్మా జుహోతీతి యత్, యజత ఇతి చ యత్, - ఆభ్యాం యాగహోమాభ్యాం దేవానాముపకారకత్వేన లోక ఇత్యర్థః. (అథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామితి) అనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీత ఇతి యత్. తేన- అధ్యయనేన ఋషీణాం లోక ఇత్యర్థః. అథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి- పిణ్డోదకాది ప్రయచ్ఛతీతి యత్, దీయత ఇతి... నిపృణాతీత్యనేన... * పృణహింసాయామితి హి ధాతుః. యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే- ప్రజాముత్పాదయతీతి యత్. తేన పితౄణాం లోక ఇతి శేషః. (అథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామితి) అథ- అపిచ. వాసయతే- గృహే శయనాసనావకాశప్రదానేన మనుష్యాన్- అతిథీన్వాసయతీతి యత్, వసద్భ్యో తేభ్యోఽశనం దదాతీతి చ యత్,- తతో మనుష్యాణాం లోక ఇత్యర్థః (అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనామితి) తృణానాం చోదకం చ తృణోదకం పశుభ్యః- గవాదిభ్యో విన్దతి - లమ్భయతీతి యదిత్యర్థః. తేన పశూనాం - లోక ఇతి శేషః. (యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోక ఇతి) ఆపిపీలికాభ్య ఇత్యత్ర ఆఙ్ అభివిధౌ. శ్వాపదాః- శ్వాదయః. వయాంసి- కాకాదీని. కణబలిభాణ్డప్రక్షాలనాదియదస్య- గృహస్థస్య గృహేశ్వపక్షిపిపీలికాదయ ఉపజీవన్తి- అతస్తేషాం లోక ఇత్యర్థః. ఏవం స్వాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (యథా హ వై స్వాయ లోకాయేతి) హ వై శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. యథా లోకే జనస్స్వాయ లోకాయ - స్వభోగస్థానాయ అరిష్టిం - రిష్టం - నాశః. * రిషహింసాయామితి హి ధాతుః. భావే క్తః. అరిష్టం- అనాశమిచ్ఛతి- ఏవమాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవిదే సర్వాణి- దేవపితృప్రభృత్యాపిపీలికం భూతాన్యరిష్టం - క్షేమం వాఞ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవం పరమాత్మనో లోకత్వోపపాదనోపయుక్తం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వముపపాద్యాథ తదుపజీవనేన పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వముపసంహరతి (తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమితి) తద్వా- ఏవం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవర్ణనాదేవ ఏతత్ - పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వం మీమాంసితం- కైముతికన్యాయతర్కానుగృహీతం సద్విదితమిత్యర్థః. ఉక్తరీత్యా ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వభూతలోకత్వే ప్రత్యక్షసిద్ధే సర్వాత్మనః పరమాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వం న సన్దేగ్ధవ్యమితి యావత్. ౧౬

ఉ.— ¶ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవ సోఽకామయత జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేతావాన్వై కామో నేచ్ఛగ్ శ్చనాతో భూయో విన్దేత్తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి స యావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోత్యకృత్స్న ఏవ తావన్మన్యతే తస్యో కృత్స్నతా మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా । ప్రాణః ప్రజా చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవగ్ శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోత్యాత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతి స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పశుః పాఙ్క్తః పురుషః పాఙ్క్తమిదగ్ సర్వం యదిదం కించ తదిదగ్ సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేద॥ ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) బ్రహ్మవిద్యాం శ్రేయసే- తస్మాత్ప్రశుభావాత్కర్తవ్యతాపన్నరూపాత్ప్రతిముచ్యతే. కేనాయం కారితః కర్మబన్ధనాధికారేఽవశ ఇవ ప్రవర్తతే- న పునస్తద్విమోక్షణోపాయే విద్యాధికార ఇతి. నను తదుక్తం దేవా రక్షన్తీతి. బాఢం - కర్మాధికారే స్వగోచరారూఢా నేవ తే పిరక్షన్తి- అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. న తు సామాన్యపురుషమాత్రం విశిష్టాధికారానారూఢం. తస్మాద్వక్తవ్యం తేన- యేన ప్రేరితోఽవశ ఏవ బహిర్ముఖీభవతి స్వస్మాల్లోకాత్. నన్వవిద్యా సా- అవిద్యావాన్హి బహిర్ముఖీభూతః ప్రవర్తతే. సాపి నైవ ప్రవర్తికా- వస్తుస్వరూపావరణాత్మికా హి సా. ప్రవర్తకబీజత్వం తు ప్రతిపద్యతే - అన్ధస్యేవ గర్తాదిపతనప్రవృత్తిహేతుః. ఏవం తర్హి ఉచ్యతాం. కిం. యత్ప్రవృత్తిహేతురితి. తదిహాభిధీయతే- ఏషణా - కామస్సః. స్వాభావిక్యామవిద్యాయాం వర్తమానా బాలాః ప్రవర్తన్తే- ※ పరాచః కామాననుయన్తీతి కాఠకశ్రుతౌ, స్మృతౌ చ 'కామ ఏష ఇత్యాది, మానవే చ సర్వాః ప్రవృత్తయః కామహేతుక్యైవేతి,. స ఏషోఽర్థః సవిస్తరః ప్రదర్శ్యత ఇహా ఆధ్యాయపరిసమాప్తేః. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్- ఆత్మైవ- స్వాభావికోఽవిద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో వర్ణీ అగ్రే - ప్రాగ్దారసమ్బన్ధాదాత్మేత్యభిధీయతే. తస్మాదాత్మనః పృథగ్భూతం కామ్యమానం జాయాదిభేదరూపం నాసీత్- స ఏవైక ఆసీత్ - జాయాద్యేషణాబీజభూతావిద్యావానేక ఏవాసీత్. స్వాభావిక్యా స్వాత్మని కర్త్రాది కారకక్రియాఫలాత్మకతాధ్యారోపలక్షణయాఽవిద్యావాసనయా వాసితః సోఽకామయత- కామితవాన్. కథం. జాయా - కర్మాధికారహేతుభూతా మే - మమ కర్తుః స్యాత్. తయా వినాఽహమనధికృత ఏవ కర్మణి - అతః కర్మాధికారసమ్పత్తయే భవేజ్జాయా. అథాహం ప్రజాయేయ- ప్రజారూపేణాహమేవోత్పద్యేయ. అథ విత్తం మే స్యాత్కర్మసాధనం గవాదిలక్షణం. అథాహమభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనం కర్మ కుర్వీయ - యేనాహమనృణీభూత్వా దేవాదీనాం లోకాన్ప్రాప్నుయాం - తత్కర్మ, కుర్వీయ - కామ్యాని చ పుత్రవిత్తస్వర్గాదిసాధనాని,. ఏతావాన్వై కామః- ఏతావద్విషయపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. ఏతావానేవ హి కామయితవ్యో విషయః - యదుత జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణి. సాధనలక్షణైషణా. లోకాశ్చ త్రయో మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలభూతాస్సాధనైషణాయాశ్చాస్యాః. ఏతదర్థా హి జాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణా సాధనైషణా. తస్మాత్ సైకైవైషణా-యా లోకైషణా. సైవ సత్యేషణా సాధనాపేక్షేతి ద్విధా. అతోఽవధారయిష్యతి ※ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి. ఫలార్థత్వాత్సర్వారమ్భస్య లోకైషణార్థప్రాప్త్యైవేత్యేతావాన్వై - ఏతావానేవ కామ ఇత్యవధ్రియతే. భోజనేఽభిహితే తృప్తిర్న హి పృథగభిధేయా- తదర్థత్వాద్భోజనస్య. తే ఏతే ఏషణే సాధ్యసాధనలక్షణే కామః- యేన ప్రయుక్తోఽవిద్వానవశ ఏవ కోశకారవదాత్మానం వేష్టయతి-కర్మమార్గ ఏవాత్మానం ప్రణిదధద్బహిర్ముఖీభూతో న స్వం లోకం ప్రతిజానాతి. తథా చ తైత్తిరీయకే ※అగ్నిముగ్ధో హైవ ధూమతాన్తః స్వం లోకం న ప్రతిజానాతీతి. కథం పునరేతావత్త్వమవధార్యతే- కామానామనన్తత్వాత్. అనన్తా హి కామా ఇత్యేతదాశఙ్క్య హేతుమాహ- యస్మాన్నేచ్ఛంశ్చన - ఇచ్ఛన్నపి అతః- అస్మాత్ఫలసాధనలక్షణాద్భూయః - అధికతరం న విన్దేత్. న హి లోకే ఫలసాధనవ్యతిరిక్తం దృష్టమదృష్టం వా లబ్ధవ్యమస్తి. లబ్ధవ్యవిషయో హి కామః- తస్య చైతద్వ్యతిరేకేణాభావాద్యుక్తం వక్తుమేతావాన్వై కామ ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి - దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా సాధ్యసాధనలక్షణమవిద్యావత్పురుషాధికారవిషయమేషణాద్వయం కామః- అతోఽస్మాద్విదుషా వ్యుత్థాతవ్యమితి. యస్మాదేవమవిద్వానాత్మా కామీ పూర్వం కామయమాన - తథా పూర్వతరోఽపి. ఏష లోకస్థితిః- ప్రజాపతేశ్చైవమేష సర్గ ఆసీత్- సోఽబిభేదవిద్యయా, తతః కామప్రయుక్త ఏకాకీ న రమమాణోఽరత్యుపహతో యత్స్త్రియమైచ్ఛత్, తాం సమభవత్, తతస్సర్గోఽయమాసీత్, ఇతి హ్యుక్తం. తస్మాత్తత్సృష్టావేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాల ఏకాకీ సన్ ప్రాగ్దారక్రియాతః కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయ అథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి. ఉక్తార్థం వాక్యం. (సః) ఏవం కామయమాన, సమ్పాదయంశ్చ జాయాదీన్ యావత్సమస్తాన్, స ఏతేషాం- యథోక్తానాం జాయాదీనామేకైకమపి న ప్రాప్నోతి- అకృత్స్నః-అసమ్పూర్ణోఽహమిత్యేవ తావదాత్మానం మన్యతే. పారిశేష్యాత్సమస్తానేవైతాన్ సమ్పాదయతి యదా- తదా తస్య కృత్స్నతా. యదా తు న శక్నోతి కృత్స్నతాం సమ్పాదయితుం- తదాస్యాకృత్స్నత్వం. తదాస్య కృత్స్నత్వసమ్పాదనాయాహ- తస్య- ఉక్తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినః కృత్స్నతేయమేవం భవతి. కథం. అయం కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రవిభజ్యతే. తత్ర మనోఽనువృత్తిహి ఇతరత్సర్వం కార్యకరణజాతమితి మనః ప్రధానత్వాదాత్మేవాత్మా. యథా జాయాదీనాం కుటుమ్బపతిరాత్మా

వ - తదనుకారిత్వాజ్జాయాదిచతుష్టయస్య- ఏవమిహాపి మన ఆత్మా పరికల్ప్యతే కృత్స్నతాయై. తథా వాగ్జాయా- మనోఽనువృత్తిత్వసామాన్యాద్వాచః. వాగితి- శబ్దశ్చోదనాదిలక్షణో మనసా శ్రోత్రాదిద్వారేణ గృహ్యతేఽవధార్యతే ప్రయుజ్యతే చేతి మనసో జాయేవ వాక్. తాభ్యాం చ వాఙ్మనసాభ్యాం జాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణః కర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజేవ. తత్ర ప్రాణచేష్టాదిలక్షణం కర్మ చక్షుర్దృష్టవిత్తసాధ్యం భవతీతి చక్షుర్మానుషం విత్తం. తద్ద్వివిధం విత్తం- మానుషమితరచ్చ. అతో విశినష్టి ఇతరవిత్తనివృత్త్యర్థం మానుషమితి. గవాది హి మనుష్యసమ్బన్ధి విత్తం చక్షుర్గ్రాహ్యం కర్మసాధనం- తస్మాత్తత్స్థానీయం తేన సమ్బన్ధాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తం. చక్షుషా హి- యస్మాత్తత్- మానుషం విత్తం విన్దతే - గవాద్యుపలభత ఇత్యర్థః. కిం పునరితరద్విత్తం. (శ్రోత్రం దైవం) దేవవిషయత్వాద్విజ్ఞానస్య విజ్ఞానం దైవం విత్తం. తదిహ శ్రోత్రమేవ సమ్పత్తివిషయం కస్మాత్. శ్రోత్రేణ హి- యస్మాత్తత్-దైవం విత్తం విజ్ఞానం శృణోతి. అతః శ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవ తదితి. కిం పునరేతైరాత్మాదివిత్తాన్తైర్నిష్పన్నం స్యాదితి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ- ఆత్మేతి శరీరముచ్యతే. కథం పునః శరీరమాత్మనః కర్మస్థానీయం. కర్మహేతుత్వాత్. కథం కర్మహేతుత్వం ఆత్మనా హి- శరీరేణ యస్మాత్కర్మ కరోతి. తస్య కృత్స్నత్వాభిమానిన ఏవం కృత్స్నతానుసమ్పన్నా- యథా బాహ్యా జాయాదిలక్షణా- ఏవం తస్మాత్ స ఏష పాఙ్క్తః పఞ్చభిర్నిర్వృత్తః పాఙ్క్తో యజ్ఞో దర్శనమాత్రనిర్వృత్తోఽకర్మిణోఽపి. కథం పునరస్య పాఙ్క్తత్వమిత్యుచ్యతే - యస్మాద్బాహ్యోఽపి యజ్ఞః పశుపురుషసాధ్యః- స చ పశుః పురుషశ్చ పాఙ్క్త ఏవ- యథోక్తపత్న్యాదిపాఙ్క్తత్వయోగాత్. తదాహ- పాఙ్క్తః పశుః- గవాదిః. పాఙ్క్తః పురుషః. పశుత్వేఽప్యస్య విశేషః పురుషస్యేతి పృథక్ పురుషగ్రహణం. కిం బహునా- పాఙ్క్తమిదం సర్వం- కర్మసాధనం ఫలం చ యదిదం కిఞ్చ. సర్వమేవం పాఙ్క్తం యజ్ఞమాత్మానం యః సమ్పాదయతి- స ఇదం సర్వం జగదాత్మత్వేనాప్నోతి- య ఏవం వేద. ౧౭

ఇతి బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాఖ్యాతుం పాతనికాం కరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కర్మైవ బన్ధనం. తత్రాధికారః- అనుష్ఠానం. తస్మిన్నిలీయమానత్. విద్యాధికారః- తదుపాయే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిః. తత్రేత్యర్థః. యథోక్తాధికారిణో దేవాదిభీ రక్షణం ప్రవృత్తిమాత్రేణ నియమేన ప్రవర్తకమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి ప్రవర్తకాన్తరం వక్తవ్యం - తత్రాహ (కర్మాధికారేతి) కర్మస్వధికారిణః స్వగోచరత్వం ప్రాప్తానేవ దేవా దమోఽపి రక్షన్తి - సర్వాశ్రమసాధారణం బ్రహ్మచారిణం. అతోఽస్య కర్మమార్గప్రవృత్తౌ దేవాదిరక్షణస్యాహేతుత్వాద్బ్రహ్మచారిణో నివృత్తిం త్యక్త్వా ప్రవృత్తిపరత్వపక్షపాతే కారణం వాచ్యమిత్యర్థః. మనుష్యమాత్రం కర్మణ్యేవ తే బలాత్ప్రవర్తయన్తి- తేషామపి ప్రత్యాసక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యథేతి) స్వగోచరారూఢానేవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యం కీర్తయతి (నత్వితి) విశిష్టాధికారః- గృహస్థానుష్ఠేయకర్మసు గృహస్థత్వేన స్వామిత్వం. తేన దేవగోచరతాం ప్రాప్తమిత్యర్థః. దేవాదిరక్షణస్యాకారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యగవిద్యాయథోక్తాధికారిణో నియమేన ప్రవృత్త్యనురాగే హేతురితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) తస్యాః స్వరూపేణ ప్రవర్తకత్వం దూషయతి (సాపీతి) అవిద్యాయాః సత్త్వే ప్రవృత్త్యన్వయవ్యతిరేకౌ కథమిత్యాశఙ్క్య కారణకారణత్వేనేత్యాహ (ప్రవర్తకేతి) సత్యన్యస్మిన్కారణేఽకారణమేవావిద్యా ప్రవృత్తేరితి చేత్ -తత్రాహ (ఏవం తర్హీతి) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యాన్యస్మిన్ వివక్షితం ప్రవర్తకం సఙ్క్షిపతి (తది హాభిధీయత ఇతి) తత్రార్థతః శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (స్వావాపిక్యామితి) తత్రైవ భగవత్సమ్మతిమాహ (స్మృతౌ చేతి) * అథ కేన ప్రయుక్తోఽయమిత్యాదిప్రశ్నస్యోత్తరం * కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవ ఇత్యాది. * అకామస్య క్రియా కాచిద్దృశ్యతే నేహ కస్యచిత్ । యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి వాక్యమాశ్రిత్యాహ (మానవే చేతి) దర్శితమితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే తృతీయాధ్యాయశేషమపి ప్రమాణయతి (స ఏషోఽర్థ ఇతి) ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) వర్ణీ- ద్విజత్వద్యోతకో బ్రహ్మచారీతి యావత్. కథం తర్హి హేత్వభావే తస్య కామిత్వమపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాదీతి) స శబ్దం వ్యాకుర్వన్నుత్తరవాక్యమాదాయావశిష్టం వ్యాచష్టే (స్వాభావికీతి) కామనాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమితి) కర్మాధికారహేతుత్వం తిస్యాః సాధయతి (తయేతి) ప్రజాం ప్రతి జాయాయా హేతుత్వద్యోతకోఽథశబ్దః. ప్రజాయా మానుషవిత్తాన్తర్భావమభ్యుపేత్య ద్వితీయోఽథశబ్దః. తృతీయస్తు విత్తస్య కర్మానుష్ఠానే హేతుత్వవివక్షయేతి విభాగః. కర్మానుష్ఠానఫలమాహ (యేనేతి) తత్కిం నిత్యనైమిత్తికకర్మణామేవానుష్ఠానం. నేత్యాహ (కామ్యాని చేతి) క్రియాపదమనుకృష్టం చ శబ్దః. కామశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వైతావానిత్యాదివాక్యస్యాభిప్రాయమాహ (సాధనలక్షణేతి) అస్యాస్సాధనైషణాయాః ఫలభూతా ఇతి సమ్బన్ధః. ద్వయోరేషణాత్వముక్త్వా లోకైషణాం పరిశినష్టి (ఏతదర్థా హీతి) కథం తర్హి సాధనైషణోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సైవేతి) ఏతేన వాక్యశేషోఽప్యనుగుణీభవతీత్యాహ (అత ఇతి) సాధనవత్ఫలమపి కామమాత్రం చేత్- కథం తర్హి శ్రుత్యా సాధనమాత్రమభిధాయైతావానిత్యవధ్రియతే- తత్రాహ (ఫలార్థత్వాదితి) ఉక్తసాధనే సాధ్యమార్థికమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (భోజన ఇతి) సాధనోక్త్యా సాధ్యస్యార్థాదుక్తైరేతావానితి ద్వయోరనువాదే ఏకధైషణాత్వే కామశబ్దస్తత్ర ప్రయుజ్యతే- న హి తౌ పర్యాయౌ. న చ తదవాచ్యత్వే తయోరనర్థకతేత్యాశఙ్క్య పర్యాయత్వమేషణాకామశబ్దయోరుపేత్యాహ (తదేత ఇతి) వేష్టనమేవ స్పష్టయతి (కర్మమార్గ ఇతి) అగ్నిముగ్ధః - అగ్నిరేవ హోమాదిద్వారేణ మమ శ్రేయస్సాధనం - నాత్మజ్ఞానమిత్యభిమానవాన్. ధూమతాన్తః- ధూమేన గ్లానిమాపన్నః. ధూమతాన్తో వా మమాస్తే- దేహో వసానే భవతీతి మన్యమానః. * తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి శ్రుతేః. స్వం లోకం - ఆత్మానం. వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) (న విన్దేదితి) తస్మాదేతావత్త్వమవధార్యతే తేషామితి శేషః.

ఉక్తమేవార్థం లోకదృష్టిమవష్టభ్య స్పష్టయతి (నహీతి) లబ్ధవ్యాన్తరాభావేపి కామయితవ్యాన్తరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధవ్యేతి) ఏతద్వ్యతిరేకేణ- సాధ్యసాధనాతిరేకేణేతియావత్. తయోర్ద్వయోరపి కామత్వవిధాయి శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (ఏతదు క్తమితి) కామస్యానర్థత్వాత్, సాధ్యసాధనయోశ్చ తావన్మాత్రత్వాత్, స్వర్గాదౌ పుమర్థతావిశ్వాసం త్యక్త్వా స్వప్నలాభతుల్యాభ్యస్తేభ్యో వైషణాభ్యో వ్యుత్థానం సన్న్యాసాత్మకం కృత్వా కాఙ్క్షితమోక్షహేతుం జ్ఞానముద్దిశ్య శ్రవణాద్యావర్తయేదిత్యర్థః. తస్మాదపీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ప్రాక్కృతస్థితిరేషా - నబుద్ధిపూర్వకారిణాముదంవృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతేశ్చేతి) తత్ర హేతుత్వేన పూర్వోక్తం స్మారయతి (సోబిభేదిత్యాదినా) తత్రైవ కార్యలిఙ్గకానుమానం సూచయతి (తస్మాదితి) సయావదిత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (సఏవమితి) పూర్వస్య శబ్దో వాక్యప్రదర్శనార్థః- ద్వితీయస్తు వ్యాఖ్యానమధ్యపాతీత్యవిరోధః. అర్థసిద్ధమర్థమాహ (పారిశేష్యాదితి) తస్యాకృత్స్నతేత్యేతదవతార్య వ్యాకరోతి (యదేత్యాదినా) అకృత్స్నత్వాభిమానస్య విరుద్ధం కృత్స్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) విరోధమస్తరేణ కార్త్స్న్యోపపత్తిం విభాగం దర్శయతి (అయమితి) విధాన్తరం ప్రస్తుతమనసో యజమానత్వకల్పనాయామని ష్టమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (యథేతి) తథా- మనసో యజమానత్వకల్పనా వదిత్యర్థః. వాచి జాయాత్వకల్పనాయాం సనిమిత్తమాహ (మన ఇతి) వాచో మనోనువృత్తిత్వం స్వరూపకథనపురస్సరం స్మారయతి (వాగితి) ప్రాణస్య ప్రజాత్వకల్పనాం సాధయతి (తాభ్యాంచేతి) కథం పునశ్చక్షుర్మానుషం విత్తమిత్యుచ్యతే - పశుహిరణ్యాదిహితత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఆత్మాదిత్రయే సిద్ధే సతీతియావత్. ఆదిపదేన కాయచేష్టా గృహ్యతే. మానుషమితివిశేషణస్యార్థవత్త్వం సమర్థయతే (తద్ద్వివిధమితి) సమ్ప్రతి చక్షుషో మానుషవిత్తత్వం ప్రపఞ్చయతి (గవాదీతి) తత్పదపరామృష్టమేవార్థం వ్యాచష్టే (తేన సమ్బన్ధాదితి) తద్ధ్యానీయం- మానుషవిత్తస్థానీయం. తేన - మానుషేణ విత్తేనేత్యేతత్. సమ్బన్ధమేవ సాధయతి (చక్షుషా హీతి) తస్మాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తమితి శేషః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) తద్వ్యాచష్టే (దైవేతి) తత్ర హేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) యజమానాదిసర్వద్రవ్యం కర్మప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కింపునరిత్యాదినా) ఇహేతి సమ్పత్తిపక్షోక్తిః. శరీరస్యకర్మత్వమప్రసిద్ధమితిశఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథంపునరితి) అస్యేతి యజమానోక్తిః. హిశబ్దార్థో యత ఇత్యనూద్యతే. తస్యైకృత్స్నతేత్యుక్తముపసంహరతి (తస్యేతి) ఉక్తరీత్యాకృత్స్నత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్యేతిదర్శనోక్తిః. పశోః పురుషస్య చ పాఙ్క్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. పురుషస్య పశుత్వావిశేషాత్పృథగ్గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (పశుత్వేపీతి) న కేవలం పశుపురుషయోరేవ పాఙ్క్తత్వం- కింతు సర్వస్యేత్యాహ (కింబహునేతి) తస్మాదాధ్యాత్మికస్య దర్శనస్య యజ్ఞత్వం పఙ్క్తిత్వయోగాదవిరుద్ధమితి శేషః. సమ్పత్తిఫలం వ్యాకరోతి (సర్వమితి) వ్యాఖ్యాతార్థవాక్యమనువదన్ బ్రాహ్మణముపసంహరతి (యఏవం వేదేతి) సాధ్యం సాధనం చ పాఙ్క్తం సూత్రాత్మనా జ్ఞాత్వా తచ్చాత్మత్వేనానుసన్దధానస్య తదాప్తిరేవ ఫలం- తత్క్రతున్యాయాదిత్యర్థః. ౧౬

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౭.—— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవేతి) ఇదం- జాయాపుత్రాదివిభాగవజ్జగదగ్రే - తత్సృష్టేః పూర్వకాలే జాయాపుత్రాదివిభాగశూన్యతయా ఏకఏవ ఆత్మైవాసీత్. పరంబ్రహ్మ జాయాపుత్రాదిసృష్టేః పూర్వం కేవలపురుషరూపఏవస్థిత ఇత్యర్థః. (సోకామయతేత్యాది) సః- పురుషరూపః పరమాత్మా అకామయత. కిమితి. మే- మమ జాయా భూయాత్, అథ తదనన్తరం పుత్రాదిరూపేణ ప్రజాయేయ, అథ విత్తం చ మే భవతు, తేన యజ్ఞాదికర్మ కుర్వీయ- కరవాణి, ఇత్యకామయతేత్యర్థః. పరమాత్మనస్సర్వనామరూపాశ్రయత్వాత్కర్మానుగుణం ప్రథమం పురుషరూపేణ సృష్టజీవద్వారా ఏతాదృశకామనాశ్రయత్వం * కారిన్యవానోబిభ ద్రితస్మై భూమాన్యాత్మన ఇతివన్ముఖ్యమేవ ద్రష్టవ్యం. (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) జాయాపుత్రవిత్తకర్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణాం కామః - కామనావిషయః కోపి నాస్తి - కిన్త్వేతావానేవేత్యర్థః (నేచ్ఛంశ్చనాతో భూయో విన్దేదితి) చనశబ్దోప్యర్థః. ఇచ్ఛన్నపి- చిన్తయన్నపి. ఇతోప్యన్యత్కామాన్తరమస్తీతి చిన్తయన్నపి అతో భూయః- ఏభ్యో జాయాపుత్రవిత్తకర్మభ్యోఽధికం త్రైగుణ్యనిష్ఠం న లభత ఇత్యర్థః. (తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయత ఇత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి- అద్యత్వేపి ఏకాకీ పురుషః- జాయాపుత్రవిత్తాదిరహితః జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణ్యేవ కామయత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తనైకాకిపురుషే దృశ్యమానైషా కామనైవ మే జాయాస్యాదిత్యత్ర జ్ఞాపికేతి భావః. (సయావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోతీతి) సః- ఏకాకీపురుషః యావత్ - యావన్తం కాలమేతేషాం - జాయాదీనాం చతుర్ణాం మధ్యే ఏకైకమపి న ప్రాప్నోతి- తావత్కాలమకృత్స్నః- ఏకాంశహీనః ఇత్యేవ స్వాత్మానం మన్యత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తన దర్శనానుగుణ్యేనాగ్రేప్యేతేషాం జాయాదీనాం చతుర్ణామపి కామనావిషయత్వమవధేయమితి భావః. యస్తు వైరాగ్యేణ వా అలాభేన వా జాయాపుత్రవిత్తకర్మాన్యతమహీనతయా అకృత్స్నః- తస్యకృత్స్నతాసమ్పత్తిప్రకారం దర్శయతి (తస్యోకృత్స్నతేతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. తస్య- తాదృశస్యకృత్స్నతా- పూర్ణతా ఏవమేవ భవతీత్యర్థః. (మనఏవాస్యాత్మేతి) అస్య- అకృత్స్నత్వం మన్యమానస్య పురుషస్య మన ఏవాత్మా - త్రివర్గప్రధానస్వస్వరూపతయా కల్పనీయమిత్యర్థః. మనసః ప్రధానత్వాదితి భావః. (వాగ్జాయేతి) వాచో మనోధీనవృత్తికత్వాత్ స్త్రీత్వసామ్యాచ్చ వాచం జాయాం కల్పయేదితి భావః. ప్రాణః ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. వాఙ్మనసాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య ప్రాణం పుత్రత్వేన కల్పయేదిత్యర్థః. దైవమానుషభేదేన విత్తం చ ద్వేధా విభజ్య దర్శయతి (చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోతీతి) తత్ - హిరణ్యపశ్వాదికం మానుషవిత్తం హి- యస్మాచ్చక్షుషా విన్దతే- అతః మానుషవిత్తోపలమ్భకత్వాచ్చక్షురేవ మానుషం విత్తం కల్పనీయం. తత్ - దైవశబ్దితాదృష్టం తత్ప్రతిపాదక శ్రుతిస్మృతిద్వారా శ్రో

ఉ.— యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితా ఏకమస్య సాధారణం ద్వే దేవానభాజయత్ త్రీణ్యాత్మనేఽకురుత పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్ తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదా యో వై తామక్షితిం వేద సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేన స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి శ్లోకాః॥ ౧

త్రేణహి- యస్మాచ్ఛృణోతి- తస్మాత్తదుపలమ్భకత్వాత్ శ్రోత్రం దైవం విత్తం కల్పయేదిత్యర్థః. (ఆత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతీతి) అత్ర ఆత్మశబ్దశ్శరీరపరః. ఐహికాముష్మికకర్మకరణత్వాచ్ఛరీరం కర్మ కల్పయేదిత్యర్థః. (స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః) ఆత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణపఞ్చకసిద్ధ్యర్థస్స ఏషః- సముదాయః *పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి నిర్దిష్టపాఙ్క్తయజ్ఞాత్మా- పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదిత్యర్థః. తథా పాఙ్క్తః పశుః- పశోరపి పాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వం. అతో మన ఆది పూర్వోక్తసముదాయోఽపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ పాఙ్క్తః పశురిత్యర్థః. పాఙ్క్తః పురుషః- పురుషస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వేన పాఙ్క్తత్వం. అతో మన ఆదిపఞ్చకసముదాయోఽపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్పాఙ్క్తః పురుష ఏవేతి భావః. పాఙ్క్తమిదం సర్వం యదిదం కించ- యదిదం కిఞ్చిద్దృశ్యతే లోకే- తస్య సర్వస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వమిత్యర్థః. అతో మనోలక్షణాత్మాది సముదాయస్యాపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వేన పాఙ్క్తత్వాత్పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వదృష్టిస్తత్ర కర్తవ్యేతి భావః. ఏతద్దృష్ట్యుపాసనస్య ఫలమాహ (తదిదం సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేదేతి) మనోవాక్ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రశరీరలక్షణసముదాయమాత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మరూపేణ పూర్వోక్తక్రమేణ పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వరూపేణ య ఉపాస్తే- స తదిదం సర్వం పాఙ్క్తశబ్దితం నిఖిలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (యత్సప్తాన్నాని మేధయా) అవిద్యాప్రస్తుతా తత్రావిద్వానన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి. స వర్ణాశ్రమాభిమానః కర్మకర్తవ్యతయా నియతో జుహోత్యాదికర్మభిః కామప్రయుక్తో దేవాదీనాముపకుర్వన్ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యుక్తం. యథా చ స్వకర్మభిరేకైకేన స్రష్టృత్వభూతైరసౌ లోకో భోజ్యత్వేన సృష్టః. ఏవమసావపి జుహోత్యాది పాఙ్క్తకర్మభిః సర్వాణి భూతాని సర్వం చ జగదాత్మభోజ్యత్వేనాసృజత. ఏవమేకైకః స్వకర్మవిద్యానురూప్యేణ సర్వస్య జగతో భోక్తా భోజ్యం చ. సర్వస్య సర్వః కర్తా కార్యం చేత్యర్థః. ఏతదేవ చ విద్యాప్రకరణే మధువిద్యాయామన్యోన్యమస్సర్వం సర్వస్య కార్యం మధ్వితి వక్ష్యత్యైక్యవిజ్ఞానార్థం. *యదసౌ జుహోతీత్యాదినా పాఙ్క్తసకామ్యసకర్మణా, త్మభోజ్యత్వేన జగదసృజత విజ్ఞానేన, చ- తజ్జగత్సర్వం సప్తధా ప్రవిభజ్యమానం కార్యకారణత్వేన సప్తాన్నాన్యుచ్యన్తే- భోజ్యత్వాత్. తేనాసౌ పితా తేషామన్నానాం. ఏతేషామన్నానాం సవినియోగానాం సూత్రభూతాస్సప్త ప్రకాశకత్వాదిమే మన్త్రాః (యత్సప్తాన్నాని) యదజనయదితి క్రియావిశేషణం. మేధయా- ప్రజ్ఞయా. విజ్ఞానేన. తపసా చ- కర్మణా. జ్ఞానకర్మణీ ఏవ హి మేధాతపశ్శబ్దవాచ్యే- తయోః ప్రకృతత్వాత్. నేతరే మేధాతపసీ - అప్రకరణాత్. పాఙ్క్తం హి కర్మ జాయాదిసాధనం. * య ఏవం వేదేతి చానన్తరమేవ జ్ఞానం ప్రకృతం. తస్మాన్న ప్రసిద్ధయోర్మేధాతపసోరాశఙ్కా కార్యా. అతో యాని సప్తాన్నాని జ్ఞానకర్మభ్యాం జనితవాన్ పితా- తాని ప్రకాశయిష్యామ ఇతి వాక్యశేషః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్సప్తాన్నానీత్యాదినా) తత్రేత్యతిక్రాన్తబ్రాహ్మణోక్తిః. ఉపాస్తిశబ్దితం భేదదర్శనమవిద్యాకార్యమనేనానూద్య *నస వేదేత్యజ్ఞతురవిద్యాపూర్వం తత్ప్రస్తుతేతి యోజనా. అథో అయమిత్యత్రోక్తమనువదతి (స వర్ణాశ్రమాభిమాన ఇతి) *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (కామప్రయుక్త ఇతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయితుమపేక్షితం పూరయతి (యథా చేతి) గృహిణో జగతశ్చ పరస్పరం స్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యం - అన్యథాన్యోన్యముపకారకత్వాయోగాదిత్యర్థః. నను సూత్రస్యైవ జగత్కర్తృత్వం- జ్ఞాన క్రియాతిశయవత్త్వాత్. నేతరేషాం- తదభావాత్. అత ఆహ (ఏవమితి) పూర్వకల్పీయవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠాతా సర్వో జన్తురుత్తరసర్గస్య పితృత్వేనాత్ర వివక్షితః - న తు ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వస్యేతి) సర్వస్య మిథో హేతుహేతుమత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఏతదేవేతి) సర్వస్యాన్యోన్యకార్యకారణత్వోక్త్యా కల్పితత్వవచనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మైకత్వేతి) ఏవం భూమికాం కృత్వోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (యదసావితి) ఉచ్యన్తే - ధ్యానార్థమితి శేషః. అన్నత్వే హేతుః (భోజ్యత్వాదితి) తేన- జ్ఞానకర్మభ్యాం జనకత్వేనేతి యావత్. బ్రాహ్మణమవతార్య మన్త్రమవతారయతి (ఏతేషామితి) తత్రాద్యం మన్త్రభాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యత్సప్తాన్నానీతి) అజనయదితి క్రియాయా విశేషణం యదితి పదం. తథా చ తదుక్తం పితృత్వాదితి శేషః. గ్రన్థార్థధారణశక్తిర్మేధా. కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది తపః. తే కస్మాదత్ర న గృహ్యేతే- తత్రాహ (జ్ఞానకర్మణీ ఇతి) తయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (పాఙ్క్తం హీతి) ఇతరయోరప్రకృతత్వం హేతూకృతమనూద్య ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానకర్మణోః ప్రకృతత్వముక్తం హేతుమాదాయ వాక్యం పూరయతి (అత ఇతి) ౧

రం.— యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసా జనయత్పితేత్యాది ప్రథమఖణ్డశ్లోకాశ్శ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాస్యన్త ఇతి నేహ తన్యతే. ౧

¶ తస్మాత్తాని న క్షీయన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాజనయత్పితైకమస్య సాధారణ
మితీదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే। స య ఏతదుపాస్తే న స పాప్మనో వ్యావర్తతే మిశ్రఁ
హ్యేతత్ । ద్వే దేవానభాజయదితి హుతంచ ప్రహుతంచ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వత్యథో
ఆహుర్దర్శపౌర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి తత్పయః। పయో హ్యే
వాగ్రే మనుష్యాశ్చ పశవశ్చోపజీవన్తి తస్మాత్కుమారం జాతంఘృతం వైవాగ్రే ప్రతిలేహయన్తి స్తనం వా
నుధాపయన్త్యథవత్సంజాతమాహురతృణాద ఇతి తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం । యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి ప
యసి హీదఁ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న। తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదప
పునర్మృత్యుం జయతీతి న తథా విద్యాద్యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయత్యేవం విద్వా
న్సర్వఁ హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతి కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి పురుషో వా అక్షి
తిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే। యో వై తామక్షితిం వేదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం ధియా
ధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్న కుర్యాత్క్షీయేత హ సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేత
త్స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రశంసా॥ ౨

శం.— తత్ర మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితత్వాత్ప్రాయేణ దుర్విజ్ఞేయ ఇతి తద్వ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణం ప్రవర్తతే. తత్ర యత్స
ప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యస్య కోర్థ ఉచ్యత ఇతి. హిశబ్దేనైవ వ్యాచష్టే. ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకేన. ప్రసిద్ధో హ్యస్య మన్త్రస్యార్థ ఇత్యర్థః.
యదజనయదితి చానువాదస్వరూపేణ మన్త్రేణ ప్రసిద్ధార్థస్యైవ ప్రకాశితా. అతో బ్రాహ్మణమపి తథైవాహ- మేధయా హి తపసాజనయత్పితేతి.
నను కథం ప్రసిద్ధతాస్యార్థస్యేతి. ఉచ్యతే- జాయాదికర్మాన్తానాం లోకఫలసాధనానాం పితృత్వం తావత్ప్రత్యక్షమేవ. అభిహితంచ * జాయా మే
స్యాదిత్యాదినా. తత్ర చ యద్వివక్షితం - విద్యాకర్మణోః ఫలభూతానాం లోకానాం సాధనం సమస్తత్వం ప్రతీయతే వక్ష్యమాణంచ ప్రసిద్ధమే
వ. తస్మాద్యుక్తం వక్తుం మేధయేత్యాది. ఏషణా హి ఫలవిషయా ప్రసిద్ధైవ లోకే. ఏషణా చ జాయాదీత్యుక్తం * ఏతావాన్వై కామ ఇత్యనేన. బ్ర
హ్మవిద్యావిషయే చ సర్వైకత్వాత్కామానుపపత్తేః. ఏతేనాశాస్త్రీయప్రజ్ఞాతపోభ్యాం స్వాభావికాభ్యాం జగత్స్రష్టృత్వముక్తమేవ భవతి- స్థావరా
న్తస్య చానిష్టఫలస్య కర్మవిజ్ఞాననిమిత్తత్వాత్. వివక్షితస్తు శాస్త్రీయ ఏవ సాధ్యసాధనభావః- బ్రహ్మవిద్యావిధిత్సయా తద్వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్- స
ర్వో హ్యయం వ్యక్తావ్యక్తలక్షణః సంసారోఽశుద్ధోఽనిత్యః సాధ్యసాధనరూపో దుఃఖోఽవిద్యావిషయ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యేతి. త
త్రాన్నానాం విభాగేన వినియోగ ఉచ్యతే - ఏకమస్య సాధారణమితి మన్త్రపదం. తస్య వ్యాఖ్యానం - ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నమిత్యుక్తం. అ
స్య- భోక్తృసముదాయస్య. కింతత్. యదిదమద్యతే- భుజ్యతే సర్వైః ప్రాణిభిరహన్యహని. తత్సాధారణం- సర్వభోక్త్రర్థమకల్పయత్పితా సృష్ట్వా
న్నం. స య ఏతత్సాధారణం సర్వప్రాణభృత్స్థితికరం భుజ్యమానమన్నముపాస్తే- తత్పరో భవతీత్యర్థః. ఉపాసనం హి నామ తాత్పర్యం. దృష్టం లోకే గు
రుముపాస్తే రాజానముపాస్త ఇత్యాదౌ. తస్మాచ్ఛరీరస్థిత్యర్థాన్నోపభోగప్రధానః- నాదృష్టార్థకర్మప్రధాన ఇత్యర్థః. సః- ఏవంభూతో న పాప్మనః-అ
ధర్మాద్వ్యావర్తతే- న విముచ్యత ఇత్యేతత్. తథా చ మన్త్రవర్ణః * మోఘమన్నం విన్దత ఇత్యాదిః. స్మృతిరపి * నాత్మార్థం పాచయేదన్నం * అప్రదాయై
భ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః * అన్నాదే భ్రూణహా మార్ష్టీత్యాదిః. కస్మాత్పునః పాప్మనో న వ్యావర్తతే. మిశ్రం హ్యేతత్- సర్వేషాం హి స్వం తదప్రవిభ
క్తం - యత్ప్రాణిభిర్భుజ్యతే - సర్వభోజ్యత్వాదేవ యో ముఖే ప్రక్షిప్యమాణోఽపి గ్రాసః పరస్య పీడాకరో దృశ్యతే- మమేదం స్యాదితి హి సర్వేషాం త
త్రాశా ప్రతిబద్ధా. తస్మాత్పరమపీడయిత్వా గ్రసితుమపి శక్యతే. * దుష్కృతం హి మనుష్యాణామిత్యాదిస్మరణాచ్చ. గృహిణా వైశ్వదేవాఖ్యమ
న్నమహన్యహని నిరూప్యత ఇతి కేచిత్. తన్న సర్వభోక్తృసాధారణత్వం వైశ్వదేవాఖ్యస్యాన్నస్య. తన్న సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నవత్ ప్రత్యక్షం.
నాపి యదిదమద్యత ఇతి తద్విషయం వచనమనుకూలం. సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నాన్తఃపాతిత్వాద్వైశ్వదేవాఖ్యస్య యుక్తం శ్వచాణ్డాలాద్యద్య
మానాన్నస్య గ్రహణం. వైశ్వదేవవ్యతిరేకేణాపి శ్వచాణ్డాలాద్యద్యాన్నదర్శనాత్తత్ర యుక్తం యదిదమద్యత ఇతి వచనం. యది హి తన్న గృహ్యేత సాధా
రణశబ్దేన- పిత్రా సృష్టత్వాద్వినియుక్తత్వే తస్య ప్రసజ్యేయాతాం. ఇష్యతే హి తత్స్రష్టృత్వం తద్వినియుక్తత్వంచ సర్వస్యాన్నజాతస్య. న చ వైశ్వదేవా
ఖ్యం శాస్త్రోక్తం కర్మ కుర్వతః పాప్మనోఽవినివృత్తిర్యుక్తా. న చ తస్య ప్రతిషేధోఽస్తి. న చ మత్స్యబన్ధనాదికర్మవత్స్వభావజుగుప్సితమేతత్ - శిష్టని
ర్వర్త్యత్వాత్. అకరణే చ ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ఇతరత్ర చ ప్రత్యవాయానుపపత్తేః. * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీతి మన్త్రవర్ణాత్. ద్వే దేవా
నభాజయదితి మన్త్రపదం. యే ద్వే అన్నే సృష్ట్వా దేవానభాజయత్ - కే తే ద్వే ఇతి. ఉచ్యతే (హుతంచ ప్రహుతంచ) హుతమిత్యగ్నౌ హవనం.
ప్రహుతం- హుత్వా బలిహరణం. యస్మాద్ద్వే ఏతే అన్నే హుతప్రహుతే దేవానభాజయత్పితా- తస్మాదేతర్హ్యపి గృహిణః కాలే దేవేభ్యో జుహ్వతి- దేవే
భ్య ఇదమన్నమస్మాభిర్దీయమానమితి మన్వానాః. ప్రచజుహ్వతి- ప్రజుహ్వతి చ. హుత్వా చ బలిహరణం చ కుర్వత ఇత్యర్థః. అథో- అప్యన్యే ఆహుః-

§ ప్రతిలిలెహయన్తీతి, తస్మాత్తానినక్షీయన్త, ఇతిచ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్వేఅన్నే పిత్రా దేవేభ్యః ప్రత్తేనహుత ప్రహుతే. కింతర్హి. దర్శపూర్ణమాసావితి. ద్విత్వశ్రవణావిశేషా, దన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వా, చ్చహుత ప్రహుతే ఇతి ప్రథమఃపక్షః. యద్యపిద్విత్వంహుత ప్రహుతయోస్సమ్భవతి - తథాపి శ్రౌతయోరేవతు దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం ప్రసిద్ధతరం- మన్త్ర ప్రకాశితత్వాత్ గుణప్రధానప్రాప్తౌచ ప్రధానే ప్రథమతరాఽవగతిః - దర్శపూర్ణమాసయోశ్చ ప్రాధాన్యంహుత ప్రహుతాపేక్షయా- తస్మా త్తయోరేవ గ్రహణంయుక్తం ద్వే దేవానభాజయదితి. యస్మాద్దేవార్థమేతే పిత్రాన్నే దర్శపూర్ణమాసాఖ్యే అన్నే- తస్మాత్తయోర్దేవార్థత్వావిఘాతా యనేష్టియాజుకః- ఇష్టియజనశీలః. ఇష్టిశబ్దేనేహ కామ్యేష్టయః. శతపథీయం ప్రసిద్ధిః. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్ర ధానో నస్యాదిత్యర్థః. పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి - యత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్పితా - కింపున స్తదన్నం. తత్పయః. కథం పునరవగమ్యతే పశ వో స్యాన్నస్య స్వామిన ఇత్యత ఆహ- (పయోహి) అగ్రే - ప్రథమం యస్మాన్మనుష్యాశ్చ పశవశ్చ పయఏవోపజీవ న్తీత్యుచితం హి తేషాం తదన్నం. అ న్యథా కథం దేవా అగ్రే యదమనో ఽపజీవేయుః కథమగ్రే తదేవోపజీవ న్తీతి. ఉచ్యతే-మనుష్యాశ్చ పశవశ్చ యస్మాత్తేనైవాన్నేనవర్తన్తేఽద్యత్వేపి-య థాపి త్రా ఆదౌ విహితమేవ. కథం- తస్మాత్కుమారం- బాలం జాతం ఘృతం వా హైవాగ్రే జాతకర్మణి జాతరూపసంయుక్తం ప్రతిలేహయన్తి- ప్రాశయ న్తి. స్తనం వానుధాపయన్తి- పశ్చాత్పాయయన్తి. యథాసఙ్ఖ్యమస్యైషాం. స్తనమేవాగ్రే ధాపయన్తి మనుష్యేభ్యోఽన్యేషాం పశూనాం. అథవ త్సం జాతమాహుః కియత్ప్రమాణో వత్స ఇత్యేవం పృష్టస్సన్నాహ అతృణాద ఇతి - నాద్యాపి తృణమత్తి - పయసైవాద్యాపి వర్తత ఇత్యర్థః. య చ్చాగ్రే జాతకర్మాదౌ యచ్చ పశ్చాదుభయం జీవన్తి, యచ్చైతదేవ పయఏవ, - తత్సర్వథాపి పయఏవోపజీవన్తి - ఘృతస్యాపి పయోవికారత్వాత్పయ స్త్వమేవ. కస్మాత్పునస్సప్తమం పశ్వన్నం చతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే. కర్మసాధనత్వాత్ కర్మహి పయస్సాధనాశ్రయమగ్నిహోత్రాది. తచ్చ కర్మ సాధనం విత్తసాధ్యం వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య సాధ్యస్య- యథాదర్శపూర్ణమాసౌ పూర్వోక్తావన్నే. అతః కర్మాపేక్షత్వాత్కర్మణాసహపఙ్క్తీ కృత్యోపదేశః. సాధనత్వావిశేషాదర్థసమ్బన్ధాదానన్తర్యమకారణమితిచ. వ్యాఖ్యానప్రతిపత్తిసౌకర్యాచ్చ. సుఖంహ్యానన్తర్యేణవ్యాఖ్యాతుం శక్యన్తేఽన్నాని, వ్యాఖ్యాతానిచ సుఖం ప్రతీయన్తే. తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేత్యస్యకోర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- తస్మిన్- పశ్వన్నే పయసి సర్వం- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణం కృత్స్నం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యచ్చ ప్రాణితి - ప్రాణచేష్టావత్. యచ్చన- స్థావరం శైలాది. తత్రచ హిశబ్దస్సైవ ప్రసిద్ధ్యవద్యోతకేన వ్యాఖ్యాతం. కథం పయోద్రవ్యస్య సర్వప్రతిష్ఠాత్వం. కారణత్వోపపత్తేః. కారణత్వం చాగ్నిహోత్రాదికర్మ సమవాయిత్వం. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతివిపరిణామాత్మకం చ జగత్కృత్స్నమితి శ్రుతిస్మృతివాదాః శతశో వ్యవస్థితాః. అతో యుక్తమేవ హిశబ్దే న వ్యాఖ్యాతుం. యత్తద్బ్రాహ్మణాన్తరేష్విదమాహుః- సంవత్సరం పయసా జుహ్వదపపునర్మృత్యుం జయతీతి-సంవత్సరేణకిల త్రీణి షష్టిశతాన్యహ్నాం- తేషు చాహుతీనాం సప్తశతాని వింశతిశ్చేతి యజుష్మతీరిష్టకా అభిసమ్పద్యమానాః సంవత్సరస్యచాహోరాత్రాణి సంవత్సరమగ్నిం ప్రజాపతిమా ప్నువన్తి ఏవం కృత్వా సంవత్సరం జుహ్వదపజయతి పునర్మృత్యుం- ఇతః ప్రేత్య దేవేషు సమ్భూతః పునర్న మ్రియత ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం బ్రాహ్మణవాదా ఆహుః- న తథా విద్యాత్ - న తథా ద్రష్టవ్యం యదహరేవ జుహోతి- తదహః పునర్మృత్యుమపజయతి - స సంవత్సరాఖ్యసమపేక్షతే ఏవంవిద్వాన్ సన్- యదుక్తం పయసి హీదం సర్వం ప్రతిష్ఠితం - పయ ఆహుతివిపరిణామాత్మకత్వాత్సర్వస్యేతి. తదేకేనైవాహ్నా జగదాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే. తదు చ్యతే- అపజయతి పునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా- విద్వాన్ శరీరేణ వియుజ్య సర్వాత్మా భవతి- న పునర్మరణాయ పరిచ్ఛిన్నం శరీరం గృహ్ణా తీత్యర్థః. కః పునస్తాదృశస్సర్వాత్మా స్యమృత్యుమపజయతీతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తం హి- యస్మాద్దేవేభ్యస్సర్వేభ్యోఽన్నాద్యం- అన్నమేవతదద్యం చ. సాయం ప్రాతరాహుతిప్రక్షేపేణ ప్రయచ్ఛతి. తద్యుక్తం సర్వదేవాహుతిమయమాత్మానం కృత్వా సర్వదేవాన్నరూపేణ సర్వదేవైరేకాత్మభా వం గత్వా సర్వదేవమయో భూత్వా పునర్న మ్రియత ఇతి. అథైతదప్యుక్తం బ్రాహ్మణేన * బ్రహ్మవై స్వయమ్భు తపోతప్యత తదైక్షత న వై తపస్యానన్త్య మస్తి హన్తాహం భూతేష్వాత్మానం జుహవాని భూతాని చాత్మనీతి తత్సర్వేషు భూతేష్వాత్మానం హుత్వా భూతాని చాత్మని సర్వేషాం భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యైదితి. కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి- యదాపిత్రాన్నాని సృష్టాని పృథక్పృథగ్భోక్తృభ్యః ప్రత్తాని- త దా ప్రభృత్యేవ తైర్భోక్తృభిరద్యమానాని- తన్నిమిత్తత్వాత్తేషాం స్థితేః. సర్వదా- నైరన్తర్యేణ. కృతకక్షయోపపత్తేశ్చయుక్తస్తేషాం క్షయః. సచతా న్నక్షీయమాణాని- జగతోఽవిచ్ఛేదరూపేణైవావస్థానదర్శనాత్. భవితవ్యం చాక్షయకారణేన - తస్మాత్ కస్మాత్పునస్తాని న క్షీయన్త ఇతి ప్రశ్నః. త స్యేదం ప్రతివచనం- పురుషో వా అక్షితిః- యథా సౌ పూర్వమన్నానాం స్రష్టాసీత్పితా మేధయా జాయాదిసమ్బద్ధేన చ పాఙ్క్తకర్మణా భోక్తా చ- తథా యేభ్యో దత్తాన్యన్నాని తేపి తేషామన్నానాం భోక్తారోపి సన్తః పితర ఏవ మేధయా తపసా చ జనయన్తి తాన్యన్నాని. తదేతదభిధీయతే- పురుషో వై - యో న్నానాం భోక్తా. సోఽక్షితిః- అక్షయహేతుః. కథమస్యాక్షితిత్వమితి. ఉచ్యతే- సహి- యస్మాదిదం - భుజ్యమానం సప్తవిధం కార్యకారణలక్షణం క్రియాఫలాత్మకం పునః పునః - భూయోభూయో జనయతే - ఉత్పాదయతి ధియాధియా - తత్తత్కాలభావిన్యా తయా తయా ప్రజ్ఞయా, కర్మభిశ్చ- వాఙ్మనఃకాయచేష్టితైః. యత్- యదిహ ఏతత్ సప్తవిధమన్నముక్తం- క్షణమాత్రమపి న కుర్యాత్ప్రజ్ఞయా కర్మభిశ్చ. తతో విచ్ఛిద్యేత్ - భుజ్య మానత్వాత్సాతత్యేన క్షీయేత హ. తస్మాద్యథైవాయం పురుషో భోక్తాన్నానాం నైరన్తర్యేణ యథాప్రజ్ఞం యథాకర్మ చ కరోత్యపి- తస్మాత్పురుషోఽక్షి తిః- సాతత్యేన కర్తృత్వాత్. తస్మాద్భుజ్యమానాన్యప్యన్నాని న క్షీయన్త ఇత్యర్థః. అతః ప్రజ్ఞాక్రియాలక్షణప్రబన్ధారూఢః సర్వలోకస్సాధ్యసాధన లక్షణః క్రియాఫలాత్మకః సంహతానేకప్రాణికర్మవాసనాసన్తానావష్టబ్ధత్వాత్ క్షణికోఽశుద్ధోఽసారో నదీస్రోతః ప్రదీపసన్తానకల్పః కదలీస్తమ్భవద సారః ఫేనమాయామరీచ్యమ్భస్స్వప్నాదిసమ స్తదాత్మగతదృష్టీనామవికీర్యమాణో నిత్యస్సారవానివ లక్ష్యతే. తదేతద్వైరాగ్యార్థముచ్యతే ధియాధియా

జనయతేకర్మభిర్యద్వై- తన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతి. విరక్తానాంహితస్మాద్బ్రహ్మవిద్యారభ్యావ్యాచతుర్థప్రముఖేనేతి. యోవైతామక్షితింవేదేతి- వక్ష్యమాణాన్యపిత్రీణ్యన్నాన్యస్మిన్నవసరేవ్యాఖ్యాతాన్యేవేత్యుక్తత్వాత్తేషాంయాథాత్మ్యవిజ్ఞానఫలముపసంహ్రియతే. యోవైతామక్షితిం - అక్షయహేతుంయథోక్తంవేద- పురుషోవా అక్షితిస్సహీదమన్నంధియాధియాజనయతే కర్మభిర్యద్వైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతి. సోన్నమత్తిప్రతీకేనేత్యస్యార్థఉచ్యతే - ముఖం - ముఖ్యత్వం. ప్రాధాన్యమిత్యేతత్. ప్రాధాన్యేనైవాన్నానాంపితుఃపురుషస్యాక్షితిత్వంయోవేద - సోన్నమత్తి. నాన్నంప్రతిగుణభూతస్సన్-యథాజ్ఞస్తథా. విద్వానన్నానామాత్మభూతోభోక్తైవభవతి - సభోజ్యతాంనాపద్యతే. (సదేవానపిగచ్ఛతిసఊర్జముపజీవతి) దేవానపిగచ్ఛతి- దేవాత్మభావంప్రతిపద్యతే ఊర్జం- అమృతంచోపజీవతీతియదుక్తం- సాప్రశంసా- నాపూర్వార్థోఽన్యోస్తి. ౨

ఆ.— యత్సప్తాన్నానీత్యాది మన్త్రభాగంవ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణవాక్యంసముపాదాయతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణాత్మకోగ్రన్థస్సప్తార్థః మేధయాహీత్యాది బ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రయదితి) ప్రకృతమన్త్రసముదాయఃసప్తమ్యాపరామృశ్యతే. వ్యాఖ్యానమేవసజ్ఞ్వాహ (ప్రసిద్ధోహీతి) నకేవలంహిశబ్దాన్మన్త్రస్యప్రసిద్ధార్థత్వం - కింతుమన్త్రస్వరూపాలోచనాదప్యుపపత్తిసిద్ధత్యర్థత్వాహ (యదితి) మన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్యానుగుణత్వంహేతూకృత్యఫలితమాహ (అతఇతి) తత్ప్రసిద్ధిముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (నన్వితి) సాధ్యసాధనాత్మకేజగతియత్పితృత్వమవిద్యాపతోబాధి- తత్ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రసిద్ధం - అనుభూయతేహిజాయాదిసమ్పాదయన్నవిద్వానిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్రుత్యాదప్రాగుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధమిత్యాహ (అభిహితంచేతి) యచ్చమేధాతపోభ్యాం స్రష్టృత్వం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరుక్తం- తదపిప్రసిద్ధమేవ-విద్యాకర్మణోస్త్రాణామభావేలోకత్రయోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాహ (తత్రచేతి) పూర్వోత్తరగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. *పుత్రేణైవాయంలోకోజయ్యఇత్యాదావక్ష్యమాణత్వాచ్చాస్యార్థస్యప్రసిద్ధతేత్యాహ (వక్ష్యమాణంచేతి) మన్త్రార్థస్యైత్థంప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్యప్రసిద్ధార్థత్వవిషయంబ్రాహ్మణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణమన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వమాహ (ఏషణాహీతి) ఫలవిషయత్వంతస్యాః స్వానుభవసిద్ధమితివక్తుంహిశబ్దః. తస్యాఃలోకప్రసిద్ధత్వేపికథంమన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వం - అతఆహ (ఏషణాచేతి) జాయాద్యాత్మకస్యకామస్యసంసారారమ్భకత్వవన్మోక్షేపికామస్యసంసారమారభేత - కామత్వావిశేషాదిత్యతిప్రసజ్యమాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్యాఃవిషయః- మోక్షః. తస్మిన్నద్వితీయత్వాద్రాగాదిపరిపన్థినికామాపరపర్యాయోరాగోనావకల్పతే- నహిమిథ్యాజ్ఞాననిదానోరాగస్సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యేమోక్షేసమ్భవతి. శ్రద్ధాయుతత్రభవతితత్త్వబోధాధీనతయాసంసారవిరోధినీ- తన్నసంసారానుషక్తిర్ముక్తావిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యజాయాదేస్సంసారహేతుత్వేకర్మాదేరశాస్త్రీయస్యకథంతద్ధేతుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) అవిద్యావత్త్వస్యకామస్యసంసారహేతుత్వాపవర్గేనేతియావత్. స్వాభావికాభ్యాం-అవిద్యాధీనకామప్రయుక్తాభ్యామిత్యర్థః. ఇతశ్చతదూర్ధ్వగత్యప్రసక్తిప్రయోజకత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (స్థావరాన్తస్యేతి) *యత్సప్తాన్నానీత్యాదిమన్త్రపదస్యమేధయాహీత్యాదిబ్రాహ్మణస్యచాక్షరోత్థమర్థముక్త్వాతాత్పర్యార్థమాహ (వివక్షితస్త్వితి) శాస్త్రపరవశస్యశాస్త్రవశాదేవసాధ్యసాధనధావాజశాస్త్రీయాన్యైవముఖ్యసమ్భవాన్నతస్యాత్రవివక్షితత్వమిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యసాధ్యసాధనభావస్యవివక్షితత్వేహేతుమాహ (బ్రహ్మేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (సర్వోహీతి) దుఃఖయతీతిదుఃఖః- తద్ధేతురితియావత్. ప్రకృతమన్త్రబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాసమాప్త్యతిశబ్దః. వివక్షితార్థప్రదర్శనసమాప్తౌవా. మన్త్రబ్రాహ్మణయోఃశ్రుత్యర్థాభ్యామర్థముక్త్వానునన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్రేతి) సప్తవిధేఽన్నేస్పష్టేసతీతియావత్. వ్యాఖ్యానమేవవివృణోతి (అన్యేత్యాదినా) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వతోదోషందర్శయతి (తత్పరోభవతీతి) ఉక్తంవివృణోతి (ఉపాసనంహీతి) బ్రాహ్మణోక్తేర్థేమన్త్రంప్రమాణయతి (తథాచేతి) మోఘం- విఫలందేవాద్యనుపభోగ్యమన్నంయదిజ్ఞానదుర్బలోలభతే- తదాసర్వదైవతస్యేతిసాధారణాన్నస్యాసాధారణీకరణంనిన్దితమిత్యర్థః. తత్రైవస్మృతీరుదాహరతి (స్మృతిరపీతి) * నవృథాన్నపాలయేత్పశుం । నచైకఃస్వయమశ్నీయాద్విధివర్జంనసర్వపేదితిపాదత్రయంద్రష్టవ్యం. *ఇష్టాన్భోగాన్హివోదేవాదాస్యన్తే యజ్ఞభావితాః । తైర్దత్తానితిశేషః. అన్నేనైవాఖిలంసతి । నైనప్రముక్తైరాజనితావన్నాన్నతసజ్జ్వరఇత్యుత్తరపాదత్రయంద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యపాదస్యార్థః- భ్రూణహా- శ్రేష్ఠబ్రాహ్మణఘాతుకః. యదాహుః *వరిష్ఠబ్రహ్మహాచైవభ్రూణహేత్యభిధీయతఇతి. స్వస్యాన్నభక్షణేస్వపాపంమార్ష్టి- శోధయతీత్యన్నదాతుఃపాపమోక్షోక్తైరితరస్యాసాధారణీకృత్యభుజ్ఞానస్యపాపీతేతి. *అదత్వాతుయఏతేభ్యఃపూర్వంభుఙ్క్తేవిచక్షణః । నభుఙ్క్తేనజానాతిశ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మనఇత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) సర్వభోజ్యత్వంసాధయతి (యోముఖఇతి) పరస్య- శ్వమార్జారాదేరితియావత్. పీడాకరత్వేహేతుమాహ (మమేదమితి) ప్రాగుక్తదృష్టిఫలమాచష్టే (తస్మాదితి) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వాణస్య పాపానివృత్తిరిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (దుష్కృతంహీతి) యదాహిమనుష్యాణాందుష్కృతమన్నమాశ్రిత్యతిష్ఠతి- తదాతదసాధారణీకుర్వతోమహత్తరంపాపంభవతీత్యర్థః. ఏకమస్యేత్యాదిమన్త్రబ్రాహ్మణయోఃస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (గృహిణేతి) యదన్నంగృహిణాప్రత్యహమగ్నౌవైశ్వదేవాఖ్యంనిర్వర్త్యతే- తత్సాధారణమితిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. సాధారణపదానుపపత్తేర్నయుక్తమిదంవ్యాఖ్యానమితిదూషయతి (తన్నేతి) వైశ్వదేవంచ సాధారణాన్నగ్రాహ్యమిత్యాహ (సర్వేతి) వైశ్వదేవగ్రహీతరగ్రహదృష్టిస్స్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (వైశ్వదేవేతి) యత్తు పరపక్షేయదిదమద్యతఇతివచోనానుకూలమితి-తన్నాస్మత్పక్షేస్థితిత్యాహ (తత్రేతి) ప్రత్యక్షంసాధారణాన్నంసప్తమ్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) ప్రసజ్యస్యేష్టత్వంనిరాచష్టే (ఇష్యతేహీతి) పరపక్షే వాక్యశేషవిరోధందోషాన్తరమాహ (నచేతి) శ్వానాదితుల్యత్వంతస్యవ్యావర్తయతి (నచతస్యేతి) అనిషిద్ధస్యాపితస్యస్వభావజుగుప్సితత్వాత్తద

సుస్థాయిన ఇహాపానిర్వృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * అవశ్యంయాయితిర్వ్యక్తంజగ్ధ్వాప్యైవాహుతం హావిరిత్యకరణే వైశ్వదేవస్య ప్రత్యవాయశ్రవణా
చ్ఛతదస్సుస్థాయినో నపాప్నరతో స్తీత్యాహ (అకరణేచేతి) సర్వసాధారణాన్న గ్రహేతుత్వరస్యనిస్తావచనముపపద్యతే. తేనతదేవ గ్రాహ్యమిత్యా
హ (ఇతరత్రేతి) తత్రైవ శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (అహమితి) అర్థిభ్యోవిభజ్యాన్నమదత్వా స్వయమేవ భుఞ్జానం నరమహమన్నమేవ భక్షయామి- తిమన్త్రార్థధారణకరోమీత్యర్థః. మన్త్రార్థనరమాదాయ కాష్ఠాద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్య వ్యాచష్టే (ద్వేదేవా ఇత్యాదినా) హుతప్రహుతయోః
ర్దేవాన్నత్వేన ప్రసిద్ధిమనుస్థానమనుకూలయతి (యస్మాదితి) పఞ్చ నరముపన్యస్య వ్యాకరోతి (అథోఇతి) యదిదగ్నౌ పూర్ణమాసౌ దేవాన్నే- కథం
తస్మిన్హుతప్రహుతే ఇతి పక్షస్య ప్రాప్తిః- తత్రాహ (ద్వేత్వితి) తస్మాద్దేవేనాని దర్శపూర్ణమాసయోర్హుతప్రహుతయోరపి సప్తవాన్న ప్రథమపక్షస్యపూ
ర్వపక్షత్వం- అత ఆహ (యద్యపీతి) ప్రసిద్ధతరత్వే హేతుమాహ (మన్త్రేతి) * అగ్నయేజుష్టం నిర్వపామి * అగ్నిరిదం హవిరజుషతేత్యాదిమన్త్రేషు
దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వస్య ప్రతిపన్నత్వాదితియావత్. ఇతశ్చదర్శపూర్ణమాసయోరేవ దేవాన్నత్వమితి వక్తుం సామాన్యన్యాయమాహ (గుణేతి)
గుణప్రధానయోరేకత్ర సాధారణశబ్దాత్ప్రాప్తౌ సత్యాం ప్రథమం రాప్రధానే భవత్యపగతిః - గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసమ్ప్రత్యయ ఇతిన్యా
యాదిత్యర్థః. అస్త్వేవం- ప్రస్తుతే కింజాతం- తదాహ (దర్శపూర్ణమాసయోశ్చేతి) తయోర్నిరపేక్షప్రతిపత్తియాగత్వాత్ తత్ర ప్రసిద్ధహుతత్వాద్యా
పేక్షయా ప్రాధాన్యం సిద్ధం. తథాచ ప్రధానయోః ప్రయోగవిధయోః గుణకయోరేకత్ర ప్రాప్తౌ ప్రధానయోరేవ ద్వేదేవాన్నే ఇతి సిద్ధిర్గ్రహణయుక్తి
మానిత్యర్థః. దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వే సమున్నయనం ... వాక్యమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ఇష్టియజనశీలో నస్యాదితిసమ్బన్ధః. నను తత్త
ద్యజనశీలత్వాభావేకుతో దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం- నహిత్వా ... తదనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టిశబ్దేనేతి) కింపునరస్మిన్వాక్యే కా
మ్యేష్టివిషయత్వమిష్టిశబ్దస్యైవ ప్రనియామకం. తత్ర కింశబ్దసూచితాం వాదకప్రసిద్ధిమాహ (కామ్యేష్టీతి) కామ్యేష్టీనామసుప్రసిద్ధిర్స్వర్గకామ
వాక్యవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాభ్యశ్చేతి) తత్పరిహారస్తోకేష్ట్యన్యయస్యార్థస్య గుణాగామ్యేష్ట్యావశ్యకయజనప్రధానత్వానుపలబ్ధతే-
తచ్చదేవప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోరవశ్యానుష్ఠేయత్వసిద్ధ్యర్థం. నతుకామ్యేష్టీనామపి తత్త్వ- తస్యస్వర్గకామవాక్యవిరోధాత్తీత్యర్థః. పశ్వన్నవి
షయమన్త్రపదమాదాయ ప్రశ్నపూర్వకం తదర్థం కథయతి (పశుభ్యఇతి) పశూనాంపయోన్నమిత్యేతదుపపాదయితుం పృచ్ఛతి (కథంపునరితి) ప
యోహీతి ప్రతీకముపాదాయవ్యాకరోతి (అగ్రఇతి) * పశవోద్విపాదశ్చతుష్పాదశ్చేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యమనుష్యాశ్చేత్యుక్తం. ఉచితంహ్యత్ర హి
శబ్దస్తస్మాదర్థః. యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. ఔచిత్యం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (అన్యథేతి) నియమేన ప్రథమం తేషామేవపజీవనముపసంప్ర
తిపన్నమితిశఙ్కతే (కథమితి) మనుష్యవిషయే వాం ప్రశ్నం పరిహరన్ విషయమేవాపి పృచ్ఛతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రాన్యతరసుదభావమప్యేనప్రత్యాచష్టే
(మనుష్యాశ్చేతి) చకారాదనుష్యమాత్రసన్నిహితఇత్యర్థః. తేనైవ- పయస్యైవేతియావత్. ఘృతంవేతిపాఠస్తోపక్ష్యమాణవికల్పద్యోతకః. జాతరూపం-
హేమ. త్రైవర్ణికేభ్యోన్యేషాం జాతకర్మాదావాద్యోగ్యతామపరిక్రమ్య స్తనపానేవజాతంకుమారం ప్రథమంపాయయతీత్యాహ (యథాసమ్భవమితి)
యద్వా- తేషాంజాతకర్మాన్యకృతానాంజాతంకుమారం యథాసమ్భవం ఘృతంవా స్తనంవా ప్రథమంపాయయతీతియావత్. పశువిషయం ప్రశ్నం
పశవశ్చేతి సూచితసమాధానం ప్రత్యాహ (స్తనంచేతి) పశూనాం- జాతంవత్సమితిసమ్బన్ధః. పశూనాంపయోన్నమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధిం ప్రమా
ణయతి (అథేతి) ద్విపాచ్చతుష్పాదికారవిచ్ఛేదార్థః. ప్రతివచనం వ్యాచష్టే (నాద్యాపీతి) ననుయోషాదుగ్ధ్వతోపజీవిత్వమనుపలభ్యతే-
పయస్త్వేనోపజీవన్తి- ఘృతపయసోర్భేదాత్. అతిపశ్వన్నత్వంపయసోభాగాసిద్ధం. అతఆహ (యచ్చేతి) నను స్తనాత్పజీవనోపిఽపయస్యపోపజీవ
న్తీత్యయుక్తం - తద్భేదస్యోక్తత్వాత్. తత్రాహ (ఘృతస్యాపీతి) మన్త్రపాఠక్రమమతిక్రమ్య సహస్రపాఠే వ్యాఖ్యాతే ప్రత్యవతిష్ఠతే (కస్మాదితి)
* ద్వే దేవానభాజయదితి వ్యాఖ్యానే సాధితేసాధనత్వాతి తే పాల్పదోపి బుద్ధిస్థమిత్యర్థః మాత్రిత్యపరిహరతి (కర్మేతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్మహీతి)
యద్యపి పయోరూపం సాధనమాత్రిత్యకర్మప్రవృత్తం- తథాపి దర్శపూర్ణమాసాసన్నత్వం కథంపయస్సిధ్యతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) వినైవ- పయ
సాసాధ్యం కర్మాన్నత్రయస్యసాధనమిత్యర్థమనుసాహ (యథేతి) పూర్వోక్తౌ దర్శపూర్ణమాసౌ ద్వేదేవాన్నే వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్యయ
థాసాధనం- తథాపయసోప్యగ్నిహోత్రాదిద్వారేత్యాధనత్వాత్ కర్మకోటినిపాతిత్వాత్ తద్వ్యాఖ్యానానన్తర్యం పయోవ్యాఖ్యానస్యయుక్తమిత్య
ర్థః. పాఠక్రమమస్తిక్రమ్యేత్యాశఙ్క్యార్థక్రమేణతత్ప్రాధాన్యమిత్యాహ (సాధనత్వేతి) ఆనన్తర్యం- పాఠక్రమః. అకారణం- అవివక్షితం.
పాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలీయస్త్వాత్తేనైతరస్య బాధ్యత్వమిత్యేతత్ప్రథమేపి తన్త్రే స్థితమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇతిచేతి) పశ్వన్నస్యచరుర్థత్వేనవ్యాఖ్యానే
హేత్వన్తరమాహ (వ్యాఖ్యానేతి) వ్యాఖ్యానసౌకర్యం సాధయతి (సుఖంహీతి) ప్రతిపత్తిసౌకర్యం ప్రకటయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) చత్వా
రిసాధనాని- త్రీణిసాధ్యానీతి విభజ్యోక్తానిసత్సు శ్రోతౄణాంసౌకర్యేణధీర్భవతి- తతశ్చపాఠక్రమాతిక్రమః శ్రేయానిత్యర్థః. పశ్వన్నస్యసర్వాధిష్ఠానవి
షయం మన్త్రపదమవతార్య ప్రశ్నపూర్వకం తదీయం బ్రాహ్మణం వ్యాచష్టే (తస్మిన్నిత్యాదినా) మన్త్రార్థేషు బ్రాహ్మణేన ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ
(తత్రేతి) పయసిహీతి బ్రాహ్మణేహిశబ్దః ప్రసిద్ధ్యవద్యోతకోస్తి - తేనచ హేతునాహిశబ్దేన తస్మిన్నిత్యాదికం మన్త్రపదం వ్యాఖ్యాతమితియోజనా.
మన్త్రార్థస్యలోకప్రసిద్ధ్యభావాన్న ప్రసిద్ధ్యవద్యోతినాహిశబ్దేన వ్యాఖ్యానం యుక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) కార్యం కారణే ప్రతిష్ఠితమితిన్యాయేన
వైదికీం ప్రసిద్ధిమాదాయ సమాధత్తే (కారణత్వేతి) పయసా ద్రవద్రవ్యమాత్రస్యకుతస్సర్వజగత్కారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వంచేతి) త
త్సమవాయిత్వేపి కుతో జగతః కారణతేత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) * తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతస్తే న్తరిక్షమావిశత ఇత్యాదయః శ్రు
తివాదాద్యపర్జన్యవృష్ట్యాది క్రమేణాగ్నిహోత్రాహుతీనాం సర్వకారణప్రాప్తిం దర్శయన్తి. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆది

త్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇత్యాదిస్మృతివాదాః. పయసీహీత్యాది బ్రాహ్మణముపసంహరతి (అత ఇతి) పయసః సర్వజగదాధారత్వస్య శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితి యావత్. సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితమితి విధిత్సితదర్శనస్తుతయే శాఖాన్తరీయమతం నిరసితుముద్భావయతి (యత్తదితి) న కేవలం కర్మణా మృత్యుజయః - కిం తు దర్శనసహితేనేతి దర్శయితుమగ్నిహోత్రాహుతిషు సఙ్ఖ్యాం కథయతి (సంవత్సరేణేతి) ఉక్తాహుతిసఙ్ఖ్యాయాం సంవత్సరావచ్ఛిన్నాయామగ్నిహోత్రవిదాం సమ్ప్రతిపత్త్యర్థం కిలేత్యుక్తం. నను ప్రత్యహం సాయం ప్రాతశ్చేత్యాహుతీ ద్వే విధ్యేతే - తత్కథమాహుతీనాం సప్తత్యధికాని త్రీణిశతాని సంవత్సరేణ భవన్తి- తత్రాహ (సప్తేతి) ప్రత్యేకమహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిప్రయోగాణామేకస్మిన్ సంవత్సరే పూర్వోక్తా సఙ్ఖ్యా. తథైవ ప్రయోగాణాం వింశత్యధికా సప్తశతీరూపా సఙ్ఖ్యేతి సిద్ధమిత్యర్థః. ఆహుతీనాం సఙ్ఖ్యాముక్త్వా తాసు యాజుష్మతీనామిష్టకానాం దృష్టిమాహ (యాజుష్మతీరితి) తాసామపి సప్తత్యధికాని త్రీణిశతాని సఙ్ఖ్యయా భవన్తి- తథా చ ప్రత్యహమాహుతీరథినిష్పద్యమానాం సఙ్ఖ్యాసామాన్యేన యాజుష్మతీరిష్టకాశ్చిన్తయేదిత్యర్థః. ఆహుతిషు యాసామిష్టకానాం సంవత్సరావయవాహోరాత్రేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యేనైవ దృష్టిమన్వాచష్టే (సంవత్సరస్యేతి) తాస్వపి షష్ట్యధికాని త్రీణిశతాని ప్రసిద్ధాని- తథా చ తేషు యథోక్తేష్టకాదృష్టిః క్లృప్తేత్యర్థః. చిత్యగ్నౌ సంవత్సరాత్మప్రజాపతిదృష్టిమాహ (సంవత్సరమితి) యస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః- తం చిత్యగ్నిం విద్వాంసః సమ్పాదయన్తి- అహోరాత్రేష్టకాద్వారా తయోః సఙ్ఖ్యాసామ్యాదిత్యర్థః. దృష్టిమనూద్య ఫలం దర్శయతి (ఏవమితి) ఉక్తసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనాగ్నిహోత్రాహుతీరగ్న్యవయవభూతయాజుష్మతీసంజ్ఞకేష్టకాః సమ్పాద్య తద్రూపేణాహుతీర్ధ్యాయ, న్నాహుతిషు యాశ్చేష్టకాః సంవత్సరావయవాహోరాత్రాణి తేష్వేవ సమ్పాద్య పురుషనాడీష్వ సఙ్ఖ్యాసామాన్యేన తన్నాడీస్థాన్యహోరాత్రాణ్యుపాధ్యాయ తద్రూపేణాహుతీరిష్టకా నాడీశ్చానుసన్దధానో, ఽధ్యహోరాత్రయాజుష్మతీద్వారా పురుషసంవత్సరచిత్యానాం సమత్వమాపాద్యాహమగ్నిః సంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిరేవేతి ధ్యాయన్. స్వాగ్నిహోత్రం పయసా సంవత్సరం జుహ్వద్విద్వద్యయా సహితహోమవశాత్ప్రజాపతేః సంవత్సరాత్మకం ప్రాప్య మృత్యుమపజయతీత్యర్థః. ఏకీయమతముపసంహృత్య తన్నిన్దాపూర్వకం మతాన్తరమాహ (ఇత్యేవమిత్యాదినా) ఏవం విద్వానిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (యదుక్తమితి) తత్రైవ విద్వానేకాహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిమాత్రేణ జగద్రూపం ప్రజాపతిం ప్రాప్య మృత్యుమపజయతీత్యాహ (ఏకేనేతి) ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదుచ్యత ఇతి) సర్వం హీత్యాది హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాకరోతి (కథం పునరిత్యాదినా) యథోక్తదర్శనవశాదేకయైవాహుత్యా మృత్యుం ప్రజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణాన్తరం సంవాదయతి (అథేతి) యథా సంవత్సరమిత్యాద్యుక్తం- తథా యదహరేవేత్యాద్యపి బ్రాహ్మణాన్తరే సూచితమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- హిరణ్యగర్భభావీ జీవః. స్వయమ్భువః- పరస్యైవ తదాత్మనావస్థానాత్. తపోతప్యత - కర్మాన్వతిష్ఠత్. యత్కృతకం-తదనిత్యమితి న్యాయేన కర్మనిన్దాప్రకారమాహ (తద్ధైకేతేతి) కర్మసహాయభూతాముపాసనాముపదిశతి (హన్తేతి) ఉపాసనామనూద్య సముచ్చయఫలం కథయతి (తత్సర్వేష్వితి) శ్రేష్ఠత్వేపి రాజకుమారవదస్వాతన్త్ర్యమాశఙ్క్యాహ (స్వారాజ్యమితి) అధిష్ఠాయపాలయితృత్వమాధిపత్యం. పశ్వన్నే వ్యాఖ్యాతే ప్రశ్నరూపం మన్త్రపదమాదత్తే (కస్మాదితి) నను చత్వార్యన్నాని వ్యాఖ్యాతాని- త్రీణి వ్యాచిఖ్యాసితాని - తేష్వవ్యాఖ్యాతేషు కస్మాదిత్యాది ప్రశ్నః కస్మాదిత్యాశఙ్క్య సాధనేషూక్తేషు సాధ్యానామపి తత్సామర్థ్యాదుక్తత్వమస్తీత్యభిప్రేత్య ప్రశ్నప్రవృత్తిం మన్వానో వ్యాచష్టే (యదేతి) సర్వదేత్యస్య వ్యాఖ్యా నైరన్తర్యేణేతి. అన్నానాం సదా భోక్తృభిరద్యమానత్వే హేతుమాహ (తన్నిమిత్తత్వాదితి) భోక్తౄణాం స్థితేరన్ననిమిత్తత్వాత్తైస్సదాద్యమానాని తాని యదపూర్వకుసూలవచ్చ న క్షీణానీత్యర్థః. కిం చ- జ్ఞానకర్మఫలత్వాదన్నానాం యత్కృతకం - తదనిత్యమితి న్యాయేన క్షయస్సమ్భవతీత్యాహ (కృతేతి) అస్తు తర్హి తేషాం క్షయః- నేత్యాహ (న చేతి) భవతు తర్హి స్వభావాదేవ సప్తాన్నాత్మకస్య జగతోఽక్షీణత్వం - నేత్యాహ (భవితవ్యం చేతి) స్వభావవాదస్యాతిప్రసక్తిత్వాదిత్యర్థః. ప్రశ్నం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రతివచనమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేషాం పితృత్వే హేతుమాహ (మేధయేతి) భోగకాలేపి విహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మసమ్భవాత్ప్రవాహరూపేణాన్నాక్షయస్సమ్భవతీత్యర్థః. తత్ర ప్రతిజ్ఞాభాగముపాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) హేతుభాగముత్థాప్య విభజతే (కథమిత్యాదినా) (చేష్టితైరితి) తస్మాత్తదక్షయస్సమ్భవతి ప్రవాహాత్మనేతి శేషః. ఉక్తహేతుం వ్యతిరేకద్వారోపపాదయితుం యద్ధైతదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం హేతుం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథాయథాప్రజ్ఞమితి పఠితవ్యం. సాధ్యం నిగమయతి (తస్మాత్పురుష ఇతి) అక్షయహేతౌ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాద్వజ్యమానానీతి) ధియా ధియేత్యాది శ్రుతేః సహేదమిత్యత్రోక్తం పరిహారం ప్రపఞ్చయన్త్యాః సప్తవిధాన్నస్య కార్యత్వాత్ ప్రతిక్షణధ్వంసిత్వేపి పునః పునః క్రియమాణత్వాత్ ప్రవాహాత్మనా తదచలం పశ్యన్తీత్యస్మిన్ తాత్పర్యమాహ (అత ఇతి) ప్రజ్ఞాక్రియాభ్యాం హేతుభ్యాం లక్ష్యతే- వ్యావర్త్యతే. నిష్పాద్యతే యః ప్రబన్ధః- సముదాయః. తదారూఢః- తదాత్మకః. సర్వో లోకః- చేతనాచేతనాత్మకో ద్వైతప్రపఞ్చః సాధ్యత్వేన సాధనత్వేన చ వర్తమానో జ్ఞానకర్మఫలభూతః క్షణికోపి నిత్య ఇవ లక్ష్యతే. తత్ర హేతుః (సంహతేతి) సంహతానాం - మిథస్సహాయత్వేన స్థితానామనేకేషాం ప్రాణినామనన్తాని కర్మాణి వాసనాశ్చ. తత్సన్తానేనావష్టబ్ధత్వాత్ - దృఢీకృతత్వాదితి యావత్. ప్రాతీతికమేవ సంసారస్య స్థైర్యం- న తాత్త్వికమితి వక్తుం విశినష్టి (నదీతి) అసారోపి సారవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (కదలీతి) అశుద్ధోపి శుద్ధవద్భాతీత్యత్రోదాహరణమాహ (మాయేత్యాదినా) అనేకోదాహరణం సంసారస్యానేకరూపత్వద్యోతనార్థం. కేషాం పునరేష సంసారోఽన్యథాభాతీత్యపేక్షాయాం *సంసారోయమపరాద్ధ్వశామితి న్యాయేనాహ (తదాత్మేతి) కిమితి ప్రతిక్షణం ప్రధ్వంసి జగదితి శ్రుత్యోచ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) వైరాగ్యమపి కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (విరక్తానాం హీతి) ఇతి- వైరాగ్యమర్థవదితి శేషః. పురుషోఽన్నానామక్షయే హేతురిత్యుపపాద్య తజ్జ్ఞానమనూద్య ఫలమాహ (యో

వై తామిత్యాదినా) యథోక్తమనువదతి (పురుష ఇతి) ఫలవిషయమన్త్రపదమనూద్య తదీయ బ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాకరోతి (యోఽన్నమిత్యా దినా) యథోక్తోపాసనావతో యథోక్తం ఫలముచ్యతే. ప్రాధాన్యేనైవ సోఽన్నమత్తీత్యన్వయః విదుషోఽన్నం ప్రతిగుణత్వాభావే హేతుమాహ (అన్నానామితి) ఉక్తమర్థం ప్రతిగృణాతి (భోక్తైవేతి) ప్రసక్తనిర్దేశం ప్రపఞ్చయతి (సదేవానిత్యాదినా) ౨

౪౦.— ప్రథమమన్త్రోదాహృతానేతాన్ శ్లోకాన్ క్రమేణ స్వయమేవ వ్యాకరోతి (యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాఽజనయత్పితా) అత్ర పితేత్యేతత్కరణపర్యన్తం వ్యాఖ్యేయ ప్రతీకగ్రహణం. మేధయా హి తపసాఽజనయత్పితేత్యంశస్య వ్యాఖ్యానం. పితా- సప్తాన్నజనకః పరమాత్మా. మేధయా- జ్ఞానరూపేణ తపసా సప్తాన్నాన్యజనయదిత్యన్వయః- తదిదమన్నజనకత్వం * తపసా చీయతే బ్రహ్మ * యస్య జ్ఞానమయం తపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి జ్ఞానమయేన తపసా నామరూపాత్మనాన్నజనకస్య పరమాత్మనో హి- ప్రసిద్ధం ఖలు. అస్మిన్ మన్త్రే వ్యాఖ్యాతవ్యమస్తీతి భావః. ఏకమస్య సాధారణమితి ప్రతీకధారణం. తద్వ్యాచష్టే (ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యత ఇతి) యదిదం - వ్రీహియవాదిరూపమద్యతే - తదేవమేవాస్య - భోక్తృవర్గస్య దేవపిత్రాదేః సాధారణమన్నమిత్యర్థః. సాధారణత్వఫలమాహ (స య ఏతదుపాస్త ఇత్యాదినా) ఏతత్ - ఉక్తరీత్యా సాధారణమన్నం దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా స్వయముపాస్తే - ఉపభుఙ్క్తే. స పాప్మనో న వ్యావర్తతే- న విముచ్యత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మిశ్రం హ్యేతదితి) హి- యస్మాదేతత్- వ్రీహియవాదిరూపమన్నం మిశ్రం- మిశ్రితం. దేవపిత్రాద్యన్యదీయద్రవ్యేణ సఙ్కీర్ణం. సాధారణమితి యావత్. అతో దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా భుఞ్జానస్య పాపమనివార్యమితి భావః. గీతం చ భగవతా * తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః । యజ్ఞశిష్టాశినః సన్తో ముచ్యన్తే సర్వకిల్బిషైః । భుఞ్జతే తే త్వఘం పాపా యే పచన్త్యాత్మకారణాదితి. తథా చ శ్రుతిః * కేవలాఘో భవతి కేవలాదీతి. కేవలాదీ- దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా భుఞ్జాన ఇత్యర్థః. తస్మాద్దేవపిత్రాదిభ్యో నివేదితమనుష్యేణ భోక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏవం చ ప్రసిద్ధమన్నం మనుష్యాణాం నియమ్యత ఇతి ఫలితార్థః. ద్వే దేవానభాజయదితి వ్యాఖ్యేయం. తద్వ్యాచష్టే (హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వతీతి) ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రఖణ్డస్య - ద్వే అన్నే సృష్ట్వా పితా సర్వస్రష్టా దేవానసాధారణ్యేనాభాజయత్- అప్రీణయదిత్యర్థః కే తే అన్నే ఉక్తే - తే హుతం చ ప్రహుతం చేతి వ్యాచష్ట ఇత్యర్థః. హుతం - ఔపాసనం. ప్రహుతం- అగ్నిహోత్రాది. యస్మాద్ధుతప్రహుతే దేవేభ్యః పరమాత్మనా దత్తే- తస్మాద్దేవేభ్యః- దేవానుద్దిశ్యేదానీమపి జుహ్వతి ప్ర జుహ్వతి చ - హుతప్రహుతే వైదికాః కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతస్యైవ మన్త్రాంశస్య వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథో ఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకః స్యాదితి) అథో ఇతి పక్షాన్తరోపన్యాసే. కేచన దర్శపూర్ణమాసావేవ హుతప్రహుతాఖ్యతయా పూర్వపక్షే వ్యాఖ్యాతే దేవాన్నే ఇత్యాహుః. యస్మాద్దర్శపూర్ణమాసయోర్దైవాన్నత్వం- తస్మాత్ ఇష్టియాజుకః - తదితరక్రతావిష్టియజనశీలో న స్యాదిత్యర్థః. యద్వా- తస్మాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరేవ హుతప్రహుతతయా దేవాన్నత్వాత్ తత్రైకైకస్యాప్యపచారే దేవాః కుప్యేయురితి నేష్టియాజుకః స్యాత్ - దర్శపూర్ణమాసయాజీ రాత్రిద్వయం న కుర్యాదిత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మన్త్రాంశం వక్తవ్యబాహుల్యాదన్తే వ్యాచికీర్షన్ తదతిక్రమ్య తదుత్తరమన్త్రాంశం వ్యాకర్తుం పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి ప్రతీకం ధృత్వా తద్వ్యాచష్టే (తత్పయః పయో హ్యేవాగ్రే ఇత్యాదినా) తత్పయః- తత్ -పశుభ్యో దత్తతయా మన్త్రోక్తమన్నం పయః- క్షీరరూపమిత్యర్థః. అత ఏవ హి మనుష్యాః పశవశ్చ అగ్రే ప్రథమతః పయ ఏవోపజీవన్తీత్యర్థః. అత్ర మనుష్యాశ్చోపజీవన్తీత్యుక్త్యా - పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదిత్యత్ర పశుశబ్దో ద్విపాచ్చతుష్పాత్సాధారణో ద్రష్టవ్యః. తస్మాత్- పయసో ద్విపాచ్చతుష్పాదన్నత్వాదేవ జాతం కుమారం జాతకర్మసంస్కారే ఘృతం వైవ- ఘృతమేవాగ్రే- ప్రథమతః ప్రతిలేహయన్తి- ఆస్వాదయన్తీత్యర్థః. లిహేర్ణ్యన్తాత్ క్విచిత్స్వార్థే వచనం ఛాన్దసం. స్తనం వానుధాపయన్తి- జాతకర్మాద్యకరణే స్తనం వా ధాపయన్తి- పాయయన్తీత్యర్థః. నుశబ్దశ్ఛాన్దసః. (అథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతి) అథశబ్దో వాక్యోపక్రమే. పయసః పశ్వన్నత్వాదేవ జాతమాత్రం వత్సమతృణాద ఇతి- పయోమాత్రాహార ఇత్యాహురిత్యర్థః. తథా చ యద్ వ్రీహితృణాద్యదనాయోగ్యకాలేఽపి పయ ఏవ పశుభిరాహ్రియమాణత్వాత్ పయః పశ్వన్నమితి యుక్తమితి భావః. తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి వ్యాఖ్యేయ గ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పయసి హీదం సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి) యత్ ప్రాణితి- చేష్టతే- మనుష్యపశ్వాదికం,. యచ్చ న చేష్టతే- వృక్షాదికం,. తదిదం సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితం- పయోఽధీనజీవనం, హి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. స్థావరప్రతిష్ఠాహేతుభూతజలస్యాపి పయశ్శబ్దేన గ్రహణాత్ స్థావరాణామపి పయోఽన్నకత్వం సమ్భవతీతి భావః. (తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదితి) సంవత్సరం కాలం పయసా జుహ్వత్ - పయోహోమం కుర్వన్నపమృత్యుం జయతీతి యదాహుః- తత్పునర్న తథా న విద్యాత్ . తర్హి కథం జ్ఞాతవ్యమిత్యత్రాహ (యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయతీతి) యస్మిన్నహని పయసా జుహోతి- తదహరేవ తత్సాధ్యపయఆహుత్యైవ తస్మిన్నేవాహన్యపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అపమృత్యుశబ్దయోర్వ్యవధానం ఛాన్దసం. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవం విద్వాన్ సర్వం హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతీతి) అన్నాద్యమిత్యాద్యశబ్దేన పయఆజ్యాదికముచ్యతే. ఏవం విద్వాన్- ఏకాహమాత్రసాధ్యపయోహోమస్యాపమృత్యుజయఫలకత్వజ్ఞానవాన్ యద్యదన్నాద్యం స్వయమత్తి- తత్సర్వం దేవేభ్య ఏవ దదాతీత్యర్థః. దేవేభ్యః ప్రదానేనైవ యత్ఫలం లభతే- తల్లభత ఇతి భావః. తస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి వ్యాఖ్యేయ గ్రహణం. అత్ర తస్మాదితిశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయత ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అక్షితిః- అక్షత ఇత్యర్థః. యస్మాదక్షతః- అక్షయః పురుషః- పరమాత్మా ప్రత్యహమన్నాని పునః పునః ప్రాణికర్మానుసారేణ జనయతి- తస్మాద్ధేతోరహరహరద్యమానాన్యప్యన్నాని న క్షీయన్త ఇతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. యో వై తామక్షితిం వేదేతి ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పురుషో వా అక్షితిరిత్యాదినా) అత్రాక్షితిశబ్దార్థః పురుషో వా- పురుష ఏవ. ప

మూ.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుతాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమితి మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి । కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా । ఏషా హ్యన్తమాయత్తైషా హి న ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవైతన్మయో వా అయమాత్మా వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయః॥ ౩

రమాత్మైవేత్యర్థః. తస్యైవపురుషశబ్దముఖ్యార్థత్వాత్ ధియా- సఙ్కల్పేనేత్యర్థః. ఉత్పాద్యాన్నత్రయస్య ప్రాయోజ్యమాహ ధియేతి. సహి- పురుషశబ్దితః పరమాత్మైవేదమన్నం ధియాధియా- సఙ్కల్పసఙ్కల్పైః ప్రత్యహం పునఃపునః కర్మభిర్జనయతే - ప్రాణినాం కర్మభిస్సహితస్సన్ జనయతే, ప్రాణికర్మానుగుణం జనయతీత్యర్థః. అత్ర కర్మనిరపేక్షేశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యప్రసక్తిపరిహారాయ * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితి న్యాయానుసారీ భావః. ఏతత్- అన్నం యద్ధి - యది హ్యుపసర్పన్నితేత్యుక్తః పునఃపునః ప్రత్యహం న కుర్యాత్ - అన్నం క్షీయేతేహ. అతః ప్రత్యహమన్నకరణాన్న క్షీయత ఇతి భావః. ఏతావద్విశేషణం- పరబ్రహ్మరూపే దేవతిమన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ప్రతీకగ్రహణం అత్ర మన్త్రఖణ్డ ప్రతీకేనే త్యంశం వ్యాచష్టే (ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతదితి) అత్ర ముఖమితి వ్యాఖ్యానం. ప్రతీకమితి వ్యాఖ్యేయం. ముఖేనేత్యేతత్ - ప్రతీకేనేత్యనేన మన్త్రవచనేన ముఖేనేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః. అనుభవమాత్రేణ తృప్తిప్రయోగసమ్బన్ధాన్ముఖ్యభోజనప్రతీత్యర్థం ముఖేనాన్నమత్తీత్యుక్తం. తతశ్చాన్నాదనస్య ముఖమాత్రసాధ్యత్వాన్ముఖేనేత్యస్య నైరర్థక్యం న చోదనీయం. స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రతీకధారణం. తత్తాత్పర్యకథనేన వ్యాచష్టే (ప్రశంసేతి) ఊర్జం- అన్నం. నిరతిశయభోగ్యం పరమాత్మానమిత్యర్థః. ప్రశంసా- ప్రశంసారూపఫలశ్రుతిరితి యావత్. అత్ర ప్రశంసేత్యేతద్బ్రాహ్మణవాక్యం సోఽన్నమత్తీత్యాదిమన్త్రఖణ్డత్రయస్యాపి తాత్పర్యకథనరూపం. తత్ర ప్రతీకేనేతిపదస్య వ్యాఖ్యేయత్వాత్సోఽన్నమత్తీతి ఖణ్డః పృథగ్గృహీతః. తత్ర సోఽన్నమత్తీత్యాది పూర్వోక్తగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకస్య సోఽన్నమత్తీతి ప్రథమఖణ్డేనైహికాన్నభోక్తృత్వం, స దేవానితి ద్వితీయఖణ్డేన సర్వదేవతాసాయుజ్యరూపమాముష్మికం ఫలం, స ఊర్జమితి తృతీయఖణ్డేన * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిమన్త్రబ్రహ్మవాచకతయా ప్రతిపన్నస్యాన్నశబ్దస్య పర్యాయభూత ఊర్జశబ్దః పరబ్రహ్మవాచక ఇతి తదుపజీవనరూపబ్రహ్మసుఖభోగో మోక్షాఖ్యం ఫలముచ్యత ఇతి వివేకో ద్రష్టవ్యః. ౨

శం.— పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతాని యాని త్రీణ్యన్నాన్యుపక్షిప్తాని- తాని కార్యత్వాద్విస్తీర్ణవిషయత్వాచ్చ పూర్వేభ్యోఽన్నేభ్యః పృథగుద్ధృతాని. తేషాం వ్యాఖ్యానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి - కాన్యసావితి. ఉచ్యతే - మనో వాక్ప్రాణాఖ్యాని తాని త్రీణ్యన్నాని. తాని- మనో వాచం ప్రాణం చాత్మనే- ఆత్మార్థమకురుత- కృతవానాదౌ సృష్ట్వా. తేషాం మనసోఽస్తిత్వం స్వరూపం చ ప్రతి సంశయ ఇత్యత ఆహ - అస్తి తావన్మనః శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం - యత ఏవం ప్రసిద్ధం- బాహ్యకరణవిషయాత్మసమ్బన్ధేఽప్యభిముఖీభూతం విషయం న గృహ్ణాతి. కిం దృష్టవానసీదం రూపమిత్యుక్తో వదతి - అన్యత్ర మే గతం మన ఆసీత్ - సోఽహమన్యత్రమనా ఆసం - నాదర్శం. తథేదం శ్రుతవానసి మదీయం వచ ఇత్యుక్తోఽన్యత్రమనా అభూవం- నాశ్రౌషం- న శ్రుతవానస్మీతి. తస్మాద్యస్యాసన్నిధౌ రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపి సతశ్చక్షురాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే రూపశబ్దాదిజ్ఞానం న భవతి, యస్య చ భావే భవతి, - తదన్యదస్తి మనో నామాన్తఃకరణం సర్వకరణవిషయయోగీత్యవగమ్యతే. తస్మాత్సర్వో హి లోకో మనసా హ్యేవ పశ్యతి- మనసా శృణోతి- తద్వ్యగ్రత్వే దర్శనాద్యభావాత్. అస్తిత్వే సిద్ధే మనసః స్వరూపార్థమిదముచ్యతే- కామః- స్త్రీవ్యతికరాభిలాషాదిః. సఙ్కల్పః- ప్రత్యుపస్థితవిషయవికల్పనం శుక్లనీలాదిభేదేన. విచికిత్సా- సంశయజ్ఞానం. శ్రద్ధా- అదృష్టార్థేషు కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిర్దేవతాదిషు చ. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతా బుద్ధిః. ధృతిః- ధారణం. దేహాద్యవసాదే ఉత్తమ్భనం. అధృతిః- తద్విపర్యయః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రజ్ఞా. భీః- భయం. ఇత్యేతత్ - ఏవమాదికం సర్వం మన ఏవ - మనసోఽన్తఃకరణస్య రూపాణ్యేతాని. మనోఽస్తిత్వం ప్రత్యన్యచ్చ కారణముచ్యతే- తస్మాన్మనో నామాస్త్యన్తఃకరణం - యస్మాచ్చక్షుషో హ్యగోచరే పృష్ఠతోఽప్యుపస్పృష్టః కేనచిద్ధస్తస్యాయం స్పర్శః - జానోరయమితి వివేకేన ప్రతిపద్యతే. యది వివేకకృన్మనో నామ నాస్తి- త్వఙ్మాత్రేణ కుతో వివేకప్రతిపత్తిస్స్యాత్. యత్తద్వివేకప్రతిపత్తికారణం- తన్మనః. అస్తి తావన్మనః, స్వరూపం చ తస్యాధిగతం,. త్రీణ్యన్నానీహ ఫలభూతాని కర్మణాం మనో వాక్ప్రాణాఖ్యాన్యధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ వ్యాచిఖ్యాసితాని. తత్రాధ్యాత్మికానాం వాఙ్మనఃప్రాణానాం మనో వ్యాఖ్యాతం - అథేదానీం వాగ్వక్తవ్యేత్యారమ్భః. యః కశ్చిల్లోకే శబ్దః - ధ్వనిస్తాల్వాదివ్యఙ్గ్యః ప్రాణిభిర్వర్ణాదిలక్షణ ఇతరో వా వాదిత్రమేఘాదినిమిత్తః. సర్వో ధ్వనిర్వాగేవ సా. ఇదం తావద్వాచస్స్వరూపముక్తం- అథ తస్యాః కార్యముచ్యతే- ఏషా- వాక్హి- యస్మాదన్తం- అభిధేయావసానం. అభిధేయనిర్ణయమాయత్తా- అనుగతా. ఏషా పునః స్వయం నాభిధేయవత్ప్రకాశ్యా-అభిధేయప్రకాశికైవ- ప్రకాశాత్మకత్వాత్- ప్రదీపాదివత్. న హి ప్రదీపాదిప్రకాశః ప్రకాశాన్తరేణ ప్రకాశ్యతే - తద్వద్వాక్ప్రకాశికైవ - స్వయం న ప్రకాశ్యేత్యనవస్థాం శ్రుతిః పరిహరతి- ఏషా హి న ప్రకాశ్యా- ప్రకాశకత్వమేవ వాచః కార్యమిత్యర్థః. అథ ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణః - ముఖనాసికాసఞ్చారో హృదయవృత్తిః- ప్రణయనాత్ప్రాణః. అపనయనాన్మూత్రపురీషాదేరపానః - అధోవృత్తిరానాభిస్థానః. వ్యానః - వ్యాయమనకర్మా వ్యానః-

ప్రాణాపానయోస్సన్ధిర్వర్వత్కర్మహేతుశ్చ. ఉదానః- ఉత్క్రాన్త్యూర్ధ్వగమనాదిహేతురాపాదతలమస్తకస్థాన ఊర్ధ్వవృత్తిః సమానః- సమంనయనాద్భుక్తస్యపీతస్యచ. కోష్ఠస్థానోన్నపక్తా. అనఇతి- ఏషాంవృత్తివిశేషాణాంసామాన్యభూతాసామాన్యదేహచేష్టాసమ్బన్ధినీవృత్తిః. ఏవంయథోక్తంప్రాణాదివృత్తిజాతమేతత్సర్వంప్రాణఏవ. ప్రాణఇతి. వృత్తిమానాధ్యాత్మికోఽనఉక్తః. కర్మచాస్యవృత్తిభేదప్రదర్శనేనైవవ్యాఖ్యాతం. వ్యాఖ్యాతాన్యాధ్యాత్మికానిమనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యన్నాని. ఏతన్మయః- ఏతద్వికారః. ప్రాజాపత్యైరేతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైరారబ్ధః. కోఽసౌ. అయం - కార్యకరణసఙ్ఘాతఆత్మా- పిణ్డఃఆత్మస్వరూపత్వేనాభిమతోఽవివేకిభిః. అవిశేషేణైతన్మయ ఇత్యుక్తస్యవిశేషణంవాఙ్మయోమనోమయఃప్రాణమయఇత్యభిప్రాయస్స్ఫుటీకరణం. 3

ఆ.— సాధనాత్మకమన్నచతుష్టయం. మన్నాక్షయకారణం, పఙ్క్తిత్వగుణ ప్రశ్నేనపురుషోపాసనస్యఫలం, చోక్తం. ఇదానీమా బ్రాహ్మణసమాప్తేరుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (పఙ్క్తేత్యాదినా) బ్రాహ్మణశేషస్యతాత్పర్యముక్త్వామన్త్రభేదమనూద్యాకాఙ్క్షాద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (త్రీణీత్యాదినా) జ్ఞానకర్మభ్యాంసష్టాన్యన్నానిసృష్ట్వాచత్వారిభోక్తృభ్యోవిభజ్యత్రీణ్యాత్మార్థం కల్పాదౌపితాకల్పితవానిత్యర్థః. అన్యత్రేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తేషామితి) షష్ఠీనిర్ధారణార్థా. తత్రమనసోఽస్తిత్వమాదౌసాధయతి (అస్తితావదితి) ఆత్మేన్ద్రియార్థసాన్నిధ్యేసత్యపికదాచిదేవార్థధీర్నాయమనాపేక్ష్యన్తరమపి. నచాదృష్టాదిభిరుక్తం- తేష్వదృష్టసంవాదత్వాత్. తస్మాదర్థాదిసాన్నిధ్యేజ్ఞానకాదాచిత్కత్వానుపపత్తిర్మనసస్సాధికేత్యర్థః. లోకప్రసిద్ధిరపితత్రప్రమాణమిత్యాహ (యతఇతి) అతోబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం విషయగ్రాహికరణమితిశేషః. తామేవప్రసిద్ధిముదాహరణ తదుదాహరతి (కింవ్యస్తవానిత్యాదినా) తత్రైవాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (తస్మాదితి) యథోక్తాన్వయవ్యతిరేకప్రసిద్ధివశాదిత్యనుమానమ్. విమతమాత్మాద్యతిరిక్తాపేక్షం- జన్యజ్ఞానత్వేసతికాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానంతచ్ఛబ్దార్థః. తస్మాదనుమానాదన్యదస్తిమనోనామేతిసమ్బన్ధః రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపిసతశ్చక్షురాదేరనుమానతోచ్యతే. అన్తఃకరణస్యచక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యమాహ (సర్వేతి) సమనన్తరంవాక్యంఫలితార్థవిషయత్వేనాదత్తే (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దేనోక్తంహేతుంస్పష్టయతి (తద్వ్యగ్రత్వఇతి) కామాదివాక్యమవతార్యవ్యాకుర్వన్మనసస్స్వరూపంప్రతిసంశయంనిరస్యతి (అస్తిత్వఇతి) అశక్యాదివత్కామాదిస్వసాక్షితోక్తేరమత్వాన్మనో బుద్ధ్యోరేకత్వముపేత్యోపసంహరతి (ఇత్యేకదితి) ద్వైతప్రవృత్తస్సుఖంమనోభోక్తృకర్మవశాన్నానాకారేణనివర్తత ఇత్యభిప్రేత్యానన్తర వాక్యమవతారయతి (మనోస్తిత్వమితి) తదేవాన్యత్కారణంస్ఫోరయతి (యస్మాదితి) తస్మాదస్తివివేకకారణమన్తఃకరణమితిసమ్బన్ధః. చక్షుషసమ్ప్రయోగాభావేనస్పర్శవిశేషాదర్శనేపిసమ్ప్రయుక్తయోశ్చావినాపిమనోవిశేషదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) త్వఙ్మాత్రస్యస్పర్శమాత్రగ్రాహిత్వేనవివేచకత్వాయోగాదిత్యర్థః వివేచకేకారణాన్తరేసత్యపిరుతోమనస్సిద్ధిరిత్యాహ (యత్తదితి) వృత్తంకీర్తయతి (అస్తితావదితి) ఉత్తరగ్రన్థమవతారయితుంభూమికాంకరోతి (త్రీణీతి) ఏవంభూమికామారచయ్యాధ్యాత్మికవాగాద్యన్నవ్యాఖ్యానార్థంయఃకశ్చేత్యాది వాక్యముదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) శబ్దపర్యాయోధ్వనిస్త్రివిధః- వర్ణాత్మకోఽవర్ణాత్మకశ్చ. తత్రాద్యోవ్యవహార్తృభిస్తాల్వాదిస్థానవ్యఙ్గ్యః ద్వితీయోమేఘాదికృతః. ససర్వోపిప్రకృతావాగేవేత్యర్థః. శబ్దమాత్రంవాగిత్యుక్త్వాతత్రప్రమాణమాహ (ఇదంతావదితి) (అనుగతేతి) తస్మాదభిధేయనిర్ణాయకత్వాన్నాసావపలాపార్హేతిశేషః. వాచోపిప్రకాశ్యత్వాద్ఘటవత్ప్రకాశమాత్రంనాస్తీత్యుక్తమాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) ప్రకాశాన్తరేణ- సజాతీయేనేతిశేషః. ప్రకాశికాపివాక్ప్రకాశ్యాచేత్-తత్రాపిప్రకాశాన్తరమేష్టవ్యమిత్యనవస్థాస్యాత్. తన్నిరాసార్థమేషాహినేతిశ్రుతిఃప్రకాశమాత్రంవాగిత్యాహ-స్వపరనిర్వాహకస్తుశబ్దః-తస్మాత్ప్రకాశకత్వంకార్యంయత్రదృశ్యతే- తత్రవాచస్స్వరూపమనుగతమేవేత్యాహ (అద్వదిత్యాదినా) ఆధ్యాత్మికప్రాణవిషయంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేతి) ముఖాదౌసఞ్చార్యాస్యన్తరణార్హామ్రదయసమ్బన్ధినీయావాయువృత్తిః-తత్రప్రాణశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (ప్రణయనాదితి) పురతోనిస్సరణాదితియావత్. వ్యాయమనం- ప్రాణాపానయోర్నియమనంకర్మాస్యేతితథోక్తః వీర్యవత్కర్మకారణ్యమన్యత్వాదనాది. ఉత్కర్షః-దేహపుష్టిః. ఆదిపదేనోత్క్రాన్తిరుక్తా. ప్రాణశబ్దేనానశబ్దస్యపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (అనఇత్యేషామితి) తథాపిద్వితీయస్యప్రాణశబ్దస్యతాభ్యాంపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతీతి) సాధారణాసాధారణవృత్తిమాన్ ప్రాణఇత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. మనసోదర్శనాదివద్వాచోభిధేయప్రకాశనవచ్చప్రాణస్యాపికార్యంవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మచేతి) ఏతన్మయఇత్యత్రమయటోవికారార్థత్వంవృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకంకథయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) ఆధ్యాత్మికానాంవాగాదీనామారమ్భకత్వంవారయతి (ప్రాజాపత్యైరితి) ఆరబ్ధస్వరూపంప్రశ్నపూర్వకమనన్తరవాక్యేననిర్ధారయతి (కోసావితి) కార్యకరణసఙ్ఘాతే కథమాత్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మస్వరూపత్వేనేతి) వాఙ్మయఇత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అవిశేషేణేతి) 3

రం.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం తద్వ్యాచష్టే (మనోవాచంప్రాణంతాన్యాత్మనేకురుతేతి) పూర్వోక్తఃపితా సర్వేశ్వరోమనోవాక్ప్రాణరూపాణిత్రీణ్యన్నాన్యాత్మనే- సర్వస్మైజీవవర్గాయ-అకురుత - కృతవానిత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్జ్యోతిరధికరణేసప్తాన్న బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానదశాయాం ॥పరమాత్మనస్సృజ్యత్వాజ్జీవానాముపజీవ్యత్వేనాన్నశబ్దవాచ్యానాంసప్తానాముత్పత్తిముక్త్వాతత్రప్రసిద్ధాన్నం, దర్శపూర్ణమాసౌ, పయః, శ్చేత్యన్నచతుష్టయస్యమానుషదేవతిర్యక్షువినియోగముక్త్వా ※ త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యవశిష్టాన్నత్రయస్యసర్వవిధప్రవృత్తిహేతుత్వాత్సామాన్యేన సర్వభోక్తృవర్గశేషమకరోదిత్యుక్తేత్యుక్తం. మనోవాక్ప్రాణానాం సర్వజీవసాధారణోపకారకత్వం క్రమేణాహ ("అన్యత్రమనాఅభూవంనాదర్శమన్యత్రమనాఅభూవంనాశ్రౌషమితీతి) అత్రలోకఃప్రత్యేతీతిశేషః. అన్యత్రమనోయస్య- సోన్యత్రమనాః. మన

ఉ.— త్రయో లోకా ఏత ఏవ వాగేవాయం లోకో మనోఽన్తరిక్షలోకః ప్రాణోఽసౌ లోకః॥ ౪

సోఽప్యాసజ్జదశాయామిన్ద్రియసమ్బద్ధేఽప్యర్థే విషయానుభవాభావోఽన్యమనస్కత్వలిఙ్గేనానుభూయత ఇత్యర్థః. తత్ప్రకారమిత్యత్రాహ (మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి) మనసా యస్మాద్ద్రష్టవ్యసన్నిధానేఽపి దర్శనశ్రవణాభావః తస్మాద్దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇతి భావః. అత్యల్పమిదముచ్యతే దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇతి- కామాదికమపి మనఃకరణకమిత్యాహ (కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాదినా) కామః- విషయాభిలాషః. సఙ్కల్పః- వ్యవసాయః. విచికిత్సా- సన్దేహః. శ్రద్ధా- కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిః. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతబుద్ధిః. ధృతిః- ధీతిః. అధృతిః- అధీతిః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రమాణజన్యజ్ఞానమాత్రం. భీః- ఆగామిదుఃఖశఙ్కా. ఏతత్సర్వం మనః- మనఃకరణకమేవేతి ఫలితార్థః. కార్యకరణోపచారాత్కామాదీనాం మన ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యుక్తం. మనసో జ్ఞానకరణత్వే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతీతి) తస్మాత్- మనసో జ్ఞానకరణత్వేన సర్వజీవోపకరణత్వాదేవ పృష్ఠతః- రూపగ్రహణాయోగ్యచక్షురగోచరేఽపి ప్రదేశే కేనచిదుపస్పృష్టో మనసా విజానాతి- హస్తస్పర్శాదీన్ విజానాతి. అన్యథాఽసతి తస్మిన్ స్పర్శాదిజ్ఞానం న స్యాత్ - తస్మాదపి హేతోర్మనసో విజ్ఞానకరణమితి భావః. ఏవం మనస ఆత్మభోగార్థత్వముక్త్వా వాచస్తదాహ (యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సేతి) పరేషాం స్వాభిప్రాయజ్ఞాపనాయ ప్రయుజ్యమానో యః కశ్చ- సర్వోఽపి శబ్దో వాగేవ - వాగిన్ద్రియాభివ్యఙ్గ్యో వర్ణాత్మకః. ఏతేన చ వాచోఽపి జీవానాం వాగిన్ద్రియసాధ్యోపకారకత్వమితి భావః. అత్ర సర్వశ్రుతిషు వివక్షితోఽనిర్దేశో ధ్యాయివాక్యగ్రాహీ ప్రాయేణ. కార్యకరణోపచారసిద్ధ్యర్థశ్శబ్దస్య సర్వవ్యవహారసిద్ధ్యర్థత్వమితి ద్రష్టవ్యః. అతఏవ సర్వవాక్యకామాదీనాం వక్తృత్వం ఉపాస్యత్వం వా ఇత్యపరాన్తః- తథా హి అన్తం హి సా వాక్ప్రసఙ్గాదిష్వవసేయ. (ఏషా హ్యన్తమాయత్తేతి) ఏషా- వాక్ ఉత్సర్జనాన్తం- సర్వపదార్థానామవసానమాయత్తా- ప్రాప్తా సత్యేషామిదమన్తం ప్రకాశయితుం శక్నోతీత్యర్థః. (ఏషా హి నేతి) ఏషా హి- వాక్ స్వయం నాఽప్రకాశ్యా- అన్యైరప్రకాశ్యా స్వప్రకాశ్యైవేత్యర్థః. వాక్యస్య స్వయమప్రకాశ్యత్వే పరిచ్ఛేద్యాసత్త్వత్వాద్విశేషణం పరిచ్ఛేదికేత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం ప్రాణస్యాత్మోపకారకత్వప్రకారమాహ (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణ ఏవ ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానానాం వృత్త్యాత్మకః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానానామనుకార్యత్వేన జీవోపకారకః. అనుగతిసామాన్యనామక- క్రియావత్. సా ప్రాణరూపా పఞ్చవృత్తిర్మనోవత్సర్వవ్యాపికేత్యర్థః. అధ్యాత్మప్రకరణముఖ్యః ప్రాణః కేవలోఽయమన్తః- ఊర్ధ్వగమనశీలస్స్వనక్రియా- ఉపవాయుశ్శేషకం చిరస్థాయివిశేషమాపన్న ఇతి విశదయ * యః ప్రాణస్స వాయుః- వ్యవహితవాయుమాత్రం ప్రాణః అన్యే- ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాత్మకవాయుః యాయాయుం ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధేః క్రియావాన్యాది పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్ - ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ ఇత్యత్ర ప్రకరణే పృథగుపదేశాన్న వాయుమాత్రం ప్రాణః- కిన్తు కిమపి వస్త్వన్తరం. నేత్యాహ * చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః. చక్షురాదివజ్జీవోపకరణవిశేషః - వస్త్వన్తరం - ప్రాణసంవాదాదిషు చక్షురాదిభిస్సహ ప్రాణస్యానుశాసనం, శ్రైష్ఠ్యవర్ణనం హితత్వాద్యభిధానమయం. తథాయమప్రాణత్వాన్న ప్రాణసంవాదో ఉపకరణత్వేఽపి నాజ్ఞానం వా ప్రసఞ్జయతీత్యర్థః. నను ప్రాణస్య జీవోపకరణత్వే కథముపకారకక్రియావత్త్వం- ఇతి వా ఉపకరణత్వం తత్రాహ- * అకరణత్వాచ్చ న దోషస్తథాహి దర్శయతి. కరణం- క్రియా- ఉపకారకక్రియాహితత్వాదోషో- నను స్వల- శరీరధారణరూపోపకారకక్రియాదీర్ఘకాలత్వమపి దర్శయతి * అహాన్యస్మై బలం శ్రేష్ఠ్యాద్యాభిధానమితి, * ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయమితి, చ. నస్వేవం నాపి భేదాచ్చ కార్యభేదాచ్చ ప్రాణాపానాదయ స్తత్త్వాన్తరం స్యుః నేత్యుచ్యతే - పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే యథా * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాశ్రద్ధేత్యాదివచనాన్మనస ఏవ కార్యభేదాత్తథా కామాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతే- కామాదిరూపమనస న తత్త్వాన్తరం - ఏవం ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమాన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి వదన్ ప్రాణస్యైకత్వేన కార్యభేదాత్ప్రాణాపానవ్యానోదానాదిర్వ్యపదేశాన్న తత్త్వాన్తరం ప్రాణాపానాదయ ఇతి నిర్ధారితం. అత్ర సమస్తమ్భాఽజ్ఞానావస్థావిశేషా కామాదయో మనస స్తత్త్వాన్తరమేవేతి పక్షం కామాదీనాం తత్త్వాన్తరత్వనిషేధః- పరిణామిత్వం- కామాదిరూపపరిణామహేతుత్వాత్ మనసః స ఏవ కామాదిశబ్దైరభిధానాన్న తత్త్వాన్తరం * కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యాదివాక్యే కామాదిశబ్దితమనోవ్యాపారాన్త్యప్రయుక్తత్వాత్. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతన్మయో వా అయమాత్మేతి) నైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అయమాత్మా- జీవః. ఏతన్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయ ఇతి) ప్రాచుర్యే మయట్. మనో వాక్ప్రాణప్రచురః. తత్కృతోపకారప్రచుర ఇతి యావత్. ౩

శం.— తేషామేవ ప్రాజాపత్యానామన్నానామాధిభౌతికో విస్తారోఽభిధీయతే- త్రయో లోకాః- భూర్భువస్స్వరిత్యాఖ్యాః ఏత ఏవ- వాఙ్మనః ప్రాణాః. తత్ర విశేషః- వాగేవాయం లోకః. మనోఽన్తరిక్షలోకః. ప్రాణోఽసౌ లోకః. ౪

ఆ.— వాగాదీనామాధ్యాత్మికవిభూతిప్రదర్శనార్థముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తేషామేవేతి) తత్రైలోక్యాత్మకం సామాన్యం పరామృశతి. ౪

రం.— వాఙ్మనఃప్రాణానాం సర్వాత్మకత్వేన స్తౌతి (త్రయో లోకా ఏత ఏవేత్యాదినా) త్రయో లోకా ఇత్యనైతచ్ఛబ్దస్యార్థం స్వయమేవ వివృణ్వన్నాహ (వాగేవాయం లోక ఇత్యాదినా) అయం లోకః- పృథివీలోక ఇత్యర్థః. అన్తరిక్షలోకః- భువర్లోక ఇత్యర్థః. అసౌ లోకః - తదూర్ధ్వలోక ఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— త్రయో వేదా ఏత ఏవ వాగేవర్గ్వేదో మనో యజుర్వేదః ప్రాణస్సామవేదః॥ ౫

దేవాః పితరో మనుష్యా ఏత ఏవ వాగేవ దేవా మనః పితరః ప్రాణో మనుష్యాః॥ ౬

పితా మాతా ప్రజైత ఏవ మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజా॥ ౭

విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ యత్కించ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం వాగ్ఘి విజ్ఞాతా వాగేనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౮

యత్కించ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపం మనో హి విజిజ్ఞాస్యం మన ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౯

యత్కించావిజ్ఞాతం ప్రాణస్య తద్రూపం ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౧౦

శం.— తథా త్రయో వేదా ఇత్యాదీని వాక్యాని ఋజ్వర్థాని. ౫-౬-౭

ఆ.— త్రిలోకీవాక్యవదుత్తరం వాక్యజాతం జ్ఞాతాదినా వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (తథేతి) ౫-౬-౭

రం.— (త్రయో వేదా ఏత ఏవేత్యాది) స్పష్టార్థం. ౫-౬

రం.— (పితా మాతా ప్రజైత ఏవేత్యాది) ప్రజా- పుత్రాదయః ౭

శం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ. తత్ర విశేషః- యత్కించ విజ్ఞాతం- స్పష్టం జ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం. తత్ర స్వయమేవ హేతుమాహ- వాగ్ఘి విజ్ఞాతా- ప్రకాశాత్మకత్వాత్. కథమవిజ్ఞాతా భవేత్ యయాఽన్యేఽపి విజ్ఞాయన్తే. ✽ వాచైవ సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఇతి హి వక్ష్యతి. వాగ్విభూతివిదః ఫలముచ్యతే- వాగేనం- యథోక్తవాగ్విభూతివిదం తత్- విజ్ఞాతం భూత్వాఽవతి- పాలయతి. విజ్ఞాతరూపేణైవాస్యాన్నం భోజ్యతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— విజ్ఞాతాదివాక్యమాదాయ తద్గతం విశేషం దర్శయతి (విజ్ఞాతమితి) విజ్ఞాతం సర్వం వాచో రూపమితి ప్రతిజ్ఞాతార్థస్య ప్రమాణమాహ ప్రకాశకత్వేఽపి కథం వాచో విజ్ఞాతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకాశాత్మకత్వం వాచస్సిద్ధమిత్యాహ (వాచేతి) వాగ్విభూతివిదః. ౮

రం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాతం వాఙ్మనఃప్రాణానాం విజ్ఞాతాదిరూపత్వం క్రమేణోపపాదయతి తత్ర ప్రథమం వాచో విజ్ఞాతరూపత్వముపపాదయతి (యత్కించ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపమితి) యద్వాగ్వ్యవహారాద్విజ్ఞాతం భవతి- తత్సర్వం వాచో రూపమిత్యర్థః. ఏవేవ ప్రసిద్ధ్యా దర్శయతి (వాగ్ఘి విజ్ఞాతేతి) విజ్ఞాతా- వాచా విజ్ఞాయమానా వాక్సర్వైరపి వాగేవహి. తదధీన ప్రకాశత్వాత్సర్వేషాం తదాత్మకత్వమిత్యర్థః. ఆహ (వాగేనం తద్భూత్వావతీతి) తత్- వాచా విజ్ఞాయమానం వస్తుజాతం ఏనం- విజ్ఞాతారం యదవతి- రక్షతి ఉపకరోతి యదితి యావత్. తద్విజ్ఞాయమానం వాగేవ భూత్వాఽవతి. వాచా విజ్ఞాయమానేన పదార్థేన య ఉపకారో భవతి- స సర్వోఽపి వాగధీన ఏవ- తస్మాద్వాచ ఆత్మోపకారకత్వం సిద్ధమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— తథా యత్కించావిస్పష్టం విస్పష్టం జ్ఞాతుమిష్టం- విజిజ్ఞాస్యం. తత్సర్వం మనసో రూపం. మనో హి- యస్మాత్సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యం. పూర్వవన్మనోవిభూతివిదః ఫలం - మన ఏనం తత్ - విజిజ్ఞాస్యం భూత్వాఽవతి- విజిజ్ఞాస్యస్వరూపేణైవాస్యాన్నత్వముపపద్యతే. ౯

ఆ.— సన్దిహ్యమానాకారత్వాత్- సఙ్కల్పవికల్పాత్మకత్వాదిత్యర్థః తస్మాత్సర్వం విజిజ్ఞాస్యం మనోరూపమితి యోజనా. పూర్వవత్- వాగ్విభూతివిదో యథా ఫలముక్తం- తద్వదితి యావత్. ౯

రం.— (యత్కించ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపమితి) విజిజ్ఞాస్యం- విచిన్తనీయమిత్యర్థః. యచ్చిన్తితం దేవాదికముపకరోతి - తద్భూత్వా మన ఏవోపకరోతి. చిన్తితైర్దేవాదిభిరాత్మనే క్రియమాణ ఉపకారశ్చిన్తనకరణభూతమనః ప్రయుక్త ఏవేతి భావః. ౯

శం.— తథా యత్కించావిజ్ఞాతం- విజ్ఞానాగోచరం న చ సన్దిహ్యమానం. ప్రాణస్య తద్రూపం. ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః - అవిజ్ఞాతరూపో హి- యస్మాత్ప్రాణః- అనిరుక్తశ్రుతేః. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనఃప్రాణవిభాగేఽస్థితే త్రయో లోకా ఇత్యాదయో వాచనికా ఏవ- సర్వత్ర విజ్ఞాతాదిరూపదర్శనాత్సవచనాదేవ తస్య నియమోఽస్మర్తవ్యః. ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి - అవిజ్ఞాతరూపేణైవాస్య ప్రాణోఽన్నం భవతీత్యర్థః. శిష్యపుత్రాదిభిః సన్దిహ్యమానా అవిజ్ఞాతోపకారా ఆచార్యపిత్రాదయో దృశ్యన్తే - తథా మనః ప్రాణయోరపి సన్దిహ్యమానావిజ్ఞాతయోరన్నత్వోపపత్తిః. ౧౦

ఆ.— అనిరుక్తశ్రుతేరవిజ్ఞాతరూపో యస్మాత్ప్రాణః- తస్మాదవిజ్ఞాతం సర్వం ప్రాణస్య రూపమితి యోజనా. విజ్ఞాతాదిరూపాతిరేకేణ లోకవేదాద్యభావాద్విజ్ఞాతాదిరూపత్వాభిధానేనైవ వాగాదీనాం లోకాద్యాత్మత్వే సిద్ధే కిమర్థం ✽ త్రయో లోకా ఇత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యతథైవ

ఉ.— తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిస్తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిః॥ ౧౧

అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్యస్తౌ మిథునꣳ సమైతాం తతః ప్రాణోఽజాయత స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్నో ద్వితీయో వై సపత్నో నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౨

ధ్యానార్థమిత్యాహ (విజ్ఞాతేతి) భూతాదిత్వేనైకత్ర విజ్ఞాతాదిత్రయస్య త్రైలోక్యాదేశ్చ వ్యపదేశాత్ త్రయాణాం విజ్ఞాతాదీనాం త్రైలోక్యాత్మకత్వం న యుక్తం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రాణవిభూతివిస్తారోఽయమిత్యర్థః (ప్రాణేతి) లోకవిజ్ఞాతస్య ప్రాధాన్యాత్ తద్ధ్యానస్య ఫలం ఫలత్వేనాహ (తత్ఫలమితి) తత్ఫలం విజ్ఞాతాదిరూపేణ ప్రాణస్య తత్తద్విభూతిమత్త్వం తత్ర తదధికారిణాం ఫలత్వేన భావితం ప్రాపయతి- తేషాం భోజ్యత్వముపపద్యతే- తథా ప్రకృతేఽపి సర్వం బోధ్యం. ౧౧

రం.— (యత్కిఞ్చాविజ్ఞాతమితి) ప్రాణోఽన్యవిజ్ఞాతః- హి- యస్మాత్ప్రాణఇన్ద్రియాగోచరః- తస్మాత్సోఽవిజ్ఞాతః ప్రాణస్యావిజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతమాత్రస్య తదాత్మకత్వం సర్వస్య తు ప్రాణపరిభావః (ప్రాణమేనం తద్భూత్వావతీతి) పూర్వస్మిన్కృత్యవత్తదవచ్ఛిన్నత్వేన యదుపకరోతి- తస్మాత్ప్రాణమేనమేవోపకరోతీత్యర్థః. ప్రాణవిభూతిరేవ యథా ప్రాణవత్సదుపకరోతి- అతస్సదుపకారః ప్రాణప్రయుక్త ఇతి భావః. ౧౧

శం.— వ్యాఖ్యాతో వాఙ్మనః ప్రాణానామాధ్యాత్మికో విస్తారః అథాధునా అధిదైవికో విస్తార ఆరభ్యతే. తస్యై- తస్యా ఏవ వాచః ప్రజాపతేరన్నత్వేన ప్రస్తుతాయాః పృథివీ శరీరం- బాహ్య ఆధారః. జ్యోతీరూపం- ప్రకాశాత్మకం కరణం పృథివ్యా ఆధేయభూతం అయం- పార్థివోఽగ్నిః ద్విరూపా హి ప్రజాపతేర్వాక్- కార్యమాధారోఽప్రకాశః, కరణం చాధేయం ప్రకాశః. తదుభయం పృథివ్యగ్నీ వాగేవ ప్రజాపతేః తత్- తత్ర యావత్పరిమాణైవాధ్యాత్మాధిభూతభేదభిన్నా సతీ వాగ్భవతి- తత్ర సర్వత్రాధారత్వేన పృథివీ వ్యవస్థితా తావత్యేవ భవతి కార్యభూతా. (తావానయం) అగ్నిరాధేయః కరణరూపో జ్యోతీరూపేణ పృథివీమనుప్రవిష్టః తావానేవ భవతి. సమానముత్తరం. ౧౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య తస్యై వాచః పృథివీత్యాద్యవతారయతి (వ్యాఖ్యాత ఇతి) ఆధిదైవికార్థః- తద్విభూతిప్రదర్శనార్థ ఇతి యావత్. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (తస్యా ఇతి) కథమాధారాధేయభావో వాచో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (ద్విరూపా హీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్య నిగమయతి (తదుభయమితి) అధ్యాత్మమధిభూతం చ యావాన్ వాక్పరిచ్ఛేదః- తస్యాః తుల్యపరిమాణత్వమాధిదైవికవాగంశత్వాచ్చ, తదంశాంశినోశ్చ తాదాత్మ్యాత్. తదుపపాదయతి (తత్రేతి) తావానయమితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్నిరాధేయ ఇతి) సమానముత్తరమిత్యస్యాయమర్థః- అధ్యాత్మమధిభూతం చ మనః ప్రాణశ్చాధిదైవికమనః ప్రాణాంశత్వాత్తాదాత్మ్యాత్ తత్ప్రమాణతుల్యపరిమాణత్వముచ్యతే- తథా చ వాచా సమానం ప్రాణాదావుత్తరవాక్యే కథ్యమానసమానపరిమాణత్వమితి. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రశస్యత్రయాణామాధారానధిష్ఠాతౄంశ్చ దర్శయతి (తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి) తస్యై- తస్యాః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తస్యా వాగిన్ద్రియస్య పృథివీ శరీరం- ఆయతనం. కణ్ఠాదిస్థానాష్టకగోళకస్య పార్థివాంశమాత్రత్వాద్వాగిన్ద్రియం ప్రతి ఆయతనత్వమిత్యర్థః. జ్యోతీరూపం- జ్యోతిర్మయమధిష్ఠాతృదేవతాస్వరూపమయమగ్నిరిత్యర్థః. (తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిరితి) తత్- ఏవం పృథివ్యగ్న్యోర్వాగిన్ద్రియం ప్రత్యాధారత్వాదధిష్ఠాతృత్వాచ్చ యావతీ వాక్- యత్ర యత్ర వాగిన్ద్రియం వర్తతే. తావతీ పృథివీ- తత్ర తత్ర తదధిష్ఠానతయా పృథివ్యప్యస్తి తావానయమగ్నిః- తదధిష్ఠాతృతయాఽగ్నిరప్యస్తీత్యర్థః. ౧౧

శం.— అథైతస్య- ప్రాజాపత్యస్యాన్నస్యైవ మనసో ద్యౌః- ద్యులోకశ్శరీరం- కార్యమాధారః. జ్యోతీరూపం కరణమాధేయోఽసావాదిత్యః. తత్ర యావత్పరిమాణమేవాధ్యాత్మమధిభూతం వా మనః- తావతీ- తావద్విస్తారా. తావత్పరిమాణా మనసో జ్యోతీరూపస్య కరణస్యాధారత్వేన వ్యవస్థితా ద్యౌః. తావానసావాదిత్యో జ్యోతీరూపం కరణమాధేయం. తౌ- అగ్న్యాదిత్యౌ వాఙ్మనసే ఆధిదైవికే మాతాపితరౌ. మిథునం- మైథున్యం. ఇతరేతరసంసర్గం సమైతాం- సఙ్గచ్ఛేతాం- మనసా ఆదిత్యేన ప్రసూతం పిత్రా, వాచాగ్నినా మాత్రా ప్రకాశితం, కర్మ కరిష్యామీత్యన్తరాళే ద్యావాపృథివ్యోః. తతః- తయోః సంసర్గాత్ ప్రాణః- వాయురజాయత పరిస్పన్దాయ కర్మణే. యో జాతః- స ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. న కేవలమిన్ద్ర ఏవ- అసపత్నః- అవిద్యమానః సపత్నో యస్య. కః పునః సపత్నో నామ- ద్వితీయో వై- ప్రతిపక్షత్వేనోపగతో ద్వితీయః సపత్న ఇత్యుచ్యతే. తేన ద్వితీయత్వేఽపి సతి వాఙ్మనసే న సపత్నత్వం భజేతే- ప్రాణం ప్రతి గుణభావోపగతే ఏవ హి తే అధ్యాత్మమివ. తత్ర ప్రాసఙ్గికాసపత్నవిజ్ఞానఫలమిదం- నాస్య- విదుషః సపత్నః- ప్రతిపక్షో భవతి- య ఏవం- యథోక్తం ప్రాణమసపత్నం వేద. ౧౨

ఆ.— ఆధిదైవికవాగ్విభూతివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. మనసో ద్యౌరూప్యముక్త్వా వ్యాప్తిమభిధత్తే (తత్రేతి) * మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా ప్రాణః ప్రజేత్యధ్యాత్మం * మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజేత్యధిభూతం చ వాఙ్మనసయోః ప్రాణస్య ప్రజాత్వముక్తం- త

ఉ.— అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రస్తద్యావానేవ ప్రాణస్తావత్య ఆపస్తావానసౌ చన్ద్రస్తఏతే సర్వఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తాః స యో హైతానన్తవత ఉపాస్తేఽన్తవన్తꣳ స లోకం జయత్యథ యో హైతాననన్తానుపాస్తేఽనన్తꣳ స లోకం జయతి. ౧౩

ఘాధిదైవేపితస్యతస్యప్రజాత్వం వాచ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (తానీతి) కథమాదిత్యస్య మనసః ప్రాణం ప్రతిపితృత్వం, వాచో వాగ్నేర్మాతృత్వం.- త త్రాహ (మనసైతి) సావిత్రం పాకమాగ్నేయం చ ప్రకాశమ్యతి కార్యసిద్ధ్యదర్శనా [illegible] కర్మశబ్దేన కార్యముచ్యతే. త ర్హ [illegible] ప్రత్యేకం [illegible] పూర్వకమాదిత్యాగ్నో [illegible] ద్యాహ (కర్మేతి) [illegible] రిదర్శయతి (తత్రతి) [illegible] స్వగుణ [illegible] ప్రేత్యాహ (యాజాపత్యమితి) ద్వితీయస్య సపత్నత్వేనా [illegible] త్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షత్వేనేతి) యథోక్తసపత్న వ్యాఖ్యానఫలమాహ (లేనేతి) [illegible] ప్రాణోపాసనే ఫలవాక్యం ప్రమా ణయతి (తత్రేతి) [illegible] ౧౨

రం — (అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరమితి) [illegible]

[illegible]

శం.— అథైతస్య- [illegible] ప్రాణస్య [illegible] జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రః [illegible] (తావానసౌ) చన్ద్ర [illegible] ప్రజాపతిః. తఏతే - వాఙ్మనః ప్రాణాః సర్వఏవ సమాః - [illegible] స్తీతాః. అతఏవానన్తాః - [illegible] స యః- కశ్చిత్ [illegible] సన్తవన్తꣳ లోకం జయతి- [illegible] సర్వాత్మ [illegible] సర్వప్రాణా త్మభూతానపరిచ్ఛిన్నానుపాస్తే- సోఽనన్తమేవ లోకం జయతి ౧౩

ఆ — అథాధ్యాత్మికయోర్వాఙ్మనసయోర్విభూతిం నిర్దిశ్యానన్తర్యప్రాప్తం [illegible] ప్రజాపతేః [illegible] ప్రాణస్య [illegible] గ్రహణం- తత్రాహ (సప్రజేతి) అన్నత్రయస్య [illegible] ప్రధానత్వేన ప్రకృతత్వాదేవ [illegible] ప్రధాన [illegible] లిత్యర్థః. పూర్వవత్- వాచో మనసశ్చ పృథివీద్యౌశ్చ శరీరం యథా- తథేత్యర్థః. [illegible] ప్రాణస్య [illegible] (తత్రేతి) తా వానిత్యాది ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (చన్ద్రఇతి) వాఙ్మనః ప్రాణానాం [illegible] (తానీతి) ఏతేభ్యో ఽతిరిక్తమధిస్థానమస్తీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (కార్యాత్మకమితి) ప్రజాపతేరేతేభ్యోఽతిరిక్తోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సహస్రాసేతి) సోపస్కారం వ్యాఖ్యాత ముత్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తఏతఇతి) తుల్యాం వ్యాప్తిమేవవ్యనక్తి (యావదితి) [illegible] తుల్యవ్యాప్తిమ [illegible] జీవ్యాహ (అతఏవేతి) తేషాం యావత్సంసారభావిత్వమభివ్యనక్తి (నహీతి) కార్యకరణ [illegible] సంసార [illegible] ప్రాణానాం [illegible] అత ఆహ (కార్యేతి) తేషుపరిచ్ఛిన్నత్వేన ధ్యానే దోషమాహ (సయఇతి) ఏవం సామాన్యేన [illegible] (అథేతి) ౧౩

రం.— (అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరమితి) ※ ప్రాణావా ఆపఇతిహి శ్రుతిః ※ పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణా విశ్వమేవ చ తన్మయమిత్యా యుర్వేదవిదః- అతః ప్రాణస్యాపఏవాయతనం- ఆధారఇత్యర్థః. చన్ద్రో జ్యోతీరూపమధిష్ఠాతా ప్రాణస్య. అతో యత్ర ప్రాణః - తత్ర తదధిష్ఠానమా పః, అధిష్ఠాతా చన్ద్రశ్చాస్తీత్యర్థః. (తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేఽనన్తా ఇతి) తఏతే- వాఙ్మనః ప్రాణాస్సర్వఏవసమాః- హస్తిమశకాదీనాం సర్వేషాం శ

ఉ.— స ఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలస్తస్య రాత్రయ ఏవ పఞ్చదశ కలా ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలా స రాత్రిభిరేవా చ పూర్యతేऽప చ క్షీయతే సోऽమావాస్యాగ్ం రాత్రిమేతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృదనుప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయతే తస్మాదేతాగ్ం రాత్రిం ప్రాణభృతః ప్రాణం న విచ్ఛింద్యాదపి కృకలాసస్యైతస్యా ఏవ దేవతాయా అపచిత్యై ॥ ౧౪

రీరేషు సమాః. యథా దీపప్రభా ఘటగృహప్రాసాదాదివిషమపరిమాణాధారైరసమపరిమాణాపి తత్తదాధారవశేన సఙ్కోచవికాసాయాతి- తథా ప్రాణా అపి మశకమాతఙ్గాదిదేహవశేన తత్తద్దేహపరిమాణానుగుణసఙ్కోచవికాసాయాన్తీత్యతః ప్రాణాస్సర్వశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేన సమా ఇత్యర్థః. (సర్వేऽనన్తాః) అనన్త్యం చ వాఙ్మనఃప్రాణానామాకల్పస్థాయిత్వాత్ మనః ప్రాణ వాగ్వ్యష్టిభేదాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. తస్మాత్ఫలార్థినా అనన్తత్వేనైవైతే మనో వాక్ప్రాణా ఉపాసనీయాః - అన్తవత్త్వేనోపాసనే తు న తత్ఫలప్రాప్తిరిత్యాహ (స యో హైతాన న్తవత ఉపాస్త ఇత్యాది) లోకం- ఫలం. అన్తవన్తం లోకం జయతి- ఉద్దిష్టఫలపూర్తిర్న స్యాదిత్యర్థః. అనన్తం లోకం జయతి- ఉద్దిష్టం ఫలం పూర్ణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అత్రానన్తశబ్దః చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయః- ప్రాణపదే దేహే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేऽనన్తా ఇత్యనన్తత్వశ్రవణాత్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం విభుత్వమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * అణవశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తత్ర * తథా ప్రాణా ఇతి సూత్రే ప్రాణోత్క్రాన్తిశ్రవణాత్ పరిచ్ఛిన్నత్వసిద్ధేరుత్క్రాన్త్యాదౌ పార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చ ప్రాణా భవన్తి. * అనన్తానుపాస్త ఇత్యానన్త్యశ్రుతిస్తు దర్శనశ్రవణాద్యనన్తకార్యవిశిష్టతయా తదుపాసనవిధిపరేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౩

———

శం.— పితా పాఙ్క్తేన కర్మణా సప్తాన్నాని సృష్ట్వా త్రీణ్యన్నాన్యాత్మార్థమకరోదిత్యుక్తం. తాన్యేతాని పాఙ్క్తకర్మఫలభూతాని వ్యాఖ్యాతాని. తత్ర కథం పునః పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలమేతానీతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్తేష్వపి త్రిష్వన్నేషు పాఙ్క్తతావగమ్యతే. విత్తకర్మణోరపి తత్ర సద్భావాత్. తత్ర పృథివ్యగ్నీ మాతా- దివాదిత్యౌ పితా- యోऽయమనయోరన్తరా ప్రాణః- స ప్రజేతి వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విత్తకర్మణీ సమ్పాదయితవ్య ఇత్యారభ్యతే (స ఏష సంవత్సర ఇతి) యోऽయం త్ర్యన్నాత్మా ప్రజాపతిః ప్రకృతః- స ఏష సంవత్సరాత్మనా విశేషతో నిర్దిశ్యతే. షోడశకలః- షోడశ కలాః- అవయవా అస్య సోऽయం షోడశకలః. సంవత్సరః- సంవత్సరాత్మా. కాలరూపః. తస్య చ- కాలాత్మనః ప్రజాపతే రాత్రయ ఏవ - అహోరాత్రాణి. తిథయ ఇత్యర్థః. పఞ్చదశ కలాః. ధ్రువైవ- నిత్యైవ వ్యవస్థితా అస్య- ప్రజాపతేః షోడశీ- షోడశానాం పూరణీ కలా. స రాత్రిభిరేవ - తిథిభిః కలోక్తాభిరాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ. ప్రతిపదాద్యాభిర్హి చన్ద్రమాః ప్రజాపతిః శుక్లపక్ష ఆపూర్యతే - కలాభిరుపచీయమానాభిర్వర్ధతే యావత్సమ్పూర్ణమణ్డలః పౌర్ణమాస్యాం. తాభిరేవాపచీయమానాభిః కలాభిరపక్షీయతే కృష్ణపక్షే యావద్ధ్రువైకా కలా వ్యవస్థితామావాస్యాయాం. సః- ప్రజాపతిః కాలాత్మా అమావాస్యాం- అమావాస్యాయాం రాత్రిం- రాత్రౌ యా వ్యవస్థితా ధ్రువా కలోక్తా- ఏతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య- యదపః పిబతి, యదోషధీరశ్నాతి,- తత్సర్వమేవౌషధ్యాత్మనా సర్వం వ్యాప్యామావాస్యాం రాత్రిమవస్థాయ తతః- అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయతే ద్వితీయయా కలయా సంయుక్తః. ఏవం పాఙ్క్తాత్మకోऽసౌ ప్రజాపతిః. దివాదిత్యౌ మనః పితా- పృథివ్యగ్నీ వాగ్జాయా- మాతా- తయోశ్చ ప్రాణః ప్రజా- చాన్ద్రమస్యస్తిథయః కలా విత్తం - ఉపచయాపచయధర్మిత్వాద్విత్తవత్- తాసాం చ కలానాం కాలావయవానాం జగత్పరిణామహేతుత్వం కర్మ. ఏవమేష కృత్స్నః ప్రజాపతిర్జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేషణానురూప ఏవ పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతస్సంవృత్తః- కారణానువిధాయి హి కార్యమితి లోకేऽపి స్థితిః. యస్మాదేష చన్ద్రమా ఏతాం రాత్రిం సర్వప్రాణిజాతమనుప్రవిష్టో ధ్రువయా కలయా వర్తతే- తస్మాద్ధేతోరేతాం- అమావాస్యాం రాత్రిం ప్రాణభృతః- ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- ప్రాణినం న ప్రమాపయేదిత్యేతత్. అపి కృకలాసస్య- కృకలాసో హి పాపాత్మా స్వభావేనైవ హింస్యతే ప్రాణిభిర్దృష్టోऽప్యమఙ్గళ ఇతి కృత్వా. నను ప్రతిషిద్ధైవ ప్రాణిహింసా * అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి. బాఢం ప్రతిషిద్ధా- తథాపి నామావాస్యాయా అన్యత్ర ప్రతిప్రసవార్థం వచనం- హింసాయాః కృకలాసవిషయే వా. కిం తర్హి. ఏతస్యాః- సోమదేవతాయా అపచిత్యై- పూజార్థం. ౧౪

ఆ.— అన్నత్రయే ఫలవర్ణ్యానవిషయే వ్యాఖ్యాతే వక్తవ్యాభావాత్తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య వృత్తం కీర్తయతి (పితేతి) తేషాం తత్ఫలత్వే ప్రమాణాభావమాదాయ శఙ్కతే (తత్రేతి) ప్రకృతం వ్యాఖ్యానం సప్తమ్యర్థః. కార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అనుమానమేవ స్ఫుటయితుమన్నేషు పాఙ్క్తత్వావగతిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్తత్కారణమపి తాదృశమితి శేషః. కథం పునస్తత్ర పాఙ్క్తత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (విత్తేతి) ఆత్మా జాయా ప్రజేతి త్రయం సఙ్గ్రహీతుమపిశబ్దః. ఉక్తం హేతుం వ్యక్తీకుర్వన్నుక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) అన్నత్రయం సప్తమ్యర్థః. తథాపి కథం పాఙ్క్తత్వమిత్యాశఙ్క్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్ర విత్తేతి) సప్తమీ పూర్వవత్. అవతారితగ్రన్థం వ్యాచష్టే (యోऽయమిత్యాదినా) కథం ప్రజాపతేస్తిథిభిరాపూర్యమాణత్వమపక్షీయమాణత్వం చ- తత్రాహ (ప్రతిపదాద్యాభిరితి) వృద్ధేర్మర్యాదాం దర్శయతి (యావదితి) అపక్షయస్య మర్యాదామాహ (యావద్ధ్రువేతి) అవశిష్టామమావాస్యాం నివిష్టాం కలాం ప్రపఞ్చయన్ ద్వితీయకలోత్పత్తిం శుక్లప్రతిపది దర్శయతి (స ప్రజాపతిరితి) ప్రాణిజాతమేవ విశినష్టి (యదితి) స్థావరం జఙ్గమం చేత్యర్థః.

మూ.— యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలోఽయమేవ స యోఽయమేవంవిత్పురుషస్తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశ కలా ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయతే తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తం తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహుః॥ ౧౫

ఉపధ్యాస్యనేత్యుపలక్షణం- బలాత్మనే [illegible] ప్రజాపతేర్హపరస్త్వం [illegible] త్రాణం - తదన్యాకీనో క్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తదేవస్పష్టీ [illegible] (దివేతి) కలానాంవిత్తవ [illegible] హేతుమాహ ([illegible]) [illegible] (ఏవమేవ [illegible]) [illegible] ([illegible]) భవతు ప్రజాపతి [illegible] - తథా పికథం [illegible] (కారణేతి) [illegible] (యస్మాదితి) అపిక్య కలాన [illegible] విశేషా [illegible] ([illegible]) [illegible] - తత్రాహ (వృష్టిపీతి) [illegible] ద్విరోధస్య [illegible] సాధారణ్యేనసర్వప్రసిద్ధాహింసావిశేషతో [illegible] (బాధ ఇతి) ౧౪

శం. ([illegible]) [illegible] ఇతి ప్రవచనాత్ [illegible] పూర్వోక్తశ్చన్ద్రో [illegible] ప్రవస్తుకతయా [illegible] సంవత్సరసంజ్ఞః [illegible] కథం పునః కలానాం [illegible] త్యాహ ([illegible]) [illegible] తదిత్యర్థః. షోడశకలత్వేనోక్తస్యచన్ద్రస్య [illegible] త్యాహ (ధ్రువైవాస్య షోడశీకలేతి) షోడశ్యాః కలాయా [illegible] (సోఽమావాస్యాంరాత్రిమిత్యాది) సః- చన్ద్రమాః అమావాస్యాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాంరాత్రౌ ఏతయా- ధ్రువయా [illegible] సర్వమిదం ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య తతః [illegible] ప్రాతర్జాయత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేతాం రాత్రిం ప్రాణభృతః [illegible]) తస్మాదేతాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ కృకలాసస్యాపి ప్రాణినః ప్రాణం నవిచ్ఛిన్ద్యాత్- నహింస్యాత్. [illegible] కృకలాస [illegible] నహింస్యాత్. కస్య [illegible] ఏతస్యా ఏవ- చన్ద్రమసో [illegible] పూజాయై. [illegible] ఇతరథా [illegible] ఉపచారస్యేతిభావః. ౧౪

శం.— యో వై సః- పరోక్షాభిహితః సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలః సనైవాత్యన్తం పరోక్షో మన్తవ్యః- యస్మాదయమేవ సః- ప్రత్యక్ష ఉపలభ్యతే. కోఽసావయం. యోఽయం యథోక్తం త్రయాత్మకం ప్రజాపతిమాత్మభూతం [illegible] ఏవంవిత్పురుషః. కేన సామాన్యేన ప్రజాపతిరితి. తదుచ్యతే- తస్య- ఏవంవిదః పురుషస్య గవాదివిత్తమేవ పఞ్చదశకలాః- ఉపచయాపచయధర్మిత్వాత్. [illegible] ఆత్మైవ- పిణ్డ ఏవాస్య విదుషః షోడశీకలా- ధ్రువస్థానీయా. సచన్ద్రస్థానీయేనైవ [illegible] తదేతల్లోకే ప్రసిద్ధం. (తదేతన్నభ్యం) నాభ్యైహితం నభ్యం. నాభిం వార్హతీతి. కిం తత్. యదయం- యోఽయమాత్మా- పిణ్డః. ప్రధిస్త్విత్తం - పరివారస్థానీయం బాహ్యంచక్రస్యేవ అరనేమ్యాది. తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం - సర్వస్వాపహరణం జీయతే- హీయతే. గ్లానిం ప్రాప్నోతీతి. ఆత్మనా- చక్రనాభిస్థానీయేన చేత్- యదిజీవతి - ప్రధినా- బాహ్యేన పరివారేణ అయమగాత్- క్షీణోఽయం. యథా చక్రమరనేమివిముక్తం- ఏవమాహుః. జీవంశ్చేదరనేమిస్థానీయేన విత్తేన పునరుపచీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౫

ఆ.— యద్యప్యర్థసిద్ధమేతత్ [illegible] ప్రజాపత్యుపాసనముక్తం - తదహమస్మి ప్రజాపతిరిత్యహంగ్రహేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (యోవా ఇతి) ప్రత్యక్షముపలభ్యమానం ప్రజాపతిం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కోఽసావితి) తస్య ప్రజాపతిత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కలానాం జగద్విపరిణామహేతుత్వం కస్మైచిదుక్తం - విత్తేఽపి కర్మహేతుత్వమస్తి - తేన తత్ర కలాశబ్దప్రవృత్తిరుచితేత్యాహ (విత్తేతి) యథా చన్ద్రమాః కలాభిః శుక్లకృష్ణపక్షయోరాపూర్యతేఽపక్షీయతే చ- తథాఽయమవిద్వానపి విత్తేనోపచీయమానేనాపూర్యతే, అపచీయమానేన చాపక్షీయతే,. ఏతచ్చలోకప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రతిపాదనమపేక్షమిత్యాహ (సచన్ద్రవదితి) ఆత్మైవ ధ్రువాకలేత్యుక్తం- తదేవ రథచక్రదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదేతదితి) నాభిః- చక్రపిణ్డికా. తత్స్థానీయం నాభ్యం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా స్ఫారయతి (కింతదితి) శరీరస్య చక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వముక్తం - పరివారాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రధిరితి) శరీరస్య రథచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (జీవంశ్చేదితి) ౧౫

రం.— షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలమాహ (యో వై సంవత్సరః ప్రజాపతిరితి) అత్రాపి సంవత్సరప్రజాపతిశబ్దౌ పూర్వవచ్చన్ద్రపరౌ. యోఽయమేవంవిత్పురుషః- పూర్వోక్తసంవత్సరత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణవిశిష్టచన్ద్రవేత్తా- సః అయమేవ- చన్ద్ర ఏవ భవతీత్యర్థః. కథం చన్ద్రో భవతీ

ఉ.— అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాం శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి ॥ ౧౬

[illegible] ([illegible]) [illegible] పురుషస్య షోడశకలత్వమేవోపపాదయతి ([illegible]) ఉపచయాపచయశాలిగవాదివిత్తం సఙ్ఖ్యా షోడశకలాస్థా [illegible] అతఏవ షోడశకలత్వం [illegible] ధ్రువకలాత్వమేవోపపాదయతి ([illegible]) [illegible] షోడశకలావిశిష్టవత్త్వే [illegible] ప్రతిష్ఠానీయమితి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. త [illegible] సర్వజ్యానిం- ప్రతీతిశేషః. [illegible] యస్మాచ్ఛరీరే తైనాభి [illegible] పురుషస్య సర్వస్వనాశో యద్యపి భవతి, తథాప్యాత్మనా-శరీరేణ చేజ్జీవతి-తదా [illegible] అతశ్శరీరస్య ధ్రు [illegible] సర్వంవిత్తమస్య లేషాడశకలపురుషవేదీ - విత్తస్య [illegible] అతఏవవ్యాసాశ్యైన్తనపదర్థకథనవశాయాం [illegible] ప్రతిపాదనపరో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

రం.— ఏవం హాణ్ణ్యేసనైవ విత్తవిద్యా [illegible] ప్రజాపతిర్భవతీతివ్యాఖ్యాతం. అనన్తరం చజాయాదివిత్తం పరివారస్థానీయమిత్యుక్తం. [illegible] లోకప్రాప్తిసాధనత్వం [illegible] పుత్రాదీనాం లోకప్రాప్తిఫలం ప్రతివిశేషస్సన్నస్పష్టః [illegible] ఉత్తరఖణ్డికా ప్రణీయతే- అథేతివాక్యోపన్యాసా ర్థః. త్రయో వావేత్యవధారణార్థః. [illegible] నాధికావా. కేత ఇతి. ఉచ్యతే- మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి. తేషాం సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ [illegible] జేతవ్యః. సాధ్యః. యథా చ పుత్రేణ జేతవ్యః- తథోత్తరత్ర వక్ష్యామః. నాన్యేన కర్మణా- [illegible] కేవలేన పితృలోకో జేతవ్యః - న పుత్రేణ నాపి విద్యయా. విద్యయా దేవ లోకః- న పుత్రేణ నాపి కర్మణా. దేవలోకో వై లోకానాం [illegible] శ్రేష్ఠః- ప్రశస్యతమః. తస్మాత్తత్సాధనత్వాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి. ౧౬

ఆ.— అన్నత్రయాత్మని ప్రజాపతావహం [illegible] తదిన్వ [illegible] (ఏవమితి) సాధనో [illegible] ప్రాజాపత్యం చ ఫలం ప్రాగేవదర్శితం - తర్హి ముత్తర గ్రన్థే [illegible] (తత్రేతి) పూర్వగ్రన్థస్య ప్రష్టుః. ని యమోనావగతఇతి [illegible] ఉపన్యాసః- ప్రారమ్భః. వావశబ్దస్యావధారణరూపముఖ్యం [illegible] (త్రయఏవేతి) తదేవలోకత్రయం ప్రశ్న ద్వారా [illegible] (కేతఇత్యాదినా) [illegible] మనుష్యలోకాతిక్రమణఇతి [illegible] (సాధ్యఇతి) పుత్రేణాస్య [illegible] (యథాచేతి) [illegible] తత్రాన్యథా [illegible] (నాన్యేనేతి) [illegible] ఉత్తరవాక్యేనానుషఙ్గము [illegible] (కర్మణేత్యాదినా) సాధనద్వయాపేక్ష యాఫలద్వారకముత్కర్షం విద్యాయాం దర్శయతి (విద్యయాదేవలోకఇతి) ౧౬

రం.— మనోవాక్ప్రాణానాం ప్రకారాన్తరేణాత్మోపకారకత్వం దర్శయితుం పీఠికాం రచయతి (అథత్రయోవావలోకామనుష్య లోకఃపితృలోకోదేవలోకఇతి) అథేత్యుపకారప్రకారాన్తరోపన్యాసే. వావశబ్దోఽవధారణే. స్పష్టోర్థః. (సోఽయం మనుష్యలోకఇతి) ఉక్తేషు త్రిషులోకేష్వయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః - ప్రాప్యః. నకర్మాదినేత్యర్థః. నాన్యేనకర్మణేత్యత్ర అన్యేనేత్యస్య కర్మణేతివివరణం. కర్మణేతి విద్యాయా అప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యం. (కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతి) కేవలకర్మణా అన్తరిక్షలోకః ప్రాప్యో భవతి. కామ్యవిద్యా విశేషేణ దేవలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (దేవలోకోవైలోకానాంశ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాంప్రశంసన్తీతి) అత్రదేవలోకశబ్దస్య భగవల్లోకపరత్వం, విద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాపరత్వ, మపిస్వారసికం ద్రష్టవ్యం. యతోవిద్యయైవశ్రేష్ఠభూతదేవలోకసాధనత్వం - అతోవిద్యాంవిద్వాంసః ప్రశంసన్తి- స్తువన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఉ.— అథాతః సమ్ప్రత్తిర్యదా ప్రైష్యన్మన్యతేఽథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి స పుత్రః ప్రత్యాహాహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి యద్వై కించానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతా । యే వై కే చ యజ్ఞాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతా యే వై కే చ లోకాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతైతావద్వా ఇదగ్ం సర్వమేతన్మా సర్వగ్ం సన్నయమితోఽభునజదితి తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతి స యదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైత్యథైభిరేవ ప్రాణైః సహ పుత్రమావిశతి । స యద్యనేన కించిదక్ష్ణయాఽకృతం భవతి తస్మాదేనగ్ం సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతి తస్మాత్పుత్రో నామ స పుత్రేణైవాస్మింల్లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథైనమేతే దైవాః ప్రాణా అమృతా ఆవిశన్తి ॥ ౧౭

శం.— ఏవం సాధ్యలోకత్రయఫలభేదేన వినియుక్తాని పుత్రకర్మవిద్యాఖ్యాని త్రీణి సాధనాని. జాయావిత్తే తు పుత్రకర్మార్థత్వాన్న పృథక్సాధనమితి పృథఙ్నాభిహితే. విత్తం చ కర్మసాధనత్వాన్న పృథక్సాధనం. విద్యాకర్మణోర్లోకజయహేతుత్వం స్వాత్మప్రతిలాభేనైవ భవతీతి ప్రసిద్ధం. పుత్రస్య త్వక్రియాత్మకత్వాత్కేన ప్రకారేణ లోకజయహేతుత్వమితి న జ్ఞాయత ఇత్యతస్తద్వక్తవ్యమిత్యథానన్తరమారభ్యతే. సమ్ప్రత్తిః-సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తిరితి వక్ష్యమాణస్య కర్మణో నామధేయం పుత్రే హి స్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానం కరోత్యనేన ప్రకారేణ పితా- తేన సమ్ప్రత్తిసంజ్ఞకమిదం కర్మ. తత్కస్మిన్కాలే కర్తవ్యమితి. ఆహ-స పితా యదా-యస్మిన్కాలే ప్రైష్యన్-మరిష్యన్. మరిష్యామీత్యరిష్టాదిదర్శనేన మన్యతే-అథ-తదా పుత్రమాహూయాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి. సః- ఏవముక్తః పుత్రః ప్రత్యాహ. స తు పూర్వమేవానుశిష్టో జానాతి మయైతత్కర్తవ్యమితి- తేనాహ అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి ఏతద్వాక్యత్రయం. ఏతస్యార్థస్తిరోహిత ఇతి మన్వానా శ్రుతిర్వ్యాఖ్యానాయ ప్రవర్తతే- యద్వై కించ- యత్కించావశిష్టమనూక్తమధీతమనధీతం చ. తస్య సర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యేతస్మిన్పద ఏకతా - ఏకత్వం. యో వా అధ్యయనవ్యాపారో మమాసీదేతావన్తం కాలం వేదవిషయః - స ఇత ఊర్ధ్వం త్వం బ్రహ్మ - త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. తథా యే వై కే చ యజ్ఞాః అనుష్ఠేయాః సన్తో మయానుష్ఠితాశ్చాననుష్ఠితాశ్చ- తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకత్వం. మత్కర్తృకా యే యజ్ఞా ఆసన్ - త ఇత ఊర్ధ్వం త్వం యజ్ఞః - త్వత్కర్తృకా భవన్త్విత్యర్థః. యే వై కే చ లోకా మయా జేతవ్యాః సన్తో జితా అజితాశ్చ- తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకతా. ఇత ఊర్ధ్వం త్వం లోకః- త్వయా జేతవ్యాస్తే. ఇత ఊర్ధ్వం మయాధ్యయనయజ్ఞలోకజయకర్తవ్యక్రతుస్త్వయి సమర్పితః - అహం తు ముక్తోఽస్మి కర్తవ్యతాబన్ధనవిషయాత్క్రతోః. స చ సర్వం తథైవ ప్రతిపన్నవాన్పుత్రః- అనుశిష్టత్వాత్. తత్రేమం పితురభిప్రాయం మన్వానా ఆచష్టే శ్రుతిః- ఏతావత్- ఏతావదేవ నైవ ఇదం సర్వం- యద్గృహిణా కర్తవ్యం. యదుత వేదా అధ్యేతవ్యాః, యజ్ఞా యష్టవ్యాః, లోకాశ్చ జేతవ్యాః. (ఏతన్మా సర్వం సన్నయం) సర్వం హి మమ భారమధీనం మత్తోఽపచ్ఛిద్యాత్మని నిధాయేతః- అస్మాల్లోకాన్మా- మామభునజత్- పాలయిష్యతీత్యభిప్రాయః. ఛన్దసి కాలనియమాభావాత్. యస్మాదేవం సమ్పన్నః పుత్రః పితరమస్మాల్లోకాత్కర్తవ్యతాబన్ధనతో మోచయిష్యతి - తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యం - లోకహితం పితురాహుర్బ్రాహ్మణాః. అత ఏవ హ్యేనం పుత్రమనుశాసతి లోక్యోఽయం నః స్యాదితి పితరః. సః-పితా యదా- యస్మిన్కాల ఏవంవిత్-పుత్రసమర్పితకర్తవ్యతాక్రతురస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- మ్రియతే. అథ- తదా ఏభిరేవ- ప్రకృతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైః పుత్రమావిశతి- పుత్రం వ్యాప్నోతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమాత్పితుర్వాఙ్మనఃప్రాణాః స్వేనాధిదైవికేన రూపేణ పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనా భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వమావిశన్తి- తైః ప్రాణైః సహ పితాప్యావిశతి- వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావితత్వాత్పితుః. అహమస్మ్యనన్తాః ప్రాణా అధ్యాత్మాధిభూతవిస్తారా ఇత్యేవంభావితో హి పితా - తస్మాత్ప్రాణానువృత్తిత్వం పితుర్భవతీతి యుక్తముక్తమేభిరేవ ప్రాణైః సహ పుత్రమావిశతీతి. సర్వేషాం హ్యసావాత్మా భవతి పుత్రస్య చ. ఏతదుక్తం భవతి-యస్య పితురేవమనుశిష్టః పుత్రో భవతి- సోఽస్మిన్నేవ లోకే వర్తతే పుత్రరూపేణ. నైవ మృతో మన్తవ్య ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరే *సోఽస్యాయమితర ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయత ఇతి. అథేదానీం పుత్రనిర్వచనమాహ-సః- పుత్రో యది- కదాచిదనేన- పిత్రా అక్ష్ణయా- కోణచ్ఛిద్రతోఽన్తరాఽకృతం భవతి కర్తవ్యం - తస్మాత్- కర్తవ్యతారూపాత్పిత్రాఽకృతాత్సర్వస్మాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్పుత్రో ముఞ్చతి - మోచయతి తత్సర్వం స్వయమనుతిష్ఠన్పూరయిత్వా. తస్మాత్- పూరణేన త్రాయతి పితరం యస్మాత్ - తస్మాత్పుత్రో నామ. ఇదం తత్పుత్రస్య పుత్రత్వం - యత్పితుశ్ఛిద్రం పూరయిత్వా త్రాయతి. సః- పితైవంవిధేన పుత్రేణ మృతోఽపి సన్నమృతోఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి. ఏవమసౌ పితా పుత్రేణేమం మనుష్యలోకం జయతి. న తథా విద్యాకర్మభ్యాం దేవలోకపితృలోకౌ- స్వరూపలాభసత్తామాత్రేణ. న హి విద్యాకర్మణీ స్వరూపలాభవ్యతిరేకేణ పుత్రవద్వ్యాపారాన్తరాపేక్షయా లోకజయహేతుత్వం ప్రతిపద్యేతే. అథ కృతసమ్ప్రత్తికం పితరమేనమేతే- వాగాదయః ప్రాణా దైవాః- హైరణ్యగర్భా అమృతాః- అమరణధర్మాణ ఆవిశన్తి. కథమితి. వక్ష్యతి- *పృథివ్యై చైనమిత్యాది. ఏవం పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధ్యార్థతా ప్రదర్శితా శ్రుత్యా స్వయమేవ. అత్ర కేచిద్వావదూకాః శ్రుత్యుక్తవిశేషార్థానభిజ్ఞాః సన్తః పుత్రాదిసాధనానాం మోక్షార్థతాం వదన్తి. తేషాం ముఖాపిధానం శ్రుత్యేదం కృతం. *జాయా మే స్యాదిత్యాదిపాఙ్క్తం కామ్యం కర్మేత్యుపక్రమేణ, పుత్రాదీనాం చ సాధ్యవిశేషవినియోగోపసంహారేణ, చ. తస్మాదృణశ్రుతిరవిద్వద్విషయా- న పరమాత్మవిద్యావిషయేతి సిద్ధం. వక్ష్యతి చ *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి. కేచిత్తు పితృలోకదేవలో

కజయోః పితృలోకదేవలోకాఖ్యాంవ్యావృత్తిరేవ- తస్మాత్పుత్రకర్మాపరవిద్యాభిః సముచ్చిత్యానుష్ఠితాభిః త్రిభ్యోఽపి తేభ్యో లోకేభ్యో వ్యావృత్తః పరమాత్మవిజ్ఞానేన మోక్షమధిగచ్ఛతీతి పరమ్పరయా మోక్షార్థాన్యేవ పుత్రాదిసాధనానీచ్ఛన్తి. తేషామపి ముఖాపేక్షానారాయణమేవ శ్రుతిరుత్తరాకృతసమ్ప్రత్తికస్య పుత్రిణః కర్మిణ స్త్రైన్నాత్మవిద్యావిదః ఫలప్రదర్శనాయ ప్రవృత్తా. నచేదమేవ ఫలం మోక్షఫలమితిశక్యం వక్తుం- త్రైన్నసమ్బన్ధాత్, మోఘాతపః కార్యత్వాచ్చాన్నానాం, పునః పునర్జనయత ఇతిదర్శనాత్, యద్వేదస్నకుర్యాత్ క్షీయేత హేతిచక్షయశ్రవణాత్, శరీరం జ్యోతీరూపమితిచ కార్యకరణత్వోపపత్తేః, త్రయం వా ఇదమితిచ నామరూపకర్మాత్మత్వేనోపసంహారాత్,. నచేదమేవ సాధనత్రయం సంహతం సత్కస్యచిన్మోక్షార్థం, కస్యచిత్ త్రైన్నాత్మఫల, మిత్యస్మాదేవ వాక్యాదవగన్తుం శక్యం - పుత్రాదిసాధనానాం త్రైన్నాత్మఫలదర్శనేనైవోప క్షీణత్వాద్వాక్యస్య. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) పుత్రాదివజ్జాయాని త్రయోరపి ప్రకృతత్వాత్ఫలవిశేషే వినియోగోవక్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాత్విపి) నపృథక్- పుత్రకర్మభ్యామితిశేషః. నపృథక్సాధనం- కర్మణస్సాధనాదితి ద్రష్టవ్యం. భవత్వేవం సాధనత్రయనియమః - తథాపి విద్యాకర్మణీహిత్వాసప్తన్నరగ్రన్థైకిమితి పుత్రనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) యథోక్తైచోద్యే పుత్రస్యలోకహేతుత్వజ్ఞాపనార్థం సమ్ప్రత్తివాక్యమిత్యాహ (అతఇతి) అథాత ఇతిపదద్వయం వ్యాఖ్యాయ సమ్ప్రత్తిపదం వ్యాచష్టే (సమ్ప్రత్తిరితి) కిమిదం సమ్ప్రత్తిదానం నామ- తదాహ (సమ్ప్రత్తిరితీతి) తదేవకర్మవిశదయతి (పుత్రేహీతి) అనేన ప్రకారేణేతివక్ష్యమాణప్రకారోక్తిః. అరిష్టాదీత్యాదిపదేనదుస్స్వప్నాదిసఙ్గ్రహః. ప్రత్యాహ- వాక్యత్రయమితిసమ్బన్ధః. పుత్రస్యాహం బ్రహ్మేత్యాది ప్రతివచనే హేతుమాహ (సఙ్క్రీతి) మయాకార్యం యదధ్యయనాది- తదేవావశ్యం త్వయా కార్యమితిపుత్రస్య ప్రాగనుశిష్టత్వాభావే ప్రతివచనానుపపత్తిరిత్యర్థః. యద్వైకించేత్యాదివాక్యానాం పుత్రానుమన్త్రణవాక్యైరర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) యద్వైకించేత్యాదివాక్యైర్వాక్యార్థమాహ (యోఽధ్యయనేతి) త్వం బ్రహ్మేతివాక్యవత్త్వం యజ్ఞ ఇతివాక్యమపిశక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాహ (తథేతి) ప్రాగుక్తార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (మత్కర్తృకాఇతి) త్వం లోక ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (యేకేచేత్యాది) తత్రపదార్థానుక్త్వావాక్యార్థమాహ (ఇతఇతి) కిమితి త్వత్కర్తృకమధ్యయనాదికమపి సమన్వతే- త్వయ్యేవకించాసజ్యతే- తత్రాహ (ఇతఊర్ధ్వమితి) కర్తవ్యతైవ బన్ధనం. తద్విషయః క్రతుః - సఙ్కల్పః. తస్మాదితియావత్. సపుత్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సచేతి) తత్రైత్యక్తానుశాసనోక్తిః. ఏతన్మాసర్వమిత్యాది ప్రతీకముపాదాయ వ్యాచష్టే (సర్వంహీతి) అనద్యతనే భూతేఽపి హితస్స్వలఙ్గో భవిష్యదర్థత్వం గమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఛన్దసీతి) పుత్రానుశాసనస్యఫలవత్త్వమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కృతసమ్ప్రత్తికస్సన్ పితాకిం కరోతీత్యపేక్షాయామాహ (సపితేతి) కోఽయం ప్రవేశః- నహివిశిష్టస్యకేవలస్యవానిలసర్వగతత్వప్రవేశస్సమ్భవతి- అత ఆహ (అధ్యాత్మేతి) హేతుః- మిథ్యాజ్ఞానాదిః. నాగాదిష్వావిష్టస్యపికుతోఽన్తరస్యపితురావేశధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాగితి) తద్భావిత్వమేవ స్ఫోరయతి (అహమితి) భావనాఫలమాహ (తస్మాదితి) పుత్రవిశేషణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వం పితుర్గదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) మృతస్యపితురితోలోకాద్వ్యావృత్తస్య కథం యథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదుక్తమితి) పుత్రరూపేణాత్రస్థితిమేవవిభజతే (నైవేతి) మృతః పితాఽనుశిష్టపుత్రాత్మనాత్రవర్తతే- నాస్మాదత్యన్తవ్యావృత్తః. ఫలరూపేణ చపరత్రేతిభావః. ఉక్తేఽర్థే ఐతరేయశ్రుతిం సంవాదయతి (తథాచేతి) షష్ఠీప్రథమాభ్యాంపితాపుత్రావుచ్యేతే సదీత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) అకృత, మకృతా, దితిచ్ఛేదః. తస్మాదితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (పూరణేనేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ఇదంతదితి) పుత్రనైశిష్ట్యం నిగమయతి (సపితేతి) పుత్రేణైతల్లోకజయముపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తాత్పుత్రాదన్యకర్మణోర్విశేషమాహ (నతథేతి) కథం తర్హితాభ్యాం పితా తౌ జయతి- తత్రాహ (స్వరూపేతి) తదేవ స్పష్టయతి (నహీతి) అనుశిష్టపుత్రైతల్లోకజయః నంపితరమగ్నికృత్యల జ్యైనమిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాకరోతి (అథేతి) పుత్రప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఆవేశప్రకారబుభుత్సాయముత్తరవాక్యప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (కథమిత్యాదినా) పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యం పక్షం వృత్తానువాదపూర్వకముత్థాపయతి (ఇతి) అత్రేతివైదికాన్నిర్ధారయితుం సప్తమీ. బహువదనశీలత్వే హేతుః (శ్రుత్యుక్తేతి) మోక్షార్థతాం ఋణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంవదన్తీతిశేషః. మీమాంసకపక్షం ప్రకృతశ్రుతివిరోధేన దూషయతి (తేషామితి) కథమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతేరాదిమధ్యావసానాలోచనయా పుత్రాదేస్సారఫలత్వావగమాన్నముక్తిఫలతేత్యాహ (జాయేత్యాదినా) పుత్రాదీనాం చేతిచకారాత్ ఏతావాన్వైకామ ఇతిపఠ్యసఙ్గ్రహః. యదృణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంపుత్రాదేర్ముక్తిఫలతేతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) పుత్రాదేశ్శ్రుతం సంసారఫలత్వం పరామృశంతచ్ఛబ్దః. శ్రుతిశబ్దేరుపలక్షణార్థః. శ్రుతిస్మృత్యోరవిరక్తవిషయత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) మీమాంసకపక్షం నిరాకృత్యాథర్తృప్రపఞ్చముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) మనుష్యలోకజయస్తతో వ్యావృత్తిర్యథేత్యర్థః. పుత్రాదిసాధనాధీనతయా లోకత్రయవ్యావృత్తావపికథం మోక్షస్సమ్పద్యతే- నహిపుత్రాదీన్యేవముక్తిసాధనాని- విరక్తత్వవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) పృథివ్యైచేత్యాద్యుత్తరాశ్రుతిరేవమీసకమతవద్భర్తృప్రపఞ్చమతమపినిరాకరోతీతిదూషయతి (తేషామితి) కథం సా తన్మతం నిరాకరోతీత్యాశఙ్క్య శ్రుతిం విశినష్టి (కృతేతి) త్రైన్నాత్మోపాసినస్తదాపివచనవిరుద్ధం పరమతమిత్యయుక్తం- తదాపైరేవముక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తథాపి కథం యథోక్తం ఫలం నభవతి- తత్రాహ (మోఘేతి) త్రైన్నాక్షనోజ్ఞానకర్మజన్యత్వే హేతుమాహ (పునఃపునరితి) సూత్రాపైరముక్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యద్వేతదితి) కార్యకరణత్వశ్రుతేరపి సూత్రభావో నముక్తిరిత్యాహ (శరీరమితి) అవిద్యాతదుత్థద్వైతస్య త్రైన్నక

ఉ.— పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతి సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతి ॥ ౧౮

[illegible] (త్రయమితి) [illegible] (నచేదమితి) సహి పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యస్య [illegible]
[illegible] ౧౭

రం.— [illegible] (అథాతస్సమ్ప్రత్తిరిత్యాదినా) సమ్ప్రత్తిః [illegible] (యదాస్మైత్యుక్ మన్యతే) [illegible] (త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి) [illegible]

[illegible]

యః ఆవిశ న్తీత్యర్థః. ౧౭

శం.— పృథివ్యై– పృథివ్యాశ్చ ఏనమగ్నేశ్చ దైవీ – అధిదైవాత్మికా వాగాగ్నేనం– కృతసమ్ప్రత్తికమావిశతి. సర్వేషాం హి వాచ ఉపాదానభూతా దైవీ వాక్పృథివ్యగ్నిలక్షణా. సా హ్యధ్యాత్మికాసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధా విదుషః సర్వదోషాపగమ ఆవరణభఙ్గఉదకదీపప్రకాశవచ్ఛవ్యాప్నోతి. తదేతదుచ్యతే పృథివ్యా అగ్నేశ్చైనం దైవీ వాగావిశతీతి. సా చ దైవీ వాగనృతాదిదోషరహితా శుద్ధా– యయా వాచా స్వాప్యద్యదేవ ఆత్మనే పరస్మై వా వదతి– తత్తద్భవతి. అమోఘా, అప్రతిబద్ధా, అస్య వాగ్భవతీత్యర్థః. ౧౮

ఉ.— దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతి॥౧౯
అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరగ్ శ్చాసఞ్చరగ్ శ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవగ్ స యథైతాం దేవతాగ్ సర్వాణి భూతాన్యవన్త్యేవగ్ హైవంవిదగ్ సర్వాణి భూతాన్యవన్తి । యదు కించేమాః ప్రజాః శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతి పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి॥ ౨౦

ఆ.— పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యత్రయస్య పదత్రయం ప్రతీకత్వేనోపాదాయ వ్యాచష్టే (పృథివ్యా ఇతి) ఏవమిత్యుక్తమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథం పునస్సర్వాత్మకత్వం భూతానాముపాసకస్యావిశతి- తత్రాహ (సర్వేషామితి) తత్ర తత్ర దేవతాభేదోపాసనయా సామాన్యవిశేషాత్మకస్వరూపం ప్రత్యభిజ్ఞాప్య తద్విశేషానాశ్రిత్యాహ (సాహీతి) సైవాస్యాం వాచి యోషిద్విగ్రహపూర్వకత్వేన సాధయతి (సా చేతి) ఉపస్థానాదేరస్యాః ఫలం సఙ్కల్పయతి (అమోఘేతి) ౧౮

శం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతీతి) పృథివ్యై చేతి చతుర్థీ పఞ్చమ్యర్థా- అగ్నేరిత్యస్య పరదర్శనాత్. పృథివ్యాశ్చాగ్నేశ్చ దైవీ వాగేనం- పరలోకగతం పురుషమావిశతీత్యర్థః. ✱ ఏతస్యైవ వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి ప్రాగుక్తత్వాద్వాచః పృథివ్యా ఉపాదానకత్వాదగ్నేరధిష్ఠాతృత్వాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యాం దైవీ వాగావిశతీతి భావః. దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ (సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతీతి) యద్వా- వాచా యద్యద్వదత్యనుకూలం ప్రతికూలం వా- తత్తద్భవత్యేవ చేన్నియమేన- సా దైవీ వాక్. శాపానుగ్రహాదిషు అమోఘా వాక్ దైవీత్యర్థః. ౧౮

శం.— తథా- దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి. తచ్చ దైవం మనః- స్వభావనిర్మలత్వాద్యేన మనసాఽఽనన్ద్యేవ భవతి- సుఖ్యేవ భవతి. అథో- అపి న శోచతి- శోకాదినిమిత్తాసంయోగాత్. ౧౯

ఆ.— వాచి దర్శితం న్యాయం మనస్యతిదిశతి (తథేతి) యస్మాత్స్వభావనిర్మలత్వేన దైవమిత్యుక్తం- తదేవ విశినష్టి (మనసేతి) అసావితి విద్వానుక్తః. యేన మనసా విద్వాన్న శోచత్యపి తద్ధేత్వభావాత్ - తద్దైవమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౯

శం.— (దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతీతి) ✱ అత్రైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాన్మనసోఽధిష్ఠానభూతాయా దివః- ఆకాశాత్, అధిష్ఠాతురాదిత్యాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం పుణ్యకర్మాణం దైవం మన ఆవిశతీత్యర్థః. దైవమనసో లక్షణమాహ (తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతీతి) యేన మనసా పురుషస్సదా సుఖీ భవతి, న చ శోకం ప్రాప్నోతి,- తద్దైవం మనః. అమోఘసఙ్కల్పమానసైకకారణం మనో దైవం మన ఇత్యర్థః. ౧౯

శం.— తథా- అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి. స వై దైవః ప్రాణః కింలక్షణ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్సఞ్చరన్- ప్రాణిభేదేషు. అసఞ్చరన్- సమష్టివ్యష్టిరూపేణ. అథవా- సఞ్చరన్ జఙ్గమేషు. అసఞ్చరన్ స్థావరేషు. న వ్యథతే- న దుఃఖనిమిత్తేన భయేన యుజ్యతే. అథో- అపి న రిష్యతి- న వినశ్యతి. న హింసామాపద్యతే. స యో యథోక్తమేవం వేత్తి త్రయ్యాత్మదర్శనం- సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి- సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణో భవతి, సర్వేషాం భూతానాం మనో భవతి, వాగ్భవతీత్యేవం సర్వభూతాత్మతయా సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వకృచ్చ- యథైషా పూర్వసిద్ధా హిరణ్యగర్భదేవతా- ఏవమేవ. నాస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వకృత్త్వే వా క్వచిత్ప్రతిఘాతః. కించ- స ఇతి దృష్టాన్తనిర్దేశః. యథైతాం హిరణ్యగర్భదేవతామిజ్యాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- పాలయన్తి. పూజయన్తి. ఏవం హైవంవిదం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- ఇజ్యాదిలక్షణాం పూజాం సతతం ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. అథేదమాశఙ్క్యతే- సర్వప్రాణినామాత్మా భవతీత్యుక్తం- తస్య చ సర్వప్రాణికార్యకరణాత్మకత్వే సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైస్సమ్బధ్యత ఇతి. తన్న- అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాత్. పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధీనాం హ్యాక్రోశాదౌ దుఃఖసమ్బన్ధో దృష్టః- అనేనాహమాక్రుష్ట ఇతి- అస్య తు సర్వాత్మనో య ఆక్రుశ్యతే, యశ్చాక్రోశతి,- తయోరాత్మత్వబుద్ధివిశేషాభావాన్న తన్నిమిత్తం దుఃఖముపపద్యతే. మరణదుఃఖవచ్చ- నిమిత్తాభావాత్. యథా హి కస్మింశ్చిన్మృతే కస్యచిద్దుఃఖముత్పద్యతే మమాసౌ పుత్రో భ్రాతా చేతి పుత్రాదినిమిత్తం. తన్నిమిత్తాభావే తన్మరణదర్శినోఽపి నైవ దుఃఖముపజాయతే. తథేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నాత్మనో మమతాదిదుఃఖనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానాదిదోషాభావాన్నైవ దుఃఖముపజాయతే. తదేతదుచ్యతే- యత్ ఉ కించ- యత్కిఞ్చేమాః ప్రజాశ్శోచన్తి- అమైవ- సహైవ ప్రజాభిస్తత్- శోకాదినిమిత్తం దుఃఖం సంయుక్తం భవత్యాసాం- ప్రజానాం. పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిజనితత్వాత్. సర్వాత్మనస్తు కేన సహ కిం సంయుక్తం భవేద్వియుక్తం వా. అముం తు ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానం పుణ్యమేవ- సుఖమేవ. ఫలమభిప్రేతం పుణ్యమితి. నిరతిశయం హి తేన పుణ్యం కృతం - తేన తత్ఫలమేవ గచ్ఛతి. న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి- పాపఫలస్యావసరాభావాత్పాపం- ఫలం దుఃఖం న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— మనస్యుక్తం న్యాయం ప్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) తమేవ దైవం ప్రాణం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (స వా ఇతి) స ఏవంవిదిత్యాది వ్యాచష్టే (స య ఇతి) ఇతిరత్ర లాభార్థః. న కేవలం యథోక్తమేవ విద్యాఫలం- కిన్తు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) సర్వభూ

ఉ.— అథాతో వ్రతమీమాంసా ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజే తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రమేవమన్యాని కర్మాణి యథాకర్మ తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే తాన్యాప్నోత్తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షుః శ్రామ్యతి శ్రోత్రమథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే అయం వై నః శ్రేష్ఠో యః సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవంస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౨౧

తాత్మత్వేతద్యోగాత్ప్రాజాపత్యం పదమనాదేయమిత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (అథేతి) సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైరిత్యస్యార్థం వ్యంసశబ్దార్థాధ్యాహార్తవ్యః. సర్వాత్మకేవిదుష్యేకైకభూతనిష్ఠదోషయోగో నాస్తీత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరిచ్ఛిన్నేతి) అపరిచ్ఛిన్నధీత్వేఽపి సూత్రాత్మకే విదుషి సర్వభూతాన్తర్భావాద్దుఃఖాదియోగస్స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య జఠరకుహరవర్తిక్రిమిదోషైరస్మాకమసంసర్గవత్ప్రకృతేఽపి సమ్భవాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (మరణేతి) నోపపద్యతే ఇతి దుఃఖమిలితపూర్వేణ సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) స్తోత్రస్య స్వహస్తాద్యభిమానవతః సద్దుఃఖాదియోగవద్విదుషః సూత్రాత్మనః స్వాంశభూతసర్వభూతాభిమానినః సద్దుఃఖాదిసంసర్గస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) మమతాదీత్యాదిపదేనాహంతాగ్రహణం. తదేవ దుఃఖనిమిత్తం మిథ్యాజ్ఞానం. ఆదిశబ్దేన రాగాదిరుక్తః. ఉక్తార్థే శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) సుఖమేవ గచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః. ఫలరూపేణ వర్తమానస్య కథం కర్మసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఫలమితి) ఉక్తమేవ వ్యక్తి (నిరతిశయమితి) ౨౦

రం.— (అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతీతి) * అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ అధిష్ఠానభూతాభ్యోఽద్భ్యః, అధిష్ఠాతుశ్చన్ద్రాచ్చ హేతోరేనం పరలోకినం దైవః ప్రాణ ఆవిశతీత్యర్థః. తస్య లక్షణమాహ (స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతీతి). అత్ర సఞ్చరన్నితి దృష్టాన్తార్థం. యథా అసఞ్చరన్ న వ్యథతే న శ్రాన్తో భవతి, తథా సఞ్చరన్నపి నైవ వ్యథతే, అథో అపి చ న రిష్యతి * రిష్ క్షయే. న నశ్యతి. స వై స ఏవ దైవః ప్రాణ ఇత్యర్థః. అప్రతిహతగమనాదివ్యాపారహేతుస్సాంసారిక ప్రాణో దైవః ప్రాణ ఇతి భావః. పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాద్యప్చన్ద్రరూపదేవతాప్రసాదాదేవాస్య మనోవాక్ప్రాణా ఏవంవిధా భవన్తీత్యర్థః. ఏవం జీవోపకరణానాం తేషాం మనోవాక్ప్రాణానాం పరలోకే ఆత్మోపకారకత్వశక్త్యతిశయముక్త్వా ఏవంవిదః ఫలమాహ (స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవమితి) యథా ఏషా పూర్వోక్తా వాగిన్ద్రియాదిదేవతా సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి. అత్ర వాఙ్మనః ప్రాణదేవతానాం సర్వభూతాత్మత్వం నామ సర్వభూతాన్తర్వర్తిజ్ఞానతత్ప్రేరణసామర్థ్యం. ఏవం సోఽయమపి భవతి యః ఏవంవిత్ ప్రాణాదీనాం పరలోకే ఆత్మోపకారకత్వశక్త్యతిశయం జానన్. సర్వభూతాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రైషా దేవతేతి జాతావేకవచనం పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాదీనాం బహుత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (స యథైతాం దేవతాం సర్వాణి భూతాన్యవన్తీతి) స యథా సదృష్టాన్తో యథా ఏవమేవ వేదమిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతామిత్యాదినా) ఏతాం వాగాదిదేవతాం యథా సర్వేఽపి జన్తవః అవన్తి * అవ రక్షణగతికాన్త్యాదిషు. పూజయన్తీత్యర్థః. ఏవంవిదం పూర్వోక్తవాగాద్యుపకారవిశేషవిదమప్యేవమేవ సర్వాణి భూతాని పూజయన్తీత్యర్థః. నన్వేవంవిదస్సర్వభూతప్రేరకత్వే తాని తాని భూతాని తత్తత్పాపకర్మసు ప్రేరయతస్తస్య తత్పాపం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదు కిఞ్చేమాః ప్రజాశ్శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతీతి) యదు యస్మాద్వాగాదిదేవతోపాసకప్రేరణప్రయుక్తాదేవ పాపాద్ధేతోరిమాః ప్రజాః కిఞ్చ కిఞ్చన శోచన్తి తత్ ప్రజాశోకనిమిత్తం పాపం ఆసాం ప్రజానామేవ భవతి. అమా సహ. సద్య ఇత్యర్థః. * అమా సహ సమీపే చేతి నైఘణ్టుకాః. న త్వేవంవిదః ప్రేరయితురపి తత్పాపం భవతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతీతి) యస్మాదముం ఉపాసకం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టవాగాద్యుపాసనప్రయుక్తం పుణ్యమేవ గచ్ఛతి ప్రాప్తం, తేన చ పుణ్యేనాయం పూర్వోక్తవాగాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తః, అతస్తద్దేవతావదేవాస్యాపి న పాపసమ్బన్ధగన్ధ ఇత్యర్థః. ఉక్తార్థసిద్ధ్యర్థం దృష్టాన్తం శిక్షయతి (న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీతి) తత్తత్పాపకర్మసు ప్రవర్తకానామపీన్ద్రియాధిష్ఠాతృదేవతానాం యథా తత్పాపం న ప్రాప్నోతి తాదృశో మహిమా హి తేషాం అతస్తద్వద్దేవతద్విదోపి తత్సాయుజ్యం ప్రాప్తస్య న సర్వభూతప్రేరణకృతపాపప్రసక్తిరితి భావః. ౨౦

శం.— * తవ ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యవిశేషేణ వాఙ్మనః ప్రాణానాముపాసనముక్తం నాన్యతమగతో విశేష ఉక్తః. కిమేవమేవ ప్రతిపత్తవ్యం కింవా విచార్యమాణే కశ్చిద్విశేషో వ్రతం ఉపాసనం ప్రతి ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి. ఉచ్యతే అథాతః అనన్తరం వ్రతస్య ఉపాసనస్య మీమాంసా ఉపాసనకర్మవిచారణేత్యర్థః. ఏషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా ప్రవర్తతే. తత్ర (ప్రజాపతిః) హ శబ్దః కిలార్థే. ప్రజాపతిః కిల ప్రజాః సృష్ట్వా కర్మాణి కరణాని వాగాదీని. కర్మార్థాని హి తానీతి కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ససృజే సృష్టవాన్వాగాదీ

నికరణానీత్యర్థః. తాని పునః సృష్టాన్యన్యోన్యేన ఇతరేతరమస్పర్ధన్త స్పర్ధాం సఙ్ఘర్షం చక్రుః. కథం. వదిష్యామ్యేవ స్వవ్యాపారాద్వదనాదనుపర తైవాహం స్యామితి వాగ్వ్రతం దధ్రే ధృతవతీ. యద్యన్యోఽపి మత్సమోఽస్తి స్వవ్యాపారాదనుపరన్తుం శక్తః - సోఽపి దర్శయత్వాత్మనో వీర్యమితి. తథా ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః. శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రం. ఏవమన్యాన్యపి కర్మాణి కరణానియథాకర్మ - యద్యద్యస్య కర్మ యథాకర్మ. తాని క రణాని మృత్యుః - మారకః శ్రమః శ్రమరూపీ భూత్వా ఉపయేమే సఞ్జగ్రాహ. కథం. తాని కరణాని స్వవ్యాపారే ప్రవృత్తాన్యాప్నోత్ - శ్ర మరూపేణాత్మానం దర్శితవాన్. ఆప్త్వా చ తాన్యవారున్ధ - అవరోధం కృతవాన్మృత్యుః. స్వకర్మభ్యః ప్రచ్యావితవానిత్యర్థః. తస్మాదద్యాపి వదనే స్వకర్మణి ప్రవృత్తా వాక్ శ్రామ్యత్యేవ - శ్రమరూపిణా మృత్యునా సంయుక్తా స్వకర్మతః ప్రచ్యావ్యతే. తథా శ్రామ్యతి చక్షుః. శ్రామ్యతి శ్రోత్రం. అథేమమేవ ముఖ్యం ప్రాణం నాప్నోత్ - న ప్రాప్తవాన్మృత్యుః శ్రమరూపీ. యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః తం. తేనాద్యాప్యశ్రాన్త ఏవ కర్మణి ప్రవర్తతే. తాని ఇతరాణి కరణాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే ధృతవన్తి మనః. అయం వై నః - అస్మాకం శ్రేష్ఠః - ప్రశస్యతమః. అభ్యధికః. య స్మాద్యః సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతే, అథో న రిష్యతి, హన్తేదానీమస్యైవ - ప్రాణస్య సర్వే వయం రూపమసామ - ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిప ద్యామహే. ఏవం వినిశ్చిత్య త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్ - ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేన ప్రతిపన్నాః ప్రాణవ్రతమేవ దధ్రిరే అస్మద్వ్రతాని సమ్ప్ర త్యస్వ్యాపారాయ పర్యాప్తానీతి. యస్మాత్ప్రాణేన రూపేణ రూపవన్తీతరాణి చలనాత్మనా, స్వేన చ ప్రకాశాత్మనా.. న హి ప్రాణాదన్యత్ర చలనాత్మక త్వోపపత్తిః. చలనవ్యాపారపూర్వకాణ్యేవ హి సర్వకరణానాం స్వవ్యాపారేషు లక్ష్యన్తే. తస్మాదేతే వాగాదయ ఏతేన ప్రాణాభిధానేనాఖ్యాయన్తే అభిధీయ న్తే ప్రాణా ఇత్యేవం. య ఏవం ప్రాణాత్మత్వం సర్వకరణానాం, వేత్తి ప్రాణశబ్దాభిధేయత్వం, చ - తేన హ వావ తేనైవ విదుషా తత్కులమాఖ్యాయతే చక్షతే లౌకికాః - యస్మిన్కులే స విద్వాన్జాతో భవతి - తత్కులం విద్వన్నామ్నైవ ప్రథితం భవతి అముష్యేదం కులమితి - యథా తాపత్యా ఇతి. య ఏవం - యథోక్తం వేద వాగాదీనాం ప్రాణస్వరూపతాం ప్రాణాఖ్యత్వం చ - తస్యైతత్ఫలం. కిం చ - యః కశ్చిత్ ఉ హ ఏవంవిదా - ప్రాణాత్మదర్శినా స్పర్ధతే త త్ప్రతిపక్షీ సన్ - సోఽస్మిన్నేవ శరీరే అనుశుష్యతి - శోషముపగచ్ఛతి. అనుశుష్య హైవ - శోషం గత్వైవ అన్తతః - అన్తే మ్రియతే న సహసా సోపద్రుతో మ్రియతే. ఇతి - ఏవము క్తమధ్యాత్మం ప్రాణాత్మదర్శనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవత ప్రదర్శనార్థః. ౨౧

ఆ.— అథేత్యాదివాక్యస్య వక్ష్యశేషాభావాదానర్థక్యమాశఙ్క్య వ్యవహితోపాసనానువాదేన తదఙ్గవ్రతవిధానార్థముత్తరం వాక్యమిత్యా నర్థక్యం పరిహరతి (తదేతదిత్యాదినా) వ్రతమిత్యవశ్యానుష్ఠేయం కర్మోచ్యతే. జిజ్ఞాసాయాః స్తుత్యుపలక్షణార్థః. ఉపాసనోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (అనన్తరమితి) విచారణామేవ స్ఫోరయతి (ఏషామితి) ప్రవృత్తాయాం మీమాంసాయాం ప్రాణవ్రతమభగ్నత్వేన ధారణీయమితి ని ర్ధారణార్థమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (తత్రేత్యాదినా) కథం వాగాదికరణేషు కర్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మార్థానీతి) తదీయస్పర్ధారు పమోఘముపదర్శయితుం భూమికాం కరోతి (తానీతి) స్పర్ధాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) యథాకర్మ- స్వీయం స్వీయం వ్యాపారమనుసృత్య వ్రతం దధ్రిరే వాగాదీని కరణానీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్వాగాదిషు శ్రమద్వారా స్వకర్మప్రచ్యుతిరాసీదిత్యత్ర కార్యలిఙ్గకమను మానం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) వాగాదీనాం భగ్నవ్రతత్వనిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రజాపతేః ప్రాణే మృత్య్వగ్రస్తత్వాభావే కార్యలిఙ్గకమ నుమానం సూచయతి (తేనేతి) ప్రవర్తతే- ప్రాణ ఇతి సమ్బన్ధః. తథాపి కథం ప్రాణస్యైవ వ్రతం ధార్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తానీతి) జ్ఞాపనార్థ మనుసన్ధానప్రకారమేవ దర్శయతి (అయమితి) తస్య శ్రేష్ఠత్వే ఫలితమాహ (హన్తేతి) ఇతిశబ్దం వ్యాకరోతి (ఏవం వినిశ్చిత్యేతి) అస్మాకం- వా గాదీనాం వ్రతాని సమ్ప్రత్యస్వ్యాపారాయ న పర్యాప్తానీతి వినిశ్చిత్య దధ్రిరే ప్రాణవ్రతమేవేతి సమ్బన్ధః. ప్రాణరూపత్వముక్త్వా కరణానాం తన్నామత్వమా హ (యస్మాదితి) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యనేన సమ్బన్ధః. ప్రాణరూపం చలనాత్మత్వమితి కుతో నిశ్చీయతే- తత్రాహ (న హీతి) తర్హి క రణేషు ప్రకాశాత్మకత్వమేవ- న చలనాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలనేతి) సమ్ప్రతి విద్యాఫలమాహ (య ఏవమితి) తదేవ స్పష్టయతి (య స్మిన్నితి) తపతీ- సూర్యసుతా. తస్యా వంశస్తాపత్యః. కస్యేదం ఫలమిత్యుక్తే పూర్వోక్తమేవ స్ఫుటయతి (య ఏవమిత్యాదినా) న కేవలం విద్యా యా యథోక్తమేవ ఫలం - కిం తు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కిం చేతి) ప్రాణవిదా సహ స్పర్ధా న కర్తవ్యేతి భావః. ఇత్యధ్యాత్మమిత్యస్యార్థమక్షరవ్యా ఖ్యా వ్యా (ఇత్యేవమితి) ౨౧

౨౨.— ఏవమత్రాధ్యాత్మం ప్రాణానాం సాధారణ్యేనోపాస్యత్వముక్తం. తత్ర ప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యనిర్ధారణాయారభతే (అథాతో వ్రత మీమాంసేతి) అథ- అనన్తరం అతః - ఏతావత్పర్యన్తం సామాన్యేన వాఙ్మనః ప్రాణానాం త్రయాణాముపాసనస్యోక్తత్వాత్- వ్రతస్య- ఉపాస నాత్మకవ్రతస్య మీమాంసా- విచారః. ప్రవర్తత ఇతి శేషః. ఏతేషాం త్రయాణాం మధ్యే కిం విషయకముపాసనం ముఖ్యతయా కర్తవ్యమితి విచార్యత ఇతి యావత్. (ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజ ఇతి) హః ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యార్థస్య స్వేశ్వరో వా చతుర్ముఖద్వారా కర్మాణి- కర్మజ్ఞానేన్ద్రియాణి వ్యష్టిరూపాణి ససృజే- సృష్టవానిత్యర్థః. (తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త) ఏవం సృష్టాని తాని- ఇన్ద్రియాణి పరస్ప రం స్వస్వవ్యాపారాధిక్యాభిమానేన స్పర్ధాం కృతవన్తీత్యర్థః. కథం. (వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే) *ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. అహమేవ వది ష్యామి- నాన్యః కశ్చిన్మత్తో వక్తుం సమర్థ ఇతి వాక్ దధ్రే - అభిమన్యమానాస్థితవతీత్యర్థః. (ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షురిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. (ఏవమన్యా న్యపి కర్మాణి యథాకర్మేతి) ఏవం- అహమేవ స్ప్రక్ష్యామ్యహమేవ గృహ్ణామీత్యాదిప్రకారేణ అన్యాన్యపి కర్మాణి- ఇన్ద్రియాణి యథాకర్మ- యథా స్వవిషయమభిమన్యమానాన్యవస్థితవన్తీత్యర్థః. (తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే ఇతి) తాని - ఏవం దురభిమానేనావిరతం స్వస్వవ్యాపారేషు

మూ.— అథాధిదైవతం జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఏవమన్యా దేవతా యథాదేవతగ్ం స యథైషాం ప్రాణానాం మధ్యమః ప్రాణ ఏవమేతాసాం దేవతానాం వాయుర్మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయుః సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః॥ ౨౨

వర్తమానాని వాక్చక్షురాదీని మృత్యుః- వ్యాపారనిరోధకో దేవతావిశేషః శ్రమో భూత్వా - శ్రాన్తిరూపస్సన్ ఉపయేమే - సమీపం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. (తాన్యాప్నోత్) శ్రమరూపో మృత్యుస్తాని- ఇన్ద్రియాణి ఆప్నోత్- ప్రాప్తవాన్. (తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ) తాని- ఇన్ద్రియాణి ఆప్త్వా- ప్రాప్య అవారున్ధ- అవరోధం కృతవాన్. కార్యాసమర్థాన్యకరోదిత్యర్థః. అత్ర ఉపయేమే - ఆప్నోత్ - అవారున్ధేతి క్రమోక్తిః శ్రమస్య క్రమాభివృద్ధ్యా కార్యాసామర్థ్యప్రయోజకతాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (తస్మాత్ శ్రామ్యత్యేవేత్యాదినా) శ్రామ్యతి- శ్రమం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. నిరన్తరవ్యాపారే వాగాదీనాం శ్రమప్రాప్తిరద్యాపి దృశ్యమానా పూర్వమప్యేవమేవ సమభవదిత్యర్థాజ్ఞాపికేత్యర్థః. వాగాద్యుక్తిస్సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థా. అథ వివక్షితం ముఖ్యప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యం వక్తుం తస్యేన్ద్రియేభ్యో వైలక్షణ్యమాహ (అథేమమేవ నాప్నోద్యోయం మధ్యమః ప్రాణ ఇతి) యోయం- ప్రసిద్ధః మధ్యమః- దేహమధ్యే వర్తమానః ప్రాణః - తమేవ నిరన్తరముచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారేవ వర్తమానమపి వాగాదీనివ శ్రమో నాప్నోదిత్యర్థః. అద్యాపి హి ప్రాణస్యోచ్ఛ్వాసాదౌ శ్రమో నోపలభ్యతే తదేవేతి భావః. (తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే) తాని - శ్రాన్తాని వాగాదీనీన్ద్రియాణి అస్మాకం నిరన్తరవ్యాపారం కుర్వతాం మధ్యే యం శ్రమరూపో మృత్యుర్న ప్రాప్తః- స శ్రేష్ఠో భవిష్యతి - అతోస్మాసు శ్రమరహితః కః శ్రేష్ఠ ఇతి జ్ఞాతుం దధ్రిరే- నిశ్చయేన ప్రవృత్తానీత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానే ఇతి హి ధాతుః. (అయం వై నః శ్రేష్ఠో య ఇత్యాది) ఏవం జ్ఞాతుం ప్రవృత్తానీన్ద్రియాణి నిరన్తరవ్యాపారేప్యశ్రమం ముఖ్యప్రాణం దృష్ట్వా - ఇతి నిశ్చితవన్తః కిమితి. అయం వై - అయమేవ ముఖ్యః ప్రాణః - అస్మాకం ప్రాణానాం మధ్యే శ్రేష్ఠః. యతోఽయం సఞ్చరన్నప్యసఞ్చరన్నపి న వ్యథతే- న శ్రమం ప్రాప్నోతి. అత్రాసఞ్చరన్నితి దృష్టాన్తార్థం. అథో శబ్దః అప్యర్థః. న రిష్యతి- న హింస్యతేఽపి. * రుష రిష హింసాయామితి హి ధాతుః. హన్తేత్యనురూపప్రధానలాభజే హర్షే. తస్మాదయమేవాస్మాకం శ్రేష్ఠ ఇతి హేతోరస్యైవ- ముఖ్యప్రాణస్య సర్వే వయం- వాగాదయో రూపమసామ- తదధీనప్రవృత్తయో భవేమేతి. ఇత్యేవం నిశ్చిత్య తే సర్వే- వాగాదయః ఏతస్యైవ- ముఖ్యప్రాణస్య రూపమభవన్- తదధీనప్రవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. అత ఏవ * త ఇన్ద్రియాణీత్యధికరణే సర్వేన్ద్రియాణాం ముఖ్యప్రాణాధీనవృత్తిత్వేన వృత్తివైలక్షణ్యాన్ముఖ్యప్రాణస్యేన్ద్రియాన్తర్భావ ఇత్యుక్తం. తథా హి- తత్ర కిం సర్వే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టా ఇన్ద్రియాణి- ఉత ముఖ్యప్రాణవ్యతిరిక్తా ఏవేతి విశయే - జీవోపకరణత్వావిశేషాత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వావిశేషాచ్చ ముఖ్యప్రాణోపి ఇన్ద్రియాణీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- * త ఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్ * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రద్వయేన సిద్ధాన్తితం. అయమర్థః - త ఏవ- వాగాదయ ఇన్ద్రియాణి- న తు శ్రేష్ఠప్రాణః- తతః- శ్రేష్ఠప్రాణాదన్యత్రైవ- ఇతరేష్వేవ * ఇన్ద్రియాణి దశైకం చేతీన్ద్రియత్వవ్యపదేశాత్. కిఞ్చ- భేదశ్రుతేః- * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి ప్రాణాపేక్షయా ఇన్ద్రియాణాం భేదవ్యపదేశాత్ న శ్రేష్ఠః ప్రాణ ఇన్ద్రియం. న చ తత్రైవ * మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి మనసోపి భేదవ్యపదేశాదిన్ద్రియత్వాభావశ్శఙ్క్యః- * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి * ఇన్ద్రియాణి దశైకం చేత్యాదినా మనస ఇన్ద్రియాన్తర్భావగ్రాహకప్రమాణానాం పరోక్తరీత్యా * గామశ్వం బ్రాహ్మణం చైవ త్రీణి తేజాంసి న స్పృశేదిత్యత్ర అతేజోభ్యాం గోబ్రాహ్మణాభ్యాం తేజస్సఙ్ఖ్యాపూరణవత్, * వేదానధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమానిత్యాదావవేదేన భారతేన వేదసఙ్ఖ్యాపూరణవచ్చ అనిన్ద్రియేణ మనసేన్ద్రియసఙ్ఖ్యాపూరకతయాన్యథాసిద్ధత్వేపి * ఇన్ద్రియాణాం మనశ్చాస్మీత్యనన్యథాసిద్ధప్రమాణసద్భావేన మనస ఇన్ద్రియత్వధ్రౌవ్యాత్, ముఖ్యప్రాణే ఇన్ద్రియత్వగ్రాహకప్రమాణాభావాచ్చ. అతః * ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణీతి శ్రుతౌ ప్రాణేన గోబలీవర్దన్యాయావతారః - మనసి తు తదవతారోస్త్యేవేతి ద్రష్టవ్యం. వైలక్షణ్యాచ్చ- * ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్నితి చక్షురాదీన్ద్రియాణాం తదధీనప్రవృత్తిత్వలక్షణకార్యవైలక్షణ్యదర్శనాచ్చ ఇన్ద్రియేభ్యోభిన్న ఏవ ప్రాణ ఇతి ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి) యస్మాత్కారణాత్ వాగాద్యాః ప్రాణస్యైవ రూపమభవన్- తస్మాదేతే వాగాదయః ఏతేన- ప్రాణనామ్నైవ ప్రాణా ఇత్యేవోచ్యన్తే. అతో మనోవాగాద్యపేక్షయా ప్రాణస్యైవ శ్రైష్ఠ్యమితి స ఏవ ముఖ్యతయోపాస్య ఇతి భావః. ఏవమధ్యాత్మోపాస్యవిషయమీమాంసాం పరిసమాప్యోపాసకస్య ఫలమాహ (తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేదేతి) యః ఏవం- పూర్వోక్తాకారేణ ముఖ్యప్రాణం వేద- సః యస్మిన్ కులే భవతి- జాయతే. తత్కులం తేన హ వావ- తన్నామ్నైవ హ- ప్రసిద్ధమాచక్షతే- యథా రఘుకులం యదుకులమితి. కులశ్రేష్ఠో భవతీతి యావత్. (య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇతి) ఉ శబ్దోఽవధారణే. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. యః పుమానేవంవిదా- ఉక్తగుణవిశిష్టప్రాణవిదా సాకం స్పర్ధతే - సః అనుశుష్యత్యేవ- శుష్కో భూత్వా అన్తతః- బహుకాలేన మ్రియతే. చిరకాలం రోగాదిశుష్కశరీరో మ్రియతే - న సహసేత్యర్థః. హ - ప్రసిద్ధం ప్రాణోపాసనమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) ప్రాణోపాసనప్రకార ఉక్త ఇతి శేషః. ౨౧

శం.— అథ - అనన్తరమధిదైవతం - దేవతావిషయం దర్శనముచ్యతే. కస్య దేవతావిశేషస్య వ్రతధారణం శ్రేయ ఇతి మీమాంస్యతే. అధ్యాత్మవత్సర్వం జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే- తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యః - భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమాః - ఏవమన్యా దేవతాః యథాదైవతం.

ఉ.— అథైష శ్లోకో భవతి యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీతి ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మꣳ స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతి యద్వా ఏతే ఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తి। తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితి యద్యు చరేత్సమాపిపయిషేత్తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి॥ ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

సః- దృష్టాన్తోఽధ్యాత్మం వాగాదీనామేషాం ప్రాణానాం మధ్యే మధ్యమః ప్రాణో మృత్యునాఽనాప్తః, స్వకర్మణో న ప్రచ్యావితః- స్వేన ప్రాణవ్రతేనాభగ్నవ్రతో, యథా- ఏవమేతాసామగ్న్యాదీనాం దేవతానాం వాయురపి. మ్లోచన్తి - అస్తం యన్తి. స్వకర్మభ్య ఉపరమన్తే యథాఽధ్యాత్మం వాగాదయోఽన్యా దేవతాః - అగ్న్యాద్యాః. న వాయురస్తం యాతి - యథా మధ్యమః ప్రాణః. అతః సైషాఽనస్తమితా దేవతా యద్వాయుః - యోఽయం వాయుః. ఏవమధ్యాత్మమధిదైవం చ మీమాంసిత్వా నిర్ధారితం నాడ్యుపవ్రతో వ్రతమభగ్నమితి. ౨౨

ఆ.— అధ్యాత్మదర్శనముక్త్వాఽధిదైవతదర్శనం వక్తుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (అథేతి) తద్ధి జ్వలిష్యామీత్యాదికమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యేతి) ఏవదిష్యామీత్యాద్యుక్తం వ్యాఖ్యానమిహాపి ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (అధ్యాత్మవదితి) యథాధిదైవతం- స్వం స్వం దేవతావ్యాపారమనతిక్రమ్యాన్యా దేవతాః- విద్యుదాద్యా దధిరే వ్రతమిత్యర్థః. స యథేత్యాది వ్యాచష్టే (అధ్యాత్మమితి) వాయురపి- మృత్యునాఽనాప్తః స్వకర్మణో న ప్రచ్యావిత ఇతి స్వేన వాయువ్రతేనాభగ్నవ్రత ఇతి శేషః. తదేవ సాధయతి (మ్లోచన్తీతి) బ్రాహ్మణోక్తమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨౨

రం. — (అథాధిదైవతం) ఉపాసనాప్రకార ఉచ్యత ఇతి శేషః (జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే) అహమేవ జ్వలిష్యామి- మత్సమః కోఽపి జ్వలనవ్యాపారేణ నాస్తీత్యగ్నిర్దధ్రే - ధృతవాన్ - నిశ్చిత్య నిరన్తరజ్వలనపరో బభూవేత్యర్థః. (తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతమితి) ఏవమేవాన్యాః- శ్రోత్రాద్యభిమానిన్యో దిగాదిదేవతాః యథాదైవతం- తత్తద్దేవతావృత్తిమనతిక్రమ్యాభిమానినీ రేతథా నిరన్తరం స్వస్వవ్యాపారపరాశ్చ బభూవురిత్యర్థః. (స యథైషాం ప్రాణానామితి) యథా అధ్యాత్మమితరేషాం వాగాదిప్రాణానాం మధ్యే హృదయమధ్యవర్తీ సః- పూర్వోక్తో ముఖ్యప్రాణః శ్రేష్ఠః- ఏవమధిదైవతమితరాసామగ్నిసూర్యాదిదేవతానాం మధ్యే వాయుః శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయురితి) ఇతరా అగ్నిసూర్యాద్యా దేవతాః మ్లోచన్తి - అస్తం గచ్ఛన్తి. న వాయుః- తస్యాహోరాత్రమేకరూపత్వాదితి భావః (సైషాఽనస్తమితేతి) యద్వాయుః- యదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యోఽవాయురిత్యుచ్యతే - సైషాఽనస్తమితా దేవతా- తస్మాదధిదైవతం వాయురేవ శ్రేష్ఠత్వేన నిర్ధారితః పూర్వవదగ్నిసూర్యాదిభిర్దేవతైః- అతః ప్రాధాన్యేన స ఏవోపాస్య ఇతి భావః. ౨౨

శం.— అథైతస్యైవార్థస్య ప్రకాశక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యతశ్చ- యస్మాద్వాయోరుదేతి - ఉద్గచ్ఛతి సూర్యోఽధ్యాత్మం చ చక్షురాత్మనా ప్రాణాత్, అస్తం చ యత్ర- వాయౌ ప్రాణే చ గచ్ఛత్యపరసన్ధ్యాసమయే స్వాపసమయే చ పురుషస్య, (తం దేవాః) తం ధర్మం దేవాశ్చక్రిరే- ధృతవన్తో వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చ పురా విచార్య. స ఏవాద్య- ఇదానీం, శ్వోఽపి - భవిష్యత్యపి కాలే, అనువర్త్యతే అనువర్తిష్యతే చ దేవైరిత్యభిప్రాయః. తత్రైమం మన్త్రం సఙ్క్షేపతో వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం (ప్రాణాద్వా ఏష సూర్య ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి) తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- యద్వై ఏతే వ్రతమముర్హి - అముష్మిన్కాలే వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చాధ్రియన్త- తదేవాద్యాపి కుర్వన్తి- అనువర్తన్తేఽనువర్తిష్యన్తే వ్రతం తయోరభగ్నమేవ. యత్తు వాగాదివ్రతం చ తద్భగ్నమేవ- తేషామస్తమనకాలే చ వాయౌ ప్రాణే చ నిమ్లుక్తిదర్శనాత్. అథైతదన్యత్రోక్తం "యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయన్త" ఇత్యధ్యాత్మం అథాధిదైవతం యదా వా అగ్నిరనుగచ్ఛతి వాయుం తర్హ్యనూద్వాతి తస్మాదేనముదవాసీదిత్యాహుర్వాయుం హ్యనూద్వాతి యదాదిత్యోఽస్తమేతి వాయుం తర్హి ప్రవిశతి వాయుం చన్ద్రమా వాయౌ దిశః ప్రతిష్ఠితాః వాయోరేవాధి పునర్జాయన్త ఇతి. యస్మాదేవ వ్రతం వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చానుగతం- యదేతద్వాయోశ్చ ప్రాణస్య చ పరిస్పన్దాత్మకత్వం సర్వైర్దేవైరనువర్త్యమానం వ్రతం- తస్మాదన్యోఽప్యేకమేవ వ్రతం చరేత్. కిం తత్. ప్రాణ్యాత్ - ప్రాణనవ్యాపారం కుర్యాత్. అపాన్యాత్ - అపాననవ్యాపారం చ. నహి ప్రాణవ్యాపారస్య ప్రాణనాపాననలక్షణస్యోపరమోఽస్తి. తస్మాత్తదేవైకం వ్రతం చరేద్ధిత్వేన్ద్రియాన్తరవ్యాపారం. నేన్మా- మాం పాప్మా మృత్యుః- శ్రమరూపీ ఆప్నువత్ - నాప్నుయాత్. నేచ్ఛబ్దః పరిభయే. యద్యహమస్మాద్వ్రతాత్ప్రచ్యుతః స్యాం- గ్రస్త ఏవాహం మృత్యునేత్యేవం త్రస్తో ధారయేత్ప్రాణవ్రతమిత్యభిప్రాయః. యది- కదాచిదుచరేత్ - ప్రారభేత ప్రాణవ్రతం- సమాపిపయిషేత్ - సమాపయితుమిచ్ఛేత్. యదిహ్యస్మాద్వ్రతాదుపరమేత్ - ప్రాణః పరిభూతః స్యాద్దేవాశ్చ- తస్మాత్సమాపయేదేవ. తేనో- తేనానేన వ్రతేన- ప్రాణాత్మప్రతిపత్త్యా- సర్వభూతేషు వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకా ఏవాయం ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృదేవం. తేనానేన వ్రతధారణేనైతస్యా ఏవ ప్రాణదేవతాయాః సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకాత్మత్వం. సలోకతాం- సమానలోకతాం వా. ఏకస్థానత్వం. విజ్ఞానమాన్ద్యాపేక్షమేతత్. జయతి- ప్రాప్నోతీతి. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణార్థదార్ఢ్యార్థంమన్త్రమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) సూర్యోఽధిదైవముదయకాలే వాయోరుద్గచ్ఛతి- తత్రైవాపరసన్ధ్యాసమయేఽస్తంగచ్ఛతి. సఏవాధ్యాత్మం ప్రబోధసమయే చక్షురాత్మనా ప్రాణాదుదేతి- పురుషస్య స్వాపసమయే చ తస్మిన్నేవాస్తంగచ్ఛతీతి యతశ్శబ్దార్థః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధం ప్రాణాదిత్యాది బ్రాహ్మణవ్యవహితంశ్లోకపూర్ణతాజ్ఞాపనార్థం ప్రథమంవ్యాచష్టే (తందేవా ఇతి) ధారణస్య ప్రకృతత్వాత్ సామాన్యేనచఏశేషంలక్షయిత్వాహ (ధృతవన్త ఇతి) సఏవేతిధర్మపరామర్శః. తత్రేతిసప్తమీసమ్యాన్తమన్త్రమధికరోతి. ఇమంమన్త్రమితిపూర్వాద్ధోక్తిః. ఉత్తరార్ధస్య బ్రాహ్మణయాకాఙ్క్షాపూర్వకముక్తావ్యాచష్టే (తమిత్యాదినా) వైరభగ్నం - దేవైరభగ్నత్వేనవినాశంసితంవిస్మగచ్ఛన్తీత్యర్థః విశేషణస్యార్థవత్త్వంసాధయతి (యత్త్విత్తి) ఉక్తహేతుమగ్నిరహస్యమూత్రత్త్యాదిశయతి (అథేతి) యథాత్రైస్యుపమార్థఃశ్లోకః. అనుగచ్ఛతి- శామ్యతీత్యేతత్. వాయుమను- పదధీనఏవలస్మిన్నాలేఽవాలి - అస్తమేతి. ఉదవాసీత్ - అస్తంగతఇత్యర్థః. ఇతిశట్గోఽగ్నిరహస్యవిషయవాక్యసమాప్త్యర్థః. అధ్యాత్మం ప్రాణవ్రతమధిదైవతంచ వాయువ్రత, మిత్యేకమేవ వ్రతంధార్యమితిమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం ప్రతిపాద్యతస్మాదితివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) నహివాగాదయో గ్లానిద్వయమోవాపరిస్పన్దవిరహిణస్తాతుమర్హన్తి- తేన ప్రాణాదివ్రతంత్రైరనువర్త్యతఏవేత్యర్థః. ఏకమేవెనియమే ప్రాణవ్యాపారస్యాభగ్నత్వంహేతుమాహ (నహీతి) తదనుపరమేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను ప్రాణనాద్యథావిజీవనాసత్త్వాత్ త్రస్యార్థికత్వాత్ తద్విధానమవిధేయమిత్యాశఙ్క్య వ్యాపకారలభ్యంనియమందర్శయతి (హిత్వేతి) నేదిత్యాదివాక్యస్యార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (యద్యపీతి) ప్రాణవ్రతస్యస్వతఃసిద్ధస్థానమాశఙ్క్యసర్వేన్ద్రియవ్యాపారనివృత్తిరూపం సన్న్యాసమాదరణమనువర్తయేదిత్యాహ (యదీతి) విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) ప్రాణాదిపరిభవపరిహారార్థం నియమంనిగమయతి (తస్మాదితి) విద్యాఫలంవక్తుం భూమికాంకరోతి (తేనేతి) వ్రతమేవవిశినష్టి (ప్రాణేతి) ప్రతిపత్తిమేవ ప్రకటయతి (సర్వభూతేష్వితి) సప్రతివిద్యాఫలంకథయతి (ఏవమితి) కథమేకస్మిన్నేవవిజ్ఞానేఫలవికల్పస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య విజ్ఞానప్రకర్షాపేక్షంసాయుజ్యం - తన్నికర్షాపేక్షంచసాలోక్యమిత్యాహ (విజ్ఞాననేతి) ౨౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉక్తార్థేసాక్షితయామన్త్రముపన్యస్యతి (అథైషశ్లోకోభవతీతి) ప్రకృతవిషయేఽయంశ్లోకస్సంవాదకోభవతీత్యర్థః యతశ్చోదేతిసూర్యోఽస్తంయత్రచగచ్ఛతీత్యముంపరిశ్లోకార్ధంస్వయమేవవ్యాచష్టే శ్రుతిః (ప్రాణాద్వాఏషఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీతి) అత్ర ప్రాణశబ్దార్థోవాయుః వాయుప్రేరణాధీనత్వాచ్చాదిత్యాదిగతేరగ్న్యాదిత్యాదేరుదయాస్తమయాత్ వాయ్వధీనావిత్యతో వాయోరేవభవన్తీతిభావః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధమాహ (తందేవాశ్చక్రిరే ధర్మంసఏవాద్యసఉశ్వఇతీతి) తం- ప్రాణమేవదేవాః- అధ్యాత్మంవాగాదయో, ఽధిదైవతమగ్న్యాదిత్యాదయశ్చధర్మంచక్రిరే- ప్రాణోపాసనమేవ శ్రేయస్సాధనమితినిశ్చితవన్తః. అతస్సఏవధర్మోఽద్యాప్యనుష్ఠేయః-శ్వోఽప్యనుష్ఠేయఇతి. అమువేవమన్త్రోత్తరార్ధస్యార్థంస్వయంసంక్షిప్యాహ శ్రుతిః (యద్వాఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్యకుర్వన్తీతి) వైశబ్దోఽవధారణే. యత్ - యస్మాత్కారణాదేతే- వాగాద్యాదేవా అముర్హి- అముష్మిన్కాలే ముఖ్యప్రాణమధ్రియన్త- ఉపాస్యత్వేనావధృతవన్తః. తస్మాదద్యాపితదేవకుర్వన్తి- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవం శ్రుతిశ్లోకమాంసాంపరిసమాప్య తత్ర నిశ్చితమర్థమాహ (తస్మాదేకమేవ వ్రతంచరేదితి) తస్మాత్ - ఉక్తహేతుభిఃఏకం వ్రతం- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవచరేత్ - ఆచరేత్. అనుతిష్ఠేదిత్యర్థః. ఏవంముఖ్యప్రాణోపాసనంవిధాయాఙ్గత్వప్రకారమాహ (ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మాపాప్మామృత్యురాప్నువదితీతి) ఉక్తప్రాణోపాసనారమ్భసమయేప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చైవ- ప్రాణనాపాననే-రేచకపూరకేఉపాసనాఙ్గతయాకుర్యాత్. నిపర్యం. మా- మాం. ఇత్యబ్దోఽవధారణే. పాప్మా-పాపరూపః- శ్రమరూపోమృత్యుర్నాప్నువత్- శత్రన్త్రాయంశబ్దః. మాంనాప్నుయాదితిబుద్ధ్యేత్యర్థః. అన్యథా ప్రాణనాపాననాకరణేశ్రమేణవ్యాసారోపరోధస్స్యాదితిభావః. కించ (యద్యుచ్చరేత్సమాపిపయిషేత్) యదీమం ప్రథమముపక్రమేత- తర్హిసమాపిపయిషేత్- సమాపనసంకల్పమిచ్ఛేత్. సమాపనంకుర్యాదేవ. మధ్యేవిచ్ఛేదంనకుర్యాదిత్యర్థః. ఏవంసాఙ్గముపాసనముక్త్వాఽథతత్ఫలమాహ (తేనోఏతస్యైదేవతాయైసాయుజ్యంసలోకతాంజయతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏతస్యైదేవతాయైఇతివిభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఏతస్యాదేవతాయాఇత్యర్థః. తేన- అనుష్ఠితేనప్రాణోపాసనేనఏతస్యాఃప్రాణదేవతాయాఏవసాయుజ్యం-సమానగుణయోగంసాలోక్యంచప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మ తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి । ఏతదేషాగ్ం సామైతద్ధి సర్వైర్నామభిస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తి॥ ౧

శం.— యదేతదవిద్యావిషయత్వేన ప్రస్తుతం సాధ్యసాధనలక్షణం వ్యాకృతం జగత్, ప్రాణాత్మప్రాప్త్యన్తోత్కర్షవదపి ఫలం,- యచ్చైతద్వ్యాకరణాత్ప్రాగవస్థాఽవ్యాకృతశబ్దవాచ్యం వృక్షబీజవత్,- సర్వమేతత్త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే-నామరూపం కర్మ చేతి-అనాత్మైవ. నాత్మా-యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ. తస్మాదస్మాద్విరజ్యేతేత్యేవమర్థస్త్రయం వా ఇత్యాద్యారమ్భః. నహ్యస్మాదనాత్మనోఽవ్యావృత్తచిత్తస్యాత్మానమేవలోకమహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాసితుం బుద్ధిః ప్రవర్తతే- బాహ్యప్రత్యగాత్మప్రవృత్త్యోర్విరోధాత్. తథా కాఠకే- పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది. కథం పునరస్య వ్యాకృతావ్యాకృతస్య క్రియాకారకఫలాత్మనః సంసారస్య నామరూపకర్మాత్మతైవ- న పునరాత్మత్వమిత్యేతత్సంభావయితుం శక్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే-తేషాం నామ్నాం-యథోపన్యస్తానాం. నామేతి శబ్దసామాన్యముచ్యతే- యః కశ్చ శబ్దో నామేవ నిత్యుక్తత్వాత్. వాగిత్యేతస్య శబ్దస్యార్థః శబ్దసామాన్యమాత్రం- ఏతదేషాం-నామవిశేషాణాముక్థం- కారణం. ఉపాదానం సైన్ధవలవణకణానామివ సైన్ధవాచలః. తదాహ- అతో హి- అస్మాన్నామసామాన్యాత్ సర్వాణి నామాని-యజ్ఞదత్తో దేవదత్త ఇత్యేవమాదిప్రవిభాగాన్యుత్తిష్ఠన్తి - ఉత్పద్యన్తే. ప్రవిభజ్యన్తే లవణాచలాదివ లవణకణాః. కార్యం చ కారణేనావ్యతిరిక్తం. తథా- విశేషాణాం చ సామాన్యేఽన్తర్భావాత్. కథం సామాన్యవిశేషభావ ఇతి. ఏతత్- శబ్దసామాన్యమేషాం- నామవిశేషాణాం సామ - సమత్వాత్సామ సామాన్యమిత్యర్థః. ఏతద్ధి- యస్మాత్సర్వైర్నామభిరాత్మవిశేషైః సమం. కిం చ - ఆత్మలాభావిశేషాచ్చ నామవిశేషాణాం. యస్య చ యస్మాదాత్మలాభో భవతి- స తేనావిభక్తో దృష్టః- యథా ఘటాదీనాం మృదా. కథం నామవిశేషాణామాత్మలాభో వాచ ఇతి. ఉచ్యతే-యత ఏతదేషాం-వాక్శబ్దవాచ్యం వస్తు బ్రహ్మ- ఆత్మా. తతో హ్యాత్మలాభో నామ్నాం- శబ్దవ్యతిరిక్తస్వరూపానుపపత్తేః. తత్ప్రతిపాదయతి- ఏతత్- శబ్దసామాన్యం హి - యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషాన్- సర్వాణి నామాని బిభర్తి- ధారయతి స్వరూపప్రదానేన. ఏవం కార్యకారణత్వోపపత్తేః, సామాన్యవిశేషోపపత్తేః, ఆత్మప్రదానోపపత్తేశ్చ నామవిశేషాణాం శబ్దమాత్రతా సిద్ధా. ఏవముత్తరయోరపి సర్వం యోజ్యం యథోక్తం. ౧

ఆ.— ప్రపఞ్చితస్యావిద్యాకార్యస్య సఙ్క్షేపేణోపసంహారార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (యదేతదితి) ఫలమపి జ్ఞానకర్మణో రుక్తవిశేషణవద్యదేతత్ప్రస్తుతమితి సమ్బన్ధః. అవ్యాకృతప్రక్రియాయాముక్తం స్మారయతి (యచ్చేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతస్య జగతస్సఙ్క్షేపతో రూపమాహ (సర్వమితి) వాఙ్మనఃప్రాణాఖ్యం త్రయమితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కిం తదిత్యాదినా) కిమర్థః పునరయముపసంహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మైవేతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (యత్సాక్షాదితి) అనాత్మత్వేన జగతో హేయత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. వైరాగ్యమపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిరక్తస్యాపి కుతో హానిరత్రాధికారస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) అనాత్మప్రవణమనస్యాత్మానం ప్రత్యాయయిష్యతి - ఆత్మనస్సర్వాత్మత్వాత్ - కుతో విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కథం తర్హి ప్రత్యగాత్మధీః - తత్రాహ (కశ్చిదితి) ఉపసంహారస్యోక్తఫలత్వేఽపి సర్వస్య జగతో నామాదిమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అనుమానైస్సమ్భావనాం దర్శయతి (అత్రేతి) తత్ర తత్కార్యత్వహేతుకమనుమానమాహ (తేషామితి) వాగిత్యేతదుక్థమితి సమ్బన్ధః. ఇన్ద్రియవ్యావృత్త్యర్థం వాక్శబ్దార్థమాహ (శబ్దేతి) సఙ్గృహీతమర్థం వివృణోతి (యః కశ్చేత్యాదినా) ఉక్తముపపాదయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తదాహేతి) కార్యకారణభావే కిమాయాతం- అత ఆహ (కార్యం చేతి) సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తతోఽనతిరిచ్యన్తే- తత్కార్యత్వాత్ - యద్యత్కార్యం- తత్తతోఽనతిరిచ్యతే- యథా మృదో ఘట ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రే కల్పితాః- ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ - రజ్జ్వవయవానువిద్ధసర్పాదివదిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) కార్యాణాం కారణేఽన్తర్భావవదితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) సామత్వం సాధయతి (ఏతద్ధీతి) ఇతశ్చ నామవిశేషా నామమాత్రే వర్తన్త ఇత్యాహ (కిం చేతి) నామవిశేషాణాం నామమాత్రాదాత్మలాభాత్తస్మాదవిశేషాస్తత్రైవాన్తర్భావ ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాన్నామ్నః పృథగ్వస్తుతో న సన్తి- తేనాత్మవత్త్వాత్- యే యేనాత్మవన్తః- తే తతో న పృథగ్వస్తుతోఽసన్తి - యథా మృదాత్మవన్తో ఘటాదయో వస్తుతస్తతో న పృథక్సన్తీత్యుక్తేనానుమానేన వ్యాప్తిం సాధయతి (యస్య చేతి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) అతశ్శబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభో భవతీతి శేషః. తత్రైవ యుక్తిమాహ (తతో హీతి) తత్రైవ వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (ఏతదిత్యాదినా) తస్మాత్తన్మాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభ ఇతి వాక్యశేషః. ప్రథమఖణ్డికాయాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉపపత్తిత్రయముత్తరవాక్యద్వయేఽపి తుల్యమిత్యాహ (ఏవముత్తరయోరితి) ౧

రం.— (త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి) చేతనాచేతనాత్మకే జగతి ఇదం- పరిదృశ్యమానమచేతనాత్మకం జగత్ త్రయమేవ. కిం తత్. నామరూపం కర్మేతి. అత్ర కర్మ- జీవీయపుణ్యపాపాత్మకమచేతనస్య నామరూపాత్మకపరిణామే కారణం. తత్కార్యం దేవమనుష్యాది నామరూపాత్మకం జగత్. ఏతత్త్రితయరూపమేవేత్యర్థః. (తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమితి) తేషాం - నామరూపకర్మణాం మధ్యే ఏషాం నామ్నాం దేవమనుష్యఘటపట ఇత్యాదీనాం వాగితి శబ్దనిర్దిష్టమేతత్-వాగిన్ద్రియాత్మకం వస్తు ఉక్థం-ఉత్పాదనమిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (అతో హి సర్వాణి

ఉ.— అథరూపాణాం చక్షురిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి రూపాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాం సామైతద్ధి సర్వై రూపైస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి రూపాణి బిభర్తి॥ ౨

అథ కర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాం సామైతద్ధి సర్వైః కర్మభిస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి కర్మాణి బిభర్తి తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మాత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయం తదేతదమృతం సత్యేనచ్ఛన్నం ప్రాణో వా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నః॥ ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఇ తి బృ హ దా ర ణ్య కే తృ తీ యో ఽ ధ్యా యః.

నామాన్యుత్తిష్ఠన్తీతి) వాగిన్ద్రియాధీనత్వాత్సర్వేషాం నామ్నామఖిలాపశబ్దశ్చ - వాగిన్ద్రియాదేవ సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి - జాయన్త ఇత్యర్థః- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కథమేకేన వాగిన్ద్రియేణ నానానామాఖిలాపశక్త్యత్రాహ (ఏతదేషాం సామేతి) వాగిత్యేతదేషాం సర్వేషాం నామ్నాం సామేత్యర్థః. తత్ర సామపదార్థం వివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధి సర్వైర్నామభిస్సమమితి) కార్యానురూపత్వాత్కారణస్య సర్వైర్నామభిస్సమం- సర్వనామానురూపమేవ వాగిన్ద్రియమిత్యర్థః. సమత్వమేవ సామత్వమితి భావః. (ఏతదేషాం బ్రహ్మేతి) వాగిత్యేతదేషాం నామ్నాం బ్రహ్మేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థవివరణేనైతదుపపాదయతి (ఏతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తీతి) భర్తృత్వమేవ బృహత్త్వరూపం బ్రహ్మత్వం. అత ఏతత్-వాగిన్ద్రియం సర్వాణి నామాని బిభర్తీతి భర్తృత్వాద్వాగిన్ద్రియస్య నామాని ప్రతి బ్రహ్మత్వమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— అథేదానీం రూపాణాం - సితాసిత ప్రభృతీనాం చక్షురితి - చక్షుర్విషయసామాన్యం చక్షుశ్శబ్దాభిధేయం. రూపసామాన్యం. ప్రకాశ్యమాత్రమభిధీయతే. అతో హి సర్వాణి రూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తి. ఏతదేషాం సామ-ఏతద్ధి సర్వై రూపైస్సమం. ఏతదేషాం బ్రహ్మ- ఏతద్ధి సర్వాణి రూపాణి బిభర్తి ౨

ఆ.— తత్ర వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణి పదాని వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నామవ్యాఖ్యానాన న్తర్యమథశబ్దార్థః చక్షురుక్థమితి సమ్బన్ధః. చక్షురితి చక్షుశ్శబ్దాభిధేయం చక్షుర్విషయసామాన్యమభిధీయతే - తచ్చ రూపసామాన్యం- తదపి ప్రకాశ్యమాత్రమితి యోజనా. ౨

రం.— (అథరూపాణాం చక్షురిత్యేతదేషాముక్థమితి) పూర్వవదర్థః. (అతో హి సర్వాణి రూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తీతి) రూపజ్ఞానస్య చక్షురుత్థితత్వాద్రూపస్య చక్షురుత్థితత్వవ్యవహార ఔపచారికః. (ఏతదేషాం సామైతద్ధి సర్వై రూపైస్సమమితి) సర్వరూపజ్ఞానజనకత్వాచ్చక్షుషః కారణస్య కార్యసమత్వోక్తిః. (ఏతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి రూపాణి బిభర్తీతి) చక్షుషో రూపజ్ఞానభర్తృత్వాద్రూపభరణం తజ్జ్ఞానద్వారా ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— అథేదానీం సర్వకర్మవిశేషాణాం - మననదర్శనాత్మకానాం చలనాత్మకానాం చ క్రియాసామాన్యమాత్రేణ న్తర్భావ ఉచ్యతే . కథం. సర్వేషాం కర్మవిశేషాణామాత్మా- శరీరం సామాన్యం. ఆత్మా- ఆత్మనః కర్మాత్మేత్యుచ్యతే. ఆత్మనా హి - శరీరేణ కర్మ కరోతీత్యుక్తం. శరీరే చ సర్వం కర్మాభివ్యజ్యతే- అతస్తాత్స్థ్యాత్తచ్ఛబ్దం కర్మ. కర్మసామాన్యమాత్రం సర్వేషామేషామేవాముక్థమిత్యాదిపూర్వవత్. తదేతత్ - యథోక్తం నామరూపకర్మత్రయమితరేతరాశ్రయమితరేతరాభివ్యక్తికారణమితరేతరప్రలయం సంహతం త్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సదేకం. కేనాత్మనైకత్వమితి. ఉచ్యతే- అయమాత్మా- అయం పిణ్డః కార్యకారణాత్మసఙ్ఘాతః. తథాన్నత్రయే వ్యాఖ్యాతః ❋ఏతన్మయో వా అయమాత్మేత్యాదినా. ఏతావద్ధీదం సర్వం వ్యాకృతమవ్యాకృతం చ - యదుత నామరూపం కర్మేతి. ఆత్మా ఉ ఏకోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్సన్నధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వ్యవస్థితమేతదేవ త్రయం నామరూపం కర్మేతి. తదేతత్- వక్ష్యమాణమమృతం సత్యేన ఛన్నమితి. ఏతస్య వాక్యస్యార్థమాహ (ప్రాణో వా ఽమృతం) కరణాత్మకోఽన్తరుపష్టమ్భకః ఆత్మభూతోఽమృతః- అవినాశీ. నామరూపే సత్యం కార్యాత్మకే శరీరావస్థే. క్రియాత్మకస్తు ప్రాణస్తయోరుపష్టమ్భకో బాహ్యాభ్యాం శరీరాత్మకాభ్యాముపజనాపాయధర్మిభ్యాం మర్త్యాభ్యాం ఛన్నోఽప్రకాశీకృతః. ఏతదేవ సంసారతత్త్వమవిద్యావిషయం ప్రదర్శితం. అత ఊర్ధ్వం విద్యావిషయ ఆత్మాధిగన్తవ్య ఇతి చతుర్థ ఆరభ్యతే. ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే తృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — రూపప్రకరణాన సర్వమథేత్యుచ్యతే. క్రియావిశేషాణాం క్రియామాత్రే సర్వాన్తం ప్రశ్నద్వారాస్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్ర శరీరనిర్వర్త్యకర్మ గ్రాహ్యం పురుషవిధబ్రాహ్మణే మనుష్యాయత్త (ఆత్మనా హీతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (శరీరే చేతి) తథాపి కథమాత్మశబ్దశ్శరీరనిర్వర్త్యకర్మ బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాలక్షణయేత్యాహ (అత ఇతి) సఙ్క్షేపస్యాపి సఙ్క్షేపాన్తరమాహ (తదేతదితి) తదేతత్త్రయం త్రివణ్డవిష్టమ్భవత్సంహతం సదేకమిలితమప్యుష్టం. కథం సంహతత్వం- అత ఆహ (ఇతరేతరాశ్రయమితి) రూపాదివిషయమాశ్రిత్యనామకర్మణీ సిద్ధ్యతః- స్వాత్మస్థిత్యర్థం తయోరాశ్రయణీయత్వదర్శనాత్. నామకర్మణీ చాశ్రిత్య రూపం సిద్ధ్యతి- సహితేష్వేవ తత్త్వేషు సత్త్వమిత్యర్థః. వాచకేన వాచ్యస్య, తేనైతరస్య, తాభ్యాం చ క్రియాయాః, నష్టయోరితరయో, రప్యేకదర్శనాదన్యోన్యమన్యోన్యాఙ్గత్వమాహ (ఇతరేతరేతి) సతి నామ్ని రూపోపసంహారదర్శనాత్, రూపే చ సతి నామసంహారదృష్టేః, సతోశ్చ తయోః కర్మణ, కర్మణశ్చ సతి తయో, రుపసంహారోపలబ్ధేరితరేతరప్రలయమిత్యాహ (ఇతరేతరప్రలయమితి) త్రయాణామేకత్వం విరుద్ధమితి శఙ్కిత్వాపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కథం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మనా త్రయాణామేకత్వం- తత్రాహ (తథేతి) నామరూపకర్మణాం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్రత్వేపి తతో వ్యతిరిక్తం సఙ్ఘాతాపిన్నత్వాస్యదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) నామాదిత్రయస్య సఙ్ఘాతమాత్రత్వే కథం వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) సఙ్ఘాతోయమాత్మశబ్దితస్స్వయమేకోపి సన్నధ్యాత్మాదిభేదేన స్థితం త్రయమేవ భవతీతివ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యర్థః. ఏకస్మిన్నపి సఙ్ఘాతే కార్యకరణరూపేణావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) అస్మిన్భూతేః- తస్యోపాధిత్వేనస్థిత ఇతి యావత్. అవినాశీ- స్థూలదేహోగచ్ఛత్యపియావన్మోక్షం నగచ్ఛతీత్యర్థః. సచ్ఛత్యచ్ఛత్యం- భూతపఞ్చకం. తదాత్మనీ నామరూపే ఇత్యాహ (నామేతి) కరణయాథాత్మ్యకం కథయతి (క్రియాత్మకస్త్వితి) పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకం తత్కార్యం సర్వం సచ్ఛత్యచ్ఛేతివ్యుత్పత్తేస్సత్యం వైరాజం శరీరం కార్యమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతకార్యాత్మకకరణరూపసప్తదశకలిఙ్గస్య మూర్తామూర్తస్యాయమనన్తస్సైవాచ్యావాచకం- లక్షల్వనాత్మాపి స్థూలదేహభస్త్వాద్గుణ్జాతం- తేనాపిచ్ఛన్నం ప్రత్యగ్వస్తుసుఖరావిభతదాన్తఃపహృత్తైర్వాప్యమితిథావః. ఇదానీమవిద్యాకార్యప్రపఞ్చముపసంహరతి (ఏతదితి) అవిద్యావిషయవివరణస్యవక్ష్యమాణోపనిషగముపసంహరతి (అత ఇతి) ప్రపఞ్చితే సత్యవిద్యావిషయే తతో విరక్తస్యాత్మానం వివిదిషోస్సఞ్జాపనార్థం చతుర్థప్రముఖః సన్దర్భో భవిష్యతి- తస్మాదవిద్యాయా విషయస్య వివరణముపనిషగీతిభావః...... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యేణ

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానేన కృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

౧౦.— (అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్తీత్యాది) అత్ర కర్మశబ్దః పుణ్యపాపాత్మకకర్మపర ఇతి పూర్వముక్తం. ఆత్మశబ్దో జీవపరః. ఆత్మన ఏవ పుణ్యపాపానిజాయన్తే, సచ సర్వపుణ్యపాపకర్తృత్వానురూపః. సర్వపుణ్యపాపానాం భర్తా, చేత్యర్థః. పదానామర్థస్స్పష్టః. (తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మేతి) ఏవం నామరూపకర్మాత్మకస్యాచేతనస్య చేతనభూతాత్మప్రత్యగాత్మనో జీవాదత్యన్తవైలక్షణ్యేపి నామరూపకర్మలక్షణం తదేతత్త్రితయమేకం సదయమాత్మా -, నామరూపకర్మాణ్యాత్మనా అగృహీతవివేకాస్సామరాణామేకమివ భవన్తీత్యర్థః. తదేతద్వ్యథయతి (ఆత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయమితి) వివేకినాం త్రయమేతత్. అవివేకినామేక ఆత్మైవేత్యర్థః. ఉశబ్దోఽవధారణే. అవివేకిభిరాత్మా పృథక్కృతో న జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ (తదేతదమృతం సత్యేనచ్ఛన్నమితి) తదేతద్వాక్యమమృతసత్యశబ్దవివరణపూర్వకం శ్రుతిస్స్వయమేవ వ్యాచష్టే (ప్రాణో వా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దో బద్ధజీవపరః- *ప్రాణో వా ఆశాయా భూయానిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య బద్ధజీవే ప్రయోగాత్. సత్యం- పుణ్యపాపకర్మఫలమిత్యర్థః. *ఋతం పిబన్తావిత్యాదౌ సత్యాపరపర్యాయస్య ఋతశబ్దస్య కర్మఫలే ప్రయోగదర్శనాత్. కర్మఫలం హ్యవశ్యమ్భావితయా సత్యం భవితుమర్హతి. తథాచ పూర్వవాక్యే అమృతమిత్యుక్తః ప్రాణః- జీవాత్మా. సత్యశబ్దోక్తే చ నామరూపే. తాభ్యాం - నామరూపాభ్యామయం ప్రాణశబ్దితః ప్రత్యగాత్మాచ్ఛన్నః. అతః పామరైర్న జ్ఞాయతే వివిచ్యేతి పూర్వవాక్యార్థః. తతశ్చ కర్మఫలభూతాభ్యాం నామరూపాభ్యాం సపిణ్డితోయం స్వయమమృతః - అపహతపాప్మత్వాదిమానేవాత్మా వ్యాధకులసంవర్ధిత రాజకుమారవత్తాభ్యాం ప్రచ్ఛన్నో భవతి- నామరూపాభ్యామగృహీతవివేకో భవతీతి పూర్వవాక్యఫలితార్థ ఇత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రాణశబ్దవివృతోయమమృతశబ్దః నిరుపాధికామృతప్రాణశబ్దవాచ్యపరమాత్మపరః. తథాచ స ఏవ నామరూపాత్మకజగతో న్తర్యామీ సన్ జీవకర్మఫలతయా స్వసృష్టాభ్యాం తాభ్యాం స్వయమేవ విశిష్టో భవతీతి వాక్యార్థః. తతశ్చ * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదౌ ప్రపఞ్చితస్య పరమాత్మన ఏవ సర్వనామరూపభాక్త్వమిత్యస్యార్థస్య నిగమనపరోయం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇత్యన్తస్సన్దర్భ ఇత్యపి వదన్తి........................ ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే తృతీయాధ్యాయభాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచయుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

చతుర్థాధ్యాయః.

---*---

అవతారికా.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదన్వేషణేన సర్వమన్విష్టం స్యాత్. తదేవ చాత్మతత్త్వం సర్వస్మాత్ప్రియతమత్వాదన్వేష్టవ్యం. *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీత్యాత్మతత్త్వమేకం విద్యావిషయః. యస్తు భేదదృష్టివిషయస్సః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యవిద్యావిషయః. * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీత్యేవమాదిభిః ప్రవిభక్తౌ విద్యావిద్యావిషయౌ సర్వోపనిషత్సు. తత్ర చ యోఽవిద్యావిషయః స సర్వ ఏవ సాధ్యసాధనాదిభేదవిశేషవినియోగేన వ్యాఖ్యాత ఆతృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేః. స చ వ్యాఖ్యాతోఽవిద్యావిషయః సర్వ ఏవ ద్విప్రకారః - అన్తః ప్రాణ ఉపష్టమ్భకో గృహస్యేవ స్తమ్భాదిలక్షణః ప్రకాశకోఽమృతో, బాహ్యశ్చ కార్యలక్షణోఽప్రకాశక ఉపజనాపాయధర్మకస్తృణకుశమృత్తికాసమో గృహస్యేవ సత్యశబ్దవాచ్యో మర్త్యః. తేనామృతశబ్దవాచ్యః ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి చోపసంహృతః. స ఏవ చ ప్రాణో బాహ్యాధారభేదేష్వనేకధా విస్తృతః. ప్రాణ ఏకో దేవ ఇత్యుచ్యతే తస్యైవ బాహ్యః పిణ్డ ఏకస్సాధారణో విరాడ్వైశ్వానర ఆత్మా పురుషవిధః ప్రజాపతిః కో హిరణ్యగర్భ ఇత్యాదిభిః పిణ్డప్రధానైః శబ్దైరాఖ్యాయతే సూర్యాదిప్రవిభక్తకరణః. ఏకం చానేకం చ బ్రహ్మైతావదేవ- నాతః పరమస్తి. ప్రత్యేకం చ శరీరభేదేషు పరిసమాప్తం చేతనావత్కర్తృ భోక్తృ చేతి. అవిద్యావిషయమేవాత్మత్వేనోపగతో గార్గ్యో బ్రాహ్మణో వక్తోపస్థాప్యతే. తద్విపరీతాత్మదృగజాతశత్రుః శ్రోతా. ఏవం హి యతః పూర్వపక్షసిద్ధాన్తాఖ్యాయికారూపేణ సమర్ప్యమాణోఽర్థః శ్రోతుశ్చిత్తస్య వశమేతి- విపర్యయే హి తర్కశాస్త్రవత్కేవలార్థానుగమవాక్యైస్సమర్ప్యమాణో దుర్విజ్ఞేయస్స్యాత్ - అత్యన్తసూక్ష్మత్వాద్వస్తునః తథా చ కాఠకే - శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యాదివాక్యైరనుసంస్కృతదేవబుద్ధిగమ్యత్వం, సామాన్యమాత్రబుద్ధ్యగమ్యత్వం, చ సప్రపఞ్చం దర్శితం. *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యేతి చ ఛాన్దోగ్యే. * ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇతి చ గీతాసు. ఇహాపి చ శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనాతిగహ్వరత్వం మహతా సంరమ్భేణ బ్రహ్మణో వక్ష్యతి. తస్మాచ్ఛిష్టైవాఖ్యాయికారూపేణ పూర్వపక్షసిద్ధాన్తమాపాద్య ఏవం వస్తుసమర్పణార్థమస్యారమ్భః. ఆచారవిధ్యుపదేశార్థశ్చ - ఏవమాచారవతా వక్తృశ్రోతృభ్యామాఖ్యాయికానుగతోఽర్థోఽవగమ్యతే కేవలతర్కబుద్ధినిషేధార్థా చాఖ్యాయికా- * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా * నతర్కశాస్త్రదగ్ధాయ ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. శ్రద్ధా చ బ్రహ్మవిజ్ఞానే పరమం సాధనమిత్యాఖ్యాయికార్థః- తథా హి గార్గ్యాజాతశత్రూ వ్రతీవ శ్రద్ధాలుతా దృశ్యతే ఆఖ్యాయికాయాం. * శ్రద్ధావాన్ లభతే జ్ఞానమితి చ స్మృతిః...

ఆ— తృతీయాధ్యాయే సూత్రితవిద్యావిద్యయోరవిద్యా ప్రపఞ్చితా- సమ్ప్రతి విద్యాం ప్రపఞ్చయితుం చతుర్థమధ్యాయమారభమాణో వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (ఆత్మేతి) కిమిత్యర్థాన్తరేషు సత్స్వాత్మతత్త్వమేవానుసన్ధాతవ్యం- తత్రాహ (తదన్వేషణే చేతి) తస్యైవాన్వేష్టవ్యత్వే పరమప్రేమాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వం హేత్వన్తరమాహ (తదేవేతి) ఆత్మతత్త్వజ్ఞానస్య సర్వావాప్తిఫలత్వాచ్చ తదేవాన్వేష్టవ్యమిత్యాహ (ఆత్మానమితి) ఉక్తయా పరిపాట్యా ప్రసిద్ధమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మతత్త్వమితి) ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యస్త్వితి) సోఽవిద్యావిషయ ఇతి సమ్బన్ధః. కథం భేదదృష్టివిషయస్యావిద్యావిషయత్వం- తత్రాహ (అన్యోసావితి) యో భేదదృష్టిపరస్స న వేదేత్యవిద్యా తద్దృష్టిమూలం సూచితా- తేన తద్విషయో భేదదృష్టివిషయ ఇత్యర్థః. కథం యథోక్తౌ విద్యాఽవిద్యావిషయావసఙ్కీర్ణావవగన్తుం శక్యేతే- తత్రాహ (ఏకధేతి) సప్తాన్నబ్రాహ్మణే వృత్తమర్థం కథయతి (తత్ర చేతి) విద్యావిద్యావిషయయోరితి యావత్. ఆదిపదం సాధ్యసాధనావాన్తరభేదసఙ్గ్రహార్థం. యథోక్తో భేద ఏవ విశేషః. తస్మిన్వినియోగః- వ్యవస్థాపనం. తేనేత్యర్థః. ఉపసంహారబ్రాహ్మణాన్తే వృత్తమనుభాషతే (స చేతి) అథవా- ఉక్తా విద్యావిద్యావిషయా కథమసఙ్కీర్ణామన్తవ్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) తత్రోత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమారభ్యోక్తం దర్శయతి (తత్ర చేతి) తర్హి సమస్తత్వాదవిద్యావిషయస్య కథమవిదుషో గార్గ్యస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్య తదర్థమవాన్తరవిభాగమనువదతి (స చేతి) తావేవ ప్రకారౌ దర్శయన్నాదౌ సూక్ష్మశరీరముపన్యస్యతి (అన్తరితి) తస్య బాహ్యకరణద్వారా స్థూలేషు విషయేషు ప్రకాశకత్వమమృతత్వం చ వ్యుత్పాదితం. ద్వితీయం ప్రకారమాచక్షాణః స్థూలం దర్శయతి (బాహ్యశ్చేతి) తస్యైకయా విధయా సూక్ష్మదేహం ప్రత్యప్రకాశకత్వాదప్రకాశకత్వం, ఆగమాపాయిత్వేన చ హేయత్వం, సూచయతి (ఉపజనేతి) యథా గృహస్య తృణాదిబహిరఙ్గం - తథా సూక్ష్మస్య దేహస్య స్థూలో దేహః. తథాపి తృణాదినా వినా గృహస్య వ్యవహారాయోగ్యత్వవత్తస్యాపి స్థూలదేహం వినా న తద్యోగ్యత్వమితి మత్వాహ (తృణేతి) తస్మాత్పూర్వప్రకరణాన్తే నామరూపే సత్యమి

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆస స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి స హోవాచాజాతశత్రుః సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి॥ ౧

తత్ర ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సర్వథాబాధనైపుర్యం సత్యత్వమితిశఙ్కాం నిరసితుం విశినష్టి (మర్త్యఇతి) తస్య కార్యం దర్శయతి (తేనేతి) వృత్తమనూద్యాజాతశత్రుబ్రాహ్మణమవతారయతి (సఏవేతి)ఆదిత్యచన్ద్రాదయో బాహ్యద్వారభేదాః అనేకథాత్వం *అతిష్ఠామూర్తత్వాదివక్ష్యమాణగుణవత్త్వాచ్చ్రిష్టవ్యం. కథంతర్హితస్యైకత్వం - తత్రాహ (ప్రాణఇతి) ప్రాణస్యనానాత్వమేకత్వంచోక్తం- తస్మైకత్వంవివృణోతి (తస్యైవేతి , ప్రాణస్యైవస్వభావభూతోఽనాత్మలక్షణః పిణ్డస్సమష్టిరూపో హిరణ్యగర్భాదిశబ్దైరుపాధివిషయైస్తత్ర తత్ర శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యతే- సఏవ *అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యావిత్యాదిశ్రుతేస్సూర్యాదిభిః ప్రవిభక్తైకైకరన్ధ్రైరుపేతో భవతీత్యర్థః. యద్బ్రహ్మాసమస్తంవ్యస్తంచ - తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవ - సతస్మాదన్యదస్తీతి హిరణ్యగర్భం స్తౌతి (ఏకంచేతి) ఏకత్వంవిశదీకృత్య ప్రాణస్య నానాత్వం విశదయతి (ప్రత్యేకంచేతి) గౌణత్వాదసామాన్యతుల్యత్వంవ్యావర్తయతి (చేతనావదితి) కేవలభోక్తృత్వపక్షం వారయతి (కర్త్రితి) వక్తా- పూర్వపక్షవాదీతియావత్. తస్మాత్- అనుఖ్యాద్బ్రహ్మణోవిపరీతం - ముఖ్యం బ్రహ్మ. తస్మిన్ హ్యాస్యప్రాజ్ఞాశ్రోతా- సిద్ధాన్తవాదీత్యర్థః. కిమితివక్తృశ్రోతృరూపాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఏవంహీతి) ఏవంశబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (పూర్వపక్షేతి) అతో భవితవ్యమాఖ్యాయికయేతిశేషః. ఆఖ్యాయికాన్తరేఽపిదోషమాహ (విపర్యయేహీతి) యథార్థస్యశాస్త్రేణసమర్పయితుం నశక్యతే-బోద్ధృబుద్ధేకతర్కాకాంక్షానిరస్తత్వాత్. తథాకేవలమాగమగమ్యేప్రశ్నప్రతివచనభావరహితైస్తర్కైః- తైస్సమర్థయితుంనశక్యమిత్యర్థః. యదాఖ్యాయికానాంప్రణీయతే- తేనసాముఖ్యప్రతిపత్త్యర్థమసన్తర్కైర్దుర్గ్రహః. కుతోఽస్యదుర్జ్ఞేయత్వం- తత్రాహ (అత్యన్తేతి) యథోక్తస్యవస్తునోదుర్విజ్ఞేయత్వే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తథాచేతి) నైషాతర్కేణ- మతిరాపనేయా. దేవబుద్ధిః- సాత్త్వికీబుద్ధిః. సామాన్యమాత్రబుద్ధిః- తామసీ రాజసీచబుద్ధిః. అతిగహ్వరత్వం-అత్యన్తగమ్భీరత్వం. గూఢత్వం- తాత్పర్యం. బ్రహ్మణోదుర్జ్ఞేయత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆఖ్యాయికాయాముముక్షుప్రతిపత్త్యర్థత్వముక్త్వాస్థాపరమాహ (ఆచారేతి) ఉత్తమాదధమేనప్రణిపాతోపసదనాదిద్వారావిద్యాగ్రాహ్యా - అధమాత్తూత్తమేనతద్వ్యతిరేకేణ శ్రద్ధాదిమాత్రేణ లబ్ధవ్యేత్యాచారప్రకారజ్ఞాపనార్థత్వాదయమారమ్భ ఇత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయామాయథోక్తార్థేనిశ్చయత్వం కథయతి (ఏవమితి) వక్తృశ్రోత్రోర్మధ్యే యథోక్తాచారవతా శ్రోత్రా విద్యాలబ్ధా- వక్త్రాచతాదృశే సోపదేశవ్యత్యేయోఽస్యామాఖ్యాయికాయామనుగతో గమ్యతే. తస్మాదాచారవిశేషం దర్శయితుమేషా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః. ఆగమానుసారి గురుసమ్ప్రదాయాదేవతత్త్వధీర్లభ్యతే- యస్తు కేవలతర్కః- తద్వశాన్నైవసా బుద్ధిస్సిధ్యతి - తథాచ కేవలతర్కస్యాయుక్తత్వబుద్ధిరితిసఙ్క్రాన్తానాం నిషేధార్థాఆఖ్యాయికేతిపక్షాన్తరమాహ (కేవలేతి) కేవలేనతర్కేణతత్త్వబుద్ధిర్నసిధ్యతీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీదర్శయతి (నైషేతి) మతిం వదన్యాదిరితిశేషః. ప్రకారాన్తరేణాఖ్యాయికాయామవతార్య తత్రాఖ్యాయికాసుగుణ్యం దర్శయతి (తథాహీతి) శ్రద్ధా బ్రహ్మజ్ఞానేపరమసాధనమిత్యత్ర భగవతోఽపి సమ్మతిమాహ (శ్రద్ధావానితి) ....

శం.— తత్ర పూర్వపక్షవాద్యవిద్యావిషయబ్రహ్మవిద్బాలాకిః- దృప్తః- గర్వితః. అసమ్యగ్బ్రహ్మవిజ్ఞత్వాదేవ. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చ దృప్తబాలాకిః. హశబ్దఐతిహ్యార్థ ఆఖ్యాయికాయాం. అనూచానః- అనువచనసమర్థః. వక్తా. వాగ్మీ. గార్గ్యో గోత్రతః. ఆస - బభూవ కస్మింశ్చిత్కాలవిశేషే. సహోవాచాజాతశత్రునామానం కాశ్యం- కాశిరాజమభిగమ్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి- తే - తుభ్యం బ్రహ్మ బ్రవాణి-కథయాని. సః- ఏవముక్తోఽజాతశత్రురువాచ- సహస్రం గవాం దద్మః- ఏతస్యాం వాచి- యామాం ప్రత్యవోచో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. తావన్మాత్రమేవగోసహస్రప్రదానే నిమిత్తమిత్యభిప్రాయః. సాక్షాద్బ్రహ్మకథనమేవ నిమిత్తం కస్మాన్నాపేక్షతే సహస్రదానే- బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతీయమేవతువాఙ్నిమిత్తమపేక్షితమితి. ఉచ్యతే- యతః శ్రుతిజనకరాజ్ఞోఽభిప్రాయమాహ- జనకో దాతా జనకః శ్రోతేతి వై తస్మిన్వాక్యద్వయమేవదద్వయమభ్యస్యతే జనకో జనక ఇతి. వైశబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతనార్థః. జనకో దిత్సుర్జనకః శుశ్రూషురితి బ్రహ్మశుశ్రూషవో వివక్షవః ప్రతిజిఘృక్షవశ్చ జనా ధావన్తీతి- అభిగచ్ఛన్తి. తస్మాత్తత్సర్వం మయ్యపిసమ్భావితవాననీతి. ౧

ఆ — ఆఖ్యాయికాస్థబహుధాస్థితేతదక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) పూర్వపక్షవాదిత్వే హేతుమాహ (అవిద్యావిషయేతి) గర్వితత్వే హేతుమాహ (అసమ్యగితి) (ఇయమేవతువాఙ్నిమిత్తమితి) అత్రాపికస్మాదిత్యనుషజ్యతే. అతో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతివాగేవసహస్రదానే నిమిత్తమితిశేషః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే (జనకఇతి) ప్రసిద్ధం జనకస్య దాతృత్వాది - తదవద్యోతకో వై నిపాత ఇతియావత్. వాక్యార్థమాహ (జనకో దిత్సురిత్యాదినా) (సమ్భావితవాననీతి) ప్రాగుక్తం వాఙ్మాత్రం సహస్రదానే నిమిత్తమితిశేషః. తస్మాత్ - ఉక్తప్రసిద్ధ్యతిక్రమకారాదితి యావత్. తత్సర్వం- దాతృత్వాదికమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దోఽభిప్రాయసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— తృతీయాధ్యాయే * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యుపక్షిప్తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వస్య ప్రపఞ్చనాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే. (దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆసేతి) దృప్తః- గర్విష్ఠః. బలాకస్యాపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చేతి సమాసోక్తః. హశ

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి॥ ౨

ప్రోక్తస్యానుకరణే. అనూచానః- అఙ్గాధ్యాయీ. 'ఏకాం శాఖామధీత్య శ్రోత్రియోఽఙ్గాధ్యాయ్యనూచాన ఇతి స్మృతేః. అతశ్చామీమాంసితవేదార్థత్వముక్తం భవతి. గార్గ్యః- గోత్రతో గార్గ్యః ఆస- బభూవ. (స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి) సః- బాలాకిః కాశ్యం - కాశీరాజమజాతశత్రునామానం ప్రాప్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవానిత్యర్థః. మహత బ్రహ్మవిత్సన్నిధౌ అయం బాలాకిః కథం వక్తుముత్సహత ఇత్యాశ్చర్యద్యోతకో హశబ్దః (స హోవాచాజాతశత్రురితి) అత్ర హశబ్దేన తస్య రాజ్ఞో బ్రహ్మవిత్సు వాత్సల్యాతిశయం దర్శయతి శ్రుతిః. తాం వాచం శ్రుత్వా కిం వర్ణయతి సీలక్షణ(?) తే సుతద్వాత్సల్యం సహేతుకం వివృణోతి (సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి) బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యేతస్యామేవ వాచి నిమిత్తేగవాం సహస్రం ప్రయచ్ఛామః. మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే ఉపదిశామీతి శబ్దప్రయోక్తా కోఽప్యేతావన్తం కాలం న దృష్టః- సర్వే హి బ్రహ్మవిదో జనక ఏవ బ్రహ్మోపదేష్టా జనక ఏవ దాతా చేతి జనకస్య సమీపమేవ ధావన్తి. భవాంస్తు మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవాన్- అతోఽనేనైవ వాక్యేన తోషితో గవాం సహస్రం బ్రవాణీతి వాక్యమాత్రేణైవ ప్రయచ్ఛామీతి భావః. ౧

శం.— ఏవం రాజానం శుశ్రూషుమభిముఖీభూతం స హోవాచ గార్గ్యః - య ఏవాసావాదిత్యే చక్షుషి హృది చైకోఽభిమానీ, చక్షుర్ద్వారేణేహ హృది ప్రవిష్టోఽహం భోక్తా కర్తా చేత్యవస్థితః, - ఏతమేవాహం బ్రహ్మ పశ్యామ్యస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే - ఉపాసే. తస్మాత్తమహం పురుషం బ్రహ్మ తుభ్యం బ్రవీమ్యుపాస్స్వేతి. సః- ఏవముక్తః ప్రత్యువాచాజాతశత్రుః- (మామా) మా మైతి హస్తేన వినివారయన్. ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి విజ్ఞేయే మా సంవదిష్ఠాః. మా మేత్యాబాధనార్థం ద్విర్వచనం. ఏవం సమానవిజ్ఞానవిషయ ఏవావయోరస్మాన్ అజ్ఞానవత ఇవ దర్శయతా బాధితాః స్యామః - అతో మా సంవదిష్ఠాః- మా సంవాదం కార్షీరస్మిన్ బ్రహ్మణి. అన్యచ్చేజ్జానాసి-తద్బ్రహ్మ వక్తుమర్హసి- నతు యన్మయా జ్ఞాయత ఏవ. అథ చేన్మన్యసే- జానీషే త్వం బ్రహ్మమాత్రం- నతు తద్విశేషణోపాసనఫలానీతి- తన్న మన్తవ్యం- యతః సర్వమేతదహం జానే- యద్బ్రవీషి. కథం. అతిష్ఠాః- అతీత్య సర్వాణి భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః సర్వేషాం చ భూతానాం మూర్ధా- శిరః. రాజేతి వై-రాజా-దీప్తిగుణోపేతత్వాత్. ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టమేతద్బ్రహ్మాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే కర్తృ భోక్తృ చేత్యహమేతముపాస ఇతి. ఫలమప్యేవం విశిష్టోపాసకస్య - స య ఏతమేవముపాస్తే - అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి. యథాగుణోపాసనమేవ హి చ ఫలం- 'తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౨

ఆ.— హృది ప్రవిష్టస్త్వేకోఽభోక్తాహమిత్యాది ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (అహమితి) దృష్టిఫలం నైరన్తర్యాభ్యాసం దర్శయతి (ఉపాస ఇతి) తావతా పునరుక్తం - తదాహ (తస్మాదితి) మా మేతి ప్రతీకమాదాయ ఆభ్యాసస్యార్థమాహ (మామేతి) వినివారయన్ ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ఏకస్య మాశబ్దో నివారకత్వం- అపరస్య సంవాదేన సఙ్గతిరితి విభాగే సమ్భవతి కుతో ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (మామేత్యాబాధనార్థమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితి) త్వదుక్తేన ప్రకారేణావయోర్విజ్ఞానవిషయత్వే- తస్మిన్నావయోర్విజ్ఞానసామ్యాదేవ సమానేఽపి విజ్ఞానవత్త్వే సతి త్వయాఽస్మాన్ అవిజ్ఞానవత ఇవ స్వీకృత్యాగమవాగ్గమస్మాన్ ప్రత్యుపదేశేన జ్ఞాపయతా భవతా వయం బాధితాః స్యామ ఇతి యోజనా. తథాపి గార్గ్యస్య కథమిత్యాదేః సమ్బన్ధం - తత్రాహ (అథ ఇతి) అతిష్ఠాః సర్వేషామిత్యాది వాక్యం శఙ్కాద్వారా అవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఏతం పురుషమితి శేషః. ఇతి శబ్దో గుణోపాస్తిసమాప్త్యర్థః. పూర్వోక్తైస్త్రిభిర్గుణైర్విశిష్టం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య ఫలం, మవిజానామీత్యుక్త్వా ఫలవాక్యముపాదత్తే (స య ఇతి) కిమితి యథోక్తం ఫలముచ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతీతి) ఆదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలే యోఽయం పురుషోఽభిమానితయా వర్తతే- ఏతమేవ- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. తదేవ బ్రహ్మ- అతస్త్వమపి తద్బ్రహ్మోపాస్స్వేతి భావః. (స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః) స చాజాతశత్రురేతచ్ఛ్రుత్వోవాచ. కిమితి. మా-మాం ప్రతి ఏతస్మిన్-ఆదిత్యపురుషవిషయే మా సంవదిష్ఠాః-సంవాదం మా కార్షీః. అజ్ఞాతే హి విషయే సంవాదః కర్తవ్యః- అయం తు జ్ఞాత ఏవేతి భావః. కథమిత్యత్రాహ (అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. అతీత్య- సర్వానతీత్య తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. ✽ ఆతో మనినిత్యాదినా విచ్ప్రత్యయః. సర్వేషాం భూతానాం చ మూర్ధేవ మూర్ధా- శ్రేష్ఠః. దీప్తిగుణోపేతత్వాద్రాజా. ఇతి- ఏతైరతిష్ఠాత్వసర్వభూతమూర్ధత్వరాజత్వవిశిష్టమేతం- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. అతోఽస్య జ్ఞాతత్వాదస్మిన్విషయే సంవాదో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. స్వోక్తస్య ఫలం దర్శయతి (స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతీతి) య ఏతమాదిత్యమేవం - ఉక్తగుణవిశిష్టముపాస్తే - సోఽయమతిష్ఠాత్వాదిగుణవిశిష్టాదిత్యోపాసనవశాత్ స్వయమపి తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణయుక్తో భవతీతి భావః. అత్ర ✽ య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇత్యాద్యుక్తః పరమాత్మోచ్యత ఇతి న భ్రమితవ్యం - ఉత్తరఖణ్డేషు వక్ష్యమాణాబ్రహ్మభూతచన్ద్రాదిపురుషసహపాఠాద్, దస్యాపరబ్రహ్మత్వనిషేధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨

మూ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్రే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽహరహర్హ సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయతే॥ ౩

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతి పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాస్తేజస్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే తేజస్వీ హ భవతి తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౪

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః పూర్ణమప్రవర్తీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే పూర్యతే ప్రజయా పశుభిర్నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తతే॥ ౫

శం.— సంవాదేనాదిత్యబ్రహ్మణి ప్రత్యాఖ్యాతేఽజాతశత్రుణా చన్ద్రమసి బ్రహ్మాన్తరం ప్రతిపేదే గార్గ్యః- య ఏవాసౌ చన్ద్రే మనసి చైకః పురుషో భోక్తా కర్తా చేతి పూర్వవద్విశేషణం. బృహన్- మహాన్. పాణ్డరం- శుక్లం వాసో యస్య సోఽయం పాణ్డరవాసాః - అప్శరీరత్వాత్ప్రాణస్య. యస్మాచ్చన్ద్రభూతా ఆప ఓషధయో లతాత్మకో యజ్ఞే- తమేకీకృత్యైతమేవాహం బ్రహ్మోపాసే. యథోక్తగుణం య ఉపాస్తే- తస్యాహరహస్సోమోఽభిషుతో యజ్ఞే, ప్రసుతశ్చ వికారేషు. అన్నం చాస్య న క్షీయతేఽన్నాత్మకోపాసకస్య. ౩

ఆ.— (మనసి చేతి) చకారాద్బుద్ధౌ చేత్యర్థః. ఏకః పురుషః- తమేవాహం బ్రహ్మోపాసే- త్వం చైతముపాస్స్వేత్యుక్తే మహానిత్యాదినా ప్రత్యువాచేత్యాహ (ఇతి పూర్వవదితి) భానుమణ్డలతో ద్విగుణం చన్ద్రమణ్డలమితి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ (మహానితి) కథం పాణ్డరం వాసశ్చన్ద్రాభిమానినః ప్రాణస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్శరీరత్వాదితి) పురుషో హి శరీరేణ వాససేవ వేష్టితో భవతి - పాణ్డరత్వం చాపాం ప్రసిద్ధం- *ఆపో వాసః ప్రాణస్యేతి చ శ్రుతిః అతో యుక్తం ప్రాణస్య పాణ్డరవాసస్త్వమిత్యర్థః. న కేవలం సోమశబ్దేన చన్ద్రో గృహ్యతే- కిం తు లతాపి- సమానధర్మత్వాదిత్యాహ (యశ్చేతి) చన్ద్రమసం లతాత్మకం బుద్ధిస్థం చ పురుషమేకీకృత్యాహం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (యథోక్తేతి) యజ్ఞశబ్దేన ప్రకృతిరుక్తా. వికారశబ్దేన వికృతయో గృహ్యన్తే. యథోక్తోపాసకస్య ప్రకృతివికృత్యనుష్ఠానసామర్థ్యం లీలయా లభ్యమిత్యర్థః. అన్నాక్షయస్యోపాసనానుసారిత్వాదుపపన్నత్వముక్త్వా ప్రత్యేకోపాసకం విశినష్టి (అన్నాత్మేతి) ౩

ర.ం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్ర ఇత్యాది) చన్ద్రే- చన్ద్రమణ్డలే తదభిమానితయావస్థితో యశ్చన్ద్రపురుషః- తమహముపాస ఇతి గార్గ్య ఆహేత్యర్థః. (స హోవాచాజాతశత్రురిత్యాది) పూర్వవత్. (బృహన్పాణ్డరవాసాస్సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతీతి) బృహన్-మహాన్. పాణ్డరం-శుక్లం కిరణరూపం వాసః-వస్త్రం జగదాచ్ఛాదకం యస్య సః పాణ్డరవాసాః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః పాణ్డరైరంశుభిర్జగచ్ఛాదకత్వాత్పాణ్డరవాసస్త్వమితి. సోమో రాజా - యజ్ఞసాధనభూతసోమరాజశబ్దితలతావిశేషైకశబ్దాభిలాపప్రయుక్తతదభేదేన వా - చన్ద్రస్యౌషధీశతయా సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషలక్షణౌషధీనామీశతయా ఈశేశితవ్యసమ్బన్ధకృతాభేదేన వా సోమో రాజేతి చైత్రైరుక్తః ఏతం- చన్ద్రపురుషం అహముపాస ఇత్యర్థః. సోమలతాఽభిన్నత్వేనోపాసనఫలమాహ (స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహస్సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయత ఇతి) సుత ఇతి ప్రసుత ఇతి చ కర్తరి క్తః. ఉక్తగుణవిశిష్టచన్ద్రోపాసకః అహరహస్సోమం సుతవానిత్యర్థః ప్రకృతివికృతిభేదవిషయాభిప్రాయేణ సుతః ప్రసుత ఇత్యుక్తిః. చన్ద్రస్యాన్నభూతసోమశబ్దవాచ్యలతాత్మకత్వేనోపాస్యత్వాదన్నాక్షయత్వఫలకథనమపి శ్రోతృబుద్ధ్యనుసారేణేతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు చన్ద్రస్య స్వత ఏవ దేవాన్నభూతసోమత్వాత్తత్త్వేనోపాసనస్యైవాన్నక్షయాభావః ఫలం- తస్యైవ సోమరాజశబ్దముఖ్యార్థత్వేనోపాసనస్య యథార్థ్యసమ్భవే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతాఽభేదోపాసనాభ్యుపగమస్య వ్యర్థత్వాత్. న చైవం సుతః ప్రసుత ఇతి సోమసుత్వరూపఫలకీర్తనమయుక్తమితి వాచ్యం- చన్ద్రస్య సోమరాజత్వేనోపాసనే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషస్వరూపఫలకీర్తనే విరోధాభావాత్ ఏకశబ్దరూపే తత్స్వరూపప్రత్యాసత్తిసత్త్వాదితి వదన్తి. ౩

శం.— తథా విద్యుతి త్వచి హృదయే చైకా దేవతా. తేజస్వీతి విశేషణం తస్యాః. తత్ఫలం - తేజస్వీ హ భవతి, తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి. విద్యుతాం బహుత్వస్యాఙ్గీకరణాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుల్యం. ౪

ఆ.— సంవాదదోషేణ చన్ద్రే బ్రహ్మణ్యపి ప్రత్యాఖ్యాతే బ్రహ్మాన్తరమాహ (తథేతి) కథమేకముపాసనమనేకఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యుతామితి) ౪

ర.ం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతీత్యాది) విద్యుతి విద్యమానస్య విద్యుదభిమానినః పురుషస్య తేజస్విత్వేన గుణేనోపాసనేన స్వయమపి తేజస్వీ భవతి తదుపాసకః- తత్పుత్రశ్చ తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తథాఽఽకాశే హృద్యాకాశే చైకా. పూర్ణమప్రవర్తి చేతి విశేషణద్వయం. పూర్ణత్వవిశేషణఫలమిదం- పూర్యతే ప్రజయా పశుభిః. అప్రవర్తివిశేషణఫలం- నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తత ఇతి- ప్రజాసన్తానావిచ్ఛిత్తిః. ౫

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఇన్ద్రో వైకుణ్ఠోఽపరాజితా సేనేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే జిష్ణుర్హాపరాజిష్ణుర్భవత్యన్యతస్త్యజాయీ॥ ౬

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా విషాసహిరితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే విషాసహిర్హ భవతి విషాసహిర్హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౭

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః ప్రతిరూప ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ప్రతిరూపం హైవైనముపగచ్ఛతి నాప్రతిరూపమథో ప్రతిరూపోఽస్మాజ్జాయతే॥ ౮

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా రోచిష్ణురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే రోచిష్ణుర్హ భవతి రోచిష్ణుర్హాస్య ప్రజా భవత్యథో యైః సన్నిగచ్ఛతి సర్వాంస్తానతిరోచతే॥ ౯

ఆ.— అప్రవర్తిత్వం-అప్రవర్తకత్వం. అక్రియత్వం వా ౫

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఇత్యాది) ఆకాశే విద్యమానస్యతదభిమానినః పురుషస్య పూర్ణ ఇతి విశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజయా పశుభిశ్చ పరిపూర్ణత్వం. పూర్ణత్వం ప్రయుక్తనిర్యాణపారతన్త్ర్యలక్షణా ప్రవర్తిత్వవిశేషణవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజానస్యానావిచ్ఛిత్తిరితి విభాగో ద్రష్టవ్యః. ఉద్వర్తతే-ఉద్వర్తనం-లోకాన్తరగమనం. అస్యోపాసకస్య ప్రజా అస్మాల్లోకాల్లోకాన్తరం న గచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— తథా వాయౌ ప్రాణ ఇత్యాది దైవతైకా. విశేషణం- ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. వైకుణ్ఠః- అప్రసహ్యః. న హి రజితపూర్వా- అపరాజితా సేనా. మరుతాంగణత్వ ప్రసిద్ధేః. ఉపాసనఫలమపి- జిష్ణుః- జయనశీలః. అపరాజిష్ణుః- న కదాచిత్పరైర్జితస్వభావో భవతి. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యత స్త్యానాం- సపత్నానాం జయనశీలో భవతి. ౬

ఆ.— కథమేకస్మిన్ వాయావపరాజితా సేనేతి గుణస్స్యాదితి- తత్రాహ (మరుతామితి) విశేషణత్రయస్య ఫలత్రయం క్రమేణ వ్యాచష్టే (జిష్ణురిత్యాదినా) అన్యతస్త్యానాం- అన్యతో జాతానాం. ౬

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఇత్యాది) ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీ. * యోఽయం పవతే ఏష దేవానాం గృహ ఇతి వాయోర్దేవలోకస్య ప్రసిద్ధేః దేవలోకస్వామిత్వాద్వైకుణ్ఠత్వం. మరుతాంగణత్వ ప్రసిద్ధేరపరాజితా సేనేత్యుక్తిః. జిష్ణుః - జయశీలః. అపరాజిష్ణుః - అపరాజితః. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతో భవాః అన్యతస్త్యాః - శత్రవ ఇతి యావత్. తాన్ జేతుం శీలమస్యేత్యన్యతస్త్యజాయీ. * సుప్యజాతావితి ణినిః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అగ్నావిత్యాది దైవతైకా. విశేషణం - విషాసహిః- మర్షయితా పరేషాం. అగ్నిబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యద్యద్విష్యతే- క్షిప్యతే తత్సర్వం భస్మీకరణేన సహతే- తేనాగ్నిర్విషాసహిః. యథా పూర్వం విద్యుతాం బాహుళ్యాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుళ్యముక్తం - తథా చాత్రాప్యగ్నీనాం బహుత్వాదుపాసకస్యాత్మని ప్రజాయాం చ దీప్తాగ్నిత్వం సిధ్యతీత్యాహ (అగ్నీతి) ౭

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఇత్యాది) విషాసహిః- సోఢుమశక్యస్య శత్రుధర్షితస్యర్థః. మర్షణశీల ఇతి వార్థః. విషాసహిత్వగుణవిశిష్టాగ్నిపురుషోపాసనేన స ఉపాసకస్తత్పుత్రశ్చ విషాసహిర్భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— అప్సు చేతసీత్యాది దైవతైకా. విశేషణం- ప్రతిరూపః- అనురూపః. శ్రుతిస్మృత్యోః ప్రతికూల ఇత్యర్థః. ఫలం- ప్రతిరూపం - శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవ ఏనముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. న విపరీతమన్యచ్చ. అస్మాచ్చ తథావిధ ఏవోపజాయతే ౮

ఆ.— ప్రతిరూపత్వం- ప్రతికూలత్వమిత్యేతద్వ్యావర్తయతి (అనురూప ఇతి) అన్యచ్చ- ఫలమితి సమ్బన్ధః. అస్మాత్- ఉపాసితురిత్యర్థః. తథావిధః- శ్రుతిస్మృత్యనుకూల ఇతి యావత్. ౮

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఇత్యాది) ప్రతిరూపః- ప్రతిబిమ్బః. సదృశప్రతిబిమ్బోపేతత్వాదపామప్పురుషస్య ప్రతిరూపత్వవిశిష్టోపాసనోపపత్తిః. యథా క్రతున్యాయాదేవ తదుపాసకస్యేదం ఫలం - ప్రతిరూపం - సదృశమేవ కళత్రాదికమేనం- ఉపాసకముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నాప్రతిరూపం ప్రాప్నోతి. ప్రతిరూపః- సదృశ ఏవ పుత్రోఽస్మాజ్జాయత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— ఆదర్శే ప్రసాదస్వభావే చాన్యత్ర ఖడ్గాదౌ ప్రకాశే చ సత్త్వశుద్ధిస్వాభావ్యే దైవతైకా. విశేషణం- రోచిష్ణుః- దీప్తిస్వభావః. ఫలం చ తదేవ. రోచనాధారబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం. ౯

ఉ.— సహోవాచ గార్గ్యోయఏవాయంయన్తంపశ్చాచ్ఛబ్దోనూదేత్యేతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్‌సంవదిష్ఠాఅసురితివా అహమేతముపాసఇతి సయఏతమేవముపాస్తేసర్వగ్ంహైవాస్మింల్లోకఆయురేతినైనంపురాకాలాత్ప్రాణోజహాతి॥ ౧౦

సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయందిక్షుపురుషఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాద్వితీయోఽనపగఇతివాఅహమేతముపాసఇతిసయఏతమేవముపాస్తేద్వితీయవాన్హభవతినాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతే॥ ౧౧

సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయంఛాయామయః పురుషఏతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్‌సంవదిష్ఠామృత్యురితివా అహమేతముపాసఇతిసయఏతమేవముపాస్తేసర్వగ్ంహైవాస్మిలోకఆయురేతినైనంపురాకాలాన్మృత్యురాగచ్ఛతి॥ ౧౨

ఆ.—. హార్దేచేత్యేతదేవస్పష్టయతి (సత్యేతి) సర్వత్రైకైవవిశేషణస్యదేవతైవవిశేష్యతయాసమ్బధ్యతే. తదేవ - రోదిష్యత్వమిత్యర్థః. ౯

రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమాదర్శేపురుషఇత్యాది) ఆదర్శేవిద్యమానస్యప్రతిబిమ్బపురుషస్యరోచిష్ణుత్వం - ప్రకాశమానత్వం. స్వచ్ఛత్వమితియావత్. తదుపాసకస్తత్ప్రజ్ఞశ్చరోచిష్ణురేవభవతి. అథో- అపిచ. యైస్సహగచ్ఛతి - యైస్సఙ్గతోభవతి. సర్వాంస్తానతిరోచతే- అతిక్రమ్యప్రకాశతే. సహానానాముత్తమశ్లోకోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౯

శం.— యన్తం- గచ్ఛన్తంయఏవాయంశబ్దఃపృష్ఠతోఽనూదేతి, అధ్యాత్మంచజీవనహేతుఃప్రాణః,- తమేకీకృత్యాహ. అసుః- ప్రాణః. జీవనహేతురితిగుణః. తస్యఫలం సర్వమాయురస్మింల్లోకఏతీతి- యథోపాత్తంకర్మణాయుః. కర్మఫలపరిచ్ఛిన్నకాలాత్పురా- పూర్వంరోగాదిభిఃపీడ్యమానమప్యేనంప్రాణోనజహాతి. ౧౦

ఆ.— అహ-ఏతమేవాహమిత్యాదికిశేషః. తస్య-గుణవదుపాసనస్యేత్యర్థః. సర్వమాయురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథోపాత్తమితి) ౧౦

రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయంయన్తంపశ్చాచ్ఛబ్దోనూదేతీత్యాది) యన్తం-గచ్ఛన్తం. శబ్దమిత్యస్యవిశేష్యంప్రాణాఖ్యఉత్తరత్రశబ్దఇతిశ్రవణాత్. తథాచఅగ్రేగచ్ఛన్తంశబ్దంఅను - అనుసృత్యయః పశ్చాచ్ఛబ్దః- ప్రతిధ్వనిరుదేతి - సమానశబ్దానన్తరముదేతి. తస్యప్రతిశబ్దస్యప్రాణకార్యత్వాత్ అసురిత్యహముపాసఇత్యర్థః. అసుః - ప్రాణః. ప్రాణజన్యఇతియావత్. తదుపాసనస్యఫలం - అస్మింల్లోకే- ఉపాసకశరీరేయావదాయుఃప్రాప్తం - తత్సర్వమేతి. నైనంపురాకాలాత్ప్రాణోజహాతి - ఆయురన్తకాలాత్పూర్వమేనముపాసకం ఆపద్యపిప్రాణోనత్యజతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

శం.— దిక్షుకర్ణయోర్ద్విదైవత్యా - అశ్వినౌదేవావవియుక్తస్వభావౌ. గుణస్తస్యద్వితీయవత్త్వ, మనపగత్వం - అవియోగఃస్వభావాదన్యోన్యం,- దిశామశ్వినోశ్చసంబన్ధిత్వాత్. తదేవచఫలముపాసకస్యగణావిచ్ఛేదోద్వితీయవత్త్వంచ. ౧౧

ఆ.— కాపునరసావేకాదేవతా- తత్రాహ (అశ్వినావితి) తస్య- దేవస్యేతియావత్. యథోక్తంగుణద్వయముపాసకస్య (ఫలమితి) ద్వితీయవత్త్వం-సానుభృత్యపరివృతత్వం. ౧౧

రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయందిక్షుపురుషఇత్యాది) దిశాంయుగ్మభావాశ్వినైకత్వాత్ ద్వితీయత్వేనోపాసనోపపత్తిః. ద్వితీయత్వం - ద్వితీయవత్త్వం. అనపగత్వం - అవిచ్ఛిన్నత్వం. దిశాంపరస్పరవిచ్ఛేదాభావాదనపగత్వోపపత్తిః. తత్రద్వితీయత్వేనోపాసనాఫలంద్వితీయవానితి- సహాయవానిత్యర్థః. అవిచ్ఛిన్నత్వలక్షణానపగత్వోపాసనాఫలం - నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతఇతి. గణః - బన్ధువర్గః. అస్మాత్- ఉపాసకాన్నచ్ఛిద్యతే- నాన్తర్గతోభవతి. ఉపాసకస్యబన్ధువిచ్ఛేదోనభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౧

శం.— ఛాయామయం - బాహ్యంతమస్సధ్యాత్మంచావరణాత్మకోఽజ్ఞానేహృదిచైకాదేవతా. విశేషణం- మృత్యుః. ఫలంసర్వంపూర్వవత్. మృత్యోరనాగమేరోగాదిపీడాభావోవిశేషః. ౧౨

ఆ.— శబ్దబ్రహ్మోపాసకస్యైవతర్హిబ్రహ్మోపాసకస్యాపిఫలమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలభేదాభావేచకథముపాసనభేదఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరితి) ౧౨

రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయంఛాయామయఃపురుషఇత్యాది) ఛాయామయఃపురుషః - పురుషచ్ఛాయా. తస్యాశ్చమృత్యువన్మలత్వాద్భయజనకత్వాచ్చమృత్యుత్వేనోపాసనోపపత్తిః. శిష్టంపూర్వవత్స్పష్టం. ౧౨

ఉ. — స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఆత్మన్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్త ఆత్మన్వీ హ భవత్యాత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి స హ తూష్ణీమాస గార్గ్యః॥ ౧౩

స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇత్యేతావద్ధీతి నైతావతా విదితం భవతీతి స హోవాచ గార్గ్య ఉప త్వా యానీతి॥ ౧౪

శం — ఆత్మని- ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ చ హృది చైకా. ఆత్మన్వీ హ భవతి - ఆత్మవాన్ భవతి. ఆత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి - బుద్ధిబహులత్వాత్ప్రజాయాం సమ్పాదనమితి విశేషః. స్వయం పరిజ్ఞాతత్వేనైవం క్రమేణ ప్రత్యాఖ్యాతేషు బ్రహ్మసు స గార్గ్యోఽక్షీణబ్రహ్మవిజ్ఞానోఽప్రతిభాసమానోత్తరస్తూష్ణీమవాక్శిరా ఆస. ౧౩

ఆ. — వ్యస్తాని బ్రహ్మాణ్యుపన్యస్య సమస్తం బ్రహ్మోపదిశతి (ప్రజాపతావితి) ఆత్మవత్త్వం-వశ్యాత్మకత్వం. ఫలస్యాత్మగామిత్వాత్ప్రజాయాం తదభిధానముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) ౧౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఇత్యాది) ఆత్మని- శరీరాదావహమిత్యభిమన్యమానో యః పురుషః- తం స్వాత్మానం సన్తమేవ బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. అథవా - ప్రత్యగాత్మసామాన్యం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. ఆత్మన్వీ- ఆత్మశబ్దాత్ప్రశంసాయాం ఛాన్దసో వినిప్రత్యయః. ప్రశస్తశరీరేన్ద్రియాదిమత్త్వాజ్జీవస్యాత్మన్విత్వోపపత్తిః. ఏవంవిదుపాసకః స్వయఞ్చ ఆత్మన్వీ భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (స హ తూష్ణీమాస గార్గ్య ఇతి) తతః పరముత్తరాస్ఫూర్తేర్గార్గ్యస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ౧౩

శం.— తం తథాభూతముపలభ్య గార్గ్యం స హోవాచాజాతశత్రుః-ఏతావన్నూ౩ ఇతి- కిమేతావద్బ్రహ్మ నిర్జ్ఞాతం- ఆహోస్విదధికమప్యస్తీతి. ఇతర ఆహ- ఏతావద్ధీతి నైతావతా విదితేన బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యాహాజాతశత్రుః- కిమర్థం గర్వితోఽసి బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. కిమేతావద్విదితం విదితమేవ న భవతీతి. ఉచ్యతే- న- ఫలవద్విజ్ఞానశ్రవణాత్. న చార్థవాదత్వమేవ వాక్యానామవగన్తుం శక్యం- అపూర్వవిధానపరాణి హి వాక్యాని ప్రత్యుపాసనోపదేశం లక్ష్యన్తే ※ అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానామిత్యాదీని. తదనురూపాణి చ ఫలాని సర్వత్ర శ్రూయన్తే విభక్తాని. అర్థవాదత్వే హ్యేతదసమఞ్జసం. కథం తర్హి నైతావతా విదితం భవతీతి. నైష దోషః- అధికృతాపేక్షత్వాత్. బ్రహ్మోపదేశార్థం హి శుశ్రూషవేఽజాతశత్రవేఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యః ప్రవృత్తః- స యుక్త ఏవ ముఖ్యబ్రహ్మవిదాఽజాతశత్రుణాఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యో వారయితుం- యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వక్తుం ప్రవృత్తస్త్వం- తన్న జానీష ఇతి. యద్యముఖ్యబ్రహ్మవిజ్ఞానమపి ప్రత్యాఖ్యాయేత-తదైతావతేతి న బ్రూయాత్ - న కిఞ్చిజ్జ్ఞాతం త్వయేత్యేవం బ్రూయాత్ - తస్మాద్భవన్త్యేతావన్త్యవిద్యావిషయే బ్రహ్మణి. ఏతావద్విజ్ఞానద్వారత్వాచ్చ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య యుక్తమేవ వక్తుం నైతావతా విదితం భవతీతి. అవిద్యావిషయే హి జ్ఞేయత్వం నామరూపకర్మాత్మకత్వం చైషాం తృతీయేఽధ్యాయే ప్రదర్శితం. తస్మాన్నైతావతా విదితం భవతీతి బ్రువతాఽధికం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమస్తీతి దర్శితం భవతి. తచ్చానుపసన్నాయ న వక్తవ్యమిత్యాచారవిధిజ్ఞో గార్గ్యః స్వయమేవాహోప త్వా యానీతి - ఉపగచ్ఛానీతి త్వాం. యథాన్యః శిష్యో గురుం. ౧౪

ఆ — విచారార్థాముత్తరికాం కథయతి (కిమేతావదితి) వాక్యార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం స్ఫుటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆదిత్యాదేరవిదితత్వనిషేధం ప్రతిజ్ఞాయ హేతుమాహ (ఫలవదితి) నైతాని వాక్యాని ఫలవద్విజ్ఞానపరాణి- అర్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఫలవత్త్వాచ్చాపూర్వవిధిపరాణ్యేతాని వాక్యానీత్యాహ (తదనురూపాణీతి) అర్థవాదత్వేఽపి తేషామపూర్వార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదత్వ ఇతి) వాక్యానాం ఫలవద్విజ్ఞానపరత్వముపేత్య నిషేధవాక్యస్య గతిం పృచ్ఛతి (కథం తర్హీతి) తస్యానర్థక్యం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) అధికృతాపేక్షత్వాదేవ న ప్రతిషేధస్యేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (బ్రహ్మేతి) నైతావతేత్యవిశేషేణాముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞానమపి నిషిద్ధమితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) కిఞ్చ- నిష్ఠానేన చేదేతాన్యుపాసనాన్యనుష్ఠేయాని- తత్ర తేషాం బ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వాదముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞాననిషేధమన్తరేణ నిషేధోపపత్తిరిత్యాహ (ఏతావద్విజ్ఞానేతి) ఆదిత్యాదికమేవాముఖ్యం బ్రహ్మేతి నిషేధానర్థక్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఆదిత్యాదేరముఖ్యబ్రహ్మత్వాన్ముఖ్యనిషేధస్యోపపన్నత్వాత్తత్సామర్థ్యసిద్ధమర్థముపన్యస్యతి (తస్మాదితి) ఉపగమనవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) అబ్రాహ్మణాదధ్యయనమాపత్కాలే విధీయతే. ౧౪

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇతీతి) నూ౩ ఇతి ప్రశ్నే ప్లుతః. ఏతావదేవ కిం త్వయా జ్ఞాతమితి సః అజాతశత్రూ రాజా ఉవాచ- పప్రచ్ఛేత్యర్థః. గార్గ్య ఆహ (ఏతావద్ధీతి) ఏతావదేవ మయా జ్ఞాతం - నేతోఽధికమిత్యర్థః. పునరజాతశత్రురాహ (నైతావతా విదితం భవతీతి) బ్రహ్మస్వరూపమితి శేషః. ఏతావతా జ్ఞాతేన బ్రహ్మస్వరూపం న విదితం భవతీత్యర్థః. త్వజ్జ్ఞాతేభ్యోఽన్యదేవ బ్రహ్మస్వరూపమితి భావః. (స హోవాచ గార్గ్య ఇతి) ఏవమజాతశత్రుణోక్తో బాలాకిర్గతాభిమానః ※ నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం * ఆపత్కాలే బ్రాహ్మణస్యాబ్రాహ్మణాద్విద్యోపయోగ ఇతి శాస్త్రమనుస్మృత్య క్షత్రియాదప్యజాతశత్రోర్బ్రహ్మవిద్యాముపాదిత్సన్నానుపసన్నాయ బ్రహ్మోపదేష్టవ్యమితి శాస్త్రార్థం జానన్

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం వై తద్యద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియముపేయాద్బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి వ్యేవ త్వా జ్ఞాపయిష్యామీతి తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ తౌ హ పురుషꣳ సుప్తమాజగ్మతుస్తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నితి స నోత్తస్థౌ తం పాణినాపేషం బోధయాఞ్చకార స హోత్తస్థౌ॥ ౧౫

గార్గ్యస్స్వయమేవాహేత్యర్థః. హశబ్దో బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తౌ గార్గ్యస్య తాదాత్వికమభినివేశం సూచయతి. కిమితీత్యత ఆహ (ఉపత్వాయానీతి) త్వా- త్వాముపయాని- శిష్యస్సన్నుపగచ్ఛామి మహ్యం బ్రహ్మవిద్యాం దేహీత్యర్థః. ౧౪

శం.— స హోవాచాఽజాతశత్రుః- ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కింతత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణః ఆచార్యత్వేఽధికృతస్సన్ క్షత్రియం- అనాచార్యస్వభావముపేయాత్- ఉపగచ్ఛేచ్ఛిష్యవృత్త్యా బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి. ఏతదాచారవిధిశాస్త్రేషు నిషిద్ధం- తస్మాత్తిష్ఠ త్వమాచార్య ఏవ సన్- విజ్ఞాపయిష్యామ్యేవ త్వామహం- యస్మిన్ విదితే బ్రహ్మ విదితం భవతి, యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వేద్యం,. తం- గార్గ్యం సలజ్జమాలక్ష్య విస్రమ్భజననాయ పాణౌ- హస్తే ఆదాయ- గృహీత్వోత్తస్థౌ- ఉత్థితవాన్. తౌ హ- గార్గ్యాజాతశత్రూ పురుషం సుప్తం రాజగృహప్రదేశే క్వచిదాజగ్మతుః- ఆగతౌ. తం చ- పురుషం సుప్తం ప్రాప్యైతైర్నామభిః- బృహన్ పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నిత్యేతైరామన్త్రయాఞ్చక్రే. ఏవమామన్త్ర్యమాణోఽపి సః- సుప్తో నోత్తస్థౌ. తమప్రతిబుధ్యమానం పాణినాపేషం- ఆపిష్యాపిష్య బోధయాఞ్చకార- ప్రతిబోధితవాన్. తేన స హోత్తస్థౌ. తస్మాద్యో గార్గ్యేణాభిప్రేతః- నాసావస్మిన్ శరీరే కర్తా భోక్తా బ్రహ్మేతి. కథం పునరిదమవగమ్యతే - సుప్తపురుషగమనతత్సమ్బోధనానుత్థానైర్గార్గ్యాభిమతస్య బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వం జ్ఞాపితమితి. జాగరితకాలే యో గార్గ్యాభిప్రేతః పురుషః కర్తా భోక్తా బ్రహ్మ- సన్నిహితః కరణేషు యథా - తథా అజాతశత్ర్వభిప్రేతోఽపి తత్స్వామిభృత్యేష్వివ రాజా సన్నిహిత ఏవ- కిం తు భృత్యస్వామినోర్గార్గ్యాజాతశత్ర్వభిప్రేతయోర్ద్వివేకావధారణకారణం- తత్సఙ్కీర్ణత్వాదనవధారితవిశేషం. యద్ద్రష్టృత్వమేవ భోక్తుః- న స్పృశ్యత్వం, యచ్చ భోక్తుస్స్పృశ్యత్వమేవ- న తు ద్రష్టృత్వం,- తచ్చోభయమిహ సఙ్కీర్ణత్వాద్వివిచ్య దర్శయితుమశక్యమితి సుప్తపురుషగమనం. నను సుప్తేఽపి పురుషే విశిష్టైర్నామభిరామన్త్రితో భోక్తైవ ప్రతిపద్యతే- నాభోక్తేతి నైవ నిర్ణయస్స్యాదితి. న- నిర్ధారితవిశేషత్వాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్య. యో హి సత్యేన ఛన్నః ప్రాణాత్మాఽమృతో వాగాదిష్వనస్తమితో నిమ్లోచత్సు, యస్యాపః శరీరం పాణ్డరవాసాః, యశ్చాసపత్నవాన్, యశ్చ బృహన్, యశ్చ సోమో రాజా షోడశకలః,- స స్వవ్యాపారారూఢో యథా నిర్జ్ఞాత ఏవానస్తమితస్వభావ ఆస్తే- న చాస్య స్వకస్యచిద్వ్యాపారస్తస్మిన్ కాలే గార్గ్యేణాభిప్రేయతే తద్విరోధినః. తస్మాత్స్వనామభిరామన్త్రితేన ప్రతిబోద్ధవ్యం- న చ ప్రత్యబుధ్యత- తస్మాత్ పారిశేష్యాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మణః. భోక్తృస్వభావశ్చేద్భుఙ్క్తైవ స్వం విషయం ప్రాప్తం - న హి దగ్ధృస్వభావః ప్రకాశయితృస్వభావస్సన్ వహ్నిస్తృణోలపాదిదాహ్యం స్వవిషయం ప్రాప్తం న దహతి, ప్రకాశ్యం చ న ప్రకాశయతి,. న చేద్దహతి ప్రకాశయతి చ ప్రాప్తం స్వం విషయం- నాసౌ వహ్నిర్దగ్ధా ప్రకాశయితా చేతి నిశ్చీయతే. యథాసౌ ప్రాప్తశబ్దాదివిషయోపలబ్ధృస్వభావశ్చేద్గార్గ్యాభిప్రేతః ప్రాణః- బృహన్ పాణ్డరవాసా ఇత్యేవమాదిశబ్దం స్వం విషయముపలభేత- యథా ప్రాప్తం తృణోలపాదివహ్నిర్దహేత్ప్రకాశయేచ్చావ్యభిచారేణ- తద్వత్. తస్మాత్ప్రాప్తానాం శబ్దాదీనామప్రతిబోధాదభోక్తృస్వభావ ఇతి నిశ్చీయతే. న హి యస్య యః స్వభావో నిశ్చితః- స తం వ్యభిచరతి కదాచిదపి అతః సిద్ధం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం. సమ్బోధనార్థనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాదప్రతిబోధ ఇతి చేత్. స్యాదేతత్ - యథా బహుష్వాసీనేషు స్వనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాన్మామయం సమ్బోధయతీతి- శృణ్వన్నపి సమ్బోధ్యమానోఽవిశేషతో న ప్రతిపద్యేత- తథేమాని బృహన్నిత్యేవమాదీని మమ నామానీత్యగృహీతసమ్బన్ధత్వాత్ప్రాణో న గృహ్ణాతి సమ్బోధనార్థం శబ్దం- న త్వవిజ్ఞాతృత్వాదేవేతి చేత్. న- దేవతాభ్యుపగమేఽగ్రహణానుపపత్తేః. యస్య హి చన్ద్రాద్యభిమానినీ దేవతాధ్యాత్మం ప్రాణో భోక్తాభ్యుపగమ్యతే- తస్య తయా సంవ్యవహారాయ విశేషనామ్నా సమ్బోధోఽవశ్యం గృహీతవ్యః- అన్యథా ఆహ్వానాదివిషయే సంవ్యవహారోఽనుపపన్నః స్యాత్. వ్యతిరిక్తపక్షేఽప్యప్రతిపత్తిరయుక్తమితి చేత్. యస్య చ ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా - తస్యాపి బృహన్నిత్యాదినామభిః సమ్బోధనే బృహత్త్వాదినామ్నాం తదాత్తద్విషయత్వాత్ప్రతిపత్తిర్యుక్తా- న చ కదాచిదపి బృహత్త్వాదిశబ్దైః సమ్బోధితః ప్రతిపద్యమానో దృశ్యతే- తస్మాత్ అకారణమభోక్తృత్వేన సమ్బోధనాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న- తద్వతస్తావన్మాత్రాభిమానానుపపత్తేః. యస్య ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా- స ప్రాణాదికరణవాన్ ప్రాణీ. తస్య న ప్రాణదేవతామాత్రేఽభిమానః- యథా హస్తే. తస్మాత్ ప్రాణనామసమ్బోధనే కృత్స్నాభిమానినో యుక్తైవాప్రతిపత్తిః- న తు ప్రాణస్యాసాధారణనామసంయోగే. దేవతాత్మత్వానభిమానాచ్చాత్మనః. స్వనామప్రయోగేఽప్యప్రతిపత్తిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. సుషుప్తస్య యల్లౌకికం దేవదత్తాదినామ- తేనాపి సమ్బోధ్యమానః కదాచిన్న ప్రతిపద్యతే సుషుప్తః- తథా భోక్తాపి సన్ ప్రాణో న ప్రతిపద్యత ఇతి చేత్. న- ఆత్మప్రాణయోః సుప్తాసుప్తత్వవిశేషోపపత్తేః. సుప్తత్వాత్ప్రాణగ్రస్తతయోపరతకరణ ఆత్మా స్వం నామ ప్రయుజ్యమానమపి న ప్రతిపద్యతే- న తు తదసుప్తస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే ఉపరతకరణత్వం సమ్బోధనాగ్రహణం వాయుక్తం. అప్రసిద్ధనామభిః సమ్బోధనమయుక్తమితి చేత్. సన్తి హి ప్రాణవిషయాణి ప్రసిద్ధాని ప్రాణాదినామాని- తాన్యపోహ్యాప్రసిద్ధైర్బృహత్త్వాదినామభిః సమ్బోధనమయుక్తం- లౌకికన్యాయాపోహాత్ - తస్మాద్భోక్తురేవ సతః ప్రాణస్యాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న- దేవతాప్రత్యాఖ్యానార్థత్వాత్. కేవలసమ్బోధనమాత్రాప్రతిపత్త్యైవాసుప్తస్యాధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే సిద్ధే యచ్చన్ద్రదేవతా

విషయైర్నామభిః సమ్బోధనం- తచ్చ న ప్రదేవతా ప్రాణో స్మిన్ శరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్యాభిశఙ్కా ప్రతిపత్తినిరాకరణార్థం సహితల్లౌకికనామ్నా సమ్బోధనేన క్షణికత్వం. ప్రాణ ప్రత్యాఖ్యానేన ప్రాణగ్రస్తత్వాత్ కరణానాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిః. దేవతాన్తరాభావాచ్చ. నను -అత్రైత్తాఇత్యాద్యాస్వన్యత్ర నైనగుణవద్దేవతాభేదస్య దర్శితత్వాదయుక్తమితి చేన్న-తస్య ప్రాణ ఏవైకత్వాభ్యుపగమాత్, సర్వశ్రుతిష్వరనాభిసిదర్శనేన సత్యేన ప్రాణో వా అమృతమితి చ ప్రాణబాహ్యస్యాన్యస్యానభ్యుపగమాదుక్తేః, *విషయైర్హ్యేవ సర్వే దేవాః కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి చ సర్వదేవానాం ప్రాణ ఏవైకత్వోపపాదనాచ్చ తథా కరణభేదేష్వనాశఙ్కా- దేహభేదేష్వివ స్మృతిజ్ఞానేచ్ఛాది ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. సహ్యన్యదృష్టం అన్యః స్మరతి జానాతి చ్ఛతి ప్రతిసన్దధాతి వా తస్మాన్న కరణభేదవిషయో భోక్తృత్వాశఙ్కా విజ్ఞానమాత్రవిషయో వా కదాచిదప్యుపపద్యతే. నను సఙ్ఘాత ఏవాస్తు భోక్తా- కిం వ్యతిరిక్తకల్పనయేతి. న- అపేక్షణేవిశేషదర్శనాత్. యది హి ప్రాణశరీరసఙ్ఘాతమాత్రో భోక్తా స్యాత్- సఙ్ఘాతమాత్రావిశేషాత్సదాపి స్యాదాపిష్టస్య ప్రతిబోధే విశేషో న స్యాత్. సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తే తు పునర్సఙ్ఘాత సమ్బన్ధవిశేషానేకత్వాత్ విశేషణాపేక్షణకృత వేదనాయాః, సుఖదుఃఖమోహాద్యభ్యూహనా తత్కర్మకరఫలభేదోపపత్తేః, కృతవిశేషాయుక్తః- నతు సఙ్ఘాతమాత్రే సమ్బన్ధకరఫలభేదానుపపత్తేర్విశేషాయుక్తః తి ఘాతత్వాదిపటుమన్యాదిక్లృప్తః. అస్తి చాయం విశేషః- యసా స్వప్నమూర్తేర్నామ ప్రతిబుధ్యమానం పురుషం సుప్తం పాణినా పేషణం-అపిష్టాపిష్యబోధయాఞ్చకారాజాతశత్రుః - తస్మాద్యః ఆపేషణే ప్రతిబుధ్యతే సన్నిదస్సు సన్నిపతస్థిత దాగతేఇవ, పిణ్డం చ పూర్వవిపరీతం బోధచేష్టాకారవిశేషా సిద్ధత్వే నాపాదయత్.-సాన్యో స్తి గార్గ్యాభిమత బ్రహ్మభ్యోన్యస్తత్ క్షణసిద్ధం. సంహతత్వాచ్చ సా రాస్యోపపత్తిః ప్రాణస్య. గృహాస్య స్తమ్భాదివచ్ఛరీరస్యాన్తరుపష్టమ్భకః ప్రాణశ్శరీరాదిభిస్సంహతత్వాత్త్వచో చామ, ఆరనేమివచ్చ, నాభిస్థానీయ ఏతస్మిన్ సర్వమితి. చ- తస్మాత్స్వాహాదివత్ స్వావయవసముదాయజాతీయవ్యతిరిక్తార్థం సంహన్యత ఇత్యేవమవగచ్ఛామహే. సర్వస్య వృణకాస్థాదిగ్రహణవదయవానాం స్వాన్యజన్మోపపదుయాపపయదనానాంమాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షులబ్ధసత్తాదితద్విషయ ద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృత్వం వ్యస్తావమన్యామ హేతల్సఙ్ఘాతస్యచ - తథా ప్రాణాన్యవయవానాంలక్ష్యసఙ్ఘాతస్యచ స్వాన్యజన్మోపపదయాపయదనాంశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షులబ్ధసత్తాదికద్విషయ ద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృత్వం భవితుమర్హతి. దేవతాచేతనావత్త్వసమత్వాత్ గుణభావానుపగమఇతి చేత్. ప్రాణస్యపి శ్రేయోనామభి రామన్త్రణదర్శనాచ్చేతనావత్త్వమభ్యుపగతం- చేతనావత్త్వేచ పరార్థత్వసగమ్యసమత్వాదనుపపన్న ఇతి చేన్న- నిరుపాధికస్య కేవలస్య విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. క్రియాకారకఫలాత్మకతాహ్యస్య నోనా మరూపోపాధిజనితా అవిద్యాధ్యారోపితా- తస్మిన్ సతి లోకస్య క్రియాకారకఫలాభిమానలక్షణః సంసారః. నను తదుపాధికాత్మస్వరూపవిద్యయా సైవ రయితవ్యతి తత్స్వరూపవిజిజ్ఞాపయిషయోపనిషదారమ్భః- బ్రహ్మతే బ్రవాణి బ్రహ్మతైతావతాపి దిత్యంభవతీతి చోపక్రమ్య అవిద్యావిదిక్షల్పవ్యాతత్వమిత్యపపసంహరాత్. నచానోన్యస్యక్రరాత్మేపచలేతమాక్తం నాస్తి- తస్మాదవసస్థసమత్వాప్రణభావానుపగమ ఇతి చోద్యస్య. నిశేషవత్ మహాసోపాధికస్యసంవ్యవహారార్థో గుణగుణభావః- సఖపవదస్య. నిరుపాధ్యస్యాత్మవిజిజ్ఞాపయిషితస్య సర్వస్యామ్యదుపనిషది- *సఏష నేతి నేతీత్యుపసంహారాత్. తస్మాదాపిత్యాది బ్రహ్మభ్యపి తేభ్యో విజ్ఞానమయోభ్యస్తికాన్యో స్తి జ్ఞానమయ ఇత్యేతత్ సిద్ధం. ౧౫

అ — * అథ బ్రహ్మేత్యాదికసంపాదనం ఆసంగోదకః । నా బ్రహ్మైతేఽదిత్యే అసంహత్య నికటం నేదిత్యాదీన్యాచారదీనా స్తోత్రేణ. ఆది త్యాది బ్రహ్మభ్యో విశేషమాహ (యస్మిన్నితి) ప్రాణస్య వ్యాప్రియమాణస్యైవ సమ్బోధనాస్తం పృథగుక్తనామ శ్రవణా, దాపేషణాచ్చోత్థానా, తత్స్యాభోక్తృత్వం నిర్ధ్యతీతఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేహాస్య సుప్తమిత్యాది సుప్తపురుషగత్యుక్తిమాశిపతి (కథమితి) గార్గ్యకాశ్యాభిమతమోక్షభయారపి జాగరితేకరణేషు సన్నిధానావిశేషా త్తత్ర ప్రవమితి వివేకోనవశ్యత ఇత్యర్థః. జాగరితే తు కరణేషు దృశ్యమానేష్వసన్నిధానా సే సాధ్యాయాధ్యస్తత్వం వివేచనమితి ప్రమాణం (జాగరితే) బ్రహ్మశబ్దాహార్య సంబన్ధమాధ్యాన్తృత్య యోజనా. తస్మిన్ స్వామిభృత్యస్యాయో సత్యాన్యోన్యపేక్షోపి సుకరస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కింప్వితి) కింపద్వివేకావధారణ కారణం- తదాహ (యద్వేతి) కథం తదనవధారితవిశేషమితి- తదాహ (తస్యేతి) ఇహేతి జాగరితో క్తిః. యద్యపి జాగరితం హిత్వాసుస్తే పురుషేఽపి వేకార్థం తయోరుపగతిః- తత్ర యోభోక్తైవసమ్బోధితః స్వనామపి విద్ధ్యంశ్రోష్యతి - నాన్యేతరః. తథాపి నేష్టపి వికల్పిత్రార్యకాశ్యాభిప్రేతాత్మనోః - ఉభయసంశయాదిశఙ్క్యతే (నన్వితి) సంశయం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) విశేషావధారణమేవ విశదయతి (మహాత్యాదినా) స్వవ్యాపారః- తుములశబ్దాదిః. యథాన్యైర్హక్తః- యథోక్తైర్విశేషణైరుపలబ్ధం రూపమనలక్ష్యేవ గ్రహణః. ప్రాణస్యోక్తవిశేషణవత్త్వాత్ స్వాపేఽవస్థానేపి తస్య తదాభోగాభావః - తత్రభోక్తృత్వరాభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యైవ భోక్తృత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్తు తస్య ప్రాపణశబ్దశ్రవణం - తత్రాహ (నచేతి) పరిశేషసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వేంవ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (భోక్తృస్వభావశ్చేదితి) నచభుఙ్క్తే తస్మాదభోక్తేతి శేషః. ఉక్తమర్థం వ్యస్తైరన్వష్టయతి (నహీత్యాదినా) ఉలపం - బాలతృణం. విపక్షే దోషమాహ (నచేదితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్యపి ప్రాణస్సాపేక్షశబ్దాదీన్న ప్రతిబుధ్యతే - తథాపి భోక్తృస్వభావో విద్యత ఇతి. నేత్యాహ (నహీతి) సమ్బోధనశబ్దాశ్రవణకర్మత్వాత్. తస్యస్వనామగ్రహణం సమ్బన్ధాగ్రహణకృతం- నానాత్మత్వకృతమితి శఙ్క్తే (సమ్బోధనాస్తితి) శఙ్కామపనుదయతి (స్యాదేతదిత్యాదినా) దేవతాయాస్స్వనామగ్రహణమయుక్తం- సర్వజ్ఞత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నదేవతేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యస్యహీత్యాదినా) తయోః గ్రహణకర్తృని చైకః. అవశ్యమితి సూచితాథానుపపత్తిమాహ (అన్యథేతి) ఆధిదైవయోగస్తుతిసమస్తారాదిర్న్యూహ్యతే. సంవ్యవహారః- అభిజ్ఞాభోగ ప్రసాదాదిః. సమ్బోధననామగ్రహణస్తత్కృతానాత్మదోషశ్చత్వ

దిష్టాత్మనోపితుల్యఇతిశఙ్కతే(వ్యతిరిక్తేతి)సఙ్గృహీతంచోద్యంవివృణోతి(యస్యచేతి)తదా-సుషుప్తివదశాయాం. ప్రతిపత్తిర్యుక్తేతిసమ్బన్ధః. (తద్విషయత్వాదితి)అతిరిక్తాత్మవిషయత్వాదితియావత్. అస్త్వేవాతిరిక్తస్యాత్మనస్సమ్బోధనశ్రవణమితిచేత్. నేత్యాహ(నచకదాచిదితి) త్వదిష్టాత్మనస్సమ్బోధనశబ్దాప్రతిపత్తావపిభోక్తృత్వాఙ్గీకారస్సచ్ఛబ్దార్థః. అభోక్తృత్వేన-ప్రాణస్యేతిశేషః. యథాహ స్తనసాదోఙ్గులిరిత్యాదినామోక్తౌమైత్రానోత్తిష్ఠతి-సర్వదేహాభిమానిత్వేనతస్యాత్రానభిమానిత్వాత్. ఏవంకాశ్యేష్టాత్మనస్సర్వకార్యకరణాభిమానిత్వాదఙ్గులిస్థానీయప్రాణమాత్రేతథావాత్తన్నామాగ్రహణం-నత్వచేతనత్వాదితిపరిహరతి(నతద్వదితి)తదేవస్ఫుటయతి(యస్యేతి)ప్రాణమాత్రేప్రాణాదికరణవతోభిమానాభావేఫలితమాహ(తస్మాదితి)చస్త్వస్యాపిప్రాణైకదేశత్వాత్తన్నామభిస్సమ్బోధనేకృతేన్నాభిమానీసనోత్తిష్ఠతి- అత్రాప్యఙ్గుల్యాదివ్యపాన్తోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్విత) గొత్వవత్తస్యసర్వవస్తుషుసమాపైరహమితిసర్వత్రాభిమాననిర్దర్శోచేభాబోధౌతుల్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) విశిష్టస్యాత్మనోదేవతాయామాత్మత్వాభిమానాభావాత్, ఇతరస్యచకూటస్థస్యాపిమాత్రత్వేనలదమోగా, స్సపుల్యతేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణతస్యాభోక్తృత్వంవారయన్నాహ (స్వనాసౌ) అయుక్తం- ప్రాణేతరస్యభోక్తృత్వమితిశేషః. తదేవవివృణోతి (సుషుప్తస్యేతి) విశేషంవర్ణయస్సుప్తిరమాహ (నాతేతి) కాశ్యాభీష్టాత్మనస్సుప్తత్వప్రయుక్తంఫలమాహ (సుప్తత్వాదితి) ప్రాణస్యాపిసంహృతకరణత్వాత్స్వనామాగ్రహణమిత్యాశఙ్క్యతస్యాసుప్తత్వే కృతంకార్యంకథయతి (సత్వితి) నహికరణస్వామినివ్యాపృయమాణేకరణోపరమస్సమ్భవతి - తస్యచానుపరతకరణస్యస్వనామాగ్రహణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాణనామత్వేనాప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనాత్తదనుత్థానం - నానాత్మత్వాదితిశఙ్కతే (అప్రసిద్ధేతి) తదేవస్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధేతి) ప్రసిద్ధమనూద్యాప్రసిద్ధంవిధేయమితిలౌకికోన్యాయః. అప్రసిద్ధసంజ్ఞాభిస్సమ్బోధనస్యాయుక్తత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రదైవతాస్యందేహాకర్త్రిభోక్త్రిచాత్మేతిగార్గ్యాభిప్రాయవిషేధే దేవతానామగ్రహస్యతాత్పర్యాత్తద్రిహితార్థానుపపత్తిపరిహరతి (నదేవతేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (దేవతేతి) ప్రాణాదినామభిస్సమ్బోధనేపితన్నిరాకరణంకర్తుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) లౌకికనామ్నాదేవతావిషయత్వాభావాదిత్యర్థః. ప్రాణస్యాభోక్తృత్వేపిస్త్రియాణాంభోక్తృత్వమితికేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రాణకరణత్వేచన్ద్రదేవతాయుక్తః అభోక్తృత్వేపిదేవతాన్తరమత్రభోక్తృస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాన్తరాభావాచ్చేతి) భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిరితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రోపక్రమవిరోధంశఙ్కతే (నన్వితి) దర్శితత్వాత్ - దేవతాన్తరాభావోనాస్తీతిశేషః. స్వతన్త్రదేవతాభేదానాస్తీతిసమాధత్తే (నతస్యేతి) ప్రాణేదేవతాభేదస్యైక్యేయుక్తిమాహ (అరనాభీతి) నదేవతాన్తరస్యభోక్తృత్వం - గార్గ్యస్యస్వపక్షవిరోధాదితిశేషః. సర్వశ్రుతిష్వివ్యుక్తం - తాస్వైవతాదర్శయతి (ఏషఇతి) ※ కతిదేవాయాజ్ఞవల్క్యేత్యాదినాసఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాంసర్వేషాందేవానాంప్రాణాత్మన్యేవైకత్వముపపాద్యతే - అతోనదేవతాభేదోస్తీత్యాహ (సర్వదేవానామితి) ప్రాణాత్పృథగ్భూతస్యదేవస్యాత్మాతిరేకేసత్యసత్త్వాపత్తేశ్చప్రాణాన్తర్భావస్సర్వదేవతాభేదస్యేతివక్తుంచశబ్దః. కరణానామభోక్తృత్వేహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) దేవతాభేదేప్యేవేతియావత్. అనాశఙ్క్య- భోక్తృత్వస్యేతిశేషః. తత్రోదాహరణాన్తరమాహ (దేహభేదేష్వివేతి) నహిహస్తాదిషుప్రత్యేకంభోక్తృత్వంశఙ్క్యతే-తథాశ్రోత్రనేత్రాదిష్వపినభోక్తృత్వాశఙ్కాయుక్తా-తేషుస్మృతిరూపజ్ఞానస్య, చ్ఛాయా, సోహంరూపమద్రాక్షంసశబ్దంశృణోమీత్యాదిప్రతిసన్ధానస్య, చాయోగాదిత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (నహీతి) క్షణికవిజ్ఞానస్యనిరాశ్రయస్యభోక్తృత్వాశఙ్కాపిప్రతిసన్ధానాసమ్భవాదేవప్రత్యుక్తేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ప్రాణాదీనామనాత్మత్వముక్త్వాస్థూలదేహస్యతద్వక్తుంపూర్వపక్షయతి (నన్వితి) సఙ్ఘాతః- భూతచతుష్టయసమాహారః. స్థూలోదేహఇతియావత్. గౌరోహంపశ్యామీత్యాదిప్రత్యక్షేణతస్యాత్మత్వదృష్టేరితిభావః. ప్రమాణాభావాదతిరిక్తకల్పనాయుక్తేత్యాహ (కింవ్యతిరిక్తేతి) సఙ్ఘాతస్యాత్మత్వందూషయతి (నాపేషణఇతి) విశేషదర్శనంవ్యతిరేకద్వారానిశదయతి (యదిహీతి) ప్రాణేనసహితంస్థూలంశరీరమేవసఙ్ఘాతః. తస్యాత్మాయదిభోక్తాస్యాదితినాజనా. త్వత్పక్షేపికథంపేషణాపేషణయోరుత్థానేవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్ఘాతేతి) తస్యసఙ్ఘాతేనసంబన్ధవిశేషః- స్వకర్మారభ్యత్వాత్మీయత్వస్వప్రాణపరిపాల్యత్వాదయః. తేషామనేకత్వాత్పేషణాపేషణయోరిష్టిమోద్భవాభిభవకృతవేదనాయాస్స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వాస్మకోవిశేషోయుక్తః, సుఖదుఃఖమోహానాముత్తమమధ్యమాధమకర్మఫలానాంకర్మోద్భవాభిభవకృతవిశేషస్సమ్భవాచ్చయథోక్తోవిశేషస్సమ్భవతీత్యర్థః. పరపక్షేపితథైవవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) నహితత్రస్వకర్మారభ్యత్వాదయస్సమ్బన్ధవిశేషాః కర్మఫలభేదోవాయుజ్యతే- సఙ్ఘాతవాదినాతీన్ద్రియకర్మానఙ్గీకారాత్. అతస్సఙ్ఘాతమాత్రేభోక్తరిప్రతిబోధేవిశేషాసిద్ధిరిత్యర్థః. శబ్దస్పర్శాదీనాంపటుత్వమతిపటుత్వంమాన్ద్యమతిమాన్ద్యమిత్యేవమాదినాకృతోవిశేషాబాధేదృశ్యతే- సోపిసఙ్ఘాతవాదేనసిధ్యతీత్యాశయేనాహ (తథేతి) అయుక్తఇతియావత్. చకారోవిశేషానుకర్షార్థః. మాత్రప్రతిబోధేవిశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) విశేషదర్శనఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిశబ్దేనగుణాదిగృహ్యతే. అస్వ్యఙ్-సఙ్ఘాతాదితిశేషః. దేహాదేరనాత్మత్వముక్త్వాప్రాణస్యానాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (సంహతత్వాచ్చేతి) హేతుంసాధయతి (గృహస్యేతి) యథానేమిరరాశ్చమిథస్సంహన్యన్తే- తథైవప్రాణస్యసంహతిరిత్యాహ (అరనేమివచ్చేతి) కించ- ప్రాణేనాభిస్థానీయేసర్వమర్పితమితిశ్రూయతే- తద్యుక్తంతస్యసంహతత్వమిత్యాహ (నాభీతి) సంహతత్వఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యగృహాదివత్పారార్థ్యేపిసంహతశేషిత్వమేషితవ్యం- గృహాదేస్తథాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తమ్భేతి) స్వాత్మనాస్తమ్భాదీనాంజన్మచోపచయశ్చాపచయశ్చవినాశశ్చనామచాకృతిశ్చకార్యంచేత్యేతేధర్మాః తన్నిరపేక్షతయాలబ్ధాసత్తా- స్ఫురణందయోనస, చ- తేషు- స్తమ్భాదిషువిషయేషుద్రష్టాచశ్రోతాచమన్తాచవిజ్ఞాతాచ,- తదర్థత్వంతేషాంతత్సఙ్ఘాతస్యచదృష్ట్వాప్రాణాదీనామపితథాత్వంభవితుమర్హతీతిమన్యామహఇతిసమ్బన్ధః. ప్రాణాదిఃస్వాతిరిక్తద్రష్టృశేషః- సంహతత్వాత్- గృహాదివ

దిత్యనుమానాత్సత్తాయాం తత్ప్రతీతౌ చ ప్రాణాదివి క్రియానపేక్షతయానిర్ద్రోద్రష్టానిర్వికారోయుక్తః - తస్యనికారవత్త్వే హేత్వభావాదితిభావః. ప్రాణదేవతాపారార్థ్యానుమానం వ్యాప్తస్య న్తరవిరుద్ధమితిశఙ్కతే (దేవతేతి) ప్రాణదేవతాయాశ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం - తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) తథాపి ప్రకృతేఽనుమానేకథంవ్యాప్త్యన్తరవిరోధః - తత్రాహ (చేతనావత్త్వేచేతి) యోగ్యోనసమః- సతచ్ఛేషోనభవతి-యథాదీపోదీపాన్తరేణతుల్యోనతచ్ఛేషఇతివ్యాప్తినిరోధఃస్యాదిత్యర్థః. నాయంవిరోధస్సమాధాతవ్యః- శేషశేషిభావస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాదితిపరిహరతి (ననిరుపాధికస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదారమ్భో నిరుపాధికంస్వరూపంజ్ఞాపయితుమిత్యత్ర గమకమాహ (బ్రహ్మేతి) *ద్వేవావ బ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచైవామూర్తంచేత్యాదిదర్శనాదప్యుపనిషదిసోపాధికమపి బ్రహ్మవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్విత్వవాదస్యకల్పితవిషయవత్త్వాత్, *నేతి నేతీతినిర్విశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోన్యదార్తమితిచోక్తే, రత్ర నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మప్రతిపాద్యమితిభావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థంతర్హి శేషశేషిభావ స్తత్రోక్తః- తత్రాహ (విశేషవతోహీతి) సోపాధికస్య శేషశేషిభావోవివక్షిత స్తత్ర - తత్ర చస్వామిభృత్యన్యాయేననిశేషసమ్భవాదసిద్ధంసమత్వమిత్యర్థః. నచవిపరీతస్య నిరుపాధికస్యశేషశేషిత్వమస్తీత్యత్ర హేతుమాహ (నిరుపాఖ్యోహీతి) శేషశేషిత్వాద్యశేషవిశేషశూన్యఇత్యర్థః పాణిపేషవాక్యవిచారార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదీతి) ౧౫

౪౦.— (సహోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమంచైతదిత్యాది) ఏవముపసన్నంబాలాకిమజాతశత్రురువాచేత్యర్థః. హేతిరాజ్ఞస్తస్యనిరభిమానత్వప్రశంసార్థం. కిమిత్యువాచ. ప్రతిలోమం - విపరీతంచైతత్. కింతత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణఆచార్యత్వేఽధికృతః క్షత్రియం - అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మమేవక్ష్యతీతిశిష్యవృత్త్యోపేయాత్ - ఉపగచ్ఛతీత్యేతత్. ఆచారవిధాయకశాస్త్రవిరుద్ధమితిభావః. కథంతర్హి విద్యాప్రాప్తిరితినవాచ్యం- ఆచార్యకమస్వీకృత్యైవ కేవలంవిజ్ఞాపయిష్యామీత్యాహ (వ్యేవత్వాజ్ఞాపయిష్యామీతి) త్వా- త్వాంకేవలమేవవిజ్ఞాపయిష్యామి - బోధయిష్యామి. బ్రహ్మేతిశేషః. పర్యవధానంధాన్యసం. (తంపాణావాదాయోత్తస్థౌ) ఏవముక్త్వాతంపాణావాదాయ- హస్తేగృహీత్వాగార్గ్యోపదిష్టజీవాతిరిక్తబ్రహ్మజ్ఞాపనాయాసనాదుదతిష్ఠత్. (తౌహపురుషంసుప్తమాజగ్మతుః) తౌ - గార్గ్యాజాతశత్రూతస్మిన్రాజభవనేసుప్తంకంచిత్పురుషం ప్రాప్తవన్తౌ. (తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసస్సోమరాజన్నితీతి) ఏవంసుప్తపురుషసమీపంగార్గ్యం నీత్వాజాతశత్రుస్తం- సుప్తంపురుషమేతైః- వక్ష్యమాణైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చకార. తానినామాన్యాహ (బృహన్నిత్యాది) అత్ర * ప్రాణోవావజ్యేష్ఠశ్చశ్రేష్ఠశ్చేతిజ్యేష్ఠశ్రైష్ఠ్యగుణేన ప్రాణస్యబృహత్త్వాత్ బృహన్నిత్యామన్త్రణం. అద్వాసస్త్వంచప్రాణధర్మః- * కింమేవాసఇతిప్రాణేనపృష్టే * ఆపోవాసఇత్యహం ప్రాణవాసస్త్వోక్తేః. తాసాంచాపాం * యచ్ఛుక్లంతదపామితిశుక్లవర్ణాత్వయత్వాత్పాణ్డరత్వంయుక్తం. సత్తన్నబ్రాహ్మణే * అథైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రఇతి ప్రాణస్యచన్ద్రసమ్బన్ధప్రతీతేర్లక్షణయాసోమేతిప్రాణస్యసమ్బోధనం. *ప్రాణోవైసమ్రాడితిశ్రవణాద్రాజన్నిత్యామన్త్ర్యతఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. (సనోత్తస్థౌతంపాణినాపేషంబోధయాఞ్చకార) ఏవమామన్త్రితోపిసః- సుప్తోనోదతిష్ఠత్. తతోఽజాతశత్రుస్తంసుప్తంపాణినాపేషం * హింసార్థానాంచసమానకర్మకాణామితిపిషేస్తృతీయాయాముపపదేణముల్. * తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామితివికల్పాత్సమాసాభావః. పాణినాపిష్ట్వాబోధయాఞ్చకార - ప్రాబోధయత్. (సహోత్తస్థౌ) సః- ఏవంపాణినాపిష్టస్సుప్తపురుషః పేషణాత్పశ్చాదుదతిష్ఠత్. ఏవం ప్రాణనామభిరామన్త్రణేపి అనుత్థానప్రదర్శనంజీవాత్మనః ప్రాణాన్యత్వజ్ఞాపనార్థం. సుషుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోఽన్యత్వస్యజీవేసుజ్ఞానత్వాత్తస్యామపిదశాయామనుపరతవ్యాపారాత్ప్రాణాదన్యత్వమేవజ్ఞాపనీయమితి ప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానేన పాణిపేషణేనోత్థానప్రదర్శనేనచ జీవస్యప్రాణవ్యతిరేకః ప్రదర్శితోభవతి. తథాహి- సుప్తస్య ప్రబోధానన్తరంసుఖమహమస్వాప్సమితి సౌషుప్తికానన్దప్రతిసన్ధానేనసుషుప్తికాలేజీవతస్థితస్యసిద్ధత్వాన్నతస్యాప్రబోధనమ్పరతవ్యాపారేణసంభవతీతి తస్యోపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యంసిద్ధమేవ. తదానీమప్యనుపరతోచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారః ప్రాణఏవయదిజీవశబ్దవాచ్యస్స్యాత్ -తర్హి తన్నామభిరామన్త్రణేతదుత్థానమావశ్యకం-లోకేస్వనామ్నాఆమన్త్రితస్యోత్థానదర్శనాత్. అతః ప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానాత్ప్రాణస్యనజీవశబ్దార్థత్వమితితదతిరిక్తజీవసిద్ధిరితి. నచ ప్రత్యగాత్మన్యజ్ఞానమయేత్యాది జీవనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానదర్శనాత్త్వదభిమతస్యశరీరేన్ద్రియప్రాణాతిరిక్తస్యాపిజీవశబ్దార్థత్వంనస్యాదితివాచ్యం- దేహాద్యతిరిక్తేస్వస్మిన్నాత్మాభిమానశూన్యస్యసంసారిణశ్శుద్ధజీవవాచిశబ్దైరామన్త్రణేప్యనుత్థానస్యాదోషత్వాత్, యత్రపునర్దేవదత్తాదినామసఙ్కేతితశరీరాదిసఙ్ఘాతేస్వాత్మత్వమభిమనుతే- తన్నామ్నాఆమన్త్రణేఉత్థానదర్శనాచ్చ. నచేయంసమాధిః ప్రాణస్యైవజీవశబ్దార్థత్వేపిసంభవతీతివాచ్యం- ప్రాణస్యైవసఙ్ఘాతాభిమానిత్వేఅనుపరతవ్యాపారస్యైవతస్యపాణిపేషణానన్తరంపూర్వమసతః ప్రబోధస్యప్రాప్త్యాఉత్థానాసంభవాత్. నచజీవస్యాప్యనుపరతవ్యాపారస్యతదసంభవశ్శఙ్క్యః - తస్యస్ఫురణాత్మకవ్యాపారసత్త్వేపితదానీమప్రబోధత్వాత్. ప్రాణస్యతుతదానీమపిశరీరేసంచరతస్స్వనామభిరామన్త్రణాశ్రవణమచేతనత్వమూహాదయత్యేనేతిచేతనస్యతద్వైలక్షణ్యంసిద్ధ్యత్యేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౫

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి తదు హ న మేనే గార్గ్యః॥ ౧౬

శం.— స ఏవమజాతశత్రుర్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం ప్రతిపాద్య గార్గ్యమువాచ - యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఏతత్ - స్వపనం సుప్తోఽభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్. విజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేత్యన్తఃకరణం బుద్ధిరుచ్యతే. తన్మయః- తత్ప్రాయో విజ్ఞానమయః. కిం పునస్తత్ప్రాయత్వం తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తేన చోపలభ్యత్వముపలబ్ధృత్వం చ. కథం పునస్తన్మయత్వేన తత్ప్రాయత్వమేవావగమ్యతే. * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యేవమాదౌ ప్రాయార్థ ఏవ ప్రయోగదర్శనాత్, పరవిజ్ఞానవికారత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాద్య ఏష విజ్ఞానమయ ఇతి చ ప్రసిద్ధవదనువాదాత్, దవయవోపముర్థయోశ్చాత్రాసమ్భవాత్, పారిశేష్యాత్ప్రాయార్థతైవ. తస్మాత్సఙ్కల్పవికల్పాద్యాత్మకమన్తఃకరణం- తన్మయ ఇత్యేతత్. పురుషః- పురిశయనాత్. క్వైష తదాభూదితి ప్రశ్నః స్వభావవిజిజ్ఞాసయిషయా. ప్రాక్ప్రతిబోధాత్క్రియాకారకఫలవిపరీతస్వభావ ఆత్మేతి కార్యాభావేన దిదర్శయిషితం - న హి ప్రాక్ప్రతిబోధాత్కర్త్రాదికార్యం సుఖాదికం చ న గృహ్యతే. తస్మాదకర్మప్రయుక్తత్వాత్తథాస్వాభావ్యమేవాత్మనోఽవగమ్యతే- యస్మిన్స్వాభావ్యే భూత్, యతశ్చ స్వాభావ్యాత్ప్రచ్యుతస్సంసారీ స్వభావవిలక్షణ, ఇతి. ఏతద్ద్వయమప్యాస్పృచ్ఛతి గార్గ్యం ప్రతిభానరహితం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. ఏతదుభయం గార్గ్యేణైవ స్పష్టవ్యమాసీత్ - తథాపి గార్గ్యేణ న పృష్టమితి నోదాసీనోఽజాతశత్రుః- బోధయితవ్య ఏవేతి ప్రవర్తతే- జ్ఞాపయిష్యామ్యేవేతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. ఏవముక్తోఽపి వ్యమానోఽపి గార్గ్యో యత్రైష ఆత్మాభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యతశ్చైతదాగమనమాగాత్,- ఉభయం నవ్యుత్పన్నత్వాదేవ వక్తుం వా ప్రష్టుం వా గార్గ్యో హ న మేనే- న జ్ఞాతవాన్. ౧౬

ఆ — వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాచష్టే (స ఏవమిత్యాదినా) ఏతత్స్వపనం- యథా భవతి తథేతి యావత్. యత్రేత్యుక్తం కాలం విశినష్టి (ప్రాగితి) తదా క్వాభూదితి సమ్బన్ధః విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానం- పరం బ్రహ్మ. తద్వికారః- జీవః. తేన వికారార్థో మయడితి కేచిత్. తన్నిరాకరోతి (విజ్ఞానమితి) అన్తఃకరణప్రాయత్వమాత్మనోన ప్రకల్పతే - తస్యాసఙ్గస్య తేనాసమ్బన్ధాదిత్యాక్షిపతి (కిం పునరితి) అసఙ్గస్యాప్యావిద్యం బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమపేత్య పరిహరతి (తస్మిన్నితి) తత్సాక్షిత్వాచ్చ తత్ప్రాయత్వమిత్యాహ (ఉపలబ్ధృత్వం చేతి) నియామకాభావం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఏకస్మిన్నేవ వాక్యే * పృథివీమయ ఇత్యాదౌ ప్రాయార్థత్వోపలమ్భాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యత్రాపి తదర్థత్వమేవ మయటో నిశ్చితమిత్యుక్తం. ఇదానీం జీవస్య పరమాత్మరూపవిజ్ఞానవికారస్య శ్రుతిస్మృత్యోరప్రసిద్ధత్వాచ్చ ప్రాయార్థత్వమేవేత్యాహ (పరేతి) అప్రసిద్ధమపి విజ్ఞానవికారత్వం శ్రుతివశాదిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఏష ఇతి , య ఏష విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానమయస్య య ఏష ఇతి ప్రసిద్ధవదనువాదాదప్రసిద్ధవిజ్ఞానవికారత్వం సర్వనామ శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. జీవో బ్రహ్మావయవస్తత్సదృశో వా- తదర్థో మయడిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవేతి) బ్రహ్మణో నిరవయవత్వశ్రుతేస్తస్యైవ జీవరూపేణ ప్రవేశశ్రవణాచ్చ ప్రకృతే వాక్యే మయటోఽవయవాద్యర్థాయోగాన్నిర్విషయత్వాసమ్భవాచ్చ పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తా ప్రాయార్థతైవ తస్య ప్రత్యేతవ్యేత్యర్థః. విజ్ఞానమయపదార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్రేత్యాదివ్యాఖ్యాయ వాక్యశేషమవతార్య తాత్పర్యమాహ (క్వైష ఇతి) స్వరూపజ్ఞాపనార్థం ప్రశ్నప్రవృత్తిరిత్యేతత్ప్రకటయతి (ప్రాగితి) కార్యాభావేనేత్యుక్తం వ్యనక్తి (న హీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (అకర్మప్రయుక్తత్వాదితి) కిం తథాస్వాభావ్యమితి- తదాహ (యస్మిన్నితి) ద్వితీయ ప్రశ్నార్థం ప్రక్షిపతి (యతశ్చేతి) ఉక్తేఽర్థే ప్రశ్నద్వయముత్థాపయతి (ఏతదితి) తథాస్వాభావ్యమేవేతి సమ్బన్ధః. ఏతదిత్యర్థకరణమపాదానం చ గృహ్యతే. కిమితి తం ప్రత్యుభయం పృచ్ఛతి. స్వకీయాం ప్రతిజ్ఞాం నిర్వోఢుమిత్యభిప్రేత్యాహ (బుద్ధీతి) నను శిష్యత్వాద్గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యం- న చేదజ్ఞత్వాన్న పృచ్ఛతి - తర్హి రాజ్ఞస్తస్మిన్నౌదాసీన్యమేవ యుక్తం- తత్రాహ (ఇత్యేతదుభయమితి) తదు హేత్యాది వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఏతదాగమనం - యథా భవతి తథేతి యావత్. తత్ర క్రియాపదయోర్యథాక్రమం వక్తుం ప్రష్టుం వేత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧౬

రం. ఏవం దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణవ్యతిరిక్తం జీవం ప్రదర్శ్య తతోఽప్యన్యం పరమాత్మానం ప్రదర్శయితుమారభతే (స హోవాచాజాతశత్రురితి) ఏవం జీవం ప్రదర్శ్యాజాతశత్రుః గార్గ్యమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి) యత్ర- యదా ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్- ఏతత్- స్వాపం సుప్తోఽభూత్. స్వాపం ప్రాప్తోఽభూత్. ఏతదిత్యనేనైవ స్వపిధాత్వర్థస్య సిద్ధత్వాత్సుప్త ఇత్యేతత్ప్రత్యయార్థమాత్రపరం - పాకం పచతీతివత్. యద్వా - ఏతత్- ఈదృశం సుప్తం యస్య సః ఏతత్సుప్తః. క ఏష ఇతి నిర్దిష్ట ఇత్యత్రాహ (య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః) యస్స్వం ప్రబుధ్యమాన ఏవ సర్వేన్ద్రియార్థవిజ్ఞానమయతయా తిష్ఠతి- స ఏష పురుషః. అయం తదా- పాణిపేషణోత్థాపనాత్ప్రాక్ స్వాపదశాయాం క్వ స్థితః. ఏతత్- ఏతస్మిన్కాలే కుత ఆగాత్- కుత ఉద్గత ఇతీత్యర్థః. ఇత్యాహ - ప ప్రచ్ఛేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం జీవస్సుషుప్తేః స్థానతయా ప్రబోధాపాదానతయా చ జీవాత్పరమీశ్వరం దర్శయితుమేవమజాతశత్రుణా పృష్టోఽపి గార్గ్యః తదు హ న మేనే- తత్ప్రశ్నార్థం న జ్ఞాతవాన్. ఉతశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. ౧౬

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే తాని యదా గృహ్ణాత్యథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుర్గృహీతగ్ శ్రోత్రం గృహీతం మనః॥ ౧౭

శం.— స హోవాచాజాతశత్రుర్వివక్షితార్థసమర్పణాయ. యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః స్వపతదా భూత్ క్వ తదైతదాగాదితియదపృచ్ఛామ- తచ్ఛృణు వాచ్యమానం. యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూత్- తదా- తస్మిన్కాలే ఏషాం- వాగాదీనాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన- అన్తఃకరణగతాభివ్యక్తవిశేషవిజ్ఞానేనోపాధిస్వభావజనితేనాదాయ విజ్ఞానం - వాగాదీనాం స్వస్వవిషయగత సామర్థ్యం గృహీత్వా య ఏషోఽన్తః- మధ్యే హృదయే హృదయస్థాకాశో యః. ఆకాశశబ్దేన పర ఏవ స్వ ఆత్మోచ్యతే. తస్మిన్స్వ ఆత్మన్యాకాశే శేతే స్వాభావికేఽసాంసారికే. న కేవలాకాశ ఏవ- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్ « సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి ». లిఙ్గోపాధిసమ్బన్ధకృతం విశేషాత్మస్వరూపముత్సృజ్యావిశేషే స్వాభావిక ఆత్మన్యేవ కేవలే వర్తత ఇత్యభిప్రాయః. యదా శరీరేన్ద్రియార్థ్యాత్మత్వముత్సృజతి - తదా స్వాత్మన్యేవ వర్తత ఇతి కథమవగమ్యతే. నామ ప్రసిద్ధ్యా. కా సా నామ ప్రసిద్ధిరితి. ఆహ- తాని- వాగాదివిజ్ఞానాని యదా- యస్మిన్కాలే గృహ్ణాతి- ఆదత్తే అథ- తదా- హ ఏతత్పురుషః స్వపితి నామ- ఏతన్నామాస్య పురుషస్య తదా ప్రసిద్ధం భవతి. గౌణమేవాస్య నామ భవతి- స్వమేవాత్మానమపీతి- అపిగచ్ఛతీతి స్వపితీత్యుచ్యతే. సత్యం - స్వపితీతి నామప్రసిద్ధ్యా ఆత్మనః సంసారధర్మవిలక్షణం రూపమవగమ్యతే- న త్వత్ర యుక్తిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ - తత్ - తత్ర స్వాపకాలే గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి - ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణేన్ద్రియం. వాగాది ప్రకరణాత్. వాగాదిసమ్బన్ధే హి సతి తదుపాధిత్వాదస్య సంసారధర్మిత్వం లక్ష్యతే - వాగాదయశ్చోపసంహృతా ఏవ తదా తేన. కథం. గృహీతా వాక్. గృహీతం చక్షుః. గృహీతం శ్రోత్రం. గృహీతం మనః. తస్మాదుపసంహృతేషు వాగాదిషు క్రియాకారకఫలాత్మతాభావాత్స్వాత్మస్థ ఏవాత్మా భవతీత్యవగమ్యతే. ౧౭

ఆ.— కూటస్థచిదేకరసోఽయమాత్మా- తత్ర క్రియాకారకఫలవ్యవహారో వస్తుతో నాస్తీతి వివక్షితోఽర్థః- తస్య ప్రకటీకరణార్థం ప్రస్తుతం ప్రశ్నద్వయమనువదతి (యత్రేతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తస్య స్వభావః- తదుపాదానమజ్ఞానం. తేన జనితమన్తఃకరణగతమభివ్యక్తం విశేషవిజ్ఞానం- చైతన్యాభాసలక్షణం. తేన కరణేనేత్యర్థః. వాగాదీనాం స్వం స్వం విషయగతం ప్రతినియతం ప్రకాశనం - విజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః. య ఏషోఽన్తరితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్య ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వమాశఙ్క్య « ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాదితి » న్యాయేనాహ (ఆకాశశబ్దేనేతి) స త్రాప్యే బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తస్య శయనం- భూతాకాశే తు న భవతీత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిమాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) కీదృగాత్మశయనం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లిఙ్గేతి) స్వోపాధికాత్ స్వాభావికత్వం- అనిర్వాచ్యమాత్రసంమిశ్రితత్వం. « సలిలసమ్పన్నవిదురిత్యాదిశ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. తానియదేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (యదేత్యాదినా) విజ్ఞానాని- తత్సాధనానీత్యేతత్. పురుష ఇతి ప్రథమా షష్ఠ్యర్థే. అతో వక్ష్యతి (అస్య పురుషస్యేతి) అశ్వకర్ణాదినామ్నో విశేషమాహ (గౌణమేవేతి) గౌణత్వం వ్యుత్పాదయతి (స్వమేవేతి) నామ్నోఽర్థవ్యభిచారస్యాపి దృష్టత్వాన్న తద్వశాత్స్వాభావిక స్వరూపావస్థానమితి శఙ్క్యమనూద్య తద్గృహీత ఏవేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సత్యమిత్యాదినా) కా పునరాత్మనః స్వాపావస్థాయామసంసారిస్వరూపావస్థానమిత్యత్ర యుక్తిరిత్యపేక్షాయాం హేతుమాహ- అత్రాహ (వాగాదీతి) తదా- సుషుప్త్యవస్థాయాం తేన- ఆత్మనా చైతన్యాభాసేన హేతునేత్యర్థః. స్వాపే కరణోపసంహారం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) తదుపసంహారఫలం కథయతి (తస్మాదితి) ౧౭

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రుః) ఏవం స్వస్పష్టైతద్విమృశ్య గార్గ్యం తత్పరం స్వయమేవ జ్ఞాపయన్నజాతశత్రురాహ. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే ఇతి) యత్ర-యదా య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః- ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ -తదా తస్మిన్కాలే శేత ఇతి సమ్బన్ధః. అత్ర *ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ- ప్రాణశబ్దవాచ్యేన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం మనసా సహాదాయేత్యర్థః. ఉపరతవ్యాపారం సన్ కృత్వేత్యర్థః. అనేనేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిః ఫలితా- తేషాం మనసాపేక్షత్వాదితి వ్యాసార్యైర్వివృతం. య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి జీవస్వాపస్థానపరతయా నిర్దిష్ట ఆకాశశబ్దః పరమాత్మపరః. « సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే » «ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా» ఇత్యత్రాకాశశబ్దస్య పరమాత్మని ప్రసిద్ధేః, కౌషీతకీనామ్న్యుపనిషది సమాన ప్రకరణే « అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతి» ప్రాణశబ్దితస్య సుషుప్త్యాధారత్వశ్రవణాత్, « అత ఏవ ప్రాణః » « ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వస్య సాధితత్వాత్, ఆకాశప్రాణశబ్దయోర్నిర్వహితనిరూఢ్యనుసారేణ పరమాత్మపరత్వే వా ఏకార్థసమ్భవే తత్పరిత్యాగస్యానుచితత్వాత్, « సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి » సుషుప్తౌ బ్రహ్మసమ్పత్తేః శ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాచ్చాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మైవార్థః. తత్ర చ శయనం నామ- తదేకతాపత్తిః. ఏకత్వం చ-దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణం. తతశ్చ సుషుప్తౌ జీవో దేవత్వాద్యహమభిమానానుగుణజ్ఞానప్రసరరూపకార్యావస్థాప్రహాణేన స్వద్వారా తద్రాహిత్యరూపకారణావస్థావతి స్వశరీరిణి బ్రహ్మణ్యవతిష్ఠత ఇతి వాక్యార్థః. ఏవం సుప్తః పరమాత్మన్యవతిష్ఠత ఇత్యత్ర స్వపితీతి వ్యవహారం ప్రమాణమాహ (తానీత్యాది) తాని- ఇన్ద్రియాణి యదా గృహ్ణాతి - స్వస్థానేభ్యో యదోపసంహరతి. ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానానుకూలయత్నహీనో యదా భవతీతి యావత్. (అథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ) అథ- అనన్తరమేవ పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషస్స్వపి

సయత్రైతత్స్వప్న్యయా చరతి తే హాస్య లోకాస్తదుతేవ మహారాజో భవత్యుతేవ మహాబ్రాహ్మణ ఉతేవోచ్చావచం నిగచ్ఛతి స యథా మహారాజో జానపదాన్గృహీత్వా స్వే జనపదే యథాకామం పరివర్తేతైవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే॥ ౧౮

లీనశక్తిః ప్రయుజ్యత ఇతి భావః. అత్ర * స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇతి ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణ స్వశబ్దః - కారణావస్థస్వశరీరకపరమాత్మపరః స్వపితి ఇతి స్వపితిశబ్దార్థోఽభిప్రేతః. తదానీమిన్ద్రియోపసంహారమేవోపపాదయతి (తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతీత్యాదినా) లక్- తదేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణశబ్దశ్చక్షురాద్యిన్ద్రియప్రకరణత్వాద్ఘ్రాణేన్ద్రియపరః- న తు ముఖ్యప్రాణపరః. ముఖ్యప్రాణస్య తదానీం సంచారదర్శనాత్. స్వస్వస్థానే శ్రోత్ర ఘ్రాణవాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనః ప్రభృతీనీన్ద్రియాణి ఉపసంహృతాని భవన్తీత్యర్థః. గన్ధాదివిషయగ్రహణవచనాది వ్యాపారాభావదర్శనాదితి భావః. ౧౭

శం.— స యత్ర యస్మిన్కాలే ఏతత్స్వప్నావస్థాయాం కార్యకరణవియోగేఽపి సంసారధర్మోఽస్య దృశ్యతే- యథా చ జాగరితే సుఖీ దుఃఖీ స్వపితి యః స శోచతి ముహ్యతే చ. తస్మాచ్ఛోకమోహధర్మవానేవాయం- నాస్య శోకమోహాదయః సుఖదుఃఖాదయశ్చ కార్యకరణసంయోగజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితా ఇతి. న- మృషాత్వాత్. సః- ప్రకృత ఆత్మా యత్ర- యస్మిన్కాలే దర్శనలక్షణయా స్వప్న్యయా- స్వప్నవృత్త్యా చరతి- వర్తతే. తదా తే హ అస్య లోకాః- కర్మఫలాని. కే తే. తత్- తత్ర ఉత- అపి మహారాజ ఇవ భవతి సోఽయం. మహారాజత్వమివాస్య లోకాః - స మహారాజత్వమేవ జాగరిత ఇవ. తథా మహాబ్రాహ్మణ ఇవ. ఉత ఇవ- అపి ఉచ్చావచం- ఉచ్చం చ- దేవత్వాది. అవచం చ- తిర్యక్త్వాది. ఉచ్చమివావచమివ చ నిగచ్ఛతి. మృషైవ మహారాజత్వాదయోఽస్య లోకాః- ఇవశబ్దప్రయోగాద్వ్యభిచారదర్శనాచ్చ. తస్మాన్న బన్ధువియోగాదిజనితశోకమోహాదిభిః స్వప్నే సమ్బధ్యత ఏవ. నను చ యథా జాగరితే జాగ్రత్కాలావ్యభిచారిణో లోకాః- ఏవం స్వప్నేఽపి తే స్వమహారాజత్వాదయో లోకాః స్వప్నకాలభావినః స్వప్నకాలావ్యభిచారిణ ఆత్మభూతా ఏవ- న త్వవిద్యాధ్యారోపితా ఇతి. నను చ జాగ్రత్కార్యకరణాత్మత్వం దేవతాత్మత్వం చావిద్యాధ్యారోపితం న పరమార్థ ఇతి వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానమయాత్మప్రదర్శనేన ప్రదర్శితం- తత్కథం దృష్టాన్తత్వేన స్వప్నలోకస్య మృషాత్వ ఇహోచ్యతే ఇతి విప్రతిపద్యతే. సత్యం- విజ్ఞానమయో వ్యతిరిక్తం కార్యకరణదేవతాత్మత్వప్రదర్శనమవిద్యాధ్యారోపితం తు క్రియాకారకఫలాత్మత్వదర్శనమిత్యేతత్సిద్ధ్యతి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రదర్శనన్యాయేనైవ- న తు తద్విశుద్ధిపరతయైవ న్యాయ ఉక్త ఇతి అసన్నపి దృష్టాన్తో జాగ్రత్కార్యకరణదేవతాత్మత్వదర్శనలక్షణం పునరుద్భావ్యతే. సర్వో హి న్యాయః కించిద్విశేషమపేక్షమాణోఽపునరుక్తీభవతి. న తావత్స్వప్నే అనుభూతమహారాజత్వాదయో లోకా ఆత్మభూతాః- ఆత్మనోఽన్యస్య జాగ్రత్ప్రతిబిమ్బభూతస్య లోకస్య దర్శనాత్. మహారాజ ఏవ తావదస్వప్నో న సుప్తః సుప్రకృతిషు పర్యఙ్కే శయానః స్వప్నాన్పశ్యన్నుపసంహృతకరణః పునరుపగతప్రకృతిం మహారాజమివాత్మానం జాగరిత ఇవ పశ్యతి యథా ప్రాగసంభుక్తానపి వచ భోగాన్- న చ తస్య మహారాజస్య పర్యఙ్కే శయానాద్ద్వితీయోఽస్యాః ప్రకృత్యా పతిర్విషయే పర్యటన్మహానిలోకే ప్రసిద్ధోఽస్తి- యమసౌ సుప్తః పశ్యతి. న చోపసంహృతకరణస్య రూపాదిమతో దర్శనముపపద్యతే. న చ దేహే దేహాన్తరస్యావకాశోఽస్తి- దేహస్థస్యైవ హి స్వప్నప్రదర్శనం. నను పర్యఙ్కే శయానః పథి ప్రవృత్తమాత్మానం పశ్యతి. న బహిః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యేతదాహ- స మహారాజో జానపదాన్- జనపదే భవాన్- రాజోపకరణభూతాన్భృత్యాన్ అన్యాంశ్చ గృహీత్వా- ఉపాదాయ స్వే - ఆత్మీయ ఏవ జనపదే యథాకామం - కామతో యథాకామం. ఇచ్ఛాతో యథా పరివర్తేత ఇత్యర్థః. ఏవమేవైషః- విజ్ఞానమయః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. ప్రాణాన్గృహీత్వా- జాగరితస్థానేభ్యః ఉపసంహృత్య స్వే శరీరే - స్వ ఏవ దేహే. న బహిః. యథాకామం పరివర్తతే- కామకర్మభ్యాముద్భాసితాః పూర్వానుభూతవస్తుసదృశీర్వాసనా అనుభవతీత్యర్థః. తస్మాత్స్వప్నే మృషాధ్యారోపితా ఏవాత్మభూతత్వేన లోకా అవిద్యమానా ఏవ సన్తః. తథా జాగరితేఽపీతి ప్రత్యేతవ్యం. తస్మాద్విశుద్ధోఽక్రియాకారకఫలాత్మకో విజ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం. యస్మాద్దృశ్యస్యైవ స్వప్నేఽయథాభూతాః క్రియాకారకఫలాత్మకాః కార్యకరణలక్షణా లౌకికా న తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాదసౌ స్వప్నే పృథగ్భూతః స్వప్నజాగరితలోకేభ్యో ద్రష్టా విజ్ఞానమయో విశుద్ధః. ౧౮

ఆ.--- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వా గాగ్యాభిమతమాత్మనః సంసారిత్వముక్తం- తత్ర వ్యతిరేకాసిద్ధిమాశఙ్కతే (నన్వితి) వ్యతిరేకాసిద్ధిఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్య రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వేన వస్తుధర్మత్వాభావాన్నాత్మనః సంసారిత్వమిత్యుత్తరమాహ (న మృషాత్వాదితి) తదుపపాదయన్నాదౌ స యత్రేత్యాదీన్యక్షరాణి యోజయతి (స ప్రకృత ఇత్యాదినా) అథాత్ర స్వప్నస్వభావోఽసిద్ధ్యతే- న తస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే- తత్రాహ (మృషైవేతి) స్వప్నే దృష్టానాం మహారాజత్వాదీనాం జాగ్రత్యనువృత్తిరాహిత్యం వ్యభిచారదర్శనం. స్వప్నస్య మిథ్యాత్వే సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) విమతా లోకా న మిథ్యా- తత్కాలావ్యభిచారిత్వాత్- జాగ్రల్లోకవదితి శఙ్కతే (నను యథేతి) సాధ్యవైకల్యం వక్ష్యమాణసిద్ధాన్తమభిప్రేత్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (నను చేతి) జాగ్రల్లోకస్య మిథ్యాత్వే ఫలితమాహ (తత్కథమితి) ప్రాదుర్భావే జాగ్రల్లోకస్య కర్తృత్వం ప్రాకరణికమేష్టవ్యం. తత్ర పూర్వవాదీ దృష్టాన్తం సాధయతి (సత్యమిత్యాదినా) అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యో న్యాయః. దేహద్వయస్య ఆత్మనశ్చ వివేకమాత్రం ప్రాగుక్తం- న తు ప్రాధాన్యేనాత్మనః శుద్ధిరుక్తేతి విభాగమఙ్గీకృత్య వస్తుతోఽసన్నమపి దృష్టాన్తం సన్తం కృత్వా లేన స్వప్నసత్యత్వమాశఙ్క్య తన్నిరాసేనాత్యన్తికీ శుద్ధిరాత్మనః స్వప్నవాక్యేనోచ్యతే- యథా జాగ్రతోఽపి తథా మిథ్యాత్వాదాత్మైకరసః శుద్ధః స్యాదిత్యాశయవానాహ (ఇత్యసన్నపీతి) పానిపె

షవాక్యేజాగ్రన్మిథ్యాత్వోక్త్యాఽర్థాదుక్తాశుద్ధిః- అత్రాపిస్వైవాచ్యతేచేత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోహీతి) యత్కిఞ్చిత్సామాన్యాత్పౌన రుక్త్యంసర్వత్ర తుల్యం- అవాన్తరభేదాదపౌనరుక్త్యం ప్రకృతేపిసమం. పూర్వత్ర శుద్ధిద్వారస్యార్థికత్వా, దిహ వాచనికత్వా. దితిభావః. జాగ్ర ద్దృష్టాన్తేనస్వప్నస్యసత్యత్వచోద్యస్యప్రవాదాద్వాచ్యస్తస్యసమాధిరితిపూర్వవాదిముఖేనోక్త్వాసమాధిమధునాకథయతి (నతావదితి) విమతాస్ద్రష్టురా త్మనోధర్మాః- తద్దృశ్యత్వాత్- ఘటాదివదిత్యర్థః. కించ- స్వప్నదృష్టానాంజాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వేనదృష్టేర్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (మహారాజఇతి) తేషాంజాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రమాణసామగ్ర్యభావాచ్చస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) యో గ్యదేశాభావాచ్చతన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) దేహాద్బహిరేవస్వప్నదృష్ట్యఙ్గీకారాద్యోగ్యదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) ఏతదే వసాధయితుంశఙ్కయతి (నన్వితి) తత్రసయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (నబహిరిత్యాదినా) యథాకామం- తంతమనతి క్రమ్యేత్యర్థః. ఏతదితి క్రియాయా గ్రహణస్యవిశేషణం. ఏతత్-గ్రహణంయథాతథేత్యర్థః. పరివర్తనమేవవివృణోతి (కామేతి) యోగ్యదేశాభావే సిద్ధేసిద్ధమర్థంవర్ణయతి (తస్మాదితి) స్వప్నస్యమిథ్యాత్వేతద్దృష్టాన్తేనజడత్వాదిహేతునాజాగరితస్యాపితథాత్వంశక్యంనిశ్చేతుమిత్యాహ (తథేతి) స్వప్నమిథ్యాత్వేప్రతీచోవిశుద్ధిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మకఇత్యవిశేషణంసమర్థయతే (యస్మాదితి) జాగరి తంవృష్టాన్తీకృత్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్రష్టృవృత్త్యాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అనన్వాగతత్వంకథయతి (విశుద్ధఇతి) ౧౮

౧౦.— సుప్తేస్స్వప్నస్థైలక్షణ్యంవక్తుంస్వప్నముపక్షిపతి (సయత్రేత్యాదినా) ఏతత్ - ఏవమిత్యర్థః. బీజవృత్త్యయాత్సర్వసః. సవిష్టః - శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితో జీవఃయత్ర- యదాస్వప్నస్థయా - స్వప్నావస్థయా. స్వప్నావస్థమనసాయుక్తస్సన్ స్వ ప్నస్థానేసఞ్చరతీత్యర్థః. (తేహాస్యలోకాస్తదుతేవమహారాజాభవతీత్యాది) తదేతిశేషః. తేహ - ప్రసిద్ధాస్స్వరాదిలోకాఅస్య - స్వాప్నిక జీవస్యభవన్తి. తత్ - తదా. ఉతశబ్దోఽప్యర్థః. మహారాజఇవసామ్రాజ్యాదిగుణవిశిష్టోభవత్యపి. మహాబ్రాహ్మణఇవ శ్రోత్రియత్వాదిగుణయు క్తోపిభవతీత్యర్థః. (ఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతీతి) ఉచ్చావచమివ- దేవత్వతిర్యక్త్వాద్యుత్కృష్టాపకృష్టగుణవిశిష్టశరీరమప్యచిన్తితం ప్రాప్నోతీత్య ర్థః. స్వాప్నపదార్థానాంతత్తత్కాలేతత్తత్పురుషమాత్రానుభావ్యపుణ్యపాపానుగుణ్యేనపరమాత్మసృష్టతయాయథార్థత్వస్య ॥ యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామం పురుషోనిర్మిమాణః । తదేవశుక్రమమృతం ॥ అథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతే నహితత్రేత్యాదిశ్రుతిప్రామాణికత్వాదత్రేవశబ్దోనస్వాప్నికవస్తుమిథ్యా త్వపరః- అపితుజాగ్రద్వస్తుసాదృశ్యపరఏవేతిద్రష్టవ్యం. అతఏవహిసూత్రకృతా ॥ వైధర్మ్యాచ్చనస్వప్నాదివదితిసూత్రితం. (సయథామహారా జోజానపదాన్గృహీత్వేత్యాది) సః- జాగరప్రసిద్ధోయథామహారాజోజానపదాన్-జనపదప్రభవాన్ భోగ్యపదార్థాన్గృహీత్వా-ఉపాదాయ. ఉపసంహృత్యస్వేజనపదే- స్వీయమూలరాజధాన్యాంయథేష్టంపరివర్తతే- సఞ్చరతి. ఏవమేవైషః-స్వప్నదృక్పురుషఃఏతత్- ఏతస్మిన్కాలేప్రాణా న్గృహీత్వా- స్వప్నస్థానేభ్యఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్యస్వేశరీరేయథేష్టంసఞ్చరతి- విహరతీత్యర్థః. సచ ॥ ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయంబహిష్కులాయా దమృతశ్చరిత్వేతిబహిష్కులాయసంచరణస్యశ్రుతత్వాత్, స్వప్నేశరీరాదిసృష్టేశ్చప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్, స్వేశరీరేయథాకామమిత్యనుపపన్న మితివాచ్యం - స్వప్నదృష్టవ్యాఘ్రమనుష్యాదిదేహాన్తరస్యాపి జాగ్రచ్ఛరీరవత్స్వకర్మానుగుణమీశ్వరసృష్టతయాస్వీయత్వేనస్వేశరీరఇత్యస్యావిరో ధాత్. నన్వేవంస్వేశరీరఇతివ్యర్థం- అవ్యావర్తకత్వాత్. స్వప్నేవ్యాఘ్రమనుష్యాదిశరీరేణహిమవదాదిదేశగమనస్యానుభూయమానతయాపూర్వశ రీరాద్బహిర్గమనేప్రాప్తేతద్వ్యావర్తకతయాహి స్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇతివాక్యంసఫలంస్యాదితిచేన్న- స్వేశరీరేఇత్యస్యస్వప్నదృక్స్వప్నే స్వీయేశరీరేయత్రక్వాపిపరివర్తతే- నతుజాగ్రచ్ఛరీరఏవేతిజాగ్రద్దశాయామివనియమోనాస్తీత్యేతదర్థపరత్వాద్వాక్యస్య. ఇతరథాబహిష్కులాయశ్రు తివిరోధాత్. నచబహిష్కులాయశ్రుతిఃకులాయాద్బహిరివచరిత్వేతిప్రాప్తతయావ్యాఖ్యేయేతివాచ్యం- తథాత్వేజీవస్యస్వశరీరఏవస్థితతయాజాగ్రద్ద శాయామివస్వాపతన్త్ర్యేణశరీరరక్షణస్యసిద్ధతయా ॥ ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయమితిప్రాణద్వారారక్షకత్వోక్తిరకస్మాదేవాపృత్తత్వోక్తిశ్చానుపపన్నా స్యాత్. అతోబహిష్కులాయశ్రుతిరుపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతతయాప్రబలత్వాన్నభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతిస్వేశరీరఇతిశ్రుతిస్తదనురో ధేనపూర్వోక్తార్థపరతయైవయుక్తమితిద్రష్టవ్యం. ఇదంచవాక్యంబ్రహ్మవాదే ॥ ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చేతిసూత్రేచిన్తితం. తత్రహిజీవానక ర్తా - తస్యానాధేయాతిశయత్వేనఅసఙ్గో హ్యయంపురుషఇతిశ్రుత్యాఅసఙ్గత్వావగమేనకృతినిమిత్తసంయోగాద్యభా వా, చ్చ. ॥ హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుంహతశ్చేన్మన్యతేహతం । ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయంహన్తినహన్యతఇతి ఆత్మనఃకర్తృత్వస్యప్రతిషిద్ధత్వాత్, ॥ ప్రకృతేః క్రియమాణానిగుణైః కర్మాణిసర్వశః । అహఙ్కారవిమూఢాత్మాకర్తాహమితిమన్యతే ॥ నాన్యంగుణేభ్యఃకర్తారం యదాద్రష్టానుపశ్యతీ త్యాదిస్మరణా, చ్చాన్తఃకరణరూపేణపరిణతాత్రిగుణాత్మికాప్రకృతిరేవకర్త్రీ- నజీవఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే ॥ కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ఆత్మైవక ర్తా- నప్రకృతిః- ॥ జ్యోతిష్టోమేనయజేతేత్యాదిశాస్త్రాణామర్థవత్త్వావశ్యమ్భావాత్. శాస్త్రంహ్యప్రవృత్తస్యప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనద్వారాప్ర వృత్తిముత్పాద్యసాఫల్యంగచ్ఛేత్ - అన్తఃకరణాదేరచేతనస్య ప్రవర్త్యత్వేతస్యాచేతనత్వేన ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనాసమ్భవాచ్ఛాస్త్రంవిఫలమేవ స్యాత్. నచాత్మనోఽనాధేయాతిశయత్వాత్కృత్యభావశ్శఙ్క్యః- సుఖదుఃఖాద్యతిశయస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనానాధేయాతిశయత్వాసిద్ధేః. నచకృ తినిమిత్తసంయోగాభావః - ॥ ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణఇతినిమిత్తసంయోగస్యశ్రుత్యాప్రతిపాదనాత్, అసఙ్గత్వశ్రుతేస్తు జాగ్రద్దశాయాంస్వప్నదృష్టేనజీవస్యసమ్బన్ధాభావమాత్రపరత్వాత్, ॥ హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుమితిశ్రుతేర్హననక్రియాయాంనిత్యస్యాత్మనఃకర్తృక ర్మభావనిషేధపరత్వేనకర్తృత్వసామాన్యప్రతిషేధకత్వాభావాత్,. యచ్చ ॥ ప్రకృతేః క్రియమాణానీత్యాదినాగుణానామేవకర్తృత్వంస్మర్యతఇ

ఉ.— అథ యదా సుషుప్తో భవతి యదా న కస్యచన వేద హితా నామ నాడ్యో ద్వాసప్తతిః సహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే స యథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వాఽతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేతే॥ ౧౯

తి- తత్సాంసారికప్రవృత్తిప్రవృత్తస్యాత్మనః కర్తృతా సత్త్వరజస్తమోగుణసంసర్గకృతా- నస్వరూపప్రయుక్తేతి ప్రస్తుతప్రస్తుతవివేకేన గుణానామేవ కర్తృత్వమిత్యుచ్యతే. తథా చ తత్రైవోచ్యతే *కారణం గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోనిజన్మస్వితి. అత ఏవ *అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్విధం। వివిధాశ్చ పృథక్చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమం- తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తు యః। పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్న స పశ్యతి దుర్మతిరితి అధిష్ఠానాదిసాపేక్షస్యాత్మనః కర్తృత్వే యః కేవలమాత్మానం కర్తారం పశ్యతి- స న పశ్యతీతి కేవలస్యైవాత్మనః కర్తృత్వం నిషిధ్యతే. * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ. * స యథా మహారాజ ఇతి ప్రకృత్య *ఏవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తత ఇత్యుపాదానవిహారయోః కర్తృత్వోపదేశాత్, *వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయః. *విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే కర్మాణి తనుతేఽపి చేతి లౌకికవైదికక్రియాసు కర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చాత్మా కర్తా. నను న విజ్ఞానశబ్దేనాత్మనో వ్యపదేశః - కిం తు బుద్ధేరితి చేత్ - తథా సతి బుద్ధేః కరణత్వాద్విజ్ఞానేన యజ్ఞం తనుత ఇతి నిర్దేశః స్యాత్. *ఉపలబ్ధివదనియమః యథాత్మనో విభుత్వే సార్వత్రికోపలబ్ధిః స్యాదిత్యుపలబ్ధ్యనియమః ప్రసజ్యతే- ఏవమాత్మనోఽకర్తృత్వే ప్రకృతేశ్చ కర్తృత్వే తస్యాః సర్వపురుషసాధారణత్వాత్ సర్వాణి కర్మాణి సర్వేషాం భోగాయ స్యుః. అన్తఃకరణాదయోఽపి నియామకాభావాదనియతాః స్యుః. * శక్తివిపర్యయాత్. బుద్ధేః కర్తృత్వే భోక్తృత్వస్య కర్తృత్వసామానాధికరణ్యాద్భోక్తృత్వమపి బుద్ధేరేవ స్యాత్ - తతశ్చ * పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాదితి సాఙ్ఖ్యదర్శనమసఙ్గతమేవ స్యాత్. * సమాధ్యభావాచ్చ. ప్రకృతేః కర్తృత్వే ఆత్మనశ్చాకర్తృత్వే ప్రకృతివివిక్తాత్మజ్ఞానలక్షణః సమాధిశ్చ లుప్యేత- ప్రకృతేస్తాదృశజ్ఞానాసంభవాత్, ఆత్మనో నిష్క్రియస్య కర్తృత్వాసఙ్గీకారాచ్చ. నను అత్మనః కర్తృత్వే స్వాభావికే సతి సర్వదా కర్తృత్వం స్యాత్ - తత్రాహ * యథా చ తక్షోభయథా. యథా తక్షా సత్యామిచ్ఛాయాం వాస్యాదిసహకారిసమ్పత్తౌ కరోతి- నాన్యదా- తథా ఆత్మాపీచ్ఛాదిసమ్పత్తౌ కరోతి, తదభావే న కరోతీత్యుపపద్యతే. న చ కర్తృత్వస్యౌపాధికత్వే యావద్ద్రవ్యభావిత్వమితి నియమః- జపరక్తత్వాదౌ స్ఫటికరూపస్యౌపాధికయోరపి యావద్ద్రవ్యభావిత్వాదర్శనాదితి సిద్ధాన్తితం. అనేనైవాత్మనః కర్తృత్వసమర్థనేన బుద్ధిగతం కర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యత ఇతి వదన్తో మాయావాదినో నిరాకృతాః - అన్తఃకరణమితి లోకవేదయోః కరణత్వేన ప్రసిద్ధాయా బుద్ధేః కర్తృత్వాసంభవాత్. * శక్తివిపర్యయాదితి సూత్రే బుద్ధేః కరణశక్తిర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత,- సత్యాం చ కర్తృశక్తౌ కర్తృశక్తియుక్తాయాః స్వస్యాః కరణమన్యత్కల్పనీయం స్యాత్ - శక్తో హి కర్తా లోకే కరణముపాదాయ ప్రవర్తత ఇతి. తతశ్చ నామమాత్రే వివాదః స్యాత్ నార్థభేదః కశ్చిత్ - కరణవ్యతిరిక్తస్య కర్తృత్వాభ్యుపగమాదితి పరైరుక్తత్వాత్, * గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే చ వస్తుతో నైకస్యాపి కర్తృత్వం - బుద్ధేరచేతనత్వాదాత్మనో నిర్వికారత్వాదితి పరైరేవోక్తత్వాచ్చ. అన్తఃకరణగతం కర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యత ఇత్యుక్తిః పూర్వాపరవిరుద్ధైవేత్యాస్తాం తావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— దర్శనవృత్తౌ స్వప్నే వాసనారాశేర్దృశ్యత్వాదతద్ధర్మతేతి విశుద్ధతావగతా. ఆత్మనః తత్ర *యథా కామం పరివర్తత ఇతి కామవశాత్పరివర్తనముక్తం- ద్రష్టృదృశ్యసమ్బన్ధశ్చాస్య స్వాభావిక ఇత్యశుద్ధతా శఙ్క్యతే- అతః తద్విశుద్ధ్యర్థమాహ- అథ యదా సుషుప్తో భవతి- యదా స్వప్నే యయా చరతి- తదాప్యయం విశుద్ధ ఏవ. అథ- పునః యదా హిత్వా దర్శనవృత్తిం స్వప్నం యదా- యస్మిన్కాలే సుషుప్తః- సుష్ఠు సుప్తః. సంప్రసాదం స్వాభావ్యం గతో భవతి- సలిలమివాన్యసమ్బన్ధకాలుష్యం హిత్వా స్వాభావ్యేన ప్రసీదతి. కదా సుషుప్తో భవతి. యదా- యస్మిన్కాలే న కస్యచన- న కించనేత్యర్థః. వేద- విజానాతి. కస్యచన వా- శబ్దాదేః సమ్బన్ధి పరస్వరూపం కించన న వేదేత్యధ్యాహార్యం. పూర్వం తు న్యాయ్యం - సుషుప్తే తు విశేషజ్ఞానాభావస్య వివక్షితత్వాత్. ఏవం తావద్విశేషవిజ్ఞానాభావే సుషుప్తో భవతీత్యుక్తం. కేన పునః క్రమేణ సుషుప్తో భవతీతి. ఉచ్యతే - హితా నామ- హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యో హితా ఉచ్యన్తే. హితా ఇత్యేవం నామ్న్యో నాడ్యః - సిరాః దేహస్యాన్నరసవిపరిణామభూతాః. తాశ్చ ద్వాసప్తతిః సహస్రాణి - ద్వే సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి. తాని ద్వాసప్తతిః సహస్రాణి నాడీనాం హృదయాత్ - హృదయం నామ మాంసపిణ్డః. తస్మాన్మాంసపిణ్డాత్పుణ్డరీకాకారాత్. పురీతతం హృదయపరివేష్టనమాచక్షతే. తదుపలక్షితం శరీరమిహ పురీతచ్ఛబ్దేనాభిప్రేతం. పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్త ఇతి- శరీరం కృత్స్నం వ్యాప్నువన్త్యః అశ్వత్థపర్ణరాజయ ఇవ బహిర్ముఖ్యః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. తత్ర బుద్ధేరన్తఃకరణస్య హృదయం స్థానం. తత్ర బుద్ధితన్త్రాణి చేతరాణి బాహ్యాని కరణాని. తేన బుద్ధిః కర్మవశాచ్ఛ్రోత్రాదీని తాభిర్నాడీభిర్మత్స్యజాలవత్కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యః ప్రసారయతి. ప్రసార్య చాధితిష్ఠతి. జాగరితకాలే తాం విజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయా వ్యాప్నోతి, సఙ్కోచనకాలే చ తస్యా అనుసఙ్కుచతి,. సోఽస్య విజ్ఞానమయస్య స్వాపః. జాగ్రద్వికాసానుభవో భోగః- బుద్ధ్యుపాధిస్వభావానువిధాయీ హ్యసౌ- చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇవ జలాద్యనువిధాయీ. తస్మాత్తస్యా బుద్ధేర్జాగ్రద్విషయాయాస్తాభిర్నాడీభిః ప్రత్యవసర్పణమను ప్రత్యవసృప్య పురీతతి - శరీరే శేతే - తిష్ఠతి. తప్తమివ లోహపిణ్డమవిశేషేణ సంవ్యాప్యాగ్నివచ్ఛరీరం సంవ్యాప్య వర్తత ఇత్యర్థః. స్వాభావిక ఏవ స్వాత్మని వర్తమానోఽపి కర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తిత్వాత్పురీతతి శేత ఇత్యుచ్యతే. న హి సుషుప్తికాలే శరీరసమ్బన్ధోఽస్తి - తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్శోకాన్హృదయస్యేతి వక్ష్యతి. సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తేయమవస్థేత్యత్ర దృష్టాన్తః - స యథా కుమారో వా - అత్యన్తబాలో వా మహారాజో వా

వా- అత్యన్తవశ్యప్రకృతిర్యథోక్తకృత్ మహాబ్రాహ్మణో వా- అత్యన్తపరిపక్వవిద్యావినయసమ్పన్నో ఽతిఘ్నీం- అతిశయేన దుఃఖం హన్తీత్యతిఘ్నీ ఆనన్దస్యావస్థా- సుఖావస్థా. తాం ప్రాప్య- గత్వా శయీత-అవతిష్ఠేత. ఏషాం చ కుమారాదీనాం స్వభావస్థానాం సుఖం నిరతిశయం ప్రసిద్ధం లోకే- విక్రియమాణానాం హి తేషాం దుఃఖం న స్వభావతః- తేన తేషాం స్వాభావిక్యవస్థా దృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- ప్రసిద్ధత్వాత్. న తేషాం స్వాపవివాఖ్యప్రత్యస్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వేనావివక్షితత్వాద్విశేషాభావాచ్చ. విశేషే హి సతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తిక భేదః స్యాత్- తస్మాన్న తేషాం స్వాపో దృష్టాన్తః. ఏవ మేవ- యథాయం దృష్టాన్తః. ఏషః- విజ్ఞానమయః ఏతత్- శయనం శేత ఇతి. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణార్థః ఏవమయం స్వాభావికే స్వ ఆత్మని సర్వసంసారధర్మాతీతో వర్తతే స్వాపకాల ఇతి. ౧౯

ఆ.—— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరశ్రుతినిరస్యామాశఙ్కామాహ (దర్శనవృత్తావిత్యాదినా) తత్రైతిస్వప్నే ఽపీతి. కామాదిసమ్బన్ధకార్యార్థః. నివర్త్యశఙ్కానన్తరస్వాన్నివర్తకాన్తరశ్రుతిం ప్రతిజానీతే (అత ఇతి) స్వప్నేపి శుద్ధిరుక్తా - కిం సుషుప్తిగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) గతో భవతి- తదా సుతరామస్య శుద్ధిస్సిద్ధ్యతీతి శేషః. తమేవ సుషుప్తికాలం ప్రశ్నపూర్వం ప్రకటయతి (కదేతి) వికల్పం వ్యావర్తయతి (పూర్వగతిమితి) వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకం సుషుప్తిగతిప్రకారం దర్శయతి (ఏవం తావదితి) హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యో హితా ఉచ్యన్తే. తాసాం దేహసమ్బన్ధానామసఙ్ఖ్యేయత్వేపి శాస్త్రీయమస్తి సఙ్ఖ్యాకారత్వమాహ (అస్యేతి) తాసాం స్వరూపం సఙ్ఖ్యాం కథయతి (తా ఇతి) తాసాం హృదయసమ్బన్ధినీనాంతతో నిర్గత్య దేహవ్యాప్త్యా బహిర్ముఖత్వమాహ (హృదయాదితి) తాభిరిత్యాదివాక్యం ద్రష్టుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) శరీరం సమ్పృక్తః శరీరకరణానాం బుద్ధిసన్నికర్షాత్- తదాహ (తేనేతి) తదాపి జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాం విజ్ఞానమయ ఇతి) భోగకర్మజాగరవిషయః. బుద్ధివికాసమనుభవన్నాత్మా జాగర్తీత్యుచ్యతే - తత్సఙ్కోచమనుభవన్ స్వపితీత్యత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) బుద్ధ్యనువిధాయిత్వం పరామృశ్య తాభిరిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) ప్రత్యవసర్పణం వ్యావర్తనం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అత్రేతి) కర్మత్వే దేహస్య కర్తృత్వే చాత్మనో దృష్టాన్తద్వయం. హృదయాకాశే బ్రహ్మణి శేతే విజ్ఞానాత్మేత్యుక్త్వా పురీతతి శయనమాచక్షాణస్య పూర్వాపరవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక ఇతి) ఔపచారికమిదం వచనమిత్యత్ర హేతుమాహ (న హీతి) ఇయముపన్యస్తేతి ప్రకృతా సుషుప్తిరుచ్యతే. ఉక్తేషు దృష్టాన్తేషు విశేషమంశం దర్శయతి (ఏషాం చేతి) దుఃఖమపి తేషాం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (విక్రియమాణానాం హీతి) కుమారాదిస్వాపస్యైవ దృష్టాన్తత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న తేషామితి) తత్స్వాపస్య దృష్టాన్తత్వం - ఆత్మస్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వమిత్యవిభాగమాశఙ్క్య (విశేషాభావాదితి) కైవల్యలాభాదితి ప్రశ్నస్యోత్తరముపపాదితముపసంహరతి(ఏవమితి) ౧౯

రా.—— ఏవం స్వప్నం నిరూప్యోక్తలక్షణాం సుషుప్తిమాహ (అథ యదా సుషుప్తో భవతీత్యాదినా) అథ - స్వప్నానన్తరం యదా - యస్మిన్కాలే సుషుప్తో భవతి, యదా న కస్యచన వేద- యదా న కించిదపి జానాతి, త్యర్థః అత్ర యదా న కస్య చన వేదేత్యనేన సుషుప్తో భవతీత్యుక్తసుషుప్తిస్వరూపముక్త్వా నజ్ఞానసద్భావ ఇత్యుక్తం భవతి. (హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) తదేతి శేషః. హితా నామ- ఆత్మనో హితావహత్వాద్ధితా ఇతి ప్రసిద్ధాః ద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్విసహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణి నాడ్యః - సిరాః హృదయాత్ - హృదయం ప్రవిశ్య పురీతతమభి - పురీతచ్ఛబ్దవాచ్యం సర్వశరీరమాంసపిణ్డమభిముఖీకృత్య ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రసృతా భవన్తి. తాభిః- నాడీభిః ప్రత్యవసృప్య - కరణగ్రామోపసంహారపూర్వకం తాభిర్ద్వారభూతాభిర్నాడీభిః ప్రత్యాగత్య పురీతతి తిష్ఠన్నేవ శేతే- అత్ర పురీతతి వర్తమానే బ్రహ్మణి శేత ఇత్యర్థః. * య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్ఛేత ఇతి పరమాత్మనస్సుషుప్త్యాధారత్వప్రతిపాదకపూర్వవాక్యానుసారాత్, పర్యఙ్కస్థానీయ పురుషాధారత్వవత్పురీతద్బ్రహ్మణోరపి సన్నిధిత్వస్యాపి పురుషాధారత్వోపపత్తేరుభయోరపి * అనయోర్నాడీష్వత్ర సమ్మిలితత్వాత్. తథాహి- తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సంప్రసన్నః కించన విజానాతి ఆసు తదా నాడీషు సుప్తో భవతి * తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే * య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్ఛేత ఇతి నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం సుషుప్తిస్థానత్వం శ్రుతం, తత్ర సముచ్చయేన సర్వేషాం ఆధారత్వం ప్రతీయతే. అత్ర సఙ్గ్రహః. వ్యగపదనేకస్థానవృత్త్యసమ్భవాత్, వికల్ప ఇతి పూర్వపక్షే * తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ ఇతి వ్యాస- పూర్వనిర్దిష్టస్వప్నస్థానవత్ సుషుప్తిరపి యుజ్యతే. నాడీషు, ఆత్మని-పరమాత్మని, చకారాత్పురీతతి, చేత్యర్థః. తచ్ఛ్రుతేః- పూర్వోదాహృతవాక్యేషు నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం త్రయాణామపి సుషుప్త్యాధారత్వశ్రుతేరిత్యర్థః నాడీమార్గేణైవ గత్వా పురీతదాఖ్యం హృదయవేష్టనమాంసపిణ్డం తత్ర హృదయాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి శయానే జీవే ప్రాసాదే శేతే - ఖట్వాయాం శేతే- పర్యఙ్కే శేత ఇతివన్నాడీషు శేతే- పురీతతి శేతే - బ్రహ్మణి శేత ఇతి నిర్దేశాత్ త్రయస్యాప్యుపపత్తేః సముచ్చయ ఏవ సమ్భవతి ప్రాప్తికబాధకరోపి కల్పనా నాఙ్గీకార్యః. సాక్షాత్స్థానం తు బ్రహ్మైవేతి హృత్ప్రార్థః. * అతః ప్రబోధోఽస్మాత్. యతో బ్రహ్మైవ సుషుప్తిస్థానం- అత ఏవ సుప్తస్య * సత ఆగమ్య న విదురితి బ్రహ్మణ ఏవ నిత్యవత్ప్రబోధశ్రుతిరుపపద్యత ఇతి సిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః. (స యథా కుమారో వేత్యాది) స యథా- సదృష్టాన్తో వక్ష్యమాణో యథేత్యర్థః. కుమారః- రాజతనయః. మహారాజః- సప్తద్వీపపతిః. మహాబ్రాహ్మణః- అనవరతబ్రహ్మధ్యానపరో బ్రహ్మవిత్. ఏతదన్యతమో యథా ఆనన్దస్య అతిఘ్నీం- అతిశయం గతాం మాత్రాం గత్వా శయీత- తిష్ఠేత్. ఏవమేవైషః- సుప్తో జీవః ఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే స్వాపవశాద్యామతిశయితామానన్దస్యదశాం ప్రాప్య పురీతతి శేతే- అవతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛబ్దః పురీతత్పరో వా ద్రష్టవ్యః. ఏతత్- ఏతస్యాం పురీతతీత్యర్థః. ఏవం స్వప్నసుషుప్త్యోర్వైలక్షణ్యం నిరూపితం. తథా జాగరస్య తాభ్యాం వైలక్షణ్యస్య హానిపేటాక్షానాదిభిస్స్ఫుటతయా ప్రసజ్యాదిష్వవస్థాత్రయం వైరాగ్యాయోపపాదితం భవతి. ౧౯

ఉ.— స యథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేద్యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః సర్వే లోకాః సర్వే దేవాః సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే - ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్,

శం.— క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనముక్తమ్. అనేన చ ప్రశ్ననిర్ణయేన విజ్ఞానమయస్య స్వభావతో విశుద్ధిరసంసారిత్వం చోక్తమ్. కుత ఏతదాగాదిత్యస్య ప్రశ్నస్యాపాకరణార్థ ఆరమ్భః. నను యస్మిన్గ్రామే నగరే వా యో భవతి - సోఽన్యత్ర గచ్ఛన్ తత ఏవ గ్రామాన్నగరాద్వా గచ్ఛతి- నాన్యతః. తథా న క్వైష తదాభూదిత్యేతావానేవాస్తు ప్రశ్నః- యత్రాభూత్తత ఏవాగమనం ప్రసిద్ధం స్యాత్- నాన్యత ఇతి కుత ఏతదాగాదితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ. కిం శ్రుతిరుపాలభ్యతే భవతా. న కిం తర్హి. ద్వితీయస్య ప్రశ్నస్యార్థాన్తరం శ్రోతుమిచ్ఛామి- అత ఆనర్థక్యం చోదయామి. ఏవం తర్హి కుత ఇత్యపాదానార్థతా న గృహ్యతే- అపాదానార్థత్వే హి పునరుక్తతా- నానార్థత్వే. అస్తు తర్హి నిమిత్తార్థః ప్రశ్నః - కుత ఏతదాగాత్- కిం నిమిత్తమిహాగమనమితి. న నిమిత్తార్థత్వేఽపి - ప్రతివచనవైరూప్యాత్. ఆత్మనశ్చ సర్వస్య జగతోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివదుత్పత్తిః ప్రతివచనే శ్రూయతే- న హి విస్ఫులిఙ్గానాం విద్రవణేఽగ్నిర్నిమిత్తం - అపాదానమేవ తు సః తథా పరమాత్మా విజ్ఞానమయస్యాత్మనోఽపాదానత్వేన శ్రూయతే *అస్మాదాత్మన ఇత్యేతస్మిన్వాక్యే- తస్మాత్ప్రతివచనవైలోమ్యాత్ కుత ఇతి ప్రశ్నస్య నిమిత్తార్థతా న శక్యతే వర్ణయితుమ్. నన్వపాదానపక్షేఽపి పునరుక్తతాదోషః స్థిత ఏవ. నైష దోషః- ప్రశ్నాభ్యామాత్మని క్రియాకారకఫలాత్మతాపోహస్య వివక్షితత్వాత్. ఇహ హి విద్యాఽవిద్యావిషయావుపన్యస్తౌ- *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావేత్ *ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి విద్యావిషయః. తథాఽవిద్యావిషయశ్చ పాఙ్క్తం కర్మ తత్ఫలం చాన్నత్రయం నామరూపకర్మాత్మకమితి. తత్రావిద్యావిషయ ఏవ వక్తవ్యం సర్వముక్తం- విద్యావిషయస్త్వాత్మా కేవల ఉపన్యస్తో న నిర్ణీతః. తన్నిర్ణయాయ చ *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రాన్తం *జ్ఞపయిష్యామీతి చ- అతస్తద్బ్రహ్మవిద్యావిషయభూతం జ్ఞాపయితవ్యం యాథాత్మ్యతః. తస్య చ యాథాత్మ్యం క్రియాకారకఫలభేదశూన్యమత్యన్తవిశుద్ధమద్వైతమిత్యేతద్వివక్షితం- అతస్తదనురూపౌ ప్రశ్నావుత్థాప్యేతే శ్రుత్యా *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. తత్ర- యత్ర భవతి- తదధికరణం. యద్భవతి- తదధికర్తవ్యం. తయోశ్చాధికరణాధికర్తవ్యయోర్భేదో దృష్టో లోకే. తథా- యత ఆగచ్ఛతి- తదపాదానం. య ఆగచ్ఛతి- స కర్తా తస్మాదన్యో దృష్టః. తథాఽఽత్మా క్వాప్యభూదన్యస్మిన్నన్యః- కుతశ్చిదాగాదన్యస్మాదన్యః కేనచిద్భిన్నేన సాధనాన్తరేణేత్యేవం లోకవత్ప్రాప్తా బుద్ధిః- సా ప్రతివచనేన నివర్తయితవ్యేతి. *నాయమాత్మాఽన్యోఽన్యత్రాభూత్- అన్యో వాఽన్యస్మాదాగతః- సాధనాన్తరం వాఽఽత్మనోఽస్తి కిం తర్హి. స్వాత్మన్యేవాభూత్- *స్వమాత్మానమపీతో భవతి *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. అత ఏవ నాన్యోఽన్యస్మాదాగచ్ఛతి- తచ్ఛ్రుత్యైవ ప్రదర్శ్యతే *అస్మాదాత్మన ఇతి. ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్. నన్వస్తి ప్రాణాద్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం. న- ప్రాణాదేస్తత ఏవ నిష్పత్తేః. తత్కథమితి ఉచ్యతే తత్ర దృష్టాన్తః - స యథా లోకే ఊర్ణనాభిః- ఊర్ణనాభిః- లూతాకీటః. ఏక ఏవ ప్రసిద్ధః సన్ స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా ఉచ్చరేత్- ఉద్గచ్ఛేత్. న చాస్తి తస్యోద్గమనే స్వతోఽతిరిక్తం కారకాన్తరం. యథా చైకరూపాదేకస్మాదగ్నేః క్షుద్రాః- అల్పా విస్ఫులిఙ్గాః- త్రుటయోఽగ్న్యవయవా వ్యుచ్చరన్తి- వివిధం నానా వ్యుచ్చరన్తి. యథేమౌ దృష్టాన్తౌ కారకభేదాభావే ప్రవృత్తిం, దర్శయతః ప్రాక్ప్రవృత్తేశ్చ స్వభావత ఏకత్వం,- ఏవమేవాస్మాదాత్మనః- విజ్ఞానమయస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యత్స్వరూపం- తస్మాదిత్యర్థః, సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయః. సర్వే లోకాః- సర్వాణి కర్మఫలాని. సర్వే దేవాః- ప్రాణలోకాధిష్ఠాతారోఽగ్న్యాదయః. సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని ప్రాణిజాతాని. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇత్యస్మిన్పాఠే ఉపాధిసమ్పర్కజనితప్రబుధ్యమానవిశేషాత్మాన ఇత్యర్థః. వ్యుచ్చరన్తి. యస్మాదాత్మనః స్థావరం జఙ్గమం జగదిదమగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్వ్యుచ్చరత్యనిశం, యస్మిన్నేవ చ ప్రలీయతే జలబుద్బుదవత్, యదాత్మకం చ వర్తతే స్థితికాలే,- తస్యాస్యాత్మనో బ్రహ్మణః ఉపనిషత్ - ఉప- సమీపం నిగమయతీతి. అభిధాయకః శబ్ద ఉపనిషదిత్యుచ్యతే. శాస్త్రప్రామాణ్యాదేతచ్ఛబ్దగతో విశేషోఽవసీయతే ఉపనిగమయితృత్వం నామ. కాఽసావుపనిషదిత్యాహ (సత్యస్య సత్యమితి) సా హి సర్వత్ర చోపనిషదలౌకికార్థత్వాద్దుర్విజ్ఞేయార్థేతి తద్వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ఏతస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం భవిష్యతి. భవతు తావదుపనిషద్వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం. తస్యోపనిషదిత్యుక్తం- తత్ర సంజానీమః కిం ప్రకృతస్యాత్మనో విజ్ఞానమయస్య పాణిపేషణోత్థితస్య సంసారిణః శబ్దాదిభుజ ఇయముపనిషత్ - ఆహోస్విదసంసారిణః కస్యచిత్. కిం చాతః. యది సంసారిణః- తదా సంసార్యేవ విజ్ఞేయః- తద్విజ్ఞానాదేవ సర్వప్రాప్తిః- స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః- తద్విద్యైవ బ్రహ్మవిద్యేతి. అథాసంసారిణః- తదా తద్విషయా విద్యా బ్రహ్మవిద్యా- తస్మాచ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సర్వభావాపత్తిః- సర్వమేతచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాద్భవిష్యతి. కింత్వస్మిన్పక్షే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి పరబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్. సంసారిణశ్చాన్యస్యాభావ ఉపదేశానర్థక్యాత్. యత ఏవం పణ్డితానామప్యేతన్మహామోహస్థానమనుక్తప్రతివచనప్రశ్నవిషయం- అతో యథాశక్తి బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకవాక్యేషు బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసూనాం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ విచారయిష్యామః. న తావదసంసారీ పరః- పాణిపేషణప్రతిబోధితాచ్ఛబ్దాదిభుజోఽవస్థాన్తరవిశిష్టాదుత్పత్తిశ్రుతేః. న ప్రశాసితాశనాయాద్యతీతః పరో విద్యతే. కస్మాత్. యస్మాద్బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ

సుప్తం పురుషం పాణిపేషం బోధయిత్వా తం శబ్దాదిభోక్తృత్వవిశిష్టం దర్శయిత్వా తిస్యైవ స్వప్నద్వారేణ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరమున్నీయ తస్యైవా
త్మనస్సుషుప్త్యవస్థావిశిష్టదశ్నే విస్ఫులిఙ్గోర్ణనాభిదృష్టాన్తాభ్యాముత్పత్తిం దర్శయతి శ్రుతిరేవ *అస్మాదిత్యాదినా నచాన్యోజగదుత్పత్తికారణమ న్తరాత్మ
న్త్రుతో న్తి-విజ్ఞానమయస్యైవహి ప్రకరణం. నహ్యన్య ప్రకరణేచ శ్రుత్యన్తరే కౌషీతకినామాదిత్యాదిపురుషాన్ ప్రస్తుత్య *సహోవాచ యోవై బాలాకే ఏతే
షాం పురుషాణాం కర్తాయస్య వై తత్కర్మ సవై వేదితవ్య ఇతి ప్రబుద్ధస్యైవ విజ్ఞానమయస్య వేదితవ్యతాం దర్శయతి నార్థాన్తరస్య. తథాచ *ఆత్మనస్తు కామా
య సర్వం ప్రియం భవతీత్యుక్త్వాయ ఏవాత్మాపి యః ప్రసిద్ధః-తస్యైవ ద్రష్టవ్యశ్రోతవ్యమన్తవ్యనిదిధ్యాసితవ్యతాం దర్శయతి. తథా విద్యోపన్యాస
కాలే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *యదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయః *అదాత్మా నమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాదివాక్యానామనులోమ్యం
స్యాత్పరాభావే వక్ష్యతిచ *ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇతి. సర్వవేదాన్తేషుచ ప్రత్యగాత్మవేద్యత్వైవ ప్రదర్శ్యతే హమితి-నబహిర్వే
ద్యతాశబ్దాదివత్ప్రదర్శ్యతే ఽస్త్వా బ్రహ్మేతి. తథా కౌషీతకినామేవ *నవాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాదిత్యాదినా వాగాదికరణైర్వ్యావృత్తస్య కర్తురేవ
వేదితవ్యతాం దర్శయతి అవస్థాన్తరవిశిష్టోఽసంసారీతి చేత్. అథాపిస్యాత్-యోజాగరితే శబ్దాదిభుగ్విజ్ఞానమయః-సఏవ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరం గతో
ఽసంసారీపరః ప్రశాసితాఽన్యస్స్యాదితిచేత్. న-అదృష్టత్వాత్. నహ్యేవంధర్మకః పదార్థో దృష్టోఽన్యత్ర వైనాశికసిద్ధాన్తాత్. నహిలోకే గౌస్తిష్ఠన్వ్ర
జన్వా గౌర్భవతి-శయానస్త్వశ్వాదిజాత్యన్తరమితి న్యాయాచ్చ. యద్ధర్మకో యః పదార్థః ప్రమాణేనావగతో భవతి-సదేశకాలావస్థాన్తరేష్వపి తద్ధర్మ
క ఏవ భవతి. సచేత్తద్ధర్మకత్వం వ్యభిచరతి- సర్వః ప్రమాణవ్యవహారో లుప్యేత. తథాచ న్యాయవిదస్సాఙ్ఖ్యమీమాంసకాదయోఽసంసారిణోఽభావం
యుక్తిశతైః ప్రతిపాదయన్తి. సంసారిణోపి జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వం విజ్ఞానస్యావాదాదయుక్తమితి చేత్. యన్మహతా ప్రపఞ్చేనస్థాపి
తం భవతా శబ్దాదిభుక్సంసార్యేవావస్థాన్తరవిశిష్టో జగతః స్రష్టేతి- తదసత్- యతో జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వవిజ్ఞానశక్తిసాధనాభావస్స
ర్వలోకప్రత్యక్షస్సంసారిణః-సకథమస్మదాదిస్సంసారీ మనసాపిచిన్తయితుమశక్యం పృథివ్యాదివిన్యాసవిశిష్టం జగన్నిర్మిమీయాత్- అతోఽయుక్తమితి
చేత్. న-శాస్త్రాత్. శాస్త్రం సంసారిణః *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి జగదుత్పత్త్యాది దర్శయతి-తస్మాత్సర్వం శ్రద్ధేయమితిస్యాదయమేకః పక్షః *య
స్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *మోఽశనాయాపిపాసే అత్యేతి *అసఙ్గో నహి సజ్యతే *ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనే *యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్సర్వేభ్యో భూ
తే *సయస్తాన్ పురుషాన్నిరూహ్యత్యక్రామత్ *సవా ఏషమహానజ ఆత్మా *ఏష సేతుర్విధరణః *సర్వస్యవశీ సర్వస్యేశానః *య ఆత్మాపహతపాప్మా వి
జరో విమృత్యుః *తత్తేజోఽసృజత *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ *నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః, స్మృతేశ్చ *అహం సర్వస్య ప్ర
భవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి, పరోఽస్త్యసంసారీ. శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యశ్చ సచ కారణం జగతః. నను *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి సంసారిణ ఏవోత్ప
త్తిం దర్శయతీత్యుక్తం. న-*య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి పరస్య ప్రకృతత్వాత్ *అస్మాదాత్మన ఇతి యుక్తః పరస్యైవ పరామర్శః *క్వైష తదాభూదిత్య
స్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనత్వేనాకాశశబ్దవాచ్యః పర ఆత్మోక్తః *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి. *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *అ
హరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పరేఽక్షరే ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాది శ్రుతిభ్య ఆకాశశబ్దః పర ఆత్మేతి నిశ్చీయ
తే *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ప్రస్తుత్య తస్మిన్నేవాత్మశబ్దప్రయోగాచ్చ ప్రకృత ఏవ పర ఆత్మా. తస్మాద్యుక్తం *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి పరమాత్మన
ఏవ సృష్టిరితి. సంసారిణః సృష్టిస్థితిసంహారజ్ఞానసామర్థ్యాభావం చావోచామ. అత్ర చ *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మ
విద్యా ప్రస్తుతా. బ్రహ్మవిషయం చ బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి. *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి *బ్రహ్మజ్ఞాపయిష్యామీతి చారబ్ధం. తత్రేదానీమసంసారి బ్రహ్మజ
గతః కారణమశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావం-తద్విపరీతశ్చ సంసారీ. తస్మాదహం బ్రహ్మాస్మీతి నగృహ్ణీయాత్. పరం హి దేవమీశానం నికృ
ష్టస్సంసార్యాత్మత్వేన స్మరన్కథం నదోషభాక్స్యాత్-తస్మాన్నాహం బ్రహ్మాస్మీతి యుక్తం. తస్మాత్పుష్పోదకాఞ్జలిస్తుతినమస్కారబల్యుపహారస్వాధ్యాయ
ధ్యానయోగాదిభిరారిరాధయిషేత-ఆరాధనేన విదిత్వా సర్వేశిత్రు బ్రహ్మ భవతి. నపునరసంసారి బ్రహ్మ సంసార్యాత్మత్వేన చిన్తయేదగ్నిమివ శీతత్వేనా
కాశమివ మూర్తిమత్త్వేన. బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపాదకమపి శాస్త్రమర్థవాదో భవిష్యతి. సర్వతర్కశాస్త్రలోకన్యాయైశ్చైవమవిరోధస్స్యాత్. న-మన్త్ర
బ్రాహ్మణవాదేభ్యస్తస్యైవ ప్రవేశశ్రవణాత్. *పురశ్చక్ర ఇతి ప్రకృత్య *పురః పురుష ఆవిశదితి *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం
ప్రతిచక్షణాయ *సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వాభివదన్ యదాస్తే ఇతి సర్వశాఖాసు సహస్రశో మన్త్రవాదాః స్రష్టికర్తురేవాసంసారిణః
శరీరప్రవేశం దర్శయన్తి. తథా బ్రాహ్మణవాదాః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *సయ ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత
*సేయం దేవతైక్షత *హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య *ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోఽఽత్మా న ప్రకాశత ఇత్యాద్యాః. సర్వశ్రుతిషు చ బ్ర
హ్మణ్యాత్మశబ్దప్రయోగాత్, ఆత్మశబ్దస్య చ ప్రత్యగాత్మాభిధాయకత్వాత్, *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి చ శ్రుతేః, పరమాత్మవ్యతిరేకేణ సంసారి
ణోఽభావాత్ *ఏకమేవాఽద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమిత్యాది శ్రుతిభ్యో యుక్తమేవాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవ ధారయితుం. యద్యేవం స్థి
తశ్శాస్త్రార్థః - తదా పరమాత్మనస్సంసారిత్వం - తథా చ సతి శాస్త్రానర్థక్యం. అసంసారిత్వే చోపదేశానర్థక్యం స్పష్టో దోషః ప్రాప్తః. యది తావత్పర
మాత్మా సర్వభూతాన్తరాత్మా సర్వశరీరసమ్పర్కజనితదుఃఖాన్యనుభవతీతి స్పష్టం పరస్య సంసారిత్వం ప్రాప్తం - తథా చ పరస్యాసంసారిత్వప్రతిపాది
కాః శ్రుతయః కుప్యేరన్ స్మృతయశ్చ సర్వే చ న్యాయాః. అథ కథంచిత్ప్రాణశరీరసమ్బన్ధజైర్దుఃఖైర్న సమ్బధ్యత ఇతి శక్యం ప్రతిపాదయితుం- పరమా
త్మనస్సాధ్యపరిహార్యాభావాదుపదేశానర్థక్యదోషో న శక్యతే నివారయితుం. అత్ర కేచిత్పరిహారమాచక్షతే- పరమాత్మా న సాక్షాద్భూతేష్వనుప్రవిష్టః స్వే
న రూపేణ. కిం తర్హి. వికారభావమాపన్నో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపేదే. స చ విజ్ఞానాత్మా పరస్మాదన్యోఽనన్యశ్చ. యేనాన్యః - తేన సంసారిత్వసమ్బన్ధీ.

యేనానన్యః- తేనాహం బ్రహ్మేత్యవధారణార్థః. ఏవం సర్వమవిరుద్ధం భవిష్యతీతి. తత్ర విజ్ఞానాత్మనో వికారపక్షే ఏతా గతయః - పృథివీద్రవ్యవదనేకద్రవ్యసమాహారస్య సావయవస్య పరమాత్మన ఏకదేశవిపరిణామో విజ్ఞానాత్మా ఘటాదివత్. పూర్వసంస్థానావస్థస్య వా పరస్యైకదేశో విక్రియతే కేశోషరాదివత్. సర్వ ఏవ వా పరః పరిణమేత్ క్షీరాదివత్. తత్ర సమానజాతీయానేకద్రవ్యసమూహస్య కశ్చిద్ద్రవ్యవిశేషో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే యదా- తదా సమానజాతీయత్వాదేకత్వముపచరితమేవ- న తు పరమార్థతః. తథా చ సతి సిద్ధాన్తవిరోధః. అథ నిత్యావయవానుగతోఽవయవీ పరః- తస్య తదవస్థస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మా సంసారీ - తదాపి సర్వావయవానుగతత్వాదవయవిన ఏవావయవగతో దోషో గుణో వేతి విజ్ఞానాత్మనస్సంసారిత్వదోషేణ పర ఏవాత్మా సంబధ్యత ఇతీయమప్యనిష్టా కల్పనా. క్షీరవత్సర్వపరిణామపక్షే సర్వశ్రుతిస్మృతికోపః. స చానిష్టః. *నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతః *న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్ *అవ్యక్తోఽయమిత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధా ఏతే సర్వే పక్షాః. అచలస్య పరమాత్మన ఏకదేశపక్షే విజ్ఞానాత్మనః కర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్తిః. పరస్య వా సంసారిత్వమితి. పరస్యైకదేశోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్స్ఫుటితో విజ్ఞానాత్మా సంసరతీతి చేత్, తథాపి పరస్యావయవస్ఫుటనేన క్షతిః ప్రాప్తిః, తస్య సంసరణే చ పరమాత్మప్రదేశాన్తరావయవవ్యూహేన ఛిద్రతా ప్రాప్తిః, అవ్రణత్వవాక్యవిరోధశ్చ. ఆత్మావయవభూతస్య విజ్ఞానాత్మనస్సంసరణే పరమాత్మశూన్యప్రదేశాభావాదవయవాన్తరనోదనవ్యూహనాభ్యాం హృదయశూల ఇవ పరమాత్మనో దుఃఖిత్వప్రాప్తిః. అగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుతేర్న దోష ఇతి చేన్న - శ్రుతేర్జ్ఞాపకత్వాత్. న శాస్త్రం పదార్థానన్యథా కర్తుం ప్రవృత్తం. కిం తర్హి యథాభూతానామజ్ఞాతానాం జ్ఞాపనే. కిం చాతః శృణ్వతో యద్భవతి - యథాభూతా మూర్తామూర్తాదిపదార్థధర్మా లోకే ప్రసిద్ధాః. తద్దృష్టాన్తోపాదానేన తదవిరోధ్యేవ వస్త్వన్తరం జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తం శాస్త్రం - న లౌకికవస్తువిరోధిజ్ఞాపనాయ లౌకికమేవ దృష్టాన్తముపాదత్తే. ఉపాదీయమానోఽపి దృష్టాన్తోఽనర్థకః స్యాత్ - దార్ష్టాన్తికాసంగతేః. న హ్యగ్నిః శీతః, ఆదిత్యో న తపతీతి వా దృష్టాన్తశతేనాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యం- ప్రమాణాన్తరేణాన్యథాధిగతత్వాద్వస్తునః. న చ ప్రమాణం ప్రమాణాన్తరేణ విరుధ్యతే - ప్రమాణాన్తరావిషయమేవ హి ప్రమాణాన్తరం జ్ఞాపయతి. న చ లౌకికపదపదార్థాశ్రయణవ్యతిరేకేణాగమేన శక్యమజ్ఞాతం వస్త్వన్తరమవగమయితుం- తస్మాత్ప్రసిద్ధన్యాయమనుసరతా న శక్యా పరమాత్మనః సావయవాంశాంశిత్వకల్పనా పరమార్థతః ప్రతిపాదయితుం. *క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః *మమైవాంశ ఇతి శ్రూయతే స్మర్యతే చేతి చేన్న- ఏకత్వప్రత్యయార్థపరత్వాత్. అగ్నేర్హి విస్ఫులిఙ్గోఽగ్నిరేవేత్యేకత్వప్రత్యయార్హో దృష్టో లోకే- తథా చాంశోంఽశినైకత్వప్రత్యయార్హః. తత్రైవం సతి విజ్ఞానాత్మపరమాత్మనోర్వికారాంశత్వవాచకాః శబ్దాః పరమాత్మైకత్వప్రత్యయాధిత్సవః. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం చ. సర్వాసు హ్యుపనిషత్సు పూర్వమేకత్వం ప్రతిజ్ఞాయ దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ పరమాత్మనో వికారాంశాదిత్వం జగతః ప్రతిపాద్య పునరేకత్వముపసంహరతి. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయోత్పత్తిస్థితిలయహేతుదృష్టాన్తైర్వికారవికారిత్వాద్యేకత్వప్రత్యయహేతూన్ ప్రతిపాద్యానన్తరం *అబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మేత్యుపసంహరిష్యతి. తస్మాదుపక్రమోపసంహారాభ్యామయమర్థో నిశ్చీయతే - పరమాత్మైకత్వప్రత్యయద్రఢిమ్నే ఉత్పత్తిస్థితిలయప్రతిపాదకాని వాక్యానీతి. అన్యథా వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చ. సర్వోపనిషత్సు విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వప్రత్యయో విధీయత ఇత్యవిప్రతిపత్తిస్సర్వేషాముపనిషద్వాదినాం. తద్విధ్యైకవాక్యయోగే చ సమ్భవత్యుత్పత్త్యాదివాక్యానాం వాక్యాన్తరత్వకల్పనాయాం న ప్రమాణమస్తి. ఫలాన్తరం చ కల్పయితవ్యం స్యాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వప్రతిపాదనపరాః. అత్ర చ సమ్ప్రదాయవిద ఆఖ్యాయికాం సమ్ప్రచక్షతే - కశ్చిత్కిల రాజపుత్రో జాతమాత్ర ఏవ మాతాపితృభ్యామపవిద్ధో వ్యాధగృహే సంవర్ధితః. సోఽముష్య వంశ్యతామజానన్ వ్యాధజాతిప్రత్యయో వ్యాధజాతికర్మాణ్యేవానువర్తతే- న రాజాస్మీతి రాజజాతికర్మాణ్యనువర్తతే. యదా పునః కశ్చిత్పరమకారుణికో రాజపుత్రస్య రాజశ్రీప్రాప్తియోగ్యతాం జానన్నముష్య పుత్రతాం బోధయతి - న త్వం వ్యాధః - అముష్య రాజ్ఞః పుత్రః- కథంచిద్వ్యాధగృహమనుప్రవిష్ట ఇతి - స ఏవం బోధితస్త్యక్త్వా వ్యాధజాతిప్రత్యయకర్మాణి పితృపైతామహీమాత్మనః పదవీమనువర్తతే రాజాహమస్మీతి. తథాపి కిలాయం పరస్మాదగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివత్తజ్జాతిరేవ విభక్త ఇహ దేహేన్ద్రియాదిగహనే ప్రవిష్టోఽసంసారీ సన్ దేహేన్ద్రియాదిసంసారధర్మమనువర్తతే- దేహేన్ద్రియసంఘాతోఽస్మి - కృశః స్థూలః సుఖీ దుఃఖీతి పరమాత్మతామజానన్నాత్మనః. న త్వమేతదాత్మకః - పరమేవ బ్రహ్మాస్యసంసారీతి ప్రతిబోధిత ఆచార్యేణ హిత్వైషణాత్రయానువృత్తిం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపద్యతే. అత్ర రాజపుత్రస్య రాజప్రత్యయవద్బ్రహ్మప్రత్యయో దృఢీభవతి- విస్ఫులిఙ్గవదేవత్వం పరస్మాద్బ్రహ్మణో భ్రష్ట ఇత్యుక్తే విస్ఫులిఙ్గస్య ప్రాగగ్నేర్భ్రంశాదగ్న్యేకత్వదర్శనాత్. తస్మాదేకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ సువర్ణమణిలోహాగ్నివిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తాః - నోత్పత్త్యాదిభేదప్రతిపాదనపరాః. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞప్త్యేకరసనైరన్తర్యావధారణాత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ. యది చ బ్రహ్మణశ్చిత్రపటవద్వృక్షసముద్రాదివచ్చోత్పత్త్యాద్యనేకధర్మవిచిత్రతా విజిగ్రాహయిషితా- ఏకరసం సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమితి నోపసమహరిష్యత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ. న ప్రాయోక్ష్యత *య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి నిన్దావచనం చ. తస్మాదేకరూపైకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ సర్వవేదాన్తేషూత్పత్తిస్థితిలయాదికల్పనాః- న తత్ప్రత్యయకరణాయ. న చ నిరవయవస్య పరమాత్మనోఽసంసారిణః సంసార్యేకదేశకల్పనా న్యాయ్యా- స్వతోఽదేశత్వాత్పరమాత్మనః. అదేశస్య పరస్యైకదేశసంసారిత్వకల్పనాయాం పర ఏవ సంసారీతి కల్పితం భవేత్. అథ పరోపాధికృత ఏకదేశః పరస్య ఘటకరకాద్యాకాశవత్ - న తదాత్ర వివేకినాం పరమాత్మైకదేశః పృథక్సంవ్యవహారభాగితి బుద్ధిరుత్పద్యతే. అవివేకినాం వివేకినాం చోపచరితా బుద్ధిః స్పృష్టేతి చేన్న - అవివేకినాం మిథ్యాబుద్ధిత్వాత్, వివేకినాం చ సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వాత్, యథా కృష్ణో రక్తశ్చాకాశ ఇతి వివేకినామపి క

దాచిత్కృతపరిచ్ఛేదాకారక్లృప్తస్యాకాశస్య సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి న పరమార్థలక్ష్యత్వాదాకాశో భవితుమర్హతి అతో న సన్ని క్లైః బ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపత్తివిషయే బ్రహ్మణోంశాంశ్యేకదేశైకదేశివికారవికారిత్వకల్పనా కార్యా- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. అతో హిత్వా సర్వకల్పనామాకాశస్యేవ నిర్విశేషతా ప్రతిపత్తవ్యా *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః* నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః. నాత్మానం బ్రహ్మవిలక్షణం కల్పయేదుష్ట్రాత్మక ఇవాగ్నౌ శీతైకదేశం, ప్రకాశాత్మకైవాసవితరి తమ ఏకదేశం,- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. తస్మాన్నామరూపోపాధినిమిత్తా ఏవాత్మనస్సంసారధర్మాశ్శాస్త్రే వ్యవహార్యాః- *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ* *సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే* వమాదిమన్త్రవర్ణేభ్యః. నస్వతః ఆత్మనస్సంసారిత్వం- అలక్తకాద్యుపాధిసంయోగజనితరక్తస్ఫటికాదిబుద్ధివద్భ్రాన్తమేవ- నపరమార్థతః- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ* *నకర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్* *నకర్మణా లిప్యతే పాపకేన* *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం* *శుని చైవ శ్వపాకే చ* ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరమాత్మనోఽసంసారిత్వైవ- అత ఏకదేశః- వికారః- శక్తిర్వా- విజ్ఞానాత్మా అన్యో వేతి వికల్పయితుం నిరవయవత్వాచ్ఛక్యమానిశేషతో నశక్యతే. అంశాది శ్రుతిస్మృతివాదాశ్చైకత్వార్థాః- నతు భేదప్రతిపాదకాః- వివక్షితార్థైకవాక్యయోగాదిత్యవోచామ. సర్వోపనిషదాం పరమాత్మైకత్వజ్ఞాపనపరత్వే అథ కిమర్థం తత్ప్రతికూలోఽర్థో విజ్ఞానాత్మభేదః పరికల్ప్యత ఇతి. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిరోధపరిహారాయేత్యేకే. కర్మప్రతిపాదకాని హి వాక్యాన్యనేకక్రియాకారకఫలభోక్తృకర్త్రాశ్రయాణి- విజ్ఞానాత్మభేదాభావే హ్యసంసారిణ ఏవ పరమాత్మన ఏకత్వే కథమిష్టఫలాసు క్రియాసు ప్రవర్తయేయుః, అనిష్టఫలాభ్యో వా క్రియాభ్యో నివర్తయేయుః. కస్య వా బద్ధస్య మోక్షాయోపనిషదారభ్యేత. అపిచ- పరమాత్మైకత్వవాదిపక్షే కథం పరమాత్మైకత్వోపదేశః, కథం వా తదుపదేశగ్రహణఫలం,- బద్ధస్య హి బన్ధనాశాయోపదేశః- తదభావే ఉపనిషచ్ఛాస్త్రం నిర్విషయమేవ. ఏవం తర్హ్యుపనిషద్వాదిపక్షస్య కర్మకాణ్డవాదిపక్షేణ చోద్యపరిహారయోస్సమానః పన్థాః- యేన భేదాభావే కర్మకాణ్డం నిరాలమ్బనమాత్మానం నలభతే ప్రామాణ్యం ప్రతి- తథోపనిషదపి ఏవం తర్హి యస్య ప్రామాణ్యే స్వార్థవిఘాతో నాస్తి- తిస్రైవ కర్మకాణ్డస్యాస్తు ప్రామాణ్యం- ఉపనిషదాం తు ప్రామాణ్యకల్పనాయాం స్వార్థవిఘాతో భవేదితి మా భూత్ప్రామాణ్యం. నహి కర్మకాణ్డం ప్రమాణం సదప్రమాణం భవితుమర్హతి- నహి ప్రదీపః ప్రకాశ్యం ప్రకాశయతి, న ప్రకాశయతి,చేతి. ప్రత్యక్షాది ప్రమాణవిప్రతిషేధాచ్చ. నకేవలముపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిపాదయన్త్యః స్వార్థవిఘాతం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతం చ కుర్వన్తి - ప్రత్యక్షాదినిశ్చితభేదప్రతిపత్త్యర్థైః ప్రమాణైశ్చ విరుధ్యన్తే. తస్మాదప్రామాణ్యమేవోపనిషదామన్యార్థతా వాస్తు - నత్వేవ బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థతా. న - ఉక్తోత్తరత్వాత్. ప్రమాణస్య హి ప్రమాణత్వమప్రమాణత్వం వా ప్రమోత్పాదనానుత్పాదననిమిత్తం- అన్యథా చేత్- స్తమ్భాదీనాం ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్ఛబ్దాదౌ ప్రమేయే కిఞ్చాతః. యది తావదుపనిషదో బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిప్రమాం కుర్వన్తి- కథమప్రమాణం భవేయుః. నకుర్వన్త్యేవేతి చేత్- యథాగ్నిశ్శీత ఇతి. సభవానేవం వదన్ వక్తవ్యః- ఉపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థం భవతో వాక్యముపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధం కిం న కరోత్యేవ- అగ్నిర్వా రూపప్రకాశం. అథ కరోతి. యది కరోతి - భవతు తదా ప్రతిషేధార్థం ప్రమాణం భవద్వాక్యం- అగ్నిశ్చ రూపప్రకాశకో భవేత్. ప్రతిషేధవాక్యప్రామాణ్యే భవత్యేవోపనిషదాం ప్రామాణ్యం. అత్ర భవన్తో బ్రువన్తు కః పరిహార ఇతి. నన్వత్ర ప్రత్యక్షో మద్వాక్యస్యోపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థప్రతిపత్తిః - అగ్నౌ చ రూపప్రకాశనప్రతిపత్తిః ప్రమాపకః. తర్హి భవతః ప్రద్వేషో బ్రహ్మైకత్వప్రత్యయప్రమాం ప్రత్యక్షం కుర్వతీషూపనిషత్సూపలభ్యమానాసు- ప్రతిషేధానుపపత్తేః శోకమోహాదినివృత్తిశ్చ ప్రత్యక్షం ఫలం బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిపారమ్పర్యజనితమిత్యవోచామ. తస్మాదుక్తోత్తరత్వాదుపనిషదం ప్రత్యప్రామాణ్యశఙ్కా తావన్నాస్తి. యచ్చోక్తం స్వార్థవిఘాతకరత్వాదప్రామాణ్యమితి- తదపి న- తదర్థప్రతిపత్తేర్బాధకాభావాత్. నహ్యుపనిషద్భ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవచేతి ప్రతిపత్తిరస్తి - యథాగ్నిరుష్ణశ్శీతశ్చేత్యస్మాద్వాక్యాద్విరుద్ధార్థద్వయప్రతిపత్తిః. అభ్యుపగమ్యైతదవోచామ- నతు వాక్యప్రామాణ్యసమయ ఏష న్యాయః- యదుతైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం. నహి నానేకార్థత్వే సాకాఙ్క్షిత్వాత్, శ్చ స్యాత్తద్విభాగేన వా వాక్యభేదో వా స్యాత్ అనేకార్థః. - నత్వేతద్వాక్యప్రమాణకానాం విరుద్ధమవిరుద్ధం వైకం వాక్యమనేకమర్థం ప్రతిపాదయతీత్యేష సమయః- అర్థైకత్వాద్ధ్యేకవాక్యతా. నచ కానిచిదుపనిషద్వాక్యాని బ్రహ్మైకత్వప్రతిషేధం కుర్వన్తి. యత్తు లౌకికం వాక్యమగ్నిరుష్ణశ్శీతశ్చేతి - న తత్రైకవాక్యతా - తదేకదేశస్య ప్రమాణాన్తరవిషయానువాదిత్వాత్. అగ్నిశ్శీత ఇత్యేతదేకం వాక్యం- అగ్నిరుష్ణ ఇతి తు ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారకం- నతు స్వయమర్థావబోధకం. అతో నాగ్నిశ్శీత ఇత్యనేనైకవాక్యతా - ప్రమాణాన్తరానుభవస్మరణేనైవోపక్షీణత్వాత్. యత్తు విరుద్ధార్థప్రతిపాదకమిదం వాక్యమితి మన్యతే- తచ్ఛీతోష్ణపదాభ్యామగ్నిపదసామానాధికరణ్యప్రయోగనిమిత్తా భ్రాన్తిః- నత్వేవైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం లౌకికస్య వైదికస్య వా. యచ్చోక్తం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకృదుపనిషద్వాక్యమితి- తన్న - అన్యార్థత్వాత్. బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరా హ్యుపనిషదో నేష్టార్థప్రాప్తిసాధనోపదేశం, తస్మిన్వా పురుషనియోగం, వారయన్తి - అనేకార్థత్వానుపపత్తేరేవ. నచ కర్మకాణ్డవాక్యానాం స్వార్థే ప్రమా నోత్పద్యతే. అసాధారణే చేత్స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయతి వాక్యం- కుతోఽన్యేన విరోధస్స్యాత్. బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాత్ప్రమా నోత్పద్యత ఏవేతి చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రమాయాః *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేత* *బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య* ఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యః ప్రత్యక్షా ప్రమా జాయమానా. సా నైవ భవిష్యతి-, యద్యుపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం బోధయిష్యన్తీత్యనుమానం, నచానుమానం ప్రత్యక్షవిరోధే ప్రామాణ్యం లభతే. తస్మాదసదేవైతద్గీయతే ప్రమైవ నోత్పద్యత ఇతి. అపిచ- యథాప్రాప్తస్యైవావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్య క్రియాకారకఫలస్యాశ్రయణేనేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయసామాన్యే ప్రవృత్తస్య తద్విశేషమజానతస్తదాచక్షాణా శ్రుతిః క్రియాకారకఫలభేదస్య లోకప్రసిద్ధస్య సత్యతామసత్యతాం వా నాచష్టే, నచ వారయతీష్టానిష్టఫలప్రాప్తిపరిహారోపాయే,- విధి

పరత్వాత్. యథా కామ్యేషు ప్రవృత్తాః శ్రుతిః కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వేఽపి యథాప్రాప్తానేవ కామానుత్పాదయత్సాధనాన్యేవ విధత్తే-
నతు కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థరూపత్వం చేతి న విదధాతి- తథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రమపి మిథ్యాజ్ఞానప్రభవం క్రియాకారకభే
దం యథాప్రాప్తమేవాదాయేష్టవిశేషప్రాప్తిమనిష్టవిశేషపరిహారం వా కిమపి ప్రయోజనం పశ్యదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి విధత్తే - నావిద్యాగోచ
రాసద్వస్తువిషయమితి న ప్రవర్తతే - యథా కామ్యేషు. న చ పురుషా న ప్రవర్తేరన్నవిద్యావన్తః- దృష్టత్వాత్. యథా కామినః. విద్యావతామేవ క
ర్మాధికార ఇతి చేన్న - బ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాం కర్మాధికారవిరోధస్యోక్తత్వాత్. ఏతేన బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాదుపదేశేన తద్గ్రహణఫలాభావ
దోషపరిహార ఉక్తో వేదితవ్యః. పురుషేచ్ఛారాగాదివైచిత్ర్యాచ్చ. అనేకా హి పురుషాణామిచ్ఛా- రాగాదయశ్చ దోషా విచిత్రాః- తతశ్చ బాహ్యవి
షయరాగాద్యపహృతచేతసో న శాస్త్రం నివర్తయితుం శక్తం. నాపి స్వభావతో బాహ్యవిషయవిరక్తచేతసో విషయేషు ప్రవర్తయితుం శక్తం. కింతు శా
స్త్రాదేతావదేవ భవతి - ఇదమిష్టసాధనమిదమనిష్టసాధనమితి సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాభివ్యక్తిః- ప్రదీపాదివత్తమసి రూపాదివిజ్ఞానం. న తు శాస్త్రం
భృత్యానివ బలాన్నివర్తయతి నియోజయతి వా. దృశ్యన్తే హి పురుషా రాగాదిగౌరవాచ్ఛాస్త్రమప్యతిక్రామన్తః. తస్మాత్పురుషమతివైచిత్ర్యమపేక్ష్య
సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాననేకధోపదిశతి. తత్ర పురుషాః స్వయమేవ యథారుచి సాధనవిశేషేషు ప్రవర్తన్తే - శాస్త్రం తు సవితృప్రదీపాదివదుదా
స్తఏవ. తథా కస్యచిత్పరోఽపి పురుషార్థోఽపురుషార్థవదవభాసతే- యస్య యథావభాసః- స తథారూపం పురుషార్థం పశ్యతి, తదనురూపాణి సాధనాన్యు
పాదిత్సతే. తథా చార్థవాదోఽపి *త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషురిత్యాది. తస్మాన్న బ్రహ్మైకత్వం జ్ఞాపయిష్యన్తో వేదా
న్తా విధిశాస్త్రబాధకాః. న చ విధిశాస్త్రమేతావతా నిర్విషయం స్యాత్- నాప్యుక్తకారకాదిభేదం విధిశాస్త్రముపనిషదాం బ్రహ్మైకత్వం ప్రతి ప్రా
మాణ్యం నివర్తయతి - స్వవిషయశూరాణి హి ప్రమాణాని శ్రోత్రాదివత్. తత్ర పణ్డితంమన్యాః కేచిత్స్వచిత్తవశాత్సర్వం ప్రమాణమితరేతరవి
రుద్ధం మన్యన్తే-తథా ప్రత్యక్షాదివిరోధమపి చోదయన్తి బ్రహ్మైకత్వే. శబ్దాదయః కిల శ్రోత్రాదివిషయాః భిన్నాః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యన్తే - బ్రహ్మై
కత్వం బ్రువతాం ప్రత్యక్షవిరోధః స్యాత్. తథా శ్రోత్రాదిభిః శబ్దాద్యుపలబ్ధారః, కర్తారశ్చ ధర్మాధర్మయోః, ప్రతిశరీరం భిన్నా అనుమీయన్తే-
సంసారిణస్తత్ర బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతామనుమానవిరోధశ్చ. తథా చాగమవిరోధం చ వదన్తి- *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజే
తేత్యేవమాదివాక్యేభ్యో గ్రామపశుస్వర్గాదికామాస్తత్సాధనాద్యనుష్ఠాతారశ్చ భిన్నా అవగమ్యన్తే. అత్రోచ్యతే- తే కుతర్కదూషితాన్తఃకరణాః
బ్రాహ్మణాదివర్ణాపసదాః అనుకమ్పనీయా ఆగమార్థవిచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయబుద్ధయ ఇతి. కథం. శ్రోత్రాదిద్వారైః శబ్దాదిభిః ప్రత్యక్షత ఉపల
భ్యమానైః బ్రహ్మణ ఏకత్వం విరుధ్యత ఇతి వదన్తో వక్తవ్యాః - కిం శబ్దాదీనాం భేదేనాకాశైకత్వం విరుధ్యత ఇతి. అథ న విరుధ్యతే - న తర్హి ప్రత్య
క్షవిరోధః. యచ్చోక్తం ప్రతిశరీరం శబ్దాద్యుపలబ్ధారో ధర్మాధర్మయోశ్చ కర్తారో భిన్నా అనుమీయన్తే - తథా చ బ్రహ్మైకత్వే అనుమానవిరో
ధ ఇతి. భిన్నాః కైరనుమీయన్త ఇతి ప్రష్టవ్యాః అథ యది బ్రూయుః సర్వైరస్మాభిరనుమానకుశలైరితి- కే యూయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం పృష్టానాం
కిముత్తరం శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసు చ ప్రత్యేకమనుమానకౌశలప్రత్యాఖ్యానే శరీరేన్ద్రియమనస్సాధనా ఆత్మా వో వయమనుమానకుశలాః- అనేకకా
రకసాధ్యత్వాత్క్రియాణామితి చేత్. ఏవం తర్హ్యనుమానకౌశలే భవతామనేకత్వప్రసఙ్గః- అనేకకారకసాధ్యా హి క్రియేతి భవద్భిరేవాభ్యుపగతం.
తత్రానుమానం చ క్రియా- సా శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసాధనైః కారకైరాత్మకర్తృకా నిర్వర్త్యత ఇత్యేతత్ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర వయమనుమానకుశలా ఇ
త్యేవం వదద్భిః శరీరేన్ద్రియమనఆత్మనః ప్రత్యేకం వయమనేక ఇత్యభ్యుపగతం స్యాత్. అహో అనుమానకౌశలం దర్శితమపుచ్ఛశృఙ్గైస్తార్కికబలీవ
ర్దైః. యో హ్యాత్మానమేవ న జానాతి- స కథం మూఢస్తద్గతం భేదమభేదం వా జానీయాత్. తత్ర కిమనుమినోతి కేన వా లిఙ్గేన. న హ్యాత్మనః స్వతో భేదప్రతి
పాదకం కించిల్లిఙ్గమస్తి- యేన లిఙ్గేనాత్మభేదం సాధయేత్. యాని లిఙ్గాన్యాత్మభేదసాధనాయ నామరూపవన్త్యుపన్యస్యన్తే - తాని నామరూపగతాన్యు
పాధయ ఏవాత్మనో ఘటకరకాపవరకభూచ్ఛిద్రాణీవాకాశస్య. యదాకాశస్య భేదలిఙ్గం పశ్యతి- తదాత్మనోఽపి భేదలిఙ్గం లభేత సః. న హ్యాత్మనః పరతో
ఽపి విశేషమభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తార్కికశతైరపి భేదలిఙ్గమాత్మనో దర్శయితుం శక్యతే. స్వతస్తు దూరాదపనీతమేవ- అవిషయత్వాదాత్మనః. యద్యత్పరధర్మ
త్వేనాభ్యుపగచ్ఛతి- తస్య తస్య నామరూపాత్మకత్వాభ్యుపగమాన్నామరూపాభ్యాం చాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమాత్,. *ఆకాశో వై నామరూపయో
ర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. *నామరూపే వ్యాకరవాణీతి చ., ఉత్పత్తిప్రలయాత్మకే హి నామరూపే- తద్విలక్షణం చ బ్రహ్మ. అతో
ఽనుమానస్యైవావిషయత్వాత్కుతోఽనుమానవిరోధః. ఏతేనాగమవిరోధః ప్రత్యుక్తః. యదుక్తం బ్రహ్మైకత్వే యస్మా ఉపదేశో, యస్య చోపదేశగ్రహ
ణఫలం,- తదభావాదేకత్వోపదేశానర్థక్యమితి- తదపి న-అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణాం కశ్చోద్యో భవతి. ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణి నిరుపాధికే నోపదే
శో, నోపదేష్టా, న చోపదేశగ్రహణఫలం,- తస్మాదుపనిషదాం చానర్థక్యమిత్యేతదభ్యుపగతమేవ. అథానేకకారకవిషయానర్థక్యం చోద్యతే. న- స్వ
తోఽభ్యుపగమవిరోధాదాత్మవాదినాం. తస్మాత్తార్కికచాటభటరాజాప్రవేశ్యమభయం దుర్గమిదమల్పబుద్ధ్యగమ్యం శాస్త్రగురుప్రసాదరహితైశ్చ-
*కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి *దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా *నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా. వరప్రసాదలభ్యత్వశ్రుతిస్మృతివా
దేభ్యశ్చ. *తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వదన్తికే ఇత్యాదివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వప్రకాశకమన్త్రవర్ణేభ్యశ్చ. గీతాసు చ *మత్స్థాని సర్వభూతానీ
త్యాది. తస్మాత్పరబ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సంసారీ నామ నాన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి-తస్మాత్సుష్ఠూచ్యతే* బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాత్మానమేవావేదహం
బ్రహ్మాస్మీతి *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. తస్మాత్పరస్యైవ బ్రహ్మణః సత్యస్య సత్యం నామోపనిషత్పరా. ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — సయథేత్యాదేస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంసఙ్కీర్తయతి (క్వైషఇతి) కింపునరాద్యప్రశ్ననిర్ణయేనఫలమితి. త్వంపదార్థశుద్ధిరిత్యాహ (అనేనేతి) శుద్ధిద్వారా బ్రహ్మత్వంచతిస్యోక్తమాహ (అసంసారిత్వంచేతి) ఉత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (కుత ఇతి) పూర్వేణోత్తరస్యగతార్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) స్థిత్యవధేరేవనిర్ధారితత్వాదాగత్యవధేర్నిర్ధారయిషయా ప్రశ్నే ప్రతివచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపతీతి) అపౌరుషేయీశ్రుతిరశేషదోషశూన్యత్వాదనతిశఙ్కనీయేతిసిద్ధాన్తీగూఢాభిసన్ధిరాహ (కింశ్రుతిరితి) నశ్రుతిరాక్షిప్యతే- నిర్దోషత్వాదితిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) శ్రుతేరనాక్షేప్యత్వేత్వదీయంచోద్యంనిరవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యసావకాశత్వంపూర్వవాదీసాధయతి (ద్వితీయస్యేతి) పూర్వవాదిన్యపాదానాదర్శనాన్తరేపక్ష్యమ్యామ్కు శాస్త్రప్రమాణేసత్యేకదేశీబ్రవీతి (ఏవంతర్హీతి) కథమన్యార్థత్వం- తదాహ (అస్మిన్నితి) తస్మి- న్నస్యామపాదానార్థత్వేనపునరుక్తత్వావస్థాయామిత్యర్థః. ఏకదేశినంపూర్వవాదీదూషయతి (నేతి) అపాదానార్థతావదిత్యపెరర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మనశ్చేతి) జగతస్సర్వస్యచేతనస్యాచేతనస్యచేతివక్తుంచశబ్దః. తర్హిభవత్వపాదానార్థాపశ్చిమిత్యాశఙ్క్యపూర్వవాదీపూర్వోక్తంస్మారయతి (నన్వితి) సర్వావిద్యాతజ్జాతనిర్ముక్తంప్రత్యగద్వయంబ్రహ్మప్రశ్నద్వయవ్యాజేనప్రతిపాదయిషితమితినపునరుక్తిరితిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయతి (నైషదోషఇతి) యథోక్తంవస్తుప్రశ్నాభ్యాంవివక్షితమితికుతోజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్యతద్వక్తుంతార్తీయమర్థమనువదతి (ఇహహీతి) విద్యావిషయనిర్ణయస్యకర్తవ్యత్వమత్రప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిర్ణయాయచేతి) అన్యథాప్రక్రమభఙ్గఃస్యాదితిభావః. కింపద్యాథాత్మ్యం- తదాహ (తస్యచేతి) కథంయథోక్తయాథాత్మ్యవ్యాఖ్యానోపయోగిత్వం ప్రశ్నయోరిత్యాశఙ్క్యతయోశ్శ్రౌతమర్థమాహ (తత్రేతి) ప్రశ్నప్రవృత్తిముక్త్వాప్రతివచనప్రవృత్తిమాహ (నేతి) నివర్తయితవ్యేతి- తత్ప్రవృత్తిరితిశేషః. సమ్ప్రతిప్రతివచనయోస్తాత్పర్యమాహ (నాయమితి) స్వాప్నస్యైవాభూదిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్వమాత్మానమితి) సుషుప్తౌస్వాప్న్యవ్యవస్థితిరతశ్శబ్దార్థః. ప్రబోధదశాయామాత్మనఏవాగమనాపాదానత్వమిత్యత్రమానత్వేనాన్తరశ్రుతిముత్థాపయతి (తచ్ఛ్రుత్యైవేతి) స్థిత్యాగత్యోరాత్మనఏవావధిత్వమిత్యత్రోపపత్తిమాహ (ఆత్మేతి) వస్త్వన్తరాభావస్యాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) క్రియావతోమృదాదేర్ఘటాద్యుత్పత్తిదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽక్రియత్వాత్తతోనప్రాణాద్యుత్పత్తిరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) సృష్టిర్మాయామయత్వమాశ్రిత్యశ్రుత్యాపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మాప్రవిభక్తైనేత్యుక్తమన్వయవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నచేతి) అసహాయస్యకారణత్వేదృష్టాన్తముక్త్వాసహాయస్యసద్భావేదృష్టాన్తమాహ (యథాచేతి) మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (సర్వఏతఇతి) తస్యేత్యాద్యుపనిషద్వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) నను ప్రత్యగ్భూతస్య బ్రహ్మణోవాచకేషుశబ్దాన్తరేష్వపిసత్సుకిమిత్యేతచ్ఛబ్దవిషయమాదరణంక్రియతే. తత్రాహ (శాస్త్రేతి) బ్రాహ్మణవాక్యస్యాస్యోపనిషత్త్వంనిశ్చేయమిత్యతఆహ (ఏతస్యేతి) ఉక్తమఙ్గీకృత్యవిశేషాదృష్ట్యాసంశయానోవిచారంప్రస్తౌతి (భవత్వితి) సన్దిగ్ధంసప్రయోజనంచవిచార్యమితిన్యాయేనసన్దిహ్యమానత్వాద్విచారప్రయోజకంప్రయోజనంపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) కస్మిన్పక్షేకింఫలమితిపృష్టేప్రథమపక్షమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (యదీతి) యద్విజ్ఞానాన్ముక్తిః- తస్యైవజ్ఞేయతా- నజీవస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానాదేవసా- నసంసారిజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవేతి) యద్విద్యాబ్రహ్మవిద్యా- తదేవబ్రహ్మ- నసంసారీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విద్యైవేతి) ఆద్యకల్పేయఫలసమాప్తావితిశబ్దః. పక్షాన్తరమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (అథేత్యాదినా) కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య *బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదిశాస్త్రమిత్యాహ (సర్వమేతదితి) బ్రహ్మోపనిషత్పక్షేశాస్త్రప్రామాణ్యాత్సర్వంసమఞ్జసంచేత్- తథైవాస్తు-కింవిచారేణేత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోర్భేదః-అభేదోవేతివికల్ప్యద్వైధోషమాహ (కింత్వితి) అభేదపక్షంహూషయతి (సంసారిణశ్చేతి) ఉపదేశానర్థక్యాత్-అభేదపక్షోనుపపత్తిరితిశేషః. విశేషానుపలమ్భస్యసంశయహేతుత్వమనువదతి (యతఇతి) పక్షద్వయేఫలప్రతీతింపరామృశతి (ఏవమితి) అన్వయవ్యతిరేకకౌశలంపాణ్డిత్యం. ఏతదిత్యైకాత్మ్యోక్తిః. మహత్త్వంమోహస్య- విచారోత్థనిర్ణయంవినాసుచ్ఛిన్నత్వం. తస్యస్థానం-ఆలమ్బనం. కేనాపినోక్తంప్రతివచనంయస్య-కింతదైకాత్మ్యమితిప్రశ్నస్య. తద్విషయభూతమితియావత్. నహియేనకేనచిదైకాత్మ్యంప్రష్టుంప్రతివక్తుంవాశక్యతే-*శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః.విచారప్రయోజకముక్త్వాతత్కార్యంవిచారముపసంహరతి(అతఇతి) సంశయాదినావిచారకార్యతామవతార్యపూర్వపక్షయతి (సతావదితి) జగత్కర్తాహీశ్వరోవివక్ష్యతే- ప్రకృతేచసుషుప్తివిశిష్టాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మోచ్యతే- తస్మాదీశ్వరోజీవాదతిరిక్తోనాస్తీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) ప్రకృతేపిజీవేజగత్కారణత్వేమీశ్వరస్యైవాత్రశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రప్రకరణవిరోధహేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) శ్రుత్యన్తరవశాదపిజీవఏవాత్రజగత్కర్తేత్యాహ (సమానప్రకరణేచేతి) శ్రుత్యన్తరస్యచజీవవిషయత్వంజగద్వాచిత్వాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనద్రష్టవ్యం. వాక్యశేషవశాదపిజీవస్యైవవేదితవ్యత్వంవాక్యాన్వయాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనదర్శయతి (తథాచేతి) జీవాతిరిక్తస్యపరస్యవేదితవ్యస్యాభావేపూర్వోత్తరవాక్యానామానుకూల్యంహేత్వన్తరమాహ (తథాచేత్యాదినా) ఇతశ్చజీవస్యైవవేద్యతేత్యాహ (సర్వేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) *సవైవేదితవ్య ఇత్యత్రనస్పష్టంజీవస్యవేదితవ్యత్వం- ఇహతుస్పష్టమితిభేదః. స్వాపావస్థాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మశ్రుతేస్తస్యైవవేద్యత్వదృష్టేశ్చజగద్ధేతురీశ్వరోవేదాన్తవేద్యోనాస్తీత్యుక్తేసేశ్వరవాదీచోదయతి (అవస్థాన్తరేతి) చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) ఉక్తోపపత్తిసత్త్వేపీతియావత్. నావస్థాభేదాద్వస్తుభేదః- తథాఽననుభవాదపరాద్ధాన్తాచ్చేతిపరిహరతి (నాదృష్టత్వాదితి) అవస్థాభేదాద్వస్తుభేదాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) జాగరాదివిశిష్టస్యైవస్వాపవైశిష్ట్యాత్తస్యసంసారిత్వాన్నేశ్వరోన్యోస్తీత్యుక్త్వా తదభావే ఫలమితిమాహ (తథాచేతి) ఆదిశబ్దోలోకాయతాదిసమస్తనిరీశ్వరవాదిసఙ్గ్రహార్థః. (యుక్తిశతైరితి) తస్యదేహిత్వేఽస్మదాదితుల్యత్వాత్, తదభావేముక్తవజ్జ

గత్కర్తృత్వాయోగాత్, జీవానామేవాదృష్టద్వారా తత్కర్తృత్వసమ్భవాత్, స్యాత్కించిత్కరత్వమిత్యాదిభిరిత్యర్థః. జీవో జగజ్జన్మాదిహేతుర్న భవతి- తత్రాసమర్థత్వాత్- పాషాణవత్. తచ్చ సంసారిత్వాదితిశఙ్కతే (సంసారిణోపీతి) ఈశ్వరస్యైవేత్యవధారణార్థః. అయుక్తం- ప్రాణాదికర్తృత్వమితి శేషః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యన్మహతేత్యాదినా) కాలాత్యయాపదేశేన దూషయతి (నశాస్త్రాదితి) నిరీశ్వరవాదముపసంహరతి (తస్మాదితి) సేశ్వరవాదముత్థాపయతి (యః సర్వజ్ఞ ఇత్యాదినా) తాః- పృథివ్యాదిష్వభిమానినః పురుషానుత్పాద్య తాభిస్తత్రానువాక్- సప్తషష్ట్యాని శేషశూన్య ఇతి యావత్. ఉదాహృతాః శ్రుతయోన్యాశ్చ. న్యాయస్తు విచిత్రం కార్యం విశిష్టవిజ్ఞానవత్పూర్వకం- ప్రాసాదాదివత్ తథోపలబ్ధ్యాదిత్యాదిః. ప్రకరణమనుసృత్య జీవస్య ప్రాణాదికారణత్వముక్తం స్మారయతి (నన్వితి) నేదం జీవస్య ప్రకరణమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) ప్రతివచనస్థాకాశశబ్దస్య పరవిషయత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైషఇతి) ఇతశ్చాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయతేత్యాహ (దహరోస్మిన్నితి) *య ఆత్మాపహతపాప్మా ఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః. ప్రతివచనే పరస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వే ఫలితమాహ (ప్రకృతఏవేతి) తస్య ప్రకృతత్వే లబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ పరస్మాదేవ ప్రాణాదిసృష్టిరిత్యాహ (సంసారిణ ఇతి) యన్మహతా ప్రపఞ్చేనేత్యాదావితి శేషః. అస్త్వీశ్వరో జగత్కారణం బ్రహ్మ - తదేవ జీవస్య స్వరూపం - తస్యైయముపనిషదిత్యసిద్ధాన్తమాశఙ్క్య దూషయతి (అత్ర చేతి) తృతీయాధ్యాయస్య షష్ఠ్యర్థః. కా పునః సా బ్రహ్మవిద్యేతి- తత్రాహ (బ్రహ్మవిషయం చేతి) ఇతి- బ్రహ్మవిదాం ప్రసిద్ధమితి శేషః. చతుర్థే బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తుతేత్యాహ (బ్రహ్మేతి) సత్యమస్తి ప్రస్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సా జీవవిద్యా కిం భవతి - జీవబ్రహ్మణోరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రస్తుతాయామితి యావత్. ఇదానీం న గృహ్ణీయాదితి సమ్బన్ధః. మిథో విరుద్ధస్య ప్రతీత్యవస్థాయా వియత్యేతత్. అన్యోన్యవిరుద్ధత్వం తచ్ఛబ్దార్థః విపక్షే దోషమాహ (పరమితి) కథం తర్హీశ్వరే మతిం కుర్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వామిత్వేనేత్యాహ (తస్మాదితి) ఆదిపదం ప్రపఞ్చేనాగిసఙ్గ్రహార్థం. ఐకాత్మ్యశాస్త్రాదాత్మమతిరేవ బ్రహ్మణి కర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సపునరితి) కా తర్హి శాస్త్రగతిః- తత్రాహ (బ్రహ్మేతి) ముఖ్యార్థస్యాసమ్భవే కేమిత్యర్థవాదతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సంసారిత్వాసంసారిత్వాదినా మిథో విరుద్ధయోర్జీవేశ్వరయోః శీతోష్ణవదైక్యానుపపత్తిరన్వయః. విజ్ఞానాత్మవిషయత్వం తత్ సేశ్వరవిషయత్వం చోపనిషదో నివారయన్పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరస్యైవ ప్రవేశవాదిమన్త్రబ్రాహ్మణవాదానుదాహరతి (పురశ్చక్ర ఇత్యాదినా) యస్త్వహం బ్రహ్మేతి న గృహ్ణీయాదితి- తత్రాహ (సర్వశ్రుతిషు చేతి) శాస్త్రీయమైక్యత్వమనిష్టప్రసఙ్గాన్న స్వీకర్తవ్యమితి శఙ్కతే (యదేతి) పరస్య సంసారిత్వే తదసంసారిత్వే చ శాస్త్రానర్థక్యం ఫలితమాహ (తథా చేతి) సంసారిణోఽనన్యస్యాపి పరస్య సంసారిత్వే సంసారిత్వాభిమతోప్యసంసారీత్యుపదేశానర్థక్యం- తం నిస్సైవముక్తిసిద్ధేరితి దోషాన్తరమాహ (అసంసారిత్వే చేతి) తత్రాద్యం దోషం వివృణోతి (యది తావదితి) *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః. * యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యత ఇత్యాద్యాః స్మృతయః. కూటస్థాసఙ్గత్వాదయో న్యాయాః. ద్వితీయే దోషప్రసఙ్గమాపాద్య ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) దోషద్వయే స్వయాథ్యసమాధిముత్థాపయతి (అత్రేతి) కథం తర్హి తస్య కార్యప్రవిష్టస్య జీవత్వం- తత్రాహ (కింతర్హీతి) జీవస్య బ్రహ్మవికారత్వే పితతో భేదాన్నాహం బ్రహ్మేతి ధీః - అభేదే బ్రహ్మణోపి సంసారితేత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) తథాపి కథం శఙ్కితదోషాభావః- తత్రాహ (యేనేతి) ఏవమితి భిన్నాభిన్నత్వపరామర్శః. ఏకదేశిమతం నిరాకర్తుం వికల్పయతి (తత్రేతి) (ఏతాగతయ ఇతి) ఏతే పక్షా వక్ష్యమాణాః సమ్భవన్తి- న గత్యన్తరమిత్యర్థః. యథా పృథివీ శర్కరాదిప్రవ్యమనేకావయవసముదాయః- తథా భౌతికాత్మకానేకద్రవ్యసముదాయః సావయవః పరమాత్మా- తస్యైకదేశస్తస్యలక్షణస్తద్వికారో జీవః పృథివ్యేకదేశమృద్వికారఘటశరావాదివదిత్యేకః కల్పః. యథా భూమేరూషరాదిదేశః - సఖకేశాదివా పురుషస్య వికారః - తథావయవినః పరస్యైకదేశవికారో జీవ ఇతి ద్వితీయకల్పః. యథా క్షీరం స్వర్ణం వా సర్వాత్మనా దధిరుచకాదిరూపేణ పరిణమతే - తథా కృత్స్నపరవశరో జీవభావేన పరిణమేదితి కల్పాన్తరం. తత్రాద్యమనూద్య దూషయతి (తత్రేత్యాదినా) నానాద్రవ్యాణాం సమాహారో వా- తాని వాన్యోన్యాపేక్షాని పరశ్చేత్ - సతి స్యైక్యం స్యాత్ - న హి బహూనాం ముఖ్యమైక్యం, సమాహారస్య చ సముదాయాపరపర్యాయస్య సముదాయిభ్యో భేదాభేదాభ్యాం దుర్భణత్వేన కల్పితత్వాదిత్యర్థః. తర్హి బ్రహ్మణో ముఖ్యమైక్యం మాభూత్ - తత్రాహ (తథా చేతి) న హి తన్నానాత్వం కస్యాపి సమ్మతమితి భావః. ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (అథేత్యాదినా) సర్వదైవాపృథగవస్థితేష్వవయవేషు జీవేష్వనుగతశ్చేత్తనోఽవయవీ పరశ్చేత్- తర్హి యథా ప్రత్యవయవం మలసంసర్గే దేహస్య మలినత్వం - తథా పరస్య జీవగతైర్దుఃఖైర్మహద్దుఃఖం స్యాదితి ప్రథమకల్పనాపద్ద్వితీయాపి కల్పనా నయుక్తేత్యర్థః. తృతీయం ప్రత్యాహ (క్షీరవదితి) *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాద్యాః శ్రుతయః. * న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిదిత్యాద్యాః స్మృతయః. శ్రుత్యాదికోపస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య వైదికం ప్రత్యాహ (సచేతి) శ్రుతిస్మృతీ వివేచయన్ పక్షత్రయసాధారణం దూషణమాహ (నిష్కలమిత్యాదినా) కూటస్థస్య నిరవయవస్య కార్త్స్న్యైకదేశాభ్యాం పరిణామాసమ్భవో న్యాయః. జీవస్య పరమాత్మైకదేశత్వే దోషాన్తరమాహ (అచలస్యేతి) ఏకదేశస్యైకదేశివ్యతిరేకేణాభావాజ్జీవస్య స్వర్గాదిషు గత్యనుపపత్తిరిత్యుక్తం. అన్యథా పరస్యాపి స్యాత్- న హి పటావయవేషు చలత్సు పటో న చలతీత్యాహ (పరస్యవేతి) ఉక్తం- యది తావత్పరమాత్మేత్యాదావితి శేషః. జీవస్యాసంసారిత్వే పరస్య తన్నాస్తీతి శఙ్కతే (పరస్యేతి) పరస్య నిరవయవత్వశ్రుతేరవయవస్ఫుటనానుపపత్తిం మన్వానో దూషయతి (తథాపీతి) యత్ర పరస్యావయవః స్ఫుటతి - తత్ర తస్య క్షతం ప్రాప్నోతి. తదీయావయవసంసరణే చ పరమాత్మనః ప్రదేశాన్తరేఽవయవానాం వ్యూహోపచయస్స్యాత్. తథా చ పరస్యావయవా యతో నిర్గచ్ఛన్తి- తత్రచ్ఛిద్రతా ప్రాప్తిః- యత్ర చ తే గచ్ఛన్తి - తత్రోపచయస్స్యాదితి * అకాయమవ్రణం * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదివాక్యవిరోధోఽభవేదిత్యర్థః. పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేతి పక్షే దుఃఖిత్వమపి తస్య దుర్వారమాపతే

దితిదోషాన్తరమాహ (ఆత్మావయవేతి) మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తశ్రుతివశాత్పరస్యావయవా జీవాః సిధ్యన్తీత్యతో జీవానాం పరస్యైకదేశత్వేనోక్తో దోషోఽవతరతి - యుక్త్యపేక్షయా శ్రుతేర్బలవత్త్వాదితి శఙ్కతే (విస్ఫులిఙ్గాదీతి) శాస్త్రార్థో యుక్తివిరుద్ధో న సిధ్యతీతి దూషయతి (న శ్రుతేరితి) నఞర్థం వివృణోతి (న శాస్త్రమితి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షాపూర్వకం విభజతే (కింతర్హీతి) మృల్లోహాద్యవ్యుత్పన్నమజ్ఞాతానామిత్యుక్తం. అస్తు శాస్త్రమజ్ఞాతజ్ఞాపకం - తథాపి పరస్య నాస్తి సావయవత్వమిత్యత్ర కిమాయాతమితి పృచ్ఛతి (కిం చాత ఇతి) శాస్త్రస్య యథోక్తస్వభావత్వే యత్పరస్య నిరవయవత్వం ఫలతి - తదుచ్యమానం సమాహితేన శ్రోతవ్యమిత్యాహ (శృణ్వితి) తత్ర ప్రథమం లోకావిరోధేన శాస్త్రప్రవృత్తిం దర్శయతి (యథేతి) ఆదిపదేన ఘటాభావాదిగ్రహ్యతే. పదార్థేష్వవ భోక్తృపారతన్త్ర్యాద్వక్ష్యశబ్దః. తేషాం- లోకప్రసిద్ధపదార్థానాం దృష్టాన్తానాముపన్యాసే నేలియావత్. తదవిరోధి- లోకప్రసిద్ధార్థావిరోధీత్యర్థః. వస్త్వన్తరం- నిరవయవాది దార్ష్టాన్తికం. తదవిరోధ్యేవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యమాహ (న లౌకికేతి) విపక్షే దోషమాహ (ఉపాదీయమానోఽపీతి) సామాన్యేనోక్తమర్థం దృష్టాన్తవిశేషనిర్దేశతయా స్పష్టయతి (నహీతి) అగ్నేరుష్ణత్వం. శాబత్వ్యస్య తాపకత్వం, మన్యతేర్యుచ్యతే. నను లౌకికం ప్రమాణం లౌకికపదార్థావిరుద్ధమేవ స్వార్థం సమర్పయతి- వైదికం పునరపౌరుషేయం తద్విరుద్ధమపి స్వార్థం ప్రమాపయేత్- అలౌకికవిషయత్వాత్. అత ఆహ (న చేతి) నను శ్రుతేరజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వే లోకానపేక్షత్వాత్తద్విరోధేఽపి కా హానిః- తత్రాహ (న చేతి) *లోకావగతసామర్థ్యశ్శబ్దో వేదేఽపి బోధక ఇతి న్యాయా త్తదనపేక్షా శ్రుతిర్నాజ్ఞాతం జ్ఞాపయితుమలమిత్యర్థః. శాస్త్రస్య లోకానుసారిత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః- లౌకికో దృష్టాన్తః సహి నిత్యస్యాకాశాదేః సావయవత్వం- పరస్య నిత్యో ఽభ్యుపగతః - తస్య తస్య సావయవత్వేనాంశాంశిత్వకల్పనా వస్తుతః సమ్భవతి - లోకవిరోధాదిత్యర్థః. జీవస్య పరాంశత్వానఙ్గీకారే శ్రుతిస్మృత్యోర్గతిర్వక్తవ్యేతి శఙ్కతే (శ్రుతా ఇతి) తయోర్గతిమాహ (నేత్యాదినా) విస్ఫులిఙ్గైరస్మిన్ న్యాయం సర్వత్రాంశమాత్రేఽతిదిశతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తే యథోక్తనీత్యా స్థితే దార్ష్టాన్తికమాహ (తత్రేతి) పరమాత్మనా సహ జీవస్యైకత్వవిషయం ప్రత్యయమాధాతుమిచ్ఛన్తీతి తథోక్తాః. తేషామేకత్వప్రత్యయావతారహేతుత్వే హేత్వన్తరం సఙ్గృహ్ణాతి (ఉపక్రమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (సర్వాసు హీతి) ఉక్తమర్థముదాహరణనిష్ఠతయా విభజతే (తదస్తీతి) ఇహేతి ప్రకృతోపనిషదుక్తిః ఆదిశబ్దేనాంశాంశిత్వాదిగ్రహ్యతే. వివృతం సఙ్గ్రహవాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే దోషం వదన్నేకత్వప్రత్యయార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) *సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే వాక్యభేదస్తు నేష్యత ఇతి న్యాయేనోక్తం ప్రపఞ్చయతి (సర్వోపనిషత్స్వితి) కించ- తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే శ్రుతఫలాభావాత్ఫలాన్తరం కల్పనీయం - న చైకత్వప్రత్యయవిషయతయా తత్ఫలే నిరాకాఙ్క్షే శ్రుతేఽకల్పనాయుక్తా- దృష్టే సత్యదృష్టకల్పనానవకాశాదిత్యాహ (ఫలాన్తరం చేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) *తత్త్వమస్యాదివాక్యమైక్యపరం - తచ్ఛేషః సృష్ట్యాదివాక్యమిత్యుక్తేఽర్థే సంప్రదాయవిదాచార్యసమ్మతిమాహ (అత్ర చేతి) తత్ర దృష్టాన్తరూపామాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (కశ్చిదితి) జాతిమాత్రేణ వ్యాధగృహస్థాయా ఏవ రాజాస్మీత్యభిమానాభావ్యక్తైరిత్యర్థః. తాభ్యాం తత్పరిత్యాగే నిమిత్తవిశేషస్యానిశ్చితత్వం ద్యోతనార్థం కిలేత్యుక్తం. వ్యాధజాతిప్రత్యయః - తత్ప్రయుక్తో వ్యాధోఽస్మీత్యభిమానో యస్య స తథా. వ్యాధజాతికర్మాణి- తత్ప్రయుక్తాని మాంసవిక్రయణాదీని. రాజాస్మీత్యభిమానపూర్వకం తజ్జాతిప్రయుక్తాని పరిపాలనాదీని కర్మాణి. అజ్ఞానం తత్కార్యం చోక్త్వా జ్ఞానం తత్ఫలం చ దర్శయతి (యదేత్యాదినా) బోధనప్రకారమభినయతి (న త్వమితి) కథం తర్హి శబరవేశ్మప్రవేశః - తత్రాహ (కథంచిదితి) రాజాహమస్మీత్యభిమానపూర్వకమాత్మనః పితృపైతామహీం పదవీమనువర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికరూపామాఖ్యాయికామాచష్టే (తథేతి) జీవస్య పరస్మాద్విభాగే నిమిత్తమజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రసిద్ధమితి ద్యోతయితుం కిలేత్యుక్తం. తజ్జాతిః- తత్స్వభావః. వస్తుతః పరమాత్మైవేతి యావత్. ఇహేత్యపరోక్షానుభవగమ్యతోక్తిః. గహనం- గమ్భీరం వనం. సంసారధర్మానువర్తనే హేతుమాహ (పరమాత్మతామితి) ఉక్తావిద్యాతత్కార్యవిరోధినీం బ్రహ్మాత్మవిద్యాం లమ్భయతి (న త్వమితి) రాజపుత్రస్య రాజాస్మీతి ప్రత్యయవద్వాక్యాదేవాధికారిణో బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యయశ్చేత్ - కృతం విస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుత్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రత్యయదార్ఢ్యం- తత్రాహ (విస్ఫులిఙ్గస్యేతి) దృష్టాన్తేష్వేకత్వదర్శనం తస్మాదితి పరామృష్టం. ఉత్పత్త్యాదిభేదేనాస్తి శాస్త్రతాత్పర్యమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (సైన్ధవేతి) చకారోఽవధారణాదితిపదమనుకర్షతి. సఙ్గృహీతమర్థం వివృణోతి (యది చేత్యాదినా) నిస్తావదనం చ న ప్రాయోఽభ్యుత్తేతి సమ్బన్ధః. ఏకత్వస్యావధారణఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏకత్వస్య భేదసహత్వం వారయితుమేకరూపవిశేషణం. ఆదిశబ్దేన ప్రవేశనియమనే గృహ్యేతే. న తత్ప్రత్యయకరణాయేత్యత్ర, తచ్ఛబ్దేనోత్పత్త్యాదిభేదో వివక్షితః. కించ - పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేత్యత్ర తదేకదేశః స్వాభావికో వా స్యాత్ - ఔపాధికో వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న చేతి) విపక్షే దోషమాహ (అదేశస్యేతి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఏకదేశస్యోపాధికత్వపక్షే పరస్మిన్నవివేకవతాం - తదఖణ్డత్వబుద్ధిభాజాం తదేకదేశో వస్తుతః పృథగస్తీత్యవ్యవహారాలమ్బనమితి నైవ బుద్ధిర్జాయతే- ఔపాధిక స్ఫటికలౌహిత్యవన్మిథ్యాత్వాదిత్యుత్తరమాహ (న హి దేతి) నను జీవే కర్తాహం భోక్తాహమితి పరిచ్ఛిన్నధీస్సర్వేషాముపలభ్యతే - సా చైతన్యవస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్న బ్రహ్మమాత్రత్వాన్న ఇహ క్రోశనధీవదుపచరితా - తస్మాదుభయేషాముక్తాత్మబుద్ధిదర్శనాత్పరమాత్మైకదేశత్వం జీవస్య దుర్వారమితి చోదయతి (అవివేకినామితి) తత్రావివేకినాం యథోక్తా బుద్ధిరుపచరితా న భవతి- అతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వేనావిద్యాత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తథాపి వివేకినామీదృశీ ధీరుపచరితేతి చేత్ - తత్రాహ (వివేకినాం చేతి) తేషాం సంవ్యవహారః - అభిజ్ఞాభివదనాత్మకః. తావన్మాత్రస్యాలమ్బనమాభాసమాత్రోఽర్థః. తద్విషయత్వాత్తద్బుద్ధేరపి మిథ్యాబుద్ధిత్వాన్నోపచరితత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. వివేకినామవివేకినాం చాత్మని పరిచ్ఛిన్నధీరుపలబ్ధేత్యేతావతా న తస్య వస్తుతో బ్రహ్మాంశత్వాదిసిద్ధిరిత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) అవివే

కినామివేత్యేవేరర్థః. బ్రహ్మణివస్తుతోఽంశాదికల్పనానకర్తవ్యేతి దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (అత ఇతి) అంశాంశినోర్వ్యాకదీకరణమేకదేశైకదేశీతి. అతశ్శబ్దోపాత్తమేవహేతుంస్ఫుటయతి (సర్వకల్పనేతి) సర్వాసాంకల్పనానాంఅపనయనమేవార్థస్సారత్వేనాభీష్టః. తత్పరత్వాదుపనిషదాంతదేకసమధిగమ్యే బ్రహ్మణ్యేకదాచిదపికల్పనాఽస్తీత్యర్థః. ఉపనిషదాంనిర్వికల్పకవస్తుపరత్వేఫలితమాహ (అతో హి త్వేతి) బ్రహ్మణోనిర్విశేషత్వేపి ఆత్మనస్తదేకదేశస్యసవిశేషత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మాసవిశేషశ్చేత్కథంతస్మిన్సర్వవ్యవహారత్రయమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మనిసర్వోవ్యవహారోనామరూపోపాధిప్రయుక్త ఇత్యత్ర ప్రమాణమాహ (రూపంరూపమితి) అసంసారధర్మిణీత్యుక్తంవిశేషణంవిశదయతి (నస్వత ఇతి) గ్రామ్యాసంసారిత్వమాత్మనీత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీతి) కూటస్థత్వాఽసఙ్గత్వాదిర్న్యాయః. పరమాత్మనస్సాంశత్వపక్షేసరాకృతః. నను అస్యైవాంశత్వేపి సతోజీవస్యతిన్నాత్రత్వం - తదేకదేశత్వాసమ్భవాత్. అతఆహ (ఏకదేశ ఇతి) కథంతర్హి * పాదోస్యవిశ్వాభూతాని *మమైవాంశోజీవలోకే * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * సర్వపితేఆత్మనోవ్యుచ్చరన్తీతిశ్రుతిస్మృతివాదాః- తత్రాహ (అంశాదీతి) న్యాయాగమాభ్యాంజీవేశ్వరయోరంశాంశిత్వాదికల్పనాంనిరాకృత్య వేదాన్తానామైక్యపరత్వేసతిఅద్వైతాసిద్ధిఃఫలతీత్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఏకత్వజ్ఞానస్యఫలసాధనస్యైవాద్వైతస్యశాస్త్రార్థత్వమిత్యర్థః. ప్రకృతంజ్ఞానంతత్ప్రదేశపరామృశ్యతే. ఇతి - అద్వైతమేవతత్త్వమితిశేషః. కిమర్థమితిప్రశ్నంవ్యాఖ్యాతోపనిషదాంపకముత్థాపయతి (కర్మకాణ్డేతి) వేదాన్తానామైక్యపరత్వేకథంతత్ప్రామాణ్యవిరోధప్రసఙ్గః - తత్రాహ (కర్మేతి) తథాపివిరోధావకాశఃకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానాత్మేతి) కేవలాద్వైతపక్షేకర్మకాణ్డవిరోధముక్త్వాతద్విజ్ఞానకాణ్డవిరోధమాహ (కస్యచేతి) పరస్యనిత్యముక్తత్వా, దన్యస్యస్వతఃపరతోవాబద్ధస్యాభావా, చ్ఛిష్యాభావః - తథాచాధికార్యభావాదుపనిషదారమ్భోనిరర్థకఇత్యర్థః. కర్మకాణ్డస్యకాణ్డాన్తరస్యచప్రామాణ్యానుపపత్తిర్విజ్ఞానాత్మాదిభేదంకల్పయతీత్యర్థావత్తిద్వయముక్తం-తత్రద్వితీయాముపపత్తింప్రపఞ్చయతి (అపిచేతి) కాపునరుపదేశస్యానుపపత్తిః- తత్రాహ (బద్ధస్యేతి) తదభావఇత్యత్రతచ్ఛబ్దోబద్ధమధికరోతి. నిర్విషయం - నిరధికారం. కించ - యద్యప్యర్థాపత్తిద్వయంయుక్తయాఽవిధమోత్తిష్ఠతి-తథాపిభేదస్యదుర్నిరూపత్వాత్కథంకర్మకాణ్డంప్రమాణమితియచ్ఛబ్రహ్మవాదినాకర్మవాదీచోద్యతే-తచ్ఛబ్రహ్మవాదస్యకర్మవాదేనతుల్యం - బ్రహ్మవాదేపిశిష్యశాసిత్రాదిభేదాభావేకథముపనిషత్ప్రామాణ్యమిత్యాక్షేప్తుంశక్యత్వాత్. యథోపనిషదాంప్రతీయమానంశిష్యశాసిత్రాదిభేదమాశ్రిత్య ప్రామాణ్యమితిపరిహారః - నకర్మకాణ్డస్యాపిసమానః - తత్రాపిప్రతీతికభేదమాదాయప్రామాణ్యస్యసుప్రతిపన్నత్వాత్. నచభేదప్రతీతిర్భ్రాన్తిః- బాధాభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) చోద్యసామ్యంవివృణోతి (యేనేతి) ఇతిచోద్యసామ్యాత్పరిహారస్యాపిసామ్యమితిశేషః. ననుకర్మకాణ్డంభేదపరం-బ్రహ్మకాణ్డమభేదపరంప్రతిభాతి-నచవస్తునివికల్పస్సమ్భవతి-అతోఽన్యతరస్యాప్రామాణ్యం- అతఆహ (ఏవంతర్హీతి) తుల్యమువనిషదామపిస్వార్థావిఘాతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపనిషదామితి) స్వార్థః - శ్రుతిప్రతీయమానస్సృష్ట్యాదిభేదః. యత్తూచ్యతేకర్మకాణ్డస్యవ్యావహారికంప్రామాణ్యం- నతాత్త్వికం. తాత్త్వికంతుకాణ్డాన్తరస్యేతి - తత్రాహ (నహీతి) యస్త్రిప్రామాణ్యస్యవ్యావహారికత్వం-తదేవతస్యతాత్త్వికత్వం-నహిప్రమాణం, తత్త్వంచనావేదయతి, తిద్వ్యాఘాతాదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) స్వార్థాభిఘాతాత్కర్మకాణ్డవిరోధాచ్చోపనిషదామప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ఉపనిషదప్రామాణ్యేహేత్వన్తరమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) ప్రత్యక్షాదీనినిశ్చితానిభేదప్రతిపత్త్యర్థానిప్రమాణాని- తైర్విరోధః. అధ్యయనవిధ్యుపాత్తానాంకుతస్తాసామప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యార్థతావేతి) సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (ప్రమాణస్యేతి) స్వార్థప్రమోత్పాదకత్వాన్నావేపిప్రామాణ్యమిచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (అన్యథేతి) యథోక్తప్రమోత్పాదకప్రయుక్తం ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యంవేత్యేతస్మిన్పక్షేకింఫలతీత్యపృచ్ఛతి (కించేతి) తత్రకిముపనిషదఃస్వార్థంబోధయన్తి- నవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (యదితావదితి) ద్వితీయముత్థాప్యనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) అస్మిన్యథాశీతంనకరోతి - తథోపనిషదోపిబ్రహ్మైకత్వేప్రమాంనకుర్వన్తీతివదన్తంప్రతిప్రతిబన్ధకాభావేనయుక్తః-అనుభవవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) తర్హిస్వార్థేప్రమితిజనకత్వాద్వాక్యస్యప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదప్రామాణ్యేభవద్వాక్యాప్రామాణ్యం- తత్ప్రామాణ్యేతూపనిషత్ప్రామాణ్యం దుర్వారమితిసామ్యప్రాప్తైవ్యవస్థాపకస్యమానస్యవక్తవ్యఇత్యాహ (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థంచోద్యసమాధిభ్యాంవిశదయతి (నన్విత్యాదినా) ప్రతిషేధమఙ్గీకృత్యోక్త్యాయథోక్తోపనిషదుక్తస్యైకత్వస్యనిరవకాశత్వాత్ప్రత్యక్షాదినానుపపత్తిరిత్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదుత్థామాధికారిణాధ్యయనాత్సామర్థ్యమానతేత్యాశఙ్క్యాహ (శోకేతి) ఏకత్వప్రతీతిస్తావదాపాతేనజాయతే- సాచవిచారంప్రయుజ్యమననాదిద్వారాదృఢీభవతి-సాపునరశేషశోకాదికమపనయతీతిపారమ్పర్యేణవిలమ్బఃమితిద్రష్టవ్యం. స్వార్థేప్రమాజనకత్వాదుపనిషదాంప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాదుపనిషదాంప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్యతదప్రామాణ్యంపరోక్తమనువదతి (యచ్చోక్తమితి) కథంహితాసాం స్వార్థవిఘాతకత్వం. కింతాభ్యోబ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవచ, తిప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే- కింవా కాశ్చిద్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిం, అన్యాశ్చోపనిషదస్తత్ప్రతిషేధం, కుర్వన్తీతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తదపినేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వమఙ్గీకృత్యవైధర్మ్యోదాహరణంయుక్తమిత్యాహ (అభ్యుపగమ్యేతి) తస్యాఙ్గీకారవాదత్వేహేతుమాహ (నత్వితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సతిచేతి) భవత్యేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. నేత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హి తేషాంసముచ్చయః- తత్రాహ (అర్థైకత్వాదితి) తదుక్తంప్రథమేతన్త్రే *అర్థైకత్వాదేకంవాక్యంసాకాఙ్క్షంచేద్విభాగేస్యాదితి. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలోకేదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) తదేకదేశస్యేత్యాదివాక్యంవివృణోతి (అగ్నిరితి) అనువాదకభా

ఫలభాగయోరేకవాక్యత్వాభావం ఫలితమాహ (అత ఇతి) హేత్వర్థముక్తమేవ స్ఫుటయతి (ప్రమాణాన్తరేతి) శేష్యశేషిణోర్నైరపేక్ష్యే లిఙ్గాద్బోధకమేవ చేద్వాక్యం. కథం తర్హి తత్ర లోకస్య విరుద్ధార్థధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) స్వార్థవిఘాతకత్వాదప్రామాణ్యముపనిషదామిత్యేతన్నిరాకృత్య చోద్యాన్తరమనూద్య నిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నిష్టార్థప్రాపకసాధనోక్తిః. నన్వనుష్ఠేయాభావాద్వాక్యం బ్రహ్మైకత్వం న సాధయేత్ప్రతిపాదయదప్యర్థకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకమితి చేత్ తత్ర తదప్రామాణ్యమసత్త్వలక్షణం విపర్యాసలక్షణం వేతి వికల్ప్యాద్యమనూద్య దూషయతి (నచేతి) ఉదితపదవతదర్థసఙ్గతేర్వాక్యార్థన్యాయవిద్వద్వ్యుత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయదపి వాక్యం మానాన్తరవిరోధాదప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసాధారణే చేదితి) స్వగోచరశూరత్వాత్ప్రమాణానామిత్యర్థః. విమతం న ప్రమోత్పాదకం ప్రమాణాపహృతవిషయత్వాత్ అనుష్ణోఽగ్నిర్వాక్యవదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమనవకాశమితి పరిహరతి (నైత్యాదినా) ఇతశ్చ కర్మకాణ్డస్య నాప్రామాణ్యమితి వదన్ద్వితీయం ప్రత్యాహ (అపి చేతి) యథాప్రాప్తస్యైవ వ్యాఖ్యానమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యేతి. సాధ్యసాధనసమ్బన్ధబోధకస్య కర్మకాణ్డస్య న విపర్యాసః మిథ్యార్థత్వేఽపి తస్యార్థక్రియాకారిత్వసామర్థ్యానపహారాత్ప్రామాణ్యోపపత్తేరితి భావః. నను కర్మకాణ్డస్య మిథ్యార్థత్వే మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థనిష్ఠత్వేనాప్రవర్తకత్వాదప్రామాణ్యం. అత ఆహ (యథేతి) విమతమప్రమాణం మిథ్యార్థత్వాత్ విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యాశఙ్క్య వ్యభిచారమాహ (యథా కామ్యేష్వితి) అగ్నిహోత్రాదిషు కామ్యేషు కర్మసు మిథ్యాజ్ఞానజనితం మిథ్యాభూతం కామముపాదాయ శాస్త్రప్రవృత్తివన్నిత్యేష్వపి తేషు సాధనమసదేవోపాదాయ శాస్త్రం ప్రవర్తతాం. తథాపి బుద్ధిమాన్నోన ప్రవర్తిష్యతే. వేదాన్తేభ్యస్తన్మిథ్యాత్వావగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అవిద్యావతాం కర్మసు ప్రవృత్తిమాక్షిపతి (విద్యావతామేవేతి) ద్రవ్యదేవతాదిజ్ఞానం వా బ్రహ్మైకత్వజ్ఞానం వా కర్మప్రవర్తకమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) కర్మకాణ్డప్రామాణ్యానుపపత్తిం నిరాకృత్య ద్వితీయామర్థాపత్తిమపి దేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) కర్మకాణ్డస్యాఙ్గం ప్రతి సమర్పకత్వోపపాదనేనేతి యావత్. నను కర్మకాణ్డం సమ్యగ్బోధయత్ప్రవృత్త్యాదిపరం. అతో రాగాదివశాత్తదయోగాచ్ఛాస్త్రీయప్రవృత్త్యాదివిషయస్య ద్వైతస్య సత్యత్వం. అన్యథా తద్విషయత్వానుపపత్తిరిత్యర్థాపత్త్యన్తరమాయాతమితి తత్రాహ (పురుషేచ్ఛేతి) న ప్రవృత్తినివృత్తీ శాస్త్రవశాదితి శేషః. తదేవ స్ఫుటయతి (అనేకా హీతి) శాస్త్రస్యాకారకత్వాత్ప్రవర్తకత్వాద్యభావముక్త్వా తత్రైవ యుక్త్యన్తరమాహ (దృశ్యన్తే హీతి) తర్హి శాస్త్రస్య కిం కృత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత్ర సమ్బన్ధవిశేషోపదేశే సతీతి యావత్. యథారుచి పురుషాణాం ప్రవృత్తిశ్చేత్ పరమపురుషార్థం కైవల్యముపదిశ్య సమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠయోపాయశ్రవణాదిషు సన్న్యాసపూర్వికా ప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వకారిణాముచితేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) రాగాదివైచిత్ర్యానుసారేణేతి యావత్. ఉక్తం హి "అపి బ్రస్థావరేష్వన్యేష్వస్య గాలత్వమిత్యాది. తర్హి కథం పురుషార్థవివేకసిద్ధిః తత్రాహ (యస్త్వితి) పురుషార్థదర్శనకార్యమాహ (తదనురూపాణీతి) స్వాభిప్రాయానుసారేణ పురుషాణాం పురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యత్ర గమకమాహ (తథా చేతి) యథా దకారత్రయే ప్రజాపతినోక్తే దేవాదయః స్వాభిప్రాయేణ దమాద్యర్థత్రయం జగృహుః తథా స్వాభిప్రాయవశాదేవ పురుషాణాం పురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యర్థవాదతోఽవగతమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరకాణ్డయోరవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్య వాక్యస్య ద్వ్యర్థత్వాయోగాదితి యావత్. అర్థాద్బోధకత్వమాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఏతావతా వేదాన్తానాం బ్రహ్మైకత్వజ్ఞాపకత్వమాత్రే నేత్యర్థః. వేదాన్తానామబాధకత్వేఽపి కర్మకాణ్డస్వతఃప్రామాణ్యనివర్తకత్వమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) స్వపక్షే సర్వవిరోధనిరాసద్వారా స్వార్థే వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యముక్తం. సమ్ప్రతి తార్కికపక్షముత్థాపయతి (తత్రేతి) ఐక్యశాస్త్రే మయ్యస్వీకృతే సతీతి యావత్. (సర్వం ప్రమాణమితి) ఆగమవాక్యం ప్రత్యక్షాది చేత్యర్థః. కథం తర్హ్యాగమవాక్యం ప్రత్యక్షాదినా విరుధ్యతే తత్రాహ (తథేతి) యథా బ్రహ్మైకత్వే ప్రవృత్తస్య శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధం మన్యన్తే తథా తమస్మాన్ప్రతి చోదయన్త్యపీతి యోజనా. తత్ర ప్రత్యక్షవిరోధం ప్రకటయతి (శబ్దాదయ ఇతి) సమ్ప్రత్యనుమానవిరోధమాహ (తథేతి) స్వదేహసమవేతచేష్టాతుల్యచేష్టా దేహాన్తరేషు దృష్టా సా చ ప్రయత్నవత్పూర్వికా విశిష్టచేష్టాత్వాత్ సమ్మతవదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతశాస్త్రమిత్యర్థః. తత్రైవ ప్రమాణాన్తరవిరోధమాహ (తథా చేతి) మానత్రయవిరోధాన్న బ్రహ్మైక్యమితి ప్రాప్తం ప్రత్యాహ (కుతర్కేతి) ఇతి శోచ్యతా తేషామితి శేషః. ద్వైతగ్రాహిప్రమాణవిరుద్ధమద్వైతమితి వదతాం కథం శోచ్యతేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర బ్రహ్మైకత్వే ప్రత్యక్షవిరోధం పరిహరతి (శ్రోత్రాదీతి) తథాత్వేఽపి దేకత్వాభ్యుపగమవిరోధస్స్యాదితి శేషః. యథా సర్వభూతస్థమేకమాకాశమిత్యత్ర శబ్దాదిభేదగ్రాహిప్రత్యక్షనిరోధః అద్వైతం బ్రహ్మేత్యత్రాపి న తద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (అథేతి) తస్య కల్పితభేదవిషయత్వాదితి భావః. అనుమానవిరోధం పరోక్తమనువదతి (యచ్చేతి) యా చేష్టా సా ప్రయత్నవత్పూర్వికేత్యేతావతా నాత్మభేదః స్వప్రయత్నపూర్వకత్వస్యాపి సమ్భవాత్. అనుపలబ్ధివిరోధేఽప్యనుమానస్యైవానుత్థానాత్. స్వదేహచేష్టాయాః స్వప్రయత్నపూర్వకత్వవత్ పరదేహచేష్టాయాస్తద్యత్నపూర్వకత్వే చాబాధావేవ స్వపరభేదః సిధ్యేత్. స చ నాధ్యక్షాత్ పరస్యానధ్యక్షత్వాత్. నానుమానాత్ అన్యోన్యాశ్రయాదిత్యాశయవానాహ (భిన్నా ఇతి) దోషాన్తరాభిధిత్సయా శఙ్కయతి (అథేతి) అన్యదర్థం పృచ్ఛతి (కేయామితి) సహిష్ణుర్దేహో వా కరణజాతం వా దేహద్వయాదన్యో వా. నాద్యః తయోరచేతనత్వాదనుమాతృత్వాయోగాత్. న తృతీయః తస్యావికారిత్వాదితి భావః. కింశబ్దస్య ప్రశ్నార్థతాం మత్వా పూర్వవాద్యాహ (శరీరేతి) ఆత్మా దేహాదిబహుసాధనవిశిష్టోఽనుమాతా క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాత్. ఏవం విశిష్టాత్మకర్తృకానుమానాత్ప్రతిదేహమాత్మభేదధీరిత్యర్థః. విశిష్టస్యాత్మనోఽనుమానకర్తృత్వే క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాద్ధేతుశ్చేత్ తదా తద్దేహాదద్యైక్యైక్యస్యాప్యనేకత్వం స్యాదిత్యుత్తరమాహ (ఏవం తర్హీతి) తదేవ వివృణోతి (అనేకేతి) ఆత్మనో దేహాదీనాం చానుమానకారకాణాం ప్రత్యేక

మవాన్తరక్రియా స్త్రీ-వహ్న్యాదిము తథాదర్శనాత్. తథా చాత్మనోఽవాన్తరక్రియా కిమనేకకారకసాధ్యా-కింవా న. ఆద్యే వ్యాప్త్యాతిరిక్తానేకకారక సాధ్యా-కింవా తదనతిరిక్తకర్తృసాధ్యా వా. నాద్యా-అనవస్థానాత్. ద్వితీయే త్వాత్మనోఽనేకత్వాపత్తేర్నైరాత్మ్యం స్యాత్. నచావాన్తరక్రియా నానేక కారకసాధ్యా- ప్రధానక్రియాయామపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతేన దేహాదిష్వపి కారకత్వం ప్రత్యుక్తమితి భావః. యత్త్వాత్మా అన్యప్రతియోగికభే దవాన్-వస్తుత్వాత్-ఘటవదితి. తత్రాత్మా ప్రతిపన్నః- అప్రతిపన్నో వా. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నహీతి) ప్రతిపన్నత్వపక్షేపి భేదేన-అభేదేన వా తత్ప్రతిపత్తిః ఉభయథాపి నానుమానప్రవృత్తిరిత్యాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చాత్మభేదానుమానానుత్థానమిత్యాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం స్ఫుటయతి (నహీతి) జన్మాదీనాం ప్రతినియమాదిలిఙ్గవశాదాత్మభేదస్సేత్స్యతి చేత్. నేత్యాహ (యానీతి) ఆత్మనః సజాతీయభేదేలిఙ్గాభావం దృ ష్టాన్తేన సాధయతి (యదేతి) కించౌపాధికో వా-స్వాభావికో వాత్మభేదస్సాధ్యతే నాద్యః- సిద్ధసాధ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) నద్వితీయ ఇత్యా హ (స్వతస్త్వితి) ఆత్మా ద్రవ్యత్వాతిరిక్తాపరజాతిమాన్-అశ్రావణవిశేషగుణవత్త్వాత్-ఘటవదిత్యనుమానాన్తరమాకాశజాత్యన్యత్వేనాసిద్ధిం దర్శయ తి (యదుదితి) తాభ్యామాత్మనోన్యత్వాభ్యుపగమే మానమనుపన్యస్యతి (ఆకాశ ఇతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (ఉత్పత్తీతి) అనుమానావిరోధముప సంహరతి (అత ఇతి) ఆగమవిరోధముక్తన్యాయేనాతిదేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఔపాధికభేదాశ్రయత్వేన వ్యవహారస్యోపపన్నత్వదర్శనేనేతి యావత్. ప్రత్యక్షానుమానాగమైరద్వైతస్యావిరోధేపి స్యాద్విరోధోఽర్థాపత్త్యేతి చేత్-అత ఆహ (యదుక్తమితి) ఉపదేశో యస్మై క్రియతే, యస్య చోపదేశగ్రహణప్రయుక్తం ఫలం,- తయోర్బ్రహ్మైకత్వే సత్యుపదేశానర్థక్యమిత్యనువాదార్థః. కిం క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదేవం చోద్యతే- కింవా బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వాదితి వికల్పాద్యద్యం దూషయతి (తదపీతి) తాసామనేకకారకసాధ్యత్వస్య ప్రత్యుదస్తత్వాదితి భావః. యది బ్రహ్మ ణో నిత్యముక్తత్వాభిప్రాయేణోపదేశానర్థక్యం చోద్యతే- తత్ర నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే- అజ్ఞాతే వాతి దానర్థక్యం చోద్యత ఇతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరో తి (ఏకస్మిన్నితి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఉపదేశస్తావదనేకేషాం కారకాణాం సాధ్యతయా విషయః. తదానర్థక్యం. తదజ్ఞాతే నిత్య ముక్తే బ్రహ్మణి చోద్యతే చేదిత్యర్థః. సర్వైర్నరాత్మవాదిభిరుపదేశస్యాజ్ఞానార్థమిష్టత్వాత్తద్విరోధాదజ్ఞాతే బ్రహ్మణి తదానర్థక్యచోద్యమనుపపన్నమిత్యా హ (నన్వితి) అద్వైతే విరోధాన్తరాభావేపి లౌకికసమయవిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రమాణవిరోధాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః. ఆర్య మర్యాదాం భిన్దానాస్త్వాచటా వివక్ష్యన్తే. ఘటాస్తు- నైవకామిథ్యాభాషిణః. తేషాం సర్వేషాం రాజానస్స్వర్గకారాః. తైరప్రవేశ్యం - అనాక్రమణీయ మిదం బ్రహ్మైకత్వమితి యావత్. శాస్త్రాదిప్రసాదశూన్యైరగమ్యత్వే ప్రమాణమాహ (కస్తమితి) దేవతాదేర్వరప్రసాదేన లభ్యమిత్యత్ర శ్రుతిస్మృతివాదాస్సన్తి- తేభ్యశ్చ శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరలభ్యం తత్త్వమితి నిశ్చితమిత్యర్థః. శాస్త్రాదిప్రసాదవతామేవ తత్త్వం సుగమమిత్యత్ర శ్రౌతం స్మార్తం చ లిఙ్గాన్తరం దర్శయతి (తదేజతీతి) బ్రహ్మాద్వైతే సర్వప్రకారవిరోధాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సంసారిణో బ్ర హ్మణోఽర్థాన్తరత్వాభావే శ్రుతీనామానుకూల్యం దర్శయతి (తస్మాదితి) అద్వైతే శ్రుతిసిద్ధవిచారనిష్పన్నమర్థముపసంహరతి (తస్మాత్పరస్యేతి) ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— ఏవం పూర్వోక్తప్రశ్నయోః * క్వైష తదాభూదిత్యస్యోత్తరముక్తం. అథ * కుత ఏతదాగాదిత్యస్యోత్తరమాహ (సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేదిత్యాదినా) సః- ప్రసిద్ధః ఊర్ణనాభిః- లూతాఖ్యః కీటవిశేషః తన్తుజాలమధ్యస్థితః ఆహారగ్రహణాయ యథా తన్తునా- తన్తుద్వా రా బహిరుద్గచ్ఛేదిత్యర్థః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ (యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్తీతి) అత్రోద్గమనాపాదానస్య బ్రహ్మణః ఉద్గచ్ఛత్సర్వభూ తాపేక్షయా * అత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమిత్యుక్తవైపుల్యం బ్రహ్మణ ఏకస్యైకఘం సర్వభూతలయాధారత్వనిత్యేతచ్ఛబ్దవారకతయోక్తం ప్రథమదృష్టాన్తేన. ద్వితీయేన త్వేకత్వైవ సర్వభూతోద్గమనం నిదర్శితం. అథవా- యథోర్ణనాభిరేక ఏవ సన్నానావిధతన్తురూపేణ విజిహీర్షురుచ్చరతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ నా నాభూతరూపేణేతి ప్రథమదృష్టాన్తార్థః. తదానీం తన్తునా - నానాతన్తురూపేణేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. వ్యుచ్చరన్తి-ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (ఏవమే వాస్మాదాత్మన ఇత్యాది) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తద్వయవదేవ అస్మాత్- సుషుప్త్యాధారాత్పరమాత్మనస్సర్వే ప్రాణాః- ప్రాణశబ్దో జీవపరః. సర్వే జీవా ఇత్యర్థః. సర్వే లోకాః- లోకశబ్దో జ్ఞానపరః - లోకనం లోక ఇతి వ్యుత్పత్తేః. సర్వాణి జ్ఞానానీత్యర్థః. సర్వే దేవాః- సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః. దేవశ బ్ద ఇన్ద్రియపరః. సర్వాణి భూతాని దేవమనుష్యాదిరూపాజీవాస్సర్వే చ. సర్వే ద్రష్టారస్సర్వాణి దర్శనాని సర్వాణి తత్కారణాని చ సుషుప్త్యాధారభూతా దేకస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ యుగపదేవ వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః. నన్వత్ర సుప్తజీవమాత్రోద్గమనాపాదానప్రశ్నే * క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి కృతే సర్వభూతోద్గమనాపాదానత్వకీర్తనస్య కింఫలమితి చేన్న-సర్వభూతోద్గమనాపాదానస్య పరమాత్మనస్సుప్తైకజీవోద్గమనాపాదానత్వే కో భరః ఇత్యేతదర్థప రత్వాత్తస్య. నచ సమానప్రకరణే కౌషీతకినాముపనిషది * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవాః దేవేభ్యో లోకా ఇతి క్రమాన్తరం వర్ణితమితి విరోధశ్శఙ్కనీయః- యథా * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః పృథివీతి శ్రుతేః, * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీతి శ్రుతేశ్చ * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్య తే చేతి న్యాయేనావిరోధసమర్థనే * ఏతస్మాజ్జాయత ఇత్యాదియౌగపద్యరూపక్రమశ్రుతేః * ఆత్మన ఆకాశ ఇత్యాదిపరమ్పరారూపక్రమోపస్థాపక శ్రుత్యనుసారేణార్థో వర్ణితః - ఏవమిహాపి * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా ఇతి కౌషీతకిశ్రుత్యనురోధేనైతచ్ఛ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయతయా పరమాత్మనో జీవాః- తేభ్యః ప్రాణిభ్య ఇన్ద్రియాణి- తేభ్యో జ్ఞానాని వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థాదవిరుద్ధత్వం ద్రష్టవ్యం. అత్ర జగద్వాచిత్వాధికరణే ప్రాణనామామన్త్రిణా శ్రవణ పాణి

ఉ.— యో హ వై శిశుగ్ం సాధానగ్ం సప్రత్యాధానగ్ం సస్థూణగ్ం సదామం వేద సప్త హ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి । అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తస్యేదమేవాధానమిదం ప్రత్యాధానం ప్రాణః స్థూణాన్నం దామ ॥ ౧

వేదితవ్యానాదిభిః ప్రాణవ్యతిరిక్తజీవప్రదర్శనం తదతిరిక్తపరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమితి * అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామితి సూత్రేణ స్థాపితం. ఇదమధికరణం చ కౌషీతకిప్రకాశికాయాముపన్యస్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. ఇత్థం శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితా జీవాస్తత్సుషుప్త్యాధారత్వతత్ప్రతిబోధాపాదానత్వాభ్యాం విలక్షణతయా ప్రతిపాదితస్య పరబ్రహ్మణస్సుషుప్తిదశాయామనన్దప్రాపకత్వకథనేన మోక్షరూపాయా బ్రహ్మప్రాప్తేః పరమానన్దరూపత్వం కైముత్యన్యాయేన సూచయన్నజాతశత్రుః ప్రాజ్ఞాద్గార్గ్యాయ ప్రాణిరూపణనిర్వణ్ణాయ ముముక్షవే గార్గ్యాయ బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనభూతోపాసనాప్రకారముపదిశతి (తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి) తస్య- పరమాత్మనస్సత్యస్య సత్యమిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఏతన్నామార్థం స్వయమేవ వివృణోతి (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రాణాః- జీవాత్మాన ఇత్యర్థః. తేషాం చేతనత్వస్వరూపాన్యథాభావరూపవికారాభావాత్ సత్యతా- నిర్వికారతా స్మృతిరేవ సత్యమిత్యుచ్యతే. వైశద్యం ప్రసిద్ధా. ఏవం జీవానాం స్వరూపవికారాభావే పి స్వాభావికధర్మభూతజ్ఞానేన వికారితయా నిరవధికం సత్యత్వం - పరమాత్మనస్తు జీవానామివ పుణ్యపాపప్రయుక్తస్య ధర్మభూతజ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావస్యాప్యభావాత్ తదపేక్షయా ప్యధికసత్యత్వేన సత్యస్య సత్యత్వేత్యర్థః అత్ర సత్యస్యేత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయం- ప్రాణా వై ఇతి వివరణాత్. తేనైకజీవవాదవ్యుదాసః. సత్యస్యేతి షష్ఠీ చ నిర్ధారణార్థా- తేషామేష సత్యమితి వివరణాద్వ్యరస్యాత్. తేన జీవబ్రహ్మైక్యవాదవ్యుదాసః. తతశ్చోక్తగుణవిశిష్టస్యోక్తనామ్నోపాసనం మోక్షసాధనమతస్త్వమప్యేవముపాస్స్వేత్యజాతశత్రురాహేత్యర్థః.......................... ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రస్తుతం - తత్ర యతో జగజ్జాతం, యన్మయం, యస్మింశ్చ లీయతే,- తదేకం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపితం. కిమాత్మకం పునస్తజ్జగజ్జాయతే లీయతే చ. పఞ్చభూతాత్మకం. భూతాని చ నామరూపాత్మకాని- * నామ రూపే సత్యమిత్యప్యుక్తం. తస్య సత్యస్య పఞ్చభూతాత్మకస్య సత్యం బ్రహ్మ. కథం పునర్భూతాని సత్యమితి - మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణం మూర్తామూర్తభూతాత్మకత్వాత్ కార్యకరణాత్మకాని భూతాని ప్రాణా అపి సత్యం. తేషాం కార్యకరణాత్మకానాం భూతానాం సత్యత్వనిర్ధారణాయ ఉత్తరం బ్రాహ్మణద్వయమారభ్యతే. సైవోపనిషద్వ్యాఖ్యా- కార్యకరణసత్యత్వావధారణద్వారేణ హి సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మావధార్యతే. అత్రోక్తం * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి- తత్ర కే ప్రాణాః, కియన్తో వా ప్రాణవిషయా ఉపనిషదః, కా, ఇతి చ బ్రాహ్మణోపనిషత్ప్రసఙ్గేన కరణానాం స్వరూపమవధారయతి- పధిగతసారామూల్యవధారణవత్. యో హ వై శిశుం సాధానం సప్రత్యాధానం సస్థూణం సదామం వేద- తస్యేదం ఫలం. కిం తత్. సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాన్ హ- ద్విషతః- ద్వేషకర్తౄన్ భ్రాతృవ్యాన్- భ్రాతృవ్యా హి ద్వివిధా భవన్తి- ద్విషన్తోఽద్విషన్తశ్చ. తత్ర ద్విషన్తో యే భ్రాతృవ్యాః- తాన్ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి. సప్త యే శీర్షణ్యాః ప్రాణా విషయోపలబ్ధిద్వారాణి- తత్ప్రభవా విషయరాగాః సహజత్వాద్భ్రాతృవ్యాః. తే హ్యస్య స్వాత్మస్థాం దృష్టిం విషయవిషయాం కుర్వన్తి- తేన తే ద్వేష్టారో భ్రాతృవ్యాః - ప్రత్యగాత్మేక్షణప్రతిషేధకరత్వాత్. కాఠకే చోక్తం * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది. తత్ర యః శిశ్వాదీన్ వేద- తేషాం యాథాత్మ్యమవధారయతి. స ఏతాన్ భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి - ఆవృణోతి. వినాశయతి. తస్మై ఫలశ్రవణేనాభిముఖీభూతాయాహ- అయం వావ శిశుః. కోఽసౌ యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః - శరీరమధ్యే యః ప్రాణో లిఙ్గాత్మా, యః పఞ్చధా శరీరమావివేశ బృహన్పాణ్డరవాసః సోమరాజన్నిత్యుక్తః, యస్మిన్ వాఙ్మనః ప్రభృతీని కరణాని విషక్తాని పట్టుశిశువన్నిబద్ధానిర్వర్తనాత్,- స ఏష శిశురివ విషయేష్వితరకిరణవదపటుత్వాచ్ఛిశుః. సాధానమిత్యుక్తం- కిం పునస్తస్య శిశోర్వత్సస్థానీయస్య కరణాత్మన ఆధానం. తస్యేదమేవ- శరీరమాధానం కార్యాత్మకం. ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం. తస్య హి శిశోః ప్రాణస్యేదం శరీరమధిష్ఠానం- అస్మిన్ హి కరణాన్యధిష్ఠితాని లబ్ధాత్మకాన్యుపలబ్ధిద్వారం భవన్తి- న తు ప్రాణమాత్రే విషక్తాని- తథా హి దర్శితమజాతశత్రుణా - ఉపసంహృతేషు కరణేషు విజ్ఞానమయో నోపలభ్యతే శరీరదేశవ్యూఢేషు తు కరణేషు విజ్ఞానమయ ఉపలభ్యమాన ఉపలభ్యతే- తచ్చ దర్శితం పాణిపేషప్రతిబోధనేన. ఇదం ప్రత్యాధానం- శిరః. ప్రదేశవిశేషేషు ప్రతిప్రత్యాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం. ప్రాణః స్థూణా- అన్నపానజనితా శక్తిః ప్రాణో బలమితి పర్యాయాః. బలావష్టమ్భో హి ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే - * స యత్రాయమాత్మాఽబల్యం నేత్య సంమోహమివ న్యేతీతి దర్శనాత్. యథా వత్సః స్థూణావష్టమ్భః- ఏవం. శరీరపక్షపాతీ వాయుః ప్రాణః స్థూణేతి కేచిత్. అన్నం దామ- అన్నం హి భుక్తం త్రేధా పరిణమతే- యః స్థూలః పరిణామః- స ఏతద్ద్వయం భూత్వేమామప్యేతి మూత్రం చ పురీషం చ. యో మధ్యమో రసః స రసో లోహితాదిక్రమేణ స్వకార్యం శరీరం సాప్తధాతుకముపచినోతి- స్వయోన్యన్నాగమే హి శరీరముపచీయతే- అన్నమయత్వాత్. విపర్యయేఽపక్షీయతే- పతతి. యస్త్వణిష్ఠో రసోఽమృతమూర్జం ప్రభావ ఇతి చ కథ్యతే- స నాభేరూర్ధ్వం హృదయదేశమాగత్య హృదయాద్విప్రసృతేషు ద్వాసప్తతినాడీసహస్రేషు ప్రవిశ్య యత్తత్కరణసఙ్ఘాతరూపం లిఙ్గం శిశుసంజ్ఞికం- తస్య శరీరే స్థితికారణం భవతి బలముపజనయత్స్థూణాఖ్యం. తేనాన్నముభయతః పాశవత్సదామవత్ ప్రాణశరీరయోర్నిబన్ధనం భవతి. ౧

ఆ.— ప్రతివక్ష్యమాణమేవాస్య జగతో వస్తుత్వం సంకీర్తయతి (బ్రహ్మేతి) * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రమ్య * వ్యాఖ్యాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ జగతో జన్మాదయో యతః తదద్వితీయం బ్రహ్మేతి వ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. జన్మాదివిషయస్య జగతః స్వరూపం పృచ్ఛతి (కిమాత్మకమితి) విప్రతిపత్తినిరాసార్థం తత్స్వరూపమాహ (పఞ్చేతి) కథం తర్హి నామరూపకర్మాత్మకం జగదిత్యుక్తం- తత్రాహ (భూతానీతి) తత్ర గమకమాహ (నామరూపే ఇతి) భూతానాం సత్యత్వే కథం బ్రహ్మణస్సత్యత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) * తత్సత్యమిత్యవధారణాద్వా భూతేషు సత్యత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) సచ్చ త్యచ్చ సత్యమితి వ్యుత్పత్త్యా భూతాని సత్యశబ్దవాచ్యాని వివక్ష్యన్తే చేత్- కథం తర్హి కార్యకారణసఙ్ఘాతస్య ప్రాణానాం చ సత్యత్వముక్తం- తత్రాహ (మూర్తేతి) యథోక్తభూతరూపత్వాత్ కార్యకరణానాం, తదాత్మకాని భూతాని సత్యానీత్యఙ్గీకారాత్ కార్యకరణానాం సత్యత్వం. ప్రాణా అపి తదాత్మకాః సత్యశబ్దవాచ్యా భవన్తీతి * ప్రాణా వై సత్యమిత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఏవం పాతనికాం కృత్వోత్తరబ్రాహ్మణద్వయస్య విషయమాహ (తేషామితి) ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణద్వయమిత్యుక్తి విరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తైనేతి) కార్యకారణాత్మకానాం భూతానాం స్వరూపనిర్ధారణద్వారోపనిషద్వ్యాఖ్యేయత్యత్ర హేతుమాహ (కార్యేతి) బ్రాహ్మణద్వయమేవమవతార్య శిశుబ్రాహ్మణస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (అత్రేత్యాదినా) ఉపనిషదః కాః - కియన్త్యో వేతి - ఉపసఙ్ఖ్యాతవ్యమిత్యాకాఙ్క్షాయామితి శేషః. బ్రహ్మ చేదవధారయితుమిష్టం- తర్హి తదేవావధార్యతాం- కిమితి మధ్యే కరణస్వరూపమవధార్యతే- తత్రాహ (పథీతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా పదతో యోజయతి (యో హేత్యాదినా) విశేషణస్యార్థవత్త్వార్థం భ్రాతృవ్యాభిధానమిత్యాహ (భ్రాతృవ్యా హీతి) కే పునరత్ర భ్రాతృవ్యా వివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (సప్తేతి) కథం శ్రోత్రాదీనాం సప్తత్వం. ద్వారభేదాదిత్యాహ (విషయేతి) కథం తేషాం భ్రాతృవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య విషయోపలబ్ధిద్వారేణేత్యాహ (తత్ప్రభవా ఇతి) తథాపి కథం తేషాం ద్వేష్టృత్వం- అత ఆహ (తే హీతి) అథేన్ద్రియాణి విషయవిషయాం దృష్టిం కుర్వన్త్యైనాత్మవిషయామపి తాం కరిష్యన్తి- తన్న యథోక్తభ్రాతృవ్యత్వం తేషామితి - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) ఇన్ద్రియాణి విషయప్రవణాని తత్రైవ దృష్టిహేతవః- న ప్రత్యగాత్మనీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (కారకే చేతి) ఫలితముపసంహరతి (తత్రేతి) ఉక్తవిశేషణేషు భ్రాతృవ్యేషు నిరస్తేష్వితి యావత్. ప్రాణే వాగాదీనాం ప్రతిష్ఠత్వే హేతుమాహ (షడ్విధేతి) యథా జాతో హయశ్చతురో పిపాదబన్ధనకీలార్థం పర్యాయేణ ... త్వాటోత్యాత్రిమతి - తథా ప్రాణే వాగాదీనీతి నిదర్శనాత్ప్రాణే విషక్తాని వాగాదీని సిద్ధానీత్యర్థః. శరీరస్య ప్రాణం ప్రత్యాధానత్వం సాధయతి (తస్య హీతి) శరీరస్యాధిష్ఠానత్వం స్ఫుటయతి (అస్మిన్ హీతి) ప్రాణమాత్రే విషక్తానినోపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా హీతి) దేహాధిష్ఠానే ప్రాణే విషక్తాని తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర అనుభవమనుకూలయతి (శరీరేతి) తత్రైవాజాతశత్రుబ్రాహ్మణసంవాదం దర్శయతి (తచ్చేతి) శరీరాశ్రితే ప్రాణే వాగాదిషు విషక్తేషూపలబ్ధురుపలభ్యమానత్వమితి యావత్. ప్రత్యాధానత్వం శరీరస్యోపపాదయతి (ప్రదేశేతి) బలపర్యాయస్య ప్రాణస్య స్థూణాత్వం సమర్థయతే (బలేతి) అయం - ముమూర్షురాత్మాయస్మిన్కాలే దేహమబలభావం నీత్వా సమ్మోహమివ ప్రతిపద్యతే- తదోత్క్రమతి విషక్తదర్శనాదిరితి యావత్. బలావష్టమ్భోఽస్మిన్ దేహే ప్రాణ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భస్త్రాప్రపత్యాపక్షం దర్శయతి (శరీరేతి) ఉక్తం హి * ప్రాణ ఇత్యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసకర్మా వాయుః శారీరః- శరీరపక్షపాతీ గృహ్యతే ఏతస్యాం స్థూణాయాం శిశుః ప్రాణః- కరణదేవతాలిఙ్గపక్షపాతీ గృహ్యతే. స దేవః ప్రాణ ఏతస్మిన్బాహ్యే ప్రాణే బద్ధ ఇతి. అన్నం దామేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుం భూమికాం కరోతి (అన్నం హీతి) త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రేభ్యః సప్తభ్యో ధాతుభ్యో జాతం- సాప్తధాతుకం. తథాపి కథమన్నస్య దామత్వం-తదాహ (తేనేతి) ౧

౨౦.— అథ * ప్రాణా వై సత్యమిత్యత్ర జీవానాం ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం ప్రాణో వినాభావసమ్బన్ధేన భవతీత్యుపపాదయితుమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. (యో హ వై శిశుం సాధానమిత్యాది) ఆధాన ప్రత్యాధానస్థూణాదామవిశిష్టం శిశుం యో వేద- తస్య వేదనఫలమాహ- ప్రసిద్ధం. కిం తత్. సప్త ద్విషతో భ్రాతృవ్యాన్- సప్తపురుషపర్యన్తాన్ ద్వేషయుక్తాన్ శత్రూనవరుణద్ధి - స్వవశీకరోతీత్యర్థః. మన్త్రస్యార్థమాహ శ్రుతిః స్వయమేవ (అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యాదినా) మధ్యమః- శరీరమధ్యవర్తీ అయం- సఙ్ఘ్యప్రవృత్తిర్యః ప్రాణః - సోఽయమేవ శిశుః ఇతరకరణవత్ప్రియామాకర్తృత్వో ఽధికారస్యత్వాత్ శిశురివ శిశురిత్యర్థః. నావశబ్ద ఏవార్థః. తస్య - శిశోః. వత్సస్థానీయస్య ముఖ్యప్రాణస్యేదమేవాధానం- ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం- గర్భగోళకం. ఇదం- మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యత్ర మధ్యశబ్దోపస్థాపితం శరీరమధ్యదేశరూపం హ్యపయమేవాధానం- గర్భగోళమిత్యర్థః. ఇదం ప్రత్యాధానం- ఇదమితి ప్రత్యక్షోపస్థాపితం శరీరమేవ ప్రత్యాధానం- ఆహితస్యాధానం ప్రత్యాధానం. గర్భే ఆహితో హి వత్సః పశ్చాద్బహిరాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం - ప్రసూతిభూమిః. ఏవం హృదయే లబ్ధాత్మకో హి ప్రాణః పశ్చాత్సర్వశరీరవ్యాప్యభివ్యజ్యత ఇతి శరీరం ప్రాణస్య ప్రత్యాధానం- ప్రసూతిభూమిస్థానీయం. ప్రాణః స్థూణా- స్థూణాయాం హి బద్ధో వత్సో భవతి- ఏవం ప్రాణశబ్దితే జీవే హి ముఖ్యప్రాణో బద్ధో భవతి- జీవే శరీరే స్థిత ఏవ ప్రాణస్యావస్థితేః. అతో జీవః ప్రాణస్య స్థూణాస్థానీయః. (అన్నం దామ) దామ- పాశ ఇత్యర్థః. యథా వత్సః పాశేన బద్ధోఽవతిష్ఠతే- ఏవమన్నేన పాశేన బద్ధో హి ప్రాణోఽవతిష్ఠతే- *అన్నం ప్రాణస్య పశ్వింశ ఇతి శ్రుతేః. పశ్వింశో హి పాశవిశేషః. తథా చ హృదయదేశే లబ్ధసత్తాకశ్శరీరేఽభివ్యక్తః పఞ్చవృత్తిః ప్రాణోఽన్నేన జీవే నిబద్ధో వర్తత ఇతి ప్రాణే వత్ససాదృశ్యం విభావయతః పూర్వోక్తం ఫలం భవతీతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. ౧

మూ.— తమేతాః సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయస్తాభిరేనం రుద్రోఽన్వాయత్తోఽథ యా అక్షన్నాపస్తాభిః పర్జన్యో యా కనీనకా తయాఽఽదిత్యో యత్కృష్ణం తేనాగ్నిర్యచ్ఛుక్లం తేనేన్ద్రోఽధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా ద్యౌరుత్తరయా నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద ॥ ౨

† తదేష శ్లోకో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపం తస్యాసత ఋషయః సప్త తీరే వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతీదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమితి ప్రాణా వై యశో నిహితం విశ్వరూపం ప్రాణానేతదాహ తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి ప్రాణా వా ఋషయః ప్రాణానేతదాహ వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తే ॥ ౩

శం.— ఇదానీం తస్యైవ శిశోః ప్రత్యాహారనేడుథస్య చక్షుషి కాశ్చనోపనిషద ఉచ్యన్తే (తమేతాః సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తం- శిరకాష్ఠకం ప్రాణం శరీరే నన్నిబద్ధం చక్షుష్యాఖ్యం ఏతాః- వక్ష్యమాణాః సప్త- సప్తసంఖ్యాకాః అక్షితయః- అక్షితిహేతుత్వాత్. ఉపతిష్ఠన్తే- యదుపస్థానం కరణేన తదుపపూర్వాత్ ఆత్మనేపదీభవతి- యథాహి సప్తదేవతాభిధానాని మన్త్రస్థానీయాని కరణానిభిస్తే- అతో త్రాహ్యాత్మనేపదం నవిరుద్ధం. తాః సప్తాక్షితయ ఇమా ఉచ్యన్తే- తత్- తత్ర యా ఇమాః- ప్రసిద్ధాః అక్షన్- అక్షిణి లోహిన్యః- లోహితాః రాజయః- రేఖాః తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం- మధ్యమం ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- అనుగతః. అథ యా అక్షన్- అక్షిణి ఆపః- ధూమాదిసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః. తాభిః- అద్భిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యః- దేవతాత్మాఽన్వాయత్తః- అనుగతః ఉపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. సచాన్నభూతో ఽక్షితిః ప్రాణస్య- పర్జన్యస్య వర్షణాత్ సస్యేన ప్రాణో భవసీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యా కనీనకా- దృక్శక్తిః. తయా- కనీనికయా ద్వారేణ ఆదిత్యో మధ్యమం ప్రాణముపతిష్ఠతే. యత్కృష్ణం చక్షుషి- తేనైనమగ్నిరుపతిష్ఠతే. యచ్ఛుక్లం చక్షుషి- తేనేన్ద్రః. అధరయా వర్తన్యా- పక్ష్మణా ఏనం పృథివ్యన్వాయత్తా- అధరత్వసామాన్యాత్. ద్యౌరుత్తరయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. ఏతాః సప్తాన్నభూతాః ప్రాణస్య సన్తతముపతిష్ఠన్త ఇత్యేవం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద) ౨

ఆ.— * మాహమైశసమిత్యాదౌ హాతి శశ్వాదిపదార్థాన్ వ్యాఖ్యాయానన్తరసందర్భస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (ఇదానీమిత్యాదినా) ననూప తృపస్థేర్దేవపూజాదిష్వాత్మనేపదం భవతి- ఉక్తం హి పాణినినా *ఉపాన్మన్త్రకరణ ఇతి. దృశ్యతే చ ఆదిత్యం గాయత్ర్యోపతిష్ఠత ఇతి. నచాత్ర మన్త్రేణ కించిత్ క్రియతే- కింత్వన్నాక్షయహేతుత్వాత్ ప్రాణస్య సప్తాక్షితయ ఇత్యుపసిషద్యోవివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (యద్యపీతి) మన్త్రేణ కస్యచిదనుష్ఠానస్య కరణే వివక్షితే తిఙ్తిరుపపూర్వో యద్యప్యాత్మనేపదీ భవతి- తథాప్యత్ర సప్తరుద్రాదిదేవతానామనిమన్త్రవదవస్థితాని- తైశ్చ కరణానాముపాసనానుష్ఠానాన్యత్ర క్రియన్తే- అతస్తిష్ఠతేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదమవిరుద్ధమితి యోజనా. లోహితరేఖాభీ రుద్రస్య ప్రాణం ప్రత్యనుగతేరన్తరమిత్యర్థః స్పష్టార్థః. పర్జన్యస్యాన్నద్వారా ప్రాణాక్షయహేతుత్వే ప్రమాణమాహ (పర్జన్య ఇతి) కథం పునరేతేషాం ప్రాణం ప్రత్యక్షితిత్వం సర్వేషాం సిధ్యతి- తత్రాహ (ఏతా ఇతి) సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (ఇత్యేవమితి) ౨

రం.— (తమేతాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తమేతం చక్షుష్యారూఢం ప్రాణం ఏతాః వక్ష్యమాణాస్సప్తాక్షితయః ఉపతిష్ఠన్తే- ఉపస్థితా భవన్తి. నవిద్యతే క్షితిః- క్షయో యేషాం తే తథోక్తాః. అక్షితత్వం చ తేషాం వక్ష్యమాణానామాపేక్షికం ద్రష్టవ్యం. తా ఏవ సప్తాక్షితీరాహ (తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయ ఇత్యాదినా) తత్- తత్ర అక్షన్- చక్షుషి. అక్షన్నితిచ్ఛాన్దసం రూపం. యా ఇమా లోహిన్యః- లోహితా రాజయః- రేఖాస్సన్తి- తాభిర్ద్వారభూతాభిః ఏనం- ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః. ఆథేత్యవాన్తరోపక్రమే. యాః అక్షన్- అక్షిణి ధూమాదికటుద్రవ్యసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః ఆపః- తాభిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యో దేవతాత్మా ఉపతిష్ఠతే. (యా కనీనికా) అక్షిణి యా కనీనికా- తారకా. తేజోమయీ దృక్శక్తిరితి యావత్. తయా- తద్ద్వారా ఆదిత్య ఉపతిష్ఠతే. అక్షిణి యత్కృష్ణం రూపం- తేనాగ్నిరుపతిష్ఠతే, యదక్షిశుక్లం రూపం దృశ్యతే- తేనేన్ద్రః ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః. (అధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా) అధరయా వర్తన్యా- అధరేణ పక్ష్మణా ఏనం- ప్రాణం పృథివ్యన్వాయత్తా- ఉపస్థితేత్యర్థః. (ద్యౌరుత్తరయా) వర్తన్యేతి వర్తతే. ఉత్తరయా వర్తన్యా- ఉత్తరేణ పక్ష్మణా ద్యౌస్తద్దేవతాత్మోపస్థితేత్యర్థః. సప్తాక్షిత్యుపస్థితచక్షుస్స్థప్రాణజ్ఞానస్య ఫలమాహ (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ౨

శం.— తత్- తత్రైతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఇత్యాదిః. తత్ర మన్త్రార్థమాచష్టే శ్రుతిః- అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతి కః పునరసౌ అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః. ఇదం తచ్ఛిరః- చమసాకారం హి తత్. కథం. ఏష హ్యర్వాగ్బిలః- ముఖస్య బిలరూపత్వాత్. శిరసో బుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నః. (తస్మిన్ యశో నిహితం విశ్వరూపమితి). యథా సోమశ్చమసే- ఏవం తస్మిన్ శిరసి విశ్వరూపం- నానారూపం యశః నిహితం- స్థితం భవతి. కింపునస్తద్యశః. ప్రాణా వై యశో విశ్వరూపం- ప్రాణాః- శ్రోత్రాదయో వాయవశ్చ మరుతః సప్తధా తేషు ప్రసృతాః యశ ఇత్యేతదాహ మన్త్రః. శబ్దాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్. తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి- ప్రాణాః- పరిస్పన్దాత్మకాః. త ఏవ చ ఋషయః. ప్రాణానేతదాహ మన్త్రః. (వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి) బ్రహ్మణా సంవాదం కుర్వత్యష్టమీ భవతి. తద్ధేతుమాహ (వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదత్త ఇతి) ౩

† ఇదంతదేవశిర ఇతి, వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తేతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § ఇమావేవగౌతమభరద్వాజావయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ అయమేవవిశ్వామిత్రోఽయంజమదగ్నిరిమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావయమేవవసిష్ఠోఽయంకశ్యపోవాగేవాత్రిర్వాచాహ్యన్నమద్యతేఽత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితిసర్వస్యాత్తాభవతిసర్వమస్యాన్నంభవతియఏవం వేద॥ ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణమ్. ౪

ఆ.— రుద్రాదిశబ్దానాం దేవతావిషయత్వాన్నేన్ద్రియవిషయతేత్యాశఙ్క్య చక్షుషి రుద్రాదిగణస్యోక్తత్వాత్ ఇన్ద్రియసమ్బన్ధాత్తస్యకరణగ్రామస్యప్రతీతేస్తద్విషయఇత్యర్థః- సప్రసిద్ధదేవతావిషయఇత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) మన్త్రస్యవ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వం తత్రేత్యుచ్యతే. శిరసశ్చమసాకారత్వమస్పష్టమిత్యాశఙ్క్యసమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) వాగష్టమీత్యయుక్తం - తస్యాస్సప్తమత్వేనోక్తత్వాత్. న హ్యేకస్యాద్విర్వ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణేతి) శబ్దరాశిర్బ్రహ్మ. తేనసంవాదః- సంసర్గః. తంగచ్ఛతీతి- శబ్దరాశిముచ్చారయన్తీవాగష్టమీస్యాదితియావత్. తథాపిసప్తమత్వంవిహాయకథమష్టమత్వం- తత్రాహ (తద్ధేతుమితి) వక్తృత్వాత్తృత్వభేదేనద్విధావాగస్తా- తత్రవక్తృత్వేనాష్టమీ- సప్తమీచాత్తృత్వేనేత్యవిరోధః. రసనాత్తూపలబ్ధిహేతుంరేతభావః. ౩

శం.— (తదేషశ్లోకోభవతీతి) తత్- తస్మిన్నర్థేప్రాణవిషయే. తత్ప్రతిపాదకఏషః- వక్ష్యమాణశ్లోకోభవతీత్యర్థః. అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇత్యాదినోపాత్తమమంమన్త్రం శ్రుతిరేవవ్యాచష్టే. తత్రఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతిమన్త్రఖణ్డముపాదాయతేనోచ్యమానమర్థమాహ (ఇతీదంతచ్ఛిరఇతి) ఇతిమన్త్రఖణ్డేనోక్తంతదిదం- ప్రసిద్ధమేవశిరః-కణ్ఠాదుపరిభాగఇతియావత్. కథంతదర్థస్తదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతి) చమసాకారేణ శిరశ్చమసః- భక్షణసాధనమిత్యర్థః ఏషః- ఉక్తోముఖరూపశ్చమసః అర్వాగ్బిలః - అధోవిద్యమానస్యాస్యస్యబిలరూపత్వాత్ అర్వాగ్బిలత్వం ఊర్ధ్వబుధ్నః- శిరస ఊర్ధ్వస్థూలమూలభాగరూపబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నత్వం. లోకేహిప్రసిద్ధశ్చమసఊర్ధ్వబిలః తిర్యగ్బుధ్నః- అయంతు కణ్ఠోర్ధ్వభాగఃశిరోగుణోవిలక్షణశ్చమసఇతిభావః. తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితీత్యుపాత్తంమన్త్రఖణ్డంనిష్కృష్యాహ (ప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహేతి) ఇతిఏవంచ - తస్మిన్యశఇత్యాదివాక్యంప్రాణానాహేతిప్రతిజ్ఞా. తత్రహేతుమాహ (ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపమితి) ప్రాణస్యప్రాణాపానాదిబహురూపతయావిశ్వరూపత్వం. యశోహేతుప్రసృమరత్వాద్యశస్త్వేనరూపణం. వృత్తిభేదాత్ప్రాణాఇతిబహువచనం. ఏతాదృశోముఖ్యప్రాణస్తస్మిన్ముఖరూపేచమసేనిహితఇతిమన్త్రఖణ్డార్థఇత్యర్థః. తస్యాసతఋషయస్సప్తతీరఇతీత్యుపాత్తమన్త్రఖణ్డస్యార్థమాహ (ప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేతదాహేతి) నాసాక్షిశ్రోత్రాస్యేషుపాధిసమ్బన్ధినస్సప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఋషయఇతిమన్త్రోక్తాః- అతస్తస్యాసతఋషయఇత్యేతత్ - అయంమన్త్రఖణ్డఃప్రాణానాహేతి. తథాచసప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఃతస్యముఖచమసస్యతీరే-సమీపేవర్తన్తఇత్యర్థఇత్యర్థః. వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతీత్యుపాత్తంమన్త్రభాగంవ్యాచష్టే (వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతి) వాగేవాష్టమీ. ననుసప్తమీత్వేనోక్తాయావాచఃకథమష్టమీత్వమిత్యత్రాహ (బ్రహ్మణేత్యాది) బ్రహ్మణా- వేదేనచతుర్ముఖేనవాసంవిదానా - సంవాదంకుర్వతీవాగష్టమీత్యర్థః. తథాచవాచోవక్ష్యమాణప్రకారేణాత్తృత్వేనరూపేణసప్తమత్వేపివదనకృత్వేనరూపాన్తరేణాష్టమత్వముపపద్యతఇతిమన్త్రార్థఇత్యాహ (బ్రహ్మణాసంవిదానేతి) సంవిత్తా - సమిత్యేకీకారః. విత్తశబ్దోజ్ఞానపరః. బ్రహ్మణాఏకప్రత్యయా. ఏకబుద్ధిః. బ్రహ్మణైకకణ్ఠా వేదవాదినీతియావత్. ౩

శం.— కేపునస్తస్యచమసస్యతీరఆసతఋషయఇతి. (ఇమావేవగౌతమభరద్వాజౌ) కర్ణౌ. (అయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజః) దక్షిణశ్చోత్తరశ్చ. విపర్యయేణవా. తథాచక్షుషీఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ) దక్షిణంవిశ్వామిత్రః- ఉత్తరంజమదగ్నిః. విపర్యయేణవా. (ఇమావేవవసిష్ఠకశ్యపౌ) నాసికేఉపదిశన్నువాచ. దక్షిణఃపుటోభవతివసిష్ఠః - ఉత్తరఃకశ్యపః. పూర్వవద్వా. వాగేవాత్రిః- అదనక్రియాయోగాత్సప్తమః. వాచాహ్యన్నమద్యతే- తస్మాదత్తిర్హవై - ప్రసిద్ధంనామైతదత్తృత్వాదత్త్రిరితి. అత్తిరేవసన్నత్రిరుచ్యతే-పరోక్షేణ. సర్వస్యైతస్యాన్నజాతస్యప్రాణస్యాత్తిర్వచనవిజ్ఞానాదత్తాభవతి. అత్తైవభవతి- నాముష్మిన్నన్యేనపునఃప్రత్యుపద్యతఇత్యేతదుక్తంభవతి- సర్వమస్యాన్నంభవతి. యఏవమేతద్యథోక్తంప్రాణయాథాత్మ్యంవేద - సఏవంమధ్యమఃప్రాణోభూత్వాఆధానప్రత్యాధానగతోభోక్తైవభవతి - నభోజ్యం. భోజ్యాద్వ్యావృత్తఇత్యర్థః. ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— విపర్యయేణవాఇత్యేతత్పూర్వవదిత్యుచ్యతే. అత్రిస్సప్తమఇతిసమ్బన్ధః. అత్రిత్వేహేతుః (అదనక్రియాయోగాదితి) హేతుంసాధయతి (వాచాహీతి) సాధ్యమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తర్హికథమత్రిరితివ్యపదిశ్యతే- అతఆహ (అత్తిరేవేతి) ప్రాణస్యయదన్నజాతం- తదేతస్యసర్వస్యాత్తాభవత్యత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదితిసమ్బన్ధః. సర్వమస్యేత్యాదివాక్యమర్థోక్తిపూర్వకంప్రకటయతి (అత్తైవేతి) నకేవలమత్రినిర్వచనవిజ్ఞానకృతమేతద్విజ్ఞానఫలం- కింతుప్రాణయాథాత్మ్యవేదనప్రయుక్తమిత్యాహ (యఏవమితి) ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

---

§ అత్రిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ మర్త్యం చామృతం చ స్థితం చ యచ్చ సచ్చ త్యచ్చ॥ ౧

రం.— సప్తఋషయః కే ఇత్యత శ్రోత్రాదీనామేవ సాన్నిధ్యసమ్బన్ధేన స్వప్రాణాన్ సప్తర్షిత్వేన రూపయన్ శ్రుతిః ప్రథమం కర్ణౌ ప్రదర్శయన్త్యువాచ (ఇమావేవ గౌతమభరద్వాజావితి) ఇమౌ- దృశ్యమానౌ కర్ణావేవ గౌతమభరద్వాజౌ సప్తర్షిగణమధ్యగతావిత్యర్థః. తత్ర పునస్స్వభఙ్గ్యా దర్శయతి (అయమేవ గౌతమోఽయం భరద్వాజ ఇతి) దర్శితయోః కర్ణయోర్మధ్యే ఏకో గౌతమః- ఏకో భరద్వాజ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవ విశ్వామిత్రేత్యాది) చక్షుషీ ఏవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ. తత్రాపి చక్షుషోర్మధ్యే ఏకం విశ్వామిత్రః- అపరం జమదగ్నిరిత్యర్థః. నాసికే ఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావిత్యాది) పూర్వవదేవ నాసికయోర్మధ్యే ఏకా వసిష్ఠః- అపరా కశ్యప ఇత్యర్థః. (వాగేవాత్రిర్వాచా హ్యన్నమద్యత ఇతి) వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానభూతేనాస్యేనాన్నమద్యత ఇతి తదుపాధిద్వారకాత్తృత్వవత్త్వాత్ వాగిన్ద్రియమేవాత్రిరిత్యర్థః. (అత్తిర్హ వై నామైతద్యదత్రిరితి) యదత్రిరితి నామైతత్- ఏతత్- వాగిన్ద్రియం యత్- యస్మాదత్తృత్వాదత్తిరిత్యేవం నామవత్- తస్మాదత్తిర్హ వై- అత్తిరితి ప్రసిద్ధం పరోక్షేణోచ్యత ఇత్యర్థః. వాగత్తిత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేత్యాది) య ఏవం- వాగత్తిత్వం వేద- స సర్వస్యాత్తా భవతి- సర్వస్య భోక్తా భవతి. (సర్వమస్యాన్నం భవతీతి) అత్ర సర్వస్యాత్తా భవతీత్యనేనైవ సర్వమస్యాన్నం భవతీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధస్యకీర్తనమనుకూలభోగ్యత్వకీర్తనమితి ద్రష్టవ్యం..౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తత్ర ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తం. యాః ప్రాణానాముపనిషదః- తా బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన వ్యాఖ్యాతాః. ఏతే తే ప్రాణా ఇతి చ. తే కిమాత్మకాః- కథం వా తేషాం సత్యత్వమితి చ వక్తవ్యమితి పఞ్చభూతానాం సత్యానాం కార్యకరణాత్మకానాం స్వరూపావధారణార్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే- యదుపాధివిశేషాపనయద్వారేణ నేతి నేతీతి బ్రహ్మణః సతత్త్వం నిర్దిధారయిషితం. తత్ర ద్విరూపం బ్రహ్మ- పఞ్చభూతజనితకార్యకరణసమ్బద్ధం మూర్తామూర్తాఖ్యం మర్త్యామృతస్వభావం తజ్జనితవాసనారూపం చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సోపాఖ్యం భవతి క్రియాకారకఫలాత్మకం చ సర్వవ్యవహారాస్పదం. తదేవ బ్రహ్మ విగతసర్వోపాధివిశేషం సమ్యగ్దర్శనవిషయమజమజరమమృతమభయం వాఙ్మనసయోరప్యవిషయమద్వైతత్వాత్ నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే. తత్ర యదపోహద్వారేణ నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ- తే ఏతే ద్వే వావ. వావశబ్దోఽవధారణార్థః. ద్వే ఏవేత్యర్థః. బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో రూపే- రూప్యతే యాభ్యామరూపం సత్పరం బ్రహ్మ అవిద్యాధ్యారోప్యమాణాభ్యాం. కే తే ద్వే మూర్తం చైవ- మూర్తమేవ చ. తథా అమూర్తం చైవ- అమూర్తమేవ చేత్యర్థః. అన్తర్భావితస్వాత్మవిశేషణే మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవేత్యవధార్యతే. కాని పునస్తాని విశేషణాని మూర్తామూర్తయోరిత్యుచ్యన్తే- (మర్త్యం చ) మర్త్యం- మరణధర్మి. అమృతం చ- తద్విపరీతం. స్థితం- పరిచ్ఛిన్నం. గతిపూర్వకం యత్ స్థాస్ను. యచ్చ- యాతీతి యత్- వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం స్థితవిపరీతం. సచ్చ- సదిత్యన్యేభ్యో విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవిశేషవత్. త్యచ్చ- తద్విపరీతం. త్యదిత్యేవ సర్వదాపరోక్షాభిధానార్హం. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) అజాతశత్రుబ్రాహ్మణావసానం సప్తమ్యర్థః. ఉపనిషదః- రహస్యాభిధానాని. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే కిమాత్మకా ఇతి) బ్రహ్మణో నిర్ధారణీయత్వాత్ కిమితి భూతానాం సత్యత్వం నిర్ధార్యతే- తత్రాహ (యదుపాధీతి) తేషాముపాధిభూతానాం స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమితి సమ్బన్ధః. సత్యస్య సత్యమిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దితం హేయం- ప్రథమాన్తసత్యశబ్దితముపాదేయం- తయోరాద్యస్వరూపోక్త్యర్థం అథేత్యతః ప్రాక్తనం వాక్యం- తదూర్ధ్వమా బ్రాహ్మణసమాప్తేరాదేయనిరూపణార్థమితి సముదాయార్థః. సవిశేషమేవ బ్రహ్మ- న నిర్విశేషమితి కేచిత్. తాన్నిరాకర్తుం విభజతే (తత్రేతి) బ్రాహ్మణార్థపూర్వోక్తనీత్యాస్థితే సతీతి యావత్. ద్వే వావేత్యాదిశ్రుతేః సోపాధికం బ్రహ్మరూపం వివృణోతి (పఞ్చభూతేతి) శబ్దప్రత్యయవిషయత్వం సోపాఖ్యత్వం. నిరుపాధికం బ్రహ్మరూపం దర్శయతి (తదేవేతి) ఏవం భూమికాం కృత్వా అక్షరాణి వ్యాకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ద్వైరూప్యే సతీతి యావత్. అమూర్తం చేత్యత్ర చకారాదేవకారానుషక్తిః. వివక్షిత బ్రహ్మణో రూపద్వయమవధారితం చేత్- మర్త్యత్వాదీని వక్ష్యమాణవిశేషణాన్యవధారణవిరోధాదయుక్తానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తర్భావితేతి) మూర్తామూర్తయోరన్తర్భావితాని స్వాత్మని యాని విశేషణాని- తాన్యాకాఙ్క్షాద్వారా దర్శయతి (కాని పునరిత్యాదినా) యద్గతిపూర్వకం స్థాస్ను- తత్పరిచ్ఛిన్నం స్థితమితి యోజనా. విశేష్యమాణత్వం- ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానత్వం. ౧

రం.— (ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాది) బ్రహ్మణో ద్వే రూపే- శరీరే వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. కే తే ద్వే రూపే ఇత్యత్రాహ (మూర్తం చామూర్తం చేత్యాది) మూర్తం- కఠినం. అమూర్తం- అకఠినం. మర్త్యం- మరణధర్మాత్మకం. వినశ్వరమిత్యర్థః. అమృతం- తదితరత్. స్థితం- అవ్యాపకం. యత్- వ్యాపకం. ఏతి- గచ్ఛతి సర్వానితి యత్. వ్యాపకమితి యావత్. సత్- చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యం. స్వతో రూపవదితి యావత్. త్యత్- తదితరదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తదేతన్మూర్తం యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చైతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో య ఏష తపతి సతో హ్యేష రసః॥ ౨

అథామూర్తం వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్త్యస్య హ్యేష రస ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౩

శం.— తత్ర చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం - తథాఽమూర్తం చ. కాని మూర్తవిశేషణాని - కాని చేతరాణీతి. విభజ్యతే (తదేతన్మూర్తం) మూర్ఛితావయవం. ఇతరేతరానుప్రవిష్టావయవం. ఘనం. సంహతమిత్యర్థః. కిం తత్. యదన్యత్. కస్మాదన్యత్. వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ భూతద్వయాత్. పరిశేషాత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం. ఏతన్మర్త్యం - యదేతత్ - మూర్తాఖ్యం భూతత్రయం. ఇదం మర్త్యం - మరణధర్మి. కస్మాత్. యస్మాత్స్థితమేతత్. పరిచ్ఛిన్నం హ్యర్థాన్తరేణ సమ్ప్రయుజ్యమానం విరుధ్యతే - యథా ఘటస్స్తమ్భకుడ్యాదినా. తథా మూర్తం స్థితం - పరిచ్ఛిన్నమర్థాన్తరసంబన్ధి. తతోఽర్థాన్తరవిరోధాన్మర్త్యం. ఏతత్సత్ - విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవత్. తస్మాద్ధి పరిచ్ఛిన్నం. పరిచ్ఛిన్నత్వాన్మర్త్యం. అతో మూర్తం. మూర్తత్వాద్వా మర్త్యం మర్త్యత్వాత్ స్థితం. స్థితత్వాత్ సత్. అతోఽన్యోన్యావ్యభిచారాచ్చతుర్ణాం ధర్మాణాం యథేష్టం విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ దర్శయితవ్యః. సర్వథాఽపి తు భూతత్రయం చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం రూపం బ్రహ్మణః. తత్ర చతుర్ణామేకస్మిన్గృహీతే విశేషణే ఇతరద్గృహీతమేవ విశేషణమిత్యాహ (తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సతః) చతుష్టయవిశేషణస్య భూతత్రయస్యేత్యర్థః. ఏష రసః - సార ఇత్యర్థః. త్రయాణాం హి భూతానాం సారిష్ఠస్సవితా. ఏతత్సారాణి త్రీణి భూతాని - యత ఏతత్కృతవిభజ్యమానరూపవిశేషణాని భవన్తి. ఆధిదైవికస్య కార్యస్యైతద్రూపం - యత్సవితా - య ఏతన్మణ్డలం తపతి. సతః - భూతత్రయస్య హి - యస్మాదేష రస ఇత్యేతద్గృహ్యతే - మూర్తో హ్యేష సవితా తపతి సారిష్ఠశ్చ. యత్త్వాధిదైవికం కరణం మణ్డలస్యాభ్యన్తరం - తద్వక్ష్యామః. ౨

ఆ — తత్రేతి నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. తత్ర - ప్రత్యేకం మూర్తామూర్తచతుష్టయవిశేషణత్వే సతీతి యావత్. కథం స్థితత్వే మర్త్యత్వం తత్రాహ (పరిచ్ఛిన్నం హీతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) అతో మర్త్యత్వాన్మూర్తమితి శేషః మూర్తత్వమర్త్యత్వయోరన్యోన్యం హేతుహేతుమద్భావం ద్యోతయితుం వాశబ్దః. కథం పునశ్చతుర్షు ధర్మేషు విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ నిశ్చేతవ్యః - తత్రాహ (అన్యోన్యేతి) రూపరూపిభావస్యాపి వ్యవస్థాఽభావమాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తస్యైతస్యైష రస ఇతి వక్ష్యైకమితి మూర్తస్యేత్యాదినా విశేషణచతుష్టయమనూద్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) సారత్వం సాధయతి (త్రయాణాం హీతి) తత్ర ప్రతిజ్ఞామనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) ఏతేన సవితృమణ్డలేన కృతాని విభజ్యమానాని - అసజీర్ణాని శుక్లకృష్ణలోహితమిత్యేతాని రూపాణి విశేషణాని యేషాం - పృథివ్యప్తేజసాం - తాని తథా. తతో భూతత్రయకార్యమధ్యే సవితృమణ్డలస్య ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. య ఏష తపతీత్యస్యార్థమాహ (ఆధిదైవికస్యేతి) హేతువాక్యమాదాయ తస్య తాత్పర్యమాహ (సత ఇతి) మణ్డలమేవైతచ్ఛబ్దార్థః. మణ్డలపరిగ్రహే హేతుమాహ (మూర్తో హీతి) మూర్తగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ చతుర్ణామన్వయో హేత్వర్థః. అతశ్చ మణ్డలాత్మా సవితా భూతత్రయకార్యమధ్యే భవతి ప్రధానం - కార్యకారణయోరైకరూప్యస్యాత్పత్తికత్వాదిత్యాహ (సారిష్ఠశ్చేతి) మణ్డలం చేదాధిదైవికం కార్యం - కిం పునస్తథావిధం కరణమితి - తదాహ (యత్త్వితి) ౨

రం.— ఏవం బ్రహ్మరూపత్వేన ప్రతిజ్ఞాతే మూర్తామూర్తే దర్శయన్తీ శ్రుతిస్తత్ర ప్రథమం మూర్తమర్త్యస్థితసదాత్మకం రూపం దర్శయతి (తదేతన్మూర్తమిత్యాది) యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ - వాయ్వన్తరిక్షవ్యతిరిక్తం పృథివ్యప్తేజోలక్షణం యదస్తి - తదేతత్కఠినత్వేన మూర్తం. (ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్) తథామూర్తత్వేనోక్తమేతదేవ రూపం వినశ్వరత్వావ్యాపకత్వచాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యత్వరూపధర్మయుక్తతయా మర్త్యస్థితసచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. అత్ర కాఠిన్యమనైజస్యాకరకాసువర్ణాదౌ ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) య ఏష తపతి లోకం తేజోమణ్డలరూపేణ - ఏషః - తదేతదాదిత్యమణ్డలం హి - యస్మాత్ - సచ్ఛబ్దితస్య తేజోఽబన్నస్య రసః. తేజోబన్నవన్మణ్డలస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యమానత్వాదితి భావః. తస్మాద్ధేతోరాదిత్యమణ్డలే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయయుక్తతేజోబన్నరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథామూర్తం) అథ - అధునాఽమూర్తముచ్యతే. వాయుశ్చాన్తరిక్షం చ - యత్పరిశేషితం భూతద్వయం. (ఏతదమృతం) అమూర్తత్వాదస్థితం. అతోఽవిరుధ్యమానం కేనచిత్ - అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతద్యత్ - స్థితవిపరీతం. వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం. యస్మాద్యదేతదన్యేభ్యోఽప్రవిభజ్యమానవిశేషం - అతస్త్యం - త్యదితి పరోక్షాభిధానార్హమేవ. పూర్వవత్. తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్య - చతుష్టయవిశేషణస్యామూర్తస్యైష రసః. కోఽసౌ. (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః) కరణాత్మకో హైరణ్యగర్భః ప్రాణ ఇత్యభిధీయతే యః - స ఏషః అమూర్తస్య భూతద్వయస్య రసః - పూర్వవత్సారిష్ఠః. ఏతత్పురుషసారం చామూర్తం భూతద్వయం - హైరణ్యగర్భలిఙ్గారమ్భాయ హి భూతద్వయాభివ్యక్తిరవ్యాకృతాత్. తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తత్సారం భూతద్వయం. (త్యస్య హ్యేష రసః) యస్మాదేష మణ్డలస్థః పురుషః - మణ్డలవన్న గృహ్యతే సారశ్చ భూతద్వయస్య - తస్మాదస్తి మణ్డలస్థస్య పురుషస్య భూతద్వయస్య చ సాధర్మ్యం. తస్మాద్యుక్తం ప్రసిద్ధవద్ధేతూపాదానం త్యస్య హ్యేష రస ఇతి. రసః - కారణం హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా చేతన ఇతి కేచిత్. తత్ర చ కిల హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మనః కర్మ వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృ. తత్ర

ఉ.— అథాధ్యాత్మమిదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షుః సతో హ్యేష రసః॥ ౪

క్ష్యవాయ్వన్తరిక్షాధారం సదన్యేషాం భూతానాం ప్రయోక్తృ భవతి. తేన స్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తేతి తయోః రసః కారణముచ్యత ఇతి తన్న- మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్. మూర్తస్య తు భూతత్రయస్య రసో మూర్తమేవ మణ్డలం దృష్టం భూతత్రయసమానజాతీయం - న చేతనః తథాఽమూర్తయోరపి భూతయోస్తత్సమానజాతీయేనైవామూర్తరసేన యుక్తం భవితుం- వాక్యప్రవృత్తేస్తుల్యత్వాత్. యథా హి మూర్తామూర్తే చతుష్టయధర్మవతీ విభజ్యేతే- తథా రసయోరపి మూర్తామూర్తయోస్తుల్యేనైవ న్యాయేన యుక్తో విభాగః - న చార్ధవైశసం. మూర్తరసేఽపి మణ్డలాధిపశ్చేతనో వివక్ష్యత ఇతి చేత్. అత్యల్పమిదముచ్యతే- సర్వత్రైవ తు మూర్తామూర్తయోః బ్రహ్మరూపేణ వివక్షితత్వాత్. పురుషశబ్దోఽచేతనేఽనుపపన్న ఇతి చేత్. న- పక్షపుచ్ఛాదివిశిష్టస్యైవ లిఙ్గస్య పురుషశబ్దదర్శనాత్ * నవా ఇత్థం సన్తః శక్ష్యామః ప్రజాః ప్రజనయితుమిమాన్త్సప్త పురుషానేకం పురుషం కరవామేతి త ఏతాన్త్సప్త పురుషానేకం పురుషమకుర్వన్నిత్యాదౌ, అన్నరసమయాదిషు చ శ్రుత్యన్తరేషు పురుషశబ్దప్రయోగాత్,. ఇత్యధిదైవతమిత్యుక్తోపసంహారః అధ్యాత్మవిభాగోక్త్యర్థః. ౩

ఆ.— ఆధిదైవికం మూర్తమభిధాయ తద్రసమమూర్తం ప్రతీకోపాదానపూర్వకం స్ఫుటయతి (అథేత్యాదినా) అమూర్తత్వము భయహేతుత్వేన సమ్బధ్యతే అపరిచ్ఛిన్నత్వమవిరోధే హేతుః. అమూర్తత్వాదీనాం మిథో విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ యథేష్టం ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) పునరుక్తిరపి పూర్వవత్. య ఏష ఇత్యాది ప్రతీకగ్రహణం. తస్య వ్యాఖ్యానం (కరణాత్మక ఇతి) యథా భూతత్రయస్య మణ్డలం సారిష్ఠముక్తం- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) సారిష్ఠత్వమనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) తాదర్థ్యాత్-భూతద్వయస్య భూతత్రయోపసర్జనస్య స్వయం ప్రధానస్య హిరణ్యగర్భారమ్భార్థత్వాదితి యావత్. భూతద్వయం- భూతత్రయోపసర్జనమితి శేషః. హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (త్యస్య హీతి) పురుషశబ్దాదుపరిష్టాత్సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. అమూర్తత్వాదివిశేషణచతుష్టయవైశిష్ట్యం సాధర్మ్యం. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) స్వమతముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చమతమాహ (రస ఇతి) త్యస్య హీత్యాదౌ రసశబ్దేన భూతద్వయకారణముక్తం- న చ తచ్చేతనాదన్యత్. న చ జీవస్తథా- అసామర్థ్యాత్. నాపి పరః- కౌటస్థ్యాత్. తస్మాచ్చేతనః సూత్రాత్మైవ తజ్జ్ఞస్తథేత్యర్థః. సోఽపి కథం భూతద్వయకారణం - అత ఆహ (తత్రేతి) పరకీయపక్షః సప్తమ్యర్థః. తత్కర్మణ స్తత్రాసాధారణ్యమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యభిప్రేత్య కిలేత్యుక్తం యథాహుః * యో హ్యేతస్మిన్కల్పే విజ్ఞానాత్మాపి ఖల్వవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిష్కృతో విజ్ఞానాత్మత్వమాపద్యతే- తదేతత్కర్మరూపం విజ్ఞానాత్మనః - తద్వాయ్వన్తరిక్షప్రయోక్తృ భవతీతి. నను హిరణ్యగర్భదేహస్య పఞ్చభూతాత్మకత్వాద్భూతద్వయోత్పత్తావపీతరభూతోత్పత్తిం వినా కుతోఽస్య భోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్కర్మేతి) వాయ్వన్తరిక్షాధారం- తద్రూపపరిణతమితి యావత్. వాయ్వన్తరిక్షయోః- భూతత్రయోపసర్జనయోరితి శేషః. ప్రయోక్తా-హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా. నిరాకరోతి (తన్నేతి) కథం మూర్తరసేన సహ యథోక్తామూర్తరసస్యాతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్తస్యేతి) అమూర్తస్యాపి రసశ్చేత్యమూర్తరసః- తేనేతి యావత్. అమూర్తరసస్య చేతనత్వే తు రసయోర్వైజాత్యం స్యాదితి భావః. అస్తు తయోర్వైజాత్యం. నేత్యాహ (యథా హీతి) మూర్తం మర్త్యం స్థితం సదితి మూర్తస్య ధర్మచతుష్టయం. అమూర్తం అమృతం వ్యాపి త్యదిత్యమూర్తస్య. విభజనం - అసఙ్కీర్ణత్వేన ప్రదర్శనం. యథా రసవతోర్మూర్తామూర్తయోస్తుల్యత్వముక్తం - తథా రసయోరపి తయోస్తుల్యేనైవ ప్రకారేణ ప్రదర్శనముచితం - న త్వమూర్తరసశ్చేతనో, మూర్తస్య రసస్త్వచేతన, ఇతి యుక్తో విభాగః- అర్ధజరతీయస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ (తథేతి) అర్ధవైశసం పరిహర్తుం శఙ్కతే (మూర్తరసేఽపీతి) అమూర్తరసవన్మూర్తరసశబ్దేనాపి చేతనస్యైవ బ్రహ్మణో మణ్డలాపన్నస్య గ్రహణమిత్యేతద్దూషయతి (అత్యల్పమితి) మణ్డలస్యాచేతనకార్యతయాఽచేతనత్వే సర్వస్య తత్కార్యతయా తన్మాత్రత్వాద్రసయోశ్చేతనతేతి విశేషణానర్థక్యమిత్యర్థః. మణ్డలాధారస్య చేతనత్వం పురుషశబ్దవశాదేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (పురుషశబ్ద ఇతి) అనుపపత్తిం పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యాకరోతి (న వా ఇతి) ఇత్థం - విభక్తాస్సన్తో నైవ శక్ష్యామో వ్యవహారం ప్రజనయితుమిత్యాలోచ్య త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణవాఙ్మనోరూపానిమాన్త్సప్త పురుషానేకం పురుషం - సంహతం లిఙ్గం కరవామేతి నిశ్చిత్య అమీ ప్రాణాః సప్త పురుషాన్ - ఉక్తానేకం పురుషం- లిఙ్గాత్మానం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన లౌకికమపి దర్శనం గృహ్యతే. శ్రుత్యన్తరం- తైత్తిరీయకం. పురుషశబ్దప్రయోగః * స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యాదిః. పరకీయం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౩

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. తదేవాహ (వాయుశ్చాన్తరిక్షం చేతి) (ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యదితి) అత్ర వాయ్వాకాశయోరమృతత్వయత్త్వరూపావినశ్వరత్వవ్యాపకత్వే ఆపేక్షికే మన్తవ్యే. త్యత్త్వం చ స్వతో రూపవత్త్వాభావపర్యవసన్నం గ్రాహ్యం. అతస్తయోర్వినాశిత్వకార్యత్వప్రత్యక్షత్వాదేరవిరోధః. (తస్యైతస్యామూర్తస్యేత్యాది) త్యస్య హ్యేష రసః- హి యస్మాదాదిత్యమణ్డలస్థపురుషోఽస్మదాదిశ్రుత్యగోచరత్వాత్త్యస్య రసః- తస్మాదమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వలక్షణధర్మచతుష్టయాశ్రయవాయ్వన్తరిక్షరసత్వబుద్ధిరాదిత్యమణ్డలస్థపురుషే పరమాత్మని కర్తవ్యేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- ఇతి ఉక్తరీత్యా అధిదైవతముపాసనకర్తవ్యతాప్రకార ఉక్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— అథ-అధునాఽధ్యాత్మం-మూర్తామూర్తయోర్విభాగ ఉచ్యతే. కిం తన్మూర్తం. ఇదమేవ. కిం చేదం. యదన్యత్ప్రాణాచ్చ-వాయోః.

ఉ.— అథామూర్తం ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృత మేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో యో౽యం దక్షిణే౽క్షన్పురుషస్త్యస్య హ్యేష రసః॥ ౫

తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపో య

యశ్చాయమన్తః- అభ్యన్తర ఆత్మన్నాకాశః ఖం శరీరస్థం, చ యః ప్రాణః, - ఏతద్ద్వయం వర్జయిత్వా యదన్యచ్ఛరీరారమ్భకం భూతత్రయం- ఏతస్య త్యమిత్యాదిసమానమన్యత్పూర్వేణ. (ఏతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షురితి) ఆధ్యాత్మికస్య శరీరారమ్భకస్య కార్యస్యైష రసః- సారః. తేన హి సారేణ సారవదిదం శరీరం సమస్తం- యథాధిదైవతం మణ్డలేన. ప్రాథమ్యాచ్చ * చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి. * తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి లిఙ్గాత్. తైజసం హి చక్షుః. ఏతత్సారమాధ్యాత్మికం భూతత్రయం. సతో హ్యేష రస ఇతి మూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౪

ఆ.— చక్షుషః సారత్వం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రకటయతి (ఆధ్యాత్మికస్యేత్యాదినా) చక్షుషః సారత్వే శరీరావయవేషు ప్రాథమ్యం హేత్వన్తరమాహ (ప్రాథమ్యాచ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (చక్షుషీ ఏవేతి) సమ్భవతః- జాయమానస్య జన్తోశ్చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే- ప్రధానే సమ్భవతః- జాయేతే. * శశ్వద్ధైవ రేతసః సిక్తస్య చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. చక్షుషః సారత్వే హేత్వన్తరమాహ (తేజ ఇతి) శరీరమాత్రస్యావిశేషేణ నిష్పాదకం తత్ర సర్వత్ర సన్నిహితమపి తేజో విశేషతశ్చక్షుషి స్థితం- * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః. అతః తేజశ్శబ్దపర్యాయరసశబ్దస్య చక్షుషి ప్రవృత్తిరవిరుద్ధేతి భావః. ఇతశ్చ తేజశ్శబ్దపర్యాయో రసశబ్దశ్చక్షుషి సమ్భవతీత్యాహ (తేజసో హీతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి (ఏతత్సారమితి) హేతుమవతార్య తస్యార్థమాహ (సతో హీతి) చక్షుషో మూర్తత్వాన్మూర్తభూతత్రయకార్యత్వం యుక్తం- సాధర్మ్యాద్దేహావయవేషు ప్రాధాన్యాచ్చ తస్యాధ్యాత్మికభూతత్రయసారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథాధ్యాత్మమితి) ఇతః పరమధ్యాత్మం మూర్తామూర్తరసోపాసనచిన్తాప్రకారో వర్ణ్యత ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మం- ఆత్మని- దేహ ఇత్యర్థః. (ఇదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఇతి) యన్ముఖ్యప్రాణాదన్యత్, యశ్చాన్తరాత్మన్- శరీరాన్తరాకాశః - తస్మాచ్చాన్యత్,- సర్వమిదం మూర్తమిత్యర్థః. ఆకాశ ఇత్యత్ర తస్మాచ్చేతి శేషః. ఏతన్మర్త్యం. ఏతదేవ స్థితం. ఏతదేవ సచ్చేత్యర్థః. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) చక్షుర్గోళస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వేన సద్రసత్వసమ్భవాచ్చక్షుర్గోళే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయవిశిష్టప్రాణశరీరాన్తరాకాశోభయాన్యశరీరవర్తివస్తురసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పదార్థాః పూర్వవత్. ౪

శం.— అథ- అధునా౽మూర్తముచ్యతే. యత్పరిశేషితం భూతద్వయం- ప్రాణ, శ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశః, - ఏతదమూర్తం. అన్యత్పూర్వవత్. ఏతస్య త్యస్యైష రసః- సారః. యో౽యం దక్షిణే౽క్షన్పురుషః. దక్షిణే౽క్షన్నితి విశేషగ్రహణం శాస్త్రప్రత్యక్షత్వాత్. లిఙ్గస్య హి దక్షిణే౽క్షి విశేషతో౽ధిష్ఠాతృత్వం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షం- సర్వశ్రుతిషు తథా ప్రయోగదర్శనాత్. త్యస్య హ్యేష రస ఇతి - పూర్వవద్విశేషతో౽గ్రహణాదస్యామూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౫

ఆ.— కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దక్షిణ ఇతి) శాస్త్రస్య - తేన చ దక్షిణే౽క్షిణి విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయం వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (లిఙ్గస్యేతి) హేతుమనూద్య తదర్థం కథయతి (త్యస్యేతి) యథా పూర్వత్ర చక్షుషి మూర్తత్వాదిచతుష్టయదృష్ట్యా తాదృగ్భూతత్రయసారతోక్తా- తథాత్రాపి లిఙ్గాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయస్యావిశేషేణ గ్రహణాదమూర్తత్వాదినా సాధర్మ్యాత్తథావిధభూతద్వయసారత్వం. తస్య శరీరే ప్రాధాన్యాచ్చ తత్సారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. (ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమిత్యాది) ప్రాణహార్దాకాశయోరమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్త్వస్య పూర్వోక్తరీత్యా సమ్భవాదమూర్తత్వాదిధర్మచతుష్టయాశ్రయప్రాణహార్దాకాశయోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః పరమాత్మా రసః- తస్యాన్యదాదిప్రత్యక్షానుపలభ్యత్వేన త్యస్య రసత్వాత్. తథశ్చ దక్షిణాక్షిస్థే పరమాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయవిశిష్టప్రాణహార్దాకాశరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. నన్వహి కుణ్డలాధికరణభాష్యే * మూర్తామూర్తస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తద్వ్యాచక్షాణైర్వ్యాససార్యైః * చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చకథనేనాచిత్ప్రపఞ్చో౽పి కథితస్స్యాదిత్యర్థః. నత్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. సఙ్గత్యుపయోగిత్వేనాచిత్ప్రపఞ్చోపాదానం కృతమితి భాష్యస్థమచిత్ప్రపఞ్చపదం చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపలక్షకమితి వ్యాఖ్యాతం. నచాస్మిఞ్ఛ్రుతిసన్దర్భే చిత్ప్రపఞ్చసమర్పకం కిమపి పదం దృశ్యత ఇతి చేన్న- వాయ్వన్తరిక్షాదిశబ్దానాం చిత్సంసృష్టాచిత్పరత్వాపత్త్యా చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపాదానసమ్భవేన చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మశరీరత్వప్రతిపాదనాదితి ధ్యేయం. ౫

శం.— బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతయోర్మూర్తామూర్తయోః కార్యకరణవిభాగేనాధ్యాత్మాధిదైవతయోర్విభాగో వ్యాఖ్యాతః సత్యశబ్దవాచ్యయోః. అథేదానీం తస్య హైతస్య పురుషస్య - కరణాత్మనో లిఙ్గస్య రూపం వక్ష్యామో వాసనామయం మూర్తామూర్తవాసనావిజ్ఞానమయసంయోగజనితం విచిత్రం పటభిత్తిచిత్రవన్మాయేన్ద్రజాలమృగతృష్ణికోపమం సర్వవ్యామోహాస్పదం- ఏతావన్మాత్రమేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదినో వైనాశికా యత్ర భ్రాన్తాః-

థాఽగ్న్యర్చిర్యథా పుణ్డరీకం। యథా సకృద్విద్యుత్తగ్ం సకృద్విద్యుత్తేవ హ వా అస్య శ్రీర్భవతి య ఏవం వే
దాథాత ఆదేశో నేతి నేతి। న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయగ్ం సత్యస్య సత్యమితి ప్రా
ణా వై సత్యం తేషామేష సత్యం॥ ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవ వాసనారూపం పటరూపవదాత్మనో ద్రవ్యస్య గుణ ఇతి నైయాయికా వైశేషికాశ్చ సమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం త్రిగుణం స్వతన్త్రం ప్ర
ధానాశ్రయం పురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః. ఔపనిషదంమన్యా అపి కేచిత్ప్రక్రియాం రచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమా
త్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోఽయం మధ్యమః కిల తృతీయః కర్తా భోక్తా విజ్ఞానమయో నాజాతశత్రుప్రతిబోధితేన సహ విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాస
ముదాయః. ప్రయోక్తృకర్మరాశిప్రయోజ్యః పూర్వోక్తో మూర్తామూర్తభూతరాశిస్సాధనం చేతి. తత్ర చ తార్కికైస్సహ సన్ధిం కుర్వన్తి. లిఙ్గాశ్రయ
శ్చైష కర్మరాశిరిత్యుక్త్వా పునస్తత్రస్థం సాఙ్ఖ్యభయాత్ - సర్వః కర్మరాశిః పుష్పాశ్రయ ఇవ గన్ధః పుష్పవియోగేఽపి పుటకతైలాశ్రయో భవతి- తద్వ
ల్లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మైకదేశమాశ్రయతే- స పరమాత్మైకదేశః కిల స్వతఆగన్తునా గుణేన కర్మణా సగుణో భవతి నిర్గుణోఽపి సన్ కర్తా భోక్తా బధ్యతే ముచ్యతే చ
విజ్ఞానాత్మేతి వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి. స చ కర్మరాశిర్భూతిరాశేరాగన్తుకః. స్వతో నిర్గుణ ఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్. స్వతఉత్థితాఽవిద్యా
ఽనాగన్తుకాపూషరవదనాత్మధర్మ ఇత్యనయా కల్పనయా సాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే. సర్వమేతత్తార్కికైస్సహ సామఞ్జస్యకల్పనయా రమణీయం పశ్య
న్తి- నోపనిషత్సిద్ధాన్తం సర్వన్యాయవిరోధం చ పశ్యన్తి. కథం. ఉక్తా ఏవ తావత్సావయవత్వే పరమాత్మనః సంసారిత్వే స వ్రణత్వకర్మఫలదేశసంసరణాను
పపత్త్యాదయో దోషాః. నిత్యభేదే చ విజ్ఞానాత్మనః పరేణైకత్వానుపపత్తిః. లిఙ్గమేవేతి చేత్ పరమాత్మన ఉపచరితదేశత్వేన కల్పితం ఘటకరక భూచ్ఛిద్రా
కాశాదివత్- తదా లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మదేశాశ్రయణం వాసనాయాః. అవిద్యాయాశ్చ స్వతఉత్థానమూషరవదిత్యాదికల్పనానుపపన్నైవ. న చ
వాస్యదేశవ్యతిరేకేణ వాసనాయా వస్త్వన్తరసఞ్చరణం మనసాపి కల్పయితుం శక్యం. న చ శ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా * హృ
దయే హ్యేవ రూపాణి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః * తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయే ఇత్యాద్యాః. న చాసాం
శ్రుతీనాం శ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనా న్యాయ్యా- ఆత్మనః పరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసాం, మేతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చ సర్వోపని
షదాం. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాః సర్వ ఏవోపనిషదర్థమన్యథా కుర్వన్తి. తథాపి వేదార్థశ్చేత్స్యాత్- కామం భవతు- న మే ద్వేషః. న చ * ద్వే
వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి రాశిత్రయాపత్తేః సమఞ్జసం యదా మూర్తామూర్తే తజ్జనితవాసనాశ్చ మూర్తామూర్తే ద్వే రూపే, బ్రహ్మ చ రూపి తృతీయం,
న చాన్యచ్చతుర్థమన్తరాళే,- తదైతదనుకూలమవధారణం ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి. అన్యథా బ్రహ్మైకదేశస్య విజ్ఞానాత్మనో రూపే ఇతి కల్ప్యం- పర
మాత్మనో వా విజ్ఞానాత్మద్వారేణేతి. తదా చ రూపే ఏవ వేతి ద్వివచనమసమఞ్జసం- రూపాణీతి వాసనాభిస్సహ బహువచనం యుక్తతరం స్యాత్ - ద్వే చ మూ
ర్తామూర్తే, వాసనాశ్చ తృతీయ, మితి. అథ మూర్తామూర్తే ఏవ పరమాత్మనో రూపే - వాసనాస్తు విజ్ఞానాత్మన ఇతి చేన్న - తదా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ వి
క్రియమాణస్య పరమాత్మన ఇతీయం వాచో యుక్తిరనర్థికా స్యాత్ - వాసనాయా అపి విజ్ఞానాత్మద్వారస్యావిశిష్టత్వాత్. న చ వస్తువస్త్వన్తరద్వారేణ విక్రి
యత ఇతి ముఖ్యయా వృత్త్యా శక్యం కల్పయితుం. న చ విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనో వస్త్వన్తరం- తథా కల్పనాయాం సిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్వేదార్థమూ
ఢానాం స్వచిత్తప్రభవా ఏవమాదికల్పనా అక్షరబాహ్యాః. న హ్యక్షరబాహ్యా వేదార్థః - వేదార్థోపకారీ వా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్ర
తి. తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనాఽసమఞ్జసా. * యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి లిఙ్గాత్మా ప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవే చ * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పు
రుష ఇతి, - తస్యేతి ప్రకృతోపాదానత్వాత్ స ఏవోపాదీయతే- యోఽసౌ త్యస్యామూర్తస్య రసః- న తు విజ్ఞానమయః. న సు విజ్ఞానమయస్యైవైతాని రూ
పాణి కస్మాన్న భవన్తి- విజ్ఞానమయస్యాపి ప్రకృతత్వాత్, తస్యేతి చ ప్రకృతోపాదానాత్,. నైవం- విజ్ఞానమయస్యారూపిత్వేన విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్.
యది హి తస్యైవ విజ్ఞానమయస్యైతాని మాహారజనాదీని రూపాణి స్యుః- తస్యైవ * నేతి నేతీత్యనాఖ్యేయరూపతయా ఆదేశో న స్యాత్. నన్వన్యస్యైవాసా
వాదేశః- న తు విజ్ఞానమయస్యేతి. న- షష్ఠాన్తే ఉపసంహారాత్ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయా దితి విజ్ఞానమయం ప్రస్తుత్య * స ఏష నేతి నేతీతి. * విజ్ఞా
పయిష్యామీతి చ ప్రతిజ్ఞాయా అర్థవత్త్వాత్. యది చ విజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపం జ్ఞాపయితుమిష్టం స్యాత్ ప్రథ్వస్తసర్వోపాధి
విషయం- తత ఇయం ప్రతిజ్ఞార్థవతీ స్యాత్- యేనాసౌ జ్ఞాపితో జానాత్యాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి, న బిభేతి కుతశ్చనే,
తి. అథ పునరన్యో విజ్ఞానమయః- అన్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదిశ్యతే- తదా అన్యదదో బ్రహ్మాన్యోఽహమస్మీతి విపర్యయో గృహీతస్స్యాత్ - న * ఆత్మానమే
వావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి. తస్మాత్తస్యైవైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతాని రూపాణి. సత్యస్య చ సత్యే పరమాత్మస్వరూపే వక్తవ్యే నిరవశేషం సత్యం వక్తవ్యం-
సత్యస్య చ విశేషరూపాణి వాసనాః- తాసామిమాని రూపాణ్యుచ్యన్తే. ఏతస్య పురుషస్య- ప్రకృతస్య లిఙ్గాత్మన ఏతాని రూపాణి. కాని తానీతి, ఉచ్యన్తే-
యథా లోకే మాహారజనం- హరిద్రా, తయా రక్తం మాహారజనం యథా వాసో లోకే- ఏవం స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే తాదృశం వాసనారూపం రఞ్జనా
కారముత్పద్యతే చిత్తస్య- యేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే వస్త్రాదివత్. యథా చ లోకే పాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథా చ ఏతదా
పాణ్డురం భవతి- తథాన్యద్వాసనారూపం. యథా చ లోకే ఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తో భవతి- ఏవమస్య వాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయా రా

గస్య తారతమ్యం- క్వచిత్పురుషచిత్తవృత్త్యపేక్షయా. యథా చ లోకేఽగ్నేరర్చిర్భాస్వరం భవతి- తథా క్వచిత్కస్యచిద్వాసనారూపం భవతి. యథా పుణ్డరీకం శుక్లం- తద్వదపి చ వాసనారూపం కస్యచిద్భవతి. యథా సకృద్విద్యుత్తం- యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి. తథా జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే. నైషాం వాసనారూపాణామాదిరన్తో మధ్యం సంఖ్యా వా దేశః కాలో నిమిత్తం వాఽవధార్యతే- అసంఖ్యేయత్వాద్వాసనాయాః, వాసనాహేతూనాం చానన్త్యాత్,. తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే *ఇదంమయోఽదోమయ ఇత్యాది. తస్మాన్న స్వరూపసంఖ్యావధారణార్థా దృష్టాన్తాః యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదయః. కిం తర్హి. ప్రకారప్రదర్శనార్థాః- ఏవం ప్రకారాణి హి వాసనారూపాణీతి. యత్తు వాసనారూపమభిహితమన్తే సకృద్విద్యుత్తమివేతి- తత్కిల హిరణ్యగర్భస్యాభివ్యక్తతాత్ప్రాదుర్భవత సకృద్విద్యుత్తవత్ సర్వతో వ్యక్తిర్భవతీతి. తత్తదీయం వాసనారూపం హిరణ్యగర్భస్య యో వేద- తదస్య సకృద్విద్యుత్తా ఇవ- హ వా ఇత్యవధారణార్థః. ఏవమేవాస్య శ్రీః- ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః. యథా హిరణ్యగర్భస్యైవం- ఏతద్యథోక్తం వాసనారూపవస్తు యో వేద ఏవం నిరవశేషం సత్యస్య స్వరూపమభిధాయ యత్తత్సత్యస్య సత్యమవోచామ- తస్యైవ స్వరూపావధారణార్థం బ్రహ్మణ ఇదమారభ్యతే- అథ- అనన్తరం. సత్యస్వరూపనిర్దేశానన్తరం యత్సత్యస్య సత్యం- తదేవావశిష్యతే యస్మాత్- అతః- తస్మాత్సత్యస్య సత్యం స్వం స్వరూపం నిర్దేష్టవ్యమ్. ఆదేశః- నిర్దేశో బ్రహ్మణః. కః పునః స నిర్దేశ ఇతి ఉచ్యతే- నేతి నేతీత్యేవం నిర్దేశః. నను కథమాభ్యాం నేతి నేతీశబ్దాభ్యాం సత్యస్య సత్యం నిర్దిదిక్షితమితి. ఉచ్యతే - సర్వోపాధివిశేషాపోహేన. యస్మిన్న కశ్చిద్విశేషోఽస్తి నామ వా రూపం వా కర్మ వా భేదో వా జాతిర్వా గుణో వా. తద్ద్వారేణ హి శబ్దప్రవృత్తిర్భవతి- న చైషాం కశ్చిద్విశేషో బ్రహ్మణ్యస్తి- అతో న నిర్దేష్టుం శక్యతే ఇదం తదితి. గౌరసావస్పన్దతే శుక్లో విషాణీతి యథా లోకే నిర్దిశ్యతే- తథా. అధ్యారోపితనామరూపకర్మద్వారేణ బ్రహ్మ నిర్దిశ్యతే- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ *విజ్ఞానఘన ఏవ *బ్రహ్మ ఆత్మేత్యేవమాదిశబ్దైః. యదా పునః స్వరూపమేవ నిర్దిదిక్షితం భవతి నిరస్తసర్వోపాధివిశేషం - తదా న శక్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం. తదాఽయమేవాభ్యుపాయః- యదుత ప్రాప్తనిర్దేశప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి నిర్దేశః. ఇదం చ నకారద్వయం వీప్సావ్యాప్త్యర్థం. యద్యత్ప్రాప్తం- తత్తన్నిషిధ్యతే. తథా చ సతి నిర్దిష్టాశఙ్కా బ్రహ్మణః పరిహృతా భవతి- అన్యథా హి నకారద్వయేన ప్రకృతద్వయప్రతిషేధే యదన్యత్ప్రకృతాత్ప్రతిషిద్ధం స్యాత్ - తద్బ్రహ్మ- తన్న నిర్దిష్టమితి కీదృశం తదిత్యాకాఙ్క్షా న నివర్తిష్యతే తథా చానర్థకశ్చ స నిర్దేశః- పురుషస్య వివిదిషాయా అనివర్తకత్వాత్. *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చ వాక్యమపరిసమాప్తార్థం స్యాత్. యదా తు సర్వదిక్కాలాదివివిదిషానివర్తితా స్యాత్సర్వోపాధినిరాకరణద్వారేణ- తదా సైన్ధవఘనవదేకరసం ప్రజ్ఞానఘనమనన్తరమబాహ్యం సత్యస్య సత్యమహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వతో నివర్తతే వివిదిషా, ఆత్మన్యేవావస్థితా ప్రజ్ఞా భవతి,. తస్మాద్వీప్సార్థం నేతి నేతీతి నకారద్వయం. నను మహతా యత్నేన పరికరబన్ధం కృత్వా కిం యుక్తమేవం నిర్దేష్టుం బ్రహ్మ. బాఢం- కస్మాత్. (నహి) యస్మాదితి నేత్యేతస్మాదితీతి వ్యాప్తవ్యప్రకారాన్నకారద్వయవిషయాన్నిర్దిశ్యతే- యథా గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇతి. అన్యత్పరం నిర్దేశనం నాస్తి- తస్మాదయమేవ నిర్దేశో బ్రహ్మణః. యదుక్తం *తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి- ఏవం ప్రకారేణ సత్యస్య సత్యం తత్పరం బ్రహ్మ- అతో యుక్తముక్తం నామధేయం బ్రహ్మణః నాన్యదేవ నామధేయం. కిం తత్. (సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య హేత్యాదేర్వృత్తానువాదపూర్వకం సమ్బన్ధమాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) విభాగః-విశేషః. తస్య-అధిదైవం ప్రకృతస్య. ఏతస్య-అధ్యాత్మసన్నిహితస్య. అమూర్తరసభూతాన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనేతి వక్తుం తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. కథమిదం రూపం లిఙ్గస్య ప్రాప్తమితి. తదాహ (మూర్తేతి) మూర్తామూర్తవాసనాభిర్విజ్ఞానమయసంయోగేన చ జనితం బుద్ధేరూపమితి యావత్. నేదమాత్మనో రూపం- తస్యైకరసస్యానేకరూపత్వానుపపత్తేరితి శేషః (విచిత్రమితి) వాసనావత్త్వశఙ్కాం వారయతి (మాయేతి) వైచిత్ర్యమనుస్యూతత్వాద్యనేకోదాహరణం. అన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనాశ్చేత్ - కథం పురుషస్తన్మయో దృశ్యతే. తత్రాహ (సర్వేతి) తదేవ వ్యాకుర్వన్ విజ్ఞానవాదినాం భ్రాన్తిమాహ (ఏతావన్మాత్రమితి) బుద్ధిమాత్రం సేనాహంవృత్తివిశిష్టం స్వరసభఙ్గురం రాగాదికలుషితమాత్మా- నాస్య స్థాయీ క్షణికో వేతి యత్ర తే భ్రాన్తాః - తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. తార్కికాణాముపోద్ఘాతభ్రాన్తిముద్భావయతి (ఏతదేవేతి) అన్తఃకరణమేవాహంధీగ్రాహ్యం రాగాదిధర్మకమాత్మా - తస్య వాసనామయం రూపం పటస్యేవ శౌక్ల్యాదిగుణః- స చ సంసార ఇతి యత్ర తార్కికా భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి పూర్వవత్. సాఙ్ఖ్యానాం భ్రాన్తిమాహ (ఇదమితి) కేన ప్రకారేణాన్తఃకరణమాత్మస్థమిష్యతే - తత్రాహ (పురుషార్థేనేతి) కథమస్య త్రిగుణత్వాదికం సిధ్యతి - తత్రాహ (ప్రధానాశ్రయమితి) నాన్తఃకరణమేవాత్మా- కిం త్వన్యః సర్వగతః సర్వవిక్రియాశూన్యః స్వప్రకాశః - తస్య భోగాపవర్గానుగుణ్యేన ప్రధానాత్మకమన్తఃకరణం తత్స్థధర్మకం ప్రవర్తత ఇతి యత్ర కాపిలా భ్రాన్తాస్తే- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. యత్ర వైచిత్ర్యాన్నిష్పత్తాం భ్రాన్తిః- తదన్తఃకరణం తస్యేత్యత్రోచ్యతే- నాత్మేతి స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (ఔపనిషదంమన్యా ఇతి) కీదృశీ ప్రక్రియేత్యుక్తే రాశిత్రయకల్పనాం వదన్నాదావధమం రాశిం దర్శయతి (మూర్తేతి) ఉత్కృష్టరాశిమాచష్టే (పరమాత్మేతి) రాశ్యన్తరమాహ (తాభ్యామితి) *తాన్యేతాని త్రీణి వస్తూని మూర్తామూర్తం మహారజనాదిరూపమాత్మతత్త్వమితి పరోక్తిమాశ్రిత్య రాశిత్రయకల్పనాముక్త్వా మధ్యమాధమరాశ్యోర్విశేషమాహ (ప్రయోక్త్రితి) ఉత్పాదకత్వం ప్రయోక్తృత్వం. కర్మగ్రహణం విద్యాప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. సాధనం-జ్ఞానకర్మకారణం కార్యకరణజాతం. తదపి స్త్రీభోజ్యమిత్యాహ (సాధనం చేతి) ఇతిశబ్దో రాశిత్రయకల్పనాసమాప్త్యర్థః. పరకీయకల్పనాన్తరమాహ (తత్రేతి) రాశిత్రయే కల్పితే సతీతి యావత్. సన్ధికరణమేవ స్ఫోరయతి (లిఙ్గాశ్రయశ్చేతి) తత ఇత్యుక్తివరామర్శః. సాఙ్ఖ్యభయాత్త్రిత్వస్యౌపాధిక వైశేషికచిత్తమప్యనుసరతీతి సమ్బన్ధః.

కథంచిచ్చిత్తానుసరణం. తదుపపాదయతి (కర్మరాశిరితి) కథంనిర్గుణమాత్మానంకర్మరాశిరాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మైకదేశఇతి) (అస్య తఇతి) కార్యకరణాత్మకాన్ఫలిరాశేరిలియావత్. యదాభూతరాశినిష్ఠంకర్మాదితద్ద్వారాఆత్మన్యాగచ్ఛతి- తదాసకర్తృత్వాదిసంసారమనుభవతీత్యాహ (సకర్తేతి) స్వతస్తస్యకర్మాదినమ్బన్ధిత్వేనసంసారిత్వంస్యాదిపిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిర్గుణఏవ-విజ్ఞానాత్మేతిశేషః. సాఙ్ఖ్యచిత్తానుసారార్థమేవంపరేషాంప్రక్రియానరమాహ (స్వతఇతి) నైసర్గిక్యప్యవిద్యాపరస్మాదేవాభివ్యక్తాసతీతదేకదేశం విక్రత్యతస్మిన్నేవా న్తఃకరణాఖ్యేతిష్ఠతీతివదన్తోఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేత్యుక్త్వాసాఙ్ఖ్యచిత్తమప్యనుసరన్తీత్యర్థః. అవిద్యాపరస్మాదుత్పన్నా చేత్- తమేవాశ్రయేత్- నతదేకదేశమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఊషరవదితి) యథాపృథివ్యాజాతోఽప్యూషరదేశస్తదేకదేశమాశ్రయతి-ఏవమవిద్యాపరస్మాజ్జాతాపితదేకదేశమాశ్రయిష్యతీత్యర్థః. ఏతదేతద్దూషయితుముపక్రమతే (సర్వమేతదితి) తార్కికైస్సహాస్థికరణాదికమేతత్సర్వమధికృత్యసామఞ్జస్యేనపూర్వోక్తానాంకల్పనానామూపాతేనరమణీయత్వమనుభవన్తీతియావత్. యథోక్తకల్పనానాంశ్రుతిన్యాయానుసారిత్వాభావాత్త్యాజ్యత్వంసూచయతి (నేత్యాదినా) కర్తృద్వయంప్రత్యేకంక్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. నఞశ్చోభయత్రాన్వయః. కథంయథోక్తకల్పనానామూపాతరమణీయత్వేనశ్రుతిన్యాయబాహ్యత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) యదుక్తం పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతి- తత్రతదేకదేశత్వంవాస్తవం-అవాస్తవంవా. ప్రథమేసపరస్మాద్భిన్నః- భిన్నోవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (ఉక్తావివేతి) ఆదిశబ్దేనశ్రుతిస్మృతివిరోధోగృహ్యతే. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (నిత్యభేదేచేతి) భేదాభేదయోర్విరుద్ధత్వాదనుపపత్తిశ్చకారార్థః. లిఙ్గోపాధిరాత్మాపరస్యాంశఇతికల్పాన్తరంశఙ్కతే (లిఙ్గమేవేతి) ఉపచరితత్వం- కల్పితత్వం లిఙ్గోపాధినాకల్పితఃపరాంశోజీవాత్మేత్యుక్తేస్యాపాదౌలిఙ్గత్వంనైవాసనాత్మనిస్యాత్- లిఙ్గాభావేతదధీనజీవాభావాత్. తతశ్చతద్వియోగేపిలిఙ్గస్తావాసనాజీవలిఙ్గతీతిప్రక్రియాఽనుపపన్నేతిదూషయతి (తదేతి) యత్తుపరస్మాదవిద్యాయాఃసముత్థానమితి- తన్నిరాకరోతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) ఆదిపదేనాత్మధర్మత్వమవిద్యాయాగృహ్యతే. పరస్మాదవిద్యోత్పత్తౌతస్యైవసంసారస్స్యాత్- తదేవైకాధికరణ్యాత్. అతశ్చావిద్యాయాంసత్యాంనముక్తిః. నచతన్న్యాంనష్టాయాం - తత్సిద్ధికారణేస్థితేకార్యస్యాత్యన్తనాశాయోగాత్. కార్యావిద్యానాశేతత్కారణపరాభావః- తథాచమోక్షిణోఽభావాన్మోక్షాసిద్ధిః. నచానాత్మధర్మోఽవిద్యా-నిద్యాయాఅపితద్ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్తయోరేకాశ్రయత్వాదితిభావః. యత్తులిఙ్గోపరమేతద్గతావాసనాత్మన్యస్తీతి- తత్రాహ (నచేతి) పుటకావౌఘుపుష్పాద్యవయవానామేవాసువృత్తిరితిభావః. ఇతశ్చవాసనాయాజీవాశ్రయత్వమసఙ్గతమిత్యాహ (నచేతి) ననుజీవేసమవాయికారణేమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాత్కామాద్యుత్పత్తిరిత్యుదాహృతశ్రుతిమువివక్ష్యతే- తత్రాహ (నచాసామితి) దృశ్యమానసంసారమాపాదికమభిధాయజీవస్యబ్రహ్మత్వోపపాదనేతాత్పర్యంశ్రుతీనాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిభ్యోగమ్యతే- తన్నార్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ఇతశ్చయథోక్తశ్రుతీనాంనార్థాన్తరకల్పనేత్యాహ (ఏతావన్మాత్రేతి) సర్వాసాముపనిషదామేకరసైఃపర్యవసానంఫలవత్త్వాదిలిఙ్గేభ్యోగమ్యతే- తత్కథముక్తశ్రుతీనామర్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ననూపనిషదామైక్యాదర్థాన్తరమపిప్రతిపాద్యంవ్యాఖ్యాతారోవర్ణయన్తి - తత్కథమర్థాన్తరకల్పనానుపపత్తిః - అతఆహ (తస్మాదితి) సర్వోపనిషదామైక్యపరత్వప్రతిభాసస్తచ్ఛబ్దార్థః. ననువైరుచ్యమానోపివేదార్థోభవత్యేవ- కిమిత్యసావద్వేషాదివత్త్యజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) నచార్థాన్తరస్యవేదార్థత్వం- తత్రతాత్పర్యలిఙ్గాభావాదితిభావః. లిఙ్గవియోగేపిపుంసివాసనాస్తీత్యేతన్నిరాకృత్యరాశిత్రయకల్పనాంనిరాకరోతి (నచేతి) కథంసిద్ధాన్తేపివావశబ్దాదిసామఞ్జస్యం- తత్రాహ (యదేతి) రాశిత్రయపక్షేజీవస్వరూపమధ్యేన్తర్భావేనిషేధ్యకోటినివేశస్స్యాత్- రూపిమధ్యేన్తర్భావేశ్రుతిశ్చిత్తశ్శీయేత్యాహ (అన్యథేతి) భవత్వేవంశ్రుతేశ్శక్తేతి - తత్రాహ (తదేతి) రూపిమధ్యేజీవాన్తర్భావకల్పనాయామితియావత్. విషయభేదేనోపక్రమావిరోధంచోదయతి (అథేతి) ఇత్థంవ్యవస్థాయాంజీవద్వారావిక్రియమాణస్యపరస్యరూపేమూర్తామూర్తేఇత్యుక్తిరయుక్తా- వాసనాకర్మాదేరపితద్ద్వారాతత్సమ్బన్ధావిశేషాదితిదూషయతి (తదేతి) విజ్ఞానాత్మద్వారాపరస్యవిక్రియమాణత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం-తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యచవిక్రియాయాదురుపపాదత్వాదిత్యర్థః. కించ-జీవస్యబ్రహ్మణోవస్త్వన్తరత్వమాత్మన్తికం- అనాత్యన్తికంవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయః - భేదాభేదనిరాసాదితిద్రష్టవ్యం. పరపక్షదూషణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏవమాదికల్పనాః - రాశిత్రయం, జీవస్యకామాద్యాశ్రయత్వం, మిత్యాద్యాః. అక్షరబాహ్యత్వేఫలితమాహ (నహీతి) వేదార్థోపకారిత్వాభావేహేతుమాహ (నిరపేక్షత్వాదితి) వేదార్థత్వాద్యభావేసిద్ధమర్థంకథయతి (తస్మాదితి) తస్యహేత్వన్తరపరకీయప్రక్రియాంప్రత్యాఖ్యాయస్వమతేతచ్ఛబ్దార్థమాహ (యోఽయమితి) ప్రకృతత్వాల్లిఙ్గాత్మగ్రహేజీవస్యాపిపాణిపేషవాక్యేతద్భావాత్తస్యైవాత్రతచ్ఛబ్దేనగ్రహఃస్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకృతత్వేపితస్యనిర్విశేషబ్రహ్మత్వేనజ్ఞాపయితుమిష్టత్వాన్నవాసనామయంసంసారరూపంతత్త్వతోయుక్తమితిపరిహరతి (నైవమితి) ఇతశ్చజీవస్యనవాసనారూపితా- కింతుచిత్తస్యేత్యాహ (యదిహీతి) నిషేధ్యకోటిప్రవేశాదితిభావః. నాయంజీవస్యాదేశః- కింతుబ్రహ్మణస్తటస్థస్యేతిశఙ్కాయిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) షష్ఠావసానే ※విజ్ఞాతారమరేకేనేత్యాత్మానముపక్రమ్య • సఏషనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మశబ్దాత్తస్యైవాదేశః- నతటస్థస్యేత్యర్థః. ఇతశ్చప్రత్యగర్థస్యైవాయమాదేశఇత్యాహ (విజ్ఞాపయిష్యామీతి) తదేవసమర్థయతి (యదీతి) కథమేతత్ప్రతిజ్ఞార్థవత్త్వం- తదాహ (యేనేతి) జ్ఞానఫలంకథయతి (శాస్త్రేతి) అన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (అథేత్యాదినా) విపర్యయేగృహీతేబ్రహ్మబుద్ధికావిరోధందర్శయతి (నాత్మానమితి) తచ్ఛబ్దేనజీవపరామర్శాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననులిఙ్గస్యచేదేతాన్నిరూపాణి- కిమిత్యుపన్యస్యన్తే- పరమాత్మస్వరూపస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (సత్యస్యచేతి) ఇన్ద్రగోపోపమానేనకౌసుమ్భస్యగతత్వాన్మహారజనంహరిద్రేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (యేనేతి) ఊర్ణాదీత్యాదపదంశమ్బళాదిగ్రహార్థం. మ

ననువాసనానాం చిత్రత్వే కిం కారణమితి- తదాహ (క్వచిదితి) చిత్తవృత్తిశబ్దేన సత్త్వాదిగుణపరిణామో వివక్షితః. పరిమితదృష్టాన్తోక్త్యా వాసనానామపి పరిమితత్వం- దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషామితి) ఇతి వాక్యశేషం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాసనానన్త్యాత్ తదీయపరిమితిప్రదర్శనే పరిమితదృష్టాన్తగ్రహాస్యాతాత్పర్యేకుత్ర తాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రకారప్రదర్శనమేవాభినయతి (ఏవం ప్రకారాణీతి) అన్యవాసనాదివిశిష్టసూత్రోపాస్తిం ఫలవతీం తత్ప్రకర్షాభిధానపూర్వకమభిదధాతి (య త్విత్యాదినా) వ్యక్తిః - సర్వస్యవస్తుజాతస్యేతి శేషః. తదీయమిత్యస్య వ్యక్తీకరణమాహ (హిరణ్యగర్భస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) వృత్తిమసూత్ర్యాన న్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఏవమిత్యాదినా) తస్యైవ- బ్రహ్మణ ఇతి సమ్బన్ధః. కస్మాదనన్తరమిత్యుక్తే తద్వర్ణయన్నతశ్శబ్దం చాపేక్షితం పూరయన్ వ్యాకరోతి (సత్యేతి) యథోక్తాదేశస్యాభావపర్యవసాయిత్వం మన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) నిరవధినిషేధాసిద్ధేస్తదవధిత్వేన సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ సిద్ధ్యత్విష్టమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) బ్రహ్మణో విధిముఖేన నిర్దేశసమ్భవ్యమానే కిమితి నిషేధముఖేనతన్నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్నితి) తద్విధిముఖేన నిర్దేష్టుమశక్యమితి శేషః. నామరూపాద్యభావేపి బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) జాత్యాదీనామన్యతమస్య బ్రహ్మణ్యపి సమ్భవాత్తద్ద్వారా తత్ర శబ్దప్రవృత్తిస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఉక్తమర్థం నైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (గౌరితి) తథా- జాత్యాద్యభావాన్న బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిరితి శేషః. కథం తర్హి క్వచిద్విధిముఖేన బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (అధ్యారోపితేతి) విజ్ఞానానన్దాదివాక్యేషు శబలైర్గృహీతశక్తిభిశ్శబ్దైర్లక్ష్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. ననులక్షణాము పేక్ష్య సాక్షాదేవ బ్రహ్మ కిమితి న విశేష్యతే- తత్రాహ (యదా పునరితి) నిర్దేష్టుం- లక్షణాముపేక్ష్య సాక్షాదేవ వక్తుమితి యావత్. తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాం జాత్యాదీనామభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. విధిముఖేన నిర్దేశాసమ్భవే ఫలితమాహ (తదేతి) ప్రాప్తానిర్దేశో యస్య విశేషస్య- తత్ప్రతిషేధముఖే నేతి యావత్. ఏవం బ్రహ్మ నిర్దిదిక్షితం చేదేకేనైవ నఞాలం- కృతం ద్వితీయేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదం చేతి) వీప్సయా- వ్యాప్తిః- సర్వవిషయప్రతిషేధః. తదర్థం నకారద్వయమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (యద్యదితి) విషయత్వేన ప్రాప్తం సర్వం న బ్రహ్మేత్యుక్తే సతి అవిషయః ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మైకత్వేనాశేషసర్వవసానాన్నైరాకాఙ్క్ష్యం శ్రోతుః సిధ్యతీత్యాహ (తథా చేతి) ఇతిశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్ప్రకృతమూర్తామూర్తాదేరస్యత్వే బ్రహ్మణోఽన్యాకారపర్యవసానం కిమితి నేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ఆశఙ్కానివృత్త్యభావే దోషమాహ (తథా చేతి) అనర్థకశ్చేతి చకారేణ సముచ్చితం దోషాన్తరమాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తమర్థమన్వయముఖేన సమర్థయతే (యదా త్వితి) సర్వోపాధినిరాసేన తత్ర తత్ర విషయే వేదనేచ్ఛాయదా నివర్తితా- తదా యథోక్తం ప్రత్యగ్బ్రహ్మాహమితి నిశ్చిత్యాకాఙ్క్షా సర్వతో వ్యావర్తతే- తేన నిర్దేశస్య సార్థకత్వం. యదా చోక్తరీత్యా బ్రహ్మాత్మత్వేనైవ ప్రజ్ఞాఽవస్థితా భవతి - తదా ప్రతిజ్ఞావాక్యమపి పరిసమాప్తార్థం స్యాదితి యోజనా. వీప్సాపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదేశస్య స్వక్రమానను గుణత్వమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేన పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) నహీతి ప్రతీకోపాదానం. యస్మాదిత్యస్య హి శబ్దార్థస్య తస్మాదిత్యనేన సమ్బన్ధః. వ్యాప్తవ్యాః- నిషేధ్యాః. విషయీకర్తవ్యా యే ప్రకారాః - తేన నకారద్వయస్య విషయాస్సన్తో నిర్దిశ్యన్త ఇతి నేత్యేతస్మాదిత్యనేన భాగేనేతి యోజనా. ఇతిశబ్దాభ్యాం వ్యాప్తవ్యసర్వప్రకారసఙ్గ్రహే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇత్యుక్తే రాజ్యనివిష్టరమణీయసర్వగ్రామసఙ్గ్రహవత్ప్రకృతేపీతిశబ్దాభ్యాం విషయభూతసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేణ నకారాభ్యాం తన్నిషేధ ఇత్యర్థః. యథోక్తాన్నిషేధరూపాన్నిర్దేశాదన్యన్నిర్దేశనం యస్మాద్బ్రహ్మణో న పరమస్తి- తస్మాదిత్యుపసంహారః. అథేత్యాదివాక్యం ప్రకృతోపసంహారత్వేన వ్యాచష్టే (యదుక్తమిత్యాదినా) ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౭౦.— అథ న కేవలం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాఖ్యచేతనాచేతనశరీరకత్వం - కింతు దివ్యతేజోవిరాజమానదివ్యవిగ్రహోప్యస్తీత్యాహ (తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యాదినా) యథా మాహారజనం వాసః- కౌసుమ్భవస్త్రమివ. యథా పాణ్డ్వావికం- పాణ్డురవర్ణః కమ్బళ ఇవ. యథేన్ద్రగోపః- శక్రగోపక్రిమిరివ. యథాగ్న్యర్చిః- అగ్నిజ్వాలేవ. యథా పుణ్డరీకం- అమ్భోజమివేత్యర్థః. యథా సకృద్విద్యుత్తం - విద్యుత్తమితి విద్యుతేర్నిష్ఠా. విద్యోతనమితి యావత్. సకృత్- యుగపత్ప్రవృత్తా విద్యుదివేత్యర్థః. ఏవం రూపం రూపం తస్యైతస్య- మూర్తామూర్తచిదచిచ్ఛరీరస్య తద్రసత్వేనోపాస్యస్య బ్రహ్మణః హి- * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * విద్యుతః పురుషాత్ * హిరణ్మయః పురుష ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః. (సకృద్విద్యుత్తేవ హ వా అస్య శ్రీర్భవతీతి) సకృద్విద్యుత్తేవ- యుగపత్ప్రవృత్తవిద్యుదివాస్య శ్రీః ప్రకాశమానా భవతి- య ఏవం- పూర్వోక్తరీత్యా వేద- ఉపాస్త ఇత్యర్థః. * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి మూర్తామూర్తాత్మకరూపవత్త్వే బ్రహ్మణః కథితే తత్ప్రయుక్తేయత్తాలక్షణపరిచ్ఛేదరూపప్రకారవత్త్వం ప్రాప్తం ప్రతిషేద్ధుముపక్రమతే (అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి) ఆదేశః- ఉపదేశ ఇత్యర్థః. క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపన్యాసార్థః. అతః- పూర్వం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తశరీరత్వేనోక్తత్వాత్తత్ప్రయుక్తేయత్తానివారణాయాయముపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్ద ఇయత్తాలక్షణప్రకారవచనః. నేతి నేతి- నైవం నైవమిత్యర్థః. మూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రయుక్తేయత్తాలక్షణప్రకారయుక్తో నేత్యర్థః. ఇయత్తాయా నేతి నేతీతి వీప్సా ఆత్యన్తికాభావద్యోతనార్థా. నేతి నేతీతీయత్తానిషేధ ఏవ - న పూర్వోక్తప్రకారనిషేధ ఇత్యభిప్రాయేణాహ (న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి) ఇతి నైతీయత్తారహితం యద్బ్రహ్మ ప్రతిపాదితం- తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తుపరం నహ్యస్తి. బ్రహ్మణోఽన్యత్స్వరూపతో గుణతశ్చ పరం- ఉత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. న త్వన్యమాత్రస్యాత్ర నిషేధః - తథాహి సత్యస్య పరమితి పదద్వయాన్యతరవైయర్థ్యాపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. తదుపపాదయతి (అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రకృతివత్స్వరూపవికారరహి

తతయాసత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోఽపి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాత్పరమాత్మా సత్యం- నిర్వికారమిత్యత స్తస్య సత్యస్య సత్య మితి నామధేయం భవతి. అతశ్చేతనాచేతనాభ్యాం పరస్య విశేషేణ సతోఽన్యస్య పరత్వమిత్యర్థః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి పూర్వముపదిష్టస్య మూర్తామూర్తాత్మకరూపస్య, * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి సన్దర్భేణోపదిష్టస్య వా రూపస్య, * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీత్యనేన నిషేధః కిం న స్యాదితి చేన్న- తథా సతి రూపిణోఽపి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి. నను తథా సతి మానాన్తరాప్రాప్త బ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపాదక శాస్త్రాప్రామాణ్య ప్రసఙ్గాత్తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్న- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి బ్రహ్మణో మానాన్తరాప్రాప్త మూర్తామూర్తాత్మకరూప ద్వయవత్త్వప్రతిపాదక శాస్త్రస్యాప్యప్రామాణ్య ప్రసఙ్గసామ్యాత్. న చోపాసనార్థం తదుపదేశసాఫల్యమితి వాచ్యం- బ్రహ్మస్వరూపేఽపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్. అతః * నేతి నేతీత్యనేన ఇయత్తైవ నిషిధ్యతే. ఇదం వాక్యముభయలిఙ్గపాదే * ప్రకృతైతావత్త్వమితి సూత్రే చిన్తితమ్. తత్ర హి- సంసారిజీవస్యేవ బ్రహ్మణోఽపి మనుష్యాదిదేహాన్తరవస్థితత్వాత్తత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వమపి ప్రసజేత్ యద్యపి పరమాత్మనో దేహాన్తరవస్థితిప్రయుక్తభోక్తృత్వమాశఙ్క్య ప్రచాతో దహ్యమానగృహాన్తర్వర్తిత్వే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరవిశేషేఽపి తత్స్వామిన స్తదభిమానినో దేవదత్తస్యైవ యజ్ఞదత్తస్య తత్ప్రయుక్తదుఃఖాదర్శనవత్ దేహాన్తర్వర్తిత్వే జీవపరయోరవిశేషేఽపి * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి శ్రుత్యనుసారేణ దేహాభిమానిజీవవన్న పరస్య భోక్తృత్వమితి * సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాదితి సూత్రే స్థితం. తథాన్యత్ర పాదేఽపి సర్వస్యాపి పరమాత్మశరీరతయా శరీరం ప్రతి స్వామిత్వమపి పరమాత్మనోఽస్తీతి మనుష్యాదిశరీరస్వామిన ఇవ తద్గతస్య పరమాత్మనో భోక్తృత్వమవర్జనీయమితి జీవేశ్వర స్వభావావిభాగ ఇతి పూర్వపక్షం ప్రాప్య శరీరస్వామిత్వేఽపి తదన్తర్వర్తిత్వేఽపి నిత్యనిర్ధూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్య పరమాత్మనో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః యథా లోకే రాజశాసనానువర్తినాం తదతివర్తినాం చ రాజ్ఞానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగేఽపి న రాజ్ఞస్తత్ప్రసక్తిః- ఏవం న పరమాత్మని తాదృశభోక్తృత్వప్రసక్తిరితి * భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదిత్యధికరణే స్థితమ్. తథాపి శాసకస్యాపి రాజ్ఞః స్వచ్ఛన్దతోఽపి ప్రాయశో శీతాదికష్టమితి కారాగృహావసతో దుఃఖసమ్బన్ధాపరిహారవత్పరమాత్మనోఽపి స్వేచ్ఛయా హేయేషు మనుష్యాదిశరీరేషు వసతో దుఃఖసమ్బన్ధోఽపరిహార్యః. బ్రాహ్మణాదిశరీరస్వామిత్వాచ్చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావేన * బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదివిధికిఙ్కరత్వావశ్యమ్భావేన కర్మవశ్యత్వాద్దేరప్యవశ్యమ్భావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి. మనుష్యాదిదేహస్థానప్రయుక్తం భోక్తృత్వం పరస్య న సమ్భవతి- * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రుత్యా సర్వత్ర హి విద్యమానం పరం బ్రహ్మ హేయప్రత్యనీకత్వ కల్యాణైకతానత్వరూపోభయలిఙ్గయుక్తమేవ భవతి. అతో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. * భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. యథా జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకయుక్తస్యాపి మనుష్యాదిదేహసమ్బన్ధరూపావస్థాభేదాద్భోక్తృత్వం- ఏవం పరమాత్మనోఽపి కిం న స్యాదితి చేన్న- అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యాపహతగుణాష్టకత్వలక్షణామృతత్వం శ్రూయతే- అతో న జీవసామ్యమ్. * అపి చైవమేకే. అపి చ- ఏకే శాఖినః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి జీవపరయోరుభయోః కర్తృత్వాభోక్తృత్వలక్షణం వైషమ్యమధీయతే. * అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్. సర్వశరీర్యపి బ్రహ్మ అరూపవదేవ- అశరీరితుల్యమేవ- * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి నామరూపకార్యాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య ప్రతిపాదనేన మనుష్యాదినామరూపసమ్బన్ధకృతకార్యస్య తత్రాప్రసక్తేః. అతస్సర్వత్ర విద్యమానమపి బ్రహ్మోభయలిఙ్గమేవ. నను బ్రహ్మణః కల్యాణగుణానన్త్యం- * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాదితి చేత్- తత్రాహ- * ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్. యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ జ్ఞానాదిరూపత్వమభ్యుపగమ్యతే- ఏవం * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యాదిశ్రుత్యవైయర్థ్యాయ కల్యాణగుణానన్త్యమప్యుపగన్తవ్యమ్. నను * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాదేవ జ్ఞానస్య గుణాశ్రయత్వాసమ్భవాదర్థాన్తరగుణవిశిష్టత్వాసిద్ధిరితి చేత్ తత్రాహ- * ఆహ చ తన్మాత్రం. * సత్యం జ్ఞానమితి శ్రుతిర్బ్రహ్మణో జ్ఞానరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి- న గుణాశ్రయతాం ప్రతిషేధతి. తేజోరూపస్య సూర్యస్య ప్రభారూపతేజోన్తరాశ్రయత్వవద్జ్ఞానరూపస్యాపి బ్రహ్మణః సార్వజ్ఞ్యాద్యాశ్రయత్వముపపద్యతే. * దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే దర్శయతి చ వేదాన్తగణః * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం * పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వం. స్మర్యతే చ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమిత్యాదిభిః. * అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్. యత ఏవం తత్తత్స్థానస్థితస్యాపి తద్దోషాస్పృష్టత్వం- అత ఏవ * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ | తథాత్మైకో హ్యనేకస్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః | ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదితి జలగతసూర్యప్రతిబిమ్బాదివదితి దృష్టాన్తో యుజ్యతే * అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వం. తుశబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః. పరమాత్మనో న తథాత్వం- సూర్యప్రతిబిమ్బాదిసామ్యం న సమ్భవతీత్యర్థః కుతః. అమ్బువదగ్రహణాత్- అమ్బుని యథా ప్రతిబిమ్బో గృహ్యతే- న తథా హి పరమాత్మా గృహ్యతే. తత్ర హి ఆజలస్థమేవ ప్రతిబిమ్బం జలస్థమివ గృహ్యతే- అతస్తత్ర తద్గతదోషాసంస్పర్శో యుజ్యతే. ప్రకృతే చ వికారాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి తద్గతదోషాస్పర్శో న యుజ్యత ఇత్యత్ర. * వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. వికారాన్తర్భావప్రయుక్తవికారగతవృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వలక్షణో యో దోషః - స నాపతతి - తద్గతతయా ప్రతీయమానస్యాపి తద్గతదోషాస్పృష్టత్వాంశే ఆకాశసూర్యరూపదృష్టాన్తద్వయసామఞ్జస్యసమ్భవాత్, సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదౌ వివక్షితకార్యాంశ ఏవ దృష్టాన్తత్వదర్శనాచ్చ న సర్వథా సామ్యం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరపేక్షితమితి భావః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతస్య మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్య, * యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదినోపక్షిప్తస్యాకారవిశేషస్య, చ * అథా

ఉ:— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీతి॥ ౧

తత్ర ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాత్ నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ - అతో నోభయలిఙ్గత్వమితి - తత్రాహ - * స కృత్స్నైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. ప్రకృతైతావత్త్వం - * ద్వేవావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితైః రూపైర్బ్రహ్మణో యదేతావత్త్వం - పరిచ్ఛిన్నత్వలక్షణో యః ప్రకారః. తం ఇతి శబ్దేన పరామృశ్య నేతి నేతీతి నిషేధతి - న తు స్వరూపేణ బ్రహ్మ సవ్యక్తరూపం నిషేధతి. స హి శ్రుతిః స్వయమేవ మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చరూపత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య తస్యైవ నిషేధతీతి అయుక్తం తద్వక్తుం - * ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్ అత ఏవ నిషేధానన్తరమపి బ్రహ్మణో భూయో గుణజాతం బ్రవీతి శ్రుతిః - * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్వరూపతో గుణతశ్చ సర్వోత్కృష్టత్వం ప్రతిపాద్యతే. * అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి నామధేయరూపగుణవత్తా చ ప్రతిపాద్యతే. అతః * నేతి నేతీతి ప్రకృతైతావత్త్వమాత్రస్య నిషేధః. * తదవ్యక్తమాహ హి. తత్ - బ్రహ్మ అవ్యక్తం - మానాన్తరాగమ్యమితి శ్రుతిరాహ * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేతి. తతశ్చ మానాన్తరాగమ్యస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య వా మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చశరీరకత్వస్య వా న నిషేధో యుక్తః. * అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. సంరాధనం - సమ్యక్ ప్రీణనం భక్తిరూపాపన్న నిదిధ్యాసనం. తస్మిన్ సత్యేవ సాక్షాత్కారః - వాస్యథేతి * తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా - భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. నిదిధ్యాసనజన్యసాక్షాత్కారదశాయాం చ బ్రహ్మస్వరూపభూతానన్దజ్ఞానాదితుల్యతయా * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి బ్రహ్మశరీరభూతమనుసూర్యాది ప్రపఞ్చస్యాపి తత్త్వవిద్భిర్వామదేవాదిభిః సాక్షాత్క్రియమాణత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపవత్తచ్ఛరీరభూతమూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చస్యాప్యబాధితత్వం సిద్ధం, బ్రహ్మస్వరూప ప్రకాశశ్చ కథం భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ - ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి. సంరాధనాత్మకే ధ్యానరూపే కర్మణ్యభ్యాసాత్ప్రకాశో భవతి - * ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి శ్రుత్యుక్తరీతిరితి భావః * అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గం. అతః - ఉక్తైర్హేతుభిరనన్తేన కల్యాణగుణేన విశిష్టం బ్రహ్మ. తథా హి సత్యేవోభయలిఙ్గం బ్రహ్మ ఉపపన్నం భవతీత్యర్థః. ఇతి తత్ర స్థితం. * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి వాక్యం తత్రైవ పాదే * తథాన్యప్రతిషేధాదితి సూత్రేచిన్తితం. తత్ర హి ఉక్తాత్పర బ్రహ్మణోఽపి పరం కిఞ్చిదస్తి - * య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరితి సేతుత్వశ్రవణాత్. సేతుర్హి కూలాన్తరప్రాపకః. ఏవమస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యాన్తర ప్రాపకత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. కిఞ్చ - * చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలమితి పరిమాణశ్రవణాత్ బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ అపరిచ్ఛిన్నం ముఖ్యం బ్రహ్మాతో జగత్కారణమన్యదితి నిశ్చీయతే. తథా - * అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యేణామృతేన సమ్బన్ధోఽప్యపదిశ్యతే తథా * పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరస్మాద్బ్రహ్మణః ప్రాప్యస్య భేదోఽప్యపదిశ్యతే. అతః పరబ్రహ్మణోఽప్యన్యత్ప్రాప్యాన్తరమస్తీతి * పరమతః సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య ఉత్తరం పరతి - * సామాన్యాత్తు. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. అసఙ్కరకారిత్వలక్షణ సేతుసామాన్యాత్సేతురితి బ్రహ్మోచ్యతే - * ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి శ్రుతేః. ప్రసిద్ధో హి సేతుః పార్శ్వద్వయవర్తిజలాసఙ్కరకారీతి భావః. * బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. చతుష్పాద్బ్రహ్మేత్యున్మానవ్యపదేశో బుద్ధ్యర్థః - ఉపాసనార్థః. యథా బ్రహ్మప్రతీకభూతే మనసి * వాక్పాదః ప్రాణః పాద ఇతి వ్యపదేశః ఉపాసనార్థః - తద్వత్. స హి మనసో వాగాది పాదవత్త్వం వాస్తవం న భవతి. * స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. యథా ఆలోకాకాశాదేర్వ్యాపకస్య ఘటాదిస్థానభేదాత్పరిచ్ఛిన్నతయాఽనుసన్ధానం - ఏవమపరిమితస్యాపి బ్రహ్మణః పరిమితత్వముపపద్యత ఇతి భావః. * ఉపపత్తేశ్చ. * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి స్వప్రాప్తేః స్వయమేవ సాధనతయాఽమ్నాయమానే బ్రహ్మణి * అమృతస్యైష సేతురితి శ్రుతస్య ప్రాప్యప్రాపకభావసమ్బన్ధస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. * తథాన్యప్రతిషేధాత్. యదుక్తం * పరాత్పరమితి పరభేదోఽప్యపదిశ్యత ఇతి - తన్న - * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి శబ్దసిద్ధాత్ ఏతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తీత్యన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్. * పరాత్పరం పురుషమితి శ్రుతిస్తు * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి అక్షరాపేక్షయా పరస్మాత్సమష్టిజీవాత్పరమదృశ్యత్వాదిగుణకం ప్రకృతం భూతయోన్యక్షరపురుషమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. * అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః. అనేన - బ్రహ్మణా సర్వస్య జగతో గతత్వం వ్యాప్తత్వం * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం * అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః * నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిభిరాయామవాచిశబ్దాదియుక్తైః ప్రమాణైరవగమ్యతే. అతస్తదేవ పరం బ్రహ్మ సర్వస్మాత్పరమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా - యస్మాత్ ప్రేయః పుత్రాదేరిత్యుపన్యస్తస్యాత్మతత్త్వస్య వ్యాఖ్యానవిషయే సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే * తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయ ఇత్యేతదుపన్యస్తం. అవిద్యాయాశ్చ విషయః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యారభ్య చాతుర్వర్ణ్యప్రవిభాగాదినిమిత్తపాఙ్క్తకర్మసాధ్యసాధనలక్షణో బీజాఙ్కురవద్వ్యాకృతావ్యాకృతస్వభావో నామరూపకర్మాత్మకస్సంసారః * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేత్యుపసంహృతః. శాస్త్రీయ ఉత్కర్షలక్షణో బ్రహ్మలోకాన్తః, అధోభావశ్చ స్థావరాన్తోఽశాస్త్రీయః, పూర్వమేవ ప్రదర్శితః * ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా. ఏతస్మాదవిద్యా

విషయాఽద్వారకస్యాస్య ప్రత్యగాత్మవిషయబ్రహ్మవిద్యాయామధికారః కథం నామ స్యాదితి తృతీయేఽధ్యాయే ఉపసంహృతస్సమస్తోఽవిద్యావిషయః. చతుర్థే తు బ్రహ్మవిద్యావిషయం ప్రత్యగాత్మానం *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి * బ్రహ్మ జ్ఞపయిష్యామీతి చ ప్రస్తుత్యతద్బ్రాహ్మైకమద్వయం సర్వవిశేషశూన్యం క్రియాకారకఫలస్వభావసత్యశబ్దవాచ్యాశేషభూతధర్మప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి జ్ఞాపితం. అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః అఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సితః- జాయాపుత్రవిత్తాదిలక్షణం పాఙ్క్తం కర్మావిద్యావిషయం యస్మాన్నాత్మప్రాప్తిసాధనం. అన్యసాధనం హ్యన్యస్మై ఫలసాధనాయ ప్రయుజ్యమానం ప్రతికూలం భవతి- సహి బుభుక్షాపిపాసానివృత్త్యర్థం ధావనం గమనం వా సాధనం. మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధనత్వేన హి పుత్రాదిసాధనాని శ్రుతాని- నాత్మప్రాప్తిసాధనత్వేన - విశేషితత్వాచ్చ. న చ బ్రహ్మవిదో విహితాని - కామ్యత్వశ్రవణాత్ * ఏతావాన్ వై కామ ఇతి' బ్రహ్మవిదశ్చాప్తకామత్వాత్, ఆప్తకామస్య కామానుపపత్తేః. *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి చ శ్రుతేః. కేచిత్తు బ్రహ్మవిదోఽప్యేషణాసన్న్యాసం వర్ణయన్తి. తైర్బృహదారణ్యకే న శ్రుతం- పుత్రాద్యేషణానామవిద్వద్విషయత్వం, విద్యావిషయే చ *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యేతే * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి, - ఏష విభాగస్తైర్న శ్రుతః శ్రుత్యా కృతః. సర్వక్రియాకారకఫలోపమర్దస్వరూపాయాం చ విద్యాయాం సత్యాం సహకార్యేణావిద్యయా అనుత్పత్తిలక్షణశ్చ విరోధస్తైర్న విజ్ఞాతో, వ్యాసవాక్యం చ తైర్న శ్రుతం,. కర్మవిద్యాస్వరూపయోర్విద్యావిద్యాత్మకయోః ప్రతికూలవర్తనం చ విరోధః. * యదిదం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజేతి చ। కాం గతిం విద్యయా యాన్తి కాం చ గచ్ఛన్తి కర్మణా। ఏతద్వై శ్రోతుమిచ్ఛామి తద్భవాన్ ప్రబ్రవీతు మే। ఏతావన్యోన్యవైరూప్యే వర్తేతే ప్రతికూలతః ఇత్యేవం పృష్టస్య ప్రతివచనేన * కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే। తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన ఇత్యేవమాదివిరోధః ప్రదర్శితః. తస్మాన్న సాధనాన్తరసహితా బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనం. సర్వవిరోధాత్ సాధననిరపేక్షైవ పురుషార్థసాధనమితి పారివ్రాజ్యం సర్వసాధనసన్న్యాసలక్షణమఙ్గత్వేన విధిత్స్యతే - ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వసాధనమిత్యవధారణాత్, షష్ఠసమాప్తౌ లిఙ్గాచ్చ * కర్మీ సన్ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతి, మైత్రేయ్యై చ కర్మసాధనరహితాయై సాధనత్వేనామృతత్వస్య బ్రహ్మవిద్యోపదేశాద్, విత్తనిన్దావచనాచ్చ. యది హ్యమృతత్వసాధనం కర్మ స్యాత్- విత్తసాధ్యం పాఙ్క్తం కర్మేతి తన్నిన్దావచనమనిష్టం స్యాత్. యది తు పరిత్యాజయిషితం కర్మ- తతో యుక్తా తత్సాధననిన్దా. కర్మాధికారనిమిత్తవర్ణాశ్రమాదిప్రత్యయోపమర్దాచ్చ * బ్రహ్మ తం పరాదాత్ * క్షత్రం తం పరాదాదిత్యాదేః. న హి బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మప్రత్యయోపమర్దే బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యం క్షత్రియేణేదం కర్తవ్యమితి విషయాభావాదాత్మానం లభతే విధిః. యస్యైవ పురుషస్యోపమర్దితః ప్రత్యయో బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మవిషయః- తస్య తత్ప్రత్యయసన్న్యాసాత్ తత్కార్యాణాం కర్మణాం కర్మసాధనానాం చార్థప్రాప్తశ్చ సన్న్యాసః. తస్మాదాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేన సన్న్యాసవిధిత్సయేయమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) మైత్రేయీం స్వాం భార్యామామన్త్రితవాన్ యాజ్ఞవల్క్యో నామ ఋషిః. ఉద్యాస్యన్- ఊర్ధ్వం యాస్యన్ పారివ్రాజ్యాఖ్యమాశ్రమాన్తరం వై. అరే ఇతి సమ్బోధనం. అహమస్మాత్- గార్హస్థ్యాత్స్థానాత్- ఆశ్రమాదూర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి- భవామి. అతో హన్త అనుమతిం ప్రార్థయామి తే- భవ. కిం చాన్యత్- తవానయా ద్వితీయయా భార్యయా కాత్యాయన్యా అన్తం-విచ్ఛేదం కరవాణి పతిద్వారేణ. యువయోర్మయా సమ్బధ్యమానయోర్యస్సమ్బన్ధ ఆసీత్- తస్య సమ్బన్ధస్య విచ్ఛేదం కరవాణి. ద్రవ్యవిభాగం కృత్వా విత్తేన సంవిభజ్య యువాం గమిష్యామి. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధాభిధిత్సయా వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మేత్యేవేతి) కిమిత్యాత్మతత్త్వమేవం జ్ఞాతవ్యం - తత్రాహ (తదేవేతి) ఇత్థం సూత్రితస్య విద్యావిషయస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానమేవ విషయః- తత్ర విద్యాసాధనం- నాధ్యాయముక్తిరితి సమ్బన్ధః, ముక్తిశ్చ ఫల, మిత్యేతే *తదాత్మానమిత్యాదినా దర్శితే ఇత్యాహ (ఇత్యుపన్యస్యేతి) విద్యావిషయముక్తం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తమర్థాన్తరం స్మారయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) *అన్యోఽసావిత్యాద్యారభ్యావిద్యాయా విషయశ్చ సంసారరూప ఉపసంహృతః * త్రయమిత్యాదినేతి సమ్బన్ధః. సంసారమేవ విశినష్టి (చాతుర్వర్ణ్యేతి) చాతుర్వర్ణ్యం చాతురాశ్రమ్యమితి ప్రవిభాగాదినిమిత్తం యస్య పాఙ్క్తస్య కర్మణః- తస్య సాధ్యసాధనమిత్యేవమాత్మక ఇతి యావత్. తస్యానాదిత్వం దర్శయతి (బీజాఙ్కురవదితి) తమేవ త్రిధా సఙ్క్షిపతి (నామేతి) స చోత్కర్షాపకర్షాభ్యాం ద్విధాభిద్యతే- తత్రాద్యముదాహరతి (శాస్త్రీయ ఇతి) ఉత్కృష్టో హి సంసారస్త్వన్యాత్మభావః శాస్త్రీయజ్ఞానలభ్య ఇత్యర్థః. ద్వితీయం కథయతి (అధోభావశ్చేతి) నికృష్టః సంసారః స్వాభావికజ్ఞానకర్మసాధ్య ఇత్యర్థః. కిమిత్యవిద్యావిషయో వ్యాఖ్యాతః- న హి స పురుషస్యోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ప్రత్యగాత్మైవ విషయః తస్మిన్ యా బ్రహ్మేతి విద్యా- తస్యా మితి యావత్. తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థం కథయతి (చతుర్థే త్వితి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తర బ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అస్యా ఇతి) కిమితి సన్న్యాసో విధిత్స్యతే- కర్మణైవ విద్యాలాభాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) అవిద్యాయా విషయ ఏవ విషయో యస్యేతి విగ్రహః. తస్మాత్ సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నను ప్రకృతం కర్మావిద్యావిషయమపి కిమిత్యాత్మజ్ఞానం వా దర్థ్యేనానుష్ఠీయమానం నోపనయతి- తత్రాహ (అన్యేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (న హీతి) పాఙ్క్తస్య కర్మణోఽన్యసాధనత్వమేవ కథమధిగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనుష్యేతి) *సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి విశేషితత్వం శ్రుతమేవ విశేషితత్వోక్తిద్వారా స్ఫుటీకృతమితి చకారేణ ద్యోత్యతే. నను బ్రహ్మవిద్యాస్వఫలే విహితం కర్మాపేక్షతే - శ్రౌతసాధనత్వాత్- దర్శాదివత్. తథా చ సముచ్చయాన్న కర్మసన్న్యాససిద్ధిః- అత ఆహ (న చేతి) కర్మణాం కామ్యత్వేఽపి బ్రహ్మవిదస్తాని కిం న స్యురిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిదశ్చేతి) ఇతశ్చ తస్య పుత్రాదిసాధనానుపపత్తిరిత్యాహ (యేషామితి) సముచ్చయపక్షమనుభాష్య శ్రుతివిరోధేన దూషయతి (కేచిత్త్వితి) శ్రుతివిరోధమేవ స్ఫారయతి (పుత్రాదీతి) అవిద్వద్విషయత్వం- శ్రుతం తత్ప్రకరణే తేషాముపదేశాదితి శేషః. కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యత ఆరభ్య యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి చ విద్యావి

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ। యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౨

ఽయే శ్రుతమితి యోజనా. ఏవం విభాగః శ్రుత్యైక్యకల్పితస్తైః-సముచ్చయవాదిభిర్న శ్రుత ఇతి సమ్పన్నః. న కేవలం శ్రుతివిరోధాదేవ సముచ్చయాసిద్ధిః-కింతు యుక్తివిరోధాచ్చేత్యాహ (సర్వేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థో న ఇహా సమ్బధ్యతే స్మృతివిరోధాచ్చ సముచ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (వ్యాసేతి) తత్ర ప్రథమం పూర్వోక్తం యుక్తివిరోధం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ప్రతికూలవర్తనం-నివర్త్యనివర్తకభావః. సమ్ప్రతి స్మృతివిరోధం స్ఫారయతి (యదిదమితి) ప్రసిద్ధం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజ ఇతి యదిదముపలభ్యతే, వివేకినం ప్రతి చ త్యజేతి,- తత్ర కాం గతిమిత్యాదిః శిష్యస్య వ్యాసం ప్రతి ప్రశ్నః. రస్య బీజమాహ (ఏతావితి) విద్యాకర్మాఖ్యావుపాయౌ పరస్పరవిరుద్ధత్వేన వర్తేతే - సాక్షిమానసత్వే నిరభిమానత్వాదపురస్సారేణ ప్రాతికూల్యాత్. అతస్సముచ్చయానుపపత్తేః యథోక్తస్య ప్రశ్నస్యానవకాశత్వమిత్యర్థః. ఇత్యేవం పృష్టస్య- భగవతో వ్యాసస్యేతి శేషః. విరోధః - జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయస్యేతి వక్తవ్యం. సముచ్చయానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) కథం తర్హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనమితి- తత్రాహ (సర్వవిరోధాదితి) సర్వస్య- క్రియాకారకఫలభేదాత్మకస్య ద్వైతేన్ద్రజాలస్య బ్రహ్మవిద్యయా విరోధాదితి యావత్. ఏకాకినీ బ్రహ్మవిద్యా ముక్తిహేతురితి స్థితే ఫలితమాహ (ఇతి పారివ్రాజ్యమితి) న కేవలం సన్న్యాసస్య శ్రవణాది పౌష్కల్య దృష్టద్వారేణ విద్యాపరిపాకాఙ్గత్వం శ్రుత్యాదివశాదవగమ్యతే - కింతు లిఙ్గాదపీత్యాహ (ఏతావదేవేతి) తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (షష్ఠసమాప్తావితి) ఏతచ్చోభయతః సమ్బధ్యతే. యది కర్మసహితం జ్ఞానం ముక్తిహేతుః- తదా కిమితి కర్మిణః సతో యాజ్ఞవల్క్యస్య పారివ్రాజ్యముచ్యతే. తస్మాత్తత్త్యాగ స్తదఙ్గత్వేన విధిత్సిత ఇత్యర్థః. తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (మైత్రెయ్యై చేతి) నహి మైత్రేయ్యా భర్తృనిరపేక్షకర్మణి స్వాయం కర్మాధికారమస్తి- పతిద్వారమన్తరేణ భార్యాయా స్తదనధికారాత్. తథా చ కర్మశూన్యాయై ముక్తిసాధనత్వేన విద్యోపదేశాత్ కర్మత్యాగ స్తదఙ్గత్వేన ధ్వనిత ఇత్యర్థః తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (విత్తేతి) *కిమహం తేన కుర్యామితి నిన్ద్యతే- అతశ్చ రత్నాద్యర్థం కర్మజ్ఞానసహాయత్వేన ముక్తౌ నోపకరోతీత్యర్థః తదేవ వివృణోతి (యది హీతి) తన్నిన్దావచనమిత్యన్తం తచ్ఛబ్దేన విత్తముచ్యతే త్వత్పక్షే చా కథం నిన్దావచనమితి-తత్రాహ (యదనిత్యేతి) , బ్రాహ్మణోఽహం క్షత్రియోఽహమిత్యభిమానస్య కర్మానుష్ఠాననిమిత్తస్య నిన్దయా సర్వమిదమాత్మైవేతి ప్రత్యయే శ్రుతే స్తాత్పర్యదర్శనాద్విద్యాఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇత్యాహ (కర్మాధికారేతి) నను జాగ్రతి విధౌ కర్మానుష్ఠానమయుక్తమపహర్తుమిత్యత ఆహ (నహీతి) నను వర్ణాశ్రమాభిమానవతః సన్న్యాసోఽపీష్యతే-స కథం తదభావే-తత్రాహ (యస్యైవేతి) (అన్యస్యాపీతి) అవధారణార్థశ్చకారః. ప్రయోజకజ్ఞానవతో నైష సన్న్యాసాభ్యుపగమాదవిరోధ ఇతి భావః. ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం సన్న్యాసస్య శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధం చేత్- కిమర్థమియమాఖ్యాయికా ప్రణీయతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) విధ్యపేక్షితార్థవాదసిద్ధ్యర్థమాఖ్యాయికేతి భావః. భార్యామామన్త్ర్య కిం కృతవానితి- తదాహ (ఉద్యాస్యన్నితి) నైశబ్దోఽవధారణార్థః. అన్తరమాన్తరం యాస్యన్నేవాహమస్మీతి సమ్బన్ధః. యథోక్తే చాన్తరం భార్యయోః కర్తవ్యం దర్శయతి (అత ఇతి) పతిభార్యాత్వేన సన్న్యాసస్య తదనుజ్ఞాపూర్వకత్వనియమాదితి భావః. కర్తవ్యాన్తరం కథయతి (కించేతి) అనయోర్ద్వైచ్ఛేదః స్వాభావికోఽస్తి- కిం తత్ర కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పతిద్వారేణేతి) త్వయి ప్రవ్రజితే స్వయమేవానయోర్విచ్ఛేదో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవ్యేతి) విత్తేన స్త్రీస్వాతన్త్ర్యమితి భావః. ౧

రం.— అమృతత్వప్రాప్త్యుపాయత్వ సర్వజగత్కారణత్వ సర్వాత్మత్వాది కల్యాణగుణ ప్రతిపాదయిషయా చతుర్థం బ్రాహ్మణమివ మారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) యాజ్ఞవల్క్యస్య మునేర్ద్వే భార్యే స్తః-మైత్రేయీ కాత్యాయనీ చేతి. మిత్రాయా అపత్యం మైత్రేయీ. తాం మైత్రేయీం ఆమన్త్ర్య హ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి) అరే- మైత్రేయి. అహమస్మాత్ స్థానాత్- గార్హస్థ్యలక్షణాదాశ్రమాత్ ఉద్యాస్యన్నస్మి - ఊర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి. హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. తే- తవ అనయా కాత్యాయన్యా సహ అన్తం - నిశ్చయం. యువయోః కలహశాన్తయే ద్రవ్యవిభాగనిర్ణయం కరవాణీత్యువాచేత్యన్వయః. ౧

శం.— సా- ఏవముక్తా హ ఉవాచ. యత్- యది. ను ఇతి వితర్కే. మే- మమ ఇయం పృథివీ భగోః - భగవన్ సర్వా - సాగరపరిక్షిప్తా విత్తేన- ధనేన పూర్ణా స్యాత్. కథం- న కథం చ నేతి శేషార్థః. ప్రశ్నార్థో వా. తేన - పృథివీపూర విత్తసాధ్యేన కర్మణాగ్నిహోత్రాదినాఽమృతా కిం స్యామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ప్రత్యువాచ యాజ్ఞవల్క్యః. కథమితి. యది శేషార్థం - అనుమోదనం నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. ప్రశ్నశ్చేత్- ప్రతివచనార్థం. నైవ స్యా అమృతా. కిం తర్హి. యథైవ లోకే ఉపకరణవతాం- సాధనవతాం జీవితం సుఖోపాయభోగసమ్పన్నం- తథైవ-తద్వదేవ తవ జీవితం స్యాత్. అమృతత్వస్య తు నాశా మనసాప్యస్తి విత్తేన- విత్తసాధ్యేన కర్మణేతి. ౨

ఆ.— మైత్రేయీ మోక్షమేవాపేక్షమాణా భర్తారం ప్రత్యాసమానల్ప్యమాత్మనో దర్శయతి (సైవమితి) కర్మసాధ్యస్య గృహప్రాసాదాదివన్నిత్యత్వానుపపత్తిరాక్షేపనిదానం. కథంశబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వపక్షే వాక్యం యోజయతి (తేనేతి) కథం తేనేత్యత్ర కథంశబ్దేన * కిమహం

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవా న్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౩

‡ స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వ వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౪

తేనేత్యత్ర కింశబ్దముపాదాయ వాక్యం యోజనీయం-విత్తసాధ్యస్య కర్మణోఽమృతత్వసాధనత్వమాత్రాసిద్ధాన్తత్వాదితరప్రశ్నస్యానవకాశత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. మునిరపి భార్యాహృదయాభిజ్ఞః సన్ముష్టస్యాన్తాక్షేపం ప్రశ్నంచ ప్రతిపదతిత్యాహ (ప్రత్యువాచేతి) విత్తేనమమామృతత్వాభావేఽపిదకించిత్ప్రకమదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) ౨

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీతి) సా మైత్రేయీ తం మునిం ప్రత్యాహేత్యర్థః. కిమితి. (యన్నుమ ఇయం భగోస్సర్వాపృథివీ విత్తేనపూర్ణాస్యాత్కథం తేనామృతాస్యామితీతి) హే భగోః ఇ సమ్బుద్ధౌ విధిపాభవచ్ఛగివదఘువితామోచ్చాచస్యేతి ఓత్వం. రుత్వం. విసర్గశ్చ. హే భగవన్. సర్వాపీయం పృథివీ విత్తేనపూర్ణాయత్-యదిమే-మమస్యాత్-భవేత్ తదాస్యాదిత్యర్థః. తదా తేన-విత్తేనకథం-కథఞ్చిదప్యమృతాస్యాం నను-సంసారాన్ముక్తాస్యాం కిమిత్యర్థః. నన్వితి ప్రశ్నే (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది) స యాజ్ఞవల్క్యో నేత్యువాచహ. విత్తేనత్వం సంసారాన్ముక్తానస్యా ఇత్యాహ-నిశ్చితమాహేత్యర్థః తర్హి విత్తేన కిం స్యాదిత్యత్రాహ (యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవతే జీవితం స్యాదితి) ఉపకరణవతాం-భోగసాధనవతాం జీవితం-సుఖజీవనం యథా సిధ్యతి-తథైవ తే భోగోపకరణవిత్తవత్యాః జీవితం సుఖేనజీవనం పరం లభ్యతే ఇత్యర్థః. యథా విత్తేనైహికసుఖం లభ్యతే-తథా మోక్షసుఖమపి కిం నలభ్యత ఇతిస్పృచ్ఛన్తీం పునః ప్రత్యాహ (అమృతత్వస్య త్వితి) తుశబ్దో మోక్షస్య ※నాన్యః పన్థా ఇత్యాది శ్రుతిసిద్ధం జ్ఞానైకసాధ్యత్వమాహ. అమృతత్వస్య-మోక్షస్య విత్తేనసాధనేన ప్రాప్యత్వాశాపి నాస్తీత్యర్థః మోక్షస్య విత్తప్రాప్యత్వసంభావనాపి నాస్తీతియావత్. ౨

శం.— సా హోవాచ మైత్రేయీ-ఏవముక్తా ప్రత్యువాచ మైత్రేయీ. యద్యేవం-యేనాహం నామృతా స్యాం-కిమహం తేన-విత్తేనకుర్యాం. యదేవ భగవాన్ కేవలమమృతత్వసాధనం వేద-తదేవామృతత్వసాధనం మే-మహ్యం బ్రూహి. ౩

ఆ.— విత్తస్యామృతత్వసాధనత్వాభావమభిగమ్యతస్మిన్నాస్థాం త్యక్త్వా ముక్తిసాధనమాత్మజ్ఞానమాత్మనః శ్రోతుంపతింనియమ్య జ్ఞానం బ్రూతే (సా హేతి) ౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతీతి) సా మైత్రేయీ ప్రత్యువాచహ. అహో స్త్రీయా విత్తత్యాగేన మోక్షసాధనాపేక్షేతి భావః. కిమితి. మమామృతత్వప్రాప్త్యనుపాయభూతేన విత్తేనాహం కింకరిష్యామీతి. తర్హి కిం తవాపేక్షితం-తత్రాహ (యదేవేతి) భగవాన్యదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయం వేద-తదేవ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౩

శం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏవం విత్తసాధ్యేఽమృతత్వసాధనే ప్రత్యాఖ్యాతే యాజ్ఞవల్క్యః స్వాభిప్రాయసమ్పత్తౌ తుష్ట ఆహ- స హోవాచ. ప్రియా-ఇష్టా. బతేత్యనుకమ్పాహ. అరే- మైత్రేయి. నః- అస్మాకం పూర్వమపి ప్రియా సతీ- భవతీ ఇదానీం ప్రియమేవ- చిత్తానుకూలం భాషసే. ఏహి. ఆస్స్వ- ఉపవిశ. వ్యాఖ్యాస్యామి - యత్తే - తవేష్టమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం కథయిష్యామి. వ్యాచక్షాణస్య తు మే- మమ వ్యాఖ్యానం కుర్వతో నిదిధ్యాసస్వ- వాక్యాన్యర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛేతి. ౪

ఆ.— భార్యాపేక్షితం మోక్షోపాయం వివక్షుస్తామాదౌ స్తౌతి (స హేత్యాదినా) విత్తేనసాధ్యం- కర్మ. తస్మిన్నమృతత్వసాధనే శఙ్కితే * కిమహం తేనకుర్యామితి భార్యయాపి ప్రత్యాఖ్యాతే సతీతియావత్. స్వాభిప్రాయోఽనకర్మముక్తిహేతురితి - తస్య భార్యాద్వారాపి సమ్పత్తౌ సత్యామిత్యర్థః. ౪

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నస్సతీ ప్రియం భాషస ఇత్యాది) ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తాం ప్రత్యువాచ. కిమితీత్యత్రాహ (ప్రియేతి) బతేత్యనుకమ్పాయాం. అరే మైత్రేయి. త్వం సతీ- సాధ్వీ చ సతీ, నః- అస్మాకం ప్రియా - అనుకూలా చ సతీ, ప్రియం- మనోఽనుకూలం వాక్యం భాషసే. ఇతి తాం ప్రశస్యాత్యాదరేణాహ (ఏహ్యాస్స్వేతి) ఏహి-ఇహ ఆగచ్ఛ. ఆస్స్వ- మత్సమీపే ఉపవిశ. ఇతి సభక్తి సాధ్వసాం తాం సమీపోపవేశనేనానుజ్ఞాయాహ (వ్యాఖ్యాస్యామీతి) తే- అమృతత్వోపాయం తవాపేక్షితం వ్యాఖ్యాస్యామి- వక్ష్యామి. కిం తు వ్యాచక్షాణస్య- వ్యాఖ్యానం కుర్వతో మే- మమ వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ- అర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛ. యద్వా - వ్యాచక్షాణస్య తు మే ముఖం నిదిధ్యాసస్వ- నిధ్యానం-అవలోకనం. అవలోకితుమిచ్ఛ. అవలోకయేతియావత్. ఇతిశబ్దో వాక్యావసానే. ఏవముక్తా మైత్రేయీ సావధానా సతీ స్వస్య శ్రవణావధానం జ్ఞాపయితుమాహ (బ్రవీతు మే భగవానితీతి) స్పష్టోఽర్థః.

‡ నిదిధ్యాసస్వేతి బ్రవీతు మే భగవానితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— §సహోవాచనవాఅరేపత్యుఃకామాయపతిఃప్రియోభవత్యాత్మనస్తుకామాయపతిఃప్రియోభవతినవాఅరేజాయాయైకామాయజాయాప్రియాభవత్యాత్మనస్తుకామాయజాయాప్రియాభవతి । నవాఅరేపుత్రాణాంకామాయపుత్రాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయపుత్రాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేవిత్తస్యకామాయవిత్తంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయవిత్తంప్రియంభవతి। నవాఅరేబ్రహ్మణఃకామాయబ్రహ్మప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయబ్రహ్మప్రియంభవతి। నవాఅరేక్షత్త్రస్యకామాయక్షత్త్రంప్రియం భవత్యాత్మనస్తుకామాయక్షత్త్రం ప్రియంభవతినవాఅరే లోకానాంకామాయలోకాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయలోకాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేదేవానాంకామాయదేవాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయదేవాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేభూతానాంకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్తి। నవాఅరేసర్వస్యకామాయసర్వంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయ సర్వంప్రియంభవత్యాత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యోమైత్రేయ్యాత్మనోవాఅరేదర్శనేనశ్రవణేనమత్యావిజ్ఞానేనేదꣳసర్వంవిదితం॥ ౬

శం.— సహోవాచ - అమృతత్వసాధనంవైరాగ్యముపదిదిక్షుః. జాయాపతిపుత్రాదిభ్యోవిరాగముత్పాదయతితత్సన్న్యాసాయ. (నవై) వైశబ్దః ప్రసిద్ధస్మరణార్థః ప్రసిద్ధమేవతల్లోకే. పత్యుః- భర్తుఃకామాయ - ప్రయోజనాయజాయాయాఃపతిఃప్రియోనభవతి. కిన్తర్హి. ఆత్మనస్తుకామాయ- ప్రయోజనాయైవభార్యాయాఃపతిఃప్రియోభవతి. తథా (నవాఅరేజాయాయైఇత్యాది) సమానమన్యత్. నవాఅరేపుత్రాణాం. నవాఅరేవిత్తస్య. నవాఅరేబ్రహ్మణః. నవాఅరేక్షత్త్రస్య నవాఅరేలోకానాం నవాఅరేదేవానాం. నవాఅరేభూతానాం. నవాఅరేసర్వస్య. పూర్వంపూర్వంయథాసన్నప్రీతిసాధనేవచనంతత్రతత్రోత్తరోత్తరకత్వాద్వైరాగ్యస్య. సర్వగ్రహణముక్తానుక్తార్థం. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధమేతత్- ఆత్మైవప్రియః-నాన్యత్. తదేతత్ప్రేయఃపుత్రాదిత్యుపన్యస్తం- తస్యైతద్వ్యాఖ్యానస్థానీయం ప్రపఞ్చితం. తస్మాదాత్మప్రీతిసాధనత్వాద్గౌణీఅన్యత్రప్రీతిః- ఆత్మన్యేవముఖ్యా. తస్మాదాత్మా వాఅరే ద్రష్టవ్యః- దర్శనార్హః. దర్శనవిషయమాపాదయితవ్యః. శ్రోతవ్యః- పూర్వమాచార్యతఃఆగమతశ్చ. పశ్చాన్మన్తవ్యః- తర్కతః. తతోనిదిధ్యాసితవ్యః - నిశ్చయేనధ్యాతవ్యః. ఏవంహ్యసౌదృష్టోభవతిశ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాధనైర్నిర్వర్తితైః. యదైకత్వమేతాన్యుపగతాని- తదాసమ్యగ్దర్శనంబ్రహ్మైకత్వవిషయంప్రసీదతి- నాన్యథాశ్రవణమాత్రేణ. యద్బ్రహ్మక్షత్త్రాదికర్మనిమిత్తంవర్ణాశ్రమాదిలక్షణమాత్మన్యవిద్యయాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయం క్రియాకారకఫలాత్మకమవిద్యాప్రత్యయవిషయంరజ్జ్వామివసర్పప్రత్యయః- తదుపమర్దనార్థమాహ- ఆత్మనిఖల్వరే- మైత్రేయి. దృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతఇదంసర్వంవిదితంభవతి. ౬

ఆ.— అమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానంవివక్షితంచేత్- * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇత్యాదివక్తవ్యం - కిమితినవాఅరేపత్యురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) ఉవాచ- జాయాదీనామాత్మార్థత్వేనప్రియత్వ, మాత్మనశ్చానౌపాధికప్రియత్వేనపరమానన్దత్వ, మితిశేషః. ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (నవాఇతి) కిన్తన్నిపాతేనస్మార్యతే- తదాహ (ప్రసిద్ధమితి) యథోక్తేక్రమేనియామకమాహ (పూర్వంపూర్వమితి) యద్యదాసన్నం ప్రీతిసాధనం- తత్తదసతిక్రమ్యతస్మిన్విషయేపూర్వంపూర్వంవచనమితియోజనా. తత్రహేతుమాహ (తత్రేతి) నవాఅరేసర్వస్యేత్యయుక్తం-పత్యాదీనాముక్తత్వాత్తదంశేనపునరుక్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగ్రహణమితి) ఉక్తవదనుక్తానామపిగ్రహణంకర్తవ్యం- నచసర్వేవిశేషతోగృహీతుంశక్యన్తే - తేనసామాన్యార్థంసర్వపదమిత్యర్థః. సర్వపర్యాయేణసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ననుతృతీయేప్రియత్వమాత్మనఆఖ్యాతం- తదేవాత్రాపికథ్యతేచేత్ పునరుక్తిస్స్యాత్- తత్రాహ (తదేతదితి) అథోపన్యాసవివరణాభ్యాంప్రీతిరాత్మన్యేవేత్యయుక్తం- పుత్రాదావపితద్దర్శనాత్. అతఆహ (తస్మాదితి) ఆత్మనోనిరతిశయప్రీత్యాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వమభిధాయోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (తస్మాదిత్యాదినా) కథంపునరిదందర్శనముత్పద్యతే- తత్రాహ (శ్రోతవ్యఇతి) శ్రవణాదీనామన్యతమేనాత్మజ్ఞానలాభాత్కిమితిసర్వేషామధ్యయనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంహీతి) విధ్యనుసారిత్వమేవంశబ్దార్థః. శ్రుతత్వావిశేషాద్వికల్పేహేత్వభావాచ్చసర్వైరేవాత్మజ్ఞానంజాయతేచేత్- తేషాంసమప్రధానత్వమాగ్నేయాదివదాపతేదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) శ్రవణస్యప్రమాణవిచారత్వేనప్రధానత్వాదఙ్గిత్వం- మనననిదిధ్యాసనయోస్తుతత్కార్యప్రతిబన్ధప్రధ్వంసిత్వాదఙ్గత్వమిత్యఙ్గాఙ్గిభావేనయదాశ్రవణాదీన్యసకృత్తదనుష్ఠానేనసముచ్చితాని- తదాసామగ్రీపుష్కల్యాత్తత్త్వజ్ఞానంఫలశిరస్కంసిధ్యతి. మననాద్యభావేశ్రవణమాత్రేణనైవతదుపపద్యతే - మననాదినాప్రతిబన్ధాప్రధ్వంసేవాక్యస్యఫలవజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాదిత్యర్థః. పరామర్శవాక్యతాత్పర్యమాహ (యదిత్యాదినా) కర్మనిమిత్తంబ్రహ్మక్షత్త్రాది. తదేవవర్ణాశ్రమావస్థాదిరూపం, ఆత్మన్యవిద్యయారోపితస్యప్రత్యయః- మిథ్యాజ్ఞానం. తస్యవిషయతయాస్థితం, క్రియాద్యాత్మకం. తదుపమర్దనార్థమాహేతిసమ్బన్ధః. అవిద్యాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయమిత్యేతదేవవ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాజనితప్రత్యయవిషయత్వేదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామితి) ౬

§ సర్వంవిదితంభవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౮౦.— ఏవముపసన్నాయైమైత్రేయ్యైయాజ్ఞవల్క్యో మోక్షోపాయం బ్రహ్మోపాసన ముపదేష్టుమారేభ ఇత్యాహ (స హోవాచేతి) కిమితి. (నవా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి ఆత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యాది) అత్రామృతత్వార్థిన్యై మైత్రేయ్యై అమృతత్వ సాధనదర్శనవిషయతయా ఆత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మైవేత్యవశ్యమభ్యుపేయః. * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి । నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇతి తస్యైవ పరమాత్మదర్శనస్య మోక్షసాధనత్వావగమాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా తస్యాత్మనస్సర్వాత్మత్వకథనాత్, * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేనేత్యాదినా తజ్జ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యాభిధానేన సర్వోపాదానత్వప్రతిపాదనాత్, చ్ఛాన్దోగ్యే ప్రకరణే ద్రష్టవ్యతయా ఉపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేతి సిద్ధం. అతస్తదుపపాదకస్యాస్య సన్దర్భస్య యథా పరమాత్మపరత్వం స్యాత్ - తథాఽర్థో వర్ణనీయ ఇతి చ సిద్ధం. అతోఽస్య వాక్యస్యాయమర్థః- నవా ఇత్యత్ర వైశబ్దోఽవధారణే నైవేత్యర్థః. పత్యుః కామాయ- కామః- సఙ్కల్పః. కామాయ-సఙ్కల్పాయ. సఙ్కల్పం సఫలీకర్తుమిత్యర్థః. * క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. తథా చ అరే- హే మైత్రేయి. పత్యుః ప్రియత్వం అహమస్యాః ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయ నైవ భవతీతి నవా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యస్యార్థః. జాయాం ప్రతి పత్యుః ప్రియత్వం పతిసఙ్కల్పాయత్తం న భవతి. యావత్ వేదాధ్యయనం సఫలీకర్తుం యజ ఇత్యుక్తే వేదాధ్యయనస్య యజ్ఞః ఫలమితి హి నిశ్చీయతే. ఏవం సఙ్కల్పసాఫల్యాయ ప్రియత్వమిత్యుక్తే సఙ్కల్పాయత్తం ప్రియత్వమితి చ నిశ్చీయతే. తత్ర యథా జాయా అహం ప్రియస్స్యామితి సఙ్కల్పయన్త్యపి స పత్యుః ప్రియో భవతి- కిం త్వాత్మనః కామాయ పతిః సత్యాత్ పతిః ప్రియో భవతి పత్యుః ప్రియత్వమాత్మనః కామాయ పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ పత్యుః పతిః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వం ప్రక్రాన్తత్వాదత్రాప్యాత్మశబ్దేన పరమాత్మైవోచ్యతే- ప్రకరణాన్తరస్థత్వాద్య తదిచ్ఛ పరమాత్మా యస్య ప్రియో భవతీతి తత్తత్కర్మానుగుణం సఙ్కల్పయతి- స తస్య ప్రియో భవతీతి వాక్యార్థః. అత్ర పతికామాయేత్యత్ర పూర్వవదన్వయః ఏవముత్తరత్రాపి వాక్యానామర్థో ద్రష్టవ్యః. బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః. క్షత్రం- క్షత్రియ ఇత్యర్థః. లోకాః-స్వర్గాద్యా ఇత్యర్థః. దేవాః-ఉపాస్యదేవతా ఇత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి) తస్మాత్పతిజాయాదీనాం ప్రియత్వం యత్సఙ్కల్పాయత్తం - తస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాయ పరమాత్మా ద్రష్టవ్యః. స హి పరమాత్మా దర్శనేన ప్రసన్నస్సన్ తద్దర్శనరూపబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠస్య జాయాదిషు ప్రత్యేకశః ప్రియత్వాపాదకపుత్రాద్యన్యాత్మకభగవత్సఙ్కల్పోపరమే కస్య ప్రతిబన్ధనివృత్తేస్స్వోపాసకాయ నిరఙ్కుశస్వాతన్త్ర్యేణ సర్వేషామపి వస్తూనాం పతిజాయాదివత్తతోఽధికం వా ప్రియత్వమాపాదయితుం శక్నోతి. మోక్షదశాయామానుకూల్యప్రాతికూల్యవిభాగరహితం సర్వశరీరకం సవిభూతికం బ్రహ్మ స్వరూపం తత్ప్రసాదాదేవ తదుపాసకానుభవతీతి తత్ప్రసాదసిద్ధ్యర్థం స వినా పరమాత్మోపాసన ఫలితార్థః. * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం । సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి శ్రవణాదితి భావః. అత్రోపాస్యస్య పరత్వేన అధీతవేదః పురుషః ప్రధానజనకపరదర్శనాత్ప్రస్మిన్యథా యస్వయమేవ గురుముఖాన్న్యాయయుక్తార్థగ్రహణలక్షణ శ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాచ్ఛ్రోతవ్య ఇత్యనువాదః. న్యాయస్యైవమేవేతి యుక్తిభిర్జ్ఞాతార్థప్రతిష్ఠాపనలక్షణమననస్య శ్రవణప్రతిష్ఠార్థతయా ప్రాప్తత్వాన్మన్తవ్య ఇతి చానువాదః. అతోఽనవరతభావనారూపం ధ్యానమేవ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి విధీయతే. ఉపాయవశాత్ప్రభృతి భగవద్ధ్యానస్యానుకూలత్వసూచనాయ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి సన్నపదేన నిర్దేశః. అత్ర * స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి ధ్యానస్యైవ మోక్షం ప్రత్యవ్యవహిత హేతుత్వ శ్రవణాత్ క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇతి దర్శనస్యాపి మోక్షావ్యవహిత కారణత్వ శ్రవణాత్ ఉభయోరేకార్థత్వస్యైవ ప్రాప్తత్వాత్, చాక్షుషజ్ఞానవాచితయా దృశిధాతోశ్చాక్షుషజ్ఞానస్య చ * న చక్షుషా గృహ్యత ఇత్యచాక్షుషజ్ఞానవేద్యే బ్రహ్మణి విధాతుమసమ్భవాత్, ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శనశబ్దేన ఉపచారాత్ దర్శనసమానాకారమితి విశదతమజ్ఞానమభిధీయతే. తతశ్చ ద్రష్టవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాభ్యాం దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టం ధ్యానం విధీయతే- * అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేత ఏకం వృణీతే ద్వౌ వృణీతే త్రీన్వృణీతే న చతురో వృణీతే న పఞ్చాతివృణీత ఇత్యత్రార్షేయం వృణీతే త్రీన్వృణీత ఇత్యాభ్యాం త్రిత్వవిశిష్టార్షేయవరణవిధానవదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం విహితస్య దర్శనసమానాకారస్య విశిష్టవిశదతమనిదిధ్యాసనస్య కిం ఫలమిత్యత్రాహ (మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదితం భవతీతి) అత్ర వాక్యే విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి స్థాన ప్రమాణాత్. నైశబ్దోఽవధారణే. తథా చ తస్మిన్నేవ పరాత్మని శ్రవణమననాభ్యాం దర్శనసమానాకారధ్యానవిషయీకృతే సత్యేవ తత్ప్రసాదాదిదం సర్వం విదితం భవతి- అనుకూలత్వేన విదితం భవతి. సర్వం ప్రియం భవతీతి యావత్. ఆత్మనో దర్శనాత్మకవిజ్ఞానేనైవ సన్నిభూతికస్య నిరతిశయ ప్రియబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతి- నాన్యేన విత్తాదినేతి వాక్యార్థః. యద్వా - నిదిధ్యాసితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జగత్కారణత్వే సత్యేవ ధ్యేయత్వసిద్ధిస్స్యాత్ - * కారణం తు ధ్యేయ ఇత్యవధారణాత్. అతస్తస్య జగత్కారణత్వం లక్షణమాహ (ఆత్మనో వా ఇత్యాదినా) ఉపాదానోపాదేయయోరభేదాత్తస్మిన్నాత్మని జ్ఞాతే సర్వం విదితం భవతీత్యర్థః. శ్రవణమతివిజ్ఞానదర్శనాని జ్ఞానావస్థావిశేషాః. అత్ర సర్వమిదమితి శబ్దౌ స్థూలావస్థచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరౌ- సర్వశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ చరాచరవ్యపాశ్రయసకలశబ్దవాచ్యత్వస్య * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాదిత్యత్ర సమర్థితత్వాత్. ఆత్మశబ్దోఽపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరః - తస్య శరీరప్రతిసమ్బన్ధినియామకత్వాత్, సామర్థ్యాత్సూక్ష్మచిదచితోశ్శరీరత్వేన ప్రవేశాత్,. అతస్తయోరాత్మసర్వపదార్థయోరభేదాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతమిత్యుపపద్యతే. అనేన జగదుపాదానత్వముక్తం భవతి. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్త్వా సర్వోపాదానత్వకథనాత్ జగత్కారణత్వం సకలపరవిద్యానుయాయీత్యుక్తం భవతీతి వదన్తి. ౫

ఉ.— బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్త్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్త్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్త్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమాని భూతానీదగ్ం సర్వం యదయమాత్మా॥ ౬

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౭

శం.— నను కథమన్యస్మిన్ విదితేఽన్యద్విదితం భవతి నైష దోషః- న హ్యాత్మవ్యతిరేకేణాన్యత్కించిదస్తి. యద్యస్తి- న తద్విదితం స్యాత్. న త్వన్యదస్తి- ఆత్మైవ తు సర్వం. తస్మాత్సర్వమాత్మని విదితే విదితం స్యాత్. కథం పునరాత్మైవ సర్వమిత్యేతచ్ఛ్రావయతి - బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిస్తం పురుషం పరాదాత్ - పరాదధ్యాత్. పరాకుర్యాత్. కం. యోఽన్యత్రాత్మనః- ఆత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ. ఆత్మైవ న భవతీయం బ్రాహ్మణజాతిరితి తాం యో వేద- తం పరాదధ్యాత్సా బ్రాహ్మణజాతిరనాత్మస్వరూపేణ మాం పశ్యతీతి- పరమాత్మా హి సర్వేషామాత్మా. తథా- క్షత్త్రం- క్షత్త్రియజాతిః. తథా- లోకా దేవా భూతాని సర్వమిదం బ్రహ్మేతి. యాన్యనుక్రాన్తానీహ, సర్వాణ్యేతాని- సర్వాణ్యాత్మైవ- యదయమాత్మా- యోఽయమాత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనో జాయతే, ఆత్మన్యేవ లీయతే, ఆత్మమయం చ స్థితికాలే,- ఆత్మవ్యతిరేకేణాగ్రహణాదాత్మైవ సర్వం. ౬

ఆ.— ఆత్మని విదితే సర్వం విదితమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యక్తవిరోధం నిరాచష్టే (నైష దోష ఇతి) ఆత్మని జ్ఞాతే జ్ఞాతమేవ సర్వం తతోఽర్థాన్తరస్యాభావాదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (యదీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) పురుషం విశేషతో జ్ఞాతుం ప్రశ్నముపన్యస్య ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (కిమిత్యాదినా) పరాకరణే పురుషస్యాపరాధిత్వం దర్శయతి (అనాత్మేతి) పరమాత్మాతిరేకేణ దృశ్యమానామపి బ్రాహ్మణజాతిం స్వస్వరూపేణ పశ్యన్నపరాధీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఇదం బ్రహ్మేత్యుత్తరవాక్యానువాదః. తస్య వ్యాఖ్యానం (యాన్యనుక్రాన్తానీత్యాది) ఆత్మైవ సర్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్థితికాలే స్థితి- తస్మాదాత్మైవ సర్వం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాదితి యోజనా. ౬

రం.— నను కథమాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ - జగత స్తద్భిన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్య సర్వాత్మత్వమేవాహ (బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేదేత్యాదినా) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణవర్గః. క్షత్త్రాదిసహపాఠాత్. యః స్వాధికారీ బ్రాహ్మణవర్గం ఆత్మనోఽన్యత్ర- పరమాత్మనోఽన్యత్ర స్థితం. న తు పరమాత్మని స్థితం. అపరబ్రహ్మాత్మకం. స్వనిష్ఠం వేద- జానీయాత్. తం బ్రహ్మ స బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ పరాదాత్ - పరాకుర్యాత్. అభిభవేత్. ఆత్మనోఽన్యత్వేన- అబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగతో బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ తం తథావగన్తారం సంసారయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అతః సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమేవ స్వరూపమిత్యుక్తం భవతి- అబ్రహ్మాత్మకత్వస్య పతేః సంసారహేతుత్వోక్త్యా మిథ్యాజ్ఞానత్వనిర్ధారితి ద్రష్టవ్యం. క్షత్త్రం- క్షత్త్రియవర్గః. లోకాః- భూస్స్వర్గాదిలోకాః. దేవాః- ఆరాధ్యాస్తత్తల్లోకప్రాపకా దేవతాః. భూతాని - అచిత్సంసృష్టచేతనవర్గః. ఇతరత్స్పష్టార్థః. నన్వుక్తరీత్యా సర్వస్య బ్రహ్మధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వే బ్రహ్మాత్మకస్య శరీరభూతస్య జగతశ్శరీరిభూతబ్రహ్మవేద్యత్వాభిన్నత్వేన తథావిధబ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానాసంభవాత్ తస్మిన్విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితమితి సిద్ధాన్తో నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య సర్వస్యాపి తచ్ఛరీరత్వేన శరీరవాచినాం చ శబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వాత్ ఇదం సర్వమితి శబ్దాభ్యామపి పృథక్ పరిత్యక్తం తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి సర్వశరీరిణి బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తచ్ఛరీరభూతతయా తదన్తర్గతం చ సర్వమిదం జ్ఞాతం భవత్యేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్త్రమిత్యాది) అయమాత్మేతి యదుక్తం బ్రహ్మ- తదేవ బ్రహ్మక్షత్త్రలోకదేవాదిసర్వరూపం సర్వశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మని విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితం భవతి - ఏతత్సర్వశరీరకం బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యర్థ ఉపపద్యత ఇతి భావః. ౬

శం.— కథం పునరిదానీమిదం సర్వమాత్మైవేతి గృహీతుం శక్యతే. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేతి గమ్యతే. తత్ర దృష్టాన్త ఉచ్యతే. యత్స్వరూపవ్యతిరేకేణాగ్రహణం యస్య- తస్య తదాత్మత్వమేవ లోకే దృష్టం. స యథా- స ఇతి దృష్టాన్తో లోకే యథా. దున్దుభేః- భేర్యాదేర్హన్యమానస్య- తాడ్యమానస్య దణ్డాదినా న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ - బహిర్భూతాఞ్ఛబ్దవిశేషాన్. దున్దుభిశబ్దసామాన్యాన్నిష్కృష్టాన్దున్దుభిశబ్దవిశేషాన్న శక్నుయాద్గ్రహణాయ- గృహీతుం. దున్దుభేస్తు గ్రహణేన- శబ్దసామాన్యవిశేషణత్వేన దున్దుభిశబ్దాః ఏత ఇతి శబ్దవిశేషా గృహీతా భవన్తి- దున్దుభిశబ్దసామాన్యవ్యతిరేకేణాభావాత్తేషాం. దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- దున్దుభేరాహననం- ఆఘాతః. దున్దుభ్యాఘాతవిశిష్టస్య శబ్దసామాన్యస్య గ్రహణేన తద్గతా విశేషా గృహీతా భవన్తి- న తు త ఏవ నిర్భిద్య గృహీతుం శక్యన్తే- విశేషరూపేణాభావాత్తేషాం. తథా ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ స్వప్నజాగరితయోర్న కశ్చిద్వస్తువిశేషో గృహ్యతే- తస్మాత్ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావో యుక్తస్తేషాం. ౭

ఆ.— స్థిత్యవస్థాయాం సర్వస్యాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాతుమశక్యం- జ్ఞాపకాభావాదిత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) ఘటః స్ఫురతీత్యాది ప్రత్యయమాశ్రిత్య పరిహరతి (చిన్మాత్రేతి) న యథా దున్దుభేరిత్యాద వాక్యమవతారయతి (తత్రేతి) సర్వత్ర చిదతిరేకేణాసత్త్వం సప్తమ్యర్థః. దృ

ఉ.— ¶ స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

ష్టాన్తైర్వివక్షితం సఙ్గ్రహతి (యత్స్వరూపేతి) దున్దుభిదృష్టాన్తమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స యథేత్యాదినా) శబ్దవిశేషానేవ విశదయతి (దున్దుభీతి) కథం తర్హి దున్దుభిశబ్దవిశేషాణాం గ్రహణం- తదాహ (దున్దుభేస్త్వితి) దున్దుభిశబ్దసామాన్యస్యేతి యావత్. ఉక్తేఽర్థే దున్దుభ్యాఘాతస్యేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి) వాశబ్దార్థమాహ (తద్గతా విశేషా ఇతి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (న త్వితి) వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) తత్రైవ వస్తువిశేషగ్రహణసమ్భావనామభిప్రేత్య స్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం. ౭

రం.— ఏవం జగత్కారణత్వవిశిష్టపరమాత్మోపాసనాం విధాయ తదుపాసనోపకరణభూతమనః ప్రభృతికరణనియమనమాహ (స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీత ఇతి) దున్దుభేరిత్యనాదరే షష్ఠీ. గ్రహణశబ్ద ఇహ నిరోధపరః- ఉపాదాననిరోధయోర్ద్వయోరపి గ్రహణశబ్దవాచ్యత్వాత్. యథా గృహీతానిపుష్పాణి- గృహీతశ్చోర ఇతి. స యథా - సదృష్టాన్తో యథేత్యర్థః దున్దుభేర్హన్యమానస్య- దున్దుభౌ హన్యమానే బాహ్యాఞ్ఛబ్దాంస్తతో బహిర్నిస్సరతశ్శబ్దాన్గ్రహణాయ న శక్నుయాత్- న నిరోద్ధుం శక్నుయాదిత్యర్థః. కథం తర్హి నిరుణద్ధీత్యత్రాహ (దున్దుభేస్త్వితి) కిన్తు ఆహన్యమానం దున్దుభిమనుపేత్య దున్దుభేర్గ్రహణేన- శబ్దనిస్సరణాధారభూతదున్దుభినిరోధేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- తదాహన్తృపురుషస్య నిరోధేన వా శబ్దో గృహీతః- భేర్యానిస్సరన్తశ్శబ్దా నిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః. దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి కర్తరి క్తః. భేరీదణ్డయోరన్యతరనిరోధేన తత్సంయోగనిరోధద్వారా భేరీశబ్దా యథా నిరుధ్యన్తే - ఏవమిన్ద్రియేషు విషయగణే వ్యాప్రియమాణేషు బాహ్యార్థానుభవో దుర్నిరోధః- తస్మాద్విషయాపసరణేన వా ఇన్ద్రియనిరోధేన వా విషయేన్ద్రియసంయోగనిరోధద్వారా పరమాత్మసాక్షాత్కారవిరోధిబాహ్యార్థజ్ఞానం నిరుధ్యత ఇత్యర్థః. ఏవం నిరుధ్య నిదిధ్యాసితవ్యో ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తం భవతి- న సమానాకారావిచ్ఛిన్న పరమాత్మస్మృతిసన్తానం సాధయేదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— తథా- స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య- శబ్దేన సంయోజ్యమానస్య. ఆపూర్యమాణస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాదిత్యేవమాది పూర్వవత్. ౮

ఆ.— తథా- దున్దుభిదృష్టాన్తవదితి యావత్. శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేనేత్యాది వాక్యమాదిశబ్దార్థః. *దున్దుభేస్తు గ్రహణేనేత్యాదివాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) ౮

రం.— (శఙ్ఖధ్మానస్యేతి) నప్త్రాదిత్వాత్తృజన్తనిపాతనాత్కర్తరి ల్యుట్ శఙ్ఖధ్మాతురిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— తథా- వీణాయై వాద్యమానాయై- వీణాయా వాద్యమానాయాః. అనేకదృష్టాన్తోపాదానమిహ సామాన్యబహుత్వఖ్యాపనార్థం. అనేకే హి విలక్షణాశ్చేతనాచేతనరూపాః సామాన్యవిశేషాః- తేషాం పారమ్పర్యగత్యా యథైకస్మిన్మహాసామాన్యేఽన్తర్భావః- తథా ప్రజ్ఞానఘనే. కథం నామ ప్రదర్శయితవ్య ఇతి. దున్దుభిశఙ్ఖవీణాశబ్దసామాన్యవిశేషాణాం యథా శబ్దత్వే ఏవం స్థితికాలే తావత్సామాన్యవిశేషావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మైకత్వం శక్యమవగన్తుం. ౯

ఆ.— తథేతి దృష్టాన్తద్వయపరామర్శః. ఏకేనైవ దృష్టాన్తేన వివక్షితార్థసిద్ధౌ కిమిత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకే హి) ఇహేతి జగదుచ్యతే. శ్రుతిర్వా. సామాన్యబహుత్వమేవ స్ఫుటయతి (అనేకే హీతి) తేషాం స్వస్వసామాన్యేఽన్తర్భావే సిద్ధే తథా బ్రహ్మణి సర్వవసానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) కథమిత్యస్మాత్పూర్వం తథేత్యధ్యాహారః. ఇతి మన్యతే శ్రుతిరితి శేషః. విమతం నాత్మాతిరేకే- తదతిరేకేణాగృహ్యమాణత్వాత్. యద్యదతిరేకేణాగృహ్యమాణం- తత్తదతిరేకేన భవతి- యథా దున్దుభ్యాదిశబ్దాస్తత్సామాన్యాతిరేకేణాగృహ్యమాణా న తదతిరేకేణ సన్తీత్యనుమానం వివక్షన్నాహ (దున్దుభీతి) శబ్దత్వే- అన్తర్భావస్తథా ప్రజ్ఞానఘనే సర్వం జగదన్తర్భవతీతి శేషః. దృష్టాన్తత్రయమవష్టభ్య నిష్కృష్టమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౯

రం.— (స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై ఇత్యాది) అత్ర వీణాయై ఇతి చతుర్థీ షష్ఠ్యర్థే. ఛాన్దసో విభక్తివ్యత్యయః. వీణావాదస్యేతి కర్తరి కః. సర్వం పూర్వవత్. ౯

¶ శఙ్ఖధ్మానస్య వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవా అరేస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసఃపురాణంవిద్యాఉపనిషదశ్శ్లోకాఃసూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౦

శం.— ఏవముత్పత్తికాలే ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మైవాసీదితి శక్యమవగన్తుం. యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గధూమాఙ్గారార్చిషాం ప్రాగ్విభాగాదగ్నిరేవేతి భవత్యగ్న్యేకత్వం- ఏవంజగన్నామరూపవికృతం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రజ్ఞానఘనఏవేతియుక్తంగ్రహీతుమిత్యేతదుచ్యతే- సయథార్ద్రైధాగ్నేః- ఆర్ద్రైరేధోభిరిద్ధోఽగ్నిరార్ద్రైధాగ్నిః. తస్మాదభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమాః-పృథక్- నానాప్రకారం. ధూమగ్రహణంవిస్ఫులిఙ్గాదిప్రదర్శనార్థం. ధూమవిస్ఫులిఙ్గాదయోవినిశ్చరన్తి. ఏవం- యథాయందృష్టాన్తః అరే- మైత్రేయి. అస్య- పరమాత్మనః ప్రకృతస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతత్- నిశ్వసితమివనిశ్వసితం. యథాఽప్రయత్నేనైవపురుషనిశ్వాసోభవతి- ఏవంవాఅరే. కింతన్నిశ్వసితమివతతోజాతమితి. ఉచ్యతే-యదృగ్వేదోయజుర్వేదఃసామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసః- చతుర్విధంమన్త్రజాతం. ఇతిహాసఇత్యుర్వశీపురూరవసోఃసంవాదాదిః *ఉర్వశీహాప్సరాఇత్యాది బ్రాహ్మణమేవ. పురాణం- *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాది. విద్యా- దేవజనవిద్యా. వేదస్సోయం. ఇత్యాదిః. ఉపనిషదః- ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాః. శ్లోకాః- బ్రాహ్మణప్రభవామన్త్రాః *తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయః. సూత్రాణి- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యానివేదే. యథా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని- మన్త్రవివరణాని. వ్యాఖ్యానాని- అర్థవాదాః. అథవా- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవివరణాన్యనువ్యాఖ్యానాని. యథాచతుర్థాధ్యాయే *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యస్య, యథావా *అన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేదయథాపశురేవమిత్యస్యాయమేవాధ్యాయశేషః మన్త్రవివరణానివ్యాఖ్యానాని. ఏవమష్టవిధంబ్రాహ్మణం. ఏవంమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేవగ్రహణం. నియతరచనావతోవిద్యమానస్యైవవేదస్యాభివ్యక్తిః పురుషనిశ్వాసవత్. నచపురుషబుద్ధిప్రయత్నపూర్వకః- అతఃప్రమాణంనిరపేక్షఏవస్వార్థే. తస్మాద్యత్తేనోక్తంతత్తథైవప్రతిపత్తవ్యమాత్మనశ్శ్రేయఇచ్ఛద్భిర్జ్ఞానంవాకర్మవేతి. నామప్రకాశవశాహిరూపస్యవిక్రియావ్యవస్థా. నామరూపయోరేవహిపరమాత్మోపాధిభూతయోర్వ్యాక్రియమాణయోఃసలిలఫేనవత్తత్త్వాన్యత్వేనానిర్వక్తవ్యయోఃసర్వావస్థయోఃసంసారత్వమిత్యతోనామ్నఏవనిశ్వసితత్వముక్తం- తద్వచనేనైవేతరస్యనిశ్వసితత్వసిద్ధేః. అథవా- సర్వస్యద్వైతజాతస్యావిద్యావిషయత్వముక్తం *బ్రహ్మతంపరాదాత్ *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. తేనవేదస్యాప్రామాణ్యమాశఙ్క్యతే. తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమిదముక్తం- పురుషనిశ్వాసవదప్రయత్నోత్థితత్వాత్ప్రమాణంవేదః- నయథాన్యోగ్రన్థఇతి. ౧౦

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (ఏవమిత్యాదినా) స్థితికాలవదిత్యేవంశబ్దార్థః. తత్రవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (ఇత్యేతదితి) మహతః- అనవచ్ఛిన్నస్య. భూతస్య- పరమార్థస్యేతియావత్. నిశ్వసితమివేత్యుక్తంవ్యనక్తి (యథేతి) అరే - మైత్రేయి. తతోజాతమితిసమ్బన్ధః. తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంవిశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ఇతిహాసఇతి- బ్రాహ్మణమేవేతిసమ్బన్ధః. సంవాదాదిరిత్యాదిపదేన ప్రాణసంవాదాదిగ్రహణం. అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * అసదేవేదమగ్ర ఆసీదితిగృహ్యతే. దేవజనవిద్యా- నృత్యగీతాదిశాస్త్రం. వేదస్సోయం- వేదాద్బహిర్నభవతీత్యర్థః. ఇత్యాద్యా - విద్యేతిసమ్బన్ధః. ఆదిశబ్దఃశిల్పశాస్త్రసఙ్గ్రహార్థః. ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాఇత్యత్రాదిశబ్దః * సత్యస్యసత్యమిత్యుపనిషత్సఙ్గ్రహార్థః. తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయఇత్యత్రాదిశబ్దేన * తదప్యేషశ్లోకోభవతిఅసన్నేవసభవతీత్యాదిగృహ్యతే. ఇత్యాదీనీత్యాదిపదం * అథయోన్యాందేవతాముపాస్తే * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిగ్రహీతుం. అర్థవాదేషువ్యాఖ్యానపదప్రవృత్తౌహేత్వభావంశఙ్కిత్వాపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇతిహాసాదిశబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏవమితి) బ్రాహ్మణం - ఇతిహాసాదిపదవేదనీయమితిశేషః. ఋగాదిశబ్దానామితిహాసాదిశబ్దానాంచప్రసిద్ధార్థత్యాగేకోహేతురిత్యాశఙ్క్యనిశ్వసితశ్రుతిరితిహాసాదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్యాగేహేతుః- పరిశేషస్త్వన్యత్రేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంమన్త్రేతి) ననుప్రథమేకాణ్డేవేదస్యానిత్యత్వేనప్రామాణ్యంస్థాపితం - తదనిత్యత్వేతద్ధానిరిత్యతఆహ (నియతేతి) నేత్యాదౌవేదోపిశేష్యతే. * కల్పాన్తేష్వన్తర్హితాన్వేదానిత్యాదివాక్యాన్నియతరచనావత్త్వంవేదస్యగమ్యతే, *అనాదినిధనానిత్యాదేశ్చసనాతనత్వంతస్యనిశ్చీయతే. నచకృతకత్వాదప్రామాణ్యం- ప్రత్యక్షాదావ్యభిచారాత్. నచపౌరుషేయత్వాదనపేక్షత్వహేత్వభావాదప్రామాణ్యం- బుద్ధిపూర్వప్రణీతత్వాభావేనతత్సిద్ధేః. నచోన్మత్తవాక్యసాదృశ్యం- అబాధితార్థత్వాదితిభావః. సిద్ధేవేదస్యప్రామాణ్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నామప్రపఞ్చసృష్టిరేవాత్రాపదిష్టా- నరూపప్రపఞ్చసృష్టిః. సాచోపదేష్టవ్యా- సృష్టిపూర్వోత్తరత్వానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యద్యపినామతన్త్రారూపసృష్టిరితినామసృష్టివచనేనరూపసృష్టిరర్థాదుక్తా- తథాపిసర్వసంసారసృష్టిర్నోక్తా- నామరూపయోరేవసంసారత్వేప్రాక్తత్సృష్టేఃసంసారోనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపయోరితి) సర్వావస్థయోః- వ్యక్తావ్యక్తావస్థయోరితియావత్. నామప్రపఞ్చస్యైవాత్రసృష్టిరుపపాదితాముపసంహరతి (ఇతీతి) అశక్యార్థంస్ఫుటయతి (తద్వచనేనేతి) నిశ్వసితశ్రుతింవిధాన్తరేణావతారయతి (అథవేత్యాదినా) మిథ్యాత్వేఽపిప్రతిబిమ్బవత్ప్రామాణ్యసమ్భవా, దున్మత్తాదివాక్యానాంచమిథ్యాజ్ఞానాధీనప్రయత్నజన్యత్వేనామానత్వా, ద్వేదస్యతదభావా, ద్విషయావ్యభిచారా, చ్చనాప్రామాణ్యమిత్యాహ (తదాశఙ్కేతి) అన్యోగ్రన్థః-బుద్ధాదిప్రణీతస్సర్వజ్ఞకామాద్యైత్యం వస్త్వైదిత్యాదిః. ౧౮

రం.— పూర్వంపరమాత్మనస్సామాన్యేనోక్తం సర్వకారణత్వంప్రపఞ్చయతి (సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చ

ఉ.— స యథా సర్వాసామపాꣳ సముద్ర ఏకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ రసానాం జిహ్వైకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ గన్ధానాꣳ నాసికే ఏకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ శబ్దానాꣳ శ్రోత్రమేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ సఙ్కల్పానాꣳ మన ఏకాయనమేవꣳ సర్వాసాꣳ విద్యానాꣳ హృదయమేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ కర్మణాꣳ హస్తావేకాయనమేవꣳ సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ విసర్గాణాꣳ పాయురేకాయనమేవꣳ సర్వేషామధ్వనాꣳ పాదావేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ వేదానాꣳ వాగేకాయనమ్॥ ౧౧

రస్తీత్యాదినా) ఏతచ్ఛబ్దః అకారాన్తః ఇన్ధనవాచీ. ఆర్ద్రైధవిశిష్టాగ్నిగ్రహణం బ్రహ్మణ ఏవ చిదచిద్విశిష్టస్య సఙ్కల్పవిశిష్టస్యోపాదానత్వం నిమిత్తత్వజ్ఞాపనార్థం. అగ్నిర్హి ధూమోత్పత్తావాష్పేన నిమిత్తం, మిన్ధనవిశిష్టత్వేన తూపాదానం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. అభ్యాహితాత్ - ఆధ్మాపనేజనాదినా ప్రవర్తితాదిత్యర్థః. పృథగ్ధూమాః నానాప్రకారా విశ్చరన్తి - నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. స యథా - స దృష్టాన్తో యథా. ఏవం వా - ఏవమేవ అరే - మైత్రేయి. అస్య - పూర్వోక్తస్య జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతస్య మహతో భూతస్య - పరమాత్మనో నిశ్వసితం - నిశ్వాసవదనాయాసేనైవ తస్మాదుద్గతం. కిం తత్. ఏతత్ - వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. తదేవాహ (యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాదినా) ఇతిహాసః - రామాయణాదిః. పురాణం - విష్ణుపురాణాది. విద్యాః - చతుష్షష్టివిద్యాః. ఉపనిషదః - ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః - స్మృతిరూపాః. సూత్రాణి - బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని - భాష్యవ్యాఖ్యానాని, వ్యాఖ్యానాని - భాష్యరూపాణి. ఋగ్వేద ఇత్యాదియద్యదస్తి - ఏతాని సర్వాణి భగవతోఽస్యైవ నిశ్వసితాని - అయత్నేన తదుద్గతానీత్యర్థః. యద్యపి సూత్రస్మృతిపురాణాదయో వ్యాసాద్యుద్గతా ఇతి పురాణేషు ప్రసిద్ధిః - తథాపి తేషాం భగవదంశత్వాద్భగవన్నిశ్వసితత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర యద్యపి వాచకశబ్దసృష్టిమాత్రముక్తం - తథాపి షష్ఠే మైత్రేయీబ్రాహ్మణే తు * ఇష్టం హుతమాశితం పాయితమిత్యాదినా భోగ్యభోగస్థానభోక్తృవర్గరూపవాచ్యసృష్టేరుక్తత్వాత్, అనుక్తస్యాన్యతో గ్రాహ్యత్వాచ్చ, అత్రాపి వాచ్యస్య సృష్టిరుక్తేతి ద్రష్టవ్యం. అనేన పూర్వం సామాన్యతో నిర్దిష్టం జగత్కారణత్వం వివృతం భవతి. ౧౦

శం.— కిం చాన్యత్ - న కేవలం స్థిత్యుత్పత్తికాలయోరేవ ప్రజ్ఞానఘనవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వం - ప్రలయకాలే చ జలబుద్బుదఫేనాదీనామివ సలిలవ్యతిరేకేణాభావః - ఏవం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ తత్కార్యాణాం నామరూపకర్మణాం తస్మిన్నేవ లీయమానానామభావః. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ - ప్రలయప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తః. స ఇతి దృష్టాన్తః. యథా - యేన ప్రకారేణ సర్వాసాం - నదీవాపీతటాకాదిగతానామపాం సముద్రః - అబ్ధిరేకాయనం - ఏకగమనం. ఏకప్రలయః. అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం సర్వేషాం స్పర్శానాం - మృదుకర్కశకఠినపిచ్ఛిలాదీనాం వాయ్వాత్మభూతానాం త్వగేకాయనం - త్వగితి - త్వగ్విషయం స్పర్శసామాన్యమాత్రం. తస్మిన్ ప్రవిష్టాః స్పర్శవిశేషాః ఆప ఇవ సముద్రం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతా భవన్తి. తస్యైవ హి తే సంస్థానమాత్రా ఆసన్. తథా తదపి స్పర్శసామాన్యమాత్రం త్వక్ఛబ్దవాచ్యం మనస్సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యమాత్రే త్వగ్విషయ ఇవ స్పర్శవిశేషాః ప్రవిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతం భవతి. ఏవం మనోవిషయోఽపి బుద్ధివిషయసామాన్యమాత్రే ప్రవిష్టః తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతో భవతి. విజ్ఞానమాత్రమేవ భూత్వా ప్రజ్ఞానఘనే పరే బ్రహ్మణి ఆప ఇవ సముద్రే ప్రలీయతే. ఏవం పరమ్పరాక్రమేణ శబ్దాదౌ సహ గ్రాహకేణ కరణేన ప్రలీనే ప్రజ్ఞానఘనే ఉపాధ్యభావాత్ సైన్ధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసమనన్తరమపారం నిరన్తరం నిరఞ్జనం బ్రహ్మ వ్యవతిష్ఠతే. తస్మాదాత్మైవైకమద్వయమితి ప్రతిపత్తవ్యం. తథా - సర్వేషాం గన్ధానాం - పృథివీవిశేషాణాం నాసికే - ఘ్రాణవిషయసామాన్యం. తథా - సర్వేషాం రసానాం - అబ్విశేషాణాం జిహ్వేన్ద్రియవిషయసామాన్యం. తథా రూపాణాం - తేజోవిశేషాణాం చక్షుర్విషయసామాన్యం. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యం పూర్వవత్. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యానాం మనోవిషయసామాన్యే సఙ్కల్పే. మనోవిషయసామాన్యస్యాపి బుద్ధివిషయసామాన్యే విజ్ఞానమాత్రే. విజ్ఞానమాత్రం భూత్వా పరస్మిన్ ప్రజ్ఞానఘనే ప్రలీయతే. తథా కర్మేన్ద్రియాణాం విషయాః వదనాదానగమనవిసర్గానన్దవిశేషాస్తత్క్రియాసామాన్యేష్వేవ ప్రవిష్టా న విభాజ్యా భవన్తి సముద్ర ఇవాబ్విశేషాః. తాని చ సామాన్యాని ప్రాణమాత్రం. ప్రాణశ్చ ప్రజ్ఞానమాత్రం. ఏవం * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి కౌషీతకినోఽధీయతే. నను సర్వత్ర విషయస్యైవ ప్రలయోఽభిహితః - న తు కరణస్య - తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. బాఢం. కిం తు విషయసమానజాతీయం కరణం మన్యతే శ్రుతిః - న తు జాత్యన్తరం. విషయస్యైవ స్వాత్మగ్రాహకత్వేన సంస్థానాన్తరం కరణం నామ - యథా రూపవిశేషస్యైవ సంస్థానం ప్రదీపః కరణం సర్వరూపప్రకాశనే. ఏవం సర్వవిషయవిశేషాణామేవ స్వాత్మవిశేషప్రకాశకత్వేన సంస్థానాన్తరాణి కరణాని - ప్రదీపవత్. తస్మాన్న కరణానాం పృథక్ప్రలయే యత్నః కార్యః - విషయసామాన్యాత్మకత్వాద్విషయప్రలయేనైవ ప్రలయః సిద్ధో భవతి కరణానామితి. ౧౧

ఆ.— స యథా సర్వాసామపామిత్యాదిసమనన్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (కిం చాన్యదితి) తదేవ వ్యాకరోతి (న కేవలమితి) ప్రలయకాలే చ ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (జలేతి) తథాపి ప్రజ్ఞానమనేకమేవం స్యాత్ - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సత్యజ్ఞానాదివాక్యాద్బ్రహ్మణస్సన్మాత్రత్వాదిత్యర్థః. యథోక్తం బ్రహ్మ చేత్ప్రతిపత్తవ్యం - కిమితి తర్హి **స యథేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛేషత్వేన ప్రలయం దర్శయితుం దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (అత ఆహేతి) ప్రలీయతేఽస్మిన్నితి ప్రలయః. ఏ**

ఉ.— ¶సయథా సైన్ధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఉదకమేవానువిలీయేత నహాస్యోద్గ్రహణాయేవ స్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీత లవణమేవైవం వా అర ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ। ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥౧౨

కశ్చాసౌ ప్రలయశ్చేత్యేక ప్రళయః. తటాకాదిగతానామపాం కుతః సముద్రే లయ,- నహి తాసాం తేన సజాతీయత్వాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిధాగతి) అత్ర హి సముద్రశబ్దేన జలసామాన్యముచ్యతే- తద్వ్యతిరేకేణ చ జలవిశేషాణాముద్భావో వివక్షితః- తేషాం తత్సామాన్యమాత్రత్వాత్. అతశ్చాసామస్మిన్న విభాగస్య ప్రాప్తిరితి సముద్రే విభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. (పిచ్ఛిలాదీనామితి) ఆదిశబ్దేనానుక్తస్పర్శవిశేషాః సర్వే గృహ్యన్తే. విషయాణామిన్ద్రియకార్యత్వాభావాత్కుతః స్పర్శానాం త్వచి విలయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వగితి) స్పర్శవిశేషాణాం స్పర్శసామాన్యే నర్భావం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్నితి) తథాపి నమస్తస్య జగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాద్బ్రహ్మత్వమిత్యేతత్కథం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య పరమ్పరయా బ్రహ్మణి సర్వప్రవిలయం దర్శయితుం క్రమమనుక్రామతి (తథేతి) మనసి సతి విషయవిషయిభావస్య దర్శనాద్, అసతి చాదర్శనాత్, మనస్సఙ్కల్పితమాత్రం విషయజాతమితి తస్య తద్విషయమాత్రే ప్రవిష్టస్య తదతిరేకేణాసత్త్వమిత్యర్థః. సఙ్కల్పస్యాధ్యవసాయపారతన్త్ర్యదర్శనాదధ్యవసాయాత్మికాయాం చ బుద్ధౌ తద్విషయస్య పూర్వవదనుప్రవేశాత్, తత్సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమనస్సఙ్కల్పితత్వాత్తస్య సఙ్కల్పాత్మకే మనస్యన్తర్భావాత్, తస్య చ లక్ష్యమనో విషయసామాన్యస్య బుద్ధివిషయసామాన్యే ప్రవిష్టస్య తద్వ్యతిరేకేణాసత్త్వమిత్యాహ (ఏవమితి) సర్వం జగదుక్తేన న్యాయేన బుద్ధిమాత్రం భూత్వా *తద్యథేచ్ఛాప నఆత్మనీతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణి పర్యవస్యతీత్యాహ (విజ్ఞానమాత్రమితి) ననుజగదిదం విలీయమానం శక్తిశేషమేవ విలీయతే- తత్త్వజ్ఞానాదృతే తస్య నిశ్శేషనాశానాశ్రయణాత్. తథా చ కుతో బ్రహ్మైకరసస్య ప్రతిపత్తిః - అత ఆహ (ఏవమితి) శక్తిశేషలయే పి తస్యాః దుర్నిరూపత్వాద్వస్తునైకరసస్య ధీరవిరుద్ధేతి భావః. ఏకాయనప్రక్రియా తత్సర్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఘ్రాణవిషయసామాన్యమిత్యాదావేకాయనమితి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరత్ర ప్రతిపర్యాయం బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తత్రాహ (తథేతి) యథా సర్వేషు పర్యాయేషు బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తథోచ్యత ఇతి యావత్. (పూర్వవదితి) త్వగ్విషయసామాన్యవదిత్యర్థః. సఙ్కల్పే లయ ఇతి శేషః. విజ్ఞానమాత్ర ఇత్యత్రాపి తథైవ. ఏవం సర్వేషాం కర్మణామిత్యాదేరర్థమాహ (తథా కర్మేన్ద్రియాణామితి) క్రియాసామాన్యానాం సూత్రాత్మసంస్థాస భేదత్వమభ్యుపేత్యాహ (తాసు చేతి) క్రియాజ్ఞానశక్త్యోశ్చ ద్రుపాధిభూతయోరాశ్చిద భేదాద భేదమభిప్రేత్య ప్రాణశ్చేత్యాదినా భావ్యం. తత్ర తయోరన్యోన్యాభేదే మానమాహ (యో వా ఇతి) శ్రుతిముఖాన్తరణలయోన ప్రతిభాతి - స్వయం చ వ్యాఖ్యాయతే- తత్ర కో హేతురితి పృచ్ఛతి (నన్వితి) శ్రుత్యా కరణలయస్యానుక్తత్వమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) పృష్టమభిప్రాయం ప్రకటయతి (కింత్వితి) కరణస్య విషయసాజాత్యం వివృణోతి (విషయస్యైవేతి) కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానుమానం సూచయతి (ప్రదీపవదితి) చక్షుస్తైజసం- రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాదీన్యనుమానాని శాస్త్రప్రకాశికాయామధిగన్తవ్యాని. కరణానాం విషయసాజాత్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పృథక్- విషయప్రళయాదితి శేషః. ఏకాయనప్రక్రియా సమాప్తా వితి శబ్దః. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రథమోక్తం జగత్కారణత్వం విశదయిత్వా తదనన్తరం సామాన్యేన * సయథా దున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యాదినోక్తం పరోపాసనోపకరణభూతకరణగ్రామనియమనం విశదయతి (సయథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమేవం సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమిత్యాదినా) సముద్రస్య సర్వాసామపామేకాయనత్వం నామ తదుపాదాతృత్వమేవ- ఏవం త్వచస్సర్వస్పర్శానామేకాయనత్వం నామ తదుపాదాతృత్వం. తత్శ్చాయమర్థః - యథా సముద్రో భూయసీరపో బహుధావిశతీర్గృహ్ణాతి, తాభిః కదాచిదపి న పూర్యతే చ- ఏవం త్వగిన్ద్రియమసఙ్ఖ్యాకాన్ బహుధా ప్రాప్నువతః స్పర్శవిశేషాన్ గృహ్ణాతి, తైః కదాచిదపి న తృప్యతి, చ- తతశ్చ త్వగిన్ద్రియస్య స్పర్శవిషయకవ్యాపారా అనన్తా ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (సర్వాసాం విద్యానాం హృదయమితి) అవస్థావిశేషవిశిష్టం మన ఏవ హృదయమిత్యుచ్యతే. అధ్వనాం- అధ్వగమనానామిత్యర్థః. శిష్టస్య స్పష్టోర్థః. తతశ్చైకైకేన్ద్రియవృత్తివిశేషా అనన్తాః - తతశ్చాత్మసాక్షాత్కారార్థినా ఏతే వృత్తివిశేషా నిరోద్ధవ్యా ఇత్యభిప్రాయః. తతశ్చ * సయథా దున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యనేనోక్తం బ్రహ్మోపాసనోపయోగికరణగ్రామనియమనం వివృతం భవతి. ౧౧

శం.— తత్ర * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర హేతురభిహితః ఆత్మసామాన్యత్వమాత్మజత్వమాత్మప్రళయత్వం చ, తస్మాదుత్పత్తిస్థితిప్రళయకాలేషు ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైవాత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతం యత్- తత్తర్కతః సాధితం. స్వాభావికోయం ప్రళయ ఇతి పౌరాణికా వదన్తి. యస్తు బుద్ధిపూర్వకః ప్రళయో బ్రహ్మవిదాం బ్రహ్మవిద్యానిమిత్తః- అయమాత్యన్తిక ఇత్యాచక్షతే. అవిద్యానిరోధద్వారేణ యో భవతి- తదర్థోయం విశేషారమ్భః. తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (సయథేతి) సైన్ధవఖిల్యః- సిన్ధోర్వికారః సైన్ధవః. సిన్ధుశబ్దేనోదకమభిధీయతే- స్యన్దనాత్సిన్ధురుదకం. తద్వికారస్తత్ర భవో వా సైన్ధవశ్చాసౌ ఖిల్యశ్చేతి సైన్ధవఖిల్యః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్ప్రత్యయః. ఉదకే- సిన్ధౌ స్వయోనౌ ప్రాస్తః- ప్రక్షిప్తః ఉదకమేవ విలీయమానమనువిలీయేత. యత్తద్భౌమతేజస్సంపర్కాత్కాఠిన్యప్రాప్తిః ఖిల్యస్య స్వయోనిసంపర్కాదపగచ్ఛతి- తదుదకస్య విలయనం. తదను సైన్ధవఖిల్యో విలీయత ఇత్యుచ్యతే; తదేతదాహ (ఉదకమేవానువిలీయేతేతి) (నహ) నైవాస్య-ఖిల్య

¶ నహాస్యోద్గ్రహణాయైవ స్యాదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్యోద్గ్రహణాయ- ఉద్ధృత్యపూర్వవద్గ్రహణాయ గృహీతుం నైవ సమర్థః కశ్చిదప్యత్యన్తనిపుణోఽపి. ఇహశబ్దోఽనర్థకః. గ్రహణాయ నైవ సమర్థః. క
స్మాత్. యతో యతః- యస్మాద్యస్మాద్దేశాత్ తదుదకమాదాయ- గృహీత్వాస్వాదయేత్. లవణాస్వాదమేవ తదుదకం- నతు ఖిల్యభావః. యథాయం దృ
ష్టాన్తః- ఏవమేవ తు అరే- మైత్రేయి ఇదం- పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతం. యస్మాన్మహతో భూతాదవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నా సతీ కార్యకరణోపాధిస
మ్బన్ధాత్ ఖిల్యభావమాపన్నాసి, మర్త్యా జన్మమరణాశనాయాపిపాసాదిసంసారధర్మవత్యసి, నామరూపకార్యాత్మికాఽముష్యాన్వయాఽహమితి. స ఖి
ల్యభావస్తవ కార్యకరణభూతోపాధిసంపర్కభ్రాన్తిజనితో మహతి భూతే స్వయోనౌ మహాసముద్రస్థానీయే పరమాత్మన్యజరేఽమరేఽభయే శుద్ధే సైన్ధవ
ఘనవదేకరసే ప్రజ్ఞానఘనేఽనన్తేఽపారేఽనన్తరేఽవిద్యాజనితభ్రాన్తిభేదవర్జితే ప్రవేశితః. తస్మిన్ ప్రవిష్టే స్వయోనిగ్రస్తే ఖిల్యభావేఽవిద్యాకృతే
భేదభావే ప్రణాశితే ఇదమేకమద్వైతం మహద్భూతం. మహచ్చ తద్భూతం చ మహద్భూతం. సర్వమహత్తరత్వాదాకాశాదికారణత్వాచ్చ. భూతం-
త్రిష్వపి కాలేష్వస్వరూపావ్యభిచారాత్ సర్వదైవ పరినిష్పన్నమితి. త్రైకాలికో నిష్ఠాప్రత్యయః. అథవా- భూతశబ్దః పరమార్థవాచీ. మహచ్చ పారమా
ర్థికం చేత్యర్థః. లౌకికం తు యద్యపి మహద్భవతి- స్వప్నమాయాకృతం హిమవదాదిపర్వతోపమం న పరమార్థవస్తు. అతో విశినష్టి- ఇదం చ మహచ్చ త
ద్భూతం చేతి. అనన్తం- నాస్యాన్తో విద్యత ఇత్యనన్తం. కదాచిదాపేక్షికం స్యాదిత్యతో విశినష్టి (అపారమితి) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. విజ్ఞానం చ తద్ఘనశ్చే
తి విజ్ఞానఘనః ఘనశబ్దో జాత్యన్తరప్రతిషేధార్థః- యథా సువర్ణఘనోఽయోఘన ఇతి. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. నాన్యజ్జాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత
ఇత్యర్థః యదీదమేకమద్వైతం పరమార్థతః స్వచ్ఛం సంసారదుఃఖాసమ్పృక్తం- కిన్నిమిత్తోఽయం ఖిల్యభావః ఆత్మనో జాతో మ్రియే సుఖీ దుఃఖ్యహం మ
మేత్యేవమాదిలక్షణోఽనేకసంసారధర్మోపద్రుత ఇతి ఉచ్యతే- ఏతేభ్యో భూతేభ్యః - యాన్యేతాని కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని నామరూపాత్మ
కాని సలిలఫేనబుద్బుదోపమాని స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః సలిలోపమస్య, యేషాం విషయపర్యన్తానాం ప్రజ్ఞానఘనే బ్రహ్మణి పరమార్థవివేకజ్ఞానేన ప్రవి
లాపనముక్తం నదీసముద్రవత్,- ఏతేభ్యః- హేతుభూతేభ్యో భూతేభ్యః సత్యశబ్దవాచ్యేభ్యస్సముత్థాయ - సైన్ధవఖిల్యవద్, యథాద్భ్యస్సూర్యచన్ద్రాది
ప్రతిబిమ్బో, యథా వాఽస్వచ్ఛస్య స్ఫటికస్యాలక్తకాద్యుపాధిభ్యో రక్తాదిభావః,- ఏవం కార్యకరణభూతభూతోపాధిభ్యో విశేషాత్మఖిల్యభావేన సము
త్థాయ. యేభ్యో భూతేభ్య ఉత్థితః - తాని యదా కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని భూతాన్యాత్మనో విశేషాత్మఖిల్యహేతుభూతాని శాస్త్రాచార్యోప
దేశేన బ్రహ్మవిద్యయా నదీసముద్రవత్ప్రవిలాపితాని వినశ్యన్తి సలిలఫేనబుద్బుదాదివత్- తేష్వనువినశ్యత్స్వను విశేషాత్మఖిల్యభావో వినశ్యతి - యథో
దకాలక్తకాదిహేత్వపనయే సూర్యచన్ద్రస్ఫటికాదిప్రతిబిమ్బో వినశ్యతి. చన్ద్రాదిస్వరూపమేవ పరమార్థతో వ్యవతిష్ఠతే- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనమనన్తమ
పారం స్వచ్ఛం వ్యవతిష్ఠతే. న తత్ర ప్రేత్య విశేషసంజ్ఞాస్తి కార్యకరణసఙ్ఘాతేభ్యో విముక్తస్యేతి. ఏవమరే- మైత్రేయి బ్రవీమి నాస్తి విశేషసంజ్ఞేత్యహ
మసావముష్యపుత్రో మమేదం క్షేత్రం ధనం సుఖీ దుఃఖీత్యేవమాదిలక్షణా - అవిద్యాకృతత్వాత్తస్యాః, అవిద్యాయాశ్చ బ్రహ్మవిద్యయా నిరన్వయ
తో నాశితత్వాత్కుతో విశేషసంజ్ఞాసంభవో బ్రహ్మవిదశ్చైతన్యస్వభావావస్థితస్య. శరీరావస్థితస్యాపి విశేషసంజ్ఞా నోపపద్యతే- కిం పునః కార్యకరణవిము
క్తస్య సర్వత ఇతి హోవాచ- ఉక్తవాన్ కిల పరమార్థదర్శనం మైత్రేయ్యై భార్యాయై యాజ్ఞవల్క్యః. ౧౨

ఆ.— స యథా సైన్ధవఖిల్య ఇత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్ సన్దర్భే తత్రేత్యుచ్యతే. ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే పూ
ర్వోక్తం హేతుమనూద్య సాధ్యసిద్ధిం ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) ఉక్తహేతోః. యథోక్తం బ్రహ్మైవ సర్వమిదం జగదితి యత్ప్రతిజ్ఞాతం *ఇదం సర్వం య
దయమాత్మేతి తత్పూర్వోక్తదృష్టాన్తప్రబన్ధరూపతర్కవశాత్ సాధితమితి యోజనా. ఉత్తరవాక్యస్య విషయపరిశేషార్థముక్తప్రశ్నయోః సౌత్రాణికసమ్మతిమా
హ (స్వాభావిక ఇతి) కార్యాణాం ప్రకృతావాత్మత్వం స్వాభావికత్వం. ప్రళయాన్తరేఽపి తేషాం సమ్మతిం సఞ్జిరతే (యస్త్వితి) ద్వితీయప్రశ్నయమ
ధికృత్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అవిద్యేతి) తత్రేత్యాత్యన్తికప్రళయోక్తిః. ఉదకేఽలీయమానమిత్యయుక్తం- కాఠిన్యనిలయే పిణ్డస్యాదర్శనాది
త్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) న హి లిప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నైవేతి) అన్వయప్రదర్శనార్థం నైవేత్యనూక్తం. మహద్భూతం- ఏకమద్వైతమి
త్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. అస్యార్థస్య సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనార్థో నైశబ్దః ఇదం మహద్భూతమిత్యత్రేదం శబ్దార్థం విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా)
తదిదం పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఖిల్యభావాపత్తికార్యం కథయతి (మర్త్యేత్యాదినా) కోఽసౌ ఖిల్యభావోఽభిప్రేతః- తత్రా
హ (నామరూపేతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతే తాదాత్మ్యాభిమానద్వారా జాత్యభిమానోఽత్ర ఖిల్యభావ ఇతి. ఇతి శబ్దేనాభిమానోఽలక్ష్యతే. యథోక్తే ఖిల్య
భావే సతి కుతో భూతస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఖిల్యభావ ఇతి) ఖిల్యభావస్స్వశబ్దార్థః. పరస్య పరిశుద్ధత్వార్థమజరాదివిశేషణాని. కేన రూపే
ణైకరస్యం- తదాహ (ప్రజ్ఞానేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (అనన్త ఇతి) తస్య సాపేక్షత్వం వారయతి (అపార ఇతి) ప్రతిభాసమానే భేదే
కథం యథోక్తం తత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) భవతు యథోక్తే తత్త్వే ఖిల్యభావస్య ప్రవేశః- తథాపి కిం స్యాదిత్యత ఆహ (తస్మిన్నితి) మ
హత్త్వం సాధయతి (సర్వేతి) భూతత్వముపపాదయతి (త్రిష్వపీతి) మహదిత్యుక్తే పారమార్థికం చేతి విశేషణం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (లౌకిక
మితి) జాగ్రత్కాలీనం పరిదృశ్యమానం హిమవదాదిమహద్యద్యపి భవతి - తథాపి స్వప్నమాయాదిసమత్వాన్న తత్పరమార్థవస్తు- నహి దృశ్యం జడమిన్ద్ర
జాలాదేర్విశిష్యతే - అతో లౌకికాన్మహతో బ్రహ్మ వ్యావర్తయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఆపేక్షికం స్యాత్- ఆనన్త్యమితి శేషః. అవధారణరూపమర్థ
మేవ స్ఫోరయతి (నాన్యదితి) ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయేత్యాదిసమనన్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీదమితి) వస్తుతః స్వచ్ఛత్వే
కిం సిధ్యతి- తదాహ (సంసారేతి) తర్హి తస్మిన్నిమిత్తాభావాన్న తస్య ఖిల్యత్వమితి మత్వాహ (కిన్నిమిత్త ఇతి) ఖిల్యభావమేవ విశినష్టి (జాత ఇతి)
అనేకస్సంసారరూపో ధర్మః - అశనాయాపిపాసాదిః. తేనోపద్రుతః - దూషిత ఇతి యావత్. ఖిల్యభావనిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత

ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం వ్యాకరోతి (యానీతి) స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః కార్యకరణసంఘాకారేణ పరిణతానీతి యావత్. తాని వ్యవహారసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (నామరూపాత్మకానీతి) తేషామతిదుర్బలత్వం సూచయతి (సలిలేతి) స్వచ్ఛస్యేవ దృష్టాన్తమాహ (సలిలోపమస్యేతి) తేషాం ప్రత్యక్షత్వేపి ప్రకృతత్వాభావేకథమేతచ్ఛబ్దేన పరామర్శః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) ఉక్తం - ఏకాయనప్రక్రియాయామితి శేషః. బ్రహ్మణి ప్రజ్ఞానఘనే భూతానాం ప్రళయే దృష్టాన్తమాహ (నదీతి) హేతౌ పఞ్చమీతి దర్శయతి (హేతుభూతేభ్య ఇతి) పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే పష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దవాచ్యతయా తేషాం ప్రకృతత్వమాహ (సత్యేతి) యథా సైన్ధవస్య ఖిల్యః సిన్ధోస్తైజసస్య బన్ధమపేక్ష్య దృశ్యతే-తథా భూతేభ్యః ఖిల్యభావో భవతీత్యాహ (సైన్ధవేతి) సముత్థానమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) తాన్యేవేత్యాదివ్యాచష్టే (యేభ్య ఇతి) ఖిల్యహేతుభూతాని-తత్త్వహేతుభూతానీతి యావత్. బ్రహ్మవిదోత్పత్తౌ హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) తత్ఫలం సదృష్టాన్తమాచష్టే (నదీసముద్రవదితి) యథా సలిలే ఫేనాదయో వినశ్యన్తి- తథా తేషు భూతేషు వినశ్యత్సు సత్సు అను- పశ్చాత్ ఖిల్యభావో నశ్యతీత్యాహ (సలిలేతి) కింపునర్భూతానాం ఖిల్యభావస్య చ వినాశే సత్యవశిష్యతే- తత్రాహ (యథేతి) తత్ర తత్త్వకైవల్యోక్తిః. ఉక్తమేవ వాక్యార్థం స్ఫుటయతి (నాస్తీతి) బ్రహ్మవిదోఽశరీరస్య విశేషసంజ్ఞాభావం కైముతికన్యాయేన కథయతి (శరీరావస్థితస్యేత) సుషుప్తస్యేతి యావత్. సర్వతః- ముక్తస్యేతి శేషః. ౧౨

౧౩. — అథ సర్వావస్థాస్వపి జీవస్వరూపస్య పరమాత్మనిష్ఠతయా స్వాతన్త్ర్యాభావజ్ఞాపనాయ జీవవాచిశబ్దేన పరమాత్మానం నిర్దిశన్ అమృతత్వోపాయప్రవృత్తి ప్రోత్సాహనాయ భూతసఙ్ఘాత్మక శరీరమరణానువిధాయినస్సంసరతో జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాదయతి. ఏవముపపాదితే హి స్వయమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దాకార. ఏవసన్నయం జీవః పఞ్చభూతమయశరీరానువిధానేన జన్మమరణాదిచక్రే స్వకీయకర్మతిరోహితస్వరూపః పరిభ్రమతి- తచ్చ కర్మేశ్వరసఙ్కల్పరూపం సర్వధేశ్వరపరతన్త్రేణ స్వేన స్వాతన్త్ర్యేణ నిర్మోచయితుమశక్యం - అతస్తాదృశకర్మబన్ధవిమోచనపూర్వకస్వస్వాభావావిర్భావరూపమోక్షప్రాప్తయే పరమాత్మోపాసనమేవ కర్తవ్యమితి ప్రతీయేతేతి. (సయథా సైన్ధవఖిల్య ఇత్యాది) సః - లవణరసఘనతయా ప్రసిద్ధః. సైన్ధవఖిల్యః- లవణఖణ్డః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్. యథా సైన్ధవశకలః ఉదకే ప్రాస్తః - ప్రక్షిప్తః ఉదకమను- అనుసృత్య. ప్రవిశ్య విలీయత ఏవ. అస్య- విలీనస్య లవణస్యోద్గ్రహణాయ- ఉదకాత్పృథక్కృత్య గ్రహీతుం యథా నైవ స్యాత్- కోపి నశక్తస్స్యాత్. తచ్చోదకం యథా యతో యతః- యస్మాద్యస్మాత్ప్రదేశాత్. మధ్యతః పార్శ్వతో వా ఆదదీత- గృహ్ణీయాత్. తత తత తత్తోయం లవణమేవ - లవణరసమయమేవ భవతి. ఏవం వా- ఏవమేవ. ఉక్తలవణఖిల్య దృష్టాన్తవదేవ మహద్భూతం- సర్వచేతనాచేతనేభ్యః ఉత్కృష్టం. తదేవోపపాదయతి (అనన్తమపారమితి) అనన్తం- స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం. అపారం - గుణతోప్యపరిచ్ఛేద్యం బ్రహ్మ విజ్ఞానఘన ఏవ సన్ - జీవ ఏవ సన్. జీవశరీరక ఏవ సన్నితి యావత్. *అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుతేః జీవశరీరకతయా భూతేష్వనుప్రవిశ్య ఏభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి- భూతైః శరీరాదిరూపేణోత్పద్యమానైస్తైభ్య ఏవ- భూతేభ్యో హేతుభ్యః స్వయముత్పద్యమాన, స్తైర్నశ్యత్సు తాని- భూతాని అను- పశ్చాత్ స్వయం వినశ్యతీత్యర్థః. దేహోత్పత్తివినాశానువిధాయ్యుత్పాదవినాశవాన్ భవతీతి యావత్. వినాశో నామ అత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచః. *వినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతోక్తం. ఉత్పత్తిర్జ్ఞానవికాసప్రాదుర్భావః. ఇమావుత్పత్తివినాశౌ విజ్ఞానమయశబ్దితే జీవశరీరకే మహద్భూతమిత్యుక్తే పరమాత్మని జీవద్వారా సమ్భవత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ప్రేత్య - చరమదేహవియోగం ప్రాప్య. * యోయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి ప్రయోగాత్. తదా మోక్షదశాయాం స్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్య సఙ్కోచాభావేన సంజ్ఞాస్తి- సమిత్యేకీకారే. జ్ఞాధాతోర్జ్ఞానమర్థః. తతశ్చ భూతసంఘాతైస్సైకీకృత్య జ్ఞానం సంజ్ఞాశబ్దార్థః. సానాస్తీత్యర్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ పూర్వోక్త భగవదుపాసనేన జ్ఞానసఙ్కోచహేతుభూతకర్మణో వినాశే నిరస్తనిశాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానవతో జీవస్య స్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేన సంజ్ఞాశబ్దిత దేహాత్మభ్రమాదినివృత్త్యా పూర్వోక్త భూతానువిధానప్రయుక్తోత్పత్తివినాశాదిర్మోక్షదశాయాం నాస్తీతి తద్రూపసంసారచక్రభ్రమణనివృత్త్యర్థం పరమాత్మోపాసనమేవ కార్యమితి యాజ్ఞవల్క్యో మైత్రేయ్యా ఉపదిదేశేత్యర్థః. అత్రారే బ్రవీమీత్యుక్తిస్స్వోక్తిప్రామాణ్యదార్ఢ్యార్థం. నచ మహద్భూతమనన్తమపారమితి నిర్దిష్టస్యైవ బ్రహ్మణో విజ్ఞానఘన ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయేతి జీవత్వసంసారిత్వావేదనం సాక్షాదేవాస్తు- కిమితి విజ్ఞానఘనః - జీవశరీరక ఇతి వ్యాఖ్యాయ జీవద్వారకం తస్యతదిత్యుచ్యత ఇతి వాచ్యం- * నిరవద్యం నిరఞ్జనమిత్యాది శ్రుతిప్రతిపన్న నిఖిలహేయప్రత్యనీకత్వస్య పరమాత్మనస్సంసారిత్వాసంభవాత్. అత ఏవ మోక్షధర్మే జనకయాజ్ఞవల్క్య సంవాదే యాజ్ఞవల్క్యేనైవ * అన్యశ్చ రాజన్ సపరస్తథాన్యః పఞ్చవింశకః । తత్స్థత్వాదనుపశ్యన్తి ఏక ఏవేతి సాధవ ఇతి శరీరశరీరిణోర్జీవేశ్వరయోర్భేదే సత్యపి శరీరాన్తస్స్థితస్య శరీరిణ ఏకత్వాదయమేకః పురుష ఇతి సశరీరే జీవే వ్యవహారవత్ పరమాత్మనో జీవాన్తరవస్థితిని బన్ధనాః ప్రకారైక్యవిషయాః జీవేశ్వరాభేదవ్యవహారా ఇత్యుక్తం. తతశ్చ తేనైవ యాజ్ఞవల్క్యేనాత్రాపి జీవస్య పరమాత్మశరీరతయా తద్వాచినా విజ్ఞానఘనశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానం, తద్ధర్మభూతోత్పత్తివినాశాదినా ధర్మవత్త్వకథనం, చనవిరుద్ధముపపన్నతరం చేతి ద్రష్టవ్యం. నచోక్తరీత్యా నిర్వికారే పరమాత్మన్యుత్థానవినాశయోస్స్వద్వారకవిశేషణత్వే ఆవశ్యకే సతి తావన్మాత్రమేవ కథనీయం స్యాత్- నత్వధికం. ఏవం సతి విజ్ఞానఘనత్వస్య పరమాత్మని సాక్షాదేవ సమ్భవాద్విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వమాశ్రిత్య విజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాభిధానాశ్రయణక్లేశః *అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి సూత్రభాష్యేకృతోఽనుభూయత ఇతి వాచ్యం- పరమాత్మనస్స్వరూపేణోత్థానవినాశాసమ్భవాత్ జీవరూపేణోత్థానవినాశయోర్వక్తవ్యత్వేన జీవవాచిపదస్యైకస్యచిదశ్రవణే జీవద్వారకతోక్త్యయోగేన తద్వాచిపదావశ్యకత్వాత్, అన్యస్యచాభావాత్, విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వసమ్భవా, చ్చవిజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాఽభిధీయత ఇతి భాష్యోక్తేర్విరోధాభావాదుపపన్నతరత్వాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౩

ఊ.— సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయ ॥ ౧౩

ఊ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరగ్ం శృణోతి తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్త

శం.— ఏవం ప్రతిబోధితా సా హ - కిల ఉవాచ - ఉక్తవతీ మైత్రేయీ. అత్రైవ - ఏతస్మిన్నేవైకస్మిన్వస్తుని బ్రహ్మణి విరుద్ధధర్మవత్త్వమాచక్షాణేన భగవతా మమ మోహః కృతః. తదాహ - అత్రైవ మా భగవాన్ - పూజావాన్ అమూముహత్ - మోహం కృతవాన్. కథం తేన విరుద్ధధర్మత్వముక్తమితి. ఉచ్యతే - పూర్వం విజ్ఞానఘన ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాయ పునః న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. కథం విజ్ఞానఘన ఏవ - కథం వా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. న హ్యుష్ణః శీతో వాగ్నిరేకో భవతి - అతో మూఢాస్మ్యత్ర. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (న వై) అరే - మైత్రేయి. అహం మోహం న బ్రవీమి - మోహనం వాక్యం న బ్రవీమీత్యర్థః. నను కథం విరుద్ధధర్మత్వముపాచో విజ్ఞానఘనః సంజ్ఞాభావశ్చ. న చ మయోక్త ఏకస్మిన్ ధర్మిణ్యభిహితం - త్వయైవ విరుద్ధధర్మత్వేనైకం వస్తు పరిగృహీతం భ్రాన్త్యా - న తు మయోక్తం. మయా త్విదముక్తం - యస్త్వవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితః కార్యకరణసంబన్ధాత్మా ఖిల్యభావః - తస్మిన్ విద్యయా నాశితే తన్నిమిత్తా విశేషసంజ్ఞా శరీరాదిసంబన్ధినీ అన్యత్వదర్శనలక్షణా సా కార్యకరణసంఘాతోపాధౌ ప్రవిలాపితే నశ్యతి - హేత్వభావాత్. ఉదకాద్యాధారనాశాదివ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బః, తన్నిమిత్తశ్చ ప్రకాశాదిః. న పునః పరమార్థచన్ద్రాదిత్యస్వరూపానాశవదసంసారి బ్రహ్మస్వరూపస్య విజ్ఞానఘనస్య నాశః - తద్విజ్ఞానఘన ఇత్యుక్తం. స ఆత్మా సర్వస్య జగతః పరమార్థతో భూతనాశాన్న వినాశీ - వినాశీ త్వవిద్యాకృత ఖిల్యభావః - వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయం తు పారమార్థికోఽవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా. అతోఽలం - పర్యాప్తం వై ఆ రేఽదం - మహద్భూతమనన్తమపారం యథావ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానాయ - విజ్ఞాతుం. న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాదిత్యుపరి వక్ష్యతి. ౧౩

ఆ.— ఉక్తం పరమార్థదర్శనమేవవ్యక్తీకర్తుం చోదయతి (ఏవమితి) తేన - యాజ్ఞవల్క్యేనేతి యావత్. ఇతి - వదతా విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితి శేషః. ఏవం వదతో పితురోవిరుద్ధధర్మోక్తిః - తత్రాహ (కథమితి) ఏకస్యైవ విజ్ఞానఘనత్వే సంజ్ఞారాహిత్యే చ కుతో విరుద్ధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) విరోధబుద్ధిఫలమాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యుక్తవిషయపరామర్శః. న వా ఇతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (అర ఇతి) మోహనవాక్యం బ్రవీత్యేవ భవానితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సమాధత్తే (న మయేతి) కథం తర్హి మమైకస్మిన్నేవ వస్తుని విరుద్ధధర్మవత్త్వబుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయైవేతి) త్వయా తర్హి కిముక్తమితి - తత్రాహ (మయా త్వితి) ఖిల్యభావస్య వినాశే ప్రత్యగాత్మరూపమేవ వినశ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) బ్రహ్మస్వరూపస్యానాశే విజ్ఞానఘనస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) విజ్ఞానఘనస్యేత్యుక్తత్వం దర్శయతి (స ఆత్మేతి) కథం తర్హి తాదృశస్యానువినశ్యతీతి - తత్రాహ (భూతనాశాదితి) ఖిల్యభావస్యావిద్యాకృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ఖిల్యభావవత్పరమాత్మనోఽపి నాశిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అయం త్వితి) పారమార్థికత్వే ప్రమాణమాహ (అవినాశీతి) అవినాశిత్వఫలమాహ (అత ఇతి) పర్యాప్తం - విజ్ఞాతుమితి సంబన్ధః. ఇదమిత్యాదిపదానాం గతార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వం సూచయతి (యథేతి) విజ్ఞానఘన ఏవేత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (న హీతి) ౧౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనోపదిష్టా మైత్రేయ్యువాచ కిమితి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్ వాక్య ఏవ భగవాన్ మా - మామమూముహత్ - ముహ్యన్తీం కృతవానసి. మోహయసి స్మేత్యర్థః. విజ్ఞానఘనశబ్దితస్య జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో ముక్తౌ సంజ్ఞాఽభావో విరుద్ధ ఇత్యతో ముక్తౌ సంజ్ఞాభావప్రతిపాదకే భవద్వాక్యే మోహో మే సంవృత్త ఇతి భావః. అత్ర న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య విజ్ఞానఘనత్వోక్తివిరోధే ఆపాదనీయేఽపి మైత్రేయ్యా గురుగౌరవేణ స్వస్య వాక్యార్థాస్ఫూర్తిరూప మోహ ఏవ నాచనికవృత్త్యా ఆపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దో దేహాత్మైక్యభ్రాన్తిపర ఇతి న విరోధః - తథాపి తదప్రతీత్యా నభిజ్ఞానాత్ ముహ్యన్తీ మైత్రేయ్యేవముక్తవతీతి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయేతి) న ఇష్టం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రాహ. కిమితి. అరే - మైత్రేయి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి నాహం మోహం - మోహకం వచో బ్రవీమి. ఇదం - విజ్ఞానఘనశబ్దితం మహద్భూతం ప్రేత్యాపి విజ్ఞానాయాలమేవ - జ్ఞాతుం పర్యాప్తమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ముక్తౌ సర్వజ్ఞతయా సర్వం పశ్యత ఏవ సతో విజ్ఞానఘనస్య మయా పూర్వనిర్దిష్టస్సంజ్ఞాభావో నామ దేహాత్మైక్యవిషయకభ్రాన్త్యభావాత్మైతి భావః. ౧౩

శం.— కథం తర్హి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. ఉచ్యతే - శృణు. యత్ర - యస్మిన్నవిద్యాకల్పితే కార్యకరణసంఘాతోపాధిజనితే విశేషాత్మని ఖిల్యభావే హి - యస్మాద్ద్వైతమివ - పరమార్థతోఽద్వైతే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ - భిన్నమివ వస్త్వన్తరమాత్మన ఉపలభ్యతే. నను ద్వైతేనోపమీయమానత్వాద్ద్వైతస్య పారమార్థికత్వమితి. న - వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ ఏకమేవాద్వితీయం ఆత్మైవేదం సర్వమితి చ. తత్ - తత్ర. యస్మాద్ద్వైతమివ - తస్మాదేవేతరోఽసౌ పరమాత్మనః ఖిల్యభూత ఆత్మా పరమార్థచన్ద్రాదేరివోదకచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇతరః - ద్రష్టా

తేఁనకం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి॥ ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణమ్.

ఇతరేణ చక్షురాదికరణేనేతరః ద్రష్టవ్యం రూపాదికం పశ్యతి. ఇతర ఇతరమితి కారకప్రదర్శనార్థం. పశ్యతీతి క్రియాఫలయోరభిధానం. యథా ఛినత్తీతి. యథోద్యమ్యోద్యమ్య నిపాతనం ఛేద్యస్య చ ద్వైధీభావ ఉభయం ఛినత్తీత్యేకేనైవ శబ్దేనాభిధీయతే క్రియావసానత్వాత్ఫలానాం, క్రియావ్యతిరేకేణ చ తత్ఫలస్యానుపలమ్భాత్. ఇతర ఇతరం జిఘ్రతి ఘ్రాణేనేతరో ఘ్రాతవ్యం జిఘ్రతి. తథా సర్వం పూర్వవద్విజానాతి. ఇయమవిద్యావదవస్థా. యత్ర తు బ్రహ్మవిద్యయాఽవిద్యానాశముపగమితా తత్రాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావః. యత్ర వా అస్య బ్రహ్మవిదః సర్వం నామరూపాద్యాత్మన్యేవ ప్రవిలాపితమాత్మైవ సంవృత్తం. యత్రైవమాత్మైవాభూత్ తత్ర కేన కరణేన కం ద్రష్టవ్యం కః పశ్యేత్. తథా జిఘ్రేత్. విజానీయాత్. సర్వత్ర హి కారకసాధ్యా క్రియా. అతః కారకాభావేఽనుపపత్తిః క్రియాయాః. క్రియాభావే చ ఫలాభావః. తస్మాదవిద్యాయామేవ సత్యాం క్రియాకారకఫలవ్యవహారః న బ్రహ్మవిదః. ఆత్మత్వాదేవ సర్వస్య. న చాత్మవ్యతిరేకేణ కారకం క్రియాఫలం వాఽస్తి. న చానాత్మా సన్ సర్వమాత్మైవ భవతి కస్యచిత్. తస్మాదవిద్యయైవానాత్మత్వం పరికల్పితం. న తు పరమార్థత ఆత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిత్. తస్మాత్పరమార్థాత్మైకత్వప్రత్యయే క్రియాకారకఫలప్రత్యయానుపపత్తిః. అతో విరోధాద్బ్రహ్మవిదః క్రియాణాం తత్సాధనానాం చాత్యన్తమేవోపరతిః. కేన కమితి క్షేపార్థం వచనం ప్రకారాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనార్థం — కేనచిదపి ప్రకారేణ క్రియాకరణాదికారకానుపపత్తేః. కేనచిత్కంచిత్కశ్చిత్కథంచిన్న పశ్యేదేవేత్యర్థః. యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోఽన్యం పశ్యతి తత్రాపి యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ — యేన విజానాతి తస్య కరణస్య విజ్ఞేయే వినియుక్తత్వాత్. జ్ఞాతుశ్చ జ్ఞేయ ఏవ హి జిజ్ఞాసా నాత్మని. న చాగ్నేరివాత్మాత్మనో విషయః. న చావిషయే జ్ఞాతుర్జ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాద్యేనేదం సర్వం విజానాతి తం విజ్ఞాతారం కేన కరణేన కో వాఽన్యో విజానీయాత్. యదా తు పునః పరమార్థవివేకినో బ్రహ్మవిదో విజ్ఞాతైవ కేవలోఽద్వయో వర్తతే తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మనో విజ్ఞానఘనత్వం ప్రామాణికం చేత్ తన్నిషేధవాక్యమయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అవిద్యాకృతవిశేషవిజ్ఞానాభావాభిప్రాయేణ నిషేధవాక్యోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (శృణ్వితి) యస్మిన్ముక్తేఽఖిల్యభావే సతి యస్మాద్యథోక్తే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ ద్వైతముపలభ్యతే తస్మాత్తస్మిన్సతీతర ఇతరం పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. ద్వైతమివేత్యుక్తమనూద్య వ్యాచష్టే (భిన్నమివేతి) ఇవశబ్దప్రయోగమర్థముపేత్య శఙ్కతే (నన్వితి) ద్వైతేన ద్వైతస్యోపమీయమానత్వాద్దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య చ వస్తుత్వం స్యాత్ ఉపమానోపమేయయోశ్చన్ద్రముఖయోర్వస్తుత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః. ద్వైతప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వవాదిశ్రుతివిరోధాన్న తస్య సత్యతేతి పరిహరతి (న వాచారమ్భణమితి) తత్ర అస్మిన్ఖిల్యభావే సతీతి యావత్. స్వప్నాదిద్వైతమివ జాగరితేఽపి ద్వైతం యస్మాదాలక్ష్యతే తస్మాత్పరమాత్మనస్సకాశాదితరోఽనాత్మా ఖిల్యభూతోఽపరమార్థతస్సన్నితరం పశ్యతీతి యోజనా. పరస్మాదితరస్మిన్నాత్మన్యపరమార్థఖిల్యభూతే దృష్టాన్తమాహ (చన్ద్రభేదవదితి) ఇతరశబ్దమనూద్య తస్యార్థమాహ (ద్రష్టేతి) అవిద్యాదశాయాం సర్వాణ్యపి కారకాణి సన్తి — కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వాదిత్యాహ (ఇతర ఇతి) క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వే దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి ప్రతిపత్తిమాశఙ్క్య నస్వరోక్తం హేతుమేవ స్పష్టయతి (క్రియేతి) అతశ్చ పశ్యతీత్యత్రాపి క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వమవిరుద్ధమితి శేషః. ఉత్తరవాక్యార్థమనూద్య వాక్యాన్తరేష్వతిదిశతి (ఇతర ఇతి) తథా— ఇతరో ద్రష్టా ఇతరేణ చక్షుషేతరం ద్రష్టవ్యం పశ్యతీత్యాది ద్రష్టవ్యమితి శేషః. ఉత్తరేష్వపి వాక్యేషు పూర్వవాక్యవత్కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వం, క్రియాపదస్య చ క్రియాతత్ఫలాభిధాయిత్వం, తుల్యమిత్యాహ (సర్వమితి) యత్ర హీత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (ఇయమితి) యత్ర వా అస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తైవ వాక్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యత్రేతి) తమేవార్థం సఙ్క్షిపతి (యత్రైవమితి) సర్వం కర్తృకరణాదీతి శేషః. తత్కేనేత్యాది వ్యాకరోతి (తత్రేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం కథయతి (సర్వత్ర హీతి) బ్రహ్మవిదోఽపి కారకద్వారా క్రియాదిస్సిద్ధ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మత్వాదితి) సర్వస్యాత్మత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్య *సర్వమాత్మైవాభూదితి శ్రుత్యా సమాధత్తే (న చేతి) కథం తర్హి సర్వమాత్మవ్యతిరేకేణ భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) భేదభానస్యావిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ (తస్మాత్పరమార్థేతి) తద్ధేతోరజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదితి శేషః. ఏకత్వప్రత్యయాదజ్ఞాననివృత్తిద్వారా క్రియాదిప్రత్యయే నివృత్తేఽపి క్రియాది స్యాత్. నేత్యాహ (అత ఇతి) కరణప్రమాణయోరభావే కార్యస్య విరుద్ధత్వాదితి యావత్. నను కింశబ్దే ప్రశ్నార్థే ప్రతీయమానే కథం క్రియాతత్సాధనయోరత్యన్తనివృత్తిర్వివక్ష్యతే — తత్రాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్య ప్రాగేవాక్షేపార్థత్వముక్తం — తచ్చాక్షేపార్థవచో విదుషస్సర్వప్రకారక్రియాకారకాద్యసమ్భవప్రదర్శనార్థమిత్యర్థస్తమేవ క్రియానివృత్తిర్విదుషో యుక్తేత్యర్థః. సర్వప్రకారానుపపత్తిమేవాభినయతి (కేనచిదితి) కైవల్యావస్థామాస్థాయ సంజ్ఞాఽభావవచనమిత్యుక్త్వా తత్రైవ కింపునర్దా

యాంవస్థామవిద్యావస్థాయామపిసాక్షిణోజ్ఞానావిషయత్వమాహ (యత్ర త్వితి) యేన-కూటస్థబోధేనవ్యాప్తా లోకస్సర్వం జానాతి - తం - సాక్షిణం కేనకరణేనకోవాజ్ఞాతాజానీయాదిత్యత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) యేన- చక్షురాదినాలోకోజానాతి - తస్యవిషయగ్రహణేనైవోపక్షీణత్వాన్నసాక్షిణి ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఆత్మనోఽసన్దిగ్ధభావత్వాచ్చప్రమేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ (జ్ఞాతుశ్చేతి) కించ-ఆత్మాస్వేనైవజ్ఞాయతే-జ్ఞాత్రన్తరేణవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచావిషయఇతి) జ్ఞాత్రన్తరస్యాభావాత్తస్యాఽవిషయాయమాత్మాకుతస్తేనజ్ఞాతుంశక్యతే-నహిజ్ఞాత్రన్తరమస్తి *నాన్యోతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మనిప్రమాతృప్రమాణయోరభావేజ్ఞానావిషయత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞాతారమిత్యాదివాక్యస్యార్థంప్రపఞ్చయతి (యదాత్వితి) తదేవంస్వరూపాపేక్షంవిజ్ఞానఘనత్వం - విశేషవిజ్ఞానాపేక్షంతుసంజ్ఞాభావవచనమిత్యవిరోధఇతి... ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— ఏవం * నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిస్యవాక్యస్యముక్తౌదేహాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వేనవిజ్ఞానఘనత్వావిరోధముక్త్వాస్వనిష్ఠతాభ్రమనివృత్తిప్రతిపాదకత్వేనాపితదవిరోధముపపాదయతి (యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాదినా) యత్ర - యస్యామవస్థాయాంహి-ప్రసిద్ధం. ద్వైతమివభవతి - స్వనిష్ఠతయాపరమాత్మనఃపృథగివభవతీత్యర్థః స్వతన్త్రమివభవతీతియావత్. స్వాతన్త్ర్యస్యాప్రామాణికత్వద్యోతనాయేవశబ్దః తత్ - తస్యాందశాయాంఇతరఇతరంపశ్యతి- ఇతరః- పరమాత్మనోభిన్నాత్మకః. పృథక్సిద్ధఇతియావత్. ఇతరం- భిన్నాత్మకం. పరమాత్మనఃపృథక్సిద్ధంవిషయంపశ్యతి. అత్రఇతరేణేత్యధ్యాహార్యం- ఉత్తరత్రతత్కేనకంజిఘ్రేదితిదర్శనాత్ ఇతరేణ- స్వతన్త్రేణకరణేనజిఘ్రతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అత్ర జిఘ్రతిపశ్యతిశృణోతిమనుతేవిజానాతీత్యుక్తంసర్వజ్ఞానేన్ద్రియవృత్త్యుపలక్షణం. తత్రమనుతఇతిమనోవృత్తిరుక్తా - విజానాతీతిబుద్ధివృత్తిరితితయోర్భేదః. అభివదతీత్యుక్తావాగిన్ద్రియవ్యాపారస్సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణార్థఇతిద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్రవాఅస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంజిఘ్రేదిత్యాది) యత్ర-యదాఅస్య-జీవస్యసర్వంవస్తుఆత్మైవాభూత్ - పరమాత్మాపృథక్సిద్ధమేకాత్మకమేవాభూత్. తదాకేనభిన్నాత్మకేనకరణేనకంభిన్నాత్మకంవిషయంజిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్రకఇత్యధ్యాహార్యం-తదితరఇతరంపశ్యతీతిపూర్వముక్తత్వాత్. కః-భిన్నాత్మకః. స్వతన్త్రఃకర్తాజిఘ్రేదిత్యర్థః.అత్రకింశబ్దఇతరశబ్దశ్చసర్వత్రస్వతన్త్రత్వనిషేధపరః. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అత్రసదైకాత్మకస్యజగతఃకాలభేదేనభిన్నాభిన్నాత్మకత్వయోఃపరమాత్మపృథక్సిద్ధ్యపృథక్సిద్ధిరూపయోరసమ్భవాత్ ఆత్మైవాభూదిత్యస్యపికాత్మకత్వేనజ్ఞాతమభూదితి, ద్వైతమివభవతీత్యస్యభిన్నాత్మకత్వేనజ్ఞాతంభవతీతి, చైవార్థోవక్తవ్యః. తథాచయస్యాత్మభేదప్రతీతిఃకిమత్యవ్యస్తి-తస్యకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకత్వప్రతీతిరనువర్తతే. యస్యాత్మభేదప్రతీతిర్యదాసర్వథానాస్తి- తదావిరుద్ధధర్మవత్త్వాప్రతీతేఃకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకతయాప్రతీతిస్సర్వథానాస్తీతిపర్యవసితోఽర్థః. శిష్టంస్పష్టం ఏవం * నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతివాక్యస్య ముక్తౌదేహాత్మభ్రమస్వతన్త్రాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వోపపాదనేనమైత్రేయ్యాఅజ్ఞానంపరిహృత్యతాదృశసార్వజ్ఞ్యరూపమోక్షస్య భగవత్ప్రసాదోనిదిధ్యాసనంచేతిద్వయమేవసాధనమిత్యవశ్యంనిదిధ్యాసనేనభగవత్ప్రసాదోముముక్షుణాసంపాదనీయఇత్యుపసంహారవాక్యద్వయేన (యేనేదంసర్వంవిజానాతితంకేనవిజానీయాదిత్యాదినా) యేన- పరమాత్మనాప్రసన్నేనానుగృహీతఃఇదంసర్వంవిజానాతి- సర్వజ్ఞోభవతి. తం - పరమాత్మానంకేనహేతునావిజానీయాత్ - * కఇత్థావేదయత్రసఇతివత్పరమాత్మప్రసాదమన్తరేణపరమాత్మాదురవబోధఇత్యర్థః. (విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితి) అత్రవిజ్ఞాతృశబ్దేన ప్రక్రమోపక్రమ ... త్కారణత్వాత్ సర్వజ్ఞత్వాశ్రయఃపరమాత్మైవోచ్యతే. తాదృశంవిజ్ఞాతారం- సర్వజ్ఞంపరమాత్మానంప్రక్రమోదితధ్యానంవినాకేన- కేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయేనవిజానీయాత్. నకేనాపీత్యర్థః ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * పరమాత్మప్రసాదాదృతేతస్యదురవగమత్వపరంతంకేనవిజానీయాదితిపూర్వవాక్యం. ఉపాసనాతిరిక్తకేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయాన్తరనిషేధపరంవిజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదిత్యుత్తరవాక్యమితి తతశ్చపరమాత్మప్రసాదపరమాత్మోపాసనయోస్స్వమోక్షస్యైకైకత్వంద్వాభ్యాంవాక్యాభ్యాంప్రతిపాదితంభవతి. అత్రపరమాత్మోపాసనతత్ప్రసాదసాధ్యాపరమాత్మావగతిః కింరూపేతిచిన్తాయాందర్శనసమానాకారధ్యానరూపావగతిరేవ పరమాత్మప్రసాదోపాసనసాధ్యత్వేన వాక్యద్వయప్రతిపన్నేతికేచిదాహుః. ముక్తికాలీనాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణా * పరాత్పరం పురిశయంపురుషమీక్షతఇత్యుక్తైత్యపరే. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ఇదంచబ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయేచతుర్థపాదేచిన్తితం - ఉపక్రమేపతిజాయాపుత్రవిత్తాదిప్రియసమ్బన్ధిత్వలక్షణజీవలిఙ్గకీర్తనా, మధ్యేచ * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతి దేహానువిధాయిజననమరణలక్షణజీవలిఙ్గప్రతిపాదనాత్, అన్తేచ * విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితివిజ్ఞాతృత్వరూపలిఙ్గకీర్తనాచ్చకృత్స్నమపిప్రకరణంజీవపరమేవ. పరమాత్మలిఙ్గానితుకథంచిన్నేయానీతిపూర్వపక్షేపరతత్వాచార్యః * వాక్యాన్వయాత్. కృత్స్నస్యవాక్యసన్దర్భస్యాన్వయః పరమాత్మన్యేవోపపద్యతే-నాన్యత్ర. తథాహి- * అమృతత్వస్యతునాశాస్తివిత్తేనేతియాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే * యేనాహంనామృతాస్యాంకిమహంతేనకుర్యామితిఅమృతత్వోపాయమాత్రార్థిన్యైమైత్రేయ్యై * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇతిద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టస్యాత్మనఃపరమాత్మత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యం. ఆఖ్యాయికాయావిద్యాగతవిశేషప్రతిపాదనోపయుక్తత్వస్య పురుషార్థపాదేస్థితత్వాత్. తత్రహి * అథహ యాజ్ఞవల్క్యస్యద్వేభార్యేబభూవతురిత్యాద్యాఖ్యానానాం * సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవేశంసన్తీత్యశ్వమేధగతపారిప్లవనామకశస్త్రేవినియుక్తత్వాత్పారిప్లవార్థాన్యాఖ్యానాని - నతువిద్యోపయోగీనీతి- *పారిప్లవార్థాఇతిచేదితి సూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా * నవిశేషితత్వాదిత్యాదినాసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః- నసర్వాణ్యాఖ్యానానిపారిప్లవార్థాని

భవితుమర్హన్తి- * సర్వాణ్యాఖ్యానాని శంసన్తీతి విధాయ * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యాదినా కేషాం చిదాఖ్యానానామేవ విశేషితత్వాత్. వాక్య
శేషపఠితానామాఖ్యానానాం పారిప్లవే వినియోగేన సర్వేషామపి విద్యాసన్నిధిపఠితానాం యాజ్ఞవల్క్యాద్యాఖ్యానానాం తత్తద్వాక్యగత పరమాత్మవి
షయకత్వాదివిశేష ప్రతిపాదనోపయోగిత్వమేవ. * తథాహ్యేకవాక్యోపబన్ధాత్. యథా * తేజో వై ఘృతం * సౌరీం దీర్ఘత్యేవమాదీనాం * అక్తా
శ్శర్కరా ఉపదధాతి * తస్మాద్బర్హిషి రజతం న దేయమిత్యాదివిధినిషేధైకవాక్యతయా విధినిషేధవిషయస్తుతినిన్దాద్యుపయోగిత్వం- ఏవ మాత్మా వా అరే
ద్రష్టవ్య ఇత్యాదివిధినా ఆఖ్యానానామేకవాక్యతోపబన్ధాత్ విధేయవిద్యావిశేషోపయోగిత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమితి సిద్ధాన్తితం. తతశ్చోపక్రమగ
తాఖ్యాయికావశాత్పరమాత్మవిషయత్వమేవ ప్రకరణస్య. తథా * అస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతత్ * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేనేత్యా
దినా ప్రతీయమానసర్వోపాదానత్వం, * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా ప్రతీయమానం సార్వాత్మ్యం, చ న పరమాత్మనో ऽన్యత్ర సమ్భవతి. యదు
క్తం పతిజాయాపుత్రాదిసమ్బన్ధిత్వకీర్తనం జీవలిఙ్గమితి- తన్న - తస్య వాక్యస్య పరమాత్మానుగుణతయా ऽప్యుపపత్తేః. తద్వర్ణనప్రకారశ్చ పూ
ర్వమేవ ప్రదర్శితః. నన్వేవం * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ ... జీవవాచినా విజ్ఞానఘనశబ్దేన కథం పరమాత్మనో ऽభిధాన, ముత్క్రాన్త్యాదివి
నాశాదిజీవలిఙ్గానాం చ కథం పరమాత్మని సమన్వయ, ఇతి చేత్ - తత్రాహ- * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యై
ఉపాదానోపాదేయభావలబ్ధాభేదసూచకం జీవధర్మాణాం తత్ర కీర్తనమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే. * ఉత్క్రమిష్యత ఏవమ్భావాదిత్యౌడులోమిః.
* అముక్తేర్భేద ఏవ స్యాజ్జీవస్య చ పరస్య చ । ముక్తస్య తు న భేదో ऽస్తి భేదహేతోరభావత ఇత్యుక్తరీత్యా ముక్తిదశాయాం భావ్యభేదమాశ్రిత్య పర
మాత్మని జీవధర్మాభిధానముపపద్యత ఇత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే. * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః. జీవే పరమాత్మనో ऽన్తర్యామితయా అవస్థితేరా
కృత్యధికరణన్యాయేన శరీరభూతజీవవాచిశబ్దైశ్శరీరిణః పరమాత్మనో ऽభిధానసమ్భవా, చ్ఛరీరభూతజీవధర్మాణాం శరీరిణి పరమాత్మన్యుపపత్తే, శ్చ జీవ
శ్రుతిలిఙ్గానాం పరమాత్మని నానుపపత్తిరితి స్థితం. అత్ర తు కాశకృత్స్నమతమేవాచార్యస్యాభిమతం - తదనభిమతత్వే తన్మతానుపన్యాసాత్, ఆశ్మరథ్యౌడు
లోమిమతయోర్దుష్టత్వా, చ్చ. ఉపాదానోపాదేయయోర్భేదాభేదవాద్యాశ్మరథ్యమతం జైనమతప్రతిక్షేపావసరే ప్రతిక్షిప్తం. తత్ర జైనానాం
మతం హి ప్రతిక్షిప్తమాచార్యేణ. యే చైవం మన్యన్తే- జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షా నామ సప్త పదార్థాః. బోధాత్మకో జీవః. జడవర్గస్త్వజీవః.
ఇన్ద్రియప్రవృత్తిరాస్రవః. శమదమాదిరూపా ప్రవృత్తిస్సంవరః. తప్తశిలారోహణాదిర్నిర్జరః. బన్ధో ऽష్టవిధం కర్మ. తత్ర ఘాతికర్మ చతుర్విధం- జ్ఞా
నావరణీయం దర్శనావరణీయం మోహనీయమన్తరాయికమితి. తత్త్వజ్ఞానాన్న మోక్ష ఇతి విపర్యయో జ్ఞానావరణీయం కర్మ. ఆర్హతదర్శనాభ్యాసే
ऽపి న మోక్ష ఇతి జ్ఞానం దర్శనావరణీయం. బహుషు విప్రతిషిద్ధేషు మోక్షమార్గేషు విశేషానవధారణం మోహనీయం. మోక్షమార్గప్రవృత్తానాం తద్విఘట
నకరం విజ్ఞానమన్తరాయికం. తానీమాని శ్రేయోహననాద్ఘాతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే. అఘాతికర్మ చతుర్విధం - వేదనీయం నామికం గోత్రిక
మాయుష్కం చేతి. తత్ర వేదనీయం కర్మ శుక్లపుద్గలవిపాకహేతుః తద్ధి కర్మ బన్ధాయ న భవతి - నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుజ్ఞానావిఘాతకత్వాత్. శుక్లపు
ద్గలారమ్భకం వేదనీయకర్మానుగుణం నామికం కర్మ. తద్ధి శుక్లపుద్గలస్యావస్థాం కలిలబుద్బుదాదికామారభతే. గోత్రికం తు అవ్యాకృతం తతో ऽప్యవ్యయం శక్తి
రూపేణావస్థితం. ఆయుష్కం - ఆయుః కథయత్యుత్పాదనద్వారేణేత్యాయుష్కం. తాన్యేతాని శుక్లపుద్గలాశ్రయత్వాదఘాతికర్మాణి. తదేత
త్కర్మాష్టకం పురుషం బధ్నాతీతి బన్ధః. విగలితసమస్తక్లేశతద్వాసనావరణజ్ఞానస్య సుఖైకతానస్యాత్మన ఉపరిదేశావస్థానం మోక్ష ఇత్యేకే. అన్యే తు ఊర్ధ్వ
గమనశీలస్య జీవస్య కర్మలేపాపాయే అలాబుఫలస్య జలవత్సతతోర్ధ్వగమనం మోక్ష ఇతి వర్ణయన్తి. ఇమమన్యమపి ప్రపఞ్చమాచక్షతే- పఞ్చాస్తికాయా నామ-జీ
వాస్తికాయః పుద్గలాస్తికాయో ధర్మాస్తికాయో ऽధర్మాస్తికాయ ఆకాశాస్తికాయశ్చేతి. అస్తీతి కాయత ఇతి శబ్ద్యత ఇత్యస్తికాయః. ఏవం సర్వత్ర.
తత్ర జీవాస్తికాయస్త్రివిధః- బద్ధో ముక్తో నిత్యసిద్ధశ్చ. తత్ర నిత్యసిద్ధ అర్హతః. ఇతరౌ ద్వౌ ప్రసిద్ధౌ. పూర్యన్తే గలన్తి చేతి షడ్విధాపచితం వస్తు పుద్గల
శబ్దేనోచ్యతే. పుద్గలాస్తికాయశ్చ షోఢా- పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయం స్థావరం జఙ్గమం చేతి. ధర్మాస్తికాయః ప్రవృత్త్యనుమేయః. అధర్మాస్తికా
యః స్థితిహేతుః. ఆకాశాస్తికాయో ద్వివిధః - లోకాకాశో ऽలోకాకాశశ్చేతి. ఉపర్యుపరి వర్తమానానాం లోకానామన్తర్వర్తీ ఆకాశో లోకా
కాశః. సర్వేషాం లోకానామూర్ధ్వవర్తీ అనావృతాకాశో ऽలోకాకాశః. సర్వేష్వేతేషు పదార్థేషు- స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తి చ నాస్తి చ, స్యాద
వక్తవ్యం, స్యాదస్తి చావక్తవ్యం, స్యాన్నాస్తి చావక్తవ్యం, స్యాదస్తి చ నాస్తి చావక్తవ్యం, చేత్యేవం సత్త్వాసత్త్వసదసత్త్వసదసద్విలక్షణత్వసత్త్వవిశిష్ట
సదసద్విలక్షణత్వ అసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ సదసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వరూపసప్తభఙ్గీపరిగ్రహాత్. స్యాచ్ఛబ్దో ऽయం తిఙన్తప్రతిరూప
కో నిపాతో ऽనేకాన్తద్యోతీ. ఏవం సర్వం వస్త్వనేకాన్తమిత్యార్హతమయస్సాధుః- కస్యాప్యప్రతిషేధకత్వాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే : నైకస్మిన్న
సమ్భవాత్. ఏకస్మిన్వస్తుని సత్త్వాసత్త్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదివిరుద్ధధర్మాణాం పరస్పరవిరహస్వరూపాణామసమ్భవా త్తన్మతమసమఞ్జసం - ప్రమాణ
ప్రమాణవిభాగభఙ్గప్రసఙ్గేన సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. * ఏవం చాత్మాకార్త్స్న్యం. జీవస్య దేహానురూపపరిమాణత్వమిత్యేవమభ్యుపగచ్ఛతాం
జైనానాం హస్త్యాదిశరీరస్థాత్మనో న్యూనపరిమాణమశకాదిశరీరానుప్రవేశే ఆత్మనః పరిపూర్ణతా న స్యాత్. అథ సఙ్కోచవికాసధర్మతయా క్రమపర్యా
యేణ- అవస్థాన్తరాపత్త్యా న విరోధ ఇతి చేత్ - తత్రాహ- * న చ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః. కాలభేదేన సఙ్కోచవికాసావస్థాభ్యుపగమే
వికారిత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గః. * అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. జీవస్య యదన్త్యం పరిమాణం మోక్షావస్థాగతం - తస్య తతః పరం దే
హాన్తరపరిగ్రహాభావేనావస్థితత్వా, త్తస్య పరిమాణస్య తదాశ్రయస్య చ జీవస్యోత్తరావస్థాప్రాప్తివిధురత్వేన నిత్యత్వా త్తదేవ పరిమాణం పూర్వత్రా
ప్యవిశిష్టమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం - ఉత్తరావధిశూన్యస్య పూర్వావధ్యభావాత్. తతశ్చ దేహభేదేన తదనురూపపరిమాణభేద ఇతి జైనానాం చ దర్శనమస

ఉ.— ఇయంపృథివీసర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యైపృథివ్యైసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమ స్యాంపృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శారీరస్తేజోమయోఽమృత మయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧

జీవభిన్నత్వం. తతశ్చజైనమతి ప్రలప్తేవేదైవభేదాభేదసమావేశవాద్యాశ్మరథ్యమతమపిసిరస్తమేవ * పరమాత్మాత్మనోర్యోగపరమార్థఇతీష్యతే। మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యంహి నైతిలితద్ద్రవ్యతాంయత ఇతిన్యాయాత్ బ్రహ్మణోన్యస్యజీవస్యముక్తౌ బ్రహ్మైక్యవాద్యౌడులోమిమతమపినిరస్తం. అతఃకాశకృత్స్నమతమేవభగవద్బాదరాయణమతం. అతఏవ * అంశోనానావ్యపదేశాదిత్యజీవస్యబ్రహ్మాంశత్వమేవోక్తం. తత్త్వత్యధికరణే * జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశావిత్యాదిభేదశ్రుత్యనురోధాదభేదవాదో జాత్యాద్యభేదాభిప్రాయేణగౌణోనేతవ్యః. అథవా- * తత్త్వమస్యాద్యభేదశ్రుత్యనురోధాద్భేదవ్యపదేశఔపాధికభేదపరతయానేతవ్య ఇత్యేవంపూర్వపక్షేప్రాప్తేఇదముచ్యతే - * అంశోనానావ్యపదేశాదన్యథాచాపిదాశకితవాదిత్వమధీయతఏకే నానావ్యపదేశాత్- భేదవ్యపదేశాత్, అన్యథాచాపి - అభేదేనాపివ్యపదేశాత్, ఉభయథాహిబ్రహ్మణోంశోజీవఇత్యవగమ్యతే. చిదచిద్విశిష్టంహిబ్రహ్మణస్స్వరూపం- తత్రవిశేషణభూతచిదంశస్యాన్తర్భూతత్వాదభేదవ్యపదేశోపపత్తిః- విశేష్యాపేక్షయావిశేషణస్యభిన్నత్వాద్భేదవ్యపదేశస్యాప్యుపపత్తిః * బ్రహ్మదాశాబ్రహ్మదాసాబ్రహ్మేమేకితవాఉతేతిదాశకితవాదీనామపిబ్రహ్మత్వమాథర్వణికాఅధీయతే. నాస్యాభేదవ్యపదేశస్యగౌణత్వంవక్తుంయుజ్యతే - నాపిస్వజ్యత్వసంహార్యత్వాదిలక్షణభేదవ్యపదేశస్యమానాన్తరాసిద్ధార్థాభిధాయినోఽనువాదిత్వం గౌణత్వంవావక్తుంయుజ్యతే- అతోవ్యపదేశద్వయముఖ్యత్వాయశబలగోత్వాద్యపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతరూపజాత్యాదివిశిష్టద్రవ్యస్య యథారూపజాత్యాదివిశేషణమంశః- ఏవమపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతశక్తిస్థానీయోజీవోంశఇత్యర్థః. * మన్త్రవర్ణాత్ * పాదోస్యవిశ్వాభూతానీతిమన్త్రవర్ణాన్నసర్వజీవానాం భూతశబ్దితానాంపాదశబ్దితాంశత్వప్రతిపాదనాచ్చజీవోబ్రహ్మవిశేషణాంశః. * అపిస్మర్యతే. * మమైవాంశోజీవలోకఇతిగీతావచనాచ్చాంశత్వం. ననుజీవస్యాంశత్వేజీవస్యబ్రహ్మైకదేశత్వాదవశ్యమ్భావేనతద్గతాదోషాఃబ్రహ్మణిస్యుః. నేత్యుచ్యతే- * ప్రకాశాదివత్తునైవంపరః. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. పరః- పరమాత్మాఏవంన- జీవవన్నదుష్టః. ప్రకాశాదివత్- యథాప్రకాశగోత్వాదివిశిష్టప్రభావద్గవాదిద్రవ్యస్యప్రభాగోత్వాదికమంశః-తాదృశోయమంశః-నఘటాకాశాదివత్తదేకదేశరూపః.అతోనజీవదోషేణపరస్యదుష్టతా. * స్మరన్తిచ. స్మరన్తిచపరాశరాదయః* ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నావిస్తారిణీయథా। పరస్యబ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలంజగదితిప్రకాశాద్యంశసామ్యం. ననుసర్వేషాంజీవానాంబ్రహ్మాంశత్వేసమానేకేషాంచిద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞా- కేషాంచిత్పరిహారఇతివ్యవస్థాకథంసఙ్గచ్ఛతాం. తత్రాహ-* అనుజ్ఞాపరిహారౌదేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్. యథాఽగ్న్యాదేరేకరూపస్యైవశ్రోత్రియాగారాదిసమ్బన్ధవశేనహేయత్వోపాదేయత్వే - ఏవంబ్రహ్మాంశత్వావిశేషేపిజీవానాం త్రైవర్ణికత్రైవర్ణికశరీరసంయోగాద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. * అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిశరీరంభిన్నానాంజీవానామణుత్వేనసర్వత్రాసన్తతత్వాత్ నభోగవ్యతికరదోషఃభవతి. ననుజీవబ్రహ్మభేదపక్షేపి అవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగాసఙ్కరఉపపద్యతే. తత్రాహ- * ఆభాసఏవచ. అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్యబ్రహ్మణఃఅవిద్యాకృతస్వరూపతిరోధానతత్పూర్వకోపాధిభేదపరికల్పనహేతురాభాసఏవ- ప్రకాశస్వరూపస్యతిరోధానంహిప్రకాశనాశఏవేతిపర్యవస్యేత్. ననుపారమార్థికోపాధ్యుపహితబ్రహ్మజీవవాదేఉపాధిభేదహేతుభూతానామదృష్టవశాద్భోగవ్యవస్థాభవిష్యతి. తత్రాహ- * అదృష్టానియమాత్: బ్రహ్మస్వరూపస్యచ్ఛేదనభేదనాద్యసమ్భవేనసర్వేషామప్యదృష్టానామనియతత్వాన్నభోగవ్యవస్థాసిధ్యేత్. ననుఅదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదివ్యవస్థయాఅదృష్టవ్యవస్థా- తద్ద్వారాభోగవ్యవస్థాచభవిష్యతీత్యత్రాహ-అభిసన్ధ్యాదిష్వపిచైవం. అభిసన్ధ్యాదీనామపిభేదనాద్యనర్హబ్రహ్మస్వరూపమాత్రసమ్బన్ధిత్వాదవ్యవస్థాతదవస్థైవ. * ప్రదేశభేదాదితిచేన్నాన్తర్భావాత్. ననుబ్రహ్మస్వరూపస్యైకత్వేప్యుపాధిసమ్బన్ధిప్రదేశభేదాదుపపద్యతేభోగవ్యవస్థేతిచేన్న- ఉపాధీనాంతత్రతత్రగమనాత్ సర్వప్రదేశానాంసర్వోపాధ్యన్తర్భావేనభోగవ్యతికరస్తదవస్థఏవ. ప్రదేశభేదేనోపాధిసమ్బన్ధేపిసర్వస్యబ్రహ్మప్రదేశత్వాత్ సర్వసమ్బన్ధిదుఃఖంబ్రహ్మణఏవస్యాదితిబ్రహ్మాధామహానర్థఆపద్యేతేతి. అతోజీవోబ్రహ్మణోవిశేషణాంశఇతిస్థితం. తతశ్చాన్తర్యామితయాపరమాత్మనోఽవస్థితేశ్శరీరవాచినశ్శబ్దానాంచశరీరిపర్యన్తత్వాత్ శరీరభూతజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనశరీరిభూతపరమాత్మాభిధానంనవిరుధ్యత ఇతికాశకృత్స్నమతమేవబాదరాయణమతం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యత్కేవలంకర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనం-తద్వక్తవ్యమితిమైత్రేయీబ్రాహ్మణమారబ్ధం. తచ్చాత్మజ్ఞానంసర్వసన్న్యాససాఙ్గవిశిష్టం. ఆత్మనిచవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి- ఆత్మాచప్రియఃసర్వస్మాత్ - తస్మాదాత్మాద్రష్టవ్యః. సచశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్య ఇతిచదర్శనప్రకారాఉక్తాః. తత్రచశ్రోతవ్యః- ఆచార్యాగమాభ్యాం. మన్తవ్యః- తర్కతః. తత్రచతర్కఉక్తః- * ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యహేతువచనంఆత్మైకసామాన్యత్వమాత్మైకోద్భవత్వమాత్మైకప్రలయత్వంచ. తత్రాయంహేతురసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతేఆత్మైకసామాన్యోద్భవప్రలయాఖ్యః- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమేతద్బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతంజగత్సర్వంపృథివ్యాది - యచ్చలోకేప

రస్పరోపకార్యోపకారకభూతం- తదేకకారణపూర్వకమేకసామాన్యాత్మకమేకప్రళయంచదృష్టం. తస్మాదిదమపిపృథివ్యాదిలక్షణంజగత్పరస్పరకార్యకారణత్వాత్ తథాభూతంభవితుమర్హతి. ఏషహ్యర్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణేప్రకాశ్యతే. అథవా- * అస్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యాత్మోత్పత్తిస్థితిలయత్వంహేతుముక్త్వాపునరాగమప్రధానేనమధుబ్రాహ్మణేనప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్యనిగమనం క్రియతే. తథాహినైయాయికైరుక్తం * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాఃపునర్వచనంనిగమనమితి అన్యైర్వ్యాఖ్యాతం- ఆదావుక్తస్యసూత్రాచోదితవ్యాగ్రహణం ఆగమవచనం. ప్రాక్తథుబ్రాహ్మణాన్నద్వాప్త్యాముపపత్తిప్రదర్శనేన. మధుబ్రాహ్మణేనతునిదిధ్యాసనవిధిరుచ్యతఇతి. సర్వథాపితుయథాగమేనావధారితం - తర్కతస్తథైవమన్తవ్యం. యథాతర్కతోమతస్యతథాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యతథైవనిదిధ్యాసనంక్రియతఇతిపృథఙ్నిదిధ్యాసనవిధిరనర్థకఏవ. తస్మాత్పృథక్ప్రకరణవిభాగోఽనర్థకఇత్యన్యదఘిప్రాయః శ్రవణమననిదిధ్యాసనానామితి సర్వథాపిత్వేతావ్యాయవ్యయస్యార్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణఉపసంహ్రియతే. ఇయంపృథివీ- ప్రసిద్ధాసర్వేషాంభూతానాంమధు- సర్వేషాంబ్రహ్మాదిస్తంబపర్యన్తానాంభూతానాం- ప్రాణినాంమధు- కార్యం మధ్వివమధు. యథైకోమధ్వపూపోఽనేకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః- ఏవమియంపృథివీసర్వభూతనిర్వర్తితా. తథా- సర్వాణిభూతాన్యస్యైపృథివ్యై - పృథివ్యాఅస్యాఃమధు- కార్యం. కించ- యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాంతేజోమయః - చిన్మాత్రప్రకాశమయోఽమృతమయః - అమరణధర్మాపురుషః, యశ్చాయమధ్యాత్మంశారీరః- శరీరేభవఃపూర్వవత్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషః. సచలింగాభిమానీ సఏవసర్వేషాంభూతానాముపకారకారణత్వేనమధు. సర్వాణిచభూతానిఅస్యమధు. చశబ్దసామర్థ్యాత్ ఏవమేతచ్చతుష్టయంతావదేకంసర్వభూతకార్యం - సర్వాణిచభూతాన్యస్యకార్యం. అతోఽస్యైకకారణపూర్వకతా. యస్మాదేకస్మాత్కారణాదేతజ్జాతం- తదేకంపరమార్థతోబ్రహ్మ - ఇతరత్కార్యంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమిత్యేషమధుపర్యాయాణాంసర్వేషామర్థస్సంక్షేపతః. అయమేవసః- యోఽయంప్రతిజ్ఞాతః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. ఇదమమృతం - యన్మైత్రేయ్యాఅమృతత్వసాధనముక్తమాత్మవిజ్ఞానం- ఇదంతదమృతం. ఇదంబ్రహ్మ- యత్ * బ్రహ్మతంపరాదాత్ * ఇత్యుపక్రమ్యస్వావిద్యాయాదృప్రకృతం, యద్విషయావిద్యాబ్రహ్మవిద్యేత్యుచ్యతే, ఇదంసర్వం- యస్మాద్బ్రహ్మణోవిజ్ఞానాత్సర్వంభవతి. ౧

ఆ — పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోస్సంబంధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్కేవలమితి) కైవల్యంవ్యాచష్టే (కర్మేతి) నిరపేక్షమితి తచ్చాత్మజ్ఞానముక్తమితిసమ్బన్ధః. తతోనిరాకాంక్షత్వంసిద్ధమితిచకారార్థః. ఆత్మజ్ఞానంసన్న్యాసినామేవేత్యేతత్సంవిశినష్టి (సర్వేతి) ననుకుతస్తతోనైరాకాంక్ష్యం- తత్త్వేఽపివిక్షేపసంభవాత్ అతఆహ (ఆత్మనీతి) ననుఆత్మనస్సర్వాత్మత్వాదావుక్తంస్మారయతి (ఆత్మేతి) తస్యనిరతిశయపుమర్థత్వేనపరమానన్దత్వంఫలితమాహ (తస్మాదితి) సచేద్దర్శనార్హః- కిమితిదర్శనేకాసాధనానీత్యాశంక్యాహ (సచేతి) దర్శనస్యకారణః- దర్శనస్యోపాయప్రభేదాః. శ్రవణమననవాక్యస్వరూపవివేకేషుందర్శయతి (తత్రేతి) కోఽసౌతర్కః- యేనాత్మామన్తవ్యోభవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) దున్దుభ్యాదిగ్రన్థసప్రమాణేషు ఉక్తమేవతర్కంసంజ్ఞహతి (అస్మైవేదమితి) ప్రధానాదివాదమూలాయహేత్వసిద్ధిశఙ్కాయాంతన్నిరాకరణార్థమిదంబ్రాహ్మణమితిసంజ్ఞితంసంజిరతే (తత్రాయమితి) కథంహేత్వసిద్ధిశఙ్కాధీర్క్రియతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్తథాభూతంభవితుమర్హతీతితరత్రసమ్బన్ధః. అన్యోన్యోపకార్యోపకారకభూతంజగదేకచైతన్యానుబద్ధమేకప్రకృతికంచేత్యత్రవ్యాప్తిమాహ (యచ్చేతి) దృష్టం- స్వప్నాదీతిశేషః. దృష్టాన్తసిద్ధమర్థం దార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థంస్ఫుటయతి (పరస్పరేతి) తథాభూతమిత్యేకకారణపూర్వకత్వాదిగృహ్యతే. విమతమేకకారణకం- పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతత్వాత్- స్వప్నవదిత్యయుక్తం- హేత్వసిద్ధేః. నహిసర్వంజగత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషహీతి) హేత్వసిద్ధిశఙ్కాంపరిహర్తుంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతిముక్త్వాప్రకారాన్తరేణతామాహ (అథవేతి) ప్రతిజ్ఞాహేతూక్తమేణోక్తౌ. హేతుసహితస్యప్రతిజ్ఞార్థస్యపునర్వచనంనిగమనమిత్యత్రతార్కికసమ్మతిమాహ (తథాహీతి) తర్కప్రపఞ్చాన్తానాంబ్రాహ్మణారమ్భప్రకారమనువదతి (అన్యైరితి) వక్ష్యమాణవాక్యాదారభ్యదున్దుభిదృష్టాన్తాదాగమవచనంశ్రోతవ్యఇత్యుక్తశ్రవణనిరూపణార్థం. దున్దుభిదృష్టాన్తాదారభ్యమధుబ్రాహ్మణాత్ప్రాగుపపత్తిప్రదర్శనేనమన్తవ్యఇత్యుక్తమనననిరూపణార్థమాగమవచనం. నిదిధ్యాసనంవ్యాఖ్యాతుంపునరేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. ఏతద్దూషయతి (సర్వథాపీతి) శ్రవణాద్యభేదేఽపివేత్యయావత్. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశ్రవణేప్రవృత్తస్యతత్త్వేపృష్ట్వేసత్యర్థలబ్ధంమననంనవిధిమపేక్షతే. యథాతర్కతోమతంతత్త్వం- తథాతస్యతద్రాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యాభయసామర్థ్యాదేవనిదిధ్యాసనసిద్ధాతద్విధివ్యర్థనపేక్షితమేవేత్యర్థః. ప్రయాణాంవిధ్యనపేక్షత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతి- పరకీయవ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశేషః. సిద్ధాన్తేఽపిశ్రవణాదివిధ్యుపగమాస్తథంపరకీయంప్రస్థానంప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపిత్వితి) తద్విధ్యుపగమేఽపీత్యర్థాత్. ఏవంసఙ్గతింబ్రాహ్మణస్యోక్త్వాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఇయమిత్యాదినా) యదుక్తంమధ్వివమధ్వితి - తద్వివృణోతి (యథేతి) నకేవలముక్తంమధుద్వయమేవ- కింతుమధ్వన్తరంచాస్తీత్యాహ (కించేతి) పురుషశబ్దస్యసత్రవిషయత్వంవారయతి (సచేతి) తస్యపృథివీవన్మధుత్వమాహ (సచసర్వేషామితి) సర్వేషాంచభూతానాంతంప్రతిమధుత్వందర్శయతి (సర్వాణిచేతి) నన్వాద్యమేవమధుద్వయంశ్రుతం - అశ్రుతంతుమధుద్వయమశక్యంకల్పయితుం- కల్పకాభావాత్. అతఆహ (చశబ్దేతి) ప్రథమపర్యాయార్థముపసంహరతి (ఏవమితి) పృథివీ, సర్వాణిభూతాని, పార్థివఃపురుషః, శారీర, శ్చేతిచతుష్టయమేకంమధ్వితిశేషః. మధుశబ్దార్థమాహ (సర్వేతి) (అస్యేతి) పృథివ్యాదేరితియావత్. పరస్పరముపకార్యోపకారకభావేఫలితమాహ (అతఇతి) అస్యేతిసర్వంజగదుచ్యతే. ఉక్తంచయస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాది భవత్వేనేనన్యాయేనమధుపర్యాయేషుసర్వేషుకారణోపదేశః - బ్రహ్మోపదేశస్తుకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) సః - ప్రకృతఆత్మే

ఉ.— ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వాసామపాగ్ం సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమాస్వప్సు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం రైతస స్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౨

అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాగ్నేః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నగ్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం వాఙ్మయస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౩

అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య వాయోః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్వాయౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ప్రాణస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౪

వాయం చ సర్వోక్తాభేదవిషయోజనా. ఇదమితి చతుష్టయకల్పనాస్థానవిషయం జ్ఞానం పరామృశతి. ఇదం బ్రహ్మేత్యత్ర చతుష్టయాధిష్ఠానమిదం శబ్దార్థః శ్రుతిరేవ తస్య ప్రకృతత్వం దర్శయతి (యద్విషయేతి) ఇదం సర్వమిత్యత్ర బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యుక్తం. సర్వం - సర్వాప్తిసాధనమితి యావత్ తదేవ స్పష్టయతి (యస్మాదితి) ౧

రం.— పూర్వం * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే దివ్యమజళవి గ్రహావిశిష్టతయా ప్రతిపాదితః పురుష ఏవాస్మిన్ త్రైయీ బ్రాహ్మణే * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్త ఆత్మా సర్వాన్తర్యామిత్వప్రతిపాదనాయైవం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఇయం పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు అస్యై పృథివ్యై సర్వాణి భూతాని మధు ఇత్యాదినా) ఇయం-దృశ్యమానా పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు. సర్వభూతానాం ధారణాన్నపానాది హేతుతయోపజీవ్యత్వేన పృథివ్యాస్సర్వభూతమధుత్వం. అస్యై పృథివ్యై - అస్యాః పృథివ్యా ఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయః ఛాన్దసః. సర్వభూతానాం పృథివీ ధార్యత్వేనతత్పోష్యత్వేన తదనుకూలత్వాత్ పృథివీం ప్రతి మధుత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం పృథివ్యాః భూతానాం చోపజీవ్యోపజీవకత్వేన పరస్పరమధుత్వమిత్యర్థః. (యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేతి) అస్యాం-సర్వభూతోపజీవ్యతయా మధుభూతాయాం పృథివ్యామన్తర్యామితయా వస్థితః తేజోమయః- స్వయం ప్రకాశజ్ఞానమయ ఇతి యావత్ అమృతమయః- మరణాదిధర్మశూన్యః అపహతపాప్మత్వాదిగుణాశ్రయ ఇతి యావత్ యః పురుషో వర్తతే. యశ్చాయమధ్యాత్మం- ఆత్మని అధ్యాత్మం. అత్రాత్మశబ్దేన దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణజీవసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. తస్మిన్నో యం శారీరః- శరీరాన్తర్యామీ తేజోమయోఽమృతమయశ్చేతి పూర్వవత్ యశ్చైష పురుషః. అత్ర శరీరస్య పృథివీవికారత్వాత్ అధిభూతం పృథివ్యాః స్థానే అధ్యాత్మం శరీరస్య నివేశః. అయమేవ స యోఽయమాత్మా - యోఽయమాత్మా * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి మైత్రేయీ బ్రాహ్మణే ఆత్మతయా నిర్దిష్టః- సోఽయమేవ- పృథివ్యన్తర్యామీ శరీరాన్తర్యామీ చాయమేవేత్యర్థః. అయమేవ చ పురుషః- * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యుక్తదివ్యమజళవిగ్రహవానపీతి ద్రష్టవ్యం. ఇదమమృతం-ఉపకోసలవిద్యాదౌ *ఏతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మేతి అమృతత్వబ్రహ్మత్వాదినా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ ఇదం బ్రహ్మేదం సర్వం- * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ సర్వోపాదానతయా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౧

శం.— తథా ఆపః. అధ్యాత్మం రేతస్యపాం విశేషతోఽవస్థానం ౨

ఆ.— యథా పృథివీ మధుత్వేన వ్యాఖ్యాతా- తథాన్యేఽపి వ్యాఖ్యేయా ఇత్యాహ (తథేతి) రైతస ఇతి విశేషణస్యార్థమాహ (అధ్యాత్మమితి) * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి హి శ్రుత్యన్తరం ౨

రం.— (ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) రైతసః- *యో రేతసి తిష్ఠన్ రేతసోఽన్తర ఇత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే రేతోఽన్తరతయా నిర్దిష్టః పరమాత్మా రైతస ఇత్యుచ్యతే రేతసో జలవికారత్వాత్, * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి శ్రుతేః, అధిభూతమపాం స్థానే అధ్యాత్మం రేతసో నివేశః. అన్యోన్యోపజీవ్యోపజీవకత్వవత్తా రథభూతానామప్సు యో రేతోఽన్తర్యామీ స ఉక్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథాగ్నిః. వాచ్యగ్నేర్విశేషతోఽవస్థానం. ౩

ఆ.— పృథివ్యామప్సు చోక్తన్యాయమగ్నావతిదిశతి (తథేతి) వాఙ్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాచీతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. ౩

రం.— (అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అగ్న్యభిమానికత్వాద్వాచః, * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతేః అధ్యాత్మం తస్యా ఏవ వాచో నివేశ ఉపపద్యతే. (వాఙ్మయ ఇతి) *యో వాచి తిష్ఠన్నిత్యన్తర్యామి బ్రాహ్మణోక్త ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— తథా వాయుః. అధ్యాత్మం ప్రాణః. భూతానాం శరీరారమ్భకత్వేనోపకారాన్మధుత్వం, తదన్తర్గతానాం తేజోమయాదీనాం కరణత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తథా చోక్తం * తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి. ౪

ఊ.— అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాదిత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంచాక్షుషస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౫

ఇమాదిశస్సర్వేషాం భూతానాంమధ్వాసాందిశాగ్ం సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమాసుదిక్షు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్క స్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౬

అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యచన్ద్రస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ంశ్చన్ద్రే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౭

ఇయం విద్యుత్సర్వేషాంభూతానాం మధ్వస్యైవిద్యుతే సర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్యాంవిద్యుతి తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మం తైజసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౮

అయగ్ం స్తనయిత్నుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యస్తనయిత్నోస్సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ం స్తనయిత్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శాబ్దస్సౌవరస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౯

అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాకాశస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాకాశే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం హృద్యాకాశస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౦

ఆ.— అగ్నావుక్తన్యాయంవాయావాయోజయతి (తథేతి) * వాయుః ప్రాణోభూత్వానాసికేప్రావిశదితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) పృథివ్యాదేస్తదన్తర్వర్తినాంచపురుషాణామేకవాక్యోపాత్తానామేకరూపంమధుత్వమితిశఙ్కాంపరిహరన్నవాన్తరవిభాగమాహ (భూతానామితి) పృథివ్యాదీనాంకార్యత్వం- తేజోమయాదీనాంకరణత్వమిత్యత్రసప్తాన్నాధికారసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) ౪

శం.— (అయంవాయుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) ముఖ్యప్రాణస్యవాయువికారత్వాత్తథ్యానేతన్నివేశః. ప్రాణః - కాయ్యప్రాణశరీరకతయా * ప్రాణఇతిహోవాచేత్యాదావుక్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథాదిత్యోమధు. చక్షురధ్యాత్మం. ౫

ఆ.— యద్యప్యాదిత్యస్తృతీయేభూతేన్తర్భవతి- తథాపిదేవతాభేదమాశ్రిత్యాగ్నావుక్తన్యాయంతస్మిన్నతిదిశతి (తథేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీప్రావిశదితిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షురితి) ౫

శం.— తథాదిశోమధు. దిశాంయద్యపిశ్రోత్రమధ్యాత్మం- శబ్దప్రతిశ్రవణవేలాయాంతువిశేషతస్సన్నిహితోభవతీత్యధ్యాత్మంప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిశ్రుత్కాయాం- ప్రతిశ్రవణవేలాయాంభవః ప్రాతిశ్రుత్కః. ౬

ఆ.— ఆదిత్యగతంన్యాయందిక్షుసమ్పాదయతి (తథేతి) * దిశశ్శ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌప్రావిశన్నితిశ్రుతేః శ్రోత్రమేవదిశామధ్యాత్మం. తథాచాధ్యాత్మంశ్రోత్రమిత్యేవవక్తవ్యేకథంప్రాతిశ్రుత్కఇతివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (దిశామితి) తథాపీత్యస్మిన్నర్థేతుశబ్దః. ౬

శం.— తథాచన్ద్రః. అధ్యాత్మంమానసః. ౭

ఆ. —దిక్షువ్యవస్థితన్యాయంచన్ద్రేదర్శయతి (తథేతి) * చన్ద్రమామనోభూత్వాహృదయంప్రావిశదితిశ్రుతిమనుసృత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) ౭

శం.— తథావిద్యుత్. త్వక్తైజసీభవస్తైజసోఽధ్యాత్మం. ౮

ఆ.— చన్ద్రవద్విద్యుతోపిమధుత్వమాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంతైజసఇత్యస్యార్థమాహ (త్వగితి) ౮

శం.— తథాస్తనయిత్నుః. శబ్దేభవశ్శాబ్దోఽధ్యాత్మం యద్యపి- తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీతిసౌవరోఽధ్యాత్మం. ౯

ఆ.— పర్జన్యోపివిద్యుదాదివత్సర్వేషాంభూతానాంమధుభవతీత్యాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంశాబ్దఇత్యస్యార్థమాహ (శబ్దేభవఇతి) యద్యప్యధ్యాత్మంశబ్దేభవఇతిశాబ్దఃపురుషః - తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీత్యధ్యాత్మంసౌవరఃపురుషఇతియోజనా. ౯

శం.— తథాకాశః. అధ్యాత్మంహృదయాకాశః- హృదయం. ౧౦

ఆ.— స్తనయిత్నావుక్తన్యాయమాకాశేఽతిదిశతి (తథేతి) ౧౦

ఉ.— అయం ధర్మస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య ధర్మస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ధార్మస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ँ సర్వమ్॥ ౧౧

రం.— (అయమాకాశస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) (హృద్యాకాశ ఇతి) *అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

రం.— (అయమాదిత్యస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సర్వత్రోపజీవ్యోపజీవకభావేన మధుత్వం జ్ఞేయం. *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేరాదిత్యస్య చక్షురభిమానిత్వాదాదిత్యస్థానే చక్షుష్యవేశ ఇత్యేవం సమ్బన్ధవిశేష స్తత్ర తత్ర ద్రష్టవ్యః. (చాక్షుష ఇతి) *యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యుక్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— (అయం చన్ద్రస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) (మానస ఇతి) *యో మనసి తిష్ఠన్మనసోఽన్తర ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. చన్ద్రస్య మనోఽధిష్ఠాతృత్వాచ్చన్ద్రస్థానే మనోఽవేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (ఇమా దిశస్సర్వేషామిత్యాది) శ్రౌత్రః - శ్రోత్రాన్తర్యామీ. ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్కా - ప్రతిధ్వనిః. తత్సమ్బన్ధీ ప్రాతిశ్రుత్కః. ప్రతిశబ్దగ్రాహీతి యావత్. మూలశబ్దగ్రాహిత్వమపి సిద్ధం- ప్రతిశబ్దగ్రహణస్య మూలశబ్దగ్రహణపూర్వకత్వాత్. తద్గ్రాహిత్వం చ పరమాత్మనశ్శ్రోత్రేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాదుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. *దిశశ్శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతిరత్రానుసన్ధేయా. ౮

రం.— (ఇయం విద్యుత్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అస్యై విద్యుతే- అస్యా విద్యుత ఇత్యర్థః. తైజసః- కౌక్షేయతేజస్సమ్బన్ధీత్యర్థః. విద్యుజ్జాఠరయోస్తైజసత్వేనైక్యాత్స్థానైతదుక్తిః. ౯

రం.— (అయం స్తనయిత్నుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) స్తనయిత్నుః - మేఘగర్జనం. శాబ్దః - వాగిన్ద్రియోచ్చార్యమాణశబ్దాన్తర్యామీ *యస్సర్వేషు వేదేషు తిష్ఠన్నిత్యాద్యుక్తః. తస్యైవ విశేషణం (సౌవర ఇతి) స్వరే భవస్సౌవరః. ద్వారాదిత్వాదైజాగమః. అత్ర స్తనయిత్నురితి మేఘనిష్ఠగర్జనమేవ గృహ్యతే- అధ్యాత్మం తత్స్థానే శబ్దస్య నివేశాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర శబ్దస్య ద్రవ్యత్వేన శరీరత్వాసమ్భవాత్తద్గుణకద్రవ్యనిష్ఠతయా తదుక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ప్రమాణబలాద్ద్రవ్యస్యాపి శబ్దస్య ద్రవ్యత్వఘటితశరీరత్వాభావేఽపి పరమాత్మాశ్రయత్వేన ప్రకారాన్తరేణ శరీరత్వావిరోధ ఇతి వా ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— ఆకాశాన్తాః పృథివ్యాదయో భూతగణా దేవతాగణాశ్చ కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మానఉపకుర్వన్తో మధుభవన్తి ప్రతిశరీరిణమిత్యుక్తం. యేన తే ప్రయుక్తాశ్శరీరిభిస్సమ్బధ్యమానా మధుత్వేనోపకుర్వన్తి- తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే (అయం ధర్మః) అయమిత్యప్రత్యక్షోఽపి ధర్మః కార్యేణ తత్ప్రయుక్తేన ప్రత్యక్షేణ వ్యపదిశ్యతే అయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షవత్. ధర్మశ్చ వ్యాఖ్యాతః శ్రుతిస్మృతిలక్షణః క్షత్రాదీనామపి నియన్తా జగతో వైచిత్ర్యకృత్- పృథివ్యాదీనాం పరిణామహేతుత్వాత్. ప్రాణిభిరనుష్ఠీయమానరూపశ్చ- తేన చాయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశః. సత్యధర్మయోస్త్వభేదేన నిర్దేశః కృతః శాస్త్రాచారలక్షణయోః. ఇహాభేదేన వ్యపదేశః ఏకత్వే సత్యపి దృష్టాదృష్టభేదరూపేణ కార్యారమ్భకత్వాత్. యస్త్వదృష్టోఽపూర్వాఖ్యో ధర్మః- సామాన్యవిశేషాత్మనాఽదృష్టేన రూపేణ కార్యమారభతే. సామాన్యరూపేణ పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తా భవతి- విశేషరూపేణ చాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. తత్ర పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తరి యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే తేజోమయః. తథాఽధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతకర్తరి ధర్మే భవో ధార్మః. ౧౧

ఆ.— పర్యాయాన్తరం వృత్తమనూద్యోత్థాపయతి (ఆకాశాన్తా ఇతి) ప్రతిశరీరిణం- సర్వేషాం శరీరిణాం ప్రత్యేకమితి యావత్. ధర్మస్యశాస్త్రైకగమ్యత్వేన పరోక్షత్వాదయమితి నిర్దేశానర్హత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితీతి) యద్యపి ధర్మోఽప్రత్యక్షోఽయమితి నిర్దేశానర్హః- తథాపి పృథివ్యాదిధర్మకార్యస్య ప్రత్యక్షత్వాత్తేన కారణస్యాభేదమౌపచారికమాదాయ ప్రత్యక్షఘటాదివదయం ధర్మ ఇతి వ్యపదేశోపపత్తిరిత్యర్థః. కోఽసౌ ధర్మః- యస్య ప్రత్యక్షత్వేన వ్యపదేశః- తత్రాహ (ధర్మశ్చేతి) వ్యాఖ్యాతః- ఆదౌ *తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమిత్యాదావితి శేషః. తర్హి తస్యాప్రత్యక్షత్వాన్న చోదనాలక్షణత్వమిత్యాశఙ్క్య గౌణత్వముఖ్యత్వాభ్యామవిరోధమభిప్రేత్యాహ (శ్రుతీతి) తస్మిన్నేవ కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (క్షత్రాదీనామితి) తత్రైవానుమానాన్తరం వివక్షిత్వోక్తం (జగత ఇతి) జగద్వైచిత్ర్యకారిత్వే హేతుమాహ (పృథివ్యాదీనామితి) ధర్మస్య ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాణిభిరితి) తేన- అనుష్ఠీయమానాకారేణ ప్రత్యక్షేణ ధర్మస్యలక్ష్యమాణత్వేనేతి యావత్. నను తృతీయే ధ్యాయే* యో వై స ధర్మః సత్యం వై తదితి సత్యధర్మయోరభేదవచనాత్తయోర్భేదేనాత్ర పర్యాయద్వయోపాదానమనుపపన్నం- అత ఆహ (సత్యేతి) కథమేకత్వే సతి భేదేనోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టేతి) అదృష్టేన రూపేణ కార్యారమ్భకత్వం ప్రకటయతి (యస్త్వితి) సామాన్యాత్మనారమ్భకత్వము

అత్ర పఞ్చమాదిదశమపర్యన్తం రఙ్గరామానుజీయస్య పృథక్ప్రవేశస్యాభావాద్వైషమ్యాదితి ద్రష్టవ్యం

మూ.— ఇదగ్ం సత్యగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య సత్యస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్సత్యే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం సాత్యస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౨

ఇదం మానుషగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య మానుషస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్మానుషే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం మానుషస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౩

అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాత్మనః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమాత్మా తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౧౪

దాహరతి (సామాన్యరూపేణేతి) విశేషాత్మనా కార్యారమ్భకత్వం వ్యనక్తి (విశేషేణేతి) ధర్మస్య ద్వైవిధ్యముక్త్వా-తయోర్మధ్యే ప్రథమమధికృత్యాయ శ్చేత్యాదివాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ద్వితీయం విషయీకృత్య యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది ప్రవృత్తమిత్యాహ (తథేతి) ౧౧

రం.— (అయం ధర్మస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధో జ్యోతిష్టోమాదిరూపో ధర్మః. అత్ర పరమాత్మనః యశ్చాయమస్మిన్ధర్మే ఇతి క్రియారూపధర్మాన్తర్యామిత్వోక్తిః *యస్య వేదాశ్శరీరం యస్య యజ్ఞాశ్శరీరమిత్యాదావివ పూర్వఖణ్డోక్తశబ్దవదేవతాద్వయ ద్వయస్యానుస్థితయా ద్రష్టవ్యా. అపృథక్సిద్ధిమాత్రాభిప్రాయా చేతన విరోధః. ధార్మస్తుతత్ఫలభూతసుఖాదిరూపః. తదన్తర్యామీ పురుష ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా దృష్టేనాపి సత్యాఖ్యేనాచారరూపేణ సత్యాఖ్యో భవతి స ఏవ ధర్మః సోఽపి ద్విప్రకార ఏవ- సామాన్యవిశేషాత్మరూపేణ. సామాన్యరూపః పృథివ్యాదిసమవేతః. విశేషరూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతః తత్ర పృథివ్యాదిసమవేత వర్తమానః క్రియారూపే సత్యే. తథాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతే సత్యే భవః సాత్యః. *సత్యేన వాయురావాతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧౨

ఆ.— ఇదం సత్యమిత్యస్మిన్పర్యాయే సత్యశబ్దార్థమాహ (తథా దృష్టేనేతి) సోఽపీత్యపిశబ్దో ధర్మోదాహరణార్థః. ద్వయోరపి ప్రకారయోర్వినియోగం విభజతే (సామాన్యరూప ఇతి) ఉభయత్ర సమవేతశబ్దస్తత్కారణత్వేనానుగతార్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తత్రేతి) సత్యే- యశ్చేత్యాదివాక్యమితి శేషః. యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తథాధ్యాత్మమితి) సత్యస్య పృథివ్యాదౌ కార్యకరణసఙ్ఘాతే చ కారణత్వే ప్రమాణమాహ (సత్యేనేతి) ౧౨

రం.— (ఇదం సత్యం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సత్యం-సత్యవచనం. సాత్యం తత్ఫలభూతం సుఖాది. అత్రాపి సత్యాన్తర్యామిత్వోక్తిః పూర్వవత్తదభిమానిదేవతాదిద్వారా ద్రష్టవ్యా. ౧౨

శం.— ధర్మసత్యాభ్యాం ప్రయుక్తోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతవిశేషః. స యేన జాతివిశేషేణ సంయుక్తో భవతి- స జాతివిశేషో మానుషాదిః. తత్ర మానుషాదిజాతివిశిష్టా ఏవ సర్వే ప్రాణినికాయాః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావేన వర్తమానా దృశ్యన్తే- అతో మానుష్యాదిజాతిరపి సర్వేషాం భూతానాం మధు. తత్ర మానుషాదిజాతిరపి బాహ్యా ఆధ్యాత్మికా చేత్యుభయథా నిర్దేశభాగ్భవతి. ౧౩

ఆ.— ఇదం మానుషమిత్యత్ర మానుషగ్రహణం సర్వజాత్యుపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాహ (ధర్మసత్యాభ్యామితి) కథం పునరేషా జాతిః సర్వేషాం భూతానాం మధు భవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) భోగభూమిస్సప్తమ్యర్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యద్వయస్య విషయభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) వ్యవహారభూమావితి యావత్. ధర్మాదివదిత్యేవేరర్థః. నిర్దిష్టః స్వశరీరనిష్ఠా జాతిరాధ్యాత్మికీ- శరీరాన్తరాశ్రితా తు బాహ్యేతి భేదః. వస్తుతస్తు నోభయథాత్వమిత్యభిప్రేత్య నిర్దేశభాగిత్యుక్తం. ౧౩

రం.— (ఇదం మానుషం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అత్రాధిదైవతం మానుషం నామ లక్షణయా మనుష్యప్రసిద్ధమగ్నిష్టోమాదిరూపం. అధ్యాత్మం మానుష ఇత్యత్ర మానుషశబ్దో ముఖ్యమనుష్యాన్తర్యామిపరః. ౧౩

శం.— యస్తు కార్యకరణసఙ్ఘాతో మానుషాదిజాతివిశిష్టః- సోఽయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధు. నన్వయం శరీరశబ్దేన నిర్దిష్టః పృథివీపర్యాయ ఏవ. న- పార్థివాంశస్యైవ తత్ర గ్రహణాత్. ఇహ తు సర్వాత్మా ప్రత్యస్తమితాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదిసర్వవిశేషః సర్వభూతదేవతాగుణవిశిష్టః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. తస్మిన్నస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽమూర్తరసః సర్వాత్మకో నిర్దిశ్యతే. ఏకదేశేన తు పృథివ్యాదిషు నిర్దిష్టః- అత్రాధ్యాత్మవిశేషాభావాత్ స న నిర్దిశ్యతే. యస్తు పరిశిష్టో విజ్ఞానమయో, యదర్థోఽయం దేహలిఙ్గసఙ్ఘాతః,- ఆత్మా స యశ్చాయమాత్మేత్యుచ్యతే. ౧౪

ఉ.— స వా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిస్సర్వేషాం భూతానాగ్ం రాజా తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాః సర్వే సమర్పితా ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని సర్వే ప్రాణాస్సర్వే లోకాస్సర్వే దేవాస్సర్వాణి భూతాని సర్వ ఏత ఆత్మానస్సమర్పితాః॥ ౧౫

ఆ.— అన్తిమపర్యాయమవతారయతి (య స్స్విత్తి) ఆత్మనః శరీరేణగతత్వాత్పునరుక్తిరనుపయుక్తేతిశఙ్కతే (నన్వితి) అవయవావయవివిషయత్వేన పర్యాయద్వయమపునరుక్తమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (సర్వభూతేతి) చేతనం వ్యవచ్ఛినత్తి (కార్యేతి) యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యవిషయమాహ (తస్మిన్నితి) యశ్చాయమధ్యాత్మమితి కిమిత్యనో క్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకదేశేనేతి) అన్త్యత్వ స్యపర్యాయోక్తిః. యశ్చాయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (య స్త్వితి) ౧౪

రం.— ఏవమధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవతభేదభిన్నసర్వాచేతనాన్తర్యామిత్వం, తద్ద్వారా సర్వాచేతనవైలక్షణ్యం, చ బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితం. అథ చేతనాన్తర్యామిత్వముఖేన సర్వచేతనవైలక్షణ్యం ప్రతిపాదయతి (అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాంమధ్వితి) ఆత్మా- ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. (యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయో ఽమృతమయ ఇతి) సర్వేషు పర్యాయేషు యశ్చాయం తేజోమయో ఽమృతమయః పురుష ఇతి నిర్దిష్టో యః- సో ఽస్మిన్- ఆత్మన్యవస్థితో ఽన్తర్యామీత్యర్థః సాపేక్ష ఇత్యత్రాహ (యశ్చాయమాత్మేతి) పూర్వ బ్రాహ్మణయోః పురుషాత్మశబ్దాభ్యాముక్తః పరమాత్మేవేత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్మిన్నాత్మని పరిశిష్టో విజ్ఞానమయో ఽన్త్యే పర్యాయే ప్రవేశితః- సో ఽయమాత్మా. తస్మిన్నవిద్యాకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధివిశిష్టే బ్రహ్మవిద్యయా పరమార్థాత్మని ప్రవేశితే స ఏవముక్తో ఽనన్తరో ఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనభూతః సర్వేషాం భూతానామయమాత్మా సర్వేరుపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- సర్వభూతానాం స్వతన్త్రః. న కుమారామాత్యవత్. కిం తర్హి. సర్వేషాం భూతానాం రాజా. రాజత్వవిశేషణమధిపతిరితి. భవతి కశ్చిద్రాజోచితవృత్తిమాశ్రిత్య రాజా- న త్వధిపతిః- అతో విశినష్ట్యధిపతిరితి. ఏవం సర్వభూతాత్మా విద్వాన్ బ్రహ్మవిన్ముక్తో భవతి. యదుక్తం * బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితీదం తద్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమాత్మానమేవ సర్వాత్మత్వేనాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుత్వా మత్వా తర్కతో విజ్ఞాయ సాక్షాదేవం- యథా మధుబ్రాహ్మణే దర్శితం- తస్మాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవం లక్షణాత్- పూర్వమపి బ్రహ్మైవ సదవిద్యయా అబ్రహ్మాసీత్, సర్వమేవ చ సదసర్వమాసీత్. తాం త్వవిద్యామస్మాద్విజ్ఞానాత్ తిరస్కృత్య బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాభవ, త్సర్వం సత్సర్వమభవత్,. పరిసమాప్తః శాస్త్రార్థః - యదర్థః ప్రస్తుతః. అస్మిన్నేతస్మిన్ సర్వాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాత్మని సర్వం జగత్సమర్పితమిత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాస్సర్వే సమర్పితా ఇతి) ప్రసిద్ధో ఽర్థః. ఏవమేతస్మిన్నాత్మని- పరమాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సర్వే దేవాః- అగ్న్యాదయః సర్వే లోకాః- భూరాదయః సర్వే ప్రాణాః - వాగాదయః సర్వ ఏత ఆత్మానః- జలచన్ద్రవత్ప్రతిశరీరానుప్రవేశితా అవిద్యాకల్పితాః. సర్వం జగదస్మిన్ సమర్పితం. యదుక్తం బ్రహ్మవిద్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి- స ఏష సర్వాత్మభావో వ్యాఖ్యాతః. స ఏష విద్వాన్ బ్రహ్మవిత్సర్వోపాధిః సర్వాత్మా సర్వం భవతి, నిరుపాధిర్నిరుపాఖ్యో ఽనన్తరో ఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనో ఽజో ఽజరో ఽమృతో ఽభయో ఽచలో నేతి నేత్యస్థూలో ఽనణురిత్యేవం విశేషణో భవతి,. తమేతమర్థమజానన్తస్తార్కికాః, కేచిత్పణ్డితమన్యాశ్చాగమవిదః, శాస్త్రార్థం విరుద్ధం మన్యమానా వికల్పయన్తో మోహమగాధముపయాన్తి. తమేతమర్థమేతౌ మన్త్రావనువదతః * అనేజదేకం మనసో జవీయః *తదేజతి తన్నైజతీతి. తథా చ తైత్తిరీయకే *యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిత్ *ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే అహమన్నమహమన్నమహమన్నమిత్యాది. తథా చ ఛాన్దోగ్యే *జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *స యది పితృలోకకామః *సర్వగన్ధః సర్వరసః *సర్వజ్ఞః సర్వవిదిత్యాది. ఆథర్వణే చ *దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ. కఠవల్లీష్వపి *అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్ *కస్తం మదామదం దేవం *తద్ధావతో ఽన్యానత్యేతి తిష్ఠదితి చ. తథా గీతాసు *అహం క్రతురహం యజ్ఞః *పితాహమస్య జగతః *నాదత్తే కస్యచిత్పాపం *సమం సర్వేషు భూతేషు * అవిభక్తం విభక్తేషు - గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చేత్యేవమాద్యాగమార్థం విరుద్ధమివ ప్రతిభాన్తం మన్యమానాః స్వచిత్తసామర్థ్యాదర్థనిర్ణయాయ వికల్పయన్తో ఽస్త్యాత్మా- నాస్త్యాత్మా కర్తా- అకర్తా. ముక్తః- బద్ధః. క్షణికో విజ్ఞానమాత్రం. శూన్యం చేత్యేవం వికల్పయన్తో న పారమధిగచ్ఛన్తి - అవిద్యయా విరుద్ధధర్మదర్శిత్వాత్సర్వత్ర. తస్మాత్తత్ర య ఏవ శ్రుత్యాచార్యదర్శితమార్గానుసారిణః- త ఏవావిద్యాయాః పారమధిగచ్ఛన్తి. త ఏవ చాస్మాన్మోహసముద్రాదగాధాదుత్తరిష్యన్తి- నేతరే స్వబుద్ధికౌశలానుసారిణః. ౧౫

ఆ.— స వా అయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్మిన్నితి) పరిశిష్టః- పూర్వపర్యాయేష్వనుపదిష్టో ఽన్త్యపర్యాయే ఽయమాత్మేత్యుక్తో విజ్ఞానమయో యస్మిన్నాత్మని ఖిల్యదృష్టాన్తవచసా ప్రవేశితస్తేన పరేణాత్మనా తాదాత్మ్యం గతో విద్వానత్రాత్మశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. ఉక్తమాత్మశబ్దార్థమనూద్య సర్వేషామిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) అవిద్యయా కృతః కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏవోపాధిః. తేన విశిష్టే జీవే తస్మిన్పరమార్థాత్మని - బ్రహ్మణి బ్రహ్మవిద్యయా ప్రవేశితే స ఏవాయమాత్మా యథోక్తవిశేషణః సర్వైరుపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిరితి సమ్బన్ధః. వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ తస్య వాచ్యమర్థమాహ (సర్వేషామితి) తస్యైవ వివక్షితో ఽర్థస్సర్వైరుపాస్య ఇత్యుక్తః. స్వాతన్త్ర్యం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) సర్వే

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ తద్వాం నరా సనయే దగ్ంస ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిం। దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీమువాచేతి॥ ౧౭

షాం భూతానాం రాజేత్యేతావతైవ యథోక్తార్థసిద్ధౌ కిమిత్యధిపతిరితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజత్వేతి) రాజత్వజాత్యా నాస్త్రాన్తోపి కశ్చిత్తదుచిత పరిపాలనాదివ్యవహారవానిత్యుపలబ్ధం - సపునస్తస్య స్వాతన్త్ర్యం- రాజపరతన్త్రత్వాత్. తస్మాత్తతో వ్యవచ్ఛేదార్థమధిపతిరితి విశేషణమిత్యర్థః. రాజాధిపతిరిత్యుభయోరపి మిథో విశేషణవిశేష్యత్వముభయత్రేత్యర్థంనిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తస్యవిద్యాఫలస్యత్రతీయేనైకవాక్యత్వమాహ (యదుక్తమితి) తదేవ వ్యాఖ్యానం స్ఫోరయతి (ఏవమితి) మైత్రేయీ బ్రాహ్మణోక్తక్రమేణేత్యాదినాయావత్. ఏవమిత్యస్యార్థంకథయతి (యథేతి) మధుబ్రాహ్మణేపూర్వబ్రాహ్మణే చోక్తక్రమేణాత్మని శ్రవణాదిత్రయంసమ్పాద్యపి ద్వాన్ బ్రహ్మభవదితిసమ్బన్ధః. నను మోక్షేవస్థాయామేవవిదుషో బ్రహ్మత్వాదపరిచ్ఛిన్నత్వం-నప్రాచ్యామవిద్యాదశాయామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సమానాధికరణం పఞ్చమీ త్రయం. ఏవంలక్షణాత్-బ్రహ్మణ్యస్మి న్ననాదికృతాత్రత్యాసఙ్ఘాత్మా-రాదిపదయావత్. అబ్రహ్మత్వాదిధీర్నాస్తి ప్రసక్తి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాంత్వితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (పరిసమాప్తఇతి) యస్య-శాస్త్రస్యార్థః-విషయప్రయోజనాఖ్యో బ్రహ్మసిద్ధికాయాంచతుర్థాదౌ చ ప్రస్తుతః-తస్యార్థోయథోక్తన్యాయేన సిద్ధాన్తితఇత్యర్థః సమాప్తార్థః. సర్వాత్మభూతత్వం-సర్వాదివత్కల్పితానాం సర్వేషామాత్మభావేనస్థితత్వం. సర్వం-బ్రహ్మ. తద్రూపత్వం- సర్వాత్మత్వం. సర్వవికల్పాత్మానయితిక్తేతో భేదోక్తిః-ఆత్మైక్యస్యశాస్త్రీయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలచన్ద్రవదితి) దార్ష్టాన్తికభాగస్యసమ్బన్ధితమర్థమాహ (సర్వమితి) ఉక్తస్యసర్వాత్మభావస్యత్రతీయేనైకవాక్యత్వంనిశ్చిత్య (యదుక్తమితి) సర్వాత్మభావేనిరుపమస్య ప్రపఞ్చత్వం న్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏషఇతి) స ర్వేణ- కల్పితేన సహైవ తేన సహితమధిష్ఠానభూతం బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భావేనపశ్యన్విద్వాన్ సర్వోపాధిః. తద్రూపేణస్థితస్సర్వం భవతి. తదేవం కల్పితంస ప్రపఞ్చత్వమవిద్యావస్థాయామిష్టమిత్యర్థః. విద్వదృష్ట్యాతస్యనిష్ప్రపఞ్చత్వం దర్శయతి (నిరుపాధికమితి) నిరుపాఖ్యత్వం-శబ్దప్రత్యయాగోచరత్వం. బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వమవిద్యాకృతం-నిష్ప్రపఞ్చత్వం తాత్త్వికమిత్యాగమార్థేఽవిరోధఉక్తః. కథం తర్హి తార్కికామీమాంసకాశ్చశాస్త్రార్థవిరుద్ధం పశ్యన్తో బ్రహ్మనాస్తినాస్తీత్యాదివికల్పయన్తో మోముహ్యన్తే- తత్రాహ (తమేతమితి) వాదివ్యామోహాన్యాజ్ఞానంమూలముక్త్వా ప్రకృతే బ్రహ్మణోఽద్వైతే ప్రమాణమాహ (తమిత్యాదినా) తైత్తిరీయశ్రుతావాదిశబ్దేన అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిగృహ్యతే. ఛాన్దోగ్యశ్రుతావాదిశబ్దేన సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పో విజరో విమృత్యురిత్యాదిగృహీతం. శ్రుతిసిద్ధేద్వైతే స్మృతిమపిసంవాదయతి (తథేతి) పూర్వోక్తప్రకారేణాగమార్థేవిరోధసమాధానేవిద్యమానేపితదజ్ఞానాద్వాదివిభ్రాన్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇత్యేవమాదీతి) వికల్పమేవస్ఫుటయతి (అస్తీతి) సర్వత్ర శ్రుతిస్మృతిష్వాత్మనీతియావత్. కేచిత్పారం బ్రహ్మవిద్యాయాః సమధిగచ్ఛన్తీత్యత్రాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (తపివేతి) ౧౫

రం.— (సవా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిరిత్యాది) సవా అయమాత్మా - ఇయతా ప్రబన్ధేన ప్రతిపాదితశ్చేతనాచేతనవిలక్షణ ఆత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- శేషీ. పతిశబ్దశ్శేషిపర్యాయ ఇతి వ్యాసార్యైస్సమర్థితత్వాత్. సర్వేషాం భూతానాం రాజా - నియన్తా. నాభిః- చక్రమధ్యవర్తి సరన్ధ్రకాష్ఠం. నేమిః- బాహ్యవలయాకారకాష్ఠం. అరాః- మధ్యవర్తిదారుశలాకాః. అరాయథానాభినేమ్యోశ్శ్రితాః- ఏవం సర్వాణి భూతాని దేవలోకప్రాణజీవాః పరమాత్మాశ్రితా ఇత్యర్థః. చేతనాచేతనాత్మకస్సర్వోపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రితఇతియావత్. ౧౬

శం.— పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనభూతా- యాం మైత్రేయీ పృష్టవతీ భర్తారం యదేవ భగవాన్ వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీతి. ఏతస్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽనీతా. తస్యా ఆఖ్యాయికాయాః సఙ్క్షేపతోఽర్థప్రకాశనార్థా వేతౌ మన్త్రౌ భవతః. ఏవంహి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం స్తుతత్వాదమృతత్వసర్వప్రాప్త్యేకసాధనత్వం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకటీకృతం రాజమార్గముపనీతం భవతి. యథా ఆదిత్యఉద్యన్ శార్వరం తమోఽపనయతీతి- తద్వత్. అపిచైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- యాఽఽఇన్ద్రరాజరక్షితా- సాదుష్ప్రాపా దేవైరపి- యస్మాద శ్విభ్యామపి దేవభిషగ్భ్యాం మహతాఽఽయాసేన ప్రాప్తా. బ్రాహ్మణస్యశిరశ్ఛిత్త్వా అశ్వ్యం శిరః ప్రతిసన్ధాయ తస్మిన్నిన్ద్రేణ ఛిన్నే పునః స్వశిర ఏవ ప్రతిసన్ధాయ తేన బ్రాహ్మణస్య స్వశిరసైవోక్తా శేషా బ్రహ్మవిద్యా శ్రుతా- తస్మాత్తతః పరతరం కించిత్పురుషార్థసాధనం న భూతం న భావి వా- కుత ఏవ వర్తమానమితి. నాతః పరా స్తుతిరస్తి. అపిచైవం స్తూయతే బ్రహ్మవిద్యా-సర్వపురుషార్థానాం కర్మహిసాధనమితిలోకే ప్రసిద్ధం- తచ్చ కర్మ విత్తసాధ్యం. తేనాశాపినాస్త్యమృతత్వస్య - తదిదమమృతత్వం కేవలయాత్మవిద్యయా కర్మనిరపేక్షయా ప్రాప్యతే- యస్మాత్కర్మప్రకరణేపస్తుం ప్రాప్తాపిసతీ ప్రవర్గ్యప్రకరణే కర్మప్రకరణాదుత్తీర్యకర్మణావిరుద్ధత్వాత్కేవలసన్న్యాససహితాఽభిహితాఽమృతత్వసాధనాయ. తస్మాన్నాతః పరం పురుషార్థసాధనమస్తి. అపిచైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సర్వోహిలోకో ద్వన్ద్వారామః- సవై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమత ఇతి శ్రుతేః. యాజ్ఞవల్క్యో లోకసాధారణోపి సన్నాత్మజ్ఞానబలాత్ భార్యాపుత్రవిత్తాదిసంసారరతిం పరిత్యజ్య ప్రజ్ఞానతృప్త ఆత్మరతిర్బభూవ. అపిచైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా - యస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యేన సంసారమార్గాద్వ్యుత్తిష్ఠతాపి ప్రియాయై భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవాభిహితా- ప్రియంభాషసే ఏహ్యాస్స్వేత్యాదిలిఙ్గాత్. అత్రేయం స్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికేత్యవోచామ. కా పునస్సా ఆఖ్యాయికేతి. ఉచ్యతే- ఇదమిత్యనన్తరనిర్దిష్టం వ్యపదిశతి- బుద్ధౌ సన్నిహితత్వాత్. వైశ

ప్రస్మరణార్థః. ఇదిత్యాఖ్యాయికా సర్వం తత్ప్రకరణాన్తరాభిహితం పరోక్షం వైశద్యేన స్మారయన్నిహ వ్యపదిశతి. యత్ప్రవర్గ్యప్రకరణే సూచితం- నాతిస్ఫుటం మధు- ఇదిదం మధ్విహానన్తరం నిర్దిష్టం *ఇయం పృథివీత్యాదినా. కథం తత్ర ప్రకరణాన్తరే సూచితం. *దధ్యఙ్ హ వా ఆభ్యామాథర్వణో మధు నామ బ్రాహ్మణమువాచ। ఇదేనయోః ప్రియం ధామ. తదేవైనయోరేతేనోపగచ్ఛతి। స హోవాచేన్ద్రేణ వా ఉక్తోఽస్మ్యేతచ్చేదన్యస్మా అనుబ్రూయాః స్తత ఏవ తే శిరశ్ఛిన్ద్యామితి। తస్మాద్వై బిభేమి యద్వై మే స శిరో న ఛిన్ద్యాత్తద్వాముపనేష్య ఇతి। తౌ హోచతురావాం త్వా తస్మాత్త్రాస్యావ ఇతి। కథం మా త్రాస్యేథే ఇతి। యదా నావుపనేష్యసే। అథ తే శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రాహృత్యోపనిధాస్యావః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావః। తేన నావనువక్ష్యసి। స యదా నావనువక్ష్యసి। అథ తే తదిన్ద్రః శిరశ్ఛేత్స్యతి। అథ తే స్వం శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావ ఇతి। తథేతి తౌ హోపనిన్యే। తౌ యదోపనిన్యే। అథాస్య శిరశ్ఛిత్త్వాన్యత్రోపనిదధతుః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతుః। తేన హాభ్యామనూవాచ। స యదాభ్యామనూవాచాథాస్య తదిన్ద్రః శిరశ్చిచ్ఛేద। అథాస్య స్వం శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతురితి యావత్తు ప్రవర్గ్యార్హాజ్యభూతం మధు- తావదేవ తత్రాభిహితం- న తు కక్ష్యమాత్మజ్ఞానాఖ్యం. తత్ర యా ఆఖ్యాయికాభిహితా- సేహాస్తుత్యర్థా ప్రదర్శ్యతే- ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽనేన ప్రపక్ష్యేణాశ్విభ్యామువాచ. (తదేతదృషిః) తదేతత్కర్మ ఋషిః- మన్త్రః పశ్యన్- ఉపలభమానోఽవోచత్- ఉక్తవాన్. కథం. తద్వాం నర ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దంస ఇతి కర్మణో నామధేయం. తచ్చ దంసః కీదృశం. ఉగ్రం- క్రూరం. వాం- యువయోః. హే నరా- నరాకారావశ్వినౌ. తచ్చ కర్మ కిన్నిమిత్తం. సనయే- లాభాయ. లాభలుబ్ధో హి లోకేఽపి క్రూరం కర్మాచరతి. తథైవైతదుపలభ్యతే- యథా లోకే. తదావిః- ప్రకాశం కృణోమి- కరోమి. యద్రహసి భవద్భ్యాం కృతం. కిమివేతి. ఉచ్యతే- తన్యతుః- పర్జన్యః స- ఇవ నకారస్తూపరిష్టాదుపచారః ఉపమార్థీయో వేదే- న ప్రతిషేధార్థః. యథా- *అశ్వం న- అశ్వమివేతి యద్వత్. తన్యతురివ వృష్టిం- యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి స్తనయిత్న్వాదిశబ్దైః- తద్వదహం యువయోః క్రూరం కర్మావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. నన్వశ్వినోఃస్తుత్యర్థా కథమిమా మన్త్రస్యాఖ్యాతాం- నిన్దావచనా హీయం. నైష దోషః- స్తుతిరేవైషా- న నిన్దావచనా. యస్మాదీదృశమప్యతిక్రూరం కర్మ కుర్వతోర్యువయోర్న లోమ చ హీయత ఇతి, న చాన్యత్కించిద్ధీయత ఏవేతి, స్తుతావేతౌ భవతః. నిన్దాం ప్రశంసాం హి లోకే ప్రస్మరన్తి. తథా ప్రశంసారూపా హి నిన్దా లోకే ప్రసిద్ధా. దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణః. హ ఇతి అనర్థకో నిపాతః. యన్మధు- కక్ష్యమాత్మజ్ఞానలక్షణం. ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యామశ్వస్య శీర్ష్ణా- శిరసా యదీమువాచ- యత్ ప్రోవాచ మధు. ఈమితి అనర్థకో నిపాతః. ౧౬

ఆ— *తద్వాం నరేత్యాదివాక్యస్యావినరేణోక్త్వా వ్యస్తం కీర్తయతి (పూర్వసమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్యాప్రసమాప్తా చేత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఇయమితి ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థాఖ్యాయికాం పరామృశతి (అనీతేతి) ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదినా బ్రాహ్మణేనేతి శేషః. తదేతదృషిరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యా ఇతి) *తద్వాం నర ఇత్యాదిరేకో మన్త్రః. *ఆథర్వణాయేత్యాదిరపరః. మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం పక్ష్యమాణరీత్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) తస్యాఃకముక్తిసాధనత్వం దృఢతాస్త్యైనస్ఫుటయతి (యథేతి) కేన ప్రకారేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వం- తదాహ (అపిచేతి) అపిశబ్దః స్వాదక బ్రాహ్మణసమ్భావనార్థః. మన్త్రద్వయసముచ్చయార్థశ్చశబ్దః. ఏవంశబ్దసూచితం స్తుతిప్రకారమేవ ప్రకటయతి (యాజ్ఞేతి) తస్యాదుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) మహాన్తమాయాసం స్ఫుటయతి (బ్రాహ్మణస్యేతి) కృతార్థానాపీన్ద్రేణరక్షితత్వే విద్యాయా దౌర్లభ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) న కేవలముక్తేనైవ ప్రకారేణ విద్యాస్తూయతే- కింతు ప్రకారాన్తరేణాపీత్యాహ (అపిచేతి) తదేవ ప్రకారాన్తరం ప్రకటయతి (సర్వేతి) కేవలయోర్త్యన్యవ్యాఖ్యానం (కర్మనిరపేక్షయోతి) తత్ర హేతుః (యస్మాదితి) కిమితి తత్ర ప్రకరణే ప్రాప్తాపి ప్రకరణాన్తరే కథ్యతే- తత్రాహ (కర్మణేతి) ప్రసిద్ధం పునరర్థోపాయం కర్మత్వాన్న్యావిద్యాయాః సేవాదర స నవనికృతానాం సముధిగత ఇతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిం దర్శయతి (అపిచేతి) అవాత్మాన స త్రింత్యక్త్వా ఆత్మన్యేవాప్యరతిహేతుత్వాన్మహతీ విద్యేత్యర్థః. ఇథాన్తరేణ తస్యాః స్తుతిమాహ (అపిచైవమితి) కథం బ్రహ్మవిద్యాభార్యాయై ప్రత్యర్థమేవోక్తేతి గమ్యతే- తత్రాహ (ప్రియమితి) ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వం ప్రతిపాద్య వృత్తమనూద్య ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం తామవతార్య వ్యాకరోతి (అత్రేత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాస్తుత్యర్థః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదితి) దధ్యఙ్ఙిత్యాదివ్యాకుర్వన్నాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికామనుకీర్తయతి (కథమిత్యాదినా) అభ్యాం- అశ్విభ్యామితి యావత్. కేన ప్రకారేణోవాచేత్యపేక్షాయామాహ (తదేనయోరితి) ఏనయోః- అశ్వినోః సత్- మధు ప్రియమిత్యాస్పదమాసీత్. తద్వశాత్తాభ్యాం ప్రార్థితో బ్రాహ్మణస్తదువాచేత్యర్థః. యదశ్విభ్యాం మధు ప్రార్థితం- తదేతేన- వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ ప్రయచ్ఛన్నేవైనయోః- అశ్వినోరాచార్యత్వేన బ్రాహ్మణస్సమీపగమనం కృతవానిత్యాహ (తదేవేతి) ఆచార్యత్వానన్తరం బ్రాహ్మణస్య వచనం దర్శయతి (స హోవాచేతి) ఏతచ్ఛబ్దో మధ్వనుభవవిషయః. యద్యర్థో యచ్ఛబ్దః. తచ్ఛబ్దస్తర్హీత్యర్థః. వాం- యువాముపనేష్యే- శిష్యత్వేన స్వీకరిష్యామీతి యావత్. తౌ- దేవభిషజావశ్వినౌ. శిరశ్ఛేదనిమిత్తం మరణం పశ్చ్యమ్యర్థః. నౌ- ఆవామ్. ఉపనేష్యసే- స్వశిష్యత్వేన స్వీకరిష్యసీతి యావత్. అథశబ్దస్తదేత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్యానుజ్ఞానన్తర్యమథేత్యుక్తం. మధు ప్రవచనానన్తర్యం తృతీయస్యాథశబ్దస్యార్థః. యదశ్వస్య శిరో బ్రాహ్మణేన నిబద్ధం- తస్యచ్ఛేదనానన్తర్యం చతుర్థస్యాథశబ్దస్యార్థః. తస్మిన్సమనన్తరమపి మధు ప్రవర్గ్యప్రకరణే ప్రదర్శితమేవేతి కృతమనేన బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యావత్త్వితి) ప్రవర్గ్యప్రకరణే స్థితాఖ్యాయికామగ్రమత్రానీతేత్యాశఙ్క్య ఏతస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తత్రేతి) బ్రాహ్మణభాగవ్యాఖ్యానం నిగమయతి (ఇదమితి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) కథం లాభాయేతి క్రూరకర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (లాభేతి) నను ప్రతిషేధే ముఖ్యో నకారః కథమిహార్థవ్యాఖ్యా

ఉ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచ తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచత్ ఆథర్వణాయాశ్వినౌదధీచేఽశ్వ్యగ్ శిరః ప్రత్యైరయతం । సవాంమధు ప్రవోచదృతాయన్ త్వాష్ట్రం యద్దస్రావపికక్ష్యం వామితి॥ ౧౭

యతే- తత్రాహ (నకారన్త్వితి) వేదేపచాదుపరిష్టాత్ యోనకారః శ్రుతః- సఖలూపచారస్సన్ ఉపమార్థోపిసన్భవతి- సనిషేధార్థః. తత్రోదాహరణమాహ (యథేతి) అశ్వంనగూహసుశ్విన్నేత్యత్ర నకారోయథోపమార్థీయః- తథా ప్రకృతేపీత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (అశ్వమివేతియద్వది తి) ఉపమార్థీయేన కారేసతివాక్యస్వరూపమనూద్యతదర్థంకథయతి (తస్యచురిత్యాదినా) విద్యాస్తుతిద్వారాతద్వస్తావశ్వినావత్రసస్తూయతే- కింతు క్రూరకర్మకారిత్వేననిన్ద్యతే- తదస్యాఖ్యాయికావిద్యాస్తుత్యర్థత్వయుక్తమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) అఖ్యాయికాయావిద్యాస్తుత్యర్థత్వమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) లోమమాత్రమపినహీయతేయస్మాత్ - తస్మాద్విద్యాస్తుత్యాతద్వతోఽస్తుతిరేవాత్రవివక్షితేతియోజనా. యద్యపిక్రూరకర్మకారిణోరశ్వినోర్నిన్దప్రసంగః- తథాప్యత్రప్రసఙ్గస్యాదేవేత్యాశఙ్క్యతైమకకన్యాయేనాహ (నచేతి) కథంపునన్నిన్దాయాంన్యశ్యమానాయాంస్తుతిరిష్యతే- తత్రాహ (నిన్దామితి) నహినిన్దానిన్ద్యంనిన్దితుం - అపితువిధేయంస్తోతుమితిన్యాయాదిత్యర్థః. యథానిన్దాననిన్ద్యంనిన్దితుమేవ - తథాస్తుతిరపిస్తుత్యంస్తోతుమేవనభవతి- కిన్తునిన్దితుమపి- తథావచనానామన్యార్థత్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రస్యపూర్వార్ధంవ్యాఖ్యాయాఖ్యాయికాయాఃస్తుత్యర్థత్వవిరోధంచోద్యమ్యోత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (దధ్యఙ్ఙామేతి) యత్కక్ష్యంజ్ఞానాఖ్యంమధు - తదాథర్వణోయువాభ్యామశ్వస్యశిరసాప్రోవాచ. యచ్చాసౌమధుయువాభ్యాముక్తవాన్ - తదహమావిష్కృణోమీతిసమ్బన్ధః. ౧౬

ర.— ఏవముపదిష్టమధువిద్యాస్తుతయేఽఖ్యాయికాఽరభ్యతే. అత్రేయమాఖ్యాయికా-ఽనుసన్ధేయా- దధ్యఙ్ఙాథర్వణనామాఋషిఃఇన్ద్రాన్మధుబ్రాహ్మణవిద్యాంప్రాప్తవాన్. ఇన్ద్రేణచతదుపదేశసమయేసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఏవముక్తః- అన్యస్మైనైతదుపదేష్టవ్యం- అన్యథాత్వత్తేశిరశ్ఛేత్స్యామీతి. ఇత్యుక్తోఽప్యసావాథర్వణోఽశ్విభ్యామేవమాగత్యైవముక్తవాన్ - మహ్యమేతదుపదేష్టవ్యమితి. అతోఽస్యాశ్వస్యాశ్విఉపదేశేసఇన్ద్రోమేశిరశ్ఛేత్స్యతీతిభీతోఽస్మి- తద్భయంయువాభ్యాంనివార్యతేచేత్- యువయోర్మధుబ్రాహ్మణముపదేక్ష్యామీతి. తతస్తాభ్యామశ్విభ్యాంసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఇత్థంప్రత్యుక్తః- ఇన్ద్రాత్తేభయంవ్యపైతు- ఆవాంత్వాంరక్షిష్యావః. తత్రేత్థముపాయంకరిష్యావః - ఉపదేశాత్పూర్వకాలే ఆవామేవత్వదీయంశిరశ్ఛిత్వాఽన్యత్రస్థాపయిత్వాఅశ్వదీయేనశిరసాత్వాంయోజయిష్యావః- తేనశిరసాఆవాభ్యాముపదిశ. ఉపదేశకృతేసతీన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేత్వదీయమేవశిరోయథాపూర్వంప్రతిసన్ధాస్యావహేఇతి. ఏవంతౌతేనసమయంకృత్వాతస్మైవతేనోపాయేనవిద్యాంప్రాప్తవన్తౌ, తతఇన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేతస్యపూర్వశిరోయథాపూర్వంప్రతిసంహితవన్తౌ, చేతి. ఇమామాఖ్యాయికామభిప్రేత్యాహ (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచేతి) వైశబ్దోయథోక్తాఖ్యాయికావృత్తాన్తస్మరణే. దధ్యఙ్ఙితిదధ్యఙ్. సుప్స్విగిత్యాదినాక్విన్. హలన్తాదనంయోగాన్తలోపేక్విన్ప్రత్యయస్యకురితిమత్వం. ఆథర్వణః- అథర్వణఃపుత్రః. సఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్విభ్యాంతదేతన్మధుబ్రాహ్మణముపాచేత్యర్థః. (తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) తదేతత్- అశ్వినోర్ర్వృత్తంక్రూరకర్మణావిద్యాప్రాప్తిరూపంయోగసాధ్యేన్ద్రాదేణపశ్యన్ - కశ్చిదృషిరశ్వినౌప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (తద్వాంనరాసనయఇత్యాది) హేనరా- *సుపాంసులుగిత్యాదినాద్వివచనస్యాదాదేశః. హేనరౌ - దివ్యపురుషౌ. హేఅశ్వినౌ. వాం- యువయోస్సనయే-సనిః- లాభః. లాభాయ. మధువిద్యాలాభాయేతియావత్. తద్యాభాయయువాభ్యాంకృతమితిఫలితార్థః. ఉగ్రం- క్రూరం. శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానరూపందంసః-కర్మ అస్తి. సకారాన్తోఽయందంసశబ్దః. తన్యతుః- పర్జన్యఃవృష్టింన-వృష్టిమివ. నశబ్దఇవార్థే. యథాపర్జన్యోవృష్టింప్రకాశయతి- ఏవంతత్- పూర్వకాలేయువాభ్యాంకృతంకర్మావిష్కృణోమి- ప్రకాశయామి. లోకప్రసిద్ధంయథాతథాఘోషయామీత్యర్థః. కింతదావిష్క్రియతఇత్యత్రాహ (దధ్యఙ్హయన్మధ్వాథర్వణోవామిత్యాది) ఈంశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః. హః ప్రసిద్ధౌ. హేఅశ్వినౌవాం- యువయోరాఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్వస్యశీర్ష్ణా- స్వశిరోవ్యతిరిక్తేనాశ్వశిరసామధు- మధువిద్యాంప్రోవాచేతియత్-తత్ హ- ప్రసిద్ధంయథాతథాఆవిష్కృణోమీత్యర్థః. ఇతిసఋషిస్తావభిప్రయదితిభావః. తతశ్చఏవంమహాత్మా ప్రయత్నేనాశ్విభ్యాందధీచోవిద్యాసంగృహీతేయమితివిద్యాస్తుతాభవతి. ౧౬

శం.— (ఇదంవైతన్మధుఇత్యాది) పూర్వవత్. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థం. తథాన్యోమన్త్రస్తామేవాఖ్యాయికామనుసరతిస్మ. ఆథర్వణోదధ్యఙ్ఙామ. ఆథర్వణోఽన్యోవిద్యతఇతితతోవిశినష్టిదధ్యఙ్ఙామాథర్వణః. తస్మైదధీచేఆథర్వణాయ. హేఅశ్వినావితిమన్త్రదృశోవచనం. అశ్వ్యం- అశ్వస్యస్వభూతంశిరః. బ్రాహ్మణస్యశిరసిచ్ఛిన్నేఽశ్వస్యశిరశ్ఛిత్వాఈదృశమతిక్రూరంకర్మకృత్వాఅశ్వ్యంశిరోబ్రాహ్మణంప్రతిఐరయతం-గమితవన్తాయువాం. సచ-ఆథర్వణోవాం- యువాభ్యాంతన్మధుప్రవోచత్- యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతంవక్ష్యామీతి. సకిమర్థమేవం జీవితసన్దేహమారుహ్యప్రోవాచేతి. ఉచ్యతే-ఋతాయన్ - యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతం- సత్యంతత్పరిపాలయితుమిచ్ఛన్. జీవితాదపిహిసత్యధర్మపరిపాలనాగురుతరేత్యేతస్యలిఙ్గమేతత్. కింతన్మధుప్రోవాచేతి. ఉచ్యతే-త్వాష్ట్రం- త్వష్టా- ఆదిత్యః. తస్యసమ్బన్ధి. యజ్ఞస్యశిరశ్ఛిన్నంత్వష్టాభవత్ - తత్ప్రతిసన్ధానార్థంప్రవర్గ్యంకర్మ. తత్రప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతంయద్విజ్ఞానం-తత్త్వాష్ట్రంమధు. యజ్ఞస్యశిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానాదివిషయందర్శనంత్వాష్ట్రంయన్మధు. హేదస్రౌ- దస్రావితిపరబలానాంఉపక్షయితారౌ. శత్రూణాంవాహింసితారౌ. అపిచ-నకేవలంత్వాష్ట్రమేవమధుకర్మసమ్బన్ధియువాభ్యా

ఉ.— ¶ ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచత్ పురశ్చక్రేద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః। పురఃసపక్షీభూత్వా పురఃపురుష ఆవిశదితి। సవా అయంపురుషః సర్వాసుపూర్షు పురిశయో నైనేనకించనానావృతం నైనేనకించనాసంవృతమ్॥ ౧౮

అవోచత్-అపిచకథ్యం-గోప్యం. రహస్యంపరమాత్మసమ్బద్ధియద్విజ్ఞానంమధుమధుబ్రాహ్మణేనోక్తంఅధ్యాయద్వయప్రకాశితం-తచ్చవాం-యువాభ్యాంప్రవాచయిష్యస ఇవ వర్తతే. ౧౭

ఆ.— సమానార్థత్వేకిమితిపునరుచ్యతే- తత్రాహ (మన్త్రాన్తరేతి) తుల్యార్థస్య బ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (తథేతి) విశేషణకృత్యందర్శయన్ వ్యాకరోతి (దధ్యఙ్ఙితి) ప్రథమమశ్వ్యయమిత్యాదివచనం. అశ్వస్యేత్యాదౌ నిత్యత్వస్యకర్మోక్తిః. అశ్వ్యంశిర ఇత్యప్రత్యయవ్యత్ర్యస్తమర్థ ముక్తమితివిభాగః. ప్రేతే పూర్వకాలీనానివృశ్చ ప్రవృత్తిరయుక్తేతిశఙ్కిత్వాసమాధత్తే (సకిమర్థమితి) ఋతాయన్నిత్యత్రార్థసిద్ధమర్థంకథయతి (జీవితాదపీతి) * యజ్ఞస్యశిరోఽచ్ఛిద్యతేత్యేదేవాశ్వినావబ్రువన్ భిషజౌ నైవదంయజ్ఞస్యశిరః ప్రతిధత్తమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (యజ్ఞస్యేత్యాది) ప్రవర్గ్యకర్మైవం ప్రస్తుతేపిప్రకృతేఽజ్ఞానేనిమూలయేచ. తదాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవపదత్రయంవ్యాకరోతి (యజ్ఞస్యేతి) యద్యథోక్తవర్ణనం- తత్త్వాష్ట్రంవస్తు యచ్చరితం తు- తత్త్వాష్ట్రంవా అవోచదితిసమ్బన్ధః. అధ్యాయద్వయప్రకాశితం- తృతీయచతుర్థాధ్యాయమధ్యాయాద్వయంప్రకటితమితియావత్. ౧౭

రం.— (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనాయాయమారమ్భః. (తంవామన్త్రోసే వాహాఆథర్వణాయాశ్వినావధీచే ఇత్యాది) హే అశ్వినౌ. దధీచే ఆథర్వణాయ- దధ్యఙ్ఙామ్నే ఆథర్వణాయ-అశ్వ్యంశిరః-అశ్వస్యసమ్బన్ధిశిరః ప్రత్యైరయతం- యువాంప్రతిసంహితవన్తౌ. సః-దధ్యఙ్ఙామా ఋషిః వాం- యువయోః ఋతాయన్-ఉపదేక్ష్యామీతిప్రోక్తంవచః ఋతంకుర్వన్. సత్యంకుర్వన్ త్వాష్ట్రంమధు-త్వష్టా-యజ్ఞశిరః. తత్సమ్బన్ధిత్వాష్ట్రం. శిరస్సమ్బన్ధాయకత్వసామ్యాత్. తాదృశంమధు-ప్రవర్గ్యమితియావత్. ప్రవర్గ్యస్యకుత్వాష్ట్రత్వశ్ఛిన్నయజ్ఞశిరఃప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్ త్వాష్ట్రత్వం. మధు బ్రాహ్మణస్యాపిశిరఃప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్త్వాష్ట్రతుల్యతయా త్వాష్ట్రత్వమిత్యర్థః. తత్ప్రావోచత్- ప్రోక్తవాన్. హే దస్రౌ- హే అశ్వినౌ. అనాసత్యావశ్వినావదస్రావిత్యమరః. కక్ష్యం-గోప్యమపియన్మ్రిమ్మసమ్బన్ధిమధు బ్రాహ్మణంవాం- యువయోః ప్రవాచేత్యర్థః. అశ్వేనసరూపకర్మణా బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తిర్యువాభ్యాముక్తేత్యపాలమ్భః. విద్యాస్తుత్యర్థత్వంపూర్వవత్. ౧౭

శం.— (ఇదంవైతన్మధ్వితి) పూర్వవత్. ఉక్తౌ ద్వౌమన్త్రౌ ప్రవర్గ్యసమ్బద్ధాఖ్యాయికోపసంహర్తారౌ. ద్వయోః ప్రవర్గ్యశేషార్థయోరధ్యాయయోరర్థః ఆఖ్యాయికాభూతాభ్యాంమన్త్రాభ్యాం ప్రకాశితః- బ్రహ్మవిద్యార్థయోర్ద్వ్యధ్యాయయోరర్థఉత్తరాభ్యామృగ్భ్యాం ప్రకాశయితవ్య ఇత్యతః ప్రవర్తతే. యత్కక్ష్యంచమధుఉక్తవాన్ ఆథర్వణోఽయువాభ్యామిత్యుక్తం- కింపునస్తన్మధ్వితి ఉచ్యతే- (పురశ్చక్రే) పురః - పురాణి. శరీరాణి. యతఃఅయమవ్యాకృతవ్యాకరణప్రక్రియా-సపరమేశ్వరోనామరూపేఅవ్యాకృతేవ్యాకుర్వాణః ప్రథమంభూరాదీన్లోకాన్సృష్ట్వాచక్రే- కృతవాన్. ద్విపదః- ద్విపాదుపలక్షితానిమనుష్యశరీరాణి తథా- పురః- శరీరాణిచక్రే చతుష్పదః - చతుష్పాదుపలక్షితానిపశుశరీరాణి పురః. పురస్తాత్సః- ఈశ్వరఃపక్షీ- లిఙ్గశరీరంభూత్వాపురః - శరీరాణిపురుషఆవిశదితి. అస్యార్థమాచష్టే శ్రుతిః- సవా అయంపురుషః సర్వాసుపూర్షు-సర్వశరీరేషుపురిశయః- పురిశేతఇతిపురిశయస్సన్ పురుషఇత్యుచ్యతే. సవైనేన-అనేనకించన- కించిదపి అనావృతం-అనాచ్ఛాదితం. తథా- నైనేన కించనాసంవృతం- అన్తరననుప్రవేశితం బాహ్యభూతేనాన్తర్భూతేనచనానావృతం. ఏవం సఏవనామరూపాత్మనాన్తర్బహిర్భావేన కార్యకరణరూపేణవ్యవస్థితః. పురశ్చక్రేఇత్యాదిమన్త్రః సఙ్క్షేపతఃఆత్మైకత్వమాచష్టఇత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— ఉక్తమన్త్రాభ్యాంవక్ష్యమాణమన్త్రద్వారపునరుక్తత్వాదర్థవత్త్వాద్యర్థం వృత్తం కీర్తయతి (ఉక్తావితి) ఆఖ్యాయికావిశేషేణప్రస్తుతంసఙ్క్షేపంచంపహరతి (ద్వయోరితి) ఉత్తరమన్త్రద్వయప్రవృత్తింప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) సమ్బన్ధప్రత్యాసత్తిరసఙ్గతిమాహ (యత్కక్ష్యంచేతి) హిరణ్యగర్భకర్తృకం శరీరనిర్మాణమత్రనోచ్యతే - కింతు ప్రకరణబలాదీశ్వరకర్తృకమిత్యాహ (యతఇతి) శరీరసృష్ట్యపేక్షయా లోకసృష్టిప్రాథమ్యం. పురస్తాత్- దేహసృష్ట్యనన్తరం ప్రవేశాత్పూర్వమితియావత్. సహిసర్వేషుశరీరేషువర్తమానఃపురిశేతఇతివ్యుత్పత్త్యాపురిశయస్సన్ పురుషోభవతీత్యుక్త్వాప్రకారాన్తరేణపురుషశబ్దార్థంవ్యుత్పాదయతి (నేత్యాదినా) వాక్యద్వయస్యైకార్థత్వమాశఙ్క్యసర్వంజగదాత్మప్రోతత్వేనాత్మవ్యాప్తమిత్యర్థవిశేషమాశ్రిత్యాహ (బాహ్యేతి) పూర్ణత్వేనత్వాత్మనః * దివ్యోహ్యమూర్తఇత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యఫలితమాహ (ఏవమితి) మన్త్రబ్రాహ్మణయోరర్థమైకత్వమాశఙ్క్యాహ (పురఇతి) ౧౮

రం.— (ఇదంవైమధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచతదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. (పురశ్చక్రేద్విపదఃఇత్యాది) మధువిద్యాప్రతిపాద్యస్సర్వాన్తర్యామీపరమాత్మా. కుతః. సః-పరమాత్మాద్విపదఃపురశ్చక్రే-పురః-పురాణి.

¶ నానేనకించనానావృతంనానేనకించనేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదంవై తన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవతదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ। *ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతేయుక్తాహ్యస్యహరయఃశతాదశేతిఅయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మసర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్॥ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే- పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

పూర్వశ్లోకేఽయం ద్విపదాం బహూనాం పురాం శరీరాణామిత్యుక్తం. ద్విపాద్భూరాణి- దేవమనుష్యాదిశరీరాణి చక్రే-సృష్టవాన్. [illegible] చతుష్పాదః పురాణి. పశ్వాదిశరీరాణి చ చక్రే ఇత్యర్థః. ఏవం దేవమనుష్యాదిశరీరాణి [illegible] ఆకాశాదిసూక్ష్మభూతాత్మా పక్షీభూత్వా- సంసారిజీవశరీరకోభూత్వా [illegible] పురః- సృష్టానిసర్వాణిపురాణిజీవశరీరరూపేణ [illegible] ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. [illegible] అతఏవ పురుషః- పురుష ఉచ్యత ఇత్యర్థః. [illegible] (స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయ ఇత్యాది) [illegible] ప్రసిద్ధా. సర్వాసు పూర్షు- సర్వశరీరేషు వర్తమానః సోఽయం [illegible] ప్రతిపాద్యః. *పురసంజ్ఞే శరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిః। శకారస్య షకారోఽయం వ్యత్యయేన [illegible] సర్వశరీరాణ్యవ్యాప్తశీలస్మాత్పురిశయనాదాత్మా పురుష ఇత్యర్థః. [illegible] నానేనకించనా నావృతంనానేనకించనాసంవృతమితి) అనావృతం- బహిరనావృతమిత్యర్థః. అసంవృతం- అన్తరసంవృతమిత్యర్థః. [illegible] ఆవ్యాప్తంకించన- కిమపివస్తునాస్తీత్యర్థః. అతోఽస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వమిత్యర్థః. ౧౮

శం.— ఇదంవై తన్మధ్విత్యాదిపూర్వవత్. (రూపంరూపం ప్రతిరూపోబభూవ) రూపంరూపం ప్రతి ప్రతిరూపః-రూపాన్తరం బభూవేత్యర్థః. ప్రతిరూపః- అనురూపోవా. యాదృక్సంస్థానౌ మాతాపితరౌ- తత్సంస్థాన ఏవ పుత్రోజాయతే- నహిచతుష్పదోద్విపాజ్జాయతే- ద్విపదోవాచతుష్పాత్. సఏవహిపరమేశ్వరోనామరూపేవ్యాకుర్వాణో రూపంరూపం ప్రతిరూపోబభూవ. కిమర్థం పునః ప్రతిరూపాగమనంతస్యేతి. ఉచ్యతే- తదస్య- ఆత్మనోరూపం ప్రతిచక్షణాయ- ప్రతిఖ్యాపనాయ. యదిహినామరూపేనవ్యాక్రియేతే - తదాఽస్యాత్మనోనిరుపాధికంరూపం ప్రజ్ఞానఘనాఖ్యంన ప్రతిఖ్యాయేత. యదాపునఃకార్యకరణాత్మనానామరూపేవ్యాకృతేభవతః- తదాఽస్యరూపం ప్రతిఖ్యాయేత. ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరోమాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిః. నామరూపభూతకృతమిథ్యాభిమానైర్వా. నతుపరమార్థతః. పురురూపః - బహురూపఈయతే- గమ్యతే ఏకరూపఏవ ప్రజ్ఞానఘనస్సన్నవిద్యాప్రజ్ఞాభిః. కస్మాత్పునఃకారణాత్. యుక్తాః - రథఇవవాజినస్స్వవిషయప్రకాశనాయహి- యస్మాదస్యహరయః- హరణాదిన్ద్రియాణి. శతా- శతాని. దశచ. ప్రాణిభేదబాహుల్యాచ్ఛతానిదశచభవన్తి. తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుల్యాత్తత్ప్రకాశనాయైవచయుక్తానితాని- నాత్మప్రకాశనాయ. *పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూరితిహికాఠకే తస్మాత్తైరేవవిషయస్వరూపైరీయతే- నప్రజ్ఞానఘనైకరసేనస్వరూపేణ. ఏవంతర్హ్యన్యఃపరమేశ్వరః- అన్యేహరయఇత్యేవంప్రాప్తఉచ్యతే (అయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ) ప్రాణిభేదస్యానన్త్యాత్. కింబహునా- తదేతద్బ్రహ్మ- యఆత్మాఽపూర్వం- నాస్యకారణం- పూర్వంవిద్యతఇత్యపూర్వం. నాస్యాపరం- కార్యంవిద్యతఇత్యనపరం. నాస్యజాత్యన్తరమన్తరాలేవిద్యతఇత్యనన్తరం అబాహ్యం- తథాబహిరస్యనవిద్యతఇత్యబాహ్యం. కింపునస్తన్నిరన్తరంబ్రహ్మ అయమాత్మా. కోఽసౌ. యఃప్రత్యగాత్మాద్రష్టాశ్రోతామన్తాబోద్ధావిజ్ఞాతాసర్వానుభూః- సర్వాత్మనాసర్వమనుభవతీతిసర్వానుభూః. ఇతి-ఏతదనుశాసనం- సర్వవేదాన్తోపదేశః. ఏషసర్వవేదాన్తానాముపసంహృతోఽర్థః. ఏతదమృతమభయం. పరిసమాప్తశ్చశాస్త్రార్థః. ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాచీనమేవబ్రాహ్మణముదాహృత్య మన్త్రేణోపసంహరతి (ఇదమితి) ప్రతిశబ్దోవ్యాప్త్యర్థః. రూపంరూపం- ప్రత్యుపాధిభేదం. ప్రతిరూపః- రూపాన్తరం. ప్రతిబిమ్బం. బభూవేత్యేతత్ప్రతిరూపోబభూవేత్యత్రవివక్షితమితిగౌరవం. అనురూపోవేత్యుక్తంనిదర్శనేన (యాదృగిత్యాదినా) ఉక్తమర్థమనుభవానురూపంకరోతి (నహీతి) రూపాన్తరభవనేకర్తృ న్తరంవారయతి (సఏవహీతి) ప్రతిఖ్యాపనాయ- శాస్త్రాచార్యాదిభేదేనతత్త్వప్రకాశనాయేత్యర్థః. తదేవవ్యతిరేకేణాన్వయేనచస్ఫుటయతి (యదిహీత్యాదినా) మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిరితిపదద్వయముక్త్వాస్వపక్షమాహ (మాయాభిరితి) మిథ్యాధీహేతుభూతానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞాయమానాజ్ఞానవశాదేవబహురూపోభాతి- ప్రకారభేదాత్తుబహూక్తిరితి వాక్యార్థమాహ (ఏకరూపఏవేతి) అవిద్యాప్రజ్ఞాభిర్బహురూపోగమ్యతఇతి పూర్వేణసమ్బన్ధః. పరస్యబహురూపత్వేనిమిత్తం ప్రశ్నపూర్వకంనివేదయతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథారథేయుక్తావాజినోరథినంస్వగోచరందేశంప్రాపయితుంప్రవర్తన్తే-తథాస్యప్ర

[illegible] స్వవిషయ ప్రకాశనేయస్మాత్ప్రవర్తన్తే- తస్మాదిన్ద్రియాణాం [illegible] బహుళత్వాత్ప్రయోగ [illegible] [illegible] ([illegible]) ప్రతీచోవిషయాన్ ప్రతీతిశేషః ఇన్ద్రియాణాం బాహుళ్యే [illegible] ([illegible]) ఇన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాత్- ప్రత్యగాత్మా బహుధా [illegible] విశేషః సన్నాత్మానం ప్రకాశయితుమిన్ద్రియాణి ప్రవృత్తా [illegible] ([illegible]) తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యా [illegible] ([illegible]) యద్వా-యథోక్త [illegible] ([illegible]) యస్మాదిన్ద్రియాణి పరాగ్విషయే ప్రవృత్తా [illegible] - సమస్తస్యాపి [illegible] యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి [illegible] (అయమితి) [illegible] నానాత్వప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వాన్నాద్వైతహాని [illegible] ([illegible]) [illegible] కామాద్యయ్యతత్పరం వాక్యమ [illegible] ([illegible]) [illegible] కింపునః సర్వవేదాన్తానామిత్యాహ (ఏషఇతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] (పరిసమాప్తశ్చేతి.)........................ ౧౯

[illegible]

రం - ([illegible]) [illegible] తనోవమన్త్రి [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రతివ [illegible] ప్రతి [illegible] (బభూవేతి) సర్వదా [illegible] యద్వా - ప్రతిరూపం- ప్రతిస్థితంరూపం [illegible] (తదస్యరూపం ప్రతిచక్షణా య) [illegible] ప్రతిచక్షణం- వ్యవహారః ప్రతిచక్షణాయ- వ్యవహారాయ. తదిదం [illegible] యద్వ్యవహారాయ-య [illegible] తత్సర్వమస్య- మమ బ్రహ్మణఏవస్యపరమాత్మనోరూపం- శరీరమిత్యర్థః. యద్వా- తత్ - తస్మాదిత్యర్థః. తథా చయస్మాదయం ప్ర [illegible] తస్మాదేవసర్వంవ్యవహార్యంవస్తు తచ్ఛరీరమిత్యర్థః. ననుశరీరసమ్బన్ధస్య కర్మాధీనత్వాత్ తత్కర్మానారబ్ధస్యావ్య వహ్రియమాణప్రపఞ్చస్య కథం [illegible] ([illegible]) ఇన్ద్రః- పరమేశ్వ రః [illegible] మాయాభిః- [illegible] - [illegible] విచిత్రాశ్చ ర్యకారిత్వాత్ జ్ఞానరూపత్వాద్వా [illegible] పురురూపః - బహుశరీరః [illegible] శరీరస్య [illegible] స్వేచ్ఛావృతా [illegible] సనురూపంరూపం ప్రతి [illegible] బ్రహ్మాది [illegible] ([illegible]) [illegible] - శతానీత్యర్థః. [illegible] ఆదేశః. అస్య- అనన్తస్య [illegible] - [illegible] శతాని దశహరయః- శతానిదశ- అనన్తాఇత్యర్థః. అనన్తాహరయః. అన్తర్యామివిగ్రహా [illegible] (అయంవై హరయో [illegible]) [illegible] అయమేక [illegible] సహస్రాణి బహూనిచహరయోఽభ వతి [illegible] విచిత్రశక్తిరూపమాత్మ [illegible] జీవద్వారకసర్వానుప్రవేశనపురుషత్వముపపాదితం - ద్వితీయేన [illegible] ద్వారకాను ప్రవేశనసా [illegible] ఆత్మా [illegible] ఏతాదృశ [illegible] ([illegible]) [illegible] త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముపపాదయతి (అపూ ర్వమిత్యాదినా) అపూర్వమనపరం- పూర్వోత్తరకాలశూన్యం. కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః కాలపరిచ్ఛిన్నస్యహి పూర్వోత్తరకాలసమ్భవఇతిభావః. అ నన్తరమబాహ్యం- దేశపరిచ్ఛేదశూన్యమిత్యర్థః దేశపరిచ్ఛిన్నస్యహి బాహ్యాభ్యన్తరవ్యవహారార్హత్వమితిభావః అథసర్వోత్కృష్టత్వలక్షణంవస్తుపరి చ్ఛేదాభావముపపాదయతి (అయమాత్మేతి) సర్వనియన్తృతయాసర్వోత్కృష్టత్వమిత్యర్థః యద్వా-సర్వాత్మత్వాదేవేదమిదంనేతినిర్దేశానర్హత్వల క్షణవస్తుపరిచ్ఛేదో [illegible] అయం- మధువిద్యావిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-ఏవం త్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యతయా బ్రహ్మశబ్దవాచ్యఇతి భావః. సర్వానుభూః- సర్వజ్ఞః. ఇదంజగత్కారణస్యనియన్తృత్వాద్యుపలక్షణం. అత్రసర్వమనుభవతి- సర్వదా [illegible] (ఇత్యనుశాసనం) అనుశాసనం- ఉపదేశః. ఇతి- పర్యాప్తఇత్యర్థః......................... ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

మూ.— అథవꣳశః పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః॥ ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యః శాణ్డిల్యాచ్చానభిమ్లాతాచ్చానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాతో గౌతమాద్గౌతమః సైతవప్రాచీనయోగ్యాభ్యాꣳ సైతవప్రాచీనయోగ్యౌ పారాశర్యాత్పారాశర్యో భారద్వాజాద్భారద్వాజో భారద్వాజాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమో భారద్వాజాద్భారద్వాజః పారాశర్యాత్పారాశర్యో బైజవాపాయనాద్బైజవాపాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వꣳసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వꣳసనః ప్రధ్వꣳసనాత్ప్రధ్వꣳసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుస్సనాతనాత్సనాతనస్సనగాత్సనగః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే-షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

చతుర్థాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యార్థస్య మధుకాణ్డస్య వంశః స్తుత్యర్థో బ్రహ్మవిద్యాయాః. మన్త్రశ్చాయం స్వాధ్యాయార్థో జపార్థశ్చ. తత్ర వంశ ఇవ వంశః యథా వేణుర్వంశః పర్వణః పర్వణో హి భిద్యతే- తద్వదగ్రాత్ప్రభృత్యామూలప్రాప్తేరయం వంశః. అధ్యాయచతుష్టయస్యాచార్యపరమ్పరాక్రమో వంశ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర ప్రథమాన్తః శిష్యః. పఞ్చమ్యన్త ఆచార్యః. ౧-౨

ఆ.— బ్రహ్మవిద్యాం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ప్రతిపాద్య వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) మహాజనపరిగృహీతా హి బ్రహ్మవిద్యేతి న సా మహానుభావేతి స్తుతిః. బ్రాహ్మణస్యార్థాన్తరమాహ (మన్త్రశ్చేతి) స్వాధ్యాయః-స్వాధీనోచ్చారణముక్త్వేనసత్యధ్యాపనం. జపస్తు ప్రత్యహమావృత్తిరితి భేదః. యథోక్తనీత్యా బ్రాహ్మణారమ్భేఽపి తేవంశశబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) శిష్యావసానోపలక్షితాగ్రాత్ప్రభృత్యాచార్యభూతాదిస్వయమ్భ్వాఖ్యబ్రహ్మమూలపర్యన్తోఽయంవంశః పర్వణః పర్వణో హి విద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వంశశబ్దేన నిష్పన్నమర్థమాహ (అధ్యాయచతుష్టయస్యేతి) అథ ప్రత్యేకసత్యాచార్యవాచకశబ్దాభావేకుతోఽవ్యవస్థేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ౧-౨

రం.— అజ్ఞాతసంప్రదాయాయా విద్యాయా అభ్యుదయఫలకత్వాభావేనానాదరణీయత్వాత్, ‘ఆచార్యవంశో జ్ఞేయ’ ఇతి శ్రవణాచ్చ విద్యాప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాముపదిశతి (అథవంశ ఇత్యాదినా) వంశః- శిష్యాచార్యపరమ్పరాక్రమః. కీర్త్యత ఇతి శేషః. సర్వత్ర ప్రథమాన్తైః శిష్యనిర్దేశః. పఞ్చమ్యన్తైరాచార్యనిర్దేశః. పౌతిమాష్యో గౌపవనాత్- పౌతిమాష్యశిష్య ఆచార్యాద్గౌపవనాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేతి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (శాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చేతి) తస్య శాణ్డిల్యస్యాచార్యద్వయం కౌశికో గౌతమశ్చేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి పఞ్చమ్యన్తద్వయస్థలే ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— పరమేష్ఠీ- విరాట్. బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాత్. తతః పరమాచార్యపరమ్పరా నాస్తి. యత్పునర్బ్రహ్మ- తన్నిత్యం స్వయమ్భు. తస్మై బ్రహ్మణే స్వయమ్భువే నమః. ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— పరమేష్ఠిబ్రహ్మశబ్దయోరేకార్థత్వేనాశఙ్క్యాహ (పరమేష్ఠీతి) కుతస్తర్హి బ్రహ్మణో విద్యాప్రాప్తిః తత్రాహ (తతఇతి) స్వయం ప్రతిభాతవేదో హిరణ్యగర్భో నాచార్యాన్తరముపేక్షతే- ఈశ్వరానుగృహీతస్య బుద్ధావావిర్భూతాద్వేదాదేవ విద్యాలాభసమ్భవాదిత్యర్థః. కుతస్తర్హి వేదో జాయతే- తత్రాహ (యత్ప్రసాదాదితి) పరస్యైవ బ్రహ్మణో వేదస్య వేశానస్తానాత్తస్య నిత్యత్వాన్న హేత్వపేక్షేత్యర్థః. ఆదావుపాదానాదేః బ్రహ్మణో ప్రవాహాన్తర్భవస్త్రీ విద్యేయమితి బ్రహ్మణేనముఖ్యత్వం వ్యాపకేష్టే (తస్మాదితి) ౨

ఇతి ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ శుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య శ్రీమదానన్దజ్ఞానకృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— (పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః బ్రహ్మస్వయమ్భువితి) ఆనన్దమయస్య పరమేష్ఠీ - పరమాత్మనః బ్రహ్మణః - పర బ్రహ్మణోఽన్యో నారాయణాత్ప్రతిబోధకాదేవేత్యర్థః. ఇత్యుక్తం- నారాయణః స్వయమ్భు- స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భుః. పరమేశ్వరాదారభ్య ద్వాదశ ప్రవర్తకాః (బ్రహ్మణో నమః) సర్వగురవే బ్రహ్మణే- నారాయణాయేత్యర్థః ౩

ఇతి ద్వితీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

— ఇతి —

ఇతి బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

పఞ్చమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుస్తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య విజిజ్ఞాసా బభూవ కః స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి స హ గవాం సహస్రమవరురోధ దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః॥ ౧

శం.— జనకో హ వైదేహ ఇత్యాది యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డమారభ్యతే. ఉపపత్తిప్రధానత్వాదతిక్రాన్తేన మధుకాణ్డేన సమానార్థత్వేఽపి సతి న పునరుక్తతా. మధుకాణ్డం హ్యాగమప్రధానమ్. ఆగమోపపత్తీ హ్యాత్మైకత్వప్రకాశనాయ ప్రవృత్తే శక్నుతః కరతలగతబిల్వమివ దర్శయితుమ్. శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హ్యుక్తమ్. తస్మాదాగమార్థస్యైవ పరీక్షాపూర్వకం నిర్ధారణాయ యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డముపపత్తిప్రధానమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విజ్ఞానస్తుత్యర్థా. ఉపాయవిధిపరా వా. ప్రసిద్ధో హ్యుపాయో విద్వద్భిః శాస్త్రేషు చ దృష్టో దానమ్. దానేన హ్యుపనమన్తే ప్రాణినః. ప్రభూతం హిరణ్యం గోసహస్రప్రదానం చేహోపలభ్యతే. తస్మాదన్యపరేణాపి శాస్త్రేణ విద్యాప్రాప్త్యుపాయదానప్రదర్శనార్థాఽఽఖ్యాయికా రచితా. అపి చ తద్విద్యసంయోగః, తైశ్చ సహ వాదకరణం, విద్యాప్రాప్త్యుపాయో న్యాయవిద్యాయాం దృష్టః. తచ్చాస్మిన్నధ్యాయే ప్రాబల్యేన ప్రదర్శ్యతే. ప్రత్యక్షా చ విద్వత్సంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః. తస్మాద్విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనార్థైవాఽఽఖ్యాయికా. జనకో నామ హ కిల సమ్రాట్ రాజా బభూవ విదేహానామ్. తత్ర భవో వైదేహః. స చ బహుదక్షిణేన యజ్ఞేన — శాఖాన్తరప్రసిద్ధో వా బహుదక్షిణో నామ యజ్ఞః. అశ్వమేధో వా దక్షిణాబాహుల్యాద్బహుదక్షిణ ఇహోచ్యతే. తేనేజే అయజత్. తత్ర తస్మిన్యజ్ఞే నిమన్త్రితా దర్శనకామా వా కురూణాం దేశానాం పాఞ్చాలానాం చ బ్రాహ్మణాః. తేషు హి విదుషాం బాహుల్యం ప్రసిద్ధమ్. అభిసమేతాః అభిసఙ్గతా బభూవుః. తత్ర మహాన్తం విద్వత్సముదాయం దృష్ట్వా తస్య హ కిల జనకస్య యజమానస్య కో న్విహ బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛా విజిజ్ఞాసా బభూవ. కథమ్. కః స్విత్ — కో ను ఖల్వేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమః — సర్వ ఇమేఽనూచానాః, కః స్విదేషామతిశయేనానూచాన ఇతి. స హానూచానతమవిషయోత్పన్నజిజ్ఞాసః సన్ తద్విజ్ఞానోపాయార్థం గవాం సహస్రం ప్రథమవయసామవరురోధ గోష్ఠేఽవరోధం కారయామాస. కింవిశిష్టాస్తా గావోఽవరుద్ధా ఇతి. ఉచ్యతే — పలచతుర్భాగః పాదః సువర్ణస్య. దశ దశ పాదా ఏకైకస్యా గోః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః. పఞ్చ పఞ్చ పాదా ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే. ౧

ఆ.— మధుకాణ్డే త్వాష్ట్రం కక్ష్యం చేతి మధుద్వయం వ్యాఖ్యాతమ్. సమ్ప్రతి కాణ్డాన్తరారమ్భం ప్రతిజానీతే (జనక ఇతి) నను పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే వ్యాఖ్యాతమేవ తత్త్వముత్తరత్రాపి వక్ష్యతే తథా చ పునరుక్తేరలం కాణ్డేనేతి తత్రాహ (ఉపపత్తీతి) తుల్యముపపత్తిప్రధానత్వం మధుకాణ్డస్యాపీతి చేత్. నేత్యాహ (మధుకాణ్డం హీతి) నను ప్రమాణాదాగమాదేవ తత్త్వజ్ఞానముత్పత్స్యతే కిముపపత్త్యా, తత్ప్రధానేన కాణ్డేన వేతి తత్రాహ (ఆగమేతి) కరణత్వేనాగమస్తత్త్వజ్ఞానే హేతుః ఉపపత్తిరుపకరణతయా పదార్థపరిశోధనద్వారాఽభివ్యక్తేరిత్యత్రాగమకమాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) కరణోపకరణయోరాగమోపపత్త్యోస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వే సిద్ధం ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తరీత్యా కాణ్డారమ్భేఽపి కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే తత్రాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విజ్ఞానవతాం పూజాత్ర ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతే తథా చ విజ్ఞానం మహాభాగధేయమితి స్తుతిరత్ర వివక్షితేత్యర్థః. విద్యాగ్రహణే దానాఖ్యోపాయప్రకారజ్ఞాపనపరా వాఽఽఖ్యాయికేత్యర్థాన్తరమాహ (ఉపాయేతి) కథం పునర్దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వం తత్రాహ (ప్రసిద్ధో హీతి) * గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వేత్యాదౌ దానాఖ్యో విద్యాగ్రహణోపాయో యస్మాత్ప్రసిద్ధః తస్మాత్తస్య తదుపాయత్వేనాస్తి వక్తవ్యమిత్యర్థః. * దానే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యాది శ్రుతిషు విద్వద్భిరేవ విద్యాగ్రహణోపాయో దృష్టః తస్మాన్న తస్యోపాయత్వే వివదితవ్యమిత్యాహ (విద్వద్భిరితి) ఉపపన్నం చ దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వమిత్యాహ (దానేనేతి) భవతు దానం విద్యాగ్రహణోపాయః తథాపీయమాఖ్యాయికా కథం తత్ప్రదర్శనపరేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రభూతమితి) నను సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు బ్రహ్మిష్ఠతమం నిర్ధారయితుం రాజా పృష్టవాన్ తత్కథమపరేణ గ్రన్థేన విద్యాగ్రహణోపాయవిధానాయాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే తత్రాహ (తస్మాదితి) ఉపలక్ష్యా యథోక్తసచ్ఛన్దార్థః. ఇతశ్చాఖ్యాయికా విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనపరేత్యాహ (అపి చేతి) తస్మిన్ వేద్యేఽర్థే విద్యా యేషాం తే తద్విద్యాః. తైస్సహ సమ్బన్ధః, తైశ్చ తైరేవ ప్రశ్నప్రతివచనద్వారా వాదకరణం, చ విద్యాప్రాప్త్యుపాయ ఇత్యత్రాగమకమాహ (న్యాయవిద్యాయామితి) తత్త్వనిర్ణయఫలాం హి వీతరాగకథామిచ్ఛన్తి. తద్విద్యసంయోగాదేర్విద్యాప్రాప్త్యుపాయత్వేఽపి కథం ప్రకృతే తత్ప్రదర్శనపరత్వం ఆత

ఉ — తాన్ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి। తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషురథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచైతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి తా హోదాచకార తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేత్యథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవ స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి స హోవాచ నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతి తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాశ్వలః॥ ౨

ఆహ (తచ్చేతి) తద్విషయసంమోహాదీయావత్. న కేవలం కర్మకాణ్డప్రకాశకాదేవ తద్విషయసంమోహే ప్రజ్ఞావృద్ధిః కింతు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ (ప్రత్యక్షేచేతి) ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) రాజసూయాభిషిక్తః సార్వభౌమో రాజా సమ్రాడిత్యుచ్యతే బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనాయజదితి సమ్బన్ధః అశ్వమేధే దక్షిణాబాహుల్యమశ్వమేధప్రకరణే స్థితం. బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవురితి సమ్బన్ధః. కురుపాఞ్చాలానాం బహుతో విశేషణం తత్రాహ (తేషామితి) తత్ర - యజ్ఞశాలాయామితియావత్. విజిజ్ఞాసామేవాకాఙ్క్షాపూర్వికాం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) అనూచానత్వం - అనువచనసమర్థత్వం. తేషాం చ స్వేఽతిశయేన జ్ఞాతుమనూచానపదమేకమేవాన్యాదితి రాజా. ఏకస్యపలస్య చత్వారో భాగాః పాదశబ్దేనోచ్యన్తే. ప్రత్యేకం శృఙ్గయోర్దశదశపాదాస్సన్తి ఇత్యేతచ్ఛృఙ్గనిరాకరణం విభజతే (పఞ్చేతి) ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే - ఆబద్ధా ఆభూవన్నితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧

రం — అథ ముముక్షూణాం సిద్ధమేవ సర్వాన్తరాత్మనిర్ణయం ప్రతిపాదయితుమాఖ్యాయికా ఆరభ్యతే. తత్ర పుష్కలధనదానం బహువిద్వత్సమవాయశ్చ విద్యాప్రాప్త్యుపాయ ఇతి ప్రదర్శనాయాఖ్యాయికారభ్యతే (జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే ఇత్యాది) హ ఇతి వృత్తార్థస్మరణే. వైదేహః - విదేహదేశాధిపతిర్జనకో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే - ఇష్టవాన్. ఈజే - ఆఙ్ సంయోగాల్లిటితి కిత్త్వాత్సంప్రసారణం. (తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుః) తత్ర - తస్మిన్ యజ్ఞే - బహుదక్షిణతయా ప్రసిద్ధే విద్వద్భూయిష్ఠకురుపాఞ్చాలదేశేభ్యో బ్రాహ్మణా అభిసమేతాః - సహాగతాః. ఏవం బహుషు బ్రాహ్మణేష్వాగతేషు తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య ప్రసిద్ధం యజ్ఞం ప్రవృత్తస్య విజిజ్ఞాసా - విచారణా బభూవ కిమితి. (కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి) ఏషాం - ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం మధ్యే కస్స్విదితి వితర్కే. కస్స్విత్ - కోవా అనూచానతమః - అతిశయేన బ్రహ్మవిద్యానువచనకుశలః ఇతి జిజ్ఞాసా బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః (స హ గవాం సహస్రమవరురోధ) సః - జనకః ప్రజ్ఞానజిజ్ఞాసయా - ప్రసిద్ధయా గవాం సహస్రం అవరురోధ - గోష్ఠే చకార కించ (దశదశ పాదా ఏకైకస్యాశ్శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవురితి) పాదః - పలస్య చతుర్థాంశః *పాదస్తురీయో భాగస్స్యాదిత్యుక్తేః. సువర్ణస్య దశదశ పాదాః - సార్ధపలద్వయమితియావత్. ప్రత్యేకం శృఙ్గయోః ఆబద్ధా బభూవురిత్యర్థః ౧

శం. — తాన్ ఏవం సమవేతాన్ బ్రాహ్మణాన్ సంబోధ్య హోవాచ - హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యాద్యర్థః. యో వః - యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః - సర్వోపేక్షయాతిశయేన బ్రహ్మవిత్తమః - అతిశయేన యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః. స ఏతా గా ఉదజతాం - ఉత్కాలయతు స్వగృహం ప్రతి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే హ - కిమ్త్వేవముక్తాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మిష్ఠతామాత్మనః ప్రతిజ్ఞాతుం న దధృషుః - న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః. అప్రగల్భభూతేష్వథ యాజ్ఞవల్క్యః స్వం - ఆత్మీయమేవ బ్రహ్మచారిణం - అన్తేవాసినమువాచ - ఏతాః - గాః హే సోమ్య ఉదజ - ఉద్గమయాస్మద్గృహాన్ ప్రతి. హే సామశ్రవః - సామవిధిం హి శృణోతి అతోఽర్థాచ్చతుర్వేదో యాజ్ఞవల్క్యః. తాః - గాః హ ఉదాచకార - ఉత్కాలితవానాచార్యగృహం ప్రతి. యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేనాత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే హ చుక్రుధుః - క్రుద్ధవన్తః బ్రాహ్మణాః. తేషాం క్రోధాభిప్రాయమాచష్టే - కథం నః - అస్మాకమేకైకప్రధానానాం బ్రహ్మిష్ఠోఽస్మీతి బ్రువీతేతి. అథ హ - ఏవం క్రుద్ధేషు బ్రాహ్మణేషు జనకస్య - యజమానస్య హోతా - ఋత్విక్ అశ్వలో నామ బభూవ - ఆసీత్. స ఏవం - యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మిష్ఠాభిమానీ రాజాశ్రయత్వాచ్చ ధృష్టో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్. కథం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి. ప్లుతిర్భర్త్సనార్థా. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః - నమస్కుర్మో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ ఇదానీం గోకామాస్స్మో వయమితి. తం బ్రహ్మిష్ఠప్రతిజ్ఞం సన్తం తత ఏవ బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణాత్ప్రష్టుం దధ్రే - ధృతవాన్మనో హోతాశ్వలః ౨

ఆ. బ్రాహ్మణాః - వేదాధ్యయనసమ్పన్నాః. తదర్థనిష్ఠా ఇతియావత్. ఉత్కాలయతు - ఉద్గమయతు. యతో యాజ్ఞవల్క్యో యజుర్వేదవిదస్సకాశాద్బ్రహ్మచారీ సామవిధిం శృణోతి, ఋక్షు చాధ్యారూఢం సామ గీయతే, త్రిష్వేవ చ వేదేష్వన్తర్భూతోఽథర్వవేదః, తస్మాదర్థాత్ - యజుర్వేదినో ముఖ్యశిష్యస్య సామవేదాధ్యయనానుపపత్తేర్వేదచతుష్టయవిశిష్టో మునిరిత్యాహ (అత ఇతి) నిమిత్తనివేదనపూర్వకం బ్రాహ్మణానాం సభ్యానాం క్రోధప్రాప్తిం దర్శయతి (యాజ్ఞవల్క్యేనేతి) క్రోధానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (క్రుద్ధేష్వితి) అశ్వలప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యే హేతుః (రాజేతి) యాజ్ఞవల్క్యనిత్యసనాథోఽన్వయప్రదర్శనార్థః. ప్రశ్నమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివిధయతి (కథమిత్యాదినా) అనాద్ధ

మూ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యునాప్తగ్ం సర్వం మృత్యునాభిపన్నం కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచా వాచా వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్ సోఽయమగ్నిః స హోతా స ముక్తిః సాతిముక్తిః॥ 3

త్వం బ్రహ్మవిదో లిఙ్గమితి సూచయతి (స హేతి) కియత్తత్స్వగృహం ప్రతి గావో బ్రహ్మిష్ఠపణభూతా నీతాః - తత్రాహ (ఇదానీమితి) నతస్త్వతా పృష్టే ప్రతిజ్ఞా ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఏవేతి) 2

భా.— (తాన్హోవాచ) స జనక ఏవం బ్రహ్మిష్ఠతయా నిర్ధారితాయ దేయా ఇతి తా గాస్సంనిధాప్య తాన్ బ్రాహ్మణానుద్దిశ్యేదమువాచ - ప్రసిద్ధం తాన్ - బ్రాహ్మణాన్ ప్రత్యువాచ. కిమితి. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి) హే భగవన్తః - పూజావన్తః. హే బ్రాహ్మణాః వః - భవతాం మధ్యే యో బ్రహ్మిష్ఠః - అతిశయేన బ్రహ్మవిత్. స ఏతా గా ఉదజతాం - స్వగృహం ప్రతి కాలయతు. స ఉదజతు. ఇత్యన్వయః. *ఉదజతామిత్యుదాజతామిత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) ఏవముక్తేష్వపి జనకేన తే బ్రాహ్మణా న దధృషుః - న ధృష్టా బభూవుః. *ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతామవదితుం. తేషు బ్రాహ్మణేషు బహుషు మధ్యే నకోఽపి గా నేతుం ప్రగల్భః. హేత్వాశ్చర్యే. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచ) అథైవమప్రగల్భీభూతేషు బ్రాహ్మణేషు యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణం - స్వశిష్యమిత్యర్థః - ఉవాచ ఏవేత్యర్థః. హేత్వాశ్చర్యే. కిమితి. (ఏతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి) సామశ్రవో నామైతాః సోమ్య. హే సోమ్య - సోమార్హ. హే సామశ్రవః ఏతా గాః - గా ఇతి అన్వయః. ఉదజ - ప్రతి అస్మద్గృహం ప్రతి కాలయేత్యర్థః. (తా హోదాచకారేతి) స సామశ్రవాః - గాః స్వగృహం ప్రత్యుదజ ఇత్యర్థః. ఉదాచకార కాలయామాసేత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేతి) యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేన ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి సర్వే క్రుద్ధా బభూవుః. కథం నః - అస్మాకం మధ్యే అహం బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి వదేదయం యాజ్ఞవల్క్య ఇతి చుక్రుధుః కుపితా ఇత్యర్థః. చుక్రుధురితి సమ్పాదేయ్యం కథితాః. (అథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవేతి) అథ - తదానీం వైదేహస్య జనకస్య హోతా - ఋత్విగశ్వలో నామాసీదిత్యర్థః. (స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి) సః - స ఏనం పృష్టవాన్ అస్మాకం మధ్యే హే యాజ్ఞవల్క్య త్వమేవ ఖలు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి అశ్వలనామా స హోతా తం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. అసీ ఇతి భిన్నసంస్కృతిః. స రవభాదనే (స హోవాచేతి) సః - యాజ్ఞవల్క్యః అశ్వలం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతి) వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ నమస్కుర్మః. నాస్మాకం బ్రహ్మిష్ఠత్వాభిమానాద్గావో నీతాః - కిం తు గోకామా వయమిత్యతో గోకామనయైవ నీతా ఇత్యేవోపహాసః ముక్తవానిత్యర్థః. (తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాశ్వల ఇతి) ఏవముపహసితో హోతాశ్వలః తత ఏవ - సోపహాసవచనాదేవ కృద్ధస్సన్ తం యాజ్ఞవల్క్యం పరాజేతుం ప్రశ్నం ప్రష్టుముపక్రాన్తవానిత్యర్థః. * ధృఞ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. 2

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) తత్ర మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం సకర్మకాద్దర్శనసముచ్చితేన యజమానస్య మృత్యోరత్యయో వ్యాఖ్యాత ఉద్గీథప్రకరణే సంక్షేపతః. తస్యైవ పరీక్షావిషయోఽయమితి తదఙ్గదర్శనవిశేషార్థోఽయం విశేష ఆరభ్యతే. యదిదం - సాధనజాతం నరస్య కర్మణః ఋత్విగగ్న్యాది. మృత్యునా - కర్మలక్షణేన స్వాభావికాసఙ్గసహితేనాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం - అభిపన్నం చ మృత్యునా - వశీకృతం చ. కేన దర్శనలక్షణేన సాధనేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతి - మృత్యుగోచరత్వమతిక్రమ్య ముచ్యతే - స్వాతన్త్ర్యేణ మృత్యోరవశో భవతీత్యర్థః. ననూద్గీథ ఏవాభిహితం - యేనాతిముచ్యతే మృత్యుం ప్రాణాత్మదర్శనేనేతి. బాఢం - ఉక్తః. తథాపి విశేషస్తత్ర - తదుక్తోయమారభ్య ఇత్యదోషః. హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతస్యార్థం వ్యాచష్టే - కః పునర్హోతా యేన మృత్యుమతిక్రామతీతి. ఉచ్యతే - వాగ్వై యజ్ఞస్య - యజమానస్య. * యజ్ఞో వై యజమాన ఇతి శ్రుతేః. యజ్ఞస్య - యజమానస్య యా వాక్ - సైవ హోతాఽధియజ్ఞే. కథం. తత్ - తత్ర యా ఇయం వాక్ యజ్ఞస్య - యజమానస్య, సోఽయం - ప్రసిద్ధోఽగ్నిరధిదైవతం. తదేతదన్నప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. స చ - అగ్నిర్హోతా - *అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. యదేతద్యజ్ఞస్య సాధనద్వయం - హోతా చర్త్విగధియజ్ఞం, అధ్యాత్మం చ వాక్, ఏతదుభయం సాధనద్వయం పరిచ్ఛిన్నం మృత్యునాప్తం - స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తేన కర్మణా - మృత్యునా ప్రతిక్షణమన్యథాత్వమాపాద్యమానం వశీకృతం. తదనేనాధిదైవతరూపేణాగ్నినా దృశ్యమానం యజమానస్య మృత్యోరతిముక్తయే భవతి. తదేతదాహ (స ముక్తిః) సః - హోతాగ్నిర్ముక్తిః. అగ్నిస్వరూపదర్శనమేవ ముక్తిః. యదైవ సాధనద్వయమగ్నిరూపేణ పశ్యతి - తదానీమేవ హి స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాన్మృత్యోర్విముచ్యతే ఆధ్యాత్మికాత్, పరిచ్ఛిన్నరూపాదాధిభౌతికాచ్చ. తస్మాత్ సః - హోతాగ్నిరూపేణ దృష్టో ముక్తిః - ముక్తిసాధనం యజమానస్య. (సాతిముక్తిః) సైవ చ ముక్తిః - సాతిముక్తిః - అతిముక్తిసాధనమిత్యర్థః. సాధనద్వయస్య పరిచ్ఛిన్నస్య యాఽధిదైవతరూపేణాపరిచ్ఛిన్నేనాగ్నిరూపేణ యా దృష్టిః - సా ముక్తిః. యాఽసౌ ముక్తిరధిదైవతాదృష్టిః - సైవాధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదవిషయాసఙ్గాస్పదం మృత్యుమతిక్రమ్యాధిదేవతాత్వస్య - అగ్నిభావస్య ప్రాప్తిర్యా ఫలభూతా - సాతిముక్తిరిత్యుచ్యతే. తస్యా అతిముక్తేర్ముక్తిరేవ సాధనమితి కృత్వా సాతిముక్తిరిత్యాహ. యజమానస్యాతిముక్తిర్వాగాదీనామగ్న్యాదిభావ ఇత్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. తత్ర సామాన్యేన ముఖ్యప్రాణదర్శనమాత్రం ముక్తిసాధనముక్తం - న తద్విశేషో వాగాదీనామగ్న్యాదిదర్శనం. ఇహ తు విశేషో వర్ణ్యతే. మృత్యుప్రాప్త్యతిముక్తిస్తు సైవ ఫలభూతా - ఉద్గీథబ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాతా * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాద్యా. 3

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామభిపన్నం కేనయజమానోఽహోరాత్రయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యధ్వర్యుణర్త్విజాచ

ఆ.— తత్ర ప్రథమంమునేరాభిముఖ్యమాపాదయితుంసమ్బోధయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తరీత్యాఽశ్వలప్రశ్నే ప్రస్తుతేతస్యోద్గీథాధికారేణసఙ్గతిమాహ (తత్రేతి) మధుకాణ్డపూర్వత్రవ్యాఖ్యాతేయదుద్గీథ ప్రకరణం- తస్మిన్నాసఙ్గిసామ్నోమృత్యోరత్యయఃసముచ్చితేనకర్మణానజ్ఞేపతోవ్యాఖ్యాతఇతిసమ్బన్ధః. తస్యైవ- ఉద్గీథదర్శనస్యేతియావత్. పరీక్షావిషయః- విచారభూమిరయం - ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. తచ్ఛబ్దితసమనన్తరనిర్దిష్టగ్రన్థవిషయః. దర్శనం - ఉద్గీథోపాసనం. తస్యవిశేషః - వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వవిజ్ఞానం తత్సిద్ధ్యర్థోఽయం క్రమః. ఏవమవాన్తరసఙ్గతిముక్త్వాప్రశ్నాక్షరాణివ్యాచష్టే (యదిదమితి) మృత్యునాప్తమిత్యస్యైవమృత్యునాభిపన్నమిత్యస్యగతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నకేవలమితి) కర్మణోమృత్యుత్వాత్తేనమృత్యోరత్యయాయోగాత్తదత్యయసాధనంకించిద్దర్శనమేవవాచ్యమిత్యాశయేనపృచ్ఛతి (కేనేతి) దర్శనవిషయంప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) హోమముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనాతిముచ్యతే- తదుద్గీథప్రక్రియాయామేవోక్తం. తథాచమృత్యోరత్యయోపాయస్యవిజ్ఞాతస్యవిజ్ఞాతత్వాత్కేనేతిప్రశ్నానుపపత్తిరితిచోదనా తస్యైవపరీక్షావిషయోఽయమిత్యాదావుక్తమాదాయపరిహరతి (బాఢమితి) ఉద్గీథప్రకరణేవాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వదర్శనరూపామోపాసనాఽవిశేషేణవ్యాఖ్యాతనోక్తః- తదుక్త్యర్థోఽయంప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థఇతికృత్వాకేనేత్యాదిప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః కీదృక్పునర్దర్శనంమృత్యుజయసాధనంహోత్రిత్యాదావుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) వ్యాచష్టే-వాగ్వైయజ్ఞస్యేత్యాదినేతిశేషః. వ్యాఖ్యానమేవవిశదయితుంపృచ్ఛతి (కఃపునరితి) దర్శనవిషయందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) యజ్ఞశబ్దస్యయజమానేవృత్తప్రయోగోనాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞఇతి) యజమానస్యయాగకర్తృత్వాత్మత్వం-సైవాధియజ్ఞేహోతాస్తు- తథాపికథంతయోస్తత్త్వతాత్వం నావిర్భావనమిత్యాహ (కథమితి) తయోరగ్న్యాత్మనాదర్శనముత్తరవాక్యావష్టమ్భేనవ్యాచష్టే (తత్రేతి) కథంపునర్వాగగ్న్యోరేకత్వం- తదాహ (తదేతదితి) తయోరేకత్వేసిద్ధేహోతుస్తదైక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) సముక్తిరిత్యేతదవతారయితుంభూమికాంకరోతి (యదేతదితి) నకేవలమేతదుభయంమృత్యునాసంస్పృష్టమేవ- కింతుతేనవశీకృతంచేత్యాహ (స్వాభావికేతి) మృత్యునాసంస్పృష్టంమృత్యునాభిపన్నమిత్యనయోరర్థమనూద్యహోత్రిత్యాదేరర్థమనువదతి (తదనేనేతి) సాధనద్వయంతచ్ఛబ్దార్థః. యజమానగ్రహణంహోతురుపలక్షణం. ఉక్తేర్థేసమనన్తరంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (తదేతదాహేతి) ముక్తిశబ్దసన్నిధానవిషయః. పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (అగ్నిస్వరూపేణేతి) వాచోహోతుశ్చాగ్నిస్వరూపేణదర్శనమేవముక్తిహేతురితియావత్. ఉక్తమర్థంప్రపఞ్చయతి (యస్మాదితి) సముక్తిరిత్యస్యార్థముపసంహరతి (సఏతదితి) వాక్యాన్తరంసమస్తంవ్యాచష్టే (సాతిముక్తిరితి) ముక్త్యతిముక్త్యోరసఙ్కీర్ణత్వందర్శయతి (సాధనద్వయస్యేతి) ప్రాప్తిరతిముక్తిరితిసమ్బన్ధః. తామేవసఙ్క్షిప్య (యాఫలభూతేతి) ఫలభూతాయాఽమగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్తిస్తాకథమతిముక్తిశబ్దోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాఇతి) ననువాగాదీనామగ్న్యాదిభావోఽత్రశ్రూయతే- యజమానస్యనకించిదుచ్యతే- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) తస్మిన్నైవగతార్థత్వాదనర్థకమిదంబ్రాహ్మణమిత్యాశఙ్క్యబాఢమిత్యాదినోక్తంస్మారయతి (తత్రేతి) దర్శనవత్ఫలేఽపివిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యుప్రాప్తీతి.) ౩

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) ప్రథమంయాజ్ఞవల్క్యేతిసమ్బోధ్యవక్ష్యమాణంప్రశ్నమశ్వలఉవాచేత్యర్థః. తమేవప్రశ్నమాహ (యదిదంసర్వంమృత్యునాప్తంసర్వంమృత్యునాభిపన్నమిత్యాది) యదిదం- ప్రత్యక్షాది ప్రసిద్ధంజగచ్చేతనాచేతనాత్మకంమృత్యునా- మృత్యుశబ్దోపలక్షితేనజన్మజరామరణధర్మ్నాప్తం- వ్యాప్తం. నకేవలంవ్యాప్తం - కింతుమృత్యునాఽభిపన్నం - వశీకృతంచేత్యేతత్సిద్ధమిత్యర్థః. యద్వా- ఆప్తమిత్యస్యవివరణమభిపన్నమితి ఇతిప్రశ్నోపయుక్తంసిద్ధమర్థమనూద్యవివక్షితంప్రశ్నమాహ(కేనయజమానోమృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతఇతీతి) ఏవంసతియజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థంకర్మకుర్వన్నధికారీకేనానుష్ఠితేనసాధనేనమృత్యోర్వ్యాప్తిం- సంసారబన్ధమతిక్రమ్యముక్తిప్రంవిద్యాసిద్ధ్యాముచ్యతఇత్యర్థః తమేతంప్రశ్నంయాజ్ఞవల్క్యః ప్రతివక్తి(హోత్రర్త్విజాగ్నినావాచేతి)తదర్థమాథంతమశ్వలంప్రతిపునస్స్వయమేవతదేతద్వ్యాచష్టే (వాగ్వైయజ్ఞస్యహోతాతద్యేయంవాక్సోయమగ్నిస్సహోతాసముక్తిస్సాతిముక్తిరితి) కర్మాఙ్గభూతేహోతర్యగ్నిదృష్టిర్విహిత్వేనవాఽగ్నిదృష్టిరత్వేనవాధ్యాతాయావాచోద్దృష్టాకృతాయాంకర్మణోవీర్యవత్తరతయా బహ్మోపాసనద్వారాజీవద్దశాయామేవవిశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరత్వలక్షణాముక్తిర్భవతి, శరీరవియోగానన్తరంప్రకృత్యతిక్రాన్తపదాధిరోహణలక్షణాఽతిముక్తిర్భవతీత్యర్థః.క్రమాదుద్దేశ్యవిధేయాభిప్రాయస్సముక్తిస్సాతిముక్తిరితిలిఙ్గభేదేనాయంనిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. వాగ్వైయజ్ఞస్యహోతా- యజ్ఞాఙ్గభూతహోతరివాగ్దృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తద్యేయంవాక్- యాహోతర్యధ్యస్యమానావాగిత్యర్థః. సోయమగ్నిస్సహోతా - సావాగేవాగ్నిదృష్టితత్త్వాదినాఽగ్నిదృష్టేదేనధ్యాతాహోతర్యధ్యస్యమానాముక్త్యాదిసాధనమిత్యర్థః. సముక్తిస్సాతిముక్తిరితికారణేకార్యోపచారః. ౩

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ) స్వాభావికాదజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తాత్కర్మలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. తస్యకర్మణస్సాసఙ్గస్యమృత్యోరాశ్రయభూతానాందర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనానాంవాగాదిపరిణామహేతుఃకాలః-తస్మాత్కాలాత్పృథగతిముక్తిర్వక్తవ్యేతీదమారభ్యతే. క్రియానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాపి ప్రాగూర్ధ్వంచక్రియాయాఃసాధనవిపరిణామహేతుత్వేనవ్యాపారదర్శనాత్కాలస్య - తస్మాత్పృథక్కాలా

క్షుషాదిత్యేనచక్షుర్వై యజ్ఞస్యాధ్వర్యుస్తద్యదిదం చక్షుఃసోఽసావాదిత్యఃసోఽధ్వర్యుః సముక్తిఃసాతి ముక్తిః॥ ౪

మూ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామాప్తగ్ం సర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామభిపన్నం కేనయజమానః పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిమతిముచ్యతఇత్యుద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేన ప్రాణోవైయజ్ఞస్యోద్గాతా తద్యోఽయం ప్రాణస్సవాయుస్సఉద్గాతా సముక్తిఃసాతిముక్తిః॥ ౫

సతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యత ఆహ (యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తం) సచ కాలోద్వివిధః- అహోరాత్రాదిలక్షణస్తిథ్యాదిలక్షణశ్చ. తత్రాహోరాత్రాదిలక్షణాత్తావదతిముక్తిమాహ - అహోరాత్రాభ్యాంహి సర్వం, జాయతే వర్ధతే వినశ్యతిచ- తథా యజ్ఞసాధనం చ యజ్ఞః స్వ-యజమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ, శిష్టాన్యక్షరాణి పూర్వవన్నేయాని. యజమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ సాధనద్వయమధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదం హిత్వాఽఽధి-దైవతాత్మనా వ్యాప్తం యత్- సముక్తిః- సోఽధ్వర్యురాదిత్యభావేన దృష్టో ముక్తిః. సైవ - ముక్తిరేవాతిముక్తిరితి పూర్వవత్. ఆదిత్యాత్మభావమాపన్నస్య హి నాహోరాత్రే సమ్భవతః. ౪

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి తాత్పర్యమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఆశ్రయభూతాని కాని తానీత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శపూర్ణమాసాదీని) ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం- విపరిణామః. అగ్న్యాదిసాధనాన్యాశ్రిత్య కామ్యం కర్మ మృత్యుశబ్దితముచ్యతే- తేషాం సాధనానాం విపరిణామహేతుత్వాత్ కాలో మృత్యుః తతోఽతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మణాం ముక్తిరుక్తా చేత్- కాలాదపి సైవ - తస్య కర్మాన్తర్భావేన మృత్యుత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) కర్మనిరపేక్షతయా కాలస్య మృత్యుత్వం ప్రత్యాపయతి (క్రియేతి) కాలస్య పృథఙ్మృత్యుత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్య ప్రశ్నయోర్విషయం భేత్తుం కాలం భినత్తి (సచేతి) ఆదిత్యశ్చన్ద్రశ్చేత్యేకస్యైవ భేదాద్ద్వైవిధ్యమున్నేయం. కాలస్య ద్వైవిధ్యే సత్యాద్యస్య ఖిలకాలవిషయమాహ (తత్రేతి) అహోరాత్రయోర్మృత్యుత్వేన క్షితావ్యాప్తిముక్తిర్వక్తవ్యా- తదేవకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాభ్యామితి) యజ్ఞసాధనంచ- తథా తాభ్యాం జాయతే వర్ధతే వినశ్యతి చేతి సమ్బన్ధః. ప్రతివచనవ్యాఖ్యానే యజ్ఞశబ్దార్థమాహ (యజమానస్యేతి) సముక్తిరిత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (యజమానస్యేత్యాదినా) తస్యైవాక్షరార్థం కథయతి (సోఽధ్వర్యురితి) యథోక్తనిత్యాదిత్యాత్మత్వే పి కథమహోరాత్రాభ్యాం ముక్తిః- అత ఆహ (ఆదిత్యేతి) ※ నోదేతా నాస్తమేతేత్యాది శ్రుతేరాదిత్యే వస్తుతో నాహోరాత్రే స్తః- తద్భావాపత్తౌ నిరుక్తాపి తే న సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౪

౫.— సఏవపునఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామిత్యాదినా) అహోరాత్రరూపాద్ధిర్యాపంకతిపయా హోరాత్రైర్వినశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ (అధ్వర్యుణర్త్విజా చక్షుషాదిత్యేనేతి) ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వాదిత్యాదిత్యాభేదారోపవిషయభూతచక్షుర్దృష్టివిషయః కర్మాఙ్గభూతోఽధ్వర్యుర్ముక్త్యాదిహేతురిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౪

శం.— ఇదానీం తిథ్యాదిలక్షణాదతిముక్తిరుచ్యతే (యదిదం సర్వం) అహోరాత్రాభ్యాం విశిష్టస్తో రాదిత్యః కర్తా- న ప్రతిపదాదీనాం తిథీనాం. తాసాంతు వృద్ధిక్షయోపగమనేన ప్రతిపత్ప్రభృతీనాం చన్ద్రమాః కర్తా. అతస్తదాపత్త్యా పూర్వపక్షాపరపక్షాత్యయః - ఆదిత్యాపత్త్యా అహోరాత్రాత్యయవత్. తత్ర యజమానస్య ప్రాణో వాయుః- సఏవోద్గాతేత్యుద్గీథబ్రాహ్మణే ఽవగతం. ※వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి చ నిర్ధారితం. ※అథైతస్య ప్రాణస్యాపః శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి చ ప్రాణవాయుచన్ద్రమసామేకత్వాచ్చన్ద్రమసా వాయునా చోపసంహారేణ కశ్చిద్విశేషః. ఏవం మన్యమానా శ్రుతిర్వాయునాధిదైవతరూపేణోపసంహరతి. అపిచ - వాయునిమిత్తౌ హి వృద్ధిక్షయౌ చన్ద్రమసః- తేన తిథ్యాదిలక్షణస్య కాలస్య కర్తురపి కారయితా వాయుః-అతో వాయుమాపన్నస్తిథ్యాదికాలాదతీతో భవతీత్యుపపన్నతరం భవతి. తేన శ్రుత్యన్తరే చన్ద్రరూపేణ దృష్టిః ముక్తిరతిముక్తిశ్చ- ఇహ తు కాణ్వానాం సాధనద్వయస్య తత్కారణరూపేణ వాయ్వాత్మనా దృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చేతి న శ్రుత్యోర్విరోధః. ౫

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) సత్స్వహోరాత్రాదిలక్షణే కాలే తిథ్యాదిలక్షణస్య కాలస్యాన్తర్భావాత్తతోఽతిముక్తావుక్తాయాం తిథ్యాదిలక్షణాదపి కాలాదసావుక్తైవేతి కృతం పృథగారమ్భేణేతి- తత్రాహ (అహోరాత్రయోరితి) అవిశిష్టయోః- వృద్ధిక్షయశూన్యత్వాదితి యావత్. కథం తర్హి తిథ్యాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిః- అత ఆహ (అతస్తదాపత్త్యేతి) చన్ద్రప్రాప్త్యేత్యాద్యుత్తరమాధ్యన్దినశ్రుతౌ ఉచ్యతే- కాణ్వశ్రుత్యా తు వాయుభావాపత్త్యా తదత్యయ ఉక్తః - తథా చ శ్రుత్యోర్విరోధే కస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కాణ్వశ్రుతావితి యావత్. ఉద్గాతురపి ప్రాణాత్మకవాయురూపత్వం శ్రుతిద్వయానుసారేణ దర్శయతి (సఏవేతి) న కేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ప్రతిపన్నం - కింతు విచార్య నిర్ధారితం చేత్యాహ (వాచేతి) ప్రాణచన్ద్రమసోరేకత్వం సప్తాన్నాధికారే నిర్ధారితమిత్యాహ (అథేతి) ఉక్తయా రీత్యా ప్రాణాదీనామేకత్వే శ్రుత్యోరవిరోధం ఫలితమాహ (ప్రాణేతి) మనో బ్రహ్మణోఽశ్చన్ద్రమసా, ప్రాణోద్గాత్రోశ్చ వాయునో, హోస్య త్వేనోపసఙ్గ్రహేమృత్యుతరణేవిశేషో నాస్తీతి శ్రుత్యోర్వికల్పేనోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉపసంహరతి- ప్రాణముద్గాతారం చ తద్రూపేణోపాస్యతయా సఙ్గృ

మూ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమనారమ్బణమివ కేనాక్రమేణయజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమత ఇతి బ్రహ్మణర్త్విజామనసాచన్ద్రేణమనోవై యజ్ఞస్యబ్రహ్మాతద్యదిదంమనఃసోఽసౌచన్ద్రఃసబ్రహ్మాసముక్తిఃసాతిముక్తిరిత్యతిమోక్షాఅథసమ్పదః॥ ౬

మాసికాన్వా ఋతులితివ్యర్థః. ఇతశ్చకాణ్వా ఋతులిరుపపన్నేత్యాహ (అపిచేతి) వాయుమహోత్రాత్మా - తస్మిన్నిమిత్తే స్వావయవస్యచన్ద్రమసోవృద్ధిహ్రాసౌ - మహోత్రాభీనామిచన్ద్రాదేర్నగరశ్చేష్టేత్యర్థః. వృష్ట్యాదిహేతుత్వేఫలితమాహ (తేనేతి) కర్తుః- చన్ద్రస్యేత్యర్థః. వాయోశ్చన్ద్రమసికారయిత్వేపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (అతఇతి) ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పముపేత్యావిరోధముపసంహరతి (తేనేతి) ఋత్వన్తరం- మాధ్యన్దినశ్రుతౌ. నాథనద్వయస్యేత్యుభయత్రసమ్బధ్యతే - తత్రాదౌమనసో బ్రహ్మణశ్చేత్యర్థః. ఉత్తరత్రప్రాణస్యోద్గాతుశ్చేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దశ్చన్ద్రవిషయః. ౫

రం.— పునస్సప్రశ్న (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయదిదంసర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామిత్యాది) పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిర్వ్యతిరిక్తవిషయపక్షేస్విదసశ్వరస్యం. ఉత్తరమాహ (ఉద్గాత్రర్త్విజావాయునాప్రాణేనేతి) వాయువికారత్వాదినావాయ్వభిన్నముఖ్యప్రాణదృష్టివిషయభూతఉద్గాతాకర్మాఙ్గభూతఃపూర్వవన్ముక్త్యతిముక్తిహేతురిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్ ౫

శం.— మృత్యోఃకాలాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతాయజమానస్య. సోఽతిముచ్యమానఃకేనావష్టమ్భేనపరిచ్ఛేదవిషయవ్యావృత్తిఃఫలంప్రాప్నోతి- అతిముచ్యతఇతి. ఉచ్యతే- యదిదం- ప్రసిద్ధమన్తరిక్షం- ఆకాశోఽనారమ్బణం- అనాలమ్బనం. ఇవశబ్దాదస్త్యేవతత్రాలమ్బనం- తత్తున జ్ఞాయతఇత్యభిప్రాయః. యత్తుతదజ్ఞాయమానమాలమ్బనం- తత్సర్వాత్మనా కేనేతిపృచ్ఛ్యతే - అన్యథాఫలప్రాప్తేరసమ్భవాత్. యేనావష్టమ్భేన- ఆక్రమేణయజమానఃకర్మఫలంప్రతిపద్యమానోఽతిముచ్యతే- కింతదితిప్రశ్నవిషయః. కేనాక్రమేణయజమానస్స్వర్గంలోకమాక్రమతఇతి- స్వర్గంలోకం- ఫలంప్రాప్నోతి-అతిముచ్యతఇత్యర్థః. (బ్రహ్మణర్త్విజామనసాచన్ద్రేణేతి) అక్షరన్యాసఃపూర్వవత్. తత్రాధ్యాత్మంయజ్ఞస్య- యజమానస్యయదిదం- ప్రసిద్ధంమనః- సోఽసౌచన్ద్రోఽధిదైవతం. మనోఽధ్యాత్మంచన్ద్రమాఅధిదైవతమితిహిప్రసిద్ధం. సఏవచన్ద్రమాబ్రహ్మాఋత్విక్. తేనాధిభూతంబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛిన్నంరూపం, అధ్యాత్మంచమనసః, ఏతద్ద్వయమపరిచ్ఛిన్నేనచన్ద్రమనోరూపేణపశ్యతి- తేనచన్ద్రమసామనసావలమ్బనేనకర్మఫలంస్వర్గలోకంప్రాప్నోతి- అతిముచ్యతఇత్యభిప్రాయః. ఇతీత్యుపసంహారార్థంవచనం. ఇతి- ఏవంప్రకారామృత్యోరతిమోక్షాః. సర్వాణ్యేతానిదర్శనప్రకారాణియజ్ఞాఙ్గవిషయాణ్యస్మిన్నవసరఉక్తానీతికృత్వోపసంహారః - ఇత్యతిమోక్షాః- ఏవంప్రకారాఅతిమోక్షాఇత్యర్థః. (అథసమ్పదః) అథ- అధునాసమ్పదఉచ్యన్తే. సమ్పన్నామ- కేనచిత్సామాన్యేనాగ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంఫలవతాంతత్ఫలాయసమ్పాదనంసమ్పత్. ఫలస్యైవవా. సర్వోత్సాహేనఫలసాధనానుష్ఠానేప్రయతతాంకేనచిద్వైగుణ్యేనాసమ్భవః. తదిదానీంఆహితాగ్నిస్సన్యత్కించిత్కర్మాగ్నిహోత్రాదీనాంయథాసమ్భవమాదాయ- ఆలమ్బనీకృత్యకర్మఫలవిద్వత్తయాయాంసత్యాంయత్కర్మఫలకామోభవతి - తదేవసమ్పాదయతి. అన్యథాహిరాజసూయాశ్వమేధపురుషమేధసర్వమేధలక్షణానామనధికృతానాంత్రైవర్ణికానామప్యసమ్భావనైషామితత్త్వాత్స్వాధ్యాయార్థఏవకేవలస్స్యాత్ - యదిదత్ఫలప్రాప్త్యుపాయఃకశ్చనస్యాత్. తస్మాత్తేషాంసమ్పదైవతత్ఫలప్రాప్తిః. తస్మాత్సమ్పదామపిఫలవత్త్వం - అతస్సమ్పదఆరభ్యన్తే. ౬

ఆ.— యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదిప్రశ్నాన్తరంవృత్తానువాదపూర్వకముపాదత్తే (మృత్యోరితి) వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావేనక్రియాపదేనైకవాక్యత్వం. ఇతి- ఏతత్ప్రశ్నరూపముచ్యతే- సముననన్తరవాక్యేనేతియావత్. తద్వ్యాచష్టే (యదిదమితి) కేనేతిప్రశ్నస్యవిషయమాహ (యత్త్వితి) ప్రశ్నవిషయంప్రపఞ్చయతి (అన్యథేతి) ఆలమ్బనమన్తరేణేతియావత్. ప్రశ్నార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (కేనేతి) అక్షరన్యాసః- అక్షరాణామర్థముపపత్తిరితియావత్. మనోవైయజ్ఞస్యేత్యాదేరర్థమాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిస్సప్తమ్యర్థః. వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ద్వితీయాతృతీయాభ్యాంసమ్బధ్యతే. దర్శనఫలమాహ (తేనేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావేనదర్శనముక్తం- త్వగాదీనాంతుబాహ్యాదిభావేనదర్శనంవక్తవ్యం- తత్కథంవక్తవ్యశేషేసత్యుపసంహారోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాణీతి) వాగాదావుక్తన్యాయస్యత్వగాదావతిదేశోత్రవివక్షితఇత్యాహ (ఏవంప్రకారాఇతి) అథశబ్దోదర్శనప్రభేదకథనానన్తర్యార్థః. కేయంసమ్పన్నామేతిపృచ్ఛతి (సమ్పన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (కేనచిదితి) మహతాంఫలవతాం- అశ్వమేధాదికర్మణాంకర్మత్వాదినాసామాన్యేనాల్పీయస్సుకర్మసువివక్షితఫలసిద్ధ్యర్థంసమ్పత్తిస్సమ్పదుచ్యతే. యథాశక్త్యగ్నిహోత్రాదినిర్వర్తనేనాశ్వమేధాదిమయానిర్వర్త్యతఇతిధ్యానంసమ్పదిత్యర్థః. యద్వా- ఫలస్యైవ - దేవలోకాదేరుజ్జ్వలత్వాదిసామాన్యేనాజ్యాద్యాహుతిసమ్పాదనంసమ్పదిత్యాహ (ఫలస్యేతి) సమ్పదనుష్ఠానావసరమాదర్శయతి (సర్వోత్సాహేనేతి) అసమ్భవః-అనుష్ఠానస్యేతిశేషః. కర్మిణామేవసమ్పదనుష్ఠానేధికారఇతిదర్శయితుమాహితాగ్నిస్సన్నిత్యుక్తం. అగ్నిహోత్రాదీనామితినిర్ధారణేషష్ఠీ. యథాసమ్భవం- వర్ణాశ్రమానురూపమితియావత్. ఆదాయేత్యస్యవ్యాఖ్యానమాలమ్బనీకృత్యేతి. నకేవలంకర్మిత్వమేవసమ్పదనుష్ఠాతురపేక్షతే - కింతుతత్ఫలవిద్వత్త్వమపీత్యాహ (కర్మేతి) తదేవ- కర్మఫలమేవేత్యర్థః. కర్మాణ్యేవఫలవన్తి- నసమ్పదః- తత్కథంతాసాంకార్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) విహితాధ్యయనస్యార్థజ్ఞానానుష్ఠానాదిపరమ్పరయాఫలవత్త్వమిష్టం. నచాశ్వమేధాదిషుసర్వేషామనుష్ఠానసమ్భవః - కర్మస్వధికృతానామపిత్రైవర్ణి

౭.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాఽస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి తిసృభిరితి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కిం తాభిర్జయతీతి యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి॥ ౭

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే కిం తాభిర్జయతీతి యా

నానాం కేషాఞ్చిదనుష్ఠానాసమ్భవాత్. అతస్తేషాం చిదధ్యయనార్థవత్త్వాయ సత్త్వేన సమ్పాదయిషితవత్త్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. మహతో ఽశ్వమేధాదిఫలస్య కథమల్పీయసా సమ్పదా ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్య న్యూనస్త్ప్రామాణ్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యదీతి) తథాత్వాదస్యాధ్యాయస్యార్థవిదేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అధ్యయనస్య ఫలవత్త్వేఽప్యుక్తవ్యైఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషాం- రాజసూయాదీనామిత్యర్థాత్. బ్రాహ్మణాదీనాం రాజసూయాద్యధ్యయనసామర్థ్యాత్తేషాం సమ్పాదనేఽపి తత్ఫలప్రాప్త్యపి కిం సిధ్యతి - తత్రాహ (తస్మాత్సమ్పదామితి) కర్మణాని వేలిదృష్టాన్తార్థోఽపిశబ్దః. తాసాం ఫలవత్త్వే తిమాహ (అపఇతి) ౬

రం.—— పునరేవాశ్వలః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదినా) అనారమ్బణం- రలమ్బారహితః. అన్తరిక్షమివ పునాలమ్బనమివదృశ్యతే. తత్- అన్తరిక్షం స్వయమనాలమ్బనం కేనాక్రమేణ- ఆక్రమణసాధనేన కేనవాఽఽక్రమ్య యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థకర్మానుష్ఠాతాస్వర్గం- నిరతిశయసుఖరూపతయాస్వర్గాఖ్యం ప్రాకృతం ముక్తిస్థానం భగవల్లోకమాక్రమత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వర్గలోకశబ్దస్య భగవల్లోకవాచిత్వేన సముక్తిస్థానం ముక్తిరిత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యం భవతి. ఉత్తరమాహ (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) చన్ద్రాభిన్నత్వేన వా తద్వచ్ఛిమానికత్వేన వాధ్యాతమనో వృత్త్యుపాసితో బ్రహ్మభగవల్లోకాక్రమణసాధనమిత్యర్థః (ఇత్యతిమోక్షా ఇతి) ఇతి- అనేనప్రకారేణాతిమోక్షాః - ప్రకృతిమణ్డలాతిక్రమణరూపమోక్షప్రశ్నాస్సమాప్తా ఇత్యర్థః. (అథసమ్పద ఇతి) ఉచ్యన్త ఇతి శేషః. యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం ఫలవత్కర్మణామన్తవత్ఫలాయ సమ్పాదనం- సా సమ్పత్. ౬

శం.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ- అభిముఖీకరణాయ. కతిభిరయమద్యాస్మిన్యజ్ఞే- కతిభిర్ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాభిర్ఋగ్జాతిభిరయం హోతా- ఋత్విగస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- శస్త్రం శంసతి. ఆహేతరః- తిసృభిర్ఋగ్జాతిభిరితి. ఉక్తవన్తం ప్రత్యాహేతరః- కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి. సఙ్ఖ్యేయవిషయోఽయం ప్రశ్నః- పూర్వస్తు సఙ్ఖ్యావిషయః. పురోనువాక్యా చ- ప్రాక్ప్రయోగకాలాద్యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- స ఋగ్జాతిః పురోనువాక్యేత్యుచ్యతే. యాగార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- స ఋగ్జాతిర్యాజ్యా. శస్త్రార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- స ఋగ్జాతిః శస్యా. సర్వాస్తు యాః కాశ్చన ఋచః- తాః స్తోత్రియా వా అన్యా వా సర్వా ఏతాస్వేవ తిసృషు ఋగ్జాతిష్వన్తర్భవన్తి. కిం తాభిర్జయతీతి. యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి. అతశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్యత్కిఞ్చిత్ప్రాణభృజ్జాతం- తత్సర్వం జయతి. తత్సర్వం ఫలజాతం సమ్పాదయతి సఙ్ఖ్యాదిసామాన్యేన. ౭

అ.—— సమ్పదామారమ్భముపపాద్య ప్రశ్నవాక్యముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతీతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కతిభిరిత్యాదినా) కతిభిః, కతమా, ఇతి ప్రశ్నయోర్విషయభేదం దర్శయతి (సఙ్ఖ్యేయేతి) స్తోత్రియా నామాన్యాపి కాచిదృగ్జాతిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాస్త్వితి) అన్యాఽపి తిస్రో జాతిర్గ్రహః విధేయభేదాత్పర్వశబ్దాపునరుక్తిః. అతశ్చ- సమ్పత్తికారణాదిత్యర్థః. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్- త్రిత్వవిశేషాదితి యావత్. ప్రాణభృజ్జాతం- లోకత్రయం నివసితం. ౭

రం.—— తమేవ సమ్పద్విషయమశ్వలప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాఽస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి) అయం హోతాఽద్య- యజ్ఞకాలే కతిభిర్ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్ఋగ్భిః అస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- హౌత్రమితి శేషః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (తిసృభిరితీతి) ఋగ్భిరిత్యనుషఙ్గః. పునః ప్రశ్నమశ్వలస్యాహ (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతీతి) సఙ్ఖ్యేయర్గ్విశేషవిషయోఽయం ప్రశ్నః. పూర్వస్తు ఋక్సఙ్ఖ్యావిషయ ఇతి భేదః. కాస్తా ఋచ ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) యాగకాలాత్ప్రాక్ ప్రయుజ్యమానా ఋచః పురోనువాక్యాః. యాగసాధనభూతా ఋచో యాజ్యాః. శస్త్రార్థా ఋచశ్శస్యాః. సర్వత్ర జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం ద్రష్టవ్యం. తిసృష్వేవ హౌత్రాణాం సర్వాసామన్తర్భావః- న చతుర్థః ప్రకార ఇతి భావః. ఏవమగ్రేపి. కిం తాభిర్జయతీతి పునరశ్వలప్రశ్నః. ప్రయుజ్యమానాభిస్తాభిర్ఋగ్భిః కిం ఫలం యజమానః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి) ప్రాణిజాతం యత్కిఞ్చిదస్తి- తత్సర్వం జయతీతి శేషః. ౭

శం.—— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. (కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కత్యాహుతిప్రకారాః. తిస్ర ఇతి. (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) పూర్వవత్. ఇతర ఆహ- యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి- సమిదాజ్యాహుతయః. యా హుతా అతినేదన్తే- అతీవ శబ్దం కుర్వన్తి. మాంసాద్యాహుతయః. యా హుతా అధిశేరతే- అధి- అధో గత్వా భూమేః. అధిశేరతే- పయస్సోమాహుతయః. (కిం తాభిర్జయతీతి)

హుతాఉజ్జ్వలన్తి దేవలోకమేవ తాభిర్జయతి దీప్యత ఇవ హి దేవలోకో యా హుతా అతినేదన్తే పితృలోకమేవ తాభిర్జయత్యతీవ హి పితృలోకో† యా హుతా అధిశేరతే మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయత్యధ ఇవ హి మనుష్యలోకః॥ ౮

౯.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీత్యేకయేతి కతమా సైకేతి మన ఏవేత్యనన్తం వై మనోఽనన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౯

తాభిః- ఏవంనిర్వర్తితాభిరాహుతిభిః కిం జయతీతి యా ఆహుతయో హుతాః ఉజ్జ్వలన్తి- ఉజ్జ్వలనయుక్తా ఆహుతయో నిర్వర్తితాః, ఫలం చ దేవలోకాఖ్యముజ్జ్వలమేవ తేన సామాన్యేన యా ఆహుతయో హుతా ఉజ్జ్వలన్త్య ఆహుతయో నిర్వర్త్యమానాః- తా ఏతాః సాధ్యస్య దేవలోకస్య కర్మఫలస్య రూపం - దేవలోకాఖ్యం ఫలమేవ మయా నిర్వర్త్యత ఇత్యేవం సమ్పాదయతి. యా హుతా అతినేదన్తే ఆహుతయః - పితృలోకమేవ తాభిర్జయతి కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యేన. పితృలోకసమ్బన్ధా యమసంయమిన్యాం పుర్యాం సైవస్వతేన యాత్యమానానాం హా హతాః స్మ ముఞ్చ ముఞ్చేతి శబ్దో భవతి- తథాఽవదానాహుతయః. తేన పితృలోకసామాన్యాత్ పితృలోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి. యా హుతా అధిశేరతే- మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయతి- భూమ్యుపరిసమ్బన్ధసామాన్యాత్. అధ ఇవ హి- అధ ఏవ మనుష్యలోకః ఉపరితనాన్ సాధ్యాన్ లోకానపేక్ష్య. అథవా- అధోగమనమపేక్ష్య. అతో మనుష్యలోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి యస్మాదాహుతిర్నిర్వర్తనకాలే. ౮

ఆ.— ప్రథమస్య హ్యాయవిషయః- ద్వితీయ ప్రసఙ్గ్యయవిషయః ప్రశ్న ఇతి విభాగం దర్శయతి (పూర్వవదితి) తేన సామాన్యేన- ఉజ్జ్వలత్వేనేత్యేతద్యావత్. ఉక్తమర్థం స్పష్టయతి (దేవలోకాఖ్యమితి) కథం మాంసాద్యాహుతీనాం పితృలోకేన సహాయథోక్తం సామాన్యం - అత ఆహ (పితృలోకేతి) (అధోగమనమపేక్ష్యేతి) అస్తి హి సోమాద్యాహుతీనామధస్తాద్గమనం- అస్తి చ మనుష్యలోకస్య పాపప్రచురస్య తాదృగ్గమనం- తదపేక్ష్యేత్యర్థః. అతః- సామాన్యాదిత్యావత్. ౮

౯.— పునరశ్వలః ప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యార్ధ్వర్యుః అస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కతి- కతిసఙ్ఖ్యాకా ఆహుతీర్హోష్యతీత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (తిస్ర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే ఇతి) యాః - ఆహుతయో హుతాస్సత్యః ఉజ్జ్వలన్తి - తాః ఉజ్జ్వలనస్వభావస్సమిదాజ్యాహుతయ ఏకా కోటిరిత్యర్థః. యా ఆహుతయో హుతాః అతినేదన్తే - అతీవ కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి - నేదతిః కుత్సాయాం శబ్దం కుర్వన్తీత్యర్థః. తా వపాద్యా మాంసాద్యాహుతయో ద్వితీయా కోటిః. యాస్త్వాహుతయో హుతాః అధిశేరతే - అధి - అధోగత్వా అగ్నౌ శేరతే - తాః పయస్సోమాద్యా ఆహుతయస్తృతీయా కోటిరిత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. పునః ప్రశ్నః (కిం తాభిర్జయతీతి) ఉత్తరం (యా హుతా ఇత్యాది) యా హుతాస్సత్య ఉజ్జ్వలన్తి- తాభిరాహుతిభిస్సమిదాదిభిర్దేవలోకం జయతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (దీప్యత ఇవ హి దేవలోక ఇతి) హి - యస్మాదత్ర త్యానాం దేవలోకో దీప్యత ఇవ భాసతే- అత ఉజ్జ్వలానాం సమిదాజ్యాద్యాహుతీనాముజ్జ్వలదేవలోకసాధనత్వముపపన్నమితి భావః. (యా హుతా ఇత్యాది) యా హుతాః ఆహుతయ అతినేదన్తే- కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి పితృలోకమేవ తాభిః- ఆహుతిభిర్జయతీత్యత్ర హేతుమాహ (ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి) ఏవమివ హి- యస్మాత్కుత్సితశబ్దయుక్త ఏవేత్యర్థః. కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యాత్ కుత్సితశబ్దయుక్తాభిరాహుతిభిః కుత్సితశబ్దయుక్తం పితృలోకం జయతీత్యర్థః. పితృలోకసమ్బన్ధా యమసంయమన్యాం పుర్యాం వైవస్వతేన యాత్యమానానాం హా హతాః స్మేతి శబ్దో భవతి- అతః పితృలోకస్య కుత్సితశబ్దయుక్తత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (యా హుతా ఇత్యాది) యా ఆహుతయో హుతాః అగ్నావధిశేరత ఇత్యుక్తాః- తృతీయకోట్యన్తర్భూతాభిస్తాభిః మనుష్యలోకమేవ జయతీత్యత్ర హేతుమాహ (అధ ఇవ హి మనుష్యలోక ఇతి) ఊర్ధ్వలోకాపేక్షయా మనుష్యలోకః అధ ఇవ హి వర్తతే- అత స్తత్సామాన్యాత్తాభిరధశ్శయానాభిర్మనుష్యలోకం జయతీత్యర్థః. ౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. అయమృత్విగ్బ్రహ్మా దక్షిణతో బ్రహ్మాసనే స్థిత్వా యజ్ఞం గోపాయతి. కతిభిర్దేవతాభిర్గోపాయతీతి. ప్రాసఙ్గికమేతద్బహువచనం- ఏకయా హి దేవతయా గోపాయత్యసౌ. ఏవం జ్ఞాతే బహువచనేన ప్రశ్నో నోపపద్యతే స్వయం జానతః- తస్మాత్పూర్వయోః కణ్డికయోః ప్రశ్నప్రతివచనేషు కతిభిః కతిభిస్తిస్రభిస్తిస్ర ఇతి ప్రసఙ్గం దృష్ట్వా ఇహాపి బహువచనేనైవ ప్రశ్నోపక్రమః క్రియతే. అథవా- ప్రతివాదివ్యామోహార్థం బహువచనం. ఇతర ఆహ (ఏకయేతి) ఏకా సా దేవతా- యయా దక్షిణతః స్థిత్వా బ్రహ్మాసనే యజ్ఞం గోపాయతి. కతమా సైకేతి. (మన ఏవేతి) మనస్సా దేవతా- * మనసా హి బ్రహ్మా వ్యాపియతే ధ్యానేనైవ తస్య యజ్ఞస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేన మన ఏవ దేవతా- తయా మనసా హి గోపాయతి బ్రహ్మా యజ్ఞం. తచ్చ మనో వృత్తిభేదేనానన్తం. వై శబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతకః. ప్రసిద్ధం మనస ఆనన్త్యం. తదానన్త్యాభిమానినో దేవా అనన్తా వై విశ్వేదేవాః- * సర్వే దేవా యత్రైకం భవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేనానన్త్యసామాన్యాదనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి. ౯

---

† ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాఽస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చతుర్తీయా కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యాఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యా కిం తాభిర్జయతీతి పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకగ్ం శస్యయా తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామ॥...... ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— దక్షిణతః- ఆహవనీయస్యేతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం బహువచనమిత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఏకయాఽపీతి) జల్పకథా ప్రస్తుతేతి హ్యాదినిఘాయబహుత్వేఽగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) మనసో దేవతాత్వం సాధయతి (మన ఏవేతి) వర్తనీ - వర్త్మనీ. తయోః - వాఙ్మనసయోరన్యతరేణ సంస్కరోతి వాచం మనసా- మౌనేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి- వాగ్విసర్గః ప్రాయశ్చిత్తనిమిత్తాదితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. తథాపి కథం సమ్పదస్సిద్ధిః- తత్రాహ (అనన్తమితి) దేవాస్సర్వే యస్మిన్ - మనస్యేకం భవన్తీత్యభిన్నత్వం ప్రతిపాద్యతే - తస్మిన్విశ్వేదేవదృష్ట్యా భవత్యనన్తలోకప్రాప్తిరితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. అనన్తమిత్యాది వ్యాచష్టే (తేనేతి) ఉక్తేన ప్రకారేణేతి యావత్. తేన-మనసి విశ్వేదేవదృష్ట్యా ధ్యానేనేత్యర్థః. సకృత్యుపాసకో జితి. ౯

౭౦ — పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీతి) విహారస్య దక్షిణత ఉపవిష్టో బ్రహ్మా కతిభిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్దేవతాభిరుపాసితాభిర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (ఏకయేతి) కతమా సైకేతి పునః ప్రశ్నః. సా దేవతా కేత్యర్థః. ఉత్తరం (మన ఏవేతి) తేన కిం జయతీతి పునః ప్రశ్నే తత్రాభ్యాహ గద్యః. ఉత్తరమాహ (అనన్తం వై మన ఇత్యాది) తత్ర ఫలం వివక్షుః ప్రథమం మనస ఉపాస్తిప్రకారమాహ (అనన్తం వై మన ఇతి) మనః ఆనన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాస్యమిత్యర్థః. తదానన్త్యే హేతుమాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వే- సర్వే ఇత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. మనసోఽధీనానాం సర్వేషామిన్ద్రియాణామానన్త్యాన్మనస ఆనన్త్యమితి భావః. ఏవముపాసనప్రకారముక్త్వా ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) ఏవమానన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాసితేన మనసాఽనన్తం భగవల్లోకం ముక్తిస్థానం భగవదుపాసనద్వారా జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరస్యాభ్యాహ్యాదృశ్యం గోపాయతీతి ప్రశ్నస్యాపి విద్యార్థస్య కర్మణః ప్రబ్రహ్మవిద్యాత్వాదకత్వశక్త్యాధానమేవార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

---

౮౦ — (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. కతి స్తోత్రియాః స్తోష్యత్యయముద్గాతా. స్తోత్రియా నామ ఋక్సామసముదాయః కతిపయానాం పృచాం. స్తోత్రియా వా శస్యా వా యాః కాశ్చన ఋచః- తాస్సర్వా స్తిస్ర ఏవేత్యాహ - తాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి. తత్ర పూర్వముక్తం * యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృత్సర్వం జయతీతి - తత్కేన సామాన్యేనేతి. ఉచ్యతే- కతమాస్తాస్తిస్ర ఋచః- యా అధ్యాత్మం భవన్తీతి. ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా- పశబ్దసామాన్యాత్. అపానో యాజ్యా- ఆనన్తర్యాత్. అపానేన హి ప్రత్తం హవిర్దేవతా గ్రసన్తి- యాగశ్చ ప్రదానం. వ్యానః శస్యా- * అప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. (కిం తాభిర్జయతీతి) వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విశేషసమ్బన్ధసామాన్యమనుక్తమిహోచ్యతే- సర్వమన్యద్వ్యాఖ్యాతం. లోకసమ్బన్ధసామాన్యేన పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయతి. అన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా- మధ్యత్వసామాన్యాత్. ద్యులోకం శస్యయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. తతో హ-తస్మాదాత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాదసౌ హోతాశ్వల ఉపరరామ నాయమస్మద్గోచర ఇతి.............................. ౧౦

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణాయేత్యర్థః. ప్రతివచనముపాదత్తే (స్తోత్రియా ఏవేతి) ప్రగీతమన్త్రసాధ్యం స్తోత్రం. అప్రగీతం శస్త్రం. కతమాస్తాస్తిస్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తాశ్చేతి) ప్రశ్నాన్తరం వృత్తమనూద్యోపాదత్తే (తత్రేతి) యత్ప్రాధికారస్స షష్ఠ్యర్థః. పురోనువాక్యాదినా లోకత్రయజయలక్షణం ఫలం కేన సామాన్యేనేత్యపేక్షాయాం సఙ్ఖ్యావిశేషేణేత్యుక్తం స్మారయతి (తదితి) అధియజ్ఞముక్తం స్మారయిత్వాఽధ్యాత్మం విశేషం దర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాదౌ పురోనువాక్యాదౌ చ పృథివ్యాదిలోకదృష్టిరితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కతమా ఇతి) అపానే యాజ్యాదృష్టౌ హేత్వన్తరమాహ (అపానేన హీతి) హస్తాద్యాదానవ్యాపారేణేతి యావత్. ప్రాణాపానవ్యాపారవ్యతిరేకేణ శస్త్రప్రయోగస్య శ్రుత్యన్తరేసిద్ధత్వాద్వ్యానే శస్యాదృష్టిరిత్యాహ (అప్రాణన్నితి) తత్ర- పురోనువాక్యాదిషు చేతి యావత్. ఇహేత్యనన్తరవాక్యోక్తిః. సర్వమన్యదితి సఙ్ఖ్యాసామాన్యోక్తిః. కిం తద్విశేషసమ్బన్ధసామాన్యం - తదాహ (లోకేతి) పృథివీలక్షణేన లోకేన సహ ప్రథమత్వేన సమ్బన్ధసామాన్యం పురోనువాక్యాయామస్తి - తేన పృథివీలోకమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అశ్వలస్య తూష్ణీంభావం భజతోఽభిప్రాయమాహ (నాయమితి) ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౭౦.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాఽస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి) అయముద్గాతా అద్య- యాగకాలే అస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః- స్తోత్రసాధనభూతాః ఋచః కతిసఙ్ఖ్యాకాః స్తోష్యతీత్యర్థః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరం పఠతి (తిస్ర ఇతి) పునః

ఉ.— అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి॥ ౧

ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) ఉక్తోఽస్యార్థః పూర్వమేవ. పునః పృచ్ఛతి (కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి) తాః- పురోనువాక్యాద్యాస్తిస్రః అధ్యాత్మం కతమా భవన్తి- ఆనుకీం రూపాధ్యాత్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా అపానో యాజ్యా వ్యానః శస్యేతి) పురోనువాక్యా యాజ్యా శస్యానుక్రమాదధ్యాత్మం ప్రాణాపానవ్యానదృష్టిం కృత్వా ఉద్గాతా తాః ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః. పునః పృచ్ఛతి (కిం తాభిర్జయతి) ప్రాణాదిదృష్టివిశిష్టపురోనువాక్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానాభిః కాన్ లోకాన్ జయతీత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకం శస్యయేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామేతి) ఏవం స్వకృతప్రశ్నానాముత్తరే దత్తే ప్రష్టవ్యాన్తరాభావాద్ధోతాశ్వల ఉపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధః ప్రసిద్ధ ఏవ. మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా కాలలక్షణాత్కర్మలక్షణాచ్చ. కః పునరసౌ మృత్యుః- యస్మాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. స చ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదోఽధ్యాత్మాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః. తస్మాత్పరిచ్ఛిన్నరూపాన్మృత్యోరతిముక్తస్య స్వరూపాణ్యగ్న్యాదిత్యాదీన్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతాని. అశ్వలప్రశ్నే చ తత ఏతోఽధి విశేషః కశ్చిత్. ఇదం చ తత్కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం ఫలం. ఏతస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సంసారాన్మోక్షః కర్తవ్య ఇత్యతో బన్ధనరూపస్య మృత్యోః స్వరూపముచ్యతే - బద్ధస్య హి మోక్షః కర్తవ్యః. యదప్యతిముక్తస్య స్వరూపముక్తం- తత్రాపి గ్రహాతిగ్రహాభ్యామపరిముక్త ఏవ మృత్యురూపాభ్యాం. తథా చోక్తం *అశనాయా హి మృత్యుః. *ఏష ఏవ మృత్యురిత్యాదిత్యస్థం పురుషమధికృత్యాహ. *ఏకో మృత్యుర్బహవ ఇతి చ. తదాత్మభావాపన్నో హి మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుచ్యతే నచ తత్ర గ్రహాతిగ్రహౌ మృత్యురూపౌ న స్తః- *అర్ధం హ అశరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యః. మనశ్చ గ్రహః- *స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి. వక్ష్యతి *ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః, వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాతిగ్రాహేణ గృహీతః, చ. తథా తత్ర తత్ర విభాగేన వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః. నను పారితం తైర్యదేవ ప్రవృత్తికారణం- తదేవ నివృత్తికారణం న భవతీతి. కేచిత్తు సర్వమేవ నివృత్తికారణమన్యత్ర- అన్యత్ కారణత్వాత్ స్వభావతః పూర్వస్మాన్మృత్యోర్ముచ్యతే- ఉత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానో వ్యావృత్యర్థమేవ ప్రతిపద్యతే- నను తాదృక్సమ్యక్త్వలక్షణయా తత్సర్వం మృత్యుః. ద్వైతేఽపి మోక్షపరమార్థతో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతే- అతశ్చాపేక్షికో గౌణీ ముక్తిరన్తరాలే. సర్వమేకదేశత్వాద్బన్ధకారణం. నను సన్నైవ కర్తవ్యం మోక్షః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః. బాధితం- భవత్యేతదపి. నను *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేతేత్యాదిశ్రుతీనాం తాదర్థ్యం. యది హ్యద్వైతార్థత్వమేవ సాం- గ్రామపశుస్వర్గాద్యర్థత్వం నాస్తి. గ్రామపశుస్వర్గాదయో నగ్రహేతవః - గృహ్యాశ్చైతే కర్మఫలవైచిత్ర్యవిశేషాః. యదిచ ద్వైతదర్శనం కర్మణాం తాదర్థ్యమేవ- సంసారవిషయాభావ ఇష్యేత్. అథ తాదర్థ్యేఽప్యనుష్ఠానాదిసమ్బన్ధాదర్థస్వభావః సంసార ఇతి చేత్ - యథాచరూపదర్శనార్థమాలోకే సన్నపి తత్రాన్ధః ప్రకాశ్యత ఏవ. న- ప్రమాణానుపపత్తేః. అద్వైతార్థత్వే ద్వైతదర్శనం కర్మణాం విద్యాసహితానామన్యస్యానుపపాదితత్వే ప్రమాణానుపపత్తిః- న ప్రత్యక్షం, నానుమానం, నైతదేవ చ నాగమః. ఉభయమేకేన వాక్యేన ప్రదర్శ్యత ఇతి చేత్ - తుల్యప్రణయనాలోకాదివత్ పక్షే వం- వాక్యధర్మానుపపత్తేః. న హ్యేకవాక్యగతస్యార్థస్య ప్రవృత్తినివృత్తిసాధనత్వమవగన్తుం శక్యతే. తుల్యప్రణయనాలోకాదావర్థస్య ప్రత్యక్షత్వాదదోషః. యదప్యుక్తం తేనైవ ప్రాప్త్యర్థం ప్రత్యక్షైవ ప్రాప్త ఇతి- అయమేవ తు తావదన్యః ప్రమాణాగమ్యః. మన్త్రైః పునః కిమస్మిన్నర్థే- అపి హి అస్మిన్నర్థే నిర్ణయ గృహ్యేత్. తస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుర్బన్ధః- తస్మాన్మోక్షణ కర్తవ్య ఇత్యేతదర్థమారభ్యతే. నచ జానీమో విషయసన్న్యాసా అనన్తరా శ్రేయసార్థమజాతలిఙ్గకౌశలం. యస్తు మృత్యోరతిముచ్యత ఇత్యుక్త్వా గ్రహాతిగ్రహావుచ్యేతే- తత్త్వసమ్యగ్దర్శనాత్ సర్వో యసంసారస్య సాధనలక్షణో మృత్యుః- గ్రహాతిగ్రహావిసర్గోపకారః. నిగడనిగ్రాహ్యేనిగడితస్య మోక్షో యదయత్నః కర్తవ్యో భవతి- తస్మాత్తాదర్థ్యేనారభ్యతే. (అథ హైనం) హాశబ్ద ఇతి హాస్యార్థః. అథ- అనన్తరం. అశ్వలే ఉపరతే ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం జారత్కారవః- జరత్కారుగోత్రః - జారత్కారవః ఋతభాగస్యాపత్యం- ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేత్యభిముఖీకరణాయ. పూర్వవత్ప్రశ్నః (కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి) ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. తత్ర నిర్జ్ఞాతేషు వా గ్రహాతిగ్రహేషు ప్రశ్నః స్యాత్- అనిర్జ్ఞాతేషు వా. యది తావత్ గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః- తదా తద్గతస్యాపి గుణస్య సఙ్ఖ్యాయా నిర్జ్ఞాతత్వాత్ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నో నోపపద్యతే. అథానిర్జ్ఞాతాః - తదా సఙ్ఖ్యేయవిషయప్రశ్న ఇతి కే గ్రహాః కే అతిగ్రహా ఇతి ప్రష్టవ్యం- న తు కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నః. అపి చ- నిర్జ్ఞాతసామాన్యకేషు చ విశేషవిజ్ఞానాయ ప్రశ్నో భవతి- యథా కతి మే త్రకతాః కతమే త్రకలా హా ఇతి. న చాత్ర గ్రహా గ్రహా నామ పదార్థాః కేచన లోకే ప్రసిద్ధాః- యేన విశేషార్థః ప్రశ్నః స్యాత్. నను చ *అతిముచ్యత ఇత్యుక్తం. గ్రహగృహీతస్య హి మోక్షః-*స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి హిద్వారుక్తం- తస్మాత్ప్రాప్తా గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ. న సత్రాపి చత్వారో గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః వాక్చక్షుః ప్రాణమనాంసి- తత్ర కతీతి ప్రశ్నో నోపపద్యతే- నిర్జ్ఞాతత్వాత్. న- అనవధారణార్థత్వాత్. నహి చతుష్ట్వం తత్ర వివక్షితం - ఇహ తు గ్రహా గ్రహాదర్శనే అష్టత్వగుణవిషయా కతీతి ప్రశ్న ఉపపద్యత ఏవ. తస్మాత్ *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి ముక్తిర్ద్విరుక్తే- గ్రహా అతిగ్రహా అపి సిద్ధాః. అ

ప్రకలిసక్తస్యైతా గ్రహాః కతివా అతిగ్రహా ఇతిపృచ్ఛతి. ఇతరఆహ (అష్టౌగ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) యేతేఽష్టౌగ్రహా అభిహితాః కతమే తేనియ మేన గృహీతవ్యా ఇతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్నాఖ్యాయికామాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) యాజ్ఞవల్క్యోహివిద్యాప్రకర్షవశాదత్ర పూజాభాగీ లక్ష్యతే - నాన్యథాగన్తథా- విద్యామన్తరేణ. అతోవిద్యాస్తుత్యర్థాయమాఖ్యాయికేత్యర్థః. ఇదానీం బ్రాహ్మణార్థంవక్తుం వృత్తంకీర్తయతి (మృత్యోరితి) మృత్యుస్వరూపంపృచ్ఛతి (కఃపునరసావితి) తత్స్వరూపపరిరూపణార్థం బ్రాహ్మణముత్థాపయతి (సచేతి) మృత్యురితిసమ్బన్ధః స్వాభావికం - నైసర్గికం. అనాదిసిద్ధమజ్ఞానం. తస్మాదాసఙ్గః. తస్యాస్పదమేవాస్పదంయస్యస తథోక్తోగ్రహః. తస్యవిషయము క్త్వావ్యాప్తిమాహ (అధ్యాత్మేతి) తస్యస్వరూపమాహ (గ్రహేతి) యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమగ్న్యాదీనాంకథయతి (తస్మాదితి) తాన్యపి గ్రహాగ్రహగృహీతాని- అధ్యాత్మాధిదైవసంసక్తత్వాదిత్యర్థః. తత్రతాదృశేపక్షే - అగ్న్యాదిగతోదృష్టిభేదఇతియావత్. కశ్చిత్ - వ్యాఖ్యాతృభిరిత్యర్థః. మాత్రస్యాపిమృత్యుగ్రస్తత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అగ్న్యాదిత్యాద్యాత్మకంస్యాత్ పదమితియావత్. ఫలం-యథోక్తమృత్యుగ్రస్తమితిశేషః. కిమితిమృత్యోర్బన్ధనరూపస్యస్వరూపముచ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ననుమోక్షైకగ్రన్థేబన్ధనరూపోపవర్ణనమనుపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బన్ధస్యహీతి) అగ్న్యాదీనాంయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిముక్తాంవ్యక్తీకరోతి (యదపీతి) అవినిర్ముక్తఏవ - అతిముక్తోపీతిశేషః. తథాపికథంసూత్రస్యయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిః- తత్రాహ (తథాచేతి) తథాపికథమగ్న్యాదీనాంమృత్యువ్యాప్తిః - నహితత్రప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (ఏకఇతి) మహానఇతిభాష్యసం. తథాపినిర్ముక్తమృత్యోరతిముక్తస్యసతదాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మేతి) సూత్రేపదేమృత్యువ్యాప్తింప్రకారాన్తరేణ ప్రకటయతి (నచేతి) మనసికార్యకరణరూపేణదివక్త్రాదిష్వస్యైకైక్యమస్తు- తథాపికథంగ్రహాతిగ్రహగృహీతత్వంసూత్రస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) వాగాదేర్వ్యక్తవ్యాదేశ్చగ్రహత్వేఽతిగ్రహత్వేచహిరణ్యగర్భేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కర్మఫలస్యసంసారత్వాచ్చతత్ఫలంసాంప్రతపదంమృత్యుగ్రస్తమేవేత్యాహ (సువిచారితంచేతి) యదేవకర్మబన్ధప్రవృత్తిప్రయోజకం- తదేవబన్ధనివృత్తేర్నకారణం- అతఃకర్మఫలంహైరణ్యగర్భంపదంబన్ధనమేవేత్యర్థః. స్వమతముక్త్వామతాన్తరమాహ (కేచిత్త్వితి) సర్వసామ- కర్మేతిశేషః. స్వర్గకామవాక్యేదేహాత్మత్వనివృత్తిః- గోదోహనవాక్యేస్వతన్త్రాధికారనివృత్తిః- నిత్యనైమిత్తికవిధిష్వర్థాన్తరోపదేశేనస్వాభావికప్రవృత్తినిరోధః-నిషేధేషుసాక్షాదేవనైసర్గికప్రవృత్తమోనిరుధ్యన్తే-తదేవంసర్వమేవకర్మకాణ్డంనివృత్తిద్వారేణమోక్షపరమిత్యర్థః. ననుశాస్త్రీయస్యకర్మణోహోత్రాద్యుత్తరముత్తరంకార్యకరణసఙ్ఘాతమతిశయవన్తమాగ్రజాత్ప్రతిపద్యమానస్యఫలాతాత్పర్యస్యాన్నుచ్యతే - తస్మాత్తోనివృత్తిపరత్వంకర్మకాణ్డస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అతఃకారణాదితి) యద్యపీదముత్తరముత్తరంసాతిశయంఫలంప్రాజాపత్యంపదం- తదపిసోపానారోహణక్రమేణవ్యావృత్తిద్వారామోక్షమవతారయితుం - నతుతత్రైవప్రాజాపత్యేపదేశ్రుతేస్తాత్పర్యం- తస్యాపినిరతిశయఫలత్వాభావాదిత్యర్థః. ఫలితమాహ (ఇత్యతఇతి) యస్మాదూర్ధ్వంపూర్వంపరిత్యజ్యోత్తరముత్తరంప్రతిపద్యమానస్తస్మిన్నపిసోపానారామపూర్వస్యతత్ప్రతిపద్యతే - నఖలుతత్రత్యపదప్రాప్త్యర్థమేవవాక్యంపర్యవసితం - తస్యాన్తవత్త్వేనాఫలత్వాత్. తస్మాత్సర్వోఽపిఫలనిశేషణమృత్యుగ్రస్తత్వాత్ప్రాసాదారోహణన్యాయేనమోక్షాయోపతిష్ఠతే. హిరణ్యగర్భపదప్రాప్తస్యాపిలక్షణయోగ్యత్వాత్మృత్యోరాప్తిమతీత్యపరమాత్మరూపేణస్థితోముక్తోభవతి. తథాచమనుష్యభావాదూర్ధ్వం, పూర్వాత్పరమాత్మభావాత్, న్మధ్యేయాత్తత్పదప్రాప్తిః- సాఖిల్యాపేక్షికీసతీగౌణీముక్తిః- ముఖ్యాముపూర్వోక్తైవేత్యర్థః. సర్వమేతదుత్ప్రేక్షామాత్రేణారచితం - నతుబృహదారణ్యకస్యశ్రుత్యన్తరస్యచార్థఇతి దూషయతి (సర్వమేతదితి) సన్న్యాసకత్వలక్షణోమోక్షో బృహదారణ్యకార్థఏవాస్మాభిరుచ్యతే- తత్కథమస్మదుక్తమబాహ్యార్థమారణ్యకమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) అఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకృతమంశంవిశదయతి (భవతీతి) ఏతత్ - సన్న్యాసకత్వమారణ్యకార్థోభవత్యపీతియోజనా. కథం తర్హిసర్వమేతదబాహ్యారణ్యకమిత్యుక్తం - తత్రాహ (నత్వితి) తదుక్తరీత్యాకర్మశ్రుతీనాం యథోక్తమోక్షార్థత్వం నఘటతే - తేన సర్వమేతదాపేక్షికం - స్వమతమిత్యుక్తమిత్యర్థః. కర్మశ్రుతీనాం మోక్షార్థత్వాభావంసమర్థయతే (యదిహీతి) తస్మాత్తాసాం నమోక్షార్థతేతిశేషః. కించ- సంసారస్తావద్ధర్మాధర్మహేతుకః- తౌచవిధినిషేధాధీనౌ-తయోశ్చేత్త్వదుక్తరీత్యామోక్షార్థత్వం-తదాహేత్వభావాత్సంసారఏవనస్యాదిత్యాహ (యదిచేతి) విధినిషేధయోర్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థత్వేపిబాధ్యాదిజ్ఞానాదనుసిద్ధ్యాదితోయంకర్మపదార్థః - తస్యాయంస్వభావః- యదుతకర్తారమనర్థేనసంయునక్తీతిచోదయతి (అథేతి) మోక్షార్థమపికర్మకాణ్డంసంసారార్థంభవతీతిసమ్పృష్టేనమాహ (యథేతి) ప్రమాణాభావేనపరిహరతి (నేతి) తదేవవ్యనక్తి (అద్వైతార్థత్వఇతి) అన్యస్య- బన్ధస్యేతియావత్. అనుపపత్తింస్ఫారయతి (నప్రత్యక్షమితి) కర్మశ్రుతివాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యంయథాశ్రుతేర్గృహ్యతే- నివృత్తిద్వారాముక్తౌతుమహాతాత్పర్యమిత్యఙ్గీకృత్యశఙ్కతే (ఉభయమితి) కృత్రిమాఃసుస్రాతఃసరితః- కుల్యాః. తాసాంప్రణయనం - శాల్యర్థంపానీయార్థమాచమనీయాద్యర్థంచ. ప్రదీపశ్చప్రాసాదశోభార్థకృతోగమనాదిహేతురపిభవతి. వృక్షమూలేచసేచనమనేకార్థం. తథాకర్మకాణ్డమనేకార్థమిత్యుపపాదయతి (కుల్యేతి) ఏకస్యవాక్యస్యయథాశ్రుతేనార్థేనార్థవత్త్వసమ్భవతినాన్యత్రతాత్పర్యంకల్ప్యం - కల్పకాభావాత్. నచత్వదుక్తయారీత్యాఽనేకార్థత్వలక్షణోధర్మోవాక్యస్యైకస్యోపపద్యతే- * అర్థైకత్వాదేకంవాక్యమితిన్యాయవిరోధాదిత్యభిహితం పరిహరతి (తన్నైవమితి) వాక్యస్యానేకార్థత్వాభావేపితదర్థస్యకర్మణోబన్ధమోక్షాఖ్యానేకార్థత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి (కుల్యేతి) * విద్యాంచావిద్యాంచేత్యాదయోమన్త్రాఃసముచ్చయపరాదృష్టాః- సముచ్చయశ్చేత్కర్మకాణ్డస్యనివృత్తిద్వారామోక్షార్థత్వమిత్యయమర్థస్సిధ్యతీతిశఙ్కతే (యదపీతి) కర్మకాణ్డస్యోక్తరీత్యామోక్షార్థత్వేనాపిప్ర

ఉ.— ¶ ప్రాణోవై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతోఽపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతి॥ ౨

మాణమితిపరిహరతి (అయమేవేతి) మన్త్రాణాంసముచ్చయపరత్వాత్, తస్యచయథోక్తార్థాక్షేపకత్వాత్, శ్రుతేస్సార్థస్యప్రమాణాగమ్యత్వాదిత్యర్థః శఙ్క్యాహ (మన్త్రాఃపునరితి) తేషాంనసముచ్చయపరతేత్యగ్రేవ్యక్తీభవిష్యతీత్యర్థః. పరమతాసమ్భవేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాదితి) బన్ధని రూపణమనుపయోగీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాన్నోక్తఇతి) యత్తుకస్యకాణ్డంబన్ధాయముక్తయేవానభవతి- కింత్వన్తరావస్థానకారణమితి- తద్దూషయ తి (నచేతి) యథాసజాగర్తినస్వపితీతివిషయగ్రహణశ్చిద్రేఽన్తరాలేఽవస్థానందుర్ఘటం, యథాచార్థః కుక్షుటీన్యాయః పాకార్థం - అర్ధంచ ప్రసవాయేతికౌశలంనోపలభ్యతే,- తథాకర్మకాణ్డంనబన్ధాయ, నాపిమోక్షాయేతి, వ్యాఖ్యానంకర్తుంనజానీమఇత్యర్థః. యత్తుశ్రుతిరేవోత్తరోత్తరపదప్రాప్త్యభిధానద్వారేణమోక్షేపురుషమవతారయతీతి- తత్రాహ (యద్యపీతి) మృత్యోఃప్రాప్తిఃమృత్యుముచ్యతఇత్యుక్త్వాయదతిగ్రాహేతిగ్రహవచనం- తదయంసర్వస్సాధ్యసాధనలక్షణోబన్ధఇత్యనేనాభిప్రాయేణోచ్యతే తచ్చాన్తేన- మృత్యుపదాన్తేనాన్వయవ్యతిరేకనాదిలక్షణేన. అగ్రహత్వాదిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (గ్రహాతిగ్రహావినిర్మోకాదితి) ఏషాహ్యస్యబన్ధనమేవప్రతిపాదయతి- నతుమోక్షేపురుషమవతారయతీతిభావః. ననుపురుషస్యాపేక్షితోమోక్షఃప్రతిపాద్యతాం- కిమిత్యనర్థాత్మబోధఃప్రతిపాద్యతే- తత్రాహ (నిగడేతి) బన్ధజ్ఞానంవినాశతోవిశ్లేషాయోగాన్ముముక్షోఃప్రయోజకబన్ధజ్ఞానార్థత్వేనానన్తరబ్రాహ్మణప్రవృత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కతిగ్రహాఇత్యాదిః ప్రశ్నస్సంఖ్యావిషయః ప్రశ్నఃకతమేతఇతిద్వితీయస్సఙ్ఖ్యేయవిషయఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సమ్ప్రతిప్రశ్నమాక్షిపతి (తత్రేత్యాదినా) ఆద్యంప్రశ్నమాక్షిపతిద్వితీయమాక్షిపతి (అపిచేతి) విశేషతశ్చాజ్ఞాతేష్వితిచశబ్దార్థః. ముక్త్యతిముక్తిపదార్థద్వయప్రతియోగినౌబన్ధనాఖ్యౌగ్రహాతిగ్రహౌసామాన్యేనప్రాప్తౌ- ప్రశ్నస్తువిశేషబుభుత్సయేతిప్రస్తావోపయుక్తి (ననుచేతి) తథాపిప్రశ్నద్వయమనుపపన్నమిత్యాక్షేప్తా బ్రూతే (ననుతత్రేతి) వాగ్వైయజ్ఞస్యహోతేత్యాదావితియావత్. నిర్జ్ఞాతత్వాత్-విశేషస్యేతిశేషః. అతిమోక్షోపదేశనత్వాగాదేరపిసూచితత్వాత్తేషువచనప్రస్యానిర్ధారణాదవిశేషేణప్రపన్నేషువాగాదిషువిశేషబుభుత్సయాంసఙ్ఖ్యాదివిషయత్వేనప్రశ్నస్యోపపన్నార్థత్వాన్నాక్షేపోపపత్తిరితిసమాధత్తే (నానవధారణార్థత్వాదితి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) తత్ర- పూర్వబ్రాహ్మణే వాగాదిష్వితియావత్. ఫలితాంప్రథమప్రశ్నోపపత్తింకథయతి (ఇహత్వితి) ననుగ్రహాణామేవపూర్వత్రోపదేశాతిదేశాభ్యాంప్రతిపన్నత్వాత్తేషువిశేషబుభుత్సాయాంకతిగ్రహాఇతిప్రశ్నేఽప్యతిగ్రహాణామప్రతిపన్నత్వాత్కథంకత్యతిగ్రహాఇతిప్రశ్నస్స్యాత్- అతఆహ (తస్మాదితి) పూర్వస్మాద్బ్రాహ్మణాదితియావత్. వాగాదయోవక్ష్యమాణాదయశ్చత్వారోగ్రహాశ్చాతిగ్రహాశ్చయద్యపివిశేషతోనిర్జ్ఞాతాః- తథాప్యతిదేశప్రాప్తత్వాదవిశేషతోనజ్ఞాయన్తే- తేనతేషువిశేషతోజ్ఞానసిద్ధయేప్రశ్నఇత్యర్థః ప్రత్యవిశినష్టి (నియమేనేతి) ౧

రం.— (అథహైనంజారత్కారవఆర్తభాగఃపప్రచ్ఛేతి) అథ- అశ్వలపరాభవానన్తరంపిసం- యాజ్ఞవల్క్యంజారత్కారవః - జరత్కారుగోత్రజఃఋతభాగపుత్రః- ఆర్తభాగఃవిజిగీషురేవపప్రచ్ఛేత్యర్థః. హేయాజ్ఞవల్క్యేతిసమ్బోధనేనతంస్వాభిముఖంకృత్వా గ్రహాఃకతిఅతిగ్రహాఃకతీతిప్రశ్నద్వయంపృష్టవానిత్యర్థః. ఉత్తరమాహయాజ్ఞవల్క్యః (అష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఇతి) పునఃప్రశ్నః (యఏతేఽష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఃకతమేతఇతి) యేగ్రహాఅతిగ్రహాశ్చాష్టావష్టావితిత్వయోక్తాః- తేఏతేకఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రాహ (ప్రాణోవైగ్రహః) ప్రాణఇతిఘ్రాణముచ్యతే ప్రకరణాద్వాయుసహితః. (సోఽపానేనేతి) గన్ధేనేత్యేతత్. అపానసచివత్వాదపానోగన్ధఉచ్యతే అపానోపహృతంహిగన్ధంఘ్రాణేనసర్వోలోకోజిఘ్రతి. తదేతదుచ్యతే (అపానేనహిగన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) ౨

ఆ.— ద్వితీయేప్రశ్నేపరిహారముత్థాపయతి (తత్రాహేతి) ప్రాణశబ్దస్యఘ్రాణవిషయత్వేపూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్వాగాదీనాంప్రకృతత్వంహేతుమాహ (ప్రకరణాదితి) తస్యగన్ధేనగృహీతత్వసిద్ధ్యర్థంవిశినష్టి (వాయుసహితఇతి) అపానశబ్దస్యగన్ధవిషయత్వేగన్ధస్యాపానసహభావంహేతుమాహ (అపానేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అపానోపహృతంహీతి) అపశ్వాసోఽత్రాపానశబ్దార్థః.ఉక్తేర్థేవాక్యంపాతయతి (తదేతదితి) ౨

రం.— అత్రయాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ప్రాణోవైగ్రహస్సోఽపానేనాతిగ్రాహేణగృహీతఃఇత్యాది) అత్రప్రాణశబ్దేనస్వత్వసామాన్యాద్ఘ్రాణేన్ద్రియంగౌణ్యావృత్త్యాఽభిధీయతే. గృహ్ణాతి- ఆత్మానంస్వవశంకరోతీతిగ్రహః- ఇన్ద్రియం. పచాద్యచ్. అపానః-గన్ధః. అపానేన- నిశ్వాసవాయునాఉపనీయమానత్వాద్గన్ధోఽపానశబ్దేనలక్ష్యతే. సః-ఘ్రాణేన్ద్రియాత్మకోగ్రహఃతేనవిషయరూపేణాతిగ్రాహేణగన్ధాత్మనాగృహీతః-వ్యాప్తోభవతి. అతిశయేనస్వస్వవిషయిణమిన్ద్రియాదికంగృహ్ణాతి- స్వవశీకరోతీత్యతిగ్రహః - విషయః. గన్ధస్యఘ్రాణవశీకరణప్రకారముపపాదయతి (అపానేనహిగన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) అత్రఘ్రాణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. అపానేన- నిశ్వాసేనోపనీతాన్గన్ధాన్ఘ్రాణేనజిఘ్రతీత్యర్థః. యద్వా- అపానశబ్దోఘ్రాణపరోద్రష్టవ్యః- ఉత్తరసన్దర్భైకరూప్యాత్. అతోగన్ధగ్రాహకత్వాద్ఘ్రాణంగన్ధాధీనమితిభావః. తతశ్చ * ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా ఇత్యుక్తరీత్యాగ్రహశబ్దితేభ్యఇన్ద్రియేభ్యోఽతిగ్రహశబ్దితానాంవిషయాణాంప్రబలతయాతద్వశీకరణేవిషయేన్ద్రియవియోజనరూపవివయత్నఃకర్తవ్యోముముక్షుణేతిభావః. ౨

¶. ద్వితీయాదినవమాన్తఖణ్డేషు- అతిగ్రాహేణగృహీతఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ — వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాతిగ్రాహేణ గృహీతో వాచా హి నామాన్యభివదతి॥ ౩

జిహ్వా వై గ్రహః స రసేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో జిహ్వయా హి రసాన్విజానాతి॥ ౪

చక్షుర్వై గ్రహః స రూపేణాతిగ్రాహేణ గృహీతశ్చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి॥ ౫

శ్రోత్రం వై గ్రహః స శబ్దేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః శ్రోత్రేణ హి శబ్దాఞ్శృణోతి॥ ౬

మనో వై గ్రహః స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో మనసా హి కామాన్కామయతే॥ ౭

హస్తౌ వై గ్రహః స కర్మణాతిగ్రాహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాగ్ం హి కర్మ కరోతి॥ ౮

త్వగ్వై గ్రహః స స్పర్శేనాతిగ్రాహేణ గృహీతస్త్వచా హి స్పర్శాన్వేదయత ఇత్యేతేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః॥ ౯

§ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యోరన్నం కా స్విత్సా దేవతా యస్యా మృత్యురన్నమిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి॥ ౧౦

శం. — (వాగ్వై గ్రహః) వాచా హ్యధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయాఽఽసఙ్గవిషయయాఽఽస్పదరూపయాఽసత్యానృతాసభ్యబీభత్సాదివచనేషు వ్యాపృతయా గృహీతో లోకః — అపహృతః. తేన వాక్ గ్రహః. (స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతః) సః — వాగాఖ్యో గ్రహో నామ్నా — వక్తవ్యేన విషయేణాతిగ్రాహేణ. అతిగ్రాహేణేతి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. నామ — వక్తవ్యార్థో హి వాక్ — తేన వక్తవ్యేనార్థేన ప్రయుక్తా వాక్ తేన వశీకృతా. తేన తత్కార్యమకృత్వా నైవ తస్యాః మోక్షః — అతో నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతా వాగిత్యుచ్యతే. వక్తవ్యాసఙ్గేన హి ప్రవృత్తా సర్వానర్థైర్యుజ్యతే. సమానమన్యత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

ఆ. — వాచో గ్రహత్వముపపాదయతి (వాచా హీతి) ఆసఙ్గస్య విషయః — శబ్దాదిరాస్పదం యస్యా వాచః — తయేతి విగ్రహః. తస్మిన్నర్థే మధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయేతి విశేషణం. అసత్యం — పరపీడాకరం మిథ్యావచనం. తదేవ త్వదృష్టమాత్రవిరోధ్యనృతం. విపరీతం వా. ఆదిపదేనేష్టానిష్టోక్తిగ్రహః. వాచి ప్రకృతాయాం స నామ్నేతి కథముచ్యతే — తత్రాహ (వాగాఖ్య ఇతి) వక్తవ్యేన వాచో వశీకృతత్వం సాధయతి (వక్తవ్యార్థేతి) తేన — తాదర్థ్యేన. వచనకరణత్వేనేతి యావత్. వచనార్థా వాచో వక్తవ్యేన వశీకృతత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) తత్కార్యం — వచనం. మోక్షః — అసాధారణే దేవతాత్మని పర్యవసానం. వక్తవ్యార్థోక్తిం వినా వాచోఽపర్యవసానే సిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వాచోఽతిగ్రహగృహీతత్వమనుభవేన సాధయతి (వక్తవ్యేతి) వాచా హీత్యాదేరపానేన హీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౩-౪-౫-౬-౭-౮

రం. — (వాగ్వై గ్రహ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

శం. — ఇత్యేతే త్వక్పర్యన్తా అష్టౌ గ్రహాః, స్పర్శపర్యన్తాశ్చ ఏతేఽష్టావతిగ్రహాః, ఇతి. ౯

ఆ. — ప్రాణం వాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్రం మనో హస్తౌ త్వగిత్యుక్త్వా గ్రహాన్నిగమయతి (ఇత్యేత ఇతి) గన్ధో నామ రసో రూపం శబ్దః కామః కర్మ స్పర్శ ఇత్యతిగ్రహాన్నిగమయతి (స్పర్శపర్యన్తాశ్చేతి) ౯

రం. — ఏవం ప్రాణవాగ్జిహ్వాచక్షుఃశ్రోత్రమనోహస్తత్వక్ప్రాణాన్ గ్రహాన్ తద్విషయరూపానతిగ్రహాంశ్చోక్త్వోపసంహరతి (ఇత్యష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. విషయేన్ద్రియమధ్యే ఏతేషామేవ ప్రబలత్వాదవశ్యనిగ్రాహ్యత్వాభిప్రాయేణాష్టానామేవోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం. — ఉపసంహృతేషు గ్రహాతిగ్రహేష్వాహ పునః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) యదిదం సర్వం మృత్యోరన్నం — సర్వం జాయతే విపద్యతే చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణేన మృత్యునా గ్రస్తం. కా స్విత్ — కా ను స్యాత్ సా దేవతా — యస్యా దేవతాయా మృత్యురప్యన్నం భవేత్ — మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయమభిప్రాయః ప్రష్టుః — యది మృత్యోర్మృత్యుం వక్ష్యతి — అనవస్థా స్యాత్. అథ న వక్ష్యతి — అస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణాన్మృత్యోర్మోక్షో నోపపద్యతే. గ్రహాతిగ్రహమృత్యువినాశే హి మోక్షః స్యాత్ — స యది మృత్యోరపి మృత్యుః స్యాత్ — గ్రహాతిగ్రహలక్షణస్య మృత్యోః స్వినాశః. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్వానః పృచ్ఛతి (కా స్విత్సా దేవతేతి) అస్తి తావన్మృత్యోర్మృత్యుః. నన్వనవస్థా స్యాత్ తస్యాప్యన్యో మృత్యురితి. నానవస్థా — సర్వమృత్యోర్మృత్య్వన్తరానుపపత్తేః. కథం పునరవగమ్యతేఽస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. దృష్టత్వాత్. అగ్నిస్తావత్సర్వస్య దృష్టో మృత్యుః — వినాశకత్వాత్. సోఽద్భిర్భక్ష్యతే — సోఽగ్నిరపామన్నం. గృహాణ తర్హ్యస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. తేన సర్వం గ్రహాతిగ్రహజాతం భక్ష్యతే మృత్యోర్మృత్యునా — తస్మిన్ బన్ధనే నాశితే మృత్యునా భక్షితే సంసారాన్మోక్ష ఉపపన్నో భవతి. బన్ధనం హి గ్రహాతిగ్రహలక్షణముక్తం — తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేతత్ప్రసాధితం — అతో బన్ధమోక్షాయ పురుషప్రయాసః సఫలో భవతి. అతోఽపజయతి పునర్మృత్యుం. ౧౦

§ అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యేవం వేదేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో 3 నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేతే॥ ౧౧

ఆ.— ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదిదమితి) యదిదం- వ్యాకృతం జగత్సర్వం మృత్యోరన్నమితి యోజనా. తస్య తదన్నత్వం సాధయతి (సర్వమితి) మృత్యోరన్నత్వస్య ఫలమాహ (మృత్యురితి) మృత్యోర్మృత్యుమధికృత్య ప్రశ్నస్యాకరణవద్రూపణవద ప్రయోజనత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితి) సత్యేవ గ్రహాతిగ్రహాఖ్యే మృత్యౌ మోక్షోభవిష్యతీతిచేత్- నేత్యాహ (గ్రహేతి) ఉక్తగ్రహాతిగ్రహనాశే ముక్తిరిత్యత ఆహ (సయదీతి) సచమృత్యోర్మృత్యురస్తి - అనవస్థానాదిత్యుక్తమితిభావః. పక్షేఽనవస్థానాత్ పక్షే చాముక్తే, రిత్యర్థః. అస్తిపక్షం పరిగృహ్ణాతి (అస్తితావదితి) మృత్యోర్మృత్యుర్బ్రహ్మసాక్షాత్కారో విపక్షితః. తస్యాప్యన్యో మృత్యురస్తి చేదనవస్థా- నాస్తిచేత్ తద్వేద్యజ్ఞానస్యాసిద్ధేరముక్తిరితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) తత్రాస్తిపక్షం పరిగృహ్య పరిహరతి (నానవస్థేతి) యథోక్తస్య మృత్యోః స్వపరవిరోధిత్వాన్న కించిదవశిష్యత ఇత్యర్థః. ఉక్తంపక్షం ప్రశ్నద్వారా ప్రమాణారూఢం కరోతి (కథమితి) పృష్టం స్పష్టయతి (అగ్నిస్తావదితి) పృష్టఫలమాచష్టే (గృహాణేతి) తస్యకార్యం కథయతి (తేనేతి) అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్మిన్నితి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకరోతి (బన్ధనంహీతి) ప్రనాధితం- మృత్యోః మృత్యురస్తీతి ప్రదర్శనేనేతి శేషః. మోక్షోపపత్తౌ ఫలితమాహ (అతఇతి) పురుష ప్రయాసః- శమాదిపూర్వకశ్రవణాది. తత్ఫలస్య జ్ఞానస్య ఫలం దర్శయన్వాక్యం యోజయతి (అతఇతి) జ్ఞానం పఞ్చమ్యర్థః. ౧౦

రం.— ఏవం గ్రహాతిగ్రహ ప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే ఆర్తభాగస్సాన్యత్పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం మృత్యోరిత్యాది) యస్య మృత్యోః ఇదం సర్వం దృశ్యమానమన్నం- అదనీయం. సోఽపి మృత్యుర్యస్యా దేవతాయా అన్నం భవతి- సా కా దేవతేతి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (అగ్నిర్వై మృత్యుస్సోఽపామన్నమితి) అగ్నినా హి సర్వం దహ్యతే అతస్సర్వాన్తకత్వాన్మృత్యుః. సోఽప్యద్భిర్నాశ్యతే- అతో ఉపామగ్న్యన్తకత్వమితిభావః. అపామగ్న్యన్తకత్వచిన్తనస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి) అపామగ్న్యన్తకత్వం చిన్తయన్ అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అత్ర కాస్విత్సా దేవతేతి ప్రశ్నానురోధాదప్శబ్దస్యాపామిత్యస్యాప్సల్లాభిమానినారాయణపరత్వేపి న దోషః - కేవలాస్వప్సు దేవతాశబ్దస్యాస్వారస్యాత్. అస్మిన్పక్షే అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యత్రాగ్నిశబ్దస్య కాలాగ్నిరుద్రపరత్వం ద్రష్టవ్యం- * అగ్నిర్వై రుద్ర ఇతి ప్రసిద్ధేశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య వ్యాసార్యైః *ఆర్తభాగప్రశ్నస్యవిద్వద్విషయత్వేపి గ్రన్థేనాస్యప్రకరణస్య పరమాత్మవిషయత్వమపి అన్వారుహ్యోక్త్యా సూచితం. ౧౦

శం.— పరేణమృత్యునా మృత్యౌ నాశితే పరమార్థదర్శనేన సోఽయం ముక్తో విద్వాన్- సోఽయం పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే మ్రియతే- ఉత్- ఊర్ధ్వమస్మాత్ - బ్రహ్మవిదో మ్రియమాణాత్ప్రాణాః- వాగాదయో గ్రహాః, నామాదయశ్చాతిగ్రహా వాసనారూపా అన్తస్థాః స్వప్రయోజకాః, క్రామన్త్యూర్ధ్వం- ఉత్క్రామన్తి. ఆహోస్విన్నేతి. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నోత్క్రామన్తి అత్రైవ- అస్మిన్నేవ పరేణాత్మనా అవిభాగం గచ్ఛన్తి విదుషి కరణాని స్వయోనౌ పరబ్రహ్మసత్త్వే సమవనీయన్తే- ఏకీభావేన సమవసృజ్యన్తే. ప్రలీయన్త ఇత్యర్థః. ఊర్మయ ఇవ సముద్రే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం కలాశబ్దవాచ్యానాం ప్రాణానాం పరస్మిన్నాత్మని ప్రలయం దర్శయతి *ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తీతి. ఇతి పరేణాత్మనా అవిభాగం గచ్ఛన్తీతి దర్శితం. నతర్హి మృతః. నహి- మృతశ్చాయం. యస్మాత్స ఉచ్ఛ్వయతి- ఉచ్ఛూనతాం ప్రతిపద్యతే. ఆధ్మాయతి - బాహ్యేన వాయునా పూర్యతే దృతివదాధ్మాతో మృతశ్శేతే నిశ్చేష్టః. బన్ధననాశే ముక్తస్య న క్వచిద్గమనమితి వాక్యార్థః. ౧౧

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానస్యాపపునర్మృత్యుం జయతీత్యుక్తం ఫలం విశదీకర్తుం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (పరేణేతి) పరేణ మృత్యునా పరమాత్మదర్శనేనేతి సమ్బన్ధః. గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః స ప్రమ్యర్థః. గ్రహశబ్దేన ప్రయోజ్యరాశిర్గృహీతః. నామాదీనాం స్థూలానాం బహిష్ఠత్వేన స్వరసత స్వశక్తత్వాత్కథం తదుత్క్రాన్తిః పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (వాసనారూపా ఇతి) తేషామనుత్క్రాన్తిస్తామిక్యసమ్భవం సూచయతి (స ప్రయోజకా ఇతి) ఉత్క్రాన్తిపక్షే * ధ్రువం జన్మ మృతస్య చేతి న్యాయాత్పునరుత్పత్తిః స్యాత్. అనుత్క్రాన్తిపక్షే మరణప్రసిద్ధిర్విరుధ్యేతేతి భావః. ద్వితీయం పక్షం పరిగృహ్య పరిహరతి (నేతి హోవాచేత్యాదినా) కార్యాణి కరణాని వా సర్వాణి పరేణాత్మనా సహ అవిభాగం గచ్ఛన్తి సన్త్యస్మిన్నేవ విదుషి సమవనీయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తేషాం విదుషి విలయే హేతుమాహ (స్వయోనావితి) విద్వానేవ హి పూర్వమవిద్యయా తేషాం యోనిరాసీత్- తస్మిన్స్వవిద్యాదశాయాం తద్బలాదవిద్యాయామపనీతాయాం పరిపూర్ణత్వేన తేషాం పర్యవసానం సమ్భవతీత్యర్థః. కారణే కార్యాణాం ప్రవిలయే దృష్టాన్తమాహ (ఊర్మయ ఇతి) ప్రాణాదీనాం కారణసంసర్గాఖ్యో లయశ్చేత్ - పునరుత్పత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానేన సత్యజ్ఞానధ్వంసాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (తథా చేతి) సవిషయాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి, వాయవశ్చ పఞ్చ, ఇతి షోడశకలాః. తాసాం స్వాత్మన్యవస్థాయాన్తరం చ వారయతి (పురుషాయణా ఇతి) తాసాం నివృత్తిశ్చ పురుషవ్యతిరేకేణ నాస్తీతి పురుషం ప్రాప్యేతి. ప్రాణాశ్చేన్నోత్క్రామన్తి - తర్హి మృతో న భవతీతి ప్రతీతివిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (నతర్హీత్యాదినా) దృతిశబ్దో భస్త్రావిషయః. ప్రకృతం వాక్యం ప్రత్యక్షసిద్ధదేహమరణానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ (బన్ధనేతి) ౧౧

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం హ వై నామానన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౧౨

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా అప్సు

రం.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి) యత్ర- యదాయం పురుషః - జీవో మ్రియతే - తదా కిమస్మాత్- మ్రియమాణాజ్జీవాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి - జీవం విహాయ యథాయథం గచ్ఛన్తి- ఆహో- ఉత న యథాయథం గచ్ఛన్తి- కిం తు తత్సంయుక్తా ఏవ సన్తస్తేన సహైవోత్క్రామన్తీతి ప్రశ్నార్థః. న యథాయథం గచ్ఛన్తీత్యుత్తరమాహ (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తర్హి కిం భవన్తీత్యత్రాహ (అత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి) అత్రైవ- అస్మిన్నాత్మన్యేవ సమవనీయన్తే- సంయుజ్యన్తే. సమిత్యేకీకారే. ఏకీభూతతయా సంయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. న తం విహాయోత్క్రామన్తి- కిం తు సహైవోత్క్రామన్తీత్యర్థః. స ఉచ్ఛ్వయతి- సః- పురుషః మృతః - ఉత్క్రాన్తప్రాణస్సన్ శ్వయథుం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఆధ్మాయతి- బాహ్యవాయునాపూర్యతే. ఆధ్మాతః- ఏవం బాహ్యవాయునాపూరితస్సన్ శేత ఇత్యర్థః. యద్యప్యుచ్ఛూనత్వాధ్మాతత్వాదిర్దేహధర్మః- న త్వస్మాదితి నిర్దిష్టమ్రియమాణజీవధర్మః - తథాపి దేహాత్మనోరభేదోపచారేణ న దుష్ట ఇత్యాశయః . . . (illegible) . . . అవశిష్యతే. ౧౧

శం.— ముక్తస్య కిం ప్రాణా ఏవ సమవనీయన్తే- ఆహోస్విత్తత్ప్రయోజకమపి సర్వం. అథ ప్రాణా ఏవ- న తత్ప్రయోజకం సర్వం- ప్రయోజకే హి విద్యమానే పునః ప్రాణానాం ప్రసఙ్గః. అథ సర్వమేవ కామకర్మాది- తతో మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేవమర్థ ఉత్తరప్రశ్నః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) ఆహేతరః (నామేతి) సర్వం సమవనీయత ఇత్యర్థః. నామమాత్రం తు న లీయతే- ఆకృతిసమ్బన్ధాత్. నిత్యం హి నామ- అనన్తం వై నామ. నిత్యత్వమేవానన్త్యం నామ్నః. తదానన్త్యాధికృతా అనన్తా వై విశ్వే దేవాః. (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి) తన్నామానన్త్యాధికృతాన్విశ్వాన్దేవానాత్మత్వేనోపేత్య తేనానన్త్యదర్శనేనానన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౨

ఆ.— ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విశేషణమాశ్రిత్య ప్రశ్నాన్తరముదత్తే (ముక్తస్యేతి) ఏతద్వాక్యేపి ప్రయోజనం కథయతి (అథేత్యాదినా) యత్పూర్వత్ర ప్రశ్నేత్రాద్యభూత్ - తదధునా నామమాత్రావశేషమిత్యుక్తేనావశిష్టం కించిదితి యథావగమ్యతే - తథాత్రాపి నామమాత్రం మ్రియమాణం విద్వాంసం న జహాతీత్యుక్తే న కించిదవశిష్టమితి దృష్టిస్స్యాదితి ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యథాశ్రుతమర్థమాశ్రిత్య ప్రత్యుక్తిం వ్యాచష్టే (నామమాత్రం త్వితి) విదుషో నామ నిత్యత్వే హేతుస్సన్నుత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (నిత్యం హీతి) అనన్తశబ్దో నామ్నో వ్యక్తిప్రాచుర్యే ప్రతిభాతి- కుతో నిత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వమేవేతి) వ్యక్తిభేదస్య ప్రసిద్ధత్వాన్న తద్వక్తవ్యం. బ్రహ్మవిదః స్వదృష్ట్యా నామాపి నశిష్యతే- పరదృష్ట్యా తదవశేషోక్తిః - శుకో ముక్త ఇత్యాదివ్యపదేశదర్శనాత్. అతో నామనిత్యత్వం వ్యావహారికమితి భావః. బ్రహ్మాస్మీతిదర్శనేన విశ్వేదేవానాత్మత్వేనోపగమ్యానన్తం లోకం జయతీతి సిద్ధానువాదో బ్రహ్మవిద్యాం స్తోతుమిత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తదానన్త్యేతి) తద్వ్యాచష్టే (తన్నామానన్త్యేతి) ౧౨

రం.— పునరార్తభాగ ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేతం న జహాతీతి) పూర్వత్ర ప్రాణా మ్రియమాణం న జహతీత్యుక్తం- ఇదానీం తు ప్రాణేభ్యోఽన్యచ్చ కిం వా మ్రియమాణం న జహాతీతి ప్రశ్నః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (నామేతి) నామధేయం న త్యజతీత్యర్థః. తదత్యాగ ఏవ ప్రదర్శ్యతే ప్రసిద్ధ్యా (అనన్తం హ వై నామేతి) దేహనష్టేపి యుధిష్ఠిరాదీనాం నామానువృత్తిదర్శనాదనన్తం నామ- నామ్నో నాశో నాస్తీత్యర్థః. నామాభిమానిదేవతా అప్యనన్తా ఇత్యాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వేదేవా నామాభిమానిన ఇతి ద్రష్టవ్యం. నామానన్త్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) తేన- అనువృత్తేన నామ్నా అనన్తం- శాశ్వతం పుణ్యలోకం జయతీత్యర్థః. అత ఏవ హి లోకే నామానువృత్త్యర్థం యతన్త ఇతి భావః. ౧౨

శం.— గ్రహాతిగ్రహరూపం బన్ధనముక్తం మృత్యురూపం. తస్య చ మృత్యోర్మృత్యుసద్భావాన్మోక్ష ఉపపద్యతే. స చ మోక్షో గ్రహాతిగ్రహరూపాణాం నాశః ప్రదీపనిర్వాణవత్. యత్తద్గ్రహాతిగ్రహాఖ్యం బన్ధనం మృత్యురూపం- తస్య యత్ప్రయోజకం - తత్స్వరూపనిర్ధారణార్థమిదమారభ్యతే (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- గ్రహాతిగ్రహస్య ప్రయోజకస్య వినాశే ఏకీలనముచ్యతే- నామావశిష్టో విద్యమోక్షరస్థానీయయాస్వాత్మప్రభవయా పరయాత్మనః పరిచ్ఛిన్నో భోజ్యాచ్చ జగతో వ్యావృత్తః ఉచ్ఛిన్నకామకర్మా అన్తరా శేవ్యవతిష్ఠతే. తస్య

లోహితంచ రేతశ్చ నిధీయతే క్వాయం తదా పురుషో భవతీత్యాహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైతస్య వేదిష్యావో న నావేతత్ సజన ఇతి తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ తదూచతురథ యత్ప్రశశꣳసతుః కర్మ హైవ తత్ప్రశశꣳసతుః పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ॥ ౧౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే - ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

పరమాత్మైకత్వదర్శనేన ద్వైతదర్శనముపనేతవ్యమితి అతః పరం పరమాత్మదర్శనమారబ్ధవ్యమితి. ఏవముపవర్ణాభ్యాముత్తరాశావస్థాం పాకలోప్యత్రిర గ్రన్థస్య సన్దర్భం కుర్వన్తి. తత్ర వక్తవ్యం - విశీర్ణేషు కరణేషు విదేహస్య పరమాత్మదర్శన శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని కథమితి - సముపనీత ప్రాణస్య హి నామమాత్రావశిష్టస్యేతి త్రైరుచ్యతే. ॰మృతశ్చేత ఇత్యభ్యుక్తం నమనోరథేనాప్యేతదుపపాదయితుం శక్యతే. అథ జీవన్నేవావిద్యామాత్రావశిష్టో భోజ్యాదపావృత్త ఇతి పరికల్ప్యతే - తత్తు కిన్నిమిత్తమితి - వక్తవ్యం. సమస్తద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తినిమిత్తమితి యద్యుచ్యతే - తత్పూర్వమేవ నిరాకృతం. కర్మసహితేన ద్వైతైకత్వాత్మదర్శనేన సమ్పన్నో హి విద్వాన్ మృత్యుః సముపనీత ప్రాణో జగదాత్మత్వం హిరణ్యగర్భస్వరూపం వా ప్రాప్నుయాత్ - అసముపనీత ప్రాణో భోజ్యాజ్జీవన్నేవ వా వ్యావృత్తోఽవిరక్తః పరమాత్మదర్శనాభిముఖః స్యాత్. నచోభయమేకప్రయత్ననిష్పాద్యేన సాధనేన లభ్యం. హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం చేత్ - న తతో వ్యావృత్తిసాధనం. పరమాత్మాభిముఖీకరణస్య భోజ్యాద్వ్యావృత్తేః సాధనం చేత్ - న హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం. న హి యద్గతిసాధనం - తద్గతినివృత్తేరపి. అథ మృత్వా హిరణ్యగర్భం ప్రాప్య తత సముపనీత ప్రాణో నామావశిష్టః పరమాత్మజ్ఞానేఽధిక్రియతే - తతోఽస్మదాద్యర్థం పరమాత్మజ్ఞానోపదేశోఽనర్థకః స్యాత్. సర్వేషాం హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థాయోపదిశ్యతే ॰ తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యయా శ్రుత్యా. తస్మాదత్యన్తనికృష్టా శాస్త్రబాహ్యైవేయం కల్పనా. ప్రకృతం వర్ణయిష్యామః. తత్ర కేన ప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనమిత్యేతన్నిర్ధారయిష్యమాణః - యత్రాస్య పురుషస్య - అసమ్యగ్దర్శినః శిరః పాణ్యాదిమతో మృతస్య వాగగ్నిమప్యేతి - వాతం ప్రాణోఽప్యేతి - చక్షురాదిత్యమప్యేతీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే మనశ్చన్ద్రం. దిశః శ్రోత్రం. పృథివీం శరీరం. (ఆకాశమాత్మేతి) అత్రాత్మాధిష్ఠానం హృదయాకాశముచ్యతే. స ఆకాశమప్యేతి. ఓషధీరపియన్తి లోమాని. వనస్పతీనపియన్తి కేశాః. అప్సు లోహితం రేతశ్చ నిధీయత ఇతి పునరాదానలిఙ్గం. సర్వత్ర హి వాగాదిశబ్దేన దేవతాః పరిగృహ్యన్తే - న తు కరణాన్యేవావక్రామన్తి ప్రాక్ మోక్షాత్. తత్ర దేవతాభిరనధిష్ఠితాని కరణాని న్యస్తదాత్రాణ్యుపమానాని విదేహశ్చ కర్తా పురుషోఽస్వతన్త్రః కిమాశ్రితో భవతీతి పృచ్ఛ్యతే (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) కిమాశ్రిత స్తదా పురుషో భవతీతి. యమాశ్రయమాశ్రిత్య పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతముపాదత్తే, యేన గ్రహాతిగ్రహలక్షణబన్ధనం ప్రయుజ్యతే, - తత్కిమితి ప్రశ్నః. అత్రోచ్యతే - స్వభావయదృచ్ఛాకాలకర్మదైవవిజ్ఞానమాత్రశూన్యాని వాదిభిః పరికల్పితాని - అతోఽనేకవిప్రతిపత్తిస్థానత్వాన్నైవం జల్పన్యాయేన వస్తునిర్ణయః. అత్ర వస్తునిర్ణయం చేదిచ్ఛసి - ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగ హే. ఆవామేవైతస్య - త్వత్పృష్టస్య వేదితవ్యం యత్ - తద్వేదిష్యావః - నిరూపయిష్యావః. కస్మాత్. న నౌ - ఆవయోరేతద్వస్తు సజనే - జనసముదాయే నిర్ణేతుం న శక్యతే - అతః ఏకాన్తం గమిష్యావో విచారణాయ తౌ హేత్యాది శ్రుతివచనం. తౌ - యాజ్ఞవల్క్యార్తభాగావేకాన్తం గత్వా కిఞ్చ కృతవన్తౌ. ఉచ్యతే - తౌ హోత్క్రమ్య సజనాద్దేశాన్మన్త్రయాఞ్చక్రాతే - ఆదౌ లౌకికవాదిపక్షాణామేకైకం పరిగృహ్య విచారితవన్తౌ. తౌ హ విచార్య యదూచతుః పరిహృత్య పూర్వపక్షాన్ సర్వాన్ - ఏతచ్ఛృణు. కర్మ హైవాశ్రయః - పునః పునః కార్యకరణోపాదానహేతుం తత్ - తత్రోచతుః - ఉక్తవన్తౌ న కేవలం. కాలకర్మదైవేశ్వరేష్వభ్యుపగతేషు హేతుషు యత్ప్రశశంసతుస్తౌ - కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః. యస్మాన్నిర్ధారితమేతత్ కర్మప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహాది కార్యకరణోపాదానం పునః పునః - తస్మాత్పుణ్యో వై శాస్త్రవిహితేన పుణ్యేన కర్మణా భవతి. తద్విపరీతేన విపరీతో భవతి - పాపః పాపేనేతి. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రశ్నేషు నిర్ణీతేషు తతోఽశక్యప్రకమ్ప్యత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యస్య హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ.. ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — యత్రాస్యేత్యాదేస్తాత్పర్యం వృత్తానువాదపూర్వకం కథయతి (గ్రహాతిగ్రహరూపమిత్యాదినా) * కిమేనమిత్యాదివాక్యస్య స్వవ్యాఖ్యాముక్త్వా యత్రేత్యాదేస్తాత్పర్యం చోక్తం. ఇదానీం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (అత్రేతి) కిమేనమిత్యాదావితి యావత్. సముచ్చయానుష్ఠానాద్ద్వైతయోః సమ్ప్రయోజకయోర్నాశే పుంసో ముక్తిర్న చేత్ - తర్హి తస్య బద్ధత్వాద్యోగాస్థాయామపాదకామవలమ్బతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నామావశిష్ట ఇతి) క్షీతేరూపరవదవస్థితాత్మా విద్యయాపరస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వేదాత్మా - తర్హి బద్ధపక్ష ఏవ స్యాత్ - న తు భోజ్యాజ్జగతో వ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్ఛిన్నేతి) సర్వస్యకర్మాదిఫలస్య మాత్రాకర్మణః సముచ్చయానుష్ఠానభోగావప్రాప్తార్థానామాత్రామసిద్ధ్యా కర్మాభావాత్ప్రయోజకరాశేరుచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః. * కిమేనమిత్యాదావన్తరాళావస్థస్య విద్యాధికారిత్వేన నిర్ధారణాత్తదపేక్షితవిద్యాశేషత్వేనోపన్యస్త ప్రశ్నాదేరారమ్భం సమ్భావయతి (తస్యేతి) ఇతిశబ్దో వర్ణయన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. తర్హి యత్రాపస్త ప్రశ్నాదౌ బ్రహ్మవిద్యోచ్యతే - తస్యైవారమ్భో యుక్తః - యత్రాస్యేత్యాదిస్తు వృథేత్యాశఙ్క్యఫలవద్విద్యాప్రాప్తిశేషత్వేన నివర్త్యమృత్యుప్రయోజకనిర్ధారణార్థో యత్రేత్యాదిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమితి) హిరణ్యగర్భాదన్యో వా - అనన్యో వా విద్యాధికారీ. ప్రథమేపి మృతస్య - జీవతో వా విద్యాధికారో వివక్షితస్తత్ర యోఽతి పృచ్ఛతి (తత్రేతి) తత్రాద్య

మాక్షిపతి (విశిష్టేష్వితి) ఆక్షేపం స్ఫుటయితుం తదీయాముక్తిమనువదతి (సమవనీతేతి) నామమాత్రావశిష్టస్య- అధికారో విద్యాయామితి శేషః. సమవనీతప్రాణస్యేత్యత్ర శ్రుతిం సంవాదయతి (మృతఇతి) కథమేతావతా యథోక్తాక్షేపసిద్ధిః- తత్రాహ (సమనోరథేనేతి) ఉపసంహృతప్రాణస్య శ్రవణాద్యసిద్ధౌ తత్సాధ్యచ్ఛిద్యార్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అథేతి) అపావృత్తః- విద్యాధికారీతి శేషః. జీవతో భోజ్యాద్వ్యావృత్తనం సమ్యగ్ధియం వినా దుశ్శకమితి మత్వా పృచ్ఛతి (తత్త్వితి) అత్ర ప్రాప్తైకాభావతి - ప్రాప్త్యైవ తత్ర ఇతి ప్రసిద్ధే అపరవిద్యయా కర్మసముచ్చితయా హైరణ్యగర్భపదప్రాప్తిరేవ న వృత్తికారణమితి శఙ్కతే (సమస్తేతి) అపరవిద్యాసముచ్చితం కర్మ హైరణ్యగర్భభోగప్రాపకం - న భోగ్యాన్నివృత్తిసాధనమితి తృతీయే వ్యుత్పాదితమితి పరిహరతి (తత్పూర్వమేవేతి) ఉక్తమేవ వ్యక్తీకుర్వన్ విభజతే (కర్మసహితేనేతి) అద్వైతమేవ సముచ్చితం కర్మోభయార్థం కిం న స్యాత్- అత ఆహ (నచేతి) ఉభయోర్గత్యభావం సమర్థయతే (హిరణ్యగర్భేత్యాదినా) సముచ్చితం కర్మ నోభయార్థమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) హిరణ్యగర్భో విద్యాధికారీతి పక్షం నిక్షిపతి (అథేతి) దూషయతి (తతఇతి) నను మహానుభావానామపస్వోశిష్టానామేవ బ్రహ్మవిదో వసతిశ్చయానాం మోక్షం ఫలతి - నాస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) సచత్వన తేషియద్వారా శ్రవణాదికృత్వాసిద్ధోదయః- తద్వానైవచిదాత్మనో ముక్తిసిద్ధౌ కృతమితరత శ్రవణాదినేతి వాచ్యం- ద్వారభేదస్యానుష్ఠాతృవిభాగాధీనప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రయోజనత్వాత్, విద్యోదయస్య చ కాల్పనికత్వేన యథాప్రతీతివ్యవస్థాపపత్తేః. వస్తుతో నిర్విశేషే చిన్మాత్రే నావిద్యావిద్యే బన్ధముక్తీ చేత్యభిప్రేత్యపరపక్షనిరాకరణముపసంహృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం ప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) కర్తవ్యం శ్రుతివ్యాఖ్యానే యత్రేత్యాద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (తత్రేతి) అత్ర పురుషశబ్దేన విద్వాననుక్తః- అనన్తరం తత్సన్నిధేరిత్యాశఙ్క్య వక్ష్యమాణకర్మాశ్రయత్వలిఙ్గేన బాధ్యస్సన్నిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (అసమ్యగ్దర్శీన ఇతి) సన్నిధిబాధేలిఙ్గానరమాహ (నిధీయత ఇతి) తస్య హి పునరాదానమాగ్న్యుద్భవనిధానే ప్రత్యాగదర్శనాదిహ పునరాదానం లోహితాదేరాభాతి- అతః ప్రసిద్ధసంసారిగోచరః ప్రశ్న ఇత్యర్థః అవిదుషో వాగాదిలయాభావాత్ * వాచ్యనసీదర్శనాదితి న్యాయో, తస్య చాత్ర శ్రుతే, ర్విద్వానేవ పురుషః - ఇదీయకలావిలయస్య శ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) అగ్న్యాద్యంశానాం వాగాదిశక్తితానాముపక్రమజేతికరణానాం సహ్యాపాతదధిష్ఠానస్య దేహస్యాపి భావేన భోగసమ్భవాన్న ప్రశ్నావకాశోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దేవతాంశేషూపసంహృతేష్వితి యావత్. తేషాం తాభిరనధిష్ఠితత్వే సత్యర్థక్రియాక్షమత్వం ఫలతీత్యాహ (న్యస్తేతి) కరణానామనధిష్ఠాతృహీనానాం భోగహేతుత్వాభావేఽపి కథమాశ్రయప్రశ్నోపక్షిప్తస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విదేహశ్చేతి) ప్రశ్నం వివృణోతి (యమాశ్రయమితి) ఆహరేత్యాదిపరిహారమవతారయతి (అత్రేతి) మీమాంసకా లోకాయతా జ్యోతిర్విదో వైదికా దేవతాకాఙ్క్షీయా విజ్ఞానవాదినో మాధ్యమికాశ్చేత్యనేకే విప్రతిపత్తారః. జల్పన్యాయేన- పరస్పరప్రచలితమూతపక్షస్య నైవ విచారేణేయావత్. అత్రేతి ప్రశ్నోక్తిః. నను ప్రష్టా ఆర్తభాగః- యాజ్ఞవల్క్యశ్చ ప్రతివక్తేతి ద్వావిహోపలభ్యేతే- తథా చ తౌ హేత్యాదివచనమయుక్తం- తృతీయస్యాత్రాభావాత్. అత ఆహ (తౌ హేత్యాదీతి) (తత్రేతి) ఏకాన్తస్థిత్వా విచారావస్థాయామితి యావత్. న కేవలం కర్మకారణమూచతుః- కింతు దేవకాలాదిమహేతుష్వభ్యుపగతేషు సత్సు ప్రశశంసతుః- అతః ప్రశంసావచనాత్కర్మణః ప్రాధాన్యం గమ్యతే- నతు కాలాదీనామహేతుత్వం- తేషాం స్వరూపనిష్పత్తౌ కారకత్వాగుణభావదర్శనాత్, ఫలకాలేఽపి తత్ప్రాధాన్యేనైవ తద్ధేతుత్వసమ్భవాదిత్యాహ (నకేవలమితి) పుణ్యో వై పుణ్యేనేత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా).. ......౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦.— పునరస్యార్తభాగః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతీత్యాది) అత్ర వాగాదీన్ద్రియాణామేకత్వస్థాయిత్వాత్, అహఙ్కారికత్వాచ్చ మరణదశాయాముపాదానభూతేష్వగ్న్యాదౌ తేషాం లయాసమ్భవాచ్చ అగ్నిం వాగప్యేతీ త్యాదావగ్న్యాద్యపునేనామవాగిన్ద్రియాభిమానిదేవభూతస్యాగ్నేః వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానానుకూలవ్యాపారమన్తరేణావస్థితిరేవ. మరణదశాయాం మ్రియమాణజీవసమ్బన్ధివాగిన్ద్రియం తదధిష్ఠానీ అగ్నిర్న వ్యాపారయతీతి యావత్. సూత్రితం చ భగవతా బాదరాయణేన *అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితిచేన్న భాక్తత్వాదితి. ఏవముత్తరత్రాపి వాతం ప్రాణ ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అప్యయశ్చ భాక్తోయథాయోగ్యం ద్రష్టవ్యః. (ఆకాశమాత్మేతి) ఆత్మా-దేహో న్తర్గతాకాశ ఇత్యర్థః. (ఓషధీర్లోమానివనస్పతీన్కేశా ఇతి) లోమకేశాభిమానిదేవతా ఓషధివనస్పత్యభిమానిదేవతామప్యేతి. లోమకేశాభిమానిత్వం పిహాయ కేవలమోషధివనస్పత్యభిమానినీ భవతీత్యర్థః. (అప్సు లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయత ఇతి) నిధీయతే- ప్రక్షిప్యత ఇత్యర్థః. (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) మ్రియమాణసమ్బన్ధిషు సర్వేషూక్తరీత్యా తత్తదాధారాశ్రితేషు సత్సు అయం - శారీరః పురుషః తదా కేమాశ్రితో భవతీతి ప్రశ్నః. ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతదుత్తరస్యానుగోప్యస్య ప్రకృతజల్పమార్గేణ సర్వజనసమక్షమప్రకటనీయత్వాత్ ఆర్తభాగం వాదమార్గేణ బోధయిష్యన్నాహ (ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైతస్య వేదిష్యావో న నావేతత్సజన ఇతి) హే సోమ్య - సౌమ్య. హే ఆర్తభాగ. ఇతి సమ్బోధ్య హస్తం త్వదీయమాహరేత్యుక్త్వా ప్రసారితమార్తభాగహస్తం గృహీత్వా పునః ప్రాహ- ఆవామేవైతస్య - ప్రశ్నస్యోత్తరం వేదిష్యావః- జ్ఞాస్యావ ఇత్యర్థః. యద్యపి యాజ్ఞవల్క్యోపి న విచారకో నిశ్చేతా చ- అథాపి ద్వివచనం వీతరాగకథాత్వద్యోతనార్థం. నౌ- ఆవయోః ఏతత్- ప్రకృతప్రశ్నోత్తరం సజనే- జనసముదాయే న భవతీత్యర్థః. ఏవం యాజ్ఞవల్క్య ఉక్తమార్తభాగో స్వీచకార. (తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే ఇతి) అథ తౌ-ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యౌ తస్మాద్దేశాదుత్క్రమ్య- విజనం గత్వా మన్త్రయాఞ్చక్రాతే- విచారమకురుతామిత్యర్థః. (తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ తదూచతురిత్యాది) తౌ- ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యావితిత్వా విచార్య నిశ్చిత్య కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుతయా శారీరపురుషస్యాధారభూతం యదుక్త

ఉ.— అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ। మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామ తే పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహానైమ తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి తం యదా లోకానామన్తానపృచ్ఛామాథైనమబ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి క్వ పారిక్షితా అభవన్స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి॥ ౧

వస్తా- తత్కాన్త్యైవ. అథయత్ప్రశకంసతుః- తాదృశశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుభూయత్ప్రస్తుతవస్తా. తత్కర్మైవేత్యర్థః. యద్యపీశ్వరకాలాదీని కారణాన్తరాణిసన్తి- తథాపి తేషాం సాధారణకారణత్వాత్ శారీరస్య శరీరపరిగ్రహహేతూనాం మధ్యే కర్మైవాసాధారణం కారణం పురుషస్యాశ్రయభూతమిత్యేతావన్తావిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (పుణ్యోవై పుణ్యేనకర్మణాభవతీత్యాది) వై శబ్దోఽవధారణే. పుణ్యేనకర్మణైవపుణ్యోభవతి- పుణ్యశరీరయుక్తోభవతి. పాపేనకర్మణైవపాపోభవతి - పాపశరీరయుక్తోభవతీత్యర్థః. *తద్యఇహరమణీయచరణా అభ్యాశోహయత్తేరమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనింవా క్షత్రియయోనింవా వైశ్యయోనింవా అథయఇహకపూయచరణా అభ్యాశోహయత్తేకపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనింవా సూకరయోనింవా చణ్డాలయోనింవేతి శ్రుత్యన్తరాదితిభావః. (తతోహజారత్కారవఆర్తభాగఉపరరామేతి) పూర్వవత్ స్పష్టోర్థః.................. ౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనంభుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ) గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనముక్తం - యస్మాత్ప్రముచ్యమానో ముక్తఉచ్యతే, యేనచా బద్ధః సంసరతి,- సమృత్యుః. తస్మాచ్చ మోక్షఉపపద్యతే- యస్మాన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి. ముక్తస్యచనగతిః క్వచిత్- సర్వోత్సాదో నామమాత్రావశేషః ప్రదీపనిర్వాణవదితిచావధృతం. తత్ర సంసరతాంముచ్యమానానాంచ కార్యకరణానాంస్వకారణసంసర్గేసమానే ముక్తానామత్యన్తమేవపునరనుపాదానం, సంసరతాంతుపునఃపునరుపాదానం, యేన ప్రయుక్తానాంభవతి- తత్కర్మేత్యవధారితం విచారణపూర్వకం. తత్క్షయేచ నామావశేషేణసర్వోత్సాదో మోక్షః. తచ్చపుణ్యపాపాఖ్యంకర్మ- *పుణ్యోవై పుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేత్యవధారితత్వాదేతత్కృతస్సంసారః. తత్రాపుణ్యేనస్థావరజఙ్గమేషుస్వభావదుఃఖబహులేషునరకతిర్యక్ప్రేతాదిషుచదుఃఖమనుభవతిపునఃపునర్జాయమానో మ్రియమాణశ్చేత్యేతద్రాజవర్త్మవత్సర్వలోకప్రసిద్ధం. యస్తుశాస్త్రీయః- *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతీతితత్రైవావధారణాక్రియతేఇహశ్రుత్యా. పుణ్యమేవచకర్మసర్వపురుషార్థసాధనమితిసర్వేశ్రుతిస్మృతివాదాః- మోక్షస్యాపిపురుషార్థత్వాత్తత్సాధ్యతాప్రాప్తా. యావద్యావత్పుణ్యోత్కర్షః - తావత్తావత్ఫలోత్కర్షప్రాప్తిః- తస్మాదుత్తమేనపుణ్యోత్కర్షేణమోక్షోభవిష్యతీత్యాశఙ్కాస్యాత్. సానివర్తయితవ్యా- జ్ఞానసహితస్యచప్రకృష్టస్యకర్మణఏతావతీగతిః- వ్యాకృతనామరూపాస్పదత్వాత్ఫలస్యకర్మణస్తత్ఫలస్యచ. నత్వకార్యేనిత్యేఽవ్యాకృతధర్మిణ్యనామరూపాత్మకేక్రియాకారకఫలస్వభావవర్జితేకర్మణోవ్యాపారోస్తి. యత్రచవ్యాపారః- నసంసారఏవేతి. అస్యార్థస్యప్రదర్శనాయబ్రాహ్మణమారభ్యతే. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే - విద్యాసహితంకర్మనిరభిసన్ధివిషదధ్యాదివత్కార్యాన్తరమారభతఇతి. తన్న- అనారభ్యత్వాన్మోక్షస్య. బన్ధననాశఏవహిమోక్షః- నకార్యభూతః. బన్ధనంచావిద్యేత్యవోచామ. అవిద్యాయాశ్చనకర్మణానాశఉపపద్యతే. దృష్టవిషయత్వాచ్చకర్మసామర్థ్యస్య. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాహికర్మసామర్థ్యస్యవిషయః. ఉత్పాదయితుంప్రాపయితుంవికర్తుంసంస్కర్తుంచసామర్థ్యంకర్మణః- నాతోవ్యతిరిక్తవిషయోస్తికర్మసామర్థ్యస్య - లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. నచమోక్షఏషాంపదార్థానామన్యతమోఽవిద్యామాత్రవ్యవహితఇత్యవోచామ. బాఢం- భవతుకేవలస్యైవకర్మణఏవంస్వభావతా. విద్యాసంయుక్తస్యతునిరభిసన్ధేర్భవత్యన్యథాస్వభావః - దృష్టంహ్యన్యశక్తిత్వేనన్నిర్జ్ఞాతానామపిపదార్థానాంవిషదధ్యాదీనాంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానామన్యవిషయేసామర్థ్యం- తథాకర్మణోప్యస్త్వితిచేన్న- ప్రమాణాభావాత్. తత్రహికర్మణఉక్తవిషయవ్యతిరేకేణవిషయాన్తరేసామర్థ్యాస్తిత్వేప్రమాణంనప్రత్యక్షంనానుమానంనోపమానంనార్థాపత్తిర్నశబ్దోస్తి. ననుఫలాన్తరాభావేచోదనాన్యథానుపపత్తిః ప్రమాణమితి. నహినిత్యానాంకర్మణాంవిశ్వజిన్న్యాయేనఫలంకల్ప్యతే, నాపిశ్రుతంఫలమస్తి, చోద్యన్తేచతాని,- పారిశేష్యాన్మోక్షస్తేషాంఫలమితిగమ్యతే- అన్యథాహిపురుషానప్రవర్తేరన్. ననువిశ్వజిన్న్యాయఏవాయాతః- మోక్షస్యఫలస్యకల్పితత్వాత్. మోక్షేవాన్యస్మిన్వాఫలేఽకల్పితేపురుషానప్రవర్తేరన్నితి మోక్షఃఫలంకల్ప్యతేశ్రుతార్థాపత్త్యాయథావిశ్వజితి- నన్వేవంసతికథముచ్యతేవిశ్వజిన్న్యాయోనభవతీతి. ఫలంకల్ప్యతేచ, విశ్వజిన్న్యాయశ్చనభవతీ, తివిప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. మోక్షఃఫలమేవనభవతీతిచేన్న- ప్రతిజ్ఞాహానాత్. కర్మకార్యాన్తరంవిషదధ్యాదివదారభతఇతిహిప్రతిజ్ఞాతం- సచేన్మోక్షఃకర్మణఃకార్యంఫలమేవనభవతి- సాప్రతిజ్ఞాహీయేత. కర్మకార్యత్వేచమోక్షస్యస్వర్గాదిఫలేభ్యోవిశేషోవక్తవ్యః. అథకర్మకార్యంనభవతి- నిత్యానాంకర్మణాంఫలంమోక్షఇత్యస్యాఃవచనవ్యక్తేఃకోర్థఇతివక్తవ్యం. నచకార్యఫలశబ్దభేదమాత్రేణవిశేషశ్శక్యఃకల్పయితుం. అఫలంచమోక్షో, నిత్యైశ్చకర్మభిఃక్రియతే,. నిత్యానాంకర్మణాంఫలం, నకార్య, మితిచైషోర్థోవిప్రతిషిద్ధాభిధీయతే - యథాగ్నిశ్శీతఇతి. విజ్ఞానవదితిచేత్. యథాజ్ఞానస్యకార్యంమోక్షోజ్ఞానేనాక్రియమాణోప్యుచ్యతే- తద్వత్కర్మకార్యత్వమితిచేన్న- అజ్ఞాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య. అజ్ఞానవ్యవధాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్యమోక్షోజ్ఞానస్యకార్యమిత్యుపచర్యతే. నతుకర్మణానివర్తయితవ్యమజ్ఞానం. నచాజ్ఞానవ్యతిరేకేణమోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంశక్యం - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య, సాధకస్వరూపావ్యతిరేకాచ్చ- యత్కర్మణానివర్త్యేత. అజ్ఞానమేవనివర్తయతీతిచేన్న- విలక్షణత్వాత్. అనభివ్యక్తిరజ్ఞానమభివ్యక్తిలక్షణేనజ్ఞానేనవిరుధ్యతే-

కర్మఠునాజ్ఞానేనవిరుధ్యతే- తేనజ్ఞానవిలక్షణంకర్మ. యదిజ్ఞానాభావః- యదిసంశయజ్ఞానం- యదివిపరీతజ్ఞానంవోచ్యతేఽజ్ఞానమితి- సర్వంహితజ్జ్ఞా
నేనైవనివర్త్యత. నతుకర్మణాన్యతమేనాపి- విరోధాభావాత్. అథాదృష్టంకర్మణామజ్ఞాననివర్తకత్వంకల్ప్యమితిచేన్న-జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తౌగమ్యమా
నాయామదృష్టనివృత్తికల్పనానుపపత్తేః. యథాఽవఘాతేన వ్రీహీణాంతుషనివృత్తౌగమ్యమానాయామగ్నిహోత్రాదినిత్యకర్మకార్యాన్తకల్ప్యతేతుషు
షనివృత్తిః- తద్వదజ్ఞాననివృత్తిరపినిత్యకర్మకార్యాఽదృష్టానకల్ప్యతే. జ్ఞానేనవిరుద్ధత్వంచాసకృత్కర్మణామవోచామ. యదవిరుద్ధంజ్ఞానంకర్మభిః-త
త్పైవలోకప్రాప్తినిమిత్తమిత్యుక్తం- విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః. కించాన్యత్- కల్ప్యేచఫలేనిత్యానాంకర్మణాం శ్రుతానాంయత్కర్మభిర్విరుధ్యతే,
ద్రవ్యగుణకర్మణాంకార్యమేవనభవతి, కింతత్కల్ప్యతాంయస్మిన్కర్మణఃసామర్థ్యమేవనదృష్టం,- కింవాయస్మిన్ దృష్టంసామర్థ్యం, యచ్చకర్మణాం
ఫలమవిరుద్ధం, తత్కల్ప్యతామితి. పురుషప్రవృత్తిజననాయావశ్యంచేత్కర్మఫలంకల్పయితవ్యం - కర్మావిరుద్ధవిషయఏవశ్రుతార్థాపత్తేఃక్షీణత్వాన్ని
త్యామోక్షఫలంకల్పయితుం నశక్యఃతద్వ్యవథానాజ్ఞాననివృత్తిర్వా - అవిరుద్ధత్వా దదృష్టసామర్థ్యవిషయత్వాచ్చేతి. పారిశేష్యన్యాయాన్మోక్ష
ఏవకల్పయితవ్యఇతిచేత్. సర్వేషాంహి కర్మణాంసర్వంచఫలం - నచాన్యదితరకర్మఫలవ్యతిరేకేణఫలంకల్పనాయోగ్యమస్తి- పరిశిష్టశ్చమోక్షః- స
చేష్టోవేదవిదాంఫలం- తస్మాత్సఏవకల్పయితవ్యఇతిచేన్న- కర్మఫలవ్యక్తీనామానన్త్యాత్పారిశేష్యన్యాయానుపపత్తేః. నహిపురుషేచ్ఛావిషయాణాం
కర్మఫలానామేతావత్త్వంనామకేనచిదసర్వజ్ఞేనావధృతం తత్సాధనానాంవాపురుషేచ్ఛానాంవా - అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాత్, పురుషేచ్ఛావిష
యసాధనానాంచపురుషేష్టఫలప్రయుక్తత్వాత్, ప్రతిప్రాణిచేష్టావైచిత్ర్యాత్ఫలానాంతత్సాధనానాంచానన్త్యసిద్ధిః-తదానన్త్యాచ్చాశక్యమేతా
వత్త్వంపురుషైర్జ్ఞాతుం. అజ్ఞాతేచసాధనఫలైతావత్త్వే కథం మోక్షస్యపరిశేషసిద్ధిరితి. కర్మఫలజాతి పారిశేష్యమితిచేత్. సత్యపీచ్ఛావిషయాణాం
తత్సాధనానాంచానన్త్యేకర్మఫలజాతిత్వంనామసర్వేషాంతుల్యం- మోక్షస్యకర్మఫలత్వాత్పరిశిష్టఃస్యాత్ - తస్మాత్పరిశేషాత్సఏవయుక్తః కల్పయి
తుమితిచేన్న- తస్యాపి నిత్యకర్మఫలత్వాభ్యుపగమేకర్మఫలసమానజాతీయత్వోపపత్తేః పరిశేషానుపపత్తిః. తస్మాదన్యథాప్యుపపత్తిః- తస్మాత్ క్షీ
ణాశ్రుతార్థాపత్తిః. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాణామన్యతమమపినిత్యానాం కర్మణాం ఫలముపపద్యతఇతిక్షీణాశ్రుతార్థాపత్తిః. చతుర్ణామన్యతమ
ఏవమోక్షఇతిచేత్. నతావదుత్పాద్యః - నిత్యత్వాత్. అతఏవావికార్యః. అసంస్కార్యశ్చాతఏవ. అసాధనద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ. సాధనాత్మకంహి
ద్రవ్యంసంస్క్రియతే- యథాపాత్రాజ్యాదిప్రోక్షణాదినా. నచసంస్క్రియమాణః సంస్కారనిర్వర్త్యోవా- యూపాదివత్. పారిశేష్యాదాప్యఃస్యాత్.
నాప్యోపి- ఆత్మస్వభావత్వాదేకత్వాచ్చ. ఇతరైఃకర్మభిర్వైలక్షణ్యాన్నిత్యానాంకర్మణాంతత్ఫలేనాపి విలక్షణేనభవితవ్యమితిచేన్న- కర్మత్వసాలక్షణ్యా
త్సలక్షణంకస్మాత్ఫలంనభవతి. ఇతరకర్మఫలైర్నిమిత్తవైలక్షణ్యాదితిచేన్న - క్షామవత్యాదిభిఃసమానత్వాత్. యథాహిగృహదాహాదౌనిమిత్తేక్షామవ
త్యాదీష్టి, ర్యథా *భిన్నేజుహోతి *స్కన్నేజుహోతీత్యేవమాదౌనైమిత్తికేషుకర్మసునమోక్షఃఫలంకల్ప్యతే,- తైశ్చావిశేషాన్నైమిత్తికత్వేన. జీవ
నాదినిమిత్తేచ శ్రవణాత్. తథానిత్యానామపి నమోక్షఃఫలం ఆలోకస్య సర్వేషాం రూపదర్శనసాధనత్వేఉలూకాదయ ఆలోకేన రూపంనపశ్య
న్తీతిఉలూకాదిచక్షుషాంవైలక్షణ్యా దితరలోకచక్షుర్భిర్నరసాదివిషయత్వం పరికల్ప్యతే - రసాదివిషయేసామర్థ్యస్యాదృష్టత్వాత్. సుదూరమపి
గత్వాయద్విషయేదృష్టంసామర్థ్యం - తత్రైవకశ్చిద్విశేషఃకల్పయితవ్యః. యత్పునరుక్తంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తవిషదధ్యాదివన్నిత్యాని
కార్యాన్తరమారభన్తఇతి. ఆరభ్యతాంవిశిష్టంకార్యం - తదిష్టత్వాదవిరోధః. నిరభిసన్ధేఃకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యవిశిష్టకార్యాన్తరారమ్భేనకశ్చి
ద్విరోధః- దేవయాజ్యాత్మయాజినోరాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాద్దేవయాజినః * శ్రేయానాత్మయాజీత్యాదౌ, *యదేవవిద్యయాకరోతీత్యా
దౌ, చ. యస్తుపరమార్థదర్శనవిషయేమనునోక్తఆత్మయాజిశబ్దః * సమంపశ్యన్నాత్మయాజీత్యత్ర - సమంపశ్యన్నాత్మయాజీభవతీత్యర్థః. అథ
వాభూతపూర్వగత్యా. ఆత్మయాజ్యాత్మసంస్కారార్థంనిత్యానికర్మాణికరోతి- * ఇదమేనేనాఙ్గంసంస్క్రియతఇతిశ్రుతేః. తథా * గార్భైర్హో
మైరిత్యాదిప్రకరణేకార్యకరణసంస్కారార్థత్వంనిత్యానాంకర్మణాందర్శయతి. సంస్కృతశ్చయఆత్మయాజీతైఃకర్మభిః-సమంద్రష్టుంసమర్థోభవతి.
తస్యేహవాజన్మాన్తరేవాసమమాత్మదర్శనముత్పద్యతే. సమంపశ్యన్ స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యేషోర్థః. ఆత్మయాజిశబ్దస్తుభూతపూర్వగత్యాప్రయుజ్యతే-
జ్ఞానప్రయుక్తానాంహినిత్యానాంకర్మణాంజ్ఞానోత్పత్తిసాధనత్వప్రదర్శనార్థం. కించాన్యత్ - బ్రహ్మవిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాం
సాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతిచ. దేవసార్ష్టివ్యతిరేకేణభూతాప్యయందర్శయతి * భూతాన్యప్యేతిపఞ్చవై. భూతాన్యత్యేతీతిపాఠంయే
కుర్వన్తి- తేషాంవేదవిషయేపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదదోషః. నచార్థవాదత్వమధ్యాయస్య - బ్రహ్మాన్తకర్మవిపాకార్థస్యతద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానార్థస్యచకర్మ
కాణ్డోపనిషద్భ్యాంతుల్యార్థత్వదర్శనాత్, విహితాకరణప్రతిషిద్ధకర్మణాంచస్థావరశ్వసూకరాదిఫలదర్శనాత్, వాన్తాశ్యాదిప్రేతదర్శనాచ్చ. నచ
శ్రుతిస్మృతివిహితప్రతిషిద్ధవ్యతిరేకేణవిహితానివాప్రతిషిద్ధానివాకర్మాణికేనచిదవగన్తుంశక్యన్తే- యేషామకరణాదనుష్ఠానాచ్చప్రేతశ్వసూకరస్థావ
రాదీనికర్మఫలానిప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలభ్యన్తే. నచైషామకర్మఫలత్వంకేనచిదభ్యుపగమ్యతే తస్మాద్విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవానాంయథైతేకర్మ
విపాకాఃప్రేతతిర్యక్స్థావరాదయః- తథోత్క్రృష్టేష్వపిబ్రహ్మాన్తేషుకర్మవిపాకత్వంవేదితవ్యం. తస్మాత్ * సఆత్మనోవపాముదఖిదత్ * సోరోదీద్య
దరోదీదిత్యాదివన్నాభూతార్థవాదత్వం. తత్రాప్యభూతార్థవాదత్వంమాభూదితిచేత్-భవత్వేవం. నచైతావతాఽస్యాధ్యాయస్యబాధోభవతి, నచా
న్యత్ప్రతిషిద్ధవాదుష్యతి,. నచ *బ్రహ్మవిశ్వసృజఇత్యాదీనాంకామ్యకర్మఫలత్వంశక్యంవక్తుం-తేషాందేవసార్ష్టితాయాఃఫలస్యోక్తత్వాత్. తస్మాత్సాభిస
న్ధీనాంనిత్యానాంకర్మణాంసర్వమేధాశ్వమేధాదీనాంచబ్రహ్మత్వాదీనిఫలాని. యేషాంపునర్నిత్యానినిరభిసన్ధీన్యాత్మసంస్కారార్థానిక్రియన్తే-తేషాం
జ్ఞానోత్పత్త్యర్థానితాని-* బ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురిత్యాదిస్మరణాత్. తేషామారాదుపకారకత్వాన్మోక్షసాధనాన్యపికర్మాణిభవన్తీతినవిరుధ్యన్తే.

యథా చాయమర్థః- పుష్టిజనకాఖ్యాయికానమాస్థావత్త్యేమః. యత్తు విషవద్భ్యాదివదిత్యుక్తం- తత్ర ప్రత్యక్షానుమానవిషయత్వాదవిరోధః. యస్త్వత్ర స్తశబ్దగమ్యోఽర్థః- తత్ర వాక్యస్యాథావేతదర్థప్రతిపాదకస్యానశక్యం కల్పయితుం విషవద్భ్యాదిసాధర్మ్యం. న చ ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థవిషయో శ్రుతేః ప్రామాణ్యం కల్ప్యతే- యథా శీతోఽగ్నిః క్లేదయతీతి. శ్రుతేస్తు తాదర్థ్యే వాక్యస్య ప్రమాణాన్తరస్యాభాసత్వం- యథాఽగ్నిర్హిమస్య భేషజమితి, బాలానాం యద్యప్రత్యక్షమపి- తద్విషయప్రమాణాన్తరస్యాతథార్థత్వే నిశ్చితే సత్యర్థాన్తరమపి బాలప్రత్యక్షమాభాసీభవతి. తస్మాద్వేదప్రామాణ్యస్యావ్యభిచారాత్తాదర్థ్యేనతి వాక్యస్యతథాత్వం స్యాత్- సతు పురుషమతికౌశలం. న హి పురుషమతికౌశలాత్సవితా రూపం న ప్రకాశయతి- తథా వేదవాక్యాన్యపి నాన్యార్థాని భవన్తి. తస్మాన్న మోక్షస్థానికర్మణీతిసిద్ధం. అతః కర్మఫలానాం సంసారత్వప్రదర్శనార్థేన బ్రాహ్మణమారభ్యతే. అథ- అనన్తరమువరతే జారత్కారవే భుజ్యూరితి నామతః. ఋతభాగస్యాపత్యం జారత్కారవః. స ఏనం పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అశ్వమేధవర్ణనం, సమష్టివ్యష్టిఫలత్వాశ్వమేధక్రతుః. జ్ఞానసముచ్చితో వా కేవలజ్ఞానసహాద్ధా ఉత్తరో వా సర్వకర్మణాం పరాకాష్ఠా- *బ్రాహ్మణహత్యాశ్వమేధాభ్యాం న పరం పుణ్యపాపయోరితి హి స్మరన్తి. తేన హి సమష్టిర్వ్యష్టిశ్చ ప్రాప్నోతి. తత్ర వ్యష్టియోనిర్గతాః అజ్ఞానాద్వ్యవహిరా అశ్వమేధయాగఫలభూతాః. *మృత్యురస్యాత్మా భవత్యేతాసాం దేవతానామేకో భవతీత్యుక్తం. మృత్యుశ్చాశనాయాలక్షణో బుద్ధ్యాత్మా సమష్టిః ప్రథమజో వాయుసూత్రం సత్యం హిరణ్యగర్భః. తస్య వ్యాకృతో విషయః- యదాత్మకం సర్వం ద్వైతైకత్వం, యస్సర్వభూతాన్తరాత్మా లిఙ్గమయూర్ధ్వరసా. యదాశ్రితాని సర్వభూతకర్మాణి, యః కర్మణాం కర్మసమ్బన్ధానాం చ విజ్ఞానానాం పరంగతిః- పరంఫలం,. అస్మిన్నియానోఽచరః- కియతీ వ్యాప్తిః సర్వతః పరిపణ్డితభూతా- సావక్తవ్యా. తస్యాం ముక్తాయాం సర్వస్సంసారో బన్ధగోచరముక్తో భవతి. తస్య చ సమష్టివ్యష్ట్యోర్దర్శనస్యాలౌకికత్వే ప్రదర్శనార్థమాఖ్యాయికామాత్మనో వృత్తాం ప్రకురుతే. తేన చ ప్రతివాదిబుద్ధిం వ్యామోహయిష్యామీతి మన్యతే. మద్రేషు- మద్రా నామ జనపదాః. తేషు. చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. అధ్వర్యవో వా. పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్తః. (తే పతఞ్జలస్య) తే వయం పర్యటన్తః పతఞ్జలస్య- నామతః. కాప్యస్య- కపిగోత్రస్య గృహానైమ- గతవన్తః. తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా- గన్ధర్వేణ- అమానుషేణ సత్త్వేన కేనచిదావిష్టా. గన్ధర్వో వా- ధిష్ణ్యోఽగ్నిః ఋత్విగ్వా దేవతా విశిష్టవిజ్ఞానత్వాదవసీయతే. న హి సత్త్వమాత్రస్యేదృశం విజ్ఞానముపపద్యతే. తం సర్వే వయం పరివార్య తాస్స్మైఽపృచ్ఛామ కోఽసీతి- కస్త్వమసి, కిం నామా, కిం సత్త్వః,. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః- సుధన్వా- నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. తం యదా- యస్మిన్కాలే లోకానామన్తాన్- పర్యవసానాన్యపృచ్ఛామ- అథైనం- గన్ధర్వమబ్రూమ- భువనకోశపరిమాణజ్ఞానాయ ప్రవృత్తేషు సర్వేషాం ఆత్మనః శ్లాఘయా స్వతోఽపృష్టవన్తో వయం. క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. స చ గన్ధర్వస్సర్వమస్మభ్యమబ్రవీత్. తేన దివ్యేభ్యో మయా లబ్ధం జ్ఞానం- తత్త్వమనాప్తి- అతోఽసి నిగృహీతోఽసీత్యభిప్రాయః. సః- అహం విద్యాసమ్పన్నో లబ్ధాగమో గన్ధర్వాత్ త్వా- త్వాం పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య. క్వ పారిక్షితా అభవన్- తత్త్వం కిం జానాసి- హే యాజ్ఞవల్క్య కథయ- పృచ్ఛామి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్వృత్తం కీర్తయతి (అథేత్యాదినా) ఉక్తమేవ సఙ్గృహ్య త్వద్వ్యాకరోతి (యస్మాదితి) *అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి) *యత్రాయమిత్యాదావుక్రమన్త్యద్రవతి (ముక్తస్య చేతి) *యత్రాస్యేత్యాదౌ నిర్ణీతమనుభాషతే (తత్రేతి) పూర్వబ్రాహ్మణస్థో గ్రహస్స ప్రమ్యగ్రహః. తస్య చానర్థారితమిత్యనేన సమ్బన్ధః. సంసరతాం ముచ్యమానానాం చ యాని కార్యకరణాని- తేషాం మిథస్తైర్యదధికరణం. ఉపాదానమనుపాదానమిత్యుభయత్ర కార్యకరణానాం ముక్తిసమ్బన్ధః. కర్మణో భావాభావాభ్యాం బన్ధమోక్షావుక్తౌ- తత్రాభావద్వారా కర్మణో మోక్షహేతుత్వం స్ఫుటయతి (తత్ర యోఽయమితి) తద్భావద్వారా బన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి (పశ్చేతి) పుణ్యాపాపయోరుభయోరపి సంసారఫలత్వావిశేషే పుణ్యం ఫలవత్త్వా పపఫలమప్యత్రైవ వక్తవ్యం- అన్యథా తతో విరాగానుపాదిత్యాశఙ్క్యైవ గ్రహాతిగ్రహస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) పుణ్యేష్వపుణ్యేషు చ నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. స్వభావదుఃఖజనకత్వాత్పాపస్య తథ్యేతత్స్వత్వసిద్ధ్యతే. తస్మిన్ పుణ్యఫలమపి సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాన్నాత్ర వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) శాస్త్రీయః- సుఖానుభవ ఇతి శేషః. ఇహేతి బ్రాహ్మణోక్తిః. శాస్త్రీయం కర్మ సర్వమపి సంసారఫలమేవేతి వక్తుం బ్రాహ్మణమిత్యుక్త్వా శఙ్కోత్తరత్వేనాపి తదవతారయతి (పుణ్యమేవేత్యాదినా) మోక్షస్య పుణ్యాసాధ్యత్వం విధాన్తరేణ సాధయతి (యానవ్యావదితి) కథం తస్యాసాధ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానసహితస్యేతి) సముచ్చితమపి కర్మ సంసారఫలమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (వ్యాకృతేతి) మోక్షేఽపి స్వర్గాదావివ పురుషార్థత్వావిశేషాత్కర్మణో వ్యాపారః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న త్వితి) అకార్యత్వం- ఉత్పత్తిహీనత్వం. నిత్యత్వం- నాశశూన్యత్వం. అవ్యాకృతధర్మిత్వం- వ్యాకృతనామరూపరాహిత్యం. *అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అనామేతి) *నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (క్రియేతి) చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణే మోక్షే కర్మణో వ్యాపారో న సమ్భవతీతి భావః. న స్నానపానాదౌ చ ప్రజాపతేః సర్వత్ర కర్మవ్యాపారాత్కథం మోక్షే ప్రజాపతిభావలక్షణే తద్వ్యాపారో నాస్తి- తత్రాహ (యత్ర చేతి) కర్మఫలస్య సర్వస్య సంసారత్వమేవేతి కుతస్సిధ్యతి- తత్రాహ (ఇత్యస్యేతి) విద్యాసహితమపి కర్మ సంసారఫలం- విద్యైవ మోక్షహేతురితి స్వపక్షముద్దృఢం విచారయిష్యన్ పూర్వపక్షయతి (యత్త్వితి) యథా కేవలం విషదధ్యాదిమరణజ్వరాదికరమపి మన్త్రశర్కరాదియుక్తం జీవనపుష్ట్యాద్యారభతే- తథా స్వతో బన్ధఫలమపి కర్మ ఫలాభిలాషమన్తరేణానుష్ఠితం విద్యాసముచ్చితం మోక్షాయ తు మమిత్యర్థః. ముక్తేః సాధ్యత్వాఙ్గీకారే సముచ్చితకర్మసాధ్యత్వం స్యాత్- సతు తస్యాసాధ్యత్వం- ధీమాత్రాయత్తత్వాదిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) హేతుమేవ సాధయతి (బన్ధనేతి) కిం తద్బన్ధనం- తదాహ (బన్ధనం చేతి) అవిద్యానాశేఽపి కర్మారభ్యో భవిష్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) మోక్షో న కర్మసాధ్యః- అవిద్యాక్షయత్వాత్- ర.

జ్ఞవిద్యా న్తమయయవదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వ న్తరమాహ (దృష్టవిషయత్వాచ్చేతి) నకర్మసాధ్యాముక్తిరితిశేషః. తదేవస్పష్టయతి (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవకర్మ సామర్థ్యవిషయమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (ఉత్పాదయితుమితి) అప్రసిద్ధత్వాదితిచ్ఛేదః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమత్వా న్మోక్షస్యాపికర్మసామర్థ్యవిషయతా స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిత్యత్వాదాత్మత్వాత్కూటస్థత్వాన్నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. ఆత్మభూతోయథోక్తోమోక్షః నష్టైకిమితిసర్వేషాంన ప్రథత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఉక్తకర్మసామర్థ్యంపూర్వవాద్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకారమేవస్ఫారయతి (భవత్వితి) ఏవంస్వభావతా- ఉత్పాదనాదౌసమర్థతా. కాతర్హిప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విద్యాసంయుక్తస్యేతి) అన్యథాస్వభావః- చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేపిమోక్షేసమర్థతేతియావత్. ఉక్తత్వాదౌసమర్థస్యకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యతద్విలక్షణేపిమోక్షే సామర్థ్యమస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (దృష్టంహీతి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్కర్మణోపికేవలస్యసంసారఫలస్యవిద్యాసంయోగాన్ముక్తిఫలత్వమపిస్యాదిత్యాహ (తథేతి) సమాధత్తే (నేత్యాదినా) అతీన్ద్రియత్వాత్కర్మణాముక్తిసాధనత్వే ప్రత్యయోవ్యసన్నపవేప్యర్థాపత్తిరస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యేషుకర్మసుమోక్షాదిరిక్తస్యఫలస్యశ్రుతస్యాభావేసతి తదుపలభ్యమానచోదనాయాః మోక్షఫలత్వంవినా అనుపపత్తిస్తేషాంతత్సాధనత్వేమానమిత్యర్థః. నను *విశ్వజితాయజేతేత్యత్రయాగకర్తవ్యతారూపోనియోగోఽవగమ్యతే- తస్యనియోజ్యసాపేక్షత్వాత్ *స్వర్గః స్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వా దితిన్యాయేనస్వర్గకామోనియోజ్యోఙ్గీకృతః. తథాఽత్రాప్యపికర్మసుఫలవిధ్యభావేస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణం- అతఆహ (సహీతి) * జీవన్ జుహుయా దితిజీవనవిశిష్టస్యనియోజ్యస్యలాభాన్ననిత్యేషుస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణమిత్యర్థః. నను జీవనవిశిష్టోపిఫలాభావేననియోజ్యఃస్యాత్ - తథాచ * కర్మణాపితృలోక ఇతిశ్రుతంఫలంతేషుకల్ప్యయిష్యతే. నేత్యాహ (నాపీతి) నిత్యవిధిప్రకరణేపితృలోకవాక్యస్యాశ్రవణాదిత్యర్థః. తర్హిఫలాభావాచ్చోదనైవమాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (చోద్యన్తేచేతి) తథాపిఫలాన్తరంకల్ప్యతామిత్యాశఙ్క్య కల్పకాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పారిశేష్యాదితి) ముక్తేర్యత్కల్పకం- తదేవఫలాన్తరస్యాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యతస్యనిరతిశయఫలవిషయత్వాన్ముక్తికల్పకమేవేత్యభిప్రేత్యాహ (అన్యథేతి) అనుపపత్త్యాచేన్నియోజ్యలాభాయనిత్యేషుఫలంకల్ప్యతే- కథంతర్హి విశ్వజిన్న్యాయేన స్వర్గోపోతీతిసిద్ధాన్తీ ప్రత్యాహ (నన్వితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (మోక్షేచేతి) అకల్పితేసతీతిచ్ఛేదః. శ్రుతార్థాపత్త్యా- విధేః శ్రుతస్యప్రవర్తకానుపపత్త్యేతిఽయావత్. విశ్వజితీవనిత్యేషుమోక్షఫలకల్ప్యమానేసతిఫలితమాహ (నన్వేవమితి) కథమిత్యుక్తామనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (ఫలంచేతి) ఫలకల్పనాయాంవిశ్వజిన్న్యాయోఽవతరతి - మోక్షస్తుస్వరూపస్థిత్వేనాసత్వాద్యత్వాత్ ఫలమేవనభవతీతిశఙ్కతే (మోక్షఇతి) నిగ్రహముద్భావయన్నుత్తరమాహ (నేతి) ప్రతిజ్ఞాహానింప్రకటయతి (కర్మేత్యాదినా) కర్మకార్యత్వంముక్తేరుపేతోక్తం-తదేవాయుక్తమిత్యాహ (కర్మకార్యత్వేచేతి) ఫలత్వేపికర్మకార్యత్వంనముక్తేరస్తీత్యుక్తంతోషం పరిహర్తుంచోదయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేనప్రతివిధత్తే (నిత్యానామితి) ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వేఽనఙ్గీక్రియతేకథంవ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విశేషః- అర్థగర్భఇతిశేషః ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వానఙ్గీకారేవ్యాహతిముక్త్వాపి పరీక్ష్యపితద్వ్యక్త్యాపాదయతి (ఆఫలంచేతి) ఆద్యంవ్యాహతంవ్యష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నిత్యానామితి) దృష్టాన్తేనవ్యాహతంపరిహరన్నాశఙ్కతే (విజ్ఞానవదితిచేదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) దృష్టాన్తంవిఘటయతి (నేతి) జ్ఞానస్యమోక్షవ్యవధిభూతాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్మోక్షస్తేనాక్రియమాణోపితత్కార్యమితివ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (అజ్ఞానేతి) దార్ష్టాన్తికంనిరాచష్టే (నత్వితి) యత్కర్మణానివర్త్యతే- తన్మోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంనశక్యమితిసమ్బన్ధః. వ్యవధానత్వంనైకర్మణాప్రవేశేపిముక్తావేవతత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిత్యత్వాదితి) నిత్యకర్మనివర్త్యంవ్యవధానాన్తరంనభూతోఽజ్ఞానమేవ తన్నివర్త్యంభవిష్యతి- తథాచమోక్షస్యకర్మకార్యత్వంశక్యముపచరితుమితిశఙ్కతే (అజ్ఞానమేవేతి) కర్మణోజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాన్నాజ్ఞాననివర్తకత్వమిత్యుత్తరమాహ (సవిలక్షణత్వాదితి) వైలక్షణ్యమేవప్రకటయతి (అనభివ్యక్తిరితి) ఇతశ్చజ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానమిత్యాహ (యదీతి) అన్యతమేన- నిత్యాదినావ్యస్తేనసమస్తేనవా- త్రాతేనసామస్త్యేనవేత్యర్థః. కర్మాజ్ఞానయోరవిరోధో హేత్వర్థః. అజ్ఞాననివర్తకత్వంకర్మణోనాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం- కింత్వదృష్టమేవకల్ప్యమితిశఙ్కతే (అథేతి) దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనాసన్న్యాయ్యేతిపరిహరతి (సజ్ఞానేనేతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) అదృష్టేతిచ్ఛేదః. అస్తుజ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తిః- కింతుకర్మసముచ్చితాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేనేతి) నహికర్మభిరవిరుద్ధమపిహిరణ్యగర్భాదిభిజ్ఞానమస్తి- తథాచసముచ్చితంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసిభవిష్యతి. నేత్యాహ (యదవిరుద్ధమితి) నిత్యానాంకర్మణాంసముచ్చితానామసముచ్చితానాంచస్వరూపస్థితౌమోక్షేతత్ప్రతిబన్ధకాజ్ఞానధ్వస్తావానావృష్టసామర్థ్యంకల్ప్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్కల్పనామఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (కించేతి ; కర్మణో స్తిన మోక్షసామర్థ్యమిత్యేతదుక్తాదేవకారణాన్నభవతి - కింత్వన్యచ్చకారణం తత్రాస్తీత్యర్థః. తదేవవర్ణయితుం విచారయతి (కల్ప్యేచేతి) విరోధమభినయతి (ద్రవ్యేతి) కార్యత్వాభావం సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) పక్షాన్తరమాహ (కింవేతి) సామర్థ్యవిషయం విశదయతి (యచ్చేతి) కథమిహనిర్ణయః - తత్రాహ (పురుషేతి) కల్పయితవ్యం- ఫలమితిసమ్బన్ధః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమోహి కర్మభిరవిరుద్ధోవిషయః - తత్రైవ నిత్యకర్మచోదనానుపపత్తేరుపశాన్తత్వాన్నిత్యకర్మఫలత్వేనమోక్షః తద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వానశక్యతేకల్పయితుం. కర్మాజ్ఞానయోర్విరోధాభావా, ద్దృష్టం సామర్థ్యం యస్మిన్నుత్పత్త్యాదౌ - తద్విషయత్వాచ్చకర్మణ, స్తద్విలక్షణే మోక్షేనవ్యాపారః. తథాచనిత్యకర్మవిధివశాత్పురుషప్రవృత్తిసమ్పాదనాయఫలంచేత్కల్ప్యయితవ్యం - తర్హితదుత్పత్త్యాదీనామన్యతమదేవతదవిరుద్ధంకల్ప్యమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్రుతార్థాపత్తిపరిహారసమాప్త్యర్థః. మోక్షఏవనిత్యానాంకర్మణాంఫలత్వేనకల్పయితవ్యః- పారిశేష్యన్యాయాదితిశఙ్కతే (పారిశేష్యేతి) పారిశేష్యన్యాయమేవవిశదయతి (సర్వేషామితి) సర్వంచ- స్వర్గపశుపుత్రాదీతియావత్. తథాపిమోక్షాదన్యదేవనిత్యకర్మ

ఫలంకింనస్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) మోక్షస్యాపీతరకర్మఫలవిశేషమాశఙ్క్యాహ (పరిశిష్టశ్చేతి) తస్యఫలత్వమేవకథంసిద్ధం- తత్రాహ (నచేతి) పరిశేషాయత్తమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) పారిశేష్యాసిద్ధ్యాదూషయతి (నేతి) కర్మఫలవ్యతిరేకేణ న్యముక్తేఃవ్యన క్తి (నహీతి) ఫలవత్స సాధనానాంఫలవిషయేచ్ఛానాంచానన్త్యంకథయతి (తత్సాధనానామితి) తదానన్త్యేహేతుమాహ (అనియతేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యేహేత్వన్తరమాహ (పురుషేతి) ఏతావత్త్వంనామనాస్తీత్యుభయత్రసమ్బన్ధః. పురుషస్యేష్టంఫలం- శోభనాధ్యాసవిషయభూతం. తత్రవిషయిణాంశోభనాధ్యాసేనప్రయుక్తత్వాదితిహేత్వర్థః. ఇచ్ఛాద్యానన్త్యంప్రాణిభేదేషుదర్శయిత్వాతదానన్త్యమేకైకస్మిన్నపిప్రాణినిదర్శయతి (ప్రతిప్రాణీతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యఫలితమాహ (తదానన్త్యాచ్చేతి) సాధనాదిష్వేతావత్త్వాజ్ఞానేకింస్యాత్- తదాహ (అజ్ఞాతేచేతి) ఇతిశబ్దఃపారిశేష్యోపపత్తిసమాప్త్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణపారిశేష్యంశఙ్కతే (కర్మేతి) తామేవశఙ్కాంవిశదయతి (సత్యపీతి) తథాపికథం మోక్షస్యపరిశిష్టత్వం- తదాహ (మోక్షస్త్వితి) పరిశేషఫలమాహ (తస్మాదితి) శఙ్కితంపరిశేషందూషయతి (నేత్యాదినా) అర్థాపత్తిపరిశేషాపరాకృత్యఅర్థాపత్తిపరాకరణంప్రపఞ్చయితుంప్రస్తౌతి (తస్యాదితి) అస్యథాప్యుపపత్తింప్రకటయతి (ఉత్పత్తీతి) నిత్యానాముత్పత్త్యాదిఫలత్వేపిమోక్షస్యతత్ఫలత్వంనసిధ్యతీతిశఙ్కతే (చతుర్ణామితి) తత్రమోక్షస్యోత్పాద్యత్వందూషయతి (నతావదితి) ఉభయత్రాతశ్శబ్దోనిత్యత్వపరామర్శీ. అసంస్కార్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (అసాధనేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనపివృణోతి (సాధనాత్మకంహీతి) ఇతశ్చమోక్షస్యాసంస్క్రియమాణత్వమిత్యాహ (నచేతి) యథాయూపస్తక్షణాష్టాశ్రీకరణాభ్యఞ్జనాదినాసంస్క్రియతే, యథాచాహవనీయస్సంస్కారేణనిష్పాద్యతే,- నతథామోక్షః- నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. పక్షాన్తరమనుభాష్యదూషయతి (పారిశేష్యాదిత్యాదినా) ఏకత్వం- పూర్వత్వం. సాధనవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యంకల్పయతీతిశఙ్కతే (ఇతరైరితి) హేతువైలక్షణ్యాసిద్ధౌకల్పకాభావాత్ఫలవైలక్షణ్యాసిద్ధిరితిదూషయతి (నకర్మత్వేతి) నిమిత్తకృతహేతువైలక్షణ్యవశాత్ఫలవైలక్షణ్యసిద్ధిరితిశఙ్కతే (నిమిత్తేతి) నిమిత్తవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యస్యానిమిత్తమితిపరిహరతి (నహోమవత్వాదిభిరితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథాహీతి) * యస్యాహితాగ్నేరగ్నిర్గృహాన్దహేదగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపేదిత్యత్రదహేదితివిధివిభక్త్యాప్రసిద్ధార్థయచ్ఛబ్దోపహితయాగృహదాహాఖ్యనిమిత్తపరామర్శేనాగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమిత్యాదినాక్షామవతీవిధీయతే. * యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛేత్సఐన్ద్రంపఞ్చశరావమోదనంనిర్వపేదిత్యత్రచార్ఛేదితివిధివిభక్త్యానిర్వపేదితివిధాస్యమాననిమిత్తంహవిరార్తిమనూద్యనిర్వాపోవిధీయతే. * భిన్నేజుహోతి * స్కన్నేజుహోతి * అథయస్యపురోడాశౌక్షీయతస్తంయజ్ఞంవరుణోగృహ్ణాతియదాతద్ధవిస్సంతిష్ఠేతాథతదేవహవిర్నిర్వపేద్యజ్ఞోహియజ్ఞస్యప్రాయశ్చిత్తమితిచభేదనాదినిమిత్తంప్రాయశ్చిత్తముక్తం. నచతస్మృక్తిఫలం- తథానిమిత్తభేదేపినిత్యకర్మముక్తిఫలమిత్యర్థః. క్షామవత్యాదితుల్యత్వంనిత్యకర్మణాంకుతోలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) క్షామవత్యాదిభిరితియావత్. అవిశేషేహేతుః (నైమిత్తికత్వేనేతి) తదేవకథమితిచేత్- తత్రాహ (జీవనాదీతి) దార్ష్టాన్తికంస్పష్టయతి (తథేతి) నిత్యంకర్మకర్మాన్తరాద్విలక్షణమపినమోక్షఫలమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ఆలోకస్యేతి) చక్షురన్తరేణబాహ్యాలోకాదిచక్షుషావైలక్షణ్యేపినరసాదివిషయత్వమిత్యత్రహేతుమాహ (రసాదీతి) వైలక్షణ్యంతర్హికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (సుదూరమపీతి) మనుష్యాన్విహాయోలూకాదౌగత్వాపీతియావత్. యద్విషయే- రూపాదావిత్యర్థః. విశేషః- దూరసూక్ష్మాదిరతిశయః. దార్ష్టాన్తికంపూర్వవాదానువాదపూర్వకమాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) తత్- తత్రేతియావత్. తదేవవివృణోతి (నిరభిసన్ధేరితి) విద్యాసంయుక్తంకర్మవిశిష్టకార్యకరమిత్యత్రశతపథశ్రుతింప్రమాణయతి (దేవయాజీతి) * తదాహురిత్యుపక్రమ్య * దేవయాజీశ్రేయానిత్యాదౌ కామ్యకర్తుర్దేవయాజినస్సకాశాదాత్మశుద్ధ్యర్థంకర్మకుర్వన్నాత్మయాజీ శ్రేయానిత్యాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాత్, * సర్వక్రతుయాజినామాత్మయాజీవిశిష్యతఇతిస్మృతేః, శ్రవిశిష్టస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యేపివిద్యాసంయుక్తస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వందృష్టమిత్యాహ (యదేవేతి) ననుశ్రుత్యాత్మయాజిశబ్దోనిత్యకర్మానుష్ఠాయివిషయోనభవతి- * సర్వభూతేషుచాత్మానంసర్వభూతానిచాత్మని। సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీవైస్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యత్రపరాత్మదర్శనవిషయేతస్యప్రయుక్తత్వాత్. అతఆహ (యస్త్వితి) యదిసమంపశ్యన్భవేత్. తదాపరేణాత్మనైకీభూతస్స్వారాడ్భవతీత్యాత్మజ్ఞానస్తుతిరత్రవివక్షితా- మహతీహియం బ్రహ్మవిద్యా-యద్బ్రహ్మవిదేవాత్మయాజీభవతి-నహితదనుష్ఠానంపృథగపేక్షతే. * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదితిచవక్ష్యతీత్యర్థః. పరదర్శనవత్యాత్మయాజిశబ్దస్యగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) భూతాయాపూర్వస్థితిః-తామపేక్ష్యాత్మయాజిశబ్దోనిరుక్షిత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (ఆత్మేతి) తేషాంతత్సంస్కారార్థత్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) తత్తైత్తిరీయస్మృతింప్రమాణయతి (తథేతి) గర్భసమ్బన్ధిభిర్హోమైః,గార్భైరిత్యాది జాతకర్మనిబన్ధనాదిభిశ్చవైదికహోమైః, ఏనశ్శమయతీత్యస్మిన్ప్రకరణేనిత్యకర్మణాంసంస్కారార్థత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః. సంస్కారోపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (సంస్కృతశ్చేతి) రాహిత్యకర్మానుష్ఠాయీ- సదనుష్ఠానజనితాపూర్వవశాత్పరిశుద్ధబుద్ధిస్సన్సమ్యగ్జ్ఞానయోగ్యోభవతి- * మహాయజ్ఞైశ్చయజ్ఞైశ్చబ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురితిస్మృతేరిత్యర్థః. కదాపునరేషాసమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తత్రాహ (తస్యేతి) ఉత్పన్నస్యసమ్యగ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (సమమితి) కథంపునస్సమ్యగ్జ్ఞానవత్యాత్మయాజిశబ్దఇత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంస్మారయతి (ఆత్మేతి) కిమితీహభూతపూర్వగతిరాశ్రీయతేతి- తత్రాహ (జ్ఞానప్రయుక్తానామితి) ఐహికైరాముష్మికైర్వాకర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేశ్శ్రవణాదివశాదైక్యజ్ఞానంముక్తిఫలముదేతి- కర్మతువిద్యాసంయుక్తమపిసంసారఫలమేవేతిభావః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) విద్యాయుక్తమపికర్మబన్ధాయైవేత్యత్రనకేవలముక్తమేవకారణం - కి[illegible]స్యచ్ఛతేదుపపాదకమస్తీత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (బ్రహ్మేతి) సాత్త్వికీం- సత్త్వగుణప్రసూతజ్ఞానసముచ్చితకర్మఫలభూతామితియావత్. అత్రహివిద్యాయుక్తమపికర్మసంసారఫలమేవేతిసూచ్యతే. * ఏషసర్వస్సముద్దిష్టస్త్రిప్రకారస్యకర్మణః। త్రివిధస్త్రివిధఃకర్మసంసారస్సార్వభౌతికఇత్యుపసంహారాదితిచ

కార్యార్థః. కించ - * ప్రవృత్తం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామితి కర్మఫలభూతదేవతాసదృశైశ్వర్యప్రాప్తిముక్త్వా తదతిరేకేణ *నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ వై ఇతి భూతేష్వప్యయవచనాన్న సముచ్చయస్య ముక్తిఫలతేత్యాహ (దేవసార్ష్టితి) * నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ వై ఇతి పాఠాత్ ముక్తిరేవ న సముచ్చయానుష్ఠానాద్భవతీతి చేత్. నేత్యాహ (భూతానీతి) జ్ఞానమేవ ముక్తిహేతురితి ప్రతిపాదకోపనిషద్విరోధాన్నాయం పాఠస్స్వాధ్యాయానిత్యర్థః. నను విగ్రహవద్దేవతైవ నాస్తి - మన్త్రార్థవాదదేవతాశబ్దప్రత్యయావలమ్బనం - అతః * బ్రహ్మవిశ్వసృడిత్యాదేరర్థవాదత్వాన్న తద్బలేన నిత్యకర్మణాం ముక్తిసాధనత్వం నిరాకర్తుం శక్యం - అత ఆహ (న చేతి) జ్ఞానార్థస్య - * సమ్భవశ్యాన్నాత్మయాజీత్యాదేరితి శేషః. కించ - *అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్ । ప్రసజంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతి *శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నరః। వాచికైః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాం గోజావిమృగపక్షిణాం । చణ్డాలపుల్కసానాం చ బ్రహ్మహా యోనిమృచ్ఛతీత్యాదివాక్యైః ప్రతిపాదితఫలానాం ప్రత్యక్షేణాపి దర్శనాత్ యథాశ్రుతానామభూతార్థవాదత్వం - తథా యథోక్తాధ్యాయస్యాపి నాభూతార్థవాదతేత్యాహ (విహితేతి) కించ - వఙ్గాదిదేశే భస్త్రికాస్వాది ప్రేతానాం ప్రత్యక్షత్వాత్, అధ్యయనరహితానామపి స్త్రీశూద్రాదీనాం వేదోచ్చారణదర్శనేన బ్రహ్మగ్రహసద్భావావగమాచ్చ న బ్రహ్మాదివాక్యస్యార్థవాదతేత్యాహ (తథైతి) నను స్థావరాదీనాం శ్రౌతస్మార్తకర్మఫలత్వాభావాన్న తద్దర్శనేన వచనానాం భూతార్థత్వం శక్యం కల్పయితుం - అత ఆహ (న చేతి) నేహాదిదృష్టకారణసామ్యేఽపి ఫలవైషమ్యోపలమ్భాదవశ్యమతీన్ద్రియం కారణం వాచ్యం - న చ తత్ర శ్రుతిస్మృతివిహితాదన్యన్మానమస్తి - తథా చ శ్రౌతస్మార్తకర్మకృతాన్యేవ స్థావరాదీని ఫలానీత్యర్థః. సన్నిహితాసన్నిహితేషు స్థావరాదిషు ప్రత్యక్షానుమానయోర్యథాయోగం ప్రవృత్తిరున్నేయా. స్థావరాణాం జీవశూన్యత్వాదకర్మఫలత్వమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (న హి స్థామితి) అస్మదాదివదేవ వృక్షాదీనాం వృద్ధ్యాదిదర్శనాత్సజీవత్వప్రసిద్ధేః, * తస్మాత్పశ్యన్నిపాదపానిత్యాదిప్రయోగాచ్చ తేషాం కర్మఫలత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. స్థావరాదీనాం కర్మఫలత్వేఽసిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మాదీనాం పుణ్యకర్మఫలత్వేఽపి ప్రకృతే కిం స్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) కర్మవిపాకప్రకరణస్యాభూతార్థవాదత్వాభావే దృష్టాన్తేఽపి తస్య స్యాదితి శఙ్కతే (తత్రాపీతి) అఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) కథం తర్హి వైధర్మ్యదృష్టాన్తసిద్ధిః - అత ఆహ (న చేతి) వైధర్మ్యదృష్టాన్తాభావమాత్రేణ కర్మవిపాకాధ్యాయస్యానాభూతార్థవాదతేత్యస్యాధ్యాయస్య నైవ బాధః - సాధర్మ్యదృష్టాన్తాదపి తత్సిద్ధేరిత్యర్థః. నను *ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదఖిదదిత్యాదీనామభూతార్థవాదత్వాభావే కథమర్థవాదాధికరణం ఘటిష్యతే - తత్రాహ (న చేతి) తదఘటనాయామపి నాస్మత్పక్షక్షతిః - తద్వైవ తదభూతార్థవాదత్వం త్యజత స్తద్విరోధాదిత్యర్థః. నను కర్మవిపాకప్రకరణస్యార్థవాదత్వాభావేఽపి బ్రహ్మాదీనాం కామ్యకర్మఫలత్వాన్న జ్ఞానసంయుక్తనిత్యకర్మఫలత్వం - తతో మోక్షఏవ తత్ఫలమిత్యత ఆహ (న చేతి) తేషాం - కామ్యానాం కర్మణామితి యావత్. దేవసార్ష్టితాయాః- దేవైః- ఇన్ద్రాదిభిస్సమానైశ్వర్యప్రాప్తేరిత్యర్థః. * ఉత్కృష్టం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితా మిత్యత్రేతి శేషః. నను విద్యాసంయుక్తానాం కర్మణాం ఫలం బ్రహ్మాదిభావశ్చేత్ - కథం తాని జ్ఞానోత్పత్త్యర్థాన్యాశ్రీయన్తే - తత్రాహ (తస్మాదితి) కర్మణాం ముక్తిఫలత్వాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః. సాభిసన్ధీనాం - దేవతాభావఫలేఽనురాగవతామితి యావత్. నిత్యాని కర్మాణి- శ్రౌతాని స్మార్తాని చాగ్నిహోత్రసన్ధ్యోపాసనప్రభృతీని. నిరభిసన్ధీని- ఫలాభిలాషవికలాని పరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణాని. ఆత్మశబ్దో మనోవిషయః. కర్మణాం చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రాహ్మీతి) కథం తర్హి కర్మణాం మోక్షసాధనత్వం కేచిదాచక్షతే - తత్రాహ (తేషామితి) సంస్కృతబుద్ధీనామితి యావత్. కర్మణాం పరమ్పరయా మోక్షసాధనత్వం కథమత్ర సిద్ధవదుచ్యతే - తత్రాహ (యథా చేతి) అయమర్థః - ఇతి శేషః నిరస్తమప్యధికవివక్షయా పునరనువదతి (యత్త్వితి) విషాదేర్మన్త్రాదిసంహితస్య జీవనాదిహేతుత్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం - అతో దృష్టాన్తే కార్యారమ్భకత్వే విరోధో నాస్తీత్యాహ (తత్రేతి) కర్మణో విద్యాసంయుక్తస్య కార్యాన్తరారమ్భకత్వలక్షణోఽర్థః శబ్దేనైవ గమ్యతే- న చ తత్ర మానాన్తరమస్తి. న చ సముచ్చితస్య కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వప్రతిపాదకం వాక్యముపలభ్యతే - తదభావే కర్మణి విద్యాయుక్తే విషదృష్టాన్తసాధర్మ్యం కల్పయితుం న శక్యమిత్యాహ (యస్త్వితి) కర్మసాధ్యత్వే చ మోక్షస్యానిత్యతా స్యాదితి భావః. *అపామ సోమమమృతా అభూమేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్షస్య కర్మసాధ్యస్యాపి నిత్యత్వమితి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమిత్యనుమానానుగృహీతం *తద్యథేహేత్యాదివాక్యం- తద్విరోధే-నార్థవాదశ్రుతేః స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థే ప్రామాణ్యం శ్రుతేర్నోచ్యతే చేత్ - అద్వైతశ్రుతేరపి కథం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధస్యార్థే ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతేష్వితి) * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య షడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైస్సదద్వైతపరత్వే నిర్ధారితే సద్భేదవిషయస్య ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వం భవతీత్యర్థః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) యదవివేకినాం యథోక్తం ప్రత్యక్షం- తద్యద్యపి ప్రథమభావిత్వేన ప్రబలం నిశ్చితార్థం చ- తథాపి తస్మిన్నేవాకాశాదౌ విషయే ప్రవృత్తస్యాప్తవాక్యాదేర్మానాన్తరస్య యథార్థత్వే సతి తద్విరుద్ధం పూర్వోక్తమవివేకిప్రత్యక్షమప్యాభాసీభవతి- తథేదం ద్వైతవిషయం ప్రత్యక్షాద్యద్వైతాగమవిరోధే భవత్యాభాస ఇత్యర్థః. నను తాత్పర్యం నామ పురుషస్య మనోధర్మః- తద్వశాచ్చేదద్వైతశ్రుతేర్యథార్థత్వం- తస్మిన్ప్రతిపురుషమన్యథైవ తాత్పర్యదర్శనాత్తద్వశాదన్యథైవ శ్రుత్యర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయన్నుత్తరమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తాదర్థ్యం- అర్థపరత్వం. తథాత్వం- యాథార్థ్యం. శబ్దధర్మస్తాత్పర్యం- తచ్చ షడ్విధలిఙ్గగమ్యం - తథా చ శబ్దస్య పురుషాభిప్రాయవశాన్నాన్యథార్థత్వమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (న హీతి) విచారార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) విద్యాసంయుక్తస్యాపి కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. మా భూత్కర్మణాం మోక్షార్థత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణారమ్భం నిగమయతి (అత ఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భమేవం ప్రతిపాద్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేతి) యాజ్ఞవల్క్యమభిముఖీకృత్య భుజ్యుః స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథాం కథయతి. తామవతారయితుమశ్వ

ఊ.— స హోవాచోవాచ వై స ఆగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి క్వ న్వశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోకస్తꣳ సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యేతి

మేధస్వరూపం తత్ఫలం చ విభజ్య దర్శయతి (ఆదావితి) క్రతుః - ఉక్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రతోర్ద్వైవిధ్యమాహ (జ్ఞానేతి) అశ్వమేధస్య ద్విధా విభక్తస్య సర్వకర్మోత్కర్షముద్గిరతి (సర్వకర్మణామితి) తస్య పుణ్యశ్రేష్ఠత్వే మానమాహ (భ్రూణహత్యేతి) సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (తేనేతి) అశ్వమేధేన సహకారికామనాభేదేన సమష్టిః - సమనుగతరూపా వ్యష్టిశ్చ - వ్యావృత్తరూపా దేవతాః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. కాః పునర్వ్యష్టిరూపా వివక్ష్యన్తే - తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిరాదిత్యో వాయురిత్యాద్యా వ్యష్టిరూపా దేవతాః * సోఽగ్నిర్భవతిత్యాద్యా వాక్యాన్నర్వక్తిరశ్వమేధఫలభూతా దర్శితా ఇత్యర్థః. కా తర్హి సమష్టిస్తామేవ తత్రైవోక్తం స్మారయతి (మృత్యురితి) తామేవ సమష్టిరూపాం దేవతాం ప్రపఞ్చయితుమిదం బ్రాహ్మణమితి వక్తుం పాతనికాం కరోతి (మృత్యుశ్చేతి) ప్రాణాత్మకబుద్ధిధర్మోఽశనాయా కథం మృత్యోర్లక్షణం - తత్రాహ (బుద్ధ్యాత్మేతి) తస్మిన్బుద్ధేర్వ్యష్టిత్వాన్న ప్రత్యుత్తరపి తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమష్టిరితి) ప్రాగేవ వ్యష్టిభ్యస్తైరుత్పన్నత్వేన సమష్టిత్వం సాధయతి (ప్రథమజ ఇతి) సర్వాశ్రయత్వం దర్శయతి (సూత్రమితి) తత్ర *వాయుర్వై గౌతమేత్యాదివాక్యం ప్రమాణమితి సూచయతి (వాయురితి) తథాపి కథం ప్రథమజత్వం - భూతానాం ప్రథమముక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) హిరణ్యగర్భస్యోక్తలక్షణత్వే కిమాయాతం మృత్యోరిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భ ఇతి) జగదేవ సమష్టివ్యష్టిరూపం - న సూత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మకమితి) ద్వైతం వ్యష్టిరూపం. ఏకత్వం సమష్టిరూపం. తత్సర్వం యదాత్మకం - తస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్యోక్తప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్సర్వేతి) విజ్ఞానాత్మానం వ్యావర్తయతి (లిఙ్గమితి) *త్వస్య హ్యేషరస ఇత్యనుసృత్యాహ (అమూర్తేతి) తస్య సాధనాశ్రయత్వం దర్శయతి (యదాశ్రితానీతి) తస్యైవ ఫలాశ్రయత్వమాహ (యః కర్మణామితి) పరాగవిరిత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం పరం ఫలమితి. ఏవం భూమికాం కృత్వా తదనన్తర బ్రాహ్మణమవతారయతి (తస్యేతి) ప్రశ్నమేవ ప్రకటయతి (కియతీతి) సర్వతః - పరితో మణ్డలభావమాపాద్యాస్తి తేతియావత్. నను కిమితి సావక్తవ్యా - తస్యా ముక్తాయామపి వక్తవ్యసంసారావశేషాదాకాఙ్క్షావిశ్రాన్త్యభావాత్. అత ఆహ (తస్యామితి) ఇయాన్బన్ధః - నాధికోఽస్త్యానో వేత్యవ్యవచ్ఛేదేన బన్ధపరిమాణపరిచ్ఛేదాత్ కర్మఫలవ్యాప్తిరత్రోచ్యతే - తత్పరిచ్ఛేదశ్చ వైరాగ్యద్వారా ముక్తిహేతురితి భావః. బ్రాహ్మణస్యైవం ప్రవృత్తావపి కిమితి భుజ్యోః స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథామాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనేన వా కిం స్యాత్ - తదాహ (తేన చేతి) ఇతి మన్యతే - భుజ్యురితి శేషః. జల్పే పరపరాజయేనాత్మజయస్యేష్టత్వాదిత్యర్థః. ధిష్ణ్యత్వమగ్నేః - ఉపాస్యత్వం. *అగ్నిర్వై దేవానాం హోతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఋత్విగితి) యథోక్తగన్ధర్వశబ్దార్థసఙ్గ్రహలిఙ్గమాహ (విశిష్టేతి) తస్యాన్యథాసిద్ధిం దూషయతి (నహీతి) అర్థేనమిత్యాదేరర్థం వివృణోతి (భువనేతి) భవతోవం గన్ధర్వం ప్రతిభవతః ప్రశ్నః - తథాపి కిమాయాతం - తదాహ (సచేతి) తేన - గన్ధర్వవచనేనేతియావత్. దివ్యేభ్యః - గన్ధర్వేభ్యస్సకాశాదిత్యేతత్. ఏతద్జ్ఞానాభావేత్వజ్ఞానం - అప్రతిభా బ్రహ్మిష్ఠత్వప్రతిజ్ఞాహానిశ్చేత్యాహ (అత ఇతి) ప్రష్టురభిప్రాయముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (సోహమితి) ప్రథమా తావత్క్వ పారిక్షితా అభవన్నిత్యుక్తిరన్యర్వప్రశ్నార్థం. ద్వితీయా తదనుయోగప్రతివచనార్థా. యో హి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి ప్రశ్నో గన్ధర్వం ప్రతికృతః - తస్య ప్రత్యుక్తిం సర్వాం సోఽస్మభ్యమబ్రవీదితి తత్ర వివక్ష్యతే తృతీయా తు మునిం ప్రతి ప్రశ్నార్థతి విభాగః. ౧

ర౦.— (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛేతి) అథ - ఆర్తభాగోపరమానన్తరం భుజ్యుః - నామతః. లాహ్యాయనిః - గోత్రతః. లాహ్యస్య గోత్రాపత్యం. *గర్గాదిభ్యో యఞ్ *తస్యాపత్యం యఞిఞోశ్చేతి ఫక్. తతః * గోత్రా స్త్ర్యనీతి నియమాదతఇఞ్. సఃఏనం - యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామేతి) మద్రా నామ జనపదాః. తేషు చరకాః - అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. యద్వా - మద్రేషు చరన్తీత్యర్థే * చరేష్టఇతి టప్రత్యయే *తత్పురుషే కృతి బహులమిత్యలుక్. స్వార్థికః. పర్యవ్రజామ - పర్యటితవన్త ఇత్యర్థః. అస్మదో ద్వయోశ్చేత్యేకస్మిన్ బహువచనం. స బ్రహ్మచార్యపేక్షయా వా. (తే పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహానైమ) తే వయం నామ్నా పతఞ్జలస్య గోత్రేణ కాప్యస్య గృహానైమ - గతవన్తః. ఇణో లఙ్. (తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా) తస్య - కాప్యస్య దుహితా పుత్రీ గన్ధర్వేణ - అమానుషేణ సత్త్వేనావిష్టాసీత్. (తమపృచ్ఛామ) తం - గన్ధర్వమపృచ్ఛామ లఙ్. కిమితి. (కోఽసీతి) (సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి) సః - గన్ధర్వః నామతోఽహం సుధన్వా, గోత్రత ఆఙ్గిరస ఇత్యబ్రవీత్. తం - గన్ధర్వం వయం లోకానాం - పుణ్యలోకవిశేషాణామన్తానపృచ్ఛామ - నిశ్చయాత్ పృష్టవన్త ఇత్యర్థః - తత్త్వాం పృచ్ఛామి. జానాసి చేద్వదేతి శేషః §(అథ హైనం బ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) (బ్రూమ ఇత్యడభావశ్ఛాన్దసః. అథహ - అనన్తరమన్యదప్యేతం గన్ధర్వం బ్రూమ - అపృచ్ఛామ. కిం తత్. పారిక్షితాః - పరిక్షిత్పుత్రాః క్వ - కస్మిల్లోకే అభవన్నితి. సమ్ప్రశ్నోద్వారుక్తిః. (స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) సః - తతో గన్ధర్వాదవగతతత్స్వరూపః అహం త్వాం పృచ్ఛామి తమేవ ప్రశ్నం పారిక్షితాః క్వాభవన్నితీత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (ఉవాచ వై సః) వైశబ్దస్స్మరణార్థః. ఉవాచ వై స గన్ధర్వస్తుభ్యం - అగచ్ఛన్వై తే - పారిక్షితాస్తత్ - తత్ర. క్వ. యత్ర - యస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. నిర్ణీతే ప్రశ్న ఆహ - క్వ ను - కస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. తేషాం గతివివక్షయా భువనకోశపరి

§ అథ హైనం బ్రూమ క్వ పారిక్షితా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తితాం సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి తద్యావతీ క్షురస్య ధారా యావద్వా మక్షికాయాః పత్రం తావానన్తరేణాకాశస్తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽభవన్నిత్యేవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశంస తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేద తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-తృతీయం బ్రాహ్మణమ్,

ప్రమాణమాహ-ద్వాత్రింశతం వై - ద్వే అధికే త్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాని-దేవః-ఆదిత్యః. తస్య రథో దేవరథః. తస్య రథస్య గత్యాహ్నా యావత్పరిచ్ఛిద్యతే దేశపరిమాణం-తద్దేవరథాహ్న్యం. తద్ద్వాత్రింశద్గుణితం దేవరథాహ్న్యాని-తావత్పరిమాణోఽయం లోకః-లోకాలోకగిరిణా పరిక్షిప్తః. యత్ర వైరాజం శరీరం యత్ర చ కర్మఫలోపభోగః ప్రాణినాం,-స ఏష లోకః. ఏతావాన్ లోకః-అతః పరమలోకః తం-లోకం సమన్తం-సమన్తతో లోకవిస్తారాద్ద్విగుణపరిమాణవిస్తారేణ పరిమాణేన తం లోకం పరిక్షిప్య పర్యేతి పృథివీ తాం పృథివీం తథైవ సమన్తం ద్విస్తావత్-ద్విగుణేన పరిమాణేన సముద్రః పర్యేతి-యం ఘనోదమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాణ్డకపాలయోర్వివరపరిమాణముచ్యతే- యేన వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః. తత్ర యావతీ- యావత్పరిమాణా క్షురస్య ధారా- అగ్రం, యావద్వా సౌక్ష్మ్యేణ యుక్తం మక్షికాయాః పత్రం,- తావాన్-తావత్పరిమాణోఽన్తరేణ- మధ్యే కపాలయోరాకాశః- ఛిద్రం. తేనాకాశేనేత్యేతత్. తాన్- పారిక్షితానశ్వమేధయాజినః ప్రాప్తానిన్ద్రః-పరమేశ్వరః. యోఽశ్వమేధేఽగ్నిశ్చితః సుపర్ణో, యద్విషయం దర్శనముక్తం* తస్య ప్రాచీ దిక్ శిర ఇత్యాదినా,. సుపర్ణః-పక్షీ భూత్వా- పక్షపుచ్ఛాద్యాత్మకః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్ సమర్పితవాన్ స్వాత్మనో గతిస్తత్రేతి. తాన్ - పారిక్షితాన్ వాయురాత్మని ధిత్వా- స్థాపయిత్వా. స్వాత్మభూతాన్ కృత్వా తత్ర- తస్మిన్ అగమయత్. క్వ యత్ర పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పారిక్షితా అశ్వమేధయాజినోఽభవన్నితి. ఏవమివ వై-ఏవమేవ సః-గన్ధర్వో వాయుమేవ ప్రశశంస పారిక్షితానాం గతిం. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా- తన్నిర్వృత్తం త్వర్థమాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణైవాచష్టేఽస్మభ్యం - యస్మాద్వాయుః స్థావరజఙ్గమానాం భూతానామన్తరాత్మా, బహిశ్చ స ఏవ,- తస్మాదధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వివిధాయా అష్టిః- వ్యష్టిః. స వాయురేవ. తథా సమష్టిః కేవలేన సూత్రాత్మనా వాయురేవ. ఏవం వాయుమాత్మానం సమష్టివ్యష్టిరూపాత్మకత్వేనోపగచ్ఛతి- య ఏవం వేద. తస్య కిం ఫలమితి. ఆహ (అప పునర్మృత్యుం జయతి) సకృన్మృత్వా పునర్న మ్రియతే తతః-ఆత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాత్ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౧.— అజ్ఞానాదినిగ్రహం పరిహరన్నుత్తరమాహ (స హోవాచేతి) స్మరణార్థః- గన్ధర్వాల్లబ్ధస్య జ్ఞానస్యేతి శేషః కిము వాచేత్యపేక్షాయామాహ (అగచ్ఛన్నితి) అహోరాత్రమాదిత్యరథగత్యా యావాన్ పన్థా మితః- తావాన్ దేశో ద్వాత్రింశద్గుణితస్తత్కారణవ్యాప్తః. స చ చన్ద్రరశ్మ్యాద్యైర్నవదేశేన సాకం పృథివీ స్మృతేత్యుచ్యతే «రవిచన్ద్రమసోర్యావన్మయూఖైరవభాస్యతే। ససముద్రసరిచ్ఛైలా తావతీ పృథివీ స్మృతే»త్యాహ (ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా) అయం లోక ఇత్యస్యార్థమాహ (తావదితి) తత్ర లోకభాగం విభజతే (యత్రేతి) ఉక్తం లోకముపాధ్యావశిష్టస్యాలోకత్వమాహ (ఏతావానితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లోకమిత్యాదినా) అస్యాయం దర్శయితుం తం లోకమితి పునరుక్తిః. తత్ర పౌరాణికసమ్మతిమాహ (యం ఘనోదమితి) ఉక్తం హి «అణ్డస్యాస్య సమన్తాత్తు సన్నివిష్టోఽమృతోదధిః। సమన్తాద్ఘనతోయేన ధార్యమాణః స తిష్ఠతీతి» తద్యావతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) లోకాదిపరిమాణేయత్తోక్తిరిత్యస్మిన్నేతత్ పరమపేక్షితమేవ తత్. కపాలవివరస్యానుపయుక్తత్వాత్తత్పరిమాణచిన్తయేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) వ్యవహారభూమిస్పష్టమ్యర్థః. పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (యోఽశ్వమేధ ఇతి) సుపర్ణశబ్దస్య శ్యేనసాదృశ్యమాత్రవ్యావృత్త్యర్థం స్వరూపం దర్శయతి (యద్విషయమితి) ఉక్తార్థం పదమనువదతి (సుపర్ణ ఇతి) భూత్వేత్యస్యార్థమాహ (పక్షేతి) ననుచిత్యాగ్నిరఙ్గాద్బహిరశ్వమేధయాజినం గృహీత్వా స్వయమేవ గచ్ఛతు- కిమితి తాన్వాయవే ప్రయచ్ఛతి-తత్రాహ (మూర్తత్వాదితి) ఆత్మనః-చిత్యస్యాగ్నేరితి యావత్. తత్రైతచ్చ తద్వాహ్నాదశోక్తిః. ఇతి - యథోక్తం వాయవే ప్రదానమితి శేషః. ఆఖ్యాయికాసమాప్తావితి శబ్దః పరిలోపరితం క్షీయతే యేన స పరిక్షిత్- అశ్వమేధః. తద్యాజినః పారిక్షితాః. తేషాం గతిం- వాయుమితి సమ్బన్ధః. మునివచనేవ గ్రమానేకథమాఖ్యాయికాసమాప్తిః- తత్రాహ (సమాప్తేతి) వాయుప్రశంసాయాం హేతుమాహ (యస్మాదితి) కిం పునర్యథోక్తవాయుతత్త్వవిజ్ఞానే ఫలం-తదాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— (స హోవాచ) సః- యాజ్ఞవల్క్యః ఉవాచ హ ఉత్తరం. కిమితి. (ఉవాచ వై స సోఽగచ్ఛన్ వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) యత్ర- యస్మిఁల్లోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి- తత్- తం లోకం తే- పారిక్షితా అగచ్ఛన్నితి సః- గన్ధర్వః యుష్మభ్యమువాచ వై స్మ-ఉక్తవాన్ కిలేత్యర్థః. ఏవముత్తరే దత్తే యాజ్ఞవల్క్యం పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛ (క్వ న్వశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) అశ్వమేధయాజినః కం లోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః ఏవం పునః పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తు ఏతస్యైవ ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే ఏషాం లోకానామన్తాన్ పృచ్ఛామేతి ప్రథమప్రశ్నస్య ప్రతివచనమన్తరేణాయం న శామ్యతీతి మత్వా ప్రథమప్రశ్నస్యాస్య చోత్తరమాహ (ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోక ఇత్యాదినా) దేవరథః-

ఉ.— అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యోఽపానేనాపానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో వ్యానేన వ్యానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో య ఉదానేనోదానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః॥ ౧

సూర్యరథః. తస్య గత్యా అహ్నా యావద్దేశపరిమాణం పరిచ్ఛిద్యతే - తద్దేవరథాహ్న్యం. ద్వాత్రింశద్గుణితదేవరథాహ్న్యదేశపరిమితో౽యం లోకః - లోకాలోకగిరిపరివృతదేశ ఇత్యర్థః. ద్వాత్రింశతం - ద్వాత్రింశదిత్యర్థః. (తం సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యేతి) తం - లోకాలోకవృతం లోకం సమన్తం - సమన్తతః ద్విగుణా పృథివీ పర్యేతి. (తాం సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి) తాం - మహాపృథివీం సమన్తాద్ద్విగుణః సముద్రః పర్యేతి - యం ఘనోదకమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాశ్వమేధలోకమార్గవివరపరిమాణముచ్యతే (తద్యావతీ క్షురస్య ధారేత్యాది) క్షురస్య ధారా యావతీ - యావదతిసూక్ష్మపరిమాణా. మక్షికాయాః పత్రం - పత్రం ఘునేన యావత్పరిమాణమతిసూక్ష్మం, తావానిత్యర్థః. తత్ - తత్రాణ్డకటాహే క్షురధారయా మక్షికాపత్రేణ వా సదృశః అన్తరేణాకాశః - మధ్యే రన్ధ్రమిత్యర్థః. తత్ర సూక్ష్మరన్ధ్రమార్గే పారిక్షితానాం గతిప్రకారమాహ (తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛదితి) తాన్ - పారిక్షితానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా - సమీచీనవాహనం భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్ - దత్తవానిత్యర్థః. కంచిత్ప్రదేశమిన్ద్ర ఏవోఢ్వా తానసన్తరం వాయవే దత్తవానిత్యర్థః. (తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయదిత్యాది) వాయుస్తు తాన్పారిక్షితాన్ ఆత్మని ధిత్వా - ఆత్మని - స్వశరీరే స్థాపయిత్వా యత్ర - బ్రహ్మలోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి - తత్రాగమయదిత్యర్థః. తతశ్చేన్ద్రస్యాపి ప్రవేశాయోగ్యరన్ధ్రమార్గద్వారా వాయుః పారిక్షితాంశ్చతుర్ముఖలోకమగమయదిత్యర్థః. ఏవం యాజ్ఞవల్క్య ఉక్త్వా స్వోక్తస్య సంవాదం దర్శయతి (ఏవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశంసేతి) ఏవమేవ ఖలు సః - భవద్భిః పృష్టో గన్ధర్వః వాయుమేవ స్తుతవానిత్యర్థః. ఇవశబ్ద ఏవార్థః. వైశబ్దః కిలార్థే. (తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుః సమష్టిరితి) తస్మాత్ గన్ధర్వేణ స్తుతత్వాత్ స వాయుః సమష్ట్యాత్మకాపఞ్చీకృతభూతవ్యష్ట్యాత్మకబ్రహ్మలోకతదధస్తనలోకసఞ్చారితయా సూత్రాత్మప్రాణరూపేణ సర్వనిర్వాహకతయా వ్యష్టిసమష్టిరూప ఇత్యర్థః. వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మతయా వాయుచిన్తనస్య ఫలమాహ (అప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి) యో వేద - స పునరపమృత్యుం జయతీతి స్పష్టః. (తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ) పుణ్యపాపప్రయుక్తైర్గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతః పునః పునర్గ్రహాతిగ్రహం త్యజన్నుపాదదత్సంసరతీత్యుక్తం. పుణ్యస్య చ పర ఉత్కర్షో వ్యాఖ్యాతో వ్యాకృతవిషయః సమష్టివ్యష్టిరూపద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తిః. యస్తు గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతః సంసరతి - సోఽస్తి - నాస్తి, - అస్తి చేత్ కింలక్షణ, ఇత్యాత్మన ఏవం వివేకావగమాయోషస్తప్రశ్న ఆరభ్యతే. తస్య చ నిరుపాధిస్వరూపస్య క్రియాకారకవినిర్ముక్తస్వభావస్యాధిగమాద్యథోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యత ఇతి సప్రయోజనకాత్. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు ప్రసిద్ధః. అథ హ ఏనం - ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యముషస్తః - నామతః. చక్రస్యాపత్యం చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ. యద్బ్రహ్మ సాక్షాత్ - అవ్యవహితం కేనచిద్ద్రష్టుః. అపరోక్షాత్ - అగౌణం. న శ్రోత్రబ్రహ్మవత్. కిం తత్. (య ఆత్మా) ఆత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మోచ్యతే - తత్రాత్మశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. సర్వస్యాభ్యన్తరః - సర్వాన్తరః. యదేవంశబ్దాభ్యాం ప్రసిద్ధ ఆత్మా బ్రహ్మేతి. తం - ఆత్మానం మే - మహ్యం వ్యాచక్ష్వేతి - విస్పష్టం శృఙ్గగృహీత్వా యథా గాం దర్శయతి - తథా ఆచక్ష్వ. సోఽయమిత్యేవం కథయస్వేత్యర్థః. ఏవముక్తః ప్రత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః - ఏష తే - తవ ఆత్మా సర్వాన్తరః - సర్వస్యాభ్యన్తరః. సర్వవిశేషణోపలక్షణార్థం సర్వాన్తరగ్రహణం. యత్సాక్షాత్ - అవ్యవహితం అపరోక్షాత్ - అగౌణం బ్రహ్మ - బృహత్తమమాత్మా - సర్వస్యాభ్యన్తరః. ఏతైర్గుణైః సమస్తైర్యుక్త ఏషః. కోఽసౌ. తవాత్మా - యోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్తవ - యేనాత్మనాత్మవాన్ - స ఏష తవాత్మా. తవ - కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేత్యర్థః. తత్ర పిణ్డః, తస్యాభ్యన్తరే లిఙ్గాత్మా కరణసఙ్ఘాతః, తృతీయో యశ్చ సన్దిహ్యమానః, - తేషు కతమో మమ - మమాత్మా సర్వాన్తరస్త్వయా వివక్షితః. ఇత్యుక్త ఇతర ఆహ - యః ప్రాణేన - ముఖనాసికాసఞ్చారిణా ప్రాణితి - ప్రాణచేష్టాం కరోతి. యేన ప్రాణః ప్రణీయత ఇత్యర్థః. స తే - తవ కార్యకరణస్యాత్మా విజ్ఞానమయః. సమానమన్యత్. యోఽపానేనాపానితి. వ్యానేన వ్యానితీతి - ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. సర్వాః కార్యకరణసఙ్ఘాతగతాః ప్రాణాదిచేష్టా దారుయన్త్రస్యేవ యేన క్రియన్తే. న హి చేతనావదనధిష్ఠితస్య దారుయన్త్రస్యేవ ప్రాణాదిచేష్టా విద్యన్తే - తస్మాద్విజ్ఞానమయేనాధిష్ఠితం విలక్షణేన దారుయన్త్రవత్ప్రాణాదిచేష్టాం ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్సోఽస్తి కార్యకరణసఙ్ఘాతవిలక్షణః - యశ్చేష్టయతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తస్యాపునరుక్తమర్థం వక్తుమార్తభాగప్రశ్నవృత్తం కీర్తయతి (పుణ్యేతి) భుజ్యుప్రశ్నాన్తే సిద్ధమర్థమనుద్రవతి (పుణ్యస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతం - జగద్ధిరణ్యగర్భాత్మకం. తద్విషయముత్కర్షం విశినష్టి (సమష్టీతి) కథం యథోక్తోత్కర్షస్య పుణ్యకర్మఫలత్వం - తత్రాహ (ద్వైతేతి) సమ్ప్రత్యనన్తరబ్రాహ్మణస్య విషయం దర్శయతి (యస్త్వితి) మాధ్యమికానామన్యేషాం చాద్యో వివాదః. కింలక్షణః - దేహాదీనామన్యతమః - తేభ్యో విలక్షణో వేతి యావత్. ఇత్యేవం విమృశ్యాత్మనో దేహాదిభ్యో వివేకేనాధిగమాయ

ఉ.— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణోయథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇత్యేవమేవైతద్వ్యపదిష్టంభవతియదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయ ఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేత్యేషతఆత్మాస

దంబ్రాహ్మణమిత్యాహ (ఇత్యాత్మన ఇతి) వివేకాద్యగమ్యభేదజ్ఞానత్వేనానర్థకరత్వమాశఙ్క్యకహోళప్రశ్నతాత్పర్యంసఙ్గృహ్ణాతి (తస్యచేతి) బ్రాహ్మణసమ్బన్ధముక్త్వాఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికేతి) విద్యాస్తుత్యర్థా సుఖావబోధార్థాచాఖ్యాయికేత్యర్థః. భుజ్యుప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సమ్బోధనమభిముఖీకరణార్థం. ద్రష్టురవ్యవహితమిత్యుక్తేఘటాదివదవ్యవధానంగౌణమితిశఙ్క్యతే (యదితి) తన్నిరాకర్తుమపరోక్షాదిత్యుక్తం. ముఖ్యమేవద్రష్టురవ్యవహితంస్వరూపంబ్రహ్మ- తథాచద్రష్ట్రధీనసిద్ధిత్వాభావాత్స్వతోఽపరోక్షమిత్యర్థః. *శ్రోత్రంబ్రహ్మ *మనోబ్రహ్మేత్యాదియథాగౌణం - నతథాగౌణంద్రష్టురవ్యవహితంబ్రహ్మ- అద్వితీయత్వాదిత్యాహ (నశ్రోత్రేతి) ఉక్తమవ్యవధానమాకాఙ్క్షాద్వారాఽనన్తరవాక్యేనసాధయతి (కింతదిత్యాదినా) తస్యపరిచ్ఛిన్నత్వశఙ్కాంవారయతి (సర్వస్యేతి) సర్వనామభ్యాంప్రత్యగ్బ్రహ్మవిశేష్యంసమర్ప్యతే- ఇతరైస్తుశబ్దైర్విశేషణానీతివిభాగమభిప్రేత్యాహ (యద్యశ్శబ్దాభ్యామితి) ఇతిరుచ్యతేఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ఇతిశబ్దోద్వితీయఃప్రశ్నసమాప్త్యర్థః. తమేవప్రశ్నంవివృణోతి (విస్పష్టమితి) తదర్థవాక్యార్థాన్వయయోగ్యపృష్టితత్ప్రదర్శనార్థంప్రత్యుక్తిమవతారయతి (ఏవముక్తఇతి) సర్వాన్తరఇతివిశేషోక్త్యాప్రశ్నస్థవిశేషణాన్తరాణామనాస్థామాశఙ్క్యాహ (సర్వవిశేషణేతి) ఏషసర్వాన్తరఇతిభాగస్యార్థంవివృణోతి (యదితి) ఏషశ్శబ్దార్థంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కోసావితి) ఆత్మశబ్దార్థంవివృణోతి (యోఽయమితి) యోనేత్యత్రసశబ్దోద్రష్టవ్యః. ఉక్తస్యార్థంస్పష్టయతి (తవేతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్యప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) సర్వాన్తరస్సవాత్మేత్యుక్తేసతీతియావత్. తృతీయః - సాక్షిమాత్రం. ప్రణీయతే- ప్రాణనవిశిష్టఃక్రియతఇతియావత్. కథమేతావతాసన్దేహోఽపాకృతఇత్యాశఙ్క్యవివక్షితమనుమానంవక్తుంవ్యాప్తిమాహ (సర్వాఇతి) యాఖల్వచేతనప్రవృత్తిః- సాచేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - యథారథాదిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యోనక్రియతే- సోఽస్తీతిసమ్బన్ధః. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యంపరిహరతి (నహీతి) సమ్ప్రత్యనుమానమారచయతి (తస్మాదితి) విమతాచేష్టాచేతనాధిష్ఠానపూర్వికా- అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్- రథాదిచేష్టావదిత్యర్థః. ప్రతిపద్యతే - ప్రాణాదీతిశేషః. అనుమానఫలమాహ (తస్మాత్సోఽస్తీతి) చేష్టయతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతమితిశేషః. ౧

రం.— ఏవమస్యయాజ్ఞవల్క్యస్యకర్మకాణ్డే అవిచాల్యంవైదుష్యంమత్వాజనకసభికాఃబ్రాహ్మణాఃబ్రహ్మకాణ్డేనాఅస్యాప్రతిభాంసమ్పాదయిష్యామఇతిమన్యమానాఃప్రష్టుంప్రావర్తన్త. తదేవాహ (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణఃపప్రచ్ఛేత్యాదినా) నామ్నాఉషస్తః. చక్రస్యగోత్రాపత్యం. *నడాదిభ్యఃఫక్. చాక్రాయణః. శిష్టంస్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేతి) అపరోక్షాత్ - అపరోక్షమిత్యర్థః. * సుపాంసులుగిత్యాదినాఆడాదేశః. అపరోక్షత్వంనామసర్వదేశకాలసన్నిహితత్వం. దేశకాలసన్నికర్షాహ్యపరోక్ష్యదర్శనాత్. యదపరోక్షంసాక్షాత్ బ్రహ్మ- అవ్యవధానేనబ్రహ్మ. అగౌణం. ముఖ్యంబ్రహ్మేతియావత్. సర్వాన్తరఆత్మాచ * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యఇత్యాదినాదర్శనాదికర్మత్వేనోక్తశ్చయః. తాదృశంవస్తుమేవ్యాచక్ష్వేతిప్రశ్నః. వ్యాచక్ష్వ - ప్రదర్శయేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర *నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేరితిద్రష్టవ్యత్వాదేరన్యత్రనిషేధాద్ద్రష్టవ్యత్వాదికమపిప్రశ్నవిషయఇతిద్రష్టవ్యం. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (ఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఇతి) తేయఆత్మా - సఏవసర్వాన్తరఇత్యర్థః. పృచ్ఛత్యుషస్తః (కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరఇతి) యదుక్తంతేఆత్మాసర్వాన్తరఇతి- తదస్తు. కింతుకతమఆత్మాసర్వాన్తరఇతితవాభిప్రాయఇతినజానే. కిందేహేన్ద్రియప్రాణజీవాదిషుకశ్చిత్స్మేఆత్మాసర్వాన్తరః- ఉతతతోఽన్యఇత్యర్థః. యద్యపితేఆత్మేతివ్యతిరేకనిర్దేశేనప్రత్యక్షదృష్టాభిముఖశరీరవ్యతిరేకస్సిధ్యతి - తథాపీన్ద్రియాద్యన్యత్వమత్వసన్దేహోనాపాకృతఇతిభావః. అత్రయాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (యఃప్రాణేనప్రాణితిసతఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యాది) అత్రఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యత్రఉక్తఇతిశేషః. ప్రాణితీత్యానితివ్యానితీత్యాదౌ * రుదశ్చపఞ్చభ్యఇతీట్. ప్రాణాదిభిఃప్రాణనాదివ్యాపారకర్తాయః - సతేఆత్మా. సఏవసర్వాన్తరఆత్మేత్యర్థః. అత్రప్రాణేనేత్యాదినాప్రాణస్యకరణత్వనిర్దేశాత్ప్రాణవ్యతిరేకస్సిద్ధః. సుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియోపరతావపిప్రాణనాదివ్యాపారదర్శనాత్ తద్వ్యతిరేకోఽపిసిద్ధః. సుషుప్తౌజీవస్యాప్యుపరతవ్యాపారతయాప్రాణేనప్రాణితృత్వాభావాత్తద్వ్యతిరేకోఽపిసిధ్యతీత్యాశయః. ౧

శం.— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణః. యథాకశ్చిదన్యథాప్రతిజ్ఞాయపూర్వంపునర్విప్రతిపన్నోబ్రూయాదన్యథాఅసౌగౌరసావశ్వః- యశ్చలతిధావతీతివా. పూర్వంప్రత్యక్షందర్శయామీతిప్రతిజ్ఞాయపశ్చాచ్చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి- ఏవమేవైతద్బ్రహ్మప్రాణనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిష్టంభవతిత్వయా. కింబహునా- త్యక్త్వాగోతృష్ణానిమిత్తంవ్యాజంయదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరః,- తంమేవ్యాచక్ష్వేతి. ఇతరఆహ- యథామయాప్రథమంప్రతిజ్ఞాతస్తవాత్మాఏవంలక్షణఇతి- తాంప్రతిజ్ఞామనువర్తఏవ. తత్తథైవ- యథోక్తంమయా. యత్పునరుక్తంతమాత్మానంఘటాదివద్విషయీకుర్వితి- తదశక్యత్వాన్నక్రియతే. కస్మాత్పునస్తదశక్యమితి. ఆహ- వస్తుస్వాభావ్యాత్. కింపునస్తద్వస్తుస్వాభావ్యం. దృష్ట్యాదికర్తృత్వం. దృష్టేర్ద్రష్టాహ్యాత్మా. దృష్టిరితిద్వివిధాభవతి- లౌకికీపారమార్థికీచేతి. తత్రలౌకికీ - చక్షుస్సంయుక్తాన్తఃకరణవృత్తిః.

ర్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారꣳ శృణుయా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః । ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

సాక్షిక్రియయా ఇతి జాయతే నశ్యతి చ. యా త్వాత్మనో దృష్టిరగ్న్యుష్ణప్రకాశాదివత్ - సా చ ద్రష్టుః స్వరూపత్వాన్న జాయతే న నశ్యతి చ. సా క్రియమాణయోపాధిభూతయా సంసృష్టేవ వ్యపదిశ్యతే ద్రష్టేతి, భేదవచ్చ ద్రష్టుర్దృష్టిరితి, చ. యా సా లౌకికీ దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారోపరక్తా జాయమానైవ నిత్యయా ఆత్మదృష్ట్యా సంసృష్టేవ తత్ప్రతిచ్ఛాయా- తయా వ్యాప్తైవ జాయతే, తథా వినశ్యతి, చ. తేనోపచర్యతే ద్రష్టా సదా పశ్యన్నపి పశ్యతి న పశ్యతీతి చేతి. న తు పునర్ద్రష్టుర్దృష్టేః కదాచిదప్యన్యథాత్వం- తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి చ. తమిమమర్థమాహ- లౌకిక్యా దృష్టేః కర్మభూతాయాః ద్రష్టారం- స్వకీయయా నిత్యయా దృష్ట్యా వ్యాప్తారం న పశ్యేః. యా సా లౌకికీ దృష్టిః కర్మభూతా - సా రూపోపరక్తా రూపాభివ్యఞ్జికా నాత్మానం స్వాత్మనో వ్యాప్తారం తు తేః- మనో వృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం ప్రత్యఙ్ఙ్వ్యాప్నోతి - తస్మా త్తం ప్రత్యగాత్మానం దృష్టేర్ద్రష్టారం న పశ్యేః తథా శ్రుతేః శ్రోతారం న శృణుయాః తథా మతేః- మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం న మన్వీథాః. తథా విజ్ఞాతేః- కేవలాయా బుద్ధివృత్తేర్వ్యాప్తారం న విజానీయాః ఏష వస్తునః స్వభావః- అతో నైవ దర్శయితుం శక్యతే గవాదివత్. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాక్షరాణ్యన్యథా వ్యాచక్షతే కేచిత్- న దృష్టేర్ద్రష్టారం - దృష్టేః కర్తారం. దృష్టిభేదముక్త్వా దృష్టిమాత్రస్య కర్తారం న పశ్యేరితి. దృష్టేరితి కర్మణి షష్ఠీ. సా దృష్టిః క్రియమాణా ఘటవత్కర్మ భవతి. ద్రష్టారమితి తృజన్తేన న కర్తృత్వం విషక్తృత్వమాహ... [illegible]

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రశ్న ప్రతివచనరూపార్థ... [illegible] (న హోవాచైవ) దృష్టాన్తమేవాహ (అసావిత్యాదినా) ప్రత్య... [illegible] (యథేతి) ... (తస్మాదితి) ... (దృష్టేరితి) ... (కిం పునస్తదితి) ... (యథేతి) ... (సాక్షిక్రియమాణయోరితి) ... (యాసావితి) యాట...

ముఖ్యవిశేషణాలౌకికీదృష్టిః- అస్తాతత్ప్రతిచ్ఛాయమేతిసమ్బన్ధః. తయా-తత్ప్రతిచ్ఛాయయాఽవ్యాప్తైవేతియావత్. కిమిత్యౌపచారికోవ్యపదేశః- ముఖ్యస్యైకస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) దృష్టేర్వస్తుతోనవిక్రియావత్త్వమిత్యత్రవాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తార్థేనదృష్టేరిత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తమిమమిత్యాదినా) ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (యోఽసావితి) నదృష్టేరిత్యాదివాక్యార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి (తథేతి) ఉక్తంవస్తుస్వాభావ్యముపసంహృత్యఫలితమాహ (ఏషఇతి) నదృష్టేరిత్యత్రస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (నదృష్టేరితి) కథమక్షరాణామన్యథావ్యాఖ్యేత్యాశఙ్క్యచటిష్టమక్షరార్థమాహ (నదృష్టేరితి) ఇతిశబ్దోవ్యాచక్షతఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ఏవంవ్యాకుర్వతామభిప్రాయమాహ (దృష్టేరితి) కర్మణిషష్ఠీమేవస్ఫుటయతి (సాదృష్టిరితి) షష్ఠీంవ్యాఖ్యాయతతోద్వితీయాంవ్యాచష్టే (ద్రష్టారమితీతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ఉక్తాంపరకీయవ్యాఖ్యాందూషయతి (తత్రేతి) దృష్టికర్తృత్వనివిష్టయాంశ్రుజనైనైవతత్సిద్ధేఃషష్ఠీనిరర్థికేత్యర్థః. కథంపునస్తాంవ్యాఖ్యాతారోయథోక్తదోషంనపశ్యన్తి - తత్రాహ (పశ్యతాంచేతి) షష్ఠ్యైవైరర్థక్యంప్రాగుక్తమాకాఙ్క్షాద్వారాసమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) కియత్తర్హీహోద్యతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతి) తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) క్రియాంధాత్వర్థః - కర్త్రాప్రత్యయార్థః. తథాచైకైకస్మిన్నేవపదేనోభయలాభాత్పృథక్క్రియాగ్రహణమనర్థకమిత్యర్థః దృష్టేరిత్యస్యానర్థకత్వంద్రష్టాన్తేనసాధయతి (గన్తారమిత్యాదినా) అర్థవాదత్వేనతత్పదముపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విధిశేషత్వాభావా, దస్మదుక్తనీత్యాచార్థవత్త్వసమ్భవాదిత్యర్థః. అథపరపక్షేనిరర్థకమేవైదంపదంప్రమాదాత్ప్రతిపతమితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) సర్వేషాం-కాణ్వమాధ్యన్దినానామితియావత్. కథంతర్హీదంపదమనర్థకమితిపరేషాంప్రతీతిః-తత్రాహ(తస్మాదితి)కథంపునరర్థవత్తామపిదృశేర్ద్విరుపాదానమనుపపద్యతే-తత్రాహ (యథాత్వితి) ప్రదర్శయితవ్యపదాదుపరిష్టాదితిశబ్దోద్రష్టవ్యః. కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన-సాక్షిసాక్ష్యసమర్పకత్వేనేతియావత్. తత్సమర్పణమపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (ఆత్మేతి) దృష్ట్యాదిసాక్ష్యాత్మానతద్విషయఇతితత్స్వరూపనిశ్చయార్థంసాక్ష్యాదిసమర్పణమిత్యర్థః. ఆత్మానిత్యదృష్టిస్వభావోనదృశ్యాయాదృష్టేర్విషయఇత్యేషచేన్నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యార్థః- తదా « నహీత్యాదినా ఽస్యైకవాక్యత్వంసిధ్యతి- తస్మాద్యథోక్తార్థత్వమేవనదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యేత్యాహ (నహీతి) ఆత్మాకూటస్థదృష్టిరిత్యత్రతలవకారశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) తస్యకూటస్థదృష్టిత్వేహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) తమేవన్యాయంవిశదయతి (ఏవమేవేతి) విపక్షేదోషమాహ (విక్రియావత్త్వేతి) ఇతిశ్చాత్మనోనాస్తివిక్రియావత్త్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యథా - విక్రియావత్త్వేసతీతియావత్. అవిక్రియత్వేఽపిశ్రుత్యక్షరాణ్యనుపపన్నానీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) నతేషాంవిరోధః - దృష్టంశ్రుత్యాదికర్తృత్వమనుసృత్యప్రవృత్తేర్లౌకికైవాక్యైస్తదర్థానువాదిత్వాదుక్తశ్రుత్యక్షరాణాంస్వార్థేప్రామాణ్యాభావాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) నదృష్టేరిత్యాదీన్యపితర్హిశ్రుత్యక్షరాణినస్వార్థేప్రమాణానీత్యాశఙ్క్యాహ (నదృష్టేరితి) అనోర్వాఽర్థః-దృష్ట్యాదికర్తా. యథోక్తార్థః - దృష్ట్యాదిసాక్షీ. ద్రష్ట్రపదస్యసాక్షివిషయత్వేసిద్ధేదృష్టేరితిసాక్ష్యసమర్పణార్థవత్త్వోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్షాన్తరంనిరాకృత్యస్వపక్షముపపాద్యానన్తరంవాక్యంవిభజతే (ఏషఇతి) అనన్తరమితివిశేషణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదేవేతి) ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౫.— (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణఇతి) జీవవ్యతిరేకోనోక్తఇతిమత్వాఽఽశయమవిద్వానుషస్తఃపునరాహేత్యర్థః. కిమితి. (యథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వ ఇత్యేవమేవైతద్వ్యపదిష్టంభవతీత్యాది) యథాహిగాంప్రదర్శ్యాసౌగౌరసావశ్వఇతిగవ్యశ్వే భేదోపదేశోయథావిరుద్ధః- ఏవమేవయత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేతిమామకప్రశ్నేఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఃయఃప్రాణేనప్రాణితీతిప్రాణనాదికర్తృత్వాత్మనోజీవస్యసర్వాన్తరత్వకథనంవిరుద్ధవచనమేవ - జీవస్యాణుత్వేనప్రతిదేహంభిన్నత్వేనచ సర్వాన్తరత్వాసమ్భవాత్. విబ్రూయాత్ - విరుద్ధంబ్రూయాదిత్యర్థః. అతఃకతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరః-సత్వావదవిరుద్ధతయావక్తవ్యఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేర్నశ్రుతేశ్శ్రోతారంశృణుయా ఇత్యాది) అత్రదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదిఃసాకంపచతీతివన్నిర్దేశః. ద్రష్టారం - కర్తారమిత్యర్థః. ఏవంశ్రోతారమిత్యాదావపి. తేనద్రష్టృత్వాదేఃకాల్పనికత్వనివృత్తిః. తథాచదర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానానాంయఃకర్తాజీవః-సనద్రష్టవ్యోశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యః. దర్శనాదికర్తుర్జీవాదన్యఏవదర్శనాదికర్మభూతస్సర్వాన్తరఆత్మా. ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాంకర్తారంజీవంప్రాణనాదికర్తృత్వేననపశ్యేః - నమన్వీథాఇత్యాదిర్వాక్యార్థః (ఏషతఆత్మేత్యాది) తఆత్మేతిమయోక్తఏషఏవ. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతఃఏషతఆత్మేతిమదుక్తాత్పరమాత్మనఃఅన్యత్ - వ్యతిరిక్తంత్వదభిమతంప్రాణాదికప్రాణితృత్వాదిమజ్జీవజాతమార్తం- దుఃఖీత్యర్థః. అతస్సనపరమాత్మేతిభావః. అతఏవనిత్యముక్తానాంకదాప్యస్పృష్టదుఃఖత్వాత్ అతోఽన్యదార్తమిత్యుక్తిఃకథమితిశఙ్కాప్రత్యుక్తా - తేషామిహాప్రసక్తత్వాత్, అన్యశబ్దస్యసన్నిహితప్రాణితృత్వాదిమత్సంసారిజీవపరత్వాత్,, యద్వా-ఆర్తం- జీవాఖ్యంత్వదభీష్టంననిర్వికారంవస్తు. తస్యకర్మకృతస్వభావవికారవత్త్వాదితిభావః. (తతోహోషస్తశ్చాక్రాయణఉపరరామేతి) పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— ¶ అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః । కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి ॥ ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయ । అథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః । తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః స బ్రాహ్మణః కేన స్యాద్యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవాతోఽన్యదార్తం తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ ॥ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

శం. — అనన్తరం చ సప్రయోజకముక్తం. యస్మిన్ - తస్యాత్మనోఽస్తిత్వమధిగతం వ్యతిరిక్తత్వం, చ. తస్యేదానీం బన్ధమోక్షసాధనం ససంన్యాసమాత్మజ్ఞానం వక్తవ్యమితి కహోళప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ హ ఏనం కహోళః-నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం-కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః,-తం మే వ్యాచక్ష్వేతి-యం విదిత్వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే,. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- ఏష తే-తవాత్మా. కిముషస్తకహోళాభ్యామేక ఆత్మా పృష్టః-కిం వా భిన్నావాత్మానౌ తుల్యలక్షణావితి. భిన్నావితి యుక్తం- ప్రశ్నయోః పునరుక్తత్వోపపత్తేః. యది హ్యేక ఆత్మా ఉషస్తకహోళప్రశ్నయోర్వివక్షితః - తత్రైకేనైవ ప్రశ్నేనాధిగతత్వాత్తద్విషయో ద్వితీయః ప్రశ్నోఽనర్థకః స్యాత్. న చార్థవాదరూపత్వం వాక్యస్య. తస్మాద్భిన్నావేతావాత్మానౌ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మాఖ్యావితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. తన్న- తవేతి ప్రతిజ్ఞానాత్. ఏష త ఆత్మేతి హి ప్రతివచనే ప్రతిజ్ఞాతం. న హ్యేకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య ద్వావాత్మానావుపపద్యేతే - ఏకో హి కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏకేనాత్మనాత్మవాన్. న చోషస్తస్యాన్యః-కహోళస్యాన్యో జాతితో భిన్న ఆత్మా భవతి- ద్వయోరగౌణత్వాత్మత్వసర్వాన్తరత్వానుపపత్తేః. యద్యేకమగౌణం బ్రహ్మ ద్వయోః-ఇతరేణావశ్యం గౌణేన భవితవ్యం. తథాత్మత్వం సర్వాన్తరత్వం చ- విరుద్ధత్వాత్పదార్థానాం. యద్యేకం సర్వాన్తరం బ్రహ్మాత్మా ముఖ్యః- ఇతరేణాసర్వాన్తరేణానాత్మనాఽముఖ్యేనావశ్యం భవితవ్యం. తస్మాదేకస్యైవ ద్విః శ్రవణం విశేషవివక్షయా. యత్తు పూర్వోక్తేన సమానం ద్వితీయే ప్రశ్నాన్తరే ఉక్తం- తావన్మాత్రం పూర్వస్యైవానువాదః- తస్యైవానుక్తః కశ్చిద్విశేషో వక్తవ్య ఇతి. కః పునరసౌ విశేష ఇతి. ఉచ్యతే-పూర్వస్మిన్ప్రశ్నే అస్తి వ్యతిరిక్త ఆత్మా- యస్యాయం ప్రయోజకో బన్ధ ఉక్త ఇతి- ద్వితీయే తు తస్యైవాత్మనోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వం విశేష ఉచ్యతే- యద్విశేషపరిజ్ఞానాత్సంన్యాససహితాత్పూర్వోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే. తస్మాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోరేక ఆత్మేత్యేవమన్తయోస్తుల్యార్థత్వైవ. నను కథమేకస్యైవాత్మనోఽశనాయాద్యతీతత్వం బద్ధత్వం చేతి విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వమితి న-పరిహృతత్వాత్. నామరూపవికారకార్యకరణలక్షణసఙ్ఘాతోపాధిభేదసమ్పర్కజనితభ్రాన్తిమాత్రం హి సంసారిత్వమిత్యసకృదవోచామ, విరుద్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానప్రసఙ్గేన, చ. యథా రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః సర్పరజతమలినా భవన్తి పరాధ్యారోపితధర్మవిశిష్టాః- స్వతశ్చ కేవలా ఏవ రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః- న చైవం విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వే పదార్థానాం కశ్చన విరోధః నామరూపోపాధ్యస్తిత్వే ॥ ఏకమేవాద్వితీయం ॥ నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేతి శ్రుతయో విరుధ్యేరన్నితి చేన్న - సలిలఫేనదృష్టాన్తేన పరిహృతత్వాన్మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ. యదా తు పరమార్థదృష్ట్యా పరమాత్మతత్త్వాత్ శ్రుత్యనుసారిభిరన్యత్వేన నిరూప్యమాణే నామరూపే మృదాదివికారవద్వస్త్వన్తరే తత్త్వతో న స్తః సలిలఫేనఘటాదివికారవదేవ-తదా తదపేక్ష్య ॥ ఏకమేవాద్వితీయం ॥ నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాదిపరమార్థదర్శనగోచరత్వం ప్రతిపద్యతే. యదా తు స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా బ్రహ్మస్వరూపం రజ్జుశుక్తికాగగనస్వరూపవదేవ స్వేన రూపేణావధార్యమాణం కేనచిదస్పృష్టస్వభావమపి సన్నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిభ్యో వివేకేన నావధార్యతే, నామరూపోపాధిదృష్టిరేవ చ భవతి స్వాభావికీ,-తదా సర్వోఽయం వస్త్వన్తరాస్తిత్వవ్యవహారః. అస్తి చాయం భేదకృతో మిథ్యావ్యవహారః-యేషాం బ్రహ్మతత్త్వాదన్యత్వేన వస్తు విద్యతే, యేషాం చ నాస్తి,. పరమార్థవాదిభిస్తు శ్రుత్యనుసారేణ నిరూప్యమాణే వస్తుని కిం తత్త్వతోఽస్తి వస్తు-కిం వా నాస్తీతి- బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం సర్వసంవ్యవహారశూన్యమితి నిర్ధార్యతే. తేన న కశ్చిద్విరోధః. న హి పరమార్థావధారణనిష్ఠాయాం వస్త్వన్తరాస్తిత్వం ప్రతిపద్యామహే- ॥ ఏకమేవాద్వితీయం ॥ అనన్తరమబాహ్యమితి శ్రుతేః. న చ నామరూపవ్యవహారకాలే త్వవివేకినాం క్రియాకారకఫలాదిసంవ్యవహారో నాస్తీతి ప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్ జ్ఞానాజ్ఞానే అపేక్ష్య సర్వః సంవ్యవహారః శాస్త్రీయో లౌకికశ్చ- అతో న కాచన విరోధాశఙ్కా. సర్వవాదినామప్యపరిహార్యః పరమార్థసంవ్యవహారకృతో వ్యవహారః. తత్ర పరమార్థాత్మస్వరూపమపేక్ష్య ప్రశ్నః పునః- కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి. ప్రత్యాహేతరః (యోఽశనాయాపిపాసే) అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాయాపిపాసే యోఽత్యేతీతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. అవివేకిభిస్తలమలవదివ గగనం గమ్యమానమేవ తలమలే అత్యేతి-పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. తథామా

¶ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభే హ్యేతే ఈషణే ఏవేతి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

న్నైరశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మగమ్యమానమపిబుద్ధితోహంసిపాసితోహమితి- తదత్యేత్యేవ-పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. *నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యఇతిశ్రుతేః. అవిద్వల్లోకాధ్యారోపితదుఃఖేనేత్యర్థః. ప్రాణైకధర్మత్వాత్సమానకరణమశనాయాపిపాసయోః. (శోకంమోహం) శోక ఇతి- కామః. ఇష్టంవస్తూద్దిశ్యచిన్తయతోయదరమణం-తత్తృష్ణాభిభూతస్యకామబీజం. తేనహికామోదీప్యతే. మోహస్తువిపరీతప్రత్యయప్రభవోఽవివేకో భ్రమః-సచావిద్యాసర్వస్యానర్థస్యప్రసవబీజం. భిన్నకార్యత్వాత్తయోఃశోకమోహయోరసమానకరణం, తౌమనోధికరణౌ. తథాశరీరాధికరణౌజరాంమృత్యుంచాత్యేతి. జరేతి-కార్యకరణసఙ్ఘాతవిపరిణామోవలీపలితాదిలిఙ్గః. మృత్యురితి-తద్విచ్ఛేదోవిపరిణామావసానః. తౌజరామృత్యూశరీరాధికరణావత్యేతి. యేతేఽశనాయాదయః ప్రాణమనశ్శరీరాధికరణాః ప్రాణిష్వనవరతంవర్తమానాఅహోరాత్రాదివత్సముద్రోర్మివచ్చప్రాణిషుసంసారఇత్యుచ్యన్తే. యోహ్యేతేభ్యోనిత్యముక్తః స ఆత్మేతి-అన్యవహితోఽపరోక్షాత్-అగౌణఃసర్వాన్తరః-అస్మాద్బహ్మేతిస్వరూపపర్యన్తానాంభూతానాం-అశనాయాపిపాసాదిభిఃసంసారధర్మైఃసదాసస్పృశ్యతే-ఆకాశఇవఘనాదిమలైః. తమేతంవై- ఆత్మానంస్వంతత్త్వంవిదిత్వా-జ్ఞాత్వాఅయమహమస్మిపరంబ్రహ్మసదాసర్వసంసారవినిర్ముక్తంనిత్యతృప్తమితి. బ్రాహ్మణాః- బ్రాహ్మణానామేవాధికారోవ్యుత్థానే-అతోబ్రాహ్మణగ్రహణం. వ్యుత్థాయ- వైపరీత్యేనోత్థానంకృత్వా కుత ఇతి ఆహ- పుత్రైషణాయాః-పుత్రార్థైషణాపుత్రైషణా. పుత్రేణేమంలోకంజయేయమితిలోకజయసాధనంపుత్రంప్రతీచ్ఛా- ఏషణా-దారసంగ్రహః. దారసఙ్గ్రహమకృత్వేత్యర్థః. విత్తైషణాయాశ్చ-కర్మసాధనస్యగవాదేరుపాదానం-అనేనకర్మకృత్వాపితృలోకంజేష్యామీతి-విద్యాసంయుక్తేనవాదేవలోకం- కేవలయావాహిరణ్యగర్భాదివిద్యయాదైవేనవిత్తేనదేవలోకం. దైవాద్విత్తాత్ వ్యుత్థానమేవనాస్తీతికేచిత్- యస్మాత్తద్బలేనహికిలవ్యుత్థానమితి. తదసత్- *ఏతావాన్వైకామఇతిపఠితత్వాత్ ఏషణామధ్యేనైవసన్విత్తస్య హిరణ్యగర్భాదిదేవతావిషయైవవిద్యావిత్తేత్యుచ్యతే- దేవలోకహేతుత్వాత్. నహినిరుపాధికప్రజ్ఞానఘనవిషయాబ్రహ్మవిద్యాదేవలోకప్రాప్తిహేతుః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *ఆత్మాహ్యేషాంసభవతీతిశ్రుతేః. తద్బలేనహివ్యుత్థానం- ఏతంవైతమాత్మానంవిదిత్వేతివిశేషవచనాత్. తస్మాత్త్రిభ్యోప్యేతేభ్యోఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేభ్యఏషణావిషయేభ్యోవ్యుత్థాయ. ఏషణా- కామః. *ఏతావాన్వైకామఇతిశ్రుతేః. ఏతస్మింస్త్రివిధేఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేతృష్ణామకృత్వేత్యర్థః. సర్వాహిసాధనేచ్ఛాఫలేచ్ఛైవ- అతోవ్యాచష్టేశ్రుతిరేకైవైషణేతి. కథం. యాహ్యేవపుత్రైషణా- సావిత్తైషణా- అదృష్టఫలసాధనత్వతుల్యత్వాత్. యావిత్తైషణాకర్మభూతా- సాలోకైషణా- ఫలార్థైవసా. సర్వఃఫలార్థప్రయుక్తఏవహిసర్వంసాధనముపాదత్తే. అతఏకైవైషణా. లోకైషణాయాః-సాధనమన్తరేణనప్పాదయితుంనశక్యతఇతిసాధ్యసాధనభేదేనోభేహి- యస్మాదేతేఏషణేఏవభవతః-తస్మాద్బ్రహ్మవిదోనాస్తికర్మకర్మసాధనంవా. అతోయేఽతిక్రాన్తాఃబ్రాహ్మణాః- సర్వంకర్మకర్మసాధనంచసర్వందేవపితృమనుష్యనిమిత్తంయజ్ఞోపవీతాది. తేనహిదైవంపిత్ర్యంమానుషంచకర్మక్రియతే- *నివీతంమనుష్యాణామిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మాత్పూర్వేబ్రాహ్మణాబ్రహ్మవిదోవ్యుత్థాయకర్మభ్యఃకర్మసాధనేభ్యశ్చయజ్ఞోపవీతాదిభ్యఃపరమహంసపారివ్రాజ్యంప్రతిపద్యభిక్షాచర్యంచరన్తి. భిక్షార్థంచరణం- భిక్షాచర్యంచరన్తిత్యక్త్వాస్మార్తంలిఙ్గంకేవలమాశ్రమమాత్రశరణానాంజీవనసాధనంపారివ్రాజ్యవ్యఞ్జకం. *విద్వాన్ లిఙ్గవర్జితః *తస్మాదలిఙ్గోధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తాచారఇతిస్మృతిభ్యః, *అథపరివ్రాడ్వివర్ణవాసాముణ్డోఽపరిగ్రహఇత్యాదిశ్రుతేః, *సశిఖాన్కేశాన్నికృత్యవిసృజ్యయజ్ఞోపవీతమితి, చ. నను వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీతివర్తమానాపదేశాదర్థవాదోఽయం - నవిధాయకః ప్రత్యయఃకశ్చిచ్ఛ్రూయతేలిఙ్లోట్తవ్యానామన్యతమోపి. తస్మాదర్థవాదమాత్రేణశ్రుతిస్మృతివిహితానాంయజ్ఞోపవీతాదీనాంసాధనానాంనశక్యతేపరిత్యాగఃకారయితుం-*యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతయాజయేద్యజేతవా. పారివ్రాజ్యేతావదధ్యయనంవిహితం- *వేదసన్న్యసనాచ్ఛూద్రస్తస్మాద్వేదంనసన్న్యసేదితి. *స్వాధ్యాయఏవోత్సృజమానోవాచమిత్యత్రాపిప్రణవస్య. *బ్రహ్మణ్యుత్సృజ్య వేదనిత్యాచకౌటసాక్ష్యంసుహృద్వధః ఇత్యాదిబ్రహ్మోపాసనవిధానపర్యాలోచనాత్. *ఉపాసనేగురూణాంవృద్ధానామతిథీనాంహోమేజప్యకర్మణిభోజనేఆచమనేస్వాధ్యాయేచయజ్ఞోపవీతీస్యాదితిపరివ్రాజకధర్మేషుచగురూపాసనస్వాధ్యాయభోజనాచమనాదీనాంకర్మణాంశ్రుతిస్మృతిషుకర్తవ్యతయాచోదితత్వాత్ గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేనయజ్ఞోపవీతస్యవిహితత్వాత్తత్పరిత్యాగోనైవావగన్తుంశక్యతే. యద్యప్యేషణాభ్యోవ్యుత్థానంవిధీయతఏవ- తథాపిపుత్రాద్యేషణాభ్యస్తిసృభ్యఏవవ్యుత్థానం- నతుసర్వస్మాచ్ఛాస్త్రవిహితాత్కర్మణఃకర్మసాధనాచ్చవ్యుత్థానం. సర్వపరిత్యాగేచాశ్రుతంకృతంస్యాచ్ఛ్రుతంచయజ్ఞోపవీతాదిహాపితంస్యాత్,- తథాచమహానపరాధోవిహితాకరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తఃకృతఃస్యాత్. తస్మాద్యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గపరిత్యాగోఽన్ధపరమ్పరైవ. న- *యజ్ఞోపవీతంవేదాంశ్చసర్వంతద్వర్జయేద్యతిరితిశ్రుతేః. అపిచ- ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్సర్వస్యాఉపనిషదః. ఆత్మాద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇతిహిప్రస్తుతం- సచాత్మైవసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితఇత్యేవంవిజ్ఞేయఇతితావత్ప్రసిద్ధం. సర్వాహీయముపనిషదేవంపరేతివిభ్యన్తరశేషత్వంతావన్నాస్తి- అతోనార్థవాదః-ఆత్మజ్ఞానస్యకర్తవ్యత్వాత్. ఆత్మాచాశనాయాదిధర్మవాన్నభవతీతిసాధనఫలవిలక్షణోజ్ఞాతవ్యః. అతోవ్యతిరేకేణాత్మనోజ్ఞానమవిద్యా - *అన్యోసావన్యోహమస్మీతి నసవేద *మృత్యోఃసమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. క్రియాఫలంసాధనంచాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతాదాత్మనోన్యదవిద్యావిషయం- *యత్రహిద్వైతమివభవతి *అన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేద *అథయేన్యథాతోవిదురిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. నచవిద్యావిద్యేఏకస్యపురుషస్యసహభవతః- విరోధాత్- తమఃప్రకాశావివ. తస్మాదాత్మవిదోఽవిద్యావిషయోఽధికారోనద్రష్టవ్యఃక్రియాకారకఫలభేదరూపః- *మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతీత్యాదినిన్దితత్వాత్, సర్వక్రియాసాధనఫలానాంచావిద్యావిషయాణాంతద్విపరీతాత్మవిద్యయాహాతవ్యత్వేనేష్టత్వాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనానాంచ తద్విషయత్వాత్,. తస్మాదసాధనఫలస్వభావా

దాత్మనోఽన్యవిషయా ఏషణా ఏషణా- ఉభే హ్యేతే సాధనఫలే ఏషణే ఏవ భవతః. యజ్ఞోపవీతాదేస్తత్సాధ్యకర్మణాం చ సాధనత్వాత్, "ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి హేతువచనేనావధారణాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాత్ తత్సాధ్యేభ్యశ్చ కర్మభ్యోఽవిద్యావిషయత్వాత్ ఏషణారూపత్వాచ్చ జిహాసితవ్యరూపత్వాచ్చ వ్యుత్థానం విధిత్సితమేవ. నతు- ఉపనిషదః ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్ వ్యుత్థానశ్రుతిస్స్తుత్యర్థా - నవిధిః. న- విధిత్సితవిజ్ఞానేన సమానకర్తృత్వశ్రవణాత్. నహ్యకర్తవ్యేన కర్తవ్యస్య సమానకర్తృకత్వేన వేదే కదాచిదపి శ్రవణం సమ్భవతి. కర్తవ్యానామేవ హ్యభిషవహోమభక్షణానాం యథా శ్రవణం "అభిషుత్య హుత్వా భక్షయన్తీతి - తద్వదాత్మజ్ఞానైషణావ్యుత్థానభిక్షాచర్యాణాం కర్తవ్యానామేవ సమానకర్తృకత్వశ్రవణం భవేత్. అవిద్యావిషయత్వాదేషణాత్వాచ్చార్థప్రాప్తమేవాత్ర జ్ఞానవిధేరేవ యజ్ఞోపవీతాదిపరిత్యాగః- నతు విధాతవ్య ఇతి చేన్న - సుతరామాత్మజ్ఞానవిధిస్తావత్ విహితస్య సమానకర్తృకత్వశ్రవణేన వ్యుత్థానస్య విధిత్వోపపత్తేః. తథా భిక్షాచర్యస్య చ యత్ ప్రసక్తం వస్త్రమాత్రాపదేశాదర్థవాదమాత్రమితి - ఔదుమ్బరయూపాదివిధిసమానత్వాదదోషః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యనేన పారివ్రాజ్యం విధీయతే - పారివ్రాజ్యాశ్రమే చ యజ్ఞోపవీతాది సాధనాని విహితాని లిఙ్గం చ శ్రుతిభిః స్మృతిభిశ్చ - అత స్తద్వర్జయిత్వా అన్యస్మాద్వ్యుత్థానమేషణాత్వేపీతి చేన్న - విజ్ఞానసమానకర్తృకాత్పారివ్రాజ్యాదేషణావ్యుత్థానలక్షణాత్పారివ్రాజ్యాన్తరోపపత్తేః. యత్ప్రతిదేషణాభ్యో వ్యుత్థానలక్షణం పారివ్రాజ్యం - తదాత్మజ్ఞానాఙ్గం - ఆత్మజ్ఞానవిరోధ్యేషణాపరిత్యాగరూపత్వాత్, అవిద్యావిషయత్వాచ్చైషణాయాః. తద్వ్యతిరేకేణ చాస్త్యాశ్రమరూపం పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మలోకాదిఫలప్రాప్తిసాధనం- యద్విషయం యజ్ఞోపవీతాదిసాధనవిధానం లిఙ్గవిధానం చ. నత్వేషణారూపసాధనోపాదానస్యాశ్రమధర్మమాత్రే పారివ్రాజ్యాన్తరవిషయే సమ్భవతి సర్వోపనిషద్విహితస్యాత్మజ్ఞానస్య బాధనం యుక్తం. యజ్ఞోపవీతాద్యవిద్యావిషయైషణారూపసాధనోపాదిత్సాయాం చావశ్యమసాధనఫలరూపస్యాశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితస్యాహం బ్రహ్మాస్మీతి విజ్ఞానం బాధ్యతే. న చ తద్బాధనం- సర్వోపనిషదాం తదర్థపరత్వాత్. భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యేషణానాం గ్రాహయన్తీ శ్రుతిస్స్వయమేవ బాధత ఇతి చేత్. అథాపి స్యాత్- ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధాయ పునరేషణైకదేశం భిక్షాచర్యం గ్రాహయన్తీ తత్సమ్బద్ధమన్యదపి గ్రాహయతీతి చేన్న- భిక్షాచర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్. హుతశేషేతరకాలభక్షణవత్. శేషప్రతిపత్తికర్మత్వాదప్రయోజకం హి తత్. అసంస్కారకత్వాచ్చ. భక్షణం పురుషసంస్కారకమపి స్యాత్ - నతు భిక్షాచర్యం- నియమాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మవిదోఽనిష్టత్వాత్. నియమాదృష్టస్యేష్టత్వే కిం భిక్షాచర్యేణేతి చేన్న- అన్యసాధనాద్వ్యుత్థానస్య విహితత్వాత్. తథాపి కిం తేనేతి చేత్- యదిస్యాద్బాఢం-అభ్యుపగమ్యతే హి తత్. యాని పారివ్రాజ్యేఽభిహితాని వచనాని "యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీత" ఇత్యాదీని - తాన్యవిద్వత్పారివ్రాజ్యమాత్రవిషయాణీతి పరిహృతాని- ఇతరథాత్మజ్ఞానబాధః స్యాదిత్యవోచామ. "నిరాశిషమనారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిమ్। అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః" సర్వకర్మాపరిత్యాగపర్యయస్మృతిర్విదుషః. "నిర్వాసా లిఙ్గనివర్జిత స్త్రసాధనలిఙ్గోఽధర్మజ్ఞ ఇతి చ. తస్మాత్పరమహంసపారివ్రాజ్యమేవ వ్యుత్థానలక్షణం ప్రతిపద్యేతాత్మవిత్సర్వకర్మసాధనపరిత్యాగరూపమితి. యస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా ఏతమాత్మానమసాధనఫలస్వభావం విదిత్వా సర్వస్మాత్సాధనస్వరూపాదేషణాలక్షణాద్ వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తి స్మ- దృష్టాదృష్టార్థం కర్మ తత్సాధనం చ హిత్వా- తస్మాదద్యత్వేపి బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్పాణ్డిత్యం - పణ్డితభావం. ఏతదాత్మవిజ్ఞానం- పాణ్డిత్యం. తన్నిర్విద్య-నిశ్శేషం కృత్వా. ఆత్మవిజ్ఞానం నిరవశేషం కృత్వేత్యర్థః. ఆచార్యత ఆగమతశ్చ ఏషణాభ్యో వ్యుత్థాయ. ఏషణావ్యుత్థానావసాన ఏవ హి తత్పాణ్డిత్యం- ఏషణాతిరస్కారోద్భవత్వాదేషణాయా విరుద్ధత్వాత్. ఏషణామతిరస్కృత్య న హ్యాత్మవిషయస్య పాణ్డిత్యస్యోద్భవ ఇత్యాత్మజ్ఞానేనైవ విహితమేషణావ్యుత్థానం. ఆత్మజ్ఞానసమానకర్తృకత్వాప్రత్యయోపాదానలిఙ్గశ్రుత్యా దృఢీకృతం. తస్మాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ జ్ఞానబలభావేన - బాల్యేన తిష్ఠాసేత్- స్థాతుమిచ్ఛేత్. సాధనఫలాశ్రయణం హి బలమితరేషామనాత్మవిదాం-తద్బలం హిత్వా విద్యావత్సాధనఫలస్వరూపాత్మవిజ్ఞానమేవ బలం తద్భావమేవ కేవలమాశ్రయేత్. తదాశ్రయణే హి కరణాన్యేషణావిషయే ఏనం హన్తుం నోత్సహన్తే. జ్ఞానబలహీనం హి మూఢం దృష్టాదృష్టవిషయాయామేషణాయామేవైనం కరణాని నియోజయన్తి. బలం నామాత్మవిద్యయాఽశేషవిషయదృష్టితిరస్కరణం. అతస్తద్భావేన బాల్యేన తిష్ఠాసేత్. తథా "ఆత్మనా విన్దతే వీర్యమితి, శ్రుత్యన్తరాత్ "నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య ఇతి, చ. బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్య- నిశ్శేషం కృత్వాఽథ మననాన్మునిః- యోగీ భవతి ఏతావద్ధి బ్రాహ్మణేన కర్తవ్యం - యదుత సర్వానాత్మప్రత్యయతిరస్కారః. ఏతత్కృత్వా కృతకృత్యో యోగీ భవతి. అమౌనం చ-ఆత్మజ్ఞానానాత్మప్రత్యయతిరస్కారౌ పాణ్డిత్యబాల్యసంజ్ఞకౌ నిశ్శేషం కృత్వా మౌనం నామ-అనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణస్య పర్యవసానం ఫలం. తచ్చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః-కృతకృత్యో భవతి. బ్రహ్మైవ సర్వమితి ప్రత్యయ ఉపజాయతే. స బ్రాహ్మణః కృతకృత్యః - అతో బ్రాహ్మణః- నిరుపచరితం హి తదాతస్య బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం. అత ఆహ- స బ్రాహ్మణః కేన స్యాత్ - కేన చరణేన భవేత్. యేన స్యాత్-యేన చరణేన భవేత్ - తేనేదృశ ఏవాయం. యేన కేనచిచ్చరణేన స్యాత్ - తేనేదృశ ఏవ- ఉక్తలక్షణ ఏవ బ్రాహ్మణో భవతి. యేన కేనచిచ్చరణేనేత్యస్తుత్యర్థం. యేయం బ్రాహ్మణ్యావస్థా సేయం స్తూయతే-నతు చరణేఽనాదరః. అతః-ఏతస్మాద్బ్రాహ్మణ్యావస్థానాదశనాయాద్యతీతాత్మస్వరూపాన్నిత్యతృప్తాదన్యత్- అవిద్యావిషయమేషణాలక్షణం వస్త్వన్తరమార్తం- వినాశ్యార్తిపరిగృహీతం స్వప్నమాయామరీచ్యుదకసమమసారం. ఆత్మైవైకః కేవలో నిత్యముక్త ఇతి. తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణత్రయార్థం సఙ్కలితం వక్తుమనువదతి (బన్ధనమితి) చతుర్థబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (యస్యేతి) ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉపన్యస్తప్రశ్నాన్తర్యమథశబ్దార్థః. (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణార్థం సమ్బోధితవానిత్యర్థః. బన్ధధ్వంసిజ్ఞానప్ర

శ్రోత్రేణ ప్రతిఘాతః- కిం తత్సర్వాన్తరమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యం పిబతీతి) తం ప్రాచ ఈక్ష్యేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రశ్నయోరవాన్తరవిశేష
ప్రదర్శనార్థం పఠాద్యాశకే (కిముషస్తేతి) తత్ర పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (భిన్నావితి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యది హీత్యాదినా)
అత్రైకం వాక్యం వస్తుపరం- తస్యాన్వాదాద్ద్వితీయమనువాదకం వాక్యం. నేత్యాహ (నచేతి) ద్వయోర్వాక్యయోరేకార్థత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) త
త్రాద్యం వాక్యం తత్రేదం బ్రహ్మ ఇతి సుధికరణే- ద్వితీయం పరమాత్మా సమిత్యభిప్రేత్యాహ (షేషస్తేతి) బ్రాహ్మణద్వయే నార్థద్వయం వివక్షితమితి భర్తృ
ప్రపఞ్చ ప్రస్థానం ప్రత్యాహ (తన్నేతి) ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకరూపత్వాన్నార్థభేదోఽస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (విషయ ఇతి) తథాప్యర్థభేదే
కానుపపత్తిః- తత్రాహ (నచేతి) తదేవోపపాదయతి (ఏకో హీతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతభేదాదాత్మభేదమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) జాతితః-
స్వభావతః. అహమహమిత్యేకాకారత్వాదిత్యర్థః ఇతశ్చ న తత్త్వభేద ఇత్యాహ (ద్వయోరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యదీతి) ద్వయోరాత్మత్వేఽయ
ద్యేకం బ్రహ్మ గౌణం- తదేతరేణ గౌణేనావశ్యం భవితవ్యం, తథా చ ముఖ్యత్వాదియద్యేకస్యేష్టం- తదేతరస్యానాత్మత్వాది, పరత్వాద్యేతి చేత్ - తత్రా
హ (విరుద్ధత్వాదితి) ఉక్తోపపాదనపూర్వకం ద్విత్వశ్రవణస్యాభిప్రాయమాహ (యదీత్యాదినా) అనేకముఖ్యాత్మాసమ్భవాత్, వస్తుతత్త్వపరిచ్ఛిన్నస్య
ఘటవదబ్రహ్మత్వాదనాత్మత్వాత్, చైకమేవ ముఖ్యం ప్రత్యక్త్వేనేష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః. యది జీవేశ్వరభేదాభావాత్ప్రశ్నయోరర్థభేదః- తర్హి పునరుక్తి
రనర్థకేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తర్హి సవిశేషో విశేషో వక్తవ్యః - యేన పునరుక్తిరర్థవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అనుక్తవిశేషకథ
నార్థముక్తపరిమాణం విజ్ఞాతుముత్తానువాదశ్చేత్- అసత్త్వావిశేషస్తర్హి ప్రదర్శ్యతామితి పృచ్ఛతి (కః పునరితి) బుభుత్సితం విశేషం దర్శయతి (ఉచ్య
త ఇతి) ఇతిశబ్దః క్రియాపదేన సమ్బధ్యతే. కిమిత్యేష విశేషో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యత్త్వేవేతి) అర్థభేదాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి)
రాగశనాయేత్యాదినా తు వివక్షితవిశేషోక్తిరితి శేషః. ఏకస్మిన్నాత్మని తత్త్వమధికృత్య ప్రశ్నావిత్యత్ర చోదయతి (నన్వితి) విరుద్ధధర్మవత్త్వాన్నిర్భేదాన్న
ప్రశ్నార్థాపి త్యేతద్దూషయతి (నేతి) పరిహృతత్వమేవ ప్రకటయతి (నామరూపేతి) తదుపాధి కార్యకారణకరణలక్షణస్సఙ్ఘాతః. సవిశేషోపాధిభే
దః. తేన సమ్పర్కః- తస్మిన్నహంమమాధ్యాసః. తేన జనితా భ్రాన్తిః- అహంకర్తృత్వాద్యా. భావనా- త్రం సంసారిత్వమిత్యనేకత్వాపత్త్యాదితం- త
స్మాన్నాస్తి వస్తుతో విరుద్ధధర్మవత్త్వమిత్యర్థః కించ- సవిశేషత్వనిర్విశేషత్వశ్రుత్యోర్విషయవిభాగోక్తిప్రసఙ్గేన సంసారిత్వస్యావిద్యాత్వం ముఖ్యబ్రా
హ్మణాస్తైవాహాప్యేత్యాహ (విరుద్ధేతి) కథం తర్హి విరుద్ధధర్మవత్త్వప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరేణ- రూపేణ. అజ్ఞానేనవా. అ
ధ్యారోపితైస్సర్పత్వాదిభిర్ధర్మైర్విశిష్టా ఇతియావత్. స్వతశ్చ- అధ్యారోపేణవినేత్యర్థః. ప్రతిభాసతో విరుద్ధధర్మవత్త్వేఽపి బ్రహ్మేశ్వరయోర్భిన్నత్వా
ద్భిన్నార్థావేవ ప్రశ్నావితి చేత్, నేత్యాహ (నచైవమితి) నిరుపాధికరూపేణాసంసారిత్వం- సోపాధికరూపేణ సంసారిత్వమిత్యవిరోధ ఉక్తః. ఇదానీ
ముపాధ్యభ్యుపగమే సద్వయత్వం- సత్యస్యైవ ఘటాదేరుపాధిత్వదృష్టేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) సలిలాతిరేకేణ న సన్తి ఫేనాదయో వికారాః, నాపి మృ
దాద్యతిరేకేణ ఘటాదికార్యాకారా వా వికారాస్సన్తి, తద్వత్ప్రజ్ఞాఖ్యయుక్తిబలాదనిర్వాచ్యనామరూపపరిణతకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యావిద్యామాత్రత్వాత్, తస్యా
శ్చావిద్యయాఽసత్త్వాదసా, సైన్ధవఘనవదుపసంహరతి (నేత్యాదినా) కార్యస్య తత్త్వమభ్యుపగమ్యోక్తం- ఇదానీం తదపి నిరూప్యమాణం నాస్తీత్యాహ (యదా
త్వితి) * నేహ నానాస్తి కించన నేత్యాదిశ్రుత్యనుసారిభిర్వస్తుదృష్ట్యా నిరూప్యమాణే నామరూపే పరమాత్మతత్త్వాదన్యత్వేనానన్యత్వేన చానిరూప్యమాణే త
త్త్వతోఽవస్తు స్వప్నరేఖాయామిత సన్నిహితసమ్పన్నః. మృదాదివికారవదిత్యుక్తం ప్రకటయతి (సలిలేతి) తదా తత్ - పరమాత్మతత్త్వమపేక్ష్యేతి యోజనీ
యం. కథం తర్హి లౌకికో వ్యవహారః- తత్రాహ (యదాత్వితి) అవిద్యయా స్వాభావిక్యా బ్రహ్మ యత్ స్వోపాధిభ్యోఽవివేకేన నావధార్యతే - తదా లౌకి
కో వ్యవహారశ్చేత్- తర్హి వివేకినాం నాసౌ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీచేతి) భేదధాన ప్రయుక్తో వ్యవహారో వివేకినామవివేకినాం చ తుల్యోఽపి వాయవ-
వస్తువరాసిత్యాభిసనివేశస్తువివేకినాం నాస్తీతి విశేషః. ననుయథా ప్రతిభాసం వస్త్వన్తరం పారమార్థికమేవ కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (పరమార్థేతి)
కిం ద్వితీయం వస్తుతత్త్వతోఽస్తి- కిం వా నాస్తీతి వస్తు నిరూప్యమాణే సతి శ్రుత్యనుసారేణ తత్త్వదర్శిభిరేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మావ్యవహార్యమితి నిర్ధార్యతే-
తేన వ్యవహారదృష్ట్యా క్రియాపదేన భేదకృతో మిథ్యావ్యవహారః, సత్త్వదృష్ట్యా క్రియాపదేన చ తదనావిషయత్వాచ్ఛాస్త్రీయో వ్యవహారః, ఇత్యుభయవిధవ్యవహార
సిద్ధిరిత్యర్థః. తత్ర శాస్త్రీయవ్యవహారోపపత్తిం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తథా చ విద్యావస్థాయాం శాస్త్రీయోఽభేదవ్యవహారః- తదితరవ్యవహారస్త్వా
భాసమాత్రమితి శేషః. అవిద్యావస్థాయాం లౌకికవ్యవహారోపపత్తిం వివృణోతి (నచనామేతి) ఉభయవిధవ్యవహారోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మా
దితి) ఉక్తరీత్యా వ్యవహారద్వయోపపత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రత్యగాదిషు వేదాన్తేషు చేతి శేషః. జ్ఞానాజ్ఞానే పురస్కృత్య వ్యవహారశ్శాస్త్రీయో
లౌకికశ్చేతి నాస్మాభిరేవోచ్యతే- కింతు సర్వేషామపి పరీక్షకాణామేతత్సమ్మతం - సంసారదశాయాం క్రియాకారకవ్యవహారస్య, మోక్షావస్థాయాం
చ తదభావస్యేష్టత్వాదిత్యాహ (సర్వవాదినామితి) నిరుపాధికే పరస్మిన్నాత్మని చిద్ధాతావనాద్యవిద్యాకల్పితోపాధికృతమశనాయాదిమత్త్వం- వ
స్తుతస్తద్రాహిత్యమిత్యుపపాద్యానన్తరప్రశ్నముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) కల్పితాకల్పితయోరాత్మరూపయోర్నిర్ధారణార్థాస్తదిమా.
యోక్త్యేతి- సర్వాన్తరత్వాదివిశేషణస్తవాత్మేతి శేషః. ననుసహోఽశనాయాదిమాన్- అప్రసిద్ధేః. నాపి జీవస్తథా - తస్య పరస్మాదవ్యతిరేకాత్.
అత ఆహ (అవివేకిభిరితి) పరమార్థత ఇతి ఉభయతస్సమ్బధ్యతే. బ్రహ్మైవాఖణ్డం సచ్చిదానన్దమనాద్యవిద్యాతత్కార్యబుద్ధ్యాదిసమ్బద్ధమాభాసద్వారా
స్వానుభవాదశనాయాదిమద్గమ్యతే- తత్తు వస్తుతోఽవిద్యాద్యసమ్బన్ధాదశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తం తిష్ఠతీత్యర్థః. అశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మ
గమ్యమానమితి వదన్నాచార్యో నానాజీవవాదస్యానిష్టత్వం సూచయతి. పరమార్థతో బ్రహ్మణ్యశనాయాద్యసమ్బన్ధమేవాహ (నలిప్యత ఇతి) బా
హ్యత్వం- అసఙ్గత్వం. లోకదుఃఖే నేత్యయుక్తం- లోకస్యాత్మనో దుఃఖసమ్బన్ధానభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్వదితి) అశనాయాపిపాసయోః

సమస్యోపాదానే హేతుమాహ (ప్రాణేతి) అరతిర్వాచీ శోకశబ్దః- న కామవిషయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టమితి) కామబీజత్వమరతేరనుభవేనాభివ్యనక్తి (తేనహీతి) కామస్య శోకో బీజమితి సః కామతయా వ్యాఖ్యాతః. అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిర్విపరీత ప్రత్యయః. తస్మాన్మనసి ప్రభవతి కర్తవ్యాకర్తవ్యావివేకః. స లౌకికైస్సమ్యగ్జ్ఞానవిరోధో భ్రమోఽవిద్యేత్యుచ్యతే. తస్యాః సర్వానర్థోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వం- మూలావిద్యాయాస్తూపాదానత్వం. తదేతదాహ (మోహస్త్వితి) కామస్య శోకః - మోహో దుఃఖస్య హేతురిత్యభిన్న కార్యత్వం. తద్విచ్ఛేద ఇత్యత్ర కార్యకరణసఙ్ఘాత స్తచ్ఛబ్దార్థః. సంసారాద్విరక్తస్య పారివ్రాజ్యం వక్ష్యమాణ ముత్తరం వాక్య మిత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపతః సంసారస్వరూపమాహ (ఏత ఇత్యాదినా) తేషామాత్మధర్మత్వం వ్యావర్తయితుం పిశినష్టి (ప్రాణేతి) తేషాం స్వతో విచ్ఛేదశఙ్కాం వారయతి (ప్రాణిష్వితి) ప్రవాహరూపేణ నైరన్తర్యే దృష్టాన్తమాహ (అహోరాత్రాదివదితి) తేషామతిచపలత్వే దృష్టాన్తః (సముద్రోర్మివదితి) తేషాం హేయత్వం ద్యోతయతి (ప్రాణిష్వితి) యే యథోక్తాః ప్రాణిష్వశనాయాదయః- తే తేషు సంసార ఇత్యుచ్యన్త ఇతి యోజనా. ఏతం వై తమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం ఉషస్త ప్రశ్నోక్తం త్వంపదార్థం కథయతి (యోఽసావితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం కహోళ ప్రశ్నోక్తం తత్పదార్థం దర్శయతి (అశనాయేతి) తయోరైక్యం సామానాధికరణ్యేన సూచితమిత్యాహ (తమేతమితి) జ్ఞానమేవ విశదయతి (అయమిత్యాదినా) జ్ఞాత్వా బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. సన్న్యాసవిధాయకవాక్యైకవాక్యత్వాధికారిణి బ్రాహ్మణపదం- తత్రాహ (బ్రాహ్మణా నామితి) పుత్రాద్యేషణా ఏవ వివృణోతి (పుత్రేణేతి) తతో వ్యుత్థానం సఙ్క్షిప్నోతి (దారసఙ్గ్రహమితి) విత్తైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమిత్యాహ (విత్తేతి) విత్తం ద్వివిధం- మానుషం దైవం చ. మానుషం- గవాది. తస్య కర్మసాధనస్యోపాదానం- ఉపార్జనం. తేన కర్మకృత్వా కేవలేన కర్మణా పితృలోకం జేష్యామి. దైవం విత్తం - విద్యా. తత్సంయుక్తేన కర్మణా దేవలోకం, కేవలయా చ విద్యయా తమేవ జేష్యామి, ఇచ్ఛా విత్తైషణా. తతశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమితి వ్యాచష్టే (కర్మసాధనస్యేతి) ఏతేన లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానముక్తం వేదితవ్యం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమాక్షిపతి (దైవాదితి) తస్యాపి కామత్వాత్తతో వ్యుత్థాతవ్యమితి పరిహరతి (తదసదితి) తర్హి బ్రహ్మవిద్యాయాః సకాశాదపి వ్యుత్థానాత్తన్మూలత్వం నైతద్వ్యుత్థానం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) దేవతోపాసనాయా విత్తశబ్దోక్త విద్యాత్వే హేతుమాహ (దేవలోకేతి) తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం బ్రహ్మవిద్యాయామపి తుల్యమితి చేత్. నేత్యాహ (నహీతి) తత్ర ఫలాన్తర శ్రవణం హేతూకరోతి (తస్మాదితి) ఇతశ్చ బ్రహ్మవిద్యా దైవాద్విత్తాద్బహిరేవేత్యాహ (తద్బలేనేతి) ప్రాగేవ వేదనం సిద్ధం చేత్ - కిం పునర్వ్యుత్థానేనేత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకజ్ఞానం తత్ప్రయోజకం- ఉద్దేశ్యం తు తత్త్వసాక్షాత్కరణమితి వివక్షిత్వాహ (తస్మాదితి) ప్రయోజకజ్ఞానం పఞ్చమ్యర్థః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. వ్యుత్థానస్వరూప ప్రదర్శనార్థమేషణాస్వరూపమాహ (ఏషణేతి) కిమేతావతేత్యాశఙ్క్య వ్యుత్థానస్వరూపమాహ (ఏతస్మిన్నితి) సమ్బన్ధస్తు పూర్వవత్. యా హ్యేవేత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వా హీతి) ఫలం నేచ్ఛతి, సాధనం చ చికీర్షతి, ఇత్యయుక్తాత్ ఫలేచ్ఛాన్తర్భూతైవ సాధనేచ్ఛా - తదుక్తమేషణైక్యమిత్యర్థః. శ్రుతేస్తదైక్యవ్యుత్పాదకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఫలైషణాన్తర్భావం సాధనైషణాయాస్సమర్థయతే (సర్వ ఇతి) ఉభే హీత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (లోకైషణేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతః సాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య కర్మతత్సాధనయోరసమ్భవే సాక్షాత్కారముద్దిశ్య ఫలితం సన్న్యాసం దర్శయతి (అత ఇతి) అతిక్రాన్తా బ్రాహ్మణాః- కిం ప్రజయేత్యాది ప్రకాశితాః. తేషాం కర్మ, కర్మసాధనం చ యజ్ఞోపవీతాది, నాస్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేవపితృమనుష్యనిమిత్తమితి విశేషణం విశదయతి (తేనహీతి) * ప్రాచీనావీతం పితౄణాముపవీతం దేవానామిత్యాది శబ్దార్థః. యస్మాత్పూర్వే విచార ప్రయోజకజ్ఞానవన్తో బ్రాహ్మణా విరక్తాస్సన్న్యస్య తత్ప్రయుక్తం ధర్మమన్వతిష్ఠన్- తస్మాదధునాతనోపి ప్రయోజకజ్ఞానీ విరక్తో బ్రాహ్మణస్తథా కుర్యాదిత్యాహ (తస్మాదితి) * త్రిదణ్డేన యతిశ్చైవేత్యాదిస్మృతేర్న పరమహంసపారివ్రాజ్యమత్ర వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్త్వేతి) తస్య దృష్టార్థత్వాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వం సూచయతి (కేవలమితి) అముఖ్యత్వాచ్చ తస్య త్యాజ్యతేత్యాహ (పారివ్రాజ్యేతి) తథాపి త్వదిష్టస్సన్న్యాసో న స్మృతికారైర్నిబద్ధ ఇతి చేత్. నేత్యాహ (విద్వానితి) ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధాచ్చ స్మార్తసన్న్యాసో ముఖ్యో న భవతీత్యాహ (అథేతి) ఏతం వై తమిత్యాది వాక్యస్య విధాయకత్వముపేత్య సర్వకర్మతత్సాధనపరిత్యాగపరత్వముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఇతశ్చ యజ్ఞోపవీతమపరిత్యాజ్యమిత్యాహ (యజ్ఞోపవీత్యేవేతి) యాజనాదిసమభివ్యాహారాదసన్న్యాసివిషయమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (పారివ్రాజ్యే తావదితి) వేదత్యాగే దోషశ్రుతేస్తదత్యాగేపి కథం పారివ్రాజ్యే యజ్ఞోపవీతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాసన ఇతి) ఇత్యనేన వాక్యేన గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్, పరివ్రాజకధర్మేషు గురూపాసనాదీనాం కర్తవ్యతయా శ్రుతిస్మృతిషు చోదితత్వాత్, యజ్ఞోపవీతపరిత్యాగోఽవగన్తుం నైవ శక్యత ఇత్యన్వయః. సమ్ప్రతి ప్రౌఢిమారూఢో వ్యుత్థానే విధిమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యద్యపీత్యాదినా) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానే సతి ఏషణాత్వావిశేషాత్కర్మణస్తత్సాధనాచ్చ వ్యుత్థానం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య యజ్ఞోపవీతాదేరేషణాత్వమసిద్ధమిత్యాశయేనాహ (సర్వేతి) అశ్రుతకరణే శ్రుతత్యాగే చ * అకుర్వన్విహితం కర్మేత్యాదిస్మృతిమూలత్వ దూషణమాహ (తథా చేతి) నను దృశ్యతే యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గత్యాగః- స కస్మాన్నిరాక్రియతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) నేయమన్ధపరమ్పరేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాది విధ్యుపలబ్ధ్యాపి ప్రౌఢవాదేనాత్మజ్ఞానవిధిబలాదేవ సన్న్యాసం సాధయితుమాత్మజ్ఞానపరత్వం తావదుపనిషదాముపన్యస్యతి (అపి చేతి) ఇతశ్చాస్తి సన్న్యాసే విధిరితి యావత్. తద్విధిబలాదేవ సన్న్యాససిద్ధిరితి శేషః. కథం సర్వోపనిషదాత్మజ్ఞానపరేష్యతే- కర్తృస్తుతిద్వారా కర్మవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేత్యాదినా) అస్తు యథోక్తం వస్తు విజ్ఞేయం- తథాపి ప్రస్తుతే కిం జాతం- తదాహ (సర్వా హీతి) నను తస్య కర్తవ్యత్వేపి కథం కర్మతత్సాధనత్యాగసిద్ధిః- అత ఆహ (ఆత్మా చేతి) విపక్షే దోషమాహ

(అతఇతి) సాధనఫలాన్తర్భూతత్వేనాత్మనోజ్ఞానమవిద్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అన్యోఽసావిత్యాదినా) క్రియాకారకఫలవిలక్షణస్యాత్మనోజ్ఞానం కర్తవ్యం - తత్సామర్థ్యాత్సాధ్యసాధనత్యాగస్సిద్ధ్యతీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యవిద్యావిషయత్వాచ్చ సాధ్యసాధనయోర్విద్యావతా త్యాజ్యతేత్యాహ (క్రియేతి) తస్యాఽవిద్యావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (యత్రేతి) అవిద్యావిషయత్వేపి సాధనాదివిద్యాతపివభవిష్యతి- విద్యావిద్యయోరస్మదాదిషు సాహిత్యోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విద్యావిద్యయోః సాహిత్యాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ ప్రయోజకజ్ఞానవతా సాధ్యసాధనభేదోనద్రష్టవ్యః- వివక్షితతత్త్వసాక్షాత్కారవిరోధిత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) భవత్వవిద్యావిషయాణామవిద్యావతాత్యాగః - తథాపికుతోయజ్ఞోపవీతాదీనాంత్యాగః- తత్రాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తద్విషయత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽవిద్యావిషయః. ఏషణాత్వాచ్చయజ్ఞోపవీతాదీనాంత్యాజ్యతేత్యాహ(తస్మాదితి)జ్ఞేయత్వేన ప్రస్తుతాదితియావత్. సాధ్యసాధనవిషయాతదాత్మికైషణాత్యాజ్యేత్యత్ర హేతుమాహ(విలక్షణేతి)పురుషార్థరూపాద్విపరీతాసాహేయేత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరేషణాత్వంసాధయతి (ఉభేహీతి) తథాపియజ్ఞోపవీతాదీనాంకర్మణాంచకథమేషణాత్వమిత్యాశఙ్క్యసాధనాన్తర్భావాదిత్యాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తయోరేషణాత్వంకథం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణసేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) తయోరేషణాత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) ఆత్మజ్ఞానవిధేరేవసన్న్యాసవిధిరిత్యుక్తత్వాద్వ్యుత్థాయేత్యస్యనాస్తివిధిత్వమితిశఙ్కతే (నత్వితి) వ్యుత్థాయవిదిత్వేతి పాఠక్రమమతిక్రమ్యవ్యాఖ్యానేభవత్వేవాయంవిధిరితిపూర్వోక్తిరితిపరిహరతి (నవిధిత్సితేతి) పాఠక్రమేపి ప్రయోజకజ్ఞానవతోవిరక్తస్యభవత్వేవాయంవిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) ఉక్తమేవాన్వయముఖేనోదాహరణద్వారావివృణోతి (కర్తవ్యానామితి) అభిషుత్య-సోమస్యఖణ్డనంకృత్వారసమాదాయేత్యర్థః. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యశఙ్కతే (అవిద్యేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతోవిరక్తస్యాత్మజ్ఞానవిధిసామర్థ్యలబ్ధస్యయజ్ఞోపవీతాదిత్యాగస్యకర్తవ్యాత్మజ్ఞానేనసమానకర్తృకత్వశ్రవణాదతిశయేనావశ్యకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నసుతరామితి) వ్యుత్థానేదర్శితన్యాయంభిక్షాచర్యేప్యతిదిశతి (తథేతి) భిక్షాచర్యస్యచాత్మజ్ఞానవిధినైకవాక్యస్యలక్షైవదార్థ్యోపపత్తిరితిసమ్బన్ధః. వ్యుత్థానాదివాక్యస్యార్థవాదత్వముక్తమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) * ఔదుమ్బరీయూపోభవతీత్యాదౌ లెట్పరిగ్రహేణవిధిస్వీకారవదత్రాపిపఞ్చమలకారేణవిధిసిద్ధేర్నార్థవాదత్వశఙ్కేత్యర్థః. సమ్ప్రతిప్రకృతేవాక్యేపారివ్రాజ్యవిధిమఙ్గీకృత్యస్వయాథ్యశ్శఙ్కతే (వ్యుత్థాయేతి) కాతర్హివిప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) లిఙ్గం - త్రిదణ్డిత్వాది. * పురాణేయజ్ఞోపవీతేవిసృజ్యనవముపాదాయాశ్రయంప్రవిశేత్త్రిదణ్డీకమణ్డలుమానిత్యాద్యాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. ఏషణాత్వాద్యజ్ఞోపవీతాదీనామపి త్యాజ్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతిస్మృతివశాద్వ్యుత్థానేనక్షోదమభిప్రేత్యాహ (అతఇతి) ఉదాహృతశ్రుతిస్మృతీనాం విషయాన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవవివృణోతి (యద్ధీత్యాదినా) తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేహేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) ఏషణాయాస్తద్విరోధిత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - తత్రాహ (అవిద్యేతి) తర్హి యథోక్తానాం శ్రుతిస్మృతీనాం కిమాలమ్బనం - తదాహ (తద్వ్యతిరేకేణేతి) (ఆశ్రమరూపమితి) ఆశ్రమత్వేన నిరూప్యతే - వస్తుతస్తున్నాశ్రమః. తదాభాసఇతియావత్. తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం వారయతి (బ్రహ్మేతి) అథ వ్యుత్థానవాక్యోక్తముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమేవ లిఙ్గాదివిధానస్య కింన స్యాత్ - తత్రాహ (నచేతి) ఏషణారూపాణిసాధనాని - యజ్ఞోపవీతాదీని. తేషాముపాదానం - అనుష్ఠానం. తస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణోక్తస్య యథోక్తేసన్న్యాసాభాసేవిషయేసతి ప్రధానబాధేనముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కథం పునర్ముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వే యజ్ఞోపవీతాదేరిష్టేప్రధానబాధనం-తదాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) సాధ్యసాధనయోరాసఙ్గే తద్విలక్షణస్యాత్మనోజ్ఞానం బాధ్యతేచేత్-కానోహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) భిక్షాచర్యంతావద్విహితం-విహితానుష్ఠానంచయజ్ఞోపవీతాదివినానసమ్భవతీతిశ్రుత్యైవాత్మజ్ఞానం యజ్ఞోపవీతాద్యవిరోధీతిశఙ్కతే (భిక్షాచర్యమితి) శఙ్కామేవవిశదయతి (అథాపీత్యాదినా) యథాహుతశేషస్యభక్షణంవిహితమపినద్రవ్యాక్షేపకం-పరిశిష్టద్రవ్యోపాదానేనప్రవృత్తేః. తథాసర్వస్వత్యాగేవిహితేపరిశిష్టభిక్షోపాదానేనవిహితమపిభిక్షాచరణముపవీతాద్యనాక్షేపకమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (శేషేతి) తత్ - భక్షణమితిసమ్బన్ధః. అప్రయోజకం- ద్రవ్యవిశేషస్యానాక్షేపకమితియావత్. యద్దార్ష్టాన్తికమేవస్ఫుటయతి (శేషేతి) సర్వస్వత్యాగేవిహితేశేషస్యకాలస్యశరీరపాతాన్తస్యప్రతిపత్తికర్మమాత్రంభిక్షాచర్యం - అతోనతదుపవీతాదిప్రాపకమిత్యర్థః. కించ- భిక్షాచర్యస్యశరీరస్థిత్యైవాక్షిప్తత్వాన్నతత్రాపివిధిరితినతద్వశాదుపవీతాదిసిద్ధిరిత్యాహ (అసంస్కారకత్వాచ్చేతి) తదేవస్ఫుట్యతే (భక్షణమితి) *ఏకకాలంచరేద్భైక్ష్యమిత్యాదినియమవశాదదృష్టంసిధ్యదుపవీతాదికమప్యాక్షిపతీతిచేత్. నేత్యాహ (నియమేతి) వివిదిషోస్తదిష్టమపినోపవీతాద్యాక్షేపకం- జ్ఞానోత్పాదకశ్రవణాద్యుపయోగిదేహస్థిత్యర్థత్వేనైవచరితార్థత్వాదితిభావః. తర్హి యథాకథంచిదుపనతేనాన్నేనశరీరస్థితిసమ్భవాద్భిక్షాచర్యంచరన్తీతివాక్యంవ్యర్థమితిశఙ్కతే (నియమాదృష్టస్యేతి) భిక్షాచర్యానువాదేనప్రతిగ్రహాదినివృత్త్యర్థత్వాద్వాక్యస్యవానర్థక్యమిత్యుత్తరమాహ (నాన్యేతి) నివృత్త్యుపదేశేనవాక్యస్యార్థవత్త్వేపితదుపదేశస్యానార్థవత్త్వం - కూటస్థాత్మజ్ఞానేనైవసర్వనివృత్తేస్సిద్ధేరితిశఙ్కతే (తథాపీతి) యదినిష్క్రియాత్మజ్ఞానాదశేషనివృత్తిస్స్యాత్-తర్హితదస్మాభిరపిస్వీక్రియతే- సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి (యదీతి) యదితుక్షుదాదిదోషప్రాబల్యాదాత్మానంనిష్క్రియమపివిస్మృత్యప్రార్థనాదిపరోభవతి- తదానివృత్త్యుపదేశోపిభవత్యర్థవానితిభావః. ప్రాగుక్తవాక్యవిరోధాన్నివృత్త్యుపదేశోఽశక్యఇతిచేత్ - తత్రాహ (యానీతి) ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయత్వేదోషంస్మారయతి (ఇతరథేతి) నివృత్త్యుపదేశానుగ్రాహకత్వేనస్మృతీరుదాహరతి (నిరాశిషమిత్యాదినా) అముఖ్యసన్న్యాసివిషయత్వాసమ్భవాన్ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయంవ్యుత్థానవాక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దోవ్యుత్థానవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమే

వ్యుత్థానం స్పష్టయతి (వ్యుత్థాయేతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యామేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ శ్రుత్యాచార్యాభ్యాం కర్తవ్యం జ్ఞానం నిశ్శేషం కృత్వా బాల్యేన తిష్ఠాసేదితి వ్యవహితేనాన్వయః. పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర నైవ వ్యుత్థానం విహితమిత్యాహ (ఏషణేతి) అధిపాణ్డిత్యమేషణాభ్యో వ్యుత్థానేన సమ్భవతి - తదత్ర వ్యుత్థానవిధిరిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (ఏషణేత్యాదినా) తాసాం తిరస్కారేణ పాణ్డిత్యముత్పన్నం తత్ర తైష్షణానామవిరుద్ధత్వాదితి. తథా చ పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర తాభ్యో వ్యుత్థానవిధానముచితమిత్యర్థః. వినా వ్యుత్థానం పాణ్డిత్యమనుద్భవిష్యతీతి చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర వ్యుత్థానవిధిముక్తముపసంహరతి (ఇత్యాత్మజ్ఞానేనేతి) తస్మాత్కిమితి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యత్ర వ్యుత్థానే విధిరభ్యుపగమ్యతే - తత్రాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) తేన వ్యుత్థానస్య సమానకర్తృకత్వోక్త్యా ప్రత్యయస్యాపి ... ముతా శ్రుతిః. తయా ప్రత్యగ్భూతం - నియమేన ప్రాప్తిలం వ్యుత్థానమిత్యర్థః. బాల్యేనేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (తస్మాదితి) వివేకాదివశాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ పాణ్డిత్యం సమ్పాద్య తస్మాత్పాణ్డిత్యాత్ జ్ఞానబలభావేన స్థాతుమిచ్ఛేదితి యోజనా. కేయం జ్ఞానబలభావేన స్థితిరిత్యాశఙ్క్య తామనూద్య వ్యాకరోతి (సాధనేత్యాదినా) విద్యావిరోధివిషయేభ్యో వ్యావృత్తిః. యథోక్తబలభావావష్టమ్భే కరణానాం విషయపారవశ్యనివృత్త్యా పురుషస్యాపి తత్పారవశ్యనివృత్తిః ఫలతీత్యాహ (తథా శ్రియోపీతి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (జ్ఞానబలేతి) సర్వథాపి జ్ఞానస్య బలం కిమర్థమితి జ్ఞాయతే - తత్రాహ (బలం నామేతి) బాల్యవాక్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) యథా జ్ఞానబలేన విషయేభ్యో ముఖ్యదృష్టిస్తిరస్క్రియతే - తథేత్యర్థః. ఆత్మనా - ఆత్మవిజ్ఞానాతిశయేనేత్యర్థః. వీర్యం - విషయదృష్టితిరస్కారణసామర్థ్యమిత్యర్థః. బలహీనేన - విషయదృష్టితిరస్కారణసామర్థ్యరహితేనాయమాత్మా న లభ్యః - న శక్యో నాశయితుమిత్యర్థః. బాల్యం చేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బాల్యం చేతి) పూర్వోక్తమేవ నిర్విద్య ... ఏవకారో బాల్యపాణ్డిత్యయోర్వ్యాప్యతామభిప్రైతి. తదేవ సంగమయతి (ఏకావస్థేతి) వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అథ మునిశ్చేత్యాదినా) మౌనామౌనయోర్బ్రాహ్మణ్యం ప్రతి సాధనత్వం ద్యోతకోఽథశబ్దః. బ్రాహ్మణ్యమభిప్రాయతి (బ్రహ్మణేతి) అవాప్య పరిచర్యాపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం పాణ్డిత్యం. యుక్తితోఽనాత్మదృష్టితిరస్కారో బాల్యం. అహమాత్మా పరం బ్రహ్మ - న మత్తోఽన్యదస్తి కించనేతి మననసిద్ధానుసన్ధానం మౌనం. మహావాక్యార్థావగతిర్బ్రాహ్మణ్యమితి విభాగః. ప్రాగపి ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణ్యమితి చేత్ - తత్రాహ (నిరుపచరితమితి) బ్రహ్మవిదస్సమాచారం పృచ్ఛతి (స ఇతి) అనియతం తస్యాచరణమిత్యుత్తరమాహ (యేనేతి) ఉక్తలక్షణత్వం కృతకృత్యత్వం. అవ్యవస్థితం చరణమిచ్ఛతో బ్రహ్మవిదో యథేష్టచేష్టాపత్తిః స్యాత్ - తథా చ « యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతీన్యాయేనేతరేషామప్యాచారేఽనాదరః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేన కేనచిదితి) విహితమాచరతో నిషిద్ధం వర్జయతః శుద్ధబుద్ధేః శ్రుతాద్వాక్యాత్సమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే - తస్య చ వాసనావశాదవ్యవస్థితైవ - నావ్యవస్థితేతి న యథేష్టచేష్టాచరణప్రయుక్తో దోష ఇత్యర్థః. అతోఽన్యదిత్యాది వ్యాకరోతి (అత ఇతి) స్వప్నేత్యాదిబహువృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికస్య బహురూపత్వద్యోతనార్థం. అతోఽన్యదిత్యుక్తావిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మైవేతి) ౧

ఇతి పఞ్చమస్య ప్రథమం బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛేతి) కహోళః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకేయః. « ఇతశ్చానిఞ » కుషీతకాత్ ... ఢక్. అన్యత్పూర్వవత్. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాదిత్యాదిః ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) పూర్వవదర్థః. యద్యపి ప్రశ్నోఽయముషస్తేన కృత ఏవ - దత్తోత్తరశ్చ. నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వనిరఙ్కుశసర్వాన్తరత్వాదేర్జీవస్య జీవవ్యావృత్తిరపి సిద్ధా « న దృష్టేర్ద్రష్టారమి త్యాదినా దర్శనశ్రవణాదికర్తుర్జీవస్య ద్రష్టృత్వాదినిషేధముఖేన ముఖ్యబ్రహ్మత్వమపి ప్రతిషిద్ధం. తథాపి ప్రాణిత్వస్య జాగ్రదాదిదశావిశేషే జీవేఽపి సమ్భవాత్, యత్కించిద్దేహాద్యపేక్షయా ఆన్తరత్వేఽపి జీవే ఆపేక్షికసర్వాన్తరత్వసమ్భవాత్, « న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాపి దృష్టివ్యతిరిక్తద్రష్టృనిషేధపరత్వసమ్భవేన జ్ఞానస్వరూపస్యైవ సతో జీవస్య జ్ఞానగుణకత్వప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ ఉక్తధర్మాణాం పరమాత్మైకాన్తికత్వం నిశ్చేతుముషస్తకహోళయోః పృథక్ ప్రశ్నేన వ్యావర్తకధర్మాణాం జీవవ్యావృత్తినిశ్చయాయ పునః ప్రశ్న ఉపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ « వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవదితి సూత్రే « వ్యావర్తకధర్మభేదేన స్వరూపావృత్తిబుద్ధ్యతిశయార్థమేకవిషయకప్రశ్నద్వయమిత్యుక్తం భాష్యే. తదభిప్రాయం జానన్ యాజ్ఞవల్క్యః పృథక్ పరజీవవ్యావృత్తిసిద్ధయే వ్యావర్తకధర్మాన్తరమాహ (యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి) అశనాయా - బుభుక్షా. పాతుమిచ్ఛా - పిపాసా. శోకః - ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగజః. మోహః - కామాదిజనితః అజ్ఞానం వా. జరామృత్యూ ప్రసిద్ధౌ. జీవస్య కర్మాధీనదేహసంసృష్టతయాఽశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తిస్సిద్ధ్యతీతి భావః. యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వమస్తి - తథాపి తేషామశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసఙ్కల్పాయత్తత్వాదనన్యసఙ్కల్పాధీనాశనాయాద్యతీతత్వముపాధ్యుక్తసిద్ధం పరమాత్మన ఏవ. కించ - ప్రకృతే బద్ధజీవవ్యావృత్తౌ రేవ సతత ఆత్మైతన్నిర్దిష్టస్యాపదేష్టవ్యతయా నిత్యముక్తవ్యావర్తకధర్మానుక్తావపి న దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. అథ వ్యావర్తకధర్మాన్తరమప్యాహ (ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) తమేవైతం - సర్వాన్తరమశనాయాద్యతీతమేవ పరమాత్మానమనార్తం విదిత్వా. బ్రాహ్మణా ఇత్యనేన క్షత్రియాదివ్యావృత్తిః. పుత్రైషణాయాశ్చ - ఇషేర్యన్తాత్ « స్త్రియామ్ » ఇతి యుచ్. క్తినో పవాదః. « అణ్యన్తాత్ వేచ్ఛేతి నిపాతః. ఇషేస్స్వార్థే ణిచ్ యాన్తసః. పుత్రైషణేత్యనేన తృతీయాభ్యాయే « జాయా మే స్యాత్ప్రజాయేయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. విత్తైషణాయాశ్చేత్యనేన « విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. లోకైషణాయాశ్చేత్యనేన జాయాద్యావిత్తకర్మసాధ్యసకలలోకేచ్ఛా గృహ్యతే. ఉక్తైషణాత్రయాద్వ్యుత్థాయ - ఏషణాత్రయం హిత్వా. యథావిధి సన్న్యస్యేతి యావత్. అథ - అనన్తరం దేహాయా

త్రార్థం భిక్షాచర్యం చరన్తి-భిక్షాటనం కుర్వన్తీత్యర్థః ఇదం చోపలక్షణం సర్వసన్న్యాసాశ్రమధర్మానుష్ఠానస్య. అత్ర ప్రాప్తత్వాత్పారివ్రాజ్యం విధీయతే. (యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణేతి) అవిశ్లేషణీయాల్పరస్పరసమ్బన్ధాదన్యోన్యావినాభూతా ఏతా ఇతి భావః. (ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవత ఇతి) సర్వథాపి త్రయీతాః సాధ్యసాధనవిషయకేషణాద్వయమేవ భూత్వా పర్యవస్యన్తీతి భావః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరితి) యస్మాద్వైరాగ్యమావశ్యకం- తస్మాద్బ్రాహ్మణః- అధీతవేద ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-వేదమధీత ఇతి బ్రాహ్మణః. జాతిపరో వా. పాణ్డిత్యం నిర్విద్య- ఊహాపోహక్షమధీః పణ్డా. సాస్య సఞ్జాతేతి పణ్డితః. తస్య కర్మ పాణ్డిత్యం. ఔపదేశికార్థాధిగమరూపం వివేకనిర్వేదపరకాష్ఠాఫలకం - తత్పాణ్డిత్యం నిర్విద్య- లబ్ధ్వా బాల్యేన- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాలస్వభావేన యుక్తస్సన్ బ్రహ్మణి తిష్ఠాసేత్ - తన్నిష్ఠాం లభేత. ఉపనిషదీయావత్. తథైవ వ్యాఖ్యాతం చ వ్యాసార్యైః బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిః- బాల్యపాణ్డిత్యే- పూర్వోక్తే నిర్విద్య- లబ్ధ్వా అథ మునిస్స్యాత్ - ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణమననశీలస్స్యాదిత్యర్థః. ధ్యానవిచ్ఛేదదశాయామప్యత్ర స్తనికరో మ్సుఖత్వరాహిత్యాయశుభాశ్రయవస్తుసంశీలనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. (అమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణ ఇతి) అమౌనం- మౌనాదన్యత్. మౌనాత్పూర్వనిర్దిష్టం బాల్యపాణ్డిత్యలక్షణం ద్వయం. మౌనం-ఆలమ్బనసంశీలనాత్మకం. అమౌనం మౌనం చేత్యేతదుభయం నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతి. లబ్ధనిదిధ్యాసనో భవతీత్యర్థః. పునః కహోళః పృచ్ఛతి (స బ్రాహ్మణః కేన స్యాదితి) స బ్రాహ్మణః - త్వదుక్తో లబ్ధనిదిధ్యాసనో బ్రహ్మవిదుక్తోపాయాదన్యేన కేన స్యాదితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవేతి) యేన- మౌనపర్యన్తేన సాధనేన బ్రాహ్మణస్స్యాదిత్యుక్తం- తేనైవేదృశస్స్యాత్ -న కేనాప్యన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతః- అస్మాత్పరమాత్మనః యదన్యత్ప్రాణిజాతం - తదార్తం-దుఃఖీత్యర్థః. తతశ్చ య స్వయమశనాయాద్యతీత ఏవంరూపాత్పరమాత్మవిశేషస్యతస్మాద్బ్రాహ్మణ ఇత్యాద్యుక్తసాధనసాధ్యనిదిధ్యాసనం కుర్వతో జీవస్య సంసారమోక్షం కరోతి-స ఏవ మయా సత ఆత్మేత్యుక్తః-న తు త్వదభిమతో బద్ధజీవ ఇతి భావః. అత ఏవ నిత్యముక్తవ్యావృత్తిశ్చ సిద్ధా తద్వ్యతిరజీవవ్యావృత్తిబుద్ధిస్సిద్ధేతి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామేతి) స్పష్టోఽర్థః. అత్ర * బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యత్ర బాల్యశబ్దస్వభావకర్మసాధారణత్వేఽపి వక్ష్యమాణవిశేషలక్షణబాలభావస్యేచ్ఛయా సమ్పాదయితుమశక్యత్వేనావిధేయత్వాత్ కర్మైవ విధేయం. తత్ర కామచారకామవాదకామభక్షత్వాదికం యద్బాలస్య కర్మ, యచ్చ డమ్భాదిరాహిత్యలక్షణం స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణరూపం కర్మ- తత్సర్వం బాల్యశబ్దేన విధేయం- అవిశేషాత్. న చ నిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విధానమయుక్తమితి వాచ్యం- వామదేవ్యోపాసనాఙ్గతయా ప్రార్థ్యమాన సర్వయోషిదపరిహారలక్షణనిషిద్ధకర్మవిధానవద్విద్యాఙ్గతయా నిషిద్ధస్యాపి కామచారాదేర్విధానసమ్భవాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. స్వమాహాత్మ్యమనావిష్కుర్వన్నేన విద్యాన్స్యాత్- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాల్యస్యైవ విద్యాయామన్వయసమ్భవాత్. * నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః। నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితి విశిష్య విద్యాయామపి ప్రతిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విద్యాఙ్గతయాఽన్వయాసమ్భవాత్, ఇత్యధికరణార్థః. తత్రైవ * తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యత్ర మునిశబ్దేన పాణ్డిత్యశబ్దాభిహితం జ్ఞానమేవానూద్యతే- న తతోఽర్థాన్తరం జ్ఞానం విధీయతే- ప్రమాణాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్. విధీయత ఇతి కర్మసాధనో విధిశబ్దః. సహకార్యన్తరం చ తద్విధిశ్చ సహకార్యన్తరవిధిః. తద్వతః-విద్యావతస్తృతీయం-బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా తృతీయం మౌనం విద్యాయాస్సహకార్యన్తరం విధీయత ఇత్యర్థః. న చ మునిశబ్దార్థస్య పాణ్డిత్యశబ్దేనైవ ప్రాప్తత్వాదవిధేయత్వానుపపత్తిరితి వాచ్యం- పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలే వ్యాసాదౌ మునిశబ్దప్రయోగాత్ప్రకృష్టం పునర్మననమేవ మునిశబ్దార్థః. తచ్చ పాణ్డిత్యశబ్దితాదౌపదేశికార్థాధిగమాత్, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థాన్మననాచ్చార్థాన్తరభూతమాలమ్బనసంశీలనాత్మకమితి తస్యాప్రాప్తత్వేన విధానార్హత్వాద్విధేయత్వం యుజ్యతే. పక్షః- పరిగ్రహః. * పక్షపరిగ్రహ ఇతి ధాతుః. ఆదరణ ఇతి యావత్. తత్కృతప్రకర్షయుక్తం మననం మౌనం. తదేవ మునిశబ్దేన విధీయతే. సాదరమననమాలమ్బనసంశీలనం విధీయత ఇత్యర్థః. విధ్యాదివత్ - అత్రాపి విధిశబ్దః కర్మసాధనః. విధిస్స్యాద్విధిశ్చేతి సమాసః. విధేయదివదిత్యర్థః. ప్రస్తుతమననాపేక్షయాఽన్యో విధేయః- ప్రాప్తో విధేయః- పాణ్డిత్యబాల్యలక్షణః. తతశ్చాయమర్థః- విద్యాఙ్గతయా యథా బాల్యపాణ్డిత్యే విధీయేతే - ఏవమేవ మునిశబ్దేనాపి ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణం సాదరం మననం సహకారి విధీయత ఇత్యర్థః. యద్వా- విధ్యాదివదిత్యత్ర విధిశబ్దేన విధేయం యజ్ఞదానాద్యుచ్యతే. ఆదిపదగ్రాహ్యం రాగప్రాప్తం శ్రవణం మననం చ. సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్ర చ సహకార్యన్తరేతి పృథక్పదం లుప్తవిభక్తికం. తతశ్చాయమర్థః - తృతీయం మౌనం యత్ - తద్యజనశ్రవణమననవత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా సహకార్యన్తరం సత్ - అర్థాన్తరం సద్విధ్యర్హమిత్యర్థః. సాణ్డిత్యాభిన్నత్వే హ్యనువాద్యతా స్యాదిత్యర్థః. నను బాల్యపాణ్డిత్యమౌనవత్ మౌనాది నానాశ్రమధర్మభూతయజ్ఞాద్యపేక్షాయా విద్యాయాస్సర్వేష్వాశ్రమేషు సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే ఇత్యారభ్య * న చ పునరావర్తత ఇతి గార్హస్థ్యధర్మేణోపసంహారః కథమిత్యత్రాహ- * కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. కృత్స్నేష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాయాస్సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే గృహస్థేనోపసంహారః ఉపలక్షణార్థః. యథా ఛాన్దోగ్యే గృహస్థధర్మకీర్తనమితరాశ్రమధర్మోపలక్షణార్థం - ఏవం బృహదారణ్యకే * భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సన్న్యాసిధర్మకీర్తనమాశ్రమధర్మాన్తరోపలక్షణార్థమిత్యాహ- * మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. అత్ర మౌనశబ్దేన మౌనసమభివ్యాహృతసన్న్యాసిధర్మభూతభిక్షాచరణాదికం లక్ష్యతే. మౌనవత్ - సన్న్యాసిధర్మవదితరోపాశ్రమధర్మో విద్యాఙ్గమిత్యర్థః. ఇతరేషామప్యాశ్రమిణాం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షస్యోపదేశాత్. ఇ

ఉ.—— అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమప్స్వోతంచ ప్రోతంచ కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి। వాయౌ గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వన్తరిక్షలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి గన్ధర్వలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు గన్ధర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యాదిత్యలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వాదిత్యలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి చన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు చన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి నక్షత్రలోకేషు గార్గీ

విస్తృతం. ఉషస్తకహోలబ్రాహ్మణద్వయం చేదం గుణోపసంహారపాదే * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవదిత్యత్ర చిన్తితం. తత్ర హి ఏతద్బ్రాహ్మణద్వయప్రతిపాద్యవిద్యయోరైక్యం నాస్తి- నేదం విశయే పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేదితి. అన్తరశబ్దాద్ద్వాభ్యాసప్రత్యభిజ్ఞానాత్ * సుపాం సులుగితి సూత్రేణ సప్తమ్యేకవచనస్యాకారాదేశే అన్తరే ఇతి రూపం. అన్తరా- అన్తరత్వేనేత్యర్థః. అన్తరాశబ్దాభ్యాసమధ్యవదనోఽప్యస్తి. తద్యోగవిశేషేణ సూత్రే యమన్తరేతి నిర్దేశః. తతశ్చాయమర్థః- ఉషస్తబ్రాహ్మణే * ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరత్వేన నిర్దిష్టః భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః- భూతగ్రామవాన్స్వాత్మా, - భూతగ్రామశబ్దితాచేతనాన్తర్యామీ యః ప్రత్యగాత్మా- తద్విషయకః. న తు పరమాత్మవిషయకః- * ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణితృత్వాది జీవధర్మస్య వాక్యశేషే కీర్తనాత్. కహోలబ్రాహ్మణం తు అశనాయాద్యతీతత్వరూపపరమాత్మలిఙ్గాత్పరమాత్మవిషయకమేవ. యది బ్రాహ్మణద్వయమపి పరమాత్మవిషయం స్యాత్- తర్హ్యుషస్తస్య ప్రశ్నస్య తస్యైవ పరమాత్మస్వరూపే కహోలస్య పునః ప్రశ్నః ప్రతివచనం చాసఙ్గతం స్యాత్. అతో వేద్యభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నోపదేశవత్- న వేద్యభేదోఽయుజ్యతే - * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ముఖ్యబ్రహ్మత్వలక్షణసాక్షాద్బ్రహ్మత్వ, సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వలక్షణాపరోక్షత్వ, సర్వాన్తర్యామిత్వ, రూపపరమాత్మలిఙ్గవిశిష్టవిషయత్వేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్, * యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి వాక్యశేషశ్రుతస్యాపి నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వస్య పరమాత్మలిఙ్గత్వాత్, ఉత్తరత్ర * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యాదినా ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్తమిత్యన్వయాదితి ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ఉషస్తప్రశ్నప్రతివచనమపి పరమాత్మవిషయమేవ. అత ఏవ కహోలప్రశ్నే * యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యేవకారేణ పూర్వపృష్టాధికవిషయత్వం వ్యావర్తితం. నన్వేవం సతి పునః ప్రశ్నస్యైయర్థ్యమితి చేన్న- ఉపదేశవత్-యథా సద్విద్యాయాం- * ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తస్య సదుపదేశే * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, * స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతివచనస్య, చ భూయోభూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణ ఉత్తరోత్తరమాహాత్మ్యవిశేష ప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే- తద్వదేకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతోః పరస్య బ్రహ్మణః అశనాయాద్యతీతత్వాదిరూప బ్రహ్మలిఙ్గాన్తర ప్రతిపాదనాయ కహోలస్య పునః ప్రశ్నోపపత్తేః. * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ హి- యస్మాద్గతో రేకమేవ పరమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యవచనాని సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వాదిధర్మైర్విశింషన్తి- తస్మాద్ధేతోర్వేద్యైక్యాద్విద్యైక్యేన వ్యతిహారః- బ్రాహ్మణద్వయశ్రుతానాం గుణానామితరేతరత్రోపసంహారః కర్తవ్యః. ఇతరవత్-యథా సద్విద్యాయాం వేద్యైక్యప్రయుక్తవిద్యైక్యబలాత్ * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విలి తథా సోమ్యేతి హోవాచేతి ప్రశ్నప్రతివచనభేదేపి సర్వప్రతివచనగతానాం సర్వేషాం ధర్మాణాం సర్వత్రోపసంహారః- తద్వత్. నను సద్విద్యాయామపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదాద్భేద ఏవాస్త్విత్యత్రాహ- * నైవ హి సత్యాదయః నైవ హి- నచ్ఛష్టాభిహితా దేవతైవ హి * తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతౌ. సత్యత్వాదయశ్చ ధర్మాః * ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచేత్యారభ్య ప్రవృత్తేషు నవస్వపి ఖణ్డేషు అనుగతాః దృశ్యమానాః వేద్యైక్యమవగమయన్తి. అతో న సద్విద్యాయాం విద్యాభేదశఙ్కా కార్యేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యుక్తం- తస్య సర్వాన్తరస్య స్వరూపాధిగమాయ ఆ శాకల్యబ్రాహ్మణాద్గ్రన్థ ఆరభ్యతే. పృథివ్యాదీని హ్యాకాశాన్తాని భూతాన్యన్తర్బహిర్భావేన వ్యవస్థితాని- తేషాం యద్బాహ్యం బాహ్యం-అధిగచ్ఛన్నిరాకుర్వన్- ద్రష్టుః సాక్షాత్సర్వాన్తరోఽగౌణ ఆత్మా సర్వసంసారధర్మనిర్ముక్తో దర్శయితవ్య ఇత్యారమ్భః. అథ హైనం గార్గీ- నామతః. వాచక్నవీ- వచక్నోర్దుహితా పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. యదిదం సర్వం- పార్థివం ధాతుజాతమప్సు- ఉదకే ఓతం చ- దీర్ఘపటతన్తువత్, ప్రోతం చ- తిర్యక్తన్తువత్,. విపరీతం వా. అద్భిస్సర్వతోఽన్తర్బహిర్భూతాభిర్వ్యాప్తమిత్యర్థః. అన్యథా సక్తుముష్టివద్విశీర్యేత. ఇదం తావదనుమానముపన్యస్తం- యత్కార్యం పరిచ్ఛిన్నం స్థూలం- కారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి దృష్టం- యథా పృథివ్యద్భిః. తథా పూర్వం పూర్వముత్తరేణోత్తరేణ వ్యాపినా భవితవ్యమిత్యేష ఆ సర్వాన్తరాదాత్మనః ప్రశ్నార్థః. తత్ర భూతాని పఞ్చ సంహతాన్యేవోత్తరోత్తరం సూక్ష్మభావేన వ్యాపకేన కారణరూపేణ చ వ్యవతిష్ఠన్తే. న చ పరమాత్మనోఽర్వాక్తద్వ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరమస్తి- * సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేః. సత్యం చ- భూతపఞ్చకం. సత్యస్య సత్యం చ- పర ఆత్మా. (కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి) తాసామపి కార్యత్వాత్స్థూలత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ క్వచిదోతప్రోతభావేన భవితవ్యం-క్వ తాసామోతప్రోతభావ ఇతి. ఏవముత్తరోత్తరం ప్ర

తి కస్మిన్ను ఖలు నక్షత్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి దేవలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు దేవలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతీన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్విన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి ప్రజాపతిలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు ప్రజాపతిలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి బ్రహ్మలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి స హోవాచ గార్గి మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి గార్గి మాతిప్రాక్షీరితి తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

శ్న ప్రసఙ్గో యోజయితవ్యః (వాయౌ గార్గీతి) నన్వగ్నావితి వక్తవ్యం. నైష దోషః- అగ్నేః పార్థివం వాప్యం వా ధాతుమనాశ్రిత్యేతరభూతవత్స్వాతన్త్ర్యేణాత్మలాభో నాస్తీతి తస్మిన్నోత ప్రోత ఇతి నోపదిశ్యతే కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి (అన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి) తాన్యేవ భూతాని సంహతాన్యన్తరిక్షలోకాః. తాన్యపి గన్ధర్వలోకేషు గన్ధర్వలోకా ఆదిత్యలోకేషు. ఆదిత్యలోకాశ్చన్ద్రలోకేషు చన్ద్రలోకా నక్షత్రలోకేషు నక్షత్రలోకా దేవలోకేషు. దేవలోకా ఇన్ద్రలోకేషు. ఇన్ద్రలోకా విరాట్శరీరారమ్భకేషు భూతేషు- ప్రజాపతిలోకేషు. ప్రజాపతిలోకా బ్రహ్మలోకేషు. బ్రహ్మలోకా నామ- అణ్డారమ్భకాణి భూతాని సర్వత్ర హి సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగ్భోగ్యాకారపరిణతాని భూతాని సంహతాని- తాన్యేవం పఞ్చాతిబహువచనభాఞ్జి. కస్మిన్ను ఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః- హే గార్గి మాతిప్రాక్షీః- స్వం ప్రశ్నం న్యాయప్రకారమతీత్య- ఆగమేన ప్రష్టవ్యాం దేవతామనుమానేన మా ప్రాక్షీరిత్యర్థః. పృచ్ఛన్త్యాశ్చ తే- తవ మూర్ధా- శిరో వ్యపప్తత్- విస్పష్టం మా పతేత్. దేవతాయాః స్వప్రశ్న ఆగమవిషయః. తం ప్రశ్నవిషయమతిక్రాన్తో గార్గ్యాః ప్రశ్నః- ఆనుమానికత్వాత్. యస్యా దేవతాయాః ప్రశ్నః- సాఽతిప్రశ్న్యా. నాతిప్రశ్న్యా- అనతిప్రశ్న్యా. స్వప్రశ్నవిషయైవ. కేవలాగమగమ్యేత్యర్థః. తామనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి. అతో గార్గి మాతిప్రాక్షీః- మర్తుం చేన్నేచ్ఛసి. తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ ౧

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వబ్రాహ్మణయోరాత్మనః సర్వాన్తరత్వముక్తం- తస్మిన్నగ్రే యాగమనుత్తరం బ్రాహ్మణత్రయమితి సఙ్గతిమాహ (యదప్సు గారిగ్తి) ఉక్తమేవ సమ్యక్స్పష్టం వివృణోతి (పృథివ్యాదీనీతి) అన్తర్బహిర్భావేన- సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణేత్యర్థః. బాహ్యం బాహ్యమితి వీప్సా. ఉపరి స్థాన్యాచ్చ ద్రష్టవ్యః- యత్ర వైరోన్నిత్యసమ్బన్ధాన్. నిరాకుర్వన్- యథాయమనుముక్షుః సర్వాన్తరమాత్మానం ప్రతిపద్యతే - తథా నయథో క్తవిశేషణో దర్శయితవ్య ఇత్యుత్తర గ్రన్థారమ్భ ఇతి యోజనా. కథమిత్యాశఙ్క్య ప్రశ్ననిర్ణయాన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్ పార్థివం ధాతుజాతం - తదిదం సర్వమప్స్విత్యాది యోజనీయం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అద్భిరితి) పార్థివస్య ధాతుజాతస్యాద్భిర్వ్యాప్తత్వాభావే దోషమాహ (అన్యథేతి) కిమత్ర గార్గ్యా వివక్షితమిత్యత ఆహ (ఇదం తావదితి) తదేవ దర్శయితుం వ్యాప్తిమాహ (యత్కార్యమితి) కారణేన వ్యాపకేనేతి శేషః. తత్కార్యం తత్కారణేన వ్యాప్తం, యత్పరిచ్ఛిన్నం - తద్వ్యాపకేన వ్యాప్తం, యచ్చ స్థూలం- తత్సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి త్రిప్రకారా వ్యాప్తిః ఇతి శబ్దసత్త్వమాప్యర్థః. వ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) సమ్ప్రత్యనుమానమాహ (తథేతి) పూర్వం పూర్వమిత్యబాదేర్ధర్మిణో నిర్దేశః. ఉత్తరేణోత్తరేణ - వాయ్వాదికారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి శేషః. విమతం కారణేన వ్యాపకేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థూలత్వాచ్చ- పృథివీవదిత్యర్థః. సర్వాన్తరాత్మనోఽర్వాగుక్తన్యాయః సర్వత్ర సఞ్చారయతి (ఇత్యేష ఇతి) ననుతథాపి భూతపఞ్చకవ్యతిరిక్తానాం గన్ధర్వలోకాదీనామప్యన్తరత్వేనోపదేశాత్కథం భూతపఞ్చకవ్యుదాసేన సర్వాన్తరప్రతిపత్తిర్వివక్షితేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా ప్రశ్నాదౌ స్థితే సతీతి యావత్. భూతాన్యస్థితిరిత్యస్మిన్ కారణే వా సప్తమీ. అథ పరమాత్మానం భూతాని చ హిత్వాపృథగేవ గన్ధర్వలోకాదీని వస్త్వన్తరాణి భవిష్యన్తి. నేత్యాహ (న చేతి) గన్ధర్వలోకాదీన్యపి భూతానామేవావస్థావిశేషాః- తతస్సత్యం భూతపఞ్చకం- తస్య సత్యం పరం బ్రహ్మ నాన్యదన్తరాళే ప్రతిపత్తవ్యమితి అన్యప్రతిషేధార్థశ్చ శబ్దః. తాత్పర్యముక్త్వా ప్రశ్నముత్థాప్యతదక్షరాణి వ్యాకరోతి (కస్మిన్నిత్యాదినా) కస్మిన్ను ఖలు వాయురిత్యాద్యాపుక్తన్యాయమతిదిశతి (ఏవమితి) వాయావిత్యయుక్తా ప్రయుక్తిః- అపామగ్నికార్యత్వాదగ్నావితి వక్తవ్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) అగ్నేరుదకవ్యాపకత్వేపి కాష్ఠవిద్యుదాదిపారతన్త్ర్యాత్స్వతన్త్రేణ కేనచిదపాం వ్యాప్తిర్వక్తవ్యేత్యగ్నిం హిత్వా తత్కారణే వాయావిత్యుక్తం. వాయోశ్చ స్వకారణతన్త్రత్వేపి నోదకతన్త్రతేతి తద్వ్యాపకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇత్యాదినా) అన్తరిక్షలోకశబ్దార్థమాహ (తాన్యేవేతి) ప్రజాపతిలోకశబ్దార్థం కథయతి (విరాడితి) అన్తరిక్షలోకాదీనాం ప్రత్యేకమేకత్వాత్కుతో బహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్ర హీతి) పూర్వవదనుమానేన సూత్రం పృచ్ఛన్తీం గార్గీం ప్రతిషేధతి (స హోవాచేత్యాదినా) ఉక్తమేవ స్పష్టయన్వాక్యార్థమాహ (ఆగమేనేతి) ప్రతిషేధాతిక్రమే దోషమాహ (పృచ్ఛన్త్యాశ్చేతి) మూర్ధపాత ప్రసఙ్గం ప్రకటయన్ప్రతిషేధముపసంహరతి (దేవతాయా ఇత్యాదినా) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ పప్రచ్ఛేత్యాది) గర్గస్య గోత్రాపత్యం గార్గ్యః. * గర్గాదిభ్యో యఞ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం

మూ.— అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేష్వవసామ పతఞ్చలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాస్తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్ కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాꣳశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రం యేనాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి। సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాꣳశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణం య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకꣳ సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలః కాప్యో నాహం తం భగవన్వేదేతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాꣳశ్చ యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చాన్తర్యామిణమితి స బ్రహ్మవిత్స లోకవిత్స దేవవిత్స వేదవిత్స భూతవిత్స ఆత్మవిత్స సర్వవిదితి తేభ్యోఽబ్రవీత్తదహం వేద తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వాꣳస్తం చాన్తర్యామిణం బ్రహ్మగవీరుదజసే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణమితి యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాద్వేద వేదేతి యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి॥ ౧

*యక్షశ్చేలశీల. *యస్యేతి చేత్యకారలోపః. *హల స్తద్ధితస్యేతి యకారలోపః. గర్గగోత్రజా స్త్రీత్యర్థః. వాచక్నవీ- వచక్నుర్నామ ఋషిః. తస్యాపత్యం స్త్రీ అణిజీషి ఆదివృద్ధౌ ఓర్గుణే అవాదేశే *యస్యేతి చేత్యకారలోపే వాచక్నవీ-వచక్నుపుత్రీత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. (యదిదం సర్వమప్స్వోతం చ ప్రోతం చ) యదిదం-దృశ్యమానం పార్థివం సర్వం ధాతుజాతం కారణభూతాస్వప్సు ఓతం చ ప్రోతం చ-దీర్ఘతన్తుషు పటవదోతం, తిర్యక్తన్తుషు పటవత్ప్రోతం, చాస్తి. అప్సు ప్రోతత్వాభావే పార్థివో ధాతుస్సక్తుముష్టివద్విశీర్యేతేతి భావః. తా ఆపః కస్మిన్నోతాః ప్రోతాశ్చేతి ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (వాయౌ గార్గీతి) హే గార్గి త్వదుక్తా ఆపః వాయావోతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ప్రశ్నప్రతివచనరూపలయవాక్యాని నేయాని. ప్రజాపతిలోకః-విరాడాదిలోకః. బ్రహ్మలోకః-చతుర్ముఖలోకః. న చాత్రాబాధస్స్వయోనిభూతవాయ్వాదావోతత్వాదిసమ్బన్ధే పృథక్స్థితానామన్తరిక్షలోకాదీనాముపరితనేషు గన్ధర్వలోకాదిష్వోతత్వప్రోతత్వే అనుపపన్నే ఇతి శఙ్క్యం - పర్వతానాముపరిస్థితానాం క్షితిధారకత్వవత్, ఊర్ధ్వస్థితస్య ధ్రువస్య జ్యోతిశ్చక్రధారకత్వవత్, చైతదుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచేతి) స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచ హేత్యర్థః. కిమితీత్యత ఆహ (గార్గి మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి) హే గార్గి, బ్రహ్మలోకమప్యతిక్రమ్య తత ఊర్ధ్వం స్థితతదాధారస్య ప్రశ్నం మా కురు తే మూర్ధా పతనం మా భూదిత్యర్థః. పునః పృచ్ఛసి చేత్పతిష్యతీతి భావః. అపప్తత్-లుఙి ఌదిత్త్వాదఙ్. *పతః పుమితి పుమాగమః. తత్కుత ఇత్యత్రాహ (అనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి గార్గి మాతిప్రాక్షీరితి) నియమాద్యుపేతప్రశ్నమర్యాదామతిక్రమ్య న గమ్యః ప్రశ్నః-అతిప్రశ్నః. ఆక్షేపశ్రుతిసామర్థ్యాత్. అతిప్రశ్నమర్హతీత్యతిప్రశ్న్యా- ఆక్షేపార్హేత్యర్థః. సా న భవతీత్యనతిప్రశ్న్యా. ఆక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమయోగ్యాం పరదేవతామాక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యతో యద్యేవం పునః పృచ్ఛసి- తతస్తే మూర్ధా పతిష్యతీత్యర్థః. స్వరూపసత్తా న తే సిధ్యేదితి భావః. యద్యపి బ్రహ్మలోకాధారవిషయః ప్రశ్నో న పరదేవతావిషయః- అపి త్వవ్యాకృతాకాశవిషయః. తథాపి తదనన్తరప్రశ్నః పరదేవతావిషయో భవిష్యతీతి దూరదృష్ట్యా బ్రహ్మలోకాధారప్రశ్నమేవ ప్రతిచిక్షేపేతి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. తతశ్చేయం వాచక్నవీ పరదేవతాం స్వయం జానన్త్యపి ఋషేర్భీతేత్యూహ్యమ్. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం — ఇదానీం బ్రహ్మలోకానామన్తరతమం సూత్రం చ వక్తవ్యమితి తదర్థ ఆరమ్భః. తచ్చాగమేనైవ ప్రష్టవ్యమితీతిహాసేనాగమోపన్యాసః క్రియతే. అథ హైనముద్దాలకః- నామతః. అరుణస్యాపత్యం-ఆరుణిః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేషు-దేశేష్వవసామ-ఉషితవన్తః. పతఞ్చలస్య- పతఞ్చలో నామ. తస్యైవ కపిగోత్రస్య-కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాః- యజ్ఞశాస్త్రాధ్యయనం కుర్వాణాః. తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా. తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి. సోఽబ్రవీత్- కబన్ధః- నామతః. అథర్వణోఽపత్యం- ఆథర్వణ ఇతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ-తచ్ఛిష్యాన్. వేత్థ ను త్వం- హే కాప్య జానీషే, తత్సూత్రం. కిం తత్. యేన-సూత్రేణాయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- పరం చ ప్రతిపత్తవ్యం జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సన్దృబ్ధాని- సఙ్గ్రథితాని. స్రగివ సూత్రేణ విష్టబ్ధాని భవన్తి యేన- తత్కిం సూత్రం వేత్థ. సోఽబ్రవీదేవం పృష్టః కాప్యః (నాహం తద్భగవన్వేదేతి) తత్సూత్రం నాహం జానే. హే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః ఉపాధ్యాయమస్మాంశ్చ- వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమితి. అన్తర్యామీ విశేష్యతే-య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరః-అభ్యన్తరస్సన్ యమయతి- నియమయతి. దారుయన్త్రమివ భ్రామయతి. స్వం స్వముచితవ్యాపారం కారయతీతి. సోఽబ్రవీదేవముక్తః పతఞ్చలః కాప్యః- నాహం తం జానే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః. సూత్రతదన్తర్గతాన్తర్యామిణోర్విజ్ఞానం స్తూయతే- యః కశ్చిద్వై తత్సూత్రం హే కాప్య విద్యాత్- విజానీయాత్, తం చాన్తర్యామిణం సూత్రాన్తర్గతం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారం విద్యాద్యః, ఇతి- ఏవముక్తేన

ప్రకారేణ. సహి బ్రహ్మవిత్- పరమాత్మవిత్. సలోకాంశ్చ భూరాదీన న్తర్యామిణా నియమ్యమానాన్ లోకాన్ వేత్తి. స దేవాంశ్చాగ్న్యాదీన్ లోకి నో జానాతి. వేదాంశ్చ సర్వప్రమాణభూతాన్ వేత్తి. భూతాని చ- బ్రహ్మాదీని సూత్రేణ ధ్రియమాణాని తదన్తర్గతేనా న్తర్యామిణా నియమ్యమానాని వేత్తి. స ఆత్మానం చ- కర్తృత్వభోక్తృత్వవిశిష్టం తేనైవా న్తర్యామిణా నియమ్యమానం వేత్తి. సర్వం చ జగత్తథాభూతం వేత్తీతి. ఏవం స్తుతే సూత్రా న్తర్యామివిజ్ఞానే ప్రలుబ్ధః కాప్యోఽభిముఖీభూతః - వయం చ. తేభ్యశ్చాస్మభ్యమభిముఖీభూతేభ్యో బ్రవీద్గన్ధర్వః సూత్రమన్తర్యామిణం చ. తదహం సూత్రా న్తర్యామివిజ్ఞానం వేద గన్ధర్వాల్లబ్ధాగమస్సన్. తచ్చేద్యాజ్ఞవల్క్య సూత్రం, తం చా న్తర్యామిణ, మవిద్వాంశ్చేత్- అబ్రహ్మవిత్సన్యది బ్రహ్మగవీరుదజసే- బ్రహ్మవిదాంస్వభూతా గా ఉదజసే. ఉన్నయసి త్వమన్యాయేన. తతో మచ్ఛాపదగ్ధస్య మూర్ధా- శిరస్తే- తవవిస్పష్టం పతిష్యతి. ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- వేద- జానామ్యహం హే గౌతమేతి - గోత్రతః. తత్సూత్రం - యద్గన్ధర్వస్తుభ్యముక్తవాన్. యం చా న్తర్యామిణం గన్ధర్వాద్విదితవన్తో యూయం- తం చా న్తర్యామిణం వేదాహమితి. ఏవముక్తే ప్రత్యాహ గౌతమః- యః కశ్చిత్- ప్రాకృతః - ఇదం- యత్త్వయోక్తం బ్రూయాత్. కథం. వేద వేదేత్యాత్మానం శ్లాఘయన్. కిం తేన గర్జితేన- కార్యేణ దర్శయ. యథా వేత్థ- తథా బ్రూహీతి. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే హ సూత్రాదర్వాక్తనం వ్యాపకముక్తం - ఇదానీం సూత్రం తదన్తర్గతమన్తర్యామిణం చ నిర్వక్తుముత్తరబ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిమాహ (ఇదానీమితి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (తచ్చాగమేనైవేతి) ఆచార్యోపదేశో హ్యాగమశబ్దార్థః. గార్గ్యా మూర్ధపాతభయాదుపరతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. సోఽబ్రవీదితి ప్రతీకోపాదానం. తస్యార్థమాహ (సూత్రమితి) ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఏవమితి) యేనాయం చేత్యాదిరుక్తః ప్రకారః. స సర్వలోకాంశ్చ వేత్తీతి సమ్బన్ధః. విశేషణోక్తిపూర్వకం తానేవ లోకాననువదతి (భూరాదీనితి) స బ్రహ్మవిదిత్యాదినోక్తం సఙ్క్షిపతి (సర్వం చేతి) తథాభూతం- సూత్రేణ విధృత, మన్తర్యామిణా చ నియమ్యమాన, మితి యావత్. ప్రస్తుతస్తుతిప్రయోజనమాహ (ఇత్యేవమితి) భవత్వేవం తవ సూత్రాదిజ్ఞానం- మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేదితి) కిం తేనేత్యత్ర తత స్త్వేత్యధ్యాహారః. కార్యేణ దర్శయేత్యుక్తం వివృణోతి (యథేతి) ౧

రం.— (అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛేత్యాది) నామ్నా ఉద్దాలకః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానా ఇతి) వయం మద్రముదేశేషు గోత్రతః కాప్యస్య నామ్నా పతఞ్జలస్య గృహేషు- *గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి ఏకస్మిన్ బహువచనం. యజ్ఞం- కల్పసూత్రమధీయానాః అవసామ- ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. (తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతేత్యాది) తస్య- కాప్యస్య పతఞ్జలస్య. (తమపృచ్ఛామ) తం- గృహీతారం గన్ధర్వం వయం పృష్టవన్తః. కిమితి. త్వం కోఽసీతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః. కిమితి. అహం కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి- నామ్నా కబన్ధః. అథర్వణపుత్రశ్చేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. ౧

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ) సః- గన్ధర్వః యాజ్ఞికాన్- యజ్ఞాధ్యేతౄనస్మాన్, తమధ్యాపకం కాప్యం, చాబ్రవీదిత్యర్థః. తదేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రమిత్యాది) యేన- సూత్రేణ. అయం చ లోకః - భూలోకాదిః. పరశ్చ లోకః - ఊర్ధ్వలోకాః. చతుర్దశ భువనాని, తత్స్థాని చ సర్వాణి భూతాని, సన్దృబ్ధాని- యేన సూత్రేణ సూత్రేణ పుష్పాణీవ గ్రథనేన విష్టబ్ధానీత్యర్థః. తదేతాదృశం సూత్రం త్వం వేత్థ కిమితి ప్రశ్నః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

రం.— ఏవం సూత్రం పృష్ట్వా అన్తర్యామిణం పప్రచ్ఛేత్యాహ (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమిత్యాది) య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకమన్తరో యమయతి, సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి యచ్ఛబ్దద్వయాన్వయః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్య ఇత్యాది) శిష్టస్య స్పష్టోఽర్థః. ౩

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవత్. (యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చా న్తర్యామిణమితీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. హే కాప్య. తత్సూత్రం, తం చా న్తర్యామిణ, మస్మత్ప్రోక్తమితి- అస్మదవగతప్రకారేణ యో విద్యాదిత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిత్స లోకవిదిత్యాది) స ఏవ పరబ్రహ్మవిత్. స ఏవ తన్నియామ్య దేవలోకభూతాదివిత్. స ఏవాత్మవిత్- పరమాత్మవిత్. పరబ్రహ్మణః పరమాత్మత్వప్రకారం స ఏవ జానాతీత్యర్థః. స ఏవ చ సర్వవిదిత్యేవం తేభ్యః- కాప్యయాజ్ఞికేభ్యః స గన్ధర్వోఽబ్రవీదిత్యర్థః. అజ్ఞాతజ్ఞానార్థోఽయం ప్రశ్నః- న వాదిపరాభవార్థః - అజ్ఞాతా న్తర్యామ్యాదికథనం చ స నియమక ప్రశ్నసాధ్యం- అతో నైవం ప్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్కాం వారయతి (తదహం వేదేతి) తత్సర్వమహం జానే ఇత్యర్థః. తతో నాజ్ఞాతజ్ఞానార్థోఽయం మమ ప్రశ్న ఇతి భావః. (తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వానిత్యాది) తత్సూత్రం తం చా న్తర్యామిణమవిదిత్వా త్వం హే యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మగవీరుదజసే చేత్ - బ్రహ్మగవీః - బ్రహ్మవిద్యాపణబన్ధభూతాః గాః. * గోరతద్ధిత లుకీతి టచ్ సమాసాన్తే * టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్. ఉదజసే చేత్- కాలయసి చేత్. తే మూర్ధా పతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యముద్దాలకశ్శశాపేత్యర్థః. ౪

రం.— అత్ర వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తం చా న్తర్యామిణమితి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనం. హే గౌతమ. తత్సూత్రం తం చా న్తర్యామిణం త్వయా పృష్టమహం వేద్మి వైవేత్యర్థః. ఏవముక్త ఉద్దాలక ఉవాచ (యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాత్ వేద వేదేతీతి) యః కశ్చిద్వై- సర్వజ్ఞో వ్యాపికశ్చిల్లోకే అహమిదం వేద ఇదం వేదేతి కేవలం వాచా బ్రూయాదపి- తేన కిం ఫలమిత్యర్థః. అతస్త్వం యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి- యేన ప్రకారేణ వేత్థ- తేన ప్రకారేణ బ్రూహి. కిమహం వేదేతి కేవల వికత్థన వచసా వఞ్చయసీత్యర్థః. ౫

అత్ర శాఙ్కరపాఠే ప్రథమః ఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయే పఞ్చఖణ్డాత్మకో దృశ్యతే.

ఉ.— సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచలోకః పరశ్చలోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేత మాహుర్వ్యస్రంసిషతాస్యాఙ్గానీతి వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యాన్తర్యామిణం బ్రూహీతి॥ ౨

యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౩

శం.— సహోవాచ-యాజ్ఞవల్క్యః. బ్రహ్మలోకా యస్మిన్నోతాశ్చ ప్రోతాశ్చ తదాగమైకగమ్యమితి నాత్రాప్రశ్నం నోపాధ్యాయాదేర్యథా పృథివ్యప్సు- తత్సూత్రమాగమగమ్యం వక్తవ్యమితి తదర్థం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపితమిత్యత స్తన్నిర్ణయాయాహ (వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం) నాన్యత్. వాయురితి-సూక్ష్మమాకాశవద్విష్టమ్భకం పృథివ్యాదీనాం. యదాత్మకం సప్తదశవిధం లిఙ్గం కర్మవాసనాసమవాయి ప్రాణినాం, యత్తత్సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకం, యస్య బాహ్యాభేదాః సప్తసప్తమరుద్గణాః సముద్రస్యేవోర్మయః,- తదేతద్వాయవ్యం తత్త్వం సూత్రమిత్యభిధీయతే. వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చలోకస్సర్వాణిచ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి- సఙ్గ్రథితాని భవన్తీతి ప్రసిద్ధమేతత్. అస్తిచ లోకే ప్రసిద్ధిః. కథం. యస్మాద్వాయుస్సూత్రం- వాయునా విధృతం సర్వం. తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహుః- కథయన్తి వ్యస్రంసిషత- విస్రస్తాన్యస్య- పురుషస్యాఙ్గానీతి, సూత్రాపగమే హి మణ్యాదీనాం ప్రోతానామవస్రంసనం దృష్టం- ఏవం వాయుస్సూత్రం- తస్మిన్మణివత్ప్రోతాని యద్యస్యాఙ్గాని స్యుః - తతో యుక్తమేతద్వాయ్వపగమే విస్రంసనమఙ్గానాం. అతో వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి నిగమయతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య- సమ్యగుక్తం సూత్రం. తదన్తర్గతం త్విదానీం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారమన్తర్యామిణం బ్రూహి. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మలోకా ఇతి) ఇత్యభీష్టమాగమవిదామిత్యథ్యాహృత్యాద్యస్యేతిశబ్దస్య యోజనా. ప్రశ్నాన్తరం- సూత్రవిషయం గౌతమవాక్యం. వైశబ్దార్థమాహ (నాన్యదితి) సూక్ష్మత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశవదితి) వాయుమేవ విశినష్టి (యదాత్మకమితి) పఞ్చ భూతాని, దశ బాహ్యానీన్ద్రియాణి, పఞ్చవృత్తిః ప్రాణ, శ్చతుర్విధమన్తఃకరణ, మితి సప్తదశవిధత్వం. కర్మణాం వాసనానాంచోత్తరోత్తరసృష్టిహేతూనాం ప్రాణిభిరార్జితానామాశ్రయత్వాదపేక్షితమేవ లిఙ్గమిత్యాహ (కర్మేతి) తస్యైవ సామాన్యవిశేషాత్మనో బహురూపత్వమాహ (యత్తదితి) తస్యైవ లోకపరీక్షకప్రసిద్ధత్వమాహ (యస్యేతి) తస్య సూత్రత్వం సాధయతి (వాయునేతి) ప్రసిద్ధమేతత్-సూత్రవిదామితి శేషః. లౌకికీం ప్రసిద్ధిమేవ ప్రశ్నపూర్వకమనన్తరశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తమేవ దృష్టాన్తం వ్యనక్తి (సూత్రేత్యాదినా) వాయోస్సూత్రత్వే సిద్ధఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమితి) హే గౌతమ. తత్సూత్రం త్వయా పృష్టం వాయురేవేత్యర్థః. వైశబ్దోఽవధారణే. వాయోరేవ సర్వలోకభూతాధారత్వం సూత్రలక్షణమస్తీత్యాహ (వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకస్సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి) ఉక్తార్థగమకమాహ (తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహురిత్యాదినా) యస్మాత్సర్వాణి వాయునా గ్రథితాని తస్మాదేవ హేతోః ఉత్క్రాన్తప్రాణస్య పురుషస్యాఙ్గాని ఉత్సూత్రమాల్యానీవ విస్రస్తాని భవన్తి. అత ఏవ హి జనాః మృతస్యాఙ్గాని వ్యస్రంసిషతేత్యాహుః. అతో వాయునా సన్దృబ్ధాని సర్వలోకభూతానీతి స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. వ్యస్రంసిషత- లుఙ్. ఉక్తమర్థముద్దాలకః అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) భవత్వేతదేవమితరద్బ్రూహీత్యాహ (అన్తర్యామిణం బ్రూహీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్త ఆహ- యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ - భవతి సోఽన్తర్యామీ. సర్వః పృథివ్యాం తిష్ఠతీతి సర్వత్ర ప్రసఙ్గో మాభూదితి విశినష్టి- పృథివ్యా అన్తరః- అభ్యన్తరః. తర్హి తత్స్యాత్పృథివీదేవతైవాన్తర్యామీతి- అత ఆహ- యం-అన్తర్యామిణం పృథివీ దేవతాపి న వేద మయ్యన్యః కశ్చిద్వర్తత ఇతి. (యస్య పృథివీ శరీరం) యస్య చ పృథివ్యేవ శరీరం- నాన్యత్. పృథివీదేవతాయా యచ్ఛరీరం- తదేవ శరీరం యస్య. శరీరగ్రహణం చోపలక్షణార్థం - కరణం చ పృథివ్యాస్తస్యాః. స్వకర్మప్రయుక్తం హి కార్యం కరణం చ పృథివీదేవతాయాః - తదస్య స్వకర్మాభావాదన్తర్యామిణో నిత్యముక్తత్వాత్పరార్థకర్తవ్యతాస్వభావత్వాత్పరస్య యత్కార్యం కరణం చ-తదేవాస్య-న స్వతః. తదాహ- యస్య పృథివీ శరీరమితి. దేవతాకార్యకరణస్యేశ్వరసాక్షిమాత్రసాన్నిధ్యేన హి నియమేన ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం. య ఈదృగీశ్వరో నారాయణాఖ్యః పృథివీం- పృథివీదేవతాం యమయతి- నియమయతి స్వవ్యాపారే. అన్తరః- అభ్యన్తరస్తిష్ఠన్. (ఏష త ఆత్మా) తే-తవ మమ చ సర్వభూతానాం చేత్యుపలక్షణార్థమేతత్-అన్తర్యామీ. యస్త్వయా పృష్టోఽమృతః-సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— నియన్తురీశ్వరస్య లౌకికనియన్తృవత్కార్యకరణవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (యస్య చేతి) పృథివ్యాః శరీరిత్వమేవ-న తు శరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) పృథివ్యాః యత్కరణం- తదేవ తస్య కరణం చేతి యోజనా. కథం పృథివ్యాః శరీరేన్ద్రియవత్త్వం- తదాహ (స్వకర్మేతి) అన్తర్యామిణోఽపి తథా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (తదస్యేతి) అస్యాన్తర్యామిణస్తదేవ కార్యం కరణం చ- నాన్యదిత్యత్ర హేతుమాహ (స్వకర్మేతి) తదేవ హే

ఉ.— యోఽప్సు తిష్ఠన్నద్భ్యోఽన్తరో యమాపో న విదుర్యస్యాపః శరీరం యోఽపోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౪

యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౫

యోఽన్తరిక్షే తిష్ఠన్నన్తరిక్షాదన్తరో యమన్తరిక్షం న వేద యస్యాన్తరిక్షꣳ శరీరం యోఽన్తరిక్షమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౬

యో వాయౌ తిష్ఠన్వాయోరన్తరో యం వాయుర్న వేద యస్య వాయుః శరీరం యో వాయుమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౭

యో దివి తిష్ఠన్దివోఽన్తరో యం ద్యౌర్న వేద యస్య ద్యౌః శరీరం యో దివమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౮

య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యః శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౯

యో దిక్షు తిష్ఠన్దిగ్భ్యోఽన్తరో యం దిశో న విదుర్యస్య దిశః శరీరం యో దిశోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౦

త్వన్తరేణ స్ఫోరయతి (పర్యాప్తేతి) యః పృథివీమిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (దేవతేతి) తత్ర వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఈదృగితి) యస్య పృథివీ దేవతా కార్యకరణాభ్యామేవ కార్యకరణవత్త్వం-ఈదృశత్వం. పృథివీపర్యాయోఽదర్శితస్తాయం పర్యాయాన్తరేఽతిదిశతి (సమానమితి) ౩

రం.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి) పృథివ్యాం స్థితః తదన్తరః తదవేద్యః తచ్ఛరీరకశ్చ సన్యోఽన్తః ప్రవిశ్య ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణనియమనం కరోతి - ఏషోఽన్తర్యామీ తే అమృత ఆత్మా - నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మేత్యర్థః. అత్ర త ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశాదన్తర్యామిణో జీవవ్యతిరేకస్సిద్ధః. అమృతత్వవిశేషణాచ్చ సిధ్యతి- తద్విశేషణం జీవవ్యావృత్త్యర్థం. అన్తర్యామీ త ఆత్మేత్యుక్తే ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపవచనత్వశఙ్కయా జీవవ్యావృత్తిర్న ప్రాప్నోతీతి హ్యమృత ఇత్యుక్తం. జీవస్యామృతత్వసిద్ధేః పరమాత్మప్రసాదాధీనత్వాన్న తత్స్య నిరుపాధికమితి నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మా పరమాత్మైవ. అత్ర అమృతత్వస్యోపాధ్యనుక్త్యా నిరుపాధికత్వసిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా. అత్ర ప్రశ్నానురూప్యేణ ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామీతి ఏకేనైవ నిర్దేశేన సర్వాన్తర్యామిణ ఉద్దాలకం ప్రతి త ఆత్మేత్యాత్మత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్ యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్యోఽప్సు తిష్ఠన్నిత్యాదిపర్యాయోపదేశబాహుళ్యం కిమర్థమితి చేన్న- పృథివ్యాదికేష్వేకైకవస్తుని ప్రత్యేకం పరిపూర్ణత్వేన నియన్తృతయా స్థితిజ్ఞాపనార్థత్వేన సార్థక్యాత్. *పరిపూర్ణత్వం చాణుమాత్రేఽపి వస్తుని స్థితస్య నిరవధికషాడ్గుణ్యవిశిష్టతయా ప్రతిపత్తియోగ్యత్వమితి వ్యాసార్యైః సర్వాకాశాన్వయాధికరణే వర్ణితం. ఇదం హి పూర్ణత్వం నైకేన పూర్వోక్తరీత్యా నిర్దేశేన సిధ్యతి. నను *సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతి తం మే బ్రూహీతి - సర్వభూతానామప్యన్తర్యామీ ఏకోఽస్తి- స వక్తవ్య ఇతి పృష్టవన్తముద్దాలకం ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యేన పృథివ్యన్తర్యామ్యేవ తే అన్తర్యామీ - జలాన్తర్యామ్యేవ తేఽన్తర్యామీతి పృథివ్యాద్యన్తర్యామిణశ్చ ఉద్దాలకాన్తర్యామిణశ్చాభేదబోధనమసఙ్గతం- అన్తర్యామ్యైక్యస్య ప్రాగేవ నిశ్చితత్వాత్. అతస్స త ఆత్మేత్యత్రాత్మశబ్దోఽనాన్తర్యామివచనః - అపి తు స్వరూపవచన ఇత్యేవ యుక్తమితి చేన్న- ఆత్మశబ్దస్య శేషిత్వాధారత్వాద్యర్థకతయాప్యుపపత్తేః త ఆత్మేతి వ్యధికరణనిర్దేశస్వారస్యభఙ్గాయోగాత్. *పతిం విశ్వస్యేత్యాదివాక్యైర్విశ్వశేషిణః కస్యచిదవగతత్వాత్ తేన వాక్యేన ప్రతిపన్నస్తే ఆత్మా - తే శేషీ పృథివ్యాదీనామన్తర్యామీతి ప్రఘట్టార్థః. ౭

శం.— యోఽప్సు తిష్ఠన్. అగ్నౌ. అన్తరిక్షే. వాయౌ. దివి. ఆదిత్యే. దిక్షు. చన్ద్రతారకే. ఆకాశే. యస్తమసి- ఆవరణాత్మకే బాహ్యే తమసి. తేజసి- తద్విపరీతే ప్రకాశసామాన్యే. ఇతి- ఏవమధిదైవతం- అన్తర్యామివిషయం దర్శనం దేవతాసు. అథాధిభూతం- భూతేషు- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు అన్తర్యామిదర్శనమధిభూతం. అథాధ్యాత్మం- యః ప్రాణే- ప్రాణవాయుసహితే ఘ్రాణే. యో వాచి. చక్షుషి. శ్రోత్రే. మనసి. త్వచి. విజ్ఞానే- బుద్ధౌ. రేతసి- ప్రజననే. కస్మాత్పునః కారణాత్పృథివ్యాది దేవతా మహాభాగాస్సత్యో మనుష్యాదివదాత్మని స్థితమాత్మనో నియన్తారమన్తర్యామిణం న విదురిత్యత ఆహ- అదృష్టః - న దృష్టః. న విషయీభూతశ్చక్షుర్దర్శనస్య కస్యచిత్. స్వయం తు చక్షుషి సన్నిహితత్వాద్దృశిస్వరూప ఇతి ద్రష్టా. తథా- అశ్రుతః- శ్రోత్రగోచరత్వమనాపన్నః కస్యచిత్. స్వయం త్వలుప్తశ్రవణశక్తిః సర్వశ్రోత్రేషు సన్నిహితత్వాత్- శ్రోతా. తథా- అమతః- మనస్సఙ్కల్పవిషయమనాపన్నః. దృష్టేశ్రుత ఏవ హి సర్వస్సఙ్కల్పయతి- అదృష్టత్వాదశ్రుతత్వాదేవామతః. అలుప్తమననశక్తిత్వాత్సర్వమనస్సు సన్నిహితత్వాచ్చ మన్తా. తథా- అవిజ్ఞాతః- నిశ్చయగోచరమనాపన్నో రూపాదివత్సుఖాదివద్వా. స్వయం త్వలుప్తవిజ్ఞానశక్తి

యశ్చన్ద్రతారకే తిష్ఠగ్ంశ్చన్ద్రతారకాదన్తరో యం చన్ద్రతారకం న వేద యస్య చన్ద్రతారకగ్ం శరీరం యశ్చన్ద్రతారకమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౧

య ఆకాశే తిష్ఠన్నాకాశాదన్తరో యమాకాశో న వేద యస్యాకాశః శరీరం య ఆకాశమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౨

యస్తమసి తిష్ఠగ్ంస్తమసో ఽన్తరో యం తమో న వేద యస్య తమశ్శరీరం యస్తమో ఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౩

యస్తేజసి తిష్ఠగ్ంస్తేజసో ఽన్తరో యం తేజో న వేద యస్య తేజశ్శరీరం యస్తేజో ఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిదైవతమథాధిభూతం॥ ౧౪

యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్సర్వేభ్యో భూతేభ్యో ఽన్తరో యగ్ం సర్వాణి భూతాని న విదుర్యస్య సర్వాణి భూతాని శరీరం యస్సర్వాణి భూతాన్యన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిభూతమథాధ్యాత్మం॥ ౧౫

యః ప్రాణే తిష్ఠన్ప్రాణాదన్తరో యం ప్రాణో న వేద యస్య ప్రాణశ్శరీరం యః ప్రాణమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౬

యో వాచి తిష్ఠన్వాచో ఽన్తరో యం వాఙ్న వేద యస్య వాక్శరీరం యో వాచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౭

యశ్చక్షుషి తిష్ఠగ్ంశ్చక్షుషో ఽన్తరో యం చక్షుర్న వేద యస్య చక్షుశ్శరీరం యశ్చక్షురన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౮

యశ్శ్రోత్రే తిష్ఠన్ శ్రోత్రాదన్తరో యగ్ం శ్రోత్రం న వేద యస్య శ్రోత్రగ్ం శరీరం యశ్శ్రోత్రమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౯

యో మనసి తిష్ఠన్మనసో ఽన్తరో యం మనో న వేద యస్య మనః శరీరం యో మనో ఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౦

యస్త్వచి తిష్ఠగ్ంస్త్వచో ఽన్తరో యం త్వఙ్న వేద యస్య త్వక్శరీరం యస్త్వచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౧

యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరో యం విజ్ఞానం న వేద యస్య విజ్ఞానగ్ం శరీరం యో విజ్ఞానమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౨

యో రేతసి తిష్ఠన్రేతసో ఽన్తరో యగ్ం రేతో న వేద యస్య రేతశ్శరీరం యో రేతో ఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా ఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా నాన్యో ఽతో ఽస్తి ద్రష్టా నాన్యో ఽతో ఽస్తి శ్రోతా నాన్యో ఽతో ఽస్తి మన్తా నాన్యో ఽతో ఽస్తి విజ్ఞాతైష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽతో ఽన్యదార్తం తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ॥ ౨౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

త్వాత్సన్నిధ్యాచ్చ విజ్ఞాతా. తత్ర * యం పృథివీ న వేద * యం సర్వాణి భూతాని న విదురితి చాన్యైనియన్తవ్యా విజ్ఞాతారః- అన్యో నియన్తాన్తర్యామీతి ప్రాప్తం. తదన్యత్వాశఙ్కానివృత్త్యర్థముచ్యతే (నాన్యోతః) న అన్యః అతః- అస్మాత్. అన్తర్యామిణో నాన్యో ఽతో ఽస్తి ద్రష్టా. తథా- నాన్యో ఽతో ఽస్తి శ్రోతా. నాన్యో ఽతో ఽస్తి మన్తా. నాన్యో ఽతో ఽస్తి విజ్ఞాతా. యస్మాత్పరో నాస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, యో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా అవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా, అమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జితః సర్వసంసారిణాం కర్మఫలవిభాగకర్తా,- ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః. అస్మాదీశ్వరాదాత్మనో ఽన్యదార్తం. తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ. ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సర్వత్ర ప్రాణాదౌ తిష్ఠన్నన్తర్యామీత వాత్మేతి సమ్బన్ధః. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (.కస్మాదిత్యాదినా) యథా మనసి- తథా బుద్ధావపి సన్నిధానాద్విజ్ఞాతృతేతి యావత్. తత్రేతి పూర్వసన్దర్భోక్తిః. అన్వయముపలక్షయితుమతో ఽన్య ఇత్యుక్తాకాఙ్క్షాపదార్థాన్వ

కరోతి (అతఇతి) అన్యోద్రష్టానాస్తీతిసమ్బన్ధః. ఏషతఇత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— ఏవమప్సుఅగ్నౌఅన్తరిక్షేవాయౌదివిఆదిత్యేదిక్షుచన్ద్రతారకేఆకాశేతమసితేజసిచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిదైవతమితి) ఉపదిష్టమన్తర్యామిస్వరూపమితిశేషః. (అథాధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముపదిశ్యతఇతిశేషః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮.

౪౦.— సర్వేషుభూతేషుచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముక్తమితిశేషః. (అథాధ్యాత్మమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముచ్యతఇతిశేషః. ౧౯

౪౦.— ఏవంప్రాణేవాచిచక్షుషిశ్రోత్రేమనసిత్వచిచోక్త్వాహ (యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాది) అత్రవిజ్ఞానశబ్దోజీవాత్మపరః-సమానప్రకరణేమాధ్యన్దినశాఖాయాం అత్రత్యవిజ్ఞానశబ్దస్థానే * ఆత్మనితిష్ఠన్నితిఆత్మశబ్దేనసన్నిర్దేశదర్శనాత్, జ్ఞానస్వరూపస్యతస్యతచ్ఛబ్దవాచ్యత్వయోగాచ్చేతిద్రష్టవ్యం. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-

౪౦.— ఏవంరేతస్యన్తర్యామిణముక్త్వాహ (అదృష్టోద్రష్టాఅశ్రుతశ్శ్రోతాఅమతోమన్తాఅవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతేతి) అత్రద్రష్టృత్వం-రూపసాక్షాత్కారవత్త్వం. నతుచక్షుర్జన్యజ్ఞానవత్త్వం- తస్యపరమాత్మన్యసమ్భవాత్. శ్రోతృత్వం- శబ్దసాక్షాత్కారవత్త్వం. మన్తృత్వం-మన్తవ్యవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. విజ్ఞాతృత్వం - విజ్ఞానశబ్దితనిదిధ్యాసనవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. ద్రష్టృత్వాదికంజీవస్యాప్యస్తీతిఅదృష్టత్వాదినాద్రష్టృత్వాదికంవిశేషితం. తాదృశంచతన్నజీవస్యాస్తీతిభావః. అత్రచద్రష్టృత్వాదావుపాధ్యనుక్తేఃనిరుపాధికద్రష్టృత్వమర్థసిద్ధమితిద్రష్టవ్యం. (నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టానాన్యోతోస్తిశ్రోతానాన్యోఽతోస్తిమన్తానాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతాఏషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఃఅతోన్యదార్తమితి) అన్యశబ్దాదేస్సర్వనామ్నఃపూర్వనిర్దిష్టసదృశాన్యపరత్వస్య * సమానేనుపూర్వత్వాదితిసాప్తమికాధికరణేవ్యవస్థితత్వాత్అత్రాప్యన్యశబ్దేనపూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కారాదిమతోనిషేధఉపపద్యతే. జీవస్యకరణాయత్తజ్ఞానత్వాత్. అన్యస్తత్సదృశోఽదృష్టోద్రష్టానాస్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. శిష్టంస్పష్టం. (తతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామేతి) పూర్వవత్. ఇదంచబ్రాహ్మణమధికృత్యసమన్వయాధ్యాయేద్వితీయపాదేచిన్తితం- * యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్నిత్యాద్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణేఽధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమధ్యాత్మంచాన్తరవస్థితత్వేనోక్తోఽయమన్తర్యామీజీవఏవస్యాత్- వాక్యశేషేద్రష్టాశ్రోతేతికరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వోక్తేః. నచదర్శనశ్రవణాదిశబ్దారూపశబ్దాదిసాక్షాత్కారపరాః- తాదృశసాక్షాత్కారవత్త్వంచపరమాత్మనోపిసమ్భవతీతివాచ్యం- తథాహిసతి * నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టేతితదతిరిక్తద్రష్టృనిషేధానుపపత్తేః. జీవస్యైవతదతిరిక్తస్యరూపాదిసాక్షాత్కారవతస్సత్త్వాత్. ద్రష్ట్రాదిశబ్దానాంకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వార్థకతయాజీవపరత్వేతుజీవవ్యతిరిక్తస్యకరణాయత్తజ్ఞానవతోనిషేధఉపపద్యతే- ఈశ్వరస్యకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వాభావాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషుతద్ధర్మవ్యపదేశాత్. అధిదైవాధిలోకాదిషుశ్రూయమాణోన్తర్యామీపరమాత్మైవ - సర్వభూతాన్తరత్వామృతత్వాదేఃపరమాత్మధర్మస్యశ్రవణాత్. అధిలోకాదయోమాధ్యన్దినేద్రష్టవ్యాః. అన్యశబ్దస్యపూర్వోక్తన్యాయేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాది విశేషితనిరుపాధికరూపాది సాక్షాత్కర్త్రన్తరపరత్వేన వాక్యశేషోప్యుపపద్యతే. * నచ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. యథాస్మార్తం - ప్రధానం * అదృష్టోద్రష్టేతి శ్రుతస్యాదృష్టత్వ విశిష్టద్రష్టృత్వస్య, సర్వాన్తర్యామిత్వామృతత్వాదేః, శ్చ తదసమ్భావితధర్మస్య శ్రవణాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం నజీవోప్యత్రప్రతిపాద్యతే. * ఉభయేపిహిభేదేనైనమధీయతే. కాణ్వామాధ్యన్దినాశ్చోభయేపి అన్తర్యామిణం జీవభిన్నమేవామనన్తి. మాధ్యన్దినాహి * యఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోన్తరఇతి. కాణ్వాశ్చాత్మపర్యాయస్థానే * యోవిజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి ఆత్మపదస్థానే విజ్ఞానపద మధీయతే. అతో నజీవోన్తర్యామీతిస్థితం. నను ఆత్మనోజ్ఞానాశ్రయస్య కథం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమితిచేన్న - అస్యార్థస్యనియత్వాదేచిన్తితత్వాత్. తథాహి- * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞంతనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలంపరమార్థతః ఇతి శ్రుతిస్మృతిభిర్జ్ఞానస్వరూపత్వస్యైవాత్మనః ప్రతీతేర్నజ్ఞాతాత్మా. అథవా- * యోవేదేదం జిఘ్రాణీతిసఆత్మా * ఏషహిద్రష్టాశ్రోతా ఇత్యాదిశ్రవణా, దహంజానామ్యజ్ఞాసిషమిత్యాద్యనుభవా, చ్చాగన్తుకజ్ఞానాశ్రయఏవ - నస్వయం జ్ఞానరూపః. జ్ఞానరూపత్వవచనాని తులాక్షుణికానీత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * జ్ఞోతఏవ. అతఏవ- *ఏషహి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషఃఇతివిజ్ఞానాత్మనఏవ జీవస్యద్రష్టృత్వాదిశ్రుతేరేవజ్ఞానాత్మకోపిసన్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయశ్చభవతీత్యర్థః. ననువిభోరాత్మనస్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయత్వేతజ్జ్ఞానస్య సర్వపదార్థసమ్బన్ధాత్సార్వజ్ఞ్యంసర్వదాస్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- *ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం. విభుత్వేస్యాదియంశఙ్కాపి- * తేనప్రద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతి * యేవైకేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తిచన్ద్రమసమేవతేసర్వేగచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేతి అస్మైలోకాయకర్మణేఇతిజీవస్యోత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్జీవోనవిభుః. అతోనసర్వదాసార్వజ్ఞ్యాపత్తిరిత్యర్థః. ననుశరీరాదుత్క్రమణంనామశరీరవిషయకాభిమానరాహిత్యం- తచ్చవిభోరప్యాత్మనస్సమ్భవతీత్యత్రాహ- *స్వాత్మనాచోత్తరయోః. చశబ్దోఽవధారణే. విభుత్వపక్షేఉత్క్రమస్యకథంచిత్సమ్భవేపిఉత్తరయోః - గమనాగమనయోస్స్వాత్మనా- స్వరూపేణైవసమ్పాద్యత్వాద్విభుత్వేతదసంభవః. కించ- భూతకరణగ్రామసమ్పరిష్వక్తస్యైవ *ఏతామాత్రాస్సమభ్యాదదా

నోహృదయమేవాస్యవక్రామతిశుక్రమాదాయపునరేతిస్థానమితిశరీరఏవ స్వాత్మనైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచలయోరసమ్భవాన్నవిభురాత్మా.
*నాణురతచ్ఛ్రుతేరితిచేన్నేతరాధికారాత్. *యోయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితిజీవం ప్రస్తుత్య * సవాఏషమహానజఆత్మేతిమహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ
ఇతిచేన్న- *యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధఆత్మేతిజీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యేతినైవతత్రమహత్త్వప్రతిపాదనాత్. * స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ.
*ఏషోఽణురాత్మాచేతసావేదితవ్యఇతిఅణుత్వేఽణుశబ్దస్యవాచకశబ్దశ్రవణాత్, *వాలాగ్రశతభాగస్యశతధాకల్పితస్యచ। భాగోజీవస్సవిజ్ఞేయ
ఇతిఽణుపరిమాణవస్తూద్ధృత్యతస్మాదల్పస్యజీవేఽపిమానదర్శనాచ్చాణురేవ నన్వణుత్వేసత్యేకదేశస్థస్యకథంసకలదేహవ్యాపివేదనోపలబ్ధిరిత్యత్రమతాన్తరే
ణపరిహారమాహ - *అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథాహరిచన్దనబిన్దుశ్శరీరైకదేశస్థోపిసకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదంకరోతి- ఏవంజీవోపిభవిష్యతి. * అవస్థితి
వైశేష్యాదితిచేన్నాభ్యుపగమాద్ధృదిహి. హరిచన్దనబిన్దోర్దేహ్యదయాదిరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదస్తుతథాభావః- అత్ర నోనదేశవిశేషావస్థితిరస్తీ
తికథంతథాత్వమితిచేన్న- *హృదిహ్యయమాత్మేతిజీవస్యాపిశరీరస్య దేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అస్వమతేనపరిహారమాహ- * గుణాద్వాలోక
వత్. వాశబ్దోమతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకేయథాఏకదేశస్థానామపిమణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభావ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపిజీవస్యప్ర
భాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యాసర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసంభవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తంజ్ఞానంనాస్తీత్యత్రాహ- * వ్యతిరేకో
గన్ధవత్తథాచదర్శయతి. యథాగన్ధస్యపృథివీవ్యతిరేకఃప్రత్యక్షసిద్ధః - తథాఅహంజానామీతిజ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః. *జానాత్యేవా
యంపురుషఇతిశ్రుతిశ్చతథాదర్శయతి. *పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఽపృథక్త్వే *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతితద్వాచక
శబ్దైరేవపృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతంజ్ఞానమస్త్యేవ. ననుజ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయాపృథక్త్వే * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాంకాగతిరిత్య
త్రాహ- *తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశఃప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యంవ్యావర్తయతి. జీవేవిజ్ఞానగుణస్యైవసారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితిజీవో
వ్యపదిశ్యతే- యథాప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ * యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యానన్దశబ్దేనవ్యపదేశః. * యావదాత్మభావి
త్వాచ్చనదోషస్తద్దర్శనాత్. యథాగోత్వాదీనాం యావద్గోవ్యక్తిభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిశ్శబ్దైర్వ్యక్తినిర్దేశోదృశ్యతే - ఏవమేవజ్ఞానరూపధ
ర్మస్యయావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దైనధర్మిణోవ్యపదేశోనదోషాయేత్యర్థః. అత్రచకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోపిస్వప్రకాశత్వేనజ్ఞానమితివ్యపదేశో
నదోషాయేతిసముచ్చినోతి. ననుసుషుప్త్యాదిషుజ్ఞానాభావాన్నజ్ఞానస్యయావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- * పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తి
యోగాత్. యథాసర్వదావిద్యమానస్యపుంస్త్వస్యబాల్యకథాతోయౌవనేఅభివ్యక్తిః - ఏవంసర్వదావిద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగద
శాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చజ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మాజ్ఞాతాచ. ననుజ్ఞానరూపఏవాత్మావిభురస్తు- తత్రాహ- *నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్య
తరనియమోవాన్యథా. కింసర్వగతఆత్మాఉపలబ్ధేరేవవా- అనుపలబ్ధేరేవవాహేతుః- ఉతోభయత్ర, ఆద్యపక్షద్వయేఉపలబ్ధిరేవవాఅనుపలబ్ధిరేవ
వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షేసర్వదాఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీస్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భపర్యాయేణదృశ్యమానేనోపపద్యేయాతాం.
అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనఃఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నాకాదాచిత్క ధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితిసిద్ధాన్తపక్షేతునానుపపత్తిరితిస్థితం.
తథాతత్రైవపాదే * కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదితిప్రతిపాదితంజీవానాంకర్తృత్వంనపరమాత్మాయత్తం- తథాత్వేహిప్రవృత్తినివృత్త్యోస్సాలభఞ్జికావ
దస్వతన్త్రంజీవంనియోజయతోవిధినిషేధశాస్త్రయో రానర్థక్యంస్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్త
యతి. తచ్చకర్తృత్వంపరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. * యఆత్మానమన్తరోయమయతీతితత్కర్తృత్వస్యపరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వే
వంవిధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- * కృతప్రయత్నాపేక్షస్తువిహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మాజీవకృతంపూర్వప్రయత్నమపే
క్ష్యతదనుమతిదానేనప్రవర్తయతి-ఏవంసతివిధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికంసిధ్యతి. సభగవాన్ పురుషోత్తమఃఅవాప్తసమస్తకామస్స
ర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమాహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తఃఏతానికర్మాణిసమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతికర్మద్వైవిధ్యంసర్వంవిధా
యతదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికంతన్నియమనశక్తించ సర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంసామాన్యేనప్రదిశ్యస్వశాసనావబోధిశాస్త్రంచప్రదర్శ్యాన్త
రాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయాచనియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తేచక్షేత్రజ్ఞాస్తదాహితశక్తయఃతత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాస్తదాధారాస్స్వయ
మేవస్వేచ్ఛానుగుణ్యేనపుణ్యాపుణ్యరూపేకర్మణీఉపాదదతే. తతశ్చపుణ్యరూపకర్మకారిణంస్వశాసనానువర్తినంజ్ఞాత్వాధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయ
తే- శాసనాతివర్తినంచతద్విపర్యయేణయోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యదయాళుత్వాదివైకల్యచోద్యస్యనావకాశః. దయాహినామస్వార్థనిరపేక్షపర
దుఃఖాసహిష్ణుతా. సాచస్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపివర్తమానాగుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహఏవతత్రగు
ణః- అన్యథాశత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధా
నఙ్గీకారేణనిరతిశయసుఖసంవృద్ధయేస్వయమేవప్రయతతే.యథోక్తం *తేషాంసతతయుక్తానాంభజతాంప్రీతిపూర్వకం।దదామిబుద్ధియోగంతం
యేనమాముపయాన్తితేఇతి. ననుమాపేపతన్తంబాలకంద్రష్టావుపేక్షమాణస్యానుమతింకృతవతోవాపుంసోనైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్ర
వృత్తపురుషవిషయేఉపేక్షకత్వేవాఅనుమన్తృత్వేవాప్రయోజకత్వేవాసర్వేశ్వరస్యతస్యనిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతిచేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖే
నసామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్యకృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలేతువిశేషతోనివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వంతు స్వాతన్త్ర్య
స్యనపర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవదోషఇతిచేత్. తత్రకింప్రమాణం. నప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయేఅప్రమాణత్వాత్. నాప్య
నుమానం. తత్రహికిమీశ్వరాఖ్యంధర్మిణంశాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్యతత్స్వాతన్త్ర్యస్యదోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహవాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణాభగవన్తోహన్తాహమిమం ద్వౌప్రశ్నౌప్రక్ష్యామితౌచేన్మే వక్ష్యతినవైజాతుయుష్మాకమిమంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యంజేతేతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౧

¶ సా హోవాచాహంవై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్రఉజ్జ్యం

గమేహేతోరాశ్రయణసిద్ధిః. అభ్యుపగమేఽపి గ్రాహకేణ సాక్షిణ స్వగుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్యయాపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమ త్త్వేన సాంభక్షికావిలక్షణయా జీవస్యకర్తృత్వాత్ సకాశాస్త్రానర్థక్యం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షాత్వాదకత్వేన సాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతిహే తోరీశ్వరస్యనవైషమ్యాదిప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తంచభగవతాపరాశరేణ * నిమిత్తమాత్ర మేవాసౌసృజ్యానాంసర్గకర్మణి. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణ మాత్రమిత్యర్థః. గీతంచభగవతాపి * తస్యకర్తారమపి మాంవిద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణంకర్తారంవిద్ధి, అసాధారణకర్తారంనవిద్ధీతిహిబేన్స్యా ర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * నైర్ఘృణ్యంయావతానస్యాద్విధానప్రతిషేధయోః। నియన్తృత్వశ్రుతేస్తావానుసర్జ్యైచానర్థతత్పర ఇతి. నన్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవసర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవేఈశ్వరస్యప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికంకుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితిచేత్. కల్పనాయామే పేదృశచోద్యావకాశః- * అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తాజనానాంసర్వాత్మా * ఏషహ్యేవసాధుకర్మకారయతీత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నేత్వేదృశచోద్యా నవకాశాదితిస్థితం. తథాప్రాణవాదేజీవస్యయత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - నతత్పరమాత్మాయత్తమితిపూర్వపక్షేఉచ్యతే- * జ్యోతిరా ద్యధిష్ఠానంతుతదామననాత్ప్రాణవతాశబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేనసహజ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చక్రియమాణంప్రాణకర్మకాధిష్ఠానంయత్. తత్తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మనఆమననాత్-సఙ్కల్పాదేవభవతి- *యోఽగ్నౌతిష్ఠన్నగ్నేరన్తరోయమగ్నిర్నవేదయస్యాగ్నిశ్శరీరంయోఽగ్నిమన్తరోయమయతి * యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్. * తస్యచనిత్యత్వాత్. సర్వేషాంపరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వేస్వయావస్వస్వరూపభావిత్వా, చ్చేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౨౭

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అతఃపరమశనాయాదివినిర్ముక్తంనిరుపాధికంసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరంబ్రహ్మవక్తవ్యమిత్యతఆరమ్భః. (అథహవాచక్నవ్యు వాచ) పూర్వంయాజ్ఞవల్క్యేననిషిద్ధామూర్ధపాతభయాదుపరతాసతీపునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే హే బ్రాహ్మణాః భగవన్తః- పూ జావన్తశ్శృణుతమమవచః. హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యంపునర్ద్వౌప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతామస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌచేత్ - యదివ క్ష్యతి- కథయిష్యతిమేకథంచిత్. నవైజాతు- కదాచిద్యుష్మాకంమధ్యేఇమం- యాజ్ఞవల్క్యంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతిజేతా. నవై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణాఅనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛగార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేసూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాంనిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ననుయస్మాద్భయాద్గార్గీపూర్వముపరతా- తస్యాన్తదవస్థత్వాత్కథంపునస్సాప్రష్టుంప్రవర్త తే- తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) నవైజాత్వితిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యందర్శ యితుంకశ్చిదితిపునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహవాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణేప్రసిద్ధేబ్రహ్మనిర్ధారణేకృతే యాజ్ఞవల్క్యేనపరాజితేసర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవపరాజయోభవిష్యతీతిమన్యమానా గార్గీ * మాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధావ్యపప్తదితియాజ్ఞవల్క్యస్యసక్రోధోక్త్యాభీత్యాపూర్వ ముపరతాపిబ్రాహ్మణానుజ్ఞాంప్రాప్యపునఃప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయబ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః (బ్రాహ్మణాభగవన్తోహన్తాహమిత్యాది) హన్త- హేభగవన్తోబ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యంఅహంప్రశ్నద్వయంప్రక్ష్యామి. తస్యచేదుత్తరంమే ప్రశ్నద్వయస్యయాజ్ఞవల్క్యోవ క్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యంయుష్మాకంమధ్యేబ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదంప్రతిజేతాకోఽపిజాతునాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం-*వదస్సుపిక్య ప్చేతిక్యప్. (తౌచేన్మేనవివక్ష్యతిమూర్ధాస్యవిపతిష్యతీతి) మే- మమతౌప్రశ్నావయంయాజ్ఞవల్క్యోనప్రతివక్ష్యతియది - తర్హ్యమాం * మాతే మూర్ధావ్యపప్తదిత్యన్యాయేనాబ్రహ్మవాదినీమిమపూర్వంశప్తవతోఽస్యయాజ్ఞవల్క్యస్యాబ్రహ్మిష్ఠస్యమూర్ధావిపతిష్యతిబ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్య స్మిన్నర్థేబ్రాహ్మణాఅనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తాబ్రాహ్మణాఆదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛగార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞాహయాజ్ఞవల్క్యం (సాహోవాచ) అహంవైత్వా- త్వాంద్వౌప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌతావితిజి జ్ఞాసాయాంతయోర్దురుత్తరత్వంద్యోతయితుందృష్టాన్తపూర్వకంతావాహ- హేయాజ్ఞవల్క్యయథాలోకేకాశ్యః - కాశీషుభవఃకాశ్యః. ప్రసిద్ధం శౌర్యంకాశ్యే. వైదేహోవా- విదేహానాంవారాజాఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకంధనుఃపునరధిజ్యం - ఆరోపిత

---

† బ్రహ్మోద్యంజేతేతి తౌచేన్మేనవివక్ష్యతి మూర్ధాస్యవిపతిష్యతీతి పృచ్ఛగార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహంవైయాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నోఽహృదయమేవాస్య వ త్రామలిశు క్రమాదాయ పునరేతి స్థానమితి శరీర ఏవ స్వాత్మనై ఉపగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వే చలనాదేరసమ్భవాన్న విభురాత్మా. * నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్. * యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి జీవం ప్రస్తుత్య * స వా ఏష మహానజ ఆత్మేతి మహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ ఇతి చేన్న- యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి జీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యైతస్యైవ తత్ర మహత్త్వప్రతిపాదనాత్. * స్వశబ్దోన్మానాభ్యాం చ. * ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్య ఇతి అణుత్వలక్షణస్య స్వస్య వాచకశబ్దశ్రవణాత్, * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయ ఇత్యణుసదృశవస్తూద్ధృత్యోన్మానస్య జీవే ఆమ్నానాచ్చాణురేవ. నన్వణుత్వే సత్యేకదేశస్థస్య కథం సకలదేహవ్యాపి వేదనోపలబ్ధిరిత్యత్ర మతాన్తరేణ పరిహారమాహ - * అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథా హరిచన్దనబిన్దుః శరీరైకదేశస్థోఽపి సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదం కరోతి- ఏవం జీవోఽపి భవిష్యతి. * అవస్థితివైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృది హి. హరిచన్దనబిన్దోర్దార్ఢ్యదయాదిరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదస్తు తథాభావః- ఆత్మనో న దేశవిశేషావస్థితిరస్తీతి కథం తథాత్వమితి చేన్న- * హృది హ్యయమాత్మేతి జీవస్యాపి శరీరస్య దేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అథ స్వమతేన పరిహారమాహ- * గుణాద్వాలోకవత్. వాశబ్దో మతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకే యథా ఏకదేశస్థానామపి మణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభా వ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపి జీవస్య ప్రభాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానస్య వ్యాప్త్యా సర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసంభవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం నాస్తీత్యత్రాహ- * వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి. యథా గన్ధస్య పృథివీవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః - తథా అహం జానామీతి జ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః. * జానాత్యేవాయం పురుష ఇతి శ్రుతిశ్చ తథా దర్శయతి. * పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఽపృథక్త్వే * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి తద్వాచకశబ్దేన పృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతం జ్ఞానమస్త్యేవ. నను జ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయా పృథక్త్వే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాం కా గతిరిత్యత్రాహ- * తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. జీవే విజ్ఞానగుణస్యైవ సారభూతగుణత్వాద్విజ్ఞానమితి జీవో వ్యపదిశ్యతే- యథా ప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ * యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యానన్దశబ్దేన వ్యపదేశః. * యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్. యథా గోత్వాదీనాం యావద్ద్రవ్యభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిర్గవాదిశబ్దైర్వ్యక్తిర్నిర్దిశ్యతే - ఏవమేవ జ్ఞానరూపధర్మస్య యావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దేన ధర్మిణో వ్యపదేశో న దోషాయేత్యర్థః. అత్ర చకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోఽపి స్వప్రకాశత్వేన జ్ఞానమితి వ్యపదేశో న దోషాయేతి సముచ్చినోతి. నను సుషుప్త్యాదిషు జ్ఞానాభావాన్న జ్ఞానస్య యావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- * పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తియోగాత్. యథా సర్వదా విద్యమానస్య పుంస్త్వవ్యఞ్జకధాతోః యౌవనేఽభివ్యక్తిః - ఏవం సర్వదా విద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగదశాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చ జ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మా జ్ఞాతా చ. నను జ్ఞానరూప ఏవాత్మా విభురస్తు- తత్రాహ- * నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాన్యథా. కిం సర్వగత ఆత్మా ఉపలబ్ధేరేవ వా- అనుపలబ్ధేరేవ వా హేతుః- ఉతోభయత్ర. అద్యపక్షద్వయే ఉపలబ్ధిరేవ వా అనుపలబ్ధిరేవ వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షే సర్వదా ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ స్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భౌ పర్యాయేణ దృశ్యమానౌ నోపపద్యేయాతాం. అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనః ఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నా కాదాచిత్కధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితి సిద్ధాన్తపక్షే తు నానుపపత్తిరితి స్థితం. తథా తత్రైవ పాదే * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదితి ప్రతిపాదితం జీవానాం కర్తృత్వం న పరమాత్మాయత్తం- తథాత్వే హి ప్రవృత్తినివృత్త్యోస్సాలభఞ్జికావదస్వతన్త్రం జీవం నియోజయతో విధినిషేధశాస్త్రమనర్థక్యం స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. తచ్చ కర్తృత్వం పరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. * య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి తత్కర్తృత్వస్య పరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వేవం విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- * కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మా జీవకృతం పూర్వప్రయత్నమపేక్ష్య తదనుమతిదానేన ప్రవర్తయతి- ఏవం సతి విధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికం సిధ్యతి. స భగవాన్ పురుషోత్తమః అవాప్తసమస్తకామస్సర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తః ఏతాని కర్మాణి సమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతి కర్మద్వైవిధ్యం సర్వం విధాయ తదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికం తన్నియమనశక్తిం చ సర్వేషాం దత్త్వా జ్ఞానాం సామాన్యేన ప్రదిశ్య స్వశాసనావబోధిశాస్త్రం చ ప్రదర్శ్యాన్తరాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయా చ నియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తే చ క్షేత్రజ్ఞాః తదాహితశక్తయః తత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాః తదాధారాః స్వయమేవ స్వేచ్ఛానుగుణ్యేన పుణ్యాపుణ్యరూపే కర్మణీ ఉపాదదతే. తతశ్చ పుణ్యరూపకర్మకారిణః స్వశాసనానువర్తినః జ్ఞాత్వా ధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయతే- శాసనాతివర్తినం చ తద్విపర్యయేణ యోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యదయాళుత్వాదినైకల్యచోద్యస్యానవకాశః. దయా హి నామ స్వార్థనిరపేక్షా పరదుఃఖాసహిష్ణుతా. సా చ స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపి వర్తమానా న గుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహ ఏవ తత్ర గుణః- అన్యథా శత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధాన్ సజీకారేణ నిరతిశయసుఖసంవృద్ధయే స్వయమేవ ప్రయతతే. యథోక్తం * తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకం। దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే ఇతి. నను మహాపవతన్తం బాలకం దృష్ట్వా ఉపేక్షమాణస్యానుమతిం కృతవతో వా పుంసో నైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్రవృత్తపురుషవిషయే ఉపేక్షకత్వే వా అనుమన్తృత్వే వా ప్రయోజకత్వే వా సర్వేశ్వరస్య తస్య నిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతి చేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖేన సామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్య కృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలే తు విశేషతో నివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వం తు స్వతన్త్రస్య న పర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవ దోష ఇతి చేత్. తత్ర కిం ప్రమాణం. న ప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయే అప్రమాణత్వాత్. నాప్యనుమానం. తత్ర హి కిమీశ్వరాఖ్యం ధర్మిణం శాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్య తత్స్వాతన్త్ర్యస్య దోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహవాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణాభగవన్తోహన్తాహమిమం ద్వౌప్రశ్నౌప్రక్ష్యామితౌచేన్మే వక్ష్యతినవైజాతుయుష్మాకమిమంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యంజేతేతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౧

¶ సాహోవాచాహంవైత్వాయాజ్ఞవల్క్యయథాకాశ్యోవావైదేహోవోగ్రపుత్రఉజ్జ్యం

గమేహైతౌరాశ్రయణీయౌ. అభ్యుపగమేఽపి ప్రాకృతేనసాత్త్వికేనతస్యగుణత్వేనప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్యయోపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేనసాంఖ్యాభిమతపురుషవిలక్షణతయాజీవస్యకర్తృత్వాత్ నశాస్త్రానర్థక్యం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షాద్యుదకత్వేనసాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతిహేతోరీశ్వరస్యనవైషమ్యాదిప్రసక్తిః. ఉక్తంచభగవతాపరాశరేణ *నిమిత్తమాత్రమేవాసౌసృజ్యానాంసర్గకర్మణి నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతంచభగవతాపి *తస్యకర్తారమపి మాంవిద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణంకర్తారంవిద్ధి, అసాధారణకర్తారంనవిద్ధీతిహితస్యార్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్తథాహిదర్శయతి. నస్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవసర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవేఈశ్వరస్యప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికంకుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితిచేత్. కల్పనాయామేవద్రష్టవ్యోపాధ్యాయకాశ్చ- *అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తాజనానాంసర్వాత్మా *ఏషహ్యేవసాధుకర్మకారయతీత్యాదిప్రమాణప్రసిద్ధత్వాదిత్యుపాధ్యాయవకాశాదితిస్థితం. తథాప్రాణపాదేజీవస్యయత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - నతత్పరమాత్మాయత్తమితిపూర్వపక్షేఉచ్యతే- *జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానంతుతదామననాత్ప్రాణవతాశబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేనసహజ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చక్రియమాణంప్రాణకర్తృకాధిష్ఠానంయత్. తత్తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మనఆమననాత్-సఙ్కల్పాదేవభవతి- యోఽగ్నౌతిష్ఠన్నగ్నేరన్తరోయమగ్నిర్నవేదయస్యాగ్నిశ్శరీరంయోఽగ్నిమన్తరోయమయతి*యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్, *తస్యచనిత్యత్వాత్. సర్వేషాంపరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వస్యయావత్స్వరూపభావిత్వాత్, చ్చేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౨౭

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అతఃపరమశనాయాదివినిర్ముక్తంనిరుపాధికంసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరంబ్రహ్మవక్తవ్యమిత్యత‌ఆరమ్భః. (అథహవాచక్నవ్యువాచ) పూర్వంయాజ్ఞవల్క్యేననిషిద్ధామూర్ధపాతభయాదుపరతాసతీపునఃప్రష్టుంబ్రాహ్మణానుజ్ఞాంప్రార్థయతే హేబ్రాహ్మణాఃభగవన్తః- పూజావన్తఃశృణుతమమవచః హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యంపునర్ద్వౌప్రశ్నౌప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతాంపస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌచేత్ - యదివక్ష్యతి- కథయిష్యతిమేకథంచిత్. నవైజాతు- కదాచిద్యుష్మాకంమధ్యేఇమం- యాజ్ఞవల్క్యంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనంప్రతిజేతా, నవైకశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తాబ్రాహ్మణాఅనుజ్ఞాంప్రదదుః (పృచ్ఛగార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేసూత్రాన్తర్యామిణౌప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాంనిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నమయస్మాద్భయాద్గార్గీపూర్వముపరతా- తస్యాస్తదవస్థత్వాత్కథంపునఃసాప్రష్టుంప్రవర్తతే- తత్రాహ (పూర్వమితి) మన్త్రైత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) నవైజాత్వితిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యందర్శయిత్వాంకశ్చిదితిపునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహవాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణేప్రసిద్ధేబ్రహ్మనిద్యుద్దాలకేయాజ్ఞవల్క్యేనపరాజితేసర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవపరాజయోభవిష్యతీతిమన్యమానాగార్గీ *మాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధావ్యపప్తదితియాజ్ఞవల్క్యస్యసక్రోధోక్త్యాభీత్యాపూర్వముపరతాపిబ్రాహ్మణానుజ్ఞాంప్రాప్యపునఃప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయబ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః (బ్రాహ్మణాభగవన్తోహన్తాహమిత్యాది) హన్త- హేభగవన్తోబ్రాహ్మణాః, ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యంఅహంప్రశ్నద్వయంప్రక్ష్యామి. తస్యచేదుత్తరంమేప్రశ్నద్వయస్యయాజ్ఞవల్క్యోవక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యంయుష్మాకంమధ్యేబ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదంప్రతిజేతాకోపిజాతునాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం-వదస్సుపిక్యప్చేతిక్యప్. (తౌచేన్మేనవివక్ష్యతిమూర్ధాస్యవిపతిష్యతీతి) మే- మమతౌప్రశ్నావయంయాజ్ఞవల్క్యోనప్రతివక్ష్యతియది - తర్హిమాం *మాతేమూర్ధావ్యపప్తదిత్యన్యాయేనాబ్రహ్మవాదినీమివపూర్వంశప్తవతోఽస్యయాజ్ఞవల్క్యస్యాబ్రహ్మిష్ఠస్యమూర్ధావిపతిష్యతిబ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థేబ్రాహ్మణాఅనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తాబ్రాహ్మణాఆదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛగార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞాహయాజ్ఞవల్క్యం (సాహోవాచ) అహంవైత్వా - త్వాంద్వౌప్రశ్నౌప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌతావితిజిజ్ఞాసాయాంతయోర్దురుత్తరత్వంద్యోతయితుందృష్టాన్తపూర్వకంతావాహ- హేయాజ్ఞవల్క్యయథాలోకేకాశ్యః - కాశీషుభవఃకాశ్యః. ప్రసిద్ధంశౌర్యంకాశ్యే. వైదేహోవా- విదేహానాంవారాజాఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకంధనుఃపునరధిజ్యం - ఆరోపిత

---

† బ్రహ్మోద్యంజేతేతి తౌచేన్మేనవివక్ష్యతి మూర్ధాస్యవిపతిష్యతీతి పృచ్ఛగార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహంవైయాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ధనురధిజ్యంకృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ సపత్నాతి వ్యాధినౌ హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠే దేవమేవాహం త్వాం ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాముపోదస్థాం తౌ మే బ్రూహీతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౨

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మిꣳస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౩

స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౪

§ సా హోవాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్య యో మ ఏతం వ్యవోచోఽపరస్మై ధారయస్వేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౫

జ్యాకం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన - శరాగ్రయోవంశఖణ్డస్సన్ధీయతే. తేన వినాపి శరో భవతీత్యతో విశినష్టి బాణవన్తావితి. తౌ ద్వౌ బాణవన్తౌ శరౌ. తయోరేవ విశేషణం- సపత్నాతివ్యాధినౌ- శత్రోః పీడాకరావతిశయేన. హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠేత్ - సమీపత ఆత్మానం దర్శయేత్. ఏవమేవాహం త్వాం శరస్థానీయాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం ద్వాభ్యాముపోదస్థాం - ఉత్థితవత్యస్మి త్వత్సమీపే. తౌ మే బ్రూహి బ్రహ్మవిచ్చేత్. ఆహేతరః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౨

ఆ.— సన్ధీయతే-సఙ్గచ్ఛత ఇతి శేషః. ప్రశ్నయోరవశ్యప్రత్యుత్తరణీయత్వే బ్రహ్మిష్ఠత్వాఙ్గీకారో హేతురిత్యాహ (బ్రహ్మవిచ్చేదితి) ౨

రం.— (సా హోవాచేత్యాది) తదేవ యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి బ్రాహ్మణానుమతయా వాచక్నవ్యోక్తమాహ (అహం వై యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వేత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య. అహం వై- ప్రసిద్ధం యథా తథా కాశీదేశభవః విదేహదేశభవో వా ఉగ్రపుత్రః - శూరవంశ్యః యథా ఉజ్జ్యం- ఉత్సృష్టజ్యం ధనుః పునరపి సజ్యం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన శరాగ్రయోవంశఖణ్డః- సోఽభిధీయతే. తద్వన్తౌ, సపత్నాతివ్యాధినౌ- సపత్నాత్యన్తవ్యధనశీలౌ, చ శరౌ హస్తే గృహీత్వా ఉపోత్తిష్ఠేత్ - సపత్నసమీపం గచ్ఛతి. ఏవమేవాహం ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం త్వాముపస్థితాస్మి. ఉపోదస్థాం - స్థా ధాతోర్లుఙ్. *గాతిస్థాఘుపాభూభ్య ఇతి సిచో లుక్. తౌ మే ప్రశ్నౌ బ్రూహీత్యర్థః. ఏవముక్త ఆహ యాజ్ఞవల్క్యః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— సా హోవాచ. యదూర్ధ్వం- ఉపరి దివః- అణ్డకపాలాత్. యచ్చావాక్- అధః పృథివ్యాః. అధోఽణ్డకపాలాత్. యచ్చాన్తరా- మధ్యే ద్యావాపృథివీ- ద్యావాపృథివ్యోః. అణ్డకపాలయోః. ఇమే చ ద్యావాపృథివీ. యద్భూతం- యచ్చాతీతం. భవచ్చ - వర్తమానం స్వవ్యాపారస్థం. భవిష్యచ్చ- వర్తమానాదూర్ధ్వకాలభావిలిఙ్గగమ్యం. యత్సర్వమేతదాచక్షతే-కథయన్త్యాగమతః. తత్సర్వం ద్వైతజాతం యస్మిన్నేకీభవతీత్యర్థః. తత్సూత్రసంజ్ఞం పూర్వోక్తం కస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చ--పృథివీ ధాతురివాప్సు. ౩

ఆ.— సూత్రస్యాధారే ప్రష్టవ్యే కిమితి సర్వజగదనూద్యతే- తత్రాహ (తత్సర్వమితి) పూర్వోక్తసర్వజగదాత్మకమితి యావత్. ౩

రం.— (సా హోవాచేతి) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. తదేవాహ (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదర్వాక్పృథివ్యా ఇత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య. దివః యదూర్ధ్వం- ద్యులోకాద్యదూర్ధ్వం వస్తుజాతం. యదర్వాక్పృథివ్యాః - పృథివ్యాశ్చాధస్తనం యద్వస్తుజాతం. అనయోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళవర్తి యత్. యే చేమే ద్యావాపృథివీ. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నం చ యద్వస్తుజాతం వ్యవహారవిషయం. ఏతత్సర్వం కుత్ర వా దీర్ఘపటేర్యథా తన్తుష్వివ పటః ఓతం ప్రోతం చ తద్బ్రూహీతి ప్రశ్నార్థః. యదవాక్పృథివ్యా ఇతి పాఠే వ్యయమేవార్థః. ౩

శం.— స హోవాచ-ఇతరః. హే గార్గి. యత్త్వయోక్తమూర్ధ్వం దివ ఇత్యాది-తత్సర్వం యత్సూత్రమాచక్షతే-తత్సూత్రం. ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చ- యదేతద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం జగదవ్యాకృతాకాశేఽప్స్వివ పృథివీ ధాతుః త్రిష్వపి కాలేషు వర్తత ఉత్పత్తౌ స్థితౌ లయే చ. ౪

ఆ.— యథాప్రశ్నమనూద్య ప్రత్యుక్తిమాదత్తే (స హోవాచేతి) తాం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యజ్జగద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం- ఏతదవ్యాకృతాకాశే వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. త్రిష్వపి కాలేష్వితి యదుక్తం తద్వ్యనక్తి (ఉత్పత్తావితి) ౪

రం.— (స హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యస్త్వుత్తరమాహ వక్ష్యమాణం. (యదూర్ధ్వం గార్గీత్యాది) హే గార్గి. యదూర్ధ్వమిత్యాదిత్వదుక్తం సర్వమాకాశే ఓతం చ ప్రోతం చేత్యర్థః. ఆకాశశబ్దేన చాత్ర న వాయుమదమ్బరం గృహ్యతే - తస్య సర్వవికారాశ్రయత్వాభావాత్. కింత్వవ్యాకృతాకాశః. ఏతచ్చ *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేరిత్యత్ర స్థితం. శిష్టం పూర్వవత్. ౪

శం.— పునస్సా హోవాచ. నమస్తేఽస్త్విత్యాది ప్రశ్నస్య దుర్వచత్వప్రదర్శనార్థం. యో మే- మమైతం- ప్రశ్నం వ్యవచః - విశేషేణోక్తవానసి. ఏతస్య దుర్వచత్వే కారణం- సూత్రమేవ తావదనవగమ్యమితరైర్దుర్వాచ్యం- కిముత తద్యస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చేతి. అతో నమోఽస్తు తే- తుభ్యం. అపరస్మై- ద్వితీయాయ ప్రశ్నాయ ధారయస్వ- దృఢీకురుష్వాత్మానమిత్యర్థః. పృచ్ఛ గార్గీతీతర ఆహ. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౫

§ యో మ ఏతం వ్యవోచోఽపరస్మై ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మిగ్ స్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౬

§ స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౭

స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమముఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన న తదశ్నాతి కశ్చన॥ ౮

అ.— నక్షత్రాణాం వాక్యమున్నేతవ్యం. ౨౫

రం.— (సా హోవాచ నమస్త ఇత్యాది) అథ గార్గ్యువాచ. కిమితి. హే యాజ్ఞవల్క్య యస్త్వం మే ఏతం ప్రథమం ప్రశ్నం వ్యవోచః నివిచ్యోక్తవానసి తస్మై తే నమోఽస్తు. ఇతి లఘుక్లముత్తరమఙ్గీకృత్యాహ- అపరస్మై ద్వితీయప్రశ్నాయ ధారయస్వ చిత్తం సావధానం కుర్విత్యర్థః. (స హోవాచ పృచ్ఛ గార్గీతి) స యాజ్ఞవల్క్యః హే గార్గి పృచ్ఛేత్యనుమేన ఇత్యర్థః. ౨౬

శం.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నః ప్రతివచనం చోక్తస్యైవార్థస్యావధారణార్థం పునరుచ్యతే- న కించిదపూర్వమర్థాన్తరముచ్యతే. సర్వం యథోక్తం గార్గ్యా ప్రత్యుచ్చారితం తథైవ పూర్వోక్తమవధారితవానాకాశ ఏవేతి యాజ్ఞవల్క్యః. గార్గ్యాహ (కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) ఆకాశమేవ తావత్కాలత్రయాతీతత్వాద్దుర్వాచ్యం- తతోఽపి కష్టతరమక్షరం- యస్మిన్నాకాశమోతం చ ప్రోతం చ. అతోఽవాచ్యమితి కృత్వా న ప్రతిపద్యతే- సాఽప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం తార్కికసమయే. అథాప్యవాచ్యమపి వదతి- తథాపి విప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం- విరుద్ధా ప్రతిపత్తిః సా- యదవాచ్యస్య వదనం. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్యతే గార్గీ. ౬-౭

ఆ.— తదేవ ప్రశ్నప్రతివచనరూపమనువదతి (సా హేతి) పునరుక్తే కించిత్కారణం వ్యవస్థాపయతి (ఉక్తస్యైవేతి) ప్రతివచనానువాదతాత్పర్యమాహ (గార్గీతి) ప్రశ్నాభిప్రాయం ప్రకటయతి (ఆకాశమేవేతి. ౬-౭

రం.— (సా హోవాచ) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. కిమితి. (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) (ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి) యదాకాశస్యనాతీతస్థితిశేషః. యదూర్ధ్వం దివ ఇత్యాద్యుక్తసర్వవస్తుజాతం ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి త్వయా య ఆకాశ ఉక్తః- స ఆకాశః కస్మిన్ను ఖల్వోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి- సాఽవ్యాకృతమాకాశః కిమాశ్రిత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— తద్దోషద్వయమపి పరిజిహీర్షన్నాహ - స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతద్వై తత్- యత్పృష్టవత్యసి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. కిం తత్. అక్షరం- యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి చాక్షరం. తదక్షరం హే గార్గి. బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిదోఽభివదన్తి. బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహమవాచ్యం వక్ష్యామి, న చ విప్రతిపద్యే, ఇత్యేవం దోషద్వయం పరిహరతి. ఏవముపాకృతే ప్రశ్నే పునర్గార్గ్యాః ప్రతివచనం ద్రష్టవ్యం- బ్రూహి కిం తదక్షరం- యద్బ్రాహ్మణా అభివదన్తీతి. ఉక్త ఆహ- అస్థూలం తత్ - స్థూలాదన్యత్. ఏవం తర్హ్యణు. అనణు. అస్తు తర్హి హ్రస్వం. అహ్రస్వం. ఏవం తర్హి దీర్ఘం. నాపి దీర్ఘం- అదీర్ఘం. ఏవమేతైశ్చతుర్భిః పరిమాణప్రతిషేధైర్ద్రవ్యధర్మః ప్రతిషిద్ధః. యన్న ద్రవ్యం- తదక్షరమిత్యర్థః. అస్తు తర్హి లోహితో గుణః. తతోఽప్యన్యత్- అలోహితం. ఆగ్నేయో గుణో లోహితః. భవతు తర్హ్యపాం స్నేహనం. న- అస్నేహం. అస్తు తర్హి ఛాయా- సర్వథాప్యనిర్దేశ్యత్వాత్. ఛాయాయా అప్యన్యత్- అచ్ఛాయం. అస్తు తర్హి తమః. అతమః. భవతు వాయుస్తర్హి. అవాయుః. భవతు తర్హ్యాకాశం. అనాకాశం. భవతు తర్హి సఙ్గాత్మకం జతువత్. అసఙ్గం. రసోఽస్తు తర్హి. అరసం. తథా- అగన్ధం. అస్తు తర్హి సచక్షుష్కం. అచక్షుష్కం. నహి చక్షురస్య కరణం విద్యతే- అతోఽచక్షుష్కం- *పశ్యత్యచక్షురితి మన్త్రవర్ణాత్. తథా- అశ్రోత్రం. *స శృణోత్యకర్ణ ఇతి. భవతు తర్హి వాక్. అవాక్. తథా- అమనః. తథా- అతేజస్కం- అవిద్యమానం తేజోఽస్య- తదతేజస్కం. నహి తేజోఽగ్న్యాదిప్రకాశవదస్య విద్యతే. అప్రాణం- ఆధ్యాత్మికో వాయుః ప్రతిషిధ్యతేఽప్రాణమితి. ముఖం తర్హి ద్వారం. తదముఖం. అమాత్రం- మీయతే యేన తన్మాత్రం. అమాత్రం- మాత్రారూపం తన్న భవతి, న తేన కించిన్మీయతే. అస్తు తర్హి ఛిద్రవత్- అన్తరవత్. అనన్తరం- నాస్యాన్తరమస్తి. సమ్భవేత్తర్హి బహిస్తస్య. అబాహ్యం. అస్తు తర్హి భక్షయితృ తత్. న తదశ్నాతి కించన. భవేత్తర్హి భక్ష్యం కస్యచిత్. న తదశ్నాతి కశ్చన. సర్వవిశేషణరహితమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వితీయం హి తత్- కేన కిం విశిష్యతే. ౮

షష్ఠఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయపాఠేన దృశ్యతే,

§ సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్త్యేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యా నద్యః స్యన్దన్తే శ్వేతేభ్యః పర్వతేభ్యః ప్రతీచ్యోఽన్యా యాం యాం చ దిశమన్వేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరోఽన్వాయత్తాః ॥ ౯

ఆ.— అప్రతీపత్తిశ్చ విప్రతిపత్తిశ్చేతి దోషద్వయం సాధారణ్యేనోక్తం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కింతదితి) అస్థూలాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) * యదగ్నే రోహితం రూపమిత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అగ్నేర్య ఇతి) అవాయుమిత్యత్ర విశేషణేన ప్రాణవిశేషణస్య పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (ఆధ్యాత్మిక ఇతి) అవాఙ్మన ఇత్యత్ర మనసో వాక్సహపాఠసిద్ధి క్రియతే. అన్యత్సర్వమత్రోక్తిః సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వేతి) లక్షణమాచయతి (ఏకమితి) ౮

రం.— (స హోవాచ) ఇత్యుక్తో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రత్యుత్తరమాహ. కిముక్తవానిత్యాహ (ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యాదినా) హే గార్గి, తదేతదేవ సర్వాసూపనిషత్సు * యస్యాక్షరం శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమక్షరం అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి వా న క్షరతీతి వా అక్షరం బ్రహ్మ అన్యాకృతాకాశస్యాప్యాధారభూతం బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిద అభివదన్తి అత్ర బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహం కించిద్విప్రతిపన్నం వదామీతి సూచయతి. తదేవ బ్రహ్మ విశినష్టి అస్థూలం స్థూలభిన్నం. తర్హి కిమణ్విత్యత్రాహ (అనణ్వితి) తర్హి కిం హ్రస్వమిత్యత్రాహ (అహ్రస్వమితి) కిం తర్హి దీర్ఘమిత్యత్రాహ (అదీర్ఘమితి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అమాత్రం మాత్రా ఇన్ద్రియాణి యద్వా మాత్రా పరిచ్ఛేదః తద్రహితమిత్యర్థః. అనన్తరమబాహ్యం స్వావ్యాప్తదేశశూన్యమిత్యర్థః. (న తదశ్నాతి కించన) తత్ అక్షరం కించిదపి నాశ్నాతి అనాప్తకామత్వనిబన్ధనభక్ష్యాపేక్షరహితమిత్యర్థః. తత్స్వయమన్యస్యాపి భక్ష్యమిత్యాహ (న తదశ్నాతి కశ్చనేతి) తత్ బ్రహ్మ కశ్చిదపి నాశ్నాతీత్యర్థః. ౮

శం.— అనేకవిశేషణప్రతిషేధప్రయాసాదస్తిత్వం తావదక్షరస్యోపగమితం శ్రుత్యా తథాపి లోకబుద్ధిమపేక్ష్యాశఙ్క్యతే యతః అతోఽస్తిత్వాయానుమానం ప్రమాణముపన్యస్యతి (ఏతస్య వా అక్షరస్య) యదేతదధిగతమక్షరం సర్వాన్తరం సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మాఽశనాయాదిధర్మాతీతః, ఏతస్య వై అక్షరస్య ప్రశాసనే. యథా రాజ్ఞః ప్రశాసనే రాజ్యమస్ఫుటితం నియతం వర్తతే ఏవమేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే హే గార్గి, సూర్యాచన్ద్రమసౌ సూర్యశ్చ చన్ద్రమాశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసౌ అహోరాత్రయోర్లోకప్రదీపౌ తాదర్థ్యేన ప్రశాసిత్రా తన్నిర్వర్త్యమానౌ లోకప్రయోజనవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ చ స్యాతాం సాధారణసర్వప్రాణిప్రకాశోపకారకత్వాత్ లౌకికప్రదీపవత్. తస్మాదస్తి తత్ యేన విధృతావీశ్వరౌ స్వతన్త్రౌ సన్తౌ నిర్మితౌ తిష్ఠతః, నియతదేశకాలనిమిత్తోదయాస్తమయవృద్ధిక్షయాభ్యాం వర్తేతే, తదస్త్యేవమేతయోః ప్రశాసితృ అక్షరం ప్రదీపకర్తృవిధారయితృవత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ ద్యౌశ్చ పృథివీ చ సావయవత్వాత్ స్ఫుటనస్వభావే, అపి సత్యౌ గురుత్వాత్పతనస్వభావే, సంయుక్తత్వాద్వియోగస్వభావే, చేతనావదభిమానిదేవతాధిష్ఠితత్వాత్స్వతన్త్రే, అప్యేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే వర్తేతే విధృతే తిష్ఠతః. ఏతద్ధ్యక్షరం సర్వవ్యవస్థాసేతుః సర్వమర్యాదావిధరణం. అతో నాస్యాక్షరస్య ప్రశాసనం ద్యావాపృథివ్యావతిక్రామతః. తస్మాత్సిద్ధమస్యాస్తిత్వమక్షరస్య అవ్యభిచారి హి తల్లిఙ్గం యద్ద్యావాపృథివ్యౌ నియతే వర్తేతే. చేతనావన్తం ప్రశాసితారమసంసారిణమన్తరేణ నైతద్యుక్తం * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢేతి మన్త్రవర్ణాత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యేతే కాలావయవాః సర్వస్యాతీతానాగతవర్తమానస్య జనిమతః కలయితారః యథా లోకే ప్రభుణా నియతో గణకః సర్వమాయం వ్యయం చాప్రమత్తో గణయతి తథా ప్రభుస్థానీయనియన్తృకాః కాలావయవా నాం నియన్తా. తథా ప్రాచ్యః ప్రాగఞ్చనాః పూర్వదిగ్గమనా నద్యః స్యన్దన్తే స్రవన్తి శ్వేతేభ్యః హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యః గిరిభ్యః గఙ్గాద్యా నద్యస్తాశ్చ యథాప్రవర్తితా ఏవ నియతాః ప్రవర్తన్తే నాన్యథాపి ప్రవర్తితుముత్సహన్తే అతస్తదపి తల్లిఙ్గం ప్రశాస్తుః. ప్రతీచ్యోఽన్యాః ప్రతీచీం దిశం సిన్ధ్వాద్యా నద్యః. అన్యాశ్చ యాం యాం చ దిశమనుప్రవృత్తాః తాం తాం న వ్యభిచరన్తి తచ్చ లిఙ్గం. కించ దదతః హిరణ్యాదీన్ప్రయచ్ఛతః ఆత్మపీడాం కుర్వతోఽపి ప్రమాణజ్ఞా అపి మనుష్యాః ప్రశంసన్తి. తత్ర యచ్చ దీయతే, యో చ దదాతి, యే చ ప్రతిగృహ్ణన్తి, తేషామిహైవ సమాగమో విలయశ్చానన్తరో దృశ్యతే అదృష్టస్తు పరః సమాగమః. తథాపి మనుష్యా దదతాం దానఫలేన సంయోగం పశ్యన్తః ప్రమాణజ్ఞతయా ప్రశంసన్తి తచ్చ కర్మఫలేన సంయోజయితరి కర్తుః కర్మఫలవిభాగజ్ఞే ప్రశాస్తర్యసతి న స్యాత్ దానక్రియాయాః ప్రత్యక్షవినాశిత్వాత్. తస్మాదస్తి దానకర్తౄణాం ఫలేన సంయోజయితా. అపూర్వమితి చేన్న తత్సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తేః. ప్రశాస్తురపీతి చేన్న ఆగమతాత్పర్యస్య సిద్ధత్వాత్. అవోచామ హ్యాగమస్య వస్తుపరత్వం. కించాన్యత్ అపూర్వకల్పనాయాం చార్థాపత్తిః క్షయః అన్యథైవోపపత్తేః. సేవాఫలస్య సేవ్యాత్ప్రాప్తిదర్శనాత్, సేవాయాశ్చ క్రియాత్వాత్, తత్సామాన్యాచ్చ యాగదానహోమాదీనాం, సేవ్యాదీశ్వరాదేవ ఫలప్రాప్తిరుపపద్యతే. దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యమపరిత్యజ్యైవ ఫలప్రాప్తికల్పనోపపత్తౌ దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యపరిత్యాగో న న్యాయ్యః. కల్పనాధిక్యాచ్చ. ఈశ్వరః కల్ప్యః అపూర్వం వా. తత్ర

క్రియాయాశ్చ స్వభావనైవ్యాప్తఫలప్రాప్తిదృష్టా- సత్యపూర్వాత్. నచాపూర్వందృష్టం. తత్రాపూర్వమదృష్టంకల్పయితవ్యం, తస్యచఫలదాతృత్వేనామూర్తత్వం,-సామర్థ్యచనలిదానంచాభ్యనిరనిత్, ఈశ్వరస్యనైవ్యస్యసద్భావమాత్రంకల్ప్యం-నతుఫలదానసామర్థ్యందాతృత్వంచ. నైవాస్యత్పలప్రాప్తిదర్శనాత్. అనుమానంచనన్నిపంద్యాబాహ్యపృథివ్యాదిభ్యలేత్యకత్వాది. తథాబయజమానందేశాఃఈశ్వరాస్సన్తో జీవనార్థాః సుగతాశ్చ రుపురోడాశాద్యుపజీవనప్రయోజనేన-అన్యథాపిజీవితుముత్సహా న్నకృపణాదీనాంవ్రతిమాశ్రిత్యన్తీతాః. లచ్చ ప్రశాస్తుఃప్రశాసనాత్సాహ్యమ్. తథా పితరోఽపంచ్ఛందత్వం-దర్వీకారాయమనాల్లాయత్తాః అనుగతా ఇత్యర్థః. సమానంసర్వమన్యత్.

భా.— ... ఆనీతా) యద ని- ... అన్తర్యామి ... సమానం ... అత్రో ... (యదేతదితి) ప్రకాసనే- సూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌ ... (యథేతి) అత్రాపిపూర్వవదన్వయః. జగద్వ్యవస్థా ప్రశాసితృపూర్వకా- వ్యవస్థావత్త్వాత్-రాజ్యవ్యవస్థావదిత్యర్థః. ... (సూర్యశ్చేత్యాదినా) ... ప్రకాశకత్వేన ప్రకాశితౄణి ... (తస్మాదస్త్యేతి) సూర్యాచన్ద్రమసావిచ్ఛన్నావాద్యౌ. ... (విధృతావితి) ప్రకాశో పకారకత్వం-తజ్జనకత్వం. ... ఉపదిష్టం హేతుం ... (నియతేతి) నియతౌదేశకాలౌ. నియతంచనిమిత్తం- ... సావయవత్వేన ... (సావయవత్వాదిత్యాదినా) ... (విదధ్తీతి) పృథివ్యాదివ్యవస్థానియన్తారంవినా నుపపన్నాతత్కల్పితి త్యర్థః. తథాకిమిత్యేతేసవిధృతేద్యావాపృథివ్యావితి- తత్రాహ (సర్వమర్యాదేతి) ※ ... (అతో నాన్యేతి) ద్వితీయపర్యాయ ... (తస్మాదితి) ... (అవ్యభిచారీతి) అవ్యభిచారిత్వంప్రకటయతి (చేతనావన్తమితి) పృథివ్యాదేర్నియన్తృత్వేనలచ్ఛత్రార్థః. నియన్తృత్వేదృష్టాన్తమీశ్వరసిద్ధిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) ... ※ యేనసన్నుద్ధిభిరోహితనాకోయేన ... హిరణ్యగర్భాధిష్ఠాతేశ్వరసృష్టిపృథివ్యాదేర్నియన్తోచ్యతే - సహిహిరణ్యగర్భరూపేస్మాక్స్మిన్ప్రకరణేపూర్వాపర ... సర్వస్యనియన్తృత్వంసప్రతిపత్తిధీయః. ... (సర్వస్యేతి) ... (యథేతి) ... (తథేతి) ... (గజాద్యాఇతి) ... (కిన్తేతి) ... (కిమితి) ... ఫలదాతృత్వ ... (అదృష్టమితి) ... (తథాపీతి) ... (ప్రమాణజ్ఞతయేతి) ※ హిరణ్యదా అమృతత్వంభజన్తఇత్యాది ప్రమాణం. తథాపికథమీశ్వరసిద్ధిః- తత్రాహ (కర్తురితి) ... (దానేతి) కర్మణఃక్షణికత్వాత్, ఫలస్యచ కాలాన్తరభావిత్వా, న్న సాధనత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. అనుమానార్థాపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) అపూర్వస్యైవ ఫలదాతృత్వాత్ ... (అపూర్వమితి చేదితి) ... (నేతి) ఈశ్వర ద్వేషిశఙ్క్యతే (ప్రశాస్తురితి) నద్భావేప్రమాణానుపపత్తిరితిశేషః. పరిహరతి (నాగమేతి) కథంకార్యపరస్యాగమస్య వస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అపోహ్యేతి) కర్మవిధిస్తుఫలదాతృతిరేకేణనోపపద్యతే - నచకర్మైకఫలవినాశాకాలాన్తరభావిఫలానుకూలం - తదర్థాపత్తిసిద్ధేఽపూర్వేక థంమానాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) నకేవలంసద్భావేప్రమాణాసత్త్వమేవాపూర్వమాపణం-కించాన్యత్కించిదస్తీతియావత్. తదేవ ప్రక

౧౦.— యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతి యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణోఽథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః॥ ౧౦

టయతి (అపూర్వేతి) అపూర్వస్య కల్పనా యాగాదీనాం ఫలప్రాప్త్యర్థం క్రియతే- తస్యాః కల్పితపూర్వాపరవిరోధాత్ప్రపంచస్యా స్వయంప్రకాశత్వాదితి యోజనా. అన్యథానుపపత్తిం విస్తృణోతి (నైవేతి) యాగాదిఫలస్యాపి నాశాత్ఫలప్రాప్తిశేషః. కథమిత్యాశంకాధీనాయాగాదిఫలప్రాప్తిః- తత్రాహ (నేవాయాశ్చేతి) అదృష్టే నైనాయత్తమేవ తాదృశస్య. ఏవమతిశయజ్ఞానతాదీయమానఫలవతి- విశిష్టక్రియాత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదితి భావః. ఇతశ్చాపూర్వకల్పనా యుక్తేత్యాహ (దృష్టేతి) దృష్టం సేవాయాం ధర్మ్యేన సామర్థ్యం- సేవ్యాత్ఫలప్రాప్తిత్వం- అదృష్టప్రదానాచ్చ ఫలప్రాప్తిసమ్భవేఽపి సేవాపూర్వ స్థితావల్పానస్యావశ్యం- ప్రస్తానుసారిణ్యా కల్పనాయాం తద్విరోధికల్పనా ఽనాగామికత్వాత్. అపూర్వస్య ఫలహేతుత్వే దోషాన్తరమాహ (కల్పనేతి) తదాధిక్యం తదుక్తం స్యాదితి (ఈశ్వరఇతి) నాపూర్వకల్పనా- క్లిష్టత్వాత్. ఏకకల్పనాధిక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) స్వకర్మధర్మిస్వపక్షే. ధర్మిణాం కల్పనాధిక్యం స్ఫుటయతి (తత్రేత్యాదినా) అపూర్వస్య దృష్టత్వే సతి తియావత్. ఫలకల్పనాగౌరవమితి శేషః. సన్ధ్యస్తత్వాత్సతి తుల్యకల్పనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహాపీతి) స్వపక్షే ధర్మిమాత్రం కల్ప్యం- పరపక్షే ధర్మిధర్మకల్పనాధిక్యం. అస్మాత్ ఫలమిత్యత్ర సేవ్యత్వేన పరస్మైపదాధ్యాహారాత్. ధర్మిణోఽపి ప్రామాణికత్వాన్న కల్ప్యత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (అనుమానేతి) ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (అపి చేతి) దేవానాం యజమానస్య యజ్ఞాదిసంస్పర్శః జీవనార్థ- జీవనం నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. దేవానామీశ్వరాధీనత్వాద్దేవోపజీవ్యత్వం- ప్రాప్తసాధ్యానాం కర్మఫలాంశత్వం. సోఽనేకస్య విత్తస్య వినియోక్తృత్వేన సిద్ధమిత్యర్థః ౯

౧౦.— (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇతి) నైశబ్దాఽవధారణే. ప్రశాసనే- ఆజ్ఞాయాం. సూర్యాచన్ద్రమసౌ- దేవతాత్వేనైవ చేతనత్వాత్ విధృతౌ- విశేషేణ ధృతౌ సన్తౌ తిష్ఠత ఇత్యర్థః. ప్రకృష్టం శాసనం ప్రశాసనం. క్వచిదప్యప్రతిహతత్వమేవ శాసనస్య ప్రకర్షః. తతశ్చ సర్వనియమకం శాసనమితి ఫలతి * ప్రశాసితారం సర్వేషామితి ప్రమాణానుసారాత్. తతశ్చ సర్వవిషయకశాసనాధీనసూర్యాచన్ద్రాద్యాకాశపృథివ్యాదిధారకత్వం ఫలితం. తతశ్చ ప్రధానజీవయోః స్వరూపేణ యత్కించిద్ధారకత్వేఽపి ప్రశాసనశబ్దితసర్వవిషయకశాసనాధీనసర్వధారకత్వాసమ్భవాన్నిష్ప్రపంచప్రధానం ప్రతిపాద్యతే. ఇదం చ సూత్ర ప్రశాసనాదిసూత్రే స్పష్టం. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇతి) స్పష్టం (సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. నిమేషాముహూర్తా ఇత్యాదిసంవత్సరా ఇతి- ఏవం జాతీయకాః కాలవిశేషా ఇత్యర్థః. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యా నద్య ఇత్యాది) అత్ర ప్రశాసనేఽతి స్పష్టమేవ. ప్రాచ్యః- ప్రాక్ప్రవాహాః. స్యన్దన్తే- స్రవన్తి. శ్వేతేభ్యః- హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యో యాం యాం దిశమనుప్రవిష్టాః. తత్ప్రశాసనాభావే తాసాం ప్రవాహనియమో న భవతీతి భావః. ప్రతీచ్యః- ప్రత్యక్ప్రవాహాః- ఉదీచ్యశ్చ నద్యః ఇతి చ ద్రష్టవ్యం. ప్రశాసితారం- సర్వాణి తాన్యేతస్య శాసనే ప్రవృత్తానీత్యర్థః. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యాది) ఏతస్యైవాక్షరస్య ప్రశాసనేనైవ దదతః- తత్ప్రశాసనరూపాదృష్టద్వారా దానం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఆజ్ఞారూపబుద్ధ్యా దానం కుర్వతో జనానన్వాయత్తాః- అనుగతాస్తన్మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ప్రశాసనస్యైవ యజమానం దేవా ఇత్యత్ర దర్వీం పిత్రర్థం ప్రాపయన్తీత్యుచ్యతే. అన్వాయత్తా ఇతి పదం దేవానుషఙ్గీత్యనాధారణం. ద్వితీయతత్పదానాం ప్రశంసన్తీత్యనేనాన్వయః. అథవా చమసమాత్రాజ్జీవనాయ దర్వీం హోమమన్వాయత్తా ఇతి దేవాః ప్రశంసన్తి. పరమాత్మనా యజమానస్య దర్వీహోమమన్వాయత్తాస్సన్తః పితరః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ఏవమేవ వ్యాఖ్యాతం వ్యాసార్యైః ౯

౧౦.— ఇతశ్చాస్తి తదక్షరం- యస్మాత్తదజ్ఞానే నియతా సంసారోపపత్తిః. భవితవ్యం చ తేన యదజ్ఞానాత్సంవృత్త్యర్థం న్యాయోపపన్నైః. నను క్రియాతప ఏవ తద్విచ్ఛిత్తిస్స్యాదితి చేన్న- యో వా ఏతదక్షరం గార్గి. అవిదిత్వా- అవిజ్ఞాయాస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే యద్యపి బహూని వర్షసహస్రాణి- అన్తవదేవాస్య తత్ఫలం భవతి- తత్ఫలోపభోగాన్తే క్షీయన్త ఏవాస్య కర్మాణి. అపి చ- యద్విజ్ఞానాత్కార్పణ్యాత్యయః- సంసారవిచ్ఛేదః. యదవిజ్ఞానాచ్చ కర్మకృత్కృపణః కృతఫలస్యైవోపభోక్తా జననమరణప్రబన్ధారూఢస్సంసరతి- తదస్త్యక్షరం ప్రశాసితృ. తదేతదుచ్యతే- యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- స కృపణః- పణక్రీత ఇవ దాసాదిః. అథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- స బ్రాహ్మణః. ౧౦

ఆ.— ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాపి తదస్తీత్యాహ (భవితవ్యమితి) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యత్జ్ఞానాత్సా నివర్తత ఇతి న్యాయః. కర్మవశాదేవ మోక్షసిద్ధేర్న తద్ధేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాక్షరం నాభ్యుపేయమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) యస్యాజ్ఞానాదసకృత్కృతమపి తానివిశిష్టఫలాన్యపి సర్వాణి కర్మాణి నసంసారమేవ ఫలయన్తి- తదజ్ఞాతమక్షరం నాస్తీత్యయుక్తం- సంసారాభావప్రసక్తాదితి భావః. అక్షరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (అపి చేతి) పూర్వవాక్యం జీవదవస్థపురుషవిషయం- ఇదం తు పరలోకవిషయమితి విశేషం మత్వోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) ౧౦

ఉ.— తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రశ్రుతగ్ం శ్రోత్రమతం మన్త్రవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రేతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౧౧

సా హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహు మన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

రం.— (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాస్మిల్లోకే జుహోతీత్యాది) ఉక్తాక్షరపరబ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణ క్రియమాణం హోమయజ్ఞబహుకాలసాధ్యతపఆదికం సర్వమప్యస్య కర్తురన్తవదేవ నశ్వరఫలసాధనం భవతీత్యర్థః. (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాదిత్యాది) తజ్జ్ఞానమన్తరేణ లోకాదస్మాల్లోకాన్తరం గతస్యాపి శోచ్యతా భవతీత్యర్థః కృపణః శోచ్యః. తదజ్ఞానాత్సంసారో భవతీతి యావత్. యో వా ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి బ్రహ్మజ్ఞానవాన్ మ్రియతే. స బ్రాహ్మణః బ్రహ్మవిత్. బ్రహ్మణోఽనుభవితా. ముక్త ఇతి యావత్. తథా చ భగవతా భాష్యకృతా యో వా ఏతదక్షరం గార్గీత్యేతద్వ్యాకుర్వతా *యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిః, యజ్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః, తదక్షరం పరం బ్రహ్మేతి భాషితం. ౯

శం.— అగ్నిర్వహన ప్రకాశకత్వవత్స్వాభావికమస్య ప్రశాస్తృత్వమచేతనస్యైవేత్యత ఆహ తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం న కేనచిద్దృష్టం. అవిషయత్వాత్. స్వయం తు ద్రష్టృ దృష్టిస్వరూపత్వాత్. తథాఽశ్రుతం శ్రోత్రాద్యవిషయత్వాత్. స్వయం శ్రోతృ శ్రుతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽమతం మనసోఽవిషయత్వాత్. స్వయం మన్తృ మతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽవిజ్ఞాతం బుద్ధేరవిషయత్వాత్. స్వయం విజ్ఞాతృ విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్. కించ నాన్యదతః అస్మాదక్షరాదస్తి. నాస్తి కించిద్ద్రష్టృ దర్శనక్రియాకర్తృ. ఏతదేవాక్షరం దర్శనక్రియాకర్తృ సర్వత్ర. తథా నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ తదేవాక్షరం శ్రోతృ సర్వత్ర. నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ తదేవాక్షరం మన్తృ సర్వత్ర సర్వమనోద్వారేణ. నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. తదేవాక్షరం సర్వబుద్ధిద్వారేణ విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వా. (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతో, యస్మిన్నాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ, ఏషా పరా కాష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతత్పరం బ్రహ్మ, ఏతత్పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్య సత్యస్య సత్యం. ౧౧

ఆ.— ప్రధానవాదిసంశయం ఉపన్యస్య ఉత్తరవాక్యేన నిరాకరోతి (అగ్నిరిత్యాదినా) ఇతశ్చాక్షరస్యాచేతనత్వమిత్యాహ (కించేతి) నాస్తీత్యన్వయప్రదర్శనం. అతోఽన్యదితి విశేషణసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదితి) అన్యద్వా పూర్వోక్తమవ్యాకృతాది పృథివ్యన్తం. నిగమనవాక్యముదాహృత్య తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏషేత్యస్మిన్నితి) పరా కాష్ఠా పర్యవసానం. నాస్మాదుపర్యధిష్ఠానం కించిదస్తీత్యర్థః. తస్యైవ పరమపురుషార్థత్వమాహ (ఏషేతి) *పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి శ్రుత్యన్తరం. బ్రహ్మస్వాదక్షరాదన్యదస్తీతి చేత్. నేత్యాహ (ఏతదితి) నను చతుర్థే సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాతం అక్షరం తు నైవమితి చేత్ తత్రాహ (ఏతత్పృథివ్యాదేరితి) ౧౧

రం.— (తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాది) అయోగిభిరదృశ్యం సద్ద్రష్టృ రూపాదిసాక్షాత్కర్తృ. ఏవమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమిత్యత్రాప్యయోగిభిరయోగ్యం యోగివిషయం దృష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్తేః. శ్రోతృ శబ్దసాక్షాత్కర్తృ. మన్తృ మన్తవ్యసాక్షాత్కర్తృ. విజ్ఞాతృ అధ్యవసేయసాక్షాత్కర్తృ. (నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానోక్తరీత్యా అన్యశబ్దస్య తత్సదృశపరత్వమేవ. యథా చోళ ఏవ భూపతిః నాన్య ఇత్యుక్తే తత్సదృశభూపతినిషేధపరత్వం. ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్య పరమాత్మనః సదృశం కిమపి నాస్తీత్యేవార్థః. యద్వా యథా ఏతదక్షరమన్యైరదృష్టం సత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తద్రష్టృ, స్వవ్యతిరిక్తసమస్తాధారభూతం, చ ఏవమనేనాక్షరేణాదృష్టం ఏతస్యాక్షరస్యాధారభూతమేతస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధః ఫలతి. న చ * నేహ నానాస్తీతివన్నాన్యదతోఽస్తీత్యాదివాక్యస్యాప్యబ్రహ్మాత్మకవస్తునిషేధపరత్వోపపత్తౌ సమాభ్యధికనిషేధపరతయా వ్యాఖ్యానం కిమర్థమితి వాచ్యం - తద్వదత్రైక్యవిధిశేషత్వాభావేన సమాభ్యధికనిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. ఉపసంహరతి (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతీతి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతి శబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ౧౦

శ.— సా హోవాచ. హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః శృణుత మదీయం వచః. తదేవ బహు మన్యేధ్వం - మన్యధ్వం. కిం తత్. యదస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- ముచ్యధ్వమస్మై నమస్కారం కృత్వా. తదేవ బహు మన్యధ్వమిత్యర్థః. జయస్త్వస్య మనసాపి నాశంసనీయః - కిముత

కార్యః. కస్మాత్. నవై యుష్మాకమిమం జాతు- కదాచిదపీమం- యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మోద్యం ప్రతి జేతా. ప్రశ్నాంచేన్నహ్యం వక్ష్యతి- నవై జేతా భవితేతి పూర్వమేవ మయా ప్రతిజ్ఞాతం - అద్యాపి మమాయమేవ నిశ్చయః బ్రహ్మోద్యం ప్రత్యేతస్య న కశ్చిద్విద్యత ఇతి. తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ. అత్రాన్తర్యామిబ్రాహ్మణ ఏతదుక్తం- * యః పృథివీం న వేద * యం సర్వాణి భూతాని న విదురితి చ. యమన్తర్యామిణం న విదుః, త్వేచ న విదుః, దృష్ట్యాదిక్రియాకర్తృత్వేన సర్వేషాం చేతనాధాతూనాముక్తం,- కస్తేషాం విశేషః - కిం వా సామాన్యమితి తత్ర కేచిదాచక్షతే- పరస్య మహాసముద్రస్థానీయస్య బ్రహ్మణోఽక్షరస్యాప్రచలితస్వరూపస్యేషత్ప్రచలితావస్థాన్తర్యామీ. అత్యన్తప్రచలితావస్థా క్షేత్రజ్ఞః - యస్తం న వేదాన్తర్యామిణం. తథాన్యాః పఞ్చావస్థాః పరికల్పయన్తి తథాష్టావస్థా బ్రహ్మణో భవన్తీతి వదన్తః అన్యే ఽక్షరస్య శక్తయ ఏతా ఇతి, వదన్త్యనన్తశక్తిమదక్షరమితి, చ. అన్యే త్వక్షరస్య వికారా ఇతి వదన్తి అవస్థాశక్తీ తావన్నోపపద్యేతే- అక్షరస్యాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వశ్రుతేః నహ్యశనాయాదిధర్మవదవస్థావత్త్వం చైకస్య యుగపదుపపద్యతే. తథా శక్తిమత్త్వం చ. వికారావయవత్వే చ దోషాః ప్రదర్శితాశ్చతుర్థే. తస్మాదేతా అసత్యాః సర్వాః కల్పనాః. కస్తర్హి భేద ఏషాం. ఉపాధికృత ఇతి బ్రూమః. న స్వత ఏషాం భేదోఽభేదో వా - సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వాభావ్యాత్. * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మేతి చ శ్రుతేః * సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ ఇతి చాథర్వణే. తస్మాన్నిరుపాధికస్యాత్మనో నిరుపాఖ్యత్వాన్నిర్విశేషత్వాదేకత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి వ్యపదేశో భవతి. అవిద్యాకామకర్మవిశిష్టకార్యకరణోపాధిరాత్మా సంసారీ జీవ ఉచ్యతే. నిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్త్యుపాధిరాత్మాన్తర్యామీశ్వర ఉచ్యతే. స ఏవ నిరుపాధిః కేవలః శుద్ధః స్వేన స్వభావేనాక్షరం పర ఉచ్యతే. తథా హిరణ్యగర్భావ్యాకృతదేవతాజాతిపిణ్డమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదికార్యకరణోపాధిభిర్విశిష్టస్తదాఖ్యస్తద్రూపో భవతి. తథా * తదేజతి తన్నైజతీతి వ్యాఖ్యాతం. తథా * ఏష త ఆత్మా * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢః * తత్త్వమసి * అహమేవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతయో న విరుధ్యన్తే. కల్పనాన్తరేష్వేతాః శ్రుతయో న గచ్ఛన్తి. తస్మాదుపాధిభేదేనైవైషాం భేదః- నాన్యథా- * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యవధారణాత్ సర్వోపనిషత్సు. ౧౨

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిం తద్వచనం తదాహ (తదేవేతి) బహుమానవిషయభూతం వస్తు పృచ్ఛతి (కిం తదితి) యదాదౌ మదీయం వచనం - తదేవ బహుమానార్హమిత్యాహ (యదితి) తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) నమస్కారం కృత్వా - తదనుజ్ఞాం ప్రాప్యేతి శేషః. తదేవేతి ప్రాథమికవచనోక్తిః. కిమితి త్వదీయం పూర్వం వచో బహు మన్యామహే- జేతుం పునరముం శాస్మహే. నేత్యాహ (జయస్త్వితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తమేవ బహుమానవిషయభూతం వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) పరాజితాయా గార్గ్యా వచో నోపాదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రశ్నాంచేదితి) తతశ్చ - ప్రశ్ననిర్ణయాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యాప్రకమ్ప్యత్వం ప్రతిపాద్య బ్రాహ్మణాన్ప్రతి హితం వచోక్త్వేత్యర్థః. అన్తర్యామీ క్షేత్రజ్ఞోఽక్షరమిత్యేతేషామవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థం ప్రకృతత్వం దర్శయతి (అత్రాన్తర్యామీతి) తత్రాన్తర్యామిణః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (యమితి) క్షేత్రజ్ఞస్య ప్రకృతత్వం స్ఫుటయతి (యేచేతి) అక్షరస్య ప్రస్తుతత్వం ప్రత్యాయయతి (యచ్చేతి) సర్వేషాం విషయాణాం దర్శనశ్రవణాదిక్రియాకర్తృత్వేన చేతనాధాతురితి యత్తదక్షరముక్తమిత్యన్వయః. తేషు విచారమవతారయతి (కస్త్వితి) తస్మిన్విచారే స్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (తత్రేతి) క్షేత్రజ్ఞస్యాప్రస్తుతత్వశఙ్కాం వారయతి (యస్తమితి) యథా పరస్యాత్మనోఽన్తర్యామీ జీవశ్చేత్యవస్థే ద్వే కల్ప్యేతే - తథాతస్యైవాన్యాః పఞ్చావస్థాః పిణ్డో జాతిర్విరాట్ సూత్రం దైవమిత్యేవం లక్షణమహాభూతసంస్థానభేదేన కల్పయన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తరీత్యా కల్పనాయాం పిణ్డో జాతిర్విరాట్ సూత్రం దైవమవ్యాకృతం సాక్షీ క్షేత్రజ్ఞశ్చేత్యష్టావస్థా బ్రహ్మణో భవన్తీతి వదన్తః కల్పయన్తీతి సమ్బన్ధః. అవస్థాపక్షముక్త్వా శక్తిపక్షమాహ (అన్య ఇతి) తుశబ్దేనావయవపక్షం పర్యాయన్వికారపక్షం నిక్షిపతి (అన్యేత్వితి) తత్ర పక్షద్వయం ప్రత్యాహ (అవస్థేతి) అన్తర్యామిప్రభృతీనామితి శేషః. తస్య సాంసారికధర్మాతీతత్వశ్రుతావపి కథమవస్థావత్త్వం శక్తిమత్త్వం వా న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవశిష్టపక్షద్వయనిరాకరణం ప్రాగేవ ప్రవృత్తం స్మారయతి (వికారేతి) పరపక్షనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరకీయకల్పనాఽసమ్భవే పృచ్ఛతి (కస్తర్హీతి) ఉత్తరమాహ (ఉపాధీతి) ఆత్మనిస్స్వతో విశేషాభావే హేతుమాహ (సైన్ధవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అపూర్వమితి) బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం- కారణం. తాభ్యాం కల్పితాభ్యాం సహాధిష్ఠానత్వేన సత్తాస్ఫూర్తిప్రదతయా వర్తతే బ్రహ్మ - స్వభావతస్తు జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం కూటస్థం సతద్వానిత్యథర్వణశ్రుతేరర్థః. ఆత్మనః స్వతో విశేషాభావగమే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నిరుపాఖ్యత్వం - వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం. తత్ర నిర్విశేషత్వమేకత్వం చ హేతుః. నిరుపాధికస్యేతి నిర్విశేషత్వాఙ్గం సాధయితుముక్తం. తత్ర చ వీప్సావాక్యం ప్రమాణీకృతం. కథం పునరేకస్యైవ వస్తునః సంసారిత్వం- తదాహ (అవిద్యేతి) తైర్విశిష్టం యత్కార్యకరణం- తేనోపాధినోపహితః పర ఏవాత్మా జీవస్సంసారీతి చ వ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపి కథం తస్యాన్తర్యామిత్వం- తదాహ (నిత్యేతి) నిత్యం నిరతిశయం - సర్వత్రాప్రతిబద్ధం జ్ఞానం. తస్మిన్సత్త్వపరిణామే సత్త్వప్రధానా మాయాశక్తిరుపాధిః. తేన విశిష్టస్సన్నాత్మేశ్వరోఽన్తర్యామీతి చోచ్యత ఇత్యర్థః. కథం తర్హి తస్మిన్నక్షరశబ్దప్రవృత్తిః- తత్రాహ (సఏవేతి) నిరుపాధిత్వం శుద్ధత్వే హేతుః. కేవలత్వమద్వయత్వే. తథాపి కథం ప్రతి హిరణ్యగర్భాదిశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథైకస్మిన్నేవ పరస్మిన్నాత్మని కల్పితోపాధిత్రయకం నానాత్వం- తథా * తదేజతి తన్నైజతీత్యాదివాక్యమపి ప్రాగేవోక్తమిత్యాహ (తథేతి) కల్పనయా పరస్య నానాత్వం- వస్తుతస్త్వేకత్వమిత్యత్ర శ్రుతీరుదాహరతి (తథేత్యాదినా) అవస్థాశక్తివికారావయవపక్షేష్వపి యథోక్తశ్రుతీనాముప

సద్విశేషణత్వాదాహ (కల్పనాన్తరేష్వపి) ఔపాధికోऽన్తర్యామ్యాదిభేదః- నస్వాభావికఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వతో వస్తుని నాస్తి భేదః- కిం తర్హి? ఏకరస్యమేవేత్యత్రహేతుమాహ (ఏకమితి) ౧౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయేऽష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦ — ఏవంయాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తా వాచక్నవీ తదుక్తమభ్యుపగమ్య బ్రాహ్మణాన్ దృష్ట్వా ఆహేత్యాహ (సాహోవాచేతి) ఉక్తిమేవాహ (బ్రాహ్మణా భగవన్తః దేవబహుమన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వమితి) హేభగవన్తో బ్రాహ్మణాః, యూయం తదేవ బహుమన్యేధ్వం. కింతత్. యదస్మాత్- యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణముచ్యేధ్వం- నమస్కారంకృత్వా ముచ్యధ్వమితి యత్. ముక్తా భవతేతి యదిత్యర్థః. తదేవ బహుమన్యధ్వమిత్యన్వయః. నహి వాచిదప్యస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య పరాజయశఙ్కనీయః- అతో నమస్కారం కృత్వాऽస్మాన్ముక్తా భవతేత్యర్థః. మన్యేధ్వం ముచ్యేధ్వమితి లిఙ్మధ్యమబహువచనం (నవై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి) యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిదపి బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా నైవ నాస్తీత్యర్థః. ఏవం బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యుక్త్వా తతో వాచక్నవ్యుపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే తృతీయపాదే చిన్తితం- *ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యత్ర అక్షరశబ్దితం ప్రధానమేవ- *అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగాత్, అస్థూలమిత్యాదినిషేధానాం చ స్థూలత్వాది ప్రసక్తిమత్యేవ చేతనే సామఞ్జస్యాత్. *కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యాకాశాధారత్వేన ప్రశ్నస్యాకాశోపాదానతయా తదాధారభూత ప్రధానవిషయత్వోచిత్యాచ్చేత్యేవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః. అక్షరం పరం బ్రహ్మ- అమ్బరాన్తధృతేః- అమ్బరస్య - ఆకాశస్యాన్తః- పారభూతం ప్రధానం. తద్ధారకత్వాదిత్యర్థః. అయమాశయః- *కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యత్రాకాశో న వాయుప్రకృతిభూతాకాశః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశః- యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యాః యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కాలత్రయవర్తివికారాధారతయోచ్యమానత్వస్య భూతాకాశేऽసమ్భవేనావ్యాకృతాకాశ ఏవసమ్భవాత్ తస్యాప్యాధారతయోచ్యమానమక్షరం పరమేవ బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. నను జీవస్యాప్యచేతనాధారత్వసమ్భవాత్ జీవ ఏవాక్షరశబ్దితః కిం న స్యాదిత్యత్రాహ సూత్రం- *సా చ ప్రశాసనాత్. సా చ- అమ్బరాన్తధృతిః *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాదినా ప్రశాసనాధీనా శ్రూయతే. ప్రకృష్టం శాసనం- ప్రశాసనం శాసనస్య ప్రకర్షః- అసఙ్కుచితసర్వవిషయత్వం. తచ్చాసఙ్కుచితచిదచిచ్ఛాసనం పరమాత్మధర్మః *అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ. *తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాదినా ఉపదిశ్యమానైరితరాదృష్టత్వే సతి సర్వద్రష్టృత్వాదిరూపైర్ధర్మైః పరమాత్మనః ప్రకృతిజీవభావవ్యావృత్తేశ్చ పరమాత్మైవేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదేపి *ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదినిర్దిష్టాః అక్షరసమ్బన్ధినః అస్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతారూపాః సర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదివత్ సర్వాసు పరవిద్యాసునోపసంహర్తవ్యాః - ఉపసంహారే ప్రమాణాభావాత్. నచ స్వరూపనిరూపకాణాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిధర్మాణాం సర్వపరవిద్యోపసంహారస్య *ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధత్వాత్తద్వదేవాస్థూలాదికం కిం న స్యాదితి చేన్న - సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ ప్రత్యేతుమశక్యతయా సత్యత్వాదేస్సర్వవిద్యోపసంహారేऽప్యస్థూలత్వాదీనామభావరూపాణాం *లబ్ధరూపే క్వచిత్కించిత్తాదృగేవనిషిధ్యత ఇతిన్యాయేన బ్రహ్మప్రతీత్యనన్తరభావిప్రతీతికానాం బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యుపయోగిత్వాభావేన సర్వపరవిద్యోపసంహారే ప్రమాణాభావాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తం. అక్షర బ్రహ్మసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వాసు పరవిద్యాస్వవరోధః- సఙ్గ్రహణం కర్తవ్యం. కుతః. సామాన్యతద్భావాభ్యాం- సర్వేషూపాసనేషూపాస్యస్యాక్షర బ్రహ్మణస్సమానత్వా, దస్థూలత్వాదీనాం బ్రహ్మప్రతిపత్తావన్తర్భావాచ్చేత్యర్థః. యథా సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతిపత్తుమశక్యం - తథా అస్థూలత్వాదికమన్తరేణ జీవవ్యావృత్తం బ్రహ్మస్వరూపం సత్యజ్ఞానాదిభిః కైర్నప్రతిపత్తుం శక్యం - సత్యత్వాదేః ప్రత్యగాత్మసాధారణత్వేన ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తత్వాభావాత్. స్థూలత్వాదిభేదానర్హత్వం తు నజీవసాధారణం. తతశ్చాస్థూలత్వాదీనాం నిషేధరూపతయా సత్యాదివాక్యజన్య బ్రహ్మప్రతీత్యుపజీవకత్వేపి స్వేతరసమస్తవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యర్థమస్థూలత్వాదికం సకలపరవిద్యోపసంహార్యమేవ. *ఇయదామననాత్. అభిముఖ్యేన మననం- ఆమననం. ధ్యానమితి యావత్. ఆమననాత్- ధ్యానార్థత్వేనేతి. ధ్యానార్థమియదేవాపేక్షితం- నసర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదికమపి. తేనవినాపి ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపస్య ప్రత్యేతుం శక్యతయా న సర్వకర్మత్వాదేస్సర్వపరవిద్యోపసంహారః- అపితు యత్ర ప్రకరణే ఆమ్నాతం- తత్రైవ వ్యవతిష్ఠతే. అస్థూలత్వాదికం తు సామర్థ్యరూపలిఙ్గవశాత్సర్వవిద్యానుయాయి. అతఏవహి *సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాత ఇత్యధికరణే వ్యాప్త్యాదేస్సామర్థ్యవశాదల్పాయతనవిద్యాసునవివేశ ఇత్యుక్తం. తత్ర హి *బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన| బ్రహ్మభూతానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం క ఇతి రాణాయనీయానాం ఖిలేషు మన్త్రః శ్రూయతే. అస్యమన్త్రస్యాయమర్థః- బ్రహ్మ- బ్రహ్మణేత్యర్థః. వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. జ్యేష్ఠా- జ్యేష్ఠాని. శేః *సుపాం సులుగితి లుకి నలోపే చ రూపం. వీర్యా- వీర్యాణి. సమ్భృతాని- ధృతాని. తథా చ బ్రహ్మణా బహూని శ్రేష్ఠాని వీర్యాణి ధృతానీత్యర్థః. బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన- తచ్చ జ్యేష్ఠం బ్రహ్మ అగ్రే- సృష్టేః ప్రాగేవ దివం- స్వర్గమాతతాన- వ్యాప్తవత్. కించ- బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే- బ్రహ్మ దేవానాముత్పత్తేః ప్రాగపి విద్యమానమిత్యర్థః. తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః- తాదృశేన బ్రహ్మణా కః స్పర్ధితుం క్షమేతేత్యర్థః. అత్ర సమిచ్ఛేదాతీతే బ్రహ్మణి ద్యువ్యాపకత్వాదిధనస్యాస్య సామాన్యోపాసనార్థత్వస్య సిద్ధతయాऽస్య ప్రకరణే ఉపాసనాద్యశ్రవణేనాऽనారభ్యాధీతస్య ద్యువ్యాపనాదేః ప్రకరణాన్త

ఉ.— అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి షడిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి ద్వావిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యధ్యర్ధ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యేక ఇత్యోమితి హోవాచ కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి॥ ౧

రత్రసృతవిద్యాఙ్గత్వేవ క్రమ్నేసియామకాశావాదస్థూలత్వాదివత్ సత్యత్వాదివచ్చ సర్వవిద్యాఙ్గత్వే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమ్భృతివిద్యావాక్యస్యాపిచాతః స మ్భృతిద్యువ్యాప్తిప్రభృతీనాం హారద్వన్ద్వత్వాదేకవద్భావః. సమ్భరణం ద్యువ్యాపనం చ తత్తత్స్థానవశాత్ వ్యవతిష్ఠతే. అల్పస్థానాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు అల్పత్వద్యువ్యాపకత్వయోర్విరోధాన్నిజాదల్పాయతనాసు వరుద్వివిద్యాస్వేవ వ్యవతిష్ఠతే న హ్యేవమల్పాయతనాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు ఆనన్త్య స్యాప్యుపసంహారాసమ్భవేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదేస్సర్వవిద్యానుయాయిత్వస్య * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధస్య విరోధస్స్యాదితి వాచ్యం- స్వాభావికానన్త్యస్యాపాధికాల్పాయతనత్వస్య చానుసన్ధానే విరోధాభావాత్, ఇహ ద్యుపరిచ్ఛిన్నత్వరూపద్యువ్యాపకత్వస్య చ హృదయాద్యల్పాయతనావచ్ఛిన్నత్వస్య చౌపాధికరూపయోః పరస్పరవిరుద్ధౌపాధికపరిమాణద్వయానుసన్ధానవిరోధా, దితి హితత్రవ్రశ్లితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛ) పృథివ్యాదీనాం సూత్రాన్తానాం తారతమ్యక్రమేణ పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరోత్తరస్మిన్నోతప్రోతభావం కథయన్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ప్రకాశితవాన్. తస్య చ బ్రహ్మణో వ్యాకృతవిషయే సూత్రభేదేషు నియన్తృత్వముక్తం- వ్యాకృతవిషయే వ్యక్తతరం లిఙ్గమితి. తస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షత్వేన నియన్తృదేవతాభేదసఙ్కోచవికాసద్వారేణాధిగన్తవ్యేతి తదర్థం శాకల్యబ్రాహ్మణమారభ్యతే విదగ్ధ ఇతి- నామతః శకలస్యాపత్యం- శాకల్యః పప్రచ్ఛ- కతిసఙ్ఖ్యాకా దేవా హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స యాజ్ఞవల్క్యః హ- కిల ఏతయైవ- వక్ష్యమాణయా నివిదా ప్రతిపేదే సఙ్ఖ్యాం- యాం సఙ్ఖ్యాం పృష్టవాన్ శాకల్యః. కాం- యావన్తః- యావత్సఙ్ఖ్యాకా దేవా వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది. నివిన్నామ. దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకాని మన్త్రపదాని కానిచిద్వైశ్వదేవే శస్త్రే శస్యన్తే- తాని నివిత్సంజ్ఞకాని తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే- తావన్తో దేవా ఇతి. కా పునస్సా నివిదితి. తాం నివిత్పదాని ప్రదర్శయన్తే- త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ దేవా, దేవానాం త్రీణి చ శతాని, పునరప్యేవం- త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రాణి, ఏతావన్తో దేవా ఇతి శాకల్యోప్యోమితి హోవాచ- ఏవమేవ హం సఙ్ఖ్యామసఙ్ఖ్యాం సమ్యక్ త్వయా జ్ఞాతా. పునస్తేషామేవ దేవానాం సఙ్కోచవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) త్రయస్త్రింశత్ షట్ త్రయో ద్వావధ్యర్ధ ఏక ఇతి దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా పునస్సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) గార్గిప్రశ్నానిరాకృతేత యాజ్ఞవల్క్యవదనం ప్రత్యేతత్తుల్యోనా శాకల్యోపి సర్వాన్ ప్రతికథనాన సహ్యమపృశత్ప్రాక్తః. సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (పృథివ్యాదీనామితి) * యత్సాక్షాదిత్యాది ప్రశ్నత్రయస్య సర్వాన్తరస్య నిరూపణద్వారా సాక్షిత్వాదికముక్తం బ్రాహ్మణత్రయే నిర్ధారితమిత్యర్థః అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే పురతో నిర్దిష్టముపసంహరతి (తస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతో విషయః- స్థూలప్రపఞ్చః. తత్ర సూత్రస్య భేదాః పృథివ్యాదయః- తేషు యా వ్యోమనియన్తృత్వం తత్సోక్తమితి యోజనా. కిమితి వ్యాకృతవిషయే నియన్తృత్వముక్తమితి - తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) తత్ర హి పరతన్త్రస్య పృథివ్యాదేర్నియమనం యచ్ఛక్తేస్స్పష్టతరలిఙ్గమితి తస్మిన్నేవ నియన్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. సమ్ప్రతి వక్ష్యమాణబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) నియన్తౄణాం దేవతాభేదానాం సఙ్కోచవికాసౌ వికాసశ్చ సఙ్కోచశ్చ. తద్ద్వారా ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాత్త్వాపరోక్షత్వే *స ఏష నేతి నేతీత్యాదినా ఉపగన్తవ్యే ఇతి కృత్వా సఙ్కోచవికాసనిమిత్తం దేవతాసఙ్కోచవికాసౌ ఉక్తౌ, రథ సర్వం వస్తు నిర్ధార్య, ఇత్యేతదర్థమేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణారమ్భమేవముక్త్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నివిది- నిర్ధారయన్తే తావన్తో దేవాః తత్ర సమ్బన్ధః కేయం నివిదితి పృచ్ఛతి (స నివిన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (దేవతేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (తస్యామితి యద్యపి భాష్యే నివిద్వ్యాఖ్యాతా- తథాపి ప్రశ్నద్వారా శ్రుత్యా తాం వ్యాఖ్యాతి (కా పునరిత్యాదినా) అసఙ్ఖ్యా వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) మధ్యమసఙ్ఖ్యా - షడధిక త్రిశతాధిక త్రిశతాధిక త్రి సహస్ర లక్షణా. కత్యేవేత్యాదిప్రశ్నానాం పూర్వప్రశ్నేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (పునరిత్యాదినా) కతమే తే త్రయశ్చేత్యాది ప్రశ్నస్య విషయభేదం దర్శయతి (దేవతేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛేత్యాది) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. విదగ్ధః- సమర్థం మన్య ఇతి యావత్. ప్రశ్నమేవాహ (కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) కింసఙ్ఖ్యాకా దేవా ఇత్యర్థః. (స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే) సః- ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతయా- వక్ష్యమాణయైవ నివిదా దేవతాసఙ్ఖ్యాం ప్రతిపేదే- ప్రత్యపాదయత్. ఉక్తవానితి యావత్. తదేవ వ్యాకరోతి (యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్త ఇతి) వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది- నివిన్నామ - వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానః దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకపదయుక్తమన్త్రవిశేషః. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాశ్శ్రూయన్తే-

ఉ.— సహోవాచ మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి కతమే తే త్రయస్త్రింశదిత్యష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి॥ ౨

కతమే వసవ ఇత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చన్ద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి చైతే వసవ ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి॥ ౩

కతమే రుద్రా ఇతి దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్త్యథ రోదయన్తి తద్యద్రోదయన్తి తస్మాద్రుద్రా ఇతి॥ ౪

తావన్తో దేవా ఇత్యర్థః కియన్తస్తత్రాహ (త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ త్రీణి శతానీత్యర్థః. ఉభయత్ర సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః త్ర్యధికాని త్రిశతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా- త్ర్యధికాని త్రిసహస్రాణీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఓమితి) (ఉవాచేతి) విదగ్ధ ఇతి శేషః. పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉత్తరమాహ (త్రయస్త్రింశదితి) శాకల్యోఽఙ్గీకరోతి (ఓమితి) పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవేత్యాది) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (షడితి) అభ్యుపగచ్ఛతి (ఓమితి హోవాచేతి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (అధ్యర్ధ ఇతి) ఏక ఇతి శేషః. అర్ధాధిక ఏక ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి శాకల్యః (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) పూర్వవదర్థః. ౧

శం.— సహోవాచ- ఇతరః. మహిమానః - విభూతయ ఏషాం - త్రయస్త్రింశతాం దేవానామేతే - త్రయశ్చ త్రీ చ శతేత్యాదయః. పరమార్థతస్తు త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి. కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి. ఉచ్యన్తే- అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి- త్రయస్త్రింశతాం పూరణౌ. ౨

ఆ.— కతి తర్హి దేవా భవన్తి- తత్రాహ (పరమార్థతస్త్వితి) త్రయస్త్రింశతో దేవానాం స్వరూపం ప్రశ్నద్వారా నిర్ధారయతి (కతమే త ఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. తదేవాహ (మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి) ఏషాం- త్రయస్త్రింశతో దేవానామేతే- షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రభేదా మహిమాన ఏవ- గుణభూతా ఇత్యర్థః. తథైవ వ్యాసార్యైః *విరోధః కర్మణీతి సూత్రే ఉక్తం. తస్మాత్త్రయస్త్రింశదేవ దేవా ఇత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి) ఉత్తరం (అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఇన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి) ఇన్ద్రో ద్వాత్రింశః. ప్రజాపతిస్త్రయస్త్రింశ ఇత్యర్థః. ౨

శం.— (కతమే వసవ ఇతి) తేషాం స్వరూపం ప్రత్యేకం పృచ్ఛ్యతే (అగ్నిశ్చ పృథివీ చేతి) అగ్న్యాద్యా నక్షత్రాన్తా ఏతే వసవః. ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన విపరిణమన్తో జగదిదం సర్వం వాసయన్తి వసన్తి చ. తే యస్మాద్వాసయన్తి తస్మాద్వసవ ఇతి ౩

ఆ.— ఉత్తర ప్రశ్నప్రపఞ్చ ప్రతీకం గృహీత్వా తస్య తాత్పర్యమాహ (కతమ ఇతి) తేషాం- వస్వాదీనాం. ప్రత్యేకం - వస్వాది త్రయోప్రతిగణ, మిన్ద్రప్రజాపతౌ చైకైకస్యే, త్యర్థః తేషాం వసుత్వమేతేషు హీత్యాది వాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రాణినామితి) తేషాం కర్మణస్తత్ఫలస్య చాశ్రయత్వేన, తేషామేవ నివాసత్వేన, చ శరీరేన్ద్రియసముదాయాకారేణ విపరిణమన్తోఽగ్న్యాదయో జగదేతదాశ్రయన్తి. స్వయం చ తత్ర వసన్తి. తస్మాద్యుక్తం తేషాం వసుత్వమిత్యర్థః. వసుత్వం నిగమయతి (తే యస్మాదితి) ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (కతమే వసవ ఇతి) అష్టౌ వసవ ఇత్యుక్తా వసవః క ఇత్యర్థః. (ఉత్తరం అగ్నిశ్చ పృథివీ చేత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తానాం వసుత్వముపపాదయతి (ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి) యస్మాదేతేషు- అగ్న్యాదిషు సర్వమిదం వసు శబ్దవాచ్యం ధనం హితం- నిహితం. తేన తస్మాద్వసవ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణే అగ్నిపృథివ్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩

శం.— కతమే రుద్రా ఇతి. దశ ఇమే పురుషే కర్మబుద్ధీన్ద్రియాణి- ప్రాణాః. ఆత్మా- మన ఏకాదశః- ఏకాదశానాం పూరణః. త ఏతే ప్రాణా యదా అస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్ప్రాణినాం కర్మఫలోపభోగక్షయే ఉత్క్రామన్తి- అథ-తదా రోదయన్తి. తత్- తత్ర యస్మాద్రోదయన్తి తే సమ్బన్ధినః- తస్మాద్రుద్రా ఇతి. ౪

ఆ.— ప్రాణశబ్దార్థమాహ (కర్మేతి) తే యదాస్మాదిత్యాది వాక్యమనుసృత్య తేషాం రుద్రత్వముపపాదయతి (త ఏతే ప్రాణా ఇతి) మరణకాలః సప్తమ్యర్థః. ౪

ఉ.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఏతే హీదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తే యదిదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి॥ ౫

కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి కతమః స్తనయిత్నురిత్యశనిరితి కతమో యజ్ఞ ఇతి పశవ ఇతి॥ ౬

కతమే షడిత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చైతే షడేతే హీదగ్ం సర్వగ్ం షడితి॥ ౭

కతమే తే త్రయో దేవా ఇతీమ ఏవ త్రయో లోకా ఏషు హీమే సర్వే దేవా ఇతి కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావిత్యన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి యోఽయం పవత ఇతి॥ ౮

రం.— పృచ్ఛతి (కతమే రుద్రా ఇతి) ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుక్తాః కే ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః) జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ పురుషస్థాని. దశమే- దశేమ ఇత్యర్థః. దశేమే పురుష ఇతి పాఠే స్పష్టోఽర్థః ఏకాదశం త్వాత్మా, - మన ఇత్యర్థః. తే ప్రాణా యదా ఽస్మాచ్ఛరీరాత్ - మరణధర్మకాచ్ఛరీరాదుత్క్రామన్తి- అథ- తదా మ్రియమాణం పురుషం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇత్యర్థః. ౪

శం.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి. ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్య కాలస్యావయవాః ప్రసిద్ధా ఏత ఆదిత్యాః. కథం. ఏతే హి- యస్మాత్పునః పునః పరివర్తమానాః ప్రాణినామాయూంషి కర్మఫలం చాదదానాః- గృహ్ణన్తః. ఉపాదదతో యన్తి- గచ్ఛన్తి. యస్మాదేవమిదం సర్వమాదదానా యన్తి- తస్మాదాదిత్యా ఇతి. ౫

ఆ.— తేషామాదిత్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఏతే హీత్యాదివాక్యేనోత్తరమాహ (ఏతే హీతి) ౫

రం.— పృచ్ఛతి (కతమ ఆదిత్యా ఇతి) ద్వాదశాదిత్యా ఇత్యుక్తాః క ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (ద్వాదశ వై మాసాస్సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఇతి) స్పష్టం. తేషామాదిత్యత్వముపపాదయతి (ఏతే హీదం సర్వమాదదానా యన్తీత్యాది) ఏతే హి- మాసా ఇదం- ఉత్పత్తిమతాం జీవితం సర్వమాదదానాః- అపహరన్తో యన్తి- గచ్ఛన్తి. తస్మాదాదిత్యా ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి. కతమః స్తనయిత్నురితి. (అశనిరితి) అశనిః- వజ్రం. వీర్యం. బలం యత్ప్రాణినః ప్రమాపయతి. స ఇన్ద్రః- ఇన్ద్రస్య హి తత్కర్మ. కతమో యజ్ఞ ఇతి (పశవ ఇతి) యజ్ఞస్య హి సాధనాని పశవః. యజ్ఞస్యారూపత్వాత్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే. ౬

ఆ.— ప్రసిద్ధం వజ్రం వ్యావర్తయతి (వీర్యమితి) తదేవ సఙ్ఘాతనిష్ఠత్వేన స్ఫుటయతి (బలమితి) కిం తదిత్యత్రోత్తరమాహ (యత్ప్రాణిన ఇతి) ప్రమాపణం- హింసనం. కథం తస్యేన్ద్రత్వం. ఉపచారాదిత్యాహ (ఇన్ద్రస్య హీతి) పశూనాం యజ్ఞత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞస్య హీతి) కారణే కార్యోపచారం సాధయతి (యజ్ఞస్యేతి) అరూపత్వాత్. సాధనవ్యతిరిక్తరూపాభావాత్, ద్రవ్యజ్ఞస్య పశ్వాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి ప్రశ్నః. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరిత్యుత్తరం. కతమః స్తనయిత్నురితి పునః ప్రశ్నః అశనిరిత్యుత్తరం. కతమో యజ్ఞ ఇతి ప్రశ్నః. అత్రోత్తరం (పశవ ఇతి) యజ్ఞసాధనత్వాత్ పశవ ఏవ యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— కతమే షడితి. త ఏవాగ్న్యాదయో వసుత్వేన పఠితాః చన్ద్రమసం నక్షత్రాణి చ వర్జయిత్వా షడ్భవన్తి- షట్సఙ్ఖ్యావిశిష్టాః. ఏతే హి- యస్మాత్ త్రయస్త్రింశదాదియదుక్తం- ఇదం సర్వమేత ఏవ షడ్భవన్తి. సర్వో హి వస్వాదివిస్తర ఏతేష్వేవ షట్స్వన్తర్భవతీత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఏతే హీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యత్త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- తత్సర్వమేత ఏవ- యస్మాదేతే షడ్భవన్తీతి యోజనా. అక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సర్వో హీతి) ౭

రం.— కతమే షడితి ప్రశ్నః. షడిత్యుక్తా దేవాః కే ఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి. ఉత్తరం (అగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చేతి) (ఏతే షడేతే హీదం సర్వం షడితి) ఉక్తమిదం సర్వమేతే షట్ - ఏతే అగ్న్యాదయః. అత ఏవ ఏతే షడిత్యర్థః. ౭

శం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి. (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇతి) పృథివీమగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః. అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః. దివమాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయః. త ఏవ త్రయో దేవా ఇతి. ఏషు హి- యస్మాత్త్రిషు దేవేషు సర్వే దేవా అన్తర్భవన్తి- తేనైత ఏవ దేవాస్త్రయ ఇత్యేష నైరుక్తానాం కేషాఞ్చిత్పక్షః. కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి. అన్నం చైవ ప్రాణశ్చ తౌ ద్వౌ దేవౌ. అనయోః సర్వేషాముక్తానామన్తర్భావః. కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి. యోఽయం పవతే- వాయుః. ౮

ఉ.— శ్రీ తదాహుర్యదయమేక ఇవైవ పవతేఽథ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదగ్ం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే॥ ౯

పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్। యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయగ్ం శారీరః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యమృతమితి హోవాచ॥ ౧౦

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి. తత్ర హేతుః (ఏషు హీతి) దేవలక్షణకృతాం కేషాంచిదేషామన్తర్భావః- అన్యేషాం తు త్రయాణాం లోకానాం త్వస్యయథా శ్రుతో హ్యర్థ ఇత్యాహ (ఇత్యేష ఇతి) ౮

రం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇత్యాది) సర్వదేవాశ్రయత్వాత్ త్రయ ఏవ లోకా దేవా ఇత్యర్థః. ప్రశ్నః (కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి) ఉత్తరం (అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి) కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (యోఽయం పవత ఇతి) వాయురేవేత్యర్థః. ౮

శం.— తత్రాహుః- చోదయన్తి. యదయం వాయురేక ఇవైవ-ఏక ఏవ పవతే-అథ కథమధ్యర్ధ ఇతి. యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అస్మిన్వాయౌ సతీదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అధిఋద్ధిం ప్రాప్నోతి. తేనాధ్యర్ధ ఇతి. కతమ ఏకో దేవ ఇతి. ప్రాణ ఇతి, స ప్రాణో బ్రహ్మ- సర్వదేవాత్మకత్వాన్మహత్- బ్రహ్మ. (త్యదిత్యాచక్షతే) త్యదితి తద్బ్రహ్మాచక్షతే పరోక్షాభిధాయకేన శబ్దేన. దేవానామేతదేకత్వం నానాత్వం చ. అనన్తానాం దేవానాం నివిత్సఙ్ఖ్యావిశిష్టేష్వన్తర్భావః. తేషామపి త్రయస్త్రింశదాదిషూత్తరోత్తరేషు- యావదేకస్మిన్ప్రాణే. ప్రాణస్యైవ చైకస్య సర్వోఽనన్తసఙ్ఖ్యాతో విస్తరః. ఏవమేకశ్చానన్తశ్చావాన్తరసఙ్ఖ్యావిశిష్టశ్చ ప్రాణ ఏవ. తత్ర చ దేవస్యైకస్య నామరూపకర్మగుణశక్తిభేదోఽధికారభేదాత్. ౯

ఆ.— ఏకస్యాధ్యర్ధత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) ఇవశబ్దస్తు కథమిత్యత్ర సమ్బధ్యతే. పరిహరతి (యదస్మిన్నితి) ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం సాధయతి (సర్వేతి) తేన మహత్త్వేనేతి యావత్. తస్య పరోక్షత్వప్రతిపత్త్యర్థం ప్రయత్నగౌరవార్థం కథయతి (త్యదితీతి) ఉక్తమర్థం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (దేవానామితి) ఏకత్వం- ప్రాణే పర్యవసానం. నానాత్వం- ఆనన్త్యం. షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రసఙ్ఖ్యాతానామపి దేవానామత్రోక్తత్వాత్కథం తదానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య శతసహస్రశబ్దాభ్యామనన్తతాప్యుక్తైవేత్యాశయేనాహ (అనన్తానామితి) ఏకస్మిన్ప్రాణే పర్యవసానం యావద్భవతి- తావత్సర్వేఽన్తర్భవన్తీత్యర్థః. త్రయస్త్రింశదాదిషు తేషామప్యన్తర్భావ ఇత్యాహ (తేషామపీతి) ప్రాణస్యైకస్మిన్నన్తర్భావః- తత్రాహ (ప్రాణస్యైవేతి) సఙ్గృహీతమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఏకస్యానేకధాభావే కిం నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రాణస్వరూపే స్థితే సతీతి యావత్. దేవస్యైకస్య- ప్రకృతస్య ప్రాణస్యైవేత్యర్థః. ప్రాణినాం జ్ఞానకర్మణి చాధికారస్య- స్వామిత్వస్య భేదః- అధికారభేదః. తన్నిమిత్తత్వేన దేవస్యానేకసంస్థానపరిణామసిద్ధిః. ప్రాణినో హి జ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠాయ సూత్రాంశమగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే- తద్యుక్తో యథోక్తో భేద ఇత్యర్థః. ౯

రం.— (తదాహుర్యదయమేక ఏవేత్యాది) యత్-యస్మాదయం వాయురేక ఏవ పవతే - తత్కథమివాధ్యర్ధ ఇతి శఙ్కాయామేవముత్తరమాహురిత్యర్థః. తదేవోత్తరమాహ (యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి) అధ్యార్ధ్నోత్- ✱ ఋధు వృద్ధౌ. అధికవృద్ధిం యస్మిన్వాయావిదం జగత్ప్రాప్తం- తేనాయం వాయురధ్యర్ధ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) నను ప్రాణః పవమానపర్యాయః- స చాధ్యర్ధ ఇత్యుక్తః కథమేక ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ (స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన త్యత్- అన్యత్. సర్వవిలక్షణం బ్రహ్మేతి యదాహుః- తదేవోచ్యత ఇత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మణో మహిమానస్సర్వే దేవా ఇతి పర్యవసితోఽర్థః. ౯

శం.— ఇదానీం తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేద ఉపదిశ్యతే. పృథివ్యేవ యస్య- దేవస్యాయతనం- ఆశ్రయః. అగ్నిర్లోకో యస్య- లోకయత్యనేనేతి లోకః పశ్యతీతి. అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనోజ్యోతిః - మనసా జ్యోతిషా సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యం కరోతి యః - సోఽయం మనోజ్యోతిః. పృథివీశరీరోఽగ్నిదర్శనో మనసా సఙ్కల్పయితా పృథివ్యభిమానీ కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్దేవ ఇత్యర్థః. స ఏవంవిశిష్టం వై తం పురుషం యో విద్యాత్ - విజానీయాత్. సర్వస్యాత్మనః- ఆధ్యాత్మికస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనః పరమయనం- పర ఆశ్రయః. తం పరాయణం. మాతృజేన త్వఙ్మాంసరుధిరరూపేణ క్షేత్రస్థానీయేన బీజస్థానీయస్య పితృజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రరూపస్య పరమయనం కరణాత్మనశ్చ. స వై వేదితా స్యాత్- య ఏతదేవం వేత్తి- స వై వేదితా- పణ్డితః స్యాదిత్యభిప్రాయః. యాజ్ఞవల్క్య. త్వం తమజానన్నేవ పణ్డితాభిమానీత్యభిప్రాయః. యది తద్విజ్ఞానే పాణ్డిత్యం లభ్యతే- వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం- యమాత్థ- యం కథయసి. తమహం వేద. తత్ర శాకల్యస్య వచనం ద్రష్టవ్యం - యది త్వం వేత్థ తం పురుషం- బ్రూహి కింవిశేషణోఽసౌ. శృణు యద్విశేషణః సః. య ఏవాయం శారీరః- పార్థివాంశః. శరీరే భవః శారీరః. మాతృజకోశత్రయ

✱ యదయమేక ఏవ పవత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— కామఏవయస్యాయతనగ్ హృదయంలోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతంపురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃప రాయణగ్ సవై వేదితా స్యాత్ ।యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయ మాత్థయఏవాయంకామమయఃపురుషఃసఏషవసైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతి స్త్రియఇతిహోవాచ॥ ౧౧

రూపణ్యర్థః సఏషదేవః- యస్త్వయాపృష్టోహేశాకల్య. కింత్వస్తితత్రవక్తవ్యంవిశేషణాన్తరం- తద్వద్వైవ- పృచ్ఛేత్యర్థః. హేశాకల్య. సఏవం ప్రతిషిద్ధోఽప్యుక్తవశగఆహతో త్రాస్తితఇవగజః. తస్య- దేవస్యశారీరస్యకాదేవతా- యస్మాన్నిష్పద్యతేయః- సాతస్యదేవతేత్యస్మిన్ప్రకరణేవివక్షితః. (అమృతమితిహోవాచ) అమృతమితి- యోభుక్తస్యాన్నస్యరసోమాతృజస్యలోహితస్యనిష్పత్తేర్హేతుః. తస్మాద్ధ్యన్నరసాల్లోహితంనిష్పద్య తేస్త్రియామాశ్రితం. తతశ్చలోహితమయంశరీరంబీజాశ్రయం- సమానమన్యత్. ౧౦

ఆ.— సప్తోపచయికానాభ్యాం ప్రాణస్వరూపోక్త్యనన్తరమవసరప్రాప్తిరిదానీమిత్యుచ్యతే. ఉపదిశ్యతే- ధ్యానార్థమితిశేషః. అవయవశోవాక్యంయోజయతి (పృథివీతి । సప్తమ్యన్తవాక్యత్రయార్థంకథయతి పృథివీత్యాదినా) వైశబ్దోఽవధారణార్థః. తంపరాయణంయఏవవిజానీయాత్- సఏవవేదితాస్యాదితిసమ్బన్ధః. అథకేనరూపేణ పృథివీదేవస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రత్యాశ్రయత్వం - తదాహ (మాతృజేనేతి) పృథివ్యామాతృశబ్దవాచ్యత్వాద్యఏవదేవోఽహంపృథివ్యస్మీతిమన్యతే- సఏవశరీరారమ్భకమాతృజకోశత్రయాభిమానితయావర్తతే. తథాచతస్యతేనరూపేణపితృజత్రితయంకార్యం, లిఙ్గంచకరణం, ప్రత్యాశ్రయత్వంసమ్భవతీత్యర్థః. పృథివీదేవస్యపరాయణత్వముపపాద్యానన్తరంవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సవైవేదితేతి) తదాహమకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) సపురుషోయేనవిశేషణేనవిశిష్టః - తద్విశేషణముచ్యమానంశృణ్విత్యుక్త్వాతదేవాహ (యఏవేతి) శరీరంహిపఞ్చభూతాత్మకం- తత్రపార్థివాంశేనజనకత్వేనస్థితిశ్శారీరఇతియావత్. తస్యజీవత్వంవారయతి (మాతృజేతి) పృథివీదేవస్యనిర్ణీతత్వశఙ్కాంవారయతి (కింత్వితి) యాజ్ఞవల్క్యోవక్తాసన్ ప్రష్టారంశాకల్యం ప్రతికథంవదైవేతికథయతి- తత్రాహ (పృచ్ఛేతి) క్రోధేనస్యామర్షవశగత్వేదృష్టాన్తః (తోత్రేతి) ప్రాకరణికందేవతాశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషానిష్పత్తికర్తాపష్ట్యోచ్యతే. లోహితనిష్పత్తిహేతుత్వమన్నరసస్యానుభవేనసాధయతి (తస్మాద్ధీతి) తస్యకార్యమాహ (తతశ్చేతి) లోహితాదద్వితీయపదార్థనిష్ఠాతత్కార్యంత్వఙ్మాంసరుధిరరూపం బీజస్యాస్త్రీషఙ్గాశుక్రాత్మకస్యాశ్రయభూతంభవతీత్యర్థః. పర్యాయసప్తకమాద్యపర్యాయేణతుల్యార్థత్వాన్నపృథగ్వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౧౦

రం.— (శాకల్యఃపృచ్ఛతిపృథివ్యేవయస్యాయతనమగ్నిర్లోకోమనోజ్యోతిరిత్యాదినా) యస్యపృథివ్యేవఆయతనం- ఆధారః. శరీరమితియావత్. యస్యాగ్నిర్లోకః- లోక్యతేఽనేనేతిలోకః. దర్శనసాధనమిత్యర్థః. అగ్నినాహిపశ్యతి. మనోజ్యోతిః- మనఏవజ్యోతిః- సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యకారియస్యసమనోజ్యోతిః పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచసర్వాత్మనాం- సర్వజీవానాంపరాయణం- పరమప్రాప్యభూతఃపురుషశబ్దితఃపరమాత్మావేద్యఇతిసిద్ధం. తత్రకీదృశవిశేషణవిశిష్టఃపరమాత్మాపృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచధ్యాతవ్యఇతిప్రశ్నస్యఫలితార్థః. ఈదృశఃపరమాత్మాపృథివ్యాయతనకత్వాదినాజ్ఞాతవ్యఇతియోజ్ఞాతా - సఏవజ్ఞాతాహేయాజ్ఞవల్క్య. నాన్యఇత్యర్థః. ఏవముక్తోయాజ్ఞవల్క్యఆహ (వేదవాఅహంతంపురుషంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థేతి) వైశబ్దఏవార్థః. అహంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంపృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినాఉపాస్యంయంత్వంవదసి- తమహంజానామ్యేవేత్యర్థః. కోఽసావిత్యత్రాహ (యఏవాయంశారీరఃపురుషస్సఏషఇతి) శారీరః- జీవః తదన్తర్యామీతియావత్. యద్వా- శారీరః- జగచ్ఛరీరకః. తతశ్చజగచ్ఛరీరకత్వవిశిష్టస్సర్వాత్మపరాయణభూతఃపురుషశబ్దితఃపరమాత్మాపృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినాధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ఏవంతస్యోత్తరముక్త్వాఅస్మిన్విషయేజ్ఞేయంవిశేషణాన్తరంయాజ్ఞవల్క్యస్స్వయంపృచ్ఛతి (వదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతి) తస్య- పృథివ్యాయతనత్వాదివిశిష్టఃఉపాస్యదేవతాకా- పునరపికిఙ్గుణవిశిష్టా. కింరూపవిశిష్టాధ్యాతవ్యా- తచ్ఛాకల్యత్వంవదేత్యర్థః. ఉత్తరమాహశాకల్యః (అమృతమితిహోవాచేతి) అమృతమితిసంజ్ఞయాఅమృతత్వగుణేనవావిశిష్టాధ్యాతవ్యేత్యర్థః. సఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇతిఅన్తర్యామిణోఽమృతత్వావేదనాదితిద్రష్టవ్యం యద్వా- యాజ్ఞవల్క్యఆహ (వదైవశాకల్యేతి) హేశాకల్య. వదైవ- పృచ్ఛైవ. యత్ప్రష్టవ్యం- తత్సర్వంపృచ్ఛేత్యర్థః తస్యకాదేవతేతిశాకల్యప్రశ్నః. అమృతమితియాజ్ఞవల్క్యోత్తరం. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— (కామఏవయస్యాయతనం) స్త్రీవ్యతికరాభిలాషః కామః. కామశరీరఇత్యర్థః. హృదయంలోకః- హృదయేన-బుద్ధ్యాపశ్యతి. యఏవాయంకామమయఃపురుషః- అధ్యాత్మమపికామమయఏవ. తస్యకాదేవతేతి. (స్త్రియఇతిహోవాచ) స్త్రీతోహికామస్యదీప్తిర్జాయతే. ౧౧

ఆ.— ఉత్తరపర్యాయేష్వపియేషాంపదానామర్థభేదః- తేషాంతత్కాలనార్థం ప్రతీకంగృహ్ణాతి (కామఇతి) వాక్యార్థమాహ (కామశరీరఇత్యర్థఇతి) సచహృదయదర్శనో, మనసాసఙ్కల్పయితే, తిపూర్వవత్. తస్యవిశేషణందర్శయతి (యఏవేతి) ఆధ్యాత్మికస్యకామమయస్యపురుషస్యకారణంపృచ్ఛతి (తస్యేతి) తస్యాస్తత్కారణత్వమనుభవేనవ్యనక్తి (స్త్రీతోహీతి) ౧౧

రం.— (కామఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (కామమయఇతి) కామశరీరకఇత్యర్థః. (స్త్రియఇతిహోవాచేతి) స్త్రీసంజ్ఞకతయాధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి సత్యమితి హోవాచ ॥ ౧౨

ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనꣳ శ్రోత్రం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయꣳ శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి దిశ ఇతి హోవాచ ॥ ౧౩

తమ ఏవ యస్యాయతనꣳ హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం ఛాయామయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి మృత్యురితి హోవాచ ॥ ౧౪

రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమాదర్శే పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యసురితి హోవాచ ౧౫

శం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం) రూపాణి- శుక్లకృష్ణాదీని. (య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః) సర్వేషాం హి రూపాణాం విశిష్టం కార్యమాదిత్యే పురుషః. తస్య కా దేవతేతి. (సత్యమితి హోవాచ) సత్యమితి చక్షురుచ్యతే చక్షుషో హ్యధ్యాత్మత ఆదిత్యస్యాధిదైవతస్య నిష్పత్తిః. ౧౨

ఆ.— రూపశరీరస్య చక్షుర్దర్శనస్య మనసా సఙ్కల్పయితుర్దేవస్య కథమాదిత్యే పురుషో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం హీతి) రూపమాత్రాభిమానినో దేవస్యాదిత్యే పురుషో విశేషావచ్ఛేదః. స చ సర్వరూపప్రకాశకత్వాత్సర్వైరూపైః స్వప్రకాశనాయారబ్ధః - తస్మాద్యుక్తం యథోక్తం విశేషణమిత్యర్థః. కథం చక్షుషస్సకాశాదాదిత్యస్యోత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య * చక్షోః సూర్యో అజాయతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షుషో హీతి) ౧౨.

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనమిత్యాది) (సత్యమితి హోవాచేతి) * తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ౧౨

శం.— (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనం) య ఏవాయం శ్రోత్రే భవః- శ్రౌత్రః. తత్రాపి ప్రతిశ్రవణవేలాయాం విశేషతో భవతీతి ప్రాతిశ్రుత్కః. తస్య కా దేవతేతి. (దిశ ఇతి హోవాచ) దిగ్భ్యో హ్యసావాధ్యాత్మికో నిష్పద్యతే. ౧౩

ఆ.— తత్రాపీతి శ్రోత్రోక్తిః ప్రతిశ్రవణం- సంవాదః. ప్రతివిషయం శ్రవణం వా. సర్వాణి శ్రవణాని వా. తద్వేలాయామితి యావత్. * దిశస్తత్రాధిదైవతమితి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (దిగ్భ్యో హీతి) ౧౩

రం.— (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్క ఇతి) ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిధ్వనివిశిష్టః. శ్రౌత్రః- శ్రోత్రేణానుభూయమానః. శ్రోత్రానుభూయమానత్వం చ పరమాత్మనః ప్రతిధ్వనిద్వారా ద్రష్టవ్యం. (దిశ ఇతి హోవాచేతి) దిక్ఛరీరకో విజ్ఞానకో వాడుపాస్య ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— (తమ ఏవ యస్యాయతనం) తమ ఇతి- శార్వరాద్యన్ధకారో గృహ్యతే. అధ్యాత్మం ఛాయామయః- అజ్ఞానమయః పురుషః తస్య కా దేవతేతి. (మృత్యురితి హోవాచ) మృత్యురధిదైవతం తస్య నిష్పత్తికారణం. ౧౪

ఆ.— అధిదైవతం మృత్యుః- ఈశ్వరః. * మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి శ్రుతేః. స చ తస్యాజ్ఞానమయస్యాధ్యాత్మికస్య పురుషస్యోత్పత్తికారణం- అవివేకిప్రవృత్తేరీశ్వరాధీనత్వాత్. * ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వేతి హి పఠన్తి తదాహ (మృత్యురితి) ౧౪

రం.— (తమ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇతి) ఛాయామయః - ఛాయాశరీరక ఇత్యర్థః. (మృత్యురితి హోవాచేతి) మృత్యుసంజ్ఞిక ఇత్యర్థః. బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే ఛాయాపురుషే. * మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి దర్శనాదితి భావః. ౧౪

శం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం) పూర్వం సాధారణాని రూపాణ్యుక్తాని- ఇహ తు ప్రకాశకాని విశిష్టాని రూపాణి గృహ్యన్తే. రూపాయతనస్య దేవస్య విశేషాయతనం ప్రతిబిమ్బాధారమాదర్శాది. (అసురితి హోవాచ) తస్య ప్రతిబిమ్బాఖ్యస్య రూపస్య నిష్పత్తిరసోః- ప్రాణాత్. ౧౫

ఉ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమప్సు పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి వరుణ ఇతి హోవాచ॥ ౧౬

రేత ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాద్యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం పుత్రమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి ప్రజాపతిరితి హోవాచ॥ ౧౭

శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్త్వాగ్ం స్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా౩ ఇతి॥ ౧౮

ఆ.— పునరుక్తిం ప్రత్యాహ (పూర్వమితి) ఆధారశబ్దోఽభావప్రధానః. తథా చ ప్రతిబిమ్బస్యాధారత్వం యత్ర తదిత్యుక్తం భవతి. ఆదిశబ్దేన స్వచ్ఛస్వభావః ఖడ్గాదిర్గృహ్యతే. ప్రాణేన హి నిష్పద్యమానే దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బాభివ్యక్తియోగ్యో రూపవిశేషో నిష్పద్యతే తతోఽయుక్తం ప్రాణస్య ప్రతిబిమ్బకారణత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) ౧౫

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోక ఇతి) పూర్వమాదిత్యపురుషే రూపచక్షుస్సమానత్వముక్తం ఇహ తు తద్విశేష ఇతి భిదా (అసురితి హోవాచేతి) బాలాకిబ్రాహ్మణే ప్రాతిశ్రుత్కపురుషే అసుత్వముక్తం ఇహ తు ఆదర్శపురుషే అసుత్వం తత్ర ఆదర్శపురుషే రోచిష్ణుత్వముక్తం [illegible] భేదసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇయాంస్తు విశేషః బాలాకిబ్రాహ్మణే బ్రహ్మలిఙ్గాభావాత్ తత్రత్యపురుషశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తత్వం, ఇహ తు సర్వాత్మత్వపరాయణత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాత్ బ్రహ్మపర్యన్తత్వమితి కేచిత్. కేచిత్తు బాలాకిబ్రాహ్మణగతానామపి తత్రత్యపురుషశబ్దానామపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఉభయథాపి న విరోధః. ౧౫

శం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనం) సాధారణాస్సర్వా ఆప ఆయతనం. వాపీతటాకాద్యాశ్రయాస్త్వప్సు విశేషావస్థానం. తస్య కా దేవతేతి. (వరుణ ఇతి) వరుణాత్సఙ్ఘాతగ్రన్థ్యాద్యా వాప్యాద్యపాం నిష్పత్తికారణం. ౧౬

ఆ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనం, య ఏవాయమప్సు పురుష, ఇత్యుభయత్ర సామాన్యవిశేషభావాన ప్రతిభాతీతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (సాధారణా ఇతి) కథం పునర్వాపీరూపవిశేషాయతనస్య వరుణో దేవతా. న హి దేవతాత్మనో వరుణస్య తదధిష్ఠాతుస్తత్కారణత్వం తత్రాహ (వరుణాదితి) ఆపో వాపీ మాసాద్యాః పీతాస్సత్యో దేహస్యాంశరీరే మూత్రాదిసఙ్ఘాతం కుర్వన్తి తాశ్చ వరుణాద్భవన్తి. వరుణశబ్దేనాప ఏవ రశ్మిద్వారా భూమిం సతిర్యోఽభిధీయన్తే తథా చ తా ఏవ వరుణాత్మికా వాప్యాద్యపాం పీయమానానాముత్పత్తికారణమితి యుక్తం వరుణస్య వాపీతటాకాద్యాయతనం పురుషం ప్రతి కారణత్వమిత్యర్థః. ౧౬

రం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయమప్సు పురుషః అప్శరీరక ఇత్యర్థః (వరుణ ఇతి హోవాచేతి) వరుణనామక ఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనం) (య ఏవాయం పుత్రమయః) విశేషాయతనం రేత ఆయతనస్య. పుత్రమయ ఇతి చాస్థిమజ్జాశుక్రాణి పితుర్జాతాని. తస్య కా దేవతేతి. (ప్రజాపతిరితి హోవాచ) ప్రజాపతిః పితోచ్యతే. పితృతో హి పుత్రస్యోత్పత్తిః. ౧౭

ఆ.— వాక్యద్వయం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (విశేషేతి) పుత్రమయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పుత్రమయ ఇతి) ౧౭

రం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తాష్టపురుషేషు మనోజ్యోతిష్ట్వం సర్వత్రానుగతం ఆయతనానాం లోకానాం ధర్మాణాం చ భేదః. ౧౭

శం.— అష్టధా దేవలోకపురుషభేదేన త్రిధా త్రిధాత్మానం విభజ్యావస్థిత ఏక ఏకో దేవః ప్రాణ ఏవోపాసనార్థం వ్యపదిష్టః. అధునా దిగ్విభాగేన పఞ్చధా ప్రవిభక్తస్యాత్మన్యుపసంహారార్థమాహ. తూష్ణీంభూతం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో గ్రహేణేవావేశయన్నాహ శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః త్వాం స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణం అఙ్గారా అవక్షీయన్తే యస్మిన్ సన్దంశాదౌ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు తన్న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౮

ఆ.— శాకల్యేతి హోవాచేత్యాది గ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అష్టధేతి) లోకః సామాన్యాకారః. పురుషః విశేషావచ్ఛేదః. దేవః తత్కారణం. అనేన ప్రకారేణ త్రిధా త్రిధాత్మానం ప్రతిపద్య స్థితో య ఏక ఏకో దేవ ఉక్తః స ప్రాణ ఏవ సూత్రాత్మా తద్భేదత్వాద్వ్యాప్తస్య సర్వస్య. స హ్యుపాసనార్థమష్టధోపదిష్ట ఇత్యర్థః. ఉత్తరస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (అధునేతి) ప్రవిభక్తస్య జగతః సర్వ

ఊ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యో యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః కిం బ్రహ్మ విద్వానితి దిశో వేద సదేవాస్సప్రతిష్ఠా ఇతి యద్దిశో వేత్థ సదేవాస్సప్రతిష్ఠాః॥ ౧౯

కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యాదిత్యదేవత ఇతి స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి రూపేష్వితి చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి హృదయ ఇతి హోవాచ యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౦

స్వలిశేషః. ఆత్మశబ్దో హృదయవిశేషః. యాజ్ఞవల్క్యవాక్యస్య శాకల్యే ప్రష్టవ్యం ప్రత్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వాపాదకత్వం దర్శయతి (ప్రహేణేతి) సర్వే ఏష నూనం బ్రాహ్మణానాం ప్రాయేణ హ స్తవ్యత్వేన సమ్మతో భవానితి ముసైరక్షిసంహితం. ౧౮

రం.— (శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) ఏవం ప్రతివాదకుపితో యాజ్ఞవల్క్యః శాకల్యేతి సంబోధ్య తమువాచేత్యర్థః తదేవాహ (త్వాంస్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ఇతీతి) స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణాః స్వయం ప్రతివాదే భీతాస్సన్తః అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే- గృహ్యన్తే యేన పాత్రేణ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వాం అక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వంతు న బుధ్యసే ఆత్మానం పరాయత్తమ్ ఆదహ్యమానమిత్యభిప్రాయః ౧౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి కిం బ్రహ్మ విద్వాన్ సన్నేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- బ్రహ్మవిజ్ఞానం తావదిదం మమ. కిం తత్ దిశో వేద- దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే. తచ్చ న కేవలం దిశ ఏవ- సదేవాః- దేవైస్సహ దిగధిష్ఠాతృభిః. కించ- సప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహ. ఇతర ఆహ- యత్- యదిదిశో వేత్థ సదేవాస్సప్రతిష్ఠా ఇతి- సఫలం యది విజ్ఞానం త్వయా ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౯

ఆ.— శాకల్యస్తు కాలచోదితత్వాత్తదనురోధినీమ స్వకథా ప్రశ్నప్రస్తావాయ చోదయతీత్యాహ (యదిదమితి) (దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే) తన్మమాస్తీత్యర్థః. తచ్చ విజ్ఞానం కేవలం దిఙ్మాత్రస్య న భవతి- కిం తు దేవైస్సహ ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహితానాం దిశాం వేదేత్యాహ (తచ్చేతి) అవతారితస్య వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఫలమితి) ౧౯

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) ఉవాచ - అత్రోత్తరమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీరిత్యాది) కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణాన్ యుష్మానస్వీయాష్మాఽత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి అధిక్షిప్తవానసి కిల స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి. (కిం బ్రహ్మ విద్వానితి) కీదృశబ్రహ్మవిద్యావానితి హేతోరేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. అహం తు దిశః తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ జానే. త్వమప్యహం దిశో దేవతాస్తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ యది వేత్సి - తర్హి పృచ్ఛామి వదేత్యర్థః. ౧౯

శం.— కిందేవతః- కా దేవతా అస్య తవ దిగ్భూతస్య. అసౌ హి యాజ్ఞవల్క్యో హృదయమాత్మానం దిక్షు పఞ్చధా విభక్తం దిగాత్మభూతం తద్ద్వారేణ సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాహమస్మి దిగాత్మేతి వ్యవస్థితః పూర్వాభిముఖః- సప్రతిష్ఠా వచనాత్. యథా యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతిజ్ఞా- తథైవ పృచ్ఛతి- కిందేవతస్త్వమస్యాం దిశ్యసీతి. సర్వత్ర హి వేదే యాం యాం దేవతాముపాస్తే - ఇహైవ తద్భూతస్తాం తాం ప్రతిపద్యత ఇతి. తథా చ వక్ష్యతి *దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి. అస్యాం ప్రాచ్యాం కా దేవతా దిగాత్మనస్తవాధిష్ఠాత్రీ - కయా దేవతయా త్వం ప్రాచీదిగ్రూపేణ సమ్పన్న ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ప్రాచ్యాం దిశి మమాదిత్యో దేవతా- సోఽహమాదిత్యదేవతః. స దేవా ఇత్యేతదుక్తం. సప్రతిష్ఠా ఇతి తు వక్తవ్యమిత్యాహ- స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి (చక్షుషీతి) అధ్యాత్మం చక్షుష ఆదిత్యో నిష్పన్న ఇతి హి మన్త్రబ్రాహ్మణవాదాః *చన్ద్రమా మనసో జాతశ్చక్షోస్సూర్య ఇత్యాదయః. కార్యం హి కారణే ప్రతిష్ఠితం భవతి. కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి. (రూపేష్వితి) రూపగ్రహణాయ హి రూపాత్మకం చక్షుః రూపేణ ప్రయుక్తం. యైర్హి రూపైః ప్రయుక్తం- తైరాత్మగ్రహణాయారబ్ధం చక్షుః తస్మాత్సాదిత్యం చక్షుః సహ ప్రాచ్యాదిశా సహ తత్స్థైస్సర్వైః రూపేషు ప్రతిష్ఠితం. చక్షుషా సహ ప్రాచీదిక్సర్వా రూపభూతా చ. కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయార్థా నిరూపాణి- రూపాకారేణ హి హృదయం పరిణతం. యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి. హృదయమితి బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని- హృదయేన హి స్మరణం భవతి రూపాణాం వాసనాత్మనాం - హృదయే రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీత్యర్థః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౦

ఆ.— ప్రాచ్యాం దిశి కా దేవతేతి వక్తవ్యే కథమన్యథా పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అసౌ హీతి) ఆత్మానం- ఆత్మీయమితి యావత్. యథోక్తం హృదయమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి సమ్బన్ధః. తథాపి ప్రథమం ప్రాచీం దిశమధికృత్య ప్రశ్నే కో హేతురితి చేత్- తత్రాహ (పూర్వాభిముఖ ఇతి) యద్యపి దిగాత్మాహమస్మీతి స్థితః- తథాపి కథం సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాతిష్ఠదిత్యవగమ్యతే- తత్రాహ (సప్రతిష్ఠా ఇతి) సప్రతిష్ఠా దిశో వేదేతి వచనా

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి యమదేవత ఇతి స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి యజ్ఞ ఇతి కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి దక్షిణాయామితి కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి శ్రద్ధాయామితి యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తేఽథ దక్షిణాం దదాతి శ్రద్ధాయాꣳ హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి హృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨౧

త్సర్వమపి హృదయద్వారా జగదాత్మత్వేనోపగమ్య స్థితో మునిరితి ప్రతిభాతీత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞానుసారిత్వాచ్చాయం ప్రశ్నోయుక్తిమానిత్యాహ (యథేతి) అహమస్మి దిగాత్మేతి ప్రతిజ్ఞానుసారిణ్యపి ప్రశ్నే దేహపాతోత్తరభావిదేవతాభావః కథం పృచ్ఛ్యతే- సతి దేహే ధ్యాతుస్తద్భావాదయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేహేతి) ఇతి- సభావిదేవతాభావః ప్రశ్నగోచర ఇతి శేషః. ఉక్తేఽర్థే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ప్రశ్నార్థముపసంహరతి (అస్యామితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయితుం కార్యకారణభావం తయోరాదర్శయతి (అధ్యాత్మ నశ్చక్షుష ఇతి) * చక్షోస్సూర్యో అజాయతేత్యాపరో మన్త్రవాదః, తదనుసారిణశ్చ బ్రాహ్మణవాదాః,. భవతు కార్యకారణభావః- తథాపి కథం చక్షుష్యాదిత్యస్య ప్రతిష్ఠితత్వం-తత్రాహ (కార్యం హీతి) కథం చక్షుషో రూపేషు ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (రూపగ్రహణాయేతి) తథాపి కథం యథోక్తమాధారాధేయత్వం-అత ఆహ (యైర్హీతి) చక్షుషో రూపాధారత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపసంహృతమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (చక్షుషేతి) హృదయారబ్ధత్వం రూపాణాం స్ఫుటయతి (రూపాకారేణేతి) హృదయే రూపాణాం ప్రతిష్ఠితత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) హృదయశబ్దస్య మాంసఖణ్డవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (హృదయమితి) కథం పునర్బహిష్ఠాని రూపాణి అన్తర్హృదయే స్థాతుం పారయన్తి-తత్రాహ (హృదయేన హీతి) తథాపి కథం తేషాం హృదయ ప్రతిష్ఠితత్వం-తత్రాహ (వాసనాత్మనేతి) ౨౦

ర౦.— ఇత్యుక్తావతిప్రష్టుం పృచ్ఛేత్యుక్తశ్శాకల్యః పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీతి) అస్యాం ప్రాచ్యాం దిశి కిందేవతస్త్వమసి- కా దేవతా యస్య సః కిందేవతః. ప్రాగ్దిగధిష్ఠాతృత్వేన కాం దేవతాముపాస్స ఇత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ఆదిత్యో దేవతా యస్య సః ఆదిత్యదేవతః. ప్రాచ్యాం దిశ్యధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యముపాస ఇత్యర్థః. శాకల్యః పృచ్ఛతి (స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (చక్షుషీతి) ప్రతిష్ఠిత ఇత్యనుషఙ్గః. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి) ఉత్తరం (రూపేష్వితి) తత్రోపపత్తిమాహ (చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీతి) హి-యస్మాచ్చక్షుషా రూపాణి పశ్యతి- అతశ్చక్షుస్స్వవిషయే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి) ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచ) తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హి-యస్మాల్లోకో హృదయేనైవ రూపాణి జానాతి-తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి-అన్తఃకరణ ఏవ వాసనాత్మనా ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౦

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవత్. దక్షిణాయాం దిశి కా దేవతా తవ (యమదేవత ఇతి) యమో దేవతా మమ దక్షిణాదిగ్భాగస్య స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞే కారణే స ప్రతిష్ఠితో యమస్సహ దిశా కథం పునర్యజ్ఞస్య కార్యం యమ ఇతి. ఉచ్యతే- ఋత్విగ్భిర్నిష్పాదితో యజ్ఞః. దక్షిణయా యజమానస్తేభ్యో యజ్ఞం నిష్క్రీయ తేన యజ్ఞేన దక్షిణాం దిశం సహ యమేనాభిజయతి. తేన యజ్ఞే యమః కార్యత్వాత్ప్రతిష్ఠితః సహ దక్షిణయా దిశా. కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దక్షిణాయామితి) దక్షిణయా స నిష్క్రీయతే- తేన దక్షిణాకార్యం యజ్ఞః. కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. (శ్రద్ధాయామితి) శ్రద్ధా నామ- దిత్సుత్వం. ఆస్తిక్యబుద్ధిర్భక్తిసహితా. కథం తస్యాం ప్రతిష్ఠితా దక్షిణా యస్మాద్యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే - అథ దక్షిణాం దదాతి. నాశ్రద్దధద్దక్షిణాం దదాతి. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయస్య హి వృత్తిః శ్రద్ధా- యస్మాద్ధృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి. వృత్తిశ్చ వృత్తిమతి ప్రతిష్ఠితా భవతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౧

ఆ.— పూర్వవదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (దక్షిణాయామితి) యమస్య యజ్ఞకార్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య యజ్ఞకార్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యజ్ఞస్య దక్షిణాయాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దక్షిణయేతి) కార్యం చ కారణే ప్రతిష్ఠితమితి శేషః. దక్షిణాయాః శ్రద్ధాప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) హృదయే సా ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర హేతుమాహ (హృదయస్యేతి) హృదయవ్యాపృతత్వాచ్చ శ్రద్ధాయాస్తత్ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాహ (హృదయేన హీతి) హృదయస్య శ్రద్ధా వృత్తిరస్తు-తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం-తదాహ (వృత్తిశ్చేతి) ౨౧

ర౦.— అథాన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవదర్థః ఉత్తరమాహ (యమదేవత ఇతి) పృచ్ఛతి (స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (యజ్ఞ ఇతి) కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (దక్షిణాయామితి) కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. శ్రద్ధాయామిత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్త ఇతి) యదా శ్రద్ధా జాయతే-తదైవ దక్షిణాం దదాతి-అతః శ్రద్ధాయామేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి) (హృదయ ఇతి హోవాచ) ఉత్తరమితి శేషః తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హృదయేన హి- యస్మాత్ శ్రద్ధాం జానాతి- కరోతి- అతో హృద్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) పూర్వవత్. ౨౧

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి వరుణదేవత ఇతి స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యప్స్వితి కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి రేతసీతి కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహుర్హృదయాదివ సృప్తో హృదయాదివ నిర్మిత ఇతి హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౨

కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి సోమదేవత ఇతి స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి దీక్షాయామితి కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి సత్య ఇతి తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి సత్యం జానాతి హృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౩

కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీత్యగ్నిదేవత ఇతి సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాచీతి కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి॥ ౨౪

శం.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి. తస్యాం వరుణోఽధిదేవతా యస్య స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అప్స్వితి) అపాం హి వరుణః కార్యం- "శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధాతో వరుణమసృజత" ఇతి శ్రుతేః. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి. (రేతసీతి) "రేతసో హ్యాపః సృష్టా" ఇతి శ్రుతేః. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి. (హృదయ ఇతి) యస్మాద్ధృదయస్య కార్యం రేతః. కామో హృదయస్య వృత్తిః- కామినో హి హృదయాద్రేతోఽధిస్కన్దతి. తస్మాదపి ప్రతిరూపం- అనురూపం పుత్రం జాతమాహుర్లౌకికాః - అస్య పితుర్హృదయాదివాయం పుత్రః సృప్తః - వినిస్సృతః. హృదయాదివ నిర్మితః- యథా సువర్ణేన నిర్మితః కుణ్డలః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౨

ఆ.— రేతసో హృదయకార్యత్వం సాధయతి (కామ ఇతి) తథాపి కథం రేతో హృదయస్య కార్యం- తదాహ (కామినో హీతి) తత్రైవ లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) అపిశబ్దస్సముచ్చయార్థః. అవధారణార్థో వా. ౨౨

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి) ఉత్తరం (వరుణదేవత ఇతి) స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అప్స్విత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి ప్రశ్నః. రేతసీత్యుత్తరం. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహురిత్యాది) యస్మాజ్జాతం పితుః ప్రతిరూపం - పితృసదృశసంస్థానం పుత్రం జనాః పితుర్హృదయాన్నిర్గత ఇవ వర్తతే, పితృహృదయాన్నిర్మిత ఇవ వర్తతేఽయం కుమార ఇత్యాహుః- అతో హృదయ ఏవ పుత్రకారణం రేతః ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౨

శం.— కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి. (సోమదేవత ఇతి) సోమం దేవతాం చైకీకృత్య నిర్దేశః. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దీక్షాయామితి) దీక్షితో హి యజమానస్సోమం క్రీణాతి- క్రీతేన సోమేనేష్ట్వా జ్ఞానవానుత్తరాం దిశం ప్రతిపద్యతే సోమదేవతాధిష్ఠితాం సౌమ్యాం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. సత్య ఇతి. కథం యస్మాత్సత్యే దీక్షా ప్రతిష్ఠితా - తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి కారణభ్రేషే కార్యభ్రేషో మా భూదితి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి. హృదయ ఇతి హోవాచ. హృదయేన హి సత్యం జానాతి - తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౩

ఆ.— దీక్షాయాం సోమస్య ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దీక్షితో హీత్యాదినా, దీక్షాయాస్సత్యే ప్రతిష్ఠితత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) అపిశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యం వదేతి వదతామభిప్రాయమాహ (కారణేతి) భ్రేషః- భ్రంశః. నాశః. ఇతి- తేషామభిప్రాయ ఇతి శేషః. ప్రకృతోపసంహారః (సత్యే హీతి) ౨౩

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి) సోమదేవత ఇత్యుత్తరం. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. దీక్షాయామిత్యుత్తరం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. సత్య ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి దీక్షితమాహురిత్యాది) యస్మాద్దీక్షితం సత్యం వదేతి దీక్షానిష్ఠైర్యత్ప్రయాజకాః కిమాజ్ఞా ఆహుః- తస్మాత్సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచేతి) తదుపపాదయతి (హృదయేన హి సత్యం జానాతీత్యాదినా) అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౩

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) మేరోస్సమన్తతో వసతామవ్యభిచారాదూర్ధ్వా దిగ్ధ్రువేత్యుచ్యతే. (అగ్నిదేవత ఇతి) ఊర్ధ్వాయాం హి ప్రకాశభూయస్త్వం- ప్రకాశశ్చాగ్నిః. సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. వాచీతి. కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి. హృదయ ఇతి. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యః సర్వాసు దిక్షు విప్రసృతేన హృదయేన సర్వా దిశ ఆత్మత్వేనాభిసమ్పన్నః - సదేవాః సప్రతిష్ఠా దిశశ్చాత్మభూతాస్తస్య నామరూపకర్మాత్మభూతస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య. యద్రూపం- ప్రాచ్యాదిశాసహ హృదయభూతే యాజ్ఞవల్క్యస్య. యచ్చైవ లం కర్మ, పుత్రోత్పాదనలక్షణం, చ

ఉ.— అహల్లికేతిహోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై యద్ధ్యేతదన్యత్రాస్మత్స్యాచ్ఛ్వానో వైనదద్యుర్వయాంసి వైనద్విమథ్నీరన్నితి॥ ౨౫

కస్మిన్నుత్వంచాత్మాచ ప్రతిష్ఠితౌస్థ ఇతి ప్రాణ ఇతి కస్మిన్నుప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యపాన ఇతి కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యాన ఇతి కస్మిన్నువ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుదాన ఇతి కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి స

జ్ఞానసహితం, చ సహఫలేనాధిష్ఠాతృభిశ్చ దేవతాభిర్దక్షిణా ప్రతీచ్యుదీచ్యః కర్మఫలాత్మికా హృదయమేవాపన్నా నస్య. ధ్రువయాదిశాసహనామస కర్మద్వారేణహృదయమేవాపన్నం. ఏతావద్దీదంసర్వం- యద్రూపంవా కర్మవానామవేతి. సర్వంహృదయమేతత్. తత్సర్వాశ్రయకంహృదయంస్పృశ్యతే (కస్మిన్నుహృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ౨౪

ఆ.— కథంపునరూర్ధ్వాదిగవస్థితా ధ్రువేత్యుచ్యతే- తత్రాహ (మేరోరితి) తత్రాగ్నిదైవతాత్వం ప్రకటయతి (ఊర్ధ్వాయాం హీతి) దిశో వేదేత్యాది శ్రుత్యాజగతోఽభాగేసపఞ్చధాత్వేఽధ్యాన న్యముక్తం. ఇదానీంవిభాగవాదిన్యాఽశ్రుతేరర్థ ప్రాయమాహ (తత్రేతి) యథోక్తైవిభాగేసతీతియావత్. ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిపతి (సదేవాఇతి) తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (యద్రూపమితి) ఆద్యేపర్యాయే హృదయే రూపప్రపఞ్చోపసంహారాదన్నిలః- ❋ హృదయేహ్యేవరూపాణీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. దక్షిణాయామిత్యాదిపర్యాయత్రయేణ తత్తైవకర్మోపసంహారఉక్త ఇత్యాహ (యత్కేవలమితి) యద్ధి కేవలంకర్మతత్ఫలాదిభిస్సహదక్షిణాదిగాశ్రయకంహృద్యుపసంహ్రియతే - యజ్ఞదక్షిణాదిద్వారాహృదయే ప్రతిష్ఠితత్వోక్తైర్దక్షిణస్యాదిశస్తత్ఫలత్వాత్. పుత్రజన్మాఖ్యంచకర్మ ప్రతీచ్యాశ్రయకంతత్రైవోపసంహృతం-❋హృదయేహ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితమితి శ్రుతేః, పుత్రజన్మనశ్చతత్కార్యత్వాత్,. జ్ఞానసహితమపికర్మఫలప్రతిష్ఠాదేవతాభిస్సహోదీచ్యాశ్రయకంతత్రైవోపసంహృతం- సోమదేవతాయాదీక్షాదిద్వారా తత్ప్రతిష్ఠత్వశ్రుతేః. ఏవందిక్త్రయేసర్వంకర్మహృదిసంహృతమిత్యర్థః. పఞ్చమపర్యాయస్యతాత్పర్యమాహ (ధ్రువయేతి) నామరూపకర్మసూపసంహృతేష్వపికించిదుపసంహర్తవ్యాన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యనిరాకరోతి (ఏతావద్ధీతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (తత్సర్వాశ్రయకమితి) ౨౪

రం.— పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) స్వర్లోకాపేక్షయా భూమేర్ధ్రువత్వాత్ భూమిరూపా అధోదిక్ ధ్రువేత్యుచ్యతే. ఉత్తరం (అగ్నిదేవత ఇతి) సోఽగ్నిః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (వాచీతి) కస్మిన్నువాక్ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్నుహృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ఏవంసర్వదిగ్దేవతానాం ప్రతిష్ఠాభూతంహృదయంక్వప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ౨౪

శం.— (అహల్లికేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః) నామాన్తరేణసమ్బోధనంకృతవాన్. యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతత్ హృదయమాత్మనశ్శరీరస్యాన్యత్రక్వచిద్దేశాన్తరేఽస్మత్తోవర్తత ఇతిమన్యాసై- మన్యసే. యద్ధి- యదిహ్యేతద్ధృదయమన్యత్రాస్మత్స్యాత్- భవేత్. శ్వానో వాఏనత్- శరీరంతదాఽద్యుః. వయాంసివా- పక్షిణోవాఏనద్విమథ్నీరన్-విలోడయేయుః. వికర్షేరన్నితి. తస్మాన్మయిశరీరేహృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. శరీరస్యాపినామరూపకర్మాత్మకత్వాద్ధృదయే ప్రతిష్ఠితత్వం. ౨౫

ఆ.— హృదయపదేననామాద్యాధారవదహల్లికశబ్దేనాపిహృదయాధికరణంవివక్ష్యతే - వాక్యచ్ఛాయాసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామాన్తరేణేతి) అహనిలీయత ఇతివిగృహ్యప్రేతవాచినేతిశేషః. దేహేహృదయం ప్రతిష్ఠితమితివ్యుత్పాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తస్మిన్కాలే శరీరంమృతంస్యాదితిశేషః. శరీరస్యహృదయాశ్రయత్వంవిశదయతి (యద్ధీత్యాదినా) దేహాదన్యత్రహృదయస్యావస్థానేయథోక్తదోషమితిశబ్దేనపరామృశ్యఫలితమాహ (ఇతీత్యాదినా) దేహస్తర్హికుత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యతఆహ (శరీరస్యేతి) ౨౫

రం.— (అహల్లికేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్య ఇతి) అహల్లికేత్యుక్త్వా యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. అహల్లిక ఇతిశాకల్యస్యనామాన్తరమితి కేచిత్. అహల్లికః- షణ్ఢః. కోపాదేవంశాకల్యంయాజ్ఞవల్క్యోబ్రూత ఇతి కేచిత్. (యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై ఇతి) అస్మత్- అస్మాచ్ఛరీరాదిత్యర్థః. యద్వా- అస్మదితి- పఞ్చమీబహువచనాన్తోఽస్మచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అన్యత్- అన్యత్ర ఇత్యర్థః. అస్మాచ్ఛరీరాదన్యత్ర యత్ర క్వాప్యేతద్ధృదయం ప్రతిష్ఠితమితికిలమన్యాసై- మన్యసే యద్యేతత్- హృదయంఅస్మత్-అస్మత్తోఽన్యత్రగచ్ఛేత్- తర్హ్యేనత్-ఇదంశరీరంశ్వానో వా అద్యుః-భక్షయేయుః. వయాంసి-పక్షిణో వా విమథ్నీరన్-లోడయేయుః. తస్మాచ్ఛరీరస్యమధ్యేహృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అభేదోపచారాచ్ఛరీరమేవాస్మదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— హృదయశరీరయోరేవమన్యోన్యప్రతిష్ఠోక్తాకార్యకరణయోః. అతస్త్వాంపృచ్ఛామి- కస్మిన్నుత్వంచ- శరీరమాత్మాచ - తవ హృదయం ప్రతిష్ఠితౌస్థ ఇతి. (ప్రాణ ఇతి) దేహాత్మానౌ ప్రాణే ప్రతిష్ఠితౌ స్యాతాం- ప్రాణవృత్తౌ. కస్మిన్నుప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అపాన ఇతి) సాపి ప్రాణవృత్తిః ప్రాజేవప్రేయాత్- అపానవృత్త్యాచేన్న నిగృహ్యతే. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (వ్యాన ఇతి) సాప్యపానవృత్తిరధ ఏవ యాయాత్, ప్రాణవృత్తిశ్చప్రాజేవ, - మధ్యస్థయాచేద్వ్యానవృత్త్యానినిగృహ్యతే. కస్మిన్వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (ఉదాన ఇతి) సర్వాస్తిస్రోఽపి వృత్తయ ఉదానేకీలస్థానీయేచేన్న నిబద్ధాః- విష్వగ్భవేయుః. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (సమాన ఇతి) సమానప్రతిష్ఠాహ్యేతాస్సర్వావృత్తయః.

మాన ఇతి స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి। ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషాః స యస్తాన్పురుషాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి। తꣳ హ న మేనే శాకల్యస్తస్య హ మూర్ధా విపపాతాపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాః॥ ౨౬

ఏతదుక్తం భవతి- శరీరహృదయవాయవోఽన్యోన్యప్రతిష్ఠాః సఙ్ఘాతేన నియతా వర్తన్తే విజ్ఞానమయార్థప్రయుక్తా ఇతి. సర్వం హేదం తేన నియతం, యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితమాకాశాన్తమోతం చ ప్రోతం చ,- తస్య నిరుపాధికస్య సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మణో నిర్దేశః కర్తవ్య ఇత్యయమారమ్భః. స ఏషః- సః - యః *నేతి నేతి ఇతి నిర్దిష్టో మధుకాణ్డే- ఏష సః. సోఽయమాత్మాఽగృహ్యః- న గృహ్యతే. కథం. యస్మాత్సర్వకార్యధర్మాతీతః- తస్మాదగృహ్యః. కుతః. యస్మాన్న హి గృహ్యతే- యద్ధి కరణగోచరం వ్యాకృతం వస్తు- తద్గ్రహణగోచరం. ఇదం తు తద్విపరీతమాత్మతత్త్వం. తథాఽశీర్యః- యద్ధి మూర్తం సంహతం శరీరాది- తచ్ఛీర్యతే. అయం తు తద్విపరీతః- అతో న హి శీర్యతే. అసఙ్గః- మూర్తో మూర్తాన్తరేణ సమ్బధ్యమానః- సజ్యతే. అయం చ తద్విపరీతః- అతో న హి సజ్యతే. తథాఽసితః- అబద్ధః. యద్ధి మూర్తం- తద్బధ్యతే. ఇదం తు తద్విపరీతత్వాదబద్ధత్వాన్న వ్యథతే. అతో న రిష్యతి- గ్రహణశరణసఙ్గబన్ధకార్యధర్మరహితత్వాన్న రిష్యతి- న హింసామాపద్యతే న వినశ్యతీత్యర్థః. క్రమమతిక్రమ్యౌపనిషదస్య పురుషస్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యా స్వేన రూపేణ త్వరయా నిర్దేశః కృతః. తతః పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ- ఏతాని- యాన్యుక్తాన్యష్టావాయతనాని- *పృథివ్యేవ యస్యాయతనమిత్యేవమాదీని, అష్టౌ లోకాః- అగ్నిర్లోకాదయః, అష్టౌ దేవాః- *అమృతమితి హోవాచేత్యేవమాదయః, అష్టౌ పురుషాః - శారీరః పురుష ఇత్యాదయః. స యః- కశ్చిత్తాన్పురుషాన్- శారీరప్రభృతీన్నిరుహ్య- నిశ్చయేనోహ్య గమయిత్వా. అష్టచతుష్కభేదేన లోకస్థితిముపపాద్య పునః ప్రాచీదిగ్ద్వారేణ ప్రత్యుహ్య స్వాత్మని హృదయేఽత్యక్రామత్ - అతిక్రాన్తవానుపాధిధర్మం హృదయాద్యాత్మత్వం స్వేనైవాత్మనా వ్యవస్థితః, య ఔపనిషదః పురుషః- అశనాయాదివర్జిత ఉపనిషత్స్వేవ విజ్ఞేయః- నాన్యప్రమాణగమ్యః, తం త్వా- త్వాం విద్యాభిమానినం పురుషం పృచ్ఛామి. తం చేద్యది మే న వివక్ష్యసి- విస్పష్టం న కథయిష్యసి, మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. తం త్వౌపనిషదం పురుషం శాకల్యో న మేనే హ- న విజ్ఞాతవాన్కిల. తస్య హ మూర్ధా విపపాత- విపతితః. సమాప్తాఖ్యాయికా. శ్రుతేర్వచనం- తం హ న మేన ఇత్యాది. కిం చ- అపి హాస్య పరిమోషిణః- తస్కరాః అస్థీన్యపి సంస్కారార్థం శిష్యైర్నీయమానాని గృహాన్ప్రత్యపజహ్రుః - అపహృతవన్తః. కిం నిమిత్తం. అన్యత్ - ధనం నీయమానం మన్యమానాః. పూర్వవృత్తా హ్యాఖ్యాయికేహ సూచితా. అష్టాధ్యాయ్యాం కిల శాకల్యేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సమాన ఏవ సంవాదో నిర్వృత్తః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యేన శాపో దత్తః * పురేఽతిథ్యే మరిష్యసి న తేఽస్థీని చన గృహాన్ప్రాప్స్యన్తీతి. స తథైవ మమార. తస్య హాప్యన్యన్మన్యమానాః పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రుః. తస్మాన్నోపవాదీ స్యాదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతీతి. సైషాఖ్యాయికా ఆచారార్థం సూచితా. విద్యాస్తుతా. ౨౬

ఆ — వృత్తమనూద్య ప్రశ్నాన్తరముపాదత్తే (హృదయేతి) ప్రాణశబ్దస్య సూత్రవిషయత్వం వ్యవచ్ఛేత్తుం వృత్తివిశేషేణ ప్రాణస్యాపానే ప్రతిష్ఠితత్వం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (సాపీతి) ప్రాణాపానయోరుభయోరపి వ్యానాధీనత్వం సాధయతి (సాప్యపానేతి) తిసృణాం వృత్తీనాముక్తానాముదానే నిబద్ధత్వం దర్శయతి (సర్వా ఇతి) విష్వగ్గతిర్నానాగతిత్వోక్తిః. కస్మిన్హృదయమిత్యాదేః సమానాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతదితి) తేషాం ప్రవర్తకం దర్శయతి (విజ్ఞానమయేతి) స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యస్య కూటస్థదృష్టిమాత్రస్యాన్తర్యామిత్వకల్పనాధిష్ఠానస్యాజ్ఞానవశాత్ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యాదిస్థితం- సః- పరమాత్మా ఏషః- ప్రత్యగాత్మైవేతి పదయోరర్థం వివక్షిత్వాహ (స ఏష ఇతి) నిషేధద్వయం మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (స యో నేతి) యో మధుకాణ్డే చతుర్థే * నేతి నేతీతి నిషేధముఖేన నిర్దిష్టః. స ఏష మూర్తబ్రాహ్మణే తన్ముఖేనైవ వక్ష్యత ఇతి యోజనా. నిషేధద్వారా నిర్దిష్టమేవ స్పష్టయతి (సోఽయమితి) కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ. శ్రుత్యుక్తం హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (కుత ఇత్యాదినా) తద్విపరీతత్వం- అకరణగోచరత్వం. న చక్షుషేత్యాది శ్రుతేః. తద్విపరీతత్వాత్ - అమూర్తత్వాదితి యావత్. పరత్రాప్యుభయత్ర తద్వైపరీత్యమేతదేవ. అతశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయన్నుక్తముపపాదయతి (గ్రహణేతి) కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ ప్రాగుక్తాః. నను శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదాత్మికేయమాఖ్యాయికా - తత్ర కథం శాకల్యేనాపృష్టమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యో వ్యాచష్టే- తత్రాహ (క్రమమితి) విజ్ఞానాదివాక్యే వక్ష్యమాణత్వాత్క్రమమిత్యత్ర సిద్ధవదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వరయేతి) ఏతాన్యష్టావిత్యాదివాక్యస్య పూర్వేణాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తతః పునరితి) నిశ్చయేన గమయిత్వేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (అష్టేతి) ప్రత్యుహ్య- ఉపసంహృత్యేతి యావత్. ఔపనిషదత్వం పురుషస్య వ్యుత్పాదయతి (ఉపనిషత్స్వేవేతి) తం హేత్యాది యాజ్ఞవల్క్యస్య వా మధ్యమస్య వా వాక్యమితి శఙ్కాం వారయతి (సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్ద్వేషే పరలోకవిరోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (కిం చేతి) మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధ్ని పతితే శాపేన కిమిత్యగ్నిహోత్రాగ్నిసంస్కారమపి శాకల్యో న ప్రాప్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవృత్తేతి) తామేవాఖ్యాయికామనుక్రామతి (అష్టాధ్యాయ్యామితి) అష్టాధ్యాయీ బృహదారణ్యకాత్ప్రాచీనా కర్మవిషయా. పురే- పుణ్యక్షేత్రాతిరిక్తే దేశే. అతిథ్యే - పుణ్యతిథిభిన్నే కాలే. అస్థీని చనేతి చశబ్దోఽప్యర్థః. ఉపవాదీ- పరిభవకర్తా. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఉత హీతి) కిమితీయమాఖ్యాయికాత్ర విద్యాప్రకరణే సూచితేత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) బ్రహ్మవిది వినీతేన భవితవ్యమిత్యాచారః. మహతీ హీయం బ్రహ్మవిద్యా- యత్తన్నిష్ఠావజ్ఞాయామైహికాముష్మికవిరోధః స్యాదితి విద్యాస్తుతిః. ౨౬

౨౬.— పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను త్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి) హృదయప్రతిష్ఠాధారభూతస్త్వం - అస్మదితి త్వయోక్తం శరీరం చాత్మా చ - ఆత్మశబ్దేనాత్ర హృదయముచ్యతే. త్వచ్ఛరీరం స్వహృదయం చ కస్మిన్ ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. స్థ ఇతి అనైకార్థ్యమపురుషద్వివచనం. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణాధీన ప్రతిష్ఠత్వాచ్ఛరీరస్య ప్రాణే ప్రతిష్ఠితత్వం. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అపాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. వ్యాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉదాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. సమాన ఇత్యుత్తరం. ఏవం ప్రశ్న ప్రతివచనపరమ్పరాయాం ప్రవృత్తాయాం శాకల్యేన సమాన ప్రతిష్ఠాధార ప్రశ్నస్యాతేనకృతత్వాభావాత్ ఏవం ప్రశ్నసమాప్త్యాభావాత్ యాజ్ఞవల్క్యః స్వయమేవ సమాన ప్రతిష్ఠాధారం స్వయం శాకల్యం పృచ్ఛతి. తమేవ సమాన ప్రతిష్ఠాధారం విశినష్టి (స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మా గృహ్యః) స ఏషః - ఉక్తసమాన ప్రతిష్ఠాధారభూతః. * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీత్యుక్తో య ఆత్మా - స ఏషః - సమాన ప్రతిష్ఠాధారభూత ఇత్యర్థః. (అగృహ్యో న హి గృహ్యతే) ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాభావాదిన్ద్రియైర్న గృహ్యతే. (అశీర్యో న హి శీర్యతే) విశరణయోగ్యావయవశూన్యత్వాన్న శీర్యతే. (అసఙ్గో న హి సజ్యతే) నిర్లేపత్వాత్ సకలం నానుభవతీత్యర్థః. (అసితో న వ్యథతే న రిష్యతీతి) అసితః * షిఞ్ బన్ధనే. కర్మబన్ధశూన్యత్వాదేవ సర్వదేహాన్తరస్థోఽపి న వ్యథతే - న శోచతి న రిష్యతి - న హింస్యత ఇత్యర్థః. ఏతాదృశం సమాన ప్రతిష్ఠాధారభూతం యాజ్ఞవల్క్యమనభిధాయ ఏవం శాకల్యస్య వేత్తృత్వనిశ్చిత్యర్థం పృచ్ఛతి (ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషా ఇత్యాదినా) యాని ప్రాగుక్తాని పృథివ్యాదీన్యష్టావాయతనాని, అగ్న్యాద్యా అష్టౌ లోకాః, అమృతాద్యా అష్టౌ దేవాః, శారీరాద్యా అష్టౌ పురుషాః, - స యః - ప్రసిద్ధః పురుషః ఏతాన్ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యాత్యక్రామత్ - అత్ర పురుషానిత్యుపలక్షణం. ఆయతనలోకదేవాదీనప్యపి ద్రష్టవ్యం. ఏతాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య - సమ్యఙ్నిర్ధారణార్థో నిరూహః. ప్రతిసంహృత్య ప్రత్యూహః. ఆయతనదేవలోకపురుషాన్ ప్రతిబిమ్బత్వేన తత్స్వరూపం నిర్ధార్య తాన్ సర్వానప్యుత్క్రామత్ - యః పురుషః అత్యక్రామత్ - సకలకార్యవిలక్షణత్వేన నిశ్చిత ఇత్యర్థః. యద్యపి అతిక్రమణకర్తృత్వమౌపనిషదాత్మగతం - నిరూహప్రత్యూహకర్తృత్వం తు పురుషగతం. తథాపి న్యగ్గర్భతయా యథోహయిత్వా అత్యక్రామదిత్యుక్తౌ న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం - ఊహవిషయస్య పరమాత్మన ఊహయిత్వేన సమ్భవాత్. అతిక్రమణం నామ ఇదం వా పరమిదం వా పరమితి సంశయవిషయతాతిక్రమణం. తచ్చ పరమాత్మైకకర్తృకం సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి) తం - సర్వవిలక్షణమౌపనిషదం - ఉపనిషదేకసమధిగమ్యం త్వాం పృచ్ఛామి. తం చేన్మే న వివక్ష్యసి - తర్హి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యః శాకల్యం శశాపేత్యర్థః. సూత్రితం చ పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వం భగవతా బాదరాయణేన * శాస్త్రయోనిత్వాదితి తత్ర హ్యధికరణే జన్మాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధేశ్వరానువాదితయా న వేదాన్తవాక్యం తత్ర ప్రమాణం - అతో వేదాన్తవాక్యగ్రథనాత్మకమీమాంసాశాస్త్రమనారమ్భణీయం. న చేశ్వరమనుమానసిద్ధమనూద్య వేదాన్తైర్నిర్గుణప్రతిపాదనత్వాదికం బోధ్యతాం - అతః శాస్త్రమారభ్యతామితి వాచ్యం - కార్యత్వస్యోపాదానభిన్నకర్తృకత్వేన వ్యాప్తతయా అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తవాక్యస్య ధర్మిగ్రాహకానుమానజాతీయనిమిత్తోపాదానభేద గ్రాహ్యనుమానబాధితత్వాత్. అతో న వేదాన్తవాక్యం బ్రహ్మణి ప్రమాణమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే - * శాస్త్రయోనిత్వాత్ శాస్త్రం యోనిః - ప్రమాణం యస్య తచ్ఛాస్త్రయోని. తస్మాత్ - శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాద్వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యమస్తీత్యర్థః. కార్యత్వేన హేతునా సకర్తృకత్వసాధనే తేనైవ హేతునా గుణత్రయవశ్యకర్తృకత్వం శరీరజన్యత్వాదేరపి ప్రసఙ్గాత్, ప్రాసాదాదివిపులకార్యస్యానేకకర్తృకత్వదర్శనేన క్షిత్యాదికార్యస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాచ్చ. ఈశ్వరస్యానిత్యత్వప్రసఙ్గేన తద్ద్వారా హేతుభూతయోర్జ్ఞానేచ్ఛయోరీశ్వరే అసిద్ధిప్రసఙ్గేన జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణగుణత్రయాశ్రయేశ్వరాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. అతశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యేశ్వరస్వరూపోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తవాక్యస్యానుపపత్తిః. అత ఏవ సాఙ్ఖ్యపక్షస్యాప్రతిష్ఠితతర్కమూలత్వేన యథా అనాదరణీయత్వం - ఏవం కణభక్షపాదపక్షపాణ కణాదపక్షపాతినాం పరమాణుకారణత్వవాదినామప్యతర్కమూలత్వాత్ వైదికాపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చ నాదరణీయత్వమితి ప్రతిపాదితం * ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతా ఇత్యధికరణేన. శిష్టాః - మనీషిణః తైశ్చ తే అపరిగ్రహాశ్చ శిష్టాపరిగ్రహాః. అవశిష్టాః శిష్టాదికపరిగ్రహశూన్యాః కణభుగాదిపక్షాః ఏతేన - సాఙ్ఖ్యపక్షదూషణేన దుష్టత్వేన వ్యాఖ్యాతా ఇతి సూత్రార్థః. తథాత్వం పాదే పరమాణుకారణవాదో దూషితః. తథాహి - కాణాదపక్షే స్పన్దక్రియయుక్తతయా ఆపరమాణుత్వమస్త్విత్యపూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం. పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్రయేణ పరస్పరసంయుక్తపరమాణుద్వయేనాణు హ్రస్వం ద్వ్యణుకముత్పద్యతే, పరస్పరసంయుక్తేనాణు హ్రస్వద్వ్యణుకత్రయేణ మహద్దీర్ఘం త్ర్యణుకముత్పద్యతే, ఇత్యసమఞ్జసప్రక్రియావదిపరాపితత్ప్రక్రియా అసమఞ్జసైవ. కిం తత్ర సామఞ్జస్యమితి చేన్న - నిష్ప్రదేశే పరమాణౌ ప్రాదేశికసంయోగానవ్యాప్తౌ, తత్సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్, పరస్పరసంయుక్తప్రదేశాభావేనాధికపరిమాణకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. * ఉభయథాపి న కర్మాతస్తదభావః. పరమాణునిష్ఠం వ్యంకర్మాదృష్టకారితమితి హి నైయాయికైరభ్యుపగమ్యతే. తత్ర న పరమాణుసమవేతమదృష్టం క్రియాహేతుః - అచేతనస్యాదృష్టానాధారత్వాత్. నాప్యాత్మగతం పరమాణుక్రియాహేతుః - వ్యధికరణత్వాత్ అతః అదృష్టకారితాద్యకర్తృకా పరమాణుద్వయసంయోగ ఇతి తత్ప్రక్రియా నయుక్తా. * సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః. జాతిగుణాదివిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతయా సమవాయాభ్యుపగమే తత్ర ఘటస్సమవేత ఇతి సమవాయవిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతాసామ్యేన సమ్బన్ధాన్తరస్యావశ్యకతా. తత్రాపి సమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమే అనవస్థా చ స్యాత్. * నిత్యమేవ చ భావాత్. సమవాయలక్షణసమ్బన్ధస్య నిత్యత్వాత్ సమ్బన్ధినోరపి నిత్యసత్త్వావశ్యమ్భావేన జగతో నిత్యత్వమేవ స్యాత్. * రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్. రూపాదిమత్త్వాచ్చ పరమాణోస్తద్వదభిమతనిత్యత్వనిరవయవత్వాదివ్యతిరేకః ప్రసజ్యేత - లోకే రూపాదిమతామనిత్య

త్వాదివద్యనాత్. నన్వేవంశ్టోషశాన్త్రయేరూపాదిశూన్యావివపరమాణవస్సన్తు- తత్రాహ- ఉభయథాచదోషాత్. కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్య
తేకార్యగుణానాంద్వ్యణుకాదీనామపిరూపాదిశూన్యత్వప్రసఙ్గః. *అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా. నైయాయికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చతత్వతస్సనిత్వ
యసాక్షిణిసత్యప్యేవేనపేక్షైవకార్యా. ఇతిస్థితం. తెహివైశేషికావయోఽస్తవైనాశికాఃక్షణికగోష్ఠీప్రసిద్ధిః- జాతరూపనాపచ్చయానానాంభు
క్తిపీతాహారాదిభరసద్రవ్యరూపానామవయవానాంప్రతిక్షణముపచయాపచయసమ్భవాత్ అవయవిశరీరమపిప్రతిక్షణముపచయాపచయవద
న్యదన్యద్భవతి. యద్యపిశరీరస్యప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనంనాస్తి- తథాపివస్త్రధారాసిపాతేనటాకజలస్యేవ, ఘటీయన్త్రేపతితోదకజల
స్యేవచానైరన్తర్యదర్శనాద్యౌక్తికంప్రతిక్షణంకించిత్కించిదుపచయాపచయవత్త్వజ్ఞానమస్త్యేవ- చన్ద్రతారకాదీనాంముహూర్తాదికాలవ్యవధానేసతి
మహాదేశాన్తరప్రాప్తిదర్శనాత్ప్రతిక్షణంస్వల్పదేశాన్తరప్రాప్తిజ్ఞానవదుపపత్త్యాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఏవంప్రతిక్షణముపచయాపచయిత్వమపి శరీరస్య. నదీజలసంసరణకరోత్పత్తినైరన్తర్యదర్శనాత్, ప్రదీపార్చిషశ్చ, భోపచయాపచయవత్త్వాత్క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి - అతిసైద్ధాన్తవైనాశికాః. బౌద్ధాస్తుసర్వస్య
ప్రపఞ్చస్యక్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి. సర్వస్యనైనాశికాఃక్షణికవిజ్ఞానవాదినాం వ్యవహారః. అత్రోత్తరవృత్తిభాషకత్వేపరమాణుకారణవాదిత్వసామ్యాద్వైశేషికావ
దనన్తరమనసాసంసర్గసంబౌద్ధమతమపిఉపరిష్టాత్సంక్షిప్తత్వాదె *సముదాయఉభయహేతుకేపితదప్రాప్తిః. సత్త్వాదినా. తత్రహిబాహ్యస్యపరమాణ్వ
పరమాణుస్కన్ధభావాదిభూతభౌతికస్సఙ్ఘాతఉత్పద్యతే, పృథివ్యాదిభిశ్చశరీరేన్ద్రియవిషయసఙ్ఘాతః క్షణికస్సముదాయఉత్పద్యతే, ఇతిహితేషాం
ప్రక్రియా. తత్రాణుహేతుకేపృథివ్యాదిభూతాత్మకస్సముదాయః, భూతహేతుకేచశరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణభౌతికస్సముదాయః, చసతిద్వివిధస
ముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యతే- సర్వేషాంక్షణికత్వాభ్యుపగమాదయాచవత్సఙ్ఘాతభావాచప్రత్యక్షస్థానాసమ్భవాత్. అజ్ఞాతచేతిరప్రత్యయత్వాదుప
పన్నమితిచేన్నసఙ్ఘాతభావాసిమిత్తత్వాత్. యద్యపిసర్వేషాఞ్చక్షణికాః - అథాప్యవిద్యాదీనామితరేతరకారణత్వాదుపపద్యతేలోకయాత్రా.
తేచావిద్యాదయః- అవిద్యా, సంస్కారః, విజ్ఞానం, నామరూపం, షడాయతనం, స్పర్శః, వేదనా, తృష్ణా, ఉపాదానం, భవః, జాతిః, జరా, మర
ణం, శోకః, పరిదేవనా, దుఃఖం, దౌర్మనస్యమిత్యేవంజాతీయకాఇతరేతరహేతుకాస్సుగతసమయేభ్యుపగన్తవ్యాః. అవిద్యా-క్షణికకార్యదుఃఖేషు
స్థాయిత్వసుఖత్వబుద్ధిః. తతోరాగద్వేషమోహాధర్మాధర్మసంస్కారాః. సంస్కారవశాద్జీవస్యగర్భేశయ ద్రవ్యప్రత్యభిజ్ఞానం. విజ్ఞానసం
స్కారాత్గర్భద్రవ్యస్యకలలబుద్బుదాకారేణాభివ్యక్తిర్నామరూపం. అవయవ్యభివ్యక్తికాలాపచిన్నేన్ద్రియాయతనశరీరద్రవ్యప్రతిష్ఠాయతనం. శరీరప్రతిష్ఠ
రీరేన్ద్రియస్యగర్భగతవిషయేన్ద్రియసంసర్గజన్యజ్ఞానంస్పర్శః. తస్మిన్నితిసుఖదుఃఖేవేదనా. సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారార్థాభిమానసేచ్ఛాతృ
ష్ణా. తయావిషయోఽముప్రవృత్తిరుపాదానం. తదేక్రమేణగర్భాన్తిర్నిష్క్రమణంభవః. నిరతస్యమనుష్యత్వాదిజాత్యభిమానోజాతిః క్రమభావినీ జరా
మరణేప్రసిద్ధే. మ్రియమాణస్యపుత్రకళత్రాద్యభిషఙ్గాదన్తర్దాహశ్శోకః. తదుత్థఃప్రలాపఃపరిదేవనా. మరణక్లేశోదుఃఖం. మానసదుఃఖందౌర్మ
నస్యం. ఏతేషామితరేతరహేతుత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాదుపపద్యతేలోకయాత్రా- ఇతిచేన్న- సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్-అస్థిరేష్వస్థిరత్వబుద్ధిరూపావిద్యా
త్రయస్యకస్యచిత్స్థిరస్యచేతనస్యాభావేనానిద్యాయోఽభూతోత్పత్తిరసమ్భవాదసఙ్ఘాతహేతుత్వాభావన్నవదవద్ధవ *ఉత్తరోత్పాదేచపూర్వనిరోధాత్.
చోద్యమతేవస్తుతః కారణోపాస్తి ఉదయసైవసర్వసత్త్వభూతరూపఘటాదిక్షణకల్పనామాత్రనిమిత్తంభవతి. ప్రతిసమయాదిన్సోదయవినాశపరికల్పితక్షణ
నిత్యాత్క్షణికోఽపిభవతి, వస్తుతస్స్వవ్యతిరిక్తక్షణాభావాత్స్వయమేవక్షణోభవతి, తతితేషాంప్రక్రియా. ఉత్తరక్షణపూర్వఘటక్షణస్యోత్తరఘట
క్షణోత్పత్తికాలేసత్త్వేతద్ధేతుత్వంనసమ్భవతి- అసతోపిహేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్. *అసతిప్రతిజ్ఞోపరోధోయౌగపద్యమన్యథా. అసత్యపికారణేకా
ర్యస్యోత్పత్తౌ- అధిపతిసహకార్యాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాఖ్యచతుర్విధహేతుప్రత్యయోత్పత్తిహేతవఇతిబౌద్ధానాంప్రతిజ్ఞాయాఉపరోధప్రసఙ్గః. ఏ
భిఃసహ- ఇన్ద్రియం. లిఙ్గిజ్ఞానస్వరూపాదిమపూర్వప్రసుపవిశేషరూపవిషయస్వనియామకం- నియామకత్వంలాకేఽధిపతిరుచ్యతే సహకారి- ఆలోకా
దికం. ఆలమ్బనం- ఘటాదివిషయః. సమనన్తరప్రత్యయః - పూర్వజ్ఞానం ఏతైశ్చతుర్విధైర్హేతుభిశ్చక్షురిన్ద్రియజ్ఞానస్యచైత్తికచైత్తానాంచదిక్షాభిన్న
సుఖాదీనాంచోత్పత్తిరితితేషాంప్రతిజ్ఞా. సాప్రతిజ్ఞాహీయెత. యదిపూర్వోక్తనిరపేక్షణమనిర్విషయస్యసత్స్యాత్ తత్రయదిపూర్వక్షణమనిర
త్వంసస్యాత్- తదాకారణత్వంహీయెత ఉత్తరక్షణమత్త్వాభావేషుపరమానత్వగ్రాహి ప్రత్యక్షవిషయత్వంనస్యాత్. అతఃక్షణద్వయవర్తిత్వమ
భ్యుపేతవ్యమితిక్షణికత్వవిరోధః. యద్యేద్రిష్టాయవిరోధః కారణఘటక్షణస్యాపికార్యఘటక్షణోత్పత్తిదశాయామనస్థిత్వమభ్యుపగమ్యతే - తదా
ఘటక్షణద్వయయౌగపద్యప్రసఙ్గఇతియుక్తః. *ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్. బౌద్ధాస్సర్వస్యవస్తునోనిరన్వయోవినాశఇతివద
న్తి. సచద్వివిధః-స్థూలస్సూక్ష్మశ్చ. ముద్గరపాతాద్యనన్తరంసన్తత్యుపలభ్యమానోఘటాదీనాంవినాశస్స్థూలః. సప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధఇత్యుచ్యతే. ప్రతి
సఙ్ఖ్యా-విషయసత్త్వప్రతికూలాతిదసత్త్వగ్రాహిణీలౌకికానాంబుద్ధిః తద్విషయోనిరోధఇత్యర్థతయాసార్థకస్వరూపాత్. తద్విపరీతోనిరోధః-అప్రతిస
ఙ్ఖ్యానిరోధః. సచసూక్ష్మఃలౌకికబుద్ధ్యయోగ్యోహ్యైతద్యత్స్యాపాధ్యమానః ప్రతిక్షణవినాశః. తయోరుభయోరప్రాప్తిః-అసమ్భవః. కుతః. అవిచ్ఛేదాత్-
పిణ్డఘటకపాలాదిరూపేణస్థితస్యద్రవ్యస్యస్వరూపవిచ్ఛేదాభావాత్. నచద్రవ్యానువృత్తావపినష్టాఘటఇత్యాదిప్రతీతేర్వ్యవహారత్వాపత్తిః-అవస్థానా
పత్తివిషయత్వసమ్భవాత్. *ఉభయథాచదోషాత్. బౌద్ధాఃకిలైవంవదన్తి- ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధఆకాశంచేత్యేతత్త్రయంస
వస్తునిరుపాఖ్యంతుచ్ఛం. అన్యత్తుక్షణికముత్పాద్యమితిమన్యన్తే. తత్రపూర్వోత్పన్నస్యఘటక్షణస్యతదానీమేనసహనిరోధః ప్రాప్త్యతుచ్ఛసన్నిరోధాదేన
కార్యఘటక్షణస్యోత్పత్తిరితియదభ్యుపగమ్యతే- తత్రతుచ్ఛాదుత్పత్త్యసమ్భవాన్నప్రతిజ్ఞాదేకోహేతుః-తుచ్ఛాదుత్పత్త్యభ్యుపగమేహితుచ్ఛస్యనిర్విశేషత్వేన
కారణవిశేషకృతఃకార్యవిశేషఇతివ్యవస్థాయాఅభావాత్ఘటక్షణానన్తరం సర్వజగదుత్పత్తిస్స్యాత్. తథాతుచ్ఛాదుత్పద్యమానంకార్యమపితుచ్ఛ

ఉ.— అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే స మా పృచ్ఛతు సర్వే వా మా పృచ్ఛత యో వః కామయతే తం వః పృచ్ఛామి సర్వాన్వా వః పృచ్ఛామీతి తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః॥ ౨౭

మేవోత్పద్యతే-న తు సద్రూపం-కారణానుసారిత్వాత్కార్యస్యేత్యసత్పరో దోష ఇత్యర్థః. * ఆకాశే చావిశేషాత్. ఘటోఽయం-పటోఽయమితి ప్రత్యక్షస్య తీతి వద్బాహ్యోఽప్యా - రన్ధ్రమేతత్ - ఖగ ఇహ పతతీత్యాది ప్రత్యక్షస్యావిశేషేణాకాశం నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం - ఘటాదికం క్షణికం తుచ్ఛమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్. న చేహ శ్యేనః పతతీత్యాది ప్రతీతేరాలోకవిషయత్వమేవాస్త్వితి వాచ్యం - ఇహాలోక ఇహాన్ధకార ఇత్యాలోకాన్ధకారాధారత్వేన ప్రతీతస్యాలోకరూపత్వాభావాత్. * అనుస్మృతేశ్చ. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావశాత్ స్థిరత్వస్యైవాభ్యుపగన్తవ్యత్వేన క్షణికత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. * నాసతోఽదృష్టత్వాత్. యదుచ్యతే సౌత్రాన్తికైః- జ్ఞానగతైర్నీలాద్యాకారైర్బాహ్యార్థా అనుమీయన్తే- అతో జ్ఞానకాల ఏవ యస్య క్షణికతయాఽసత్త్వేఽపి న దోషః. యద్యపి నీలాదిజ్ఞానముపరోధతయాఽవభాసతే, ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి భవతి,- తథాపీన్ద్రియసన్నికృష్టేన యేనార్థేన యజ్జ్ఞానం జాయతే- న తజ్జ్ఞానం తద్విషయకం. కింతు స్వయముపరక్తం నీలాద్యాకారం భవతీతి తజ్జ్ఞానం స్వప్రకాశకతయా స్వాత్మానమేవ విషయీకుర్వత్స్వగతం నీలాద్యాకారమపి విషయీకరోతి- అతో న నీలాదిజ్ఞానస్యాపరోక్ష్యానుభవవిరోధః, న వా ఇన్ద్రియవ్యాపారానువిధానవిరోధః. నీలాద్యర్థో నో బహిః ప్రవృత్తిస్తు నాపరోక్షజ్ఞానాత్ - కింతు తదనన్తరభావిన ఆనుమానికజ్ఞానాత్ - యథా నాయనరశ్మిజ్ఞానాన్నా శాఖాచలసంద్రష్టృవృత్తిమూలే ప్రవృత్తిః న చైవమర్థస్య క్షణికతయా జ్ఞానకాలేఽనవస్థానాత్ జ్ఞానావిషయత్వం స్యాదితి వాచ్యం - జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవ హి జ్ఞానవిషయత్వం- న జ్ఞానకాలేఽవస్థానం. న చైతావతా చక్షురాదేర్జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః - స్వాకారసమర్పణేన జ్ఞానహేతోరేవ జ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్. జ్ఞానే స్వాకారం సమర్ప్య నష్టోఽప్యర్థో జ్ఞానగతేన నీలాద్యాకారేణానుమీయతే. న చ పూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః- నీలజ్ఞానసన్తతౌ పీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. అతోఽర్థకృతమేవ జ్ఞానవైచిత్ర్యమితి. తత్రోచ్యతే- నాసతః-నాశాఽయం జ్ఞానే నీలాద్యాకారఉపలభ్యతే- నష్టస్యాసతోఽర్థస్యాకారోఽభవితుం నార్హతి. కుతః. అదృష్టత్వాత్ - న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే ధర్మస్యాకారాన్తరే సఙ్క్రమణం దృష్టం. ప్రతిబిమ్బాదికమపి స్థిరస్యైవ భవతి. తత్రాపి న ధర్మమాత్రస్య. అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతం జ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్య జ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవ భవతి - జపాకుసుమాదేః స్ఫటికాదౌ స్వాకారార్పణహేతుత్వేఽపి అసత స్తదర్శనే న అసతో విషయస్య జ్ఞానే స్వాకారార్పణానుపపత్తేః. * ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః. తథాత్వే అసత ఏవోత్పాదకత్వే ఉదాసీనానాం - అనుద్యుక్తానాం పురుషాణాముద్యుక్తపురుషవత్సర్వకార్యసిద్ధిః స్యాత్ - ఉద్యుక్తానాముద్యుక్తానాం చాసత్త్వావిశేషాదిత్యభిప్రేతం. ఏతత్పక్షో క్తదోషః అర్థవైనాశికమతేఽపి సమాన ఇతి తన్నిరాకరణం నాతిపృథగ్వక్తవ్యమిత్యభిప్రేతం. తథా సర్వజ్ఞపశుపతిప్రణీతత్వాత్పాశుపతం మతముపాదరణీయమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * పత్యురసామఞ్జస్యాత్. పత్యుః- పశుపతేర్మతమనాదరణీయం - వేదవిరుద్ధముద్రికారుచకకుణ్డలధారణసురాకుమ్భస్థాపనభస్మస్నానాదిధర్మాణాం నిమిత్తమాత్రేశ్వరస్య చాభ్యుపగమేన తన్మతస్యాసమఞ్జసత్వాత్. * అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ. అప్రైదికస్య తదభిమతాశరీరేశ్వరస్య ప్రధానాద్యధిష్ఠాతృత్వానుపపత్తేశ్చ. * కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః. యథా జీవస్య కరణకళేబరాద్యధిష్ఠానే కరణకళేబరాన్తరత్వైరపేక్ష్యం-ఏవం ప్రధానాద్యధిష్ఠానే శరీరనైరపేక్ష్యమస్త్వితి చేన్న - భోగాదిభ్యః-పుణ్యపాపరూపకర్మఫలభోగార్థం పుణ్యపాపరూపాదృష్టకారితం హి తదధిష్ఠానం - తద్వత్పశుపతేరపి పుణ్యపాపరూపాదృష్టతత్ఫలభోగాదిసర్వం ప్రసజ్యేత తతో నాధిష్ఠానసమ్భవః. * అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా. పాశబద్ధస్యాస్య పశుపతేః పుణ్యపాపరూపాదృష్టవత్త్వే జీవవదన్తవత్త్వం- సృష్టిసంహారాద్యస్వతన్త్రత్వమసర్వజ్ఞతా చ స్యాదిత్యనాదరణీయమేవేదం మతమితి స్థితం. ఏతత్పక్షో క్తదూషణానామస్యానుమానికేశ్వరవాదినామర్థవైనాశికానాం చ మతేఽపి సమానత్వాత్తన్మతం సర్వథానాదర్తవ్యమితి చ స్థితం. తథా * విప్రతిషేధాచ్చ ప్రత్యుక్త ఇత్యధికరణే కేవలనిమిత్తేశ్వరవాదిహైరణ్యగర్భమతమపి కపిలమతవదేవ వేదవిరుద్ధత్వాదప్రామాణికమితి వదతా సూత్రకారేణ భగవతా బాదరాయణేన సకలజగదాధారభూతస్య సకలజగదేకకారణస్య పరబ్రహ్మణో నారాయణస్య పురుషోత్తమస్యౌపనిషదత్వమేవ స్వీకృతం (తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామీతి) ప్రతిజ్ఞాతం తమేవ తం తత్త్వాగోచరం ప్రమాణాన్తరాగమ్యమౌపనిషదాత్మానం శాకల్యో నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః. తస్య హ మూర్ధా విపపాత-విపిథం శిర్శ్చ పతితః. (అపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానా ఇతి) ఏవం శాపవశాన్మూర్ధని పతితే తస్య కాష్ఠాగ్నినా శరీరం చ దగ్ధమభవత్. సంస్కారార్థం శిష్యైర్గృహం నీయమానాన్యస్థీన్యపి అన్యత్-ధనం మన్యమానాః పరిమోషిణః-తస్కరాః అపజహ్రుః-అపహృతవన్తః. యద్వా-పరిమోషిణః - ముషితశరీరస్య. నష్టశరీరస్యేతి యావత్. తస్య-శాకల్యస్యాస్థీన్యేవాన్యన్మన్యమానాః- శరీరం మన్యమానాః ఔర్ధ్వదైహికక్రియార్థం తచ్ఛిష్యా అపహృతవన్త ఇత్యర్థః. ౨౬

శం.— యస్య * నేతి నేతీత్యన్యప్రతిషేధద్వారేణ బ్రహ్మణో నిర్దేశః కృతః-తస్య విధిముఖేన కథం నిర్దేశః కర్తవ్య ఇతి పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ మూలం చ జగతో వక్తవ్యమితి. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణాఞ్జిత్వా గోధనం హర్తవ్యమితి. న్యాయం మత్వాహ (అథ హోవాచ) అథ- అనన్తరం తూష్ణీంభూతేషు బ్రాహ్మణేషు హ ఉవాచ హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యేవం సమ్బోధ్య. యో వః- యుష్మాకం మధ్యే కామయతే- ఇచ్ఛతి యాజ్ఞవల్క్యం పృచ్ఛామీతి, స మా- మాం ఆగత్య పృచ్ఛతు. (సర్వే వా మా పృచ్ఛత) సర్వే వా యూయం మాం పృచ్ఛత. యో వః కామయతే యాజ్ఞవల్క్యో మాం పృచ్ఛత్వితి- తం వః పృచ్ఛామి. సర్వాన్వా వః- యుష్మాన్ అహం పృచ్ఛామి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణా ఏవముక్తా అపి న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః కించిదపి ప్రత్యుత్తరం వక్తుం. ౨౭

ఉ.— తాన్హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ। యథా వృక్షో వనస్పతిస్తథైవ పురుషోఽమృషా। తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః॥ త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః। తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్। మాంసాన్యస్య శకరాణి కినాటగ్ స్నావ తత్స్థిరమ్। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా। యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ప్రజాయతే। ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భ

ఆ— అథ హాఖ్యాయికాన్తరం గ్రన్థమవతారయతి (యస్త్విత్యాదినా) జగతో మూలం చ వక్తవ్యమిత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహేతి సమ్బన్ధః. ఆఖ్యాయికాకిమర్థేత్యత ఆహ (ఆఖ్యాయికేతి) ఇతిశబ్దః సమ్బన్ధసమాప్త్యర్థః నను బ్రాహ్మణేషు తూష్ణీం భూతేషు ప్రతిషేద్ధరభావాన్నిర్ధనం హర్తవ్యం కిమితి తాన్ప్రతియాజ్ఞవల్క్యోఽవాదీదిత్యత ఆహ (న్యాయం మత్వేతి) బహుస్వం హి బ్రాహ్మణానుమతిమనాపాద్య నీయమానమనన్యాయన్యాయాదిత్యభిప్రాయః. సమ్బోధ్యేతి చేత్ సమ్బన్ధః యావద్గతి ప్రతీక్షమాణా యావ్యాచష్టే (యస్మాకమితి) వ్యాఖ్యాతభాగమనూద్య వ్యాఖ్యేయమవతారయన్వాక్యశేషం (తావదిత్యాదినా) యథోక్తప్రశ్నానన్తరం బ్రాహ్మణానాం ప్రతిభానిర్ణయతి (తే హేతి) ౨౮

రం— (అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతేఇత్యాది) అథ— శాకల్యమరణానన్తరం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహ కిమితి. హే పూజావన్తో బ్రాహ్మణాః. యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రష్టుకామః - స మాం స్వాభీష్టం పృచ్ఛతు. సర్వే వా మిళిత్వా మాం పృచ్ఛత. అథ వా వః- యుష్మాకం మధ్యే యః పృష్ట్వోత్తరం దిత్సతి - తమహం ప్రశ్నం పృచ్ఛామి. యది సర్వేషాం సమూహః ప్రత్యుత్తరదిత్సా - తర్హి మిళితాన్వా సర్వాన్ యుష్మాన్ పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్య ఉక్తవానిత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణాః యాజ్ఞవల్క్యేన సహ జల్పకథాయాం న ప్రగల్భా బభూవుః ౨౮

శం.— తేష్వప్రగల్భీభూతేషు బ్రాహ్మణేషు తాన్ హాపి తైః- వక్ష్యమాణైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్. యథా లోకే వృక్షో వనస్పతిః- వృక్షస్య విశేషణం వనస్పతిరితి. (తథైవ పురుషోఽమృషా) అమృషా- సత్యమేతత్. (తస్య లోమాని) తస్య- పురుషస్య లోమానీతరస్య వనస్పతేః పర్ణాని. (త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) త్వక్ అస్య- పురుషస్యేతరస్యోత్పాటికా వనస్పతేః త్వచ ఏవ సకాశాదస్య- పురుషస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది వనస్పతేః త్వచ ఉత్పటః- త్వచ ఏవోత్స్ఫుటతి. యస్మాదేవం సర్వం సమానమేవ వనస్పతేః పురుషస్య చ- తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్- హింసితాత్ప్రైతి తత్- రుధిరం నిర్గచ్ఛతి. వృక్షాదివాహతాత్- ఛిన్నాద్రసః ఏవం మాంసాన్యస్య- పురుషస్య. వనస్పతేస్తాని శకరాణి- శకలానీత్యర్థః. కినాటం వృక్షస్య. కినాటం నామ- శకలేభ్యోఽభ్యన్తరం వల్కలరూపం కాష్ఠసంలగ్నం. తత్స్నావ పురుషస్య. తత్స్థిరం- తత్- కినాటం స్నావవద్దృఢం హి- తత్. అస్థీని- పురుషస్య స్నావ్నోఽభ్యన్తరతోఽస్థీని భవన్తి. తథా కినాటస్యాభ్యన్తరతో దారూణి- కాష్ఠాని. (మజ్జా) మజ్జైవ వనస్పతేః పురుషస్య చ మజ్జోపమా కృతా- మజ్జాయా ఉపమా మజ్జోపమా. నాన్యో విశేష ఇత్యర్థః. యథా వనస్పతేర్మజ్జా- తథా పురుషస్య. యథా పురుషస్య- తథా వనస్పతేః. యత్- యది వృక్షో వృక్ణః- ఛిన్నః రోహతి పునః- ప్ররోహతి. ప్రాదుర్భవతి మూలాత్పునర్నవతరః- పూర్వస్మాదభినవతరం. యదేతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్వనస్పతేః పురుషస్య చ సర్వం సామాన్యమవగతం- అయం తు వనస్పతౌ విశేషో దృశ్యతే- యచ్ఛిన్నస్య ప్రరోహణం. న తు పురుషే మృత్యునా వృక్ణే పునః ప్రరోహణం దృశ్యతే- భవితవ్యం చ కుతశ్చిత్ప్రరోహణేన. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి- మర్త్యః- మనుష్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి- మృతస్య పురుషస్య కుతః ప్రరోహణమిత్యర్థః. యది చేదేవం వదథ రేతసః ప్రరోహతీతి. మా వోచత- మైవం వక్తుమర్హథ కస్మాత్. యస్మాజ్జీవతః పురుషాత్- రేతః ప్రజాయతే- న మృతాత్ అపి చ (ధానారుహః) ధానా- బీజం బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వై వృక్షోఽఞ్జసా- సాక్షాత్ప్రేత్య- మృత్వా సమ్భవః- ధానాతోఽపి ప్రేత్య సమ్భవో భవేదఞ్జసా వనస్పతేః యత్ - యది సహ మూలేన ధానయా వోద్వృహేయుః- ఉద్యచ్ఛేయుః. ఉత్పాటయేయుర్వృక్షం - న పునరాభవేత్- పునరాగత్య న భవేత్. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి సర్వస్యైవ జగతో మూలం (మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) జాత ఏవేతి మన్యధ్వం యది- కిమత్ర ప్రష్టవ్యమితి. జనిష్యతో హి సమ్భవః ప్రష్టవ్యః- న జాతస్య. అయం తు జాత ఏవ- అతోఽస్మిన్విషయే ప్రశ్న ఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్. న. కిం తర్హి. మృతః పునరపి జాయత ఏవ- అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం- మృతం పునర్జనయేత్. తన్న విజజ్ఞుర్బ్రాహ్మణాః - యతో మృతః పునః ప్రరోహతి. జగతో మూలం న విజ్ఞాతం బ్రాహ్మణైః- అతోఽబ్రహ్మిష్ఠత్వాద్ధృతా గావో, యాజ్ఞవల్క్యేన జితా బ్రాహ్మణాః. సమాప్తాఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం, యేన చ శబ్దేన సాక్షాద్వ్యపదిశ్యతే బ్రహ్మ, యద్యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్పృష్టవాన్,- తత్ః తేన రూపేణ శ్రుతిరస్మభ్యమాహ (విజ్ఞానం) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. తచ్చానన్దం- న విషయవిజ్ఞానవద్దుఃఖానువిద్ధం. కిం తర్హి. ప్రసన్నం శివమతులమనాయాసం నిత్యతృప్తమేకరసమిత్యర్థః. కిం తత్. బ్రహ్మోభయవిశేషణవత్. రాతిః- రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్య పరమయనం- పరా గతిః. కర్మఫలస్య ప్రదాతృత్వాత్. కిం చ- వ్యుత్థాయైషణాభ్యస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి తిష్ఠత్యకర్మకృత్, తత్- బ్రహ్మ వేత్తీతి తద్విచ్చ. తస్య తిష్ఠమానస్య చ తద్విదః- బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పరాయణమితి. అత్రైతద్విచార్యతే- ఆనన్దశబ్దో లోకే సుఖవాచీ ప్రసిద్ధః. అత్ర చ బ్రహ్మణో విశేషణత్వేన ఆనన్దశబ్దః శ్రూయతే ఆనన్దం బ్రహ్మేతి. శ్రుత్యన్తరే చ

వః। యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః। విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం। తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి॥ ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-నవమం బ్రాహ్మణమ్.

పఞ్చమాధ్యాయస్య సమాప్తిః.— ఓం తత్సత్.

[illegible]

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే-నవమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— స్వకీయజ్ఞానప్రకర్షప్రకటనార్థమేవ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (తేష్వితి) వృక్షో వనస్పతిరితిపర్యాయత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వృక్షస్యేతి) తచ్చ తస్య మహత్త్వమాహోత్యపునరుక్తిః. పురుషస్య వృక్షసాధర్మ్యమేతదిత్యుచ్యతే. సాధర్మ్యమేవస్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) నీరసాత్త్వగుత్పాటికేత్యుచ్యతే. ఉత్పటః- వృక్షనిర్యాసః. విశేషాభావమేవాభినయతి (యథేతి) సాధర్మ్యే సతి వైధర్మ్యం వక్తుమశక్యమిత్యాశయేనాహ (యద్యదితి) ఇదమపి సాధర్మ్యమేవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతస్మాదితి) ఏతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్యద్విశేషణముక్తం- తత్సర్వముభయోః సామాన్యమవగతమితి సమ్బన్ధః. వృక్ణస్యాఙ్కస్యేతి శేషః. మూలాత్తస్య ప్రరోహణమితి చేత్. నేత్యాహ (భవితవ్యం చేతి) * ధ్రువం జన్మమృతస్య చేతీత్యర్థః. జీవతో హి రేతో జాయతే - స ఏవ కుతో భవతీతి విచార్యతే. న చాసిద్ధేన సిద్ధస్య సాధనం. న చ పురుషాన్తరాదితి వాచ్యం- ఏకాసిద్ధావన్యతరప్రయోగానుపపత్తేరితిమన్వానో హేతుమాహ (యస్మాదితి) వైధర్మ్యాన్తరమాహ (అపిచేతి) కాణ్డరుహోఽపీత్యర్థః. వైశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతక ఇత్యభిప్రేత్యాహ (వైవృక్షఇతి) అఞ్జసేత్యాదేరర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధానాతోఽపీతి) తథాపి కథం వైధర్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యదీతి) పురుషస్యాపి పునరుత్పత్తిర్మా భూదిత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తం నిగమయతి (తస్మాదితి) స్వభావవాదముత్థాపయతి (జాతఇతి) ఇతిశబ్దశ్చోద్యసమాప్త్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (జనిష్యతో హీతి) న జాయత ఇతి భాగేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) స్వభావవాదే దోషమాహ (అన్యథేతి) స్వభావానపేక్షఫలితమాహ (అత ఇతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (జగత ఇతి) బ్రహ్మవిదాం శ్రేష్ఠత్వేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సిద్ధఫలితమాహ (అత ఇతి) (సమాప్తాఖ్యాయికేతి) బ్రాహ్మణాశ్చ సర్వే యథాయథం జగ్మురిత్యర్థః. విజ్ఞానాదివాక్యముత్థాపయతి (యజ్జగత ఇత్యాదినా) విజ్ఞానశబ్దస్య కరణాదివిషయత్వం వారయతి (విజ్ఞప్తిరితి) ఆనన్దవిశేషణకృత్యం దర్శయతి (నేత్యాదినా) ప్రసన్నం- దుఃఖహేతుకామక్రోధాదినా సమ్బన్ధరహితం. శివం- కామాదికారణేనాజ్ఞానేనాపి సమ్బన్ధశూన్యం. సాతిశయత్వప్రయుక్తదుఃఖరాహిత్యమాహ (అతులమితి) సాధనసాధ్యత్వాధీనదుఃఖవైధుర్యమాహ (అనాయాసమితి) దుఃఖనివృత్తిమాత్రం సుఖమితి పక్షం ప్రతిషేధతి (నిత్యతృప్తమితి) ఆనన్దో జ్ఞానమితి బ్రహ్మణ్యాకారభేదమాశఙ్క్యాహ (ఏకరసమితి) *ఫలమత ఉపపత్తేరితి న్యాయేన బ్రహ్మణో జగన్మూలత్వమాహ (రాతేరిత్యాదినా) * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్య తస్యైవ ముక్తౌ నిత్యతృప్తత్వముపదిశతి (కిం చేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః. సచ్చిదానన్దాత్మకం బ్రహ్మ విద్యావిద్యాభ్యాం బన్ధమోక్షాస్పదమిత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మానన్దవిచారమవతారయన్నవిగీతమర్థమాహ (అత్రేతి) తథాపి ప్రకృతే వాక్యైకవాక్యతేతి- తదాహ (అత్రేతి) న చ కేవలమత్రైవానన్దశబ్దో బ్రహ్మవిశేషణార్పకత్వేన శ్రుతః- కిం తు తైత్తిరీయకాదావపీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరే చేతి) బ్రహ్మవిశేషణత్వేనానన్దశబ్దః శ్రూయత ఇతి సమ్బన్ధః అన్యాః శ్రుతీరేవోదాహరతి (ఆనన్ద ఇత్యాదినా) ఏవమాద్యాః- శ్రుతయ ఇతి శేషః. తథాపి కథం విచారసిద్ధిః- తత్రాహ (సంవేద్య ఇతి) లోకప్రసిద్ధేరద్వైతశ్రుతేశ్చ బ్రహ్మణ్యానన్దస్సంవేద్యోఽసంవేద్యో వేతి విచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉభయత్ర ఫలం దర్శయతి (బ్రహ్మానన్దశ్చేతి) అన్యథా లోకవేదయోః శబ్దార్థభేదాత్ *అవిశిష్టస్తు వాక్యార్థ ఇతి న్యాయవిరోధః. అసంవేద్యత్వే పునరద్వైతశ్రుతిరవిరుద్ధేతి భావః. విచారమాక్షిపతి (నన్వితి) విరుద్ధశ్రుత్యర్థనిర్ణయార్థం విచారకర్తవ్యతాం దర్శయతి (నేతి) సద్విరోధవాక్యం వివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఏకత్వే సతి విజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతిమేవోదాహరతి (యత్రేత్యాదినా) ఇత్యాది- శ్రవణమితి శేషః. ఫలితమాహ (విరుద్ధశ్రుతీతి) శ్రుతివిప్రతిపత్తేర్విచారకర్తవ్యతాముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (మోక్షేతి) తామేవ విప్రతిపత్తిం వివృణోతి (సాఙ్ఖ్యా ఇతి) విమర్శపూర్వకం పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (కిం తావదిత్యాదినా) ఆనన్దాదిశ్రవణాత్- * విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితి యుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రైవ వాక్యాన్తరాణ్యుదాహరతి (జక్షదిత్యాదినా) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) మోక్షే చేదిష్యతే సుఖజ్ఞానం- తర్హి తదనేకకారకసాధ్యం వాచ్యం- క్రియాత్వాత్- పాకాదివత్. సర్వైకత్వే చ మోక్షే కారకవిభాగాభావాన్న సుఖసంవేదనం భవతీత్యర్థః. జన్యస్య కారకాపేక్షాయామపి సుఖజ్ఞానస్యాజన్యత్వాన్న తదపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాయాశ్చేతి) యా క్రియా- సాఽనేకకారకసాధ్యేతి వ్యాప్తేర్న్యమనాదావవగతత్వాత్, జ్ఞానస్యాపి ధాత్వర్థత్వేన క్రియాత్వాదనేకకారకసాధ్యతాసిద్ధేరిత్యర్థః. శ్రుతిప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పూర్వవాదీ పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానమితి) అద్వయే బ్రహ్మణి శ్రుతిప్రామాణ్యాదానన్దజ్ఞానముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) అద్వైతశ్రుతివిరోధాద్బ్రహ్మణి విజ్ఞానక్రియాకారకవిభాగాపేక్షా నోపపద్యతే - న హి *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదివచనాని మానాన్తరవిరోధేన విజ్ఞానక్రియాం బ్రహ్మణ్యుత్పాదయన్తి- తేషాం జ్ఞాపకత్వాత్, జ్ఞాపకస్య చావిరోధాపేక్షత్వాత్, అన్యథాతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. లౌకికజ్ఞానస్య క్రియాత్వేఽపి మోక్షే సుఖజ్ఞానం క్రియైవ న భవతి- తన్న విజ్ఞానాదివాక్యస్యాద్వైతశ్రుతివిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) పయఃపావకయోస్స్వరూపైకరూప్యవద్విజ్ఞానస్యాపి లోకవేదయోరేకరూపత్వమేవేతి భావః. మానాన్తరవిరోధాదాత్మన్యానన్దజ్ఞానస్య సత్త్వమేవ వా నిషిధ్యతే- తస్య క్రియాత్వం వా నిరాక్రియతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (న విజ్ఞానమితి) సుఖజ్ఞానస్య గుణత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాత్వనిరాకరణమిష్టమేవేతి పక్షే త్వాహ (అనుభూయత ఇతి) అనుభవమేవాభినయతి (సుఖ్యహమితి) తథాపి శ్రుతివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షానుసారేణాపి నేతవ్యేత్యాశయేనాహ (తస్మాదితి) ఆత్మన్యానన్దజ్ఞానస్య క్రియాత్వానఙ్గీకారాత్కారకభేదాపేక్షాభావాదిత్యర్థః. గుణత్వపక్షే చ ప్రత్యక్షస్యానుగుణత్వాదాగమస్యావిరోధినస్తదనుసారేణ నేయత్వాదవిరుద్ధత్వాదస్య భూయస్త్వాదిత్యాశయః. అవిరుద్ధార్థతా- విజ్ఞానాదిశ్రుతేరితి శేషః. గుణగుణిభావేఽపినాద్వైతశ్రుతిః శక్యా నేతుమిత్యాశఙ్క్యస్వవేద్యత్వపక్షమాశ్రిత్యాహ (తస్మాదానన్దమితి) యథా కథంచిద్బ్రహ్మణ్యానన్దస్య వేద్యత్వే శ్రుతీనామానుగుణ్యమస్తీత్యాహ (తథేతి) ఆనన్దో వేద్యో బ్రహ్మణీతి చోదితే సిద్ధాన్తమాహ (నేతి) ఆగన్తుకం - అనాగన్తుకం

వాజ్ఞానంముక్తావానన్దంగోచరయతి. నాద్యఇత్యాహ (కార్యేతి) అనుపపత్తిమేవస్ఫోరయతి (శరీరేతి) కార్యకరణయోరభావేపిమోక్షే బ్రహ్మానన్దజ్ఞానంజన్యతే- సంసారేహిహేత్వపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (దేహాదీతి) ద్వితీయందూషయతి (ఏకత్వేతి) సహిబ్రహ్మస్వరూపజ్ఞానమేవవేద్యానన్దరూపంభవితుముత్సహతే- విషయవిషయిణోరేకత్వవిరోధాత్. తతశ్చానాగన్తుకమపిజ్ఞానంముక్తౌనానన్దమధికరోతీత్యర్థః. కించ- బ్రహ్మవా- ముక్తోవా- సంసారీవాబ్రహ్మానన్దంగోచరయేత్. తత్రాద్యమనువదతి (పరంచేదితి) తస్మిన్పక్షేస్వబ్రహ్మస్వరూపానన్దంనైవ- త్రిపుటీ- తస్యైక్యాద్దేశత్రైవిష్యయవిషయిత్వానుపపత్తేరుక్తత్వా, ద్వితీయందూషయతి (తస్మేతి) నాపిసంసారీ బ్రహ్మానన్దంగోచరయతి - సతిభ్యసినివృత్తైసంసారేసంసారిణమాత్మానమభిమన్యమానోన బ్రహ్మానన్దమాకలయితుమలం. సంసారేనివృత్తైముక్తోఽపినిస్సక్తోబ్రహ్మస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యమానస్తదానన్దగతద్వైతదేవ విషయీకర్తుంనార్హతీతితృతీయంప్రత్యాహ (నంసార్యపీతి) ముక్తోపిబ్రహ్మణోభిన్నః- అభిన్నోవేతివికల్ప్యభేదపక్షమనుభాషతే (జలేతి) బ్రహ్మభిన్నస్యముక్తస్యతదానన్దవిషయీకరణముక్తన్యాయేనసరస్యతి (తదేతి) భేదపక్షమనువదతి (అథేతి) బ్రహ్మానన్దం ప్రత్యగాత్మానమితిసప్తమ్యర్థః. వేదనప్రకారమభినయతి (అహమితి) * తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) ముక్తోబ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నోఽభిన్నోవామాభూత్- భిన్నాభిన్నస్తుస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తృతీయేతి) సర్వత్రభేదాభేదవాదస్యదూషితత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణస్స్వానన్దస్యావేద్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (నిరన్తరంచేదితి) అజ్ఞాతప్రయోగస్యతన్నికృత్త్యర్థపత్త్వం- తత్రాహ (అతద్విజ్ఞానేతి) దేవదత్తాద్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వావస్థాయాంస్వాత్మానమన్యంచవివిచ్యనజానాతి - నాన్యదేత్యభయభావదర్శనాత్తత్రాజ్ఞాతప్రయోగోయుజ్యతే. నైవంబ్రహ్మణ్యజ్ఞానప్రసక్తోస్తి - నిత్యజ్ఞానస్వభావత్వాత్. తథాచతత్రాజ్ఞాతప్రయోగోనార్థవానిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యజ్ఞాతప్రయోగానర్థక్యందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (సహీతి) ప్రత్యగాత్మనినిత్యజ్ఞానత్వాన్నిద్రాంశఙ్క్యయతి (అథేతి) విచ్ఛిన్నమితి క్రియావిశేషణం. పరిహరతి (విజ్ఞానస్యేతి) ఆత్మనోవిజ్ఞానస్యచ్ఛిద్రం- అన్తరాళం. అసత్త్వావస్థా. తదాపివిజ్ఞానమస్తిచేత్- తస్యాన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. తథాచ * యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరాత్మనోముక్త్యభావాపత్తిః. నచేత్తదానిజ్ఞానం-తదాపాషాణవదచేతనత్వం- విజ్ఞప్తిరూపత్వానఙ్గీకారాదిత్యర్థః. ఆత్మనోనిత్యజ్ఞానవత్త్వేదోషాన్తరమాహ (ఆత్మనశ్చేతి) ఆనన్దజ్ఞానేబ్రహ్మణివిషయవిషయిత్వాయోగశ్చేత్-కథంవిజ్ఞానాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యావేద్యత్వేశ్రుతివిరోధముక్తంస్మారయతి (జక్షదితి) సర్వత్రాత్మనోముక్తస్యైక్యేసతియోగ్యాదిషుయథాజక్షణాదిప్రాప్తం - తథైవతదనువాదిత్వాదస్యాశ్రుతేర్నవిరోధోస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (ముక్తస్యేతి) కిమనువాదఫలమితిచేత్- తదాహ (తత్రస్యేతి) ముక్తస్యయోగ్యాదిషుసర్వత్రాత్మభావాదేవతత్ప్రాప్తంజక్షణాద్యన్నభుక్తిస్తుతయేఽనూద్యతే - తన్నానువాదవైయర్థ్యమిత్యర్థః నిమిత్తస్యసార్వాత్మ్యేనయోగ్యాదిషుప్రాప్తజక్షణాద్యనువాదేస్యాదతిప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (యథాప్రాప్తేతి) అతిప్రసక్తిమేవప్రకటయతి (యోగ్యాదిష్వితి) అవిద్యాత్మకనామరూపవిరచితోపాధిద్వయసమ్బన్ధనిబన్ధనమిథ్యాజ్ఞానాధీనత్వాదాత్మనిదుఃఖిత్వాదిప్రతీతేర్నతత్ర వస్తుతోదుఃఖిత్వం. సచజక్షణాద్యపివాస్తవం - అనిద్యస్యైవముక్తేస్తుతయేఽనువాదాత్. దుఃఖిత్వస్యహినానువాదః- నిహీనత్వప్రాప్తేరితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) యత్తువిరుద్ధశ్రుతిద్వష్టేర్న్యాగమార్థోనిర్ణీతోభవతీతి - తత్రాహ (విరుద్ధేతి) వేద్యత్వావేద్యత్వాదిశ్రుతీనాం సోపాధికనిరుపాధికవిషయత్వేనపృథుకాన్తవ్యవస్థాకైరిత్యర్థః. ప్రాప్తమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యతాయామదుర్నిరూపత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యథా * ఏషాస్యేత్యత్రభేదోనవివక్షితః-సర్వాత్మభావస్యప్రకృతత్వాత్. తథావిజ్ఞానాదివాక్యేప్యానన్దస్యవేద్యతానవివక్షితా - ఉక్తరీత్యాతద్వేద్యతాయాదుష్ప్రతిపాదత్వాత్. తస్మాదనతిశయానన్దచిదేకతానంవస్తుసిద్ధమిత్యర్థః.. ౨౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం పఞ్చమాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

౨౦.— (తాన్హైతైశ్శ్లోకైఃపప్రచ్ఛేతి) యాజ్ఞవల్క్యఇతిశేషః. తాన్- బ్రాహ్మణాన్. శ్లోకానేవపఠతి (యథావృక్షోవనస్పతిస్తథైవపురుషోఽమృషా) యథావనస్పతిః- ఫలపుష్పవతోవృక్షః- తాదృశఏవపురుషః. అమృషా- సత్యమిత్యర్థః. * వానస్పత్యాఃఫలైఃపుష్పైర్విహీనిఘుణ్టుః. తత్సాధర్మ్యమేవాహ (తస్యలోమానిపర్ణానిత్వగస్యోత్పాటికాబహిః) తస్య - పురుషవృక్షస్యలోమాన్యేవపర్ణాని. అస్యపురుషస్యయాత్వక్- సాబహిర్భూతాఉత్పాటికా - వృక్షోపమర్దనైవోత్పాట్యతఇత్యుత్పాటికా. చిఙ్ఞాదేరివబహిస్త్వక్. రుధిరావారకాచ్చర్మణోయాబహిర్భూతా- సాబహిస్త్వక్. (త్వచఏవాస్యరుధిరంప్రస్యన్దిత్వచఉత్పటః) ఉత్పట్యపటతి- గచ్ఛతీత్యుత్పటః- క్షీరాదిసారః. అస్యపురుషవృక్షస్యత్వచఏవహిరుధిరంప్రస్యన్దిభవతి. వృక్షస్యచత్వచఏవక్షీరాదిసారఃస్యన్దిభవతి. అతస్సాధర్మ్యమిత్యర్థః. (తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతిరసోవృక్షాదివాహతాత్) తత్- వృక్షసాధర్మ్యాదేవహేతోఃఆతృణ్ణాత్-*తృహింసాయాం. ఆతృణ్ణాత్-ఛిన్నాత్తస్మాత్-పురుషరూపాద్వృక్షాద్వృక్షాదాహతాద్రసఇవరుధిరంనిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. (మాంసాన్యస్యశకరాణి) అస్య-పురుషస్యమాంసానివృక్షస్యశకరాణీవ-శకలానీవేత్యర్థః. (కినాటంస్నావతత్స్థిరం). స్నావేత్యేతన్నాన్తంనపుంసకం. నీరేతియావత్. తదేవవృక్షస్యస్థిరంకినాటం. కినాటంనామ-దార్వస్థిభాగాదుద్గతవల్కః. వృక్షస్యతత్స్థిరం-వల్కాన్తర్గతస్థిరాంశః. (అస్థీన్యన్తరతోదారూణి) అస్యపురుషస్యాస్థీన్యేవాన్తరతోదారూణి-అన్తస్థదార్వంశఇత్యర్థః. (మజ్జామజ్జోపమాకృతా) దారు

ఽస్థీని మజ్జా-సాఽస్య పురుషస్య మజ్జోపమా కృతా భవతి, తథా చ వృక్షే మజ్జాస్థానే పురుషస్య ప్రసిద్ధమజ్జా భవతీత్యర్థః. (యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) ఏవం వృక్షస్య శరీరస్య చ సామ్యే సత్యపి వృక్షో వృక్ణస్సన్ - ఛిన్నస్సన్ మూలాన్నవతరః- అత్యన్తం నవస్సన్ పునః ప్రరోహతి మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణస్సన్ కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః (రేతస ఇతి మావోచత జీవతస్తత్ ప్రజాయతే) రేతస ఏవ మూలాత్పునర్మర్త్యః ప్రరోహతీతి మా వోచత. కుతః. జీవత ఏవ హి తత్ - రేతః ప్రజాయతే. అయం తు మృతః ఇతి నాత్ర రేతో మూలం వక్తుం శక్యం. స హి వృక్షస్య ఛిన్నస్యావశిష్టమూలమివ నాస్య రేతో మయి స్వకం మూలమవశిష్యతే - యతః పునః ప్రరోహేదితి కల్ప్యేత. (ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భవః) కిం చ-వృక్షో ధానారుహోఽపి భవతి. ధానాః-బీజం. ధానాభ్యో రోహతీతి ధానారుహః. బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వృక్షోఽఞ్జసా- సాక్షాత్ ప్రేత్య- మృత్వా ధానాతోఽపి సమ్భవేత్. (యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్) యత్-యది సమూలం- మూలేన ధానయా సహ ఆవృహేయుః- ఉత్పాటయేయుః. తదా స వృక్షో న పునరాగత్య భవేత్. అతో మూలం బీజం చ వృక్షస్య రోహకారణం దృష్టమిత్యర్థః. (మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) అతో హేతోః పృచ్ఛామి వృక్షస్య తథాయం మర్త్యో వృక్ణః కస్మాత్ ప్రరోహతి మూలాదితి. స న యస్తు మృత్యుహతస్స హత ఏవ- అస్య ఏవ తు కశ్చిజ్జాయతే - అతో వృక్షస్యేవ మర్త్యస్య పునర్జన్మహేతుప్రశ్నోఽనుపపన్న ఇత్యత్రాహ (జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః) యది నష్టస్య పునర్జననం న స్యాత్ - తర్హి కృతహాన్యకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గః. అతో మృతస్య పునర్జననం సిద్ధం. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం పునర్జనయేదితీత్యర్థః. తథా చ జగతో మూలం కిమితి ప్రశ్నార్థః. యతో జగతో మూలం తైర్జనకసభికైర్బ్రాహ్మణైర్న జ్ఞాతం- అతో యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రాహ్మణా జితాః సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం-తచ్ఛ్రుతిస్స్వయమేవాహ (విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి) రాతిః-రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. రాతేః-ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్యేతి యావత్. పరాయణం-పరమా గతిః. తత్తత్కర్మానుగుణఫలప్రదమిత్యర్థః. తిష్ఠమానస్య-బ్రహ్మసంస్థస్య తద్విదః-బ్రహ్మవిదః పరాయణం-పరమప్రాప్యం విజ్ఞానానన్దరూపం బ్రహ్మైవ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం జగన్మూలమిత్యర్థః......... ఓం

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

షష్ఠాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రేఽథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ। తగ్ం హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి। ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ॥ ౧

యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినోఽబ్రవీద్వాగ్వై బ్రహ్మేత్యవదతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య

శం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే) అస్య సమ్బన్ధః - శారీరాద్యాన్ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యాహృత్య పునర్హృదయే దిగ్భేదేన పునః పఞ్చధా వ్యూహ్య హృదయే ప్రత్యాహృత్య హృదయం శరీరం చ పునరన్యోన్యప్రతిష్ఠం ప్రాణాదిపఞ్చవృత్త్యాత్మకే సమానాఖ్యే జగదాత్మని సూత్రే ఉపసంహృత్య జగదాత్మానం శరీరహృదయసూత్రావస్థమతిక్రాన్తవాన్ య ఔపనిషదః పురుషః * నేతి నేతీతి వ్యపదిష్టః- స సాక్షాదుపాదానకారణస్వరూపేణ చ నిర్దిష్టః * విజ్ఞానమానన్దమితి. తస్యైవ వాగాదిదేవతాద్వారేణ పునరధిగమః కర్తవ్య ఇత్యధిగమోపాయాన్తరార్థోఽయమారమ్భో బ్రాహ్మణద్వయస్య. ఆఖ్యాయికా త్వాచారప్రదర్శనార్థా. జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే- ఆసనం కృతవాన్. ఆస్థాయికాం దత్తవానిత్యర్థః దర్శనకామేభ్యో రాజా. అథ హ- తస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతవానాత్మనో యోగక్షేమార్థం, రాజ్ఞో వా వివిదిషాం దృష్ట్వానుగ్రహార్థం,. తం- ఆగతం యాజ్ఞవల్క్యం యథావత్పూజాం కృత్వోవాచ హ- ఉక్తవాన్ జనకః. హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః- ఆగతోఽసి. కిం పశూనిచ్ఛన్ పునరపి. ఆహోస్విత్- అణ్వన్తాన్-సూక్ష్మాన్తాన్. సూక్ష్మవస్తునిర్ణయాన్తాన్ప్రశ్నాన్ శ్రోతుమిచ్ఛన్నితి. ఉభయమేవ-పశూన్ ప్రశ్నాంశ్చ. హే సమ్రాట్. సమ్రాడితి వాజపేయయాజినో లిఙ్గం. సమస్తస్య వా భారతస్య వర్షస్య రాజా. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జల్పన్యాయేన సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ నిర్ధారితం - ఇదానీం వాదన్యాయేన తదేవ నిర్ధారయితుమధ్యాయాన్తరమవతారయతి (జనక ఇతి) తత్ర బ్రాహ్మణద్వయస్యావాన్తరసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అస్యేతి) తమేవ వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (శారీరాద్యానితి) (నిరూహ్య ప్రత్యాహృత్యేతి) విస్తార్య వ్యవహారమాపాద్యేత్యర్థః. ప్రత్యాహృత్య - హృదయే పునరుపసంహృత్యేతి యావత్. జగదాత్మనీత్యవ్యాకృతోక్తిః. సూత్రశబ్దేన తత్కారణం గృహ్యతే. అతిక్రమణం- తద్గుణదోషాసంస్పృష్టత్వం. అనన్తరబ్రాహ్మణద్వయతాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) వాగాద్యధిష్ఠాత్రీష్వగ్న్యాదిదేవతాసు బ్రహ్మదృష్టిద్వారేత్యర్థః. పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకాదిసాధనాపేక్షయాన్తరశబ్దః. ఆచార్యవతా శ్రద్ధాదిసమ్పన్నేన విద్యా లబ్ధవ్యేత్యాచారః. అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః. ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమ ఇతి విభాగః. భారతస్య వర్షస్య- హిమవత్సేతుపర్యన్తస్యేతి యావత్. ౧

రం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే) దర్శనకామేభ్యో దర్శనం దాతుం వైదేహో జనకస్సభాయామాసాఞ్చక్రే- స్థిత ఇత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ) అథ- అస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతః. (తం హోవాచ) జనక ఇతి శేషః. తం-యాజ్ఞవల్క్యమిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పునరపి పశూనిచ్ఛన్- ఆహోస్విదణ్వన్తానితి- అన్తః- నిశ్చయః. అణోః- సూక్ష్మస్య వస్తునః ప్రత్యగాత్మాదేరన్తాన్- నిశ్చయాన్ కర్తుమిత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచేతి) త్వదనుగ్రహార్థమేవాగతోఽస్మి. తత్ప్రసఙ్గేయది పశవశ్చ పునస్స్యుః-తదపి న ప్రతిషేధామః. హే సమ్రాడితి హోవాచ-యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. సమ్రాట్- హే సార్వభౌమేత్యర్థః. ౧

శం.— కిం తు- యత్తే- తుభ్యం కశ్చిదబ్రవీదాచార్యః. అనేకాచార్యసేవీ హి భవాన్ తచ్ఛృణవామేతి. ఇతర ఆహ- అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్మే- మమాచార్యో జిత్వా నామతః. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై బ్రహ్మేతి- వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి. ఆహేతరః - యథా మాతృమాన్ - మాతా యస్య విద్యతే పుత్రస్య సమ్యగనుశాస్త్రీ- అనుశాసనకర్త్రీ. స మాతృమాన్. అత ఊర్ధ్వం పితా యస్యానుశాస్తా - స పితృమాన్. ఉపనయనాదూర్ధ్వమాసమావర్తనాదాచార్యో యస్యానుశాస్తా - స ఆచార్యవాన్. ఏవం శుద్ధిత్రయహేతుసంయుక్తబుద్ధిరాచార్యః స్వయం న కదాచిదపి ప్రామాణ్యాద్వ్యభిచరతీతి. స యథా బ్రూయాచ్ఛిష్యాయ- తథాఽసౌ జిత్వా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. (అవదతో హి కింస్యాదితి) న హి మూకస్యై

వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత । కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య । వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ । వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని వాచైవ సమ్రాట్ప్రజ్ఞాయతే వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ । నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే । హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః । స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి ॥ ౨

హార్థమముత్రార్థం వా కించన స్యాత్. కింతు- అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్ తే- తుభ్యం తస్య - బ్రహ్మణ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం చ. ఆయతనం నామ శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేషు య ఆశ్రయః. ఆహేతరః- న మేఽబ్రవీదితి. ఇతర ఆహ- యద్యేవం- ఏకపాద్వా ఏతత్ -ఏకః పాదో యస్య బ్రహ్మణః- తదిదమేకపాద్బ్రహ్మ. త్రిభిః పాదైః శూన్యము పాస్యమానమపి న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. యద్యేవం- సః- త్వం విద్వాన్ సన్నః - అస్మభ్యం బ్రూహి హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స చాహ (వాగేవాయతనం) వాగ్దేవస్య బ్రహ్మణో వాగేవ- కరణమాయతనం- శరీరం. ఆకాశః - అవ్యాకృతాఖ్యః ప్రతిష్ఠోత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు. (ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) ప్రజ్ఞేతీయముపనిషద్బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. ప్రజ్ఞేతి కృత్వా ఏతద్బ్రహ్మోపాసీత. (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య) కిం స్వయమేవ ప్రజ్ఞా- ఉత ప్రజ్ఞానిమిత్తం. యథా ఆయతనప్రతిష్ఠే బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తే - తద్వత్కిం. న. కథం తర్హి. (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) వాగేవ ప్రజ్ఞేతి హ ఉవాచ - ఉక్తవాన్. న వ్యతిరిక్తా ప్రజ్ఞేతి. కథం పునర్వాగేవ ప్రజ్ఞేతి. ఉచ్యతే (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అస్మాకం బన్ధురిత్యుక్తేః ప్రజ్ఞాయతే బన్ధుః. తథా- ఋగ్వేదాది, ఇష్టం- యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం, హుతం- హోమనిమిత్తం చ, ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తం, పాయితం- పానదాననిమిత్త, మయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- ప్రతిపత్తవ్యం చ జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని, వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం- యథోక్తం బ్రహ్మవిదం వాగ్జహాతి. సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి బలిదానాదిభిః. ఇహ దేవో భూత్వా పునశ్శరీరపాతోత్తరకాలం దేవానప్యేతి- అపిగచ్ఛతి. య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే. విద్యానిష్క్రయార్థం హస్తితుల్యం ఋషభః- హస్త్యృషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తద్ధస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. అననుశిష్య- శిష్యం కృతార్థమకృత్వా శిష్యాద్ధనం న హరేతేతి మమ పితాఽమన్యత. మమాప్యయమేవాభిప్రాయః. ౨

౩ — తత్ర రాజానం ప్రతి ప్రశ్నముత్థాపయతి (కిం త్వితి) కచ్చిదితి విశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేకేతి) ప్రామాణ్యం - ఆప్తత్వం. యథోక్తార్థానుమోదనే యుక్తిమాహ (న హీతి) యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కృతకృత్యత్వం మన్వానం రాజానం ప్రత్యాహ (కిం త్వితి) ఆయతనప్రతిష్ఠయోరేకత్వాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య విభజతే (ఆయతనం నామేతి) ఏకపాదత్వేఽపి బ్రహ్మణ స్తదుపాసనాదిష్టసిద్ధిరితి చేత్. నేత్యాహ (త్రిభిరితి) బ్రూహి- ప్రతిష్ఠామాయతనం చేతి శేషః. ప్రశ్నమేవ వివృణోతి (కిం స్వయమేవేతి । ప్రజ్ఞానిమిత్తం యస్యా వాచః - సా తథా. ద్వితీయపక్షం విశదయతి (యథేతి) వ్యతిరేకపక్షం నిషేధతి (నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పక్షాన్తరం గృహ్ణాతి (కథం తర్హీతి) బలిదానం - ఉపహారసమర్పణం. ఆదిశబ్దేన స్రక్చన్దనవస్త్రాలఙ్కారాది గ్రహః. విద్యానిష్క్రయార్థం - ఉపాధ్యాయసమ్బన్ధః పితురేతన్మతమస్తు - తవ కిమాయాతం - తదాహ (మమాపీతి) ౨

౪. — ఏకం ముక్త్వా విశేషోపదేశాయ ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యో జనకం పునరాహ (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేతి) యత్తే-తుభ్యం కశ్చిదాచార్యోఽబ్రవీత్- అనేకాచార్యోపసేవీ హి భవాన్. తచ్ఛృణవామ. శ్రుత్వా ఉపదిష్టస్యాంశముపదేక్ష్యామ ఇతి భావః. జనక ఆహ (అబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నామతో జిత్వా. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై- వాగ్దేవతా. బ్రహ్మేతి - బ్రహ్మప్రతీకతయా వాగ్దేవతోపాస్యేతి మే ఉక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాదిత్యాది) మాతా యస్య విద్యతే అనుశాసనకర్త్రీ తయా - స మాతృమాన్. పితా యస్య తథా విద్యతే- స పితృమాన్. ఆచార్యో యస్య తథా విద్యతే- స ఆచార్యవాన్. ఉపనయనాత్ప్రాక్ మాతాపితరావనుశిష్టః- ఊర్ధ్వమాచార్యోఽనుశాస్తి. తైరేవం యథాకాలం శిక్షితో హి సమ్యగ్జ్ఞానవాన్ భవతి. తథా చ మాత్రా పిత్రా ఆచార్యేణ చానుశిష్టో యథా బ్రవీతి- తథా శైలిన ఉక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. సమ్యగుక్తవానిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (అవదతో హి కిం స్యాదితి) అవదతః- వాగ్వ్యాపారరహితస్య. న హి మూకస్యైహికమాముష్మికం వా కించిత్సిధ్యేత్ - తస్మాద్యుక్తం వాగ్వై బ్రహ్మేతి శైలినోక్తం సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్వాచి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతీత్యర్థః. (అబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠామితి) పరం తు తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం చ తే స కిమబ్రవీత్. ఆయతనం - శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేష్వాశ్రయః. ఏతద్ద్వయమపి శైలినిరుక్తవాన్కిమిత్యర్థః. జనక ఆహ (న మేఽబ్రవీదితి) ఇతర ఆహ (ఏకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి) ఏకః పాదో యస్య తదేకపాత్. ఏతత్- బ్రహ్మ. వాగ్రూపం బ్రహ్మ ఉపాస్యమానమపి ఏకపాత్- త్రిభిః పాదైశ్శూన్యం. న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. జనక ఆహ (స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యేతి) హే యాజ్ఞవల్క్య సః త్వం- విద్వాన్ నః- అస్మభ్యం బ్రూహి- ఆయతనాదీతి శేషః. స చా

ఉ.— ‡ యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మ ఉదఙ్కః శౌల్బాయనః ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్ పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాత్తథా తచ్ఛౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేత్యప్రాణతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రియమిత్యేనదుపాసీత కా ప్రియతా యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ నైనం ప్రాణో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౩

హ (వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) వాగధిష్ఠాతృత్వేన దేవతాయాముపాస్యమానస్య బ్రహ్మణో వాగేవాయతనం-శరీరం. అవ్యాకృతఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఆకాశః- పరమవ్యోమవా ప్రతిష్ఠా- కాలత్రయేప్యాశ్రయః. ఏనత్- బ్రహ్మ ప్రజ్ఞేత్యుపాసీతేత్యర్థః. జనకః పృచ్ఛతి (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్యేతి) అయమభిప్రాయః- యథా ప్రతిష్ఠాంశః వాచోభిన్నః-ఏవం ప్రజ్ఞాపికిం వాచో భిన్నా - ఉత నేతి ప్రశ్నః. ప్రతిష్ఠావద్భిన్నా- కింతు ఆయతనవత్ ప్రజ్ఞాపి వాచః అభిన్నేత్యుత్తరమాహ (వాగ్వై సమ్రాడితి హోవాచ) హే సమ్రాట్. వాగేవ ప్రజ్ఞా. నతు తతోఽతిరిచ్యత ఇత్యర్థః. తదుపపాదయతి (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అయం బన్ధురితి వాచైవ హి ప్రజ్ఞాయతే. తథా (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాది) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః. పురాణం-విష్ణుపురాణాది. విద్యాః-చతుష్షష్టికలాః. ఉపనిషదః-ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః-మనుస్మృత్యాదిరూపాః. సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాదీని. వ్యాఖ్యానాని-భాష్యాదీని. ఇష్టం-యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం. హుతం- హోమనిమిత్తం ధర్మజాతం ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తకం. పాయితం-పానీయదాననిమిత్తకం. అయం లోకః-ఐహలౌకికం ఫలం. పరశ్చలోకః-స్వర్గమోక్షాది. సర్వాణిభూతాని- శత్రుమిత్రోదాసీనరూపాణి. ఏవమేతత్ సర్వం హే సమ్రాట్. వాచైవ ప్రజ్ఞాయతే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ- వాగ్దేవతాయాం బ్రహ్మోపాసనం ప్రజ్ఞానామకత్వేన కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదుపాసనాయాః ఫలమాహ (నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి) య ఏవం విద్వాన్- ఉక్తాయతనాదిజ్ఞానవాన్ ఏతత్- వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్తే- ఏనం- బ్రహ్మవిదం వాక్- అధీతా బ్రహ్మవిద్యా న జహాతి. విద్యాయాః విస్మరణం నాస్తీతి యావత్. యథా వత్సాయ గావోఽభిక్షరన్తి- ఏవం బలిదానాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యభిక్షరన్తి-స్నిహ్యన్తీత్యర్థః. దేవో భూత్వా-ఉపాస్యమానవాగధిష్ఠాతృదేవో భూత్వా. తద్దేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్యేతి యావత్. దేవానప్యేతి- ఆజానసిద్ధదేవతాన్తర్గతో భవతీత్యర్థః. (హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః) హస్తితుల్యః ఋషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తత్తథా. తాదృశర్షభయుక్తం గోసహస్రముపదిష్టవిద్యాయా దక్షిణాత్వేన దదామీతి జనక ఉక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి) శిష్యం సమ్యగననుశిష్య తతః కించిదపి ద్రవ్యం నాహరేతేతి మే పితా అమన్యత - బోధితవానితి యావత్. అతస్సమ్యగనుశిష్య హరిష్యామి-న తతః ప్రాగితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి నేయం. ౨

శం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్) ఉదఙ్కః- నామతః శుల్బస్యాపత్యం - శౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి. ప్రాణో వాయుర్దేవతా పూర్వవత్. ప్రాణ ఏవాయతనం. ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఉపనిషత్- ప్రియమిత్యేతదుపాసీత. కథం పునః ప్రియత్వం. ప్రాణస్య వై హే సమ్రాట్. కామాయ- ప్రాణస్యార్థాయాయాజ్యం యాజయతి పతితాదికమపి. అప్రతిగృహ్యస్యాప్యుగ్రాదేః ప్రతిగృహ్ణాత్యపి. తత్ర- తస్యాం దిశి. వధనిమిత్తమాశఙ్కా- వధాశఙ్కేత్యర్థః. యాం దిశమేతి తస్కరాద్యాకీర్ణాం చ- తస్యాం దిశి వధాశఙ్కా. తచ్చైతత్సర్వం ప్రాణస్య ప్రియత్వే భవతి- ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ. తస్మాత్ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం ప్రాణో జహాతి. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— యథా వాగగ్నిర్దేవతా- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) ప్రాణ ఏవాయతనమిత్యత్ర ప్రాణశబ్దః కరణవిషయః. పతితాదికమిత్యాదిపదముకులీనగ్రహార్థం. ఉగ్రః- జాతివిశేషః. ఆదిశబ్దేన మ్లేచ్ఛగణో గృహ్యతే. ౩

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీదిత్యాది) (ఉదఙ్కశ్శౌల్బాయన ఇతి) నామత ఉదఙ్కః. శుల్బస్యాపత్యం శౌల్బాయనః. నడాదిత్వాత్ఫక్ (అప్రాణతో హి కిం స్యాదితి) జీవతో హి సర్వపురుషార్థావాప్తిరితి భావః. (ప్రియమిత్యేనదుపాసీతేతి) ప్రియమితినామ్నా ప్రాణప్రతీకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణస్య ప్రియతామేవోపపాదయతి (ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మేతి) ప్రాణస్య కామాయ- ప్రాణాశయా అయాజ్యమపి యాజయతి. అప్రతిగృహ్యమపి ప్రతిగృహ్ణాతి. అప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపీత్యత్ర ప్రత్యపిభ్యాం * గ్రహేశ్ఛన్దసీతి క్విప్,

---

‡ తత్ర వధాశఙ్కా భవతీతి కాణ్వపాఠః.

ఉ.— యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే బర్కుర్వార్ష్ణశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి యథా మా
తృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేత్యపశ్యతో హి కిగ్
స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి
యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా సత్యమిత్యేనదుపాసీత కా సత్యతా యాజ్ఞవల్క్య చ
క్షురేవ సమ్రాడితి హోవాచ చక్షుషా వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీరితి స ఆహాద్రాక్షమితి త
త్సత్యం భవతి చక్షుర్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం చక్షుర్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దే
వో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జ
నకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౪

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే గర్దభీవిపీతో భారద్వాజః శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి య
థా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్భారద్వాజోఽబ్రవీచ్ఛ్రోత్రం వై బ్రహ్మేత్యశృ
ణ్వతో హి కిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో
బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య శ్రోత్రమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్త ఇత్యేనదుపాసీత కానన్తతా యాజ్ఞవ
ల్క్య దిశ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ తస్మాద్వై సమ్రాడపి యాం కాం చ దిశం గచ్ఛతి నైవాస్యా అన్తం గ
చ్ఛత్యనన్తా హి దిశో దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రగ్ం శ్రోత్రం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనగ్ం శ్రోత్రం జహా
తి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృష
భగ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశి
ష్య హరేతేతి॥ ౫

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే సత్యకామో జాబాలో మనో వై బ్రహ్మేతి య
థా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తజ్జాబాలోఽబ్రవీన్మనో వై బ్రహ్మేత్యమనసో హి

పురుషా యాం దిశం గచ్ఛతి- తత్ర వధాశఙ్కా భవతి- వధస్యాశఙ్కాయాః స్యాత్- తచ్చోరవ్యాఘ్రాదివధాశఙ్కం. తత్ర తత్ర వర్తతే చేదపి- తత్రాపి ప్రా
ణస్య కామాయ యాతి. తతః ప్రాణస్య ప్రియత్వాత్ స ఏవ పరం బ్రహ్మేత్యుపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం ప్రాణో జహాతీతి) దీర్ఘాయుర్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— (యదేవ తే కశ్చిత్) బర్కురితి- నామతః. వృష్ణస్యాపత్యం- వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి. ఆదిత్యో దేవతా చక్షుషి.
ఉపనిషత్సత్యం. యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ శ్రుతమనృతమపి స్యాత్- న తు చక్షుషా దృష్టం. తస్మాద్వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీస్త్వం హస్తినమితి-
స చేదద్రాక్షమిత్యాహ- తత్సత్యమేవ భవతి. యస్త్వన్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి- తద్వ్యభిచరతి. యత్తు చక్షుషా దృష్టం- తదవ్యభిచారాత్స
త్యమేవ భవతి. ౪

ఆ.— చక్షుర్బ్రహ్మణః సత్యత్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (యస్త్వితి) ౪

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (బర్కుర్వార్ష్ణ ఇతి) నామతో బర్కుః. వృష్ణేరపత్యం వార్ష్ణః. (తత్సత్యం భవతీతి)
చక్షుషా దృష్టే యథా సత్యత్వాధ్యవసాయః- తథా మానాన్తరావగతే న భవతీత్యర్థః. అతశ్చక్షుషి బ్రహ్మ సత్యనామ్నోపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం చక్షు
ర్జహాతీతి) చక్షుషా దృష్టం న విస్మరతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— (యదేవ తే) గర్దభీవిపీత ఇతి- నామతః. భారద్వాజః- గోత్రతః. శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి. శ్రోత్రే దిగ్దేవతా. అనన్త ఇత్యేత
దుపాసీత. కానన్తతా శ్రోత్రస్య. దిశ ఏవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం యస్మాత్ - తస్మాద్వై సమ్రాట్. ప్రాచీముదీచీం వా యాం కాం చిదపి దిశం గచ్ఛతి-
నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛతి కశ్చిదపి. అతోఽనన్తా హి దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రం. తస్మాద్దిగానన్త్యమేవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం. ౫

ఆ.— దిశామానన్త్యేఽపి శ్రోత్రస్య కిమాయాతం- తదాహ (దిశో వా ఇతి) ౫

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (గర్దభీవిపీతో భారద్వాజ ఇతి) గోత్రతో భారద్వాజః. నామ్నా గర్దభీవిపీత
ఇత్యర్థః. (దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రమితి) * దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేః దిక్శ్రోత్రయోరైక్యమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— సత్యకామ ఇతి- నామతః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. చన్ద్రమా మనసి దేవతా. ఆనన్ద ఇత్యుపనిషత్. యత్ - యస్మా

కిఙ్స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తేతస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్ద ఇత్యేనముపాసీత కాఆనన్దతా యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దో మనో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం మనో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౬

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛాకల్యోఽబ్రవీద్ధృదయం వై బ్రహ్మేత్యహృదయస్య హి కిఙ్స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా స్థితిరిత్యేనదుపాసీత కా స్థితతా యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనం హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా హృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి హృదయం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం హృదయం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౭

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే-ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

స్మనఏవానన్దః- తస్మాన్మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే- ప్రార్థయత ఇత్యర్థః తస్మాద్యాం స్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే - తస్యాం ప్రతిరూపః - అనురూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దహేతుః పుత్రః. సయేన మనసాఽభిహార్యతే - తస్మాన్మన ఆనన్దః ౬

ఆ.— తథాపి కథమానన్దత్వం మనసస్స్యాదితి- తత్రాహ (సయేనేతి) ౬

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (సత్యకామో జాబాల ఇతి) జబాలాయాః అపత్యం జాబాలః. నామ్నా సత్యకామ ఇత్యర్థః. (మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్ద ఇతి) స్త్రియమభి - స్త్రియం ప్రతి. మనసాహార్యతే- మనసా నీయతే. స్త్రీసంయోగో మనఆయత్త ఇతి భావః. ప్రతిరూపః - తుల్యరూప ఇత్యర్థః. ఆనన్దహేతుత్వాత్పుత్రస్యానన్దత్వమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి. (హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనం) నామరూపకర్మాత్మకాని హి భూతాని హృదయాశ్రయాణీత్యవోచామ శాకల్యబ్రాహ్మణే హృదయప్రతిష్ఠాని చేతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి. తస్మాద్ధృదయం స్థితిరిత్యుపాసీత. హృదయే చ ప్రజాపతిర్దేవతా. ౭

ఇతి శ్రీ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కథం హృదయస్య సర్వభూతాయతనత్వం తత్ప్రతిష్ఠాత్వం చ- తదాహ (నామరూపేతి) తస్మాదితి శాకల్యబ్రాహ్మణస్యాఙ్గసహాసర్త్వః భూతానాం హృదయప్రతిష్ఠత్వే ఫలితమాహ (తస్మాద్ధృదయమితి) ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (విదగ్ధశ్శాకల్య ఇతి) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. నామ్నా విదగ్ధః హృదయం- బుద్ధిః. (హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానామాయతనం హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా) ఆయతనం - ఆధారః. ప్రతిష్ఠా - స్థితిహేతుః. అతో హృదయే సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని - బుద్ధ్యధీనస్థితిమన్తి భవన్తి. తస్మాత్ హృదయం వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ శిష్టం స్పష్టం.. ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— జనకో హ వైదేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచ నమస్తేऽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమా శాధీతి స హోవాచ యథా వై సమ్రాణ్మహాన్తమధ్వానమేష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీతైవమేవైతాభిరుపనిషద్భిః సమాహితాత్మాऽస్యేవం బృన్దారక ఆఢ్యస్సన్నధీతవేద ఉక్తోపనిషత్క ఇతో విముచ్యమానః క్వ గమిష్యసీతి నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీత్యథ వై తేऽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి॥ ౧

ఇన్ధో హ వై నామైష యోऽయం దక్షిణేऽక్షన్పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధꣳ సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణైవ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః॥ ౨

శం.— (జనకో హ వైదేహః) యస్మాత్సవిశేషణాని సర్వాణి బ్రహ్మణి విజానాతి యాజ్ఞవల్క్యః - తస్మాదాచార్యకత్వం హిత్వా జనకః కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయోప- సమీపమవసర్పన్ - పాదయోర్నిపతన్నిత్యర్థః. ఉవాచ - ఉక్తవాన్. నమస్తే - తుభ్యమస్తు హే యాజ్ఞవల్క్య. అనుమా శాధి- అనుశాధి మామిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. యథా వై లోకే హే సమ్రాట్. మహాన్తం- దీర్ఘమధ్వానమేష్యన్- గమిష్యన్. రథం వా స్థలేన గమిష్యన్- నావం వా జలేన గమిష్యన్- సమాదదీత-ఏవమేవైతాని బ్రహ్మణ్యేతాభిరుపనిషద్భిర్యుక్తాన్యుపాసనాని సమాహితాత్మాసి- అత్యన్తమేతాభిరుపనిషద్భిః సంయుక్తాత్మాసి. న కేవలముపనిషత్సమాహితః- ఏవం బృన్దారకః-పూజ్యశ్చ. ఆఢ్యశ్చ-ఈశ్వరః. న దరిద్ర ఇత్యర్థః. అధీతవేదః- అధీతో వేదో యస్య - సోऽయమధీతవేదః. ఉక్తాశ్చోపనిషద ఆచార్యైస్తుభ్యం - స త్వముక్తోపనిషత్కః. ఏవం సర్వవిభూతిసమ్పన్నోऽపి సన్ భయమధ్యస్థ ఏవ- పరమాత్మజ్ఞానేన వినాऽకృతార్థ ఏవ తావదిత్యర్థః-యావత్పరం బ్రహ్మ న వేత్సి. ఇతః-అస్మాద్దేహాద్విముచ్యమాన ఏతాభిర్నౌస్థానీయాభిః సమాహితః క్వ- కస్మిన్ గమిష్యసి - కిం వస్తు ప్రాప్స్యసీతి. నాహం తద్వస్తు భగవన్- పూజావన్వేద - జానే యత్ర గమిష్యామీతి. అథ- యద్యేవం న జానీషే. యత్ర గతః కృతార్థః స్యాః - అహం వై తే-తుభ్యం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. బ్రవీతు భగవానితి. యది ప్రసన్నో మాం ప్రతి. శృణు. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే కాని చిదుపాసనాని జ్ఞానసాధనానీత్యుక్తాని. ఇదానీం బ్రాహ్మణస్యైతస్య జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (జనకో హేతి) రాజ్ఞో జ్ఞానిత్వాభిమానే శిష్యత్వవిరోధిన్యపనీతే మునిం ప్రతి తస్య శిష్యత్వేనోపసత్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) నమస్కారోక్తైరుద్దేశ్యముపన్యస్యతి (అనుమేతి) అభీష్టమనుశాసనం కర్తుం ప్రాచీనజ్ఞానస్య ఫలాభాసహేతుత్వోక్తిద్వారా పరమఫలహేతురాత్మజ్ఞానమేవేతి వివక్షిత్వా తత్ర రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాదయతి(స హేత్యాదినా) యథోక్తగుణసమ్పన్నశ్చేదహం-లర్హి కృతార్థత్వాన్న మే కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) యాజ్ఞవల్క్యో రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాద్య పృచ్ఛతి (ఇత ఇతి) పరవస్తుని సంయోగతేరజ్ఞానాత్ప్రశ్నవిషయం వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (కిం వస్త్వితి) రాజ్ఞా స్వకీయమజ్ఞత్వముపేత్య శిష్యత్వే స్వీకృతే ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (అథేతి) తత్రాపేక్షితమథశబ్దసూచితం పూరయతి (యద్యేవమితి) అజ్ఞాపనమనుచితమితి శఙ్కాం వారయతి (యదీతి) ప్రసాదాభిముఖ్యమాత్మనః సూచయతి (శృణ్వితి) ౧

శం.— (జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచేతి) జనకస్తు యాజ్ఞవల్క్యస్య జ్ఞానవైశిష్ట్యం దృష్ట్వా కూర్చాత్- ఆసనవిశేషాదుత్థాయ. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. ఉపావసర్పన్- ఉపసీదన్నాచార్యముపాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నమస్తేऽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమా శాధీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. తుభ్యం నమోऽస్తు శిష్యం మామనుశాధీతి. వ్యవధానం ఛాన్దసం. (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఆహ. కిమితి. (యథా వై సమ్రాడిత్యాది) హే సమ్రాట్- హే మహారాజ. యథా మహాన్తం భౌమం సాముద్రం వాऽధ్వానమేష్యన్-గమిష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీత-సఙ్గృహ్ణీయాత్. ఏవం తత్తదాచార్యోపదిష్టాభిరేతాభిరుపనిషద్భిరత్యన్తం సమాహితాత్మాసి- సమ్పన్నపరలోకసాధనోऽసి. ఏవం- తథా. బృన్దారకః - రాజత్వేన పూజ్యమానః ఆఢ్యః- ధనాఢ్యశ్చ సన్నధీతవేదః గురుభిరుక్తోపనిషత్కః- ఉపదిష్టబ్రహ్మవిద్యశ్చాసీత్యేవం సర్వపురుషార్థసమ్పత్తిమాంస్త్వమితః-అస్మాచ్ఛరీరాద్విముచ్యమానః-ఉత్క్రమన్-క్వ-కస్మిన్స్థానే గమిష్యసీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవిద ఉత్క్రమతో గతౌ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టాయామితర ఆహ (నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీతి) యత్ర-యస్మిన్స్థానే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (అథ వై తేऽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి) యస్మిన్స్థానే నిగమిష్యసి-తద్వక్ష్యామీత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) యద్యనుజిఘృక్షాऽస్తీతి శేషః. అత్ర ఉపకోసలవిద్యావద్గతిప్రశ్నో గత్యన్యబ్రహ్మణోऽప్యుపలక్షకః- అత ఏవ తద్వదత్రాపి ద్వైవిధ్యమనురూపమత్ర ప్రతివచనముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— (ఇన్ధో హ వై నామ) ఇన్ధ ఇత్యేవం నామాయం- యశ్చక్షుషి వై బ్రహ్మేతి పురోక్త ఆదిత్యాన్తర్గతః పురుష ఏషః - యోऽయం దక్షిణేऽక్షన్- అక్షిణి విశేషేణ వ్యవస్థితః. స చ సత్యనామా. తం వా ఏతం-పురుషం. దీప్తిగుణత్వాత్ప్రత్యక్షం నామాస్యేన్ధ ఇతి. తమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ. యస్మాత్పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః- ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి. ఏష త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోऽసి. ౨

ఆ.— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానువాదేన తురీయం బ్రహ్మ దర్శయితుమాదౌ విశ్వమనువదతి (ఇన్ధ ఇతి) కోऽసావిన్ధనామేతి చేత్ - తమాహ (యశ్చక్షురితి) అధిదైవతం పురుషముక్త్వాऽధ్యాత్మం తం దర్శయతి (యోऽయమితి) తస్య పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వమాహ (స చేతి)

ఉ.— అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాఽస్యపత్నీవిరాట్ తయోరేషసꣳస్తావోయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశోఽథైనయోరేతదన్నంయఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డోఽథైనయోరేతత్ప్రావరణంయదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివాథైనయోరేషాసృతిః సఞ్చరణీయైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి యథా కేశః సహస్రధాభిన్న ఏవమస్యైతాహితానామనాడ్యోఽన్తర్హృదయే ప్రతిష్ఠితాభవన్త్యేతాభిర్వాఏతదాస్రవదాస్రవతితస్మాదేషప్రవివిక్తాహారతరఇవైవభవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః॥ ౩

ప్రకృతేపురుషేవిరుషాంశమ్మతిమాహ (తంవాఏతమితి) ఇన్ధత్వంసాధయతి (దీప్తీతి) ప్రత్యక్షస్యపరోక్షేణాఖ్యానేహేతుమాహ (య స్మాదితి) ౨

రం.— (ఇన్ధోహవైనామైషయోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషఇత్యాది) యోఽయందక్షిణాక్షిస్థఃపురుషః-సఇన్ధోనామ - ఇన్ధఇతిప్రసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంతమేతంపురుషమిన్ధంసన్తమిన్ద్రఇతిపరోక్షేణవదన్తి. దేవాః హి- యస్మాద్గోపనీయమర్థంపర్యాయాన్తరేణవదన్తి- నతుస్పష్టతయా. (పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఃప్రత్యక్షద్విషః) ఇవశబ్దఏవార్థః యస్మాద్దేవాఃప్రత్యక్షేణగ్రహణేద్విషన్తి-పర్యాయాన్తరగ్రహణేప్రీతిమన్తోభవన్తి- అత ఇతివదన్తీత్యర్థః. * యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషః యశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్నితిదక్షిణాక్షిస్థితస్యాదిత్యాన్తరవస్థితస్యచైక్యశ్రవణాత్, ఆదిత్యాన్తరవస్థితస్యపుణ్డరీకాక్షత్వాత్, * అన్తరఉపపత్తేరితిచక్షుషిస్థితత్వేనోపదిష్టస్యపరబ్రహ్మత్వస్థాపనాత్, * ఇన్ద్రియంనిచిక్యుఃపరమోవ్యోమన్, * ఇన్ద్రో మాయాభిఃపురురూపఈయతఇత్యాదిషుపరమపురుషస్యేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేశ్చనారాయణఏవాత్రదక్షిణాక్షిస్థఃపురుషఇతిద్రష్టవ్యం. జ్యోతిరధికరణేవ్యాసార్యైరస్యనారాయణత్వముపపాదితం. ౨

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాఽస్యపత్నీ) యంత్వంవైశ్వానరమాత్మానంసమ్పన్నోఽసి- తస్యాస్యేన్ద్రస్యభోక్తుర్భోగ్యైషాఽస్యపత్నీ. విరాట్- అన్నం. భోగ్యత్వాదేవ. తదేతదన్నంచాత్తాచైకంమిథునంస్వప్నే. కథం. తయోరేషః- ఇన్ద్రాణ్యాఇన్ద్రస్యచైషసంస్తావః- సమ్భూయయత్రసంస్తావంకుర్వాతేఅన్యోన్యం- సఏషసంస్తావః. కోఽసౌ. (యఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయే- హృదయస్య- మాంసపిణ్డస్యమధ్యే. అథైనయోరేతత్- వక్ష్యమాణమన్నం- భోజ్యం. స్థితిహేతుః. కింతత్. (యఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డః) లోహితఏవపిణ్డాకారాపన్నోలోహితపిణ్డః. అన్నంజగ్ధంద్వేధాపరిణమతే యత్స్థూలం- తదధోగచ్ఛతి. యదన్యత్- తత్పునరగ్నినాపచ్యమానంద్వేధాపరిణమతే. యోఽయంమధ్యమోరసః-సరసోలోహితాదిక్రమేణపాఞ్చభౌతికంపిణ్డంశరీరముపచినోతి. యోఽణిష్ఠోరసః- సఏషలోహితపిణ్డఇన్ద్రస్యలిఙ్గాత్మనోహృదయేనిఘనీభూతస్య- యంతైజసమాచక్షతే సతయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోర్హృదయేమిథునీభూతయోఃసూక్ష్మాసునాడీష్వనుప్రవిష్టఃస్థితిహేతుర్భవతి. తదేతదుచ్యతే- అథైనయోరేతదన్నమిత్యాది. కించాన్యత్ (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం) భుక్తవతోఃస్వపతోశ్చప్రావరణంభవతిలోకే- తత్సామాన్యమిహకల్పయతిశ్రుతిః. కింతదిహప్రావరణం. యదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివ- అనేకనాడీఛిద్రబహులత్వాజ్జాలకమివ. అథైనయోరేషాసృతిః- మార్గః. సఞ్చరతోఽనయేతిసఞ్చరణీ- స్వప్నాజ్జాగరితదేశాగమనమార్గః. కాసాసృతిః. యైషాహృదయదేశాదూర్ధ్వాభిముఖాసత్యుచ్చరతినాడీ. తస్యాఃపరిమాణ్యమిదముచ్యతే- యథాలోకేకేశఃసహస్రధాభిన్నోఽత్యన్తసూక్ష్మోభవతి- ఏవంసూక్ష్మాఃఅస్య- దేహస్యసమ్బన్ధిన్యోహితానామ- హితాఇత్యేవంవ్యాఖ్యాతానాడ్యః. తాశ్చాన్తర్హృదయే- మాంసపిణ్డేప్రతిష్ఠితాభవన్తిహృదయాద్విప్రరూఢాస్తాఃసర్వత్రకదమ్బకేసరవత్. ఏతాభిః- నాడీభిరత్యన్తసూక్ష్మాభిరేవఏతత్- అన్నమాస్రవత్- గచ్ఛదాస్రవతి- గచ్ఛతి. తదేతద్దేవతాశరీరమనేనాన్నేనదామభూతేనోపచీయమానంతిష్ఠతి. తస్మాత్-యస్మాత్స్థూలేనాన్నేనోపచితఃపిణ్డః- ఇదంతుదేవతాశరీరంలిఙ్గంసూక్ష్మేణాన్నేనోపచితం. పిణ్డోపచయకరమప్యన్నంప్రవివిక్తమేవమూత్రపురీషాదిస్థూలమపేక్ష్య. లిఙ్గస్థితికరంత్వన్నంతతోఽపిసూక్ష్మతరం- అతఃప్రవివిక్తాహారఃపిణ్డః- తస్మాత్ప్రవివిక్తాహారాదపిప్రవివిక్తాహారతరఏషలిఙ్గాత్మాఇవఏవభవతి. (అస్మాచ్ఛారీరాత్) శరీరమేవశారీరం. తస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః- వైశ్వానరాత్తైజసఃసూక్ష్మాన్నోపచితోభవతి. ౩

ఆ.— ఏకస్యైవవైశ్వానరస్యోపాసనార్థంప్రాసఙ్గికమిన్ద్రేన్ద్రాణీచేతిమిథునంకల్పయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాసఙ్గికత్వాన్నాధికారార్థోఽథశబ్దః. యదేతన్మిథునంజాగరితేవిశ్వశబ్దితం - తదేవైకంస్వప్నేతైజసశబ్దవాచ్యమిత్యాహ (తదేతదితి) తచ్ఛబ్దితంతైజసమధికృత్యపృచ్ఛతి (కథమితి) కింతస్యస్థానంపృచ్ఛ్యతే- అన్నంవా- ప్రావరణంవా-మార్గోవేతివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (తయోరితి) సంస్తావం- సఙ్గతిమితియావత్. ద్వితీయంప్రత్యాహ (అథేతి) అన్నాతిరేకేణస్థితేరసంభవాత్తస్యవక్తవ్యత్వాదిత్యథశబ్దార్థః. లోహితపిణ్డంమాత్మాన్నరసంవ్యాఖ్యాతుంభక్షితస్యాన్నస్యతావద్విభాగమాహ (అన్నమితి) యదన్యత్తత్పునరితియోజనీయం. తత్రైత్యధ్యాహృత్యయోఽయంమధ్యమఇత్యాదిగ్రన్థోయోజ్యః. ఉపాధ్యుపహితయోరేకత్వమాశ్రిత్యాహ (యంతైజసమితి) తస్యాన్నత్వముపపాదయతి (సతయోరితి) వ్యాఖ్యాతేఽర్థేవాక్యస్యాన్వితావయవత్వమాహ (తదేతదితి) ప్రావరణంపృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (కించాన్యదితి) భోగస్యావసానత్వమథశబ్దార్థః. ప్రావరణప్రదర్శనస్యప్రయోజనమాహ (భుక్తవతోరితి) ఇహేతిభోక్తృభోగ్యయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోరుక్తిః. హృదయజాలకయోరాధారాధేయత్వమవివక్షితం - తస్యైవతద్భావాత్. మార్గశ్చేత్పృచ్ఛ్యతే-తత్రాహ (అథేతి) నాడీభిశ్శరీరవ్యాప్తస్యాన్నస్యప్రయోజనమాహ (తదేతదితి) తస్మాదిత్యాదివాక్యమాదా

మూ.— తస్య ప్రాచీదిక్ ప్రాఞ్చః ప్రాణా దక్షిణాదిగ్దక్షిణే ప్రాణాః ప్రతీచీదిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణా ఉదీచీదిగుదఞ్చః ప్రాణా ఊర్ధ్వాదిగూర్ధ్వాః ప్రాణా అవాచీదిగవాఞ్చః ప్రాణాః సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః। స హోవాచ జనకో వైదేహోఽభయం త్వా గచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య యో నో భగవన్నభయం వేదయసే నమస్తేఽస్త్విమే విదేహా అయమహమస్మి ఇతి॥ ౪

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

యద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తథాపి ప్రవివిక్తాహారతర ఇత్యేవ వక్తవ్యే ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి కస్మాదుచ్యతే. తత్రాహ (కిన్త్వితి) యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం కథయతి (అత ఇతి) శారీరాదితి శ్రూయతే - కథం శరీరాదిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (శరీరమేవేతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఆత్మన ఇతి) ౩

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ విరాట్) విరాట్పురుషరూపం-సుసూక్ష్మాకార ఇత్యర్థః. అస్య-ఇన్ద్రస్య పత్నీ. విరాట్ వామాక్షిస్థా మనుష్యాకారా తత్పత్నీ సా ద్యౌర్లక్ష్మీరేవ- తైత్తిరీయకే * విరాడసి బృహతీ శ్రీరసీన్ద్రపత్నీ ధర్మపత్నీ ఇతి ఇన్ద్రపత్న్యాః శ్రీశబ్దవాచ్యత్వావగమాత్. అస్యాస్సా ద్యౌర్లక్ష్మీత్వం చ వ్యాహృత్యై సదైవోక్తం. (తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) తయోర్ద్వయోస్తోష్యమాణయోః- వక్ష్యమాణస్సంస్తావః- ఏకాన్తసమ్భోగభూమిః. అధికరణే ఘఞ్. య ఏష హృదయకమలమధ్యే ఆకాశ ఇత్యర్థః ఏతచ్చ జ్యోతిరధికరణ ఏవ వ్యాసేనాపి సూత్రితం. (అథైనయోరేతదన్నం) ఏతయోర్ద్వయోస్తోయోరన్నం- భోగ్యం. ప్రసాదనీయమేతదేవ. కింతత్. (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) య ఏషః- దృశ్యమానః అన్తర్హృదయే కమలకర్ణికాకారో మాంసపిణ్డః. (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ) ఏనయోర్ద్వయోస్తోయోరేతదేవ ప్రావరణం-వస్త్రం. కింతత్. యద్ధృదయే లూతాజాలవద్వక్ష్యమాణహితనామకనాడీనిచయసమ్పన్నం జాలకం. తదేవ పట్టవస్త్రమనయోరిత్యర్థః. (అథైనయోరేషా సృతిస్సంచరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి) ఏతస్మాద్ధృదయాదూర్ధ్వా వర్తినీయా నాడ్యుచ్చరతి - సైషా సుషుమ్నాఖ్యైవ ముపాసకస్య బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకసాధకతపరమదమ్పతిప్రాప్తిహేతుభూతా సఞ్చరణీ సృతిః-నిరవగ్రహమార్గ ఇత్యర్థః. (యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే - హృదయాన్తః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి యాః కేశసహస్రాంశాతిసూక్ష్మాః హితనామకా నాడ్యః- తాభిః ఏతత్ - జీవజాతమాస్రవత్ - ఆ-సమన్తాత్ స్రవత్ - సంసరద్భూతజాతమాస్రవతి - సంసరతీత్యర్థః. * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి హి శ్రుత్యన్తరం. (తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః) యస్మాద్దేతోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషో దివ్యవిగ్రహమజ్జలగుణాదిభిర్దీప్యమానతయాఽన్నో భవతి- తస్మాదేవాస్మాచ్ఛారీరాత్ - శరీరేస్థితాత్సుషుమ్నయా గచ్ఛతోఽస్మాజ్జీవాత్మనః దక్షిణాక్షిస్థ ఏష పురుషః ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవతి- అతిప్రకృష్టామృతవద్భవతీతి యావత్. స్వశరీరభూతాదణ్వాస్సరూపాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దరూపోఽయం పురుషోఽతిభోగ్యో భవతీత్యర్థః. అథైషా సృతిస్సంచరణీత్యుక్త్యా గమనమార్గ ఉక్తో భవతి. ౩

శం.— స ఏష హృదయభూతస్తైజసః సూక్ష్మభూతేన ప్రాణేన విధ్రియమాణః ప్రాణ ఏవ భవతి. తస్య- అస్యైవిదుషః క్రమేణ వైశ్వానరాత్తైజసం ప్రాప్తస్య హృదయాత్మానమాపన్నస్య హృదయాత్మనశ్చ ప్రాణాత్మానమాపన్నస్య ప్రాచీదిక్ ప్రాఞ్చః- ప్రాగ్గతాః ప్రాణాః. తథా- దక్షిణాదిగ్దక్షిణే ప్రాణాః. తథా- ప్రతీచీదిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః. ఉదీచీదిగుదఞ్చః ప్రాణాః. ఊర్ధ్వాదిగూర్ధ్వాః ప్రాణాః. అవాచీదిగవాఞ్చః ప్రాణాః. సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః. ఏవం విద్వాన్ క్రమేణ సర్వాత్మకం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగతో భవతి. తం సర్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య ద్రష్టుర్ద్రష్టృభావం నేతి నేత్యాత్మానం తురీయం ప్రతిపద్యతే. యమేష విద్వాననేన క్రమేణ ప్రతిపద్యతే- స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మేత్యాది నరిష్యతీత్యన్తం వ్యాఖ్యాతమేతత్. అభయం వై- జన్మమరణాదినిమిత్తభయశూన్యం హే జనక ప్రాప్తోఽసీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్యాజ్ఞవల్క్యః. తదేతదుక్తం *అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. స హోవాచ జనకో వైదేహః. అభయమేవ త్వా- త్వామపి గచ్ఛతాత్ -గచ్ఛతు. యస్త్వం నః- అస్మాన్ హే భగవన్- పూజావన్నభయం- బ్రహ్మ వేదయసే- జ్ఞాపయసి. ప్రాపితవానుపాధికృతాజ్ఞానవ్యవధానాపనయనేనేత్యర్థః. కిమన్యదహం విద్యానిష్క్రయార్థం ప్రయచ్ఛామి సాక్షాదాత్మానమేవ దత్తవతే- అతో నమస్తేఽస్తు. ఇమే విదేహాస్తవ - యథేష్టం భుజ్యతాం. అయం చాహమస్మి దాసభావే స్థితః. యథేష్టం మాం రాజ్యం చ ప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. ౪

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య ప్రాచీదిగిత్యాద్యవతారయితుం భూమికాం కరోతి (స ఏష ఇతి) ప్రాణశబ్దేనాజ్ఞాతః ప్రత్యగాత్మా ప్రాజ్ఞో గృహ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తస్యేత్యాదినా) తైజసం ప్రాప్తస్యేత్యస్య వ్యాఖ్యానం హృదయాత్మానమాపన్నస్యేతి. ఉక్త

ఉ॥— జనకగ్ం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ స మేనే న వదిష్య ఇత్యథ హ యజ్జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సమూదాతే తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే తగ్ం హాస్మై దదౌ తగ్ం సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ॥ ౧

మర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (ఏవంవిద్వానితి) విశ్వస్య జాగరితాభిమానిన స్తైజసే, తస్య చ స్వప్నాభిమానినః సుషుప్త్యభిమానిని ప్రాజ్ఞే, క్రమేణాన్తర్భావం జానన్నిత్యర్థః. సఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదేర్భూమికాం కరోతి (తంసర్వాత్మానమితి) తత్ర వాక్యమవతార్య పూర్వోక్తం వ్యాఖ్యానం స్మారయతి (య మెవఇతి) తురీయాదపి ప్రాప్తవ్యమన్యదభయమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభయమితి) గన్తవ్యంవస్త్వనూద్యోపక్రమ్యావస్థాత్రయాతీతంతురీయము పనిశన్నామాన్స్పృష్టః కోపిదారానాచష్టఇతిన్యాయవిషయతాం నాతివర్తతేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) విద్యాయా దక్షిణాన్తరాభావమభిప్రేత్యాహ (సహోవాచేతి) కథం పునరన్యస్యస్థితస్యనష్టస్యవాన్య ప్రాపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) పశ్వాదికందక్షిణాన్తరం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాత్మస్యోక్తవిద్యానురూపత్వం నాస్తీత్యాహ (కిమన్యదితి) వస్తుతో దక్షిణాన్తరాభావముక్త్వా ప్రతిజ్ఞాం శ్రిత్యాహ (అతఇతి) అక్షరార్థము క్త్వాఖ్యాయికార్థమాహ (యథేష్టమితి).. ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణ భాష్యటీకా.

రం.— అథపునరపిదక్షిణాకృష్టస్య ప్రకృతస్యపురుషోత్తమస్య ప్రకారాన్తరేణాపిశరీరగతజీవవైలక్షణ్యమేవద్రఢయతి (తస్యప్రాచీ దిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణాఇత్యాది) తస్య-శరీరస్థజీవస్య ప్రాఞ్చః- పూర్వాభిముఖాః ప్రాణాఏవ ప్రాచీదిక్- ప్రాచీదిగ్గతవిషయసాధనానీత్యర్థః. ఏవమ గ్రేపి. తతశ్చజీవాస్సర్వాసుదిక్షు ప్రాణేన్ద్రియప్రచురాః ప్రాణేన్ద్రియోపకరణకా ఇతియావత్. ఏవం జీవస్వరూపముక్త్వా ఇన్ద్రస్యపురుషస్యతద్వైలక్షణ్యమాహ (సఏష నేతి నేతీత్యాత్మా అగృహ్యోనహిగృహ్యతేఇత్యాదినా) సఏషః-దక్షిణాకృష్టపురుషః ఇన్ద్రియాద్యగ్రాహ్యత్వాద్విశరణశూన్య త్వాన్నిర్లేపత్వాచ్ఛోకమృత్యురహితత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి శ్రుతిషు ప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధపూర్వకమితరవిలక్షణత్వేననిర్దిష్ట ఆత్మేత్యర్థః. (అభయంవై జనకప్రాప్తోసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏతాదృశమిమం పురుషముపాస్యాభయం-పరమాత్మానం ప్రాప్తవానసి. వైశబ్దఏవార్థే. ప్రాప్త ప్రాయఏవాసి-ఉపాసనోపకరణసమ్పత్తిమత్త్వాత్. యద్వా- ప్రాప్తాసీతి-ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతికర్తరి క్తప్రత్యయః. ఇతియాజ్ఞవల్క్యోజన కమువాచేత్యర్థః. సహోవాచ జనకో వైదేహః. కిమితి (అభయంత్వాగచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య) హేయాజ్ఞవల్క్య. త్వదుక్తమభయంతుమమాగచ్ఛ తాత్. అశిషితాతఙ్. బ్రహ్మప్రాప్తిర్భూయాదిత్యర్థః. కింతు హే భగవః. యస్త్వంనః- అస్మాకంఅభయంవేదయసే - అభయంపరమాత్మా నం బోధయసే. ఈదృశాయపరమాత్మప్రాపకాయతుభ్యంపరమోపకారిణేనమోఽస్తు. ఇమేవిదేహాః- తుభ్యందక్షిణాత్వేనసమర్పితాః ఇతిశేషః. అ యమహం- తద్దాసానిధవహమపితేదాసోఽస్మీత్యర్థః ఇతిశబ్దఆఖ్యాయికాసమాప్తౌ..౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామేతి) అస్యాభిసమ్బన్ధః- విజ్ఞానమయఆత్మా సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మసర్వాన్తరః పరఏవ- * నాన్యోతోఽస్తి ద్రష్టా * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. * సఏష ఇహ ప్రవిష్టో వదనాదిలిఙ్గో స్తైవివిక్తఇతిమధుకాణ్డేఽజాతశత్రుసం వాదే ప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేనాధిగతోఽపి నస్వతః ప్రాణాదిపణముపన్యస్యోపస్యైప్రశ్నే ప్రాణనాదిలిఙ్గాద్యః సామాన్యేనాధిగతః * ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా-* దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాఽలుప్తశక్తిస్వభావోఽధిగతః. తస్య చపరోపాధినిమిత్తః సంసారః-యథారజ్జూషరశుక్తికాగగనా దిషు సర్పోదకరజతమలినత్వాదిపరాధ్యారోపణనిమిత్తమేవ- నస్వతః- తథా. నిరుపాధికో నిరుపాఖ్యః * నేతి నేతీతివ్యపదేశ్యః సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వా న్తర ఆత్మా బ్రహ్మాక్షరమన్తర్యామీ ప్రశాస్తౌపనిషదః పురుషో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యధిగతం తదేవపునః. ఇన్ధసంజ్ఞః ప్రవివిక్తాహారః - తతో న్త ర్హృదయేలిఙ్గాత్మా ప్రవివిక్తాహారతరః- తతః పరేణ జగదాత్మా ప్రాణోపాధిః- తతోపి ప్రవిలాప్య జగదాత్మానముపాధిభూతం రజ్జ్వాదావివసర్పాది కంవిద్యయా * సఏష నేతి నేతీతి సాక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మాధిగతం. ఏవమభయంపరిప్రాపితో జనకోయాజ్ఞవల్క్యేనాగమతః సఙ్క్షేపతః. అత్రచజా గ్రత్స్వప్నసుషుప్తతురీయాణ్యుపన్యస్తాన్యన్యప్రసఙ్గేన * ఇన్ధః * ప్రవివిక్తాహారతరః * సర్వే ప్రాణాః * సఏష నేతి నేతీతి. ఇదానీం జాగ్రత్స్వప్నాది ద్వారేణైవమహతా తర్కేణవిస్తరతోఽధిగన్తవ్యః- అభయం ప్రాపయితవ్యం, సద్భావశ్చాత్మనోపి ప్రతిపత్త్యాశఙ్కానిరాకరణద్వారేణ, వ్య తిరిక్తత్వంశుద్ధత్వంస్వయంజ్యోతిష్ట్వమలుప్తశక్తిస్వరూపత్వంనిరతిశయానన్దస్వాభావ్యమద్వైతత్వం, చాధిగన్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తువిద్యాసమ్ప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా. విద్యాస్తుతయే చవిశేషతో వరదానాదిసూచనా. జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామ. సచగ చ్ఛన్నేవంమేనే- చిన్తితవాన్- నవదిష్యే కించిదపిరాజ్ఞే. గమనప్రయోజనంతుయోగక్షేమార్థం. నవదిష్యఇత్యేవంసఙ్కల్పోపియాజ్ఞవల్క్యోయద్యజ్జ నకఃపృష్టవాన్- తత్ప్రతిపేదే-తత్రకో హేతుస్సఙ్కల్పితస్యాన్యథాకరణఇత్యత్రాఖ్యాయికామాచష్టే. పూర్వత్రకిలజనకయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాద ఆసీదగ్నిహోత్రేనిమిత్తే- తత్రజనకస్యాగ్నిహోత్రవిషయంవిజ్ఞానముపలభ్యపరితుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైజనకాయహ- కిలవరందదౌ. సచజన కోహ కామప్రశ్నమేవవరంవవ్రే- వృతవాన్. తంచవరంహాస్మైదదౌయాజ్ఞవల్క్యః. తేనవరప్రదానసామర్థ్యేనావ్యాచిఖ్యాసుమపియాజ్ఞవల్క్యం

తూష్ణీంస్థితమపి స్వయమేవ జనకః పూర్వం పప్రచ్ఛ. తత్రైవానుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మణా విరుద్ధత్వాత్, విద్యాయాశ్చ స్వాతన్త్ర్యాత్, స్వతన్త్రా హి బ్రహ్మవిద్యా సహకార్యసాధనా స్వరసతః పరమపురుషార్థసాధనేతి చ. ౧

అ — పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే జాగరాదిద్వారాత్మనః స్వరూపం నిర్ధారితం. సమ్ప్రతి బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (జనకమితి) తమేవ వక్తుం తత్పృష్టమేవ వృత్తం కీర్తయతి (విజ్ఞానమయ ఇతి) యస్య బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరత్వాత్ - స పర ఏవ విజ్ఞానమయ ఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (నాన్య ఇతి) విజ్ఞానమయః పర ఏవేత్యత్ర వాక్యాన్తరం పఠతి (స ఏష ఇతి) * వదన్వాగిత్యాదావుక్తమనువదతి (వదనాదీతి) తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థమనువదతి (అస్తీతి) యదిదం ధూకాన్తే గార్గ్యకాశ్యసంవాదే ప్రాణాదీనాం కర్తృత్వాదినిరాకరణేన తేభ్యో వ్యతిరిక్తోఽస్తి విజ్ఞానాత్మేత్యసావధిగతః. తర్హి కిమితి పశ్చాదేతత్ప్రశ్నో భవేత్వాదృశ్యతే- తత్రాహ (పునరితి) యద్యపి విజ్ఞానమయసద్భావశ్చతుర్థే స్థితః- తథాపి పునరౌషస్త్యప్రశ్నే * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా ప్రాణనాదిలిఙ్గముపన్యస్య లిఙ్గగమ్యస్సామాన్యేనాధిగతః-సః * దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినా కూటస్థదృష్టిస్వభావోఽవిశేషతో నిశ్చితః. తథా చ పశ్చాత్ప్రశ్నే తదనువృత్త్యాదనమనుచితమిత్యర్థః. ఆత్మా కూటస్థదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం తస్య సంసారః- తత్రాహ (తస్య చేతి) అజ్ఞానం, తత్కార్యం చాన్తఃకరణాది, పరోపాధిశబ్దార్థః. సంసారస్యోపాధికత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికస్యానేకరూపత్వాదనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యభిప్రేత్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) తథా- ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణాత్మన్యపి పరోపాధిస్సంసార ఇతి యావత్. సోపాధికస్యాత్మనః సంసారిత్వముక్త్వా నిరుపాధికస్య నిత్యముక్తత్వమాహ (నిరుపాధిక ఇతి) నిరుపాఖ్యత్వం- వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం. కథం తర్హి తత్ర గమ్యం ప్రామాణ్యం- తత్రాహ (నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్య ఇతి) కహోళప్రశ్నోక్తిమనుద్రవతి (సాక్షాదితి) అక్షరబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అక్షరమితి) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అన్తర్యామీతి) శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తమనుసన్దధాతి (ఔపనిషద ఇతి) పాఞ్చమికమర్థమిత్థమనూద్యాతీతే బ్రాహ్మణద్వయే వృత్తమనుభాషతే (తదేవేతి) యత్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ- తదేవాధిగమనోపాయవిశేషోపదర్శనపురస్సరం పునరధిగతమితి సమ్బన్ధః. షడాచార్యబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిప్య కూర్చబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) ఇన్ధస్య విశేషణం ప్రవివిక్తాహార ఇతి. హృదయేఽన్తర్జ్యోతిర్జాత్మా- సరతిః- వైశ్వానరాదిస్థానాత్ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి యోజనా. విశ్వతైజసావుక్తౌ- ప్రాజ్ఞతురీయౌ ప్రదర్శయతి (తత ఇతి) తతః - తస్మాద్విశ్వాత్తైజసాచ్చ పరేణ వ్యవస్థితో యో జగదాత్మా ప్రాణోపాధిరవ్యాకృతాఖ్యః ప్రాజ్ఞః- తతోఽపి తముపాధిభూతం జగదాత్మానం కేవలప్రతీచిద్విద్యయా ప్రవిలాప్య. స ఏష నేతి నేతీతి యస్తురీయం బ్రహ్మ- తదధిగతమితి సమ్బన్ధః. విద్యయోపాధివిలాపనే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) అభయం వై జనకేత్యాదావుక్తమనువదతి (ఏవమితి) కూర్చబ్రాహ్మణోక్తమర్థమనుభాషితం సఙ్క్షిప్యాహ (అత్ర చేతి) అన్యప్రసఙ్గేన- ఉపాసనానాం క్రమముక్తిఫలత్వప్రదర్శనప్రసఙ్గేనేతి యావత్. తేషాముపన్యాసమేవాభినయతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) ఆదిశబ్దః సుషుప్తితురీయసఙ్గ్రహార్థః. తత్ర- సమహత్త్వం- చతుర్విధనాశరాహిత్యేనాబాధితత్వం. అధిగమః- తస్యైవ ప్రస్తుతస్య బ్రహ్మణ ఇతి శేషః. కర్తవ్యః- ఇతీదమిదానీమారభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమిదం బ్రహ్మణోఽధిగమస్య కర్తవ్యత్వం నామ- తదాహ (అభయమితి) అధిగన్తవ్యమర్థాన్తరమాహ (సద్భావశ్చేతి) ప్రాగపి సద్భావస్య న్యాయతోఽధిగతత్వాత్- తత్కథం పునస్తాదర్థ్యేన ప్రయత్యతే- తత్రాహ (విప్రతిపత్తీతి) బాహ్యానాం విప్రతిపత్త్యా నాస్తిత్వశఙ్కాయాం తన్నిరాసద్వారా ఆత్మనః సద్భావోఽధిగన్తవ్య ఇత్యర్థః. ఆత్మనోఽస్తిత్వేఽపి కేచిద్దేహాదౌ తదన్తర్భావమభ్యుపయన్తి- తాన్ప్రత్యాహ (వ్యతిరిక్తత్వమితి) దేహాదివ్యతిరిక్తోఽప్యాత్మా కర్తా భోక్తా చేత్యేకే, భోక్తైవ కేవలమిత్యపరే,- తాన్ప్రత్యుక్తం (శుద్ధత్వమితి) తస్య జడత్వపక్షం ప్రత్యాచష్టే (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తత్ర కూటస్థదృష్టిస్వభావత్వం హేతుమాహ (అలుప్తేతి) ఏతేన విజ్ఞానస్య గుణత్వపక్షోఽపి వేదితవ్యః. యే త్వానన్దమాత్మగుణమాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (సిరతిశయేతి) ఆత్మనః ప్రసఙ్ఖ్యత్వపక్షం ప్రత్యాదిశతి (అద్వైతత్వం చేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యమభిధాయాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విద్యాసమ్ప్రదానం- శిష్యః. తస్య గ్రహణవిధిః- శ్రద్ధాదిప్రకారః. తస్య ప్రకాశనార్థేయమాఖ్యాయికేతి యావత్. ప్రయోజనాన్తరం తస్యాః దర్శయతి (విద్యేతి) కథం కర్మభ్యో విశేషతో విద్యాయాః స్తుతిరత్ర లక్ష్యతే- తత్రాహ (వరేతి) కామప్రశ్నాఖ్యస్య వరస్య యాజ్ఞవల్క్యేన రాజ్ఞే దత్తత్వాత్, తేన చావసరే బ్రహ్మజ్ఞానస్యైవ పృష్టత్వాత్, దనేన విధినా విద్యాస్తుతేః సూచనా. సాప్యత్ర వివక్షితేత్యర్థః. తాత్పర్యమేవముక్త్వా వ్యాఖ్యామక్షరాణామారభతే (జనకమిత్యాదినా) సంవాదం న కరోమీతి వ్రతం చేత్- కిమితి గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (గమనేతి) ఉత్తరమాహ (యోగేతి) అథ హేత్యాద్యవతారయతి (నేత్యాదినా) అత్ర- ఉత్తరత్వేనేతి శేషః. పూర్వత్రైతికర్మకాణ్డోక్తిః. నన్వగ్నిప్రకరణే కామప్రశ్నో వరోదత్తశ్చేత్- కిమితి తత్రైవాత్మయాథాత్మ్యప్రశ్నప్రతివచనే నాభూతామితి - తత్రాహ (తత్రైవేతి) కర్మనిరపేక్షాయా బ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షహేతుత్వాదపి కర్మప్రకరణే తదనుక్తిరిత్యాహ (విద్యాయాశ్చేతి) సర్వాపేక్షాధికరణన్యాయాన్న తస్యాః స్వాతన్త్ర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతన్త్రా హీతి) సా హి స్వోత్పత్తౌ- స్వఫలే వా కర్మాణ్యపేక్షతే. నాద్యః- అభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః- * అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి న్యాయవిరోధాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సహకారీతి) ఇతి- అస్మాచ్చ హేతోస్తత్రైవానుక్తిరితి సమ్బన్ధః. ౧

౮౦.— (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ) * యోగక్షేమార్థమీశ్వరమధిగచ్ఛేదితి స్మృత్యనుసారేణ కదాచిజ్జనకసమీపం యాజ్ఞవల్క్యో గతః. (స మేనే న వదిష్య ఇతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యో గచ్ఛన్నేవం మేనే- చిన్తితవాన్. కిమితి. కించిదప్యర్థాత్మ నిషయేన వదిష్యే ...

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి। ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ ఆదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨

టీ. ఏవం కృతసంవిత్కోऽపి యాజ్ఞవల్క్యో జనకేన పృష్టః సర్వమపి ప్రశ్నముపచక్రమ ఇత్యాఖ్యాయికామాచష్టే (అథ హ యజ్ఞ్ జనక ఇత్యాదినా) అనన్తరాసీం జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సమూదాతే - అగ్నిహోత్రవిషయే సంవాదం కృతవన్తావిత్యర్థః (తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ) తస్య జనకస్య కర్మవిషయకం విజ్ఞానం వైశిష్ట్యముపలభ్య సన్తుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై వరం దదౌ - ఇష్టం వృణీష్వేత్యవోచదిత్యర్థః. (స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే) స జనకోऽపి కామతః ప్రశ్నం వ్రతవాన్ (తం హాస్మై దదౌ) తం చ వరం యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై దదావిత్యర్థః. (తం సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ) తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనానాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం తూష్ణీం స్థితమపి సమ్రాడేవ పూర్వం ప్రథమం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శం.— హే యాజ్ఞవల్క్యేత్యేవం సమ్బోధ్యాభిముఖీకరణార్థం. (కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కిమస్య పురుషస్య జ్యోతిః - యేన జ్యోతిషా వ్యవహరతి - సోऽయం కింజ్యోతిః అయం ప్రకృతః కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపః శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషః పృచ్ఛ్యతే. కిమయం స్వావయవసఙ్ఘాతబాహ్యేన జ్యోతిరన్తరేణ వ్యవహరతి - ఆహోస్విత్ స్వావయవసఙ్ఘాతమధ్యపాతినా జ్యోతిషా కార్యమయం పురుషో నిర్వర్తయతీత్యేతదభిప్రేత్య పృచ్ఛతి. కిం చాతః - యది వ్యతిరిక్తేన - యది వాఽవ్యతిరిక్తేన జ్యోతిషా జ్యోతిష్కార్యం నిర్వర్తయతి. శృణు తత్ర కారణం - యద్యవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిష్కార్యం నిర్వర్తయత్యస్య స్వభావో నిర్ధారితో భవతి - యతోऽన్యస్య జ్యోతిష్కార్యవిషయే సామర్థ్యనుమానం స్యాదుపహవ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమేవేదం కార్యమితి. అథావ్యతిరిక్తేనైవ స్వాత్మనా జ్యోతిషా వ్యవహరతి - తతోऽప్రత్యక్షేऽపి జ్యోతిషి జ్యోతిష్కార్యదర్శనేऽవ్యతిరిక్తమేవ జ్యోతిరనుమేయం. అథానియమ ఏవ - వ్యతిరిక్తమవ్యతిరిక్తం వా జ్యోతిః పురుషస్య వ్యవహారహేతుః - తతోऽనధ్యవసాయ ఏవ జ్యోతిర్విషయ ఇతి. ఏవం మన్వానః పృచ్ఛతి జనకో యాజ్ఞవల్క్యం - కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి. నన్వేవమనుమానకౌశలే జనకస్య - కిం ప్రశ్నేన - స్వయమేవ కస్మాన్న ప్రతిపద్యత ఇతి. సత్యమేవమేతత్. తథాపి లిఙ్గలిఙ్గిసమ్బన్ధవిశేషాణామత్యన్తసౌక్ష్మ్యాద్దురవబోధతాం మన్యతే బహూనామపి పణ్డితానాం - కిము త్వేకస్య. అత ఏవ హి ధర్మసూక్ష్మనిర్ణయే పరిషద్వ్యాపార ఇష్యతే, పురుషవిశేషశ్చాపేక్ష్యతే - దశావరా పరిషత్ త్రివరా వైకో వేతి. తస్మాద్యద్యప్యనుమానకౌశలం రాజ్ఞః - తథాపి తు యుక్తో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రష్టుం - విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేః పురుషాణాం. అథవా - శ్రుతిః స్వయమేవ ఆఖ్యాయికావ్యాజేనానుమానమార్గముపన్యస్యాస్మాన్బోధయతి పురుషమతిమనుసరన్తీ. యాజ్ఞవల్క్యోऽపి జనకాభిప్రాయాభిజ్ఞతయా వ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిర్బోధయిష్యన్ జనకం వ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమేవ లిఙ్గం ప్రతిపేదే యథాప్రసిద్ధం - ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ. కథం. ఆదిత్యేనైవ - స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేన చక్షుషోऽనుగ్రాహకేణ జ్యోతిషాऽయం ప్రకృతః పురుష ఆస్తే - ఉపవిశతి. పల్యయతే - పర్యేతి క్షేత్రమరణ్యం వా. తత్ర గత్వా కర్మ కురుతే. విపల్యేతి - విపర్యేతి చ యథాగతం. అస్యార్థస్య వ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రసిద్ధతాప్రదర్శనార్థమనేకవిశేషణం. బాహ్యానేకజ్యోతిఃప్రదర్శనం చ లిఙ్గస్యావ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థం. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యవ్రతభఙ్గేऽపి హేతుముక్త్వా జనకస్య ప్రశ్నముత్థాపయతి (హే యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఇత్యాదినా. అక్షరార్థముక్త్వా ప్రశ్నవాక్యేవివక్షితమర్థమాహ (కిమయమిత్యాదినా) స్వశబ్దోऽయథోక్తపురుషవిషయః. జ్యోతిష్కార్యనిత్యాసనాదివ్యవహారోక్తిః. ఇత్యేతదితి వికల్పద్వయం పరామృశ్యతే. పక్షద్వయేऽపి ఫలం పృచ్ఛతి (కిం చేతి) స ప్రష్టవ్యస్తేనేతి. ఉత్తరమాహ (శృణ్వితి) తత్రేతి పక్షద్వయోక్తిః. కారణం - ఫలమితి యావత్. ప్రథమపక్షమనూద్య స్వపక్షసిద్ధిఫలమాహ (యదీత్యాదినా) షష్ఠీ పురుషమధికరోతి. కారణభూతం జ్యోతిర్న దృశ్యతే - తత్కార్యం త్వాసనాద్యుపలభ్యతే - తత్రాపి విషయే - స్వప్నాదావితి యావత్. అనుమానమేవాభినయతి (వ్యతిరిక్తేతి) విమతమతిరిక్తజ్యోతిరధీనం - వ్యవహారత్వాత్ - సమ్మతవదిత్యర్థః. పక్షాన్తరమనూద్య తత్పక్షసిద్ధిఫలమాహ (అథేత్యాదినా) (అప్రత్యక్షేऽపీతి) అవ్యతిరిక్తమితి ఛేదః. కల్పాన్తరమాహ (అథేతి) అనియమం వ్యాకరోతి (వ్యతిరిక్తమితి) తస్మిన్ పక్షే వ్యవహారహేతౌ జ్యోతిష్యనిశ్చయాత్తద్విషయో వ్యవహారోऽపి న స్థైర్యమాలమ్బతే ఇత్యాహ (తత ఇతి) వ్యాఖ్యాతం ప్రశ్నముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్బుభుత్సయా ప్రశ్నో భవిష్యతీతి చేత్ - తత్రాహ (స్వయమేవేతి) రాజ్ఞోऽనుమానకౌశలమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కిమితి తర్హి పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) వ్యాప్యవ్యాపకయోర్న్యసమ్బన్ధస్య చాతిసూక్ష్మత్వాదేకేన దుర్జ్ఞానత్వాత్తజ్జ్ఞానే యాజ్ఞవల్క్యోऽప్యపేక్షిత ఇత్యర్థః. కథం తేషామతిసూక్ష్మత్వం - తత్రాహ (బహూనామపీతి) లిఙ్గాదివిశేషాణామనేకేషాం దుర్బోధతాऽస్తి - కిము త్వేకస్య తేషు దుర్బోధతా వాచ్యేత్యర్థః. తేషామత్యన్తసౌక్ష్మ్యమాప్తవాక్యేన ప్రమాణయతి (అత ఏవేతి) కుశలస్యాపి పురుషస్య తత్త్వనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షా యస్మాదేవం తస్మాదిత్యర్థః. పురుషవిశేషః - వేదవిదధ్యాత్మవిదిత్యాదిః. తత్ర న్యూనసఙ్ఖ్యాసఙ్గ్రహః (దశేతి) ఉక్తం హి * ధర్మేణాధిగతో యైస్తు వేదస్సపరిబృంహణః। తే శిష్టా బ్రాహ్మణా జ్ఞేయాః శ్రుతిప్రత్యక్షహేతవః॥ దశావరా వా పరిషద్యం ధర్మం పరికల్పయేత్। త్ర్యవరా వాపి వృత్తస్థా తం ధర్మం న విచాలయేత్। త్రైవిద్యో హైతుకస్తర్కీ నైరుక్తో ధర్మపాఠకః। త్రయశ్చాశ్రమిణః పూర్వే పరిషత్స్యాద్దశావరా॥ ఋగ్వేదవిద్యజుర్విచ్చ సామవేదవిదేవ చ। త్ర్యవరా పరిషజ్జ్ఞేయా ధర్మసంశయనిర్ణయ ఇతి. ఏకో వేతి - అధ్యాత్మవిదుచ్యతే. కుశలస్యాపి రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి ప్రశ్నోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) సూక్ష్మార్థనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షా యావ్య

ఉ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి చన్ద్రమసైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౩

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౪

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి వాచైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౫

[illegible] తత్త్వాది [illegible]. అత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (విజ్ఞానేతి) రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యే [illegible] ముపపాద్య పరోక్షాన్తరమాహ ([illegible]) తథా చాత్ర రాజ్ఞో [illegible] ప్రశ్నోపపత్తౌ ప్రతివచనముపపన్నమేవేత్యాహ [illegible] (యాజ్ఞవల్క్యేతి) [illegible] తదభిప్రాయః [illegible] జ్యోతిరాజానం [illegible] కిం ప్రసిద్ధం భవతి. తథా. తద్వ్యవచ్ఛిత్తిగ్రహణసామర్థ్యాదిత్యజ్యోతిరాదీనాముప [illegible] రపి ప్రతిపన్నానిత్యర్థః [illegible] పృచ్ఛతి (కథమితి) [illegible] సోఽయమిత్యాది జ్యోతిరధీనం. యథాసవి [illegible] వ్యవహారః [illegible] (ఆదిత్యేనేతి) [illegible] వ్యాచష్టే (సోఽయమితి) ఆదిత్యాఖ్యేన జ్యోతిషా చక్షుర్ద్వారా దేవాయం వ్యవహారః [illegible] ఇత్యాహ (చక్షుష ఇతి) [illegible] (అస్యేతి) అనేనాదీనాం [illegible] క్షేత్రమిత్యర్థః [illegible] భవతి - అత [illegible] వ్యాపారచతుష్టయము పదిష్టమిత్యర్థః. తథాపి [illegible] పాదానం- [illegible] గ్రహణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) దేహేన్ద్రియమనో వ్యాపారరూపం కర్మలిఙ్గం- [illegible] జ్యోతిరవ్యభిచారసాధనార్థం [illegible] పన్యాసః- బహవో హి దృష్టాన్తా వ్యాప్తిం ద్రఢయన్తీత్యర్థః ౨-౨-౪

ఆ.— ప్రశ్నమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కింజ్యోతిరితి బహువ్రీహిః. అస్య పురుషస్యాసనగమనకర్మ [illegible] ర్వృత్త్యాదిసాధనభూతం జ్యోతిః కిమితి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. హే సమ్రాట్. అయం పురుష ఆదిత్యజ్యోతిరితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఆదిత్య ఏవ జ్యోతిరస్యేత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ఆదిత్యేనైవేతి) ఆదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాస్తే- ఉపవిశతి పల్యయతే- *ఉపసర్గస్యాయతౌ వితి లత్వం. పర్యయతే- ఇతస్తతో గమనం కరోతి లౌకికం వైదికం వా కర్మ కురుతే. యథాగతం విపల్యేతి- విపర్యేతి- ప్రతినివృత్త్యాగచ్ఛతీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి జనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨

శం.— తథా అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి. చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిః. అత్రానన్తరీయం నాస్తి. ౩

ఆ.— (అన్యత్పృచ్ఛతి అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) ఆదిత్యేఽస్తమితేఽయం పురుషః కింజ్యోతిర్భవతీత్యర్థః. ఉత్తరం (చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩

శం.— అస్తమిత ఆదిత్యే చన్ద్రమస్యస్తమితేఽగ్నిర్జ్యోతిః. అత్రానన్తరీయం నాస్తి. ౪

ఆ.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) స్పష్టం. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) పూర్వవత్. ౪

శం.— శాన్తేఽగ్నౌ వాగ్జ్యోతిః. వాగితి శబ్దః పరిగృహ్యతే. శబ్దేన విషయేణ శ్రోత్రమిన్ద్రియం దీప్యతే, శ్రోత్రేన్ద్రియే సమ్ప్రదీప్తే మనసి వివేక ఉపజాయతే- తేన మనసా బాహ్యాం చేష్టాం ప్రతిపద్యతే- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి బ్రాహ్మణం. కథం పునర్వాగ్జ్యోతిరితి- వాచో జ్యోతిష్ట్వమప్రసిద్ధమిత్యత ఆహ (తస్మాద్వై సమ్రాట్) యస్మాద్వాచా జ్యోతిషాఽనుగృహీతోఽయం పురుషో వ్యవహరతి- తస్మాత్ప్రసిద్ధమేతద్వాచో జ్యోతిష్ట్వం. కథం. అపి యత్ర- యస్మిన్కాలే ప్రావృషి ప్రాయేణ మేఘాన్ధకారే సర్వజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయే స్వోఽపి పాణిః- హస్తోఽపి స్పష్టం న నిర్జ్ఞాయతే- అథ తస్మిన్కాలే సర్వచేష్టానిరోధే ప్రాప్తే బాహ్యజ్యోతిషోఽభావాద్యత్ర వాగుచ్చరతి- శ్వా వా భషతి. గర్దభో వా రౌతి. (ఉపైవ తత్ర న్యేతి) తేన శబ్దేన జ్యోతిషా శ్రోత్రమనసోర్నైరన్తర్యం భవతి- తేన జ్యోతిషా కార్యవత్త్వం వాక్ప్రతిపద్యతే. తేన వాచా జ్యోతిషా ఉపన్యేత్యేవ- తత్ర చ కర్మ కురుతే విపల్యేతి. తత్ర వాగ్జ్యోతిషో గ్రహణం గన్ధాదీనాముపలక్షణార్థం- గన్ధాదిభిరపి హి ఘ్రాణాదిష్వనుగృహీతేషు ప్రవృత్తినివృత్త్యాదయో భవన్తి- తేన తైరప్యనుగ్రహో భవతి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియం వ్యావర్తయతి (వాగితీతి) శబ్దస్య జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయితుం పాతనికాం కరోతి (శబ్దేనేతి) తద్దీపనకార్యమాహ (శ్రోత్ర ఇతి) మనసి విషయాకారేణ పరిణామే సతి కిం స్యాత్- తదాహ (తేనేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (మనసా హీతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా

ఉ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ శాన్తాయాం వాచి కిం జ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యాత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి॥ ౬

వాచో జ్యోతిష్ట్వసాధనార్థం పృచ్ఛతి (కథమితి) కా పునస్తత్రానుపపత్తిః తత్రాహ (వాచ ఇతి) తత్రాన్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (అత ఆహేత్యాదినా) ప్రసిద్ధిమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉపైవేత్యాది వ్యాచష్టే (తేన శబ్దేనేతి) జ్యోతిఃకార్యవత్త్వం తజ్జన్యవ్యవహారరూపకార్యవత్త్వమితి యావత్. తత్ర వాగ్జ్యోతిష ఇత్యత్ర చక్షుర్గ్రహణస్యాయమర్థః. కిమితి గన్ధాదయః శబ్దేనోపలక్ష్యన్తే - తత్రాహ (గన్ధాదిభిరితి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (ఏవమేవేతి) తథాపి స్వప్నాదౌ తస్య ప్రవృత్తిదర్శనాత్తత్కారణీభూతం జ్యోతిర్వక్తవ్యమితి శేషః. ౫

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కిం జ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) శాన్తేఽగ్నౌ - అగ్నౌ చ నిర్వాణం గత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఉత్తరం (వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) అత్ర వాక్ఛబ్దేన శబ్ద ఉచ్యతే వాచో జ్యోతిష్ట్వముపపాదయతి (తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీతి) యస్మాదాదిత్యచన్ద్రాగ్నిష్వస్తమితేష్వపి వాగేవ జ్యోతిః- తస్మాదేవ యత్ర - యస్మిన్ సాన్ధకారాన్తరితాయాం తమిస్రాయాం రాత్రౌ స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతే - న నిశ్చీయతే. అథ తస్మిన్ కాలే హే సమ్రాట్ యత్ర దేవదత్తస్య వా యజ్ఞదత్తస్య వా అహమత్ర తిష్ఠామీతి వాగుచ్చరతి - శబ్దః ప్రసరతి. తత్ర - తదా అత్రాసావస్తీతి జ్ఞాత్వా ఉపన్యేత్యేవ - ఉప - సమీపే - నితరామేతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. తతశ్చ శబ్దద్వారా శ్రోత్రం ప్రకాశకం భవతీత్యర్థః. అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతదితి) ౫

శం.— శాన్తాయాం పునర్వాచి గన్ధాదిష్వపి చ శాన్తేషు బాహ్యేష్వనుగ్రాహకేషు సర్వప్రవృత్తినిరోధః ప్రాప్తోఽస్య పురుషస్య. ఏతదుక్తం భవతి- జాగ్రద్విషయే బహిర్ముఖాని కరణాని చక్షురాదీన్యాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరనుగృహ్యమాణాని యదా- తదా స్ఫుటతరః సంవ్యవహారోఽస్య పురుషస్య భవతీత్యేవం తావజ్జాగరితే స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్య పురుషస్య దృష్టా- తస్మాత్తేన మన్యామహే సర్వబాహ్యజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయేఽపి స్వప్నసుషుప్తికాలే, జాగరితే చ తాదృగవస్థాయాం, స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యేతి. దృశ్యతే చ స్వప్నే జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిర్బన్ధుసఙ్గమనవియోగదర్శనం దేశాన్తరగమనాగమనాదికం, సుషుప్తాచ్చోత్థానం సుఖమహమస్వాప్సం న కించిదవేదిషమితి,- తస్మాదస్తి వ్యతిరిక్తం కిమపి జ్యోతిః. కిం పునస్తచ్ఛాన్తాయాం వాచి జ్యోతిర్భవతీతి ఉచ్యతే (ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి) ఆత్మేతి- కార్యకరణస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తం కార్యకరణావభాసకమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్స్వయమన్యేనానవభాస్యమానమభిధీయతే జ్యోతిః. అన్తరస్థం చ తత్పారిశేష్యాత్. కార్యకరణవ్యతిరిక్తం తదితి తావత్సిద్ధం. యచ్చ కార్యకరణవ్యతిరిక్తం కార్యకరణసఙ్ఘాతానుగ్రాహకం చ జ్యోతిః- తద్బాహ్యైశ్చక్షురాదికరణైరుపలభ్యమానం దృష్టం. న తు తథా తచ్చక్షురాదిభిరుపలభ్యతే- ఆదిత్యాదిజ్యోతిఃషూపరతేషు కార్యం తు జ్యోతిషో దృశ్యతే- యస్మాదాత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి- తస్మాన్నూనమన్తస్థం జ్యోతిరిత్యవగమ్యతే. కించ- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్విలక్షణం తదతీన్ద్రియం చ- న ఏవ హేతుః- యథా చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమాదిత్యాదివత్. న- సమానజాతీయేనైవోపకారదర్శనాత్. యదాదిత్యాదివిలక్షణం జ్యోతిరన్తరం సిద్ధమితి- ఏతదసత్. కస్మాత్. ఉపక్రియమాణసమానజాతీయేనైవాదిత్యాదిజ్యోతిషా కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య భౌతికస్య భౌతికేనైవోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే. యథాదృష్టం చైతదనుమేయం. యది నామ కార్యకరణావభాసకమన్తరం తదుపకారకమాదిత్యాదివజ్జ్యోతిః- తథాపి కార్యకరణసఙ్ఘాతసజాతీయమేవానుమేయం- కార్యకరణసఙ్ఘాతోపకారకత్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్. యత్పునరన్తఃస్థత్వాత్ప్రత్యక్షత్వాచ్చ వైలక్షణ్యముచ్యతే- తచ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిరనైకాన్తికం- యతో ఽప్రత్యక్షాణ్యన్తఃస్థాని చ చక్షురాదిజ్యోతీంషి- తస్మాత్తవ మనోరథమాత్రం విలక్షణమాత్మజ్యోతిస్సిద్ధమితి. కార్యకరణసఙ్ఘాతభావభావిత్వాచ్చ సఙ్ఘాతధర్మత్వమనుమీయతే జ్యోతిషః. సామాన్యతోదృష్టస్య చానుమానస్య వ్యభిచారిత్వాదప్రామాణ్యం. సామాన్యతోదృష్టబలేన హి భవానాదిత్యాదివద్వ్యతిరిక్తం జ్యోతిః సాధయతి కార్యకరణేభ్యః- న చ ప్రత్యక్షమనుమానేన బాధితుం శక్యతే. అయమేవ తు కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రత్యక్షం పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతి చ. యది నామ జ్యోతిరన్తరమస్యోపకారకం స్యాద్బాహ్యాదిత్యాదివత్- న తదాత్మా స్యాజ్జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదేవ. య ఏవ తు ప్రత్యక్షం దర్శనాది క్రియాం కరోతి- స ఏవాత్మా స్యాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతః- నాన్యః- ప్రత్యక్షవిరోధేఽనుమానస్యాప్రామాణ్యాత్. నన్వయమేవ చేద్దర్శనాది క్రియాకర్తాత్మా సఙ్ఘాతః- కథమవికలస్యైవాస్య దర్శనాది క్రియాకర్తృత్వం కదాచిద్భవతి, కదాచిన్నేతి. నైష దోషః - దృష్టత్వాత్. న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - న హి ఖద్యోతే ప్రకాశాప్రకాశకత్వే దృశ్యమానే కారణాన్తరమనుమేయం- అనుమేయత్వే చ కేన చిత్సామాన్యాత్సర్వత్రానుమేయం స్యాత్- తచ్చానిష్టం. న చ పదార్థస్వభావో నాస్తి - న హ్యగ్నేరుష్ణస్వాభావ్యమన్యనిమిత్తముదకస్య వా శైత్యం,. ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమితి చేత్ - ధర్మాధర్మాదేర్నిమిత్తాన్తరాపేక్షస్వభావప్రసఙ్గః. అస్త్వితి చేన్న- తదనవస్థాప్రసఙ్గః- స చానిష్టః. న- స్వప్నస్మృత్యోర్దృష్టస్యైవ దర్శనాత్. యదుక్తం స్వభావవాదినా దేహస్యైవ దర్శనాది క్రియా- న వ్యతిరిక్తస్యేతి- తన్న - యది హి దేహస్యైవ దర్శనాది క్రియా - స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం న స్యాత్. అన్ధః స్వప్నం పశ్యన్ దృష్టపూర్వమేవ పశ్యతి - న శాకద్వీపాదిగతమదృష్టపూర్వం. తతశ్చైతత్సిద్ధం భవతి - యః స్వప్నే పశ్యతి దృష్టపూర్వం వస్తు - స ఏవ పూ

ర్త్వం విద్యమానే చ చక్షుష్యద్రాక్షీత్ - నదేహ ఇతి. దేహశ్చేద్ద్రష్టా - యేనాద్రాక్షీత్ - తస్మిన్నుద్ధృతే చక్షుషి స్వప్నే తదేవ దృష్టపూర్వం న పశ్యేత్. అస్తి చ లోకే ప్రసిద్ధిః - పూర్వం దృష్టం మయా హిమవతశ్శృఙ్గమద్యాహం స్వప్నేఽద్రాక్షమితి ఉద్ధృతచక్షుషామన్ధానామపి. తస్మాదనుద్ధృతేఽపి చక్షుషి యస్స్వప్నదృక్ - స ఏవ ద్రష్టా - న దేహ ఇత్యవగమ్యతే. తథా - స్మృతౌ ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వే సతి య ఏవ ద్రష్టా - స ఏవ స్మర్తా. యదా చైవం - తదా నిమీలితాక్షోఽపి స్మరన్ దృష్టపూర్వం రూపం దృష్టమివ పశ్యతీతి. అతో యన్నిమీలితం - తన్న ద్రష్టృ. యదనిమీలితే చక్షుషి స్మరన్ రూపం పశ్యతి - తదేవానిమీలితేఽపి చక్షుషి ద్రష్టృ నిత్యమవగమ్యతే. మృతే చ దేహే ఽవికలస్యైవ చక్షురాదినిరూపణాభావాత్ దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వే మృతేఽపి దర్శనాదిక్రియా స్యాత్. తస్మాద్యదభావే దేహే దర్శనం న భవతి - యద్భావే చ భవతి - తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - న దేహ ఇత్యవగమ్యతే. చక్షురాదీన్యేవ దర్శనాదిక్రియాకర్తౄణీతి చేన్న - యదహమద్రాక్షం - తత్స్పృశామీతి భిన్నకర్తృకత్వే ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. మనస్తర్హీతి చేన్న - మనసోఽపి విషయత్వాద్రూపాదివద్ద్రష్టృత్వానుపపత్తేః. తస్మాదన్తస్థం వ్యతిరిక్తమాదిత్యాదివదితి సిద్ధం. యదుక్తం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవ జ్యోతిరన్తరమనుమేయం - ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి - తదసత్ - ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్. కథం. పార్థివైరిన్ధనైః పార్థివత్వసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే - న చ తావతా తత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః సర్వత్రానుమేయస్స్యాత్ - ఉదకోదకే నాపి ప్రజ్వలనోపకారో భిన్నజాతీయేన వైద్యుతస్యాగ్నేర్జాఠరస్య చ క్రియమాణో దృశ్యతే. తస్మాదుపకార్యోపకారకాణామసమానజాతీయానాం సమానజాతీయానాం నియమో నాస్తి. కదాచిత్సమానజాతీయా మనుష్యాః మనుష్యైరేవోపక్రియన్తే - కదాచిత్స్థావరపశ్వాదిభిశ్చ భిన్నజాతీయైః - తస్మాదహేతుః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి. యత్పునరాత్థ - చక్షురాదిభిరాదిత్యాదిజ్యోతిర్వదదృశ్యత్వాదిత్యయం హేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తస్థత్వం సాలక్షణ్యం చ న సాధయతి - చక్షురాదిభిరనైకాన్తికత్వాదితి - తదసత్ - చక్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వే సతీతి హేతోర్విశేషణత్వోపపత్తేః. కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి యదుక్తం - తన్న - అనుమానవిరోధాత్. ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతావయవాన్తరం జ్యోతిరితి హ్యనుమానముక్తం - తేన విరుధ్యతే ఇయం ప్రతిజ్ఞా కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి. తద్భావభావిత్వం త్వసిద్ధం - మృతే దేహే జ్యోతిషోఽదర్శనాత్. సామాన్యతో దృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యే సతి పానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః - స చానిష్టః. పానభోజనాదిషు హి క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవతః తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానం ప్రతీయమానం లోకే కథం ప్రాప్నోతి - దృశ్యతే హ్యుపలబ్ధపానభోజనాః సామాన్యతః పునః పానభోజనాన్తరైః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తాదర్థ్యేన ప్రవర్తమానాః. యదుక్తమయమేవ తు దేహో దర్శనాదిక్రియాకర్తేతి - తత్ప్రత్యుక్తమేవ పరిశిష్టం - తత్స్వప్నస్మృత్యోర్దేహాదర్థాన్తరభూతో ద్రష్టేతి. అనేనైవ జ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపి ప్రత్యుక్తం. యత్పునర్ఖద్యోతాదేః కాదాచిత్కం ప్రకాశాప్రకాశకత్వం - తదసత్ - పక్షాద్యవయవసఙ్కోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య. యత్పునరుక్తం ధర్మాధర్మయోరవశ్యం ఫలదాతృత్వస్వభావోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి - తదభ్యుపగమే భవతస్సిద్ధాన్తహానాత్. ఏతేనానవస్థాదోషః ప్రత్యుక్తః. తస్మాదస్త్యతిరిక్తం చాన్తస్థం జ్యోతిరాత్మేతి. ౬

ఆ — కథం పునరత్ర స్పష్టతేజ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రష్టురభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తం భవతీతి ; యో వ్యవహారః - సోఽతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తః - యథా ఆదిత్యాదినిమిత్తో జాగ్రద్వ్యవహార ఇతి వ్యాప్తిముక్త్వాం నిగమయతి (ఏవం తావదితి) వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (తస్మాదితి) తావృగవస్థాయాం - సర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయదశాయామితి యావత్. విమతో వ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః - వ్యవహారత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. స్థాదేవానుమానమా వేదితవ్యమితి భావః. హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి (దృశ్యతే చేతి) ఆదిశబ్దేన దేశాన్తరాదౌ కర్మకరణం గృహ్యతే. ఆశ్రయైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తాచ్చేతి) ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనం చ శాస్త్రార్థః. అనుమానఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిష్సిద్ధం చేత్ - కిం ప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కిం పునరితి) సర్వజ్యోతిరుపరమే దృశ్యమానస్య వ్యవహారస్య కారణతయాఽనుమానతో జ్యోతిర్మాత్రసిద్ధావపి తద్విశేషబుభుత్సాయాం ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. ప్రతివచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి) తత్ర వ్యతిరిక్తత్వం సాధయతి (కార్యేతి) అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితి శేషః. తచ్చాన్తస్థం పారిశేష్యాదిత్యుక్తమనుపపాదయతి (యచ్చేతి) ఉపరతేషు - ఆత్మజ్యోతిరితి శేషః. తదేవ తర్హి మా భూదితి చేత్. నేత్యాహ (కార్యం త్వితి) స్వప్నాదౌ దృశ్యమానం వ్యవహారం హేతూకృత్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) విమతమన్తస్థం - అతీన్ద్రియత్వాత్ - ఆదిత్యవదితి వ్యతిరేకీత్యర్థః. వ్యతిరేకాన్తరమాహ (కిం చేతి) సమ్ప్రతి లోకాయతశ్చోదయతి (నేత్యాదినా) తత్ర నఞర్థం వ్యాచష్టే (యదితి) ఉక్తం హేతుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కస్మాదిత్యాదినా) యద్యపి దేహాదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాదిసజాతీయం దృష్టం - తథాపి నాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా దృష్టం చేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యదినామేతి) విమతమన్తస్థమతిరిక్తం చ - అతీన్ద్రియత్వాత్ - ఆదిత్యవదితి పూర్వోక్తం వ్యతిరేక్యనుమానమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) అనైకాన్తికత్వం వ్యనక్తి (యత ఇతి) అన్తఃస్థాని - అవ్యతిరిక్తాని చ సఙ్ఘాతాదితి ద్రష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) విలక్షణం - అన్తఃస్థం చేతి మన్తవ్యం. కిం చ - చైతన్యం శరీరధర్మః - తద్భావభావిత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (కార్యకరణేతి) విమతం సఙ్ఘాతాద్భిన్నం - తద్భాసకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్న సఙ్ఘాతధర్మత్వం చైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్యతో దృష్టస్యేతి) లోకాయతస్య దేహావభాసకమపి చక్షుస్తతో న భిద్యతే - తథా చ వ్యభిచారాన్న త్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః. మనుష్యోఽహం జానామీతి ప్రత్యక్షవిరోధాచ్చ తదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతో దృష్టేతి) నను తేన ప్రత్యక్షముత్సార్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) ఇ

తచ్చ దేహస్యైవ చైతన్యమిత్యాహ (అయమితి) జ్యోతిషో దేహవ్యతిరేకమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యదీతి) విమతం జ్యోతిరనాత్మా - దేహోపకారకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యర్థః. ఆత్మత్వం తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) అనుమానాదాత్మనో దేహవ్యతిరిక్తత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నాస్త్యాత్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేహస్యాత్మత్వే కాదాచిత్కం ద్రష్టృత్వం శ్రోతృత్వాద్యయుక్తమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) స్వభావవాదీ పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కాదాచిత్కైర్దర్శనాదర్శనైః సమ్భవతః - దేహస్వాభావ్యాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) విమతం కారణాన్తరపూర్వకం - కాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానం దృష్టాన్తాభావాన్నేత్యాశఙ్క్య అగ్నిరుష్ణ ఇతివదుష్ణముదకమిత్యపి ద్రవ్యత్వాదినానుమీయేతేత్యతిప్రసఙ్గమాహ (అనుమేయత్వే చేతి) నను యద్యపి - తత్సన్నిమిత్తమేవ - నస్వాభావాద్భవత్యౌచిత్యమస్మాకం ప్రసిద్ధం - తత్రాహ (న చేతి) అగ్నేరౌష్ణ్యముదకస్య శైత్యం మిత్యాద్యపి న నిర్నిమిత్తం - కిన్తు ప్రాణ్యదృష్టాపేక్షమితి శఙ్క్యతే (ప్రాణీతి) ఆదిశబ్దేనేశ్వరాదిగ్రహణం. గూఢాభిసన్ధిః స్వభావవాద్యాహ (ధర్మేతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం శఙ్కిత్వా స్వాభిప్రాయమాహ (అస్త్విత్యాదినా) సిద్ధాన్తీ స్వప్నాదిసిద్ధ్యనుపపత్త్యా దేహాతిరిక్తమాత్మానమభ్యుపగమయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తత్ర సఙ్గ్రహం విభజతే (యదుక్తమితి) స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుభాగం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీతి) జాగ్రద్దేహస్య దర్శనాత్ స్వప్నే నష్టత్వాత్, తదీన్ద్రియస్య సంస్కారస్య చాసిద్ధత్వాత్, దన్యదృష్టే చాన్యస్య స్వప్నాయోగాత్, న స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం దేహాత్మవాదే సమ్భవతీత్యర్థః. మాభూద్దృష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టిః - అదృష్టస్యాపి స్వప్నే దృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్ధ ఇతి) అపిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. పూర్వదృష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టత్వేఽపి తతో దేహవ్యతిరిక్తో ద్రష్టా సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తతశ్చేతి) అథోభయత్ర దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వే కా హానిరితి చేత్ - అత ఆహ (దేహశ్చేదితి) తత్ర సహకారిచక్షురభావాచ్చ స్వప్నస్య నరస్యైవోత్పత్తౌ దేహాన్తరస్యాపి సముత్పత్తిసమ్భవాదన్యదృష్టేఽన్యస్య న స్వప్నః స్యాదిత్యర్థః. మా భూత్పూర్వదృష్టే స్వప్నః - దేహస్వాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) కథం తేజాత్యన్ధానామీదృక్స్వప్నమితి చేత్ - జన్మాన్తరానుభవవశాదితి బ్రూమః. అన్ధస్య దేహస్యాద్రష్టృత్వేఽపి చక్షుష్మత స్తస్యాదేవ ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాయ స్మృతౌ దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాచష్టే (తథేతి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వేఽపి తతో దేహాతిరిక్తో ద్రష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) దేహాతిరిక్తస్య స్మర్తృత్వేఽపి కుతో ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వస్యోక్తత్వాద్దేహాతిరిక్తః స్మర్తా చేత్ - ద్రష్టాపి తథా సిధ్యతీతి భావః. దేహస్యాద్రష్టృత్వే హేత్వన్తరమాహ (మృతే చేతి) న తస్య ద్రష్టృత్వమితి శేషః. తదేవోపపాదయతి (దేహస్యైవేతి) దేహవ్యతిరిక్తమాత్మానముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) చైతన్యం యత్తదాత్మేత్యర్థః. మా భూద్దేహస్యాత్మత్వం - ఇన్ద్రియాణాం తు స్యాదితి శఙ్క్యతే (చక్షురాదీనీతి) అన్యదృష్టస్యేతరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాదితి న్యాయేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) అత్ర ప్రత్యేకహేతూనాం మనసి సమ్భవాదితి న్యాయేన శఙ్క్యతే (మన ఇతి) జ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనోపపత్తేః సంజ్ఞాభేదమాత్రమితి న్యాయేన పరిహరతి (న మనసోఽపీతి) దేహాదేరనాత్మత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాదితి శేషః. పరోక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అనుగ్రాహ్యసజాతీయమనుగ్రాహకమిత్యత్ర హేతుమాహ (ఆదిత్యాదిభిరితి) ఉపకార్యోపకారకత్వసాజాత్యనియమం దూషయతి (తదసదితి) అనియమదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకముదాహరతి (కథం పార్థివైరితి) ఉలపం - బాలతృణం. పార్థివస్యాగ్నిం ప్రత్యుపకారకత్వనియమం వారయతి (న చేతి) తావతా - పార్థివేనాగ్నేరుపకృతియమాణత్వదర్శనేనేతియావత్. తత్సమానజాతీయైరితి తచ్ఛబ్దః పార్థివవిషయః. తత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) దర్శనఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపకార్యోపకారకభావే సాజాత్యానియమవదుపకార్యోపకారకభావేఽపి వైజాత్యనియమో నాస్తీత్యర్థః. తత్రోపకార్యోపకారకత్వే సాజాత్యనియమాభావముదాహరణాన్తరేణ దర్శయతి (కదాచిదితి) అప్సు సాఽగ్నినా వాఽగ్నేరుపశాన్త్యుపలమ్భాదుపకార్యోపకారకత్వే వైజాత్యనియమోఽపి నాస్తీతి మత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తానియమదర్శనం తద్భవార్థః. అహేతుః - ఆత్మజ్యోతిష్ష్సఙ్ఘాతేన సమానజాతీయతాయామితి శేషః. అనుగ్రాహకమనుగ్రాహ్యసజాతీయం - అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యవదిత్యప్రస్తం. సమ్ప్రత్యతీన్ద్రియత్వహేతావనైకాన్త్యం పరోక్తమనుభాష్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) విమతం జ్యోతిస్సఙ్ఘాతధర్మః - తద్భావభావిత్వాత్ - రూపాదివదిత్యుక్తమనూద్య నిరాకరోతి (కార్యేతి) అనుమానవిరోధమేవ సాధయతి (ఆదిత్యాదీతి) కాలాత్యయాపదేశముక్త్వా హేత్వసిద్ధిం దోషాన్తరమాహ (తద్భావేతి) అదర్శనాదితి భేదః. యత్పునః అవిశేషేఽనుగమాభావస్సామాన్యేనసిద్ధసాధ్యతేత్యనుమానదూషణమభిప్రేత్య సామాన్యతో దృష్టస్య చేత్యాద్యుక్తం - తద్దూషయతి (సామాన్యతో దృష్టస్యేతి) విశేషతో దృష్టస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యం. కిమిత్యనుమానప్రామాణ్యే సర్వవ్యవహారహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పానేతి) తత్సామాన్యాత్ - పానత్వభోజనత్వాదిసాదృశ్యాదితియావత్. పానభోజనాద్యుపాదానం దృశ్యమానమిత్యుక్తం వివృణోతి (దృశ్యన్తే హీతి) తాదర్థ్యేన - క్షుత్పిపాసాదినివృత్త్యుపాయభోజనపానాద్యర్థత్వేనేతియావత్. దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వమిత్యుక్తమనూద్య పూర్వోక్తం పరిహారం స్మారయతి (యదుక్తమిత్యాదినా) జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదనాత్మేత్యుక్తం ప్రత్యాహ (అనేనేతి) సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తత్వనిరాకరణేనేతియావత్. దేహస్య కాదాచిత్కం దర్శనాదిమత్త్వం స్వాభావికమిత్యప్ర పరోక్తం దృష్టాన్తమనుభాష్య నిరాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) సిద్ధాన్తినాపి స్వభావవాదస్య క్వచిదిష్టత్వముపదిష్టమనూద్య దూషయతి (యత్పునరితి) ధర్మాదేరపి హేత్వన్తరాధీనం ఫలదాతృత్వం - తథా హేత్వన్తరస్యాపి హేత్వన్తరాధీనఫలదాతృత్వమిత్యనవస్థేత్యుక్తం ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) సిద్ధాన్తవిరోధప్రసఙ్గేనేతియావత్. లౌకాయతమతాసమ్భవే స్వపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౬

౮౦.— పృచ్ఛతి (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) స్వప్నే కిమస్య ప్రకాశకమితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ

ఉ.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః। స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । సహి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణి॥ ౭

(ఆత్మైవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాది ప్రకాశకాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన స్థితిగమనాదిహేతుభూతప్రకాశకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— యద్యపివ్యతిరిక్తత్వాదిసిద్ధం- తథాపిసమానజాతీయానుగ్రాహకస్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యాకరణానామేవాన్యతమః- వ్యతిరిక్తో వేత్యవివేకతః పృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతాయాః దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః. అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తత్వసిద్ధేపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్. అతోహం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి. కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియ ప్రాణమనస్సు-యస్త్వయోక్త ఆత్మా- యేన జ్యోతిషాస్తే ఇత్యుక్తః. అథవా- యోఽయం విజ్ఞానమయః- సర్వ ఇమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః. యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః-కతమ ఏతేషు షడఙ్గవిదితి. పూర్వస్మిన్వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం. ద్వితీయేతు వ్యాఖ్యానే ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం. అథవా-సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః కతమ ఇత్యేతదన్తం. యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతి తిత్తిశబ్దస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ. యుక్తమితి కృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే. యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే. బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవహి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః. బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం తమసీవ ప్రదీపః పురోవస్థితః- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం. బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవహి సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే- పురోవస్థిత ప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి. ద్వారమాత్రాణిత్వన్యాని కరణాని బుద్ధేః - తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే విజ్ఞానమయ ఇతి. యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం * విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్యాన్యార్థదర్శనాదశ్రౌతార్థతావసీయతే. సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చిత ప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా. * సాధీరితిచోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనాద్యుక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి సామీప్యలక్షణా. ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః. ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. యో హి యేషు భవతి- స తద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః. (హృది) తద్వైతత్వాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి. అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తాత్స్థ్యాద్బుద్ధిర్హృత్. తస్యాం హృది- బుద్ధౌ. అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం. జ్యోతిః-అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే. తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాయం కార్యకరణపిణ్డః-యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః. యథావా మరకతాదిర్మణిః క్షీరాదిద్రవ్యే ప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయ తచ్ఛాయమేవ తత్క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః. బుద్ధేరపి- హృదయాత్సూక్ష్మత్వాద్ధృద్యన్తస్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్యాత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్. బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిః ప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హ్యవివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా. తతోప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్. తత ఇన్ద్రియేషు - మనస్సంయోగాత్. తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్. ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే. తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు * యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ. * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః. పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్పూర్ణ ఇతి పురుషః. నిరతిశయం చాస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వాత్, స్వయమన్యానవభాస్యత్వాచ్చ. స ఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిస్స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి. బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదాతు బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- * యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషో, బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వాన్న శక్యతే తజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః

స్వప్నం నిదర్శయిష్యన్ ప్రకురుతే (సస్సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి) యస్స పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిరాత్మా- స సమానః- సదృశస్సన్. కేన. ప్రకృతత్వాత్సన్నిహితత్వాచ్చ హృదయేన. హృదీతి హృచ్ఛబ్దవాచ్యా బుద్ధిః ప్రకృతా, సా సన్నిహితా, చ- తస్మాత్తయైవ సామాన్యం. కిం పునస్సామాన్యం అశ్వమహిషవద్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః. అవభాస్యా బుద్ధిః- అవభాసకం తదాత్మజ్యోతిరాలోకవత్. అవభాస్యావభాసకయోర్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా- విశుద్ధత్వాద్ధ్యాలోకోఽవభాస్యేన సదృశో భవతి. యథా రక్తమవభాసయన్ ఆలోకో రక్తసదృశః-రక్తాకారో భవతి, యథా హరితం నీలం లోహితం చాఽవభాసయన్నాలోకస్తత్సదృశః- తత్సమానో భవతి, తథా బుద్ధిమవభాసయన్ బుద్ధిద్వారేణ కృత్స్నం క్షేత్రమవభాసయతీత్యుక్తం మరకతమణినిదర్శనేన - తేన స సర్వేణ సమానో బుద్ధిసామాన్యద్వారేణ- * సర్వమయ ఇతి చాప్యేవ వక్ష్యతి. తేనాసౌ కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్య ముఞ్జేషీకావత్స్వేన జ్యోతీరూపేణ దర్శయితుం న శక్యత ఇతి సర్వవ్యాపారం తత్రాధ్యారోప్య నామరూపగతం, జ్యోతిర్ధర్మం చ నామరూపయోరాత్మజ్యోతిషి, సర్వో లోకో మోముహ్యతేఽయమాత్మా నాయమాత్మా, ఏవంధర్మా నైవంధర్మా,- కర్తాఽకర్తా, శుద్ధోఽశుద్ధో, బద్ధో ముక్తః, స్థితో గత ఆగతో, ఽస్తి నాస్తి, త్యాదివికల్పైః అతస్సమానస్సన్నుభౌ లోకౌ- ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యావిహలోకపరలోకావుపాత్తదేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతత్యాగోపాదానసన్తానప్రబన్ధశతసహస్రాణి క్రమేణానుసఞ్చరతి. ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చరణహేతుః- న స్వత ఇతి. తత్ర నామరూపోపాధిసాదృశ్యం భ్రాన్తినిమిత్తమిత్యేతదేవ హేతుః- న స్వత ఇత్యేతదుచ్యతే- యస్మాత్స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుక్రమేణ సఞ్చరతి-తదేతత్ప్రత్యక్షమిత్యేతద్దర్శయతి-యతో ధ్యాయతీవ- ధ్యానవ్యాపారం కరోతీవ. చిన్తయతీవ. ధ్యానవ్యాపారవతీం బుద్ధిం సపత్నే చిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణావభాసయంస్తత్సదృశస్తత్సమానస్సన్ ధ్యాయతీవాలోకవదేవ అతో భవతి నిశ్చయం భ్రాన్తిర్లోకస్య- న తు పరమార్థతో ధ్యాయతి. తథా లేలాయతీవ - అత్యర్థం చలతీవ. తేష్వేవ కరణేషు బుద్ధ్యాదిషు వాయుషు చ చలత్సు తదవభాసకత్వాత్తత్సదృశం తదితి లేలాయతీవ - న తు పరమార్థతశ్చలనధర్మకం తదాత్మజ్యోతిః. కథం పునరేతదవగమ్యతే- తత్సమానత్వభ్రాన్తిరేవోభయలోకసఞ్చరణాదిహేతుః- న స్వత ఇతి. అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ హేతురుపదిశ్యతే - సః- ఆత్మా హి- యస్మాత్స్వప్నో భూత్వా. స యయా ధియా సమానః- సా ధీర్యద్యద్భవతి- తత్తదసావపి భవతీవ. అత ఉచ్యతే - తస్మాద్యదా స్వప్నో భవతి - స్వాపవృత్తిం ప్రతిపద్యతే ధీః- తదాసోఽపి స్వప్నవృత్తిం ప్రతిపద్యతే. యదా ధీర్జిజాగరిషతి- తదాసావపి. అత ఆహ స్వప్నో భూత్వా - స్వప్నవృత్తిమవభాసయన్ ధియస్స్వాపవృత్త్యాకారో భూత్వా ఇమం లోకం- జాగరితవ్యవహారలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకం లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్పదమతిక్రామతి- అతిక్రామతి. వివిక్తేన స్వేనాత్మజ్యోతిషా స్వప్నాకారాం ధీవృత్తిమవభాసయన్నవతిష్ఠతే యస్మాత్-తస్మాత్స్వయంజ్యోతిః స్వభావ ఏవాసౌ విశుద్ధస్సకర్తృక్రియాకారకఫలశూన్యః పరమార్థతః- ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చారాదిసంవ్యవహారభ్రాన్తిహేతుః. (మృత్యో రూపాణి) మృత్యుః- కర్మాదిర్వ్యాధిః. న తస్యాన్యద్రూపమస్తీతి- కార్యకరణాన్యేవాస్య రూపాణి. అతస్తాని మృత్యో రూపాణ్యతిక్రామతి క్రియాఫలాశ్రయాణి. నను నాస్త్యేవ నిత్యాసమానమన్యద్ధినోఽవభాసకమాత్మజ్యోతిః-ధీవ్యతిరేకేణ ప్రత్యక్షేణ వానుమానేన వాఽనుపలభ్యత్వాత్. యథాన్యా తత్కాల ఏవ ద్వితీయా-ధీః. యత్త్వవభాస్యావభాసకయోరన్యత్వేఽపి వివేకానుపలబ్ధత్వాత్సాదృశ్యమితి ఘటాద్యాలోకయోః - తత్ర భవత్వన్యత్వేనాలోకస్యోపలభ్యాద్ఘటాదేః సంశ్లిష్టయోస్సాదృశ్యం భిన్నయోరేవ. నచ తథేహ ఘటాదేరివ హి యోఽవభాసకం జ్యోతిరన్తరం ప్రత్యక్షేణ వాఽనుమానేన వోపలభామహే. ధీరేవ హి చిత్స్వరూపావభాసకత్వేన హి స్వాకారా విషయాకారా చ. తస్మాన్నానుమానతో నాపి ప్రత్యక్షతో ధియోఽవభాసకం జ్యోతిశ్శక్యతే ప్రతిపాదయితుం వ్యతిరిక్తం చ. యదపి దృష్టాన్తరూపమభిహితమవభాస్యావభాసకయోర్భిన్నయోరేవ ఘటాద్యాలోకయోస్సంయుక్తయోః సాదృశ్యమితి- తత్రాభ్యుపగమమాత్రమస్మాభిరుక్తం. న తు తత్ర ఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌ భిన్నౌ- పరమార్థతస్తు ఘటాదిరేవావభాసాత్మకః - నాలోకోఽన్యోన్యో హి ఘటాదిరుత్పద్యతే. విజ్ఞానమాత్రమేవ వా సాలోకఘటాదివిషయాకారమవభాసతే. యద్యేవం- తదా న బాహ్యాదృష్టాన్తోఽస్తి-విజ్ఞానక్షణమాత్రత్వాత్సర్వస్య. ఏవం తస్యైవ విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలం పరికల్ప్య తత్తస్యైవ పునర్విశుద్ధిం పరికల్పయన్తి - విగ్రాహ్యగ్రాహకనిర్ముక్తం విజ్ఞానం స్వచ్ఛీభూతం క్షణికం వ్యవతిష్ఠత ఇతి కేచిత్. తస్యాపి శాన్తిం కేచిదిచ్ఛన్తి. అన్యే తదపి విజ్ఞానం సంవృతం గ్రాహ్యగ్రాహకాంశవినిర్ముక్తం శూన్యమేవ ఘటాదిబాహ్యవస్తువదిత్యపరే మాధ్యమికా ఆచక్షతే. సర్వా ఏతాః కల్పనాః బుద్ధిజ్ఞానావభాసకస్య వ్యతిరిక్తస్యాత్మజ్యోతిషోఽపహ్నవాద వనాశయామాసస్య ప్రతిపక్షభూతా వైదికస్య. తత్ర యే తావద్బాహ్యార్థోఽస్తీతి ప్రత్యుచ్యతే తావత్ - స- స్వాత్మానవభాసకత్వాద్ఘటాదేః. తమస్యవస్థితో ఘటాదిస్తావన్న కదాచిదపి స్వాత్మనావభాస్యతే- ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగే తు నియమేనైవావభాస్యమానో దృష్టః. సంశ్లిష్టయోరపి ఘటాలోకయోరన్యత్వమేవ- పునః పునస్సంశ్లేషవిశ్లేషదర్శనాత్ రజ్జుఘటయోరివ. అన్యత్వే చ ఘటవ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - న స్వాత్మనైవ స్వమాత్మానమవభాసయతి. నను ప్రదీపః స్వాత్మానమేవావభాసయన్ దృశ్యతి- న హి ఘటాదివత్ ప్రదీపదర్శనాయ ప్రకాశాన్తరముపాదదతే లౌకికాః- తస్మాత్ప్రదీపః స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. న- అవభాస్యత్వావిశేషాత్. యద్యపి ప్రదీపోఽన్యస్యావభాసకః- స్వయమవభాసాత్మకత్వాత్, తథాపి వ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వం నవ్యభిచరతి- ఘటాదివదేవ. యదా చైవం- తదా వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం తావదవశ్యంభావి. నను యథా ఘటశ్చైతన్యావభాస్యత్వేఽపి వ్యతిరిక్తమాలోకాన్తరమపేక్షతే- న త్వేవం ప్రదీపోఽన్యమాలోకాన్తరమపేక్షతే - తస్మాత్ప్రదీపోఽన్యావభాస్యోఽపి సన్నాత్మానమవభాసయతి. న- స్వతః పరతో వా విశేషాభావాత్, యథా చైతన్యావభాస్యత్వం ఘటస్య- తథా ప్రదీపస్యాపి చైతన్యావభాస్యత్వమవిశిష్టం. యత్తూచ్యతే ప్రదీప ఆత్మానం ఘటం చావభాసయతీతి- తదసత్. కస్మాత్. యదా ఆత్మానం నావభాసయతి - తదా కీదృశస్స్యాత్. న హి తదా ప్రదీపస్య స్వతో వా పరతో వా విశేషః కశ్చిదుపలభ్యతే. స నామ హ్యవభాస్యో భవతి-యదాఽస్యావభాసకసన్నిధావసన్నిధౌ చ విశేష ఉపలభ్యతే. న హి ప్రదీపస్య స్వాత్మసన్నిధిర

సన్నిధిర్వా శక్యః కల్పయితుం. అసతి చ కస్మింశ్చిద్విశేషే ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతీత్యుపచర్యతే. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం తు ఘటాదిభిరవిశిష్టం ప్రదీపస్య. తస్మాద్విజ్ఞానస్యాపి గ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన ప్రదీపో దృష్టాన్తః. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం చ విజ్ఞానస్య బాహ్యవిషయైరవిశిష్టం. చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చ విజ్ఞానస్య కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యతైవ, కింవా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యతేతి తత్ర సన్దిహ్యమానే వస్తుని యథాన్యత్ర దృష్టో న్యాయః కల్పయితుం యుక్తః, న యథాదృష్టవిపరీతః. తథా చ సతి యథా వ్యతిరిక్తేనైవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపాదీనాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టం, తథా విజ్ఞానస్యాపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వే సత్యపి ప్రదీపవద్వ్యతిరిక్తచైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుం, న స్వేనైవ స్వగ్రాహ్యత్వం. యశ్చాన్యో విజ్ఞానస్య గ్రహీతా, స ఆత్మా జ్యోతిరన్తరం విజ్ఞానాత్. తదాఽనవస్థేతి చేన్న; గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్గ్రాహకస్య వస్త్వన్తరత్వే లిఙ్గముక్తం న్యాయతః. న త్వేకాన్తగ్రాహకత్వే గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే వా కదాచిదపి లిఙ్గం సమ్భవతి. తస్మాన్న తదనవస్థాప్రసఙ్గః. విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే కరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థేతి చేన్న, నియమాభావాత్. న హి సర్వత్రాయం నియమో భవతి. యత్ర వస్త్వన్తరేణ గృహ్యతే వస్త్వన్తరం తత్ర గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాన్తరం స్యాదితి నైకాన్తేన నియన్తుం శక్యతే, వైచిత్ర్యదర్శనాత్. కథం. ఘటస్తావత్ స్వాత్మవ్యతిరిక్తేనాత్మనా గృహ్యతే. తత్ర ప్రదీపాదిరాలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణం. న హి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశశ్చక్షురంశో వా. ఘటవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేఽపి ప్రదీపస్య చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ న బాహ్యమాలోకస్థానీయం కించిత్కరణాన్తరమపేక్షతే. తస్మాన్నైవ నియన్తుం శక్యతే యత్ర యత్ర వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం తత్ర తత్ర కరణాన్తరం స్యాదేవేతి. తస్మాద్విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వే న కరణద్వారా నవస్థా. నాపి గ్రాహకద్వారా కదాచిదప్యుపపాదయితుం శక్యతే. తస్మాత్సిద్ధం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరమితి. నను నాస్త్యేవ బాహ్యోఽర్థో ఘటాదిః ప్రదీపో వా విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః. యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నోపలభ్యతే తత్తావన్మాత్రమేవ వస్తు దృష్టం. యథా స్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యం ఘటపటాదివస్తు. స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాత్స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతావగమ్యతే. తథా జాగరితేఽపి ఘటప్రదీపాదేర్జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాజ్జాగ్రద్విజ్ఞానమాత్రతైవ యుక్తా భవితుం. తస్మాన్నాస్తి బాహ్యోఽర్థో ఘటప్రదీపాదిః. విజ్ఞానమాత్రమేవ తు సర్వం. తత్ర యదుక్తం విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరం ఘటాదేరివేతి. తన్మిథ్యా. సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాన్తాభావాత్. న. యావత్తావదభ్యుపగమాత్. న తు బాహ్యార్థాభావ ఏకాన్తేనైవ నాభ్యుపగమ్యతే. నను మయా నాభ్యుపగమ్యత ఏవ. న. విజ్ఞానం ఘటః ప్రదీప ఇతి చ శబ్దార్థపృథక్త్వాద్యావత్తావదపి బాహ్యమర్థాన్తరమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం. విజ్ఞానాదర్థాన్తరం వస్తు న చేదభ్యుపగమ్యతే, విజ్ఞానం ఘటః పట ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామేకార్థత్వే పర్యాయశబ్దత్వం ప్రాప్నోతి. తథా సాధనానాం ఫలస్య చైకత్వే సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసఙ్గః, తత్కర్తురజ్ఞానప్రసఙ్గో వా. కించాన్యత్. విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వాదిప్రతివాదివాదదోషాభ్యుపగమాత్. న హ్యాత్మవిజ్ఞానమాత్రమేవ వాదీ ప్రతివాదీ ప్రతివాదివాదస్తద్దోషో వాఽభ్యుపగమ్యతే. నిరాకర్తవ్యత్వాత్ప్రతివాద్యాదీనాం. న హ్యాత్మీయవిజ్ఞానం నిరాకర్తవ్యమభ్యుపగమ్యతే, స్వయం వా ఆత్మా కస్యచిత్. తథా చ సతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. న చ ప్రతివాద్యాదయః స్వాత్మన్యేవ గృహ్యన్త ఇత్యభ్యుపగమః. వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యా హి తేఽభ్యుపగమ్యన్తే. తస్మాత్తత్సర్వమేవ వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం వస్తు జాగ్రద్విషయత్వాత్ జాగ్రద్వస్తు ప్రతివాద్యాదివదితి సులభో దృష్టాన్తః. సన్తత్యన్తరవద్విజ్ఞానాన్తరవచ్చేతి. తస్మాద్విజ్ఞానవాదినాపి న శక్యం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్యోతిరన్తరం నిరాకర్తుం. స్వప్నే విజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాదయుక్తమితి చేన్న. అభావాదపి భావస్య వస్త్వన్తరత్వోపపత్తేః. భవతైవ తావత్ స్వప్నే ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతం. తదభ్యుపగమ్య తద్వ్యతిరేకేణ ఘటాద్యభావ ఉచ్యతే. స నిజ్ఞానవిషయో ఘటాదిః యద్యభావః, యది వా భావః స్యాత్. ఉభయథాపి ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతమేవ. న తు తన్నివర్తయితుం శక్యతే. తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్. ఏతేన సర్వస్య శూన్యతా ప్రత్యుక్తా. ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతా చాత్మనోఽహమితి మీమాంసకపక్షః ప్రత్యుక్తః. యత్తూక్తం సాలోకోఽన్యశ్చాన్యశ్చ ఘటో జాయత ఇతి. తదసత్. క్షణాన్తరేఽపి స ఏవాయం ఘట ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం కృత్తోత్థితకేశనఖాదిష్వివేతి చేన్న. తత్రాపి క్షణికత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ జాత్యేకత్వాచ్చ. కృత్తేషు పునరుత్థితేషు చ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేరేకత్వాత్ కేశనఖత్వప్రత్యయస్తన్నిమిత్తోఽభ్రాన్త ఏవ. న హి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిషు వ్యక్త్యైకత్వనిమిత్తః స ఏవేతి ప్రత్యయో భవతి కస్యచిత్. దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషు చ తుల్యపరిమాణేషు తత్కాలీనబాలాదితుల్యా ఇతి ప్రత్యయో భవతి. న తు స ఏవేతి. ఘటాదిషు పునః స ఏవేతి ప్రత్యయః. తస్మాన్న సమో దృష్టాన్తః. ప్రత్యక్షేణ హి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే వస్తుని తదేవేతి. న చాన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం. ప్రత్యక్షవిరోధే లిఙ్గస్యాభాసోపపత్తేః. సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేశ్చ. జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్. ఏకస్య హి వస్తుదర్శినో వస్త్వన్తరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయః స్యాత్. న తు వస్తుదర్శ్యేకో వస్త్వన్తరదర్శనాయ క్షణాన్తరమవతిష్ఠతే. విజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్సకృద్వస్తుదర్శనేనైవ క్షయోపపత్తేః. తేనేదం సదృశమితి హి సాదృశ్యప్రత్యయో భవతి. తేనేతి దృష్టస్మరణం. ఇదమితి వర్తమానప్రత్యయః. తేనేతి దృష్టం స్మృత్వా యావదిదమితి వర్తమానం క్షణం కాలముపతిష్ఠేత. తతః క్షణవాదహానిః. అథ తేనేత్యేవోపక్షీణః స్మార్తః ప్రత్యయః, ఇదమితి చాన్య ఏవ వర్తమానకః ప్రత్యయః క్షీయతే. తతః సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తేనేదం సదృశమితి. అనేకదర్శిన ఏకస్యాభావాత్. వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ. ద్రష్టవ్యదర్శనేనైవోపక్షయాద్విజ్ఞానస్య. ఇదం దృష్టమదోఽద్రాక్షమితి వ్యపదేశానుపపత్తిః. దృష్టవతో వ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్. అథావతిష్ఠేత. క్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. తదానీం జాత్యన్ధస్యేవ రూపవిశేషవ్యపదేశస్తత్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. సర్వమన్ధపరమ్పరేతి ప్రసజ్యేత సర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది. న చైతదిష్యతే. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌ తు ప్రసిద్ధతరౌ క్షణవాదే. దృష్టవ్యపదేశహేతుః పూర్వోత్తరసహిత ఏక ఏవ హి శృఙ్ఖలావత్ప్రత్యయో జాయత ఇతి చేత్, తేనేదం సదృశమితి, చ. న. వర్తమానాతీతయోర్భిన్నకాలత్వాత్. తత్ర వర్తమాన

ప్రత్యయవికల్పితావయవస్థానీయాః- అతీతత్వాపరః. తౌ ప్రత్యయాభిన్నాకారౌ. తదుభయప్రత్యయవిషయస్సంకల్పశ్చ ఫలం ప్రత్యయః- త త్క్షణధ్వంసయవ్యాపిత్వాదేకస్యవిజ్ఞానస్యపునస్తత్క్షణనాదహోసి. మమతిపత్తాదివిశేషానుపపత్తేశ్చ సర్వసంవ్యవహారలోప ప్రసఙ్గః. సర్వస్యచస్వసంవేద్య విజ్ఞానమాత్రత్వే విజ్ఞానస్యచస్వచ్ఛావభాసోఽథావభాసమాత్రస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్తద్వ్యతిరిక్తస్యన్యాభావేఽసత్యదుఃఖిత్వాన్యానాత్మత్వాద్యనేకకల్ప నానుపపత్తిః. నచనానాకేమాదేవవిశుద్ధానేకాంశవత్త్వం విజ్ఞానస్య- స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాద్విజ్ఞానస్య. అసత్యదుఃఖాదీనాంవిజ్ఞానాంశత్వే చసత్యను భూయమానత్వాద్విస్మృతిక్షపయత్వప్రసఙ్గః. ఆభానిత్యదుఃఖాద్యాశైకస్వమేవవిజ్ఞానస్య- తదాతద్విరోధాద్విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. సంయోగి మలవియోగాద్ధివిశుద్ధిర్భవతి- యథాఆదర్శప్రభృతీనాం. నతుస్వాభావికస్యధర్మస్యకస్యచిద్వియోగో దృష్టః- నహ్యగ్నేస్స్వాభావికేన ప్రకాశేనాష్ణ్యేనవా వియోగో దృష్టః. యదపిపుష్పగుణానాంరక్తత్వాదీనాం ద్రవ్యాన్తరసంయోగేనవియోజనందృశ్యతే - తత్రాపిసంయోగపూర్వత్వమనుమీయతే- బీజ భావనయా పుష్పఫలాదీనాంగుణాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్. అతోవిజ్ఞానస్యవిశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. విషయవిషయ్యాభాసత్వంచయన్మలంపరికల్ప్యతేవి జ్ఞానస్య- తదప్యన్యసంసర్గాభావాదనుపపన్నం- నహ్యవిద్యమానేనవిద్యమానస్యసంసర్గస్స్యాత్. అసతిచాన్యసంసర్గేయోధరో యస్సదృష్టః- సతత్స్వ భావత్వాన్నతేనవియోగమర్హతి- యథాగ్నేరౌష్ణ్యం, సవితుర్వాప్రభా. తస్మాదన్యసంసర్గేణమలినత్వంతద్విశుద్ధిశ్చవిజ్ఞానస్యేతీయం కల్పనాన్ధపరమ్ప రేవప్రమాణశూన్యేత్యవగమ్యతే. యదపితస్యవిజ్ఞానస్యనిర్వాణంపురుషార్థం కల్పయన్తి- తత్రాపిఫలాశ్రయానుపపత్తిః. కణ్టకవిద్ధస్యహికణ్టకవేధ జనితదుఃఖనివృత్తిఃఫలం- నతుకణ్టకవిద్ధమరణేతిద్దుఃఖనివృత్తిఃఫలం స్యాత్, శయదుపపద్యతే తద్వత్సర్వనిర్వాణేసతిఫలాశ్రయోపురుషార్థకల్పనావ్యర్థైవ- య స్యపురుషశబ్దవాచ్యస్యహి సత్త్వస్యాత్మనోవిజ్ఞానస్యచార్థఫలకల్ప్యతే- తస్యపునఃపురుషస్యనిర్వాణేకస్యార్థఃపురుషార్థఇతిస్యాత్. యస్యపునర న్య నేకార్థదర్శీవిజ్ఞానస్యస్తిరికఆత్మా- తస్యదృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాదిసర్వమేవోపపన్నం- అన్యసంయోగనిమిత్తంకాలుష్యం- తద్వియోగస నిమిత్తాచవిశుద్ధిరితి. శూన్యవాదిపక్షస్తుసర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధఇతితన్నిరాకరణాయనాదరః క్రియతే. ౭

ఆ.— నన్వాత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తమన్తస్థంచేతిసాధితం- తథాచకథంకతమఆత్మేతిపృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అను గ్రాహ్యేణదేహాదినాసమానజాతీయస్యాదిత్యాదేరనుగ్రాహకత్వదర్శనాన్నిమిత్తాదనుగ్రాహకత్వావిశేషాదాత్మజ్యోతిరపిసమానజాతీయం దేహా దినేతిభ్రాన్తిర్భవతి- తద్యోతియుక్తమ్. అవివేకినోనిష్కృష్టదృష్టస్వభావాదిత్యర్థః. వ్యతిరేకసాధకస్యన్యాయస్యదర్శితత్వాత్తద్భ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యా హ (న్యాయేతి) భ్రాన్తినిమిత్తాదవివేకత్వం ప్రశ్నముక్త్వా ప్రకారాన్తరేణప్రశ్నముత్థాపయతి (అథవేతి) ప్రశ్నాన్తరాణిన్యాదర్శ్య (క తమోహీతి) జ్యోతిర్నిమిత్తోవ్యవహారోమతోనాక్షః- సత్యాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) * అన్నేనైవాయంజ్యోతిషేత్యుక్తత్వాదాసనాదినిమి త్తంజ్యోతిరాత్మేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణప్రశ్నంవ్యాకరోతి (అథవేతి) సన్తమ్యర్థంకథయతి (సర్వత్రేతి) యోఽయంత్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమ యః- సప్రాణేషుమధ్యేపదార్థస్స్యాత్- తేవిహివిజ్ఞానమయాఇవభాన్తీతిరోజనా. ఉక్తమర్థంస్పష్టయన్ బుద్ధ్యా వారోపయతి (యథేతి) వ్యాఖ్యాన న్తరవాన్తరవిభాగమాహ (పూర్వస్మిన్నిత్యాదినా) హృదీత్యాదిప్రతివచనమితిశేషః. ద్వితీయతృతీయపక్షయోరరుచింసూచయన్నాద్యంపక్షముక్తీ కరోతి (యోఽయమితి) యస్త్వయాపృష్టః - సోఽయమిత్యాత్మేతి నస్తిదూరస్థత్వేన ప్రత్యక్షత్వాదయమిత్యేవనిర్దేశఇతిపదద్వయస్యార్థః. దేహాద్యవచ్ఛే దార్థంవిశినష్టి (విజ్ఞానమయఇతి) విజ్ఞానశబ్దార్థమాహ చక్షురాదిసాహ్యమనో యత్కం ప్రకటయతి (బుద్ధీతి) బుద్ధిరేవవిజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్ప త్తేః. తేనోపాధినాసమ్పర్కావివేకః- తస్మాదిత్యుక్తమ్. తత్సమ్పర్కేప్రమాణమాహ (బుద్ధివిజ్ఞానేతి) తస్మాద్విజ్ఞానమయఇతిశేషః. నను చక్షుర్మయశ్శ్రోత్రమయఇత్యాదిహిత్వావిజ్ఞానమయఇత్యేవకస్మాదుపదిశ్యతే- తత్రాహ (బుద్ధిర్హీతి) తస్యాస్సాధారణకరణత్వే ప్రమాణమాహ (మనసాహీతి) మనసస్సర్వార్థత్వంసమర్థయతే (బుద్ధీతి) కిమర్థానిత్యచక్షురాదీనికరణానీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వారమాత్రాణీతి) బుద్ధేస్సర్వ ప్రాధాన్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానం- పరం బ్రహ్మ. తత్ప్రతికృతికోజీవోవిజ్ఞానమయఇతిభర్తృప్రపఞ్చారుక్తమనువదతి (యేషామితి) విజ్ఞానమయాదిగ్రన్థేషుయదుపనిషదార్థేతిరైదేవోచ్యతే- తత్రమనస్సమభివ్యాహారాద్విజ్ఞానం- బుద్ధిః. నచాత్మాతద్వికారః. తస్మాదసిస్వరూపేణ వమయదుపవికారార్థత్వావదతాంస్వోక్తిరోధఃస్యాదిత్యాహ (తేషామితి) కథంవిజ్ఞానమయపదార్థనిర్ణయార్థం ప్రయోగాన్తరమనుస్రియ తే- తత్రాహ (సన్దిగ్ధేతి) యథా * పురోడాశంచతుర్ధాకృత్వాబర్హిషదంకరోతీతిపురోడాశమాత్రచతుర్ధాకరణవాక్యసంకోచార్థసమ్బన్ధినాశాఖా న్తరీయేణ * ఆగ్నేయంచతుర్ధాకరోతీత్యనేనవిశేషవిషయేణవాక్యేనాగ్నేయఏవపురోడాశేవ్యవస్థాప్యతే, యథావా * అక్తాశ్శర్కరా ఉపదధాతీత్యత్రకేనాక్తాఇత్యపేక్షాయాం * తేజోవైఘృతమితివాక్యశేషాన్నిర్ణయః,- తథేహాపీత్యర్థః. ఆత్మవికారత్వేమోక్షానుపపత్త్యాద్యబాధిత న్యాయాద్వావిజ్ఞానమయపదార్థనిశ్చయఇత్యాహ (నిశ్చితేతి) యదుక్తంనిర్ణయాఽవాక్యశేషాదితి- తదేవవ్యనక్తి (సాధీయతిచేతి) ఆధారాద్యర్థా సప్తమీదృష్టా- సాకథంవ్యతిరేకప్రదర్శనార్థేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) భవత్వత్రాపినామీత్యంతుదూరసప్తమీ- తథాపికథంవ్యతిరేకప్రదర్శన మిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేషుహీతి) ఫలితంసప్తమ్యర్థమభినయతి (ప్రాణేష్వితి) తేషుసమీపస్థోపికథంతేభ్యోవ్యతిరిచ్యతే-తత్రాహ (యోహీతి) విశేషణాన్తరమాదాయవ్యావర్త్యాశఙ్కాముక్త్వాపునరపతాత్పర్యంవ్యాకరోతి (హృదీత్యాదినా) విశేషణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (అన్తరితీతి) జ్యోతి శ్శబ్దార్థమాహ (జ్యోతిరితి) జ్యోతిష్ట్వంస్పష్టయతి (తేనేతి) ఆత్మజ్యోతిషావ్యాప్తస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యవ్యవహారక్షమత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చేతనావానివేత్యుక్తందృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథావేతి) హృదయం- బుద్ధిః. తతోఽతిసూక్ష్మత్వాదాత్మజ్యోతిస్తదన్తస్స్థమపిహృదయాది కంసఙ్ఘాతంచసర్వమేకీకృత్యస్వచ్ఛాయంకరోతీతికృత్వాయథోక్తానిసాదృశ్యముచితమితిదార్ష్టాన్తికేయోజనా. కథమిదమాత్మజ్యోతిఃసర్వమాత్మచ్ఛా

యంకరోతి - తత్రాహ (పారమ్పర్యేణేతి) విషయాదిప్రత్యగాత్మాన్తేషు ఉత్తరోత్తరసూక్ష్మతారతమ్యాత్, తేష్వేవాత్మాదివిషయాన్తేషు స్థూలతారతమ్యాచ్చ ప్రతీచః సర్వస్మాదన్తరత్వముక్త్వా తత్ర తత్ర స్వాకారహేతుత్వమస్తీత్యర్థః. బుద్ధేరాత్మచ్ఛాయత్వం సమర్థయతే (బుద్ధిస్తావదితి) లౌకికపరీక్షకాణాం బుద్ధావాత్మాభిమానభ్రాన్తిముక్తైర్ప్రమాణయతి (తేనహీతి) బుద్ధేః స్వచ్ఛత్వం స్వస్యచిచ్ఛాయత్వే తత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వముక్తముపసంహరతి (ఏవమితి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వే కిమితి కస్యచిత్ క్వచిదేవాత్మధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనహీతి) బుద్ధ్యాదేరుక్తక్రమేణాత్మచ్ఛాయత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వావభాసకత్వే లోకప్రసిద్ధిరేవ న ప్రమాణం - కిన్తు భగవద్వాక్యమపీత్యాహ (తథా చేతి) అనాశినామయమనాశీ చేతనాః చేతయితారో బ్రహ్మాదయః. తేషామయమేవ చేతనః. యథోదకాదీనాం అనగ్నీనామగ్నినిమిత్తం దాహకత్వం- తథా ఆత్మనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషామిత్యాహ (నిత్య ఇతి) అనుగమనవభాసం స్వగతయాభాసా స్యాదితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (తస్యేతి) (యేనేతి) తత్ర * నావేదవిన్మనుతే తం బృహన్తమపి శ్రుత్యన్తరం, సన్నిహితజ్యోతిశ్శబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (తేనేతి) హృద్యన్తస్స్థితోయమాత్మా సర్వావభాసకత్వేన జ్యోతిర్భవతీతి యోజనా. పదాన్తరవ్యాఖ్యానాయ వాక్యమాదత్తే (పురుష ఇతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిషః సకాశాదాత్మజ్యోతిషి విశేషమాహ (నిరతిశయం చేతి) పదవిభాగవాక్యార్థముపసంహరతి (సవిశేషణ ఇతి) సమానస్సన్నిత్యాద్యవతారయితుం శఙ్కయతి (బాహ్యానామితి) తర్హి బాహ్యజ్యోతిషస్సద్భావావస్థాయాం కిఞ్చిత్స్వరూపజ్యోతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్వితి) వ్యతిరేకముఖేనోక్తమర్థమన్వయముఖేన కథయతి (ఆత్మజ్యోతిరితి) ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమాహ (యదేతదితి) సర్వమన్తఃకరణాది ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యైతరేయకే శ్రవణాద్యుక్తమాత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వమిత్యర్థః. కిఞ్చ - అచేతనానాం కార్యకరణానాం చేతనత్వప్రసిద్ధ్యనుపపత్త్యా సదా చిదాత్మవ్యాప్తిరేష్టవ్యేత్యాహ (సాభిమానో హీతి) కథమసఙ్గస్య ప్రతీచస్సర్వత్ర బుద్ధ్యాదావహమ్మాన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అభిమానేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతారయతి (యద్యపీతి) యథోక్తమపి ప్రత్యగ్జ్యోతిర్జాగరితే దర్శయితుమశక్యమితి శ్రుతేస్స్వప్నప్రసారిత్యర్థః. అశక్యత్వే హేతుద్వయమాహ (సర్వేతి) స్వప్నే- నిష్కృష్టం జ్యోతిరితి శేషః. సద్యస్సన్ - అనుసఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సాదృశ్యస్య ప్రశ్నోపపాదకత్వమవేత్యాపృచ్ఛతి (కేనేతి) ఉత్తరం (ప్రత్యక్షత్వాదితి) ప్రాణానామపి తుల్యం తదితి చేత్ - తత్రాహ (సన్నిహితత్వాచ్చేతి) హేతుద్వయం సాధయతి (హృదీత్యాదినా) ప్రకృతత్వాదిఫలమాహ (తస్మాదితి) సామాన్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం పునరిత్యాదినా) వివేకతోఽనుపలబ్ధిం వ్యక్తీకర్తుం బుద్ధిజ్యోతిషః స్వరూపమాహ (అవభాసేతి) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) తథాపి కథం వివేకతోఽనుపలబ్ధిః- తత్రాహ (అవభాస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (విశుద్ధత్వాదితి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇత్యుక్తమితి) సర్వావభాసకత్వే కథం బుద్ధ్యైవ సామ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) సర్వావభాసకత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. కిమర్థం తర్హి బుద్ధ్యా సామాన్యముక్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వారత్వేనేత్యాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వేణ సమానత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (సర్వమయ ఇతి చేతి) వాక్యశేషసిద్ధమన్యలోకభ్రాన్తినిమిత్తత్వమాహ (తేనేతి) సర్వమయత్వేనేతి యావత్. ఆత్మానాత్మనోర్వివేకదర్శనస్యాశక్యత్వే పరస్పరాధ్యాసనద్ధర్మాధ్యాసశ్చ స్యాత్ - అతశ్చ లోకానాం మోహో భవేదిత్యాహ (ఇతి సర్వేతి) ధర్మివిషయం మోహమభినయతి (అయమితి) ధర్మవిషయం మోహం దర్శయతి (ఏవం ధర్మేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్త్రిత్యాదినా) వికల్పైః-సర్వో లోకో మోముహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. సమానస్సన్నిత్యస్యార్థముక్త్వాఽవశిష్టభాగం వ్యాకరోతి (అత ఇత్యాదినా) ఆత్మనస్స్వరూపవిషయముభయలోకసఞ్చరణమిత్యాశఙ్క్యాఽనన్తరవాక్యమాదత్తే (తత్రేతి) ఆత్మా సప్తమ్యర్థః. యతిశ్శబ్దోఽధ్యాహారేణాతిశబ్దేన సమ్బధ్యతే. అక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధ్యానేతి) ధ్యానవతీం బుద్ధిం వ్యాప్నువతాఽఽత్మా ధ్యాయతీవేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) యథాఖల్వాలోకో నీలం పీతం వా విషయం వ్యాప్నువానస్తదాకారో దృశ్యతే- తథాఽయమపి ధ్యానవతీం బుద్ధిం భాసయన్ ధ్యానవానివ భవతీత్యర్థః. యథోక్తబుద్ధ్యవభాసకత్వముక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇవశబ్దార్థం కథయతి (న త్వితి) బుద్ధిధర్మాణామాత్మన్యాధికత్వం సాధయతి (లేలేతి) ఇవశబ్దసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (న త్వితి) సహేత్యాద్యనన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్ధ్యానోఽబుద్ధివిషయః. సఞ్చరణాదీత్యాదిశబ్దో ధ్యానాదివ్యాపారసఙ్గ్రహార్థః. స్వప్నో భూత్వా- లోకమతిక్రామతీతి సమ్బన్ధః. కథమాత్మా స్వప్నో భవతి- తత్రాహ (సంయమితి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేతి) ఉక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కార్యకరణాతిరిక్తత్వాత్ప్రత్యగాత్మనో న స్వతస్సఞ్చారిత్వమిత్యత ఆహ (మృత్యోరితి) రూపాణి- అతిక్రామతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రియాఫలాభిసఞ్చారకాణామేషాం- యాని వా క్రియాణాం తత్ఫలానాం చాశ్రయాః - తానీతి యావత్. బుద్ధ్యవభాసకం జ్యోతిరాత్మేత్యుక్తం శ్రుత్వా వైనాశికశ్శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రమాణాదతిరిక్తాత్మోపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షమనుమానం చేతి ప్రమాణద్వైవిధ్యనియమమభిప్రేత్య తాభ్యామతిరిక్తాత్మానుపలమ్భాన్నాసావస్తీత్యాహ (ధీవ్యతిరేకేణేతి) తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదిశ్చాలోకశ్చేత్యుభయోర్మిథస్సంసృష్టయోర్వివేకేనానుపలమ్భవదవభాస్యావభాసకయోర్బుద్ధ్యాత్మనోర్భేదేఽపి పృథగనుపలమ్భాదైక్యమవభాసతే - వస్తుతస్తయోరన్యత్వమేవేతి శఙ్కామనువదతి (యద్యపీతి) వైషమ్యప్రదర్శనేనోత్తరమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తస్సప్తమ్యర్థః. ఘటాదేరన్యత్వేనేతి సమ్బన్ధః. జ్యోతిరన్తరం నాస్తి చేత్ - కుతో గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ధీరేవేతి) బాహ్యార్థవాదినోస్సౌత్రాన్తికవైభాషికయోరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ఇదానీం విజ్ఞానవాదిబాహ్యార్థవాదిభ్యామభ్యుపగతం దృష్టాన్తమనువదతి (యదపీతి) బాహ్యార్థవాదప్రక్రియానుగతాభిప్రేతం దూషయతి (తత్రేతి) ఉక్తదృష్టాన్తస్వరూపం సప్తమ్యర్థః. ననుఘటాదేరవభాస్యా

దాలోకోఽవభాసకో నాన్యోఽలభ్యతే. నేత్యాహ (పరమార్థత స్త్వితి) తస్య స్థాయిత్వం వ్యావర్తయతి (అన్యోన్యేతి) ప్రతీతం పిపృయ ప్రాభా
స్యం వ్యావర్తయన్నుక్తమేవ వ్యనక్తి (విజ్ఞానమాత్రమితి) విజ్ఞానవాదే యథోక్తదృష్టాన్తరాహిత్యం ఫలతీత్యాహ (యదేతి) శిష్యబుద్ధ్యనుసా
రేణ త్రివిధం బుద్ధాభిప్రాయముపసంహరతి (ఏవమిత్యాదినా) పరికల్ప్యేత్యత్రైవ బాహ్యార్థవాదముపసంహృత్యేతి సైవేత్యాదినా విజ్ఞానవాద
ముపన్యస్యాపాకరోతి. తత్ర విజ్ఞానవాదోపసంహారం వివృణోతి (తద్గ్రాహ్యేతి) శూన్యవాదిమతమాహ (తస్యాపీతి) తదేవ స్ఫుటయతి (తదపీతి)
పక్షత్రయేఽపి దూషణసమ్భావయతి (సర్వాస్వితి) కిం ధమపూర్వం కల్పనానాం దూషణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (తత్రే
తి) నిర్ధారణేన ప్తమీ. యత్తు ధీరేవావభాసకత్వేన స్యాత్కారేఽపి - తత్రాహ (నేతి) యదవభాస్యం - తత్స్వవ్యతిరిక్తావభాస్యం- అవభాస్యత్వాత్-
యథా ఘటాది. అవభాస్యా చేయం బుద్ధిరిత్యనుమానాద్వ్యతిరిక్తసాక్షిసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తం సాధయతి (విమతేతి) తస్యావభాసకాపేక్షాన్దర్శ
యితుం విశేషణం. సాలోకో ఘట ఇతి సంశ్లిష్టాపగమాన్నాస్తి ఘటస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంశ్లిష్టయోరపీతి) భవత్వనన్యత్వం-కింతా
వతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యత్వే చేతి) వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం-తాభ్యాం వా భాసకసాహిత్యమితియావత్. అవభాసయతి-ఘటాదిరితి శేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవి
కలత్వే పరిహృతేఽప్యనైకాన్తికత్వమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) అనైకాన్తికత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రదీపస్య పక్షతుల్య
త్వాన్న వ్యభిచారో నేతి పరిహరతి (నావభాస్యత్వేతి) ఆభాస్యాన్తరాభాసకత్వాత్తస్య నాన్యావభాస్యత్వమితి చేత్ - తత్రాహ (యద్యపీతి) అవభాస్యత్వా
విశేషాద్వ్యభిచారే ఫలితమాహ (యదా చేతి) వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం- బుద్ధేరితి శేషః. అవభాస్యత్వేఽపి ప్రదీపస్యావభాసకాన్తరానపేక్షత్వమిత్యనియమా
న్నైర్వ్యభిచారతావకాశ ఇత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) యది ప్రదీపస్యావభాసనాత్పూర్వమస్వ్యేకసమయనన్తరం కాలే స్యాత్ - తదా స్వాత్మానం భా
సయతీతి వక్తుం యుక్తం- నచాసౌ స్వయం భాసయతి (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) అవభాస్యత్వావిశేషాదిత్యర్థః. ప్రదీపవదాత్మాని
శేషమనుభాష్య దూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) యదా దీపోఽస్య స్వాత్మానం భాసయతి- తదాఽన్యథా సమానం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) విశే
షాభావేఽపి దీపస్య స్వేనైవావభాస్యత్వం కిం న స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (ననుమహీతి) దీపస్య విశేషాన్తరాభావేఽపి స్వాత్మస్వన్యత్ర సన్నిధిః విశేషణాద్వ్యా
శఙ్క్యాహ (నహీతి) దీపస్య స్వేనాన్యేన వా స్వస్మిన్ విశేషాభావే ఫలితమాహ (అసతీతి) వ్యభిచారాసిద్ధేః సపూర్వకం భాస్యత్వానుమానముపపాద్యా
నుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) యద్వ్యఞ్జకం- తత్స్వసజాతీయవ్యఞ్జ్యం- యథా సూర్యాది. వ్యఞ్జకం చ విజ్ఞానం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్య చైతన్యా
త్మనః సిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రదీపస్య న స్వావభాస్యత్వం- కింతు సజాతీయచైతన్యావభాస్యత్వమితి సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యద్గ్రాహ్యం - తద్గ్రాహకా
న్తరగ్రాహ్యం- యథా దీపః. గ్రాహ్యం చేదం విజ్ఞానమిత్యనుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) తథాపి కథం తద్విశిష్టగ్రాహకసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యావిమృశతి
(చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చేతి) కథం తస్య నిర్ణయః- తత్రాహ (ఇతి నస్తి హ్యనుమానమితి) అస్మిలోకానుసారేణ నిర్ణయః - లోకే హ్యనుకథమిత్యాశఙ్క్యాహ
(తథా చేతి) తథాపి కుతో నివృత్తిస్తస్య జ్ఞేయత్వస్థితిః- తత్రాహ (యత్వేతి) విజ్ఞానస్య గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యత్వేఽపి స్యాద్గ్రాహకాన్తరం ప్రత్య
యానవస్థా ప్రసక్తిరితి శఙ్క్యతే (అనవస్థేతి చేదితి) కూటస్థబోధస్య విజ్ఞానసాక్షిణోఽనపేక్షత్వాన్నానవస్థేతి పరిహరతి (నేతి) యద్గ్రాహ్యం-త
త్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ఘటాదీతి గ్రాహ్యత్వమాత్రం బుద్ధిగ్రాహకస్య సాక్షిణో వస్తుతన్త్రత్వే ప్రదీపస్య స్వావభాస్యత్వన్యాయేన లిఙ్గముక్తం.
నచ బుద్ధిసాక్షిణో గ్రాహ్యత్వమస్తి- కూటస్థస్యాపి స్వాభాసాన్యాత్. తదుక్తోఽనవస్థేత్యుపపాదయతి (గ్రాహ్యత్వమాత్రమహీతి) సాక్షీ స్వాతిరిక్తగ్రా
హ్యః- గ్రాహకత్వాత్ - బుద్ధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గ్రాహకత్వం హి గ్రహణకర్తృత్వం వా- సాక్షిత్వం వా. ఆద్యే బుద్ధిసాక్షిణో ముఖ్యవృత్త్యా
గ్రహణకర్తృత్వేన కించిల్లిఙ్గం సమ్భవతి. ద్వితీయే తస్య గ్రాహకాన్తరాసక్తేరనవకాశోఽపి ప్రమాణమస్తి అర్థతోఽనవస్థేత్యర్థః. గ్రాహకానవస్థాం
పరిహృత్య కరణానవస్థామాశఙ్క్యతే (విజ్ఞానస్యేతి) తస్య గ్రాహ్యత్వే చక్షురాదిస్థానీయేన కరణేన భవితవ్యం- తస్యాపి గ్రాహ్యత్వే స్వస్య కరణమిత్యనవస్థాం
దూషయతి (ననియమాభావాదితి) నియమాభావం సాధయతి (సహీత్యాదినా) వైచిత్ర్యదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాది
నా) ఉభయవ్యతిరేకం దర్శయతి (నహీతి) తథాపి కథం వైచిత్ర్యం- తత్రాహ (ఘటవదితి) నియమాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అ
నవస్థాద్వయపరిహరణం నిగమయతి (తథా ద్విజ్ఞానస్యేతి) బాహ్యార్థవాదిమతనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాత్సిద్ధమితి) బాహ్యార్థవాదినిష్ఠ్వైవి
జ్ఞానవాదీ చోదయతి (నన్వితి) బాహ్యార్థో విజ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (యద్ధీతి) నోపలభ్యతే చ జాగ్రదవస్థాయాం గ్రాహ్యజ్ఞానవ్యతి
రేకేణేతి శేషః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (స్వప్నేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (తథేతి) ఉక్తమనుమానముపసంహరతి (తస్మాదితి) సర్వం విజ్ఞానమా
త్రమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) కిమితి తస్య మిథ్యాత్వం - తత్రాహ (సర్వస్యేతి) బాహ్యార్థాపలాపవాదినం దూషయతి (నేత్యాదినా)
హేతుం విశదయతి (నహీతి) విజ్ఞానమాత్రవాదిత్వాదేకాన్తేన బాహ్యార్థానభ్యుపగత ఇతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) బాహ్యార్థగ్రాహ్యత్వాదఙ్గీకారయతి (నే
త్యాదినా) అన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (విజ్ఞానాదితి) జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యే దోషాన్తరమాహ (తథేతి) అనర్థకం శా
స్త్రముపదిశతో బుద్ధస్య సర్వజ్ఞత్వం న స్యాదిత్యాహ (తత్కర్తురితి) వాశబ్దార్థః ఇతశ్చ సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వమిత్యాహ (కించాన్యదితి)
న కేవలం పూర్వోక్తోపపత్తివశాదేవ బాహ్యార్థోఽభ్యుపేయః- కింతు తత్రాన్యదపి కారణముచ్యత ఇతియావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానేతి) య
ద్గ్రాహ్యం- తత్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం- యథా ప్రతివాద్యాది. జాగ్రద్వస్తు చేదం గ్రాహ్యమిత్యనుమానాన్న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తే
విప్రతిపత్తిం ప్రత్యాహ (నహీతి) నిరాకర్తవ్యత్వేఽపి తేషాం జ్ఞానమాత్రత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వీయజ్ఞానత్వం వా- పరకీయజ్ఞానత్వం వా తే
షామితి వికల్ప్య క్రమేణ దూషయతి (నహీత్యాదినా) స్వకీయనిషేధే చానిష్టాపత్తిమాచష్టే (తథా చేతి) త్వదఙ్గీకారాలాపనాయామపి ప్రతి

హాద్యాదీనాంవిజ్ఞానాతిరేకః నైత్యస్యతీత్యాహ (నచేతి) అన్యథావివాదాభావాపాతాదితిభావః. కథంతర్హితేషామజ్గీకారః- తత్రాహ (వ్యతిరిక్తేతి) సిద్ధేదృష్టాన్తైఫలితమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) కించ- చైత్రసన్తానేనమైత్రసన్తానోవ్యవహారాదనుమీయతే, సర్వజ్ఞజ్ఞానేనచాసర్వజ్ఞజ్ఞానానిజ్ఞాయన్తే,- తత్రభేదస్యతేపిసిద్ధేదృష్టాన్తాసిద్ధిలాదేస్తద్ధియశ్చభేదశ్శక్యోఽనుమాతుమిత్యాహ (సన్తత్యన్తరవదితి) నబాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరితిశేషః. తదపలాపాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానార్థభేదోక్త్యాప్రత్యగాత్మావిజ్ఞానాతిరిక్తఉక్తః. సమ్ప్రతివిమతంనజ్ఞానభిన్నం- గ్రాహ్యత్వాత్- స్వప్నగ్రాహ్యవదిత్యుక్తమనువదతి (స్వప్నఇతి) యదుక్తం- విజ్ఞానాతిరిక్తత్వమర్థస్యేతిశేషః దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతామభిప్రేత్యపరిహరతి (నాభావాదపీతి) సద్గ్రహవాక్యంనివృణోతి (భవత్యేవేతి) బాహ్యార్థవాదిభ్యోవిశేషమాహ (తదభ్యుపగమ్యేతి) తథాపికథందృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతేత్యాశఙ్క్యాహ (సఇతి) ఘటాదివిజ్ఞానస్యభావభూతస్యాభ్యుపగతస్యఘటాదేర్బాహ్యాదభావాద్యావిషయాదర్థాన్తరత్వాదృష్టస్యకస్యచిద్బాహ్యార్థస్యోపగమాద్దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతానుపపన్నేత్యర్థః. మాధ్యమికమతమతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) జ్ఞానజ్ఞేయయోర్నిరాకర్తుమశక్యత్వవచనేనేతియావత్. ఆత్మనోగ్రాహ్యస్యాహమితిప్రత్యగాత్మనైవగ్రాహ్యతేతిమీమాంసకమతమపిప్రత్యుక్తం - ఏకస్యైవగ్రాహ్యగ్రాహకతాయానిరస్తత్వాదిత్యాహ (ప్రత్యగాత్మేతి) క్షణభఙ్గవాదినోక్తమనూద్యప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేననిరాకరోతి (యత్తూక్తమిత్యాదినా (స్వపక్షేపిప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తింశాక్యశ్శఙ్కతే (సాదృశ్యాదితి) దృష్టాన్తంవిఘటయన్నుత్తరమాహ (నతత్రాపీతి) తథాపికథంతత్రప్రత్యభిజ్ఞేత్యాశఙ్క్యాహ (జాతీతి) తన్నిమిత్తాతేషుప్రత్యభిజ్ఞేతిశేషః. తదేవప్రపఞ్చయతి (కృత్తేష్వితి) అభ్రాన్తఇతిచ్ఛేదః. కిమితిజాతినిమిత్తైషాధీః- వ్యక్తినిమిత్తాకింనస్యాత్- అతఆహ (నహీతి) ననుసాదృశ్యవశాద్వ్యక్తిమేవవిషయీకృత్యప్రత్యభిజ్ఞానంకేశాదిషుకింనస్యాత్- తత్రాహ (కస్యచిదితి) అభ్రాన్తస్యేతియావత్. దార్ష్టాన్తికవైషమ్యమాహ (ఘటాదిష్వితి) వైషమ్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్సత్- తత్క్షణికం - యథాప్రదీపాదిః. సన్తశ్చామీభావాఇత్యనుమానవిరోధాద్భ్రాన్తంప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) అనుష్ఠానానుమానవత్ప్రత్యక్షవిరోధేక్షణికత్వానుమానంనోదేతి - అబాధితవిషయత్వస్యాస్యానుమిత్యఙ్గత్వాదితిభావః. ఇతశ్చప్రత్యభిజ్ఞానంసాదృశ్యనిబన్ధనోభ్రమోనభవతీత్యాహ (సాదృశ్యేతి) తదనుపపత్తౌహేతుమాహ (జ్ఞానస్యేతి) తస్యక్షణికత్వేపికిమితిసాదృశ్యప్రత్యయోనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకస్యేతి) అస్తుతర్హివస్తుద్వయదర్శిత్వమేకస్యేతిచేత్. నేత్యాహ (సత్వితి) ఉక్తమేవార్థంప్రపఞ్చయతి (తేనేత్యాదినా) భవతుకింతావతేతి - తత్రాహ (తేనేతిదృష్టమితి) అవతిష్ఠేత- యదీతిశేషః. క్షణికత్వహానిపరిహారంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అథేత్యాదినా) తత్రహేతుమాహ (అనేకేతి) పరపక్షేదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశేతి) తదేవవివృణోతి (ఇదమితి) వ్యపదేశక్షణేఽనవస్థానాసిద్ధిం శఙ్కిత్వాదూషయతి (అథేత్యాదినా) అన్యోద్రష్టా- అన్యశ్చవ్యపదేష్టేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (అథేత్యాదినా) శాస్త్రప్రణయనాదీత్యాదిశబ్దేనశాస్త్రీయంసాధ్యసాధనాదిగృహ్యతే. క్షణికత్వపక్షేదూషణాన్తరమాహ (అకృతేతి) వ్యపదేశానుపపత్తిముక్తాంసమాదధానశ్శఙ్కతే (దృష్టేతి) సాదృశ్యప్రత్యయశ్చశృఙ్ఖలాస్థానీయేనప్రత్యయేనైవనైత్యస్యతీత్యాహ (తేనేదమితి) అపసిద్ధాన్తప్రసక్త్యాప్రత్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తావేవాభాప్రత్యయావిషయా, తదవగాహీచేన్మధ్యవర్తీశృఙ్ఖలావయవస్థానీయఃప్రత్యయఇతియావత్. క్షణానాంమిథస్సమ్బన్ధస్తర్హిమాభూదితిచేత్- తత్రాహ (మమేతి) వ్యపదేశసాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తుస్థితైవేతిచకారార్థః. యత్తువిజ్ఞానస్యదుఃఖాద్యుపప్లుతత్వం- తద్దూషయతి (సర్వస్యచేతి) శుద్ధత్వాత్తత్సంసర్గద్రష్టృభావాచ్చనజ్ఞానస్యదుఃఖాదిసంప్లవః- స్వసంవేద్యత్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్యశుద్ధబోధైకస్వాభావ్యమసిద్ధం- దాడిమాదివన్నానావిధదుఃఖాద్యంశవత్త్వాశ్రయణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అనిత్యేతి) తేషాంతద్ధర్మత్వేసత్యనుభూయమానత్వాత్తతోఽతిరిక్తత్వంస్యాత్- ధర్మాణాంధర్మిమాత్రత్వాభావా, న్మైయూనాంచమానాదర్థాన్తరత్వాత్,. అతోయన్మేయం - తజ్జ్ఞానాంశః - యథాఘటాదిః. మేయంచదుఃఖాదీత్యర్థః. జ్ఞానస్యదుఃఖాదిధర్మోనభవతి- కింతుస్వరూపమేవేతిశఙ్కామనుభాష్యదోషమాహ (అథేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవప్రకటయతి (సంయోగీత్యాదినా) స్వాభావికస్యాపివియోగోస్తి- పుష్పరక్తత్వాదీనాంతథోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ద్రవ్యాన్తరశబ్దేనపుష్పసమ్బన్ధినోఽవయవాస్తద్గతరక్తత్వాద్వారప్పకావివక్షితాః. విమతంసంయోగపూర్వకం- విభాగవత్త్వాత్ - మేషాదివదిత్యనుమానాన్నస్వాభావికస్యసతివస్తునినాశోస్తీత్యర్థః. అనుమానానుగుణంప్రత్యక్షందర్శయతి (బీజేతి) కార్పాసాదిబీజేద్రవ్యవిశేషసమ్పర్కాద్రక్తాదివాసనయాపుష్పాదీనాంరక్తాదిగుణోదయోపలమ్భాత్తత్సంయోగిద్రవ్యాపగమాదేవతత్పుష్పాదిషురక్తత్వాద్యపగతిరిత్యర్థః. విశుద్ధ్యనుపపత్తిముపసంహరతి (అతఇతి) కల్పనాన్తరమనూద్యదూషయతి (విషయవిషయీతి) కథంపునర్జ్ఞానస్యాన్యేనసంసర్గాభావః- తస్యవిషయేణసంసర్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అథాన్యసంసర్గమన్తరేణాపివిజ్ఞానస్యవిషయవిషయ్యాభాసత్వమలంస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (అసతిచేతి) కల్పనాద్వయమప్రామాణికమనాదేయమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కల్పనాన్తరముత్థాపయతి (యదపీతి) ఉపశాన్తిర్నిర్వాణశబ్దార్థః. దూషయతి (తత్రాపీతి) ఫల్యభావేపిఫలంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (కణ్టకేతి) దార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (యస్యేతి) ననుత్వన్మతేపివస్తునోఽద్వయత్వాత్, తస్యాసఙ్గస్యకేనచిదపిసంయోగవియోగయోరయోగాత్ఫలిత్వాసమ్భవేమోక్షాసమ్భవాదితుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యపునరితి) యద్యపిపూర్వంవస్తువస్తుతోఽసఙ్గమఙ్గీక్రియతే- తథాపిక్రియాకారకఫలభేదస్యావిద్యామాత్రకృతత్వాదస్మన్మతే సర్వవ్యవహారసమ్భవాన్నసామ్యమితిభావః. ననుబాహ్యార్థవాదోవిజ్ఞానవాదశ్చనిరాకృతౌ- శూన్యవాదోనిరాకర్తవ్యోపికస్మాన్ననిరాక్రియతే- తత్రాహ (శూన్యవాదీతి) సమస్తన్యవస్తునస్సత్త్వేనభానా, న్మానానాంచసర్వేషాంసద్విషయత్వా, చ్ఛూన్యస్యచావిషయతయాప్రాప్త్యభావేననిరాకరణానర్హత్వా, త్తద్విషయత్వేచశూన్యవాదినైవవిషయనిరాకరణోక్త్యాశూన్యస్యాప

ఖ్యానా, తస్య చ స్ఫురణాస్ఫురణయోః సర్వశూన్యత్వాయోగాత్, తద్వ్యాదినశ్చ సత్త్వాసత్త్వయోస్తదసుపపత్తేః, సంవృతేశ్చ శ్రయ-భావాదిసమ్భ నా, తథా శ్రయత్వే చ శూన్యస్య స్వరూపహానా, స్విరాశ్రయత్వే చాసంవృతత్వాత్, న్యాసాః ఖిన్నద్వాదనిరాసాయాజ్ఞః క్రియతే-ఽస్పష్టం బుద్ధ్యా ద్వ్యతిరిక్తం నిత్యసిద్ధమస్తి న తుచ్ఛం కూటస్థమద్వయమాత్మజ్యోతిరితి భావః. ౭

ర౦.—— "ఆత్మైవాస్య జ్యోతిరి"త్యత్రాత్మజ్యోతిశ్శబ్దాభ్యాం నిర్దిశ్యమానపురుషస్వరూపం కిమితి పృచ్ఛతి జనకః (కతమ ఆత్మేతి) హృద్యన్తర్మధ్యగతః ప్రాణశక్తితేన్ద్రియముఖ్యప్రాణమధ్యగః విజ్ఞానధర్మకోజ్యోతిశ్శబ్దితప్రకాశకస్వరూపః పురుషో జీవః ఇత్యుత్తరమాహ (యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః) అత్ర విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రాచుర్యార్థే మయట్ ఆత్మనో ధర్మభూతజ్ఞానవత్త్వేనోక్తః. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకాని స్త్రియముఖ్యప్రాణవ్యతిరేకోఽపి సిద్ధః. అత్ర జ్యోతిశ్శబ్దితాత్మనో జ్ఞానస్వరూపస్య విజ్ఞానమయత్వోక్త్యా ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా ఽవభాసకత్వమాదిత్యాదీనామివ తేజోరూపాణాం ప్రభాద్వారా జ్యోతిష్ట్వమితి భావః. (ససమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ) సః-జీవః ఉపాహ్జారబి [illegible] కర్తృత్వాచ్చ సమానస్సన్-అభిమానః. తేన సహితస్సన్. స్వాత్మన్యేతత్కర్తృత్వాభి మానయుక్తస్సన్ గోపురభారీవ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ-స్వప్నే కర్మభోగాయ ఉభౌ లోకావనుసఞ్చరతి-లోకద్వయేఽపి సఞ్చరతీత్యర్థః. ధ్యాయతీవ-స్వతస్సి ద్ధైవ. లేలాయతీవ-స్వయం చలతీవ. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాభ్యాం జీవస్య కర్తృత్వం పరమాత్మాయత్తమితి, స్వాతన్త్ర్యేణ కర్తృత్వం నాస్తీతి ఉచ్యతే. అత్ర పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేరిత్యత్ర పరాయత్తకర్తృత్వాశ్రయో ధ్యాయతీవేతి ప్రయోగే నానుపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశ్చ లోకద్వయే దేహద్వయేన సఞ్చారకథనాద్దేహద్వయవ్యతిరేకో వ్యక్తో భవతి. న చాత ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి ఇవశబ్దప్రయోగాత్ కర్తృత్వం మాత్మనో నాస్త్యేవాభ్యుపగన్తవ్యమితి వాచ్యం- "కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వా"దిత్యధికరణే సాఙ్ఖ్యాభిమతమకర్తృత్వమాత్మనః పూర్వపక్షీకృత్య కర్తృత్వస్య పరైరపి సిద్ధాన్తితత్వాత్. వస్తుస్థితౌ చి న్త్యమానాయాం మచేతనత్వాత్ కూటస్థత్వాచ్చ నాన్తఃకరణస్య వా దితో వా కర్తృత్వమిత్యభ్యుపగమస్య, పరస్పరావివేకేన పరస్పరధర్మాధ్యాస ఇత్యుపగమస్య, చ పరేషాం సాఙ్ఖ్యానాం చ సామ్యేన సాఙ్ఖ్యపక్షౌత్సర్గపక్షే వై షమ్యాభావేన "కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వా"దిత్యధికరణవిరోధ స్య పరపక్షే దుర్నిరసత్వాత్. న చ "యథా పతత్యభయథేత్యత్ర "తత్త్వమసీ"త్యాదిభిర్బహుకృత్వ ఉక్తకర్తృత్వాద్యనర్థానాశ్రయ బ్రహ్మాభేదబోధనా త్కర్తృత్వమపరమార్థమితి పరైరుక్తమితి వాచ్యం - "యో వై బాలాకే ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తే"త్యాదివాక్యైః సర్వశ్రుతిష్వసర్వకర్తృత్వావేదనేన బ్ర హ్మాభేదబోధనే సర్వకర్తృత్వాపాతేనాకర్తృత్వాప్రసక్తేః, "దృశ్యతేత్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా" "మనసా తు విశుద్ధేన" "ధ్యాయతో"పాసనైవ యముక్తకర ణత్వేన ప్రతిపన్నస్య మనసః కర్తృత్వం- "ఏష వేదేవంజిఘ్రాణీతి స ఆత్మా" "ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుష" ఇతి కర్తృ త్వేన ప్రతిపన్నస్యాకర్తృత్వమిత్యుక్తైరయుక్తత్వాత్, విజ్ఞానశబ్దితాయా బుద్ధేః కర్తృత్వే కరణాన్తరాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ ప్రకృతి వివేకలక్షణస మాధౌ ప్రకృతేః కర్తృత్వాసమ్భవేన ఆత్మన ఏవ కర్తృత్వమాస్థేయమితి "శక్తివిపర్యయాత్" "సమాధ్యభావాచ్చే"తి సూత్రయోస్స్వయమేవోక్తత్వాత్, న చ కర్తృత్వాదిబన్ధస్యాత్మగతత్వాభావే బన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యప్రసఙ్గాత్, న చ కర్తృత్వాద్యనర్థాశ్రయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధి ష్ఠానభావలక్షణో వా- "అవిద్యాస్తమయో మోక్షస్సా సంసార ఉదాహృత" ఇత్యుక్తరీత్యా తదధ్యాసహేత్వవిద్యాలక్షణబన్ధో వా ఆత్మగతస్సమ్భవతీతి వా చ్యం- "తదధీనత్వాదర్థవ"దితి సూత్రే "అవిద్యాత్మికా హి సా బీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యా పరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీ మహాసుప్తిః- యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతే సంసారిణో జీవాః. తదేవావ్యక్తం క్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం "ఏతస్మిన్ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే"తి. క్వచిదక్షరశబ్దోదితం "అక్షరాత్పరతః పర" ఇతి శ్రుతేః. క్వచిన్మాయేతి నిర్దిష్టం "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా"దితి మన్త్రవర్ణా"దితి శఙ్కరభాష్యే పరమే శ్వరాశ్రితాయా ఏవావిద్యాయాః ప్రతిపాదనేన తన్మతే జీవచైతన్యే సంసారాసమ్భవాత్. న చ వాచస్పతినా పరమేశ్వరాశ్రయేత్యత్ర "పరమేశ్వ రం విషయత్వేనాశ్రయతీతి పరమేశ్వరాశ్రయే"త్యాహ - పరమేశ్వరవిషయేత్యర్థః, విద్యాస్వరూపస్య పరమాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. య స్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరత ఇత్యత్రాపి యస్యామవిద్యాయాం సత్యాం శేరతే జీవా ఇత్యేవార్థః. అతశ్చ జీవాశ్రయా ఏవావిద్యాః న చావి ద్యోపాధిభేదాధీనో జీవభేదః- జీవభేదాధీనోఽవిద్యోపాధిభేద ఇతి పరస్పరాశ్రయాదుభయాసిద్ధిరితి వాచ్యం- బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వానుభయసి ద్ధేరితి అవిద్యానాం జీవాశ్రితత్వమేవ సమర్థితమితి వాచ్యం- "న చ తస్యాః జీవాశ్రయత్వం- జీవశబ్దవాచ్యస్య కల్పితత్వాత్, ఆవిద్యకత్వాజ్జీవశబ్దవాచ్య స్య,- జీవశబ్దలక్ష్యస్య తు బ్రహ్మావ్యతిరేకేణ బ్రహ్మాశ్రయత్వపక్షస్యైవాశ్రితత్వా"దిత్యానన్దగిరిప్రభృతిభిస్తస్య పక్షస్య దూషితత్వాయా "ఆశ్ర యత్వవిషయత్వభాగినీ నిర్విశేషచితిరేవ కేవలా । పూర్వసిద్ధతమసో హి పశ్చిమో నాశ్రయో భవతి నాపి గోచర" ఇత్యుక్తరీత్యా చిన్మాత్రస్యైవావిద్యాశ్రయ త్వేన జీవస్య బన్ధాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. న చ బన్ధో మోక్షశ్చ న జీవాశ్రితః- అపి తు చిన్మాత్రాశ్రిత ఏవ- అతస్సమ్భవత్యేవ బన్ధమోక్షయోస్సామానాధి కరణ్యమితి వాచ్యం - అస్మిన్పక్షే ముక్తిర్నామ చిన్మాత్రాశ్రితాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావాపాదకావిద్యానివృత్తిరేవ వాచ్యా. తత్ర చావిద్యైక్యపక్షే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. న చ కస్యాపి ముక్తిర్నాస్తీతి శక్యం వక్తుం- "శుకస్తు మారుతాచ్ఛీఘ్రాం గతిం కృత్వా మహాయశాః । దర్శయి త్వా ప్రభావం స్వం సర్వభూతగతో భవత్" "తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే" "తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవ"దిత్యాది ప్ర మాణవిరోధప్రసఙ్గాత్. అతోఽవిద్యానానాత్వేఽభ్యుపగన్తవ్యే తత్ర చ చిన్మాత్రాశ్రితసర్వావిద్యానామేకవిద్యానివృత్త్యైవైకముక్తౌ సర్వముక్తి ప్రసఙ్గదోషతాదవస్థ్యాత్, ఏకావిద్యానివృత్తిమాత్రాభ్యుపగమే చావిద్యాన్తరాశ్రయత్వస్య చిన్మాత్రే పూర్వమివ స్థితత్వేనాన్తఃకరణతాదాత్మ్య ధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసంసారానివృత్తేస్తదవస్థత్వాత్, అతస్సోఽప్యనుపపన్నః. నన్వహమితి భాసమానే అవిద్యాన్తఃకరణోపాధిభేదభిన్నే చిదంశే అ

మూ.— స వా అయం పురుషో జాయమానః శరీరమభిసంపద్యమానః పాప్మభిః సꣳసృజ్యతే స ఉత్క్రామన్మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతి ॥ ౮

విద్యాసివృత్తిరుగ్దైశ్యంచేన్న - అవిద్యాయా అన్తఃకరణస్య వా సదర్పణాదివత్ప్రతిబిమ్బోపాధిత్వం సమ్భవతి - దర్పణాద్యుపాధిప్రతిహతనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్య బిమ్బస్యైవ ప్రతిబిమ్బతయా చక్షుషా అగృహ్యమాణస్య చిదంశస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసమ్భవేన ఘటాదివదవచ్ఛేదకత్వేనోపాధిత్వేన వక్తవ్యే- అన్తఃకరణస్య సఞ్చరతిష్ణూపాధిత్వేఽవచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్య భిన్నభిన్నతయా కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గేన వ్యాపిన్యాపి వావిద్యయా అవచ్ఛేదకత్వానుపాధిత్వేవక్తవ్యే- సర్వస్యాప్యవిద్యాన్తర్గతచిత్ప్రదేశస్య సర్వావిద్యావృతత్వేనైకస్య బ్రహ్మవిద్యయైకావిద్యాయా నాశేఽప్యవిద్యాన్తరాయత్తసంసారతాదవస్థ్యాత్, అవిద్యావచ్ఛిన్నవికారప్రదేశేష్వనవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽవస్థానాసమ్భవేన బ్రహ్మణో వికారాన్తరవస్థాన ప్రతిపాదకాన్తర్యామి బ్రాహ్మణానాఞ్చ స్వప్రసఙ్గాచ్చ- అన్తర్యామి బ్రాహ్మణస్య జీవవిషయత్వాభావస్యాన్తర్యామ్యధికరణసిద్ధత్వాత్. న హి ఘటానవచ్ఛిన్నాకాశస్య ఘటాన్తరవస్థితిస్సమ్భవతి. *అత్ర బ్రహ్మసమ్పన్న ఇతి తన్త్రేణ తత్రైవ బ్రహ్మభావావేదకశ్రుతివ్యాకోపశ్చ స్యాత్ - అవిద్యావచ్ఛిన్నదేశే త్వనవచ్ఛిన్నబ్రహ్మభావాసమ్భవాత్. వికారాన్తరవస్థితస్య చ గీతాచార్యస్య భగవతః కృష్ణస్య జీవత్వమేవ స్యాత్ తతశ్చ చిదాశ్రితసర్వావిద్యానివృత్తికామనారూపముముక్షానాం సమ్భవాత్, దేశకావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ సంసారస్యానపాయాత్, ముముక్షోర్బ్రహ్మవిచారాదికం వాఽనర్థకం విఫలం స్యాత్. అత ఏవ న ప్రతిబిమ్బో నాప్యవచ్ఛేదో జీవః - అపి తు కౌన్తేయస్యైవ రాధేయత్వవత్ బ్రహ్మణ ఏవాఽవిద్యయా జీవభావ ఇతి పక్షోఽపి వ్యుదస్తః- తథా సతి నిత్యముక్తశ్రుతేర్నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. పారమార్థికశోకాభావాభిప్రాయా నిత్యముక్తత్వశ్రుతిరితి చేన్న. మోక్షే శోకాభావశ్రుతేరపి పారమార్థికశోకాభావవిషయత్వప్రసఙ్గాత్. *తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్ ఇత్యాదీనాం, శుకాదిముక్తత్వప్రతిపాదకానాం, బ్రహ్మణో జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వనిరవద్యత్వాదిపరాణాం చాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. *వివాదగోచరతాపన్నప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వన్తరపూర్వకమిత్యజ్ఞానస్యజ్ఞానసమానాధికరణత్వస్వవిషయత్వప్రతిపాదితత్వాత్, *జడస్యాజ్ఞానాశ్రయత్వే చ భ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానయోరపి తదాశ్రయత్వప్రసఙ్గ ఇతి వివరణకృతోక్తత్వాచ్చ జ్ఞాతృత్వాశ్రితత్వేఽజ్ఞానస్య తదధీనకర్తృత్వాదికమపి తస్యైవ. తతశ్చాజ్ఞానస్యాజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితత్వాత్కర్తృత్వాదికమప్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితమేవేతి సిద్ధం తతశ్చ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ ప్రయోగాః పరతన్త్రప్రభ్వాప్రభురేవేత్యుక్తివత్. అతః పరతన్త్రకర్తృత్వాశ్రయత్వాజ్జీవస్యైవ శబ్దప్రయోగ ఉపపద్యత ఇత్యేవాస్మాకం ప్రకృతమనుసరామః. శరీరవ్యతిరేకమేవ స్పష్టయతి (స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి) స హి. జీవః స్వప్నో భూత్వా- స్వప్నావస్థాభూత్వా స్వప్నే వ్యాఘ్రాదిశరీరకో భూత్వేత్యర్థః. ఇమం లోకం- దృశ్యమానం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం మృత్యోః- సంసారస్య రూపాణి- దుఃఖరూపాణి అతియాతి. తాన్ప్రకాశమానుష్యాదీని శరీరాణి అతిక్రామతి- న పశ్యతీత్యర్థః. తతశ్చ స్వప్నే జాగ్రద్దశావత్ దేహానుపలమ్భాత్ దేహాన్తరప్రతిగ్రహదర్శనాచ్చ జీవస్య దేహవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— యద్వై వై హ్యేకస్మిన్దేహే స్వప్నో భూత్వా మృత్యో రూపాణి కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్ అన్యత్వేఽపి క్రియాస్వప్న ఆత్మజ్యోతిష్ట్వస్యైవం. స వై- ప్రకృతః పురుషోఽయం జాయమానః. కథం జాయమాన ఇతి. ఉచ్యతే- శరీరం- దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమభిసమ్పద్యమానః- శరీరే ఆత్మభావమాపద్యమాన ఇత్యర్థః. పాప్మభిః- పాప్మసమవాయిభిర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణైరిత్యర్థః. సంసృజ్యతే- సంయుజ్యతే. స ఏవోత్క్రామన్- శరీరాన్తరమూర్ధ్వం క్రామన్- గచ్ఛన్. మ్రియమాణ ఇత్యేతస్య వ్యాఖ్యానముత్క్రామన్నితి. తాన్సంశ్లిష్టాన్ పాప్మరూపాన్ కార్యకరణలక్షణాన్ విజహాతి- తైర్వియుజ్యతే. తాన్పరిత్యజతి. యథాఽయం స్వప్నజాగ్రద్వృత్త్యోర్వర్తమాన ఏకస్మిన్దేహే పాప్మరూపకార్యకరణోపాదానపరిత్యాగాభ్యామనవరతం సఞ్చరతి ధియా సమానస్సన్ - తథా సోఽయం పురుషః ఉభావిహలోకపరలోకౌ జన్మమరణాభ్యాం కార్యకరణోపాదానపరిత్యాగాభ్యామనవరతం ప్రతిపద్య ఆసంసారమోక్షాత్సఞ్చరతి. తస్మాత్సిద్ధమస్యాత్మజ్యోతిషోఽన్యత్వం కార్యకరణరూపేభ్యః పాప్మభ్యః- సంయోగవియోగాభ్యాం. న హి తద్ధర్మత్వే సతి తైరేవ సంయోగో వియోగో వా యుక్తః. ౮

ఆ.— ప్రసక్తాగతం పరపక్షనిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానమేవానువర్తయన్నుత్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (యథేతి) ఏవం- ఆత్మాదేహాభేదేపి వర్తమానం జన్మత్యజన్ జన్మాన్తరం చోపాదదానః కార్యకరణాన్యతిక్రామతీతి శేషః. అత్ర స్వప్నజాగరితసఞ్చారాద్దేహవ్యతిరేకవదిహలోకపరలోకసఞ్చారోక్త్యాపి తద్వ్యతిరేకస్తస్యోచ్యత ఇత్యనన్తరవాక్యే నేత్యర్థః. సంప్రత్యుత్తరం వాక్యం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (స వా ఇత్యాదినా) పాప్మశబ్దస్య లక్షణయా తత్కార్యవిషయత్వం దర్శయతి (పాప్మసమవాయిభిరితి) పాప్మశబ్దస్య పాపవాచిత్వేపి కార్యసామాన్యార్థత్వమపి వృత్తిం సూచయతి (ధర్మాధర్మేతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తత్వేనానువదతి (యథేతి) అవస్థాద్వయసఞ్చారస్య లోకద్వయసఞ్చారం దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఇహలోకపరలోకావనవరతం సఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సఞ్చరణప్రకారం ప్రకటయతి (జన్మేతి) జన్మనా కార్యకరణయోరుపాదానం, మరణేన చ తయోస్త్యాగః, మధ్యే దేహం లభమానో మోక్షాదర్వాగనవరతం సఞ్చరన్ దుఃఖీ భవతీత్యర్థః. స వా ఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) లబ్ధమర్థమేవ స్ఫుటయతి (సంయోగేతి) కథమేతావతా తేభ్యోఽన్యత్వం- తత్రాహ (న హీతి) స్వాభావికస్య హి ధర్మస్య సతి స్వభావే కుతః సంయోగవియోగౌ- వహ్న్యౌష్ణ్యాదిష్వదర్శనాత్. కార్యకరణయోశ్చ సంయోగవిభాగవశాదస్వాభావికత్వే సిద్ధమాత్మనస్తదన్యత్వమిత్యర్థః. ౮

యాపంబా(హ్య)నాత్మకంబిషయాకూర్వన్ ప్రస్వపితి. యదేవంవర్తనం - తత్స్వప్నస్వపితీత్యుచ్యతే అత్ర - ఏతస్యామవస్థాయామేతస్మిన్కాలే ఽయంపురుషః - ఆత్మా స్వయమేవ వివిక్తజ్యోతిర్భవతి - బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితంజ్యోతిర్భవతి. నన్వస్యలోకస్యమాత్రా ఉపాదానం కృతం - కథంతస్మిన్ సత్యత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీత్యుచ్యతే. నైషదోషః - విషయభూతమేవహితత్. తేనైవచాత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్ద్రష్టుంశక్యః - నత్వన్యస్యాన్యస్య విషయోకస్మింశ్చిత్సుషుప్తకాలఇవ. యదాపునస్సా వాసనా సకార్త్స్న్యేన విషయభూతా సంభవతి - తదా ఽనేకకోశాదివ నిష్కృష్టం నిర్గుణసంసర్గరహితంచక్షురాదికార్యకరణావ్యాపృతం స్వరూపమలుప్తదృగాత్మజ్యోతిస్స్వేనరూపేణావభాసయద్గృహ్యతే. తేనాత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతిసిద్ధం. ౯

టీ.— తస్యేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యాంశఙ్కామాహ (నన్వితి) అవస్థాద్వయవల్లోకద్వయసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) కథంతస్మిల్లోకద్వయప్రసిద్ధిః - అతఆహ (తస్మాదితి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యముత్థాప్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) స్థానద్వయప్రసిద్ధిద్యోతకనాన్యోవైశబ్దః. అవధారణంవివృణోతి (నేతి) వేదనా - సుఖదుఃఖాదిలక్షణా. అగమన్యపరలోకసాధకత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అవధారణఫలమాహ (నన్వితి) లోకస్థానాన్తరత్వంద్యోతయతి (నేతి) స్వప్నస్యలోకద్వయాదతిరిక్తస్థానత్వాద్వేదసంధ్యతృతీయత్వప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కథమితి) లోకస్సన్ధ్యత్వాత్స్థానాన్తరత్వమిత్యుత్తరమాహ (సన్ధ్యంతదితి) సన్ధ్యత్వంస్ఫుటయతి (ఇహేతి) యత్తత్స్వప్నస్థానంతృతీయమన్యదేవేతి ఇహలోకపరలోకయోస్సన్ధ్యమితిసమ్బన్ధః. అస్యసన్ధ్యత్వేఫలితమాహ (తేనేతి) పూర్వప్రత్యయ్ప్రత్యాస్థానాన్తరత్వమేవస్వప్నస్యకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రథమశ్రుతసన్ధ్యశబ్దవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నహీతి) పరలోకాస్తిత్వేప్రమాణాసరజిజ్ఞాసమానంపృచ్ఛతి (కథమితి) ప్రత్యక్షంప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (యదేత్యాదినా) స్వప్నప్రత్యక్షంపరలోకాస్తిత్వేప్రమాణమిత్యుక్తం - తదేవోత్తరవాక్యస్యస్ఫుటయితుంపృచ్ఛతి (కథమితి) కథంతత్ప్రమాణమేవప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రాథశబ్దమర్థతో వ్యాకరోతి (అథేతి) ఉత్తరభాగముత్తరత్వేనవ్యాచష్టే (తృతీయేతి) యమాక్రమమిత్యాహ (యథాక్రమఇతి) యమాక్రమేణపరలోకప్రతిపత్తిఇత్యాహ (యథాక్రమణమితి) ...నాశక్యత్వాద్విషయత్వంవ్యాపృతత్వేసమ్భవతీతిమితిఫలవిషయత్వం - తత్రాహ (నన్వితి) సాక్షాత్ - ఆగమాద్యతేప్రవృత్తిశ్చేత్తర్హితీయావత్. పాప్మనామేవసాక్షాత్తద్దర్శనాసమ్భవాత్తద్దర్శనార్థః. కథంపునరాద్యేవవయసిపాప్మనామానన్దానాంచస్వప్నేదర్శనం - తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) యద్యపిజన్మాన్తరకృతసుకరపాపవాసనాహితవాసనయాస్వప్నోదృశ్యతే - తథాపికథంసాధ్యమేవయస్యస్వప్నదర్శనం - తదాహ (యానీతి) ఫలానాంతు సత్త్వం - అత్రలేశతోభుక్తత్వం. యానీత్యుపక్రమాత్తానీత్యుపసంహర్తవ్యం. ఐహికవాసనావశాద్ధైహికానామేవపాప్మనామానన్దానాంచస్వప్నేదర్శనసమ్భవాన్నస్వప్నప్రత్యక్షంపరలోకసాధకమితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) పరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) యద్యపిస్వప్నేమనుష్యాణామిన్ద్రాదిభావోఽనుభూతోఽపి - తథాపితదపూర్వమేవదర్శనమిత్యాహ (నచేతి) స్వప్నదృశామాభాసజన్మభావనోఽపి స్వప్నేదర్శనాత్ప్రయోజనమిత్యుక్తం. నచతదపూర్వదర్శనమపిసమ్భవజ్ఞానం - ఉత్థానప్రత్యయబాధాత్. నచైవంస్వప్నదృశ్యాపాభాసజన్మాసిద్ధిః - యథాజ్ఞానమనుస్మృత్యస్మర్తారాదితిభావః. ప్రకృతంఫలముపసంహరతి (తేనేతి) సయత్రేత్యాదివాక్యస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తమనూద్యాక్షిపతి (యదిత్యాదినా) బాహ్యజ్యోతిరభావేసత్యయంపురుషః - కార్యకరణసఙ్ఘాతాదేనసఙ్ఘాతాతిరిక్తేనాత్మజ్యోతిషాగమనాదిసర్వంనిర్గమయతి - తదాత్మజ్యోతిరస్తీతియదుక్తమిత్యనువాదః. వివిక్తస్థానాభావంవక్తుంబోధకాభావంతావద్దర్శయతి (తదేవేతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిరభావవిశిష్టస్థానంయత్రేత్యుక్తం - తదేవస్థానంనాస్తి - విశేషణాభావాదితిశేషః. యథోక్తస్థానాభావేహేతుమాహ (యేనేతి) సంసృష్టః - బాహ్యైర్జ్యోతిర్భిరితిశేషః. వ్యవహారభూమావాహ్యజ్యోతిరభావాభావాత్ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉక్తరూపముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) యథోక్తం - సర్వవ్యతిరిక్తత్వంస్వయంజ్యోతిష్ట్వమిత్యాదిరాహ - స్వప్నంప్రస్తౌతీతియావత్. ఉపాదానశబ్దః పరిగ్రహవిషయః. కథమస్యసర్వావత్త్వం - తదాహ (సర్వావత్త్వమితి) సంసర్గకారణభూతత్వాత్. సహేత్యాద్యాదివిభాగేనైతిశేషః. కిముపాదానత్వస్యోత్తరముక్త్వాకేనవిధినేత్యస్యోత్తరమాహ (స్వయమిత్యాదినా) ఆపాద్య - ప్రస్వపితీత్యుక్తేరతసమ్బన్ధః. కథంపునరాత్మనోదేహావిహన్తృత్వం - జాగరితకర్మఫలోపభోగోపరమకారణత్వేనవిహన్తతే - తత్రాహ (జాగరితేత్యాదినా) నిర్మాణవిషయంద్శయతి (వాసనామయమితి) యథామాయామయంమయంవాదేహంనిర్మిమీతే - తద్వదిత్యాహ (మాయామయమివేతి) కథంపునరాత్మనోయథోక్తదేహనిర్మాణకర్తృత్వం - కర్తృత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిర్మాణమపీతి) స్వేనభాసేత్యత్రతృతీయాంవ్యాకరోతి (సాహీతి) తత్రేతిస్వప్నే. కిం. యథోక్తాన్తఃకరణవృత్తిర్విషయత్వేనప్రకాశమానత్వేపిస్వభాసోభవతుకరణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సాతత్రేతి) స్వేనజ్యోతిషేతికర్తరితృతీయా. స్వశబ్దాత్రాత్మవిషయః. కోయంప్రస్వాపోనామ - తత్రాహ (యదేవమితి) వివక్షితవిశేషణంవివృణోతి (భాస్యేతి) స్వప్నేస్వయంజ్యోతిరాత్మేత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి) వాసనాపరిగ్రహస్యమనోవృత్తిరూపస్యవిషయత్వసంగతవిషయిత్వాభావావిరుద్ధమాత్మనస్స్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వమితిసమాధత్తే (నైషదోషఇతి) కుతోవాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్యస్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతిసామర్థ్యాదిత్యాహ (తేనేతి) మాత్రాదానస్యవిషయత్వేనైతియావత్. తదేవవ్యతిరేకముఖేనాహ (నత్వితి) యథాసుషుప్తికాలేవ్యక్తస్యవిషయస్యాభావేస్వయంజ్యోతిరాత్మాదర్శయితుంనశక్యతే - తథాస్వప్నేపి. తస్మాత్తత్రస్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుత్యామాత్రాదానస్యవిషయత్వంప్రకాశితమిత్యర్థః. భవతుస్వప్నేవాసనాదానస్యవిషయత్వం - తథాపికథంస్వయంజ్యోతిరాత్మాశక్యతేనివిచ్యదర్శయితుమిత్యాశ

ఉ.— న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్ రథయోగాన్పథస్సృజతే న తత్రానన్దా ముదః ప్రముదో భవన్త్యథానన్దాన్ముదః ప్రముదస్సృజతే న తత్ర వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యో భవన్త్యథ వేశాన్తాన్పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతే స హి కర్తా॥ ౧౦

వ్యాచష్టే (యదా పునరితి) అవభాసయత్ - అవభాస్యం వాసనాత్మకమన్తఃకరణమితి శేషః స్వప్నావస్థాయామాత్మనోఽవభాసకాన్తరాభావే ఫలితమాహ (తేనేతి) ౯

రం.— నను *స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతీతి స్వప్నే శరీరవ్యతిరేకప్రదర్శనమయుక్తం - ఐహలౌకికపరలౌకికయోరేవ శరీరపరిగ్రహస్థానత్వాత్, స్వప్నస్యాతథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య వా ఏతస్య పురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానే భవత ఇదం చ పరలోకస్థానం చేతి) తస్యైతస్య పురుషస్య - జీవస్య శరీరపరిగ్రహే అయం చ పరశ్చ లోక ఇతి స్థానద్వయమేవ లోకే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. (సన్ధ్యం తృతీయం స్వప్నస్థానం) సన్ధౌ భవం సన్ధ్యం. స్వప్నరూపస్థానం తు పూర్వోక్తస్థానద్వయానుభవయోగ్యత్వాత్ సన్ధ్యం- తృతీయస్థానమేవ భవతీత్యర్థః. మృతః పరలోకం పశ్యతి - జాగ్రత్స్వపన్నిమమేవ లోకం పశ్యతి. స్వప్నావస్థస్తు కదాచిదిమం లోకం పశ్యతి - కదాచిత్పరలోకం స్వర్గనరకాదికం పశ్యతి. అతః స్థానద్వయదర్శనయోగ్యానులక్షణేయం స్వప్నావస్థేత్యర్థః. అముమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్సన్ధ్యే స్థానే తిష్ఠన్నేతే ఉభే స్థానే పశ్యతీదం చ పరలోకస్థానం చేతి) స్పష్టోఽర్థః. నన్వేతద్దేహపాతాత్ప్రాగన్తరభావినః పరలోకస్థానదర్శనస్య కథం స్వప్నావస్థపురుషదృశ్యత్వం సమ్భవతి - అతః స్వప్నదృశ్యం పరలోకస్థానమన్యదేవేత్యత్రాహ (అథ యథాక్రమోఽయం పురుషః పరలోకస్థానే భవతీత్యాది) ఆక్రమత్యనేనేత్యాక్రమః-ఆశ్రయః పుణ్యపాపరూపః. యాదృక్పుణ్యపాపరూపాక్రమవిశిష్టస్సన్ పరలోకే సుఖదుఃఖాన్యనుభవతి- తమేవ- తాదృశమేవ పుణ్యపాపలక్షణమాక్రమమాక్రమ్యాథ - తదా స్వప్నే ప్రతికూలాననుకూలాంశ్చోభయవిధాన్ పదార్థాన్ పశ్యతి. తతశ్చ స్వప్నే పరిదృశ్యమానమేతద్దేహాతిరిక్తదేహభోగ్యం తద్వాసనాపి పేశ్వరసృష్టసూక్ష్మపుణ్యపాపఫలరూపమిదం పరలోకస్థానమేవేత్యర్థః. నను స్వప్నే పరలోకవత్పుణ్యపాపాదివశేన పదార్థసృష్టౌ స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యం - ఇన్ద్రియాణాం ప్రకాశకానాం సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స యత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ స్వయం విహత్యేత్యాది) సః- జీవో యత్ర- యదా ప్రస్వపితి- స్వప్నాననుభవతి. తదా సర్వావతః- సర్వతో భోగ్యభోగోపకరణాదిసర్వయుక్తస్య అస్య జగతః - జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య మాత్రాం- మీయతేఽనేనేతి మాత్రా- ప్రకాశకో జాగ్రదవస్థేన్ద్రియవర్గః. తముపాదాయ స్వయమేవోపమిన్ద్రియవర్గం విహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య. నిర్వ్యాపారం కారయిత్వేతి యావత్. అథ స్వాప్నికదేహేన్ద్రియాదివస్తుజాతం స్వయం నిర్మాయ- సృష్ట్వా. అత్రోక్తం జీవస్య స్వాప్నపదార్థనిర్మాతృత్వమప్రష్టవ్యారతి ద్రష్టవ్యం- అగ్రే *స హి కర్తేతి వాక్యేన తేషామీశ్వరసృష్టత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, పరైరప్యదృష్టద్వారేత్యుక్తత్వాచ్చ. స్వేన భాసైత్యస్యైవ వివరణం (స్వేన జ్యోతిషేతి) ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. అత్ర- అస్యాం దశాయాం పురుషః- జీవః స్వయఞ్జ్యోతిర్భవతి - ప్రకాశకాన్తరాభావాదిత్యర్థః. యద్యపి స్వప్నపదార్థభానం స్వాప్నికేన్ద్రియద్వారప్రసృమరేణ ధర్మభూతజ్ఞానేనైవ - నాత్మజ్యోతిషా. తథాప్యాదిత్యాదిప్రకాశకాన్తరస్థానాభిషిక్త ఆత్మైవేతి భావః. యద్యపి స్వప్నేప్యాదిత్యాదిజ్యోతిస్సృష్ట్యభ్యుపగమే ప్రకాశకాన్తరవ్యతిరేకో న వక్తుం శక్యః- తథాపి లోకప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరాభావాజ్జాగ్రదాదిషు విషయమస్తీత్యత్రోక్తం స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం ప్రసిద్ధజ్యోతిరనపేక్షప్రకాశకత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— నన్వత్ర కథం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిః- యేన జాగరిత ఇవ గ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణః సర్వో వ్యవహారో దృశ్యతే, చక్షురాద్యనుగ్రాహకాశ్చాదిత్యాద్యాలోకాస్తథైవ దృశ్యన్తే యథా జాగరితే,- తత్ర కథం విశేషావధారణం క్రియతే * అత్రాయం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే- వైలక్షణ్యాత్స్వప్నదర్శనస్య. జాగరితే హీన్ద్రియబుద్ధిమనఆలోకాదివ్యాపారసఙ్కీర్ణమాత్మజ్యోతిః- ఇహ తు స్వప్న ఇన్ద్రియాభావాత్తదనుగ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాచ్చ వివిక్తం కేవలం భవతి- తస్మాద్విలక్షణం. నను తథైవ విషయా ఉపలభ్యన్తే స్వప్నేపి- యథా జాగరితే. తత్ర కథమిన్ద్రియాభావాద్వైలక్షణ్యముచ్యత ఇతి. శృణు. న తత్ర విషయాః స్వప్నే రథాదిలక్షణాః. తథా న రథయోగాః- రథే యుజ్యన్త ఇతి రథయోగాః- అశ్వాదయస్తత్ర న విద్యన్తే. న చ పన్థానః- రథమార్గా భవన్తి. అథ చ రథాన్ రథయోగాన్పథశ్చ సృజతే స్వయం. కథం పునస్సృజతే రథాదిసాధనానాం వృక్షాదీనామభావే. నన్వాక్తం *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయేతి- అన్తఃకరణవృత్తిరస్య లోకస్య వాసనా- మాత్రా. తాముపాదాయ రథాదివాసనారూపాన్తఃకరణవృత్తిస్తదుపలబ్ధినిమిత్తేన కర్మణా చోద్యమానా దృశ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. తదుచ్యతే * స్వయం నిర్మాయేతి. తదేవాహ (రథాదీన్ సృజత ఇతి) న తు తత్ర కరణం, వా కరణానుగ్రాహకాణి వాదిత్యాదిజ్యోతీంషి, తదవభాస్యా వా రథాదయో విషయా, విద్యన్తే- తద్వాసనామాత్రం తు కేవలం తదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయం దృశ్యతే. తద్యస్య జ్యోతిషో దృశ్యతేఽలుప్తదృశః- తదాత్మజ్యోతిరత్ర కేవలమసిరివ కోశాద్వివిక్తం. తథా- న తత్రానన్దాః- సుఖవిశేషాః. ముదః - హర్షాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తాః. ప్రముదః- త ఏవ ప్రకర్షోపేతాః. అథ చానన్దాదీన్ సృజతే. తథా- న తత్ర వేశాన్తాః- పల్వలాః పుష్కరిణ్యః- తటాకాః స్రవన్త్యః - నద్యో భవన్తి. అథ వేశాన్తాదీన్ సృజతే వాసనామాత్రరూపాన్. యస్మాత్స హి కర్తా. తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేనేత్యవోచామ తస్య కర్తృత్వం.

నతుసాఙ్కేవతత్ర క్రియాసమ్భవతి- తత్రసాధనాభావాత్. నహికారకమన్తరేణ క్రియాసమ్భవతి - నచతత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణిసమ్భవన్తి, యత్రతుతానిసన్త్యేవజాగరితే- తత్రాత్మజ్యోతిరవభాసితైః కార్యకరణైః రథాదివాసనాశ్రయాన్తఃకరణవృత్త్యుద్భవనిమిత్తంకర్మనిర్వర్త్యతే- తేనోద్భవతేసహికర్తేతి. తదుక్తం « ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతే» ఇతి. తత్రాపినపరమార్థతఃస్వతఃకర్తృత్వంచైతన్యజ్యోతిషావభాసకత్వవ్యతిరేకేణ. యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషాన్తఃకరణద్వారేణావభాసయతికార్యకరణాని,తదవభాసితానికర్మసువ్యాప్రియన్తేకార్యకరణాని,-తత్రకర్తృత్వముపచర్యతఆత్మనః. తదుక్తం *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. తదేవానూద్యతేసహికర్తేతిహేత్వర్థం. ౧౦

ఆ.— యదుక్తంస్వప్నేస్వయంజ్యోతిరాత్మేతి- తత్ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నస్వితి) అవస్థాద్వయేవిశేషాభావకృతంచోద్యందూషయతి (ఉచ్యతఇతి) వైలక్షణ్యంస్ఫుటయతి (జాగంతేహీతి) మనస్తుస్వప్నేసదపివిషయత్వాన్నస్వయంజ్యోతిష్ట్వవిఘాతీతిభావః. ఉక్తంవైలక్షణ్యంప్రతీతిమాత్రేణాక్షిపతి (నన్వితి) నతత్రేత్యాదివాక్యంవ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (శృణ్వితి) ప్రతీతింఘటయతి (అథచేతి) రథాదిసృష్టిమాక్షిపతి (కథంపునరితి) వాసనామయీసృష్టిఃక్లృప్తేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తదుపలబ్ధినిమిత్తేనైర్వత్రతచ్ఛబ్దేనవాసనాత్మికామనోవృత్తిరేవోక్తా. ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నన్విత్యాదినా) తదుపలబ్ధిః- వాసనోపలబ్ధిః. తత్రయత్కర్మనిమిత్తం- తేనచోదితతయాఉద్భూతాన్తఃకరణవృత్తిర్గ్రాహకావస్థా- తదాశ్రయం- తదాత్మకం. తద్వాసనారూపందృశ్యతఇతియోజనా. తథాపికథమాత్మజ్యోతిఃస్వప్నేకేవలంసిధ్యతి - తత్రాహ (తద్యస్యేతి) యథాకాశాదసిర్వివిక్తోభవతి- తథాదృశ్యాయాఃబుద్ధేర్ద్వివిక్తమాత్మజ్యోతిరితికైవల్యంసాధయతి (అసిరేవేతి) తథా - రథాద్యభావవదితియావత్. సుఖాన్యేవవిశిష్యన్తఇతివిశేషాః- సుఖసామాన్యానీత్యర్థః. తథేత్యానన్దాద్యభావాద్యష్టాన్తిః. అల్పీయాంసిసరాంసిపల్వలశబ్దేనోచ్యన్తే. సహికర్తేత్యత్రహిశబ్దోయస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్సృజతీతిశేషః. కుతోఽస్యకర్తృత్వం- సహకార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాసనేతి) తచ్ఛబ్దేనదేశాన్తాదిగ్రహణం. తదీయవాసనాధారశ్చిత్తపరిణామః. తేనోద్భవతియత్కర్మ- తస్యస్వజ్యమానసిద్ధానత్వేనేతియావత్. ముఖ్యంకర్తృత్వంవారయతి (నత్వితి) తత్రైవస్పష్టోక్తిః. సాధనాభావేపిస్వప్నేక్రియాకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హిస్వప్నేకాస్యపిభవిష్యన్తీత్యాహ (నచేతి) తర్హిపూర్వోక్తమపికర్తృత్వంకథమితిచేత్- తత్రాహ (యత్రత్వితి) ఉక్తార్థేవాక్యోపక్రమమనుసమూచయతి (తదుక్తమితి) ఉపక్రమేముఖ్యఃకర్తృత్వం- ఇహత్వౌపచారికమితివిశేషమాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) పరమార్థతశ్చైతన్యజ్యోతిషావ్యాపారవదుపాధ్యవభాసకత్వవ్యతిరేకేణస్వతోనకర్తృత్వంవాక్యోపక్రమేపివివక్షితమిత్యర్థః. ఆత్మనోవాక్యోపక్రమేకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యుపసంహరతి (యదితి) సహికర్తేత్యౌపచారికంకర్తృత్వమిత్యుచ్యతేచేత్- తస్య * ధ్యాయతీవేత్యాదినోక్తత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదుక్తమితి) అనువాదేప్రయోజనమాహ (హేత్వర్థమితి) స్వప్నేరథాదిసృష్టావితిశేషః. ౧౦

౧౧.— నను *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతఇత్యాదినోపపద్యతే-స్వప్నేఅసనగమనక్రియాకర్మకరణాదీనాముపపత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్త్యథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతఇతి) రథయోగాః - అశ్వాదయః. రథరథాశ్వమార్గాదయఃజాగ్రద్భోగసుఖభవయోగ్యాఃతత్ర- స్వప్నేనసన్తి- నజ్ఞాయన్తే. అథతుతత్రత్పురుషతత్త్వాలక్షణాత్రాసుఖాద్యాస్త్రాదీనర్థాన్పరమాత్మాస్సృజతేఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేపిద్రష్టవ్యం. అనుభూయమానవస్తుదర్శనజాప్రీతిరానన్దః. తస్మిన్స్వకీయత్వబుద్ధిజాప్రీతిర్ముత్. తద్విశేషయోగజాప్రీతిఃప్రముత్. వేశాన్తాః- వేశన్తాః. పల్వలానివేశాన్తాఇతిదీర్ఘశ్ఛాన్దసః. పుష్కరిణ్యః- వాప్యః. స్రవన్త్యః- నద్యః. పుష్కరిణ్యఃస్రవన్త్యఇతిచ్ఛాన్దసోనిభక్తివ్యత్యయః. పుష్కరిణీస్సృజతఇత్యర్థః. పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతఇత్యత్ర * వాజసనేయివాపూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావః. ననుస్వప్నదృగ్స్వస్మిన్నేవదేశేయథారథంపశ్యతి- తదానీంతత్రస్థితోఽన్యస్తంనపశ్యతి. స్వప్నదృగపిప్రబోధానన్తరంతత్రగతస్తంనపశ్యతి. తత్రతస్యాన్యత్రనయనచిహ్నాభావాత్కథమాదృశ్యాత్ అతఃకథమాదృశఃస్వప్నేఽర్థసృష్టిరుపపద్యతామిత్యత్రాహ (సహికర్తేతి) సకలప్రపఞ్చనాటకసూత్రధారస్స్వేశ్వరఃఖలుక్రియాకర్తా-సకింనాకర్తుంశక్నుయాదితిహిశబ్దాభిప్రాయః. నచసహీత్యనేన * సయత్రప్రస్వపితీతిప్రాక్ప్రస్తుతోజీవఏవపరామృశ్యతామితివాచ్యం- సర్వాధికరణేతస్యనిరస్తత్వాత్. తథాహి- *యత్రైషసృష్టిరాహహి. «నతత్రరథానరథయోగాఇతివాక్యేనస్వప్నస్థానేజీవకర్తృకైవసృష్టిరామ్నాయతే- *సహికర్తేతిస్వప్నదృశంప్రాక్ప్రస్తుతంజీవమేవసఇతిశబ్దేనపరామృశతస్యకర్తృత్వంశ్రుతిరాహహి. * నిర్మాతారంచైకేపుత్రాదయశ్చ. ఏకేశాఖినః«యఏషుసుప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణ»ఇతికామానాంనిర్మాతారంజీవమామనన్తి. అత్రకామశబ్దేనకామ్యమానాఃపుత్రాదయోవర్ణ్యన్తే- పూర్వంహి * సర్వాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వశతాయుషఃపుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వేతిపుత్రాదయోహికామాఃప్రకృతాః. అతోజీవఏవాత్రకర్తృత్వేనాభిధీయతే. నచజీవస్యకథమాదృశంస్పృష్టిసామర్థ్యమితివాచ్యం - ప్రజాపతివాక్యేజీవస్యాపిసత్యసఙ్కల్పత్వాదేరామ్నానాత్. నచతత్సంసారదశాయాంతిరోహితమితివాచ్యం- ముక్తావివస్వప్నదశాయామపిచ్ఛావాదితిద్వాభ్యాంసూత్రాభ్యాంపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * మాయామాత్రంతుకార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. మాయాశబ్దోహ్యాశ్చర్యత్వంప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్యభగవత్సఙ్కల్పవాచీ.*మాయావయునంజ్ఞానమితినిఘణ్టుపాఠాచ్చమాయాశబ్దోజ్ఞానరూపసఙ్కల్పవచనః మాయామాత్రం-భగవత్సఙ్కల్పమాత్రసృష్టం. నతుజీవసృష్టమిత్యర్థః.తత్రహేతుః- కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి.జీవస్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదిబ్రహ్మరూపస్యప్రజాపతివాక్యోదితస్యసంసారదశాయాంసర్వాత్మనాఽనభివ్యక్తత్వాత్ నతస్యకర్తృత్వసమ్భవనాపి. * సహికర్తేతిహిశబ్దేనప్రసిద్ధస్యైవకర్తృతయానిర్దేశాత్. స్వప్నదృశఏవకర్తృత్వేస్వాహితచోరవ్యాఘ్రాదేస్సృష్టిర్నోపపద్యేత. ఇమాన్స్వాప్నాన్సదాఖ్యానస్రాక్షమితిప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాచ్చ. * కామం

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహంసః॥ ౧౧

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహంసః॥ ౧౨

కామం పురుషాన్తర ప్రమాణత్వం ... తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మేత్యాది ... వచనస్య బ్రహ్మవిషయత్వాజ్జీవస్య న ప్రవృత్త్వం. నను స్వాభావికస్యాపి ... త్వాదేస్సర్వసఙ్కల్పత్వసర్వజ్ఞత్వాదిరపి ... అత్ర ఆహ - పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ. పరాభిధ్యానాత్ - పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ తత్తిరోహితం భవతి. తత్సఙ్కల్పాదేవాస్య - జీవస్య బన్ధో మోక్షశ్చ - ... యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతి యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి ... దేహయోగాద్వా సోఽపి. సోఽపి- తిరోభావః సృష్టికాలే దేహయోగద్వారేణ భవతి- ... సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః. స్వాప్నార్థోఽపి ... యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శనే ... స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తీత్యాదిశ్రుతేః. అపి చ ... జీవకర్తృకేయం సృష్టిరిత్యుభయత్ర ఉపపాదేస్తేరితి. ... తావత్ స్వప్నే ... తత్ప్రకాశకత్వస్య ... అతః స్వప్నదృష్టా నాం ... పరమాత్మ ... స్వప్నే స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం ... ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నుక్తేఽర్థే ఏతే శ్లోకా- మన్త్రా భవన్తి. స్వప్నేన- స్వప్నభావేన శారీరం- శరీరమభిప్రహత్య- నిశ్చేష్టమాపాద్య అసుప్తః- స్వయమలుప్తదృగాదిశక్తిస్వాభావ్యాత్. సుప్తాన్- వాసనాకారోద్భూతానన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయాన్ బాహ్యాధ్యాత్మికాన్ సర్వానేవ భావాన్ స్వేన రూపేణ ప్రత్యస్తమితాన్. సుప్తానభిచాకశీతి- అలుప్తయాఽఽత్మదృష్ట్యా పశ్యతి. అవభాసయతీత్యర్థః. శుక్రం- శుద్ధం. జ్యోతిష్మదిన్ద్రియమాత్రారూపమాదాయ- గృహీత్వా పునః కర్మణా జాగరితస్థానమేతి- ఆగచ్ఛతి. హిరణ్మయః- హిరణ్మయ ఇవ చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః. పురుష ఏకహంసః- ఏక ఏవ హన్తీత్యేకహంసః. ఏకో జాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్ గచ్ఛతీత్యేకహంసః. ౧౧

ఆ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తీత్యేతత్ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే. (ఏతేష్వితి) ఉక్తోఽర్థః- స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వాదిః. శారీరమిత్యాది ... స్వయమసుప్త ఇత్యాహ (అలుప్తేతి) ... (సుప్తానిత్యాదినా) ... తి (సుప్తానభిచాకశీతి) ౧౧

రం.— (తదేతే శ్లోకా భవన్తి) తత్- ఉక్తమర్థం ప్రతి ఏతే- వక్ష్యమాణాః శ్లోకాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. (స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి) స్వప్నేనేతి తృతీయా. పురుషః- జీవః స్వప్నేనోపలక్షితస్సన్ శారీరం- శరీరమభిప్రహత్య- నిశ్చేష్టతామాపాద్య అసుప్తః- అలుప్తప్రకాశవిషయాన్ సుప్తాన్- ... ప్రాణానభితశ్చాకశీతి- ... యఙ్లుగన్తాదిదం రూపం. పశ్యతీత్యర్థః. శుక్లం- జ్యోతిష్మత్ ప్రకాశకం ... ఆదాయ స్వప్నాన్తే పునస్స్వస్థానమేతి- జాగ్రత్స్థానం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. హిరణ్మయః- ప్రకాశమయః. ఏకహంసః- ఏక ఏవ హన్తి గచ్ఛతీత్యేకహంసః ౧౧

శం.— తథా- ప్రాణేన- పఞ్చవృత్తినా రక్షన్- పరిపాలయన్. అన్యథా మృతభ్రాన్తిస్స్యాత్. అవరం- నికృష్టం. అనేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాదత్యన్తబీభత్సం కులాయం- నీడం శరీరం స్వయం తు బహిస్తస్మాత్ కులాయాచ్చరిత్వా. యద్యపి శరీరస్థ ఏవ స్వప్నం పశ్యతి - తథాపి తత్సమ్బన్ధాభావాత్తత్స్థ ఇవాకాశో బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యతే. అమృతః- స్వయమమరణధర్మా. ఈయతే- గచ్ఛతి యత్ర కామం- యత్ర యత్ర కామో విషయేషూద్భూతవృత్తిర్భవతి- తం తం కామం వాసనారూపేణోద్భూతం గచ్ఛతి. ౧౨

ఆ.— తథాశబ్దః స్వప్నగతవిశేషసముచ్చయార్థః. కిమితి స్వప్నే ప్రాణేన శరీరమాత్మా పాలయతి- తత్రాహ (అన్యథేతి) బహిశ్చరిత్వేత్యయుక్తం- శరీరస్థస్యైవ స్వప్నోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) తత్సమ్బన్ధాభావాద్బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. దేహస్థస్యైవ ... దృష్టాన్తమాహ (తత్స్థ ఇతి) ౧౨

రం.— (ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేత్యాది) స- జీవః స్వప్నే అవరం- నికృష్టం కులాయం- స్థూలశరీరం ప్రాణేన- పఞ్చవృత్తిప్రాణేన రక్షన్. ప్రాణస్యాపి స్వప్నే జీవేన సహ నిర్గమే సద్యోమరణమేవ స్యాత్- అతః ప్రాణేన శరీరం రక్షన్ అతఏవ అమృతః ...

ఉ.— స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూని । ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమానో జక్షదుతేవాపి భయాని పశ్యన్ ॥ ౧౩

ఆరామమస్య పశ్యన్తి న తం పశ్యతి కశ్చనేతి । తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యగ్ం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యతే । అథో ఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇత్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతి సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీతి ॥ ౧౪

[illegible] జాగ్రచ్ఛరీరాద్బహిర్నిర్గత్య యత్ర కామం- కామస్య ఇతి కామం. యత్ర భోగ్యం. తత్ర సర్వత్ర చరిత్వా ఆవృతః - [illegible] హంసః పురుషః పునరపి స్వస్థానమాయాతే - గచ్ఛతీత్యర్థః. యద్వా - కులాయాద్బహిశ్చరిత్వా యత్ర కామం - తత్ర [illegible] గచ్ఛతీత్యర్థః. [illegible]

శం.— కించ- స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానే ఉచ్చావచం- ఉచ్చం- దేవాదిభావం. అవచం- తిర్యగాదిభావం నికృష్టం, తదుచ్చావచమీయమానః- గమ్యమానః. ప్రాప్నువన్ రూపాణి దేవః- ద్యోతనావాన్ కురుతే- నిర్వర్తయతి వాసనారూపాణి బహూని- అసఙ్ఖ్యేయాని. ఉత - అపి స్త్రీభిః సహ మోదమాన ఇవ. జక్షదివ- హసన్నివ వయస్యైః. ఉతేవ అపి భయాని- బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని- సింహవ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివ. ౧౩

ఆ.— స్వప్నం విశేషాన్తరమాహ (కించేతి) ఉచ్చావచం విషయాకృత్యా తేన తేనాత్మనా స్వేనైవ స్వయం గమ్యమాన ఇత్యయం [illegible] ౧౩

వం.— (స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూనీత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నమధ్య ఇత్యర్థః అన్తశబ్దో మధ్యవచనః. ఉచ్చావచం- పుణ్యపాపజనితముత్కృష్టాపకృష్టమీయమానః- గచ్ఛమానో దేవః- జీవ ఇత్యర్థః. బహూని- దేవాదీని రూపాణి కురుతే- భాసయతీత్యర్థః. ఉత - అపి చ. ఉతశబ్దః అప్యర్థః. స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ క్వచిద్రూపేణ భవతి. క్వచిజ్జక్షదివ. జక్షణం - భక్షణం. హసనం వా. *జక్ష భక్షహసనయోరితి హి ధాతుః. ఉత - అపి చ. భయాని - బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని - వ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివాపి భవతీత్యర్థః. స్వప్నాన్తానాం తత్కాలమాత్రావభాసత్వాత్ స్వదేకానుభావ్యత్వాచ్చాత్రేవశబ్దః. ౧౩

శం.— ఆరామం- ఆరమణం. ఆక్రీడామనేన నిర్మితాం వాసనారూపామస్యాత్మనః పశ్యన్తి సర్వే జనాః. గ్రామం నగరం స్త్రియమన్నాద్యమిత్యాదివాసనానిర్మితమాక్రీడనరూపం. (న తం పశ్యతి) తం న పశ్యతి కశ్చన. కష్టం భోః వర్తతే- అత్యన్తవివిక్తం దృష్టిగోచరమాపన్నమపి హా భాగ్యహీనత్వాల్లోకస్య - యచ్ఛక్యదర్శనమప్యాత్మానం తం న పశ్యతి. లోకం ప్రత్యనుక్రోశం దర్శయతి శ్రుతిః. అత్యన్తవివిక్తః స్వయంజ్యోతిరాత్మా స్వప్నే భవతీత్యభిప్రాయః. (తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః) ప్రసిద్ధిరపి లోకే విద్యతే స్వప్న ఆత్మజ్యోతిషో వ్యతిరిక్తత్వే. కాసౌ. తం- ఆత్మానం సుప్తమాయతం- సహసా. భృశం న బోధయేదిత్యాహుః- ఏవం కథయన్తి చికిత్సకాదయో జనా లోకే. నూనం తే పశ్యన్తి జాగ్రద్దేహాదిన్ద్రియద్వారతోఽపసృత్య కేవలో బహిర్వర్తత ఇతి- యత ఆహుః తం నాయతం బోధయేదితి. తత్ర చ దోషం పశ్యన్తి - భృశం హ్యసౌ బోధ్యమానః తానీన్ద్రియద్వారాణి సహసా ప్రతిబోధ్యమానో న ప్రతిపద్యత ఇతి. తదేతదాహ (దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యత ఇతి) తమిన్ద్రియద్వారదేశం - యస్మాద్దేశాచ్ఛుక్రమాదాయాపసృతః- తమిన్ద్రియదేశమేష ఆత్మా పునర్న ప్రతిపద్యతే. కదాచిద్వ్యత్యాసేనేన్ద్రియమాత్రాః ప్రవేశయతి- తతశ్చాన్ధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌ దుర్భిషజ్యం - దుఃఖభిషక్కర్మతా హాస్మై- దేహాయ భవతి. దుఃఖేన చికిత్సనీయోఽసౌ దేహో భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రసిద్ధ్యాపి స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమవగమ్యతే. స్వప్నో భూత్వాతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి - తస్మాత్స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మా. అథో - అపి ఖల్వన్య ఆహుః- జాగరితదేశ ఏవాస్యైషః- యః స్వప్నః. న సన్ధ్యం స్థానాన్తరమిహలోకపరలోకాభ్యాం వ్యతిరిక్తం. కిం తర్హి. ఇహలోక ఏవ- జాగరితదేశః. యద్యేవం- కిం చాతః. శృణ్వతో యద్భవతి. యదా జాగరితదేశ ఏవాయం స్వప్నః - తదాఽయమాత్మా కార్యకరణేభ్యో న వ్యావృత్తః తైర్మిశ్రీభూతః- అతో న స్వయంజ్యోతిరాత్మేతి. అతః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయాన్య ఆహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి. తత్ర చ హేతుమాచక్షతే జాగరితదేశత్వే- యాని హి- యస్మాద్ధస్త్యాదీని పదార్థజాతాని జాగ్రత్- జాగరితదేశే పశ్యతి లౌకికః- తాన్యేవ సుప్తోఽపి పశ్యతీతి. తదసత్- ఇన్ద్రియోపరమాత్. ఉపరతేషు హీన్ద్రియేషు స్వప్నాన్ పశ్యతి - తస్మాన్నాన్యస్య జ్యోతిషః తత్ర సమ్భవోఽస్తి. తదుక్తం *న తత్ర రథా న రథయోగా ఇత్యాది. తస్మాదత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవత్యేవ. స్వయంజ్యోతిరాత్మాస్తీతి స్వప్ననిదర్శనేన ప్రదర్శితం, *అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి చ, క్రమేణ సఞ్చరన్నిహలోకపరలోకాదీనిహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః, తథా జాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాం వ్యతిరిక్తః, తత్ర చ క్రమసఞ్చారాన్నిత్యశ్చేత్యేతత్ప్రతిపాదితం యాజ్ఞవల్క్యేన. అతో విద్యానిష్క్రయార్థం సహస్రం దదామీత్యాహ జనకః. సోఽహం- ఏవం బోధితస్త్వయా భగవతే - తుభ్యం సహస్రం దదామి. విమోక్షశ్చ కామప్రశ్నో మయాభిప్రేతః. తదుపయోగ్యేవాయం తావదర్థాత్తదేకదేశ ఏవ. అతస్త్వాం నియోక్ష్యామి- సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయశ్రవణేన విమోక్షాయాత ఊర్ధ్వం బ్రూహి- యేన సంసారాద్విప్రముచ్యేయం త్వత్ప్రసాదాత్. విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోః సహస్రదానం. ౧౪

ఉ.— సవాఏషఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదేరత్వా చరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ । పునఃప్రతిన్యా

ఆ — ఆరామంవిన్యణోతి (గ్రామమిత్యాదినా) నతమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (కష్టమితి) దృష్టిగోచరత్వాపన్నమపినపశ్యతీతిస ప్బన్ధః. కష్టమిత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి (అహోఇతి) శ్లోకానాంతాత్పర్యముపసంహరతి (అత్యన్తేతి) వాక్యాన్తరమాదాయతాత్పర్యము క్త్వాఆకాఙ్క్షాపూర్వకమక్షరాణివ్యాకరోతి (తంనేత్యాదినా) తేషామభిప్రాయమాహ (న్యూనమితి) ఇన్ద్రియాణ్యేవద్వారాణ్యన్యేతీన్ద్రియ ద్వారః- జాగ్రద్దేహః. తస్మాదితియావత్. తథాపిసహసాఽసౌబోధ్యతాం- కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సహసాబోధ్యమానత్వంసప్త మ్యర్థః కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదాహేత్యాదినా) పునరప్రతిపత్తౌదోషప్రసఙ్గందర్శయతి (క దాచిదితి) వ్యత్యాసప్రవేశస్యకార్యందర్శయన్ దుర్భిషజ్యమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతఇతి) ఉక్తాంప్రసిద్ధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) వృత్తమ నూద్యమతాన్తరముత్థాపయతి (స్వప్నోభూత్వేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయస్మాదర్థే. తదేవమతాన్తరంస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తమఙ్గీకృత్యఫ లంపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) స్వప్నోజాగరితదేశఇత్యేవంయదీష్టం- అతశ్చకింస్యాదితిప్రశ్నార్థః ఫలంప్రతిజ్ఞాయప్రకటయతి (శృణ్వితి) మ తాన్తరోపన్యాసస్యస్వమతవిరోధిత్వమాహ (ఇత్యతఇతి) స్వప్నస్యజాగ్రద్దేశత్వంరూపయతి (ఇదసదితి) తస్యజాగ్రద్దేశత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నెబాహ్యజ్యోతిషస్సమ్భవోనాస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తదుక్తమితి) బాహ్యజ్యోతిరభావేపిస్వప్నేవ్యవహారదర్శనాత్తత్రస్వ యంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనశ్శక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కథంపునస్స్వప్నాయాయామనుక్తాయామనన్తరవాక్యమిత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్త యతి (స్వయంజ్యోతిరితి) మృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతీత్యత్రచకార్యకరణవ్యతిరిక్తత్వమాత్మనోదర్శితమిత్యాహ (అతిక్రామతీతి) లోకద్వ యసఞ్చారవశాదుక్తమర్థమనువదతి (క్రమేణేతి) ఆదిశబ్దస్తత్త్వద్దేహాదివిషయః. స్థానద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమనుభాషతే (తథేతి) ఇహలోక పరలోకాఖ్యావితియావత్. లోకద్వయోస్థానద్వయోశ్చక్రమసఞ్చారప్రయుక్తమర్థాన్తరమాహ (తత్రచేతి) ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వే దేహాదివ్య తిరిక్తస్యనిత్యస్యజ్ఞాపితత్వాదిత్యేతశ్చబ్దార్థః. కామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వమిత్యాశఙ్క్యనివారయతి (విమోక్షశ్చేతి) సమ్యగ్బోధ సద్హేతురితి యావత్. ననుసఏవప్రాగుక్తః- నాసౌవక్తవ్యోస్తి- తత్రాహ (తదుపయోగీతి) అయమిత్యుక్తాత్మప్రత్యయోక్తిః. తాదర్థ్యాత్-పదార్థజ్ఞానస్య వాక్యార్థజ్ఞానశేషత్వాదితియావత్. పదార్థస్యవాక్యార్థబహిర్భావందూషయతి (ఏతదేవేతి) కామప్రశ్నోనాద్యాపినిర్ణీతఇత్యత్రోత్తర వాక్యంగమకమిత్యాహ (అతఇతి) కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదితియావత్. తేనాపేక్షితేసహేతునేత్యర్థః. విమోక్షశబ్దస్యసమ్యగ్జ్ఞానవిషయత్వం సూచయతి (యేనేతి) సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తౌగురుప్రసాదస్యప్రాధాన్యందర్శయతి (త్వత్ప్రసాదాదితి) నహివిమోక్షపదార్థోనిర్ణీతః- అన్యథా సహప్రదానస్యైకస్మిన్నకత్వప్రసఙ్గాత్. అతఆహ (విమోక్షేతి) ౧౪

రం.— (ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చన) అస్య- జీవస్యారామం- భోగోపకరణభూతమపుద్యానాటకందేహేన్ద్రియాదికంచన (?)పశ్యన్తి. తం- దేహేన్ద్రియాదివిలక్షణమన్తర్బహిస్సఞ్చరన్తమపిజీవంకశ్చనపశ్యతీతిలోకంప్రత్యనుక్రోశందర్శయతిశ్రుతిః. ఇతిగ్రన్థసమా ప్తౌ. లోకప్రసిద్ధిరపితథేత్యాహ (తన్నాయతంబోధయేదిత్యాహుర్దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేషనప్రతిపద్యతేఇతి) యతఏవస్వప్నేఇన్ద్రియా ణ్యుపసంహృత్యజీవోబహిర్నిర్గచ్ఛతి- తత్- అతఏవఆయతం- గాఢసుప్తం. ‹యమప్ఘపరమో. నిస్తా. *అసుదాత్త్రాపదేశత్వసనాసికలోపః. తం సహసానబోధయేదిత్యాహుశ్చికిత్సకాః. తేహితత్రదోషంపశ్యన్తి. కోయందోషః. ఏషః- సహసాప్రబోధితోజాగచ్ఛరీరేప్రవిశన్నహిన్నిర్గత మాత్మాయంకంచిదిన్ద్రియదేశంనప్రతిపద్యతేయదికదాచిత్- తన్నివృత్త్యానైనేద్రియాణీన్ద్రియాన్తరదేశేప్రవేశయేత్. తత్రాన్ధ్యబాధిర్యాదిదో షప్రాప్తాదుర్భిషజ్యం- దుఃఖేనభిషక్కర్మాస్మై- దోషాయభవతి. అయందోషోదుర్విచికిత్సఏవస్యాదిత్యర్థః. (అథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైష ఇత్యాహుర్యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) అథోఇతివాక్యాన్తరోపక్రమే. ఖలు - ప్రసిద్ధంత్వన్యేఆహుః. కిమితి. జాగరితదేశే-జాగ్రత్స్థాన మేవాస్య- జీవస్యఏషః- స్వప్నఇతి. నస్థానాన్తరఇతి. తత్రచకారణమాహుః- యాన్యేవ- హస్త్యాదీనిజాగ్రత్పశ్యతి- తానిసుప్తోపిపశ్యతీతి. అత్రమ తాన్తరత్వేనోపన్యసనస్యాయంభావః - ఉపరతేష్వేవేన్ద్రియేషుసోస్వప్నాన్పశ్యతి - అతోనతత్ర జాగరితదేశస్యావకాశోస్తి. అతస్తృతీయస్థాన మేవస్వప్నస్థానమితి. కేచిత్తుఅథోఖల్వాహురిత్యాదిగ్రన్థోపిపూర్వోక్తార్థోపపాదకఏవ- నమతాన్తరం. తథాహి - జాగరితశబ్దాదిషదసమాప్తాదేశఽ ప్రత్యయోఖాన్దసోయలోపః. జాగరితాదిషన్యాయ్యనమేవాస్యజీవస్యస్వప్నస్థానమిత్యర్థః. దినాన్తరానుభవాయోగ్యత్వమీషన్న్యాయ్యనత్వం. ఉక్త ఏవార్థఉపసత్త్యాసమర్థ్యతే (యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) యాని - నక్షత్రనవనీతాన్నపానాదీనిజాగ్రద్దశాయాంపశ్యతి- తాన్య న్యైర్వాతాక్రియాకారీణితానిస్వప్నేపశ్యతి. అతఃస్వప్నాస్సృష్టాఏవభగవతా. తస్మాదిహపరలోకవ్యతిరిక్తస్థానాన్తరమేవ స్వప్నస్థానమిత్యర్థ ఇత్యాహుః. ఉక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వముపసంహరతి (అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి) పూర్వవదర్థః. జనకఆహ (సోహంభగవతేస హస్రందదామీతి) ప్రస్తుతస్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వవిద్యానిష్క్రియత్వేనసహస్రంగవాందక్షిణాత్వేనదదామి. (అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి) అతఃపరంసంసారవిమోక్షాయైవసాధనంబ్రూహి. నాన్యత్కించిదపేక్షితమితిభావః. ౧౪

శం.— యత్ప్రస్తుతం • ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తఇతి- తత్ప్రత్యక్షతః ప్రతిపాదితం * అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి స్వప్నే. యత్తూక్తం *స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతి- తత్ప్రతిదాశఙ్క్యతే- మృత్యోరూపాణ్యేవాతిక్రామతి - నమృత్యు

యం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి। ౧౫

ష్యం. ప్రత్యక్షం హ్యేతత్ స్వప్నే కార్యకరణవ్యావృత్తస్యాపి హి దృ త్రా సాదిదర్శనం-తస్మాన్మృత్యుం నైవాయం మృత్యుమతిక్రామతి- కర్మణో హి-మృత్యోర్నః కార్యం హి దత్త్రాసాదిదృశ్యతే. యది చ మృత్యునా బద్ధ ఏవాయం స్వభావతః - తతో విమోక్షో నోపపద్యతే. న హి స్వభావాత్కశ్చిద్విముచ్యతే అథ స్వభావో న భవతి మృత్యుః- తత స్తస్మాన్మోక్ష ఉపపద్యతే. యథా సాస్య మృత్యురాత్మధర్మో న భవతి-తత్ప్రదర్శనాయ *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీత్యేవం జనకేన పర్యనుయుక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తద్దిదర్శయిషయా ప్రవవృతే. స వై- ప్రకృతః స్వయం జ్యోతిః పురుష ఏషః- యః స్వప్నే ప్రసృతః. ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే- సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సమ్ప్రసాదః. జాగరితే దేహేన్ద్రియ వ్యాపారశతసన్నిపాతజం హిత్వా కాలుష్యం తేభ్యో విప్రముక్తః ఈషత్ప్రసీదతి స్వప్నే- ఇహ తు సుషుప్తే సమ్యక్ప్రసీదతీత్యతః సుషుప్తం సమ్ప్రసాద ఉచ్యతే. *తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ భవతి *సలిల ఏకో ద్రష్టేతి హి వక్ష్యతి సుషుప్తస్థమాత్మానం. స వా ఏష ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే క్రమేణ సమ్ప్రసన్నః సుషుప్తే స్థిత్వా. కథం సమ్ప్రసన్నః. స్వప్నాత్సుషుప్తం ప్రవివిక్షుః స్వప్నావస్థ ఏవ రత్వా- రతిమనుభూయ మిత్రబన్ధుజనదర్శనాదినా. చరిత్వా-విహృత్యానేకధా. చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. దృష్ట్వైవ- న కృత్వేత్యర్థః. పుణ్యం చ- పుణ్యఫలం. పాపం చ - పాపఫలం. న తు పుణ్యపాపయోః సాక్షాద్దర్శనమస్తీత్యవోచామ. తస్మాన్న పుణ్యపాపాభ్యామనుబద్ధః. యో హి కరోతి పుణ్యపాపే- స తాభ్యామనుబధ్యతే- న హి దర్శనమాత్రేణ తదనుబద్ధః స్యాత్ - తస్మాత్స్వప్నో భూత్వా మృత్యుమతిక్రామత్యేవ-న మృత్యురూపాణ్యేవ కేవలం. అతో న మృత్యోరాత్మస్వభావత్వాశఙ్కా. మృత్యుశ్చేత్స్వభావోఽస్య- స్వప్నేఽపి కుర్యాత్ - న తు కరోతి. స్వభావశ్చేత్క్రియా స్యాత్- అనిర్మోక్షతైవ స్యాత్. న తు స్వభావః- స్వప్నేఽభావాత్. అతో విమోక్షోఽస్యోపపద్యతే మృత్యోః- పుణ్యపాపాభ్యాం. న తు- జాగరితేఽస్య స్వభావ ఏవ స- బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతం హి తత్. తచ్చ ప్రతిపాదితం సాక్ష్యాత్ *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తస్మాన్నేకాన్తేనైవ స్వప్నే మృత్యురూపాతిక్రమః స్వాభావికత్వాశఙ్కాఽనిర్మోక్షతా వా. తత్ర చరిత్వేతి- చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. సమ్ప్రసాదానుభవోత్తరకాలం పునః ప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం. యథాగతం. నిఅయః-న్యాయః. అయనం-.ఆయః. నిగమనం. పునః పూర్వగమనవైపరీత్యేన యదాగమనం - స ప్రతిన్యాయః. యథాగతం పునరాగచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతియోని- యథాస్థానం. స్వప్నస్థానం, స్వప్నస్థానాద్ధి సుషుప్తం ప్రతిపన్నః- స యథాస్థానమేవ పునరాగచ్ఛతీతి- ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ- స్వప్నస్థానాయైవ. నను స్వప్నే న కరోతి పుణ్యపాపే- తయోః ఫలమేవ పశ్యతీతి కథమవగమ్యతే - యథా జాగరితే- తథా కరోత్యేవ స్వప్నేఽపి- తుల్యత్వాద్దర్శనస్యేతి. న- యత్ ఆహ- సః- ఆత్మా యత్కించిత్తత్ర- స్వప్నే పశ్యతి పుణ్యపాపఫలం - అనన్వాగతః-అననుబద్ధస్తేన దృష్టేన భవతి. నైవానుబద్ధో భవతీతి. యది హి స్వప్నే కృతమేవ తేన స్యాత్-తేనానుబధ్యేత స్వప్నాదుత్థితోఽపి సమన్వాగతః స్యాత్. న చ తత్ లోకే స్వప్నకృతకర్మణాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిః. న హి స్వప్నకృతేనాగసాఽఽగస్కారిణమాత్మానం మన్యతే కశ్చిత్. న చ స్వప్నదృశః శ్రుత్వా లోకస్తం గర్హయతి పరిహరతి వా. అతోఽనన్వాగత ఏవ తేన భవతి. తస్మాత్స్వప్నే కుర్వన్నివోపలభ్యతే- న తు క్రియాస్తి పరమార్థతః. *ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమానః ఇతి- శ్లోక ఉక్తః. ఆఖ్యాతారశ్చ స్వప్నస్య సహేవశబ్దేనాచక్షతే హస్తినో ద్యఘటిక్త ఇవేత్యత్ర ధావన్తీవ స్వప్నాదృష్టాః. అతో న తస్య కర్తృత్వమితి. కథం పునరస్యాకర్తృత్వమితి. కార్యకరణైర్మూర్తైః సంశ్లేషో మూర్తస్య - స తు క్రియాహేతుర్దృష్టః న హ్యమూర్తః కశ్చిత్క్రియావాన్ దృశ్యతే. అమూర్తశ్చాత్మా-అతోఽసఙ్గః. యస్మాచ్చాసఙ్గో హ్యయం పురుషః-తస్మాదనన్వాగతస్తేన స్వప్నదృష్టేన. అత ఏవ న క్రియాకర్తృత్వమస్య కథంచిదుపపద్యతే. కార్యకరణసంశ్లేషేణ హి కర్తృత్వం స్యాత్. స చ సంశ్లేషః- సంయోగోఽస్య నాస్తి-యతోఽసఙ్గో హ్యయం పురుషః తస్మాదమృతః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహి) మోక్షపదార్థైకదేశస్య కర్మప్రవివేకస్య సమ్యగ్దర్శితత్వాత్. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. ౧౫

ఆ — ఉత్తరఖణ్డికామవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్ప్రస్తుతమితి) *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బ్రాహ్మణాదౌ ప్రస్తుతం- తత్ *అత్రాయమిత్యాదినా ప్రత్యక్షతః స్వప్నే ప్రతిపాదితమితి సమ్బన్ధః. వృత్తముక్త్వానన్తరమపూర్వచోద్యముత్థాపయతి (యత్తూక్తమితి) మృత్యుం నాతిక్రామతీత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రత్యక్షం హీతి) ఇచ్ఛాద్వేషాదిరాదిశబ్దార్థః. తథాపి కుతో మృత్యుం నాతిక్రామతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) కార్యస్య కారణాదన్యత్ర ప్రవృత్త్యయోగాదితి యావత్. ఉక్తముపపాదయతి (కర్మణో హీతి) అతః స్వప్నగతో మృత్యుం కర్మాఖ్యం నాతిక్రామతీతి శేషః. మా తర్హి మృత్యోరతిక్రమో భూత్ - కో దోషః- తత్రాహ (యది చేతి) స్వభావాదపి మృత్యోర్విముక్తిమాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉక్తం హి *న హి స్వభావో భావానాం వ్యావర్తేతోష్ణ్యవద్రవేరితి. కథం తర్హి మోక్షోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) ఏవం చోద్యమాశఙ్క్య ప్రాగేవ రాజ్ఞా కృతే తద్దర్శయన్నుత్తరముత్థాపయతి (యథేత్యాదినా) తద్దిదర్శయిషయైవోత్తరగ్రన్థే మృత్యోరతిక్రమణం గృహ్యతే. వైశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వముపేత్య సశబ్దార్థమాహ (స వై ప్రకృత ఇతి) ఏషశబ్దమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) సమ్ప్రసాదే- స్థిత్వా మృత్యుమతిక్రామతీతి శేషః. సుషుప్తస్య సమ్ప్రసాదత్వం సాధయతి (జాగరిత ఇత్యాదినా) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తీర్ణో హీతి) అస్తు సమ్యక్ప్రసాదః సుషుప్తం స్థానం- తథాపి కిమాయాతమిత్యత ఆహ (స వా ఇతి) పూర్వోక్తేన క్రమేణ సమ్యక్ప్రసాదే సుషుప్తే స్థిత్వా సమ్యక్ప్రసన్నస్సన్ మృత్యుమతిక్రా

మితీత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) తత్త్వేత్యాదివ్యాకుర్వన్పరిహరతి (స్వప్నాదితి) పుణ్యాపాపశబ్దయోరర్థమాత్ర తాత్పర్యమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఆహ ధామ- *శుభయా న్పాప్మన ఆనన్దాంశ్చ పశ్యతీత్యత్ర శ్రుతిశేషః. పుణ్యాపాపయోర్దర్శనమేవ - న కరణమిత్యత్ర ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తద్బన్ధురహితదసమ్బన్ధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాతిప్రసఙ్గాన్నైవమిత్యాహ (యో హీత్యాదినా) పుణ్యాపాపాభ్యామస్పృష్టో ఽసంస్పృ ష్టఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోరతిక్రమణేనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో నేతి) మృత్యోరస్వభావత్వముపపాదయతి (మృత్యుశ్చేదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అనన్వాగతవాక్యాదసఙ్గవాక్యాచ్చేత్యర్థః. మోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యాదపిమృత్యోరస్వభావత్వమిత్యాహ (స్వ భావశ్చేదితి) ఇతశ్చమృత్యుః స్వభావో న భవతీత్యాహ (నత్వితి) అభావాదితిచ్ఛేదః. తస్యాఽస్వభావత్వేఽర్థమర్థం కథయతి (అత ఇతి) మృత్యురూపే వ్యాచష్టే (పుణ్యపాపాభ్యామితి) స్వప్నేమృత్యోః స్వభావత్వాభావేపిజాగ్రదవస్థాయాం కర్తృత్వమాత్మనస్స్వభావః - తథా చ నియమేన తస్య మృత్యోరతిక్రమోఽనసిద్ధ్యతీతిశఙ్క్యతే (నత్వితి) ఔపాధికత్వాత్కర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావాదాత్మనో మృత్యోరతిక్రమః సమ్భవతీతిపరిహరతి (నేతి) కథమౌపాధికత్వం కర్తృత్వస్యసిద్ధవదుచ్యతే-తత్రాహ (తచ్చేతి) *ధ్యాయతీవేత్యాదౌ సాదృశ్యవాచకాదివశబ్దాదౌపాధికత్వం కర్తృత్వ స్య ప్రాగేవదర్శితమిత్యర్థః జాగ్రత్యపికర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోః స్వాభావికత్వాశఙ్కాభావకృతంఫలమాహ (అనిర్మోక్షతా వేతి) వాశబ్దోఽనర్థకః నకారార్థః. పుణ్యంచ పాపంచేత్యేతదన్తం వాక్యం వ్యాఖ్యాయపునరిత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) స్వప్నాద్వ్యక్తా యసుషుప్తిసుషుప్తయోరక్షరకాలమితియావత్. స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తావభ్యాసం వక్తుం పునశ్శబ్దః. ప్రతిన్యాయమిత్యస్యావయవార్థముక్త్వా వక్షితమర్థమాహ (పునరితి) సుప్రసాదాదూర్ధ్వమితియావత్. జాగరితాత్స్వప్నం, తతస్సుషుప్తం, గచ్ఛతీతిపూర్వగమనం. తతో నైపరీత్యేనసుషుప్తా త్స్వప్నం జాగరితం వా ఆగచ్ఛతీతియదాగమనం- సప్రతిన్యాయః. తమేవసఙ్క్షిపతి (యథేతి) యథాస్థానమాగ్రవతీత్యేతద్వివృణోతి (స్వప్నస్థానాది తి) ఉక్తాన్వాక్యంశాన్తయతి (ప్రతియోనీతి, కిమర్థంయథాస్థానమాగమనం-తదాహ (స్వప్నస్థానాయైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యామాశ ఙ్క్యామాహ (నన్వితి) తత్రవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (యత ఆహేతి) అనసుబద్ధఇత్యస్యార్థంస్ఫుటయతి (నైవేతి) సయదిత్యాది వాక్యస్యోక్తరార్థముక్త్వాతాత్పర్యమాహ (యదిహీతి) తేన-ఇత్యనేతియావత్. స్వప్నేకృతంకర్మపునస్తేనైవ్యుక్తం అనుబద్ధబోధమాహ (స్వప్నాదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నకృతేనకర్మణా జాగ్రదవస్థస్యపురుషస్యాన్వాగతత్వ ప్రసిద్ధిరితియదుచ్యతే- తన్నవ్యవహారభూమావసప్ర తిపన్నమిత్యర్థః. స్వప్నదృష్టేనజాగ్రత్తస్యసఙ్గరితి త్వత్రస్వానుభవందర్శయతి (నహీతి) యథా హిఽనుభవే లోకస్యాపిసమ్మతిం దర్శయతి (న చేతి) తత్రఫలితమాహ (అత ఇతి) కథంతర్హిస్వప్నేకర్తృత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యాభాసత్వాచ్చనతత్రవస్తుతోఽస్తి కి యేత్యాహ (ఉతేవేతి) తదాభాసత్వేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (ఆఖ్యాతారశ్చేతి) స్వప్నస్యాభాసత్వేఫలితమాహ (అత ఇతి) అనన్వాగతవా క్యం ప్రతిజ్ఞారూపం వ్యాఖ్యాయాసఙ్గవాక్యం హేతురూపమవతారయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) సూత్రస్యమూర్తాన్తరేణసంయోగే క్రియో పలమ్భాదమూర్తస్యతదభావాదాత్మనశ్చామూర్తత్వేనాసంయోగే క్రియాఽయోగాదకర్తృత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరం హేతువాక్యార్థకథనపూర్వకం కథయ తి (కార్యకరణైరిత్యాదినా) ఆత్మనోఽసఙ్గత్వేనాకర్తృత్వముక్తంసమర్థయతే (అతఏవేతి) అతశ్శబ్దార్థం విశదయతి (కార్యేతి) క్రియాయా వ త్త్వాభావే జన్మమరణాదిరాహిత్యం కౌటస్థ్యం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) కర్మప్రవివేకముక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమితి) తత్ప్రతిపత్తిస్తస్మాన్నైవాత్యన్తం సూచయతి (సోఽహమితి) నైరాకాఙ్క్ష్యంవ్యావర్తయతి (అత ఇతి) కథంతర్హిసహస్రదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షేతి) కామప్రవివేకవిష యనియోగమప్రైత్యపునరనుక్రామతి (అత ఊర్ధ్వమితి) ౧౫

రం.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (స వా ఏష ఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియో న్యాద్రవతి స్వప్నాయైవేతి) సమ్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సమ్ప్రసాదః. జాగరితే దేహేన్ద్రియాదివ్యాపారశతసన్నిపాతజన్యం కాలుష్యమస్తి - స్వప్నే తు తే భ్యోఽపి ప్రముక్తశ్చ సమ్ప్రసీదతి- అతస్సమ్ప్రసాదశబ్దేన స్వప్నస్థానముచ్యతే. యద్యపి సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తౌ ముఖ్యః - అథాపి స్వప్నస్య ప్రస్తు తత్వాత్తస్యైవవృత తస్మిన్ సమ్ప్రసాద ఇతి ఏతచ్ఛబ్దసమానాధికరణసమ్ప్రసాదశబ్దేన పరామర్శో యుక్తః. తస్మిన్ జీగమిషితే సతీత్యర్థః. రత్వా- రమ యిత్వా్ *అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః సనిష జీవః జాగరితేరత్వా- క్రీడిత్వా. చరిత్వా - భక్షయిత్వా. విహృత్య వా. * చర గతిభక్షణ యోరితిహి ధాతుః. దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ- పుణ్యాపాపఫలమనుభూయ. తతః పునస్సమ్ప్రసాదే- స్వప్నస్థానే జిగమిషితే సతి ప్రతిన్యాయం- య థాన్యాయం. యథానిర్గతమిత్యర్థః. అయనం- ఆయః. నిర్గమనమిత్యర్థః పూర్వం స్వప్నస్థానాద్యథా నిర్గతః - తస్మైవేతియావత్. ప్రతియోని- యోనిశబ్దః స్థానవాచీ. స్థానం ప్రతి. స్వప్నస్థానం ప్రత్యాద్రవతి- ఆగచ్ఛతి స్వప్నాయ - స్వప్నానుభవాయేత్యర్థః. (స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యన న్వాగతస్తేన భవతి) తత్ర- జాగ్రద్దశాయాం సః- జీవః యత్కించిత్ - మనుష్యవ్యాఘ్రశరీరాదికమాత్మీయత్వేన పశ్యతి- తేనానన్వాగతో భవతి- తేనాన నుస్పృతో భవతి. తత్సమ్బన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి) కర్మాదిభ్యోపాధికేన శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదినా అ సఙ్గస్వభావత్వాదిత్యర్థః. యది హి కేనచిత్సఙ్గః స్వభావసిద్ధస్స్యాత్ - తదైవహి తస్య సర్వదా తదనువృత్తిస్స్యాత్. అతోఽసఙ్గస్వభావత్వాజ్జాగ్రద్దశాదృ ష్టపదార్థానువృత్తిర్యుజ్యత ఇతి భావః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి జనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) (సోఽహం భగవతే సహస్రమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౬

ఉ.— ¶ సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగత స్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి॥ ౧౬

స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ॥ ౧౭

శం.— తత్రాసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యసఙ్గతా అకర్తృత్వే హేతురుక్తః. ఉక్తంచ పూర్వం కర్మవశాత్ సంసరతే యత్ర కామనిలి. కామశ్చ సఙ్గః. అతోఽసిద్ధో హేతురుక్తః *అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. నత్వేతదస్తి. కథం తర్హి. అసఙ్గ ఏవేత్యేతదుచ్యతే (సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే) స వై ఏషః - పురుషః సమ్ప్రసాదాత్ప్రత్యాగతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వా యథాకామం దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచేతి సర్వం పూర్వవత్. బుద్ధాన్తాయైవ - జాగరితస్థానాయ. తస్మాదసఙ్గ ఏవాయం పురుషః. యది స్వప్నే సఙ్గవాన్ స్యాత్ కామీ - తతస్తత్సఙ్గజైర్దోషైర్బుద్ధాన్తాయ ప్రత్యాగతో లిప్యేత. ౧౬

ఆ.— ఉత్తరకణ్డికావ్యాఖ్యానం శఙ్కామాహ (తత్రేతి) పూర్వకణ్డికాస్థ ఇత్యర్థః. భవత్వకర్తృత్వే హేతురసఙ్గత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తంచేతి) పూర్వశ్లోకోపన్యాసదశాయామితి యావత్. కర్మవశాత్- స్వప్నహేతుకర్మసామర్థ్యాదిత్యర్థః. అత్మనః స్వప్నే కామకర్మసమ్బన్ధే కిమితి నాసఙ్గత్వం- తత్రాహ (కామశ్చేతి) హేత్వసిద్ధిం పరిహరతి (నత్వితి) నచేద్ధేతోరసిద్ధత్వం- తర్హి కథం తత్సిద్ధిరితి పృచ్ఛతి (కథమితి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అసఙ్గ ఇతి) ప్రతియోన్యాద్రవతీత్యేతదన్తం సర్వమిత్యుక్తం. స్వప్నే కర్తృత్వాభావస్పష్టార్థం. ఉక్తమసఙ్గత్వం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సఙ్గవానిత్యస్య వ్యాఖ్యానం కామీతి. తత్సఙ్గజైః- తత్ర- స్వప్నవిషయవిశేషే కామాఖ్యసఙ్గవశాదుత్పన్నైర్గతపరాగైరితి యావత్. సతు లిప్యతే- ప్రాయశ్చిత్తవిధానస్యాపి స్వప్నసూచితాశుభాశఙ్కానిబర్హణార్థత్వాద్వస్తుస్సాక్షాత్త్వాభావాదితి శేషః. ౧౬

రం.— (సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే ఇత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థాన ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దః స్థానవచనః- * అన్తస్సమాప్తౌ స్థానే చ సంగరో భ్యస్తరేపి చేలి హైమః ఘుణ్టుకాః. బుద్ధాన్తాయైవ- బుద్ధం- బోధః. భావే నిష్ఠా. అన్తశబ్దః స్థానవచనః. బోధస్థానాయ. జాగ్రత్స్థానాయేత్యర్థః. (స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగత స్తేన భవతీతి) జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టవస్తుసంబన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం.— యథాఽసౌ స్వప్నేఽసఙ్గత్వాత్ స్వప్నసఙ్గజైర్దోషైర్జాగరితే ప్రత్యాగతో న లిప్యతే- ఏవం జాగరితసఙ్గజైరపి దోషైర్న లిప్యతే స బుద్ధాన్తే. తదేతదుచ్యతే- స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే- జాగరితే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవత్. యత్తత్ర బుద్ధాన్తే కించిత్పశ్యతి- అనన్వాగత స్తేన భవతి- అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. నను దృష్ట్వైవేతి కథమవధార్యతే- కరోతి చ తత్ర పుణ్యపాపే, తత్ఫలం చ పశ్యతి,. న - కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వోపపత్తేః. *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాదినాత్మజ్యోతిషావభాసితః కార్యకరణసఙ్ఘాతో వ్యవహరతి- తేనాస్య కర్తృత్వముపచర్యతే- నస్వతః కర్తృత్వం. తథా చోక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ- న స్వతః. ఇహ తు పరమార్థాపేక్షయా నిరుపాధికః కేవలః సన్ దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ- న కృత్వేతి. తేన న పూర్వాపరవ్యాఘాతాశఙ్కా- యస్మాన్నిరుపాధికః పరమార్థతో న కరోతి న లిప్యతే క్రియాఫలేన. తథా చ వ్యాసేన భగవతోక్తం *అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః। శరీరస్థోపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యత ఇతి. తథా సహస్రదానం తు కామప్రశ్నవిషయస్యాదస్మితత్వాత్. తథా *స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే * స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యేతాభ్యాం కణ్డికాభ్యామసఙ్గతైవ ప్రతిపాదితా. యస్మాత్స్వప్నస్థానే కృతేన స్వప్నాన్తగతః సమ్ప్రసన్నోఽసమ్బద్ధో భవతి- స్తైన్యాదికార్యాదర్శనాత్. తస్మాత్త్రిష్వపి స్థానేషు స్వతోఽసఙ్గ ఏవాయం. అతోఽమృతః- స్థానత్రయధర్మవిలక్షణః. (ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ) సమ్ప్రసాదాయేత్యర్థః. దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్య స్వప్నశబ్దేనాభిధానదర్శనాదన్తశబ్దేన చ విశేషణోపపత్తేః. *ఏతస్మా అన్తాయ ధావతీతి చ సుషుప్తం దర్శయిష్యతి. యది పునరేవముచ్యతే-* స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా *ఏతా ఉభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తంచ బుద్ధాన్తంచేతి దర్శనాత్స్వప్నాన్తాయైవేత్యత్రాపి దర్శనవృత్తిరేవ స్వప్నదర్శనమితి. తథాపి న కించిద్దుష్యతి- అసఙ్గతా హి సిషాధయిషితా సిధ్యత్యేవ యస్మాజ్జాగరితే దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ రత్వా చరిత్వా చ స్వప్నాన్తమాగతో న జాగరితదోషేణానుగతో భవతి. ౧౭

ఆ.— ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తీకృత్య జాగరితేపి నిర్లేపత్వమాత్మనో దర్శయతి (యథేత్యాదినా) తత్ర ప్రమాణమాహ (తదేతదితి) జాగ్రదవస్థాయాముక్తమకర్తృత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తత్ర కల్పితం కర్తృత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (ఆత్మనైవేతి) స్వతోఽకర్తృత్వే వాక్యోపక్రమం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితి శేషః. నన్వౌపాధికం కర్తృత్వం పూర్వముక్తం- ఇదానీం తన్నిరాకరణే పూర్వోత్తరవిరోధః స్యాదిత్యత్రాహ (ఇహ త్వితి) ఉపాధినిరపేక్షం- కర్తృత్వాభావ ఇతి శేషః. తేనేత్యుక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ఆత్మనో లేపాభావే భగవద్వాక్యమపి ప్రమాణమిత్యాహ (తథా చేతి) అవస్థాత్రయేపి అసఙ్గత్వమస

¶ ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చైవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్తః సంహత్య పక్షౌ సల్లయాయైవ ధ్రియత ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి॥ ౧౯

న్వాగతత్వం చాత్మనః సిద్ధం చేత్ - విమోక్షపదార్థస్యానిర్ణీతత్వాజ్జనకస్యైరాకాఙ్క్ష్యవిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథామోక్షైకదేశస్య కర్మవివేక స్యదర్శితత్వాత్పూర్వత్ర సహస్రదానముక్తం- తథాత్రాపి తదేకదేశస్య కామవివేకస్య దర్శితత్వాత్తద్దానం- న తు కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయకణ్డికయోస్తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమకణ్డికయా కర్మవివేకః ప్రతిపాదితః- తథేతి యావత్. కణ్డికాత్రితయార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయయోగ్యసఙ్గత్వే కిం సిధ్యతి - తదాహ (అత ఇతి) ప్రతీకమాదాయ స్వప్నాన్తశబ్దార్థమాహ (ప్రతిమోక్షేతి) కథం పునస్తస్య సుషుప్తవిషయత్వమిత ఆహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం, తస్య వృత్తిర్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా స్వప్నో దర్శనవృత్తిః. తస్య స్వప్నశబ్దేనైవ సిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - లయో యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా స్వప్నాన్తశబ్దేన సుషుప్తిగ్రహః. సత్యన్తశబ్దే న స్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్ర సుషుప్తస్థానమేవ స్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యశేషానుగుణ్యమాహ (ఏతస్మా ఇతి) స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నే ప్రయోగదర్శనాదిహాపి తస్యైవ తేన గ్రహణమితి పక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (యదీత్యాదినా) నిష్కర్షయిషితార్థసిద్ధౌ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ౧౭

౪౦.— (స వా ఏష ఏతస్మిన్బుద్ధాన్త ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౧౭

శం.— ఏవమయం పురుష ఆత్మా స్వయంజ్యోతిః కార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాం కామకర్మభ్యాం విలక్షణః- యస్మాదసఙ్గో హ్యయం పురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః ✻ స వా ఏష ఏతస్మిన్సమ్ప్రసాద ఇత్యాద్యాభిస్తిసృభిః కణ్డికాభిః ప్రతిపాదితః తత్రాసఙ్గతైవాత్మనః కుతః- యస్మాజ్జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చ సమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చ పునః స్వప్నం, క్రమేణ బుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చ పునః స్వప్నాన్తమిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ స్థానత్రయస్య వ్యతిరేకః సాధితః. పూర్వం చోపన్యస్తోऽయమర్థః ✻ స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి. తం విస్తరేణ ప్రతిపాద్య కేవలం దృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం - తద్వక్ష్యామీత్యారభ్యతే. తత్ - తత్రైతస్మిన్యథా ప్రదర్శితేऽర్థే దృష్టాన్తోऽయముపాదీయతే. యథా లోకే మహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌ మత్స్యశ్చ. నాదేయేన స్రోతసా ऽహార్య ఇత్యర్థః. స్రోతశ్చ విష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీ ఉభే - కూలే నద్యాః పూర్వం చాపరం చానుక్రమేణ సఞ్చరతి,. సఞ్చరన్నపి కూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేన న పరవశీక్రియతే. ఏవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి. కౌ తౌ. స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ. దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలం తు- మృత్యురూపః కార్యకరణసంఘాతః సహ తత్ప్రయోజకాభ్యామనాత్మధర్మో, ऽయం చాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతి విస్తరతో వ్యాఖ్యాతం. ౧౮

ఆ.— కణ్డికాత్రయేణ సిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనః స్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధో ऽసఙ్గత్వే హేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్హేతునిర్ధారణం సప్తమ్యర్థః. సప్రయోజకాద్దేహద్వయాద్వైలక్షణ్యం తు మారనిరసనమిత్యేవశబ్దార్థః. ఏవం చోదితహేతుసమర్థనార్థం మహామత్స్యవాక్యమితి సఙ్గతిమభిప్రేత్యాసఙ్గత్వస్తరమాహ (పూర్వం చేతి) యథా ప్రదర్శితోऽర్థః - అసఙ్గత్వం కార్యకరణవినిర్ముక్తత్వం చ అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (సఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తేన దార్ష్టాన్తికే లభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి) ౧౮

రం.— ఏవం త్రిభిః కణ్డికాభిర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తం యాతీత్యారోహావరోహసఞ్చారప్రదర్శనేన సంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా. అథైకస్యైవ పురుషస్యోభయత్రసఞ్చారే దృష్టాన్తమాహ (తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చేత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. ౧౮

శం.— అత్ర చ స్థానత్రయానుసఞ్చారేణ స్వయంజ్యోతిష ఆత్మనః కార్యకరణసంఘాతవ్యతిరిక్తస్య కామకర్మభ్యాం వినిర్ముక్తతోక్తా. స్వతో నాయం సంసారధర్మవాన్- ఉపాధినిమిత్తమేవ తస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేష సముదాయార్థ ఉక్తః. తత్ర చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాం త్రయాణాం విప్రకీర్ణరూప ఉక్తః- న పుఞ్జీకృత్యైకత్ర దర్శితః. యస్మాజ్జాగరితే ససఙ్గస్సమృత్యుస్స కార్యకరణసంఘాత ఉపలభ్యతే ऽవిద్యయా- స్వప్నే తు కామసంయుక్తో మృత్యురూపవినిర్ముక్త ఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతో బుద్ధాన్తాచ్చ సుషుప్తే పునస్సమ్ప్రసన్నో ऽసఙ్గో భవతీత్యసఙ్గతాపి దృశ్యతే. ఏకవాక్యతయా తూపసంహ్రియమాణం ఫలం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతాऽస్యైకత్ర పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శ్యేతేతి తత్ప్రదర్శనాయ కణ్డికారభ్యతే. సుషుప్తే హ్యేవం రూపతాऽస్య వక్ష్యమాణేతి ✻ తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాऽభయం రూపమితి. యస్మాదేవం రూపం విలక్షణం

మూ.—— తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాణిమ్నా తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి గ

సుషుప్తం ప్రవివిక్షితమితి. తత్కథమితి. ఆహ. దృష్టాన్తేనాస్యార్థస్య ప్రకటీభావో భవతీతి తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే. తద్యథాస్మిన్నాకాశే భౌతికే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా సుపర్ణశబ్దేన క్షిప్రః శ్యేన ఉచ్యతే. యథాకాశేఽస్మిన్ విహృత్య విపరిపత్య శ్రాన్తః నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా పరిఖిన్నః సంహత్య పక్షౌ సఙ్గమయ్య సమ్ప్రసార్య పక్షౌ. సమ్యగ్లీయతేఽస్మిన్నితి సల్లయః నీడః. నీడాయైవ ధ్రియతే స్వాత్మనైవ ధార్యతే స్వయమేవ. యథా ఽయం దృష్టాన్తః ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి. అన్తశబ్దవాచ్యస్య విశేషణం యత్ర యస్మిన్నన్తే సుప్తో న కఞ్చన న కఞ్చిదపి కామం కామయతే. తథా న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతి. న కఞ్చన కామమితి స్వప్నబుద్ధాన్తయోరవిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషిధ్యతే. కఞ్చనేత్యవిశేషితాభిధానాత్. తథా న కఞ్చన స్వప్నమితి. జాగరితేఽపి యద్దర్శనం తదపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః. అత ఆహ న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతీతి. తథా చ శ్రుత్యన్తరం తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా ఇతి. యథా దృష్టాన్తే పక్షిణః పరిపతనజశ్రమాపనుత్తయే స్వనీడోపసర్పణం ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య పక్షిణః పరిపతనజ ఇవ శ్రమో భవతి. తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడం ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమాత్మానం ప్రవిశతి. ౧౯

ఆ.—— శ్యేనవాక్యమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్ర చేతి) పూర్వసన్దర్భః సప్తమ్యర్థః. దేహద్వయేన సప్రయోజకేన వస్తుతోఽసమ్బన్ధే ఫలితమాహ (స్వత ఇతి) కథం తర్హి తత్ర సంసారిత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) ఔపాధికస్యాపి వస్తుత్వమాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయన్ భూమికామాహ (తత్రేతి) స్థానత్రయసమ్బన్ధస్త్వేవ ప్రకీర్ణం విక్షిప్తం యుక్తమస్యేత్యాత్మనో యథా. పుఞ్జీకృత్య వివక్షితం సర్వవిశేషణమాదాయేతి యావత్. ఏకత్రేతి వాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుం వదన్ జాగ్రద్వాక్యేనావివక్షితాత్మోక్తిరిత్యాహ (యస్మాదితి) ససఙ్గత్వాదేర్దృశ్యమానరూపస్య మిథ్యాత్వం సూచయతి (అవిద్యయేతి) స్వప్నవాక్యేఽవివక్షితాం త్వాత్మసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేఽపీతి) తర్హి సుషుప్తవాక్యే తత్సిద్ధిర్నేత్యాహ (సుషుప్తే పునరితి) తత్రాప్యవిద్యాసిద్ధ్యాకారేణ ప్రతిభాతీతి భావః. ఏవం పాతనికాం కృత్వా శ్యేనవాక్యమాదత్తే (ఏకవాక్యతయేతి) పూర్వవాక్యానామితి శేషః. కుత్ర తర్హి యథోక్తమాత్మరూపం పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శ్యతే. తత్రాహ (సుషుప్తే హీతి) తత్రాభయమిత్యవిద్యారాహిత్యముచ్యతే. సా చ సుషుప్తే స్వరూపేణ సత్యపి నాభివ్యక్తా భాతీతి ద్రష్టవ్యం. యస్మాత్సుషుప్తే యథోక్తమాత్మరూపం వివిక్ష్యతే తస్మాదితి యావత్. ఏవంరూపమిత్యేతదేవ ప్రకటయతి (విలక్షణమితి) కార్యకరణవినిర్ముక్తం కామకర్మావిద్యారహితమిత్యర్థః. స్థానద్వయం హిత్వా కథం సుషుప్తం ప్రవేష్టుమిచ్ఛతీతి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి) స్వప్నాదౌ దుఃఖానుభవాత్తత్త్యాగేన సుషుప్తం ప్రాప్నోతీత్యాహ (ఆహేతి) అథోత్తరా శ్రుతిః స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తిమభిధత్తాం. తథాపి కిం దృష్టాన్తవచనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేనేతి) అస్యార్థస్య సుషుప్తిప్రాప్తిరూపస్యేత్యేతత్. స ఏవార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మాకాశం వ్యావర్తయితుం భౌతికవిశేషణం. మహాకాయో మన్దవేగః శ్యేనః. సుపర్ణస్తు వేగవానల్పవిగ్రహ ఇతి భేదః. ధారణే సౌకర్యం వక్తుం స్వయమేవేత్యుక్తం. స్వప్నజాగరితయోరవసానమన్తః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ. (తథా న కఞ్చన స్వప్నమితి) స్వప్నజాగరితయోరవిశేషేణ సర్వం దర్శనం నిషిధ్యత ఇతి శేషః. స్వప్నవిశేషణాత్ స్వాప్నదర్శననిషేధే కుతో జాగ్రద్దర్శనం నిషిధ్యతే. తత్రాహ (జాగరితేఽపీతి) కథమయమభిప్రాయః శ్రుతేరవగత ఇత్యాశఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాదిత్యాహ (అత ఆహేతి) జాగరితస్యాపి స్వప్నత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వివక్షితమంశం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) సంయుజ్యమానస్య క్షేత్రజ్ఞస్యేతి శేషః. సర్వసంసారధర్మవిలక్షణమితి విశేషణం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) ౧౯

రం.—— ఏవం స్థానద్వయసఞ్చారం ప్రదర్శ్య సుషుప్తిదశాం ప్రకాశయతి (తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది) యథా ఆకాశే శ్యేనో వా గరుడో వా విపరిపత్య విశేషేణ పరితః పతనం కృత్వా శ్రాన్తస్సన్ పక్షౌ సంహత్య సల్లయాయ లీయతేఽస్మిన్ పక్షీతి లయః నీడం. సమీచీననీడాయైవ ధ్రియతే అవతిష్ఠతే. ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. క్షేమఙ్కరం నీడమభిధావతీత్యర్థః. ఏవమేవాయం పురుషః జీవః బుద్ధాన్తస్వప్నాన్తసఞ్చరణశ్రాన్తో యత్ర స్థానే సుప్తోఽయం కామాద్యనుభవాల్లి, స్వాప్నాంశ్చానుకూలప్రతికూలపదార్థాన్న పశ్యతి, తాదృశాయ పూర్వోక్తస్థానద్వయకాలుష్యవిరహితాయ సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీత్యర్థః. ౧౯

———

శం.—— యద్యస్యాయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చాస్య సంసారధర్మిత్వం, యన్నిమిత్తం చాస్య పరోపాధికృతం సంసారధర్మిత్వం సా చావిద్యా. తస్యా అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వం ఆహోస్విత్ కామకర్మాదివదాగన్తుకత్వం. యది చాగన్తుకత్వం తతో విమోక్ష ఉపపద్యతే. తస్యాశ్చాగన్తుకత్వోపపత్తిః. కథం వాఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేతి. సర్వానర్థబీజభూతాయా అవిద్యాయాస్తత్త్వావధారణార్థం పరా కణ్డికారభ్యతే. తా వా అస్య శిరఃపాణ్యాదిలక్షణస్య పురుషస్యైతా హితా నామ నాడ్యః యథా కేశః సహస్రధా భిన్నః తావతా తావత్పరిమాణేనాణిమ్నా అణుత్వేన తిష్ఠన్తి. తాశ్చ శుక్లస్య రసస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణాః. ఏతైః శుక్లత్వాదిభీ రసవిశేషైః పూర్ణా ఇత్యర్థః. ఏతే చ రసానాం వర్ణవిశేషాః వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతరసంయోగవైషమ్యవిశేషాద్విచిత్రా బహవశ్చ భవన్తి. తాస్వేవంవిధాసు నాడీషు సూక్ష్మాసు వాలాగ్ర

గ్తమివపతతి॥ యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతితదత్రావిద్యయామన్యతే అథ యత్ర దేవఇవరాజేవాహమే
వేదగ్ంసర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకః॥ ౨౦

సహస్రభేదపరిణామానుశుక్లాదిరసపూర్ణాసు సకలదేహవ్యాపినీషు సూక్ష్మాసు నాడీషు లిఙ్గం వర్తతే. తదాశ్రితాః సర్వా వాసనా ఉచ్చావచసంసారధర్మానుభవజని తాః. తల్లిఙ్గం వాసనాశ్రయం సూక్ష్మత్వాత్ స్వచ్ఛం స్ఫటికమణికల్పం నాడీగతరసోపాధిసంపర్కవశాద్ధర్మాధర్మప్రేరితోద్భూతవృత్తివిశేషం స్త్రీరథహస్త్యా ద్యాకారవిశేషైర్వాసనాభిః ప్రత్యవభాసతే. అథ-ఏవం సతి యత్ర-యస్మిన్కాలే కేచన శత్రవః అన్యేవా తస్కరాదయో మామాగత్య ఘ్నన్తీతి మృషైవ వాస నానిమిత్తః ప్రత్యయోఽవిద్యాఖ్యో జాయతే. తదేతదుచ్యతే-ఏనం-స్వప్నదృశం ఘ్నన్తీవేతి. తథా జినన్తీవ-వశంకుర్వన్తీవ. న కేచన ఘ్నన్తి, నాపి వశీకు ర్వన్తి,-కేవలం త్వవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తం భ్రాన్తిమాత్రం. తథా హస్తీ చైనం విచ్ఛాయయతి-విచ్ఛాదయతి. విద్రావయతి. ధావయతీ వేత్యర్థః. (గర్త మివపతతి) గర్తం-జీర్ణకూపాదికమివపతన్తమాత్మానముపలక్షయతి తాదృశీహ్యస్య మృషావాసనోద్భవత్యత్యన్తనికృష్టా ధర్మోద్భాసితా దుఃఖకారణత్వాత్. కి యా-దుఃఖరూపత్వాత్. కింబహునా-యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి-హస్త్యాదిలక్షణం. తదేవభయరూపమత్ర-అస్మిన్స్వప్నేఽవిద్యైవవాసనాతస్తిరోభావం భయమవిద్యావాసనయాఽప్యుపైతి సోఽస్యాపియామన్యతే. అథపునర్యత్రావిద్యాపకృష్యమాణా- విద్యా చోత్కృష్యమాణా. కిం విషయా కిం లక్షణా వేతి. ఉచ్య తే-అథపునర్యత్ర-యస్మిన్కాలే దేవ ఇవ స్వయం భవతి. దేవతావిషయా విద్యా యదోద్భూతా జాగరితకాలే-తదోద్భూతయా వాసనయా దేవమివాత్మానం మన్యతేస్వప్నేఽపి. తదుచ్యతే-దేవఇవ. రాజేవ-రాజ్యస్థోఽభిషిక్తః స్వప్నేఽపి రాజాఽహమితి మన్యతే రాజవాసనావాసితః ఏవమత్యన్తప్రక్షీయమాణాఽవిద్యా, ఉద్భూతా చ విద్యా సర్వాత్మవిషయా, యదా-తదా స్వప్నేఽపి తద్భావభావితోఽహమేవేదం సర్వమస్మీతి మన్యతే స యః సర్వాత్మభావః-సోఽస్యాత్మనః పరమోలోకః-పరమ ఆత్మభావః స్వాభావికః. యస్తు సర్వాత్మభావాదర్వాగ్వాలాగ్రమాత్రమప్యన్యత్వేన దృశ్యతే నాహమస్మీతి-తదవస్థాఽవిద్యా. తయా ఽవిద్యయా యేఽప్రత్యుపస్థాపితా అనాత్మభావాలోకాః- తేఽపరమాః స్థావరాన్తాః. తాన్ సంవ్యవహారవిషయాన్ లోకానపేక్ష్యాయం సర్వాత్మభా వః సమస్తోఽనన్తరోఽబాహ్యః సోఽస్య పరమోలోకః. తస్మాదపకృష్యమాణాయామవిద్యాయాం, విద్యాయాం చ కాష్ఠాంగతాయాం, సర్వాత్మభావో మోక్షో యథా స్వయం జ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే- తద్వద్విద్యాఫలముపలభ్యత ఇత్యర్థః. తథాఽవిద్యాయామప్యుత్కృష్యమాణాయా, తిరోభీయమానాయాం చ విద్యాయా, మవిద్యాయాః ఫలం ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే-అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవేతి. తే ఏతే విద్యాఽవిద్యాకార్యే సర్వా త్మభావః పరిచ్ఛిన్నాత్మభావశ్చ. విద్యయా శుద్ధయా సర్వాత్మా భవతి. అవిద్యయా చాఽసర్వో భవతి- అన్యతః కుతశ్చిత్ప్రవిభక్తో భవతి. యతో ప్రవిభక్తో భవతి- తేన విరుధ్యతే. విరుద్ధత్వాద్ధన్యతే జీయతే విచ్ఛాద్యతే చ. అసర్వవిషయత్వే చ భిన్నత్వాదేతద్భవతి, సమస్తస్తు సన్ కుతో భిద్యతే-కేన విరుధ్యతే. యేన విరు ధ్యేత-విరోధాభావాత్ న హన్యతే జీయతే చ్ఛాద్యతే చ. అత ఇదమవిద్యాయాః స్వరూపముక్తం భవతి-సర్వాత్మానం సన్తమసర్వాత్మత్వేన గ్రాహయతి- ఆత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమవిద్యమానం ప్రత్యుపస్థాపయతి. ఆత్మానమసర్వమాపాదయతి. తత స్తద్విషయః కామో భవతి-యతో భిద్యతే, కామతః క్రియా ముపాదత్తే, తతః ఫలం, తదేతదుక్తం వక్ష్యమాణం చ «యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీ» త్యాది ఇదమవిద్యాయాః సతత్త్వం సహకార్యే ణ ప్రదర్శితం. విద్యాయాశ్చ కార్యం సర్వాత్మభావః ప్రదర్శితోఽవిద్యావిపర్యయేణ సా చావిద్యా నాత్మనః స్వాభావికో ధర్మః- యస్మాద్విద్యాయా ముత్కృష్యమాణాయాం స్వయమపచీయమానా సతీ కాష్ఠాంగతాయాం విద్యాయాం పరినిష్ఠితే సర్వాత్మభావే సర్వాత్మనా నివర్తతే రజ్జ్వామివ సర్పజ్ఞా నం రజ్జునిశ్చయే. తచ్చోక్తం «యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే» దిత్యాది తస్మాన్నాత్మధర్మోఽవిద్యా. న హి స్వాభావికస్యోచ్ఛిత్తిః కదాచి దప్యుపపద్యతే సవితురివౌష్ణ్యప్రకాశయోః- తస్మాత్తస్యా మోక్ష ఉపపద్యతే. ౨౦

ఆ.—— శ్యేనవాక్యేనాత్మనః సౌషుప్తం రూపముక్తం. ఇదానీం నాడీఖణ్డస్య సమ్బన్ధం వక్తుం చోదయతి (యద్యస్యేతి) పరస్యస్య సాక్షి- బుద్ధ్యాదిః అసఙ్గత్వాత్ స్వతో బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధాసమ్భవముపేత్యాహ (యస్నిమిత్తం చేతి) సిద్ధాన్తాభిప్రాయమనూద్య పూర్వవాదీ వికల్పయతి (త స్యేతి) ఆగన్తుకత్వం- అస్వాభావికత్వం. ఆద్యేమోక్షానుపపత్తిం వివక్షిత్వాహ (యదిచేతి) అస్తు తర్హి ద్వితీయో మత్ర- మోక్షోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యా హ (తస్యాశ్చేతి) మోహోఽవిద్యా ఆత్మస్వభావః - తద్ధర్మస్తుస్యాత్ - ధర్మశ్చ న ధర్మిణా వినేత్యాహ (కథంచేతి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరగ్రన్థ ముత్థాపయతి (సర్వానర్థేతి) తాసాం పరమసూక్ష్మత్వం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) కథమన్నరసస్య వర్ణవిశేషప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాతేతి) భుక్తస్యాన్నస్య పరిణామవిశేషా వాతబాహుల్యేన నీలా భవతి. పిత్తాధిక్యే పిఙ్గళో జాయతే. శ్లేష్మాధిక్యే శుక్లో భవతి పిత్తాల్పత్వే హరితః. సామ్యే చ ధాతూనాం లోహితఇతి, తేషాం మిథస్సంయోగవైషమ్యాత్తత్తన్మధ్యే చ విచిత్రా బహవశ్చాన్నరసా భవన్తి. తద్వ్యాప్తానాం నాడీనామపి తా దృశో వర్ణో జాయతే- *అరుణాస్సిరా వాతవహా నీలాః పిత్తవహాస్సిరాః। అసృగ్వహాస్తు రోహిణ్యో గౌర్యః శ్లేష్మవహాస్సిరా ఇతి శ్రుతేర్దర్శనాదిత్యర్థః. నా డీస్వరూపం నిరూప్య తత్ర జాగరితే లిఙ్గశరీరస్య వృత్తిం దర్శయతి (తాస్వితి) ఏవం దిక్షాస్విత్యస్యైవ వివరణం (సూక్ష్మేష్విత్యాది) పఞ్చభూతాని, దశే న్ద్రియాణి, ప్రాణాః, అన్తఃకరణ, మిత్యేష సప్తదశకం. జాగరితే లిఙ్గశరీరస్య స్థితిముక్త్వా స్వాప్నీం తత్స్థితిమాహ (తల్లిఙ్గమితి) ఏవమేతాం స్వప్నే స్థితిము క్త్వా స్వప్నదృక్శరీరాణి యోజయతి (అథేత్యాదినా) స్వప్నే ధర్మాదినిమిత్తవశాన్నిఖిలం తల్లిఙ్గం నానాకారమవభాసతే- తన్మిథ్యాజ్ఞానం లిఙ్గానుగతమూలా విద్యాకార్యత్వాదవిద్యేతి స్థితే సతీత్యథశబ్దార్థమాహ (ఏవం సతీతి) తస్మిన్కాలే స్వప్నదర్శనం విజ్ఞేయమితి శేషః. ఇవశబ్దార్థమాహ (నేత్యాదినా) ఉక్తోదాహరణే సముచ్చితోదాహరణాన్తరమాహ (తథేతి) గర్తాదిపతనప్రతిపత్తౌ హేతుమాహ (తాదృశీహీతి) తాదృశత్వం వివృణోతి (అత్య

ఉ.— తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయꣳ రూపం । తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్ప

న్నేతి) యథోక్తవాసనా ప్రభవత్వే కథం గ్రహణేనా దేరవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖేతి) యదేవేత్యాదిశ్రుతేరర్థమాహ (కింబహునేతి) భయమి త్యస్య భయరూపమితి వ్యాఖ్యానం. భయం రూప్యతే యేన-తత్కారణం తథా. హస్త్యాదినా క్రిచేత్-కథం స్వప్నే భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అథయ త్ర దేవ ఇవేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) తత్ర తస్యాః ఫలము చ్యత ఇతి శేషః. తాత్పర్యోక్త్యా థశబ్దార్థముక్త్వా విద్యాయా విషయస్వరూపే ప్రశ్నపూర్వకం వదన్యత్రేత్యాదేరర్థమాహ (కిం విషయేతి) ఇవశబ్ద ప్రయోగాత్స్వప్న ఏవో క్త ఇతి శఙ్కాం వారయతి (దేవతేతి) విద్యేత్యుపాస్తిరుక్తా. అభిషిక్తో రాజ్యస్థః-జాగ్రదవస్థాయామితి శేషః. అహమేవేదమిత్యాద్యవతారయతి (ఏవమితి) యథా విద్యాయా ముపక్రమ్యమాణాయాం కార్యముక్తం-తద్వదిత్యర్థః యదేతి జాగరితోక్తిః. ఇదం చైతన్యమహం చిన్మాత్రమేవ- న మత్తోఽతిరేకేణాస్తి-తస్మాదహం పూర్ణోఽస్మీతి జానాతీత్యర్థః. సర్వాత్మభావస్య పరమత్వముపపాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తత్ర తేనాకారేణ విద్యావస్థితేత్యాహ (తదవస్థేతి) తస్యాః కార్యమాహ (తయేతి) సమస్తత్వం-పూర్ణత్వం. అనన్తరత్వం- ఏకరసత్వం. అబాహ్యత్వం- ప్రత్యక్త్వం. సోఽయం యథోక్తో లోకః - సోఽస్యాత్మనో లోకానాం సర్వోత్తమ ఇత్యుపరమః ఇతి సమ్బన్ధః. వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) మోక్షః- విద్యాఫలమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. తస్య ప్రత్యక్షత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) విద్యాఫలవదవిద్యాఫలమపి స్వప్నే ప్రత్యక్షమిత్యుక్తమనువదతి (తథేతి) విద్యాఫలమవిద్యాఫలం చేత్యుక్తముపసంహరతి (తే ఏతే ఇతి) ఉక్తం ఫలద్వయం విభజతే (విద్యయేతి) అసర్వో భవతీత్యేతత్ప్రకటయతి (అన్యత ఇతి) ప్రవిభాగే ఫలమాహ (యత ఇతి) విరోధఫలం కథయతి (విరుద్ధత్వాదితి) అవిద్యాకార్యం నిగమయతి (అసర్వేతి) అవిద్యాయాశ్చేత్పరిచ్ఛిన్నఫలత్వం - తదా తస్య భిన్నత్వాదేవ యథోక్తం విరోధాదిదుర్వారమిత్యర్థః. విద్యాఫలం నిగమయతి (సమస్తస్త్వితి) నన్వవిద్యాయాస్తత్త్వం నిరూపయితుమారబ్ధం- న చ తదద్యాపి దర్శితం- తథా చ కిం కృతం స్యాత్- అత ఆహ (అత ఇతి) కార్యనాశాదితి యావత్. ఇదం శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (సర్వాత్మనేతి) గ్రాహకత్వమేవ వ్యనక్తి (ఆత్మన ఇతి) వస్త్వన్తరోపస్థితిఫలమాహ (తత ఇతి) కామస్య కార్యమాహ (కామత ఇతి) క్రియాతః ఫలం లభతే, తద్భోగకాలే చ రాగాదినా క్రియామాదధాతీ, త్యవిచ్ఛిన్నః సంసారః తద్వ్యవస్థ సమ్యగ్జ్ఞానం- తావన్మిథ్యాజ్ఞాననిదానమవిద్యా దుర్వారేత్యాహ (తత ఇతి) భేదదర్శననిదానమవిద్యేత్యవిద్యాస్వరూపం వృత్తమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్రైవ వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యమాణం చేతి) అవిద్యా ఆత్మనః స్వభావో న వేతి విచారే కిం నిర్ణీతం భవతీత్యాశఙ్క్యావృత్తం కీర్తయతి (ఇదమితి) అవిద్యాయాః పరిచ్ఛిన్నఫలత్వమితితతో నైవ పరీత్యేన విద్యాయాః కార్యముక్తం- న చ సర్వాత్మభావో దర్శిత ఇతి వాజనా. సమ్ప్రతి నిర్ణీతమర్థం దర్శయతి (సా చేతి) జ్ఞానేన సత్యవిద్యా నివృత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (తచ్చేతి) అవిద్యా నాత్మనః స్వభావః- నివర్త్యత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యాహ (తస్మాదితి) నివర్త్యత్వే స్యాదాత్మ స్వభావత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స హీతి) అవిద్యాయాః స్వాభావికత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧౯

౨౦.— నను క్వచిత్స్వప్నాదిదర్శనం- క్వచిత్తదభావ ఇత్యత్ర కిం వినిగమకమితి శఙ్కాయాం స్థాన వైషమ్యకృతమిత్యాహ (తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఇత్యాది) యత్ర- స్థానే స్థితమేనం- జీవం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన జినన్తీవ - జయన్తీవ, హస్తీ విచ్ఛాయయతీవ- గజో విద్రావయతీవ, గర్తమివ పతతి-గర్తమివ పతననిమిత్తం భాతి,- తాః- అస్య పురుషస్య తాదృశస్థానభూతాః స్వప్నదర్శనస్థానభూతా ఇత్యర్థః. కేశః సహస్రాంశో యావతా అణిమ్నా- సౌక్ష్మ్యేణ తిష్ఠతి- తావదతిసూక్ష్మాః శుక్లనీలపిఙ్గళ హరితలోహితాదినానారూపాన్నరసపూర్ణాః హితా నామికా నాడ్యో భవన్తీత్యర్థః. (యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే) యద్యజ్జాగ్రద్దశాయాం భయసాధనం పశ్యతి- తత్సర్వమత్ర- ఆసు నాడీషు అవిద్యయా- కర్మవశాన్మన్యతే- ప్రత్యేతి. హితనామక స్వప్నవహనాడీస్థితస్య కర్మసమ్బన్ధసత్త్వాద్భీషణస్వప్నపదార్థప్రతిభానం సమ్భవతీతి భావః. (అథయత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమేవేదం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః) * స యథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వా అతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేత ఇతి బాలాకిబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా యత్ర స్థానే స్థితస్య దేవవద్రాజవచ్చానన్దానుభవః, కించ- యత్ర స్థితః అహమేవ సర్వోఽస్మీతి మన్యతే- స్వవ్యతిరిక్తానుకూల ప్రతికూలవస్తు నోపలభతే,- సోఽస్య- జీవస్య పరమో లోకః- ముఖ్యాశ్రయః. పరమాత్మేతి యావత్. అతస్తత్ర సుషుప్తిస్థానే స్థితస్య న స్వప్నాద్యుపలమ్భ ఇతి భావః. ౨౦

౨౧.— ఇదానీం యోఽసౌ సర్వాత్మభావో మోక్షో విద్యాఫలం క్రియాకారకఫలశూన్యం- స ప్రత్యక్షతో నిర్దిశ్యతే- యత్రావిద్యాకామకర్మాణి న సన్తి. తదేతత్- ప్రస్తుతం *యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తద్వా అస్య రూపం- యస్సర్వాత్మభావః *సోఽస్య పరమో లోక ఇత్యుక్తః. తదతిచ్ఛన్దాః- అతిచ్ఛన్దమిత్యర్థః. రూపపరత్వాత్. ఛన్దః-కామః. అతిగతః ఛన్దో యస్మాద్రూపాత్-తదతిచ్ఛన్దం రూపం. అన్యోఽసౌ అసన్తః ఛన్దశ్శబ్దో గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవాచీ. అయం తు కామవచనః-అతః స్వరాన్త ఏవ. తథాప్యతిచ్ఛన్దా ఇతి పాఠః స్వాధ్యాయధర్మోద్రష్టవ్యః. అస్తి చ లోకే కామవచన ప్రయుక్తః ఛన్దశబ్దః స్వచ్ఛన్దః పరచ్ఛన్ద ఇత్యాదౌ. అతోఽతిచ్ఛన్దమిత్యేవముపనేయం కామవర్జితమేతద్రూపమిత్యస్మిన్నర్థే. తథా- అపహతపాప్మ- పాప్మశబ్దేన ధర్మాధర్మావుచ్యేతే- *పాప్మభిః సంసృజ్యతే *పాప్మనో విజహాతీత్యుక్తత్వాత్. అపహతపాప్మ-ధర్మాధర్మవర్జితమిత్యేతత్. కించ- అభయం- భయం హి నామావిద్యాకార్యం - అవిద్యయా భయం మన్యత ఇతి హ్యుక్తం. తత్కార్యద్వారేణ కారణప్రతిషేధోఽయ

రిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం
కించన వేద నాన్తరం। తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామగ్ం రూపగ్ం శోకాన్తరమ్॥ ౨౧

పభయంరూపమితి. అవిద్యావర్జితమిత్యేతత్ యదేతద్విద్యాఫలం సర్వాత్మభావః- తదేతదతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయంరూపం సర్వసంసారధర్మవర్జితం- అతో౽భయంరూపమేతత్. ఇదం చ పూర్వమేవోపన్యస్తమతీతానన్తరబ్రాహ్మణసమాప్తౌ * అభయం వై జనక ప్రాప్తో౽సీత్యాగమతః. ఇహ తు తర్కతః ప్రపఞ్చితం దర్శితాగమార్థప్రత్యయదార్ఢ్యాయ. అయమాత్మా స్వయం చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః సర్వం స్వేన చైతన్యజ్యోతిషావభాసయతి- స యత్తత్ర కించిత్పశ్యతి రమతే చరతి జానాతి చేత్యుక్తం. అతః స్థితం చైతన్యాన్వయతో నిత్యం స్వరూపం చైతన్యజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః. స యద్యాత్మా౽త్రావినష్టః స్వేనైవ రూపేణ వర్తతే- కస్మాదయమహమస్మీత్యాత్మానం వా - బహిర్వేమాని భూతానీతి వా జాగ్రత్స్వప్నయోరివ న జానాతీత్యత్రోచ్యతే - శృణ్వత్రాజ్ఞానహేతుం. ఏకత్వమేవాజ్ఞానహేతుః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- దృష్టాన్తేన హి ప్రత్యక్షీభవతి వివక్షితో౽ర్థ ఇత్యాహ. తత్ - తత్ర యథా లోకే ప్రియయా- ఇష్టయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః కామయన్త్యా కాముకస్సన్న బాహ్యమాత్మనః కించన - కించిదపి న వేద మత్తో౽న్యద్వస్త్వితి. న చాన్తరమయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ చేతి అపరిష్వక్తస్తు తయా ప్రవిభక్తో జానాతి సర్వమేవ బాహ్యమాభ్యన్తరం చ- పరిష్వఙ్గోత్తరకాలం త్వేకత్వాపత్తేర్న జానాతి. ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తః. అయం పురుషః - క్షేత్రజ్ఞో భూతమాత్రాసంసర్గతః సైన్ధవఖిల్యవత్ప్రవిభక్తో జలాదౌ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బవత్కార్యకరణ ఇహ ప్రవిష్టః. సో౽యం పురుషః ప్రాజ్ఞేన- పరమార్థేన స్వాభావికేన స్వేనాత్మనా పరేణ జ్యోతిషా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః. ఏకీభూతో నిరన్తరస్సర్వాత్మా న బాహ్యం కించన వస్త్వన్తరం, నాప్యాన్తరమాత్మన్యయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ వేతి, వేద. తత్ర చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వే కస్మాదిహ న జానాతీతి యదప్రాక్షీః - తత్రాయం హేతుర్మయోక్తః- ఏకత్వం - యథా స్త్రీపుంసయోస్సమ్పరిష్వక్తయోః. తత్ర త్వర్థాన్నానాత్వం విశేషవిజ్ఞానహేతురిత్యుక్తం భవతి. నానాత్వే చ కారణమాత్మనో వస్త్వన్తరస్య ప్రత్యుపస్థాపికా౽విద్యేత్యుక్తం. తత్ర చావిద్యాయా యదా ప్రవివిక్తో భవతి - తదా సర్వేణైకత్వమేవాస్య భవతి. తతశ్చ జ్ఞానజ్ఞేయాదికారకవిభాగే౽సతి కుతో విశేషవిజ్ఞానప్రాదుర్భావః కామో వా సమ్భవతి స్వాభావికే స్వరూపస్థ ఆత్మజ్యోతిషి. యస్మాదేవం సర్వైకత్వమేవాస్య రూపం - అతస్తద్వా అస్య - ఆత్మనః స్వయం జ్యోతిస్స్వభావస్యైతత్ స్వరూపమాప్తకామం - యస్మాత్సమస్తమేతత్ - తస్మాదాప్తాః కామా అస్మిన్రూపే- తదిదమాప్తకామం. యస్య హ్యన్యత్వేన ప్రవిభక్తః కామః - తదనాప్తకామం భవతి- యథా జాగరితావస్థాయాం దేవదత్తాదిరూపం. న త్విదం తథా కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే - అతస్తదాప్తకామం భవతి. కిమన్యస్మాద్వస్త్వన్తరాత్ప్రవిభజ్యతే- ఆహోస్విదాత్మైవ తద్వస్త్వన్తరం. అత ఆహ- నాన్యదస్త్యాత్మనః కామ్యం - అత ఆత్మకామం - ఆత్మైవ కామా యస్మిన్రూపే. యే౽న్యత్ర ప్రవిభక్తా ఇవాన్యత్వేన కామ్యమానా యథా జాగ్రత్స్వప్నయోః - తే౽స్యాత్మైవ - అన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపకహేతోరవిద్యాయా అభావాదాత్మకామం. అత ఏవాకామమేతద్రూపం- కామ్యవిషయాభావాత్. శోకాన్తరం- శోకచ్ఛిద్రం. శోకశూన్యమిత్యేతత్. శోకమధ్యమితి వా. సర్వథాప్యశోకమేతద్రూపం. శోకవర్జితమిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— తద్వా అస్యైతదిత్యనన్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) విద్యావిద్యయోస్తత్ఫలయోశ్చ ప్రదర్శనానన్తరమితియావత్. మోక్షమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) పదద్వయస్యాన్వయం దర్శయన్వివక్షితమర్థమాహ (తదేతదితి) యత్రేత్యనన్తశబ్దితం బ్రహ్మోచ్యతే. వ్యాఖ్యాతం పదద్వయమనూద్యైతచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం మన్వానో రూపశబ్దేన పస్పష్టమ్బన్ధం దర్శయతి (తదితి) అతిచ్ఛన్దమితి ప్రయోగే హేతుమాహ (రూపపరత్వాదితి) కథమతిచ్ఛన్దమిత్యాత్మరూపం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (ఛన్దఇతి) ఛన్దశ్శబ్దస్య గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిషయస్య కథం కామవిషయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యో౽సావితి) గాయత్ర్యాదివిషయత్వం త్యక్త్వా ఛన్దశ్శబ్దస్య కామవిషయత్వమతశ్శబ్దార్థః. యద్వాత్మరూపం కామవర్జితమిత్యేతదత్ర వివక్షితం- కిమితి తర్హి దైర్ఘ్యం ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) స్వాధ్యాయధర్మత్వం- ఛాన్దసత్వం. వృద్ధవ్యవహారమన్తరేణ కామవాచిత్వం ఛన్దశబ్దస్య కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) తస్య కామవచనత్వే సతి నిష్పన్నం పదరూపమనూద్య తస్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) తథా-కామవర్జితత్వవదిత్యేతత్. నన్వత్రాధర్మవర్జితత్వమేవ ప్రతీయతే- సధర్మవర్జితత్వం- పాప్మశబ్దస్యాధర్మమాత్రవచనత్వాత్. అత ఆహ (పాప్మశబ్దేనేతి) ఉపక్రమానుసారేణ పాప్మశబ్దస్యోభయవిషయత్వే విశేషణమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అపహతేతి) తర్హి కార్యమేవావిద్యాయా నిషిధ్యతే. నేత్యాహ (తత్కార్యేతి) తస్మాదగ్రితచ్ఛబ్దః వాక్యార్థముపసంహరతి (యదేతదితి) పూర్వబ్రాహ్మణాన్తేపీదముక్తమిత్యాహ (ఇదం చేతి) ఆగమవశాత్తత్రోక్తం చేత్- కిమిత్యత్ర పునరుద్యతే - తత్రాహ (ఇహ త్వితి) సవిశేషత్వం చేదాత్మత్వానుపపత్తిరిత్యాది తర్కః. ఆగమసిద్ధే కింతర్కోపన్యాసేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శితేతి) శ్రుతివాక్యస్య సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తమనుద్రవతి (అయమితి) అనన్తరవాక్యే చాత్మనశ్చేతనత్వముక్తమిత్యాహ (సయదితి) ఆత్మనస్సదా చైతన్యజ్యోతిష్ట్వం స్వరూపం న కేవలముక్తాదాగమాదేవ సిద్ధం - కింతు పూర్వోక్తాదనుమానాచ్చ స్థితమిత్యాహ (అతః స్థితం చేతి) వృత్తమనూద్య సమ్బన్ధం వక్తుం కామశ్చోదయతి (సయదీతి) అత్రేతి సుషుప్తిరుక్తా. చైతన్యస్వభావస్యైవ సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) సుషుప్తిస్సప్తమ్యర్థః. అజ్ఞానం- విశేషజ్ఞానాభావః. కో౽సావజ్ఞానహేతుః- తమాహ (ఏకత్వమితి) జీవస్య పరేణాత్మనా యదేకత్వం- తత్కథం సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావే కారణం- తస్మిన్సత్యపి చైతన్యస్వభావానివృత్తేరితి శఙ్కతే (తత్కథమితి) తత్ర శ్రుతివాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర దృష్టాన్తభాగమాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) ఏకత్వకృతో విశేషజ్ఞానాభావో వివక్షితో౽ర్థః. పరిష్వఙ్గప్ర

మూ.— అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహా చాణ్డాలోఽచాణ్డాలః పౌల్కసోఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్ర

యుక్తసుఖాభినివేశాదజ్ఞానం కిమితి కల్ప్యతే- స్వాభావికమేవ తత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అపరిష్వక్త ఇవేతి) తర్హి పరిష్వఙ్గవతోఽపి స్వభావవిపర్యాసాసమ్భవాద్విశేషవిజ్ఞానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (పరిష్వఙ్గ ఇతి) స్త్రీపుంసలక్షణయోర్ద్వయమిత్రత్వం పరిష్వఙ్గః. తదుత్తరకాలం స ఇష్టాగ్ఫలప్రాప్తిరేకత్వాపత్తిః. తత్స్వభావ విశేషజ్ఞానమిత్యర్థః దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) భూతమాత్రాః- శరీరేన్ద్రియలక్షణాః. తాభిశ్చ దాత్మనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్తత్ప్రతిబిమ్బో జాతః. తతో విభక్తస్తద్ధ్యాతిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సైన్ధవేతి) తస్య దేహాదౌ ప్రవేశం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (జలాదావితి) ఉపసర్గబలలబ్ధమర్థం కథయతి (ఏకీభూత ఇతి) తాదాత్మ్యం వ్యావర్తయితుం నిరన్తర ఇత్యుక్తం. పరమాత్మాఽభేదప్రయుక్తమనవచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వాత్మేతి) ఏవం స్త్రీవాక్యాక్షరాణి వ్యాఖ్యాయ చోద్యపరిహారం ప్రకటయతి (తత్రేతి) ప్రత్యగాత్మనీతి యావత్. ఇహేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. యథా పరిష్వక్తయోః స్త్రీపుంసయోరేకత్వం పుంసో విశేషవిజ్ఞానాభావే తస్య తత్ర కారణముక్తమిత్యర్థః. స్త్రీవాక్యే నౌతపుష్టుమభిధాయార్థికమర్థమాహ (తత్రేతి) కిం పునర్నానాత్వే కారణమితి- తదాహ (నానాత్వే చేతి) ఉక్తం- *అథ యో నాన్యామిత్యాదావిత్యర్థః. కిమేతావతా సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావస్యాయాతం- తత్రాహ (తత్రేతి) విశేషవిజ్ఞానేనానాత్వం- తత్ర చావిద్యా కారణమితి స్థితే సతీతి యావత్. యదాతదేతి సుషుప్తిర్వివక్షితా. ప్రవివిక్తత్వం- కార్యకరణావిద్యాపరిహితత్వం. సర్వేణ- పూర్ణేన పరమాత్మనా సహేత్యర్థః. విజ్ఞానాత్మా పక్షోఽభ్యుచ్యతే. ఏకత్వఫలమాహ (తతశ్చేతి) ఉక్తముపజీవ్యాప్తకామవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఆప్తకామత్వం సమర్థయతే (యస్మాత్సమస్తమితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యస్య హీత్యాదినా) విశేషణాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (కిమన్యస్మాదిత్యాదినా) సుషుప్తే రన్యత్రాత్మనస్స కాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామ్యమానాః- సుషుప్తావాత్మైవ కామాః తస్మాదాత్మకామమాత్మరూపమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) అవస్థాద్వయే ఖల్వాత్మనస్స కాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామాః. కామ్యన్త ఇతి కామాః- నైవం సుషుప్త్యవస్థాయామాత్మనస్తే భిద్యన్తే- కిం తు సుషుప్తస్యాత్మైవ కామా ఇత్యాత్మకామం తద్రూపమిత్యర్థః. తస్యాత్మైవేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్యత్వేనేతి) యద్యపి సుషుప్తేఽవిద్యావిద్యతే- తథాపి న సాభివ్యక్తాస్తీత్యనర్థపరిహారోపపత్తిరిత్యర్థః కామానామాత్మమాత్రత్వపక్షం ప్రతిషేధ్యం తృతీయం విశేషణం. శోకమధ్యం- శోకస్యాన్తరం. ప్రత్యగ్భూతమితి యావత్. తర్హి శోకవత్త్వం ప్రాప్తం. నేత్యాహ (సర్వథేతి) పక్షద్వయేఽపి శోకశూన్యమాత్మరూపం- న హి శోకో హి నాత్మనా ఙ్గీకృతస్య శోకవత్త్వం- శోకస్యాత్మాధీనసత్తాస్ఫూర్తే రాత్మాతిరేకే బాధాభావాదిత్యర్థః. ౨౧

రం.— (తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపం) తదేతత్- స్థానమేవాస్యాతిచ్ఛన్దాః- ఛన్దశ్శబ్ద ఇచ్ఛావాచీ. అతిచ్ఛన్దా ఇతి ఛాన్దసం. అతిచ్ఛన్దం. అఖిలాకాఙ్క్షం. అపహతపాప్మ- పాపప్రతిభటం అభయం- ప్రాప్యం రూపం. పరమాత్మైవేత్యర్థః తత్రః కిమిత్యత ఆహ (తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమిత్యాది) యథా ప్రియతమయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తస్య పురుషస్యాన్తర సుఖాదిపదార్థజ్ఞానం, వా బాహ్యపదార్థజ్ఞానం, వా నాస్తి- ఏవం పరమప్రియేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా- సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్యాస్య పురుషస్య- జీవస్య బాహ్యాభ్యన్తరస్వేతరసర్వవస్తుజ్ఞానాభావ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర చ సమ్పరిష్వఙ్గో నామ తత్ర లయ ఏవ- స్వాప్యయసూత్రే *స్వమపీతో భవతీతి వాక్యసమానార్థకతయా భగవతా భాష్యకృతైతద్వాక్యస్యోదాహృతత్వాత్. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నభోగప్రదకర్మసమ్బన్ధవిరోధిపరిష్వఙ్గస్సమ్బన్ధ విశేషస్సుషుప్తిమాత్రకాలవర్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరం) తదేవ జీవసుషుప్తిస్థానభూతం ప్రాజ్ఞాత్మలక్షణం స్వరూపమాప్తకామం- అవాప్తసమస్తకామం. ఆత్మకామం- ఆత్మానన్దతృప్తం. అకామం- ఆత్మవ్యతిరిక్తకామనాశూన్యం. శోకాన్తరం- శోకబాహ్యం. అన్తరశబ్దో బహిర్యోగవచనః. శోకమన్తరావర్తమానం. శోకశూన్యం ప్రాప్యం రూపమిత్యర్థః. ౨౧

శం.— ప్రకృతః స్వయఞ్జ్యోతిరాత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్త ఇత్యుక్తం- అసఙ్గత్వాదాత్మన, ఆగన్తుకత్వాచ్చ తేషాం. తత్రేదం వాశఙ్క్యా జాయతే. చైతన్యస్వభావత్వే సత్యప్యేకీభావాన్న జానాతి స్త్రీపుంసయోరివ సమ్పరిష్వక్తయోరిత్యుక్తం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమేతదుక్తం - కామకర్మాదివత్స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వమప్యస్యాత్మనో న స్వభావః - యస్మాత్సమ్ప్రసాదే నోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్కాయాం ప్రాప్తాయాం తన్నిరాకరణాయ. స్త్రీపుంసయోర్దృష్టాన్తోపాదానేన విద్యమానస్యైవ స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తేఽగ్రహణమేకీభావాద్ధేతోః - న తు కామకర్మాదివదాగన్తుకమిత్యేతత్ప్రాసఙ్గికమభిధాయ యత్ప్రకృతం తదేవానుప్రవర్తయతి. అత్ర చైతత్ప్రకృతం - అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్తమేవ తద్రూపం- యత్సుషుప్త ఆత్మనో గృహ్యతే ప్రత్యక్షత ఇతి. తదేతద్యథాభూతమేవాభిహితం- సర్వసమ్బన్ధాతీతమేతద్రూపమితి. యస్మాదత్ర- ఏతస్మిన్సుషుప్తస్థానేఽతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయమేతద్రూపం- తస్మాదత్ర పితా- జనకః. తస్య చ జనయితృత్వాద్యత్పితృత్వం పుత్రం ప్రతి - తత్కర్మనిమిత్తం. తేన చ కర్మణాఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్పితా పుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాఽప్యపితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పితురపుత్రో భవతీతి సామర్థ్యాద్గమ్యతే. ఉభయోర్హి సమ్బన్ధనిమిత్తం కర్మ- తదయమతిక్రాన్తో వర్తతే- *అపహతపాప్మేతి హ్యుక్తం. తథా - మాతాఽమాతా. లోకాః- కర్మణా జేతవ్యా జితాశ్చ. తత్కర్మసమ్బన్ధాభావాల్లోకా అలోకాః. తథా- దేవాః- కర్మాఙ్గభూతాః. తత్కర్మసమ్బన్ధాత్యయాద్దే

మణస్తాపసోఽతాపసోఽనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ హృదయస్య భవతి॥ ౨౨

వా అవేదాః. తథా- వేదాః- సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిధాయకాః బ్రాహ్మణలక్షణా మన్త్రలక్షణాశ్చాభిధాయకత్వేన కర్మాఙ్గభూతా అధీతా అధ్యేతవ్యాశ్చ కర్మనిమిత్తమేవ సమ్బధ్యన్తే పురుషేణ. తత్కర్మాతిక్రమణాదేతస్మిన్కాలే వేదా అప్యవేదాః సమ్పద్యన్తే. న కేవలం శుభకర్మసమ్బన్ధాతీతః. కిం తర్హి. అశుభైరప్యత్యన్తఘోరైః కర్మభిరసమ్బద్ధ ఏవాయం వర్తత ఇత్యేతమర్థమాహ - అత్ర స్తేనః- బ్రాహ్మణసువర్ణహర్తా. భ్రూణహసహపాఠాదవగమ్యతే. స తేన ఘోరేణ కర్మణైతస్మిన్కాలే వినిర్ముక్తో భవతి- యేనాయం కర్మణా మహాపాతకీ స్తేన ఉచ్యతే తథా- భ్రూణహాఽభ్రూణహా. తథా (చాణ్డాలః) న కేవలం ప్రత్యుత్పన్నేనైవ కర్మణా వినిర్ముక్తః. కిం తర్హి. సహజేనాప్యత్యన్తనికృష్టజాతిప్రాపకేణాపి వినిర్ముక్త ఏవాయం. చణ్డాలో నామ - శూద్రేణ బ్రాహ్మణ్యాముత్పన్నః. చణ్డాల ఏవ చాణ్డాలః. స జాతినిమిత్తేన కర్మణాఽసమ్బద్ధత్వాదచాణ్డాలో భవతి. పౌల్కసః- పుల్కస ఏవ పౌల్కసః- శూద్రేణైవ క్షత్త్రియాయాముత్పన్నః. తథా సోఽప్యపుల్కసో భవతి. తథా- శ్రమలక్షణైశ్చ కర్మభిరసమ్బద్ధో భవతీత్యుచ్యతే- శ్రమణః- పరివ్రాట్ యత్కర్మనిమిత్తో భవతి - స తేన వినిర్ముక్తత్వాదశ్రమణః. తథా - తాపసః- వానప్రస్థోఽతాపసః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదీనాముపలక్షణార్థముభయోర్గ్రహణం. కిం బహునా- అనన్వాగతం - న అన్వాగతమనన్వాగతం. అసమ్బద్ధమిత్యేతత్. పుణ్యేన- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా. తథా- పాపేన- విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన. రూపపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గం- అభయం రూపమిత్యనువర్తతే. కిం పునరసమ్బద్ధత్వే కారణమితి. తద్ధేతురుచ్యతే- తీర్ణః- అతిక్రాన్తో హి- యస్మాదేవంరూపస్తదా- తస్మిన్కాలే సర్వాఞ్ఛోకాన్- శోకాః- కామాః, ఇష్టవిషయప్రార్థనాః. తే హి తద్విషయవియోగే శోకత్వమాపద్యన్తే. ఇష్టం హి విషయమప్రాప్తం వియుక్తం చోద్దిశ్య చిన్తయానస్తద్గుణాన్ సన్తప్యతే పురుషః- అతః శోకో, ఽరతిః, కామ, ఇతి పర్యాయాః. యస్మాత్ సర్వకామాతీతో హ్యత్రాయం భవతి. *న కంచన కామం కామయతే *అతిచ్ఛన్దా ఇతి హ్యుక్తం - తత్ప్రక్రియాపతితోఽయం శోకశబ్దః కామవచన ఏవ భవితుమర్హతి. కామశ్చ కర్మహేతుః- వక్ష్యతి హి *స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుత ఇతి. అతస్సర్వకామాతితీర్ణత్వాద్యుక్తముక్తమనన్వాగతం పుణ్యేనేత్యాది. (హృదయస్య) హృదయమితి - పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తత్స్థమన్తఃకరణం- బుద్ధిర్హృదయమిత్యుచ్యతే- తాత్స్థ్యాత్- మఞ్చాక్రోశనవత్. హృదయస్య- బుద్ధేర్యే శోకాః. బుద్ధిసంశ్రయా హి తే- *కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాది సర్వం మన ఏవేత్యుక్తత్వాత్. వక్ష్యతి చ *కామా యేఽస్య హృది శ్రితా ఇతి. ఆత్మసంశ్రయభ్రాన్త్యపనోదాయ హీదం వచనం * హృది శ్రితాః హృదయస్య శోకా ఇతి చ. హృదయకరణసమ్బన్ధాతీతశ్చాయమస్మిన్కాలే- *అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి హ్యుక్తం. హృదయసమ్బన్ధాతీతత్వాత్తత్సంశ్రయకామసమ్బన్ధాతీతో భవతీతి యుక్తతరం వచనం. యే తు వాదినో హృది శ్రితాః కామా వాసనాశ్చ హృదయసమ్బన్ధినమాత్మానముపసర్ప్యోపశ్లిష్యన్తే- హృదయవియోగేఽపి చాత్మన్యవతిష్ఠన్తే పుటతైలస్థ ఇవ పుష్పాదిగన్ధ ఇత్యాచక్షతే- తేషాం * కామస్సఙ్కల్పః *హృదయే హ్యేవ రూపాణి *హృదయస్య శోకా ఇత్యాదీనాం వచనానామానర్థక్యమేవ. హృదయకరణోత్పాద్యత్వాదితి చేన్న- *హృది శ్రితా ఇతి విశేషణాత్. న హి హృదయస్య కరణమాత్రత్వే హృది శ్రితా ఇతి, వచనం సమఞ్జసం *హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి, చ. ఆత్మవిశుద్ధేశ్చ వివక్షితత్వాద్ధృది శ్రయణవచనం యథార్థమేవ యుక్తం- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి చ శ్రుతేరన్యార్థాసమ్భవాత్. * కామా యేఽస్య హృది శ్రితా ఇతి విశేషణాదాత్మాశ్రయా అపి సన్తీతి చేన్న- అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్. న చాత్రాశ్రయాన్తరమపేక్ష్య యే హృదీతి విశేషణం. కిం తర్హి. యే హృద్యనాశ్రితాః కామాః - తానపేక్ష్య విశేషణం. యే త్వప్రరూఢా భవిష్యా, భూతాః, స్వప్రతిపక్షతో నివృత్తాః,- తే నైవ హృది శ్రితాః సమ్భావ్యన్తే చ తే - అతో యుక్తం తానపేక్ష్య విశేషణం యే ప్రరూఢా వర్తమానాదివిషయే - తే సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇతి. తథాపి విశేషణానర్థక్యమితి చేన్న - తేషు యత్నాధిక్యాద్ధేయార్థత్వాత్. ఇతరథాఽశ్రుతమనిష్టం చ కల్పితం స్యాదాత్మాశ్రయత్వం చ కామానాం. *న కంచన కామం కామయత ఇతి ప్రాప్తప్రతిషేధాదాత్మాశ్రయత్వం కామానాం శ్రుతమేవేతి చేన్న- *స హి స్వప్నో భూత్వేతి పరనిమిత్తత్వాత్ కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః. అసఙ్గవచనాచ్చ. న హి కామాశ్రయత్వేఽసఙ్గవచనముపపద్యతే- సఙ్గశ్చ కామ ఇత్యవోచామ. *ఆత్మకామ ఇతి శ్రుతేరాత్మవిషయోఽస్య కామో భవతీతి చేన్న- వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్తస్యాః వైశేషికాదితన్త్రన్యాయోపపన్నమాత్మనః కామాద్యాశ్రయత్వమితి చేన్న- *హృది శ్రితా ఇత్యాదివిశేషశ్రుతివిరోధాదనపేక్ష్యాస్తా వైశేషికాదితన్త్రోపపత్తయః- శ్రుతివిరోధే న్యాయాభాసత్వోపగమాత్. స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ. కామాదీనాం చ స్వప్నే కేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం సిద్ధం స్థితం చ బాధ్యేతాత్మసమవాయిత్వే- దృశ్యత్వానుపపత్తేః చక్షుర్గతవిశేషవత్. ద్రష్టుర్హి దృశ్యమర్థాన్తరభూతమితి ద్రష్టుః స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం సిద్ధం- తద్బాధితం స్యాత్ -యది కామాద్యాశ్రయత్వం పరికల్ప్యేత. సర్వశాస్త్రప్రతిషేధాచ్చ. పరస్యైకదేశకల్పనాయాః కామాద్యాశ్రయత్వే చ సర్వశాస్త్రార్థజాతం కుప్యేత. ఏతచ్చ విస్తరేణ చతుర్థేఽవోచామ. మహతా హి ప్రయత్నేన కామాద్యాశ్రయకల్పనాః ప్రతిషేద్ధవ్యాః- ఆత్మనః పరేణైకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధేః. తత్కల్పనాయాం పునః క్రియమాణాయాం శాస్త్రార్థ ఏవ బాధితః స్యాత్. యథేచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వం కల్పయన్తో వైశేషికా నైయాయికాశ్చోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేన న సఙ్గచ్ఛన్తే- తథేయమపి కల్పనోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాన్నాదరణీయా. ౨౨

ఆ.— అత్ర పితేత్యాదివాక్యమవతారయితుం వృత్తమనుద్రవతి (ప్రకృత ఇతి) అవిద్యాదిశ్లోకే హేతుద్వయమాహ (అసఙ్గత్వాదితి) యద్యపి నాగన్తుకత్వమవిద్యాయా యుక్తం - తథాప్యభివ్యక్తాయాః ఽనర్థహేతురాగన్తుకీతి ద్రష్టవ్యం. శ్రీవాక్యనిరస్యాశఙ్కామనువదతి (త

త్రైతి) కామాదివిమోకేదన్మిత్తేసతీతియావత్. స్వభావస్యాపాయోనసమ్భవతీత్యత్ర ప్రత్యహేతుమాహ (యస్మాదితి) శబ్దోత్తరత్వేన శ్రీభాష్య
దువతార్యతత్తాత్పర్యంపూర్వోక్తమనుకీర్తయతి (విద్యమానస్యైవస్వాపమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యేతదితి) స్వయం
జ్యోతిష్ట్వస్యస్వాభావికత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రాసఙ్గికం - కామాదేరాగన్తుకత్వోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితియావత్. ప్రకృతమేవదర్శయతి (అత్ర
చేతి) అతిచ్ఛన్దాదివాక్యంసప్తమ్యర్థః. ప్రత్యక్షతః-స్వరూపచైతన్యవశాద్యథోక్తాత్మరూపస్యసుషుప్తేగృహ్యమాణత్వముక్తిష్యపరామృశ్యాటవథేయం.
కామాదిసమ్బన్ధవదాత్మనస్తద్రహితమపిరూపంకల్పితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ప్రకృతమర్థముక్త్వోత్తరవాక్యస్థసప్తమ్యర్థమాహ (అత్రైతి
తస్మిన్నితి) జనకః- అస్య త్రా పితాభవతీతిసమ్బన్ధః. పితాప్యత్రాపితాభవతీత్యుపపాదయతి (తస్యేత్యాదినా) యథాఽస్మిన్కాలేతత్పితాపు
త్రస్యాపితాభవతి- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) నాస్యార్థస్యప్రతిపాదకశ్శబ్దోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవసామర్థ్యందర్శయతి (ఉ
భయోరితి) సుషుప్తైకర్మాతిక్రమేప్రమాణమాహ (అపహతేతి) పునర్లోకదేవశబ్దావనువాదార్థౌ. వాక్యాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (తథేత్యా
దినా) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః- బ్రాహ్మణలక్షణా ఇతిశేషః. అభిధాయకత్వేన - ప్రమాణత్వేన ప్రమేయత్వేనచేత్యర్థః. అత్ర స్తేనో
ఽస్తేనోభవతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) స్తేనశబ్దోత్ర చోరమాత్రేభాతి-కథంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (భ్రూణహేతి) భ్రూణహా ద-వ
రిష్ఠబ్రహ్మహన్తోచ్యతే. తదేవఘోరంకర్మనిరస్తి (యేనేతి) మహాత్పాతకమస్యేతివ్యుత్పత్త్యామహాపాతకః స్తేనః. స్తేనాదివాక్యేనచాణ్డాలాదివాక్య
స్యగతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) ప్రత్యుత్పన్నం- ఆగన్తుకం. * బ్రాహ్మణ్యాంశూద్రియాంతూత్పాతో వైశ్యాద్వైదేహకస్తథా।శూద్రాజ్జా
తస్తుచణ్డాలఃసర్వధర్మబహిష్కృతఇతిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (చణ్డాలోనామేతి) * జాతోనిషాదాచ్ఛూద్రాయాంజాత్యాపుల్కసఇతస్మృతేః
* శూద్రాయాంబ్రాహ్మణాజ్జాతోనిషాదః - సచజాత్యాశూద్రః - తస్మాచ్ఛూద్రియాయాంజాతఃపుల్కసోభవతీతివ్యాఖ్యానముపేత్యాహ (శూ
ద్రైద్వేతి) తథా- చాణ్డాలవదితియావత్. శ్రమణాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తథేతి) పరివ్రాట్తాపసయోరేవగ్రహణాత్తత్కర్మాపరాగేపి
సౌషుప్తస్యవర్ణాశ్రమాన్తరకర్మరాగంశఙ్కిత్వాహ (సర్వేషామితి) ఆదిశబ్దేనవయోఽవస్థాదిగృహ్యతే. సౌషుప్తేపురుషే ప్రకృతేకథమనన్వాగత
మితినపుంసకప్రయోగః- తత్రాహ (రూపపరత్వాదితి) తత్పరత్వేహేతుమనుషఙ్గందర్శయతి (అభయమితి) హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకము
త్థాప్యవ్యాచష్టే (కింపునరిత్యాదినా) యస్మాదతిచ్ఛన్దాదివాక్యోక్తస్వభావోఽయమాత్మాసుషుప్తేకాలేహృదయనిష్ఠాన్సర్వాన్శోకానతిక్రా
మతి- తస్మాదేతదాత్మరూపంపుణ్యపాపాభ్యామనన్వాగతంయుక్తమిత్యర్థః. శోకశబ్దస్యకామవిషయత్వంసాధయతి (ఇష్టేతి) కథంతస్యశోకత్వో
పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టంహీతి) తేషాంపర్యాయత్వేపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (యస్మాదితి) అత్రైతిసుషుప్తిరుచ్యతే. అతస్సర్వ
కామాతితీర్ణత్వాదిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. నకేవలంశోకశబ్దస్యకామవిషయత్వముపపన్నమేవ- కింతుసన్నిధేరపిసిద్ధమిత్యాహ (నకంచనేతి) శోకశబ్ద
స్యకామవిషయత్వేపితదస్యయమాత్రాత్కథంకర్మాత్యయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) తత్రవాక్యం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) కా
మస్యకర్మహేతుత్వేసిద్ధఫలితమాహ (అతఇతి) హృదయస్యశోకానతిక్రామతీత్యత్రహృదయశబ్దార్థమాహ (హృదయమితీతి) మాంసపిణ్డవిశేష
విషయంహృదయపదంకథంబుద్ధిమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తాత్స్థ్యాదితి) యథామఞ్చాఃక్రోశన్తీతిమఞ్చాక్రోశనమువ్యమానంమఞ్చస్థాన్పురుషాను
పచారాదాహ- తథాహృదయస్థత్వాద్బుద్ధౌరుపచారాద్బుద్ధిర్హృదయశబ్దాదర్శయతీత్యర్థః. హృదయశబ్దార్థముక్త్వాతస్యసమ్బన్ధందర్శయతి (హృ
దయస్యేతి) తానతిక్రాన్తో భవతీతిశేషః. ఆత్మాశ్రయాస్తేన బుద్ధిమాశ్రయ స్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) కథం తర్హి కేచిదాత్మాశ్రయత్వం
తేషాం వదన్తీత్యాశఙ్క్యభ్రాన్తివశాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) భవతు కామాదీనాం హృదయాశ్రితత్వం - తథాపి తత్సమ్బన్ధద్వారా తదాశ్రయ
త్వసమ్బన్ధాత్ కథమాత్మాసుషుప్తే కామానతిక్రామతే - తత్రాహ (హృదయకరణేతి) తత్సమ్బన్ధాతీతత్వే శ్రుతిసిద్ధే ఫలితమాహ (హృద
యేతి) భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (యేత్వితి) సత్యేవహృదయేతన్నిష్ఠానాం కామాదీనా మాత్మన్యుపశ్లేషః - సతస్మిన్నివృత్తావితీత్యా
శఙ్క్యాహ (హృదయనిరోధేపీతి) తన్మతే శ్రుతివిరోధమాహ (తేషామితి) కరణేన హృదయేనోత్పాద్యత్వాదాత్మనికామానామపి కామాదీ
నాంహృదయసమ్బన్ధసమ్భవాన్నానర్థక్యంశ్రుతీనామితిశఙ్కతే (హృదయేతి) నకామాదిసమ్బన్ధమాత్రంహృదయస్యశ్రుత్యర్థః. కింత్వాశ్రయా
శ్రయిత్వం. తచ్చకరణత్వేనస్యాత్ - నహి చక్షురాద్యాశ్రయారూపాదిజ్ఞానం దృష్టమితిపరిహరతి (నహృదీతి) చకారాద్వచనంసముచ్చయ
మితి సమ్బధ్యతే. ప్రదీపాయత్తం ఘటజ్ఞానమితివదన్తఃకరణాయత్తమాత్మాశ్రితం కామాదీతితస్య తదాశ్రయత్వ వచనమౌపచారిక మిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (ఆత్మనిష్ఠత్వేతి) ఇతశ్చేదంయథార్థమేవేత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యార్థాసమ్భవాత్- బుద్ధ్యాశ్రయణవచనస్యేతిశేషః. దష్టి
దేనాద్యుపపద్యతీత్యుక్తౌవామేనసపశ్యతీతివత్సస్నిముచ్యస్యైవహృదిశ్రితాఇతివిశేషణమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (కామాయేఇతి) ప్రకారాన్తరేణవిశేషణస్యా
ర్థవత్త్వందర్శయతి (నేత్యాదినా) అత్రేతి ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ఆశ్రయాన్తరం- బుద్ధ్యతిరిక్తమాత్మాఖ్యం. బుద్ధ్యనాశ్రితాఃకామావిషయస
న్తి- యదపేక్షయాహృదయాశ్రయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యేత్వితి) ప్రతిపక్షత్వ- విషయదోషదర్శనాదితియావత్. కామానాంవక్త
మానత్వనియమాభావాద్భూతభవిష్యతామపినష్టేవఫలితమాహ (యేఇతి) హృదయానాశ్రితభూతభవిష్యత్కామసమ్భవేహిసర్వకామనివృత్తేన్వితష్ఠే
తత్వాద్విష్ణమానవిశేషణమనర్థకమితిశఙ్కతే (తథాపీతి) అతీతానాగతకామాభావస్సమ్భవతిస్వతస్సిద్ధః- నకస్నివృత్త్యాయత్నోపేక్ష్యతే శుద్ధాత్మది
దృక్షూణావర్తమానకామనిరాసయత్నాధిక్యమాధేయమితిజ్ఞాపయితుంవర్తమానగ్రహణమితిపరిహరతి (నతేష్వితి) యదిపదార్థోక్తంవ్యాఖ్యానమ
నాదృత్యాత్మాశ్రయత్వమేవకామానామాశ్రీయతే- తదాఽశ్రుతం, మోక్షసమ్భవేనానిష్టం, చకల్పితంస్యాదిత్యాహ (ఇతరథేతి) అశ్రుత

ఊ.— యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి । నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ॥ నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్ ॥ ౨౩

ష్వమసిద్ధమితిశఙ్కతే (నకంచనేతి) అర్థాదాత్మాశ్రయత్వం శ్రుతమేవ కామానామిత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) నిషేధోహి ప్రాప్తిమపేక్షతే- నవా స్రవం కామానామాత్మధర్మత్వం. ప్రాప్తిస్తు భ్రాన్త్యాపిసమ్భవతి - తస్మాదాత్మనోవస్తుతో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యర్థః. ఇతశ్చాత్మనో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యాహ (అసఙ్గేతి) నన్వసఙ్గవచనమాత్మనః సఙ్గాభావం సాధయత్తస్య కామిత్వే న విరుధ్యతే-తత్రాహ (సఙ్గశ్చేతి) కామశ్చసఙ్గః- తతోఽసిద్ధో హేతురత్రేతి శేషః. వాక్యాన్తరమాశ్రిత్యాత్మని కామాశ్రయత్వం శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఆత్మేత్యాదినా) ఇచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్పరిశేషాత్ కామాద్యాశ్రయత్వమాత్మనః నేత్యతీతిశఙ్కతే (వైశేషికాదీతి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ- నాత్మాశ్రయత్వం కామాదీనామితి శేషః. తదేవవివృణోతి (కామాదీనామితి) స్థితం చ- అనుమానాదితి శేషః. యద్యత్ర సమవేతం-తత్తేన న దృశ్యతే- యథాచక్షుర్గతం కార్ష్ణ్యం తేనైవ చక్షుషా న దృశ్యతే. తథా కామాదీనామాత్మసమవాయిత్వే దృశ్యత్వం న స్యాత్. దృశ్యత్వబలేనైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సాధితం- తథా చ తద్బాధే పూర్వోక్తమనుమానమపి బాధ్యేతేత్యర్థః కథం కామాదీనామాత్మదృశ్యత్వమాశ్రిత్యస్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యోపదిష్టత్వం-తత్రాహ (ద్రష్టురితి) తథాపి తేషామాత్మాశ్రయత్వేకానుపపత్తిః-తత్రాహ (తద్బాధితమితి) యత్తు పరమాత్మైకదేశం జీవమాశ్రిత్యతదాశ్రితం కామాదీతి-తత్రాహ (సర్వశాస్త్రేతి) తదేవస్ఫుటయతి (పరస్యేతి) శాస్త్రార్థజాతం- నిరవయవత్వప్రత్యగేకత్వాది. తస్యకథం కోపః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతచ్చేతి) చతుర్థే చేద్బ్రహ్మప్రపఞ్చమతం నిరస్తం-కిన్నాపునస్తన్నిరాకరణమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహతేతి) పరేణ సహ ప్రత్యగాత్మనోయదేకత్వం - తస్య శాస్త్రార్థస్యనిష్పన్నమితి యావత్. అంశత్వకల్పనాయాంమపిశాస్త్రార్థసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తత్కల్పనాయామితి) భర్తృప్రపఞ్చకల్పనాయా హేయత్వముపసంహరతి (యథేత్యాదినా) ౨౨

రం.— (అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా) అత్ర- పరమాత్మని సుషుప్తిస్థానే లీనస్య జీవస్య పిత్రాదయో న సన్తి- తద్రూపస్య శరీరసమ్బన్ధఘటక కర్మసమ్బన్ధశూన్యతయా అశరీరస్య జనకాభావేన పిత్రాదేరభావాదితి భావః. (లోకా అలోకాః) తస్యాశ్రయశూన్యత్వాదితి భావః. (దేవా అదేవాః) అనుగ్రాహకశూన్యత్వాదితి భావః. (వేదా అవేదాః) అననుశాసనీయస్వరూపత్వాదితి భావః. (అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహేత్యాది) పరిశుద్ధాత్మస్వరూపే స్తైన్యాదికర్తృత్వాద్యసమ్భవాదితి భావః. (చాణ్డాలోఽచాణ్డాల ఇత్యాది) చణ్డాలపుల్కసశ్రమణతాపసాదిదేహసమ్బన్ధాభావాదేవేతి భావః. అత్ర హేతుమాహ (అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేనేతి) శరీరసమ్బన్ధఘటక పుణ్యపాపసంస్పర్శాభావాదితి భావః. నను చరమదేహవియోగానన్తరభావిత్వాత్సర్వకర్మప్రహాణస్య కథం సుషుప్తౌ కర్మసమ్బన్ధాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్య భవతీతి) సుషుప్తః పురుషో హి- యస్మాద్ధృదయస్య సర్వాన్ శోకాన్ తీర్ణో భవతి- తతో మనస్తాపరూపఫలాభావాత్ విద్యమానానామపి కర్మణాం ఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్కర్మణామసమ్బద్ధప్రాయత్వాత్తత్కృతశరీరసమ్బన్ధాభావేన తదనుబన్ధిమాతాపిత్రాదయోఽపి న సమ్బధ్యన్తే- అతో న సన్తీత్యర్థః. ౨౨

శం.— స్త్రీపుంసయోరివైకత్వాన్న పశ్యతీత్యుక్తం, స్వయంజ్యోతిరితి, చ. స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామ- చైతన్యాత్మస్వభావతా. యది హ్యగ్న్యుష్ణత్వాదివచ్చైతన్యాత్మస్వభావ ఆత్మా- సకథమేకత్వేపిహి స్వభావం జహ్యాత్ - నజానీయాత్. అథనజహాతి-కథమిహ సుషుప్తేన పశ్యతి. విప్రతిషిద్ధమేతచ్చైతన్యమాత్మస్వభావో, నజానాతి, చేతి. నవిప్రతిషిద్ధం-ఉభయమప్యేతదుపపద్యత ఏవ. కథం. యద్వై సుషుప్తే తన్న పశ్యతి-పశ్యన్వై తత్- తత్ర పశ్యన్నేవ న పశ్యతి. యత్తత్ర సుషుప్తే న పశ్యతీతి జానీషే- తన్న తథా గృహ్ణీయాః. కస్మాత్. పశ్యన్నేవ భవతి తత్ర. నన్వేవం న పశ్యతీతి సుషుప్తే జానీమః- యతో న చక్షుర్వా మనో వా దర్శనే కరణం వ్యాపృతమస్తి. వ్యాపృతేషు హి దర్శన శ్రవణాదిషు పశ్యతీతి వ్యవహారో భవతి శృణోతీతి వా- నచ వ్యాపృతాని కరణాని పశ్యామః. తస్మాన్న పశ్యత్యేవాయం. నహి. కిం తర్హి. పశ్యన్నేవ భవతి కథం. నహి- యస్మాద్ద్రష్టుః- దృష్టికర్తుర్యాదృష్టిః- తస్యాః దృష్టేర్విపరిలోపః- వినాశః. స న విద్యతే. యథాగ్నేరౌష్ణ్యం యావదగ్నిభావి-తథా చాయమాత్మా అవినాశీ- అతోఽవినాశిత్వాదాత్మనో దృష్టిరప్యవినాశినీ- యావద్ద్రష్టృభావినీ హి సా. నను విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే- ద్రష్టుస్సా దృష్టి, ర్న విపరిలుప్యత ఇతి, చ. దృష్టిశ్చ ద్రష్ట్రా క్రియతే-దృష్టికర్తృత్వాద్ద్రష్టేత్యుచ్యతే. క్రియమాణా చ ద్రష్ట్రా దృష్టిర్న విపరిలుప్యత ఇతి చాశక్యం వక్తుం. నను న విపరిలుప్యత ఇతి వచనాదవినాశినీ స్యాత్. న-వచనస్య జ్ఞాపకత్వాత్. నహి న్యాయప్రాప్తో వినాశః కృతకస్య వచనశతేనాపి వారయితుం శక్యతే - వచనస్య యథాప్రాప్తార్థజ్ఞాపకత్వాత్. నైష దోషః- ఆదిత్యాది ప్రకాశకత్వవద్దర్శనోపపత్తేః. యథా ఆదిత్యాదయో నిత్య ప్రకాశస్వభావా ఏవ సన్తః స్వాభావికేనైవ నిత్యేనైవ ప్రకాశేన ప్రకాశయన్తి- నహ్యప్రకాశాత్మానస్సన్తః ప్రకాశం కుర్వన్తః ప్రకాశయన్తీత్యుచ్యన్తే. కిం తర్హి. స్వభావేనైవ నిత్యేనైవ ప్రకాశేన- తథాఽయమాత్మా అవిపరిలుప్తస్వభావయా దృష్ట్యా నిత్యయా ద్రష్టేత్యుచ్యతే. గౌణం తర్హి ద్రష్టృత్వం. న- ఏవమేవ ముఖ్యత్వోపపత్తేః. యది హ్యన్యథా ప్యాత్మనో ద్రష్టృత్వం దృష్టం- తదాస్య ద్రష్టృత్వస్య గౌణత్వం. నత్వాత్మనోఽన్యో దర్శన ప్రకారోఽస్తి- తదైవమేవ ముఖ్యం ద్రష్టృత్వముపపద్యతే- నాన్యథా- యథా ఆదిత్యాదీనాం ప్రకాశయితృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేనాక్రియమాణేన ప్రకాశేన. తదేవ చ ప్రకాశయితృత్వం ముఖ్యం - ప్రకాశయితృత్వాన్తర

చానుపపత్తేః. తస్మాన్న ద్రష్టుర్దృష్టిర్విపరిలుప్యత ఇతి న విప్రతిషేధగన్ధో ప్యస్తి. నన్వనిత్యక్రియాకర్తృవిషయ ఏవ తృచ్ప్రత్యయాన్తస్య శబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః- యథా ఛేత్తా భేత్తా గన్తేతి. తథా ద్రష్టేత్యత్రాపీతి చేన్న - ప్రకాశయితేతి దృష్టత్వాత్. భవతు ప్రకాశకేషు - అన్యథాఽసమ్భవాత్. న త్వాత్మనీతి చేన్న- దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః. పశ్యామి న పశ్యామీత్యనుభవదర్శనాన్నేతి చేన్న - కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్. ఉద్ధృతచక్షుషాం చ స్వప్న ఆత్మదృష్టేరవిపరిలోపదర్శనాత్. తస్మాదవిపరిలుప్తస్వభావైవాత్మనో దృష్టిః. అతస్తయాఽవిపరిలుప్తయా దృష్ట్యా స్వయంజ్యోతిః స్వభావయా పశ్యన్నేవ భవతి సుషుప్తే. కథం తర్హి న పశ్యతీతి ఉచ్యతే- న తు తదస్తి. కిం తత్. ద్వితీయం విషయభూతం. కిం విశిష్టం. తతః - ద్రష్టురన్యత్- అన్యత్వేన విభక్తం యత్పశ్యేత్- యదుపలభ్యేత. యద్ధి తద్విశేషదర్శనకారణమన్తఃకరణం చక్షూరూపం చ - తదవిద్యయాఽన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపితమాసీత్. తదేతస్మిన్కాల ఏకీభూతం- ఆత్మనః పరేణ పరిష్వఙ్గాత్. ద్రష్టుర్హి పరిచ్ఛిన్నస్య విశేషదర్శనాయ కరణమన్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. అయం తు స్వేన సర్వాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః స్వేన పరేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ప్రియయేవ పురుషః - తేన న పృథక్త్వేన వ్యవస్థితాని కరణాని విషయాశ్చ. తదభావాద్విశేషదర్శనం నాస్తి- కరణాదికృతం హి తత్- నాత్మకృతం. ఆత్మకృతమివ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాత్తత్కృతేయం భ్రాన్తిరాత్మనో దృష్టిః పరిలుప్యత ఇతి. ౨౩

ఆ.— యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (స్త్రీపుంసయోరితి) చకారాదుక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమ్బధ్యతే. కిమిదం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి- తదాహ (స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామేతి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యస్య వ్యావర్త్యశఙ్కామాహ (యదీత్యాదినా) స్వభావత్యాగమేవాభినయతి (న జానీయాదితి) తత్త్యాగాభావేఽసుషుప్తేవిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమయుక్తమిత్యాహ (అథేత్యాదినా) ఆత్మా చిద్రూపోఽపి సుషుప్తే విశేషం న జానాతి చేత్- కిం దుష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రతిషిద్ధమితి) పరిహరతి (నేతి) ఉభయం- చైతన్యస్వభావత్వం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం చేత్యర్థః. ఉభయస్వీకారే శఙ్కితం విప్రతిషేధమాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్రుత్యా నిరాకరోతి (కథమిత్యాదినా) యద్వై తదిత్యాదివాక్యం చోదితార్థానువాదః- తత్పరిహారస్తు పశ్యన్నిత్యాదివాక్యమితి విభజతే (యత్తత్రేతి) నహీత్యాదివాక్యనిరస్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) చక్షురాదివ్యాపారాభావే సుషుప్తే దర్శనాదికం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపృతేష్వితి) అస్తు తర్హి తత్రాపి కరణవ్యాపారః. నేత్యాహ (న చేతి) అయమితి సుషుప్తపురుషోక్తిః. న పశ్యత్యేవేతి నియమం నిషేధతి (నేతి) తత్ర హేతుం వక్తుం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాం ప్రస్తౌతి (కింతర్హీతి) తత్రాకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతువాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) అవినాశిత్వాదిత్యేతద్వ్యాకుర్వన్ దృష్టేర్వినాశాభావం స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ద్రష్టుర్దృష్టిర్న నశ్యతీత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) విప్రతిషేధమేవ సాధయతి (దృష్టిశ్చేతి) కార్యస్యాపి వచనాదవినాశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) తస్యాకారకత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (వచనస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితి వ్యాప్త్యనుగృహీతానుమానవిరోధాద్వచో న కార్యనిత్యత్వబోధకమిత్యర్థః. కూటస్థదృష్టిరేవాత్ర ద్రష్టృశబ్దార్థః- న దృష్టికర్తా- తన్న విప్రతిషేధోఽస్తీతి సిద్ధాన్తయతి (నైష దోష ఇతి) ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవదిత్యుక్తం దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (నహీతి) దర్శనోపపత్తేరిత్యుక్తం దార్ష్టాన్తికం విభజతే (తథేతి) ఆత్మనో నిత్యదృష్టిత్వే దోషమాశఙ్క్యతే (గౌణమితి) గౌణస్య ముఖ్యాపేక్షత్వాత్, ముఖ్యస్య చాన్యస్య ద్రష్టృత్వస్యాభావాన్నైవమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తామేవోపపత్తిముపదర్శయతి (యదిహీత్యాదినా) అన్యథా- కూటస్థదృష్టిమన్తరేణేతి యావత్. దర్శనప్రకారస్యాన్యత్వం- క్రియాత్మత్వం. తస్య నిష్క్రియత్వశ్రుతిస్మృతివిరోధాదితి శేషః. ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తౌ ఫలితమాహ (తదేవమేవేతి) నిత్యదృష్టిత్వేనైవేత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే దృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాత్మనోఽపి ద్రష్టృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేన చైతన్యజ్యోతిషా సిధ్యతి- తదేవ చ ద్రష్టృత్వం ముఖ్యం- ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తేరితి శేషః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తృజన్తం ద్రష్టృశబ్దమాక్షిపత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) అత్రాపి- అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయస్తృజన్తశబ్దప్రయోగ ఇతి శేషః. తృజన్తశబ్దప్రయోగస్యానిత్యక్రియాకర్తృవిషయత్వం వ్యభిచారయన్నుత్తరమాహ (నేతి) వైషమ్యమాశఙ్క్యతే (భవత్వితి) ఆదిత్యాదిషు స్వాభావికప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వమస్తు- కాదాచిత్కప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వస్య తేష్వసమ్భవాత్. న త్వాత్మని నిత్యాదృష్టిరస్తి- తన్మానాభావాత్. తథా చ కాదాచిత్కదృష్ట్యైవ తస్య ద్రష్టృతేత్యర్థః. ప్రతీచశ్చిద్రూపస్య జ్ఞాతత్వాత్కర్తృత్వం వినా ప్రకాశయితృత్వమవిశిష్టమిత్యుత్తరమాహ (న దృష్టీతి) కూటస్థదృష్టిరాత్మేత్యుక్తే ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కతే (పశ్యామీతి) ద్వివిధోఽనుభవస్తస్య కూటస్థదృష్టిత్వమనుగృహ్ణాతి- చక్షురాదివ్యాపారభావాభావాపేక్షయా పశ్యామి న పశ్యామీతి ధియోరాత్మసాక్షికత్వాదిత్యుత్తరమాహ (న కరణేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉద్ధృతేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) తన్నిత్యత్వోక్తిఫలమాహ (అత ఇతి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ద్వితీయాదిపదానాం పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థభేదం దర్శయతి (యద్ధీత్యాదినా) సాభాసమన్తఃకరణం యత్పశ్యేదితి విశేషదర్శనకారణం ప్రమాతృద్వితీయం. తస్మాదన్యచ్చక్షురాది ప్రమాణం. రూపాది చ ప్రమేయం విభక్తం. తత్సర్వం జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యా ప్రతిపన్నం సుషుప్తికాలే కారణమాత్రతాం గతమభివ్యక్తం నాస్తీత్యర్థః. సుషుప్తే ద్వితీయం ప్రమాతృరూపం నాస్తీత్యేతదుపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) ప్రమాతృరూపం పృథఙ్నాస్తీతి శేషః. తథాపి కరణవ్యాపారకృతం విషయదర్శనమాత్మనః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టురితి) సుషుప్తస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) తస్య పరేణైకీభావఫలమాహ (తేనేతి) విషయేన్ద్రియాభావకృతం ఫలమాహ (తదభావాదితి) కిమితి విషయాద్యభావాద్విశేషదర్శనం నిషిధ్యతే - తత్త్వమేవ తస్యాత్మసత్త్వాధీనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కరణాదీతి) నన్వవస్థాద్వయే విశేషదర్శనమాత్మకృతం ప్రతిభాతి - తస్య ప్రధానత్వాత్. అత ఆహ (ఆత్మకృతమితి) నత్విత్యాదేస్తాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రమాతృకరణవిషయకృతత్వాద్విశేషదృష్టేస్తేషాం చ సుషుప్తావభావాత్,

ఉ.— యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతి నహిఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయజ్జిఘ్రేత్ ॥ ౨౪

యద్వైతన్నరసయతేరసయన్వైతన్నరసయతేనహిరసయితూరసయతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్రసయేత్ ॥ ౨౫

యద్వైతన్నవదతివదన్వైతన్నవదతి నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్వదేత్ ॥ ౨౬

యద్వైతన్నశృణోతిశృణ్వన్వైతన్నశృణోతినహిశ్రోతుఃశ్రుతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోన్యద్విభక్తంయచ్ఛృణుయాత్ ॥ ౨౭

త్తత్కార్యాయావిశేషదృష్టేరపి తత్రాభావాదితియావత్. తస్మాత్ - జాగరాదావాత్మకృతత్వేన భ్రాన్తిప్రతిపన్నవిశేషదర్శనాభావప్రయుక్తేత్యర్థః. ౨౩

రం.— * యోఽయంవిజ్ఞానమయఇత్యుక్తజ్ఞాతృస్వరూపస్యసుషుప్తస్యాత్మనోబాహ్యాన్తరజ్ఞానాభావః కింనిబన్ధనఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వైతంనపశ్యతిపశ్యన్వైతన్నపశ్యతీత్యాదినా) ద్వైతం- బాహ్యమాన్తరంవాస్వాతిరిక్తంవస్తుసుషుప్తౌజీవోనపశ్యతీతియత్ - తత్పశ్యన్నేవనపశ్యతి- వైశబ్దఏవార్థః. పశ్యతః - దర్శనయోగ్యజ్ఞానవతఏవబాహ్యాన్తరాదర్శనమిత్యర్థః. నన్వపశ్యతఃకథంపశ్యత్త్వమిత్యత్రాహ (నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాదితి) జ్ఞాతుర్ధర్మభూతజ్ఞానస్యనిత్యత్వాత్ వినాశోనాస్తీత్యర్థః. తర్హిసుషుప్తౌకథమదర్శనమితి- తత్రాహ (నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయత్పశ్యేదితి) అయమర్థః- జ్ఞానస్వరూపాభావనిబన్ధనోబాహ్యాభ్యన్తరద్వితీయజ్ఞానాభావోనభవతి-అపితుతతోవిభక్తస్య-ప్రాజ్ఞాత్మనఃపృథక్సిద్ధస్యాన్యస్యబాహ్యాభ్యన్తరరూపద్వితీయవస్తునోఽభావాదేవానుకూలప్రతికూలపదార్థాదర్శనమితి. నచపృథక్సిద్ధపదార్థాభావస్యజాగ్రత్స్వప్నయోరపిసమత్వాత్తత్రేవ సుషుప్తావప్యపిద్యమానపృథక్సిద్ధపదార్థానుభవోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - తత్రకర్మరూపదోషవశాత్పృథక్సిద్ధపదార్థోపలమ్భసమ్భవాత్, సుషుప్తౌకర్మరూపదోషస్యాకార్యకరత్వేనాసమ్బద్ధప్రాయత్వస్యోపపాదితత్వాచ్చ. నచతస్యాపృథక్సిద్ధతయాబ్రహ్మాత్మకత్వేనైవసుషుప్తావిషయతానాముపలమ్భోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - * సర్వాఃప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహిప్రత్యూఢా ఇతిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యాఅనృతశబ్దితకర్మవిశేషేణజీవధర్మభూతజ్ఞానస్యతిరోహితతయాబ్రహ్మణఉపలమ్భాసమ్భవేనబ్రహ్మాత్మకతయాప్యుపలమ్భాసమ్భవాత్. బ్రహ్మాత్మకత్వాబ్రహ్మాత్మకత్వోభయబహిర్భూతపదార్థప్రత్యయాభావాదితిభావః. అత్రనతుతద్ద్వితీయమితిశబ్దేనధర్మభూతజ్ఞానప్రసరద్వారభూతమనఃపర్యన్తసత్త్వేన్ద్రియోపసంహారాజ్జ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాన్నసుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరవిషయజ్ఞానమిత్యపిహేత్వన్తరమభిప్రేతంద్రష్టవ్యం. ౨౩

శం.— సమానమన్యత్ (యద్వైతన్నజిఘ్రతి) (యద్వైతన్నరసయతే) (యద్వైతన్నవదతి) (యద్వైతన్నశృణోతి) (యద్వైతన్నమనుతే) (యద్వైతన్నస్పృశతి) (యద్వైతన్నవిజానాతి) మననవిజ్ఞానయోర్దృష్ట్యాదిసహకారిత్వేపిసతిచక్షురాదినిరపేక్షోభూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయవ్యాపారోవిద్యతఇతిపృథగ్గ్రహణం. కింపునర్దృష్ట్యాదీనామగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశనజ్వలనాదివద్ధర్మభేదః- ఆహోస్విదభిన్నస్యైవధర్మస్యపరోపాధినిమిత్తకంధర్మాన్యత్వమితి. అత్రకేచిద్వ్యాచక్షతే- ఆత్మవస్తునఃస్వతఏవైకత్వంనానాత్వంచ - యథాగోర్గోద్రవ్యతయైకత్వం, సాస్నాదీనాంధర్మాణాంపరస్పరతోభేదః. యథాస్థూలేష్వేవమేకత్వంనానాత్వం- తథానిరవయవేష్వమూర్తవస్తుష్వేకత్వంనానాత్వంచానుమేయం. సర్వత్రావ్యభిచారదర్శనాదాత్మనోపితద్వదేవదృష్ట్యాదీనాంపరస్పరంనానాత్వమాత్మనాచైకత్వమితి. న - అన్యపరత్వాత్. నహిదృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమిదంవాక్యంయద్వైతదిత్యాది. కింతర్హి. యదిచైతన్యాత్మజ్యోతిః- కథంనజానాతిసుషుప్తే- నూనమతోనచైతన్యాత్మజ్యోతిరిత్యేవమాశఙ్కాప్రాప్తౌతన్నిరాకరణాయైతదారబ్ధంయద్వైతదిత్యాది. యదవస్యజాగ్రత్స్వప్నయోశ్చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారాచైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వాభావ్యముపలక్షితందృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం- సుషుప్తేఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తావనుద్భాస్యమానత్వాదనుపలక్ష్యమాణస్వభావమప్యుపాధిభేదేనభిన్నమివయథాప్రాప్తానువాదేనైవవిద్యమానత్వముచ్యతే. తత్రదృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనావివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా- సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాచ్చ. * విజ్ఞానమానన్దం * సత్యంజ్ఞానం * ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శబ్దప్రవృత్తేశ్చ. లౌకికీచశబ్దప్రవృత్తిశ్చక్షుషారూపంవిజానాతి- శ్రోత్రేణశబ్దంవిజానాతి- వాచాన్నస్యరసంవిజానాతీతిచసర్వత్రైవదృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాంవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యతామేవదర్శయతి. శబ్దప్రవృత్తిశ్చప్రమాణం. దృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ. యథాహిలోకేస్వచ్ఛస్వాభావ్యయుక్తఃస్ఫటికస్తన్నిమిత్తమేవకేవలంహరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్తదాకారత్వంభజతే- నచస్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణహరితనీలలోహితాదిలక్షణాఃధర్మభేదాఃస్ఫటికస్యకల్పయితుంశక్యన్తే- తథాచక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్యైవాత్మజ్యోతిషోదృష్ట్యాదిశక్తిభేదఉపలక్ష్యతే. ప్రజ్ఞానఘనస్యస్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్- స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాచ్చ. యథాచాదిత్యజ్యోతిరవభాస్యభేదైఃసంయుజ్యమానంహరితనీలపీతలోహితాదిభేదైరవిభాజ్యంత

ఉ.— యద్వై తన్న మనుతే మన్వానో వై తన్న మనుతే నహి మన్తుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యన్మన్వీత॥ ౨౮

యద్వై తన్న స్పృశతి స్పృశన్వై తన్న స్పృశతి నహి స్ప్రష్టుః స్పృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్స్పృశేత్॥ ౨౯

యద్వై తన్న విజానాతి విజానన్వై తన్న విజానాతి నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్॥ ౩౦

దాకారాభాసో భవతి - తథా చక్షుస్సంజ్ఞం, వనభాసయచ్చక్షురాదీని, చ తదాకారం భవతి. తథా చోక్తం ❋ ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాది. నచ నిరవయవస్యానేకాత్మతా శక్యతే కల్పయితుం- దృష్టాన్తాభావాత్. యదప్యాకాశస్య సర్వగతత్వాది ధర్మభేదః పరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాం చ గన్ధరసాద్యనేకగుణవత్త్వం,- తదపి నిరూప్యమాణం సోపాధినిమిత్తమేవ చ భవతి. ఆకాశస్య తావత్సర్వగతత్వం నామ న స్వతో ధర్మోఽస్తి- సర్వోపాధిసంసర్గ్యాద్ధి సర్వత్ర స్వేన రూపేణ సత్త్వమపేక్ష్య సర్వగతత్వవ్యవహారః. నత్వాకాశః క్వచిద్గతో వాఽగతో వా స్వతః. గమనం హి నామ- దేశాన్తరస్థస్య దేశాన్తరేణ సంయోగకారణం. సా చ క్రియా నైవానిశేషే సమ్భవతి. ఏవం ధర్మభేదా నైవ సన్త్యాకాశే తథా పరమాణ్వాదావపి. పరమాణుర్నామ-పృథివ్యా గన్ధఘనాయాః పరమసూక్ష్మోఽవయవో గన్ధాత్మక ఏక ఏవ- న తస్య పునర్గన్ధవత్త్వం నామ శక్యతే కల్పయితుం. అథ తస్యైవ రసాదిమత్త్వం స్యాదితి చేన్న- తత్రాప్యబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్. తస్మాన్న నిరవయవస్యానేకధర్మవత్త్వే దృష్టాన్తోఽస్తి. ఏతేన దృగాదిశక్తిభేదానాం పృథక్త్వశూరరూపాదిభేదవశాదిత్యాద్యభేదకల్పనా పరమాత్మని ప్రత్యుక్తా. ౨౮- ౨౯- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

ఆ.— నచ మనస్స మన్వదితి - యద్వైతన్న పశ్యతీత్యాద్యుక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి. మనోబుద్ధ్యోః సాధారణకరణత్వాత్ స్పష్టగ్రాహ్యసారాభావేకథం ప్రథక్స్థితిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మననేతి) వాక్యాని వ్యాఖ్యాయ స్వసిద్ధాన్తస్ఫురణార్థం విచారయతి (కింపునరితి) ధర్మభేదః- ధర్మాణాం సతాం మిథో ధర్మిణశ్చ భేదో నాస్తీతి యావత్. ధర్మస్య - దృష్ట్యాదిపదార్థస్యేత్యర్థః. పరోపాధినిమిత్తకం- చక్షురాద్యుపాధికృతమిత్యేతత్. ధర్మాన్యత్వం- ధర్మత్వం ధర్మిణో, మిథోఽన్యత్వం, చేత్యర్థః. భర్తృప్రపఞ్చమతేన పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (అత్రేతి) గవాదీనాం సావయవత్వాద్రూపభేదసమ్భవాదేకేన రూపేణాభిన్నత్వం, రూపాన్తరేణ భిన్నత్వ, మిత్యుభయథాత్వే నిరవయవేష్వాత్మాదిషు కథమనేకత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాస్థాలేష్వితి) ఏకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తాదృష్టే, ర్నానారూపత్వే గవాదిదృష్టాన్తదర్శనా, త్తదేవానుమేయం. విమతం భిన్నాభిన్నం- వస్తుత్వాత్ - గవాదివదిత్యర్థః. యద్యపి గవాదిషు భిన్నాభిన్నత్వమనుమీయతే- తథాపి కథమాత్మని తదనుమానమిత్యాశఙ్క్య వస్తుత్వస్య నానారూపత్వేనావ్యభిచారాదాత్మన్యపి యథోక్తమనుమానం నిరఙ్కుశప్రసరమిత్యాహ (సర్వత్రేతి) యథోక్తానుమానానుగ్రహాచ్చ యద్వైతదిత్యాదేర్భిన్నాభిన్నవస్తుని తాత్పర్యమితి భావః. భర్తృప్రపఞ్చోక్తం వాక్యతాత్పర్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) చైతన్యావినాశే వాక్యతాత్పర్యం చేత్-కథం తర్హి దృష్ట్యాదిభేదవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదన్యేతి) తద్ధి సుషుప్త్యవస్థాయాముపాధేరస్తకరణస్య చక్షురాదిభేదాధీనపరిణామవ్యాపారనివృత్తేస్సత్యాముపాధిభేదస్యానుద్భవ స్వభావత్వాన్నైన భిన్నమివానుపలక్ష్యమాణస్వభావం యద్యపి- తథాపి చక్షుర్ద్వారేణ జాయమానాయాం బుద్ధివృత్తౌ వ్యక్తం తత్స్యం దృష్టిః- ఘ్రాణద్వారేణ జాతాయాం తస్యాం వ్యక్తం ఘ్రాతిరిత్యుపాధిభేదాత్ప్రాప్తభేదానువాదేన చైతన్యస్యావినాశిత్వే వాక్యతాత్పర్యమిత్యర్థః. ఉక్తే వాక్యతాత్పర్యే సిద్ధే ఫలితమాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చ దృష్ట్యాదిభేదకల్పనా నశ్లిష్టేత్యాహ (సైన్ధవేతి) తదేవ స్పష్టయతి (విజ్ఞానమితి) న దృష్ట్యాదిభేదకల్పనేతి శేషః యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇత్యేకశబ్దవిషయత్వాదుపాధిభేదేఽప్యాకాశస్యైకత్వమిష్టం- తథైకశబ్దప్రవృత్తేరేకత్వం చితోఽపి స్వీకర్తవ్యం- తస్మాత్ దృష్ట్యాదిభేదసిద్ధిరిత్యాహ) శబ్దప్రవృత్తేశ్చేతి) తామేవ వివృణోతి (లౌకికీచేతి) యత్తు సిద్ధాన్తే దృష్టాన్తో నాస్తీతి - తత్రాహ (దృష్టాన్తేతి) కిమేకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తో నాస్తి- కింవా మిథ్యాత్వే తస్య నానారూపస్యేతి వక్తవ్యం. నాద్యః- నానారూపవస్తువాదిభిరప్యేకైకరూపస్యానవస్థాపరిహారార్థమనానారూపత్వాఙ్గీకారాదస్మాకం దృష్టాన్తసిద్ధే, ర్వస్తుత్వహేతోశ్చ తత్రైవానైకాన్తికత్వాత్,. తస్మాదేకరూపమేవ వస్తు స్వీకర్తవ్యమితి భావః. ద్వితీయం దూషయతి (యథా హీతి) తన్నిమిత్తమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన స్వచ్ఛస్వాభావ్యం పరామృశ్యతే. స్ఫటికే హరితాదిధర్మాణాం స్వాభావికత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్య హి స్వచ్ఛం స్వాభావ్యం-తద్వశేన హరితాద్యుపాధిభేదసమ్బన్ధవ్యతిరేకేణేతి యావత్. ఏకస్య నానారూపత్వం మిథ్యేత్యత్ర దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఆత్మా మిథ్యా నానానిర్భాసః- ఉపహితత్వాత్- స్ఫటికవదిత్యర్థః. కించ- ఆత్మా మిథ్యానానాత్వాధారః- స్వచ్ఛత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) కించ- ఆత్మా కల్పితనానాత్వాధారః-జ్యోతిష్ట్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వదిత్యాహ (స్వయమితి) ఆదిత్యాదావకల్పితోఽపి భేదోఽస్తీత్యాశఙ్క్య వివక్షితం సామ్యమాహ (యథా చేత్యాదినా) అవిభాజ్యం- వస్తుతో విభాగాయోగ్యమితి యావత్. చక్షురాదీని చ- అవభాసయదితి సమ్బన్ధః. ఆత్మనః సర్వావభాసకత్వే వాక్యోపక్రమం ప్రమాణయతి (తథేతి) యత్తు నిరవయవేష్వపి నానారూపత్వమనుమేయమితి- తత్రాహ (నచేతి) ఆకాశాదీనాం దృష్టాన్తత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (యదపీత్యాదినా) కథమాకాశస్యానేకధర్మవత్త్వమౌపాధికమిత్యాశఙ్క్య తస్య సర్వగతత్వం తావదౌపాధికమితి సాధయతి (ఆకాశస్యేతి) కథం తర్హి సర్వగతత్వవ్యవహారః- తత్రాహ (సర్వోపాధీతి) నన్వాకాశస్య సర్వత్ర గమనమపేక్ష్య సర్వగతత్వం కిమితి న వ్యవహ్రియతే-తత్రాహ (నత్వితి) ఆకాశే గమనాయోగ

ఉ.— యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయేదన్యోఽన్యద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ ॥ ౩౧

సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య ఏషాస్య పరమా గతిరేషాస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి ॥ ౩౨

ఏష్టుం తత్స్వరూపమాహ (గమనం హీతి) నను కుతశ్చిద్విభాగే, సంయోగే చ కేనచిద్దేశేన, తత్కారణీభూతా క్రియాపి శ్యేనాదావివాకాశే భవిష్యతి. నేత్యాహ (సా చేతి) సావయవే హి శ్యేనాదౌ క్రియా దృశ్యతే- ఆకాశం త్వవిశేషం - నిరవయవం. కుతస్తత్ర క్రియేత్యర్థః. తథాపి ధర్మ్యన్తరాణ్యాకాశే భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్య తేషామపి క్రియాపూర్వకాణాముక్తన్యాయకబళీకృతత్వమాహ (ఏవమితి) భేదాభేదాభ్యాం దుర్వచత్వాచ్చ తత్ర ధర్మధర్మిభావో న సమ్భవతీతి భావః. ఆకాశే దర్శితన్యాయమన్యత్రాపి సఞ్చారయతి (తథేతి) పార్థివత్వం పరమాణోరేకం రూపం - గన్ధవత్త్వం చాపరమిత్యనేకరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాణుర్నామేతి) నహి పార్థివత్వాతిరేకి గన్ధవత్త్వం ప్రామాణికమితి భావః. వైశేషికపరిభాషామాశ్రిత్యాశఙ్కయతి (అథేతి) పార్థివపరమాణౌ రసాదిమత్త్వమనౌపాధికం న భవతి- జలాదిసంసర్గకృతత్వాత్. తథా చ నిరుపాధికభేదే నేదముదాహరణమితి పరిహరతి (న తత్రాపీతి) ఉక్తన్యాయస్య దిగాదావపి సమత్వం మత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) సన్తి పరస్మిన్నాత్మని దృగాదిశక్తిభేదాః- తేషాం మధ్యే దృక్ఛక్తిశ్చక్షురాత్మనా రూపాత్మనా చ పృథగేవ పరిణమతే, ఘ్రాతిశక్తిశ్చ ఘ్రాణాత్మనా గన్ధాత్మనా, చేత్యనేన క్రమేణ పరస్మిన్పరిణామకల్పనా భర్తృప్రపఞ్చైర్వ్యాకృతా- సాపి పరస్యైకరూపత్వోపపాదనేన నిరస్తేత్యాహ (ఏతేనేతి) ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

రం.— (యద్వై తన్న జిఘ్రతి జిఘ్రన్వై తన్న జిఘ్రతీత్యాది) పూర్వవత్. ౨౪-౨౫

రం.— (వదన్వై తన్న వదతీతి) వదనక్రియాహేతుతాయోగ్యజ్ఞానవత్త్వే ఏవ వదనమిత్యర్థః. ఇదం సర్వకర్మేన్ద్రియ వ్యాపారోపలక్షణం. ౨౬- ౨౭

రం.— మనుతే ఇతి మనోవృత్తికథనం. ౨౮- ౨౯

రం.— విజానాతీతి బుద్ధివృత్తికథనం. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. ౩౦

శం.— జాగ్రత్స్వప్నయోరివ యద్విజానీయాత్- తద్ద్వితీయం ప్రవిభక్తమన్యత్వేన నాస్తీత్యుక్తం - అతస్సుషుప్తే న విజానాతి విశేషః. నను యద్యయమేవాస్య స్వభావః- కిం నిమిత్తమస్య విశేషవిజ్ఞానం స్వభావపరిత్యాగేన. అథ విశేషవిజ్ఞానమేవాస్య స్వభావః - కస్మాదేష విశేషం న విజానాతీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర- యస్మిన్ జాగరితే స్వప్నే చాన్యదివ-ఆత్మనో వస్త్వన్తరమివావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం భవతి- తత్ర తస్మాదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాదన్యోఽన్యమివాత్మానం మన్యమానోఽసత్యాత్మనః ప్రవిభక్తే వస్త్వన్తరే, ఽసతి చాత్మని తతః ప్రవిభక్తే, న్యోఽన్యత్పశ్యేత్- ఉపలభేత. తచ్చ దర్శితం స్వప్నే ప్రత్యక్షతః ఘ్నన్తీవ జినన్తీవేతి. తథా-అన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేద్రసయేద్వదేచ్ఛృణుయాన్మన్వీత స్పృశేద్విజానీయాదితి. ౩౧

ఆ.— ఔపాధికో దృష్ట్యాదిభేదః- న వాస్తవోఽస్తీత్యుపపాద్య వృత్తమనుద్రవతి (జాగ్రదితి) యత్రేత్యుత్తరవాక్యస్యావర్త్యమాశఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) కిమస్య విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం స్వరూపం-కిం వా విశేషవిజ్ఞానవత్త్వం. ఆద్యే జాగ్రత్స్వప్నయోరనుపపత్తిః, ద్వితీయే సుషుప్తేరసిద్ధిరితి భావః. ప్రతీచశ్చిన్మాత్రజ్యోతిషో విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమేవ స్వరూపం - తథాపి స్వావిద్యాకల్పిత విశేషవిజ్ఞానవత్త్వమాశ్రిత్యావస్థాద్వయం సిధ్యతీత్యుత్తరం వాక్యమవలమ్బ్యోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (తచ్చేతి) అవిద్యకదర్శనమిత్యర్థః. ౩౧

రం.— అథ స్వప్నస్థానాదావేవమిత్యాహ (యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాది) అన్యోఽన్యదిత్యత్రాన్యేనేతి శేషః. తథా చ యత్ర స్థానే స్వప్నాదౌ స్థితస్యాల్పమపి పృథక్సిద్ధం స్యాత్, ఇన్ద్రియాదికం చ కరణం స్యాత్,- తదానీం కించిద్ద్రవ్యాదికం కేనచిత్కరణేన కశ్చిత్పశ్యేదపి- ఇహ తు పృథక్సిద్ధపదార్థాభావాత్, కర్మసమ్బన్ధోపరమేన కరణభూతేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావా, చ్చ నాన్యవస్తుదర్శనమితి భావః. ౩౧

శం.— యత్ర పునః సాఽవిద్యా సుషుప్తే వస్త్వన్తరప్రత్యుపస్థాపికా శాన్తా- తేనాన్యత్వేనావిద్యాప్రవిభక్తస్య వస్తునోఽభావాత్తత్కేన కం పశ్యేజ్జిఘ్రేద్విజానీయాద్వా. అతః స్వేనైవ హి ప్రాజ్ఞేనాత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేన సమ్పరిష్వక్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్న ఆప్తకామ ఆత్మకామః సలిలవత్స్వచ్ఛీభూతః, సలిల ఇవ సలిలః. ఏకః- ద్వితీయస్యాభావాత్. అవిద్యయా హి ద్వితీయః ప్రవిభజ్యతే- సా చ శాన్తాత్ర- అత ఏకః. ద్రష్టా- దృష్టేరవిపరిలుప్తత్వాత్- ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః. అద్వైతః - ద్రష్టవ్యస్య ద్వితీయస్యాభావాత్. ఏతదమృతమభయం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. పర ఏవాయమస్మిన్ కాలే వ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదః స్వే ఆత్మజ్యోతిషి శాన్తసర్వసమ్బన్ధో వర్తతే. హే సమ్రాడితి హాభిముఖం హైనం- జనకమనుశశాస- అనుశిష్టవాన్ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. శ్రుతేర్వచనమేతత్. కథం వానుశశాస. ఏషాస్య- విజ్ఞానమయస్య పరమా గతిః. యా అన్యా దేహగ్రహణలక్షణాః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తా అవిద్యాకల్పితాః- తా గతయోఽతోఽపరమాః- అవిద్యావిషయత్వాత్. ఇయం తు దేవ

ఉ.— స యో మనుష్యాణాగ్ం రాద్ధః సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిః సర్వైర్మానుష్యకైర్భోగైః సంపన్నతమః స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోఽథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాః స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దోఽథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః స ఏకో గన్ధర్వలోక ఆనన్దోఽథ యే శతం గన్ధర్వలోక

తాదిగతీనాం కర్మవిద్యాసాధ్యానాం పరమా- ఉత్తమా. యస్సమస్తాత్మభావః- *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. (ఏషైవచ పరమా సమ్పత్) సర్వాసాం సమ్పదాం - విభూతీనామియం పరమా - స్వాభావికత్వాదస్యాః. కృతకాహ్యన్యాస్సమ్పదః. తథా (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) యేఽన్యే కర్మఫలాశ్రయా లోకాః- తేఽస్యాపరమాః. 'అయం తు న కేనచ కర్మణా మీయతే - స్వాభావికత్వాత్. ఏషోఽస్య పరమో లోకః తథా (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) యాన్యన్యాని విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితాని ఆనన్దజాతాని- తాన్యపేక్ష్యైషోఽస్య పరమ ఆనన్దః - నిత్యత్వాత్. *యో వై భూమా తత్సుఖమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్రాన్యత్పశ్య, త్యన్యద్విజానాతి,- తదల్పం మర్త్యమముఖ్యం. సుఖమిదం తు తద్విపరీతం- అత ఏవ ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః. ఏతస్యైవానన్దస్య మాత్రాం - కలామవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాం విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధకాలవిభావ్యామన్యానిభూతాన్యుపజీవన్తి తత ఏవానన్దాదవిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణ్యన్యత్వేన. తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాన్యన్యానిసన్త్యుపజీవన్తి భూతాని విషయేన్ద్రియసమ్పర్కద్వారేణ విభావ్యమానాం. ౩౨

అ.— పూర్వోక్తవస్తూపసంహారార్థం సలిలవాక్యముత్థాపయతి (యత్రేత్యాదినా) తేన-అవిద్యాయాం శాన్తత్వే నేతి యావత్. వస్తునోఽభావాత్- తత్రేతి శేషః. సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఇతి) పూర్వమేవాస్యార్థస్యోక్తత్వం ద్యోతయితుం హిశబ్దః. సమ్పరిష్వఙ్గఫలం సమన్తత్వం - అపరిచ్ఛిన్నత్వం. తత్ఫలం సమ్ప్రసన్నత్వం. అసమ్ప్రసాదో హి పరిచ్ఛేదాభిమానకృతః సమ్ప్రసన్నత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఆప్తకామ ఇతి) తదేవ సమ్ప్రసన్నత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (సలిలవదితి) ఉక్తార్థవాక్యాక్షరాణి యోజయతి (సలిల ఇవేతి) ద్వితీయస్యాభావం సుషుప్తే వ్యక్తీకరోతి (అవిద్యయేతి) అద్రష్టా- ద్రష్టేతి వా ఛేదః. ఏకోఽద్వైత ఇత్యభ్యాసస్తాత్పర్యలిఙ్గం. తస్య పరమపురుషార్థత్వం దర్శయన్ప్రాకటస్థత్వమాహ (ఏతదితి) కిమితి షష్ఠీసమాసముపేక్ష్య కర్మధారయో గృహ్యతే- తత్రాహ (పర ఏవేతి) అస్మిన్కాలే- సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యేతత్. పరమత్వం సాధయతి (యాస్త్వితి) ప్రస్తుతం సమస్తాత్మభావం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యేన విశినష్టి (యత్రేతి) సర్వాత్మభావాఖ్యస్య లోకస్య పరమత్వముపపాదయతి (యేన్య ఇతి) మీయతే-పరిచ్ఛిద్యతే. సాధ్యత ఇతి యావత్. సౌషుప్తస్య సర్వాత్మభావస్య పరమానన్దత్వం విశదయతి (యానీతి) ఆత్మనోఽనవచ్ఛిన్నానన్దత్వే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (యో వై భూమేతి) నను వైషయికమేకం సుఖం- ఆత్మరూపం చాపరమితి సుఖభేదాఙ్గీకారాదపసిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ముఖ్యాముఖ్యభేదేన తదుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) కించ - వస్తుతో నాస్త్యేవాత్మసుఖాతిరిక్తం వైషయికం సుఖమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) బ్రహ్మాతిరిక్తచేతనాభావే కాన్యుపజీవకాని స్యురిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (తానీత్యాదినా) విభావ్యమానాం- ఆనన్దస్య మాత్రామితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౩౨

ర०.— (సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి) యథా జలం జలే ప్రక్షిప్తమేకం భవతి - ఏవం సలిలే సలిలవత్ స్వచ్ఛస్వభావే పరమాత్మని లీనోఽయం ద్రష్టా- జీవః ప్రాజ్ఞాత్మపరిష్వఙ్గవశేనైకీభూతస్సన్నద్వైతో భవతి - దేవాదిలక్షణభేదకాకారశూన్యో భవతీత్యేషః- సుషుప్త్యాధార ఏవ ఛాన్దోగ్యే * బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దితః పరమాత్మా హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమనుశిష్టవానిత్యర్థః. నను కథం సుషుప్త్యాధారస్య బ్రహ్మలోకత్వం- బ్రహ్మలోకో హి పరమగతిత్వాదినా శ్రూయత ఇత్యత్రాహ (ఏషాఽస్య పరమా గతిః) జీవస్యార్చిరాదిగత్యా ప్రాప్యతయా శ్రుతా పరమగతిరేషైవ. (ఏషాఽస్య పరమా సమ్పత్) తత్త్వజ్ఞానాదినా ప్రాప్యాపి సమ్పదేషైవ. (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) శాశ్వతం భోగస్థానమప్యేష ఏవ. (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) నిరతిశయానుకూల్యస్యాయమేవేత్యర్థః. నను స్వర్గాదిభోగేష్వనుకూలేషు జాగ్రత్సు కథమేతస్య పరమానన్దత్వమిత్యత్రాహ (ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి) అన్యాని భూతాని- బ్రహ్మణ్యనుభవితురన్యే స్వర్గాదివైషయికసుఖానుభవితారస్సర్వే ఏతదానన్దస్య మాత్రాం- అంశానుభవితార ఇత్యర్థః. ౩౨

శం.— యస్య పరమానన్దస్య మాత్రాః- అవయవాః బ్రహ్మాదిభిర్మనుష్యపర్యన్తైర్భూతైరుపజీవ్యన్తే- తదానన్దమాత్రావయవద్వారేణ మాత్రిణం పరమానన్దమధిజిగమిషన్నాహ సైన్ధవలవణశకలైరివ లవణశైలం. స యః- కశ్చిన్మనుష్యాణాం మధ్యే రాద్ధః - సంసిద్ధః. అవికలః సమగ్రావయవ ఇత్యర్థః. సమృద్ధః- ఉపభోగోపకరణసమ్పన్నో భవతి. కించ- అన్యేషాం- సమానజాతీయానామధిపతిః-స్వతన్త్రః పతిః. న మాణ్డలికః. సర్వైః- సమస్తైః. మానుష్యైరితి దివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థం. మనుష్యాణామేవ యాని భోగోపకరణాని- తైస్సమ్పన్నానామప్యతిశయేన- సమ్పన్నతమః. స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దః. తత్రానన్దానన్దినోరభేదనిర్దేశాన్నార్థాన్తరభూతత్వమిత్యేతత్. పరమానన్దస్యైవేదం విషయవిషయ్యాకారేణ మాత్రా ప్రసృతేతి హ్యుక్తం * యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యాదివాక్యేన - తస్మాద్యుక్తోఽయం స పరమ ఆనన్ద ఇత్యభేదనిర్దేశః. యుధిష్ఠిరాదితుల్యో రాజాత్రోదాహరణం. దృష్టం మనుష్యానన్దమాదిం కృత్వా శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణోన్నేయ పరమానన్దం- యత్ర భేదో నివర్తతే- తమధిగమయతి. అత్ర యో మానుష్యః శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ వర్ధమానో యత్ర వృద్ధికాష్ఠామనుభవతి, యత్ర గణితభేదో నివర్తతే- అన్యదర్శనశ్రవణమననాభావాత్,- తం పరమాన

ఆనన్దాః సఏకః కర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే । అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాః సఏక ఆజానదేవానామానన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతమాజానదేవానామానన్దాః సఏకః ప్రజాపతిలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాః సఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథైష ఏవ పరమ ఆనన్ద ఏష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీత్యత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మాఽన్తేభ్య ఉదరౌత్సీదితి॥ 33

స్తం ఏవ సూన్మాహ- అథ యే మనుష్యా ఏవం ప్రకారాః శతమానన్దభేదాః - సఏకః పితౄణాం. తేషాం విశేషణం జితలోకానామితి. శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ తోషయిత్వా తేన కర్మణా జితో లోకో యేషాం తే జితలోకాః పితరః తేషాం పితౄణాం జితలోకానాం మనుష్యానన్దశతగుణీకృతపరిమాణ ఏక ఆనన్దో భవతి. సోఽపి శతగుణీకృతో గన్ధర్వలోక ఏక ఆనన్దో భవతి. సచ శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః. అగ్నిహోత్రాది శ్రౌతకర్మణా యే దేవత్వం ప్రాప్నువన్తి- తే కర్మదేవాః తద్గతానాజానదేవానామేక ఆనన్దః ఆజానత ఏవ- ఉత్పత్తిత ఏవ యే దేవాః- తే ఆజానదేవాః. యశ్చ శ్రోత్రియః- అధీతవేదః. అవృజినః- వృజినం- పాపం. తద్రహితః యథోక్తకారీత్యర్థః అకామహతః- వీతతృష్ణః ఆజానదేవేభ్యోఽర్వాగ్విషయేషు తస్య చైవం భూతస్యాజానదేవైః సమాన ఆనన్ద ఇత్యేతదనువర్తతే చశబ్దాత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః ప్రజాపతిలోక ఏక ఆనన్దః - విరాట్ఛరీరే. తథా తద్విజ్ఞానవాన్ శ్రోత్రియః- అధీతవేదశ్చావృజిన ఇత్యాదిపూర్వవత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణో బ్రహ్మలోక ఏక ఆనన్దః - హిరణ్యగర్భాత్మని. యశ్చేత్యాది పూర్వవదేవ. అతః పరం గణితనివృత్తిః. ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యుక్తః - యస్య చ పరమానన్దస్య బ్రహ్మలోకాద్యానన్దా మాత్రాః ఉదధేరివ విప్రుషః ఏవం శతగుణోత్తరోత్తరవృద్ధ్యుపేతా ఆనన్దా యత్రైకతాం యాన్తి, యశ్చ శ్రోత్రియ ప్రత్యక్షః,- అత్రైష ఏవ సమ్పిణ్డితః పరమ ఆనన్దః. తత్ర హి నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి - అతో భూమా. భూమత్వాదమృతః. ఇతరే తద్విపరీతా ఆనన్దాః. అత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే తుల్యే. అకామహతత్వకృతో విశేష ఆనన్దశతగుణవృద్ధిహేతుః. అత్రైతాని సాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని తస్య తస్యానన్దస్య ప్రాప్త్యర్థాదభిహితాని - యథా కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని దేవానాం దేవత్వప్రాప్తౌ తత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వలక్షణే కర్మణీ అధరభూమిష్వపి సమానే ఇతి నోత్తరానన్దప్రాప్తిసాధనే అభ్యుపేయేతే. అకామహతత్వం తు వైరాగ్యతారతమ్యోపపత్తేరుత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనమిత్యవగమ్యతే. స ఏష పరమ ఆనన్దో వీతతృష్ణ శ్రోత్రియప్రత్యక్షోఽధిగతః. తథా చ వేదవ్యాసః « యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం । తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామితి. ఏష బ్రహ్మలోకో హే సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. సోఽహం - ఏవమనుశిష్టో భగవతే- తుభ్యం సహస్రం దదామి గవాం. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. అత్ర హ- విమోక్షాయేత్యస్మిన్వాక్యే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- భీతవాన్. యాజ్ఞవల్క్యస్య భయకారణమాహ శ్రుతిః- న యాజ్ఞవల్క్యో వక్తృత్వసామర్థ్యాభావాద్భీతవానజ్ఞానాద్వా. కిం తర్హి. మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో- మామన్తేభ్యః- ప్రశ్ననిర్ణయావసానేభ్యః ఉదరౌత్సీత్- ఆవృణోత్. అవరోధం కృతవానిత్యర్థః. యద్యన్మయా నిర్ణీతం ప్రశ్నరూపం విమోక్షార్థం- తత్తదేకదేశత్వేనైవ కామప్రశ్నస్య గృహీత్వా పునః పునర్మాం పర్యనుయుఙ్క్త ఏవ - మేధావిత్వాదిత్యేతద్భయకారణం- సర్వం మదీయం విజ్ఞానం కామప్రశ్నవ్యాజేనోపాదిత్సతీతి. 33

ఆ --- స యో మనుష్యాణామిత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్యేతి) యథా సైన్ధవావయవైః సైన్ధవాచలం లోకో బోధయతి- తథాత్మస్యానన్దస్య మాత్రా నామ- అవయవాః. తత్పరిదర్శనద్వారేణావయవినం పరమానన్దమధిగమయితుమిచ్ఛన్ననన్తో గ్రన్థః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వాక్షరాణి వ్యాచష్టే (సయఃకశ్చిదిత్యాదినా) రాద్ధత్వమవికలత్వం చేత్- సమృద్ధత్వే న పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సమగ్రేతి) తదేవ సమృద్ధత్వముపభోగ్యత్వాకారేణ వ్యాకరోతి (ఉపభోగేతి) అనర్థహీనః సమ్పత్తిభేదాదపునరుక్తిరితి భావః న కేవలముక్తమేవాస్య విశేషణం - కిం తు విశేషణాన్తరం చాస్తీత్యాహ (కిం చేతి) విశేషణతాత్పర్యమాహ (దివ్యేతి) తదనివర్తనేత్వస్య వక్ష్యమాణగన్ధర్వాదిష్వన్తర్భావః స్యాదితి భావః అతిశయేన - సమ్పన్న ఇతి శేషః- అభేదనిర్దేశస్యాభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః అత్ర సస్యకాశావాసన్నస్యేతి శేషః. ఔపచారికత్వముభయ నిర్దేశస్య భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమానన్దస్యేతి) తస్యైవ విషయిత్వం విషయత్వమితి కల్పితమాహ (తస్మాదితి) యథోక్తో మనుష్యానన్దః పరమ ఆనన్దః రతీత్యాశఙ్క్యాహ (యుధిష్ఠిరాదీతి) అథ యే శతం మనుష్యాణామిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (దృష్టస్యేతి) శతగుణేనోత్తరోత్తరత్రానన్దస్యోత్కర్షప్రదర్శనక్రమేణ పరమానన్దమున్నీయ తమధిగమయితుం శ్రుతిరేష గ్రన్థ ఇతి సమ్బన్ధః. పరమానన్దమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) శేషః- సఙ్ఖ్యావ్యవహారః ఉక్తస్యైవ ప్రపఞ్చయతి (యత్రేత్యాదినా) పరమానన్దే నివృత్తికాష్ఠాయాం హేతుమాహ (అన్యేతి) యద్యపి యస్యేత్యాదినోక్తమేతత్ - తథాపీహాక్షరవ్యాఖ్యానావసరే తదేవ వివృతమిత్యవిరోధః. తత్తదానన్దప్రదర్శనానన్తర్యం తత్ర తత్రాథశబ్దార్థః. తత్తద్వాక్యోపక్రమే వా. ఏవం ప్రకారత్వం- సమృద్ధత్వాది. పితౄణాం- ఆనన్ద ఇతి సమ్బన్ధః. శ్రాద్ధాదికర్మభిరిత్యాదిశబ్దేన పిణ్డపితృయజ్ఞాదిగృహ్యతే. కే తే కర్మదేవానామిత్యత్రాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యథాగన్ధర్వానన్దః శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః- తథా కర్మదేవానన్దః శతగుణీకృతస్సన్నాజానదేవా

నామేకఆనన్దో భవతీత్యాహ (తథైవేతి) కుత్రవీతతృష్ణత్వం-తత్రాహ (ఆజానదేవేభ్యఇతి) శ్రోత్రియాదివాక్యస్య ప్రకృతాసఙ్గతిమాశఙ్క్యా-హ (తస్యచేతి) ఏవంభూతస్య- విశేషణత్రయవిశిష్టస్యేతియావత్. ప్రజాపతిలోకశబ్దస్య బ్రహ్మలోకశబ్దాదర్థభేదమాహ (విరాడితి) యథా విరాడాత్మన్యాజానదేవానన్దః శతగుణీకృతస్సన్నేకఆనన్దో భవతి-తథా విరాడాత్మోపాసితా శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణో విరాజాతుల్యానన్దస్స్యాదిత్యా-హ (తథేతి) (తచ్ఛతగుణీకృతేతి) తచ్ఛబ్దో విరాడానన్దవిషయః. శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణవానపిహిరణ్యగర్భోపాసకస్తేనతుల్యానన్దో భవతీ-త్యాహ (యశ్చేతి) హిరణ్యగర్భానన్దాదుపరిష్టాదపి బ్రహ్మానన్దస్యగణితభేదే ప్రాకరణికే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (అత్రపరమితి) *ఏషాస్యపరమఆన-న్దఇత్యుపక్రమ్యోక్తమిత్యానన్దాన్తరముపదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) తథాపి సామస్త్యంసర్వాత్మత్వముపేక్షితమితిచేత్. నేత్యాహ (యస్య-చేతి) ప్రకృతస్య బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (తత్రహీతి) అనవచ్ఛిన్నత్వఫలమాహ (భూమత్వాదితి) బ్రహ్మానన్దాదితరేపరిచ్ఛిన్నా-మాత్రాశ్చేత్యాహ (ఇతరఇతి) *అథయత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరితిభావః. శ్రోత్రియాదిపదానివ్యాఖ్యాయతాత్పర్యందర్శయతి (అత్ర-చేతి) మధ్యేవిశేషణేషు త్రిష్వితియావత్. తుల్యే- సర్వపర్యాయేష్వితిశేషః. విశేషణాన్తరేవిశేషమాహ (అకామహతత్వేతి) యథోక్తవిధం-ముపపాదయితుంసిద్ధమర్థమాహ (అత్రైతానీతి) యశ్చేత్యాదివాక్యంసప్తమ్యర్థః. తస్యతస్యానన్దస్యేతిదైవప్రాజాపత్యాదిసిద్ధ్యేతః. అర్థాదపిహి-తత్త్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యేకర్మణాదేవత్వమిత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాద్దైవానన్దాప్తౌయథాకర్మాణిసాధనాన్యుక్తాని-తథాయశ్చేత్యాదిశ్రుతిసా-మర్థ్యాదేవతాన్యపి శ్రోత్రియత్వాదీనితత్తదానన్దప్రాప్తిసాధనానివివక్షితానీత్యర్థః. నను త్రయాణామవిశేషశ్రుతౌ కథం శ్రోత్రియత్వావృజినత్వ-యోఃసర్వత్ర తుల్యత్వం- సహితేపూర్వభూమిషు శ్రుతే. తథాచాకామహతత్వవదానన్దోత్కర్షేతయోరపిహేతుతేతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) నిర్ధార-ణార్థాసప్తమీ. సహి శ్రోత్రియత్వాదమాన్యఃసార్వభౌమాదిసుఖమనుభవితుముత్సహతే - తథాచసర్వత్ర శ్రోత్రియత్వాదేస్తుల్యత్వాన్నతదానన్దా-తిరేకప్రాప్తౌసాధారణంసాధనమిత్యర్థః. యదుక్తమానన్దశతగుణవృద్ధిహేతురకామహతత్వకృతోవిశేషఇతి- తదుపపాదయతి (అకామహతత్వం-త్వితి) పూర్వపూర్వభూమిషువైరాగ్యముత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనం- వైరాగ్యస్యతిరతమభావేనపరమకాష్ఠోపపత్తేర్నిరతిశయస్యతస్యపర-మానన్దప్రాప్తిసాధనత్వసమ్భవాదిత్యర్థః యశ్చేత్యాదివాక్యస్యేష్టంతాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతేపరమానన్దేవిద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (సఏషఇతి) నిరతిశయమకామహతత్వంపరమానన్దప్రాప్తిహేతురిత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి) ప్రకృతం ప్రత్యగ్భూతంపరమానన్దమేషఇతిపరామృశతి శ్రు-తిః. మేధావీత్యాద్యాంవ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తథాపికింతద్భయకారణం-తదాహ (యస్మాదితి, మేధావిత్వాత్- ప్రజ్ఞాతిశయశాలిత్వాదితి-యావత్. తదేవభయకారణం ప్రకటయతి (సర్వమితి) ౩౩

౨౦.— తస్యపరమానన్దత్వమేవమనుష్యానన్దాదితారతమ్యనిరూపణేన ప్రపఞ్చయతి (సయోమనుష్యాణాం రాద్ధస్సమృద్ధోభవతీత్యాది-నా) రాద్ధః- * రాధసాధసంసిద్ధావితిహిధాతుః. సిద్ధః. ఉపాయైస్సిద్ధః, యువత్వాదిగుణైస్సమృద్ధః, అన్యేషాంచమనుష్యాణామధిపతిః, సర్వమానుష-భోగైర్నిరతిశయంసమ్పన్నః, శ్చకశ్చిద్భవతియది - సః - ఉక్తలక్షణఆనన్దఃమనుష్యాణాంమధ్యేశ్రేష్ఠఆనన్దఇత్యర్థః. అత్రసమృద్ధత్వాదిగుణానాం-అనుకూలతయావేదనీయత్వాదానన్దత్వముక్తమితిద్రష్టవ్యం. (అథయేశతంమనుష్యాణామానన్దాస్సఏకఃపితౄణాంజితలోకానామానన్దః) శతగుణితా-మనుష్యాణాంపూర్వోక్తాఃపరమానన్దాః శ్రాద్ధాదికర్మభిఃపితౄన్తోషయిత్వాజితపితృలోకాయేపితరః - తేషామేకఆనన్దో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్ర. స-ఏకఃకర్మదేవానామానన్దఇత్యత్రకర్మదేవానామిత్యస్యార్థమాహ (యేకర్మణాదేవత్వమభిసమ్పద్యన్తఇతి) దేవత్వంహిద్వివిధం - కర్మసిద్ధమాజానసి-ద్ధంచ. కల్పాదావేవయత్సిద్ధం - తదాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- ఉపాసనసిద్ధమాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- త్రయ-స్త్రింశద్దేవతాసాయుజ్యంకర్మదేవత్వం. త్రయస్త్రింశద్దేవతాత్మత్వమాజానసిద్ధత్వమితివివేకోద్రష్టవ్యః. (అథయేశతంకర్మదేవానామానన్దాస్సఏ-కఆజానదేవానామానన్దఃయశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః) శ్రోత్రియః- శ్రుతవేదాన్తః. అతఏవఅవృజినః- అపాపః. అతఏవఅకామ-హతః- ఉపాసనానివృత్తసమస్తక్లేశ కామఇత్యర్థః. ముక్తఇతియావత్. శతగుణితాఃకర్మదేవానన్దాఃఆజానదేవానన్దఏకోభవతి - తథోక్తగుణవిశిష్ట-ముక్తానన్దోప్యేకోభవతీత్యర్థః. యద్యపిముక్తానన్దాజానదేవానన్దయోర్మహాన్సంపదత్తారతమ్యమస్తి - తథాప్యన్యూనత్వేతాత్పర్యంద్రష్టవ్యం. (అథ-యేశతంప్రజాపతిలోకఆనన్దాస్సఏకో బ్రహ్మలోకఆనన్దఃయశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతఇతి) అత్రప్రజాపతిశబ్దశ్చతుర్ముఖపరః- తైత్తి-రీయకేసమానప్రకరణే * ప్రజాపతేరానన్దఇత్యేకవచనాన్తప్రజాపతిశబ్దశ్రవణాత్, దక్షాది ప్రజాపతిపరత్వేబహువచనాన్తతాప్రసఙ్గేనతత్రత్య-ప్రజాపతిశబ్దస్యచతుర్ముఖపరతయాతత్రైకార్థ్యేనాత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యాపితత్పరత్వాత్,. తతశ్చచతుర్ముఖానన్దశ్శతగుణితోబ్రహ్మలోకఏకఆ-ఆనన్దో భవతి - తథాముక్తానన్దోపిభవతీత్యర్థః. నచతేయేశతంసఏకఇతినిర్దేశాత్ బ్రహ్మానన్దస్యపరిచ్ఛిన్నత్వంశఙ్కనీయం - ఆధిక్యమాత్రేవాక్యతాత్ప-ర్యాత్. యథా * క్షీణేషుశివసర్వతీతివాక్యంసూర్యస్యగతిమాన్ద్యనివృత్తిపరం - నత్విషుసామ్యపరం - సూర్యస్యనిమేషమాత్రేబహుయోజనాతిలఙ్ఘి-త్వస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్. ఏవమస్యాపివాక్యస్యచతుర్ముఖానన్దాపేక్షయాఆధిక్యమాత్రేతాత్పర్యమవగమ్యతే- బ్రహ్మానన్దాపరిచ్ఛిన్నత్వస్యశ్రుతిసిద్ధ-త్వాత్. యద్వా- *రోమకూపేష్వనన్తాని బ్రహ్మాణ్డాని భ్రమన్తితే *అణ్డానాంతుసహస్రాణాంసహస్రాణ్యయుతానిచ । ఈదృశానాంతథాతత్ర-కోటికోటిశతానిచేతి బ్రహ్మాణ్డానన్త్యావగమేనతత్రత్యచతుర్ముఖానాంచాసఙ్ఖ్యేయత్వావగమాత్ నియామ్యానన్దాదనన్తాన్నియన్తుశ్శతగుణితానన్దత్వలక్ష-ణేనియన్తృనిరన్తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమర్థసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. ఆనన్దమయాధికరణాదావేవమేవవ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (అథైషఏవపరమఆనన్దఏష బ్రహ్మ-లోకస్సమ్రాడిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (అత్రహయాజ్ఞవల్క్యోబిభయాఞ్చకారమేధావీత్యాది) అయంరాజాఅతీవమేధావీమా - మాంసర్వే-

ఉ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ॥ ౩౪

§ తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయగ్ం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి॥ ౩౫

భ్యః అన్తేభ్యః - అన్తః - నిశ్చయః. నిశ్చయహేతుభ్యః ప్రశ్నేభ్యః ఉపరోత్స్యత్ - అవరోధం కృతవాన్. సర్వాన్ ప్రశ్నాన్ మామసౌ ప్రష్టుముపాక్రమతేత్యర్థః. అత ఇత్థం పరం నత్యక్ష్యతీతి అత్ర - రాజప్రశ్నపరమ్పరాయాం విషయే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార - బిభేతీత్యేతత్యర్థః. ౩౩

శం.— అత్ర విజ్ఞానమయః స్వయం జ్యోతిరాత్మా స్వప్నే ప్రదర్శితః. స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తసఞ్చారేణ కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా కామకర్మప్రవివేకశ్చ సఙ్గతయా మహామత్స్యదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితః. పునశ్చావిద్యాకార్యం స్వప్న ఏవ *ఘ్నన్తీవేత్యాదినా ప్రదర్శితం. అర్థాదవిద్యాయాస్తత్త్వం నిర్ధారితమతద్ధర్మాధ్యారోపణరూపత్వమనాత్మధర్మత్వం చ. తథా విద్యాయాశ్చ కార్యం ప్రదర్శితం సర్వాత్మభావః స్వప్న ఏవ ప్రత్యక్షతః * సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోక ఇతి. ఏవం సర్వాత్మభావః స్వభావోఽస్య - అవిద్యాకామకర్మాదిసర్వసంసారధర్మసమ్బన్ధాతీతం రూపమస్య సాక్షాత్ సుషుప్తే గృహ్యత ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాపితం స్వయం జ్యోతిరాత్మా. ఏష పరమ ఆనన్ద ఏష విద్యాయా విషయః. స ఏష పరమస్సమ్ప్రసాదః, సుఖస్య చ పరా కాష్ఠేత్యేతదేవమన్తేన గ్రన్థేన వ్యాఖ్యాతం. తచ్చైతత్సర్వం విమోక్షపదార్థస్య దృష్టాన్తభూతం బన్ధనస్య చ. తే చ ఏతే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే సప్రపఞ్చే నిర్దిష్టే విద్యావిద్యాకార్యే. తత్సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవేతి తద్దార్ష్టాన్తికస్థానీయే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే కామప్రశ్నార్థభూతే త్వయా వక్తవ్యే ఇతి పునః పర్యనుయుక్తే జనకః *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. తత్ర మహామత్స్యవత్ స్వప్నబుద్ధాన్తావసఙ్గస్సఞ్చరత్యేక ఆత్మా స్వయం జ్యోతిరిత్యుక్తం. యథా చాసౌ కార్యకరణాని మృత్యురూపాణి పరిత్యజన్ స్వప్నదశాయాం మహామత్స్యవత్ స్వప్నబుద్ధాన్తావనుసఞ్చరతి - తథా జాయమానో మ్రియమాణశ్చ తైరేవ మృత్యురూపైస్సంయుజ్యతే వియుజ్యతే, ఉభౌ లోకావనుసఞ్చరతి, ఇతి సఞ్చరణం స్వప్నబుద్ధాన్తానుసఞ్చారస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన సూచితం. తదిహ విస్తరేణ ససనిమిత్తం సఞ్చరణం వర్ణయితవ్యమితి తదర్థోఽయమారమ్భః. తత్ర చ బుద్ధాన్తాత్ స్వప్నాన్తమయమాత్మా సమ్ప్రవేశితః - తస్మాత్సమ్ప్రసాదస్థానం మోక్షదృష్టాన్తభూతం. తతః ప్రచ్యావ్య బుద్ధాన్తే సంసారవ్యవహారః ప్రదర్శయితవ్య ఇతి తేనాస్య సమ్బన్ధః. స వై - బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తక్రమేణ సమ్ప్రసన్న ఏషః తస్మిన్ సమ్ప్రసాదే స్థిత్వా తతః పునరీషత్ప్రచ్యుతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవద్బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతి. ౩౪

ఆ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్నిత్యాద్యుత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్రేతి) * అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీతి వాక్యం సప్తమ్యర్థః. వృత్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (స్వప్నాన్తేతి) కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా - ప్రదర్శితేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థాన్తరమాహ (కామేతి) * అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవేత్యాదావుక్తమనుభాషతే (పునశ్చేతి) కిం తత్కార్యప్రదర్శనసామర్థ్యాన్నిర్ధారితమవిద్యాయాస్తత్త్వం - తదాహ (అతద్ధర్మేతి) అనాత్మధర్మత్వం - ఆత్మని చైతన్యవదస్వాభావికత్వం. అవిద్యాకార్యవద్విద్యాకార్యం చ స్వప్నే సర్వాత్మభావలక్షణం ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రదర్శితమిత్యాహ (తథేతి) సుషుప్తే స్వప్నవదేతద్దర్శితమిత్యాహ (ఏవమితి) సాక్షాత్ - స్వరూపచైతన్యవశాదిత్యేతత్. అన్యథోత్థితస్య సుఖపరామర్శో న స్యాదితి భావః. ఉక్తం విద్యాకార్యం నిగమయతి (ఏష ఇతి) తమేవ విద్యావిషయం విశదయతి (స ఏష ఇతి) వృత్తానువాదముపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ఏవమన్తేన గ్రన్థేన - బ్రహ్మలోకాన్తవాక్యేనేతి యావత్. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యమనువదతి (తచ్చేతి) యతో రాజేత్థం మన్యతే - అత ఏవ సహస్రదానే యుక్తా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. అత ఊర్ధ్వమిత్యాదేరభిప్రాయమనుద్రవతి (తే చేతి) యద్యపి యథోక్తలక్షణే మోక్షబన్ధనే ప్రాగేవోపదిష్టే - తథాపి పూర్వోక్తం సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవ తయోరితి యతో రాజా భ్రామ్యతి - అతో మోక్షబన్ధనే దార్ష్టాన్తికభూతే వక్తవ్యే యాజ్ఞవల్క్యేనేతి మన్యమానస్సం ప్రేరయతీత్యర్థః. బన్ధమోక్షయోర్వక్తవ్యత్వేన ప్రస్తుతయోరపి ప్రథమం బన్ధో వర్ణ్యత ఇతి వక్తుం దృష్టాన్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికస్య బన్ధస్య సూత్రితత్వం దర్శయతి (యథా చేత్యాదినా) ఉభౌ లోకావిత్యత్ర ప్రథమమేవంశబ్దో ద్రష్టవ్యః. వృత్తమనూద్యానన్తరప్రకరణముత్థాపయతి (తదిహేతి) అజ్ఞస్సంసారీ సప్తమ్యర్థః. ససనిమిత్తం - కామాదినా నిమిత్తేన సహితమిత్యేతత్. ప్రకరణారమ్భముక్త్వా సమనన్తరవాక్యస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (తత్ర చేతి) * స వా ఏష ఏతస్మిన్బుద్ధాన్తే రత్వేత్యుపక్రమ్య స్వప్నాన్తాయైవేతి వాక్యం సప్తమ్యా పరామృశ్యతే. స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నవిషయవ్యావృత్త్యర్థం విశినష్టి (సమ్ప్రసాదేతి) కథం పునస్సమ్ప్రసన్నస్య సంసారోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) ప్రాగుక్తస్స సప్తమ్యర్థః. వ్యవహితో గ్రన్థస్తేనేతి పరామృశ్యతే. సమనన్తరగ్రన్థః షష్ఠ్యోచ్యతే. వాక్యస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధముక్త్వా తదక్షరాణి యోజయతి (స వై బుద్ధాన్తాదితి) స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వేత్యాది బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతీత్యేతదన్తం పూర్వవదితి యోజనా. ౩౪

రం.— అథ యాజ్ఞవల్క్యో జాగ్రద్దేశాదుత్క్రమణం వివక్షుః స్వప్నాన్తావస్థాపితస్య జీవస్య బుద్ధాన్తసఞ్చరణం దర్శయతి (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩౪

శం.— ఇత ఆరభ్యాస్య సంసారో వర్ణ్యతే. యథాఽయమాత్మా స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తమాగతః - ఏవమయమస్మాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యాహాత్ర దృష్టాన్తం - తత్ - తత్ర యథా లోకే అనః - శకటం సుసమాహితం - సుష్ఠు - భృశం వా సమాహితం - భాణ్డోపస్కరణేనోలూ

§ ఏతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయత్రాయమణిమానం న్యేతి జరయా వోపతపతా వాణిమానం నిగచ్ఛతి తద్యథామ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఏవమేవాయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్య పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ॥ ౩౬

స్థూలమసలశూర్పపిఠరాదివాహ్యాద్యేన చ సమ్పన్నం. సమ్భారేణాక్రాన్తమిత్యర్థః. తథా భారాక్రాన్తం సదుత్సర్జత్ - శబ్దం కుర్వద్యథా యాయాత్ - గచ్ఛేచ్ఛాకటికేనాధిష్ఠితం సత్. ఏవమేవ - యథోక్తదృష్టాన్తః అయం శారీరః - శరీరే భవః. కోఽసౌ. ఆత్మా - లిఙ్గోపాధిః. యస్స్వప్నబుద్ధాన్తావివ జన్మమరణాభ్యాం పాప్మసంసర్గవియోగలక్షణాభ్యామిహలోకపరలోకావనుసఞ్చరతి, యస్యోత్క్రమణమను ప్రాణాద్యుత్క్రమణం, - సః ప్రాజ్ఞేన - పరేణాత్మనా స్వయం జ్యోతిస్స్వభావేనాన్వారూఢః - అధిష్ఠితః. అవభాస్యమానః. తథాచోక్తం "ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయత ఇతి. ఉత్సర్జద్యాతి. తత్ర చైతన్యాత్మజ్యోతిషా భాస్యే లిఙ్గే ప్రాణప్రధానే గచ్ఛతి సతి తదుపాధిరప్యాత్మా గచ్ఛతీవ. తథా చ శ్రుత్యన్తరం "కస్మిన్నహమిత్యాది" "ధ్యాయతీవేతి చ" అత ఏవోక్తం ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి అన్యథా ప్రాజ్ఞేనైకీభూతశ్శకటవత్కథముత్సర్జద్యాతి. తేన లిఙ్గోపాధిరాత్మా ఉత్సర్జత్ - మర్మసు నికృత్యమానేషు దుఃఖవేదనయా శబ్దం కుర్వన్యాతి - గచ్ఛతి. తత్కస్మిన్కాల ఇతి. ఉచ్యతే - యత్రైతద్భవతి. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ - యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్య భవతీత్యర్థః. దృశ్యమానస్యాప్యనువదనం వైరాగ్యహేతోః. ఈదృశః కష్టః ఖల్వయం సంసారః - యేనోత్క్రాన్తికాలే మర్మసు కృత్యమానేషు స్మృతిలోపో దుఃఖవేదనార్తస్య, పురుషార్థసాధనప్రతిపత్తౌ చాసామర్థ్యం పరవశీకృతచిత్తస్య. తస్మాద్యావదియమవస్థా నాగమిష్యతి - తావదేవ పురుషార్థసాధనకర్తవ్యతాయామప్రమత్తా భవతేత్యాహ కారుణ్యాచ్ఛ్రుతిః. ౩౫

ఆ.— తద్యథేత్యాదేః "ఇతి తు కామయమాన" ఇత్యన్తస్య సన్దర్భస్య తాత్పర్యం తదితిహాసత్రాక్తమనువదతి (ఇత ఆరభ్యేతి) తద్యథేత్యస్యార్థాద్వాక్యాదేశదృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ఇతి - అత్ర దృష్టాన్తమాహేతి యోజనా. భాణ్డోపస్కరణేన - భాణ్డప్రముఖేన గృహోపస్కరణేనేతి యావత్. తదేవోపకరణం విశినష్టి (ఉలూఖలేతి) పిఠరం - సాకార్థం స్థాలం భాణ్డం. అన్వయం దర్శయితుం యథాశబ్దోఽనూద్యతే. లిఙ్గవిశిష్టమాత్మానం విశినష్టి (యస్స్వప్నేతి) జన్మమరణే విశదయతి (పాప్మేతి) కార్యకరణాని పాప్మశబ్దేనోచ్యన్తే శారీరస్య ప్రాథాన్యం ద్యోతయతి (యస్యేతి) ఉత్సర్జద్యాతి చేత్ - తదా జీవృతమాత్మనో గమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో గమనప్రతీతిరిత్యత్రాథర్వణశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) ఉత్సర్జద్యాతీతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వాదర్థమాత్మనో వస్తుతో గమనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) ఔపాధికమాత్మనో గమనమిత్యత్ర లిఙ్గాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) కథమేతావతా నిరుపాధేరాత్మనో గమనం నేష్యతే - తత్రాహ (అన్యథేతి) ప్రమాణఫలం నిగమయతి (తేనేతి) తత్కస్మిన్నిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనార్తస్య శబ్దవిశేషకరణపూర్వకం గమనం గృహ్యతే. ఏతత్ - ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్య యథా స్యాత్ - తథావస్థా యస్మిన్కాలే భవతి - తస్మిన్గమనమిత్యుపపాదయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) కిమితి ప్రత్యక్షమర్థం శ్రుతిరనువదతి - తత్రాహ (దృశ్యమానేతి) కథం సంసారస్వరూపానువాదమాత్రేణ వైరాగ్యసిద్ధిః - తత్రాహ (ఈదృశ ఇతి) ఈదృశత్వమేవ విశదయతి (యేనేత్యాదినా) అనువాదశ్రుతేరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩౫

రం.— అథోత్క్రాన్తిమాహ (తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదిత్యాది) యథా అనః - శకటం సుతరాం సమాహితం - యాత్రోపకరణసమ్భారాక్రాన్తం సత్ పూర్వం దేశముత్సృజ్య యాయాత్ - ఏవమేవ శకటస్థానీయోఽయం శారీర ఆత్మా - జీవః ప్రాజ్ఞేన - సర్వజ్ఞేనాత్మనా - పరమాత్మనా సారథిస్థానీయేనాన్వారూఢః - సమ్పన్నవిశేషం ప్రాప్తశ్శరీరముత్సృజ్య యాతీత్యర్థః. కదేత్యత్రాహ (యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి) యత్ర - యదా ఏతచ్ఛరీరమూర్ధ్వశ్వాసీ భవతి - తదోత్సృజ్య యాతీత్యర్థః. ౩౫

శం.— తదస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వం కస్మిన్కాలే - కింనిమిత్తం - కథం - కిమర్థం వా స్యాదిత్యేతదుచ్యతే - సోఽయం - ప్రాకృతశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పిణ్డో యత్ర - యస్మిన్కాలే అణిమానం - అణోర్భావం. అణుత్వం. కార్శ్యమిత్యర్థః. న్యేతి - నిగచ్ఛతి. కింనిమిత్తం. జరయా వా స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జీర్ణః కార్శ్యం గచ్ఛతి. ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః. తేనోపతపతా వా. ఉపతప్యమానో హి రోగేణ విషమాగ్నితయాఽన్నం భుక్తం న జరయతి - తతోఽన్నరసేనానుపచీయమానః పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే. తదుచ్యతే ఉపతపతా వేతి. అణిమానం నిగచ్ఛతి. యదాఽత్యన్తకార్శ్యం ప్రతిపన్నో జ్వరాదినిమిత్తైః - తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి. యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ - తదా భృశాహితసమ్భారశకటవదుత్సర్జన్యాతి. జరాభిభవో రోగాదిపీడనం కార్శ్యాపత్తిశ్చ శరీరవతోఽవశ్యంభావిన ఏతేఽనర్థా ఇతి వైరాగ్యాయేదముచ్యతే. యదాసావుత్సర్జన్యాతి - తదా కథం శరీరం విముఞ్చతీతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే - తత్ - తత్ర యథా ఆమ్రం వా - ఫలముదుమ్బరం వా - ఫలం పిప్పలం వా - ఫలం. విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం మరణస్యానియతనిమిత్తత్వఖ్యాపనార్థం. అనియతాని హి మరణస్య నిమిత్తాన్యసఙ్ఖ్యాతాని చ. ఏతదపి వైరాగ్యార్థమేవ - యస్మాదయమనేకమరణనిమిత్తవాన్ - తస్మాత్సర్వదా మృత్యోరాస్యే వర్తత ఇతి. బన్ధనాత్ - బధ్యతే యేన వృన్తేన సహ - బన్ధనకారణో రసః. యస్మిన్వా బధ్యత ఇతి వృన్తమేవోచ్యతే బన్ధనం. తస్మాద్రసాద్వృన్తాద్వా - బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే వాతాద్యనేకనిమిత్తం. ఏవమేవాయం పురుషః - లిఙ్గాత్మా. లిఙ్గోపాధిరేభ్యోఽఙ్గేభ్యః - చక్షురాదిదేహావయవేభ్యః సమ్ప్రముచ్య - సమ్యక్ - నిర్లేపేన ప్రముచ్య. న సుషుప్తగమనకాల ఇవ ప్రాణేన రక్షన్. కిం తర్హి. సహ వాయునోపసంహృత్య. పునః ప్రతిన్యాయం - పునశ్శబ్దాత్పూ

ఉ.— తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽన్నైః పానైరావసథైః ప్రతికల్పన్తేఽయమాయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవగ్ం హైవంవిదగ్ం సర్వాణి భూతాని ప్రతికల్పన్త ఇదం బ్రహ్మాయాతీదమాగచ్ఛతీతి॥ ౩౭

ర్వమప్యయం దేహాద్దేహాన్తరమసకృద్గతవాన్- యథా స్వప్నబుద్ధాన్తౌ పునః పునర్గచ్ఛతి- తథా పునః. ప్రతిన్యాయం- ప్రతిగమనం. యథాగతమిత్యర్థః. ప్రతియోని- యోనిం యోనిం ప్రతి. కర్మశ్రుతాదివశాదాద్రవతి. కిమర్థం. ప్రాణాయైవ- ప్రాణవ్యూహాయేత్యర్థః. స ప్రాణ ఏవ గచ్ఛతి- తత్ర ప్రాణాయైవేతి విశేషణమనర్థకం. ప్రాణవ్యూహాయ హి గమనం దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి. తేన హ్యస్య కర్మఫలభోగార్థసిద్ధిః- న ప్రాణసత్తామాత్రేణ- తస్మాత్తాదర్థ్యార్థం యుక్తం విశేషణం ప్రాణవ్యూహాయేతి ౩౬

ఆ.— ప్రశ్నచతుష్టయమనూద్య తస్యోత్తరత్వేన స యత్రేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తదస్యేత్యాదినా) ప్రశ్నపూర్వకం కార్శ్యనిమిత్తం స్వాభావికమాగన్తుకం చేతి దర్శయతి (కింనిమిత్తమిత్యాదినా) కథం జ్వరాదినా కార్శ్యప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపతపత్యమానో హీతి) యథోక్తనిమిత్తద్వయవశాత్కార్శ్యప్రాప్తిం నిగమయతి (అణిమానమితి) కస్మిన్కాలే తేదమూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యేతి ప్రశ్నస్యోత్తరమనుక్తవిధయా సిద్ధమిత్యాహ (యదేతి) అవశిష్టప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (యథోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీతి) తత్ర హి కార్శ్యం నిమిత్తం. సమ్భృతశకటవన్నానాశబ్దకరణం స్వరూపం. శరీరవిమోక్షణం చ ప్రయోజనమిత్యర్థః. స యత్రేత్యాదివాక్యాదర్థసిద్ధమర్థమాహ (జరేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) ఫలం- బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమితి విషమోఽనేకదృష్టాన్తోపాదానం- ఏకేనాపి వివక్షితసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (విషమేతి) కథం మరణస్యానియతాన్యనేకాని నిమిత్తాని సమ్భవన్తీత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (అనియతానీతి) అథ మరణస్యానేకానియతనిమిత్తవత్త్వసఙ్కీర్తనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతదపీతి) తదర్థత్వమేవ సమర్థయతే (యస్మాదితి) ఇష్టమప్రమత్తైర్భవితవ్యమితి శేషః. వృన్తేన సహ ఫలం యేన రసేన సమ్బధ్యతే- స రసో బన్ధనకరణభూతో బన్ధనం. వృన్తమేవ వా బన్ధనం- యస్మిన్ఫలం సమ్బధ్యతే రసేనేతి వ్యుత్పత్తేః. తస్మాద్బన్ధనాదనేకనిమిత్తవశాత్పూర్వోక్తస్య ఫలస్య భవతి ప్రమోక్షణమిత్యాహ (బన్ధనాదిత్యాదినా) లిఙ్గసూక్ష్మస్యాధారస్యేతి యద్విశిష్టః శారీర స ప్రోచ్యతే. సమ్ప్రముచ్య- ఆద్రవతీతి సమ్బన్ధః. పునరిత్యుపన్యస్య తాత్పర్యమాహ (నేత్యాదినా) యది స్వప్నావస్థాయామివ మరణావస్థాయాం ప్రాణేన దేహం రక్షన్నాద్రవతీతి నాద్రియతే- కేన ప్రకారేణ తర్హి తదా దేహాన్తరం ప్రతిగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) వాయునా- ప్రాణేన సహ కరణజాలముపసంహృత్య- ఆద్రవతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. పునః ప్రతిన్యాయమితి ప్రతీకమాదాయ పునఃశబ్దస్య తాత్పర్యమాహ (పునరిత్యాదినా) తథా పునః- ఆద్రవతీతి సమ్బన్ధః. యథా పూర్వమిమం దేహం ప్రాప్తవాన్- (పునరపి తద్వదేవ దేహాన్తరం గచ్ఛతీత్యాహ (ప్రతిన్యాయమితి) దేహాన్తరగమనే కారణమాహ (కర్మేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వప్రజ్ఞా గృహ్యతే. ప్రాణవ్యూహాయ- ప్రాణానాం విశేషాభివ్యక్తిలాభాయేతి యావత్. ప్రాణాయేతి శ్రుతిః కిమర్థమిత్థం వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (స ప్రాణ ఇతి) ఏతచ్ఛ తదన్తరప్రతిపత్త్యవసరే నిర్ధారితం. ప్రాణాయేతి విశేషణస్యానర్థక్యాద్యుక్తం ప్రాణవ్యూహాయేతి విశేషణమిత్యాహ (ప్రాణేతి) నన్వస్య ప్రాణైః సహావస్థితిశ్చేత్- తావతైవ భోగసిద్ధేరలం ప్రాణవ్యూహేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తేన హీతి) అన్యథా సుషుప్తిమూర్ఛయోరపి భోగప్రసక్తేరిత్యర్థః తాదర్థ్యార్థం- ప్రాణస్య భోగశేషత్వసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. ౩౬

రం.— ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభావకాలమాహ (స యత్రాయమణిమానం న్యేతి జరయా వోపతపతా వాఽణిమానం నిగచ్ఛతీతి) సోఽయం- ప్రకృతః శరీరః. పాణ్యాదిమాన్పిణ్డః యత్ర- యదా అణిమానం- కార్శ్యం న్యేతి- గచ్ఛతి. తత్ర హేతుమాహ - జరయా వా ఉపతపతా వా - స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జరయా వా కార్శ్యం గచ్ఛతి. అథవా- ఉపతపతీత్యుపతపన్- జ్వరాదిరోగః. తేన వా ఉపతప్యమానః అగ్నిమాన్ద్యేన భుక్తస్యాజరణే అన్నరసేనానుపచీయమానః స పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీత్యర్థః (తద్యథా ఆమ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వేత్యాది) యథా ఆమ్రఫలం వా- ఉదుమ్బరఫలం వా - పిప్పలఫలం వా. అత్ర ఫలే లిఙ్గత్వవికారప్రత్యయస్య లుక్ వృన్తబన్ధనాత్ కాలవశజీర్ణాత్ ప్రముచ్యతే - ఏవమేవాయం పురుషః సప్రాణకరణగ్రామః ఏభ్యః- పాణ్యాదిభ్యోఽఙ్గేభ్యః సంప్రముచ్య- మోక్షం ప్రాప్య పునః ప్రతిన్యాయం- యథాపూర్వమాగతస్తథైవ బ్రాహ్మణాది ప్రారబ్ధకర్మానుగుణయోనిం ప్రత్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ- జీవనాయేత్యర్థః ౩౬

శం.— తత్రాస్యేదం శరీరం పరిత్యజ్య గచ్ఛతో నాన్యస్య దేహాన్తరస్యోపాదానే సామర్థ్యమస్తి- దేహేన్ద్రియవియోగాత్. న చాన్యేఽస్య భృత్యస్థానీయా గృహమివ రాజ్ఞే శరీరాన్తరం కృత్వా ప్రతీక్షమాణా విద్యన్తే. అథైవం సతి కథమస్య శరీరాన్తరోపాదానమితి. ఉచ్యతే- సర్వం హ్యస్య జగత్స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వాయోపాత్తం. స్వకర్మఫలోపభోగాయ చాయం ప్రవృత్తో దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సుః- తస్మాత్సర్వమేవ జగత్స్వకర్మప్రయుక్తం తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యం సాధనం కృత్వా ప్రతీక్షత ఏవ- *కృతం లోకం పురుషోఽభిజాయత ఇతి శ్రుతేః. యథా స్వప్నాజ్జాగరితం ప్రతిపిత్సోః. తత్కథమితి. లోకప్రసిద్ధో దృష్టాన్త ఉచ్యతే- తత్ర యథా రాజానం- రాజ్యాభిషిక్తమాయాన్తం స్వరాష్ట్రే ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- ప్రతిప్రత్యేనసి- పాపకర్మణి నియుక్తాః ప్రత్యేనసః. తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూత

ఊ.— †తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్యోఽభిసమాయన్త్యేవమే వేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

గ్రామణ్యః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరజాతివిశేషాః. గ్రామణ్యః- గ్రామనేతారః. తేపూర్వమేవ రాజ్ఞ ఆగమనం బుద్ధ్వాఽన్నైః- భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైః. పానైః- మదిరాదిభిః. ఆవసథైశ్చ- ప్రాసాదాదిభిః. ప్రతికల్పన్తే- నిష్పన్నైరేవ ప్రతీక్షన్తేఽయం - రాజా ఆయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవం వదన్తః ఏవంహ ఏవంవిదం- కర్మఫలస్య వేదితారం. సంసారిణమిత్యర్థః. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. సర్వాణి భూతాని- శరీరకర్త్రూణి, కరణానుగ్రాహకాణి చాదిత్యాదీని, తత్కర్మప్రయుక్తాని కర్తైరేవ కర్మఫలోపభోగసాధనైః ప్రతీక్షన్తే. ఇదం బ్రహ్మ- భోక్తృకర్తృ చాస్మాకమాయాతీత్యేవమాగచ్ఛతీత్యేవమేవ కృత్వా ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— తద్యథా రాజానమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థాసప్తమ్యర్థః. అథాస్య స్వయమసామర్థ్యే శరీరాన్తరకర్తారోఽన్యే భవిష్యన్తి- యథా రాజ్ఞాం భృత్యా గృహనిర్మాతారః- తత్రాహ (నచేతి) స్వయమసామర్థ్యం, మన్యేషాం చాసత్త్వం. నిత్యస్థితేఫలితమాహ (అథేతి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) భవత్యస్యస్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వసిద్ధ్యర్థం సర్వం జగదుపాత్తం- తథాపి దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వకర్మేతి) స్వకర్మేత్యత్ర స్వశబ్దః, తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దః, శ్చ ప్రకృతభోక్తృవిషయా. తత్ర ప్రమాణమాహ (కృతమితి) పురుషార్థం కృత పదమానదే హోపాభూతపఞ్చకాత్మనా నిర్మితమేవ దేహాన్తరమభివ్యాప్య జాయత ఇతి శ్రుతేరర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) స్వప్నస్థానాజ్జాగరితస్థానం ప్రతిపత్సుః శరీరం పూర్వమేవ కృతం నాపూర్వం క్రియతే- తథా దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య పఞ్చభూతాదినా కృతమేవ దేహాన్తరమిత్యర్థః. సర్వేషాం భూతానాం దేహాన్తరం కృత్వా సంసారిణే పరలోకాయ ప్రస్థితే ప్రతీక్షణం కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) తత్ర పాపకర్మణి నియుక్తత్వమేవ వ్యనక్తి (తస్కరాదీతి) ఆదిపదేనాన్యేపిని గ్రాహ్యగృహ్యన్తే. దణ్డనాదావిత్యాదిశబ్దో హింసాప్రభేదసఙ్గ్రహార్థః. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సూత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్య సూతశబ్దార్థమాహ (వర్ణసఙ్కరేతి) భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైరిత్యాదిశబ్దేన లేహ్యచోష్యయోస్సఙ్గ్రహః. మదిరాదిభిరిత్యాదిపదేన క్షీరాదిగ్రహ్యతే. ప్రాసాదాదిభిరిత్యాదిశబ్దో గోపురతోరణాదిగ్రహార్థః. విద్వన్మాత్రే ప్రతీయమానే కిమితి కర్మఫలస్య వేదితారమితి విశేషోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మఫలం హీతి) తత్కర్మప్రయుక్తానీత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్సంసారివిషయః. సంసారిణా వస్తుతో బ్రహ్మభిన్నత్వాత్తస్మిన్బ్రహ్మశబ్దః. అభ్యాసస్తూభయత్రాదరార్థః. ౩౭

రం.— (తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనస ఇత్యాది) తత్ - తత్ర ప్రపత్తితయోరన్తరే. యథా అభిషిక్తం రాజానమాయాన్తం శ్రుత్వా రాష్ట్రవర్తినస్సర్వేపి ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- పాపకర్మణి తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరవిశేషాః. గ్రామనేతారో గ్రామణ్యః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూతగ్రామణ్యః. అన్నైః- వివిధై ర్భోజ్యైః. పానైః- పేయవిశేషైః. ఆవసథైః- ప్రాసాదాదిభిశ్చ. అయం- రాజా ఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతి సమ్ప్రియంవదన్తః ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్తే. ఏవమేవ హైవంవిదం- కర్మఫలయుక్తం. సంసరన్తమితి యావత్. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. విచ్ఛబ్దస్తల్లబ్ధిపరః. సర్వాణి భూతాని- ఏతద్భోగోపకరణభూత శరీరసాధనాని సర్వాణి భూతాని తత్కర్మప్రయుక్తాని సన్తి కర్మఫలోపభోగసాధనైస్సహ ఇదం బ్రహ్మ - జీవః ఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతి సమ్ప్రియం ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛరీరత్యాగసమనన్తరమేవ శరీరాన్తరతద్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని పరమాత్మసఙ్కల్పవశేన ప్రతిపుగుషం సమ్పాదితాని భవన్తీత్యర్థః. యద్వా- ఉత్క్రమణసంసరణప్రకారాభిజ్ఞస్య సర్వభూతోపజీవ్యత్వం ఫలముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౩౭

శం.— తమేవం జిగమిషుం కే సహాగచ్ఛన్తి' యే వా గచ్ఛన్తి- కేఽంతత్క్రియాః ప్రాణాన్నాః- ఆహోస్విత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ గచ్ఛన్తి పారలౌకిక శరీరకర్తృణీవ భూతానీత్య త్రోచ్యతే దృష్టాన్తః- తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తం- ప్రకర్షేణ యాతుమిచ్ఛన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యః- తద్వాభిసమాయన్తి- ఆభిముఖ్యేన సమాయన్తి. ఏకీభావేన తమభిముఖా ఆయాన్త్యనాజ్ఞప్తా ఏవ రాజ్ఞా కేవలం తజ్జిగమిషాభిజ్ఞాః. ఏవమేవేమమాత్మానం- భోక్తారమన్తకాలే- మరణకాలే సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయోఽభిసమాయన్తి. యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి- వ్యాఖ్యాతం. ౩౮

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (తమేవమితి) వాగాదయస్తముపగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యేచేతి) తత్క్రియాః ప్రాణన్నాః- తస్య- గన్తుర్వాగాదివ్యాపారేణ ప్రేరితాః. సహాయభూతా ఇతి యావత్. యాని చ భూతాని పరలోకశరీరం శరీరం కుర్వన్తి, యాని వా కరణానుగ్రాహకాణ్యాదిత్యాదీని,- తేష్వపి యథోక్తప్రశ్నప్రవృత్తిం దర్శయతి (పరలోకేతి) సాదృశ్య.

---

† యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— §సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతి॥ ౧

పరలోకార్థం ప్రస్థితస్య వాగాదివ్యాపారాభావాదాహ్వానానుపపత్తేః. నద్వితీయః- భోక్తృకర్మణాపి వాగాదిష్వచేతనేషు స్వయం ప్రవృత్తేరనుపపన్నైంతిచోదయితురభిమానః. ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) మరణకాలమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) అచేతనానామపి రథాదీనాం చేతనప్రేరితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాద్వాగాదీనామపి భోక్తృకర్మవశాత్తదాహూతత్వమన్తరేణ ప్రవృత్తిస్సమ్భవతీతిభావః..................... ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రా.— (తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్య ఇత్యాది) యథా ప్రయియాసన్తం - జిగమిషుం రాజానం తదుపజీవిన ఉగ్రప్రత్యేనః ప్రభృతయః పూర్వవ్యాఖ్యాతాస్సర్వేతదాజ్ఞామన్తరేణాప్యభిసమాయన్తి-ఆభిముఖ్యేనాయాన్తి. ఏవమేవేమమాత్మానం భోక్తారం యత్ర-యదా ఏతత్ - శరీరమూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి- తదా అన్తకాలే సర్వే ప్రాణా ఆయాన్తీత్యర్థః. ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (సయత్రాయమాత్మా) సంసారోపవర్ణనం ప్రస్తుతం. తత్ర ... అయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యతీత్యుక్తం. తస్య సమ్ప్రమోక్షణం కస్మిన్కాలే- కథం వేతిసవిస్తరం సంసరణం వర్ణయితవ్యమిత్యారభ్యతే. సోఽయమాత్మా- ప్రస్తుతో యత్ర-యస్మిన్కాలే అబల్యం-అబలభావం న్యేత్య-గత్వా. యద్దేహస్య దౌర్బల్యం-తదాత్మన ఏవ దౌర్బల్యమిత్యుపచర్యతే-ఆబల్యం న్యేత్యేతి. నహ్యసౌ స్వతోఽమూర్తత్వాదబలభావం గచ్ఛతి. తథా (సమ్మోహమివ) సమ్మూఢతా- సమ్మోహః. వివేకాభావః. స సమ్మూఢతామివ న్యేతి-నిగచ్ఛతి. నచాస్య స్వతస్సమ్మోహోఽసమ్మోహో వాఽస్తి-నిత్యచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వాత్. తేనేవశబ్దః సమ్మోహమివ న్యేతీతి. ఉత్క్రాన్తికాలే హి కరణోపసంహారనిమిత్తో వ్యాకులీభావ ఆత్మన ఇతిలక్ష్యతే లౌకికైః-తథాచ వక్తారో భవన్తి సమ్మూఢస్సమ్మూఢోఽయమితి. అథవా-ఉభయత్రేవశబ్దప్రయోగో యోజ్యః-అబల్యమివ న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి-ఉభయస్య పరోపాధినిమిత్తత్వావిశేషాత్సమానకర్తృకనిర్దేశాచ్చ. అథ-అస్మిన్కాలే ఏతే ప్రాణాః-వాగాదయః ఏనం-ఆత్మానమభిసమాయన్తి. తదాస్య శారీరస్యాత్మనోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రమోక్షణం. కథం పునస్సమ్ప్రమోక్షణం- కేన వా ప్రకారేణాత్మానమభిసమాయన్తీతి. ఉచ్యతే- సః - ఆత్మా ఏతాస్తేజోమాత్రాః - తేజసో మాత్రాః - తేజోమాత్రాః. తేజోఽవయవాః రూపాదిప్రకాశకత్వాచ్చక్షురాదీని కరణానీత్యర్థః. తా ఏతాః సమభ్యాదదానః - సమ్యక్- నిర్లేపేనాభ్యాదదానః- ఆభిముఖ్యేనాదదానః. సంహరమాణః తత్స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం సమితి. నతు స్వప్నే నిర్లేపేన సమ్యగాదానం. అస్త్యాదానమాత్రం- *గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుః * అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ *శుక్రమాదాయేత్యాదివాక్యేభ్యః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకాశమన్వవక్రామతి - అన్వవగచ్ఛతి. హృదయేఽభివ్యక్తవిజ్ఞానో భవతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదివిక్షేపోపసంహారే సతి. నహి తస్య స్వతశ్చలనం, విక్షేపోపసంహారాది విక్రియా, వా- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవే*త్యుక్తత్వాత్. బుద్ధ్యాద్యుపాధిద్వారైవ హి సర్వవిక్రియాధ్యారోప్యతే తస్మిన్. కదా పునస్తస్య తేజోమాత్రాభ్యాదానమితి. ఉచ్యతే-సయత్రైషః చక్షుషి భవః-చాక్షుషః. ఆదిత్యాంశో భోక్తుః కర్మణా ప్రయుక్తో యావద్దేహధారణం- తావచ్చక్షుషోఽనుగ్రహం కుర్వన్వర్తతే - మరణకాలే త్వస్య చక్షుషోఽనుగ్రహం పరిత్యజతి. స్వమాదిత్యాత్మానం ప్రతిపద్యతే. తదేతదుక్తం *యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్య*మిత్యాది. పునర్దేహగ్రహణకాలే సంశ్రయిష్యన్తి. తథా స్వాప్స్యతః ప్రబుధ్యతశ్చ. తదేతదాహ- చాక్షుషః పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే పరాఙ్పర్యావర్తతే-పరి-సమన్తాత్ పరాఙ్ వ్యావర్తత ఇతి. యథాత్ర- అస్మిన్కాలేఽరూపజ్ఞో భవతి ముమూర్షుః- రూపం నజానాతి. తథాఽయమాత్మా చక్షురాది తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో భవతి స్వప్నకాల ఇవ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (సయత్రేతి) సమ్బన్ధం వక్ష్యమాణం కీర్తయతి (సంసారేతి) వక్ష్యమాణోపయోగిత్వేనోక్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (తత్రేతి) సంసారప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. సమ్ప్రతివ్యాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరబ్రాహ్మణమాదత్తే (తస్య సమ్ప్రమోక్షణమితి) ఏవం బ్రాహ్మణమవతార్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (సోఽయమిత్యాదినా) గత్వా- సమ్మోహమివ న్యేతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కథమాత్మనో దౌర్బల్యం-తదాహ (యద్దేహస్యేతి) కిమిత్యుపచారః- ముఖ్యమేవాత్మనో దౌర్బల్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యథాఽయమబలభావం నిగచ్ఛతి-తథా సమ్మోహం- సంమూఢతామివ ప్రతిపద్యతే, వివేకాభావో హి సమ్మోహః. తథా చ సమూఢతామివ నిగచ్ఛతీతి యుక్తమిత్యాహ (తథేతి) ఇవశబ్దార్థమాహ (నచేతి) కథం పునరాత్మనః సమారోపితోఽపి సమ్మోహః స్యాత్- నిత్యచైతన్యజ్యోతిష్ట్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్క్రాన్తీతి) వ్యాకులీభావః- లిఙ్గస్యేతి శేషః. తత్ర లౌకికీం వార్తామనుకూలయతి (తథేతి) యథాశ్రుతమివశబ్దం గృహీత్వా వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్యోభయత్ర యోజనామేవాభినయతి (అబల్యమితి) ఉభయత్ర తద్యోజనే హేతుమాహ (ఉభయస్యేతి) వ్యుత్పత్త్యయోనాబల్యసమ్మోహయోరేకకర్తృకత్వనిర్దేశాదప్యుభయత్రైవకారో ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (సమానేతి) అథేత్యాది వాక్యమవతార్య వ్యాకుర్వన్నస్మిన్కాల ఇతి తస్య

§ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహు రేకీభవతి న జిఘ్రతీత్యాహు రేకీభవతి న రసయత ఇత్యాహు రేకీభవతి న వదతీత్యాహు రేకీభవతి న శృణోతీత్యాహు రేకీభవతి న మనుత ఇత్యాహు రేకీభవతి న స్పృశతీత్యాహు రే

మ్పృ(?)మోక్షణమిత్యస్యోత్తరమాహ (అథేత్యాదినా) కథంవేత్యుక్తం ప్రశ్నమనూద్య ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (కథమితి) అత్రోత్తరత్వేనోత్తరం వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) రూపాది ప్రకాశనశక్తిమత్త్వ ప్రధానభూతకార్యత్వాత్తేజోమాత్రాశ్చక్షురాదీనీత్యుక్తం. సమ్పృ(?)తి సమభ్యాదదాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తా ఏతా ఇతి) సంహరమాణః-హృదయమన్వవక్రామతీత్యన్వయః. తత్ప్రమితివిశేషణం స్వప్నాపేక్షయే తి సప్తమ్యర్థః. కథం స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం-తదాహ (నత్వితి) ఆదానమాత్రమపి స్వప్నేనాస్తీతి కుతస్తద్వ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీతి) స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదాన ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాయ హృదయమేవేత్యాదివ్యాచష్టే (హృదయమిత్యాదినా) సవిజ్ఞానో భవతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్య వాక్యార్థమాహ (హృదయ ఇతి) కథమాత్మనో నిష్క్రియస్య తేజోమాత్రాదానకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) తేషాం తద్విక్షేపస్యచోపసంహారే సత్యాత్మనస్తదాదానకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యర్థః. తస్మింతద్విక్షేపోపసంహర్తృత్వవత్తదాదాన కర్తృత్వమపి ముఖ్యమేవ భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆదిశబ్దేన క్రియావిశేషః సర్వోఽపి గృహ్యతే. కథం తర్హి ప్రతీచికర్తృత్వాది ప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) స యత్రేత్యాది వాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్య వ్యాకరోతి (కదా పునరిత్యాదినా) తస్య పురుషశబ్దోక్తస్య ప్రాణైర్విశినష్టి (ఆదిత్యాంశ ఇతి) తస్య చాక్షుషత్వం సాధయతి (భోక్తురిత్యాదినా) యావద్దేహధారణమితి కుతో విశేషణం-తత్రాహ (మరణకాలే త్వితి) ఆదిత్యాంశస్య చక్షురనుగ్రహమకుర్వతః స్వాతన్త్ర్యం వారయతి (స్వమితి) మరణావస్థాయాం చక్షురాద్యనుగ్రాహకదేవతాంశానామధిదేవతాత్మనోపసంహారే చక్షుర్వ్యన్తరం సంపాదయతి (తదేతదితి) తస్మిందేహాన్తరే వాగాదిరాహిత్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) సంశ్రయిష్యన్తి-వాగాదయ స్తత్తద్దేవతాధిష్ఠితాః యథాస్థానమితి శేషః. ముమూర్షోరివ స్వప్స్యతః సర్వాణి కరణాని లిఙ్గాత్మనోపసంహ్రియన్తే- ప్రబుధ్యమానస్య చోత్పిత్సోరివ తాని యథాస్థానం ప్రాదుర్భవన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యం పాతయతి (తదేతదాహేతి) పరాఙ్పర్యావర్తత ఇతి- రూపవైముఖ్యం చాక్షుషస్యేవ క్షేత్రమితి శేషః. ౧

౪౦.— అథ, ఏభ్యో ఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తం సమ్ప్రమోక్షం వి స్తరేణ వర్ణయితుమారభతే (స యత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి) సోఽయమాత్మా యత్ర- యస్మిన్కాలే అబల్యం - అబలస్య భావః-అబల్యం- బలరాహిత్యం న్యేత్య- నితరామేత్య- ప్రాప్య సమ్మోహమివ న్యేతి- ప్రతిపద్యతే. కరణక్షోభాత్సమ్మోహం ప్రతిపద్యతే. ఇవశబ్దోఽత్రాప్యన్వేతి. మోహోపక్రమదశాయామిత్యర్థః. మోహో నామ- మరణాయార్ధసమ్పత్తిః. తథాహి- ఉభయలిఙ్గోపాదేయా గ్రస్తత్వ్స్తస్య సుషుప్తిమరణానామన్యతమో మోహ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిః పరిశేషాత్. స తావన్ముగ్ధో జాగరితావస్థో భవితుమర్హతి-ఇన్ద్రియైర్విషయానిరీక్షణాత్. నాపి స్వప్నాన్పశ్యతి- నిస్సంజ్ఞత్వాత్. నాపి మృతః-తస్య ప్రాణోష్మణోరభావాత్. న చ సుషుప్తః- తద్వైలక్షణ్యాత్. సుప్తో హి ప్రసన్నవదనో నిమీలితనేత్రశ్చ. తస్మాన్మోహో నామ మృతేరర్ధసమ్పత్తిః- అర్ధమృతిరితి యావత్. మరణం హి సర్వప్రాణవియోగః. సర్వప్రాణవియోగోపక్రమకలిపయప్రాణసమ్పత్తిర్మూర్ఛా. తత్ర పథాదవశాత్కర్మశేషే చ సతి వాఙ్మనసే ప్రత్యాగచ్ఛతః - అసతి తస్మిన్ ప్రాణోష్మాణావప్యపగచ్ఛతః. తస్మాదర్ధమృతిర్మూర్ఛేతి స్థితం. (అథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి) అథ-తదానీం వాగాదయః ప్రాణాః ఏనమభిసమాయన్తి-ఆత్మనస్సమీపమాయాన్తీత్యర్థః. (స ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి) సః-ఆత్మా తేజోమయ్యో మాత్రాః- తేజోమాత్రాః- ప్రకాశకాంశా ఇత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణీతి యావత్. తా ఏతాస్సమభ్యాదదానః- సుషుప్తిస్వప్నాపేక్షయా వైషమ్యముచ్యతే. అస్త్యేవ స్వప్నే హ్యభ్యాదానం- న తు సమ్యక్ - సవాసనమభ్యాదానం. ఇహ తు సవాసనమభ్యాదానమిత్యర్థః. హృదయమేవ-పుణ్డరీకాకారమన్వవక్రామతి- అన్వాగచ్ఛతీత్యర్థః. (స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతే) చక్షుషి సన్నిహితః-చాక్షుషః. చాక్షుషః పురుష ఇతి మ్రియమాణో జీవ ఉచ్యతే. సః యత్ర-యదా పరాఙ్-రూపాదివిషయపరాఙ్ముఖస్సన్ హృదయదేశే పర్యావర్తత ఇత్యర్థః. (అథారూపజ్ఞో భవతి) అథ-తదుత్తరకాలే అయం ముమూర్షుః అరూపజ్ఞో భవతి-రూపాదివిషయాన్న జానాతీత్యర్థః. ౧

౪౧.— ఏకీభవతి- కరణజాతం స్వేన లిఙ్గాత్మనా. తద్దైనం పార్శ్వస్థా ఆహుర్న పశ్యతీతి. తథా ఘ్రాణదేవతానివృత్తౌ ఘ్రాణమేకీభవతి లిఙ్గాత్మనా- తదా న జిఘ్రతీత్యాహుః. సమానమన్యత్. జిహ్వాయాం సోమో వరుణో వా దేవతా. తన్నివృత్త్యపేక్షయా న రసయత ఇత్యాహుః. తథా న వదతి- న శృణోతి- న మనుతే- న స్పృశతి- న విజానాతీత్యాహుః. తదోపలక్ష్యతే దేవతానివృత్తిః, కరణానాం చ హృదయ ఏకీభావః,. తత్ర హృదయ ఉపసంహృత్యేషు కరణేషు యోఽన్తర్వ్యాపారః- స కథ్యతే- తస్య హాఏతస్య- ప్రకృతస్య హృదయస్య-హృదయచ్ఛిద్రస్యేత్యేతత్. అగ్రం-నాడీముఖం నిర్గమనద్వారం ప్రద్యోతతే-స్వప్నకాల ఇవ స్వేన భాసా తేజోమాత్రాదానకృతేన, స్వేనైవ జ్యోతిషా ఆత్మ నైవ, చ. తేన-ఆత్మజ్యోతిః ప్రద్యోతేన హృదయాగ్రేణ ఏష ఆత్మా- విజ్ఞానమయో లిఙ్గోపాధిర్నిర్గచ్ఛతి- నిష్క్రామతి. తథాథర్వణే * కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి . తత్ర చాత్మ చైతన్యజ్యోతిః సర్వదాభివ్యక్తతరం. తదుపాధిద్వారా హ్యాత్మని జన్మమరణగమనాగమనాదిసర్వవిక్రియాలక్షణస్సంవ్యవహారః. తదాత్మకం హి ద్వాదశవిధం కరణం బుద్ధ్యాది. తత్సూత్రం, తజ్జీవనం, సోఽన్తరాత్మా జగతస్తస్థుషశ్చ. తేన ప్రద్యోతేన- హృదయా

కీభవతినవిజానాతీత్యాహుస్తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి। చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తꣳ సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి। తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ॥ ౨

ప్ర ప్రకాశేననిష్క్రామన్ కేనమార్గేణనిష్క్రామతీతి. ఉచ్యతే-చక్షుష్టో వా- ఆదిత్యలోకప్రాప్తినిమిత్తం జ్ఞానం కర్మ వా యది స్యాత్. మూర్ధ్నో వా- బ్రహ్మలోకప్రాప్తినిమిత్తంచేత్. అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః - శరీరావయవేభ్యో యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి. తం - విజ్ఞానాత్మానముత్క్రామన్తం-పరలోకాయ ప్రస్థితం. పరలోకాయోద్భూతాకూతమిత్యర్థః. ప్రాణః సర్వాధికారస్థానీయో రాజ్ఞ ఇవానూత్క్రామతి. తంచ ప్రాణమనూత్క్రామన్తం వాగాదయస్సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి- యథాప్రధానాన్వాచిఖ్యాసేయం- న తు క్రమేణ సార్థవద్గమనమిహ వివక్షితం. తదా ఏష ఆత్మా సవిజ్ఞానో భవతి- స్వప్న ఇవ విశేషవిజ్ఞానవాన్ భవతి కర్మవశాత్. న స్వతన్త్రః. స్వాతన్త్ర్యేణ హి సవిజ్ఞానత్వే సర్వః కృతకృత్యస్స్యాత్. నైవ తు తల్లభ్యతే. అత ఏవాహ వ్యాసః *సదా తద్భావభావిత ఇతి. కర్మణా నూద్భావ్యమానేనాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాశ్రితవాసనాత్మకవిశేషవిజ్ఞానేన సర్వో లోక ఏతస్మిన్కాలే సవిజ్ఞానో భవతి. సవిజ్ఞానమేవ చ గన్తవ్యమన్వవక్రామతి - అనుగచ్ఛతి. విశేషవిజ్ఞానోద్భాసితమేవేత్యర్థః. తస్మాత్తత్కాలే స్వాతన్త్ర్యార్థం యోగధర్మానుసేవనం పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసశ్చ విశిష్టపుణ్యోపచయశ్చ శ్రద్ధధానైః పరలోకార్థిభిరప్రమత్తైః కర్తవ్య ఇతి సర్వశాస్త్రాణాం యత్నతో విధేయోఽర్థః. దుశ్చరితాచ్చోపరమణం. నహి తత్కాలే శక్యతే కిఞ్చిత్సంపాదయితుం- కర్మణా నీయమానస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్. *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యుక్తం. ఏతస్య హ్యనర్థస్యోపశమోపాయవిధానాయ సర్వశాఖోపనిషదః ప్రవృత్తాః. నహి తద్విహితోపాయానుసేవనం ముక్త్వా ఆత్యన్తికస్యానర్థస్యోపశమోపాయోఽస్తి - తస్మాదత్రైవోపనిషద్విహితోపాయే యత్నపరైర్భవితవ్యమిత్యేష ప్రకరణార్థః. శకటవత్సమ్భృతసమ్భార ఉత్సర్జన్యాతీత్యుక్తం. కిం పునస్తస్య పరలోకాయ ప్రవృత్తస్య పథ్యదనం శాకటికసమ్భారస్థానీయం, గత్వా వా పరలోకం యద్భుఙ్క్తే, శరీరాద్యారమ్భకం చ యత్,- తత్కిమితి. ఉచ్యతే- తం- పరలోకాయ గచ్ఛన్తమాత్మానం విద్యాకర్మణీ- విద్యా చ కర్మ చ విద్యాకర్మణీ. విద్యా- సర్వప్రకారా. విహితా- ప్రతిషిద్ధా- అవిహితా - అప్రతిషిద్ధా చ. తథా కర్మ- విహితం- ప్రతిషిద్ధం చ- అవిహితం - అప్రతిషిద్ధం చ. సమన్వారభేతే- సమ్యగన్వారభేతే. అన్వాలభేతే. అనుగచ్ఛతః. పూర్వప్రజ్ఞా చ - పూర్వానుభూతవిషయా ప్రజ్ఞా - పూర్వప్రజ్ఞా. అతీతకర్మఫలానుభవవాసనేత్యర్థః. సా చ వాసనా అపూర్వకర్మారమ్భే కర్మవిపాకే చాఙ్గం భవతి - తేన తాఽప్యన్వారభతే. నహి తయా వాసనయా వినా కేనచిత్ కర్మ కర్తుం ఫలం చోపభోక్తుం శక్యతే - నహ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనాప్రవృత్తానాం త్విన్ద్రియాణామిహాభ్యాసమన్తరేణ కౌశలముపపద్యతే. దృశ్యతే చ కేషాఞ్చిత్ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు వినైవేహాభ్యాసేన జన్మత ఏవ కౌశలం. కాసుచిదత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వప్యకౌశలం కేషాఞ్చిత్. తథా విషయోపభోగేషు స్వభావత ఏవ కేషాఞ్చిత్ కౌశలాకౌశలే దృశ్యేతే. తచ్చైతత్సర్వం పూర్వప్రజ్ఞోద్భవానుద్భవనిమిత్తం. తేన పూర్వప్రజ్ఞయా వినా కర్మణి వా ఫలోపభోగే వా న కస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. తస్మాదేతత్త్రయం శాకటికసమ్భారస్థానీయం పరలోకపథ్యదనం విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యం. యస్మాద్విద్యాకర్మణీ పూర్వప్రజ్ఞా చ దేహాన్తరప్రతిపత్త్యుపభోగసాధనం- తస్మాద్విద్యాకర్మాదిశుభమేవ సమాచరేత్- యథేష్టదేహసంయోగభోగోపభోగౌ స్యాతామితి ప్రకరణార్థః. ౨

ఆ.—— తస్మిన్భోక్త్రుపసంహృతం చక్షురత్యన్తాభావీభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకీతి) ఉక్తేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (తదేతి) చక్షుష్యదర్శితన్యాయం ఘ్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) యథా చక్షుర్దేవతాయా నివృత్తౌ లిఙ్గాత్మనా చక్షురేకీభవతి - తథా ఘ్రాణదేవతాంశస్య ఘ్రాణానుగ్రహనివృత్తిద్వారేణాంశిదేవతాయామైక్యే లిఙ్గాత్మనా ఘ్రాణమేకీభవతీత్యర్థః. తన్నివృత్త్యపేక్షయా- వరుణాదిదేవతాయా జిహ్వాయామనుగ్రహనివృత్తౌ జిహ్వయా లిఙ్గాత్మనైక్యవ్యపేక్షయేత్యర్థః. తత్తదనుగ్రాహకదేవతాంశస్య తత్ర తత్రానుగ్రహనివృత్త్యా తత్తదంశిదేవతాప్రాప్తౌ తత్తత్కరణస్య లిఙ్గాత్మనైక్యం భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (తథేతి, మరణదశాయాం రూపాదిదర్శనరాహిత్యమర్థద్వయసాధకమిత్యాహ (అదేతి) తస్య హైతస్యేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) ముమూర్ష్వవస్థానస్తమ్యర్థః. తేనాయం ప్రద్యోతో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (స్వప్నేతి) యథా స్వప్నకాలే *స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితీతి వ్యాఖ్యాతం-తథాత్రాపి తేజోమాత్రాణామాదానం - తత్కృతేన వాసనారూపేణ ప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణ స్వేన భాసా, స్వేన చాత్మచైతన్యజ్యోతిషా, హృదయాగ్రప్రద్యోతనమిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాం దర్శయతి (తేనేతి) కిమితి లిఙ్గద్వారా ఆత్మనో నిర్గమనం ప్రతిజ్ఞాయతే-తత్రాహ(తథేతి) యది మరణకాలే తేజోమాత్రాదానం-నతర్హి సదా లిఙ్గోపాధిరాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యా లిఙ్గముచ్యతే. సర్వదేతి లిఙ్గసత్తాదశోక్తిః. ఆత్మోపాధిభూతే లిఙ్గే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాత్మని కూటస్థే సంవ్యవహారదర్శనమిత్యాహ(తదుపాధీతి) చక్షురాదిప్రసిద్ధిరపి ప్రమాణమిత్యాహ (తదాత్మకం హీతి) ఏకాదశవిధం కరణమిత్యభ్యుపగమాత్కుతో ద్వాదశవిధత్వమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (బుద్ధ్యాదీతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాది శ్రుతిరపి యథోక్తే లిఙ్గే ప్రమాణమిత్యాహ (తత్సూత్రమితి) జగతో జీవనమపి తత్ప్రమాణమిత్యాహ (తజ్జీవనమితి) *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి శ్రుతిరపి యథోక్తం లిఙ్గం సాధయతీత్యాహ (సోఽన్తరాత్మేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో యథోక్తప్రకాశేన మరణకాలే హృదయాన్నిష్క్రమణే మార్గం ప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యేనోపదిశతి(తేనేత్యాదినా) చక్షుషో వేతి వికల్పే నిమిత్తం సూచయతి(ఆదిత్యేతి) మూర్ధ్నో వేతి వికల్పే హేతుమాహ(బ్రహ్మలో

కేతి) తత్ప్రాప్తినిమిత్తం చేత్- జ్ఞానం కర్మ వా స్యాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేహావయవాన్తరేభ్యో నిష్క్రమణే నియామకమాహ (యథేతి) కథం పరలోకాయ ప్రస్థితమిత్యుచ్యతే- ప్రాణగమనాధీనత్వాద్విజ్ఞానాత్మగమనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరలోకాయేతి) నను జీవస్య ప్రాణాదితాదాత్మ్యే సతి కథమనుశబ్దేన క్రమో వివక్ష్యతే - తత్రాహ (యథా ప్రధానేతి) ప్రధానమనతిక్రమ్య హీయమన్వాఖ్యానేచ్ఛా. తథా చ జీవాదేః ప్రాధాన్యాత్ ప్రాయేణానుశబ్దప్రయోగః- న క్రమాభిప్రాయేణ- దేశకాలభేదాభావాదిత్యర్థః. సార్థ-సమూహే వ్యక్తిషు క్రమేణ గమనం సంపశ్యతే-న తథా ప్రాణాదిష్వితి వ్యతిరేకః. యదుక్తం హృదయాగ్రప్రద్యోతనం- తత్సవిజ్ఞానశ్రుత్యా ప్రకటయతి (తదేతి) కర్మవశాదితి విశేషణం సాధయతి (నేతి) విపక్షే దోషమాహ (స్వాతన్త్ర్యేణేతి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) ముముక్షోరస్వాతన్త్ర్యమానమాహ (అత ఏవేతి) కర్మవశాదుక్తం సవిజ్ఞానత్వ ముపసంహరతి (కర్మణేతి) అన్తఃకరణస్య వృత్తివిశేషః- భావిదేహవిషయః. తదాశ్రితం- తద్రూపం యద్వాసనాత్మకం విశేషవిజ్ఞానం-తేనేతి యావత్ . మ్రియమాణస్య సవిజ్ఞానత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (సవిజ్ఞానమేవేతి) గన్తవ్యస్య సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞానాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (విశేషేతి) ప్రాగేవోత్క్రాన్తేః సవిజ్ఞానత్వవాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) పురుషస్య కర్మానుసారిత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. యోగః - చిత్తవృత్తినిరోధః. తస్య ధర్మాః- యమనియమప్రభృతయః. తేషామనుసేవనం- పునః పునరావర్తనం. పరిసంఖ్యానాభ్యాసః - సాఙ్ఖ్యానుష్ఠానం. కర్తవ్య ఇతి- ప్రకృతశ్రుతేర్విధేయోఽర్థ ఇతి శేషః. కించ- పుణ్యోపచయకర్తవ్యతాగూఢార్థ సర్వమేవ విధికాణ్డం పర్యవసితమిత్యాహ (సర్వశాస్త్రాణామితి) సర్వస్యాగామి దుశ్చరితాదుపరమణం కర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థే నిషేధశాస్త్రమపి పర్యవసితమిత్యాహ (దుశ్చరితాచ్చేతి) నను పూర్వం యథేష్టచేష్టాం కృత్వా మరణకాలే సర్వమేతత్సమ్పాదయిష్యతే. నేత్యాహ (నహీతి) కర్మణా నీయమానత్వే మానమాహ (పుణ్య ఇతి) తర్హి పుణ్యోపచయాదేవ యథోక్తానర్థనివృత్తేర్వ్యర్థం తత్త్వజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఉపశమోపాయః- తత్త్వజ్ఞానం. తస్య విధానం- ప్రకాశనం. తదర్థమితి యావత్. దేవతాధ్యానాదనర్థో నివర్తిష్యతే- కిం తత్త్వజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్విహితేతి తచ్ఛబ్దేన ప్రకృతాః సర్వశాఖోపనిషదో గృహ్యన్తే. విధాన్తరేణానర్థధ్వంసాసిద్ధౌ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞాపితం సవిజ్ఞానవాక్యేనేతి శేషః. వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (శకటవదిత్యాదినా) విహితా విద్యా- ఆధ్యాత్మికీ ప్రతిషిద్ధా- నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపా. అవిహితా-ఘటాదివిషయా. అప్రతిషిద్ధా-పథిపతితతృణాదివిషయా. విహితం కర్మ-యాగాది. ప్రతిషిద్ధం- బ్రహ్మహననాది. అవిహితం-గమనాది. అప్రతిషిద్ధం-నేత్రస్పన్దనిమేషాది. విద్యాకర్మణోరుపభోగసాధనత్వప్రసిద్ధేరన్వారమ్భకమిత్యన్వారభత ఏవ వాసనేత్యాశఙ్క్యాహ (సా చేతి) అపూర్వకర్మారమ్భాదావఙ్గం పూర్వవాసనేత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) ఉక్తమేవ హేతుముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు కౌశలమనుష్ఠానే ప్రయోజకం-తచ్చ ఫలభోగే హేతుః. న చాన్తరేణాభ్యాసమిన్ద్రియాణాం విషయేషు కౌశలం సమ్భవతి - తస్మాదనుష్ఠానాద్యభ్యాసాధీనమిత్యర్థః. తథాపి కథం పూర్వవాసనా ప్రవృత్త్యాదావఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వానుభవేతి) తత్ర లోకానుభవం ప్రమాణయతి (దృశ్యతే చేతి) చిత్రకర్మాదీత్యాదిశబ్దేన ప్రాసాదనిర్మాణాది గృహ్యతే. పూర్వవాసనోద్భవకృతం కార్యముక్త్వా తదభావకృతం కార్యమాహ (కాసుచిదితి) రజ్జునిర్మాణాదిష్వితి యావత్. తత్రైవోదాహరణసౌలభ్యమాహ (తథేతి) తత్ర హేత్వన్తరమాశఙ్క్య పరిహరతి (తచ్చేతి) కర్మానుష్ఠానాదౌ పూర్వప్రజ్ఞాయా హేతుత్వముపసంహరతి(తేనేతి) సమన్వారమ్భవచనార్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) తస్యైవ తాత్పర్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ౨

౮౦.— (ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహురిత్యాది) అయం ముమూర్షుః ఏకీభవతి - స్వాపకాల ఇవేన్ద్రియైస్సహితో భవతి. అతో న రూపాదీన్ పశ్యతీతి పార్శ్వస్థా ఆహురిత్యర్థః. (ఏకీభవతి న జిఘ్రతీత్యాహురిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతీత్యాది) తస్య హైతస్య- మ్రియమాణస్య సమ్బన్ధి యద్ధృదయం- తస్యాగ్రం- నాడీముఖం నిర్గమనద్వారం ప్రద్యోతతే- ఉపసంహృతకరణతేజః ప్రజ్వలితం సత్ప్రదీప్తం భవతి. తత్ప్రకాశితద్వారస్సన్నేష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షురాదిద్వారేభ్య ఇత్యర్థః. (తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి) ఏవముత్క్రామన్తం తం- అధ్యక్షం జీవం ముఖ్యప్రాణోఽనుపశ్చాదుత్క్రామతి. తం ముఖ్యప్రాణం జీవమనూత్క్రామన్తం తదధీనా ఇతరే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీత్యర్థః. (సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి) తస్యాం దశాయాముత్క్రమన్ జీవః * యం యం వాపి స్మరన్ భావం త్యజత్యన్తే కళేబరం । తం తమేవైతీత్యుక్తన్యాయేన ప్రాప్తవ్యయోనివిషయకస్మృతిమాన్ భవతీత్యర్థః. తచ్చ జ్ఞానం కర్మాధీనం- స తు పురుషయత్నసాధ్యం. * యం యోగినః ప్రాణవియోగకాలే యత్నేన చిత్తే వినివేశయన్తీతి స్మృత్యుక్తరీత్యా యోగినామేవ హి చరమం జ్ఞానం యత్నసాధ్యం. ఏవం సవిజ్ఞానం- ప్రాప్తవ్యయోనిచిన్తనవన్తమేవ పురుషం ప్రాణవర్గోఽన్వవక్రామతి- అనుగచ్ఛతీత్యర్థః. (తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ) తం- తాదృశం చ పురుషం విద్యాకర్మణీ- తదనుష్ఠితజ్ఞానకర్మణీ. పూర్వప్రజ్ఞా- పూర్వవాసనా చ తిస్ర ఇమా అనువర్తన్తే. తత్ర జ్ఞానకర్మణీ భోగ్యవిషయోపస్థాపనాద్యర్థం, పూర్వవాసనా తు కర్తృత్వభోక్తృత్వార్థం, చానువర్తతే. న హి పూర్వవాసనాం వినా కశ్చిత్కర్తుం భోక్తుం వా ప్రభవతి - న హ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనయా ప్రవృత్తానామిన్ద్రియాణామిహ జన్మన్యభ్యాసమన్తరేణైవ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు కౌశలం దృశ్యతే, కేషాంచిచ్చాత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వపి క్రియాస్వకౌశలం దృశ్యతే,- తదేతత్సర్వం పూర్వవాసనోద్భవానుద్భవనిమిత్తకం. తస్మాద్విద్యాకర్మపూర్వవాసనాలక్షణమేతత్త్రితయం శాకటికసమ్భారస్థానీయం పరలోకపాథేయమిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసగ్ంహరత్యేవమే వాయమాత్మేదగ్ంశరీరంనిహత్యావిద్యాంగమయిత్వాన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసగ్ంహరతి॥ ౩

శం.— ఏవంవిద్యాదిసమ్భారసమ్భృతో దేహాన్తరం ప్రతిపద్యమానో ముక్త్వా పూర్వం దేహం పక్షీవ వృక్షాన్తరం దేహాన్తరం ప్రతిపద్యతే- అథవా ఆతివాహికేనశరీరాన్తరేణకర్మఫలజన్మదేశంనీయతే- కింవాఽత్రస్థస్యైవసర్వగతానాంకరణానాంవృత్తిలాభోభవతి- ఆహోస్విచ్ఛరీరస్థస్యసఙ్కుచితానికరణానిమృతస్యభిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వతో వ్యాప్యపునర్దేహాన్తరారమ్భేసఙ్కోచముపగచ్ఛన్తి - కింవామనోమాత్రంవైశేషికసమయఇవ దేహాన్తరారమ్భదేశం ప్రతిగచ్ఛతి- కింవాకల్పనాన్తరమేవవేదాన్తసమయఇతి. ఉచ్యతే- *తఏతేసర్వఏవసమాఃసర్వేఽనన్తాఇతిశ్రుతేఃసర్వాత్మకానితావత్ కరణాని. సర్వాత్మకప్రాణసంశ్రయాచ్చ. తేషామాధ్యాత్మికాధిభౌతికపరిచ్ఛేదః ప్రాణికర్మజ్ఞానభావనానిమిత్తః. అతస్తద్వశాత్ స్వభావతఃసర్వగతానామనన్తానామపిప్రాణానాంకర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణైవదేహాన్తరారమ్భవశాత్ ప్రాణానాంవృత్తిస్సఙ్కుచతివికసతిచ. తథాచోక్తం*సమఃప్లుషిణాసమోమశకేనసమోనాగేనసమఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేనసర్వేణేతి. తథాచేదంవచనమనుకూలం *సయోహైతాననన్తానుపాస్తఇత్యాది. *తంయథాయథోపాసతఇతిచ. తత్ర వాసనాపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యావిద్యాకర్మతన్త్రోజలూకావత్సన్తతైవస్వప్నకాలఇవకర్మకృతందేహాద్దేహాన్తరమారభతే హృదయస్థైవ - పునర్దేహాన్తరంపూర్వాశ్రయంవిముఞ్చతీత్యేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తఉపాదీయతే- తత్- తత్ర దేహాన్తరసఞ్చారేఇదంనిదర్శనం. యథా-యేనప్రకారేణతృణజలాయుకా- తృణజలూకాతృణస్యాన్తం-అవసానంగత్వా- ప్రాప్యాన్యత్తృణం-తృణాన్తరమాక్రమం- ఆక్రమ్యతఇత్యాక్రమః. తమాక్రమమాక్రమ్య-ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనఃపూర్వావయవముపసంహరత్యన్త్యావయవస్థానే. ఏవమేవాయమాత్మా- యఃప్రకృతో, యఃసంసారీ, ఇదంశరీరం- పూర్వోపాత్తంనిహత్య- స్వప్నం ప్రతిపిత్సురివపాతయిత్వాఽవిద్యాంగమయిత్వా-అచేతనంకృత్వాస్వాత్మోపసంహారేణాన్యమాక్రమం-తృణాన్తరమివతృణజలూకాశరీరాన్తరంగృహీత్వాప్రసారితయావాసనయాఆత్మానముపసంహరతి- తత్రాత్మభావమారభతే- యథాస్వప్నేదేహాన్తరమారభతే స్వప్నదేహాన్తరస్థఇవశరీరారమ్భదేశేఆరభ్యమాణేదేహేజఙ్గమేస్థావరేవా. తత్రచకర్మవశాత్ కరణానిలబ్ధవృత్తీనిసంహన్యన్తే, బాహ్యంచకుశమృత్తికాస్థానీయంశరీరమారభ్యతే,. తత్రచకరణవ్యూహమపేక్ష్యవాగాద్యనుగ్రహాః- యాఽగ్న్యాదిదేవతాఃసంశ్రయన్తే. ఏషదేహాన్తరారమ్భవిధిః. ౩

ఆ.— తృణజలాయుకావాక్యమవతారయితుంవృత్తమనూద్యవాదివివాదాద్దర్శయన్నాదౌదిగమ్బరమతమాహ (ఏవమిత్యాదినా) దేవతావాదిమతమాహ (అథవేతి) దేవతాయేనశరీరేణవిశిష్టంజీవంపరలోకంనయతి- తదాతివాహికంశరీరాన్తరం. తేనేతియావత్. సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ (కింవేతి) సిద్ధాన్తంసూచయతి (ఆహోస్విదితి) వైశేషికాదిపక్షమాహ (కింవేతి) న్యూనత్వనివృత్త్యర్థమాహ (కింవాకల్పనాన్తరమితి) తత్రసిద్ధాన్తస్యప్రామాణికత్వేనోపాదేయత్వంవదన్ కల్పనాన్తరాణామప్రామాణికత్వేనత్యాజ్యత్వమభిప్రేత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) తేషాంసర్వాత్మకత్వేహేత్వన్తరమాహ (సర్వాత్మకేతి) కథంతర్హికరణానాంపరిచ్ఛిన్నత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) ఆధిదైవికేనరూపేణాపరిచ్ఛిన్నానామపికరణానామాధ్యాత్మికాదిరూపేణపరిచ్ఛిన్నతేత్యేతస్థితేఫలితమాహ (అతఇతి) తద్వశాత్-ఉదాహృతశ్రుతివశాదిత్యేతత్, స్వభావతః- దేవతాస్వరూపానుసారేణేతియావత్. కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణేత్యత్రభోక్తురితిశేషః. ఉభయత్రసంవాదార్థంప్రాణానామితిద్విరుక్తం. తేషాంవృత్తిసఙ్కోచాదౌప్రమాణమాహ (తథాచేతి) పరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నప్రాణోపాసనేగుణదోషసఙ్కీర్తనమపిప్రాణసఙ్కోచవికాసయోస్సూచకమిత్యాహ (తథాచేదమితి) ఆధిదైవికేనరూపేణ సర్వగతానామపికరణానామాధ్యాత్మికాధిభౌతికరూపేణపరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరివృతస్యగమనంసిధ్యతీతిసిద్ధాన్తోదర్శితః. ఇదానీంతృణజలాయుకాదృష్టాన్తాద్దేహాన్తరంగృహీత్వాపూర్వదేహంముఞ్చత్యాత్మేతిస్థూలదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమితిపౌరాణికప్రక్రియాం ప్రత్యాఖ్యాతుందృష్టాన్తవాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేత్యాదినా) దేహనిర్గమనాత్ప్రాగవస్థాసప్తమ్యర్థః. తథైవయథోక్తావాసనాహృదయస్థావిద్యాకర్మనిమిత్తంభావిదేహంస్పృశతి - జీవోపితత్రాభిమానంకరోతి. పునశ్చపూర్వదేహంత్యజతి. యథాస్వప్నేదేవోఽహమిత్యభిమన్యమానోదేహాన్తరస్థఏవభవతి- తథోత్క్రాన్తావపి. తస్మాన్నపూర్వదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమిత్యర్థః. స్వాత్మోపసంహారః - దేహేపూర్వస్మిన్నాత్మాభిమానత్యాగః. ప్రసారితయావాసనయాశరీరాన్తరంగృహీత్వేతిసమ్బన్ధః. ఉపసంహారస్యస్వరూపమాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థంవివృణోతి (ఆరభ్యమాణఇతి) ఆరబ్ధదేహాన్తరేసూక్ష్మదేహస్యాభివ్యక్తిమాహ (తత్రచేతి) కర్మగ్రహణంవిద్యాపూర్వప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. నసులిఙ్గదేహబలాదేవార్థక్రియాసిద్ధౌకృతంస్థూలశరీరేణేత్యాశఙ్క్యతద్వ్యతిరేకేణేతరస్యార్థక్రియాకారిత్వంనాస్తీతిమత్వాహ (బాహ్యంచేతి) ఆరబ్ధేదేహద్వయేకరణేషు దేవతానామనుగ్రాహకత్వేనావస్థానందర్శయతి (తత్రేతి) స్థూలోదేహఃసప్తమ్యర్థః. కరణవ్యూహః-తేషామభివ్యక్తిః. ౩

రం.— (తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాది) యథాతృణజలూకాతృణస్యాన్తం- అగ్రభాగంగత్వాఅన్యం- తృణాన్తరలక్షణమాక్రమం - ఆక్రమ్యతేఇత్యాక్రమః- ఆశ్రయఇతియావత్. తమాక్రమ్య - ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనోఽపరావయవముపసంహరతి- పూర్వతృణవియుక్తంకరోతి. ఏవమేవాయం- సంసరన్ జీవఃఇదం - ప్రాక్తనంశరీరంనిహత్య. తస్యైవవివరణం (అవిద్యాంగమయిత్వేతి) నిస్సమ్బాధతామాపాద్యేత్యర్థః. అన్యం- అన్యశరీరలక్షణమాక్రమం - ఆశ్రయమాక్రమ్యస్వాత్మానం పూర్వస్మాచ్ఛరీరాదుపసంహరతి- పూర్వశరీరంత్యజతీత్యర్థః. ౩

ఉ.— తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం తనుత ఏవమేవాయమాత్మేదꣳ శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం కురుతే పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వాన్యేషాం వా భూతానాం॥ ౪

స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయోఽతేజోమయః కామమయోఽకామమ

శం.— తత్ర దేహాన్తరారమ్భే నిత్యోపాత్తమేవోపాదానముపమృద్యోపమృద్య దేహాన్తరమారభతే - ఆహోస్విదపూర్వమేవ పునః పునరాదత్త ఇత్యత్రోచ్యతే- దృష్టాన్తః- తత్ తత్రైతస్మిన్నర్థే. యథా పేశస్కారీ- పేశః- సువర్ణం. తత్ కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః పేశసః- సువర్ణస్య మాత్రామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వాన్యత్- పూర్వస్మాద్రచనావిశేషాదన్యన్నవతరం- అభినవతరం కల్యాణాత్ కల్యాణతరం రూపం తనుతే - నిర్మిమీతే. ఏవమేవాయమాత్మేత్యాది పూర్వవత్. నిత్యోపాత్తాన్యేవ పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని పఞ్చ భూతాని- యాని * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి చతుర్థే వ్యాఖ్యాతాని పేశస్స్థానీయాని. తాన్యేవోపమృద్యోపమృద్యాన్యదన్యచ్చ దేహాన్తరం నవతరం కల్యాణతరం రూపం - సంస్థానవిశేషం. దేహాన్తరమిత్యర్థః. కురుతే. పిత్ర్యం వా- పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. గాన్ధర్వం- గన్ధర్వాణాముపభోగయోగ్యం. తథా- దేవానాం - దైవం. ప్రజాపతేః - ప్రాజాపత్యం. బ్రహ్మణ ఇదం - బ్రాహ్మం వా. యథాకర్మ యథాశ్రుతమన్యేషాం వా భూతానాం సమ్బన్ధి శరీరాన్తరం కురుత ఇత్యభిసమ్బధ్యతే. ౪

ఆ.— పేశస్కారీవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) సంసారిణో హి ప్రకృతే దేహాన్తరారమ్భే కిముపాదానం నాస్తి- కిం వాఽస్తి. నాస్తి చేత్- నభావరూపం కార్యం సిధ్యేత్. అస్తి చేత్. తత్కిం భూతపఞ్చకం- ఉతాన్యత్. ఆద్యేపి తన్నిత్యోపాత్తమేవ పూర్వపూర్వదేహోపాదానమన్యస్యాన్యస్య దేహమారభతే- కిం వాన్యదన్యద్భూతపఞ్చకమన్యమన్యం దేహం జనయతి. నాద్యః- భూతపఞ్చకస్య తత్తద్దేహోపాదానత్వేనోపయోగాదుపయుక్తస్య కారణత్వస్వీకారవిరోధాత్. న ద్వితీయః- భూతపఞ్చకోత్పత్తావపి కారణాన్తరస్యమృగ్యత్వాత్ తస్యైవ దేహాన్తరకారణత్వసమ్భవాత్. నేతరః- దేహస్య పాఞ్చభౌతికత్వప్రసిద్ధివిరోధాదితి భావః. ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (అత్రేతి) తచ్ఛబ్దార్థమపేక్షితం పూరయన్నాహ (దృష్టాన్త ఇతి) అవశిష్టం భాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) కిం పునరుపాదానమేతావతా దేహాన్తరారమ్భేఽభ్యుపగతం భవతి- తత్రాహ (నిత్యోపాత్తానీతి) శరీరద్వయారమ్భకాణీతి శేషః. తేషాముభయారమ్భకత్వే సమూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వం దర్శయతి (యానీతి) దేహవికల్పనియామకమాహ (యథాకర్మేతి) శరీరారమ్భే యాస్మాకభూతపఞ్చకముపాదానమితి వదతా భూతావయవానామపీష్టైవగమనమిత్యుక్తం. ౪

రం.— నను దేహాన్తరారమ్భే ప్రాగుపాత్తమేవోపాదానం స్వీకృత్య తదేవోపమృద్య స్వకార్యకారవద్దేహాన్తరం కరోతి- ఆహోస్విదపూర్వమేవోపాదానద్రవ్యం స్వీకృత్య కరోతి. తత్రాహ (తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుతే ఇత్యాది) పేశః- సువర్ణం. తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- పూర్వోపాత్తసువర్ణస్య మాత్రాం- ఏకదేశముపాదాయ యథాఽన్యత్కల్యాణతరం నవతరంచ రూపం తనుతే- కురుతే. యద్వా- పేశస్కారీ- కోశకారక్రిమిః. స యథా పేశసః- పట్టతన్తోః మాత్రాం - అంశముపాదాయ నవతరం కల్యాణతరం చ రూపం- జాలాత్మకం కురుతే- ఏవమేవాయమాత్మా ఇదం శరీరం నిహత్యాన్యద్రూపం కల్యాణతరం నవతరం కురుతే. (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) పూర్వవత్. తదేవ రూపం విశినష్టి (పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వేత్యాది) పిత్ర్యం - పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. తథా- గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మం- గన్ధర్వాదిలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. (అన్యేషాం వా భూతానాం) అన్యభూతసమ్బన్ధి వా శరీరం కరోతీత్యర్థః. కర్తృత్వం చాస్య కర్మద్వారకం ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యోఽయం బన్ధనసంజ్ఞకా ఉపాధిభూతాః, యైః సంయుక్తస్తన్మయోఽయమితి విభావ్యతే,- తే పదార్థాః పుఞ్జీకృత్యేహైకత్ర ప్రతినిర్దిశ్యన్తే. స వా అయం- య ఏవం సంసరత్యాత్మా. బ్రహ్మైవ- పర ఏవ. యోఽశనాయాద్యతీతః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానం- బుద్ధిః. తేనోపలక్ష్యమాణస్తన్మయః. *కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి హ్యుక్తం. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. యస్మాత్తద్ధర్మత్వమస్య విభావ్యతే *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తథా- మనోమయః- మనస్సన్నికర్షాన్మనోమయః. తథా- ప్రాణమయః- ప్రాణః- పఞ్చవృత్తిః. తన్మయః. యేన చేతనశ్చలతీవ లక్ష్యతే. తథా- చక్షుర్మయో రూపదర్శనకాలే. ఏవం- శ్రోత్రమయశ్శబ్దశ్రవణకాలే. ఏవం తస్య తస్యేన్ద్రియస్య వ్యాపారోద్భవే తత్తన్మయో భవతి. ఏవం బుద్ధిప్రాణద్వారేణ చక్షురాదికరణమయస్సన్ శరీరారమ్భకపృథివ్యాదిభూతమయో భవతి. తత్ర పార్థివాదిశరీరారమ్భే పృథివీమయో భవతి. తథా- వరుణాదిలోకేష్వాప్యశరీరారమ్భే ఆపోమయో భవతి. తథా- వాయవ్యశరీరారమ్భే వాయుమయో భవతి. తథా- ఆకాశశరీరారమ్భే ఆకాశమయో భవతి. ఏవమేతాని తైజసాని దేవశరీరాణి- తేష్వారభ్యమాణేషు తత్తన్మయస్తేజోమయో భవతి. అతో వ్యతిరిక్తాని పశ్వాదిశరీరాణి నరకప్రేతాదిశరీరాణి చాతేజోమయాని- తాన్యపేక్ష్యాహ (అతేజోమయ ఇతి) ఏవం కార్యకరణసఙ్ఘాతమయస్సన్నాత్మా ప్రాప్తం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదం మయా ప్రాప్తవ్యమిత్యేవం విపరీతప్రత్యయస్తదభిలాషః కామమయో భవతి. తస్మిన్కామే దోషం పశ్యతస్తద్విషయాభిలాషప్రశమే చిత్తం ప్రసన్నమకలుషం శాన్తం భవ

యః క్రోధమయోఽక్రోధమయో ధర్మమయోఽధర్మమయః సర్వమయస్తద్యదేతదిదంమయోఽదోమయ ఇతి యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన। అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభిసమ్పద్యతే॥ ౫

తి- తన్మయః- అకామమయః. ఏవం తస్మిన్విహతే కామే కేనచిత్స కామః క్రోధత్వేన పరిణమతే- తేన తన్మయో భవన్- క్రోధమయః. స క్రోధః కేనచిదుపాయేన నివర్తితో యదా భవతి - తదా ప్రసన్నమనాకులం చిత్తం సదక్రోధ ఉచ్యతే- ఏవం తేన తన్మయః. ఏవం కామక్రోధాభ్యామకామక్రోధాభ్యాం చ తన్మయో భూత్వా ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భవతి. న హి కామక్రోధాదిభిర్వినా ధర్మాదిప్రవృత్తిరుపపద్యతే- * యద్యద్ధి కురుతే కర్మ తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్. ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భూత్వా సర్వమయో భవతి - సమస్తం ధర్మాధర్మయోశ్చ కార్యం యావత్కించిద్వ్యాకృతం - తత్సర్వం ధర్మాధర్మయోః ఫలం. తత్ప్రతిపద్యమానస్తన్మయో భవతి కిం బహునా- తదేతత్సిద్ధమస్య - యదయమిదంమయః- గృహ్యమాణవిషయాదిమయః. తస్మాదయమదోమయః. అద ఇతి పరోక్షం కార్యేణ గృహ్యమాణేన నిర్దిశ్యతే. అనన్తా హ్యన్తఃకరణే భావనావిశేషాః - నైవ తే విశేషతో నిర్దేష్టుం శక్యన్తే. తస్మింస్తస్మిన్క్షణే కార్యతోఽవగమ్యన్త ఇదమస్య హృది వర్తతేఽదోఽస్యేతి. తేన గృహ్యమాణకార్యేణేదంమయతయా నిర్దిశ్యతే - పరోక్షోఽన్తఃస్థో వ్యవహారోఽయమిదానీమదోమయ ఇతి. సంక్షేపతస్తు - యథా కర్తుం యథా వా చరితుం శీలమస్య - సోఽయం యథాకారీ యథాచారీ. స తథా భవతి. కరణం నామ - నియతా క్రియా విధిప్రతిషేధాదిగమ్యా. చరణం నామ - అనియతమితి విశేషః. (సాధుకారీ సాధుర్భవతి, యథాకారీత్యస్య విశేషణం. పాపకారీ పాపో భవతీతి చ- యథాచారీత్యస్య. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాదత్యన్తతాత్పర్యతైవ తన్మయత్వం- న తు తత్కర్మమాత్రేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) పుణ్యపాపకర్మమాత్రేణైవ తన్మయతా స్యాత్ - న తు తాచ్ఛీల్యమపేక్షతే. తాచ్ఛీల్యే తు తన్మయత్వాతిశయ ఇత్యయం విశేషః. తత్ర కామక్రోధాదిపూర్వకపుణ్యాపుణ్యకారితా సర్వమయత్వే హేతుః సంసారస్య కారణం దేహాద్దేహాన్తరసఞ్చారస్య చ - ఏతత్ప్రయుక్తో హ్యన్యదన్యద్దేహాన్తరముపాదత్తే. తస్మాత్పుణ్యాపుణ్యే సంసారస్య కారణం - ఏతద్విషయౌ హి విధిప్రతిషేధౌ- అత్ర శాస్త్రస్య సాఫల్యమితి. అథో- అప్యన్యే బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- సత్యం కామాదిపూర్వకే పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్తో హి పురుషః పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ ఉపచినోతి కామప్రహాణే తు కర్మ విద్యమానమపి పుణ్యాపుణ్యోపచయకరం న భవతి - ఉపచితే అపి పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ కామశూన్యే ఫలారమ్భకే న భవతః. తస్మాత్కామ ఏవ సంసారస్య మూలం. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్యః కామయతే మన్యమానః స కర్మభిర్జాయతే తత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. యదన్యమయత్వం- తదకారణం విద్యమానమపీత్యతోఽవధారయతి కామమయ ఏవేతి. స చ కామమయస్సన్ యస్మాద్యాదృశేన కామేన యథాకామో భవతి - తత్క్రతుర్భవతి - స కామ ఈషదభిలాషమాత్రేణాభివ్యక్తో యస్మిన్విషయే భవతి- సోఽవిహన్యమానః స్ఫుటీభవన్ క్రతుత్వమాపద్యతే. క్రతుర్నామాధ్యవసాయః- నిశ్చయః. యదనన్తరా క్రియా ప్రవర్తతే. యత్క్రతుర్భవతి - యాదృక్కామకార్యేణ క్రతునా యథాస్వరూపః క్రతురస్య- సోఽయం యత్క్రతుర్భవతి. తత్కర్మ కురుతే - యద్విషయః క్రతుః- తత్ఫలనిర్వృత్తయే యద్యోగ్యం కర్మ- తత్కురుతే- నిర్వర్తయతి. యత్కర్మ కురుతే- తదభిసమ్పద్యతే - తదీయం ఫలమభిసమ్పద్యతే. తస్మాత్సర్వమయత్వేఽస్య సంసారిత్వే చ కామ ఏవ హేతురితి. ౫

ఆ.— ఇదానీం స వా అయమాత్మేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యోఽస్యేతి) తానేవోపాధిభూతాన్పదార్థాన్విశినష్టి (యైరితి) నను పూర్వమప్యేతే పదార్థా దర్శితాః- కిం పునస్తత్ప్రదర్శనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (పుఞ్జీకృత్యేతి) స వా అయమాత్మా బ్రహ్మేతి భాగం వ్యాకుర్వన్నాత్మనో బ్రహ్మైక్యం వా స్తవం వృత్తం దర్శయతి (స వా ఇతి) తస్యైవావాస్తవం రూపమనువదతి (విజ్ఞానమయ ఇత్యాదినా) జ్యోతిర్బ్రాహ్మణేఽపి వ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానమయత్వమిత్యాహ (కతమ ఇతి) కస్మిన్నర్థే మయట్ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విజ్ఞానేతి) ఉక్తే మయడర్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి) బుద్ధ్యైక్యాధ్యాసాత్తద్ధర్మస్య కర్తృత్వాదేరాత్మని ప్రతీతిరిత్యత్ర మానమాహ (ధ్యాయతీవేతి) మనస్సన్నికర్షాత్- తేన ద్రష్టవ్యతయా సమ్బద్ధాదితియావత్. చక్షుర్మయత్వాదేరుపలక్షణత్వమఙ్గీకృత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తమనూద్య సామాన్యేన భూతమయత్వమాహ (ఏవం బుద్ధీతి) భూతమయత్వే సత్యవాన్తరవిశేషమాహ (తత్రేత్యాదినా) న చాకాశపరమాణ్వభావాదాకాశస్య శరీరానారమ్భకత్వం- శ్రుతివిరుద్ధారమ్భప్రక్రియానభ్యుపగమాదిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాకాశేతి) కథం పునర్ధర్మాదిమయత్వే కామాదిమయత్వముపయుజ్యతే- తత్రాహ (న హీతి) కథం ధర్మాదిమయత్వం సర్వమయత్వే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తమితి) తద్యదేతదిత్యాదేరర్థమాహ (కిం బహునేతి) విషయాః- శబ్దాదిః. తతోఽన్యదపి ప్రత్యక్షతో గృహ్యమాణమాదిశబ్దార్థః. ఇదంమయత్వమదోమయత్వగమకమిత్యాహ (తస్మాదితి) విశేషతస్తత్తన్మయతోక్తిం వినా కిమితి సామాన్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్తా హీతి) తదస్తిత్వే మానమాహ (తస్మిన్నితి) అవగతిప్రకారమభినయతి (ఇదమస్యేతి) ఇదంమయత్వమదోమయత్వం చోపసంహరతి (తేనేత్యాదినా) పరోక్షత్వం వ్యాకరోతి (అన్తఃస్థ ఇతి) వ్యవహితవిషయవ్యవహారవానితియావత్. ఇదానీమిత్యస్మాదుపరిష్టాదపి తేనేతి సమ్బధ్యతే. పరోక్షత్వావస్థైదానీమిత్యుక్తా. తృతీయయా చ ప్రకృతో వ్యవహారో నిర్దిశ్యతే. ఇతిశబ్దః సర్వమయతోపసంహారార్థః. విజ్ఞానమయాదివాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఙ్క్షేపతస్త్వితి) కరణచరణయోరైక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (కరణం నామేతి) ఆదిశబ్దః శిష్టాచారసఙ్గ్రహార్థః. వాక్యా

ఉ.— తదేష శ్లోకో భవతి తదేవ సక్తస్సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మ

ణ్స్తరం శబ్దోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా) కుత్ర తర్హి తాచ్ఛీల్యముపయుజ్యతే- తత్రాహ (తాచ్ఛీల్యేత్వితి) పూర్వపక్షముప సంహరతి (తత్రేత్యాదినా) కర్మణస్సంసారకారణత్వముపసంహరతి (ఏతత్ప్రయుక్తో హీతి) సంసారప్రయోజకే కర్మణి ప్రమాణమాహ (ని॥ ద్విషయో హీతి ; కథం యథోక్తకర్మవిషయత్వం విధినిషేధయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఇతిశబ్దః పూర్వపక్షసమాప్త్యర్థః. సిద్ధాన్తమవతారయతి (అథో ఇతి) సంసారకారణస్యాజ్ఞానస్య ప్రాధాన్యేన కామస్య హేతురితి స్వసిద్ధాన్తం సమర్థయతే (సత్యమిత్యాదినా) కామాదావేపికర్మణస్సత్త్వం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రహాణేత్వితి , ననుకామాభావే పినిత్యాద్యనుష్ఠానాత్పుణ్యాపుణ్యే సఞ్చీయేతే-తత్రాహ (ఉపచితే ఇతి) యోహ్యప శుపుత్రస్వర్గాదీననతిశయపురుషార్థాన్ మన్యమానస్తానేవ కామయతే-స తత్తద్భోగభూమౌ తత్తత్కామసంయుక్తో భవతీత్యాథర్వణశ్రుతేరర్థః. శ్రుతిరియము క్తసిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ధర్మాదిమయత్వస్యాపి సత్త్వాదవధారణానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (యదితి) సయథాకామో భవతీత్యాదివ్యాచ ష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౫

రం.— (సవా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయ ఇత్యాది) వై శబ్దో ఽవధారణే. సోఽయం విజ్ఞా నమయః- జ్ఞానరూపో జ్ఞానగుణక ఆత్మా బ్రహ్మైవసన్- అపహతపాప్మత్వాది బ్రాహ్మరూపయుక్తోపిసన్. మనోమయః- ఉపకరణోపకరణిత్వలక్షణ సమ్బన్ధేన మనః ప్రచురః. మన ఉపకరణక ఇతియావత్. ఏవం ప్రాణమయ ఇత్యాదావపి ద్రష్టవ్యం. అతేజోమయః- తేజోవ్యతిరిక్త పూర్వోక్తాతిరిక్త హృదయాకాశాదిమయః. తదుపకరణక ఇత్యర్థః. చతుర్వింశతితత్త్వమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతరదనుక్తం సర్వం చాతేజోమయశబ్దసంగృహీతమితి ద్రష్టవ్యం. అకామమయః- కామవ్యతిరిక్తసఙ్కల్పశ్రద్ధాదిమయ ఇత్యర్థః. అక్రోధమయః- ప్రీతిమయ ఇత్యర్థః. తద్య దేతదితి బ్రహ్మాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దే శః. ఇదమ్మయో ఽదోమయః- ఏతల్లోకపరలోకమయ ఇత్యర్థః. (యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి) యథాకర్తుం- యథా ఆచరితుం శీలమస్య- సోఽయం యథాకారీ- యథాచారీ. అగ్నిహోత్రాదికం సుకర్మ. తద్వ్యతిరిక్తం పాపకం సన్ధ్యావన్దనాదికం త్వాచరణం. ఏతత్ * చరణాదితి చేన్నత దుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరితిసూత్రభాష్యే స్పష్టం. తథా భవతి- తత్ఫలయుక్తో భవతీత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతీతి) సత్కర్మకారీ బ్రాహ్మణాదిరమణీయశరీరయుక్తో భవతి. పాపకారీ శ్వచణ్డాలాదికుత్సితశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏతే సాధుకారిత్వ పాపకారిత్వే అపి ప్రాక్తన పుణ్యపాప ప్రయుక్తే ఇత్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) (అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవా యం పురుష ఇతి) అథో శబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. కేచిద్బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- ప్రసిద్ధమర్థమాహుః. యద్యపి పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకా రణం- తథాపి కామప్రయుక్త ఏవ హి పురుషః పుణ్యపాపే కర్మణీ ఉపచినోతి. తథా చ అయం పురుషః కామమయ ఏవ- కామ ఏవాస్య సంసారస్య మూల మిత్యర్థః. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్యః కామయతే మన్యమానస్స కామభిర్జాయతే యత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. తదే వోపపాదయతి (స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతీతి) పురుషస్య యేన ప్రకారేణ కామనా ఉదేతి- తేన ప్రకారేణ క్రతుశబ్దితో ఽధ్యవసా య ఉదేతి. (యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే) తదనన్తరమధ్యవసితం కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే - తదభిసమ్పద్యతే - తస్య ఫలం చ ప్రాప్నో తీత్యర్థః. ౬

శం.— తత్-తస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః - మన్త్రో ఽపి భవతి. తదేవైతి- తదేవ గచ్ఛతి. సక్తః- ఆసక్తః. తత్రోద్భూతాభిలాషస్సన్నిత్యర్థః. కథ మేతి. (సహ కర్మణా) యత్కర్మఫలాసక్తస్సన్నకరోత్- తేన కర్మణా సహైవ తదేతి-తత్ఫలమేతి. కిం తత్. (లిఙ్గం మనః) మనః ప్రధానత్వాల్లిఙ్గ స్య మనో లిఙ్గమిత్యుచ్యతే. అథవా- లిఙ్గ్యతే- అవగమ్యతే. అవగచ్ఛతి యేన తల్లిఙ్గం. తన్మనో యత్ర-యస్మిన్నిషక్తం - నిశ్చయేన సక్తం. ఉద్భూతాభి లాషం. అస్య- సంసారిణః. తదభిలాషో హి తత్కర్మ కృతవాన్ - తస్మాత్తన్మనోభిషఙ్గవశాదేవాస్య తేన కర్మణా తత్ఫలప్రాప్తిః. తేనైతత్సిద్ధం భవతి కామో మూలం సంసారస్యేతి. అత ఉత్పన్న కామస్య విద్యమానాన్యపి కర్మాణి బ్రహ్మవిదో వన్ధ్యప్రసవాని భవన్తి- * పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామా ఇతి శ్రుతేః. కిం చ (ప్రాప్యాన్తం కర్మణః) ప్రాప్య- భుక్త్వా. అన్తం- అవసానం యావత్. కర్మణః ఫలం పరిసమాప్తం కృత్వేత్యర్థః. కస్య కర్మణో ఽన్తం ప్రాప్యేతి. ఉచ్యతే- తస్య- యత్కిఞ్చన కర్మ ఇహ- అస్మిన్ లోకే కరోతి- నిర్వర్తయత్యయం- తస్య కర్మణః ఫలం భుక్త్వా- అ న్తం ప్రాప్య తస్మాల్లోకాత్పునరేతి- ఆగచ్ఛత్యస్మై లోకాయ కర్మణే. అయం హి లోకః కర్మప్రధానః- తేనాహ కర్మణ ఇతి. పునః కర్మకరణాయ. పునః కర్మ కృత్వా ఫలాసఙ్గవశాత్పునరముం లోకం యాతీత్యేవం. ఇతి ను- ఏవం తు కామయమానస్సంసరతి. యస్మాత్ కామయమాన ఏవైవం సంసరతి- అథ- తస్మాదకామయమానో న క్వచిత్సంసరతి. ఫలాసక్తస్య హి గతిరుక్తా- అకామస్య హి క్రియానుపపత్తేః అకామయమానో ముచ్యత ఏవ. కథం పునరకా మయమానో భవతి. యో ఽకామః- భవత్యసావకామయమానః. కథమకామతేతి. ఉచ్యతే- యో నిష్కామః - యస్మాన్నిర్గతాః కామాః- సో ఽయం నిష్కా మః. కథం కామా నిర్గచ్ఛన్తి. యఆప్తకామో భవతి - ఆప్తాః కామా యేన స ఆప్తకామః. కథమాప్యన్తే కామాః. ఆత్మకామత్వేన. యస్యాత్మైవ- నాన్యః కామయితవ్యో వస్త్వన్తరభూతః పదార్థో భవతి. ఆత్మైవానన్తరో ఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏకరసః- నోర్ధ్వం న తిర్యఙ్నాధః ఆత్మనో ఽన్య త్కామయితుం వస్త్వన్తరం. యస్య సర్వమాత్మైవాభూత్- తత్కేన కం పశ్యేత్ శృణుయాన్మన్వీత విజానీయాద్వా- ఏవం విజానన్ కిం కామయేత. జ్ఞా

ణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయం । తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి ను కామయమానో ఽథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి॥ ౬

యమానో హ్యన్యత్వేన పదార్థః కామయితవ్యో భవతి- న చాసావన్యో బ్రహ్మవిద ఆప్తకామస్యాస్తి. య ఏవాత్మకామతయా ఆప్తకామః - స నిష్కామో ఽకామోఽకామయమానశ్చేతి ముచ్యతే. స హి యస్యాత్మైవ సర్వం భవతి- తస్యానాత్మా కామయితవ్యోఽస్తి- అనాత్మా చాన్యః కామయితవ్యః * సర్వం చాత్మైవాభూదితి ప్రతిషిద్ధం. సర్వాత్మదర్శినః కామయితవ్యాభావాత్ కర్మానుపపత్తిః యే తు ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మ కల్పయన్తి బ్రహ్మవిదోఽపి- తేషాం నాత్మైవ సర్వం భవతి- ప్రత్యవాయస్య జిహాసితవ్యస్యాత్మనోఽన్యస్యాభిప్రేతత్వాత్. యేన చాశనాయాద్యతీతో నిత్యం ప్రత్యవాయాసంస్పృష్టో విదిత ఆత్మా- తం వయం బ్రహ్మవిదం బ్రూమః. నిత్యమేవాశనాయాద్యతీతమాత్మానం పశ్యతి, యస్మాచ్చ జిహాసితవ్యమన్యముపాదేయం వా యో న పశ్యతి,- తస్య కర్మ న శక్యత ఏవ సమ్బన్ధుం. యస్త్వబ్రహ్మవిత్ - తస్య భవత్యేవ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మేతి న విరోధః. అతః కామాభావాదకామయమానో న జాయతే- ముచ్యత ఏవ. తస్యైవమకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయో నోత్క్రామన్తి- నోర్ధ్వం క్రామన్తి దేహాత్. స చ విద్వానాప్తకామ ఆత్మకామతయా- ఇహైవ బ్రహ్మభూతః. సర్వాత్మనో హి బ్రహ్మణో దృష్టాన్తత్వేన ప్రదర్శితమేతద్రూపం *తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపమితి- తస్య హి దార్ష్టాన్తికభూతోఽయమర్థ ఉపసంహ్రియతే అథాకామయమాన ఇత్యాదినా. స కథమేవంభూతో ముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యో హి సుషుప్తావస్థమివ నిర్విశేషమద్వైతమలుప్తచిద్రూపజ్యోతిస్స్వభావమాత్మానం పశ్యతి- తస్యైవాకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయో నోత్క్రామన్తి. కిన్తు విద్వాన్ స ఇహైవ బ్రహ్మ భవతి- యద్యపి దేహవానివ లక్ష్యతే. స బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- యస్మాన్న హి తస్యాబ్రహ్మత్వపరిచ్ఛేదహేతవః కామాస్సన్తి- తస్మాదిహైవ బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- న శరీరపాతోత్తరకాలం. న హి విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిః, జీవతోఽన్యో భావః, - దేహాన్తరప్రతిసన్ధానాభావమాత్రేణైవ తు బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే. భావాన్తరాపత్తౌ హి మోక్షస్య సర్వోపనిషద్వివక్షితోఽర్థ ఆత్మైకత్వాఖ్యః స బాధితో భవేత్. కర్మహేతుకశ్చ మోక్షః ప్రాప్నోతి - న జ్ఞాననిమిత్త ఇతి. స చానిష్టః. అనిత్యత్వం చ మోక్షస్య ప్రాప్నోతి- న హి క్రియానిర్వృత్తోఽర్థో నిత్యో దృష్టః- నిత్యశ్చ మోక్షోఽభ్యుపగమ్యతే- * ఏష నిత్యో మహిమేతి మన్త్రవర్ణాత్. న చ స్వాభావికాత్ స్వభావాదన్యన్నిత్యం కల్పయితుం శక్యం. స్వాభావికశ్చేదగ్న్యుష్ణవదాత్మనః స్వభావః - స న శక్యతే పురుషవ్యాపారానుభావీతి వక్తుం. న హ్యగ్నేరౌష్ణ్యం ప్రకాశో వాగ్నివ్యాపారానన్తరానుభావీ- అగ్నివ్యాపారానుభావీ, స్వాభావిక, శ్చేతి విప్రతిషిద్ధం. జ్వలనవ్యాపారానుభావిత్వమనుష్ణప్రకాశయోరితి చేన్న - అన్యోపలబ్ధివ్యవధానాపగమాభివ్యక్త్యపేక్షత్వాత్. జ్వలనాదిపూర్వకమగ్నిరుష్ణప్రకాశగుణాభ్యామభివ్యజ్యతే నాగ్న్యపేక్షయా. కిం తర్హి. అన్యదృష్టేరగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌ ధర్మౌ వ్యవహితౌ కస్యచిద్దృష్ట్యాసమ్బధ్యమానౌ జ్వలనాపేక్షయా వ్యవధానాపగమనే దృష్టేరభివ్యజ్యేతే- తదపేక్షయా భ్రాన్తిరుపజాయతే జ్వలనపూర్వకావేతావుష్ణప్రకాశౌ ధర్మౌ జాతావితి. యద్యుష్ణప్రకాశయోరపి స్వాభావికత్వం న స్యాత్ - యస్స్వాభావికోఽగ్నేర్ధర్మః- తముదాహరిష్యామః. న చ స్వాభావికో ధర్మ ఏవ నాస్తి పదార్థానామితి శక్యం వక్తుం. న చ నిగడభఙ్గ ఇవాభావభూతో మోక్షో బన్ధననివృత్తిరూప ఉపపద్యతే. పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ *ఏకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః- న చాన్యో బద్ధోఽస్తి- యస్య నిగడనివృత్తివద్బన్ధననివృత్తిర్మోక్షస్స్యాత్. పరమాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావం విస్తరేణావాదిషం. తస్మాదవిద్యానివృత్తిమాత్రే మోక్షవ్యవహార ఇతి చావోచామ- యథా రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిజ్ఞాననివృత్తౌ సర్పాదినివృత్తివదితి. యేఽప్యాచక్షతే మోక్షే విజ్ఞానాన్తరమానన్దాన్తరం వాభివ్యజ్యత ఇతి - తైర్వక్తవ్యోఽభివ్యక్తిశబ్దార్థః. యది తావల్లౌకిక్యేవోపలబ్ధివిషయవ్యాప్తిరభివ్యక్తిశబ్దార్థః- తతో వక్తవ్యం- కిం విద్యమానమభివ్యజ్యతే- అవిద్యమానమితి వా. విద్యమానం చేత్ - యస్య ముక్తస్య తదభివ్యజ్యతే- తస్యాత్మభూతమేవ తదిత్యుపలబ్ధివ్యవధానానుపపత్తేర్నిత్యాభివ్యక్తత్వాన్ముక్తస్యాభివ్యజ్యత ఇతి విశేషవచనమనర్థకమేవ. అథ కదాచిదేవాభివ్యజ్యతే- ఉపలబ్ధివ్యవధానాదనాత్మభూతం తదిత్యన్యతోఽభివ్యక్తిప్రసఙ్గః. తథా చాభివ్యక్తిసాధనాపేక్షితా. ఉపలబ్ధిసమానాశ్రయత్వే వ్యవధానకల్పనానుపపత్తేః సర్వదాభివ్యక్తిరనభివ్యక్తిర్వా- న త్వన్తరాళకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. న చ సమానాశ్రయాణామేకస్యాత్మభూతానాం ధర్మాణామితరేతరవిషయవిషయిత్వం సమ్భవతి. విజ్ఞానసుఖయోశ్చ ప్రాగభివ్యక్తేస్సంసారిత్వ, మభివ్యక్త్యుత్తరకాలం చ ముక్తత్వం, యస్య- సోఽన్యః పరస్మాన్నిత్యాభివ్యక్తజ్ఞానస్వరూపాత్- అత్యన్తవైలక్షణ్యాత్- శైత్యమివౌష్ణ్యాత్. పరమాత్మభేదకల్పనాయాం చ వైదికః కృతాన్తః పరిత్యక్తస్స్యాత్. మోక్షస్యేదానీమివ నిర్విశేషత్వే తదర్థాధికయత్నానుపపత్తిః శాస్త్రవైయర్థ్యం చ ప్రాప్నోతీతి చేన్న- అవిద్యాభ్రమాపోహార్థత్వాత్. న హి వస్తుతో ముక్తాముక్తత్వవిశేషోఽస్తి- ఆత్మనో నిత్యైకరూపత్వాత్. కిన్తు తద్విషయా అవిద్యాపోహ్యతే శాస్త్రోపదేశజనితవిజ్ఞానేన. ప్రాక్ తదుపదేశప్రాప్తేః తదర్థశ్చ ప్రయత్న ఉపపద్యత ఏవ. అవిద్యావతోఽవిద్యానివృత్త్యనివృత్తికృతో విశేష ఆత్మనః స్యాదితి చేన్న- అవిద్యాకల్పనావిషయత్వాభ్యుపగమాత్ రజ్జూషరశుక్తికాగగనానాం సర్పోదకరజతమలినత్వాదివదదోష ఇత్యవోచామ. తిమిరాతిమిరదృష్టివదవిద్యాకర్తృత్వాకర్తృత్వకృత ఆత్మనో విశేషస్స్యాదితి చేన్న- * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి స్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, అనేకవ్యాపారసన్నిపాతజనితత్వాచ్చావిద్యాభ్రమస్య, విషయత్వోపపత్తేశ్చ, యస్య చావిద్యాభ్రమో ఘటాదివద్వివిక్తో గృహ్యతే- స నావిద్యాభ్రమవాన్. అహం న జానే- ముగ్ధోఽస్మీతి ప్రత్యయదర్శనాత్ అవిద్యాభ్రమవత్త్వమేవేతి చేన్న- తస్యాపి వివేకగ్రహణాత్. న హి యో యస్య వివేకేన గృహీతా- స తస్మిన్ భ్రాన్త అజ్ఞాన ఇత్యుచ్యతే. తస్య చ వివేకగ్రహ

ణం, తస్మిన్నేవ చ భ్రమః, ఇతి విప్రతిషిద్ధం. న జానే ముక్తోఽస్మీతి పశ్యత ఇతి బ్రవీషి - తద్దర్శనస్యాజ్ఞానముక్తరూపతయా దృశ్యత ఇతి, చ - తద్దర్శనస్య విష-
యం భవతి- కర్మతామాపద్యత ఇతి,. తర్హి కథం కర్మభూతం న తత్కర్తృస్వరూపం దృశివిశేషణమజ్ఞానముక్తే స్యాతాం. అథ దృశివిశేషణత్వం తయోః- కథం
కర్మ స్యాతాం- దృశినా వ్యాప్యేతే. కర్మ హి కర్తృక్రియయా వ్యాప్యమానం భవతి. అన్యచ్చ వ్యాప్యం- అన్యద్వ్యాపకం- న తేనైవ తద్వ్యాప్యతే చ. వద- కథ-
మేవం సత్యజ్ఞానముక్తే దృశివిశేషణే స్యాతాం. న చాజ్ఞానవివేకదర్శీ అజ్ఞానమాత్మనః కర్మభూతముపలభమానః ఉపలబ్ధృధర్మత్వేన గృహ్ణాతి- శరీరే కార్శ్యరూ-
పాదివత్. తథా సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాది. సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాదీన్ సర్వో లోకో గృహ్ణాతీతి చేత్- తథాపి గృహీతుర్లోకస్యైవ విక్రియైవాభ్యుపగ-
తా స్యాత్. న జానేఽహం త్వదుక్తం- ముక్తోఽపి వేఽచేత్. భవత్వమజ్ఞో ముక్తః. య స్త్వేవందర్శీ- తం జ్ఞమముక్తం ప్రతిజానీమహే వయం. తథా వ్యాసేనోక్తం
ఇచ్ఛాది కృత్స్నం క్షేత్రం క్షేత్రీ ప్రకాశయతీతి. *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం| వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీత్యాది శతశ ఉ-
క్తం - తస్మాన్నాత్మనః స్వతోఽన్ధముక్తిజ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషోఽస్తి - సర్వదా సర్వశేషస్యైకరసస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్. యే త్వతోఽన్యథాత్మవస్తు
పరికల్ప్య బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రం చార్థవాదమాపాదయన్తి - త ఉత్సహన్తే ఖే శాకునం పదం ద్రష్టుం, ఖం వా ముష్టినాఽఽక్రష్టుం, చర్మవద్వేష్టయితుం,- వ-
యం తు తత్కర్తుమశక్తాః సర్వదా సమస్తైకరసమద్వైతమవిక్రియమజమజరమమరమమృతమభయమాత్మతత్త్వం బ్రహ్మైవ స్మ ఇత్యేష సర్వవేదాన్తనిశ్చి-
తోఽర్థ ఇత్యేవ ప్రతిపద్యామహే. తస్మాద్బ్రహ్మాప్యేతీత్యుపచారమాత్రమేతత్ - విపరీతగ్రహవద్దేహసన్తతేర్విచ్ఛేదమాత్రం విజ్ఞానఫలమపేక్ష్య. ౬

ఆ.— తత్రేతి గన్తవ్యపరామర్శః. తదేవ గన్తవ్యం ఫలం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లిఙ్గమితి)
నావగచ్ఛతి- స ప్రమాత్రాదిసాక్షీ యేన సాక్ష్యేణ మనసాఽవగమ్యతే- తన్మనో లిఙ్గమితి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యస్మిన్నిశ్చయేన సంసారి-
ణో మనస్సంసక్తం- తత్ఫలప్రాప్తిస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తదేవోపపాదయతి (తదభిలాషో హీతి) పూర్వార్ధార్థముపసంహరతి (తేనేతి) కామస్య సం-
సారమూలత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వన్ధ్యప్రసవత్వం- నిష్ఫలత్వం. పర్యాప్తకామస్య- ప్రాప్తపరమపురుషార్థస్యేతి యావత్. కృతా-
త్మనః- శుద్ధబుద్ధేః. విదితతత్త్వస్యేత్యర్థః. ఇహేతి జీవదవస్థోక్తిః. కామప్రధానః సంసరతి చేత్ - కర్మఫలభోగానన్తరం కామాభావాన్ముక్తిస్స్యాదిత్యా-
శఙ్క్యాహ (కిం చేతి) ఇతశ్చ సంసారస్య కామప్రధానత్వమాస్థేయమిత్యర్థః. యావదవసానం- తావద్భుక్త్వేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (కర్మ-
ణ ఇతి) ఇత్యేవం- పారమ్పర్యేణ సంసరణాదృతే జ్ఞానాన్న ముక్తిరితి శేషః. సంసారప్రకరణముపసంహరతి (ఇతి త్వితి) అవస్థాద్వయస్య దార్ష్టాన్తి-
కం బన్ధం ప్రబన్ధేన దర్శయిత్వా సుషుప్తస్య దార్ష్టాన్తికం మోక్షం వక్తుమథేత్యాదివాక్యం. తత్రాథశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) కామరహితస్య సంసా-
రాభావం సాధయతి (ఫలాసక్తస్యేతి) విదుషో నిష్కామస్య క్రియారాహిత్యే సంసర్తృత్వమయుక్తం సిద్ధమితి భావః. అకామయమానత్వే ప్రశ్నపూర్వకం
హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) బాహ్యేషు శబ్దాదిషు విషయేష్వాసక్తిరాహిత్యాదకామయమానతేత్యర్థః. అకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ
(కథమితి) వాసనారూపకామాభావాదకామతేత్యర్థః. నిష్కామత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (కథమితి) ప్రాప్తపరమానన్దత్వా-
న్నిష్కామతేత్యర్థః. ఆప్తకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) హేతుమేవ సాధయతి (యస్యేతి) తస్య యదుక్తమాప్తకామ-
త్వమితి శేషః. ఉక్తమర్థం ప్రమాణతః ప్రదర్శనార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మైవేతి) కామయితవ్యాభావం బ్రహ్మవిదః శ్రుత్యవష్టమ్భేన సాధయతి
(యస్యేతి) ఇతి విద్యావస్థాయస్య విదుషోఽస్తి- సోఽన్యమవిజానన్ కించిదపి కామయేతేతి యోజనా. పదార్థోఽన్యత్వేనావిజ్ఞాతోఽపి కామయితవ్యః
స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (జ్ఞాయమానో హీతి) అనుభూతే స్మరణవిషయేషు తేష్వేవ కామనీయతేత్యర్థః. అన్యత్వేన జ్ఞాయమానస్తర్హి పదార్థో విదుషోఽపి
కామయితవ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఆప్తకామస్య బ్రహ్మవిదోఽన్యతరదివ్యాకామయితవ్యాభావే ముక్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (య ఏవేతి)
కథం కామయితవ్యాభావః- అనాత్మనస్తథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సర్వాత్మత్వమనాత్మకామయితృత్వం చ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మా-
చేతి) అథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యముక్త్వార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (సర్వాత్మదర్శిన ఇతి) కర్మజడానాం మతముత్థాప్య శ్రుతివిరోధేన ప్రత్యాచష్టే
(యే త్వితి) బ్రహ్మవిది ప్రత్యవాయప్రాప్తిమఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తత్ప్రాప్తిరేవ తస్మిన్నాస్తీత్యాహ (నైష చేతి) యథోక్తస్యాపి బ్రహ్మ-
విదో విహితత్వాదేవ నిత్యానుష్ఠానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిత్యమేవేతి) యో హి సదైవాసంసారిణమాత్మానమనుభవతి, న చ హేయముపాదేయం వా-
త్మనోఽన్యత్పశ్యతి,- యస్మాదేవం- తస్మాత్తస్య కర్మసంస్పృష్టమయోగ్యం- యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కర్మాధికారహేతూనామనుపపత్తేరిత్యర్థః. క-
ర్మసమ్బన్ధస్తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) న విరోధః- విధికాణ్డస్యేతి శేషః. శ్రుత్యర్థాభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (అత ఇతి) విద్యావశాది-
త్యేతత్. కామాభావాత్- కర్మాభావాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. అకామయమానః- అకుర్వాణశ్చేతి శేషః. దేశాన్తరప్రాప్త్యాయత్తా ముక్తిరిత్యేతన్నిరాకర్తుం
న తస్యేత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యేతదవతారయతి (స చేతి) కథం వర్తమానే దేహే ఇహైవ బ్రహ్మభావో భవతి- తత్రా-
హ (సర్వాత్మా హీతి) దృష్టాన్తాలోచనయా దార్ష్టాన్తికేఽపి సదా బ్రహ్మత్వం భాతీతి భావః. సదా బ్రహ్మీభూతస్య ముక్తిర్నాస్తీతి శఙ్కిత్వా పరి-
హరతి (స కథమితి) పరిహారమేవ స్ఫోరయితుం తస్యేత్యాదివాక్యార్థమనువదతి (తస్యైవేతి) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యస్యార్థమనువదతి (కిం త్వితి)
విద్వానిహైవ బ్రహ్మ చేత్ - కథం తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యదుక్తం బ్రహ్మైవ సన్నిత్యాది- తదుపపాదయతి (య-
స్మాదితి) ప్రాగపి బ్రహ్మభూతస్యైవ పునర్దేహపాతే బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యయుక్తం- విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిర్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న
హీతి) కథం తర్హి బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (దేహాన్తరేతి) విదుషో భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరితి పక్షే కిం దూషణమితి చేత్ - తత్రాహ (భా-
వాన్తరాపత్తౌ హీతి) తథా చోపనిషదామప్రామాణ్యం విద్యాహేతుతా చ స్యాదితి భావః. భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరిత్యత్ర దోషాన్తరమాహ (కర్మేతి) ఇ-

తిపదాదుపరిష్టాత్ క్రియాపదస్యసమ్బన్ధః. అస్తుకర్మనిమిత్తో మోక్షః- జ్ఞాననిమిత్తస్తుమాభూత్- తత్రాహ (నచేతి) ప్రసఙ్గస్సర్వేనామ్నాపరా
మృశ్యతే. ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. మోక్షస్యకర్మసాధ్యత్వేదోషాన్తరమాహ (అనిత్యత్వంచేతి) తత్రోపయుక్తాంవ్యాప్తిమాహ (న
హీతి) అస్తుత్వస్మిప్రాసాదాదివత్ క్రియాసాధ్యస్యమోక్షస్యాప్యనిత్యత్వం. నేత్యాహ (నిత్యశ్చేతి) కృతకోపి బ్రహ్మభావోధ్వంసవన్నిత్యస్స్యా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కృత్రిమస్వభావవ్యావృత్త్యర్థంస్వాభావికపదం. * అతోఽన్యదార్తమితిహి శ్రుతిః. ధ్వంసస్యతువికల్పమాత్రత్వాన్నిత్య
త్వమసమ్మతమితిభావః. మోక్షోఽకృత్రిమస్వభావోపికర్మాక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికశ్చేదితి) అగ్నేరౌష్ణ్యవదాత్మనోమోక్షశ్చేత్స్వా
భావికస్వభావశ్చేత్- నసక్రియాసాధ్యః- వ్యాహతాదిత్యర్థః. దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) అరణిగతస్యాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశానోపలభ్యేతే-
సతివజ్వలనేవ్యజ్యేతే- తేనస్వాభావికావపితౌ వ్యాగన్తుకౌ- కాదాచిత్కోపలబ్ధిమత్త్వాదితిశఙ్క్యతే (జ్వలనేతి) నహిసతోఽగ్నేరౌష్ణ్యాదికాదాచిత్కం
యుక్తం-తద్దృష్టివ్యవధానస్యదార్వాదేర్ధ్వంసేజ్వలనమథనాదినావహ్నేరభివ్యక్తిమపేక్ష్యతత్స్వభావస్యౌష్ణ్యాదేర్వ్యక్త్యభ్యుపగమాదితిపరిహరతి (నా
న్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (జ్వలనాదీతి) మన్థనాదివ్యాపారవశాత్ ప్రకాశాదినావ్యజ్యతేఽగ్నిరితియదుచ్యతే-తదగ్నేస్సత్యేవతద్గతవ్యాపారాపేక్షయాః
తదౌష్ణ్యాద్యభివ్యక్తిశఙ్కాన్తభవతి. కింతుదేవదత్తదృష్టేరగ్నితదస్వ్యవహితౌ-సతులౌకిస్యచిద్వృష్ట్యాసమ్బధ్యేతే. జ్వలనాదివ్యాపారాత్తుదృష్టేర్వ్యవ
ధానభఙ్గేతమోరహిత్యక్తిరిత్యర్థః కథంతర్హిజ్వలనవ్యాపారాదగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌజాతావితిబుద్ధిః-తత్రాహ (తదపేక్షయేతి) జ్వలనాదివ్యాపారాద్దృష్టి
వ్యవధానభఙ్గేవహ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాభివ్యక్త్యపేక్షయేతియావత్. యథావహ్నేరౌష్ణ్యాదిస్వాభావికం-నక్రియాసాధ్యం- తథాఆత్మనోముక్తిఃస్వా
భావికీ- నక్రియాసాధ్యేత్యుక్తం. ఇదానీమగ్నేరౌష్ణ్యాదివస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉదాహరిష్యామః - మోక్షస్యాత్మస్వభా
వస్యాకర్మసాధ్యత్వాదయమితిశేషః అథాగ్నేఃస్వాభావికోనకశ్చిద్ధర్మోఽస్తి- సోఽపిమోక్షస్యదృష్టాన్తఃస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) లభ్యాత్మకంహివస్తువస్త్వన
న్తరేణసమ్బధ్యతే- అస్తినిర్బాధోఽతిక్తత్వాదిధీరిత్యర్థః. భావాన్తరాపత్తిపక్షం ప్రతిషిధ్యపక్షాన్తరం ప్రత్యాహ (నచేతి) నహిబన్ధస్యతథాభూతస్య
నివృత్తిః- విరోధాత్. నాప్యన్యథాభూతస్య- అనవస్థానాత్. నచప్రసిద్ధివిరోధః-దుర్నిరూపత్వస్తివిషయత్వాదితిభావః. కించ- పరస్మాదన్యస్యబన్ధ
నివృత్తిః- తస్యైవవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) తత్ర హేతుత్వేనపరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదిభాష్యంవ్యాఖ్యేయం. నద్వితీయః - తస్య
నిత్యముక్తతయాబద్ధత్వానభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. కథంపరస్మాదన్యోబద్ధోనాస్తీత్యాశఙ్క్యప్రవేశవిచారాదావుక్తంస్మారయతి (పరమాత్మే
తి) నచేదన్యోబద్ధోస్తి - కథంమోక్షవ్యవహారఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అన్యస్యబద్ధస్యాభావా, త్పరస్యచనిత్యముక్తత్వా, దితియావత్.
యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానేసర్పాదిహేతోరజ్జ్వజ్ఞానస్యనివృత్తౌసత్యాంసర్పాదేరపినివృత్తిః- తథాఅవిద్యాయాబన్ధహేతోర్నివృత్తిమాత్రేణపరస్యార్థస్య
స్యబన్ధస్యాపినివృత్తివ్యవహారోభవతీతిచావాదిక్స్మృతియోజనా. మతాన్తరముద్భావయతి (యేప్యాచక్షతఇతి) వైషయికజ్ఞానానన్దాపేక్షయాఽన్తర
శబ్దః. తేయమభివ్యక్తిః. ఉత్పత్తిర్వా- ప్రకాశోవా. నాద్యః- మోక్షేసుఖాద్యుత్పత్తౌ తదనిత్యత్వాపత్తేరిత్యభిప్రేత్యాహ (తైరితి) ద్వితీయమా
ప్యతే (యదీతి) తత్రదోషంవక్తుంవికల్పయతి (తతఇతి) ద్వితీయేఖరవిషాణవదపరోక్షోభివ్యక్తిర్నస్యాదిత్యభిప్రేత్యాద్యమనుభాష్యదూషయతి
(విద్యమానంచేదితి) ఉపలబ్ధిస్వభావస్తావదాత్మా- తస్యవిద్యమానంసుఖాదివ్యజ్యతేచేత్ - జ్ఞానానన్దయోర్దేశాదివ్యవధానాభావాదానన్దస్యద్వైవద్వ
వ్యతఇతిముక్తివిశేషణమనర్థకమిత్యర్థః. చక్షుర్ఘటయోర్విషయవిషయిత్వే ప్రతిబన్ధకకుడ్యాదివదధర్మాదిప్రతిబన్ధాదానన్దోజ్ఞానంచ సంసారదశా
యాంనవ్యజ్యతే-మోక్షేతువ్యజ్యతే- తదబావాదితిశఙ్క్యతే (అథేతి) ఉపలబ్ధిదేశాద్భిన్నదేశస్యైవఘటాదేరుపలబ్ధిప్రతిబన్ధదర్శనాదనాత్మభూతంసు
ఖంనస్వభావభూతయోపలబ్ధ్యాప్రకాశేత- కింతువిషయేన్ద్రియసమ్పర్కాదిత్యుత్తరమాహ (ఉపలబ్ధీతి) అన్యతోఽభివ్యక్త్యాకింస్యాదితిచేత్- తదా
హ (తథాచేతి) తత్సాధనానిచేన్మక్తాస్స్యుః - సంసారాదవిశేషఃస్యాదితిభావః. ఉపలబ్ధివ్యవధానమానన్దస్యాఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవనాస్తీ
త్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) కదాచిదభివ్యక్తిః- అనభివ్యక్తిశ్చకదాచిదిత్యేవంకాలభేదేనోభయంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆనన్దజ్ఞానయోర్విష
యవిషయిత్వమభ్యుపేత్యకాదాచిత్కీతావదభివ్యక్తిర్నిరస్తా. సంప్రతితదపినసమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) ఆత్మభూతత్వం-స్వాభావికత్వం. విషయంన
సమానాశ్రయవిషయం-ధర్మత్వాత్- ప్రదీపప్రకాశవదితిభావః. ముక్తావానన్దజ్ఞానాభివ్యక్తిపక్షేదోషాన్తరంవక్తుంభూమికాంకరోతి (విజ్ఞానసుఖా
త్మోశ్చేతి) తద్భేదాపాదనమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యవివక్షితందోషమాహ (పరమాత్మేతి) పరమతేనిరాకృతేసిద్ధాన్తేదోషద్వయమాశఙ్క్యతే (మోక్షస్యే
తి) మోక్షార్థోఽధికోయత్నః-శమదమాదిః. శాస్త్రం- మోక్షవిషయం. మోక్షస్యనిర్విశేషత్వేపిప్రత్యగవిద్యాతద్దుఃఖానర్థధ్వంసిత్వేనోభయమర్థవదితి
పరిహరతి (నావిద్యేతి) తత్రనఘర్తంవివృణోతి (నహీతి) కథంతర్హిశాస్త్రాదివ్యర్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) తత్రశాస్త్రాద్యర్థవత్త్వంసమర్థ
యతే (తద్విషయేతి) ప్రస్తుతాత్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. సమ్ప్రతిప్రయత్నస్యార్థవత్త్వంప్రకటయతి (ప్రాగితి) ప్రథమస్తచ్ఛబ్దశ్శాస్త్రవిషయః.
ద్వితీయోమోక్షవిషయః. ఆత్మనఃసద్వైకరూపత్వంప్రాగుక్తమాక్షిపతి (అవిద్యేతి) అవిద్యస్యోపీతినమాధత్తే (నేతి) యథారజ్జ్వాద్యవిద్యోత్థస
ర్పాదేస్తద్విద్యయాధ్వంసాధ్వంసయోఃరజ్జ్వాదేర్నవాస్తవోవిశేషః - తథాత్మనోపిస్వావిద్యామాత్రోత్థవిశేషవత్త్వేపితద్ధ్వంసాధ్వంసయోర్నవాస్త
వోవిశేషోస్తీత్యర్థః. అదోషః- సవిశేషత్వరాహిత్యం. ప్రకారాన్తరేణసవిశేషత్వంశఙ్క్యతే (తిమిరేతి) కిమిదమవిద్యాకర్తృత్వం. తజ్జనకత్వం
వా-తదాశ్రయత్వంవేతివికల్పాద్యద్వయందూషయతి (నధ్యాయతీవేతి) ఆత్మనఃస్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అనేకేతి) విషయ
విషయ్యాకారతాన్తఃకరణస్య, తత్రచిదాభాసాదయ, శ్చాత్మనోవ్యాపారః- తథాచానేకవ్యాపారసన్నిపాతేసత్యహంసంసారీత్యవిద్యాత్మకోభ్రమో
జాయతే-తస్మాన్నతస్యాత్మకార్యతేత్యర్థః. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (విషయత్వేతి) అవిద్యాదేరాత్మదృశ్యత్వాన్నతదాశ్రయత్వం-నహితద్గతస్య

తద్గ్రాహ్యత్వం- అంశతః స్వగ్రహణప్రసక్తేరిత్యర్థః. తదేవస్ఫోరయతి (యస్యచేతి) అనుభవమనుస్మృత్యశఙ్కతే (అహంనేత్యాదినా) సాక్షిసాక్ష్యభావేనభేదాభ్యుపగమాన్నాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నతస్యాపీతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అవిద్యాదేర్వివేకేనగృహీతర్వ్యపితద్విషయేభ్రాన్తత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానంముగ్ధత్వంచాత్మనోనవిశేషణమితివిధాన్తరేణదర్శయితుంచోద్యవాక్యమనువదతి (నజానఇతి) తద్వ్యాచష్టే (తద్వన్నినశ్చేతి) అజ్ఞానాదిప్రపఞ్చార్థః. దృశ్యమానత్వమేవవిశదయతి (కర్మతామితి) ఇతి-బ్రవీషీతిసమ్బన్ధః. ఏవంపరకీయవాక్యంవ్యాఖ్యాయఫలితమాహ (తత్కథమితి) తత్రచోద్యవాక్యార్థదర్శితరీత్యాస్థితేసతికర్తృవిశేషణంనాజ్ఞానముగ్ధతేస్యాతాం-తయోః ప్రత్యేకంకర్మభూతత్వాదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అథేతి) కథంకర్మస్యాతామిత్యేతదేవవ్యాచష్టే (దృశినేతి) తత్రాపికథంశబ్దఃసమ్బధ్యతే. ఏతదేవస్ఫుటయతి (కర్మహీతి) ఏవంసతి-వ్యాప్యవ్యాపకభావస్యభేదనిష్ఠత్వేసతీత్యేతత్. కించ-అజ్ఞానముపలబ్ధృధర్మోనభవతి- ఉపలభ్యమానత్వాత్-దేహగతకార్శ్యాదివదిత్యాహ (నచేతి) అజ్ఞానవత్తత్కార్యమపినాత్మధర్మఃస్యాదిత్యతిదిశతి (తథేతి) అజ్ఞానోత్థస్యేచ్ఛాదేరాత్మధర్మత్వనిరాకరణేప్రతీతివిరోధఃస్యాదితిశఙ్కతే (సుఖేతి) తేషాంగ్రాహ్యత్వమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (తథాపీతి) ఆత్మనిష్ఠత్వేసుఖాదీనాంచైతన్యవదాత్మగ్రాహ్యత్వాయోగాత్తద్గ్రాహ్యత్వాత్తేషాంనతద్ధర్మతేతిభావః. ప్రకారాన్తరేణనిరాకర్తుంనిరాకృతమేవచోద్యమనుద్రవతి (నజానఇతి) కింప్రమాతురజ్ఞానాద్యాశ్రయత్వానుభవాదభిదధాసి- తత్సాక్షిణోవా. తత్రాద్యంప్రత్యాహ (భవత్వమితి) కల్పాన్తరంనిరాకరోతి (యస్త్వితి) నహియోయత్సాక్షీ- సతత్రాజ్ఞోమూఢోవేతి- తథాచసర్వసాక్షీనాజ్ఞానాదిమాన్భవతీత్యర్థః. ఆత్మనోమోహాదిరాహిత్యేభగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (తథేతి) తస్యసర్వవిశేషశూన్యత్వేవాక్యాన్తరముదాహరతి (సమమితి) ఆదిపదేన “సమంపశ్యన్హిసర్వత్ర” “జ్యోతిషామపితజ్జ్యోతిరిత్యాదిగృహ్యతే. ఆత్మనోనిర్విశేషత్వేప్రామాణికేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) పక్షాన్తరమనుభాషతే (యేత్వితి) అతః-నిర్విశేషస్వాభావ్యాదితియావత్. అజ్ఞానాద్బన్ధః- జ్ఞానాన్ముక్తిరితిశాస్త్రమర్థవాదః. ఆదిశబ్దేనరుద్రరోదనాద్యర్థవాదంపృష్టంసంసూచయతి. సోపహాసందూషయతి (ఉత్సహన్తఇతి) నహిసవిశేషత్వంశక్యమాత్మనఃప్రతిపత్తుం-నిర్విశేషత్వప్రత్యాయకాగమవిరోధాదితిభావః.కథంతర్హి భవద్భిరాత్మతత్త్వమభ్యుపగమ్యతే-తత్రాహ (వయంత్వితి) ప్రమాణవిరుద్ధార్థదర్శనంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. సత్త్వాదీనామివసామ్యందూషయతి (సర్వదేతి) భేదాభేదమపవదతి (ఏకరసమితి) తత్రహేతుమాహ (అద్వైతమితి) ద్వైతాభావోపలక్షితత్వాదిత్యర్థః. ఐకరస్యేకౌటస్థ్యంహేత్వన్తరమాహ (అవిక్రియమితి) తదుపపాదయతి (అజమిత్యాదినా) అమరం-మరణాయోగ్యం. తత్రసర్వత్రావిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యంహేతుమాహ (అభయమితి) నను బ్రహ్మైవంవిధం-నత్వాత్మతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యథోక్తంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇత్యేషఇతి) తత్రైవవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) పరపక్షనిరాసేన ప్రకృతంవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపచారేనిమిత్తమాహ (విపరీతేతి) ఆత్మాతత్త్వతస్సంసారీతి విపరీతగ్రహవతీయాదిహసన్తతిః-తస్యాఃవిచ్ఛేదమాత్రంజ్ఞానఫలమపేక్ష్యోపచారమాత్రమిత్యర్థః. ౬

౭౦.— (తదేషశ్లోకోభవతి) ఏతస్మిన్నర్థేఅయంశ్లోకఖణ్డోభవతీత్యర్థః. తమేవాహ (తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిలిఙ్గంమనోయత్రనిషక్తమస్యేతి) లిఙ్గ్యతేఽనేనేతిలిఙ్గం- గమకం. తాదృశమస్య-జీవస్యమనఃయత్ర- ఫలేనిషక్తం- నివిష్టంభవతి- తదేవ- తత్ఫలమేవతత్ఫలారమ్భకకర్మణాసహదేహవియోగకాలేపిసక్తస్సన్నేతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇత్యేషశ్లోకోభవతీత్యన్వయః. ప్రకృతమనుసరతి (ప్రాప్యాన్తంకర్మణస్తస్య యత్కించేహకరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మైలోకాయకర్మణఇతి) అయం- సంసారీఇహ- లోకేఫలముద్దిశ్యయత్కించిత్కర్మకరోతి-తస్యకర్మణోఽన్తం - భోగేనావసానంప్రాప్య. కృత్స్నఫలంభుక్త్వేతియావత్. తస్మాత్ - అముష్మాల్లోకాదస్మైలోకాయపునరేతి. కిమర్థమిత్యత్రాహ (కర్మణేఇతి) కర్మకర్తుమిత్యర్థః. (ఇతితుకామయమానః) ఏవంకామయమానస్సంసరతీత్యర్థః. ఏవమవిద్వద్విషయంసంసారంసప్రపఞ్చముపవర్ణ్యోపసంహృత్యాథవిదుషస్తద్వైలక్షణ్యందర్శయతి (అథాకామయమానఇత్యాదినా) అథశబ్దోఽర్థాన్తరపరిగ్రహే. అకామయమానః-వీతరాగః.అత్రాచ్యతఇతిశేషః. (యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామఇత్యాది) యఃఅకామః-కామశూన్యః. కథంకామశూన్యతేత్యత్రాహ (నిష్కామఇతి) నిర్గతాఃకామాఃయస్మాత్సతథోక్తః. పూర్వస్థితానాంకామానాంనిర్గతత్వాదకామత్వముపపద్యతఇతిభావః. ఉత్తరకామానాంసత్త్వేనివృత్తపూర్వకామస్యాపికథమకామత్వమిత్యతఆహ (ఆప్తకామఇతి) ఆప్తాఃకామాఃయేనసతథోక్తః. అతోఽనుత్పన్నోత్తరకామఇత్యర్థః. కథమాప్తకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆత్మకామఇతి) ఆత్మైవకామోయస్యసతథోక్తః. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యకామ్యస్యవస్తునోఽభావాదాత్మరూపకామ్యస్యనిత్యసిద్ధత్వాదాప్తకామత్వం. అతఏవాకామత్వంచేత్యర్థః. ఏతాదృశస్తుబ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతీతియోజనా. బ్రహ్మైవసన్-ఆవిర్భూతగుణాష్టకరూపబ్రాహ్మరూపస్సన్బ్రహ్మాప్యేతి- పరబ్రహ్మణిలీనోభవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్యఏతేర్లయార్థకత్వాత్. లయోనామ- తద్విభక్తతయాదర్శనాభావః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవిభక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః. నన్వేతన్నసమ్భవతి-బ్రాహ్మరూపావిర్భావోహిపరంబ్రహ్మోపసమ్పన్నస్యైవభవతి-“పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రవణాత్. పరబ్రహ్మోపసమ్పత్తిర్నామ-దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ. సాచదేశవిశేషేఽర్చిరాదిమార్గగతిమన్తరేణనసమ్భవతి. తద్గతిశ్చభూతసూక్ష్మయుక్తప్రాణాదిరూపలిఙ్గశరీరయుక్తస్యైవభవతి. తద్యోగశ్చకర్మాధీనః.విధూతకర్మణశ్చఉత్క్రాన్తప్రాణతయాదేహేన్ద్రియప్రాణయోగాసమ్భవేనార్చిరాదిగత్యాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్త్యసమ్భవాద్బ్రాహ్మరూపావిర్భావాభావేనబ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతీతినోపపద్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీతి) తస్మాత్-

ఉ.— తదేషశ్లోకో భవతి యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథమర్త్యోఽమృతోభ
వత్యత్ర బ్రహ్మసమశ్నుత ఇతి తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదగ్ం శరీ

అకామత్వాద్యుక్తగుణజీవాత్మా ప్రాణానోత్క్రామన్తీత్యర్థః. నటస్యశ్చణో తీతిపదసాదానలక్షణసమ్బన్ధే షష్ఠీ. అతఏవసమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖా
యాం *నతస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యతిస్పష్టం పఞ్చమీ శ్రూయతే. ఇదంచవాక్యముత్క్రాన్తి నిషేధపరమితి నిరస్తం. తత్రహి * అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుత
ఇత్యత్రైవవిదుషః బ్రహ్మప్రాప్తి శ్రవణానోత్క్రాన్తి నిషేధః ప్రాక్తైన వ్యతే- *సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వంచానుపోష్య. ఆసృత్యుపక్రమాత్-
అగత్యుపక్రమాత్. నాడీ ప్రవేశాత్ప్రాగుత్క్రాన్తి ర్విద్వదవిదుషోస్సమానా. *శతంచైకా చహృదయస్యనాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। త
యోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి విదుషోపి నాడీ విశేషేణోత్క్రమణ శ్రవణాదుత్క్రాన్తిరవర్జనీయైవ. * అథమర్త్యోఽమృతోభవత్యత్ర బ్రహ్మసమ
శ్నుత ఇతివిదుషోఽత్రైవ శ్రూయమాణం యదమృతత్వం - తదనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవపూర్వోత్తరపూర్వాఘానాశ్లేషవినాశరూపమమృతత్వ
ముచ్యతే. *అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుత ఇతి చోపాసనకాల బ్రహ్మానుభవాభిప్రాయం. * తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అవశ్యంచతత్ - అమృతత్వ
మదగ్ధదేహసమ్బద్ధస్యైవవక్తవ్యం. కుతః. ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అపీతిః-అప్యయః. ఆ బ్రహ్మాప్యయం సంసారోహి వ్యపదిశ్యతే * తస్యతావదే
వచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్యఇతి *అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపం చన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మా
బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి వ్యపదేశాత్. *సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చతథోపలబ్ధేః దేవయానేనపథాగచ్ఛతోపి విదుషః *తం ప్రతి బ్రూయాత్సత్యం బ్రూ
యాదితిచన్ద్రమస్సంవాదస్య ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాచ్చ సూక్ష్మంశరీరమామోక్షమనువర్తత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- నహ్యశరీరస్యచన్ద్రమసా సంవాదస్స
మ్భవతి. *నోపమర్దేనాతః. అతః * అథమర్త్యోఽమృతో భవతీతి శ్రూయమాణమమృతత్వంశరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధానుపమర్దేనైవోత్తర పూర్వాఘాశ్లేష
వినాశరూపమఙ్గీకర్తవ్యం. *అస్యైవచోపపత్తేరూష్మా. అస్య- సూక్ష్మశరీరస్యక్వచిదుపసంహృతత్వాదేవవిదుషోపి మ్రియమాణస్యక్వాచిత్కఊష్మో
పలభ్యతే. * ప్రతిషేధాదితిచేన్నశారీరాత్ స్పష్టోహ్యేకేషాం. నను * యోఽకామోనిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామోనతస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీ
తివిదుషోదేహాదుత్క్రాన్తిః ప్రతిషిద్ధా. నచేదంశారీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరమితివాచ్యం-*యత్రాయంపురుషో మ్రియతేఉదస్మాత్ప్రాణాః
క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్నే *నేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవసముచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛ్వానత్వాదీనాం
శరీరధర్మాణాం ప్రతిపాదనేనశరీరాపాదానకోత్క్రమణ ప్రతిషేధస్యైవయుక్తత్వాత్. సహిశారీరస్యోచ్ఛ్వానత్వమాధ్మాతత్వం శయితృత్వంవాయు
జ్యతే. అతశ్శరీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధానోత్క్రాన్తి ర్విదుష ఇతిచేన్న- శారీరాదేవోత్క్రమణం ప్రతిషిధ్యతే- ఏకేషాం- మాధ్యన్దినానామామ్నా
యేహిస్పష్టం * యోఽకామోనిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి శారీరాపాదానకోత్క్రమణ ప్రతిషేధాత్. కాణ్వశాఖా
యాంతు *నతస్య ప్రాణా ఇతి షష్ఠీ నటస్యశ్చణోతీతివదపాదానత్వలక్షణసమ్బన్ధపరా. * ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్న
మవిదుషః ప్రస్తుతత్వేనావిద్వద్విషయత్వావశ్యమ్భావేనావిదుషశ్శరీరాదుత్క్రాన్తేః ప్రతిషేద్ధుమశక్యతయాతత్రాపిశారీరాపాదానకోత్క్రమణ ప్ర
తిషేధపరత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. నచతత్ర వాక్యశేషశ్రుతానాముచ్ఛ్వానత్వాదీనామాత్మన్యనుపపత్తిః- శరీరాపాదానకోత్క్రాన్తి ప్రతిషేధవాది
నాపి * ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతిమాధ్యన్దినశాఖావాక్యేఽభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్. నచప్రాణానాంశారీరాదు
త్క్రాన్తౌ తైరప్రసక్తతయా ప్రతిషేధోనయుక్త ఇతివాచ్యం - వృక్షాదుడ్డీయమానవిహఙ్గమసఙ్ఘవద్యథాయథంగమనసమ్భవాత్. * తస్యతావదేవచిరం
యావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్యఇతి దేహవియోగానన్తర బ్రహ్మసమ్పత్తివచనేన తదానీమేవ శారీరాత్ప్రాణోత్క్రమణస్య ప్రసక్తత్వాచ్చ. తథాచ
సూక్ష్మశరీరసాధ్యార్చిరాదిగత్యభావే బ్రహ్మసమ్పత్తేస్తథాత్వాయా అనుపపత్తిరితి శఙ్కాపరిహారాయ * నతస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యుచ్యత ఇతినిరవ
ద్యం. అతో విద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తి స్సమానేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౭

శం.— స్వప్నబుద్ధాన్తగమనదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికస్సంసారోవర్ణితః. సంసారహేతుశ్చావిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞావర్ణితాః. యైశ్చోపాధి
భూతైః కార్యకరణలక్షణైర్భూతైః పరివేష్టితస్సంసారిత్వమనుభవతి- తానిచోక్తాని. తేషాం సాక్షాత్ప్రయోజకౌ ధర్మాధర్మావితి పూర్వపక్షంకృత్వాకా
మ ఏవేత్యవధారితం. యథాచ బ్రాహ్మణేనాయమర్థోఽవధారితః-ఏవం మన్త్రేణాపీతిబన్ధకారణంచోక్త్వోపసంహృతం ప్రకరణం *ఇతినుకామయమా
న ఇతి. * అథాకామయమాన ఇత్యారభ్య సుషుప్తదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికభూతస్సర్వాత్మభావో మోక్ష ఉక్తః. మోక్షకారణంచాత్మకామతయాయ
దాప్తకామత్వముక్తం-తచ్చనాత్మజ్ఞానమన్తరేణాత్మకామతయాప్తకామత్వమితిసామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యైవమోక్షకారణమిత్యుక్తం అతో యద్యపికా
మోమూలమిత్యుక్తం-తథాపిమోక్షకారణవిపర్యయేణబన్ధకారణమవిద్యేత్యేతదప్యుక్తమేవభవతి. అత్రాపిమోక్షో మోక్షసాధనంచ బ్రాహ్మణేనోక్తం.
తస్యైవదృఢీకరణాయ మన్త్ర ఉదాహ్రియతే శ్లోకశబ్దవాచ్యః- తత్-తస్మిన్నేవార్థ ఏషశ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యదా- యస్మిన్కాలే సర్వే- సమస్తాః కా
మాః- తృష్ణాప్రభేదాః ప్రముచ్యన్తే- ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదః సమూలతో విశీర్యన్తే. యే ప్రసిద్ధా లోకే ఇహాముత్రార్థాః పుత్రవిత్తలోకైషణాలక్ష
ణాః అస్య- ప్రసిద్ధస్యపురుషస్యహృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. అథ- తదానీం మర్త్యః - మరణధర్మా సన్ కామవియోగాత్సమూలతోఽమృతో భవ
తి. అర్థాదనాత్మవిషయాః కామా అవిద్యాలక్షణా మృత్యవ ఇత్యేతదుక్తంభవతి. అతో మృత్యువియోగే విద్వాన్ జీవన్నేవామృతో భవతి. అత్ర - అస్మి

రగ్ శేతే। అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. ౭

న్నేవ శరీరే వర్తమానో బ్రహ్మ సమశ్నుతే - బ్రహ్మభావం మోక్షం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అతో మోక్షో న దేశాన్తరగమనాద్యపేక్షతే - తస్మాద్విదుషో నోత్క్రామన్తి ప్రాణాః - యథావస్థితా ఏవ స్వకారణే పురుషే సమవనీయన్తే - నామమాత్రం హ్యవశిష్యత ఇత్యుక్తం. కథం పునః సమవనీతేషు ప్రాణేషు, దేహే చ స్వకారణే ప్రలీనే, విద్వాన్ముక్తోఽత్రైవ వర్తమానః పునః పూర్వవద్దేహిత్వం సంసారిత్వలక్షణం న ప్రతిపద్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- తత్- తత్రాయం దృష్టాన్తః. యథా లోకే అహిః - సర్పః. తస్య నిర్ల్వయనీ- నిర్మోకః. సాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే - సర్పాశ్రయే వల్మీకాదావిత్యర్థః. మృతా ప్రత్యస్తా- ప్రక్షిప్తా. అనాత్మభావేన సర్పేణ పరిత్యక్తా శయీత- వర్తేత. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః. ఇదం శరీరం సర్పస్థానీయేన ముక్తేనాఽనాత్మభావేన పరిత్యక్తం మృతమివ శేతే. అథేతరస్సర్పస్థానీయో ముక్తస్సర్వాత్మభూతస్సర్పవత్తత్రైవ వర్తమానోఽప్యశరీర ఏవ- న పూర్వవత్పునస్సశరీరో భవతి. కామకర్మప్రయుక్తశరీరాత్మభావేన హి పూర్వం సశరీరో మర్త్యశ్చ- తద్వియోగాదథేదానీమశరీరః. అత ఏవ చామృతః. ప్రాణః- ప్రాణితీతి ప్రాణః. *ప్రాణస్య ప్రాణమితి హి వక్ష్యమాణే శ్లోకే, * ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే, ప్రకరణవాక్యసామర్థ్యాచ్చ పర ఏవాత్మాఽత్ర ప్రాణశబ్దవాచ్యః. బ్రహ్మైవ- పరమాత్మైవ. కిం పునస్తత్. తేజ ఏవ- విజ్ఞానజ్యోతిః. యేనాత్మజ్యోతిషా జగదవభాస్యమానం ప్రజ్ఞానేత్రం విజ్ఞానజ్యోతిష్మత్సదవిభ్రంశాద్వర్తతే. యః కామప్రశ్నో విమోక్షార్థో యాజ్ఞవల్క్యేన వరో దత్తో జనకాయ స హేతుకో బన్ధమోక్షార్థలక్షణో దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతః- స ఏష నిర్ణీతస్సవిస్తరో జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికారూపధారిణ్యా శ్రుత్యా. సంసారవిమోక్షోపాయ ఉక్తః ప్రాణిభ్యః. ఇదానీం శ్రుతిస్స్వయమేవాహ - విద్యానిష్క్రయార్థం జనకేనైవముక్తమితి. కథం. సోఽహం- ఏవం విమోక్షితస్త్వయా భగవతే- తుభ్యం విద్యానిష్క్రయార్థం సహస్రం దదామీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్ జనకో వైదేహః. అత్ర కస్మాద్విమోక్షపదార్థే నిర్ణీతే విదేహరాజ్యమాత్మానమేవ చ న నివేదయతి- ఏకదేశోక్తావివ సహస్రమేవ దదాతి- తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- అధ్యాత్మవిద్యారసికో జనకః శ్రుతమప్యర్థం పునరశ్రౌషీత్- అతో న సర్వమేవ నివేదయతి. శ్రుత్వాఽభిప్రేతం యాజ్ఞవల్క్యాత్పునరహం నివేదయిష్యామీతి హి మన్యతే - యది చాత్రైవ సర్వం నివేదయామి- నివృత్తాభిలాషోఽయం శ్రవణాదితి మత్వా శ్లోకాన్న వక్ష్యతీతి చ భయాత్సహస్రదానం శుశ్రూషాలింగజ్ఞాపనాయేతి. సర్వమప్యేతదసత్పురుషస్యేవ- ప్రమాణభూతాయాః శ్రుతేర్వ్యాజానుపపత్తేః. అర్థశేషోపపత్తేశ్చ. విమోక్షపదార్థ ఉక్తేఽప్యాత్మజ్ఞానసాధన, మాత్మజ్ఞానశేషభూతస్సర్వైషణాపరిత్యాగస్సన్న్యాసాఖ్యో, వక్తవ్యోఽర్థశేషో విద్యతే- తస్మాచ్ఛ్లోకమాత్రశుశ్రూషాకల్పనాఽనృజ్వీ. అగతికా హి గతిః పునరుక్తార్థకల్పనా- సా చాయుక్తాసత్యాం గతౌ. న చ తత్స్తుతిమాత్రమిత్యవోచామ. నన్వేవం సత్యేతదూర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి వక్తవ్యం. నైష దోషః - ఆత్మజ్ఞానవత్ప్రయోజకస్సన్న్యాసః పక్షే ప్రతిపత్తికర్మవదితి హి మన్యతే - * సన్న్యాసేన తనుం త్యజేదితి హి స్మృతిః. సాధనత్వపక్షేఽపి నాతదూర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి ప్రశ్నః పర్యుపర్యపి- మోక్షసాధనభూతాత్మజ్ఞానపరిపాకార్థత్వాత్. ౭

ఆ.— బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థే మన్త్రమవతారయితుం బ్రాహ్మణార్థమనువదతి (స్వప్నేత్యాదినా) అయమర్థః- సంసారస్తద్ధేతుశ్చ. మన్త్రః- *తదేవ సక్తస్సహ కర్మణేత్యాదిః. ఆత్మజ్ఞానస్య తర్హి మోక్షకారణత్వముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) అతః- బ్రహ్మజ్ఞానం మోక్షకారణమిత్యుక్తత్వాదితి యావత్. మూలం- బన్ధస్యేతి శేషః. అత్రేతి మోక్షప్రకరణోక్తిః బన్ధప్రకరణం దృష్టాన్తయితుమపి శబ్దః. ఉక్తేఽర్థే దేవ ఇత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) యస్మిన్కాలే- విద్యాపరిపాకావస్థాయామిత్యర్థః. సుషుప్తివ్యావృత్త్యర్థం సర్వవిశేషణమితి మత్వాహ(సమస్తా ఇతి) కామశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తృష్ణేతి) క్రియాపదం సోపసర్గం వ్యాకరోతి (ఆత్మకామస్యేతి) తానేవ విశినష్టి (యేప్రసిద్ధా ఇతి) కామానామాత్మాశ్రయత్వం నిరాకరోతి (హృదీతి) సమూలతః కామవియోగావిరితి సమ్బన్ధః. కామవియోగాదమృతో భవతీతి నిర్ధారణసాధనత్వసిద్ధమర్థమాహ (అర్థాదితి) తేషాం మృత్యుత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యాదినా వివక్షితమర్థమాహ (అతో మోక్షేతి) ఆదిపదముత్క్రాన్త్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. ముక్తేస్తదపేక్షాఽభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తర్హి మరణాసిద్ధిరిత్యత్రాహ (యథేతి) ఉత్క్రాన్తిగత్యాగత్యాదిరాహిత్యం- యథావస్థితత్వం. ఏవం చ పశ్చామే ప్రతిపాదితమిత్యాహ (నామమాత్రమితి) తద్వదిత్యాది వాక్యనిరస్యాం శఙ్కామాహ (కథం పునరితి) విదుషో విద్యయాఽఽత్మమాత్రత్వేన ప్రాణాదిషు బాధితేష్వపి దేహే చేదసౌ వర్తతే- తతోఽస్య పూర్వవద్దేహిత్వాద్విద్యా వైయర్థ్యమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేన పరిహరతి (అత్రేత్యాదినా) దేహే వర్తమానస్యాపి విదుషస్తత్రాభిమానరాహిత్యం తత్రేత్యుచ్యతే. యస్యాం త్వచి సర్పో నిలీయతే- సాహినిర్ల్వయనీ- సర్పత్వగుచ్యతే. సర్పనిర్మోకదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమేవేతి) సర్పదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి (అథేతి) అజ్ఞానేన సహ దేహస్య నష్టత్వమశరీరత్వాదౌ హేతురథ శబ్దార్థః. అథశబ్దావద్యోతితహేత్వవష్టమ్భేనాశరీరత్వం విశదయతి(కామేతి) పూర్వమిత్యవిద్యావస్థోక్తిః. ఇదానీమితి విద్యావస్థోచ్యతే. వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ రూఢం చ ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యేతి) శ్లోకే- పర ఏవాత్మా యథా ప్రాణశబ్దః- తథా త్రాపీత్యర్థః. యథా చ శ్రుత్యన్తరే ప్రాణశబ్దః పర ఏవాత్మా- తథా త్రాపీత్యాహ(ప్రాణేతి) కిం చ- పరవిషయమిదం ప్రకరణం- *అథాకామయమాన ఇతి మోక్షస్య ప్రక్రాన్తత్వాత్. అథాయమిత్యాదివాక్యం చ తద్విషయం- అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దానుపపత్తేః. తస్మాదుభయసామర్థ్యాదత్ర పర ఏవాత్మా ప్రాణశబ్దిత ఇత్యాహ (ప్రకరణేతి) విశేష్యం దర్శయిత్వా విశేషణం దర్శయతి (బ్రహ్మైవేతి) బ్రహ్మశబ్దస్య కమలాసనాదివిషయత్వం వారయతి (కిం పునరితి)

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాం స్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవ। తేన ధీరా అపి యన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః. ౮

తేజశ్శబ్దస్య కార్యజ్యోతిర్విషయత్వమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (యేనేతి) ప్రజ్ఞా-ప్రకృష్టా జ్ఞప్తిః. స్వరూపచైతన్యం నేత్రమివ నేత్రం-ప్రకాశకమస్యేతి తథోక్తం. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యః కామ ప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయప్రకారం సఙ్క్షిపతి (సంసారేతి) సోఽహమిత్యాదివాక్యాన్తరముత్థాపయతి (ఇదానీమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం వాక్యమాదాయ విభజతే (కథమితి) సహస్రదానమాక్షిపతి (అత్రేతి) సర్వస్వదానప్రస్తావే సహస్రదానహేతుమేకదేశీయం దర్శయతి (అత్ర కేచిదిత్యాదినా) కదాచిత్ గురవే సర్వస్వం రాజా నివేదయిష్యతి- తత్రాహ (శ్రుత్వేతి) నను పునఃశ్రుశ్రూషురపి రాజా కిమితి సంప్రత్యేవ సర్వస్వం గురవే న ప్రయచ్ఛతి-ప్రభూతాం హి దక్షిణాం గురుం ప్రీణయన్ శిష్యాం శుశ్రూషాం ఫలయతి-తత్రాహ (యదిచేతి) అనాప్తకామ్యాప్తదయోఽన్యస్మిన్ ఛాయవాచ్యస్య నిష్పాదనాత్మకం వ్యాజోత్తరం యుక్తం-శ్రుతౌ త్వపౌరుషేయ్యాముపాస్తాశేషదోషశఙ్కాయాం న వ్యాజోక్తిర్యుక్తా - తదీయస్వారసిక ప్రామాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (సర్వమపీతి) ఏకదేశీయపరిహారాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (అస్థేతి) తదుపపత్తిమేవోపపాదయతి (విమోక్షేతి) తిస్త్యాపి పూర్వమసకృదుక్తే స్తదీయశుశ్రూషాధీనం సహస్రదానమనుచితమిత్యాశఙ్క్యాశమాదేః జ్ఞానసాధనత్వేన ప్రాగనుక్తేస్సైన సహభూయోఽపి సన్న్యాసస్యావక్తవ్యత్వయోగాత్తదపేక్షాయాయుక్తం సహస్రదానమిత్యాహ (అగతికాహీతి) నను సన్న్యాసాదివిద్యాస్తుత్యర్థముచ్యతే-మహాథాగాహీయం-యత్తద్వక్తి దుష్కరమపి కరోతీతి-అతో నార్థశేషసిద్ధిః-తత్రాహ (నచేతి) నతావత్సన్న్యాసో విద్యాస్తుతిః- * విదిత్వా వ్యుత్థాయేతి సమానకర్తృకత్వనిర్దేశాదిపక్షమేస్థితం. నాపి శమాదిర్విద్యాస్తుతిః- తత్రాపి విధేర్వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. అర్థశేషశుశ్రూషయా సహస్రదానమిత్యత్ర జనకస్యాకౌశలం చోదయతి (నన్వితి) రాజ్ఞః శఙ్కితమకౌశలం దూషయతి (నైష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానవదితి) యథాత్మజ్ఞానం మోక్షే ప్రయోజకం-న తథా సన్న్యాసః. స చాస్మిన్పక్షే తస్యాకర్తవ్యత్వం-ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠానసమ్భవాదితి రాజా యతో మన్యతే-తతస్సన్న్యాసస్య న జ్ఞానతుల్యత్వం. అతో నాత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి పృచ్ఛతీత్యర్థః. సన్న్యాసస్య ప్రతిపత్తికర్మవత్కర్తవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (సన్న్యాసేనేతి) నను వివిదిషాసన్న్యాసమఙ్గీకుర్వతా న తస్య ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠేయత్వమిష్యతే - తత్రాహ (సాధనత్వేతి) *త్యజతైవ హి తద్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యుక్తత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— (తదేష శ్లోకో భవతి) తత్- తత్ర బ్రహ్మవిద్విషయ ఏష శ్లోకః ప్రవృత్తో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి) కామాః- దుర్విషయగోచరమనోరథాః అస్య - జీవస్య హృది శ్రితాః - హృద్గతాస్సర్వే యదా నష్టా భవన్తి- అథ- తదనన్తరమేవోపాసకో మర్త్యస్సన్నమృతో భవతి- వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘో భవతి. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే-అత్రైవోపాసనవేలాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. పాపసంబన్ధరాహిత్యేన బ్రహ్మానుభవేన చేహైవ ముక్త ఇవ భవతీతి యావత్. (తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదం శరీరం శేతే) యథా అహినిర్ల్వయనీ- సర్పస్య నిర్మోకః సర్పేణ వల్మీకే ప్రత్యస్తా-విసృష్టా సర్పాసంసక్తా అత ఏవ మృతా- నిష్ప్రాణా పిదూరే పశ్యతాం సర్పవదవభాసమానా శయీత-ఏవమేవ బ్రహ్మవిదశ్శరీరమహమ్బుద్ధ్యగోచరతయా పరిత్యక్తమపి పశ్యతాం బ్రహ్మవిచ్ఛరీరమివ భాసమానం శేత ఇత్యర్థః. (అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ। అథ దర్శనసమానాకార బ్రహ్మవిద్యాధిగమోత్తరకాలమయం- బ్రహ్మవిదమృతోఽపి- మరణరహితోఽపి. మరణాత్ప్రాగప్యశరీరః - అశరీరకల్ప ఏవేత్యర్థః. శరీరస్పర్శిపరివాదాదిజనితవిషాదాద్యనాపాదితి భావః. ప్రాణో బ్రహ్మైవ- ప్రాణభృత్త్వేఽపి తాదాత్త్వికబ్రహ్మానుభవసత్త్వాత్ ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూప ఇవేత్యర్థః. తేజ ఏవ - అజ్ఞానలక్షణాన్ధకారప్రతిభట ఏవేత్యర్థః. ఏవం ప్రాప్తబ్రహ్మవిద్యోజనక ఆహ. కిమితి. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదో మోక్ష ఇత్యేతస్మిన్నర్థే మన్త్రా బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థవిస్తరప్రతిపాదకా ఏతే శ్లోకా భవన్తి. అణుః-సూక్ష్మః పన్థాః- దుర్విజ్ఞేయత్వాత్. వితతః-విస్తీర్ణః. విస్పష్టతరణహేతుత్వాద్వా- * వితర ఇతి పాఠాన్తరాత్. మోక్షసాధనో జ్ఞానమార్గః పురాణః-చిరన్తనః. నిత్యశ్రుతిప్రకాశితత్వాత్. న తార్కికబుద్ధిప్రభవకుదృష్టిమార్గవదర్వాక్కాలికః. మాం స్పృష్టః- మయా లబ్ధ ఇత్యర్థః. యో హి యేన లభ్యతే - స తం స్పృశతీవ సమ్బధ్యతే- తేనాయం బ్రహ్మవిద్యాలక్షణో మోక్షమార్గో మయా లబ్ధత్వాన్మాం స్పృష్ట ఇత్యుచ్యతే. న కేవలం మయా లబ్ధః-కిన్త్వనువిత్తో మయైవ. అనువేదనం నామ-విద్యాయాః పరిపాకాపేక్షయా ఫలావసానతా నిష్ఠా ప్రాప్తిః భుజేరివ తృప్త్యవసానతా. పూర్వం తు జ్ఞానప్రాప్తిసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి విశేషః. కిమసావేవ మన్త్రదృగేకో బ్రహ్మవిద్యాఫలం ప్రాప్తః- నాన్యః ప్రాప్తవాన్-యేనానువిత్తో మయైవేత్యవధారయతి. నైష దోషః-అస్యాః ఫలమాత్మసాక్షికమనుత్తమమితి బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిపరత్వాత్. ఏవం హి కృతార్థాభిమానకరణమాత్మప్రత్యయసాక్షికమాత్మజ్ఞానం-కిమతః పరమన్యత్ స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాం స్తౌతి. న తు పునరన్యో బ్రహ్మవిత్తత్ఫలం న ప్రాప్నోతీతి- *తద్యో యో దేవానామితి సర్వార్థశ్రుతేః. తదేవాహ - తేన-బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ ధీరాః-ప్రజ్ఞావన్తోఽన్యేఽపి బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. అపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిద్యాఫలం మోక్షం స్వర్గం లోకం చ. స్వర్గలోకశబ్దస్త్రివిష్టపవాచ్యపి సన్నిహ ప్రకరణాన్మోక్షాభిధాయకః. ఇతః-అస్మాచ్ఛరీరపాతాదూర్ధ్వాః-ఊర్ధ్వం. జీవన్త ఏవ విముక్తాస్సన్తః. ౮

ఉ.— తస్మిఞ్ఛుక్లముత నీలమాహుః పిఙ్గళగ్ం హరితంలోహితంచ । ఏషపన్థా బ్రహ్మణాహానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ॥ ౯

ఆ.— రాజ్ఞోఽకౌశలంపరిహృత్యమన్త్రానవతారయతి (ఆత్మకామస్యేతి) యదేత్యాద్యతీతశ్లోకేనాగామిశ్లోకానామప్యపౌనరుక్త్యం సూచయతి (విస్తరేతి) జ్ఞానమార్గస్యసూక్ష్మత్వేహేతుమాహ (దుర్విజ్ఞేయత్వాదితి) విస్తీర్ణత్వంపూర్ణవస్తువిషయత్వాదవధేయం. మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (విస్పష్టేతి) ప్రయత్నసాధ్యత్వంతస్యపశ్చాద్వ్యావివక్ష్యతే. కథంపునరధునాతనోవైదికోజ్ఞానమార్గశ్చిరన్తనోనిరుచ్యతే- తత్రాహ (నిత్యేతి) విశేషణప్రకాశితమర్థముక్త్వాతస్యవ్యవచ్ఛేద్యమాహ (నతార్కికేతి) మన్త్రద్రష్టాలబ్ధత్వేపికుతోజ్ఞానమార్గస్యతత్సంస్పర్శిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోహీతి) అనువేదనలాభయోర్విశేషాభావాత్పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అనువేదనమితి) పూర్వశబ్దసపాఠక్రమానుసారేణలాభోగృహ్యతే ఏవకారమాశ్రిత్యశఙ్కతే (కిమసావితి) తథాచ *తద్యోయోదేవానామిత్యాద్యవిశేషశ్రుతిర్విరుధ్యతఇతిశేషః. అవధారణశ్రుతేరన్యపరత్వేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాభావమభిప్రేత్యపరిహరతి (నైషదోషఇతి) స్తుతిపరత్వమేవప్రకటయతి (ఏవంహీతి) కృతార్థాస్మీత్యాత్మన్యభిమానకారణం స్వానుభవసిద్ధమాత్మజ్ఞానం - నాస్మాదన్యదుత్కృష్టం కించిదిత్యేవం విద్యామవధారణశ్రుతిః ప్రశాస్తీత్యర్థః. యథాశ్రుతార్థత్వేకోదోషఃస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (నత్వితి) ఇతి- అవధారణశ్రుత్యావివక్షితమితిశేషః. తత్రహేతుః (తద్యోయఇతి) సర్వార్థశ్రుతేః- బ్రహ్మవిద్యాసర్వార్థా- సర్వసాధారణీతిశ్రవణాదితియావత్. బ్రహ్మవిద్యాయాఃసర్వార్థత్వేవాక్యశేషంప్రమాణత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (తదేవేతి) ననుమోక్షేస్వర్గశబ్దోనయుజ్యతే- తస్యార్థాన్తరేరూఢత్వాత్. అతఆహ (స్వర్గేతి) యథాజ్యోతిష్టోమప్రకరణేశ్రుతోజ్యోతిశ్శబ్దోజ్యోతిష్టోమవిషయః- తథామోక్షప్రకరణేశ్రుతఃస్వర్గశబ్దోమోక్షమధికరోతి-రూఢ్యాశ్రీకారేబ్రహ్మవిద్యాయానికర్షప్రసఙ్గాదితిభావః. జీవన్తఏవముక్తాస్సన్తఃశరీరపాతాదూర్ధ్వంమోక్షమపియన్తీతిసమ్బన్ధః. ౮

రం.— (తదేతేశ్లోకాభవన్తి) తత్- తత్ర, తస్మిన్విషయే. బ్రహ్మవిద్విషయేపిఏతేశ్లోకాభవన్తీత్యర్థః. తానేవాహ (అణుఃపన్థావితతఃపురాణోమాంస్పృష్టోఽనువిత్తోమయైవేత్యాది) అణుః- దుర్విజ్ఞానః. మానాన్తరానధిగమ్యః. వితతః- వేదాన్తేషువిస్తరేణప్రతిపాదితః. పురాణః- అనాదిః. మాంస్పృష్టః- ఉపాసకంమాంప్రాప్తః. శతాధికనాడీద్వారాస్వదేహస్పర్శీత్యర్థః. మయైవానువిత్తః - యోగదశాయాంమయైవానుభూతశ్చయోయంపన్థాః-అర్చిరాదిమార్గః. తేన- మార్గేణధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినోబ్రహ్మవిదఃఇతః-అస్మాద్దేహాద్విముక్తాస్సన్తః ¶ ఊర్ధ్వం- సర్వేభ్యోలోకేభ్యఊర్ధ్వంస్వర్గంలోకం-భగవల్లోకం. అత్రస్వర్గశబ్దఃప్రకరణాద్భగవల్లోకపరః. అపియన్తి- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— తస్మిన్మోక్షసాధనమార్గేవిప్రతిపత్తిర్ముముక్షూణాం. కథం. తస్మిఞ్ఛుక్లం-శుద్ధం. విమలమాహుఃకేచిన్ముముక్షవః. నీలమన్యే. పిఙ్గలమన్యేపి. హరితం. లోహితంచయథాదర్శనం. నాడ్యస్త్వేతాఃసుషుమ్నాద్యాఃశ్లేష్మాదిరససమ్పూర్ణాః-*శుక్లస్యనీలస్యపిఙ్గలస్యేత్యాద్యుక్తత్వాత్. ఆదిత్యంవామోక్షమార్గమేవంవిధంమన్యన్తే- *ఏషశుక్లఏషనీలఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. దర్శనమార్గస్యచశుక్లాదివర్ణాసమ్భవాత్. సర్వథాపితుప్రకృతాద్బ్రహ్మవిద్యామార్గాదన్యఏతేశుక్లాదయః. ననుశుక్లః-శుద్ధోఽద్వైతమార్గః. న-నీలపీతాదిశబ్దైర్వర్ణవాచకైఃసహానుద్రవణాత్. యాంశ్చశుక్లాదీన్యోగినోమోక్షపథఆహుః-నతేమోక్షమార్గాః-సంసారవిషయాఏవహితే- *చక్షుషోవామూర్ధ్నోవాఽన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యోవేతిశరీరదేశాన్నిస్సరణసమ్బన్ధా, బ్రహ్మాదిలోకప్రాపకాహితే,. తస్మాదయమేవమోక్షమార్గః-యఆత్మకామత్వేనాప్తకామతయాసర్వకామక్షయేగమనానుపపత్తౌప్రదీపనిర్వాణవచ్చక్షురాదీనాంకార్యకరణానామత్రైవసమవనయఇత్యేషజ్ఞానమార్గః - పన్థాఃబ్రహ్మణా-పరాత్మస్వరూపేణైవబ్రాహ్మణేనత్యక్తసర్వైషణేనానువిత్తః. తేనబ్రహ్మవిద్యామార్గేణబ్రహ్మవిదన్యోప్యేతి. కీదృశోబ్రహ్మవిత్తేనైతీతి. ఉచ్యతే - పూర్వంపుణ్యకృద్భూత్వాపునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణః-పరమాత్మతేజస్యాత్మానంసంయోజ్యతస్మిన్నభినిర్వృత్తస్తైజసశ్చ - ఆత్మభూతఇహైవేత్యర్థః. ఈదృశోబ్రహ్మవిత్తేనమార్గేణైతి. నపునఃపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణోగ్రహణం- విరోధాదిత్యవోచామ. *అపుణ్యపుణ్యోపరమేయంపునర్భవనిర్భయాః।శాన్తాస్సన్న్యాసినోయాన్తితస్మైమోక్షాత్మనేనమఇతిస్మృతేశ్చ. *త్యజధర్మమధర్మంచేత్యాదిపుణ్యాపుణ్యత్యాగోపదేశాత్. *నిరాశిషమనారమ్భంనిర్నమస్కారమస్తుతిం।అక్షీణంక్షీణకర్మాణంతందేవాబ్రాహ్మణంవిదుః * నైతాదృశంబ్రాహ్మణస్యాస్తివిత్తంయథైకతాసమతాసత్యతాచ। శీలంస్థితిందణ్డనిధానమార్జవంతతస్తతశ్చోపరమఃక్రియాభ్యఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. ఉపదేక్ష్యన్తిచేహాపితు * ఏషనిత్యోమహిమాబ్రాహ్మణస్య నకర్మణావర్ధతేనోకనీయానితికర్మప్రయోజనాభావేహేతుముక్త్వా*తస్మాద్బ్రాహ్మణఃశాన్తోదాన్తఇత్యాదినాసర్వక్రియోపరమందర్శయతి. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతమేవపుణ్యకృత్త్వం. అథవా-యోబ్రహ్మవిత్తేనైతి-సపుణ్యకృత్తైజసశ్చేతి. బ్రహ్మవిత్స్తూయతేఏషా-పుణ్యకృతితైజసేచయోగినిమహాభాగ్యంప్రసిద్ధంలోకే - తాభ్యామతోబ్రహ్మవిత్స్తూయతేప్రఖ్యాతమహాభాగ్యత్వాల్లోకే. ౯

ఆ.— తస్మిన్నిత్యాదిపూర్వపక్షముత్థాపయతి (తస్మిన్నితి) విప్రతిపత్తిమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) పిఙ్గలం- వహ్నిజ్వాలాతుల్యం. లోహితం- జపాకుసుమసన్నిభం. సప్రపఞ్చంశబ్దస్పర్శరూపరసాదిమద్బ్రహ్మ-తదుపాసనమనుస్మృత్యతత్ప్రాప్తిమార్గేవి

¶ పా. ఇతఊర్ధ్వంవిముక్తాఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాꣳ రతాః॥౧౦

వాదో ముముక్షూణామిత్యాహ (యథావర్ణనమితి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గే శుక్లాదిరూపసిద్ధిః - న హి జ్ఞానస్యరూపాదిమత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడ్యస్త్వితి) తాసామపి కథం యథోక్తరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్లేష్మాదీతి) తథాపి కథం శుక్లాదిరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యనాడీఖణ్డోక్తం స్మారయతి (శుక్లస్యేతి) నాడీపరిగ్రహేణియామకాభావమాశఙ్క్యపఠితొత్తరమాహ (ఆదిత్యంవేతి) ఏవంవిధం - శుక్లాదినానావర్ణమిత్యర్థః. తస్య తథాత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషఇతి) ప్రకృతే జ్ఞానమార్గేకమితిమార్గాన్తరం కల్ప్యతే- తత్రాహ (వర్ణనేతి) తర్హి నాడీపక్షోవా- ఆదిత్యపక్షోవా- కతరోఽపి వివక్షితః- తత్రాహ (సర్వథాపీతి) శుక్లమార్గస్య జ్ఞానమార్గాదన్యత్వమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) శుక్లశబ్దస్యాద్వైతవిషయత్వం-నీలాదిశబ్దసమభివ్యాహారవిరోధాదితి పరిహరతి (ననీలేతి) సైద్ధాన్తికమన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాతుం పూర్వపక్షం దూషయతి (యాన్ శుక్లాదీనితి) న కేవలం దేహదేశనిస్సరణసమ్బన్ధాదేవ నాడీభేదానాం సంసారవిషయత్వం-కింతు బ్రహ్మలోకాదిసమ్బన్ధాదపీత్యాహ (బ్రహ్మదీతి) ఆదితోఽన్విదేశయ సమర్థ్యపాలీ బ్రహ్మలోకప్రాపకస్సంసారహేతురేవేతి మన్వానో మోక్షమార్గముపసంహరతి. (తస్మాదితి) ఆప్తకామతయా- జ్ఞానమార్గ ఇతి సమ్బన్ధః ఏవంభూమికాంక్షలైవ ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) యథా తైలాదినిబరోధే ప్రదీపస్య జ్వలనానుపపత్తౌ తేజోమాత్రే నిర్వాణముచ్యతే-తథా స్థూలస్యసూక్ష్మస్య చ సర్వస్యైవ కామస్యజ్ఞానాత్క్షయే సతి గత్యనుపపత్తావత్రైవ ప్రత్యగాత్మని కార్యకరణానామేకీభావేనావసానమిత్యయమేష శబ్దార్థ ఇత్యర్థః. పన్థా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (జ్ఞానమార్గ ఇతి) ఇత్థంభావే తృతీయామాశ్రిత్యాహ (పరమాత్మేతి) అనువేదనకర్తుర్బ్రహ్మణస్సన్న్యాసినస్త్వం దర్శయతి (త్యక్తేతి) విప్రతిపత్తిం నిరాకృత్య మోక్షమార్గం నిర్ధార్య * తేన ధీరా అపి యన్తీత్యస్య క్తంనిగమయతి (తేనేతి) అన్యోఽపి-మన్త్రదృశస్సకాశాదితి శేషః. ఇహేతి జీవదవస్థోక్తిః సముచ్చయకారిణోఽత్ర బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతి కేచిత్- తాన్ ప్రత్యాహ (నపునరితి) విరోధాత్-జ్ఞానకర్మణోరితి శేషః. కించ- క్రమసముచ్చయస్సమసముచ్చయో వేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (అపుణ్యేతి) జ్ఞానస్య కర్మాసముచ్చయేఽపి వివేకజ్ఞానేన సముచ్చయోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (త్యజేతి) బ్రహ్మవిదోఽపిస్తుత్యాదిదృష్టేస్తైన సముచ్చయో జ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిరాశిషమితి) కామ్యానస్థానమనారమ్భః. అక్షీణత్వం-నిషిద్ధానాచరణం. క్షీణకర్మత్వం- నిత్యాదికర్మరాహిత్యం. అసముచ్చయే వాక్యాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఏకతా-నిరపేక్షతా. సర్వోదాసీనతేతి యావత్. సమతా- మిత్రోదాసీనశత్రుబుద్ధివ్యతిరేకేణ సర్వత్ర స్వస్మిన్నివదృష్టిః దణ్డనిధానం- అహింసాపరత్వం. * అర్థస్యమూలంనికృతిః క్షమా చ కామస్యచిత్తంచవపుర్వయశ్చ। ధర్మస్య యాగాదిదయాదమశ్చ మోక్షస్య సర్వోపరమః క్రియాభ్య ఇత్యాదిచతుర్విధే పురుషార్థసాధనభేదోపదేశవాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ నపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణో గ్రహణమిత్యేవసమ్బన్ధః. తథాపి ప్రకృతే మన్త్రే సముచ్చయో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపదేక్ష్యన్తీతి) వాక్యశేషాదిపర్యాలోచనాసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పూర్వం పుణ్యకృత్స్యాత్ పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణో బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతి క్రమో నయుజ్యతే-అశ్రుతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) స్తుతిముపోపపాదయతి (పుణ్యకృతీతి, తేజాంసి- కరణాన్యుపసంహృత్య స్థితస్తైజసః - దహరాద్యుపాసీనో యోగీ తస్మిన్నణిమాద్యైశ్వర్యాన్మహానుభావస్య ప్రసిద్ధిః. తాభ్యాం-పుణ్యకృత్తైజసాభ్యామిత్యర్థః. అతశ్శబ్దపరామృష్టం స్పష్టయతి (ప్రఖ్యాతేతి) పుణ్యకృత్తైజసయోరితి శేషః ౯

రం.— (తస్మిన్ శుక్లముతనీలమాహుః పిఙ్గళం హరితం లోహితం చేత్యాది) తస్మిన్- అర్చిరాదికేమార్గే. శుక్లం నీలం పిఙ్గళం హరితం లోహితం-ఆదిత్యమిత్యర్థః. * అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహిత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏతాదృశమాదిత్యం తస్మిన్మార్గే సన్తమాహుశ్శాస్త్రవిదః ఏషపన్థాః- ఏషోఽర్చిరాదిః పన్థాః బ్రహ్మణాహాఽనువిత్తః-పరబ్రహ్మణా సహతత్ప్రాపకతయాహ- ప్రసిద్ధం యథాతథా సమ్బద్ధః. * బ్రహ్మపథ ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ ఇతి యావత్. తేన- ఉక్తేనార్చిరాదిమార్గేణ పుణ్యకృద్బ్రహ్మవిత్ -పూర్వం పుణ్యం కృత్వా తద్వశేన శుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మవిత్, చ తైజసః - తేజస్స్వస్యాస్తీతి తైజసః- ఉపాసకః. పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠశ్చేతి యావత్. ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే ఇతి శ్రుత్యన్తరే పఞ్చాగ్నివిదాం బ్రహ్మవిదాం చార్చిరాదిగతి శ్రవణాత్. యద్యపి పఞ్చాగ్నివిద్యాపి బ్రహ్మాత్మక ప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యైవ- అథాపి విద్యాన్తరవద్బ్రహ్మవిశేష్యకవిద్యాత్వాభావాద్బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతి పృథగుక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అన్ధం-అదర్శనాత్మకం తమః-సంసారనియామకం ప్రవిశన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. కే. యేఽవిద్యాం-విద్యాతోఽన్యాం సాధ్యసాధనలక్షణాముపాసతే-కర్మానువర్తన్త ఇత్యర్థః. తతః-తస్మాదపి భూయ ఇవ-బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి. కే. యే తు విద్యాయాం-అవిద్యావస్తుప్రతిపాదికాయాం కర్మార్థాయాం త్రయ్యామేవ విద్యాయాం రతాః-అభిరతాః. విధిప్రతిషేధపర ఏవ వేదః-నాన్యోఽస్తీత్యుపనిషదర్థానపేక్షిణ ఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రస్తుతజ్ఞానమార్గస్తుత్యర్థం మార్గాన్తరం నిన్దతి (అన్ధమిత్యాదినా) విద్యాయామితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) కథం పునస్త్రయ్యామభిరతానామధఃపతనమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధీతి) ౧౦

రం.— * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదిత్యుక్తం కర్మాఙ్గకజ్ఞానస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వం స్పష్టయతి (అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యే అవిద్యాముపాసతే) యే అవిద్యాముపాసతే- అత్రావిద్యాశబ్దః కర్మవాచీ- * అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యేతి * తర్తుం మృత్యుమవిద్యయేతి చ వచనాత్. యే కేవలం స్వర్గాదిఫలార్థైరనేకకర్మానుతిష్ఠన్తి- నతు బ్రహ్మజ్ఞానార్థితయా. తే అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి- దుస్తరం సంసారలక్షణమన్ధకారం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (య

ఉ.— అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః । తాగ్ంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాగ్ంసోఽబుధో జనాః ॥ ౧౧

ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్ ॥ ౧౨

ఉవిద్యాయాంరతాః) ఉశబ్దోఽవధారణే. నిత్యనైమిత్తికం కర్మ పరిత్యజ్య విద్యాయామేవ యత స్తేయే-తేపితతః-*మోహా త్తస్య పరిత్యాగస్తామసః ప రికీర్తిత ఇత్యుక్తరీత్యా తస్మాత్తామసత్యాగవశాత్ భూయ ఇవ తమః-ఇవశబ్దోఽప్యేవార్థః. ప్రవిశన్తీత్యనుషఙ్గః. పూర్వస్మాదధికం సంసారమేవ ప్రవిశన్తీత్యర్థః. ఉక్తతామసత్యాగప్రయుక్తమనోమాలిన్యేన జ్ఞానానిష్పత్త్యా ఫలలేశమప్యలబ్ధ్వా పతితా భవన్తీత్యర్థః. నాన్యేన చ నేన జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయ ఇతి మన్తవ్యం-జ్ఞానవ్యతిరిక్తోపాయనిషేధకవచనైః, జ్ఞానస్య మోక్షోపాయత్వప్రతిపాదకవచనైః, కర్మణాం జ్ఞానాఙ్గత్వప్రతిపాదకవచనైశ్చ *నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేనేత్యాదిభిర్వ్యాఖ్యాయోఽస్మిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. ౧౦

శం.— యది తేఽదర్శనలక్షణం తమః ప్రవిశన్తి-కో దోష ఇతి. ఉచ్యతే- అనన్దాః- అనానన్దాః. అసుఖా నామ తే లోకాః. తేనాన్ధేన- అదర్శనలక్షణేన తమసాఽఽవృతాః- వ్యాప్తాస్తే. తస్యాజ్ఞానతమసో గోచరాంస్తాన్ తే ప్రేత్య- మృత్వాఽభిగచ్ఛన్తి- అభిప్రయాన్తి. కే. యేఽవిద్వాంసః కిం సామాన్యేనావిద్వత్తామాత్రేణ. నేత్యుచ్యతే- అబుధః- బుధేరవగమనార్థస్య ధాతోః క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపం. ఆత్మావగమవర్జితా ఇత్యర్థః. జనాః- ప్రాకృతా ఏవ. జననధర్మిణో వేత్యేతత్. ౧౧

ఆ.— మన్త్రే ప్రకరణాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాప్య వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) అబుధ ఇత్యస్య నిష్పత్తిం సూచయన్ వివక్షితమర్థమాహ (బుధేరితి) ౧౧

రం.— అస్తు తమసః ప్రవేశే కిం భవతీత్యత్రాహ (అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతా ఇత్యాది) అనన్దాః- సుఖలేశశూన్యాః అన్ధతమసాఽఽవృతాః కేచన లోకాస్సన్తి. తాన్లోకాన్ప్రేత్యాగచ్ఛన్తి తే. కే. యేఽవిద్వాంసః- బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యాః, అబుధః- యే ప్రత్యగాత్మవిద్యాశూన్యాః. పఞ్చాగ్నివిద్యాశూన్యా ఇతి యావత్. పూర్వం తయోరేవ ప్రస్తుతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. బుధ ఇతి- బుధ్యతేః క్విబన్తస్య ప్రథమాబహువచనాన్తస్య రూపం. ౧౧

శం.— ఆత్మానం- స్వం పరం సర్వప్రాణిమనీషితజ్ఞం హృత్స్థమశనాయాదిధర్మాతీతం చేత్- యది విజానీయాత్ సహస్రేషు కశ్చిత్. చేదిత్యాత్మవిద్యాయా దుర్లభత్వం దర్శయతి. కథం. అయం- పర ఆత్మా సర్వప్రాణిప్రత్యయసాక్షీ- యః * నేతి నేత్యాద్యుక్తః, యస్మాన్నాన్యోఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, సమస్సర్వభూతస్థో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽస్మి- భవామీతి. పూరుషః-పురుషః. స కిమిచ్ఛన్- తత్స్వరూపవ్యతిరిక్తమన్యద్వస్తు ఫలభూతం కిమిచ్ఛన్. కస్య వా- అన్యస్యాత్మనో వ్యతిరిక్తస్య కామాయ- ప్రయోజనాయ. న హి తస్యాత్మన ఏష్టవ్యం ఫలం. న చాప్యాత్మనోఽన్యోఽస్తి- యస్య కామాయేచ్ఛతి. సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. అతః కిమిచ్ఛన్ కస్య వా కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్- భ్రశ్యేత్. సన్తప్యేత్. శరీరోపాధికృతదుఃఖమనుదుఃఖీ స్యాత్, శరీరతాపమనుతప్యేత,- తదనాత్మదర్శినో హి తద్వ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరేప్సోః. మమేదం స్యాత్- పుత్రస్యేదం- భార్యాయా ఇదమిత్యేవమీహమానః పునః పునర్జననమరణప్రబన్ధారూఢః శరీరరోగమనురుధ్యతే. సర్వాత్మదర్శినస్తు తదసమ్భవ ఇత్యేతదాహ. ౧౨

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్తుత్యర్థమేతన్నిష్ఠస్య కాయక్లేశరాహిత్యం దర్శయతి (ఆత్మానమిత్యాదినా) విజ్ఞానాత్మనో వైలక్షణ్యార్థం విశినష్టి (సర్వేతి) తాటస్థ్యం వ్యావర్తయతి (హృత్స్థమితి) బుద్ధిసమ్బన్ధప్రాప్తం సంసారిత్వం వారయతి (అశనాయాదీతి) ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞానప్రకారం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) సర్వభూతసమ్బన్ధప్రయుక్తం దోషం వారయితుం విశినష్టి (నిత్యఇతి) ఇతి-విజానీయాదితి సమ్బన్ధః. ప్రయోజనాయ-శరీరమనుసంజ్వరేదితి సమ్బన్ధః. కిమిచ్ఛన్నిత్యాక్షేపం సమర్థయతే (న హీతి) కస్య వా కామాయేత్యాక్షేపముపపాదయతి (న చేతి) ఆక్షేపద్వయం నిగమయతి (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (శరీరేతి) విదుషస్తాపాభావం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (అనాత్మేతి) వస్త్వన్తరేప్సోః తాపసమ్భవ ఇతి శేషః. స చేత్యేతదధ్యాహృత్య మమేదమిత్యాది యోజ్యం. ఇత్యేతదాహ-కిమిచ్ఛన్నిత్యాద్యా శ్రుతిరితి శేషః. ౧౨

రం.— (ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇత్యాది) యద్యయం పూరుషః- జీవః స్వాత్మానమయమస్మి- ఏతాదృశోఽహమస్మి. దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీవిలక్షణో బ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీతి విజానీయాత్. తదా దేహేన్ద్రియోపభోగ్యేషు లోకాదిషు స్పృహాయా అభావాత్, దేహాద్యభిమానకాలే స్వబన్ధుభూతతయాఽభిమతభార్యాపుత్రాదేరప్యభావాచ్చ కిమిచ్ఛన్-స్వస్య కిం వా ఫలమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ-స్వానుబన్ధినో వా కస్య దారపుత్రాదికస్యాభీష్టాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్- శరీరానుబన్ధిఫలమనుసృత్య కుతస్తప్యేతేత్యర్థః. అతోఽస్య కృతకృత్యతైవేత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— † యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మాఽస్మిన్సన్దేహ్యే గహనే ప్రవిష్టః। సవిశ్వకృత్సహిసర్వస్యకర్తా తస్యలోకస్సతులోకఏవ॥ ౧౩

ఇహైవసన్తోఽథవిద్మస్తద్వయంనచేదవేదిర్మహతీవినష్టిః। యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తి॥ ౧౪

శం.— కించ-యస్య- బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః-అనులబ్ధః. ప్రతిబుద్ధః-సాక్షాత్కృతః. కథం. అహమస్మిపరం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రత్యగాత్మత్వేనావగతఆత్మా అస్మిన్సన్దేహ్యే-సన్దేహే. అనేకానర్థసఙ్కటోపచయే గహనే-విషమే. అనేకశతసహస్రవివేకవిజ్ఞానప్రతిపక్షవిషమేప్రవిష్టః. స యస్య బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః ప్రతిబోధేనేత్యర్థః. సవిశ్వకృత్-విశ్వకర్తా. కథంవిశ్వకృత్త్వంతస్య-కింవిశ్వకృదితినామేత్యాశఙ్క్యాహ-సహి-యస్మాత్సర్వస్యకర్తా. ననామమాత్రం. నకేవలంవిశ్వకృత్పరప్రయుక్తః. కింతర్హి. తస్యలోకస్సర్వః. కిమన్యోలోకః-అన్యోసావితి.ఉచ్యతే (సతులోకఏవ)లోకశబ్దేనాత్మోచ్యతే. తస్యసర్వఆత్మా, సచసర్వస్యాత్మేత్యర్థః. యఏష బ్రాహ్మణేనప్రత్యగాత్మా ప్రతిబుద్ధతయాఽనువిత్తఆత్మాఽనర్థసఙ్కటేగహనేప్రవిష్టః-సనసంసారీ కింతుపరఏవ-యస్మాద్విశ్వస్యకర్తా, సర్వస్యాత్మా, తస్యచసర్వఆత్మా,.ఏకఏవాద్వితీయఃపరఏవాస్మీతిమన్తవ్యఇతిశ్లోకార్థః. ౧౩

ఆ.— నకేవలమాత్మవిద్యారసికస్యకాయక్లేశరాహిత్యం-కింతుకృతకృత్యతాచాస్తీత్యాహ (కించేతి) సన్దేహే-పృథివ్యాదిభిర్భూతైరుపచితేశరీరే. సన్దేహత్వంసాధయతి (అనేకేతి) విషమత్వంవిశదయతి (అనేకశతేతి) ననామమాత్రమిత్యత్రపురస్తాన్నఞ్స్యాదితిపరితవ్యం-యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. విశ్వకృత్త్వమితిశేషః. పరశబ్దోఽవిద్యావిషయః. విశ్వకృత్-కృతకృత్యఇత్యేతత్. లోకలోకివిభాగేనభేదంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా) యస్యేత్యాదిమన్త్రస్యతాత్పర్యార్థంసఙ్గృహ్ణాతి (యఏషఇతి) అస్త్వేవం-కింతావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఏవేతి) యోహిపరస్సర్వప్రకారభేదరాహిత్యాత్పూర్ణతయావర్తతే-సఏవాస్మీత్యాత్మానుసన్ధాతవ్యఇతియోజనా. ౧౩

రం.— పునరపిస్తౌతి (యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధఆత్మాఅస్మిన్సన్దేహేగహనే ప్రవిష్టః।సవిశ్వకృదిత్యాది) గహనే- విషమేఅస్మిన్-అనర్థశతసఙ్కటే దేహేప్రవిష్టస్య-యస్య- జీవస్యాత్మా-స్వరూపంప్రకృతివివిక్తత్వబ్రహ్మాత్మకత్వశ్రవణమననాభ్యాసేనానువిత్తః- అవగతఃప్రతిబుద్ధః- ధ్యాతశ్చభవతీత్యర్థః. సఃవిశ్వకృత్- సఏవలోకకృత్. ఈశ్వరవజ్జగద్వన్ద్యఇతియావత్. తత్రహేతుమాహ (సహిసర్వస్యకర్తాతస్యలోకస్సఉలోకఏవేతి) లోకః- ఆశ్రయభూతః.ఉ-సర్వశ్రుతిప్రసిద్ధస్సర్వస్యకర్తా-యఈశ్వరః. తస్యాపిసతుపూర్వోక్తబ్రహ్మవిత్తులోకఏవ-ఆధారఏవ. *జ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమితిభగవద్గీతత్వాద్భగవతోజ్ఞానినంవినాఆత్మసత్తాయాఅభావాదితిభావః. ఉశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౧౩

శం.— కించ- ఇహైవ - అనేకానర్థసఙ్కులేసన్తః - భవన్తోఽజ్ఞానదీర్ఘనిద్రామోహితాస్సన్తఃకథంచిదివబ్రహ్మతత్త్వమాత్మత్వేనాథవిద్మః- విజానీమః. తత్- ఏతద్బ్రహ్మప్రకృతం. అహోవయంకృతార్థాఇత్యభిప్రాయః. యదేతద్బ్రహ్మవిజానీమః - తన్నచేద్విదితవన్తోవయం. వేదనం- వేదః. వేదోఽస్యాస్తీతివేదీ. వేదైవవేదిః. నవేదిః- అవేదిః. తతోఽహమవేదిఃస్యాం. యద్యవేదిః- కోదోషస్స్యాత్. మహతీ-అనన్తపరిమాణాజన్మమరణాదిలక్షణావినష్టిః- వినశనం. అహోవయమస్మాన్మహతోవినశనాన్నిర్ముక్తాః-యదద్వయంబ్రహ్మవిదితవన్తఇత్యర్థః. యథాచవయంబ్రహ్మవిదిత్వాఽస్మాద్వినాశనాద్విప్రముక్తాః-ఏవంయేతద్విదుః- అమృతాస్తేభవన్తి. యేనపునః-నైవంబ్రహ్మవిదుః. తఇతరే- బ్రహ్మవిద్భ్యోఽన్యే. అబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. దుఃఖమేవ- జన్మమరణాదిలక్షణమేవాపియన్తి - ప్రతిపద్యన్తే. నకదాచిదప్యవిదుషాంతతోవినివృత్తిరిత్యర్థః. దుఃఖమేవహితఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి. ౧౪

ఆ.— బ్రహ్మవిదోవిద్యయాకృతకృత్యత్వేశ్రుతిసంప్రతిపత్తిరేవకేవలంనభవతి- కింతుస్వానుభవసంప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (కించేతి) అథేత్యస్యకథంచిదితివ్యాఖ్యానం. తదిత్యస్యబ్రహ్మతత్త్వమిత్యుక్తమర్థంస్ఫుటయతి (తదేతదితి) బ్రహ్మజ్ఞానేకృతార్థత్వంశ్రుత్యనుభవాభ్యాముక్త్వాతదభావేదోషమాహ (యదేతదితి) తర్హిమహతీవినష్టిరితిసమ్బన్ధః. బహుత్వంనవివక్షితం. జ్ఞానాన్తోక్షోఽత్రవివక్షితఇత్యభిప్రేత్యఅవేదిత్వస్యార్థమాహ (వేదనమిత్యాదినా) నచేత్తద్బ్రహ్మవిదితవన్తోవయం-తతోహమవేదిఃస్యామితియోజనా. విద్యాఽభావేదోషముక్త్వావిద్వదనుభవసిద్ధమర్థంనిగమయతి (అహోవయమితి) ఇహైవేత్యాదినాపూర్వార్ధేనోక్తమేవార్థముత్తరార్ధేనప్రపఞ్చయతి (యథాచేత్యాదినా) దుఃఖాదవిదుషాంవినిర్మోకాభావేహేతుమాహ (దుఃఖమేవేతి) ౧౪

రం.— (ఇహైవసన్తోథవిద్మస్తద్వయంనచేదవేదిర్మహతీవినష్టిః) ఇహైవసన్తః- అస్మిన్నేవజన్మనివర్తమానావయంతత్ - బ్రహ్మవిద్మః- జానీమః. నచేజ్జానీమః-తర్హ్యవేదిః- వేదనం-వేదిః. *ఇన్సర్వధాతుభ్యఇతిఇన్ప్రత్యయః. సస్వరార్థః. అవేదిః- అజ్ఞానంభవతి. తదిదంచమహతీవినష్టిః - మహాహానిరిత్యర్థః. తేనజ్ఞానస్యాస్మిన్నేవజన్మనిప్రాప్తస్యమహాలాభరూపత్వమార్థికం. ఇదంజ్ఞానాజ్ఞానయోరేవమహాలాభహానిత్వందర్శయతి (యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్త్యథేతరేదుఃఖమేవాపియన్తీతి) ఏతత్- పరంబ్రహ్మ. అమృతాః - ముక్తాః. ఇతరే- ఏతద్వేదనహీనాః. దుఃఖం-సంసారం. శిష్టఃస్పష్టార్థః. ౧౪

† అస్మిన్సన్దేహేగహనే ఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.— సఉలోకఏవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమఞ్జసా। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ౧౫
§యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే। తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం॥ ౧౬
యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః। తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతం॥ ౧౭

శం.— యదా పునరేతమాత్మానం కథఞ్చిత్పరమకారుణికం కఞ్చిదాచార్యం ప్రాప్య తతో లబ్ధప్రసాదస్సన్ను- పశ్యాత్ప్రశ్యతి-సాక్షాత్కరోతి. స్వమాత్మానం దేవం- ద్యోతనవన్తం. దాతారం వా సర్వప్రాణికర్మఫలానాం యథాకర్మానురూపం. అఞ్జసా- సాక్షాదీశానం- స్వామినం భూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్యేత్యేతత్. న తతః- తస్మాదీశానాద్దేవాదాత్మానం విశేషేణ జుగుప్సతే - గోపాయితుమిచ్ఛతి. సర్వో హి లోక ఈశ్వరాద్గుప్తిమిచ్ఛతి భేదదర్శీ- అయం త్వేకత్వదర్శీ న బిభేతి కుతశ్చన- అతో న తతో విజుగుప్సతే. యదేశానం దేవమఞ్జసా ఆత్మత్వేన పశ్యతి-న తదా నిన్దతే వా కఞ్చిత్. సర్వమాత్మానం హి పశ్యతి- స ఏవం పశ్యన్కమసౌ నిన్ద్యాత్. ౧౫

ఆ.— కిఞ్చ- విదుషో విహితాకరణాదిప్రయుక్తం భయం నాస్తీతి నిద్యాంస్తౌతి మేవ మన్త్రాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యదా పునరిత్యాదినా) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (సర్వో హీతి) జుగుప్సాయా నిన్దాత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్కథమవయవార్థమబాధయిత్వా వ్యాఖ్యాయతే-రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) తదేవోపపాదయతి (సర్వమితి) ౧౫

రం.— తజ్జ్ఞానస్య మహాఫలత్వమేవాహ (యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమఞ్జసా। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సత ఇతి) యదా ఏతం భూతభవ్యాదేరీశితారం దేవం - ద్యోతమానం సర్వభూతానామాత్మానం- అన్తర్యామిణం అనుపశ్యతి-సమ్యక్పశ్యతి. తతః- తదా సర్వస్య స్వాత్మకత్వజ్ఞానాన్న విజుగుప్సతే-సర్వవస్తుము నిన్దాన ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— కిఞ్చ-యస్మాత్- ఈశానాదర్వాక్-యస్మాదన్యవిషయ ఏవేత్యర్థః. సంవత్సరః-కాలాత్మా సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేత్తా యమపరిచ్ఛిన్దన్నర్వాగేవ వర్తతే. అహోభిః- స్వావయవైరహోరాత్రైరిత్యర్థః. తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిః - ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామప్యవభాసకత్వాత్. ఆయురిత్యుపాసతే దేవాః. అమృతం జ్యోతిః-అతోఽన్యన్మ్రియతే హి జ్యోతిః. సర్వస్య హ్యేతజ్జ్యోతిరాయుర్గుణేన యస్మాద్దేవాస్తజ్జ్యోతిరుపాసతే- తస్మాచ్చాయుష్మన్తస్తే. తస్మాదాయుష్కామేనాయుర్గుణేనోపాస్యం బ్రహ్మేత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— అథేశ్వరస్యాపి కాలాన్యత్వే సతి వస్తుత్వాద్ఘటవత్కాలావచ్ఛిన్నత్వాన్న కాలత్రయం ప్రతి యత్కర్తృత్వమీశ్వరత్వం - అత ఆహ (కిం చేతి) యస్మాదీశానాదర్వాక్ సంవత్సరో వర్తతే- తముపాసతే దేవా ఇతి సమ్బన్ధః. నను కథం సంవత్సరోఽర్వాగిత్యుచ్యతే- కాలస్య కాలాన్తరాభావేన పూర్వకాలసమ్బన్ధాభావాత్. అత ఆహ (యస్మాదితి) అన్వయస్తు పూర్వవత్. ఆత్మజ్యోతిషో గుణమాయుష్ట్వలక్షణం స్పష్టయన్నుపాసకస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తోపాసనే దేవానామేవాధికారః- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౧౬

రం.— (యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే । యస్మాత్ - భూతభవ్యేశానాత్పరమాత్మనః అర్వాక్- తదన్యవిషయ ఏవేతి యావత్. కాలాత్మా సంవత్సరః స్వావయవైరహోభిః పరివర్తతే-పరిచ్ఛేదకత్వేన వర్తతే. య ఆత్మా సంవత్సరమాసాదిలక్షణకాలపరిచ్ఛేదాతీత ఇత్యర్థః. (తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం) జ్యోతిషాం జ్యోతిః - ప్రకాశకానాం ప్రకాశకం. అమృతం-కాలాపరిచ్ఛిన్నం. ఆయుః-సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుభూతం. తం హ దేవా ఉపాసతే-దేవోపాస్యత్వం తు తత్స్యైవేత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే * ఇతి సూత్రే *దేవా ఏవ జ్యోతిరుపాసత ఇతి వా- దేవా జ్యోతిరేవోపాసత ఇతి వా వాక్యభఙ్గీ స్యాత్. తత్ర న ప్రథమః కల్పో యుజ్యతే- మనుష్యాణామనధికారప్రసఙ్గాత్. తస్మాజ్జ్యోతిరేవోపాసత ఇత్యర్థ ఇతి. ౧౬

శం.— కిఞ్చ-యస్మిన్-యత్ర బ్రహ్మణి పఞ్చ పఞ్చజనాః - గన్ధర్వాదయః పఞ్చైవ సఙ్ఖ్యాతాః. గన్ధర్వాః పితరో దేవా అసురా రక్షాంసి. నిషాదపఞ్చమా వా వర్ణాః. ఆకాశశ్చ-అవ్యాకృతాఖ్యః. యస్మిన్సూత్రమోతం చ ప్రోతం చ. యస్మిన్ప్రతిష్ఠితం. * ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఇత్యుక్తం తమేవాత్మానమమృతం బ్రహ్మ మన్యేఽహం. న చాహమాత్మానం తతోఽన్యత్వేన జానే. కిం తర్హి. అమృతోఽహం బ్రహ్మవిద్వాన్సన్. అజ్ఞానమాత్రేణ తు మర్త్యోఽహమాసం-తదపగమాద్విద్వానహమమృత ఏవ. ౧౭

ఆ.— జ్యోతిషాం జ్యోతిరమృతమిత్యుక్తం - తస్యామృతత్వం సర్వాధిష్ఠానత్వేన సాధయతి (కిం చేతి) ఏవకారార్థమాహ (న చేతి) యద్యాత్మానం బ్రహ్మ జానాసి - తర్హి కిం తేతద్విద్యాఫలమితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కిం తర్హీతి) కథం తర్హి తే మర్త్యత్వప్రతీతిః - తత్రాహ (అజ్ఞానమాత్రేణేతి) ౧౭

రం.— (యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః) పఞ్చజనసంజ్ఞాః పఞ్చ, ఆకాశశ్చ యత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. అత్రాకాశశబ్దాభిహితాన్తరస్యాప్యుపలక్షకః. పూర్వస్మిన్మన్త్రే *జ్యోతిషాం జ్యోతిరితిశబ్దస్యార్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, అత్ర పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయ

§ తం దేవా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం। మనసో యే మనో విదుః। తే నిచిక్యు ర్బ్రహ్మ పురాణమగ్ర్యం॥ ౧౮

మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౯

కాన్తరసాపేక్షత్వాచ్చ పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాన్వయయోగ్యాని జ్యోతింషీన్ద్రియాణ్యేవ వర్ణనీయాని. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * శ్రుత్యైవ పఞ్చసఙ్ఖ్యయా విశేషితత్వాత్పఞ్చసఙ్ఖ్యజ్యోతిరన్తరప్రసిద్ధ్యభావాచ్చ పరిశేషేణేన్ద్రియత్వావగమ ఇతి. (తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతం) తాదృశమాత్మానమమృతం బ్రహ్మ త్వేవం విద్వాననన్యః-పూర్వమన్యోపాసకత్వేనోక్తదేవేభ్యోఽన్యోఽమనుష్యోఽమృతో భవతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— కించ - తేన హి చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యమానః ప్రాణ ఆత్మభూతేన ప్రాణితి- తేన ప్రాణస్యాపి ప్రాణస్సః. తం ప్రాణస్య ప్రాణం. తథా-చక్షుషోఽపి చక్షుః. తథా- శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం. బ్రహ్మశక్త్యధిష్ఠితానాం హి చక్షురాదీనాం దర్శనాదిసామర్థ్యం - స్వతః కాష్ఠలోష్టసమానిహి తాని చైతన్యాత్మజ్యోతిష్మాన్యాని. మనసోఽపి మన ఇతి యే విదుః- చక్షురాదివ్యాపారద్వారానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం- న విషయభూతం యే విదుః. తే కిం. నిచిక్యుః- నిశ్చయేన జ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మ పురాణం- చిరన్తనమగ్ర్యం- అగ్రే భవం. * తద్యదాత్మవిదో విదురితి హ్యాథర్వణే. ౧౮

ఆ.— ప్రకృతాః పఞ్చజనాః పఞ్చ జ్యోతీంషి సహ ప్రాణాదయో వా స్యురిత్యభిప్రేత్యాహ (కించేతి) కథం చక్షురాదిషు చక్షురాదిత్వం బ్రహ్మణస్సిధ్యతి-తత్రాహ (బ్రహ్మశక్తీతి) విమతాని కేనచిదధిష్ఠితాని ప్రవర్తన్తే-కరణత్వాత్ -వాశ్యాదివదితి చక్షురాదివ్యాపారేణానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం యే విదురితి యోజనా. విధిక్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నేతి) ప్రత్యగాత్మవిదాం కథం బ్రహ్మవిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) ౧౮

రం.— పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని జ్యోతీంషి కానీత్యపేక్షాయామాహ (ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో యే మనో విదురితి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన స్పార్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే - వాయ్వాప్యాయితత్వాత్ స్పార్శనేన్ద్రియస్య, ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్, చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియం గృహ్యతే. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియం. మనస ఇతి మనో గృహ్యతే. సమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం *అన్నస్యాన్నమితి పాఠాత్ *అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేనైతదపి గృహ్యతే. సూత్రితం చ * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్న ఇతి. అన్నశబ్దేన చాన్నసమ్బన్ధినో ఘ్రాణరసనయోస్తన్త్రేణ గ్రహణం. అన్నేన ఘ్రాణస్యాప్యాయితత్వలక్షణసమ్బన్ధః-రసనస్యాన్నభక్షకతయాఽన్నసమ్బన్ధ ఇతి ద్వయోరపి గ్రహణం. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్పష్టం. ఏవం ప్రకాశకత్వేన జ్యోతిశ్శబ్దితత్వక్చక్షురాదీన్ద్రియాణామపి త్వక్చక్షురాదివత్ప్రకాశకం- తేషాం తత్తద్విషయగ్రహణశక్త్యాధాయకమిత్యర్థః. ఏతాదృశం యే జానన్తి- తే పురాణమగ్ర్యం బ్రహ్మ- పరమం బ్రహ్మ నిచిక్యుః- నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ చిన్తితం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థే పాదే. తత్ర హి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే పఞ్చత్వవిశేషితయా పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః సాఙ్ఖ్యస్మృతిసిద్ధాబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపాదకమేవేదం వాక్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతివశాదపి న సాఙ్ఖ్యాభిమతతత్త్వస్వీకారః- నానాభావాత్ - నానాత్వాత్ - భిన్నత్వాదితి యావత్. సాఙ్ఖ్యాభిమతాబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వేభ్యః * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేన ప్రతిపాద్యమానానాం తత్త్వానాం భిన్నత్వాదిత్యర్థః. అతిరేకాచ్చ-*యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే యస్మిన్నిత్యాధారతయా నిర్దిష్టస్యాత్మన, శ్చ ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాకాశస్య, చ ప్రతిపాదనేన సప్తవింశతితత్త్వప్రతీతేశ్చ న సాఙ్ఖ్యమతప్రత్యభిజ్ఞానం. న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపిశబ్దాద్వస్తుతస్సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహోఽపి నాస్తి- పఞ్చభిరారబ్ధసమూహపఞ్చకాసమ్భవాత్. న హి తన్త్రప్రసిద్ధేషు తత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చసు పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమిత్యాదికమస్తి. న చ పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చమహాభూతాని, పఞ్చతన్మాత్రాణి, అవశిష్టాని పఞ్చేత్యవాన్తరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి వాచ్యం - ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చభిరారబ్ధమహాభూతసమూహాసిద్ధేః. అతః పఞ్చజనా ఇత్యయం సమాసో న సమాహారవిషయః-అపి తు *దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చపఞ్చజనీ ఇతి స్యాత్. తతశ్చ * సప్త సప్తర్షయ ఇతివత్పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే. కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత్రాహ- * ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. * ప్రాణస్య ప్రాణమితి వాక్యశేషశ్రుతాః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనోరూపాః పఞ్చార్థా అవసేయాస్తే. నన్వేవం కాణ్వానామన్నపాఠాభావాత్ కథం పఞ్చపఞ్చజనప్రతీతిరిత్యత్రాహ- *జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠే అసత్యన్నే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రక్రమశ్రుతషష్ఠ్యన్తజ్యోతిశ్శబ్దాదేవ పఞ్చజనశబ్దితానీన్ద్రియాణీత్యవసేయాన్తే. జ్యోతిశ్శబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వా, త్పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వా, త్పరస్పరాకాఙ్క్షావశేన పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తాని ప్రకాశకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితానీన్ద్రియాణ్యేవ పఞ్చజనా ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— తద్బ్రహ్మదర్శనసాధనముచ్యతే- మనసైవ - పరమార్థజ్ఞానసంస్కృతేనాచార్యోపదేశపూర్వకం చానుద్రష్టవ్యం. తత్ర చ దర్శనవిషయే బ్రహ్మణి న ఇహ నానాస్తి కించన- న చ కించిదపి. అసతి నానాత్వే నానాత్వమధ్యారోపయత్యవిద్యయా. స మృత్యోః-మరణాన్మరణమాప్నోతి. కోఽసౌ. య ఇహ నానేవ పశ్యతి. అవిద్యాధ్యారోపణవ్యతిరేకేణ నాస్తి పరమార్థతో ద్వైతమిత్యర్థః. ౧౯

ఆ —— మనసో బ్రహ్మదర్శనసాధనత్వే కథం బ్రహ్మణో వాఙ్మనసాతీతత్వశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) కేవలం మనో బ్రహ్మవిషయీకర్తుమశక్తమపి శ్రవణాదిసంస్కృతం తదాకారం జాయతే- తేన ద్రష్టవ్యం తదుచ్యతే. అత ఏవ వృత్తివ్యాప్యం బ్రహ్మేత్యుపగచ్ఛన్తీతి భావః. అనుశాస్త్రార్థమాహ (ఆచార్యేతి) ద్రష్టృదృష్టవ్యాదిభావనాభేదమాశఙ్క్యాహ (తత్ర చేతి) ఏవకారార్థమాహ (నచేతి) కథమాత్మని వస్తుతో భేదరహితేఽపి భేదో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) నేహేత్యాదేః సమ్పిణ్డితమర్థం కథయతి (అవిద్యేతి) ౧౯

౨౦.—— తద్జ్ఞానే సాధనమాహ (మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి) అను - పశ్చాత్. శ్రవణమననానన్తరమిత్యర్థః. మనసైవ ద్రష్టవ్యం దర్శనసమానాకారసన్తతిరూపధ్యానం విశుద్ధేన మనసా సమ్పాద్యమిత్యర్థః. నన్వేకస్యాత్మనః ప్రపఞ్చజననభూతాకాశాద్యాధారత్వం న సమ్భవతీతి మన్వానం ప్రత్యాహ (నేహ నానాస్తి కించ నేతి) ఇహ- ద్రష్టవ్యే బ్రహ్మణి. నానాశబ్దో భావప్రధానః. నానాత్వమిత్యర్థః. *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి నిర్దిష్టే ఆత్మని కించన నానాత్వం నాస్తి. భేదలేశోఽపి నాస్తీత్యర్థః. (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇవశబ్దోఽప్యర్థః. ఇహ- నిఖిలప్రపఞ్చాధారభూతే ఆత్మని అల్పమపి నానాత్వం యః పశ్యతి- స మృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి- సంసారాత్సంసారమాప్నోతి. అత్యన్తం సంసారమాప్నోతీత్యర్థః. అస్య వాక్యస్య పరైరప్యేవమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నాత్ర వాక్యే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదనప్రత్యాశా కార్యా. విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వనిరాసిభిః *నాభావ ఉపలబ్ధేః *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ *నభావోఽనుపలబ్ధేః ఇతి సూత్రైః, సర్వశూన్యత్వనిరాసినా సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చేతి సూత్రేణ చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదస్య నిరస్తత్వాచ్చ. తత్ర హి విజ్ఞానమేవ తత్త్వం- నాన్యత్పరమాణుసముదాయరూపం, తద్బద్ధావయవిరూపం, వా కించిదస్తి- పరమాణూనామప్రామాణికత్వాత్, తేషాం క్షణికానాం సముదాయభావాసమ్భవాత్, పరమాణుసంయోగస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వావ్యాప్యవృత్తిత్వవికల్పదుష్టత్వేనావయవేష్వవయవినః కృత్స్నైకదేశవికల్పదుష్టత్వేన చ పరస్పరసంయుక్తావయవతదాశ్రితావయవ్యసమ్భవాచ్చ బాహ్యార్థానామనవభాసప్రసఙ్గాత్. నచ బాహ్యార్థాభావే నీలపీతాదిజ్ఞానానాం నిరాలమ్బనత్వాపాతః- జ్ఞానానామేవ నీలపీతాద్యాకారత్వాత్. నీలాదికం జ్ఞానాభిన్నం- జ్ఞానోపలమ్భవ్యాప్యోపలమ్భవిషయత్వాత్ -జ్ఞానవత్. వ్యాప్యత్వస్యాభేదేఽపి సమ్భవేన న దృష్టాన్తాసిద్ధిః. న చ నీలతజ్జ్ఞానయోరభేదే అహం జానామీతి త్రిపుటీకత్వభావేన భేదావభాసవిరోధ ఇతి వాచ్యం- తస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానవద్భ్రాన్తత్వాత్. తథాహుః *అవిభాగోఽపి బుద్ధ్యాత్మా విపర్యాసిత దర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యత ఇతి,. నను సర్వస్యాప్యాన్తరత్వే బాహ్యత్వావభాసః కథమితి చేత్. ఉపరిస్థితానాం నక్షత్రాదీనామధస్తాదుదకే భూమిష్ఠత్వావభాసవత్ బాహ్యత్వావభాసస్యాపి భ్రమత్వాత్. అపి చ- స్తమ్భజ్ఞానం కుడ్యజ్ఞానమిత్యేవంరూపజ్ఞానవిషయతోపాత్తస్య జ్ఞానగతం విశేషమన్తరేణానుపపత్తేః అవశ్యం విషయసారూప్యం జ్ఞానస్యాభ్యుపగన్తవ్యం - తతశ్చాఙ్గీకృతే జ్ఞానగతాకారే ఆకారద్వయానుపలమ్భాదపార్థికా బహిరర్థకల్పనా. స్వప్నాదివచ్చేదం ద్రష్టవ్యం- యథా హి స్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయా వినైవ బాహ్యార్థేన గ్రాహ్యగ్రాహకాకారా భవన్తి- ఏవం జాగరితప్రత్యయా అపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్. కథం పునరసతి బాహ్యేఽర్థే ప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యత ఇతి చేన్న- వాసనావైచిత్ర్యస్యైవ నియామకత్వాత్. అనాదౌ హి సంసారే బీజాఙ్కురవద్జ్ఞానానాం వాసనానాం చాన్యోన్యనిమిత్తకత్వేన వైచిత్ర్యాత్. తస్మాదభావో బాహ్యార్థస్యేత్యేవం ప్రత్యవస్థితే యోగాచారమతప్రత్యాచార్యః- *నాభావ ఉపలబ్ధేః. బాహ్యార్థానామభావో న వక్తుం శక్యతే. కుతః. ఉపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతే హి కుడ్యాదిః. న చోపలభ్యమానస్యైవాభావో యుక్తః. యథా హి కశ్చిద్భుఞ్జాన ఏవ భుజిసాధ్యాయాం తృప్తౌ స్వయమనుభవన్ బ్రూయాత్ నాహం భుఞ్జే, నచ తృప్యామీతి- తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణ స్వయముపలభమాన ఏవ బాహ్యమర్థం నాహముపలభే, నచ సోఽస్తీతి బ్రువన్ కథముపాదేయవచనస్స్యాత్. నను నాహమేవం బ్రవీమి నైవార్థముపలభ ఇతి- కింతూపలబ్ధివ్యతిరిక్తం నోపలభ ఇతి బ్రవీమి. బాఢమేవం బ్రవీషి- తదపి విరుద్ధం- ఉపలబ్ధేరేవ. నహి కశ్చిదుపలబ్ధిమేవ స్తమ్భః కుడ్యం వేత్యుపలభతే- ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవ స్తమ్భకుడ్యాదీన్ సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే. నను బాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవ ఉక్తః. న- ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌ హి సమ్భవాసమ్భవౌ - నతు సమ్భవాసమ్భవపూర్వికే ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ. యత్ర యద్ధి ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే- తత్సమ్భవతి. యత్తు న కేనచిదప్యుపలభ్యతే- తన్న సమ్భవతి. ఇహ తు యథాస్వం సర్వైరేవ ప్రమాణైర్బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యమానః కథం న సమ్భవతీత్యుచ్యతే. యదుక్తం స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితప్రత్యయా అపి వినైవ బాహ్యార్థేన భవేయుః- ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి- తత్రాహ- *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్. న స్వప్నాదివజ్జాగ్రత్ప్రత్యయా భవితుమర్హన్తి. కస్మాత్. వైధర్మ్యాత్. కిం పునర్వైధర్మ్యం. బాధః. బాధ్యతే హి స్వప్నోపలబ్ధం వస్తు ప్రతిబుద్ధస్య - మిథ్యైవ మయోపలబ్ధో మహాజనసమాగమః - నహ్యస్తి మహాజనసమాగమః - నిద్రాగ్లానం తు మే మనో బభూవ - తేనైషా భ్రాన్తిరుద్బభూవేతి. ఏవం మాయాదిష్వపి భవతి యథాయథం బాధః. నైవం జాగరితోపలబ్ధం స్తమ్భాదికస్యాంచిదప్యవస్థాయాం బాధ్యతే. తత్రైవం సతి న శక్యతే వక్తుం మిథ్యా జాగరితోపలబ్ధిః- ఉపలబ్ధిత్వాత్- స్వప్నోపలబ్ధివదితి- ఉభయోరన్తరం స్వయమనుభవతా. న చ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తః కర్తుం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థోఽబాధితోఽవగన్తవ్య ఇతి. ఏవమేవసూత్రం వ్యాకుర్వతాం పరేషాం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదః కథం సఙ్గచ్ఛతే- విరోధాత్. నను న విరోధః- జ్ఞానార్థయోరభేదో యోగాచారాభిమతః- వయం తు భేదమఙ్గీకృత్యార్థమిథ్యాత్వం బ్రూమ ఇతి చేన్న - అర్థమిథ్యాత్వస్యైవ యోగాచారాభిమతత్వాత్. అన్యథా జ్ఞానమిథ్యాత్వార్థసత్యత్వయోరన్యతరప్రసఙ్గాత్. నన్వర్థతుచ్ఛత్వం తదభిమతం - వయం తు తన్నిరాసేనానిర్వాచ్యత్వం బ్రూమ ఇతి చేత్. తుచ్ఛత్వమితి కిమప్రతీతత్వం వివక్షితం- ఉత ప్రతీతత్వేఽపి బాధార్హత్వం. నతావదప్రతీతత్వం యోగాచారాభిమతం- సహోపలమ్భనియమస్య తైరుచ్యమానత్వాత్. ద్వితీయే తు శబ్దవైషమ్యమేవ, తేషాం యుష్మాకం చ- ప్రతీతత్వే సతి బాధార్హత్వస్యోభయాభిమతత్వాత్. అస్తు వా కించిద్వైషమ్యం భవతాం గ్రన్థేష్వగ్రన్థాత్- తథాపి సూత్రవిరుద్ధం- కారణదోషబాధకప్రత్యయయోరనిర్వాచ్యపక్షేఽప్యబాధితత్వాత్

పత్తేరనిష్టత్వాత్. నహిఅనిర్వాచ్యపక్షస్స్వీకశ్చిదుపాధిస్సూత్రితో వ్యాఖ్యాతశ్చ. అతఏతత్సూత్రస్వవ్యాఖ్యానవిరోధోపిపరేషాందుస్తరః. అథై తస్యస్వప్నస్యకారణదోషబాధకప్రత్యయాభ్యాంవైధర్మ్యమస్త్వితి చేదుక్తం- నచస్వప్నజ్ఞానానాంనిర్విషయత్వం- ప్రత్యయసామాన్యస్యనిర్విషయత్వాసంభవాత్. అతోజ్ఞానత్వహేతుర్విరుద్ధశ్చేత్యాహాచార్యః-*నభావోఽనుపలబ్ధేః. కేవలస్యార్థశూన్యస్యజ్ఞానస్యనభావస్సమ్భవతి. కుతః. క్వచిదప్యనుపలబ్ధేః. నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్యవాజ్ఞానస్యక్వచిదప్యుపలబ్ధిః. స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపీశ్వరసృష్టపదార్థానాంసత్త్వాన్నార్థశూన్యత్వమితిఖ్యాతినిరూపణభాష్యేప్రతిపాదితం. కించ-సర్వేషాంజ్ఞానానామర్థశూన్యత్వేభవద్భిస్సాధ్యోప్యర్థోనసిధ్యతి - నిరాలమ్బనానుమానజ్ఞానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్. తస్యార్థవత్త్వేజ్ఞానత్వస్యతత్రానైకాన్తికత్వాత్సర్వేషామర్థశూన్యత్వాసిద్ధిరేవేతిస్థితం. ఏవమస్మిన్నధికరణేజ్ఞానాతిరిక్తవిషయాసత్త్వనిరాసేనవిషయాశ్రయశూన్యజ్ఞాననిరాసేనచప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్తం. అథసర్వశూన్యవాదనిరాసేనాపిప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్యత్యాచార్యః - అత్రసర్వశూన్యవాదీమాధ్యమికఃప్రత్యవతిష్ఠతే - శూన్యవాదఏవహిసుగతమతకాష్ఠా. శిష్యబుద్ధియోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినాక్షణికత్వాదయఉక్తాః- విజ్ఞానంబాహ్యార్థాశ్చనసన్తి, శూన్యమేవతత్త్వం, అభావాపత్తిరేవచమోక్షః, ఇత్యేవబుద్ధస్యాభిప్రాయః. తదేతద్ధియుక్తం-శూన్యస్యాహేతుసాధ్యతయాస్వతస్సిద్ధేః. సతఏవహిహేతురన్వేషణీయః. తచ్చసద్భావాదభావాచ్చనోత్పద్యతే. తత్రభావాత్తావన్నకస్యచిదప్యుత్పత్తిర్దృష్టా - నహిఘటాదిరనుపమృదితేపిణ్డాదికేజాయతే. నాప్యభావాదుత్పత్తిస్సమ్భవతి- నష్టపిణ్డాదికేహ్యభావాదుత్పద్యమానంఘటాదికమభావాత్మకమేవస్యాత్. తథాస్వతఃపరతశ్చోత్పత్తిర్నసమ్భవతి - స్వస్మిన్స్వోత్పత్త్యావాత్మాశ్రయదోషప్రసక్తాత్ప్రయోజనాభావాచ్చ. పరతఃపరోత్పత్తౌపరత్వావిశేషాత్సర్వేషాంసర్వేభ్యఉత్పత్తిప్రసఙ్గః. జన్మాభావాదేవవినాశస్యాప్యభావః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వం - అతోజన్మవినాశసదసదాదయోభ్రాన్తిమాత్రం. నచనిరధిష్ఠానభ్రమాసమ్భవాత్భ్రమాధిష్ఠానంకించిత్పారమార్థికంతత్త్వమాశ్రయితవ్యం - దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాద్యపారమార్థ్యేపిభ్రమోపపత్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యేపిభ్రమోపపత్తేః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వమితిప్రాప్తఉచ్యతే- *సర్వథానుపపత్తేశ్చ. సర్వథాఽనుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వంచభవదభిప్రేతంనసమ్భవతి. కింభవాన్సర్వంసదితిప్రతిజానీతే-అసదితివా-అన్యథావా. -సర్వథాపితవాభిప్రేతంతుచ్ఛత్వంనసమ్భవతి - లోకేభావాభావశబ్దయోస్తత్ప్రతీత్యోశ్చవిద్యమానస్యైవవస్తునోఽవస్థావిశేషగోచరత్వస్యలాఘవన్యాయసిద్ధత్వాత్. అతస్సర్వంశూన్యమితిప్రతిజానతాసర్వంసదితిప్రతిజానతేవసర్వస్యవిద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగిత్వైవప్రతిజ్ఞాతాభవతీతిభవదభిమతాతుచ్ఛతానకథంచిదపిసమ్భవతి. కించ- కుతశ్చిత్ప్రమాణాచ్ఛూన్యత్వముపలభ్యశూన్యత్వంనిసాధయిషతాతస్యప్రమాణస్యసత్త్వమభ్యుపేత్యం. తస్యాసత్త్వేతుసర్వంసత్యంస్యాదితిసర్వథాసర్వశూన్యత్వంచానుపపన్నమితిహిస్థితం. నన్వత్రనిరస్తంతుచ్ఛత్వమేవ-నమిథ్యాత్వమితిచేన్న- ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వరూపవిషయస్యతత్సాధకప్రమాణస్యచసత్యత్వమిథ్యాత్వవికల్పేనసర్వథాప్రపఞ్చమిథ్యాత్వాసిద్ధ్యాప్రమాణప్రమేయదౌస్థ్యరూపసర్వథాఽనుపపత్తిన్యాయసామ్యాత్. నిరూపితంచైతద్వ్యాసార్యజిజ్ఞాసాధికరణేప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమాననిరాసభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే. తుచ్ఛత్వావృత్తమిథ్యాత్వస్యదుర్నిరూపత్వాచ్చ. తథాహి - నతావద్యవదభిమతంమిథ్యాత్వంప్రతీతత్వేసతిబాధ్యత్వం - శశశృఙ్గాదేరపిప్రతీత్యాదేరవిశేషాత్. *శబ్దజ్ఞానానుపాతీవస్తుశూన్యోవికల్పఇతిహియోగసూత్రం. యదిశశశృఙ్గాదిర్నప్రతీయతే - తర్హిత్వయైతదనుయుక్తేనవక్తవ్యంతదప్రతీతం *ఖ్యాతేర్నాసదితివ్యతిరేకదృష్టాన్తభూమితయాత్వయాకథంనిర్దిష్టమితి. అథయదిప్రత్యక్షప్రతీతత్వంవివక్షితం- తర్హ్యనుమానాదిప్రతీతస్యామిథ్యాత్వప్రసఙ్గః. యదితుప్రమాణప్రతీతత్వంవివక్షితం - తర్హిబాధ్యత్వవ్యాఘాతః. అతఏవనప్రతిపన్నోపాధౌబాధ్యత్వంమిథ్యాత్వం- శృఙ్గాదిప్రతిపత్త్యుపాధౌశశాదావేవశృఙ్గాభావసత్త్వాత్. నచస్వసమానాధికరణాభావప్రతియోగిత్వంమిథ్యాత్వం- ఘటాద్యధికరణదేశకాలయోస్తదభావస్యవ్యాఘాతాత్. యత్తుఘటాద్యధికరణేస్వాపసమాధ్యోస్తదప్రతీత్యాతత్రతదభావసిద్ధిరితి - తదప్యాపాతమాత్రం - తదానీంసర్వస్యాపిఘటాదివిషజ్ఞానప్రసరద్వారాణామిన్ద్రియాణాముపసంహారేణజ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాదేవతత్ప్రతీత్యనుపపత్త్యాతతస్తదభావాసిద్ధేః. అతఏవసదసదనిర్వచనీయత్వంమిథ్యాత్వమిత్యపిప్రత్యుక్తం - అసత్త్వేసైవనిర్వచనీయస్యమిథ్యార్థస్యసదసదనిర్వచనీయత్వాయోగాత్. ఏతేనసత్తాత్రయభేదకల్పనాపినిరస్తా - పారమార్థికసత్త్వాసత్త్వాభ్యామేవసర్వవ్యవహారోపపత్తౌవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తయోఃకల్పనాయాగౌరవదూషితత్వాదప్రామాణికత్వాచ్చ. యదప్యధిష్ఠానపారమార్థ్యాఙ్గీకారాచ్ఛూన్యవాదవైలక్షణ్యంప్రపఞ్చమిథ్యావాదస్యేతి- తదపిశూన్యవాదఏవ - సర్వజగదధ్యాసాధిష్ఠానభూతస్యావిద్యాశబళస్యచైతన్యస్యాపారమార్థ్యానఙ్గీకారాత్, చైతన్యపరమార్థతయాఙ్గీకృతస్యతుకస్యచిచ్ఛుద్ధస్యజగదధ్యాసానధిష్ఠానత్వాత్, తస్యసర్వప్రమాణావిషయస్యతస్యశశవిషాణాదిసమానయోగక్షేమత్వాచ్చ. నన్వనన్తస్యశశవిషాణసమానయోగక్షేమత్వం- *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచామూర్తంచేత్యారభ్యోపన్యస్తస్యమూర్తామూర్తాదిరూపస్యసర్వస్యచ *నేతినేతీతినిషేధేనసర్వనిషేధానికరణత్వేనశ్రుత్యైవపరిశేషితత్వాదితిచేన్న- తస్యాశ్శ్రుతేః *ప్రకృతైతావత్త్వంహిప్రతిషేధతిততోబ్రవీతిచభూయఇతిసూత్రోక్తన్యాయేనబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛేదనిషేధార్థకత్వస్యప్రాగేవోపపాదితత్వాత్, తథ్యామాణాన్తరాప్రాప్తస్యబ్రహ్మరూపతయాస్వేనైవోక్తస్యసర్వస్యసర్వశ్రుత్యాయకేనవనిషేధాయోగాచ్చ. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వేనిరధికరణనిషేధాయోగః-మిథ్యాభూతస్యైవతస్యనిషేధాధికరణత్వస్యశశవిషాణాదేరివపరమతేనుపపాదత్వాత్. అసతోపిహివ్యతిరేకోదాహరణత్వంతేషామిష్టం. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వాపాదకనిషేధకాశ్రుతిరుపగృహ్యతా- *సర్వంశూన్యమితిబుద్ధాగమవచనస్యైవనిర్విశేషనిషేధకస్యసులభత్వాత్. నచబుద్ధాగమస్యాప్రామాణ్యంశఙ్క్యం-సర్వమిథ్యాత్వవాదినా-అవిద్యాకార్యాణాంవేదానాంచాప్రామాణ్యస్యైవాభిమతత్వేనతస్మాత్ప్రమాణభూతవచనస్యైవమృగ్యత్వాత్. యద్వా- *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేఇతిప్రకృతబ్రహ్మరూపనిషేధకతయాతదభిమతం *నేతినేతీత్యాదివచనమేవప్రకృతత్వావిశేషాద్బ్రహ్మపినిషేధతు. *నేహనానాస్తీత్యాదివా. నచతన్నిషేధా

ఉ.— ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం ధ్రువమ్। విరజః పర ఆకాశాదజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువః॥ ౨౦

ధికరణదౌర్ఘట్యం-మాధ్యమికాభిమతస్య శూన్యతత్త్వస్యైవతదధ్యాసాధిష్ఠానత్వనిషేధాధికరణత్వయోస్సమ్భవాత్. తస్మాన్నానాన్తరాప్రాప్తజగత్కార ణత్వాది బ్రహ్మధర్మప్రతిషేధే బ్రహ్మకుతోన ప్రతిషిధ్యేత. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య స్వరూపతో నిషేధే అఖణ్డార్థవేదాన్తవాక్యగతయోగ్యతాయా అప్యసత్త్వేన తత్సమసత్తాకస్య వాక్యార్థభూత బ్రహ్మణోఽప్యసత్త్వాపాతాత్, త్రిపఞ్చస్య శశశృఙ్గాదివన్నిస్స్వరూపత్వాపాతాచ్చ. నచనస్వరూపే ణనిషేధం బ్రూమః- కింతుపారమార్థికత్వాకారేణేతివాచ్యం - స్వరూపస్యానిషేధే అబాధ్యత్వలక్షణపారమార్థికత్వస్యాపిసత్త్వేనతస్యాపినిషేధాసక్త త్వాత్. ననుసత్త్వనిషేధ ఏవస్వరూపనిషేధః - అతః * నేహనానాస్తీతిసత్త్వనిషేధాత్ స్వరూపమపినిషిద్ధమేవ. నచతస్యనిస్స్వరూపత్వే శూన్య వాదావిశేషఇతివాచ్యం - బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిషయే శూన్యవాదావిశేషస్యేష్టత్వాదితిచేన్న - తర్హి * నాభావ ఉపలబ్ధేరిత్యధికరణవిరోధస్యదుర్నిరస త్వాత్. కించ- చైత్యంవన్దనవాక్యార్థస్యేవ * జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామఇత్యాది వేదవాక్యార్థస్యాపి * నేహనానేతిస్వరూపతోనిషేధే బౌద్ధశాస్త్రస్యేవవే దానామప్యప్రామాణ్యంతన్మతేదుర్వారం. నచ *చైత్యంవన్దేతేతివాక్యార్థాత్ *జ్యోతిష్టోమేనేతివాక్యార్థస్యబౌద్ధాభిమతసాంవృతికసత్త్యత్వేఽప్యనా భిషిక్తవ్యావహారికసత్యత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ చైత్యవన్దనవాక్యేతస్యాప్యభావాద్వైషమ్యమితివాచ్యం-వ్యావహారికత్వస్యాపితత్ప్రతిపన్నత్వేనతియా [illegible] కనిరూపణాసహత్వరూపతయా తాదృశసత్త్వస్య యథాఽవస్థితార్థరూపత్వాసమ్భవేనతద్విశిష్టార్థప్రతిపాదకవేదానామప్రామాణ్యస్యాకామే నాప్యఙ్గీకరణీయత్వాత్. అపిచ- * నేహనానాస్తీతిప్రపఞ్చసత్తానిషేధపక్షేవ్యవహారసిద్ధాయా ఏవతస్యాః నిషేధ్యత్వేనతథావిధవ్యావహారికప్రా తిభాసికసత్తానిషేధపరత్వమేవాస్యాః శ్రుతేర్వక్తవ్యం- తతశ్చపరైః ప్రపఞ్చపారమార్థికసత్తాయా అనఙ్గీకారేసత్తాత్రయశూన్యస్యతస్యతుచ్ఛత్వమే వాపతతీతిపరేషాం బౌద్ధవైషమ్యందుర్వచం. నచ నేహఘటోస్తీతివాక్యేనేవ * నేహనానాస్తీతివాక్యేనపారమార్థికసత్త్వైవనిషిధ్యతామితివాచ్యం- నే హఘటోస్తీతివాక్యేపిలోకప్రసిద్ధసత్త్వస్యైవనిషేద్ధుం యుక్తతయా సత్తాన్తరనిషేధస్యాసమ్భవాత్, ఇతరథా * నేహనానాస్తీత్యస్యాః శ్రుతేర ప్రసక్తప్రతిషేధతాపాతాత్,. ఉక్తంచాభియుక్తైః * వేదోఽనృతో బుద్ధకృతాగమోఽనృతః ప్రామాణ్యమేతస్య చతస్య చానృతమ్। బోద్ధాఽనృతో బు ద్ధిఫలే తథాఽనృతే యూయంచ బౌద్ధాశ్చ సమానసంసదః ఇతీత్యలమనేన. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— యస్మాదేవం- తస్మాదేకధైవ- ఏకేనైవ ప్రకారేణవిజ్ఞానఘనైకరసప్రకారేణాకాశవన్నిరన్తరేణానుద్రష్టవ్యం. యస్మాదే తద్బ్రహ్మ అప్రమేయం-నప్రమేయం. సర్వైకత్వాత్. అన్యేనహ్యన్యత్ప్రమీయతే - ఇదంత్వేకమేవ- అతోఽప్రమేయం. ధ్రువం-నిత్యం. కూటస్థం. అవిచాలీత్యర్థః. నను విరుద్ధమిదముచ్యతే- అప్రమేయం, జ్ఞాయత, ఇతిచ. జ్ఞాయతఇతి - ప్రమాణైర్మీయతఇత్యర్థః. అప్రమేయమితి చ-తత్ప్రతిషేధః. నైషదోషః-అన్యవస్తువదనాగమప్రమాణప్రమేయత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్. యథాఽన్యానివస్తూన్యాగమనిరపేక్షైః ప్రమాణై ర్విషయీక్రియన్తే- నతథైతదాత్మతత్త్వం ప్రమాణాన్తరేణవిషయీకర్తుంశక్యతే - సర్వస్యాత్మత్వే కేనకంపశ్యేద్విజానీయాదితి. ప్రమాతృప్ర మాణాదివ్యాపారప్రతిషేధేనైవాగమోఽపివిజ్ఞాపయతి- నత్వభిధానాభిధేయలక్షణవాక్యధర్మాఙ్గీకరణేన.తస్మాన్నాగమేనాపిస్వర్గమేర్వాదివత్ప్రతిపా ద్యతే- ప్రతిపాదయితౄత్మభూతంహితత్. ప్రతిపాదయితుః ప్రతిపాదనస్య ప్రతిపాద్యవిషయత్వాత్ భేదే హిసతితద్భవతి. జ్ఞానంచపరస్మిన్నాత్మభా వనివృత్తిరేవ. నతస్మిన్సాక్షాదాత్మభావః కర్తవ్యః-విద్యమానత్వాదాత్మభావస్య. నిత్యో హ్యాత్మభావః సర్వస్యాతద్విషయఇవ ప్రత్యవభాసతే-తస్మాదతద్వి షయాభాసనివృత్తివ్యతిరేకేణనతస్మిన్నాత్మభావోవిధీయతే. అన్యాత్మభావనివృత్తావాత్మభావఃస్వాత్మనిస్వాభావికోయః-సకేవలోభవతీత్యాత్మా జ్ఞాయ తఇత్యుచ్యతే. స్వతశ్చాప్రమేయః, ప్రమాణాన్తరేణనవిషయీక్రియత, ఇత్యుభయమప్యవిరుద్ధమేవ. విరజః-విగతరజః. రజోనామ-ధర్మాధర్మాది మలం. తద్రహితఇత్యేతత్. పరః- వ్యతిరిక్తః. సూక్ష్మః. వ్యాపీవా. ఆకాశాదపి- అవ్యాకృతాఖ్యాత్. అజః-నజాయతే. జన్మమరణప్రతిషేధాత్ ఉత్తరేపిభావవికారాః ప్రతిషిద్ధాః- సర్వేషాంజన్మాదిత్వాత్. ఆత్మామహాన్- పరిమాణతోమహత్తరః సర్వస్మాత్. ధ్రువః-అవినాశీ. ౨౦

ఆ.— ద్వైతాభావే కథమనుద్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తమేవైకం ప్రకారం ప్రకటయతి (విజ్ఞానేతి) పరిచ్ఛిన్న త్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆకాశవదితి) ఏకరసత్వంహేతూకృత్యాప్రమేయత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఏతద్బ్రహ్మయస్మాదేకరసం-తస్మాదప్ర మేయమితియోజనా. హేత్వర్థంస్ఫుటయతి (సర్వైకత్వాదితి) తథాపికథమప్రమేయత్వం-తదాహ (అన్యేనేతి) మిథోవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వి తి) విరోధమేవస్ఫారయతి (జ్ఞాయతఇతీతి) చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నైషదోషఇతి) సఙ్గృహీతంసమాధానంవిశదయతి (యథేత్యా దినా) తస్యమానాన్తరైర్విషయీకర్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఇతి- సర్వద్వైతోపశాన్తిశ్రుతేరితిశేషః. ఆగమోపితర్హికథమాత్మా నమావేదయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రమాత్రితి) ఆత్మనస్స్వర్గాదివద్విషయత్వేనాగమప్రతిపాద్యత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రతిపాదయిత్రితి) త థాపికిమితివిషయత్వేనాప్రతిపాద్యత్వం-తత్రాహ (ప్రతిపాదయితురితి) తదితి ప్రతిపాద్యత్వముక్తం. కథంతర్హితస్మిన్నాగమికంజ్ఞానం-తత్రాహ (జ్ఞానంచేతి) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్యనివృత్తిరేవవాక్యేనక్రియతే- తథాచాత్మపరిశిష్టః స్వాభావికమేవస్ఫురణంప్రతిబన్ధవిగ మాత్ప్రకటీభవతీతిభావః. నను బ్రహ్మణ్యాత్మభావః శ్రుత్యాకర్తవ్యోవివక్ష్యతే- నతుదేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అతఆహ (నతస్మిన్నితి) బ్రహ్మ ణశ్చేదాత్మభావస్సదావిద్యతే- కథమన్యథాప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యోహీతి) సర్వస్య- పూర్ణస్య బ్రహ్మణఇత్యేతత్. అతద్విషయః- బ్రహ్మ

మూ.— తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః। నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనఀ హితదితి॥ ౨౧

§ సవాఏషమహానజఆత్మాయోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేషుయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఃసర్వస్యాధిపతిఃసనసాధునాకర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీ

వ్యతిరిక్తవిషయఇత్యర్థః బ్రహ్మణ్యాత్మభావస్యసదావిద్యమానత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అతద్విషయాభాసః- దేహాదావాత్మత్వప్రతిభాసః. తస్మిన్- బ్రహ్మణీత్యర్థః. అస్యస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవాగమేనక్రియతేచేత్ - తర్హికథమాత్మాతేనగమ్యతేఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అన్యేతి) యద్యాగమికవృత్తివ్యాప్యత్వేనాత్మనోమేయత్వమిష్యతే - కథం తర్హితస్యామేయత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతశ్చేతి) వృత్తివ్యాప్యత్వేనమేయత్వం, స్ఫురణావ్యాప్యత్వేనచామేయత్వ, మిత్యుపసంహరతి (ఇత్యుభయమితి) యదుక్తం ధ్రువత్వం- తదుపస్కారపూర్వకముపపాదయతి (విరజఇత్యాదినా) కథంజన్మనిషేధాదితరేవికారానిషిధ్యన్తే- ఇత్యాహ (సర్వేషామితి) ౨౦

రం.— (ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం ధ్రువం) అప్రమేయం- అపరిచ్ఛేద్యం ధ్రువం- నిశ్చలంఏతత్ - సర్వభూతాత్మభూతం బ్రహ్మఏకధైవ- ఏకత్వేనైవఅను- శ్రవణాదేఃపశ్చాత్ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. వ్యాసార్యాస్తు * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం - కేషాంచిత్ స్వనిష్ఠత్వం బ్రహ్మన్యపరతన్త్రత్వంవానమన్తవ్యం - అపితుపరమాత్మప్రకారతయాఏకరూపమేవ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థఇత్యుక్తం. * నేహనానాస్తికించనేత్యత్రాపిబ్రహ్మాత్మకనానాత్వంనిషిధ్యతఇత్యప్యుక్తం. తదపియుక్తమేవముక్తమపి- ఏకార్థపర్యవసాయిత్వాద్వయోరపీతిద్రష్టవ్యం. (విరజఃపరఆకాశాదజఆత్మామహాన్ధ్రువః) విరజః- రాగాదిదోషరహితః. ఆకాశాత్- అవ్యాకృతాకాశాదపిపరః- తస్యాపికారణభూతఇత్యర్థః. ధ్రువః- స్థిరః. అనాశీత్యర్థః. అజః- ఉత్పత్తిరహితః. ఏవంభూతోమహానాత్మా. ౨౦

శం.— తం-ఈదృశమాత్మానమేవధీరః-ధీమాన్ విజ్ఞాయ-ఉపదేశతఃశాస్త్రతశ్చ. ప్రజ్ఞాం-శాస్త్రాచార్యోపదిష్టవిషయాంజిజ్ఞాసాపరిసమాప్తికరీంకుర్వీతబ్రాహ్మణః. ఏవంప్రజ్ఞాకరణసాధనానిసన్న్యాసశమదమోపరమతితిక్షాసమాధానానికుర్యాదిత్యర్థః. నానుధ్యాయాత్-నానుచిన్తయేద్బహూన్-ప్రభూతాఞ్ఛబ్దాన్. తత్ర బహుత్వప్రతిషేధాత్కేవలాత్మైకత్వప్రతిపాదకాఃస్వల్పాఃశబ్దాఅనుజ్ఞాయన్తే. *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానం*అన్యావాచోవిముఞ్చథేతిచాథర్వణే. వాచోవిగ్లాపనం-విశేషేణగ్లానికరం. శ్రమకరంహి-యస్మాత్తత్ -బహుశబ్దాభిధ్యానమితి. ౨౧

ఆ.— యథోక్తేవస్తునిదర్శనంనిగమయతి (తమీదృశమితి) నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమితియావత్. ఉక్తరీత్యాప్రజ్ఞాకరణేకానిసాధనానీతిచేత్- తానిదర్శయతి (ఏవమితి) కామ్యనిషేధత్యాగః- సన్న్యాసః. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగఇతిభేదః. బహూనితివిశేషణవశాదభ్యనుజ్ఞాతమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) చిన్తనీయాఇతిశేషఇతియావత్. తత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఓమిత్యేవమితి) నానుధ్యాయాదిత్యత్రహేతుమాహ (వాచఇతి) తస్మాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్నానుచిన్తయేదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దఃశ్లోకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౨౧

రం.— (తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః) తాదృశమాత్మానంధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీవిజ్ఞాయ- శ్రవణమననాభ్యాంజ్ఞాత్వాప్రజ్ఞాం- నిదిధ్యాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. అత్రబ్రాహ్మణగ్రహణంద్విజాతేరుపలక్షణం. యద్వా- బ్రహ్మఅధీతఇతిబ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. (నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనంహితత్) బహూఞ్ఛబ్దాన్బ్రహ్మగుణానువర్ణనరహితాన్నానుధ్యాయాత్- నచిన్తయేదిత్యర్థః. తత్రప్రయోజనంబ్రహ్మవిదోనాస్తీతిహేతుమాహ- తత్ - అబ్రహ్మగుణవర్ణనాదికశబ్దానుధ్యానాదికంహి వాచోవిగ్లాపనం- విగ్లానిసాధనం. శ్రమైకఫలకమిత్యర్థః. ఇతిర్మన్త్రసమాప్తౌ. ౨౧

శం.— సహేతుకౌబన్ధమోక్షావభిహితౌమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం. శ్లోకైశ్చ పునర్మోక్షస్వరూపంవిస్తరేణప్రతిపాదితం. ఏవమేతస్మిన్నాత్మవిషయేసర్వోవేదోయథోపయుక్తోభవతి-తత్తథావక్తవ్యమితితదర్థేయంకణ్డికాఆరభ్యతే. తచ్చయథాఽస్మిన్ప్రపాఠకేవిహితంనప్రయోజనం-అనూద్యాత్రోపయోగఃకృత్స్నస్యవేదస్యకామ్యరాశివర్జితస్యైవమర్థఃఉక్తార్థానువాదఃసవాఏషఇత్యాదిః. సఇత్యుక్తపరామర్శార్థః. కోసావుక్తఃపరామృశ్యతే. తంప్రతినిర్దిశతి - యఏషవిజ్ఞానమయఇతి. అతీతానన్తరవాక్యోక్తసంప్రత్యయోమాభూదితి. యఏషకతమఏషఇతి. ఉచ్యతే (విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనంసంశయనివృత్త్యర్థం. ఉక్తంహి పూర్వంజనకప్రశ్నారమ్భే * కతమఆత్మేతియోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాది. ఏతదుక్తంభవతి - * యోఽయం విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాదినావాక్యేనప్రతిపాదితఃస్వయంజ్యోతిరాత్మా- సఏషకామకర్మావిద్యానామనాత్మధర్మత్వప్రతిపాదనద్వారేణమోక్షితఃపరమాత్మభావమాపాదితఃపరఏవాయం-నాన్యఇత్యేషసాక్షాన్మహానజఆత్మేత్యుక్తః. యోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి- యథావ్యాఖ్యాతార్థః. ఏవంచ (యఏషోఽన్తర్హృదయే) హృదయపుణ్డరీకమధ్యేయఏషఆకాశోబుద్ధివిజ్ఞానసంశ్రయః-తస్మిన్నాకాశేబుద్ధివిజ్ఞానసహితశ్శేతే-తిష్ఠతి. అథవా-సంప్రసాదకాలేఽన్తర్హృదయేయఏషఆకాశః - పరఏవాత్మానిరుపాధికోవిజ్ఞానమ

---

§ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభేఇత్యేతేఏషణఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యాన్ । ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి । యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనైతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి । ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి । ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాꣳసః ప్రజాం న కామయన్తే కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తై

యస్స్వభావః - తస్మిన్ స్వభావే పరమాత్మస్వరూపే ఆకాశాఖ్యే శేతే. చతుర్థ ఏవ తద్వ్యాఖ్యాతం * క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రతివచనత్వేన. స చ సర్వస్య- బ్రహ్మేన్ద్రాదేర్వశీ. సర్వో హ్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తం చ * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే ఇతి. న కేవలం వశీ-సర్వస్యేశానః- ఈశితా చ బ్రహ్మేన్ద్రప్రభృతీనాం. ఈశితృత్వం చ కదాచిజ్జాతికృతం యథా రాజకుమారస్య బలవత్తరానపి భృత్యాన్ప్రతి-తద్వన్మా భూదిత్యాహ (సర్వస్యాధిపతిః) అధిష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః. న రాజపుత్రవదమాత్యాదిభృత్యతన్త్రః. త్రయమప్యేతద్వశిత్వాది హేతుహేతుమద్రూపం. యస్మాత్సర్వస్యాధిపతిః- తతోఽసౌ సర్వస్యేశానః. యో హి యమధిష్ఠాయ పాలయతి-స తం ప్రతీష్ట ఏవేతి ప్రసిద్ధం. యస్మాచ్చ సర్వస్యేశానః-తస్మాత్సర్వస్య వశీతి. కిం చాన్యత్-సః - ఏవంభూతో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషో విజ్ఞానమయో న సాధునా- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా భూయాన్ భవతి-న వర్ధతే పూర్వావస్థాతః కేనచిద్ధర్మేణ. నో ఏవ శాస్త్రప్రతిషిద్ధేన-అసాధునా కర్మణా కనీయాన్-అల్పతరో భవతి. పూర్వావస్థాతో న హీయత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ-సర్వో హ్యధిష్ఠానపాలనాది కుర్వన్ పరానుగ్రహపీడాకృతేన ధర్మాధర్మాఖ్యేన యుజ్యతే-అస్యైవ తు కథం తదభావ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేష సర్వేశ్వరః కర్మణోఽపీశితుం భవత్యేవ శీలమస్య- తస్మాన్న కర్మణా సమ్బధ్యతే కిఞ్చ- (ఏష భూతాధిపతిః) బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానామధిపతిరిత్యుక్తార్థం పదం. ఏష కర్తా తేషామేవ పాలయితా-రక్షితా. ఏష సేతుః. కింవిశిష్ట ఇతి. ఆహ-విధరణః- వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాయా విధారయితా. తదాహ-ఏషాం-భూరాదీనాం బ్రహ్మలోకాన్తానాం లోకానామసంభేదాయ-అసంభిన్నమర్యాదాయై పరమేశ్వరేణ సేతువదవిధార్యమాణా లోకాస్సంభిన్నమర్యాదాస్స్యుః- అతో లోకానామసంభేదాయ సేతుభూతోఽయం పరమేశ్వరః- యస్స్వయం జ్యోతిరాత్మైవ. ఏవంవిత్సర్వస్య వశీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాయాః ఫలమేతన్నిర్దిష్టం. * కిఞ్జ్యోతిరయం పురుష ఇత్యేవమాది షష్ఠప్రపాఠకవిహితాయా అస్యాం బ్రహ్మవిద్యాయామేవంఫలాయాం కాణ్డద్వయైకదేశవర్జితం కృత్స్నం కర్మకాణ్డం తాదర్థ్యేన వినియుజ్యతే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- తమేతం- ఏవంభూతమౌపనిషదం పురుషం వేదానువచనేన- మన్త్రబ్రాహ్మణాధ్యయనేన నిత్యస్వాధ్యాయలక్షణేన వివిదిషన్తి- వేదితుమిచ్ఛన్తి. కే. బ్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణగ్రహణముపలక్షణార్థం- అవిశిష్టో హ్యధికారస్త్రయాణాం వర్ణానాం. అథవా - కర్మకాణ్డేన మన్త్రబ్రాహ్మణేన వేదానువచనేన వివిదిషన్తి. కథం వివిదిషన్తీతి. ఉచ్యతే (యజ్ఞేనేత్యాది) యే పునర్మన్త్రబ్రాహ్మణలక్షణేన వేదానువచనేన ప్రకాశ్యమానం వివిదిషన్తీతి వ్యాచక్షతే - తేషామారణ్యకమాత్రమేవ వేదానువచనం స్యాత్. న హి కర్మకాణ్డేన పర ఆత్మా ప్రకాశ్యతే - * తం త్వౌపనిషదమితి విశేషశ్రుతేః. వేదానువచనేనేతి చావిశేషితత్వాత్సమస్తగ్రాహీదం వచనం - న చ తదేకదేశోత్సర్గో యుక్తః. నను త్వత్పక్షేఽప్యుపనిషద్వర్జమిత్యేకదేశత్వం స్యాత్. న-ఆద్యవ్యాఖ్యానేఽవిరోధాత్. అస్మత్పక్షే నైష దోషో భవతి - యదా వేదానువచనశబ్దేన నిత్యస్వాధ్యాయో విధీయతే - తదోపనిషదపి గృహీతైవేతి వేదానువచనశబ్దార్థైకదేశో న పరిత్యక్తో భవతి. యజ్ఞాదిసహపాఠాచ్చ. యజ్ఞాదీని కర్మాణ్యేవానుక్రమిష్యన్ వేదానువచనశబ్దం ప్రయుఙ్క్తే- తస్మాత్కర్మైవ వేదానువచనశబ్దేనోచ్యత ఇతి గమ్యతే. కర్మ హి నిత్యస్వాధ్యాయః. కథం పునర్నిత్యస్వాధ్యాయాదిభిః కర్మభిరాత్మానం వివిదిషన్తి - నైవ విహితాన్యాత్మానం ప్రకాశయన్తి యథోపనిషదః. నైష దోషః - కర్మణాం విశుద్ధిహేతుత్వాత్. కర్మభిస్సంస్కృతా హి విశుద్ధాత్మానశ్శక్నువన్త్యాత్మానముపనిషత్ప్రకాశితమప్రతిబన్ధేన వేదితుం. తథా హ్యాథర్వణే * విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమాన ఇతి. స్మృతిశ్చ * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇత్యాదిః. కథం పునర్నిత్యాని కర్మాణి సంస్కారార్థానీత్యవగమ్యతే. * స హ వా ఆత్మయాజీ యో వేదేదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇదం మేఽనేనాఙ్గముపధీయత ఇత్యాదిశ్రుతేః. సర్వేషు చ స్మృతిశాస్త్రేషు కర్మాణి సంస్కారార్థాన్యాచక్షతే * అష్టాచత్వారింశత్సంస్కారా ఇత్యాదిషు గీతాసు చ * యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణాం * సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషా ఇతి. యజ్ఞేనేతి- ద్రవ్యయజ్ఞా జ్ఞానయజ్ఞాశ్చ సంస్కారార్థాః. సంస్కృతస్య చ విశుద్ధసత్త్వస్య జ్ఞానోత్పత్తిరప్రతిబన్ధేన భవిష్యతి- అతో యజ్ఞేన వివిదిషన్తి. దానేన- దానమపి- పాపక్షయహేతుత్వాద్ధర్మవృద్ధిహేతుత్వాచ్చ. (తపసా) తప ఇత్యవిశేషేణ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది ప్రాప్తౌ విశేషణమనాశకేనేతి. కామానశనమనాశకం - న తు భోజననివృత్తిః. భోజననివృత్తౌ మ్రియత ఏవ- నాత్మవేదనం. వేదానువచనయజ్ఞదానతపశ్శబ్దేన సర్వమేవ నిత్యం కర్మోపలక్ష్యతే. ఏవం కామ్యవర్జితం నిత్యం కర్మజాతం సర్వమాత్మజ్ఞానోత్పత్తిద్వారేణ మోక్షసాధనత్వం ప్రతిపద్యతే. ఏవం కర్మకాణ్డేనాస్యైకవాక్యతావగతిః. ఏవం యథోక్తేన న్యాయేనైతమేవ - ఆత్మానం విదిత్వా యథాప్రకాశితం మునిర్భవతి. మననాన్మునిః. యోగీ భవతీత్యర్థః. ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి- నాన్యం. నన్వన్యవేదనేఽపి మునిత్వం స్యాత్ - కథమవధార్యత ఏతమేవేతి. బాఢం- అన్యవేదనేఽపి మునిర్భవేత్. కిం త్వన్యవేదనే - న మునిరేవ స్యాత్. కిం తర్హి. కర్మ్యపి భవేత్. ఏతం త్వౌపనిషదం పురుషం విదిత్వా మునిరేవ స్యాత్ - న తు కర్మీ. అతోఽసాధారణం మునిత్వం వివక్షితమస్యేత్యవధారయత్యేతమేవేతి. ఏతస్మిన్ హి విదితే * కేన కం పశ్యేదిత్యేవం క్రియాఽసమ్భవాన్మననమేవ స్యాత్. కిం చైతమేవ- ఆత్మానం స్వం లోకమిచ్ఛన్తః- ప్రార్థయన్తః ప్రవ్రాజినః- ప్రవ్రజనశీలాః ప్రవ్రజన్తి- ప్రకర్షేణ వ్రజన్తి. సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవ లోకమిచ్ఛన్త ఇత్యవధారణాన్న బాహ్యలోకత్రయేప్సూనాం పారివ్రాజ్యేఽధికార ఇతి గమ్యతే- న

షణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః। స ఏష నేతి నేత్యాత్మాऽగృహ్యో న హి గృహ్యతేऽశీర్యో న హి శీర్యతేऽసఙ్గో న హి సజ్యతేऽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యేతము హైవైతే న తరత ఇతి। అతః పాపమకరవమిత్యతః కల్యాణమకరవమిత్యుభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి నైనం కృతాకృతే తపతః॥ ౨౨

హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీదేశనివాసీ పూర్వాభిముఖః ప్రైతి. తస్మాద్బాహ్యలోకత్రయార్థినాం పుత్రకర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాస్సాధనం- * పుత్రేణాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణే త్యాది శ్రుతేః. అత ఏవ తదర్థిభిః పుత్రాదిసాధనం ప్రత్యాఖ్యాయ న పారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుం యుక్తం- అతత్సాధనత్వాత్ పారివ్రాజ్యస్య. తస్మాదేతమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి యుక్తమవధారణం. ఆత్మలోకప్రాప్తిర్హి - అవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానమేవ. తస్మాదాత్మానం చేల్లోకమిచ్ఛతి యః- తస్య సర్వక్రియోపరమ ఏవాత్మలోకసాధనం ముఖ్యమన్తరఙ్గం. యథా పుత్రాదిరేవ బాహ్యలోకత్రయస్య - పుత్రాదికర్మణ ఆత్మలోకం ప్రత్యసాధనత్వాత్. అసమ్భవేన చ విరుద్ధత్వమవోచామ తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్త్యేవ- సర్వక్రియాభ్యో నివర్తేరన్నేవేత్యర్థః. యథా చ బాహ్యలోకత్రయార్థినః ప్రతినియతాని పుత్రాదీని సాధనాని విహితాని- ఏవమాత్మలోకార్థినః సర్వైషణానివృత్తిః పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మవిదో విధీయత ఏవ. కుతః పునస్త ఆత్మలోకార్థినః ప్రవ్రజన్త్యేవేతి. ఉచ్యతే- తత్రార్థవాదవాక్యరూపేణ హేతుం దర్శయతి (ఏతద్ధ స్మ వై తత్) తదేతత్- పారివ్రాజ్యే కారణముచ్యతే. హ స్మ వై- కిల. పూర్వే- అతిక్రాన్తకాలీనా విద్వాంసః- ఆత్మజ్ఞాః ప్రజాం- కర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాం చ. ప్రజోపలక్షితం హి త్రయమేతద్బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్దిశ్యతే ప్రజామితి. ప్రజాం కిం. న కామయన్తే- పుత్రాదిలోకత్రయసాధనం నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. నన్వపరబ్రహ్మదర్శనమనుతిష్ఠన్త్యేవ- తద్బలాద్ధి వ్యుత్థానం. న- అపవాదాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోऽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద *సర్వం తం పరాదాదిత్యపరబ్రహ్మదర్శనమప్యపవదన్త్యేవ- అపరబ్రహ్మణోऽపి సర్వమధ్యాన్తర్భావాత్. * యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి చ పూర్వాపరబాహ్యాన్తర్దర్శనప్రతిషేధాచ్చ *అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమితి *తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాదితి చ. తస్మాన్నాత్మదర్శనవ్యతిరేకేణాన్యద్వ్యుత్థానకారణమపేక్షతే. కః పునస్తేషామభిప్రాయ ఇతి. ఉచ్యతే- కిం- ప్రయోజనం. ఫలం. సాధ్యం కరిష్యామః ప్రజయా- సాధనేన. ప్రజా హి బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్జ్ఞాతా. స చ బాహ్యో లోకో నాస్త్యస్మాకమాత్మవ్యతిరిక్తః- సర్వం హ్యస్మాకమాత్మభూతమేవ, సర్వస్య చ వయమాత్మభూతాః,. ఆత్మా చ నః ఆత్మత్వాదేవ న కేనచిత్సాధనేనోత్పాద్య ఆప్యో వికార్యః సంస్కార్యో వా. యదప్యాత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేతి- తదపి కార్యకరణాత్మదర్శనవిషయమేవ-* ఇదమఙ్గేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వాది శ్రవణాత్. న హి విజ్ఞానఘనైకరసనైరన్తర్యదర్శినోऽఙ్గాఙ్గిసంస్కారోపధానదర్శనం సమ్భవతి- తస్మాన్న కించిత్ప్రజాదిసాధనైః కరిష్యామః. అవిదుషాం హి తత్ప్రజాదిసాధనైః కర్తవ్యం ఫలం- న హి మృగతృష్ణికాయాముదకదర్శీ ప్రవృత్త ఇతి తత్రోషరమాత్రముదకాభావం పశ్యతోऽపి ప్రవృత్తిర్యుక్తా- ఏవమస్మాకమపి పరమార్థాత్మలోకదర్శినాం ప్రజాదిసాధనసాధ్యే మృగతృష్ణికాదిసమేऽవిద్వద్దర్శనవిషయే న ప్రవృత్తిర్యుక్తేత్యభిప్రాయః. తదేతదుచ్యతే- యేషామస్మాకం- పరమార్థదర్శినామయమాత్మా- అశనాయాదివినిర్ముక్తః సాధ్వసాధుభ్యామవికార్యోऽయం లోకః- ఫలమభిప్రేతం. న చాస్యాత్మనః సాధ్యసాధనతాదిసర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తస్య సాధనం కిఞ్చిదేషితవ్యం. సాధ్యస్య హి సాధనాన్వేషణా క్రియతే- అసాధ్యస్య సాధనాన్వేషణాయాం జలబుద్ధ్యా స్థల ఏవ తరణం కృతం స్యాత్, ఖే వా శాకునపదాన్వేషణం,. తస్మాదేతమాత్మానం విదిత్వా ప్రవ్రజేయురేవ బ్రాహ్మణాః- న కర్మారభేరన్నిత్యర్థః- యస్మాత్పూర్వ ఏవ బ్రాహ్మణా ఏవం విద్వాంసః ప్రజామకామయమానాః. త ఏవం సాధ్యసాధనసంవ్యవహారం నిన్దన్తోऽవిద్వద్విషయమితి కృత్వా కిం కుర్వన్తీతి. ఉచ్యతే- తే హ స్మ- కిల. (పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాది) వ్యాఖ్యాతం. తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి- ప్రవ్రజేయురిత్యేష విధిరర్థవాదేన సఙ్గచ్ఛతే. న హి సార్థవాదస్యాస్య లోకస్తుత్యభిముఖ్యముపపద్యతే- ప్రవ్రజన్తీత్యస్యార్థవాదరూపో హ్యేతద్ధ స్మేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థః. అర్థవాదశ్చేన్నార్థవాదాన్తరమపేక్షేత - అపేక్షతే త్వేతద్ధ స్మేత్యాద్యర్థవాదం ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్. యస్మాత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాదికర్మభ్యో నివృత్తాః ప్రవ్రజితవన్త ఏవ- తస్మాదధునాతనా అపి ప్రవ్రజన్తి - ప్రవ్రజేయురిత్యేవం సమ్బధ్యమానం న లోకస్తుత్యభిముఖం భవితుమర్హతి. విజ్ఞానసమానకర్తృకత్వోపదేశాదిత్యాదినాऽవోచామ. వేదానువచనాదిసహపాఠాచ్చ. యథా ఆత్మవేదనసాధనత్వేన విహితానాం వేదానువచనాదీనాం యథార్థత్వమేవ- నార్థవాదత్వం. తథా తైరేవ సహ పఠితస్య పారివ్రాజ్యస్యాత్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వే నార్థవాదత్వమయుక్తం. ఫలవిభాగోపదేశాచ్చ. ఏతమేవాత్మానం లోకం విదిత్వేత్యన్యస్మాద్బాహ్యల్లోకాదాత్మానం ఫలాన్తరత్వేన ప్రవిభజతి- యథా *పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోక ఇతి. న చ ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్ప్రాప్తవల్లోకస్తుతిపరం, ప్రధానవచ్చార్థవాదాపేక్షం, సకృచ్ఛ్రుతం న స్యాత్,. తస్మాద్భ్రాన్తిరేవైషా లోకస్తుతిపరమితి. న చానుష్ఠేయేన పారివ్రాజ్యేన స్తుతిరుపపద్యతే. యది పారివ్రాజ్యమనుష్ఠేయమపి సదన్యస్తుత్యర్థం స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసాదీనామప్యనుష్ఠేయానాం స్తుత్యర్థతా స్యాత్. న చాన్యత్ర కర్తవ్యతైతస్మాద్విషయాన్నిర్జ్ఞాతా- యత ఇహ స్తుత్యర్థో భవేత్. యది పునః క్వచిద్విధిః పరికల్ప్యేత పారివ్రాజ్యస్య- స ఇహైవ ముఖ్యః. నాన్యత్ర సమ్భవతి. యదప్యనధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం పరికల్ప్యతే- తత్ర వృక్షాద్యారోహణాద్యపి పారివ్రాజ్యవత్కల్ప్యేత- కర్తవ్యత్వేనానిర్జ్ఞాతత్వావిశేషాత్. తస్మాత్ స్తుతిత్వగన్ధోऽప్యత్ర నాశఙ్క్యః కల్పయితుం. యద్వ్యయమాత్మా లోక ఇష్యతే - కిమర్థం తత్ప్రాప్తిసా

ధనత్వేన కర్మాణ్యేవ నారభేరన్ - కింపునః ప్రావ్రాజ్యే నేత్యత్రోచ్యతే - అస్యాత్మలోకస్య కర్మభిరసమ్బన్ధాత్. యమాత్మానమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజేయుః- స ఆత్మా సాధనత్వేన, ఫలత్వేన, చోత్పాద్యత్వాది ప్రకారాణామన్యతమత్వేనా, పి కర్మభిర్న సమ్బధ్యతే. తస్మాత్స ఏష నేతి నేత్యాత్మా అగృహ్యో న గృహ్యతే ఇత్యాదిలక్షణః. యస్మాదేవం లక్షణ ఆత్మా కర్మఫలసాధనాసమ్బన్ధీ సర్వసంసారధర్మవిలక్షణోఽశనాయాద్యతీతో అస్థూలాదిధర్మవాన్ అజో అజరో అమరో అమృతో అభయః సైన్ధవఘనవద్విజ్ఞానైకరసస్వభావః స్వయంజ్యోతిరేక ఏవాద్వయో అపూర్వో అనపరో అనన్తరో అబాహ్య ఇత్యేతదాగమతస్తర్కతశ్చ స్థాపితం, విశేషతశ్చేహ జనక యాజ్ఞవల్క్యసంవాదే అస్మిన్,- తస్మాదేవంలక్షణ ఆత్మని విదిత ఆత్మత్వేన నైవ కర్మారమ్భ ఉపపద్యతే - తస్మాదాత్మా నిర్విశేషః. నహి చక్షుష్మాన్ పథి ప్రవృత్తో అహని కూపే కణ్టకే వా పతతి. కృత్స్నస్య చ కర్మఫలస్య విద్యాఫలేఽన్తర్భావాత్. న చావశ్యం ప్రాప్యవస్తుని విద్వాన్ యత్నమాతిష్ఠతి - *అక్రే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్। ఇష్టస్యార్థస్య సంప్రాప్తౌ కో విద్వాన్ యత్నమాచరేత్. * సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యత ఇతి గీతాసు. ఇహాపి చైతస్యైవ పరమానన్దస్య బ్రహ్మవిత్ప్రాప్యస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీత్యుక్తం. అతో బ్రహ్మవిదాం న కర్మారమ్భః. యస్మాత్సర్వైషణావినివృత్తః స ఏష నేతి నేత్యాత్మానమాత్మత్వేనోపగమ్య త స్మాపేక్షైవ న రతే- తస్మాదేతం- ఏవంవిదం నేతి నేత్యాత్మభూతము హైవైతే- వక్ష్యమాణే న తరతః- న ప్రాప్నుతః. ఇతి- య ఉక్తమేవేతి వాక్యశేషః. కే తే ఇతి. ఉచ్యతే- అతః- అస్మాన్నిమిత్తాచ్ఛరీరధారణాదిహేతోః పాపం- అపుణ్యం కర్మాకరవం- కృతవానస్మి. కష్టం ఖలు మమ వృత్తం- అనేన పాపేన కర్మణాహం నరకం ప్రతిపత్స్యే ఇతి యోఽయం పశ్చాత్తాపః కర్మకృతవతః పరితాపః- స ఏతం నేతి నేత్యాత్మభూతం న తరతి. తథా- అతః కల్యాణం - ఫలవిషయ కామాన్నిమిత్తాద్ యజ్ఞదానాదిలక్షణం పుణ్యం శోభనం కర్మ కృతవానస్మి. అతోఽహమస్య ఫలం సుఖముపభోక్ష్యే దేహాన్తర ఇత్యేషోఽపి హర్షః తం న తరతి. ఉభే ఉ హైవైష ఏషః- బ్రహ్మవిదేతే కర్మణీ తరతి పుణ్యపాపలక్షణే. ఏవం బ్రహ్మవిదః సన్న్యాసిన ఉభే అపి కర్మణీ క్షీయేతే- పూర్వజన్మని కృతే యే- తే, ఇహ జన్మని కృతే యే- తే, చ. అపూర్వే చ నారభ్యేతే కిఞ్చ (నైనం కృతాకృతే) కృతం- నిత్యానుష్ఠానం. అకృతం- తస్యైవాక్రియా. తే అపి కృతాకృతే ఏనం న తపతః. అనాత్మజ్ఞం హి కృతం ఫలదానేన, కృతం ప్రత్యవాయోత్పాదనేన, తపతః- అయం తు బ్రహ్మవిదాత్మవిద్యాగ్నినా సర్వాణి కర్మాణి భస్మీకరోతి- *యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున। జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథేత్యాదిస్మృతేః. శరీరారమ్భకయోస్తూపభోగేనైవ క్షయః. అతో బ్రహ్మవిదకర్మసమ్బన్ధీ. ౨౨.

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (సహేతుకావితి) ఉత్తరఖణ్డికాతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) విరజః పర ఆకాశాదిత్యాదినోక్తక్రమేణావస్థితే బ్రహ్మణీతి యావత్. తదిత్యుపయుక్తోక్తిః. తదర్థా- బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగదర్శనార్థేతి యావత్. నను వివిదిషావాక్యేన బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగో వక్ష్యతే - తథా చ తస్మాత్ప్రాక్తనం వాక్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) యథాస్మిన్ అధ్యాయే సఫలమాత్మజ్ఞానముక్తం - తథైవ తదనూద్యేతి యోజనా. కథం యథోక్తే జ్ఞానే సర్వో వేదో వినియోక్తుం శక్యతే - స్వర్గకామాదివాక్యస్య స్వర్గాదావేవ పర్యవసానాదిత్యాశఙ్క్య సంయోగపృథక్త్వన్యాయమాదృత్య నిశినష్టి (కామ్యరాశీతి) ఉక్తస్య సఫలస్యాత్మజ్ఞానస్యానువాద ఇతి యావత్. ఉక్తానాం భూయస్త్వవిశేషం జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కోసావితి) విశేషణానర్థక్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (అతీతేతి) లబ్ధి ; విరజః పర ఇత్యాదినోక్తో మహత్త్వాదివిశేషణః పరమాత్మా - తత్ర సశబ్దాత్ప్రతీతిర్మా భూదితి కృత్వా తేన జ్యోతిర్బ్రాహ్మణస్థం జీవం పరామృశ్య తమేవ స్థశబ్దేన స్మారయిత్వా తస్య సన్నిహితేన పరేణాత్మనైక్యమేషశబ్దేన నిర్దిశతీత్యర్థః. విశేషణవాక్యస్థమేషశబ్దం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కతమ ఇతి) కథం జీవో విజ్ఞానమయః, కథం వా ప్రాణేష్వితి సప్తమీ ప్రయుజ్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తేతి) తదనువాదస్య సశబ్దార్థస్యేహాపోహం ఫలమాహ (సంశయేతి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనమిత్యుక్తం వివృణోతి (ఉక్తం హీతి) యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు ప్రాగుక్తః - స ఏష మహానజ ఆత్మేతి జీవానువాదేన పరమాత్మభావో విహిత ఇతి వాక్యార్థమాహ (ఏతదితి) పరమాత్మభావాపాదనప్రకారమనువదతి (సాక్షాదితి) విశేషణవాక్యస్య వ్యాఖ్యేయత్వప్రాప్తావుక్తవాక్యోల్లిఙ్గనమిత్యత్రోక్తం స్మారయతి (యోఽయమితి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఏష ఇతి) కథం పునరాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వముపేత్య ద్వితీయం వ్యాఖ్యానం- తస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్థ ఇతి) ఇత్థం జ్ఞానమనూద్య తత్ఫలమనువదతి (స చేత్యాదినా) కథం పునర్నిరుపాధికస్యైశ్వరస్య వశిత్వం, కథం చ తదభావే తదాత్మనో విదుషస్తదుపపద్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తం చేతి) విశేషణత్రయస్య హేతుహేతుమద్భావత్వమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (సోఽహీతి) న కేవలముక్తమేవ విద్యాఫలం- కింత్వన్యచ్చాస్తీత్యాహ (కించేతి) ఏవంభూతత్వం- జ్ఞాతపరమాత్మాభిన్నత్వం. పరిశుద్ధం త్వమర్థమనువదతి (హృదీతి) బ్రహ్మీభూతస్య విదుషః స్యాదస్తావ్యదివద్ధర్మాదిసమ్బన్ధిత్వం స్యాదితి శఙ్క్యతే (సర్వో హీతి) పరతన్త్రత్వముపాధిరితి పరిహరతి (ఉద్యత ఇతి) సర్వాధిపత్యరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (కిఞ్చేతి) సర్వపాలకత్వరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) సర్వానాధారత్వం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) కథం విధారయితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదా హేతి) తదేవ సాధయతి (పరమేశ్వరేణేతి) సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తముపసంహరతి (ఏవంవిదితి) సఫలం జ్ఞానమనూద్య వివిదిషావాక్యమవతారయతి (కిఞ్జ్యోతిరితి) ఏవం ఫలాయాం - సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తఫలోపేతాయామితి యావత్. తాదర్థ్యేన- పరమ్పరయా జ్ఞానోత్పత్తిశేషత్వేనేత్యర్థః. వినియోజకవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (తత్కథమిత్యాదినా) ఏవంభూతం- శ్లోకోక్తవిశేషణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణశబ్దస్య క్షత్రియాద్యుపలక్షణత్వే హేతుమాహ (అవిశిష్టో హీతి) సమ్భావితం పక్షాన్తరమాహ (అథ వేతి) తేన వివిదిషాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మప్రవణ్యప్రస్థానముత్థాప్య ప్రత్యాచష్టే (యే పునరిత్యాదినా) తత్ర హే

తమాహ (సహీతి) భవతూపనిషన్మాత్రగ్రహణమిత్యాశఙ్క్య వేదోఽనూద్యతే - గురూచ్చారణానన్తరం పర్యాయ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వేదానువచనశబ్దేన సర్వవేదగ్రహే సమ్భవతి తదేకదేశత్యాగో నయుక్త ఇత్యాహ (వేదేతి) దోషసామ్యమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) సిద్ధాన్తేప్యుపనిషదం వర్జయిత్వా వేదానువచనశబ్దేన కర్మకాణ్డం గృహీతం కిం తేన తస్య వేదైకదేశవిషయత్వం స్యాత్ - తతశ్చ *యశ్చోభయోః* ఇత్యాదిన్యాయవిరోధ ఇత్యర్థః. నిత్యస్వాధ్యాయో వేదానువచనమితి పక్షమాదాయ పరిహరతి (నేత్యాదినా) వేదైకదేశగ్రహపరిత్యాగాత్మకవిరోధాభావం సాధయతి (యదేతి) తస్మిన్ వ్యాఖ్యానాన్తరమపేక్షితమిత్యాశఙ్క్య తదపి వాక్యశేషవశాదపేక్షితమేవేత్యాహ (యజ్ఞాదీతి) సఙ్గృహీతవాక్యం వివృణోతి (యజ్ఞాదీని కర్మాణీతి) తస్మిన్ ప్రథమవ్యాఖ్యానే కథం వాక్యశేషోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహీతి) వేదానువచనాదీనామాత్మవివిదిషాసాధనత్వమాక్షిపతి (కథమితి) ఉపనిషద్భిరివాత్మా నైరపేక్ష్యేణ జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కర్మణామప్రమాణత్వేపి పరమ్పరయా జ్ఞానహేతుత్వాద్వివిదిషాశ్రుతిరవిరుద్ధేతి సమాధత్తే (నైషదోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్మఫలేతి) తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తథాహీతి) తతః - నిత్యాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధధీరాత్మానం సదాచినోతి నయన్నుపనిషద్భిః ప్రసంపశ్యతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన *కషాయపక్తిః ఇత్యాదిస్మృతిసఙ్గ్రహః. నిత్యకర్మణాం సంస్కారార్థత్వే ప్రమాణం పృచ్ఛతి (కథమితి) యద్యపి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం కర్మభిః సంస్కృతస్యోపనిషద్భిరాత్మజ్ఞానం శక్యతే - తథాపి తేషాం సంస్కారార్థత్వే కిం ప్రమాణమితి ప్రశ్నే శ్రుతిస్మృతీ ప్రమాణయతి (సహూవాన్ ఇత్యాదినా) కిం పునః స్మృతిశాస్త్రం - తదాహ (అష్టాచత్వారింశదితి) అష్టౌ - అనాయాసాదయో గుణాః. చత్వారింశత్ - గర్భాధానాదయస్సంస్కారా ఇతి విభాగః. బహువచనోపాత్తం స్మృత్యన్తరమాహ (గీతాసుచేతి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యజ్ఞేనేతి) తేషాం సంస్కారార్థత్వేపి కథం జ్ఞానసాధనత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంస్కృతస్యేతి) దానేన - వివిదిషన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కథం పునః స్వతన్త్రం దానం వివిదిషాకారణం - అతఆహ (దానమపీతి) వివిదిషాహేతురితి శేషః. తపసేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కామానశనం - రాగద్వేషరహితైరిన్ద్రియైర్విషయసేవనం. యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టత్వమితి యావత్. యథాశ్రుతార్థత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) భవతూపాత్తానాం వేదానువచనాదీనామిష్యమాణే జ్ఞానే వినియోగః - తథాపి కథం సర్వం నిత్యం కర్మ తత్ర వినియుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదానువచనేనేతి) ఉపలక్ష్యమాహ (ఏవమితి) ప్రణాడ్యా కర్మణో ముక్తిహేతుత్వే కాణ్డద్వయస్యైకవాక్యత్వమపి సిద్ధ్యతీత్యాహ (ఏవం కర్మేతి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) తస్యైవార్థమాహ (యథోక్తేనేతి) యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధిద్వారా వివిదిషోత్పత్తౌ గురూపసర్పణం శ్రవణాదిచేత్యనేన క్రమేణేత్యర్థః. యథా ప్రకాశితం - మోక్షప్రకరణమస్మిన్ బ్రాహ్మణాభ్యాముక్తలక్షణమిత్యర్థః. యోగిశబ్దో జీవన్ముక్తవిషయః. ఏవకారం వ్యాకరోతి (ఏతమేవేతి) అవధారణమాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) ఏవకారస్తర్హ్యయుక్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కిన్త్వితి) ఆత్మవేదనేపి కర్తృత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవం త్వితి) కథమాత్మవిదోపి మునిత్వమసాధారణం - తదాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతశ్చాత్మవిదో నకర్తృత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఆత్మలోకమిచ్ఛతాం ముముక్షూణామపి కర్మత్యాగశ్రవణాదాత్మవిదాం నకర్తృతేతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యం - వైరాగ్యాతిశయశాలిత్వం. అవధారణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) పారివ్రాజ్యే లోకత్రయార్థినామనధికారే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) లోకత్రయార్థినశ్చేత్పారివ్రాజ్యేనాధిక్రియన్తే - కుత్ర తర్హి తేషామధికారః - తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వర్గకామస్య స్వర్గసాధనే యాగేఽధికారవల్లోకత్రయార్థినామపి తత్సాధనే పుత్రాదావధికార ఇత్యర్థః. పుత్రాదీనాం బాహ్యలోకసాధనత్వే ప్రమాణమాహ (పుత్రేణేతి) పుత్రాదీనాం లోకత్రయసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అతత్సాధనత్వం - లోకత్రయం ప్రత్యనుపాయత్వం. అవధారణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) లోకత్రయార్థినాం పారివ్రాజ్యేఽనధికారాదితి యావత్. ఆత్మలోకస్య స్వరూపత్వేన సదాఽఽప్తత్వాత్కథం తత్ర సేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యాత్మత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వేప్యవిద్యయా వ్యవహితత్వాత్తేప్సా సమ్భవతీతి భావః. భవత్వాత్మలోకప్రేప్సా - తథాపి కిం తత్ప్రాప్తిసాధనం - తదాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావశాత్తదీప్సాసమ్భవాదిత్యర్థః. తదిచ్ఛాయా దౌర్లభ్యం ద్యోతయితుం చేచ్ఛబ్దః. ముఖ్యత్వం - శ్రుత్యక్షరప్రతిపన్నత్వం. ప్రణాడికాసాధనేభ్యో వేదానువచనాదిభ్యో విశేషమాహ (అన్తరఙ్గమితి) పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యాన్తరఙ్గసాధనమితి దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్య సాధనమితి శేషః. పారివ్రాజ్యమేవేతి నియమే హేతుమాహ (పుత్రాదీతి) తస్యాన్యత్ర వినియుక్తత్వాదితి శేషః. యద్యపి కేవలం పుత్రాదికం నాత్మలోకప్రాపకం - తథాపి పారివ్రాజ్యసముచ్చితం తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసమ్భవేనేతి) నహి పరివ్రాజకస్య పుత్రాది, న్తద్వతో వా పారివ్రాజ్యం, సమ్భవతి. ఉక్తం చ సముచ్చయం నిరాకుర్వద్భిస్సపారివ్రాజ్యస్య జ్ఞానస్య కర్మాదినా విరుద్ధత్వం. తేన కుతస్సముచ్చితం పుత్రాద్యాత్మలోకప్రాపకమిత్యర్థః. సాధనాన్తరాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదాత్మానమితి) ప్రవ్రజన్తీతి వర్తమానాపదేశాన్నాత్ర విధిరస్తీత్యాశఙ్క్య *అగ్నిహోత్రం జుహోతీతివద్విధిమాశ్రిత్యాహ (యథా చేతి) పారివ్రాజ్యవిధిముక్త్వా తదపేక్షితమర్థవాదమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కుతః పునరితి) ఉత్థాపితస్యార్థవాదస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) ఆత్మలోకార్థినాం పారివ్రాజ్యనియమస్స్పష్ట ఇత్యర్థః. అర్థవాదస్థాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) క్రియాపదేనాస్మేతి సమ్బధ్యతే. నిపాతద్వయస్యార్థమాహ (కిలేతి) ప్రజాం - న కామయన్త ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజామాత్రే శ్రుతే కథం కర్మాది గృహ్యతే - తత్రాహ (ప్రజేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమన్వయమన్వాచష్టే (ప్రజాం కిమితి) అకామయమానత్వస్య పర్యవసానం దర్శయతి (పుత్రాదీతి) పూర్వే విద్వాంసః సాధనత్రయం నానుతిష్ఠన్తీత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థితానాం కిం తదనుష్ఠానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్బలాద్ధీతి) ఆత్మవిదామపరవిద్యానుష్ఠానం దూషయతి (నాపవాదాదితి) అథాత్ర సర్వస్యానాత్మనో దర్శనమేవాపాద్యతే - నత్వపరస్య బ్రహ్మణో దర్శనం - అతఆహ (అపరబ్రహ్మణోపీతి) తదపవాదే శ్రుత్యన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్మిన్నాత్మన్యవస్థితశ్చ

ష్కురాదిభిరన్యం న పశ్యతి శృణోతీత్యాదినా చ దర్శనాది వ్యవహారస్య వారితత్వాదాత్మవిదో న యుక్తమపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పూర్వేతి) ప్రతిషేధప్రకారమభినయతి (అపూర్వమితి) ఇతశ్చాత్మవిదా నాపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యాహ (తత్కేనేతి) అపరబ్రహ్మదర్శనాసమ్భవే కిం తేషామేషణాభ్యో వ్యుత్థానే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సాధనత్రయమననుతిష్ఠతామభిప్రాయం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కింపునరిత్యాదినా) కైవల్యమేవ తత్సాధ్యం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాహీతి) నిర్జ్ఞాతా- * సోఽయమిత్యాది శ్రుతావితి శేషః. స ఏవ తర్హి ప్రజయా సాధ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తో నాస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వంహీతి) ఆత్మావ్యతిరిక్తస్యైవ లోకస్య ప్రజాదిసాధ్యత్వముచ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (ఆత్మా చేతి) ఆత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేత్యఙ్గీకారాదాత్మనోఽస్తి సంస్కార్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) అథాజ్ఞాతృత్వేన సంస్కార్యత్వం చ ముఖ్యాత్మదర్శనవిషయమేవ కిం నేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) అస్మదాదీనాం ప్రజాదిసాధ్యాభావముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) కేషాం తర్హి ప్రజాదిభిః సాధ్యం ఫలం- తదాహ (అవిదుషాంహీతి) కేషాంచిత్పుత్రాదిషు ప్రవృత్తిశ్చేత్- తేనైవ న్యాయేన విదుషామపి తేషు ప్రవృత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్ర- ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః. అవిద్వద్దర్శనవిషయ ఇతి భేదః. ఉక్తేర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) ఆత్మా చేత్తదభిప్రేతం ఫలం- లబ్ధం తత్ర సాధనేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) క్వ తర్హి సాధనమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధ్యస్యేతి) విపక్షే దోషమాహ (అసాధ్యస్యేతి) యేషామిత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మవిదాం ప్రజాదిభిః సాధ్యాభావాదతియుక్తవత్. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నద్వారేణావతార్య పాశ్చమితరం వ్యాఖ్యానం తస్య స్మారయతి (తదేవమిత్యాదినా) యదర్థాయ తుర్యవాదః- తం విధిం నిగమయతి (తస్మాదితి) మహానుభావోఽయమాత్మలోకః- యత్రవస్నో దుష్కరమపి పారివ్రాజ్యం కుర్వన్తీతి స్తుతిరత్ర వివక్షితా- న విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రవ్రజన్తీత్యస్యేతి) తథాపి ప్రవ్రజన్తివాక్యస్యార్థవాదత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదశ్చేదితి) అపేక్షాప్రకారమేవ ప్రకటయన్నస్య స్తుత్యభిముఖత్వాభావాద్విధిత్వమేవేత్యాహ (యస్మాదితి) కిఞ్చ- * విదిత్వా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యత్ర విజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వం వ్యుత్థానాదేరుపదిశ్యతే- విజ్ఞానం చ సర్వాసూపనిషత్సు విధీయతే- అతో వ్యుత్థానమపి విధిమర్హతీత్యుక్తం. తథాచాత్రాపి వ్యుత్థానాపరపర్యాయం పారివ్రాజ్యం విధేయమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఇతశ్చ పారివ్రాజ్యవాక్యమర్థవాదో న భవతీత్యాహ (నేదేతి) తదేవ సాధయతి (యథేత్యాదినా) పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఫలేతి) పుత్రాదిఫలాపేక్షయా పారివ్రాజ్యఫలవిభాగేనోపదిశ్యతే- తథాచ ఫలవత్త్వాత్పుత్రాదివత్పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతమేవేతి) ప్రకృతమాత్మానం స్వలోకమాహ తతో విదిత్వా తమేవ సాక్షాత్కర్తుమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్పుత్రాదిసాధ్యాన్మనుష్యలోకాదాత్మాఖ్యం లోకం పారివ్రాజ్యస్య ఫలాన్తరత్వేన యస్మాచ్ఛ్రుతిర్విభజ్యాభిదధాతి- అతస్తస్య విధేయత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. ఫలవిభాగోపదేశే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యేఽపి ఫలవిభాగోక్తిర్విధేయతావిదార్షాస్తికమితి శబ్దార్థః. పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) యథా * వాయుర్వై క్షేపిష్ఠేత్యాదిరర్థవాదః ప్రాశస్త్యార్థో దేవతాదిస్తుత్యర్థః స్థితః- న తథేదం స్తుతిపరం- తదవద్యోతిశబ్దాభావాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- ప్రధానస్య దర్శపూర్ణమాసాదేరర్థవాదాపేక్షావత్పారివ్రాజ్యమపి తదపేక్షముపలభ్యతే- తేన తస్య దర్శాదివద్విధేయత్వం దుర్వారమిత్యాహ (ప్రధానవచ్చేతి) కిఞ్చ - పారివ్రాజ్యం సకృదేవ శ్రుతం చేత్- ఇదమవివక్షితమస్య స్తుతిపరం స్యాత్ - న చేదం సకృదేవ శ్రూయతే- ప్రవ్రజన్తీత్యుపక్రమ్య ప్రజాం న కామయన్తే వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యభ్యాసాత్. అతోఽపి న స్తుతిమాత్రమేతదిత్యాహ (సకృదితి) న చేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. కథం తర్హి పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) అస్తు తర్హి విధేయమపి పారివ్రాజ్యం స్తావకమపీతి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదీతి) అథ పారివ్రాజ్యం యజ్ఞాదివదన్యత్ర విధీయతాం- ఇహ స్తుతిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (నచాన్యత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానాధికారాదన్యత్ర పారివ్రాజ్యవిధ్యనుపలమ్భాదిత్యర్థః. అన్యత్ర విధ్యనుపలమ్భం సమర్థయతే (యదీత్యాదినా) అన్యత్ర- క్రియాయామిత్యయావత్. కర్మాధికారేణ త్యాగవిధేర్విరుద్ధత్వాదితి భావః. భవత్విహ పారివ్రాజ్యవిధిః- తథాపి సర్వకర్మానధికృతవిషయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తత్ర- కర్మానధికృతేష్వన్తీత్యేతత్. తత్ర హేతుమాహ (కర్తవ్యత్వేనేతి) కర్మానధికృతేన కర్తవ్యతయా జ్ఞాతత్వం వృక్షారోహణాదావివ పారివ్రాజ్యేఽపి నాస్తి - తథాచానధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం కల్ప్యతే చేత్- తస్మిన్విషయే వృక్షారోహణాద్యపి కల్ప్యేత- అవిశేషాదిత్యర్థః. పారివ్రాజ్యస్యాధికృతవిషయత్వే విధేయత్వే చ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సార్థవాదం పారివ్రాజ్యం వ్యాఖ్యాయ స ఏష ఇత్యాది వ్యాకర్తుం శఙ్కయతి (యదీతి) పరిహరతి (అత్రేతి) తదర్థినో నారభన్తే కర్మాణీతి శేషః. కర్మభిరసమ్బద్ధమాత్మలోకస్య సాధయతి (యమాత్మానమితి) తస్య కర్మాసమ్బన్ధే నిష్ప్రపఞ్చత్వం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) నిర్విశేషస్తత్ర తత్ర దర్శితస్వరూపో యమాత్మేత్యేతదాగమోపపత్తిభ్యాం యథా పూర్వత్ర స్థాపితం, తథాఽత్రాపి బ్రాహ్మణద్వయే విశేషతో యస్మాన్నిర్ధారితం,- తస్మాదస్మిన్నాత్మన్యవాపితే జ్ఞాతే కర్మానుష్ఠానప్రయత్నాసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతో న కర్మానుష్ఠానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వకర్మఫలాన్తర్భావాచ్చ తదర్థినో ముముక్షోర్న కర్తవ్యం కర్మేత్యాహ (కృత్స్నస్యేతి) తథాపి విచిత్రఫలాని కర్మాణి వివేకీ కుతూహలవశాదనుష్ఠాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర లౌకికం న్యాయం దర్శయతి (అర్కేచేదితి) పురోదేశే మధులభే లభేచేదితి పూర్వవత్. జ్ఞానఫలే కర్మఫలాన్తర్భావే మానమాహ (సర్వమితి) అఖిలం- సమగ్రాఙ్గోపేతమిత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇహాపీతి) నిషేధతాత్పర్యముపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతమిత్యాదివాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఉహేతినిపాతాభ్యాం సూచితోఽర్థో యస్మాదిత్యనుభాషితః. ఇతిశబ్దస్యాపేక్షితం పూరయతి (ఇతియుక్తమితి) *ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కేత ఇత్యాదినా) యథోక్తాత్మవిదస్తాపహర్తా

సంస్పర్శే హేతుమాహ (ఉభే ఇతి) పుణ్యాపాపేతరేత్యుక్తైపృథగవస్థానంతయోఃశఙ్క్యతే- తన్నిరస్యతి (ఏవమితి) నిషేధవాక్యోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఇతఃకాత్మవిదోధర్మాదిసమ్బన్ధోనాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదేవానన్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేనస్ఫోరయతి (నైనమితి) తయోస్తప్తిహేతుత్వ తాపకత్వం- తదాహ (అనాత్మజ్ఞంహీతి) పురుషత్వావ్యభిచారాన్నిమస్యపికృతాకృతయోస్తాపకత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆయంత్వితి) అత్రభగ వద్వాక్యం ప్రమాణయతి (యథేతి) యద్యపిపూర్వోత్తరయోర్ధర్మాధర్మయోరనారబ్ధయోః రాత్మవిద్యావశాద్వినాశాశ్లేషౌ-తథాపి ప్రారబ్ధయోరస్తిత యోస్తాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) ప్రకృతంవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అతఇతి) కర్మకార్యాసమ్బన్ధాదితియావత్. ౨౨

రం.— (సవాఏషమహానజఆత్మాయోయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేషుయఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే) సఏషః- ప్రాఙ్నిర్దిష్టః అజఆత్మా- *అజఆత్మామహాన్ధ్రువఇతియోయంనిర్దిష్టఆత్మా. అయంపరమాత్మా * విజ్ఞానమయఃప్రాణేషుహృద్యన్తర్జ్యోతిరితిపూర్వనిర్దిష్టోయః- తస్మిన్-జీవాత్మనిశేతే-సదన్తర్యామితయావర్తతఇత్యర్థః. అతఏవోత్తరత్ర *ఆత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతీతివక్ష్యతి. అత్రహృద్యన్తరిత్యస్యవ్యాఖ్యానంయఏషోన్తర్హృదయఇతి. జ్యోతిరిత్యస్యవ్యాఖ్యానంఆకాశఇతి- జ్యోతిరాకాశశబ్దయోః ప్రకాశకత్వార్థకత్వేనైకార్థకత్వాత్. అతోఽత్రాకాశశబ్దోజీవపరఏవ. నను * కామాదీతరత్రతత్రచాయతనాదిభ్యఇత్యధికరణే *వాజసనేయకేతుఆకాశేశయానస్యవశిత్వాదిశ్రవణాత్ తస్యాకాశయానస్యపరమాత్మత్వేనతిదాధారాభిధాయినఆకాశశబ్దస్య *తస్యాన్తేసుషిరంసూక్ష్మమితిహృదయాన్తర్గతస్యసుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమవగమ్యతఇతిభాష్యేశ్రుతప్రకాశకాయంచాత్రాకాశశబ్దస్యభూతాకాశపరత్వంసమ్మతమితిప్రతీయతే- అతస్తద్విరుద్ధమిదమితిచేత్. మైవం- *దహరోస్మిన్నన్తరఆకాశఇతిఛాన్దోగ్యగతాకాశశబ్దస్యేవాత్రత్యాకాశశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వంనాస్తీత్యత్రైవభాష్యేదతాత్పర్యాత్. కేచిత్తుభాష్యానురోధాత్ అన్తర్హృదయేయోభూతాకాశః-తత్రవిజ్ఞానమయఃమహానాత్మాశేతఇత్యర్థః. అస్మిన్ప్రకరణే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఇతిసుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్జీవపరమాత్మభేదప్రతిపాదనేనవిజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టస్యజీవస్య, మహతశ్చపరమాత్మనః, అభేదాసమ్భవాత్ విజ్ఞానమయశబ్దేనతచ్ఛరీరకఃపరమాత్మైవాభిధీయతే. *మహద్భూతమనన్తమపారంవిజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతిమైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తరీత్యావిజ్ఞానమయశబ్దస్య * అవస్థితేరితికాశకృత్స్న ఇతిసూత్రోక్తన్యాయేనాన్తర్యామిపరత్వమిత్యాహుః. కేచిత్తుయోయంవిజ్ఞానమయఃఇత్యత్ర *కతమఆత్మాయోయంవిజ్ఞానమయఇతిపూర్వనిర్దిష్టజీవస్యప్రత్యభిజ్ఞాలేశేనగ్రహణంనసమ్భవతి- తస్యమహానజఇత్యుక్తమహత్త్వాద్యసమ్భవాత్. అపితువిజ్ఞానమయఇతిసాక్షాదేవపరమాత్మనోనిర్దేశఇత్యాహుః. తమేవముముక్షూపాస్యంవిశినష్టి (సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిః) సర్వస్య- బ్రహ్మరుద్రాదేఃవశీ. సర్వోప్యస్యవశేవర్తతే. ఉక్తంచ *ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతఇత్యాది. అనేనప్రశాసనేనధారకత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తంభవతి. సర్వస్యేశానఇత్యనేననియన్తృత్వలక్షణమాత్మత్వం. సర్వస్యాధిపతిరితిశేషిత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తమితిద్రష్టవ్యం. ఇదంచఛాన్దోగ్యదహరవిద్యావాక్యప్రతిపన్నసత్యకామత్వాదీనామప్యుపలక్షణం. ఉక్తంచభాష్యే *వశిత్వాదయశ్చవాజసనేయకేశ్రుతాఃఛాన్దోగ్యశ్రుతస్యగుణాష్టకాన్యతమభూతస్యసత్యసఙ్కల్పత్వస్యవిశేషాఏవేతిసత్యసఙ్కల్పత్వసహచారిణాంసత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాంసద్భావమవగమయన్తీతి. (ససాధునాకర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీయాన్) సాధ్వసాధుకర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యఇత్యర్థః. (ఏషసర్వేశ్వరఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాలఇత్యాది) సర్వేశ్వరః-సర్వనియన్తా. భూతానాం-ప్రాణినాంఅధిపతిః-శేషీ. భూతానాంపాలః- రక్షకః. ఏషాంసర్వేషాంలోకానామసమ్భేదాయ - అసాఙ్కర్యాయవిధరణః- ధారకస్సేతురస్యయమేవ. అనేనేశ్వరేణసేతునాఅవిధార్యమాణాశ్చేదిమేలోకాఃనిర్మర్యాదాభవేయురితిభావః. అత్రబ్రహ్మప్రకరణోపక్రమే * ఆత్మేవేదమగ్రఆసీత్పురుషవిధఇతిదేవతావిశేషస్యనారాయణస్యైవప్రస్తుతత్వాదిహాపస్యైవసర్వేశ్వరత్వాదికథనమితినదేవతాన్తరాణామవకాశఇతిద్రష్టవ్యం ఇదంచవాక్యంగుణోపసంహారపాదేవిస్తృతం-*యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఇతిఆకాశశయానత్వవశిత్వాదిగుణవిశిష్టతయోపాస్యఃఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాప్రతిపాదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టాకాశాద్భిన్నః. అతోరూపభేదాద్విద్యాభేదఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఅభిధీయతే *కామాదీతరత్రతత్రచాయతనాదిభ్యః. తత్రచేతరత్రచ- స్థలద్వయేపికామాదివిశిష్టంబ్రహ్మైవోపాస్యం-హృదయాయతనత్వసేతుత్వవిధరణత్వాదిభిర్ద్విష్వైక్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, వాజసనేయకశ్రుతవశిత్వాదీనాం ఛాన్దోగ్యశ్రుతసత్యసఙ్కల్పత్వవిశేషతయారూపభేదాభావాత్, *పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతి *అభయంవైబ్రహ్మభవతీతిచోభయత్రాపిబ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగావిశేషాచ్చ. ఇయాంస్తువిశేషః-ఛాన్దోగ్యేదహరాకాశేపరమాత్మధర్మసద్భావాత్ ఆకాశశబ్దితస్యపరమాత్మత్వం-నభూతాకాశత్వం. వాజసనేయకేతుఆకాశేశయానఏవపరమాత్మలిఙ్గసద్భావాత్ శయానస్యైవపరమాత్మత్వం-ఆకాశస్యతుభూతాకాశత్వమితి. నను*నేహనానాస్తికిఞ్చన *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం * సఏషనేతినేతీత్యాదిపూర్వోత్తరవాక్యైః నిర్గుణమేవేహబ్రహ్మప్రతిపాద్యతే-ఛాన్దోగ్యేతుసగుణం. అతోనిర్గుణసగుణబ్రహ్మవిద్యయోరైక్యాసమ్భవాత్ వాజసనేయకశ్రుతమోక్షోర్థనిరుపాసనేగుణానాంలోపఏవేత్యత్రాహ- *ఆదరాదలోపః. వాజసనేయకేపి *సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఃఏషసర్వేశ్వరఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాలఇతిభూయోభూయోగుణోపదేశాద్గుణేష్వాదరఃప్రతీయతే-అతోవాజసనేయకశ్రుతదహరవిద్యాయామపిసగుణత్వాదేవసగుణానాంలోపఃకార్యః- * నేహనానేత్యాదినిషేధానామ్బ్రహ్మాత్మకనిషేధపరత్వేనవిహితగుణనిషేధపరత్వాభావాత్. ననుఛాన్దోగ్యే * తద్యఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చసత్యాన్ కామాంస్తేషాంసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీతిఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయాస్సర్వలోకకామచారలక్షణసాంసారికఫలసమ్బన్ధఃప్రతీయతే- వాజసనేయకేతు *అభయంవైబ్రహ్మభవతీతిము

క్తిఫలత్వం. అతో నానయోర్విద్యయోరైక్యమిత్యత్రాహ- *ఉపస్థితేఽత స్తద్వచనాత్. ఉపస్థితే. బ్రహ్మోపసమ్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతః- ఉపసమ్పత్తేరేవ హేతోః సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. సర్వబన్ధనవినిర్ముక్తానుభావ్యఫలతయా హి సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే- అతః ఛాన్దోగ్యగతదహరవిద్యాపి ముక్తిఫలైవ అతో నవిద్యాభేద ఇతి తత్ర స్థితం. ఏతేన వాజసనేయకగతహార్దవిద్యా నిర్గుణవిద్యైవేతి వదన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః- తథా హి సతి ఛాన్దోగ్యసగుణహార్దవిద్యైక్యసమర్థనస్య, చ పరస్పరగుణోపసంహారసమర్థనస్య, చాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్. నచ నిర్గుణాయామపి విద్యాయాం బ్రహ్మస్తుత్యర్థమేవ సగుణవిద్యాసమ్బన్ధిగుణోపసంహారస్సమ్భవతీతి వాచ్యం - నిర్గుణస్యోత్కృష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వరూపాపకర్షప్రతిపాదనేన నిన్దాయా ఏవ ప్రతీయమానతయా స్తుతేరప్రతీతేః. అతఏవ *వ్యతిహారో విశింషన్తీతి హీత్యత్రైవ వస్తుతో నిర్గుణస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వేనోపాసనమాత్రేణ నికర్షో నాస్తి- బ్రహ్మణో వస్తుతో నిర్గుణత్వాదితి పరైరేవ సగుణత్వేఽపకర్షమఙ్గీకృత్య తస్యావాస్తవత్వేన పరిహారస్య కృతత్వాత్. కించ - లోకే హి స్తుతిర్విధేయరుచ్యత్వాపాదనేన సప్రయోజనా. న చాత్ర నిర్గుణస్య తజ్జ్ఞానస్య వా విధేయత్వమస్తి. ప్రతిపాద్యే చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి సగుణత్వప్రతిపాదనలక్షణా స్తుతిశ్చ నిర్గుణప్రతిపత్తిలక్షణశేషివిరుద్ధా. అతః * కామాదీతరత్రేత్యధికరణం పరేషాం విద్యైక్యగుణోపసంహారాఖిలప్రబన్ధదురుపపాదమితి యత్కించిదేతదిత్యాస్తాం తావత్

యచ్చేదముచ్యతే- నిర్గుణవాక్యసన్నిధిపఠితస్య * సర్వస్య వశీత్యాదిగుణగణసమర్పకవాక్యస్య నిషేధ్యానువాదకతయైకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదేన గుణప్రాపకతా నయుక్తేతి. తత్ర బ్రూమః- తావద్వశిత్వాదీనాం గుణానామన్యతోఽప్రాప్తైః శ్రుతిప్రాప్తస్య శ్రుత్యా నిషేధే అహింసావాక్యమగ్నీషోమీయహింసాయాః, అగ్రహణవాక్యంచ షోడశిగ్రహణస్య, *అసద్వేత్యాదివాక్యంచ బ్రహ్మసత్త్వస్య, నిషేధకం కింన స్యాత్. కించ- *ప్రథమప్రదేశ్యాదివిధిః * నిత్యానేత్యాదినిషేధస్యైవ సగుణవాక్యమేవ నిర్గుణత్వనిషేధకం కింన స్యాత్. నచ జగత్కర్తృత్వాఙ్గీకృతసార్వజ్ఞ్యాదిగుణానాం నిషేధ్యాయానూద్యన్త ఇతి వక్తుం శక్యం- తథా సతి జగదారోపాధిష్ఠానత్వేన కుసమయసిద్ధం బ్రహ్మసత్త్వం *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి నిషేద్ధుం * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యనూద్యతే, జ్ఞానవివర్తత్వశ్రుత్యా ఘటస్య విశ్వమిథ్యాత్వం *నేహ నానాస్తీత్యనూద్యతే *విశ్వం సత్యం మఘవానా ఇతి వాక్యేన ప్రతిషేద్ధుమితి కింన స్యాత్. సత్యత్వం హి మిథ్యాత్వప్రతిషేధ ఏవ. *ఆత్మైవేదం సర్వమితి వాక్యప్రాప్తో జీవబ్రహ్మభేదః *తత్త్వమసీత్యనూద్యతే *ద్వాసుపర్ణేతి నిషేద్ధుమితి చ కింన స్యాత్. *నేహ నానాస్తి కించనేతి వాక్యం కించనేత్యనేనైవ నిషేధ్యసమర్పణస్య సిద్ధతయా నిషేధ్యసమర్పణాయ * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాదీనామనపేక్షితత్వాచ్చ. నహి *నసురాం పిబేదిత్యత్ర నిషేధ్యసమర్పణాయ సురాం పిబేదితి వాక్యాన్తరమపేక్షితం. వశిత్వాదీనాం నిషేధార్థమనువాదే * స న సాధునా కర్మణా భూయానితి నిషేధ్యానాం కర్మకృతోత్కృష్టాదీనామివ బ్రహ్మణి తేషాం వ్యావహారికసత్యత్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్. యచ్చేదముచ్యతే- సగుణనిర్గుణవాక్యవిరోధే పరత్వేన నిర్గుణవాక్యేనాపచ్ఛేదన్యాయేన సగుణవాక్యం బాధ్యత ఇతి - తదేతత్సకలజనవిదితసామాన్యవిశేషన్యాయానభిజ్ఞానాత్. కో హి మీమాంసకో బ్రూయాద్విరోధే శాస్త్రయోర్మిథః| ఏకం ప్రమాణమితరత్త్వప్రమాణం భవేదితి. లోకే హి సామాన్యం విశేషేణ, సావకాశం నిరవకాశేన, నిత్యం నైమిత్తికేన, నైమిత్తికం కామ్యేనా, విదిష్టముపదిష్టేన, బాధ్యమానమపి స్వోచితసత్యత్వవస్తుసమర్పణేన సమ్భావనీయం దృష్టం-న తు మిథ్యాభూతవస్తువిషయకతయా. తతశ్చ సగుణవాక్యస్య మిథ్యాభూతవస్తువిషయసమర్పణేన సమ్భావనాం కుర్వన్ కథం నోపహాస్యః. అతోఽత్రాపచ్ఛేదన్యాయేన తత్రాదుత్సర్గాపవాదన్యాయేన నిషేధస్య విశిష్యవిహితేతరగుణవిషయత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్, మహాభ్యుపక్తిపూర్వకముక్తానాం గుణానాం నిరుపాధికత్వస్య స్వతః ప్రాప్తత్వాత్, * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి స్వాభావికత్వశ్రుతేః, * నాన్యోఽతో హేతురీశ్వరత్వే ఈశనాయేతి ఈశ్వరత్వస్యాహేతుకత్వశ్రవణాత్, * సర్వస్యేస్వయమహిమేతి చ * సత్యకామ ఇతి చ తేషాం గుణానాం సత్యత్వస్యాపి ప్రతిపాదనాత్, తేషాం మానాన్తరాప్రాప్తానాం నిషేధార్థమనువాదత్వస్యాప్యసమ్భవాత్, క్వచిద్గుణానాముపాస్యత్వశ్రవణమాత్రేణ సత్యత్వే * ఉత్తరస్మింస్తాపనీయే తైత్తిరీయప్రశ్నే ఽథకాలకే| మాణ్డూక్యాదౌ చ సర్వత్ర నిర్గుణోపాస్తిరీరితేతి పరైరప్యుపాస్యత్వేనాభ్యుపగతస్య నిర్గుణస్యాప్యసత్త్వప్రసక్త్యాచ్చ. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి స్వరూపోపదేశపరవాక్యేషూపాసనావిధ్యశ్రవణేపి గుణానాం శ్రవణాచ్చ. *తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీతి సగుణజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వశ్రవణేన చ గుణానాం సత్యత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం. గుణనిషేధశ్రుతయస్తు అధ్యాత్మశాస్త్రే గుణశబ్దవాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధసత్త్వాదిగుణనిషేధపరా ఇత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం. * కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్ గుణాః * నహి తస్య గుణాస్సర్వే సర్వైర్మునిగణైరపి| వక్తుం శక్యా వియుక్తస్య సత్త్వాద్యైరఖిలైర్గుణైః *నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయముచ్యతే *తథానన్తగుణస్యాపి షడేవ ప్రథమే గుణాః *వర్షాయుతైర్యస్య గుణా న శక్యా వక్తుం సమేతైరపి సర్వలోకైః| మహాత్మనశ్శఙ్ఖచక్రాసిపాణేర్విష్ణోర్జిష్ణోర్వసుదేవాత్మజస్య * చతుర్ముఖాయుర్యదికోటివక్త్రో భవేన్నరః క్వాపి విశుద్ధచేతాః| స తే గుణానామయుతైకదేశం వదేన్న వా దేవవర ప్రసీద *యథా రత్నాని జలధేరసఙ్ఖ్యేయాని పుత్రక| తథా గుణా హ్యనన్తస్య అసఙ్ఖ్యేయా మహాత్మనః *ఇమ ఉక్షయాన్నివర్తన్తే నాన్తరిక్షక్షితిక్షయాత్| మతిక్షయాన్నివర్తన్తే న గోవిన్దగుణక్షయాత్ *సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాధృతభూతసర్గః| ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ| తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః| పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ఇత్యాది ప్రమాణానామనాఞ్జస్యమేవ పరమతే. ఉక్తంచ వరదాచార్యైః *యద్బ్రహ్మణో గుణశరీరవికారభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః| అన్యోన్యభిన్నవిషయా నవిరోధగన్ధమర్హన్తి తన్న విధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అనయైవ దిశాఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషు *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదివాక్యైర్జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణస్య భేదస్య విహితత్వాత్, నిషేధస్య తదితరవిషయత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, సమస్తహేయరహితస్య బ్రహ్మణో హేయాశ్రయజీవైక్యస్యాయుక్తత్వాత్, హేయస్యాపారమా

స్త్యేపి తస్యనిరసనీయత్వయా హేయత్వస్యావర్జనీయత్వాత్, తత్ప్రతిభటతరో క్తస్య బ్రహ్మణ స్తత్స్వభావహానస్యైవ శక్యాసమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య బ్రహ్మణః స్వసజాతీయస్యస్వగతహేయస్యతద్విషయవిభ్రమస్యవోపహానాయోగాత్. అసర్వజ్ఞత్వే సర్వజ్ఞశ్రుతివిరోధాత్, సర్వశక్తేః స్వగతహేయానివారకత్వాయోగాత్. * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచమత్వేతిపృథక్త్వజ్ఞానస్యమోక్షహేతుత్వావేదనాత్, * యస్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యుక్తస్యైషణాత్ జ్ఞానవత ఏవ * అసమాధ్యస్సమత్సర్వేష్విత్యసమ్యాధత్వప్రతిపాదనాత్, జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదస్య నానాన్తరాప్రాప్తత్వాత్, విహితస్య నిషేధాయోగాత్, ఉపాసనాఙ్గత్వాన్నయస్య * అథయోఽన్యాం దేవతాముపాస్తఇతి వాక్యప్రతిపన్నత్వేపి సప్రభావాత్, ఐక్యస్య స్వరూపోపదేశవాక్యప్రతిపన్నత్వవత్ స్వరూపోపదేశపరాన్తర్యామిబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యత్వస్యనియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదేపిసత్త్వాచ్చ భేదనిషేధశ్రుతయస్తుపృథక్సిద్ధ్యలక్షణాబ్రహ్మాత్మకభేదనిషేధపరాఇత్యవస్థిత మిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుసరామః. (తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తి యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేనేతి) తమేవం విధం పరమాత్మానం వేదానువచనేన- వేదాధ్యయనేనయజ్ఞేనదానేన అనాశకేన- అనశనలక్షణేన తపసాచ బ్రాహ్మణాః జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఆశః- అశనం. భావేఘఞ్. అనాశః- అనశనం. అనాశకం- స్వార్థేకః. తచ్చానశనం కామ్యానశనాత్మకం- నతు సర్వాత్మనానశనం- దేహపాతప్రసఙ్గాత్. యద్వా- నవిద్యతేఽశకః ఫలేమయస్యతదనాశకం. స్వార్థేకప్రత్యయః- అనాశకం. తాదృశేనతపసా. ఫలాభిసన్ధిరహితేనేత్యర్థః. అశ్వేనజిగమిషతిఅసినాజిఘాంసతీత్యాదౌ అశ్వాదేస్సన్ప్రత్యయప్రకృత్యర్థభూతగమనాది సాధనత్వప్రతిపాదనదర్శనాత్ ఇహాపి వేదనసాధనత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే- నతు వివిదిషాసాధనత్వం యద్యపి ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్యప్రాధాన్యమిత్యుత్సర్గః- తథాప్యశ్వేన జిగమిషతీత్యాదౌ సన్నన్తప్రయోగస్థలే ప్రకృత్యర్థప్రాధాన్యస్యైవవ్యుత్పన్నత్వాత్ అత్రాపి ప్రకృత్యర్థభూతవేదనసాధనత్వమేవవేదానువచనాదీనాం తృతీయయా ప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ఇదంచతృతీయాధ్యాయేఽఙ్గపాదేచిన్తితం. తత్ర హి ఉపాస్యవేతనోయజ్ఞాద్యపాకాత్ తదఙ్గికావిద్యాసమ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఏతమేవప్రవ్రాజినోలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యంచరన్తి * యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇత్యాదివాక్యైరూర్ధ్వరేతస్సు బ్రహ్మవిద్యాయాః శ్రవణప్రతిపన్నత్వాత్తేషువిద్యాఅగ్న్యాధానలక్షణాగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షేతి * అతఏవచాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రేస్థితత్వాద్గృహస్థేష్వపి బ్రహ్మవిద్యాఅగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షైవ- నచవివిదిషావాక్యాద్యజ్ఞాదీనాంతాదర్థ్యప్రతీతిరితివాచ్యం- తేనవాక్యేనయజ్ఞాదికర్మణాంవివిదిషార్థత్వోపలక్షేపివిద్యార్థత్వాప్రతీతేరితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఉచ్యతే- * సర్వాపేక్షాచయజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. యజ్ఞాదీనాం సాధనభూతోఽశ్వఃపరికరబన్ధసాపేక్షః- తథాగృహస్థేషువిద్యాయజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ- * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనేతిశ్రుతేః. అశ్వేన జిగమిషతీత్యాదిసన్నన్తప్రయోగే ప్రకృత్యర్థభూతగమనసాధనత్వప్రతీతిదర్శనేన యజ్ఞేన వివిదిషన్తీత్యత్రాపియజ్ఞాదేర్వేదనసాధనత్వస్యైవప్రతీతేరితిస్థితం. తథాతత్రైవపాదే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీతి నిత్యతయావిహితానామగ్నిహోత్రాదీనామనిత్యకామనావిషయబ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ ఆశ్రమకర్మాపేక్షయా విద్యార్థానికర్మాణిభిన్నానీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే- యథైకస్యైవఖాదిరత్వస్య * ఖాదిరోయూపోభవతి * ఖాదిరంవీర్యకామస్యయూపంకుర్యాదితివచనద్వయేన క్రత్వర్థత్వే పురుషార్థత్వేనియోగవర్ణనాత్ క్రత్వర్థతయానిత్యస్యాపి ఖదిరత్వస్యానిత్యకామనావిషయవీర్యార్థత్వావిరోధః- తద్వత్ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీతినిత్యతయాఽగ్నిహోత్రాదీనాం విహితత్వాదాశ్రమకర్మత్వమప్యస్తి, వివిదిషావాక్యేనవిద్యాసహకారితయావిహితత్వాద్విద్యార్థత్వమప్యస్తీతి స్థాపితం * విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి * సహకారిత్వేనచేతిసూత్రాభ్యాం. నన్వేవం యథాకుణ్డపాయినామయనే * మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీతిశ్రుతం మాసాగ్నిహోత్రం నైయమికాగ్నిహోత్రాద్భిద్యతే- తథావివిదిషావాక్యేన విద్యార్థతయా విధీయమానం నిత్యాదగ్నిహోత్రాదేరన్యదేవాస్తు- ఇతిచేన్న- * సర్వథాఽపితఏవోభయలిఙ్గాత్. విద్యార్థత్వేఆశ్రమార్థత్వేపితఏవయజ్ఞాదయః ప్రతిపత్తవ్యాః- ఉభయత్ర యజ్ఞాదిశబ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యమానత్వరూపలిఙ్గాత్, * యజ్ఞేనేత్యాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధయజ్ఞాదివిలక్షణయజ్ఞాదివిధానేతస్యద్రవ్యదేవతాద్యభావేఽరూపత్వప్రసఙ్గాత్, ద్రవ్యస్యాపేచదేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగత్వరూపయజ్ఞశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తేనయజ్ఞశబ్దముఖ్యార్థత్వే యథామాసాగ్నిహోత్రవద్గౌణ్యావృత్త్యాకర్మాన్తరం కల్పనీయమితివక్తుమశక్యత్వాత్, నతన్న్యాయఇహప్రవర్తతే. అతః * యజ్ఞోఽధ్యయనందానమితి ప్రథమః * యజ్ఞానాంజపయజ్ఞోస్మి * భోక్తారంయజ్ఞతపసామిత్యాదిష్వివ ప్రసిద్ధయజ్ఞపరత్వమేవయుక్తం. * అనభిభవంచదర్శయతి. * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిశ్రుతిశ్చతానేవయజ్ఞాదిధర్మాన్నిర్దిశ్యతైర్విద్యాయాః అనభిభవం- పాపకర్మభిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావందర్శయతి. తతశ్చ ప్రసిద్ధస్యైవాగ్నిహోత్రాదేర్ధర్మస్య విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపాపనోదహేతుత్వాత్తస్యైవవిద్యాఙ్గత్వమితిస్థితం. తథాతత్రైవానాశ్రమిణాంవిధురాదీనామాశ్రమధర్మాభావాత్తదఙ్గికావిద్యానసమ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తరాచాపితుతద్దృష్టేః. తుశబ్దఃపక్షవ్యావర్తకః. చశబ్దోఽవధారణే. ఆశ్రమానన్తరావర్తమానానాం- అనాశ్రమిణామితియావత్. తేషామపివిద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ- తాదృశానామపిభీష్మరైక్వసంవర్తాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్, * యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేనేతిఆశ్రమానియతదానతపఆదిభిరపివిద్యానుగ్రహస్యశ్రుతత్వాత్,. * అపిస్మర్యతే. * జప్యేనాపిచసంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణోనాత్రసంశయఃఇతిహిస్మర్యతే. సంసిద్ధ్యేత్- జపాద్యనుగృహీతయావిద్యయాసిద్ధోభవతీత్యర్థః. * విశేషానుగ్రహశ్చ. * తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయావిద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తీతిఆశ్రమానియతతపఆదిధర్మవిశేషైరనుగ్రహః శ్రూయతే- * అతస్త్వితరజ్జ్యాయోలిఙ్గాచ్చ. తుశబ్దోఽవధారణే. అతః- అనాశ్రమిత్వాదితరత్- ఆశ్రమిత్వమేవజ్యాయః. అథాశ్రమిత్వమాపద్విషయం. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయం- భూ

మూ.— తదేతదృచాభ్యుక్తం। ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్। తస్యైవ స్యాత్పదవిత్తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి। తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే విదేహాన్దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి॥ ౨౩

కాంభర, కాల్పభర కిగోరతుల్యకారిత్వాత్. లిప్సాచ్ఛ- లిజ్ఞంహి-న్కృతిః. స్మర్యతేహి- * అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్తు దినమేకమపి ద్విజ ఇతి. అసలిష్టైరాగ్యేహరాలాభ ఆసత్. సతిష్టైరాగ్యేనన్యాసస్యాధికారసత్త్వాత్. నచాపిరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యాధికారః కథముచ్యత ఇతి శఙ్క్యం- అగ్నిహోత్రాదిష్వనుష్ఠానయోగ్యదారసుతగృహాదిసంపత్తివిషయరాగసత్త్వేఽపి దారాదిషు భోగ్యతాతిశయబుద్ధికృతరాగాభావేన బ్రహ్మవిద్యాధికారసత్త్వాత్, దేహాన్తరోపభోగ్య బ్రహ్మలోకాదిఫలే క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదర్శనేన ముముక్షోర్వైరాగ్యసత్త్వాచ్చ. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తత్వాచ్చ న దోషః. ఇత్థం స్థితే, ప్రకృతమనుసరామః (ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి) ఏతమేవాత్మానం విదిత్వా మునిః- మననశీలః, యోగీ భవతి, నాన్య ఇత్యర్థః. (ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి) లోక్యత ఇతి లోకః. ఏతమేవ లోకం- పరమాత్మానమిచ్ఛన్తః సన్న్యాసినస్సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవేత్యవధారణాత్ లోకాన్తరేప్సూనాం పారివ్రాజ్యే నాధికార ఇతి గమ్యతే. న హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీవాసీ పూర్వాభిముఖో యాతి. (ఏతద్ధస్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం న కామయన్తే ఇత్యాది) హ స్మ వై ఇతి ప్రసిద్ధౌ. తదేతద్విద్వాంసః- ఏతాదృశ బ్రహ్మవిదః పూర్వే ప్రజాం న కామయన్తే. తత్ర హేతుం తదభిప్రాయమాహ (కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా) ప్రజాసాధ్యోఽయం లోకో యేషామస్మాకం, అయమాత్మా- పరమాత్మైవ. ఏతల్లోకసాధ్యస్యానుభవస్య పరమాత్మానుభవాదన్యత్వేన కటికాయమానత్వాత్. అతః ఏతాదృశే పరమాత్మని లబ్ధే లేవ యం ఏతల్లోకరూపముద్దిశ్య ఫలసాధనభూతయా ప్రజయా కిం కరిష్యామ ఇతి ప్రజాం పూర్వే బ్రహ్మవిదో న కామయన్త ఇత్యర్థః. (తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) ఇదం చ కహోళబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాది) ఏతదపి ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతం. (ఏతము హైవైతే న తరత ఇత్యాది) అతః- దేహాద్యాత్మాభిమానాదిలక్షణాత్ప్రకృతాదస్తాత్ పాపమకార్షం, కల్యాణం పుణ్యమకరవమితి ద్వే ఏతే చ నైనం- ఉక్తలక్షణం బ్రహ్మవిదం నైవ తరతః. న ప్రాప్నుత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఉభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి) యస్మాద్ధేతోరిత్థమేవ- అస్మిన్నేవ లోకే వర్తమాన ఏషః- ఉక్తబ్రహ్మవిత్ ఏతే- పుణ్యం చ పాపం చ ఉభయం అతితీర్ణవానిత్యర్థః; అతఏవ హేతోః (నైనం కృతాకృతే తపత ఇతి) ఏనం హి- బ్రహ్మవిదం కృతాకృతే- సుకృతదుష్కృతే ఫలసమ్బన్ధినం కర్తృత్వేన న ప్రభవత ఇత్యర్థః. ఏవమేవ తు అపి హి పాపం కర్మస్వప్యలిప్తత్వశ్రవణాదితి భావః. ౨౨

శాం. తదేతత్- వస్తు బ్రాహ్మణేనోక్తమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- ప్రకాశితం. ఏషః- నేతి నేత్యాదిలక్షణో నిత్యో మహిమా. అన్యే తు మహిమానః కర్మకృతా ఇత్యనిత్యాః- అయం తు నేతి నేత్యాదిలక్షణస్తద్విలక్షణో మహిమా స్వాభావికత్వాన్నిత్యో బ్రహ్మవిదః- బ్రాహ్మణస్యత్యక్తసర్వైషణస్య. కుతోఽస్య నిత్యత్వమితి. హేతుమాహ (న కర్మణా వర్ధతే) శుభలక్షణేన కృతేన వృద్ధిలక్షణాం విక్రియాం న ప్రాప్నోతి. తథా- అశుభేన కర్మణా నో కనీయాన్- నాప్యపక్షయలక్షణాం విక్రియాం ప్రాప్నోతి. ఉపచయాపచయహేతుభూతా ఏవ హి సర్వా విక్రియా ఇత్యేతాభ్యాం ప్రతిషిధ్యన్తే. అతోఽవిక్రియత్వాన్నిత్య ఏష మహిమా. తస్మాత్తస్యైవ- మహిమ్నః స్యాత్- భవేత్పదవిత్- పదస్య వేత్తా. పద్యతే- గమ్యతే, జ్ఞాయత ఇతి మహిమ్నస్స్వరూపమేవ పదం. తస్య పదస్య వేదితా. కిం తత్పదవేదనేన స్యాదితి. ఉచ్యతే- తం విదిత్వా- మహిమానం న లిప్యతే- న సమ్బధ్యతే కర్మణా పాపకేన- ధర్మాధర్మలక్షణేన. ఉభయమపి పాపకమేవ విదుషః. యస్మాదేవమకర్మసమ్బన్ధ్యేష బ్రాహ్మణస్య మహిమా నేతి నేత్యాదిలక్షణః- తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తః- బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారత ఉపశాన్తః. తథా- దాన్తః- అన్తఃకరణతృష్ణాతో నివృత్తః ఉపరతః- సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్న్యాసీ. తితిక్షుః- ద్వన్ద్వసహిష్ణుః. సమాహితః- ఇన్ద్రియాన్తఃకరణచలనరూపాద్వ్యావృత్త్యైకాగ్ర్యరూపేణ సమాహితో భూత్వా. తదేతదుక్తం పురస్తాత్ * బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యేతి. ఆత్మన్యేవ- స్వకార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మానం- ప్రత్యక్చేతయితారం పశ్యతి. తత్ర కిం తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నం. నేత్యుచ్యతే- సర్వం- సమస్తమాత్మానమేవ పశ్యతి. నాన్యదాత్మవ్యతిరిక్తం వాలాగ్రమాత్రమప్యస్తీత్యేవం పశ్యతి. మననాన్మునిర్భవతి జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తాఖ్యం స్థానత్రయం హిత్వా. ఏవం పశ్యన్తం బ్రాహ్మణం- నైనం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణస్తరతి- న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి- ఆత్మభావేనైవ వ్యాప్నోతి. అతిక్రామతి. నైనం పాప్మా- కృతాకృతలక్షణస్తపతి ఇష్టఫలప్రత్యవాయోత్పాదనాభ్యాం. సర్వం పాప్మానమయం తపతి- బ్రహ్మవిత్సర్వాత్మదర్శనవహ్నినా భస్మీకరోతి. స ఏష ఏవంవిద్విపాపః- విగతధర్మాధర్మః. విరజః- విగతరజః. రజః- కామః. విగతకామః. అవిచికిత్సః- ఛిన్నసంశయః. అహమస్మి సర్వాత్మా పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చితమతిః బ్రాహ్మణో భవతి. అయం త్వేవంభూత ఏతస్యామవస్థాయాం ముఖ్యో బ్రాహ్మణః- ప్రాగేతస్మాద్బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాద్గౌణమస్య బ్రాహ్మణ్యం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- ముఖ్యో నిరుపచరితస్సర్వాత్మభావలక్షణః. హే సమ్రాట్ ఏనం బ్రహ్మలోకం పరిప్రాపితోఽసి అభయం నేతి నేత్యాదిలక్షణమితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏవం బ్రహ్మభూతో జనక

...యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మభావమాపాదితః ప్రత్యాహ- సోఽహం- త్వయా బ్రహ్మభావమాపాదితస్సన్ భగవతే - తుభ్యం విదేహాన్ దేశాన్ - మమ రాజ్యం దదామి. మాం చ సహ విదేహైర్దాస్యాయ- దాస్యకర్మణే. దదామీతి చశబ్దాత్సమ్బధ్యతే. పరిసమాపితా బ్రహ్మవిద్యా సహ సన్న్యాసేన సాఙ్గా సేతికర్తవ్యతాకా. పరిసమాప్తః పరమః పురుషార్థః. ఏతావత్పురుషేణ కర్తవ్యం, ఏషా నిష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతన్నిశ్శ్రేయసం, ఏతత్ప్రాప్య కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతి, ఏతత్సర్వవేదానుశాసనమితి. ౨౩

ఆ.— ఉక్తే విద్యాఫలే మన్త్రం సంవాదయతి (తదేతదితి) ఏష నిత్యో మహిమేత్యత్ర నిత్యత్వముపపాదయతి (అన్యేత్వితి) తద్విలక్షణత్వం-అకర్మకృతత్వం. అకర్మకృతో మహిమా. స్వాభావికత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతో న్యేతి) వృద్ధిరపక్షయశ్చేతి విక్రియాద్వయాభావేఽపి విక్రియాన్తరాణి భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపచయేతి) ఏతాభ్యాం - నిషేధాభ్యామితి యావత్. ఆత్మనస్సర్వవిక్రియారాహిత్యే ఫలితమాహ (అత ఇతి) తస్య నిత్యత్వేఽపి కిం- తదాహ (తస్మాదితి) అధర్మలక్షణేనైవ క్తవ్యే కిమిదం ధర్మాధర్మలక్షణేనేత్యుక్తం - అత ఆహ (ఉభయమపీతి) సంసారహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఏవంవిత్ - ఆత్మా కర్మతత్ఫలసమ్బన్ధశూన్య ఇత్యాపాతతో జానన్నిత్యర్థః. విశేషణాభ్యాముత్సర్గతో విహితస్యాభయవిధకరణవ్యాపారోపరమస్యాయాజ్ఞవల్క్యాదిశ్రుతివిహితం కర్మాపవాదః- తస్మాద్విరక్తస్యాపి సనిత్యాదిత్యాగః- *ఉత్సర్గస్యాపవాదేన బాధః కస్య న సమ్మత ఇత్యాదిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపరత ఇతి) జీవనవిచ్ఛేదవ్యతిరిక్తశీతాదిసహిష్ణుత్వం-తితిక్షుత్వం. యత్ర కర్తుస్స్వాతన్త్ర్యం-తేషాం కర్మణాం నివృత్తిశ్శమాదిపదైరుక్తా. యత్ర సమ్యగ్ధీవిరోధినిద్రాలస్యాదౌ పుంసో న స్వాతన్త్ర్యం-తన్నివృత్తిః- సమాధానం. సమాహితో భూత్వా పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. పశ్యతీతి వర్తమానాపదేశాత్కథం విశేషణేషు సప్తమీతో విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) యథోక్తస్యాధనైరుదితాయాం విద్యాయాం కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తస్య పుణ్యపాపాసంస్పర్శే హేతుమాహ (అయం త్వితి) ఇతశ్చ విదుషో న కర్మసమ్బన్ధోఽస్తీత్యాహ (నచైనమితి) కిమితి పాప్మా బ్రహ్మవిదం న తపతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) కథం బ్రాహ్మణో భవతి తత్పూర్వవదుచ్యతే- ప్రాగపి బ్రాహ్మణ్యస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయన్త్వితి) ముఖ్యత్వం - అబాధితత్వం. సఫలాం విద్యాం మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముపదిశ్యోపసంహరతి (ఏష ఇతి) తత్ర కర్మధారయసమాసం సూచయతి (బ్రహ్మైవేతి) తథావిధసమాసపరిగ్రహే ప్రకరణమనుగ్రాహకమభిప్రేత్యాహ (ముఖ్య ఇతి) తథాపి కిం మే సిద్ధమితి-తదాహ (ఏనమితి) ఆత్మీయం విద్యాలాభం ద్యోతయితుం రాజ్ఞో వచనమిత్యాహ (ఏవమితి) స ఏవ క్షత్రియో శేషే కథమిత్థం రాజ్ఞో వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరిసమాపితేతి) తథాపి పరమపురుషార్థస్య వక్తవ్యత్వమాశఙ్క్యాహ (సమాప్త ఇతి) కర్తవ్యాన్తరం వక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపి యత్ర నిష్ఠా కర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథాపి పరమా నిష్ఠాఽస్తి చేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) నిశ్చితశ్రేయోఽన్యదస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) తథాపి కృతకృత్యతయా ముఖ్యబ్రాహ్మణ్యసిద్ధ్యర్థం వక్తవ్యాన్తరమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతత్ప్రాప్యేతి) కిమస్యాం ప్రతిజ్ఞాపరత్వే ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) నిరుపాధిక బ్రహ్మజ్ఞానాత్కైవల్యమితి గమయితుమితి శబ్దః. ౨౩

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్ -పుణ్యపాపసన్తరణమభిముఖీకృత్యర్చోక్తమిత్యర్థః. తామేవర్చం పఠతి (ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదః యః ఏష మహిమా- స నిత్యః- బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరం యావదాత్మభావితయాఽనువర్తత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ మహిమేత్యత్రాహ (నవర్ధతే కర్మణా నో కనీయానితి తస్యైవ స్యాత్పదవిదితి) తస్య- బ్రహ్మణః పదవిత్ -పద్యత ఇతి పదం- స్వరూపం. బ్రహ్మస్వరూపవిదేవ కర్మణా న వర్ధతే, కర్మణా కనీయాంశ్చ న స్యాత్, కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యస్స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తబ్రహ్మవిన్మహిమజ్ఞానస్య ఫలమాహ (తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి) తం- బ్రహ్మవిన్మహిమానం విదిత్వా నరః పాపకేన కర్మణా న లిప్యత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేవం విచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి) తస్మాత్ - బ్రహ్మవిద ఏవంవిధమహిమశాలిత్వాత్. ఏవంవిత్ - శాస్త్రజన్యజ్ఞానవాన్. శమః-అన్తరిన్ద్రియనియమనరూపః. దమః- బహిరిన్ద్రియనియమనరూపః. ఉపరతిః-నిషిద్ధకామ్యాదిషు కర్మసూపరతిః. తితిక్షా - క్షమా. సమాహితః - సమాహితచిత్త ఇత్యర్థః. ఏవంరూపస్సన్నాత్మని - జీవాత్మని ఆత్మానం- పరమాత్మానం తదన్తర్యామిణం పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. మాధ్యన్దినశాఖాయాం పశ్యేదితి పాఠో దృశ్యతే- అతః పాఠద్వైవిధ్యమత్ర ద్రష్టవ్యం. కించ (సర్వమాత్మానం పశ్యతి) ఆత్మానం- పరమాత్మానం సర్వం- సర్వశరీరకం చ పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యం తృతీయాధ్యాయే అఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి గృహస్థస్య బాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరూపకర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్, శమాదీనాం చ తద్విపరీతత్వాన్నానుష్ఠేయత్వమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాపి తు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాపి - గృహస్థస్య కర్మానుష్ఠానావశ్యకత్వేఽపి గృహస్థశ్శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్.

* శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి విద్యాఙ్గతయా శమాదీనాం విధానాత్, అశాన్తచిత్తస్య చిత్తవిక్షేపేణ విద్యానిష్పత్త్యసమ్భవేన దృష్టార్థతయా అనుష్ఠేయత్వాచ్చ. న చ కర్మణాం శమాదీనాం చ విరోధః- భిన్నవిషయత్వాత్. విహితేషు వ్యాపారః - ఇతరేషు తదుపరమరూపశమ ఇతి. న చ కరణవ్యాపారరూపకర్మసు వర్తమానస్య వాసనానువృత్త్యా శమాదికం న సమ్భవతీతి వాచ్యం- పరమపురుషారాధనరూపకర్మణాం వాసనోచ్ఛేదస్యైవ హేతుత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణం కర్మ న తరతి- న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి- సర్వపాపాతిగో భవతీత్యర్థః. (నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా న తపతి- న బాధతే. అయమేవ సర్వం పాప్మానం జ్ఞానాగ్నినా తపతి- దహతీత్యర్థః. (విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రా

ఉ.— స వా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద॥ ౨౪

స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయగ్ం హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

హ్మణో భవతి) విపాపః- పాపశూన్యః. విరజః- విరాగః. అవిచికిత్సః-సంశయశూన్యః. * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ఇత్యుక్తేః. బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతీత్యర్థః. అత్ర బ్రాహ్మణ ఇతి పశ్చాన్నిర్దిష్టస్యాపి బ్రాహ్మణశబ్దస్యోచిత్యాదుద్దేశ్యసమర్పకత్వమేవ. తతశ్చ బ్రాహ్మణోఽపి పాపో విరజోఽవిచికిత్సో భవతీత్యర్థః. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. (సోఽహం భగవతే విదేహాన్ దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి) సోఽహం-ఏవమనుశిష్టబ్రహ్మవిద్యః స్వరాజ్యం సర్వం భగవతే-తుభ్యం దదామి, రాజ్యేన సహాత్మానమపి కైఙ్కర్యాయ దదామీ, తి జనక ఉవాచేత్యర్థః. ౨౩

శం.— యోఽయం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయామాత్మా వ్యాఖ్యాత ఆత్మా- స వై ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదః - సర్వభూతస్థః సర్వాన్నానామత్తా. వసుదానః - వసు- ధనం. సర్వప్రాణికర్మఫలం. తస్య దాతా- ప్రాణినాం యథాకర్మ ఫలేన యోజయితేత్యర్థః. తమేతమజమన్నాదం వసుదానమాత్మానమన్నాదవసుదానగుణాభ్యాం యుక్తం యో వేద- సర్వభూతేష్వాత్మభూతోఽన్నమత్తి, విన్దతే చ వసు - సర్వం కర్మఫలజాతం లభతే సర్వాత్మత్వాదేవ,- య ఏవం యథోక్తం వేద. అథవా- దృష్టఫలార్థిభిరప్యేవం గుణ ఉపాస్యః- తేనాన్నాదో వసోశ్చ లబ్ధా - దృష్టేనైవ ఫలేనాన్నాత్త్వేన గోఽశ్వాదినా చాస్య యోగో భవతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— సప్రీతిసోపాధిక బ్రహ్మధ్యానాదభ్యుదయం దర్శయతి (యోఽయమిత్యాదినా) ఈశ్వరశ్చేత్ప్రాణిభ్యః కర్మఫలం దదాతి-తర్హి తస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణినామితి) ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసనం సఫలం దర్శయతి (తమేతమితి) సర్వాత్మత్వఫలముపాసనస్యోక్త్వాఽపరముత్తరమాహ (అథవేతి) దృష్టం ఫలం-అన్నాత్తృత్వం ధనలాభశ్చ. ఉక్తగుణకమీశ్వరం ధ్యాయతః ఫలమాహ (తేనేతి) తదేవ ఫలం స్పష్టయతి (దృష్టేనేతి) అన్నాత్తృత్వం-దీప్తాగ్నిత్వం. ౨౪

రం.— ఏవం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా ఉపాసకానాముపాసనభేదేన భుక్తిముక్తిప్రద ఇతి శ్రుతిరాహ (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః) అన్నాదః-అన్నదః. వసుదానః-వసుప్రదః. య ఏవం వేద- అనేనాకారేణ బ్రహ్మోపాసీనః సన్ విన్దతే వసు-అన్నం వసు చ లభత ఇత్యర్థః. ఇదం చ పృథగుపాధ్యాయేషూభయలిఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి ఐహికాముష్మికం శ్రేయఃఫలం కర్మణ ఏవ స్యాత్-తస్య ఫలసాధనత్వశ్రవణాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * ఫలమత ఉపపత్తేః. కర్మభిరారాధితాదస్మాదేవ పరమపురుషాత్ఫలం-సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః బ్రహ్మణ స్సేనారాధితరాజవత్ఫలప్రదత్వోపపత్తేః. * శ్రుతత్వాచ్చ. *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదాన ఇతి తస్యైవ ఫలప్రదత్వస్య శ్రుతత్వాత్. పూర్వపక్షమాహ- *ధర్మం జైమినిరత ఏవ. యాగదానాఖ్యధర్మమేవ జైమినిః ఫలప్రదం మన్యతే- అత ఏవ - ఉపపత్తేః శాస్త్రాచ్చ. కృష్యాదీనాం ఫలసాధనత్వవద్యాగదానాదీనాం వినశ్వరాణామప్యపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వోపపత్తేః. *యజేత స్వర్గకామ ఇతి విధిప్రత్యయేన ప్రకృత్యర్థయాగస్యైవ ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్. *పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మనః ఫలప్రదత్వం మన్యతే- హేతువ్యపదేశాత్- *యజ దేవపూజాయామితి ప్రీతిహేతుత్వవాచినా పూజాశబ్దేన యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వవ్యపదేశాత్, *స ఏవైనం భూతిం గమయతీత్యాదికర్మవిధిశేషవాక్యైరుకర్మారాధితదేవతాయా ఏవ యాగాదేః ప్రీతిహేతుత్వావగమాత్, *అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి ఫలప్రదాయిత్వలక్షణప్రభుత్వస్య పరమాత్మన్యేవ స్మృతత్వాత్, ఆశువినశ్వరస్య కర్మణో విధివాక్యశ్రుతకాలాన్తరభావిఫలసాధనత్వనిర్వాహాయ ద్వారాపేక్షాయాం వాక్యశేషప్రతిపన్నదేవతాప్రీతిరూపద్వారపరిత్యాగేన ఆత్మసమవేతాదృష్టరూపద్వారపరికల్పనస్యానుచితత్వాత్, కర్మ ప్రీతః పరమాత్మైవ ఫలప్రద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨౪

శం.— ఇదానీం సమస్తస్యైవారణ్యకస్య యోఽర్థ ఉక్తః- స సముచ్చిత్యాస్యాం కణ్డికాయాం నిర్దిశ్యతే ఏతావాన్ సమస్తారణ్యకార్థ ఇతి. స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరః - న జీర్యత ఇతి. న విపరిణమత ఇత్యర్థః. అమరః - యస్మాచ్చాజరః - తస్మాదమరః. న మ్రియత ఇత్యమరః. యో హి జాయతే జీర్యతే చ - స వినశ్యతి మ్రియతే వా. అయం త్వజత్వాదజరత్వాచ్చావినాశీ యతః- అత ఏవామృతః. యస్మాజ్జనిప్రభృతిభిస్త్రిభిర్భావవికారైర్వర్జితః - తస్మాదితరైరపి భావవికారైస్త్రిభి, స్తత్కృతైశ్చ కామకర్మమోహాదిభిర్మృత్యురూపై, ర్వర్జిత ఇత్యేతత్. అభయోఽత ఏవ. యస్మాచ్చైవం పూర్వోక్తవిశేషణః- తస్మాద్భయవర్జితః. భయం హి నామావిద్యాకార్యం. తత్కార్యప్రతిషేధేన భావవికారప్రతిషేధేన చావిద్యాయాః ప్రతిషేధః సిద్ధో వేదితవ్యః. అభయ ఆత్మైవంగుణవిశిష్టః కిమసౌ. బ్రహ్మ - పరివృఢం. నిరతిశయం మహదిత్యర్థః. (అభయం వై బ్రహ్మ) ప్రసిద్ధమేతల్లోకేఽ

ఉ.— అథహయాజ్ఞవల్క్యస్యద్వేభార్యేబభూవతుర్మైత్రేయీచకాత్యాయనీచతయోర్హమైత్రేయీ
బ్రహ్మవాదినీబభూవ స్త్రీప్రజ్ఞైవతర్హికాత్యాయన్యథహయాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్॥ ౧

భయం బ్రహ్మేతి- తస్మాద్యుక్తమేవంగుణవిశిష్ట ఆత్మా బ్రహ్మేతి. య ఏవం-యథోక్తమాత్మానమభయం బ్రహ్మ వేద- సోఽభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి. ఏష సర్వస్యా ఉపనిషదస్సఙ్క్షేపార్థ ఉక్తః. ఏతస్యైవార్థస్య సమ్యక్ప్రబోధాయోత్పత్తిస్థితిప్రలయాదికల్పనా, క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణా, చాత్మని కృతా. తదపోహేనచ * నేతినేతీత్యధ్యారోపితవిశేషాపనయనద్వారేణ పునస్తత్త్వమావేదితం. యథైకప్రభృత్యాపరార్ధసంఖ్యాస్వరూపపరిజ్ఞానాయ రేఖాధ్యారోపణం కృత్వా ఏకేయం రేఖా దశేయం శతేయం సహస్రేయమితి గ్రాహయతి- అవగమయతి సంఖ్యాస్వరూపం కేవలం. న తు సంఖ్యాయా రేఖాత్మత్వమేవ, యథా చాకారాదీన్యక్షరాణి విజిగ్రాహయిషుః పత్రమషీరేఖాదిసంయోగోపాయమాస్థాయ వర్ణానాం తత్త్వమావేదయతి- న పత్రమష్యాద్యాత్మతామక్షరాణాం గ్రాహయతి,- తథా చేహోత్పత్త్యాద్యనేకోపాయమాస్థాయైకం బ్రహ్మతత్త్వమావేదితం. పునస్తత్కల్పితోపాయజనితవిశేషపరిశోధనార్థం * నేతినేతీతి తత్త్వోపసంహారః కృతః. తదుపసంహృతం పునః పరిశుద్ధం కేవలమేవ. సఫలం జ్ఞానమన్తేఽస్యాం కణ్డికాయామితి. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా, సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాచ్చాభ్యుదయ ఉక్తః,- తథాచకిము ప్రకరణశేషేణ కణ్డికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) అజత్వాచ్చావినాశిత్వముంచశబ్దః. కథంజన్మజరాఽభావయోరమరత్వావినాశిత్వసాధకత్వం-తదాహ (యోహీతి) అయంత్వజత్వాచ్చావినాశీ. అజరత్వాచ్చామరః. అమరత్వాచ్చావినాశీతియోజనా. మరణాయోగ్యత్వముపజీవ్యమరణకార్యాభావం దర్శయతి (అతఏవేతి) జన్మాపక్షయవినాశానామేవభావవికారాణామిహ ముఖతో నిషేధాద్వృద్ధ్యాదీని వికారాన్తరాణ్యాత్మని భవిష్యన్తి - విశేషనిషేధస్య శేషాభ్యనుజ్ఞాపరత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఇతరే-సత్త్వవివృద్ధిపరిణామాః అతఏవాభయ ఇత్యుక్తం వివృణోతి (యస్మాచ్చేతి) కింతద్భయంతదాహ (భయంహీతి) అవిద్యానిషేధవిశేషణాభావాదాత్మానం సా సదాస్పృశతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాద్వేతి) విశేషణాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముక్తాప్యవ్యాకరోతి (అభయ ఇతి) కథంపునరభయగుణవిశిష్టస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వం- తదాహ (అభయమితి) వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) లోకశ్రుతిశాస్త్రప్రసిద్ధ్యపలక్షణం. వేద్యస్వరూపముక్త్వా విద్యాఫలం కథయతి (య ఏవమితి) కణ్డికార్థముపసంహరతి (ఏష ఇతి) సృష్ట్యాదేరపితదర్థత్వాత్కిమిత్యసావిహనోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) సృష్ట్యాదేరారోపితత్వే గమకమాహ (తదపోహేనేతి) తచ్ఛబ్దస్సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చవిషయః. తదపోహే నేత్యుక్తం తదేవ స్ఫుటయతి (నేతీతి) అధ్యారోపాపవాదన్యాయేన తత్త్వస్యావేదితత్వాదారోపితం భవత్యేవ సృష్ట్యాది ద్వైతమిత్యర్థః. అధ్యారోపాపవాదన్యాయస్య పఞ్చప్రకోశన్యాయవిరుద్ధత్వాత్తత్త్వం వివక్షితం చేత్-తదేవోచ్యతాం - కిం సృష్ట్యాదిద్వైతారోపణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉదాహరణాన్తరమాహ (యథాచేతి) దృష్టాన్తద్వయమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథాచేతి) ఇహేతి మోక్షశాస్త్రోక్తిః. తథాపి కల్పితప్రపఞ్చసమ్బన్ధప్రయుక్తం సవిశేషత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) తస్మిన్-ఆత్మని కల్పితస్సృష్ట్యాదిరుపాయః. తేన జనితో విశేషస్తస్మిన్- కారణత్వాదిః. తస్య నిరాసార్థమితియావత్. తర్హి ద్వైతాభావవిశిష్టం తత్త్వమితి చేత్. నేత్యాహ (తదుపసంహృతమితి) పరిశుద్ధం-భావవదభావేనాపి నసంస్పృష్టమిత్యర్థః. కేవలమిత్యద్వితీయోక్తిః. సృష్ట్యాదివచనస్య గతిముక్త్వా ప్రకృతముపసంహరతి (సఫలమితి) ఇతిశబ్దస్సఙ్క్షేపసమాప్త్యర్థః. బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థో వా.. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సవా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మేత్యాది) స ఏష మహానాత్మా- పరమాత్మాజరామరణశూన్యః. అమృతః- అసంసారీ. అతఏవ భయశూన్యః. ఏవంభూతోఽయమాత్మా బ్రహ్మ-నిరతిశయబృహదిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అభయం వై బ్రహ్మేతి) * అమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిరుపాధికాభయత్వాశ్రయస్య పరమబ్రహ్మత్వప్రసిద్ధేరితి భావః. తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేదేతి) బ్రహ్మ భవతి- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన బ్రహ్మకాణ్డోక్తబ్రహ్మతత్త్వం నిర్ధారితం. పునస్తస్యైవోపపత్తిప్రధానేన యాజ్ఞవల్కీయేన కాణ్డేన పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహం కృత్వా విగృహ్యవాదేన విచారితం. శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేన చ షష్ఠే ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయేన సవిస్తరం విచార్యోపసంహృతం. అథేదానీం నిగమనస్థానీయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. అయం చ న్యాయో వాక్యకోవిదైః పరిగృహీతః * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగమనమితి. అథవా- ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన యదమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమభిహితం - తదేవ తర్కేణాప్యమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమధిగమ్యతే. తర్కప్రధానం హి యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డం. తస్మాచ్ఛాస్త్రతర్కాభ్యాం నిశ్చితమేతత్-

మూ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి॥ ౨॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాం న్వహం తేనామృతాఽఽ౩ ఇతి నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితꣳ స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౩॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౪

యువేతదాత్మజ్ఞానం సంసన్న్యాసమమృతత్వసాధనమితి. తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరమృతత్వప్రతిపిత్సుభిరేతత్ప్రతిపత్తవ్యమితి. ఆగమోపపత్తిభ్యాం హి నిశ్చితోఽర్థః శ్రద్ధేయో భవత్యవ్యభిచారాదితి. వాక్యాక్షరాణాం తు చతుర్థే యథా వ్యాఖ్యాతోఽర్థః- తథా ప్రతిపత్తవ్యోఽత్రాపి. యాని త్వక్షరాణి న వ్యాఖ్యాతాని- తాని వ్యాఖ్యాస్యామః. అథేతి- హేత్వపదేశానర్థక్యప్రదర్శనార్థః. హేతుప్రధానాని హి వాక్యాన్యతీతాని. తదనన్తరమాగమప్రధానేన ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థో నిగమ్యతే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేన. హశబ్దో వృత్తావద్యోతకః. యాజ్ఞవల్క్యస్యర్షేః కిల ద్వే భార్యే- పత్న్యౌ బభూవతుః- ఆస్తాం. మైత్రేయీ చ- నామత ఏకా. అపరా కాత్యాయనీ నామ. తయోర్భార్యయోర్మైత్రేయీ హ- కిల బ్రహ్మవాదినీ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవ- ఆసీత్. స్త్రీప్రజ్ఞా- స్త్రియాముచితా- సా స్త్రీప్రజ్ఞా. సైవ యస్యాః ప్రజ్ఞా- గృహప్రయోజనాన్వేషణాలక్షణా. సా స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి- తస్మిన్కాలే ఆసీత్కాత్యాయనీ. అథ- ఏవం సతి హ- కిల యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వస్మాద్గార్హస్థ్యలక్షణాద్వృత్తాత్ పారివ్రాజ్యలక్షణం వృత్తముపాకరిష్యన్- ఉపాచికీర్షుస్సన్. ౧

ఆ.— సమాప్తే శారీరకే బ్రాహ్మణే వంశబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతవ్యం- కృతం గతార్థేన మైత్రేయీబ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్య మధుకాణ్డార్థమనుద్రవతి (ఆగమేతి) పాఞ్చమికమర్థమనుభాషతే (పునరితి) తస్యైవ- బ్రహ్మణస్తత్త్వమితి శేషః. విగృహ్యవాదః - జయపరాజయప్రధానో జయన్యాయః. షష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితమనువదతి (శిష్యేతి) ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయస్తత్త్వనిర్ణయప్రధానః- వాదః. ఉపసంహృతం - తదేవ తత్త్వమితి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తర బ్రాహ్మణస్యాగతార్థత్వమాహ (అథేతి) ఆగమోపపత్తిభ్యాం నిశ్చితే తత్త్వే నిగమనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిమాహ (అథవేతి) కథమిహ తస్మాత్ జ్ఞానాధిగతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) మునికాణ్డస్య తర్కప్రధానత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (తస్మాదితి) ఇతి- ఫలతీతి శేషః. శాస్త్రాదినా యథోక్తస్య జ్ఞానస్య నిశ్చితత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరితి) ఏతచ్ఛబ్దో యథోక్తజ్ఞానపరామర్శార్థః ఇతి- సిధ్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (ఆగమేతి) అవ్యభిచారాత్- మానయుక్తిగమ్యస్యార్థస్య తథైవ సత్త్వాదిత్యర్థః. ఇతి శబ్దో బ్రాహ్మణసఙ్గతిసమాప్త్యర్థః. తాత్పర్యార్థే వ్యాఖ్యాతే సత్యక్షరవ్యాఖ్యాన ప్రసక్తావాహ (వాక్యాక్షరాణాన్త్వితి) తర్హి బ్రాహ్మణే స్వోక్తస్య వ్యాఖ్యాభావాత్ పరిసమాప్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యానీతి) నను వాక్యాని పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని- న హేతురుపదిష్టః. తత్కథం తదుపదేశానర్థక్యం- సన్న్యాససాధ్యామృతత్వహేతోరాత్మజ్ఞానస్యాథశబ్దేన ద్యోత్యతే- తత్రాహ (హేతుప్రధానానీతి) తదేవ వృత్తం వ్యనక్తి (యాజ్ఞవల్క్యస్యేతి) అథేత్యస్యార్థమాహ (ఏవం సతీతి) భార్యాద్వయే ద్విధా స్థితే, స్వస్య చ వైరాగ్యాతిశయే సతి, తియావత్. ౧

శం.— అథ మైత్రేయీబ్రాహ్మణం చతుర్థవదిహాపి కించిన్న్యూనాతిరిక్తపదవిశేషోపేతమారభ్యతే. నను కిమర్థోఽస్య పతితస్య మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య పునఃపాఠః. ఉచ్యతే- పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవివ్రజిషయా మైత్రేయ్యై ఆత్మతత్త్వముపదిశ్య పారివ్రాజ్యాయ ప్రవృత్తః స్వవైరాగ్యమాస్థాయ దృష్ట్వా కించిత్కాలం ధనార్జనం కృత్వా గృహావివానిష్ఠాన్ కామాననుభూయ నిష్పన్నదృఢవైరాగ్యోఽథ ప్రవివ్రజిషుః పునర్గృహస్థత్వవ్యాపృతచిత్తతయా విస్మృతాత్మతత్త్వాయై మైత్రేయ్యై పునరుపదేష్టుమారభతే. అనయాఽఽఖ్యాయికయా వైరాగ్యమాస్థాయ సన్న్యాసేఽధికార ఇతి ప్రదర్శితం భవతి. అత్ర విశేషపదాని వ్యాఖ్యాస్యామః యద్వా- మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య ఏతదధ్యాయే నైకార్థత్వప్రదర్శనాయ పునరపాఠ గమ్య ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాది) తయోర్భార్యయోర్మధ్యే మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవేత్యర్థః. (స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయనీ) తర్హి- తస్మిన్కాలే కాత్యాయనీ స్త్రీప్రజ్ఞైవ- స్త్రీణాం యా ఉచితా గృహవ్యాపారవిషయా ప్రజ్ఞా- తాదృశప్రజ్ఞావత్యేవ బభూవేత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్) అన్యద్వృత్తం- గార్హస్థ్యాద్విలక్షణం తుర్యాశ్రమముపాశ్రయిష్యన్నిత్యర్థః. ౧-౨-౩-౪

శం.— సోఽస్యై మైత్రేయ్యై జ్యేష్ఠాం భార్యామామన్త్రయామాస. ఆమన్త్ర్య చోవాచ హ. ప్రవ్రజిష్యన్- పారివ్రాజ్యం కరిష్యన్వా అరే మైత్రేయి అస్మాత్స్థానాత్- గార్హస్థ్యాదహమస్మి- భవామి. మైత్రేయ్యనుజానీహి మాం. హన్త చేచ్ఛసి యది- తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీత్యాది వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౨

ఆ.— తస్యాం బ్రహ్మవాదిత్వం తదా మన్త్రణద్వారేణ తాం ప్రత్యేవ సంవాదే హేతూకర్తవ్యం. తస్యాః బ్రహ్మవాదిత్వం ద్యోతయితుం ఇచ్ఛసి యదీత్యుక్తం. ౨

శం.— సైవముక్తా హోవాచ మైత్రేయీ. సర్వేయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్- కిం స్యాం కిమహం తత్సాధ్యేన కర్మణా అమృతా- ఉత నాస్మీతి. నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది సమానమన్యత్. ౩-౪

ఉ.— సహోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియావైఖలునోభవతీసతీప్రియమవృధద్ధన్త తర్హిభవత్యేత
ద్వ్యాఖ్యాస్యామి తేవ్యాచక్షాణస్యతుమేనిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౫

సహోవాచనవాఅరేపత్యుఃకామాయపతిఃప్రియోభవత్యాత్మనస్తుకామాయపతిఃప్రియో
భవతి।నవాఅరేజాయాయైకామాయజాయాప్రియాభవత్యాత్మనస్తు కామాయజాయాప్రియాభవతి
నవాఅరేపుత్రాణాంకామాయపుత్రాః ప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయపుత్రాఃప్రియాభవన్తినవా
అరేవిత్తస్యకామాయవిత్తంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయవిత్తంప్రియంభవతి।నవాఅరేపశూనాం
కామాయపశవఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయపశవఃప్రియాభవన్తి। నవా అరే బ్రహ్మణఃకామా
యబ్రహ్మప్రియంభవత్యాత్మనస్తు కామాయబ్రహ్మప్రియంభవతి । నవాఅరేక్షత్రస్యకామాయక్ష
త్రంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయక్షత్రంప్రియంభవతి।నవాఅరేలోకానాంకామాయలోకాఃప్రి
యాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయలోకాఃప్రియాభవన్తి।నవాఅరేదేవానాంకామాయదేవాఃప్రియాభ
వన్త్యాత్మనస్తుకామాయదేవాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేవేదానాంకామాయవేదాఃప్రియాభవన్త్యాత్మ
నస్తుకామాయవేదాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేభూతానాంకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్త్యాత్మన
స్తుకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్తి। నవాఅరే సర్వస్యకామాయసర్వంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకా
మాయసర్వంప్రియంభవతి। ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యోమైత్రేయ్యా
త్మనిఖల్వరేదృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతఇదగ్ంసర్వంవిదితం॥ ౬

బ్రహ్మతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనోబ్రహ్మవేదక్షత్రంతం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనఃక్షత్రంవే
దలోకాస్తంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనోలోకాన్వేదదేవాస్తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనోదేవాన్వేదవేదా
స్తంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనోవేదాన్వేదభూతానితంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనోభూతానివేదసర్వంతంప
రాదాద్యోన్యత్రాత్మనస్సర్వంవేదేదంబ్రహ్మేదంక్షత్రమిమేలోకా ఇమేదేవాఇమేవేదాఇమానిస
ర్వాణిభూతానీదగ్ంసర్వంయదయమాత్మా॥ ౭

సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్యనబాహ్యాఞ్శబ్దాఞ్శక్నుయాద్గ్రహణాయదున్దుభేస్తుగ్రహణేన
దున్దుభ్యాఘాతస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౮

సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్య నబాహ్యాఞ్శబ్దాఞ్శక్నుయాద్గ్రహణాయశఙ్ఖస్యతుగ్రహ
ణేనశఙ్ఖధ్మస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౯

సయథావీణాయైవాద్యమానాయైనబాహ్యాఞ్శబ్దాఞ్శక్నుయాద్గ్రహణాయవీణాయైతుగ్రహ
ణేనవీణావాదస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౧౦

అ— మైత్రేయీస్వస్యతత్త్వమాత్మస్థితామాత్మనోదర్శయతి (స్తైవమితి) ౫-౬

శం — సహోవాచ. ప్రియైవఖల్వస్మాకంఖలునః- అస్మభ్యంభవతీ- భవన్తీసతీ ప్రియమేవావృధత్- వర్ధితవతీ. నిర్ధారితవత్యసి అతస్తు
ష్టోహంహన్తైచ్ఛసిచేదమృతత్వసాధనంజ్ఞాతుం- హేభవతితే- తుభ్యంతత్ - అమృతత్వసాధనంవ్యాఖ్యాస్యామి. ౫

ఆ.— గురుప్రసాదాధీనావిద్యాప్రాప్తిరితిద్యోతనార్థమాహ (సహోవాచేతి) జ్ఞానేచ్ఛాగుణ్యభతాద్యోతనాయచేదిత్యుక్తం ౫

రం.— (సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఃప్రియావైఖలునోభవతీసతీప్రియమవృధదిత్యాది) భవతీ-త్వంనః- అస్మాకం ప్రియాసతీ ప్రియమేవావృధత్ - వర్ధితవతీత్యర్థః. అనుకూలభాషణాదిభిరితిభావః. వృధాదిత్వాదఙ్. ✻ వృధాభ్యన్నలుజితిపరస్మైపదం. అతస్తుష్టోహంహేభవతి అమృతత్వసాధనంజిజ్ఞాసమానాయైతుభ్యంఏతత్ - అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. వ్యాచక్షాణస్యమేవాక్యంనిదిధ్యాసస్వ- సావధానం శృణ్వి త్యర్థః. ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— ఆత్మనిఖల్వరేమైత్రేయిదృష్టే. కథందృష్టఆత్మనీతి. ఉచ్యతే - పూర్వమాచార్యాగమాభ్యాంశ్రుతే, పునస్తర్కేణోపప త్త్యామతే- విచారితే,. శ్రవణంత్వాగమమాత్రేణ. మతే- ఉపపత్త్యా. పశ్చాద్విజ్ఞాతే- ఏవమేతన్నాన్యథేతినిర్ధారితే. కింభవతీతి. ఉచ్యతే- ఇదంసర్వంవిదితంభవతి. ఇదంసర్వమితి- యదాత్మనోన్యత్, ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్. ౬- ౭- ౮- ౯- ౧౦

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యపృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవాఅరేఽస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసః పురాణంవిద్యాఉపనిషదఃశ్లోకాఃసూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితంపాయితమయంచలోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౧

సయథాసర్వాసామపాగ్ంసముద్రఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాంత్వగేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాంజిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాంగన్ధానాంనాసికేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ంరూపాణాంచక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ంశబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ంసఙ్కల్పానాంమనఏకాయనమేవగ్ంసర్వాసాంవిద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ంసర్వేషాగ్ంకర్మణాగ్ంహస్తావేకాయనమేవగ్ంసర్వేషామానన్దానాముపస్థఏకాయనమేవగ్ంసర్వేషాంవిసర్గాణాగ్ంపాయురేకాయనమేవగ్ంసర్వేషామధ్వనాంపాదావేకాయనమేవగ్ంసర్వేషాంవేదానాగ్ంవాగేకాయనం॥ ౧౨

సయథాసైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నోరసఘనఏవైవంవా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతినప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యరేబ్రవీమీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౩

సాహోవాచమైత్రేయ్యత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపన్నవాఅహమిమంవిజానామీతిసహోవాచనవాఅరేఽహంమోహంబ్రవీమ్యవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా॥ ౧౪

అ —. వ్యాఖ్యానప్రకారమేవాహ (ఆర్ద్రేతి) దృష్టే- సర్వమిదంనిశ్వసితంభవతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః తేనోపాయేనాత్మనిదృష్టేసర్వంద్రష్టంభవతీత్యుపాయోఽపృచ్ఛతి (కథమితి) ఆత్మదర్శనోపాయంశ్రవణాదికందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ఉక్తోపాయఫలంప్రస్తుతార్థమాహ (కిమిత్యాదినా) ఇదంసర్వమిత్యనూద్యతస్యార్థమాహ (యదాత్మనోఽన్యదితి) తదాత్మనిదృష్టేదృష్టంస్యాదితిశేషః సర్వమస్యాత్మనఏవదృష్టేసత్యన్యద్రష్టుంభవతి- తత్రాహ (అవ్యతిరేకేణేతి) ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం. . చతుర్థేశబ్దనిశ్వాసేనైవలోకాద్యశ్చనిశ్వాసస్సామర్థ్యాదుక్తోభవతీతిస్ఫుటోఽర్థః ఇహతు సర్వశాస్త్రార్థోపసంహారత్వాత్ కృత్స్నస్య స్పష్టీకరణాయోచ్యతే. ౧౧-౧౨

అ — సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాద్యానిష్టం హుతమిత్యాద్యధికంవ్యుష్టం- తస్యార్థమాహ (చతుర్థఇతి) సామర్థ్యాత్- అర్థాదస్య. స్పష్టస్యాపునరుక్తిరిత్యర్థః. సర్వత్రాపిసామర్థ్యాదిశేషాత్పృథగుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహత్వితి) ౧౧-౧౨

రం.— (సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదే) ఇష్టంహుతం- యాగహోమాదికర్మ ఆశితంపాయితం- అన్నపానాది. అయంచలోకఃపరశ్చలోకః- ఇహలోకపరలోకౌ. భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాత్మకః ప్రపఞ్చఇతియావత్. ౧౧-౧౨

శం.— సర్వకార్యప్రలయేవిద్యానిమిత్తేసైన్ధవఘనవదనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏకఆత్మాఽవతిష్ఠతే. పూర్వంతుభూతమాత్రాసంసర్గవిశేషాల్లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః- తస్మిన్ప్రవిలాపితేవిద్యయావిశేషవిజ్ఞానే, తన్నిమిత్తేచభూతసంసర్గే, నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యేవంయాజ్ఞవల్క్యోక్తా. ౧౩

అ— సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (సర్వకార్యేతి) ఏతేభ్యోభూతేభ్యఇత్యాదేరర్థమాహ (పూర్వంత్వితి) జ్ఞానోదయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః-సన్వ్యవహరతీతిశేషః. ప్రవిలాపితే- తస్యేత్యధ్యాహారః. ౧౩

రం. — (సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాది) సైన్ధవఘనః- లవణఖణ్డః. అనన్తరః- అన్తరవయవవ్యతిరిక్తః అబాహ్యః- బాహ్యావయవవ్యతిరిక్తశ్చసర్వోఽప్యవయవోయథారసఘనోభవతి. అత్రాన్తరోబాహ్యశ్చరసఘనఇతివక్తవ్యే అన్తరత్వబాహ్యత్వశూన్యానాంమధ్యవర్తినామపిగ్రహణంయథాస్యాదితిఅనన్తరోఽబాహ్యఇతివ్యతిరేకముఖేననిర్దేశః. ఏవంచసర్వేఽప్యవయవారసాత్మకాఇతిఫలితంభవతీతిద్రష్టవ్యం. ఏవమేవాయమాత్మాసర్వత్రవిజ్ఞానఘనః- స్వరూపతోధర్మతశ్చవిజ్ఞానఘనజీవశరీరకఇత్యర్థః. జీవపరయోస్స్వరూపైక్యాభావాత్ శరీరాత్మభావఇదంసామానాధికరణ్యంద్రష్టవ్యం. అత్రవక్తవ్యంసర్వంచతుర్థాధ్యాయఏవోక్తం. ౧౩

శం.— సాహోవాచ, అత్రైవమాభగవాన్- ఏతస్మిన్నేవవస్తుని ప్రజ్ఞానఘనఏవ నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిమోహాన్తం-మోహమధ్యంఆపీపిపత్- ఆపాదయత్. గమితవానసి. సమ్మోహితవానసీత్యర్థః. అతోనవైఅహమిమం-ఆత్మానముక్తలక్షణంవిజానామివివేకతఇతి. సహోవాచ-

ఉ.— యత్రహి ద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతితదితరఇతరంజిఘ్రతితదితర ఇతరగ్ँరసయతే తదితరఇతరమభివదతితదితరఇతరగ్ँ శృణోతితదితరఇతరంమనుతేతదితర ఇతరగ్ँస్పృశతి తదితరఇతరంవిజానాతియత్రత్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేత్తత్కేనకంజిఘ్రేత్తత్కేనకగ్ँరసయేత్తత్కేనకమభివదేత్తత్కేనకగ్ँశృణుయాత్తత్కేనకంమన్వీత తత్కేనకగ్ँస్పృశేత్తత్కేనకంవిజానీయాద్యేనేదగ్ँ సర్వం విజానాతితం కేనవిజానీయాత్సఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యోనహి గృహ్యతేఽశీర్యోనహిశీర్యతేఽసఙ్గోనహిసజ్యతేఽసితోనవ్యథతేనరిష్యతివిజ్ఞాతారమరేకేన విజానీయాదిత్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరేఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యోవిజహార॥ ౧౫

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే-పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

నాహంమోహం బ్రవీమీత్యాహయాజ్ఞవల్క్యః. అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మా. యతోవినష్టుంశీలమస్యేత్యవినాశీ నవినాశ్యవినాశీ. వినాశిశబ్దేన విక్రియోచ్యతే, అవినాశీతి- అవిక్రియఆత్మేత్యర్థః. అరేమైత్రేయ్యయమాత్మా - ప్రకృతోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా- ఉచ్ఛిత్తిః-ఉచ్ఛేదః. అన్తః. వినాశః. ఉచ్ఛిత్తిర్ధర్మోస్యేత్యుచ్ఛిత్తిధర్మా. నోచ్ఛిత్తిధర్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా నాపివిక్రియాలక్షణో, నాప్యుచ్ఛేదలక్షణో, వినాశోస్యవిద్యతఇత్యర్థః.౧౪

ఆ.— పూర్వోత్తరవిరోధంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (సాహోవాచేత్యాదినా) అవినాశిత్వంపూర్వత్రహేతురిత్యాహ (యతఇతి) ౧౪

రం.— (అత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపత్) అత్రైవ- నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్నేవార్థేభగవాన్మా- మాంమోహాన్తం-మోహమధ్యమాపీపిపత్- ప్రాపితవాన్. ఆపేర్ణౌచఙ్. మోహమేవదర్శయతి (నవాఅహమిమంవిజానామీతి) ఇమం- అర్థమిత్యర్థః. (అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా) అయమాత్మాస్వయమవినాశీ. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిర్యస్యసోఽనుచ్ఛిత్తిః. అవినాశీతియావత్. అనుచ్ఛిత్తిఃధర్మోయస్యసోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా. ఏవంబహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. తస్యజ్ఞానలక్షణోధర్మోప్యవినాశీత్యర్థః. నతూచ్ఛిత్తేరభావోఽనుచ్ఛిత్తిః- సధర్మోయస్యేతిబహువ్రీహిః-అవినాశిత్వేనైవపౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాదితిద్రష్టవ్యం. ౧౪

రం.— చతుష్వపిప్రపాఠకేష్వేకఆత్మాతుల్యోనిర్ధారితఃపరంబ్రహ్మ. ఉపాయవిశేషస్తుతస్యాధిగమేఅన్యశ్చాన్యశ్చ - ఉపేయస్తుసఏవఆత్మా- యశ్చతుర్థే ॰అథాతఆదేశోనేతినేతీతినిర్దిష్టః. సఏవపఞ్చమేప్రాణపణోపన్యాసేనశాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనిర్ధారితః. పునఃపఞ్చమసమాప్తౌ పునర్జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే. పునరిహోపనిషత్సమాప్తౌ. చతుర్ణామపిప్రపాఠకానామేతదాత్మనిష్ఠతా - నాన్యోఽన్తరాళేకశ్చిదపివివక్షితోఽర్థఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయ॰ నఉపసంహారస్సఏషనేతినేతీత్యాదిః. యస్మాత్ప్రకారశతేనాపినిరూప్యమాణేతత్త్వేనేతినేత్యాత్మైవనిష్ఠా-నాన్యోపలభ్యతేతర్కేణవాగమేనవా. తస్మాదేతదేవామృతత్వసాధనం - యదేతన్నేతినేత్యాత్మపరిజ్ఞానంసర్వసన్న్యాససహితమిత్యేతమర్థముపసంజిహీర్షన్నాహ- ఏతావత్-ఏతావన్మాత్రం. యదేతన్నేతినేత్యద్వైతాద్వయాత్మదర్శనం. ఇదంచాన్యసహకారికారణనిరపేక్షమేవారేమైత్రేయ్యమృతత్వసాధనం. యత్పృష్టవత్యసి ॰యదేవభగవాన్వేత్థతదేవమేబ్రూహీత్యమృతత్వసాధనమితి - తదేతావదేవేతివిజ్ఞేయంత్వయేతిహైవంకిలామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం ప్రియాయైభార్యాయైఉక్త్వాయాజ్ఞవల్క్యఃకింకృతవాన్. యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతం ※ప్రవ్రజిష్యన్నస్మీతి - తచ్చకార-విజహార. ప్రవ్రజితవానిత్యర్థః పరిసమాప్తాబ్రహ్మవిద్యాసన్న్యాసపర్యవసానా. ఏతావాననుశాసన, ఏతద్వేదానుశాసనం, మేషాపరమనిష్ఠా, ఏషపురుషార్థకర్తవ్యతాన్త, ఇతి. ఇదమిదానీంవిచార్యతేశాస్త్రార్థవివేకప్రతిపత్తయే. యతఆకులానిహివాక్యానిదృశ్యన్తే ॰యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహుయాత్ ※యావజ్జీవందర్శపూర్ణమాసాభ్యాంయజేత ※ కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాః ॰ ఏతద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమిత్యాదీన్యైకాశ్రమ్యప్రతిష్ఠాపకాని. అన్యానిచాశ్రమాన్తరప్రతిపాదకానివాక్యాని ॰విదిత్వావ్యుత్థాయప్రవ్రజన్తి ॰ బ్రహ్మచర్యంసమాప్యగృహీభవేద్గృహీభూత్వావనీభూత్వాప్రవ్రజేత్ యదివేతరథాబ్రహ్మచర్యాదేవప్రవ్రజేద్గృహాద్వావనాద్వేతి ॰ద్వావేవపన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌభవతఃక్రియాపథశ్చైవపురస్తాత్సన్న్యాసశ్చతయోస్సన్న్యాసఏవాతిరేచయతీతి ॰నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేనామృతత్వమానశురిత్యాదీని. తథాస్మృతయశ్చ ॰ బ్రహ్మచర్యవాన్ప్రవ్రజతి॰అవిశీర్ణబ్రహ్మచర్యోయమిచ్ఛేత్తమావసేత్ ※తస్యాశ్రమవికల్పమేకేబ్రువతే-తథా ॰వేదానధీత్యబ్రహ్మచర్యేణపుత్రపౌత్రానిచ్ఛేత్పావనార్థంపితౄణాం। అగ్నీనాధాయవిధివచ్చేష్ట్వాయజ్ఞైర్వనంప్రవిశ్యాథమునిర్బుభూషేత్ ॰ప్రాజాపత్యాంనిరూప్యేష్టింసర్వవేదసదక్షిణాం। ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్యబ్రాహ్మణఃప్రవ్రజేద్గృహాదిత్యాద్యాః. ఏవంవ్యుత్థానవికల్పక్రమయథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తిప్రతిపాదకానిహిశ్రుతిస్మృతివాక్యానిశతశఉపలభ్యన్తఇతరేతరవిరుద్ధాని. ఆచారశ్చతద్విదాం. విప్రతిపత్తిశ్చశాస్త్రార్థప్రతిపత్త్రూణాంబహువిదామపి. అతోనశక్యతేశాస్త్రార్థోమన్దబుద్ధిభిర్వివేకేనప్రతిపత్తుం. పరినిష్ఠితశాస్త్రన్యాయబుద్ధిభిరేవహ్యేషాంవాక్యానాంవిషయవిభాగశ్శక్యతేఽవధారయితుం. తస్మాదేషాంవిషయవిభాగజ్ఞాపనాయయథాబుద్ధిసామర్థ్యంవిచారయిష్యామః. యావజ్జీవశ్రుత్యాదివాక్యానామన్యార్థాస

ష్ఫవాత్ క్రియావసానఏవవేదార్థః. *తంయజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీత్యన్త్యకర్మశ్రవణాత్, జరామర్యశ్రవణాచ్చ. లిఙ్గాచ్చ * భస్మాన్తంశరీరమితి. నహి
పారివ్రాజ్యపక్షేభస్మాన్తతాశరీరస్యస్యాత్. స్మృతిశ్చ *నిషేకాదిశ్మశానాన్తోమన్త్రైర్యస్యోదితోవిధిః| తస్యశాస్త్రేఽధికారోఽస్మిన్ జ్ఞేయోనాన్యస్య
కస్యచిదితి-సమన్త్రకంహియత్కర్మవేదేనేహవిధీయతే-తస్యశ్మశానాన్తతాందర్శయతి. స్మృత్యధికారాభావప్రదర్శనాచ్చాత్యన్తమేవశ్రుత్యధికా
రాభావోఽవగమ్యతే. అగ్న్యుద్వాసనాపవాదాచ్చ *వీరహావాఏషదేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతఇతి. నను వ్యుత్థానాదివిధానాద్వైకల్పి
కంక్రియావసానత్వంవేదార్థస్య. న- అన్యార్థత్వాద్వ్యుత్థానాదిశ్రుతీనాం *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతి * యావజ్జీవందర్శపూర్ణమా
సాభ్యాంయజేతేత్యేవమాదీనాం శ్రుతీనాంజీవనమాత్రనిమిత్తత్వాద్వ్యుదాసశక్యతేఽన్యార్థతాకల్పయితుం - తదావ్యుత్థానాదివాక్యానాంచకర్మానని
కృతవిషయత్వసమ్భవాత్. * కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాఇతిచ మన్త్రవర్ణాత్. * జరయావాహ్యేవాస్మాన్ముచ్యేతమృత్యునావేతిచజ
రామృత్యుభ్యామన్యత్ర కర్మవియోగచ్ఛిద్రాసమ్భవాత్కర్మణాంశ్మశానాన్తత్వంసవైకల్పికం. కాణకుణ్ఠాదయోఽపికర్మణ్యనధికృతాఅనుగ్రాహ్యావి
వశ్రుత్యేతివ్యుత్థానాద్యాశ్రమాన్తరవిధానంనానుపపన్నం. పారివ్రాజ్యక్రమవిధానస్యానవకాశత్వమితిచేన్న - విశ్వజిత్సర్వమేధయోర్యావజ్జీవవి
ధ్యపవాదత్వాత్. యావజ్జీవాగ్నిహోత్రాదివిధేర్విశ్వజిత్సర్వమేధయోరేవాపవాదః- తత్రచక్రమప్రతిపత్తిసమ్భవః *బ్రహ్మచర్యంసమాప్యగృ
హీభవేద్గృహాద్వనీభూత్వాప్రవ్రజేదితి- విరోధానుపపత్తేః. నచైవంవిషయత్వేపారివ్రాజ్యక్రమవిధానవాక్యస్యకశ్చిద్విరోధః క్రమప్రతిపత్తేః.
అన్యవిషయపరికల్పనాయాంతుయావజ్జీవవిధానాశ్రుతిఃస్వవిషయాత్సఙ్కోచితాస్యాత్. క్రమప్రతిపత్తేస్తువిశ్వజిత్సర్వమేధవిషయత్వాన్న కశ్చి
ద్బాధః. న- ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వాభ్యుపగమాత్. యత్తావత్ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యారభ్య * సఏషనేతినేత్యేతదన్తైర్గ్రన్థైర్యదుప
సంహృతమాత్మజ్ఞానం- తదమృతత్వసాధనమభ్యుపగతంభవతా. తత్రైతావదేవామృతత్వసాధనమన్యనిరపేక్షమిత్యేతన్నమృష్యతే. తత్రభవన్తంపృ
చ్ఛామికిమర్థమాత్మజ్ఞానంమన్యసేభవానితి. శృణుతత్రకారణం- యథాస్వర్గకామస్యస్వర్గప్రాప్త్యుపాయమజానతోఽగ్నిహోత్రాదిస్వర్గప్రా
ప్తిసాధనంజ్ఞాపయతి- తథేహాప్యమృతత్వప్రతిపిత్సోరమృతత్వప్రాప్త్యుపాయమజానతః * యదేవభగవాన్వేత్థతదేవమేబ్రూహీత్యేవమాకాఙ్క్షిత
మమృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితి వేదేనజ్ఞాప్యతఇతి. ఏవంతర్హియథాజ్ఞాపితమగ్నిహోత్రాదిస్వర్గసాధనమభ్యుపగమ్యతే- తథేహాప్యా
త్మజ్ఞానంయథాజ్ఞాప్యతే- తథాభూతమేవామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానమభ్యుపగన్తుంయుక్తం- తుల్యప్రామాణ్యాదుభయత్ర. యద్యేవంకింస్యాత్.
సర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వాదాత్మజ్ఞానస్యవిద్యావ్యతిరేకనివృత్తిస్స్యాత్. దారాగ్నిసమ్బన్ధానాంతావదగ్నిహోత్రాదికర్మణాంభేదబుద్ధివిషయ
సమ్ప్రదానకారకసాధ్యత్వం- అన్యబుద్ధిపరిచ్ఛేద్యాంహ్యగ్నిదేవతాంసమ్ప్రదానకారకభూతామన్తరేణనహితత్కర్మనిర్వర్త్యతే. యయాహిస
మ్ప్రదానకారకబుద్ధ్యాసమ్ప్రదానకారకంకర్మసాధనత్వేనోపదిశ్యతే-సేహవిద్యయానివర్త్యతే *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేద *దేవాస్తంపరా
దుర్యోఽన్యత్రాత్మనోదేవాన్వేద *మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *సర్వమాత్మానంపశ్యతీత్యాదిశ్రుతి
భ్యః నచదేశకాలనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం- వ్యవస్థితాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మజ్ఞానస్య. క్రియాయాస్తుపురుషతన్త్రత్వాత్స్యాద్దేశకాలనిమిత్తాపేక్ష
త్వం-జ్ఞానంతువస్తుతన్త్రత్వాన్నదేశంకాలంనిమిత్తంవాపేక్షతే. యథాగ్నిరుష్ణ, ఆకాశోఽమూర్త, ఇతి-తథాత్మవిజ్ఞానమపి. నన్వేవంసతిప్రమా
ణభూతస్యకర్మవిధేర్నిరోధస్స్యాత్-నచతుల్యప్రమాణయోరితరేతరనిరోధోయుక్తః. న-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రనిరోధకత్వాత్. నహివిధ్యన్తరనిరోధ
కమాత్మజ్ఞానం-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రంనిరుణద్ధి.తథాపిహేత్వపహారాత్కర్మానుపపత్తేర్విధివిరోధఏవస్యాదితిచేన్న-కామప్రతిషేధాత్ప్ర
వృత్తినిరోధవదదోషాత్. యథా *స్వర్గకామోయజేతేతిస్వర్గసాధనేయాగేప్రవృత్తస్యకామప్రతిషేధవిధేః కామోపహతేకామ్యయాగానుష్ఠాన
ప్రవృత్తిర్నిరుధ్యతే-నచైతావతాకామ్యవిధిర్నిరుద్ధోభవతికామప్రతిషేధవిధినా. ప్రతిషేధవిధేరనర్థత్వజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్నిరుద్ధఏవస్యాది
తిచేత్. భవత్యేవ. ఏవంకర్మవిధినిరోధేయథాకామప్రతిషేధేకామ్యవిధేః-తథాప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిచేత్. అననుష్ఠేయత్వేఽననుష్ఠాతురభావాదను
ష్ఠానవిధ్యానర్థక్యాదప్రామాణ్యమేవతత్కర్మవిధీనామితిచేన్న-ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. స్వాభావికస్య క్రియాకారకఫలభేదవిజ్ఞానస్యప్రా
గాత్మజ్ఞానాత్కర్మహేతుత్వముపపద్యతఏవ. యథాకామవిషయేదోషవిజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్కామ్యకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వంస్యాదేవస్వర్గాదీచ్ఛాయాః
స్వాభావిక్యాః - తద్వత్. తథాసత్యనర్థార్థోవేదఇతిచేన్న - అర్థానర్థయోరభిప్రాయతన్త్రత్వాత్, మోక్షమేకంవర్జయిత్వాఽన్యస్యావిద్యావిషయ
త్వాత్,, పురుషాభిప్రాయతన్త్రాహ్యర్థానర్థౌ- మరణాదికామ్యేష్టిదర్శనాత్. తస్మాద్యావదాత్మజ్ఞానవిధేరాభిముఖ్యం- తావదేవకర్మవిధయః. తస్మా
న్నాత్మజ్ఞానసహభావిత్వంకర్మణామిత్యతస్సిద్ధమాత్మజ్ఞానమాత్రమేవామృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితి- కర్మనిరపేక్షత్వాజ్జ్ఞానస్య. అ
తోవిదుషస్తావత్పారివ్రాజ్యంసిద్ధం - సమ్ప్రదానాదికర్మకారకజాత్యాదిశూన్యావిక్రియబ్రహ్మాత్మదృఢప్రతిపత్తిమాత్రేణవచనమన్తరేణాప్యుక్త
న్యాయతః. తథాచవ్యాఖ్యాతమేతత్ *యేషాంనోఽయమాత్మాఽయంలోకఇతిహేతువచనేన పూర్వేవిద్వాంసః ప్రజామకామయమానా వ్యు
త్తిష్ఠన్తీతి పారివ్రాజ్యంవిదుషామాత్మలోకావబోధాదేవ. తథా వివిదిషోరపిసిద్ధంపారివ్రాజ్యం- * ఏతమేవాత్మానంలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతివ
చనాత్. కర్మణాంచావిద్వద్విషయత్వమవోచామ. అవిద్యావిషయేచోత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారార్థానికర్మాణీత్యత ఆత్మసంస్కారద్వారేణా
త్మజ్ఞానసాధనత్వమపికర్మణామవోచామయజ్ఞాదిభిర్వివిదిషన్తీతి. అత్రైవంసత్యవిద్వద్విషయాణామాశ్రమకర్మణాంబలాబలవిచారణాయామాత్మజ్ఞా
నోత్పాదనంప్రతియమప్రధానానామమానిత్వాదీనాం, మానసానాంచధ్యానజ్ఞానవైరాగ్యాదీనాం, సన్నిపత్యోపకారకత్వం. హింసారాగద్వేషా
దిబాహుళ్యాద్బహుక్లిష్టకర్మమిశ్రితాఇతరఇత్యతఃపారివ్రాజ్యంముముక్షూణాంప్రశంసన్తి * త్యాగఏవహిసర్వేషాముక్తానామపికర్మణాం|వైరా

రంశాస్త్రార్థోవివేకేన ప్రతిభాస్యతి- తత్రాహ (అతఇతి) శ్రుతిస్మృత్యాచారని ప్రతిపత్తైరితియావత్. తైర్వర్తినాశాస్త్రార్థోవివేకేనజ్ఞాతుంశక్యతే- తత్రాహ (పరినిష్ఠితేతి) నానాశ్రుతిదర్శనాదివశాదుపపాదితంవిచారారమ్భముపసంహరతి (తస్మాదితి) విచారకర్తవ్యతాముక్త్వాపూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (యావదిత్యాదినా) శ్రుత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * కుర్వన్నిత్యాదిమన్త్రోవాక్యోగృహ్యతే. ఐకాశ్రమ్యేహేత్వన్తరమాహ (తమితి) * ఏత ద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమితి శ్రుతేశ్చపారివ్రాజ్యాసిద్ధిరిత్యాహ (జరేతి , తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) పారివ్రా జ్యపక్షేతదుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఇతశ్చనాస్తిపారివ్రాజ్యమిత్యాహ (స్మృతిశ్చేతి) తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (సమన్త్రకంహీతి) నాన్యస్య కస్యచిదిత్యత్ర సూచితమర్థంకథయతి (స్మృత్యధికారేతి) గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యాభావేహేత్వన్తరమాహ అగ్నీతి) పూర్వపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) త భయత్రదర్శనే షోడశీగ్రహణాగ్రహణవదధికారిభేదేనవికల్పోయుక్తః-నచ క్రియావసానవివేదార్థఇతిపక్షపాతేనబన్ధనము క్తిత్వగ్రహః తుల్యవిధిత్వాయి దర్శనే హి వికల్పోభవతి-అత్రతుసావకాశానవకాశత్వేనాతుల్యత్వాన్నైవమిత్యాహ (నాన్యార్థత్వాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవమిత్యాదినా) కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్-నవైకల్పికమితిసమ్బన్ధః. క్రియావసానత్వంవేదార్థస్యేతిశేషః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కుర్వన్నిత్యాదినా) నవైకల్పికమిత్యత్రపూర్వవదన్వయః. వ్యుత్థానాదివాక్యానాంకథమనధికృతవిషయత్వం- అతఆహ (కాణేతి) అనధికృతవిషయత్వంతేషామశక్యంవ క్తుం- * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యేత్యాదావధికృతవిషయేక్రమదర్శనాదితిశఙ్కతే (పారివ్రాజ్యమితి) గత్యన్తరందర్శయన్నుత్తరమాహ (నవిశ్వజిదితి) * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీత్యుత్సర్గః- తస్యాపవాదోవిశ్వజిత్సర్వవేదసమిత్యాదిః- తేనసర్వస్వదానాదేవసాధనసమ్పద్విరహాత్పారివ్రాజ్య స్యావశ్యంభావిత్వాత్. అతస్తద్విషయంక్రమవిధానమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవేతి) కథంక్రమవిధేరేవంవిషయత్వం-కల్పకాభావా త్త్యాశఙ్క్యాహ (విరోధాసమ్పత్తేరితి) గృహస్థస్యాపివిరక్తస్యపారివ్రాజ్యమితికిమితిక్రమవిషయోనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యవిషయేతి) క్రమ విధేరపి త్వత్పక్షేసఙ్కోచస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమప్రతిపత్తేస్త్వితి) సతిజ్ఞానేకర్మత్యాగోనిషిధ్యతే - సత్యాంచావిధేర్జ్ఞానాయాథిత్యానతి ల్యాత్యద్యరూపయతిసిద్ధాన్తీ (నాత్మజ్ఞానస్యేతి) విద్వత్సన్న్యాసస్యావశ్యంభావిత్వాన్నకర్మావసానవివేదార్థఇతిసంగృహీతంవస్తువివృణోతి (యా త్తావదితి) విద్యామాత్రావారభ్యనిషేధవాక్యానైనగ్నైనయదాత్మజ్ఞానముపసంహృతం-తత్తావన్ముక్తిసాధనమితిభవతాపియస్మాదుపగతం పరా ర్థంచాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రేత్యవధారణాదితిన్యాయాత్ - తస్మాజ్జ్ఞానేసతికర్మానుష్ఠానంనిరవకాశమిత్యర్థః. అథాత్మజ్ఞానంకర్మసహితమమృతత్వసాధ నమిష్యతే-నకేవలం. తథాచజ్ఞానోత్తరకాలమపినకర్మత్యాగసిద్ధిరితిశఙ్కతే (తత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వేసత్యపీతియావత్. కర్మసాపే క్షత్వంచేత్తదాత్మజ్ఞానస్యభవాన్నసహతే - కిమితిత్విజ్ఞానమోహోపగతమితిసిద్ధాన్తీపృచ్ఛతి (తత్రేతి) తస్యకర్మసాపేక్షత్వానఙ్గీకారేనుసిద్ధాన్తి (?) రత్రపూర్వవాదీకాస్త్రీయత్వాదాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమభ్యుపగతమితిశఙ్కతే (శృణ్వితి) జ్ఞాపయతి - వేదఇతిశేషః శాస్త్రానుసారేణాత్మ జ్ఞానాఙ్గీకారేకర్మనిరపేక్షమేవాత్మజ్ఞానంమోక్షసాధనంనేత్యన్యతీతిపరిహరతి (ఏవంతర్హీతి) ఉభయత్ర-జ్ఞానేకర్మణిచేత్యర్థః. యద్వా- జ్ఞానస్యా మృతత్వసాధనత్వే, తస్యకర్మనిరపేక్షత్వే, చేత్యర్థః. తుల్యప్రామాణ్యాత్-ప్రామాణ్యస్యతుల్యత్వాత్. వేదస్యేతిశేషః. యథాశాస్త్రంజ్ఞానాభ్యు పగమేపికథంతత్కేవలంతైవల్యకారణమితిపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) శాస్త్రానుసారేణజ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛన్తం ప్రత్యాహ (సర్వకర్మేతి) అత్రజ్ఞా నస్యతదుపమర్దకత్వందర్శయితుంకర్మహేతుంతావద్దర్శయతి (దారాగ్నీతి) అగ్నిహోత్రాదీనాంసంప్రదానకారకసాధ్యత్వంవ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (అన్యేతి) తథాపికథమాత్మజ్ఞానస్యకర్మహేతూపమర్దకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాహీతి) ఇహేతివిద్యాదేశోక్తిః. విద్యాయాః శ్రుతిజన్యత్వేనబలవత్త్వందర్శయతి (అన్యోసావిత్యాదినా) ననుశౌచాదేశాదివసాదౌకాలశాస్త్రాచార్యాదివశాదుత్పన్నంజ్ఞానంపుమర్థసాధనం- * శుచౌదేశేప్రతిష్ఠాప్యేత్యాదస్మృతేః. తథాచకథంతస్యభేదబుద్ధ్యుపమర్దకత్వం-అతఆహ (నచేతి) * యత్రైకాగ్రతాతత్రావిశేషాదితిన్యా యేనజ్ఞానసాధనస్యసమాధేరపినదేశాద్యపేక్షా. దూరతస్తుకూటస్థవస్తుతన్త్రజ్ఞానస్యేతిభావః. విమతందేశాద్యపేక్షం- శాస్త్రార్థత్వాత్ - ధర్మవదిత్యాశ ఙ్క్యపురుషతన్త్రత్వముపాధిరిత్యాహ (క్రియాయాస్త్వితి) సాధనవ్యాప్తిందూషయతి (జ్ఞానంత్వితి) విమతంనదేశాద్యపేక్షం- ప్రమాణ త్వాత్- ఉష్ణాగ్నిజ్ఞానవదితిప్రత్యనుమానమిత్యాహ (యథేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యసర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వేదోషమాశఙ్కతే (నన్వితి) ఇష్టా పత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మకాణ్డస్యజ్ఞానకాణ్డస్యాపినిరోధసమ్భవాదిత్యర్థః. సాపేక్షాత్మజ్ఞానంకర్మవిధినిరోధి - అర్థాద్వైతవికల్పాద్యప్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయతి (నహివిధ్యన్తరేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (తథాపీతి) యథా * నకామీస్యాదితిని షేధాత్కస్యచిత్కామ ప్రవృత్తిర్నభవతీత్యేతావతానసర్వాన్ప్రతికామ్యవిధిర్నిరుధ్యతే - తథాకస్యచిదాత్మజ్ఞానాత్కర్మవిధినిరోధేపినసర్వాన్ప్రత్యసౌనిరుద్ధోభవిష్యతీతిప రిహరతి (నకామేతి) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిషేధశాస్త్రార్థానభిజ్ఞంప్రతితదుపపత్తేరితిభావః. అభిప్రాయమవిజ్ఞా నాశఙ్కతే (ప్రతిషేధవిధేరితి) అనర్థత్వజ్ఞానాత్- కామస్యేతిశేషః. ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః- కామ్యేషుకర్మస్వితిద్రష్టవ్యం. నిరుద్ధస్యాన్యస్య - కా మ్యవిధిరిత్యధ్యాహర్తవ్యం. గూఢాభిసన్ధిస్సిద్ధాన్తీబ్రూతే (భవత్వితి) పునరభిప్రాయమప్రతిపద్యమానశ్చోదయతి (ఏవమితి) ఏవమితి-జ్ఞానేన కర్మవిధినిరోధసతీతియావత్. తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిశేషః. తదేవచోద్యంవిశదయతి (అననుష్ఠేయత్వఇతి) తేషాం- అనుష్ఠేయానామ గ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంయేవిధయః- తేషామితియావత్. సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఉపపత్తిమేవోపదర్శ యతి (స్వాభావికస్యేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) అజ్ఞానావస్థాయామేవకర్మవిధిప్రవృత్తిరిత్యత్రానిష్టమాశఙ్కతే (తథాపీ తీతి) కర్మవిధేరపిపురుషాభిప్రాయవశాత్పురుషార్థోపయోగిత్వసిద్ధేర్నానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నార్థేతి) అర్థస్యపురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే

మోక్షస్యాపివా న్తవంపురుషార్థత్వంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షమితి) అర్థానర్థయోరభి ప్రాయత స్త్రిత్వంసాధయతి (పురుషేతి) మరణంపు
హ ప్రస్థానమిత్యాదికామ్యంకృత్వాజీవదవస్థాయామేవమహాభారతాదావిష్టివిధానందృష్టం- అతో ఽర్థానర్థావాభిప్రాయికావేవేత్యర్థః. కర్మనిధీ
నామాత్మజ్ఞానాత్ప్రాచీనత్వం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తథాపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (తస్మాన్నేతి) తత్ర ప్రమాణ
మాహ (ఇత్యతఇతి) అతశ్శబ్దార్థంస్ఫుటయతి (కర్మేతి) జ్ఞానస్యకర్మవిరోధిత్వేతన్నిరపేక్షత్వేచసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఆత్మజ్ఞానస్యా
వ్యవహితత్వేహేతుత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదేరుక్తన్యాయాదాత్మసాక్షాత్కారస్యకేవలస్యకైవల్యకారణత్వసిద్ధే, స్థితిస్తస్మిన్జీవన్ముక్తస్య కర్మానుష్ఠానానవ
కాశా, తదుక్తేశేనైవ ప్రవృత్తస్యాధీతవేదస్యవిదితపదపదార్థస్యాపరోక్షజ్ఞానవత సన్న్యాసేన ప్రమాణాపేక్షమన్తరేణసిద్ధంసర్వకర్మత్యాగలక్షణంపా
రివ్రాజ్యం. ఏషఏవవిద్వత్సన్న్యాసః. నహ్యపరోక్షజ్ఞానవతః ప్రారబ్ధఫలప్రాప్తిమన్తరేణానుష్ఠేయంకించిద స్తీతిభావః. విధ్యవిషయత్వాజ్జాతసాక్షా
త్కారస్యకథంపారివ్రాజ్యం- తత్రాహ (వచనమితి) విధింవినాపిఫలభూతపారివ్రాజ్యమిత్యర్థః. సత్యాంజిజ్ఞాసాయాంకర్మత్యాగోనశక్యతేనిషే
ద్ధుమితివదన్వివిదిషాసన్న్యాసంసాధయతి (తథాచేత్యాదినా) విదుషాం - ఆత్మసాక్షాత్కారార్థినాంతత్వరోక్షనిశ్చయవతామితియావత్. ఆత్మ
లోకస్యావబోధోఽపిశ్రవణాదిహేతుఃపరోక్షనిశ్చయఏవ - సతీతరస్మిన్ఫలావస్థస్యశ్రవణాద్యనుష్ఠానాయోగాత్, తదన్తరేణతత్ప్రవృత్త్యభావాచ్చ.
ఉక్తంహిశమాదిమదుపరతేరపితత్త్వసాక్షాత్కారేనియతంసాధనత్వం. తదాహ (తథాచేతి) ఏతత్- పారివ్రాజ్యమితిసమ్బన్ధః. వివిదిషుర్నామ- అ
ధీతవేదోవిచారప్రయోజకాపాతికజ్ఞానవాన్ముముక్షుర్మోక్షసాధనంతత్త్వసాక్షాత్కారమపేక్షమాణస్తస్మిన్పరోక్షనిశ్చయేనాపి శూన్యోవివక్షితః. త
స్యకథంపారివ్రాజ్యం-అతఆహ (ఆత్మానమితి) ఇతశ్చవివిదిషాసన్న్యాసోఽస్తీత్యాహ (కర్మణాంచేతి) తథాచావిద్యావిరుద్ధాంవిద్యామిచ్ఛ
న్నశేషాణికర్మాణిశరీరధారణమాత్రకారణేతరాణిత్యజేదితిశేషః. వివిదిషాసన్న్యాసే హేత్వన్తరంసాధయతి (అవిద్యావిషయేచేతి) చతుర్విధ
ఫలానికర్మాణ్యవిద్యావిషయేపరంసమ్భవన్తి - నహ్యసాధ్యేవస్తునిత్యతో వస్తుజిజ్ఞాసాయాంత్యాజ్యానితానీత్యర్థః. కథంతర్హికర్మణాముక్తమఫలానన్వ
యః- తత్రాహ (ఆత్మేతి) బుద్ధిశుద్ధిద్వారాజ్ఞానహేతుత్వాత్కర్మణామస్తి ప్రణాడ్యాపరమపురుషార్థాన్వయఇత్యర్థః. * సన్న్యాసఃకర్మయోగ
శ్చనిశ్శ్రేయసకరావుభావితిన్యాయేన్వివిదిషూణాంముముక్షూణాంకథంపారివ్రాజ్యమైవకర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) యథావిద్వత్సన్న్యా
సః- తథావివిదిషాసన్న్యాసేఽపియథోక్తనీత్యాసమ్భావితేసతీతియావత్. ఆత్మజ్ఞానోత్పాదనంప్రత్యాశ్రమధర్మాణాంబలాబలవిచారణా- అన్తరఙ్గ
త్వంబహిరఙ్గత్వంచిన్తా. తస్యాంసత్యామిత్యర్థః. అహింసాఽస్తేయబ్రహ్మచర్యాదయోయమాః. వైరాగ్యాదీనామిత్యాదిశబ్దేనశమాదయోగృహ్యన్తే. ఇ
తరే- నియమప్రధానాఆశ్రమధర్మాబహునాక్లిష్టేన- మహతాకర్మణానిర్వర్త్యాః- హింసాదిప్రాచుర్యాత్. * యమాన్సేవేతసతతంనిత్యంనియమాన్కే
వలాన్భజన్పతత్యకృతే. తస్మాద్యమ్యేవేషామన్తరఙ్గత్వం- ఉత్తరేషాంబహిరఙ్గత్వమిత్యాశయేనాహ (హింసేతి) కర్మయోగాపేక్షయాత్యాగస్యా
ధిక్యావిశేషంప్రతిప్రశ్నస్తత్త్వముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) తత్ప్రశంసాప్రకారమేవాభినయతి (త్యాగఏవేతి) ఉక్తానాం-ఆశ్రమైరనుష్ఠేయత్వేనే
తిశేషః. తత్త్యాగేహేతుమాహ (వైరాగ్యమితి) మోక్షస్య-కర్మపరిత్యాగస్యేత్యర్థః ఉత్తమపుమర్థార్థినస్సన్న్యాసద్వారాశ్రవణాదికర్తవ్యమిత్యత్ర వా
క్యాన్తరముదాహరతి (కింతేధనేనేతి) అథపిత్రాదిభిర్గతంపన్థానమన్విషయామి - నాత్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహఇతి) వివిదిషాస
న్న్యాసేసాఙ్ఖ్యాదిసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) యథాహుస్సాఙ్ఖ్యాః*జ్ఞానేనచాపవర్గోవిపర్యయాదిష్యతేబన్ధఇతి*వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానస్యేతిచ
ష్టితమితి*అవిపర్యయాద్విశుద్ధంకేవలముత్పద్యతేజ్ఞానమితిచ. యోగశాస్త్రవిదశ్చాహుః *అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంతన్నిరోధఇతి*తత్రవైరాగ్యేణవిష
యస్రోతఃఖిలీక్రియతేవివేకదర్శనాభ్యాసేనకల్యాణస్రోతఉత్పద్యతఇతిచ. *దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞంవైరాగ్యమితిచ.
ఇతశ్చసన్న్యాసోజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్నఇత్యాహ (కామేతి) సన్న్యాసినఃకామప్రవృత్త్యభావేపికథంసన్న్యాసస్యజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్న
త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రవృత్తేరితి) * ఇతిరుకామయమానః *కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవః। మహాశనోమహాపాప్మావిద్ధ్యేనమి
హవైరిణమిత్యాదీనిశాస్త్రాణి వివిదిషాసన్న్యాసముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తస్యాధికారిణోదర్శితయావిధయాజ్ఞానేనవినాపిసన్న్యాసస
స్యప్రాప్తత్వాత్ *బ్రహ్మచర్యాదేవేత్యాదివిధివాక్యముపపన్నమితియోజనా. అథ పారివ్రాజ్యవిధానమన్ధకృతవిషయముచితం- తథాసతిసావ
కాశత్వాత్. నన్వన్ధకృతవిషయం- యావజ్జీవశ్రుతివిరోధాత్, తస్యానిరవకాశత్వాత్, త్సావకాశనిరవకాశయోశ్చనిరవకాశస్యైవబలవత్త్వాత్, ఇత్యు
క్తంశఙ్క్యతే (నన్వితి) యావజ్జీవశ్రుతేర్నిరవకాశత్వంమాషయతి (నైషదోషఇతి) కథమతిశయేనసావకాశత్వం-తత్రాహ (అవిద్వదితి) జీవనమా
త్రంనిమిత్తీకృత్యచోదితంకర్మకథంకామినాకర్తవ్యం- తత్రాహ (నహీతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరిష్టత్వాదిత్యర్థః. అనుష్ఠాతృస్వరూపనిరూపణా
యామపిజీవనమాత్రంనిమిత్తీకృత్యకర్తవ్యమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) తథాపినిత్యేషుకర్మసునకామనిమిత్తా ప్రవృత్తిః-తత్ర కామ్యమానఫలాభావా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరపికామితత్వంయుక్తమితిభావః. తథాపినిత్యేకర్మణికామ్యమానంఫలంవిధ్యుద్దేశేకించిన్నశ్రు
తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) కర్మభిరనేకైస్సాధనైర్దురితనిబర్హణాదిసాధ్యం-తదేవాస్యాశ్రుతమపివిధ్యుద్దేశేనాధ్యంభవతి-*యద్యద్ధికురుతేజ
న్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మృతేస్తద్వ్యతిరేకేణప్రవృత్త్యనుపపత్తేః అతోనిత్యేఽపికామితఫలమస్తీత్యర్థః. నను వైదికానాంకర్మణాంనియతఫలత్వా
త్కామోఽపినియతఫలాయుక్తః-తథాచనిత్యేషుతదభావాన్నకామితంఫలంనేత్స్యతి- తత్రాహ (అనేకఫలేతి) అథతానిపురుషమాత్రకర్తవ్యానీతికు
తోవివక్షితసన్న్యాససిద్ధిః- తత్రాహ (దారేతి) నహ్యవిరక్తైనాపి గృహిణాసర్వదేవతాన్యనుష్ఠేయాని - తావతావిధేశ్చరితార్థత్వాత్. తథాచక
థంఫలబాహుళ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పునఃపునశ్చేతి) యావజ్జీవోపబన్ధాదావృత్తిసిద్ధిరితిభావః. తస్మియావజ్జీవశ్రుతివశాదశేషాశ్రమానుష్ఠేయానన్య

ఉ.— అథవꣳశః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనో కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః. ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గౌతమాద్గౌతమః సైతవాత్సైతవః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణో గార్గ్యాయణాద్గార్గ్యాయణ ఉద్దాలకాయనాదుద్దాలకాయనో జాబాలాయనాజ్జాబాలాయనో మాధ్యన్దినాయనాన్మాధ్యన్దినాయనః సౌకరాయణాత్సౌకరాయణః కాషాయణాత్కాషాయణః సాయకాయనాత్సాయకాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథః సౌభరాత్పన్థాః సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వꣳసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వꣳసనః ప్రధ్వꣳసనాత్ప్రధ్వꣳసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిః సనారోః సనారుః సనాతనాత్సనాతనః సనగాత్సనగః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥...... ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే-షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

షష్ఠాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

నవరతమగ్నిహోత్రాదీని- కుతో యథోక్తసన్న్యాసోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్షశతేతి) అవిరక్తగృహివిషయత్వం శ్రుతిమన్త్రయోరుపసంహరతి (అతఇతి) యత్తు యావజ్జీవశ్రుతేరపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధయోరితి- తదపి కామిగృహివిషయత్వాత్ * న బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితి విధ్యసమానికమిత్యాహ (తస్మింశ్చేతి) పరోక్తం లిఙ్గమపి తద్విషయత్వాన్న సర్వస్య వేదస్య కర్మావసానత్వం ద్యోతయతీత్యాహ (యస్మింశ్చేతి) యావజ్జీవశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఇతరేతి) కథం సా క్షత్రియవైశ్యవిషయత్వేన ప్రవృత్తా - త్రైవర్ణికానామపి పారివ్రాజ్యపరిగ్రహాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) యావజ్జీవశ్రుతివదైకాశ్రమ్యప్రతిపాదకస్మృతీనామపి క్షత్రియాదివిషయత్వమాహ (తథేతి) శ్రుతిస్మృతీనాం కర్మతత్సన్న్యాససాధనానాం భిన్నవిషయత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్తు కాణకుణ్ఠాన్ధాదయోఽపి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి- తత్రాహ (అనధికృతానాం చేతి) సత్యామేవ భార్యాయాం త్యక్తాగ్నిః- ఉత్సన్నాగ్నిః. తస్యామసత్యాం పరిత్యక్తాగ్నిరనగ్నిక ఇతి భేదః. అశ్రుతాన్తరవిషయశ్రుతిస్మృతీనామనధికృతవిషయత్వాభావే సిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

శం.— (యత్ర హి ద్వైతమివేత్యాది) (ఉక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార) హే మైత్రేయి. ఉక్తోపదేశాస్యాసి. ఏతావదేవ ఖల్వమృతత్వసాధనం విజ్ఞేయమిత్యర్థః. అమృతత్వమితి- కారణే కార్యవాచిశబ్దోపచారాత్ ప్రయుక్తః. ఏవముక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార- యథాభిలషితం ప్రవ్రజ్యాం కృతవానిత్యర్థః. ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం యాజ్ఞవల్క్యీయస్య కాణ్డస్య వంశ ఆరభ్యతే యథా మధుకాణ్డస్య వంశః. వ్యాఖ్యానం తు పూర్వవదితి. బ్రహ్మ స్వయమ్భు- బ్రహ్మణే నమః. ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్. ౧-౨-౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

అ — తదేవం విచారద్వారా శ్రుతిస్మృతీనామాపాతతో విరుద్ధానామవిరోధం ప్రతిపాద్యోపవంశ ఇత్యస్యార్థమాహ (అథేతి) సాఙ్గోపాఙ్గస్య సఫలస్యాత్మవిజ్ఞానస్య ప్రవచనాన్ నస్య వంశస్యార్థమాహ (అనన్తరమితి) యథా ప్రథమా న్తశ్చైవ గురుశిష్యపరమ్పరానిరూపణాద్ ... స్యాఖ్యాతం తథా త్రాపీత్యాహ (వ్యాఖ్యానన్త్వితి) ఇత్థమాగమోపపత్తిభ్యాం సన్యాససంస్కృతస్య తాత్పర్యం జ్ఞానసాధనత్వం ... పసంహర్తుమితి శబ్దః. పరిసమాప్తావనుక్రమచరణే (బ్రహ్మేతి) .... [illegible]

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమదానన్దగిరివిరచితాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయస్య టీకా.

రం — పూర్వవదేవ వంశో బ్రాహ్మణం ఆచార్యవంశకీర్తనస్య ... శ్రవణస్య ... పౌర్వాపర్యం ... పశ్చాదుక్తస్య ... శ్రీతజ్జ్ఞానార్థం .... [illegible]

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

సప్తమాధ్యాయః.

---- * ----

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥ ౧

శం.— పూర్ణమద ఇత్యాద్యఖిలం కాణ్డమారభ్యతే. అధ్యాయచతుష్టయేన యద్దేశనాద్యపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరోఽశనాయాద్యతీతో నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః. నిర్ధారితం యద్విజ్ఞానం కేవలమమృతత్వసాధనం. అధునా తస్యైవాత్మనస్సోపాధికస్య శబ్దార్థాదివ్యవహారవిషయమాపన్నస్య పురస్తాదనుక్తాన్యుపాసనాని కర్మభిరవిరుద్ధాని ప్రకృష్టాభ్యుదయసాధనాని క్రమముక్తిభాఞ్జి చ యాని- తానివక్తవ్యానీత్యతస్సర్వోపాసనశేషత్వేనోఙ్కారో దమం దానం దయామిత్యేతాని చ విధిత్సితాని. (పూర్ణమదః) పూర్ణం- న కుతశ్చిద్వ్యావృత్తం వ్యాపీత్యేతత్. నిష్ఠా చ కర్తరి ద్రష్టవ్యా. అద ఇతి పరోక్షాభిధాయి సర్వనామ. తత్పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్సమ్పూర్ణమాకాశవద్వ్యాపి నిరన్తరం నిరుపాధికం చ. తదేవేదం- సోపాధికం నామరూపస్థం వ్యవహారాపన్నం పూర్ణం- స్వేన రూపేణ పరమాత్మనా వ్యాప్త్యైవ. నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేన విశేషాత్మనా. తదిదం విశేషాపన్నం కార్యాత్మకం బ్రహ్మ పూర్ణాత్- కారణాత్మన ఉదచ్యతే- ఉద్రిచ్యతే. ఉద్గచ్ఛతీత్యేతత్. యద్యపి కార్యాత్మనోద్రిచ్యతే- తథాపి యత్స్వరూపం పూర్ణత్వం పరమాత్మభావం న జహాతి- పూర్ణమేవోద్రిచ్యతే. పూర్ణస్య- కార్యాత్మనో బ్రహ్మణః పూర్ణం- పూర్ణత్వమాదాయ- గృహీత్వా. ఆత్మస్వరూపైకరసత్వమాపద్య విద్యయాఽవిద్యాకృతం భూతమాత్రోపాధిసంసర్గజమన్యత్వావభాసం తిరస్కృత్య పూర్ణమేవ- అనన్తరమబాహ్యం ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వభావం కేవలం బ్రహ్మావశిష్యతే. యదుక్తం * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- ఏష మన్త్రార్థః. తత్ర బ్రహ్మేత్యస్యార్థః పూర్ణమద ఇతి. ఇదం పూర్ణమితి * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్యార్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహేతి * అతోఽదశ్శబ్దవాచ్యం పూర్ణం బ్రహ్మ- తదేవేదం పూర్ణం కార్యస్థం నామరూపోపాధిసంయుక్తమవిద్యయోద్రిక్తం. తస్మాదేవ పరమార్థస్వరూపాదన్యదివ ప్రత్యవభాసమానం తద్యదాత్మానమేవ పరం పూర్ణం బ్రహ్మ విదిత్వాఽహమదః పూర్ణం బ్రహ్మాస్మీత్యేవం పూర్ణమాదాయ- తిరస్కృత్యాపూర్ణస్వరూపతామవిద్యాకృతాం నామరూపోపాధిసంపర్కజామేతయా బ్రహ్మవిద్యయా పూర్ణమేవ కేవలమవశిష్యతే. తథా చోక్తం * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. యస్సర్వోపనిషదర్థో బ్రహ్మ- స ఏషోఽనేన మన్త్రేణానూద్యత ఉత్తరసమ్బన్ధార్థం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేన హి వక్ష్యమాణాని సాధనాన్యోఙ్కారదమదానదయాఖ్యాని విధిత్సితాని, ఖిలప్రకరణసమ్బన్ధాత్సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని చ. అత్రైకే వర్ణయన్తి పూర్ణాత్- కారణాత్పూర్ణం- కార్యముద్రిచ్యతే. ఉద్రిక్తం కార్యం వర్తమానకాలేఽపి పూర్ణమేవ పరమార్థవస్తుభూతం ద్వైతరూపేణ. పునః ప్రలయకాలే పూర్ణస్య- కార్యస్య పూర్ణతామాదాయ- ఆత్మని ధిత్వా పూర్ణమేవావశిష్యతే కారణరూపం. ఏవముత్పత్తిస్థితిప్రలయేషు త్రిష్వపి కాలేషు కార్యకారణయోః పూర్ణతైవ. సా చైకైవ పూర్ణతా కార్యకారణయోర్భేదేన వ్యపదిశ్యతే. ఏవం చ ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మ- యథా కిల సముద్రో జలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మక ఏవ. యథా చ జలం సత్యం, తదుద్భవాశ్చ తరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయస్సముద్రాత్మభూతా ఏవావిర్భావతిరోభావధర్మిణః పరమార్థసత్యా ఏవ,- ఏవం సర్వమిదం ద్వైతం పరమార్థసత్యమేవ జలతరఙ్గాదిస్థానీయం. సముద్రజలస్థానీయం తు పరం బ్రహ్మ. ఏవం చ కిల ద్వైతస్య సత్యత్వే కర్మకాణ్డస్య ప్రామాణ్యం. యదా పునర్ద్వైతం ద్వైతమివావిద్యాకృతం మృగతృష్ణికావదనృతం- అద్వైతమేవ పరమార్థః- తదా కిల కర్మకాణ్డం విషయాభావాదప్రమాణం భవతి. తథా చ విరోధ ఏవ స్యాత్- వేదైకదేశభూతోపనిషత్ప్రమాణం- పరమార్థాఽద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. అప్రమాణం కర్మకాణ్డః- అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. తద్విరోధపరిజిహీర్షయా శ్రుత్యైతదుక్తం కార్యకారణయోస్సత్యత్వం సముద్రవత్ పూర్ణమద ఇత్యాదినేతి. తదసత్- విశిష్టవిషయాపవాదవికల్పాసమ్భవాత్. న హీయమనువివక్షితా కల్పనా. కస్మాత్. యథా క్రియావిషయే ఉత్సర్గప్రాప్తస్యైకదేశేఽపవాదః క్రియతే- యథా * అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి హింసా సర్వభూతవిషయోత్సర్గేణ నివారితా తీర్థే విశిష్టవిషయే జ్యోతిష్టోమాదావనుజ్ఞాయతే. న చ తథా వస్తువిషయ ఇహాద్వైతం బ్రహ్మైకమ్ ఉత్సర్గేణ ప్రతిపాద్య పునస్తదేకదేశేఽపవదితుం శక్యతే- బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వాదేవైకదేశత్వానుపపత్తేః. తథా వికల్పానుపపత్తేశ్చ. యథా * అతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి * నాతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతీతి గ్రహణాగ్రహణయోః పురుషాధీనత్వాద్వికల్పో భవతి- న త్విహ తథా వస్తువిషయే ద్వైతం వా స్యాదద్వైతం వేతి వికల్పః సమ్భవతి- అపురుషతన్త్రత్వాదాత్మవస్తునః. విరోధాచ్చ ద్వైతాద్వైతత్వయోరేకస్య. తస్మాన్నానువివక్షితేయం కల్పనా. శ్రుతిన్యాయవిరోధాచ్చ. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనం నిరన్తరం పూర్వాపరబాహ్యాభ్యన్తరభేదవివర్జితం సబాహ్యాభ్యన్

స్తగతం నైవినేత్యస్థూలమనణ్వజమజరమభయమమృతమిత్యేవమాద్యాశ్రుతిభ్యః నిర్విశేషత్వాభ్యాసస్యక యావిద్యాసాత్మజ్ఞానరహితాస్యాభ్యాసము క్త ప్ర తీయతస్సత్ - అకించిత్కరత్వాత్ తథాన్యాయవిరోధోపి- సావయవస్యానేకాత్మకస్య క్రియావత్తోనిత్యత్వానుపపత్తేః. నిరవయవత్వం చాత్మనస్స్ప త్వాదినిత్యత్వాపాదనాయతే- ఐద్విరోధశ్చ ప్రపోన్నత్యస్యత్వే భవత్కల్పనాయాస్స్యాచ. స్ఫుటమేవచాసి స్పష్టేకస్య కాన్తాన్తక్యం- అకృతాభ్యాగ మాన్తవత్త్వ ప్రసఙ్గాత్. నను బ్రహ్మణోద్వైతత్వాద్వైతాత్మకత్వేన ప్రాదిర్శ్లిష్టస్యాద్ర్యన్తే- కథమద్వైతభత్తైకిన్నద్వైతాద్వైతత్వంపిరు ద్ధమితి న- అన్యవిరుద్ధత్వాత్. నిర్గుణనిరవయవకవస్తువిషయం హినిరవద్యత్వమపోచామహ్యాత్వాద్వైతత్వస్య-నకార్యకరణయోస్తాఽయమత- తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యా యాభ్యామనయోరన్యతరస్యప్యయం కల్పనా. అత్యన్తకల్పనయా వరమసుపపన్నత్వాత్. ఆత్మత్వమాత్మనస్తచ్చాస్త్రార్థాయం కల్పనా. సహజజనస్యపర త్వాన్యస్యానుపపన్నస్వ భేదవిపరీతమక్త మివవా దిత్వాద్యయమనైకరస్యం బ్రహ్మ తథ్యయత్వనైక్యత్వేనవాక్యతో పదిశ్యతే. ప్రజ్ఞానఘనతాం చ సఙ్క్షేపేణ ప్రజ్ఞానస్యభిచారానేకథాసాధ్యానోపపాదాద్యే యసర్వతో భ్యస్యనిరస్తస్యామార్ధిమయమభిచారాసైవపశ్యతీతి. యచ్చ శ్రుత్యాదిష్టతం-తన్నక స్త న్నసయస్యవినియతే- ననశాస్త్రైకః బ్రహ్మణోద్వైనైకరసత్వమనేకధాన్యం చాద్వైతేయమంసిద్ధితత్వాన్న్యదివ్యక్తం- అతోనశాస్త్రార్థః. యద్వైవ కరసత్వం బ్రహ్మణః- తద్వైకత్వాత్ప్రకృతసా ప్రకృతత్వాచ్చాస్త్రార్థభూతమనుమన్తవ్యం యద్యనూక్తంవేదైకదేశస్యాత్ప్రామాణ్యంకర్మవిషయే, ద్వైవ తాత్పర్యకత్వేనైవ ప్రామాణ్యమితి. తస్య - యథా ప్రస్తుతపదేశాఖ్యత్వాత్ సతివైభాత్మన్యాస్తిత్వంవా వస్తుజాతమాత్మైకవపురుషం జ్ఞాపయి త్యాపత్త్యన్యస్య సాత్మ్యైకద్యాంకచోపదిశ్యతే. సహోపదేశాత్మన్యత్వం - జాతపరిప్రాప్తిబుద్ధిరమృతత్వాత్. నచద్వైతస్యాన్యతత్వబుద్ధిః ప్ర మాణస్వరస్య నిత్యాత్ - యోసద్వైతస్యసన్యత్వమనుమిత్వపక్షాత్ గన్ననిప్రామాణ్యం ప్రవిశాపదయోచ్యాన్యం. నావిపాటప్తిశరవిప్రస్తావితా త్వాన్నకేన ప్రామాణ్యం నస్తీయమ. తస్మాద్యథా ప్రస్తుతంద్వైతమద్వైత్వాక్తాం సన్తానాకరమపాదాయస్యాచావిద్వైతవావిద్యాయాయత్తాదయరా గద్వేషాదిదోషవతేవధాన్యాకదివమపాక్షపా భవంతన్మాపలకత్వ ప్రత్యన్న్యశ్రుతిః, యాకారకఫలస్వరూపదోషదర్శనవతేతద్విపరీతాదాసీనస్య రూపావస్థా ప్రస్థానేసదుపాయభూతాశూనైకత్వదర్శనాన్నికాం బ్రహ్మవిద్యామనుభవతే. అత్యైకంనవితదాదాసీనస్వస్వరూపావస్థానేఫలత్ప్రత్తేశాస్త్ర స్య ప్రామాణ్యంక ల్ప్యోన్యంవస్తుతే. తదభావాచ్చాస్త్రస్యాపిశాస్త్రత్వంలభంకల్పనీయత్వక్ష. తథాన్య, కిపురుషంచదిశయా ప్రస్తుతం నాప్రవిలనశాస్త్రవి రోధస్తోత్రైర్షి. అద్వైతజ్ఞానావసానత్వాచ్ఛాస్త్రాధ్యవసానాదిత్వత్వతత్థేపస్య - అన్యవమానసానేహివిరోధస్యాత్. అవస్థితిస్వతరేతరాపేక్ష త్వానుపాత్తశాస్త్రసంబన్ధానాంనాన్యపదోవ్యవస్థేతే. సర్వవమాధ్యానుకన్యనిరోధఅకక్త్వనాష్టాద్వైతదేవలేకదేవేసిద్ధే. నాప్యవిరోధతా- అతఏవ. అథా ప్యర్థన్యసత్యత్త్వ బ్రహ్మ- ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేవినాశాస్త్రవిరోధస్యతుల్యత్వాత్. యదాపిగకంప్రాదిద్వైతాద్వైతాత్మకత్వకం బ్రహ్మమృప్ఠేయగచ్ఛా నం- నాన్యదన్యద్యస్వరం- కదాపిభవదుక్తాచ్ఛాస్త్రవిరోధాన్తమచ్యాపతే. కథం. ఏకంహిపరం బ్రహ్మద్వైతాద్వైతాత్మకం- తచ్చోకమోహావధ్య తీతత్వాన్నాదేశంస్యాత్. నచోపదేష్టాఽన్యో బ్రహ్మణోద్వైతాద్వైతరూపస్య - బ్రహ్మణవికత్వైరాత్మ్యపగమాత్. అథద్వైతవిషయస్యానేక త్వాదస్యోన్యముపదేశః- న బ్రహ్మణోవిషయముపదేశఇతిచేత్ తదాఽద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ - నాన్యదస్తీతిదుర్వచతే. యస్మిన్ ద్వైతవిషయేఽన్యో స్యఉపదేశః- సోఽన్యః అద్వైతంచాన్యదేవేతిసము దద్యస్తాన్యోవిరుద్ధః సచసము ద్రాదికైకత్వవద్విజ్ఞానైకత్వే బ్రహ్మణోన్యస్యోపదేశగ్రహణాది కల్పనాసమ్భవతి. నహి హస్తాదిద్వైతాద్వైతాత్మకేదేవదత్తైవాక్యగ్రహణాద్దేవదత్తైకదేశభూతయో హ్యానుపదేష్టి) - కర్ణః కేవలఉపదేశస్యగృహీతా- దేవదత్తస్తనోపదేష్టా, నాప్యుపదేశస్యగృహీతే, తి కల్పయితుంశక్యతే - సముద్రైస్థితోపకాన్తస్యపదేకత్వైకజ్ఞానవత్త్వాద్దేవదత్తస్య. తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యా యవిరోధశ్చాభిద్రైతార్థాసిద్ధిశ్చైవంకల్పనాయాంస్యాత్. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతఏవాస్త్రాభిఃపూర్వమవగతస్స్యను స్త్రస్యార్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానంసఫలంసాక్షోపాఙ్గంబాదన్యాయేనోక్తం. ఇదానీంకాణ్డాన్తరముపతారయతి (పూర్ణమితి) పూర్వాధ్యాయేష్వేవ సర్వస్యవక్తవ్యస్యసమాప్తత్వాదలం ఖిలకాణ్డారమ్భేణేత్యాశఙ్క్య పూర్వత్రానుక్తంపరిశిష్టంవస్తుఖిలశబ్దవాచ్యమస్తీత్యాహ (అధ్యాయచతుష్టయేనేతి) సర్వాన్తరం-ఇత్యుక్తఇతిశేషః. అమృతత్వసాధనం- నిర్ధారితమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. శబ్దార్థాదీత్యాదిశబ్దేనమనసోయా దిగ్రహః దయాం-శిష్టేదిత్యుక్తానీతిశేషః ఓఙ్కారాదియత్రసాధనత్వేనవివక్షితం-తత్పూర్వోక్తమైక్యజ్ఞానముపపద్య (పూర్ణమితి) అవయవా ర్థముక్త్వాసముదాయార్థమాహ (తత్సమ్పూర్ణమితి) ఆపఃపూర్ణమిత్యనేనలక్ష్యంతత్పదార్థందర్శయిత్వాత్వంపదార్థందర్శయతి (తదేవేతి) కథం సోపాధికస్యపూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) వ్యావర్త్యమాహ (సోపాధీతి) నవయమపహితేనపరిశిష్టేనరూపేణపూర్ణతాంవర్ణయామః- కిం తు కేవలేనస్వరూపేణేత్యర్థః. తత్త్వంపదార్థావుక్త్వాతావేవవాచ్యేకథయతి (తదదమితి) కథంకార్యాత్మనోద్రిచ్యమానస్యపూర్ణత్వమిత్యా శఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) తత్త్వంపదార్థైక్యజ్ఞానఫలముపన్యస్యతి (పూర్ణస్యేతి) ఉపక్రమోపసంహారయోర్నైకరూప్యస్థైక్యేశ్రుతితాత్పర్యలిఙ్గం సఙ్గిరతే (యదుక్తమితి) కథంపూర్ణఖణ్డికాయా బ్రహ్మఖణ్డికయాసహైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వమిత్యాశఙ్క్యతద్వ్యుత్పాదయతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపక్రమోపసంహారసిద్ధ బ్రహ్మాత్మైక్యైకత్రశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) బ్రహ్మాత్మనోరైక్యేనైకవాక్యత్వమిత్యుక్తముపజీవ్యవాక్యార్థమాహ (అతఇతి) పూర్ణంయద్బ్రహ్మేతియచ్ఛ్రుతో ద్రష్టవ్యః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (తస్మాదేవేతి) సంసారావస్థాందర్శయిత్వామోక్షావస్థాందర్శయతి (తద్యదాత్మానమితి) ఉక్తవిద్యాఫలేవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథాచోక్తమితి) నకేవలం బ్రహ్మఖణ్డికయైవాస్యమన్త్రస్యైకవాక్యత్వం- కింతుసర్వాభిరుపనిషద్భిరిత్యాహ (యస్సర్వోపనిషదర్థఇతి) అనువాదఫలమాహ (ఉక్తమితి) తదేవస్ఫుటయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్మాద్యు క్తౌ బ్రహ్మణోనువాదఇతిశేషః. కథంతర్హిసర్వోపాసనశేషత్వేనవిధిత్సితత్వమోఙ్కారాదీనాముక్తం- అతఆహ (ఖిలేతి) అద్వితీయంబ్రహ్మేత్య

త్రిర్నవృత్తం శాస్త్రం ప్రలయావస్థబ్రహ్మవిషయం - సృష్టిశాస్త్రం చ విశేష ప్రవృత్తం తస్యాపవాదః తతో ద్వైతాద్వైతరూపం బ్రహ్మ సర్వోపనిషదర్థః. ఏదేవ బ్రహ్మనేనమస్త్రేణ సృష్టిస్థితిలయ కృత్ప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (అత్రేత్యాదినా) కార్యకారణయోరుత్పత్తికాలే పూర్వాపరీభావముక్త్వా స్థితికాలేऽపి దాహ (ఉదితి కపితి) ప్రలయకాలే విపరీతో పూర్వత్వం దర్శయతి (పునరితి) కాలభేదేన కార్యకారణయోరుక్తాం పూర్వాపరీభావ (ఏవమితి) కార్యకారణపూర్వత్వే - తస్మిన్కథమద్వైతసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నాచేతి) కథం తస్మిన్ తయోరుక్తం పూర్వత్వం తదాహ (కార్యకారణయోరితి) ఏకాపూర్వత్వాద్వ్యపదిశ్యతే - సద్వయోరపి స్థితౌ తదవసర్గమాహ (ఏవం చేత్) ఏకం బ్రహ్మానేకాత్మకమితి ప్రతిపాదయితుమాహ (యథాకిలేతి) ఏవమేకం బ్రహ్మానేకాత్మకమితి శేషః. బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే విసంవాదరహితత్వా దిత్యాహ (యథా చేత్యాదినా) ద్వైతస్య పరమార్థసత్త్వే వైకల్పికత్వం కల్పితమసహమానయతి (ఏవం చేత్) విపత్తిదోషమాహ (యదా పునరితి)

[illegible] ప్రామాణ్యం. నేత్యాహ (తథా చేతి) విరోధాదర్థ్యయనవిధానిలశేషః. ఏకమేవాద్వితీయంసాధయతి (వేదేతి) కథం తస్మిన్ విరోధ [illegible] (అద్వితీయేతి) ప్రాప్తం భేదప్రపఞ్చప్రస్థానం ప్రత్యాచష్టే (తదసదితి) విశిష్టం - అద్వితీయం బ్రహ్మ, [illegible] ప్రతిజ్ఞాభాగనిబద్ధతే (నహీతి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం హేతుం వివృణోతి (కిం తావదిత్యాదినా) యథేత్యాది గ్రన్థస్య పదచ్ఛేదత్యాదినా స్పష్టః. క్రియాయా ముక్త్వా దృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాస్య శ్రుతిః [illegible] శేషః. ద్వైధకృత్వ తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (నచేతి) ఏకమయ భేదస్య [illegible] ఏవమేవ బ్రహ్మణి సమ్భవతః - నహి బ్రహ్మద్వయమేవ జాయతే [illegible] ఉక్తం దోషమనూద్య [illegible] (అథేతి) వికల్పానుపపత్తిమాహ (యదిత్యాదినా) [illegible] (విరోధాచ్చేతి) [illegible] (తస్మాదితి) పరకీయ కల్పనానుపపత్తౌ హేత్వన్తరం ప్రతిజ్ఞాయ [illegible] (అథేతి) బ్రహ్మణో నానారసత్వానుపపత్తి శేషః. నిత్యత్వానుపపత్తేః [illegible] (నిత్యత్వంచేతి) [illegible] * [illegible] అనుమీయతే. కల్ప్యతే. [illegible] తద్విరోధశ్చ - [illegible] (భవదితి) కర్మకాణ్డస్య [illegible] (స్ఫుటమేవేతి) బ్రహ్మణో నానారసత్వే విరోధము [illegible] (సన్త్వితి) [illegible] కార్యత్వ [illegible] (నేత్యాదినా) బ్రహ్మణో నానారసత్వకల్పనానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) * [illegible] నిత్యత్వాద్విశిష్టత్వేనాపి సమ్భావితాక్షేపస్యాసమాధానమితి శేషః. [illegible] (అస్మాకమితి) విరుద్ధార్థత్వేకల్పితత్వాత్ [illegible] ప్రామాణ్యం నాపి లౌకికం వా. నాద్యః - తస్య లౌకికత్వాద్వైతాన్నానారసత్వే లోకస్య ప్రతిపత్తేః. నద్వితీయః - తత్ర నానారసత్వస్య దృష్ట్యా [illegible] (అద్వైతయత్వాచ్చేతి) [illegible] (నహీతి) [illegible] నానారసం బ్రహ్మశాస్త్ర ప్రకాశ్యమిత్యాహ (ప్రజ్ఞాసేతి) [illegible] నానారసం బ్రహ్మశాస్త్రే [illegible] ఫలవతీతిశేషః. భేదదర్శనస్యనిన్దితత్వే [illegible] (యచ్చేతి) [illegible] (యచ్చేతి) [illegible] (బ్రహ్మణఇతి) [illegible] (యత్రేతి) బ్రహ్మైకరసత్వే ప్రామాణ్యం [illegible] (యదుక్తమితి) కర్మకాణ్డస్య [illegible] ప్రామాణ్యం-అద్వైతవిషయత్వాత్. బ్రహ్మకాణ్డస్య [illegible] ప్రామాణ్యం - పరమార్థాద్వైతవిషయ [illegible] ప్రతిపాదకత్వాత్. తథా చ విరోధాదధ్యయనవిధేరిత్యనువాదార్థః. కర్మకాణ్డ ప్రామాణ్యం ప్రత్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) [illegible] భేదదర్శనస్య [illegible] ప్రవృత్తి [illegible] కర్మకాణ్డ [illegible] సాధనకర్మోపదేశః [illegible] భేదస్యాన్వయ: ప్రాప్తిః - అత ఆహ (నహీతి) [illegible] అద్వైతం బోధయిత్వా [illegible] ద్వైతం బోధయిత్వా కర్మపునర్బోధయతీ [illegible] భేదవేదనావస్థా [illegible] శాస్త్రానధికారిత్వాదిత్యర్థః. ద్వైతస్యోపదేశార్థత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం - తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) నను ద్వైతస్య సత్యబుద్ధ్యభావే [illegible] పుంసాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః స్వప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థమేవ ద్వైతసత్యత్వం [illegible] నేత్యాహ (నచ ద్వైతస్యేతి) ద్వైతాసత్యత్వవాదిము కర్మజడానాం ప్రద్వేషప్రతీతేర్న ప్రథమం ద్వైతాసత్యత్వబుద్ధిః. నచ ద్వైతసత్యత్వం ప్రత్యక్షః - తత్సిద్ధయే నానాముపి ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ - నద్వైతసత్యత్వం శాస్త్ర ప్రామాణ్యాభిఘాతకం - యతో బౌద్ధాదిభిః [illegible] ద్వైతము [illegible] * స్వర్గకామశ్చైత్యంవదేతేత్యాదిశాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం గృహ్ణన్తి - తథాస్మిన్ [illegible] ప్రామాణ్యం భవిష్యతి - సాధనత్వేశక్త్యనవధారాదిత్యాహ (నాపీతి) కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధో మాయాం క్రియాది రూపేద్వైతదోషః - సాతిశయత్వాదిః. తద్దర్శనం - వివేకః. తద్వతే. తస్మాత్ - ద్వైతాద్విపరీతహానోపాదానోపేక్షితం స్వరూపం. తస్మిన్నవస్థానం-

ఓం ఖం బ్రహ్మ। ఖం పురాణం వాయురం ఖమితి హ స్మాహ కౌరవ్యాయణీపుత్రో వేదోఽయం బ్రాహ్మణా విదుర్వేదైనేన యద్వేదితవ్యమ్॥ ౧

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ర్తవ్యం. తదర్థినే - ముముక్షవే. సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాయేత్యర్థః. కిఞ్చ - తత్త్వజ్ఞానాదూర్ధ్వం - పూర్వం వా కార్యారమ్భోఽవిరోధశ్చేజ్జ్యాయతే నాద్య ఇత్యాహ (అథేతి) అవస్థాభేదాదేకస్మిన్నపి పురుషే కార్యద్వయస్య ప్రామాణ్యమవిరుద్ధమిత్యేవం స్థితే సత్యుపనిషద్భ్య ఉత్పన్నతత్త్వజ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరం నాస్తీయకత్వేన ప్రాకైవల్యే పురుషస్య నైరాకాఙ్క్ష్యం జాయతే. స చ నిరాకాఙ్క్షం పురుషం ప్రతి శాస్త్రస్య శాస్త్రత్వమస్తి - ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా। పుంసాం యేనోపదిశ్యేత తచ్ఛాస్త్రమభిధీయత ఇతి న్యాయాత్ కృతకృత్యం ప్రతి ప్రవర్తకత్వాదివిరహేణ శాస్త్రత్వాయోగాత్. అతో జ్ఞానానన్తర్యం కథం న్యాయావాప్తిరోధాసిద్ధిరిత్యర్థః. నికస్మిన్నపరుషే ద్విఫలన్యాయేనన సర్వత్ర ప్రతిదిశతి తథేతి) జ్ఞానానన్తర్యం విరోధాభావము పసంహరతి (ఇతి నేతి) కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అద్వైతేతి) సత్యజ్ఞానాత్పూర్వం భేదస్యావస్థితత్వాత్తస్యావిద్యకాదాయాధికారిభేదాదవస్థాభేదాద్వా కార్యద్వయారమ్భే విరోధాసిద్ధిరిత్యర్థః. భేదస్యోపపాదయతి (అన్యత్రేతి) తస్యాదీనామన్యతమస్య నావస్థానం చేత్ - అవస్థితస్యైతస్మింశ్చ సాపే క్షత్వాన్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. తదజ్ఞానాత్ప్రాగస్య తదనన్యత్వానవస్థానం - తద్వైశేషికతేషాం యథా ప్రతిభాసమవస్థానాత్. అతో న పూర్వం విరోధశ క్షైత్యర్థః. ఊర్ధ్వం విరోధశఙ్కావమనికవివక్షయాఽనువదతి (సర్వేతి) కథం క్షైవల్యం - విరోధాభావస్య నత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్యానన్త త్వే దేహాభావస్యాపి తత్త్వనిరుద్ధనాదిత్యాహ (అతఏవేతి) అద్వితీయమేవ బ్రహ్మ - సద్వైతాత్మకమిత్యుపపాదితం. ఇదానీం బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వాభ్యుపగమేఽపి విరోధో న శక్య ఏవ పరిహర్తుమిత్యాహ (అథాపీతి) తుల్యత్వాత్ - తదభ్యుపగమోఽప్యధతి శేషః. ఉక్తమేవోపదిశతి (యదాపీతి) ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మేత్యపి తత్కథం విరోధో న సమాధీయతే - ద్వైతమద్వైతం చాధికృత్య కార్యద్వయప్రామాణ్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్కతే (కథమితి) బ్రహ్మవిషయస్యాస్త్రోపదేశః - కిం వాఽబ్రహ్మవిషయః. ప్రథమే ద్వైతాద్వైతరూపస్యైవ బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమాత్తస్య చ నిత్యముక్తత్వాన్నోపదేశస్సమ్భవతీత్యాహ (ఏకంహీతి) తస్యోపదేశాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) ఉపదేష్టా హి బ్రహ్మణోఽన్యః - అనన్యో నా. నాద్యః - అభ్యుపగమవిరోధాత్. న ద్వితీయః - భేదమన్తరేణోపదేశ్యోపదేశకభావాసమ్భవాదితి భావః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేన నిరాకరోతి (తదా) కిఞ్చ - సర్వస్య బ్రహ్మరూపత్వే యస్సను ద్వన్ద్వదృష్టాన్తః - స నస్యాత్ - పరస్పరోపదేశస్యాబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యాహ (యస్మిన్నితి) అథ యథాఽఽఫేనాదివికారాణాం భిన్నత్వేఽపి సముద్రాత్మకత్వం - తథా జీవాదీనాం భిన్నత్వేఽపి బ్రహ్మస్వభావవిజ్ఞానైకత్వాన్న సర్వమితి సనిగద్యతే - తత్రాహ (నచేతి) సర్వస్య బ్రహ్మత్వమఙ్గీకృతం చేత్ - బ్రహ్మవిషయ ఏవోపదేశస్స్యాత్ - భేదస్యావిచారితరమణీయత్వాదిత్యర్థః. నను నానారూపవస్తుసముదాయో బ్రహ్మ - తత్రోపదేశభేదాదుపదేశ్యోపదేశకభావః. బ్రహ్మణ ఉపదేశ్యముపదేశకం చేతి - తత్రాహ (నహీతి) తత్ర హేతుమాహ (సముద్రేతి) యథా సముద్రస్యోదకాత్మనా ఫేనాదిష్వేకత్వం - తథా జీవవదప్యుత్త జ్ఞస్యావాగాద్యవయవైష్వేకత్వేన విజ్ఞానవత్త్వాన్నవ్యవస్థానసమ్భవః. తథా బ్రహ్మణ్యపి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. మతాన్తరనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైకరసప్రతిపాదికాః శ్రుతిః. న్యాయశ్చ - సావయవస్యానేకాత్మకస్యైత్యాదావుక్తః. అథ ప్రత్యర్థాసిద్ధిః - భవత్కల్పనానర్థక్యం చేత్యాదినాదర్శితా. ఏవం కల్పనాయామేకానేకాత్మకం బ్రహ్మేత్యభ్యుపగతేఽపీత్యర్థః. పరకీయవ్యాఖ్యానాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

ర౦.— ప్రణవోపాసనాం వివక్షిత్వా ప్రణవం పరోక్షరూపేణ స్తౌతి (పూర్ణమదః పూర్ణమిదమిత్యాదినా) అదః - పరోక్షరూపః పర లోకః. ఇదం - అయం చ లోకః. పూర్ణం - వేదేన పూర్ణమిత్యర్థః. శబ్దప్రభవత్వాత్ సర్వస్య లోకస్య. * స భూరితి వ్యాహరత్స భూమిమసృజతేతి లోకానాం వ్యాహృతిప్రభవత్వాభ్యానాత్. కారణేన చ కార్యస్య వ్యాప్తత్వాత్. (పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే) పూర్ణాత్ - పూర్వాభ్యాం లోకాభ్యాం పూర్ణం - పూరణకర్తృ ఉదచ్యతే - ఉద్గమ్భవతి. ... ఆఙ్పూర్వగతిపూజనయోః. క్తప్రత్యయః. ఉద్గమ్భవతి - శ్రేష్ఠం భవతీత్యర్థః. తథా చ పూర్వయోర్ణ లోకయోః పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపశబ్ద ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః. (పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ) పూర్ణస్య వ్యాహృతివ్యాప్తస్య లోకస్య పూర్ణం - పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపం వస్త్వాదాయ - ఉపసంహృత్య (పూర్ణమేవావశిష్యతే) తస్యాపి యత్పూర్ణం - పూరయితృ ఓఙ్కారాత్మకం వస్తు - తదేవావశిష్యత ఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్సంతృణ్ణా ఇతి శ్రుతేః. ఓఙ్కారస్య సర్వవ్యాపకత్వేన పూర్ణత్వాత్తదేవ కారణం వ్యాహృత్యాదిషు శబ్దేషు నాశ్యేషు నిస్పష్టేష్వవశిష్యత ఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారాద్వ్యాహృతిర్భవతి వ్యాహృత్యా గాయత్రీ భవతీతి సర్వశబ్దనిదానత్వాత్తదేవావశిష్యత ఇత్యర్థః. ఇదం చ పరుచ్చత్వాపాదనాయ ప్రణవస్తుతిమాత్రం - అన్యథా నిమిత్తకారణస్య వ్యాహృత్యాదేః కార్యవ్యాపకత్వాసమ్భవాత్, ముపాదానభూతస్య భూతపఞ్చకస్యైవ వ్యాపకత్వసమ్భవాత్, దసామఞ్జస్యం స్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శ౦.— ఓం ఖం బ్రహ్మేతి - మన్త్రః. అయం చాన్యత్రావినియుక్తః - ఇహ బ్రాహ్మణే ధ్యానకర్మణి వినియుజ్యతే. అత్ర చ బ్రహ్మేతి విశేష్యాభిధానం. ఖమితి విశేషణం. విశేషణవిశేష్యయోశ్చ సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశో నీలోత్పలవత్ఖం బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మశబ్దో బృహద్వస్తుమాత్రాస్పదో

ఽవిశేషితః- అతోవిశేష్యతేఖంబ్రహ్మేతి. యత్తత్ఖంబ్రహ్మ-తదోంశబ్దవాచ్యం. ఓంశబ్దస్వరూపమేతత్. ఉభయథాపి సామానాధికరణ్యమవిరుద్ధం. ఇహచ బ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థమోంశబ్దః ప్రయుక్తః-తథాచ శ్రుత్యన్తరాత్ *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీత *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానమిత్యాదేః. అన్యార్థాసమ్భవాచ్చోపదేశస్య. యథాన్యత్ర *ఓమితిశంసత్యోమిత్యుద్గాయతీత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చోఙ్కారప్రయోగోవినియోగాదవగమ్యతే- నచతథార్థాన్తరమిహావగమ్యతే. తస్మాద్ధ్యానసాధనత్వేనైవేహోఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః. యద్యపిబ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణోవాచకాః- తథాపి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్బ్రహ్మణోనేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః. అతఏవ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదంపరంసాధనం. తచ్చద్విప్రకారేణ- ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేనచ. ప్రతీకత్వేనయథా- విష్ణ్వాదిప్రతిమాఽభేదేనైవాఙ్కారోబ్రహ్మేతిప్రతిపత్తవ్యః. తథాహ్యోఙ్కారాలమ్బనస్యబ్రహ్మప్రసీదతి- *ఏతదాలమ్బనంశ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వాబ్రహ్మలోకేమహీయతఇతిశ్రుతేః. తత్రఖమితిభాతికేప్రతీతిర్మాభూదిత్యాహ- ఖంపురాణం- చిరన్తనంఖం-పరమాత్మాకాశమిత్యర్థః. యత్తత్పరమాత్మాకాశంపురాణంఖం- తచ్చక్షురాద్యవిషయత్వాన్నిరాలమ్బనమశక్యం గృహీతుమితి శ్రద్ధాభక్తిభ్యాంభావవిశేషేణచౌఙ్కారఆవేశయతి- యథావిష్ణ్వఙ్గాఙ్కితాయాంశైలాదిప్రతిమాయాంవిష్ణుంలోకః. ఏవం (వాయురంఖం) వాయురస్మిన్విద్యతఇతివాయురంఖం మన్త్రఖమిత్యుచ్యతే. నపురాణంఖమిత్యేవమాహస్మ. కౌస్య. కౌరవ్యాయణీపుత్రః. వాయురేహిఖేముఖ్యఃఖశబ్దస్యవహారః- తస్మాన్ముఖ్యేసంప్రత్యయోయుక్తఇతిమన్యతే. తత్రయదిపురాణంబ్రహ్మనిరుపాధిస్వరూపం- యదివావాయురంఖంసోపాధికంబ్రహ్మ- సర్వథాప్యోఙ్కారఃప్రతీకత్వేనైవప్రతిమావత్సాధనత్వంప్రతిపద్యతే-*ఏతద్వైసత్యకామపరంచాపరంచబ్రహ్మయదోఙ్కారఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. కేవలఖశబ్దార్థవిప్రతిపత్తిః. వేదోయం-ఓఙ్కారః. వేద-విజానాత్యనేనయద్వేదితవ్యం-తస్మాద్వేదః. ఓఙ్కారోవాచకోభిధానం-తేనాభిధానేనయద్వేదితవ్యంబ్రహ్మప్రకాశ్యమానం- అభిధీయమానం. వేదసాధకః- విజానాతి. ఉపలభేత. తస్మాద్వేదోఽయమితిబ్రాహ్మణావిదుః. తస్మాద్బ్రాహ్మణానామభిధానత్వేనసాధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య. అథవా-వేదోయమిత్యాద్యర్థవాదః. కథం. ఓఙ్కారోబ్రహ్మణఃప్రతీకత్వేనవిహితః- ఓంఖంబ్రహ్మేతిసామానాధికరణ్యాత్. తస్యస్తుతిరిదానీంవేదత్వేన. సర్వోహ్యయంవేదఓఙ్కారఏవ- ఏతత్ప్రభవఏతదాత్మకస్సర్వఋగ్యజుస్సామాదిభేదభిన్నఏషఓఙ్కారః.* తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానీత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. ఇతశ్చాయంవేదఓఙ్కారః- యద్వేదితవ్యం- యత్తత్సర్వంవేదితవ్యమోఙ్కారేణైవవేదనేన - అతోఽయమోఙ్కారోవేదః. ఇతరస్యాపివేదస్యవేదత్వమతఏవ. తస్మాద్విశిష్టోయమోఙ్కారస్సాధనత్వేనప్రతిపత్తవ్యఇతి. అథవా - వేదస్సః. కోఽసౌ. యంబ్రాహ్మణావిదురోఙ్కారం. బ్రాహ్మణానాంహ్యసౌప్రణవోద్గీథాదివికల్పైర్విజ్ఞేయః. తస్మిన్ప్రయుజ్యమానేసాధనత్వేన- సర్వోవేదఃప్రయుక్తోభవతీతి... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ధ్యానశేషత్వేనోపనిషదర్థంబ్రహ్మసూద్యతద్విధానార్థంతస్మిన్వినియుక్తంమన్త్రముత్థాపయతి (ఓంఖమితి) *ఇషేత్వేత్యాదివత్తస్యకర్మాన్తరేవినియుక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (అయంచేతి) వినియోజకాభావాదితిభావః. తర్హిధ్యానేపినాయంవినియుక్తః- వినియోజకాభావావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహేతి) ఖంపురాణమిత్యాది- బ్రాహ్మణం. తస్యచవినియోజకత్వంధ్యానసమవేతార్థప్రకాశనసామర్థ్యాత్. యద్యపిమన్త్రనిష్ఠంసామర్థ్యంవినియోజకం-తథాపిమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వాద్బ్రాహ్మణస్యసామర్థ్యద్వారావినియోజకత్వమవిరుద్ధమితిభావః. అత్రేతిమన్త్రోక్తిః. విశేషణవిశేష్యత్వేయథోక్తసామానాధికరణ్యంహేతూకరోతి (విశేషణేతి) బ్రహ్మేత్యుక్తేసత్యాకాఙ్క్షాఽభావాత్కింవిశేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిరుపాధికస్యసోపాధికస్యవాబ్రహ్మణోవిశేషణత్వేపికథంతస్మిన్నోంశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) కిమితియథోక్తేబ్రహ్మణిఓంశబ్దోమన్త్రేప్రయుజ్యతే-తత్రాహ (ఇహచేతి) ఓంశబ్దోబ్రహ్మోపాసనేసాధనమిత్యత్రమానమాహ (తథాచేతి) సావేషంశైత్యంవారయతి (పరమితి) ఆదిశబ్దేన *ప్రణవోధనురిత్యాదిగృహ్యతే. ఓఙ్కారోబ్రహ్మేతిసామానాధికరణ్యోపదేశస్యబ్రహ్మోపాసనేసాధనత్వమోఙ్కారస్యేత్యస్మాదర్థాన్తరాసమ్భవాచ్చతస్యతత్సాధనత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (అన్యార్థేతి) ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) అన్యత్రేతి-తైత్తిరీయశ్రుతిగ్రహణం. అపవర్గః- స్వాధ్యాయావసానం. అర్థాన్తరావగతేరభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననుశబ్దాన్తరేష్వపిబ్రహ్మవాచకేషుసత్సుకిమిత్యోంశబ్దఏతద్ధ్యానసాధనత్వేనోపదిశ్యతే - తత్రాహ (యద్యపీతి) నేదిష్ఠం-నికటతమం. సమ్ప్రియతమమిత్యర్థః. ప్రియతమత్వప్రయుక్తంఫలమాహ (అతఏవేతి) సాధనత్వేఽవాన్తరవిశేషందర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రతీకత్వేనకథంసాధనత్వమితిపృచ్ఛతి (ప్రతీకత్వేనేతి) కథమిత్యస్యాపహారః. పరిహరతి (యథేతి) ఓఙ్కారోబ్రహ్మేతిప్రతిపత్తౌకింస్యాత్- తదాహ (తథాహీతి) మన్త్రమేవంవ్యాఖ్యాయబ్రాహ్మణమవతార్యవ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) మన్త్రస్సప్తమ్యర్థః. ననుయథోక్తంతత్త్వంస్వేనైవరూపేణప్రతిపత్తుంశక్యతే - కింప్రతీకోపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) భావవిశేషః-బుద్ధేర్విషయపారవశ్యంపరిహృత్యప్రత్యగ్బ్రహ్మజ్ఞానాభిముఖ్యం. ఓఙ్కారేబ్రహ్మవేశనముదాహరణేనద్రఢయతి (యథేతి) కల్పాన్తరమాహ (వాయురమిత్యాదినా) కిమితిసూత్రాధికరణమవ్యాకృతమాకాశమత్రగృహ్యతే-తత్రాహ (వాయురేహీతి) తదేవభూతాకాశాత్మనావిపరిణతమితిభావః. తర్హిపక్షద్వయేసమ్ప్లవమానేకస్సిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాధికారిభేదమాశ్రిత్యాహ (తత్రేతి) శ్రుత్యన్తరస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాదోఙ్కారస్యప్రతీకత్వేపివిప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) ఇతరత్రవిప్రతిపత్తిర్ద్యోతకాభావాదితిభావః. ప్రతీకపక్షముపపాద్యాభిధానపక్షముపపాదయతి (వేదోయమితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (తేనేతి) వేదేత్యత్రాదౌ తచ్ఛబ్దోద్రష్ట

ఉ.— త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుర్దేవా మనుష్యా అసురా ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దామ్యతేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౧

వ్యా. బ్రాహ్మణావిదురితి విశేషనిర్దేశస్య తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) ప్రతీకపక్షేఽపి వేదోఽయమిత్యాది గ్రన్థో నిర్వహతీత్యాహ (అథవేతి) విధ్యభావే కథమర్థవాదస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) వేదత్వేన స్తుతిమోఙ్కారస్య సఙ్గ్రహవివరణాభ్యాం దర్శయతి (సర్వో హీతి) ఓఙ్కారే సర్వస్య నామజాతస్యాన్తర్భావే ప్రమాణమాహ (తద్యథేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఇతశ్చేతి) వేదితవ్యం - పరమపరం వా బ్రహ్మ. *ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. తద్వేదనసాధనత్వేఽపి కథమోఙ్కారస్య వేదత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరస్యాపీతి) అత ఏవ- వేదితవ్యవేదనహేతుత్వాదేవేత్యర్థః. ప్రతీకపక్షే వాక్యయోజనాం నిగమయతి (తస్మాదితి) అభిధానపక్షే ప్రతీకపక్షేఽపి వాక్యశేషే నైకత్ర యోజయిత్వా పక్షద్వయేఽపి సాధారణ్యేన యోజయతి (అథవేతి) తస్య పూర్వోక్తనీత్యా వేదత్వే లాభం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్య బ్రహ్మణ ఉపాస్తిసాధనత్వమిత్థం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఓం ఖం బ్రహ్మ) ఓఙ్కార ఏవ ఖం - అపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తతశ్చోఙ్కారే అపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ఖం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవిశేషణీభూతతయోక్తస్య ఖశబ్దస్యాభిమతమర్థమాహ (ఖం పురాణమితి) ఖమిత్యనేన న వాయుమానాకాశ ఉచ్యతే-అపి తు యత్పురాణం-దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నం పరం బ్రహ్మ - తదేవ ఖసాదృశ్యాత్ ఖమిత్యుచ్యతే. ఖం-అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. (వాయురం ఖమితి హ స్మాహ కౌరవ్యాయణీపుత్రః) కౌరవ్యాయణీపుత్రస్తు కశ్చన ఋషిః వాయురమేవ- వాయుమదమ్బరమేవ ఖం-ఖశబ్దేనోచ్యతే- తతశ్చాకాశశరీరకం బ్రహ్మ ప్రణవే అధ్యస్యోపాస్యమిత్యాహేత్యర్థః. ప్రణవే బ్రహ్మోపాస్యమిత్యత్ర న వివాదః. తత్రాధ్యస్యమానం చ బ్రహ్మాపరిచ్ఛిన్నత్వేన గుణేనోపాస్యం - ఉత భూతాకాశశరీరకత్వేనైవోపాస్యమిత్యత్రైవ వివాద ఇతి భావః. (వేదోఽయం బ్రాహ్మణా విదుర్వేదైనేన యద్వేదితవ్యం) యస్మాదసౌ వేదితాఽనేన-ఏతేన ఓఙ్కారేణ యద్వేదితవ్యం- జ్ఞాతవ్యం. తత్తత్సర్వం వేద-జానాతి. తస్మాదయమేవ- ప్రణవో వేదః-వేదయితృత్వరూపయోగికార్థస్య పుష్కలత్వాత్. ఇతరేషాం తు వేదత్వమముఖ్యమితి బ్రాహ్మణా మన్యన్త ఇత్యర్థః.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అధునా దమాదిసాధనత్రయవిధానార్థోఽయమారమ్భః. త్రయాః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. ప్రాజాపత్యాః - ప్రజాపతేరపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. తే కిం. ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యం- శిష్యవృత్తేర్బ్రహ్మచర్యస్య ప్రాధాన్యాత్. శిష్యాస్సన్తో బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. కే తే విశేషతః. దేవా మనుష్యా అసురాశ్చ. తే చోషిత్వా బ్రహ్మచర్యం కిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తేషాం దేవా ఊచుః పితరం ప్రజాపతిం ప్రతి. కిమితి. బ్రవీతు- కథయతు నః- అస్మభ్యం యదనుశాసనం భవానితి. తేభ్యః- ఏవమర్థిభ్యో హ ఏతదక్షరం - వర్ణమాత్రమువాచ ద ఇతి. ఉక్త్వా చ తాన్ పప్రచ్ఛ పితా- కిం వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి - మయోపదేశార్థమభిహితస్యాక్షరస్యార్థం విజ్ఞాతవన్తః- ఆహోస్విన్నేతి. దేవా ఊచుః- వ్యజ్ఞాసిష్మేతి- విజ్ఞాతవన్తో వయం. యద్యేవం - ఉచ్యతాం కిం మయోక్తమితి. దేవా ఊచుః- దామ్యత- అదాన్తా యూయం స్వభావతః - అతో దాన్తా భవతేతి నః- అస్మానాత్థ- కథయసి. ఇతర ఆహ-ఓమితి- సమ్యగ్వ్యజ్ఞాసిష్టేతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తద్విధానం సర్వోపాస్తిశేషత్వేనేతి ద్రష్టవ్యం. ఆఖ్యాయికాప్రవృత్తిః- ఆరమ్భః. పితరి బ్రహ్మచర్యం- ఊషురితి సమ్బన్ధః. ప్రజాపతిసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసమాత్రేణ కిమిత్యసౌ దేవాదిభ్యో హితం బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యభావేన వృత్తేస్సమ్బన్ధినో యే ధర్మాః- తేషాం మధ్యే బ్రహ్మచర్యస్యేత్యాదియోజ్యం. తేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ఊహాపోహశక్తానామవశిష్టత్వమితి ద్యోతనార్థో హశబ్దః. విచారార్థా ప్లుతిరిత్యఙ్గీకృత్య ప్రశ్నమేవ వ్యాచష్టే (మయేతి) ఓమిత్యనుజ్ఞామేవ విభజతే (సమ్యగితి) ౧

రం.— (త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుః) త్రయాః - త్రిప్రకారాః. * ద్విత్రాభ్యాం తయస్యాయజ్వేతి త్రేః పరస్య తయస్యాయజాదేశః. ప్రాజాపత్యాః- ప్రాజాపతిపుత్రాః పితరి- ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తః. కే తే ఇత్యత్రాహ (దేవా మనుష్యా అసురా ఇతి) (ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుః బ్రవీతు నో భవానితి) బ్రవీతు-ఉపదేష్టవ్యమితి శేషః. (తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి) తేభ్యో ద ఇత్యేతదక్షరముక్త్వా ప్రజాపతిః కిం యూయం వ్యజ్ఞాసిష్ట-మదభిప్రాయం జ్ఞాతవన్తః కిమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుః) వయం జ్ఞాతవన్త ఇతి దేవాః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహుః (దామ్యతేతి న ఆత్థేతి) నః- అస్మాన్ ప్రతి దామ్యత-దాన్తా భవతేతి ఖలు అత్థ- వదసి ఇత్యూచురిత్యర్థః. దమేః శ్యని శమామిత్యాది దీర్ఘః. (ఓమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి) ఓం- సత్యం. వ్యజ్ఞాసిష్టేతి ప్రజాపతిరువాచేత్యర్థః. నను కథం ద ఇత్యుచ్చారణమాత్రేణ దామ్యతేతి న ఆత్థేతి దేవాః ప్రత్యపద్యన్త. ఉచ్యతే - దేవానామైశ్వర్యశాలితయా భోగప్రావణ్యేన మదాస్థత్వాత్ స్వదోషం జానతాం దేవానాం దశబ్దోచ్చారణమాత్రేణ తత్ప్రతిపత్తిస్సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఉ.— అథ హైనం మనుష్యా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ దఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా3 ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దత్తేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౨

అథ హైనమసురా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ దఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా3 ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దయధ్వమితి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి దామ్యత దత్త దయధ్వమితి తదేతత్త్రయం శిక్షేద్దమం దానం దయామితి॥ ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— సమానమన్యత్. స్వభావతో లుబ్ధా యూయం - అతో యథాశక్త్యా సంవిభజత- దత్తేతి నః - అస్మానాత్థ. కిమన్యద్బ్రూయాన్నో హితమితి మనుష్యాః. ౨

ఆ.— సమానత్వేనోత్తరస్య సర్వస్యైవార్థవాదస్యావ్యాఖ్యేయత్వే ప్రాప్తే దత్తేత్యత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వభావత ఇతి) దానమేవ లోభత్యాగరూపముపదిష్టమితి కుతో నిర్దిష్టం- కిమన్యదేవ హితం కించిదాదిష్టం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిమన్యదితి) ౨

రం.— (అథ హైనం మనుష్యా ఊచురిత్యాది) (దత్తేతి న ఆత్థేతి) దత్త- దానం కురుతేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

శం.— తథాఽసురాః-దయధ్వమితి- క్రూరా యూయం హింసాదిపరాః-అతో దయధ్వం- ప్రాణిషు దయాం కురుతేతి. తదేతత్ప్రజాపతేరనుశాసనమద్యాప్యనువర్తత ఏవ. యః పూర్వం ప్రజాపతిర్దేవాదీననుశశాస-సోఽప్యద్యాప్యనుశాస్త్యేవ దైవ్యా- స్తనయిత్నులక్షణయా వాచా. కథం. ఏషా శ్రూయతే దైవీ వాక్. కాసౌ. (స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి) దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యేషాం వాక్యానాముపలక్షణాయ త్రిర్దకారఉచ్చార్యతేఽనుకృతిః - న తు స్తనయిత్నుశబ్దస్త్రిరేవ - సఙ్ఖ్యానియమస్య లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. యస్మాదద్యాపి ప్రజాపతిర్దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యనుశాస్త్యేవ- తస్మాత్కారణాదేతత్త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే. దమం దానం దయామితి శిక్షేత్ -ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాత్. తథా చ స్మృతిః * త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్య హి విధేః శేషః పూర్వః. తత్ర దేవాదీనుద్దిశ్య కిమర్థం దకారత్రయముచ్చారితవాన్ ప్రజాపతిః పృథగనుశాసనార్థిభ్యః, తే వా కథం వివేకేన ప్రతిపన్నాః ప్రజాపతేర్మనోగతం సమానేనైవ దకారమాత్రేణ, ఇతరాభిప్రాయజ్ఞా వికల్పయన్తి. అత్రైక ఆహుః-అదాన్తత్వాదాతృత్వాదయాలుత్వైః స్వరసరాధితా ఆత్మనో మన్యమానాః శఙ్కితా ఏవ ప్రజాపతావూషుః కిం నో వక్ష్యతీతి. తేషాం చ దకారశ్రవణమాత్రాదేవాత్మాశఙ్కావశేన తదర్థప్రతిపత్తిరభూత్. లోకేఽపి హి ప్రసిద్ధం-పుత్రాః శిష్యాశ్చానుశాస్యాః స్వదోషాన్నివర్తయితవ్యా ఇతి. అతో యుక్తం ప్రజాపతేర్దకారమాత్రోచ్చారణం. దమాదిత్రయే చ దకారాన్వయాత్ ఆత్మనో దోషానురూప్యేణ దేవాదీనాం వివేకేన ప్రతిపత్తుం చేతి. ఫలం త్వేతత్ - ఆత్మదోషజ్ఞానే సతి దోషాన్నివర్తయితుం శక్యస్తేఽల్పేనాప్యుపదేశేన - యథా దేవాదయో దకారమాత్రేణేతి. నన్వేతత్త్రయాణాం దేవాదీనామనుశాసనం దేవాదిభిరప్యేకైకమేవోపాదేయం. అద్యత్వేఽపి న తు త్రయం మనుష్యైః శిక్షితవ్యమితి. అత్రోచ్యతే- పూర్వైర్దేవాదిభిర్విశిష్టైరనుష్ఠితమేతత్త్రయం - తస్మాన్మనుష్యైరేవ శిక్షితవ్యమితి. తత్ర దయాలుత్వస్యానుష్ఠేయత్వం స్యాత్. కథం. అసురైరప్రశస్తైరనుష్ఠితత్వాదితి చేత్. న- తుల్యత్వాత్త్రయాణాం. అతోఽయమభిప్రాయః- ప్రజాపతేః పుత్రా దేవాదయస్త్రయః - పుత్రేభ్యశ్చ హితమేవ పిత్రోపదేష్టవ్యం. ప్రజాపతిశ్చ హితజ్ఞో నాన్యథోపదిశతి. తస్మాత్పుత్రానుశాసనం ప్రజాపతేః పరమమేతద్ధితం - అతో మనుష్యైరేవైతత్త్రయం శిక్షితవ్యమితి. అథవా - న దేవా అసురా వాఽన్యే కేచన విద్యన్తే మనుష్యేభ్యః. మనుష్యాణామేవాదాన్తా యేఽన్యైరుత్తమైర్గుణైస్సమ్పన్నాః,- తే దేవాః. లోభప్రధానా మనుష్యాః. తథా హింసాపరాః క్రూరా అసురాః. త ఏవ మనుష్యా అదాన్తత్వాదిదోషత్రయమపేక్ష్య దేవాదిశబ్దభాజో భవన్తి, ఇతరాంశ్చ గుణాన్ సత్త్వరజస్తమాంస్యపేక్ష్య. అతో మనుష్యైరేవ హి శిక్షితవ్యమేతత్త్రయమితి- తదపేక్షయైవ ప్రజాపతినోపదిష్టత్వాత్. తథా హి మనుష్యా అదాన్తా లుబ్ధాః క్రూరాశ్చ దృశ్యన్తే. తథా చ స్మృతిః * కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (తథేతి) యథా దేవా మనుష్యాశ్చ స్వాభిప్రాయానుసారేణ దకారద్వయశ్రవణే సత్యర్థం జగృహుః- తథేతి యావత్. దయధ్వమిత్యత్ర తాత్పర్యమీరయతి (క్రూరా ఇతి) హింసాదీత్యాదిశబ్దేన పరస్వాపహారాది గృహ్యతే. ప్రజాపతేరనుశాసనం ప్రాగాసీదిత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తదేతదితి) అనుశాసనస్యానువృత్తిమేవ వ్యాకరోతి (యః పూర్వమితి) దఇతి విసన్ధికరణం సర్వత్ర వర్ణాన్తరభ్రమాపోహార్థం. యథా దకారత్రయమత్ర వివక్షితం- తథా స్తనయిత్నుశబ్దేఽపి త్రిత్వం వివక్షితం చేత్- ప్రసిద్ధివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుకృతిరితి) దశబ్దానుకారమాత్రమత్ర వివక్షితం- న తు స్తనయిత్నుశబ్దే త్రిత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ప్రకృతస్యార్థవాదస్య విధిపర్యవసాయిత్వం ఫలితమాహ (యస్మాదితి) ఉపాదానప్రకారమేవాభినయతి (ప్రజాపతేరితి) శ్రుతిసిద్ధవిధ్యనుసారేణ భగవద్వాక్యప్రవృత్తిం దర్శయతి (తథా చేతి) తదేతత్త్రయం శిక్షేదిత్యేష విధిశ్చేత్- కృతం * త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ఇత్యాదినా గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య యస్మాదిత్యాదినా సూచితమాహ (అస్యేతి) సర్వైరేవ త్రయ

ఉ.— ఏషప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వంతదేతత్త్ర్యక్షరꣳ హృదయమితిహృఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మైస్వాశ్చాన్యేచయఏవం వేదదఇత్యేకమక్షరందదత్యస్మైస్వాశ్చాన్యేచయఏవం వేదయమిత్యేకమక్షరమేతిస్వర్గంలోకంయఏవంవేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయంబ్రాహ్మణమ్.

మనుష్యేయంచేత్- తర్హిదేవాదీనుద్దిశ్యదకారత్రయోచ్చారణమనుపపన్నమితిశఙ్కతే (తత్రేతి) దమాదిత్రయస్యసర్వైరనుష్ఠేయత్వేసతియావత్. కిఞ్చ-పృథక్పృథగనుశాసనార్థినోదేవాదయః- తేభ్యోదకారమాత్రోచ్చారణే-నాపేక్షితమనుశాసనంసిధ్యతీత్యాహ (పృథగితి) కిమర్థమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దకారమాత్రముచ్చారయతోపిప్రజాపతేర్విభాగేనానుశాసనమభిసంహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషేతి) త్రయంసర్వైరనుష్ఠేయమితిపరస్య- సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. తదభిజ్ఞాస్సన్తోయథోక్తనీత్యావికల్పయన్తీతియోజనా. పరాభిప్రాయజ్ఞాఇత్యుపహాసోవా. పరస్యప్రజాపతేర్మనుష్యాదీనాంచానభిప్రాయజ్ఞాఇతినఞుల్లేఖీవాపాఠః. ఏకీయంపరిహారముత్థాపయతి (అత్రేతి) అస్తుతేషామేవశఙ్కా-తథాపిదకారమాత్రాల్కీదృశీప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాంచేతి) తదర్థః- దకారార్థోదమాదిః. తస్యప్రతిపత్తిః- తద్ద్వారేణాదాన్తత్వాదినివృత్తిరాసీదిత్యర్థః. కిమితిప్రజాపతిర్దోషజ్ఞాపనద్వారేణతతోదేవాదీననుశాస్యక్ దోషాన్నివర్తయిష్యతి- తత్రాహ (లోకేపీతి) దకారోచ్చారణస్యప్రయోజనేసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) యత్తూక్తంతేవాకథమిత్యాది- తత్రాహ (దమాదీతి) ప్రతిపత్తుంచ- యుక్తందమాదీతిశేషః. ఇతిశబ్దస్స్వయాథ్యమతసమాప్త్యర్థః. పరోక్తంపరిహారమఙ్గీకృత్యాఖ్యాయికాతాత్పర్యంసిద్ధాన్తీబ్రూతే (ఫలంత్వితి) నిర్జ్ఞాతదోషాదేవాదయోయథాదకారమాత్రేణతతోనివర్తన్తఇతిశేషః. ఇతిశబ్దో దార్ష్టాన్తికప్రదర్శనార్థః. విశిష్టాక్ ప్రత్యనుశాసనస్యప్రవృత్తత్వాదస్మాకంతదభావాదనుపాదేయందమాదీతిశఙ్కతే (నన్వితి) కిఞ్చ- దేవాదిభిరపిప్రాతిస్వికానుశాసనవశాదేకైకమేవదమాద్యనుష్ఠేయం- నతత్త్రయమిత్యాహ (దేవాదిభిరితి) యథా పూర్వస్మిన్కాలే దేవాదిభిరేకైకమేవోపాదేయమిత్యుక్తం - తథావర్తమానేపి కాలేమనుష్యైరేకైకమేవకర్తవ్యం - పూర్వాచారానుసారాత్. నతు త్రయంశిక్షితవ్యం. తథాచ కస్యాయంవిధిరిత్యాహ (అద్యత్వేపీతి) ఆచారప్రామాణ్యమాశ్రిత్యపరిహరతి (అత్రేతి) ఇతి-ఏకైకమేవనోపాదేయమితిశేషః. దయాలుత్వస్యానుష్ఠేయత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) మధ్యేదమాదీనామితియావత్. అసురైరనుష్ఠితత్వేపిదయాయాఃత్వమనుష్ఠేయం- హితసాధనత్వాత్ - దానాదివదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) దేవాదిషుప్రజాపతేరవిశేషాత్తేభ్యస్తదుపదిష్టమద్యత్వేపిసర్వమనుష్ఠేయమిత్యర్థః. హితస్యైవోపదేష్టవ్యత్వేపితదజ్ఞానాత్ప్రజాపతిరన్యథోపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిశ్చేతి) హితజ్ఞస్యపితురహితోపదేశిత్వాభావస్తస్మాదిత్యుక్తః. విశిష్టైరనుష్ఠితస్యాస్మదాదిభిరనుష్ఠేయత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ప్రాజాపత్యాదేవాదయోవిగ్రహవన్తస్సన్తీత్యర్థవాదస్యయథాశ్రుతేఽర్థేప్రామాణ్యమభ్యుపగమ్యదకారత్రయస్యతాత్పర్యంసిద్ధమితివక్తుమితిశబ్దః. సంప్రతికర్మమీమాంసకమతమనుసృత్యాహ (అథవేతి) కథంమనుష్యేష్వేవదేవాసురత్వం- తత్రాహ (మనుష్యాణామితి) అన్యేగుణాః - జ్ఞానాదయః. కింపునర్మనుష్యేషుదేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తం- తదాహ (అదాన్తత్వాదీతి) దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమాహ (ఇతరాంశ్చేతి) మనుష్యేష్వేవదేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌఫలితమాహ (అతఇతి) ఇతిశబ్దోవిధ్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థః మనుష్యైరేవత్రయంశిక్షితవ్యమిత్యత్రహేతుమాహ (తదపేక్షయేతి) మనుష్యాణామేవదేవాదిభావేప్రమాణమాహ (తథాహీతి) త్రయంశిక్షితవ్యమిత్యత్రస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) ఇతిశబ్దోబ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథహైనమసురాఊచురిత్యాది) (దయధ్వమితినఆత్థేతి) దయధ్వం - ప్రాణిషుదయాంకురుతేత్యర్థః. (తదేతదేవైషాదైవీవాగనువదతిస్తనయిత్నుర్దదదఇతి) దామ్యత- దాన్తాభవత. దత్త-దానంకురుత. దయధ్వం-దయాంకురుతేతిదమదానదయాలక్షణంతదేతత్త్రితయంస్తనయిత్నుః-మేఘఃదదదఇతిదకారత్రయోచ్చారణేనానువదతి. సైషాదైవీవాక్-నతుస్తనయిత్నుశబ్దమాత్రం. (తదేతత్త్రయంశిక్షేద్దమందానందయామితి) తస్మాదద్యాపిదమదానదయాలక్షణంధర్మత్రయంశిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిఃకర్తవ్యమిత్యేవంమతింకుర్యాదిత్యర్థః. తథాచస్మృతిః * త్రివిధంనరకస్యేదంద్వారంనాశనమాత్మనః। కామఃక్రోధస్తథాలోభస్తస్మాదేతత్త్రయంత్యజేదితి. అస్యాభిధేశ్లేషః ప్రాచీనోఽర్థవాదః.............................. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— దమాదిసాధనత్రయంసర్వోపాసనశేషంవిహితం- దాన్తోఽలుబ్ధోదయాలుస్సన్ సర్వోపాసనేష్వధిక్రియతే. తత్రనిరుపాధికస్యబ్రహ్మణోదర్శనమతిక్రాన్తం. అధునాసోపాధికస్యతస్యైవాభ్యుదయఫలానివక్తవ్యానీత్యేవమర్థోఽయమారమ్భః. (ఏషప్రజాపతిర్యద్ధృదయం) ప్రజాపతిరనుశాస్తీత్యనన్తరమేవాభిహితం. కఃపునరసావనుశాస్తాప్రజాపతిరితి. ఉచ్యతే- ఏషప్రజాపతిః. కోసౌ. (యద్ధృదయం)

ఉ.— *తద్వై తదేతదేవ తదాస సత్యమేవ స యో హైతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాఀల్లోకాఞ్జిత ఇన్న్వసావసద్య ఏవమేతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి సత్యꣳ హ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

హృదయమితి - హృదయస్థా బుద్ధిరుచ్యతే. యస్మిన్ శాకల్యబ్రాహ్మణే నామరూపకర్మణాముపసంహార ఉక్తో దిగ్విభాగద్వారేణ - తదేతత్సర్వభూతప్రతిష్ఠం సర్వభూతాత్మభూతం యద్ధృదయం- ప్రజాపతిః- ప్రజానాం స్రష్టా. ఏతద్బ్రహ్మ- బృహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మ. ఏతత్సర్వం-ఉక్తం పఞ్చమాధ్యాయే. హృదయస్య హృదయత్వం సర్వత్వం చ యస్మాత్ -తస్మాదుపాస్యం హృదయం బ్రహ్మ. తత్ర హృదయనామాక్షరవిషయమేవ తావదుపాసనముచ్యతే-తదేతద్ధృదయమితి నామ త్ర్యక్షరం- త్రీణ్యక్షరాణ్యస్యేతి త్ర్యక్షరం. కాని పునస్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. ఉచ్యన్తే-హృ ఇత్యేకమక్షరం. అభిహరన్తి- హృతేరాహరతి కర్మణో హృ ఇత్యేతద్రూపమితి యో వేద. యస్మాద్ధృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ- ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ- విషయాశ్శబ్దాదయస్స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి, హృదయం చ భోక్త్రర్థమభిహరతి,- అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద. అస్మై విదుషేఽభిహరన్తి స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః. అన్యే చ- సమ్బద్ధాః. బలిమితి వాక్యశేషః. విజ్ఞానానురూప్యేణైతత్ఫలం. తథా- ద ఇత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఏతదపి దానార్థస్య ధాతోరూపం హృదయనామాక్షరత్వేన నిబద్ధం. అత్రాపి-హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ - కరణాని. అన్యే చ- విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి, హృదయం చ భోక్త్రే దదాతి స్వం వీర్యం,- అతో దకార ఇత్యేవం యో వేద- అస్మై దదతి స్వాశ్చాన్యే చ. తథా-యమిత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం ప్రాప్నోతి- కిము వక్తవ్యం హృదయస్య స్వరూపోపాసనాదితి హృదయస్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సార్థవాదేన విధినా సిద్ధమర్థమనువదతి (దమదీతి) కథం తస్య సర్వోపాసనశేషత్వం- తదాహ (దాన్త ఇతి) అలుబ్ధ ఇతి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) కాణ్డద్వయం సప్తమ్యర్థః. అనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) పాపక్షయాదిః- అభ్యుదయః. తత్ఫలాని- ఉపాసనానీతి శేషః. అనన్తరబ్రాహ్మణమాదాయ తస్య సఙ్గతిమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) ఉక్తస్య హృదయశబ్దార్థస్య పాఞ్చమికత్వం దర్శయన్ ప్రజాపతిత్వం సాధయతి (యస్మిన్నితి) కథం హృదయస్య సర్వత్వం- తదాహ (ఉక్తమితి) సర్వత్వసఙ్కీర్తనఫలమాహ (తస్మాదితి) తత్ర- హృదయస్యోపాస్యత్వే సిద్ధే సతీత్యేతత్. ఫలోక్తిముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అభిహరన్తీతి) యో వేద- అస్మై విదుషేఽభిహరన్తీతి సమ్బన్ధః. వేదనమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్వకార్యం- రూపదర్శనాది. హృదయం తు- కార్యం- సుఖాది. సమ్బద్ధాః- జ్ఞాతివ్యతిరిక్తాః. ఇత్యుక్తం ఫలం కథయతి (విజ్ఞానేతి) (అత్రాపీతి) దకారాక్షరోపాసనేఽపి. ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తామేవ ఫలోక్తిం వ్యనక్తి (హృదయాయేతి) అస్మై విదుషే స్వాశ్చాన్యే చ దదతి- బలిమితి శేషః. నామాక్షరోపాసనాని త్రీణి. హృదయస్వరూపోపాసనమేకమితి చత్వార్యుపాసనాన్యత్ర వివక్షితానీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం సర్వోపాసనాఙ్గభూతం దమదానదయాలక్షణమర్థత్రయముపదిశ్య బ్రహ్మోపాసనాఙ్గభూతం హృదయోపాసనమాహ (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వమిత్యాదినా) పూర్వం దమాద్యనుశాస్తృత్వేన ప్రస్తుతో యోఽయం ప్రజాపతిః-సోఽపి హృదయమేవ. తదేతద్బ్రహ్మ- బృహత్. ఏతత్సర్వం- పఞ్చమాధ్యాయే శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా హృదయస్య సర్వత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం హృదయస్య ప్రజాపతిత్వబృహత్త్వసర్వత్వరూపవిశేషణవిశిష్టతయా హృదయోపాసనం విధాయ ఉపాస్యం హృదయం హృదయశబ్దనిర్వచనేన స్తౌతి (తదేతత్ర్యక్షరం హృదయమితీత్యాదినా) తత్ర ప్రత్యేకమక్షరార్థాంస్తద్వేదనఫలాని చాహ (హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేదేత్యాదినా) హృ ఇతి హృతో రూపం. యస్మాద్ధృదయాయ స్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణి చ అన్యే చ- విషయాశ్చ శబ్దాదయః. స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి- స్వకార్యం సర్వం తదధీనం కుర్వన్తి. తజ్జ్ఞానస్య సర్వస్యాప్యన్తఃకరణాధీనత్వాదితి భావః. అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద-అస్మై విదుషే స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః అన్యే చ సమ్బన్ధినో బలిముపహరన్తి తత్క్రతున్యాయాదితి భావః. (ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద) యస్మాద్ధృదయాయ స్వాః-ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ-విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. అతః దకారోఽస్మిన్నామ్ని నిబద్ధ ఇతి యో వేద-తస్మా అపి స్వీయాః అన్యే చ స్వం స్వం వీర్యం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. (యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద) ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరనిర్వచనజ్ఞానాదపి ఈదృశం విశిష్టం ఫలం లభ్యతే-కిము తదుపాసనయేతి హృదయస్య స్తుతిః కృతా భవతి...... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తస్యైవ హృదయాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సత్యమిత్యుపాసనం విధిత్సన్నాహ- తదితి- హృదయబ్రహ్మ పరామృష్టం. వై ఇతి - స్మరణార్థం. తద్యద్ధృదయం బ్రహ్మాన్యత్ర తత ఇత్యేకస్తచ్ఛబ్దః. తదేతదుచ్యతే ప్రకారాన్తరేణేతి ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. కింపునస్తత్ప్రకారాన్తరం. ఏతదేవ. ఏత

---

* సయో హైతన్మహద్యక్షమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఆపఏవేదమగ్రఆసుస్తాఆపఃసత్యమసృజన్తసత్యంబ్రహ్మబ్రహ్మప్రజాపతింప్రజాపతిర్దేవాగ్ స్తేదేవాస్సత్యమేవోపాసతేతదేతత్త్ర్యక్షరగ్ సత్యమితిస ఇత్యేకమక్షరంతీత్యేకమక్షరంయమిత్యేకమక్షరంప్రథమోత్తమేఅక్షరేసత్యం మధ్యతోనృతంతదేతదనృతముభయతస్సత్యేనపరిగృహీతగ్ సత్యభూయమేవభవతినైనంవిద్వాగ్ సమనృతగ్ హినస్తి॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయెచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

ర౦.- వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసన్నిధీకృత్యాహ. అస- బభూవ. తత్కింపునః. ఏతదేవయదుక్తంహృదయంబ్రహ్మేతి- తదితితృతీయస్తచ్ఛబ్దోవినియుక్తః. కింతదితి. విశేషతోనిర్దిశతి (సత్యమేవ) సచ్చత్యచ్చ- మూర్తంచామూర్తంచ. సత్యంబ్రహ్మ. పఞ్చభూతాత్మకమిత్యేతత్. సయఃకశ్చిత్సత్యాత్మానమేతంమహ, న్మహత్త్వాద్యక్షం- పూజ్యం,. పూర్వం- ప్రథమజం- ప్రథమంజాతం. సర్వస్మాత్సంసారిణఏతదేవాగ్రేజాతంబ్రహ్మ- అతఃప్రథమజం, వేద- విజానాతిసత్యంబ్రహ్మేతి. తస్యేదంఫలముచ్యతే-యథాసత్యేనబ్రహ్మణాఇమేలోకాఆత్మసాత్కృతాః- ఏవంసత్యాత్మానంబ్రహ్మమహద్యక్షంప్రథమజంవేద- సజయతీమాల్లోకాన్. కిఞ్చ-జితః- వశీకృతఇన్వం- యథాబ్రహ్మణా. అసౌ- శత్రురితివాక్యశేషః. అసచ్చ- అసద్భవేదసౌ. శత్రుర్జితోభవేదిత్యర్థః. కస్యైతత్ఫలమితి.పునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతి) అతోవిద్యానురూపంఫలంయుక్తం- సత్యంహ్యేవయస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాప్యాక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) సత్యశబ్దార్థంసత్యజ్ఞానాదివాక్యోపాత్తంవ్యావర్తయతి (సచ్చేతి) సర్వాత్మత్వస్యచతుర్థెప్రస్తుతత్వంసూచయతి (మూర్తంచేతి) వేదనమనూద్యఫలోక్తిమవతారయతి (సయఇతి) ప్రథమజత్వంప్రకటయతి (సర్వస్మాదితి) సయఃకశ్చిత్- వేదేతిసమ్బన్ధః. ఐహికసిద్ధంఫలాన్తరమాహ (జితఇతి) వశీకృతస్యశత్రోస్స్వరూపేణసత్త్వంవారయతి (అసచ్చేతి) సయోహైతమిత్యాదినాయఏవమేతమిత్యాదేరేకార్థత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యైతదితి) కథమస్యవిజ్ఞానస్యేదంఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పఞ్చమీపరామృష్టంస్పష్టయతి (సత్యంహీతి) . ౧

ర౦.— హృదయస్యప్రజాపతిత్వేనోపాసనాముక్త్వాసత్యత్వేనోపాసనామాహ (తద్వైతదేతదేవతదాససత్యమెవేత్యాదినా) వైశబ్దోవధారణే. తద్వై- తదేవతత్- తాదృశంహృదయమేతదేవతదాస- ఏతత్-వక్ష్యమాణంతత్సదాసేత్యర్థః. కింతదాసేత్యత్రాహ (సత్యమెవేతి) * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపే ఇత్యత్రసత్త్యచ్ఛబ్దితం మూర్తంచామూర్తంచ - సత్యం. అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకంవిరాడ్రూపమభవదిత్యర్థః. తదుపాసనస్యఫలమాహ (సయోహైతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతీత్యాదినా) యఃకశ్చిదేతత్-హృదయంమహత్. అతఏవయక్షం- పూజ్యం. ప్రథమజం- ప్రథమజాతం. సర్వస్మాత్కార్యజాతాత్ ప్రథమజం. సత్యం- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం. బ్రహ్మ-బృహదితియఃకశ్చిదేతద్ధృదయంవేద-ఉపాస్తే. సఇమాన్ లోకాన్ జయతి. జితః-వశీకృతః. ఇన్ను-ఇత్థం. అసౌ-శత్రురుపాసకస్య. కథం. యథాబ్రహ్మణాజితః. అసత్-అసత్ప్రాయోభవేదిత్యర్థః. తస్యైతత్ఫలమితిపునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతిసత్యంహ్యేవబ్రహ్మేతి) యఃఏవంమహద్యక్షంప్రథమజంసత్యంహృదయముపాస్తే- తచ్ఛత్రోరసత్త్వంయుక్తమేవ-హి-యతఏతదుపాస్యంసత్యంబ్రహ్మ-అతోయంసత్యోపాసకఇత్యతస్తదుపాసకస్యసత్త్వంతద్విరోధినశ్చాసత్త్వంయుక్తమేవేతిభావః. ౧

శ౦.—— సత్యస్యబ్రహ్మణస్స్తుత్యర్థమిదమాహ. *మహద్యక్షంప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథంప్రథమజత్వమితి. ఉచ్యతే (ఆపఏవేదమగ్రఆసుః) ఆపఇతి - కర్మసమవాయిన్యోఽగ్నిహోత్రాద్యాహుతయః. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతెర్ద్రవాత్మకత్వాదప్త్వం. తాశ్చాపోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాపవర్గోత్తరకాలంకేనచిదదృష్టేనసూక్ష్మేణాత్మనాకర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యః. ఇతరభూతసహితాఏవ - నకేవలాః. కర్మసమవాయిత్వాత్తుప్రాధాన్యమపామితి. సర్వాణ్యేవభూతానిప్రాగుత్పత్తెరవ్యాకృతావస్థానికర్తృసహితానినిర్దిశ్యన్తెఆపఇతి. తాఆపోబీజభూతాజగతోవ్యాకృతాత్మనాఽవస్థితాః. తాఏవేదం- సర్వంనామరూపవికృతంజగదగ్రఆసుః. నాన్యత్కించిద్వికారజాతమాసీత్. తాఃపునరాపస్సత్యమసృజన్త. తస్మాత్సత్యంబ్రహ్మప్రథమజం. తదేతద్ధిరణ్యగర్భస్యసూత్రాత్మనోజన్మ- యదవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణం. తత్సత్యంబ్రహ్మ. కుతః. మహత్త్వాత్. కథంమహత్త్వమితి. ఆహ- యస్మాత్సర్వస్యస్రష్టృ. కథం. యత్సత్యంబ్రహ్మ- తత్ప్రజాపతిం- ప్రజానాంపతింవిరాజంసూర్యాదికరణమసృజతేత్యనుషఙ్గః. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) సవిరాట్ప్రజాపతిర్దేవానసృజత. యస్మాత్సర్వమేవంక్రమేణసత్యాద్బ్రహ్మణోజాతం- తస్మాన్మహత్సత్యంబ్రహ్మ. కథంపునర్యక్షమితి. ఉచ్యతే-తే- ఏవంసృష్టాదేవాఃపితరమపివిరాజమతీత్యతదేవసత్యంబ్రహ్మోపాసతే. అతఏవప్రథమజంమహద్యక్షం. తస్మాత్సర్వాత్మనోపాస్యంతత్. తస్యాపిసత్యస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి. తదేతత్త్ర్యక్షరం. కానితాన్యక్షరాణీతి. ఆహ- సఇత్యేకమక్షరం. తీత్యేకమక్షరం. తీతి-ఇకారానుబన్ధోనిర్దేశార్థః. యమిత్యేకమక్షరం. తత్రతేషాంప్రథమోత్తమేఅక్షరే-సకారయకారౌసత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః-మధ్యమనృతం. అనృతంహిమృత్యుః-మృత్యువనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. తదేతదనృతం- మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-

ఉ.— తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావే తావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి॥ ౧

సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- వ్యాప్తం. అన్తర్భావితం సత్యరూపాభ్యాం. అతోఽకిఞ్చిత్కరం తత్సత్యభూయమేవ- సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకించిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్ - తమేవం విద్వాంసమనృతం కదాచిత్ప్రమాదోక్తం న హినస్తి.... ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇదమూర్ధ్వం బ్రాహ్మణం గృహ్యతే. తస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (మహదితి) ఆనుతీనామేవ కర్మసమవాయిత్వం - నస్వాపామిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యద్యప్యాపస్సోమాద్యాహుతయో మానాః కర్మసమవాయిన్యః- తథాప్యుత్తరకాలే కథం తాసాంతథాత్వం - కర్మణోఽస్థాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తా శ్చేతి) కర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్య స్తత్సమ్బన్ధిత్వేనాపః ప్రథమం ప్రవృత్తాస్తన్నాశోత్తరకాలం సూక్ష్మేణాదృష్టేనాత్మనా- అతీన్ద్రియేణాత్మనా తిష్ఠన్తీతి యోజనా. ఆప ఇతి విశేషణం భూతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థమితి మతిం వారయతి (ఇతరేతి) కథం తర్హి తాసామేవ శ్రుతావుపాదానం- తదాహ (కర్మేతి) ఇతి- తాసామేవాత్ర గ్రహణమితి శేషః. వివక్షితపదార్థం నిగమయతి (సర్వాణ్యేవేతి) పదార్థముక్తమనూద్య వాక్యార్థమాహ (తా ఇతి) యాస్తాయథోక్తా ఆపః- తా ఏవేతి యచ్ఛబ్దానుబన్ధేన యోజనా. *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతం సత్యం కథంభూతాన్తరసహితాభ్యోఽద్భ్యో జాయతే- తత్రాహ (తదేతదితి) తస్య బ్రహ్మత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (తత్సత్యమితి) సత్యస్య బ్రహ్మణో మహత్త్వం ప్రశ్నద్వారా సాధయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వస్రష్టృత్వం ప్రశ్నద్వారేణ స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) మహత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశేషణత్రయే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తన్యాపీత్యపిశబ్దో హృదయబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. బుద్ధిపూర్వకమనృతం విదుషాపి బాధకమిత్యభిప్రేత్యవిశినష్టి (ప్రమాదోక్తమితి).. ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే- సప్తమాధ్యాయే- చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— సత్యస్య బ్రహ్మణః స్తుత్యర్థం *మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం-తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యత్రాహ (ఆప ఏవేదమగ్ర ఆసురిత్యాది) ఇదం-వ్యాకృతం జగత్ అగ్రే-అణ్డసృష్టేః ప్రాక్ ఆప ఏవాసుః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మనా అవర్తతేత్యర్థః. (తా ఆపస్సత్యమసృజన్త) తా ఆపః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాని సత్యం- పఞ్చీకృతపఞ్చభూతాత్మకం కార్యమణ్డమసృజన్తేత్యర్థః. (సత్యం బ్రహ్మ) తచ్చ సత్యం బ్రహ్మ- చతుర్ముఖమసృజతేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. (బ్రహ్మ ప్రజాపతిం) బ్రహ్మ ప్రజాపతిం- దక్షాది ప్రజాపతిమసృజతేత్యర్థః. జాత్యేకవచనం. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) అసృజతేతి శేషః. తే దేవాస్సత్యమేవోపాసత ఇత్యాది స్పష్టం. (తీత్యేకమక్షరమితి) అత్ర తీతి ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. (ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోఽనృతం) ప్రథమోత్తమే అక్షరే- సకారయకారౌ సత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః- మధ్యాక్షరస్తకారస్త్వనృతం. అనృతం హి మృత్యుః- మృత్యవ్యనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. (తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతం సత్యభూయమేవ భవతీత్యాది) తదేతదనృతం మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- సందష్టం సత్యభూయమేవ - సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. (నైనం విద్వాంసమనృతం హినస్తి) ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకించిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్-తమేనం విద్వాంసమనృతం ప్రమాదోక్తం కదాచిదపి న హినస్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అస్యాధునా సత్యస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేష ఉపాసనముచ్యతే. తద్యత్. కిం తత్. యత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం. కిం. అసౌ సః. కోఽసౌ. ఆదిత్యః. కః పునరసావాదిత్యః. య ఏషః. క ఏషః. య ఏతస్మిన్నాదిత్యమణ్డలే పురుషోఽభిమానీ- సోఽసౌ సత్యం బ్రహ్మ. యశ్చాయమధ్యాత్మం దక్షిణేఽక్షన్- అక్షిణి పురుషః. చశబ్దాత్స చ సత్యం బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః. తావేతావాదిత్యాక్షిస్థౌ పురుషావేకస్య సత్యస్య బ్రహ్మణస్సంస్థానవిశేషౌ యస్మాత్- తస్మాదన్యోన్యస్మిన్- ఇతరేతరస్మిన్. ఆదిత్యశ్చాక్షుషే, చాక్షుషశ్చాదిత్యే, ప్రతిష్ఠితౌ - అధ్యాత్మాధిదైవతయోరన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వాత్. కథం ప్రతిష్ఠితావితి. ఉచ్యతే- రశ్మిభిః ప్రకాశేనానుగ్రహం కుర్వన్నేషః- ఆదిత్యోఽస్మిన్- చక్షుష్యధ్యాత్మే ప్రతిష్ఠితః. అయం చ- చాక్షుషః ప్రాణైరాదిత్యమనుగృహ్ణన్నముష్మిన్- ఆదిత్యాధిదైవే ప్రతిష్ఠితః. సః-అస్మిఞ్ఛరీరే విజ్ఞానమయో భోక్తా యదా-యస్మిన్కాలే ఉత్క్రమిష్యన్భవిష్యతి- తదాఽసౌ చాక్షుష ఆదిత్యపురుషో రశ్మీనుపసంహృత్య కేవలేనౌదాసీన్యేన రూపేణ వ్యవతిష్ఠతే. తదాయం విజ్ఞానమయః పశ్యతి శుద్ధమేవ-కేవలం, విరశ్మ్యేతన్మణ్డలం చన్ద్రమణ్డలమివ. తదేతదరిష్టదర్శనం ప్రాసఙ్గికం ప్రదర్శ్యతే. కథం నామ. పురుషః కరణీయే యత్నవాన్స్యాదితి. నైనం-చాక్షుషం పురుషమురీకృత్యైతం ప్రత్యనుగ్రహాయ ఏతే రశ్మయస్సావధిక ర్తవ్యవశాత్పూర్వమాగచ్ఛన్తోఽపి పునస్తత్కర్మక్షయమనురుధ్యమానా ఇవనాయన్తి- న ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేనం. అతోఽవగమ్యతే పరస్పరోపకార్యోపకారకభావాత్సత్యస్యైవైకస్యాత్మనోఽంశావేతావితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అస్యేత్యాదినా) తత్రాధిదైవికం స్థానవిశేషముపన్యస్యతి (తదిత్యాదినా) స

ఉ.— యఏషఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితిశిరఏకగ్ంశిర ఏకమేతదక్షరంభువఇతిబాహూద్వౌ బాహూద్వేఏతేఅక్షరేసువరితిప్రతిష్ఠాద్వేప్రతిష్ఠేద్వేఏతేఅక్షరేతస్యోపనిషదహరితిహన్తిపాప్మానం జహాతిచయఏవంవేద॥ ౨

యోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తస్యభూరితిశిరఏకగ్ంశిరఏకమేతదక్షరంభువఇతి బాహూద్వౌబాహూద్వేఏతేఅక్షరేసువరితిప్రతిష్ఠాప్రతిష్ఠేద్వేద్వేఏతే అక్షరేతస్యోపనిషదహమితిహన్తిపాప్మానంజహాతిచయఏవంవేద॥ ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్. ౩

వ్యాహృత్యాత్మనఃస్థానవిశేషందర్శయతి (యశ్చేత్యాదినా) ప్రదేశభేదవర్తినోఽస్థానభేదేన భేదంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (తావేతావితి) అన్యోన్యస్యముపకార్యోపకారకత్వేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణైః- చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరితి యావత్. అనుగృహ్ణన్- ఆదిత్యమణ్డలాత్మానంప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం- ఉపాసనాప్రసఙ్గాగతమిత్యర్థః. తత్ప్రదర్శనస్యకింఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) పురుషద్వయస్యాన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వముక్తంనిగమయతి (నైత్యాదినా) పునశ్శబ్దేనప్రతేరుత్తరకాలోగృహ్యతే. రశ్మీనామచేతనత్వాదివశబ్దః. పునర్నకారోచ్చారణమన్వయప్రదర్శనార్థం. ౧

రం.— ఏవంసత్యత్వేనహృదయోపాసనముక్త్వాఆదిత్యాన్తర్వర్తినోబ్రహ్మణోనిర్విశేషాకారత్వరూపసత్యత్వేనవ్యాహృతిశరీరకత్వేనచోపాసనందర్శయతి (తద్యత్తత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్ పురుషఇత్యాదినా) తద్యత్ప్రసిద్ధంసత్యం- అసౌసఆదిత్యః. సకఇత్యత్రాహ (యఏషఇత్యాది) *యఏషోన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతే *యఏషోన్తరక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇతిశ్రుతిప్రసిద్ధఇత్యర్థః. అక్షన్- అక్షిణీత్యర్థః. (తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌరశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితఃప్రాణైరయమముష్మిన్) అధిదైవతనుఘ్యాత్మంచావస్థితావాదిత్యచాక్షుషపురుషావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ - పరస్పరోపకారకౌభవతః. రశ్మిద్వారాఆదిత్యపురుషశ్చాక్షుషపురుషస్యోపకారకః- ఆదిత్యరశ్మిసమ్బన్ధాభావేచాక్షుషపురుషస్యపరరూపమాత్మనఃస్వకార్యాసామర్థ్యాత్. చాక్షుషశ్చపురుషఃప్రాణద్వారాఆదిత్యస్యోపకారకః- ప్రాణనాభావేఆదిత్యపురుషస్యపరమాత్మనఃప్రకాశకత్వాభావాత్. (సయదోత్క్రమిష్యన్ భవతిశుద్ధమేవైతన్మణ్డలంపశ్యతినైనమేతేరశ్మయః ప్రత్యాయన్తీతి) ఏవంవిద్వానుత్క్రమిష్యన్ వేలాయాంద్వారభూతమాదిత్యమణ్డలంశుద్ధం- రశ్మిప్రతిఘాతరహితంద్రష్టుంశక్నోతి. సూర్యస్యరశ్మయః ఏనంప్రతి- ప్రతికూలంనాయన్తి - అస్యోపాసకస్యచక్షుఃప్రతిఘాతాయనప్రభవన్తీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యమణ్డలస్థయోఃపురుషయోఃపరస్పరోపకార్యోపకారకభావజ్ఞానవైభవాదితిభావః. ౧

శం.— తత్రకోఽసౌ. కః. యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్తస్యనామా - తస్యవ్యాహృతయోఽవయవాః. కథం. భూరితియేయంవ్యాహృతిః - సాతస్యశిరః. ప్రాథమ్యాత్. తత్రసామాన్యంస్వయమేవాహశ్రుతిః ఏకం - ఏకసఙ్ఖ్యాయుక్తంశిరః. తథైతదక్షరమేకంభూరితి. భువఇతిబాహూ - ద్విత్వసామాన్యాత్. ద్వౌబాహూ. ద్వేఏతేఅక్షరే. తథాసువరితిప్రతిష్ఠా: ద్వేప్రతిష్ఠే. ద్వేఏతేఅక్షరే. ప్రతిష్ఠే- పాదౌ. ప్రతితిష్ఠత్యాభ్యామితి. తస్యాస్యవ్యాహృత్యవయవస్యసత్యస్యబ్రహ్మణఉపనిషత్ - రహస్యమభిధానం. యేనాభిధానేనాభిధీయమానం తద్బ్రహ్మాభిముఖీభవతి లోకవత్. కోఽసావితి. ఆహ (అహరితి) అహరితిచైతద్రూపంహన్తిజహాతిచేతియోవేద-సహన్తిజహాతిచపాప్మానం- యఏవంవేద. ౨

ఆ.— తత్ర- స్థానద్వయసమ్బన్ధినస్సత్యస్యబ్రహ్మణోధ్యానే ప్రస్తుతేసతీత్యర్థః. (తత్రేతి) ప్రథమవ్యాహృతౌశిరోదృష్ట్యారోపేణపక్షితే. తస్యోపనిషదిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) యథాలోకేగవాదిస్స్వనామాభిధానేనాభిధీయమానఃసమ్ముఖీభవతి- తద్వదిత్యాహ (లోకవదితి) నామోపాస్తిఫలమాహ (అహరితిచేతి) ౨

రం..— (యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్తస్యభూరితిశిరః) ఆదిత్యమణ్డలేవర్తమానస్యసత్యపురుషస్యభూరితివ్యాహృతిశ్శిరఇత్యర్థః. తచ్ఛిరస్త్వేనధ్యానంకర్తవ్యమితిభావః. తత్రోపపత్తిమాహ (ఏకంశిరఏకమేతదక్షరం) ఏకత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితిభావః. తథా-భువఇతివ్యాహృతిర్బాహూధ్యాతవ్యౌ. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వౌబాహూద్వేఏతేఅక్షరే) ద్విత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితిభావః. (సువరితిప్రతిష్ఠా) ప్రతిష్ఠా-పాదావిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వేప్రతిష్ఠేద్వేఏతేఅక్షరేఇతి) (తస్యోపనిషదహరితి) తస్య- ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తినః పురుషస్యఅహరిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యత్ర * ఉపనిషదో - రహస్యనామనీఇత్యర్థఇతి. అహరిత్యస్యహన్తిజహాతీత్యేవంరూపసమ్భవమభిప్రేత్యతదనుసారేణఫలమాహ (హన్తిపాప్మానంజహాతిచయఏవంవేదేతి) యఏవంవేద- ఉపాస్తే. సఃపాప్మానంహన్తిజహాతిచేత్యర్థః. ౨

శం.— ఏవం- యోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషః - తస్యభూరితిశిరఇత్యాదిసర్వంసమానం. తస్యోపనిషదహమితి- ప్రత్యగాత్మభూతత్వాత్. పూర్వవద్ధన్తిజహాతిచేతి.. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— యథా మణ్డలపురుషస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సోపనిషత్కస్యాధిదైవతముపాసనముక్తం- తథాధ్యాత్మం చాక్షుషపురుషస్యోక్తనిశేషణస్యోపాసనముచ్యత ఇత్యాహ (ఏవమితి) చాక్షుషస్య పురుషస్య కథమహమిత్యుపనిషదిష్యతే - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) హన్తి జహాతి చేత్యాహమితి త్రయోపనిషదిత్యాహ వేద- సహన్తి పాప్మానం జహాతి చేతి పూర్వవత్ఫలవాక్యం యోజ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాదౌ. తస్యోపనిషదహమిత్యపి పూర్వవద్రూపం. తదనుసారిఫలం చ హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి. ఇదం చ చిన్తితం గుణోపసంహారపాదే- * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యాదినా అహర్వ్యాహృతిత్వవ్యక్తితయా వ్యాహృతిశరీరకతయా చోపాస్యత్వేనోపదిష్టస్య బ్రహ్మణః * తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతం * తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి యే అహరిత్యహమితి చ రహస్యనామనీ ఉపదిష్టే - తే కిం స్థానవిశేషనియతే- అతశ్చాహరితి నామ ఆదిత్యమణ్డలస్థానవిశిష్టస్యైవ, అహమితి నామాక్షిస్థపురుషస్యైవేతి నియమోఽస్తి- ఉత నేతి చిన్తాయాం పూర్వపక్ష ఉచ్యతే- * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి. యథా మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యైకత్వాదుపాస్యైక్యేన విద్యైక్యాచ్ఛాణ్డిల్యవిద్యాయాం గుణోపసంహారః- ఏవమత్ర్యాదిత్యసమ్బన్ధినో బ్రహ్మణస్తస్య వ్యాహృతిశరీరకస్యైకత్వేన విద్యైక్యాత్తత్సమ్బన్ధినోర్నామ్నోరప్యనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహార ఇతి. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * న వా విశేషాత్. * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితావితి ద్విత్వసఙ్ఖ్యయా ప్రధానోపాస్యభేదప్రతీతేః. ఆదిత్యాక్షిస్థానభేదేన రూపభేదాచ్చ విద్యాభేదాన్నామ్నోరనియమేన స్థానద్వయేఽప్యనుపసంహారః. * దర్శయతి చ. * తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమిత్యాదిశ్రుతిరేవ స్థానభేదే పరస్పరగుణప్రాప్తిం దర్శయతి హి చాక్షుషే పురుషే ఆదిత్యపురుషరూపాద్యతిదేశేన. యది హి స్థానభేదేఽపి పరస్పరగుణప్రాప్తిః- తర్హ్యతిదేశానర్థక్యమేవ స్యాత్. అత ఆదిత్యస్థానవిశిష్టస్యైవాహరితి నామ- అక్షిస్థస్యైవాహమితి నామేతి వ్యవస్థితిః స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఉపాధీనామనేకత్వాదనేకవిశేషణత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణో మన ఉపాధివిశిష్టస్యోపాసనం విధిత్సన్నాహ- మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్. మనసా వోపలభ్యత ఇతి మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః- భా ఏవ సత్యం - సద్భావః. స్వరూపం యస్య సోఽయం భాస్సత్యః. భాస్వర ఇత్యేతత్. మనసః సర్వార్థావభాసకత్వాన్మనోమయత్వాచ్చాస్య భాస్వరత్వం. తస్మిన్నన్తర్హృదయే- హృదయస్యాన్తరన్తరిత్యేతత్. యథా వ్రీహిర్వా యవో వా పరిమాణతః- ఏవం పరిమాణస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. స ఏష సర్వస్యేశానః- సర్వస్య- స్వభేదజాతస్యేశానః- స్వామీ. స్వామిత్వేఽపి సతి కశ్చిదమాత్యాదితన్త్రః - అయం తు న తథా. కిం తర్హి. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. (సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) యత్కిఞ్చిత్సర్వం జగత్- తత్సర్వం ప్రశాస్తి. ఏవం మనోమయస్యోపాసనాత్తద్భావాపత్తిరేవ ఫలం- * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి బ్రాహ్మణం ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (ఉపాధీనామితి) అనేకవిశేషణత్వాచ్చ- ప్రత్యేకం తేషామితి శేషః. తత్ప్రాయత్వే హేతుమాహ (మనసీతి) ప్రకారాన్తరేణ తత్ప్రాయత్వమాహ (మనసా వేతి) తస్య భాస్వరరూపం సాధయతి (మనస ఇతి) తస్యోపాస్యార్థం స్థానం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఔపాధికమిదం పరిమాణం- స్వాభావికం త్వానన్త్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (స ఏష ఇతి) యదుక్తం సర్వస్యేశాన ఇతి - తన్నియమయతి (సర్వమితి) యథాఽన్యత్ర- తథాత్ర ఫలశ్రుతేరఫలమిదముపాసనమకార్యమితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— శాణ్డిల్యవిద్యామాహ (మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్య ఇత్యాదినా) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. భాః- భారూపః. సమానప్రకరణే ఛాన్దోగ్యే * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇతి శ్రవణాత్. సత్యః - నిర్వికారః. దేహాదిష్వివ నైవ నిర్వికార ఇతి యావత్. (తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా) అన్తర్హృదయే- హృదయాన్తర్గతస్తదవచ్ఛేదనిబన్ధనస్వల్పపరిమాణ ఇత్యర్థః. (స ఏష సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) సర్వస్యేశానః- నియన్తా. సర్వస్యాధిపతిః- శేషీ. సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ - ప్రశాసనేన ధారక ఇత్యర్థః. అత్ర నియన్తృత్వధారకత్వశేషిత్వాని త్రీణ్యప్యుక్తాని. అత్ర వశిత్వాదేర్బృహదారణ్యకమాధ్యన్దినశాఖాగతస్య ఛాన్దోగ్యశాణ్డిల్యవిద్యాగతసత్యసఙ్కల్పత్వవిభూతిరూపత్వాద్వేద్యరూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమితి ద్రష్టవ్యం. గుణోపసంహారపాదే ఏకస్యామేవ వాజసనే

ఉ.— విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుర్విదానాద్విద్యుద్విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ॥ ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

వాచం ధేనుముపాసీత తస్యాశ్చత్వారః స్తనాః స్వాహాకారో వషట్కారో హన్తకారస్స్వధాకారస్తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ హన్తకారం మనుష్యాస్స్వధాకారం పితరస్తస్యాః ప్రాణ ఋషభో మనో వత్సః॥ ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

(యశాఖాయామగ్నిరహస్యే - స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాతః) మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిం చేతి శ్రుతాశాణ్డిల్యవిద్యాభిద్యతే- సత్యసఙ్కల్పత్వవశిత్వరూపగుణభేదాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమాన ఏవం చాభేదాత్. ఉభయత్రాపి మనోమయత్వాదికే సమానే సతి వశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వనిరతిరూపత్వేన వశిత్వసత్యసఙ్కల్పత్వయోరభేదాద్రూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— తథైవోపాసనాన్తరం సత్యస్య బ్రహ్మణో విశిష్టఫలమారభ్యతే (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతో బ్రహ్మణో నిర్వచనముచ్యతే- విదానాత్- అవఖణ్డనాత్తమసః. మేఘాన్ధకారం విదార్య హ్యవభాసతే విద్యుత్. ఏవంగుణం విద్యుద్బ్రహ్మేతి యో వేద- అసౌ విద్యతి - అవఖణ్డయతి, వినాశయతి పాప్మనః. ఏనం- ఆత్మానం ప్రతి ప్రతికూలభూతాః పాప్మానో యే- తాన్ సర్వాన్ పాప్మనోఽవఖణ్డయతీత్యర్థః. య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి- తస్యానురూపం ఫలం- విద్యుద్ధి- యస్మాద్బ్రహ్మ. ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముద్ధృత్య విభజతే (తథైవేత్యాదినా) తమసో విదానాద్విద్యుదితి సమ్బన్ధః తదేవ స్ఫుటయతి (మేఘేతి) ఉక్తమేవ ఫలం ప్రకటయతి (ఏనమితి) ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి కేచిదాహుః. విద్యుతి బ్రహ్మాధ్యాసహేతుభూతం సాదృశ్యమాహ (విదానాద్విద్యుత్) మేఘాన్తస్స్థితాన్ధకారఖణ్డనాత్ విద్యుత్. బ్రహ్మ చాజ్ఞానలక్షణతమఃఖణ్డకమితి విద్యుత్త్వమస్తీతి భావః. (విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ) యః విద్యుద్బ్రహ్మేత్యేవం వేద- ఏనం పాప్మనో విద్యతి- ఏనం ప్రతి ప్రతికూలభూతా యే పాప్మనః- తాన్ సర్వాన్ విద్యతి- విశేషేణ ద్యతి- ఖణ్డయతి. దో అవఖణ్డనే ఇతి హి ధాతుః. తత్రోపపత్తిమాహ (విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణో విద్యుత్సాధారణ్యాత్ ఖణ్డకత్వాదిత్యర్థః. ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— పునరుపాసనాన్తరం తస్యైవ బ్రహ్మణః వాగ్వై బ్రహ్మేతి. వాగితి- శబ్దః. త్రయీ. తాం వాచం ధేనుం- ధేనురివ ధేనుః. యథా ధేనుశ్చతుర్భిః స్తనైః స్తన్యం పయః క్షరతి వత్సాయ - ఏవం వాగ్ధేనుర్వక్ష్యమాణైః స్తనైః పయ ఇవాన్నం క్షరతి దేవాదిభ్యః. కే పునస్తే స్తనాః, కే వా తేభ్యః క్షరతి,. తస్యా ఏతస్యా వాచో ధేన్వా ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి వత్సస్థానీయాః. కౌ తౌ. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ) ఆభ్యాం హి హవిర్దీయతే దేవేభ్యః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తి. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యస్స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తి. తస్యాః- ధేన్వా వాచః ప్రాణ ఋషభః- ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే. తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయం. ఏవం వాగ్ధేనూపాసకస్తాద్భావ్యమేవ ప్రతిపద్యతే. ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (పునరితి) తాం ధేనుం- ఉపాసీతేతి సమ్బన్ధః. వాచో ధేన్వాశ్చ సాదృశ్యం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) స్తనచతుష్టయం భోక్తృత్రయం చ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కే పునరిత్యాదినా) కథం దేవా యథోక్తౌ స్తనావుపజీవన్తి - తత్రాహ (ఆభ్యాం హీతి) హన్త- యద్యపేక్షితమిత్యర్థః. స్వధాం- అన్నం. ప్రస్నావ్యతే- ప్రస్నుతా- క్షరణోద్యతా క్రియతే. మనసా హీత్యా

ఉ.— అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషꣳ శృణోతి॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః సమాః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమ్.

చనోక్తం వివృణోతి (మనసేతి) ఫలాశ్రవణాదేతదుపాసనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తాదృగ్వ్యాప్యం-యథోక్తం వాగుపాధిక బ్రహ్మోపాసకస్తద్వ్యమిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉపాసనాన్తరమాహ (వాచం ధేనుముపాసీతేత్యాదినా) త్రయీలక్షణాం వాచం ధేనురిత్యుపాసీతేత్యర్థః. తస్యాశ్చత్వారస్స్తనాఇత్యాదిస్పష్టం. (తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తీతి) తస్యై- తస్యాః. వాగ్ధేన్వా ఇత్యర్థః. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చేతి) స్వాహాకారేణ వా వషట్కారేణ వా దేవేభ్యో హవిః ప్రదానాదితి భావః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి హి మనుష్యా యజ్ఞే మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (తస్యాః ప్రాణ ఋషభః) ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. ప్రసూయతే- స్వకార్యోపాదికేత్యర్థః (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే- తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయమితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అయమగ్నిర్వైశ్వానరః) పూర్వవదుపాసనాన్తరం. అయమగ్నిర్వైశ్వానరః. కోఽయమగ్నిరితి. ఆహ- యోఽయమన్తః పురుషే. కిం శరీరారమ్భకః, నేత్యుచ్యతే- యేన- అగ్నినా వైశ్వానరాఖ్యేనేదమన్నం పచ్యతే. కిం తదన్నం. యదిదమద్యతే- భుజ్యతేఽన్నం ప్రజాభిః. జాఠరోఽగ్నిరిత్యర్థః. తస్యసాక్షాదుపలక్షణార్థమిదమాహ- తస్య- అగ్నేరన్నం పచతో జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి. కోఽసౌ. యం- ఘోషం. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. కర్ణావపిధాయ- అఙ్గులీభ్యామపిధానం కృత్వా శృణోతి. తం ప్రజాపతిముపాసీత వైశ్వానరమగ్నిం. అత్రాపి తాదృగ్వ్యాప్యం ఫలం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమిదమరిష్టలక్షణముచ్యతే- సః- అత్ర శరీరే భోక్తా యదోత్క్రమిష్యన్భవతి- నైనం ఘోషం శృణోతి. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనూద్య తస్య తాత్పర్యమాహ (అయమితి) అన్నపానస్యపక్తా. తత్సద్భావే మానమాహ (తస్యేతి) క్రియావిశేషణం- శ్రవణస్యైతదితి విశేషణం. ఏతద్యథా భవతి తథేత్యర్థః. కౌక్షేయాగ్న్యుపాధికస్య పురుషస్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీత్యాహ (తత్రేతి)... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసక్తాదుత్క్రాన్తిం వక్తుం తదుపక్రమమాహ (అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే ఇత్యాది) కోఽసావిత్యత్రాహ (యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే ఇతి) యదిదమద్యతే- తదిదం భుజ్యమానం యేనాగ్నినా పచ్యతే- స వైశ్వానరాగ్నిరిత్యర్థః. (తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి) తస్య- వైశ్వానరాగ్నేః జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి- యం- ఘోషం ఏతత్ - ఇదానీం కర్ణావపిధాయ- కర్ణావఙ్గులీభ్యాం పిధాయ శృణోతి. తాదృశ వైశ్వానరాగ్నౌ బ్రహ్మదృష్టిః కార్యేత్యర్థసిద్ధోఽర్థః. (స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి) తదానీం జాఠరాగ్నేరభావాదితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— సర్వేషామస్మిన్ప్రకరణే ఉపాసనానాం గతిరియం, ఫలం చోచ్యతే,. యదా వై పురుషః - విద్వానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- శరీరం పరిత్యజతి. స తదా వాయుమాగచ్ఛతి. అన్తరిక్షే తిర్యగ్భూతో వాయుః స్తిమితోఽభేద్యస్తిష్ఠతి. స వాయుస్తత్ర-స్వాత్మని తస్మై- సమ్ప్రాప్తాయ విజిహీతే- స్వాత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కిం పరిమాణం ఛిద్రమితి. ఉచ్యతే- యథా రథచక్రస్య ఖం- ఛిద్రం ప్రసిద్ధపరిమాణం.

ఉ.— ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యగ్ం హరన్తి పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశం బ్రాహ్మణమ్.

తేన- ఛిద్రేణ సః- విద్వానూర్ధ్వ ఆక్రమతే- ఊర్ధ్వం సన్గచ్ఛతి. స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి. ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః. సోఽప్యేవంవిదేఉపాసకాయ ద్వారం ప్రయచ్ఛతి- తస్మై స తత్ర విజిహీతే. యథాడమ్బరస్య ఖం- వాదిత్రవిశేషస్య ఛిద్రపరిమాణం. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. సోఽపి తస్మై తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం ప్రసిద్ధం. స తేన ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స లోకం- ప్రజాపతిమాగచ్ఛతి. కింవిశిష్టం. అశోకం- మానసేన దుఃఖేన వివర్జితమిత్యేతత్. అహిమం-హిమవర్జితం. శారీరదుఃఖవర్జితమిత్యర్థః తం ప్రాప్య తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః- నిత్యాస్సమాః-సంవత్సరానిత్యర్థః బ్రహ్మణో బహూన్కల్పాన్వసతీత్యేతత్ ౧

సప్తమాధ్యాయే దశమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామితి) ఫలంచ- అశ్రుతఫలానామితి శేషః కిమితి విద్వాన్వాయుమాగచ్ఛతి- తమనపేక్ష్యైవ బ్రహ్మలోకం కుతో న గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తరిక్షఇతి) ఆదిత్యం ప్రత్యాగమనే హేతుమాహ (ఆదిత్యఇతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యం యోజయతి (తస్మాఇతి) బహూన్కల్పానిత్యనావర్తకల్పోక్తిః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.--- ఉత్క్రాన్తి ప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మవిదో గతిమాహ (యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతీత్యాదినా) యదా బ్రహ్మవిత్పురుషః అస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి- తదా అర్చిరాదిపూర్వపర్వపదపఙ్క్త్యా సాబ్దద్వారా వాయుమాగచ్ఛతి. తస్మై- ఆగతాయ బ్రహ్మవిదే సః-వాయుః విజిహీతే- ఆత్మావయవాన్వి గమయతి. ఛిద్రీకరోతీత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమిత్యత్రాహ (యథా రథచక్రస్య ఖమితి) రథచక్రమధ్యవర్తిరన్ధ్రం యత్పరిమాణం-తత్పరిమాణచ్ఛిద్రంకరోతి. తేన చ- ఛిద్రేణోర్ధ్వం గత్వా సః- బ్రహ్మవిత్ ఆదిత్యలోకమాగచ్ఛతీత్యర్థః. సచ*దేవలోకాదాదిత్యమితి శ్రుత్యా న విరోధ ఇతి వాచ్యం- * నారాయణ ఏవ తేఏవ దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతేర్వాయోరేవ తత్ర దేవలోకశబ్దవాచ్యత్వాత్. సూత్రం చ *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి. వాయుం అబ్దాత్- సంవత్సరాదూర్ధ్వమధిగచ్ఛేత్. అవిశేషవిశేషాభ్యాం- సామాన్యవిశేషాభ్యాం. దేవలోకశబ్దో హి సామాన్యశబ్దః. వాయుశబ్దో విశేషః. అతో వాయురేవ దేవలోక ఇతి స్థితం. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా డమ్బరస్య ఖమిత్యాది) ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితోఽపి తస్మై- ఏవంవిదే ఉపాసకాయ ప్రాప్తాయ ఆడమ్బరాఖ్యవాద్యవిశేషస్య ఖం- ఛిద్రమివ ఛిద్రంకరోతి. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమ్య చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం) సోఽపి-చన్ద్రమాః తస్మై బ్రహ్మవిదే దున్దుభిరన్ధ్రసదృశం రన్ధ్రం కరోతి. తత్ర తేన మార్గేణ స ఊర్ధ్వ ఉపేత్య విద్యుదాదీన్ విరజాం చ అతిక్రమ్య అశోకం- శోకశూన్యం అహిమం - హిమాద్యుపద్రవరహితం బ్రహ్మలోకం గత్వా శాశ్వతీస్సమాః - అనన్తాన్సంవత్సరాన్ తత్రైవ వసతి- స పునరావర్తత ఇత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వై పరమం తపః. కిం. యద్వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ తప్యతే- తదేతత్పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భవత్యనిన్దతోఽవిషీదతః. స ఏవ చ తేన విజ్ఞానతపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ముమూర్షురాదావేవ కల్పయతి కిం ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతం - మాం గ్రామాదరణ్యం హరన్తి ఋత్విజోఽన్త్యకర్మణే- తద్గ్రామాదరణ్యగమనసామాన్యాత్పరమం మమ తత్తపో భవిష్యతి. గ్రామాదరణ్యగమనం పరమం తప ఇతి హి ప్రసిద్ధం. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి. అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేన శబలవద్బ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతే (ఏతదితి) యద్వ్యాహిత ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (జ్వరాదీతి) కర్మక్షయహేతురిత్యత్ర కర్మశబ్దేన పాపముచ్యతే పరమం హైవ లోకమిత్యత్ర తపసోఽనురూపం ఫలం లోకశబ్దార్థః అస్తు గ్రామాదరణ్యగమనం- తథాపి కథం తపస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామాదితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదేతి) వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ యత్తప్యతే- తదేవ పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భ

ఉ.— అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదేతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతస్తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి తస్మా ఉ హైతదువాచ వీత్యన్నం వై వి అన్నే హీమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని రమితి ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్తే సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశం బ్రాహ్మణమ్.

ఎతి. స య ఏవం తేన విజ్ఞానేన తపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యం హరన్తి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) యం ప్రేతం గ్రామాదరణ్యం ఋత్విజో హరన్తి- తస్మిన్కర్మణి గ్రామాదరణ్యగమనత్వసామాన్యాత్ పరమం తపో భవిష్యతీతి తత్ర పరమతపస్త్వబుద్ధిం జీవద్దశాయామేవ కరోతి- స పరమం లోకం జయతి. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) అగ్ని ప్రవేశ సామాన్యాత్ భవిష్యతి ప్రేతభూతస్యస్వస్యాగ్నావభ్యాధానే పరమతపస్త్వబుద్ధిం కుర్వతః పరలోకప్రాప్తిరిత్యర్థః... ... ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అన్నం బ్రహ్మేతి) తస్యైతదుపాసనాన్తరం విధిత్సన్నాహ- అన్నం బ్రహ్మ- అన్నం-అద్యతే యత్. తద్బ్రహ్మేత్యేకే- ఆచార్యా ఆహుః తన్న తథా గృహీతవ్యమన్నం బ్రహ్మేతి. అన్యే చాహుః ప్రాణో బ్రహ్మేతి. తదపి తథా న గృహీతవ్యం. కిమర్థం పునరన్నం బ్రహ్మేతి న గ్రాహ్యం. యస్మాత్పూయతి- క్లిద్యతే. పూతిభావమాపద్యతే ఋతే ప్రాణాత్. తత్కథం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. బ్రహ్మ హి నామ తత్-యదవినాశి. అస్తు తర్హి ప్రాణో బ్రహ్మ. నైవం-యస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణః - శోషముపైతి ఋతే అన్నాత్. అత్తా హి ప్రాణః - అతోఽన్నేనాద్యేన వినా న శక్నోత్యాత్మానం ధారయితుం. తస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్. అత ఏకైకస్య బ్రహ్మతా నోపపద్యతే యస్మాత్-తస్మాదేతే హ త్వేవ-అన్నప్రాణదేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం-పరమత్వం గచ్ఛతః బ్రహ్మత్వం ప్రాప్నుతః. తదేతదేవమధ్యవస్యాహ స్మ- ఆహ స్మ ప్రాతృదో నామ పితరమాత్మనః. కింస్విదితి వితర్కే. యథా మయా బ్రహ్మ పరికల్పితం - ఏవం విదుషే కింస్విత్సాధు కుర్యాం - సాధు-శోభనం. పూజాం. కాం తస్మై పూజాం కుర్యామిత్యభిప్రాయః. కిమేవ వాస్మై-ఏవం విదుషేఽసాధు కుర్యాం. కృతకృత్యోఽసావిత్యభిప్రాయః. అన్నప్రాణౌ సహ భూతౌ బ్రహ్మేతి విద్వాన్న సావసాధుకరణేన క్షుభితో భవతి, నాపి సాధుకరణేన మహీకృతః,. తమేవం వాదినం సః- పితా హ స్మ ఆహ. పాణినా- హస్తేన నివారయన్. మా ప్రాతృద నైవం వోచః. (కస్త్వే) తయోరేనయోః- అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం కస్తు గచ్ఛతి- న కశ్చిదపి విద్వాననేన బ్రహ్మదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. యద్యేవం బ్రవీతు భవాన్కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి. తస్మై ఉ హ ఏతత్- వక్ష్యమాణం వచ ఉవాచ. కిం తత్. వి ఇతి. తద్వి ఇత్యుచ్యతే (అన్నం వై వి) అన్నే హి-యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని-ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే కిఞ్చ-రమితి- రమితిచోక్తవాక్ శిష్టా. కిం పునస్తద్రం. ప్రాణో వై రం. కుత ఇతి. ఆహ-ప్రాణే హి- యస్మాద్బలాశ్రయే సర్వాణి భూతాని రమన్తే- అతో రం ప్రాణః. సర్వభూతాశ్రయగుణమన్నం. సర్వభూతరతిగుణశ్చ ప్రాణః. న హి కశ్చిదనాయతనో నిరాశ్రయో రమతే, నాపి సత్యప్యాయతనేఽప్రాణో దుర్బలో రమతే,. యదా త్వాయతనవాన్ప్రాణీ బలవాంశ్చ-తదా కృతార్థమాత్మానం మన్యమానో రమతే లోకః. *యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయక ఇత్యాది శ్రుతేః. ఇదానీమేవంవిదః ఫలమాహ-సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి- అన్నగుణజ్ఞానాత్. సర్వాణి భూతాని రమన్తే- ప్రాణగుణజ్ఞానాత్. య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అన్నమితి) యథా పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే ఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముక్తం- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) ఏతదపి బ్రహ్మవిషయోక్తిః. ఉపాస్యం బ్రహ్మ నిర్ధారయితుం విచారయతి (అన్నమిత్యాదినా) అన్నస్య వినాశిత్వేపి బ్రహ్మత్వం కిం న స్యాత్- అత ఆహ (బ్రహ్మ హీతి) కథమన్నం వినా ప్రాణస్య శోషప్రాప్తిః- తత్రాహ (అత్తా హీతి) ప్రత్యేకం నాశిత్వమతశ్శబ్దార్థః. కింస్విదిత్యాదివాక్యస్యార్థం వివృణోతి (అన్నప్రాణావితి) కస్త్విత్యాది ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (తయోరితి) యద్యేవం - ఉక్తరీత్యా పరమత్వం యది నాస్తీత్యర్థః. ఉక్తముపసంక్షిప్య గుణద్వయం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వభూతేతి) అన్నగుణం వినా ప్రాణగుణాదేతద్ధ్యానం సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ప్రాణగుణస్యాప్యన్నగుణత్వసమ్భావాదలం ప్రాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) గుణద్వయస్యపరస్పరాపేక్షత్వమనుభవానుసారేణ స్ఫోరయతి (య

ఉ.— ఉక్థం ప్రాణో వా ఉక్థం ప్రాణో హీదగ్ం సర్వముత్థాపయత్యుద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠత్యుక్థస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

యజుః ప్రాణో వై యజుః ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే యుజ్యన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ యజుషస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౨

పార్శ్వమితి) ఆయతనవతో బలవతశ్చ కృతార్థతేత్యత్ర తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (యువా స్యాదిత్యాదినా) *ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ ఇత్యస్యాయమర్థః స ఏవ సర్వాణి తత్ఫలపూర్ణాని స్యాదిత్యేతదాదిశబ్దేన గృహ్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్) కేచిదన్నం బ్రహ్మేత్యాహురాచార్యాః. తన్న తథా యుజ్యతే- ప్రాణాదృతే తదన్నం పూయతి-పూతిభావమాపద్యతే. తస్మాన్నాన్నం బ్రహ్మేతి. (ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్) కేచిత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాహుః. తదపి న యుక్తం-అన్నాభావే ప్రాణస్య శోషదర్శనాదిత్యర్థః. (ఏతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతః) తస్మాదన్నప్రాణరూపే ఏతే దేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః. (తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం) తదేతమర్థమవస్యన్ హ స ప్రాతృదో నామ పుత్రః పితరమువాచ. కిమితీత్యత్రాహ (కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి) అన్నప్రాణావేకీభూతౌ బ్రహ్మేతి విదుషే అస్మై సుహృత్కిం వా సాధు కర్మ కుర్యాం. కిం వా అసాధు కర్మ కుర్యాం. కృతకృత్యస్యాస్య సాధ్వసాధుకర్మభ్యాం కిం భవిష్యతీతి భావః. అస్మా ఇతి స్వాత్మానమేవ నిర్దిశతి దేహాదివివేకజ్ఞాపనాయ అథవా- అస్మా ఇతి కస్యచిత్ తచ్ఛిష్యస్య తద్విదుషో వా నిర్దేశః. (స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి) తమేవం వాదినం పుత్రం హస్తేన నివారయన్ సహ- పితా ఆహ స్మ. కిమితి. హే ప్రాతృద మైవం వోచః. కస్త్వేనయోః - అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా - గత్వా స్థితయోః పరమతాం విద్వాన్ పరమతాం గచ్ఛతి. న కశ్చిదపి విద్వాననేనదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వస్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. ఇతి పితోక్తః పుత్రస్త్వయస్త్వేవం- బ్రవీతు భగవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి పితరం పప్రచ్ఛ. (తస్మా ఉ హైతదువాచ) తస్మై- ఏవం పృష్టవతే పుత్రాయ పితా ఏతత్- వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (వీత్యన్నం వై వీత్యాది) అన్నే హి- యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యత ఇత్యర్థః అతో వీత్యన్నముపాస్యమిత్యర్థః. (రమితి) ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్త ఇతి) యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని ప్రాణే రమన్తే- అతః ప్రాణ ఏవ రమిత్యర్థః. ఏవం విగుణవిశిష్టాన్నప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వాణి హ వా అస్మిన్ భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఉక్థం) తథోపాసనాన్తరం. ఉక్థం- శస్త్రం. తద్ధి ప్రధానం మహావ్రతే క్రతౌ. కింపునస్తదుక్థం. (ప్రాణో వా ఉక్థం) ప్రాణశ్చ ప్రధానం. ఉక్థం చ శస్త్రాణాం- అత ఉక్థమిత్యుపాసీత. కథం ప్రాణ ఉక్థమితి. ఆహ- ప్రాణో హి- యస్మాదిదం సర్వముత్థాపయతి- ఉత్థాపనాదుక్థం ప్రాణః. న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి. తదుపాసనఫలమాహ (ఉద్ధ) అస్మాత్- ఏవంవిదుక్థవిత్ - ప్రాణవిద్వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతీతి. దృష్టమేతత్ఫలం. అదృష్టం తు- ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౧

ఆ.— అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్మిలితయోరుపాసనముక్తం. ఇదానీం బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఉక్థమితి) సత్సు శస్త్రాన్తరేషు కిమిత్యుక్థముపాస్యత్వేనోపన్యస్యతే- తత్రాహ (తద్ధీతి) కస్మిన్ క్రతావారోప్యకస్యోపాస్యత్వమితి ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కింపునరితి) తస్మిన్నుక్థదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రాణశ్చేతి) తస్మిన్నుక్థశబ్దస్య సమవేతార్థత్వం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) ఉత్థానస్య స్వతోఽపి సమ్భవాన్న ప్రాణకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉక్థస్య - ప్రాణస్యైతద్విజ్ఞానతారతమ్యమపేక్ష్య సాయుజ్యం సాలోక్యం చ వ్యాఖ్యేయం. ౧

రం.— ప్రాణస్యైవ ఋగ్యజుస్సామత్వేనోపాసనమాహ- ఉక్థం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. ఉక్థశబ్దశ్శస్త్రవిశేషవచనోఽపి యజుస్సామప్రాయపాఠాదృఙ్మాత్రపరః. శస్త్రపరత్వేఽపి న దోషః. తత్రోపపత్తిమాహ (ప్రాణో వా ఉక్థమితి) ప్రాణస్యోక్థత్వముపపాదయతి (ప్రాణో హీదం సర్వముత్థాపయతీతి) న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతీతి భావః. (ఉద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః ఉక్థవిత్-ఉక్థప్రాణవిత్ వీరః పుత్రః ఉత్తిష్ఠతీతి వ్యవహితేన సంబన్ధః. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టం ఫలమాహ (ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేదేతి) ఉక్థప్రాణేన సాయుజ్యం సలోకతాం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౧

శం.— యజురితి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై యజుః. కథం యజుః ప్రాణః. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే. న హ్య

ఉ.— సామ ప్రాణో వై సామ ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సమ్యఞ్చి హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ కల్పన్తే సామ్నః సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౩

క్షత్రం ప్రాణో వై క్షత్రం ప్రాణో హి వై క్షత్రం త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోః ప్ర క్షత్రమత్రమాప్నోతి క్షత్రస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశం బ్రాహ్మణమ్.

భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యో౽స్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౧

సతి ప్రాణే కేనచిత్కస్యచిద్యోగసామర్థ్యం - అతో యుజ్యతే ప్రాణో యజుః. ఏవంవిదః ఫలమాహ - యుజ్యన్తే - ఉద్యచ్ఛన్త ఇత్యర్థః. హాస్మై - ఏవం విదే సర్వాణి భూతాని. శ్రైష్ఠ్యం - శ్రేష్ఠభావః. తస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ. స శ్రేష్ఠో భవేదితి. యజుషః - ప్రాణస్య సాయుజ్యమిత్యాది సర్వం సమానం. ౨

ఆ.— యజుశ్శబ్దస్యాన్యత్ర రూఢత్వాదయుక్తం ప్రాణవిషయత్వమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అసత్యపి ప్రాణే యోగస్య స్వప్నవత్త్వాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ప్రకరణానుగృహీత ప్రాణశబ్దశ్రుత్యా యజుశ్శబ్దస్య రూఢిం త్యక్త్వా యోగో౽ఙ్గీక్రియత ఇత్యాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— యజుః - ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేష ఇత్యాదిపూర్వవత్. ప్రాణే సతి హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే - సన్నహ్యన్తే. అతః ప్రాణో యజుః. (యుజ్యన్తే హాస్మా ఇత్యాది) అస్మాకమసౌ శ్రేష్ఠో భవత్విత్యేవంవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ యుజ్యన్తే - సన్నహ్యన్తే. ఉద్యుఞ్జతే సర్వాణి భూతానీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— సామేతి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై సామ. కథం ప్రాణః సామ. ప్రాణే హి - యస్మాత్సర్వాణి భూతాని సంయఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే. సఙ్గమనసమ్యక్త్వాపత్తిహేతుత్వాత్ సామ ప్రాణః. సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని. న కేవలం సఙ్గచ్ఛన్త ఏవ - శ్రైష్ఠ్యభావాయ చాస్మై కల్పన్తే - సమర్థ్యన్తే. సామ్నః సాయుజ్యమిత్యాది పూర్వవత్. ౩

ఆ.— సఙ్గమనాదిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే (సఙ్గమేతి) ౩

రం.— (సామ ప్రాణో వై సామేత్యాది) పూర్వవత్. సమ్యఞ్చి - సఙ్గతాని భవన్తీత్యర్థః. అస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సమ్యఞ్చి కల్పన్తే - నః శ్రేష్ఠో భవత్వితి ప్రాణవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ సఙ్గతాని సన్తి కల్పన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తం ప్రాణం క్షత్రమిత్యుపాసీత. ప్రాణో వై క్షత్రం. ప్రసిద్ధమేతత్ - ప్రాణో హి వై క్షత్రం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ - త్రాయతే - పాలయత్యేనం - పిణ్డం. దేహం ప్రాణః. క్షణితోః - శస్త్రాదిహింసితాత్పునర్మాంసేనాపూరయతి యస్మాత్ - తస్మాత్ క్షతత్రాణాత్ప్రసిద్ధం క్షత్రత్వం ప్రాణస్య. విద్వత్ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రం) న త్రాయతే౽న్యేన కేనచిదిత్యత్రం క్షత్రం - ప్రాణః - తమత్రం క్షత్రం ప్రాణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శాఖాన్తరే వా పాఠాత్ క్షత్రమాత్రం ప్రాప్నోతి - ప్రాణో భవతీత్యర్థః. క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— శాఖాన్తరశబ్దేన మాధ్యన్దినశాఖోచ్యతే ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— క్షత్రం - ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. తత్రోపపత్తిః (ప్రాణో వై క్షత్రమితి) తత్ర వివదమానం ప్రత్యాహ (ప్రాణో హి వై క్షత్రమితి) ప్రాణస్య క్షత్రత్వం ప్రసిద్ధమితి భావః. తదుపపాదయతి (త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోరితి) * క్షణు హింసాయామిత్యస్మాత్ * ఇక్ శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశ ఇతి ఇక్. క్షణిః - హింసా. తస్మాత్ పఞ్చమ్యర్థే తోసున్ ప్రత్యయః. హింసాతస్త్రాయతే హ్యేనం ప్రాణ ఇత్యర్థః. శస్త్రాదిహింసాయామపి ప్రాణసద్భావే పునర్మాంసేన పూర్ణం భవతీత్యర్థః. విద్యాయాః ఫలమాహ. (ప్రక్షత్రమత్రమాప్నోతీతి) న త్రాయతే౽న్యేన కేనచిదిత్యత్రం - ప్రాణః. తమత్రం క్షత్రం - క్షత్రత్వగుణవిశిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) క్షత్రప్రాణస్య సాయుజ్యసాలోక్యే గచ్ఛతీత్యర్థః. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మణో హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్యోపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే. సర్వచ్ఛన్దసాం హి గాయత్రీ ఛన్దః ప్రధానభూతం - తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్గాయత్రీతి వక్ష్యతి. న చాన్యేషాం ఛన్దసాం చ ప్రయోక్తృ ప్రాణ

ఉ.— ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హై
వాస్యా ఏతత్స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౨
ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవా

త్రాణసామర్థ్యం. ప్రాణాత్మభూతా చ సా — సర్వచ్ఛన్దసాం చాత్మా ప్రాణః. ప్రాణశ్చ క్షతాత్ త్రాణాత్ క్షత్రమిత్యుక్తం — ప్రాణశ్చ గాయత్రీ. తస్మాత్తదుపాసనమేవ విధిత్స్యతే ద్విజోత్తమజన్మహేతుత్వాచ్చ. గాయత్ర్యా హి బ్రాహ్మణస్య జన్మ, త్రిష్టుభా రాజన్యస్య, జగత్యా వైశ్యస్యేతి ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తం. తస్మాత్ప్రధానా గాయత్రీ. బ్రాహ్మణోత్పత్త్యాయ బ్రాహ్మణోఽభివదనిస బ్రాహ్మణో విపాపో విజరో విచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవతీత్యుత్తమపురుషార్థసమ్బన్ధం బ్రాహ్మణస్య దర్శయతి తచ్చ బ్రాహ్మణత్వం గాయత్రీజన్మమూలం — అతో వక్తవ్యం గాయత్ర్యాః సతత్త్వం. గాయత్ర్యా హి ద్విజోత్తమః — నిరఙ్కుశ ఉత్తమపురుషార్థసాధనేఽధిక్రియతే — అతస్తన్మూలః పరమపురుషార్థసమ్బన్ధః తస్మాత్తదుపాసనవిధానాయాహ — భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యేతాన్యష్టావక్షరాణి అష్టాక్షరం — అష్టావక్షరాణి యస్య తదిదమష్టాక్షరం. హ వై — ప్రసిద్ధావద్యోతకౌ. ఏకం — ప్రథమం గాయత్ర్యై — గాయత్ర్యాః పదం — యకారేణ నవత్వపూరణం. ఏతదు హ ఏవ — ఏతదేవాస్యాః — గాయత్ర్యాః పదం — పాదః ప్రథమో భూమ్యాదిలక్షణస్త్రైలోక్యాత్మా — అష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. ఏవమేతత్ త్రైలోక్యాత్మకం గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం యో వేద — తస్యైతత్ఫలం — సః — విద్వాన్యావత్ — కించిదేషు త్రిషు లోకేషు జేతవ్యం — తావత్సర్వం హ జయతి — యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య గాయత్రీ బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మణ ఇత్యాదినా) ఛన్దోన్తరేష్వపి విద్యమానేషు కిమితి గాయత్ర్యా ఉపాధికమేవ బ్రహ్మోపాస్యమిష్యతే — తత్రాహ (సర్వచ్ఛన్దసామితి) తత్ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (తదితి) తత్ప్రయోగే తుల్యం ప్రయోక్తృప్రాణత్రాణసామర్థ్యం ఛన్దోన్తరాణామపీతి చేన్నేత్యాహ (న చేతి) ప్రమాణాభావాదితి భావః. కించ — ప్రాణాత్మభావో గాయత్ర్యా వివక్ష్యతే — ప్రాణశ్చ సర్వేషాం ఛన్దసాం సర్వగతత్వాదాత్మా — తథా చ సర్వచ్ఛన్దోవ్యాపక గాయత్ర్యుపాధిక బ్రహ్మోపాసనమేవాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) తదాత్మభూతా గాయత్రీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ప్రాణశ్చేతి) తత్ప్రయోక్తౄణాం త్రాణాద్ధి గాయత్రీ — ప్రాణశ్చ వాగాదీనాం త్రాతా — తదైక్యకల్పనాత్ క్షత్రత్రాణత్వాత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రాణగాయత్ర్యోస్తాదాత్మ్యఫలితమాహ (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (ద్విజోత్తమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (గాయత్ర్యేతి) తత్ప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (బ్రాహ్మణాదితి) కథమేతావతా గాయత్రీప్రాధాన్యం — తత్రాహ (తచ్చేతి) అతో వక్తవ్యమిత్యత్ర తత్త్వశబ్దార్థమాహ (గాయత్ర్యా హీతి) అధికారిత్వకృతం కార్యమాహ (అత ఇతి) తచ్ఛబ్దో గాయత్రీవిషయః. గాయత్రీవైశిష్ట్యం పరామృశ్య ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య సప్తాక్షరత్వం ప్రతీయతే — తత్కథమష్టాక్షరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యకారేణేతి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య త్రైలోక్యేనాష్టత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యప్రయుక్తం కార్యమాహ (ఏతదితి) గాయత్రీప్రథమపాదే త్రైలోక్యదృష్ట్యారోపస్య ప్రయోజనం దర్శయతి (ఏవమితి) ప్రథమపాదజ్ఞాతేర్విరాడాత్మత్వం ఫలమిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం మనోహృదయాద్యనేకవిశిష్టస్యోపాసనముక్త్వా గాయత్ర్యుపాధికవిశిష్టస్యోపాసనమాహ (భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణీత్యాదినా) అత్ర ద్యౌరిత్యక్షరద్వయం కృత్వా యకారేణ నవాక్షరత్వం ద్రష్టవ్యం. (అష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం) గాయత్ర్యా ఏకం పదమష్టాక్షరం ఏకైకః పాదోఽష్టాక్షర ఇత్యర్థః (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్ — లోకత్రయాత్మకం అస్యాః — గాయత్ర్యా ఏతత్ — పదం. ఏకం పదమిత్యర్థః. లోకత్రయే గాయత్ర్యేకపాదత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఏవమేతత్పదం యో వేద — స త్రిషు లోకేషు యావజ్జేతవ్యం — తావజ్జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— తథా — ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రయీవిద్యానామాక్షరాణ్యేతాన్యప్యష్టావేవ తథైవాష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం — ద్వితీయం. ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్ — యదృగ్యజుస్సామలక్షణం — అష్టాక్షరత్వసామాన్యాదేవ. సః యావతీయం త్రయీ విద్యా — త్రయ్యా విద్యయా యావత్ఫలజాతమాప్యతే. తావద్ధ జయతి — యోఽస్యా ఏతత్ — గాయత్ర్యాస్త్రయీవిద్యాలక్షణం పదం వేద. ౨

ఆ.— ప్రథమే పాదే త్రైలోక్యదృష్టివద్ద్వితీయే పాదే కర్తవ్యా త్రయీవిద్యాదృష్టిరిత్యాహ (తథేతి) దృష్టివిధ్యుపయోగిత్వేన సఙ్ఖ్యాసామాన్యం కథయతి (ఋచ ఇతి) సఙ్ఖ్యాసామాన్యఫలమాహ (ఏతదితి) విద్యాఫలం దర్శయతి (స యావతీతి) ౨

రం.— (ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణీత్యాది) (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్ — వేదత్రయాత్మకమస్యాః — గాయత్ర్యాః ఏతత్ — ఏకం పదమిత్యర్థః. (స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఇయం త్రయీ విద్యా యావతీ — యావత్ఫలప్రకాశికా. తత్ఫలం సర్వం జయతీత్యర్థః. గాయత్ర్యాః వేదత్రయాత్మకం పదం జానన్ త్రయీప్రతిపాద్యం సర్వం ఫలమాప్నోతీతి యావత్. ౨

శం.— తథా — ప్రాణః, అపానః, వి అనః — వ్యాన, ఏతాన్యపి ప్రాణాద్యభిధానాక్షరాణ్యష్టౌ. తచ్చ గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం. యావదిదం ప్రాణిజాతం తావద్ధ జయతి — యోఽస్యా ఏతదేవం గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం వేద. అథ — అనన్తరం గాయత్ర్యాస్త్రిపదాయాః

స్యా ఏతత్స యావదిదం ప్రాణి తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదాథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి యద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేష పరోరజా ఇతి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపత్యేవꣳ హైవ శ్రియా యశసా తపతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద ॥ ౩

మూ.— § సైషా గాయత్ర్యేతస్మిꣳస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం చక్షుర్హి వై సత్యం తస్మాద్యదిదానీం ద్వౌ వివదమానావేయాతామహమదర్శమహమశ్రౌషమితి య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితం ప్రా

త్రికాయాస్తురీయం పదముచ్యతేఽభిధేయభూతం— అథాస్యాః— ప్రకృతాయా గాయత్ర్యా ఏతదేవ— వక్ష్యమాణం తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి. తురీయమిత్యాదివాక్యపదార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః— యద్వై చతుర్థం— ప్రసిద్ధం లోకే, తదిహ తురీయశబ్దేనాభిధీయతే. దర్శతం పదమిత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే— దదృశ ఇవ— దృశ్యత ఇవ హ్యేషః— మణ్డలాన్తర్గతః పురుషః. అతో దర్శతం పదముచ్యతే. పరోరజా ఇత్యస్య పదస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే— సర్వం— సమస్తము హ్యేవైషః— మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో రజః— రజోజాతం. సమస్తం లోకమిత్యర్థః. ఉపర్యుపరి— ఆధిపత్యభావేన సర్వం లోకం— రజోజాతం తపతి. ఉపర్యుపరీతి వీప్సా సర్వలోకాధిపత్యఖ్యాపనార్థా. నను సర్వశబ్దేనైవ సిద్ధత్వాద్వీప్సాఽనర్థికా. నైష దోషః— యే మాముపష్టాత్సవితా దృశ్యతే— తద్విషయ ఏవ సర్వశబ్దస్స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థా వీప్సా. *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వావరోధార్థా వీప్సా. యథా హ్యసౌ సవితా సర్వాధిపత్యలక్షణయా శ్రియా యశసా చ— ఖ్యాత్యా తపతి— ఏవం హైవ శ్రియా యశసా చ తపతి— యోఽస్యా ఏతదేవం— తురీయం దర్శతం పదం వేద. ౩

ఆ.— ప్రథమద్వితీయపాదయోస్త్రైలోక్యత్రయీవిద్యాదృష్టివత్తృతీయేఽపి పాదే ప్రాణాపానాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) నను త్రిపదా గాయత్రీ వ్యాఖ్యాతా చేత్— కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శబ్దాత్మకగాయత్ర్యాః ప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. యద్వై తచ్చ సిద్ధమిత్యాది గ్రన్థస్య పూర్వేణాపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) ఇహేతి ప్రకృతవాక్యోక్తిః. లోకే కథం ప్రసిద్ధత్వాద్దర్శతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ— సతు కథం దృశ్యత్వం— అతీన్ద్రియత్వాదిత్యాహ (దృశ్యత ఇవేతి) లోకాకారరజసి వ్యాప్తత్వమిత్యుక్త్వా రజసా శ్రుత్యాహ (సమస్తమితి) ఆధిపత్యేనావస్థానేతి కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపర్యుపరీతి) వీప్సామాక్షిపతి (నన్వితి) సర్వం రజస్తపతీత్యేతావతైవ సర్వాధిపత్యస్య సిద్ధత్వాద్వ్యర్థా వీప్సేతి చోద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) యే మాం— లోకానామిత్యాదివాక్యాత్. మణ్డలపురుషస్య నిరఙ్కుశమాధిపత్యమిత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సమాలయతి (యే చేతి) వీప్సార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) చతుర్థపాదజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వం కథయతి (యథేతి) ౩

రం.— (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణీతి) అత్ర వ్యాన ఇత్యేకాక్షరేణ సహాష్టాక్షరత్వం. (స యావదిదం ప్రాణి తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదేతి) ప్రాణాత్మకగాయత్రీతృతీయపాదోపాసకః ప్రాణిజాతం సర్వం జయతీత్యర్థః. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) అస్యాః— గాయత్ర్యా ఏతదేవ తురీయం పదం. అత్ర తురీయదర్శతశబ్దౌ స్వయమేవ వ్యాచష్టే (యద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేషః) లోకే చతుర్థమితి ప్రసిద్ధమేవ తురీయం. ఏషః— మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో దృశ్యత ఇవ హి భాసతే. అతో దర్శతం పదమిత్యర్థః. పరోరజా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (పరోరజా ఇతి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపతి) సర్వం రజః— లోకముపర్యుపరి— అత్యన్తమూర్ధ్వం స్థిత్వా ఏషః— మణ్డలపురుషస్తపతీత్యర్థః. (ఏవం హైవ శ్రియా యశసా తపతీత్యాది) యోఽస్యాః గాయత్ర్యా ఏతదేవం పదం తురీయం వేద— స శ్రియా యశసా చ ఏవమేవ— తురీయపదభూతమణ్డలపురుష ఇవ దీప్యత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— సైషా— త్రిపదోక్తా భూతత్రైలోక్యత్రైవిద్యప్రాణలక్షణా గాయత్రీ. ఏతస్మింశ్చతుర్థే— తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా— మూర్తామూర్తరసత్వాదాదిత్యస్య. రసాపాయే హి వస్తు నీరసమప్రతిష్ఠితం భవతి— యథా కాష్ఠాది దగ్ధసారం— తద్వత్. యథా మూర్తామూర్తాత్మకం జగత్త్రిపదా గాయత్ర్యాదిత్యే ప్రతిష్ఠితా— తద్రసత్వాత్సహ త్రిభిః పాదైః— తథా తురీయం పదం సత్యే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తత్సత్యం. ఉచ్యతే— చక్షుర్వై సత్యం. కథం చక్షుస్సత్యమితి. ఆహ— ప్రసిద్ధమేతత్— చక్షుర్హి వై సత్యం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ— తస్మాద్యత్— యదీదానీమేవ ద్వౌ వివదమానౌ— విరుద్ధం వదమానావేయాతాం— ఆగచ్ఛేయాతాం. అహమదర్శం— దృష్టవానస్మి. అన్య ఆహ— అహమశ్రౌషం— త్వయా దృష్టం న తథా తద్వస్త్వితి. తయోర్య ఏవం బ్రూయాదహమద్రాక్షమితి— తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ. న పునర్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి. శ్రోతుర్హ్యసా శ్రవణమపి సమ్భవతి— న తు చక్షుషో మృషాదర్శనం. తస్మాన్నాశ్రౌషమిత్యుక్తవతే శ్రద్దధ్యామ. తస్మాత్సత్యప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్సత్యం చక్షుః. తస్మిన్సత్యే చక్షుషి సహ త్రిభిరితరైః పాదైస్తురీయం పదం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తం చ *స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి. తద్వై— తురీయపదాశ్రయం సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తద్బలమితి. ఆహ— ప్రాణో వై బలం. తస్మిన్ప్రాణే బలే ప్రతిష్ఠితం సత్యం. తథా చోక్తం సూత్రే ఓతం చ ప్రోతం చేతి. యస్మాద్బలే సత్యం ప్రతిష్ఠితం— తస్మాదాహుర్బలం సత్యాదోగీయః— ఓజీయః. ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకేఽపి యస్మిన్హి యదాశ్రితం భవతి— తస్మా

§ తస్మా దేవ శ్రద్దధ్యామేతి, బలం సత్యాదోజీయ ఇతి, ఏవైవ సా సయస్మా ఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఓజో వై బలం తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తస్మాదాహుర్బలꣳ సత్యాదోగీయ ఇత్యేవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా సా హైషా గయాꣳస్తత్రే ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాꣳస్తత్రే తద్యద్గయాꣳస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ స యామేవామూꣳ సావిత్రీమన్వాహైషైవ స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాꣳస్త్రాయతే ॥ ౪ ॥

ఉ.— తాꣳ హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి న తథా

బాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్తరత్వం ప్రసిద్ధం. న హి దుర్బలం బలవతః క్వచిదాశ్రయభూతం దృష్టం. ఏవం - ఉక్తన్యాయేన ఉ ఏషా గాయత్రీ అధ్యాత్మం - అధ్యాత్మే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా. సైషా గాయత్రీ ప్రాణః - అతో గాయత్ర్యాం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యస్మిన్ ప్రాణే సర్వే దేవాస్సర్వే వేదాః కర్మాణి ఫలం చైకం భవతి- సైవం గాయత్రీ ప్రాణరూపా సతీ జగత ఆత్మా. సా హైషా గయాꣳస్తత్రే- త్రాతవతీ. కే పునర్గయాః. ప్రాణాః - వాగాదయో వై గయాః. శబ్దకరణాత్. తాంస్తత్రే సైషా గాయత్రీ. తత్ -తత్ర యస్మాద్గయాంస్తత్రే- తస్మాద్గాయత్రీ నామ- గయత్రాణాద్గాయత్రీతి ప్రథితా. సః- ఆచార్య ఉపనీయ మాణవకమష్టవర్షం యామేవామూం సావిత్రీం- సవితృదేవతాకామన్వాహ పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సమస్తాం చ. ఏషైవ సః - సాక్షాత్ప్రాణో జగత ఆత్మా మాణవకాయ సమర్పితా. ఇహేదానీం వా వ్యాఖ్యాన మాహ- సః- ఆచార్యో యస్మై - మాణవకాయాన్వాహ- అనువక్తి. తస్య- మాణవకస్య గయాన్- ప్రాణాన్ త్రాయతే నరకాదిపతనాత్. ౪

ఆ.— అభిధానాభిధేయయోస్సామానాధికరణ్యాదభిధానస్యాభిధేయతత్త్వమాహ (సైషేతి) ఆదిత్యప్రతిష్ఠితా మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీత్యత్ర హేతుమాహ (మూర్తేతి) భవతు మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణానుసారేణాదిత్యస్య తత్సారత్వం - తథాపి కథం గాయత్ర్యాస్తత్ప్రతిష్ఠాత్వం- పృథగేవ సా మూర్తామూర్తాత్మికా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (రసేతి) తద్వత్ - ఆదిత్యసమ్బన్ధాభావే మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీ స్యాదప్రతిష్ఠితేతి శేషః. సారాదృతే స్వాతన్త్ర్యేణ మూర్తాదేస్స్థితిరితి స్థితే ఫలితమాహ (యథేతి) ఆదిత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం వారయతి (తథేతి) సత్యశబ్దస్యాన్యత్ర విపరీతవాచిత్వమయుక్తత్వం శఙ్కాద్వారా వారయతి (కింపునరిత్యాదినా) చక్షుషస్సత్యత్వే ప్రమాణాభావం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కథమిత్యాదినా) శ్రోతరి శ్రద్ధాభావే హేతుమాహ (శ్రోతురితి) ద్రష్టురపి మృషాదర్శనం సమ్భవతీత్యత్రాహ (నత్వితి) క్వచిత్కథంచిత్స్వప్నేఽపి శ్రోత్రే కేవలే ద్రష్టరి విశ్వాసో దృష్టో లోకస్యేత్యాహ (తస్మాన్నేతి) విశ్వాసాతిశయఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం పఞ్చమేఽపి ప్రతిపాదితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) సత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం ప్రత్యాహ (తద్వా ఇతి) సత్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠితత్వం చ పాఞ్చమికమిత్యాహ (యథా చేతి) సూత్రం - ప్రాణో వాయుః. తస్య జైనసత్యశబ్దితసర్వభూతగ్రహణం. సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తదేవోపపాదయతి (లోకేఽపీతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) ఏతేన గాయత్ర్యాస్సూత్రాత్మత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) తస్మిన్నగ్రే వాక్యం యోజయతి (సైషేతి) గాయత్ర్యాః ప్రాణత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (అత ఇతి)తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నిత్యాదినా) గాయత్రీనామనిర్వచనేన తస్యా జగజ్జీవనహేతుత్వమాహ (సా హైషేతి) ప్రయోక్తృశరీరం సప్తమ్యర్థః. గాయన్తీతి గయాః- వాగుపలక్షితాశ్చక్షురాదయః. ప్రాహ్ణ్యమూలత్వేన స్తుత్యర్థం గాయత్ర్యా ఏవ సావిత్రీత్వమాహ (స ఆచార్య ఇతి) పచ్ఛః- పాదశః. సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వం సాధయతి (స ఇతి) అతస్సావిత్రీ గాయత్రీతి శేషః. ౪

రం.— (సైషా గాయత్ర్యేతస్మింస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా) ఏషా గాయత్రీ తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి- మణ్డలపురుషే ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. (తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం) ఆదిత్యశ్చక్షుషి సత్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. చక్షుషస్సత్యత్వే వివదమానం ప్రత్యాహ (చక్షుర్హి వై సత్యమితి) తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాద్యదిదానీమిత్యాదినా) అహమదర్శమిత్యేకః. అహమశ్రౌషమిత్యేకః. ఏవం ద్వౌ వివదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేతాం చేదిత్యర్థః. (య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్ధధ్యామ) చక్షుషా హం దృష్టవానితి వచనాదేవ శ్రద్ధాం కుర్వీమహి- న తు తద్విరుద్ధార్థాదశ్రౌషమితి వచనాచ్ఛ్రద్ధా జాయత ఇత్యర్థః. తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యాది స్పష్టార్థం. (తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమితి) తత్ - సత్యం బలశబ్దవాచ్యే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. (బలం సత్యాదోజీయ ఇతి) ఓజీయః - ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకే యస్మిన్యదాశ్రితం భవతి- తస్మాదాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్త్వమితి భావః (ఏవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా). ఏవం-ఉక్తప్రకారేణాధ్యాత్మం ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః- గాయత్రీనిర్వచనమాహ (సా హైషా గయాంస్తత్రే) తత్రే- * త్రైఙ్ పాలనే. తస్మాల్లిటి రూపం. పాలయతి స్మేత్యర్థః. గయశబ్దం వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాంస్తత్రే ఇతి) తత్ప్రాణాన్- తాన్ ప్రాణానిత్యర్థః. (తద్యద్గయాంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ) స్పష్టం. (స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా) సః - ఆచార్యః * పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సర్వామితి ప్రకారేణ యాం సావిత్రీమన్వాహ-సా- సావిత్రీ ఏషైవ- ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయత ఇత్యర్థః. (స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే) సః - ఆచార్యో యస్మై శిష్యాయాన్వాహ- తస్య ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయతే. అతో గాయత్ర్యేవ సావిత్రీత్యర్థః. ౪

శం.— తామేతాం-సావిత్రీం హైకే శాఖినోఽనుష్టుభం-అనుష్టుప్ప్రభవాం. అనుష్టుప్ఛన్దస్కామన్వాహురుపనీతాయ. తదభిప్రాయమాహ (వాగనుష్టుప్) వాక్-శరీరే సరస్వతీ. తామేవ హి వాచం-సరస్వతీం మాణవకాయానుబ్రూమ ఇత్యేతద్వదన్తః. న తథా కుర్యాత్ -న తథా విద్యాత్.

కుర్యాద్గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాద్యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి న హైవ తద్గాయత్ర్యా ఏకంచన పదం ప్రతి॥ ౫

ఉ.— స య ఇమాగ్ంస్త్రీంల్లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్ప్రథమం పదమాప్నుయాదథ యావతీయం త్రయీ విద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాదథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాదథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి నైవ కేనచనాప్యం కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్. ౬

యస్త్వాహుః- వ్యస్తైవ తత్. కిం తర్హి. గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్. కస్మాత్. యస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. ప్రాణ ఉక్తే వాక్చ సరస్వతీ చాన్యే చ ప్రాణాస్సర్వం మాణవకాయ సమర్పితం భవతి. కించ- ఇదం ప్రాసంగికముక్త్వా గాయత్రీవిదం స్తౌతి- యదిహ వై అపి ఏవంవిద్బహ్వివ. స హి తస్య సర్వాత్మనో బహు నామ కించిత్- సర్వాత్మకత్వాద్విదుషః. ప్రతిగృహ్ణాతి- న హైవ తత్- ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకంచన- ఏకమపి పదం ప్రతి పర్యాప్తం. ౫

ఆ.— మతాన్తరముద్భావయతి (తామేతామితి) తత్సవితుర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం తురం భగస్య ధీమహీత్యనుష్టుభం సావిత్రీమాహుః- సవితృదేవతాకత్వాదిత్యర్థః. ఉపనీతస్య మాణవకస్య ప్రథమతః సరస్వత్యాం శ్రవణాత్మికాయాం సాం వేష్టుత్వం ద్యోతయితుమాశయః. దూషయతి (నైతదిత్యాదినా) నన్వపేక్షితవాగాత్మకసరస్వతీసమర్పణం వినా గాయత్రీసమర్పణమయుక్తమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) యదిహేత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్యావ్యవహితపూర్వగ్రన్థాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వమితి యావత్. ఇవశబ్దార్థం దర్శయతి (సహీతి) యద్యపి బహు ప్రతిగృహ్ణాతి విద్వానితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తథాపి న తేన ప్రతిగ్రహజాతేనైకస్యాపి గాయత్రీపదస్య విజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్- దూరతస్తు దోషోత్పాదకత్వం తస్యేత్యర్థః ౫

శం.— (తాం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి) కేచన తామేతాం సావిత్రీమనుష్టుప్ప్రభవామాహుః. తత్ర హేతుః (వాగనుష్టుబితి) ఏతాం వాచమనుబ్రూమ ఇతి సావిత్ర్యనువచనే ప్రవృత్తమానాః ప్రవర్తన్తే. వాక్చానుష్టుప్ప్రథానేతి అనుష్టుప్ఛన్దస్కైవ సావిత్ర్యుపదేష్టవ్యా. అతస్తురీయేనాష్టాక్షరేణ పాదేన యుక్తా సావిత్రీ ఉపదేష్టవ్యా - అతశ్చ ద్వాత్రింశదక్షరతయాఽనుష్టుప్ఛన్దస్కా సావిత్రీ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. తద్దూషయతి (న తథేతి) తథా న కుర్యాత్. కింతు (గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్) గాయత్రీఛన్దస్కామష్టాక్షరైస్త్రిభిః పాదైర్యుక్తాం గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాదిత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతీత్యాది) ఏవం ప్రజానన్ దేహయాత్రార్థం బహు ప్రతిగ్రహం కరోతి యది- తత్ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకస్య పదస్యాపర్యాప్తం- తేన న స్పృశ్యతే. ఏవం పాదవిదః ప్రతిగ్రహదోషాశ్శమం యాన్తీత్యర్థః. ౫

శం.— (స య ఇమాంస్త్రీన్) స యః- గాయత్రీవిదిమాన్- భూరాదీన్ త్రీన్ గోఽశ్వాదిధనపూర్ణాన్ లోకాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సః- ప్రతిగ్రహః అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్ప్రథమం పదం - యద్వ్యాఖ్యాతమాప్నుయాత్. ప్రథమపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్ - న త్వధికదోషోత్పాదకస్స ప్రతిగ్రహః. అథ- పునర్యావతీ ఇయం త్రయీ విద్యా - యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాత్- ద్వితీయపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్. తథా- యావదిదం ప్రాణి- యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాత్- తేన తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. పాదత్రయసమమపి యది కశ్చిత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- తత్పాదత్రయవిజ్ఞానఫలస్యైవ క్షయకారణం - న త్వన్యస్య దోషస్య కర్తృత్వే క్షమం. న చైవం దాతా ప్రతిగృహీతా వా. గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతయే కల్ప్యతే. దాతా ప్రతిగృహీతా చ యద్యప్యేవం సమ్భావ్యతే - నాసౌ ప్రతిగ్రహోఽపరాధక్షమః. కస్మాత్. యతోఽభ్యధికమపి పురుషార్థవిజ్ఞానమవశిష్టమేవ చతుర్థపాదవిషయం గాయత్ర్యాః. తద్దర్శయతి (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) తచ్చైతన్నైవ కేనచిత్ - కేనచన. కేనచిదపి ప్రతిగ్రహేణాప్తం నైవ ప్రాప్యమిత్యర్థః. యథా పూర్వోక్తాని త్రీణి పదాని. ఏతాన్యపి నైవ ప్రాప్యాని కేనచిత్- కల్పయిత్వైవముక్తం. పరమార్థతః కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- త్రైలోక్యాదిసమం. తస్మాద్గాయత్ర్యేవం ప్రకారోపాస్యేత్యర్థః. ౬

ఆ.— గాయత్రీవిదః ప్రతిగృహ్ణతో దోషాభావం సామాన్యేనోక్తం- విశేషతస్తదభావమాహ (స ఇతి) యథా త్రైలోక్యావచ్ఛిన్నస్య త్రైవిద్యావచ్ఛిన్నస్య చార్థస్య ప్రతిగ్రహేణ పాదద్వయవిజ్ఞానఫలమేవ భుక్తం- నాధికం దూషణం - తథేతి యావత్. ప్రతిగృహీతా దాతా వా నైవంవిధస్సమ్భావ్యతే- కింతు స్తుత్యర్థం శ్రుత్యైతత్కల్పితమిత్యాహ (కల్పయిత్వేతి) ఉక్తమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (పాదత్రయేతి) కల్పయిత్వేదముచ్యత ఇతి కిమితి కల్ప్యతే- ముఖ్యమేవైతత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కల్పనా తర్హి కిమర్థేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) అఙ్గీకృత్యోత్తరవాక్యముత్థాపయతి (దాతేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) వాగాత్మకపాదత్రయవిజ్ఞానఫలభోగోక్త్యా న స్తవ్యమథశబ్దార్థః. నైవ ప్రాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవ భుక్తం స్యాదిత్యర్థః. తత్రైవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తాని ప్రతిగ్రహేణ యథాఽఽప్యాని- న తథైతదా

ఉ.— తస్యా ఉపస్థానం గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పద్యపదసి న హి పద్యసే నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసేఽసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదసావస్మై కామో మా సమృద్ధీతి వా న హైవాస్మై స కామః సమృధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతేఽహమదః ప్రాపమితి వా ॥ ౭

ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ యన్ను హో తద్గాయత్రీవిదబ్రూథా అథ కథꣳ హస్తీభూతో వహసీతి ముఖꣳ హ్యస్యాః సమ్రాణ్న విదాంచకారేతి హోవాచ తస్యా

స్యమిత్యర్థః. కృతజ్ఞత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతావన్తీతి) గాయత్రీవిదస్తు తిరుక్తా. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏవం ప్రకారా-పాదద్వయ ... దూపాసనాత్ ఇత్యర్థః. ౬

ర.— (స యావదిమాꣳస్త్రీంల్లోకాన్ పూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) యద్యమూంస్త్రీఁల్లోకాన్ ధనపూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్-స గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదజ్ఞానఫలమాప్నుయాత్. ప్రథమపాదజ్ఞానస్య లోకత్రయభోక్తృత్వం ఫలమిత్యర్థః. యద్వా-లోకత్రయప్రతిగ్రహ ప్రాయశ్చిత్తం ప్రథమపాదజ్ఞానమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి బోధ్యం. (అథ యావతీయం త్రయీవిద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) త్రయీప్రకాశ్య సకలఫలానుభవో ద్వితీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. త్రయీప్రకాశ్య సకలఫల ప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ద్వితీయపాదజ్ఞానమితి వా. (అథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) సర్వప్రాణిసంప్రతిగ్రహ ... తృతీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. పూర్వవద్వా యోజ్యం (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా ఇత్యాది) దర్శతస్య తురీయపాదస్య యత్ఫలం-తత్కేనచిత్-కేనాపి నాప్యం-న ప్రాప్తుం యోగ్యం ... (కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదితి) ఏకపదరూపం ఫలం కుతస్స్యాదిత్యర్థః. తస్మాత్ తస్యానన్తమేవ ఫలం-నాన్యదిత్యర్థః. ౬

శం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యా ఉపస్థానం-ఉపేత్య స్థానం-నమస్కరణమనేన మన్త్రేణ. కో సౌ మన్త్ర ఇతి ఆహ-హే గాయత్రి అసి-భవసి త్రైలోక్యపాదేనైకపదీ. త్రయీవిద్యారూపేణ ద్వితీయేన ద్విపదీ. ప్రాణాదినా తృతీయేన త్రిపద్యసి. చతుర్థేన-తురీయేణ చతుష్పద్యసి. ఏవం చతుర్భిః పాదైరుపాస్యైః పద్యసే-జ్ఞాయసే. అతః పరం పరేణ నిరుపాధికేన స్వేనాత్మనా అపదసి-అవిద్యమానం పదం-యేన పద్యసే-సా త్వమపదసి. యస్మాన్న హి పద్యసే- నేతినేత్యాత్మత్వాత్. అతో వ్యవహారవిషయాయ నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే. అసౌ-శత్రుః పాప్మా త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర ఇత్యర్థః- తదాత్మనః కార్యం-యత్త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర్తృత్వం. మా ప్రాపత్- మైవ ప్రాప్నోతు ఇతి శబ్దో మన్త్రోపసమాప్త్యర్థః. యం ద్విష్యాత్-యం ప్రతి ద్వేషం కుర్యాత్స్వయం విద్వాన్. తం ప్రత్యనేనోపస్థానం. అసావముకనామేతి నామ గృహ్ణీయాత్- అస్మై యజ్ఞదత్తాయాభిప్రేతః కామో మా సమృద్ధి- సమృద్ధిం మా ప్రాప్నోత్వితి వోపతిష్ఠతే న హైవాస్మై- దేవదత్తాయ స కామస్సమృధ్యతే. కస్మై. యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే. అహమదః - దేవదత్తాభిప్రేతం ప్రాపమితి వోపతిష్ఠతే. అసావదో మా ప్రాపదిత్యాది త్రయాణాం మన్త్రపదానాం యథాకామం వికల్పః. ౭

ఆ.— ప్రకృతముపాసనమేవ మన్త్రేణ సంగృహ్ణాతి (తస్యా ఇత్యాదినా) ధ్యేయరూపముక్త్వా ధ్యేయం గాయత్ర్యా రూపముపన్యస్యతి (అప్యపదసీతి) చతుష్పదస్య పాదత్రయాపేక్షయా ప్రాధాన్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తనమస్కారస్య ప్రయోజనమాహ (అసావితి) ద్వివిధముపస్థానం-ఆభిచారికమాభ్యుదయికం చ. తత్రాద్యం ద్వేధా వ్యుత్పాదయతి (యం ద్విష్యాదితి) నామ గృహ్ణీయాత్-తదీయం నామ గృహీత్వా చ తదభిప్రేతం మా ప్రాపదిత్యనేనోపస్థానమితి సమ్బన్ధః. ఆభ్యుదయికముపస్థానం దర్శయతి (అహమితి) కీదృగుపస్థానమత్ర మన్త్రపదేషు కర్తవ్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాం యథారుచి వికల్పం దర్శయతి (అసావితి) ౭

ర.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః- గాయత్ర్యా ఉపస్థానం - ఉపస్థానమన్త్ర ఉచ్యత ఇత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పదీత్యాది) హే గాయత్రి. త్వం భూర్భువస్సువర్లక్షణేనైకేన పాదేనైకపద్యసి త్రయీలక్షణేన ద్వితీయేన పాదేన ద్విపదీ సర్వప్రాణిజాతరూపేణ తృతీయేన త్రిపదీ. తురీయేణ పదేన పరోరజసా చతుష్పద్యసి. అపదసీత్యేతదుపపాదయతి (న హి పద్యస ఇతి) పద్యసే-గమ్యసే. జ్ఞాయసే ఇత్యర్థః. అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్పరిచ్ఛిన్నతయా జ్ఞాతుం న శక్యస ఇత్యర్థః. తురీయం పాదం నమస్యతి (నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయేత్యాది) స్పష్టం. (అసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదిత్యాది) ఉక్తగాయత్రీవిత్ యం ద్విష్యాత్-అసౌ-శత్రుః అదః- ఇదం వాఞ్ఛితం మా ప్రాపత్ - నైవ ప్రాప్నోతు ఇతి వా. అసౌ కామః అస్మై- శత్రవే మా సమర్ధి - సమృద్ధం మా భూత్. వ్రీహ్యాదిత్యాదినేతి. ఇతి వా. యస్మై శత్రవే. యం శత్రుముద్దిశ్యేతి యావత్. ఏవం- ఉక్తమన్త్రాభ్యాం గాయత్రీముపతిష్ఠతే - తస్మై స కామో న ఋధ్యతే - సమృద్ధిం నాప్నోతి. అహమదః శ్రేయః ప్రాపం- ప్రాప్తవానస్మీతి వా మన్త్రేణ య ఉపతిష్ఠతే గాయత్రీం - తస్య తత్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏవం చ ఏషాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం వికల్పేన ప్రయోగ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— గాయత్ర్యా ముఖవిధానాయార్థవాద ఉచ్యతే - ఏతద్ధ - కిలస్మర్యతే. తత్ - తత్ర గాయత్రీవిజ్ఞానవిషయే జనకో హ వైదేహః- బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః. తం కిలోక్తవాన్. యన్ను ఇతి- వితర్కే. హో - అహో ఇత్యేతత్.. యత్త్వం గా

అగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపిబహ్వివాగ్నావభ్యాదధతిసర్వమేవతత్సన్దహత్యేవగ్ంహైవైవంవిద్యద్య
¶ పిబహ్వివపాపంకురుతేసర్వమేవతత్సమ్ప్సాయశుద్ధఃపూతోఽజరోఽమృతస్సమ్భవతి॥ ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశంబ్రాహ్మణమ్.

ఉ.— § హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం।తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్ట
యే।పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్।సమూహతేజోయత్తేరూపంకల్యాణతమం
తత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషఃసోఽహమస్మి । వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ంశరీరం। ఓం౩

యత్రీవిదబ్రూథాః- గాయత్రీవిదస్మీతియదబ్రూథాః. కిమిదంతస్యవచసోఽననురూపం. అథ- కథంయదిగాయత్రీవిత్- ప్రతిగ్రహణదోషేణహ
స్తీభూతోవహసీతి. సప్రత్యాహరాజ్ఞాస్మారితః. ముఖంగాయత్ర్యాహి- యస్మాదస్యాఃహేసమ్రాట్నవిదాఞ్చకార - నవిజ్ఞాతవానస్మీతిహో
వాచ. ఏకాఙ్గవికలత్వాద్గాయత్రీవిజ్ఞానంమయాఫలంజాతం. శృణుతర్హి-తస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిరేవముఖం యదిహవై అపిబహ్వివేన్ధనంఅగ్నా
వభ్యాదధతిలౌకికాః- సర్వమేవతత్సన్దహత్యేవేన్ధనమగ్నిః. ఏవంహఏవఏవంవిత్- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖమిత్యేవంవేత్త్యేవంవిత్స్యాత్. స్వయం
గాయత్ర్యాత్మాగ్నిముఖస్సన్యద్యపిబహ్వివపాపంకురుతే- ప్రతిగ్రహాదిదోషం. తత్సర్వంపాపజాతంసంప్సాయ - సంభక్షయిత్వాశుద్ధోగ్ని
వత్పూతశ్చతస్మాత్ప్రతిగ్రహదోషాత్. గాయత్ర్యాత్మాఅజరోఽమృతశ్చసమ్భవతి ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిన్నుతద్గాయత్రీవిజ్ఞానప్రతికూలముపలభ్యతే- తదాహ (అథేతి) పూర్వాపరవిరోధావద్యోతకోఽథశబ్దః. తథాపిగాయత్రీ
విజ్ఞానఫలవత్త్వేసతిప్రతికూలమిదంహస్తీభూతస్యతవవహనంప్రతివహనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాజేతి) రాజాబ్రూతే (శృణ్వితి) ముఖవిజ్ఞాన
స్యవృష్టాన్తావష్టమ్భేనఫలమాచష్టే (యదీత్యాదినా) ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. పాపసంస్పర్శరాహిత్యం - శుద్ధిః. తత్ఫలాసంస్పర్శస్తుపూతతేతిభే
దః. గాయత్రీజ్ఞానస్యక్రముముక్తిఫలత్వందర్శయతి (గాయత్ర్యాత్మేతి) ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధవైతజ్జనకోవైదేహోబుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ) ఏతత్ - గాయత్రీవిజ్ఞానంప్రస్తుత్యవైదేహోజనకఃనామ్నాబు
డిలంఅశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విమువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యన్నుహోయద్గాయత్రీవిదబ్రూథాఇతి) హో-అహో. తద్యద్గా
యత్రీవిదస్మీత్యబ్రూథాః- ఉక్తవానసి. తస్యవచసోఽననురూపమిదమిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (అథకథంహస్తీభూతోవహసీతి) హస్తీవ
ప్రతిగ్రహాదిజన్యంపాపంవహసి- అథాప్యహంగాయత్రీవిదితిబ్రూషే- నైతదనురూపమిత్యర్థః. సఆహ (ముఖంహ్యస్యాస్సమ్రాణ్నవిదాఞ్చకా
రేతిహోవాచ) హేసమ్రాట్అహంగాయత్రీంజానే- అపితుతస్యాముఖంనజ్ఞాతవానస్మి. అతఃపాపంవహామీత్యుక్తవాన్. ఇతరఆహ (తస్యా
అగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపీత్యాది) తస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖం. యదిబహ్వపీన్ధనమగ్నావభ్యాదధాతి- ప్రక్షిపతి. తత్సర్వమగ్నిర్దహతి
ఏవమేవంవిద్బహ్వపిపాపంకురుతేచేత్- తత్ - కృతంపాపంసర్వంసంప్సాయ- * తూలమగ్నాకర్మణి దగ్ధ్వేత్యర్థః. పూతః- బ్రహ్మవిద్యాప్రతిబన్ధకపాపర
హితఃశుద్ధః- సమ్పన్నబ్రహ్మనిష్ఠఃఅజరోఽమృతస్సమ్భవతి-జరామరణశూన్యోభవతీత్యర్థః.. ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యోజ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ- సోఽన్తకాలేఆదిత్యంప్రార్థయతి. అస్తిచప్రసఙ్గః- గాయత్ర్యాస్తురీయఃపాదోహిసః. తదు
పస్థానంప్రకృతం. అతస్సఏవప్రార్థ్యతే- హిరణ్మయేన- జ్యోతిర్మయేనపాత్రేణ - యథాపాత్రేణేష్టంవస్త్వపిధీయతే- ఏవమిదంసత్యాఖ్యంబ్ర
హ్మజ్యోతిర్మయేనమణ్డలేనాపిహితమివ- అసమాహితచేతసామదృశ్యత్వాత్. తదుచ్యతేసత్యస్యాపిహితంముఖం- ముఖ్యంస్వరూపం. తదపిధానంపా
త్రం- అపిధానమివదర్శనప్రతిబన్ధకారణం. తత్త్వంహేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా. సవితా. అపావృణు- అపావృతంకురు. దర్శనప్రతి
బన్ధకారణమపనయేత్యర్థః. సత్యధర్మాయ- సత్యంధర్మోస్యేతిమమ- సోఽహంసత్యధర్మా. తస్మై. తదాత్మభూతాయేత్యర్థః. దృష్టయే- దర్శనాయ.
పూషన్నిత్యాదీనినామానిఆమన్త్రణార్థానిసవితుః. ఏకర్షే- ఏకశ్చాసావృషిశ్చఏకర్షిః. దర్శనాదృషిః. సహిసర్వస్యజగతఆత్మాచక్షుశ్చసన్ సర్వం
పశ్యతి. ఏకోవాగచ్ఛతీత్యేకర్షిః. * సూర్యఏకాకీచరతీతిమన్త్రవర్ణాత్. యమ-సర్వంహిజగతస్సంయమనంత్వత్కృతం. సూర్యః - సుష్ఠురయతే
రసాన్రశ్మీన్ప్రాణాన్ధియోవాజగతఇతి. ప్రాజాపత్యః- ప్రజాపతేః- ఈశ్వరస్యాపత్యం. హిరణ్యగర్భస్యవా. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ-విగ
మయరశ్మీన్. సమూహ- సఙ్క్షిపాత్మనస్తేజః. యేనాహంశక్నుయాంద్రష్టుం. తేజసాహ్యపహతదృష్టిర్నశక్నుయాంత్వత్స్వరూపమఞ్జసాద్రష్టుం
విద్యోతనఇవరూపాణాం- అతఉపసంహరతేజః. యత్తే-తవరూపంసర్వకల్యాణానామతిశయేనకల్యాణం- కల్యాణతమం. తత్తేపశ్యామి- పశ్యామేవ

¶ సర్వమేవతత్సంసాయేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వాయురనిలంమృతమథేదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

క్రతోస్మరకృతగ్ స్మర క్రతోస్మరకృతగ్ స్మర। అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్। యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తే నమఉక్తిం విధేమ॥ ౧

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణమ్.

సప్తమోఽధ్యాయస్సమాప్తః—ఓం తత్సత్.

అయం. వచనవ్యత్యయేన. యోఽసౌ- భూర్భువస్సువర్వ్యాహృత్యవయవః పురుషః- పురుషాకృతిత్వాత్పురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. అహరహమితి చోపనిషదుక్తత్వాదాదిత్యచాక్షుషయోస్తదేవేదం పరామృశ్యతే. సోఽహమన్వ్యమృతమితి సమ్బన్ధః. మమామృతస్య సత్యస్య శరీరపాతే శరీరస్థాయః ప్రాణోవాయుః- సోఽనిలం- బాహ్యం వాయుమేవ ప్రతిగచ్ఛతు. తథా-అన్యా దేవతాస్స్వాం స్వాం ప్రకృతిం గచ్ఛన్తు. అథేదమపి భస్మాన్తం సత్ పృథివీం యాతు శరీరం. అథేదానీమాత్మనస్సంకల్పాత్మికాం మనసి వ్యవస్థితాం అగ్నిదేవతాం ప్రార్థయతి (ఓం క్రతో) ఓమితి క్రతో ఇతి చ సమ్బోధనార్థా నేవ ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదోం. మనోమయత్వాచ్చ క్రతుః. హే క్రతో స్మర స్మర్తవ్యం. అన్తకాలే హి త్వత్స్మరణవశాదిష్టా గతిః ప్రాప్యతే- అతః ప్రార్థ్యతే- యన్మయా కృతం- తత్స్మర. పునరుక్తిరాదరార్థా. కిఞ్చ- హే అగ్నే నయ- ప్రాపయ సుపథా - శోభనేన మార్గేణ రాయే - ధనాయ. కర్మఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః. న దక్షిణేన కృష్ణేన పునరావృత్తియుక్తేన. కిం తర్హి. శుక్లేనైవ సుపథాఽస్మాన్. విశ్వాని-సర్వాణి హే దేవ వయునాని ప్రజ్ఞానాని సర్వప్రాణినాం విద్వాన్. కిఞ్చ-యుయోధి- అపనయ. వియోజయ. అస్మత్-అస్మత్తః. జుహురాణం-కుటిలం ఏనః- పాపం. పాపజాతం సర్వం. తేన హి వయం విశుద్ధాస్సన్త ఇష్టం ప్రాప్స్యామ ఉత్తరేణ పథా త్వత్ప్రసాదాత్. కిం తు వయం తుభ్యం కర్తుం శక్నుమః. భూయిష్ఠాం-బహుతమాం తే-తుభ్యం నమఉక్తిం-నమస్కారవచనం విధేమ. నమస్కారోక్త్యా పరిచరేమేత్యర్థః. అన్యత్కర్తుమశక్తాస్సన్తః.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

———

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (యోజ్ఞానకర్మేతి) ఆదిత్యస్య ప్రస్తుతత్వాత్కథం తత్ప్రార్థనేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) తథాపి కథమాదిత్యస్య ప్రసఙ్గః- తత్రాహ (తదుపస్థానమితి) అమున తైత్తిరీయా యేతిశేషః. ఆదిత్యస్య ప్రసఙ్గఫలితమాహ (అత ఇతి) సమాహితచేతసాం- ప్రయత్నవతామపి దృశ్యత్వాన్నాపిహితం- కింతు నపిహితమేవేతి-తత్రాహ (అసమాహితేతి) జగతః పోషణాత్- ధర్మమహిమవ్యాప్త్యాదిహానే నైతి శేషః. అపావరణకారణమేవ నివృణోతి (దర్శనేతి) సత్యం- పరమార్థస్వరూపం బ్రహ్మ. ధర్మః-స్వభావ ఇతి యావత్. నను దర్శనార్థం తత్ప్రతిబన్ధకనివృత్తౌ పూషన్నితి నియుక్తైకమిత్యనేన సమ్బోధ్య నియుజ్యతే- తత్రాహ (పూషన్నిత్యాదీతి) దర్శనాదృషిరిత్యుక్తం విశదయతి (సహీతి) సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రవర్ణమాశ్రిత్యోక్తం (జగత ఆత్మేతి) చక్షుర్మిత్రస్య వరుణస్యాగ్నేరిత్యేతదాశ్రిత్యాహ (చక్షుశ్చేతి) స్వాభావికారశ్మయో న విగమయితుం శక్యా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమూహేతి) మదీయతేజస్సఙ్క్షేపం వినాపి తే మత్స్వరూపదర్శనం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజసాహీతి) విద్యోతనం- విద్యుత్ప్రకాశః. తస్మిన్ సతి రూపాణాం స్వరూపమఞ్జసా చక్షుషా నశక్యం ద్రష్టుం- తస్య చక్షుర్మోషిత్వాత్. తథేత్యాహ (విద్యోతన ఇవేతి) తేజస్సఙ్క్షేపస్య ప్రయోజనమాహ (యదితి) కిఞ్చ- నాహం త్వాం భృత్యవద్యాచే- అభేదేన ధ్యాతత్వాదిత్యాహ (కిన్నామేతి) వ్యాహృతిశరీరే కథమహమితి ప్రయోగోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అహరితి) తదేవేదమిత్యహం రూపముచ్యతే. నను తవ శరీరపాతేపి వాస్యతత్త్వం- ఆధ్యాత్మికవాయ్వాదిప్రతిబన్ధాత్. అత ఆహ (మమేతి) వాయుగ్రహణస్యోపలక్షణత్వం వివక్షిత్వాహ (తథేతి) దేహస్థదేవతానామప్రతిబన్ధకత్వేపి దేహస్యైవ సూక్ష్మతాం గతస్య ప్రతిబన్ధకత్వాన్న తవామృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) మన్త్రాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేదానీమిత్యాదినా) అవతీర్యం - ఈశ్వరస్సర్వస్య రక్షకః. తస్య జాఠరాగ్నిప్రతీకత్వేన ధ్యాతత్వాదగ్నిశబ్దేన నిర్దేశః. ఏవమగ్ని దేవతాం సమ్బోధ్య నియుఙ్క్తే (స్మరేతి) ఇష్టాం గతిం జిగమిషతా కిమితి స్మరణే దేవతా నియుజ్యతే-తత్రాహ (త్వత్స్మరణేతి) ప్రార్థనాన్తరం సముచ్చినోతి (కిఞ్చేతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (నేత్యాదినా) అస్మాన్- నయేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞానగ్రహణం కర్మాదీనాముపలక్షణం. ప్రార్థనాన్తరం దర్శయతి (కిఞ్చేతి) పాపవియోజనఫలమాహ (తేనేతి) భవద్భిరారాధితో భవతాం యథోక్తం ఫలం సాధయిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) బహుతమత్వం- భక్తిశ్రద్ధాతిరేకయుక్తత్వం. యాగాదినా పరిచరణం క్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యదితి) సన్తః- నమస్కారోక్త్యా పరిచరేమేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అశక్తిశ్చ ముమూర్షావశాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం సప్తమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.— అర్చిరాద్యాతివాహికాను ప్రవిష్టాదిత్య ప్రార్థనామన్త్రః (హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం) సత్యస్య-బ్రహ్మణో ముఖం- ద్వారం. బ్రహ్మగమనమార్గ ఇతియావత్. హిరణ్మయేన పాత్రేణ - తేజోమయేన తేజోమణ్డలేన అపిహితం - ఆవృతం. (తత్త్వం పూషన్నపావృణు) తత్ - ద్వారం హే పూషన్నపావృణు- అనావృతం కురు. కిమర్థమిత్యత్రాహ (సత్యధర్మాయ దృష్టయే) సత్యం - బ్రహ్మ. ధర్మః-ఆశ్రయః. సాధనం యస్య తస్మై. బ్రహ్మైకనిష్ఠాయ. బ్రహ్మదర్శనార్థం మహ్యం దృష్టయే - బ్రహ్మదర్శనాయేత్యర్థః. (పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య) హే పూషన్. ఏకశ్చాసా ఋషిశ్చ ఏకర్షిః. ఋషిః- ద్రష్టా. సవితుర్జగదేక చక్షుష్ట్వాదితి భావః. యమ- యమయితః. సూర్య - సుష్ఠు ఈరయతి రశ్మీనితి సూర్యః. ప్రాజాపత్య - ప్రజాపతేః పుత్ర. (వ్యూహ రశ్మీన్ సమూహ తేజః) తావకాన్ రశ్మీన్ వ్యూహ - అపగమయ. తేజస్సమూహ- సఙ్క్షిప. కిమర్థమిత్యత్రాహ (యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి) తేజసాం సఙ్క్షేపాభావే తవ రూపం ద్రష్టుమశక్యమితి భావః. (యోఽసావసౌ పురుషః సోఽహమస్మి) ఆత్మాయాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపోఽహమస్మి. తాదృగ్రూపతయా వేద్మి. అస్మత్స్వవిదస్మీత్యర్థః. (వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాన్తం శరీరం) అర్చిరాదినాగతస్య మే ప్రాణవాయుర్వాయౌ లీయతాం. మృతం చేదం శరీరం భస్మాన్తం చ భవతు. తతశ్చ దేహేన్ద్రియాదిష్వాత్మాభిమానీ నాహమస్మి-తద్విలక్షణాత్మజ్ఞానవానిత్యర్థః. (ఓం క్రతో స్మర కృతం స్మర) ఓమితి ప్రణవప్రతిపాద్యత్వాదాదిత్యస్య సమ్బోధనం. * అధిగర్థదయేశాంకర్మణీతి కర్మణి షష్ఠీ. క్రతోః- క్రతుం. ఉపాస్తిమనుష్ఠితాం స్మర. తదఙ్గతయా కృతం కర్మాపి స్మర. అహం దేహవిలక్షణాత్మజ్ఞానీ కర్మాఙ్గక బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠశ్చ - అతస్స్వస్వరూపం ప్రదర్శయ, ముక్తిమార్గం చ ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. అర్చిరాది ప్రథమపర్వాగ్ని ప్రార్థనామన్త్రః (అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్) హే అగ్నే. సుపథా - శోభనేనార్చిరాది మార్గేణ రాయే- ఐశ్వర్యాయ. స్వారాజ్యాయ. మోక్షాయేతియావత్. అస్మాన్నయ-ప్రాపయ. హే దేవ-ద్యోతమాన. విశ్వాని వయునాని-సర్వాణి జ్ఞానాని విద్వాన్ భవసి. అతో మదీయమప్యాత్మజ్ఞానం త్వం జానాసీత్యర్థః. (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః) యుయోధి - అపనయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం. హ్వృచ్ఛ్రాకౌటిల్య ఇత్యస్మాత్ శానచి రూపం. ఏనః - పాపం యుయోధీత్యన్వయః. భూయిష్ఠాం - భూయసీం నమఉక్తిం తే కరవామేత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

అష్టమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవతి ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవత్యపి చ యేషాం బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

శం.— ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. కస్మాత్పునః కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యాః - న పునర్వాగాదిభావ ఇతి. యస్మాజ్జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః. న వాగాదయో జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యభాజః. కథం జ్యేష్ఠత్వంచ శ్రేష్ఠత్వంచ ప్రాణస్యేతి. తన్నిర్ధారయిష్యేదమారభ్యతే. అథవా - ఉక్థయజుస్సామక్షత్త్రాదిభావైః ప్రాణస్యైవోపాసనమభిహితం సత్స్వప్యన్యేషు చక్షురాదిషు. తత్ర హేతుమాత్రమిహ. ఆనన్తర్యేణ సమ్బధ్యతే. న పునః పూర్వశేషతా. వివక్షితం తు ఖిలత్వాదస్య కాణ్డస్య పూర్వత్ర యదనుక్తం విశిష్టఫలం ప్రాణవిషయముపాసనం - తద్వక్తవ్యమితి. యః - కశ్చిత్. హ వై ఇత్యవధారణార్థం. యో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం వక్ష్యమాణం వేద - అసౌ భవత్యేవ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. ఏవం ఫలేన ప్రలోభితస్సన్ ప్రశ్నాభిముఖీభూతః. తస్మై చాహ (ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) కథం పునరవగమ్యతే ప్రాణో జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి. యస్మాన్నిషేకకాల ఏవ శుక్రశోణితసమ్బన్ధః ప్రాణాదికలాపస్యావిశిష్టః - తథాపి న ప్రాణం శుక్రం విరోహతీతి ప్రథమో వృత్తిలాభః ప్రాణస్య చక్షురాదిభ్యః. అతో జ్యేష్ఠో వయసా ప్రాణః. నిషేకకాలాదారభ్య గర్భం పుష్యతి ప్రాణః. ప్రాణే హి లబ్ధవృత్తౌ పశ్చాచ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః - అతో యుక్తం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వం చక్షురాదిషు. భవతి తు కశ్చిత్కులే జ్యేష్ఠః - గుణహీనత్వాత్తు న శ్రేష్ఠః. మధ్యమః కనిష్ఠో వా గుణాఢ్యత్వాద్భవేచ్ఛ్రేష్ఠః - న జ్యేష్ఠః. న తథేహేత్యాహ - ప్రాణ ఏవ తు జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. కథం పునః శ్రైష్ఠ్యమవగమ్యతే ప్రాణస్య. తదిహ సంవాదేన దర్శయిష్యామః. సర్వథాపి తు ప్రాణం జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం యో వేద - ఉపాస్తే. స స్వానాం - జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి - జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణోపాసనసామర్థ్యాత్. స్వవ్యతిరేకేణాపి చ యేషాం మధ్యే జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవిష్యామీతి బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠప్రాణవిత్ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. నను వయోనిమిత్తం జ్యేష్ఠత్వం - తదిచ్ఛాతః కథం భవతీతి ఉచ్యతే - నైష దోషః - ప్రాణవద్వృత్తిలాభస్యైవ జ్యేష్ఠత్వస్య వివక్షితత్వాత్. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారోద్గీథాది త్రయం బ్రహ్మ బ్రహ్మోపాసనాని తత్ఫలం తదర్థా గతిరాదిత్యాద్యుపస్థానమిత్యేషోఽర్థః సప్తమే నిర్వృత్తః. సమ్ప్రతి ప్రాధాన్యేనాబ్రహ్మోపాసనం సఫలం శ్రీమన్థాదికర్మ చ వక్తవ్యమిత్యష్టమమధ్యాయమారభమాణో బ్రాహ్మణసఙ్గతిమాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీతి యదుక్తం తదుక్తమితి శేషః. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదినా ధ్యాపి నిర్ధారితమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరేణ పూర్వోత్తరగ్రన్థసఙ్గతిమాహ (అథవేతి) ఆదిశబ్దాదన్నవైశిష్ట్యాదిసఙ్గ్రహః. తత్రేతి - ప్రాణస్యైవ విశిష్టగుణకస్యోపాస్యత్వోక్తౌ హేతుః - జ్యేష్ఠత్వాదిః. తన్మాత్రమిహానన్తరగ్రన్థేన కథ్యత ఇతి శేషః. తదేవం పూర్వగ్రన్థస్య హేతుమత్త్వా, దుత్తరగ్రన్థస్య చ హేతుత్వా, దానన్తర్యేణ - పౌర్వాపర్యేణ పూర్వగ్రన్థేన సహోత్తరం గ్రన్థజాతం సమ్బధ్యత ఇతి ఫలితమాహ (ఆనన్తర్యేణేతి) వక్ష్యమాణప్రాణోపాసనస్య పూర్వోక్తోక్థాద్యుపాస్తిశేషత్వమాశఙ్క్య గుణభేదాత్ఫలభేదాచ్చ నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (న పునరితి) కిమితి ప్రాణోపాసనమిహ స్వతన్త్రముపదిశ్యతే - తత్రాహ (ఖిలత్వాదితి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణారమ్భోపసంహారార్థః. ఏవం బ్రాహ్మణారమ్భం ప్రతిపాద్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యః కశ్చిదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దస్య పునరుపాదానమన్వయార్థం. నిపాతయోరర్థమవధారణమేవ ప్రాగుక్తం ప్రకటయతి (భవత్యేవేతి) ప్రశ్నాయ - కోఽసౌ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ప్రశ్నః. తదర్థమితి యావత్. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదికమాక్షిపతి (కథమితి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్య జ్యేష్ఠత్వాదికం తుల్యమేవేతి శేషః. సమ్బన్ధావిశేషమఙ్గీకృత్య జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య సాధయతి (తథాపీతి) ఉక్తమేవ సమర్థయతే (నిషేకకాలాదితి) తత్రాపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (ప్రాణే హీతి) జ్యేష్ఠత్వేనైవ శ్రేష్ఠత్వే సిద్ధే కిమితి పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (భవతి త్వితి) జ్యేష్ఠత్వే సత్యపి శ్రేష్ఠత్వాభావముక్త్వా తస్మిన్సత్యపి జ్యేష్ఠత్వాభావమాహ (మధ్యమ ఇతి) ఇహేతి ప్రాణోక్తిః. ప్రాణశ్రేష్ఠత్వే ప్రమాణాభావమాశఙ్క్య ప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా) పూర్వోక్తముపాస్తిఫలముపసంహరతి (సర్వథాపీతి) ఆరోపేణానారోపేణ వేత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వస్య విద్యాఫలత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య విద్యాఫలత్వం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇచ్ఛాతో జైష్ఠ్యం దుస్సాధమితి దోషస్యాసత్త్వమాహ (నేతి) తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణవదితి) యథా ప్రాణకృతాశనాదిప్రయుక్తశ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః - తథా ప్రాణోపాసకాధీనం జీవనమన్యేషాం స్వానాం భవతీతి ప్రాణవన్నో జ్యేష్ఠత్వం న వయోనిబన్ధనమిత్యర్థః. ౧

రం.— ప్రాణవిషయకవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యాది.) ప్రాణో హీన్ద్రియాణాం మధ్యే జ్యేష్ఠః - ప్రాణవ్యాపారానన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియాణాం సర్వప్రవృత్తేరితి భావః. శ్రేష్ఠశ్చ - వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః. ఏవంతం ప్రా

ఉ.— యోహవై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతి వాగ్వై వసిష్ఠా వసిష్ఠస్స్వానాం భవత్యపి చ యేషాం బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౨

యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే య ఏవం వేద॥ ౩

యోహవై సమ్పదం వేద సగ్ం హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయతే శ్రోత్రం వై సమ్పత్ శ్రోత్రే హీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నాః సగ్ం హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయతే య ఏవం వేద॥ ౪

...నుపాసీనో యః- స్వః స్వానాం- జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఇతరేషాం చ యేషాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠో బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యోహవై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతి - దర్శనానురూప్యేణ ఫలం. యేషాం చ జ్ఞాతివ్యతిరేకేణ వసిష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి- తేషాం చ వసిష్ఠో భవతి. ఉచ్యతాం తర్హి కాసౌ వసిష్ఠేతి (వాగ్వై వసిష్ఠా) వాసయత్యతిశయేన- వస్తే వేతి వసిష్ఠా. వాగ్మినో హి ధనవన్తో వసన్త్యతిశయేన. ఆచ్ఛాదనార్థస్య వా వసేర్వసిష్ఠా. అభిభవన్తి హి వాచా వాగ్మినోఽన్యాన్. తేన వసిష్ఠగుణవత్పరిజ్ఞానాద్వసిష్ఠగుణో భవతీతి దర్శనానురూపం ఫలం. ౨

ఆ.— వసిష్ఠత్వమపి ప్రాణస్యైవేతి వక్తుముత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యోహేత్యాదినా) ఫలేన ప్రలోభితం శిష్యం ప్రశ్నాభిముఖం ప్రత్యాహ (ఉచ్యతామిత్యాదినా) వాచో వసిష్ఠత్వం ద్విధా ప్రతిజానీతే (వాసయతీతి) వాసయత్యతిశయేనేత్యుక్తం విశదయతి (వాగ్మినో హీతి) వాసయన్తి చేతి ద్రష్టవ్యం. వస్తేర్వేత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఆచ్ఛాదనార్థస్యేతి) ఆచ్ఛాదనార్థత్వమనుభవేన సాధయతి (అభిభవన్తీతి) ఉక్తముపాస్తిఫలం నిగమయతి (తేనేతి) ౨

రం.— (యోహవై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతీత్యాది) అతిశయేన వసుమత్త్వం- వసిష్ఠత్వం. (వాగ్వై వసిష్ఠేతి) వాగ్మిన ఏవ హి వసుమత్తా భవతి- అతో వాచో వసిష్ఠత్వం సిద్ధం. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

శం.— (యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా. తాం ప్రతిష్ఠాం- ప్రతిష్ఠాగుణవతీం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం- ప్రతితిష్ఠతి సమే- దేశే కాలే చ. తథా- దుర్గే- విషమే చ. దుర్గమనే చ దేశే, దుర్భిక్షాదౌ వా కాలే విషమే. యద్యేవముచ్యతాం కాసౌ ప్రతిష్ఠా. చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా. కథం చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వమితి. ఆహ- చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ దృష్ట్వా ప్రతితిష్ఠతి. అతోఽనురూపం ఫలం (ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే య ఏవం వేదేతి) ౩

ఆ.— గుణాన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యోహ వా ఇతి) సమే ప్రతిష్ఠా విద్యాం వినాపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విషమే చ- ప్రతితిష్ఠతీతి సమ్బన్ధః. విషమశబ్దస్యార్థమాహ (దుర్గమనే చేతి) ఇదానీం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిష్ఠాం దర్శయతి (యద్యేవమితి) ప్రతిష్ఠాత్వం చక్షుషో వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) విద్యాఫలం నిగమయతి (అత ఇతి) ౩

రం.— (యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గ ఇత్యాది) (చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠేతి) చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం నామ- సమవిషమదేశప్రదర్శనద్వారా పురుషప్రతిష్ఠాహేతుత్వం. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— (యోహవై సమ్పదం వేద) సమ్పద్గుణయుక్తం యో వేద. తస్యైతత్ఫలం- అస్మై- విదుషే సమ్పద్యతే హ. కిం. యం కామం కామయతే- స కామః. కిం పునస్సమ్పద్గుణకం. శ్రోత్రం వై సమ్పత్. కథం పునః శ్రోత్రస్య సమ్పద్గుణత్వమితి. ఉచ్యతే - శ్రోత్రే సతి హి- యస్మాత్సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నాః- శ్రోత్రేన్ద్రియవతోఽధ్యేయత్వాత్. వేదవిహితకర్మాయత్తాశ్చ కామాః. తస్మాచ్ఛ్రోత్రం సమ్పత్. అతో జ్ఞానానురూపం ఫలం (సం హాస్మై పద్యతే యం యం కామయతే య ఏవం వేద) ౪

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయ విభజతే (యోహవై సమ్పదమితి) ప్రశ్నపూర్వకం సమ్పదుత్పత్తివాక్యముపాదత్తే (కిం పునరితి) శ్రోత్రస్య సమ్పద్గుణత్వం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) అధ్యేయత్వం- అధ్యయనార్హత్వం. తథాపి కథం శ్రోత్రం సమ్పద్గుణకమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) పూర్వోక్తం ఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) ౪

రం.— (యోహవై సమ్పదం వేద సం హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయత ఇత్యాది) (సం హాస్మై పద్యత ఇత్యాది) అస్మై సంపద్యతే. శ్రోత్రే సత్యేవ హి సర్వే వేదాస్సమ్పన్నా భవన్తి- తస్మాత్సమ్పత్త్వగుణకం శ్రోత్రం యో వేద- తస్య కామ్యమానః కామస్సమ్పద్యత ఇత్యర్థః. ౪

ఊ.— యోహ వా ఆయతనం వేదాయతనగ్ం స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంమనో వా ఆయతనమా యతనగ్ం స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయఏవంవేద॥ ౫

యోహవై ప్రజాపతిం వేదప్రజాయతేహప్రజయాపశుభీ రేతోవై ప్రజాపతిః ప్రజాయతే హప్రజయాపశుభిర్యఏవంవేద॥ ౬

తేహేమే ప్రాణాఅహగ్ం శ్రేయసేవివదమానా బ్రహ్మజగ్ముస్తద్ధోచుః కోనోవసిష్ఠఇతితగ్ం హోవాచయస్మిన్వఉత్క్రాన్తఇదగ్ం శరీరంపాపీయోమన్యతేసవోవసిష్ఠఇతి॥ ౭

వాగ్ఘోచ్చక్రామసాసంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకతమదృతేజీవితుమితి తేహోచుః

శం.— (యోహవాఆయతనంవేద) ఆయతనం-ఆశ్రయః. తద్యోవేద- ఆయతనంస్వానాంభవ, త్యాయతనంజనానాం - అన్యే షామపి. కింపున స్తదాయతనమితి. ఉచ్యతే - మనో వా ఆయతనం- ఆశ్రయఇన్ద్రియాణాంవిషయాణాంచ. మనఆశ్రితాహివిషయా ఆత్మనోభో గ్యత్వం ప్రతిపద్యన్తే. మనస్సఙ్కల్పవశానిచేన్ద్రియాణిప్రవర్తన్తే. అతోమనఆయతనమిన్ద్రియాణాం. అతోదర్శనానురూప్యేణఫలం (ఆయత నంస్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయఏవంవేద) ౫

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయవిభజతే (యోహవాఆయతనమితి) సామాన్యోక్తమాయతనం ప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కింపు నరితి) మనసావిషయాశ్రయత్వంవిశదయతి (మనఇతి) ఇన్ద్రియాశ్రయత్వంతస్యస్పష్టయతి (మనస్సఙ్కల్పేతి) పూర్వవత్ఫలంనిగమయ తి (అతఇతి) ౫

రం.— (యోహవాఆయతనంవేదఆయతనంస్వానాంభవత్యాయతనంజనానామిత్యాది) ఇన్ద్రియాణాంమనోఽధీనవృత్తికత్వాది న్ద్రియాన్తరాపేక్షయామనసఆయతనత్వం. అతఏవజనానామప్యాయతనత్వం. శిష్టంస్పష్టం. ౫

శం.— యోహవై ప్రజాపతింవేద- ప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిశ్చ- సమ్పన్నోభవతి. (రేతోవై ప్రజాతిః) రేతసాప్రజననే న్ద్రియముపలక్ష్యతే. తద్విజ్ఞానానురూపంఫలం (ప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిర్యఏవంవేద) ౬

ఆ.— గుణాన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరంగృహీత్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (యోహేత్యాదినా) వాగాదీన్ద్రియాణితత్తద్గుణవిశిష్టానిశ్ర త్వారేతోవిశిష్టగుణమాచష్టేణస్యప్రకరణవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రేతసేతి) విద్యాఫలముపసంహరతి (తద్విజ్ఞానేతి) ౬

రం— (యోహవైప్రజాపతింవేదప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిరిత్యాది) (రేతోవైప్రజాపతిరితి) రేతశ్శబ్దేనప్రజననేన్ద్రి యంలక్ష్యతే. తేనహిపుత్రపౌత్రాదిమత్తయాప్రకృష్టతయాజాయతేపురుషఇతితత్ప్రజాపతిః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— తేహఇమేప్రాణాః- వాగాదయోఽహంశ్రేయసే-అహంశ్రేయానిత్యేతస్మైప్రయోజనాయ. వివదమానాః-విరుద్ధంవదమా నాబ్రహ్మజగ్ముః- బ్రహ్మగతవన్తః. బ్రహ్మశబ్దవాచ్యంప్రజాపతింగత్వాచతద్బ్రహ్మఊచుః- ఉక్తవన్తః. కోనః- అస్మాకంమధ్యేవసిష్ఠః-కోస్మాకం మధ్యేవసతివాసయతిచ. తత్- బ్రహ్మతైఃపృష్టంసత్ హోవాచ- ఉక్తవత్. యస్మిన్వః- యుష్మాకంమధ్యేఉత్క్రాన్తే- నిర్గతేశరీరాత్. ఇదంశరీ రంపూర్వస్మాదతిశయేనపాపీయః-పాపతరంమన్యతేలోకః. శరీరంహినానానేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాజ్జీవతోపిపాపమేవ- తతోపికష్టతరంయస్మిన్నుత్క్రా న్తేభవతి. వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతేపాపీయఇతి. సవః-యుష్మాకంమధ్యేవసిష్ఠోభవిష్యతి. జానన్నపివసిష్ఠంప్రజాపతిర్నోవాచాయంవసిష్ఠఇతి - ఇతరే షామప్రియపరిహారాయ. ౭

ఆ.— ఉక్తావసిష్ఠత్వాదిగుణానవాగాదిగామినః- కింతుముఖ్యప్రాణగతాఏవేతిదర్శయితుమాఖ్యాయికాంవ్యాకరోతి (తేహేత్యా దినా) ఇయమన్నప్రయోగస్యతాత్పర్యమాహ (శరీరంహీతి) కిమితిశరీరస్యపాపీయస్త్వముచ్యతే - తదాహ (వైరాగ్యార్థమితి) శరీరేవైరా గ్యోత్పాదనద్వారాతస్మిన్నహంమమాభిమానపరిహారార్థమిత్యర్థః. వసిష్ఠోభవిష్యతి - ఇత్యుక్తవానితిసమ్బన్ధః. కిమితి సాక్షాదేవముఖ్యంప్రాణంవసిష్ఠ త్వాదిగుణంనోక్తవాన్ప్రజాపతిః- సహిసర్వజ్ఞ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జానన్నపీతి) ౭

రం.— (తేహేమే ప్రాణాఅహంశ్రేయసేవివదమానాబ్రహ్మజగ్మురిత్యాది) తేహేమేవాగాదయఃప్రాణాఃఅహమర్థస్యాత్మనః శ్రేయసేవివదమానాఃబ్రహ్మ- చతుర్ముఖం. నపుంసకత్వంఛాన్దసం. జగ్ముః. తంగత్వానః - అస్మాకంమధ్యేకోవసిష్ఠః-శ్రేయానితితత్ - బ్రహ్మ ప్రతిఊచుః. తచ్చ - బ్రహ్మప్రత్యువాచ. కిమితి. వః- యుష్మాకంమధ్యేయస్మిన్నుత్క్రాన్తఇదంశరీరంపాపీయః- పాపిష్ఠతరమివజనోమన్యతే- సఏవఃశ్రేష్ఠఇతిప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తఏవముక్తాబ్రహ్మణాప్రాణా ఆత్మనోవీర్యపరీక్షణాయక్రమేణోచ్చక్రముః. తత్రవాగేవప్రథమంహాఅస్మాచ్ఛరీరాదు

చుర్యథా కలా అవదన్తో వాచా ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ విద్వాꣳసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

ఉ.— చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథాఽన్ధా అపశ్యన్తశ్చక్షుషా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ విద్వాꣳసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ చక్షుః. ౯

శ్రోత్రꣳ హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా బధిరా అశృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా విద్వాꣳసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా ముగ్ధా అవిద్వాꣳసో మనసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ మనః. ౧౧

రేతో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా క్లీబా అప్రజాయమానా రేతసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ విద్వాꣳసో మనసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ రేతః. ౧౨

అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదేవꣳ హైవేమాన్ప్రాణాన్సంబబర్హ తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి తస్యో మే బలిం కురుతేతి తథేతి॥ ౧౩

చ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రోషితా భూత్వా పునరాగత్యోవాచ- కథమశకత- శక్తవన్తో యూయం మదృతే- మాం వినా జీవితుమితి. ఏవముక్తా ఊచుః. యథా లోకే కలాః- మూకాః అవదన్తో వాచా, ప్రాణన్తః ప్రాణన-వ్యాపారం కుర్వన్తః ప్రాణేన, పశ్యన్తః- దర్శనవ్యాపారం చక్షుషా కుర్వన్త, స్తథా-శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ, విద్వాంసో మనసా కార్యాకార్యాదివిషయం, ప్రజాయమానా రేతసా- పుత్రానుత్పాదయన్త, ఏవమజీవిష్మ వయం. ఇత్యేవం ప్రాణైర్దత్తోత్తరా వాగాత్మనోఽస్మిన్నవశిష్టత్వం బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్. తథా-చక్షుర్హోచ్చక్రామేత్యాదిపూర్వవత్ శ్రోత్రం మనః ప్రజాతిరితి. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— వాగ్ఘోచ్చక్రామేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తదేవమితి) ఉక్తైర్దృష్టాన్తైః శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) కార్యాకార్యాదివిషయమిత్యాదిశబ్దేనోపేక్షణీయసంగ్రహః. చక్షురాదిభిర్దత్తోత్తరా పునర్వాక్కిమకరోదితి- తత్రాహ (ఆత్మన ఇతి) ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

రం.— (వాగ్ఘోచ్చక్రామ సా చ సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచేత్యాది) తత్ర ప్రథమతః పరీక్షార్థం వాగుత్క్రాన్తా సతీ సంవత్సరం ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య - హే ప్రాణాః మదృతే- మాం వినా జీవితుం కథమశకత- కథం శక్తా ఇత్యువాచ. తే హ ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః. యథా కలాః - మూకాః వాచా అవదన్తోఽపి సన్తః ప్రాణేన జీవన్తః, చక్షురాదినా దర్శనాదికం కుర్వన్తః, ఆసతే - ఏవం వయమపి అజీవిష్మ - జీవితవన్త ఇతి హోచుః. తతః ప్రాణేషు స్వస్య శ్రేష్ఠత్వం నాస్తీతి మత్వా శరీరే వాగిన్ద్రియం ప్రవివేశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమణం కరిష్యన్. తదానీమేవ స్వస్థానాత్ప్రచలితా వాగాదయః. కిమివేతి. ఆహ- యథా లోకే మహాంశ్చాసౌ సుహయశ్చ మహాసుహయః - శోభనో హయో లక్షణోపేతో మహాన్పరిమాణతః సిన్ధుదేశే భవః- సైన్ధవోఽభిజనతః. పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనశఙ్కూన్. పడ్వీశాశ్చ తే శఙ్కవశ్చేతి. తాన్సంవృహేత్ - ఉద్యచ్ఛేత్. యుగపదుత్ఖనేదశ్వారోహే ఆరూఢే పరీక్షణాయ ఏవం హైవ ఇమాన్ వాగాదీన్ ప్రాణాన్ సంబబర్హ- ఉద్యతవాన్. స్వస్థానాద్భ్రంశితవాన్. తే- వాగాదయో హ ఊచుః. హే భగవః-భగవన్ మోత్క్రమీః. యస్మాన్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే-త్వాం వినా జీవితుం. యద్యేవం మమ శ్రేష్ఠతా విజ్ఞాతా భవద్భిః-అహమత్ర శ్రేష్ఠః. తస్య ఉ మే-మమ బలిం-కరం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి. అయం చ ప్రాణసంవాదః కల్పితో విదుషః శ్రేష్ఠపరీక్షణప్రకారోపదేశః. అనేన హి విద్వాన్ కో ను ఖల్వత్ర శ్రేష్ఠ ఇతి పరీక్షణం కరోతి- స ఏష పరీక్షణప్రకారః సంవాదభూతః కథ్యతే- న హ్యన్యథా సంహత్యకారిణాం సతాం మేషామజ్ఞా సైవ సంవత్సరమాత్రమేవైకైకస్య నిర్గమనాద్యుపపద్యతే. తస్మాద్విద్వానేవానేన ప్రకారేణ విచారయతి వాగాదీనాం ప్రధానబుభుత్సురుపాసనాయ. బలిం ప్రార్థితాస్సన్తః ప్రాణాస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాతవన్తః. ౧౩

ఆ.— వాగాదిప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఉత్క్రమం కరిష్యన్ - యదా భవతీతి శేషః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయన్నుత్తరవాక్యమవతారయతి (కిమివేత్యాదినా) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం వాగాదిభిర్నిర్ధారితమిత్యాహ (తే వాగాదయ ఇతి) తర్హి తత్ఫలేన భవితవ్యమిత్యా

ఉ.— సాహవాగువాచయద్వా అహంవసిష్ఠాస్మిత్వంతద్వసిష్ఠోసీతియద్వా అహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసీతిచక్షుర్యద్వా అహగ్ సమ్పదస్మిత్వంతత్సమ్పదసీతి శ్రోత్రంయద్వా అహమాయతనమస్మిత్వంతదాయతనమసీతిమనోయద్వా అహంప్రజాతిరస్మిత్వంతత్ప్రజాతిరసీతి రేతస్తస్యో మేకిమన్నంకింమేవాసఇతియదిదంకించాశ్వభ్యఆక్రిమిభ్యఆకీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపోవాస ఇతినహవాఅస్యానన్నంజగ్ధంభవతినానన్నం ప్రతిగృహీతంయఏవమేతదనస్యాన్నం వేదతద్విద్వాగ్ సఃశ్రోత్రియాఅశిష్యన్తఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్త్యేతమేవతదనమనగ్నంకుర్వన్తోమన్యన్తే॥ ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయె ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

హ (యద్వైవచేతి) యథోక్తస్య ప్రాణసంవాదస్య కాల్పనికత్వందర్శయతి (అయంచేతి) కల్పనాఫలంసూచయతి (విదుషఇతి) తదేవస్పష్టయతి (అనేనహీతి) ఉపాస్యపరీక్షణప్రకారావివక్షితశ్చేత్ - కింసంవాదేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సవిశఇతి) సంవాదస్యముఖ్యార్థత్వాద కల్పితత్వమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సంవాదస్యకల్పితత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఏవంప్రాణసంవాదస్యతాత్పర్యముక్త్వాప్రకృతామక్షరవ్యాఖ్యానెవాసనవర్ణయతి (బలిమితి). ౧౩

రం.— (అథహప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ యథామహాసుహయస్సైన్ధవఃపడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదిత్యాది) అథ ముఖ్యప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ సన్ యథాలోకెమహాన్ సుహయః శోభనోహయస్సైన్ధవః సిన్ధుదేశప్రభవఃపరీక్షణాయారోహేణ పడ్వీశశఙ్కూన్ పడ్వీశాశ్చతేశఙ్కవశ్చ. పాదబన్ధనశఙ్కూన్ సంవృహేత్ -ఉత్ఖనేత్, ఏవమేవేమాన్ సర్వాన్ ప్రాణాన్ - వాగాదీన్ సమ్బర్హ - ఉద్వృహ్య. ఉత్క్రాన్తవాన్. (తే హోచుర్మాభగవఉత్క్రమీర్నవైశక్ష్యామస్త్వదృతేజీవితుమితి) తేహ- ప్రాణాఊచుః - హేభగవన్ - పూజార్హ, ముఖ్యప్రాణ. త్వంమోత్క్రమీః - ఉత్క్రమణంమాకార్షీః. త్వాంవినావయంజీవితుంనశక్ష్యామఇతిహోచుః నప్రత్యువాచ (తస్యోమేబలింకురుతేతి) తస్యమే- శ్రేష్ఠస్యమహ్యంబలింకురుత- కరంప్రయచ్ఛతేతి ఉక్తోఽవధారణే తథేత్యేవతేప్రత్యూచురిత్యర్థః. ౧౩

శం.— (సాహవాక్) ప్రథమంబలిదానాయప్రవృత్తాసా - కిలఉవాచ- ఉక్తవతీ. యద్వై అహంవసిష్ఠాస్మి- యన్మమవసిష్ఠత్వం తత్తవైవ. తేనవసిష్ఠగుణేనత్వంతద్వసిష్ఠోసీతి. యదహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసి - యామమప్రతిష్ఠా - సాత్వమసీతిచక్షుః. సమానమన్యత్ సమ్పదాయతనప్రజాపతిత్వగుణాన్ క్రమేణసమర్పితవన్తః. యద్యేవంసాధుబలిందత్తవన్తః- బ్రూతతస్యమే - ఏవంగుణవిశిష్టస్యకిమన్నంకింవాసఇతి. ఆహురితరే- యదిదంలోకేకించ- కించిదన్నంనామాప్యాశ్వభ్యఆక్రిమిభ్యఆకీటపతఙ్గేభ్యః-యచ్చాన్నంక్రిమ్యన్నంకీటపతఙ్గాన్నంచ- తేనసహసర్వమేవ. యత్కించిత్ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం-తత్సర్వంతవాన్నం. సర్వంప్రాణస్యాన్నమితిదృష్టిరత్రవిధీయతే. కేచిత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావం వదన్తిప్రాణాన్నవిదః. తదసత్-శాస్త్రాన్తరేణప్రతిషిద్ధత్వాత్. తేనాస్యవికల్పఇతిచేన్న-అవిధాయకత్వాత్. నహవాఅస్యానన్నంజగ్ధంభవతీతి- సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేతస్యవిజ్ఞానస్యవిహితస్యస్తుత్యర్థమేతత్-తేనైకవాక్యతాపత్తేః. నతుశాస్త్రాన్తరవిహితస్యబాధనేసామర్థ్యం- అన్యపరత్వాదస్య. ప్రాణమాత్రస్యసర్వమన్నమిత్యేతద్దర్శనమిహవిధిత్సితం- నతుసర్వంభక్షయేదితి. యత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం- తన్మిథ్యైవ- ప్రమాణాభావాత్. విదుషఃప్రాణత్వాత్సర్వాన్నోపపత్తేస్సామర్థ్యాదదోషఏవేతిచేన్న - అశేషాన్నత్వానుపపత్తేః. సత్యం-యద్యపివిద్వాన్ ప్రాణః- యేనకార్యకరణసఙ్ఘాతేనవిశిష్టస్యవిద్వత్తా. తేనకార్యకరణసఙ్ఘాతేనక్రిమికీటదేవాద్యశేషాన్నభక్షణంనోపపద్యతే - తేనతత్రాశేషాన్నభక్షణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం- అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య ననుప్రాణస్స్వభక్ష్యత్వేనక్రిమికీటాద్యన్నమపి. బాఢం-కిం?తునతద్విషయఃప్రతిషేధోస్తి. తస్మాద్యథాప్రాప్తంకిం?శుకం-తత్రదోషాభావః.అతన్తద్రూపేణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం-అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణేదోషస్య. యేనతుకార్యకరణసఙ్ఘాతసమ్బన్ధేనప్రతిషేధఃక్రియతే. తత్సమ్బన్ధేనత్విహనైవప్రతిప్రసవోస్తి. తస్మాత్ప్రతిషేధాతిక్రమాద్దోషఏవస్యాత్-అన్యథిష.యత్వాన్నహవేత్యాదేః. నచబ్రాహ్మణాదిశరీరస్యసర్వాన్నత్వదర్శనమిహవిధీయతే-కింతుప్రాణమాత్రస్యైవ. యథాచసామాన్యేనసర్వాన్నస్యప్రాణస్యకించిదన్నజాతస్యకించిజ్జీవనహేతుః-యథావిషంవిషజస్యక్రిమేః-తదేవాన్యస్యప్రాణాన్నమపిసద్దృష్టమేవదోషముత్పాదయతిమరణాదిలక్షణం- తథాసర్వాన్నస్యాపిప్రాణస్యప్రతిషిద్ధాన్నభక్షణేబ్రాహ్మణత్వాదిదేహసమ్బన్ధాద్దోషఏవస్యాత్. తస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానమేవాభక్ష్యభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం. (ఆపోవాసఇతి) ఆపోభక్ష్యమాణావాసస్థానీయాస్తవ. అత్రచప్రాణస్యాపోవాసఇత్యేతద్దర్శనంవిధీయతే-నతువాసఃకార్యేఅపోవినియోక్తుంశక్యాః- తస్మాద్యథాప్రాప్తేఽబ్భక్షణేదర్శనమాత్రంకర్తవ్యం. (నహవై) అస్య-సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేవంవిదోఽనన్నం-అనదనీయంజగ్ధం-భుక్తంనభవతిహ. యద్యప్యనేనానదనీయంభుక్తం-అదనీయమేవభుక్తంస్యాత్ - నతుతత్కృతదోషేణలిప్యతఇత్యేతద్విద్యాస్తుతిరిత్యవోచామ. తథా (నానన్నంప్రతిగృహీతం) యద్యప్యప్రతిగ్రాహ్యంహస్త్యాదిప్రతిగృహీతంస్యాత్ - తదప్యన్నమేవస్యాత్. తత్రాప్యప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహదోషేణనలిప్యతఇతిస్తుత్యర్థమేవ. యఏవమేతదనస్య- ప్రాణస్యాన్నంవేద. ఫలంతుప్రాణాత్మభావఏవ-నత్వేతత్ఫలాభిప్రాయేణ. కింత

ర్థిః. స్మృత్యభిప్రాయేణ సర్వ్వైతదేవఫలంకస్మాన్నభవతి. న-ప్రాణాత్మవన్వినః ప్రాణాత్మభావపిపలం. తత్రచ ప్రాణాత్మభూతస్య సర్వాత్మనోఽన దనీయమప్యద్యమేవ. తథాఽప్రతిగ్రాహ్యమపి ప్రతిగ్రాహ్యమేవే, తి యథా ప్రాప్తమేవోపాదాయవిద్యాస్తూయతే- తేనైవఫలవిధిస్స్వరూపతా వాక్యస్య. యస్మాదాపోవాసః ప్రాణస్య- తస్మాద్విద్వాంసః- బ్రాహ్మణాశ్శ్రోత్రియాః- అధీతవేదాఅశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణాఆచామన్త్యపః. అశిత్వాచాచామన్తి- భుక్త్వాభోత్తరకాలమపోభక్షయన్తి. తత్తేషుమాచామత్సుకోభిప్రాయఇతి. ఆహ- ఏతమేవానం- ప్రాణమనగ్నంకుర్వ న్తోమన్యన్తే. అస్తిచైతత్- యోయస్మైవాసోదదాతి - సతమనగ్నంకరోమీతిహిమన్యతే. ప్రాణస్యచాపోవాసఇతిహ్యుక్తం. యదపఃపిబామి - త త్ప్రాణస్యవాసోదదామీతి విజ్ఞానంకర్తవ్యమిత్యేవమర్థమేతత్. నను భోక్ష్యమాణోభుక్తవాంశ్చ ప్రయతోభవిష్యామీత్యాచామతి - తత్ర ప్రాణ స్యానగ్నతాకరణార్థత్వే చద్విఃకార్యతాఆచమనస్యస్యాత్. నచకార్యద్వయమాచమనస్యైకస్యయుక్తం. యది ప్రాయత్యార్థం- నానగ్నతార్థం. అ థానగ్నతార్థం- నప్రాయత్యార్థం. యద్యేవం-తస్మాద్ద్వితీయాచమనాన్తరం ప్రాణస్యానగ్నతాకరణాయభవతు. న- క్రియాద్విత్వోపపత్తేః. ద్వేహ్యేతే క్రియే. భోక్ష్యమాణస్యభుక్తవతశ్చయదాచమనంస్మృతివిహితం- తత్ప్రాయత్యార్థంభవతి క్రియామాత్రమేవ- నతుతత్ర ప్రాయత్యేద ర్శనాద్యపేక్షతే. తత్రచాచమనాఙ్గభూతాస్వప్సువాసో విజ్ఞానం ప్రాణస్యేతికర్తవ్యతయాచోద్యతే - నతుతస్మిన్ క్రియమాణఆచమనస్య ప్రాయ త్యార్థతా బాధ్యతే - క్రియాన్తరత్వాదాచమనస్య. తస్మాద్భోక్ష్యమాణస్యభుక్తవతశ్చయదాచమనం- తత్రాపోవాసః ప్రాణస్యేతిదర్శనమాత్రం విధీయతే - అప్రాప్తత్వాదన్యతః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సాహవాగితి ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (ప్రథమమితి) తేనవసిష్ఠత్వగుణేనత్వమేవవసిష్ఠాసి-తథాచతద్వసిష్ఠత్వంతవైవేతిరూ జనా. బలిదానమఙ్గీకృత్యాన్నవాసనీపృచ్ఛతి (యద్యేవమిత్యాదినా) ఏవంగుణవిశిష్టస్య- జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వవసిష్ఠత్వాదిసమ్బద్ధస్యేత్యర్థః. యదిద మిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (యచ్చేతి) ప్రకృతేనశునామన్నేన, కీటాదీనాంవాన్నేన, సహయత్కిఞ్చిదన్నందృశ్యతే-తత్సర్వమేవతవాన్నమితియో జనా. తదేవస్ఫుటయతి (యత్కిఞ్చిదితి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థంకథయతి (సర్వమితి) అస్మిన్నేవవాక్యేపక్షాన్తరముత్థాపయతి (కేచి ద్విత్వితి) నహవాఅస్యేత్యాద్యర్థవాదదర్శనాదిత్యర్థః. తద్దూషయతి (తదసదితి) శాస్త్రాన్తరేణ- *క్రిమయోభవన్త్యభక్ష్యభక్షిణఇత్యాదినేత్యర్థః. ప్రాణవిదతిరిక్తవిషయంశాస్త్రాన్తరం- సర్వభక్షణంతు ప్రాణదర్శినోవివక్షితం. అతోవ్యవస్థితవిషయత్వాత్ ప్రతిషేధేనసర్వభక్షణస్యోదితాను దితహోమవద్వికల్పస్స్యాదితిశఙ్క్యతే (తేనేతి) కింతర్హిసర్వాన్నభక్షణంవిహితం-నవా. నచేత్- నతస్యనిషిద్ధస్యానుష్ఠానం ప్రాణవిది- తత్ప్రాప కాభావాత్. విహితంచేత్. తత్కిం యదిదమిత్యాదినా- నహవేత్యాదినావావిహితం. నాద్యఇత్యాహ (నావిధాయకత్వాదితి) యదిదమిత్యాద నాహిసర్వం ప్రాణస్యాన్నమితివిజ్ఞానమేవవిధీయతే- నతు ప్రాణవిదస్సర్వాన్నభక్షణం- తదవబోధిపదాభావాన్నవికల్పోపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నహవాఇతి) అన్యేతివిధ్యశ్రవణాన్న, న్నిపాతయోరర్థవాదత్వావబోధినోర్దర్శనా, దేకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదస్యాన్యా య్యత్వా, చ్చేతిహేతుమాహ (తేనేతి) అర్థవాదస్యాపిస్వార్థప్రామాణ్యేదేవతాధికరణన్యాయేనభవిష్యతీత్యాశఙ్క్య *నకలఞ్జంభక్షయేదిత్యా దివిహితస్యభక్షణాభావస్యబాధనేనహవేత్యాదేర్నసామర్థ్యం- దృష్టిపరత్వాదస్య, మానాన్తరవిరోధేస్వార్థమానత్వాయోగా, దిత్యాహ (నత్వితి) నహవేత్యాదేరన్యపరత్వం ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణమాత్రస్యేతి) తత్రదోషాభావజ్ఞాపనాత్తదేవవిధిత్సితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అర్థవా దస్యమానాన్తరవిరోధేస్వార్థమానత్వాయోగస్యోక్తత్వాదితిభావః. ప్రమాణాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్యతే (విదుషఇతి) సామర్థ్యాత్- ప్రాణస్వరూప బలాదిత్యాదిర్యావత్ అదోషః- సర్వాన్నభక్షణేస్యేతిశేషః. అర్థాపత్తిందూషయతి (నేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవవివృణోతి (సత్యమితి) యే నైవస్మాత్ప్రక్షథాపీతివక్తవ్యం- యద్యపీత్యుపక్రమాత్. ప్రాణస్వరూపసామర్థ్యాదనుపపత్తిరపిశామ్యతీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) కింఫలాత్మనావి దుషస్సర్వాన్నభక్షణంసాధ్యతే- కింవాసాధకత్వరూపేణేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) ప్రాణరూపేణసర్వభక్షణంతత్ఫలార్థః. తత్రప్ర ల్పేఫలాభావేసద్దృష్టాన్తంఫలితమాహ (తస్మాదితి) తథాస్వారసికం ప్రాణస్యసర్వభక్షణం, తత్రచాప్రతిషేధాద్దోషరాహిత్యమితిశేషః. తద్గ్రా హిత్యేకింస్యాదితిచేత్-తిదాహ (అతఇతి) పక్షమ్యక్షమేవస్ఫోరయతి (అప్రాప్తత్వాదితి) ప్రాణవిదస్సాధకత్వాకారేణసాధ్యేసర్వాన్నభక్ష ణమిత్యపక్షం ప్రత్యాహ (నైనన్త్వితి) ఇహేతి ప్రాణవిదుచ్యతే. నిమిత్తాన్తరాదప్యన్యాప్రాప్తవిషయోవిధిః- ప్రతిప్రసవః. యథాజ్వరితస్యాశన ప్రతిషేధేప్యౌషధంపిబేదితి. తథాశాస్త్రాధికారిణస్సర్వాభక్ష్యభక్షణనిషేధేపి ప్రాణవిదోవిశేషవిధిర్నోపలభ్యతే - తథాచ తస్యభక్షణందుష్ప్రాప మిత్యర్థః. ప్రతిప్రసవాభావేలబ్ధందర్శయతి (తస్మాదితి) అర్థవాదస్యతర్హికాగతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యవిషయత్వాదితి) తస్యస్తుతిమాత్రార్థ త్వాన్నతద్వశాచ్ఛాస్త్రప్రతిషేధాతిక్రమఇత్యర్థః. ననువిశిష్టస్య ప్రాణస్యసర్వాన్నత్వదర్శనమత్రవిధీయతే- తథాచవిదుషోపితదాత్మనస్సర్వాన్నభ క్షణేనదోషః- యథాదర్శనంఫలాభ్యుపగమాత్. అతఆహ (నచేతి) ఇతోపిసర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతదవష్టమ్భేన ప్రాణవిదస్సర్వభక్షణంనవి ధేయమిత్యాహ (యథాచేతి) ప్రాణస్యఙ్గభోక్తస్యస్వకారేపికస్యచిత్కిఞ్చిదన్నంజీవనహేతురిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథాసర్వ ప్రాణిషువ్యవస్థయాన్నసమ్బన్ధేదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ప్రాణవిదోపికార్యకరణవతోనిషేధాతిక్రమాయోగఫలితమాహ (తస్మాదితి) వా క్యాన్తరమాదాయవ్యాకరోతి (ఆపఇతి) స్మార్తాదాచమనాదన్యదేవశ్రౌతమాచమనమన్యతోఽప్రాప్తంవిధేయం - తదర్థమిదంవాక్యమితికేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (అత్రచేతి) వాసఃకార్యం- పరిధానం. తత్రసాదృశ్యమాదాయనిర్ణయోగతోఽప్రాప్తమర్థమాహ (తస్మాదితి) యదిదంకించే

ఉ.— †శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణం తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా३ ఇతి స భో३ ఇతి ప్రతిశుశ్రావానుశిష్టోన్వసి పిత్రేత్యోమితి హోవాచ॥ ౧

త్యాదావుక్తం దృష్టివిధేరర్థవాదమాదాయ వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) పునరన్నశబ్దానుకర్షణమన్వయార్థం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యద్యపీతి) అభక్ష్యభక్షణం తర్హి స్వీకృతమితి చేత్. నేత్యాహ (ఇత్యేతదితి) యథా ప్రాణవిదో భానన్నం భుక్తం భవతి - తథేత్యేతత్. అస్తుతర్హి ప్రాణవిదో దుష్ప్రతిగ్రహోపీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) అసత్ప్రతిగ్రహే ప్రాప్తేపీత్యర్థః. ఇతీత్యయం స్తుత్యాఽర్థవాదస్యోపసంహారార్థః. ఉక్తమేవార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం సమర్థయతే (నన్విత్యాదినా) యథా ప్రాప్తం- ప్రకృతివాక్యవశాత్ప్రతిపన్నరూపమనతిక్రమ్యేతి యావత్. వాక్యస్య విద్యాస్తుతిత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యదుక్తమాపో వాస ఇతి - తస్య శేషభూతముత్తరగ్రన్థముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తత్రేత్యశనాత్ప్రాగూర్ధ్వం కాలోక్తిః. ఉక్తేఽర్థే ప్రాయేణ లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అస్తిచేతి) తత్రైవ వాక్యోపక్రమస్యానుకూల్యం దర్శయతి (ప్రాణస్యేతి) కిమర్థమిదం సోపక్రమం వాక్యమిత్యపేక్షాయామత్ర చేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (యదప ఇతి) దృష్టివిధానమసహమానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) అస్తు ప్రాయత్యార్థమాచమనం ప్రాణపరిధానార్థం చేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కుల్యాప్రణయనన్యాయేన ద్వికరణత్వావిరోధమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర ప్రత్యక్షత్వాత్కార్యభేదస్యావిరోధేపి ప్రకృతే ప్రమాణాభావాద్ద్వికరణత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యోక్తముపపాదయతి (యదీతి) స్మృతియథాస్మార్తాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వం-తథైవానగ్నతార్థత్వం ప్రకృతవాక్యాదధిగతం-తథాచ కథం ద్వికరణత్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్య వాక్యస్యావిషయాన్తరం దర్శయతి (యస్మాదితి) ద్వికరణత్వదోషముక్తం దూషయతి (నేత్యాదినా) తచ్చాచమనం దర్శనని రపేక్షమిత్యాహ (క్రియామాత్రమేవేతి) నన్వాచమనే ఫలభూతం ప్రాయత్యం దర్శనసాపేక్షమితి చేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) క్రియాయా ఏవ తదాధానసామర్థ్యాదిత్యర్థః. (తత్రేతి) ఆచమనే శుద్ధ్యర్థే క్రియాన్తరే సతీత్యర్థః. ప్రాణవిజ్ఞానప్రకరణే వాసోవిజ్ఞానం చోద్యతే చేత్ - వాక్యభేదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) సర్వాన్నవిజ్ఞానవదితి చకారార్థః. ఆచమనీయాస్వప్సు వాసో విజ్ఞానం క్రియతే చేత్ - కథమాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ద్వికరణత్వదోషాభావే ఫలితం దర్శనవిధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) అప్రాప్తత్వాత్ వాసోదృష్టేః, స్వవిధివ్యతిరేకేణ ప్రాయత్యభావాత్, దృష్టేశ్చాత్ర ప్రకృతత్వాత్, * కార్యాఖ్యానాదపూర్వమితి చ న్యాయాదిత్యర్థః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— (సా హ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి) యద్వై-యేనైవ గుణేనాహం వసిష్ఠాస్మి- తత్-తేన గుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి మమ వసిష్ఠత్వం త్వదధీనమితి వాగువాచేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. ఏవముత్తరత్రాపి. (తస్యో మే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి) తస్య-ఏతాదృశగుణవిశిష్టస్య మే అన్నం కిం. వాసః-వస్త్రం కిమితి ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్ పప్రచ్ఛేత్యర్థః. తే ప్రత్యూచుః (యదిదం కించాశ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి) శ్వక్రిమ్యాదిపర్యన్తప్రాణిజాతస్య యదన్నం- తత్సర్వం ప్రాణస్య తే అన్నం. ఆపో వాసః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యం, అప్సు వాసస్త్వచిన్తనం కర్తవ్య, మిత్యర్థః. నతు సర్వభక్షణం కర్తవ్యం, అద్భిరాచ్ఛాదనం కార్య, మితి వాక్యం- తస్యాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతమిత్యాది) య ఏవమేతదనస్య-ప్రాణస్యాన్నం సర్వం వేద-అస్య-సర్వప్రాణ్యన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కుర్వతః అనన్నం న జగ్ధం భవతి-నాభక్ష్యం భక్షితం భవతి. అభక్ష్యభక్షణేన దోష ఇత్యర్థః. అనన్నం- అభక్ష్యం గజాశ్వాదికం న ప్రతిగృహీతం భవతి. గజాశ్వప్రతిగ్రహాదినా న దోష ఇతి యావత్. *సర్వాన్నోపమతిశ్చ ప్రాణాత్వయోతద్దర్శవాదిలిస ర్వాన్నానుమతేః ప్రాణాత్యయవిషయత్వసమర్థనాత్ అభక్ష్యభక్షణాదౌ దోషాభావప్రతిపాదనమిదమాపద్విషయమేవ ద్రష్టవ్యం. (తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచామన్తీత్యాది) యస్మాదపాం వాసస్త్వమనుసన్ధాతవ్యం-తత్-తస్మాద్ధేతోః శ్రోత్రియాః విద్వాంసః ఆచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిరేతమనం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. ఏవమేతదనం-ఏతం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యమానాః అశనాత్పూర్వం పశ్చాచ్చాచామన్తీత్యర్థః. అత్రానగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇత్యుక్త్యా వాసస్త్వచిన్తనమర్థసిద్ధం-వాసః కార్యత్వాదనగ్నతాయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. భాష్యోదాహృతం * తస్మాదేవం విదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదిత్యాదివాక్యం మాధ్యన్దినశాఖాగతం ద్రష్టవ్యం.... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయ ఇత్యస్య సమ్బన్ధః- ఖిలాధికారోయం- తత్ర యదనుక్తం- తదుచ్యతే. సప్తమాధ్యాయాన్తే జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారిణాఽగ్నేర్మార్గయాచనం కృతం *అగ్నే నయ సుపథేతి. తత్రానేకేషాం పథాం సద్భావో మన్త్రేణ సామర్థ్యాత్ప్రదర్శితః- సుపథేతి విశేషణాత్. పన్థానశ్చ కృతవిపాకప్రతిపత్తిమార్గాః. వక్ష్యతి చ *యత్కృత్వేత్యాది. తే చ కతి కర్మవిపాకప్రతిపత్తిమార్గా ఇతి సర్వసంసారగత్యుపసంహారార్థోయమారమ్భః. ఏతావతీ హి సంసారగతిః-ఏతావాన్ కర్మవిపాకస్స్వాభావికస్య శాస్త్రీయస్య చ విజ్ఞానస్యేతి. యద్యపి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా

† పాఞ్చాలానాం పరిషదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఇత్యత్ర స్వాభావికః పాప్మా సూచితః - న చ తస్యేదం కార్యమితి విపాకః ప్రదర్శితః. శాస్త్రీయస్యైవ తు విపాకః ప్రదర్శితః త్ర్యన్నాత్మప్రతిపత్త్యన్తేన- బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భే తద్వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్. తత్రాపి కేవలేన కర్మణా పితృలోకో, విద్యయా విద్యాసంయుక్తేన చ కర్మణా దేవలోక, ఇత్యుక్తం. తత్ర కేన మార్గేణ పితృలోకం ప్రతిపద్యతే- కేన వా దేవలోకమితి నోక్తం-తచ్చేహ ఖిలప్రకరణేఽశేషతో వక్తవ్యమిత్యత ఆరభ్యతే. అన్తే చ సర్వోపసంహారశ్శాస్త్రస్యేష్టః. అపి చ-ఏతావదమృతత్వమిత్యుక్తం, న కర్మణోఽమృతత్వాశాస్తీతి, చ. తత్ర హేతుర్నోక్తః-తదర్థశ్చాయమారమ్భః. యస్మాదియం కర్మణో గతిః-న నిత్యేఽమృతత్వే వ్యాపారోఽస్తి-తస్మాదేతావదేవామృతత్వసాధనమితి సామర్థ్యాద్ధేతుత్వం సమ్పద్యతే. అపి చ-ఉక్తమగ్నిహోత్రే * న త్వేవైనయోస్త్వముత్క్రాన్తిం న గతిం న ప్రతిష్ఠాం న తృప్తిం న పునరావృత్తిం న లోకం ప్రత్యుత్థాయినం వేత్థేతి. తత్ర ప్రతివచనే * తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామత ఇత్యాదినా ఆహుతేః కార్యముక్తం. తచ్చైతత్కర్తృరూపాహుతిలక్షణస్య కర్మణః ఫలం-న హి కర్తారమనాశ్రిత్యాహుతిలక్షణస్య కర్మణస్స్వతన్త్రస్యోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భ ఉపపద్యతే - కర్త్రాశ్రితత్వాత్కర్మణః కార్యారమ్భస్య సాధనాశ్రయత్వాచ్చ కర్మణః. తత్రాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవ కార్యమిత్యుక్తం షట్ప్రకారమపి. ఇహ తు తదేవ కర్తుః ఫలమిత్యుపదిశ్యతే షట్ప్రకారమపి-కర్మఫలవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్. తద్ద్వారేణ చ పఞ్చాగ్నిదర్శనమిహోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సితం. ఏవమశేషసంసారగత్యుపసంహారః కర్మకాణ్డస్యైషా నిష్ఠేత్యేతచ్చ దిదర్శయిషురాఖ్యాయికాం ప్రణయతి. శ్వేతకేతుర్హ వై-నామతః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. హ వై శబ్దావైతిహ్యార్థౌ. పిత్రాఽనుశిష్టస్సన్ ఆత్మనో యశః ప్రథనాయ పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ - పఞ్చాలాః- ప్రసిద్ధాః. తేషాం పరిషదమాగత్య జిత్వా రాజ్ఞోఽపి పరిషదం జేష్యామీతి గర్వేణాజగామ - జీబలస్యాపత్యం- జైబలిం పఞ్చాలరాజం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైః పరిచారయమాణం- ఆత్మనః పరిచరణం కారయన్తమిత్యేతత్. స రాజా పూర్వమేవ తస్య విద్యాభిమానగర్వం శ్రుత్వా వినేతవ్యోఽయమితి మత్వా తముదీక్ష్యాభ్యాగతమాత్రమేవాభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. కుమారా3 ఇతి సమ్బోధ్య. భర్త్సనార్థా చ ప్లుతిః. స ప్రతిశుశ్రావ భో3 ఇతి-భో3 ఇత్యేవమప్రతిరూపమపి క్షత్త్రియం ప్రత్యుక్తవాన్ క్రుద్ధస్సన్. అనుశిష్టః- అనుశాసితోఽసి- భవసి పిత్రేత్యువాచ రాజా. ప్రత్యాహేతరః- ఓమితి- బాఢం. అనుశిష్టోఽస్మి, పృచ్ఛ- యది సంశయస్తే. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) కోఽసౌ సమ్బన్ధః- తమాహ (ఖిలేతి) తత్ర-కర్మకాణ్డే జ్ఞానకాణ్డే వా యద్వస్తు ప్రాధాన్యేన నోక్తం- తదస్మిన్కాణ్డే వక్తవ్యం- అస్య ఖిలాధికారత్వాత్. తథా చ పూర్వమనుక్తం వస్తు ఇదం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. వక్తవ్యశేషం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (సప్తమేతి) సముచ్చయకారిణో ముమూర్షోరగ్నిప్రార్థనే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) అధ్యాయావసానం సప్తమ్యర్థః. సామర్థ్యమేవ దర్శయతి (సుపథేతీతి) విశేషణవశాద్ధ్యవోమార్గాభాస్తు - కిం పునస్తేషాం స్వరూపం-తదాహ (పన్థానశ్చేతి) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతి చేతి) సప్రతిత్యాకాఙ్క్షాద్వారా సమనన్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే చేతి) ఉపసంహ్రియమాణాం సంసారగతిమేవ పరిచ్ఛినత్తి (ఏతావతీ హీతి) దక్షిణోదగధోగత్యాత్మకేతి యావత్. కర్మవిపాకస్తర్హి కుత్రోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతావానితి) ఇతి శబ్దో యథోక్తసంసారగత్యతిరిక్తకర్మవిపాకాభావాత్తదుపసంహారార్థః ఏవాయమారమ్భ ఇత్యుపసంహారార్థః. అథోద్గీథాధికారే సర్వోఽపి కర్మవిపాకోఽనర్థ ఏవేత్యుక్తత్వాత్పరిశిష్టసంసారగత్యభావాత్కథం ఖిలకాణ్డే తన్నిర్దేశసిద్ధిః- అత ఆహ (యద్యపీతి) కస్తర్హి విపాకస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (శాస్త్రీయస్యేతి) తత్ర సుకృతవిపాకస్యైవోపన్యాసే హేతుమాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) అనిష్టవిపాకాత్తు వైరాగ్యం సుకృతాభిముఖ్యాదేవ సిద్ధమితి న తత్ర తద్వివక్షా - ఇహ పునశ్శాస్త్రసమాప్తౌ ఖిలాధికారే తద్విపాకోఽప్యుపసంహ్రియత ఇతి భావః. ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిం వక్తుముక్తం స్మారయతి (తత్రాపీతి) శాస్త్రీయవిపాకవిషయేఽపీత్యర్థః ఉత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పాతనికామాహ (తత్రేతి) లోకద్వయం సప్తమ్యర్థః. ప్రాగనుక్తమపి దేవయానం పన్థానం కథయతీతి కుతో నియమసిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) వక్తవ్యశేషస్య సత్త్వే ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి) తర్హి ప్రాగనుక్తం తద్దేవయానాదివక్తవ్యం - ప్రాగేవోక్తం తు బ్రహ్మలోకాదికస్మాదుచ్యతే- తత్రాహ (అన్తే చేతి) శాస్త్రస్యాన్తే చేతి సమ్బన్ధః. ఇతశ్చేదం బ్రాహ్మణమగతార్థత్వాదారభ్యమిత్యాహ (అపి చేతి) ఏతావదిత్యాత్మజ్ఞానోక్తిః. అమృతత్వం - తత్సాధనమితి యావత్. చకారాదుక్తమిత్యనుషజ్యతే. జ్ఞానమేవామృతత్వే హేతురిత్యుక్తార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. తదర్థః- హేతూపదేశార్థః. కథం పునర్వక్ష్యమాణా కర్మగతిర్జ్ఞానమేవామృతత్వసాధనమిత్యత్ర హేతుత్వం ప్రతిపద్యతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) వ్యాపారోఽస్తి - కర్మణ ఇతి శేషః. సామర్థ్యాత్- జ్ఞానాతిరిక్తస్యోపాయస్య సంసారహేతుత్వనియమాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రాహ్మణతాత్పర్యం వక్తుమగ్నిహోత్రవిషయే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదసిద్ధమర్థమనువదతి (అపి చేత్యాదినా) ఏతయోః - అగ్నిహోత్రాహుత్యోస్సాయం ప్రాతశ్చానుష్ఠితయోరితి యావత్. లోకం ప్రత్యుత్థాయినం - యజమానం పరివేష్ట్యేమం లోకం ప్రత్యావృత్తయోస్తయోరనుష్ఠానోపచితయోః పరలోకం ప్రతిష్ఠాశ్రయోత్థానహేతుం పరిణామమిత్యేతత్. ఇతి - ప్రశ్నషట్కమగ్నిహోత్రవిషయే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రేత్యాక్షేపగతప్రశ్నషట్కోక్తిః. నను ఫలవతోఽగ్రవణాత్కార్యేదమాహుతిఫలం - న హి తత్స్వతన్త్రం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) కర్తృవాచిపదాభావాదాహుత్యపూర్వస్యైవోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భకత్వాన్న తత్ర కర్తృగామిఫలముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) కించ - కారకాశ్రయత్వాత్కర్మణోఽయుక్తం తత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వమిత్యాహ (సాధనేతి) స్వాతన్త్ర్యసమ్భవాదాహుత్యోస్సకర్తృకయోరేవ గత్యాది వివక్షితం చేత్- తర్హి కథం తత్ర కేవలాహుత్యోర్గత్యాద్యగమ్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాత్- ప్రశ్నప్రతివచనరూపస్య సన్దర్భస్యేతి శేషః. భవత్వేవమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితిః. ప్రకృతే తు కిమాయాతం- తత్రాహ (ఇహ త్వితి)

ఉ.— వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా3 ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా3 ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా3 ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీ3 ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వాపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం। ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానాం। తాభ్యామిదం విశ్వమేజత్సమేతి యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి। నాహమత ఏకంచన వేదేతి హోవాచ॥ ౨

కిమిదం విద్యాప్రకరణే కర్మఫలవిజ్ఞానం నిరూప్యతే- తత్రాహ (శఙ్కాయామితి) బ్రాహ్మణారమ్భముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) సంసారగత్యుపసంహారేణ కర్మవిపాకస్య సర్వస్యైవోపసంహారస్సిద్ధో భవతి-తథాపి కిమర్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే-తత్రాహ (కర్మకాణ్డస్యేతి) యథోక్తం వస్తు దర్శయితుం బ్రాహ్మణమారభ్యతే చేత్- తత్ర కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే-తత్రాహ (ఇత్యేతచ్చేతి) సర్వమేవ పూర్వోక్తం వస్తు దర్శయితుమిచ్ఛన్వేదః సుఖావబోధార్థమాఖ్యాయికాం కరోతీత్యర్థః. యదా కదాచిదతిక్రాన్తే కాలే వృత్తార్థద్యోతకత్వం నిపాతస్య దర్శయతి (హశబ్ద ఇతి) యశః ప్రథనం-విద్వత్సు స్వకీయవిద్యాసామర్థ్యఖ్యాపనం. ప్రసిద్ధాః-విద్వజ్జనవిశిష్టత్వేన తత్రత్యాః. క్వచిజ్జయస్య ప్రాప్తత్వం గర్వే హేతుః. కిమితి రాజా శ్వేతకేతుమాగతమాత్రమేవ దృష్ట్వా తద్యథాతథ్యం ప్రతిపద్యేరన్ప్రష్టుమిచ్ఛన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (స రాజేతి) సమ్బోధ్య-భర్త్సనం కృతవానితి శేషః. లబ్ధవర్ణోఽపి పదమిహానాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (భర్త్సనార్థమితి) భో ఇతి ప్రతివచనమాచార్యం ప్రత్యుచితం- న క్షత్రియం ప్రతి-తస్య హీనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భో ఇతీతి) అప్రతిరూపవచనే క్రోధం హేతూకరోతి (క్రుద్ధస్సన్నితి) పితుస్సకాశాత్త్రివద్ధిగనుశాసనత్వేలిఙ్గం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పృచ్ఛేతి) ౧

రం.— ప్రకృతిపఞ్చక జీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ) నామ్నా శ్వేతకేతుః ఆరుణేరపత్యమారుణేయః. సః పఞ్చాలానాం- దేశానాం పరిషదం - సమాజం స్వవైదుష్యప్రకటనాయాజగామేత్యర్థః. (స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణమితి) జీవలస్యాపత్యం జైవలిః. తం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైరాత్మనః పరిచారం కారయన్తం రాజానమాగచ్ఛత్. (తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా3 ఇతి) స రాజా తం శ్వేతకేతుముదీక్ష్య కుమారా3 ఇతి ఆమన్త్రితవాన్. ఆమన్త్రితే ప్లుతిః. (స భో3 ఇతి ప్రతిశుశ్రావ) సః- శ్వేతకేతుః భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యువాచ. (అనుశిష్టోన్వసి పిత్రా3) అథ రాజాపి త్వం పిత్రా విద్యామనుశిష్టోఽసీతి శ్వేతకేతుం పప్రచ్ఛ (ఓమితి హోవాచ) ఓం- అనుశిష్టోఽస్మీతి ఇతరః ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యేవం- వేత్థ - విజానాసి కిం యథా- యేన ప్రకారేణ ఇమాః ప్రజాః- ప్రసిద్ధాః ప్రయత్యః- మ్రియమాణా విప్రతిపద్యన్తా3 ఇతి- విప్రతిపద్యన్తే. విచారణార్థా ప్లుతిః సమానేన మార్గేణ గచ్ఛన్తీనాం మార్గద్వైవిధ్యం యత్ర భవతి- తత్ర కాశ్చిత్ప్రజాః అన్యేన మార్గేణ గచ్ఛన్తి- కాశ్చిదన్యేనేతి విప్రతిపత్తిః. యథా తాః ప్రజాః విప్రతిపద్యన్తే- తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. నేతి హోవాచేతరః. తర్హి-వేత్థ ఉ యథా ఇమం లోకం పునః పునరాపద్యన్తా3 ఇతి- పునరాపద్యన్తే. యథా పునరాగచ్ఛన్తీమం లోకం. నేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం- ప్రసిద్ధేనన్యాయేన పునః పునః- అసకృత్ప్రయద్భిః- మ్రియమాణైర్యథా- యేన ప్రకారేణ న సమ్పూర్యతా3 ఇతి- న సమ్పూర్యతేఽసౌ లోకః. తత్కిం వేత్థ, నేతి హోవాచ. వేత్థో యతిథ్యాం- యత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం- ఆహుతౌ హుతాయామాపః పురుషవాచః- పురుషస్య యా వాక్ - సైవ యాసాం వాక్- తాః పురుషవాచో భూత్వా- పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా యదా పురుషాకారపరిణతాః - తదా పురుషవాచో భవన్తి. సముత్థాయ - సమ్యగుత్థాయ. ఉద్భూతాస్సత్యో వదన్తీ3 ఇతి. నేతి హోవాచ. యద్యేవం- వేత్థ ఉ దేవయానస్య పథః - మార్గస్య ప్రతిపదం- ప్రతిపద్యతే యేన సా ప్రతిపత్. తాం ప్రతిపదం. పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం. ప్రతిపచ్ఛబ్దవాచ్యమర్థమాహ-యత్ - కర్మ కృత్వా-యథావిశిష్టం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. దేవయానం పన్థానం- మార్గం ప్రతిపద్యన్తే - పితృయాణం వా యత్కర్మ కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే- తత్కర్మ ప్రతిపదుచ్యతే. తాం ప్రతిపదం కిం వేత్థ. దేవలోకపితృలోకప్రతిపత్తిసాధనం కిం వేత్థేత్యర్థః. అప్యత్రాస్యార్థస్య ప్రకాశకమృషేః- మన్త్రస్య వచః- వాక్యం నః శ్రుతమస్తి. మన్త్రోఽప్యస్యార్థస్య ప్రకాశకో విద్యత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి. ఉచ్యతే- ద్వే సృతీ- ద్వౌ మార్గావశృణవం- శ్రుతవానస్మి. తయోరేకా పితౄణాం ప్రాపికా- పితృలోకసమ్బద్ధా. తయా సృత్యా పితృలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అహమశృణవమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దేవానాముతాపి-దేవానాం సమ్బన్ధిన్యన్యా. దేవాన్ప్రాపయతి సా. కే పునరుభాభ్యాం సృతిభ్యాం పితౄన్దేవాన్గచ్ఛన్తీతి. ఉచ్యతే- ఉత-అపి మర్త్యానాం-మనుష్యాణాం సమ్బన్ధినీ. మనుష్యా ఏవ హి సృతిభ్యాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. తాభ్యాం - సృతిభ్యామిదం విశ్వం- సమస్తమేజత్- గచ్ఛత్సమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. సమ్యగ్గచ్ఛతి. తే చ ద్వే సృతీ యదన్తరా- యయోరన్తరా. యదన్తరా పితరం మాతరం చ - మాతాపిత్రోరన్తరా- మధ్య ఇత్యర్థః. కౌ తౌ మాతాపితరౌ. ద్యావాపృథివ్యావణ్డకపాలే. * ఇయం వై మాతాఽసౌ పితేతి హి వ్యాఖ్యాతం బ్రాహ్మణేన. అణ్డకపాలయోర్మధ్యే సంసారవిషయ ఏవైతే సృతీ- నాత్యన్తికామృతత్వగమనాయ. ఇతరశ్చాహ- నాహమతః- అస్మాత్ప్రశ్నసముదాయాదేకంచన-ఏకమపి ప్రశ్నం న వేద. నాహం వేదేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. ౨

ఊ.— అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రేఽనాదృత్య వసతిం కుమారః ప్రదుద్రావ స ఆజగామ పితరం తꣳహోవాచేతి వావ కిల నో భవాన్పురానుశిష్టానవోచ ఇతి కథꣳ సుమేధ ఇతి పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతో నైకఞ్చన వేదేతి కతమే త ఇతీమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార ॥ ౩

అ.— పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సమానే నేతి) నాడీరూపేణ సాధారణేన మార్గేణాభ్యుదయం గచ్ఛతాం యత్ర మార్గద్విప్రతిపత్తిః తత్కిం జానాసీతి ప్రశ్నార్థః. విప్రతిపత్తిమేవ విశదయతి (తత్రేతి) అధికృత ప్రజానిర్ధారణార్థా సప్తమీ. ప్రథమం ప్రశ్నం నిగమయతి (యథేతి) ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (తన్నేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) పరలోకగతాః ప్రజాః పునరిమం లోకం యథాఽఽగచ్ఛన్తి తథా కిం వేత్థేతి యోజనా. ప్రశ్నాన్తర ప్రతీకముపాదత్తే (వేత్థేతి) తద్వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - జరాదిర్మరణహేతుః. ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (వేత్థేత్యాదినా) పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి సమ్బన్ధః. కథమపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వం తదాహ (యదేతి) ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (యద్యేవం వేత్థేతి) పిత్ర్యయాణస్య వా ప్రతిపదం - వేత్థేతి సమ్బన్ధః. యత్కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే పన్థానం తత్కర్మ ప్రతిపదితి యోజనా. వాక్యార్థమాహ (దేవయానమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకేతి) మార్గద్వయమేవ నాస్తి తన్నయనాత్ త్రైవిధ్యమాత్రేణ పృచ్ఛ్యతే తత్రాహ (అపీతి) అత్రేతికర్తవ్యపాకప్రక్రియోక్తిః. అస్యార్థస్య - మార్గద్వయస్యేత్యేతత్. తేషామేవ మార్గద్వయేఽధికృతత్వమితి వక్తుం హీత్యుక్తం. తదేవ స్ఫుటయతి (తాభ్యామితి) విశ్వం - సాధ్యసాధనాత్మకం. సఙ్గచ్ఛతే - గన్తవ్యత్వేన గన్తృత్వేన చేతి శేషః. ప్రకృతమన్త్రవ్యాఖ్యానగ్రన్థో బ్రాహ్మణశబ్దార్థః. యదన్తరేత్యాపావివక్షితమర్థమాహ (అణ్డకపాలయోరితి) ౨

రం.— అథ తం రాజా పృచ్ఛతి (వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి) ప్రయత్యః - మ్రియమాణాః ఇమాః ప్రజాః యథా - యేన ప్రకారేణ విప్రతిపద్యన్తే - విశిష్టదేశం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ప్రశ్నే ప్లుతిః. ౩ఇతి - ఇమమర్థం వేత్థ - జానాసి కిమిత్యర్థః. ఏవం గన్తవ్యదేశప్రశ్నః. ఏవం పృష్టః కుమారో నేతి హోవాచ - న వేద్మీత్యువాచేత్యర్థః. అథ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి) ఉకారః ప్రశ్నే. ఇమం లోకం యథా - యేన ప్రకారేణ పునరాగచ్ఛన్తీతి వేత్థేత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) ఇతర ఇతి శేషః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అసౌ - స్వర్గలోకః అసకృత్ ప్రయద్భిః - గచ్ఛద్భిః పురుషైః కుతో న సమ్పూర్యత ఇతి వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి) యావతాం పూరణీ యతిథీ. *తస్య పూరణే ఇతీథుగాగమః. యావత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం హుతాయామాపః. పురుష ఇతి వాగ్యాసాం తాః పురుషవాచః. పురుషశబ్దవాచ్యాః భూత్వా. పురుషాకారపరిణతా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తి - అఖిలవ్యవహారం కుర్వన్త ఆసతే - తద్వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవత్. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పిత్ర్యయాణస్య వా) దేవయానస్య వా పిత్ర్యయాణస్య వా పథః ప్రతిపదం కిం వేత్థ. ప్రతిపద్యతేఽనేనేతి ప్రతిపత్ - ప్రథమం పర్వ. తదేవ స్పష్టయతి (యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పిత్ర్యయాణం వా) యత్కృత్వా - యదుపక్రమ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. దేవయానపిత్ర్యయాణవ్యావర్తకాకారప్రశ్నోఽయమితి ద్రష్టవ్యం. భాష్యే ఛాన్దోగ్యపఞ్చాగ్నివిద్యాప్రశ్నానుక్రమేణ *కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం పునరావృత్తిప్రకారం దేవయానపిత్ర్యయాణపథవ్యావర్తనే అముష్య లోకస్యాప్రపూరణం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నే వివక్షితత్వాదిహాపి తావతా తత్పర్యవసానం యుక్తం. (అపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం) అస్మిన్ దేవయానపిత్ర్యయాణలింగే ఋషేః - మన్త్రస్యాపి వచః నః - అస్మాకం శ్రుతమిత్యర్థః. కోఽయం మన్త్ర ఇత్యత్రాహ (ద్వే సృతీ అశృణవం పితృణామహం దేవానాముత మర్త్యానామిత్యాది) ద్వే సృతీ - గతీ అశృణవమహం - శ్రుతవానస్మి కే తే సృతీ. పితౄణాం దేవానాం చ ద్వే సృతీ అహమశృణవం - అశ్రౌషమిత్యర్థః. గతిద్వయం కేషాం గన్తౄణామిత్యత్రాహ (మర్త్యానామితి) మనుష్యాణాం హి గతిద్వయం. యద్వా - దేవపితృమనుష్యాణాం ధూమాద్యర్చిరాదిమార్గద్వయమశ్రౌషమిత్యర్థః. ఏజత్ - గచ్ఛత్ప్రాణిజాతం విశ్వం - సమస్తం తాభ్యాం సృతిభ్యాం సమేతి. కిం. బ్రహ్మాణ్డాన్తర్గతం లోకజాతం సమేతి. యదన్తరా పితరం చాన్తరా - వినావర్తతే - తచ్చ గచ్ఛతి. మాతాపితృశూన్యం భగవల్లోకం చ సమేతీత్యర్థః. పిత్ర్యయాణేన పథా అణ్డాన్తర్వర్తిలోకం సమేతి. ఉత్తరేణ పథా భగవల్లోకం సమేతీత్యర్థః. ఏవం పృష్టః కుమార ఆహ (నాహమత ఏకఞ్చన వేదేతి హోవాచ) అతః - ఏషాం మధ్యే నకఞ్చిదపి ప్రశ్నం వేద్మీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

శం.— అథ - అనన్తరమపనీయ విద్యాభిమానగర్వమేనం - ప్రకృతం శ్వేతకేతుం వసత్యా - వసతిప్రయోజనేనోపమన్త్రయాఞ్చక్రే - ఇహ వసన్తు భవన్తః - పాద్యమర్ఘ్యం చానీయతామిత్యుపమన్త్రణం కృతవాన్రాజా. అనాదృత్య తాం వసతిం కుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ - ప్రతిగతవాన్పితరం ప్రతి స చాజగామ పితరం. ఆగత్య చోవాచ తం. కథం. ఇతి వావ కిల - ఏవం కిల నః - అస్మాన్భవాన్పురా - సమావర్తనకాలేఽనుశిష్టాన్ సర్వాభిర్విద్యాభిరేవావోచదితి. సోపాలమ్భం పుత్రస్య వచః శ్రుత్వా ఆహ పితా - కథం - కేన ప్రకారేణ తవ దుఃఖముపజాతం. హే సుమేధః - శోభనా మేధా యస్యేతి సుమేధాః. శృణు - మమ యథా వృత్తం. పఞ్చ - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్మాం రాజన్యబన్ధుః - రాజన్యా బన్ధవోఽస్యేతి. పరిభవవచనమేతద్రాజన్యబన్ధురితి. అప్రాక్షీత్ - పృష్టవాన్. తతః - తస్మాన్నైకంచన - ఏకమపి న వేద - విజ్ఞాతవానస్మి. కతమే తే - రాజ్ఞా పృష్టాః ప్రశ్నా ఇతి. ఇమే త ఇతి హ ప్రతీకాని - ముఖాని ప్రశ్నానాముదాజహార - ఉదాహృతవాన్. ౩

మూ.—— స హోవాచ తథా నస్త్వం తాత జానీథాః యథా యదహం కించన వేద సర్వమహం తత్తుభ్యమవోచం ప్రేహి తు తత్ర ప్రతీత్య బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి భవానేవ గచ్ఛత్వితి స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాంచకారాథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి ॥ ౪

స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి ॥ ౫

ఆ.—— శ్వేతకేతోరభిమాననివృత్తిద్యోతనార్థం బహువచనం. తాం- రాజసదస్యుపసత్తిం. అనాదరే హేతుమాహ (కుమారేతి) ఏవం చేత్సే- రాజపరాభవః లిఙ్గకం పితృవచనోపన్యాసత్వం ద్యోత్యతే. అజ్ఞానాదీనాం దుఃఖాతత్వాపాదమ్యానితమితి సూచయతి- సుమేధ ఇతి. ౩

రం.—— (అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాంచక్రే) అథ రాజా ఏనం- శ్వేతకేతుం వసత్యా హేతునా ఉపామన్త్రయత్. కుమారస్యావాసం ప్రార్థితవానిత్యర్థః. అనాదృత్య తు తాం వసతిం కుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- రాజసమీపాచ్ఛీఘ్రం నిర్జగామేత్యర్థః. అథ స ఆజగామ పితరం. తం హోవాచ. కిమితి. (ఇతి వావ కిల నో భవాన్ పురాఽనుశిష్టానవోచదితి) పురా - సమావర్తనకాలేనః- అస్మాన్ ప్రతి భవాన్ అనుశిష్టాన్ సర్వవిద్యాసు నిపుణాన్ అవోచత్- ఏవం రీత్యా హితముక్తవానితి. ఏవం సోపహాసేన పుత్రేణోక్తః పితా ఆహ (కథం ను సుమేధ ఇతి) నానుశిష్టోఽసీతి శేషః. ఇతరోఽననుశాసనం దర్శయతి (పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్ తేషాం నైకంచన వేదేతి) రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యాధమః. రాజన్యానాం బన్ధుః రాజన్యబన్ధుః. స్వయమరాజన్య ఏవ సన్ రాజన్యానాం బన్ధురితి వ్యపదిశతీతి ప్రవాహణో నిన్ద్యతే. సః పఞ్చ ప్రశ్నాన్ మాం పృష్టవాన్. తత్రాహమేకమపి న వేద్మీతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. పితా పృచ్ఛతి (కతమే త ఇతి) ప్రశ్నాః కీదృశా ఇత్యర్థః. పుత్రస్తు (ఇమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార) ఇమే ఇత్యేవం తత్ప్రశ్నానాం ప్రతీకాని. ఏకదేశాన్ ఉదాజహార- సూచితవానిత్యర్థః. ౩

శం.—— స హోవాచ పితా పుత్రం క్రుద్ధముపశమయన్. తథా- తేన ప్రకారేణ నః- అస్మాన్ త్వం హే తాత- వత్స జానీథాః- గృహాణ యథా. యథా యదహం కించన విజ్ఞానజాతం వేద- సర్వం తు భ్యమవోచమిత్యేవ జానీథాః. కో న్యో మమ ప్రియతరోఽస్తి- త్వత్తో యదర్థం రక్షిష్యే. అహమప్యేతస్య న జానామి- యద్రాజ్ఞా పృష్టం. తస్మాత్ప్రైహి- ఆగచ్ఛ. తత్ర గత్వా రాజ్ఞి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావోవిద్యార్థమితి. స ఆహ- భవానేవ గచ్ఛత్వితి- నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహే. స ఆజగామ గౌతమః- గోత్రతో గౌతమః. ఆరుణిః. యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస- ఆసనం. ఆస్థాయికా. తస్మై- గౌతమాయ గతాయాసనమనురూపమాహృత్యోదకం భృత్యైరాహారయాంచకార (అథ హాస్మై) అస్మై అర్ఘ్యం పురోధసా కృతవాన్. మన్త్రవన్మధుపర్కం చ. కృత్వా చైవం పూజాం తం హోవాచ. వరం భగవతే గౌతమాయ- తుభ్యం దద్మ ఇతి గోఽశ్వాదిలక్షణం. ౪

ఆ.—— సత్యం- కించిత్తదుక్తం- కిచిద్విజ్ఞానమన్యస్మై ప్రియతమాయ దాతుం రక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్య ఇతి) రాజ్ఞా యత్పృష్టం- తన్మయా న విజ్ఞాతం - తథా చ తస్మిన్విషయే త్వయా వఞ్చితోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (అహమపీతి) తర్హి తద్విజ్ఞానం కథం సాధ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౪

రం.—— (స హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి. (తథా నస్త్వం తాత జానీథా ఇత్యాది) హే తాత నః- అస్మాన్ త్వం తథా జానీథాః. కథం. యథా- యేన ప్రకారేణాహం యత్కించ వేద - తత్సర్వం తుభ్యమహమవోచమితి. తతశ్చ మయాపి తే ప్రశ్నా నావగతా ఇతి మన్యతాం. అతస్త్వం చ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. ఆవాం తత్ర- రాజ్ఞస్సమీపం ప్రతీత్య - గత్వా విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి. ఇతర ఆహ (భవానేవ గచ్ఛత్వితి) నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహ ఇతి భావః. (స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస) ఆస- ఆస్యా. ఆసనమిత్యర్థః. (తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాంచకార) తస్మై- గౌతమాయ రాజా ఆసనం దత్వా పాద్యార్థముదకం భృత్యైరానాయితవానిత్యర్థః. (అథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార) అస్మై- గౌతమాయార్ఘ్యం కృతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి) భగవతే గౌతమాయ గవాదిలక్షణం వరం ప్రయచ్ఛామ ఇతి గౌతమముక్తవానిత్యర్థః. ౪

శం.—— స హోవాచ గౌతమః. ప్రతిజ్ఞాతో మే- మమైష వరస్త్వయా. అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం దృఢీకుర్వాత్మానం. యాం తు వాచం కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచమభాషథాః ప్రశ్నరూపాం- తామేవ బ్రూహి. స ఏవ నో వర ఇతి. ౫

ఆ.—— వివక్షితవిద్యాం గౌతమో వివక్షిత్వాహ (అస్యామితి) ౫

రం.—— (స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) స హోవాచ గౌతమః. వరో దీయత ఇతి త్వయా ప్రతిజ్ఞాతశ్చేత్- యాం వాచం మమ కుమారస్య అన్తే- సమీపే అభాషథాః- తామేవ వాచం మే బ్రూహి - తానేవ ప్రశ్నాన్మే బ్రూహీత్యర్థః. ౫

ఉ.— స హోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి॥ ౬

స హోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గోఅశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇత్యుపైమ్యహం భవన్తమితి వాచా హ స్మైవ పూర్వ ఉపయన్తి స హోపాయనకీర్త్యోవాస॥ ౭

స హోవాచ తథా నస్త్వం గౌతమ మాపరాధాస్తవ చ పితామహా యథేయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి॥ ౮

శం.— స హోవాచ రాజా. దైవేషు వరేషు తద్వై గౌతమ. యత్త్వం ప్రార్థయసే. మానుషాణాం మన్యతమం ప్రార్థయ వరం. ౬

ఆ.— తదితి సామాన్యోక్త్యా వరో నిర్దిశ్యతే. ౬

రం.— (స హోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి) సః- రాజోవాచ. ఉరవధారణే. హే గౌతమ. యత్త్వం ప్రార్థయసే- తత్ దైవేషు వరేష్వేవాన్తర్గతం- తస్మాత్తన్న ప్రార్థనీయం. మానుషాణాం వరాణాం మధ్యే కించిద్వృణీష్వేతి. ౬

శం.— స హోవాచ గౌతమః. భవతాపి విజ్ఞాయతే- మమాప్యస్తి సః. న తేన ప్రార్థితేన కృత్యం మమ- యత్త్వం దిత్ససి మానుషం వరం యస్మాన్మమాప్యస్తి హిరణ్యస్య ప్రభూతస్యాపాత్తం- ప్రాప్తం. గోఅశ్వానాం- అపాత్తమస్తీతి సర్వత్రానుషజ్యతే. దాసీనాం. ప్రవారాణాం- పరివారాణాం. పరిధానస్య. న చ యన్మమావిద్యమానం- త్వత్తః ప్రార్థనీయం, త్వయా వా దేయం,, ప్రతిజ్ఞాతశ్చ వరస్త్వయా. త్వమేవ జానీషే- యదత్ర యుక్తం. ప్రతిజ్ఞా రక్షణీయా- న వేతి. మమ పునరయమభిప్రాయః- మా భూన్నః- అస్మాన్ప్రతి- అస్మానేవ కేవలాన్ప్రతి భవాన్సర్వత్ర వదాన్యో భూత్వా- అవదాన్యో మా భూత్- కదర్యో మా భూదిత్యర్థః. బహోః- ప్రభూతస్య. అనన్తస్య- అనన్తఫలస్యేత్యేతత్. అపర్యన్తస్య- అపరిసమాప్తికస్య. పుత్రపౌత్రాదిగామికస్యేత్యేతత్. ఈదృశస్య విత్తస్య మాం ప్రత్యేవ కేవలమదాతా మా భూద్భవాన్. న చాన్యత్రాదేయమస్తి భవతః. ఏవముక్త ఆహ- స త్వం వై హే గౌతమ తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన. విద్యాం మత్త ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వాప్నుం. ఇత్యుక్తో గౌతమ ఆహ- తీర్థేన ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామి- శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. వాచా హ స్మైవ కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః క్షత్రియాన్విద్యార్థినస్సన్తో వైశ్యాన్వా. క్షత్రియా వా వైశ్యాన్. నాపద్యుపయన్తి- శిష్యవృత్త్యా హ్యుపగచ్ఛన్తి. నోపాయనశుశ్రూషాభిః. అతస్స గౌతమః హ ఉపాయనకీర్త్యా- ఉపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస. ఉషితవాన్. నోపాయనం చకార. ౭

ఆ.— మమాప్యస్తి స ఇతి యదుక్తం- తదుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) న చ యన్మమేత్యత్ర తస్మాదితి పరితవ్యం. కిం తర్హి మయా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి) యస్త్వయాభిప్రేతం- తదహం కరోమీత్యాశఙ్క్యాహ (మమేతి) మా భూదిత్యన్వయం దర్శయన్ ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నోస్మానితి) వదాన్యః- దానశీలః. విభవే సత్యదాతా- కదర్య ఇతి భేదః. పరిశిష్టం భాగం వ్యాకుర్వన్వాక్యార్థమాహ (బహోరి-త్యాదినా) మాం ప్రత్యేవేతి నియమస్య కృత్యం దర్శయతి (స త్వం వై ఇతి) కో న్యాయః- తత్రాహ (శాస్త్రేతి) ఉపసదనవాక్యం శాస్త్రమిత్యుచ్యతే. గౌతమో రాజానం ప్రతి శిష్యత్వవృత్తిం కుర్యాన్నకాస్త్రీక్షనిరోధమాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచా హేతి) ఆపది- సమాదధికాద్వా విద్యాప్రాప్తిసమ్భవావస్థాయామిత్యర్థః. ఉపాయనం- ఉపగమనం. పాదోపసర్పణమితి యావత్. ౭

రం.— (స హోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గోఅశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య) స హోవాచ గౌతమః. తవ హిరణ్యస్య గోఅశ్వానాం- సర్వత్ర విభాషా గో ఇతి ప్రకృతివద్భావః. దాసీనాం ప్రవారాణాం- ప్రచ్ఛదపటానాం అధోంశుకలక్షణస్య పరిధానస్య చాపాత్తం- ప్రాప్తం. ప్రాప్తిరితి యావత్. అస్తి హేతి మయా జ్ఞాయతే హి. తైర్మాసు ప్తిర్వా తైర్మమ ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః. (మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి) బహోః- ప్రభూతస్య అనన్తస్య- అనన్తఫలస్య అపర్యన్తస్య- పుత్రపౌత్రగామినః విద్యారూపద్రవిణస్య నః అభి- అస్మాన్ప్రతి భవాన అవదాన్యః- అదాతా మా భూత్. సర్వేషాం దాతా భవాన స్మాకం కుతో న ప్రయచ్ఛసీతి భావః. ఏవముక్తో రాజా ఆహ (స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇతి) హే గౌతమ స త్వం తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన విద్యాం మత్తః ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వేత్యర్థః. ఇత్యుక్తో గౌతమః ప్రాహ (ఉపైమ్యహం భవన్తమితి) ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామి శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. (వాచా హ స్మైవ పూర్వ ఉపయన్తి) వాచా హ స్మైవ కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః వర్ణావరానుపయన్తి- న తు శిష్యవృత్త్యోపగచ్ఛన్తి. (స హోపాయనకీర్త్యోవాస) అతస్సః- గౌతమోపి ఉపాయనకీర్త్యా- శిష్యత్వేనోపైమీత్యుపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపగమనశుశ్రూషాదికం కృతవానితి భావః. ౭

శం.— ఏవం గౌతమేనాపద్యస్తరాజ్ఞః క్తే స హోవాచ రాజా పీడితం మత్వా క్షమయన్. తథా నః- అస్మాన్ప్రతి మాపరాధాః- అపరాధం మా కార్షీః. అస్మదీయోఽపరాధో న గృహీతవ్య ఇత్యర్థః. తవ చ పితామహా అస్మత్పితామహేషు యథాఽపరాధం న జగృహుః- తథా పితామహానాం వృత్తమస్మాస్వపి భవతా రక్షణీయమిత్యర్థః. యథా ఇయం విద్యా- త్వయా ప్రార్థితా ఇతః- త్వత్ప్రదానాత్పూర్వం- ప్రాక్ న కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణేషు

ఉ.— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సమ్భవతి ॥ ౯

వాస- ఉషితవతి. తథాప్యనుమీజానీషే. సర్వదా క్షత్రియపరమ్పరయేయం విద్యా ఆగతా - సాక్షి తిస్మలూనాపి రక్షణీయా - యది శక్యతఇత్యుక్తం * నైవేమువై గౌతమోతద్వరేషు మానుషాణాం (బ్రూ)హీతి. స పునస్తనాదేకోనాపరఇతి. ఇతఃపరం వశక్యతేరక్షితుం- తామపి విద్యామహం తుభ్యం వక్ష్యామి. కో హ్యన్యోఽహి- యస్మాదేవం బ్రువన్తం త్వామర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుం నవక్ష్యామీతి. అహం పునః కథం నవక్ష్యే తుభ్యమితి. ౮

ఆ.— విద్యారాహిత్యాపేక్షయా నిహీనశిష్యభావోపగతిః- ఆపదన్తరా. తథాశబ్దార్థమేవ విశదయతి (తవచేతి) సన్తుపితామహాయథా తథా- కిమస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహాశ్చామీతి) కిమితి తర్హీయం విద్యా యుష్మాభిర్మహ్యం నోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సకస్మిన్నితి) తర్హి భవతా సాక్షిభీ రక్ష్యతాం - అహంతు యథాగతంగమిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతఃపరమితి) తవాహం శిష్యః స్మీత్యేవం బ్రువన్తమన్యో పి నవక్ష్యామీతి యస్మాన్న ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి- తస్మాదహం పునస్తుభ్యం కథం నవక్ష్యే- కిం తు వక్ష్యామ్యేవ విద్యామిత్యుపపాదయతి (కోహీత్యాదినా) ౮

రం.— (స హోవాచ పరధాన త్వం గౌతమ మాపరాధా స్తవ చ పితామహా యథా) సః- రాజోవాచ. హే గౌతమ తవ చ పితామహా యథా నః పూజ్యాః- తథా త్వమపి పూజ్య ఇతి. * న వై గౌతమ ఇతి సైవ చాపరాధాన్ ఇతిచిరవాసాజ్ఞావనకృతమదీయాపరాధాః నగణనీయాః (ఇయం విద్యేతః పూర్వం నకస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస) ఇయం చ విద్యా ఇతః పూర్వం కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే నోవాస- నస్థితవతీ. (తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి) తాం- తాదృశీం. బ్రాహ్మణైరితఃపూర్వమలబ్ధాం విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామి. (కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి) కో వా నికృష్టం ప్రతిశిష్యోఽహం భవామీత్యేవం వదన్తం త్వాం ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి. అతో ఽన్యథాపి విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౮

శం.— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమేత్యాదిశ్చతుర్ణాం ప్రశ్నానాం ప్రాథమ్యేన నిర్ణీయతే. క్రమభఙ్గస్త్వేతన్నిర్ణయాయత్తత్వాదితరప్రశ్ననిర్ణయస్య. అసౌ- ద్యౌర్లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. ద్యులోకేఽగ్నిదృష్టిరనగ్నౌ విధీయతే- యథా యోషిత్పురుషయోః. తస్య- ద్యులోకాగ్నేరాదిత్య ఏవ సమిత్- సమిన్ధనాత్. ఆదిత్యేన హి సమిధ్యతేఽసౌ లోకః. రశ్మయో ధూమాః- సమిధ ఉత్థానసామాన్యాత్. ఆదిత్యాద్ధి రశ్మయో నిర్గతాః- సమిధశ్చ ధూమో లోక ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. దిశోఽఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః- విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపాత్. తస్మిన్నేవంగుణవిశిష్టే ద్యులోకాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రాదయః శ్రద్ధాం జుహ్వతి- ఆహుతిద్రవ్యస్థానీయాం ప్రక్షిపన్తి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః సోమో రాజా - పితౄణాం బ్రాహ్మణానాం చ సమ్భవతి. తత్ర కే దేవాః, కథం జుహ్వతి, కిం వా శ్రద్ధాఖ్యం హవి, రిత్యత ఉక్తమస్మాభిస్సమ్బన్ధే. * నత్వేవైతయో- స్త్వముత్క్రాన్తిమిత్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయార్థమగ్నిహోత్రే ఉక్తం * తే వా ఏతే అగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే సతీ ఉత్క్రామతః తే అన్తరిక్షమావిశతః తే అన్తరిక్షమాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్రామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతః తే తత ఉత్క్రామతః తే దివమావిశతః తే దివమాహవనీయం కుర్వాతే ఆదిత్యం సమిధ మిత్యేవమాద్యుక్తం. తత్రాగ్నిహోత్రాహుతీ ససాధనే ఏవోత్క్రామతః. యథేహాధ్యాత్మం సాధనాన్యగ్నిహోత్రస్య తే ఆహవనీయా- గ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గాహుతిద్రవ్యైః- తేతథైవోత్క్రామతోఽస్మాల్లోకాదముం లోకం. తత్రాగ్నిరగ్నిత్వేన సమిత్సమిత్త్వేన ధూమో ధూమత్వేన అఙ్గారా అఙ్గారత్వేన విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గత్వేన ఆహుతిద్రవ్యమపి పయఆద్యాహుతిద్రవ్యత్వేనైవ సర్గాదావవ్యాకృతావస్థాయామపి పరేణ సూక్ష్మేణాత్మనావ్యవతిష్ఠతే. తద్వ్యాకృతమేవ ససాధనమగ్నిహోత్రలక్షణం కర్మాపూర్వేణాత్మనావ్యవస్థితం సత్తత్పునర్వ్యాకరణకాలే తథైవాన్తరిక్షాదీ- నామాహవనీయాద్యగ్న్యాదిభావం కుర్వద్విపరిణమతే. తథైవేదానీమప్యగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ. ఏవమగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వవిపరిణామాత్మకం జగత్సర్వమిత్యాహుతి ఉక్తే ఏవ ఉత్క్రాన్త్యాదయో లోకం ప్రత్యుత్థాయ్యన్తాః షట్పదార్థాః కర్మప్రకరణే నిర్ణీతాః. ఇహతు కర్తుః కర్మవిపాక- వివక్షయా ద్యులోకాగ్న్యాద్యారభ్య పఞ్చాగ్నిదర్శనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విశిష్టకర్మఫలోపభోగాయ విధిత్సితమితి ద్యులోకాగ్న్యాదిదర్శనం ప్రస్తూయతే. తత్ర య ఆధ్యాత్మికాః ప్రాణా ఇహాగ్నిహోత్రస్య హోతారః- త ఏవాధిదైవికత్వేన పరిణతాస్సన్త ఇన్ద్రాదయో భవన్తి. త ఏవ తత్ర హోతారో ద్యులోకాగ్నౌ. త ఏవేహాగ్నిహోత్రస్య ఫలభోగాయాగ్నిహోత్రం జుహుతవన్తస్త ఏవ ఫలపరిణామకాలే తత్ఫలభోక్తృత్వాత్ తత్తత్ర హోతృత్వం ప్రతిపద్యన్తే తథా తథా విపరిణమమానా దేవశబ్దవాచ్యాస్సన్తః. అత్ర చ యత్పయో ద్రవ్యమగ్నిహోత్రకర్మాశ్రయభూతమిహాహ- వనీయే ప్రక్షిప్తమగ్నినా భక్షితమదృష్టేన సూక్ష్మేణ రూపేణ విపరిణతం - సహకర్త్రా యజమానేనాముం లోకం ధూమాదిక్రమేణాన్తరిక్షమన్తరిక్షాద్ద్యు- లోకమావిశతి. తాస్సూక్ష్మా ఆప ఆహుతికార్యభూతా అగ్నిహోత్రసమవాయిన్యః కర్తృసహితాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాస్సోమలోకే కర్తుశ్శరీరాన్తరా- రమ్భాయ ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యో హూయన్త ఇత్యుచ్యన్తే. తా అత్ర ద్యులోకం ప్రవిశ్య సోమమణ్డలే కర్తుశ్శరీరమారభన్తే. తదేతదుచ్యతే- దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సమ్భవతీతి. * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నః- తస్య నిర్ణయవిషయేఽసౌ వై లోకోఽగ్నిరితి ప్రస్తుతం. తస్మాదాపః కర్మసమవాయిన్యః కర్తుశ్శరీరారమ్భికాశ్శ్రద్ధా- శబ్దవాచ్యా ఇతి నిశ్చీయతే. భూయస్త్వాత్ * ఆపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః - నత్వితరాణి భూతాని న సన్తీతి. కర్మప్రయుక్తశ్చ శరీరారమ్భః- కర్మ చాప్సమవాయి- తతశ్చాపాం ప్రాధాన్యం శరీరకర్తృత్వే. తేన చాపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః. కర్మకృతో హి జన్మారమ్భస్సర్వత్ర. తత్ర యద్యప్య

గ్నిహోత్రాహుతిస్తుతిద్వారేణోత్క్రాన్త్యాదయః ప్రస్తుతాష్షట్పదార్థాః అగ్నిహోత్రే-తథాపి వైదికానాం సర్వాణ్యేవకర్మాణ్యగ్నిహోత్రప్రభృతీని లక్ష్యన్తే- దారాగ్నిసమ్బద్ధం హి పాఙ్క్తం కర్మ ప్రస్తుతం వ్యాఖ్యాతం *కర్మణాపితృలోక ఇతి. వక్ష్యతి చ *అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తీతి. ౯

౮.— అసావిత్యాదినా - యతిథ్యామిత్యాదిచతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేన నిర్ణయే క్రమభఙ్గస్స్యాత్-తత్ర చ కారణం వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమభఙ్గస్త్వితి) మనుష్యజన్మస్థితిలయానాం చతుర్థప్రశ్ననిర్ణయాధీనతయా తస్య ప్రాథాన్యాత్ ప్రాథాన్యేన తస్యార్థక్రమమాశ్రిత్యాభిప్రేతస్య పాఠక్రమస్య భఙ్గ ఇత్యర్థః ఇష్టాదీనాం కర్మానధికారిత్వాత్, ద్యులోకస్య చాహవనీయత్వాప్రసిద్ధ్యా హోమాధారత్వాయోగాత్, తత్సిద్ధ్యయ స్య చ శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తే, అసౌ వా ఇత్యాదివాక్యమయుక్తమితిశఙ్క్యతే (తత్రేతి) హోమకర్మ సమ్పన్నార్థః అస్య బ్రాహ్మణస్య సమ్బన్ధగ్రన్థే సయాథానుస్యచోద్యస్యాస్మాభిరుక్తమిత్యాహ (అల ఇతి) తిదేవదర్శయితుమగ్నిహోత్ర ప్రకరణేన వృత్తం స్మారయతి (నత్వితి) కింతదుక్తమితిచేత్-తదాహ (తేవివేతి) ఆహుత్యోస్స్వతన్త్రయోరుత్క్రాన్త్యాదికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (లత్రేతి) యజమానస్య మృతికాలస్య ప్రమన్వర్థః స సాధనయోరేవతయోరుత్క్రాన్తిః- న స్వతన్త్రయోరేవేత్యేతదుపపాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇహోభిజీవదవస్థోచ్యతే. స స్థానామగ్న్యాదీనాం మ వ్యాకృతిభావాపన్నత్వేనావిశేష ప్రసఙ్గాన్న తైః సహాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాగ్నీతి) నామాదూర్ధ్వమపి ప్రాతిస్వికశక్తిరూపేణాగ్న్యాదిరవతిష్ఠతే- తథా చావిశేషప్రసఙ్గాభావాదాహుత్యోస్సాధనయోరేవోత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః యథోక్తయోరాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసమర్థనేనాగ్నిహోత్రస్య పూర్వస్య జగదారమ్భకత్వముక్తం భవతీత్యాహ (తద్విద్యమానమితి) విద్యమానత్వమేవ విశదయతి (అపూర్వేతి) యథాయథోదితయా విధయా కథమపి పూర్వకల్పీయం కర్మ ప్రశయదశాయామవ్యాకృతాత్మనాస్థితం పునస్సర్గదశాయాం జగదారమ్భకం- తథాతథాపీదానీం తనమగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కథం జగదారమ్భకం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వై వేతి) విమతయోరమ్భకం- తచ్ఛక్తిమత్వాత్-సమ్ప్రతిపన్నవదితి విశిష్టమితిభావః. అగ్నిహోత్రప్రకరణస్యార్థం సంగృహీతముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తముపజీవ్య ప్రకృతబ్రాహ్మణప్రవృత్తిప్రకారం దర్శయతి (ఇహాప్యతి) ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం- విధిత్సితమితి సమ్బన్ధః. కిమిత్యుత్తరమార్గప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విశిష్టేతి) బ్రాహ్మణప్రవృత్తిమభిధాయాసౌ వై లోకోఽగ్నిరిత్యాదివాక్యప్రవృత్తిప్రకారమాహ (ఇతి ద్యులోకేతి) ఇత్థం బ్రాహ్మణే స్థితే సతీత్యేతత్. భవత్వేవం-తథాపి కే దేవా ఇతి ప్రశ్నస్య కిముత్తరం- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా సర్వాగ్నిదర్శనే ప్రస్తుతే సతీత్యేతత్. ఇహేతి వ్యవహారభూమిర్గృహ్యతే. కథం తేషాం తత్ర హోతృత్వం- తదాహ (తఏవేతి) తథాపి కథం ద్యులోకేఽగ్నౌ తేషాం హోతృత్వం-తదాహ (తఏవేతి) తత్ఫలభోక్తృత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽగ్నిహోత్రాదికర్మవిషయః. తద్భోక్తృత్వం చ ప్రాణానాం జీవోపాధిత్వాదవధేయం. తథాతథా - ద్యుపర్జన్యాదిసమ్బన్ధయోగ్యాకారేణేతి యావత్ కే దేవా ఇతి ప్రశ్నో నిర్ణీతః. సమ్ప్రత్యవశిష్టం ప్రశ్నద్వయం నిర్ణేతుమాహ (అత్ర చేతి) జీవదవస్థాయామితి యావత్. సహాకర్తృత్వేన శ్రుతచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అముం లోకం-అవిశతీతి సమ్బన్ధః. ఆవేశప్రకారమాహ (ధూమాదీతి) కథమేతావతా కిం పునశ్శ్రద్ధాఖ్యం హవిరితి ప్రశ్నో నిర్ణీతః- తత్రాహ (తాస్వాత్మేతి) తథాపి కథం జుహ్వతీతి ప్రశ్నస్య కథం నిర్ణయః- తత్రాహ (సోమలోకఇతి) తథాపి తస్యాహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి కథముచ్యతే- తత్రాహ (తాస్త్రేతి) నిర్ణీతేఽర్థే శ్రుతిమవతారయతి (తదేతదితి) కథం పునరాపశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః- సహి లౌకికే శ్రద్ధాశబ్దం తాసు ప్రయుఞ్జతే- తత్రాహ (శ్రద్ధేతి) ఉపక్రమవశాదప్యాపోఽత్ర శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇత్యాహ (వేద్వేతి) అపామేవ పురుషశబ్ద వాచ్యానాం శరీరారమ్భకత్వాన్న భూతాన్తరాణామితి కృత్వా తస్య పఞ్చభూతారబ్ధత్వాభ్యుపగమభఙ్గస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భూయస్త్వాదితి) అపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) అథకర్మస్వయముక్తమపి ప్రకృష్టం జన్మాస్తి- తత్కథమపాం సర్వత్ర పురుషశబ్దవాచ్యత్వం-తత్రాహ (కర్మకృతో హీతి) అన్యథా తత్ర తత్ర సుఖదుఃఖప్రభేదోపభోగాసమ్భవాదితి భావః. యది కర్మాపూర్వశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం సర్వ ప్రశరీరారమ్భకం- కథం తర్హి పూర్వమగ్నిహోత్రాహుత్యోరేవ జగదారమ్భకత్వముక్తం- తత్రాహ (తత్రేతి) లక్ష్యన్తే-అగ్నిహోత్రాహుత్యోర్విశేషః. లక్షణాయాం పూర్వోత్తరవాక్యయోరైకమత్యమాహ (దారాగ్నీతి) ౯

౧౦.— తత్ర * వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమాహ (అసౌ వై లోకోఽగ్నిస్తస్యాసమత్స్యాటిత్య ఏవ సమిదిత్యాది) హే గౌతమ అసౌ ద్యులోక ఏవాగ్నిః. తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్. ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. రశ్మయో ధూమాః - ఆదిత్యరశ్మయో ధూమాః ఆదిత్యరూపసమిత్సమ్భవత్వాత్. అహరర్చిః - ప్రకాశవత్త్వాత్. (దిశోఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః) దిశామవాన్తరదిశాం చ అహోరూపార్చిః ప్రాదుర్భావాధీనాభివ్యక్తికత్వేనాఙ్గారత్వవిస్ఫులిఙ్గత్వే. తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ-ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతేఽగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం జుహ్వతి- *శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఉచ్యన్తే. ఆత్మధర్మభూతాయాః శ్రద్ధాయా హోతవ్యత్వాసమ్భవాత్. ఏతచ్చ *ప్రథమేఽశ్రవణాదితిచేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేరితి సూత్రభాష్యయోస్స్పష్టం. తత్రాపి సజలమాత్రం-కింతు భూతసూక్ష్మాణాం సర్వేషాముపలక్షకం శ్రద్ధాపదం. ఏతచ్చ * త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. స చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపే కథం హోతృత్వమితి వాచ్యం - ఇన్ద్రియాణాం మహాభావే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకాదిగమనాసమ్భవాత్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి దేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం హోతృత్వోక్తిర్నవిరుధ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తస్యా ఆహుతైస్స్యా- తస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సోమో రాజా సమ్భవతి- దేవభోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గత్వకల్పనే మనాకించిత్సాధర్మ్యం బుద్ధిమద్భిరూహ్యం. ౯

ఉ.— పర్జన్యో వావ అగ్నిర్గౌతమ తస్య సంవత్సర ఏవ సమిదభ్రాణి ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదునయో విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమగ్ం రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి॥ ౧౦

అయం వై లోకోऽగ్నిర్గౌతమ తస్య పృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూమో రాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వృష్టిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యా అన్నగ్ం సమ్భవతి॥ ౧౧

పురుషో వావ అగ్నిర్గౌతమ తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో వాగర్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥ ౧౨

శం.— (పర్జన్యో వావ అగ్నిర్గౌతమ) ద్వితీయహోమపర్యాయార్థః ఆహుత్యావృత్తిక్రమేణ పర్జన్యో నామ వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతాత్మా. (తస్య సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ హి శరదాదిభిర్గ్రీష్మాన్తైస్స్వావయవైర్ద్వారభూతేన పర్జన్యోऽగ్నిర్దీప్యతే. అభ్రాణి ధూమః- ధూమప్రభవత్వాద్ధూమవదుపలక్ష్యత్వాద్వా. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - ఉపశాన్తకాఠిన్యసామాన్యాభ్యాం. హ్రాదునయః- స్తనయిత్నుశబ్దా విస్ఫులిఙ్గాః- విక్షిప్తత్వానేకత్వసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నితి- ఆహుత్యధికరణనిర్దేశః. దేవా ఇతి- త ఏవ హోతారః. సోమం రాజానం జుహ్వతి- యోऽసౌ ద్యులోకాగ్నౌ శ్రద్ధాయాం హుతాయామభినిర్వృత్తస్సోమః- స ద్వితీయే పర్జన్యాగ్నౌ హూయతే. తస్యాశ్చ సోమాహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి. ౧౦

ఆ.— ఆద్యమాహుత్యాధారమేవం నిరూప్యాహుత్యాధారాన్తరాణి బ్రాహ్మణేన నిరూపయతి (పర్జన్యో వావాగ్నిరిత్యాదినా) కుతోऽస్య ద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తమాహుత్యోరితి. అస్తి ఖల్వభ్రాణాం ధూమప్రభవత్వే గాథా «ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః» ఇతి. ౧౦

రం.— (పర్జన్యో వావ అగ్నిర్గౌతమ) వృష్టిప్రవర్తకో దేవః- పర్జన్యః. (తస్య సంవత్సర ఏవ సమిత్) శరదాదిగ్రీష్మాన్తైస్సంవత్సరావయవైరేవ పర్జన్యాగ్నేర్దీప్యమానత్వాత్. హ్రాదునయః - స్తనయిత్నుశబ్దాః. విప్రకీర్ణత్వానేకత్వసామాన్యాత్. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సోమం రాజానం జుహ్వతి) కర్మఫలభోగావసానే అమృతమయ దివ్యదేహో ద్రవీభూతస్సన్ దేహశబ్దవాచ్యైరిన్ద్రియైస్సహ పర్జన్యే పతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— (అయం వై లోకోऽగ్నిర్గౌతమ) అయం లోక ఇతి- ప్రాణిజన్మోపభోగాశ్రయః క్రియాకారకఫలవిశిష్టః. స తృతీయోऽగ్నిః. తస్యాగ్నేః పృథివ్యేవ సమిత్ - పృథివ్యా హ్యయం లోకోऽనేకప్రాణ్యుపభోగసమ్పన్నయా సమిధ్యతే. అగ్నిర్ధూమః - పృథివ్యాశ్రయోత్థానసామాన్యాత్. పార్థివేన్ధనద్రవ్యమాశ్రిత్యాగ్నిరుత్తిష్ఠతి- యథా సమిదాశ్రయేణ ధూమః. రాత్రిరర్చిః - సమిత్సమ్బన్ధప్రభవసామాన్యాత్. అగ్నేస్సమిత్సమ్బన్ధేన హ్యర్చిస్సమ్భవతి- తథా పృథివీసమిత్సమ్బన్ధేన శర్వరీ- పృథివీచ్ఛాయాం హి శార్వరం తమ ఆచక్షతే. చన్ద్రమా అఙ్గారాః - తత్ప్రభవత్వసామాన్యాత్. అర్చిషో హ్యఙ్గారాః ప్రభవన్తి - తథా రాత్రౌ చన్ద్రమాః. అఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాద్వా. నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః - విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాదిపూర్వవత్. వృష్టిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి - వృష్టిప్రభవత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాద్వ్రీహియవాదేరన్నస్య. ౧౧

ఆ.— వికల్పో కథం పృథివ్యాద్యాధారాధేయభావేన భేద ఇత్యాహ (పృథివ్యేతి) (పృథివీచ్ఛాయాం హీతి) «ఏతా నిహి చన్ద్రం రాత్రేస్తమసో మృత్యోర్బిభ్యతమత్యపారయన్» ఇతి శ్రుతేః రాత్రేస్తమస్త్వావగమాత్. తస్య చ «మృత్యుర్వై తమశ్ఛాయా మృత్యుమేవ తత్తమశ్ఛాయాం తరతీ»తి భూచ్ఛాయాత్వం. తమో రాహుస్థానం- తచ్చ భూచ్ఛాయేతి హి ప్రసిద్ధం- « ఉద్ధృత్య పృథివీచ్ఛాయాం నిర్మితం మణ్డలాకృతి। స్వర్భానోస్తు బృహత్స్థానం తృతీయం యత్తమోమయమి»తి స్మృతేరిత్యర్థః. సోమచన్ద్రమసోరంశాంశిభావేన భేదః. ౧౧

రం.— (అయం వై లోకోऽగ్నిర్గౌతమ తస్య పృథివ్యేవ సమిత్) అయం - సముద్రపర్వతాదియుక్తో లోకః అగ్నిః. పృథివ్యంశస్తు సమిత్. (అగ్నిర్ధూమః) సమిదాశ్రితత్వాద్ధూమస్య, అగ్నేరపి పృథివీరూపసమిదాశ్రితత్వాదగ్నేర్ధూమత్వం యుక్తం. (రాత్రిరర్చిః) అర్చిః ప్రకాశస్య రాత్ర్యధీనత్వాద్రాత్రిరేవార్చిరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— (పురుషో వావ అగ్నిర్గౌతమ) ప్రసిద్ధశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషశ్చతుర్థోऽగ్నిః. తస్య వ్యాత్తం - వివృతం ముఖం సమిత్. వివృతేన హి ముఖేన దీప్యతే పురుషో వచనస్వాధ్యాయాదౌ - యథా సమిధాऽగ్నిః. ప్రాణో ధూమః - తదుత్థానసామాన్యాత్. ముఖాద్ధి ప్రాణ ఉత్తిష్ఠతి. వాక్- శబ్దోऽర్చిః- వ్యఞ్జకత్వసామాన్యాత్. అర్చిశ్చ వ్యఞ్జకం- వాక్- శబ్దోऽభిధేయవ్యఞ్జకః. చక్షురఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్ప్రకాశాశ్రయత్వాద్వా. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నన్నం జుహ్వతి. నను నైవ దేవా అన్నమిహ జుహ్వతో దృశ్యన్తే. నైష దోషః- ప్రాణానాం దేవతాత్వోపపత్తేః. అధిదైవమిన్ద్రాదయో దేవాః- త ఏవాధ్యాత్మం ప్రాణాః - తే చాన్నస్య పురుషే ప్రక్షేప్తారః. తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి- అన్నపరిణామో హి రేతః. ౧౨

ఉ.— యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతి స జీవతి యావజ్జీవత్యథ యదా మ్రియతే॥ ౧౩

అథైనమగ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిద్ధూమో ధూమోఽర్చిరర్చిరఙ్గారా అఙ్గారా విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి॥ ౧౪

ఆ.— యోగ్యానుపలబ్ధివిరోధమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇహేతి పురుషాగ్నినిర్దేశః శఙ్కితంవిరోధంనిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) ఉపపత్తిమేవదర్శయతి (అధిదైవమితి) ౧౨

ర౦.— (పురుషో వా అగ్నిర్గౌతమేతి) (తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్) వివృతంముఖమేవసమిదిత్యర్థః. (వాగర్చిః) ప్రకాశకత్వసామాన్యాత్ వాక్ - వాగిన్ద్రియమర్చిరిత్యర్థః. (అస్యా ఆహుత్యై) అస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౨

శం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ) యోషేతి- స్త్రీపఞ్చమో హోమాధికరణోఽగ్నిః-తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్- తేన హి సా సమిధ్యతే. లోమాని ధూమః- తదుత్థానసామాన్యాత్. యోనిరర్చిః- వర్ణసామాన్యాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః-అన్తఃకరణం- మైథునవ్యాపారాః. తేఽఙ్గారాః- వీర్యోపశమహేతుత్వసామాన్యాత్. వీర్యాద్యుపశమకారణం హి మైథునం- తథాఽఙ్గారభావోఽగ్నేరుపశమకారణం. అభినన్దాః- సుఖలవాః తు క్షుద్రత్వసామాన్యాద్విస్ఫులిఙ్గాః. తస్మిన్రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః పురుషస్సమ్భవతి. ఏవం ద్యుపర్జన్యాయంలోకపురుషయోషాగ్నిషు క్రమేణ హూయమానాస్సోమవృష్ట్యన్నరేతోభావేన స్థూలతారతమ్యక్రమమాపద్యమానాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపః పురుషశబ్దమారభన్తే. యః ప్రశ్నశ్చతుర్థః * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి - స ఏష నిర్ణీతః పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషాగ్నౌ హుతాయాం రేతోభూతా ఆపః పురుషవాచో భవన్తీతి. స పురుష ఏవం క్రమేణ జాతో జీవతి కియన్తం కాలమితి. ఉచ్యతే - యావజ్జీవతి-యావదస్మిఞ్ఛరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అథ-తత్క్షయే యదా- యస్మిన్కాలే మ్రియతే. ౧౩

ఆ.— తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతీతి వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య చతుర్థప్రశ్ననిర్ణాయకత్వేన ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (యః ప్రశ్న ఇతి. నిర్ణయప్రకారమనువదతి (పఞ్చమ్యామితి) యథోక్తనీత్యా జాతే దేహే కథం పురుషస్య జీవనకాలో నియమ్యతే-తత్రాహ (స పురుష ఇతి) ౧౩

ర౦.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమేతి) యోషా- స్త్రీ. (యోనిరర్చిః) వర్ణసామ్యాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. (యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః) అన్తఃకరణం నామ- మిథునీకరణం. (అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః) క్షుద్రత్వసామ్యాత్. ఏవం * యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. అన్యేషామపి ప్రశ్నానాముత్తరం వక్తుం ప్రసఙ్గం సమ్పాదయతి (స జీవతీతి) సః- పురుషః ఏవం క్రమేణ రేతోరూపాయామాహుతౌ హుతాయాం పురుషాకారో జాతస్సన్ జీవతి. కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (యావజ్జీవతీతి) యావదస్మిన్ శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అతః కస్యాపి కాలస్యానియతిరితి భావః. (అథ యదా మ్రియతే) అథ - తత్కర్మక్షయే యస్మిన్ కాలే మ్రియత ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— అథ- తదా ఏనం- మృతమగ్నయే - అగ్న్యర్థమేవాన్త్యాహుత్యై హరన్తి ఋత్విజః. తస్య, ఆహుతిభూతస్య ప్రసిద్ధోఽగ్నిరేవ హోమాధికరణం- న పరికల్ప్యోఽగ్నిః. ప్రసిద్ధైవ సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. యథాప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్యర్థః. తస్మిన్పురుషమన్త్యాహుతిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః పురుషో భాస్వరవర్ణః - అతిశయదీప్తిమాన్. నిషేకాదిభిరన్త్యాహుత్యన్తైః కర్మభిస్సంస్కృతత్వాత్. సమ్భవతి- నిష్పద్యతే. ౧౪

ఆ.— పఞ్చాగ్నిక్రమేణ జాతోఽగ్నిలయశ్చాహం- తేనాగ్న్యుత్పత్తి ధ్యానసిద్ధయే షష్ఠమగ్నిమన్త్యాహుత్యధికరణం ప్రస్తౌతి (అథేతి) జీవననిమిత్తకర్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. వక్ష్యమాణకీటాదిదేహవ్యావృత్త్యర్థో భాస్వరవర్ణవిశేషణం. దీప్త్యతిశయవత్త్వే హేతుమాహ (నిషేకాదిభిరితి) ౧౪

ర౦.— (అథైనమగ్నయే హరన్తి) అథ- మరణానన్తరం అగ్నయే- అగ్న్యర్థం. అగ్నౌ హోమాయ ఏనం- మృతమృత్విజో హరన్తి. తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి. సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. అస్యాష్షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికం - అపితు స్వాభావికమేవ. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి) తస్మిన్నగ్నౌ ఋత్విగ్భిః *అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి యజమానే హుతే స దివ్యలోకే దీప్యమానశరీరో యజమానో నిష్పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— § తే య ఏవమేతద్విదుః యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వైద్యుతాత్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి తే తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి తేషాం న పునరావృత్తిః॥ ౧౫

శం. — ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిరాకరణార్థమాహ — తే. తే య ఏవం — యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనమేతద్విదుః. ఏవంశబ్దాదగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గశ్రద్ధాదివిశిష్టాః పఞ్చాగ్నయో నిర్దిష్టాః తానేవమేతాన్ పఞ్చాగ్నీన్ విదురిత్యర్థః. నన్వగ్నిహోత్రాహుతిదర్శనవిషయమేవైతద్దర్శనం — ఉత్క్రాన్త్యుక్తముత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయే *దివమేవాహవనీయం కుర్వాతే ఇత్యాది ఇహాప్యముష్య లోకస్యాగ్నిత్వమాదిత్యస్య చ సమిత్త్వమిత్యాదివిశేషసామాన్యం. తస్మాత్ప్రత్యేకమేవైతద్దర్శనమితి. న — ఇయతి హ్యాపి ప్రశ్నప్రతివచనపరిగ్రహాత్. ఇయతిథ్యామిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనస్యైవ ఉపదేశపరిగ్రహః — తావదేవైవంశబ్దేన పరామృష్టం యదుక్తం — అన్యథా ప్రశ్నానర్థక్యాత్ నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చ సఙ్ఖ్యాయాః అగ్నయ ఏవ వక్తవ్యాః. ఉపనిర్ధారమప్యనర్థకం — యథా ప్రాక్ప్రశ్నస్యైవానువదనం యదుక్తం. అథ *అసౌ వై లోకోఽగ్నిరిత్యర్థోపలక్షణార్థః. తథాప్యాద్యేనాన్త్యేన వా ఉపలక్షణం యుక్తం ప్రశ్నస్వరాచ్చ. సమానే హి ప్రకరణే ఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ *పఞ్చాగ్నీన్వేద ఇతి సఙ్ఖ్యాయా ఏవోపాదానాదగ్నిహోత్రశేషమేతత్పఞ్చాగ్నిదర్శనం. యత్త్వగ్నిసమిదాదిసామాన్యం — తదగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థమిత్యవోచామ. తస్మాత్ సోఽగ్న్యాదిపదార్థషట్కపరిజ్ఞానాదన్యదేవ ప్రతిపత్తిః. ఏవమితి ప్రకృతోపాదానేనార్చిరాదిప్రతిపత్తిపథానాం. కే పునస్తే — య ఏవం విదుః గృహస్థా ఏవ. నను తేషాం యజ్ఞాదిసాధనేన ధూమాదిప్రతిపత్తిర్విధిత్సితా. న — అనేవంవిదామపి గృహస్థానాం యజ్ఞాదిసాధనోపపత్తేః, భిక్షువానప్రస్థయోశ్చారణ్యసమ్బన్ధేన గ్రహణాత్. గృహస్థకర్తృకస్య స్వాంశ్చ పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య. అతో నాపి బ్రహ్మచారిణ ఏవం విదురితి గృహ్యన్తే. తేషాం తూత్తరే పథి ప్రవేశః స్మృతిప్రామాణ్యాత్ *అష్టాశీతిసహస్రాణామృషీణామూర్ధ్వరేతసాం । ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే తస్మాద్గృహస్థా ఏవమగ్నిజా యే హామగ్న్యపత్యమితి — ఏవం క్రమేణాగ్నిభ్యో జాతోఽగ్నిరూపత్వేనైవం విదుః — తే, చ — యే చామీ అరణ్యే — వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం — శ్రద్ధాయుక్తాస్సన్తః సత్యం — బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే న పునశ్శ్రద్ధాం చోపాసతే — సర్వే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. యావద్గృహస్థాః పఞ్చాగ్నివిద్యాం సత్యం వా బ్రహ్మ న విదుః తావచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం తతో జాతా అగ్నేర్జాతాః పునర్లోకం ప్రత్యుత్థాయినోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుష్ఠాతారో భవన్తి. తేన కర్మణా ధూమాదిక్రమేణ పునః పితృలోకం పునః పర్జన్యాదిక్రమేణేమమావర్తన్తే. తతః పునర్యదాగ్నిర్జాతాః పునః కర్మకృత్త్వేనేమే ఘటీయన్త్రవద్భ్రమన్తో గతిద్వయం పునరావర్తన్తే. యదా త్వేవం విదుః — తతో ఘటీయన్త్రభ్రమణాద్వినిర్ముక్తాస్సన్తోఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. అర్చిరితి నాగ్నిజ్వాలామాత్రం. కిం తర్హి. అర్చిరభిమానిన్యర్చిశ్శబ్దవాచ్యా దేవతోత్తరమార్గలక్షణా వ్యవస్థితైవ. తామభిసమ్భవన్తి. న హి పరివ్రాజకానాం గ్న్యర్చిష్యేవ సాక్షాత్సమ్బన్ధోఽస్తి — తేషాం తేన దేవతైవ పరిగృహ్యతేఽర్చిశ్శబ్దవాచ్యా. అతోఽహన్వతాం మరణకాలనియమానుపపత్తేరహశ్శబ్దోఽపి దేవతైవ. ఆయుషః క్షయే హి మరణం. న చైవం విదాఽహన్యేవ మర్తవ్యమిత్యహర్మరణకాలో నియన్తుం శక్యతే. న చ రాత్రౌ ప్రేతాస్సన్తోఽహః ప్రతీక్షన్తే — *స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం — అహర్దేవతయాతివాహితా ఆపూర్యమాణపక్షదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతామిత్యేతత్. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ — ఉత్తరాం దిశమాదిత్యః — సవితైతి — తాన్ మాసాన్ ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతయాతివాహితాస్సన్తః. మాసానితి బహువచనాత్ షట్సఙ్ఖ్యావిశిష్టా ఉత్తరాయణదేవతాః. తేభ్యో మాసేభ్యః — షణ్మాసదేవతాభిరతివాహితా దేవలోకాభిమానినీం దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే దేవలోకాదాదిత్యం. ఆదిత్యాద్వైద్యుతం — విద్యుదభిమానినీం ప్రతిపద్యన్తే. విద్యుద్దేవతాం ప్రాప్తాన్ బ్రహ్మలోకవాసీ పురుషో బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః — మానసః కశ్చిదేత్య — ఆగత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి. బ్రహ్మలోకానిత్యధరోత్తరభూమిభేదేన భిన్నా ఇతి గమ్యన్తే — బహువచనప్రయోగాత్. ఉపాసనతారతమ్యోపపత్తేశ్చ. తే తేన పురుషేణ గమితాస్తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః — ప్రకృష్టాస్సన్తః స్వయం పరావతః — ప్రకృష్టాః సమాః — సంవత్సరాననేకాన్ వసన్తి. బ్రహ్మణోఽనేకాన్ కల్పాన్ వసన్తీత్యర్థః. తేషాం బ్రహ్మలోకం గతానాం నాస్తి పునరావృత్తిః — అస్మిన్ సంసారే న పునరాగమనం. *ఇహేతి శాఖాన్తరపాఠాత్ ఇహాకృతిమాత్రగ్రహణమితి చేత్ — *శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమితి యద్వత్. న — ఇహేతి విశేషణానర్థక్యాత్. యది హి నావర్తన్త ఏవ — ఇహ గ్రహణమనర్థకమేవ స్యాత్. *శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమిత్యత్ర పౌర్ణమాస్యాః శ్వోభూతత్వమనుక్తం న జ్ఞాయత ఇతి యుక్తం విశేషితుం. న హి తత్ర శ్వ ఆకృతిశబ్దార్థో వ్యభిచరతి శ్వశ్శబ్దోఽనర్థక ఏవ ప్రయుజ్యతే. యత్ర తు విశేషణశబ్దే ప్రయుక్తేఽన్విష్యమాణే విశేషణఫలం చేన్న గమ్యతే — తత్ర యుక్తా నిరర్థకత్వేనోత్ప్రేక్షితుం విశేషణశబ్దః — న తు సత్యాం విశేషణఫలావగతౌ. తస్మాదస్మాత్కల్పాదూర్ధ్వమావృత్తిర్గమ్యతే. ౧౫

ఆ. — పఞ్చాగ్నివిదాం గతిం వక్తుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇదానీమితి) యే విదుః — తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపఞ్చాగ్నిపరామర్శిత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) ఏతద్విదురితి శ్రుతమేతద్దర్శనమిత్యుక్తం. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞాపకం దర్శయతి

§ పరాఃపరావన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

(తత్రహీతి) ఆదిపదం ❋ ఆదిత్యంసమిధమిత్యాదిసఙ్గ్రహీతుం. రశ్మినాంధూమత్వ, మహోజ్వార్చిష్ట్వమిత్యాదిగ్రహీతుంద్వితీయమాదిపదం. ప్రత్యభిజ్ఞాఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనవిషయస్యైవ ప్రకృతస్యైవంశబ్దేన పరామర్శాన్నషట్ప్రశ్నీయందర్శనమిహపరామృష్టమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) సఙ్గృహీతంపరిహారంవివృణోతి (యతిథ్యామిత్యస్యేతి) వ్యధికరణేషష్ఠ్యౌ. యావత్- వస్తు. పరిగ్రహః- విషయఇత్యర్థః. షట్ప్రశ్నీయమేవవ్యవహితం దర్శనమత్రపరామృష్టంచేత్- తదా ❋ యతిథ్యామితి ప్రశ్నోవ్యర్థస్స్యాత్ - షట్ప్రశ్నీయనిర్ణీతదర్శనశేషభూతదర్శనస్య ప్రశ్నాదృతే ప్రతివచనసమ్భవాదిత్యాహ (అన్యథేతి) కిఞ్చ- పూర్వస్మిన్ప్రశ్నేపర్యవశిష్టతయాపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యయానిశ్చితత్వాత్తదవచ్ఛిన్నాస్సామ్యాదికాగ్నయఏవాత్రైవంశబ్దేనపరామర్ష్టుముచితా ఇత్యాహ (నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణేనిర్జ్ఞాతమేవాగ్న్యాదిపూర్వగ్రన్థేప్యనూద్యతే-తథాచాగ్నిహోత్రదర్శనంవ్యవహితమేవంశబ్దేనకింపరామృష్టమితిశఙ్కతే (అథేతి) అగ్నిహోత్రదర్శనంపూర్వగ్రన్థేఽనూద్యతేచేత్- తత్ప్రకరణేప్రాప్తంరూపమనతిక్రమ్యైవాన్తరితోఽపిదరపత్రానువదనంస్యాత్. నతుతస్యైవపరీత్యేనానువదనంయుక్తం- అనువాదస్యపురోవాదసాపేక్షత్వాత్. నచాత్రాన్తరితోఽప్యనూద్యతే. తస్మాదేవంశబ్దోనాగ్నిహోత్రపరామర్శీతిపరిహరతి (యథాప్రాప్తస్యేతి) ద్యులోకాదిభావస్యాన్తరితోఽప్యుపలక్షణార్థత్వాత్ పూర్వస్యానువాదత్వసమ్భవాదేవంశబ్దస్యాగ్నిహోత్రవిషయత్వసిద్ధిరితిచోదయతి (అథేతి) ప్రాప్తకాథావాదుపలక్షణపక్షోఽయోనేష్యతేత్యత్యపఞ్చాగ్నినిర్దేశస్యైవయత్నేనదూషయతి (తథాపీతి) ఇతశ్చస్వతన్త్రమేవపఞ్చాగ్నిదర్శనమేవంశబ్దపరామృష్టమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) సమిదాదిసామ్యదర్శనాదగ్నిహోత్రదర్శనశేషభూతదర్శనమేవైతద్దర్శనమిత్యుక్తమనూద్యదూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) అహోచాపు-అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవకార్యమిత్యుక్తమిత్యత్రేతిశేషః. ఏవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవమితీతి) ప్రకృతం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం. తచ్చస్వతన్త్రమిత్యుక్తం. తద్వతోఽర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- నకేవలంకర్మిణామిత్యర్థః. ప్రశ్నపూర్వకంవేదితృవిశేషంనిర్దిశతి (కేపునరిత్యాదినా) గృహస్థానాంయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రతిపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నదేవయానేపథిప్రవేశోఽస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) పఞ్చాగ్నివిదాంగృహస్థానాందేవయానేపథ్యధికారః. తద్రహితానాంతుతేషామేవయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రాప్తిరితివిభాగోపపత్తేర్నవాక్యశేషవిరోధోఽస్తీతిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) ఏవంవిదురితిసామాన్యవచనాత్పరివ్రాజకాదేరప్యత్రగ్రహణంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భిక్షువానప్రస్థయోశ్చేతి) విథాన్తరేణతయోరుత్తరమార్గప్రవేశాన్నపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనగ్రహణం- పునరుక్తేరిత్యర్థః. గృహస్థానామేవపఞ్చాగ్నివిదాంతత్రగ్రహణమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (గృహస్థైతి) బ్రహ్మచారిణాంతర్హిగ్రహణంభవిష్యతి. నేత్యాహ అతఇతి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్యగృహస్థకర్మసమ్బన్ధాదేవేత్యేతత్. కథంతర్హినైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాందేవయానేపథిప్రవేశః-తత్రాహ (తేషామితి) ఊర్ధ్వరేతస్సమ్బన్ధీయఃపన్థాః - తమనూద్యతేనోత్తరేణపథా తే - యథోక్తసఞ్జ్ఞాఋషయః సాపేక్షమమృతత్వంప్రాప్తాఇతిస్మృత్యర్థః. ఆశ్రమాన్తరాణాంపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనాత్రాగ్రహణేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నిజత్వేఫలితమాహ (అగ్న్యపత్యమితి) అగ్నిజత్వంసాధయతి (ఏవమితి) అగ్న్యపత్యత్వేకింస్యాత్-తదాహ (అగ్నీతి) ఏవంయేగృహస్థావిదుః- తే, యే- తే. చేతియోజనా. అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణోదేశః. పరివ్రాజకాశ్చేతి- త్రిదణ్డినోగృహ్యన్తే. అన్యేషామేషణాభ్యోవ్యుత్థితానాంసమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠానాందేవయానేపథ్యప్రవేశాత్. ఆశ్రమమాత్రనిష్ఠావాతేపిగృహ్యేరన్నితిద్రష్టవ్యం. శ్రద్ధాపిస్వయముపాస్యా- కర్మత్వశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యయమాత్రస్యసాపేక్షత్వాదుపాస్యత్వానుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (నపునరితి) సర్వే- పఞ్చాగ్నివిదస్సత్యబ్రహ్మవిదశ్చేత్యర్థః. వినాపివిద్యాబలమర్చిరభిసమ్పత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (యావదితి) కర్మకృత్వా- లోకంప్రత్యుత్థాయినఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కేవలకర్మిణాందేవయానమార్గప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుక్తంనిగమయతి (ఏవమేవేతి) విదుషామేవదేవయానప్రాప్తిముపసంహరతి (యదాత్వితి) నన్వర్చిషాజ్వాలాత్మనోఽస్థైర్యాత్తదభిసమ్పత్తిర్నఫలాయకల్పతే- తత్రాహ (అర్చిరితి) అర్చిశ్శబ్దేనయథోక్తదేవతాగ్రహీతవ్యమాహ (నహీతి) తతః- అర్చిర్దేవతాయాస్సకాశాదితియావత్. అహశ్శబ్దస్యకాలవిషయత్వం- ఉత్క్రాన్తోఽపిషాభావాదితిచేత్. నేత్యాహ (మరణేతి) నియమాభావమేవవ్యనక్తి (ఆయుషఇతి) విద్వద్విషయేనియమమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ననురాత్రౌ మృతోఽపివిద్వాన్సహరపేక్ష్యఫలీభూతస్సమ్పశ్యేత. నేత్యాహ (నచేతి) ఏకస్మిన్నేవబ్రహ్మలోకేకథంబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మలోకానితి- బహువచనప్రయోగాదితిసమ్బన్ధః. అత్రబ్రహ్మలోకాః విశేష్యత్వేనగృహ్యన్తే. బహువచనోపపత్తౌహేత్వన్తరమాహ (ఉపాసనేతి) కల్పశబ్దోఽవాన్తరకల్పవిషయః-❋ తేషామిహనపునరావృత్తిరితిక్వచిత్పాఠాత్. అస్మిన్నిత్యాదివ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశఙ్కతే (ఇహేతి) యథా ❋శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీంయజేతేత్యత్రాకృతిఃపౌర్ణమాసీశబ్దార్థః- శ్వోభూతత్వంచనవ్యావర్తకం - పౌర్ణమాసీపదలక్ష్యేష్టేః ప్రతిపద్యేవకర్తవ్యతానియమాత్. తథేహాకృతేరిహశబ్దార్థత్వాన్నిరజ్జుతైవానావృత్తిరత్రనిధ్యతీత్యర్థః. పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరోక్తందృష్టాన్తంవిశదయతి (శ్వోభూతఇతి) కృతసమ్భారవిషసాపేక్షంహిశ్వోభూతత్వం. పౌర్ణమాసీతినేచాతుర్మాస్యేష్టాకృతాయాంకదాపౌర్ణమాసీష్టిఃకర్తవ్యేతివినావచనంనజ్ఞాయతే- తత్రశ్వోభూతత్వంవిశేషణంభవత్యన్యావర్తకం - తద్వదిహేతివిశేషణమపివ్యావర్తకమేవేతినాత్యన్తికానావృత్తిసిద్ధిరిత్యర్థః. యత్తుపౌర్ణమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి- తత్రాహ (నహీతి) యద్యపిప్రకృతేవాక్యేపౌర్ణమాసీశబ్దోభవత్యాకృతివచనః - తథాపిస్వశబ్దార్థోపికాచిదాకృతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యవ్యావర్తకశ్శ్వోభూతశబ్దోనైవప్రయుజ్యతే. తథాఽత్రాపివిశేషణశబ్దస్యవ్యావర్తకత్వమావశ్యకమిత్యర్థః. సుషిరమాకాశమిత్యాదావ్యావర్త్యాభావేపివిశేషణప్రయోగవదత్రాపివిశేషణంస్వరూపానువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) విశేషణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౫

మూ.— అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తి తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిగ్ం రాత్రేరపక్షీయమాణపక్షమపక్షీయమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాదిత్య ఏతి మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాచ్చన్ద్రం తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తాగ్ంస్తత్ర దేవా యథా సోమగ్ం రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాగ్ంస్తత్ర భక్షయన్తి తేషాం యదా తత్పర్యవైత్యథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే

రం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిర్ణయార్థమారభతే (తేయ ఏవమేతద్విదుర్యేచామీ అరణ్యే శ్రద్ధాంసత్యముపాసతే తే ఽర్చిరభిసమ్భవన్తీత్యాదినా) యే ఏవం- అనేన ప్రకారేణ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పఞ్చస్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతో ఽనుపక్తతయా సఞ్చరన్తం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేన యే విదుః- ఉపాసతే. త, ఇతి యావత్. యే చామీ- పురుషాః అరణ్యే స్థిత్వా శ్రద్ధాం పురస్కృత్య సత్యం పరమాత్మానం ప్రత్యగాత్మాత్మకముపాసతే- తే, చ- ఏతే ఉభయే ఽపి అర్చిరభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీం దేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. అర్చిష ... సర్వత్ర ... సమ్భవన్తీత్యనుషజ్యః. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి - తాన్మాసాన్ ... ఉదఙ్- ఉదఙ్ముఖ ఇత్యర్థః. ఉదగ్దిశస్థ ఇతి వా. అత్రాహః పూర్వపక్షాదిశబ్దాః తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. మాసేభ్యో దేవలోకం- అత్ర ... సంవత్సరమితి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదధికకాలానాం న్యూనకాలేభ్య ఉత్తరోత్తరత్వేన నివేశస్య పృథగ్దృష్టత్వాన్మాసానన్తరం సంవత్సరమభిసమ్భవ... సంవత్సరద్వారా దేవలోకమిత్యర్థః. అత్ర దేవలోకశబ్దశ్చ వాయుపరః- * సో ఽయం పవతే ఏష దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతిసిద్ధేః, ఇతరథా దేవలో... అదిత్యాన్తరపూర్వపర్వతయా దేవలోకనిర్దేశకస్యాస్య వాక్యస్య * స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతీతి వాయోరాదిత్యస్య చ అన్తరపూర్వపర్వత్వప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్,. అతో దేవలోకవాయుశబ్దయోరేకార్థత్వం వక్తవ్యం. ఏతత్సర్వం ... వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (ఆదిత్యాద్వైద్యుతం) * ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే మధ్యే చన్ద్రమసః శ్రవణాత్ చన్ద్రద్వారా విద్యుదభిమానినీం దేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (తాన్ వైద్యుతాత్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి) వైద్యుతాత్- వైద్యుత ఇత్యర్థః. వైద్యుతః పురుషః మానసః- పరేణ బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః అమానవశబ్దితః. పురుష ఏత్య- ఆగత్య తాన్ బ్రహ్మలోకాన్ గమయతీత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యే * చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషో ఽమానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతస్యామానవశబ్దితస్యైవ బ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాత్, * వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రితత్వాచ్చ విద్యుదుపరి వైద్యుతేనామానవేనైవ ... కేనవిదుషాం బ్రహ్మప్రాప్తిగమనమితి భాష్యానుసారా, చ్చ వైద్యుతాదిపదం ప్రథమాన్తతయా వ్యాఖ్యేయం. బ్రహ్మలోకానిత్యత్ర ... యేన బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి కర్మధారయసైవ్యవయుక్తతయా అర్థైకత్వేన బహువచనస్య * అదితిః పాశాన్ ... పురుష ఇతి వ ... దోషః. న చ భగవల్లోకస్యైకతయా బహువచనానుపపత్తిరితి వాచ్యం- పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య ... తీతిహాసపురాణప్రామాణ్యానుసారేణ స్వేచ్ఛాపరికల్పితస్యాసాధారణప్రాకృతలోకానన్తస్య సమ్భవే అనుపపత్త్యభావాత్. ఏతత్స... * పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి) తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః- నిరతిశయానన్దైశ్వర్యశాలినః. పరావన్తః- పరవన్తః. నాథవన్త ఇతి యావత్. పరమాత్మనా సనాథాః తేనానుగృహీతాః తద్దత్తాని భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని భుఞ్జానాః నిత్యనైమిత్తికైర్నాసత ఇత్యర్థః. (తేషాం న పునరావృత్తిః) తేషాం న పునస్సంసారబన్ధ ఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— అథ- పునః యే- నైవం విదుః, కర్మిణో ఽగ్నిహోత్రాద్యగ్నిహోత్రసమ్బద్ధపదార్థషట్కస్యైవ వేదితారః, కేవలకర్మిణః, యజ్ఞేన - అగ్నిహోత్రాదినా దానేన - బహిర్వేదిభిక్షమాణేషు ద్రవ్యసంవిభాగలక్షణేన తపసా - బహిర్వేద్యేవ దీక్షావ్యతిరిక్తేన కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినా లోకాఞ్జయన్తి- లోకానితి బహువచనాత్తత్రాపి ఫలతారతమ్యమభిప్రేతం. తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ఉత్తరమార్గ ఇవ. ఇహాపి దేవతా ఏవ ధూమాదిశబ్దవాచ్యాః ... దేవతాం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ఆతివాహికత్వం చ దేవతానాం తద్వదేవ. ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం. తతో ఽపక్షీయమాణపక్షదేవతాం- తతో యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాం దిశమాదిత్య ఏతి- తాన్మాసాన్ దేవతావిశేషాన్ప్రతిపద్యన్తే. మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాచ్చన్ద్రం. తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి. తాంస్తత్రాన్నభూతాన్ యథా సోమం రాజానమిహ యజ్ఞే ఋత్విజ ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి- ఏవమేతాంశ్చన్ద్రం ప్రాప్తాన్ కర్మిణో భృత్యానివ స్వామినో భక్షయన్తి- ఉపభుఞ్జతే దేవాః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి న మన్త్రః. కిం తర్హి. ఆప్యాయ్యాప్యాయ్య చమసస్థం భక్షణేనాపక్షయం చ కృత్వా పునః పునర్భక్షయన్తీత్యర్థః. ఏవం దేవా అపి సోమలోకే లబ్ధశరీరాన్ కర్మిణ ఉపకరణభూతాన్ పునః పునర్విశ్రామయన్తః కర్మానురూపం ఫలం ప్రయచ్ఛన్తః. తద్ధి తేషామాప్యాయనం సోమస్యాప్యాయనమివ. ఉపభుఞ్జతే ఉపకరణభూతాన్ దేవాః. తేషాం - కర్మిణాం యదా- యస్మిన్కాలే తత్- యజ్ఞదానాదిలక్షణం సోమలోకప్రాపకం కర్మ పర్యవైతి - పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయత ఇత్యర్థః. అథ- తదా ఇమమేవ- ప్రసిద్ధమాకాశమభినిష్పద్యన్తే. యాస్తాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ద్యులోకాగ్నౌ హుతా ఆపస్సోమాకారపరిణతాః, యాభిస్సోమలోకే కర్మిణాముపభోగాయ శరీరమారబ్ధమమ్మయం,- తాః కర్మక్షయాద్ధిమపిణ్డ ఇవాతపసమ్పర్కాత్ ప్రవిలీయన్తే. తత్ప్రవిలీనాస్సూక్ష్మా ఆకాశభూతా ఇవ భవన్తి. తదిదముచ్యతే- ఇమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఇతి. తే పునః కర్మిణస్తచ్ఛరీరాస్సన్తః పురోవాతాదినా ఇతశ్చాముతశ్చ నీయన్తే ఽన్తరిక్షగాః. తదాహ (ఆకాశాద్వాయు

కాశాద్వాయుం వాయోర్వృష్టిం వృష్టేః పృథివీం తే పృథివీం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే తతో యోషాగ్నౌ జాయన్తే § లోకాన్ప్రత్యుత్థాయినస్త ఏవమేవానుపరివర్తన్తే ఽథ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుస్తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకమ్॥ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

వాయోర్వృష్టిం ప్రతిపద్యన్తే. తదుక్తం పర్జన్యాగ్నౌ సోమం రాజానం జుహ్వతీతి. తతో వృష్టిభూతా ఇమాం పృథివీం పతన్తి. తే పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నం భవన్తి తదుక్తమస్మిల్లోకే ఽగ్నౌ వృష్టిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యా అన్నం సమ్భవతీతి. తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే ఽన్నభూతా రేతస్సిక్తి. తతో రేతోభూతా యోషాగ్నౌ హూయన్తే. తతో జాయన్తే. తే లోకం ప్రత్యుత్థాయినః- తే లోకం ప్రత్యుత్తిష్ఠన్తో ఽగ్నిహోత్రాద్యేకర్మానుతిష్ఠన్తి తతో ధూమాదినా పునః పునస్సోమలోకం- పునరిమం లోకమితి త ఏవమేవ కర్మిణో ఽనుపరివర్తన్తే- ఘటీయన్త్రవచ్చక్రీభూతా బమ్భ్రమ్యన్తే. ఉత్తరమార్గాయ సద్యోముక్తయే వా యథావద్బ్రహ్మ న విదుః. * ఇతి తు కామయమానస్సంసరతీత్యుక్తం. అథ పునర్యే ఉత్తరం దక్షిణం చ ఏతౌ పన్థానౌ న విదుః - ఉత్తరస్య దక్షిణస్య వా పథః ప్రతిపత్తయే జ్ఞానం కర్మ వా నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. తే కిం భవన్తీతి. ఉచ్యతే- కీటాః పతఙ్గా యదిదం- యచ్చ దన్దశూకం - దంశమశకమిత్యేతద్భవన్తి. ఏవం హీయం సంసారగతిః కష్టా- నిమగ్నస్య పునరుద్ధార ఏవ దుర్లభః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి. తస్మాత్సర్వోత్సాహేన యథాశక్తి స్వాభావికకర్మజ్ఞానహానేన దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం శాస్త్రీయం కర్మ జ్ఞానం వానుతిష్ఠేదితి వాక్యార్థః. తథా చోక్తం *అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం. * తస్మాదస్మాజ్జుగుప్సేతేతి శ్రుత్యన్తరా ¶న్నాయోయ ప్రయతేతేత్యర్థః. ఏవం ప్రశ్నాస్సర్వే నిర్ణీతాః. *అసౌ వై లోక ఇత్యారభ్య పురుషస్సమ్భవతీతి- చతుర్థప్రశ్నః *యతిథ్యామాహుత్యామిత్యాదిః ప్రాథమ్యేన. పఞ్చమస్తు ద్వితీయత్వేన *దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వేతి- దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనకథనేన. తేనైవ చ- ప్రథమో ఽగ్నేరారభ్య కేచిదర్చిః ప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్ధూమమితి విప్రతిపత్తిః. పునరావృత్తిశ్చ ద్వితీయః ప్రశ్నః- ఆకాశాదిక్రమేణేమం లోకమాగచ్ఛన్తీతి తేనైవ - *అసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి కీటపతఙ్గాదిప్రతిపత్త్యా కేషాంచిదితి తృతీయో ఽపి ప్రశ్నో నిర్ణీతః............................ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ— దేవయానం పన్థానముక్త్వా పథ్యన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరమాదాయ పదద్వయం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథం తే ఫలభాగినో భవన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యజ్ఞేనేతి) నను దానతపసీ యజ్ఞగ్రహణేనైవ గృహీతే సపృథగ్గ్రహీతవ్యే- తత్రాహ (బహిర్వేదీతి) దీక్షాదిత్యాదివిశేషరహితో వ్రతాదియజ్ఞాఙ్గసఙ్గ్రహః. తత్రేతి పితృలోకోక్తిః. అపిశబ్దో బ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. ధూమసమ్పత్తేరపురుషార్థత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరమార్గ ఇవేతి) (ఇహాపీతి) పితృయాణమార్గేపీత్యర్థః. (తద్వదేవేతి) ఉత్తరమార్గగామినీనాం దేవతానామివేత్యర్థః. తత్రేతి ప్రకృతలోకోక్తిః. కర్మిణాం తత్ర దేవైర్భృత్యమాణానాం చన్ద్రలోకప్రాప్తిరనర్థాయైవేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపభుఞ్జత ఇతి) అన్యథా ప్రతిభాసం వ్యావర్తయతి (ఆప్యాయస్వేతి) ఏవం దేవా అపీతి సఙ్క్షిప్తం దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (సోమలోక ఇతి) కథం పౌనఃపున్యేన విశ్రాన్తిస్సమ్పాద్యతే- తత్రాహ (కర్మానురూపమితి) (దృష్టాన్తవద్దార్ష్టాన్తికే కేచిదిత్యాప్యాయనం నోక్తం- తత్రాహ (తద్ధీతి) పునః పునర్విశ్రామ్యభ్యాసజ్ఞానమితి యావత్. లోకద్వయప్రాప్తౌ పన్థానావితి వ్యాఖ్యాయ పునరేతల్లోకప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేషామిత్యాదినా) కథం చన్ద్రస్థలస్థలితానాం కర్మిణామాకాశతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్తా ఇతి) సోమాకారపరిణతత్వమేవ స్ఫోరయతి (యాభిరితి) తస్య ఝడితి ద్రవీభవనయోగ్యతాం దర్శయతి (అమ్మయమితి) తత్స్వభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి న్యాయేనాహ (ఆకాశభూతా ఇవేతి) ఆకాశాద్వాయుప్రాప్తిప్రకారమాహ (తే పునరితి) * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాదితి న్యాయేనాహ (తే పృథివీమితి) *రేతస్సిగ్యోగో ఽథేతి న్యాయమాశ్రిత్యాహ (తే పునరితి) * యోనేశ్శరీరమితి న్యాయమనుసృత్యాహ (తతశ్చేతి) ఉత్పన్నానాం కేషాంచిదిష్టాద్యధికారిత్వమాహ (తే లోకమితి) కర్మానుష్ఠానానన్తరం తత్ఫలభాగిత్వమాహ (తతో ధూమాదినేతి) సోమలోకే ఫలభోగానన్తరం పునరేతల్లోకప్రాప్తిమాహ (పునరితి) పౌనఃపున్యేన విపరివర్తనస్యావధిం సూచయతి (ఉత్తరమార్గాయేతి) అజ్ఞానాత్సంసరణం ప్రాగుక్తం వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (ఇతి త్వితి) స్థానద్వయమావృత్తిసహితముక్త్వా స్థానాన్తరం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) స్థానద్వయాత్ప్రతీయమానే స్థానే విశేషం కథయతి (ఏవమితి) తృతీయే స్థానే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) అముష్యాగతేరతికష్టత్వే పరిశిష్టం వాక్యాన్తరమాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వోత్సాహః- వాక్కాయచేతసాం ప్రయత్నః. యదుక్తమస్యాం నిమగ్నస్య పునరుద్ధారో దుర్లభో భవతీతి- తత్ర శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తథా చేతి) అతః- వ్రీహ్యాదిభావాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతికష్టాత్సంసారాదిత్యర్థః. దక్షిణోత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనే ఫలసామ్యమాశఙ్క్యాహ (అత్రాపీతి) పఞ్చప్రశ్నాః ప్రస్తుత్యకిమితి ప్రత్యేకం తేషాం నిర్ణయో న కృత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నిర్ణీతం ప్రకారమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (అసావిత్యాదినా) ప్రాథమ్యేన- నిర్ణీత ఇతి సమ్బన్ధః. * దేవయానస్యేత్యాదిః పఞ్చమః ప్రశ్నః. స తు ద్వితీయత్వేన దక్షిణాదిమార్గావాప్తిసాధనోక్త్యా నిర్ణీత ఇత్యర్థః. తేనైవ-మార్గద్వయప్రాప్తిసాధనోపదేశేనైవేతి యావత్. మృతానాం ప్రజానాం విప్రతిపత్తిః ప్రథ

---

§ తే లోకం ప్రత్యుత్థాయిన ఇతి శౌఙ్కరః పాఠః.— ¶ టీకాయాం ధృతమత్రాపీతి వాక్యం భాష్యగళితమివ భాతి.

ఉ.— స యః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామిత్యుదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య పుణ్యాహే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ భూత్వౌదుమ్బరే కంసే చమసే వా సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్యావృతాజ్యం సంస్కృత్య పుంసా నక్షత్రేణ మన్థం సన్నీయ జుహోతి। యావన్తో దేవాస్త్వయి జాతవేదస్తిర్యఞ్చో ఘ్నన్తి పురుషస్య కామాన్। తేభ్యోఽహం భాగధేయం జుహోమి తే మా తృప్తాః సర్వైః కామైస్తర్పయన్తు స్వాహా। యా తిరశ్చీ నిపద్యతేఽహం విధరణీ ఇతి। తాం త్వా ఘృతస్య ధారయా యజే సంరాధనీమహం స్వాహా॥ ౧

ప్రశ్నః తస్య నిర్ణయప్రకారమాహ (అగ్నేరితి) ద్వితీయప్రశ్నస్వరూపమనూద్య తస్య నిర్ణయప్రకారం ప్రకటయతి (పునరావృత్తిశ్చేతి) ఆగచ్ఛన్తీతి- నిర్ణీత ఇత్యుత్తరసమ్బన్ధః తేనైవ- పునరావృత్తైస్తైరేవేత్యర్థః. అముష్య లోకస్యాసమ్పూర్తిస్తు తృతీయః ప్రశ్నః. స చ ద్వాభ్యాం హోమిభ్యాం ప్రాగుక్తాభ్యాం నిర్ధారితో భవతీతి భావః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తి తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) యే ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకం వా- ప్రత్యగాత్మశరీరకం బ్రహ్మ వా అనుపాసీనాస్సన్తః యజ్ఞదానాదికర్మరతాస్సన్తో లోకాన్ గచ్ఛన్తి- తే ధూమం- ధూమాభిమానినీం దేవతాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం) అత్రాపి రాత్ర్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమాన్యాతివాహికదేవతాపరాః వ్యాఖ్యా చ పూర్వవత్. (తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి) అన్నం భవన్తి- తత్రత్యానామాజానదేవానాం భోగోపకరణం భవన్తీత్యర్థః. (తాంస్తత్ర దేవా యథా సోమం రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాంస్తత్ర భక్షయన్తి) యథా సోమం రాజానం యజ్ఞే ఋత్విజః ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి- ఏవమేనాంస్తత్ర దేవా భక్షయన్తీత్యర్థః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి క్రియాసమభిహారే లోట్. * లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోరితి స్వాదేశః * పౌనఃపున్యం * తేషు యే. అపక్షీణాన్ పునరాప్యాయయన్తి, ఆప్యాయితానాం చ భక్షణేన క్షయం కుర్వన్తి. ఏవం దేవాశ్చన్ద్రలోకస్థానుపకరణభూతాన్ కర్మిణః పునఃపునర్విశ్రామయన్తః స్వస్వభోగోపకరణభూతాన్ కుర్వన్తీత్యర్థః. తేషాం చన్ద్రలోకగతానాం కర్మిణాం భక్షణం నామ స్వభోగోపకరణీకరణమేవ. సూత్రితం చ * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతీతి. భగవతా భాష్యకృతాపి * జీవస్య దేవానాం భోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేన భక్ష్యత్వవచనం- అతస్తద్భాక్తం. తేన తృప్తిరేవ చ దేవానాం భక్షణమిత్యుచ్యతే *న హ వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి భాషితం. అతోఽస్య స్వర్గాది ప్రవర్యనేనాజానసిద్ధదేవోపకరణత్వమేవ తద్భక్ష్యత్వమితి భావః (తేషాం యదా తత్పర్యవైతి) తేషాం- కర్మిణాం తత్- భోగసాధనభూతం కర్మ యదా పర్యవైతి- పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయత ఇత్యర్థః (అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే) అథ- తదా యథా స్వర్ణపిణ్డః అత్యన్తానలసంయోగాత్ప్రవిలీయతే- ఏవం కర్మక్షయే కర్మిణః ప్రలీనాస్సన్తః సూక్ష్మా ఆకాశసదృశా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. సూత్రితం చ * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి. భాష్యే చ *తదాపత్తివచనం తత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాభిప్రాయమితి భాషితం. (ఆకాశాద్వాయుం) అభినిష్పద్యన్త ఇతి శేషః. అత్రాప్యవరోహతాం కర్మిణాం పూర్వసిద్ధవాయుభావాసమ్భవాత్ వాయుసాదృశ్యమేవార్థః. (వాయోర్వృష్టిం) అభినిష్పద్యన్త ఇత్యనుషఙ్గః. (వృష్టేః పృథివీం) పూర్వవత్. (తే పృథివీం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి) అన్నం భవన్తి- ఓషధివనస్పతియవాదిభక్ష్యసంసక్తిణో భవన్తీత్యర్థః. తే పునః- పూర్వవదేవ పురుషాగ్నౌ హూయన్తే ఇత్యర్థః. (తతో యోషాగ్నౌ) హూయన్తే ఇత్యనుషఙ్గః తతః జాయన్తే- తతః పరం యోషాగ్నౌ హుతాద్రేతసో రూపాభిరాహుతిభిః పురుషరూపా జాయన్త ఇత్యర్థః. (తే లోకాన్ ప్రత్యుత్థాయినః) తే పురుషాః పుణ్యలోకాన్ ప్రతి ఉత్థాయినః- యాత్రాశీలా భవన్తీత్యర్థః. (త ఏవమేవానుపరివర్తన్తే) తే- ఏతే కేవలకర్మిణః ఇత్థం గతాగతే కుర్వన్తీత్యర్థః ఏతావతా పఞ్చమతృతీయప్రశ్నయోరుత్తరముక్తం భవతి (అథ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుః తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకం) అథేత్యర్థాన్తరోపక్రమే. యే- ప్రాణినః ఏతౌ పన్థానౌ- దేవపితృయాణమార్గద్వయం న జానన్తి- విద్యాకర్మభ్రష్టతయా మార్గద్వయానధికారిణ ఇత్యర్థః. తే కీటపక్షిదంశమశకాదిరూపేణ పునః పునర్భవన్తి. అత్రైవ లోకే పరిభ్రమన్తీతి యావత్. ఏతేన *వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యత ఇతి తృతీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. పితృలోకాచ్చన్ద్రప్రాప్త్యా నేన గన్తవ్యదేశవిషయకప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. *అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఇత్యాదినా *వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా ఇతి పునరాగమనప్రకారవిషయకద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. * వేత్థో దేవయానస్య పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వేత్థ దేవయానస్య పితృయాణస్య వా వ్యావర్తకభేదవిషయకపఞ్చమప్రశ్నస్య *తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి * తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి గ్రన్థసన్దర్భాభ్యాముత్తరముక్తం భవతి. ... ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (స యః కామయేత) జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర జ్ఞానం స్వతన్త్రం- కర్మ తు దైవమానుషవిత్తద్వయాయత్తం- తేన కర్మార్థం విత్తముపార్జనీయం. తచ్చాప్రత్యవాయకారిణోపాయేనేతి తదర్థం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే మహత్త్వప్రాప్తయే. మహత్త్వే చ సత్యర్థసిద్ధం హి విత్తం. తదుచ్యతే- స యః కామయేత- స యః- విత్తార్థీ కర్మణ్యధికృతో యః కామయేత. కిం. మహత్- మహత్త్వం ప్రాప్నుయాం. మహాన్ స్యామిత్యర్థః.

రత్ర మన్థకర్మణో విధిత్సితస్య కాలో౽భిధీయతే- ఉదగయనే- ఆదిత్యస్య. తత్ర సర్వత్ర ప్రాప్తౌ- ఆపూర్యమాణపక్షస్య- శుక్లపక్షస్య. తత్రాపి సర్వత్ర ప్రాప్తౌ- పుణ్యాహే- అనుకూలే ఆత్మనః. కర్మసిద్ధికరే నక్షత్రే. ద్వాదశాహం- యస్మిన్నహని కర్మ చికీర్షతి- తతః ప్రాక్ ద్వాదశాహమేవారభ్య ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ- ఉపసత్సు వ్రతముపసద్వ్రతం- ఉపసదః- ప్రసిద్ధా జ్యోతిష్టోమే. తత్ర చ స్తనోపచయాపచయద్వారేణ పయోభక్షణం తద్వ్రతం. అత్ర చ తత్కర్మానుపసంహారాత్ కేవలమితికర్తవ్యతాశూన్యం పయోభక్షణమాత్రముపాదీయతే. సమానాపసద ఏవ వ్రతమితి యదా నిగ్రాహ్యం - తదా ర్వ్యతిరిక్తకర్తవ్యతారూపం గ్రాహ్యం భవతి- తత్కస్మాన్న పరిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- స్మార్తత్వాత్కర్మణః. స్మార్తం హీదం మన్థకర్మ. సస్మృతిరిహ తంసర్కర్మస్మార్తం భవితుమర్హతి. స్మృత్యనువాదినీ హి శ్రుతిరియం. శ్రౌతత్వే హి ప్రకృతివికారభావః - తతశ్చ ప్రాకృతధర్మగ్రాహిత్వం వికారకర్మణః. నత్విహ శ్రౌతత్వం. అత ఏవ చావసథ్యాగ్నావేవ తత్కర్మ నిధీయతే - సర్వా చావృత్ స్మార్తైవేతి. ఉపసద్వ్రతీభూత్వా- పయోవ్రతీ సన్నిత్యర్థః. ఔదుమ్బరే- ఉదుమ్బరవృక్షమయే. కంసే చమసే వా- తస్యైవ విశేషణం. కంసాకారే చమసాకారే వా ఔదుమ్బర ఏవ. ఆకారే తు వికల్పః- నౌదుమ్బరత్వే. అత్ర సర్వౌషధం- సర్వాసామోషధీనాం సమాహారం. యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ సర్వా ఓషధీస్సమాహృత్య. తత్ర గ్రామ్యాణాం తు నియమేన గ్రాహ్యాః వ్రీహియవాద్యా వక్ష్యమాణాః- అధిక గ్రహణే తు న దోషో గ్రామ్యాణాం. (ఫలానీతి) ఫలాని చ యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ. ఇతి శబ్దస్సమస్తసమ్భారోపచయప్రదర్శనార్థః. అన్యదపి యత్సమ్భరణీయం- తత్సర్వం సమ్భృత్యేత్యర్థః. క్రమస్తత్ర గృహ్యోక్తో ద్రష్టవ్యః. పరిసమూహన పరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయేత్యేకవచనాదావసథ్యే౽గ్నావితి గమ్యతే- ఏకవచనాదుపసమాధాన శ్రవణాచ్చ విద్యమానస్యైవోపసమాధానం. పరిస్తీర్య- దర్భైః. ఆవృతా- స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్థాలీపాకావృత్పరిగృహ్యతే. తయా ఆజ్యం సంస్కృత్య పుంసా నక్షత్రేణ పుణ్యాహ సంయుక్తేన మన్థం- సర్వౌషధఫలపిష్టం. తత్రౌదుమ్బరే చమసే దధని మధుని ఘృతే చోపసిచ్యైకేనోపమన్థనేనోపమథ్య సన్నీయ- మధ్యే సంస్థాప్యానుప్రకరేణ స్రువేణావాపస్థానే ఆజ్యస్య జుహోత్యేతైర్మన్త్రైర్యావన్తో దేవా ఇత్యాద్యైః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణానన్తరమవతార్య సఙ్గతిమాహ (సయ ఇతి) తత్రైవ నిర్ధారణేన షష్ఠీ. కథం తర్హి విత్తోపార్జనం సమ్భవతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) తదర్థం- విత్తసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. నను మహత్త్వసిద్ధ్యర్థమిదం కర్మారభ్యతే- మహత్ప్రాప్నుయామితి శ్రుతేః. తత్కథమన్యథా ప్రతిజ్ఞాతమితి శఙ్కతే (మహత్త్వమితి) పరిహరతి (మహత్త్వే చేతి) ఉక్తార్థశ్రుత్యక్షరాణి యోజయతి (తదుచ్యత ఇత్యాదినా) సయః- విత్తార్థీ కామయేత- తస్యేదం కర్మేతి శేషః. యస్య కస్యచిద్విత్తార్థినస్సర్వం కర్మస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మణ్యధికృత ఇతి) తత్ర- విత్తార్థిషు పుంస్విత్యర్థః. ఉపసదో నామ - ఇష్టివిశేషాః. జ్యోతిష్టోమే - ప్రవర్గ్యాహస్స్వితి శేషః. కిం పునస్తాసు వ్రతమితి. తదాహ (తత్ర చేతి) యదుపసత్సు స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం యజమానస్య ప్రసిద్ధం - తదత్రోపసద్వ్రతమిత్యర్థః. ప్రకృతే౽పి తర్హి స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అత్ర చేతి) మన్థాఖ్యకర్మస్త్యర్థః. తత్కర్మత్యుపసదాం పకరోక్తిః. కేవలమిత్యస్యైవార్థమాహ (ఇతికర్తవ్యతాశూన్యమితి) సమాసానన్తరమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కర్మధారయరూపం సమాసవాక్యం తదిత్యుక్తం. మన్థాఖ్యస్య కర్మణః స్మార్తత్వే, తత్ర శ్రుత్యుక్తానాముపసదాముపసఙ్గ్రహాభావా, న్నకర్మధారయస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మన్థకర్మణః స్మార్తత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) పరిసమూహన పరిలేపనాగ్న్యుపసమాధానాదేస్స్మార్తస్యాత్రోచ్యమానత్వాదియం శ్రుతిస్స్మృత్యనువాదినీ యుక్తా - తథా చైతత్కర్మ భవత్యేవ స్మార్తమితి పరిహరతి (స్మృతీతి) నను శ్రుతేర్న స్మృత్యనువాదిత్వం- వైపరీత్యాత్. అతో భవతీదం శ్రౌతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రౌతత్వే హీతి) యదీదం కర్మ శ్రౌతం- తదా జ్యోతిష్టోమేనాస్య ప్రకృతివికృతిభావస్స్యాత్. సమగ్రాఙ్గసంయుక్తా- ప్రకృతిః. వికలాఙ్గసంయుక్తా చ - వికృతిః. ప్రకృతివికృతిభావే చ వికృతికర్మణః ప్రకృతికర్మగ్రాహిత్వాదుపసద ఏవ వ్రతమితి విగృహ్య సర్వమితికర్తవ్యతారూపం శక్యం గృహీతుం. న చాత్ర శ్రౌతత్వమస్తి- పరిలేపనాదిసమ్బన్ధాత్. న చ పూర్వభావిన్యాస్స్మృతేరుత్తరభావిస్మృత్యనువాదిత్వాసిద్ధిః- తస్యాస్త్రైకాల్యవిషయత్వాభ్యుపగమాదితి భావః. మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వే లిఙ్గమాహ (అత ఏవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వా చేతి) మన్థగతేతికర్తవ్యతా త్రావృదిత్యుచ్యతే. ఉపసద ఏవ వ్రతమితి విగ్రహస్సమ్భవాదుపసత్సు వ్రతమిత్యస్మదుక్తం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పయోవ్రతీసన్ - వక్ష్యమాణేన క్రమేణ జుహోతీతి సమ్బన్ధః. తామ్రమౌదుమ్బరమితి శఙ్కాం వారయతి (వృక్షమయ ఇతి) తస్యైవేతి ప్రకృతపాత్రపరామర్శః. ఔదుమ్బరత్వే౽పి వికల్పమాశఙ్క్యాహ (ఆకార ఇతి) అత్రేతి పాత్రనిర్దేశః. అసమ్భవాదశక్యత్వాచ్చ సర్వౌషధం సమాహృత్యేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమ్భవమితి) ఓషధీషు నియమం దర్శయతి (తత్రేతి) పరిసఙ్ఖ్యాం వారయతి (అధికేతి) ఇతి సమ్భృత్యేత్యత్రేతిశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (అన్యదపీతి) ఓషధ్యాదీనాం సమ్భరణానన్తరం పరిసమూహనాది క్రమే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమ ఇతి) తత్రేతి పరిసమూహనాదుక్తిః. హోమాధారత్వేన త్రేతాగ్నిపరిగ్రహం వారయతి (అగ్నిమితి) ఆవసథ్యే౽గ్నౌ- హోమ ఇతి శేషః. కథమేతావతా త్రేతాగ్నిపరిత్యాగః- తత్రాహ (ఏకవచనాదితి) కథముపసమాధాన శ్రవణం త్రేతాగ్నినివారకం - తత్రాహ (విద్యమానస్యేతి) ఆహవనీయాదేశ్చాధేయత్వాన్న ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః. మధ్యే- స్వస్యాగ్నేశ్చేతి శేషః. ఆవాపస్థానం- ఆహుతివిశేష ప్రక్షేపదేశః. భో జాతవేదః- త్వదధీనా యావన్తో దేవాః వక్రమతయస్సన్తో మమార్థాన్ ప్రతిఘ్నన్తి- తేభ్యో౽హం భాగధేయం తర్పయామి. తే చ తేన తృప్తాభూత్వా మహ్యం సర్వైః కామైస్తర్పయన్తు. అహం చ త్వదధీనో౽ర్పిత ఇత్యాద్యమన్త్రార్థః. జాతం జాతం వేత్తీతి- జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. యా దేవతా కుటిలమతిర్భూత్వా సర్వస్యైవాహం ధారయిష్యామీతి మత్త్వా మాం ప్రత్యవతిష్ఠతే- తాం ఘృతధారయా సర్వసాధనీం దేవతాం అహం ఘృతస్య ధారయా యజే. స్వాహేతి పూర్వవదేవ ద్వితీయమన్త్రార్థః. ౧

ఉ.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి ప్రాణాయ స్వాహా వసిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి వాచే స్వాహా ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి చక్షుషే స్వాహా సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి శ్రోత్రాయ స్వాహాఽఽయతనాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి మనసే స్వాహా ప్రజాత్యై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి రేతసే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి॥ ౨

అగ్నయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సోమాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భువస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సువస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి బ్రహ్మణే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి క్షత్రాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూతాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భవిష్యతే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి విశ్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సర్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి ప్రజాపతయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి॥ ౩

అథైనమభిమృశతి భ్రమదసి జ్వలదసి పూర్ణమసి ప్రస్తబ్ధమస్యేకసభమసి హిఙ్కృతమసి హిఙ్క్రియమాణమస్యుద్గీథమస్యుద్గీయమానమసి శ్రావితమసి ప్రత్యాశ్రావితమస్యార్ద్రే సన్దీప్తమసి విభూరసి ప్రభూరస్యన్నమసి జ్యోతిరసి నిధనమసి సంవర్గోఽసీతి॥ ౪

ర.— ఏవం జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర కర్మసాధనం విత్తం మహత్త్వసాధ్యమితి విత్తార్జనోపాయభూతమహత్త్వప్రాప్తయే మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (స యః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామితీత్యాదినా) అహం మహాన్ స్యామితి య ఆత్మనో మహత్ - మహత్త్వం కామయేత - స ఉదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య - పూర్వపక్షస్య పుణ్యాహే కస్మింశ్చిద్ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు యత్ప్రసిద్ధం వ్రతం - పయోమాత్రభక్షణాత్మకం - తద్వ్రతవాన్ భూత్వా. ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వా - ఉదుమ్బరనిర్మితే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే. సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య - సర్వౌషధిసమూహం, ఫలాని, చ అన్యదపి యద్యత్సమ్భరణీయం - తత్సర్వం, సమ్భృత్య. పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్య - పరిసమూహనపరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయ - స్వాగ్నిం పురతస్సంస్థాప్య దర్భైః పరిస్తీర్య. ఆవృతాఽఽజ్యం సంస్కృత్య - ఆవృతా - స్మృత్యుక్తపరిపాట్యేత్యర్థః. ఆవృత్పాటిరనుక్రమ ఇతి హ్యమరః. పుంసా నక్షత్రేణ - నక్షత్రేషు స్త్రీపుంనపుంసకవిభాగో జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధః. తత్ర పుంనక్షత్రం ప్రశస్తం. ప్రశస్తేన నక్షత్రేణేతి యావత్. మన్థం - సర్వౌషధరసపిష్టం. సన్నీయ జుహోతి - అగ్నిసమీపం నీత్వా యావత్యో దేవా ఇత్యాదివక్ష్యమాణైశ్చతుర్భిర్మన్త్రైరాజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧

శం.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యారభ్య ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. స్రువావలేపనమాజ్యం మన్థే సంస్రావయతి. ఏతస్మాదేవ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యాది ప్రాణలిఙ్గాత్ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాదిప్రాణవిదప్యస్మిన్ కర్మణ్యధికారీ. రేతస ఇత్యారభ్యైకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. ౨-౩

ఆ.— జ్యేష్ఠాయేత్యాదిమన్త్రేషు ధ్వనితమర్థమాహ (ఏతస్మాదేవేతి) ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వేత్యుక్తం - తత్ర ద్విత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాచష్టే (రేతస ఇత్యారభ్యేతి) సంస్రవః - స్రువావలిప్తమాజ్యం. ౨-౩

ర.— ఇత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి - అగ్నేః పశ్చాత్స్థితే మన్థే హుతశిష్టం స్రువావలిప్తమాజ్యం నినయేదిత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఇతఃపరం ప్రాణాయ స్వాహేత్యాదిమన్త్రైర్ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా సంస్రవస్య మన్థే నినయనం. ఇతఃపరం రేతసే స్వాహేత్యాదిభిరేకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవనినయనం. ౨-౩

శం.— అథైనం మన్థం పునర్మన్థాతి. అథైనమభిమృశతి భ్రమదసీత్యనేన మన్త్రేణ. ౪

ఆ.— మన్థద్రవ్యస్య ప్రాణదేవతాకత్వాత్ప్రాణేనైకీకృత్యస్య సర్వాత్మకత్వం. తథా చ సర్వదేహేషు ప్రాణరూపేణ త్వం భ్రమదసి - ప్రాణస్య చలనాత్మకత్వాత్, తద్రూపత్వాచ్చ తవ,. అగ్నిరూపేణ చ త్వం జ్వలదసి - ప్రకాశాత్మకత్వాదగ్నేస్తద్రూపత్వాచ్చ. తదను బ్రహ్మరూపేణ త్వం పూర్ణమసి. నభోరూపేణ ప్రస్తబ్ధం - నిష్కమ్పమసి. సర్వైరవిరోధిత్వాత్సర్వమపి జగదేకసభవదాత్మన్యన్తర్భావ్యాపరిచ్ఛిన్నతయా స్థితం వస్తు త్వమసి.

ఊ.— అథైనముద్యచ్ఛత్యామగ్ంస్యామగ్ంహి తే మహి స హి రాజేశానోఽధిపతిః స మాగ్ం రాజేశానోఽధిపతిం కరోత్వితి॥ ౫

అథైనమాచామతి తత్సవితుర్వరేణ్యం మధు వాతా ఋతాయతే మధు క్షరన్తి సిన్ధవః మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః భూస్స్వాహా। భర్గో దేవస్య ధీమహి మధు నక్తముతోషసో మధుమత్పార్థివగ్ం రజః మధు ద్యౌరస్తు నః పితా భువస్స్వాహా। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్ మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాగ్ం అస్తు సూర్యః మాధ్వీర్గావో భవన్తు నస్సువస్స్వాహేతి। సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహ సర్వాశ్చ మధుమతీరహమేవేదగ్ం సర్వం భూయాసం భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యన్తత ఆచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్య జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమస్యహం మనుష్యాణామేకపుణ్డరీకం భూయాసమితి యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వగ్ంశం జపతి॥ ౬

ప్రస్తోత్రా యజ్ఞారమ్భే త్వమేవ హిఙ్కృతమసి. తేనైవ యజ్ఞమధ్యే హిఙ్క్రియమాణం చాసి. ఉద్గాత్రా చ యజ్ఞారమ్భే తన్మధ్యే చోద్గీథముద్గీయమానం చాసి. అధ్వర్యుణా త్వం శ్రావితమసి. ఆగ్నీధ్రేణ చ ప్రత్యాశ్రావితమసి. ఆర్ద్రే-సౌమ్యే ఘోరాదరే సమ్యగ్దీప్తమసి. విభిన్నం భవతీతి విభూః. ప్రభూః-సమర్థః. భోగ్యరూపేణ సోమాత్మనాస్థితత్వాదన్నం. భోక్తృరూపేణాగ్న్యాత్మనా జ్యోతిః. కారణత్వాన్నిధనం-లయః. అధ్యాత్మాగ్నిషు వాయోర్వాగాదీనాం చ సంహరణాత్ త్వం సంవర్గోఽసీత్యభిమర్శనమన్త్రస్యార్థః. ౪

రం.— అథైనమభిమృశతి- వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణేతి శేషః. అభిమర్శనమన్త్రమాహ (భ్రమదసీత్యాదినా) ౪

శం.— అథైనముద్యచ్ఛతి- సహ పాత్రేణ సహస్తే గృహ్ణాతి. ఆమంస్యామంహి తే మహీత్యనేన.

ఆ.— ఆమంసి- త్వం సర్వం విజానాసి. వయం చ తే- తవ మహి- మహత్ స్వరూపమామంహి-మన్యామహే. స హి- ప్రాణో రాజాదిగుణః స మాం తథాభూతం కరోత్విత్యుద్యచ్ఛనమన్త్రస్యార్థః. ౫

రం.— అథైనముద్యచ్ఛతి-భక్షణార్థం వక్ష్యమాణమన్త్రేణ మన్థం హస్తేనోద్గృహ్ణాతీత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (ఆమంస్యామంహీత్యాది) ౫

శం.— అథైనమాచామతి - భక్షయతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదేన, మధుమత్యైకయా, వ్యాహృత్యా చ ప్రథమయా, ప్రథమగ్రాసమాచామతి. తథా గాయత్రీద్వితీయపాదేన, మధుమత్యా ద్వితీయయా, ద్వితీయయా చ వ్యాహృత్యా, ద్వితీయం గ్రాసం. తథా తృతీయేన గాయత్రీపాదేన, తృతీయయా మధుమత్యా, తృతీయయా వ్యాహృత్యా, తృతీయం గ్రాసం. సర్వాం సావిత్రీం, సర్వాశ్చ మధుమతీః, ఉక్త్వాఽహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి, చాన్తే భూర్భువస్సువస్స్వాహేతి, సమస్తం భక్షయతి. యథా చతుర్భిర్గ్రాసైస్తద్ద్రవ్యం సర్వం పరిసమాప్యతే - తథా పూర్వమేవ నిరూపయేత్. యత్పాత్రావలిప్తం - తత్పాత్రం సర్వం నిర్ణిజ్య తూష్ణీం పిబేత్. పాణీ ప్రక్షాళ్యాప ఆచమ్య జఘనేనాగ్నిం - పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి. ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్యాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమిత్యనేన మన్త్రేణ యథేతం- యథాగతమేత్య-ఆగత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి. ౬

ఆ.— సవితుర్వరేణ్యం-వరణీయం. శ్రేష్ఠం పదం. ధీమహీతి సమ్బన్ధః. వాతాః-వాయవః ఋతాయతే మధు- సుఖం ఋతాయతే-వహన్తి. సిన్ధవః- సర్వా నద్యః మధు క్షరన్తి- మధురరసాన్ స్రవన్తి. ఓషధీశ్చాస్మాకం మాధ్వీః- మధురరసాస్సన్తు. దేవస్య సవితుర్భర్గః- తేజః. అనన్తాప్రస్తుతం పదం చిన్తయామః. నక్తం- రాత్రిః ఉతోషసః- దినసాశ్చ మధు- ప్రీతికరాస్సన్తు. పార్థివం రజో మధుమత్- అనుద్వేగకరమస్తు. ద్యౌశ్చ పితా నః- అస్మాకం మధు- సుఖకరోఽస్తు. యః-సవితా నః- అస్మాకం ధియః- బుద్ధీః ప్రచోదయాత్- ప్రేరయేత్. తస్య తద్వరేణ్యమితి సమ్బన్ధః. వనస్పతిస్సూర్యోఽస్మాకం మధుమానస్తు. గావః- రశ్మయః. దిశో వా. మాధ్వీః- సుఖకరాస్సన్తు. అన్తశబ్దాదితి శబ్దాచ్చోపరిష్టాదుక్త్వేత్యనుషఙ్గః. ఏవం గ్రాసచతుష్టయేన సర్వస్మిన్నేవ సత్యవశిష్టే ద్రవ్యేఽకింకర్తవ్యం- తత్రాహ (యథేతి) పాత్రావలిప్తస్య పరిత్యాగం వారయతి (యదితి) నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాళ్యేతి యావత్. పాణిప్రక్షాళనవచనసామర్థ్యాత్ప్రస్తం శుద్ధ్యర్థం స్మార్తమాచమనమనుజానాతి (అప ఆచమ్యేతి) ఏకపుణ్డరీకశబ్దః ప్రధానశ్రేష్ఠవాచీ. ౬

రం.— (అథైనమాచామతి) గాయత్రీప్రథమపాదః ప్రథమమధుమతీ ప్రథమవ్యాహృతిశ్చేతి స్వాహాన్తః ప్రథమమన్త్రః. ద్వితీయైరేతైర్ద్వితీయః. తృతీయైస్తృతీయః. ఏవం వక్ష్యమాణైర్మన్త్రైస్త్రిభిస్త్రిర్భక్షయతీత్యర్థః. (సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహేత్యాది) గాయత్రీపాదత్రయం మధుమతీత్రయమహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి మన్త్రో వ్యాహృతిత్రయం చేతి చతుర్థమన్త్రేణావశిష్టం సర్వమాచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్యేత్యర్థః. (జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి) జఘనేనాగ్నిం - అగ్నేః పశ్చాత్ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే- ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్య వక్ష్యమాణేన దిశామేకపుణ్డరీకమితి మన్త్రేణాదిత్యముపస్థాయేత్యర్థః. (యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి) యథాగతమాగత్యాగ్నేః పశ్చాదాసీనో వంశబ్రాహ్మణం జపేదిత్యర్థః. ౬

మూ.— తꣳ హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౭

ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయ పైఙ్గ్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౮

ఏతము హైవ మధుకః పైఙ్గ్యశ్చూలాయ భాగవిత్తయేఽన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౯

ఏతము హైవ చూలో భాగవిత్తిర్జానకయ ఆయస్థూణాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౦

ఏతము హైవ జానకిరాయస్థూణః సత్యకామాయ జాబాలాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౧

ఏతము హైవ సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి తమేతం నాపుత్రాయ వాఽనన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్॥ ౧౨

§ చతురౌదుమ్బరో భవత్యౌదుమ్బరః స్రువ ఔదుమ్బరశ్చమస ఔదుమ్బర ఇధ్మ ఔదుమ్బర్యా ఉపమన్థన్యౌ దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవో గోధూమాశ్చ మసూరాశ్చ ఖల్వాశ్చ ఖలకులాశ్చ తాన్పిష్టాన్దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి॥ ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (తం హైతముద్దాలక ఇత్యాది — సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏవమేతం — ఏనం మన్థముద్దాలకాత్ప్రభృత్యేకైకాచార్యక్రమాగతం సత్యకామ ఆచార్యోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచ. కిమన్యదువాచేతి. ఉచ్యతే — అపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ — గతప్రాణేఽప్యేనం — మన్థం భక్షణాయ సంస్కృతం నిషిఞ్చేత్ — ప్రక్షిపేత్, జాయేరన్ — ఉత్పద్యేరన్నస్మిన్ — స్థాణౌ శాఖాః — అవయవా వృక్షస్య, ప్రరోహేయుః పలాశాని — పర్ణాని, యథా జీవతః స్థాణోః. కిము తాసేన కర్మణా కామః సిధ్యేదితి ధ్రువఫలమిదం కర్మేతి కర్మస్తుత్యర్థమేతత్. విద్యాధిగమోపాయాః తీర్థాని. తేషామిహ సప్రాణదర్శనస్య మన్థవిజ్ఞానస్యాధిగమే ద్వే ఏవ తీర్థే అనుజ్ఞాయేతే పుత్రశ్చాన్తేవాసీ చ. ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— తమేతం నాపుత్రాయేత్యాదేరర్థమాహ (విద్యేతి) శిష్యః శ్రోత్రియో మేధావీ ధనదాయీ ప్రియః పుత్రో విద్యయా విద్యాం జానాతీతి షట్ తీర్థాని — సమ్ప్రదానాని. ౭-౮-౯-౧౦, ౧౧-౧౨-౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తం హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచ) ఆరుణిః — అరుణపుత్ర ఉద్దాలకః స్వశిష్యాయ వాజసనేయశాఖాధ్యాయినే యాజ్ఞవల్క్యాయ తం హైతం — ఉక్తం కర్మానుష్ఠానప్రకారముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (అపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేదిత్యాది) ఏనం — సంప్రవసంస్కృతం మన్థం శుష్కే స్థాణౌ యది కశ్చిన్నిషిఞ్చేత్ — తస్యామపి తావద్యా శాఖాః జాయేరన్, పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

రం.— (ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. (తదేతన్నాపుత్రాయానాన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్) ఏవం శిష్యపరమ్పరయాఽఽగతం ప్రశస్తమేతత్కర్మ పుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తేభ్యో నోపదిశేదిత్యర్థః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీతి — వ్యాఖ్యాతం. దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి — గ్రామ్యాణాం తు ధాన్యానాం దశనియమేన గ్రాహ్యాణీత్యభిప్రాయః. తాన్యేతానీతి నిర్దిశ్యన్తే — వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవః — అణవశ్చ — అణుశబ్దవాచ్యాః క్వచిద్దేశే ప్రియఙ్గవః — ప్రసిద్ధాః కఙ్గుశబ్దేన. ఖల్వాః — నిష్పావాశ్చ, వల్లశబ్దవాచ్యాః లోకే. ఖలకులాః — కులత్థాః. ఏతద్వ్యతిరేకేణ యథాశక్తి సర్వౌషధయో గ్రామ్యాః ఫలాని చ అన్యాన్యపి యాజ్ఞికాని వర్జయిత్వా. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

---

§ తాన్పిష్ట్వా దధనీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపోఽపామోషధయ ఓషధీనాం పుష్పాణి పుష్పాణాం ఫలాని ఫలానాం పురుషః పురుషస్య రేతః॥ ౧

‡స హ ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే హన్తాస్మై ప్రతిష్ఠాం కల్పయానీతి స స్త్రియꣳ ససృజే తాꣳ సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీత స ఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్తేనైనామభ్యసృజత్॥ ౨

¶తస్యా వేదిరుపస్థో లోమాని బర్హిశ్చర్మాధిషవణే సమిద్ధో మధ్యతస్తౌ ముష్కౌ స యావాన్ హ వై వా

రం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీత్యుక్తం తదేవౌదుమ్బరచాతుర్విధ్యం దర్శయతి (ఔదుమ్బరస్స్రువ ఇత్యాది ; దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యానీత్యుక్తాన్యేవ గణయతి (వ్రీహియవా ఇత్యాదినా) ఖలకులాః- కులత్థా ఇత్యర్థః. (తాన్ పిష్ట్వా దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి) దధిమధుఘృతైరుపసిచ్య పేషణం కృత్వా ఆజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యాదృగ్జ్ఞాయథోక్తాదిభిర్గుణైర్విశిష్టః పుత్ర ఆత్మనః పితుశ్చ లోక్యో భవతీతి తత్సమ్పాదనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ప్రాణదర్శినః శ్రీమన్థం కర్మ కృతవతః పుత్రమన్థేఽధికారః. యదా పుత్రమన్థం చికీర్షతి - తదా శ్రీమన్థం కృత్వా ఋతుకాలం పత్న్యాః ప్రతీక్షత ఇత్యేతద్రేతస ఓషధ్యాదిరసతమత్వస్తుత్యాఽవగమ్యతే. ఏషాం వై - చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - సారభూతా. *సర్వభూతానాం మధ్వితి హ్యుక్తం. పృథివ్యా ఆపో రసః- అప్సు హి పృథివ్యోతా చ ప్రోతా చ. అపామోషధయో రసః - కార్యత్వాద్రసత్వమోషధ్యాదీనాం. ఓషధీనాం పుష్పాణి. పుష్పాణాం ఫలాని. ఫలానాం పురుషః. పురుషస్య రేతః- *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— ప్రాణోపాసకస్య లిప్తార్థినో మన్థాఖ్యం కర్మోక్త్వా బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (యాదృగితి) ఉక్తగుణస్సకథం స్యాదిత్యపేక్షాయామితి శేషః. తద్వద్యథోక్తపుత్రవిషయః. యదస్మిన్ బ్రాహ్మణే పుత్రమన్థాఖ్యం కర్మ వక్ష్యతే- తద్భవతి సర్వాధికారవిషయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేతి) పుత్రమన్థస్య కాలనియమాభావమాశఙ్క్యాహ (యదేతి) కిమత్ర గమకమిత్యాశఙ్క్య రేతస్స్తుతిరిత్యాహ (ఇత్యేతదితి) పృథివ్యాస్సర్వభూతసారత్వే మధు బ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (సర్వభూతానామితి) తత్ర గార్గ్య బ్రాహ్మణం ప్రమాణమిత్యాహ (అప్సు హీతి) అపాం పృథివ్యాశ్చ రసత్వం కారణత్వాదుక్తం- ఓషధ్యాదీనాం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యత్వాదితి) * రేతోఽసృజతేతి ప్రస్తుత్య రేతః తత్ర తేజశ్శబ్దప్రయోగాత్తస్య పురుషే సారత్వం సైతరేయకే వివక్షితమిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) ౧

రం.— ఆత్మనశ్చ పితుశ్చ లోక్యత్వవిశిష్టపుత్రోత్పాదకం కర్మ వక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రస ఇత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧

శం.— యత ఏవం సర్వభూతానాం సారతమమేతద్రేతః - అతః కాను ఖల్వస్య యోగ్యా ప్రతిష్ఠేతి స హ - స్రష్టా ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే. ఈక్షాం కృత్వా స్త్రియం ససృజే. తాం చ సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త- మైథునాఖ్యం కర్మ - అధ ఉపాసనం నామ కృతవాన్. తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీత- శ్రేష్ఠానుశ్రయణా హి ప్రజాః. అత్ర వాజపేయసామాన్యక్లృప్తిమాహ- స ఏతం ప్రాఞ్చం - ప్రకృష్టగతియుక్తమాత్మనో గ్రావాణం- సోమాభిషవోపలస్థానీయం కాఠిన్యసామాన్యాత్ప్రజననేన్ద్రియం. ఉదపారయత్ - ఉత్పూరితవాన్ స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి. తేనైనాం- స్త్రియమభ్యసృజత్- అభిసంసర్గం కృతవాన్. ౨

ఆ.— శ్రేష్ఠమనుశ్రయన్తి- అనుసరన్తీతి శ్రేష్ఠానుశ్రయణాః. పశుకర్మణి స్వారస్యేన ప్రాణిమాత్రస్య ప్రవృత్తేర్వృథా విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) అవాచ్యం కర్మ స్పష్టమ్యర్థః. ౨

రం.— (స హ ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే హన్తాస్మైఇత్యాది) అస్మై- రేతసే ఇత్యర్థః. అధ ఉపాస్త-మైథునాఖ్యమధ ఉపాసనం కృతవానిత్యర్థః. (తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసతే ఇతి) అధ్యాపీతి శేషః. మిథునీకరణస్య వాజపేయఫలావాప్తయే వాజపేయసమ్పత్తిం దర్శయతి (స ఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్) కాఠిన్యసామాన్యాత్ గ్రావా- పుల్లిఙ్గమిత్యర్థః. ఆత్మనః పుల్లిఙ్గం స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి ప్రాగగ్రం సముదపారయత్- ఉత్పూరితవాన్. (తేనైనామభ్యసృజత్) తేన- లిఙ్గేనైనాం- స్త్రియమభిసంసర్గం కృతవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తస్యా వేదిరిత్యాది సర్వం సామాన్యం ప్రసిద్ధం. సమిద్ధః- అగ్నిర్మధ్యతశ్చర్మ- స్త్రీవ్యఞ్జనస్య. తౌ ముష్కావధిషవణఫలకే ఇతి వ్యవహితేన సమ్బధ్యతే. వాజపేయయాజినో యావాల్లోకః ప్రసిద్ధః - తావానేవ విదుషో మైథునకర్మణో లోకఫలమితి స్తూయతే- తస్మాద్బీభత్సా నోకార్యేతి.

‡ స్త్రియమధ ఉపాసతే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః — ¶ మధ్యతస్తావితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

జపేయేనయజమానస్యలోకో భవతి తావానస్యలోకో భవతియ ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరత్యాసాగ్ స స్త్రీణాగ్ సుకృతంవృఙ్క్తేఽథయఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్య స్త్రియః సుకృతంవృఞ్జతే॥ ౩

ఉ.— ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వానుద్దాలక ఆరుణిరాహైతద్ధస్మవై తద్విద్వాన్నాకోమౌద్గల్య ఆహైతద్ధస్మవై తద్విద్వాన్ కుమారహారితఆహబహవోమర్యా బ్రాహ్మణాయనానిరిన్ద్రియావిసుకృతోఽస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తియ ఇదమవిద్వాగ్ సోఽధోపహాసంచరన్తీతిబహువాఇదగ్ సుప్తస్యవాజాగ్రతోవా రేతస్స్కన్దతి॥ ౪

తదభిమృశేదను వామన్త్రయేతయన్మేఽద్య రేతఃపృథివీమస్కాన్త్సీద్యదోషధీరప్యసరద్యదపః। ఇదమహంతద్రేతఆదదే।పునర్మామైత్విన్ద్రియంపునస్తేజఃపునర్భగః । పునరగ్నిర్ధిష్ణియాయథాస్థానంకల్పన్తామిత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయాన్తరేణస్తనౌ వా భ్రువౌ వానిమృజ్యాత్॥ ౫

యఏవంవిద్వానధోపహాసంచరతి- ఆసాంస్త్రీణాంససుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి. అథ- పునర్యోవాజపేయసమ్పత్తింసజానా, త్యవిద్వాన్త్రేతసోర సత్వమత్వం, చాధోపహాసంచరతి- తా అస్యస్త్రియఃసుకృతమావృఞ్జతేఅవిదుషః ౩

ఆ.— ముష్కౌ- వృషణౌ. యోనిపార్శ్వయోః కఠినౌమాంసఖణ్డౌ. తత్రాధిషవణశబ్దితసోమఫలకదృష్టిం, ర్యచ్చానదుహంచర్మ సోమఖణ్డనార్థం-తద్దృష్టిరహస్యదేశస్యచర్మణి, కర్తవ్యేత్యాహ (తావితి) ఉపాస్తిప్రకారముక్త్వాఫలోక్తైస్తాత్పర్యమాహ (వాజపేయేతి) స్తూయతే- మైథునాఖ్యంకర్మేతిశేషః. స్తుతిఫలమాహ (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దఃస్తుతిఫలప్రదర్శనార్థః. ఉపాస్తేరధికంఫలమాహ (యఏవమితి) అవిదుషోదుర్వ్యాపారనిరతస్యప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేతి) ౩

రం.— (తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిరిత్యాది) చర్మఅధిషవణే- అధిషవణఫలకే. చర్మణ్యధిషవణఫలకదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. మధ్యతస్తౌ- యోనిమధ్యస్థౌ ముష్కౌ- వృషణౌసమిద్ధః- అగ్నిః. తయోరగ్నిదృష్టిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సయావాన్హవై వాజపేయేనయజమానస్యలోకో భవతీత్యాది) ఏవం- వాజపేయసమ్పత్తింవిద్వాన్ అధోపహాసం- మైథునంయశ్చరతి-అనుతిష్ఠతి. తస్యవాజపేయేనయావాన్ లోకః-తావాన్ లోకో భవతీత్యర్థః. సఃఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతీత్యర్థః. (యఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియస్సుకృతంవృఞ్జతే) వాజపేయప్రకారానభిజ్ఞస్యసుకృతంస్త్రియఏవప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహ-అధోపహాసాఖ్యంమైథునకర్మవాజపేయసమ్పన్నంవిద్వానిత్యర్థః తథానాకోమౌద్గల్యఃకుమారహారితశ్చ. కింతఆహురితి. ఉచ్యతే- బహవోమర్యాః- మరణధర్మిణోమనుష్యాః. బ్రాహ్మణాఅయనంయేషాంతే బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రహ్మబన్ధవః. జాతిమాత్రోపజీవినఇత్యేతత్. నిరిన్ద్రియాః - విశ్లిష్టేన్ద్రియాః. విసుకృతః - విగతసుకృతకర్మాణోఽవిద్వాంసోమైథునకర్మాసక్తాఇత్యర్థః. తేకిమస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తిపరలోకాత్పరిభ్రష్టాఇతిమైథునకర్మణోఽత్యన్తపాపహేతుత్వందర్శయతి- యఇదమవిద్వాంసోఽధోపహాసంచరన్తీతి. శ్రీమన్థంకృత్వాపత్న్యైఋతుకాలంబ్రహ్మచర్యేణప్రతీక్షతోయదీదంరేతఃస్కన్దతిబహువా- అల్పంవా- సుప్తస్య- జాగ్రతోవా - రాగప్రాబల్యాత్. ౪

ఆ.— అవిదుషామతిగర్హితమ్మిదంకర్మేత్యత్రాచార్యపరమ్పరాసమ్మతిమాహ (ఏతద్ధేతి) పశుకర్మణోవాజపేయసంపన్నత్వమిదంశబ్దార్థః. అవిదుషామవాచ్యేకర్మణిప్రవృత్తానాందోషిత్వముపసంహర్తుమితిశబ్దః. విదుషాలాభమవిదుషశ్చదోషందర్శయిత్వా క్రియాకాలాత్ప్రాగేవరేతస్స్ఖలనే ప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (శ్రీమన్థమితి) యఃప్రతీక్షతే- తస్యరేతోయదిస్కన్దతీతియోజనా. ౪

రం.— (ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహేత్యాది) ఏతదభిజ్ఞాః ఉద్దాలకాదయస్త్రయఃవక్ష్యమాణప్రకారేణఆహురిత్యర్థః. (బహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనాఇత్యాది) యేఇదమవిద్వాంసః- ఏతత్ప్రకారానభిజ్ఞాః అధోపహాసంచరన్తి- మిథునకర్మాచరన్తి. తే మర్త్యాః- మరణధర్మాణః. బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రాహ్మణాఃఅయనంయేషాంతే. బ్రాహ్మణజాతిమాత్రోపజీవినఇతియావత్. నిరిన్ద్రియాః-నిర్వీర్యాః. జ్ఞానకర్మబలహీనాః. విసుకృతః- సుకృతశూన్యాః. బహవః- బహువిధాఃఏవమ్భూతాస్సన్తఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తీత్యర్థః. ఇత్యాహేతిత్రిషుపూర్వత్రాన్వయః. (బహువాఇదంసుప్తస్యవాజాగ్రతోవారేతస్స్కన్దతి) వాశబ్దోఽవధారణే. ఏతద్విద్యానిష్ఠస్యబహుజాగ్రత్స్వప్నయోః రేతఃస్కన్దేద్యదీత్యర్థః. ౪

శం.— తదభిమృశేత్, అనుమన్త్రయేతవా- అనుజపేదిత్యర్థః. యదాఽభిమృశతి- తదాఽనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతఆదత్తేఆదదఇత్యేవమన్త్రేణమన్త్రేణ. పునర్మామిత్యనేననిమృజ్యాదన్తరేణభ్రువౌ-మధ్యేభ్రువోర్వా. స్తనౌ- స్తనయోర్వా. ౫

ఆ.— సా- మమాద్య- అప్రాప్తకాలేయద్రేతఃపృథివీంప్రత్యస్కాన్త్సీత్- రాగాతిరేకేణస్కన్నమాసీత్. ఓషధీఃప్రతిఅప్యసరత్-

ఉ.— అథయద్యుదకఆత్మానంపరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతమయితేజఇన్ద్రియంయశోద్రవిణꣳసుకృతమితిశ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణాంయన్మలోద్వాసాస్తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత॥ ౬

సాచేదస్మైనదద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్ సాచేదస్మైనైవదద్యాత్కామమేనాంయష్ట్యావాపాణినావోపహత్యాతిక్రామేదిన్ద్రియేణతేయశసాయశఆదదఇత్యయశాఏవభవతి॥ ౭

సాచేదస్మైదద్యాదిన్ద్రియేణతేయశసాయశఆదధామీతియశస్వినావేవభవతః. ౮

ఆగమత్. యచ్చాపః - స్వమోనిం ప్రతిగతమభూత్ తదిదంరేతఃసప్రీత్యాదదే ఽహమిత్యాదానమన్త్రస్యార్థః. కేనాభిప్రాయేణతదాదానం-తదాహ (పునరితి) యత్పునారేతోరూపేణబహిర్నిర్గతమిన్ద్రియంమాంప్రత్యేతు-సమాగచ్ఛతు. తేజః- త్వగ్గతాకాన్తిః. భగః- సౌభాగ్యం. జ్ఞానం వా. తదపిసర్వంరేతోనిర్గమాత్తదాత్మనాబహిర్నిర్గతం-సన్మాం ప్రత్యాగచ్ఛతు. అగ్నిర్ధిష్ణియం- స్థానంయేషాంతేఅగ్నిధిష్ణియాః-దేవాః. తద్రేతో యథాస్థానంకల్పయన్త్వితిమార్జనమన్త్రార్థః. ౫

రం.— (తదభిమృశేదనువామన్త్రయేత) తస్యరేతసోఽభిమర్శనంవా- అనుమన్త్రణంవా- వక్ష్యమాణమన్త్రాభ్యాంకుర్యాదిత్యర్థః. యస్యాఽద్యరేతఃపృథివీమిత్యాదిరన్త్రఏకః. పునర్మామైత్విత్యాదిర్ద్వితీయోనుమన్త్రణే (ఇత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయేతి) అభిమర్శనపక్షే ఆదదఇత్యనేనమన్త్రేణానామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతోగృహీత్వాపునర్మామితిమన్త్రేణస్తనమధ్యేభ్రూమధ్యేవానిర్మృజ్యాదిత్యర్థః. ౫

శం.— యది- కదాచిదుదకేఆత్మానం- ఆత్మచ్ఛాయాంపశ్యేత్-తదాఅభిమన్త్రయేతఅనేనమన్త్రేణ- మయితేజఇతి. శ్రీర్హవైఏషా-పత్నీస్త్రీణాంమధ్యే. యత్ - యస్మాన్మలోద్వాసాః- ఉద్గతమలవద్వాసాః. తస్మాత్తాంమలోద్వాససంయశస్వినీం- శ్రీమతీంఅభిక్రమ్య- అభిగత్యోపమన్త్రయేత- ఇదమద్యావాభ్యాంకార్యం- యత్పుత్రోత్పాదనమితి- త్రిరాత్రాన్తఆప్లుతాం. ౬

ఆ.— అయోనౌరేతఃస్ఖలనేప్రాయశ్చిత్తముక్తం. రేతోయోనావుదకేరేతస్సిక్త్వాచ్ఛాయాదర్శనేప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (అథేత్యాదినా) నిమిత్తాన్తరేప్రాయశ్చిత్తాన్తరప్రదర్శనప్రక్రమార్థోఽథశబ్దః. మయితేజఃప్రభృతిదేవాఃకల్పయన్త్వితిమన్త్రయోజనా. ప్రకృతేరేతస్సిక్తోయస్యాంపుత్రోజనయితవ్యః- తాంస్త్రియంస్తౌతి (శ్రీరిత్యాదినా) కథంసాయశస్వినీ- నహితస్యాఃఖ్యాతిరస్తి. తత్రాహ (యశఇతి) రజస్వలాభిగమనాదిప్రతిషిద్ధమిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (త్రిరాత్రేతి) ౬

రం.— (అథయద్యుదకఆత్మానంపరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతేత్యాది) యద్యయంవిద్వానుదకేఆత్మప్రతిబిమ్బంపశ్యేత్ - తదామయితేజఇతిమన్త్రేణాభిమన్త్రయేతేత్యర్థః. (శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణాంయన్మలోద్వాసాః) స్త్రీణాంమధ్యేయామలోద్వాసాః- రజస్వలా. సాశ్రీః- ఉత్కృష్టేత్యర్థః. (తస్మాన్మలోద్వాససంయశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత) యశస్వినీం - స్త్రీణామృతుప్రాప్తిరేవ - యశః. తాదృశయశోయుక్తాంమలోద్వాససమభిక్రమ్య- ఏతావాభ్యాంపుత్రఉత్పాదయితవ్యఇత్యుపమన్త్రయేతేత్యర్థః. ౬

శం.— సాచేదస్మైనదద్యాన్మైథునంకర్తుం-కామమేనామవక్రీణీయాత్-ఆభరణాదినాజ్ఞాపయేత్. తథాపిసానైవదద్యాత్-కామమేనాంయష్ట్యావాపాణినావోపహత్యాతిక్రామేదస్మైశపనాయ. శప్స్యమిత్వాందుర్భగాంకరిష్యామీతిప్రఖ్యాప్యతామనేనమన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణతేయశసాయశఆదదఇతి. తస్మాత్తదతిశాపాద్వన్ధ్యాదుర్భగేతివ్యాఖ్యాతాఅయశాఏవభవతి. ౭

ఆ.— జ్ఞాపయేత్ - ఆత్మీయంప్రేమాతిరేకమితిశేషః. బలాదేవవశీకృతాంభార్యాంపశుకర్మార్థంకథముపగచ్ఛేదిత్యాశఙ్క్యాహ (శప్స్యామీతి) ౭-౮

రం.— (సాచేదస్మైనదద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్) ఉపమన్త్రితాపిసాయదివాఞ్ఛితంనదద్యాత్-తదైనాంఆభరణాదినావశీకుర్యాదిత్యర్థః. (సాచేదస్మైనైవదద్యాత్కామమేనాంయష్ట్యావాపాణినావేత్యాది) ఆభరణాదినాప్యవశీకృతాందణ్డేనహస్తేనవాపీడయిత్వా ఇన్ద్రియేణతఇతిమన్త్రేణాతిక్రమ్యగచ్ఛేత్. సాచతదాప్రభృత్యయశాః- అరజస్కాభవతీత్యర్థః. ౭

శం.— సాచేదస్మైదద్యాత్- అనుగుణైవస్యాద్భర్తుః. తదాఽనేనమన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణతేయశసాయశఆదధామీతి. తదాయశస్వినావేవోభావపిభవతః. ౮

రం.— (సాచేదస్మైదద్యాదిన్ద్రియేణతఇత్యాది) ఆదదఇతి - అనేనమన్త్రేణగచ్ఛేదితిశేషః. యశస్వినావేవతౌదమ్పతీసమ్భవత ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సన్ధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేత్ అఙ్గాదఙ్గాత్సమ్భవసి హృదయాదధిజాయసే। స త్వమఙ్గకషాయోఽసి దిగ్ధవిద్ధామివ మాదయేమామమూం మయీతి॥ ౯

అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సన్ధాయాభిప్రాణ్యాపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యరేతా ఏవ భవతి. ౧౦

అథ యామిచ్ఛేద్దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సన్ధాయాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి గర్భిణ్యేవ భవతి॥ ౧౧

అథ యస్య జాయాయై జారః స్యాత్తం చేద్ద్విష్యాదామపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయ ప్రతిలోమꣳ శరబర్హిస్తీర్త్వా తస్మిన్నేతాః శరభృష్టీః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధేఽహౌషీః ప్రాణాపానౌ త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీః పుత్రపశూꣳస్త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరిష్టాసుకృతే త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరాశాపరాకాశౌ త ఆదదేఽసావితి। స వా ఏష నిరిన్ద్రియో విసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతి యమేవంవిద్బ్రాహ్మణశ్శపతి తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య దారేణ నోపహాసమిచ్ఛేదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతి॥ ౧౨

శం.— స యాం- స్వభార్యామిచ్ఛేదియం మాం కామయేతేతి - తస్యామర్థం- ప్రజననేన్ద్రియం నిష్ఠాయ - నిక్షిప్య ముఖేన ముఖం సన్ధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేదిమం మన్త్రం- అఙ్గాదఙ్గాదితి. ౯

ఆ.— భర్తుర్భార్యావశీకరణప్రకారముక్త్వా పురుషద్వేషిణ్యాస్తస్యాస్తద్విషయప్రీతిసమ్పాదనప్రక్రియాం దర్శయతి (స యామిత్యాదినా) హే రేతః త్వం మదీయాత్సర్వస్మాదఙ్గాత్సముత్పద్యసే. విశేషతశ్చ హృదయాదన్నరసద్వారేణ జాయసే. స త్వమఙ్గానాం కషాయః - రసః. విషలిప్తశరవిద్ధాం- మృగీమివైతామమూం- మదీయాం స్త్రియం మయి మాదయ- మద్వశాం కుర్విత్యర్థః ౯

రం.— (స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతీత్యాది) సః- వాజపేయసమ్పత్తిప్రకారవిత్ యాం స్వీయాం స్త్రియం మా - మామియం కామయేతేతీచ్ఛేత్ - తస్యామర్థం నిష్ఠాయ- తస్యా ఉపస్థే ప్రజననేన్ద్రియం నిక్షిప్యేత్యర్థః. ముఖేన ముఖం సన్ధాయేత్యాదేః స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం.— అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీత- న ధారయేత్. గర్భిణీ మా భూదితి. తస్యామర్థమితి పూర్వవత్. అభిప్రాణ్య - అభిప్రాణనం ప్రథమం కృత్వా పశ్చాదపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణ. అరేతా ఏవ భవతి- న గర్భిణీ భవతీత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— తస్యాః స్వవిషయే ప్రీతిమాపాద్య వాచ్యకర్మానుష్ఠానదశాయామభిప్రాయవిశేషానుసారేణానుష్ఠానవిశేషం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) తత్ర తత్రార్థశబ్దస్తత్తదుపక్రమార్థో నేతవ్యః. పశుకర్మకాలే ప్రథమం స్వకీయపుంస్త్వద్వారా తదీయస్త్రీత్వే వాయుం విసృజ్య తేనైవ ద్వారేణ తత స్తదాదానాభిమానం కుర్యాదిత్యాహ (అభిప్రాణ్యేతి). ౧౦

రం.— (అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతీతి) ఇయం గర్భిణీ మా భూదితి యామిచ్ఛేదిత్యర్థః. అభిప్రాణ్యాపాన్యాత్ - శ్వాసం గృహీత్వాఽపానం విసృజేదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— అథ యామిచ్ఛేద్దధీత గర్భమితి- తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్. పూర్వవిపర్యయేణాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి. గర్భిణ్యేవ భవతి. ౧౧

ఆ.— భర్తురేవాభిప్రాయాన్తరానుసారిణం విధిమాహ (అథ యామిత్యాదినా) స్వకీయపశ్చాన్మేన్ద్రియేణ తదీయపశ్చాన్మేన్ద్రియాత్తత్సమ్బన్ధి వాయుం కృత్యైతత్పుత్రోత్పత్తిసమర్థం కృతమితి మత్వా స్వకీయరేతసా సహ తస్మిన్నిక్షిపేత్. తదిదమపాననం ప్రాణనం చ - తత్పూర్వకం రేతస్సేచనం. ౧౧

రం.— (అథ యామిచ్ఛేదిత్యాది) దధీతేతి - గర్భం దధీతేతీత్యర్థః. తస్యామర్థం నిష్ఠాయేత్యాది సర్వం పూర్వవత్. అత్రాపాననానన్తరమభిప్రాణనమితి విశేషః. ౧౧

శం.— అథ పునర్యస్య జాయాయై జారః- ఉపపతిః స్యాత్. తం చేద్ద్విష్యాత్ - అభిచరిష్యామ్యేనమితి మన్యేత. తస్యేదం కర్మ- ఆమపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయ సర్వం ప్రతిలోమం కుర్యాత్. తస్మిన్నగ్నౌ- అగ్నావేతాః శరభృష్టీః- శరేషీకాః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తాః- ఘృతాభ్యక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధే హౌషీరిత్యాద్యా ఆహుతీః అన్తే సర్వాసామసావితి నామగ్రహణం ప్రత్యేకం. స ఏష ఏవంవిద్యం బ్రాహ్మణశ్శపతి- స విసుకృత్ -

ఉ.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్త్ర్యహంకంసేనపిబేదహతవాసానైనాంవృషలోనవృషల్యుపహన్యాత్త్రిరాత్రాన్తఆప్లుత్యవ్రీహీనవఘాతయేత్ ॥ ౧౩

సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతసర్వమాయురియాదితి క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౪

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఃపిఙ్గలోజాయేతద్వౌవేదావనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితిదధ్యోదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౫

విగతపుణ్యకర్మాణ్తైతి. తస్మాదేవంవిత్ శ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేత్- నర్మాపినకుర్యాత్. కిముతాథోపహాసం. హి- యస్మాదేవంవిదపి తావత్పరోభవతి- శత్రుర్భవతీత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— సమ్ప్రతిప్రాసఙ్గికమాభిచారికంకర్మకథయతి (అథపునరితి) ద్వేషవతాఽనుష్ఠితమిదంకర్మఫలవదితివక్తుంద్విష్యాదిత్యస్యైకాంతిక విశేషణం. ఆమపాత్రేపణం పాత్రస్యప్రకృతకర్మయోగ్యత్వఖ్యాపనార్థం. అగ్నిమిత్యేకవచనాదుపసమాధానవచనాచ్చఆవసథ్యాగ్నిరత్రవివక్షితః. సర్వం- పరిస్తరణాది. తస్యప్రతిలోమత్వేకర్మణః ప్రతిలోమత్వం హేతూకర్తవ్యం. మమసమిద్ధేతేయోహాగ్నిరిత్యానానాదినాసమిద్ధే రేతో హుతవానసి- తతోఽపరాధినస్తవప్రాణాపానావాదదఇత్యుక్త్వాహోమోనిర్వర్తయితవ్యః. తదస్తేచాసావిత్యాత్మనశ్శత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. ఇష్టం-శ్రౌతంకర్మ. సుకృతం- స్మార్తం. ఆశా-ప్రార్థనా. వాచాయత్ప్రతిజ్ఞాతం, కర్మణానోపపాదితం,-తస్యప్రతీక్షా-పరాకాశా. యథోక్తహోమద్వారాశాపదానస్యఫలందర్శయతి (సవిష ఇతి) ఏవంవిత్త్వం-మన్త్రకర్మద్వారా ప్రాణవిద్యావత్త్వం. తస్మాదేవంవిదిత్యత్రైవంవిత్త్వం-పరదారగమనేయథోక్తదోషజ్ఞాతృత్వం. తచ్ఛబ్దాపాత్తంహేత్వన్తరమాహ (ఏవంవిదపీతి) ౧౨

రం.— (అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదిత్యాది) యస్యజాయాయా ఉపపతిస్స్యాత్- తంచేద్ద్విష్యాత్ - అముం హనిష్యామీతియదిమన్యేత. తదా ఆమపాత్రే అగ్నిముపసమాధాయసర్వంకర్మ ప్రతిలోమంకృత్వాశరమయంబర్హిస్తీర్త్వా- ఆస్తీర్య. తస్మిన్నగ్నౌ ఆజ్యేనాక్తాశ్శరభృష్టీః - శరైషీకాః ప్రతిలోమాః - మమసమిద్ధఇత్యాదిమన్త్రైశ్చతుర్భిర్జుహుయాత్. అన్తే అసావితిశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. (సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిద్బ్రాహ్మణోయంశపతి - సనిరిన్ద్రియః, విసుకృత్- విసుకృత, శ్చసన్ మృతోభవతీత్యర్థః (తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణేత్యాది) ఏవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య-ఏవంవిదశ్శ్రోత్రియస్యేత్యర్థః. (ఉతహ్యేవంవిత్పరోభవతి) ఏవంవిత్తస్యైశత్రుస్సన్నభిచరేదపీతిభావః. ౧౨

శం.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్ - ఋతుభావఃప్రాప్నుయాదిత్యేవమాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యతః పూర్వం ద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. త్ర్యహంకంసేనపిబేత్- అహతవాసాశ్చస్యాత్. నైనాంస్నాతామస్నాతాంచ వృషలోవృషలీవానోపహన్యాత్ - నోపస్పృశేత్. త్రిరాత్రాన్తే- త్రిరాత్రవ్రతసమాప్తావాప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాస్స్యాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. తామాప్లుతాంవ్రీహీనవఘాతయేత్- వ్రీహ్యవఘాతాయతామేవవినియుఞ్జ్యాత్. ౧౩

ఆ.— ఆభిచారికంకర్మప్రసఙ్గాగతముక్త్వాపూర్వోక్తమృతుకాలంజ్ఞాపయతి (అథేతి) * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యేతదపేక్షయా పూర్వత్వేపాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వంహేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అర్థవశాదితియావత్. ౧౩

రం.— అథయస్యజాయామిత్యాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషేత్యతఃపూర్వో ద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. వృషలః- శూద్రః. నోపహన్యాత్-నస్పృశేత్. ఆప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. స్నాతాంచతాంవక్ష్యమాణస్థాలీపాకార్థంవ్రీహ్యవఘాతేనియుఞ్జ్యాదిత్యర్థః ౧౩

శం.— సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లః- వర్ణతః. జాయేత,- వేదమేకమనుబ్రువీత, సర్వమాయురియాత్- వర్షశతం,. క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతాం- ఈశ్వరౌ- సమర్థౌజనయితవై- జనయితుం. ౧౪

ఆ.— కింపునరవఘాతనిష్పన్నైస్తణ్డులైరనుష్ఠేయం- తదాహ (సయఇతి) బలదేవసాదృశ్యంవా-శుద్ధత్వంవా- శుక్లత్వం. ౧౪-౧౫

రం.— (సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతేత్యాది) (ఈశ్వరౌజనయితవై) తౌదమ్పతీజనయితవై- జనయితుమీశ్వరౌ-సమర్థావిత్యర్థః. తుమర్థేయితవైప్రత్యయః. ౧౪

శం.— దధ్యోదనం- దధ్నాచరుంపాచయిత్వా. ద్వివేదంచేదిచ్ఛతిపుత్రం- తద్దైవమశననియమః. ౧౫

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఇత్యాది) స్పష్టం. ౧౫

ఉ.— అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేత త్రీన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదిత్యుదౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై॥ ౧౬

అథయ ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేత సర్వమాయురియాదితి తిలౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై॥ ౧౭

అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతః సమితింగమః శుశ్రూషితాం వాచం భాషితా జాయేత సర్వాన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి మాంసౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవా ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వా॥ ౧౮

అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోత్యగ్నయే స్వాహాఽనుమతయే స్వాహా దేవాయ సవిత్రే సత్యప్రసవాయ స్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ప్రయచ్ఛతి ప్రక్షాల్య పాణీ ఉదపాత్రం పూరయిత్వా తేనైనాం త్రిరభ్యుక్షతి ఉత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోఽన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సంజాయాం పత్యా సహేతి॥ ౧౯

శం.— కేవలమేవ స్వాభావికమోదనం. ఉదకగ్రహణమన్యప్రసక్తనివృత్త్యర్థం. ౧౬

ఆ.— స్వాభావికమోదనం పాచయతి చేత్ - కిమర్థముదకగ్రహణం- తద్వ్యతిరేకేణౌదనపాకాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదకగ్రహణమితి) క్షీరాదేరితిశేషః. ౧౬

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేతేత్యాది) ఉదౌదనం- ఉదకౌదనం. శుద్ధౌదనమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— దుహితుః పాణ్డిత్యం గృహతన్త్రవిషయమేవ- వేదేఽనధికారాత్. తిలౌదనం- కృసరం. ౧౭

ఆ.— వేదవిషయమేవ తత్పాణ్డిత్యం కిం న స్యాత్ -అత ఆహ (వేద ఇతి). ౧౭

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేతేత్యాది) దుహితుః పాణ్డిత్యం లౌకికవిషయే. వేదేఽనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౭

శం.— వివిధం గీతః- విగీతః. ప్రఖ్యాత ఇత్యర్థః. సమితింగమః- సభాం గచ్ఛతీతి. ప్రగల్భ ఇత్యర్థః. పాణ్డిత్యస్య పృథగ్గ్రహణాత్. శుశ్రూషితాం- శ్రోతుమిష్టాం రమణీయాం వాచం భాషితా- సంస్కృతాయా అర్థవత్యా వాచో భాషితేత్యర్థః. మాంసమిశ్రౌదనం- మాంసౌదనం. తన్మాంసనియమార్థమాహ- ఔక్ష్ణేన వా మాంసేన- ఉక్షా- సేచనసమర్థః పుఙ్గవః. తదీయం మాంసం. ఋషభః- తతోఽప్యధికవయాః. తదీయమార్షభం మాంసం. ౧౮

ఆ.— సమితిః- విద్వత్సభా. తాం గచ్ఛతీతి. విద్వానేవోచ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (పాణ్డిత్యస్యేతి). సర్వశబ్దో వేదచతుష్టయవిషయః. ఔక్ష్ణేనేత్యాదితృతీయా సహార్థే. దేశవిశేషాపేక్షయా - కాలవిశేషాపేక్షయా వా మాంసనియమః. అథశబ్దస్తు పూర్వవాక్యేషు యథారుచి వికల్పార్థః ౧౮

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీత ఇత్యాది) విగీతః- ప్రసిద్ధః. సమితిఙ్గమః-సభాం గన్తా. శుశ్రూషితాం-రమణీయాం. మాంసనియమార్థమాహ (ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వేతి) ఉక్షా-రేతస్సేచనసమర్థః. పుఙ్గవ ఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథాభిప్రాతరేవ- కాలేఽవఘాతనిర్వృత్తాంస్తణ్డులానాదాయ స్థాలీపాకావృతా- స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యం చేష్టిత్వా- ఆజ్యసంస్కారం కృత్వా చరుం శ్రపయిత్వా స్థాలీపాకస్యావతీర్య జుహోతి. ఉపఘాతం- ఉపహత్యోపహత్య. అగ్నయే స్వాహేత్యాద్యాః. గార్హ్యస్యస్యో విధిః క్రిష్టవ్యః. అత్ర హుత్వోద్ధృత్య చరుశేషం ప్రాశ్నాతి. స్వయం ప్రాశ్యేతరస్యాః - పత్న్యై ప్రయచ్ఛత్యుచ్ఛిష్టం. ప్రక్షాల్య పాణీ ఆచమ్యోదపాత్రం పూరయిత్వా తేన- ఉదకేనైనాం త్రిరభ్యుక్షత్యనేన మన్త్రేణ- ఉత్తిష్ఠాత ఇతి. సకృన్మన్త్రోచ్చారణం. ౧౯

ఆ.— కదా పునరిదమోదనపాకాదికర్తవ్యం- తదాహ (అథేతి) కోఽసౌ స్థాలీపాకవిధిః- కథం వా తత్ర హోమః- తత్రాహ (గార్హ్యస్యేతి) గృహ్యే ప్రసిద్ధః- గార్హ్యః. అత్రేతి పుత్రమన్థకర్మోక్తిః. అతః - అస్మాద్వ్యాపారాత్సకాశాదో విశ్వావసో- గన్ధర్వ. త్వముత్తిష్ఠ. అన్యాం చ జాయాం ప్రపూర్వ్యాం- తరుణీం పత్యా సహక్రీడమానామిచ్ఛ. అహం పునస్స్వామిమాం జాయాం సము పైమీతి మన్త్రార్థః. ౧౯

రం.— (అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వేత్యాది) అపరేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యం చేష్టిత్వా- సంస్కృత్య స్థాలీపాకస్యోపఘాతం- స్థాలీపాకముపహత్య జుహోతి. చరోరవదాయ అగ్నయే స్వాహేత్యాదిస్వాహాన్తైర్మన్త్రైర్జుహో

ఉ.— అథైనామభిపద్యతే అమోహమస్మి సా త్వగ్ం సా త్వమస్యమోహం సామాహమస్మి ఋక్త్వం ద్యౌరహం పృథివీ త్వం తావేహి సగ్ంరభావహై సహ రేతో దధావహై పుగ్ంసే పుత్రాయ విత్తయ ఇతి॥ ౨౦

అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి తస్యామర్థగ్ంస్థాప్య ముఖేన ముఖగ్ం సంధాయ త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు త్వష్టా రూపాణి పిగ్ంశతు ఆసిఞ్చతు ప్రజాపతిర్ధాతా గర్భం దధాతు తే । గర్భం ధేహి సినీవాలి గర్భం ధేహి పృథుష్టుకే । గర్భం తే అశ్వినౌ దేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ॥ ౨౧

హిరణ్మయీ అరణీ యాభ్యాం నిర్మన్థతామశ్వినౌ । తత్తే గర్భం హవామహే దశమే మాసి సూతవే। యథాగ్నిగర్భా పృథివీ యథా ద్యౌరిన్ద్రేణ గర్భిణీ । వాయుర్దిశాం యథా గర్భ ఏవం గర్భం దధామి తేఽసావితి॥ ౨౨

సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి। యథా వాయుః పుష్కరిణీగ్ం సమిఙ్గయతి సర్వతః। ఏవా తే గర్భ ఏజతు సహావైతు జరాయుణా । ఇన్ద్రస్యాయం వ్రజః కృతః సార్గలః సపరిశ్రయః । తమిన్ద్ర నిర్జహి గర్భేణ సావరాగ్ం సహేతి॥ ౨౩

ఇత్యర్థః హుతోద్వృత్త్యాథస్వయం ప్రాశ్నాతి. ప్రాశ్యేతరస్యాః- ఇతరస్యై. పత్న్యై ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ఏనాం- పత్నీం ఉత్తిష్ఠేతి మన్త్రేణ త్రిః ప్రోక్షేదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౯

శం — అథైనామభిమన్త్ర్య క్షీరౌదనాదినియమాత్ అపత్యకామం భుక్త్వేతి క్రమో ద్రష్టవ్యః. సంవేశనకాలే అమోహమస్మీత్యాదిమన్త్రేణాభిపద్యతే. ౨౦

ఆ.— అభిపత్తిః- ఆలిఙ్గనం. కదా క్షీరౌదనాదిభోజనం- తదాహ (క్షీరేతి) భుక్త్వా - అభిపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. అహం- పతిః అమః- ప్రాణోఽస్మి. త్వం సా- వాగసి. కథం తవ ప్రాణత్వం, మమ వాక్త్వమిత్యాశఙ్క్య వాచః ప్రాణాధీనత్వవత్ త్వమదధీనత్వాదిత్యభిప్రేత్య సా త్వమిత్యాదిపునర్వచనం. ఋగాధారం హి సామ గీయతే- అతశ్చ మదాధారత్వం తవ- తథా చ మమ సామత్వం, ఋక్త్వం చ తవ, ద్యౌరహం - పితృత్వాత్ పృథివీ త్వం- మాతృత్వాత్. తయోర్మాతాపితృత్వప్రసిద్ధేరిత్యర్థః. తావావాం సంరభావహై - సంరభం- ఉద్యమం కరవావహై. ఏహి త్వం- ఆగచ్ఛ. కో నామ సంరభః- తమాహ (సహేతి) పుంస్త్వాయ కథం పుత్రలాభాయ రేతో ధారణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౨౦

రం — (అథైనామభిపద్యతే అమోహమస్మీత్యాది) అమోహమస్మీతి మన్త్రేణైనాం- పత్నీం సంశ్లేషయేదిత్యర్థః. ౨౦

శం.— అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి- విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యనేన. తస్యామర్థమిత్యాదిపూర్వవత్ త్రిరేనాం శిరః ప్రభృత్యనులోమామనుమార్ష్టి-విష్ణుర్యోనిమిత్యాది ప్రతిమన్త్రం. అసావిత్యస్యాః నామగ్రహణం. ౨౧-౨౨

ఆ.— ఊరోర్విశ్లేషణం ద్యావాపృథివీ ఇతి. విజిహీథాం భవన్తౌ- వియుతౌ భవతమిత్యర్థః. విష్ణుః- వ్యాపనశీలో భగవాన్ భవత్యా యోనిం కల్పయతు- పుత్రోత్పత్తిసమర్థాం కరోతు. త్వష్టా- సవితా రూపాణి పింశతు- విభాగేన దర్శనయోగ్యాని కరోతు. ప్రజాపతిః - విరాడాత్మా మదాత్మనా స్థిత్వా త్వయి రేతః సమాసించతు- ప్రక్షిపతు. ధాతా పునః- సూత్రాత్మా త్వదీయం గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా ధారయతు - పుష్ణాతు చ. సినీవాలీ- దృష్టచన్ద్రా అమావాస్యా తదభిమానినీ దేవతా తద్రూపా త్వమసి. సా చ పృథుష్టుకా- విస్తీర్ణస్తుతిః. భోః సినీవాలి. పృథుష్టుకే. గర్భమిమం ధేహి- ధారయ. అశ్వినౌ దేవౌ- సూర్యాచన్ద్రమసౌ స్వకీయరశ్మిమాలినౌ తవ గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా సమాధత్తాం. ౨౧

ఆ.— జ్యోతిషి ప్రసవార్థమాధీయమానం గర్భం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) ఇన్ద్రేణ - సూర్యేణేతి యావత్. అసావితి పత్న్యా నామ నిర్దేశః. తస్యాః- నామగ్రహణేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨౨

రం.— (అథాస్యా ఊరూ విహాపయతీతి) విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి మన్త్రేణోరూ వియోజయతీత్యర్థః. యోనిం బ్వారాను ఉపరోధినా కుర్యాదితి యావత్. (త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి) అనులోమాం- శిర ఆరభ్య త్రిరామృశతీత్యర్థః. ఆమర్శనమన్త్రానాహ (విష్ణుర్యోనిం కల్పయత్విత్యాదినా) (అసావితి) మన్త్రేణామన్తే అసావితి పత్నీనామగ్రహణీయమిత్యర్థః. ౨౧- ౨౨

శం.— సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి- ప్రసవకాలే సుఖప్రసవార్థమనేన మన్త్రేణ - యథా వాతః పుష్కరిణీం సమిఙ్గయతి సర్వతః ఏవా తే గర్భ ఏజత్వితి. ౨౩

ఆ.— సమిఙ్గయతి- స్వరూపాపఘాతమకృత్వైవ చాలయతీత్యేతత్. ఏవా తే- ఏవమేవ తే స్వరూపాపఘాతమకుర్వన్నేజతు- గర్భశ్చలతు. జరాయుణా- గర్భవేష్టనమాంసఖణ్డేన సహావైతు- నిర్గచ్ఛతు. ఇన్ద్రస్య- ప్రాణస్యాయం వ్రజో- మార్గః సర్గకాలే గర్భాధానకాలే వా కృతః. సార్గల ఇ

ఉ.— జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఆధాయ కꣳసే పృషదాజ్యꣳ సంనీయ పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోతి। అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమేధమానః స్వే గృహే। అస్యోపసన్ద్యాం మా ఛైత్సీత్ ప్రజయా చ పశుభిశ్చ స్వాహా। మయి ప్రాణాꣳస్త్వయి మనసా జుహోమి స్వాహా। యత్కర్మణాత్యరీరిచం యద్వా న్యూనమిహాకరం। అగ్నిష్టత్స్విష్టకృద్విద్వాన్ స్విష్టꣳ సుహుతం కరోతు నః స్వాహేతి॥ ౨౪

అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః అథ దధి మధు ఘృతꣳ సంనీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి। భూస్తే దధామి। భువస్తే దధామి। సువస్తే దధామి। భూర్భువస్సువస్సర్వం త్వయి దధామీతి॥ ౨౫

అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యమేవ నామ భవతి॥ ౨౬

అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తనశ్శశయో యో మయోభూర్యో రత్నధా వసువిద్యస్సుదత్రః। యేన విశ్వా పుష్యసి వార్యాణి సరస్వతి తమిహ ధాతవే కరితి॥ ౨౭

ద్వ్యస్య వ్యాఖ్యా (సహరి శ్రీయఇతి) పరివేష్టనేన జరాయుణా సహితఇత్యర్థః. తం బహిర్గం ప్రాప్యతమిస్త్రి - గర్భేణ సహానిర్గమ్య నిర్గచ్ఛ. గర్భనిస్సరణానన్తరం యావాంసపేశీ నిర్గచ్ఛతి- సావరా. తాం చ నిర్గమయేత్యర్థః. ౨౩

రం.— (సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి) సోష్యన్తీం - ప్రసవాభిముఖీం పత్నీం యథా వాయుః పుష్కరిణీమిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రోక్షేదిత్యర్థః. ౨౩

శం.— అథ జాతకర్మ - జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఉపాధాయ పుత్రం కంసే పృషదాజ్యం సంనీయ- సంయోజ్య దధిఘృతే. పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోత్యస్మిన్ సహస్రమిత్యాద్యావాపస్థానే. ౨౪

ఆ.— ఘృతమిశ్రం దధి- పృషదాజ్యమిత్యుచ్యతే. ఉపఘాతమితి- అభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యం చావఘాతం. పృషదాజ్యస్యాల్పమాదాయ పునఃపునర్జుహోతీత్యర్థః. అస్మిన్ స్వే గృహే పుత్రరూపేణ వర్ధమానో మనుష్యాణాం సహస్రం పుష్యాసం- అనేకమనుష్యపోషకో భూయాసం. అస్య- మత్పుత్రస్యోపసంద్యాం- సన్తతౌ ప్రజయా పశుభిశ్చ సహ శ్రీర్మా విచ్ఛిన్నా భూయాదిత్యాహ (అస్మిన్నితి) మయి- పితరి యే ప్రాణాస్సన్తి- తాన్ పుత్రే త్వయి మనసా సమర్పయామీత్యాహ (మయీతి) అత్యరీరిచమితి- అతిరిక్తం కృతవానస్మి. ఇహ- కర్మణ్యకరవం. తత్సర్వం విద్వాన్ - అగ్నిః స్విష్టకృద్భూత్వా స్విష్టం- అనధికం, సుహుతం- అన్యూనం చాస్మాకం కరోత్విత్యర్థః. ౨౪

రం.— (జాతేఽగ్నిముపసమాధాయేత్యాది) జాతే పుత్రే తమఙ్క ఉపాధాయ పృషదాజ్యం - సదధ్యాజ్యం కంసే సంనీయ- సంయోజ్యేత్యర్థః. హోమమన్త్రానాహ (అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమిత్యాదినా) ౨౪

శం.— అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ- స్వం ముఖం. వాగ్వాగితి త్రిర్జపేత్. అథ దధి మధు ఘృతం సంనీయానన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన ప్రాశయత్యేతైర్మన్త్రైః ప్రత్యేకం భూరితి. ౨౫

ఆ.— అస్య- జాతస్య శిశోరిత్యర్థః త్రయీలక్షణా వాక్త్వయి ప్రవిశత్విత్యేవం జపతో ఽభిప్రాయః. ఏతైర్మన్త్రైః- భూస్తే దధామీత్యాదిభిరితి శేషః. ౨౫

రం.— (అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః) అస్య- పుత్రస్య దక్షిణకర్ణే స్వముఖం నిధాయ వాగ్వాగితి త్రిర్జపేదిత్యర్థః. (అథ దధి మధు ఘృతం సంనీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి) అనన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన సంస్పృజ్య దధిమధుఘృతం తం పుత్రం ప్రాశయతీత్యర్థః. భూస్తే దధామీత్యాదయః ప్రాశనమన్త్రాః. ౨౫

శం.— అథాస్య నామధేయం కరోతి వేదోఽసీతి. తదస్య తద్గుహ్యం నామ భవతి వేద ఇతి. ౨౬

ఆ.— వేదనామ్నా వ్యవహారో లోకే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) యత్తద్వేద ఇతి నామ - తదస్య గుహ్యం భవతి. వేదనం- వేదః. అనుభవః. సర్వస్య నిజం స్వరూపమిత్యర్థః. ౨౬

రం.— (అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీత్యాది) స్పష్టం. ౨౬

శం.— అథైనం మాత్రే ప్రదాయ- స్వాఙ్కస్థం స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తన ఇత్యాదిమన్త్రేణ. ౨౭

ఆ.— హే సరస్వతి. యస్తే స్తనః శశయః- శయః- ఫలం. తేన సహ వర్తమానో, యశ్చ సర్వప్రాణినాం స్థితిహేతుస్స్వభావేన జాతో, యో

ఉ.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయతే । ఇలాసి మైత్రావరుణీ వీరే వీరమజీజనత్ । సా త్వం వీరవతీ భవ యాస్మాన్వీరవతోఽకరదితి । తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరతిపితామహో బతాభూః పరమాం బత కాష్ఠాం ప్రాపచ్ఛ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయత ఇతి॥ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

అథ వంశః పౌతిమాషీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్ కాత్యాయనీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్ర ఔపస్వస్తీపుత్రాదౌపస్వస్తీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్కాత్యాయనీపుత్రః కౌశికీపుత్రాత్కౌశికీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రః కాణ్వీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రః॥ ౧

శ్చరత్నధా - అన్నపయసోర్ధాతా, యశ్చ వసు - కర్మఫలం. తద్విన్దతీతి వసువిత్, యశ్చ సుష్ఠు దదాతీతి సుదత్రః, యేన చ స్తనేన విశ్వాని వార్యాణి - వరణీయాని దేవాదీన్ నిఖిలాని త్వం పుష్యసి,- తం స్తనం మదీయపుత్రస్య ధాతవే- పానాయ మదీయభార్యాస్తనే ప్రవిష్టం కుర్విత్యర్థః. ౨౭

రం.— (అథాస్మై నామ ధత్తే) ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతీత్యాది) ప్రయచ్ఛతి-దాపయేదిత్యర్థః. స్తనప్రదానమన్త్రమాహ (యస్తే స్తనః శశయో మయోభూరిత్యాది) ౨౭

శం.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయతే ఇలాసీత్యనేన. (తం వా ఏతమాహురితి) అనేన విధినా జాతః పుత్రః పితరం పితామహం చాతిశేత ఇతి, శ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన పరమాం నిష్ఠాం ప్రాపదితి, త్వేవం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. యస్యైవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయతే - స హ్యేవం స్తుత్యో భవతీత్యధ్యాహార్యమ్. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇలా-స్తుత్యా భోగ్యాసి. మిత్రావరుణాభ్యాం సమ్భూతో మైత్రావరుణః- వసిష్ఠః. తస్య భార్యా మైత్రావరుణీ. సా చారున్ధతీ. తద్వత్త్వం విష్ఠనీతి భార్యాం సమ్బోధయతి (మైత్రావరుణీతి) వీరే- పురుషమయి నిమిత్తభూతే భవతీ వీరం - పుత్రమజీజనత్. సా త్వం వీరవతీ-జీవబహుపుత్రా భవ. యా- భవతీ వీరవతః- పుత్రసమ్పన్నానస్మానకృత భవతీతి మన్త్రార్థః. పితరమతీత్య వర్తత ఇత్యతిపితా. అహో మహానేష విస్మయః- యత్పితరం పితామహం చ సర్వమేవ త్వం సమతీత్య సర్వస్మాదధిక స్త్వం జాతోఽసీత్యర్థః. న కేవలం పుత్రస్యైవేయం స్తుతిః- అపి తు యథోక్తపుత్రసమ్పన్నస్య పితురపీత్యాహ (తం వా ఏతమితి) ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇత్యాది) ఇలాసి మైత్రావరుణీత్యాదిమన్త్రేణ పుత్రమాతరమభిమన్త్రయేదిత్యర్థః. (తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరిత్యాది) ఏవంవిదో బ్రాహ్మణస్య జాతః పుత్రః పితరమతిశయితవాన్, పితామహమత్యశేత, శ్ర్యాదినా స్తుత్యానాం పరమాం కాష్ఠాం ప్రాప్త, ఇతి సర్వేషాం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి హి ప్రస్తుతం- అతః స్త్రీవిశేషణేనైవ పుత్రవిశేషణాదాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే. ౧-౨

ఆ.— సాన్నిధ్యాత్ఖిలకాణ్డస్య వంశోఽయమితి శఙ్కాం నివర్తయన్ వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) విద్యాభేదాధీతస్య కాణ్డద్వయస్య ప్రత్యేకం వంశభాక్త్వే పి నాస్య పృథక్తద్భాగిత్వం- ఖిలత్వేన తచ్ఛేషత్వాత్. తథా చ సమాప్తౌ పఠితో వంశః సమస్తస్యైవ ప్రవచనస్య భవిష్యతీత్యర్థః. పూర్వౌ వంశౌ పురుషవిశేషితౌ- తృతీయస్తు స్త్రీవిశేషితః. తత్ర కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్త్రీప్రాధాన్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (గుణవానితి) కీర్త్యతే- బ్రాహ్మణే నేతి సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్ పుత్రో భవతీతి ప్రస్తుతత్వాత్ స్త్రీవిశేషకృతపుత్రవిశేషణాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే (అథ వంశ ఇత్యాదినా). ౧-౨-౩

మూ.— ఆత్రేయీపుత్రాదాత్రేయీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వాత్సీపుత్రాద్వాత్సీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్ర ఆర్తభాగీపుత్రాదార్తభాగీపుత్రః శౌఙ్గీపుత్రాచ్ఛౌఙ్గీపుత్రః సాఙ్కృతీపుత్రాత్సాఙ్కృతీపుత్ర ఆలమ్బాయనీపుత్రాదాలమ్బాయనీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాదాలమ్బీపుత్రో జాయన్తీపుత్రాజ్జాయన్తీపుత్రో మాణ్డూకాయనీపుత్రాన్మాణ్డూకాయనీపుత్రో మాణ్డూకీపుత్రాన్మాణ్డూకీపుత్రః శాణ్డిలీపుత్రాచ్ఛాణ్డిలీపుత్రో రాథీతరీపుత్రాద్రాథీతరీపుత్రో భాలుకీపుత్రాద్భాలుకీపుత్రః క్రౌఞ్చికీపుత్రాభ్యాం క్రౌఞ్చికీపుత్రౌ వైదభృతీపుత్రాద్వైదభృతీపుత్రః కార్శకేయీపుత్రాత్కార్శకేయీపుత్రః ప్రాచీనయోగీపుత్రాత్ప్రాచీనయోగీపుత్రః సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రః ప్రాశ్నీపుత్రాదాసురివాసినః ప్రాశ్నీపుత్ర ఆసురాయణాదాసురాయణ ఆసురేరాసురిః॥ ౨

యాజ్ఞవల్క్యాద్యాజ్ఞవల్క్య ఉద్దాలకాదుద్దాలకోఽరుణాదరుణ ఉపవేశేరుపవేశిః కుశ్రేః కుశ్రిర్వాజశ్రవసో వాజశ్రవా జిహ్వావతో బాధ్యోగాజ్జిహ్వావాన్బాధ్యోగోఽసితాద్వార్షగణాదసితో వార్షగణో హరితాత్కశ్యపాద్ధరితః కశ్యపః శిల్పాత్కశ్యపాచ్ఛిల్పః కశ్యపః కశ్యపాన్నైధ్రువేః కశ్యపో నైధ్రువిర్వాచో వాగమ్భిణ్యా అమ్భిణ్యాదిత్యాదాదిత్యాత్తానీమాని శుక్లాని యజూంషి వాజసనేయేన యాజ్ఞవల్క్యేనాఖ్యాయన్తే॥ ౩

సమానమా సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రో మాణ్డూకాయనేర్మాణ్డూకాయనిర్మాణ్డవ్యాన్మాణ్డవ్యః కౌత్సాత్కౌత్సో మాహిత్థేర్మాహిత్థిః వామకక్షాయణాద్వామకక్షాయణః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యో వాత్స్యాద్వాత్స్యః కుశ్రేః కుశ్రిర్యజ్ఞవచసో రాజస్తమ్బాయనాద్యజ్ఞవచా రాజస్తమ్బాయనస్తురాత్కావషేయాత్తురః కావషేయః ప్రజాపతేః ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి వాజసనేయకే బృహదారణ్యకేఽష్టమోఽధ్యాయః.

బృహదారణ్యకం సమాప్తమ్.

హరిః ఓం తత్సత్.

శం.— తానీమాని శుక్లానీతి- అవ్యామిశ్రాణి. బ్రాహ్మణేన. అథవా- అయాతయామానీమాని యజూంషి. తాని శుక్లాని- శుద్ధానీత్యేతత్. ప్రజాపతిమారభ్య యావత్పౌతిమాషీపుత్రః- తావదధోముఖో నియతాచార్యపూర్వక్రమో వంశః. ౩

ఆ.— శుక్లాని యజూంషీత్యస్య వ్యాఖ్యానం - అవ్యామిశ్రాణీతి. దోషైరసఙ్కీర్ణాని- పౌరుషేయత్వదోషద్వారాభావాదిత్యర్థః. అయాతయామాని- అదుష్టాని. అగతార్థానీత్యర్థః. పాఠక్రమేణ మనుష్యాదిః ప్రజాపతిపర్యన్తో వంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యాహ (ప్రజాపతిమితి) అధోముఖత్వం పాఠక్రమాపేక్షయోచ్యతే. ౩

శం.— బ్రహ్మణః - ప్రవచనాఖ్యస్య. తచ్చైతద్బ్రహ్మ ప్రజాపతిప్రబన్ధపరమ్పరయాఽఽగత్యాస్మాస్వనేకధా విప్రసృతమనాద్యనన్తం స్వయమ్భు బ్రహ్మ నిత్యం. తస్మై బ్రహ్మణే నమః- నమస్తదనువర్తిభ్యో గురుభ్యః. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

౭.— తత్రాపి ప్రజాపతిమారభ్య సాఞ్జీవీపుత్రపర్యన్తం వాజసనేయిశాఖానుసర్వాస్వేకో వంశ ఇత్యాహ (సమానమితి) ప్రవచనాఖ్యస్య వంశాత్మనో బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధాత్ప్రజాపతిర్విద్యాం లబ్ధవానిత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) తస్యాధికారిభేదాదవాన్తరభేదం దర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రజాపతిముఖః ప్రబన్ధః ప్రపఞ్చః. సైవ పరమ్పరా. తయేతి యావత్. తస్య పరమాత్మస్వరూపం స్వయమ్భూత్వమభిదధాతి (అనాదీతి) తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషతయా ప్రామాణ్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (నిత్యమితి) ఆదిమధ్యాన్తేషు కృతమఙ్గళా గ్రన్థాః ప్రసారిణో భవన్తీతి మన్వానస్సన్నాహ (తస్మై బ్రహ్మణే నమ ఇతి)........................ ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం అష్టమాధ్యాయభాష్యటీకా.

నమో జన్మాదిసమ్బన్ధనిఘ్నవిధ్వంసహేతవే। హరయే పరమానన్దపరిజ్ఞానవపుర్భృతే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

౪౦,— ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః - నారాయణాదిత్యర్థః. స్వయమ్భు- స్వతస్సర్వజ్ఞ మిత్యర్థః. బ్రహ్మణే నమః- * ఆచార్యేభ్యో నమస్కృత్యాథ వంశమనుక్రమేత్ । వంశమాబ్రహ్మణో నయేద్దీర్ఘమాయురవాప్నుయాదిత్యాబ్రహ్మణో వంశపరమ్పరాకీర్తనస్య శ్రేయోహేతుత్వం శాస్త్రసిద్ధమిహానుసన్ధేయమ్. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీగురుభ్యో నమః.

—※—

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రపాఠకః.

అవతరణికా.

శం.— ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యష్టాధ్యాయీ ఛాన్దోగ్యోపనిషత్. తస్యాస్సఙ్క్షేపతోఽర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఋజువివరణమల్పగ్రన్థమిదమారభ్యతే తత్రసమ్బన్ధః- సమస్తంకర్మాధిగతం ప్రాణాద్యదిదేవతావిజ్ఞానసహితమర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రతిపత్తికారణం, కేవలంచ కర్మ ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రతిపత్తికారణం,. స్వభావప్రవృత్తానాంచ మార్గద్వయపరిభ్రష్టానాం కష్టాఽధోగతిరుక్తా. నచోభయోరపి మార్గయోరన్యతరస్మిన్నపి మార్గే ఆత్యన్తికీ పురుషార్థసిద్ధిరిత్యతః కర్మనిరపేక్షమద్వైతాత్మవిజ్ఞానం సంసారగతిత్ర

నమోఽజ్ఞానాదిసమ్బన్ధ బన్ధవిధ్వంసహేతవే । హరయే పరమానన్ద వపుషే పరమాత్మనే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షఘ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఆ.— ఛన్దోగానాముపనిషద్భాష్యం చికీర్షుర్భగవాన్భాష్యకారశ్చికీర్షితగ్రన్థపరిసమాప్తిప్రచయపరిపన్థిదురితనిబర్హణసిద్ధయ ఓఙ్కారోచ్చారణలక్షణం మఙ్గళాచరణం సమ్పాదయన్ వ్యాఖ్యేయస్వరూపం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదితి) వ్యాఖ్యానం సప్రయోజనం ప్రతిజానీతే (తస్యా ఇతి) ననుశారీరకేఽభియుక్తైః ప్రదేశేషు విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వాదముష్యభాష్యం కిమితి సంప్రత్యారభ్యతే- తత్రాహ (సఙ్క్షేపత ఇతి) విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వేఽపి సఙ్క్షిప్తేన వ్యాఖ్యానమస్యాస్సంప్రణీయతే- విస్తృతస్య సఙ్క్షిప్య గ్రహణే సుగ్రహత్వాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- నచేయం యథాపాఠక్రమం వ్యాఖ్యాతా- ప్రకృతే తు పాఠక్రమమనతిక్రమ్య వ్యాఖ్యాయతే- తదుక్తమిదం భాష్యమిత్యాహ (ఋజువివరణమితి) ఋజు - పాఠక్రమానుసారి. వివరణం- అర్థస్ఫుటీకరణం ప్రకృతోపనిషదో యస్మిన్భాష్యే తత్తథేతి యావత్. అర్థపాఠక్రమమాశ్రిత్యాపి ద్రావిడభాష్యం ప్రణీతం- తత్కిమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అల్పగ్రన్థమితి) తథాపి విశిష్టాధికార్యభావే కథమిదమారభ్యతే- తత్రాహ (అర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఇతి) యే హి ముముక్షవోఽస్యా వివక్షితమర్థం జిజ్ఞాసన్తే- తేభ్యో భాష్యమిదం ప్రస్తూయతే- తథాచ విశిష్టాధికారిసమ్భవేన తదారమ్భస్సమ్భవతి. తస్యచ ప్రకృతోపనిషదర్థపరిజ్ఞానమవాన్తరఫలం - తద్ద్వారా కైవల్యం పరమం ఫలమితి భావః. నను కర్మవిధిశేషత్వాదుపనిషదస్తద్వ్యాఖ్యానేనైవ కృతవ్యాఖ్యానత్వాత్ పిష్టపిష్టిప్రసఙ్గాత్కృతం తద్భాష్యేణేత్యాశఙ్క్య శేషశేషిత్వే ప్రమాణాభావాన్మైవమిత్యభిప్రేత్య పూర్వోత్తరకాణ్డయోర్నియతపూర్వాపరభావప్రయుక్తం సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) తస్యాః వ్యాఖ్యేయత్వేన ప్రస్తుతాయా ఉపనిషదః కర్మకాణ్డేన సహ సమ్బన్ధోఽభిధీయత ఇత్యర్థః. కోఽసావిత్యపేక్షాయాం తదభిధిత్సయా కర్మకాణ్డార్థమనువదతి (సమస్తమితి) విహితం ప్రతిషిద్ధం చ కర్మ పూర్వస్మిన్కాణ్డే ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. తత్ర హి విహితం సముచ్చితమసముచ్చితం చేతి ద్వివిధమఙ్గీకృత్య సముచ్చితస్య ఫలమనువదతి (ప్రాణాద్యదీతి) ప్రాణశ్చాగ్నిశ్చేత్యాద్యా దేవతాః. తద్విజ్ఞానం - తదుపాసనం. తేన సముచ్చితమగ్నిహోత్రాదికర్మ అర్చిరాద్యుపలక్షితేన దేవయానేన యథా కార్యబ్రహ్మప్రాప్తౌ కారణం- నతు బ్రహ్మప్రాప్తౌ - తస్య గన్తవ్యత్వాభావాత్, కార్యస్యైవ గన్తవ్యతాయా బాదర్యధికరణే రాద్ధాన్తితత్వాత్,. తస్మాన్న సముచ్చితం విహితం కర్మ పరమపురుషార్థహేతురిత్యర్థః. తస్యైవాసముచ్చితస్య ఫలమాహ (కేవలంచేతి) విహితస్య గతిముక్త్వా ప్రతిషిద్ధస్య గతిమాహ (స్వభావేతి) స్వభావేన- శాస్త్రీయమన్తరేణ ప్రకృతివశాదేవ ప్రవృత్తాః- యథేష్టచేష్టారసికాః. తేషాం కర్మజ్ఞానాభావాద్దేవయానే పితృయాణే చ పథ్యనధికృతానామధోగతిః - తిర్యక్స్థావరత్వ ద్రజన్తులక్షణా అపునరావృత్తిదుర్భగా. నాప్యేనాన్యతరస్మిన్నేవాధికృతానాం పరమపురుషార్థస్సేత్స్యతి- * శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే ఇతి స్మృత్యా తయోర్నిత్యఫలత్వ ప్రతిపత్తేః. అత ఆహ (నచోభయోరిత్యాదినా) ననుమార్గద్వయభ్రష్టానాం పురుషార్థాభావేఽపి ద్వయోః పథోరన్యతరస్మిన్వా భవిష్యతీతిచేత్. తత్ర న తావద్దేవయానపథి నిమిత్తే నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- * ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే * తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యత్రేమమిహేతి విశేషణాత్ * ఏకయా యాత్యనావృత్తిమితి స్మృతావనావృత్తేరేతత్కల్పవిషయత్వాత్, కల్పాన్తరే పునరావృత్తావుక్తవిశేషణానర్థక్యాత్,. నాపి పితృయాణపథి నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- * ఏతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే * అన్యయావర్తతే పునరితి చ స్మృతిఫలస్థలానావగమాత్. తస్మాన్న కర్మవశాదాత్యన్తికపురుషార్థప్రాప్తిరిత్యర్థః. ఏవమనూద్య కర్మఫలం ఫలితం సమ్బన్ధమాహ (ఇత్యత ఇతి) ఉక్తరీత్యా

యహేతూపమర్దేనైవ కర్తవ్యమిత్యుపనిషదారభ్యతే. నచాద్వైతాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రాత్యన్తికీ నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిః- వక్ష్యతిహి *అథ యేన్యథాతోవిదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి. విపర్యయే చ *సస్వరాడ్భవతీతి. తథాద్వైతవిషయాన్వితాభిసన్ధస్య బన్ధనం తస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణే బన్ధదాహభావః సంసారదుఃఖప్రాప్తిశ్చేత్యుక్త్వా అద్వైతాత్మసత్యాభిసన్ధస్యాతస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణే బన్ధదాహాభావః సంసారదుఃఖనివృత్తిశ్చేతి. అతఏవ న కర్మసహభావ్యద్వైతాత్మదర్శనం- క్రియాకారకఫలభేదోపమర్దేన *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యేవమాదివాక్యజనితస్య బాధక ప్రత్యయానుపపత్తేః. కర్మవిధిప్రత్యయ ఇతి చేన్న- కర్తృభోక్తృస్వభావవిజ్ఞానవతస్సహజస్సిద్ధకర్మఫలరాగద్వేషాదిదోషవతశ్చ కర్మవిధానాత్. అధిగతసకలవేదార్థస్య కర్మవిధానాదద్వైతజ్ఞానవతోపి కర్మేతి చేన్న- కర్మాధికృతవిషయస్య కర్తృభోక్త్రాదివిజ్ఞానస్య స్వాభావికస్య *సదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యనేనోపమర్దితత్వాత్. తస్మాదవిద్యాదిదోషవత ఏవ కర్మాణి విధీయన్తే- నాద్వైతజ్ఞానవతః. అతఏవహి వక్ష్యతి *సర్వఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి. తత్రైతస్మిన్నద్వైతవిద్యాప్రకరణేఽభ్యుదయసాధనాన్యుపాసనాన్యుచ్యన్తే కైవల్యసన్నికృష్టఫలాని చాద్వైతాదీషద్వికృతబ్రహ్మవిషయాణి *మనోమయః ప్రాణశరీర ఇత్యాదీని, కర్మసమృద్ధిఫలాని చ కర్మాఙ్గసమ్బన్ధీని,- రహస్యసామాన్యాన్మనోవృత్తిసామాన్యాచ్చ. యథాఽద్వైతజ్ఞానం మనోవృత్తిమాత్రం- తథాఽన్యాన్యుపాసనాని మనోవృత్తిరూపాణీత్యస్తిహి సామాన్యం. కస్తర్హ్యద్వైతజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ విశేషః. ఉచ్యతే - స్వాభావికస్యాత్మన్యక్రియే ఽధ్యారోపితస్య కర్త్రాదికారక క్రియా ఫలభేద విజ్ఞానస్య నివర్తకమద్వైతవిజ్ఞానం - రజ్జ్వాదావివ సర్పాద్యధ్యారోపలక్షణజ్ఞానస్య రజ్జ్వాదిస్వరూపనిశ్చయః ప్రకాశనిమిత్తః. ఉపాసనం తు యథాశాస్త్రసమర్పితం కించిదాలమ్బనముపాదాయ తస్మిన్సమానచిత్తవృత్తిసన్తానకరణం తద్విలక్షణ ప్రత్యయానన్తరిత మితి విశేషః. తాన్యేతాన్యుపాసనాని సత్త్వశుద్ధికరత్వేన వస్తుతత్త్వావభాసకత్వాదద్వైతజ్ఞానోపకారకాణి, ఆలమ్బనవిషయత్వాత్సుఖసాధ్యాని, చేతి పూర్వముపన్యస్యన్తే. తత్ర కర్మాభ్యాసస్య దృఢీకృతత్వాత్కర్మపరిత్యాగేనోపాసన ఏవ దుఃఖం చేతస్సమర్పణం కర్తుమితి కర్మాఙ్గవిషయమేవ తావదాదావుపాసనముపన్యస్యతే........................

కిఞ్చ యతోఽనన్తనిరతిశయపురుషార్థహేతుః- అతస్సాధనాత్కర్మణస్తత్ఫలాచ్చ విరక్తస్య నిరతిశయపురుషార్థం కాఙ్క్షతస్తత్సాధనం కేవలమాత్మజ్ఞానం సఃసాంగాన్సమ్పాదయితుం పూర్వోక్తగతిత్రయహేతుకర్మతద్ధేతునిరాకరణేనైవ కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణోపనిషదారభ్యతే. నహి కర్మానుష్ఠానాత్పురుషార్థో నిరతిశయో లభ్యతే- కిన్తు *తద్యథేహేత్యాదౌ క్షయిష్ణుఫలత్వశ్రుతేః. తథాచేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితశుభకర్మవశాదుపజాతశుద్ధబుద్ధేర్విరక్తస్య ముముక్షోర్మోక్షసాధనజ్ఞానార్థోయముపనిషదారమ్భ ఇతి హేతుహేతుమద్భావస్సమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. నను *మోక్షార్థీన ప్రవర్తేత తత్ర కామ్యనిషిద్ధయోః। నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ ప్రత్యవాయజిహాసయేతి వృద్ధైరుక్తత్వాత్ కామ్యనిషిద్ధే వర్జనీయే. నిత్యనైమిత్తికే చ కృత్వా వ్యవస్థితస్య ముముక్షోర్వర్తమానదేహపాతే పునర్దేహాన్తరగ్రహే హేత్వభావాదనాయాససిద్ధాజ్జ్ఞానాద్యతేపి ముక్తిరితి కథం తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే - తత్రాహ (నచేతి) నహి త్వదుత్ప్రేక్షితో మోక్షోపాయో వినా ప్రమాణం కల్ప్యతే. నచ పౌరుషేయం వాక్యం మూలప్రమాణమన్తరేణ ప్రమాణం. నచాత్ర శ్రుతిస్స్మృతిః ప్రత్యక్షాదివా మూలముపలభ్యతే. సమ్భవతి చ యథావర్తితచరితస్యాపి కర్మశేషవశాద్దేహాన్తరం. నచైకభవికః కర్మాశయః- *తద్య ఇహ రమణీయచరణాః *తతశ్శేషేణేత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్. తస్మాదాత్మజ్ఞానాదేవ ముక్తిరితి భావః. అద్వైతాత్మజ్ఞానవిధురాణాం భేదజ్ఞానభాజాం కర్మానుష్ఠాయినాం క్షయ్యఫలశాలిత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) అద్వైతాత్మోపదేశానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యే పునరనుపాసితగురవస్తదుపదేశశూన్యాః యథామతి యథోక్తాదద్వైతాదన్యథా - ద్వైతమేవ తత్త్వం విదన్తి - తే పరతన్త్రాస్సన్తో రాగాదినా కర్మానుతిష్ఠన్తో వినాశిఫలశాలినస్స్యురితి శ్రుత్యర్థః. అద్వైతాత్మజ్ఞానాదాత్యన్తిక పురుషార్థసిద్ధిరిత్యత్రాపి వాక్యశేషమనుకూలయతి (విపర్యయే చేతి) చకారాత్ క్రియాపదమనుకృష్యతే. సహి- విద్వాన్విద్యయా నిరస్తావిద్యాదిమలః స్వపరిజ్ఞానాత్స్వయమేవ పరాత్మా భవతి - భేదప్రతిపత్తిహేతోరుచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కర్మిణాం పురుషార్థో నిరతిశయో నాస్తీత్యత్ర- అద్వైతనిష్ఠానాం తు కర్మత్యజతాం పుమర్థస్సేత్స్యతీత్యత్ర వాక్యశేషస్థం లిఙ్గం దర్శయతి (తథేత్యాదినా) ద్వైతమేవ విషయః. తస్మిన్ *వాచారమ్భణమితి శ్రుతేరనృతేఽభిసన్ధా- యస్య సత్యత్వాభిమానః. తస్య బన్ధనం- పరమానన్దస్యావిర్భావరాహిత్యం, సంసారాత్మకస్య దుఃఖస్య ప్రాప్తిశ్చ. యథావస్తుతస్తస్కరస్య నాహం తస్కరోస్మీతి మిథ్యాభిమానస్య పరిశోధనార్థం తప్తపరశోర్గ్రహణే దాహో బన్ధనం దుఃఖప్రాప్తిశ్చ ప్రతీయతే - తద్వదద్వైతాభినివేశవతోపీతి ప్రథమముక్త్వా వస్తుతోఽతస్కరస్యాపరాధారోపితస్య తస్కరత్వస్య పరిశుద్ధ్యర్థం తప్తపరశుగ్రహణే దాహాద్యభావవదద్వైతాభావోపలక్షితే ప్రత్యగాత్మని పరమార్థసత్యేఽభిమానవతో ద్వైతాచ్చ వ్యావృత్తచిత్తస్యానర్థధ్వంసో నిరతిశయానన్దావిర్భావశ్చేతి యథోక్తార్థానురోధేనాగ్రే శ్రుతిర్వక్ష్యతీతి యోజనా. కేవలమాత్మజ్ఞానం కైవల్యహేతుః- తత్సిద్ధ్యర్థముపనిషదారమ్భ ఇతి స్వపక్షో దర్శితః. స్వయమభ్యస్తకర్మసముచ్చితమాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం- తాదర్థ్యేనోపనిషదారమ్భ ఇత్యాహుః. తాన్ప్రత్యాహ (అతఏవేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమితి వ్యాప్త్యనుగృహీతయా *తద్యథేహేత్యాది శ్రుత్యా కర్మఫలస్యానిత్యత్వావగమాత్, *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిశ్రుత్యా చ జ్ఞానఫలస్య నిత్యత్వసిద్ధేః, జ్ఞానకర్మణోర్విరుద్ధఫలత్వాద్ధ్యవసాయాదద్వైతస్యాత్మనో దర్శనం నైవ కర్మణా సహభావి భవితుముత్సహతే- నహి విరుద్ధయోస్తమఃప్రకాశయోస్సముచ్చయస్సమ్భావ్యతే - తన్నసముచ్చితజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః. కిఞ్చ- అ

ద్వైతాత్మజ్ఞానం స్వసాధ్యసిద్ధ్యర్థం కర్మాపేక్షతే స్వబాధకనిరాసనార్థం వా. నాద్యః తస్యాసాధ్యఫలత్వాదితి మన్వానో ద్వితీయం ప్రత్యాహ (క్రియేతి) వాక్యజనితస్య అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యేతి శేషః. తస్య బాధకాభావేన తత్పరిహారార్థం సహకార్యపేక్షా నాస్తీత్యర్థః. బాధకప్రత్యయాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) తద్విషయో విధిప్రత్యయః * యజేతేత్యాదివిధిజనితః కర్తవ్యతావబోధః. సచాత్మని కర్తృత్వాదికమాకాఙ్క్షన్ కర్త్రాద్యాత్మజ్ఞానస్య బాధకో భవతీత్యర్థః. కస్యాయం కర్మవిధిః. అజ్ఞస్య విదుషో వేతి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (నేత్యాదినా) కర్త్రాద్యాకారం ప్రమాణనిరపేక్షం ప్రకృతిప్రసూతం మిథ్యాజ్ఞానం తద్వతః. తేన మిథ్యాజ్ఞానేన జనితకర్మఫలవిషయో రాగాదిదోషః. తద్వతశ్చ కర్మవిధీయతే. నహి కర్తాఽహమిత్యాదిమిథ్యాధియో రాగాదేశ్చాభావే కర్మ విధాతుం శక్యం * యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మృతేః. అతోఽజ్ఞస్య కర్మవిధిసత్త్వేన తత్ప్రత్యయో బాధకః ప్రాప్త ఇత్యాశఙ్కార్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అధిగతేతి) అధీతస్వాధ్యాయో హి వైదికే కర్మణ్యధిక్రియతే అధ్యయనం చార్థావబోధఫలమితి మీమాంసకమర్యాదా తథా చాధ్యయనవతో జ్ఞాతసర్వవేదార్థస్య * య ఏతేత్యాదినా కర్మవిధానాదాత్మజ్ఞానస్యాపి కర్మాఙ్గత్వం గమ్యతే. న చాత్మజ్ఞానేన కర్మ బాధ్యతే అవిరోధాదిత్యర్థః. న తావదర్థావబోధఫలమధ్యయనమితి ప్రామాణికం అక్షరావాప్తిఫలం తదితి చార్థేష్వప్రసిద్ధం. తత్రాధ్యయనవిధివశేన నాత్మజ్ఞానస్య కర్మవిధిసమ్బన్ధస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) కిఞ్చ మమేదం కర్మేతి కర్మణైశ్వర్యం ప్రతిపద్య వ్యవస్థితం విషయీకృత్య ప్రవృత్తస్య కర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానస్య ప్రమాణాపేక్షమన్తరేణ స్వభావప్రాప్తస్య వాక్యోత్థేన సమ్యగ్జ్ఞానేనాపహృతత్వాత్ కర్మఫలవిషయరాగాద్యయోగాత్తన్నిబన్ధనస్య కర్మణోఽపి దురనుష్ఠానత్వాన్నాత్మజ్ఞస్య కర్మోపపత్తిరిత్యాహ (కర్మాధికృతేతి) అద్వైతాత్మజ్ఞానస్య కర్మప్రవృత్తివిరోధిత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) అజ్ఞస్య కర్మవిధిః నత్వాత్మజ్ఞస్యేత్యత్ర శ్రుతిం సంవాదయతి (అతఏవేతి) ఏతే త్రయో హ్యాశ్రమిణః కర్మాధికృతా ఇతి యావత్. యథా బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వానప్రస్థశ్చేత్యేతే కర్మిణః తథా బ్రహ్మవిదపి కర్మీ చేత్ స పృథక్క్రియేత. పృథక్కరణాచ్చ న తస్య కర్మవిధిరితి మత్వోక్తం (బ్రహ్మసంస్థ ఇతి) యది సముచ్చయాసమ్భవాత్ కేవలమేవాత్మజ్ఞానం కైవల్యసాధనమితి తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే హన్త కిమిత్యస్యాముపనిషది త్రివిధాన్యుపాసనాన్యుపన్యస్యన్తే తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యోపనిషదారమ్భే సతీతి యావత్. * స యో వాచం ... ఇత్యాదీన్యభ్యుదయఫలాన్యుపాసనాని. కైవల్యసన్నికృష్టఫలత్వం నామ క్రమముక్తిఫలత్వం. అద్వైతాత్ నిష్ప్రపఞ్చాదీషద్వికృతం సగుణం బ్రహ్మ. కర్మసమృద్ధిఫలాని కర్మఫలగతాతిశయఫలాన్యుద్గీథాద్యుపాసనానీత్యర్థః. ఆత్మవిద్యాప్రకరణే త్రివిధోపాసనోపన్యాసే హేతుమాహ (రహస్యేతి) ఉపనిషత్పదవేదనీయత్వసామ్యాన్నిద్యాయాముపాసనేషు చావిశేషాదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరముద్భావ్య విభజతే (మనోవృత్తీత్యాదినా) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ యథోక్తం సామాన్యమిష్యతే చేత్ తర్హి ఫలతోఽపి విశేషానస్యాదితి మన్వానశ్శఙ్కతే (కస్తర్హీతి) ఫలతోఽవిశేషం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రథమమాత్మజ్ఞానస్యోపాసనాభ్యో విశేషమాదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) ప్రత్యగాత్మని క్రియాకారకఫలవిభాగవికలే కూటస్థే స్వభావసిద్ధతావిద్యాకృతమధ్యారోపితం కర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానం. తస్యాద్వితీయత్వాదిలక్షణాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానం నివర్తకం యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదిసమారోపరూపస్య మిథ్యాజ్ఞానస్య ప్రకాశాదికారణప్రసూతో రజ్జ్వాద్యధిష్ఠానస్వరూపనిశ్చయో నివర్తకః ఇత్యేతదర్థః. సమ్ప్రత్యుపాసనానామద్వైతజ్ఞానాద్విశేషం దర్శయతి (ఉపాసనం త్వితి) శాస్త్రం * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాది. కిఞ్చిదాలమ్బనం మనః ప్రభృతి వివక్షితం. సమానజాతీయప్రత్యయసన్తానకరణం విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య ధ్యాయినోఽపి సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తద్విలక్షణేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ అవాన్తరవిశేషముపసంహరతి (ఇతి విశేష ఇతి) నను విద్యాప్రకరణే యథోక్తోపాసనానాముపదేశసమ్భవేఽపి విద్యైవ ప్రాధాన్యాత్ప్రథమ్యేనోచ్యతాం - ఉపాసనాని పునరప్రధానత్వాత్పశ్చాత్తేన వాచ్యానీత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) ఉపాసనానామీశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితనిత్యాదికర్మవచ్చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానకారణత్వాత్, కార్యాచ్చ కారణస్య ప్రాథమ్యప్రసిద్ధేః, సాకారవస్తువిషయత్వేన సుసాధ్యత్వాచ్చ మన్దానాం సహసా తేషు ప్రవృత్త్యుపపత్తేరాదావుపదేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి బహుషు విశేషోపాసనేషు కిమిత్యఙ్గావబద్ధమేవోపాసనం ప్రథమముచ్యతే తత్రాహ (తత్రేతి) ప్రాకృతే పురుషే కర్మాభ్యాసస్యానాదివాసనయా దృఢీకృతత్వాదభ్యస్తతత్కర్మత్యాగేనాతత్సమ్బన్ధిని కేవలోపాసనే చేతస్సమర్పణం దుఃఖం కర్తుమిత్యఙ్గావబద్ధమేవ తావదుపాసనముచ్యతే. ఏవమాదావుక్త్వా పునరుపాసనాన్తరాణి క్రమేణ వక్తవ్యానీత్యర్థః. ……………………………………

హరిః ఓమ్.

ఉ.— ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత। ఓమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత) ఓమిత్యేతదక్షరం పరమాత్మనోఽభిధానం నేదిష్ఠం - తస్మిన్హి ప్రయుజ్యమానే స ప్రసీదతి ప్రియనామగ్రహణ ఇవ లోకః. తదిహేతిపరం ప్రయుక్తమభిధాయకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రం ప్రతీయతే. తథా చార్చాదివత్పరస్యాత్మనః ప్రతీకం సమ్పద్యతే. ఏవం నామత్వేన ప్రతీకత్వేన చ పరమాత్మోపాసనసాధనం శ్రేష్ఠమితి సర్వవేదాన్తేష్వవగతం. జపకర్మస్వాధ్యాయాద్యన్తేషు చ బహుశః ప్రయోగాత్ ప్రసిద్ధమస్య శ్రైష్ఠ్యం. అతస్తదేతదక్షరం- వర్ణాత్మకముద్గీథభక్త్యవయవత్వాదుద్గీథశబ్దవాచ్యముపాసీత. కర్మాఙ్గావయవభూతే అక్షరే పరమాత్మప్రతీకే దృఢామైకాగ్ర్యలక్షణాం మతిం సన్తనుయాత్. స్వయమేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దవాచ్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతి) ఓమిత్యారభ్య హి- యస్మాదుద్గాయతి- అత ఉద్గీథ ఓఙ్కార ఇత్యర్థః. తస్య- అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఏవముపాసనమేవంవిభూత్యేవంఫలమిత్యాదికథనం- ఉపవ్యాఖ్యానం. ప్రవర్తత ఇతి వాక్యశేషః ౧

ఆ.— కాణ్డద్వయస్య నియమేనాపేక్షితసర్వప్రయుక్తసంస్కృతముపనిషత్సారం సఙ్గ్రహేణోక్త్వా ప్రత్యక్షరం వ్యాఖ్యాతుకామః ప్రతీకమాదత్తే (ఓమిత్యేతదక్షరమితి) తత్ర ప్రథమమోఙ్కారస్యాభిధాయకత్వపక్షేణావలమ్బ్యతే (పరమాత్మన ఇతి) అభిధానాన్తరేభ్యోఽతిశయం దర్శయతి (నేదిష్ఠమితి) నికటతమం. అతిశయేన ప్రియమితి యావత్. ఓఙ్కారస్య నేదిష్ఠత్వం సమర్థయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్యాన్యత్ర పరమాత్మనామత్వేఽపి ప్రకృతే కిం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదిహేతి) ప్రకృతే హి వాక్యే తత్ ఓమితిపదమితిశబ్దపరస్తాత్ప్రయుక్తమితిశబ్దసామర్థ్యాదేవ వాచకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రముపాస్యం గమ్యతే. యత్ర హీతిపరః ప్రయోగః - న తత్రార్థేయవిషయత్వం - యథా గౌరిత్యయమాహేతి. తథా చార్చాదివదిత్యేతదోఙ్కారస్య స్వరూపమాత్రముపాస్యం వివక్షితమిత్యర్థః. తస్యోపాస్యత్వార్థం శ్రైష్ఠ్యం సాధయతి (తథా చేతి) ఇతిపరప్రయోగవశాదభిధాయకత్వాభావేఽపి సత్యర్చాదివత్ప్రతిమాయాం భగవత్ప్రతీకత్వవదోఙ్కారస్యాపి పరమాత్మప్రతీకత్వేన శ్రేష్ఠత్వాదుపాస్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ఉదీయం శ్రైష్ఠ్యం సప్రమాణం కథయతి (ఏవమితి) సర్వవేదాన్తేషు- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాదిషు. కిఞ్చ- నాస్య శ్రైష్ఠ్యం సమర్థనీయం- ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహ (జపేతి) గాయత్ర్యాదిజపే, యజ్ఞాదౌ కర్మణి, స్వాధ్యాయస్యాద్యన్తే, చౌఙ్కారస్య ప్రయోగో దృశ్యతే- *తస్మాదోమిత్యుదాహృత్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః। ప్రవర్తన్తే విధానోక్తాః సతతం బ్రహ్మవాదినామ్ * బ్రాహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశీర్యతే ఇతి స్మృతేః, *ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహేత్యాది శ్రుతేశ్చేత్యర్థః. ఓమిత్యేతదిత్యయం భాగో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యేతదక్షరమిత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) శ్రేష్ఠత్వముపాస్యత్వార్థమనుకృష్యతే. *వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసమితి న్యాయేన విశేషణస్యార్థవత్త్వమభిప్రేత్య రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయేనాక్షరశబ్దస్య ప్రకరణమనుసృత్య ప్రసిద్ధమర్థమాహ (వర్ణాత్మకమితి) గ్రామో దగ్ధః- పటో దగ్ధ ఇతివదేకదేశే శబ్దముద్గాయతి విషయం పదం ప్రకృతమిత్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఉపాస్తిం విభజతే (కర్మాఙ్గేతి) ఉద్గీథావయవత్వాదోఙ్కారే ఉద్గీథశబ్దప్రవృత్తిరిత్యుక్తత్వాత్ తన్నిర్వాహకం కిఞ్చిదక్షరమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యుక్తో హేతుః - లేశస్ఫుటీక్రియతే - తత్ర శ్రోతౄణాం ప్రత్యయస్యాభివ్యక్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వయమేవేతి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యత్రోపాసనోత్పత్తివిధిరుక్తః. సమ్ప్రతి గుణవిధిపరత్వాత్తస్య తస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (తస్యేతి) (ఏవముపాసనమితి) రసతమత్వాప్తిసమృద్ధిరిత్యేవం గుణకముపాసనం యస్యాక్షరస్య - తత్తథేత్యర్థః. (ఏవంవిభూతీతి) *పరమః పరార్ధ్యః * తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాద్యా విభూతిః- స్తుతిర్యస్య- తత్తథేతి యావత్. (ఏవంఫలమితి) *ఆపయితా హ వై కామానామిత్యాదిఫలం యస్యోపాస్యస్యోఙ్కారస్య- తత్తథోక్తమిత్యర్థః. గోదోహనవదాశ్రిత్యవిధానాదధికృతాధికారముదకముపాసనం- తథాపి పృథగేవ *పృథక్త్వప్రతిబన్ధఫలమితి న్యాయేన ఫలవత్. ఫలం యజమానం- ఉద్గాతుర్యజమానేన కర్మార్థం క్రీతత్వాత్ తత్కర్తృకస్యోపాసనస్యాపి యజమానస్యైవాయం ఫలమితి వచనమాదిశబ్దార్థః. వాక్యస్య సాకాఙ్క్షత్వేనానర్థక్యం వారయతి (ప్రవర్తత ఇతి) ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥ ౧

శ్రీశైలపూర్ణవంశాబ్ధికౌస్తుభస్య జగద్గురోః। శ్రీమత్స్థాలయార్యస్య చరణౌ శరణం వృణే॥ ౨

శ్రీశాతగురుసేవాప్తవేదాన్తయుగళాశయః। వాత్స్యానన్తగురుశ్శ్రీమాన్ శ్రేయసే మేఽస్తు భూయసే॥ ౩

యత్సేవావైభవాల్లబ్ధా మయా పరమహంసతా। తమహం శిరసా వన్దే పరకాలమునీశ్వరమ్॥ ౪

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। ఛాన్దోగ్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరవాణి యథామతి॥ ౫

రం.— బ్రహ్మవిద్యోపయికం కర్మాఙ్గవిషయమాదావుపాసనముపదిశ్యతే (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి) ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యవయవభూతమోమిత్యేతదక్షరముపాసీతేత్యర్థః. ఓమిత్యక్షరస్యోద్గీథత్వాసమ్భవేన సామానాధికరణ్యార్థముద్గీథపదస్య వా- అక్షరపదస్య వా ముఖ్యార్థత్యాగేన లక్షణాయాం సమాశ్రయణీయాయాం *ఏతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుపసంహారానుగుణ్యాదుద్గీథశబ్దస్య జఘన్యవృత్తతా, చ తస్యైవోద్గీథావయవలక్షకత్వం యుక్తం- న తు ముఖ్యస్యోమిత్యేతదక్షరమిత్యస్యోఙ్కారావయవయుక్తోద్గీథలక్షకత్వం యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. స్వయం

ఉ.— ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రసః అపామోషధయో రస ఓషధీనాం పురుషో రసః
పురుషస్య వాగ్రసో వాచ ఋగ్రస ఋచస్సామ రసస్సామ్న ఉద్గీథో రసః॥ ౨
స ఏష రసానాꣳ రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః॥ ౩
కతమా కతమర్క్కతమత్కతమత్సామ కతమః కతమ ఉద్గీథ ఇతి విమృష్టం భవతి॥ ౪

మేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్ద ప్రతిపాద్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతీతి) లోకే ఓమిత్యక్షరేణైవోద్గాయతి- అత ఉద్గీథావయవత్వా దుద్గీథశబ్ద ప్రతిపాద్యత్వం యుక్తమిత్యర్థః. (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) తస్య- ఓమిత్యక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఇదముపాసనం, ఏవం విభూతి, రేవం ఫల, మిత్యాదికథనం. క్రియత ఇతి శేషః. ౧

శం.— ఏషాం- చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - గతిః పరాయణ మవష్టమ్భః. పృథివ్యా ఆపో రసః - అప్సు హ్యోతా చ ప్రోతా చ పృథివీ- అతస్తా రసః పృథివ్యాః. అపామోషధయో రసః- అప్పరిణామత్వాదోషధీనాం. తాసాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాత్పురుషస్య. తస్యాపి పురుషస్య వాగ్రసః- పురుషావయవానాం హి వాక్సారిష్ఠా- అతో వాక్పురుషస్య రస ఉచ్యతే. తస్యా అపి వాచ ఋగ్రసః- సారతరా. ఋచస్సామ రసః- సారతరం. తస్యాపి సామ్న ఉద్గీథః- ప్రకృతత్వాదోఙ్కారస్సారతరః. ౨

ఆ.— తదేవోపవ్యాఖ్యానమనువర్తయన్నోఙ్కారస్య రసతమత్వం గుణం విధాతుం పాతనికాం కరోతి (ఏషామితి) గతిరితి- ఉత్పత్తికారణత్వం. పరాయణమితి- స్థితిహేతుత్వం. అవష్టమ్భ ఇతి- ప్రలయనిదానత్వముచ్యత ఇతి భేదః. వైపరీత్యేన నాఽమూని పదాని నేయాని. అపాం పృథివీరసత్వం సాధయతి (అప్సు హీతి) అప్స్వర్ణవస్య ప్రత్యక్షత ప్రసిద్ధిం ద్యోతయితుం హిశబ్దః. ఓషధీనామపః ప్రతి కారణత్వాభావాత్ కథం తత్ర రసశబ్దః- తత్రాహ (అప్పరిణామత్వాదితి) కారణపరతయా పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతోఽపి రసశబ్దో గౌరస ఇతివదత్ర కార్యపరతయా వ్యాఖ్యేయ ఇత్యర్థః. కథమోషధీనాం పురుషో రసః- న హ్యోతాభిరసౌ క్రియతే- తత్రాహ (అన్నేతి) పురుషరసత్వం వాచస్సమర్థయతే (పురుషేతి) వాగ్విహీనం ప్రతి పురుషాన్తరం నాస్తి- అతో వాచస్సారతమత్వం ప్రసిద్ధమితి హిశబ్దార్థః. తస్యాస్సారిష్ఠత్వ ప్రసిద్ధిరస్మిన్నర్థః. వాఙ్నిర్వర్త్యత్వాదృచస్తద్రసత్వేఽపి ప్రత్యక్షత్వాహ (సారతరేతి) ఋచస్సకాశాదపి తదూఢం సామగీయమానం వక్తృశ్రోతౄణాం సుఖకరమితి మత్వాహ (సారతరమితి) ఉద్గీథశబ్దం చావయవే ప్రకరణాన్నియమయతి (ప్రకృతత్వాదితి) న హి సామానోఙ్కారం ఫలాయ భవతీతి మన్వానో బ్రూతే (సారతర ఇతి) ౨

రం.— (ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః) ఏషాం- స్థావరజఙ్గమాత్మకభూతానాం పృథివీ రసః- పరాయణం. భూతానాం పృథివ్యాధారకత్వాదితి భావః. పృథివ్యా ఆపో రసః - తస్యాః జలప్రకృతికత్వాదితి భావః. అపామోషధయో రసః - తత్పరిణామత్వాదితి భావః. ఓషధీనాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాచ్ఛరీరస్యేతి భావః. పురుషస్య వాగ్రసః- వాచోఽత్యుపకారకత్వాత్ వాచ ఋగ్రసః- ఋచాం గద్యాపేక్షకత్వాదితి భావః. ఋచస్సామ రసః- గీతిసారత్వాత్సామ్న ఇతి భావః. సామ్న ఉద్గీథో రసః- ప్రాధాన్యాత్సార ఇత్యర్థః. అత్రోద్గీథశబ్దేనోద్గీథావయవ ఓఙ్కార ఉచ్యతే. ౨

శం.— ఏవం స ఏషః - ఉద్గీథాఖ్య ఓఙ్కారో భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయేన రసః - రసతమః పరమాత్మప్రతీకత్వాత్పరార్ధ్యః. అర్ధం- స్థానం. పరం చ తదర్ధం చ. తదర్హతీతి పరార్ధ్యః- పరమాత్మస్థానార్హః. పరమాత్మవదుపాస్యత్వాదిత్యభిప్రాయః. అష్టమః - పృథివ్యాదిరససఙ్ఖ్యాయాం. యదుద్గీథః- య ఉద్గీథః. ౩

ఆ.— యదర్థం పృథివ్యాదీనాం రసత్వముక్తం- తదిదానీం దర్శయతి (ఏవమితి) రసతమత్వగుణకమోఙ్కారముపాస్యత్వార్థం విశేషణాభ్యామధికరోతి (రస ఇతి) తస్య పరమాత్మస్థానయోగ్యత్వం సమర్థయతే (పరమాత్మవదితి) యథా పరమాత్మా స్వరూపత్వేనానుసన్ధీయతే- తథాఽస్యాపి తదాత్మనాఽనుసన్ధేయత్వాద్విష్ణుబుద్ధ్యాలమ్బనార్హా ప్రతిమావదయమపి పరమాత్మబుద్ధ్యాలమ్బనయోగ్యో భవతీత్యర్థః. ఓఙ్కారాత్పరో నాస్త్యన్యో రసో నాస్తీతి తదీయరసతమత్వస్ఫుటీకరణార్థం పరిగణనా. స్వతస్సిద్ధమష్టమత్వమనువదతి (అష్టమ ఇతి) నను భూతాన్యారభ్య నవమత్వే ప్రతీయమానే కథమోఙ్కారస్యాష్టమత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (పృథివ్యాదీతి) స ఏష ఇత్యుక్తం వ్యక్తీకర్తుం యదుద్గీథ ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (య ఉద్గీథ ఇతి) పూర్వవదుద్గీథశబ్దోఽవయవపరో నేతవ్యః. ౩

రం.— (స ఏష రసానాꣳ రసతమః పరమః) స ఏషః - ఓఙ్కారః రసతమః పరమః - భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయితో రసః. ఇతోఽధికో రసో నాస్తీత్యర్థః. (పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః) పరార్ధ్యః- పరస్య - బ్రహ్మణః అర్ధం- స్థానమర్హతీతి పరార్ధ్యః. *షష్ఠస్వే చేతి యత్. బ్రహ్మవదోఙ్కారస్యాప్యుపాస్యత్వాదితి భావః. అష్టమః - అయముద్గీథః * పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రస ఇతి పరిగణనాయామష్టమ ఇత్యర్థః. యదుద్గీథః- య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. ౩

శం.— * వాచ ఋగ్రస ఇత్యుక్తం. కతమా సా ఋక్. కతమత్తత్సామ. కతమో వా స ఉద్గీథః. కతమా కతమేతి వీప్సాదరార్థా. నను

* వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్- న హ్యత్ర ఋగ్జాతిబహుత్వం- కథం డతమచ్ప్రత్యయః. నైష దోషః - జాతౌ పరిప్రశ్నో జాతిపరిప్రశ్న

ఉ.— వాగేవర్క్ప్రాణస్సామోమిత్యేతదక్షరముద్గీథః తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చర్క్చ సామ చ॥ ౫

ఇత్యేతస్మిన్కల్పే నిగ్రహజాతావ్యక్తీనాంబహుత్వోపపత్తేః. నతుజాత్యేకపరి ప్రశ్న ఇతివిగృహ్యతే నసజాత్యేకపరి ప్రశ్న ఇత్యస్మిన్వి గ్రహేకతమకత ఇత్యాద్యుదాహరణముపపన్నం - జాతౌపరిప్రశ్న ఇత్యత్ర తునయుజ్యతే. తత్రాపికాదిజాతావేవవ్యక్తిబహుత్వాభిప్రాయేణపరిప్రశ్న ఇత్యదోషః. యదిజాత్యేకపరిప్రశ్నస్స్యాత్ - కతమాకతమాస్త్రీత్యాగాపపద్యేనైక తర్వ్యం స్యాత్. విమృష్టంభవతి - విమర్శః కృతోభవతి. విమర్శేహికృతేసతి ప్రతివచనోక్తిరుపపన్నా ౪

ఆ.— అథగుణాన్తరవిధానార్థం ప్రశ్నమవతారయన్వ్యాప్తమనువదతి (వాచ ఇతి) * ఋచస్సామరసస్సామ్న ఉద్గీథోరస ఇతిచోక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదానీమృగాదిజాతింజిజ్ఞాసమానఃపృచ్ఛతి (కతమేతి) వీప్సాత్రయంప్రశ్నేతత్తజ్జాతిజ్ఞానే శ్రద్ధాతిరేకందర్శయితుమిత్యాహ (కతమాకతమేతి) ప్రశ్నత్రయమాక్షిపతి (ననువేతి) అనేకజాత్యుపచ్ఛిన్నానాంమధ్యేయదైకస్యాజాతేర్నిర్ధారణార్థః పరిప్రశ్నోభవతి-తదాతస్మిన్విషయేవికల్పేనడతమచ్ప్రత్యయస్స్యాత్ - యథాబహూనాంకఠాదీనాంమధ్యేకతజాతినిర్ణయార్థంకతమేకఠా ఇతి ప్రశ్నోదృశ్యతే- తథాఽన్యత్రాపీతిసూత్రార్థః. బహూనామేకస్యనిర్ధారణేడతమజ్విధానేపిప్రకృతే ప్రశ్నత్రయేకానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అత్రేతి- అధ్యాయకాధ్యేతృవ్యవహారభూమిరుక్తా. ఋగ్జాతిగ్రహణంసామజాతేరుద్గీథజాతేశ్చోపలక్షణం. తద్బహుత్వాభావేపికింనశ్ఛిద్యతే - తత్రాహ (కథమితి) ఋగాదిజాతయోయదిభూయస్యస్స్యుః- తదాతాసాంమధ్యేకతమాఋగ్జాతిః - కతమాసామజాతిర్వా - కతమోద్గీథజాతిర ప్రవిసక్తేతేతి ప్రశ్నోయుజ్యతే. నచాస్తితత్రజాతిబహుత్వం- ప్రమాణాభావాత్. అతోఽనుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. ప్రశ్నానుపపత్తిందూషయతి (నైష దోష ఇతి) బహూనాంబజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానాంసన్నిధానేజాతౌసత్యాంవ్యక్తిబహుత్వసమ్భవాత్ తదన్యతమనిర్ధారణార్థంపరిప్రశ్నేవికల్పేనడతమజితిసూత్రార్థాఙ్గీకారాదృగాదిజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్కృతమాతద్వ్యక్తిః * వాచ ఋగ్రస ఇత్యాదావివక్షితేతి ప్రశ్నపర్యవసానాదుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. యత్తువిగ్రహాన్తరంగృహీత్వా ప్రశ్నానుపపత్తిరిత్యుక్తం- తత్రాహ (నత్వితి) తత్రచానుపపత్తిఃయదిజాతేరిత్యత్రవ్యక్తీకరిష్యతి. అస్మదిష్టవిగ్రహేపరిగ్రహేప్యుక్తికారియముదాహరణంవిరుధ్యతే. కతశబ్దస్యవ్యక్తివిశేషవాచిత్వాభావాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ఉదాహరణేపిసత్యాంకఠజాతౌతద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్తదన్యతమనిర్ధారణాభిప్రాయేణపరిప్రశ్నేడతమజిత్యఙ్గీకారాన్నపరోక్తోదాహరణవిరోధాశ్రిమాసతేస్తీతిపరిహరతి (తత్రాపీతి) ననుద్విధాపివిగ్రహయోరుపపత్తౌకిమితిత్వదిష్టోవిగ్రహోనియమ్యతే- తత్రాహ (యదీతి) త్వదిష్టవిగ్రహేపరిగ్రహశ్చేత్ - ఋగాదిజాతేరేకత్వాత్ ప్రత్యేకంబహుత్వాయోగాత్ * వాబహూనామిత్యాదిసూత్రేణ * కతమర్క్కతమత్సామేత్యుదాహరణంనసిధ్యేత. తథాచతత్సిద్ధ్యర్థంపృథక్సూత్రవిధానంప్రసజ్యేత- నహినైదికముదాహరణంప్రమత్తగీతమివహాతుంశక్యం. తస్మాదృగాదివ్యక్తిరేవాత్రప్రయుక్తేత్యర్థః. కిమితియథోక్తరీత్యావిమృశ్యతే- వివక్షితమృగాదిస్వరూపమేవాదావుపన్యస్యతాం- లాఘవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విమర్శేహీతి) ౪

రం.— * వాచ ఋగ్రసోఋచస్సామరసఃసామ్న ఉద్గీథోరస ఇతిఋక్సామోద్గీథానాం ప్రస్తుతత్వాత్తానినిర్దిశతి (కతమాకతమ ఋగితి) కతమాకతమేతివీప్సాఆదరార్థా. కాఋగిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపికతమత్కతమత్సామేత్యాదౌద్రష్టవ్యం. (ఇతివిమృష్టంభవతి) విమర్శఃకృతోభవతీత్యర్థః. ౪

శం.— (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేతి) వాగృచోరేకత్వేపినాష్టమత్వవ్యాఘాతః - పూర్వస్మాద్వాక్యాన్తరత్వాత్. ఆప్తిగుణసిద్ధయే ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి. వాక్ప్రాణావృక్సామయోనీ ఇతివాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యుచ్యతే. యథాక్రమమృక్సామయోర్వాక్ప్రాణయోగ్రహణేహిసర్వాసామృచాంసర్వేషాంచసామ్నామవరోధఃకృతస్స్యాత్. సర్వర్క్సామావరోధేచఋక్సామసాధ్యానాంచసర్వకర్మణామవరోధఃకృతస్స్యాత్. తదవరోధేచసర్వేకామాఅవరుద్ధాస్స్యుః. ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి- భక్త్యాశఙ్కానివర్త్యతే. తద్వా ఏతదితి - మిథునంనిర్దిశ్యతే. కింతన్మిథునమితి, ఆహ - యద్వాక్చప్రాణశ్చ - సర్వర్క్సామకారణభూతౌమిథునం. (ఋక్చసామచేతి) ఋక్సామకారణౌఋక్సామశబ్దావుక్తావిత్యర్థః. నతుస్వతన్త్రేఋక్చసామచమిథునం- అన్యథాహివాక్చప్రాణశ్చేత్యేకంమిథునమృక్సామచాపరంమిథునమితిద్వేమిథునేస్యాతాం. తథాచతద్వా ఏతన్మిథునమిత్యేకవచననిర్దేశోఽనుపపన్నస్స్యాత్. తస్మాదృక్సామయోనీవాక్ప్రాణయోరేవమిథునత్వం. ౫

ఆ.— శిష్యభూతయాశ్రుత్యాబోధితేసైవాచార్యభూతాపరిహరతి (వాగేవేతి) నన్వాద్యేప్రతివచనేవాగృచోరేకత్వావగమాత్ ఓఙ్కారస్యరసతమవాక్యోపదిష్టమష్టమత్వంవ్యాహన్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగృచోరితి) కథంపునారసతమత్వవాక్యాదిదం ప్రశ్నప్రతివచనరూపంవాక్యంభిద్యతే- అర్థాధిక్యాభావాత్. తత్రాహ (ఆప్తీతి) పూర్వంహివాక్యమోఙ్కారస్యరసతమత్వంవిదధాతి-ఇదంతుతస్యైవాప్తిగుణంవిధత్తే. తథాచతాదృగ్గుణవిధ్యర్థత్వేనాస్యవాక్యాన్తరత్వాదేతద్వాక్యవశాదష్టమత్వాభావేపిపూర్వవాక్యాదోఙ్కారస్యాష్టమత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపికథమృగాదిజాతీయేపృష్టేవాగేవర్గిత్యాదిప్రతివచనముచితం- తద్వ్యక్తివిశేషవచనమేవప్రశ్నానుసారీత్యాశఙ్క్యాహ (వాక్ప్రాణావితి) వాగృచోయోనిః- తన్నిర్వర్తకత్వాత్. ప్రాణశ్చసామ్నోహేతుః - బలేనహిగీతిరుత్పాద్యతే. తథాచవాగేవేత్యాదినాకార్యకారణయోరభేదోపదేశాదృఙ్మాత్రం

ఉ.— తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సꣳసృజ్యతే యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం॥ ౬

ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౭

సామమాత్రం వాత తత్కారణాత్మకం ప్రతీయతే. న చ పూర్వత్ర ప్రాణివ్యక్తిర్వివక్షితా - ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్ న చైనమృగాదిజాతేరేకత్వాత్ తదేకమచ్ఛిత్త్యయానుపపత్తిః - తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానామృక్సామోద్గీథానాం సన్నిధావ గాదిజాతిరేకస్యైకనిస్తారణాసంభవాత్ ప్రత్యేకప్రసంగస్యాభావాత్. ఋగాదిషు ప్రత్యేకం భేదవివక్షయా షష్ఠీసమాసేనైకవచనమయుక్తం. తత్ర ప్రత్యేకమేకత్వముపేత్యోక్తరీత్యా షష్ఠీసమాసేన సమీచీనత్వమితి భావః. ఋగాత్మకాయా వాచస్సామాత్మకస్య ప్రాణస్య చ గ్రహణే ఫలితం దర్శయన్నుక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (యథాక్రమమితి) ఋక్సామయోరత్ర వరోత్తేః కిం సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) తథాపి కిం స్యాదిత్యత ఆహ (సర్వే కామా ఇతి) ఉక్తప్రక్రియయా సర్వకామావాప్తిహేతుభూతోఙ్కారోఽపి వివక్షితాప్తిగుణకస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. తృతీయే ప్రతివచనే తాత్పర్యమాహ (ఓమిత్యేతదితి) అత్రాపి పూర్వవజ్జాతిగ్రహీతా ఏకవ్యక్తిత్వేన భక్తిరేవోక్తేతి జ్ఞాపనిరసనీయమోమిత్యేతదక్షరమితి విశేషణం. తథా చోద్గీథః - తదవయవః. విశేషణాత్ప్రకరణాచ్చేత్యర్థః. పారమ్పర్యేణ వాక్ప్రాణయోస్సర్వకామసమ్పన్నాదుద్గీథస్యాపి తద్భాగభూతస్యాగాయనసమ్పన్నాద సర్వకామసమ్పన్నత్వముక్తం. ఇదానీమోఙ్కారస్య వాక్ప్రాణద్వారా సర్వకామసమ్పన్నత్వే హేత్వన్తరమాహ (తద్వా ఇతి) తదేతత్పదమోఙ్కారవిషయత్వం వ్యావర్త్యవక్ష్యమాణవిషయం దర్శయతి (మిథునమితి) వైశబ్దో మిథునప్రసిద్ధ్యర్థః. వాక్ప్రాణశ్చేతి యదుభయముపలభ్యతే - తదేతన్మిథునమితి యోజనా మజ్జీకృత్య వాక్యార్థమాహ (సర్వర్త్విజేతి) వాక్ప్రాణయోరృక్సామకారణత్వముత్తరవాక్యేన స్పష్టయతి (ఋక్చేతి) యథా వాక్ప్రాణౌ మిథునం - ఏవమృక్సామ చ స్యాత్సైన్యోర్మిథునం - నిర్దిష్టసామాన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్విఙితి) విపక్షే దోషమాహ (అన్యథేతి) ఇష్టమేవమిథునద్వయమితి చేత్ - నేత్యాహ (తథా చేతి) ననుమిథునద్వయే నకారగతం మిథునత్వమాదాయైకవచనముపపత్స్యతే చేత్ - నేత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపక్రమభఙ్గాన్నస్వతన్త్రం మిథునద్వయమస్తీత్యర్థః. ౫

రం.— విమర్శనిష్పన్నమర్థమాహ (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామోమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి) ఋచో వాగిన్ద్రియోచ్చారణసాధ్యత్వాద్వాగేవర్క్. సామగానస్య ప్రాణనరూపశ్వాససాధారణసాధ్యత్వాత్ప్రాణ ఏవ సామ. ఉద్గీథభక్త్యవయవత్వాదోమిత్యక్షరమేవోద్గీథ ఇత్యర్థః. (తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ) స్త్రీలిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా వాచః స్త్రీత్వం. ప్రాణస్య పుంల్లిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా పుంస్త్వమితి భావః. (ఋక్చ సామ చ) అత్రాపి తదేతన్మిథునమిత్యనుషజ్యతే. ఉక్తరీత్యా వాక్ప్రాణయోర్మిథునత్వేన తదభిన్నత్వేన ఋక్సామయోరపి మిథునత్వం ద్రష్టవ్యం. ౫

శం.— తదేతత్ - ఏవంలక్షణం మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే. ఏవం సర్వకామావాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమోఙ్కారే సంసృష్టం విద్యత ఇత్యోఙ్కారస్య సర్వకామావాప్తిగుణవత్త్వం సిద్ధం. వాఙ్మయత్వమోఙ్కారస్య ప్రాణనిష్పాద్యత్వం చ - మిథునేన సంసృష్టత్వం. మిథునస్య కామాపయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి దృష్టాన్త ఉచ్యతే - యథా లోకే మిథునౌ - మిథునావయవౌ స్త్రీపుమాంసౌ యదా సమాగచ్ఛతః - గ్రామ్యధర్మతయా సంయుజ్యేయాతాం. తదా ఆపయతః - ప్రాపయతోఽన్యోన్యస్య - ఇతరేతరస్య తౌ కామం. తథా చ స్వాత్మానుప్రవిష్టేన మిథునేన సర్వకామాప్తిగుణవత్త్వమోఙ్కారస్య సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. ౬

ఆ.— భవతు వాక్ప్రాణాఖ్యమృక్సామాత్మకం మిథునం - వాక్ప్రాణరూపమిథునౌఙ్కారయోస్సంసర్గః కిం ఫలతీత్యత్రాహ (ఏవమితి) కయా పునర్విధయా మిథునేన సంసృష్టత్వమక్షరస్య నేత్యత్రాహ (వాఙ్మయత్వమితి) యత్తు సర్వకామాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమిత్యుక్తం - తదుపపాదయతి (మిథునస్యేతి) ప్రసిద్ధమితి - సతాదృగర్థో యథోక్తాక్షరస్య సర్వకామాపయితృత్వే దృష్టాన్తస్సన్నుచ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. దృష్టాన్తమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) మిథునద్వయం నాస్తీత్యుక్తత్వాత్కథం మిథునావితి ద్వివచనం - తత్రాహ (మిథునావయవావితి) గ్రామ్యధర్మతయా - తథావిధవ్యాపారవత్తయేతి యావత్. వైశబ్దోఽవధారణే. వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాదర్శయతి (తథేతి) ౬

రం.— (తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే) ఋక్సామాత్మకం తదేతన్మిథునం ఓమిత్యేతస్మిన్నక్షర ఉద్గీథావయవభూతే సంసృజ్యతే. ఉద్గీథస్య ఋగారూఢసామభక్తిరూపత్వేన ఋక్సామరూపతయోద్గీథావయవప్రణవస్య ఋక్సామాభ్యాం సంసృష్టత్వాత్తదాత్మకమిథునేన సంసృష్టత్వమిత్యర్థః. వాక్ప్రాణాత్మకమిథునాధ్యాసవిశిష్టఋక్సామసంసృష్టతయోద్గీథావయవప్రణవోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః (యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం) యదా దమ్పతీ మిథునీభూతౌ గ్రామ్యధర్మాయ సంసృజ్యేయాతాం - తదాఽన్యోన్యస్య కామప్రాపకత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మిథునావితి పుంస్త్వద్వివచనే ఛాన్దసే. తతశ్చౌఙ్కారోఽపి స్వసంసృష్టమిథునేన కామప్రాపక ఇతి భావః. ౬

శం.— తదుపాసకోఽప్యుద్గాతా తద్ధర్మా భవతీత్యాహ - ఆపయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి - య ఏతదక్షరమేవం - ఆప్తిగుణవదుద్గీథముపాస్తే - తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమిత్యర్థః. తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౭

ఆ.— ఏవమోఙ్కారమాప్తిగుణవిశిష్టం శిష్ట్వా తదుపాసనాఫలం కథయతి (తదుపాసకోఽపీతి) తద్ధర్మేతి - ఉపాసకస్యాప్తిగుణవైశిష్ట్య

ఉ.— తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహ ఏషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౮

తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయత్యేతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన॥ ౯

క్తిః. అస్త్వేతదక్తవ్యేకథమాపయితృత్వముక్తం. తత్రాహ (యజమానస్యేతి) నిహితౌత్స్వవధారణార్థా. ఉద్గీథ- ఇతి దవయావభూయిని. అ... గుణవదోఙ్కారోపాసనాత్ కథముపాసితాలపృణాభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) ౭

రం.— తదుపాసకోపుద్గాతాస్యాహ స్యాగ్నారపద్యజమానకామస్య పకఇత్యాహ (ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) కామానిత్యాదినిర్దిష్టోద్గీథావయవోపాసనస్య యజమానగతకామాప్తిరేవ ఫలమిత్యర్థః ౭

శం.— సమృద్ధిగుణవాంశ్చోఙ్కారః. కథం తద్వా ఏతత్- ప్రకృతమనుజ్ఞాక్షరం- అనుజ్ఞా చ సాఽక్షరం చ- తత్. అనుజ్ఞా- అనుమతిః. ఓఙ్కార ఇత్యర్థః. కథమనుజ్ఞేతి. అహ శ్రుతిరేవ- యద్ధి కిఞ్చ- యత్కిఞ్చ లోకే జ్ఞానం ధనం వాఽనుజానాతి విద్వాన్ధనీ వా - తత్రానుమతిం కుర్వన్నోమిత్యేవ తదాహ. తథా చ వేదే “త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచే”త్యాది తథా చ లోకేఽపి తవేదం ధనం గృహ్ణామీత్యుక్త ఓమిత్యాహ. అతశ్చైష ఉ ఏవ- ఏషైవ సమృద్ధిః- యదనుజ్ఞా. యాఽనుజ్ఞా- సా సమృద్ధిః- తన్మూలత్వాదనుజ్ఞాయాః సమృద్ధో హ్యోమిత్యనుజ్ఞాం దదాతి తస్మాత్సమృద్ధిగుణవానోఙ్కార ఇత్యర్థః. సమృద్ధిగుణోపాసకత్వాత్ తద్ధర్మా సన్ సమర్ధయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి- య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యాది- పూర్వవత్. ౮

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్య గుణాన్తరనిధానే తాత్పర్యం దర్శయతి (సమృద్ధీతి) తస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వముపపాదయితుమిత్యాశఙ్క్యోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) తదేతత్పదయోరోఙ్కారాఖ్యమక్షరం విషయత్వేన నిర్దిశతి (ప్రకృతమితి) తస్యానుజ్ఞాక్షరత్వం స్ఫోరయితుం సమాసం దర్శయతి. అనుజ్ఞాక్షరమిత్యేతద్విగ్రహవివక్షితేనార్థేన ఘటయతి (అనుజ్ఞా చేతి) తస్యానుజ్ఞాత్వే ప్రశ్నపూర్వకం ప్రసిద్ధిముపన్యస్యతి (కథమితి) తత్రేతి- జ్ఞానధనయోరుక్తిః తదితి. అనుమన్తవ్యం సాధారణ్యేనోచ్యతే. ఓఙ్కారస్యానుజ్ఞాక్షరత్వే లోకప్రసిద్ధివద్వేదప్రసిద్ధిం సముచ్చినోతి (తథా చేతి) కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి శాకల్యేన పృష్టే “త్రయస్త్రింశదితి యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తే సతి “ఓమితి శాకల్యోఽనుజ్ఞాం కృతవాన్. పునశ్చ “కత్యేవేతి పృష్టే “షడితి ప్రతివచనే సతి “ఓమితి హోవాచేత్యాది బృహదారణ్యకే యథోక్తార్థానుసారి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్ధి కిఞ్చేత్యాద్యాపుక్తాం లోకప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (తథా చ లోకేఽపీతి) ఓఙ్కారస్య లోకవేదప్రసిద్ధిభ్యామనుజ్ఞాత్వేఽపి కథం సమృద్ధిగుణకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ఉశబ్దోఽప్యర్థస్సమృద్ధిశబ్దాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్యాస్సమృద్ధిమూలత్వం సాధయతి (సమృద్ధో హీతి) అనుజ్ఞాయాస్సమృద్ధిం ప్రతి కారణత్వేన సమృద్ధిత్వే సత్యోఙ్కారస్యాపి తదాత్మకస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) సమర్ధయితేత్యాదిఫలవాక్యం ప్రత్యాహ (సమృద్ధీతి) అస్మిన్వాక్యే సమర్ధయితేత్యాది పదజాతం “ఆపయితేత్యాదిపూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ఇత్యాదిపూర్వవదితి) ౮

రం.— (తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం) ఓఙ్కారోఽనుజ్ఞాక్షరమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహ) లోకే హ్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛన్ పురుష ఓమిత్యనుజానాతీత్యర్థః. (ఏషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా) ఉశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. లోకే సమృద్ధిమాన్హి ఓమిత్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి - అతోఽనుజ్ఞారూపస్యోఙ్కారస్య సమృద్ధిమూలత్వాదనుజ్ఞారూప ఓఙ్కార ఏవ సమృద్ధిరిత్యర్థః ఏవం సమృద్ధిగుణవిశిష్టోఙ్కారోపాసనస్య ఫలమాహ (సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) యజమానస్య కామసమృద్ధిం కరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— అథేదానీమక్షరం స్తౌతి- ఉపాస్యత్వాత్ప్రరోచనార్థం. కథం. తేన- అక్షరేణ ప్రకృతేనేయం - ఋగ్వేదాదిలక్షణా త్రయీవిద్యా. త్రయీవిద్యావిహితం కర్మేత్యర్థః. నహి త్రయీవిద్యైవాశ్రావణాదిభిర్వర్తతే - కర్మ తు తథా ప్రవర్తత ఇతి ప్రసిద్ధం. కథం. ఓమిత్యాశ్రావయ, త్యోమితిశంస, త్యోమిత్యుద్గాయతి,. లిఙ్గాచ్చ సోమయాగ ఇతి గమ్యతే. తచ్చ కర్మ ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థం. పరమాత్మప్రతీకం హ్యేతత్- తదపచితిః పరమాత్మన ఏవ సా. “స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ” ఇతి స్మృతేః. (మహిమ్నా రసేన) కిఞ్చ - ఏతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నా- మహత్త్వేన ఋత్విగ్యజమానాదిప్రాణైరిత్యర్థః. తథా- ఏతస్యైవాక్షరస్య రసేన- వ్రీహియవాదిరసనిర్వృత్తేన హవిషేత్యర్థః. యాగహోమాద్యక్షరేణ క్రియతే. తచ్చాదిత్యముపతిష్ఠతే. తతో వృష్ట్యాదిక్రమేణ ప్రాణోఽన్నం చ జాయతే. ప్రాణైరన్నేన చ యజ్ఞస్తాయతే. అత ఉచ్యతేఽక్షరస్య మహిమ్నా రసేనేతి. ౯

ఆ. ఓఙ్కారస్య గుణత్రయవతస్స ఫలముపాసనముక్తం. తథా చ వక్తవ్యాభావాత్ తేనేయమిత్యాదివాక్యమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) స్తుతేరానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాదితి) ప్రరోచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) త్రయీవిద్యా- వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. త్రయీవిద్యేత్యస్యోపచరితార్థత్వం కథయతి (త్రయీవిద్యేతి) కిమితి శ్రుతం త్యక్త్వా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) తస్యాస్స్వరూ

ఉ.— తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద నానా తు విద్యా చావిద్యా చ యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి॥ ... ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఫలాభావస్యానాదిత్వేన హేత్వన పెక్షత్వాదిత్యర్థః కర్మాపి కథమాగ్రావణాదధిరాత్మానం లభతే. తత్రాహ (కర్మత్వితి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధ్వర్యవహౌత్రౌద్గాత్రసమాహారస్య దర్శపూర్ణమాసాదిష్వసమ్భవా, దగ్నిష్టోమాదిషు దసమ్భవా, త్త్రితయసమాహారాల్లిఙ్గాదోఙ్కారేణ ప్రవర్తమానం త్రయీవిహితం కర్మ సోమయాగ ఇతి ప్రతిభాతీత్యాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) * ప్రవత్యనోఙ్కృతం కర్మాత్విన్యాయాదోఙ్కారేణ వైదికస్య కర్మణః స్థితిరిత్యస్తు తెంవిధాయస్తుత్యర్థ నరమాహ (తచ్చేతి) కథం పునరక్షరం కర్మణా పూజ్యతే - తత్రాహ (పరమాత్మేతి , తస్యతత్ప్రతీకత్వే కిం స్యాదితిచెత్ - తదాహ (తదపచితిరితి) నను కర్మణా పరమాత్మా చెదారాధ్యతే- తర్హి తత్ప్రతీకత్వాదక్షరస్యాపి తేనారాధనం స్యాత్. నచెశ్వరస్తేనారాధ్యత ఇతి ప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (స్వకర్మణేతి) వర్ణాశ్రమవిహితేన కర్మణా ఈశ్వరం ప్రసాద్య తత్ప్రసాదవశాత్తత్ఫలం కర్తా ప్రాప్నోతీతి భగవతోక్తత్వాత్ ఈశ్వరపూజార్థం కర్మేతి గమ్యతే. తథా చ తత్ప్రతీకత్వాదోఙ్కారస్య తత్పూజార్థం కర్మేతి యుక్తమిత్యర్థః. వైదికం కర్మాక్షరపూజార్థమిత్యత్రాస్తు త్వాభిధానరేణస్తౌతి (కిఞ్చేతి) యజమానాదీత్యాదిపదేన పత్నీ గృహ్యతే. ప్రాణైః- త్రయీవిహితం కర్మ వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. స్తుత్యన్తరమాహ (తథేతి) యథాఽక్షరవికారైర్యజమానాదిప్రాణైర్వైదికం కర్మ ప్రవర్తతే- తథేతి యావత్. హవిషేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కథం బుత్విగాదిప్రాణానాం హవిషశ్చాక్షరవికారత్వం- అత ఆహ (యాగేతి) ఆదిశబ్దోఽనుక్తవైదికకర్మసఙ్గ్రహార్థః. * తస్మాదోమిత్యుద్గాథేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (తచ్చేతి) వృష్ట్యాదీత్యాదిశబ్దేనాన్నస్య ప్రజానాం చోత్పత్త్యుపకరణం సర్వముచ్యతే. తథాపి కథమేతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నేత్యాది- తత్రాహ (ప్రాణైరితి) ౯

౧౦.— ఉపాస్యమోఙ్కారం ప్రరోచనార్థం స్తౌతి (తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాదినా) తేన- ప్రకృతేన. ఉపాస్యేనోఙ్కారేణ త్రయీవిద్యా - త్రయీవిహితం కర్మ ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఓమిత్యాశ్రావయతీత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి) ఓఙ్కారపూర్వకత్వాదాశ్రావణశంసనోద్గానానామిత్యర్థః. కిమిత్యోఙ్కారపూర్వకమేవాశ్రావణాదికం క్రియత ఇత్యత్రాహ (ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన) రసేన- సారభూతేన మహిమ్నా- మాహాత్మ్యేన యుక్తస్యైతస్య- ఓఙ్కారలక్షణస్యాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థమిత్యర్థః. ౯

భా.— తత్రాక్షరవిజ్ఞానవతః కర్మ కర్తవ్యమితి స్థితమాక్షిపతి- తేనాక్షరేణోభౌ - యశ్చైతత్- అక్షరమేవం- వ్యాఖ్యాతం వేద, యశ్చ కర్మమాత్రవిదక్షరయాథాత్మ్యం న వేద,- తావుభౌ కురుతః కర్మ. తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాత్- కిం తత్రాక్షరయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనేతి. దృష్టం హి లోకే హరీతకీం భక్షయతోస్తద్రసాభిజ్ఞేతరయోర్విరేచనం. నైవం- యస్మాన్నానా తు విద్యా చావిద్యా చ - భిన్నే హి విద్యావిద్యే. తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. నౌఙ్కారస్య కర్మాఙ్గత్వమాత్రవిజ్ఞానమేవ రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవద్విజ్ఞానం. కిం తర్హి. తతోఽభ్యధికం. తస్మాత్తదఙ్గాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం యుక్తమిత్యభిప్రాయః. దృష్టం హి లోకే వణిక్శబరయోః పద్మరాగాదిమణివిక్రయే వణిజో విజ్ఞానాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం. తస్మాద్యదేవ విద్యయా- విజ్ఞానేన యుక్తస్సన్, కరోతి కర్మ. శ్రద్ధయా- శ్రద్దధానశ్చ సన్. ఉపనిషదా - యోగేన యుక్త, శ్చేత్యర్థః. తదేవ కర్మ వీర్యవత్తరం- అవిద్వత్కర్మణోఽధికఫలం భవతీతి. విద్వత్కర్మణో వీర్యవత్తరత్వవచనాదవిదుషోఽపి కర్మ వీర్యవదేవ భవతీత్యభిప్రాయః. న చావిదుషః కర్మణ్యనధికారః- ఔషస్త్యే కాణ్డేఽవిదుషామప్యార్త్విజ్యదర్శనాత్. రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవదక్షరమిత్యేకముపాసనం- మధ్యే ప్రయత్నాన్తరాదర్శనాత్. అనేకైర్హి విశేషణైరనేకధోపాస్యత్వాత్ఖల్వేతస్యైవ- ప్రకృతస్యోద్గీథాఖ్యస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే- ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అక్షరస్యస్తుత్యా మహీకృతత్వాదుపాసనే సిద్ధే కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) పూర్వస్మిన్ గ్రన్థే స్తుతివశాదక్షరవిజ్ఞానే కర్తవ్యే సన్నిష్పాద్యం కర్మ తద్విజ్ఞానవతోఽనుష్ఠేయమితి స్థితం - తదాక్షేప్తుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. ఆక్షేపాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తేనేత్యాదినా) నను కర్మకర్తృత్వే విద్వదవిదుషోర్విద్యా నైవ తత్ఫలమశ్నుతే- నావిద్వానితి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తయోశ్చేతి) ఇతి శబ్దస్త్వాక్షేపసమాప్త్యర్థో నేనసమ్బధ్యతే. కథం విద్వదవిదుషోరవిశిష్టం ఫలమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తమాహ (దృష్టం హీతి) విమతం నస్వవిత్త్రఫలం- అజ్ఞానత్వాత్ - ఆజ్యావేక్షణవదితి ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (నైవమితి) హేతుత్వేనావతారితం వాక్యం వ్యాచష్టే (భిన్నే హీతి) విద్యా- ఉపాసనా. కర్మ- అవిద్యా. తయోర్భిన్నత్వం- పృథక్ఫలవత్త్వం. తన్నవిద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. విద్యాయాస్స్వతన్త్రఫలవత్త్వం నాస్తీతి పక్షస్య వ్యావృత్తిప్రకారమేవ ప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) అఙ్గజ్ఞానాద్గుణవదక్షరజ్ఞానస్యాధిక్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదఙ్గం- కర్మాఙ్గముద్గీథమాత్రజ్ఞానం. తస్మాదాధిక్యాద్విశిష్టాక్షరజ్ఞానస్యేతి యావత్. యత్తు పునరుక్తం తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాదితి- తత్రాహ (దృష్టం హీతి) యత్త్వజ్ఞానత్వాదితి- తత్రిమణౌ త్వే సతి జ్ఞానత్వం-

కిం వా ఆశ్రిత్యవిహితత్వం- అథవా విహితదేవజ్ఞానత్వవిశేషితం. నాద్యః- తన్నిర్ధారణానియమన్యాయేనాసిద్ధేః. నద్వితీయః - గోదోహనేవ్యభిచారాత్. న తృతీయః - దృష్టార్థస్యసాధనవికలత్వాత్. ఆజ్యావేక్షణస్యాశ్రిత్యవిధ్యుదాహరణబహిర్భూతత్వాత్. అఙ్గసమ్బన్ధిజ్ఞానత్వమాత్రేణ ప్రస్తావత్వే స కృత్వా సాఫల్యస్యవాదిత్యధిప్రత్యజ్ఞానాధిక్యేఫలాధిక్యమిత్యర్థాన్తరవాక్యం యోజయతి (అన్యాదితి) విజ్ఞానం- ఉద్గీథాద్యఙ్గమాత్రవిషయము పాసనాలిరిక్తం. తేనేతియావత్. గుణగ్ర- దేవతాదివిషయముపాసనం. ఇతిశబ్దస్తదర్థసమాప్త్యర్థః. తత్త్రైవార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (విద్వదితి) నన్వ స్యైస పక్షాభిద్యానపర్యుదస్తశ్చకర్మణ్యధికారీత్యఙ్గీకారా, దవిదుష స్తల్లక్షణానాత్రాస్తస్యానధికారా, త్కథంతత్కర్మవీర్యవదితిప్రతిజ్ఞాయతే - తత్రాహ (నచేతి) కౌషస్త్యే- ఉష స్తిసమ్బద్ధే * మటచీహతేష్విత్యాదికే అస్మిన్నర్థజాతే విద్యాహీనానామపికర్మానుష్ఠానం దృశ్యతే * ప్రస్తోత ర్యాదేవతేత్యాదౌ- * తాం చేదవిద్వానిత్యాదిలిఙ్గాత్ తస్మాదవిదుషోపికర్మణ్యధికారః. అధికారలక్షణేఋజ్ఞానాభావేపి ప్రశ్నాదిజ్ఞానమాత్రేణవిశేషణసిద్ధిరిత్యర్థః. గుణవదక్షరజ్ఞానంస్వత న్త్రఫలమిత్యుక్తం. తత్తురసతమగుణకవదక్షరవిషయమేకముపాసనం. తత్ర చ విధ్యున్తే శేషఫలస్యాశ్రుతత్వేపి విశ్వజిన్న్యాయేన వాతత్కల్ప్యతే. ఆప్తిగుణవతస్సమృద్ధిగుణవతశ్చాక్షరస్యద్వైవిజ్ఞానే- ప్రత్యేకంఫలశ్రుతేః. తథాచాత్ర, తీ ణ్యుపాసనానిపృథక్ఫలాని కామనీశానీస్యలతాహ (రసతమేతి) నత్వాపతిహ- * ఉపాసీతేతివిధిర్వృత్తకేణమధ్యేవిధ్యన్తరమునలభ్యతే నచ * ఆపయితాహవై కామానామిత్యాదివాక్యైఫలశ్రుత్యావిధిరున్నేయః - రసతమగుణవదక్షరవిజ్ఞానవిధౌ ఫలాకాఙ్క్షిణ్యర్థవాదస్థఫలాంశాన్వయేనానేకగుణవదేకవిజ్ఞానవిధిసమ్భవేవిధిభేదకల్పనాయోగాత్. నఖల్వార్థలాదికఫలపదనేకవిశేషణైకోపాసనావిషయవిధ్యుపగమేనవాక్యైక్యసమ్భవే వాక్యంభేత్తుముచితం. ఏతేనవిశ్వజిన్న్యాయోనిరస్తః. రాత్రిసత్రన్యాయస్తుప్రకృతావిరోధీతిభావః. * తస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుక్త్యోపసంహారవాక్యమిత్యుఖల్వేతస్యేత్యాది. తత్త్రైతచ్ఛబ్దైనప్రకృతాకర్షణేకారణమాహ (అనేకైరితి, రసతమాప్తిసమృద్ధిరూపాణ్యనేకానివిశేషణాని. తైర్విశిష్టత్వేనాక్షరస్యానేకప్రకారేణోపాస్యత్వాత్, ప్రకారభేదేప్యుపాసనైక్యస్యప్రాగేవోక్తత్వా, త్ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యైతదుపవ్యాఖ్యానం-యష్ఠలుపిహితమిత్యర్థః. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

౪౦.— నన్వనేవంవిద్భిరపికర్మణోఽనుష్ఠీయమానత్వదర్శనాత్ విద్యావైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య-సత్యం-విద్వద్భిరవిద్వద్భిరపిలోకేఽజ్ఞాననకర్మానుష్ఠీయతే- తథాపివిద్యాఽవిద్యేవిలక్షణఫలే- విద్యయాక్రియమాణంహికర్మవీర్యవత్తరంభవతి-ఇత్యాదృశంతునతథేత్యాహ (తేనోభౌకురుతో యశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేదేత్యాదినా) నానాతు- విలక్షణఫలేఇత్యర్థః యదేవ- కర్మేత్యర్థః. విద్యా- ఉపాసనం. శ్రద్ధా - ఆస్తిక్యబుద్ధిః. ఉపనిషచ్ఛబ్దేనఉపనిషజ్జన్యంబ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానముచ్యతే. కర్మణోవీర్యవత్తరత్వంనామ- ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలకత్వం. (ఇతిఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానంభవతి) రసతమత్వకామాప్తిసమృద్ధిగుణకత్వాదిభిరుక్తప్రకారైర్విశిష్టమభిహితముపాసనంసర్వమేతదక్షరవిషయకమేవేత్యర్థః. తతశ్చఉపాస్యభేదశఙ్కానకార్యేతిభావః. ఏతచ్ఛాన్దోగ్యతవాక్యవిషయాధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అఙ్గపాదే * సఏషరసానాంరసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథఇత్యేవంజాతీయకానాంవాక్యానాం * ఇయమేవజుహూరాదిత్యఃకూర్మఃస్వర్గోలోకఆహవనీయఇత్యాదివాక్యవత్ స్తావకత్వమేవ - న రసతమత్వాదిలక్షణోపాస్యగుణసమర్పకత్వం. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతినోపాసనంవిధీయతే - ఉద్గీథవిధినిర్ధారణస్థానోపయికజ్ఞానసామాన్యశాఖీహ్యుపాసనశబ్దః. అతోఽనువాదఏవ. తతశ్చరసతమత్వాదివాక్యసమభివ్యాహృతవిధ్యభావేనతదేకవాక్యతయాస్తావకత్వాభావేన ఉద్గీథపదోపస్థాపితక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతయైవరసతమాదివాక్యానాంస్తావకత్వం. నచస్తావకవాక్యానాంస్తుత్యవిధిసమభివ్యాహారనియమోఽస్తి- ఏవిదద్బ్రాహ్మణాన్యేవపశ్చాత్సమీమాంసిషీయదద్బ్రాహ్మణానీతరాణీతిఅతిదిష్టార్థవాదేష్వవ్యభిచారాత్. అస్తువా * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుపాసనవిధిః, తదేకవాక్యతాచరసతమాదివాక్యానాం,- తథాపిరసతమాదివాక్యానాంనోపాసనవిషయసమర్పకత్వేనైకవాక్యత్వం- * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యనేనైవ ఉపాస్యస్యలాభాత్. అపితుఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ- ఉపాస్యోద్గీథమాదాయస్తుతిమాత్రస్యోపలమ్భాదితి * స్తుతిమాత్రముపాదానాదితిచేదితిసూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా * అపూర్వత్వాదితిసూత్రఖణ్డేనచ * భావశబ్దాచ్చేతిసూత్రేణచసిద్ధాన్తఃకృతః. అయమర్థః- ఉద్గీథేరసతమత్వాదీనాంమానాన్తరాప్రాప్తత్వేనానువాదమాత్రేనస్తుత్యసమ్భవాత్. * ఇయమేవజుహూరిత్యాదౌ జుహ్వాదివిధేస్సన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వేనతత్స్తావకత్వసమ్భవేపిక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధేరసన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వాభావాత్, ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవపశ్చాత్సమీమాంసిషీత్యాదివత్తదేకవాక్యతాకల్పకవచనాన్తరాభావాత్, * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతిసన్నిహితేవిస్పష్టవిధిప్రత్యయయుక్తేవిధౌవాచినిరావశ్యకత్వేవ్యవహితేతదేకవాక్యతామనాదృత్యక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతాకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్,. ననుసన్నిహితోపాసనవిధ్యేకవాక్యత్వేపిఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవరసతమాదివాక్యానామేకవాక్యతాస్తు- నతుఉపాస్యసమర్పకత్వేనేతిచేన్న - ఉపాసనవిషయసమర్పకతయాప్రవృత్తిపిశేషకత్వేసమ్భవతిస్తావకత్వకల్పనాయా అయుక్తత్వాత్. అతోరసతమత్వాదికమప్యుపాస్యమేవ. తతశ్చరసతమత్వాదివిశిష్టతయైవఉద్గీథోపాసనంకర్తవ్యంతత్ఫలాధిభిరితిస్థితం. తథా * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదౌనిర్విశేషసామాన్యేనవ్యవహారాసమ్భవాద్విశేషాకాఙ్క్షాయాం తత్తచ్ఛాఖాగతానామేవోద్గీథవ్యక్తీనాంసన్నిహితత్వాత్తన్మాత్రవిషయత్వమేవఉద్గీథశ్రుతేర్యుక్తం. తతశ్చతాణ్డిశాఖాగతరసతమస్వకామాప్తిహిరణ్మయపురుషాకాశాదిదృష్టివిశిష్టోపాసనైతాణ్డిశాఖాగతోద్గీథవ్యక్తైరేవక్రతుమధ్యప్రయుక్తాయాంఉపాస్యత్వం- నతుశాఖాన్తరగతోద్గీథవ్యక్తైః. నచసర్వశాఖాగతోద్గీథానామైక్యంశఙ్క్యం-స్వరాదిభేదేనఉద్గీథవ్యక్తీనాంభిన్నత్వాత్. నచోద్గీథశ్రుతేస్సఙ్కోచలక్షణబాధప్రసఙ్గఇతివాచ్యం- శుక్లపటమానయేత్యాదౌపటశబ్దస్యవ్యక్తివిశేషపర్యవసానత్వేపి * జాతివ్యక్తిగృహీత్వేహవయంతుశ్రుతలక్షితే । కృష్ణాదియదిముఖ్యాపుఃకాశ్రుతిస్తత్రపీడ్యతఇతిన్యాయేనశ్రుత్యర్థబాధా

ఊ.— దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యాస్తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి॥ ౧

యాఽపటస్వజాతే, స్వర్గస్యయావ్యక్తే, శ్చాసిత్యాగేనపటు శ్రుత్యబాధఇత్యుక్తరీత్యా ఉద్గీథశ్రుతేరప్యబాధాత్ తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథమాత్రవిషయ త్వమేవేతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- *అఙ్గావబద్ధాస్తు నశాఖాసుహి ప్రతివేదం. తుశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ఉద్గీథాద్యఙ్గావబద్ధాఉపాసనా స్తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథాద్యఙ్గేష్వేవ సవ్యవతిష్ఠేరన్ - *నహితు ప్రతిశాఖం సమ్బధ్యేరన్ కుతః శుక్లపటమానయేత్యాదౌ శుక్లపదస్య వ్యాహారాన్నరా సుచ త్వాపత్తేః కార్యప్రాప్త్యయనాయావిశేష ప్రవృత్తశ్రుతేః పిదనేపి పకృతేతాద్రశబాధకాభావేనావిశేష ప్రవృత్తోద్గీథశ్రుతేః సర్వశాఖాగతోద్గీథ విషయత్వం సిద్ధమ్. తద్వత్ శాఖాన్తరగతః క్రతుమధ్యే యద్యప్యుద్గీథః శాఖాన్తరోక్తోపాసన ప్రకారేణాప్యుపాస్యత ఇత్యర్థః. *మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః శాఖాన్త రాణాం మన్త్రాదీనాం శాఖాన్తరామ్నాత క్రతుసమ్బన్ధవత్ శాఖాన్తరగతోపాసనానామపి శాఖాన్తరగతోద్గీథసమ్బన్ధేఽవిరోధాభావాదిత్యర్థః. ఏ తద్భాగవతోపసంహారసాదే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదినావిహితానామఙ్గావబద్ధోపాసనానామవ్యభిచరిత క్రతుసమ్బన్ధజుహూపస్థాపిత క్రతుఫలనిరాకాఙ్క్ష పర్ణతాదివత్ అవ్యభిచరిత క్రతుసమ్బన్ధ్యుద్గీథోపస్థాపిత క్రతుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ *తదేవవీర్యవత్తరం భవతీతి వీర్యవత్తరత్వాది శ్రవణానామర్థవాదత్వాద్వ్రీహిప్రోక్షణపర్ణతాదివదఙ్గత్వాత్ ఉపాసనాని క్రతౌ నియమేనోపాదేయానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * తన్నిర్ధార ణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలం. నిర్ధారణం- నిశ్చయేనమనసాఽవస్థాపనం. ధ్యానమిత్యర్థః. తస్యోపాసనస్యానియమః - నియమేనాన నుష్ఠానం. * తేనోభౌకురుతో యశ్చైతదేవం వేదయశ్చనవేదేత్యనియమదర్శనాత్, తస్యోపాసనస్య ప్రబలకర్మాప్రతిబన్ధరూపవీర్యవత్తరత్వలక్షణఫ లాన్తరవత్త్వేనకర్మాఙ్గత్వాభావాదిత్యర్థః. అయంభావః- పర్ణతోదుమ్బరత్వాదిష్వలవిధివిభక్త్యశ్రవణాదర్థవాదేనైవవిధికల్పనముపజనయ్యపునస్తస్యైవఫ లసమర్పణేవిరమ్యవ్యాపారాద్వాక్యంభిద్యేత-ఉపాసనాయాంతువిస్పష్టవిధి శ్రవణాన్నఫలవిధిత్వేవాక్యభేదశఙ్కా. అతఃపర్ణతోదుమ్బరతాదివిధ్యపేక్ష యాఉపాసనవిధేస్స్వపర్యాప్తఫలవిధిత్వం సమ్భవతీతి. ఇతిస్థితం. తథాఙ్గపాదేముక్తివ్యతిరిక్తఫలకోపాసనానాముద్గీథవిద్యారహితయజ్ఞాదికర్మనిష్పా ద్యానామపియజ్ఞాదిరూపసాధననిష్పత్తౌసత్యాంపిశబ్దోహేత్వభావాదిహజన్మన్యేవనిష్పత్తిరితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * ఐహికమప్రస్తుత ప్రతి బన్ధేతద్దర్శనాత్. ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకముపాసనంతు ప్రస్తుత ప్రతిబన్ధే- ప్రతిబన్ధాభావేఐహికం- ఇహైవజన్మనిసమ్భవతి. సతిప్రతిబన్ధేజన్మాన్తరే. నచ ప్రతిబన్ధాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః- *యదేవవిద్యయాకరోతి శ్రద్ధయోపనిషదాతదేవవీర్యవత్తరంభవతీతిఉద్గీథవిద్యాయాః ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫల త్వావేదనేన ప్రబలకర్మాన్తర ప్రతిబన్ధస్యానుజ్ఞాతత్వాత్. నచ * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞాదేర్విద్యాసాధనత్వశ్ర వణాత్ కారీర్యభిచారాదివన్నియతైహికత్వమేవకిం న స్యాదితివాచ్యం - శుష్యచ్ఛ్వాసిసమ్పన్నైరిప్రశనిపత్రిఫలకత్వేనవిహితానాం తేషాం నియతైహిక త్వేపివిద్యాసాధనయజ్ఞాదికర్మణాంతజ్జన్మనివిద్యోత్పత్తిశేనావిహితత్వయా పశ్వాదిఫలకచిత్రాద్యాదివన్నియతైహికత్వాభావాత్. పూర్వతన్త్రేచతుర్థాధ్యా యేయోగసిద్ధ్యధికరణేతథాసిద్ధత్వాదితిస్థితం. తథా చిదుత్తరాధికరణేయధానురూపాబలిరితిన్యాయేన బలవత్కర్మసాధ్యానాం ముక్తిఫలకబ్రహ్మో పాసనానాం ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధాసమ్భవాన్నియతైహికత్వమేవేతి పూర్వపక్షేఉచ్యతే - * ఏవంముక్తిఫలానియమస్తదవస్థాఽవధృతేస్తదవ స్థాఽవధృతేః. ముక్తిఫలకవిద్యానామప్యైహికత్వనియమోనాస్తి - అప్రస్తుత ప్రతిబన్ధత్వరూపావస్థాయావిశేషేణతత్రాప్యవధృతత్వాత్. త త్రాపిప్రబలానాం బ్రహ్మవిదపచారాది ప్రతిబన్ధకానాంసమ్భవాత్. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ప్రకృతమనుసరామః............౧

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— దేవాసురాః- దేవాశ్చాసురాశ్చ. దేవాః- దీవ్యతేర్ద్యోతనార్థస్య. శాస్త్రోద్భాసితా ఇన్ద్రియవృత్తయః. అసురాః - తద్విపరీతాః స్వేష్వేవాసుషు విష్వగ్విషయాసు ప్రాణనక్రియాసు రమణాత్ స్వాభావిక్యస్తమఆత్మికా ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవ. హ వై ఇతి పూర్వవృత్తోద్భాసకౌ నిపాతౌ. యత్ర- యస్మిన్నిమిత్తే ఇతరేతరవిషయాపహారలక్షణే సంయేతిరే- సమ్పూర్వస్య యతతేః సఙ్గ్రామార్థత్వమితి సఙ్గ్రామం కృతవన్త ఇత్యర్థః. శాస్త్రీయప్రకాశవృత్త్యభిభవనాయ ప్రవృత్తాః స్వాభావిక్యస్తమోరూపా ఇన్ద్రియవృత్తయోఽసురాః. తథా తద్విపరీతాః శాస్త్రార్థవిషయవివేక జ్యోతిరాత్మానో దేవాః స్వాభావికతమోరూపాసురాభిభవనాయ ప్రవృత్తా ఇత్యన్యోన్యాభిభవోద్భవరూపః సఙ్గ్రామ ఇవ సర్వప్రాణిషు ప్రతిదేహం దేవాసురసఙ్గ్రామోఽనాదికాలప్రవృత్త ఇత్యభిప్రాయః. స ఇహ శ్రుత్యా ఆఖ్యాయికారూపేణ ధర్మాధర్మోత్పత్తివివేకవిజ్ఞానాయ కథ్యతే ప్రాణవిశు ద్ధివిజ్ఞానవిధిపరతయా. అత ఉభయేఽపి దేవాసురాః ప్రజాపతేరపత్యానీతి- ప్రాజాపత్యాః. ప్రజాపతిః- కర్మజ్ఞానాధికృతః పురుషః. * పురుష ఏవో క్థమయమేవ మహాన్ ప్రజాపతిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్య హి శాస్త్రీయాః స్వాభావిక్యశ్చ కరణప్రవృత్తయో విరుద్ధా అపత్యానీవ- తదుద్భవత్వాత్. తత్- తత్రోత్కర్షాపకర్షలక్షణనిమిత్తే హ దేవా ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యుపలక్షితమౌద్గాత్రం కర్మ ఆజహ్రుః- ఆహృతవన్తః. తస్యాపి కేవలస్యాహరణాసమ్భవా జ్జ్యోతిష్టోమాద్యాహృతవన్త ఇత్యభిప్రాయః. తత్కిమర్థమాజహ్రురితి ఉచ్యతే - అనేన - కర్మణా ఏనాన్ - అసురానభిభవిష్యామ ఇత్యేవమభిప్రా యాస్సన్తః. ౧

ఆ.— గుణత్రయవిశిష్టముద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరం పరమాత్మప్రతీకం తద్బుద్ధ్యోపాస్యమిత్యుపదిష్టం. ఇదానీం తస్యైవా

ఉ.— తేహ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తꣳ హాసురాః పాప్మనా వివిధుః। తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః॥ ౨

ఉత్తరస్యార్థ్యాత్మికైవ భేదేనాదిత్యప్రాణదృష్ట్యోపాసనంవివక్షితం ఖణ్డికాన్తరమవతారయతి (దేవాసురా ఇతి) తత్రాసురాణాంచ వ్యాచిఖ్యాసుర ప్రతిభావ్యుదాసార్థంవివక్షితం సహసందర్శయతి (దేవాశ్చేతి) దేవశబ్దస్యవ్యుత్పత్తిప్రకారంసూచయతి (దేవా ఇతి) దీవ్యతిర్ద్యోతనార్థః- *దివుక్రీడావిజిగీషావ్యవహారద్యుతిస్తుతిమోదమదస్వప్నకాన్తిగతిష్వితిదర్శనాత్. తస్యచాజన్తస్యసతిగుణేకర్తరియథోక్తరూపసిద్ధిరిత్యర్థః. తేదర్యోతకాదే వారూఢేన్ద్రియోపాదానాభవిష్యన్నీత్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రేతి) ఇత్యర్థాన్తరవ్యుత్పత్తిసంహారవిరోధాత్స్వసిద్ధారేవహేయత్వాదుపాసకశరీరస్థకరణావస్థాదేవాస్సత్త్వాత్మకాశ్శాస్త్రోపసారిణోదేవశబ్దవాచ్యా ఇత్యర్థః తథా- అసురాః - విరోచనాదయస్స్వశరీరాత్మదృష్టిపూర్వవదుపసంహారవిరోధమభిప్రేత్యాహ (అసురా ఇతి) అసురాః- ఇన్ద్రియాణ్యేవప్రతియోగినస్సన్తః. సాత్త్వికేన్ద్రియవృత్తిభ్యోవైపరీత్యంతామసానామసురత్వసిద్ధ్యర్థందర్శయతి (తద్విపరీతా ఇతి) తామసానామసురశబ్దవాచ్యత్వేనిమిత్తాన్తరమాహ (స్వేష్వేవేతి) విష్వగ్విషయాసు-విషయేష్వితి-నానాగతరూపవిషయాసు-తాసాం-తాస్వితియావత్. ప్రాణనక్రియాసు-జీవనాసుహూల ప్రాణచేష్టాస్వత్యర్థః తదేవస్ఫోరయతి (స్వాభావిక్యఇతి) శాస్త్రోపదేశమన్తరేణవస్వభావవశాత్ప్రవృత్తిగ్రహణత్వం- స్వాభావికత్వం తథాచశాస్త్రీయేన్ద్రియవృత్తిభ్యోవైపరీత్యమసూయామతివిశదమిత్యర్థః తద్విపరీతత్వాన్తరమాహ (తమఆత్మికా ఇతి) కథంమిథోవిషయాపహారనిమిత్తకృత్యదేవానామసురాణాంచసఙ్గ్రామోభూదిత్యపేక్షాయామాసురీంవృత్తింప్రకటయతి (శాస్త్రీయేతి) దైవీంవృత్తింప్రథయతి (తథేతి) దేవానాముక్తాసురవైపరీత్యంస్ఫుటయతి (శాస్త్రేతి) స్వాభావికః- శాస్త్రేణపఠపమోరూపః పాప్మా- సుర్యః-పరిచ్ఛేదాభిమానః. తస్యతిరస్కరణార్థమితియావత్. ఉక్తమార్థ్యాత్మికసఙ్గ్రామంనిగమయతి (ఇత్యన్యోన్యేతి) ఉక్తరీత్యాయథోక్తానాందేవానామసురాణాంచపరాభిభవస్సోద్భవశ్చేత్యేవంరూపస్సఙ్గ్రామః ప్రతిదేహమనాదికాలప్రవృత్తః - యథాదేవాసురసఙ్గ్రామః - తథేతిమోజనా. కిమర్థంపునరపురుషార్థరూపో దేవాసురసఙ్గ్రామః శ్రుత్యాన్వాఖ్యాయతే-తత్రాహ (సఇహేతి) సహి-సఙ్గ్రామోఽస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణస్యశుద్ధివిషయం విజ్ఞానంవిధాతుంప్రవృత్తః తథా శ్రుత్యాకథారూపేణాఖ్యాయతే. ఇన్ద్రియాణాంవిషయవైముఖ్యేధర్మస్స్యాత్-తేషాంతదాభిముఖ్యేపాపస్యోత్పత్తి రితివివేకవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థంచాఖ్యాయికాప్రణీయతే. తస్మాదిన్ద్రియాణాంప్రయత్నతోవిషయప్రావణ్యంపరిహార్యం, తద్వైముఖ్యంచతేషాంశ్రౌతశాస్త్రీయత్వాదాధేయం, ఇతిభావః యజమానప్రాణానామేవదేవాసురభావస్యోక్తత్వమతశ్శబ్దార్థః ప్రజాపతిశబ్దస్యరూపమర్థముపాకృత్యవివక్షితమర్థమాహ (ప్రజాపతిరితి) ఉక్తరూపఃపురుషః ప్రజాపతిరిత్యత్ర గమకమాహ (పురుషఏవేతి) కథంపునరర్థానాందేవాసురాణాంతదపత్యత్వం- తత్రాహ (తస్యహీతి) యత్రేత్యుక్తంసఙ్గ్రామస్థంప్రపరామృశతి (తత్రేతి) దేవానాముత్కర్షోఽపకర్షశ్చాసురాణాం, ఇత్యస్మిన్నిమిత్తేకథముద్గీథభక్త్యాహరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) లక్షణలక్షణాన్యాయంసూచయతి (తస్మాదితి) ఉద్గీథభక్త్యేత్యనేనార్థః. తదాహరణప్రయోజనంప్రశ్నపూర్వకంకథయతి (తద్యదుత్కర్షమిత్యాదినా) ౧

రం.— ఉద్గీథావయవేఽజ్గారేముఖ్యప్రాణదృష్టింవిధాతుమాఖ్యాయికాంప్రస్తౌతి (దేవాసురాహవైయత్రసంయేతిరేఉభయే ప్రాజాపత్యాఇత్యాదినా) ద్వివిధాః ప్రజాపతేస్సుతాః దేవాసురాఃయత్ర- యస్మిన్కాలేపరస్పరంసంయేతిరే - యుద్ధంకృతవన్తఇత్యర్థః. ప్రాజాపత్యాఇత్యపత్యార్థే * దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతిణ్యః. (తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇతి) తత్ - తదా.హ- ప్రసిద్ధంయథాతథాదేవాఅనేనైవ- ఉద్గీథావయవేనోఙ్కారేణోపాసితేనవినా - అసురానభిభవిష్యామః - జేష్యామఇత్యభిసన్ధాయోద్గీథం ప్రాణంఉపాయత్వేనస్వీకృతవన్తఇత్యర్థః. ౧

శం.— యదాచతఉద్గీథకర్మాజిహీర్షవః - తదాతేహ- దేవాఃనాసిక్యం - నాసికాయాంభవంచేతనావన్తంఘ్రాణం ప్రాణంఉద్గీథకర్తారముద్గాతారంఉద్గీథభక్త్యోపాసాఞ్చక్రిరే- కృతవన్తఇత్యర్థః. నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోద్గీథాఖ్యభక్తిమోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యర్థః. ఏవంహిప్రకృతార్థపరిత్యాగోఽప్రకృతార్థోపాదానంచనకృతంస్యాత్- *ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యేత్యోఙ్కారోహ్యుపాస్యతయాప్రకృతః. ననుఉద్గీథోపలక్షితంకర్మాహృతవన్తఇత్యవోచః- ఇదానీమేవంకథంనాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యాత్థ. నైషదోషః-ఉద్గీథకర్మణ్యేవహి తత్కర్తృప్రాణదేవతాదృష్ట్యోద్గీథభక్త్యవయవఓఙ్కారఉపాస్యత్వేనవివక్షితః-నస్వతన్త్రః. అతస్తాదర్థ్యేనకర్మాహృతవన్తఇతియుక్తమేవోక్తం.

ఏవందేవైర్వృతముద్గాతారంహాసురాఃస్వాభావికాతమఆత్మానోజ్యోతీరూపంనాసిక్యంప్రాణందేవంస్వేనపాప్మనా- అధర్మాసఙ్గరూపేణ వివిధుః- విద్ధవన్తః. సంసర్గంకృతవన్తఇత్యర్థః. సహినాసిక్యఃప్రాణఃకల్యాణగన్ధగ్రహణాభిమానాసఙ్గాభిభూతవివేకవిజ్ఞానోబభూవ. సతేనదోషేణపాప్మసంసర్గీబభూవ. తదిదముక్తం- అసురాఃపాప్మనావివిధురితి. యస్మాదాసురేణపాప్మనావిద్ధః- తస్మాత్తేన- పాప్మనాప్రేరితోఘ్రాణఃప్రాణోదుర్గన్ధిగ్రాహకఃప్రాణినాం. అతస్తేనోభయంజిఘ్రతిలోకః సురభిచదుర్గన్ధిచ- పాప్మనాహ్యేషః యస్మాద్విద్ధః. ఉభయగ్రహణమవివక్షితం- *యత్రోభయంహావిరాసీన్మార్త్యతీతియద్వత్. *యదేవేదమప్రతిరూపంజిఘ్రతీతిసమానప్రకరణశ్రుతేః. ౨

ఆ.— సంప్రత్యుద్గీథాహరణప్రకారంప్రకటయతి (యదాచేతి) అచేతనస్యకరణస్యోద్గాతృత్వానపపత్తేరిత్యభిసన్ధి (చేతనావన్త

ఉ.— అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తాꣳ హాసురాః పాప్మనా వివిధుః తస్మాత్తయోభయం వదతి సత్యం చానృతం చ పాప్మనా హ్యేషా విద్ధా॥ ౩

అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం పశ్యతి దర్శనీయం చాదర్శనీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౪

మితి) ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణమితి) * త్వం న ఉద్గాయేతి వాజసనేయకశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథకర్తారమితి) అథోద్గీథభక్తిరేవ శ్రూయతే- నతూద్గాతా- తత్కథం తదుపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథభక్త్యేతి) తదుపలక్షితముద్గాతారముపాసత ఇత్యేవమిత్యర్థః. కథముపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథేన కర్తృత్వప్రార్థనయేత్యాహ (కృతవన్త ఇతి) తే హ నాసిక్యమిత్యక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (నాసిక్యేతి) కిమిత్యసురపరాజయార్థం ముఖ్యప్రాణస్యోపాస్యత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ఖల్వితి) తథాచ ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనే ప్రకృతస్య పరిత్యాగో, భక్తేశ్చ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వాఙ్గీకారే ప్రకృతోపాదాన మితి శేషః. పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉద్గీథోపలక్షితేనోద్గాత్రోపలక్షితం జ్యోతిష్టోమాదికర్మాహృతమిత్యుక్తం- తదాహరణం చ - తస్యోపాసనం. తద్విరుద్ధం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యాఽక్షరోపాసనవచనమిత్యర్థః. స్వోక్త్యోర్మిథో విరోధం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) ఉద్గీథోపలక్షితకర్మోపలక్షితే జ్యోతిష్టోమాదౌ కర్మణి సత్యేవోద్గాతృప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వేనాక్షరం వివక్షితం. ఓఙ్కారశ్చోద్గీథావయవో ధ్యేయత్వేనేష్టః- సన్యతస్తోత్రవ్యాపకః. తథాచాక్షరోపాసనార్థత్వేన కర్మాహరణం- న ధ్యేయత్వేనేత్యవిరోధ ఇత్యర్థః. ఆశ్రిత్యవిధానార్థం కర్మాహరణమిత్యుక్త్వా తం హేత్యాదివ్యాచష్టే (తమేవమితి) స్వోక్త్యైవాసురేణ. నాసికాయాం భవం నాసిక్యమిత్యేవమ్. అథర్మ్యాదాసఙ్గః. తద్రూపమేవేత్యేతత్. తస్యాసఙ్గవేధం సాధయతి (స హీతి) కల్యాణో గన్ధః- సురభిరుక్తః. తస్య గ్రహణం మమైవేత్యభిమానాత్ప్రాణస్యాసఙ్గః- తేనాభిభూతం జ్ఞానకార్యగన్ధప్రాణకృతస్తుల్యః సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేతి వివేకవిజ్ఞానం యస్య- స తథేతి గ్రాహ్యః. ననుకథం యథోక్తాసఙ్గస్పర్శితేత్యాశఙ్క్యాహ (స తేనేతి) ఉక్తార్థవాక్యం యోజయతి (తదిదమితి) ఘ్రాణప్రాణస్యాసురపాప్మవిద్ధత్వే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (యస్మాదితి) ఉక్తానుమానావద్యోతి వాక్యం వ్యాకరోతి (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్పష్టయతి (పాప్మనేతి) ననుపాప్మనా విద్ధత్వాత్తేన లోకో దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యం - సురభిజ్ఞానస్య పాపకర్మత్వాభావాత్. తథాచ కథం తేనోభయం జిఘ్రతీత్యుక్తం- తత్రాహ (ఉభయగ్రహణమితి) ఏకస్యాపి హవిషో ద్రవ్యాన్తరస్య పురోడాశాదేర్వా కాకాదిస్పృష్టస్య స్పృష్టిం తే ప్రాయశ్చిత్తసత్త్వేపి * యస్యోభయం హవిరార్తిమార్ఛతి స ఐన్ద్రం పఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదిత్యత్రోభయగ్రహణమవివక్షితమితి స్థితం ప్రథమతన్త్రే- తథాఽత్రాపీత్యాహ (యస్యేతి) న కేవలం పాప్మనా హీతి వాక్యశేషాదత్రోభయగ్రహణమవివక్షితం- కింతు వాజసనేయకే యథోక్తోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన సమానప్రకరణే * యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మేతి శ్రుతేరత్రాపి పాప్మవేధవశాద్దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యత్వాదవివక్షితముభయగ్రహణమిత్యాహ (యదేవేతి) ౨

రం.— (తే హ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) తే-దేవాః ఘ్రాణేన్ద్రియస్యత్వేన ఉద్గీథముపాసితవన్త ఇత్యర్థః. నాసికాయాం భవం నాసిక్యం. * శరీరావయవాచ్చేతి యత్. (తం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః) తం- నాసిక్యం ప్రాణం అసురాః స్వకీయేన పాప్మనా వివిధుః - సంయోజితవన్తః. పాపహేతుభూతవృత్త్యా సంయోజితవన్త ఇతి యావత్. (తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః) తస్మాత్- పాపసంసర్గాత్తేన పురుషో ఘ్రాణేన సురభి చ దుర్గన్ధి చ- ఉభయం జిఘ్రతి. తస్మాన్నాసిక్యః ప్రాణః పాపవిద్ధ ఇత్యర్థః. ౨

శం.— ముఖ్యప్రాణస్యోపాస్యత్వాయ తద్విశుద్ధత్వానుభవార్థోయం విచారః శ్రుత్యా ప్రవర్తితః - అతశ్చక్షురాదిదేవతాః క్రమేణ విచార్యాసురేణ పాప్మనా విద్ధా ఇత్యపోహ్యన్తే. సమానమన్యత్- అథహ వాచం చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇత్యాది. అనుక్తా అప్యన్యాస్త్వగ్రసనాదిదేవతా ద్రష్టవ్యాః- * ఏవముఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— ననునాసిక్యస్య ప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వే సిద్ధే న్యాయసామ్యాద్వాగాదీనామపి నోపాస్యత్వమితి సిధ్యతి - తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యత ఆహ (ముఖ్యప్రాణస్యేతి.) న్యాయసామ్యేపి ముఖతో నిరాకరణాభావే ముఖ్యప్రాణస్యైవోపాస్యత్వమిత్యనిశ్చయాత్తదుపాస్యతాదార్ఢ్యార్థం ముఖతో వాగాదీనామనుపాస్యత్వమపాకర్తుముత్తరగ్రన్థ ఇత్యర్థః. విద్ధా ఇతి విచార్య క్రమేణాపోహ్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. ఉత్తరవాక్యేష్వనుక్తవ్యాఖ్యానమనపేక్షితం- పూర్వేణ సమానత్వాదిత్యాహ (సమానమితి) అవశిష్టవాక్యైకదేశగ్రహణార్థమాదిపదం. నను ఘ్రాణాదీనాం పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వేపి త్వగాదీనాం తద్విద్ధత్వేనానుపాస్యత్వావచనాన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్యోపాస్యత్వం నావసీయతే- తత్రాహ (అనుక్తా ఇతి) ఉక్తానామనుక్తోపలక్షణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (ఏవముఖల్వితి) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౩

ఉ.— అథ హ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయꣳ శృణోతి శ్రవణీయం చాశ్రవణీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౫

అథ హ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయꣳ సఙ్కల్పతే సఙ్కల్పనీయం చాసఙ్కల్పనీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౬

అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తꣳ హాసురా ఋత్వా విదధ్వꣳసుర్యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వꣳసేతైవమ్॥ ౭

యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వꣳసత ఏవꣳ హైవ స విధ్వꣳసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే యశ్చైనమభిదాసతి స ఏషోఽశ్మాఖణః॥ ౮

రం.— (అథ హ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అదర్శనీయం- అమేధ్యాదికమిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథ హ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అశ్రవణీయం- పాపవచనమిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథ హ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అసఙ్కల్పనీయం- పాపమిత్యర్థః. ౬

శం.— అసురేణ విద్ధత్వాద్ఘ్రాణాదిదేవతా అపోహ్యాస్తే. అథ- అనన్తరం య ఏవాయం- ప్రసిద్ధో ముఖే భవః- ముఖ్యః ప్రాణః. తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే. తం హాసురాః పూర్వవదృత్వా- ప్రాప్య విదధ్వంసుః- వినష్టా అభిప్రాయమాత్రేణ. అకృత్వా కించిదపి ప్రాణస్య తే వినష్టా ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- యథా లోకే అశ్మానమాఖణం - న శక్యతే ఖనితుం కుద్దాలాదిభిరపి, టఙ్కైశ్ఛేత్తుం న శక్యః,- అఖణ ఏవాఖణః. తమృత్వా. సామర్థ్యాల్లోష్టః - పాంసుపిణ్డః. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. అశ్మని క్షిప్తోఽశ్మభేదనాభిప్రాయేణ తస్యాశ్మనః కించిదప్యకృత్వా స్వయం విధ్వంసేత- వికీర్యేత. ఏవం విదధ్వంసురిత్యర్థః. ఏవం విశుద్ధోఽసురైరధర్షితత్వాత్ప్రాణ ఇతి. ౭

ఆ.— అథ హేత్యాదిముఖ్యప్రాణవిషయవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అసురేణేత్యాదినా) పూర్వవత్- వాగాదిష్వివేతి యావత్. టఙ్కైశ్ఛ- విదారకైర్లోహవిశేషైరిత్యర్థః. అశ్రుతస్య లోష్టస్యాత్రోపాదానే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) తస్యైవ ధ్వంసనయోగ్యత్వాత్, ధ్వంసతేశ్చ కర్త్రపేక్షత్వాదిత్యర్థః. తర్హి యస్య కస్యచిదేవంవిధస్య సమ్భావాదలం లోష్టగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్య *యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతైతి బృహదారణ్యకశ్రుతేస్తస్యైవాత్ర గ్రహణమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికాభ్యాం సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఇతి- ప్రాణస్య విశుద్ధత్వాత్తదుపాసనం కర్తవ్యమితి శేషః. ౭

రం.— (అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) ఉద్గీథావయవమోఙ్కారం ముఖ్యప్రాణత్వేనోపాసితవన్త ఇత్యర్థః. (తం హాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుః) తం- ముఖ్యప్రాణం పాప్మనా వేద్ధుం ప్రవృత్తా అసురాస్తం ప్రాప్య స్వయమేవ విదధ్వంసుః- విధ్వస్తా అభవన్నిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసేతైవం) * ఆఖన్యత ఇత్యాఖణం- మృత్పిణ్డః. యథా మృత్పిణ్డోఽశ్మానం ప్రాప్య విధ్వస్తో భవతి - ఏవమితి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఆఖణమితి ఛాన్దసం ణత్వం నపుంసకత్వం చ. ౭

శం.— ఏవంవిదః ప్రాణాత్మభూతస్యైవం ఫలమాహ (యథాశ్మానమితి) ఏష ఏవ దృష్టాన్తః. ఏవం హైవ స విధ్వంసతే - వినశ్యతి. కోఽసావితి. ఆహ- య ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది పాపం- తదనర్హం కర్తుం కామయతే- ఇచ్ఛతి, యశ్చాప్యేనమభిదాసతి- హినస్తి. ప్రాణవిదం ప్రత్యాక్రోశతాడనాది ప్రయుఙ్క్తే,- సోఽప్యేవమేవ విధ్వంసత ఇత్యర్థః. యస్మాత్స ఏషః- ప్రాణవిత్ ప్రాణభూతత్వాదశ్మాఖణ ఇవాశ్మాఖణః- అధర్షణీయ ఇత్యర్థః. నను నాసిక్యోఽపి ప్రాణో వాయ్వాత్మా- యథా ముఖ్యః. తత్ర నాసిక్యః ప్రాణః పాప్మనా విద్ధః ప్రాణ ఏవ సన్ - న ముఖ్యః కథం. నైష దోషః- నాసిక్యస్తు స్థానకరణవైగుణ్యాద్విద్ధో వాయ్వాత్మాపి సన్. ముఖ్యస్తు తదసమ్భవాత్ స్థానదేవతాబలీయస్త్వాన్న విద్ధ ఇతి యుక్తం. యథా వాస్యాదయః శిక్షావత్పురుషాశ్రయాః కార్యవిశేషం కుర్వన్తి- నాన్యహస్తగతాః- తద్వద్దోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాద్విద్ధా ఘ్రాణదేవతా- న ముఖ్యః. ౮

ఆ.— ఫలవచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇత్యాదినా) ప్రాణవిత్ప్రతిస్పర్ధినో వినాశే హేతుమాహ (యస్మాదితి) నాసిక్యప్రాణస్య ముఖ్యప్రాణస్య చ వాయువికారత్వేన ప్రాణత్వావిశేషాత్పాప్మనా వేధావేధౌ తుల్యావేవ స్యాతామితి శఙ్కతే (నన్వితి) స్థానవిశేషసమ్బన్ధాసమ్బన్ధాభ్యాం ద్వయోరపి పాప్మవేధావేధవ్యవస్థా యుక్తేతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్థానావష్టమ్భేన కరణే వైగుణ్యం- విషయవిశేషాసక్తత్వం. తస్మాత్తద్రూపస్య నాసిక్యప్రాణస్యాపి విద్ధతా స్యాదితి యావత్. తదసమ్భవాత్- విశేషసమ్బన్ధప్రయుక్తవైగుణ్యాయోగాత్. ఇతి- ఏతదవిద్ధత్వం. యుక్తం- ఉపపన్నం. స్థానసమ్బన్ధవిశేషాత్ ఘ్రాణప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వం, తదభావాచ్చ ముఖ్యప్రాణస్య తదవిద్ధత్వమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) న ముఖ్యః- దోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాభావాదితి శేషః. ౮

ఉ.— నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి విజానాత్యపహతపాప్మా హ్యేష తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరా న్ప్రాణానవత్యేతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి॥ ౯

తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తేఽఙ్గానాం యద్రసః॥ ౧౦

రం.— ఏతద్విద్యాయా ఫలమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే ఇత్యాది) ఏవంవిది- ఏతద్విద్యానిష్ఠే యః పాపం కర్తుం కామయతే. యశ్చ ... హినస్తి. సోఽశ్మప్రక్షేప్తృలోష్టవద్ధ్వంసో భవతీత్యర్థః. * దాస్తవనైఇత్యలిః- * దోతవఖణ్డనేఇత్యతో నాలెటి * సిబ్యమాశ లెటి సిపిదాసనోగరూపం. (స ఏషోఽశ్మాఖణః) స ఏవ- ఏతద్విద్యానిష్ఠే పాపకామః అశ్మప్రస్తాఖణ ఇత్యర్థః. ఏతేన * ఖనో గ్యచేత్యఘ ప్రత్యయస్యకరణాధికరణయోరితి స్మృత్యాకర్మణ్యాభావాత్కరణార్థవిఘప్రత్యయో వక్తవ్యః- అతఆఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వేనైవవక్తవ్యం ఖనన సాధనం యదశ్మస్వరూపం తద్భేదక సంప్రత్యయ ధాలోష్టాదికం ధ్వంసకమితి హేతస్యార్థః. అత ఏవ స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇతి వాక్యశేషే అశ్మవిశేషణత్వేనైవాఖణస్య ప్రయుక్తత్వాత్ సామ్- వాజసనేయకే సమానప్రకరణే * యథాఽశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేత ఇతి శ్రవణేన తత్సమానార్థత్వస్యవక్తవ్యతయా ఆఖణశబ్దస్య లోష్టవాచిత్వస్యైవోచితత్వాత్, బహుశ్రుహణేన కర్మణ్యపి ఘప్రత్యయస్యోపపత్తేః, ఇతరథా కర్తృవాచిపదాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్. స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇత్యత్రాశ్మాఖణశబ్దస్య సమస్తస్యాశ్మప్రస్తాఖణవాచిత్వేనాశ్మశబ్దసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వాభావాత్, పూర్వవాక్యే నపుంసకలిఙ్గనిర్దిష్టస్యాపి సవిషయత్వే పుల్లిఙ్గసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వోపపత్తేః, శ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం. యస్మాత్ప్రసిద్ధోఽసౌ ముఖ్యః- తస్మాన్నైవైతేన సురభి దుర్గన్ధి వా విజానాతి. ఘ్రాణేనైవ తదుభయం విజానాతి లోకః. అతశ్చ సాప్త్మకార్యాదర్శనాదపహతపాప్మా- అపహతః- వినాశితః. అపనీతః పాప్మా యస్మాత్- సోఽయమపహతపాప్మా. హ్యేష విశుద్ధ ఇత్యర్థః. యస్మాచ్చాత్మమ్భరయః కల్యాణాద్యాసఙ్గవత్త్వాద్ఘ్రాణాదయః- న తథా ఆత్మమ్భరిర్ముఖ్యః. కిం తర్హి. సర్వార్థః. కథమితి. ఉచ్యతే- తేన- ముఖ్యేన యదశ్నాతి, యత్పిబతి, లోకః- తేన- అశితేన పీతేన చేతరాన్- ఘ్రాణాదీనవతి- పాలయతి. తేన హి తేషాం స్థితిర్భవతీత్యర్థః. అతస్సర్వమ్భరిః ప్రాణః- అతో విశుద్ధః. కథం పునర్ముఖ్యాశితపీతాభ్యాం స్థితిరేషాం గమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- ఏతం- ముఖ్యం ప్రాణం. ముఖ్యప్రాణవృత్తిం. అన్నపానే ఇత్యర్థః. అన్తతః- అన్తే. మరణకాలే అవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతి ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయ ఇత్యర్థః. అప్రాణో హ్యశక్నోత్యశితుం పాతుం వా- తేన తదోత్క్రాన్తిః ప్రసిద్ధా ఘ్రాణాదికలాపస్య. దృశ్యతే హ్యుత్క్రాన్తౌ ప్రాణస్యాశిశిషా. అతో వ్యాదదాత్యేవ- ఆస్యవిదారణం కరోతీత్యర్థః. తద్ధ్యన్నాలాభేనోత్క్రాన్తస్య లిఙ్గం. ౯

ఆ.— ప్రాణదేవతావిద్ధా- ప్రాణదేవతాతునవిశ్లేషత్వత్రగమకత్వేనానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ముఖ్యప్రాణస్యాపాప్మవేధాభావముపసంహరతి (అతశ్చేతి) పాప్మకార్యం- ఆసఙ్గః. తస్య ప్రాణేఽనుపలమ్భాదిత్యతశ్శబ్దస్యైవార్థం హిశబ్దేనోక్తం పాప్మవేధం విశుద్ధత్వే హేతూకృత్య ముఖ్యప్రాణవిశుద్ధిముపసంహరతి (హ్యేష ఇతి) తస్య విశుద్ధత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాచ్చేతి) అతో విశుద్ధ ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సర్వార్థత్వం ప్రాణస్య ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఘ్రాణాదీనిత్యాదిశబ్దేన కార్యమప్యుచ్యతే. * తేనైతాన్యతృప్యన్తీతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తేన హీతి) ప్రాణవృత్తిహేతుభ్యామన్నపానాభ్యాం సఙ్ఘాతస్థితిరతశ్శబ్దార్థః. సర్వార్థత్వం ద్వితీయస్యాతశ్శబ్దస్యార్థః. ముఖ్యప్రాణోపయుక్తత్వాదన్నపానానాం సఙ్ఘాతస్థితిహేతుత్వమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం లిఙ్గం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) వృత్తిమేవ విశినష్టి (అన్నపానే ఇతి) అన్నం హ్యుపయుజ్యమానే అన్నపానే ప్రాణస్థితిహేతూ ఇతి యావత్. ప్రాణస్యోచ్చిక్రమిషాయామపి సఙ్ఘాతస్య యమశనపానేచ్ఛా తస్య లిఙ్గత్వాశఙ్క్యాహ (అప్రాణో హీతి) తదా- ప్రాణోచ్చిక్రమిషావస్థాయామితి యావత్. నన్వోత్క్రాన్త్యవస్థాయామశిశిషా ద్వారా దేవసఙ్ఘాతస్యోత్క్రాన్తిః- నత్వశనాద్యభావాత్- తత్ర ప్రమాణాభావాత్. అత ఆహ (దృశ్యతే హీతి) తదితి- ముఖవ్యాదానముచ్యతే. అన్నగ్రహణం పానోపలక్షణార్థం. ౯

రం.— ఇతరప్రాణాద్యపేక్షయా తస్య వైషమ్యమాహ (నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి చ విజానాతి) ఏతేన- ముఖ్యప్రాణేనేత్యర్థః. పురుష ఇతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరాన్ప్రాణానవతి) తేనైవ హేతునా- తస్యాపహతపాప్మత్వాదేవ ప్రాణాన్తరవదాత్మమ్భరిత్వాభావాత్ స్వాశితపీతాదినా ఇతరాన్ప్రాణాన్ రక్షతీత్యర్థః. (ఏతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి) యత ఏవ ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయః ముఖ్యప్రాణాశితపీతలబ్ధసత్తాకః- అత ఏవ అన్తతః- మరణకాలే ముఖ్యప్రాణాశితాదేరభావేన ఏతమవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతీత్యర్థః. * విదిఌ లాభ ఇతి హి ధాతుః. (వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి) అన్తతః- మరణకాలే సర్వప్రాణానాముత్క్రమణాదేవ ఆస్యవ్యాదానం కరోతీత్యర్థః. ౯

శం.— (తం హాఙ్గిరాః) తం- ముఖ్యం ప్రాణం హ అఙ్గిరా ఇత్యేవంగుణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రే- ఉపాసనం కృతవాన్. బకో దాల్భ్య ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బధ్యతే. తథా బృహస్పతిరిత్యయాస్య ఇతి చోపాసాఞ్చక్రే బక ఇత్యేవం సమ్బన్ధం కృతవన్తః కేచిత్- * ఏతము ఏవాఙ్గిరసం బృహస్పతిమా

ఉ.— తేన తగ్ం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః॥ ౧౧

తేన తగ్ం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే॥ ౧౨

యాస్యః ప్రాణం మన్యన్తే ఇతి వచనాత్. భవత్యేవం యథా శ్రుతాః సమ్భవే- సమ్భవతి చ యథా శ్రుతిమ్నుషిచోదనా యామపి శ్రుత్యనురోధాత్- *అ స్మాచ్ఛరీరాత్ ఇత్యాదిషు తేషు తేష్వేవ మన్త్రేషు ఋషిషు, తథా *మధ్యమా గృత్సమదో విశ్వామిత్రో వామదేవోఽత్రిరిత్యాదిఋషీనేవ ప్రాణమాపాదయతి శ్రుతిః. తస్మాత్ తాసామృషీణాం ప్రాణోపాసకానామఙ్గిరోబృహస్పత్యయాస్యానాం ప్రాణం కరోత్యభేదవిజ్ఞానాయ. *ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదివచ్చ. తస్మాదృషిరఙ్గిరా నామ ప్రాణ ఏవ సన్నాత్మా చ ఆఙ్గిరసం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఇత్యేతత్. యస్మాత్ సోఽఙ్గానాం ప్రాణః సన్ రసః - తేనాఽసావఙ్గిరసః. ౧౦

ఆ.— విశుద్ధిగుణకముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనాత్ దేవతాభావమాహ తమోజ్యాం రాఖ్యముఖ్యముపాస్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం త్రైవిధ్యాఙ్గిరసబృహస్పత్యయాస్యగుణత్రయవిధానార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తంహేతి) తత్ర వృత్తికారాభిప్రేతం సమ్బన్ధం దర్శయతి (తంము ఖ్యమితి) పరాభిప్రేతసమ్బన్ధస్యాపి సకిమాహ (ఏవమితి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే వ్యవహితసమ్బన్ధకల్పనా న యుక్తేతి పరిహరతి (భవత్యేవమి తి) ఋషీణామఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దైరుపదేశే గుణత్రయవిశిష్టప్రాణోపాసనం నవిరుధ్యతే - అత ఏవ ప్రథానానామబాధే ప్రాణోపాసకా నామృషీణాముపదేశోఽనత్యాగపక్షేతి - అఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దేభ్యోఽపి ప్రథమప్రతిపన్నాన్ ఋషీన్ హాయయాస్యకత్వ వృత్తిప్రతిపత్తవ్యగుణకాః తత్ర తిప త్త్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. ప్రాణోపాసకానామృషీణామభిధానమైతరేయకశ్రుత్యా దర్శయతి (శ్రుత్యనురోధాదితి) తదేవ స్పష్టయతి (తస్మా దితి) శతర్చినో నామ- ప్రథమమణ్డలదృశ ఋషయః. ఏష చ ప్రాణో యస్మాత్ పురుషం సఙ్ఘాతాఖ్యం శతవర్షాణ్యభిగతవాన్ - తస్మాదేవ సోఽపి ప్రాణం స న్నృషిశరీరస్థితమపి శతర్చిన్ననాచ్యం వద స్తీతి యోజనా. శతర్చిన్నబ్దవదుభయవిషయాణి శబ్దాన్తరాణ్యపి సన్తీత్యాహ (తథేతి) ఆద్యం మణ్డలం ముక్త్వా మధ్యమానాం మణ్డలానాం ద్రష్టారః- మధ్యమా ఋషయః. తేఽపి ప్రాణః- తస్య సాన్త్యనిమధ్యే సర్వజగద్విధారకత్వాత్. గృత్సమదస్తు ద్వితీయ మణ్డలదర్శీ. స్వాపకాలే వాగాదీనాం గిరణాత్ ప్రాణో గృత్సః. రేతోవిసర్గకారణమదహేతుత్వాత్ అపానో మదః. ప్రాణాపానాత్మకత్వాత్ ప్రాణోఽపి తథోచ్యతే. తృతీయమణ్డలదర్శీ విశ్వామిత్రః. ప్రాణోఽపి తథా వ్యపదిశ్యతే - విశ్వమిదం భోజ్యజాతం మిత్రహేతుతయాఽస్యాస్తీతి. వామదేవస్తు చతుర్థమణ్డలద్రష్టా. ప్రాణోఽపి తచ్ఛబ్దవాచ్యః- తస్య వామా దేవతాః సమ్భజనీయత్వాత్. పఞ్చమమణ్డలద్రష్టాఽత్రిరిత్యుచ్యతే. ప్రాణోఽపి తథా వక్ష్యతే- తస్య పాప్మనో ఽత్తృత్వాత్ సర్వత్రాత్తృత్వాత్. ఆదిశబ్దేన భరద్వాజాదిపదాని గృహ్యన్తే. వ్యస్తానమేవం వ్యాఖ్యాయ సమస్తానికమాహ (త థేతి) కిమిత్యఙ్గిరః ప్రభృతీనాం ప్రాణం కరోతి శ్రుతిః. అత ఆహ (అథేతి) తథా చ సప్తమే ప్రాణస్యానేకత్వం వక్ష్యతే- తథాఽత్రాపి తస్య తత్తదృషిరూపత్వం వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణో హీతి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం కథ మిత్యపేక్షాయాం (యస్మాదితి) ౧౦

రం.— (తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) ఏవం- అథ్య స ప్రాణ ఏవ ముద్గీథం- ఉద్గీథావయవభూతోఙ్కారం అఙ్గిరా ఋషిరుపాసాఞ్చక్ర ఇత్యర్థః. కేచిత్తు ఆఙ్గిరసాఽవ ఉపాస్యమేవ ముఖ్యప్రాణం ఆఙ్గిరసం నవన్తీత్యాహ (ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తే అఙ్గానాం యద్రసః) అఙ్గానాం ప్రాణాధీనస్థితిత్వేన ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వమభిధానం- అఙ్గరసః ఆఙ్గిరస ఇతి- పరోక్షప్రియత్వాద్దేవానామితి భావః. ౧౦

శం.— తథా- వాచః- బృహత్యాః పతిః. తేనాఽసౌ బృహస్పతిః. ౧౧

ఆ.— ఆఙ్గిరసశబ్దవద్బృహస్పతిశబ్దోఽప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) ౧౧

రం.— (తేన తం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన- ఆఙ్గిరసత్వేన గుణేన బృహస్పతిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః) వాగిన్ద్రియస్య సర్వార్థప్రకాశకత్వాద్బృహత్త్వం. తస్య ముఖ్యప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య వాక్పతి త్వం. అత ఉపాస్య ఏవ బృహస్పతిత్వేన మన్యన్త ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా- యత్- యస్మాదాస్యాదయతే- నిర్గచ్ఛతి. తేనాఽయాస్యః ఋషిః ప్రాణ ఏవ సన్నిత్యర్థః. తథాఽన్యోఽప్యుపాసక ఆత్మాన మేవాఙ్గిరసాదిగుణం ప్రాణముద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— ఆఙ్గిరోబృహస్పతిశబ్దవదయాస్యశబ్దోఽప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) తస్యోభయత్ర వృత్తిం దర్శయతి (యదస్మాదితి) యస్మాదాస్యాదయతే- తేనాఽయాస్యః ప్రాణః. స ఏవ ఋషిరపి తథేతి యోజనా. యథోక్తానామృషీణామేవోక్తగుణక ముపాసనం- నాన్యేషాం- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విశేషస్య న శేషనివర్తకత్వం- ప్రవర్తనార్థత్వాదిత్యర్థః. ౧౨

శం.— (తేన తం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన- బృహస్పతిత్వేన అయాస్యః ఋషిః ఉపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవా యాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే) ఆస్యాత్- ముఖాదయతే- నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— తేన తꣳ హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార। స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి॥ ౧౩

ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— న కేవలమఙ్గిరః ప్రభృతయ ఉపాసాఞ్చక్రిరే- తꣳ హ బకో నామ దల్భస్యాపత్యం- దాల్భ్యో విదాఞ్చకార- యథాదర్శితం ప్రాణం విజ్ఞాతవాన్. విదిత్వా చ స హ నైమిశీయానాం- సత్రిణాముద్గాతా బభూవ. స చ ప్రాణవిజ్ఞానసామర్థ్యాదేభ్యః- నైమిశీయేభ్యః కామానాగాయతిస్మ హ- ఆగీతవాన్కిలేత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— యథోక్తోపాసనస్య త్రిషు నియమాభావేగమకం దర్శయతి (న కేవలమితి) సంప్రతివిహితోపాసనస్యదృష్టఫలమాదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (విదిత్వేతి). ౧౩

రం.— (తేన తꣳ హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార) తేన - పూర్వోక్తాఙ్గిరసత్వబృహస్పతిత్వాయాస్యత్వాదిగుణవిశిష్టతయా వల్భ్యసుతో బకనామా ఋషిః ఉపాసితవానిత్యర్థః. (స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ) స్పష్టోర్థః. (స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి) సః-దాల్భ్యో బకఏభ్యః- నైమిశీయేభ్యః యజమానేభ్యః శత్రుపరాభవాదీన్కామాన్ గానేన విద్యామాహాత్మ్యాత్సమ్పాదితవానిత్యర్థః. ఆగాయతిస్మ- * లట్స్మే ఇతి లట్ భూతేపి. ౧౩

శం.— తథాఽన్యోప్యుద్గాతా ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి- య ఏవం విద్వాన్ యథోక్తగుణం ప్రాణమక్షరముద్గీథముపాస్తే. తస్యైతద్దృష్టంఫలముక్తం. ప్రాణాత్మభావస్త్వదృష్టం * దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఏతదాత్మవిషయముద్గీథోపాసనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవతోద్గీథోపాసనే వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానార్థః........................ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భూమికాం కృత్వా వివక్షితముపాస్తిఫలం కథయతి (తథేతి) దృష్టమితి విశేషణాదదృష్టం ఫలాన్తరమాచష్టే (ప్రాణేతి) ఆత్మవిషయం- శరీరవర్తి ప్రాణగోచరమితియావత్. ఉపసంహారస్య ప్రయోజనమాహ (అధిదైవతేతి). ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే) ఏవముపాసకో యజమానకామానాం గానేన సంపాదయితా భవతీత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) అధ్యాత్మముద్గీథోపాసనం సమాప్తమిత్యర్థః. ఆత్మశబ్దేన ఇన్ద్రియమనః ప్రాణాదిసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. అధ్యాత్మం - ఆత్మనీత్యర్థః. ఆత్మవిషయమితియావత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - అఙ్గోపాదేః ఋత్విక్పరిక్రయస్యాఙ్గాను ష్ఠానసమాత్రార్థత్వాత్, దఙ్గావబద్ధోపాసనానాంచ * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమితిసూత్రోక్తన్యాయేనానఙ్గత్వాత్, * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతిన్యాయేన యజమానగామిఫలసాధనభూతోపాసనస్య యజమానేనైవ కర్తవ్యత్వాత్, * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి శ్రుతపశ్వర్థగోదోహనాదేరనఙ్గత్వేపి ఋత్విక్కర్తృకప్రణయననిర్వర్తకస్య గోదోహనస్య యజమానేనోపాదాతుమశక్యతయా ఋత్విక్కర్తృకత్వేపి ఉద్గాతృకర్తృకే ఉద్గీథే యజమానస్యోపాసనసమ్భవాదుపాసనం యజమానస్యైవ. ఔద్గాత్రసమాఖ్యానం తు * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతిన్యాయేన విరోధాదుపేక్షణీయం. అతః ఫలస్య స్వామిగతత్వాత్ ఫలస్వామియజమానకర్తృకమేవోపాసనమిత్యాత్రేయమతమితి * స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయ ఇతిసూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ఉపాసనాన్యపి ఋత్విక్కర్తృకాణ్యేవ స్యుః- ప్రయోగాఙ్గస్య ఋత్విజః ప్రయోగాన్తఃపాత్యుద్గీథాద్యుపాసనేపి కర్తృత్వసమ్భవాత్, * తꣳ హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతీతి ఉద్గాతృదాల్భ్యగతవిద్యాయా యజమానకామసమ్పాదకత్వదర్శనలిఙ్గాచ్చ ఋత్విక్కర్తృకమేవోపాసనం. న చ ఋత్విక్కర్తృకోపాసనస్య ఫలమృత్విగ్గతమేవ స్యాదితి శఙ్క్యం- ఋత్విజాం పరార్థతయా తేషాం వచనమన్తరేణ ఫలసమ్బన్ధానుపపత్తేః, * యాం వై కాంచన యజ్ఞే ఋత్విజ ఆశిషమాశాసతే యజమానాయైవ తామాశిషమాశాసత ఇతి శ్రుతేశ్చ. * తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్కం తే కామమాగాయానీతి ఋత్విగ్గతవిజ్ఞానస్య యజమానగామిఫలకత్వావేదనలిఙ్గాచ్చ న * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతిన్యాయావతారః. తతశ్చ పరిక్రయవిధిబలాదుత్పన్నస్య ఋత్విక్కర్తృకస్య యాజమానసమాఖ్యాపాదకాభావాల్లిఙ్గానుగ్రహాదౌద్గాత్రసమాఖ్యానాచ్చార్త్విజ్యమేవోపాసనమితి * ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రీయత ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సూత్రస్యచాయమర్థః- ఉపాసనమార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మ. తస్మై- క్రతుప్రయోగాయ హి ఋత్విక్పరిక్రీయతే. అతోఽఙ్గభూతమప్యుపాసనం క్రతుప్రయోగాన్తఃపాతిత్వాదృత్విజైవానుష్ఠేయమితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదేచిన్తితం-తత్ర హి ఛాన్దోగానాం తావత్ * ద్వయా హ వై ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య * తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి ఉద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదిమనః పర్యన్త

ఉ.— అథాధిదైవతం య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతోద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి ఉద్యగ్ँస్తమో భయమపహన్త్యపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద. ౧

వృష్టావసుసైరశిభవముక్త్వా * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచు రిత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనా పరాఽస్య ద్విషన్భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలా ముద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి *దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఉద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వదేవ ఉద్గీథే వాగాదిదృష్టిం దోషమభిధాయ * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యా అసురపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విదిపాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. తత్రోభయత్రాధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గీథస్యైవోపాస్యత్వశ్రవణేన రూపాభేదాత్, శత్రుపరాభవరూపఫలసంయోగావిశేషాత్, ఉద్గీథవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాచ్చ తయోరైక్యమితి పూర్వపక్షః. సిద్ధాన్తస్తు వ్యాయస్తూపరిచోద్యపరిహారతి- అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్. వాజసనేయకే * తే హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గానకర్తరి ప్రాణదృష్టిర్విధానాచ్ఛాన్దోగ్యే * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇతి ఉద్గానకర్మణి ప్రాణదృష్టిర్విధానాత్, శబ్దాదుపాస్యరూపాన్యథాత్వప్రతీతేర్విద్యాభేద ఇతి చేన్న- దేవాసురసఙ్గ్రామోపక్రమాదిబహుసామ్యాత్. వాజసనేయకేఽపి * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనోపక్రమాత్, తదవిరోధాయ * తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి ఉద్గానకర్మభూత ఏవోద్గీథే పాకాదిషు స్తోకరాశిశయవివక్షయాపచ్యతే ఓదన ఇత్యవయమేవోదనే కర్తృత్వోపచారవత్ ఉద్గానకర్మణ్యేవ కర్తృత్వోపచారాత్ ఉపపత్తేరుద్గీథ ఏవోభయత్రాప్యుపాస్యః. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- *న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి. ప్రకరణభేదాత్- ఛాన్దోగ్యే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతోద్గీథావయవప్రణవవిషయకముపాసనం. వాజసనేయకే ప్రణవస్యాప్రకృతత్వాత్, * ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నోద్గీథస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్, కృత్స్నోద్గీథవిషయకమేవోపాసనం. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదః. కించ- ఛాన్దోగ్యే ఉద్గీథస్యాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యత్వం. వాజినాం తు * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి అధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గాతురుపాస్యత్వం. న చ వాజసనేయకే ఉద్గాతురుపాస్యత్వే ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః- ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యాను ప్రవిష్టతయా ఉపక్రమావగతస్యోద్గీథస్యాపరిత్యాగాత్. అత్ర చ వక్తవ్యం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముక్తం. తత్రైవానుసన్ధేయం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. నన్వోద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాద్విద్యైక్యముక్తమితి చేన్న- తత్సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ- యథాగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే, కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే, చ. ఛాన్దోగ్యగత ప్రథమప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసూద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యస్య దర్శనాచ్చ తదప్రయోజకమితి భావః. *వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వపి విద్యాసు *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషూద్గీథావయవస్య వ్యాప్తత్వేన తన్న్యపాఠితాద్వస్యా అపి విద్యాయా ఉద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వమేవ. తతశ్చ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోర్బహ్వర్థవాదసారూప్యేఽపి ఛాన్దోగ్యగతవిద్యాయా అధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వా, ద్వాజసనేయకోద్గీథవిద్యాయాశ్చాధ్యస్తప్రాణభావోద్గానకర్తృవిషయత్వా, త్ప్రధానభూతోపాస్యభేదే బహ్వర్థవాదసారూప్యస్యాప్రయోజకత్వాద్విద్యాభేద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం అధిదైవతం- దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తుతమిత్యర్థః. అనేకధోపాస్యత్వాదుద్గీథస్య. య ఏవాసా- ఆదిత్యస్తపతి- తముద్గీథముపాసీత. ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. తముద్గీథమిత్యుద్గీథశబ్దోఽక్షరవాచీ సన్ కథమాదిత్యే వర్తత ఇతి. ఉచ్యతే- ఉద్యన్- ఉద్గచ్ఛన్నేవ ఏషః ప్రజాభ్యః- ప్రజార్థముద్గాయతి- ప్రజానామన్నోత్పత్త్యర్థం. న హ్యనుద్యతి తస్మిన్వ్రీహ్యాదేః నిష్పత్తిస్స్యాత్. అత ఉద్గాయతీవోద్గాయతి- యథైవోద్గాతాఽన్నార్థం. అత ఉద్గీథస్సవితేత్యర్థః. కించ- ఉద్యన్నైశం తమః, తజ్జం చ భయం ప్రాణినా, మపహన్తి. తమేవంగుణం సవితారం యో వేద - సోఽపహన్తా - నాశయితా హ వై భయస్య - జన్మమరణాదిలక్షణస్యాత్మనః. తమసశ్చ - తత్కారణస్యాజ్ఞానలక్షణస్య భవతి. ౧

ఆ.— అనన్తరం- ఆధ్యాత్మికప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనవచనాదితి శేషః. కిమితి దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (అనేకధేతి) ప్రాణరూపేణాదిత్యాదిరూపేణ చోద్గీథస్యోపాస్యత్వాద్దైవతావిషయతదుపాస్తిప్రస్తావోఽయుక్తః పివేత్యర్థః. *ఆదిత్యాదిమతయశ్చేత్యాదిన్యాయేన వాక్యార్థం కథయతి (ఆదిత్యదృష్ట్యేతి) తం- ఆదిత్యముద్గీథముపాసీతేత్యాదిత్యశబ్దస్యోద్గీథశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమయుక్తం- ఉద్గీథశబ్దస్య ప్రకరణాదక్షరవాచిత్వా, దాదిత్యశబ్దస్య చ జ్యోతిర్విషయత్వా, ద్భిన్నార్థయోశ్చ శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాయోగా, దితి శఙ్కతే (తముద్గీథమితి) ఆదిత్యే యద్యపి నోద్గీథశబ్దో రూఢ్యా వర్తితుమర్హతి- తథాపి గౌణ్యా చ తత్ర తత్ప్రవృత్తేః సామానాధికరణ్యసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్య

ఉ.— ‡ సమానఉ ఏవాయం చాసౌ చోష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత. ౨

అథ ఖలు వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణో యదపానితి సోఽపానః అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యానో యో వ్యానస్సా వాక్ । తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి. ౩

తఇతి) ప్రజార్థముద్గాయతీత్యేతదేవస్పష్టయతి (ప్రజానామితి) అన్నోత్పత్త్యర్థం- ఉద్గాయతీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తదేవవ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (నహీతి) ఆదిత్యస్యాన్నాగమాగానమతశ్శబ్దార్థః. నరసోద్గాతురివ ప్రత్యక్షముద్గానముపలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాయతీవేతి) ఉపమామేవోపపాదయతి (యథేతి) అధ్యాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి శ్రుత్యన్తరే యథాఽన్నార్థముద్గాతా ఆగాయతీత్యవగతం- తథా ఆదిత్యోఽపి ప్రజానామన్నార్థమాగాయతీవేత్యర్థః. ఉద్గీథశబ్దస్యాదిత్యే సమ్భవం ప్రసాధ్య ఫలితమాహ (అతఇతి) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపపాద్యఫలోక్తిం వ్యాచష్టే (కిఞ్చేత్యాదినా) ఏవంగుణం- తమస్తజ్జభయయోర్నాశకత్వగుణసహితమితియావత్. ౧

రం.— (అథాధిదైవతం) ఉద్గీథస్యోపాసనముచ్యత ఇతి శేషః. అధిదైవతం- దేవతాయామిత్యర్థః. దేవతావిషయమితియావత్. (య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీత) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాపేక్షయా కర్మారాధ్యస్యాదిత్యస్యోత్కృష్టత్వాత్, దసత్కృష్టే ఉత్కృష్టదృష్టేరేవ న్యాయ్యత్వాత్, ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథస్యోపాస్యత్వం ద్రష్టవ్యం. అయమర్థః * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణసిద్ధః లిచ్ఛాధికరణం బృహదారణ్యక ప్రకాశికాయాముపన్యస్తం- తత్రైవానుసన్ధేయం. ఉద్గీథేష్యస్యమాణస్యాదిత్యస్యోద్గీథసామ్యమాహ (ఉద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి) వై శబ్దోఽవధారణే. ఏషః- ఆదిత్యఉద్యన్- ఉద్గచ్ఛన్నేవ ప్రజానామన్నప్రకాశనం కుర్వన్నుద్గాయతీవ భవతి. ఉద్గీథోఽపి ప్రజానాముద్గాయతీవ భవతీత్యర్థః. (ఉద్యంస్తమో భయమపహన్తి) ఉద్యన్నేవాదిత్యస్తమోజనితం ప్రాణినాం భయమపహన్తీత్యర్థః. తమోభయాపహన్తృత్వగుణవిశిష్టతయోద్గీథే ఆదిత్యోపాసనస్య ఫలమాహ (అపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద) అన్ధకారాదిప్రయుక్తభయహన్తా భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యపి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యౌ భిన్నావివ లక్ష్యేతే- తథాపి న తత్త్వభేద స్తయోః. కథం. సమానఉ ఏవ- తుల్య ఏవ ప్రాణస్సవితా గుణతః, సవితా చ ప్రాణేన. యస్మాదుష్ణోఽయం- ప్రాణః. ఉష్ణశ్చాసౌ- సవితా. కిఞ్చ- స్వర ఇతీమం - ప్రాణమాచక్షతే- కథయన్తి. తథా స్వర ఇతి, ప్రత్యాస్వర ఇతి, చాముం సవితారం. యస్మాత్ప్రాణః స్వరత్యేవ- స పునర్మృతః ప్రత్యాగచ్ఛతి. సవితాత్వస్తమిత్వా పునరప్యహన్యహని ప్రత్యాగచ్ఛతి- అతః ప్రత్యాస్వరః. అస్మాద్గుణతో నామతశ్చ సమానావితరేతరం ప్రాణాదిత్యౌ. అత స్తత్త్వాభేదాదేతం ప్రాణమిమమ, మముం చాదిత్య, ముద్గీథముపాసీత. ౨

ఆ.— నను అధ్యాత్మమధిదైవతమితి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యయోర్భిన్నత్వాత్ భిన్నమేవ తయోరుపాసనముపాదేయం- అత ఆహ (యద్యపీతి) ప్రాణాదిత్యయోస్స్వరూపభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఉశబ్దోఽప్యర్థః స్థానభేదతో భేదమనుజానాతి. గుణతస్సామ్యం సాధయతి (యస్మాదితి) నామతస్సామ్యం సఙ్గిరతే (కిఞ్చేతి) సవిత్రువత్ప్రాణేఽపి ప్రత్యాస్వరశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) స్వరత్యేవ- గచ్ఛత్యేవేతియావత్. తస్మిన్నేవ స్థూలదేహేన ప్రత్యాగచ్ఛతి- తస్మాత్ప్రాణే స్వరశబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యర్థః. సవితర్యపి తర్హి తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితాత్వితి) ఆదిత్యస్యాస్తంగతస్య ప్రత్యహమేకత్రైవాగతదర్శనాత్తస్మిన్ ప్రత్యాస్వరశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తిరస్తీత్యర్థః. అతః ప్రాణాదిత్యయోరుక్తం సామ్యం నిగమయతి (అస్మాదితి) అన్యోన్యసామ్యకృతం ఫలమాహ (అతఇతి) ప్రాణాదిత్యావేకీకృత్య తద్దృష్ట్యోద్గీథాఖ్యమభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యర్థః. ౨

రం.— (సమానఉ ఏవాయం చాసౌ చ) అధ్యాత్మప్రకరణఉక్తః అయం- ప్రాణశ్చ, అధిదైవత ప్రకరణఉచ్యమానః అసౌ- ఆదిత్యశ్చ, సమాన ఏవేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (ఉష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ) అయం- ప్రాణః ఉష్ణః - ఉచ్ఛ్వాసస్యోష్ణతయోపలభ్యమానత్వాత్. ఉష్ణోఽసౌ- సవితుశ్శైత్యత్వం ప్రష్టమేవేతి భావః. (స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం) ఇమం - ప్రాణం స్వర ఇత్యాచక్షతే. స్వరః- గన్తేత్యర్థః. * స్వృశబ్దోపతాపయోరిత్యస్మాద్ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ కర్తర్యచిరూపం. అముం - ఆదిత్యం స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇతి చాచక్షతే- ఉదయాస్తమయయోర్గమనప్రత్యాగమనసత్త్వాత్. ప్రాణస్య వాయురూపతయా సదాగతిత్వేన ప్రత్యాగమనాభావాన్న ప్రత్యాస్వరసంజ్ఞేతి భావః. అత స్స్వరసంజ్ఞావత్త్వాదౌష్ణ్యాచ్చ ప్రాణాదిత్యౌ పరస్పరసమానావిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత) తస్మాత్- ఉభయోరపి సమత్వాదిమం- ప్రాణం వా అముం- ఆదిత్యం వా ఏతం- ఏతాదృశగుణకముద్గీథముపాసీత- ఉద్గీథే ఽధ్యస్యముపాసీతేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథ ఖల్వితి) ప్రకారాన్తరేణోపాసనముద్గీథస్యోచ్యతే. వ్యానమేవ - వక్ష్యమాణలక్షణం ప్రాణస్యైవవృత్తివిశేషముద్గీథముపాసీత. అధునా తస్యతత్త్వం నిరూప్యతే- యద్వై పురుషః ప్రాణితి- ముఖనాసికాభ్యాం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. సః ప్రాణాఖ్యా వాయోర్వృత్తి

‡ ఇమమముం వోద్గీథమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యా వాక్సర్క్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతి యర్క్తత్సామ తస్మాదప్రాణన్ననపానన్సామ గాయతి యత్సామ స ఉద్గీథస్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నుద్గాయతి. ౪

అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి యథాఽగ్నేర్మన్థనమాజేః సరణం దృఢస్య ధనుష ఆయమనమప్రాణన్ననపానంస్తాని కరోత్యేతస్య హేతోర్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత. ౫

...శేషః. యదపానితి- అపశ్వసితి. తాభ్యామేవాన్తరాకర్షతి వాయుం. సోఽపానః-అపానాఖ్యావృత్తిః. తతః కిమితి. ఉచ్యతే - అథయ ఉక్తలక్షణయోః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః - తయోరన్తరావృత్తివిశేషః. సః వ్యానః యస్సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాన్నాసౌ వ్యాన ఇత్యభిప్రాయః. కస్మాత్పునః ప్రాణాపానౌ హిత్వా మహతా ఆయాసేన వ్యానస్యైవోపాసనముచ్యతే. వీర్యవత్కర్మహేతుత్వాత్. కథం వీర్యవత్కర్మహేతుత్వమితి. ఆహ- యో వ్యానస్సా వాక్- వ్యానకార్యత్వాద్వాచః. యస్మాద్వ్యాననిర్వర్త్యా వాక్ - తస్మాదప్రాణన్ననపానన్ - ప్రాణాపానవ్యాపారావకుర్వన్ వాచమభివ్యాహరతి- ఉచ్చారయతి లోకః. ౩

ఆ.— అథాధ్యాత్మికమాధిదైవికం చోద్గీథోపాసనం ప్రస్తుత్య తదేవసహసైవైకీకృత్యోక్తం. తథా చ వక్తవ్యాభావాత్ కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాధ్యాత్మికమేవోద్గీథోపాసనమనుసృత్యాహ (అథేతి) కోఽసౌ వ్యానః- యద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపదిదిక్షితం- అత ఆహ (వక్ష్యమాణలక్షణమితి) పదాన్తరం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యైవేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (అథ నేతి) తన్నిరూపణార్థమాదౌ ప్రాణాపానౌ నిరూపయతి (యద్వా ఇత్యాదినా) తాభ్యామేవ- ముఖనాసికాభ్యామిత్యేతత్. స్యాతామిత్యేవం ప్రాణాపానౌ - వ్యానస్య తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ తత్స్వరూపం దర్శయతి (తత ఇత్యాదినా) సన్ధిమేవ స్ఫుటయతి (తయోరితి) ప్రాణాపానయోర్వృత్త్యోరథావావస్థాయాం మధ్యే చ వాయోర్వృత్తివిశేషో యోఽస్తి- స వ్యానశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. * సన్ధిస్థమర్మదేశవృత్తిర్వ్యాన ఇతి సాఙ్ఖ్యయోగాద్యాహుః- తాన్ ప్రత్యాహ (యస్సాఙ్ఖ్యాదీతి) సాఙ్ఖ్యానాం యోగానాం చ శాస్త్రే ప్రసిద్ధో యో వాయోర్వృత్తివిశేషః స్థానాదిదేశగః- నాసౌ వ్యానః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాదితి యోజనా. వ్యానస్య ప్రాణాపానసాపేక్షత్వాత్తయోరన్యతరస్యోపాసనమేవోచితం- న వ్యానోపాసనమితి మన్వానశ్చోదయతి (కస్మాదితి) మహతా ఆయాసేన- వ్యానతత్త్వనిరూపణే నేతి యావత్. తాభ్యాం వైశిష్ట్యముపేత్య పరిహరతి (వీర్యవదితి) వ్యానస్యైవోపాసనమితి శేషః. తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) కథం వ్యానస్య వీర్యవత్కర్మహేతుత్వం ప్రసిద్ధం ప్రతిజ్ఞాయతే. కార్యకారణభావాదిత్యాహ (వ్యానేతి) వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వే లిఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి). ౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణ ఉద్గీథోపాసనమాహ (అథ ఖలు వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత) ఉద్గీథం వ్యానత్వేనోపాసీతేత్యర్థః. కో వ్యాన ఇత్యత్రాహ (యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణ ఇత్యాదినా) పురుషో ముఖనాసికేన యత్ప్రాణితి- యం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. స ప్రాణాఖ్యో వాయోర్వృత్తివిశేషః. యదపానితి సోఽపానః- ముఖనాసికేన యం వాయుమన్తరాకర్షతి - సోఽపానాఖ్యవృత్తివిశేషః. అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిస్స వ్యానః- తయోరన్తరాళవృత్తివిశేషరూపస్సన్ధిః వ్యాన ఇత్యర్థః ఉద్గీథే వ్యానాధ్యాసహేతుమాహ (యో వ్యానస్సా వాక్) వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వాద్వాగ్వ్యాన ఏవేత్యర్థః. వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వే యుక్తిమాహ (తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి) తస్మాత్ - వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వాదేవ హేతోః అప్రాణన్ననపానన్ - శ్వాసమోచనాకర్షణలక్షణప్రాణాపానౌ నైవ తత్సన్నిరూపయన్ వ్యానవృత్త్యా వాచమభివ్యాహరతీత్యర్థః. ౩

శం.— తథా- వాగ్విశేషమృచం, ఋక్సంస్థం చ సామ, సామావయవం చోద్గీథమప్రాణన్ననపానన్ వ్యానేనైవ నిర్వర్తయతీత్యభిప్రాయః ౪

ఆ.— యా వాగిత్యాదివాక్యానామర్థం సఙ్క్షిపతి (తథేత్యాదినా) ౪

రం.— (యా వాక్సా ఋక్తస్మాదిత్యాది) అప్రాణతా అనపానతా పుంసా క్రియమాణత్వాదేవ వ్యానస్య వాగృక్సామోద్గీథానామైక్యమిత్యర్థః. ౪

శం.— న కేవలం వాగాద్యభివ్యాహరణమేవ- అతః- అస్మాదన్యాన్యపి యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి- ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని. యథాఽగ్నేర్మన్థనం, మాజేః- మర్యాదాయాస్సరణం- ధావనం, దృఢస్య ధనుష ఆయమనం- ఆకర్షణం,- అప్రాణన్ననపానంస్తాని కరోతి. అతో విశిష్టో వ్యానః ప్రాణాదివృత్తిభ్యః. విశిష్టస్యోపాసనం జ్యాయః- ఫలవత్త్వాత్- రాజోపాసనవత్ ఏతస్య హేతోః- ఏతస్మాత్ కారణాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత - నాన్యద్వృత్త్యన్తరం. కర్మవీర్యవత్తరత్వం ఫలం. ౫

ఆ.— అతో యానీత్యాదివ్యాచష్టే (న కేవలమితి) వ్యానేన నిర్వర్తయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యాన్యన్యాన్యపి యత్నోక్తాని కర్మాణి- తాని లోకో వ్యానేనైవ కరోతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని కర్మాణ్యేవోదాహరతి (యథేతి) యథా తాని కర్మాణి - తథాఽన్యాన్యప్యేవం ప్రకారాణీతి యోజనా. వ్యానస్య వీర్యవత్కర్మహేతుత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) వైశిష్ట్యేఽపి కిం స్యాదితి చేత్ - తదాహ (విశిష్టస్యేతి) వైశిష్ట్యఫలముపసంహరతి (ఏతస్యేతి) ఫలవత్త్వాదిత్యుక్తమువాస్తిఫలం స్పష్టయతి (కర్మేతి) వ్యానదృష్ట్యోద్గీథోపాసనస్యాఙ్గావబద్ధత్వాదితి శేషః. ౫

ఉ.— అథఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి ప్రాణ ఏవోత్ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతేఽన్నం థమన్నే హీదగ్ం సర్వగ్ం స్థితం ౬

ద్యౌరేవోదన్తరిక్షం గీః పృథివీ థమాదిత్య ఏవోద్వాయుర్గీరగ్నిస్థగ్ం సామవేద ఏవోద్యజుర్వేదో గీః ఋగ్వేదస్థం దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి॥ ౭

ర౦.— (అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణీత్యాది) లోకేఽగ్నిమథనమర్యాదాధావనదృఢధనురారోపణాదివీర్యవత్కర్మాణి వాక్సాధ్యాన్యేవ- అతో హేతోరుద్గీథాఖ్యవీర్యవత్కర్మణోఽపి వ్యానసాధ్యత్వాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౫

శం.— అథ - అధునా ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీత. భక్త్యక్షరాణి మా భూవన్నిత్యతో విశినష్టి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథనామాక్షరాణీత్యర్థః. నామాక్షరోపాసనేఽపి నామవత ఏవోపాసనం కృతం భవేత్- అముకమిశ్రా ఇతి యద్వత్. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యస్మిన్నక్షరే ప్రాణదృష్టిః. కథం ప్రాణస్యోత్త్వమితి. ఆహ- ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి సర్వః- అప్రాణస్యావసాదదర్శనాత్-అతోఽస్త్యుదః ప్రాణస్య చ సామాన్యం. వాగ్గీః. వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే శిష్టాః తథా- అన్నం థం. అన్నే హీదం సర్వం స్థితం- అతో స్త్యన్నస్య థాక్షరస్య చ సామాన్యం. త్రయాణాం శ్రుత్యుక్తాని సామాన్యాని- తాని తేనానురూప్యేణ శేషేష్వపి ద్రష్టవ్యాని. ౬

ఆ.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేనోద్గీథాక్షరోపాసనాం ప్రస్తౌతి (అథేతి) విశేషణతాత్పర్యం దర్శయతి (భక్తీతి) ఉద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతేత్యుక్తే భక్త్యక్షరాణ్యుపాస్యాని ప్రాప్తాని- తాని మా భూవన్నితి యతో మన్యతే శ్రుతిః - తతో విశేషణం కరోతీత్యర్థః. విశేషణశ్రుతిం వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) నామాక్షరోపాసనముద్గీథోపాసనస్య కించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యథా లోకే కృష్ణమిశ్రాదివాచకశబ్దప్రయోగే వాచ్యస్య పురుషవిశేషస్యోపాసనం గమ్యతే- తథేహాపి నామాక్షరోపాసనేనామవత్తదుపాసనేఽపి తదుపాసనమేవేత్యర్థః. కథమిత్యాశఙ్క్య విభజతే (ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణస్యోదస్సాదృశ్యం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) గీరిత్యస్మిన్నక్షరే వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (వాగ్గీరితి) వాచో గిరశ్చ సాదృశ్యం దర్శయతి (వాచో హీతి) ఉద్గీరతురయోః ప్రాణవాగ్దృష్టివత్ థమిత్యస్మిన్నక్షరేఽన్నదృష్టిః కార్యేత్యాహ (తథేతి) థకారాన్నయోరపేక్షితం సాదృశ్యం దర్శయతి (అన్నే హీతి) ప్రాణ ఏవోదిత్యాదౌ సాదృశ్యం శ్రుత్యైవోక్తం-*ద్యౌరేవోదిత్యాదౌ తు నోక్తం- తథాపి తత్ర సాదృశ్యాభావే కథం దృష్టికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రయాణామితి) ౬

ర౦.— (అథ ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి) ఉద్గీథ ఇతి త్రీణి ఉద్గీథనామాసు ప్రవిష్టాక్షరాణ్యేవ ఉపాసీతేత్యర్థః. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యక్షరే ప్రాణబుద్ధిః కార్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతీతి) స్పష్టం. (వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే) గీరిత్యక్షరే వాగ్బుద్ధిః కార్యా వాచో గీర్శబ్దవాచ్యత్వాద్గీరిత్యస్య వాగర్థ్యాసాధిష్ఠానత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (అన్నం థం) థమిత్యక్షరేఽన్నబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అన్నే హీదం సర్వం స్థితం) అన్నస్య సర్వస్థానత్వేన థకారవత్త్వసామ్యాత్ థశబ్దే అన్నబుద్ధిర్యుజ్యత ఇతి భావః. ౬

శం.— ద్యౌరేవోత్- ఉచ్చైస్స్థానాత్. అన్తరిక్షం గీః-గిరణాల్లోకానాం. పృథివీ థం- ప్రాణిస్థానాత్. ఆదిత్య ఏవోత్- ఊర్ధ్వత్వాత్. వాయుర్గీః- అగ్న్యాదీనాం గిరణాత్. అగ్నిస్థం- యాజ్ఞీయకర్మావస్థానాత్. సామవేద ఏవోత్- స్వర్గసంస్తుతత్వాత్. యజుర్వేదో గీః- యజుషా ప్రత్తస్య హవిషో దేవతానాం గిరణాత్. ఋగ్వేదస్థం- ఋచ్యధ్యూఢత్వాత్సామ్నః. ఉద్గీథాక్షరోపాసనఫలమధునోచ్యతే-దుగ్ధే - దోగ్ధ్యస్మై- సాధకాయ. కా సా. వాక్. కిం. దోహం. కోఽసౌ దోహ ఇతి. ఆహ (యో వాచో దోహః) ఋగ్వేదాదిశబ్దసాధ్యం ఫలమిత్యభిప్రాయః. తద్వాచో దోహః. తం స్వయమేవ వాగ్దోగ్ధి. ఆత్మానమేవ దోగ్ధి. కిఞ్చ - అన్నవాన్ - ప్రభూతాన్నోఽన్నాదశ్చ - దీప్తాగ్నిర్భవతి. య ఏతాని- యథోక్తాని ఏవం- యథోక్తగుణాన్యుద్గీథాక్షరాణి విద్వానుపాస్తే ఉద్గీథ ఇతి. ౭

ఆ.— అన్తరిక్షం - ఆకాశః. తదన్తః ప్రతిష్ఠా లోకాస్తేన గీర్ణా ఇవేతి మత్వాహ (గిరణాదితి) (అగ్న్యాదీనాం గిరణాదితి) సంవర్గవిద్యాయాం ద్రష్టవ్యం. *సామవేదో వై స్వర్గో లోక ఇతి స్వర్గలోకత్వేన సామవేదస్య సంస్తుతత్వాదితి హేతుమాహ (స్వర్గేతి) యజుషా- స్వాహా స్వధాదినేతి యావత్. అధ్యాత్మమధిలోకమధిదైవమధివేదం చ నామాక్షరోపాసనముక్త్వా తత్ఫలోక్తిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) యో వాచో దోహ ఇత్యత్ర షష్ఠీ కర్మణి ద్రష్టవ్యా. తమేవ వాగ్దోహం ప్రకటయతి (ఋగ్వేదాదీతి) తత్సాధ్యం ఫలం- స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వం. తదనాయాసేనాస్య సమ్భవతీత్యర్థః. తదితి ప్రకృతఫలపరామర్శః. షష్ఠీ పూర్వవత్. తమితి దోహః క్రియా. వాచ ఏవ దోహకర్మత్వం కర్తృత్వం చేత్యాహ (ఆత్మానమేవేతి) యో దోగ్ధా - సా వాగేవ. సా చాత్మానమేవ తం దోగ్ధీతి యోజనా. యథోక్తాని - ప్రాణవాగన్నాదిరూపత్వేనోక్తానీతి యావత్. యథోక్తగుణాని- ఉత్థానగిరణస్థిత్యాదిధర్మకాణీత్యర్థః. ఉద్గీథాక్షరాణీత్యుక్తం విశేషణానువాదేన స్ఫుటయతి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథ ఇత్యేవం రూపస్య నామ్నోఽక్షరాణీతి యావత్. ౭

ఉ. — అథ ఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత యేన సామ్నా స్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్॥ ౮
యస్యామృచి తామృచం యదార్షేయం తమృషిం యాం దేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్॥ ౯
యేన చ్ఛన్దసా స్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్ద ఉపధావేద్యేన స్తోమేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్ం స్తోమముపధావేత్॥ ౧౦
యాం దిశమభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దిశముపధావేత్. ౧౧

రం — ప్రకారాన్తరేణోద్గీథాక్షరోపాసనమాహ (అథ ఖల్వుద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతేత్యాది) ఉదుత్తరేష్వాలోకాదిత్వసామ్యవేదదృష్టి, (ఉద్గీథేతి) అన్తరిక్షవాయుయజుర్వేదదృష్టిః, థకారే పృథివ్యగ్నిఋగ్వేదదృష్టిః, శ్రుత్యాద్యుక్తోఽర్థః. ఉక్తస్య చతుర్విధస్యోద్గీథాక్షరోపాసనస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం) వాగస్మై ఉపాసకాయ దోహం దోగ్ధి. కం దోహమిత్యత్రాహ (యో వాచో దోహః) వాక్యార్థ్వంఫలమిత్యర్థః. ఫలాన్తరమప్యాహ (అన్నవానన్నాదో భవతి) స్పష్టోఽర్థః. (య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం. — అథ ఖల్వ్ ఇదానీమాశీస్సమృద్ధిః - ఆశిషః కామస్య సమృద్ధిః. యథా భవేత్తదుచ్యత ఇతి వాక్యశేషః ఉపసరణాని - ఉపసర్తవ్యాని ఉపగన్తవ్యాని. ధ్యేయానీత్యర్థః కథం. ఇత్యుపాసీత- ఏవముపాసీత. తద్యథా - యేన సామ్నా విశేషేణ స్తోష్యన్-స్తుతిం కరిష్యన్స్యాత్ - భవేదుద్గాతా. తత్సామోపధావేత్ - ఉపగచ్ఛేత్. చిన్తయేదుత్పత్త్యాదిభిః. ౮

ఆ — వాగాదిసమృద్ధిఫలకముపాసనముక్త్వా ఫలసమృద్ధిర్యేన ప్రకారేణ భవతి - తత్ప్రకారజ్ఞానం సర్వకామ్యోపాసనశేషభూతం ప్రాసఙ్గికం విధిత్సన్నాహ (అథ ఖల్వితి) వాగాదిసమృద్ధిఫలకోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం సర్వకామ్యోపాసనాశేషత్వద్యోతనార్థం ఖల్వితి యుక్తం. ప్రాసఙ్గికత్వం దర్శయతి (ఇదానీమితి) కామశబ్దః ఫలవిషయః. తత్ప్రాప్తిప్రకారజ్ఞానపరా శ్రుతిః. ఉచ్యతే- విధీయత ఇత్యర్థః. ధ్యానప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం నిశ్చినోతి (కథమిత్యాదినా) ఇతిశబ్దార్థమభినయతి (ఏవమితి) ఏవంశబ్దార్థముదాహరణనిష్ఠతయా స్పష్టయతి (తద్యథేతి) ఉత్పత్త్యాదిభిరిత్యాదిశబ్దసఙ్గృహీతా దేవతాదిగ్రహ్యన్తే. ౮

రం.— (అథ ఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత) ఆశీస్సమృద్ధిహేతుభూతాన్యుపాసనానీమానీతి మత్వోపాసీత - ఉపాసనం తు కర్తవ్యమిత్యర్థః కేషాముపాసనం కార్యమిత్యత్రాహ (యేన సామ్నా స్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్) ఉపధావేత్ - చిన్తయేత్. ఉపాసీతేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం. — యస్యామృచి తత్సామ-తామృచముపధావేద్దేవతాదిభిః. యదార్షేయం సామ- తమృషిం. యాం దేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్- తాం దేవతాముపధావేత్. ౯

ఆ.— దేవతాదిభిరిత్యాదిపదే నార్షేయాది గ్రహః. ౯

రం.— (యస్యామృచి తామృచం) యస్యామృచి సామ్నా స్తోష్యన్స్యాత్ - తామృచం చిన్తయేదిత్యర్థః. (యదార్షేయం తమృషిం) ఋషిసమ్బన్ధి ఆర్షేయం. యస్యార్షేయం యదార్షేయం. శిష్టాగవత్పదత్వమార్షం. సామ యదృషికం-తమృషిం చిన్తయేదిత్యర్థః. (యాం దేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్) స్పష్టం. ౯

శం — యేన ఛన్దసా- గాయత్ర్యాదినా స్తోష్యన్స్యాత్- తచ్ఛన్ద ఉపధావేత్. యేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్ స్తోమేన. స్తోమాఙ్గఫలస్య కర్తృగామిత్వాదాత్మనేపదం స్తోష్యమాణ ఇతి. తం స్తోమముపధావేత్. ౧౦

ఆ.— గాయత్ర్యాదినేత్యాదిపదముష్ణిగనుష్టుబ్బృహత్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. త్రివృత్పఞ్చదశసప్తదశైకవింశ ఇతి ప్రసిద్ధస్తోమయాగే స్తోమః. ఆత్మనేపదప్రయోగస్యోపపన్నత్వమాహ (స్తోమాఙ్గేతి) యదఙ్గకర్తృగామిఫలం- తత్రాత్మనేపదం ప్రయుజ్యతే. ప్రకృతే చ స్తోష్యమాణ ఇత్యాత్మనేపదం దృశ్యతే- తస్మాదేతత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వం గమ్యతే-అన్యథా పూర్వోత్తరయోరివ పరస్మైపదప్రయోగప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యేన ఛన్దసా స్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్ద ఉపధావేత్) ఛన్దః- గాయత్ర్యాదికమిత్యర్థః. (యేన స్తోమేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్ం స్తోమముపధావేత్) స్తోమః- త్రివృత్పఞ్చదశాదిలక్షణ ఋక్సఙ్ఘవిశేషః. ౧౦

శం. — యాం దిశం స్తోష్యమాణస్స్యాత్- తాం దిశముపధావేదధిష్ఠాత్రాదిభిః. ౧౧

ఉ.— ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తోఽభ్యాశో హ యదస్మై స కామః సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానం॥ ౧

దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశంస్తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్యదేభిరచ్ఛాదయంస్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వం॥ ౨

ఆ.— యం యం దిశమభి... ఆత్మా స్తోష్యన్. స్తూయమానా... దేవతావిశేషణమితి శేషః. అధిష్ఠాతృశబ్దేనాత్మా... ఆదిపదం... తా... ౧౧

రం.— (యాం దిశమభిష్టోష్యన్ స్యాత్తాం దిశముపధావేత్) యద్దిగధిపతిం యాం స్తోష్యన్ స్యాత్ తాం దిశం ధ్యాయేదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఆత్మానముద్గాతా స్వం రూపం గోత్రనామాదిభిః సామాదికం స్వరేణ, స్వం నామాత్మానమన్తతః అన్తే, ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్. తతోఽభ్యాశః క్షిప్రమేవ హ యదస్మై ఏవంవిదే స కామః సమృధ్యేత సమృద్ధిం గచ్ఛేత్. కోఽసౌ. యత్కామః స్తువీతేతి. ద్విరుక్తిరాదరార్థా. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మానం స్వం రూపం గోత్రాదినా ఉపసృత్య... స్తువీతేత్యన్వయః. నామాదినేత్యాదిశబ్దేన... గ్రహణం. అన్తేఽన్త... (సామాదీతి) పూర్వోక్తాన్ సామాదీన్ స్వరాన్... ఆత్మానముపసంహృత్య... స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్... యత్... తతః... క్షిప్రమేవ... అస్మై... సమృద్ధిం గచ్ఛేత్. యత్కామః స్తువీతేత్యన్వయః. ఇతిశబ్దః... .... ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః) ఉక్తం సర్వం ధ్యాత్వా... అన్తే ఆత్మానముపసృత్య... ఆత్మన ఇష్టం ధ్యాయన్ అప్రమత్తః... అవహితః. స్వరవర్ణాద్యుచ్చారణే... (అభ్యాశో హ యదస్మై స కామః సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి) యత్కామనయా ఏవంవిత్ స్తోత్రం కరోతి స కామః అస్మై... క్షిప్రం సమృధ్యేత... అభ్యాశో... ఫలసిద్ధిరుపసంహరణఫలమిత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్ధ్యానసమాప్త్యర్థా. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఓమిత్యేతదిత్యాది) ప్రకృతస్యాక్షరస్య పునరుపాదానం ఉద్గీథాక్షరాద్యుపాసనాన్తరితత్వాదన్యత్ర ప్రసక్తోఽమృతాభయాదిగుణ... ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యామృతాభయగుణవిశిష్టస్యోపాసనం విధాతవ్యమిత్యారభ్యతే. ఓమిత్యాది వ్యాఖ్యాతం. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా) పునరుపాదానస్య తాత్పర్యమాహ (ఉద్గీథ) ఆదిశబ్దేన పూర్వోక్తాన్యుపాసనాని గృహ్యన్తే. ఉద్గీథస్యైతైర్వ్యవహితత్వాత్ప్రకరణవిచ్ఛేదశఙ్కాయామన్తరితోఽన్యస్మిన్ప్రసజ్యేత - సమృద్ధాదిత్యేవమ... పునరుపాదానమిత్యర్థః. దేవా వై మృత్యోరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (ప్రకృతస్యేతి) అక్షరవ్యాఖ్యాన ప్రస్తావనావాదభాగం ప్రత్యాహ (ఓమిత్యాదీతి) ౧

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాది) పూర్వవదర్థః. అత్రోక్తస్యైవోద్గీథోపాసనస్య పునః పరామర్శోఽమృతత్వగుణకాక్షరోపాసనయా అన్తరితత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— దేవా వై మృత్యోః మారకాద్బిభ్యతః కిం కృతవన్త ఇతి. ఉచ్యతే - త్రయీం విద్యాం - త్రయీవిహితం కర్మ ప్రావిశన్ - ప్రవిష్టవన్తః. వైదికం కర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. తన్మృత్యోస్త్రాణం మన్యమానాః. కిఞ్చ - తే కర్మణ్యవినియుక్తైశ్ఛన్దోభిః - మన్త్రైర్జపహోమాదికుర్వన్త ఆత్మానం కర్మాన్తరేష్వచ్ఛాదయన్ - ఛాదితవన్తః. యత్ - యస్మాదేభిః - మన్త్రైరచ్ఛాదయన్ - తత్ - తస్మాచ్ఛన్దసాం - మన్త్రాణాం ఛాదనాచ్ఛన్దస్త్వం ప్రసిద్ధమేవ. ౨

ఉ.— తానుతత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచిసామ్ని యజుషి తేనువిది త్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్॥ ౩

యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవగ్ం సామైవం యజురేష ఉ స్వరో య ఏతదక్షరమేతదమృతమభయం తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్॥ ౪

ఆ.— *దేవాసురాహవై యత్రేత్యత్ర వ్యాఖ్యాతాః- దేవాః. మారకాదాసురాత్పాప్మనస్సకాశాదితియావత్. కోయంకర్మణిప్ర వేశోనామ- తత్రాహ (వైదికమితి) తదితివైదికంకర్మోచ్యతే. తేఛన్దోభిరిత్యాదివ్యాచష్టే. (కిఞ్చేతి) సహిసర్వైమన్త్రైస్సర్వాణి యజ్ఞాఙ్గాని తథావైకస్మిన్కర్మణ్యనుష్ఠీయమానే నియుక్తాన్మన్త్రాన్కర్మాన్తరేష్వవశిష్టాన్ సహకుర్వన్తస్స్వాత్మానం దేవాశ్ఛాదితవన్తః- తస్మాన్మృత్యుర వశ్యతా తేషామిత్యర్థః. తేషాంఛన్దోభిశ్ఛాదితత్వేఛన్దసాంఛన్దస్త్వప్రకారమాహ (తస్మాదితి) ౨

రం.— (దేవావైమృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీంవిద్యాంప్రావిశన్) దేవాఃమరణభీతాస్సన్తః త్రయీంవిద్యాంప్రావిశన్- వైదికకర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః (తేఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్) ఛన్దోభిః- కర్మవినియుక్తైర్వైదికైర్మన్త్రైర్మృత్యుభీతాస్సన్తః ఆత్మానంఛాదితవన్త ఇత్యర్థః వైదిక మన్త్రాణాంఛన్దాంసి ఇతియావత్. (యదేభిరచ్ఛాదయంస్తచ్ఛన్దసాంఛన్దస్త్వం) ఛాదకత్వాదేవవైదికమన్త్రాణాంఛన్దస్త్వమిత్యర్థః. ౨

శం.— తాంస్తత్ర - దేవాన్కర్మపరాన్మృత్యుర్యథాలోకేమత్స్యఘాతకోమత్స్యముదకేనాతిగమ్భీరే పరిపశ్యేద్బడిశోదకస్రావోపాయసాధ్యంమన్యమానః - ఏవంపర్యపశ్యత్ - దృష్టవాన్. మృత్యుః కర్మక్షయోపాయసాధ్యాన్దేవానమన్యతేత్యర్థః. క్వాసౌదేవాన్దదర్శేతి. ఉచ్యతే (ఋచిసామ్నియజుషి) ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధేకర్మణీత్యర్థః. తేను- దేవావైదికేనకర్మణాసంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్తోమృత్యోశ్చికీర్షితం విదితవన్తః. విదిత్వాచతఊర్ధ్వాః- వ్యావృత్తాఃకర్మభ్యః. ఋచస్సామ్నోయజుషః - ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధాత్కర్మణఃఅభ్యుత్థాయేత్యర్థః. తేనకర్మణామృత్యుభయాపగమంప్రతినిరాశాస్తదపాస్యామృతాభయగుణమక్షరంస్వరశబ్దితంప్రావిశన్నేవ - ప్రవిష్టవన్తః. ఓఙ్కారోపాసనపరాస్సంవృత్తాః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థస్సన్ సముచ్చయప్రతిషేధార్థః. తదుపాసనపరాస్సంవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

ఆ.— కర్మానుతిష్ఠతాందేవానాంమృత్యువశ్యతానవ్యావృత్తేత్యాహ (తానితి) తత్రేతివైదికకర్మప్రారమ్భోక్తిః. ఉశబ్దోఽప్యర్థః. యథోక్తకర్మపరానపితాన్మృత్యుఃపర్యపశ్యదిత్యన్వయః కిమ్మాణాంమృత్యుపదగోచరత్వందృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్యవివక్షితమర్థం గృహ్ణాతి (మృత్యురితి) దార్ష్టాన్తికేషుదేవాదకస్థానీయంకింస్యాదితి ప్రశ్నపూర్వకందర్శయతి (క్వాసావిత్యాదినా) ఋగాదీనాంనిత్యత్వేనతద్యాథాత్మ్యశ్రోత్రాదికస్థానీయతేత్యాశఙ్క్యవివక్షితమర్థమాహ (ఋగితి) కర్మణశ్చకృతకత్వేనఫలతస్స్వరూపతశ్చక్షయితాప్రసిద్ధేతిభావః. మృత్యుపరిహారోపాయముపాశతి (తేనుదేవాఇత్యాదినా) కర్మభ్యస్సకాశాదూర్ధ్వాః- వ్యావృత్తా ఇత్యర్థః. సర్వకర్మసన్న్యాసకరణాభ్యఇతిబహువచనం. అద్వైదికకర్మత్యాగస్యకర్మిష్వపిసిద్ధత్వాద్వైదికకర్మత్యాగార్థంవిశినష్టి (ఋచఇతి) కర్మత్యాగమాత్రాత్కృతకృత్యతాశఙ్కాంవారయతి (తేనేతి) కింతదక్షరం-తదాహ (ఓఙ్కారేతి) ౩

రం.— (తానుతత్రమృత్యుర్యథామత్స్యముదకేపరిపశ్యేదేవంపర్యపశ్యదృచిసామ్నియజుషి) ఉశబ్దోనిరర్థకః. తాన్-దేవాన్కర్మపరాన్యథామత్స్యగ్రాహీఉదకేమత్స్యంపరిపశ్యతి - ఏవంమృత్యుస్త్రయీవిహితకర్మానుప్రవిష్టాన్ కర్మశేషసమయంప్రతీక్ష్యగృహీతుమైచ్ఛదిత్యర్థః (తేనువిదిత్వోర్ధ్వాఋచస్సామ్నోయజుషస్స్వరమేవప్రావిశన్) తే-దేవాఃమృత్యోశ్చికీర్షితంజ్ఞాత్వాఋక్సామయజూరూపత్రయీవిహితయజ్ఞాదికర్మభ్యఊర్ధ్వాః- అధికాః కర్మనిర్మలీకృతాన్తఃకరణాస్సన్తఃస్వరశబ్దితమోఙ్కారంప్రావిశన్- ఉపాసితుంప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కథంపునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమక్షరస్యేతి. ఉచ్యతే - యదావైఋచమాప్నోతి - ఓమిత్యేవాతిస్వరతి. ఏవంసామ. ఏవంయజుః. ఏషఉఏవస్వరః కోఽసౌ. యదేతదక్షరం. ఏతదమృతమభయం. తత్ప్రవిశ్యయథాగుణమేవామృతాఅభయాశ్చాభవన్దేవాః. ౪

ఆ.— ఉదాత్తాదిరూపత్వాభావాదక్షరస్యనస్వరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఋచమాప్నోతి- అధ్యయనేన స్వాధీనంకరోతీత్యర్థః. అతిస్వరతి- అతిశయేనాదరతఉచ్చారయతీతియావత్. ఋగ్యజుస్సామ్నాంప్రత్యేకమోఙ్కారోచ్చారణాన్తరేణావాక్షిదర్శనాదిత్యతిశబ్దార్థః. ఉశబ్దోఽపివర్యాయః సంప్రతిపన్నస్వరవదితిదృష్టాన్తార్థః. అమృతమభయం - తథావిధబ్రహ్మప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. తత్ప్రవిశ్య- బ్రహ్మబుద్ధ్యాతద్ధ్యానంకృత్వేత్యర్థః. ౪

రం.— కథంపునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమోఙ్కారస్యేత్యత్రాహ (యదావాఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవంసామైవంయజుః) యదావాఋగాదికమాప్నోతి- ఆరభతే. తదాఓమిత్యతిస్వరతి- శబ్దంకరోతీత్యర్థః. (ఏషఉస్వరః) తస్మాదేషః-ఓఙ్కారఃస్వరఇత్యర్థః. (యదేతదక్షరమేతదమృతమభయం) ఓఙ్కారఏవమరణభయాదినివర్తకఇత్యర్థః. (తత్ప్రవిశ్యదేవాఅమృతాఅభయాఅభవన్) మరణభయాదినివర్తకమోఙ్కారంప్రవిశ్యదేవాఅమృతాఅభయాశ్చఅభవన్నిత్యర్థః. ౪

స యఏతదేవం విద్వానక్షరం ప్రణౌత్యేతదేవాక్షరగ్ స్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి తత్ప్రవిశ్య యదమృతా దేవా స్తదమృతో భవతి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ ఖలు య ఉద్గీథస్స ప్రణవో యః ప్రణవస్స ఉద్గీథ ఇత్యసౌ వా ఆదిత్య ఉద్గీథ ఏష ప్రణవ ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతి॥ ౧

ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రముపాచ। రశ్మీగ్ స్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవో వై తే భవిష్యన్తీత్యధిదైవతం॥ ౨

శం.— సయః- అన్యోఽపి దేవవదేతదక్షరమేవం-అమృతాభయగుణం విద్వాన్ ప్రణౌతి- స్తౌతి. ఉపాసనమేవ చాత్ర స్తుతిరభిప్రేతా. సతథైవైతదేవాక్షరం స్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి. తత్ప్రవిశ్య చ-రాజకులం ప్రవిష్టానామివ రాజ్ఞోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావన్న పరస్య బ్రహ్మణోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావిశేషః. కింతర్హి. యదమృతా దేవాః-యేనామృతత్వేన యదమృతా అభూవన్. తేనైవామృతత్వేన విశిష్ట స్తదమృతో భవతి. న న్యూనతా, నాప్యధికతా, అమృతత్వ ఇత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భవతు దేవానామేవం - అస్మాకం తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సయోఽన్యోఽపీతి) రాజగృహం ప్రవిష్టస్య విశేషదర్శనాదక్షరం ప్రవిష్టస్యాపి తద్విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రవిశ్యేతి) అమృతత్వేన- విశిష్టా ఇతి శేషః. ౫

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయ ఏతదేవం విద్వానక్షరం ప్రణౌతీత్యాది) య ఏతదేవాక్షరం స్వరమమృతమభయం ప్రణౌతి- ఉపాస్త ఇతి యావత్. తాదృశామృతత్వాదిగుణకం ప్రణవం ప్రవిశ్య దేవా యాదృశామృతత్వాదియుక్తాః-తాదృశో భవతీత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ప్రాణాదిత్యదృష్టివిశిష్టస్యోద్గీథస్యోపాసనముక్తమేవానూద్య ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వం కృత్వా తస్మిన్ ప్రాణరశ్మిభేదగుణవిశిష్టదృష్ట్యాఽక్షరస్యోపాసనమనేకపుత్రఫలమిదానీం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే - అథ ఖలు య ఉద్గీథః- స ప్రణవో బహ్వృచానాం. యశ్చ ప్రణవ స్తేషాం - స ఏవ ఛాన్దోగ్య ఉద్గీథశబ్దవాచ్యః. అసావాదిత్య ఉద్గీథః. ఏష ప్రణవః- ప్రణవశబ్దవాచ్యోఽపి స ఏవ బహ్వృచానాం - నాన్యః. ఉద్గీథ ఆదిత్యః కథం. ఉద్గీథాఖ్యమక్షరమోమిత్యేతదేష హి - యస్మాత్స్వరన్ - ఉచ్చారయన్. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. అథవా - స్వరన్ - గచ్ఛన్నేతి- అతోఽసావుద్గీథస్సవితా. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిత్యేతి) ప్రణవస్యోద్గీథస్య చైకత్వం కృత్వా తస్మిన్ సత్యధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యా, అధిదైవతమాదిత్యదృష్ట్యా, చ విశిష్టస్యోద్గీథస్య యదుపాసనముక్తం - తదేవానూద్య నిష్టిత్వా ప్రాణానాం రశ్మీనాం చ భేదవిషయగుణవిశిష్టదృష్ట్యా ... ద్గీథావయవస్యాక్షరస్యానేకపుత్రఫలముపాసనమనేన గ్రన్థేనవక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థస్సమ్ప్రతి ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః. అమృతాభయగుణతాత్త్వోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వే వైదికప్రసిద్ధిప్రదర్శనార్థం ఖల్విత్యుక్తం. తయోరేకత్వముక్త్వా ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిమనువదతి (అసావితి) ఉద్గీథాదిత్యయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (ఉద్గీథ ఇత్యాదినా) ఉచ్చారయన్- ఏతీతి సమ్బన్ధః. స్వరతేశ్శబ్దార్థత్వాచ్ఛబ్దముచ్చారయన్నిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అనేకార్థత్వాదితి) గచ్ఛన్ సవితా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ గచ్ఛతి- తస్మాదోఙ్కారత్వం సవితురిత్యాహ (అథవేత్యాదినా) ౧

రం.— ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వవిజ్ఞానమనేకపుత్రఫలకముపదిశ్యతే (అథ ఖలు య ఉద్గీథః స ప్రణవో యః ప్రణవస్స ఉద్గీథ ఇతి) ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానో య ఉద్గీథః- ఉద్గీథావయవ ఓఙ్కారః. స ఏవ హోత్రా ప్రయుజ్యమానః ప్రణవః. యశ్చ హోత్రా ప్రయుజ్యమానః ప్రణవః- స ఏవోద్గాత్రా ప్రయుజ్యమాన ఉద్గీథావయవ ఓఙ్కార ఇతీతరేతరైక్యాధ్యాసః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఏవం తయోరైక్యం కృత్వా తత్రాదిత్యదృష్టిముపదిశతి (అసౌ వా ఆదిత్య ఉద్గీథ ఏష ప్రణవ ఇతి) కథమాదిత్యస్య ప్రణవత్వమిత్యత్రాహ (ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతీతి) ఏషః - ఆదిత్యః ఓమితి స్వరన్-కర్తవ్యకర్మణామోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివోదేతీత్యర్థః. *స్వృశబ్దోపతాపయోరితి హి ధాతుః. అతస్సవితా ప్రణవః, అత ఏవోద్గీథశ్చేతి భావః. ౧

శం.— తమేతము ఏవాహమభ్యగాసిషం- ఆభిముఖ్యేన గీతవానస్మి. ఆదిత్యరశ్మిభేదం కృత్వా ధ్యానం కృతవానస్మీత్యర్థః. తేన- తస్మాత్కారణాన్మమ త్వమేకోఽసి పుత్ర ఇతి హ కౌషీతకిః- కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకిః. పుత్రముపాచ- ఉక్తవాన్. అతో రశ్మీనాదిత్యం చ భేదేన త్వం పర్యావర్తయాత్ - పర్యావర్తయేత్యర్థః- త్వం యోగాత్. ఏవం బహవో వై తే- తవ పుత్రా భవిష్యన్తి. ఇత్యధిదైవతం. ౨

ఉ.— అథాధ్యాత్మంయఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతోమితిహ్యేషస్వరన్నేతి॥ ౩

ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచ ప్రాణాగ్ స్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవోమేభవిష్యన్తీతి॥ ౪

అథఖలుయఉద్గీథస్సప్రణవోయః ప్రణవస్సఉద్గీథఇతిహోతృషదనాద్ధైవాపిదురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఃఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపదిష్టమనూద్యనిన్దతి (ఏతమేతమితి) సిద్ధాఫలందర్శయతి (అతఇతి) పర్యావర్తయాదితి ప్రథమపురుషే. త్వాయమానేకిమితిమధ్యమపురుషోవ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (త్వంరశ్మీగాదితి) యుష్మద్యుపపదేమధ్యమపురుషవిధానాదిత్యర్థః. రశ్మిభేదగుణదృష్టివిశిష్టోద్గీథోపాసనస్యఫలంకథయతి (ఏవమితి) వక్ష్యమాణేఽధ్యాత్మే బుద్ధిసమాధానార్థముక్తందేవతావిషయందర్శనముపసంహరతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౨

రం.— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచ) ఏతమాదిత్యమేవోద్గీథమహంగీతవానస్మి- నతుబహురశ్మిగుణవిశిష్టతయాఉపాసితవానస్మి. తేనదోషేణమమత్వమేకఏవపుత్రో భూరితికౌషీతకిస్స్వపుత్రమువాచేత్యర్థః. (రశ్మీంస్త్వంపర్యావర్తయాద్బహవోవైతేభవిష్యన్తీతి) తస్మాత్త్వంబహురశ్మివిశిష్టాదిత్యవిజ్ఞానావృత్తింకురు. తవరశ్మిబహుత్వవిజ్ఞానమహిమ్నాబహవఃపుత్రాభవిష్యన్తీత్యప్యువాచేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః పర్యావర్తయాదితిపురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. లేటి * లేటోడాటావిత్యాడాగమః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపదిష్టమితిశేషః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మముచ్యతే. (యఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతేత్యాది) తథా పూర్వవదోమితిహ్యేషః- ప్రాణోఽపిస్వరన్నేతి- ఓమితిహ్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివవాగాదిప్రవృత్త్యర్థమేతీత్యర్థః. నహిమరణకాలేముమూర్షోస్సమీపస్థాః ప్రాణస్యోఙ్కరణంశృణ్వన్తీతి ఏతత్సామాన్యాదాదిత్యేప్యోఙ్కరణమనుజ్ఞామాత్రంద్రష్టవ్యం. ౩

ఆ — అధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్త్వాపునువదతి (అథేత్యాదినా) కథం ప్రాణోద్గీథయోరేకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివాదిత్యోగచ్ఛతీత్యుక్తం- తద్వదితియావత్. ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నహీతి) ముమూర్షుసమీపవర్తినోబన్ధవోమరణకాలే ప్రాణస్యవాగాదిప్రవృత్త్యర్థమనుజ్ఞాకరణంనైవజానన్తి. తథాచజీవదవస్థాయామోమితితదనుజ్ఞావశాదేవవాగాదీనాం ప్రవృత్తిరాలక్ష్యతే- తస్మాత్ప్రాణస్యానుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యయోరధ్యాత్మాధిదైవతయోరుద్గీథత్వావిశేషాత్ప్రాణవదాదిత్యేప్యనుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమవధేయమిత్యాహ (ఏతత్సామాన్యాదితి) ౩

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యతఇతిశేషః. (యఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీత) స్పష్టోర్థః. (ఓమితిహ్యేషస్వరన్నేతి) ఏషః- ప్రాణఃవాగాదిప్రాణవృత్త్యర్థంఓమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివసఞ్చరతి. తస్మాత్ప్రాణఏవప్రణవఉద్గీథశ్చేత్యర్థః. ౩

శం.— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదేవ. అతోవాగాదీన్ముఖ్యంచ ప్రాణంభేదగుణవిశిష్టముద్గీథంపశ్యన్భూమానంమనసాభిగాయతాత్- పూర్వవదావర్తయేత్యర్థః. బహవోవైమే - మమపుత్రాభవిష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయస్సన్నిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యైకత్వోద్గీథదృష్టేరేకపుత్రత్వఫలదోషేణాపోదితత్వాద్రశ్మిప్రాణభేదదృష్టేఃకర్తవ్యతాచోద్యతేఽస్మిన్ఖణ్డేబహుపుత్రఫలత్వార్థం. ౪

ఆ.— ప్రాణదృష్ట్యోక్తాముద్గీథోపాస్తింనిన్దిత్వావివక్షితాముపాస్తిముపన్యస్యతి (ఏతముఏవేతి) భూమానం- బహుత్వోపేతమితియావత్. మధ్యమపురుషేలోటఆదేశస్యవైకల్పికత్వేపిప్రథమపురుషశఙ్కయాపరస్వయంవ్యావర్తయతి (పూర్వవదితి) ఏకత్వదృష్టేర్నిన్దాద్వారాప్రధానోపాసనంసఫలముపసంహరతి (ప్రాణేత్యాదినా) ౪

రం.— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (ప్రాణాంస్త్వంభూమానమభిగాయతాద్బహవోమేభవిష్యన్తీతి) మేబహవఃపుత్రాభవిష్యన్తీత్యభిసన్ధాయముఖ్యంప్రాణముపాసీనఃత్వంభూమానం- బహుత్వమాశ్రితాన్వాగాదీన్ప్రాణాంశ్చ ముఖ్యప్రాణేనసహాభిసన్ధాయాభిగాయతాత్- ఉద్గానంకుర్విత్యర్థః. ౪

శం — అథఖలుయఉద్గీథఇత్యాది- ప్రణవోద్గీథైకత్వదర్శనముక్తం. తస్యైతత్ఫలముచ్యతే- హోతృషదనాత్ - హోతాయత్రస్థశ్శంసతి - తత్స్థానంహోతృషదనం. హౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాదిత్యర్థః. నహిదేశమాత్రాత్ఫలమాహర్తుంశక్యం. కింతత్. హవివాపిదు

మదీథం- దుష్టముద్గీథం - ఉద్గానంకృతం. ఉద్గాత్రాస్వకర్మణిక్షతంకృతమిత్యర్థః. తదనుసమాహరతి - అనుసన్ధత్తఇత్యర్థః. చికిత్సయైవ ధాతువైష మ్యశమీకరణమితి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

అ —— పూర్వోత్తరయోర్భిన్నయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య తాత్పర్యప్రదర్శనపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాకరోతి (అథఖల్వితినా) న నుయథాశ్రుతంస్థానం హౌత్రృషదనంకింనేష్యతే- తత్రాహ (సహీతి) హౌత్రాత్కర్మణోయత్ఫలమాద్రియతే - తత్ప్రశ్నపూర్వకమువిశేష తోదర్శయతి (కింతదిత్యాదినా) నిపాతద్వయమవధారణాతిశయఫలకం క్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. అపిశబ్దస్తునిస్థాన నరథాచితయా నేతవ్యః. దుష్ట ముద్గానమేవస్పష్టయతి (ఉద్గాత్రేతి) కథమన్యనిష్ఠాత్కర్మణోఽన్యత్రఫలమాహర్తుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చికిత్సయేతి) ఉద్గాత్రాప్రణ వోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానాభావాత్ప్రమాదికంస్వకర్మణి ప్రాప్తంక్షతంహౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాత్ప్రణవాత్ప్రతిసన్దధాతీత్యర్థః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦,—— ఉక్తప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అథఖలుయఉద్గీథస్సప్రణవఇత్యాది) అపిదురుద్గీథం - వేదనహీనప్రయుక్తోద్గీథమిత్య ర్థః. హౌత్రృషదనాత్- హౌత్రృకర్తృకోద్గీథప్రణవైక్యజ్ఞానాదిత్యర్థః. హౌత్రృషదనాదిత్యత్ర * పూర్వపదాదితిషత్వం. అయంభావః - ఉద్గీ థప్రణవైకత్వవిజ్ఞానంహౌత్రాపికర్తవ్యం, ముద్గాత్రాపికర్తవ్యం,- ప్రణవేహౌతురుద్గీథేఉద్గాతుశ్చకర్తృత్వాత్. తత్రోద్గాతురేతాదృశైక త్వవిజ్ఞానాభావేనదోషయుక్తమపిఉద్గాత్రాప్రయుజ్యమానముద్గీథంహోతాస్వీయోద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ అనుసమాహరతి- సమా దధాతి. అదుష్టంకరోతీతి. అనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతిద్విరుక్తిర్ధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-* అ ఙ్గేషుయథాశ్రయభావః. అఙ్గేష్వాశ్రితానాముపాసనానాం క్రతౌర్బహిః ప్రయోగాసమ్భవేనాశ్రయతన్త్రత్వస్యవక్తవ్యతయా ప్రయోగవచనే నాశ్రయాణాముద్గీథాదీనాంసముచ్చయనియమేనాశ్రితానామపిసముచ్చయనియమోయుక్తః- ఇతరథాతదాశ్రితత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. *శిష్టేశ్చ. *గోదోహనేనపశుకామస్యప్రణయేదితివదధికారాన్తరాశ్రవణేన * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాఙ్గతయాఉపాసనవిధానాచ్చనియమేనోపాసనోపా దేయాః. నచవీర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థత్వస్య *తన్నిర్ధారణానియమఇత్యత్రోక్తత్వాత్ కథంతస్యోద్గీథాఙ్గత్వమితివాచ్యం-*ఉద్గీథముపాసీతేతివాక్యే నఉపాసనస్యోద్గీథరూపాశ్రయసమ్బన్ధే, వీర్యవత్తరత్వరూపఫలసమ్బన్ధే, చబోధ్యమానేవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్. నచవాక్యభేదభీత్యాతస్యఫలవిధిత్వా సమ్భవేపితస్యఫలాకాఙ్క్షాయాంరాత్రిసత్రన్యాయేనవీర్యవత్తరత్వస్యైవార్థవాదికస్యఫలత్వకల్పనంసమ్భవతీతివాచ్యం-పర్ణతాదావపితథాప్రసఙ్గాత్. * సమాహారాత్. * హౌత్రృషదనాద్ధైవాపిదురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుపాసనస్యసమాహారనియమోదృశ్యతే- ఉద్గాత్రృకృతవేదనహానిప్రయుక్తోద్గీ థవైగుణ్యస్యహౌత్రృకర్తృకప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానేనసమాధానోక్త్యాఉపాసనస్యావశ్యకర్తవ్యప్రతీతేరిత్యర్థః. * గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ. ఉపా సనగుణస్యఉపాస్యస్యప్రణవస్య * తేనేయంత్రయీవిద్యావర్తతేఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితిశంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతిసాధారణ్యశ్రుతేశ్చఉ పాసనావశ్యకతాగమ్యతే- ప్రకృతపరామర్శినాతేనేతిశబ్దేనఉపాస్యస్యప్రణవస్యైవప్రతీతేః. అతఉపాసననియమోస్తీతిప్రాప్తఉచ్యతే-*నవాతత్స హభావాశ్రుతేః. నవాక్రతుషూపాదాననియమఃఉద్గీథోపాసనాదేః. కుతః. తత్సహభావాశ్రుతేః-ఉద్గీథాఙ్గభావాశ్రుతేరిత్యర్థః. వీర్యవత్తరత్వరూ పఫలార్థతయాగోదోహనతుల్యత్వేనక్రత్వర్థత్వాభావాదితిభావః. నచపర్ణతాదేరపిపురుషార్థత్వప్రసఙ్గః - పర్ణతాయాజుహూసమ్బన్ధేపిఅవ్యాపార రూపతయాఫలనిష్పాదకత్వాభావేనఫలాకాఙ్క్షాయాఏవాభావాత్ఫలకల్పనాయాఅప్రసక్తేః. ఫలాకాఙ్క్షాసిద్ధ్యర్థంక్రతూపరాగేణవ్యాపారరూపతాం సమ్పాదయితుంజుహూలిఙ్గేనక్రతుముపస్థాప్యతత్సమ్బన్ధబోధకశబ్దోవాకల్ప్యః- జుహూశబ్దస్యజుహూసమ్బన్ధిక్రతులక్షకత్వంవాకల్ప్యం. తతశ్చక్ర తుఫలేనైవనైరాకాఙ్క్ష్యాత్ రాత్రిసత్రన్యాయేనార్థవాదికఫలకల్పనానసమున్మిషతి. ఇహోపాసనాయాస్స్వయంవ్యాపారరూపాయాః క్రతూపరా గమన్తరేణైవఫలాకాఙ్క్షాసమ్భవతి-సత్యాంచఫలాకాఙ్క్షాయాంవాక్యశేషస్యైవఫలసమర్పకతయాపరిణామసమ్భవేతల్లిఙ్గత్కర్మాన్తరబోధకవాక్యకల్ప నాద్యనపేక్షణాత్.తస్మాద్వాక్యశేషశ్రుతాయతస్యైవఫలాయోద్గీథాద్యాశ్రయవిశిష్టోపాసనవిధిరిత్యేవయుక్తం. నచోపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వాత్ సత్యాశ్రయేతత్తన్త్రాణాముపాసనానామప్యావశ్యకత్వమితివాచ్యం- ఇదమేవహ్యుపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వం- యదాశ్రయేసత్యేవప్రవృత్తిర్నా స్యదాస్తీతి. నతుయావదాశ్రయసత్త్వంప్రవృత్తిరితి. తతశ్చకామోపబద్ధత్వాదుపాసనానాం, కామనానాంచానిత్యత్వాత్, తదవబద్ధానామప్యుపాస నానామనిత్యత్వమేవ. * దర్శనాచ్చ. * ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మాయజ్ఞంయజమానంసర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణోవేదనేనైవసర్వేషాంరక్ష ణంబ్రువతీశ్రుతిఃఉద్గాత్రృప్రభృతీనాంవేదనస్యానియమందర్శయతీతిస్థితం. కేచిత్తుఉద్గీథవిద్యాయాఃక్రత్వర్థత్వాభావే * అన్యథాత్వంశబ్దాదితి చేదిత్యధికరణే *ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేనక్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేపిఅర్థవాదికమపిఫలంతదవిరుద్ధంగ్రాహ్యమితిదేవతాధికరణేప్రతిపాదితమితిభా ష్యంవిరుధ్యేత. తథాపురుషార్థాధికరణే *యదేవవిద్యయాకరోతీతివిద్యాయాస్తృతీయాశ్రుత్యాకర్మాఙ్గత్వప్రతిపాదనాత్ నవిద్యాతఃపురుషార్థఇతి * తచ్ఛ్రుతేరితిసూత్రేణపూర్వపక్షేకృతేతత్రవిద్యాశబ్దస్యప్రకృతోద్గీథవిద్యావిషయత్వేనఉద్గీథవిద్యామాత్రస్యకర్మాఙ్గత్వేసిద్ధేబ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమస్తీత్యేతదర్థప్రతిపాదకయోః * అసార్వత్రికీతిసూత్రతద్భాష్యయోఃవిరోధశ్చస్యాత్. అతశ్చాస్యైవక్రత్వర్థత్వం. నచ * తన్నిర్ధార ణానియమః * అఙ్గేషుయథాశ్రయభావఇత్యధికరణద్వయవిరోధః. తయోర్నియతక్రత్వర్థత్వప్రతిక్షేపమాత్రపరత్వాత్. నచక్రత్వర్థత్వేప్యర్థ వాదికఫలస్వీకారేపర్ణతాయాఅపిఅపాపశ్లోకశ్రవణఫలకత్వప్రసఙ్గఇతిశఙ్క్యం - ప్రస్తరప్రహరణస్యాపిసూక్తవాకమన్త్రప్రతిపాద్యఫలార్థత్వ

ఉ.— ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయత ఇయమేవ సాఽగ్నిరమస్తత్సామ॥ ౧

అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతేఽన్తరిక్షమేవ సా వాయురమస్తత్సామ॥ ౨

ద్యౌరేవర్గాదిత్యస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే ద్యౌరేవ సాఽఽదిత్యోఽమస్తత్సామ॥ ౩

నక్షత్రాణ్యేవర్క్చన్ద్రమాస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే నక్షత్రాణ్యేవ సా చన్ద్రమా అమస్తత్సామ॥ ౪

న, దుపహాసలవిద్యాజ్ఞానాయాలఙ్గిరిద్యాచాః 'తాస్యాపరపురుషాటీయ క్షఇతి ప్రతిపన్న బ్రహ్మవిద్యాదివిరోధితదుపయోగిఫలాన్తరత్వాత్. చ్ఛ త్రిర్వస్థాయా అపిచ్ఛతాయాః అర్థవాదప్రతిపన్న కర్త్వనిరుక్తఫలాన్తరత్వేనదోషఇతిభాష్యకారాశయ ఇతి వదన్తి. అన్యేతు *అన్యథాత్వం శ్రాదిత్వ త్రిగాధ్యస్యాన్యాపహ్యోక్తత్వాత్ క్రత్వర్థత్వం న వాప్యకృద ఫలమితి వదన్తి. ప్రకృతమనుసరామః...... ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అథేదానీం సర్వఫలసమ్పత్త్యర్థ ముద్గీథస్యోపాసనాన్తరం విధిత్స్యతే. ఇయమేవ - పృథివీ ఋక్ - ఋచి పృథివీదృష్టిః కార్యా. తథా- అగ్నిస్సామ-సామ్న్యగ్నిదృష్టిః. కథం పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమితి. ఉచ్యతే-తదేతత్-అగ్న్యాఖ్యం సామైతస్యాం- పృథివ్యామృచ్యధ్యూఢం- అధిగతం. ఉపరిభావేన స్థితమిత్యర్థః. ఋచీవ సామ. తస్మాత్-అత ఏవ కారణాద్ఋచ్యధ్యూఢమేవ సామ గీయత ఇదానీమపి సామగైః యథా చ ఋక్సామనీ నాత్యన్తభిన్నేఽన్యోన్యం- తథైతౌ పృథివ్యగ్నీ. కథం. ఇయమేవ-పృథివీ సా- సామనామార్ధశబ్దవాచ్యా. ఇతరార్ధశబ్దవాచ్యోఽగ్నిరమః తత్- ఏతత్పృథివ్యగ్నిద్వయం సామ - ఏకశబ్దాభిధేయత్వమాపన్నం సామ తస్మాన్నాన్యోన్యం భిన్నం పృథివ్యగ్నిద్వయం నిత్యసంశ్లిష్టమృక్సామనీ ఇవ తస్మాచ్చ పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమిత్యర్థః సామాక్షరయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టివిధానార్థమియమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి కేచిత్. ౧

ర.— ఇయమేవేత్యాదిసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) పుత్రాద్యైశ్వర్యాద్యేకదేశవిషయోపాసనోపదేశానన్తరమవసరే ప్రాప్తైశ్వర్యస్య హాదావశేషఫలస్య సమగ్రైశ్వర్యప్రాప్త్యర్థమనిరైవాధ్యాత్మవిభాగేనోద్గీథవిషయమేవాపూర్వముపాసనమస్మిన్ ఖణ్డే విధాతుమిష్టమిత్యర్థః తత్ర తదఙ్గభూతముపాసనమాహౌపధ్యాతి (ఇయమేవేతి) పృథివ్యామృగ్దృష్టిరత్ర నేష్టా- కర్మాఙ్గస్యసంస్కార్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఋచీతి) ఋచి యథా పృథివీదృష్టిరథ నరవాక్యనిహితా-తథాఽగ్నిస్సామేత్యత్రాగ్నిదృష్టిస్సామ్ని విధీయత ఇతి పూర్వవదిత్యాహ (తథేతి) ఋక్త్వం పృథివ్యాస్సామత్వం చాగ్నేః న ప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఋక్సామత్వం- ఋక్సామత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ఉత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తయోరాధారాధేయభావేన ఉపకంఠగ్రన్థమాహ (తస్మాదితి) ఋచి పృథివీదృష్టిః, సామ్న్యగ్నిదృష్టిః, రిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (యథా చేతి) పృథివ్యగ్న్యోరత్యన్తభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కర్మాఙ్గయోస్సహప్రయోగాదృక్సామయోరన్యోన్యమవ్యభిచారాన్నాత్యన్తభేదః తథా పృథివ్యగ్న్యోరప్యేకశబ్దవాచ్యత్వాన్నాత్యన్తంభిన్నతేత్యర్థః. తయోరత్యన్తభేదాభావే ఫలితమాహ (తస్మాచ్చేతి) పృథివీ సాశబ్దవాచ్యా - స్త్రీత్వాత్. అగ్నిరమః- పుంస్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. పక్షాన్తరముక్తాపాయ్యఙ్గీకరోతి (సామాక్షరయోరితి) ౧-౨-౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే (ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ) ఋచి ఇయమిత్యుక్తపృథివీదృష్టిః, సామ్న్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢం సామ) తదేతత్- అగ్న్యాఖ్యం సామైతస్యాం- పృథివ్యామృచి అధ్యూఢం- ఉపరిస్థితమిత్యర్థః. అత ఏవాద్యాపి ఋగారూఢమేవ సామ గీయత ఇత్యాహ (తస్మాదృచ్యధ్యూఢం సామ గీయత ఇతి) ఏవమృక్సామయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిం విధాయ సామనామావయవభూతయోః సాశబ్దామశబ్దయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (ఇయమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి) ఉక్తార్థః (తత్సామ) తత్- పృథివ్యగ్నిరూపనామశబ్దామశబ్దమేళనేన సామవ్యవహారో లోకే ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాది- పూర్వవత్. ౨-౩

రం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాదేః పూర్వవదర్థః. ౨-౩-౪

శం.— నక్షత్రాణామధిపతిశ్చన్ద్రమాః-అతస్స సామ. ౪

ర.— కథం పునర్నక్షత్రవర్గ్యోరేతదేతస్యామిత్యాదివాక్యం - నహి నక్షత్రేషు చన్ద్రమసస్స్థితిః - అత ఆహ (నక్షత్రాణామితి) నక్షత్రాధిపతిత్వాత్తదుపరిభావేన చన్ద్రమసః స్థితిరిత్యర్థః. నక్షత్రసహితం చన్ద్రమసం చ రామస్సంస్కర్తుం నశక్యః. ౪

ఉ.— అథ యదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవర్గథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే॥ ౫

అథ యదేవైతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవ సాఽథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామాథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః॥ ౬

శం.— అథ యదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః- శుక్లా దీప్తిః. సైవ ఋక్ అథ యదాదిత్యే నీలం పరః కృష్ణం- పరః - అతిశయేన కార్ష్ణ్యం. తత్సామ తద్ధ్యైకాన్తసమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే. ౫

ఆ.— అఙ్గోపాసనాని కానిచిదుక్త్వా తాదృగేవోపాసనాన్తరమాహ (అథేతి) ఆదిత్యస్య మణ్డలాత్మనో యద్రూపం శుక్లం దృశ్యతే- ఋచి తద్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ రూపం విశినష్టి (భా ఇతి) తామేవ వ్యాచష్టే (శుక్లా దీప్తిరితి) ఋచి యథా పూర్వోక్తరూపదృష్టిః- తథా సామ్ని వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరనుష్ఠేయేత్యాహ (అథేతి) నన్వాదిత్యే శౌక్ల్యవదతిశయకార్ష్ణ్యం నాస్మాభిరనుభూయతే - తత్రాహ (తద్ధీతి) ఏకాన్తేన సమాహితా- శాస్త్రసంస్కృతా యస్య దృష్టిః- తస్యాదిత్యే నిరతిశయం కార్ష్ణ్యం దృశ్యతే. తథా చ తద్దృష్టిః సామ్ని క్లిష్టేత్యర్థః. ౫

రం.— (అథ యదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవర్క్) శుక్లం భాః- శుక్లా దీప్తిరిత్యర్థః. శుక్లమితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ) పరః కృష్ణం - అతిశయేన కార్ష్ణ్యరూపం పరః కృష్ణమితి ప్రసిద్ధం యన్నీలం- తత్సామేత్యర్థః. ఆదిత్యే కార్ష్ణ్యస్య సమాహితదృష్టిభిరీక్ష్యమాణత్వాత్తదస్తీతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర పరశ్శబ్దస్సాన్తో ద్రష్టవ్యః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— అత ఏవైతే భాశ్శుక్లకృష్ణత్వే సా చామశ్చ- సామ. అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే- ఆదిత్యస్యాన్తః- మధ్యే హిరణ్మయః- హిరణ్మయ ఇవ హిరణ్మయః. న హి సువర్ణవికారత్వం దేవస్య సమ్భవతి- ఋక్సామగేష్ణత్వాపహతపాప్మత్వాసమ్భవాత్. న హి సౌవర్ణే చేతనే పాప్మాదిప్రాప్తిరస్తి- యేన ప్రతిషిధ్యేత. చాక్షుషే చాగ్రహణాత్. అతో లుప్తోపమ ఏవ హిరణ్మయశబ్దః. జ్యోతిర్మయ ఇత్యర్థః ఉత్తరేష్వపి సమానా యోజనా. పురుషః- పురిశయనాత్. పూరయతి వా స్వేనాత్మనా జగదితి. దృశ్యతే - నివృత్తచక్షుర్భిః సమాహితచేతోభిః బ్రహ్మచర్యాదిసాధనాపేక్షైః. తేజస్వినోఽపి శ్మశ్రుకేశాదయః కృష్ణాస్స్యురిత్యతో విశినష్టి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇతి) జ్యోతిర్మయాన్యేవాస్య శ్మశ్రూణి కేశాశ్చేత్యర్థః ఆప్రణఖాత్- ప్రణఖః- నఖాగ్రం. నఖాగ్రేణ సహ సర్వస్సువర్ణ ఇవ భారూప ఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అథ యదేవైతదిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అత ఏవేతి) అఙ్గోపాసనాని సమాప్యానన్తరమాధిదైవికీం ప్రధానోపాసనాం వివక్షురుపాస్యస్వరూపముపన్యస్యతి (అథేత్యాదినా) కిమితి హిరణ్మయపదముపమార్థం వ్యాఖ్యాయతే - హిరణ్యవికారత్వమేవాత్ర వివక్షితం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అపహతపాప్మత్వాసమ్భవం సాధయతి (న హీత్యాదినా) పాప్మాదీత్యాదిపదం తత్కార్యసఙ్గ్రహార్థం. కిం చ- చక్షుష్యుపాస్యే పురుషే సువర్ణవికారస్యాగ్రహణాద్గౌణమేవ హిరణ్మయపదమిత్యాహ (చాక్షుషే చేతి) న చ తత్రాప్యతిదేశకం తద్గ్రహణం- ఋక్సామగేష్ణత్వాదినా తాదృశేన విరోధాత్. తస్మాద్గౌణమేవ హిరణ్మయపదమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాదివిశేషణేష్వపి తుల్యం గౌణత్వమిత్యాహ (ఉత్తరేష్వపీతి) నన్వాదిత్యాదిమణ్డలే పురుషో నాస్మాభిర్దృశ్యతే- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుర్భిరితి) విశిష్టాధికారిణామాదిత్యపురుషదర్శనముపపాదయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) ౬

రం.— (అథ యదేవైతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవ సా అథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామ) పూర్వవదర్థః. ఏవమృచి పృథివ్యన్తరిక్షద్యునక్షత్రాదిత్యగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్ని అగ్నివాయ్వాదిత్యచన్ద్రాదిత్యగతనీలభారూపత్వదృష్టిం, చ విధాయాహ (అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే) అన్తరాదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలస్యాన్తః హిరణ్మయః- రమణీయః యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. *దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిరితి శ్రుత్యైకార్థ్యాత్. హిరణ్మయ ఇతి రూపసామాన్యాచ్చన్ద్రముఖవదితి వాక్యకారః. తతశ్చ హిరణ్మయశబ్దస్య సముఖ్యార్థో గ్రాహ్య ఇతి వాక్యకారాభిప్రాయః. తతశ్చ హిరణ్మయత్వం- ఉజ్జ్వలత్వమిత్యర్థః. తతశ్చ నీలతోయదాభస్యాపి హిరణ్మయత్వే నానుపపత్తిః. యద్వా- *కశ్చిన్నత్వద్ధేమసమానవర్ణం తస్యాననమితి శ్రీరామాయణప్రయోగాత్, *పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి శ్రుతే, శ్చ నీలతోయదాభస్య రుక్మవర్ణత్వం సమ్భవతి. తత్ర హేతుశ్చ సమ్ప్రదాయగమ్యః. ఏతత్సర్వం వేదార్థసఙ్గ్రహ శ్రుతప్రకాశికాయాం స్పష్టం తత ఏవావగన్తవ్యం. అత్ర కేచిత్ *కప్యాసం పుణ్డరీకమితి వాక్యైకవాక్యత్వేన ఆదిత్యమణ్డలముచ్యతే- పుణ్డరీకమిత్యనేన హృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. అతశ్చ యథా సూర్యమణ్డలం హృదయపుణ్డరీకం చ ఉపాసనస్థానం- ఏవముపాసకస్యాక్షిణీ అపి పరమాత్మన ఉపాసనస్థానమితి పరోక్తవ్యాఖ్యానదూషణావసరే వ్యాసార్యైః *ఆదిత్యమణ్డలరూపస్థానావరుద్ధ అక్ష్ణోః స్థానతయా విధానం న సమ్భవతీత్యుక్తేః ఆదిత్యమణ్డలస్థానముత్పత్తిశిష్టమితి ప్రతీయతే - తతశ్చ య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇతి వాక్యముపాసనోత్పత్తిపరం. తతశ్చ పురుషో దృశ్యత ఇత్యత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః. న చాదిత్యమణ్డలస్యోత్పత్తిశిష్టత్వే ఉత్పత్తిశిష్టస్థానావరుద్ధే భాష్యకృదభిమత పుణ్డరీకదళామలాయతాక్షత్వాదేః కథం విధానమితి వాచ్యం - పుణ్డరీకాక్షత్వాదేరుత్పత్తిశిష్టాదిత్యమణ్డలస్థానావిరుద్ధత్వాత్, ఉత్పత్తిశిష్టావిరుద్ధగుణానాం విధానసమ్భవాత్, న త్వేవం *సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్ర *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి ఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావరుద్ధే మనోమయత్వా

మూ.— తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద॥ ౭

దీనామపి ధ్యానం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య * సర్వం ఖల్విదమితి వాక్యస్య సాక్షిత్వేన తత్ర నైవైకవాక్యత్వాత్ వేదనస్యాత్మత్వస్య నోత్పత్తిశిష్టత్వమిత్యాహ నాన్యస్య మన్త్ర వచనాయుక్తం స్యాత్- మనోమయత్వాదీనాం తత్ర విశిష్టానాం ధ్యాతృత్వే ఘాతిత్వేనప సాకరసమ్బన్ధేన వాక్యభేదమాత్రపత్తిసారూప్యస్యోత్పత్తిశిష్టత్వా భావసమర్థనం కథమితి చేత్. ఉపాస్యానాం సర్వస్య ఉపాస్యాన్తరాణాం పరికల్పనాదియేవన్ని అన్యైరుక్తం హిరణ్మయత్వాదిలక్షణానామవరుద్ధత్వాత్ వాక్యస్య నోత్పత్తిశిష్టస్య భావవ త్వప్యర్థం తం- అపి తు యదుపదముపసంహారేణ ఘటితం వాక్యాలాక్షణానామపి సానన్తర్యమప్యథా నైవ దోషయుక్తవికల్పప్రసఙ్గాదిత్యేవ తాత్పర్యమిత్యా న్తరం * యస్యాపస్యైవ పశ్యతే ఇత్యుక్తవక్తవ్యమితి ప్రకరణే * మనసానుపశ్యన్తి నేముక్తవచనం హిరణ్మయత్వాదిధర్మవిశిష్టమనోగ్రాహ్యతౌక్తేః. ఆరోపితాకారస్య వి గ్రహనోగ్రాహ్యత్వాభావాత్. దనారోపితత్వం నిర్ణీతం. * ఈశానః సర్వస్య దేహాత్మనః ఉపలక్షణస్య పరమాత్మవిషయత్వం వక్తవ్యమితి పరాకృతత్వాత్. * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాదితి ఆదిత్యవర్ణత్వం హిరణ్మయత్వాత్ తథానేకకల్పితత్వాత్ ప్రసక్తేః. నహి కల్పితస్య తమసః పారవర్తిత్వం స మ్భవతి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః) రమణీయశ్మశ్రుకేశో రమణీయసర్వావయవ ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తస్యైవం సర్వతః సువర్ణవర్ణస్యాప్యక్ష్ణోర్విశేషః కథం? తస్య యథా కపేః- మర్కటస్యాసః - కప్యాసః. ఆస ఉపవేశనే ధాతోః కరణే ఘఞ్. కపిపృష్ఠాన్తః- యేనోపవిశతి. కప్యాస ఇవ పుణ్డరీకమత్యన్తతేజస్వి ఏవమస్య- దేవస్యాక్షిణీ. ఉపమితోపమత్వాన్న హీనోపమా. తస్య- ఏవం గుణవిశిష్టస్య గౌణమిదం నామోదితి. కథం గౌణత్వం. స ఏషః- దేవః సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః - పాప్మనా సహ తత్కార్యేభ్య ఇత్యర్థః * య ఆత్మా- పహతపాప్మేత్యాది వక్ష్యతి. ఉదితః- ఉత్ ఇతః. ఉద్గత ఇత్యర్థః. అతోఽసావున్నామా. తమేవం గుణసమ్పన్నమున్నామానం యథోక్తేన ప్రకారేణ యో వేద- సోఽప్యేవమేవోదేతి- ఉద్గచ్ఛతి సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః. హ వై ఇత్యవధారణార్థౌ నిపాతౌ. ఉదేత్యేవేత్యర్థః. ౭

ఆ.— సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి విశేషణాదక్ష్ణోరపి సువర్ణత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (తస్యేతి) విశేషమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమి త్యాదినా) యథా కప్యాసవదత్యన్తదీప్తిమత్పుణ్డరీకం- తథా తస్యాక్షిణీ ఇతి యోజనా. ఆసశబ్దనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (ఆస ఇతి) ఘఞ్ప్రత్యయాన్తస్య శబ్దస్య విశిష్టమర్థం కథయతి (కపీతి) తస్య కరణత్వం స్ఫుటయతి (యేనేతి) కపిః సకపిపృష్ఠాన్తః కప్యాస ఇతి శేషః. ఫలితం వాక్యార్థమాహ (కప్యాస ఇవేతి) నహీనోపమా దేవస్య చక్షుషీ వ్యపదిశతా శ్రుత్యాపి హీనత్వం వ్యపదిష్టం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపమితేతి) కప్యాసేనోపమితం పుణ్డ రీకం - తేనోపమానేనోపమితత్వాచ్చక్షుషోర్న హీనోపమాప్రయుక్తనిహీనత్వమిత్యర్థః. యథోక్తస్యాదిత్యపురుషస్యాక్షిణీ తత్తదాకారాం వ్యాఖ్యాయ తస్య నామ వ్యపదిశతి (తస్యేతి) నామ్నో గౌణత్వం శఙ్కాద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వపాప్మోదయః- తత్కార్యభూతా త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పాప్మనేతి) ఆదిత్యపురుషే సర్వపాప్మోదయస్సమ్భవతి- * సహాత్రైదేవానాం పాప్మగచ్ఛతీతి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్య తత్సఙ్గమా త్మనిష్ఠ వాక్యశేషముదాహరతి (య ఆత్మేతి) ఉత్తరార్థమారోగ్యం- తత్సంప్రశ్నః. ఉపాస్యం సగుణాత్మానముపన్యస్య తదుపాసనమిదానీం సఫలముప న్యస్యతి (తమేవం గుణసమ్పన్నమితి) యథోక్తేన ప్రకారేణ- ఉన్నామానమితి సమ్బన్ధః. ౭

రం.— (తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ) కం పిబతీతి కపిః- ఆదిత్యః. తేన అస్యతే- క్షిప్యతే. వికాస్యత ఇతి కప్యాసం. త దాహ వాక్యకారః * ఆదిత్యక్షిప్తం వా శ్రీమత్త్వాదితి. యద్వా- కం పిబతీతి కపిః - నాళం. తస్మిన్నాస్త ఇతి కప్యాసం. అచిరోద్భిన్నాజానాం కేసర స్య పుణ్డరీకస్య శోభాతిశయశాలిత్వాత్ తాదృశమిహ వివక్షితం. యద్వా- కం- జలం. * ఆస ఉపవేశన ఇతి ధాతురపి పూర్వకః. * వష్టి భాగురిరల్లోపమ వాప్యోరుపసర్గయోరితి వచనాదకారలోపః. కే- జలే ఆస్త ఇతి కప్యాసం - సలిలస్థమిత్యర్థః. ఏవమస్యార్థత్రయస్యాప్యుపపన్నతయా వాక్యకారేణ నిర్ణీ తత్వమపి ప్రత్యభిగవతా భాష్యకారేణ వేదార్థసఙ్గ్రహే * గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాళరవికరవికసితపుణ్డరీకదళామలాయతేక్షణ ఇత్యభి హితం. మర్కటజఘనసదృశపుణ్డరీకసాదృశ్యాద్యర్థాన్తరం త్వశ్లీలత్వాదిదోషదుష్టతయా వాక్యకృదనాదృతత్వాద్భాష్యకారేణాప్యనాదృతం. యద్యప్య మరకోశే * పుణ్డరీకం సితామ్భోజమిత్యనుశిష్టం - తథాపి శబరస్వామినా నవమాధ్యాయే * మాష్కం చరుం నిర్వపేచ్ఛ్రీకామ ఇతి విహితాయామిష్టౌ * పౌణ్డరీకాణి బర్హీంషి భవన్తీతి నగణార్థత్వేన విహితేషు పుణ్డరీకేష్వతిదేశప్రాప్తస్య * దర్భైః స్తృణీత హరితైరితి మన్త్రస్య దర్భపదస్థానే పుణ్డరీకపదం, హరితపదస్థానే రక్తపదమూహితవ్యమిత్యుక్తత్వాద్రక్తామ్భోజమేవ పుణ్డరీకమితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యోదితి నామ) స్పష్టోఽర్థః. తస్యాన్నామకత్వే హేతు మాహ (స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః) సర్వపాపోద్గతత్వాదున్నామక ఇత్యర్థః. నీడాచ్ఛకునస్యేవోద్గమనవత్ పాపపఞ్జరాదుద్గమనమిహ వముఖ్యార్థస్య ను ప్రాప్త్యభావాదుద్గమనేన తత్సమ్బన్ధరాహిత్యం లక్ష్యతే- * నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతమితి పర మాత్మనస్సుకృతసమ్బన్ధాభావో హి ప్రతిపాద్యతే- తరతేః ప్రాప్తివాచిత్వాత్. పాపశబ్దశ్చ పుణ్యపాపరూపోభయవిధకర్మపరః- పరమాత్మప్రకరణేషు * నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇతి సుకృతేఽపి పాపశబ్దప్రయోగాత్, * పాప్మనః కాలజరామృత్యుశోకాదయః సఙ్ఘాత త్వాదితి వాక్యకారవచనాత్, దలౌకికత్వే సత్యనిష్టఫలసాధనత్వరూపప్రవృత్తినిమిత్తయోగాత్పుణ్యస్యా పి పాపశబ్దాభిధేయత్వోపపత్తేః, ముముక్షుం ప్రతి స్వర్గాదీనామప్యనిష్టత్వాత్, * ఏతేనైవ సరయూస్నాతస్థానస్య పరమాత్మనః * స్వనాకపృష్ఠగమనం పు

తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా స ఏష యే చాముష్మాత్ప
రాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతమ్॥ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— అథాధ్యాత్మం వాగేవర్క్ప్రాణః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢꣳ సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢꣳ
సామ గీయతే వాగేవ సా ప్రాణోఽమస్తత్సామ॥ ౧

సంపృక్తలక్షణః। క్వచిదపి వాసుదేవే... ముక్తిబీజమస్య క్షయమిచ్ఛస్మరణాత్, సర్వపాపాపహతత్వం నానుకర్మవశ్యతాగన్ధరాహిత్యమిత్యుక్తం భవతి. కృతానా
మపికర్మాంకురజననశక్తిప్రతిభటత్వం... శ్వరస్వభావవిశేష ఉపహతపాప్మత్వాత్సర్వపాపోదితశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ఏవంనామవి
జ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— తస్యోద్గీథత్వం దేవస్యాదిత్యాదీనామివ వివక్షిత్వాహ- తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ- పృథివ్యాద్యుక్తలక్షణే పర్వణీ. సర్వాత్మా హి దే
వః. పరాపరలోకకామేశితృత్వాదుపపద్యతే పృథివ్యగ్న్యాద్యృక్సామగేష్ణత్వం సర్వయోనిత్వాచ్చ. యత ఏవమున్నామా చాసావృక్సామగేష్ణశ్చ-త
స్మాదృక్సామగేష్ణత్వే ప్రాప్త ఉద్గీథత్వముచ్యతే పరోక్షేణ-పరోక్షప్రియత్వాద్దేవస్య. తస్మాదుద్గీథ ఇతి. తస్మాత్త్వేవ హేతోరుద్గాతా-య
స్మాద్ధ్యేతస్య యథోక్తస్యోన్నామ్నో గాతా సః- అతో యుక్తముద్గాతేతి నామ ప్రసిద్ధిరుద్గాతుః. స ఏషః- దేవ ఉన్నామా యే చాముష్మాత్-ఆదిత్యా
త్పరాఞ్చః - పరాగఞ్చనాత్. ఊర్ధ్వాలోకాః, తేషాం- లోకానాం చేష్టే. న కేవలమీశితృత్వమేవ- చశబ్దాద్ధారయతి చ. *స దాధార పృథివీం ద్యా
ముతేమామిత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. కించ- దేవకామానామీష్టే. ఇత్యేతదధిదైవతం-దేవతావిషయం దేవస్యోద్గీథస్య స్వరూపముక్తం. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ— కథం పరస్యోపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథే సమ్పాద్యేతి దర్శయతి (తస్యేత్యాదినా) యథా ఆదిత్యాదీనాముద్గీథే సమ్పాద్యో
పాసనముపదిశ్యతే- తథా పరమాత్మనోఽపి తత్ర సమ్పాద్యోపాసనం వివక్షిత్వా సర్వస్యాత్మత్వమాహ తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. మణ్డలావచ్ఛిన్నస్య
పురుషస్య కథమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మేతి) పరస్యస్వారస్యేన సర్వాత్మత్వాత్, ధ్యానార్థం మణ్డలావచ్ఛేదాత్, ఋగాదిగే
ష్ణత్వమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పరాపరేతి) సర్వాత్మత్వం సాధయతి (సర్వయోనిత్వాదితి) సర్వకారణత్వేన సర్వాత్మత్వాదృగాది
గేష్ణత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః. తస్మాదుద్గీథ ఇతి వాక్యం యోజయతి (యత ఇతి) ప్రాప్తే సతి - తస్మాదుద్గీథ ఇత్యనేన వాక్యేనోద్గీథత్వం పరోక్షేణ నా
మ్నా దేవస్యోచ్యత ఇతి యోజనా. కిమితి పరోక్షనామ్నా దేవో వ్యపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య * పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విష ఇతి శ్రుత్యన్తర
మాశ్రిత్యాహ (పరోక్షప్రియత్వాదితి) ఉన్నామత్వే దేవస్యోద్గాతురుద్గాతృత్వప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) గచ్ఛత్యర్థం స్ఫుటయతి
(యస్మాదితి) ప్రకృతిస్యోన్నామ్నో దేవస్య గానాదిత్యతశ్శబ్దార్థః ఉద్గాతుః - ఉద్గాతేతి నామ ప్రసిద్ధిరితియుక్తమితి యోజనా. సర్వపాప్మోద
యలిఙ్గాత్, ప్రస్యచాన్యత్రాసమ్భవాత్, ఆదిత్యాన్తర్గతో దేవః పరాత్మేత్యుక్తం- తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (స ఏష ఇతి) దేవకామానాం - ఆది
త్యాదుపరితనలోకేష్వధిష్ఠాతారో యే దేవాః- తేషాం కామాః - కామ్యమానఫలవిశేషాః. తేషామిత్యనుషఙ్గః. సహిరజ్జుశుశంలోకకామేశితృత్వం పర
స్యాదన్యత్ర సమ్భవతి- * ఏష సర్వేశ్వర ఇతి శ్రుతేరిత్యభావః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ) పృథివ్యగ్న్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టతయా ప్రాక్ప్రస్తుతే ఋక్సామే ఏతస్య గేష్ణౌ- గానరూపే. యద్యపి
ఋచో గానాశ్రయత్వేఽపి న గానరూపత్వం- తథాప్యభేదోపచారేణ గేష్ణత్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఆవ్యుత్పన్నో గేష్ణశబ్దః. వ్యత్యయేన పుంస్త్వం. అగ్న్యాద్యా
ది ప్రతిపాదకఋక్సామగేయత్వోక్త్యా సర్వాత్మకత్వముక్తం భవతి. (తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా) యస్మాదున్నామకత్వం ప
రమాత్మనః. అత ఏవ తద్గానరూపత్వాద్ద్వితీయభక్తేరుద్గీథసంజ్ఞత్వం, తద్గాతురుద్గాతృసంజ్ఞావత్త్వం చేత్యర్థః. యద్వా- పరమాత్మన ఉన్నామకత్వాత్
ఋక్సామగేష్ణత్వాచ్చ ఉద్గేష్ణస్య పరమాత్మనః ఉద్గీథత్వముపపద్యతే- తత ఉద్గీథే పరమాత్మదృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః (స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకా
స్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ) స ఏషః- హిరణ్మయః పురుషః ఆదిత్యమణ్డలోర్ధ్వవర్తిలోకానాం, దేవభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానానాం, చ నియన్తే
త్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపాసనముపదిష్టమితి శేషః... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అధునాఽధ్యాత్మముచ్యతే. వాగేవర్క్ప్రాణః సామ- అధరోపరిస్థానత్వసామాన్యాత్. ప్రాణః- ఘ్రాణముచ్యతే సహ వా
యునా. (వాగేవ సా ప్రాణోఽమ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఉ.— చక్షురేవర్గాత్మా సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే చక్షురేవ సా ఆత్మాఽమస్తత్సామ॥ ౨

శ్రోత్రమేవర్గ్మనః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే శ్రోత్రమేవ సా మనోఽమస్తత్సామ॥ ౩

అథ యదేతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవర్గథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే అథ యదేవైతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవ సాఽథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామ॥ ౪

అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ॥ ౫

ఆ.— ఆధిదైవికోపాస్త్యనన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఋచి వాగ్దృష్టిః, సామ్ని ప్రాణదృష్టిశ్చ కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అధరేతి) కథమృక్సామయోర్వాక్ప్రాణయోరధరోపరిస్థానత్వం- తత్రాహ (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణమాత్రత్వం వ్యావర్తయతి (సహేతి) ౧

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః. (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౧-౨-౩-౪

శం.— (చక్షురేవర్గాత్మా సామ) ఆత్మేతి-ఛాయాత్మా. తత్స్థత్వాత్సామ. ౨

ఆ.— భోక్తారం వ్యావర్తయతి (ఆత్మేతి) ఛాయాత్మనస్సామత్వే హేతుమాహ (తత్స్థత్వాదితి) చక్షుషి ఛాయాత్మనః స్థితత్వాదృచి సామవదిత్యర్థః. ౨-౩

శం.— (శ్రోత్రమేవర్గ్మనస్సామ) శ్రోత్రస్యాధిష్ఠాతృత్వాన్మనసస్సామత్వం. ౩

శం.— అథ యదేతదక్ష్ణశ్శుక్లం భాః- సైవర్క్. అథ యన్నీలం పరః కృష్ణం- ఆదిత్య ఇవ దృక్శక్త్యధిష్ఠానం. తత్సామ. ౪

ఆ.— ఆధ్యాత్మికాని కానిచిదఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రకారాన్తరేణాఙ్గోపాసనమేవ కిఞ్చిదుపదిశతి (అథేతి) అక్ష్ణోర్యదేతద్రూపం శుక్లం దృశ్యతే- ఋచి తద్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ రూపం విశినష్టి (భా ఇతి) ఋచి పూర్వోక్తరూపదృష్టివద్వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరపి సామ్ని కర్తవ్యేత్యాహ (అథేతి) యథా ఆదిత్యమణ్డలే సమధిగమ్యమతికృష్ణరూపముక్తం- తథా చక్షుష్యపి దృక్శక్త్యధిష్ఠానం తాదృగ్రూపముపలభ్యతే- తద్దృష్టిస్సామ్ని కర్తవ్యేత్యర్థః. ౪

శం.— (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే) పూర్వవత్. సైవర్క్- అధ్యాత్మం వాగాద్యా. పృథివ్యాద్యా చాధిదైవతం. ప్రసిద్ధా చ ఋక్పాదబద్ధాఽక్షరాత్మికా. తథా సామ. ఉక్థసాహచర్యాద్వా స్తోత్రం- సామ. ఋక్- శస్త్రముక్థాదన్యత్. తథా-యజుః- స్వాహాస్వధావషడాది సర్వమేవ వాగ్యజుః. తత్స ఏవ- సర్వాత్మకత్వాత్సర్వయోనిత్వాచ్చేతి హ్యవోచామ. ఋగాదిప్రకరణాత్తద్బ్రహ్మేతి - త్రయో వేదాః. తస్యైతస్య- చాక్షుషస్య పురుషస్య తదేవ రూపమతిదిశ్యతే. కిం తత్. యదముష్య-ఆదిత్యపురుషస్య * హిరణ్మయ ఇత్యాది యదధిదైవతముక్తం. యావముష్య గేష్ణౌ- పర్వణీ. తావేవాస్యాపి చాక్షుషస్య గేష్ణౌ. యచ్చాముష్య నామోదిత్యుద్గీథ ఇతి చ- తదేవాస్య నామ. స్థానభేదాద్రూపగుణనామాతిదేశాదీశితృత్వవిషయభేదవ్యపదేశాచ్చ ఆదిత్యచాక్షుషయోర్భేద ఇతి చేన్న- * అమునా * అనేనైవేత్యేకస్యోభయాత్మప్రాప్త్యనుపపత్తేః. ద్విధాభావేనోపపద్యత ఇతి చేత్ - వక్ష్యతి హి * స ఏకధా భవతి ద్విధా భవతీత్యాది. న- చేతనస్యైకస్య నిరవయవత్వాద్ద్విధాభావానుపపత్తేః. తస్మాదధ్యాత్మాధిదైవతయోరేకత్వమేవ. యత్తు రూపాద్యతిదేశో భేదకారణమవోచః- న తద్భేదావగమాయ. కిం తర్హి. స్థానభేదాద్భేదాశఙ్కా మాభూదిత్యేవమర్థః. ౫

ఆ.— ఆధ్యాత్మికప్రధానోపాసనశేషత్వేనాఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రధానోపాసనావిషయం దర్శయతి (అథేతి) దృశ్యత ఇతి ప్రయోగాచ్ఛాయాత్మాయమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్నాధిదైవికే వాక్యే సమాహితచేతోభిరాదిత్యపురుషస్య దృశ్యత్వముక్తం- తథా చాక్షుషపురుషస్యాపి విశిష్టాధికారిభిరేవ దృశ్యత్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. ఛాయాత్మపక్షే వాక్యశేషవిరోధమభిప్రేత్యాహ (సైవేతి) యేయమృగ్యథా వ్యాఖ్యాతా- సా స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః. ఋచ్యుక్తం న్యాయం సామ్న్యతిదిశతి (తథేతి) యత్కిఞ్చిత్సామ - తత్సర్వం స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః. ఋక్సామశబ్దయోరర్థాన్తరమాహ (ఉక్థేతి) ఋక్సామేయద్వదితి దృష్టాన్తస్తథాశబ్దార్థః. కథమృగాద్యాత్మత్వం పరస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వాదితి) బ్రహ్మశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వం వ్యావర్తయన్ ప్రకరణాదిత్యుక్తన్యాయేన త్రయో వేదాస్స ఏవ పురుష ఇత్యుపసంహరతి. ఛాయాత్మనో జడస్య వ్యావృత్త్యర్థం రూపాతిదేశం దర్శయతి (తస్యేతి) కిం తదాదిత్యపురుషస్య రూపమిత్యపేక్షాయామాహ

ఉ — సఏషయే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి తస్మాత్తే ధనసనయః॥ ౬

అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాగ్ంశ్చాప్నోతి దేవకామాగ్ంశ్చ॥ ౭

(హిరణ్మయ ఇత్యాదీతి) అతశ్చ నాయం ఛాయామాత్రమిత్యాహ (యావముష్యేతి) నామాతిదేశోఽప్యేతముపాస్యలయతీత్యాహ (యశ్చేతి) ఆదిత్యచాక్షుషయోరుపాస్యయోర్భేదాదుపాసనాభేదే స్థితే (స్థానేతి) ఆదిత్యమణ్డలం చక్షుశ్చేతి స్థానే భిద్యేతే. రూపం చ హిరణ్మయో హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాది. ఋగాదిగేష్ణత్వాదిర్గుణః ఉదిత్యాదినామ. తేషామతిదేశః - తస్యైతస్య తదేవ రూపమిత్యాదిః. ఏ యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతం ఫలం చ సయే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేత్యధ్యాత్మం ఇత్యేవమీశితృత్వవిషయో భేదవ్యపదేశః. అతస్తయోర్భేదాదుపాసనమపి భిన్నమేవేత్యర్థః. నోపాస్యభేదాదుపాసనాభేదోఽస్తీతి దూషయతి (నేతి) ఉపాసకస్తావదమునా - ఆదిత్యోపాసనాపరాచోఽలోకాంస్తేషాం కామాంశ్చాప్నోతి, సఏవానేన - చాక్షుషరూపేణార్వాచీనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీతి శ్రూయతే. నహ్యేకస్యైవ సతో భిన్నోభయరూపాప్తిరుపపద్యతే - తస్మాద్భేదకల్పనానయుక్తేత్యర్థః. ఉభయాత్మకత్వమేకస్యాపి విద్యామాహాత్మ్యాదేవోపపన్నమితి శఙ్కతే (ద్విధేతి) ఏకస్య విద్యావశాదనేకరూపత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) ఏకస్యానేకశరీరప్రాప్తౌ సత్యపి న స్వరూపభేదోఽపవృత్తిరితి పరిహరతి (నచేతనస్యేతి) ఏకత్వసాధకసద్భావస్తత్ప్రఖ్యాపకః. పరోక్తం భేదకమనువదతి (యత్త్వితి) భేదకారణమిత్యస్యాపుపస్తాదితిశేషః ద్రష్టవ్యః. దూషయతి (నతదిత్యాదినా) తదిత్యతిదిశ్యమానరూపాద్యుక్తం. ౫

రం.— ఏవమృచి వాక్పృథివ్యాదిదృష్టిం, సామ్ని ప్రాణచ్ఛాయాత్మమనోఽగ్నిగతపరకృష్ణరూపత్వదృష్టిం, చ విధాయాహ (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ) చక్షుషి యః పురుషోఽయోగిభిర్దృశ్యతే - సఏవ ఋగృక్సామాత్మా, ఉద్గాతృశస్త్రాదిత్యాత్మా, బ్రహ్మా చేత్యర్థః. అత్రోక్తస్య త్రయ్యాత్మకస్య పృథక్పరిగణనం గోబలీవర్దన్యాయేన ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ) తస్యైతస్య - అక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమపురుషస్య ఆదిత్యాన్తర్వర్తినో యద్ధిరణ్మయత్వాదిరూపం, ఉదితినామ, ఋక్సామరూపగేష్ణౌ, చ తాని సర్వాణి భవన్తీత్యర్థః. ౫

శం — స ఏషః - చాక్షుషః పురుషో యే చైతస్మాత్ - ఆధ్యాత్మికాదాత్మనోఽర్వాఞ్చః - అర్వాగ్గతా లోకాః. తేషాం చేష్టే, మనుష్యసమ్బన్ధినాం చ కామానాం, తత్ - తస్మాద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్తి గాయకాః - త ఏతమేవ గాయన్తి. యస్మాదీశ్వరం గాయన్తి - తస్మాత్తే ధనసనయః - ధనలాభయుక్తాః. ధనవన్త ఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— ఆధిదైవికపురుషవదాధ్యాత్మికేఽపి పురుషే నిరతిశయైశ్వర్యశ్రవణాచ్చ తయోరైక్యమిత్యాహ (స ఏష ఇతి) తయోర్భేదాభావే హేత్వన్తరమాహ (తత్తస్మాదితి) ఈశ్వరస్యైవ ప్రాగుక్తహేతోర్గానవిషయత్వయోగ్యత్వాదిత్యర్థః. తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ౬

రం.— (స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి) ఏతస్మాత్ - అక్షిస్థానాదధోవర్తినాం లోకానాం మనుష్యభోగ్యాదీనాం చైష నియన్తేత్యర్థః. (తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి) యస్మాదయమీశ్వరః - తస్మాద్ధేతోః వీణాగాయకాస్సర్వేఽపి ఇమమేవ గాయన్తీత్యర్థః. తస్య సర్వాత్మకత్వేన దేవమనుష్యాదికర్మకగానస్యాపి పరమాత్మవిషయత్వాదితి భావః. (తస్మాత్తే ధనసనయః) సనిః - లాభః. ధనానాం సనిర్యేషాం తే ధనసనయః. ఈశ్వరగాయకత్వాద్దేవవీణాగాయకానాం ధనలాభవత్త్వం - నహ్యనీశ్వరగాతృత్వే ధనప్రసక్తిరస్తీతి భావః. ౬

శం — అథ య ఏతదేవం విద్వాన్ - యథోక్తం దేవముద్గీథం విద్వాన్ సామ గాయతి - ఉభౌ స గాయతి - చాక్షుషమాదిత్యం చ. తస్యైవంవిదః ఫలముచ్యతే - సోఽమునైవ - ఆదిత్యేన. స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాః - తాంశ్చాప్నోత్యాదిత్యాన్తర్గతదేవో భూత్వేత్యర్థః. దేవకామాంశ్చ. ౭

ఆ.— స్థానభేదేన యథోక్తోపాసనవతః ఫలోక్త్యర్థం ప్రతిజ్ఞాం కరోతి (అథేతి) ఏతత్ - సామేతి సమ్బన్ధః. ఏవం విద్వానిత్యేతదేవ విభజతే (యథోక్తమితి) విద్వానిత్యస్యాదుపరిష్టాదథశబ్దస్సమ్బధ్యతే. సోఽమునైవ - లోకాన్ కామాంశ్చాప్నోతీతి సమ్బన్ధః. ఆప్తిప్రకారం వివృణోతి (స ఏష ఇతి) ఉపాస్యవదుపాసకస్యాపి ముక్తౌ నిరతిశయమైశ్వర్యం - నహిద్వయోర్నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆదిత్యేతి) అమునైవాదిత్యేనేత్యుక్తమేవాత్ర వ్యక్తీకృతం. ౭

రం.— (అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి) అధ్యాత్మాధిదైవతభిన్నవిద్యాయుక్తస్సన్నుద్గీథం యో గాయతి - స చాక్షుషమాదిత్యస్థం చ గాయతీత్యర్థః. ఉద్గీథస్య చాక్షుషేణ పరమాత్మనా, ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా చ పరమాత్మనా, ఐక్యాధ్యాసవిశిష్టతయా తావుభావుద్గీ

ఉ.— అథానేనైవయేచైతస్మాదర్వాఞ్చోలోకాస్తాగ్ శ్చాప్నోతిమనుష్యకామాగ్ శ్చతస్మాదుహైవం విదుద్గాతా బ్రూయాత్ ॥ ౮

కం తే కామమాగాయానీత్యేష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి॥ ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

...గాయకస్యైవపరమాత్మగాయకత్వాదితిభావః. తస్యైవంవిదః ఫలముచ్యతే (సోऽమునైవసఏషయేచాముష్మాత్పరాఞ్చోలోకాస్తాంశ్చాప్నోతిదేవకామాంశ్చ) సః-విద్వాననేనైవ- ఆదిత్యాన్తర్వర్తినాఉపాసితేనసఏషః-తదుపాసనావిశిష్టఃఏతస్మాదూర్ధ్వలోకాన్ దేవకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. ౭

శం.— అథ అనేనైవ- చాక్షుషేణైవయేచైతస్మాదర్వాఞ్చోలోకాః-తాంశ్చాప్నోతిమనుష్యకామాంశ్చ. చాక్షుషోభూత్వేత్యర్థః. త స్మాదుహైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాద్యజమానం. ౮

ఆ.— అనేనేత్యస్యార్థమాహ అనేనైవ చాక్షుషేణైవేతి. చాక్షుషోభూత్వా- అనేనైవచాక్షుషేణైవేతిసమ్బన్ధః. ఉక్తఫలస్యలాభాయజమానస్యోద్గాతృవశ్యతామాహ (తస్మాదితి) ౮

రం.— (అథానేనైవయేచైతస్మాదర్వాఞ్చోలోకాస్తాంశ్చాప్నోతిమనుష్యకామాంశ్చ) అనేన- అక్ష్యన్తర్వర్తినాఉపాసితేన మను ష్యలోకాధస్తనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యస్థానవర్తిపరమాత్మోపాసనయాసర్వలోకావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (తస్మాదుహై వంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్) ఏవంవిత్- ఏతాదృశవిద్యాయుక్తఉద్గాతాయజమానం ప్రతి బ్రూయాత్. ౮

శం.— కమిష్టం తే- తవ కామమాగాయానీతి. ఏషహి-యస్మాదుద్గాతా- కామాగానస్య- ఉద్గానేనకామం సమ్పాదయితుమీష్టే-సమ ర్థ ఇత్యర్థః. కోऽసౌ. య ఏవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి. ద్విరుక్తిరుపాసనసమాప్త్యర్థా. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తచ్ఛబ్దార్థమేవకథయతి (ఏషహీతి) ఉద్గాతారంవిశినష్టి (కోऽసావితి) ఉద్గీథేపరస్యసమ్పూర్ణోపాసనంవిభాగేనోక్తముప సంహరతి (ద్విరుక్తిరితి) ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కిమితీత్యత్రాహ (కం తే కామమాగాయానీతి) హే యజమాన. తేకం- దేవకామం మనుష్యకామం వా ఆగాయాని-గానేన సమ్పాదయానీతి ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. నన్వేతాదృశోక్తౌఉద్గాతుఃకథంసామర్థ్యమిత్యత్రాహ (ఏష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి) ఏవంవిదుషస్సామగస్యకామసమ్పాదకగానసామర్థ్యమస్తీత్యర్థః ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవా క్యనిచయోపకమధికరణంలిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే అన్తరాదిత్యే, అన్తరక్షిణి, చ వర్తమానత్వేన శ్రుతః పురుషో జీవ ఏవ- య ఏషోऽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆ ప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి శరీరసమ్బన్ధశ్రవణాత్, శరీరత్వస్యైవకర్మజన్యతావచ్ఛేదకత్వేనకర్మాజన్యశరీరాసమ్భవాత్,. ప్ర క్రమశ్రుతేనశరీరిత్వలిఙ్గేనజీవత్వేనిర్ణీతేఽపసంహారేऽకంసర్వపాపోదితత్వమూపేక్షికం నేతవ్యమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే- అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్. ఆదిత్యాక్ష్యన్తర్వర్తిపురుషః పరమాత్మైవ- పరమాత్మధర్మోపదేశాత్. కర్మవశ్యతాగన్ధరహితత్వలక్షణంనిత్యావిర్భూతంసర్వపాపోదితత్వం సపరమాత్మనో ...సమ్భవతి. తచ్చచరమశ్రుతమపి ఉదేతిహ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేతిఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గాత్ప్రబలం తథాముఖ్యసామగేయ త్వాదిప్రుక్తం ... సర్వాత్మత్వంపరమాత్మధర్మః. తథాऽऽదిత్యవర్త్యేకపురుషగతోర్ధ్వాధోవర్తిలోకకామేశ్వరత్వ ... సర్వకామేశ్వరత్వమపి సోऽమునైవసఏషయేచాముష్మాత్పరాఞ్చోలోకాస్తాంశ్చాప్నోతిదేవకామాంశ్చ అథానేనైవయేచైతస్మా దర్వాఞ్చోలోకాస్తాంశ్చాప్నోతిమనుష్యకామాంశ్చేతివాక్యశేష ప్రతిపన్నఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతత్వాత్ప్రబలం.అతః ప్రబలైః పరమాత్మలి ఙ్గైఃపరమాత్మత్వేనిర్ణీతే అజాయమానో బహుధా విజాయతే అజోऽపిసన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోऽపిసన్ । ప్రకృతింస్వామధిష్ఠాయస మ్భవామ్యాత్మమాయయా ॥ పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే ఇచ్ఛాగృహీ తాభిమతోరుదేహ ఇతి శ్రుతిస్మృత్యనుసారేణాజహత్స్వస్వభావస్యైవపరమాత్మనఃమాయాశబ్దితసఙ్కల్పమాత్రేణోపాసకపరిత్రాణాయాప్రాకృ తదివ్యవిగ్రహపరిగ్రహోపపత్తేః. ఏతేననిత్యసర్వజ్ఞస్యసర్వశక్తేర్జ్ఞానార్థం ప్రవృత్త్యర్థంవాకరణానపేక్షణాత్, ఆత్మాసత్త్వప్రసక్తే విగ్రహోऽప్య సమ్భవా, చ్ఛవిగ్రహోపాససమ్భవతీతి శఙ్కాప్రత్యుక్తా- కరణానపేక్షజ్ఞానక్రియస్యాపిపరమాత్మనఉపాసకానుగ్రహార్థం భోగార్థంచవిగ్రహ స్వీకారోపపత్తేః, ప్రభూతానన్దానామస్యానన్దాన్తరాపేక్షాదర్శనేననిరతిశయానన్దస్వరూపస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రీతివిశేషాపేక్షోపయుక్తసమ్భవాత్,. నచ

ఉ.— త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైబలిరితి తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి॥ ౧

తథేతి హ సముపవివిశుః స హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచగ్ం శ్రోష్యామీతి॥ ౨

వి గ్రహస్య భోగ్యత్వేన స్వయం భోగ్యత్వాదైకల్యం శఙ్క్యం- స్వసమ్బన్ధిభోగ్యత్వస్య స్వభోగ్యత్వాభావేఽపి యజమానత్వేన తదైకల్యావహత్వాభావాత్. తథ్రుచ * సమిష్టాశ్శక్తయస్తస్య తాన్యసయత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్। సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వర। దేవతిర్య ఙ్మనుష్యాఖ్యా చేష్టావన్తి స్వలీలయా * నిత్యాలిఙ్గస్వభావసంసిద్ధిర్నిష్కలా సా కా ప్రత్యభిజ్ఞవతీ * ఉజ్జహారాత్మనః కేశౌ సితకృష్ణౌ * అంశాంశేనావ తీర్యోర్వ్యాం నిత్యాది ప్రమాణాన్నిత్యస్యాపి విగ్రహస్యాఖిలసంస్థానస్య ప్రాకృతానన్తావతారహేతుత్వముపపద్యతే- చతుర్ముఖదేహస్య సంస్థానా శ్చ నిత్యేష్వనేకదేహాత్మాపదకత్వదర్శనాత్. తతశ్చ ఉపాసకానుగ్రహార్థం స్వేచ్ఛాసృష్టప్రాకృతశరీరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణసిద్ధస్య పరమాత్మని సత్త్వాత్ సహిరణ్మయవిగ్రహస్యప్యాసుపపన్నః పరమాత్మనః. అతోఽక్ష్యాదిత్యాన్తర్వర్తీ పరమాత్మా. నన్వాదిత్యపురుషాదన్యః పరమాత్మైవ నాస్తీత్యత్రా హ- * భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః. * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేదేత్యాదిత్యపురుషాద్వ్యతిరిక్తస్య పరమాత్మనోఽన్యస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్తద్వ్యతిరేకో నాస్తీతి న శక్యం. న చ నిత్యముక్తవ్యతిరిక్తః పరమాత్మా నాస్తీత్యపి వక్తుం శక్యం- * య ఆత్మని తిష్ఠన్నితి పర్యాయేష్వపి న గ్రహముక్తాత్మభ్యోఽపి భేదప్రతిపాదనాత్. అతోఽన్తరాదిత్యేఽన్తరక్షిణి చ విద్యమానః పరమాత్మేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అనేకధోపాస్యత్వాదక్షరస్య ప్రకారాన్తరేణ పరోవరీయస్త్వగుణఫలముపాసనాన్తరమానినాయ. ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థః. త్రయః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞానం ప్రతి కుశలాః- నిపుణా బభూవుః కస్మింశ్చిద్దేశే కాలే చ నిమిత్తే వా సమేతానామిత్యభిప్రాయః. న హి సర్వస్మిన్ జగతి త్రయాణామేవ కౌశలముద్గీథాదివిజ్ఞానే - శ్రూయన్తే హ్యుషస్తిజానశ్రుతికైకేయప్రభృతయస్సర్వజ్ఞకల్పాః. కే తే త్రయ ఇతి. ఆహ - శిలకః - నామతః. శలావతోఽపత్యం శాలావత్యః. చికితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనః. దల్భగోత్రో దాల్భ్యః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. ప్రవాహణః- నామతః. జీబలస్యాపత్యం జైబలిః. ఇత్యేతే త్రయః. తే హోచురన్యోన్యం. ఉద్గీథే వై కుశలాః - నిపుణా ఇతి ప్రసిద్ధాస్స్మః. అతో హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞాననిమిత్తాం కథాం - విచారణాం పక్షప్రతిపక్షోపన్యాసేన వదామః. వాదం కుర్మ ఇత్యర్థః. తథా చ తద్విద్యసంవాదే విపరీతగ్రహణనాశోఽపూర్వవిజ్ఞానోపజనస్సంశయనివృత్తిశ్చేత్యతస్తద్విద్యసంయోగః కర్తవ్య ఇతి చేతిహాసప్రయోజనం. దృశ్యతే హి శిలకాదీనాం. ౧

అ.— అధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదావచ్ఛిన్న పరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనమఖిలపాప్మాపగమఫలముక్తం. సమ్ప్రతి స్థానభేదానవచ్ఛేదం కృత్వా పరోవరీయస్త్వగుణకపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనం పరోవరీయస్త్వప్రాప్తిఫలకమానీతవానామ్నాయ ఇతి ప్రకరణతాత్పర్యమాహ (అనేకధేతి) తర్హి వివక్షితముపాసనమేవోచ్యతాం- కిమాఖ్యాయికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసస్త్వితి) ఇతిహాసః- పూర్వవృత్తం. ఇతిహ స్వభావః- ఐతిహ్యం. సమేతానామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ. నను సర్వస్మిన్ జగతి త్రయాణామేవోద్గీథాదిజ్ఞానే కౌశలమితి కిం నోచ్యతే - కిమితి తేషాం మధ్యే త్రయాణామేవ తస్మిన్ నైపుణ్యం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (న హీతి) అముష్య- ప్రసిద్ధస్యాపత్యం - ఆముష్యాయణః. ద్వయోరాముష్యాయణః- ద్వ్యాముష్యాయణః. తవ మమ చాయమితి పరిభాషయా ధర్మతః పరిగృహీత ఇతి యావత్. కిమర్థో వాదారమ్భ ఇత్యత ఆహ (తథా చేతి) ప్రవృత్తే వాదే తస్మిన్- వివక్షితేఽర్థే విద్యాయోగేషాం- తైస్సహ సంవాదే దృష్టమేవ ఫలమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్య ప్రయోజనమిత్యేతేన సమ్బన్ధః. వాదారమ్భస్య దృష్టఫలత్వేఽపి లిఙ్గమాహ (అత ఇతి) ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థ ఇత్యుక్తేన సముచ్చయార్థశ్చకారః. కథం యథోక్తఫలం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యతే హీతి) శిలకాదీనాం- తద్విద్యసంయోగే విపరీతధీధ్వంసాదికం ఫలమితి శేషః. ౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోపాసనం విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైబలిరితి) శాలావత్సుతశ్శిలకనామా, దల్భగోత్రశ్చైకితాయనసుతః, జీబలసుతః ప్రవాహణనామా, త్రయోఽపి తే ఉద్గీథవిజ్ఞానే నిపుణా బభూవురిత్యర్థః. శాలావత్యః- శాలావచ్ఛబ్దాదపత్యార్థే అణితదన్తాత్స్వార్థే * అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావదిత్యాదినా యఞ్ ప్రత్యయః. దాల్భ్యః- దల్భశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే గర్గాదిత్వాద్యఞ్. చికితాయనశబ్దాదపత్యార్థే ఋషిత్వాదణి చైకితాయనః. జీబలశబ్దాదత ఇఞి జైబలిః. (తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి) వయముద్గీథవిజ్ఞానే కుశలా భవామః. అతో విద్యావైశద్యాయ వాదకథాం పరస్పరం ప్రవర్తయామ ఇత్యూచురిత్యర్థః. ౧

శం.— తథేత్యుక్త్వా తే సముపవివిశుర్హ- ఉపవిష్టవన్తః కిల. తత్ర రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యోపపత్తేః స హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచేతరౌ. భగ

ఉ.— సహశిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ హన్త త్వా పృచ్ఛానీతి పృచ్ఛేతి హోవాచ॥ ౩

కా సామ్నో గతిరితి స్వర ఇతి హోవాచ స్వరస్య కా గతిరితి ప్రాణ ఇతి హోవాచ ప్రాణస్య కా గతిరిత్యన్నమితి హోవాచాన్నస్య కా గతిరిత్యాప ఇతి హోవాచ॥ ౪

అపాం కా గతిరిత్యసౌ లోక ఇతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరితి న స్వర్గం లోకమతి నయేదితి హోవాచ స్వర్గం వయం లోకꣳ సామాభిసంస్థాపయామస్స్వర్గసꣳస్తావꣳ హి సామేతి॥ ౫

భగవన్తౌ- పూజావన్తౌ అగ్రే- పూర్వం వదతాం. బ్రాహ్మణయోరితి బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామి. అర్థరహితామిత్యర్థః- వాచమిత్యనేనోక్తం. ౨

ఆ.— [illegible] నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. [illegible] తస్య రాజత్వే హేతుత్వమాహ [illegible] (బ్రాహ్మణయోరితి) [illegible] (అర్థ) ౨

రం.— ([illegible]) అథాత ఇత్యనన్తరం త్రయో విద్వాంస ఇత్యర్థః. (సహ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ) ప్రవాహణః [illegible] బ్రాహ్మణౌ [illegible] వాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామి) భగవన్తౌ- పూజావన్తౌ బ్రాహ్మణౌ అగ్రే వదతాం- [illegible]. తత్ప్రకారం శ్రోష్యామీతి. ౨

శం.— ఉక్తయోః శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. హన్త- యద్యనుమంస్యసే త్వా- త్వాం పృచ్ఛానీత్యుక్త ఇతరః పృచ్ఛేతి హోవాచ. ౩

ఆ.— రాజ్ఞా [illegible] ప్రకారేణోక్తయోర్బ్రాహ్మణయోర్మధ్యే శాలావత్యో దాల్భ్యం ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ౩

రం.— (సహ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచేత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. తత్ర దాల్భ్యస్య ప్రత్యుక్తిమాహ (పృచ్ఛేతి హోవాచేతి) స్పష్టం. ౩

శం.— లబ్ధానుమతిరాహ (కా సామ్నః) ప్రకృతత్వాదుద్గీథస్య. ఉద్గీథో హ్యత్రోపాస్యత్వేన ప్రకృతః, * పరోవరీయాంసముద్గీథమితి వక్ష్యతి. గతిః- ఆశ్రయః. పరాయణమిత్యేతత్. ఏవం పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ- స్వర ఇతి. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్నః. యో యదాత్మకః- స తద్గతిస్తదాశ్రయశ్చ భవతీతి యుక్తం- మృదాశ్రయ ఇవ ఘటాదిః. స్వరస్య కా గతిరితి. (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిష్పాద్యో హి స్వరః- తస్మాత్స్వరస్య ప్రాణో గతిః. ప్రాణస్య కా గతిరితి. (అన్నమితి హోవాచ) అన్నావష్టమ్భో హి ప్రాణః- * శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేऽన్నాదితి, శ్రుతేః *అన్నం దామేతి, చ. అన్నస్య కా గతిరితి. ఆప ఇతి హోవాచ- అప్సమ్భవత్వాదన్నస్య. ౪

ఆ.— సామ్నః గతిరిత్యన్వయః. సామశబ్దార్థమాహ (ప్రకృతత్వాదితి) తస్య పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (ఉద్గీథో హీతి) గతిశబ్దస్య క్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆశ్రయ ఇతి) ఔపచారికమాశ్రయం నిరస్యతి (పరాయణమిత్యేతదితి) స్వరః- ధ్వనిభేదః. [illegible] (స్వరాత్మకత్వాదితి) [illegible] స్వరస్య గతిరిత్యర్థః. [illegible] పరిహరతి (యో యదాత్మక ఇతి) ప్రాణస్యాన్నావష్టమ్భకత్వే [illegible] శ్రుతిం ప్రమాణయతి (శుష్యతీతి) [illegible] ప్రాణస్యాన్నం దామబన్ధనమితి శ్రుతేరిత్యర్థః. * [illegible] తేరన్నస్యాప్సమ్భవత్వం ద్రష్టవ్యం. ౪

రం.— శిలకః పృచ్ఛతి (కా సామ్నో గతిరితి) గతిః- అయనం. ప్రాప్యమిత్యర్థః. స చ దాల్భ్యః స్వర ఇతి హోవాచ- ప్రత్యువాచ. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్న ఇతి భావః. శిలకః పృచ్ఛతి (స్వరస్య కా గతిరితి) దాల్భ్య ఉత్తరమాహ (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్స్వరస్యేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాప్యాచిత్యమనుసన్ధేయం. ౪

శం.— అపాం కా గతిరితి. అసౌ లోక ఇతి హోవాచ- అముష్మాల్లోకాద్వృష్టిస్సమ్భవతి. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ- స్వర్గమముం లోకమతీత్యాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్కశ్చిదితి హోవాచ- ఆహ. అతో వయమపి స్వర్గం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామ జానీమ ఇత్యర్థః. స్వర్గసంస్తావం- స్వర్గత్వేన సంస్తవనం- సంస్తావో యస్య తత్సామ స్వర్గసంస్తావం హి- యస్మాత్. *స్వర్గో వై లోకస్సామవేద ఇతి శ్రుతిః. ౫

ఆ.— కథమపామసౌ లోకో గతిః- తత్రాహ (అముష్మాదితి) ఇతి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ హేతి సమ్బన్ధః. తత్ర భవన్తి కాలనియమాభావ

ఉ.— తగ్ం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచాప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి॥ ౬

హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరిత్యయం లోక ఇతి హోవాచాస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతి నయేదితి హోవాచ వయం ప్రతిష్ఠాం వయం లోకగ్ం సామాభిసగ్ంస్థాపయామః ప్రతిష్ఠాసగ్ంస్తావగ్ం హి సామేతి॥ ౭

మభిప్రేత్య క్రియాపదం వ్యాకరోతి (ఆహేతి) యద్యపి పరోనాస్యాశ్రయాన్తరం ప్రతిపద్యతే - తథాపి త్వయా తద్వాచ్యమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (స్వర్గేతి) తస్మాత్స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః స్వర్గసంస్తావం సామేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్వర్గ ఇతి) ౫

రం.— అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యః అసౌ లోక ఇతి హోవాచ. ద్యులోకాద్దేవవృష్టి ప్రభవాదితి భావః. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఆహ (న స్వర్గం లోకమతి నయేదితి హోవాచ) స్వర్గలోకమతీత్య పరమాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్. స్వర్గలోకవ్యతిరిక్తమాశ్రయాన్తరం సామ న ప్రాపయేదిత్యర్థః. న వదేదితి యావత్. (స్వర్గం వయం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసంస్తావం హి సామేతి) అతో వయమపి సామాభి- సామ ప్రతిష్ఠాశ్రయత్వేన స్వర్గం లోకం సమ్యక్స్థాపయామః. కుతః- యస్మాత్సామ స్వర్గసంస్తావం- * స్వర్గో వై లోకః సామ వేద ఇతి శ్రుత్యా స్వర్గత్వేన సామ్నః స్తూయమానత్వాదిత్యర్థః. ౫

శం.— తమితరశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. అప్రతిష్ఠితం- అసంస్థితం. పరోవరీయస్త్వేనాసమాప్తగతి సామేత్యర్థః. వై ఇత్యాగమం స్మారయతి. కిలేతి చ. దాల్భ్య తే- తవ సామ. యస్తు - అసహిష్ణుస్సామవిదేతర్హి - ఏతస్మిన్కాలే బ్రూయాత్కశ్చిద్విపరీతవిజ్ఞానమప్రతిష్ఠితం సామ ప్రతిష్ఠితమితి- ఏవం వాదాపరాధినో మూర్ధా - శిరస్తే విపతిష్యతి - విస్పష్టం పతిష్యతీతి. ఏవముక్తస్యాపరాధినస్తథైవ తద్విపతేత్- న సంశయః. న త్వహం బ్రవీమీత్యభిప్రాయః. నను మూర్ధపాతార్హం చేదపరాధం కృతవాన్- అతః పరేణానుక్తస్యాపి పతేన్మూర్ధా. న చేదపరాధీ- ఉక్తస్యాపి నైవ పతత్యుత. అన్యథా అకృతాభ్యాగమః కృతనాశశ్చ స్యాతాం. నైష దోషః - కృతస్య కర్మణశ్శుభాశుభస్య ఫలప్రాప్తేర్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వాత్. తత్రైవం సతి మూర్ధపాతనిమిత్తస్యాప్యజ్ఞానస్య పరాభివ్యాహారనిమిత్తాపేక్షత్వమితి. ౬

ఆ.— ఉపదేశపారమ్పర్యం- ఆగమః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితి స్వర్గస్యాన్తవత్త్వాన్న పరాయణత్వం సమ్భవతీత్యాశయేనాహ (కిలేతి) యథోక్తం న్యాయం సూచయతీతి శేషః. న్యాయాగమాభ్యామప్రతిష్ఠితం సామేత్యుపసంహరతి (దాల్భ్యేతి) స్వర్గప్రతిష్ఠితం సామేతి జ్ఞానే దోషం దర్శయతి (యస్త్వితి) అసహిష్ణుః- మిథ్యావచనమసహమానస్సన్నితి యావత్ ఏతస్మిన్కాలే-మిథ్యావచనావస్థాయామిత్యర్థః. విపరీతం విజ్ఞానం యస్య స తథోక్తః- తం ప్రతీతి విగ్రహః. తదేవ విపరీతజ్ఞానమభినయతి (అప్రతిష్ఠితమితి) సామ ప్రతిష్ఠితమితి- విపరీతజ్ఞానం ప్రతి కశ్చిద్బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః తదీయవచనమేవ దర్శయతి (ఏవమితి) స తథా కథయతు - మమ తు కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవముక్తస్యేతి) తథైవ- సిద్ధపక్షోపన్యాసానుసారేణేతి యావత్. తదితి శిరో నిరుక్తిః. శాపదానాయ ప్రవృత్తస్త్వయమితి శఙ్కాం వారయతి (న త్వితి) మూర్ధపాతోపన్యాసానర్థక్యమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) అపరాధాభావేపి పరోక్తివశాన్మూర్ధపాతే దోషమాహ (అన్యథేతి) సతి చాపరాధిని పరోక్తివైయర్థ్యాన్మూర్ధపాతాభావే దోషం కథయతి (అకృతేతి) అపరాధస్య మూర్ధపాతహేతోరపి సహకార్యపేక్షత్వాదభివ్యాహరణం నానర్థకమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) కర్మణశ్శుభాదేరాచరితస్య నిమిత్తాపేక్షయా ఫలహేతుత్వేపి ప్రకృతే ఉపరాధినికృతో వ్యాహరణాపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) తత్ర- శుభాదౌ కర్మణ్యేవం నిమిత్తాపేక్షయా ఫలప్రదే సతీత్యర్థః. ఇతి- పరాభివ్యాహరణమర్థవదితి శేషః. ౬

రం.— తం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. (అప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి) హే దాల్భ్య అప్రతిష్ఠితం - స్వర్గలోకం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం వదత స్తవ మతే సామ అప్రతిష్ఠితమేవ స్యాత్. ఏతస్మిన్ సమయే యః కశ్చిదాగత్య వాదకథాయామయుక్తమర్థం ప్రతిజానానస్య తే మూర్ధా విపతిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తదా విపతేదేవ తే మూర్ధా. న సంశయః. మయా తు సౌహార్దాత్తథానోక్తం - అతో జీవసీతి శిలక ఉక్తవానిత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తో దాల్భ్య ఆహ- హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదాని- యత్ప్రతిష్ఠం సామ. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ శాలావత్యః - విద్ధీతి హోవాచ. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యేన శాలావత్యో- అయం లోక ఇతి హోవాచ - అయం హి లోకో యాగదానహోమాదిభిరముం లోకం పుష్యతీతి. అతః ప్రదానం దేవా ఉపజీవన్తీతి హి శ్రుతయః. ప్రత్యక్షం హి సర్వభూతానాం ధరణీ ప్రతిష్ఠేతి - అతస్సామ్నోప్యయం లోకః ప్రతిష్ఠైవేతి యుక్తం. అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుక్త ఆహ శాలావత్యః- న ప్రతిష్ఠాం- ఇమం లోకమతీత్య న నయేత్సామ కశ్చిత్. అతో వయం ప్రతిష్ఠాం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- యస్మాత్ ప్రతిష్ఠాసంస్తావం హి- ప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామేత్యర్థః. * ఇయం వై రథన్తరమితి చ శ్రుతిః. ౭

ఉ.— తగ్ం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచాన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ॥ ... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్॥ ౧

ఆ — హన్తేత్యాదివ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథమముష్య లోకస్యైతల్లోకప్రతిష్ఠత్వం- తదాహ (అయం లోక ఇతి) ఆదిశబ్దశ్శ్రుత్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. తత్రైవ శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అత ఇతి) అస్మాల్లోకాత్ప్రదీయమానం చరుపురోడాశాద్యగ్నిద్వారోపజీవన్తి దేవా ఇతి శ్రౌతప్రసిద్ధిరిత్యర్థః భవతు పరం లోకం ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వమస్య లోకస్య- తథాపి కథమయం లోకస్సామ్నః ప్రతిష్ఠేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షం హీతి) పృథివ్యాన్సర్వాణి భూతాని ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) సామ్నోఽపి సర్వాన్తర్భావాదిత్యర్థః. తథాపి ప్రతిష్ఠాన్తరం త్వయా వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో వయమితి) యస్మాదేతల్లోకప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామ - తస్మాదిదం సామ ప్రత్యేతమేవ లోకం ప్రతిష్ఠాం జానీమ ఇతి యోజనా. కిఞ్చ ప్రతిష్ఠాత్వేన సామత్వావిశేషాత్పృథివ్యా సామ స్తుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇయమితి) * ఇయం వై రథన్తరమితి రథన్తరశబ్దవాచ్యస్య సామవిశేషస్య పృథివీత్వేన స్తుతత్వాద్, ఉద్గీథస్యాపి సామత్వావిశేషాత్, పృథివ్యాత్మత్వం సమ్భావ్యత ఇత్యర్థః. ౭

రం.— (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ) తర్హ్యహం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం త్వత్తో జానీయామితి దాల్భ్యేన ప్రార్థితశ్శిలకస్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః. అనుమతో దాల్భ్యః పృచ్ఛతి (అముష్య లోకస్య కా గతిరితి) శిలక ఉత్తరమాహ (అయం లోక ఇతి హోవాచ) యాగదానహోమాదిభిః భూలోకస్య స్వర్గోపజీవ్యత్వాదితి భావః. (అస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదిత్యాది) పృథివీలోకస్య కా గతిరితి దాల్భ్యేన పృష్టశ్శిలకః ప్రతిష్ఠాం - పృథివీలోకమతిక్రమ్య సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిమన్యం న కశ్చిదపి వదేత్. అతో వయమపి తథైవ వదామః. * ఇయం వై రథన్తరమితి శ్రుత్యా సామ్నః ప్రతిష్ఠాలోకత్వేన స్తూయమానత్వాత్. స్వర్గస్య జ్యోతిశ్చక్రలగ్నతయా బమ్భ్రమ్యమాణత్వేన ప్రతిష్ఠాత్వాభావేఽపి పృథివ్యాస్సుస్థిరత్వాత్ ప్రతిష్ఠాత్వమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తమేవముక్తవన్తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామేత్యాది) పూర్వవత్. తతశ్శాలావత్య ఆహ (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి) విద్ధీతి హోవాచ. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— (హన్తాహమేతదితి) అత్రాసన్తం సాక్షేతదిత్యుచ్యతే ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తం హ- శిలకం ప్రవాహణో జైవలిరువాచ- ఉక్తవాన్. కిమితి. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ) అన్తవతీం పృథివీం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమితయా ప్రతిజానానస్య తే మతే సామాన్తవదేవ స్యాదిత్యర్థః. (యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. హన్తాహమేతదిత్యాది శిలక ఆహ విద్ధీతి రాజోవాచేత్యర్థః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇతరోఽనుజ్ఞాత ఆహ- అస్య లోకస్య కా గతిరితి. ఆకాశ ఇతి హోవాచ ప్రవాహణః. ఆకాశ ఇతి చ పర ఆత్మా- *ఆకాశో హ వై నామేత్యాకాశశబ్దశ్రుతేః. తస్య హి కర్మ భూతోత్పాదకత్వం. తస్మిన్నేవ హి భూతప్రళయః. *తత్తేజోఽసృజత * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి హి వక్ష్యతి. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని - స్థావరజఙ్గమాని ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే తేజోఽబాదిక్రమేణ. సామర్థ్యాత్ ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ప్రళయకాలే తేనైవ విపరీతక్రమేణ. హి- యస్మాదాకాశ ఏవైభ్యః- సర్వేభ్యో భూతేభ్యో జ్యాయాన్ - మహత్తరః. అతస్స సర్వేషాం భూతానాం పరాయణం- ప్రతిష్ఠా త్రిష్వపి కాలేష్విత్యర్థః. ౧

ఆ — ఆకాశశబ్దవాచ్యస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్త్య పరమాత్మవిషయత్వం వాక్యశేషవశాద్దర్శయతి (ఆకాశ ఇతి చేతి) కిఞ్చ- పరస్యాత్మనస్సర్వభూతోత్పాదకత్వం కర్మేతి వేదాన్తమర్యాదా- తదిహాకాశే శ్రుతం- తథా చ పరమాత్మైవాకాశశబ్ద ఇత్యాహ (తస్య హీతి) కిఞ్చ- పరస్మిన్నేవ భూతానాం ప్రలయః- స చాకాశే శ్రుతః- తస్మాత్పర ఏవాత్మా ఆకాశ ఇత్యాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వోత్పాదకత్వం పరస్య కర్మేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తత్తేజోఽసృజతేతి) పరస్మిన్నేవ లయో భూతానామిత్యత్రాపి మానమాహ (తేజ ఇతి) భవతు పరస్యాత్మనస్సర్వోత్పాదకత్వం కర్మ- తథాపి కిమాయాతమాకాశస్యేతి చేత్- తత్రాహ (సర్వాణీతి) కథమయం క్రమో లభ్యతే- అవిశేషేణ హి తతస్సర్వోత్పత్తిశ్శ్రుతేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి; *ఆత్మ

ఉ.— స ఏష పరోవరీయానుద్గీథస్స ఏషోఽనన్తః పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వాన్పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే॥ ౨

‡ తఁ హైతమతిధన్వా శౌనక ఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ। యావత్త ఏనం ప్రజాయాముద్గీథం వేదిష్యన్తే పరోవరీయో హైభ్యస్తావదస్మింల్లోకే జీవనం భవిష్యతి॥ ౩

స ఆకాశస్సముద్భూతః * తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతిబలాదిత్యర్థః. తథాపి కథమాకాశే సర్వభూతలయః - తత్రాహ (ఆకాశం ప్రతీతి) * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఇతి న్యాయేనాహ (విపరీతేతి) ఆకాశస్య పరమాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (హి యస్మాదితి) పరాయణత్వముపితత్త్రైవలిఙ్గమిత్యాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— ఏవమనుయుక్తశ్శిలకో రాజా సంపృచ్ఛతి (అస్య లోకస్య కా గతిరితి) అస్య- పృథివీలోకస్య కా గతిరిత్యర్థః. ఇతి శాలావత్యేన పృష్టః ప్రవాహణః ఆకాశ ఇతి హోవాచ- ఆకాశ ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. అత్రాకాశతే- ప్రకాశతే. ఆకాశయతీతి వా వ్యుత్పత్త్యా ఆకాశశబ్దో బ్రహ్మపరః. * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యాదావాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మణ్యపి ప్రసిద్ధత్వాత్. నతు భూతాకాశపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. తదేవ గతిత్వం ప్రపఞ్చయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి) చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చః ఆకాశాదేవోత్పద్యతే తత్రైవ లీయత ఇత్యర్థః. (ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయాన్) జ్యాయస్త్వం నామ- సర్వైః కల్యాణగుణైః సర్వేభ్యో నిరతిశయనిరుపాధికోత్కర్షః. (ఆకాశః పరాయణం) పరాయణత్వం- పరమగతిత్వం. పరమప్రాప్యత్వమితి యావత్. ౧

శం.— యస్మాత్పరం పరం వరీయః, వరీయసోఽప్యేష పరః, శ్చ పరోవరీయానుద్గీథః. పరమాత్మసమ్పన్న ఇత్యర్థః. అత ఏవ స ఏషోఽనన్తః- అవిద్యమానాన్తః. తమేతం పరోవరీయాంసం పరమాత్మభూతమనన్తమేవం విద్వాన్ పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే - తస్యైతత్ఫలమాహ - పరోవరీయః- పరమ్పరం విశిష్టతరం జీవనం హాస్య- విదుషో భవతి దృష్టం ఫలం. అదృష్టం చ- పరోవరీయసః - ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరానేవ బ్రహ్మాకాశాన్తాల్లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వానుద్గీథముపాస్తే. ౨

ఆ.— * ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితి న్యాయేనాకాశస్య పరమాత్మత్వముక్తం. ఇదానీం తద్దృష్ట్యోద్గీథే సమ్పాదితస్య పరోవరీయస్త్వం గుణముపదిశతి (యస్మాదితి) పరం పరం- ఉత్తరముత్తరం. శ్రేష్ఠాదపి శ్రేష్ఠోఽయమిత్యేతత్. సామమాత్రస్య కథమయం గుణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఆకాశస్య పరమాత్మత్వే లిఙ్గాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) పరమాత్మసమ్పన్నత్వాదితి యావత్. ఆకాశో హి ప్రకృతో దృష్టిసమ్పాదితోఽనన్తశ్శ్రుతః. సచానన్త్యం బ్రహ్మణోఽన్యత్ర యుక్తం- * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తస్మాదాకాశో బ్రహ్మేత్యర్థః. సమ్ప్రత్యాకాశశబ్దితస్య పరస్య దృష్టిసమ్పాదితస్య పరోవరీయస్త్వగుణవిశిష్టస్యోపాస్తిం విదధాతి (తమేతమితి) పరమ్పరం- ఉపర్యుపరీతి యావత్. తస్మాదేవముపాసీతేతి భావః. ౨

రం.— (స ఏష పరోవరీయానుద్గీథః) పరః- ఉత్కృష్టః. వరీయసామపి పర ఇత్యర్థః. అత్ర పరశ్శబ్దః సకారాన్తో ద్రష్టవ్యః. ఏవం రూప ఆకాశ ఉద్గీథః. పరమాత్మదృష్టివిశిష్ట ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. ఉద్గీథ ఏతాదృశాకాశదృష్టిః కర్తవ్యేతి యావత్. (స ఏషోఽనన్తః) ఉద్గీథే అధ్యస్యమానః అయమాకాశోఽనన్తః- అపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. తతశ్చానన్తస్యాకాశశబ్దితస్య పరమాత్మన ఏవ సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిత్వాన్నత్వన్యే * అన్తవద్వై కిల తే సామేత్యుక్తాన్తవత్త్వదోషానప్రసరతీతి భావః. (పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతీత్యాది) యః పరోవరీయాంసమేతం- ఆకాశశబ్దితపరమాత్మానం విద్వాన్ ఆకాశత్వేనోద్గీథముపాస్తే- తస్య పరోవరీయస్త్వగుణకం జీవనం భవతి, పరోవరీయస్త్వగుణకసకలలోకావాప్తిశ్చ భవతి,. ౨

శం.— కిఞ్చ- తమేతం- ఉద్గీథం విద్వానతిధన్వా - నామతః. శునకస్యాపత్యం శౌనకః. ఉదరశాణ్డిల్యాయ- శిష్యాయైతం- ఉద్గీథదర్శనముక్త్వోవాచ. యావత్ తే- తవ ప్రజాయాం - ప్రజాసన్తతావిత్యర్థః. ఏనముద్గీథం త్వత్సన్తతిజా వేదిష్యన్తే - జ్ఞాస్యన్తే. తావన్తం కాలం పరోవరీయో హ ఏభ్యః- ప్రసిద్ధేభ్యో లౌకికజీవనేభ్య ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరం జీవనం తేభ్యో భవిష్యతి. ౩

ఆ.— విధిశేషమర్థవాదం దర్శయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చాత్ర విధిరస్తీత్యేతత్. తేభ్యః- త్వత్సన్తతిజా యే యథోక్తోద్గీథవేదితారః- తదర్థమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రవాహణస్స్వోక్తార్థం సంవాదయతి (తం హైతమతిధన్వా శౌనక ఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ) అతిధన్వా నామ శునకసుతః ఉదరశాణ్డిల్యాయర్షయే. ఉదరశబ్దేన సన్తతిర్లక్ష్యతే. సన్తతిశాలీ శాణ్డిల్య ఇత్యర్థః. తస్మై ఏనముద్గీథముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (యావత్త ఏనం ప్రజాయాముద్గీథం వేదిష్యన్తే పరోవరీయో హైభ్యస్తావదస్మింల్లోకే జీవనం భవిష్యతీతి) వేదిష్యన్త ఇత్యేతద్వ్యత్యయేనాత్మనేపదం. ప్రజాయాం- త్వత్సన్తతౌ యావన్తః పురుషాః ఏనముద్గీథముపాసిష్యన్తే- తేషాముత్కృష్టమిహలోకే జీవనం భవిష్యతీత్యర్థః. ౩

---

‡ యావత్త ఏనం ప్రజాయామితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి ॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస ॥ ౧

శం — తథా-అదృష్టేఽపి పరలోకేఽముష్మిన్ పరోవరీయాంల్లోకో భవిష్యతీత్యుక్త్వా శాణ్డిల్యాయాతిధన్వా శౌనకః. స్యాదేతత్ఫలం పూర్వేషాం మహాభాగ్యానాం- నైదంయుగీనానామిత్యాశఙ్కానివృత్తయ ఆహ- స యః- కశ్చిదేతమేవం విద్వానుద్గీథమేతర్హ్యుపాస్తే - తస్యాప్యేవమేవ పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి, తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — తథా- దృష్టవిశిష్టతరజీవనవదిత్యర్థః. అదృష్టేఽపీతి ఛేదః. స య ఏతమిత్యాద్యుత్తరవాక్యం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (స్యాదిత్యాదినా) అస్మిన్స్యాదిత్యత్ర నైదంయుగీనాః తేషాం నైదంయుగీనానాం లోకః-పరోవరీయానితి శేషః పునరుద్గీథోపాసనమస్తు నాస్తు ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి) తథాఽముష్మిన్నపి- పరలోకే భవిష్యతీత్యర్థః. పరోవరీయో జీవనమిత్యనుషఙ్గః. లోకే లోక ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ఇతి-అతిధన్వా ఉవాచేతి పూర్వేణాన్వయః. అత ఇదానీన్తనానామపి తద్విదాం తత్ఫలమస్తీత్యాహ (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిన్నిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ✻ లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతీతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాద ఉద్గీథే అస్య సర్వస్య భూతాకాశో భూతాకాశ ఏవ - ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వేన రూఢ్యాకాశశబ్దాభ్యాసాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- ✻ ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్. ఆకాశశబ్దాభిధేయః పరమాత్మా- నిఖిలజగదేకకారణత్వ సర్వజ్యాయస్త్వపరాయణత్వానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం భూతాకాశే అసమ్భవాత్. భూతాకాశస్యాచేతనవర్గం ప్రతికారణత్వసమ్భవేఽపి చిదచిద్వస్తు కారణత్వాసమ్భవాత్, స్వనైకకల్యాణగుణైః సర్వోత్కృష్టత్వలక్షణజ్యాయస్త్వస్యాప్యసమ్భవాత్, అచేతనస్యాస్వరూపభిన్నత్వేన మోక్షవిరోధితయా హేయశబ్దాదినిషిద్ధవిషయప్రావణ్యజనకతయా చ సకలపురుషార్థవిరోధినోఽచేతనస్య పరాయణత్వలక్షణప్రాప్యత్వస్య చాసమ్భవాత్, తస్య ✻ కాసామ్నో గతిః ✻ అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుపక్రమలక్షణతాత్పర్యలిఙ్గేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వావగమాత్, ప్రతిపిపాదయిషితపరాయణత్వాన్తస్త్వ పరోవరీయస్త్వలిఙ్గవిరోధే అభ్యస్తాయా అపి శ్రుతేర్దుర్బలత్వాచ్చ ఆకాశశబ్దశ్చ ఆకాశతే-ఆకాశయతీతి వా యోగవశేన పరమాత్మపర ఏవ. నను ✻ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ఇతి శ్రుత్యైవాకాశస్య జగత్కారణత్వావేదనాద్యథాశ్రుతాకాశస్యైవ జగత్కారణత్వమభ్యుపేతవ్యమితి చేన్న- ✻ సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ ✻ ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ . ✻ ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదిమోగ్యార్థానువాదరూపబహువాక్యవిరోధే ఏకస్యానువాదరూపస్యాయోగ్యార్థస్యాస్య వాక్యస్య దుర్బలత్వేన స్వార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యాభావాత్. అత ఆకాశశబ్దో యౌగిక్యా వృత్త్యా బ్రహ్మపర ఏవ. యద్యప్యత్ర ప్యాసార్థైర్యగర్భావిరోధ ఏవ రూఢి ప్రాబల్యమిత్యపశూద్రాధికరణన్యాయే జీవనే నావయవశక్త్యా నిర్వాహో భాష్యే ఉక్తః. రూఢ్యపరిత్యాగే నాపర్యవసానవృత్త్యా ఆకాశశబ్దస్య ఆకాశశరీరకపరమాత్మపరతయా నిర్వాహోఽప్యధిమత ఇత్యుక్తం- ఏదుపాయాన్తరసమ్భవప్రదర్శనమాత్రపరం- నతు ప్రకృతాభిప్రాయం- అనన్యథాసిద్ధభూతాకాశలిఙ్గసత్త్వ ఏవ ✻ జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాదితి సూత్రోక్తన్యాయావతారాత్, ✻ పరవిద్యాసు జీవాక్తిర్నిరుక్త్యాదేః పరాశ్రయా। తల్లిఙ్గానన్యథాసిద్ధౌ తద్విశిష్టావలమ్బినీత్యాచార్యోక్తేర్భూతాకాశశరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదకత్వాసమ్భవాచ్చేతి ద్రష్టవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః........................ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేన ప్రస్తావప్రతిహారవిషయమప్యుపాసనం వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా. (మటచీహతేషు) మటచ్యః- అశనయః. తాభిర్హతేషు - నాశితేషు కురుషు సస్యేష్విత్యర్థః. తతో దుర్భిక్షే జాతే ఆటిక్యా - అనుపజాతపయోధరాదిస్త్రీవ్యఞ్జనయా సహ జాయయోషస్తిర్హ- నామతః. చక్రస్యాపత్యం- చాక్రాయణః. ఇభః- హస్తీ. తమర్హతీతీభ్యః - ఈశ్వరః. హస్త్యారోహో వా. తస్య గ్రామ ఇభ్యగ్రామః. తస్మిన్ ప్రద్రాణకః- అన్నాలాభాత్. ✻ ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. కుత్సితాం గతిం గతః. అన్త్యావస్థాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఉవాస-ఉషితవాన్ కస్యచిద్గృహమాశ్రిత్య. ౧

శ్రీ కురుష్వాటక్యా సహేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

సహేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే తగ్ హోవాచ । నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి॥ ౨

ఉ.— ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ తానస్మై ప్రదదౌ హన్తానుపానమిత్యుచ్ఛిష్టం వై మే పీతగ్ స్యాదితి హోవాచ॥ ౩

నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమితి॥ ౪

ఆ.— అథోద్గీథాశ్రయోపాసనస్యానేకధోక్తత్వాద్వక్తవ్యావశేషాత్ప్రపాఠకపరిసమాప్తిరేవయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఇదమాఖ్యాయికాన్తంపరామృశ్యతే. ప్రస్తావాద్యుపాసనంవివక్షితంచేత్-తదేవోచ్యతాం. కిమనయాకథయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) సుఖావబోధ్యః- పస్తనహేతవోఽనయా. పాషాణవృష్టయోవా. తతస్సస్యనాశాదిత్యేతత్. సర్వత్రైస్వరసఙ్ఖ్యారేపిసవ్యభిచారశఙ్కేతిదర్శయితుమాటిక్యేతివిశేషణం. ప్రద్రాణకపదస్యక్రియాపదేనసమ్బన్ధః. కుత్సితగతిప్రాప్తిహేతుః - అన్నాలాభాదిః. ప్రద్రాణకశబ్దార్థంధాతూపన్యాసద్వారాకథయతి (ద్రాకుత్సాయామితి) ౧

రం.— ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిత్రయవిషయకోపాసనానివిధాతుమాఖ్యాయికామాహ (మటచీహతేషుకురుష్వాటిక్యాసహజాయయోషస్తిర్హచాక్రాయణఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణకఉవాస) చక్రస్యాపత్యంచాక్రాయణః ఉషస్తిర్నామకశ్చనఋషిః మటచీహతేషు - అశ్మవృష్టిహతసస్యేషు కురుదేశేషుఆటిక్యా- అనుపజాతపయోధరాదివ్యఞ్జనయాభార్యయాసహఇభ్యానాం -గజారోహాణాంగ్రామే ప్రద్రాణకః- అనశనేనకుత్సితాంగతిమాపన్నః. బ్రహ్మవిద్యాయానిష్పత్తయేప్రాణానామనవసాదంకాఙ్క్షన్నువాస. ∗ద్రాకుత్సాయాంగతావితిహిధాతుః. చక్రస్యగోత్రాపత్యమిత్యర్థఅశ్వాదిత్వాత్ఫఞిచాక్రాయణఇతిరూపం. ౧

శం.— సోఽన్నార్థమటన్నిభ్యంకుల్మాషాన్-కుత్సితాన్మాషాన్ఖాదన్తం- భక్షయన్తంయదృచ్ఛయోపలభ్యబిభిక్షే- యాచితవాన్. తం- ఉషస్తింహఉవాచేభ్యః. (నేతః) అస్మాన్మయాభక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేఃకుల్మాషాఅన్యేనవిద్యన్తే. యచ్చయే-రాశౌమే-మమఉపనిహితాః. ప్రక్షిప్తాఇమేభాజనే. కింకరోమి. ౨

ఆ.— యద్యచ్ఛబ్దయోః- సహేత్యర్థః. నేతఇతివాక్యోపాదానం. తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) యదిత్యవ్యయంబహువచనాన్తం. ఉపనిహితాః- కుల్మాషాఇతిశేషః. తేషాంఖల్విమేభాజనేప్రక్షిప్తాఇతియోజనా. ౨

ర.— (సహేభ్యంకుల్మాషాన్ఖాదన్తంబిభిక్షే) సోఽన్నార్థీఅటన్కుల్మాషాన్ - కుత్సితాన్మాషాన్ ఖాదన్తమిభ్యంయాచితవాన్. ∗కుల్మసాదన్తీతినిర్దేశాత్కుత్సితమాషార్థకుల్మాషశబ్దస్యసాధుత్వం. (తంహోవాచనేతోఽన్యేవిద్యన్తేయచ్చయేమఇమఉపనిహితాఇతి) ఇతః-మయాభక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేఃకుల్మాషాఅన్యేనవిద్యన్తే. యత్ - యస్మాద్ధేతోఃఇమే-కుల్మాషాఃమేచయే-మే-మయాభక్ష్యమాణేచయే- ఉచ్ఛిష్టరాశౌఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తాః. అతఃకింకరోమీత్యుషస్తిమిభ్యఉవాచేత్యర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్తఃప్రత్యువాచోషస్తిః- ఏతేషాం- ఏతానిత్యర్థః. మే- మహ్యందేహీతిహోవాచ. తాన్సఇభ్యోస్మై- ఉషస్తయేప్రదదౌ- ప్రదత్తవాన్. అనుపానంసమీపస్థముదకంచ. హన్తగృహాణానుపానమిత్యుక్తఃప్రత్యువాచ - ఉచ్ఛిష్టంమే- మమైదముదకంపీతంస్యాత్- యదిపాస్యామి. ౩

ఆ.— హన్త- కుల్మాషాభక్షితాశ్చేదిత్యర్థః. ౩

రం.— (ఏతేషాంమేదేహీతిహోవాచ) ఉచ్ఛిష్టానామపిమధ్యేమహ్యమపికించిద్దేహీతీభ్యమృషిఃప్రార్థితవానిత్యర్థః. (తానస్మైప్రదదౌ) తాన్-కుల్మాషానుషస్తయేఇభ్యోదత్తవానిత్యర్థః. (హన్తానుపానమితిఉచ్ఛిష్టంవైమేపీతంస్యాదితిహోవాచ) అథసమీపస్థముదకంగృహీత్వాగృహాణానుపానమితీభ్యేనోక్తస్సఋషిఃతదుదకపానేఉచ్ఛిష్టోదకపానంమేస్యాదితిప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తంప్రత్యువాచేతరః. కిం. నస్విదేతే- కుల్మాషాఅప్యుచ్ఛిష్టాః. ఇత్యుక్తఆహోషస్తిః - నవైఅజీవిష్యం- నజీవిష్యామీమాన్- కుల్మాషానఖాదన్ - అభక్షయన్నితిహోవాచ. కామః - ఇచ్ఛాతోమమఉదకపానంలభ్యతఇత్యర్థః. అతశ్చైతామవస్థాంప్రాప్తస్యవిద్యాధర్మయశోవతః స్వాత్మపరోపకారసమర్థస్యైతదపికర్మకుర్వతోనాగస్స్పర్శఇత్యభిప్రాయః. తస్యాపిజీవితంప్రత్యుపాయాన్తరేఅజుగుప్సితేసతిజుగుప్సితమేతత్కర్మదోషాయ. జ్ఞానావలేపేనకుర్వతోనరకపాతస్స్యాదేవేత్యభిప్రాయః. ప్రద్రాణకశబ్దశ్రవణాత్. ౪

ఆ.— కింప్రత్యువాచేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) అనుపానాభావేపితుల్యంజీవనరాహిత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామ ఇతి) అన్యోచ్ఛిష్టకుల్మాషభక్షణమృషేర్వదన్న్యాయ్యంతత్రతాత్పర్యమాహ (అతశ్చేతి) చాక్రాయణస్యవిదుషోఽభక్ష్యభక్షణదర్శనాదితియావత్. ఏతామవస్థాంప్రాప్తస్య- జీవితసన్దేహమాపన్నస్యేత్యర్థః. విద్యాధర్మయశోవతః- జ్ఞానాదిత్రయయుక్తఖ్యాతింప్రపన్నస్యేత్యేతత్. స్వాత్మోపకారేప

ఉ.—— సహ ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ జాయాయా ఆజహార సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ ప్రతిగృహ్య నిదధౌ॥ ౫

సహ ప్రాతః సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాꣳ రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి॥ ౬

తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి తాన్ ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ॥ ౭

తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ స హ ప్రస్తోతారమువాచ॥ ౮

గోచరాకారే చ సామర్థ్యం- నిగ్రహానుగ్రహశక్తిమత్త్వం. ఏతత్కార్యం- జీవనమాత్రకారణం కుత్సితం చేష్టితమిత్యర్థః. ఉచ్ఛిష్టోదకపానప్రతిషేధశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తస్యాపీతి) ఏతత్కర్త్రేతి- అభక్ష్యభక్షణాశక్తిః. నను జ్ఞానినో యథేష్టచేష్టాఽత్రానుజ్ఞాయతే. నైవం- సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయ ఇత్యాదిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (జ్ఞానేతి) తస్మిన్నభిప్రాయే లిఙ్గం దర్శయతి (ప్రద్రాణకేతి) చాక్రాయణే ప్రద్రాణకశబ్దప్రయోగాత్ వరయాపదమాపన్నస్య కుల్మాషానుచ్ఛిష్టాననుభక్షితవానితి ప్రతీయతే - తథా చ జ్ఞానినో యథేష్టాచరణే ప్రమాణాభావాదనేకప్రమాణవిరోధాచ్చ నాసావత్ర వివక్షిత ఇత్యర్థః. ౪

రం.—— (నన్వి దేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమిత్యాది) కిమేతే- ఇదానీం త్వయా మత్తో గృహీతాః కుల్మాషా అనుచ్ఛిష్టా ఇతి భ్రాన్తపర్యనుయుక్త ఋషిః కుల్మాషఖాదనేనైవ స్వస్య జీవనహానిర్భవతి - తావన్మాత్రఖాదనేన ధృతప్రాణస్య స్వస్య ఉచ్ఛిష్టోదకపానం కామకారితం నిషిద్ధం స్యాదిత్యువాచేత్యర్థః. ౪

శం.—— తాంశ్చ స ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్- అతిశిష్టాన్ జాయాయై కారుణ్యాదాజహార. సా అటిక్య గ్ర ఏవ- కుల్మాషప్రాప్తేః సుభిక్షా- శోభనభిక్షా లబ్ధాన్నేత్యేతత్. బభూవ- సంవృత్తా. తథాపి స్త్రీస్వాభావ్యాదనవజ్ఞాయ తాన్- కుల్మాషాన్పత్యుర్హస్తాత్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ- నిక్షిప్తవతీ. ౫

ఆ.—— స్త్రీస్వాభావ్యం- పత్యురాజ్ఞాకరణం. ౫

రం.—— (స హ ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ జాయాయా ఆజహార) సః- ఉషస్తిస్తాన్ స్వయం కిఞ్చిద్భక్షయిత్వా అతిశిష్టాన్- అవశిష్టాన్ జాయాయై ఏవ దత్తవానిత్యర్థః. (సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ ప్రతిగృహ్య నిదధౌ) సా- జాయా అగ్రే- ప్రాగేవ సుభిక్షా- లబ్ధాన్నా బభూవ. తథాపి స్త్రీస్వభావాదనవజ్ఞాయ తాన్ పత్యుర్హస్తాత్ ప్రతిగృహ్య నిక్షిప్తవతీ. ౫

శం.—— స తస్యాః కర్మ జానన్ ప్రాతః- ఉషఃకాలే సఞ్జిహానః- శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నువాచ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యాః. యత్- యది. బత ఇతి- ఖిద్యమానః. అన్నస్య స్తోకం లభేమహి- తద్భుక్త్వాఽన్నం సమర్థో గత్వా లభేమహి ధనమాత్రాం- ధనస్యాల్పం. తతోఽస్మాకం జీవనం భవిష్యతీతి. ధనలాభే చ కారణమాహ- రాజాఽసౌ నాతిదూరస్థానే యక్ష్యతే. యజమానత్వాత్తస్యాత్మనేపదం. స చ- రాజా మా- మాం పాత్రముపలభ్య సర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మభిః. ఋత్విక్కర్మప్రయోజనాయేత్యర్థః. వృణీతేతి. ౬

ఆ.—— తస్యాః కర్మ- కుల్మాషాణాం పరిరక్షణం. యక్ష్యతీతి కస్మాన్నోక్తం- తత్రాహ (యజమానత్వాదితి) రాజ్ఞో యజమానత్వాత్, త్యాగఫలస్యాత్మగామిత్వాత్, ద్యక్ష్యత ఇత్యాత్మనేపదం ప్రయుక్తమిత్యర్థః. అన్యేషామృత్విజాం సత్త్వే సమ్భవే కుతస్త్వామేవ రాజా మానయిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) ౬

రం.—— (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాం) స హోషస్తిః ప్రాతస్సఞ్జిహానః- శయనం పరిత్యజన్నేవ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యా ఇదమువాచ. కిం తత్. యద్యన్నస్య స్తోకమపి లభేమహి- తేన ప్రాణాన్ధృత్వా ధనమాత్రాం- అల్పధనం లభేమహీత్యర్థః. కథం ధనమాత్రా లభ్యత ఇత్యత్రాహ (రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి) రాజాఽసౌ నాతిదూరే యజతే- స మాం దృష్ట్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని త్వయా కారయితవ్యానీతి మాం ప్రార్థయేతేత్యువాచేత్యర్థః. ౬

శం.—— ఏవముక్తవన్తం జాయోవాచ. హన్త గృహాణ హే పతే. ఇమ ఏవ- యే మద్ధస్తే నిక్షిప్తాస్త్వయా కుల్మాషా ఇతి. తాన్ ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం రాజ్ఞో వితతం- విస్తారితం ఋత్విగ్భిరేయాయ. ౭

ఆ.—— (హన్తేతి) అన్నలేశలాభశ్చేదేవం ధనలబ్ధిద్వారా జీవనహేతురిత్యర్థః. ౭

రం.—— (తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి) హే పతే యే మద్ధస్తనిక్షిప్తాః కుల్మాషాః - త ఇమ ఏవ. ఏతాన్ గృహాణేతి జాయా ప్రత్యుక్తవతీత్యర్థః. (తాన్ ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ) తానేవ పర్యుషితోచ్ఛిష్టాన్ కుల్మాషాన్ భక్షయిత్వా వితతం- విస్తీర్ణం యజ్ఞం గతవానిత్యర్థః. ౭

శం.—— తత్ర చ గత్వోద్గాతౄన్- ఉద్గాతృపురుషానాగత్య. ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః. తస్మిన్నాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ- సమీపే ఉపవిష్టస్తేషామిత్యర్థః. ఉపవిశ్య స హ ప్రస్తోతారమువాచ. ౮

ఉ — ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి ॥౯
ఏవమేవోద్గాతారమువాచోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి ॥ ౧౦

ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచ ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాంచక్రిరే ॥ ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— రాజ్ఞో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే. ఉద్గాతురేకత్వేऽపి తద్బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాతృపురుషానితి) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నితి సభ్యా ఆస్తావదేశోऽభిధీయతే. ౮

౮.— (తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః-స్తోత్రస్థానం. సదసి స్తోతుం ప్రవృత్తానాం ఉద్గాతృప్రస్తోతృప్రతిహర్తౄణాం సమీపే ఉపవిష్టవానిత్యర్థః. (స హ ప్రస్తోతారమువాచ) సః- ఉషస్తిః ప్రస్తోతారం ప్రతీత్థమువాచేత్యర్థః. ౮

౯.— హే ప్రస్తోతరిత్యామన్త్రణమభిముఖీకరణాయ. ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావం - ప్రస్తావభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా. తాం చేత్- దేవతాం ప్రస్తావభక్తేరవిద్వాన్సన్ ప్రస్తోష్యసి విదుషో మమ సమీపే. తత్పరోక్షేऽపి చేద్విపతేత్తస్య మూర్ధా - కర్మమాత్రవిదామప్యనధికార ఏవ కర్మణి స్యాత్. తచ్చానిష్టం- అవిదుషామపి కర్మదర్శనాత్. దక్షిణమార్గశ్రుతేశ్చ. అనధికారే చావిదుషాముత్తరమేకైకో మార్గః శ్రూయేత. న చ స్మార్తకర్మనిమిత్త ఏవ దక్షిణః పన్థాః- * యజ్ఞేన దానేనేత్యాదిశ్రుతేః. * తథోక్తస్య మమేతి చ విశేషణాద్విద్వత్సమక్షమేవ కర్మణ్యనధికారః - న సర్వత్రాగ్నిహోత్రస్మార్తకర్మాధ్యాపనాదిషు చ. అనుజ్ఞాయాస్తత్ర దర్శనాత్కర్మమాత్రవిదామప్యధికారః సిద్ధః కర్మణీతి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. ౯

ఆ. కిమర్థమామన్త్రణం- తదాహ (అభిముఖీకరణాయేతి) విదుషస్సమీపే- దేవతామవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి చేత్-మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యన్వయస్స్పష్టః. నన్వవిద్వన్నిన్దాయా వివక్షితత్వాద్విద్వత్సమీపవచనమకిఞ్చిత్కరమితి చేత్. నేత్యాహ (తత్పరోక్షేऽపీతి) తస్యేతి- అవిద్వాన్ ప్రస్తోతోచ్యతే. కా హానిః కర్మమాత్రవిదాం కర్మణ్యధికార ఇతి చేత్. నేత్యాహ (తచ్చేతి) * తేనోభౌ కురుత ఇత్యాదిశ్రుతావితి శేషః. అవిదుషామపి కర్మాధికారే హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) తదేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (అనధికారే చేతి) తస్యైవ సముచ్చయఫలత్వాదిత్యర్థః. ననుదక్షిణమార్గస్య వాపీకూపతటాకాది స్మార్తకర్మప్రయుక్తత్వాద్వైదికకర్మణి విద్వానేవాధిక్రియతే. నేత్యాహ (న చేతి) * యజ్ఞేన దానేనేత్యాదౌ వైదికకర్మనిష్ఠానామపి దక్షిణమార్గశ్రవణాదితి హేతుమాహ (యజ్ఞేనేతి) ఇతశ్చావిదుషాం విద్వత్సమీపే కర్మాధికారో నాస్తీత్యాహ (తథోక్తస్యేతి) దేవతావిజ్ఞానశూన్యస్య మూర్ధా విపతిష్యతీత్యనేన ప్రకారేణ మయోక్తస్య మూర్ధా వ్యపతిష్యదితి విశేషశ్రవణాద్విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామన్తరేణ కర్మ కుర్వతోऽపరాధిత్వాత్తస్య కర్మణ్యనధికార ఏవేత్యర్థః. విద్వదసమీపే పునరవిదుషామపి కర్మణ్యధికారోऽస్తీత్యాహ (న సర్వత్రేతి) అగ్నిహోత్రాదౌ- శ్రౌతే కర్మణి, స్మార్తేషు చ- వాపీకూపతటాకాదికర్మ, స్వాధ్యాయనజపాదిషు, చ విద్వత్సన్నిధిమన్తరేణాపి సర్వస్మిన్నపి కర్మణి కర్మమాత్రవిదోऽనధికారోऽస్తీత్యశక్యం వక్తుమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అనుజ్ఞేతి) * భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యాదినా రాజ్ఞా స్వకీయకర్మనిర్వర్తనే ప్రార్థనాదర్శనాత్, * ఏత ఏవ సమతిసృష్టాస్స్తువతామితి చానుజ్ఞోపలమ్భాద్, దస్త్యేవావిదుషామపి కర్మణ్యధికార ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపసంహరతి (కర్మమాత్రేతి) విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామలబ్ధ్వా నాస్తి కర్మానుష్ఠానమిత్యేతన్నిగమయితుమితిశబ్దః. మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేతదన్తం ప్రస్తోతృవిషయం వాక్యం వ్యాఖ్యాతమిత్యనువదతి (మూర్ధేతి). ౯

౮.— ఉక్తిమేవాహ (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి). హే ప్రస్తోతః ప్రస్తావమన్వాయత్తా- ప్రస్తావభక్తావధ్యస్యయా దేవతోపాస్యా. తామవిదిత్వా యది విదుషో మమ సమీపే ప్రస్తోష్యసి - మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యర్థః. యద్యపి * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యవిదుషామప్యార్త్విజ్యాధికారోऽస్తి - తథాపి విద్వత్సన్నిధావవిదుషః కర్మాధికారో నాస్తీతి భావః. ౯

---

౯౧. ఏవమేవోద్గాతారం ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది- సమానమన్యత్. తే- ప్రస్తోత్రాదయః కర్మభ్యస్సమారతాః - ఉపరతాస్సన్తో మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమాసాంచక్రిరే- అన్యచ్చాకుర్వన్తః-అర్థిత్వాత్ ౧౦-౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తూష్ణీమిత్యస్యార్థమాహ (అన్యచ్చేతి) తత్ర హేతుమాహ (అర్థిత్వాదితి) తత్తద్దేవతావిషయవిజ్ఞానార్థిత్వేన కర్మాన్తరమకుర్వన్తశ్చాత్రాయణాభిముఖాః స్థితా ఇత్యర్థః ౧౦- ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యుషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ॥ ౧

‡ స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషం భగవతో వా అహమవిత్త్యాఽన్యానవృషి॥ ౨

భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతాం యావత్త్వేభ్యో ధనం దద్యాస్తావన్మమ దద్యా ఇతి తథేతి హ యజమాన ఉవాచ॥ ౩

అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౪

రం.— (ఏవమేవోద్గాతారమువాచేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౦

రం.— (ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. (తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే) తే హ- ప్రస్తోత్రాదయః. సమారతాః- ఉపరతాస్స్వకర్మభ్యస్తూష్ణీమేవస్థితా ఇత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం హ ఏనముషస్తిం యజమానః- రాజోవాచ. భగవన్తం వై- పూజావన్తమహం వివిదిషాణి- వేదితుమిచ్ఛామి. ఇత్యుక్త ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణస్తవాపి శ్రోత్రపథమాగతో యదీతి హోవాచ- ఉక్తవాన్. ౧

ఆ.— అథ హైనమిత్యాది వ్యాకరోతి (అథేతి) ప్రస్తోతృప్రభృతీనాం తూష్ణీంభావాదితి శేషః. ౧

రం.— (అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీతి) కో భవానితి భవన్తం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీతి ఉషస్తిం యజమాన ఉక్తవానిత్యర్థః. (ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ) స ఋషిరితి శేషః. స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— స హ- యజమాన ఉవాచ. సత్యం- ఏవమహం భగవన్తం బహుగుణమశ్రౌషం. సర్వైశ్చ ఋత్విక్కర్మభిః- ఆర్త్విజ్యైః పర్యైషిషం- పర్యేషణం కృతవానస్మి. అన్విష్య భగవతో వా అహమవిత్త్యా- అలాభేనాన్యానిమానవృషి- వృతవానస్మి. ౨

ఆ.— చాక్రాయణస్య వచనమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అఙ్గీకారమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమితి) ఆర్త్విజ్యైరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- ఋత్విక్కర్మభిరితి. పదద్వయమిదం ప్రథమాన్తత్వేన యోజ్యమ్. యది మామార్త్విజ్యార్థమనుసంహితవానసి కిమితీమానన్యాన్వృతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్విష్యేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషమిత్యాది) తమృషిం యజమాన ఉవాచ. కిమితి. భగవన్తం సర్వగుణోపేతం శ్రుత్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని భగవదధీనాని కర్తుం పర్యైషిషం- భగవతోఽన్వేషణం కృతవానస్మి. భగవతః అవిత్త్యా- విత్తిః- లాభః. న విత్తిః- అవిత్తిః. *ఇతశ్చ ... ఇతి ఙీప్. అవిత్త్యా- అలాభేన ఇమానృత్విజోఽవృషి- వృతవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అద్యాపి భగవాంస్త్వేవ మే- మమ సర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మార్థమస్తు. ఇత్యుక్తస్తథేత్యాహోషస్తిః కిన్తు- అథైవం తర్హ్యేత ఏవ- త్వయా పూర్వం వృతాః మయా సమతిసృష్టాః- మయా సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతాస్సన్తః స్తువతాం. త్వయా త్వేతత్కార్యం- యావత్త్వేభ్యః- సర్వేభ్యో ధనం దద్యాః- ప్రయచ్ఛసి. తావన్మమ దద్యాః. ఇత్యుక్తస్తథేతి హ యజమాన ఉవాచ. ౩

ఆ.— ఏవం గతే కిమధునా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్యాపీతి) చాక్రాయణానుమతిం శ్రుత్వా కిమిదమితి వ్యాకులితేషు ప్రస్తోతృప్రభృతిషు బ్రూతే (కిన్త్వితి) ఉభయోరనుమత్యపేక్షయా అన్తర్యమథశబ్దార్థః. మయా లాభేనామీషాం వృతత్వస్య నివృత్త్యవస్థాయామిత్యాహ (తర్హీతి) అనుజ్ఞాతాస్సన్తః ప్రస్తుతిం కుర్వతామిత్యాహ (స్తువతామితి) అస్త్వేవం తదర్థం పునర్మయా కిం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయా త్వితి) ౩

రం.— (భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి) ఇతః పరమపి భగవానేవ సర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మభిర్వృత ఇత్యువాచేత్యర్థః. సర్వార్త్విజ్యార్థం వృత ఇతి యావత్. (తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతామిత్యాది) అథ ఉషస్తిస్తథేత్యభ్యుపగమ్య- త్వయా పూర్వం వృతా ఏత ఏవ మయా సమతిసృష్టాః- సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతా ఉపదిష్టదేవతాస్సన్తః స్తువతాం- స్తువన్తు కిన్తు- ఏభ్యో యావద్ధనం ప్రయచ్ఛసి- తావన్మమ దద్యా ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తథేతి హ యజమాన ఉవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.— అథ హైనం- ఔషస్త్యం వచశ్శ్రుత్వా ప్రస్తోతోపససాదోషస్తిం- వినయేనోపజగామ. ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాది మా- మాం భగవానవోచత్పూర్వం. కతమా సా దేవతా- యా ప్రస్తావభక్తిమన్వాయత్తా. ౪

‡ అహమవిత్త్యాన్యానితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౫

అథ హైనముద్గాతోపససాదోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౬

ఆదిత్య ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః సన్తం గాయన్తి సైషా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుదగాస్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౭

ఆ.— యజమానం ప్రత్యుపస్థితి ప్రాక్తం వచశ్శ్రుత్వాఽనన్తరమేవముషస్తిం ప్రస్తోతా త్యక్త్వా వ్యాకులత్వం శిష్యత్వేనోపసన్న ఇత్యాహ (అథేతి) ఉపగతి ప్రకారమభినయతి (ప్రస్తోతరితి) ౪

రం.— (అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద) ఉషస్తివచనం శ్రుత్వా ప్రస్తోతా వినయేన తత్సమీపమాగతవానిత్యర్థః. (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యాది) భగవాన్మాం ప్రతి ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాదినా యాం దేవతామవోచత్- ఉక్తవాన్. సా దేవతా కేతి ప్రస్తోతా తమ్పృష్టవ ప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౪

శం.— ఇతి పృష్టః ప్రాణ ఇతి హోవాచ. యుక్తం ప్రస్తావస్య ప్రాణో దేవతేతి. కథం. సర్వాణి-స్థావరజఙ్గమాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి- ప్రళయకాలే ప్రాణమనులక్షయిత్వా ప్రాణాత్మనైవ. ఉజ్జిహతే- ప్రాణాదేవోద్గచ్ఛన్తీత్యర్థ ఉత్పత్తికాలే. అతస్సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా. తాం చేదవిద్వాంస్త్వం ప్రాస్తోష్యః- ప్రస్తవనం-ప్రస్తావభక్తిం కృతవానసి యది. మూర్ధా- శిరస్తే వ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్తథోక్తస్య మయా- తత్కాలే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. అతస్త్వయా సాధు కృతం- మయా నిషిద్ధః కర్మణో యదుపరమమకార్షీరిత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— ప్రతివచనమాదాయ ప్రశబ్దసామాన్యం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (పృష్ట ఇతి) కథమిహ ప్రాణశబ్దార్థో నిశ్చీయతామిత్యాశఙ్క్య * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి న్యాయేనాహ (కథమితి) ప్రాణాత్మనైవ- సంవిశన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రాణశబ్దార్థస్య పరమాత్మత్వేన నిర్ణీతత్వమత శ్శబ్దార్థః. చేచ్ఛబ్దార్థో యదీత్యుక్తః. మయా తథోక్తస్య- మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేవముక్తస్య తవ తత్కాలే- స్వాపరాధావస్థాయాం మూర్ధా వ్యపతిష్యదేవేతి యోజనా. ప్రమాదస్య మహతస్త్వయా పరిహృతత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. ౫-౬

రం.— (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణ ఏవ ప్రస్తావమన్వాయత్తా దేవతేత్యుషస్తిరువాచేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణ యిత్యత్వ గుణయోగాత్ ప్రాణశబ్దేన పరమాత్మోచ్యతే. ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణపరత్వం వ్యావర్తయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా) ప్రాణమఖిలస్య సంవిశన్తి- సమిత్యేకీకారే. ఐక్యేన విశన్తి. లీయన్త ఇత్యర్థః. ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే- ప్రాణాదేవ ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. సర్వభూతలయోత్పత్తిస్థానత్వేన వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధా ప్రాణరూపా దేవతా ప్రస్తావభక్త్యనుగతా- ప్రస్తావభక్త్యావధ్యేయ్యోపాస్యేత్యర్థః. (తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి) * తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మదుక్త్యనన్తరమపి మదుక్తిమనాదృత్య తద్దేవతామనభిజ్ఞాయ యది ప్రాస్తోష్యః- తదా మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదేవ. అతస్సాధు కృతం త్వయా మత్సమీపమాగత్య వినయేన పృచ్ఛతేతి భావః. అత్ర మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేత్యుక్త్యా విదుషైవముక్తస్యావిదుషః తదనాదరేణ కర్మకరణే ప్రత్యవాయః- న తు విదుషాఽనుమతస్యావిదుష ఇతి భావః. వ్యాసార్యైస్తు మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యస్య * ఆత్మసత్తానలభ్యేతేత్యర్థ ఇతి ఆత్మసత్తాహానిపర్యన్తః ప్రత్యవాయో వర్ణితః. ౫

శం.— తథోద్గాతాపప్రచ్ఛ. కతమా సోద్గీథభక్తిమనుగతా-అన్వాయత్తా దేవతా. ౬

రం.— (అథ హైనముద్గాతోపససాదేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— ఇతి పృష్ట ఆదిత్య ఇతి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః-ఊర్ధ్వం సన్తం గాయన్తి- శబ్దయన్తి. స్తువన్తీత్యభిప్రాయః. ఉచ్ఛబ్దసామాన్యాత్. ప్రశబ్దసామాన్యాదివ ప్రాణః. అతస్సైషా దేవతేత్యాది పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యథా ప్రశబ్దసామాన్యాత్ప్రాణః ప్రస్తావదేవతేత్యుక్తం - తథా ఆదిత్యోద్గీథయోరుచ్ఛబ్దసామాన్యాదుద్గీథదేవతా ఆదిత్య ఇత్యాహ (ఉచ్ఛబ్దేతి) ఉక్తసామాన్యపరామర్శార్థోఽతశ్శబ్దః. ౭

రం.— (ఆదిత్య ఇతి హోవాచేతి) ఉద్గీథేఽధ్యేయ్యోపాస్య ఆదిత్య ఇత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి) ఉచ్చైస్సన్తం- ఉచ్చైఃస్థితం అధఃస్థితాని భూతాని గాయన్తీత్యర్థః. ప్రస్తావప్రాణయోః ప్రశబ్దవత్త్వేన సామ్యవదుద్గీథోచ్చైస్స్థితాదిత్యయోరుచ్ఛబ్దవత్త్వేన సామ్యమితి భావః. శిష్టం పూర్వవత్.

౮.— అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౮

అన్నమితి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి సైషా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రత్యహరిష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఏవమేవ- అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద. కతమా సా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా. ౮

ఆ.— ఏవమేవ- ప్రస్తోతృవదుద్గాతృవచ్చేత్యర్థః. ఋత్విగ్భ్యాం ప్రస్తావోద్గీథదేవతయోర్విజ్ఞానాన న్తర్యమథశబ్దార్థః. ౮

రం.— (అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాదేత్యాది) పూర్వవత్. ౮

శం.— ఇతి పృష్ట అన్నమితి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవాత్మానం ప్రతి సర్వతః ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి. సైషా దేవతా ప్రతిశబ్దసామాన్యాత్ప్రతిహారభక్తిమనుగతా. సమానమన్యత్-తథోక్తస్య మయేతి. ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తీః ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్ట్యోపాసీతేతి సముదాయార్థః. ప్రాణాద్యాపత్తిః-కర్మసమృద్ధిర్వా ఫలమితి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమన్నస్య ప్రతిహారత్వం- తదాహ (సర్వాణీతి) తాం చేదవిద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. (తథోక్తస్య మయేతి) ఏతదన్తమితి శేషః. కీదృగుపాసనమస్మిన్ ప్రకరణే వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రస్తావేతి) ఉపాస్తిత్రయస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రాణాదీతి)............ ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమితి హోవాచ) ప్రతిహారభక్తావన్నమధ్యస్యోపాస్యమిత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తీతి) ప్రతిహరమాణాని - భక్షయన్తీత్యర్థః. సన్తీతి శేషః. అత్ర ప్రతిశబ్దవత్త్వేన అన్నప్రతిహారయోస్సామ్యాత్ ప్రతిహారే అన్నాభిమానిదేవతాధ్యాసః. తతశ్చ ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిషు క్రమేణ ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి ద్విరుక్తిర్ధ్యాయసమాప్త్యర్థా. శిష్టం పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ప్రాణస్య భూతజాతస్థితిప్రవృత్తిహేతుత్వసమ్భవాత్ ప్రాణశబ్దేన ముఖ్యప్రాణ ఏవాభిధీయతామితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- శిలాకాష్ఠాద్యచేతనస్వరూపస్య, శుద్ధస్య జీవస్వరూపస్య, చ ముఖ్యప్రాణాధీనస్థితికత్వాభావాత్, ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టసకలచేతనోత్పత్తిలయహేతుత్వస్య పరమాత్మవ్యతిరిక్తే అసమ్భవా, చ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్యాపి అచేతనే ముఖ్యప్రాణే అసమ్భవా, చ్చ పరమాత్మైవ ప్రాణ ఇత్యత్రాదిపోగవశేనాభిధీయత ఇతి * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. నను ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్త్యనుగతత్వేన దేవతాత్వేన చ నిర్దిష్టేషు ప్రాణాదిత్యాన్నేషు ప్రాణస్యైవ పరమాత్మత్వ, మాదిత్యాన్నయోస్తు న తథాత్వ, మిత్యత్ర కిం వినిగమకం. చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్త్రిష్వపి సమానః. ప్రాణవాక్యశేషే ప్రసిద్ధప్రాణాసమ్భావితాసఙ్కుచితసర్వభూతసంవేశనోద్గమనాధారత్వశ్రవణవదాదిత్యాన్నవాక్యశేషయోరపి అసఙ్కుచితసర్వభూతగేయత్వసర్వభూతోపజీవ్యత్వయోః ప్రసిద్ధాదిత్యాన్నాసమ్భావితయోశ్శ్రవణావిశేషాత్. యది చాదిత్యవాక్యే సర్వభూతశబ్దః ఆదిత్యగానయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, అన్నవాక్యశేషే న్నోపజీవనయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, చ సఙ్కోచ్యతే- దేవతాశబ్దశ్చ *అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేనాభిమానిదేవతాపరతయా యోజ్యతే- తర్హి ప్రాణేపి తథాస్తు- విశేషాభావాదితి చేత్. ఉచ్యతే- ప్రాణశబ్దస్య * ప్రాణస్య ప్రాణం * యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమిత్యాదిషు పరమాత్మన్యపి నిరూఢత్వాత్, *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యశేషస్వారస్యా, చ్చ పరమాత్మపరత్వమాశ్రితం. అన్నాదిత్యశబ్దయోరతథాత్వాచ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్య కేవలాదిత్యమణ్డలాన్నయోరభావాత్ తదభిమానిదేవతాపరత్వం. అన్నాభిమానిదేవతాయాశ్చ భూతభక్ష్యత్వం తదధిష్ఠేయాన్నాభేదారోపేణోపపద్యతే. *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి ప్రతిపాదితం సర్వభూతగేయత్వం పరమాత్మనోపి న సమ్భవతి- భూతశబ్దో హి ప్రాణినికాయే మహాభూతేషు చ రూఢః. మహాభూతస్య గాతృత్వప్రసక్తిరేవాభావాత్ ప్రాణినికాయపరత్వం వక్తవ్యం. తదపి న సమ్భవతి- న హి సర్వే ప్రాణినః పరమాత్మానం గాయన్తి- స్థావరేషు పశ్వాదిషు చాభావాత్. తస్మాద్గానయోగ్యప్రాణివిశేషపరత్వేన సఙ్కోచః పరమాత్మపరత్వేప్యావశ్యక ఇతి ఆదిత్యశబ్దస్య లోకవ్యుత్పత్తివిరుద్ధపరమాత్మపరత్వం నాశ్రయణీయం. ఏవమన్నవాక్యశేషేపి * ప్రతిహరమాణానీతి భక్ష్యమాణత్వం న పరమాత్మని ముఖ్యం. అత ఆదిత్యాన్నశబ్దయోర్బ్రహ్మపరత్వాభావేపి ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం సిద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. ప్రకృతమనుసరామః.......... ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథాతశ్శౌవఉద్గీథస్తద్ధబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయస్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ॥ ౧

తస్మైశ్వాశ్వేతః ప్రాదుర్బభూవతమన్యేశ్వానఉపసమేత్యోచురన్నంనోభగవానాగాయతు

అశనాయామవాఇతి॥ ౨

శం.— అతీతేఖణ్డేఽన్నాప్రాప్తినిమిత్తాకష్టావస్థోచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా. సామాభూదిత్యన్నలాభాయాథ - అనన్తరంశౌవః- శ్వభిర్దృష్టఉద్గీథః- ఉద్గానంసామాతఃప్రస్తూయతే. తత్రబకోనామతః. దల్భస్యాపత్యందాల్భ్యః. గ్లావోవా-నామతః. మిత్రాయాశ్చాపత్యం మైత్రేయః. వాశబ్దశ్చార్థే. ద్వ్యాముష్యాయణోహ్యసౌ-వస్తువిషయేక్రియాస్వివవికల్పానుపపత్తేః. * ద్వినామాద్విగోత్రఇత్యాదిహిస్మృతిః. దృశ్యతేచోభయతఃపిణ్డభాక్త్వం. ఉద్గీథేబద్ధచిత్తత్వాదృషావనాదరాద్వా. వాశబ్దస్స్వాధ్యాయార్థః. స్వాధ్యాయంకర్తుంగ్రామాద్బహిరుద్వవ్రాజ- ఉద్గతవాన్వివిక్తదేశస్థోదకాభ్యాశం. * ఉద్వవ్రాజ * ప్రతిపాలయాఞ్చకారేతిచైకవచనాల్లిఙ్గాదేకోఽసావృషిః. శ్వోద్గీథకాలప్రతిపాలనాదృషేఃస్వాధ్యాయకరణమన్నకామనయేతిలక్ష్యతఇత్యభిప్రాయః. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరఖణ్డయోస్సఙ్గతిందర్శయన్నుపాసనాన్తరంప్రస్తౌతి (అతీతఇతి) అన్నలాభస్యాపేక్షితత్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమన్నకామస్యప్రస్తుత్యప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమాఖ్యాయికామాదత్తే (తత్రేతి) నకేవలందల్భస్యాపత్యం - కిన్తుమిత్రాయాశ్చేతిచార్థః. నచసాదల్భస్యపత్నీతియుక్తం- తథాసతిమైత్రేయపదస్యవైయర్థ్యాత్. పత్న్యన్తరాపత్యస్యవ్యావృత్త్యర్థమితిచేన్న - ప్రయోజనాభావాత్. నన్వత్రవాశబ్దాత్ద్వావృషీవివక్షితావితిచేత్. నేత్యాహ (వాశబ్దఇతి) కథంపునర్దల్భస్యాపత్యంబకస్తదభార్యాయామిత్రాయాశ్చాపత్యంభవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ద్వ్యాముష్యాయణోహీతి) * చైకితాయనోదాల్భ్యఇత్యత్రోక్తమేతదితిసూచయితుంహిశబ్దః. ఉదితానుదితహోమవత్కేషాంచిదృష్ట్యాబకోసౌ, అన్యేషాంగ్లావ, ఇత్యేకస్మిన్నపివికల్పోభవిష్యతి. నేత్యాహ (వస్తువిషయఇతి) కథంపునర్ద్వినామానమేకస్యైవద్వినామత్వాదఙ్గీక్రియతే- తత్రాహ (ద్వినామేతి) ఇత్యాది- వాక్యంస్మృతిరూపంధర్మశాస్త్రేప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ద్విగోత్రత్వమేకస్యలోకేపిప్రసిద్ధమిత్యాహ (దృశ్యతేచేతి) యతస్సుతోజాయతే, యేనచాయంధర్మతోగృహ్యతే, తయోరుభయోరిత్యాహ (ఉభయతఇతి) * ఉభయోరప్యసావృక్థీపిణ్డదాతాచధర్మతఇతిహిస్మరన్తీత్యర్థః. దాల్భ్యవదన్యోమైత్రేయఇత్యఙ్గీకృత్యాహ (ఉద్గీథఇతి) తదుపాస్తితాత్పర్యమృషావనాదరేహేతుః. తస్మాదృషిత్రయమృషిద్వయంవావివక్షితమిత్యర్థః. పక్షాన్తరద్యోతనార్థోవాశబ్దః. శ్రౌతోవాశబ్దస్సమ్యక్పక్షమిత్యాశఙ్క్యోపాదానస్యతస్యఫలమిత్యాహ (వాశబ్దఇతి) మైత్రేయాన్తవాక్యంవ్యాఖ్యాయస్వాధ్యాయమిత్యాదివ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయమితి) యదుక్తమృషిరేకోబకాదిశబ్దైరుచ్యతఇతి- తత్రలిఙ్గమాహ (ఉద్వవ్రాజేతి) శునాముద్గీథః- శ్వోద్గీథః. తత్కాలస్యప్రతిపాలనం-ప్రతీక్షణమృషేర్దృశ్యతే. తేషాంచోద్గానమన్నార్థం-తదృషేరపిస్వాధ్యాయకరణంతదర్థమిత్యాహ (శ్వోద్గీథేతి) యథోక్తార్థవాచిశబ్దాభావేపిసామర్థ్యాదయమర్థోభవతీత్యాహ (అభిప్రాయఇతి) ౧

రం.— అతీతఖణ్డేఅన్నాప్రాప్తినిమిత్తాఉచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణాకష్టావస్థోక్తా. అనన్తరమన్నలాభాయశ్వదృష్టఉద్గీథఃప్రస్తూయతే. (అథాతశ్శౌవఉద్గీథః) శౌవః- శ్వదృష్టఃఉద్గీథః. ప్రస్తూయతఇతిశేషః. శౌవఇతిటిలోపశ్ఛాన్దసః (తద్ధబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయస్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ) అత్రవాశబ్దశ్చార్థే. బకగ్లావనామద్వయయుక్తఃదల్భసుతోమిత్రాసుతశ్చస్వాధ్యాయంకర్తుంఉద్వవ్రాజ- గ్రామాన్నిర్గతవానిత్యర్థః. ౧

శం.— స్వాధ్యాయేనతోషితాదేవతా- ఋషిర్వాశ్వరూపంగృహీత్వా- శ్వాశ్వేతస్సన్తస్మై- ఋషయేతదనుగ్రహార్థంప్రాదుర్బభూవ- ప్రాదుశ్చకార. తమన్యే- క్షుల్లకాశ్శ్వానస్తుల్లకాః- క్షుద్రకాఃశ్వానఉపసమేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. అన్నంనః- అస్మభ్యంభగవానాగాయతు- ఆగానేననిష్పాదయత్విత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణవాగాదయోవాప్రాణమన్వన్నభుజఃస్వాధ్యాయపరితోషితాస్సన్తోఽనుగృహ్ణీయురేనం శ్వరూపమాదాయేతియుక్తమేవంప్రతిపత్తుం. అశనాయామవై- బుభుక్షితాస్స్మవై. ఇత్యేవముక్తవన్తః. ౨

ఆ.— తస్మాఇత్యాదివ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయేనేతి) క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః. శిశవఇతియావత్. శ్వేతశ్వాకశ్చిదృషిర్దేవతావా. అన్యేచశ్వానోదేవతాఋషయోవేత్యుక్తం- సంప్రతివివక్షితంపక్షమాహ (ముఖ్యేతి) తమాచుచరితిసమ్బన్ధః. తానేవవిశినష్టి (ప్రాణమన్వితి) ముఖ్యప్రాణసహితవాగాదిగ్రహేహేతుమాహ (స్వాధ్యాయేతి) అన్యథావాక్యమనిర్ధారితంస్యాదితిభావః. కిమిత్యన్నంభవద్భ్యమయాసమ్పాద్యతే- నహిభవతామభోక్తౄణాంతేనకృతమస్తీత్యాశఙ్క్యత్వన్నిష్ఠచేతనద్వారేణాస్మాకమపిభోగసిద్ధిర్నైవమిత్యాహ (అశనాయామవాఇత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్మైశ్వాశ్వేతఃప్రాదుర్బభూవ) తత్స్వాధ్యాయేనతోషితఃకశ్చనఋషిఃశ్వేతశునకరూపతయాప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః. (తమన్యేశ్వానఉపసమేత్యోచుః) తం - శ్వేతంశ్వానంక్షుల్లకాశ్శ్వానఉపసమేత్యోక్తవన్తః. ఉక్తిమేవాహ (అన్నంనోభగవానాగాయత్వశనాయామవాఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. వయంఅశనాయామ-బుభుక్షితాస్స్మః. అస్మాకంగానేనఅన్నంభగవాన్సమ్పాదయత్వితియాచురిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తాన్హోవాచేహైవమా ప్రాతరుపసమీయతేతి తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార॥ ౩

తే హ యథైవేదం బహిష్పవమానేన స్తోష్యమాణాః సꣳరబ్ధాః సర్పన్తీత్యేవమాససృపుస్తే హ సముపవిశ్య హిం చక్రుః॥ ౪

ఓ౩మదా౩మోం పిబా౩మోం దేవో వరుణః ప్రజాపతిః సవితా౨ఽన్నమిహా౨హరదన్నపతే౨ఽన్నమిహా౨హరా౨హరోం౩ ఇతి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— స శ్వా శ్వేతస్తాన్ - క్షుల్లకాన్ శునః. ఇహైవ - అస్మిన్నేవ దేశే మా - మాం ప్రాతఃకాలే ఉపసమీయాత్ తేతి. దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం సమీయాతేతి. ప్రమాదపాఠో వా. ప్రాతఃకాలకరణం తత్కాలఏవ కర్తవ్యార్థం. అన్నదస్య వా సవితురపరాహ్ణే ఽనాభిముఖ్యాత్. తత్ - తత్రైవ హ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయ ఋషిః ప్రతిపాలయాఞ్చకార - ప్రతీక్షణం కృతవానిత్యర్థః. ౩

ఆ.— కిమితి ప్రాతఃకాలప్రతీక్షణం కృతం - తత్రాహ (ప్రాతరితి) ఉద్గానస్యేతి శేషః. ప్రాతఃకాలప్రతీక్షణకరణే కారణాన్తరమాహ (అన్నదస్యేతి) తస్య వృష్టిద్వారాఽన్నదత్వమేష్టవ్యం. తద్ధేత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రైతి) ఋషేరన్నకామత్వమితో ఽవగతం. ౩

రం.— (తాన్హోవాచ ఇహైవమా ప్రాతరుపసమీయాతేతి) శ్వః ప్రాతఃకాలే అస్మిన్నేవ దేశే మా - మాముపగచ్ఛతేతి ముఖ్యః శ్వా శ్వేతశ్వా ఉవాచేత్యర్థః. (తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార) బకగ్లావనామా ఋషిః తత్సంవాదం శ్రుత్వా శ్వేతశ్వాద్యాగమనం ప్రతీక్ష్య స్థితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— తే - శ్వాన స్తత్రైవాగత్య ఋషేః సమక్షం యథైవేహ - కర్మణి బహిష్పవమానేన - స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషాః సంరబ్ధాః - సంలగ్నా అన్యోన్యమేవ సర్పన్తి - ఏవం ముఖేనాన్యోన్యస్య పుచ్ఛం గృహీత్వా ఆససృపుః - ఆసృప్తవన్తః. పరిభ్రమణం కృతవన్త ఇత్యర్థః. త ఏవం సంసృప్య సముపవిశ్య - ఉపవిష్టాః సన్తో హిం చక్రుః - హిఙ్కారం కృతవన్తః. ౪

ఆ.— తే హేత్యాది వ్యాకరోతి (తేశ్వాన ఇతి) సమక్షం - ఆససృపురితి సమ్బన్ధః. ఉద్గాతృపురుషా ఇతి - అధ్వర్యుప్రముఖా యజమానపర్యన్తా గృహ్యన్తే. అన్యోన్యమేవ - సంలగ్నాః సర్పన్తీతి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తే హ యథైవేదం బహిష్పవమానేన స్తోష్యమాణాః సంరబ్ధాః సర్పన్తీత్యేవమాససృపుః) తే శ్వేతశ్వాదయ స్తత్రైవ ప్రాతరాగత్య బహిష్పవమానేన స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషా అన్యోన్యస్పృష్టా గచ్ఛన్తీత్యేతద్యథా - తథైవ అన్యోన్యస్య పుచ్ఛం ముఖేన గృహీత్వా ఆససృపుః - ఉపసర్పణం కృతవన్తః. (తే హ సముపవిశ్య హిం చక్రుః) అథ తే ఉపవిశ్య హిం చక్రుః - హిఙ్కారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— ఓమదామోం పిబామోం. దేవః - ద్యోతనాత్. వరుణః - వర్షణాజ్జగతః. ప్రజాపతిః - పాలనాత్ప్రజానాం. సవితా - ప్రసవితృత్వాత్సర్వస్య. ఆదిత్య ఉచ్యతే ఏతైః పర్యాయైః. స ఏవంభూత ఆదిత్యోఽన్నమస్మభ్యమిహాహరత్ - ఆహరత్వితి. త ఏవం హిఙ్కృత్వా పునరప్యూచుః. స త్వం హే అన్నపతే - స హి సర్వస్యాన్నస్య ప్రసవితృత్వాత్పతిః. న హి తత్పాకేన వినా ప్రసూతమన్నమణుమాత్రమపి జాయతే ప్రాణినాం - అతోఽన్నపతిః. హే అన్నపతే అన్నమస్మభ్యమిహాహరాహరేతి. అభ్యాస ఆదరార్థః. ఓమితి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— హిఙ్కారరూపమాహ (ఓమిత్యాదినా) త్రివారమోఙ్కారో గానార్థముచ్చారితః. అదామ - అశనం కరవామ. పిబామ - పానం కరవామేత్యేతత్. ఇతిశబ్దో హిఙ్కారసమాప్త్యర్థః. అన్నప్రసవితృత్వమాదిత్యస్య సాధయతి (స హీతి) ఇహేతి ప్రకృతదేశోక్తిః. ఓఙ్కారస్య పితృప్రార్థనామన్త్రసమాప్త్యర్థః. భక్తివిషయో హా స్తిసమాప్త్యర్థమితి పదం.. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— హిఙ్కారమేవాహ (ఓం అదామోం పిబామోమితి) ఓమితి గానోపక్రమే. అదామ - భక్షయేమ. పిబామ చ. (ఓం దేవో వరుణః ప్రజాపతిః సవితాన్నమిహాహరత్) ద్యోతమానత్వాద్దేవః. వ్రియమాణత్వాద్వరుణః. ప్రజానాం పాలనాత్ ప్రజాపతిః. ఏవంభూతః సవితా అన్నమాహరత్విత్యర్థః. (అన్నపతేఽన్నమిహాహరాహరోమితి) అన్నపత ఇత్యాదిత్యస్య సమ్బోధనం. ఆహరాహరేతి ద్విరుక్తిః ప్రార్థనాయాం. ఇతి గీతవన్త ఇత్యర్థః. అన్నపత ఇతి మన్త్రకరణకాదిత్యాభ్యాసవిశిష్టోద్గీథోపాసనమన్నఫలకమితి భావః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

మూ.— అయం వావ లోకో హాఉకారో వాయుర్హాఇకారశ్చన్ద్రమా అథకారః ఆత్మేహకారోఽగ్నిరీకారః॥ ౧
ఆదిత్య ఊకారో నిహవ ఏకారో విశ్వేదేవా ఔహోయికారః ప్రజాపతిర్హింకారః ప్రాణస్స్వరో ఽన్నం యా వాగ్విరాట్॥ ౨

శం.— భక్తివిషయోపాసనం సామావయవసమ్బద్ధమిత్యతః సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణి సంహతాన్యుపదిశ్యన్తే ఽనన్తరం- సామావయవసమ్బద్ధత్వావిశేషాత్. అయంవావ - అయమేవ లోకో హాఉకారః - స్తోభో రథన్తరే సామ్ని ప్రసిద్ధః. * ఇయం వై రథన్తరమిత్యస్మాత్సమ్బన్ధసామాన్యాద్ధాఉకారస్తోభోఽయం లోక ఇత్యేవముపాసీత. (వాయుర్హాఇకారః) వామదేవ్యే సామ్ని హాఇకారః ప్రసిద్ధః. వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చ వామదేవ్యస్య సామ్నో యోనిరిత్యస్మాత్సామాన్యాద్ధాఇకారం వాయుదృష్ట్యోపాసీత. (చన్ద్రమా అథకారః) చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీత. అన్నే హీదం స్థితం- అన్నాత్మా చన్ద్రః. థకారాకారసామాన్యాచ్చ. (ఆత్మేహకారః) ఇహేతి స్తోభః. ప్రత్యక్షో హ్యాత్మా ఇహేతి వ్యపదిశ్యతే- ఇహేతి చ స్తోభః- తత్సామాన్యాత్. (అగ్నిరీకార ఇతి) ఈనిధనాని చాగ్నేయాని సర్వాణి సామానీత్యతస్తత్సామాన్యాత్. ౧

ఆ.— నను భక్తిసమ్బద్ధానాముపాసనానాం జ్ఞాతత్వాత్ *సమస్తస్యేత్యాదివక్తవ్యే కిమనన్తరఖణ్డేనేత్యాశఙ్క్యాహ (భక్తీతి) ఇత్యతః - అస్మాత్ప్రసఙ్గాదితి యావత్. ఋగక్షరాణి గీయన్తే. తద్వ్యతిరిక్తాని వాచ్యశూన్యాని గీతిసిద్ధ్యర్థాని స్తోభాక్షరాణి పరిభాష్యన్తే తాని చ కర్మాపూర్వనిర్వృత్తిద్వారేణ ఫలవత్త్వాదుపాస్యాని. తదుపాస్తివిధిపరముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం ప్రత్యేకం స్యాత స్త్రియేనాస్తీత్యాహ (సంహతానీతి) తేషామనన్తరముపదేశే హేతుమాహ (సామావయవేతి) సచైవంవిధస్తోభో నాస్తీతి వాచ్యమిత్యాహ (రథన్తర ఇతి) తథాపి కథం పృథివీదృష్ట్యా యథోక్తస్తోభస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (ఇయం రథన్తర ఇతి) *ఇయం రథన్తరమిత్యత్ర పృథివ్యా రథన్తరత్వం శ్రుతం- ప్రస్తుతశ్చ స్తోభో రథన్తరే స్తీత్యుక్తం. తథా చ యథోక్తాత్సమ్బన్ధరూపాత్సాదృశ్యాత్పృథివీదృష్ట్యా హా ఉకార ఉపాస్య ఇత్యర్థః. కథం పునర్వాయుదృష్ట్యా హా ఇకారస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చేతి) హా ఇకారో వామదేవ్యే సామ్ని ప్రసిద్ధః- తస్య చ వాయోరపాం చ సమ్బన్ధో యోనిః- *మైథునే చ ప్రావలీనామపాం *వాయుః పృష్ఠేత్యవ రతతతో వామదేవ్యం సామాభవదితి శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తాద్వామదేవ్యసామసమ్బన్ధసామాన్యాద్వాయుదృష్ట్యా హా ఇకారముపాసీతేత్యర్థః. కథమథకారస్య చన్ద్రదృష్ట్యోపాసనం- తత్రాహ (అన్నే హీతి) తథా చ థకారసామాన్యాద్యథోక్తోపాస్తిసిద్ధిరితి శేషః. థకారవదకారసామాన్యాచ్చ చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీతేత్యాహ (థకారేతి) అథకారే తావద్వ్యక్తోఽకారః - అన్నాత్మని చన్ద్రమస్యపి సోఽస్తీతి తదుక్తం యథోక్తముపాసనమిత్యర్థః. ప్రథమం ప్రత్యక్షః పశ్చాత్ప్రత్యక్షీభవన్తీతి శేషః. తత్సామాన్యం- ఇహేతి వ్యపదిశ్యమానత్వం. తస్మాదాత్మదృష్టిరిహేతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యాహ (తత్సామాన్యాదితి) అగ్నిదృష్టిరీకారాఖ్యే స్తోభాక్షరే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (ఈనిధనానీతి) ఈకారో నిధనం యేషాం తేషు సామసు - తాన్యాగ్నేయాని ప్రసిద్ధాని. తథా చ తేష్వగ్నిరీకారశ్చేత్యుభయోరాభావాదస్మాత్సాదృశ్యాదీకారమగ్నిదృష్ట్యోపాసీతేత్యర్థః. ౧

రం.— సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణ్యుపదిశ్యన్తే (అయం వావ లోకో హాఉకారః) హాఉ ఇత్యేవం లక్షణో యస్సామసు స్తోభః- సః అయం లోకః- ఏతల్లోకత్వేనోపాస్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి స్తోభశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అయం స్తోభో రథన్తరసామ్ని ప్రసిద్ధః. (వాయుర్హాఇకారః) హా ఇ ఇతి స్తోభో వామదేవ్యసామ్ని ప్రసిద్ధః. ఏవమగ్రేఽపి. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆదిత్య ఊకారః) ఉచ్చైః- ఊర్ధ్వం స హ్యాదిత్యం గాయన్తీతి- ఊకారశ్చాయం స్తోభః. ఆదిత్యదైవత్యే సామ్ని స్తోభ ఇత్యాదిత్య ఊకారః. నిహవ ఇతి- ఆహ్వానం. ఏకారః- స్తోభః. ఏహీతి చాహ్వయన్తీతి తత్సామాన్యాత్. (విశ్వేదేవా ఔహోయికారః) వైశ్వదేవ్యే సామ్ని స్తోభస్య దర్శనాత్. (ప్రజాపతిర్హింకారః) అనిరుక్తత్వాత్, హింకారస్య చావ్యక్తత్వాత్. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి - స్తోభః. ప్రాణస్య చ స్వరహేతుత్వసామాన్యాత్. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నం. అన్నేన హీదం యాతీతి- తత్సామాన్యాత్. వాగితి- స్తోభో విరాట్- అన్నం. దేవతావిశేషో వా. వైరాజే సామ్ని స్తోభదర్శనాత్. ౨

ఆ.— ఊకారమాదిత్యదృష్ట్యా కథముపాసీతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్చైరితి) ఊకారాదిత్యయోరూర్ధ్వశబ్దాక్షరేణ సాదృశ్యమాహ (ఆదిత్యేతి) ఏకారసామాన్యాన్నిహవదృష్టిరేకారే స్తోభే కార్యేత్యాహ (నిహవ ఇత్యాదినా) ఔహోయి ఇకారస్య విశ్వేదేవదృష్ట్యోపాస్తౌ హేతుమాహ (వైశ్వదేవ్య ఇతి) ప్రజాపతిదృష్ట్యా హింకారోపాస్యత్వే హేతుః (అనిరుక్తత్వాదితి) నీలపీతాదిరూపేణానిరుక్త్యవిషయత్వాత్ప్రజాపతేరిత్యర్థః. అవ్యక్తత్వాత్ - రూపాదిరహితత్వాదిత్యర్థః. (ప్రాణస్య చేతి) చకారాత్స్వరస్య చేత్యర్థః. స్వరహేతుత్వం- తన్నిర్వర్తకత్వేన తదాత్మకత్వం. వాక్యం వ్యాచష్టే (యా ఇతీతి) అన్నదృష్టిర్యా ఇతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నేనేతి) విరాడ్దృష్టిర్వాగితి స్తోభే కార్యేత్యత్ర హేతుమాహ (వైరాజ ఇతి) ౨

రం.— (ఆదిత్య ఊకార ఇత్యాది) (నిహవ ఏకారః) నిహవః - ఆహ్వానమిత్యర్థః. * హ్వస్సమ్ప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిష్వితి భావే ఽప్ప్రత్యయః- అప్సం ప్రసారణయోర్నిహవ ఇతి రూపం. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణ ఇత్యర్థః. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నమిత్యర్థః. (వాగ్విరాట్) వాగితి స్తోభో విరాట్- అన్నమిత్యర్థః. విరాట్పురుషో వా. ౨

అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభః సఞ్చరో హుఙ్కారః॥ ౩

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతామేవగ్ం సామ్నాము పనిషదం వేదోపనిషదం వేదేతి॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

— ❧ —

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది ప్రథమః ప్రపాఠకస్సమాప్తః— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

శం.— అనిరుక్తః- అవ్యక్తత్వాదిదంవేదంవేతినిర్వక్తుంనశక్యత ఇతి. అతస్సఞ్చరః - వికల్ప్యమానస్వరూప ఇత్యర్థః. కోఽసావితి. ఆహ (హుఙ్కారః) అవ్యక్తోహ్యయం- అతోఽనిరుక్తవిశేష ఏవోపాస్య ఇత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అనిరుక్తః- కారణాత్మా. తస్యానిరుక్తత్వంసాధయతి (అవ్యక్తత్వాదితి) సచానేకధా కార్యరూపేణసఞ్చరతీతిసఞ్చరః. హుఙ్కారోపిశాఖాభేదేనవికల్ప్యమానస్వరూపః. త్రయోదశశ్చ ✻ అయంవా వేత్యారభ్యగణ్యమానః. తతశ్చ కారణదృష్ట్యాహుఙ్కారముపాసీతేత్యర్థః. ఉక్తమేవోపపాదయతి (అవ్యక్తోహీతి) తత్ర వికల్ప్యమానత్వం హేతుః. ౩

రం.— (అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభస్సఞ్చరో హుఙ్కారః) హాఉకారాదిభ్యోద్వాదశభ్యః పూర్వోక్తేభ్యోఽధికః హుమితి త్రయోదశో యస్తోభః- సఇదమితినిర్వక్తుమశక్యతయాఽనిరుక్తత్వాత్ సఞ్చరః- డోలాయితః. సన్దేహరూప ఇత్యర్థః. తతశ్చతత్రసఞ్చరత్వదృష్టిః కార్యేత్యర్థః. తతశ్చహాఉకారాదిషు త్రయోదశసూక్తపృథివీలోకాదిదృష్టిః కర్తవ్యేతిస్థితం. ౩

శం.— స్తోభాక్షరోపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహమిత్యాది) ఉక్తార్థం. య ఏతామేవం-యథోక్తలక్షణాం సామ్నాం-సామావయవస్తోభాక్షరవిషయాముపనిషదం- దర్శనం వేద-తస్యైతద్యథోక్తంఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః. సామావయవవిషయోపాసనావిశేషపరిసమాప్త్యర్థ ఇతిశబ్ద ఇతి.. ౪

ఇతిప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్య పాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రపాఠకభాష్యమ్.

— ❧ —

ఆ.— నైతాని వ్యస్తాన్యుపాసనాని - ప్రత్యేకంఫలాశ్రవణాత్. సమస్తంపునరేకమిదముపాసనం - ఏకఫలత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (స్తోభాక్షరేతి ; ఉపనిషదంవేదోపనిషదంవేదేత్యావృత్తేస్తాత్పర్యమాహ (ద్విరభ్యాస ఇతి) ప్రథమప్రపాఠకవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

— ❧ —

రం.— తస్యఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) ఉక్తోఽర్థః (య ఏతామేవం సామ్నాముపనిషదం వేదోపనిషదం వేద) సామావయవస్తోభాక్షరోపాసనాం యో వేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ప్రథమప్రపాఠక భాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనగ్ం సాధు యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి॥ ౧

తదుతాప్యాహుః సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురసామ్నైనముపాగాదిత్యసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః॥ ౨

అథోతాప్యాహుః సామ నో బతేతి యత్సాధు భవతి సాధు బతేత్యేవ తదాహురసామ నో బతేతి యదసాధు భవత్యసాధు బతేత్యేవ తదాహుః॥ ౩

శం.— * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదినా సామావయవవిశేషవిషయముపాసనమనేకఫలముపదిష్టం - అనన్తరంచస్తోభాక్షరవిషయముపాసనముక్తం- సర్వథాపి సామ్నైకదేశసమ్బద్ధమేవతదితి. అథేదానీంసమస్తే సామ్ని సమస్తసామవిషయాణ్యుపాసనాని వక్ష్యామీత్యారభతే శ్రుతిః. యుక్తంహ్యేకదేశోపాసనానన్తరమేకదేశివిషయముపాసనముచ్యత ఇతి. సమస్తస్య - సర్వావయవవిశిష్టస్య పాఞ్చభక్తికస్య సాప్తభక్తికస్య చేత్యర్థః. ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థః. సామ్న ఉపాసనం సాధు. సమస్తే సామ్ని సాధుదృష్టివిధిపరత్వాన్న పూర్వోపాసననిన్దార్థత్వం సాధుశబ్దస్య. నను లోకే పూర్వత్రావిద్యమానం సాధుత్వం సమస్తే సామ్న్యభిధీయతే. న- * సాధు సామేత్యుపసంహారాత్. సాధుశబ్దః శోభనవాచీ. కథమవగమ్యత ఇతి. ఆహ- యత్ఖలు లోకే సాధు- శోభనం. అనవద్యం ప్రసిద్ధం- తత్సామేత్యాచక్షతే కుశలాః. యదసాధు- విపరీతం. తదసామేతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరప్రపాఠకయోస్సఙ్గతిం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా) సర్వథాపి- సామావయవవిషయత్వే స్తోభాక్షరవిషయత్వే చేత్యర్థః. ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాదేకదేశవిషయాణ్యుపాసనాని వృత్తాని- తస్మాత్తాని సమస్తవిషయాణి వక్తవ్యానీత్యర్థః. ఏకదేశోపాస్తివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథముక్తవక్ష్యమాణోపాసనయోరిదం పౌర్వాపర్యం- తత్రాహ (యుక్తంహీతి) సమస్తస్యోపాసనం సాధ్వితి వచనాదవయవోపాసనం నిన్దితత్వాదననుష్ఠేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్త ఇతి) అర్థాదస్తి నిన్దేతి శఙ్కతే (నన్వితి) పూర్వత్రాపి సాధుత్వస్య విద్యమానస్యైవ విశేషణత్వేనానుపాదానాన్నార్థాదపి నిన్దేతి పరిహరతి (న సాధ్వితి) యత్ఖల్విత్యాదివ్యాఖ్యాతుం పాతనికామాహ (సాధుశబ్ద ఇతి) వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— సామావయవోపాసనం ప్రాఙ్నిర్దిశ్య సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తౌతి (సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనం సాధు) సమస్తస్య- పాఞ్చవిధ్యయుక్తస్య- సాప్తవిధ్యయుక్తస్య వా సమస్తస్య సామ్నస్సాధుత్వేన ఉపాసనం కార్యమిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి) సాధ్వసాధుకర్మణి సామాసామత్వేన వ్యవహారోఽస్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తత్- తత్రైవ సాధ్వసాధువివేకకరణే ఉతాప్యాహుః. సామ్నైనం - రాజానం సామన్తం వా ఉపాగాత్- ఉపగతవాన్. కో౽సౌ. యతోఽసాధుత్వప్రాప్త్యాశఙ్కా- స ఇత్యభిప్రాయః. శోభనాభిప్రాయేణ- సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తత్- తత్రాహుర్లౌకికాబన్ధనాద్యసాధుకార్యమపశ్యన్తః. యత్ర పునర్విపర్యయే బన్ధనాద్యసాధుకార్యం పశ్యన్తి- తత్రాసామ్నైనముపాగాదితి. అసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః. ౨

ఆ.— కిమ్పునరేవం వివేకకరణే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వివేకకరణోపాయభేదవికల్పార్థము తేత్యుభయత్రపదం. సామ్నైనమిత్యాదినా సాధునేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య వ్యాఖ్యావ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (శోభనేతి) శోభనకార్యదర్శనే సతీతి యావత్. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (బన్ధనాదీతి) అసామ్నేత్యాదివ్యాచష్టే (యత్రేతి) ౨

రం.— (తదుతాప్యాహుః) తత్- తస్మిన్విషయే అన్యదప్యాహుః. కిం తదిత్యత్రాహ (సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురిత్యాది) సామాసామోపాయాభ్యామాగతం ప్రత్యర్థినం సాధ్వసాధుభ్యామాగతం వ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— అథోతాప్యాహుః స్వసంవేద్యం. సామ నః- అస్మాకం బతేత్యనుకమ్పయతః సంవృత్తమిత్యాహుః. ఏతత్తైరుక్తం భవతి- యత్సాధు భవతి- సాధు బతేత్యేవ తదాహుః. విపర్యయే జాతేఽసామ నో బతేతి. యదసాధు భవతి - అసాధు బతేత్యేవ తదాహుః. తస్మాత్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థత్వం సిద్ధం. ౩

స య ఏతదేవం విద్వాన్సాధు సామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశో హ యదేనꣳ సాధవో ధర్మా ఆ చ గచ్ఛేయు
రుప చ నమేయుః॥ ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః,

ఉ.— లోకేషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత పృథివీ హిఙ్కారః అగ్నిః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఆదిత్యః ప్రతి
హారో ద్యౌర్నిధనమిత్యూర్ధ్వేషు॥ ౧

ఆ.— కార్యగమ్యం సాధుత్వమసాధుత్వం చోక్త్వా స్వానుభవగమ్యం తదుపన్యస్యతి (అథేతి) కార్యాత్తస్య సాధుత్వాదివివేకానన్తర్య
మథశబ్దార్థః. స్వసంవేద్యం- సాధుత్వమసాధుత్వం చేతి శేషః. తత్ర సాధుత్వం స్వానుభవసిద్ధమిత్యేతద్వ్యుత్పాదయతి (సామేతి) యత్సాధ్విత్యాది
వాక్యస్య పూర్వేణ పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) అసామేత్యాది వ్యాచష్టే (విపర్యయ ఇతి) బతేతి-ఆహురితి సమ్బన్ధః. కిం తైరుక్తం భవతి-
తిదాహ (యదసాధ్వితి) సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథోతాప్యాహుః) అస్మిన్నేవార్థే జనా అన్యదప్యాహురిత్యర్థః. (సామ నో బతేతి యత్సాధు భవతి) యత్కర్మ సాధు భవతి-
తస్మిన్- అస్మాకం సామ బతేతి సానుమోదాః ప్రవదన్తి లోకాః (సాధు బతేత్యేవ తదాహుః) సామ నో బతేత్యుక్త ఏవ విషయే సాధు బతేతి లోకాః ప్రవ
దన్తి- తతస్సామసాధుశబ్దావేకత్ర ప్రయుజ్యమానౌ దృశ్యేతే ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అతస్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థప్రయోగాత్ సమస్తస్య
సామ్నస్సాధుత్వేనోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౩

శం.— అతస్స యః - కశ్చిత్సాధు సామేతి- సాధుగుణవత్సామేత్యుపాస్తే సమస్తం సామ సాధుగుణవద్విద్వాన్- తస్యైతత్ఫలం. అభ్యా
శో హ- క్షిప్రం. యదితి క్రియావిశేషణార్థం. ఏనం - ఉపాసకం సాధవః- శోభనధర్మాః శ్రుతిస్మృత్యవిరుద్ధా ఆ చ గచ్ఛేయుః-ఆగచ్ఛేయుశ్చ. న
కేవలమాగచ్ఛేయుః- ఉపచ నమేయుః- ఉపనమేయుశ్చ. భోగ్యత్వేనోపతిష్ఠేయురిత్యర్థః. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తయోరేకార్థత్వమతశ్శబ్దార్థః. ఉపాసకమేవ విశినష్టి (సమస్తమితి) ఆగచ్ఛేయురిత్యత్ర క్షిప్రమేవేతి క్రియావిశేషణత్వం
యదిత్యస్య ద్రష్టవ్యం.. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (య ఏతదేవం విద్వాన్ సాధు సామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశో హ యదేనమిత్యాది) ఏవం సాధుత్వేన సమస్తసామోపాసకం హ- ప్రని
ష్ఠం- అభ్యాశః- క్షిప్రం సాధుధర్మాస్సర్వే ఆగచ్ఛేయుః భోగ్యత్వేనోపనతాశ్చ భవేయురిత్యర్థః. * రమణీయచరణా అభ్యాశో హేత్యత్ర * అభ్యా
శః- అభ్యాగన్తార ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఇహాప్యభ్యాశః- ఆగన్తారః సాధవో ధర్మాః. అభ్యాగమనయోగ్యాస్సాధవో ధర్మాః అభ్యాగచ్ఛేయు
రితి వాఽర్థః. ఉపనమేయుశ్చ- భోగ్యతాం భజేయురిత్యర్థః ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కాని పునస్తాని సాధుదృష్టివిశిష్టాని సమస్తాని సామాన్యుపాస్యానీతి. ఇమాని తాన్యుచ్యన్తే-లోకేషు పఞ్చవిధమిత్యాదీని. నను లోకా
దిదృష్ట్యా తాన్యుపాస్యాని, సాధుదృష్ట్యా చేతి విరుద్ధం. న-సాధ్వర్థస్య లోకాదికార్యేషు కారణస్యానుగతత్వాత్ - మృదాదివద్ఘటాదివికారేషు. సాధు
శబ్దవాచ్యోఽర్థో ధర్మః- బ్రహ్మ వా. సర్వథాపి లోకాదికార్యేష్వనుగతం. అతో యథా యత్ర ఘటాదిదృష్టిః మృదాదిదృష్ట్యనుగతైవ సా- తథా సాధు
దృష్ట్యనుగతైవ లోకాదిదృష్టిః- ధర్మాదికార్యత్వాల్లోకాదీనాం. యద్యపి కారణత్వమవిశిష్టం బ్రహ్మధర్మయోః- ధర్మ ఏవ సాధుశబ్దవాచ్య ఇతి యుక్తం-
* సాధుకారీ సాధుర్భవతీతి ధర్మవిషయే సాధుశబ్దప్రయోగాత్. నను లోకాదికార్యేషు కారణస్యానుగతత్వాదర్థప్రాప్తైవ తద్దృష్టిరితి * సాధు సా
మేత్యుపాస్త ఇతి న వక్తవ్యం. న-శాస్త్రగమ్యత్వాత్తద్దృష్టేః. సర్వత్ర హి శాస్త్రప్రాపితా ఏవ ధర్మా ఉపాస్యాః- న విద్యమానా అప్యశాస్త్రీయాః. లోకే
షు- పృథివ్యాదిషు పఞ్చవిధం- పఞ్చభక్తిభేదేన పఞ్చప్రకారం సాధు సమస్తం సామోపాసీత. కథం. (పృథివీ హిఙ్కారః) లోకేష్వితి యా సప్తమీ-
తాం ప్రథమాత్వేన విపరిణమ్య పృథివ్యాదిదృష్ట్యా హిఙ్కారే పృథివీ హిఙ్కార ఇత్యుపాసీత. వ్యత్యస్య వా సప్తమీశ్రుతిం లోకవిషయాం హిఙ్కారాదిషు
పృథివ్యాదిదృష్టిం కృత్వోపాసీత. తత్ర పృథివీ హిఙ్కారః - ప్రాథమ్యసామాన్యాత్. (అగ్నిః ప్రస్తావః) అగ్నౌ హి కర్మాణి ప్రస్తూయన్తే- ప్రస్తావ
శ్చ భక్తిః. (అన్తరిక్షముద్గీథః) అన్తరిక్షం హి గగనం- గకారవిశిష్టశ్చోద్గీథః. (ఆదిత్యః ప్రతిహారః) ప్రతిప్రాణ్యభిముఖత్వాన్మాం ప్రతి మాం ప్ర
తీతి. (ద్యౌర్నిధనం) దివి నిధీయన్తే హీతో గతాః. ఇత్యూర్ధ్వేషు- ఊర్ధ్వం గతేషు లోకదృష్ట్యా సామోపాసనం. ౧

ఆ.— ఏకస్యాభయదృష్టివిషయత్వమయుక్తం - న హి ఘటదృష్టిగోచరస్య పటదృష్టేరపి గోచరస్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఏక

ఉ.— అథావృత్తేషు ద్యౌర్హింకార ఆదిత్యః ప్రస్తావో ఽన్తరిక్షముద్గీథో ఽగ్నిః ప్రతిహారః పృథివీ నిధనం॥ ౨
కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ య ఏతదేవం విద్వాఁల్లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాస్తే॥ ౩
ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ష్టిస్సతి ప్రస్తుతం దృష్టిద్వయమవిరుద్ధమితి సమాధత్తే (న సాధ్వర్థస్యేతి) యథా ఘటాదిషు మృదాద్యనుగతం - తథా సాధుశబ్దార్థస్య కారణస్య లోకాదిషు కార్యేష్వనుగతత్వాత్ తద్దృష్ట్యా సాధుదృష్టేరనుగమాన్న దృష్టిద్వయస్యైకత్ర విరోధోఽస్తీత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (సాధుశబ్దేతి) సాధ్వర్థస్య లోకేష్వనుగతేరపి శబ్దార్థః. యత్రేతి దేవదత్తోక్తిః. సా- ఘటాదిదృష్టిః. తత్రేతి శేషః న ను సాధుశబ్దార్థయోర్ధర్మ బ్రహ్మణోస్తుల్యం కారణత్వం- తథా చాత్ర సాధుశబ్దార్థో న వ్యవస్థితస్స్యాత్. అన్యాయ్యం చానేకార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ధర్మ ఏవేత్యత్ర తథాపీతి చ వక్తవ్యం. బ్రహ్మేతి తూపరమేణ సాధుశబ్దో భక్త్యా గమయితవ్యః న చ ధర్మస్య నిమిత్తకారణత్వాన్న కార్యానుగతిరితి వాచ్యం - కర్తా పూర్వసహితదధిపయః ప్రభృత్యవయవసముదాయస్య ధర్మత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ కార్యస్య, తత్ర తదనుగతిసిద్ధేరితి ద్రష్టవ్యం. అపూర్వత్వాభావేన విధిమాక్షిపతి (నన్వితి) కారణానుగమస్యానుమానికత్వేఽపి తద్దృష్టికత్వమపూర్వమేవేతి పరిహారః (న కార్యాదిగమ్యత్వాదితి) యశ్చార్థాదర్థః - న చ చోదనార్థ ఇతి న్యాయేనోక్తం విభృణోతి (సర్వత్రేతి) లోకేష్విత్యాదివాక్యే పఞ్చవిధసామదృష్ట్యా లోకానాముపాస్యత్వప్రతీతేరత్రాపి హిఙ్కారదృష్ట్యా పృథివ్యా ధ్యేయత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (లోకేష్వితీతి) లోకాః పఞ్చవిధం సామోపాసీతేతి విభక్తివిపరిణామేన ప్రథమవాక్యార్థపర్యవసానాత్ తదనుసారేణాత్రాపి పృథివీదృష్ట్యా హిఙ్కారే ధ్యేయే సతి పృథివీ హిఙ్కార ఇతి పృథివీదృష్టిమారోప్య హిఙ్కారముపాసీతేతి ద్వితీయవాక్యం పర్యవస్యతీత్యర్థః. లోకసమ్బన్ధా సప్తమీ హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, నేత్యాహ- తథా చ లోకవిషయా సప్తమీ శ్రుతిర్హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, వ్యత్యస్య పృథివ్యాదిదృష్టిం హిఙ్కారాదిషు కృత్వోపాసీతేతి పక్షాన్తరమాహ (వ్యత్యస్యేతి) * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన పక్షద్వయమాన్యాత్ ప్రతివాక్యం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాఽన్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీతి యావత్. అధ్యాసస్య సాదృశ్యనిబన్ధనత్వాదవ్యక్తసాదృశ్యాభావేఽపి యథా కథం చిత్కల్పనీయమిత్యాహ (ప్రాథమ్యేతి) లోకేషు పృథివ్యాః, సామసు చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యమస్తి- తస్మాత్సామాన్యాదితి యావత్. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాసనే ప్రస్తావత్వసామాన్యమాహ (అగ్నౌ హీతి) అన్తరిక్షదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే గకారసమ్బన్ధసాదృశ్యం దర్శయతి (అన్తరిక్షం హీతి) ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ ప్రతిశబ్దసామాన్యం హేతుమాహ (ప్రతి ప్రాణీతి) ద్యుదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిధనత్వసామాన్యమాహ (దివీతి) ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఇత్యూర్ధ్వేష్వితి) ౧

రం.— (లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనలక్షణపాఞ్చవిధ్యయుక్తం కృత్స్నమభూతం సామోపాసీత. పఞ్చవిధసామకర్మకముపాసనం లోకేషు- లోకవిషయకం కుర్యాదిత్యర్థః. * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే అఙ్గాన్యఙ్గసమభివ్యాహారయుక్తోపాసనేష్వఙ్గేష్వనఙ్గదృష్టిరూపత్వస్య సమర్థితత్వాత్ అఙ్గభూతే సామ్న్యనఙ్గలోకదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ప్రకారమేవ దర్శయతి (పృథివీ హిఙ్కారోఽగ్నిః ప్రస్తావః అన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనేషు క్రమేణ పృథివ్యగ్న్యన్తరిక్షాదిత్యద్యులోకదృష్టిరూర్ధ్వక్రమేణ కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— అథావృత్తేషు- అవాఙ్ముఖేషు పఞ్చవిధముచ్యతే సామోపాసనం. గత్యాగతివిశిష్టా హి లోకాః - యథా తే - తథాదృష్ట్యైవ సామోపాసనం విధీయతేయతః- అత ఆవృత్తేషు లోకేషు ద్యౌర్హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (ఆదిత్యః ప్రస్తావః) ఉదితే హ్యాదిత్యే ప్రస్తూయన్తే కర్మాణి ప్రాణినాం. (అన్తరిక్షముద్గీథః) పూర్వవత్. (అగ్నిః ప్రతిహారః) ప్రాణిభిః ప్రతిహరణాదగ్నేః. (పృథివీ నిధనం) తత ఆగతానామిహ నిధనాత్. ౨

ఆ.— అథావృత్తేష్వితి వాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పృథివీముఖ్యేషు ద్యుపర్యన్తేషు పఞ్చవిధసామోపాసనకథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్మిథో విరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (గత్యాగతీతి) యథా వా తే గతివిశిష్టాః- తథాదృష్ట్యైవ హిఙ్కారాద్యుపాసనం విహితం. యథా చాగతివిశిష్టాస్తే- తథాదృష్ట్యైవ తదుపాసనం విధీయతే. తథా చ శాస్త్రానుసారేణ క్రియమాణయోరుపాసనయోర్న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. ద్వివిధోపాస్తివిషయసన్దర్భయోర్విరోధాభావమనూద్య ఫలితముపాసనం దర్శయతి (యత ఇతి) ద్యులోకదృష్ట్యా హిఙ్కారస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) అవృత్తౌ ద్యులోకస్య, సామ్నశ్చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యం ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఉదిత ఇతి) పూర్వవదితి- గకారసామాన్యం వివక్షితం. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రాణిభిరితి) ప్రతిహరణం- ఇతస్తతో నయనం. ౨

రం.— తథా (అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) అవృత్తక్రమేణ తేష్వేవ ద్యులోకాదిత్యాన్తరిక్షాగ్నిపృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— ఉపాసనఫలం- కల్పన్తే- సమర్థా భవన్తి హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ - గత్యాగతివిశిష్టాః. భోగ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః. య ఏతదేవం విద్వాఁల్లోకేషు పఞ్చవిధం సమస్తం సాధు సామేత్యుపాస్త ఇతి సర్వత్ర యోజనా పఞ్చవిధే సప్తవిధే చ. ……………………………… ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత పురోవాతో హిఙ్కారో మేఘో జాయతే స ప్రస్తావో వర్షతి స ఉద్గీథో విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహార ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం॥ ౧

వర్షతి హాస్మై వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత మేఘో యత్సంప్లవతే స హిఙ్కారో యద్వర్షతి స ప్రస్తావో యాః ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే స ఉద్గీథో యాః ప్రతీచ్యః స ప్రతిహారః సముద్రో నిధనం॥ ౧

ఆ.— సాక్షాదితిపదంసర్వత్ర ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (ఇతిసర్వత్రేతి) సర్వత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యా (పఞ్చవిధఇత్యాది) ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— తత్ఫలమాహ (కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చేత్యాది) అస్మై- అస్య లోకాః కల్పన్తే- ఉపాసకభోగసంపాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) లోకస్థితేర్వృష్టినిమిత్తత్వాదానన్తర్యం. (పురోవాతో హిఙ్కారః) పురోవాతాద్యుద్గ్రహణాన్తా హి వృష్టిః- యథా సామ హిఙ్కారాదినిధనాన్తం. అతః పురోవాతో హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (మేఘో జాయతే స ప్రస్తావః) ప్రావృషి మేఘోపజననే వృష్టేః ప్రస్తావ ఇతి హి ప్రసిద్ధిః. (వర్షతి స ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) సమాప్తిసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— నను లోకదృష్ట్యా సామోపాస్త్యనన్తరం కిమితి వృష్టిదృష్ట్యా తదుపాస్తిరుపన్యస్యతే- తత్రాహ (లోకస్థితేరితి) పురోవాతదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే హేతుమాహ (పురోవాతాదీతి) ఉద్గ్రహణం- వర్షోపసంహరణం. అతశ్శబ్దార్థమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) మేఘజన్యదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రావృషీతి) వర్షణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే హేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి) విద్యోతనస్తనయిత్నుదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే కారణమాహ (ప్రతిహృతత్వాదితి) విద్యుతాం స్తనయిత్నూనాంచ ప్రతిహృతత్వం- విప్రకీర్ణత్వం. తేన ప్రతిశబ్దసాదృశ్యాద్విద్యోతనాదిదృష్ట్యా కర్తవ్యా ప్రతిహారోపాస్తిరిత్యర్థః ఉద్గ్రహణదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిదానమాహ (సమాప్తీతి) ౧

రం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) పూర్వవదేవాత్ర పఞ్చవిధే సామ్ని వృష్టిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (పురోవాతో హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం - జలస్యోద్గ్రహణం. వర్షసమాప్తిః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— ఫలముపాసనస్య- వర్షతి హాస్మా ఇచ్ఛాతః. తథా వర్షయతి హాఽసత్యామపి వృష్టౌ. య ఏతదిత్యాది- పూర్వవత్. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్షతి పర్జన్యోఽతదనుమన్తృత్వముక్త్వా కిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్యామపీతి) ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (వర్షతి హాస్మై) ఇచ్ఛత ఇతి శేషః. అస్యేచ్ఛాయాం సత్యాం వర్షతీతి యావత్. (వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌ పఞ్చవిధం సామోపాస్తే) అద్యాపి య ఏవముపాస్తే - స ఇచ్ఛాయాం సత్యాం వర్షయతి- వర్షం కారయతీత్యర్థః ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) వృష్టిపూర్వకత్వాత్సర్వాసామపామానన్తర్యం. మేఘో యత్సంప్లవతే- ఏకీభావేనేతరేతరం ఘనీభవతి. మేఘో యదా ఉన్నతో వా- తదా సంప్లవత ఇత్యుచ్యతే మేఘః. తదా హ్యపామారమ్భః. స హిఙ్కారః. (యద్వర్షతి స ప్రస్తావః) ఆపస్సర్వతో వ్యాప్తుం ప్రస్తుతాః. (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే స ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతిహారసామాన్యాత్. (సముద్రో నిధనం) తన్నిధనత్వాదపాం. ౧

ఆ.— కిమితి వృష్టిదృష్టేరనన్తరమపాం దృష్టిస్సామ్ని శిష్యతే- తత్రాహ (వృష్టిపూర్వకత్వాదితి) మేఘసంప్లవదృష్ట్యా హిఙ్కారమారమ్భసామాన్యాదుపాసీతేత్యాహ (మేఘ ఇతి) వర్షదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఆప ఇతి) ప్రాచ్యః- నద్యో గఙ్గాద్యాః. ప్రతీచ్యః- నర్మదాద్యా ఇతి భేదః. ౧

న హాప్సు ప్రైత్యప్సుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— ఋతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత వసన్తో హిఙ్కారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథః శరత్ప్రతిహారో హేమన్తో నిధనం॥ ౧

కల్పన్తే హాస్మా ఋతవ ఋతుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వానృతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.— పశుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీతాజా హిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావ ఉద్గీథోఽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషో నిధనం॥ ౧

రం.— (సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) పూర్వవదర్థః. (మేఘో యత్సంప్లవతే స హిఙ్కారః) సంప్లవనం - సఙ్ఘీభవనం. (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే స ఉద్గీథః) స్యన్దన్తే- ఆసన్నా ఇతి శేషః (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతీచ్యః-స్యన్దన్త ఆసన్నా ఇతి శేషః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— న హాప్సు ప్రైతి- నేచ్ఛతి చేత్. అప్సుమాన్ భవతి. ఫలం. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— తస్మాగ్రహ్యా దావత్యేతమపి మరణం న స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (నేచ్ఛతి చేదితి) అప్సుమాన్భవతి-అసా ఉపాసకో మరుస్థలీష్వపి యథేచ్ఛముదకవాన్భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (న హాప్సు ప్రైతి) న ప్రైతి- న మ్రియత ఇత్యర్థః. (అప్సుమాన్భవతి) ప్రభూతోదకసమ్పన్నో భవతీత్యర్థః. *అపామాని యత్వ రౌష్పిత్యలుక్. శిష్టం స్పష్టం; ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఋతుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) ఋతువ్యవస్థాయా యథోక్తాబ్లిఙ్గత్వాదానన్తర్యం. (వసన్తో హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావః) యవాదిసఙ్గ్రహః ప్రస్తూయతే హి ప్రావృడర్థం. (వర్షా ఉద్గీథః) ప్రాధాన్యాత్. (శరత్ప్రతిహారః) రోగిణాం మృతానాంచ ప్రతిహరణాత్. (హేమన్తో నిధనం) నివాతే నిధానాత్ప్రాణినాం. ౧

ఆ.— కిమితి సలిలదృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిస్సామ్న్యారోప్యతే-తత్రాహ (ఋతువ్యవస్థాయా ఇతి) ౧

రం.— (ఋతుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం - కల్పన్తే హ ఋతువ్యవస్థానురూపం భోగ్యత్వేనాస్మా ఉపాసకాయ ఋతవః. ఋతుమాన్ - ఆర్తవైర్భోగైశ్చ సమ్పన్నో భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— ఋతువ్యవస్థానురూపమితి- క్రియావిశేషణం. కస్యచిదనుపాసితురపి క్రమేణ తత్తదృతుఫలభోగభాగిత్వోపపత్తేర్వేదముపాసనానురూపం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతుమానితి) సమ్పన్నః-సర్వదా స్వేచ్ఛావశాదితి శేషః. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (కల్పన్తే హాస్మా ఋతవః) కల్పన్తే- ఉపాసకస్య భోగ్యనిష్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. (ఋతుమాన్భవతి) వసన్తాద్యృతుఫలభోగశాలీ భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) సమ్యగ్వృత్తేష్వృతుషు పశవ్యః కాల ఇత్యానన్తర్యం. (అజా హిఙ్కారః) ప్రాధాన్యాత్ప్రాథమ్యాద్వా అజః పశూనాం ప్రథమ ఇతి శ్రుతేః. (అవయః ప్రస్తావః) సాహచర్యదర్శనాదజావీనాం. (గావ ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అశ్వాః ప్రతిహారః) ప్రతిహరణాత్పురుషాణాం. (పురుషో నిధనం) పురుషాశ్రయత్వాత్పశూనాం. ౧

ఆ.— ఋతుదృష్ట్యనన్తరం సామ్ని పశుదృష్ట్యారోపకారణమాహ (సమ్యగితి) అజాదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే హేతుద్వయమాహ (ప్రా

భవన్తి హాస్య పశవః పశుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్పశుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రాణేషు పఞ్చవిధꣳ పరోవరీయస్సామోపాసీత ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రం ప్రతిహారో మనో నిధనం పరోవరీయాꣳసి వా ఏతాని॥ ౧

పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వాన్ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాస్త ఇతి తు పఞ్చవిధస్య॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ధాన్యాదిత్యాదినా । అజావయోఽజ్ఞ సమ్బన్ధాత్ప్రతిధాన్యం. ప్రాథమ్యం తు ప్రథమపాఠాదివదష్టవ్యం. * బ్రాహ్మణో మనుష్యాణామజః పశూనాం తస్మాత్తే ముఖ్యా ముఖతో హ్యసృజ్యన్తేతి శ్రుతిమజాప్రాథాన్యే ప్రమాణయతి (అజ ఇతి) * తస్మాజ్జాతా అజావయ ఇతి శ్రుతేరజానామవీనాం చ సాహచర్యం-హిఙ్కారప్రస్తావయోశ్చ సాహచర్యం ప్రసిద్ధం. ౧

రం.— (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- భవన్తి హాస్య పశవః. పశుమాంశ్చ భవతి- పశుఫలైశ్చ భోగత్యాగాదిభిర్యుజ్యత ఇత్యర్థః................................ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పశుమాన్భవతీత్యస్యాపౌనరుక్త్యం పరిహరతి (పశుఫలైశ్చేతి ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (భవన్తి హాస్య పశవః) అస్యోపాసకస్య భోగసమ్పాదనక్షమా భవన్తీత్యర్థః (పశుమాన్భవతి) ప్రశస్తపశుమాన్భవతీత్యర్థః. అయముపాసకత్వలిఙ్గేన. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాసీత) పరమ్పరం పరోవరీయస్త్వగుణవత్ప్రాణదృష్టివిశిష్టం సామోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణః- ఘ్రాణం హిఙ్కారః- ఉత్తరోత్తరవరీయసాం ప్రథమ్యాత్. (వాక్ప్రస్తావః) వాచా హి ప్రస్తూయతే సర్వం వాగ్వరీయసీ ప్రాణాత్- అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచా- ప్రాప్తస్యైవ తు గన్ధస్య గ్రాహకః ప్రాణః. వాచో బహుతరవిషయం ప్రకాశయతి చక్షుః- అతో వరీయో వాచః. ఉద్గీథః- భూయస్త్వాత్. (శ్రోత్రం ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. వరీయశ్చక్షుషః- సర్వతశ్శ్రవణాత్. (మనో నిధనం) మనసి హి నిధీయన్తే పురుషస్య భోగ్యత్వేన సర్వేన్ద్రియాహృతా విషయాః. వరీయస్త్వం చ శ్రోత్రాన్మనసః- సర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాత్, అతీన్ద్రియవిషయోఽపి మనసో గోచర ఏవేతి, యథోక్తహేతుభ్యః పరోవరీయాంసి ప్రాణాదీని వై ఏతాని. ౧

ఆ.— పశుప్రసూతపశూనాం ఘ్రాణాదినిమిత్తత్వాత్ప్రాణేషు తేషు పశ్చాత్తనతరం ప్రాణదృష్ట్యా సామోపాస్తిం ప్రస్తౌతి (ప్రాణేష్వితి) ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణ ఇతి) ముఖ్యప్రాణాము త్తరేషాం వరీయస్త్వాసమ్భవాత్, తస్య సర్వశ్రేష్ఠత్వాయాస్థిరీకృతత్వాత్. ఉత్తరోత్తరం వరీయసాం వాగాదీనాం మధ్యే ప్రథమభావిత్వేనోక్తత్వాత్, ఘ్రాణమేవాత్ర ప్రాణశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. కథం ప్రాణాద్వాచో వరీయస్త్వం- తత్రాహ (వాచేతి) అప్రాప్తస్యాపి- వ్యవహారత్వం. చక్షుషో వరీయస్త్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) శబ్దస్యైవ యావత్. వాచః- శబ్దప్రకాశాదిత్యర్థః ఉద్గీథత్వే చక్షుషో హేతుమాహ (భూయస్త్వాదితి) మనసో వరీయస్త్వే హేత్వన్తరమాహ (అతీన్ద్రియేతి) ఇతి- వరీయస్త్వాతిపూర్వేణ సమ్బన్ధః. అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచేత్యాదయః- యథోక్తహేతవః. ౧

రం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాసీత) వరీయస్త్వం- జ్యేష్ఠత్వం. పరత్వం- శ్రేష్ఠత్వం. పరస్మాదపి వరీయస్త్వం- పరోవరీయస్త్వం. పరశ్శబ్దస్సాన్తః. పరోవరీయస్త్వగుణక ప్రాణదృష్ట్యా పఞ్చవిధసామోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదేవాహ (ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథ ఇత్యాదినా) స్పష్టం. (పరోవరీయాంసి వా ఏతాని) ఏతాని- ప్రాణాదీని పరోవరీయాంసి- పరోవరీయస్త్వగుణకానీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏతద్దృష్ట్యా విశిష్టం యః పరోవరీయస్సామోపాస్తే - పరోవరీయో హాస్య జీవనం భవతీతి- ఉక్తార్థః. ఇతి తు పఞ్చవిధస్య - సామ్న ఉపాసనముక్తమితి సప్తవిధే వక్ష్యమాణవిషయే బుద్ధిసమాధానార్థం. నిరపేక్షో హి పఞ్చవిధే వక్ష్యమాణే బుద్ధిం సమాధిత్సతి. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ‡ అథ సప్తవిధస్య వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారో యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో యదేతి స ఆదిః॥ ౧

యదుదితి స ఉద్గీథో యత్ప్రతీతి స ప్రతిహారో యదుపేతి స ఉపద్రవో యన్నీతి తన్నిధనమ్॥ ౨

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేఽష్టమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వముమాదిత్యగ్ం సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత సర్వదా సమస్తేన సామ మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ॥ ౧

ఆ.— ఉక్తోపసంహారవిరహేఽపి వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానం కీదృశస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరోవరీయో హేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పరోవరీయో హాస్య భవతి) ఉపాసకస్యాయుర్జీవనం శ్రేష్ఠం భవతీత్యర్థః. (ఇతి తు పఞ్చవిధస్య) సామ్న ఉపాసనముక్తం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం సప్తవిధస్య- సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం సప్తవిధమారభ్యతే. వాచీతి- సప్తమీ పూర్వవత్. వాగ్దృష్టివిశిష్టం- సప్తవిధం సామోపాసీతేత్యర్థః. యత్కిఞ్చ వాచః- శబ్దస్య హుమితి యో విశేషః- స హిఙ్కారః. హకారసామాన్యాత్. యత్ప్రేతి శబ్దరూపం- స ప్రస్తావః. ప్రసామాన్యాత్. యదేతి- స ఆదిః. ఆకారసామాన్యాత్. ఆదిరితి- ఓఙ్కారః. సర్వాదిత్వాత్. ౧

ఆ.— అధికసఙ్ఖ్యాజ్ఞానస్యాల్పసఙ్ఖ్యాజ్ఞానపూర్వకత్వాత్పఞ్చవిధోపాసనానన్తరం సప్తవిధోపాసనం ప్రస్తౌతి (అథేతి) పూర్వవత్- లోకేష్వివ వాచి సప్తమీ చ నేతవ్యేత్యర్థః. వాక్ఛబ్దేన శబ్దసామాన్యముచ్యతే- తస్య సప్తధా ప్రవిభక్తం సామావయవేష్వారోప్యోపాసనం కర్తవ్యమితి వాక్యార్థమాహ (వాగ్దృష్టీతి) యత్కిఞ్చ వాచ ఇతి- వాక్యోపాదానం. తస్యార్థమాహ (శబ్దస్యేతి) ౧-౨-౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ సప్తవిధస్య) సప్తవిధస్య- సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః. (వాచి సప్తవిధం సామోపాసీత) హిఙ్కారప్రస్తావాదిఉద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యసప్తవిధావయవకే సామ్ని వక్ష్యమాణప్రకారేణ వాక్ప్రభేదశబ్దదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారః) వాచః- శబ్దస్యావయవభూతో హుమితి యశ్శబ్దః- స హిఙ్కారః- హిఙ్కారస్య హుంశబ్దవత్త్వసాదృశ్యాత్. తతశ్చ హిఙ్కారే హుంశబ్దాయమానస్య- శబ్దస్య దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో యదేతి స ఆదిః) ప్రస్తావే సర్వప్రశబ్దత్వబుద్ధిః కర్తవ్యా. ఉద్గీథస్యాద్యవయవభూత ఓఙ్కారే ఆ ఇతి శబ్దబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— యదుదితి- స ఉద్గీథః. ఉత్పూర్వత్వాదుద్గీథస్య. యత్ప్రతీతి- స ప్రతిహారః. ప్రతిసామాన్యాత్. యదుపేతి- స ఉపద్రవః. ఉపోపక్రమత్వాదుపద్రవస్య. యన్నీతి- తన్నిధనం. నిశబ్దసామాన్యాత్. ౨

రం.— (యదుదితి స ఉద్గీథ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౨

శం.— దుగ్ధేఽస్మా ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఉపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) వాక్సమ్బన్ధీ యో దోహోఽస్తి - వాక్సాధ్యం యత్ఫలమిత్యర్థః. తత్ఫలముపాసకాయాస్మై వాగస్మై- ఉపాసకాయ దుగ్ధే- ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అవయవమాత్రే సామ్ని ఆదిత్యదృష్టిః పఞ్చవిధేషూక్తా ప్రథమే చాధ్యాయే. అథేదానీం ఖల్వముమాదిత్యం సమస్తే సామ్న్యవయవవిభాగశోఽధ్యస్య సప్తవిధం సామోపాసీత. కథం పునస్సామత్వమాదిత్యస్యేతి. ఉచ్యతే ఉద్గీథహేతువదాదిత్యస్య సామత్వే హేతుః. కోఽసౌ. (సర్వ

---

‡ యత్కిఞ్చ వాచో హుమితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్ తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కారస్తదస్య పశవోఽన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి హిఙ్కారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః ॥ ౨

అథ యత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావస్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రస్తుతికామాః ప్రశంసాకామాః ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః ॥ ౩

[illegible]) వృద్ధిక్షయాభావాత్. తేన హేతునా సామాదిత్యః. మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి తుల్యాం బుద్ధిముత్పాదయతి. అతః సర్వేణ సమః అతః సామ సమత్వాదిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తిసామాన్యవచనాద్ దేవలోకాదిషూక్తసామాన్యాద్ధిఙ్కారాదిత్వం గమ్యత ఇతి హిఙ్కారాదిత్వే కారణం నోక్తం. సామత్వేఽపి [illegible] కారణం నోక్తం [illegible] సమత్వముక్తం. ౧

ఆ.— [illegible] స్వరసమాదిత్యే దృష్టిర్విధీయతే- తస్య వాఙ్మయత్వాత్. స చ తద్విధానమయుక్తం- పూర్వముక్త్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవమాత్ర ఇతి) తస్య సామత్వే హేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) సర్వదేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (ఉచ్యత ఇతి) - ఉచ్చైస్త్వముదిత్యం గాయతీత్యాదిత ఉద్గీథత్వే హేతుః శ్రుత్యోక్తః. తథా సామత్వేఽపి తస్య హేతురుచ్యత ఇత్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం [illegible] (కోఽసావితి) ః నోదితానాస్తమితేత్యాదివర్ణనాదిత్యర్థః. మాం ప్రతీత్యాది వ్యాచష్టే (మాం ప్రతీతి) అన్యశబ్దస్యాన్యత్ర వృత్తి [illegible] కించిన్నిమిత్తమిత్యాదిత్యస్య సామత్వే హేతురుచ్యతే. [illegible] హిఙ్కారాదిత్వేఽపి తతో నిమిత్తం శ్రుత్యా నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఆదిత్యస్యోద్గీథత్వేన సమ్బన్ధత్వేన సామాన్యం శ్రుత్యోక్తం- [illegible] ప్రథమ్యాదిసామాన్యం [illegible] హిఙ్కారాది [illegible] గమ్యతే- తథా ఆదిత్యప్రభేదానామపి హిఙ్కారాదిత్వం శక్యావగమమితి శ్రుత్యా తేషాం [illegible] నోక్తం కారణమిత్యర్థః. తర్హి సామత్వేఽపి కారణం [illegible] కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామత్వే పునరితి) సమత్వం- తత్ర నిమిత్తమితి యావత్. ౧

రం.— (అథ ఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాసీత) సప్తవిధే సామ్న్యాదిత్యబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. సామాదిత్యయోః [illegible] సహేతుమాహ (సర్వదా సమస్తేన సామ) ఆదిత్యస్య సర్వదా సమపరిమాణత్వేన సమత్వాత్ సామత్వమిత్యర్థః. (మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ) లోకేష్వాదిత్యో మాం ప్రతి సమః- అభిముఖః, మాం ప్రతి సమ, ఇతి ప్రతీయతే- పురుషవిశేషం ప్రత్యాభిముఖ్యస్య, పురుషవిశేషం ప్రత్యనాభిముఖ్యస్య, వాఽభావాత్. అతస్సర్వం ప్రతి సమత్వాదపి సామత్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మిన్ క్వ- ఆదిత్యేఽవయవవిభాగశ ఇమాని- వక్ష్యమాణాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తాని- అనుగతాన్యాదిత్యముపజీవ్యత్వేనేతి విద్యాత్. కథం. తస్య- ఆదిత్యస్య యత్పురోదయాద్ధర్మరూపం- స హిఙ్కారో భక్తిః. తత్రేదం సామాన్యం- యత్తస్య హిఙ్కారభక్తిరూపం- తదస్య- ఆదిత్యస్య సామ్నః పశవః - గవాదయోఽన్వాయత్తాః- అనుగతాః. తద్భక్తిరూపముపజీవన్తీత్యర్థః. యస్మాదేవం - తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి పశవః ప్రాగుదయాత్. తస్మాద్ధిఙ్కారభాజినో హ్యేతస్య- ఆదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః తద్భక్తిభజనశీలత్వాద్ధి తే ఏవం వర్తన్తే ౨

ఆ.— సమస్తేనేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (తస్మిన్నితి) వేదనప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మరూపత్వం- సుఖకరత్వాత్, ధర్మకార్యాత్మకం రూపమితి యావత్. తద్దృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే ప్రాథమ్యం హేతుః. పశవో యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవన్తీత్యత్ర కిం ప్రమాణం- తదాహ (యస్మాదితి) తేషాం హిఙ్కరణం సాధయతి (తస్మాదిత్యాదినా) తద్భక్తిభజనశీలత్వాదిత్యస్మాత్ప్రాగే [illegible] సమ్బన్ధః. ౨

రం.— (తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్) సర్వభూతోపజీవ్యతయా ఆదిత్యముపాసీతేత్యర్థః. భూతానాముపజీవనప్రకారం కాలభేదేన దర్శయతి (తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కార స్తదస్య పశవోఽన్వాయత్తా ఇత్యాదినా) తస్య- ఆదిత్యస్యోదయాత్ పు[రా] - పూర్వం యద్రూపం - స హిఙ్కారః- హిఙ్కారత్వేన తద్రూపదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అస్య- ఆదిత్యస్య హిఙ్కారాఖ్యం తద్రూపం పశవ ఉపజీవన్తి. హ - యత ఏవ తే ఏతస్య సామ్నః - సామరూపస్యాదిత్యస్య సన్నిధి హిఙ్కారలక్షణరూపోపజీవినః - తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి - అత ఏవ పశవో హి[ఙ్కార]మిఙ్కర్వన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— అథ యత్ప్రథమోదితే సవితృరూపం- తదస్యాదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః స ప్రస్తావః. తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాః- పూర్వవత్. తస్మాత్తే ప్రస్తుతిం ప్రశంసాం కామయన్తే. తస్మాత్ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౩

ఆ.— సవితుః ప్రథమోదితే సతి యద్రూపం- తద్దృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే పూర్వస్మాదానన్తర్యం హేతుః. యథోదయాత్ప్రాచీనరూపం పశుభిరుపజీవ్యతే- తథేత్యాహ (పూర్వవదితి) ఉదయాత్ప్రాచీనమాదిత్యరూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తీత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షపరోక్షభావేన ప్రస్తుతిప్రశంసయోర్భేదః. ౩

రం.— (అథ యత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావస్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తా ఇత్యాది) ప్రథమోదయకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రస్తావః.

మూ. — అథ యత్సఙ్గవవేలాయాగ్ం స ఆదిస్తదస్య వయాగ్ంస్యన్వాయత్తాని తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౪

అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథస్తదస్య దేవా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానాముద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౫

అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహారస్తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౬

అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవస్తదస్యారణ్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా కక్షగ్ం శ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్త్యుపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౭

అస్యాహిం(?)కారరూపం ... ఉపజీవన్తి. యతస్తే ప్రస్తావాఖ్యం ప్రథమాదిత్యరూపముపజీవినః — అతస్తే ... ప్రస్తుతికామా భవన్తి. ప్రస్తుతికామా ఇత్యస్య వివరణం — ప్రశంసాకామా ఇతి. 3

శం. — అథ యత్సఙ్గవవేలాయాం — గవాం రశ్మీనాం సఙ్గమనం — సఙ్గవో యస్యాం వేలాయాం. గవాం వత్సైస్సహ సఙ్గవవేలా. తస్మిన్కాలే యత్సావిత్రం రూపం — స ఆదిర్భక్తివిశేషః — ఓఙ్కారః. తదస్య వయాంసి — పక్షిణోఽన్వాయత్తాని. యత ఏవం — తస్మాత్తాని — వయాంస్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాని — అనాలమ్బనాన్యాత్మానమాదాయ — ఆత్మానమేవాలమ్బనత్వేన గృహీత్వా పరిపతన్తి — గచ్ఛన్తి. అత ఆకారసామాన్యాదాదిభక్తిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః. ౪

ఆ. — గోశబ్దవాచ్యానాం రశ్మీనాం జగన్మణ్డలేన సఙ్గమనం — సఙ్గవ ... సఙ్గవకాలీనమాదిత్యరూపమారోప్యాదిభక్తిరోఙ్కారస్యోపాస్యత్వే ... ఆకారసామాన్యం హేతుః. పక్షిణాం యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (యత ఇతి) ౪

రం. — (అథ యత్సఙ్గవవేలాయామిత్యాది) (తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః) తాని — వయాంసి. పక్షిణః అనారమ్బణాని — అలమ్బనాన్తరశూన్యాన్యాత్మానమేవావలమ్బనత్వేనాదాయాకాశే పరిపతన్తి. సఙ్గవకాలాదిత్యస్య ... ఓఙ్కారరూపోపజీవిత్వాత్ ... పక్షిణామిత్యర్థః. ఆదిశబ్దాదాయశబ్దయో ... సామ్యమిహాభిప్రేతం. ౪

శం. — అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే — ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. స ఉద్గీథభక్తిః. తదస్య దేవా అన్వాయత్తాః — ద్యోతనాతిశయాత్తత్కాలే. తస్మాత్తే సత్తమాః — విశిష్టతమాః ప్రాజాపత్యానాం — ప్రజాపత్యపత్యానాం. ఉద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౫

ఆ. — ఋజుమధ్యన్దినే యదాదిత్యస్య రూపం — తద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనే శ్రేష్ఠ్యం హేతుః. తత్కాలీనాదిత్యరూపస్య దేవోపజీవ్యత్వే హేతుమాహ (ద్యోతనేతి) తథాపి తస్య దేవైరుపజీవ్యత్వం కథమితి చేత్ — తత్రాహ (తస్మాదితి) ౫

రం. — (అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథ ఇత్యాది) సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే — ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. (తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానామిత్యాది) ప్రాజాపత్యానాం మధ్యే తే సత్తమా ఇత్యర్థః. ఉద్గీథసత్తమశబ్దయోః ... సామ్యాత్ ఉపజీవ్యోపజీవకభావో ద్రష్టవ్యః. ౫

శం. — అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాద్యద్రూపం సవితుః స ప్రతిహారః. తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాః. అతస్తే సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపేణోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో నావపద్యన్తే — నాధః పతన్తి తద్ద్వారే సత్యపీత్యర్థః. యతః ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నో గర్భాః. ౬

ఆ. — అథ యదూర్ధ్వమితి వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్యన్దినాదితి) తద్దృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే ప్రతిశబ్దసామ్యం హేతుః — తస్మిన్కాలే సవితురస్తం ప్రతి హరణాత్. యథోక్తమాదిత్యరూపం గర్భైరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (అత ఇతి) ఊర్ధ్వం — యోనేరుపరిష్టాజ్జఠరం ప్రతీత్యర్థః. యతో గర్భాః పూర్వోక్తవిశేషణవన్తః — అత ఇతి యావత్. తద్ద్వారం — పతనద్వారం. ౬

రం. — (అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహార ఇత్యాది) (తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః) సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపోపజీవిత్వాదేవ ఊర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో గర్భాః నావపద్యన్తే — ద్వారే సత్యపి నాధః పతన్తీత్యర్థః. ౬

శం. — అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్ — స ఉపద్రవః. తదస్యారణ్యాః పశవోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా భీతాః కక్షం — అరణ్యం. శ్వభ్రం భయశూన్యమిత్యుపద్రవన్తి — ఉపగచ్ఛన్తి దృష్ట్వా. ఉపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౭

ఉ.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరంప్రతిహారఇతిచతురక్షరంతతఇహైకంతత్సమం॥ ౨

ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరముపద్రవఇతిచతురక్షరంత్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతే త్ర్యక్షరంతత్సమం॥ ౩

నిధనమితిత్ర్యక్షరంతత్సమమేవభవతితానిహవాఏతానిద్వావిఀశతిరక్షరాణి॥ ౪

ఏకవిఀశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవిఀశోవాఇతోఽసావాదిత్యోద్వావిఀశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం॥ ౫

కస్యసప్తవిధసామభక్తివిశేషస్యైకవింశతిలక్షణాదిత్యసఙ్ఖ్యాతిరేకిత్వాదతిమృత్యుత్వం. ఆత్మసమ్మితత్వాతిమృత్యుత్వప్రకారమేవదర్శయతి- హిఙ్కారఇతిత్ర్యక్షరం. ప్రస్తావఇతిత్ర్యక్షరం. తత్సమం. అతశ్చైతయోరుభయోస్సమత్వాదేవాఽఽహాద్వావుపాసకర్తవ్యావిత్యర్థః. ౧

శం.— (ఆదిరితిద్వ్యక్షరం) సప్తవిధస్యసామ్నస్సఙ్ఖ్యాపూరణఓఙ్కారఆదిరిత్యుచ్యతే. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. తతఇహైకమక్షరమపచ్ఛిద్యాద్యక్షరయోః ప్రక్షిప్యతే- తేనతత్సమమేవభవతి. ౨

ఆ.— ఆద్యక్షరయోః - ఆదిభక్తినామాక్షరయోరితియావత్. తేన - ప్రక్షేపేణతత్ - ఆదిభక్తినామప్రతిహారనామ్నాతుల్యమేవేత్యర్థః. ౨-౩

రం.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. (తతఇహైకంతత్సమం) చతురక్షరాదేకమక్షరం గృహీత్వాద్వ్యక్షరేనివేశితేసమంభవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవతి. అక్షరమతిశిష్యతే- అతిరిచ్యతే. తేనవైషమ్యేప్రాప్తేసామ్నస్సమత్వకరణాయాహ - తదేకమపిసదక్షరమితిత్ర్యక్షరమేవభవతి. అతస్తత్సమం. ౩

రం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. (త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతేత్ర్యక్షరంతత్సమం) ఉపద్రవఇతిచతురక్షరేఏకస్మిన్నక్షరేపృథక్కృతేసతిఅవశిష్టంత్ర్యక్షరంసమమేవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఏవం త్ర్యక్షరసమతయాసామత్వంసమ్పాద్యయథాప్రాప్తాన్యేవాక్షరాణిసఙ్ఖ్యాయన్తే- తానిహవాఏతాని- సప్తభక్తినామాక్షరాణిద్వావింశతిః. ౪

ఆ.— ననుయథోక్తరీత్యాచతుర్వింశత్యక్షరాణి- తత్కథంతానిహవాఏతానిద్వావింశతిరక్షరాణీతి- తత్రాహ (ఏవమితి) ౪

రం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఉపసంహరతి (తానిహవాఏతానిద్వావింశత్యక్షరాణీతి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తత్రైకవింశత్యక్షరసఙ్ఖ్యయాఆదిత్యమాప్నోతిమృత్యుం. యస్మాదేకవింశఇతః-అస్మాల్లోకాదసావాదిత్యస్సఙ్ఖ్యయా- *ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవిఀశఇతిశ్రుతేరితి. శిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణపరంమృత్యోరాదిత్యాజ్జయతి- ఆప్నోతీత్యర్థః. యచ్చతదాదిత్యాత్పరం-కింతత్. నాకం-కమితి-సుఖం. తస్యప్రతిషేధోఽకం. తన్నభవతీతినాకం. కమేవేత్యర్థః. అమృత్యువిషయత్వాత్. విశోకంచతత్-విగతశోకం. మానసదుఃఖరహితమిత్యర్థః. తదాప్నోతీతి. ౫

ఆ.— ఆదిత్యస్యాస్మాల్లోకాదేకవింశత్వేశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (ద్వాదశేతి) హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యపఞ్చర్తవఇత్యుక్తం. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రాభ్యాంపౌనఃపున్యేనమృత్యుహేతుత్వమస్మిల్లోకేదృశ్యతే- తదయంలోకోమృత్యువిషయత్వాత్తద్దుఃఖాత్మకః.తదభావాద్బ్రహ్మలోకస్సుఖాత్మకఇతిమత్వాహ (అమృత్యువిషయత్వాదితి) ౫

రం.— (ఏకవింశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవింశోవాఇతోఽసావాదిత్యః) *ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవింశఇతిశ్రుతేఃయతఆదిత్యస్యైకవింశత్వం- అతస్సప్తవిధభక్తినామాక్షరగతైకవింశతిసఙ్ఖ్యయాఏకవింశతిసఙ్ఖ్యాకమాదిత్యంప్రాప్నోతి. ఆదిత్యసాలోక్యంప్రాప్నోతీత్యర్థః. (ద్వావింశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం) అవశిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణాదిత్యాత్పరందుఃఖాసమ్భిన్నంలోకంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౫

ఉ.— అభిమన్థతి స హిఙ్కారో ధూమో జాయతే స ప్రస్తావో జ్వలతి స ఉద్గీథోఽఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహార ఉపశామ్యతి తన్నిధనꣳ సꣳశామ్యతి తన్నిధనమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేద బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతమ్॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉపమన్త్రయతే స హిఙ్కారో జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః ప్రతి స్త్రీꣳ సహ శేతే స ప్రతిహారః కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతమ్॥ ౧

ఆ.— అనిరుపాసి ప్రాణిత్వసిద్ధేర్నిదంనిద్యాఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అటకలేతి) కథంపునర్నానాజనీనం సర్వమాయురేకో త్యాదాగన్తు ఋతుత్యాశఙ్క్యాహ (శతమితి) *శతాయుర్వై పురుష ఇతి- శ్రుతేరిత్యుచ్యతే. జ్యోక్ఛబ్దార్థమాహ. సచోజ్జ్వలనార్థః. ఉజ్జ్వలః- స్వపరోపకారక సమర్థ ఇతియావత్. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తత్ఫలమాహ (సయఏవమేతద్వాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతంవేదేత్యాది) ప్రాణీభవతి- అవికలప్రియో భవతీత్యర్థః. (జ్యోగ్జీవతి) జ్యోక్- ఉజ్జ్వలః. వ్యాధ్యాదిభిరనుపహత ఇత్యర్థః. మహాన్ప్రజయా స్యాత్- వదాన్యమనస్కో భవేదిత్యర్థః. తద్వ్రతం- మహామనస్త్వమేతదుపాసనాఙ్గమిత్యర్థః ఏవము త్రైపినేయం. స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అభిమన్థతి స హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాదగ్నేః. (ధూమో జాయతే స ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (జ్వలతి స ఉద్గీథః) హవిస్సమ్బన్ధాచ్ఛ్రైష్ఠ్యం జ్వలనస్య. (అఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహారః) అఙ్గారాణాం ప్రతిహృతత్వాత్. ఉపశమః-సావశేషత్వాదగ్నేః సంశమః - నిశ్శేషోపశమః సమాప్తిసామాన్యాన్నిధనం. (ఏతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం) మన్థనే హ్యగ్నిర్గీయతే. ౧

ఆ.— సమగ్రప్రాణవతో మన్థనకర్తృత్వసమ్భావాత్ప్రాణదృష్ట్యనన్తరం మన్థనాదిదృష్టిమవతారయతి (అభిమన్థతీత్యాదినా) ఉపశమస్సంశమశ్చేత్యర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య సావశేషనిరవశేషత్వాభ్యాం విశేషమాహ (ఉపశమ ఇతి) కథంపునా రథన్తరసామ్నోఽగ్నౌ ప్రతిష్ఠితత్వం- నహి తత్ర కిఞ్చిన్నిమిత్తముపలభ్యతే- అత ఆహ (మన్థనే హీతి) మన్థనంనిమిత్తీకృత్యాగ్నేరుత్పత్తౌ రథన్తరసామ్నో గీయమానత్వాదర్శనాదగ్నౌ తస్య ప్రతిష్ఠితత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (అభిమన్థతి స హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉపశామ్యతి తన్నిధనం సంశామ్యతి తన్నిధనం) ఉపశమః - సావశేషశ్శమః నిశ్శేషోపశమః - సంశమః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (బ్రహ్మవర్చసీ) వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. తేజస్తు- కేవలం త్విడ్భావః. అన్నాదః-దీప్తాగ్నిః. (న ప్రత్యఙ్) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్-నభక్షయేత్కిఞ్చిత్. ననిష్ఠీవేత్-శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాత్. తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. నన్వత్ర బ్రహ్మవర్చసీతి ఫలముక్తం - బృహదుపాసనే తు * తేజస్వీ భవతీతి వక్ష్యతే. న చ బ్రహ్మవర్చసతేజసోర్భేదః - తథా చ బృహద్రథన్తరోపాసనయోర్న ఫలవైషమ్యం- అత ఆహ (వృత్తేతి) ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయ ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేదేత్యాది) (న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్-నభక్షయేత్. ననిష్ఠీవేత్- శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉపమన్త్రయతే - సఙ్కేతం కరోతి. ప్రాథమ్యాత్స హిఙ్కారః. జ్ఞపయతే- తోషయతి. స ప్రస్తావః. సహశయనం - ఏకపర్యఙ్కే గమనం. స ఉద్గీథః- శ్రైష్ఠ్యాత్. ప్రతిస్త్రీశయనం-స్త్రియోఽభిముఖీభావః. స ప్రతిహారః. కాలం గచ్ఛతి- మైథునేన. పారం- సమాప్తిం గచ్ఛతి. తన్నిధనం. ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం-వాయ్వమ్బుమిథునసమ్బన్ధాత్. ౧

ఉ.— స య ఏవమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేద మిథునీభవతి మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న కాంచన పరిహరేత్తద్వ్రతమ్॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉద్యన్హింకార ఉదితః ప్రస్తావో మధ్యన్దిన ఉద్గీథోఽపరాహ్ణః ప్రతిహారోఽస్తం యన్నిధనమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం వేద తేజస్వ్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా తపన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతమ్॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఆ.— ఉత్తరాధరారణిస్థానీయయోః స్త్రీపురుషయోరవాచ్యకర్మణి ప్రవృత్తయోర్మన్థనసామాన్యాన్మన్థనాదిదృష్ట్యనన్తరం మైథునదృష్టిం విదధాతి (ఉపమన్త్రయత ఇత్యాదినా) పురుషో హి పశుకర్మార్థం స్త్రియం వస్త్రాదినా ప్రీణయతి - తస్మిన్ప్రీతిసాధనసామాన్యాత్ప్రస్తావదృష్టిరిత్యాహ (జ్ఞపయత ఇతి) కుతో వామదేవ్యస్య సామ్నో మిథునే ప్రోతత్వం- తత్రాహ (వాయ్వమ్బుమిథునేతి) వాయోరపాం చ మిథునతయా సమ్బన్ధాద్వామదేవ్యోత్పత్తేరుక్తత్వాత్తస్య మిథునే ప్రతిష్ఠితత్వం యుక్తమిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఉపమన్త్రయతే స హింకారః) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం. (జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః) జ్ఞపనం - తోషణం. మారణతోషణనిశామనేషు మిత్త్వాజ్జ్ఞాఘాతోర్హ్రస్వః. (స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః) ఏకపర్యఙ్కోపవేశనం- సహశయనం. (ప్రతి స్త్రీం సహ శేతే స ప్రతిహారః) స్త్రియా ఆభిముఖ్యేన శయనమిత్యర్థః. (కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనం) మైథుననివృత్తిరిత్యర్థః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (మిథునీభవతి) అవిధురో భవతీత్యర్థః. మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయత ఇతి - అమోఘరేతస్త్వముచ్యతే. న కాంచన- కాంచిదపి స్త్రియం స్వాత్మతల్పప్రాప్తాం న పరిహరేత్సమాగమార్థినీం. వామదేవ్యసామోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ ఏతస్మాదన్యత్ర ప్రతిషేధస్మృతయః. వచనప్రామాణ్యాచ్చ ధర్మావగతేర్న ప్రతిషేధశాస్త్రేణాస్య విరోధః.......................... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— న కాంచనేతి వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (కాంచిదపీతి) * పరదారాన్నోపగచ్ఛేదితి స్మృతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (వామదేవ్యేతి) విధినిషేధయోః సామాన్యవిశేషవిషయత్వేన వ్యవస్థాసిద్ధేరితి భావః. కించ-శాస్త్రప్రామాణ్యాదత్ర ధర్మోఽవగమ్యతే. న కాంచన పరిహరేదితి చ శాస్త్రీయగతత్వాదవాచ్యమపి కర్మ ధర్మో భవితుమర్హతి- తథా చ శ్రుతేస్స్మృతిదుర్బలాయా న స్మృతేర్న ప్రతిస్పర్ధితేత్యాహ (వచనేతి) యథోక్తోపాసనావతో బ్రహ్మచర్యనియమాభావో వ్రతత్వేన వివక్షితః- తన్న ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాశఙ్కేతి భావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (స య ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేదేత్యాది) (మిథునీభవతి) సర్వదా స్త్రియా అవియుక్తో భవతీత్యర్థః. (మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే) అమోఘరేతా భవతీత్యర్థః. (న కాంచన పరిహరేత్తద్వ్రతం) కాంచన - స్త్రియం. ప్రార్థయమానామితి శేషః. ప్రార్థయమానసర్వయోషిద్గమనస్య వామదేవ్యోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ పరదారగమనప్రతిషేధవచనాని తదతిరిక్తవిషయాణి ద్రష్టవ్యాని. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్యన్- సవితా. స హింకారః- ప్రాథమ్యాద్దర్శనస్య. (ఉదితః ప్రస్తావః) ప్రస్తవనహేతుత్వాత్కర్మణాం. (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) పశ్వాదీనాం గృహాన్ప్రతిహరణాత్. (అస్తం యన్నిధనం) రాత్రౌ గృహే నిధానాత్ప్రాణినాం. (ఏతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం) బృహతః ఆదిత్యదైవత్యత్వాత్. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్య ప్రజాప్రసవహేతుత్వాత్తద్ధేతుమైథునదృష్ట్యనన్తరమాదిత్యదృష్టిముత్థాపయతి (ఉద్యన్నిత్యాదినా) ... ౧- ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం,— (ఉద్యన్హింకార ఉదితః ప్రస్తావ ఇత్యాది) ఆదిత్య ఇతి శేషః. (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) మధ్యన్దినకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) అపరాహ్ణకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రతిహార ఇత్యర్థః. (అస్తం యన్నిధనం) యన్- గచ్ఛన్నిత్యర్థః. ౧

శం,— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. తపన్తం న నిన్దేత్- తద్వ్రతం.. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభ్రాణిసంప్లవన్తేసహిఙ్కారో మేఘోజాయతేసప్రస్తావోవర్షతిసఉద్గీథోవిద్యోతతేస్తనయతి సప్రతిహారఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యే ప్రోతంవేదవిరూపాꣳశ్చసురూపాꣳశ్చపశూనవరున్ధేసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యావర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— వసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షా ఉద్గీథశ్శరత్ప్రతిహారో హేమన్తోనిధనమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతంవేదవిభాతిప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేనసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యర్తూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

రం.— (సయఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతంవేదేత్యాది) (తపన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం , తపన్తమాదిత్యంననిన్దేదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అభ్రాణి- అబ్భరణాత్. మేఘః- ఉదకసేక్తృత్వాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ఏతద్వైరూపంనామసామపర్జన్యేప్రోతం- అనేకరూపత్వాదభ్రాదిభిఃపర్జన్యస్య. ౧

ఆ.— * ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిరితిస్మృతేరాదిత్యకార్యత్వాత్పర్జన్యస్యాదిత్యదృష్ట్యనన్తరంపర్జన్యదృష్టిందర్శయతి (అభ్రాణీతి). కథంవైరూపంసామతస్మిన్ప్రతిష్ఠితం- తత్రాహ (అనేకేతి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అభ్రాణిసంప్లవన్తేసహిఙ్కారః) అభ్రాణి - జలధారకత్వమాత్రావస్థాపన్నాని. సమ్ప్లవః- సఞ్చారః. (మేఘోజాయతేసప్రస్తావః) మేఘః- సేచకత్వావస్థాపన్నః. (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం- వర్షసమాప్తిః. (ఏతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతం) వైరూపం- వైరూపాఖ్యంసామేత్యర్థః ౧

శం.— విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చ- అజావిప్రభృతీన్పశూనవరున్ధే- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వర్షన్తంననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఫలం (సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతంవేదేత్యాది) (విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చపశూనవరున్ధే) విరూపాః - వివిధరూపాః. సురూపాః- శోభనరూపాః. అవరున్ధే - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (వర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం) వర్షన్తం- పర్జన్యమిత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వసన్తోహిఙ్కారః ; ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మఃప్రస్తావఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— పర్జన్యాయత్తత్వాదృతువ్యవస్థాయాః తద్దృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిమాచష్టే (వసన్తఇత్యాదినా) ౧

రం.— (వసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షాఉద్గీథఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం) వైరాజం - వైరాజాఖ్యంసామేత్యర్థః. ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతంవేద- విరాజతి- ఋతువత్. యథర్తవఆర్తవైర్ధర్మైర్విరాజన్తే - ఏవంప్రజాదిభిర్విద్వానితి వాక్యశేషః. ఋతూన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైరాజస్యసామ్నోయుక్తంఋతుషుప్రోతత్వం-తేషాంస్వధర్మైర్విరాజనాదిత్యాహ (ఏతదితి) యద్వా-ఋతూనాంమహోత్పత్తినిమిత్తత్వాత్, ద్విరాజాత్మకత్వాత్, తస్యతేషు ప్రతిష్ఠితత్వాత్, తద్ద్వారావైరాజమపిసామతేషు ప్రోతమితిభావః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఊ.— పృథివీహిఙ్కారోఽన్తరిక్షంప్రస్తావో ద్యౌరుద్గీథోదిశఃప్రతిహారస్సముద్రోనిధనమేతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతా వేదలోకీభవతి సర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాలోకాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ .... ౨.

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఃఖణ్డః.

ఊ.— అజాహిఙ్కారోఽవయఃప్రస్తావో గావఉద్గీథోఽశ్వాఃప్రతిహారః పురుషోనిధనమేతా రేవత్యఃపశుషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతా రేవత్యఃపశుషుప్రోతా వేదపశుమాన్భవతిసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాపశూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఃఖణ్డః.

లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావో మాంసముద్గీథోఽస్థిప్రతిహారోమజ్జానిధనమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషుప్రోతం॥ ౧

శం — (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. శక్వర్యఇతి-నిత్యంబహువచనం. రేవత్యఇవ. లోకేషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— ఋతుషుసమ్యగ్వృష్టేషులోకస్థితేః ప్రసిద్ధత్వాదృతుదృష్ట్యనన్తరంలోకదృష్టిమాహ (పృథివీతి) కథంశక్వర్యఇత్యేకస్యైవసామ్నోనామధేయం- బహువచనాద్ధిబహూనిసామానిప్రతీయన్తే- తత్రాహ (శక్వర్యఇతీతి) నిత్యబహువచనత్వముభయత్రతుల్యమితిద్యోతనాయవక్ష్యమాణందృష్టాన్తయతి (రేవత్యఇవేతి) మహానామ్నీషుఋక్షుశక్వర్యోగీయన్తే- తాసాంచ * ఆపోవైమహానామ్నీరిత్యద్భిస్సమ్బన్ధఃశ్రుత- . అప్సులోకాఃప్రతిష్ఠితాఇతిశ్రుతం. తథాచాస్మాత్సమ్బన్ధాల్లోకేషుశక్వర్యఃప్రతిష్ఠితాఇత్యాహ (లోకేష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతాః) శక్వర్యః - శక్వర్యాఖ్యంసామేత్యర్థః. నిత్యబహువచనం ౧

శం.— (లోకీభవతి) లోకఫలేనయుజ్యతఇత్యర్థః. లోకాన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం — (సయఏవమేతాఇత్యాది) (లోకీభవతి) ఉత్తమలోకప్రాప్తోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అజాహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. పశుషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— పశూనాంలోకకార్యత్వాల్లోకదృష్ట్యనన్తరంపశుదృష్టిముపన్యస్యతి (అజేతి) రేవత్యఇతిసామనామధేయంపూర్వవన్నిత్యబహువచనాన్తం. * పశవోవైరేవతీరితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పశుష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (అజాహిఙ్కారోఽవయఃప్రస్తావోగావఇత్యాది) (ఏతారేవత్యఃపశుషుప్రోతాః) రేవత్యఇత్యపిశక్వర్యఇతివన్నిత్యబహువచనంసామవిశేషనామ. ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పశూన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (లోమహిఙ్కారః) దేహావయవానాంప్రాథమ్యాత్. (త్వక్ప్రస్తావః) అనన్తర్యాత్. (మాంసముద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అస్థిప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. మజ్జానిధనం. ఏతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయంనామసామదేహావయవేషుప్రోతం. ౧

స య ఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతం వేదాఙ్గీ భవతి నాఙ్గేన విహూర్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా సంవత్సరం మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతం మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాదితి వా ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అగ్నిర్హిఙ్కారో వాయుః ప్రస్తావ ఆదిత్య ఉద్గీథో నక్షత్రాణి ప్రతిహారశ్చన్ద్రమా నిధనమేతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం వేదైతాసామేవ దేవతానాꣳ సలోకతాꣳ సార్ష్టితాꣳ సాయుజ్యం గచ్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా బ్రాహ్మణాన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఆ.— పశువికారపయోదధ్యాదినా పుష్టిరఙ్గానాం దృష్టేతి పశుదృష్ట్యనన్తరమఙ్గదృష్టిమాహ (లోమేతి) * రసో వై యజ్ఞాయజ్ఞీయమితి శ్రుతే. రసస్య రసవికారేణ లోమాదీనాం సమ్బన్ధాద్యజ్ఞాయజ్ఞీయం సామాఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితమిత్యాహ (ఏతదితి) ౧

రం.— (లోమ హిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— (అఙ్గీ భవతి) సమగ్రాఙ్గో భవతీత్యర్థః. నాఙ్గేన-హస్తపాదాదినా విహూర్ఛతి-న కుటిలీభవతి. పఙ్గుః కుణీ వేత్యర్థః. సంవత్సరం-సంవత్సరమాత్రం మజ్జ్ఞః-మాంసాని నాశ్నీయాత్-న భక్షయేత్. బహువచనం మత్స్యోపలక్షణార్థం. మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాత్ - సర్వదైవ నాశ్నీయాదితి వా. తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కుణీః- శ్మశ్రురహితః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమిత్యాది) (అఙ్గీ భవతి) సమగ్రాఙ్గయుక్తో భవతీత్యర్థః. (నాఙ్గేన విహూర్ఛతి) అఙ్గేన- హస్తపాదాదినా న విహూర్ఛతి- కుటిలో న భవతీత్యర్థః. *హ్వరా కౌటిల్య ఇతి హి ధాతుః. (సంవత్సరం మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతం) మజ్జ్ఞః- మజ్జాఖ్యమాంసవిశేషానిత్యర్థః. (మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాదితి వా) వ్రతం సర్వదేతి శేషః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారః) ప్రథమస్థానత్వాత్. (వాయుః ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యసామాన్యాత్. (ఆదిత్య ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (నక్షత్రాణి ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (చన్ద్రమా నిధనం) కర్మిణాం తన్నిధనాత్. (ఏతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం) దేవతానాం దీప్తిమత్త్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదీనామఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితత్వాదఙ్గదృష్ట్యనన్తరమగ్న్యాదిదృష్టిముత్థాపయతి (అగ్నిరిత్యాదినా) రాజనస్య సామ్నో దేవతాసు ప్రోతత్వే హేతుమాహ (దేవతానామితి) ౧

రం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారో వాయుః ప్రస్తావ ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం) రాజనం - రాజనాఖ్యం సామేత్యర్థః. ౧

శం.— విద్వత్ఫలం- ఏతాసామేవ- అగ్న్యాదీనాం దేవతానాం సలోకతాం - సమానలోకతాం. సార్ష్టితాం- సమానర్ద్ధిత్వం. సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకదేహదేహిత్వమిత్యేతత్. వాశబ్దోఽత్ర లుప్తో ద్రష్టవ్యః-సలోకతాం వేత్యాది. భావనావిశేషతః ఫలవిశేషోపపత్తేః. గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. సముచ్చయానుపపత్తేశ్చ. (బ్రాహ్మణాన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం) * ఏతే వై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేర్బ్రాహ్మణనిన్దా దేవనిన్దైవేతి. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఊ.— త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ప్రస్తావోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యస్స ఉద్గీథో నక్షత్రాణి వయాంసి మరీచయస్స ప్రతిహారస్సర్పా గన్ధర్వాః పితరస్తన్నిధనమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద సర్వం హ భవతి॥ ౨

తదేష శ్లోకః। యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి॥ ౩

ఆ.— ఫలవికల్పార్థం చాశబ్దస్యాత్ర సత్త్వే కథం వాక్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సలోకతాం వేత్యాదీతి) కథం పునరేకస్మిన్నుపాసనే ఫలత్రయం వికల్ప్యతే- తత్రాహ (భావనేతి) ననుఫలత్రయస్య సముచ్చితమిష్యతాం- కిమితి వాశబ్దం గృహీత్వా వికల్ప్యతే- తత్రాహ (సము చ్చయేతి) నహి భావనిరుద్ధం ఫలత్రయమేకత్ర సముచ్చేతుం శక్యం- అతో వికల్పసిద్ధిరిత్యర్థః. ననుదేవతాధ్యక్షస్య రాజనస్యసామాన్యాధ్యానాద్దేవతా సస్సర్వేణైవ క్తవ్యైకత్వమస్యభోచ్యతే-తత్రాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయ ఏవమేతద్రాజనమిత్యాది) (ఏతాసామేవదేవతానాం సలోకతాం సార్ష్టితాం సాయుజ్యం గచ్ఛతి) సార్ష్టితా-సమాన ఋద్ధిత్వం సాయుజ్యం- సమానభోగత్వం (ఆశాస్యకామాననిశ్చిత్య) ఏతేషాం దేవానాం ప్రత్యక్షం యద్బ్రహ్మ తదాశీఃప్రత్యేతవ్యా ప్రాహ సన్నైవదేవతాని దైవతానాః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారః) అగ్న్యాదిసామ్న ఆప సర్వం త్రయీవిద్యయాఽగ్న్యాదికార్యత్వం శ్రుతేః. హిఙ్కారః ప్రథమత్వాత్సర్వకర్తవ్యానాం. త్రయ ఇమే లోకాస్తత్కార్యత్వాదనన్తరా ఇతి ప్రస్తావః. అగ్న్యాదీనాముద్గీథత్వం శ్రైష్ఠ్యాత్. నక్షత్రాదీనాం ప్రతిహృతత్వాత్ప్రతిహారత్వం. సర్పాదీనాం ధకారసామాన్యాన్నిధనత్వం. (ఏతత్సామ) నామవిశేషాభావాత్సామసముదాయస్సామశబ్దః (సర్వస్మిన్ప్రోతం) త్రయీవిద్యాదిహిసర్వం. త్రయీవిద్యాదిద్రష్టృహిఙ్కారాదిసామభక్తయస్సామాః - అతీతేష్వపి సామోపాసనేషు యేషు యేషు ప్రోతం యద్యత్సామ- తద్వ్యష్ట్యుపాస్యమితి కర్మాఙ్గానాం దృష్టివిశేషేణావిజ్ఞానసంస్కార్యత్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదిదృష్ట్యా సర్వం త్రయీవిద్యాదృష్టిస్తత్కారణమాహ (అగ్న్యాదీతి) యదగ్న్యాదిసాధ్యకం సామోపాస్యముక్తం - తస్మాదాన సర్వముపాస్యాయాస్త్రయీవిద్యయా యుజ్యతే- ఋగ్వేదోఽగ్నేర్యజుర్వేదో వాయోస్సామవేద ఆదిత్యాదిత్యాదిశ్రుతేః ... కార్యత్వాదవగమాదిత్యర్థః. తత్కార్యత్వాత్- త్రయీసాధ్యకర్మఫలత్వాదిత్యర్థః. కథం సర్వస్మిన్ప్రోతమిత్యుక్తం - త్రయీవిద్యాదౌ ప్రోతమితి వ్యాప్తత్వాత్. అత ఆహ (త్రయీవిద్యాదీతి) కథం పునరత్ర త్రయీవిద్యాదిద్రష్టృసామోపాస్యం ... గమ్యతే - తత్రాహ (త్రయీతి) న చాస్యం ప్రతిజ్ఞామాత్రం పూర్వేణసన్దర్భేణ విరోధశ్చాశఙ్క్యేత్యాహ (అతీతేష్వపీతి) తత్ర హేతుమాహ (కర్మాఙ్గానామితి) దర్శపూర్ణమాసాధికారే ... వ్రీహివ్యవహితమాజ్యంభవతీతి దృష్టివిశేషణమాజ్యం సంస్క్రియతే-తథా సామభేదానాం దృష్టివిశేషణత్వావిశేషాత్తేషాం కర్మాఙ్గానాం తేషామపి దృష్ట్యా సంస్కార్యత్వాదిత్యర్థః ౧

రం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం) అత్ర సామ నామవిశేషాన్నిర్దేశాత్ సామశబ్దస్సామసామాన్యపరః. ౧

శం.— సర్వవిషయసామవిదఃఫలం-సర్వంభవతి-సర్వేశ్వరో భవతీత్యర్థః నిరుపచరితసర్వభావే హి దోషోభిహితోఽ ... ౨

ఆ.— ఆత్మయథాశ్రుతం సర్వాత్మత్వమేవకిం న స్యాత్- అత ఆహ (నిరుపచరితేతి) ౨

రం.— స య ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద- తస్య సర్వం హ భవతి. ... సర్వం నాస్మాత్ ... ఇత్యర్థః. ౨

శం.... తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽప్యస్తి. యాని పఞ్చధా - పఞ్చప్రకారేణ హిఙ్కారాదివిభాగైః ప్రోక్తాని త్రీణి త్రీణి త్రయీవిద్యాదీని. తేభ్యః- పఞ్చత్రికేభ్యో జ్యాయః- మహత్తరం పరం చ- వ్యతిరిక్తం. అన్యద్వస్త్వన్తరం నాస్తి- నవిద్యత ఇత్యర్థః. తస్మిన్నేవహి సర్వస్యాన్తర్భావః. ౩

ఆ.— సర్వవిషయసామవిదస్సర్వేశ్వరత్వమిత్యత్ర మన్త్రం సంవాదయతి (తదస్మిన్నితి) పరమిత్యస్య ... వ్యాఖ్యానం- అన్యదితి. వస్త్వన్తరాభావే హేతుమాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వజ్ఞత్వం సర్వేశ్వరత్వం చ ... ఇత్యర్థః. ౩- ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్- ఉక్తసర్వాత్మకసామోపాసనే ఏషః - వక్ష్యమాణో మన్త్రోఽప్యస్తీత్యర్థః. తమేవాహ (యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి) త్రీణి త్రీణి- త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకా ఇత్యాదినోక్తాని త్రయీవిద్యా, లోకత్రయం.

యస్తద్వేద స వేద సర్వꣳ సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి। సర్వమస్మీత్యుపాసీత తద్వ్రతం తద్వ్రతం॥ ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమిత్యగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః ప్రజాపతేర్నిరుక్తస్సోమస్య మృదు శ్లక్ష్ణం వాయోః శ్లక్ష్ణం బలవదిన్ద్రస్య క్రౌఞ్చం బృహస్పతేరపధ్వాన్తం వరుణస్య తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్ ॥ ౧

అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్స్వధాం పితృభ్య ఆశాం మనుష్యేభ్యస్తృణోదకం పశుభ్యస్స్వర్గం లోకం యజమానాయాన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యేతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తస్స్తువీత॥ ౨

అగ్నివాయ్వాదిత్యాః, నక్షత్రచన్ద్రమోమరీచయః, సర్వగస్సర్వపిబిర, శ్వేత్యే తానీయాని త్రీణి హిరణ్యాదిరూపేణ పఞ్చధా భవన్తి- అతఃపరం - ఉపస్థాప్యం అన్యచ్ఛ్రేయః కిమపి నాస్తీత్యర్థః. ౬

శం.— యస్తత్ - యథోక్తం సర్వాత్మకం సామ వేద- సర్వం స వేద- సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వా దిశః- సర్వదిక్స్థా అస్మై - ఏవం విదే బలిం- భోగం హరన్తి- ప్రాపయన్తీత్యర్థః. సర్వమస్మి- భవామీత్యేవమేతత్సామోపాసీత. తస్యైతదేవ వ్రతం. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (యస్తద్వేద స వేద సర్వం) ఏతదుపాసకస్సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. (సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి) సర్వదిగ్వర్తినోఽపి వశీకృతా అస్మై- ఉపాసకాయోపహారాన్ సమర్పయన్తీత్యర్థః. (సర్వమస్మీత్యుపాసీత) సామహామన్త్యేడుక్తరీత్యా సర్వాత్మకత్వేన స్వాభిన్నత్వేన చోపాసనాకర్తవ్యేత్యర్థః. (తద్వ్రతం తద్వ్రతం) తస్యైతదేవ వ్రతం- నాన్యద్వ్రతమస్తీత్యర్థః. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేన గానవిశేషాదిసంపదుద్గాతురుపదిశ్యతే- ఫలవిశేషసమ్బన్ధాత్. వినర్ది- విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమోఽస్యాస్తీతి వినర్ది. గానమితి వాక్యశేషః. తచ్చ సామ్నస్సమ్బన్ధి, పశుభ్యో హితం- పశవ్యం, మగ్నేః- అగ్నిదైవత్యం, చోద్గీథః - ఉద్గానం. తదహమేవం విశిష్టం వృణే- ప్రార్థయ ఇతి కశ్చిద్యజమాన ఉద్గాతా వా మన్యతే. అనిరుక్తః- అముకసమ ఇత్యవిశేషితః. ప్రజాపతేః- ప్రజాపతిదైవత్యస్స గానవిశేషః. అనిరుక్తత్వాత్ప్రజాపతేః. నిరుక్తః- స్పష్టః. సోమస్య- సోమదైవత్యస్స ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. మృదు శ్లక్ష్ణం చ గానం వాయోః- వాయుదైవత్యం తత్. శ్లక్ష్ణం బలవచ్చ- ప్రయత్నాధిక్యోపేతమిన్ద్రస్య- ఐన్ద్రం తద్గానం. క్రౌఞ్చం-క్రౌఞ్చపక్షినినాదసమం బృహస్పతేః- బార్హస్పత్యం తత్. అపధ్వాన్తం- భిన్నకాంస్యస్వరసమం వరుణస్యైతద్గానం. తాన్ సర్వానేవోపసేవేత- వారుణం త్వేవైకం వర్జయేత్. ౧

ఆ.— సామోపాసనం సమాప్తం చేత్- కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సామేతి) ఆదిశబ్దేన స్వరాదయో వర్ణ్యా గృహ్యన్తే. కిమిత్యుద్గాతురేవోపదిశ్యత ఇత్యత్రాహ (ఫలేతి) మృత్యుపరిహారాదిః- ఫలవిశేషః. తత్సమ్బన్ధాదేవోపాస్తిరనుష్ఠేయేత్యర్థః. పశుభ్యో హితత్వమస్యావచనాద్గమయితవ్యం. వాక్యస్థమిలిశబ్దం వ్యాచష్టే (ఇతి కశ్చిదితి) (ఇత్యవిశేషితః) అనేన ప్రకారేణాయమితి విశేషితః-వ్యవచ్ఛిద్య జ్ఞాతో న భవతీత్యర్థః. తస్య ప్రాజాపత్యత్వే హేతుమాహ (అనిరుక్తత్వాదితి) నీలపీతాదిభిర్నిశ్చిత్యావచనాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం సామోపాసనం సమాప్య గానవిశేషానుద్గాతురుపదిశతి (వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమితి) విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమః. సోఽస్యాస్తీతి వినర్ది. గానమితి వాక్యశేషః. సామ్నః- సామసమ్బన్ధి. పశవ్యం- పశుహితం. ఉగవాదిభ్యో యదితి యత్. సామ సమ్బన్ధి వినర్ది గానం వృణే- ప్రార్థయేత. పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః) అగ్నిదైవత్యముద్గానం అనిరుక్తః-అస్పష్టం భవతి. అస్పష్టో గానవిశేషోఽగ్నిప్రీతిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (ప్రజాపతేర్నిరుక్తః) నిరుక్తః- స్పష్టో గానవిశేషః ప్రజాపతిదైవత్యః. ప్రజాపతిప్రీతిహేతురిత్యర్థః. (సోమస్య మృదు శ్లక్ష్ణం వాయోః శ్లక్ష్ణం) స్పష్టం. (బలవదిన్ద్రస్య) బలవత్ - బలవత్ప్రయత్నోపేతమిత్యర్థః. (క్రౌఞ్చం బృహస్పతేః) క్రౌఞ్చపక్షినాదసమం బార్హస్పత్యం గానమిత్యర్థః. (అపధ్వాన్తం వరుణస్య) భిన్నకాంస్యరవసమం వారుణగానమిత్యర్థః. (తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్) అపధ్వాన్తగానవ్యతిరిక్తాన్ సర్వానుద్గీథానుపసేవేతేత్యర్థః. ౧

శం.— అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయాని- సాధయాని. స్వధాం పితృభ్య ఆగాయాని. (ఆశాం మనుష్యేభ్యః) ఆశాం- ప్రార్థనాం. ప్రార్థితమిత్యేతత్. తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ. అన్నమాత్మనే- మహ్యమాగాయానీతి. ఏతాని మనసా చిన్తయన్ - ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః. స్తువీత. ౨

మూ.— సర్వేస్వరాఇన్ద్రస్యాత్మానఃసర్వఊష్మాణఃప్రజాపతేరాత్మానఃసర్వేస్పర్శామృత్యోరాత్మానస్తంయదిస్వరేషూపాలభేతేన్ద్రꣳశరణంప్రపన్నోఽభూవంసత్వాప్రతివక్ష్యతీత్యేనంబ్రూయాత్ ॥ ౩

అథయద్యేనమూష్మసూపాలభేతప్రజాపతిꣳశరణంప్రపన్నోఽభూవంసత్వాప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనంబ్రూయాదథయద్యేనꣳస్పర్శేషూపాలభేతమృత్యుꣳశరణంప్రపన్నోఽభూవంసత్వాప్రతిధక్ష్యతీత్యేనంబ్రూయాత్ ॥ ౪

§ సర్వేస్వరాఘోషవన్తోబలవన్తోవక్తవ్యాఇన్ద్రేబలందదానీతిసర్వఊష్మాణోఽగ్రస్తాఅనిరస్తావివృతావక్తవ్యాఃప్రజాపతేరాత్మానంపరిదదానీతిసర్వేస్పర్శాలేశేనానభినిహితావక్తవ్యామృత్యోరాత్మానంపరిహరాణీతి॥ ౫

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేద్వావింశఃఖణ్డః.

ఆ.— స్వరవిశేషజ్ఞానపూర్వకముద్గానకాలేధ్యాతవ్యార్థమాహ (అమృతత్వమితి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యఇత్యత్రాదిశబ్దేనస్థానప్రయత్నాదిసఙ్గ్రహః. ౧

రం.— (అమృతత్వందేవేభ్యఆగాయానీత్యాగాయేత్) అమృతత్వప్రాప్తిమాగాయాని- గానేనసాధయానీతిఆగాయేత్-గానంకుర్యాదిత్యర్థః. యథాప్రార్థనంఫలంభవతీతిభావః. (స్వధాంపితృభ్యః) ఆగాయానీతిసర్వత్రసమ్బన్ధః. ఆశాంమనుష్యేభ్యః. తృణోదకంపశుభ్యః. స్వర్గంలోకంయజమానాయ. అన్నమాత్మనఆగాయానీత్యాగాయేదిత్యర్థః. (ఏతానిమనసాధ్యాయన్నప్రమత్తస్స్తువీత) ఏతాని-దేవామృతత్వాదీనిఫలానిమనసాధ్యాయన్స్వరాదిష్వప్రమత్తస్సన్స్తోత్రంకుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— సర్వేస్వరాః- అకారాదయఇన్ద్రస్య- బలకర్మణఃప్రాణస్యాత్మానః- దేహావయవస్థానీయాః. సర్వఊష్మాణః- శషసహాదయఃప్రజాపతేః- విరాజః. కశ్యపస్యవాఆత్మానః. సర్వేస్పర్శాః- కాదయోవ్యఞ్జనానిమృత్యోరాత్మానః. తం- ఏవంవిదముద్గాతారంయదికశ్చిత్స్వరేషూపాలభేత-స్వరస్త్వయాదుష్టఃప్రయుక్తఇతి. ఏవముపాలబ్ధఇన్ద్రం-ప్రాణమీశ్వరంశరణం- ఆశ్రయంప్రపన్నోఽభూవంస్వరాన్ప్రయుఞ్జానోఽహం. సః-ఇన్ద్రోయత్తవవక్తవ్యం- త్వా- త్వాంప్రతివక్ష్యతి. సఏవదేవఉత్తరందాస్యతీత్యేనంబ్రూయాత్. ౩

ఆ.— కేనాప్యుపాలబ్ధస్యోద్గాతురుద్గానకాలేప్రతిహారజ్ఞానాయస్వరాదిదేవతాజ్ఞానముపన్యస్యతి (సర్వేస్వరాఇతి) శషసహాదయఇత్యాదిశబ్దస్తదవాన్తరభేదాభిప్రాయః. యత్తవవక్తవ్యమిత్యస్మాదూర్ధ్వంతచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః. ౩

రం.— (సర్వేస్వరాఇన్ద్రస్యాత్మానః) అచః- స్వరాః. ఆత్మానః- అవయవసదృశాఇత్యర్థః. (సర్వఊష్మాణఃప్రజాపతేరాత్మానః) శషసహాః- ఊష్మాణః. (సర్వేస్పర్శామృత్యోరాత్మానః) కాదయోమావసానాః- స్పర్శాః. (తంయదిస్వరేషూపాలభేత) ఏవంవిదముద్గాతారంయదికశ్చిదాగత్యత్వయాదుష్టస్వరఃప్రయుక్తఇత్యుపాలమ్భంకుర్యాదిత్యర్థః. (ఇన్ద్రంశరణంప్రపన్నోఽభూవంసత్వాప్రతివక్ష్యతీత్యేనంబ్రూయాత్) ఇన్ద్రమహంశరణంగతః- తస్మాదిన్ద్రఏవతవప్రత్యుత్తరందాస్యతీతిదాతకముత్తేస్తారంప్రతిబ్రూయాదిత్యర్థః ౩

శం.— యద్యేనమూష్మసుతథైవోపాలభేత- ప్రజాపతింశరణంప్రపన్నోఽభూవం. సత్వాప్రతిపేక్ష్యతి-సంచూర్ణయిష్యతీత్యేనంబ్రూయాత్. అథయద్యేనంస్పర్శేషూపాలభేత- మృత్యుంశరణంప్రపన్నోఽభూవం-సత్వాప్రతిధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యేనంబ్రూయాత్. ౪

ఆ.— తథైవ- స్వరేష్వివేతియావత్. ౪

రం.— (అథయద్యేనమూష్మసూపాలభేతేత్యాది) పూర్వవదుక్తార్థం. (సత్వాప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనంబ్రూయాత్) త్వా-ప్రతి-త్వాంప్రతి. పేక్ష్యతి- చూర్ణయిష్యతీత్యర్థః. * పిష్లృసఞ్చూర్ణనఇతిహిధాతుః. (సత్వాప్రతిధక్ష్యతీత్యేనంబ్రూయాత్) ధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యర్థః *దహభస్మీకరణఇతిహిధాతుః. ౪

శం.— యతఇన్ద్రాద్యాత్మానస్స్వరాదయః- అతస్సర్వేస్వరాఘోషవన్తోవక్తవ్యాః. బలవన్తస్తథా,. అహమిన్ద్రేబలందదాని- బలమాదదానీతి. తథాసర్వఊష్మాణోఽగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః- అబహిరాక్షిప్తాః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. ప్రజాపతేరాత్మానంపరిదదాని- ప్రయచ్ఛానీతి. సర్వేస్పర్శాలేశేన- శనకైరనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తావక్తవ్యాః. (మృత్యోరాత్మానం) బాలానివశనకైఃపరిహరన్మృత్యోరాత్మానంపరిహరాణీతి.................................. ౫

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ ఇన్ద్రేబలందధానీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— త్రయో ధర్మస్కన్ధా యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమస్తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి॥ ౧

ఆ — దేవతాజ్ఞానబలేనోద్గాత్రా న ప్రమత్తేన భవితవ్యం- స్వరాదీనామన్యథోచ్చారణే దేవతాభేద ప్రసఙ్గాత్. అతస్స్వరాద్యుచ్చారణే తాత్పర్యేణ కర్తవ్యమిత్యుద్గాతారం శిక్షయతి (యదీతి) ప్రయోగకాలే చిన్తనీయమర్థం కథయతి (తథేతి) యథోక్తదేవతానాం స్వరాణాం ప్రయోగావస్థాయామిత్యర్థః. అపిదానీతి - చిన్తయేదితి శేషః. (తథేతి) ఊష్మణాం ప్రయోగావస్థాయామితి యావత్. వివృతప్రయత్నోపేతాః- ప్రయోక్తవ్యా ఇతి శేషః. తత్రాపి ధ్యాతవ్యం దర్శయతి (ప్రజాపతేరితి) అతిద్రుతోచ్చారణే నవర్ణానాం యథాఽభివ్యక్తిస్స్యాత్తథా ప్రయత్నవత్త్వం- అనభినిష్టత్వం. మృత్యోరాత్మానమితి- వాక్యోపాదానం. తస్య తాత్పర్యమాహ (బాలానివేతి) యథా లోకే కశ్చిత్ [illegible] బాలాన్పరిహరతి- తథా మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి ధ్యాత్వా స్పర్శానాం ప్రయోగః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం. — (సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి) ఘోషవత్తయా బలవత్తయా చోచ్చారణమిన్ద్రస్య బలాధాయకమిత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః) అగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః-బహిరక్షిప్తాః. *లుప్తవర్ణపదం గ్రస్తం నిరస్తం త్వరితోదితమిత్యమరః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. (ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి) ఊష్మణాం ప్రజాపత్యాత్మత్వాత్ అగ్రస్తత్వాదియుక్తోష్మోచ్చారణే ప్రజాపతేరాత్మలాభో భవతీత్యర్థః. (సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యాః) లేశేన- అల్పశః. అనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తాః. అద్రుతోచ్చారితా ఇతి యావత్. (మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి) సర్వేషాం స్పర్శానాం మృత్యోస్స్వత్వాత్ స్పర్శానాం లేశేనాదోషేభ్యః పరిహృత్యోచ్చారణే మృత్యోరాత్మైవ దోషేభ్యః పరిహృతో భవతీతి భావః.. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఓఙ్కారస్యోపాసనవిధ్యర్థం త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాద్యారభ్యతే. నైవం మన్తవ్యం - సామావయవభూతస్యైవోద్గీథాదిలక్షణస్యోఙ్కారస్యోపాసనాత్ఫలం ప్రాప్యత ఇతి. కిం తర్హి. యత్సర్వైరపి సామోపాసనైః కర్మభిశ్చ ప్రాప్యం-తత్ఫలమమృతత్వం కేవలాదోఙ్కారోపాసనాత్ప్రాప్యత ఇతి తత్స్తుత్యర్థం సామప్రకరణే తదుపన్యాసః. త్రయః - త్రిసఙ్ఖ్యాకాః ధర్మస్య స్కన్ధాః - ధర్మస్కన్ధాః. ధర్మప్రవిభాగా ఇత్యర్థః. కే త ఇతి. ఆహ - యజ్ఞః - అగ్నిహోత్రాదిః. అధ్యయనం - సనియమస్య ఋగాదేరభ్యాసః. దానం - బహిర్వేది యథాశక్తి ద్రవ్యసంవిభాగో భిక్షమాణేభ్యః. ఇత్యేష ప్రథమో ధర్మస్కన్ధః గృహస్థసమవేతత్వాత్తన్నిర్వర్తకేన గృహస్థేన నిర్దిశ్యతే. ప్రథమః- ఏక ఇత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయశ్రవణాత్ నాద్యార్థః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తప ఇతి - కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది. తద్వాన్ తాపసః, పరివ్రాడ్వా న బ్రహ్మసంస్థః ఆశ్రమధర్మమాత్రసంస్థః. బ్రహ్మసంస్థస్య త్వమృతత్వశ్రవణాత్. ద్వితీయో ధర్మస్కన్ధః. బ్రహ్మచారీ, ఆచార్యకులే వస్తుం శీలమస్యేత్యాచార్యకులవాసీ, అత్యన్తం - యావజ్జీవమాత్మానం నియమైరాచార్యకులే ఽవసాదయన్ - క్షపయన్ దేహం,- తృతీయో ధర్మస్కన్ధః. అత్యన్తమిత్యాది విశేషణాన్నైష్ఠిక ఇతి గమ్యతే. ఉపకుర్వాణస్య స్వాధ్యాయగ్రహణార్థత్వాన్న పుణ్యలోకత్వం బ్రహ్మచర్యేణ. సర్వ ఏతే. త్రయోఽప్యాశ్రమిణో యథోక్తైర్ధర్మైః పుణ్యలోకా భవన్తి - పుణ్యో లోకో యేషాం త ఇమే పుణ్యలోకా ఆశ్రమిణో భవన్తి. అవశిష్టస్త్వనుక్తః పరివ్రాట్ బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మణి సమ్యక్స్థితః. సోఽమృతత్వం - పుణ్యలోకవిలక్షణమమరణభావమాత్యన్తికమేతి. నాపేక్షికం దేవాద్యమృతత్వవత్ - పుణ్యలోకాత్పృథగమృతత్వస్య విభాగకరణాత్. యది చ పుణ్యలోకాతిశయమాత్రమమృతత్వమభవిష్యత్ - తతః పుణ్యలోకత్వాద్విభక్తం నావక్ష్యత్. విభక్తోపదేశాదాత్యన్తికమమృతత్వమితి గమ్యతే. అత్ర చాశ్రమధర్మఫలోపన్యాసః ప్రణవసేవాస్తుత్యర్థం. న తత్ఫలవిధ్యర్థం. స్తుతయే చ ప్రణవసేవాయా, ఆశ్రమధర్మవిధయో, చేతి హి భిద్యేత వాక్యం. తస్మాత్స్మృతిప్రసిద్ధాశ్రమఫలానువాదేన ప్రణవసేవాఫలమమృతత్వం బ్రువన్ప్రణవసేవాం స్తౌతి. యథా పూర్ణవర్మణస్సేవా భక్తపరిధానమాత్రఫలా- రాజవర్మణస్తు సేవా రాజ్యతుల్యఫలేతి- తద్వత్. ప్రణవశ్చ తత్సత్యం పరం బ్రహ్మ- తత్ప్రతీకత్వాత్. * ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమిత్యాద్యామ్నానాత్. [illegible] తత్సేవాతోఽమృతత్వం. అత్రాహుః కేచిత్ - చతుర్ణామాశ్రమిణామవిశేషేణ స్వకర్మానుష్ఠానాత్పుణ్యలోకతేత్యుక్తా జ్ఞానవర్జితానాం సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తీతి. నాత్ర పరివ్రాడవశేషితః-పరివ్రాజకస్యాపి జ్ఞానం యమనియమాశ్చ తప ఇతి తప ఏవ ద్వితీయ ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన పరివ్రాట్తాపసౌ గృహీతౌ. అతస్తేషామేవ చతుర్ణాం యో బ్రహ్మసంస్థః- ప్రణవసేవకః. సోఽమృతత్వమేతీతి - చతుర్ణామధికృతత్వావిశేషాత్, బ్రహ్మసంస్థత్వేఽప్రతిషేధాచ్చ. స్వకర్మచ్ఛిద్రే చ బ్రహ్మసంస్థతాయాస్సామర్థ్యోపపత్తేః. న చ యజ్ఞాదిశబ్దవద్బ్రహ్మసంస్థశబ్దః పరివ్రాజకైరూఢః- బ్రహ్మణి సంస్థితిని నిమిత్తముపాదాయ ప్రవృత్తత్వాత్. న హి రూఢిశబ్దా నిమిత్తముపాదదతే. సర్వేషాం చ బ్రహ్మణి స్థితిరుపపద్యతే. యత్ర యత్ర నిమిత్తమస్తి బ్రహ్మణి సంస్థితిః - తస్య తస్య నిమిత్తవతో వాచకం సన్తం బ్రహ్మసంస్థశబ్దం పరివ్రాడేకవిషయే సఙ్కోచకారణాభావాన్నిరోద్ధుమయుక్తం. న చ పారివ్రాజ్యాశ్రమధర్మమాత్రేణామృతత్వం - జ్ఞానాన

ష్ఠక్య ప్రసఙ్గాత్. పారివ్రాజ్యధర్మయుక్తమేవ జ్ఞానమమృతత్వసాధనమితి చేన్న-ఆశ్రమధర్మత్వావిశేషాత్. ధర్మో వా జ్ఞానవిశిష్టోఽమృతత్వసాధన మిత్యేతదపి సర్వాశ్రమధర్మాణామవిశిష్టం. నచ వచనమస్తి పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థస్య మోక్షః - నాన్యేషామితి. జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి చ సర్వోపని షదస్సిద్ధాన్తః. తస్మాద్య ఏవ బ్రహ్మసంస్థస్స్వాశ్రమవిహితకర్మవతాం- సోఽమృతత్వమేతీతి. న-కర్మనిమిత్తవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. కర్త్రాది కారక క్రియాఫలభేద ప్రత్యయవత్త్వం హి నిమిత్తముపాదాయేదం కుర్విదం మా కార్షీరితి కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః. తచ్చ నిమిత్తం న శాస్త్రకృతం- సర్వప్రాణిముదర్శనాత్. సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వమితి శాస్త్రజన్యః ప్రత్యయో విద్యారూపస్స్వాభావికం క్రియాకారకఫలభేద ప్రత్యయం కర్మవిధినిమిత్తమనుపమృద్య న జాయతే-భేదాభేద ప్రత్యయయోర్విరోధాత్. నహి తైమిరికద్విచన్ద్రాదిభేద ప్రత్యయమనుపమృద్య తిమిరాపనయనే చన్ద్రాద్యేకత్వ ప్రత్యయ ఉపజాయతే- విద్యాఽవిద్యా ప్రత్యయయోర్విరోధాత్. తత్రైవం సతి యం భేద ప్రత్యయ ముపాదాయ కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః - సయస్యోపమృదితః సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యం వికారభేదో ఽనృతమిత్యేతద్వాక్య ప్రమాణజనితేనైకత్వ ప్రత్యయేన, యస్సర్వకర్మభ్యో నివృత్తస్సనిమిత్తనివృత్తేః-స చ స నివృత్తికర్మా బ్రహ్మసంస్థ ఉచ్యతే. స చ పరివ్రాడేవ- అన్యస్యాసమ్భవాత్. అన్యో హ్యనివృత్తభేద ప్రత్యయః-సోఽన్యత్పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో జానన్నిదం కృత్వేదం ప్రాప్నుయామితి హి మన్యతే. తస్యైవం కుర్వతో న బ్రహ్మసంస్థతా- వాచారమ్భణమాత్ర వికారానృతాభిసన్ధి ప్రత్యయవత్త్వాత్. నచాసత్యమిత్యుపమృదితే భేద ప్రత్యయే సత్యమిదమనేనకర్తవ్యం మయేతి ప్రమాణ ప్రమేయబుద్ధిరుత్పద్యతే-ఆకాశ ఇవ తలమలబుద్ధిర్వివేకినః. ఉపమృదితేఽపి భేద ప్రత్యయే కర్మభ్యో న నివర్తతే చేత్-ప్రాగివ భేద ప్రత్యయానుపమర్దనా దేకత్వ ప్రత్యయవిధాయకం వాక్యమప్రమాణీకృతం స్యాత్. అభక్ష్యభక్షణాది ప్రతిషేధవాక్యానాం ప్రామాణ్యవద్యుక్త మేకత్వవాక్యస్యాపి ప్రామాణ్యం-సర్వోపనిషదాం తత్పరత్వాత్. కర్మవిధీనామప్రామాణ్య ప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న - అనుపమృదిత భేద ప్రత్యయవత్పురుషవిషయే ప్రామాణ్యోపపత్తేః. స్వప్నాది ప్రత్యయ ఇవ ప్రాక్ప్రబోధాత్. వివేకినామకరణాత్కర్మవిధి ప్రామాణ్యోచ్ఛేద ఇతి చేన్న-కామ్యవిధ్యనుచ్ఛేదదర్శనాత్. నహి కామాత్మతా న ప్రశస్తేత్యేవం విజ్ఞానవద్భిః కామ్యాని కర్మాణి నానుష్ఠీయన్త ఇతి కామ్యకర్మవిధయ ఉచ్ఛిద్యన్తే- అనుష్ఠీయన్త ఏవ కామిభిరితి. తథా బ్రహ్మసంస్థై ర్బ్రహ్మవిద్భిః కర్మాణి నానుష్ఠీయన్త ఇతి న తద్విధయ ఉచ్ఛిద్యన్తే- అబ్రహ్మవిద్భిరనుష్ఠీయన్త ఏవేతి. పరివ్రాజకానాం భిక్షాచరణాదివదుత్పన్నైకత్వ ప్రత్యయానామగ్నిహోత్రాదీనామప్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణి నివృత్తానీతి చేన్న- ప్రామాణ్యచిన్తాయాం పురుషప్రవృత్తేరప్రమాణత్వాత్. నహి నామిదశనాదీనాం ప్రతి షిద్ధమప్యభిచరణం కస్యచిత్క్రియమాణం దృష్ట్వాన్యైశ్శిష్టైరపి విహితమభిచరణం క్రియతే. నచ కర్మవిధిప్రవృత్తినిమిత్తే భేద ప్రత్యయే బాధితే అగ్నిహోత్రాదౌ ప్రవర్తకం నిమిత్తమస్తి-పరివ్రాజకస్యేవ భిక్షాచరణాదౌ బుభుక్షాది ప్రవర్తకం. ఇహాప్యకరణే ప్రత్యవాయభయం ప్రవర్తకమితి చేన్న- భేద ప్రత్యయవతోఽధికృతత్వాత్. భేద ప్రత్యయవానసుపమృదిత భేదబుద్ధిర్విద్యయా యః - సకర్మణ్యధికృత ఇత్యవోచామ. యో హ్యధికృతః కర్మణి- తస్యతదకరణే ప్రత్యవాయః. నను నివృత్తాధికారస్య- గృహస్థస్యైవ బ్రహ్మచారిణో విశేషధర్మాననుష్ఠానే. ఏవం తర్హి సర్వస్యైవాశ్రమస్థ ఉత్పన్నైకత్వ ప్రత్యయః పరివ్రాడితి చేన్న- స్వస్వామిత్వభేదబుద్ధ్యనివృత్తేః, కర్మార్థత్వాచ్చేతరాశ్రమాణాం. * అథ కర్మ కుర్వీయేతి శ్రుతేః. తస్మాత్ స్వస్వామిత్వాభావాద్భిక్షురేక ఏవ పరివ్రాట్-నగృహస్థాదిః. ఏకత్వ ప్రత్యయ విధిజనితేన ప్రత్యయేన విధినిమిత్తభేద ప్రత్యయస్యోపమృదితత్వాద్యమనియమాద్యనుపపత్తిః పరివ్రాజకస్యేతి చేన్న- బుభుక్షాదినైకత్వ ప్రత్యయాత్ ప్రచ్యావితస్యోపపత్తేః. నివృత్త్యర్థత్వాత్. నచ ప్రతిషిద్ధసేవా ప్రాప్తిః- ఏకత్వ ప్రత్యయోత్పత్తేః ప్రాగేవ ప్రతిషిద్ధత్వాత్. నహి రాత్రౌ కూపే కణ్టకే వా పతితః ఉదితేఽపి సవితరి పతతి తస్మిన్నేవ. తస్మాత్సిద్ధం నివృత్తకర్మా భిక్షు రేవ బ్రహ్మసంస్థ ఇతి. యత్పునరుక్తం సర్వేషాం జ్ఞానవర్జితానాం పుణ్యలోకతేతి - సత్యమేతత్. యచ్చోక్తం పరపక్షే నైవ పరివ్రాడప్యుక్త ఇత్యేతదసత్. కస్మాత్. పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాత్ ఏవ హ్యవశేషిత ఇత్యవోచామ. ఏకత్వవిజ్ఞానవతోఽగ్నిహోత్రాదివత్తపోనివృత్తేశ్చ. భేదబుద్ధియుక్తస్య విహితత్వేన కర్తవ్యతా స్యాత్. ఏతేన కర్మచ్ఛిద్రే బ్రహ్మసంస్థతా సామర్థ్యం ప్రతిషేధశ్చ ప్రత్యుక్తః తథా జ్ఞానవానేవ నివృత్తకర్మా పరివ్రాడితి జ్ఞానస్య యద్వ్యం ప్రత్యుక్తం. యత్పునరుక్తం యథా యథావరాహాదిశబ్దవత్పరివ్రాజకేనరూఢో బ్రహ్మసంస్థశబ్ద ఇతి - తత్పరిహృతమేతత్ - తస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాన్నాన్యస్యేతి. యత్పునరుక్తం రూఢశబ్దానిమిత్తం నోపాదదత ఇతి- తన్న- గృహస్థాదిషు పరివ్రాజకాదిశబ్దప్ర యోగదర్శనాత్. గృహస్థితపారివ్రాజ్యత్వాదినిమిత్తోపాదానాఽపి గృహస్థః పరివ్రాజకాఖ్యాశ్రమవిశేషే విశిష్టజాతిమతి చ గృహస్థ ఇతి పరివ్రాజక ఇతి చ రూఢాధ్యవశ్యన్తే శబ్దాః. నయత్ర యత్ర క్రియానిమిత్తాని- తత్ర తత్ర వర్తన్తే- సిద్ధవ్యభావాత్. తథేహాపి బ్రహ్మసంస్థశబ్దో నివృత్తసర్వకర్మతత్త్వాత్ సన్యాసి పరివ్రాడేక విషయ ఇత్యాశ్రమిణి పరమహంసాఖ్యే వృత్త ఇహాభవితుమర్హతి-ముఖ్యామృతత్వఫలశ్రవణాత్. అతశ్చేదమేవైకం వేదోక్తం పారివ్రాజ్యం- నయజ్ఞోపవీతత్రిదణ్డకమణ్డల్వాది పరిగ్రహవాన్. ముణ్డోఽపరిగ్రహోఽసఙ్గ ఇతి చ శ్రుతేః. * అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రమిత్యాదిశ్వేతాశ్వతరీయే. * నస్తుతిర్న నమస్కార ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. * తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గ ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. యత్తు సాఙ్ఖ్యైః కర్మత్యాగోఽభ్యుపగమ్యతే- క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధేస్సత్యత్వాభ్యుపగమాత్తన్న్యూనం. యచ్చ బౌద్ధైశ్శూన్యతాభ్యుపగమా దకర్తృత్వమభ్యుపగమ్యతే-తదప్యసత్ - తదభ్యుపగన్తుస్సత్త్వాభ్యుపగమాత్. యచ్చాజ్ఞైరలసతయాఽకర్తృత్వాభ్యుపగమః-సోఽప్యసత్కారకబుద్ధేరని వర్తితత్వాత్ప్రమాణేన. తస్మాద్వేదాన్తప్రమాణజనితైకత్వ ప్రత్యయవత ఏవ కర్మనివృత్తిలక్షణం పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మసంస్థత్వం చేతి సిద్ధం. ఏతేన గృహస్థస్యైకత్వవిజ్ఞానే సతి పారివ్రాజ్యమర్థసిద్ధం. నన్వగ్న్యుత్సాదన దోషభాక్ స్యాత్పరివ్రజన్- * వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇతి శ్రుతేః. న-దైవేనైవోత్సాదితత్వాత్. ఉత్పన్న ఏవ హి సదేకత్వదర్శనే జాతే- * ఆపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమితి శ్రుతేః. అతో న దోషభాగ్గృహస్థః పరివ్రజన్నితి. ౧

ఆ.— అధికృతాధికారాన్యఙ్గావబద్ధాన్యుపాసనాన్యుక్తాని. సమ్ప్రతిస్వతన్త్రాధికారగోచరమోఙ్కారోపాసనంవిధాతుమారభతే (ఓఙ్కారేతి) అఙ్గావబద్ధోపాసనాధికారేయథోక్తస్వతన్త్రోపాసనవిధానేకోఽభిప్రాయశ్శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవమితి) నస్వతన్త్రస్యతస్యోపాసనాదిత్యేవకారార్థః. కథంతర్హిప్రవృత్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (కింతర్హీతి) సనియమస్య- ప్రాఙ్ముఖత్వాదినియమసహితస్యపురుషస్యేతియావత్. అభ్యాసః - స్వీకరణం, విచారో, జపః, శిష్యేభ్యోదానం, ఆవృత్తి, శ్చేతిషడ్విధః. వేద్యాంయద్దీయతే - తస్యయజ్ఞాఙ్గత్వాత్ పృథక్ఫలవత్త్వంనాస్తీతిమన్వానోవిశినష్టి (బహిర్వేదీతి) గృహస్థేన- తదాశ్రమేణేత్యర్థః. కథంగృహస్థస్యప్రాథమ్యం- బ్రహ్మచారిణప్రథమత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఇత్యర్థఇతి) ఉక్తవ్యాఖ్యానేవాక్యశేషస్యగమకత్వమాహ (ద్వితీయేతి) ప్రాథమ్యమేవప్రథమశబ్దస్యనార్థః- బ్రహ్మచారిప్రాథమ్యప్రసిద్ధివిరోధాదిత్యాహ (నాద్యర్థఇతి) కీదృగత్రపరివ్రాడ్గృహ్యతే- తత్రాహ (నేతి) కుతోబ్రహ్మసంస్థోనగృహ్యతే-తత్రాహ (బ్రహ్మసంస్థస్యేతి) వానప్రస్థగ్రహణమముఖ్యస్యపరివ్రాజోఽపిప్రదర్శనార్థం. బ్రహ్మచారీత్యాదివాక్యస్యనైష్ఠికవిషయత్వం విశేషణసామర్థ్యాద్దర్శయతి (అత్యన్తమిత్యాదీతి) అథోపకుర్వాణస్యాత్రబ్రహ్మచారిత్వావిశేషాత్కిమిత్యుపాదానంనభవేత్- తత్రాహ (ఉపకుర్వాణస్యేతి) ననుబ్రహ్మచారిణోబ్రహ్మచర్యేణపుణ్యలోకోనప్రాప్యతే- తత్రాహ (సర్వఇతి) కథమాశ్రమిణాంపుణ్యలోకత్వవిశేషవతాంతదాత్మత్వముచ్యతే- తత్రాహ (పుణ్యఇతి) ఆశ్రమిషుప్రదర్శ్యమానేషుకింపరివ్రాణ్ముఖ్యానప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (అవశిష్టస్త్వితి) కుతోహిపుణ్యలోకవైలక్షణ్యమమృతత్వస్యేత్యాశఙ్క్యోక్తం (ఆత్యన్తికమితి) తస్యాపేక్షికత్వాభావేహేతుమాహ (పుణ్యలోకాదితి) అమృతత్వస్యపుణ్యలోకాత్పృథగ్విభాగకరణాత్తతోఽన్యత్వాదాత్యన్తికత్వసిద్ధిరితియోజనా. ఉక్తమేవార్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (యదిచేత్యాదినా) బ్రహ్మశబ్దస్యయథాశ్రుతంముఖ్యమర్థంగృహీత్వాపరబ్రహ్మత్వేనాసాక్షాత్కారవతోనిరఙ్కుశమమృతత్వముక్తం. ప్రకరణాలోచనయాతుప్రణవప్రతీకేబ్రహ్మోపాసనస్యక్రమేణామృతత్వంభేదబుద్ధిరనపాయాద్ద్రష్టవ్యం. కర్మిణామనవత్ఫలత్వాభిధానేనతన్నిన్దయాబ్రహ్మసంస్థతాస్తుతిదర్శనాత్, తస్యాశ్చవిధ్యర్థత్వాదమృతత్వకామోబ్రహ్మసంస్థస్స్యాదిత్యేకార్థపరత్వాదేకమిదంవాక్యమిత్యాహ (అత్రచేత్యాదినా) స్తుతయేఫలసిద్ధయేచేదంవాక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తుతయేచేతి) అర్థైకత్వాదేకంవాక్యం-తద్భేదేతద్భేదనియమాదిత్యర్థః. కింపరంతర్హీదంవాక్యం-తత్రాహ (తస్మాదితి) (స్మృతిప్రసిద్ధేతి) శ్రుతేస్స్మృత్యర్థానువాదిత్వేస్వైపరీత్యాత్తదనుమితశ్రుతిసిద్ధేతియోజ్యం. స్తుతిమేవదృష్టాన్తావష్టమ్భేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోఽధ్యాహృతేనస్తుతయేఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ననుబ్రహ్మతత్త్వేనైవాతోఽమృతత్వంభవతి-నప్రణవేనైవాతః-తత్కిమితితస్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవశ్చేతి) తత్రప్రమాణందర్శయన్ఫలితమాహ (ఏతద్ధ్యేవేతి) స్వవ్యాఖ్యానంవర్జితదోషముక్త్వాబ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్రవృత్తికారీయంవ్యాఖ్యానముత్థాపయతి (అత్రేతి) యేఖల్వాశ్రమిణశ్చత్వారోజ్ఞానవర్జితాః- తేషాంసర్వేషామప్యవిశేషేణస్వాశ్రమవిహితధర్మానుష్ఠానేనపుణ్యలోకాభవన్తీత్యత్రోక్తా-నతుపూర్వస్మిన్నర్థేపరివ్రాడనుక్తస్సన్నవశేషితోఽస్తీతియోజనా. ననుపూర్వస్మిన్నర్థేవాచకపదంపరివ్రాజోనోపలభ్యతే- తథాచాసావవశేషితః- తత్రాహ (పరివ్రాజకస్యాపీతి) జ్ఞానంయమానియమాశ్చ- ఉపాయభూతాఇతియావత్. పరివ్రాడపిపూర్వత్రాభిహితశ్చేత్- బ్రహ్మసంస్థవాక్యస్యకోఽర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పరివ్రాజకస్యానవశిష్టత్వేనచతుర్ణాముపదిష్టత్వావిశేషోఽతశ్శబ్దార్థః. సామాన్యనిర్దేశేహేతుమాహ (చతుర్ణామితి) అప్రతిషేధాచ్చేతిభేదః. నన్వాశ్రమాన్తరాణాంకర్మఠత్వాత్తత్రైవవ్యాపృతత్వాన్నబ్రహ్మసంస్థాయాంసామర్థ్యమస్తి- పరివ్రాజకస్యతునిర్వ్యాపారస్యబ్రహ్మసంస్థతానుకరేత్యతఆహ (స్వకర్మేతి) ననుపరివ్రాజకేబ్రహ్మసంస్థశబ్దోరూఢః - గవాదిశబ్దవత్- తన్నాసావాశ్రమాన్తరమాస్కన్దతి-తత్రాహ (నచేతి) నిమిత్తమాదాయప్రవృత్తత్వేఽపికినితిరూఢిర్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) నహ్యేషశబ్దోనైమిత్తికోఽపిపరివ్రాజకమాత్రమధికరోతి-తత్రైవనిమిత్తస్యసత్త్వాత్. తత్రాహ (సర్వేషాంచేతి) ననుపఙ్కజాదిశబ్దాఃనిమిత్తమస్తీత్యేతావతానేష్టివరాదౌవర్తన్తే-కింతుతామరసాదిమాత్రంవిషయీకుర్వన్తి. తథాబ్రహ్మసంస్థశబ్దోనిమిత్తవత్త్యపిగృహస్థాదావనవస్థితఃపరివ్రాజకమేవపరంగోచరయేత్-అతఆహ (యత్రేతి) బ్రహ్మసంస్థశబ్దం-నిరోద్ధుమయుక్తమితిసమ్బన్ధః. రూఢిపక్షేదోషాన్తరమాహ (నచేతి) ధర్మసహితస్యజ్ఞానస్య-జ్ఞానసహితస్యవాధర్మస్యామృతత్వసాధనత్వాన్నజ్ఞానానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యద్వ్యపక్షమనువదతి (పారివ్రాజ్యేతి) పారివ్రాజ్యధర్మైరేవేతినాయంనియమః-గృహస్థాదిధర్మాణామప్యాశ్రమధర్మత్వేనతుల్యత్వాత్, తద్విశిష్టజ్ఞానమమృతత్వహేతురిత్యపివక్తుంసుకరత్వా, దిత్యాహ (నాశ్రమేతి) ద్వితీయందూషయతి (ధర్మోవేతి) యదిపరివ్రాజకధర్మోజ్ఞానవిశిష్టోముక్తిహేతురిత్యుచ్యతే-తదేతదపి-ముక్తిహేతుత్వంసర్వాశ్రమధర్మాణాంజ్ఞానవిశిష్టానామవిశిష్టం. తథాచనరూఢిపక్షేఽపిపరివ్రాజకస్యైవజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చపరివ్రాజకస్యైవముక్తిభాక్త్వమసిద్ధమిత్యాహ (నచేతి) మాతర్హికస్యచిదపిముక్తిర్భూయాదితి - తత్రాహ (జ్ఞానాదితి) బ్రహ్మసంస్థవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరివ్రాజకస్యైవామృతత్వమిత్యనియమా, జ్ఞానాదేవతదితినియమా, దిత్యర్థః. బ్రహ్మసంస్థస్సముచ్చయానుష్ఠాయీతివృత్తికారమతంనిరాకరోతి (నకర్మేతి) కర్మనిమిత్తప్రత్యయస్య, శుద్ధబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారస్య, చమిథోవిరోధాన్నసముచ్చయసిద్ధిరితి. వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (కర్త్రాదీతి) కర్మవిధయః- నిషేధాశ్చేతిద్రష్టవ్యం. తథాపిప్రత్యయత్వావిశేషాత్కారకాకారకవిధినిషేధయోర్నవిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) ప్రత్యయత్వేఽపిక్రియాశాస్త్రీయతయావిద్యాఽవిద్యాభావేనవిరోధోఽస్తీత్యర్థః. సతివిరోధేకింస్యాత్- అత్రాహ (స్వాభావికమితి) విద్యారూపః-ప్రత్యయఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రోక్తమేవహేతుంస్మారయతి (భేదేతి) తత్రలోకప్రసిద్ధముదాహరణమాహ (నహీతి) భేదాభేదప్రత్యయయోర్విద్యాఽవిద్యాత్మనోర్విరోధేనసముచ్చయాసమ్భవాత్తదనుష్ఠాయీబ్రహ్మసంస్థోనభవతిచేత్- కస్తర్హిబ్రహ్మసంస్థస్స్యాత్ - అత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాసము

ష్టయం యోగేనతిష్ఠేయావత్. అన్యస్య గృహస్థాదేర్బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవము క్తంసాధయతి (ఆప్యేతి) వాచారమ్భణమాత్రేవికారేఽనృతే-
శరీరాదౌ బ్రాహ్మణోఽహమిత్యాద్యభినివేశరూపామిథ్యాభినివేశాత్మకోయః ప్రత్యయః తద్వత్త్వాదపీత్యర్థః. ననుబ్రహ్మవిదోపిసంస్కారవశా
త్సైవభిసత్యత్వాభినివేశపూర్వకంకర్మప్రవృత్తిసమ్భవాన్న బ్రహ్మసంస్థతాసు ప్రతిపాదేత్యతఆహ (నచేతి) అసత్యేపిదేహాదివివేకేనసత్యత్వాభినివేశే
శక్తిర్బాధితస్యశక్యత్వాభినివేశేనన ప్రవృత్తిరుపపద్యతే- అథాపయాపాతుభేదబుద్ధిర్న కర్మప్రవృత్తిహేతురిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానవతోపినిత్తనివృత్త్యా
కర్మనివృత్తిరవశ్యమ్భావినీత్యుక్త్వా విపక్షేదోషమాహ (ఉపమర్దితేపి) ఏకత్వప్రత్యయజనకంశాస్త్రంనభవత్యేవ ప్రమాణం-పూర్వప్రవృత్తభేదప్రత్య
యవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అభక్ష్యేతి) యథా నకలఞ్జంభక్షయేదిత్యాదిశాస్త్రంపూర్వప్రవృత్తకలఞ్జాదిభక్షణప్రత్యయవిరోధేపిప్రమా
ణం- రాగాదిదోషప్రసక్తస్యప్రత్యయస్యాప్రమాణత్వాత్. తద్వదేవభేదప్రత్యయస్యావిద్యోత్థత్వాత్ప్రామాణ్యాసమ్భవాద్విరోధేప్యద్వైతశాస్త్ర
స్యయుక్తమేవ ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. కార్యపరత్వాదద్వైతశాస్త్రస్యార్థవాదత్వేనస్వార్థేప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోపనిషదామితి)
ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గదర్శనాదద్వైతతాత్పర్యంతాసామవసీయతే - తద్యుక్తమద్వైతశాస్త్రస్యస్వార్థేప్రామాణ్యమి
త్యర్థః. భేదాలమ్బనకర్మవిధివిరోధాన్నాద్వైతశాస్త్రస్యస్వార్థేప్రామాణ్యమితిశఙ్కతే (కర్మవిధీనామితి) యథాస్వప్నప్రత్యయోగన్ధర్వనగరాదిప్రత్య
యశ్చప్రాక్తత్త్వజ్ఞానాదక్షుణ్ణపురుషమధికృత్యప్రమాణం- తథాకర్మవిధీనామపిప్రాక్ప్రామాణ్యసమ్భవాన్నాద్వైతశాస్త్రస్యతద్విరోధో
ఽస్తీతిపరిహరతి (నాసుప్తస్యేతి) * యద్యదాచరతిశ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజన ఇతిన్యాయేనాద్వైతజ్ఞానవతోఽపికర్మానుష్ఠానాదనుసరణమస్త్యేవపరమ
హం- తథాచనిత్యవిధివిరోధతాదవస్థ్యమితిశఙ్కతే (వివేకినామితి) ప్రకృతిపరవశత్వాదవివేకినస్సర్వేవివేకప్రవృత్తిమనుసరన్తే - * ప్రకృతిం
యాన్తిభూతానినిగ్రహఃకింకరిష్యతీతిస్మృతేః. తతో బ్రహ్మవిదాంనైష్కర్మ్యేపిసకర్మవిధీనాంప్రామాణ్యప్రసక్తిరిత్యపరిహారః (సకామ్యేతి)
నైవప్రసజ్యయతి (నహీతి) ఇతి- నోచ్ఛిద్యన్తఇతిశేషః. అస్తు- ప్రకృతేకిమాయాతం - తదాహ (తథేతి) అనుష్ఠేయస్యపి నేతి- తద్విధీనామ
సచ్ఛిన్నాంచితవాక్యశేషః. అద్వైతవాదినోఽవశ్యమ్భావినీకర్మనివృత్తిరిత్యుక్తందృష్టాన్తేనవిఘటయన్నాశఙ్కతే (పరివ్రాజకానామితి) అద్వైతధీ
స్సన్న్యాసినోవనాయాంభిక్షాటనాదిప్రవృత్తిరప్యఘటమానైవేతిమన్వానస్సమాధత్తే (నప్రమాణేత్యేతి) ప్రమేయస్యప్రామాణికత్వేనిరూపణీ
యానాం ప్రత్యయానాంభావానామాలస్యప్రవృత్త్యాభాసస్యనోదాహరణత్వం. అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేరప్యాభాసత్వేప్రామాణికసముచ్చయసిద్ధాన్తహా
నిః ఆత్మైకత్వావ్యభిచారిత్యర్థః. ఏతదేవద్రఢయన్నస్పష్టయతి (నహీతి) తద్వదవివేకినాకర్మక్రియమాణం ప్రమితినివేకిభిరపిక్రియతే - భి
క్షాటనాదిప్రవృత్త్యాభాసస్య ప్రామాణికోఽగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేర్నోదాహరణమితిశేషః. ఇతశ్చనేదముదాహరణమిత్యాహ (నచేతి) అ
గ్నిహోత్రాదావపిప్రవర్తకమస్తీతిశఙ్క్యతే (ఇహాపీతి) అకిరణక్రమం పత్న్యాఖ్యంభయమునివేకినః-వివేకినో వెలుతికల్ప్యత్వమఙ్గీకరోతి
(సఙ్గేదేతి) కర్మణిభేదబుద్ధిమతోఽధికృతత్వేపితస్యతదకరణేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోహీతి) ద్వితీయందూషయతి (ననివృత్తేతి) వివే
కినోనివృత్తాధికారస్య ప్రత్యవాయాప్రాప్త్యాకర్మసుప్రవర్తకాభావాత్కర్మభ్యోనివృత్తిరూపంపారివ్రాజ్యంచేత్ - అతిప్రసఙ్గస్యాదితిశఙ్క్యతే
(ఏవంతర్హీతి) కర్మసాధనంస్వయజ్ఞోపవీతాదిత్యజ్యతే- నవా. త్యజ్యతేచేత్- నస్నాతశ్చతుర్థాశ్రమః- తతోయజ్ఞోపవీతాద్యనన్తరేణగార్హస్థ్యాదిభావా
సమ్భవాత్ సత్యజ్యతేచేత్- నపారివ్రాజ్యప్రాప్తిః- సాధనసఙ్గ్రహస్సాధ్యార్థత్వాదితిపరిహరతి (సస్వస్వామిత్వేతి) ఇతశ్చాశ్రమాన్తరేషువ
పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (కర్మాఙ్గత్వాదితి) జాయాపుత్రవిత్తసమ్బన్ధస్యసర్వం ప్రతావధకత్వాత్కః గృహస్థాదిషుస్వాశ్రమస్థేష్వేవపారివ్రాజ్యస్య
సర్వచత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వస్వామిత్వాభావాత్- వివేకవశాద్యజ్ఞోపవీతావౌస్వత్వబుద్ధ్యాసైస్వామిత్వబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థావత్. యస్తుపరి
వ్రాజకస్యనివృత్తాధికారస్యప్రత్యవాయానభిప్రాప్తిరితి- తత్రానిష్టాపత్తిమాశఙ్క్యతే (ఏకత్వేతి) తద్విషయప్రత్యయస్యవిధిః-ఉత్పాదకం * త
త్త్వమస్యాదివాక్యం. తజ్జనితేనైకత్వవిషయేణప్రత్యయేనైతియావత్. తథాచయథేష్టచేష్టాప్రసక్తిరితిశేషః. జ్ఞానినోవైధంయమాదినాస్తి-తత్ప్ర
వృత్తిస్సంస్కారవశాదిత్యాశయేనాహ (బుభుక్షాదినేతి) యోహిదృష్టేనదోషేణతత్త్వజ్ఞానాత్ప్రచ్యుతిప్రతిఘాతమాపాదితః - తస్యసంస్కారవశా
ద్యమనియమానుష్ఠానముపపద్యతే- తస్యదోషకృతప్రచ్యుతిప్రసూతానియతచేష్టానివృత్త్యర్థత్వేనావశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాచనయథేష్టచేష్టా
ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చవిదుషానైవప్రవృత్త్యభావేపియథేష్టచేష్టానాస్తీత్యాహ (నచేతి) అవిదుషోపియథేష్టచేష్టా - విదుషస్తుసాక్షిత్వేస్తీతిదృష్టా
న్తేనస్ఫుటయతి (నహీతి) అన్యేషాంబ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవేఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్తమనూద్యాఙ్గీకరోతి (యత్పునరితి)
ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యచ్చేతి) కింపరివ్రాజకస్యజ్ఞానహీనస్యాశ్రమమాత్రనిష్ఠస్యతపశ్శబ్దేనోపాదానం - ఆహోస్విజ్జ్ఞానవతోపీతివిక
ల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (తదసదితి) జ్ఞానవతోపితపస్విత్వాత్తపశ్శబ్దేనోపాదానముచితమితిశఙ్కిత్వాప్రత్యాహ (కస్మా
దిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేనాసౌగృహీతఇతిశేషః. తస్యచజ్ఞానవతోవిశిష్టత్వంప్రాగేవోపదిష్టమిత్యాహ (సపవేతి) ఇతశ్చపరమహంసపరివ్రా
జకోనతపశ్శబ్దేనపరామృష్టఇత్యాహ (ఏకత్వేతి) తదేవస్ఫోరయతి (భేదేతి) యత్తుకర్మచ్ఛిద్రేగృహస్థాదేరపిబ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యమితి-
తత్ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) అనివృత్తభేదప్రత్యయస్యబ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవేనేతియావత్. సామర్థ్యం - ప్రత్యుక్తమితిసమ్బన్ధః. యత్తు
చతుర్ష్వాశ్రమేష్వపిబ్రహ్మసంస్థతాయాఅప్రతిషేధఇతి- తత్రాహ (అప్రతిషేధశ్చేతి) ఏకత్వోపదేశేనభేదప్రత్యయనిరాసాదనివృత్తభేదప్రత్యయ
స్యార్థాద్బ్రహ్మసంస్థతాప్రతిషిద్ధేత్యర్థః. పారివ్రాజ్యమాత్రేణామృతత్వేజ్ఞానసైయర్థ్యముక్తంపరిహరతి (తథేతి) చోద్యాన్తరమనూద్యోక్తంప
రిహారంస్మారయతి (యత్పునరుక్తమితి) తత్రరూఢ్యాయంశబ్దఇతిశేషఃపక్షంచసూచయతి. చోద్యాన్తరమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యా

ఛా.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్తామభ్యతపత్తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సమ్ప్రాస్రవన్త భూర్భువస్స్వరితి॥ ౨

దినా) అధిపదేనపఞ్చాజాదిశబ్దాగ్రహణస్తే ఉక్తం ప్రశంస్యాయతి (గృహస్థితి) ఇహాపీతి ప్రకృతివాక్యోపాదానం. ప్రకృతేపరమహంసేపరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థపదనిర్వృత్తహేతుమాహ (ముఖ్యేతి) ఇతశ్చపారమహంస్యమేవప్రకృతమిత్యాహ (అతశ్చేతి) ఏవకారార్థంకథయతి (నయ థాసవీతేతి) ఇతరేష్వాశ్రమేషు సప్రకరణే యథానిధ కృత్యభావ స్వధర్మానాద్ధః బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య పరమహంసవిషయత్వే ఈశ్వర స్వరంసంవాద యతి (స్మృతిరితి) అత్యాశ్రమిభ్యః - హ ఆశ్రమమత్యయమతీత్య - సర్వకర్మత్యాగిభ్యః. పరమహంసపరివ్రాజకేభ్యఇతియావత్. ప రమంపవిత్రం - నిరతిశయపరిశుద్ధికారణం పరమపురుషార్థసాధనం సమ్యక్జ్ఞానం ప్రాహేత్యర్థః. ప్రత్యేకశ్చ - యథోక్తపారివ్రాజ్యంనిష్ఠ విశేషః. అనారమ్భమనారమ్భమిత్యాదివాక్యసమ్మతిపరిగ్రహార్థం. కర్మణాంబన్ధహేతుత్వం తత్స్వభావః భిక్షస్యథర్మకారణత్వరాహిత్యంజస్మాదిత్యు క్తం. అలిప్తః - ధర్మాధర్మరహితః ధర్మజ్ఞః - యథావస్థిరాత్మస్థితా. అధర్మజ్ఞ ఇతివాహితః - ధర్మవిచారస్థిరహితః. తత్రాసారత్వే ప్రత్య యవానిత్యర్థః అలిఙ్గఇత్యుక్తే ఽనాశ్రమిత్వమాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తేతి) నవ్యక్తం - దర్శనగ్రహితంలిఙ్గం - ఆశ్రమిత్వఙ్మస్యాస్తీత్యవ్యక్తలిఙ్గః. లిఙ్గవత్వేన శ్రుతిస్మృత్యుక్తస్వకార్యేణవతస్యాస్తీత్యర్థః. అదిపదం ఇత్యజధర్మమధర్మంచేత్యాద్యర్థగ్రహణం. అత్రాపిపూర్వవదన్వయః. నను కర్మనిష్ఠస్యోపదిశతాత్మనా సాఙ్ఖ్యమతమేవాశ్రితం - తేనాపి శరీరాదివ్యాపారో పరమర్మాద్వారాధ్యాన నిష్ఠాయా స్వీకృతత్వాత్. తత్రాహ (యత్త్వితి) నహితన్మతే కూటస్థాత్మధీబలేనస్వేష్టకర్తృత్వంయుక్తం - క్రియాకారకాదిబుద్ధిరవివేకస్య దర్శనస్యత్వేనజ్ఞానమాత్రాపనోద్యత్వాన్నారా గాత్. నచసర్వవ్యాపారోపరమసమ్భవః - మనోబుద్ధ్యాదీనాంతచ్చేష్టత్వాత్ నహికశ్చిత్క్షణమపీత్యాదిస్మృతేః అతస్తాస్త్వవచోబుద్ధ్యైవేత్యుక్తే సమ్యగ్జ్ఞానాపిస్తేరాత్మస్థితతాప్తేష్వర్ఘ్యనిష్ఠం - తథాచకర్మత్యాగముపదిశతాస్వయంపక్షప్రయోజనం నమాదియం. నేత్యాహ (యచ్చేతి) త దభ్యుపగమస్తుత్యాత్రాకర్తృత్వంతచ్ఛాస్త్రే. దుఃఖమిత్యేవయత్కర్మకాయక్లేశభయాత్త్యజేదితిస్మృతేః అలస్యోపహతైరజ్ఞైరకర్తృత్వముక్తే నాతే - భవతాపికర్మత్యజతాతన్మతమాశ్రితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చాజ్ఞేతి) అకర్తృత్వాభ్యుపగమఇత్యర్థః. తేహి మోహాదేవకర్మత్యజన్తో నతత్ఫలంలభన్తే - సకృత్త్వారాజసం త్యాగంనైవత్యాగఫలంలభేదితిస్మృతేః. వయంతు ప్రమాణవశాదేవకర్మత్యజన్తో నత్వామోహాదుపథపత్తమా నియంమహే - తస్మాన్నైష్కర్మ్యం శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమప్రత్యాఖ్యేయమితిభావః పతన్ నరకేష్వర్ధ్యైరపహాలఞ్ఛితే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్కర్తృత్వకార్యమ్ఘటితం - తత్ప్రవృత్త్యాదినిశ్చితం (ఏతేనేతి) వికల్ప విజ్ఞానేన భేదప్రత్యయస్యోపపత్తిరత్యోపపాదనేనేతి యావత్. వికల్పవిజ్ఞానంపరాకృతంవిపక్షితం - అపరోక్షస్వపారివ్రాజ్యమన్తరేణాభావాత్. తస్యోపకరతిశబ్దేనన్నశమాదిభిత్యాధనత్వశ్రుతేరితి ద్రష్ట వ్యం. గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యేశ్రుతివిరోధంశఙ్కతే (నన్వితి) ఏకాశ్రమ్యమేవసత్యం. ప్రైవతమసత్యం, నిత్యివివేకజాతేసర్వత్యాగ్యేవదేరవస్తుత్వాద్భవ సాయుజ్యేదభినివేశప్రతిల్యాస్యతత్యాగేనోపప్రాప్తిరిత్యుపగయతి (నప్రవేతి) సమ్యగ్జ్ఞానేసత్యేవాగ్నివదేహుత్వన్నత్వేహ్యస్యపూహా (అహంగాని తి) గృహస్థస్యాపివివేకవతో వైరాగ్యద్వారాయుక్తంపారివ్రాజ్యమిత్యాహ (అతఇతి) ఇతిశబ్దోబ్రహ్మసంస్థవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనంవిధాతుం ప్రస్తౌతి (త్రయోధర్మస్కన్ధా ఇత్యాది) ధర్మస్కన్ధాః - ధర్మసాధకమార్గాః అ శ్రమరూపమార్గాస్త్రయఇత్యర్థః. (యజ్ఞోఽధ్యయనందానమితి ప్రథమః) యజ్ఞాధ్యయన దాన శబ్దైర్గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే. అధ్యయనశ బ్దాన్వెదాభ్యాసపరః. (తపఏవద్వితీయః) తపశ్శబ్దేన వైఖానసపారివ్రాజ్యరూపాశ్రమగ్రహణం- ఉభయోస్తపః ప్రధానత్వాత్. తపశ్శబ్దోహికాయ క్లేశరూపః- సచద్వయోరపిసమానః. (బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీతృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్) అత్యన్తమాచార్య కులేయావజ్జీవంనివసన్ నైష్ఠికబ్రహ్మచారీతృతీయఆశ్రమఇత్యర్థః. (సర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి) ఏవంత్రిత్వేనసఙ్గృహీతానాం చతుర్ణామాశ్రమాణాంమధ్యేయోబ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మనిష్ఠః సముక్తిభాగ్భవతి. బ్రహ్మనిష్ఠావిరహిణః కేవలాశ్రమిణఃపుణ్యలోకభాజోభవన్తీత్యర్థః. ఏ తన్మూలంహి ఇదమ్నస్థం యం బాదరాయణస్యామ్యసూత్రేరిత్యత్రభాషితం. నచాత్ర బ్రహ్మసంస్థశబ్దాత్ సన్న్యాసాశ్రమప్రతిపత్తిరితిశఙ్క్యం- బ్రహ్మ సంస్థశబ్దస్యప్రతిషేధేన్యాయేనయోగార్థస్యైవవృత్త్యుపపత్తౌసన్న్యాసనేరూఢేరనభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. యోగమాత్రస్యచాశ్రమాన్తరసాధారణత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేనసన్న్యాసాశ్రమగ్రహణేప్రమాణంపశ్యామః. నచసన్న్యాసస్యశ్రుతేస్సన్న్యాసిపారివాచకత్వాత్, అనన్యవ్యాపారత్వలక్షణాయాబ్ర హ్మనిష్ఠాయాస్సన్న్యాసనిష్ఠత్వాగ్నిహోత్రాదికర్మాన్తరవ్యగ్రాశ్రమాన్తరేష్వసమ్భవాత్, బ్రహ్మసంస్థశబ్దసపరివ్రాడేవోచ్యతఇతివాచ్యం-స్వాశ్ర మోచితధర్మవ్యగ్రతాయాస్సన్న్యాసిష్వప్యవిశిష్టత్వాత్, తదతిరిక్తవ్యాపారరాహిత్యస్యనయాశ్రమేష్వపిసమ్భవాత్, నబ్రహ్మసంస్థశబ్దేనచతుర్థా శ్రమపరామర్శహేతుంపశ్యామః. ౧

రం.— యత్సంస్థోఽమృతత్వమేతి- తన్నిరూపణార్థమాహ- ప్రజాపతిః- విరాట్. కశ్యపోవా. లోకానుద్దిశ్యతేషుసారజిఘృక్షయాఽభ్య తపత్- అభిధ్యానంకృతవాన్. ధ్యానం- తపఃకృతవానిత్యర్థః. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతా త్రయీవిద్యాసంప్రాస్రవత్- ప్రజాపతేర్మనసి ప్రత్య భాదిత్యర్థః. (తామభ్యతపత్) పూర్వవత్. తస్యాఅభితప్తాయాఏతాన్యక్షరాణిసంప్రాస్రవన్త-భూర్భువస్స్వరితివ్యాహృతయః. ౨

తాన్యభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్య ఓఙ్కారస్సమ్ప్రాస్రవత్తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణిపర్ణానిస
న్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వా వాక్సన్తృణ్ణోఙ్కారఏవేదꣳసర్వమోఙ్కారఏవేదꣳసర్వం॥ ··· ౩
ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఃఖణ్డః.

—— —

ఉ.—— బ్రహ్మవాదినోవదన్తియద్వసూనాంప్రాతస్సవనꣳరుద్రాణాంమాధ్యన్దినꣳ సవనమాదిత్యా
నాంచవిశ్వేషాంచదేవానాంతృతీయసవనం॥ ౧

ఆ.— కింతద్బ్రహ్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత్సంస్థఇతి) లోకానామభితో ధ్యానయాఽభితాపప్రతిభాసంవ్యవచ్ఛిన్నత్తి (ధ్యా
నమితి) గ్రహాత్మత్వాభావేకథంప్రస్రవణంత్రయ్యాస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసిప్రత్యభాదితి) (పూర్వవదితి) త్రయీవిద్యాసారజి
ఘృక్షయాఆలోచితవానిత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవం *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యమృతత్వసాధనంబ్రహ్మోపాసనముక్త్వాతత్ప్రణవాఙ్గకమితివక్తుంప్రణవంస్తౌతి (ప్ర
జాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదినా) అభ్యతపత్ - సారనిష్కర్షాయలోకాన్పర్యాలోచయదిత్యర్థః. (తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యాసమ్ప్రాస్ర
వత్) త్రయీవిద్యాసమ్ప్రాస్రవత్ - సారత్వేననిష్పన్నాఽభవదిత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. (తామభ్యతపదిత్యాది) తాం- త్రయీవి
ద్యామిత్యర్థః. ౨

——

శం.— తాన్యక్షరాణ్యభ్యతపత్. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతఓఙ్కారఃసంప్రాస్రవత్. తద్బ్రహ్మ. కీదృశఃకింరూపమితి. ఆహ-
తద్యథాశఙ్కునా - పర్ణనాళేనసర్వాణిపర్ణాని- పత్త్రావయవజాతానిసంతృణ్ణాని-నిబద్ధాని. వ్యాప్తానీత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారేణబ్రహ్మణఃపరమాత్మనః
ప్రతీకభూతేనసర్వావాక్- శబ్దజాతంసంతృణ్ణా- * అకారోవైసర్వావాగిత్యాదిశ్రుతేః. పరమాత్మవికారశ్చనామధేయమాత్రమిత్యత ఓఙ్కారఏవే
దంసర్వమితి. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. లోకాదినిష్పాదనకథనమప్యోఙ్కారస్తుత్యర్థమితి ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథంతస్యబ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యమహత్తరత్వాదిత్యాహ (కీదృశమిత్యాదినా) తత్రబ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తౌహేత్వ
న్తరంసూచయతి (పరమాత్మనఇతి) ఓఙ్కారావయవస్యాకారస్యాపిసర్వవాగ్వ్యాప్తిరస్తి - కిమువక్తవ్యమోఙ్కారస్యేతిమన్వానశ్శ్రుత్యుత్తరముదా
హరతి (అకారఇతి) * ఓమితీదంసర్వమిత్యాదివాక్యమూదిపదార్థః. ఓఙ్కారవ్యాప్తత్వేపివాగ్జాతస్యనతస్యసర్వాత్మత్వం - ఆకాశాదిపరమాత్మవి
కారస్యపృథగేవవిద్యమానత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) సకలమపిజగత్పరమాత్మవికారత్వాత్తదతిరేకేణనాస్తి. సచప్రకృతాదోఙ్కారా
న్నాతిరిచ్యతే- *ఏతద్వైసత్యకామపరంచాపరంచబ్రహ్మయదోఙ్కారఇతిశ్రుతేః. తస్మాద్యుక్తమోఙ్కారస్యసర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ఓఙ్కారంసర్వా
త్మకంబ్రహ్మరూపముపాసీతేతివిధిసమర్పకత్వమితిశబ్దః. కిమిత్యోఙ్కారస్యలోకాదిద్వారానిష్పత్తిరుచ్యతే- తత్రాహ (లోకాదీతి) స్తుతిశ్చోపా
స్త్యర్థా- యత్స్తూయతే- తద్విధీయతఇతిస్థితేః. తథాచసిద్ధమోఙ్కారోపాసనమమృతత్వఫలమితీతిశబ్దార్థః.. ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేత్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్యభ్యతపదిత్యాది) (తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానిసన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వావాక్సన్తృణ్ణోఙ్కారఏవేదం
సర్వమోఙ్కారఏవేదంసర్వం) యథాసర్వాణిపత్రజాతానిశఙ్కునా- పర్ణనాళేనసన్తృణ్ణాని- వ్యాప్తానిభవన్తి-ఏవం *ఓఙ్కారోవైసర్వావాగితిశ్రు
తేరోఙ్కారేణసర్వావాగ్వ్యాప్తా. అతఓఙ్కారఏవసర్వంవాఙ్మయం. అత ఓఙ్కారేణబ్రహ్మోపాసనంకర్తవ్యమితిపర్యవసితోఽర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమా
ప్త్యర్థా. ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

——

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేనకర్మగుణభూతత్వాన్నివర్త్యోఙ్కారంపరమాత్మప్రతీకత్వాదమృతత్వహేతుత్వేనమహీకృత్య ప్రకృత
స్యైవయజ్ఞస్యాఙ్గభూతానిసామహోమమన్త్రోత్థానాన్యుపదిదిక్షన్నాహ- బ్రహ్మవాదినోవదన్తి. యత్ప్రాతస్సవనంప్రసిద్ధం- తద్వసూనాం. తై
శ్చప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోఽయంలోకోవశీకృతస్సవనేశానైః. తథారుద్రైర్మాధ్యన్దినేశానైరన్తరిక్షలోకః ఆదిత్యైర్విశ్వైర్దేవైశ్చతృతీయసవనేశా
నైస్తృతీయోలోకోవశీకృతఇతియజమానస్యలోకోఽన్యఃపరిశిష్టోనవిద్యతే. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికంహిత్వాప్రకృతమనుసన్ధత్తే (సామేతి) పఞ్చవిధంసప్తవిధంచయజ్ఞాఙ్గీభూతం - సామ. తస్యోపాసనవచనాదో
ఙ్కారస్యతద్గుణస్యానుతరామేవకర్మగుణత్వేప్రాప్తేతత్తంవ్యావర్త్యబ్రహ్మప్రతీకత్వాత్కైవల్యహేతుత్వేనతమేవమహీకృత్య ప్రస్తుతయజ్ఞాఙ్గ

ఉ.— క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి స య స్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాదథ విద్వాన్కుర్యాత్ ॥ ౨

పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స వాసవగ్ం సామాభిగాయతి॥ ౩

లోకద్వారమపావార్ణూ ౩-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ం రా ౩-౩-౩-౩౭ ౩ హుం ౩ ఆ ౩-౩-౩ జ్యా ౩ యో ౩ ఆ ౧-౨-౪-౫ ఇతి॥ ౪

భూతసామాదివిజ్ఞానవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. సామహోమమన్త్రోత్థానాది జ్ఞానవిధిత్సయా తదపేక్షా నైదోషమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) తేషాం ప్రాతస్సవనేశానత్వేఽపి యజమానస్య కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) తథా- యథా పృథివీలోకో వసుభిః - తథేతి యావత్. అన్తరిక్షలోకః- వశీకృత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తృతీయో లోకః - ద్యులోకాఖ్యః. అస్తు తత్తద్దేవానాం తత్తల్లోకవశీకారః - తథాపి యజమానస్య లోకే త్వేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి యజమానస్యేతి) ౧

రం.— ప్రసఙ్గాత్కర్మాఙ్గాని కానిచిద్విధాతుం ప్రస్తౌతి (బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాదినా) . బ్రహ్మవాదినః- వేదవేత్తార ఇత్యర్థః. తే కిం వదన్తీత్యత్రాహ (యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనమిత్యాది) ప్రాతస్సవనమాధ్యన్దినసవనతృతీయసవనేశ్వరైర్వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవైస్తత్సవనఫలభూతాః పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్గ్లోకా వశీకృతా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అతః క్వ తర్హి యజమానస్య లోకః- యదర్థం యజతే. న క్వచిల్లోకోఽస్తీత్యభిప్రాయః. *లోకాయ వై యజతే యో యజత ఇతి శ్రుతేః. లోకాభావే చ స యో యజమాన స్తం లోకస్వీకరణోపాయం సామహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం న విజానీయాత్ - సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాద్యజ్ఞం. న కథం చన తస్య కర్తృత్వముపపద్యత ఇత్యర్థః. సామాదివిజ్ఞానస్తుతిపరత్వాన్నావిదుషః కర్తృత్వం కర్మమాత్రవిదః ప్రతిషిధ్యతే. స్తుతయే చ సామాదివిజ్ఞానస్య, విద్వత్కర్తృత్వప్రతిషేధాయ, చేతి చేత్ - భిద్యేత వాక్యం. ఆద్యే చోపస్త్యేకాణ్డేఽవిదుషోఽపి కర్మాస్తీతి హేతుమవోచామ. అథైతద్వక్ష్యమాణం సామాద్యుపాయం విద్వాన్కుర్యాత్. ౨

ఆ.— పరిశిష్టలోకాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. తర్హి-దేహపాతాదూర్ధ్వమిత్యేతత్. లోకానిష్టౌ న వినాపి విధివశాద్యాగో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాయేతి) లోకత్రయస్య వస్వాద్యధీనతయా యజమానానధీనత్వే తస్యతదధీనత్వాద్యర్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానమిత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాభావే చేతి) అజ్ఞో యజ్ఞం స్వర్గాదిసాధనీభూతం కథం కుర్యాదిత్యాక్షేపాదవిద్వత్కర్మానుష్ఠాననిన్దాపరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామాదీతి) అథేదం వాక్యం స్తుత్యర్థనిషేధార్థం చ భవిష్యతి. నేత్యాహ (స్తుతయే చేతి) ఇతశ్చావిద్వత్కర్తృత్వం నిరోద్ధుమశక్యమిత్యాహ (ఆద్యే చేతి) * పటుశ్చోహతే ష్విత్యాదౌ విదుషస్సన్నిధానే తదనుజ్ఞామన్తరేణావిదుషః కర్మకర్తుమయుక్తం- ప్రత్యవాయప్రసఙ్గాత్. తదసన్నిధౌ తు తేనాపి క్రియమాణం కర్మ నదుష్యతీత్యుపపాదితమిత్యర్థః. అథశబ్దో హేత్వర్థః. సామాద్యవిజ్ఞానే యస్మాద్యజ్ఞాకరణమేవ ప్రాప్తం-తస్మాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి) ఏవం త్రైలోక్యానాం వశీకృతతయా అవశిష్టస్య లోకస్య యజమానప్రాప్యస్యాభావాద్యజమానస్య లోకః క్వాస్తీతి వేదితవ్యమిత్యర్థః. (స య స్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాత్) యస్య యజమానప్రాప్యలోకస్థానజ్ఞానం నాస్తి- సోఽజ్ఞః కథం కర్మ కుర్యాత్. (అథ విద్వాన్కుర్యాత్) తస్మాల్లోకస్వీకరణోపాయభూతం వక్ష్యమాణం సామగానహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం జ్ఞాత్వైవ కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— కిం తద్వేద్యమితి. ఆహ- పురా- పూర్వం ప్రాతరనువాకస్య శస్త్రస్య ప్రారమ్భాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్య- పశ్చాదుదఙ్ముఖస్సన్నుపవిశ్య స వాసవం-వసుదైవత్యం సామాభిగాయతి. ౩

ఆ.— జ్ఞాతవ్యం సామాది ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కిం తదిత్యాదినా) అప్రగీతమృగ్జాతం-శస్త్రం. యత్ప్రాతఃకాలే శస్యతే ప్రాతరనువాకః- తస్యేతి యావత్. ఉపాకరణాదిత్యస్యార్థమాహ (ప్రారమ్భాదితి) జఘనేనేత్యేతద్వ్యాచష్టే (పశ్చాదితి) సః-గార్హపత్యస్య పృష్ఠత ఉదగ్భాగే స్థిత్వా వసుదేవతాకం సామగానం కృతవానిత్యర్థః. స వాసవమిత్యత్ర సశబ్దో యజమానవిషయః. ౩

రం.— తదేవాహ (పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాదిత్యాది) ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాత్పురా - ప్రాతరనువాకారమ్భాత్ప్రాక్ గార్హపత్యస్య జఘనేన-పశ్చాదుదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య వాసవం-వసుదైవత్యం సామ సః-విద్వాన్ గాయేదిత్యర్థః. ౩

శం.— లోకద్వారం- అస్య పృథివీలోకస్య ప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. హే అగ్నే తేన ద్వారేణ పశ్యేమ త్వా- త్వాం రాజ్యాయేతి. ౪

ఆ.— రాజ్యాయ-త్వద్దర్శనేన త్వదనుజ్ఞయా పృథివీ ప్రయుక్తభోగాయేత్యర్థః. ౪

రం.— తదేవ సామాహ (లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయం రాజ్యాయేతి) హే అగ్నే పృథివీలోకప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. తేనాపావృతేన ద్వారేణ త్వాం రాజ్యాయ-పృథివీలోకప్రాప్తిఫలాయ పశ్యేమేత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథ జుహోతి నమోఽగ్నయే పృథివీక్షితే లోకక్షితే లోకం మే యజమానాయ విన్దైష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మి॥ ౫

అత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహా అపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి తస్మై వసవః ప్రాతస్సవనగ్ం సంప్రయచ్ఛన్తి॥ ౬

పురా మాధ్యన్దినస్య సవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాగ్నీధ్రీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స రౌద్రగ్ం సామాభిగాయతి॥ ౭

లోకద్వారమపావార్ణూ౩-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయం వైరా౩-౩-౩-౩ హుం ఆ౩-౩ జ్యాయో ఆ౩-౩-౩-౪-౫ ఇతి॥ ౮

అథ జుహోతి నమో వాయవేఽన్తరిక్షక్షితే లోకక్షితే లోకం మే యజమానాయ విన్దైష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మి॥ ౯

అత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహాఽపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి తస్మై రుద్రా మాధ్యన్దినగ్ం సవనగ్ం సమ్ప్రయచ్ఛన్తి॥ ౧౦

పురా తృతీయసవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాహవనీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స ఆదిత్యగ్ం స వైశ్వదేవగ్ం సామాభిగాయతి॥ ౧౧

శం.— అథ- అనన్తరం జుహోత్యనేన మన్త్రేణ. నమోఽగ్నయే - ప్రహ్వీభూతాస్తుభ్యం వయం. పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ. లోకక్షితే- లోకనివాసాయ పృథివీలోకనివాసాయేత్యర్థః. లోకం మే- మహ్యం యజమానాయ విన్ద- లభస్వ. ఏష వై మమ యజమానస్య లోకః. ఏతా- ఆగన్తాస్మి అత్ర- అస్మిన్ లోకే యజమానోఽహమాయుషః పరస్తాత్- ఊర్ధ్వం. మృతస్సన్నిత్యర్థః. స్వాహేతి జుహోతి. అపజహి - అపనయ పరిఘం - లోకద్వారార్గళమిత్యేతం మన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతి. ఏవమేభిర్వసుభ్యః ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధో లోకో నిష్క్రీతస్స్యాత్ - తతస్తస్మై ప్రాతస్సవనం వసవో యజమానాయ సమ్ప్రయచ్ఛన్తి. ౫-౬

ఆ— పృథివ్యాం క్షయతి - వసతీతి పృథివీక్షిత్ - అగ్నిః. తస్మై పృథివీక్షితే. పృథివీలోకే మయా లబ్ధే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష వై మమ యజమానస్యేతి) స్వాహాశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థో హోమశ్చేతికర్తవ్యో మన్త్రేషు. ఏతైః- సామహోమమన్త్రోత్థానైరిత్యర్థః. ౫-౬

రం— (అథ జుహోతి) అథ- అనన్తరమనేన వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణ జుహోతీత్యర్థః. హోమమన్త్రమేవాహ (నమోఽగ్నయే పృథివీక్షితే లోకక్షితే ఇత్యాది) పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ లోకక్షితే- లోకనివాసాయ అగ్నయే నమః. మే- మహ్యం యజమానాయ లోకం విన్ద - లమ్భయస్వ. ఏష వై మమ యజమానస్య లోకః. యజమానోఽహమత్ర- అస్మిన్ లోకే ఆయుషః పరస్తాత్- మరణాదూర్ధ్వం ఏతాస్మి- ఆగన్తాస్మి. స్వాహేతి జుహోతీత్యర్థః. (అపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి) ఏవం హుత్వాఽనన్తరం పరిఘం- లోకద్వారార్గళమపజహి- అపనయ. ఇత్యేతం మన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతీత్యర్థః. (తస్మై వసవః ప్రాతస్సవనం సమ్ప్రయచ్ఛన్తి) ఏవం సామగానహోమమన్త్రోత్థానస్య కృతే యజమానాయ వసవః ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధిలోకం పృథివీలోకం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౫-౬

శం.— తథా - ఆగ్నీధ్రీయస్య - దక్షిణాగ్నేర్జఘనేనోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స రౌద్రం సామాభిగాయతి - యజమానో రుద్రదైవత్యం వైరాజ్యాయ ౭-౮

ఆ— యథా పృథివీలోకజయోపాయో వసుభ్యః- తథాఽన్తరిక్షలోకజయోపాయోఽపి ప్రదర్శ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) ౭-౮

రం.— (పురా మాధ్యన్దినస్య సవనస్యేత్యాది) ఆగ్నీధ్రీయస్య-అగ్నేరిత్యర్థః. రౌద్రం-రుద్రదేవతాకమిత్యర్థః. ౭

రం.— (లోకద్వారమిత్యాది) వైరాజ్యాయ-అన్తరిక్షలోకఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః. ౮

శం.— (అన్తరిక్షక్షితే ఇత్యాది) సమానం. ౯-౧౦

ఆ.— అన్తరిక్షే క్షయతీత్యన్తరిక్షక్షిత్ - వాయుః. తస్మై వాయవే. ౯-౧౦

రం.— అథ నమో వాయవ ఇతి మన్త్రేణ జుహోతీత్యర్థః. అన్తరిక్షక్షితే- అన్తరిక్షనివాసాయేత్యాది పూర్వవన్నేయం. ౯

రం.— మాధ్యన్దినం సవనం- మాధ్యన్దినసవనసమ్బద్ధిలోకం. ౧౦

శం.— తథా - ఆహవనీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స ఆదిత్యదైవత్యం వైశ్వదేవం చ సామాభిగాయతి క్రమేణ స్వారాజ్యాయ సామ్రాజ్యాయ. ౧౧-౧౨-౧౩

ఉ.— లోకద్వారమపావార్ణూ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ంస్వారా౩-౩-౩-౩ హుం౩ఆ౨-౩-౩ జా౩యో౩ఆ౩-౪-౫ ఇత్యాదిత్యం॥ ౧౨

అథ వైశ్వదేవం లోకద్వారమపావార్ణూ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ంసామ్రా౩-౩-౩-౩ హుం౩ఆ౨-౩-౩ జా౩యో౩ ఆ౩-౧-౧-౧ ఇతి॥ ౧౩

అథ జుహోతి నమ ఆదిత్యేభ్యశ్చ విశ్వేభ్యశ్చ దేవేభ్యో దివిక్షిద్భ్యో లోకక్షిద్భ్యో లోకం మే యజమానాయ విన్దత॥ ౧౪

ఏష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మ్యత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహాఽపహత పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి॥ ౧౫

తస్మా ఆదిత్యాశ్చ విశ్వే చ దేవాస్తృతీయసవనగ్ంసమ్ప్రయచ్ఛన్త్యేష హ వై యజ్ఞస్య మాత్రాం వేద య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది ద్వితీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— యథా పృథివ్యన్తరిక్షయోరాప్త్యుపాయః తథా ద్యులోకాప్త్యుపాయోఽప్యుచ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) స్వారాజ్యం-అన్తరిక్షే స్వాతన్త్ర్యం. ఆదిత్యానామివ స్వాతన్త్ర్యమిహ వివక్షితం. ౧౧-౧౨-౧౩

రం.— (పురా తృతీయసవనస్యోపాకరణాదిత్యాది) ఆహవనీయస్య- అగ్నేరిత్యర్థః. ఆదిత్యం-ఆదిత్యదైవత్యం. వైశ్వదేవం- విశ్వేదేవదైవత్యమిత్యర్థః. ౧౧.

రం.— తత్రాదిత్యం సామాహ (లోకద్వారమిత్యాది) స్వారాజ్యాయ-స్వర్గలోకాయేత్యర్థః (ఇత్యాదిత్యం) సామోక్తమితి శేషః౧౨

రం.— (అథ వైశ్వదేవం) సామోచ్యత ఇతి శేషః. సామ్రాజ్యాయ-ఉత్తమస్వర్గఫలాయేత్యర్థః. ౧౩

శం.— (దివిక్షిద్భ్య ఇత్యేవమాది) సమానమన్యత్. విన్దతాపహతేతి బహువచనమాత్రం విశేషః. యాజమానం త్వేతత్- * ఏతాస్మ్యత్ర యజమాన ఇత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧౪-౧౫

ఆ.— కిమిదం సామాద్యార్త్విజ్యం- ఆహో యాజమానికమితి వివక్షాయామాహ (యాజమానం త్వితి) ఆదిపదేన *లోకం మే యజమానాయేతి నిర్దేశో గృహ్యతే. ౧౪-౧౫

రం.— (అథ జుహోతీత్యాది) సర్వం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యానాం విశ్వేదేవానాంచ బహుత్వాద్విన్దతాపహతేతి బహువచనం. ౧౪-౧౫

శం.— ఏష హ వై యజమాన ఏవంవిత్ - యథోక్తస్య సామాదేర్విద్వాన్యజ్ఞస్య మాత్రాం- యజ్ఞయాథాత్మ్యం వేద యథోక్తం. (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా.... ... ... ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— సామాదిజ్ఞానఫలం కథయతి (ఏష ఇతి) య ఏవంవిదిత్యస్య వ్యాఖ్యా (యథోక్తస్యేతి) యథోక్తం సామాదీత్యేతత్. ఏవమిత్యుక్తప్రకారోక్తిః. తస్య యజ్ఞయాథాత్మ్యవిదస్తదనుష్ఠానద్వారా తత్ఫలం సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

౪౦.— తృతీయసవనం-తత్ఫలంస్వర్గమిత్యర్థః. (ఏషహవై యజ్ఞస్యమాత్రాంవేద) మాత్రాం-యాథాత్మ్యమిత్యర్థః. (యఏవం వేదయఏవంవేద) యఏవంకర్తుంవేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౧౬

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ద్వితీయప్రపాఠక భాష్యమ్.

క్షేమాయయః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజ స్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— * —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

తృతీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవగ్ంశోఽన్తరిక్షమపూపో మరీచయః పుత్రాః॥ ౧
తస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః ఋచ ఏవ మధుకృత ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౨

శం— అసౌ వా ఆదిత్య ఇత్యాద్యధ్యాయారమ్భే సమ్బన్ధః- అతీతానన్తరాధ్యాయాన్తే ఉక్తం * యజ్ఞస్య మాత్రాం వేదేతి. యజ్ఞవిషయాణి చ సామహోమమన్త్రోత్థానాని విశిష్టఫలప్రాప్తయే యజ్ఞాఙ్గభూతాన్యుపదిష్టాని సర్వయజ్ఞానాం చ కార్యనిర్వృత్తిరూపస్సవితా మహత్యా శ్రియా దీప్యతే - స ఏష సర్వప్రాణికర్మఫలభూతః ప్రత్యక్షం సర్వైరుపజీవ్యతే. అతో యజ్ఞవ్యపదేశానన్తరం తత్కార్యభూతసవితృవిషయముపాసనం సర్వపురుషార్థేభ్యః శ్రేష్ఠతమఫలం విధాస్యామీత్యేవమారభతే శ్రుతిః (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాది) దేవానాం మోదనాన్మధ్వివ మధ్వసావాదిత్యః. వస్వాదీనాం చ మోదనహేతుత్వం వక్ష్యతి సర్వయజ్ఞఫలరూపత్వాదాదిత్యస్య. కథం మధుత్వమితి. ఆహ- తస్య - మధునో ద్యౌరేవ ద్యులోక ఏవ తిరశ్చీనవంశః. తిరశ్చీనశ్చాసౌ వంశశ్చేతి తిరశ్చీనవంశః. తిర్యగ్గతేవ హి ద్యౌర్లక్ష్యతే. అన్తరిక్షం చ మధ్వపూపో ద్యువంశే లగ్నస్సన్ లమ్బత ఇవ- అతో మధ్వపూపసామాన్యాదన్తరిక్షం మధ్వపూపః- మధునస్సవితురాశ్రయత్వాత్. మరీచయః - రశ్మయః. రశ్మిస్థా ఆపో భౌమాస్సవిత్రాకృష్టాః * ఏతా వా ఆపస్స్వరాజో యన్మరీచయ ఇతి హి విజ్ఞాయన్తే- తా అన్తరిక్షమధ్వపూపస్థరశ్మ్యన్తర్గతత్వాద్భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా ఇవ హితా ఇతి పుత్రా ఇవ పుత్రాః- మధ్వపూపనాడ్యన్తర్గతా హి భ్రమరపుత్రాః. ౧

ఆ.— కర్మాఙ్గావబద్ధం విజ్ఞానం పూర్వముక్తమిదానీం కర్మఫలస్యాదిత్యస్యోపాసనం ప్రతిపాదయితుం మధ్వధ్యాయారమ్భ ఇత్యధ్యాయయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అసావితి) పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అతీతేతి) విశిష్టఫలం- పృథివ్యాదిలోకత్రయం. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం పాతనికాం కరోతి (సర్వేతి) తస్య శ్రీమత్త్వం సూచయతి (మహత్యేతి) కథం పునరాదిత్యస్య సర్వప్రాణికర్మఫలభూతత్వమిత్యాశఙ్క్య సర్వైరుపజీవ్యత్వోపలమ్భాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) పాతనికాం కృత్వోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అత ఇతి) ఆదిత్యస్య కర్మఫలత్వాదితి యావత్. తదుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (సర్వపురుషార్థేభ్య ఇతి) శ్రేష్ఠతమం ఫలం- క్రమేణ ముక్తిలక్షణమస్యాస్తీతి తథోక్తం. ఆదిత్యే కర్మఫలశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తముక్తం వ్యక్తీకర్తుమాహ (వస్వాదీనాం చేతి) చకారో విద్వత్సఙ్గ్రహార్థః. వక్ష్యతి- ఆదిత్యస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్య సర్వేషాం యజ్ఞానాం ఫలరూపత్వాదితి హేతుః. వస్వాదయశ్చ కర్మఫలభోక్తారస్తత్ఫలమాదిత్యం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. ఆదిత్యం మధుదృష్ట్యోపాసీతేత్యుక్తం. తత్ర ప్రసిద్ధమధుసామ్యమాదిత్యస్య శ్రుత్యుక్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వర్ణయతి (కథమిత్యాదినా) దివి తిరశ్చీనవంశదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (తిర్యగ్గతేతి) అన్తరిక్షనివాసిభిరుపరి విస్తారితనయనైరితి శేషః. అన్తరిక్షే మధ్వపూపదృష్టిం కథయతి (అన్తరిక్షమితి) మధున ఇత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః. మరీచయః పుత్రా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (మరీచయ ఇతి) ఆపో భౌమా ఇత్యాకృష్టా రశ్మిస్థాస్సన్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏతా ఇతి) స్వరాజః- స్వతో భాసమానస్య సవితురితి యావత్. తాసాం పుత్రత్వం ప్రకటయతి (తా ఇతి) లోకే హి భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థా దృశ్యన్తే- ఏతాశ్చాపోఽన్తరిక్షలక్షణమధ్వపూపాన్తర్గతరశ్మిస్థా భవన్తి- తదత్రైతాస్వపి భ్రమరబీజదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

రం.— మధువిద్యా ప్రస్తూయతే (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు) అసావాదిత్యో వస్వాదీనాం దేవానాం మోదహేతుత్వాన్మధు. అత్ర మధుత్వదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మధుత్వోపయోగిని సమ్పాదయతి (తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవంశః) తస్య - ఆదిత్యాఖ్యమధునో ద్యులోక ఏవాధారభూతస్తిర్యక్ప్రసారితో వంశ ఇత్యర్థః. (అన్తరిక్షమపూపః) అన్తరిక్షం మధ్వపూపః. మధ్వాశ్రయోఽపూపో హి తిరశ్చీనవంశలగ్నస్సన్ లమ్బతే - ఏవమన్తరిక్షమపి ద్యులోకలగ్నం లమ్బత ఇవ భాతీత్యతో మధ్వపూపత్వం. (మరీచయః పుత్రాః , మరీచిశబ్దేన మరీచిస్థాస్సవిత్రాకృష్టా భౌమ్య ఆప ఉచ్యన్తే. తాః పుత్రా ఇవ పుత్రాః- భ్రమరబీజభూతా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థాస్సూక్ష్మాః కీటా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తస్య- సవితుర్మధ్వాశ్రయస్య మధునో యే ప్రాఞ్చః- ప్రాచ్యాం దిశి గతా రశ్మయః - తా ఏవాస్య ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాత్. మధునో నాడ్యః- మధునాడ్య ఇవ. మధ్వాధారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః. తత్ర ఋచ ఏవ మధుకృతః - లోహితరూపం సవితాశ్రయం మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః. భ్రమరా ఇవ. యతో రసానాదాయ మధు కుర్వన్తి- తత్పుష్పమివ పుష్పమృగ్వేద ఏవ. తత్ర ఋగ్బ్రాహ్మణసముదాయస్యర్గ్వేదాఖ్యత్వాత్, ...

ఉ.— తా వా ఏతా ఋచః ఏతమృగ్వేదమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౩

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య రోహితగ్ం రూపం॥ ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

మాత్రాచ్ఛభోగ్యరూపరసనిస్రావాసమ్భవాత్. ఋగ్వేదశబ్దేనాత్ర ఋగ్వేదవిహితం కర్మ. తతో హి కర్మఫలభూతమధురసనిస్రావసమ్భవాత్. మధుకరైరివ పుష్పస్థానీయాదృగ్వేదవిహితాత్కర్మణోఽప ఆదాయ ఋగ్భిర్మధు నిర్వర్త్యతే. కాస్తా ఆప ఇతి. ఆహ- తాః- కర్మణి ప్రయుక్తాః సోమాజ్యపయోరూపా అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాస్తత్పాకాభినిర్వృత్తా అమృతార్థత్వాదత్యన్తరసవత్య ఆపో భవన్తి. ౨

ఆ.— ప్రాచీదిగ్గతేష్వాదిత్యరశ్మిషు ప్రాచీనమధునాడీదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) మధ్వాశ్రయస్య - లోహితాదిరూపం మధు- వక్ష్యమాణం. తదాధారస్యేత్యర్థః. ఋక్షు మన్త్రరూపాసు భ్రమరదృష్టిముపపాదయతి (తత్రేతి) ప్రకృతం మధు సప్తమ్యర్థః. తాసాం మధుకర్తృత్వం సాధయతి (లోహితేతి) ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి పుష్పదృష్టిం సమ్పాదయతి (యత ఇతి) ఋచో మధుకృత ఇతి మన్త్రాణాం పృథక్కృతత్వాదృగ్వేదః పుష్పమితి ఋగ్వేదశబ్దేన బ్రాహ్మణసముదాయస్య వక్తవ్యత్వాత్కథమృగ్వేదవిహితే కర్మణి తచ్ఛబ్దేన లక్షితే పుష్పదృష్ట్యధ్యాసే పికుత స్తతో మధునిష్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తతో హీతి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (మధుకరైరితి) లోకే తావదపః పుష్పాశ్రయాన్సమాదాయ మధుకరైర్మధు నిర్వర్త్యతే. తథేహాపి మధుకరస్థానీయైః ఋఙ్మన్త్రైస్తద్వేదవిహితాత్పుష్పస్థానీయాత్కర్మణస్సకాశాదపో గృహీత్వా మధు నిష్పాద్యతే - తస్మాత్కర్మణః స్వఫలభూతమధునిష్పత్తేరుపపత్తేస్సన్నిధానాత్పుష్పదృష్టిరిత్యర్థః. తా అమృతా ఆప ఇతి వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కాస్తా ఇత్యాదినా) కర్మణి ప్రయుక్తత్వమభినయతి (అగ్నావితి) అగ్నిపాకాదిభిర్నిర్వృత్తత్వం- అపూర్వాత్మత్వం. పరమ్పరయా ముక్త్యర్థత్వం- అమృతార్థత్వం. యద్వా - రోహితరూపామృతనిర్వర్తకత్వం- తదర్థత్వం. ఉత్కృష్టఫలవత్త్వం- అత్యన్తరసవత్త్వం. ౨

రం.— తస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయః- తస్య- ఆదిత్యస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయః. తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః- తా ఏవ ప్రాగ్దిగ్వర్తిన్యో మధునాడ్యః- మధుచ్ఛిద్రాణి. (ఋచ ఏవ మధుకృతః) ఋఙ్మన్త్రా ఏవ భ్రమరాః. (ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం) ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయం. అస్మిన్పుష్పస్థానీయే ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి మధుకరస్థానీయైః ఋఙ్మన్త్రైరాకృష్య మధుత్వేన నిర్వర్త్యమానో రసః క ఇత్యత్రాహ (తా అమృతా ఆపః) తాః- కర్మణి ప్రయుక్తసోమాజ్యపయోరూపా ఆపః అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాః పాకాభినిర్వృత్తాః అమృతాః- అత్యన్తరసవత్యో భవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— తద్రసానాదాయ తా వా ఏతా ఋచః- పుష్పేభ్యో రసమాదదానా ఇవ భ్రమరా ఋచః ఏతం - ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం చక్రురివ ఇవ. ఏతా ఋచః కర్మణి ప్రయుక్తాః. ఋగ్భిర్హి మన్త్రైః శస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం రసం ముఞ్చతీత్యుపపద్యతే పుష్పాణీవ భ్రమరైరాచోష్యమాణాని. తదేతదాహ - తస్య- ఋగ్వేదస్యాభితప్తస్య. కోఽసౌ రసః - యః ఋఙ్మధుకరాభితాపనిస్సృత ఇతి. ఉచ్యతే- యశః- విశ్రుతత్వం. తేజః - దేహగతా దీప్తిః. ఇన్ద్రియం-సామర్థ్యోపేతైరిన్ద్రియైరవైకల్యం. వీర్యం- సామర్థ్యం. బలమిత్యర్థః. అన్నాద్యం- అన్నం చ తదాద్యం చ. యేనోపయుజ్యమానేనాహన్యహని దేవానాం స్థితిస్స్యాత్ - తదన్నాద్యం. ఏష రసోఽజాయత యాగాదిలక్షణాత్కర్మణః. ౩

ఆ.— తా వా ఏతా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (తద్రసానితి) యథా హి పుష్పేభ్యో భ్రమరాః రసానాదదానాస్తాన్యభితపన్తి- తథైతే మన్త్రాస్తస్మిన్కర్మణి స్థితాస్సమ్యగ్రసానాదాయ మధు నిర్వర్తయన్తో యథోక్తం కర్మాభిమతం సమాలోడయన్తీత్యర్థః. కథం పునర్మన్త్రాణాం భ్రమరస్థానీయానాం పుష్పస్థానీయస్య ఋగ్వేదవిహితం కర్మాభితప్తవతాం ఫలవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతా ఋచ ఇతి) తాసాం కర్మణి ప్రయుక్తత్వేపి కిమాయాతం - తదాహ (ఋగ్భిరితి) అభితప్తస్య - రసోఽజాయతేతి సమ్బన్ధః. తం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కోఽసావితి) ౩

రం.— (తా వా ఏతా ఋచ ఏతమృగ్వేదమభ్యతపన్) తా వా ఏతా ఋచః- ఋఙ్మన్త్రా భ్రమరస్థానీయాః పుష్పేభ్యో రసమాదదానా భ్రమరా ఇవ ఏతదృగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం కృతవత్య ఇవ. (తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యం రసోఽజాయత) యశస్తేజ ఇన్ద్రియవీర్యాన్నాద్యలక్షణో రసోఽజాయతేత్యర్థః. ఋగ్భిర్మన్త్రైః స్తోత్రశస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం సోమాజ్యాదిరసం ముఞ్చతి పుష్పమివ భ్రమరైరాచోష్యమాణం. తేన చ యశస్తేజ ఇన్ద్రియపాటవవీర్యాదిలక్షణం ఫలముత్పన్నం భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— యశ ఆద్యన్నాద్యపర్యన్తం తద్వ్యక్షరత్- విశేషేణాక్షరత్. అగమత్. గత్వా చ తదాదిత్యమభితః- పార్శ్వతః. పూర్వభాగం సవితురశ్రయత్- ఆశ్రితవదిత్యర్థః. అముష్మిన్నాదిత్యే సఞ్చితం కర్మఫలాఖ్యం మధు భోక్ష్యామహ ఇత్యేవం హి యశ ఆదిలక్షణప్రాప్తయే కర్మాణి క్రియన్తే మనుష్యైః కేదారనిష్పాదనమివ కర్షకైః. తత్ప్రత్యక్షం ప్రదర్శ్యతే శ్రద్ధాహేతోః. కిం తత్. యదేతదాదిత్యస్య- ఉద్యతో దృశ్యతే రోహితం రూపం. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయస్తాఏవాఽస్యదక్షిణామధునాడ్యోయజూగ్‌ష్యేవమధుకృతోయజుర్వేద ఏవపుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

తానివాఏతానియజూగ్‌ష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపగ్‌స్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యగ్‌రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యశుక్లగ్‌రూపం॥...... ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయస్తాఏవాఽస్యప్రతీచ్యోమధునాడ్యస్సామాన్యేవమధుకృతః సామవేదఏవపుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

తానివాఏతానిసామాన్యేతగ్‌సామవేదమభ్యతపగ్‌స్తస్యాభితప్తస్యయశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యగ్‌రసోఽజాయత॥ ౨

ఆ.— తచ్ఛబ్దార్థమాహ (యశఆదీతి) అథానుష్ఠితకర్మజనితఫలం కథమాదిత్యమాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనుష్మిన్నితి) దృష్టాన్తే - భోగ్యమహే వ్రీహ్యాదిజనితంఫల మిత్యభిప్రాయేణ వ్రీహ్యాదిప్రాప్త్యర్థమితిశేషః. కింతత్కర్మఫలం - యదాదిత్యమాశ్రిత్యతిష్ఠతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రత్యక్షమితి) కర్మఫలేప్రత్యక్షేతత్సాధనేకర్మణికర్మిణాం శ్రద్ధాసిద్ధ్యర్థమితియావత్. తదేవఫలం ప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కిమిత్యాదినా) ... ..., ... ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (తద్వ్యక్షరత్) తత్- యశఆదిలక్షణంఫలంవ్యక్షరత్- విశేషేణాగమత్. (తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్) గత్వాచాదిత్యమభితఃఆశ్రితవదిత్యర్థః. (తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యరోహితంరూపం) ఆదిత్యేప్రత్యక్షతఃపరిదృశ్యమానంయద్రోహితరూపం-తత్కర్మనిర్వర్త్యయశస్తేజఆదిలక్షణఫలరూపమిత్యర్థః. రోహితరూపేతద్బుద్ధిఃకర్తవ్యేతియావత్....................................... ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సమానం. (యజూంష్యేవమధుకృతః) యజుర్వేదవిహితేకర్మణిప్రయుక్తానిపూర్వవన్మధుకృతఇవ. యజుర్వేదవిహితంకర్మపుష్పస్థానీయంపుష్పమిత్యుచ్యతే. తాఏవ- సోమాద్యాఅమృతాఆపః. ౧

ఆ.— మధ్వన్తరందర్శయతి (అథేతి) వక్తవ్యవిశేషంకథయతి (యజూంషీతి) కథంతేషాంమధుకృత్త్వం- తదాహ (పూర్వవదితి) ఋఙ్మన్త్రాణాంఋగ్వేదవిహితేకర్మణిప్రయుక్తానాంయథాపూర్వంమధుకరత్వముక్తం - తథాయజుషామపీత్యర్థః. యజుర్వేదవిహితేకర్మణిపుష్పదృష్టిమాచష్టే (యజుర్వేదఇతి) తాఅమృతాఆపఇత్యస్యపూర్వవద్వ్యాఖ్యానమిత్యాహ (తాఏవేతి) ౧-౨

శం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సర్వంపూర్వవన్నేయం.. ౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తానివాఏతానియజూంష్యేతంయజుర్వేదమభ్యతపన్నిత్యేవమాది) సర్వంసమానం. ౨

శం.— మధ్వేతదాదిత్యస్యదృశ్యతేశుక్లంరూపం. ౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యజుషామాదిత్యసమ్బన్ధమనుప్రత్యక్షందర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— తృతీయంమధుకథయతి (అథేతి) ౧-౨

శం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) పూర్వవదేవ. ౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య కృష్ణగ్ం రూపమ్॥ ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్యోదీచ్యో మధునాడ్యోఽథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృత ఇతిహాసపురాణం పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తే వా ఏతేఽథర్వాఙ్గిరస ఏతదితిహాసపురాణమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణగ్ం రూపమ్॥ ...౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయస్తా ఏవాస్యోర్ధ్వా మధునాడ్యో గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతో బ్రహ్మైవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

శం.— తథా సామ్నాం మధ్వేతదాదిత్యస్య కృష్ణం రూపమ్.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఋచాం యజుషాం చ మధు యథా కథితం - తథేతి యావత్. తస్యైవ స్త్రీ ప్రత్యక్షత్వం దర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) సమానమ్. అథర్వాఙ్గిరసః - అథర్వణాఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రా అథర్వాఙ్గిరసః, కర్మణి ప్రయుక్తా మధుకృతః. ఇతిహాసపురాణం పుష్పమ్. తయోశ్చేతిహాసపురాణయోరశ్వమేధే పారిప్లవాసు రాత్రిషు కర్మాఙ్గత్వేన వినియోగః సిద్ధః. ౧-౨

ఆ.— చతుర్థం మధు దర్శయతి (అథేతి) కిం తత్ర పుష్పమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసేతి) తద్ధ్యథర్వణా నామఙ్గిరసాం చ ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణమ్. తద్విహితం కర్మ పుష్పమ్- పుష్పస్థానీయమిత్యర్థః. యదా ప్రసిద్ధయోరితిహాసపురాణయోరుపాదానం- తదాపి న దూషణమిత్యాహ (తయోశ్చేతి) అశ్వమేధే కర్మణి జామితాపరిహారార్థం పారిప్లవః - నానావిధోపాఖ్యానసముదాయో యత్ర, ✻ తత్పారిప్లవమాచక్షీతేతి విధివశాత్ప్రయుజ్యతే- తాసు రాత్రిషు తస్యైవ కర్మణోఽఙ్గత్వేన ✻ మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యేవం ప్రకారయోరితిహాసపురాణయోర్వినియోగస్య పూర్వతన్త్రే పారిప్లవార్థాధికరణే నైవ సిద్ధత్వాత్ తత్సమ్బన్ధికర్మ పుష్పమిత్యర్థః. ౧-౨

రం.— (అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) (అథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృతః) అథర్వణా అఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రాః- అథర్వాఙ్గిరసః. (ఇతిహాసపురాణం పుష్పమ్) ఇతిహాసపురాణవిహితకర్మసు అథర్వాఙ్గిరసాం మన్త్రాణాం వినియోగాత్ ఋగ్వేదాదివత్పుష్పత్వోక్తిస్సమేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧-౨

శం.— మధ్వేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణం రూపమ్-అతిశయేన కృష్ణమిత్యర్థః.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యాపి మధునస్స్త్రీ ప్రత్యక్షతామాహ (మధ్వేతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణం రూపమ్) పరం కృష్ణం రూపమ్ - అతిశయితం కృష్ణరూపమిత్యర్థః. అన్యత్సర్వం పూర్వవన్నేయమ్.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ యేఽస్యోర్ధ్వా ఇత్యాది) పూర్వవత్. గుహ్యాః- గోప్యాః. రహస్యా ఏవాదేశాః- లోకద్వారీయాదివిధయః, ఉపాసనాని చ కర్మాఙ్గవిషయాణి, మధుకృతః. బ్రహ్మైవ- శబ్దాధికారాత్ ప్రణవాఖ్యం పుష్పమ్. ౧

ఆ.— పఞ్చమం మధు దర్శయతి (అథేతి) లోకద్వారీయాదివిధయః - ✻ లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయమిత్యాదయః. బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (శబ్దాధికారాదితి) ఋగాదిశబ్దానాం ప్రకృతత్వాదిత్యర్థః. ౧-౨

రం.— (అథ యేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయ ఇత్యాది) (గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతః) బ్రహ్మవిషయకా ఉపనిషద్రహస్యోపదేశా ఇత్యర్థః. ౧-౨

మూ.— తే వా ఏతే గుహ్యా ఆదేశా ఏతద్బ్రహ్మాభ్యతపంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యꣳ రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ॥ ౩

తే వా ఏతే రసానాꣳ రసా వేదా హి రసాస్తేషామేతే రసాస్తాని వా ఏతాన్యమృతానామమృతాని వేదా హ్యమృతాస్తేషామేతాన్యమృతాని॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

తద్యత్ప్రథమమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

శం.— మధ్యే తదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ- సమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే సఞ్చలతీవ. ౩

ఆ.— అస్యాపి మధునశ్చాస్త్రివశాత్ప్రత్యక్షతామాహ (మధ్య ఇతి) సమాహితదృష్టేః - శాస్త్రైస్సమాహితచిత్తస్యేత్యర్థః. ౩

రం.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ) సమాహితదృష్టిభిర్వీక్ష్యమాణమాదిత్యమణ్డలమధ్యే చలతీవ స్ఫురతీత్యర్థః. ౩

శం.— తే వా ఏతే- యథోక్తా రోహితాదిరూపవిశేషాః రసానాం రసాః. కేషాం రసానామితి. ఆహ- వేదా హి- యస్మాల్లోకనిష్యన్దత్వాత్సారా ఇతి రసాః. తేషాం రసానాం కర్మభావాపన్నానామప్యేతే రోహితాదివిశేషరసాః- అత్యన్తసారభూతా ఇత్యర్థః. తథా - అమృతానామమృతాని. వేదా హ్యమృతాః - నిత్యత్వాత్. తేషామేతాని - రోహితాదీని రూపాణ్యమృతాని. రసానాం రసా ఇత్యాదికర్మస్తుతిరేషా- యస్యైవంవిశిష్టాన్యమృతాని ఫలమితి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పఞ్చమధూని వ్యాఖ్యాయ తేషాం సర్వేషాం ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థం స్తుతిం ప్రకురుతే (తే వా ఏత ఇతి) తస్మాత్తేషామితి సమ్బన్ధః. కర్మణి వినియుక్తత్వేన తదర్థత్వాత్తద్భావాపత్తిః. వేదానాం కార్యత్వేఽపి ప్రయత్నపూర్వకత్వాభావాన్నిత్యత్వం. యథోక్తమధునస్తుతిః - సా కర్మస్తుతిరిత్యాహ (రసానామితి) కర్మస్తుతిమభినయతి (యస్యైవమితి) రసానాం రసాః, అమృతానామమృతాని, త్వేవంవిశిష్టాన్యమృతాని యస్య ఫలం కర్మణః- తస్య మహాభాగ్యం కిం వక్తవ్యమితి స్తూయతే కర్మేత్యర్థః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తే వా ఏతే రసానాం రసా ఇత్యాది) లోకసారభూతఋగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యత్వాద్రోహితాదిరూపాణాం సారతరత్వం. తథా వేదేభ్యోఽపీష్టతత్వాద్ధనప్రతిపాదకతయా భోగ్యభూతతయాఽమృతేభ్యో రోహితాదిరూపాణాం తత్ప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యానామతిభోగ్యత్వాదమృతాదప్యమృతత్వమిత్యర్థః- అయమత్ర నిష్కృష్టోఽర్థః- ప్రాగాద్యుక్తదేశావస్థిత రశ్మినాడీతః తత్తద్వేదోక్తకర్మ కుసుమేభ్యః తత్తద్వేదికమన్త్రమధుకరాః ఆదిత్యమణ్డలమానీతాని సోమాజ్యపయః ప్రభృతిద్రవ్యనిష్పన్నాని యశస్తేజోవీర్యమిన్ద్రియమిత్యేవమాత్మకాని రోహితం శుక్లం కృష్ణం పరః కృష్ణం మధ్యే క్షోభత ఇవేత్యుక్తాని రోహితాదీని పఞ్చామృతాన్యాదిత్యమధ్యాశ్రితానీతి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తత్- తత్ర యత్ప్రథమమమృతం- రోహితరూపలక్షణం. తద్వసవః- ప్రాతస్సవనేశానాః ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన - అగ్నినా ప్రధానభూతేన. అగ్నిప్రధానాస్సన్త ఉపజీవన్తీత్యర్థః. *అన్నాద్యం రసోఽజాయతేతి వచనాత్కబళగ్రాహమశ్నన్తీతి ప్రాప్తం- తత్ప్రతిషిధ్యతే (న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తీతి) కథం తర్హ్యుపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే- ఏతదేవ హి- యథోక్తమమృతం రోహితరూపం దృష్ట్వా- ఉపలభ్య- సర్వకరణై రనుభూయ తృప్యన్తి. దృశేస్సర్వకరణద్వారోపలబ్ధ్యర్థత్వాత్. నను రోహితం రూపం దృష్ట్వేత్యుక్తం- కథమన్యేన్ద్రియవిషయత్వం రూపస్యేతి. న- యశ ఆదీనాం శ్రోత్రాదిగమ్యత్వాత్. శ్రోత్రగ్రాహ్యం యశః. తేజః-రూపం చాక్షుషం. ఇన్ద్రియం - విషయగ్రహణకార్యానుమేయం కరణసామర్థ్యం. వీర్యం- బలం దేహగతం. ఉత్సాహః ప్రాణవత్తా. అన్నాద్యం - ప్రత్యహముపజీవ్యమానం శరీరస్థితికరం యద్భవతి. రసో హ్యేవమాత్మకస్సర్వః - యం దృష్ట్వా తృప్యన్తి సర్వే. దేవా దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి-ఏతత్సర్వం స్వకరణై రనుభూయ తృప్యన్తీత్యర్థః. ఆదిత్యసంశ్రయాస్సన్తో వై గన్ధాదిదేహకరణదోషరహితాశ్చ. ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతం వేదవసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి సయఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా వసూనామేవ తావదాధిపత్యగ్ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

ఆ — అమృతానిధ్యేయాన్యుక్త్వా తదుపజీవినో దేవతాగణాననుచిన్తనీయానుపదిశతి (తత్రేతి) కబళగ్రాహం - కబళంగృహీత్వాయథాలోకేఽశ్నాతి- తద్వదిత్యేతత్. ననుఅశనపానాభావేనయుక్తముపజీవనవచనమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) చక్షుషేతివ త్ర్వేకకథంసర్వకరణద్వారిత్యధికముచ్యతే- తత్రాహ (వ్యాకేరితి) చక్షుషైవరూపగ్రహణమితినియమమపాశ్రిత్యశఙ్క్యతే (నన్విత) కర్మఫలభూతస్య రసస్యలోహితాద్యమృతాత్మకస్యనాస్తిగన్ధాత్మగ్రాహ్యత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కిమేతావతారసస్యాయాతం-తదాహ (రసోహీతి) తస్యాపిశ్రోత్రాదిగ్రాహ్యతేతిశేషః. ఏతదేవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (దేవాఇతి) కింతేషాంస్వతన్త్రాణాంతృప్తిః. నేత్యాహ (ఆదిత్యేతి) నైర్గన్ధ్యం- దౌర్గన్ధ్యం. ఆదిపదేనసమ్భావితాస్పర్శేపిదేహకరణదోషాగృహ్యన్తే. ౧

రం.— ఏషాంపఞ్చానామమృతానాంవసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యత్వం, తదుపాసీనానాంవస్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మ ప్రాప్తిం, చప్రతిపాదయతి (తద్యత్ప్రథమమమృతంతద్వసవఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేన) అగ్నిముఖావవనోరోహితరూపలక్షణం ప్రథమమమృతముపజీవన్తీత్యర్థః. ఉపజీవనంభక్షణమితిశఙ్కాం ప్రతిషేధతి (నవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్తీతి) చన్ద్రమివేతిభావః. పునఃకథముపజీవనమిత్యత్రాహ (ఏతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి) యశస్తేజఆదిలక్షణంరోహితంరూపంస్వైఃకరణైరుపలభ్యతృప్యన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— కింతేనిరుద్యమాఅమృతముపజీవన్తి. న. కథంతర్హి. ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య- అధునాభోగావసరోనాస్మాకమితిబుద్ధ్వాఽభిసంవిశన్తి - ఉదాసతే. యదావైతస్యామృతస్యభోగావసరోభవేత్ - తదైతస్మాదమృతాత్ - అమృతభోగనిమిత్తమిత్యర్థః. ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి- ఉత్సాహవన్తోభవన్తీత్యర్థః. నహ్యనుత్సాహవతామనసుతిష్ఠతామలసానాంభోగప్రాప్తిర్లోకేదృష్టా. ౨

ఆ.— ఏతస్మాద్రూపాదితి- వ్యాఖ్యాతస్యానువాదమాత్రం. ఉత్సాహవతాందేవానాంయథోక్తామృతోపజీవిత్వమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (నహీతి) ౨

రం.— (తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్తి) ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య - అనుభూయేతియావత్. సంవిశన్తి - భోగాన్తరముదాసీనాభవన్తీత్యర్థః. (ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి) ప్రాప్తేభోగకాలఇతిశేషః. ఏతస్మాద్రూపాదితిల్యబ్లోపేపఞ్చమీ ఏతద్రూపానుభవముద్దిశ్యఉద్యన్తి- సోత్సాహాభవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— సయః - కశ్చిదేతదేవం- యథోదితమృఙ్మధుకరతాపరసస్యక్షరణమృగ్వేదవిహితకర్మపుష్పాత్, తస్యచాదిత్యసంశ్రయణం, రోహితరూపత్వంచామృతస్య, ప్రాచీదిగ్గతరశ్మినాడీసంస్థతాం, వసుదేవభోగ్యతాం, తద్విదశ్చవసుభిస్సహైకతాంగత్వాఅగ్నినాముఖేనోపజీవనం, దర్శనమాత్రేణతృప్తిం, చస్వభోగావసరముద్యమనం, తత్కాలాపాయేచసంవేశనం, వేద - సోపివసువత్సర్వంతథైవానుభవతి. ౩

ఆ.— పాతఃక్రమేణోక్తంధ్యేయస్వరూపమనూద్యస్వాధికారిధ్యానవిధిందర్శయతి (సయఇతి) ఏతదితి-అస్మాకంమధునిదర్శయతి. ఏవంశబ్దార్థంవిశదయతి (యథోదితమితి) వసుదేవభోగ్యతా- వసుభిర్దేవైరుపజీవ్యత్వమితియావత్. తథైవ-శ్రుత్యుక్తక్రమేణైవేత్యర్థః. ౩

రం.— (సయఏతదేవమమృతంవేద) ఏవం - అనేనప్రకారేణవసుతృప్త్యావహాయకదర్శనగోచరత్వలక్షణవసూపజీవ్యత్వాదినారోహితామృతంయోవేదేత్యర్థః (వసూనామేవైకోభూత్వాఽగ్నినైవముఖేనేత్యాది) తత్క్రతున్యాయేనసః - తదుపాసీనోపివసుత్వంప్రాప్యతథైవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— కియన్తంకాలంవిద్వాంస్తదమృతముపజీవతీతి, ఉచ్యతే - సః - విద్వాన్. యావదాదిత్యఃపురస్తాత్- ప్రాచ్యాందిశ్యుదేతా, పశ్చాత్ - ప్రతీచ్యామస్తమేతా,- తావద్వసూనాంభోగకాలః. తావన్తమేవకాలంవసూనామాధిపత్యంపర్యేతా - పరితోగన్తాభవతీత్యర్థః. నయథాచన్ద్రమణ్డలస్థఃకేవలకర్మపరతన్త్రోదేవానామన్నభూతః. కింతర్హి. అయమాధిపత్యంస్వారాజ్యం- స్వరాడ్భావంచాధిగచ్ఛతి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఊ.— అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీన్ద్రేణముఖేనన వై దేవా అశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదరుద్రాణామేవైకోభూత్వేన్ద్రేణైవముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతిసఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతాద్విస్తావద్దక్షిణతఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా రుద్రాణామేవతావదాధిపత్యగ్ స్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే సప్తమఃఖణ్డః.

ఊ.— అథయత్తృతీయమమృతంతదాదిత్యా ఉపజీవన్తివరుణేనముఖేనన వై దేవా అశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

ఆ.— భోగకాలపరిమాణంప్రశ్నపూర్వకంనిర్ధారయతి (కియన్తమితి) ఆధిపత్యంస్వారాజ్యమితివిశేషణాభ్యాంతాత్పర్యమాహ (సయఏతి) ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— కియన్తంకాలమిత్యత్రాహ (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతేత్యాది) ఆదిత్యస్యప్రాచ్యాందిశిఉదయః ప్రతీచ్యామస్తమయః, శ్చయావన్తంకాలమనువర్తతే- తావన్తంకాలంవసూనాంయదాధిపత్యం, యదప్రతిహతసఙ్కల్పత్వలక్షణంస్వారాజ్యం,చ- తత్పర్యేతా- పరితోగన్తేత్యర్థః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సమానం. ౧-౨-౩

ఆ.— ప్రథమమమృతమధికృత్యవిచిన్తనీయముక్త్వాద్వితీయమమృతమాశ్రిత్యతద్దర్శయతి (అథేతి) ౧-౨-౩

రం.— (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వంపూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ౧-౨-౩

శం.— సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- ద్విస్తావత్ - తతోద్విగుణంకాలందక్షిణతఉదేతా, ఉత్తరతోఽస్తమేతా,. రుద్రాణాంతావద్భోగకాలః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— విద్యాఫలంకథయతి (సయావదితి) యావద్వసూనాంభోగకాలః - తతోద్విగుణోరుద్రాణాంభోగకాలః. యథాప్రథమామృతధ్యాయినాంవసుత్రిస్తులోభోగకాలః - తథాద్వితీయామృతధ్యాయినామపిరుద్రైస్తుల్యోభోగకాలఇత్యర్థః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదిత్యాది) పురస్తాదుదయపశ్చాదస్తమయాపేక్షయా ద్విగుణకాలందక్షిణతఉదయముత్తరతోఽస్తమయంచకల్పయిత్వాశ్రుతిర్వ్యతీతినాత్రకథనాకార్యా. శిష్టంస్పష్టం. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తథా- పశ్చాదుత్తరతఊర్ధ్వముదేతా, విపర్యయేణాస్తమేతా,. పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాద్ద్విగుణేనోత్తరోత్తరేణకాలేనేత్యపౌరాణందర్శనం - సవితుశ్చతుర్దిశమిన్ద్రయమవరుణసోమపురీషూదయాస్తమయకాలస్యతుల్యత్వంహిపౌరాణికైరుక్తం - మానసోత్తరస్యమూర్ధనిమేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాదితి. అత్రోక్తఃపరిహారఆచార్యైః- అమరావత్యాదీనాంపురీణాంద్విగుణోత్తరోత్తరేణకాలేనోద్వాసస్స్యాత్. ఉదయశ్చనామ- సవితుస్తన్నివాసినాం ప్రాణినాంచక్షుర్గోచరాపత్తిః. తదత్యయశ్చ - అస్తమయః. నపరమార్థతఉదయాస్తమయౌస్తః. తన్నివాసినాంచ ప్రాణినామభావేతాం ప్రతితేనైవమార్గేణగచ్ఛన్నపినైవోదేతా, నాస్తమేతేతి, - చక్షుర్గోచరాపత్తేస్తదత్యయస్య, చాభావాత్. తథా-

ఉ.— స య ఏతదేవమమృతం వేదాదిత్యానామేవైకో భూత్వా వరుణేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యో దక్షిణత ఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా ద్విస్తావత్పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతాఽఽదిత్యానామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అథ యచ్చతుర్థమమృతం తన్మరుత ఉపజీవన్తి సోమేన ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద మరుతామేవైకో భూత్వా సోమేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా ద్విస్తావదుత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా మరుతామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః

అథ యత్పఞ్చమమమృతం తత్సాధ్యా ఉపజీవన్తి బ్రహ్మణా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద సాధ్యానామేవైకో భూత్వా బ్రహ్మణైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతాఽర్వాగస్తమేతా సాధ్యానామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

అమరావత్యాస్సకాశాద్ద్విగుణకాలం సంయమనీ పురీ వసతి- అత ఇన్ద్రస్య వాసిన ప్రాణినః ప్రతి దక్షిణతో ఉదేతి, ఉత్తరతోఽస్తమేతి, ఇత్యుచ్యతే. సర్వస్మిన్నేవ చాయం పన్థాః. తథోత్తరాస్వపి పురీషు యోజనా. సర్వేషాం చ మేరురుత్తరో భవతి. యదాఽమరావత్యాం మధ్యాహ్నగతస్సవితా- తదా సంయమన్యాముద్యన్ దృశ్యతే తత్ర మధ్యాహ్నగోచరో వారుణ్యాముద్యన్ దృశ్యతే. తథోత్తరస్యాం. ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్. ఇలావృతవాసినాం సర్వేషాం పర్వత ప్రాకారనివారితాదిత్యరశ్మీనాం సవితోర్ధ్వ ఇవోదేతా, అర్వాగస్తమేతా, దృశ్యతే- పర్వతోర్ధ్వచ్ఛిద్ర ప్రవేశాత్సవితృప్రకాశస్య. తథా- ఋగాద్యమృతోపజీవినామమృతానాం చ ద్విగుణోత్తరోత్తరవీర్యవత్త్వమనుమీయతే భోగకాలద్వైగుణ్యలిఙ్గేన. ఉదయనసంవేశనాదదేవానాం రుద్రాదీనాం విముపశ్చ సమానం. ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

౧-౨-౩-౪ - నవమఖణ్డభాష్యమ్.

౧-౨-౩-౪ - దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతరామృతధ్యాయినాం ఫలాని నిర్దిశతి (తథేతి) విపర్యయేణ- పురస్తాద్దక్షిణతోఽథ పశ్చాచ్చేత్యర్థః. యథా పురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- తతో దక్షిణతో ద్విగుణేన కాలేనోదేతా, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతే, త్యుక్తం - తథా తతో ద్విగుణేన కాలేన పశ్చాదుదేతా, పురస్తాచ్చాస్తమేతా,- తావానాదిత్యానాం భోగకాలః. తృతీయామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేన యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా, దక్షిణతోఽస్తమేతా,- తావాన్మరుతాం భోగకాలః. చతుర్థామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేనోర్ధ్వముదేతా, అధస్తాదస్తమేతా,- తావాన్ సాధ్యానాం భోగకాలః. పఞ్చమామృత చిన్తకానామపి తావానేవేత్యర్థః. యత్పూర్వపూర్వోదయాస్తమయకాలాపేక్షయా ద్విగుణేన కాలేనోత్తరోత్తరోదయాస్తమయావిత్యుక్తం- తత్పురాణవిరుద్ధమితి శఙ్క్యతే (పూర్వస్యాం పూర్వస్యాం

దితి) కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధతేత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏతశ్చేతి) ఉక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (మానసోత్తరస్యేతి) మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్య మూర్ధని సంలగ్నస్య చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృతేస్తుల్యత్వాత్, త్కాలాధిక్యే కారణాభావాత్, చ్చ చతసృష్వపి పురీషు ఉదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం. ఉక్తం హి విష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురే తిష్ఠన్స్పృశత్యేష పురత్రయం। వికర్ణౌ ద్వౌ వికర్ణస్థస్త్రీన్ కోణాన్ ద్వే పురే తథేతి. తైజసే చోక్తం * మానసోపరి మాహేన్ద్రీ ప్రాచ్యాం మేరోః స్థితా పురీ। దక్షిణే భానుపుత్రస్య వరుణస్య తు వారుణే। సౌమ్యే సోమస్య విపులా తాసు దిగ్దేవతాః స్థితాః। అమరావతీ సంయమినీ సుఖా చైవ విభా క్రమాత్। లోకపాలోపరిష్టాత్తు సర్వతో దక్షిణాయనే। కాష్ఠాం గతస్య సూర్యస్య గతిర్యా తాం నిబోధత। దక్షిణాం ప్రక్రమే ద్భానుః క్షిప్తేషురివ ధావతి। పురాన్తగో యదా భానుః శక్రస్య భవతి ప్రభుః। స సైర్వైస్సాంయమనైస్సూర్యో హ్యుదయో దృశ్యతే ద్విజాః। స ఏవం సుఖవత్యాం తు నిశాన్తస్థః ప్రదృశ్యతే। అస్తమేతి తదా సూర్యో విభాయాం విశ్వదృగ్విభుః। మయా ప్రోక్తోఽమరావత్యాం యథా సా వారితస్కరః। తథా సంయమినీం ప్రాప్య సుఖాం చైవ విభాం ఖగః। యదాపరాహ్ణస్త్వాగ్నేయ్యాం పూర్వాహ్ణో నైఋతే ద్విజాః। తదా త్వపరరాత్రశ్చ వాయుభాగే సుదారుణః। ఐశాన్యాం పూర్వరాత్రస్తు గతిరేషాస్య సర్వత ఇతి. తథా చోపరిష్టాదమరావత్యాస్తిష్ఠన్ మధ్యాహ్నం, తత్రైశకోణస్థానాం తృతీయయామం, మాగ్నేయకోణస్థానామాద్యయామం, సంయమిన్యాముదయం, చ కరోతి సవితా. ఏవం యదా యామ్యే మధ్యాహ్నో తిష్ఠతి- తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయే తృతీయయామః, నైరృతికోణే ప్రథమో యామః, వారుణే ఉదయః,. యదా చ వారుణే మధ్యాహ్నః- తదా యామ్యేఽస్తమయః, నిరృతికోణే తృతీయో యామః, వాయవ్యే ప్రథమయామః, సౌమ్యే ఉదయః, యదా చ సౌమ్యే మధ్యాహ్నః- తదా వారుణేఽస్తమయః, వాయవ్యే తృతీయయామః, ఈశానకోణే ప్రథమో యామః, ఐన్ద్ర్యే ఉదయః,. తథా ఆగ్నేయే కోణే వర్తమానః త్రస్థానాం మధ్యన్దినం, యమేన్ద్రపుర్యోరాద్యతృతీయయామౌ, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చ కరోతి. ఏవం సర్వాసు దిక్షు చేతి పౌరాణికే దర్శనే లద్విరుద్ధమిదం శ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. యద్యపి శ్రుతివిరోధే స్మృతిరప్రమాణం - తథాపి యథాకథంచిద్విరోధపరిహారం ద్రమిడాచార్యోక్తముపపాదయతి (అత్రేతి) * యదాఽమరావతీశూన్యా స్యాత్ -తదా హి తాం ప్రతి పురస్తాదుదేతీతి ప్రయోగశూన్యత్వాద్వసూనాం భోగాన్తః. ఏవముత్తరాసాం పురీణాం వినాశే ద్విగుణకాలేన రుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితీమాం వచనవ్యక్తిమాశ్రిత్య తమేవ పరిహారమాహ (అమరావత్యాదీనామితి) తథాపి కథం విరోధసమాధిః- తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యైర్యత్ర దృశ్యతే భాస్వాన్ స తేషాముదయస్స్మృతః। తిరోభావం చ యత్రైతి తత్రైవాస్తమయం రవేః। నైవాస్తమయనమర్కస్య నోదయస్సర్వదా సతః। ఉదయాస్తమయౌ నామ దర్శనాదర్శనే రవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషు పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - ఆస్తాం చ దర్శనాదర్శనే సవితురుదయాస్తమయౌ- * నవా ఏషనకదాచనాస్తమేతి నోదేతీతి శ్రుతేర్వస్తుతో నోదయాస్తమయౌ స్తః. తథా చ పురీషు తుల్యత్వేన గచ్ఛతః సవితురుదయాస్తమయకాలద్వైగుణ్యం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నివాసినాం చేతి) భోగకాలద్వైగుణ్యం సవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయా న శ్రుత్యోచ్యతే- యేన పురాణవిరోధః. కిం త్వమరావత్యాదీనాం పురీణాం దైత్యోపహతానాం పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేన కాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషు భోగకాలద్వైగుణ్యం శ్రుత్యోక్తమితి భావః. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం - న భోగకాలాధిక్యం - అత ఆహ (తథేతి) యథోద్వాసకాలద్వైగుణ్యముక్తం- తద్వదితి యావత్. అమరావతీనివాసిప్రాణివర్గాపేక్షయా సంయమినీనివాసినః ప్రాణినః ప్రతిద్విగుణేన కాలేన సవితురుదయాస్తమయావితి యుక్తం వక్తుం- దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్. స చ తన్నివాసిదృష్ట్యపేక్షయా దక్షిణోత్తరయోరుదయాస్తమయౌ - తత్తద్దృష్ట్యా పూర్వపశ్చిమయోరేవ తద్భావాత్. అస్మద్దృష్ట్యపేక్ష్యైవ తు దక్షిణత ఉదేతి, ఉత్తరతస్త్వస్తమేతీ, త్యుచ్యతే. ఇవశబ్దస్సమోస్తన్నివాసిజనాపేక్షయా దక్షిణోత్తరస్థయోరసత్త్వం ద్యోతయతీత్యర్థః. యథాఽమరావత్యపేక్షయా సంయమిన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం- తథా తదపేక్షయా వారుణ్యాం, తదపేక్షయా విభాయాం, తత్కాలాధిక్యమవధేయమిత్యాహ (తథేతి) సంయమినీం చాన్తర్భావ్య బహువచనం. ఇతశ్చాస్మద్దృష్ట్యపేక్ష్యైవ దక్షిణగత్యా అదిత్యాస్తమయమిత్యాహ (సర్వేషాం చేతి) ఉద్యన్నస్తమాదిత్యం పురతోఽవలోకయతాం వామభాగే స్థితత్వాన్మేరుః సర్వేషామేవోత్తరతో భవతి. తథా చోదయాస్తమయాభ్యాం పూర్వాపరదిగ్విభాగాన్నతత్పురవాసిదృష్ట్యపేక్షయా దక్షిణత ఇత్యాదివచనం- కిం త్వస్మదృష్ట్యపేక్షయైవేత్యర్థః. ఉద్వాసకాలద్వైగుణ్యాపేక్షయా భోగకాలద్వైగుణ్యమిత్యుక్తం. సమ్ప్రతి సవితృగత్యాధిక్యాపేక్షయైవ భోగకాలాధిక్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య పురాణవిరోధసమాధానాసమ్భవాన్నైవమిత్యాహ (యదేత్యాదినా) యథా సంయమిన్యాం మధ్యాహ్నో వారుణ్యాముదయో భవతి - తథా తస్యాం మధ్యాహ్నో విభాయాముదయో దృశ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) ఉక్తం చ వాయుప్రోక్తే * మధ్యగస్త్వమరావత్యాం యావద్భవతి భాస్కరః। వైవస్వతే సంయమనే ఉదయం స్తత్ర దృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చ విభాయామస్తమేతి చేతి. కథం పునస్స్వయావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతాఽర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే- న హి తత్రోద్వాసకాలస్యాధికత్వమస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యం స్యాత్ - అత ఆహ (ఇలావృతేతి) మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతం నామ వర్షం ప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాం ప్రాణినాముభయతః పర్వతాభ్యాం మానసోత్తరసుమేరుభ్యాం ప్రాకారస్థానీయాభ్యాముభయోర్ధ్వస్థితిమహాత్మ్యేన వినివారితాదిత్యరశ్మినా సూర్య ఊర్ధ్వముదేతా, అర్వాగస్తమేతా, చ సవితా దృశ్యతే. ఇతి శబ్దస్తూదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వద్యోతనార్థః. కథం సవితోర్ధ్వస్సన్నుదే, త్యర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి) సర్వావృతప్రకాశస్య పర్వతయోరుపరితనైభిద్రైః ప్రవేశాదధోవర్తినాం ప్రాణినాముపరి ప్రసారితనేత్రాణాం సావిత్రం ప్రకాశం పశ్యతాం తత్రోర్ధ్వస్థిత ఏవ సవితోపలభ్యతే- ప్రదేశాన్తరే చ దృశ్యమానోఽధస్తాదివాస్తమేతి- యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానో మేఘస్తతో దూరాద్భూలోకే భూతలలగ్న ఇవోపలభ్యతే తద్వదితి-త

ఉ.— అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా తదేష శ్లోకః॥ ౧

శేషోపి స్పష్టః భోగకాలస్యావిరోధేనాధిక్యమాపాద్యతే నైవ లిఙ్గేనారిశయవత్త్వానుపపత్తా పేరపికథయతి (తథేతి) భోగకాలాధిక్యే సతితియావత్. అనుమీయతే - కల్ప్యతే. యత్తు భోగకాలమాకలయ్యోద్యమానా నన్తరం తదభావం జ్ఞాత్వోపరమణ, మగ్న్యాద్యధిను ఖిత్వం, దృష్టిమాత్రేణ తృప్తిమత్త్వం, తత్సర్వం విదుషోపి కల్ప్యతే దేవైస్సహ మిత్యాహ (ఉపజీవ నేతి) … … … … … … … … ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (అథ యత్తృతీయమమృతం తద్వాదిత్యా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వం స్పష్టం … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

రం — (అథ యచ్చతుర్థమమృతమిత్యాది) పూర్వవత్…. … … … … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అథ యత్పఞ్చమమమృతమిత్యాది) సర్వం సమానం. … … … … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కృత్వైవముదయాస్తమనేన ప్రాణినాం స్వకర్మఫలభోగనిమిత్తమనుగ్రహం తత్కర్మఫలోపభోగక్షయే తాని ప్రాణిజాతాన్యాత్మని సంహృత్యాథ తతః తస్మాదనన్తరం ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదూర్ధ్వః స్వాత్మన్యుదేత్య - ఉద్గమ్య - యాన్ప్రత్యుదేతి- తేషాం ప్రాణినామభావాత్స్వాత్మస్థో నైవోదేతా, నాస్తమేతా, ఏకలః- అద్వితీయః - అనవయవో మధ్యే - స్వాత్మన్యేవ స్థాతా. తత్ర కశ్చిద్విద్వాన్ వస్వాదిసమానచరణో రోహితాద్యమృతభోగభాగీ యథోక్తక్రమేణ స్వాత్మానం సవితారమాత్మత్వేనోపేత్య సమాహితస్సన్నేతం మన్త్రం దృష్ట్వోత్థితో ఽన్యస్మై పృష్టవతే జగాద. యత స్త్వమాగతో బ్రహ్మలోకాత్- కింతత్రాప్యహోరాత్రాభ్యాం పరివర్తమానస్సవితా, ప్రాణినామాయుఃక్షపయతి- యథేహాస్మాకమిత్యేవం పృష్టః ప్రత్యాహ- తత్- తత్ర యథాపృష్టే యథోక్తే చాస్మిన్నపి శ్లోకో భవతి యేనోక్తో ఽర్థో నేతి శ్రుతేర్వచనమిదం. ౧

ఆ --- వస్వాదిపర్యాయైర్మధువిద్యా యథావదుక్తా - క్రమేణ ముక్తిఫలసర్వ సాయిత్వం తస్య దర్శయితుం పునరనన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కృత్వేత్యాదినా) తస్మాత్ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదనన్తరమితి తచ్ఛబ్దార్థః. ఊర్ధ్వస్సన్- బ్రహ్మీభూతో వర్తమాన ఇతియావత్. అత్రస్యోదేత్య- స్వమహిమ్ని ప్రకాశలక్షణే వ్యవస్థితః. స్థాతేతి ప్రయోగాత్ స్థితిమత్త్వం విర్తన్త్ర వివక్షితా. తత్ర విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (తత్రేతి) క్రమముక్తిస్సన్నమిత్యర్థః. యథోక్తక్రమేణ- ＊ అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాదినా ముఖ్యామృతత్వే సస్థిత మిత్యర్థః. స్వాత్మానం- వేద్యతయా విద్వదాత్మభూతమిత్యర్థః. ఆత్మత్వేనోపేత్య- అహంబ్రహ్మేతి గృహీత్వేత్యేతత్. కథం ప్రశ్న ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత ఇతి) లబ్ధబ్రహ్మోపదేశో బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణో వియుక్తావస్థాయాం కేనచిత్పృష్టః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కథం ప్రత్యుక్తిరితి-తత్రాహ (తత్రేతి) ౧

రం.— ఏవం వసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయదేవమధుత్వరూపిత జ్యోతిర్మణ్డలాఖ్యరూపయుక్తస్యోదయాస్తమయాదికృత్యవిశిష్టస్యాదిత్యనామకస్యాదిత్యశరీరకకార్యావస్థబ్రహ్మణ ఉపాసనముపదిశ్యనామరూపకృత్యాదిరహితాకార్యావస్థాదిత్యజీవశరీరక బ్రహ్మోపాసనం దర్శయతి (అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా) అథ- బ్రహ్మ నివసనరూపస్య కల్పస్య సమాప్త్యనన్తరం తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య- ఉదయాస్తమయాభ్యాం ప్రాణ్యనుగ్రహాదూర్ధ్వ ఉదేత్య. ఉదయాస్తమయకృత్యప్రయుక్తప్రాణ్యనుగ్రహరహిత ఇత్యర్థః. (నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా) ఉదయాస్తమయశూన్యః ఏకస్వభావ ఏవ ఉదాసీనతయావర్తత ఇత్యర్థః అత్ర హి భాష్యే ＊ కార్యకారణావస్థబ్రహ్మోపాసనం విధీయతే. ＊ అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యారభ్య ＊ అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యతః ప్రాక్ ఆదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. ＊ అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయా ఽవస్థితం కారణావస్థమేవ బ్రహ్మోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తత్ర అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యస్య ముక్తావస్థాదిత్యాన్తర్యామి బ్రహ్మోపాసనపరత్వే అథశబ్దాదిస్వారస్యాత్ ＊ కారణావస్థమితి భాష్యస్య అకార్యావస్థం- ముక్త్యవస్థమిత్యర్థ ఏవోచితః. న త్వాదిత్యభావప్రాప్తిపూర్వావస్థా. వ్యాసార్యైస్తు భాష్యస్వారస్యమపలమ్బ్యాదిత్యనామరూపభాక్త్వావస్థాపూర్వభావ్యవస్థైవ అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదిసన్దర్భేణ ప్రతిపాద్యత ఇతి వర్ణితం. తేషామయమాశయః- అథశబ్దోననిర్దిష్టానన్తర్యార్థః- అపితు అర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా ఇత్యస్యాపి ఉదయాస్తమయతత్కార్యశూన్యత్వమర్థః. తచ్చాదిత్యభావపూర్వావస్థాయాం కల్పాదౌ సమ్భవతీతి. (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్విషయే దేవాన్ప్రతి కేనచిద్యోగినా గీతః శ్లోకః. ఉచ్యత ఇతి శేషః. ౧

ఉ.—— § న వై తత్ర న నిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన। దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి॥ ౨

న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతి సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద॥ ౩

తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యస్తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ॥ ౪

శం.—— (న వై తత్ర) యతోఽహం బ్రహ్మలోకాదాగతః - తస్మిన్న వై తత్ర - యత్పృచ్ఛసి. న నిమ్లోచ - నాస్తమగమత్ సవితా. న చోదియాయ - ఉద్గతః కుతశ్చిత్కదాచన - కస్మింశ్చిదపి కాలే ఇతి. ఉదయాస్తమయవర్జితో బ్రహ్మలోక ఇత్యనుపపన్నమిత్యుక్తః శపథమివ ప్రతిపేదే - హే దేవాః - సాక్షిణో యూయం శృణుత యథా మయోక్తం సత్యం వచః. తేన సత్యేనాహం బ్రహ్మణా - బ్రహ్మస్వరూపేణ మా విరాధిషి - మా విరుధ్యేయం. అప్రాప్తిర్బ్రహ్మణో మా భూదిత్యర్థః. ౨

ఆ.—— శ్లోకముపాదాయ వ్యాకరోతి (న వై తత్రేతి) (నిమ్లోచేతి) నిమ్లోచేత్యస్మిన్నర్థే ఛాన్దసః ప్రయోగః. ఇతిశబ్దః పూర్వార్ధవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ఉత్తరార్ధముత్థాపయతి (ఉదయాస్తమయేతి) లోకత్వావిశేషాదితరలోకవద్బ్రహ్మలోకేఽపి నోదయాస్తమయవర్జితత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరార్ధేన శపథం కుర్వన్ పరిహరతీత్యర్థః. ౨

రం.—— (న వై తత్ర న నిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి) హే దేవాః తత్ర - తస్మిన్నాదిత్యభావముక్తికాలే సః - ముక్తాదిత్యాన్తర్యామీ పరమాత్మా న నిమ్లోచ - నాస్తమియాయ. నోదియాయ - నోదితశ్చ. తేన సత్యేన వచనేన బ్రహ్మణాఽహం మా విరాధిషి - విరోధం సంగచ్ఛామి మా భూవమ్. ౨

శం.—— సత్యం తేన శపథమిత్యాహ శ్రుతిః (న హ వా) అస్మై - యథోక్తబ్రహ్మవిదే నోదేతి, న నిమ్లోచతి - నాస్తమేతి, కిన్తు బ్రహ్మవిదేఽస్మై సకృద్దివా హైవ - సదైవాహర్భవతి - స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. య ఏతాం - యథోక్తాం బ్రహ్మోపనిషదం - వేదగుహ్యం వేద. ఏవం - తన్త్రేణ వంశాదిత్రయం, ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ, యచ్చాన్యదవోచామ - ఏవం జానాతీత్యర్థః. విద్వానుదయాస్తమయకాలాపరిచ్ఛేద్యం నిత్యమజం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః. ౩

ఆ.—— ఏవం మన్త్రదృక్సత్యపథద్వారానిర్ణీతేఽర్థే న హేత్యాద్యా కిమర్థా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) న హేత్యాద్యాం శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) బ్రహ్మోపనిషదమిత్యస్యార్థమాహ (వేదగుహ్యమితి) ఏవంశబ్దమాదాయ వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) వంశాది త్రయం - తిరశ్చీనవంశో మధ్వపూపో మధునాడ్యశ్చేత్యేవంరూపమిత్యర్థః. ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ - లోహితాద్యమృతేష్వేకైకం వస్వాదీనాం సమ్బన్ధమిత్యర్థః. అన్యదితి - ఉదయాస్తమనసంవేశనాది గృహ్యతే. ఉక్తవిద్యాఫలముపసంహరతి (విద్వానితి) ౩

రం.—— (న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతీత్యాది) య ఏతాం - మధువిద్యారూపాం బ్రహ్మోపనిషదం - బ్రహ్మవిద్యాం వేద - అనుతిష్ఠతి అస్మై - బ్రహ్మవిదే ఆదిత్యో నోదేతి, నాస్తమేతి, - ఆదిత్యోదయాస్తకాలాధ్యాం న కించిత్తస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః. కుత ఇత్యత ఆహ (సకృద్దివా హైవాస్మై భవతీతి) అస్మై - బ్రహ్మవిదే సకృద్దివైవ భవతి - సకృదుదిత ఏవ భవతి. సదైవాహర్భవతీత్యర్థః. సన్తతం సర్వవిషయకసాక్షాత్కారోఽస్య భవతీత్యర్థః ౩

శం.—— తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానం బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భో విరాజే ప్రజాపతయ ఉవాచ. సోఽపి మనవే. మనురిక్ష్వాక్వాదిభ్యః ప్రజాభ్యః ప్రోవాచేతి విద్యాం స్తౌతి బ్రహ్మాదివిశిష్టక్రమాగతేతి. కించ - తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానముద్దాలకాయారుణయే పితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ ప్రోవాచ. ౪

ఆ.—— నను విద్యా సఫలా చేదుక్తా - తర్హి కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధైతదితి) స్తుతిమేవాభినయతి (బ్రహ్మాదీతి) తద్ధైతదుద్దాలకాయేత్యాదినా విద్యాయా యోగ్యం పాత్రం ప్రదర్శ్యతే. తద్వ్యాచష్టే (కించేతి) ఇతశ్చ స్తుత్యర్హమేతద్విజ్ఞానమిత్యర్థః. మధువిజ్ఞానం వ్యాకరోతి (బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి) ౪

రం.—— మధువిద్యాసమ్ప్రదాయమాహ (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) తద్ధైతత్ - మధువిజ్ఞానమిత్యర్థః. బ్రహ్మా - చతుర్ముఖః. ప్రజాపతయే - దక్షాయ. మనవే - స్వాయమ్భువాయ. (తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ) తద్ధైతత్ బ్రహ్మ ఉద్దాలకాయ పితా ప్రోక్తవానిత్యర్థః. ౪

§ న వై తత్ర సనిమ్లోచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ ప్రాణాయ్యాయ వాన్తేవాసినే॥ ౫
నాన్యస్మై కస్మైచన యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణాం దద్యాదేతదేవ తతో
భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఇదం వావ తత్ - యథోక్తం. అన్యోఽపి జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ - సర్వప్రియార్హాయ బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్. ప్రాణాయ్యాయ - యోగ్యాయాన్తేవాసినే - శిష్యాయ. ౫

ఆ.— తస్యపరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (ఇదం వా వేతి) అథ జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ బ్రహ్మ వక్తవ్యమితి పూర్వేషామయం నియమః - నేదానీన్తనానామిత్యత ఆహ (అన్యోఽపీతి) పాత్రాన్తరమనుజానాతి (ప్రాణాయ్యాయేతి) ౫

రం.— (ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాదిత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఇదం బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ వా ప్రబ్రూయాత్. ప్రాణాయ్యాయ - యోగ్యాయ శిష్యాయ వా ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ప్రాణాయ్యాస్సమ్మతా ఇతి నిఘణ్టుః. ప్రాణాయ్యశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్. ౫

శం.— నాన్యస్మై కస్మైచన ప్రబ్రూయాత్. తీర్థద్వయమనుజ్ఞాతమనేకేషాం ప్రాప్తానాం తీర్థానామాచార్యాదీనాం. కస్మాత్పునస్తీర్థసఙ్కోచనం విద్యాయాః కృతమితి. ఆహ- యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ ఇమాం - కశ్చిత్పృథివీమద్భిః పరిగృహీతాం - సముద్రపరివేష్టితాం సమస్తామపి దద్యాత్ అస్యా విద్యాయా నిష్క్రయార్థమాచార్యాయ ధనస్య పూర్ణాం - సమ్పన్నాం భోగోపకరణైః. నాసావస్యా నిష్క్రయః - యస్మాత్తతోఽపి - దానాదేతదేవ - యన్మధువిద్యాదానం భూయః - బహుతరఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పుత్రశిష్యాభ్యాం పాత్రాన్తరం ప్రత్యాచష్టే (నేతి) తీర్థద్వయం - విద్యాప్రదానేఽధికారిద్వయమిత్యర్థః. ఆచార్యాదీనామితి - నిర్ధారణే షష్ఠీ. ఆచార్యః - విద్యాదాతా. ఆదిపదాద్ధనదాయీ శ్రోత్రియో మేధావీ చ గృహ్యతే. సర్వేషామప్రాప్తానాం త్యాగే కారణమాశఙ్క్య దూషయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆచార్యాయేతి పునరుపాదానం క్రియాపదేన తస్యాన్వయద్యోతనార్థం (ఆదరార్థ ఇతి) విద్యాయా మాహాత్మ్యాపేక్షముక్తిమధికారకారణం ఫలతీతి భావః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నాన్యస్మై కస్మైచన) ఉక్తపుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ కస్మైచిదపి న బ్రూయాదిత్యన్వయః. (యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణామిత్యాది) అద్భిః పరిగృహీతాం - సముద్రావృతాం ధనస్య పూర్ణాం - భోగోపకరణైః పూర్ణామిమాం - పృథివీం యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ దద్యాత్ - తదపేక్షయాప్యేతద్విజ్ఞానమేవాధికం. నైతస్యానురూపో నిష్క్రయో ప్తీత్యర్థః. (ఏతదేవ తతో భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే మధువిద్యాయాం వస్వాదిగణభోగ్యరోహితరూపాదిసఙ్ఖ్యామృతాశ్రయాదిత్యోపాసనరూపతయా అస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాం నాధికారస్సమ్భవతి - ఉపాస్యోపాసకభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాత్. నహ్యేకస్యైవ ప్రీణనీయత్వం ప్రీణయితృత్వం చ సమ్భవతి. వసూనామేవైకో భూత్వేత్యాదినా వసుత్వాదిప్రాప్తేరేవ మధువిద్యాఫలత్వేన వస్వాదీనామేవ సతాం వస్వాదిత్వప్రాప్తికామనాయా అసమ్భవాచ్చార్థిత్వాద్యసమ్భవాత్, తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమితి పరబ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య దేవోపాస్యత్వనిషేధేన జ్యోతిశ్శ్రుతే బ్రహ్మణ్యేవోపాసనసమ్భవావగమాచ్చ మధువిద్యాదిషు నాధికార ఇతి మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమినిః. జ్యోతిషి భావాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షం కృత్వా భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హీతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తః కృతః. అస్యాయమర్థః - అధికారస్య సద్భావం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే- అస్తి హి తేషామప్యర్థిత్వాదిసమ్భవ ఇతి. అయమాశయః- న హీయం విద్యా వస్వాదిత్యాదిమాత్రపర్యవసితా- అపి తు తచ్ఛరీరకపరమాత్మపర్యన్తా. వస్వాదీనామేవ సతాం స్వాన్తర్యామిపరమాత్మోపాసనం సమ్భవత్యేవ. న చోపాస్యప్రతిపాదకవస్వాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తత్వే ప్రమాణాభావః- ఉపసంహారే బ్రహ్మోపనిషదం వేదేతి శ్రవణాత్. వస్వాదీనామేవ సతాం కల్పాన్తర ఏవ వసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తేరుద్దేశ్యత్వసమ్భవాచ్చ. లోకే పుత్రిణామేవ సతాం జన్మాన్తరేఽపి పుత్రేప్సాయా దర్శనాత్. న చ వస్వాదిపఞ్చగణోపజీవ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయాదిత్యమధూపాసనత్వాన్మధువిద్యాయాః తస్యాం చ విద్యాయాం ఆదిత్యస్యైవోపాస్యతయా ఆదిత్యస్య తద్విద్యాధికారాసమ్భవేఽపి వస్వాదీనాం కథమనధికారశఙ్కా. న హ్యస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాముపాస్యత్వం - అపి తు తద్భోగ్యాదిత్యస్యైవ - భాష్యకృతా మధువిద్యాయామృగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యస్య రశ్మిద్వారేణ ప్రాప్తస్య రసస్యాశ్రయతయా లబ్ధమధువ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాం వస్వాదిభిర్భుజ్యమానానాముపాస్యత్వమితి పూర్వపక్షే వస్వాదిభోగ్యభూతాదిత్యాంశస్య విధీయమానముపాసనం తదవస్థస్యైవ

బ్రహ్మణఃకృత్స్నగమ్యత్వమితి సిద్ధాన్తేఽభిప్రేతత్వాత్. ననూపాసనవత్ స్వోపజీవ్యత్వేనాన్యస్యోపాసనం విరుద్ధం- తథా సత్యుపాసనమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. సర్వేష్వప్యుపాసనేషూపాస్యగతస్వోపజీవ్యత్వస్య నైయత్యేన స్వాధారత్వస్యానర్థ్యామిత్వాదినా వసుసత్త్వేయత్వాత్. తతశ్చ వసూనామేవ వసత్వాత్ స్వోపజీవ్యవస్త్వాప్తిః తాదృశగుణాదివిషయమధువిద్యానుష్ఠానసమ్భవాత్ కుతో ఽనధికార ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- వసూనామేవైకోభూత్వేత్యాదినా వసుత్వాదిప్రాప్తిరూపఫలత్వాదికీర్తనేన మధువిద్యాయాః తత్ప్రాప్తిరూపత్వాదిస్వరూపానాం తేషాముపాస్యత్వస్యాప్యుపపన్నత్వాత్, *అథ తత్ ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదిని ప్రాగాదిత్యస్య స్వాధికారవిశేషావసానం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే- *అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మత్వేనావస్థితం కారణం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే ఇతి కార్యావస్థోపాసనదశాయాం తత్త్వవిద్యాదీనాం చతుర్ణాం స్వకాఙ్క్షితత్వాత్, తత్ర మధువిద్యాయాం తత్ల్యోపాసనత్వపక్షాప్త్యుత్తరోపాసనస్య స్వాధికారోపాసనరూపాకారత్రయవత్త్వాత్ పూర్వోక్తోపజీవ్యత్వానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. నను వస్వాదీనాం బ్రహ్మణి ఉపాస్యత్వసమ్భవేపి * అర్వాచీనవసుభావప్రాప్తిరూపఫలప్రాప్తిః కథం బ్రహ్మజ్ఞానస్య ఫలత్వేన సమ్భవేత్- ఉపాసనస్య ప్రాప్యస్వరూపానుసన్ధానద్వారేణ ప్రయోజకత్వాత్. న చ్వైవం తద్వసుభావప్రాప్తిః కథం వసుశబ్దస్యార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్య *వసూనామేవైకో భూత్వేత్యత్ర వసుశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం స్యాత్. న చ తద్యుక్తం- వస్వాదిభోగస్య జీవస్వరూపేణ అవస్థానే తు ప్రాప్తిః కథం సంసారదశాయాం స్వాభిమతబ్రహ్మభావప్రాప్తిర్న స్యాదిత్యతః ఆహ- *వసూనామేవైకో భూత్వేత్యేతద్ యథాశ్రుతార్థబాధకాభావేన బ్రహ్మపరత్వబాధకాభావేన, యథాశ్రుతార్థస్యైవోపపన్నత్వాదిత్యభిప్రాయః.

నను *వసూనామేవైకో భూత్వా *సప్తర్షిర్వా హ్యేవ మేతత్ ఫలశ్రుతివాక్యద్వయానుసారేణ నయనిర్ణయః కల్పాన్తరే కంచిత్కాలం వసుభావం ప్రాప్య ప్రాప్యబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతీత్యభిప్రాయః. తథా సతి చిదాచిన్మయవిభూతిభోగానాం ప్రాప్యతయా ఫలప్రాప్తిర్న స్యాత్- కల్పాన్తరభావి తద్వసుభావస్య ఉపాసనాయాః ఫలత్వం సమ్భవేత్- కల్పాన్తరే పిపాసాదిభావప్రాప్తిః మధువిద్యానిష్ఠానాం త్ప్రాప్తికాలాన్తరనిష్ఠానాం వాసనానాం సమ్భవేన సర్వేషాం వసుగతత్వప్రాప్త్యభావేపి ఉపాసనయా తత్తద్భావప్రాప్తిరోధప్రసఙ్గేన వసుత్వప్రాప్తికర్తృనిష్ఠానామసన్నా మధ్యేపి వాకానుసారేణ కేషాంచిత్ ప్రాప్తిరిత్యర్థః. కేషాంచిదనుష్ఠితమధువిద్యానాం సహస్రకల్పపర్యన్తం కేషుచిత్సృష్టిష్వప్ననవ్యం సహితైవ ప్రాప్యత్వమ్ ఇతి. సహస్రకల్పపర్యన్తం విశిష్టమపి సమప్రగద్వత్త్వం సమమాప్తం- హైరణ్యగర్భాప్తవసకలభోగపరిక్షేపపూర్వకం బ్రహ్మ ప్రాప్త్యుపాయభూతేన బ్రహ్మవిద్యాయాం మాధురో ఇతి. అతశ్చ వస్వాదిపదాభిలాష్యాకాఙ్క్షముపచక్షుషా, కథం వా బ్రహ్మవిద్యాధికార ఇతి చేత్. సత్యం- బ్రహ్మనైకత్వైవ ప్రాప్తుం ఇత్యుపాసీత. తథాపి యథాదేశనపాసనకాలే బ్రహ్మనైకత్వప్రాప్తుమిచ్ఛేత్ - ఏవం చ వసుత్వావసానే బ్రహ్మైవ ప్రాప్యతీతి ప్రాప్తిర్బ్రహ్మనైకత్వైకత్వమేవ భవత్యేవ. శాస్త్రబలాచ్చ విశిష్టవసుహస్థాపివసుకారిణస్య స్తుత్యత్వము ద్రష్టవ్యం. తత్ర ప్రాప్యస్యైవ తన్మూలేనాభిహితం. అపి చ యథాభావత్వం స్వపరనియతం యద్విజ్ఞానం తదన్తర్భాగాకల్పం చ పురుషవిశేషకస్మిన్ నిష్టం కర్మత్వాదివిశేషః తం విశిష్ట్య సహాయత్వేన పునః ప్రారబ్ధముపాస్య సర్వస్యాప్యుపపత్తేః. వస్తుతస్తు ప్రాచ్యాకారం ద్వైతమేకత్వేన లోకికోపాసనా పృథక్ భోగసామ్యాత్ ప్రాప్తవత్ * వసూనామేవైకోభూత్వేత్యత్ర వాక్యస్య కంచిత్కాలం వసుభావికవస్వాదిభోగసామ్యమనుభూయ తేనైవ భావేన జ్యోతిరుపసమ్పద్యత ఇత్యభిప్రాయాత్. తాదృశభోగసామ్యస్య చ దేహాన్తరాగాన నరకమేవ సమ్భవా, న్యానుపపత్తిరిత్యాహుః. నను వస్వాదిదేవతానాం వసువేన ఉపాసనసామర్థ్యాసమ్భవాత్కథముపాసనాధికారః. నహి దేవాదీనాం శరీరవత్త్వే ప్రమాణముపలభ్యతే. నతావత్ప్రత్యక్షమనుమానం- తస్యతదగోచరత్వాత్. నాపి * వజ్రహస్తః పురందరః * తేనేన్ద్రో వజ్రమదయచ్ఛదిత్యాదీనాం ప్రామాణ్యం- మన్త్రార్థవాదానామనువాదాత్ యస్య ప్రశంసాప్రతిపాదనపరత్వేన తాత్పర్యాభావేన తాత్పర్యాభావాద్యస్మాన్నప్రామాణ్యాత్. అన్యథా శ్వేతమాలభేత్యాదిగతస్య ప్రశంసార్థవాదత్వేన తదర్థావలమ్బనదేహాదిభోగసమర్పణప్రసఙ్గాత్ కల్పనాయామపి ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నను రేవత్యాధారవారవన్తీయసామాధ్యాసేష్టిపిత్రో విశిష్టకర్మవిధాయకే * రేవతీషు వారవన్తీయం యజ్ఞాయజ్ఞీయసామసంకల్పాన్ పశుకామో హ్యేతేన యజేతేతి వాక్యే * రేవతీషు వారవన్తీయముత్తరస్య * రేవతీర్నస్సధమాదశ్చ ఋక్షు యాధారవారవన్తీయసామరూప అగ్నిష్టోమస్తోత్రవిశేష ఇతి తాత్పర్యాభావేపి ప్రామాణ్యం దృష్టం - నహి అద్విశేషణ* సోమేనయజేతేత్యాది విశిష్టవిధిషు సోమలతాదివిశేషణవల్లోకసిద్ధం. నాపిసిద్ధం - రేవతీషు రథన్తరం గాయేదితివత్ రేవతీషు వారవన్తీయం గాయేదితి విధ్యన్తర్యాత్. నచాన్యైవ విశిష్టగోచరస్య విధేర్విశేషణవిధావపి తాత్పర్యం వక్తుం శక్యం - విధ్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. నచాత్రేహ ద్విశేషణప్రసిద్ధిః - అన్యోన్యాశ్రయాత్. విశేషణప్రసిద్ధాసత్యాం విశిష్టవిధిః విశిష్టవిధినైవ విశేషణప్రాప్తిః పరస్పరాశ్రయాపత్తేః. తస్మాద్విశిష్టవిధేర్విశేషణస్వరూపే తాత్పర్యాభావేపి * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యైవ ప్రామాణ్యమనుపపన్నత్వమితి చేత్. నైవం. * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారలభ్యాం రేవత్యాధారవారవన్తీయప్రతీతిముపజీవ్యప్రవృత్తేన విశిష్టవిధినా అతీతస్య రేవతీషు వారవన్తీయం కుర్యాదితి విశేషణవిధేః రేవతత్రప్రమాణత్వేన రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యాప్రమాణత్వాత్. ఇయాంస్తు విశేషః - సోమలతాదివిశేషణం మానాన్తరసిద్ధం సోమపదాత్ప్రతీయతే - ఇహాతు మానాన్తరాసిద్ధమేవ పదసమభివ్యాహారాత్ప్రతీయత ఇతి. ప్రతీయమానేపి విశేషణేపి విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావః ఉభయత్రాప్యవిశిష్టః. తతశ్చ యథా సోమప్రత్యాయకం సోమపదం సోమస్వరూపే ప్రమాణం - ఏవం * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారో రేవతీవారవన్తీయరూపవిశేషణరూపార్థప్రత్యాయకో విశిష్టప్రమాణం అయం చాపరో విశేషః - సోమలతాద్రవ్యస్యలోకసిద్ధత్వాత్తత్ర యాగసమ్బన్ధిత్వే నైవ విధిః కల్ప్యతే - ఇహాతు విశేషణస్వరూపస్యాపి మానాన్తరాసిద్ధత్వాత్, ప్రతీయమానేపి తస్మిన్విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావాత్, చ్చత

త్వప్రవర్తకంస్వరూపె శాస్త్రవిశేషసమ్బన్ధిత్వేచ విధివ్యయంకల్ప్యమితి. తస్మాన్మన్త్రార్థవాదానాంస్వార్థతాత్పర్యాభావాత్ నతేభ్యోదేవతావిగ్రహసిద్ధిః.
ననుమన్త్రార్థవాదానాంవిధ్యేకవాక్యతాపన్నానాంస్వార్థేప్యవాన్తరతాత్పర్యంసమ్భవత్యేవ- దర్శపూర్ణమాసాదిప్రధానవిధ్యేకతాపన్నప్రయాజా
దివిధివదితిచేత్ సత్యం- యావానవాన్తరానిరోధే ప్రతీయమానార్థతాత్పర్యంసమ్భవతి- నతుతద్విరుద్ధే. అన్యథా * యజమానః ప్రస్తర ఇత్యత్రాపి ప్ర
తీయమానార్థేతాత్పర్యప్రసఙ్గాత్. అస్తిచమన్త్రార్థవాదశతేనదేవతావిగ్రహభుక్త్యుపగమేమానాన్తరవిరోధః- దేవతావిగ్రహభుక్త్యుపగమేహిన్యాయ
తౌల్యేననానాయాగదేశేయుగపదాహూతానామాగమనస్య, ... రమ్యస్యాప్యుపగమాత్ప్రత్యక్షోపపత్తివిరోధః.
అతోనదేవతావిగ్రహేతాత్పర్యంసమ్భవతి. అతోవిగ్రహాద్యుపాసనాస్వపి కారణాభావపూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *తదుపర్యపిబాదరాయణస్స
మ్భవాత్. తత్- బ్రహ్మోపాసనముపరి- మనుష్యాణాముపరి. దేవాదిష్వపిసమ్భవతీతిభగవాన్బాదరాయణోమన్యతే - తేషామప్యర్థిత్వసామర్థ్యయో
స్సమ్భవాత్. అర్థిత్వంతావత్ ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖత్రయాభిహతానాం, పరస్మిన్బ్రహ్మణిచనిరస్తనిఖిలదోషగన్ధేఅనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణ
గుణగణేనిరతిశయభోగ్యత్వాదిజ్ఞానాచ్చసమ్భవతి. సామర్థ్యమపిపటుకరదేహేన్ద్రియాదిమత్త్వయాసమ్భవతి. దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వంచసర్వేషు
సృష్టిహేతువేదవచనేషుసమ్భవాత్స్థావరాత్మనాచతుర్విధస్యసృష్ట్యామ్నానాత్. దేవాదిభేదశ్చతత్తత్కర్మానుగుణబ్రహ్మలోకప్రభృతిచతుర్దశలోకస్థ
భోగయోగ్యదేహేన్ద్రియాదియోగాత్. తథా * దేవత్వంగచ్ఛన్తియపితాఉభయస్తీతిదేవత్వప్రాప్తస్వర్గకర్మకర్తువిధ్యన్యథానుపపత్త్యాపిదేవ
తావిగ్రహవత్త్వసిద్ధిః జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యన్యథానుపపత్త్యాదేశాన్తరదేహాన్తరభోగ్యైహికసుఖవిలక్షణస్వర్గశబ్దాభిహితసుఖరూపతత్ఫలభోక్తృకర్తృదే
హనిర్ధారభ్యుపగతత్వాత్, దేవతాసాయుజ్యసాలోక్యాదిఫలకస్యవిధ్యన్యథానుపపత్త్యాదేవతావిగ్రహాణాంతద్భోగ్యభోగోపకరణానామభ్యుపగన్త
వ్యత్వాచ్చ. * విరోధఃకర్మణీతిచేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. నన్వేవంమన్త్రార్థవాదాదిభిర్దేవతాదీనాంవిగ్రహాభ్యుపగమేకర్మణివిరోధఃప్రసజ్య
తే- బహుషుయాగేషుయుగపదేకస్యేన్ద్రస్యవిగ్రహవతః * అగ్నిమగ్నఆవహ * ఇన్ద్రాగచ్ఛేత్యాదినాఆహూతస్యసన్నిధానానుపపత్తేః విరోధః ప్ర
సజ్యతఇతిచేత్. తన్న-అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్- దృశ్యతేహిసౌభరిప్రభృతీనాంశక్తిమతాంయుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిః. * శబ్దఇతిచేన్నాతఃప్ర
భవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. మాభూత్కర్మణివిరోధః. వైదికేతుశబ్దేవిరోధఃప్రసజ్యతే- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేహివిగ్రహస్యసావయవత్వేనా
నిత్యత్వాదిన్ద్రాదేరర్థస్యవినాశాదూర్ధ్వం, ప్రాగుత్పత్తేశ్చ తదర్థవాచివైదికశబ్దానాంసత్త్వేశబ్దస్యార్థేనౌత్పత్తికస్సమ్బన్ధోనస్యాత్. శబ్దస్వరూప
స్యాపినాశేఅనిత్యత్వంస్యాత్. తతశ్చ * ఔత్పత్తికస్తుశబ్దస్యార్థేనసమ్బన్ధ ఇతిసూత్రప్రతిపాదితంశబ్దార్థసమ్బన్ధానాంనిత్యత్వంవిరుధ్యేతేతిచేన్న- * వేదే
ననామరూపేవ్యాకరోత్సతాసతీప్రజాపతిః * నామరూపంచభూతానాంకృత్యానాంచప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్యఏవాదౌ దేవాదీనాంచకారసఇతిప్ర
త్యక్షానుమానశబ్దాభ్యాంశ్రుతిస్మృతిభ్యామిన్ద్రాద్యర్థానాంవేదప్రభవత్వావేదనాత్. యథాశిల్పినాశిల్పశాస్త్రాదిగతనామరూపాద్యనుసన్ధానపూర్వ
కంనిర్మితంఘటాదికంపూర్వపూర్వసమానరూపం- ఏవమిన్ద్రాద్యర్థోపివేదోక్తనామరూపానుసన్ధానశాలినాప్రజాపతినానిర్మీయమాణఃపూ
ర్వపూర్వసమానరూపఏవభవతి. ఏతస్సమానరూపాకృతివ్యక్త్యాకృతివాచిత్వాదిన్ద్రాదిశబ్దానాంవ్యక్తీనామనిత్యత్వేపిజాతివాచిగవాదిశబ్దవత్ ఇన్ద్రాదిశబ్దా
నామపిజాతివాచినామానిత్యార్థసంయోగిత్వాదవిరోధఇత్యర్థః. నను * మన్త్రకృతోవృణీతే * సంహితాకారపదకారసూత్రకారబ్రాహ్మణకా
రాణాం * విశ్వామిత్రస్యసూక్తంభవతీతిమన్త్రాదీనాంకార్యత్వశ్రవణాత్ నవేదనిత్యత్వమిత్యత్రాహ- * అతఏవచనిత్యత్వం. * అనాదినిధనాహ్యేషా
వాగుత్సృష్టాస్వయంభువా। ఆదౌవేదమయీదివ్యాయతస్సర్వాఃప్రసూతయ ఇతిమన్త్రకృత్త్వేనప్రసిద్ధానామపి వసిష్ఠవిశ్వామిత్రాదీనాంవేదజన్య
త్వామ్నానాత్ మన్త్రకృత్త్వంమన్త్రద్రష్టృత్వమేవ-నతుమన్త్రకరత్వమిత్యవసీయతే. అతోవేదనిత్యత్వస్యానుపపత్తిః. నన్వేవమపిప్రాకృతప్రళ
యేశబ్దస్యతదుపాదానభూతాహఙ్కారాదేశ్చనష్టత్వాత్ కథంవేదనిత్యత్వం, కథంవాసర్వేషాంవేదశబ్దప్రభవత్వం,- తత్రాహ- * సమాననామ
రూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధోదర్శనాత్స్మృతేశ్చ. కృత్స్నోపసంహారేజగదుత్పత్త్యావృత్తావపిపూర్వోక్తసమాననామరూపత్వస్యాతదవస్థత్వాద్దేవనశ
బ్దానిత్యత్వం. * సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయత్ * యథర్తుష్వృతులిఙ్గానినానారూపాణిపర్యయే। దృశ్యన్తేతానితాన్యేవతథాభావా
యుగాదిష్వితిశ్రుతిస్మృతిభ్యాంతథైవప్రతిపాదనాద్వేదస్యనిత్యత్వముపపాద్యమేవ. ఇదమేవహివేదస్యాపౌరుషేయత్వం. యత్పూర్వపూర్వో
చ్చారణక్రమానుసన్ధానసాపేక్షోచ్చారణక్రమవత్త్వం. ఇదిదానీన్తనవేదస్యాధ్యేతృవేదేపిసమానం. ఇయాంస్తువిశేషః- భగవత్స్వయమేవప్రసర్వేపిపూర్వ
పూర్వవేదానుపూర్వ్యనుభవజనితసంస్కారవశేనపూర్వానుపూర్వీంస్మృత్వాతద్వానుపూర్వ్యవేదముచ్చారయతి- భగవాంస్తుసంస్కారనిరపే
క్షమేవపూర్వానుపూర్వీమనుసన్ధాయతద్వానుపూర్వ్యవేదముచ్చారయతీతి. ఇదమేవహిపౌరుషేయప్రబన్ధాపేక్షయావేదస్యవైలక్షణ్యంనిత్య
త్వంచ. ననుచతుర్ముఖకర్తృకావాన్తరకల్పసృష్టివిషయత్వేపి * ధాతాయథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిప్రమాణానాముపపత్తౌ స్వతన్త్రపర
మాత్మకర్తృకబ్రహ్మకల్పాద్యసమయప్రవృత్తవేదచతుర్ముఖాదిసృష్టేఃసమానానుపూర్వీకల్పసమాననామరూపకృత్యత్వాదౌకింప్రమాణమితిచేత్.
ఉచ్యతే - చతుర్ముఖాదేర్నామరూపకృత్యాదీనిఇతిహాసపురాణాదిభ్యోఽవగన్తవ్యానితాదృశనామరూపకృత్యవిశిష్టశ్చతుర్ముఖాభవానీత్యేవంసఙ్కల్పపూ
ర్వకం భగవత్సమారాధ్యతత్తత్పదంప్రాప్నువన్తీతిహిశాస్త్రప్రసిద్ధిః. యదిహికల్పాన్తరేఉత్పద్యమానశ్చతుర్ముఖోవిలక్షణనామరూపకృత్యస్స్యాత్-
తదాతస్యభగవదారాధకస్యవాఞ్ఛితార్థసిద్ధ్యభావాత్తదిష్టసాధనత్వావేదకశాస్త్రస్యాప్రామాణ్యమేవస్యాత్, తత్తత్పదాభిలాషిణఃప్రవృత్తిశ్చక
స్యాపినస్యాత్. అతఃప్రాకృతసృష్ట్యావృత్తావపియథాపూర్వమేవసృష్టిరితిదేవతాధికరణస్థితమితి. నన్వగ్నిలోకాద్యూర్ధ్వలోకవర్తినామర్చిరాద్యనతి
వాహ్యానామర్చిరాద్యాతివాహికచిన్తనరూపాఙ్గాసమ్భవాత్, తదఙ్గిత్వస్య * తచ్ఛ్రద్ధయాసస్మృతిరూపాగాచ్ఛ * యోగినఃప్రతిస్మర్యేతేస్మార్తేచైతేఇ

ఉ.— గాయత్రీ వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ వాగ్వై గాయత్రీ వాగ్వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ॥ ౧

త్యాదిష్వాదిష్వప్రతత్వాత్, తథా హీనానాం దేవానాం కథముక్తేః ఫల బ్రహ్మవిద్యాయా ఉపనిషదర్థత్వేనోక్త - అతివాహికచిన్తనస్య ద్వితీయాంతయా తస్య లోకవర్తినాం తదూర్ధ్వలోకవర్త్యాతివాహికచిన్తనేనైవ ప్రాప్తత్వోపపత్తేః, స్వల్పయజమానస్యేష్టకర్మణా కర్మకర్తృయజమానస్య యమరాజ్ఞా సనాద్యభావాదనపేక్షితం తథాపి ప్రాణిత్వాదికమపి చేతనాయా అపేక్షితాంశత్వప్రతిక్షేపత్వాత్. తద్వదిహాప్యనపేక్షితాతివాహికాంశత్వాదనాపేక్షి తస్యస్వలోకోర్ధ్వవర్త్యాతివాహికానాం తేషువిచిన్తనీయత్వోపపత్తేః. నను *తదుపర్యపి బాదరాయణస్సమ్భవాత్ * ఇత్యాదిపరిసమ్పాదితస్య ప్రకరణద్వయేన కిం ప్రయోజనం- దేవతానాం దేవతావిశేషాణాం చాన్యత్వేనాపి నిర్ణయస్యాప్యనేకానాం ప్రత్యక్షాదిభేదేన నావయికత్వాత్. న చ దేవానామనేనాధికరణద్వయేన కించిదపి ప్రయోజనం - తేషాం స్వకీయపదార్థదేహాదిషు తేష్వనృష్టసమ్భవనిర్ణయాచార్యకరణన్యాయేన ప్రవృత్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే- పరం బ్రహ్మదేవానాం వస్వాదిదేవతానాం చ సాధనఫలప్రదం చేతనత్వవిశేషమహిమ్నా విశిష్టతయోపాసనకాలే అనుసన్ధేయత్వేన సిద్ధిప్రయోజనసద్భావాత్. దేవతాదిగమనేప్యుపాసనవిద్యాయాం దేవతోపదర్శనప్రసిద్ధిఫలమిత్యనేన భవేత్. గత్యనన్తరమేవ చేతనానామనుష్ఠానాదీనామనవధ్యపర్యవసానకేవలాప్రణీయతాన్యాయ- నాతివాహికదేవతానాం తథా *గాన్ధర్వం వాఽనాత్మనిత్యాదిశ్రుత్యాదేః ఆమ్నాయానసారేణ కర్మాదికర్మఫలం గన్ధర్వానాం ఫలం దేవానాం వా పుణ్యసంచయ కరణాన్తరాల దేహకర్మకరణావగత్యా కర్మానుసారేణ్యైత్ - ప్రాప్తిసిద్ధాన్తానుసారతః ప్రత్యక్షప్రమాణానాం ప్రతియమానాగ్ని ప్రాణ్యాపి స్థితిన్యాయవ్యత్యాదనేన *స్తనాత్పుత్రోపకార్యత్వం గాయత్రీరూపః* ఇతితృతీయాధ్యాయసిద్ధాన్తం ప్రాప్తమనయా సంసిద్ధిరిత్యాదీని ప్రయోజనాని ద్రష్టవ్యాని. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— యతోఽతిశయఫలైషా బ్రహ్మవిద్యా- అతస్సా ప్రకారాన్తరేణాపి వక్తవ్యేతి గాయత్రీవా ఇత్యారభ్యతే. గాయత్రీద్వారేణ చోచ్యతే బ్రహ్మ- సర్వవిశేషరహితస్య *నేతి నేతీత్యాదివిశేషప్రతిషేధగమ్యస్య దుర్బోధత్వాత్. సత్స్వనేకేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా ఏవ బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయోపాదానం ప్రాధాన్యాత్, సోమాహరణాత్, ఇతరచ్ఛన్దోఽక్షరాహరణేనేతరచ్ఛన్దోవ్యాప్త్యా చ, సర్వసవనవ్యాపకత్వాచ్చ యజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః. గాయత్రీసారత్వాచ్చ బ్రాహ్మణస్య మాతరమివ హిత్వా గురుతరాం గాయత్రీం తతోఽన్యద్గురుతరం న ప్రతిపద్యతే యథోక్తం బ్రహ్మాపీతి- తస్యామత్యన్తగౌరవస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. అతో గాయత్రీముఖేనైవ బ్రహ్మోచ్యతే (గాయత్రీ వా ఇతి) అవధారణార్థో వా శబ్దః. ఇదం సర్వం భూతం- ప్రాణిజాతం యత్కిఞ్చ- స్థావరం జఙ్గమం వా. తత్సర్వం గాయత్ర్యేవ. తస్యాశ్ఛన్దోమాత్రాయాస్సర్వభూతత్వమనుపపన్నమితి గాయత్రీకారణం వాచం శబ్దరూపామాపాదయతి గాయత్రీం (వాగ్వై గాయత్రీతి) (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం) యస్మాద్వాక్శబ్దరూపా సతీ సర్వం భూతం గాయతి చ- శబ్దయతి అసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి, త్రాయతే చ - రక్షతి అముష్మాన్మా భైషీః కిం తే భయముత్థితమిత్యాది. సర్వతో భయాన్నివర్త్యమానో వాచా త్రాతస్స్యాత్. యద్వాగ్భూతం గాయతి త్రాయతే చ- గాయత్ర్యేవ తద్గాయతి త్రాయతే చ- వాచోఽనన్యత్వాత్ గాయత్ర్యాః. గానాత్త్రాణాచ్చ గాయత్ర్యా గాయత్రీత్వమ్. ౧

ఆ— గతేన గ్రన్థేనోత్తరగ్రన్థస్య గతార్థత్వం పరిహరతి (యత ఇతి) సవిశేషద్వారకబ్రహ్మవిద్యానన్తరం తద్వివక్షాయాం గాయత్రీద్వారేణ తద్విద్యోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయామవివక్షితత్వే బ్రహ్మోపదిశ్యతాం- కిం గాయత్ర్యుపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) తథా ఛన్దోన్తరాణాం విద్యమానత్వే కిమితి గాయత్రీద్వారైవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సత్స్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయా- తదుపాయత్వేనేత్యర్థః. ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (సోమాహరణాదితి) సోమస్యాహరణం- ఆనయనం. తత్ర సాధనత్వం గాయత్ర్యాశ్ఛన్దస్సామాన్యాచ్ఛన్దోరూపకైరిష్యతే - తదుక్తం తస్యా యజ్ఞే ప్రాధాన్యమిత్యర్థః యద్వా- దేవైస్సోమాహరణమిచ్ఛద్భిశ్ఛన్దసాం గాయత్రీత్రిష్టుబ్జగతీనాం తావద్వ్యవసితమాగేజగతీత్రిష్టుభౌ మధ్యే మార్గమశక్త్యా నివృత్తౌ. గాయత్రీ సోమం ప్రాప్య రక్షిణ స్సర్వవిజిత్య తం దేవేభ్యస్సమాహరదితి తైత్తిరీయకబ్రాహ్మణే *సోమో వై రాజాఽముష్మిల్లోక ఆసీదిత్యత్ర ప్రసిద్ధం. అతస్తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఉష్ణిగనుష్టుప్పఙ్క్తీని - ఇతరాణి ఛన్దాంసి. తేషాం సాలకోఽక్షరాణి-సప్తాష్టాదిసఙ్ఖ్యాకాని. తేషామాహరణం- ఉపాదానం గాయత్ర్యాఃకృతైః పాదశస్త్రైః క్రియతే- అధికసఙ్ఖ్యాయా న్యూనసఙ్ఖ్యాసు స్థానాసమ్భవాత్, తస్మాదితరేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా వ్యాప్త్యైవ ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. అథవా- గాయత్రీవ్యతిరిక్తయోస్త్రిష్టుబ్జగత్యోర్ఛన్దసోస్సోమాహరణే మధ్యతరయోరశక్తయోశ్చతుర్ణ్యర్జగత్యా త్యక్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. త్రిష్టుభా త్వేకమక్షరం. తతశ్చాష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ పఞ్చచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రిచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. తత్ర గాయత్రీ సోమమాహరన్తీ త్యక్తానామక్షరాణామాహరణేన పూర్ణతాం తయోరాపాద్య- తే వ్యాప్తవతీ. తేన తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వసవనేతి) సర్వాణి- ప్రాతస్సవనం, మాధ్యన్దినం సవనం, తృతీయసవనమిత్యేతాని. తేషు గాయత్ర్యా వ్యాపకత్వం - మిశ్రణం. గాయత్రం ప్రాతస్సవనం- త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినం సవనం- జాగతం తృతీయసవనమితి స్థితే త్రిష్టుబ్జగత్యోర్గాయత్ర్యా వ్యాప్తైరక్షరైః, తస్యాశ్చ పదాద్యంశేన చ సోమాహరణద్వారేణ సవనత్రయసమ్బన్ధాత్,

ఉ.— యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివ్యస్యాం హీదం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ నాతిశీయతే॥ ౨

అతశ్చ తస్యా బ్రహ్మ[illegible]యజ్ఞైర్[illegible]ధ్యానమిత్యర్థః. కరణితత్వాద్విధాన్యే పికృతో బ్రహ్మవిద్యాయాం తత్ప్రధానమిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) బ్రహ్మవిద్యాయాస్తత్ప్రధానమితి శేషః. గాయత్రీమనాలమ్బనత్వేన ప్రతిపద్యతే బ్రహ్మత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అస్యామితి) గాయత్ర్యా బ్రహ్మజ్ఞానద్వారత్వే సోపాదానముక్తహేతుభ్యస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) *తథా చేతో[illegible]యేన గాయత్ర్యు[illegible] పాధికం బ్రహ్మోపాస్యమితి ప్రతిజానీతే (గాయత్రీతి) నిపాతమాగాయత్ర్యా చష్టే (వై ఇతి) అవధారణమాన[illegible]స్ఫుటయన్నిదమి త్యాదివ్యాకరోతి (ఇదమితి) తదిదం సర్వం గాయత్ర్యేవేతి యోజనా. గాయత్ర్యాస్సర్వాత్మకత్వాద్[illegible]ద్యుష్యాపాస్తిర్యుక్తేత్యత్రోపపత్తి మాకాఙ్క్ష్యాననరవాక్యేనోత్తరమాహ (తస్యా ఇతి) కథం వాచో గాయత్రీత్వమిత్యాశఙ్క్య[illegible]తస్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధం దర్శయతి (వాగితి) కుతో గాయత్రీత్వం తత్రాహ (యస్మాదితి) భవత్వేవం వాచస్స్వరూపం గాయత్ర్యాస్తు కిమాయాతం తదాహ (యద్వాగితి) గాయత్రీనామని ర్వచనాదపి వాచ్యుక్తిరూపం గాయత్ర్యాస్సిద్ధమిత్యాహ (గానాదితి) ౧

రం.— చతుష్పాత్త్వసాద్గుణ్యాభ్యాం బ్రహ్మణో గాయత్రీసామ్యధ్యానస్థానసంపాదనం విద్యాత్[illegible] సూచ్యతే గాయత్రీనా ఇత్యాదినా, *ఇన్ద్రశ్శచీపతిః । బలేన పీడితః । దుశ్చ్యవనో వృషా । సమిత్సు సాసహిః ॥ ఇతి గాయత్రీ చతుష్పదా, షడక్షరాః పాదాః [illegible] [illegible] చతుష్పాత్, ఏవం బ్రహ్మణోఽపి సర్వభూతశక్తిమత్త్వ[illegible]పాదః- కర్మాత్మకభోగస్థానరూపపృథివీలోకవిశేషః- భోగోపకరణం శరీరము క్పాదః - ఆత్మస్థిత్యనుగుణప్రదేశవిశేషరూపం హృదయమితి పాదా ఇతి భూతపృథివీశరీరహృదయానీతి చత్వారః పాదాః. తత్ర సర్వభూతలక్షణపాదస్య బ్రహ్మాత్మకవాక్యార్థకగానరక్షకత్వ[illegible]లక్షణం విధాద్వయం- పృథివీలక్షణస్య పాదస్య సర్వభూతప్రతిష్ఠానత్వ సర్వభూతానతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయం- శరీరహృదయలక్షణయోః పాదయోః ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వ[illegible]నతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయం [illegible] [illegible]యోరవిశేషా భావాత్. తతశ్చ పరబ్రహ్మరూపగాయత్రీభూతపృథివీశరీరహృదయరూపపాదచతుష్టయవత్తయా చతుష్పాత్, గానరక్షకత్వ త్రాణకర్తృత్వ సర్వభూత ప్రతిష్ఠాత్వ సర్వభూతానతివర్తిత్వ సర్వ[illegible]ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వ సర్వప్రాణానతివర్తిత్వలక్షణవిధా[illegible]యుక్తతయా షడ్విధా, చ. అతశ్చ తుష్పాత్త్వషడ్విధత్వాభ్యాం బ్రహ్మణి గాయత్రీసామ్యధ్యానసంపాదనం [illegible] ప్రతిపాదయతి (గాయత్రీ వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిం చ) అత్ర గాయత్రీశబ్దేన ప్రసిద్ధా గాయత్రీ [illegible] [illegible] [illegible]తౌ [illegible] [illegible] ప్రతిపాద్యత్వాభావాత్, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] అత్యన్తవిశిష్టస్య స్థానార్థః. తథా గాయత్రీశబ్దో బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యమానస్తద్గతాన్ సంస్థానార్థః. అతశ్చ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మాభిధీయతే. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. బ్రహ్మైవ చేదం దృశ్యమానం సర్వభూతాత్మకమిత్యర్థః. అతశ్చ బ్రహ్మ భూతలక్షణపాదవత్త్వేన [illegible] గాయత్రీశబ్ద[illegible] మితి బ్రహ్మణ్యుపపాదయన్ స్వధాన్వయమాహ (వాగ్వై గాయత్రీ) గాయత్రీశబ్దేనాభిహితం బ్రహ్మ [illegible] [illegible] భవతీత్యర్థః. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] బ్రహ్మణి [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] త్రాహ (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ) వాగ్రూపమేవ బ్రహ్మ సర్వాణి భూతాని [illegible] [illegible] [illegible] త్రాయతే, చ. అతశ్చ బ్రహ్మణో వాగ్రూపస్య సర్వభూతగానత్రాణకర్తృత్వాత్ గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వం, భూతాత్మకపాదవతో బ్రహ్మణో వాక్యార్థకగానత్రాణ కర్తృత్వాఖ్యం ద్వైవిధ్యం, చోక్తం భవతి. ౧

శం.— యా వై సా- ఏవంలక్షణా సర్వభూతరూపా గాయత్రీ ఇయం వావ సా- యేయం పృథివీ. కథం పునరియం పృథివీ గాయత్రీ. ఉచ్యతే- సర్వభూతసమ్బన్ధాత్. కథం సర్వభూతసమ్బన్ధః అస్యాం- పృథివ్యాం హి- యస్మాత్సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చ భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ- పృథివీం నాతిశీయతే- నాతివర్తత ఇత్యేతత్. యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బద్ధా గాయత్రీ- ఏవం భూతప్రతిష్ఠానాద్భూతసమ్బద్ధా పృథివీ. అతో గాయత్రీ పృథివీ. ౨

ఆ.— అస్తి హి వాచస్సర్వభూతాత్మకత్వం- తద్వాచకత్వాత్. వాచ్యస్య చ వాచకాన్తరేణాసమ్భవాత్,. తథా చ వాక్యాత్ గాయత్రీ సర్వభూతాత్మికేత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యా విధాన్తరమాహ (యా వై సేతి) ఏవంలక్షణత్వం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) గాయత్రీమనూద్య పృథివీ త్వం తస్యా విహితం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (కథం పునరితి) గాయత్ర్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధస్యోక్తత్వాత్పృథివ్యాస్తస్సమ్బన్ధం చోద్యపూర్వ కం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) సర్వస్య పృథివ్యాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (ఏతామేవేతి) తథాపి కథం పృథివ్యా గాయత్రీత్వం - తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం.— ఉక్తార్థానువాదపూర్వకం ద్వితీయం పాదం సామానాధికరణ్యేనాహ (యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివీ) ఉక్తరూపవిశిష్టప్రకృతధర్మిపరో యచ్ఛబ్దః. యా- సర్వభూతరూపైకపాదయుతా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. తదేవ ప్రసిద్ధా పృథివీత్యర్థః.

మూ.— యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౩

యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౪

సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ తదేతదృచాభ్యనూక్తం॥ ౫

కథం పృథివ్యా బ్రహ్మాత్మకత్వమిత్యత్రాహ (అస్యాం హీదం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితం) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవ హి సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వం. న హి కేవలపృథివ్యాస్సర్వభూతధారణశక్తిరస్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠాత్వం చ నియమనమిత్యాహ (ఏతామేవ నాతిశీయన్త ఇతి) పృథివీం భూతాని నాతివర్తన్తే. కిం, బ్రహ్మాత్మకానాం హి ప్రతిష్ఠాత్వాదేవ పృథివీనియమనాతిక్రమణే న శక్తా ఇత్యర్థః. పృథివీముఖ బ్రహ్మణ్యోపదేశేన భూతాని నాతివర్తన్తే. సర్వతా ఉపపత్తేః. ఏవం పృథివీయమనాద్యాకార ప్రతిష్ఠాత్వం తదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౨

శం.— యా వై సా పృథివీ గాయత్రీ- ఇయం వావ సా- ఇదమేవ తత్. కిం. యదిదమస్మిన్పురుషే- కార్యకరణసఙ్ఘాతే జీవతి శరీరం- పార్థివత్వాచ్ఛరీరస్య. కథం శరీరస్య గాయత్రీత్వమితి. ఉచ్యతే- అస్మిన్హీమే ప్రాణాః - భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రతిష్ఠితాః- అతః పృథివీవద్భూతశబ్దవాచ్య ప్రాణప్రతిష్ఠానాచ్ఛరీరం గాయత్రీ. ఏతదేవ యస్మాత్- శరీరం నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. ౩

ఆ.— సమ్ప్రతి గాయత్ర్యాశ్శరీరరూపత్వం నిరూపయతి (యా వా ఇతి) గాయత్ర్యాశ్శరీరపృథివీమనూద్య తస్యా గాయత్రీశరీరయోరభేదే హేతుమాహ (పార్థివత్వాదితి) ఇదానీం గాయత్రీశరీరయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణానాం శరీరే ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ౩

రం.— అథ తృతీయం పాదమాహ (యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరం) అత్ర పురుషశబ్దశ్శరీరవిశిష్టజీవపరః. పృథివీ- పృథివీరూపపాదవిశిష్టా యా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. సా శరీరం - శరీరాఖ్యపాదవిశిష్టేత్యర్థః. భూతపృథివ్యోర్గాయత్రీసామానాధికరణ్యేన నిర్దిష్టతయా భూతపృథివీశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వేన తదుపస్థాపనక్షమత్వాత్ అగ్రే ప్రాయన్యాయేనాత్ర శరీరలక్షణపాదాన్తరనిష్ఠకస్య శరీరశబ్దస్యానిష్కర్షకశబ్దత్వేపి సామానాధికరణ్యేన సిద్ధిరితి జ్ఞేయం. శరీరస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వాభ్యాముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) నాతిశీయన్తే- నాతివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— యద్వై తత్పురుషే శరీరం గాయత్రీ- ఇదం వావ తత్-యదిదమస్మిన్నన్తః - మధ్యే పురుషే హృదయం పుణ్డరీకాఖ్యం. ఏతద్గాయత్రీ కథమితి. ఆహ- అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితాః- అతశ్శరీరవద్గాయత్రీ హృదయం. ఏతదేవ చ నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. «ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా» «అహింసన్సర్వభూతానీతి» శ్రుతేః భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రాణాః. ౪

ఆ.— అథ గాయత్ర్యా హృదయత్వమావేదయతి (యద్వై తదితి) హృదయస్య గాయత్ర్యాశ్శరీరైకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విధ్యన్తరం (ఏతదిత్యాదినా) హృదయే ప్రాణానాం ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ప్రాణానాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తత్సమ్బన్ధేన భూతసమ్బన్ధాద్గాయత్ర్యాశ్శరీరాదిభావస్సమ్భవతి - తేషాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తు కిం మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణో హీతి) అహింసావాక్యేపి ప్రాణనపరం మారణం ప్రతిషిధ్యతే- తథా చ భూతశబ్దస్య ప్రత్యభిజ్ఞాగోచరో భవత్యేవేత్యాహ (భూతేతి) ౪

రం.— చతుర్థం పాదమాహ (యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయం) పురుషే శరీరం- పురుషశబ్దితశరీరవిశిష్టజీవనిష్ఠశరీరాఖ్యపాదవిశిష్టం యద్గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ- తదేవ హృదయం- హృదయశరీరకం. హృదయలక్షణపాదకమిత్యర్థః. హృదయస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) ప్రాణశబ్దేన ప్రాణాపానాదయః- ఇన్ద్రియాణి వా కథ్యన్తే. తేషాం హృదయసమ్బన్ధినాడీద్వారా హృదయప్రతిష్ఠితత్వం. ఏవం తృతీయచతుర్థపాదౌ ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౪

శం.— సైషా చతుష్పదా షడక్షరపాదా ఛన్దోరూపా సతీ భవతి గాయత్రీ షడ్విధా - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణరూపా సతీ షడ్విధా భవతి. వాక్ప్రాణయోరన్యార్థనిర్దిష్టయోరపి గాయత్రీప్రకారత్వం- అన్యథా షడ్విధత్వసఙ్ఖ్యాపూరణానుపపత్తేః. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే ఏతత్ -గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ గాయత్ర్యనుగతం గాయత్రీముఖేనోక్తం బృహదపి- మన్త్రేణాభ్యనూక్తం- ప్రకాశితం. ౫

ఆ.— ఆఖ్యానశేషత్వేన గాయత్ర్యాశ్చతుష్పాదత్వం దర్శయతి (సైషేతి) లక్షయిత్వా తస్యాష్షడ్విధత్వమనూద్య సాధయతి (షడ్విధేతి) గాయత్రీహృదయయోస్సర్వభూతసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థముపదిష్టయోర్వాక్ప్రాణయోర్గాయత్రీప్రభేదత్వేన కథం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాగ్ంశ్చ పురుషః। పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి॥ ౬

యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః॥ ౭

అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశో యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః॥ ౮

(వాక్ప్రాణయోరితి) విధిపక్షే వాక్యశేషయోగాత్తయోరపి గాయత్రీభేదత్వమిత్యర్థః ఏతస్మిన్పక్షే - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణభేదాత్ షడ్విధాం గాయత్రీమనుచిన్త్యాజహల్లక్షణయా తదవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మత్వం తదనుచిన్తయేదితి తచ్ఛేషత్వేనైవ పూర్వోక్తైస్తైస్తైః సహేత్యర్థః. ౫

రం.— ఏవముక్తం చతుష్పాత్త్వం షాడ్విధ్యం చ నిగమయతి (సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీతి) నన్వేవం చతుష్పాత్త్వే బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వం స్యాదితి శఙ్కాయాముక్తస్య మహిమ్న ఏతావత్త్వప్రతిషేధికామృచముదాహరతి (తదేతదృచాభ్యనూక్తం) తదేతత్ - గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మాభిముఖీకృత్యర్చాప్యుక్తమిత్యర్థః. ౫

శం.— తావానస్య - గాయత్ర్యాఖ్యస్య బ్రహ్మణః సమస్తస్య మహిమా - విభూతివిస్తారః. యావాంశ్చతుష్పాత్ షడ్విధశ్చ బ్రహ్మణో వికారః పాదో గాయత్రీతి వ్యాఖ్యాతః. తతః- తస్మాద్వికారలక్షణాత్ గాయత్ర్యాఖ్యాద్వాచారమ్భణమాత్రాత్ తతో జ్యాయాన్ - మహత్తరశ్చ పరమార్థసత్యరూపోఽవికారః పురుషః - సర్వపూరణాత్పురిశయనాచ్చ. తస్యాస్య పాదః సర్వా- సర్వాణి భూతాని - తేజోఽబన్నాదీని సస్థావరజఙ్గమాని. త్రిపాత్ - త్రయః పాదా యస్య సోఽయం త్రిపాత్. త్రిపాదమృతం పురుషాఖ్యం సమస్తస్య గాయత్ర్యాత్మనో దివి - ద్యోతనవతి స్వాత్మన్యవస్థితమిత్యర్థ ఇతి. ౬

ఆ.— సమస్తస్య - పాదవిభాగవిశిష్టస్యేతి యావత్. విస్తరమేవ వివృణోతి (యావానితి) * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి వాక్యశేషమాశ్రిత్య విశినష్టి (వాచారమ్భణమాత్రాదితి) పరమార్థసత్యత్వే హేతుమాహ (అవికార ఇతి) తావానస్యేత్యాది స్పష్టయతి (తస్యేతి) ఆదిపదేన వాయురాకాశశ్చేత్యుభయముక్తం. తతో జ్యాయానిత్యాది స్ఫుటయతి (త్రిపాదితి) సమస్తస్య-సర్వప్రపఞ్చాత్మకస్యేత్యర్థః శ్రుతావిశబ్దో మన్త్రిసమాప్త్యర్థః. ౬

రం.— తామృచం పఠతి (తావానస్య మహిమా) పూర్వోక్తస్సర్వోఽపి తస్య మహిమా-నియామ్యవర్గః. (తతో జ్యాయాంశ్చ పురుషః) పూర్వోక్తమహిమాపేక్షయా పురుషో జ్యాయాన్ - పరమాత్మా జ్యాయాన్. తతోఽధికమహిమశాలీత్యర్థః. (పాదోఽస్య సర్వా భూతాని) అత్ర సర్వా భూతానీతి కార్యజగదన్తర్గతా అచిత్సంసృష్టాశ్చేతనా ఉచ్యన్తే. తే సర్వే పాదః- అంశమాత్రమిత్యర్థః. సర్వశబ్దాత్పరస్య శేః * సుపాంసులుగితి లుకి నలోపే రూపం. (త్రిపాదస్యామృతం దివి) అత్ర ద్యుశబ్దః సమష్టివ్యష్టితత్త్వబహిర్భూతాప్రాకృతస్థానవిశేషపరః. అప్రాకృతే స్థానవిశేషే అస్య- పరమాత్మనః అమృతం పాదత్రయమిత్యర్థః. త్రిపాత్త్వం చాప్రాకృతైర్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణవిశేషైర్వా - భూషణాస్త్రాదిరూపేణ జగదన్తర్గతవస్త్వభిమానిభిర్నిత్యైర్భగవదనుభవమాత్రపరైర్నిత్యసిద్ధైర్ముక్తైశ్చాత్మభిర్వా సమ్భవతి. ౬

శం.— యద్వై తత్ - త్రిపాదమృతం గాయత్రీముఖేనోక్తం బ్రహ్మేతి- ఇదం వావ తత్ -ఇదమేవ తత్. యోఽయం- ప్రసిద్ధో బహిర్ధా- బహిః పురుషాదాకాశః- భౌతికః. యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశ ఉక్తః. ౭

ఆ.— యద్బ్రహ్మ గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నముపాస్యముక్తం - హృదయాకాశే తద్ధ్యేయమితి వక్తుం క్రమేణ హృదయాకాశమవతారయతి (యద్వై తదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— అథ చతుర్థపాదత్వేనోక్తస్య ఉపాస్యతయా వక్ష్యమాణస్య హృదయస్య స్తుత్యర్థం హృదయాకాశస్య బాహ్యాకాశాభేదేన మహత్త్వం వక్తుం బాహ్యాకాశస్య బ్రహ్మతుల్యత్వం సామానాధికరణ్యేనాహ (యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః) స్వకార్యవ్యాప్తత్వామూర్తత్వాచలత్వాదిభిః బ్రహ్మతుల్యో బాహ్యాకాశో యో వర్తత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— అయం వావ సః- యోఽయమన్తః పురుషే-శరీర ఆకాశః. యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః. ౮

రం.— (అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి) తాదృశ బాహ్యాకాశాభిన్నః పురుషశబ్దితే శరీరే వర్తమాన ఆకాశ ఇత్యర్థః. బాహ్యాన్తరాకాశయోర్భేదసత్త్వేఽపి ధర్మైక్యాభిప్రాయేణాభేదనిర్దేశః. (యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి) ఏవం బ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నశ్శరీరాన్తరాకాశోఽయమిత్యర్థః. ౮

ఉ.— § అయం వావ స యోఽయమన్తర్హృదయ ఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తి పూర్ణామప్రవర్తినీꣳ శ్రియం లభతే య ఏవం వేద॥ ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయః స యోఽస్య ప్రాఙ్సుషిః స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స ఆదిత్యస్తదేతత్తేజోఽన్నాద్యమిత్యుపాసీత తేజస్వ్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧

శం.— అయం వావ సః- యోఽయమన్తర్హృదయే- పుణ్డరీక ఆకాశః. కథమేకస్య సత ఆకాశస్య త్రిధాభేద ఇతి. ఉచ్యతే- బాహ్యేన్ద్రియవిషయే జాగరితస్థానే నభసి దుఃఖబాహుళ్యం దృశ్యతే. అన్తశ్శరీరే స్వప్నస్థానభూతే మన్దతరం దుఃఖం భవతి స్వప్నాన్ పశ్యతః. హృదయస్థే పునర్నభసి * న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. అతస్సర్వదుఃఖనివృత్తిరూపమాకాశం సుషుప్తస్థానం. అతో యుక్తమేకస్యాపి త్రిధాభేదానువ్యాఖ్యానం. బహిర్ధా పురుషాదారభ్యాకాశస్య హృదయే సఙ్కోచకరణం చేతస్సమాధానస్థానస్తుతయే. యథా * త్రైలోక్యాత్మనామపి లోకానాం కురుక్షేత్రం విశిష్యతే| అస్మాత్తతః కురుక్షేత్రమధ్యతస్తు పృథూదకమితి- తద్వత్. తదేతత్ - హార్దాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ పూర్ణం - సర్వగతం. న హృదయమాత్రపరిచ్ఛిన్నమితి మన్తవ్యం- యద్యపి హృదయాకాశే చేతస్సమాధీయతే. అప్రవర్తి- న క్వచిత్ప్రవర్తితుం శీలమస్యేత్యప్రవర్తి తత్. అనుచ్ఛిత్తిధర్మకం. యథాఽన్యాని భూతాని పరిచ్ఛిన్నాన్యుచ్ఛిత్తిధర్మకాణి- న తథా హార్దం నభః. పూర్ణామప్రవర్తినీం- అనుచ్ఛేదాత్మికాం శ్రియం- విభూతిం గుణఫలం లభతే దృష్టం- య ఏవం- యథోక్తం పూర్ణమప్రవర్తిగుణం బ్రహ్మ వేద- జానాతి. ఇహైవ జీవంస్తద్భావం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః......... ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఏకస్యాకాశస్య కథం త్రైవిధ్యముక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఔపాధికత్రైవిధ్యమవిరుద్ధమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) బాహ్యేన్ద్రియవిషయత్వం - తద్విషయతద్బాహ్యాశ్రయత్వం. స్వప్నస్థానభూతే - నభసీతి సమ్బన్ధః. * న కంచనేత్యాదినా నిషేధద్వయేన పూర్వప్రకారమవస్థాద్వయం నిషిధ్యతే. నిషేధఫలమాహ (అత ఇతి) సర్వదుఃఖం- స్థూలం వాసనామయం చ. తన్నివృత్త్యా నిరూప్యమాణం హృదయాకాశమిత్యర్థః. ఔపాధికత్రైవిధ్యముపసంహరతి (అత ఇతి) త్రైలోక్యమిత్యనేన క్రమేణాకాశస్య సఙ్కోచో హృదయే క్రియతే - తత్రాహ (బహిర్ధేతి) స్థానస్తుతిముదాహరణేన స్ఫుటయతి (యథేతి) అత్ర కురుక్షేత్రమధ్యతః - అగ్రస్థానీయం. పృథూదకమపి తథేతి ద్వాదశయుగళమివ తదుభయం లోకత్రయాపేక్షయా విశిష్టతరమిత్యర్థః. హృదయాకాశే చేతస్సమాధీయతే చేత్ -తతస్తత్ర పరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) పూర్ణత్వేన జన్మనాశశూన్యత్వం సిద్ధ్యతీత్యాహ (అప్రవర్తీతి) ప్రధానఫలత్వం వ్యావర్తయతి (గుణఫలమితి) అదృష్టఫలం స్వర్గప్రాప్తిరితి దృష్టమిత్యుక్తం. జ్ఞానమేవ విశినష్టి (ఇహైవేతి) వర్తమాన ఏవ దేహస్స స్తమ్యర్థః. యో విద్వానేవం- స యథోక్తం ఫలం లభత ఇతి సమ్బన్ధః. ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అయం వావ స యోఽయమన్తర్హృదయ ఆకాశః) తాదృశశరీరాన్తస్స్థాకాశాభిన్నో హృదయావచ్ఛిన్నాకాశ ఇత్యర్థః. పూర్వవద్ధర్మైక్యాదితి భావః. ఏవం బ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్న పురుషాన్తర్గతాకాశాభేదం హృదయాకాశస్యోక్త్వా ఏతాదృశమహిమశాలీ హృదయాకాశ ఇతి స్తౌతి (యో వై సోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) అన్తర్హృదయే వర్తమానో య ఆకాశః- అయం సః- తాదృశమహిమశాలీత్యర్థః. అనయా చ హృదయాకాశస్తుత్యా చతుర్థపాదత్వేనోక్తం హృదయం స్తుతం భవతి. ఏవం చతుష్పాదష్షడ్విధస్య బ్రహ్మణః ప్రపఞ్చాన్తర్భావేన పరిచ్ఛిన్నత్వాస్థిరత్వశఙ్కావ్యావృత్త్యర్థం పూర్ణత్వాప్రవర్తిత్వగుణకతయోపాసనం మోక్షఫలం విదధాతి (తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తి) పూర్ణత్వం- అపరిచ్ఛిన్నత్వం. అప్రవర్తిత్వం- అచలత్వం. స్థిరత్వం. (పూర్ణామప్రవర్తినీం శ్రియం లభతే య ఏవం వేద) అనన్తస్థిరా శ్రీః- ముక్తైశ్వర్యమేవ. తదుపాసీనో ముక్తిం భజత ఇత్యర్థః....౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తస్య హ వా ఇత్యాదినా గాయత్ర్యాఖ్యస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనాఙ్గత్వేన ద్వారపాలాదిగుణవిధానార్థమారభ్యతే. యథా లోకే ద్వారపాలా రాజ్ఞః ఉపాసనేన వశీకృతా రాజప్రాప్త్యర్థా భవన్తి- తథేహాపీతి. (తస్యేతి) ప్రకృతస్య హృదయస్యేత్యర్థః. ఏతస్య - అనన్తరనిర్దిష్టస్య పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాః. దేవానాం సుషయో దేవసుషయః-స్వర్గలోకప్రాప్తిద్వారచ్ఛిద్రాణి. దేవైః- ప్రాణాదిత్యాదిభీ రక్ష్యమాణానీత్యతో దేవసుషయః. తస్య స్వర్గలోకభవనస్య హృదయస్యాస్య యః ప్రాఙ్సుషిః- పూర్వాభిముఖస్య ప్రాగ్గతం యచ్ఛిద్రం- ద్వారం. స ప్రాణః- తత్స్థస్తేన ద్వారేణ యస్సఞ్చరతి వాయువిశేషః- స ప్రాగనితీతి ప్రాణః. తేనైవ సమ్బద్ధమవ్యతిరిక్తం తచ్చక్షుః. తథైవ (స ఆదిత్యః) * ఆదిత్యో హ వై బాహ్యః ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః. చక్షూరూపప్రతిష్ఠాక్రమేణ హృది స్థితః. * స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీత్యాదివాజసనేయకే. ప్రాణవాయుదేవతైవ హ్యేకా చక్షురాదిత్యశ్చ సహాశ్రయేణ. వక్ష్యతి చ ప్రాణాయ స్వాహేతి హుతం హవిస్సర్వమేతత్తర్పయతీతి. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం స్వర్గలోకద్వా

§ యోఽయమన్తర్హృదయ ఆకాశో యో వై సోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రꣳ స చన్ద్రమాస్తదేతచ్ఛ్రీశ్చ యశశ్చేత్యుపాసీత శ్రీమాన్యశస్వీ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨

తత్వాచ్చ బ్రహ్మస్వర్గలోకం ప్రతిపత్తు స్తేజస్వీ తచ్చక్షురాదిత్యస్వరూపేణ, న్నాదత్వాచ్చ సవితు స్తేజోఽన్నాదః, మిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీత తత స్తేజస్వ్యన్నాదశ్చ- ఆమయావిత్వరహితో భవతి- య ఏవం వేద- తస్యైతద్గుణఫలం. ఉపాసనేన వశీకృతో ద్వారపః స్వర్గలోకప్రాప్తిహేతుర్భవతీతి ముఖ్యం ఫలం. ౧

ఆ.— [illegible] (ఇత్యాహ) ద్వారగతా [illegible] (యథేతి) ఇతి- [illegible] (దేవైరితి) స్వర్గలోకస్య- [illegible] (తస్య సైనేతి) [illegible] (తేనైవేతి) ప్రాణ [illegible] సాక్షిచక్షుషోఽకించిత్కరత్వం [illegible] (ఆదిత్యేతి) కథమిత్యాహ (చక్షురితి) [illegible] (సఆదిత్యఇతి) ఏకదేవతాఽభిన్నత్వాదపి ప్రాణాభేదేన చక్షురాదిత్యయో [illegible] (ప్రాణేతి) [illegible] (వక్ష్యతీతి) [illegible] తదేతత్ [illegible] స్వర్గలోకం ప్రతిపత్తు [illegible] (తేజస్వీతి) [illegible] (ఉపాసనేనేతి) ౧

రం.— [illegible] (సస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయః) [illegible] తేజోఽన్నాద్యత [illegible] ఉపాసనేన [illegible] తేజస్విత్వం-లావణ్యం. [illegible] ౧

శం.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః- తత్స్థో వాయువిశేషః స వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- విగృహ్య వా ప్రాణాపానౌ- నానా వా- [illegible] తచ్ఛ్రోత్రమిన్ద్రియం. తథా- స చన్ద్రమాః [illegible] సహ శ్రయణాత్పూర్వవత్. [illegible] శ్రోత్రచన్ద్రమసోః [illegible] ఆభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేత్యాదిసమానం ౨

ఆ.— హృదయస్య పూర్వద్వారస్థితచ్ఛిద్రస్యస్య [illegible] ప్రాణము [illegible] శ్రోత్రం చన్ద్రమా [illegible] త్యాహ (అథేతి) వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- వ్యాన ఇత్యర్థః. ప్రాణాపానౌ విగృహ్య- విరుధ్య [illegible] నానా- [illegible] చేష్టత ఇతి వికల్పాన్తరం. తేన సమ్బన్ధః శ్రోత్రస్య [illegible] యథా శ్రోత్రస్య వ్యానేన సమ్బన్ధః- తథా చన్ద్రమసోఽపి తేన సమ్బన్ధస్య శ్రుత్యుక్తత్వాదేవ ధ్యానార్థతయా గ్రాహ్యత్వాత్యాహ (తథేతి) శ్రోత్రచన్ద్రమసోః సమ్బన్ధే శ్రుతిమేవ ప్రమాణయతి (శ్రోత్రేణేతి) యద్వా రాజః శ్రోత్రం- తదాత్మనాదిశశ్చన్ద్రమాశ్చేత్యేతేన సృష్టా ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. [illegible] సహ శ్రయణాత్పూర్వవదితి అనయోర్వ్యానాత్మత్వం [illegible] వ్యానేత్యేత్యాదివాక్యశేషాదవధేయమిత్యర్థః. తదేతత్- వ్యానాఖ్యం బ్రహ్మ శ్రీశ్చ యశశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. కథం తస్య గుణద్వయవత్త్వం ధ్యానమిత్యాశఙ్క్య శ్రోత్రస్య జ్ఞానహేతుత్వాచ్చన్ద్రమసోఽన్నహేతుత్వాత్తయోరాశ్రయత్వేన తదాత్మనో వ్యానస్యాపి తద్గుణోపపత్తిరిత్యాహ (శ్రోత్రేతి) వ్యానాఖ్యబ్రహ్మణి గుణాన్తరం సాధయతి (జ్ఞానేతి) ఉక్తస్య బ్రహ్మణో గుణద్వయసమ్భవోఽతశ్శబ్దార్థః. శ్రీమానిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. సమానం - తేజస్వీత్యాదివాక్యేనేతి శేషః. ౨

రం.— (అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రꣳ స చన్ద్రమా ఇత్యాది) శ్రీమాన్- సమ్పత్తిమాన్. ౨

ఉ.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిః సోఽపానః సా వాక్సోఽగ్నిస్తదేతద్బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యుపాసీత బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద॥ ౩

అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః స సమానస్తన్మనః స పర్జన్యస్తదేతత్కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యుపాసీత కీర్తిమాన్వ్యుష్టిమాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః స ఉదానః స వాయుః స ఆకాశస్తదేతదోజశ్చ మహశ్చేత్యుపాసీత ఓజస్వీ మహస్వాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిః పశ్చిమః. తత్స్థో వాయువిశేషః. స మూత్రపురీషాద్యపనయన్నధోఽనితీత్యపానః. సా చ వాక్. తత్సమ్బన్ధాత్తథాఽగ్నిః. తదేతద్బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. అగ్నిసమ్బన్ధాద్వృత్తస్వాధ్యాయస్య. అన్నగ్రసనహేతుత్వాదపానస్యాన్నాద్యత్వం. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— హృదయస్య పశ్చిమదిగవస్థితసుషిసమ్బద్ధత్వేనాపానో వాగగ్నిశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధం ధ్యేయమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) సోఽపాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తత్స్థ ఇతి) సోఽపాన ఇతి సమ్బన్ధః. అపానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (మూత్రేతి) ఆదిశబ్దేన శుక్రాది గృహ్యతే యథా చక్షుషః శ్రోత్రస్య చ ప్రాణత్వం వ్యానత్వం చోక్తం- తథా వాగపానో భవతి. * అపానేత్యపశ్యతీత్యాది శ్రుతేరిత్యాహ (సా చేతి) యథా చక్షురాదిద్వారేణాదిత్యాదేః ప్రాణాదిరూపత్వముక్తం - తథా వాచోఽధిష్ఠాతృత్వేన సమ్బన్ధాదగ్నిస్తద్ద్వారేణాపానో భవతీత్యాహ (తత్సమ్బన్ధాదితి) తదేతత్- అపానాఖ్యం బ్రహ్మ. బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మవర్చసం వ్యాచష్టే (వృత్తేతి) కథమపానాఖ్యే బ్రహ్మణి యథోక్తో గుణస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాగ్నిద్వారేత్యాహ (అగ్నిసమ్బన్ధాదితి) తథాపి కథమన్నాద్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ద్వారేణేత్యాహ (అన్నేతి) బ్రహ్మవర్చసీత్యాదిఫలవాక్యం * శ్రీమానిత్యాదినా తుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౩

రం.— (అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిస్సోఽపానస్సా వాక్సోఽగ్నిరిత్యాది) బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తాధ్యయనజం తేజః. ౩

శం.— అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః- ఉదగ్గతస్సుషిః తత్స్థో వాయువిశేషః. సోఽశితపీతే సమం నయతీతి సమానః. తత్సమ్బద్ధం మనః- అన్తఃకరణం. స పర్జన్యః- వృష్ట్యాత్మకో దేవః. పర్జన్యనిమిత్తాశ్చాపఇతి. మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చేతి శ్రుతేః. తదేతత్కీర్తిశ్చ - మనసో జ్ఞానస్య కీర్తిహేతుత్వాత్. ఆత్మపరోక్షం విశ్రుతత్వం- కీర్తిః. యశః స్వకరణసంవేద్యం విశ్రుతత్వం- వ్యుష్టిః. కాన్తిః. దేహగతం లావణ్యం. తతశ్చ కీర్తిసమ్భవాత్కీర్తిశ్చేతి. సమానమన్యత్. ౪

ఆ.— హృదయస్యోత్తరసుషిసమ్బద్ధత్వేన సమానో మనః పర్జన్యశ్చేతి త్రితయం పరస్పరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి) సమానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (అశితేతి) మనసస్సమానేన సమ్బన్ధః * సమానేత్యపశ్యతీతి శ్రుతేరిత్యాహ (తత్సమ్బద్ధమితి) * మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతీతి తదేవ వాక్యశేషమాశ్రిత్యతయోస్సమ్బన్ధమాహ (స పర్జన్య ఇతి) శ్రుత్యన్తరాదపి తయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం పాతనికామాహ (పర్జన్యేతి) ఇతిశబ్దః ప్రసిద్ధిపరామర్శార్థః. తథాపి కథం పర్జన్యమనసోస్సమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య మనసోఽపి కారణత్వేనాద్భిస్సమ్బన్ధాత్తద్ద్వారాభిధోఽపి తత్సిద్ధిరిత్యాహ (మనసేతి) తదేతత్- సమానాఖ్యం బ్రహ్మ. కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. తస్మిన్బ్రహ్మణి కీర్తిరూపం గుణం సాధయతి (మనస ఇతి) వ్యుష్టేరర్థాన్తరత్వం కీర్తేర్దర్శయతి (ఆత్మేతి) తతో వ్యుష్టిం వ్యాచష్టే (స్వకరణేతి) తామేవానుభవారూఢతయా కథయతి (కాన్తిరితి) కథం పునర్దేహగతస్య లావణ్యస్య కీర్తితా శక్యతే- తత్రాహ (తతశ్చేతి) లావణ్యం పశ్యన్త్యర్థః. ఇతి- అసఙ్కీర్ణగుణద్వయవిశిష్టముపాసనం సిద్ధమిత్యర్థః. కీర్తిమానిత్యాదిఫలవాక్యస్య * బ్రహ్మవర్చసీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౪

రం.— (అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిస్స సమానస్తన్మనః స పర్జన్య ఇత్యాది) పర్జన్యః- దేవతావిశేషః. వ్యుష్టిః- దేహకాన్తిః. ౪

శం.— అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః- స ఉదానః- ఆపాదతలాదారభ్యోర్ధ్వముత్క్రమణాత్. ఉత్కర్షార్థం చ కర్మ కుర్వన్నిత్యుదానః. స వాయుః. తదాధారశ్చాకాశః. తదేతత్ వాయ్వాకాశయోరోజో హేతుత్వాదోజః- బలం, మహత్త్వాచ్చ మహః, ఇతి. సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— హృదయస్యోర్ధ్వచ్ఛిద్రసంశ్లిష్టేనోదానో వాయురాకాశశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) ఉత్క్రమణాత్- ఉదాన ఇతి సమ్బన్ధః. * ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యాహ (స వాయురితి) వాయోరాకాశత్వమాధారాధేయసమ్బన్ధాత్, * వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యతీతి శ్రుతేశ్చేత్యాహ (తదాధారశ్చేతి) తదేతత్-ఉదానాఖ్యం బ్రహ్మ. పూర్వవదోజో మహశ్చేత్యాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తగుణద్వయం నిర్దిశతి (వాయ్వాకాశయోరితి) ఓజస్వీత్యాదివాక్యస్య * కీర్తిమానిత్యాదినా తుల్యార్థత్వమాహ (సమానమితి) ౫

ఉ.— తేవా ఏతే పఞ్చబ్రహ్మపురుషాస్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాః సయఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్యలోకస్య ద్వారపాన్వేదాస్యకులే వీరోజాయతేప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకం యఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాన్వేద॥ ౬

అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతేవిశ్వతఃపృష్ఠేషుసర్వతఃపృష్ఠేషు అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదంవావతద్యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషేజ్యోతిః॥ ౭

రం,--- (అథయోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిఃసఉదానఃసవాయుస్సఆకాశఇత్యాది) ఓజః - బలం. మహత్త్వం - మహః. ఆకాశశ్చ- దేవతావిశేషః ౫

శం.— తేవై ఏతే- యథోక్తాఃపఞ్చసుషిసమ్బన్ధాత్పఞ్చ బ్రహ్మణః-హార్దస్యపురుషాఃరాజపురుషాఇవద్వారస్థాఃస్వర్గస్య-హార్దస్యలోకస్యద్వారపాలాః. ఏతైర్హిచక్షుశ్శ్రోత్రవాఙ్మనఃప్రాణైర్బహిర్ముఖప్రవృత్తైర్బ్రహ్మణోహార్దస్యప్రాప్తిద్వారాణినిరుద్ధాని. ప్రత్యక్షంహ్యేతత్-అజితకరణతయాబాహ్యవిషయాసఙ్గానృతప్రరూఢత్వాన్నహార్దేబ్రహ్మణిమనస్తిష్ఠతి తస్మాత్సత్యముక్తమేతేపఞ్చ బ్రహ్మపురుషాఃస్వర్గస్యలోకస్యద్వారపా ఇతి. అతస్సయఏతానేవం-యథోక్తగుణవిశిష్టాన్ స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాన్ వేద-ఉపాస్తే. ఉపాసనయావశీకరోతి. సరాజద్వారపాలానివోపాసనేనవశీకృత్యతైరనివారితఃప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకంరాజానమివహార్దంబ్రహ్మ. కించ- అస్యవిదుషఃకులేవీరఃపుత్రోజాయతే- వీరపురుషసేవనాత్. తస్యచర్ణాపాకరణేనబ్రహ్మోపాసనప్రవృత్తిహేతుత్వం. తతశ్చస్వర్గలోకప్రతిపత్తయే పారమ్పర్యేణభవతీతి స్వర్గలోకప్రతిపత్తిరేవైకంఫలం. ౬

ఆ.--- * తస్యహవాఏతస్యేత్యాదినోక్తమనువదతి (తేవా ఇతి) కథంబ్రహ్మపురుషాః- తత్రాహ (రాజపురుషాఇవేతి) వ్యపదిశ్యన్తఇత్యర్థః. తేషాంద్వారపాలత్వంప్రపఞ్చయతి (ఏతైరితి) తత్రస్వానుభవంప్రమాణయతి (ప్రత్యక్షంహీతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యాంవశీకృతశ్రోత్రాదికరణగ్రామోపేతత్వాభావాత్పరోక్షశబ్దాదివిషయేఆసఙ్గరూపానృతాక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. ఏతైరేవవిషయవిముఖైర్బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారాణిసమాధ్యాదినావివృతానీత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మపురుషానుక్త్వాననూద్యసఫలముపాసనందర్శయతి (అతఇతి) అనియతానాంచక్షురాదీనాంబ్రహ్మప్రాప్తిప్రతిబన్ధకత్వం-నియతానాంతుతత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యేతజ్జ్ఞానార్థః యథోక్తగుణవిశిష్టత్వం-చక్షురాదీనామాదిత్యాద్యాత్మకత్వం. అదృష్టంఫలముక్త్వాదృష్టఫలమాహ (కించేతి) యథోక్తపుత్రోత్పత్తిర్వివక్షితబ్రహ్మప్రాప్త్యావనుపయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) పుత్రస్యధ్యానానుసారిత్వహేతుత్వంతత్రశబ్దార్థః. పారమ్పర్యేణ- ఉపాసనాద్యారోహేణేతియావత్. పుత్రస్యధ్యానద్వారాబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వేఫలితమాహ (ఇతిస్వర్గేతి) ౬

రం.— (తేవాఏతేపఞ్చబ్రహ్మపురుషాఃస్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాః) తఏతే - ఉక్తగుణవిశిష్టాఆదిత్యచన్ద్రమోఽగ్నిపర్జన్యాకాశాఖ్యాః బ్రహ్మపురుషాః- బ్రహ్మసమ్బన్ధినఃపురుషాః. స్వర్గస్యలోకస్య- భగవల్లోకస్యహృదయాకాశాఖ్యస్యద్వారపాలకాః. యద్వా-భగవల్లోకస్యద్వారపాః- అతివాహికాః. (సయఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషానిత్యాది) (అస్యకులేవీరోజాయతే) వీరఃపుత్రోజాయతే. విద్యావీర్యసమ్పన్నోజాయతఇత్యర్థః. అనుషఙ్గికఫలముక్త్వాప్రధానఫలమాహ (ప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకంయఏతానేవమిత్యాది) భగవల్లోకద్వారపాలకోపాసనయాఅనివారితస్సన్ భగవల్లోకంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— అథయదసావిద్వాన్ స్వర్గంలోకం వీరపురుషసేవనాత్ప్రతిపద్యతే, యచ్చోక్తం * త్రిపాదస్యామృతందివీతి,- తదిదంలిఙ్గేనచక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియగోచరమాపాదయితవ్యం- యథాఽగ్న్యాదిర్ధూమాదిలిఙ్గేన. తథాహ్యేవమేవేదమితి యథోక్తేఽర్థేదృఢాప్రతీతిస్స్యాత్, అనన్యత్వేనచనిశ్చయ, ఇత్యతఆహ- యదతః-అముష్మాద్దివః- ద్యులోకాత్పరః-పరమితిలిఙ్గవ్యత్యయేన. (జ్యోతిర్దీప్యతే) స్వయంప్రభంసదాప్రకాశత్వాద్దీప్యతఇవదీప్యత ఇత్యుచ్యతే - అగ్న్యాదివజ్జ్వలనలక్షణాయాః దీప్తేరసమ్భవాత్. విశ్వతః పృష్ఠేష్విత్యేతస్యవ్యాఖ్యానం- సర్వతఃపృష్ఠేష్వితి. సంసారాదుపరీత్యర్థః. సంసారఏవహిసర్వః- అసంసారిణఏకత్వాన్నిర్భేదత్వాచ్చ. (అనుత్తమేషు) తత్పురుషసమాసాశఙ్కానివృత్తయేఆహ (ఉత్తమేషులోకేష్వితి) సత్యలోకాదిషుహిరణ్యగర్భాదికార్యరూపస్యపరస్యేశ్వరస్యాసన్నత్వాదుచ్యతే-ఉత్తమేషులోకేష్వితి. ఇదంవావ-ఇదమేవతత్. యదిదమస్మిన్ పురుషేఽన్తః - మధ్యేజ్యోతిఃచక్షుశ్శ్రోత్రగ్రాహ్యేనలిఙ్గేనోష్ణిమ్నాశబ్దేనవాఽవగమ్యతే. యత్త్వచాస్పర్శరూపేణగృహ్యతే- తచ్చక్షుష్యేవ- దృఢప్రతీతికరత్వాత్త్వచో, ఽవినాభూతత్వాచ్చరూపస్పర్శయోః,. ౭

ఆ.— గాయత్ర్యుపాధికంబ్రహ్మోపాస్యం, తాదర్థ్యేనద్వారపాలోపాస్తిశ్చకర్తవ్యా,- తతశ్చాఙ్గేషుశ్రుతానిఫలానిసముచ్చిత్యప్రధానోపాసనాదేవబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుక్తం. ఇదానీంవిద్యాన్తరంప్రస్తౌతి (అథయదితి) పరస్తాద్దివోదీప్యమానంబ్రహ్మకౌక్షేయేజ్యోతిషిప్రతీతేఽధ్యస్యదృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాముపాసితవ్యమితిశ్రౌతమర్థంసిద్ధవత్కృత్వాఆర్థికమర్థమాదాయతాత్పర్యమాహ (యదసావిద్వానితి) వీరాణాం-వీర్యవతామాదిత్యాదీనాంపురుషాణాంసేవనాత్-ఆధ్యానాదితియావత్. లిఙ్గేన- స్పర్శవిశేషేణశ్రవణవిశేషేణచేత్యర్థః. (చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియ

ఉ.— తస్యైషా దృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరే సగ్ంస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతి తస్యైషా శ్రుతిర్యత్రైత త్కర్ణావపిగృహ్య నినదమివ నదథురివాగ్నేరివ జ్వలత ఉపశృణోతి తదేతద్దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీత చక్షుష్యః శ్రుతో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

గోచరమితి) యద్దృష్టిం ప్రత్యక్షం, శ్రుతం చ మయేత్యాపాదయితవ్యం-అన్యథా దృష్టత్వ శ్రుతత్వాభ్యాం బ్రహ్మణి ధ్యానాసిద్ధిరిత్యర్థః. పరస్య ప్రతిపత్తౌ లిఙ్గేన ప్రత్యాయనే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) విప్రతిపన్నం ప్రతి ధూమాదిలిఙ్గేనాగ్న్యాది ప్రత్యాయ్యతే- తథా స్పర్శాదిలిఙ్గేన దృష్టత్వాదివిశిష్టమిదం ప్రత్యేతవ్యమిత్యర్థః. యథోక్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గేన ప్రత్యాయనం కిమితి క్రియతే-తత్రాహ (తథా హీతి) లిఙ్గద్వారా తస్య ప్రత్యాయనేన తద్గుణద్వయవిశిష్టమేవేదం జ్యోతిః- నాన్యథేత్యేవం యథోక్తే-పరస్మిన్నుపాస్యే జ్యోతిషి దృఢా ధీః స్యాత్ -తత్తద్గుణస్య జ్యోతిషో ధ్యానాదిత్యర్థః. మాభూత్పరస్య జ్యోతిషో యథోక్తగుణస్య విశిష్యోపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యత్వేనేతి) కౌక్షేయస్య జ్యోతిషస్సన్నికర్షాజ్జీవాభేదం పరికల్ప్య జాఠరం జ్యోతిర్బ్రహ్మత్వేనాన్యత్వేన ధ్యానే జీవబ్రహ్మణోరేకతయా నిశ్చయస్యార్థాత్సిద్ధ్యతి-అతో యథోక్తోపాస్తిరర్థవతీత్యర్థః. అథశబ్దస్య విద్యాన్తరారమ్భార్థత్వమభ్యుపేత్యాన్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యముక్త్వాఽవశిష్టాన్యక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అథ అహేత్యాదినా) యదిత్యుపక్రమ్య జ్యోతిరిత్యుపసంహారాత్పర ఇతి పుల్లిఙ్గప్రయోగమాశఙ్క్యాహ (పరమితి) కాదాచిత్కప్రకాశత్వాభావాత్కథం దీప్యత ఇతి ప్రయోగః- తత్రాహ (స్వయం ప్రభమితి) కస్మాదివేతి ప్రయుజ్యతే- ముఖ్యమేవ దీప్యమానత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్న్యాదీతి) హేతోరుభయత్ర సమ్బన్ధః. సర్వశబ్దస్యాసఙ్కుచితత్వాదాత్మనోఽపి తేన సఙ్గ్రహీతత్వాత్కథం తస్మాదూర్ధ్వం బ్రహ్మేత్యుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారాదితి) తస్యైవ సర్వశబ్దవాచ్యత్వముపపాదయతి (సంసారో హీతి) తస్యానేకత్వేన సర్వశబ్దార్హత్వాదిత్యర్థః. ఆత్మని సర్వశబ్దానుపపత్తిమాహ (అసంసారిణ ఇతి) సర్వశబ్దస్యానేకార్థవాచిత్వాదాత్మని చైకత్వాత్ప్రకారభేదస్య చ నిత్యముక్తే తస్మిన్నసమ్భవాన్న తస్య సర్వశబ్దార్హత్వమితీత్యర్థః. ఉత్తమా నభవన్తీత్యనుత్తమాః - తేష్విత్యనుత్తమేష్వితి తత్పురుషాశఙ్కాయాం తన్నివృత్తిద్వారా బహువ్రీహిసిద్ధ్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (తత్పురుషేతి) కిమితి తేషు పరం బ్రహ్మ నిర్దిశ్యతే- తస్య సర్వగతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) తద్ద్వారా ఆత్మనా స్థితం పరం బ్రహ్మోత్తమేషు లోకేష్విత్యుచ్యతే-తస్య సర్వత్ర సతోఽపి సత్యలోకాదిషు హిరణ్యగర్భాద్యాత్మనాఽతిశయేనాభివ్యక్తత్వాదిత్యర్థః. యదితి సర్వనామ్నా ప్రకృతం బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. తస్యోపాస్యత్వార్థం సంసారాదుపరి ష్ఠాదవస్థానముక్తం. ఇదానీం కౌక్షేయే జ్యోతిషి తదారోపయతి (ఇదమితి) కౌక్షేయజ్యోతిషి ప్రతీకే ప్రమాణం దర్శయతి (చక్షురితి)* చక్షుష్యో భవతీతి ఫలవచనానుసారేణ స్పర్శరూపైక్యమాధ్యానికమాదాయోష్ణిమ్నశ్చాక్షుషత్వం ద్రష్టవ్యం. రూపస్పర్శయోరైక్యాధ్యాసం స్ఫుటయతి (యత్త్వచేతి) యదుష్ణం తేజో ద్రవ్యాత్మకం త్వగిన్ద్రియేణ స్పర్శరూపేణ గృహ్యతే- తచ్చక్షుషైవ గృహ్యతే. తత్ర హేతుమాహ (దృఢేతి) త్వచో దృఢాయాం ప్రతీతౌ హేతుత్వాచ్చక్షుషా తాదాత్మ్యారోపాదిత్యర్థః. యద్రూపవద్భవతి- తత్స్పర్శవదపీతి నియమాచ్చ రూపస్పర్శయోస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్తస్య చాక్షుషత్వసిద్ధిరిత్యాహ (అవినాభూతత్వాచ్చేతి) ౭

రం,— ఏవం గాయత్రీవిద్యా ప్రకృతస్య ద్యుసమ్బన్ధినః సకలఫలప్రదస్య పరస్య బ్రహ్మణ అఙ్గరూపేతికర్తవ్యత్వరూపఫలవిశేషార్థం కౌక్షేయజ్యోతీరూపత్వేనోపాసనావిధానాయాహ (అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు)
* తథా శ్రుత్యన్తరే విశ్వమిత్యత్ర జగదర్థవ్యాప్తిర్జాతే విశ్వశబ్దప్రయోగాత్ విశ్వశబ్దో వ్యాప్తిపరః. సర్వశబ్దః పరిశేషాత్సముష్టిపరః. తత్త్వాలఃపరోదివః- అప్రాకృతస్థానవిశేషస్యోపరిష్టాత్ సమష్టివ్యష్టిబహిర్భూతేషు అనుత్తమేషు - స్వావధికోత్తమరహితేషూత్తమస్థానవిశేషేషు * తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి అవభాసకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమాత్మా దీప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర యచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వేన ప్రకృతపరామర్శితయా ప్రకృతం త్రిపాద్బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. (ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః) తత్ - దివః పరస్తాద్దీప్యమానం త్రిపాద్బ్రహ్మ యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే-శరీరస్యాన్తర్జ్యోతిః- ఇదం వావ- కౌక్షేయజ్యోతిరేవ. కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకమేవేత్యర్థః. * అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మరణాత్. తతశ్చ తదాత్మకత్వానుసన్ధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౭

శం.— కథం పునస్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గం త్వగ్దృష్టిగోచరత్వమాపద్యత ఇతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. అస్మిఞ్ఛరీరే హస్తేనాలభ్య సంస్పర్శేనోష్ణిమానం- రూపసహభావినముష్ణస్పర్శభావం విజానాతి. సహ్యుష్ణిమా నామరూపవ్యాకరణాయ దేహమనుప్రవిష్టస్య చైతన్యాత్మజ్యోతిషో లిఙ్గం-అవ్యభిచారాత్. నహి జీవన్తమాత్మానముష్ణిమా వ్యభిచరతి- * ఉష్ణ ఏవ జీవిష్యఞ్శీతో మరిష్యన్నితి హి విజ్ఞాయతే. మరణకాలే చ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి పరేణావిభాగత్వోపగమాత్. అతోఽసాధారణం లిఙ్గమౌష్ణ్యమగ్నేరివ ధూమః. అతస్తస్య- పరస్యైషా దృష్టిః- సాక్షాదివ దర్శనం. దర్శనోపాయ ఇత్యర్థః. తథా- తస్య- జ్యోతిష ఏషా శ్రుతిః- శ్రవణం. శ్రవణోపాయోఽప్యుచ్యమానః. యత్ర - యదా పురుషో జ్యోతిషో లిఙ్గం శుశ్రూషతి- శ్రోతుమిచ్ఛతి. తదైతత్కర్ణావపిగృహ్య. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం. అపిగృహ్య - అపిధాయేత్యర్థః. అఙ్గులి

భ్యాం ప్రావృత్య నినదమివ - రథస్యేవ ఘోషః- నినదః. తమివశృణోతి. నదథురివ- ఋషభకూజితమివ. శబ్దో యథాచాగ్నౌ బహిర్జ్వలతః- ఏవంశబ్దమన్తశ్శరీర ఉపశృణోతి. తదేతత్- జ్యోతిః దృష్టశ్రుతలిఙ్గత్వాద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత. తథోపాసనాచ్చక్షుష్యః - దర్శనీయః, శ్రుతః- విశ్రుతః, శ్చ. యత్స్పర్శగుణోపాసననిమిత్తం ఫలం- తద్రూపే సమ్పద్యతే చక్షుష్య ఇతి- రూపస్పర్శయోస్సహభావిత్వాత్, దృష్టత్వాచ్చ దర్శనీయతా యుక్తా. ఏవంచ విద్యాయాః ఫలముపపన్నం స్యాత్- నతు మృదుత్వాదిస్పర్శవత్త్వే. య ఏవం యథోక్తౌ గుణౌ వేద స్వర్గలోకప్రతిపత్తిస్తూక్తమదృష్టం ఫలం. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

౮.—— శబ్దో యస్య జ్యోతిషో లిఙ్గమౌష్ణ్యంచ- తస్య త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యస్య చాక్షుషత్వముపపాదయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తస్యైషా దృష్టిరిత్యాదివాక్యేనోత్తరం దర్శయన్ యత్రేత్యాది వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) యదైతద్విజ్ఞానం స్యాత్- తదేతద్విజ్ఞానక్రియాయా విశేషణమేతదితిపదమిత్యర్థః సంస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతి చేత్- కథం తర్హి తస్య చాక్షుషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (రూపసహభావినమితి) భవత్వౌపచారికమౌష్ణ్యస్య చాక్షుషత్వం- తథాపి కథం తస్య లిఙ్గత్వమిత్యాశఙ్క్య జీవనప్రత్యాయనద్వారా కౌక్షేయజ్యోతిషి తస్య లిఙ్గత్వం సాధయతి (సహీతి) జీవాత్మనా తస్యావ్యభిచారం స్ఫోరయతి (సహీతి) ఏతేనైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఉష్ణ ఏవేతి) యదా జీవస్య లిఙ్గమౌష్ణ్యం - తదా పరస్యాపి జ్యోతిషస్తల్లిఙ్గం భవతి- జీవపరయోరనేకత్వాదసఙ్గమానిత్యాహ (మరణకాలేచేతి) వాగాదిమనసి- మనః ప్రాణే- ప్రాణస్తేజసి - తదధ్యక్షలక్షణం పరస్యాం దేవతాయాం పరమాత్మాఖ్యాయాం సమ్పద్యత ఇతి శ్రుత్యా జీవస్య పరేణ తదర్థాత్మనా సహాభిన్నత్వస్యోపగమాజ్జీవస్య లిఙ్గం తద్భవతి పరస్య లిఙ్గమిత్యర్థః. యదాహి జీవస్య పరస్య చ యథోక్తలిఙ్గాదవగతిః - తదాత్ర కౌక్షేయజ్యోతిషస్తదవికరణస్య నుత రామవగతిరస్తీత్యాహ (అతఇతి) ఉష్ణస్య జాఠరేజ్యోతిషి ప్రతీకే లిఙ్గత్వే సతి తల్లిఙ్గత్వమాహ (అతఇతి) విష్ణోరివ ప్రతిమయా జాఠరేణ జ్యోతిషా పరస్య జ్యోతిషస్తాదాత్మ్యాదిత్యర్థః. ప్రతీకద్వారా దర్శనోపాయవదస్య శ్రవణోపాయం లిఙ్గాన్తరం దర్శయతి (తథేతి) అపిగృహ్య - శృణోతీతి సమ్బన్ధః. యథా శ్రవణమేతద్భవతి- తథా శృణోతీతి శ్రవణక్రియాయా విశేషణమేతచ్ఛబ్ద ఇతి యోజనా. ప్రావృత్యేత్య - పిధాయేతియావత్. శ్రూయమాణశబ్దస్య వాచ్యార్థభావస్ఫుటీకరణార్థమనేకదృష్టాన్తోపాదానం. కౌక్షేయజ్యోతిష్యారోపితస్య జ్యోతిషో ధ్యేయస్య ధ్యానోపాయాఙ్గత్వేన గుణద్వయముపదిశతి (తదేతదితి) దృష్టమిత్యుపాసనే ఫలమాహ (తథేతి) శ్రుతమిత్యుపాసనే ఫలమాచష్టే (శ్రుతఇతి) కథం పునస్స్పర్శగుణోపాసనేన స్పర్శో భవతీతివక్తవ్యే చక్షుష్యో భవతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (యత్స్పర్శేతి) సమ్పాదనే నిమిత్తమాహ (రూపస్పర్శయోరితి) ఇతశ్చ చక్షుష్యో భవతీతి ఫలవచనముచితమిత్యాహ (దృష్టత్వాచ్చేతి) ఫలవచనమపి సమ్పాదనకల్పకమిత్యాహ (ఏవం చేతి) యదా స్పర్శగుణోపాసననిమిత్తఫలత్వం రూపే సమ్పద్యతే- తదా విద్యాయాః శ్రుతం ఫలముపపన్నమితి ఫలశ్రుతిరనుకూలితా స్యాత్- రూపవిశేషవతి చక్షుష్యశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. యదిపునర్మృదుత్వాదిస్పర్శగుణస్యోపాసననిమిత్తఫలత్వం కల్ప్యతే - తదా చక్షుష్యో భవతీతి శ్రుతం ఫలం నైవోపపన్నం స్యాత్- తతశ్చ ఫలశ్రుతిరపి బాధితా భవేదిత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హి ఫలమిత్యపేక్షాయామాహ (య ఏవమితి) నను పరస్య జ్యోతిషో జాఠరే జ్యోతిష్యారోపితస్య యథోక్తగుణవతో ధ్యానాత్కథమిదమత్యల్పం ఫలమననురూపముపదిశ్యతే- తత్రాహ (స్వర్గలోకేతి) ఫలవత్త్వం విద్యాయా మాదరో వివక్షితః.. ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

౮.—— (తస్యైషా దృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరే సంస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతి) తస్య - పరమాత్మశరీరభూతస్య జాఠరాగ్నేః ఏషా దృష్టిః- ఇదం దర్శనమిత్యర్థః. యత్ర - యదా అస్మిన్ శరీరే హస్తస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతీతి యత్ - యదౌష్ణ్యోపలమ్భనమిత్యర్థః. ఉపలభ్యమానస్య ఉష్ణస్పర్శస్య జాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్ తత్స్పర్శసాక్షాత్కార ఏవ తత్సాక్షాత్కార ఇత్యర్థః. (తస్యైషా శ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్య నినదమివ నదథురివాగ్నేరివ జ్వలత ఉపశృణోతి) యత్ర - యదా పురుషస్స్వకర్ణావఙ్గులీభ్యామపిధాయ నినదమివ- రథఘోషమివ. నదథురివ - నదథునివ. ఋషభకూజితమివ. బహిర్జ్వలతోఽగ్నేశ్శబ్దమివ చ శృణోతీతి యత్ - తదేవ జాఠరాగ్నిశ్రవణం. అన్తరస్య శబ్దస్య జాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్తచ్ఛబ్దశ్రవణమేవ తచ్ఛ్రవణమిత్యర్థః. (తదేతద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత) తదేతత్ - పరమాత్మశరీరభూతం కౌక్షేయజ్యోతిః ఉక్తరీత్యా దృష్టత్వశ్రుతత్వాఖ్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేత్యర్థః. తస్య ఫలమాహ (చక్షుష్యశ్శ్రుతో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద) చక్షుష్యత్వం - ఆభిరూప్యం. చక్షుస్సహిత ఇత్యర్థ *శరీరావయవాచ్చేతి యత్. శ్రుతత్వం - కీర్తిమత్త్వం. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఉక్తశ్రుత్యర్థస్య జ్యోతిర్జ్యోతిరధికరణే శ్రుతప్రకాశికాయాం స్పష్టః. ఏతత్ఖణ్డగతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిరితి జ్యోతిశ్శబ్దితం ప్రసిద్ధమగ్న్యాదికజ్యోతిరేవ- కౌక్షేయజ్యోతిషైక్యాధ్యాసస్య భౌతికజ్యోతిష్యేవోపపత్తేః, దీప్తేః రూపవద్విషయత్వేన నీరూపే పరమాత్మని దీప్తేరసమ్భవాత్, *దివః పర ఇతి ద్యుమర్యాదత్వస్య వ్యాపిని సర్వాదౌ పరమాత్మన్యభావాత్, *లోకేష్విత్యాధారబహుత్వస్యాపి నిరాధారేఽసమ్భవాత్, చక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలశ్రవణాచ్చ. రూపవద్విషయదీప్తిద్యుమర్యాదత్వాధారబహుత్వకౌక్షేయజ్యోతిరధ్యాసచక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్ప ఫలోపాసనోపాస్యత్వరూపవాక్యశేషశ్రుతలిఙ్గానుగృహీతజ్యోతిశ్శ్రుత్యా ప్రసిద్ధమగ్న్యాదిజ్యోతిరేవేహోపదిశ్యత ఇతి పూర్వపక్షే, ప్రాప్త ఉచ్యతే- * జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్. ద్యుసమ్బన్ధితయా నిర్దిష్టం నిరతిశయదీప్తియుక్తం జ్యోతిః పరమపురుష ఏవ- *పాదోఽస్య సర్వా భూతానీతి మన్త్రే ద్యుసమ్బన్ధినస్సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్, తస్యైవ ద్యుసమ్బన్ధిన ఇహాపి ద్యుసమ్బన్ధిత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, యచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వేన ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్తస్యైవ యచ్ఛబ్దతయా ద్యుసమ్బన్ధిత్వేన

ఊ.— సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత॥ ౧

ప్రకృత త్రిపాద్బ్రహ్మపరామర్శస్యైవ యుక్తత్వాత్, ఫలార్థతయా పరమాత్మన్యేవ కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకత్వానుసన్ధానస్యోపపత్తేః, సూపపద్విషయాదీప్తిర్ద్యుపర్యాదవ్యలోకాధారత్వాదీనామన్తరాదిత్యవిద్యాన్యాయేనవిగ్రహవిశిష్టవిషయోపపత్తేః. భాసకత్వప్రవృత్తినిమిత్తకజ్యోతిశ్శబ్దస్యాపి తత్ప్రవృత్తిసమ్భవాత్, జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమపురుష ఏవ. * ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోఽర్పణనిగమాత్తథాహి దర్శనం. పూర్వత్ర గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమితి గాయత్ర్యాఖ్యచ్ఛన్దస ఏవ ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ * పాదోఽస్య సర్వా భూతానీతి సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్ నపర బ్రహ్మణః ప్రసక్తిః తత్సర్వ- యోషయచ్ఛబ్దశ్రుత్యా తత్పరామర్శస్యాన్యాయ్యత్వాదితి చేన్న- తత్ర గాయత్రీశబ్దేన నచ్ఛన్దః పరామృశ్యతే- అపితు బ్రహ్మణ ఏవ గాయత్రీ చేతోఽర్పణ ఉపదిశ్యతే. బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. చతుష్పాత్త్వం బ్రహ్మణశ్చతుష్పదయా గాయత్ర్యా సాదృశ్యసమ్భవాత్. తథా అన్యత్రాపి సాదృశ్యాచ్ఛన్దోఽభిధాయీ శబ్దః అర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే- యథా సంవర్గవిద్యాయాం అగ్నిసూర్యజలచన్ద్రవాయువాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రాణరూపేషు దశసు దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచినో విరాట్ఛబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః. * భూతాది పాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవం. భూతపృథివీశరీరహృదయలక్షణపాదచతుష్టయస్య * సైషా చతుష్పదేతి ప్రతిపాదితస్య ఛన్దోరూపాయాం గాయత్ర్యామసమ్భవాద్గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. అతో గాయత్రీశబ్దితం త్రిపాద్బ్రహ్మైవ జ్యోతిర్వాక్యేపి యచ్ఛబ్దశ్రుత్యా పూర్వప్రత్యభిజ్ఞాపకద్యుసమ్బన్ధిత్వలిఙ్గానుగృహీతయా ప్రతిపాద్యతే. * ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. పూర్వవాక్యే * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి దివోఽధికరణత్వేన నిర్దేశాత్, జ్యోతిర్వాక్యే * దివః పర ఇత్యవధిత్వేన నిర్దేశాత్, న ప్రత్యభిజ్ఞానసమ్భవ ఇతి చేన్న- వృక్షాగ్రే శ్యేనో వృక్షాగ్రాత్పరతశ్శ్యేన ఇతి పఞ్చమీసప్తమ్యోః ప్రయోగదర్శనవదిహాప్యుపపత్తేరితి భావః. ఇతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః.

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునస్తస్యైవ త్రిపాదమృతస్య బ్రహ్మణోఽనన్తగుణవతోఽనన్తశక్తేరనేకభేదోపాస్యస్య విశిష్టగుణశక్తిమత్త్వేనోపాసనం విధిత్సన్నాహ- సర్వం- సమస్తం ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థో నిపాతః. ఇదం- జగన్నామరూపవికృతం ప్రత్యక్షాదివిషయం బ్రహ్మ- కారణం. వృద్ధతమత్వాద్బ్రహ్మ. కథం సర్వస్య బ్రహ్మత్వమిత్యత ఆహ (తజ్జలానితి) తస్మాత్- బ్రహ్మణో జాతం తేజోఽబన్నాదిక్రమేణ సర్వం- అతస్తజ్జం. తథా- తేనైవ జననక్రమేణ ప్రతిలోమతయా తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే- తదాత్మతయా శ్లిష్యత ఇతి తల్లం. తథా- తస్మిన్నేవ స్థితికాలేఽనితి- ప్రాణితి. చేష్టత ఇతి ఏవం బ్రహ్మాత్మతయా త్రిషు కాలేష్వవిశిష్టం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాత్. అతస్తదేవేదం జగత్. యథా చేదం తదేవైకమద్వితీయం- తథా షష్ఠే వక్ష్యామః. యస్మాచ్చ సర్వమిదం బ్రహ్మ- అతః శాన్తః - రాగద్వేషాదిదోషరహితః సంయతస్సన్ యత్తత్సర్వం బ్రహ్మ - తద్వక్ష్యమాణైర్గుణైరుపాసీత. కథముపాసీత. (స క్రతుం కుర్వీత) క్రతుః- నిశ్చయః అధ్యవసాయః. ఏవమేవ నాన్యథేత్యవిచలః ప్రత్యయః. తం క్రతుం కుర్వీత- ఉపాసీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కిం పునః క్రతుకరణేన కర్తవ్యం ప్రయోజనం, కథం వా క్రతుః కర్తవ్యః, క్రతుకరణం చాభిప్రేతార్థసాధనం కథం, ఇత్యస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమథేత్యాది గ్రన్థః. అథ ఖల్వితి - హేత్వర్థః. యస్మాత్క్రతుమయః- క్రతుప్రాయః. అధ్యవసాయాత్మకః పురుషః- జీవః. యథా క్రతుః- యాదృశః క్రతురస్య సోఽయం యథాక్రతుః యథాధ్యవసాయః. యాదృఙ్నిశ్చయోఽస్మిఁల్లోకే- జీవన్నిహ పురుషో భవతి- తథేతః - అస్మాద్దేహాత్ప్రేత్య - మృత్వా భవతి. క్రత్వనురూపఫలాత్మకో భవతీత్యర్థః. ఏవం హ్యేతచ్ఛాస్త్రతో దృష్టం * యం యం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమిత్యాది యత ఏవం వ్యవస్థా శాస్త్రదృష్టా- అతస్స ఏవం జానన్ క్రతుం కుర్వీత- యాదృశం క్రతుం వక్ష్యామస్తం. యత ఏవం శాస్త్రప్రామాణ్యాదుపపద్యతే క్రత్వనురూపం ఫలం- అతస్స కర్తవ్యః క్రతుః. ౧

ఆ.— ప్రతీకద్వారా బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా నిష్ప్రతీకం హిత్వా నగుణబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతి (పునరిత్యాదినా) తస్యనిరుపాధిత్వం వ్యావర్తయతి (అనన్తేతి) కథమేకస్యానేకగుణత్వం- తత్రాహ (అనన్తశక్తేరితి) నను పూర్వమేవాస్యోపాసనాన్యతివృత్తాని- తథా చ వక్తవ్యశేషాభావం శఙ్కిత్వా శఙ్క్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషు - గాయత్ర్యాద్యుపాధిషూపాస్యస్యాపి బ్రహ్మణో మనోమయత్వాదివిశిష్టగుణత్వేన విశిష్టశక్తిమత్త్వేన చోపాసనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. తస్యైవ పరామర్శే హేతుమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) బ్రహ్మశబ్దస్య నిరుపాధికార్థవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (కారణమితి) కథం తస్య బ్రహ్మత్వం- తదాహ (వృద్ధతమత్వాదితి) నిరతిశయమహత్త్వాదిత్యర్థః. సర్వమనూద్య తస్య బ్రహ్మవిధానే యుక్తిం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) తజ్జం చ తల్లం చ తదనం చ తజ్జలాన్. అవయవలోపశ్ఛాన్దసః. తత్ర తజ్జత్వం జగతో వ్యుత్పాదయతి (తస్మాదితి) తల్లత్వముపపాదయతి (తథేతి) * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యత ఇతి న్యాయాత్ప్రతిలోమతయా - జననవ్యుత్క్రమేణ తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే జగదితి కృత్వా యథా తజ్జం- తథేతి యోజనా. తత్ర లయో నామ - జగతశ్శూన్యతేతి శఙ్కాం వ్యావర్తయతి (తదాత్మతయేతి) తదనత్వం ప్రతిపాదయతి (తథేతి) యథా తజ్జం తల్లం చ- తథా తదనం చ జగదిత్యర్థః. ఇతి - తదనమితి శేషః. యుక్తిసిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ త్రిష్వపి కాలేషు జగతోఽగ్రహణాత్తదాత్మత్వేనావిశిష్టమిష్టం జగత్తదేవ స్యాదితి యోజనా. యుక్తిసిద్ధమపి జగతో బ్రహ్మ

త్వం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధం నాఙ్గీకారమర్హతి- సహిసద్వితీయమద్వితీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) సర్వస్య బ్రహ్మత్వేఫలితమాహ (యస్మాచ్చే తి) కియన్తం కాలం ప్రత్యయమావర్తయేదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకంతత్స్వరూపపర్యన్తమితిదర్శయితుంవ్యవహితంవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (కథ మిత్యాదినా) ఉపాసీతేత్యస్య క్రతుంకుర్వీతేత్యనేనవ్యవహితేనసమ్బన్ధఇతియోజనా. క్రతువసుస్థానస్యఫలంపృచ్ఛతి (కిమ్పునరితి) తత్ర క్రతుకర ణంచకేనప్రకారేణేతిప్రశ్నాన్తరంవర్ణయతి (కథంవేతి) బ్రహ్మభావసాధనత్వాత్ క్రతుకరణస్యఫలప్రశ్నోనాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుకరణం చేతి) నహిజీవస్యస్థితస్యనష్టస్యవాసద్భావస్సమ్భవతీతిభావః. క్రతుకరణస్యైవం ప్రయోజనం - సచ క్రతురేవం క్రియతే - తత్కారణంచానయా గీత్యా బ్రహ్మసద్భావం సాధయితుంతస్యాఙ్గజాతస్య ప్రతిపాదనార్థమాఖ్యాయకాగ్రహేత్యాదిరుత్తరోగ్రన్థఇత్యాహ (ఇత్యస్యార్థస్యేతి) అథఖల్వితిత్య త్రపూర్వవత్ ఖలుశబ్దః. అథశబ్దస్తుహేత్వర్థఇత్యత్రహేతురూపమర్థంవివృణోతి (యస్మాదితి) యద్వా- అథేత్యారభ్యపురుషఇత్యన్తోగ్రన్థోహే త్వర్థఇత్యుక్త్వాతమేవహేతురూపమర్థందర్శయతి (యస్మాదితి) యథాక్రతురిత్యస్మాదథసాస్తస్మాచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః. అస్మిల్లోకఇతి శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (జీవన్నిహేతి) ఇహఏవర్తమానేదేహేజీవన్ సన్నితియావత్. క్రతుకరణేనకింకర్తవ్యంఫలమితిప్రశ్నంవ్యాచష్టే (తథేతి) క్రతువను రూపఫలాత్మకత్వేపురుషస్యసంసారంసమాదయతి (ఏవమితి) శాస్త్రమేవోదాహరతి (యంయమితి) కథంవాక్రతుఃకర్తవ్యఇతిప్రశ్నంప్ర త్యాహ (యతఇతి) క్రతువనురూపఫలాత్మకఃపురుషోభవతీత్యేవంరూపావ్యవస్థేతియావత్. ఏవంజానన్ - క్రతువనురూపంఫలమితిశాస్త్రతఃపశ్యన్ని త్యర్థః. కోసౌక్రతురిత్యాశఙ్క్యాహ (యాదృశమితి) సక్రతుంకుర్వీతేత్యస్యార్థంసంగమయతి (యతఏవమితి) ౧

రం. — శాణ్డిల్యవిద్యాప్రస్తూయతే (సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితిశాన్తఉపాసీత) జాయతఇతిజం. లీయతఇతిలం. అనితీత్యన్ ప్రత్యయాన్తాః. అనితీత్యన్. అనితి- జీవతీత్యర్థః. క్విబన్తోవిజన్తోవాఽయంశబ్దః. తస్యజలానితిజ్జలాన్. ఇతిత్వేత్యర్థః. సర్వశబ్దస్సర్వశరీరకపరః. ఇదమిత్యేతచ్చబ్రహ్మణః- సర్వస్యవావిశేషణం. అతశ్చతజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్సర్వాత్మకంబ్రహ్మేతిశాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యర్థః. అత్ర తజ్జత్వతల్ల త్వేస్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మగతేతదనురూపే. తస్మిన్ననత్వంతుసబ్రహ్మగతం-బ్రహ్మణస్తదసమ్భవాత్. అపితుచిదచిన్మాత్రగతమితిద్రష్టవ్యం. భగవతాభాష్యకృతా • సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మతజ్జలానితిశాన్తఉపాసీతేతిసర్వోత్పత్తిస్థితిప్రళయకారణత్వేనసర్వస్యాత్మతయా, అనుప్రవేశకృతజీవ యితృత్వేన, చసర్వాత్మకంబ్రహ్మోపాసీతేత్యుపాసనంవిధాయేతిభాషితం. వ్యాసార్యైశ్చ * బ్రహ్మాత్మకత్వంసర్వస్యశాస్త్రాదవగమ్య * సర్వ భూతాత్మకేతాతజగన్నాథజగన్మయే। పరమాత్మనిగోవిన్దేమిత్రామిత్రకథాకుతఇత్యుక్తరీత్యారాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకంబ్రహ్మో పాసీతేత్యర్థఇత్యుక్తం. • వక్ష్యమాణగుణకంబ్రహ్మేతివదతాంవ్యాసార్యాణామయమాశయః - సర్వంఖల్విదమితివాక్యోక్తంసార్వాత్మ్యంతునోపాస్యగు ణః - ఉత్పత్తివాక్యసార్వాత్మ్యస్యగుణావరుద్ధేమనోమయత్వాదివక్ష్యమాణగుణవిధానానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్. సచోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతస్యసార్వా త్మ్యస్యాపివక్ష్యమాణగుణైకార్థ్యమభ్యుపగన్తవ్యమితివాచ్యం-సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మతజ్జలానిత్యస్యవాక్యస్యఖలుశబ్దకృతేనప్రసిద్ధవన్నిర్దేశేనవికవాక్యత్వస్యనివారి తత్వాత్. నచోపాసీతఖల్వితివచనవ్యక్తిర్ఘటతే. అతస్సార్వాత్మ్యస్యోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతత్వాభావేనశాన్తఉపాసీతేతివాక్యే ఉపాస్యాకాఙ్క్షా యాంపూర్వవాక్యప్రతిపన్నస్యబ్రహ్మరూపధర్మిమాత్రస్యైవఉపాస్యతయాఽన్వయః- నతుసార్వాత్మ్యవిశిష్టస్య. తతశ్చోత్పత్తివిశిష్టసార్వాత్మ్యా నవరోధాత్ నవక్ష్యమాణమనోమయత్వాదిగుణానన్వయశఙ్కా. • సర్వాత్మకంబ్రహ్మోపాసీతేతితదర్థసఙ్గ్రాహకభాష్యేపిసార్వాత్మకత్వంనోపాస్యగుణ తయానిర్దిష్టం-అపితుఉపాస్యబ్రహ్మణఃస్వరూపకథనమాత్రపరమితి. ఏతచ్చసర్వమపిద్రామిడకన్ఠఏవవ్యక్తంచ. నను • బ్రహ్మాత్మకత్వంసర్వస్యశాస్త్రా దవగమ్యరాగద్వేషాదిరహితస్సన్వక్ష్యమాణగుణకంబ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థఇతివ్యాసార్యైరేవోక్తత్వాత్ తదేకవాక్యత్వసమ్భవేతజ్జలానితివ్య ర్థస్యపృథ గ్వాక్యత్వకల్పనాఽనుపయోగాత్, సార్వాత్మ్యస్యోత్పత్తివాక్యవిహితత్వేపిమనోమయత్వాదీనాముత్పత్తివిశిష్టగుణావిరోధినామన్వయేదోషాభావా, చ్చవా క్యభేదకల్పనం, శాణ్డిల్యవిద్యాయాంసార్వాత్మ్యస్యానుపాస్యత్వకల్పనం, చావ్యర్థమితిచేన్న-ఉపాసీతేత్యనేనవాక్యైకవాక్యత్వాభ్యుపగమేపివాక్య నిరాకరణేదోషాభావాత్, శాన్తిహేతుతయాఽన్వితస్యసార్వాత్మ్యస్యఉపాస్యత్వే ప్రమాణాభావాదితివ్యాసార్యాభిప్రాయాత్,. నను బ్రహ్మణస్సార్వాత్మకత్వాత్ యత్రక్వచిత్క్రియమాణస్యాపిద్వేషాదేరాత్మద్వేషపర్యవసన్నత్వేనాయుక్తత్వాత్ శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యుక్తే బ్రహ్మో పాసీతేతికథమవగమ్యతే- సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేత్యస్యశమవిధ్యర్థవాదభూతస్య ఉపాస్యసమర్పకత్వాభావాదితిచేత్. సత్యం-శమవిధ్యర్థతయానిర్దిష్ట స్యాపి బ్రహ్మణఉపాస్యాకాఙ్క్షాపూరకత్వస్యాపిసమ్భవాత్, అన్యార్థతయాఽపి స్వవాక్యనిర్దిష్టం బ్రహ్మవిహాయ ఉపాస్యాన్తరకల్పనస్యానుచిత త్వాన్, •మూలతశ్శాఖాంపరివాస్యోపవేషంకరోతీత్యత్రమూలతఇత్యస్య శాఖాపరివాసనేఅపాదానతయాఽన్వితస్యాపి ఆకాఙ్క్షావశేన * ఉపవే షంకరోతీత్యనేనాప్యన్వయోఽభ్యుపగమాదితిద్రష్టవ్యం. విహితముపాసనంస్తౌతి (అథఖలు క్రతుమయఃపురుషోయథాక్రతురస్మిన్లోకేపురుషోభవ తితథేతఃప్రేత్యభవతీతి) • తంయథాయథోపాసతేతదేవభవతీతిశ్రుత్యన్తరాదిహలోకేపురుషఃయథాక్రతుః- యథోపాసకః. తథైవేతఃప్రేత్యా ముష్మిన్లోకేభవతి. తతోహేతోఃపురుషఃక్రతుమయః - క్రతుప్రధానః. ఉపాసనాప్రధానఇత్యర్థః. తతశ్చోపాసనస్యైవహితతమత్వాత్ న ర్వథాఽనుష్ఠేయమిత్యర్థః. ఏవంవిహితం బ్రహ్మోపాసనంమనోమయత్వాదిగుణాన్తరవిధానాయానువదతి (సక్రతుంకుర్వీత) సః- ఉపాసకః క్రతుం- బ్రహ్మణఉపాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. ౧

ఛా.— మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః॥ ౨

శం. కథం. మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనుతేఽనేనేతి మనః. తత్స్వవృత్త్యా విషయేషు ప్రవృత్తం భవతి. తేన మనసా తన్మయః తథా ప్రవృత్త ఇవ, తతః ప్రియో నివృత్త ఇవ, చ. అత ఏవ (ప్రాణశరీరః) ప్రాణః- లిఙ్గాత్మా విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయసమ్మూర్ఛితః. * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వా ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః. స శరీరం యస్య స ప్రాణశరీరః. * మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్. (భారూపః) భా- దీప్తిశ్చైతన్యలక్షణం రూపం యస్య స భారూపః. (సత్యసఙ్కల్పః) సత్యాః - అవితథాస్సఙ్కల్పా యస్య సోఽయం సత్యసఙ్కల్పః. న యథా సంసారిణ ఇవానైకాన్తికఫలస్సఙ్కల్ప ఈశ్వరస్యేత్యర్థః. అనృతేన మిథ్యాఫలత్వహేతునా ప్రత్యూఢత్వాత్సఙ్కల్పస్య మిథ్యాఫలత్వం వక్ష్యతి *అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి. (ఆకాశాత్మా) ఆకాశ ఇవాత్మా- స్వరూపం యస్య స ఆకాశాత్మా. సర్వగతత్వం సూక్ష్మత్వం రూపాదిహీనత్వం చాకాశతుల్యతేశ్వరస్య (సర్వకర్మా) సర్వం-విశ్వం తేనేశ్వరేణ క్రియత ఇతి జగత్సర్వం కర్మాస్యేతి సర్వకర్మా. *స హి సర్వస్య కర్తేతి శ్రుతేః (సర్వకామః) సర్వే కామా దోషరహితా అస్యేతి సర్వకామః. *ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మీతి స్మృతేః. నను * కామోఽస్మీతి వచనాదిహ బహువ్రీహిర్న సంభవతి- సర్వకామ ఇతి స- కామస్య కర్తవ్యత్వాత్, శబ్దాదివత్పారార్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ దేవస్య. తస్మాద్యథేహ సర్వకామ ఇతి బహువ్రీహిః- తథా * కామోఽస్మీతి స్మృత్యర్థో వాచ్యః. సర్వే గన్ధాః సుఖకరా అస్య సోఽయం సర్వగన్ధః *పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యామితి స్మృతేః. తథా రసా అపి విజ్ఞేయాః. అపుణ్యగన్ధరసగ్రహణస్య పాప్మసమ్బన్ధనిమిత్తత్వశ్రవణాత్- *తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధ ఇతి శ్రుతేః. న చ పాప్మసంసర్గ ఈశ్వరస్య- అవిద్యాదిదోషస్యానుపపత్తేః. సర్వమిదం - జగదభ్యాత్తః- అభివ్యాప్తః. అతతేర్వ్యాప్త్యర్థస్య కర్తరి నిష్ఠా. తథా (అవాకీ) ఉచ్యతేఽనయేతి వాక్. వాగేవ వాకః. యద్వా- వచేర్ఘఞ్ కరణే వాకః. స యస్య విద్యతే స వాకీ. న వాకీ- అవాకీ. వాక్ప్రతిషేధశ్చాత్రోపలక్షణార్థః. గన్ధరసాదిశ్రవణాత్ ఈశ్వరస్య ప్రాప్తాని ఘ్రాణాదీని కరణాని గన్ధాదిగ్రహణాయ- అతో వాక్ప్రతిషేధేన ప్రతిషిధ్యన్తే తాని- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్ అనాదరః- అసమ్భ్రమః. అప్రాప్తప్రాప్తౌ హి సమ్భ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య - న త్వాప్తకామత్వాన్నిత్యతృప్తస్యేశ్వరస్య సమ్భ్రమోఽస్తి క్వచిత్. ౨

ఆ.— క్రతుకరణప్రకారమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథమిదం మనఃప్రాయత్వమిత్యపేక్షాయాం మనశ్శబ్దార్థప్రదర్శనపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (మనుత ఇతి) మనోద్వారా తదుపాధిః పురుషో విషయప్రవణో భవతీత్యర్థః. తత్ప్రాయత్వమాహ (తథేతి) పురుషహితత్వాత్ప్రియస్య మనసి ప్రవర్తమానే స్వయమపి తద్వదేవ ప్రవృత్త ఇవ లక్ష్యతే- తథా నివర్తమానే మనసి నివృత్త ఇవ చావగమ్యతే. వస్తుతస్తు పురుషో న ప్రవృత్తో నివృత్తో వా- * ధ్యాయతీవేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. అత ఏవ-మనోమయత్వాదేవేతి యావత్. సమ్మూర్ఛితత్వం- సమ్పిణ్డితత్వం. విజ్ఞానశక్తేశ్చైకస్మిన్నేవ లిఙ్గాత్మని సంపిణ్డితత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (యో వా ఇతి) ఆథర్వణీం శ్రుతిం యథోక్తవిశేషణద్వయే ప్రమాణయతి (మనోమయః ప్రాణేతి) మనోవృత్తిభిర్విభావ్యమానత్వాదాత్మా మనోమయః. ప్రాణ ఏవ- ప్రత్యగాత్మనస్సూక్ష్మశరీరం. తస్య చాపాస్థూలాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి నేతేత్యాథర్వణశ్రుతేరాత్మని విశేషణద్వయసిద్ధిః. ఏతచ్చ విశేషణద్వయం జీవగతమపి తదభేదవివక్షయా బ్రహ్మణి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యత్ర విశేషణేన వ్యావర్త్యమర్థం దర్శయతి (న యథేతి) ఇవశబ్దస్తథార్థః. కథం సంసారిసఙ్కల్పస్యానైకాన్తికఫలత్వం-తత్రాహ (అనృతేతి) సఙ్కల్పస్యానృతేన సంసారిణి ప్రత్యూఢత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి) జడాజడయోరాకాశేశ్వరయోః కథం తుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగతత్వమితి) సర్వకర్మేతి-సర్వక్రియాశ్రయత్వమీశ్వరస్యోచ్యతే. తదయుక్తం-నిష్క్రియత్వశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) సంసారిభ్యో విశేషసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (దోషరహితా ఇతి) ఉదాహృతస్మృతిమూలశ్రుత్యోక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కామసామానాధికరణ్యే బాధకోపలబ్ధ్యా బహువ్రీహిరేవేతి పరిహరతి (సకామస్యేతి) తస్య కార్యత్వాత్తదైక్యే బ్రహ్మణోఽనాదిత్వం బాధ్యేత, చేతనశేషత్వాచ్చ కామస్య తదైక్యే బ్రహ్మణస్స్వాతన్త్ర్యం హీయేత,- తథా చ కర్మధారయాసమ్భవాద్బహువ్రీహిరేవేత్యర్థః. కథం తర్హి * కామోఽస్మీతి తాదాత్మ్యస్మృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) కామేశ్వరయోస్సామానాధికరణ్యాసమ్భవాత్ప్రకృతశ్రుతౌ బహువ్రీహిర్యథేష్టః-తథా స్మృతావపి బ్రహ్మపారతన్త్ర్యమాత్రం కామస్య వివక్షితం- శ్రుత్యనుసారేణ స్మృతేర్నేతవ్యత్వాదిత్యర్థః. సర్వశబ్దాద్దుర్గన్ధానామపి బ్రహ్మణి ప్రాప్తౌ విశినష్టి (సుఖకరా ఇతి) తత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (పుణ్య ఇతి) యథా సర్వగన్ధ ఇత్యత్ర సుఖకరా గన్ధా బ్రహ్మణి దర్శితాః - తథా సర్వరస ఇత్యత్రాపి సుఖకరా ఏవ రసాస్తత్సమ్బన్ధినో గ్రాహ్యా ఇత్యాహ (తథేతి) అత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (అపుణ్యేతి) న తద్గ్రహణం పరస్మిన్నితి శేషః. తచ్ఛబ్దార్థమేవోపపాదయతి (పాప్మనా హీతి) ఏష ఇతి ఘ్రాణప్రాణోక్తిః. భవతు పాప్మసంసర్గకృతమపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణం- తథాపి కథం తదీశ్వరే సర్వజ్ఞే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) నిమిత్తాభావాదీశ్వరస్య న పాప్మసమ్బద్ధిత్వేనాపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణమిత్యర్థః. తస్య పాప్మాసంసర్గే హేతుమాహ (అవిద్యాదీతి) ఆదిపదేనాస్మితా రాగద్వేషాభినివేశాదయో గృహ్యన్తే. అభ్యాత్త ఇతి రూపం తదర్థం చ దర్శయన్ కర్మణి నిష్ఠాం వ్యావర్తయతి (అతతేరితి) వాకశబ్దస్య నిష్పత్తిప్రకారం రచయతి (వచేరితి) అత్రైతి శ్రుతేరీశ్వరస్య చోక్తిః. ఉపలక్షణార్థః - ఘ్రాణాదిప్రతిషేధస్యేతి శేషః. అథేశ్వరే ఘ్రాణాదిప్రాప్తేరభావాత్తత్ప్రతిషేధో నోపలక్ష్యేత-అత ఆహ (గన్ధేతి) ఆదిశబ్దేన కామాదిరుక్తః. యదుక్తం చాన్యోపలక్షణం - సాక్షాదేవాన్యత్ర ప్రతిషేధశ్రవణాదిత్యాహ (అపాణీతి) ఆదిపదేన * స వేత్తి వేద్యమిత్యాదిగృహ్యతే. ఈశ్వరస్య సమ్భ్రమాభావం ప్రతిపాదయతి (అప్రాప్తప్రాప్తౌ హీతి) ౨

ఉ.— ఏషమ ఆత్మాన్తర్హృదయే ఽణీయాన్ర్వీహేర్వాయవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వైషమ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః॥ ౩

సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః సర్వమిదమభ్యాత్తో ఽవాక్యనాదర ఏషమ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తీతి హ స్మాహ శాణ్డిల్యః శాణ్డిల్యః॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ర౦ — గుణానేవాహ (మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా) మనోమయః-పరిశుద్ధమనోమాత్రగ్రాహ్యః. వివేకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతపరమాత్మోపాసననిర్మలీకృతమనోమాత్రగ్రాహ్య ఇత్యర్థః. ప్రాణశరీరః - జగతిసర్వేషాం ప్రాణానాంధారకః. ప్రాణో యస్య శరీరం - ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చ స ప్రాణశరీరః. ఆధేయత్వవిధేయత్వశేషత్వానామేవ శరీరశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్. భారూపః- భాస్వరరూపః. * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * పశ్యతే రుక్మవర్ణమిత్యాదివాక్యప్రతిపన్నాప్రాకృతాసాధారణనిరతిశయకల్యాణగుణగణనిరతిశయదీప్తియుక్తవిగ్రహశాలీత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్పః- అప్రతిహతసఙ్కల్పః. ఆకాశాత్మా- ఆకాశవత్సూక్ష్మ స్వచ్ఛస్వరూపః. సకలేతరకారణభూతస్యావ్యాకృతాకాశస్యాత్మభూత ఇతి వా - ఆకాశాత్మా. స్వయం చ ప్రకాశతే, అన్యాంశ్చ ప్రకాశయతీతి వా- ఆకాశాత్మా. (సర్వకర్మా) క్రియత ఇతి కర్మ. సర్వం జగద్యస్య కర్మ స సర్వకర్మా. సర్వా వా క్రియా యస్యారాధనమసౌ సర్వకర్మా. (సర్వకామః) కామ్యన్త ఇతి కామాః- భోగ్యభోగోపకరణాదయః. తేపరిశుద్ధా యస్య స సర్వకామ ఇత్యర్థః (సర్వగన్ధస్సర్వరసః) అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదినా ప్రాకృతగన్ధరసాదినిషేధాత్ అప్రాకృతాస్స్వాసాధారణా నిరవద్యా నిరతిశయాః కల్యాణాః స్వభోగ్యభూతాః సర్వవిధా గన్ధరసా యస్య స సర్వగన్ధః సర్వరస ఇత్యర్థః (సర్వమిదమభ్యాత్తః) కృత్స్నమిదం- కల్యాణగుణజాతమభ్యాత్తః- స్వీకృతవాన్. భుక్తాః బ్రాహ్మణా ఇతివత్కర్తరి క్తప్రత్యయః. ఆర్షత్వాద్వ్యఞ్జనలోపః. (అవాకీ) వాక్-వక్తి. సోఽస్య నాస్తీత్యవాకీ. కుత ఇత్యత్రాహ (అనాదరః) అవాప్తసమస్తకామత్వేనాదర్తవ్యాభావాదనాదరః. అత ఏవావాకీ-పరిపూర్ణత్వాత్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం నిఖిలం జగత్తృణీకృత్య తూష్ణీమాసీన ఇత్యర్థః. ౨

శ౦.— ఏషః- యథోక్తగుణో మే- మమాత్మాన్తర్హృదయే- హృదయపుణ్డరీకస్యాన్తః- మధ్యే అణీయాన్- అణుతరః వ్రీహేర్వాయవాద్వేత్యాద్యత్యన్తసూక్ష్మప్రదర్శనార్థం. శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వేతి - పరిచ్ఛిన్నపరిమాణాదపి అనన్త్యేఽణుపరిమాణత్వం ప్రాప్తమాశఙ్క్యేతి సత్యేతి బాధ్యమానో రథ్యతే (ఏషమ ఆత్మాఽన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాదినా) జ్యాయః పరిమాణాజ్జ్యాయస్త్వం పర్యన్తపరిమాణత్వం దర్శయతి. ౩

ఆ — యథోక్తస్య పరస్య ప్రత్యగాత్మాభేదం దర్శయతి (ఏష ఇతి) వ్రీహ్యాద్యనేకోపాదానస్యోపమానగమయా (అత్యన్తేతి) ఆణీయస్త్వజ్యాయస్త్వవ్యపదేశయోర్మిథో విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (శ్యామాకేతి) పృథివ్యన్తరిక్షాదిపదేశ్వరస్యాతిశయం మహత్త్వం విషయీకృతం జ్యాయస్త్వం వారయతి (జ్యాయః పరిమాణాచ్చేతి) ౩

ర౦.— (ఏషమ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది) మదీయే హృదయే వ్రీహ్యాద్యపేక్షయాఽణుత్వేనావస్థితః పరమాత్మోపాసనార్థమవస్థిత ఇత్యర్థః. తథాఽనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. అన్తర్హృదయేఽవస్థితస్యాపి స్వరూపతః ప్రాప్యాకారం సునసన్నిధాయ(?) దర్శయతి (ఏషమ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే విద్యమానోఽపి స్వరూపతో నిరతిశయపరిమాణ ఇత్యర్థః. ౩

శ౦.— * మనోమయ ఇత్యాదినా * జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యన్తేన యథోక్తగుణలక్షణ ఈశ్వరో ధ్యేయః. న తు తద్గుణవిశిష్ట ఏవ-యథోక్తరాజపురుషమానయ చిత్రగుం చేత్యుక్తేన విశేషణస్యాప్యానయనే క్రియతే- తద్వదిహాపి ప్రాప్తం అత సర్వకర్మేత్యాద్యర్థం సర్వకర్మత్వాదిపునర్వచనం. తస్మాన్మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్ట ఏవ ఈశ్వరో ధ్యేయః. అత ఏవ షష్ఠసప్తమయోరివ * తత్త్వమసి * ఆత్మైవేదం సర్వమితి నేహ స్వారాజ్యేఽభిషిఞ్చతి-ఏషమ ఆత్మైతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి లిఙ్గాత్. నత్వాత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవోచ్యతే-మమేతి షష్ఠ్యాస్సమ్బన్ధార్థప్రత్యాయకత్వాత్, ఏతమభిసమ్భవితాస్మీతి చ కర్మకర్తృత్వనిర్దేశాత్,. నను షష్ఠేఽపి * అథ సంపత్స్య ఇతి సత్సమ్పత్తేః కాలాన్తరితత్వం దర్శయతి. న- ఆరబ్ధసంస్కారశేషస్థిత్యర్థపరత్వాన్న కాలాన్తరితార్థతా- అన్యథా *తత్త్వమసి ఇత్యస్యార్థస్య బాధప్రసఙ్గాత్. యద్యప్యాత్మశబ్దస్య ప్రత్యగర్థత్వం, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి చ ప్రకృత, ఏషమ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తథాప్యన్తర్ధానమీషదపరిత్యజ్యైవైతం-ఆత్మానమితః- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యుక్తం. యథా క్రతురూపస్యాత్మనః ప్రతిపత్తాస్మీతి యస్యైవంవిదస్స్యాత్- అద్ధా-సత్యం,. ఏవంప్రాప్యమహం ప్రేత్య

వంశస్యామితి నవిచికిత్సాస్తీత్యేతస్మిన్నైకక్రతుఫలసమృద్ధౌ - సతథైవేశ్వరభావం ప్రతిపద్యతేవిద్వానిత్యేతదాహస్మ - ఉక్తవాక్యే శాండిల్యోనామ ఋషిః. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

౭. — పునరుక్తైరుపయోగమాహ (మనోమయఇత్యాదినా.) యస్మైన్నిష్యతే - సఏవేశ్వరః - కేవలశ్రుతియా ఏవ్. ఈశ్వరో యథోక్తగుణోపేతో యథోక్తైర్గుణైర్నానోపాస్యకత్వంయుక్తిసారమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథోక్తేతి) పునరుక్తిఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) సగుణస్యేశ్వరస్యధ్యేయత్వేసమతా నరయాహ (అతఏవేతి) స్వరూపనాదరస్యాద్యన్తప్రయోజనపదైర్న సమ్భవాదైతవాక్యార్థసిద్ధిరిత్యర్థః. లిఙ్గభేదాత్ప్రతిపాద్యభేదోనివక్షితః - తస్మిన్నషష్ఠీపిశిల్పిత్వవర్ణనాద్యాత్మత్వవాక్యార్థసిద్ధిరితిశఙ్క్యాహ (నన్వితి) నాత్రభేదోవివక్షితః - అర్థస్యైక్యాత్ - సుఖాదిశ్చేనకర్మణా - తచ్చేష్టతౌ తాన్సర్వాదివిపరిహరతి (నారద్యేతి) సర్వమిత్యుక్తే కాలాన్తరప్రస్తుతవాక్యవివక్షితంకించిన్మాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (నేతి) కాలాన్తర విశ్వేసన్నుప్యైశ్వర్యమనీతి బ్రహ్మభావస్య నష్టత్వానోపదేశానుపపత్తిరిత్యాహ (అన్యథేతి) నను ప్రకరణానుగృహీతాభ్యాసమాత్రేణ ప్రాప్తాఖ్యామతాత్పర్యమిత్యేక్యమేవవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) లిఙ్గానుగృహీతషష్ఠీశ్రుతివశాత్ప్రకరణానుగృహీత శ్రుతిఃకథంచిన్నేత్యాశఙ్క్య కథం ప్రతిపాద్యంతిష్ఠ మ్రుత్యోర్బలవత్త్వాదాత్మశ్రుతేస్స్వార్థోపపత్తేరుక్తత్వాదితిభావః. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యసత్యత్వధీర్మాత్రాన్నాదృష్టఫలంసిద్ధ్యతి - కింతుదేహపాతకాలేపిసాయుజ్యాద్యనుష్ఠానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాక్రతురూపస్యేతి) అధ్యవసాయస్యరూపస్యసగుణస్యపర్యాప్తస్యోఽహం ప్రతిపత్తాస్మీత్యేవంవిధోయస్యస్యాదద్ధా - నిశ్చయః ఇత్యాహ సఏవంస్యాత్ ఏవమనుసన్ధానమితి, క్రతుఫలసమ్భవేసంశయోనాస్తి - సక్రతుస్వరూపానుసారేణైవపరమాత్మభావంప్రాప్నోతి. తథాచాద్యేనవాక్యేన మరణకాలేపిసాయుజ్యప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథోక్తస్యాస్య సాంప్రదాయికత్వం కథయతి (ఇత్యేతదితి) ఆదరః - క్రతుఫలసమ్బన్ధనియమః ౮

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

౨౦. — (సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసఇత్యాది) ఉక్తార్థః ఏవమభ్యాతం పరంబ్రహ్మపరమకారుణ్యేనాస్మదుజ్జీవనాయ ఉపసర్పదిత్యేవమనుసన్ధాతవ్యమిత్యాహ (ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయఏతద్బ్రహ్మేతి) యథోపాసనమాద్యశంసనమాత్మానం - ఏష సాక్షాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇత్యుక్తరీత్యా దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్తాస్మీతిసిశ్చయరూపమనుసన్ధానంకర్తవ్యమిత్యాహ (ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి) అత్ర ఇతీత్యస్య *సక్రతుంకుర్వీతేత్యనేనాన్వయః * మనోమయః ప్రాణశరీరఇత్యారభ్య ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యేతత్పర్యన్తోఽనుసన్ధానప్రకారః. అత్రచేతిశబ్దనిర్దిష్టమనోమయత్వాదిగుణకః క్రతువిశేషఏకఏవవిధీయతే మనోమయత్వాద్యుపాస్యగుణానాంతుఆక్షేపలబ్ధవిధానం - సర్వగన్ధత్వాదివిధానాదివత్ప్రస్తానాం. - తతశ్చ ప్రస్తుతవాదేనమనోమయత్వాద్యనేకగుణవిధానేవాక్యభేదఇతిశఙ్కానవకాశః. యద్వా - విధేయానాంబహుత్వేపి క్రతురూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యాన్నవాక్యభేదః - * యదగ్నయేచ ప్రజాపతయేచేతివాక్యైదేవతాత్వరూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యేనవాక్యభేదస్యతాన్త్రికైః పరిహృతత్వాత్. కేచిత్తు ప్రాప్తోపాసనానువాదేనగుణవిధిరపి వాక్యవత్ ప్రయోగవిధిత్వసమ్భవాన్నవాక్యభేదఇతివదన్తి. ఏవంవిధప్రాప్త్యుపాస్తినిశ్చయవతస్తస్యోపాసకస్యప్రాప్తౌసంశయోనాస్తీత్యుపసంహరతి (యస్యస్యాదద్ధానవిచికిత్సాస్తీతి) అత్రేతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః అభిసమ్భవితాస్మీతితిశబ్దస్యకాకాక్షిన్యాయేనవాఽన్వయః. ఇతి - ఉక్తప్రకారేణయస్య - ఉపాసకస్యఅద్ధా - నిశ్చయోఽస్తి - తస్య ప్రాప్తౌవిచికిత్సా - సంశయోనాస్తీత్యర్థః. ఉక్తస్యశ్రద్ధేయత్వసిద్ధ్యర్థమస్తి సాంప్రదాయికత్వం దర్శయతి (ఇతిహస్మాహశాణ్డిల్యశ్శాణ్డిల్యఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అయమర్థస్సర్వోపి సూత్రకృతప్రకాశకయోస్స్పష్టః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - ప్రయోజనవిద్యాసమన్వయాధ్యాయద్వితీయపాదేచిన్తితా. తత్రహి *సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేత్యత్ర బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవనిర్దిశ్యతే - తస్యైవసర్వపదసామానాధికరణ్యనిర్దేశోపపత్తేః. సర్వశబ్దనిర్దిష్టంహి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తంకృత్స్నంజగత్. బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభావశ్చ ప్రత్యగాత్మనఏవానాద్యవిద్యామూలకర్మవిశేషోపాధికఉపపద్యతే. పరమాత్మనోనిరస్తసమస్తావద్యస్యసమస్తహేయాకరసర్వభావోనోపపద్యతే. ప్రత్యగాత్మన్యపి బ్రహ్మశబ్దఃక్వచిత్క్వచిత్ప్రయుజ్యతే * ఇదంబ్రహ్మాయాతీత్యాదౌ. అతఏవ *పరమాత్మా * సపరంబ్రహ్మేతిపరమేశ్వరస్యక్వచిత్సవిశేషణోనిర్దేశః. ప్రత్యగాత్మనశ్చనిరుక్తాగాధేః బ్రహ్మత్వంచపద్యతే - * సచానన్త్యాయకల్పతఇతిశ్రుతేః. అస్యైవకర్మనిమిత్తత్వాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయానాం తజ్జలానితిహేతునిర్దేశోప్యుపపద్యతే. అతోజీవఏవాత్రసర్వాత్మత్వప్రతిపాద్యతఇతిపూర్వపక్షేఽభిధీయతే - *సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాత్. సర్వత్ర - సర్వస్మిఞ్జగతి *సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేతితదాత్మతయావిధీయమానంపరంబ్రహ్మైవ. కుతః ప్రసిద్ధోపదేశాత్ - తజ్జలానిత్యాదినా సర్వంఖల్విదమితిప్రసిద్ధవదుపదేశాత్ యస్మాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయాఃవేదాన్తేషు ప్రసిద్ధాః - తదేవాత్రబ్రహ్మేతిప్రతీయతే. వేదాన్తప్రసిద్ధత్వంచపరబ్రహ్మణఏవ - *యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తఇత్యాదివేదాన్తేషుపరబ్రహ్మణఏవప్రసిద్ధేః. తస్యబ్రహ్మాదిస్తమ్బభావేపిప్రకారభూతశరీరగతానాందోషాణాంప్రకారిణ్యాత్మన్యసంస్పర్శాత్ నిరస్తసమస్తావద్యత్వస్యానుపపత్తిః. జీవానాంచప్రతిశరీరంభిన్నానాంతన్యోన్యతాదాత్మ్యసమ్భవేనసార్వాత్మ్యస్యాసమ్భావితత్వాత్. అతస్సర్వజగత్కారణత్వప్రయుక్తసర్వాత్మకత్వస్యపరబ్రహ్మణ్యేవసమ్భవాత్ పరమేవబ్రహ్మేహవాక్యైప్రతిపాద్యతే. *వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. వివక్షితానాంమనోమయత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదీనాంగుణానాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ. వివక్షితత్వం - తాత్పర్యవిషయత్వం. మనోమయత్వాదీనాంచ * యథాక్రతురస్మిఀల్లోకేపురుషోభవతీతివాక్యేనమనోమయ

మూ.— అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి దిశో హ్యస్య స్రక్తయో ద్యౌరస్యోత్తరం బిలగ్ం స ఏష కోశో వసుధానస్తస్మిన్ విశ్వమిదగ్ం శ్రితం॥ ౧

తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణా రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ సుభూతా నామోదీ

ల్యాదిగుణకోపాసనేన తద్గుణకబ్రహ్మప్రాప్తేః ఫలత్వావేదనేన ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గసమ్భవాత్ మనోమయత్వాదీనాం తాత్పర్యవిషయత్వలక్షణం విధేయత్వముపపద్యతే. «అనుపపత్తేస్తు న శారీరః. వివక్షితానాం గుణానాం శారీరే అనుపపన్నత్వాత్ న శారీరపరిగ్రహః. «కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ. «ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి ప్రాప్యతయా పరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే - ప్రాప్తృతయా జీవః. అతః ప్రాప్తా జీవ ఉపాసకః - ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి. «శబ్దవిశేషాత్. «ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి శారీరః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః - ఉపాస్యస్తు ప్రథమయా. అతో నోపాస్యజీవస్యోపాస్యత్వం. «స్మృతేశ్చ. «సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్ట ఇత్యాది స్మృతిరపి ఉపాసనం చ తేన ప్రతిరోధాసనస్యం హృదయగతముపాసకాత్ భిన్నం పరమాత్మానం దర్శయతి. «అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ. అల్పాయతనత్వం - అర్భకౌకస్త్వం. తద్వ్యపదేశః - అల్పత్వవ్యపదేశః. «ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి అణీయసీత్యాయతనోపదేశాత్ స్థితత్వాత్, «అణీయాన్ వ్రీహేర్వాయవాద్వేత్యాదినా స్వరూపేణాణీయస్త్వవ్యపదేశాచ్చ నాయం పరమాత్మా - అపితు జీవ ఏవ. పరమాత్మనో అల్పాయతనత్వాల్పత్వయోరసమ్భవాదితి చేన్న - ఏవంవిధాయ్యత్వాత్ - అల్పాయతనత్వాల్పత్వాభ్యాం తస్యోపాస్యత్వసమ్భవాత్. వ్యోమవచ్చైతం బ్రహ్మవ్యపదిశ్యతే «జ్యాయాన్ పృథివ్యా ఇత్యాదినా. అల్పత్వజ్యాయస్త్వోపాధ్యశ్రవణాత్ జ్యాయస్త్వం స్వాభావికం- అణీయస్త్వం తూపాధిశ్రవణాదణీయస్త్వమౌపాధికమిత్యవసీయతే «సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్. పరబ్రహ్మణశ్శరీరాన్తర్వర్తిత్వే తన్నిమిత్తసుఖదుఃఖోపభోగప్రసక్తిరపి స్యాదితి చేన్న - తదనారబ్ధపాపపుణ్యాపహత వాప్మత్వాకృతవిశేషసమ్భవాత్. అతో న జీవవద్భోగప్రసక్తిరిత్యలం. ప్రకృతమనుసరామః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— «అస్య కులే వీరో జాయత ఇత్యుక్తం న వీరజన్మమాత్రం పితుస్త్రాణాయ- «తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి శ్రుత్యన్తరాత్. అతస్తద్దీర్ఘాయుష్ట్వం కథం స్యాదిత్యేవమర్థం కోశవిజ్ఞానారమ్భః. అభ్యర్హితవిజ్ఞానవ్యాసఙ్గాదనన్తరమేవ నోక్తం - ఇదానీమారభ్యతే. అన్తరిక్షముదరం- అన్తస్సుషిరం యస్య సోయమన్తరిక్షోదరః కోశః- కోశ ఇవానేకధర్మసాదృశ్యాత్కోశః. స చ భూమిబుధ్నః- భూమిర్బుధ్నః- మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి- న వినశ్యతి. త్రైలోక్యాత్మకత్వాత్. సహస్రయుగకాలావస్థాయీ హి సః. దిశో హ్యస్య సర్వాః స్రక్తయః- కోణాః. ద్యౌరస్య- కోశస్యోత్తరం- ఊర్ధ్వం బిలం. స ఏషః- యథోక్తగుణః కోశః వసుధానః- వసు ధీయతేఽస్మిన్- ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం. అతో వసుధానః. తస్మిన్నన్తర్విశ్వం- సమస్తం ప్రాణికర్మఫలం సహ తత్సాధనైః. ఇదం- యద్గృహ్యతే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః. శ్రితం- ఆశ్రితం. స్థితమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— శాణ్డిల్యవిద్యాయా అనన్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం దర్శయితుమనువదతి (అస్యేతి) సమ్బన్ధిత్వాన్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (న వీరేతి) తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) పుత్రస్య లోక్యత్వాదితి యావత్. అనుశాసనేన విషయీకృతస్య పుత్రస్య లోకప్రాప్తిసాధనత్వాదనుశాసనస్య చేదాధ్యాపనాదేః పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వసిద్ధ్యర్థత్వాత్, చైత్యర్థస్సఙ్గార్థః. పుత్రజన్మోక్త్యనన్తరమేవ కిమిత్యేతద్విజ్ఞానం నోపదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (అభ్యర్హితేతి) గాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనస్య కౌక్షేయజ్యోతిష్యుపాస్యపరబ్రహ్మోపాసనమభ్యర్హితం. తస్య చ మనోమయత్వాదిగుణకబ్రహ్మోపాసనమన్తరఙ్గం. తథా చ తద్వ్యాసఙ్గేన వైయగ్ర్యాదిన అనన్తరమేవకోశవిజ్ఞానం నోక్తమితి నివృత్తే తద్వ్యాసఙ్గే లబ్ధప్రస్థితిరిదానీం యథోక్తఫలసిద్ధ్యర్థముచ్యత ఇత్యర్థః. కోశశబ్దేన హిరణ్యాదినిక్షేపాధారామఞ్జూషాఽచ్యతే. కథం త్రైలోక్యాత్మనః కోశత్వం- తత్రాహ (కోశ ఇవేతి) అనేకధర్మసాదృశ్యం విశదయతి (స చేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (సహస్రేతి) త్రైలోక్యాత్మనికోశదృష్టిః, తత్రాపి భూమౌ బుధ్నదృష్టిః, రిత్యుక్తం. కోశస్య చ సాపేక్షమవినాశిత్వం ధ్యేయత్వేనోపదిష్టం. సంప్రతి దిక్షు కోశకోణదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (దిశో హీతి) దివి కోశస్యోర్ధ్వబిలబుద్ధిం దర్శయతి (ద్యౌరితి) యథోక్తే కోశే వసుధానత్వదృష్టిం దర్శయతి (యథోక్త ఇతి) తదేవ సమర్థయతే (తస్మిన్నితి) ౧

రం.— పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వఫలకం త్రైలోక్యాత్మకకోశవిజ్ఞానమారభ్యతే (అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి) అన్తరిక్షముదరం యస్య స తథోక్తః మధ్యవర్తిత్వాదన్తరిక్షస్యోదరత్వం. కోశ ఇవ కోశః- కోశసాదృశ్యాత్కోశః. భూమిర్బుధ్నః- మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. స జీర్యతి- న వినశ్యతి. స్థిరకాలత్వాదితి భావః. (దిశో హ్యస్య స్రక్తయః) స్రక్తయః - కోణా ఇత్యర్థః. (ద్యౌరస్యోత్తరం బిలం) ఉత్తరం బిలం - ఊర్ధ్వం ముఖమిత్యర్థః. (స ఏష కోశో వసుధానః) కర్మఫలాఖ్యం వసు ధీయతేఽస్మిన్నితి వసుధానః. (తస్మిన్విశ్వమిదం శ్రితం) కర్మకర్తృఫలాత్మకం పరిదృశ్యమానం కృత్స్నమస్మిన్ కోశే శ్రితమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య ప్రాచీ దిక్- ప్రాగ్గతో భాగో జుహూర్నామ- జుహ్వత్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖాస్సన్త ఇతి జుహూర్నామ. సహన్తే ఽస్యాం పాపకర్మఫలాని యమపుర్యాం ప్రాణిన ఇతి- సహమానా నామ దక్షిణా దిక్. తథా (రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ) పశ్చిమా దిగ్రాజ్ఞీ- రాజ్ఞా వరుణేనాధి

చీ తాసాం వాయుర్వత్సః స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదగ్ం రోదితి సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదగ్ం రుదం॥ ౨

ఉ.— అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భూగ్ం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భువగ్ం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా సువగ్ం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా॥ ౩

స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కించ తమేవ తత్ప్రాపత్సి॥ ౪

ష్ఠితా సన్న్యాసాగమో గాఢ్యా. సుభూతా నామ- భూతిమద్భిరీశ్వరకుబేరాదిభిరధిష్ఠితత్వాత్సుభూతా నామోదీచీ. తాసాం - దిశాం వాయుర్వత్సః- దిగ్జత్వాద్వాయోః, పురోవాత ఇత్యాదిదర్శనాత్. స యః- కశ్చిత్పుత్రదీర్ఘజీవితార్థ్యేవం- యథోక్తగుణం వాయుం దిశాం వత్సం వేద- స న పుత్రరోదం - పుత్రనిమిత్తం రోదనం న రోదితి. పుత్రో న మ్రియత ఇత్యర్థః. యత ఏవం విశిష్టం కోశదిగ్వత్సవిషయం విజ్ఞానం- అతః సోఽహం-పుత్రజీవితార్థ్యేవమేతం వాయుం దిశాం వత్సం వేద-జానే. అతః పుత్రరోదం మా రుదం-పుత్రమరణనిమిత్తం పుత్రరోదో మా భూన్మమేత్యర్థః. ౨

ఆ.— కోశకోణత్వేనోక్తానుదిక్ష్వన్తరవిభాగమాహ (తస్యేత్యాదినా) దిశాం విశిష్టనామవత్త్వానుసన్ధేయత్వముక్త్వా తత్సన్నిధానం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం చిన్తయేదిత్యాహ (తాసామిత్యాదినా) పురోవాత ఇత్యాదీత్యాదిశబ్దః స్థానిదిక్ప్రయోగసజ్ఞః. యథోక్తస్య విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వమిదానీం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తగుణవిత్త్వస్య ప్రకటీకరణాయ విశినష్టి (అప్యత్రపదేఽపి) సఫలముపాసనముపదిష్టముపసంహరతి (యత ఇతి) ౨

రం.— (తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణేత్యాది) తస్య - ఉక్తత్రైలోక్యకోశస్య. ప్రాచీ- ప్రాగ్జుహూర్నామా వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యర్థః. ఏవమేవావశిష్టస్యాప్యర్థః. (తాసాం వాయుర్వత్సః) వాయోర్దిక్ప్రసూతత్వాద్వత్సత్వం. (స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదం రోదితి) దిగ్వత్సత్వేన వాయూపాసకః పుత్రనాశననిమిత్తం రోదనం - రోదనం న కరోతి. పాకం చ పతితివపయంపు ప్రరోదం రోదితీతి నిర్దేశః. రోదమితి ణముల్ అన్తో వా. (సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదం రుదం) సః - ఏతదుపదేష్టాఽహమేవమేతదుపాసనమనుస్థాయ పుత్రరోదనాభావం ఫలం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అరిష్టం- అవినాశినం కోశం- యథోక్తం ప్రపద్యే- ప్రపన్నోఽస్మి పుత్రాయుషే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిర్నామ గృహ్ణాతి పుత్రస్య. తథా - ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సర్వత్ర ప్రపద్య ఇతి నామ గృహ్ణాతి పునః పునః. ౩

ఆ.— దీర్ఘాయుష్ట్వం పుత్రస్య కామయమానస్త్రైలోక్యాత్మసంకోశాకారం పరికల్ప్య తస్య చతస్రో దిశో విశిష్టనామవతీః, స్తాసాం త్రిత్వం, తత్సన్నిధానం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం, చిన్తయేదితి ప్రధానోపాస్తిరుక్తా. సమ్ప్రతి తదఙ్గం జపం దర్శయతి (అరిష్టమిత్యాదినా) అమునాఽమునేన పుత్రేణ నిమిత్తభూతేన. పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వం నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వత్ర- సర్వేషు ప్రపద్య ఇతి క్రియాపదముపాయం దర్శయితుం పునరుపాత్తం నిమిత్తవేదనార్థం చ పునః పునస్త్రిః పుత్రస్య త్రిర్నామ గృహ్ణాతీతి యోజనా. ౩

రం.— అథ కోశవిజ్ఞానాఙ్గభూతాం ప్రపదనమన్త్రానాహ (అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా) అరిష్టం - అవినాశం కోశం ప్రపద్యే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిః పుత్రస్య నామ గృహ్ణాతి. అమునా- పుత్రేణ హేతునా అరిష్టం కోశం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి (ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునేత్యాది) ౩

శం.— స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతీతి - వ్యాఖ్యానార్థముపన్యాసః. ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం- యదిదం జగత్. * యథా వా అరా నాభావితి వక్ష్యతి. అతస్తమేవ సర్వం తత్త్వేన ప్రాణప్రతిపాదనేన ప్రాపత్సి - ప్రపన్నోఽభూవం. ౪

ఆ.— *అరిష్టమిత్యాదిమన్త్రస్య ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ *ప్రాణమిత్యాదిమన్త్రముదాయ వ్యాచష్టే (స యదితి) స శబ్దోపక్షేపవిషయః. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వే వాక్యశేషమనుగుణం దర్శయతి (యథేతి) తత్సార్వాత్మ్యమతశ్శబ్దార్థః. ౪. ౫. ౬

రం.— స్వోక్తమన్త్రార్థస్వయమేవ వ్యాచష్టే. తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య కోశవిషయస్య పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాద్ద్వితీయాదీన్ వ్యాచష్టే (స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కించేత్యాది) సోఽహం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి యద్వచనమవోచం- తేన వచనేన ప్రాణాత్మకం సర్వం జగత్ప్రాపత్సి- ప్రపన్నోఽభవమిత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథయదవోచంభూఃప్రపద్యఇతిపృథివీంప్రపద్యే ఽన్తరిక్షంప్రపద్యేదివంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౫

అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇత్యగ్నింప్రపద్యే వాయుంప్రపద్య ఆదిత్యంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౬

అథయదవోచగ్ం సువఃప్రపద్యఇత్యృగ్వేదంప్రపద్యేయజుర్వేదంప్రపద్యే సామవేదంప్రపద్య ఇత్యేవ తదవోచంతదవోచం ॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— పురుషో వావయజ్ఞస్తస్యయానిచతుర్విగ్ంశతివర్షాణితత్ప్రాతఃసవనం చతుర్విగ్ంశత్యక్షరాగాయత్రీగాయత్రం ప్రాతఃసవనంతదస్యవసవోఽన్వాయత్తాః ప్రాణావావవసవఏతేహీదగ్ంసర్వం వాసయన్తి॥ ౧

శం.— తథా- భూః ప్రపద్యఇతి- త్రీఁల్లోకాన్భూరాదీన్ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౫

రం.— (అథయదవోచంభూః ప్రపద్యఇతిపృథివీం ప్రపద్యఇత్యాది) భూః ప్రపద్యఇత్యస్యార్థః త్రీఁల్లోకాన్ ప్రపద్యఇత్యర్థఇత్యర్థః. ౫

శం.— అథయదవోచంభువః ప్రపద్యఇతి- అగ్న్యాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౬

రం.— (అథయదవోచంభువః ప్రపద్యఇత్యగ్నింప్రపద్యఇత్యాది) స్పష్టం. ౬

శం.— అథయదవోచంసువః ప్రపద్యఇతి- ఋగ్వేదాదీన్ ప్రపద్యఇత్యేవతదవోచమితి. ఉపరిష్టాన్మన్త్రాన్జపేత్- పూర్వోక్తమజరం కోశంసదిగ్వత్సంయథావద్ధ్యాత్వా. ద్విర్వచనమాదరార్థం. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కదాపునరేషాంమన్త్రాణాంజపస్తత్రాహ పూర్వోక్తప్రధానవిద్యానన్తరమిత్యాహ (ఉపరిష్టాదితి) ధ్యాత్వా- ఉపరిష్టాదితిసమ్బన్ధః. యథోక్తవిజ్ఞానే-జపే హా అపరః.. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదవోచంతదవోచమితి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా.. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

శం. పుత్రాయుషఉపాసనముక్తంజపశ్చ. అథేదానీమాత్మనోదీర్ఘజీవనాయేదముపాసనంజపంచవిదధత్తదాహ. జీవన్హిస్వయం పుత్రాదిఫలేనయుజ్యతే- నాన్యథేతి. అతఆత్మానంయజ్ఞంసంపాదయతిపురుషః. పురుషః- జీవనవిశిష్టఃకార్యకరణసఙ్ఘాతోయథాప్రసిద్ధఏవ. వావశబ్దోఽవధారణార్థః. పురుషఏవయజ్ఞఇత్యర్థః. తథాహిసామాన్యైస్సంపాదయతియజ్ఞత్వం. కథం. తస్య - పురుషస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణ్యాయుషః - తత్ప్రాతస్సవనం పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య. కేనసామాన్యేనేతి. ఆహ- చతుర్వింశత్యక్షరాగాయత్రీ- ఛన్దః. గాయత్రచ్ఛన్దస్కంహి విధియజ్ఞస్యప్రాతస్సవనం. అతఃప్రాతస్సవనసమ్పన్నేనచతుర్వింశతివర్షాయుషాయుక్తఃపురుషః- అతోవిధియజ్ఞసాదృశ్యాద్యజ్ఞః తథోత్తరయోరప్యాయుషోస్సవనద్వయసంపత్తిః త్రిష్టుబ్జగత్యక్షరసంఖ్యాసామాన్యతోవాచ్యా. కించ- తదస్య- పురుషయజ్ఞస్యప్రాతస్సవనంవిధియజ్ఞస్యేవవసవః దేవాఅన్వాయత్తాః- అనుగతాః. సవనదేవతాత్వేనస్వామినఇత్యర్థః. పురుషయజ్ఞేఽపివిధియజ్ఞఇవాగ్న్యాదయోవసవోదేవాః ప్రాప్తాఇత్యతోవిశినష్టి ప్రాణావావవసవః- వాగాదయోవాయవశ్చ. ఏతేహి- యస్మాదిదంపురుషాదిప్రాణిజాతమేతేవాసయన్తి. ప్రాణేషుహిదేహేవసత్సుసర్వమిదంవసతి- నాన్యథేతి. అతోవసనాద్వాసనాచ్చవసవః. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్యపురుషోవావేత్యాదిఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పుత్రాయుషమితి) కిమిత్యాత్మనోదీర్ఘజీవనంసమర్థ్యతే-తత్రాహ (జీవన్నితి) యథోక్తఫలహేతుభూతాంవిద్యాముత్థాపయతి (అతఆత్మానమితి) కథంపురుషస్యాత్మనోయజ్ఞత్వంసమ్పాద్యతే - తత్రాహ (పురుషఇతి) అవధారణార్థంసమర్థయతే (తథాహీత్యాదినా) యజ్ఞావయవసాదృశ్యాత్పురుషేయజ్ఞదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తం- కథంసాదృశ్యాద్యజ్ఞసమ్పాదనమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రోచ్యతే- షోడశాధికంవర్షశతంపురుషస్యాయుఃఫలభూతం- తత్త్రేధావిభజ్యచతుర్వింశతివర్షాణ్యాయుషి ప్రా

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసికించిదుపతపేత్సబ్రూయాత్ప్రాణావసవఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినగ్ సవనమనుసన్తనుతేతిమాహం ప్రాణానాంవసూనాంమధ్యేయజ్ఞోవిలోప్సీయేత్యుద్ధైవతత ఏత్యగదోహభవతి॥ ౨

అథయానిచతుశ్చత్వారిగ్ శద్వర్షాణితన్మాధ్యన్దినగ్ సవనం చతుశ్చత్వారిగ్ శదక్షరాత్రిష్టుప్ త్రైష్టుభంమాధ్యన్దినగ్ సవనంతదస్యరుద్రా అన్వాయత్తాః ప్రాణావావరుద్రా ఏతేహీదగ్ సర్వగ్ రోదయన్తి॥ ౩

తత్సవనదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరత్వేపికథంపూర్వోక్తా ప్రాతస్సవనదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) విధినాఽనుష్ఠీయమానస్య- విధియజ్ఞస్య ప్రాతఃకాలోపలక్షితంకర్మ- ప్రాతస్సవనం. తత్రప్రస్తోత్రాదిగాయత్రీఛన్దస్కం. ॥ గాయత్రం ప్రాతస్సవనమితిచ శ్రుతి, రిత్యర్థః. యతోక్తేపురుషాయుషి ప్రాతస్సవనేచతుర్వింశత్యక్షరాణిచతుర్వింశతివర్షాణి. ఫలితమాహ (అతఇతి) [illegible] పురుషాయుషస్యయజ్ఞత్వం- తదాహ (అతఇతి) అతశ్శబ్దస్యైవార్థః- విధియజ్ఞసాదృశ్యాదితి. విధినాఽనుష్ఠీయమానోయజ్ఞః- విధియజ్ఞః. తేన సాదృశ్యంపురుషస్య- ప్రాతస్సవనసంబన్ధః. తస్మాత్పురుషోయజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథాయథోక్తేపురుషాయుషిప్రాతస్సవనసంపత్తిః- తథావక్ష్యమాణ [illegible]పురుషాయుషో ర్మాధ్యన్దినంసవనంతృతీయసవనమితిసవనద్వయసమ్పత్తిద్రష్టవ్యేత్యాహ (తథేతి) చతుర్వింశతివర్షమితేపురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసమ్పత్తిస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. వక్ష్యమాణపురుషాయుషస్సవనద్వయసమ్పత్తౌకింకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రిష్టుబితి) చతుశ్చత్వారింశదక్షరాత్రిష్టుప్ ప్రసిద్ధా - త్రైష్టుభంచమాధ్యన్దినంసవనం. అష్టాచత్వారింశదక్షరాజగతీ - జాగతంచతృతీయసవనం. అతస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదుత్తరయోఃపురుషాయుషోస్సవనద్వయసమ్పద్యుక్తేత్యర్థః. పురుషస్యయజ్ఞత్వేవిధియజ్ఞేనసహసాదృశ్యాన్తరమాహ (కించేతి) ప్రాతస్సవనేవసూనాంతద్దేవతాత్వేనాన్వాయత్తత్వమేవసఙ్గమయతి (సవనదేవతాత్వేనస్వామినఇత్యర్థఇతి) వసూనాంసవనస్వామిత్వముభయత్రతుల్యమిత్యుక్తే ప్రసిద్ధాన్వసూన్ పురుషయజ్ఞేపి ప్రాప్తాన్ ప్రత్యుదస్యతి (పురుషయజ్ఞేపీతి) తేమువసుశబ్దప్రవృత్తింసాధయతి (తేహీతి) నిమిత్తాన్తరమాహ (ప్రాణేషుహీతి) ప్రాణానాంవసుత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) ౧

రం.— దీర్ఘాయుష్ట్వఫలకపురుషవిద్యాప్రస్తూయతే (పురుషోవావయజ్ఞ ఇతి) పురుషస్స్వస్మిన్యజ్ఞదృష్టింకుర్యాదిత్యర్థః. పురుషస్యయజ్ఞసాదృశ్యం సంపాదయతి (తస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణితత్ప్రాతస్సవనం) షోడశోత్తరవర్షశతమితేపురుషాయుషేఆద్యానిచతుర్వింశతివర్షాణి ప్రాతస్సవనమిత్యర్థః. తత్రతద్దృష్టిఃకర్తవ్యేతియావత్. తత్రహేతుమాహ (చతుర్వింశత్యక్షరాగాయత్రీగాయత్రం ప్రాతస్సవనం) ప్రాతస్సవనస్య గాయత్రీఛన్దస్కత్వాత్, గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకత్వాత్, చతుర్వింశతివర్షప్రాతస్సవనత్వాధ్యాసోయుజ్యతఇతిభావః (తదస్యవసవోఽన్వాయత్తాః) అస్య- ఉపాసకస్యతత్- ప్రాతస్సవనంవసవస్స్వామిత్వేనానుగతాః ప్రసిద్ధయజ్ఞప్రాతస్సవనస్యవసుస్వామికత్వాదితిభావః. ప్రసిద్ధాన్వసూన్వ్యావర్తయతి (ప్రాణావావవసవః) వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణానాంవసుత్వేయుక్తిమాహ (ఏతేహీదం సర్వంవాసయన్తి) శరీరాణామశైథిల్యలక్షణవాసస్యప్రాణాధీనత్వాదితిభావః. ౧

శం.— తంచేత్- యజ్ఞసంపాదితమేతస్మిన్- ప్రాతస్సవనసమ్పన్నేవయసికించిత్-వ్యాధ్యాదిమరణశఙ్కాకారణముపతపేత్- దుఃఖముత్పాదయేత్. సతదా- యజ్ఞసంపాదీపురుషఆత్మానంయజ్ఞంమన్యమానో బ్రూయాత్- జపేదిత్యర్థఇమంమన్త్రం. హే ప్రాణావసవఃఇదంమే- ప్రాతస్సవనంమమయజ్ఞస్యవర్తతే. (తన్మాధ్యన్దినంసవనమనుసన్తనుతేతి) మాధ్యన్దినేనసవనేనాయుషాసహితం - ఏకీభూతం. సన్తతంకురుతేత్యర్థః మాహంయజ్ఞోయుష్మాకం ప్రాణానాంవసూనాం ప్రాతస్సవనేశానాంమధ్యేవిలోప్సీయ - విలుప్యేయం. విచ్ఛిద్యేయమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దోమన్త్రసమాప్త్యర్థః. సః తేనజపేనధ్యానేనచతతః - తస్మాదుపతాపాదుదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఉద్గమ్యవిముక్తస్సన్నగదోహ-అనుపతాపోభవత్యేవ. ౨

ఆ.— సమ్ప్రతిపురుషయజ్ఞవిద్యాఙ్గభూతమాశీర్వాదప్రయోగందర్శయతి (తంచేదితి) అనుసన్తనుతేత్యత్రానుపదం- ఏకీభావే. మన్త్రజపస్యసానుబన్ధిత్వంవిధియజ్ఞేనసమానం. (సతేనజపేనధ్యానేనచేతి) ॥తస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినేతిశేషః. ౨

రం.— (తంచెదేతస్మిన్వయసికించిదుపతపేత్) తం- పురుషవిద్యానిష్ఠంఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాత్మకేవయసికించిత్-రోగాదికంఉపతపేత్- బాధేతచేదిత్యర్థః. (సబ్రూయాత్ ప్రాణావసవఇదంమే ప్రాతస్సవనంమాధ్యన్దినంసవనమనుసన్తనుతేత్యాది) తదాఇమంమన్త్రంసః-ఉపాసకఃబ్రూయాత్-జపేత్. హే ప్రాణాఃవసవఃయజ్ఞరూపస్యమమాధునా ప్రాతస్సవనం ప్రవర్తతే. ఇదంప్రవర్తమానంప్రాతస్సవనంమాధ్యన్దినసవనేనావిచ్ఛిన్నంకురుత. ప్రాతస్సవనేశానాం ప్రాణానాంవసూనాంమధ్యేయజ్ఞోహం- యజ్ఞరూపోహంమావిలోప్సీయ- లుప్తోమాభూవం. ఛాన్దసోమాఙిలుఙభావః. మాశబ్దోవా. ఇతిమన్త్రంజపేదిత్యర్థః. (ఉద్ధైవతతఏత్యగదోహభవతి) తతః-ఉపతాపాత్ ఉదేతి-ఉద్గచ్ఛతి. అగదోభవతి- అరోగోభవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౨

శం.— (అథయానిచతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీతి) సమానం. రుదన్తి, రోదయన్తీ, తి ప్రాణారుద్రాః. రుద్రాహిక్రూరాః. తేమధ్యమేవయస్యతోరుద్రాః.

ఉ.— తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్ స బ్రూయాత్ప్రాణా రుద్రా ఇదం మే మాధ్యన్దినꣳ సవనం తృతీయసవనమనుసన్తనుతేతి మాఽహం ప్రాణానాꣳ రుద్రాణాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౪

అథ యాన్యష్టాచత్వారిꣳశద్వర్షాణి తత్తృతీయసవనమష్టాచత్వారిꣳశదక్షరా జగతీ జాగతం తృతీయసవనం తదస్యాదిత్యా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావాదిత్యా ఏతే హీదꣳ సర్వమాదదతే॥ ౫

తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ ప్రాణా ఆదిత్యా ఇదం మే తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి మాఽహం ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హైవ భవతి॥ ౬

ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయః స కిం మ ఏతదుపతపసి యోఽహమనేన న ప్రేష్యామీతి స హ షోడశం వర్షశతమజీవత్ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణేషు రుద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (రుదన్తీతి) యదుత్క్రాన్తౌ రోదయన్తీతి రుద్రా ఇతి-తదుపపాదయతి (రుద్రా హీతి) ౩-౪

రం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదం సర్వం రోదయన్తి) యావన్నేన్ద్రియాణాముత్క్రాన్తిసమయే ప్రాణవ్యాజనకతయా పురుషాణాం రోదయితృత్వాద్రుద్రత్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాదూర్ధ్వమష్టషష్టివర్షమధ్యే ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం రుద్రాణాం మధ్యే) మాధ్యన్దినసవనేశానాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథా- ఆదిత్యాః ప్రాణాః- తే హీదం - శబ్దాదిజాతమాదదతే. ౫

ఆ.— యథా ప్రాణా వసవో రుద్రాశ్చోక్తాః- తథేతి యావత్. తేష్వాదిత్యశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (తే హీతి). ౫

రం.— (అథ యాన్యష్టాచత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావ ఆదిత్యా ఏతే హీదꣳ సర్వమాదదతే) సర్వస్య విషయజాతస్యాదానాత్ప్రాణానామాదిత్యత్వమిత్యర్థః. ౫

శం.— తత ఆదిత్యాస్తృతీయసవనమాయుః - షోడశోత్తరవర్షశతం సమాపయత - అనుసన్తనుత. యజ్ఞం సమాపయతేత్యర్థః. సమానమన్యత్. ౬

ఆ.— * తం చేదిత్యాదినా పూర్వేణ గ్రన్థేన * తం చేదేతస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణగ్రన్థస్య తుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షేత్యాహ (సమానమన్యదితి) ౬

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- అష్టషష్టివర్షాదూర్ధ్వం షోడశోత్తరశతవర్షమధ్య ఇత్యర్థః. (తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి) తృతీయసవనాత్మకమాయురాసమాప్త్యవిచ్ఛిన్నం కురుతేత్యర్థః. (ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే) తృతీయసవనస్వామినాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౬

శం.— నిశ్చితా హి విద్యాఫలాయేత్యేతద్దర్శయన్నుదాహరతి- ఏతత్ - యజ్ఞదర్శనం హ స్మ వై - కిల తద్విద్వానాహ మహిదాసః-నామతః. ఇతరాయా అపత్యం- ఐతరేయః. కిం- కస్మాన్మే- మమైతత్ - ఉపతాపనముపతపసి త్వం రోగ. యోఽహం - యజ్ఞోఽనేన - త్వత్కృతేనోపతాపేన న ప్రేష్యామి- న మరిష్యామి. అతో వృథా తవ శ్రమ ఇత్యర్థః. ఇతి- ఏవమాహ స్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సః - ఏవం నిశ్చయః సన్ షోడశవర్షశతమజీవత్. అన్యోఽప్యేవం నిశ్చయః షోడశం వర్షశతం ప్రజీవతి- య ఏవం- యథోక్తం యజ్ఞసమ్పాదనం వేద- జానాతి. స ఇత్యర్థః..................... ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మహిదాసోదాహరణస్య తాత్పర్యమాహ (నిశ్చితా హీతి) తదేతద్యజ్ఞదర్శనం విద్వానాహ స్మేతి సమ్బన్ధః. హ వా ఇతి నిపాతయోః కిలేత్యర్థః. తస్య చోదాహరణప్రసిద్ధిర్విషయః. హే రోగ- కస్మాన్మాం త్వముపతపసీతి సమ్బన్ధః. కస్మాదిత్యపేక్షాపూర్వకం హేతుమాహ (యోఽహమితి) యో యజ్ఞః- సోఽహమనేనేతి యోజనా. ఇతిశబ్దస్యాన్వయమాచష్టే (ఇత్యేవమితి) నిశ్చితాయా విద్యాయా ధ్యానం ప్రతిఫలం కథయతి (స ఏవమితి)

ఉ.— సయదశిశిషతియత్పిపాసతియన్నరమతేతా అస్యదీక్షాః॥ ౧
అథయదశ్నాతియత్పిబతియద్రమతేతదుపసదైరేతి॥ ౨
అథయద్ధసతియజ్జక్షతియన్మైథునంచరతిస్తుతశస్త్రైరేవతదేతి॥ ౩
అథయత్తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమితితా అస్యదక్షిణాః॥ ౪

యద్యప్యేవమహిదాసస్యయథోక్తనిశ్చయవతోయథోక్తంఫలం - తథాపీదానీన్తనస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోపీతి) (ప్రజీవతీతి) జీవనస్యప్రకర్షః- రోగాద్యుపతాపరాహిత్యం ప్రశబ్దేనోచ్యతే. ఏవంనిశ్చయఇత్యుక్తంపురుషంనిశదయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానాహమహిదాసఐతరేయఇత్యాది) హేరోగ. సఃత్వంమే- మాంకిం- కస్మాదేతత్ - ఏవంప్రకారేణ ఉపతపసి. యోఽహం- పురుషవిద్యానిష్ఠఃత్వత్కృతేనానేనోపతాపేనస్త్రేష్యామి- నమరిష్యామి. అతస్తవశ్రమోవృథైవేత్యేతత్ - పురుషవిజ్ఞానస్వరూపంవిద్వానితరవృత్తి - ఐతరేయఃమహిదాసనామాఆహస్మేత్యర్థః. శుభ్రాదిత్వాదితరశబ్దాదపత్యార్థేఢక్. (సహషోడశంవర్షశతమజీవత్) సః- మహిదాసఃషోడశం- షోడశాధికంవర్షశతమజీవదిత్యర్థః. * తదస్మిన్నధికమితిదశాన్తాడ్డఇతిషోడశశబ్దాడ్డప్రత్యయః. అతోవిద్యాయాఃఫలప్రాపకత్వనిశ్చయవతోఽవశ్యంఫలప్రాప్తిర్భవతీతిభావః. అన్యోప్యేవంవిత్ షోడశంవర్షశతంజీవతీత్యాహ (ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతియఏవంవేద) స్పష్టోర్థః. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సయదశిశిషతీత్యాదిర్యజ్ఞసామాన్యనిర్దేశఃపురుషస్యపూర్వేణైవసమ్బధ్యతే. యదశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతి. తథా- పిపాసతి-పాతుమిచ్ఛతి. యన్నరమతే- ఇష్టాద్యప్రాప్తినిమిత్తం. యదేవంజాతీయకందుఃఖమనుభవతి - తా అస్యదీక్షాః. దుఃఖసామాన్యాద్ధియజ్ఞస్యైవ. ౧

ఆ.— ననుపూర్వేణాశీర్వాదప్రయోగేనోదాహరణేనవాసమనన్తరగ్రన్థస్యసమ్బన్ధోనోపలభ్యతే- తత్రాహ (సయదితి) పూర్వేణ * తస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినాసాదృశ్యనిర్దేశేనేత్యర్థః. ఏవంజాతీయకం-అశనాయాదికృతమితియావత్. అశిశిషాదిషుదీక్షాదృష్టాన్తహేతుమాహ (దుఃఖేతి) ౧

రం.— తథాపురుషస్యయజ్ఞసాదృశ్యమేవనిరూపయతి (సయదశిశిషతియత్పిపాసతియన్నరమతేతాఅస్యదీక్షా) అశనాయాపిపాసారత్యభావానాందుఃఖాత్మకత్వేనదీక్షాత్వంకల్ప్యమిత్యర్థః. ౧

శం.— అథయదశ్నాతి, యత్పిబతి, యద్రమతే- రతించానుభవతీష్టాదిసంయోగాత్.. తదుపసద్భిస్సమానతామేతి. ఉపసదాంచపయోవ్రతత్వనిమిత్తంసుఖమస్తి, అల్పభోజనీయానిచాహాన్యాసన్నానీతిప్రశ్వాసః.- అతోఽశనాదీనాముపసదాంచసామాన్యం. ౨

ఆ.— దీక్షావత్త్వసాదృశ్యాత్పురుషస్యయజ్ఞత్వముక్తం. ఇదానీముపసదుపేతత్వసాదృశ్యాదపితస్యయజ్ఞత్వంవిజ్ఞేయమిత్యాహ (అథేతి) అశనాదిషుకథముపసద్దృష్టిః- తత్రాహ (ఉపసదాంచేతి) పయోవ్రతత్వం-పయోభక్షణయుక్తత్వం. యజ్ఞీయాన్యహాన్యల్పభోజనీయానిప్రసిద్ధాని- తాసుచోపసత్సుక్రియమాణాస్వాసన్నానీతితాసుప్రశ్వాసః-స్యాదిత్యనిశేషః. అశనాదిషుచసోస్తీతిప్రసిద్ధమిత్యర్థః. సుఖనిమిత్తత్వంక్లేశనివృత్తిహేతుత్వంచసామాన్యం. ౨

రం.— (అథయదశ్నాతియత్పిబతియద్రమతేతదుపసద్భిరేతి) అశనపానరతీనాంపయోవ్రతాదియుక్తోపసద్వత్సుఖరూపత్వాదుపసద్రూపత్వం తదుపసద్భిరేతి- ఉపసద్భిస్సామ్యమేతి. ఉపసద్దృష్టిస్తాసుకర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— అథయద్ధసతి, యజ్జక్షతి- భక్షయతి, యన్మైథునంచరతి,- స్తుతశస్త్రైరేవతత్సామాన్యమేతి- శబ్దవత్త్వసామాన్యాత్. ౩

ఆ.— స్తుతశస్త్రైశ్శిష్ట్యసామ్యాదపిపురుషస్యయజ్ఞత్వమిత్యాహ (అథయదితి) హసనాదిషుస్తుతశస్త్రదృష్టౌహేతుమాహ (శబ్దవత్త్వేతి) ౩

రం.— (అథయద్ధసతియజ్జక్షతియన్మైథునంచరతిస్తుతశస్త్రైరేవతదేతి) హసభక్షణమైథునాదీనాం శబ్దవత్త్వసామ్యాత్స్తుతశస్త్రైస్సామ్యమేతీత్యర్థః. ౩

శం.— అథయత్తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమితి- తా అస్యదక్షిణాః. ధర్మపుష్టికరత్వసామాన్యాత్. ౪

ఆ.— దక్షిణావత్త్వసామ్యాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమవధేయ మిత్యాహ (అథేతి) తపోదానాదిషుదక్షిణా దృష్టౌ హేతుమాహ (ధర్మేతి) ౪

తస్మాదాహుఃసోష్యత్యసోష్టేతిపునరుత్పాదనమేవాస్యతన్మరణమేవావభృథః॥ ౫

ఉ.—— తద్ధైతద్ఘోరఆఙ్గిరసః కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచాపిపాసఏవసబభూవసోఽన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేతాక్షితమస్యచ్యుతమసిప్రాణసంశితమసీతితత్రైతేద్వే ఋచౌ భవతః॥ ౬

రం.— (అథయదిత్యాది) తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమిత్యేతాన్యస్యదక్షిణా-దక్షిణావృష్టిస్తైరుక్తగ్వేత్యర్థః. ధర్మపుష్టికరత్వసామ్యాదితిభావః. ౪

శం.— యస్మాచ్చయజ్ఞఃపురుషః- తస్మాత్తంజనయిష్యతిమాతాయదా- తదాఆహురన్యేసోష్యతీతితస్యమాతరం. యదాచప్రసూతాభవతి- తదాఽసోష్టపూర్ణికేతి. విధియజ్ఞఇవసోష్యతిసోమందేవదత్తో, ఽసోష్టసోమంయజ్ఞదత్త, ఇతి. అతశ్శబ్దసామాన్యాద్వాపురుషోయజ్ఞః. పునరుత్పాదనమేవాస్యతత్- పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య యత్సోష్యత్యసోష్టేతిశబ్దసమ్బన్ధిత్వంవిధియజ్ఞస్యేవ. కిఞ్చ - తన్మరణమేవాస్య - పురుషయజ్ఞస్యావభృథః- సమాప్తిసామాన్యాత్. ౫

ఆ.— ప్రకారాన్తరేణపురుషస్యయజ్ఞత్వంసాధయతి (యస్మాచ్చేతి) * షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే * షుఞ్ అభిషవ ఇతిధాతుద్వయదర్శనాత్ప్రసవేఽభిషవేచసాధారణస్సవనశబ్దః. తతస్సవనశబ్దసామాన్యాద్వాపురుషేయజ్ఞదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. పురుషగతంశబ్దసామాన్యంవిశదయతి (పునరితి) యత్పునరస్యపురుషాఖ్యస్యవిధియజ్ఞస్యేవసోష్యతీత్యాదిశబ్దసమ్బన్ధిత్వం-తదుత్పాదనమేవతదితియోజనా. అవభృథసమ్బన్ధిత్వాదపిపురుషస్యయజ్ఞత్వమస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) ౫

రం.— (తస్మాదాహుస్సోష్యత్యసోష్టేతిపునరుత్పాదనమేవాస్య) యతో హేతోఃపురుషస్యైవయజ్ఞరూపత్వం-అతఏవయథాయజ్ఞంకరిష్యమాణేపురుషేదేవదత్తస్సోమంసోష్యతీతిప్రయుజ్యతే- తథాయదామాతాతంపురుషంజనయిష్యతి - తదాపురుషస్యోత్పాదనం ప్రతీక్ష్యపురుషంసోష్యతీతిప్రయుజ్యతేలోకైః. యాగానన్తరంఅసోష్టసోమంయజ్ఞదత్తఇతివత్ అసోష్టమాతాపురుషమిత్యుత్పత్తేఃపశ్చాత్ప్రయుజ్యతే. అతశ్చపురుషస్యోత్పాదనమేవసోష్యత్యసోష్టేతిశబ్దసమ్బన్ధిత్వసామాన్యాత్ యజ్ఞానుష్ఠానలక్షణముత్పాదనమిత్యర్థః. (తన్మరణమేవావభృథః) సమాప్తిత్వసామ్యాన్మరణేఅవభృథత్వంపశ్యేదితిభావః. ౫

శం.— తద్ధైతత్- యజ్ఞదర్శనం. ఘోరః- నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయ - శిష్యాయోక్త్వోవాచ - తదేతత్త్రయమిత్యాద్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధః. సచైతద్దర్శనంశ్రుత్వాఽపిపాసఏవాన్యాభ్యోవిద్యాభ్యోబభూవ ఇత్థంచవిశిష్టేయంవిద్యా - యత్కృష్ణస్యదేవకీపుత్రస్యాన్యాంవిద్యాంప్రతితృడ్విచ్ఛేదకరీతిపురుషయజ్ఞవిద్యాంస్తౌతి. ఘోరఆఙ్గిరసఃకృష్ణాయోక్త్వేమాంవిద్యాంకిముక్తవానితి. తదాహ- సః- ఏవంయథోక్తయజ్ఞవిదన్తవేలాయాం- మరణకాలఏతన్మన్త్రత్రయం ప్రతిపద్యేత- జపేదిత్యర్థః. కింతత్. అక్షితం-అక్షీణం. అక్షతంవాసి. ఇత్యేకంయజుః. సామర్థ్యాదాదిత్యస్థంప్రాణంచైకీకృత్యాహ. తథాతమేవాహ- అచ్యుతం- స్వరూపాదప్రచ్యుతమసి. ఇతిద్వితీయంయజుః. ప్రాణసంశితం- ప్రాణస్యసంశితం- సమ్యక్తనూకృతంచసూక్ష్మంతత్త్వమసి. ఇతితృతీయంయజుః. తత్ర -ఏతస్మిన్నర్థేవిద్యాస్తుతిపరేద్వేఋచౌ-మన్త్రౌభవతః. నజపార్థే- *త్రయంప్రతిపద్యేతేతిత్రిత్వసఙ్ఖ్యాబాధనాత్. పఞ్చసఙ్ఖ్యాహితదాస్యాత్. ౬

ఆ.— పురుషేయజ్ఞదృష్టిరుక్తా. సమ్ప్రతివిశిష్టపురుషసమ్బన్ధేనవిద్యాంస్తోతుం, విద్యాఙ్గంచజపంవిధాతుముపక్రమతే (తద్ధైతదితి) దేవకీపుత్రస్యైతద్దర్శనశ్రవణఫలమాహ (సచేతి) కిమర్థమయంగురుశిష్యాఖ్యాయికేతి. ఆహ (ఇత్థంచేతి) అక్షితపదనిరుక్తిద్వయందేవతాంప్రత్యుచ్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యాదితి) నికృష్టస్యస్తుతిసమ్బన్ధాయోగాత్పురుషయజ్ఞసవనదేవతాన్తరానుపపత్తేశ్చప్రాణానామేవాధిష్ఠానైకంరూపమాదిత్యాఖ్యంజప్యమన్త్రార్థత్వేనసమ్బధ్యతఇత్యర్థః. ద్వితీయమన్త్రస్యార్థాన్తరంవారయతి (తథేతి) ప్రథమమన్త్రవదిత్యర్థః. నచద్వయోరేకార్థత్వేసత్యనన్తరస్యవైయర్థ్యం- ద్వయోరపిజప్యత్వేనోపయుక్తత్వాదితిద్రష్టవ్యం. మన్త్రత్రయప్రతిపాద్యంపాఠక్రమేణతత్త్వమప్యాఖ్యాయపిప్రతిపాదితమితిప్రత్యయదార్ఢ్యార్థమాహ (తత్రేతి) కిమితివిద్యాస్తుతిపరత్వమనయోరిష్యతే- జపార్థత్వమేవకింనస్యాత్- తత్రాహ (నేత్యాదినా) అనయోర్జపార్థత్వేపిత్రిత్వసఙ్ఖ్యాయాస్సత్త్వాన్నసాబాధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (పఞ్చేతి) అనయోర్జప్యత్వేపఞ్చకంప్రతిపద్యేతేతిపఞ్చసఙ్ఖ్యాయావక్తవ్యత్వాత్త్రిత్వంబాధితంస్యాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తద్ధైతద్ఘోరఆఙ్గిరసఃకృష్ణాయదేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచ) ఘోరనామాఆఙ్గిరోగోత్రఃకశ్చిదృషిఃతదేతత్-పురుషయజ్ఞదర్శనందేవకీపుత్రాయకృష్ణాయ- ఇతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. కృష్ణశేషభూతం. తత్ప్రీత్యర్థమిత్యుక్త్వా- ఇత్యనుసన్ధాయఉవాచ- అనుష్ఠితవానిత్యర్థః. వచేర్లక్షణయాఅనుష్ఠానార్థత్వం. (అపిపాసఏవసబభూవ) సః- ఘోరనామాభగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషయజ్ఞోపాసనానుష్ఠానేనబ్రహ్మవిద్యాంప్రాప్యాపిపాసః- ఇదముపలక్షణమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకస్య. ముక్తోబభూవేత్యర్థః. తతశ్చషోడశాధికవర్షశతజీవనఫలకస్యాపిపురు

ఉ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః ఉద్వయం తమసస్పరి జ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరగ్ స్వః పశ్యన్త ఉత్తరం దేవం దేవత్రా సూర్యమగన్మ జ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

షయజ్ఞదర్శనస్య భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకమనుష్ఠితస్య బ్రహ్మవిదోపదేశాఙ్గిత్వముపన్యస్యతి తావత్. (సోన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేత) సః- భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషవిద్యాసాధితచిరాయుష్ట్వానుగృహీత బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠః పురుషః అక్షితమసి, అచ్యుతమసి, ప్రాణసంశిత మసీ, త్యేతన్మన్త్రత్రయం మరణకాలే జపేదిత్యర్థః. అక్షితమసి- క్షయశూన్యమసి. అచ్యుతమసి- స్వరూపస్వభావ ప్రచ్యుతిశూన్యమసి. ప్రాణసంశిత మసి- జగత్ప్రాణయితృత్వేన సతిసంశితం- సూక్ష్మతత్త్వమసీతి బ్రహ్మసమ్బోధనం ॥ తేనానుకరణ ఇతిహాసః. (తత్రైతేద్వే ఋచౌ భవతః) తత్ర- పరబ్రహ్మవిషయే ఏతే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— ఆదిత్ప్రత్న ఆకారస్యానుబన్ధస్తకారో, ఽనర్థక ఇచ్ఛబ్దశ్చ. ప్రత్నస్య- చిరన్తనస్య. పురాణస్యేత్యర్థః. రేతసః- కారణస్య. బీజభూతస్య జగతస్సదాఖ్యస్య జ్యోతిః- ప్రకాశం పశ్యన్తి. ఆ శబ్ద ఉత్సృష్టానుబన్ధః పశ్యన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. కిం జ్యోతిః పశ్యన్తి. వాసరం - అహః. అహరివ తత్సర్వతో వ్యాప్తం బ్రహ్మణో జ్యోతిః. నివృత్తచక్షుషో బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యాదినివృత్తిసాధనైః శుద్ధాన్తఃకరణా ఆ- సమన్తతో జ్యోతిః పశ్యన్తీత్యర్థః. పరః- పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. జ్యోతిః పరత్వాత్. యదిధ్యతే - దీప్యతే దివి - ద్యోతనవతి పరస్మిన్బ్రహ్మణి వర్తమానం. యేన జ్యోతిషేద్ధః సవితా తపతి, చన్ద్రమా భాతి, విద్యుద్విద్యోతతే, గ్రహతారాగణా విభాసన్తే. కిఞ్చ - అన్యే మన్త్రదృశో యథోక్తం జ్యోతిః పశ్యన్త (ఉద్వయం) తమసః- అజ్ఞానలక్షణాత్పరి- పరస్తాదితి శేషః. తమసా వా అపనేత్రా. యజ్జ్యోతిరుత్తరమాదిత్యస్థం పరిపశ్యన్తో వయముదగన్మేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. తజ్జ్యోతిస్స్వః- ఆత్మీయం. అస్మద్ధృదిస్థితమాదిత్యస్థం చ యదేకం జ్యోతిః. యదుత్తరం - ఉత్కృష్టతరం. ఊర్ధ్వతరం వా పరం జ్యోతిరపేక్ష్య పశ్యన్త ఉదగన్మ వయం. కథముదగన్మేతి ఆహ- దేవం- ద్యోతనవన్తం. దేవత్రా- దేవేషు సర్వేషు సూర్యం- రసానాం రశ్మీనాం ప్రాణానాం చ జగత ఈరణాత్సూర్యః. తముదగన్మ- గతవన్తో జ్యోతిరుత్తమం. సర్వజ్యోతిర్భ్య ఉత్కృష్టతమం. అహో ప్రాప్తా వయమిత్యర్థః. ఇదం తజ్జ్యోతిః - యదృగ్భ్యాం స్తుతం, యద్యజుర్మన్త్రేణ ప్రకాశితం,. ద్విరభ్యాసో యజ్ఞకల్పనాపరిసమాప్త్యర్థః. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసో జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం । పరో యదిధ్యతే దివీతి మన్త్రస్య ప్రతీకగ్రహణం - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి. తత్పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాచష్టే (ఆదిత్యాదినా) ఇచ్ఛబ్దశ్చ- అనర్థక ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కింతత్కారణమిత్యపేక్షాయాం ॥ సదేవ సోమ్యేదమితి శ్రుతిసిద్ధం బ్రహ్మేత్యాహ (సదాఖ్యస్యేతి) ॥ ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితివత్ ప్రత్నస్య జ్యోతిరితి సమ్బన్ధో ద్రష్టవ్యః. ఉత్సృష్టానుబన్ధః- ధ్వస్తత కారస్స ఇతి యావత్. నను బ్రహ్మస్వరూపభూతమేతజ్జ్యోతిర్న చ సర్వే పశ్యన్తి- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుష ఇతి) నివృత్తాని- విముఖీకృతాని విషయేభ్యశ్చక్షూంషి- కరణాని యేషాం తే- తథా. అత ఏవ బ్రహ్మవిదః. ॥ కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నితి శ్రుత్యన్తరం. తత్రైవ సాయుజ్యాన్తరం సూచయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) ॥ స్మరణం కీర్తనం కేళిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం । సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృత్తిరేవ చ । ఏతన్మైథునమష్టాఙ్గం ప్రవదన్తి మనీషిణః । విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణం. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేనాహింసాఽస్తేయాదయో గృహ్యన్తే. ఏతైర్నివృత్తిప్రధానైస్సాధనైశ్శుద్ధం- ఉద్రిక్తసత్త్వమన్తఃకరణం యేషాం తే- తథా. వ్యత్యయస్య హేతుమాహ (జ్యోతిః పరత్వాదితి) యత్స్వస్య మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితం దీప్యతే- తత్పరం జ్యోతిరితి సమ్బన్ధః. దీప్యమానత్వం వివృణోతి (యేనేతి) మన్త్రాన్తరమవతారయతి (కిం చేతి) ఇతశ్చ విద్యాస్తుతిరితి యావత్. కిమాహేత్యపేక్షాయాం ద్వితీయామన్త్రమాదత్తే (ఉద్వయమితి) తం వ్యాకరోతి (తమసస్పర్యాదినా) తస్మై స్వవజ్జ్యోతిషః ప్రభానైజ్యోతిర్నాన్యదస్తీత్యర్థః. దేవత్వేన ప్రత్యగాత్మత్వమాహ (స్వ ఇతి) తయోరేకత్వం ॥ స యశ్చాయమిత్యాదిషు శ్రుత్యన్తరసిద్ధం దర్శయతి (అదః త్వమసీతి) తత్పదార్థస్వం పదార్థం చోక్త్వా తయోరైక్యముక్తం. ఇదానీమేకీభూతం జ్యోతిర్విశినష్టి (యదుత్తరమితి) ఏకత్వధీఫలం కథయతి (పశ్యన్త ఇతి) ఫలమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ఫలవిషయం స్వానుభవం దర్శయతి (అహో ఇతి) మన్త్రాణాం మన్త్రద్వయైకవాక్యత్వముపసంహరతి (ఇదం తదితి).. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి) తయోరృచోరయమాద్యో మన్త్రః ప్రతీకేన గృహీతః. సోఽయం మన్త్రః - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం పరో యదిధ్యతే దివి ఇతి. అయమర్థః- ప్రత్నస్య- పురాతనస్య రేతసః- జగద్బీజభూతస్యావ్యక్తస్య ఆదిత్- ఆదిభూతం. సంసారస న్తమసనివారకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితం పరం బ్రహ్మ ॥ సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరయః వాసరం - నిత్యప్రకాశరూపం సర్వకాలం పశ్యన్తీత్యర్థః. యత్ - జ్యోతిః ॥ అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యుక్తరీత్యా దివి- భగవల్లోకే పరత్వేన ఇధ్యతే- నిరతిశయదీప్తియుక్తం ప్రకా

ఉ.— మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమాకాశో బ్రహ్మేత్యుభయమాదిష్టంభవత్య ధ్యాత్మంచాధిదైవతంచ॥ ౧

యుక్తమిత్యర్థః. (ఉద్వయంతమసస్పరిజ్యోతిఃపశ్యన్తఉత్తరంస్వఃపశ్యన్తఉత్తరమిత్యాది) తమసః- ప్రకృతేఃపరస్తాత్- ఉత్తరంజ్యోతిః-పరబ్రహ్మపరిపశ్యన్తః. ఉత్తరం- సర్వలోకోర్ధ్వంస్వః- భగవల్లోకంపరిపశ్యన్తః. అత్రపరిపశ్యన్తఇత్యుభయత్రహేత్వర్థేశతృప్రత్యయః. భగవల్లోకస్య తద్గతపరమాత్మనశ్చదర్శనాయేతియావత్. దేవత్రా- దేవేషు. ※ దేవమనుష్యేత్యాదినాసప్తమ్యాస్త్రాప్రత్యయః. దేవం - ద్యోతమానం. ఉత్తమం- అర్చిరాదిపర్వభూతం. సూర్యరూపంజ్యోతిర్వయంఉదగన్మ- ఉద్గత్యప్రాప్తాఃస్మఇత్యర్థః. (జ్యోతిరుత్తమమితిజ్యోతిరుత్తమమితి) ద్విరభ్యాసోయజ్ఞకల్పనాసమాప్త్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డస్థగతవాక్యవిషయకమధికరణంలిఖ్యతే - గుణోపసంహారపాదేతైత్తిరీయకే ※ తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానశ్శ్రద్ధాపత్నీశరీరమిధ్మమురోవేదిర్లోమానిబర్హిర్వేదశ్శిఖాహృదయంయూపఃకామఆజ్యంమన్యుఃపశుస్తపోఽగ్నిర్దమశ్శమయితాదక్షిణావాగ్ఘోతాప్రాణఉద్గాతాచక్షురధ్వర్యుర్మనోబ్రహ్మశ్రోత్రమగ్నీద్యావద్ధ్రియతేసాదీక్షాయదశ్నాతియత్పిబతితదస్యసోమపానంయద్రమతేతదుపసదో యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతేచసప్రవర్గ్యోయన్ముఖంతదాహవనీయోయాదస్యవిజ్ఞానంతజ్జుహోతియత్సాయంప్రాతరత్తితత్సమిధోయత్సాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానియేఅహోరాత్రేతేదర్శపూర్ణమాసౌయేఽర్ధమాసాశ్చమాసాశ్చతేచాతుర్మాస్యానియఋతవస్తేపశుబన్ధాఃఇతిశ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః ※ పురుషోవావయజ్ఞఇతిఛాన్దోగ్యామ్నాతాపురుషవిద్యానభిన్నా - పురుషవిద్యేతిసమాఖ్యైక్యాత్, త్పురుషసమ్బన్ధియజ్ఞావయవత్వకల్పనాసామ్యాత్, మరణావభృథసామ్యాచ్చేతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- ※ పురుషవిద్యాయామపిచేతరేషామనామ్నానాత్. ఉభయత్రామ్నాతయోఃపురుషవిద్యాత్వేపివిద్యాభేదోఽస్త్యేవ. కుతః. ఇతరేషామనామ్నానాత్ - ※ యత్సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానీత్యాదీనాంతైత్తిరీయకామ్నాతానాంఛాన్దోగ్యేఽనామ్నానాత్, త్రేధావిభక్తపురుషాయుషస్యైవఛాన్దోగ్యేసవనత్వామ్నానాత్, ఛాన్దోగ్యశ్రుతాశిశిషాదిదీక్షాదిత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఽదర్శనాత్, యజమానపత్న్యాదిపరికల్పనానాంచభిన్నభిన్నత్వాత్, ఛాన్దోగ్యే ※ పురుషోవావయజ్ఞఇతిశ్రుతస్యపురుషేయజ్ఞత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఽదర్శనా, చ్చవిద్యాభేదఏవ. నచ ※ తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యేత్యత్రషష్ఠ్యన్తయోస్సామానాధికరణ్యాశ్రయణేనపురుషేయజ్ఞత్వకల్పనంతైత్తిరీయకేప్యస్తీతివాచ్యం- పురుషస్యైవయజ్ఞత్వేతస్యైవయజమానత్వంవిరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకస్మిన్విరోధాత్. కించ- పురుషేయజ్ఞత్వకల్పనేహివిద్వాన్యజ్ఞఆత్మాయజమానఇత్యేవవక్తవ్యంస్యాత్- నత్వేకవాక్యతయా ※ విదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానఇతి. అతోవిదుషోయజ్ఞస్యేతివ్యధికరణషష్ఠ్యా. విద్వత్సమ్బన్ధియజ్ఞస్యేత్యర్థః. తతశ్చప్రాణఏవవిస్వరఇతిన్యాయేనపురుషస్యయజ్ఞత్వకల్పనైకరూప్యాభావాత్ విద్యాభేదఏవ. కించ-ఛాన్దోగ్యామ్నాతాయాఃపురుషవిద్యాయాః ※ ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతీతిషోడశాధికవర్షశతజీవనంఫలత్వేనామ్నాతం. తైత్తిరీయకేతుశ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః ※ బ్రహ్మణేత్వామహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతేతిపూర్వానువాకవిహితాయాఃబ్రహ్మవిద్యాయాః ※ బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీతిబ్రహ్మప్రాప్తిఫలికాయాస్సన్నిధౌపఠితత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయాబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వమేవ. అతఃఫలసంయోగభేదాచ్చపురుషవిద్యయోర్భేదఇతిసిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః.................................. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనోమయఈశ్వరఉక్తఆకాశాత్మేతిచ బ్రహ్మణోగుణైకదేశత్వేన. అథేదానీంమనఆకాశయోస్సమస్తబ్రహ్మదృష్టివిధానార్థఆరమ్భః (మనోబ్రహ్మేత్యాది) మనః - మనుతేఽనేనేతి. అన్తఃకరణం. తద్బ్రహ్మపరమిత్యుపాసీతేత్యేతదాత్మవిషయందర్శనం - అధ్యాత్మం. అథాధిదైవతం- దేవతావిషయమిదంవక్ష్యామః. ఆకాశోబ్రహ్మేత్యుపాసీత. ఏవముభయం - అధ్యాత్మమధిదైవతంచోభయంబ్రహ్మదృష్టివిషయమాదిష్టం- ఉపదిష్టంభవతి- ఆకాశమనసోస్సూక్ష్మత్వాత్. మనసోపలభ్యత్వాచ్చబ్రహ్మణోయోగ్యంమనోబ్రహ్మదృష్టేః. ఆకాశశ్చసర్వగతత్వాత్సూక్ష్మత్వాదుపాధిహీనత్వాచ్చ. ౧

ఆ.— ననుయజ్ఞవిజ్ఞానేనవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్యనసఙ్గతిరస్తీతికథంపౌర్వాపర్యమిత్యాశఙ్క్యానన్తరఖణ్డస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధమాహ (మనోమయఇతి) ఇతిచ-ఈశ్వరఉక్తఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రబ్రహ్మణోగుణరూపైకదేశత్వేనమనఆకాశశ్చోక్తఇత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) యథోక్తగుణకబ్రహ్మదృష్ట్యసమర్థస్యతయోరేవసమస్తబ్రహ్మదృష్టికథనార్థముత్తరంగ్రన్థమవతారయతి (అథేతి) ఏవముభయం - ఉపదిష్టంభవతీతిసమ్బన్ధః. తదేవోభయంవిభజతే (అధ్యాత్మమితి) కథంమనోదృష్టివిషయత్వేనాధ్యాత్మంమనోబ్రహ్మేత్యుపాసనంవిధిత్స్యతే-తత్రాహ (మనసేతి) తథాపికథంబ్రహ్మదృష్టేరాకాశంవిషయోభవతి- నహితేనోపలభ్యతేబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆకాశశ్చేతి) బ్రహ్మదృష్టేర్యోగ్యమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౧

రం.— అధ్యాత్మంమనసిఅధిదైవతమాకాశేచబ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే (మనోబ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదినా) ఆదిష్టంభవతి-ఉపదిష్టంభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

ఉ.— తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ॥ ౨

వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౩

ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స వాయునా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౪

శం.— తదేతత్- మన ఆఖ్యం చతుష్పాద్బ్రహ్మ- చత్వారః పాదా అస్యేతి. కథం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణ ఇతి. ఆహ- వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యేతే పాదాః. ఇత్యధ్యాత్మం. అథాధిదైవతమాకాశస్య బ్రహ్మణోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యో దిశ ఇత్యేతే. ఏవముభయమేవ చతుష్పాద్బ్రహ్మాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ. తత్ర మనసో వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః - ఇతరపాదత్రయాపేక్షయా. వాచా హి పాదేనేవ గవాదివద్వక్తవ్యవిషయం ప్రతితిష్ఠతి - అతో మనసః పాద ఇవ వాక్. తథా- ప్రాణః - ఘ్రాణః పాదః- తేనాపి హి గన్ధవిషయం ప్రతి చక్రామతి. తథా - చక్షుః పాదః. శ్రోత్రం పాదః. ఇత్యేవమధ్యాత్మం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణః. అథాఽధిదైవతమగ్నివాయ్వాదిత్యదిశ ఆకాశస్య బ్రహ్మణ ఉదర ఇవ గోః పాదా ఇవ లగ్నా ఉపలభ్యన్తే - తేన తస్యాకాశస్యాగ్న్యాదయః పాదా ఉచ్యన్తే. ఏవముభయమధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ చతుష్పాదాదిష్టం భవతి. ౨

ఆ.— అధ్యాత్మమధిదైవతం చ విహితస్యోపాసనస్యానుచిన్త్యం సందర్శయతి (తదేతదితి) మనసశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధిదైవికస్యాకాశస్య చతుష్పాత్త్వం ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) మన ఆకాశయోరుక్తం చతుష్పాత్త్వం నిగమయతి (ఏవమితి) ఆధ్యాత్మికాన్ పాదాన్ ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) పాదత్వం వాచో వ్యుత్పాదయతి (వాచా హీతి) యథా గవాదిర్గన్తవ్యం పాదేనైవ ప్రాప్నోతి- తథా దేవదత్తోఽపి వాచైవ పాదేన వక్తవ్యం విషయం ప్రతిలభతే- తేన తస్యాః యుక్తం పాదత్వమిత్యర్థః. ప్రాణస్య వాచ ఇవ పాదత్వం దర్శయతి (తేనాపీతి) ఆధిదైవికాన్ పాదాన్ వివృణోతి (అథేతి) యథా గోరుదరే పాదా లగ్నా లక్ష్యన్తే - తథాకాశస్యోదర ఇవాగ్న్యాదయో లగ్నా దృశ్యన్తే- తస్మాత్తస్య తే పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ద్వివిధపాదవివరణముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨

రం.— (తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ) తదేతత్- మన ఆఖ్యం బ్రహ్మ చతుష్పాదిత్యర్థః. కథం మనోరూపస్య బ్రహ్మణశ్చతుష్పాత్త్వమిత్యత్రాహ (వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మం) వాగాదీనాం చతుర్ణాం మనోనియామ్యత్వాత్ మనః పాదత్వాధ్యాసో యుక్త ఇతి భావః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఉక్తమితి శేషః. (అథాధిదైవతం) ఉచ్యత ఇతి శేషః. (అగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇతి) అగ్న్యాదయశ్చత్వారో బ్రహ్మరూపాకాశస్యోదరలగ్నాః పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. (ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్ర వాగేవ మనసో బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. సోఽగ్నినాఽధిదైవతేన జ్యోతిషా భాతి చ- దీప్యతే తపతి చ- సన్తాపం చౌష్ణ్యం కరోతి. అథవా - తైలఘృతాద్యాగ్నేయాశనేనేద్ధా వాగ్భాతి చ. తపతి చ- వదనాయోత్సాహవతీ స్యాదిత్యర్థః. విద్వత్ఫలం- భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన- య ఏవం- యథోక్తం వేద. ౩

ఆ.— సమ్ప్రత్యాధ్యాత్మికపాదానామాధిదైవికపాదైరధిష్ఠేయతయా సమ్బన్ధోఽనుచిన్తనీయ ఇతి దర్శయితుముపక్రమతే (తత్రేతి) సోఽగ్నినేత్యాదేరర్థాన్తరమాహ (అథవేతి) కీర్తియశసోః ప్రత్యక్షత్వపరోక్షత్వాభ్యాం భేదః. ౩-౪-౫

రం.— (వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ) అధ్యాత్మం బ్రహ్మరూపస్య మనసో వాగేవ చతుర్థః పాదః. సోఽధిదైవతం బ్రహ్మరూపాకాశపాదతయా తత్సమ్బన్ధినాఽగ్నినా జ్యోతిషా- ప్రకాశకేన భాతి- ప్రకాశతే. తపతి- స్వకార్యోత్సాహీ భవతీత్యర్థః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నిదేవతాంశ ఏవ వాగధిష్ఠాతృత్వేన తదధీనప్రకాశప్రవృత్తికత్వాదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద) వితరణవిక్రమరూపహేతుభేదాత్ కీర్తియశసోర్భేదః. బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తాధ్యయనసమృద్ధిః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తథా- ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. స వాయునా గన్ధాత్మనా భాతి చ తపతి చ. ౪

రం.— (ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స వాయునేత్యాది) వాయుప్రాణయోరేకతత్త్వత్వాదితి భావః. ౪

ఉ.— చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స ఆదిత్యేన జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౫

శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స దిగ్భిర్జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశస్తస్యోపవ్యాఖ్యానమసదేవేదమగ్ర ఆసీత్। తత్సదాసీత్తత్సమభవత్తదాణ్డం నిరవర్తత తత్సంవత్సరస్య మాత్రామశయత తన్నిరభిద్యత తే ఆణ్డకపాలే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం॥ ౧

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యేన రూపగ్రహణాయ ౫

రం.— (చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స ఆదిత్యేనేత్యాది) ఆదిత్యస్య చక్షురధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. ౫

శం.— శ్రోత్రం దిగ్భిః శబ్దగ్రహణాయ. విద్యాఫలం సమానం. సర్వత్ర బ్రహ్మసమ్పత్తిరదృష్టం ఫలం. య ఏవం వేదేతి - ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— సర్వత్రేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స దిగ్భిరిత్యాది) దిశశ్శ్రోత్రభూతాత్మకత్వాత్ ప్రసిద్ధిరస్తి దిగ్దేవతానాం శ్రోత్రాధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. అవశిష్టస్స్పష్టోऽర్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యుక్తం తస్యైవ కృత్స్నబ్రహ్మదృష్ట్యర్హత్వాయేదమారభ్యతే- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః - ఉపదేశః. తస్యోపవ్యాఖ్యానం క్రియతే స్తుత్యర్థం. అసత్- అవ్యాకృతనామరూపమిదం - జగదశేషమగ్రే- ప్రాగవస్థాయాముత్పత్తేరాసీత్. న త్వసదేవ- కథమసతస్సజ్జాయేతేత్యసత్కార్యత్వస్య ప్రతిషేధాత్. నన్విహాసదేవేతి విధానాద్వికల్పస్స్యాత్. న- క్రియాస్వివ వస్తుని వికల్పానుపపత్తేః. కథం తర్హీదమసదేవేతి. నన్వవోచామావ్యాకృతనామరూపత్వాదసదివాసదితి. నన్వేవశబ్దోऽవధారణార్థః. సత్యమేవం - న తు సత్త్వాభావమవధారయతి. కిం తర్హి. వ్యాకృతనామరూపాభావమవధారయతి. నామరూపవ్యాకృతవిషయే సచ్ఛబ్దప్రయోగో దృష్టః. తచ్చ నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తం ప్రాయశో జగతః - తదభావే హీదమన్ధం తమ ఇదం న ప్రజ్ఞాయేత కించనేతి తత్స్తుతిపరే వాక్యే సదపీదం ప్రాగుత్పత్తేర్జగదసదేవేత్యాదిత్యం స్తౌతి బ్రహ్మదృష్ట్యర్హత్వాయ. ఆదిత్యనిమిత్తో హి లోకే సదితి వ్యవహారః. యథాऽసదేవేదం రాజ్ఞః కులం సర్వగుణసమ్పన్నే పూర్ణవర్మణి రాజన్యసతీతి- తద్వత్. న చ సత్త్వమసత్త్వం వేహ జగతః ప్రతిపాదయిషితం- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశపరత్వాత్. ఉపసంహరిష్యత్యన్తే స య ఏతమేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి. (తత్సదాసీత్) తత్- అసచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రాగుత్పత్తేః స్తిమితమనిస్పన్దమసదివ సత్కార్యాభిముఖమీషదుపజాతప్రవృత్తి- సదాసీత్. తతో లబ్ధపరిస్పన్దం తత్సమభవత్ - అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివ బీజం. తతోऽపి క్రమేణ స్థూలీభవత్తదాऽద్భ్య ఆణ్డం నిరవర్తత- సంవృత్తం. ఆణ్డమితి- దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. తత్- ఆణ్డం సంవత్సరస్య- కాలస్య ప్రసిద్ధస్య మాత్రాం- పరిమాణమభిన్నస్వరూపమేవాశయత- స్థితం బభూవ. తత్- తతః. సంవత్సరపరిమాణాత్కాలాదూర్ధ్వం నిరభిద్యత- నిర్భిన్నం వయసామివాణ్డం. తస్య నిర్భిన్నస్యాణ్డస్య కపాలే ద్వే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం- సంవృత్తే. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్య సఙ్గతిమాహ (ఆదిత్య ఇతి) తస్యైవ- ఆదిత్యస్యైవ. అనభివ్యక్తనామరూపత్వాభిప్రాయేణాసచ్ఛబ్దో గౌణో వ్యాఖ్యాతః. తత్రైవకారావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) కథమసతస్సజ్జాయేతేత్యసత్కారణత్వస్య ప్రతిషేత్స్యమానత్వాత్ తత్ర సత్కారణం భవతు- ప్రకృతే తు సావధారణాదసచ్ఛబ్దాదసదేవ కారణం వివక్షితమిత్యుదితానుదితహోమవద్వికల్ప ఇత్యర్థః. క్రియాయాం కర్తృతన్త్రత్వాత్తదిచ్ఛయా తత్ర వికల్పో, వస్తునస్తు సిద్ధస్య తదిచ్ఛాऽననువిధాయిత్వాన్న వికల్పస్సమ్భవతి- న హి స్థాణురేకస్యేచ్ఛయా పురుషో భవతీతి పరిహరతి (న క్రియాస్వివేతి) వికల్పాసమ్భవే వాక్యస్య గతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) అసచ్ఛబ్దస్య గతిః- అవధారణస్య వా పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (నన్వితి) ద్వితీయం శఙ్కతే (నన్వేవశబ్ద ఇతి) తస్య గతిరితి శేషః. పూర్వకాలీనసత్త్వాభిధాయకాసచ్ఛబ్దస్య వాక్యశేషే శ్రవణాన్నోపక్రమే సత్త్వాభావావధారణం వివక్షితం- కింత్వభివ్యక్త్యభావావధారణమిత్యభిప్రాయమితి సమాధత్తే (సత్యమేవమితి) కిం పునరియమాదిత్యస్తుతిరుప

ఉ.— తద్యద్రజతꣳ సేయంపృథివీయత్సువర్ణꣳ సాద్యౌర్యజ్జరాయు తేపర్వతాయదుల్బꣳ సమేఘో నీహారోయాధమనయస్తానద్యోయద్వాస్తేయముదకꣳ ససముద్రః॥ ౨

అథయత్తదజాయతసోసావాదిత్యస్తం జాయమానం ఘోషాఉలూలవోఽనూదతిష్ఠꣳ సర్వాణిచభూతానిసర్వేచ కామాస్తస్మాత్తస్యోదయంప్రతిప్రత్యాయనంప్రతిఘోషాఉలూలవోఽనూత్తిష్ఠన్తి సర్వాణిచభూతానిసర్వేచైవకామాః॥ ౩

యుజ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మదృష్టీతి) జగతో నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తమిత్యేతదుపపాదయతి (ఆదిత్యేతి) తథాపికథమాదిత్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) కించ- ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యేణాదిత్యే బ్రహ్మదృష్టివిధిపరమిదంవాక్యం - నతస్యకారణాసత్త్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంశక్యం- అనన్యథాసిద్ధకల్పకాభావాదిత్యాహ (నచేతి) తత్పరత్వంకథమవగతమిత్యాశఙ్క్యోపసంహారస్యోపక్రమానుసారిత్వాదిత్యాహ (ఉపసంహరిష్యతీతి) కథంతస్యాసచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (స్తిమితమితి) సత్త్వంతర్హి కథమితి - తదాహ (కార్యేతి) బీజస్యేవచ్ఛూనతావత్కారణస్యసిసృక్షావస్థాందర్శయతి (ఈషదితి) లబ్ధపరిస్పన్దం- ప్రాప్తపరిణామం. భూతసూక్ష్మాకారేణాభవదిత్యర్థః. సూక్ష్మభూతోత్పత్త్యనన్తరంస్థూలభూతోత్పత్తిమాహ (తతోపీతి) భూతసూక్ష్మాకారప్రాప్తేరనన్తరంపఞ్చీకరణప్రక్రియయాఽన్యోన్యావయవానుప్రవేశేనస్థూలభూతావస్థమాసీదిత్యర్థః స్థూలేభ్యశ్చభూతేభ్యోఽణ్డనిర్వృత్తింప్రతిజానీతే (అద్భ్యఇతి) అప్సహితేభ్యోభూతేభ్యఇత్యర్థః ౧

రం.— పూర్వత్రాదిత్యోబ్రహ్మణఃపాదఉక్తః. అథతస్మిన్సకల బ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే (ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః) ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యుపదేశః క్రియతఇత్యర్థః (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) క్రియతఇతిశేషః. (అసదేవేదమగ్రఆసీత్) ఇదం - జగదగ్రేఅసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమాసీత్. (తత్సదాసీత్) తత్- అవ్యాకృతనామరూపంజగత్సదాసీత్- ఈషన్నామరూపకార్యాభిముఖమాసీత్. (తత్సమభవత్) అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివబీజంక్రమేణస్థూలమభవదిత్యర్థః. (తదాణ్డంసమవర్తత) అణ్డంసంవృత్తమిత్యర్థః. ఆణ్డమితిచ్ఛాన్దసోదీర్ఘః (తత్సంవత్సరస్యమాత్రామశయత) సంవత్సరస్యకాలస్యమాత్రాం - పరిమాణమేకరూపతయాఅశయత- స్థితంబభూవేత్యర్థః. (తన్నిరభిద్యత) సంవత్సరకాలాదూర్ధ్వంతదణ్డంనిర్భిన్నమభవత్. (తేఆణ్డకపాలేఇత్యాది) తేఆణ్డకపాలే- అణ్డకపాలేరజతంచసువర్ణంచైకైకమభవతామిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్- తయోఃకపాలయోర్యద్రజతంకపాలమాసీత్- సేయంపృథివీ - పృథివ్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. యత్సువర్ణంకపాలం- సాద్యౌః - ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వంకపాలమిత్యర్థః. యజ్జరాయు- గర్భవేష్టనంస్థూలమణ్డస్యవిశకలీభావకాలేఆసీత్- తేపర్వతాబభూవుః. యదుల్బం- యత్సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తత్సహమేఘైః- సమేఘోనీహారః - అవశ్యాయోబభూవేత్యర్థః. యాగర్భస్యజాతస్యదేహేధమనయః- సిరాః. తానద్యోబభూవుః. యత్తస్యవస్తౌభవం- వాస్తేయముదకం- ససముద్రః. ౨

ఆ.— అవశ్యాయశబ్దేనహిమముచ్యతే. ౨

రం.— (తద్యద్రజతంసేయంపృథివీ) యద్రజతమయంకపాలం-తత్పృథివ్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. (యత్సువర్ణంసాద్యౌః) సువర్ణమయకపాలంద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వకపాలం. (యజ్జరాయుతేపర్వతాః) జరాయు - గర్భపరివేష్టనం. అణ్డస్యశకలీభావదశాయాంయాఃస్థూలగర్భపరివేష్టనసిరాః- తేపర్వతాబభూవురిత్యర్థః (యదుల్బంసమేఘోనీహారః) యదుల్బం- సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తన్మేఘసహితంహిమం (యాధమనయస్తానద్యః) ధమనయః- సిరాఇత్యర్థః. (యద్వాస్తేయముదకంససముద్రః) వస్తౌభవంవాస్తేయం. ౨

శం.— అథయత్తదజాయతగర్భరూపంతస్మిన్నణ్డే- సోసావాదిత్యః. తం- ఆదిత్యంజాయమానంఘోషాః- శబ్దాఃఉలూలవః- ఉరూరవః. విస్తీర్ణరవా, ఉదతిష్ఠన్- ఉత్థితవన్తఃఈశ్వరస్యేవేహప్రథమపుత్రజన్మనిసర్వాణిచస్థావరజఙ్గమానిభూతాని, సర్వేచతేషాంభూతానాంకామాః- కామ్యన్తఇతి. విషయాః స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః,. యస్మాదాదిత్యజన్మనిమిత్తా భూతకామోత్పత్తిః- తస్మాదద్యత్వేపితస్య- ఆదిత్యస్యోదయంప్రతి, ప్రత్యాయనం- ప్రత్యస్తగమనంచప్రతి,. అథవా- పునఃపునఃప్రత్యాగమనం- ప్రత్యాయనం. తత్ప్రతి - తన్నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వాణిచభూతాని, సర్వేచకామా, ఘోషాఉలూలవ, శ్చానూత్తిష్ఠన్తి. ప్రసిద్ధంహ్యేతదుదయాదౌసవితుః. ౩

ఆ.— ఉలూలవఇతి - ఉత్సవకాలీనశబ్దవిశేషేప్రసిద్ధః. స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః - ఉదతిష్ఠన్నితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రసిద్ధంహీతి) ఏతదితి- భూతాద్యుత్థానం. ౩

రం.— (అథయత్తదజాయతసోఽసావాదిత్యః) తస్మిన్నణ్డేగర్భరూపంయదజాయత- సఆదిత్యఇత్యర్థః. (తంజాయమానంఘోషాఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్సర్వాణిచభూతానిసర్వేచకామాః) తం - ఆదిత్యంజాయమానమనుఉలూలవః - ఉరూరవః. ఉరురవాః. విస్తీర్ణరవాః. మహాధ్వనియుక్తాః. ఉలూలవఇతిఛాన్దసంరూపం. ఘోషాః- శబ్దాః, స్థావరజఙ్గమానిభూతాని, చతేషాంకామాః- కామ్యమానాఃస్త్రీవస్త్రాదయ,

ఉ.— స యఏతమేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే౽భ్యాశో హ యదేనꣳ సాధవో ఘోషా ఆ చ గచ్ఛేయురుప చ నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్॥ ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది తృతీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్.— తత్సత్.

శ్చ ఉదతిష్ఠన్ - ఉత్థితవన్త ఇత్యర్థః. సర్వస్యాదిత్యోదయానన్తరభావిత్వాదితిభావః. (తస్మాత్తస్యోదయం ప్రతి ప్రత్యాయనం ప్రతీత్యాది) తస్మాదద్యత్వేప్యాదిత్యస్యోదయం ప్రతి, ప్రత్యాయనం- అస్తమయంచ ప్రతి, ఉరురవాశ్శబ్దాశ్చభూతానిచ కామాశ్చ ఉత్పద్యన్త ఇత్యర్థః. ఉదయాస్తమయవేలాయాం పక్షిఘోషాదీనాం దర్శనాదితిభావః. ౩

శం.— స యః- కశ్చిదేతమేవం-యథోక్తమహిమానం విద్వాన్ సన్నాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే-స తద్భావం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. కించ-దృష్టంఫలం- అభ్యాశః- క్షిప్రం తద్విదః. యదితి క్రియావిశేషణం. ఏనం- ఏవంవిదం సాధవః- శోభనా ఘోషాః, సాధుత్వం ఘోషాదీనాం-యదుపభోగే పాపానుబన్ధాభావః. ఆచగచ్ఛేయుః- ఆగచ్ఛేయుశ్చ. (ఉపచనిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్) న కేవలమాగమనమాత్రం ఘోషాణాం-ఉపసుఖయేయుశ్చ- ఉపసుఖంచ కుర్యురిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసో౽ధ్యాయసమాప్త్యర్థ ఆదరార్థశ్చ. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— అదృష్టఫలమాదిత్యోపాస్త్యాదృష్టఫలమాచష్టే (కించేతి) తద్విదః - దృష్టఫలమితిసమ్బన్ధః. (క్రియావిశేషణమితి) ఏవంవిదం సాధవో ఘోషా ఆగచ్ఛేయురితియత్-తత్క్షిప్రం- అప్రతిబన్ధేనైవేత్యర్థః. ఆదిత్యే బ్రహ్మదృష్టిరాదరస్యవిషయః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— (స యఏతదేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తఇత్యాది) హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఏనం- ఆదిత్యబ్రహ్మోపాసకమభ్యాశః-క్షిప్రం. యత్-య ఇత్యర్థః. యే సాధవః- శోభనా ఘోషాః- తేఉప-సమీపే ఆచగచ్ఛేయుః - అగచ్ఛేయుశ్చ. నిమ్రేడేరన్- సుఖంచ కుర్యురిత్యర్థః. * మ్రేడసుఖేచేతిహిధాతుర న్తర్భావితణ్యర్థః. (నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్నితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

శ్రేమాయయః కరుణయాత్ఞ్క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ,— జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి॥ ౧

§ అథ హ హꣳసా నిశాయామతిపేతుస్తద్ధైవꣳ హꣳసో హꣳసమభ్యువాద హో హోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతం తన్మా ప్రసాఙ్క్షీస్తత్త్వా మా ప్రధాక్షీరితి॥ ౨

శం.— వాయుప్రాణయో ర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యధ్యాసః పురస్తాద్వర్ణితః. అథేదానీం తయోః సాక్షాద్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యత్వాయోత్తర మారభ్యతే. సుఖావబోధార్థా, ఆఖ్యాయికా విద్యాదానగ్రహణవిధి ప్రదర్శనార్థా, చ. శ్రద్ధాన్నదానానుద్ధతత్వాదీనాంచ విద్యాప్రాప్తిసాధనత్వం ప్రదర్శ్యతే ఆఖ్యాయికయా. జానశ్రుతిః- జనశ్రుతస్యాపత్యం. హ ఇతి హ్యర్థః. పుత్రస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణస్స ఏవ. శ్రద్ధాదేయః- శ్రద్ధాపురస్సరమేవ బ్రాహ్మణాదిభ్యో దేయమస్యేతి శ్రద్ధాదేయః బహుదాయీ- ప్రభూతం దాతుం శీలమస్యేతి బహుదాయీ. బహుపాక్యః-బహుప క్తవ్యమహన్యహని గృహే యస్యాసౌ బహుపాక్యః. భోజనార్థిభ్యో బహ్వస్య గృహేఽన్నం పచ్యత ఇత్యర్థః. ఏవంగుణసమ్పన్నోఽసౌ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో విశిష్టే దేశే కాలే చ కస్మింశ్చిత్ ఆస హ- బభూవ. స హ సర్వతః- సర్వాసు దిక్షు గ్రామేషు నగరేషు చావసథాన్- ఏత్య వసన్తి యేష్వితి ఆవసథాః- తాన్. మాపయాఞ్చక్రే- కారితవానిత్యర్థః. సర్వత ఏవ మే - మమాన్నం తేష్వావసథేషు వసన్తోఽత్స్యన్తి - భోక్ష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయః. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్యమాత్రావచ్ఛేదభేదత్వాత్తదుపాసనానన్తరం మాత్రోపాసనముపన్యస్యతే. నన్వధ్యాత్మమధిదైవతంచ వాయుప్రాణయోః సూత్రాత్మభూతయోరుపాసనం పూర్వాధ్యాయేఽపి వ్యాఖ్యాతం. తథాచ కోఽత్ర విశేషః- యేన తదుపాసనం పునరారభ్యతే- అత ఆహ (వాయుప్రాణయోరితి) సాక్షాత్- పాదకల్పనం వినేతి యావత్. బ్రహ్మత్వేన- బ్రహ్మకార్యరూపేణేత్యర్థః. (విద్యేతి) ※ ధర్మార్థౌ యత్ర న స్యాతాం శుశ్రూషా వాపి తద్విధా। తత్ర విద్యా న వక్తవ్యా శుభం బీజమివోషర ఇతి స్మృతిమనుసన్ధాయ పుష్కలధనమాదాయైవ రాజ్ఞే విద్యాం ప్రాదా, జ్జానశ్రుతిశ్చ శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా పుష్కలధనం దత్త్వైవ శ్రద్ధాదిసంపన్నస్తతో విద్యామాదదే,- తథాఽన్యోఽపి విద్యాముదాత్తా గృహీతా వా స్యాదితి తద్దానగ్రహణయోర్విధి ప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. నను ※ షట్పకతానిగవామిత్యాదిదర్శనాద్ధనదానమేవ విద్యాగ్రహణే సాధనమిహ ప్రతీయతే- న తు శ్రద్ధాదీత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన తాత్పర్యప్రణిపాతాదయో గృహ్యన్తే. ఆఖ్యాయికయా - ※ తదుహ పునరేవేత్యాదిలక్షణయేతి యావత్. జనశ్రుతస్య పుత్రోఽయః- తస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః. స చ ప్రకృతో జానశ్రుతిరేవేత్యాహ (పుత్రస్యేతి) శ్రద్ధయా దేయస్యాల్పత్వాశఙ్కాం వారయతి (బహుదాయీతి) బహుపాకస్య ఫలమాహ (భోజనేతి) ఉక్తరాజ్ఞో వర్తమానత్వాభావాదసత్త్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఏవమితి) స్వసమీపం ప్రాప్తేభ్యః ఏవార్థిభ్యోఽసావన్నం దదాతీత్యాశఙ్క్యాహ (స హేతి) ౧

రం.— సంవర్గవిద్యా ప్రస్తూయతే. విద్యాస్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికా. (జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస) జనశ్రుతస్యాపత్యం- జానశ్రుతిః. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. పుత్రసంజ్ఞస్య పుత్రః - పౌత్రః. తస్యాపత్యం - పౌత్రాయణః. శ్రద్ధాపురస్సరం దేయమస్యేతి సః శ్రద్ధాదేయః. అర్థిభ్యో బహు దాతుం శీలమస్యేతి స బహుదాయీ. బహ్వస్య గృహేఽన్నం పక్తవ్యం స బహుపాక్యః. ఏవంగుణసమ్పన్నో జానశ్రుతిః కస్మింశ్చిద్దేశే ఆస. (స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి) స హ - జానశ్రుతిస్సర్వత ఏత్యాతిథయో మమాన్నం భోక్ష్యన్త ఇత్యభిప్రాయేణ సర్వాసు దిక్షు గ్రామనగరమార్గారణ్యాదిషు పాన్థానామనాథానాం శీతవాతవర్షాతపవారణాన్నోదకశయనాచ్ఛాదనాదిపూర్ణాన్ శాలాః కారితవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రైవం సతి రాజని తస్మిన్ ఘర్మకాలే హర్మ్యతలస్థే- థ హ హంసాః నిశాయాం- రాత్రావతిపేతుః. ఋషయో దేవతా వా రాజ్ఞోఽన్నదానగుణైస్తోషితాస్సన్తో హంసరూపా భూత్వా రాజ్ఞో దర్శనగోచరేఽతిపేతుః- పతితవన్తః. తత్- తస్మిన్కాలే తేషాం పతతాం హంసానామేకః పృష్ఠ

---

§ భోభోయి భల్లాక్షేతి, మా ప్రధాక్షీరితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తము హ పరః ప్రత్యువాచ కమ్వర ఏనమేతత్సన్తꣳ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథꣳ సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౩

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనꣳ సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౪

తః పతన్నగ్రతః పతన్తం తం హంసమభ్యువాద - అభ్యుక్తవాన్. హో హో యి - భో భో ఇతి సమ్బోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - ఆదరం దర్శయన్ యథా పశ్య పశ్యాశ్చర్యమితి - తద్వత్. భల్లాక్షేతి మన్దదృష్టిత్వం సూచయన్నాహ. అథవా - సమ్యగ్బ్రహ్మదర్శనాభిమానవత్త్వాత్తస్యాసకృదుపాలబ్ధస్తేన పీడ్యమానోఽమర్షితయా తత్సూచయతి (భల్లాక్షేతి) జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం - తుల్యం దివా - ద్యులోకేన జ్యోతిః - ప్రభాస్వరమన్నదానాదిజనితప్రభావజమాతతం - వ్యాప్తం. ద్యులోకస్పృగిత్యర్థః. దివా - అహ్నా వా సమం జ్యోతిరిత్యేతత్. తన్మా ప్రసాఙ్క్షీః - సఞ్జనం - సక్తిం. తేన జ్యోతిషా సమ్బన్ధం మా కార్షీరిత్యర్థః. తత్ప్రసఙ్గేన తత్ - జ్యోతిస్త్వా - త్వాం మా ప్రధాక్షీః - మా దహత్విత్యర్థః. పురుషవ్యత్యయేన మా ప్రధాక్షీరితి. ౨

ఆ.— విశిష్టాన్నదానఫలం దర్శయితుమారభతే (తత్రేతి) వాక్యార్థం దర్శయతి (ఋషయ ఇతి) సమ్బోధనాభ్యాసస్య విషయమాహ (ఆదరం దర్శయన్నితి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) భల్లాక్షశబ్దార్థమాహ (భల్లేతి) భల్లాక్షశబ్దో భద్రాక్షవిషయస్సన్ విరుద్ధలక్షణయా మన్దదృష్టిత్వసూచకః. భల్లాక్షశబ్దస్య విషయాన్తరమాహ (అథవేతి) తస్య - పృష్ఠగామినో హంసస్య మహాత్మ్యానతిక్రమణీయో విజానతేతి సమ్యగ్దర్శనాభిమానశాలిత్వాత్తేనాగ్రగామినా హంసేన జానశ్రుతిమతివిచిక్రమిషురమర్షితయా పీడ్యమానస్సన్ తత్త్వం ధర్మం జానాని - జ్ఞానాభిమానం తు వహసీత్యుపాలబ్ధస్తత్ర భల్లాక్షేత్యుపాలమ్భస్వరూపం సూచయతీత్యర్థః. పృష్ఠగామీ హంసో నిన్దాపూర్వకమగ్రగామినం హంసం సమ్బోధ్య కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (జానశ్రుతేరితి) మా ప్రధాక్షీరితి పాఠే కథం మా ప్రధాక్షీదిత్యుచ్యతే. తత్రాహ (పురుషవ్యత్యయేనేతి) మధ్యమపురుషం ప్రథమపురుషం కృత్వా వ్యాఖ్యానమిత్యర్థః. ౨

రం.— (అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుః) ఏవం సతి కస్యాంచిద్రాత్రౌ కేచన మహాత్మానోఽన్నదానాదిగుణైస్తోషితాః భూత్వా హంసరూపాస్సన్తో రాజ్ఞో దర్శనగోచరే ఆగతాః. (తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద) తత్ - తస్మిన్ కాలే తేషాం హంసానాం మధ్యే ఏకః పృష్ఠతో గచ్ఛన్ హంసః అగ్రేగామినం కంచన హంసమువాచ. (భో భోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతమిత్యాది) భో భోఽయి - ఇతి సంబోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - అనేన విపరీతలక్షణయా మన్దలోచనేతి సమ్భ్రమేణ ద్విర్వారం సమ్బోధనం. సమం దివా - స్వర్గేణ సమం. దివా - దివసేన సమం వా. అస్య రాజ్ఞః తేజః ప్రసృతం. తత్ - తస్మిం స్తేజసి మా ప్రసాఙ్క్షీః - మా ప్రసక్తో భూః ప్రసక్తో కో దోష ఇత్యత్రాహ (తత్త్వా మా ప్రధాక్షీదితి) తత్ - తేజస్త్వాం మా ప్రధాక్షీత్ - మా దహేదిత్యర్థః. ఇత్యభ్యువాదేత్యన్వయః. ౨

శం.— తం - ఏవముక్తవన్తం పరః - ఇతరోఽగ్రగామీ ప్రత్యువాచ. అరే నికృష్టోఽయం రాజా వరాకః. తం కం ఉ ఏనం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమితి కుత్సయత్యేనమేవం సబహుమానమేతద్వచనమాత్థ. రైక్వమివ సయుగ్వానం - సహ యుగ్వయా - గన్త్ర్యా వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. తమివాత్థైనం. అననురూపమస్మిన్నయుక్తమీదృశం వక్తుం రైక్వ ఇవేత్యభిప్రాయః. ఇతర ఆహ - యో ను కథం త్వయోచ్యతే సయుగ్వా రైక్వః. ౩

ఆ.— సన్తం - ఏనం - ప్రాణిమాత్రం రాజానమధికృత్య సబహుమానమేతద్వచనమాత్థేతి కుత్సయతీతి సమ్బన్ధః. తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (రైక్వమివేతి) యుగం వహతీతి యుగ్యః - బలీవర్దః - అశ్వో వా స్యామస్తీతి యుగ్వా - శకటీ. తయా సహ వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. వకారో మత్వర్థీయః. త్వం రైక్వం జ్ఞానమహాత్మ్యయుక్తమధికృత్య యథా ప్రశంసావచనం - తథా కస్మిణమేనం రాజానమధికృత్య కిమేవమాత్థేత్యర్థః. ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్కలయతి (అననురూపమితి) అస్మిన్ వరాకే రాజని ధర్మమాత్రనిష్ఠే నైవమనురూపం వచనం - రైక్వే పునర్విజ్ఞానవతి యథోక్తం వచో యుక్తమేవేతి. ఇతరః - పృష్ఠగామీ హంసః. యస్సయుగ్వా రైక్వస్త్వయోచ్యతే - స కథం న స్యాదిత్యన్వయః. ౩

రం.— (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) ఏవం జానశ్రుతిప్రశంసారూపం వాక్యముపశ్రుత్య తదసహమాన ఇవ అపరో హంసః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ప్రత్యుక్తిమేవాహ (కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి) ఉ ఇత్యనర్థకో నిపాతః. అరే కం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తం ఏనం - జానశ్రుతిం ప్రతి సయుగ్వానం - సశకటం రైక్వం ప్రతీవ ఏతత్ - ప్రశంసావచనం బ్రవీషి. రైక్వ ఏవ బ్రహ్మజ్ఞో మహాప్రభావః. అబ్రహ్మజ్ఞస్యాస్య కిం తేజః. కిం వా మాం దహేదితి భావః. ఏవముక్తః పశ్చాత్పతన్ హంసః పృచ్ఛతి (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) త్వయా సయుగ్వా రైక్వ ఇతి య ఉక్తః - స కిం ప్రకార ఇత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం భల్లాక్ష ఆహ - శృణు యథా స రైక్వః - యథా లోకే కృతాయః - కృతో నామ - అయో ద్యూతసమయే ప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కః. స యదా జయతి ద్యూతే ప్రవృత్తానాం - తస్మై విజితాయ - తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరేఽయాః - త్రేతాద్వాపరకలినామానస్సంయన్తి - స

జిచ్ఛన్తి. అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే త్రిద్వ్యేకాఙ్కానాం విద్యమానత్వాత్తదన్తర్భవన్తీత్యర్థః. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేనం- రైక్వం కృ-
తాయస్థానీయం త్రేతాదిస్థానీయాః సర్వం తదభిసమేతి- అన్తర్భవతి రైక్వే. కింతత్. యత్కిఞ్చిల్లోకే సర్వాః ప్రజాః సాధు- శోభనం ధర్మజాతం కు-
ర్వన్తి - తత్సర్వం రైక్వస్య ధర్మేఽన్తర్భవతి. తస్య చ ఫలే సర్వప్రాణిధర్మఫలమన్తర్భవతీత్యర్థః. తథా- అన్యోఽపి కశ్చిత్- యః తత్- వేద్యం వేద కింతత్.
యత్- వేద్యం సః- రైక్వో వేద. తద్వేద్యమన్యోఽపి యో వేద- తమపి సర్వప్రాణిధర్మజాతం తత్ఫలం చ రైక్వమివాభిసమేతీత్యనువర్తతే. సః- ఏవంభూతో
ఽవిద్వానపి మయా విద్వానేతదుక్తః- ఏవముక్తో రైక్వవత్. స ఏవ కృతాయస్థానీయో భవతీత్యభిప్రాయః. ౪

౫ — స రైక్వో యేన ప్రకారేణ స్యాత్- తం ప్రకారం శృణ్వితి ప్రతిజ్ఞాయ ప్రకారప్రదర్శనాయ యథాదృష్టాన్తమాహ (యథేతి
ద్యూతస్య సమయః- సఙ్కేతః. తదనుష్ఠానకాలే యేన ద్యూతవిద్యాయాం విజితః- సోఽర్థః. ఆస్యకశ్చిద్భాగోఽయశబ్దవాచ్యః. తత్ర చతురఙ్కోఽభి-
చత్వారోఽఙ్కాశ్చిహ్నాన్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తేః. తస్మై- కృతనామధేయాయ తేనయదా ద్యూతే ప్రవృత్తానాం తు శ్వేసకో విజయతి- తదాఽస్మై కృతాయానుప-
తే విజితాయాధరేయాః సంయన్తీతి సమ్బన్ధః. తావత్సఙ్ఖ్యాం వ్యాచష్టే (తదఙ్కమితి) అధరాయాన్ వ్యాకరోతి (అధరేయా ఇతి) తానేవా-
శినష్టి (త్రేతేతి) త్రిసఙ్ఖ్యాయస్యాయస్య త్రేతాఽఙ్కః- స త్రేతానామాయో భవతి. యత్ర తు ద్వావఙ్కౌ- స ద్వాపరనామకః. యత్రైకోఽఙ్కః-
స కలిసంజ్ఞ ఇతి విభాగః. తాదృశానేతరాన్ ఆయానన్తర్భావయన్ స్వాఙ్గీకరోతి (చతురఙ్కా ఇతి) తదన్తర్భవన్తి- తస్మిన్ కృతే త్రేతాదయస్త్రయోఽన్తర్భ-
వన్తీతి యావత్. మహాసఙ్ఖ్యాయాముపాన్తరసఙ్ఖ్యాన్తర్భావః ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) రైక్వమభివ్యాప్య
సర్వం సమేతీత్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (అన్తర్భవతీతి) రైక్వే సర్వస్యాన్తర్భావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కింతదిత్యాదినా) తద్గ్రన్థస్య మహత్త్వా-
దన్యేషాం చ ధర్మజాతస్యాల్పత్వాత్, తస్మిన్నితరస్మిన్నన్తర్భావః సమ్భవతీత్యర్థః. కిఞ్చ- సర్వేషాం ప్రాణినాం ధర్మఫలవత్ఫలం యస్మాన్మహతో రైక్వస్య ధర్మ-
ఫలేఽన్తర్భవతీత్యాహ (తస్య చేతి) న కేవలం రైక్వస్యైతన్మాహాత్మ్యం- కింత్వన్యస్యాపి జ్ఞానవతోఽస్తీతి జానశ్రుతేరనుగ్రహార్థమాహ (తథేతి) ౪

౬ — ఇదానీమాహ (యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది) యథా లోకే కృతనా-
మాయః- ద్యూతసమయప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కోయః. తత్ర విజితం- జయో యస్యాసౌ కృతాయో విజితః పురుషః. అథవా- విజితం- విజయః. తస్మా ఇత్య-
ర్థః. తదర్థమితి త్రేతాద్వ్యేకాఙ్కా అధరేయాః- న్యూనాః- అయాః సంయన్తి- గచ్ఛన్తి- అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే త్రిద్వ్యేకాఙ్కానాం
శతసఙ్ఖ్యాయాం పఞ్చాశదాదివిద్యమానత్వాత్ తత్రాన్తర్భవన్తీత్యతః కృతాఙ్కవిజయినః ఏకాఙ్కాదిరపి జయోఽస్తీతి భావః. ఏవమేవ లోకే ప్రజాః
యత్సాధు కుర్వన్తి- యదన్యచ్ఛోభనం కర్మానుతిష్ఠన్తి. తత్సర్వమేనం- కృతాయస్థానీయం రైక్వమభిసమేతి- గచ్ఛతే. తత్కర్మణి సకలం శోభనం కర్మాన్త-
ర్గతమిత్యర్థః. కించ (యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి) సః- రైక్వో యద్వేద - తదేవాన్యోఽపి యః కశ్చిద్వేద. తద్జ్ఞాతమేవాన్యే జానన్తి.
తద్జ్ఞానే సర్వజ్ఞానమన్తర్భవతీత్యర్థః. సః- తాదృశో రైక్వః మయా- ఏతత్- ఇదానీం * సయుగ్వానమివ రైక్వమాహేత్యుక్తమిత్యర్థః. వేదాన్తాచార్యా
స్తత్త్వటీకాయాం మహాత్మ్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * లోకే యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ, యచ్చ సర్వచేతనగతం
విజ్ఞానం, తదుభయం యదీయజ్ఞానకర్మాన్తర్గతం- స రైక్వ ఇత్యాహేతి. యదపి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే * అవ్యాప్తిరసకృదుపదేశాదిత్యత్ర యస్త-
ద్వేద- యో వేదితా. యత్స వేద- యద్వేద్యం. స మయైతదుక్తం- సః- వేదితా రైక్వః, ఏతత్- తద్వేద్యం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తం- తదనయో-
రనాదిష్టమిత్యర్థ ఇత్యుక్తం- తదప్యేతత్పరం ద్రష్టవ్యం. న తు ప్రతీయమానార్థపరం - యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యత్వాత్ప్రతీతే * యథా కృతా
య విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీతి వాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరభావాత్ వేదితా వేద్యం
చ తదా పదిష్టమిత్యస్యార్థస్యాసమ్భవేన యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యేన ప్రతిపాదనాసమ్భవాద్భాష్యవిరోధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు భగవతా భాష్యకృ-
తా లఘుసిద్ధాన్తభాష్యే * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్తమిత్యత్ర త్యేతి వాక్యప్రతీకస్య ధృతత్వాత్తదనురోధేన వ్యాసార్యైస్స మయైతదుక్తమి-
తి నపుంసకాన్తపాఠస్య గృహీతత్వాత్ తత్ర నపుంసకస్యోక్తశబ్దస్య సఃఇతి పుంల్లిఙ్గతచ్ఛబ్దవిశేషణత్వాయోగాత్, యస్తద్వేద యత్స వేదేతి పున్నపుంసకా-
న్తయచ్ఛబ్దద్వయనిర్దిష్టయోర్వేత్తృవేద్యయోః స మయైతదుక్తమిత్యత్ర క్రమేణ ప్రతినిర్దేశకయోః స ఏతదితి పున్నపుంసకసర్వనామశబ్దయోః శ్రవణేన సః-
వేదితా, ఏతత్- వేద్యం పరం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తమిత్యర్థస్యైవ వాక్యస్వారస్యలభ్యత్వాత్, చ సపి వార్థోయుక్త ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః.
న చాత్రోదాహృతభాష్యవిరోధః * ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదిసూత్రే, * నాచ కైరః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం| శరీరజైః కర్మదోషైర్యా-
తి స్థావరతాం నర ఇతి మనుస్మృతౌ, చ మనో వ్యాపారాత్మకే వేదనే కర్మశబ్దప్రయోగదర్శనేన యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీత్యనేనైవ సర్వప్రజా
సుష్ఠితసాధుకర్మణ ఇవ సర్వచేతనగతజ్ఞానస్యాపి గ్రహణం సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణైవ తత్ర భాష్యే * యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ యచ్చ సర్వచేతన
గతం విజ్ఞానమితి కర్మాపేక్షయా జ్ఞానస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్. అత ఏవ పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యపి ప్రత్యుక్తం - సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుక
ర్మణః సర్వచేతనగతజ్ఞానస్య చ రైక్వజ్ఞానకర్మణోః స్వరూపేణాన్తర్భావస్య దురుపపాదతయా కృతాయాధరాయదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ రైక్వవేదనస్య
యేతత్కర్మైశ్వర్యభూతే చ సవిభూతిక బ్రహ్మణి సర్వప్రజానుష్ఠితకర్మోద్దేశ్యసర్వచేతనగతజ్ఞానవిషయయోరన్తర్భావస్యైవ వక్తవ్యత్వేన పూర్వవాక్యే
బ్రహ్మప్రసక్తేరావశ్యకత్వాత్. తత్త్వటీకాగ్రన్థస్తు స మయైతదుక్త ఇతి పుంల్లిఙ్గపాఠే చ స ఇతి తన్నిర్వాహమాత్రాభిప్రాయః. అతో వ్యాసార్యప్రతి
పాదితార్థ ఏవ భగవద్భాష్యకృదభిమత ఇతి న కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః. ౬

ఉ.— తదుహ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ సహసఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమువాచాఙ్గారేహ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యోను కథగ్ం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౫

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాస్సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౬

సహ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ తగ్ం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి॥ ౭

సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ తగ్ం హాభ్యువాద త్వం ను భగవస్సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యహగ్ం హ్యరా౩ ఇతి హ ప్రతిజజ్ఞే సహ క్షత్తాఽవిదమితి ప్రత్యేయాయ॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

శం.— (తదుహ) తదేతత్ — ఈదృశం హంసవాక్యం ఆత్మనః కుత్సారూపమన్యస్య విదుషో రైక్వాదేః ప్రశంసారూపముపశుశ్రావ — శ్రుతవాన్ హర్మ్యతలస్థో రాజా జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః. తచ్చ హంసవాక్యం స్మరన్నేవ పౌనఃపున్యేన రాత్రిశేషమతివాహయామాస. తతస్స వన్దిభీ రాజా స్తుతియుక్తాభిర్వాగ్భిః ప్రతిబోధ్యమాన ఉవాచ క్షత్తారం సఞ్జిహాన ఏవ — శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నేవ. హే అఙ్గ — వత్స అరే హ — సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థ కిం మామ్. స ఏవ స్తుత్యర్హః — నాహమిత్యభిప్రాయః. అథవా — సయుగ్వానం రైక్వమాగత్వా మమ తం దర్శయేతి. అత ఏవ ఇహాఽవధారణార్థే. ఇవ శబ్దో వా వాక్యే. స చ క్షత్తా ప్రత్యువాచ రైక్వానయనకామో రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞః (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) రాజ్ఞైవముక్త ఆనేతుం తచ్చిహ్నం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యవోచత్. ౫

ఆ.— ప్రతిపన్నహంసవచనఖేదిత ఇతరో రాజా రాత్రిశేషమతివాహ్య శయనం జహౌ — తాస్మిన్నవసరే వన్దినస్స్తుతిక్త్తారం క్షత్తారమఙ్గారే హేత్యాదివాక్యముక్తవాన్. తస్యాభిప్రాయమాహ (స ఏవేతి) కథమివశబ్దో ద్వితీయే ఘటతే — తత్రాహ (తదేతి) ఆవధారణస్యాపి నోపయోగో స్తీతి చేత్ — తత్రాహ (అనర్థకో వేతి) ప్రశ్నవాక్యం వ్యాచష్టే (రాజ్ఞేతి) యో ను కథమిత్యాది — పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం ౫

రం.— (తదుహ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ) తత్ — బ్రహ్మజ్ఞాననిధురతయాఽఽత్మనిన్దాగర్భం, తద్వత్తయా చ రైక్వప్రశంసారూపం, వాక్యం స రాజా శుశ్రావ. (సహ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమువాచ) సః కథమపి నిశామతివాహ్య సఞ్జిహాన ఏవ — తల్పం త్యజన్నేవ క్షత్తారం వక్ష్యమాణముక్తవాన్. * వైశ్యాద్బ్రాహ్మణకన్యాయాం క్షత్తా నామ ప్రజాయతే। జీవికా చాస్య చ్ఛత్రేతస్య రాజాన్తఃపురరక్షణమిత్యుక్తరీత్యా రాజాన్తఃపురరక్షకః ప్రతిలోమజాతివిశేషః — క్షత్తా. (అఙ్గారేహ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతీత్యాది) హ అరే అఙ్గ — వత్సేతి తం క్షత్తారం రాజా సమ్బోధ్య రాత్రావేవం హంసయోస్సల్లాపస్సమజనీతి సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేత్యాదిహంసోక్తిప్రత్యుక్తివాక్యానువాదపూర్వకం రైక్వస్య చిహ్నముక్తవానిత్యర్థః. ౫-౬

శం.— స చ భల్లాక్షవచనమేవావోచత్తస్య స్మరన్. ౬

ఆ.— తస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. ౬-౭

శం.— సహ క్షత్తా నగరం గ్రామం వా గత్వాఽన్విష్య రైక్వం నావిదం — న వ్యజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యేయాయ — ప్రత్యాగతవాన్. తం హోవాచ క్షత్తారం. అరే యత్ర బ్రాహ్మణస్య — బ్రహ్మవిద ఏకాన్తేఽరణ్యే నదీపులినాదావివిక్తే దేశేఽన్వేషణా — అనుమార్గణం భవతి — తత్ — తత్రైనం — రైక్వమర్చ్ఛ — గచ్ఛ. తత్ర మార్గణం కుర్విత్యర్థః. ౭

రం.— (సహ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ) స చ క్షత్తా శకటలక్షణం రైక్వచిహ్నమనుస్మరన్ గ్రామనగరాదికమన్విష్య నావిదం — నాజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగతవాన్. (తం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి) అరే క్షత్తః. బ్రాహ్మణస్య — బ్రహ్మవిదః యత్ర — విజనేషు నదీపులినారణ్యాదిషు మార్గణం యుక్తం — తత్ — తత్ర గత్వా ఏనమర్చ్ఛ — రైక్వం ప్రాప్నుహి. మార్గణం కుర్వితి తం రాజోవాచేత్యర్థః. ౭

శం.— ఇత్యుక్తః క్షత్తాఽన్విష్య తం విజనే దేశేఽధస్తాచ్ఛకటస్య — గన్త్ర్యాః పామానం కషమాణం — కణ్డూయమానం దృష్ట్వాఽయం నూనం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి సమీపే ఉపోపవివేశ — వినయేనోపవిష్టవాన్, తం చ — రైక్వం హాభ్యువాద — ఉక్తవాన్. త్వమసి హే భగవః — భగవన్ సయుగ్వా రైక్వ ఇతి. ఏవం పృష్టోఽహమస్మి హి అరా౩ — అరే ఇతి హానాదర ఏవ ప్రతిజజ్ఞే — అభ్యుపగతవాన్. స తం విజ్ఞాయాఽవిదం — విజ్ఞాతవానస్మీతి ప్రత్యేయాయ — ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్శతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే తగ్ం హాభ్యువాద. ౧

రైక్వేమాని షట్శతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథోఽను మ ఏతాం భగవో దేవతాగ్ం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి. ౨

తము హ పరః ప్రత్యువాచాహ హారేత్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్త్వితి తదు హ పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణస్సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే॥ ౩

ఆ.— మయి హి గార్హస్థ్యం చికీర్షతి - తదర్థం చ ధనమపేక్షితే - న చాయం తాదృశః కించిదుపకర్తుం శక్యాత్ ఇత్యాశయేనాసావుక్తః. విజ్ఞాతవానసి - ఉపదుకటషణం రైక్వం, తస్య చ గార్హస్థ్యాభిప్రాయం, ధనార్థిత్వం, చేతి శేషః ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ) అథ పునస్సః క్షత్తా గత్వా విజనే కస్మింశ్చిద్దేశే శకటస్యాధస్తాత్ పామానం కషమాణం - కణ్డూయమానం రైక్వం సేయ్ దృష్ట్వా ఉపోపవివేశ - సమీపే గత్వా వినయేనోపవిష్టవాన్. (తం హాభ్యువాద త్వం ను భగవస్సయుగ్వా రైక్వ ఇతి త్యాది) హే భగవః త్వం స రైక్వ ఇతి క్షత్త్రా పృష్టో ఋషిః అరే అహమిత్యరైక్వోఽహమితి ప్రత్యువాచ. తచ్ఛ్రుత్వా స క్షత్తా అహం రైక్వమవిదం - అజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ - తత్ర ఋషేర్గార్హస్థ్యం ప్రత్యభిప్రాయం, బుద్ధ్వా ధనార్థితాం, చ తు హ ఏవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్శతాని గవాం, నిష్కం - కణ్ఠహారం, అశ్వతరీరథం - అశ్వతరీభ్యాం యుక్తం, తదాదాయ గృహీత్వా ప్రతిచక్రమే - రైక్వం ప్రతిగతవాన్. తం చ గత్వాఽభ్యువాద హ - అభ్యుక్తవాన్. ౧

ఆ.— (తత్త్వితి) తు శబ్దశ్చ శబ్దార్థః తేన తత్ ఇతి సప్తమ్యర్థః. ధనార్థితాం - బుద్ధ్వేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— (తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్శతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) ఉ హేత్యనర్థకౌ నిపాతౌ. తత్ - తతః జానశ్రుతిః గవాం షట్శతాని, నిష్కం - కణ్ఠాభరణం, అశ్వతరీయుక్తరథం, తదాగృహీత్వా రైక్వం ప్రతిచక్రమే - గతవాన్. (తం హాభ్యువాద) గత్వా చ రాజా తం రైక్వమిత్యువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— హే రైక్వ గవాం షట్శతానీమాని తుభ్యం మయా ఆనీతాని. అయం నిష్కః. అశ్వతరీరథశ్చాయం. ఏతద్ధనమాదత్స్వ. భగవోఽనుశాధి చ మాం. యాం చ దేవతాం త్వముపాస్సే - తద్దేవతోపదేశేన మామనుశాధీత్యర్థః. ౨

రం.— (రైక్వేమాని షట్శతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథః) హే రైక్వ ఏతత్సర్వమానీతం. తద్గృహాణ త్వమిత్యర్థః. (అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి) ఏతద్గృహీత్వా - యాం దేవతాం త్వముపాస్సే - తాం దేవతాం మే అనుశాధి - వివిచ్య జ్ఞాపయేతి ప్రార్థయామాస. ౨

శం.— తం - ఏవముక్తవన్తం రాజానం ప్రత్యువాచ పరః - రైక్వః. అహేతి - అయం నిపాతో వినిగ్రహార్థీయోఽన్యత్ర - ఇహ త్వనర్థకః - ఏవశబ్దస్య పృథక్ప్రయోగాత్. హారేత్వా - హారేణ యుక్తా ఇత్వా - గన్త్రీ. సేయం హారేత్వా గోభిస్సహ తవైవాస్తు - తవైవ తిష్ఠతు. న మమ పర్యాప్తేన కర్మార్థమనేన ప్రయోజనమిత్యభిప్రాయః. (హే శూద్రేతి) నను రాజాఽసౌ - క్షత్తృసమ్బన్ధాత్. "స హ క్షత్తారమువాచే"త్యుక్తం. విద్యాగ్రహణాయ చ బ్రాహ్మణసమీపోపగమాత్. శూద్రస్య చానధికారాత్. కథమిదమననురూపం రైక్వేణోచ్యతే - హే శూద్రేతి. తత్రాహురాచార్యాః - హంసవచనశ్రవణాత్ శుగేనమావివేశ - తేనాసౌ శుచా - శ్రుత్వా రైక్వస్య మహిమానం వా ఆద్రవతీతి ఋషిరాత్మనః పరోక్షజ్ఞతాం దర్శయన్ శూద్రేత్యాహేతి. శూద్రవద్వా ధనేనైనం విద్యాగ్రహణాయోపజగామ - న చ శుశ్రూషయా. న తు జాత్యైవ శూద్ర ఇతి. అపరే పునరాహుః - అల్పం ధనమాహృతమితి రుష్ట ఏవైనముక్తవాన్ శూద్ర ఇతి - లిఙ్గం చ బహ్వాహరణే ఉపాదానం ధనస్యేతి. తదు హ - ఋషేర్మతం జ్ఞాత్వా పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో గవాం సహస్రమధికం జాయాం చ ఋషేరభిమతాం దుహితరమాత్మనస్తదాదాయ ప్రతిచక్రమే - క్రాన్తవాన్. ౩

ఆ.— ఉ హ శబ్దస్య పూర్వవదత్రాప్యేవకారార్థత్వం. అత్రాపి వినిగ్రహార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యైతదైవేత్యేవకారాదేవ వినిగ్రహసిద్ధిరిత్యాహ (ఏవశబ్దస్యేతి) గార్హస్థ్యార్థిన స్తవ కర్మానుష్ఠానార్థమిదం ధనం తిష్ఠతామితి చేత్ - నేత్యాహ (న మమేతి) శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేస్సమ్బోధనమనుచితమితి చోదయతి (నన్వితి) తస్యాశూద్రత్వే హేత్వన్తరమాహ (విద్యాగ్రహణాయేతి) తస్య శ్రుతిస్వారసిద్ధాధికారో నా

ఉ.— తగ్ హోభ్యువాదరైక్వేదగ్ సహస్రంగవామయంనిష్కోయమశ్వతరీరథ ఇయంజాయాయం గ్రామోయస్మిన్నాస్సేన్వేవమాభగవశ్శాధీతి. ౪

తస్యాహముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచాజహారేమాశ్శూద్రానేనైవముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి తేహైతేరైక్వపర్ణానామమహావృషేషుయత్రాస్మాఉవాససతస్మైహోవాచ॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

స్త్రీత్యపహా ద్రాక్కరణేఽన్తారిపితాత్ర్యాశయేనాహ (శూద్రస్యచేతి) జానశ్రుతేస్సత్ క్రియత్వేశూద్ర సమ్బోధనమయోగ్యమిత్యుపసంహరతి (కథమితి) సజానశూద్రా జానశ్రుతిః కిన్తుక్షత్రియేఽస్మిన్ప్రాణస్యాప్రశక్తిత్యేకీయమతోపన్యాసేనపరిహరతి (తత్రేతి) తేన-శుగావిష్టత్వేన. అసౌ-జానశ్రుతిః శుచా శోచనాద్రైక్వమాత్మనఃఖ్యాపయన్ శ్రుత్వాస్యాభిహంసవాక్యంరైక్వమాద్రవతీతిక్షైచాద్రవణం కథ్యతేశూద్రపదమిత్యర్థః. తథా చికిమితిశూద్రపదేనరాజాసమ్బోధయతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఋషిరితి) ఉక్తప్రకారణ్వయసమానాధికరణ్యాత్. ప్రకారాన్తరేణజానశ్రుతేశ్శూద్రత్వంగౌణంవ్యుత్పాదయతి (శూద్రవద్వేతి) సచశుశ్రూషయా- తేనశూద్రఇతిశేషః. శుశ్రూషాద్వేషణ్ సమ్పన్నస్య ప్రదర్శయతి (సర్వేతి) ఉక్తాయేజానశ్రుతేశూద్రశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమాహ (అపరేపునరితి) తత్ప్రసఙ్గేఽవగమ్యత (లిఙ్గేనేతి) తద్దర్శితం- అధికధనాహృత్వమిత్యాహ. అనేకం- పట్టతేభ్యస్సకాశాదితిశేషః. ౩-౪

రం.— (తముహపరః ప్రత్యువాచ) పరః- రైక్వః తం- రాజానం ప్రత్యువాచ. తదేవాహ (అహహారేత్వాశూద్రతవైవసహగోభిరస్తు) అహేతినిపాతఆశ్చర్యే. యోగమహిమవిదితలోకవృత్తాన్తఋషిఃజానశ్రుతేః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతానిమిత్తాహంపరత్వగర్వవాక్యశ్రవణేనశోకావిష్టతాం, తదనన్తరమేవబ్రహ్మజిజ్ఞాసయాచోద్యోగం, చవిదిత్వాఅస్యబ్రహ్మవిద్యాయోగ్యతామభిజ్ఞాయసత్యాంపియోగ్యతాయాంచిరకాలసేవాంవినాఅర్థప్రదానేనశుశ్రూషమాణస్యాస్యయావత్ప్రత్తిప్రదానేనవినా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితాభవతీతిమత్వాతమనుగృహ్ణన్స్యశోకావిష్టతాముపదేశయోగ్యతాఖ్యాపితాం. బ్రహ్మజిజ్ఞాసాబాధ్యవసిత్వర్థం స్వమహిమసాత్మ్యసకలవృత్తాన్తత్వేక్షణస్వమహిమానం, తతో నిత్తత్వప్రవృత్తిమిమితికశూద్రశబ్దామన్త్రణేనఖ్యాపయన్- హారేత్వా- హరిణహింస్తోఽత్వా- రథః. అశ్వతరీరథః సవైవగోభిస్సహాస్తు. కిఞ్చ ప్రతీకస్య గ్రామగృహాదికస్యమమగోరథాదిరసతేకాశ్చిః. మత్ప్రయోజనాపర్యాప్తాల్పధనదానేనదక్షిణంతవ బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితాభవ, ఇత్యనాదేశ్యర్థః

* స్వాయఇత్యాదినారక్షణేపతితేన ※ శుచేస్సశ్లేషమాత్రేణరక్షత్యేయో, శుచేశ్చ కారస్యదికారః, ః అయితిమ్యాచ్చతుర్థ్యాపూర్వసూత్రేణథాతోరుకారస్యదీర్ఘాదేశే, చశూద్రశబ్దస్సిద్ధోభవతి. (తదుహపునరేవజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణస్సహస్రంగవాంనిష్కమశ్వతరీరథందుహితరంతదాదాయప్రతిచక్రమే) ఓషధిప్రాయంజానన్నధికంగవాంసహస్రం, రైక్వస్యపరిణయోఽర్థంస్వకన్యాం, మహాసార్థం తత్త్వం గ్రామం, చాపాజహారేత్యర్థః. ౩

శం.— హేరైక్వఇదంగవాంసహస్రం. అయంనిష్కః. అయమశ్వతరీరథః ఇయంజాయాభార్యార్థంమమదుహితానీతా. అయంచగ్రామః- యస్మిన్నాస్సే- తిష్ఠసి సచత్వదర్థమయాకల్పితః. తదేతత్సర్వమాదాయానుశాధ్యేవమాం- మాంహేభగవః ౪

రం.— (తంహాభ్యువాదరైక్వేదంసహస్రంగవామిత్యాది) స్వాపహృతంసర్వంసమర్ప్యమా- మానుశాధ్యేవ-సప్రత్యాఖ్యాహీతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. యస్మిన్- గ్రామేత్వమాస్సే- నివసిష్యసి. సోఽయంతవాసార్థగ్రామఇత్యన్వయః. ౪

శం.— ఇత్యుక్తఃతస్యాః- జాయార్థమానీతాయాః రాజ్ఞోదుహితుర్హ- ఏవముఖం- ద్వారం, విద్యాదానే తీర్థం, ముపోద్గృహ్ణన్- జానన్నిత్యర్థః * బ్రహ్మచారీధనదాయీమేధావీ శ్రోత్రియః ప్రియఃవిద్యయావిద్యాంయః ప్రాహతానితీర్థానిషణ్ణాంనేతివిద్యాయాఃవచనంవిజ్ఞాయతే. ఏవంజానన్- ఉపోద్గృహ్ణన్నువాచ- ఉక్తవాన్. ఆజహార- అహృతవాన్భవాన్ యదిమాగావో, యచ్చాన్యద్ధనం,- ఇత్యాద్యధ్యాహార్యవాక్యశేషః. శూద్రేతిపూర్వోక్తానుకృతిమాత్రం- నతుకారణాన్తరాపేక్షయాపూర్వవత్. అనేనైవముఖేన - విద్యాగ్రహణతీర్థేనాలాపయిష్యథాః - ఆలాపయసీతి. మాంభాషయసీత్యర్థః. తేహైతే గ్రామాః రైక్వపర్ణానామ- విఖ్యాతామహావృషేషు- దేశేషు. యత్ర- యేషుగ్రామేషు- ఉవాస- ఉషితవాన్రైక్వః- తానసౌ గ్రామానదాదస్మై- రైక్వాయరాజా. తస్మై- రాజ్ఞేధనందత్తవతేహ- కిలోవాచవిద్యాంసః - రైక్వః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాదానే తస్యాఃద్వారత్వం, తద్దాతుశ్చవరజ్ఞానదానతీర్థతాం, జానన్నువాచేతిసమ్బన్ధః. ధనదాతుర్విద్యాదానతీర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మచారీతి) తస్యాఃద్వారతాంవిద్యాదానే, తద్దాతుస్తీర్థతాం, చజానన్నువాచేత్యుక్తమనువదతి (ఏవంజానన్నితి) కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఆజహారేతి) తత్రవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (పూర్వవదితి) అల్పధనహరణానిచ్ఛాయాంకారణాపేక్షాయాంశూద్రే

ఉ.— వాయుర్వావ సంవర్గో యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి॥ ౧

యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౨

తిసమ్యాథసవదిత్యర్థః. రైక్వేణ గ్రామాదికం గృహీత్వా విద్యా జానశ్రుతయే దత్తేత్యసాకం ప్రతిశ్రుతిర్జ్ఞాపయతి (తే హైత ఇతి) మహావృషేషు మహావృష్యేష్వితియావత్. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచ) ముఖం- ఉపాయనరూపో పాయంతస్య- జానశ్రుతిస్సమ్బన్ధినముపోద్గృహ్ణన్- ఆజ్ఞీకుర్వన్ ఉక్తవానిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (ఆజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి) ఇమాః - దక్షిణాః ఆజహర్థ. ఆజహారేతి వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. అనేనైవ ముఖేన- ఉపాయేన మాం బ్రహ్మోపదేశరూపం వాక్యమాలాపయిష్యసే. బ్రహ్మవిద్యోపదేశం కరిష్యసీత్యర్థః. ※ ఛాన్దసస్సేఇత్యేతదభావశ్ఛాన్దసః. పునరపి శూద్రేతి సమ్బోధనస్య పూర్వవదేవ ప్రయోజనం. అత్ర శూద్రశబ్దస్య నరూఢ్యా వర్ణవిశేషోఽర్థః - చతుర్థవర్ణస్య బ్రహ్మవిద్యాయామనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. (తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస) యత్ర గ్రామేషు రైక్వ ఉవాస- తే మహావృషాఖ్యదేశేషు రైక్వపర్ణా ఇతి ప్రసిద్ధాః. గ్రామా ఇత్యర్థః. (స హోవాచ) తత్సర్వం దత్తవతే జానశ్రుతయే రైక్వస్సోపాస్యాం దేవతామపదిదేశేత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాయుర్వావ సంవర్గః) వాయుః- బాహ్యః. వావేతి- అవధారణార్థః. సంవర్గః - సంవర్జనాత్. సంగ్రహణాత్. సంగ్రసనాద్వా సంవర్గః. వక్ష్యమాణా అగ్న్యాద్యా దేవతా ఆత్మభావమాపాదయతీత్యతస్సంవర్గః. సంవర్జనాఖ్యో గుణో ధ్యేయో వాయోః - కృతాయాన్తర్భావవద్దృష్టాన్తాత్. కథం సంవర్గత్వం వాయోరితి. ఆహ- యదా- యస్మిన్కాలే వై అగ్నిరుద్వాయతి - ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. ఉపశామ్యతి. తదాఽసావగ్నిర్వాయుమేవాప్యేతి- వాయుస్వాభావ్యమపిగచ్ఛతి. తథా- యదా సూర్యోఽస్తమేతి- వాయుమేవాప్యేతి. యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి - వాయుమేవాప్యేతి. నను కథం సూర్యాచన్ద్రమసోస్స్వరూపావస్థితయోర్వాయావపిగమనం. నైష దోషః - అస్తమనేఽదర్శనప్రాప్తేర్వాయునిమిత్తత్వాత్. వాయునా హ్యస్తం నీయతే సూర్యః - చలనస్య వాయుకార్యత్వాత్. అథవా - ప్రలయే సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపభ్రంశే తేజోరూపయోర్వాయావేవాపిగమనం స్యాత్. ౧

ఆ.— కథం వివ్యాముక్తవానిత్యాశఙ్క్యాధిదైవతం తదుక్తిప్రకారం దర్శయతి (వాయురిత్యాదినా) ※ ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి వక్ష్యమాణేనాపునరుక్తతాయై వాయుం వ్యాచష్టే (వాయుర్బాహ్య ఇతి) సంవర్జనాదిశబ్దస్య వ్యాఖ్యా- సంగ్రహణాదితి. సంగ్రహణపక్షం సమర్థయతే (వక్ష్యమాణా ఇతి) కిమితి సంవర్గత్వం వాయోరుపదిశ్యతే. తత్ర దృష్టాన్తశ్రుతిం ప్రమాణయతి (కృతాయేతి) సంగ్రసనాద్వేత్యుక్తం పక్షమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సూర్యాచన్ద్రమసోర్వాయావపిగమనమాక్షిపతి (నన్వితి) ఆ ప్రలయాత్తయోరధికారపదే స్థితిశ్రుతేః కాలాన్తరే స్వరూపావస్థితత్వం. వాయునిమిత్తత్వం వ్యుత్పాదయతి (వాయునా హీతి) సూర్యగ్రహణం చన్ద్రమసోప్యుపలక్షణం. గౌణత్వశఙ్కాయాం వస్తుతస్సూర్యాదేస్తత్ర వ్యపదేశం స్ఫుటయతి (అథవేతి) ౧

రం.— ఉపదేశమాహ (వాయుర్వావ సంవర్గ ఇతి) సంవర్జననామగుణయోగాద్వాయురేవ సంవర్గః. సంవర్జనం- సంగ్రహణం. ఏకీకృత్య గ్రహణమిత్యర్థః. సంవర్గత్వగుణకో వాయుర్ధ్యేయ ఇతి యావత్. సంవర్గత్వమేవోపపాదయతి (యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతీత్యాది) ఉద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. వినశ్యతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తథా - యదా ఆప ఉచ్ఛుష్యన్తి - ఉచ్ఛోషమాప్నువన్తి. తదా వాయుమేవాపియన్తి. వాయుర్హి - యస్మాదేవైతాన్ - అగ్న్యాదీన్మహాబలాన్ సంవృఙ్క్తే- అతో వాయుస్సంవర్గగుణ ఉపాస్య ఇత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతాసు సంవర్గదర్శనముక్తం. ౨

ఆ.— సంవృఙ్క్తే- సమయే హి సంహరతీవేత్యర్థః. ౨

రం.— (యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్తే ఇతి) అగ్నిసూర్యచన్ద్రాణాం తేజోరూపాణాం జలస్య చ లయే వాయౌ ఏకీభావాద్వాయుస్సంవర్గ ఇత్యర్థః. ఉక్రమేహి ※ ఏనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసావగమాత్ వక్ష్యమాణజిజ్ఞాసుపపత్తేశ్చ వాయుశబ్దేన వాయుశరీరకపరమాత్మోచ్యతే. సంవృఙ్క్తే- ఏకీకృత్య గృహ్ణాతీత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఏవం దేవేషు సంవర్గోఽయమిత్యర్థః. ౨

మూ.— అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గః స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణగ్ శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ప్రాణో హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి॥ ౩

తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు॥ ౪

అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే తస్మా ఉ హ న దదతుః॥ ౫

స హోవాచ మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కః స జగార భువనస్య గోపాః। తం కాపేయ నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా అభిప్రతారిన్ బహుధా వసన్తం। యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి॥ ౬

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మం- ఆత్మని సంవర్గదర్శనమిదముచ్యతే ప్రాణః- ముఖ్యో వావ సంవర్గః. సః- పురుషో యదా - యస్మిన్ కాలే స్వపితి. ప్రాణమేవ వాగప్యేతి వాయుమివాగ్నిః. ప్రాణం చక్షుః. ప్రాణం శ్రోత్రం. ప్రాణం మనః. ప్రాణో హి- యస్మాదేతాన్ వాగాదీన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి. ౩

ఆ.— కథం ప్రాణస్య సంవర్గత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స పురుష ఇతి) తస్మాత్ సంవర్గ ఇత్యధ్యాత్మమితి శేషః. ౩

రం.— తథా ప్రాణస్సంవర్గ ఇత్యాహ (అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి) తదుపపాదయతి (స యదా స్వపితి) సః- పురుషో యదా- యస్మిన్ కాలే స్వపితి- తదా (ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ఇత్యాది) ప్రాణే వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసాం స్వకీయవ్యాపారాణాం సంవర్గముపాసీతేత్యర్థః. అత్రాపి ప్రాణశబ్దస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరో ద్రష్టవ్యః. ౩

శం.— తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ - సంవర్జనగుణౌ. వాయురేవ దేవేషు సంవర్గః. ప్రాణః ప్రాణేషు- వాగాదిషు ముఖ్యః. ౪

ఆ.— వాయుప్రాణావధిదైవతాధ్యాత్మభేదేన సంవర్గగుణావుక్తావుపసంహరతి (తావితి) ౪

రం.— ఉక్తమర్థముపసంహరతి (తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు) స్పష్టార్థః. ౪

శం.— అథ- ఏతయోః స్తుత్యర్థమియమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. హేతి- ఐతిహ్యార్థః. శౌనకం చ - శునకస్యాపత్యం శౌనకం. కాపేయం- కపిగోత్రం. అభిప్రతారిణం చ- నామతః కక్షసేనస్యాపత్యం- కాక్షసేనిం. భోజనాయోపవిష్టౌ పరివిష్యమాణౌ సూపకారైర్బ్రహ్మచారీ- బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే- భిక్షితవాన్. బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మవిన్మానితాం బుద్ధ్వా తం విజిజ్ఞాసమానౌ తస్మా ఉ హ భిక్షాం న దదతుః - న దత్తవన్తౌ హ కిమయం వక్ష్యతీతి. ౫

ఆ.— అథ హేత్యాద్యనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (అథైతయోరితి) బ్రహ్మవిచ్ఛ్రేష్ఠః- బ్రహ్మవిదాం మధ్యే శూరమాత్మానం మన్యమాన ఇతి యావత్. బుద్ధ్వా- లిఙ్గవిశేషేణేతి శేషః. జిజ్ఞాసమానావిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (కిమయమితి) ౫

రం.— సంవర్గవిద్యాస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే (అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే) కపిగోత్రం శునకపుత్రం, కక్షసేనసుతమభిప్రతారినామానం, చ తౌ ద్వౌ సూపకారైః పరివిష్యమాణౌ భోజనాయోపవిష్టౌ కశ్చిత్ సంవర్గోపాసకో బ్రహ్మచారీ భిక్షితవాన్. (తస్మా ఉ హ న దదతుః) అయం బ్రహ్మచారీ సంవర్గవిద్యానిష్ఠో దురభిమానీ యద్వా స్యాదితి- తచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛన్తావితి బుద్ధ్వా తస్మై తౌ భిక్షాం న దత్తవన్తౌ. ౫

శం.— స హోవాచ బ్రహ్మచారీ. మహాత్మనశ్చతుర ఇతి- ద్వితీయాబహువచనం. దేవ ఏకోఽగ్న్యాదీన్ వాయుః, వాగాదీన్ ప్రాణః, కః- స ప్రజాపతిర్జగార- గ్రసితవాన్. కస్స జగారేతి- ప్రశ్నమేకే మన్యన్తే. భువనస్య- భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం- భూరాది సర్వో లోకః. తస్య గోపాః- గోపాయితా. రక్షితా. గోప్తేత్యర్థః. తం- కం. ప్రజాపతిం హే కాపేయ. నాభిపశ్యన్తి- న జానన్తి మర్త్యాః- మరణధర్మాణః. అవివేకినో వా. హేఽభిప్రతారిన్. బహుధా- అధ్యాత్మాధిదైవతాధిభూతప్రకారైర్వసన్తం. యస్మై వా ఏతదహన్యహన్యన్నమదనాయాహ్రియతే- సంస్క్రియతే. తస్మై- ప్రజాపతయ ఏతత్- అన్నం న దత్తమితి. ౬

ఆ.— చతుర ఇతి ద్వితీయాబహువచనదర్శనాన్మహాత్మన ఇతి తాదృగేవేత్యాహ (ద్వితీయేతి) యద్వా - మహాత్మన ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వే, చతుర ఇత్యస్య చ సమీచీనే, ప్రయోగదర్శనాదిహ తథా మా భూదితి మత్వాహ (మహాత్మన ఇతి) అతో హి జగారేతి సమ్బన్ధః. కశ్శబ్దః ప్రజాపతివిషయో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రతి పక్షాన్తరమాహ (కస్స ఇతి) యస్తజ్జగార- స కస్స్యాదితి ప్రశ్నమేకే వదన్తీత్యర్థః. అన్తారం ప్రాణమాత్మానం, స్వైకత్వేన పశ్యన్ బ్రహ్మచారీ మహ్యం భిక్షాం యన్న దదతుర్భవన్తౌ- తత్తస్మై దేవాయైవ న దదతురిత్యజ్ఞత్వమేవ తయోర్దర్శయన్నాహ (యస్మా ఇతి) ౬

రం.— (స హోవాచ) సః - బ్రహ్మచార్యువాచ. (మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కస్స జగార భువనస్య గోపాః తం కాపేయ నాభిప

ఉ.— తము హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయ ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాగ్ హిరణ్యదగ్ంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః । మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి వై వయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే దత్తాస్మై భిక్షామితి॥ ౭

తస్మా ఉ హ దదుస్తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమే

వన్నమిత్యర్థః (అభి ప్రతారిన్ బహుధా వసన్తం) అధిదైవం మహాత్మనః అగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాన్, అధ్యాత్మం వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపాన్, చతురః- చతుస్సఙ్ఖ్యాకాన్ దేవాన్ సర్వలోకస్య గోపాః- గోప్తా స ఏక ఏవ దేవో వాయు ప్రాణరూపీ కః- ప్రజాపతిః జగార-సంహృతవాన్ హే కాపేయాభిప్రతారిణౌ. ఏవంభూతం ప్రజాపతిం బహుధా- బహురూపతయా వసన్తం మర్త్యాః- మరణధర్మాణః అవిద్యామోహితాస్సన్తో న జానన్తీత్యర్థః. గోపాః- సంపూరకత్వేన అను ప్రత్యయాన్తి. (యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి) జగత్సర్వం యస్మై- యస్య సంవర్గస్య ప్రజాపతేరన్నం- తస్మై భిక్షమాణాయ మహ్యమన్నం న దత్తం, అతః కేఽపి న జానన్తీతి. ఉపాసన దార్ఢ్యాయ త్వాపాస్యైక్యబుద్ధ్యా భిక్షమాణాయ స్వస్మై అప్రదానమేవ స్వోపాస్యదేవతాయా అప్రదానమిత్యాలస్యాఏతన్న దత్తమితి ఉపాసనస్య గ్రహణార్థః. ౬

శం.— తదు హ- బ్రహ్మచారిణో వచనం శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః - మనసా ఆలోచయన్ బ్రహ్మచారిణం ప్రత్యేయాయ- ఆజగామ. గత్వా హ- యం త్వమవోచః * నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా ఇతి- తం వయం పశ్యామః. కథం. ఆత్మా- సర్వస్య స్థావరజఙ్గమస్య. కిం చ - దేవానాం- అగ్న్యాదీనామాత్మని సంహృత్య- గ్రసిత్వా పునర్జనితా- ఉత్పాదయితా వాయురూపేణాధిదైవమగ్న్యాదీనాం, అధ్యాత్మం చ ప్రాణరూపేణ వాగాదీనాం- ప్రజానాం చ జనితా. అథవా- ఆత్మా దేవానాం- అగ్నివాగాదీనాం. జనితా ప్రజానాం- స్థావరజఙ్గమాదీనాం. హిరణ్యదంష్ట్రః - అమృతదంష్ట్రః. అభగ్నదంష్ట్ర ఇతి యావత్. బభసః- భక్షణశీలః అనసూరిః- సూరిః- మేధావీ నసూరిః- అసూరిః తత్ప్రతిషేధోఽనసూరిః. సూరిరేవేత్యర్థః. మహాన్తం- అతిప్రమాణం. అప్రమేయమస్య- ప్రజాపతేర్మహిమానం- విభూతిమాహుర్బ్రహ్మవిదః యస్మాత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అభక్ష్యమాణో యదనన్నం- అగ్నివాగాదిదేవతారూపమత్తి- భక్షయతీతి. వై ఇతి నిరర్థకః. వయం హే బ్రహ్మచారిన్. ఆ ఇదం. ఏవం- యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ వయం ఆ ఉపాస్మహే. వయమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. అన్యే - న వయమిదముపాస్మహే. కిం తర్హి. పరమేవ బ్రహ్మోపాస్మహే ఇతి వర్ణయన్తి. దత్తాఽస్మై భిక్షామిత్యవోచన్ భృత్యాన్. ౭

ఆ— దర్శనమేవ ప్రశ్నద్వారా విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అధిదైవతమగ్న్యాదీనాం - వాయురూపేణ జనితేతి సమ్బన్ధః. తస్య ప్రాథమికం కృత్యం దర్శయతి (ఆత్మనీతి) అగ్న్యాదీన్ ప్రళయకాలే దేవః స్వాత్మని వాయురూపేణ గ్రసిత్వా పునరుత్పత్త్యవస్థాయాముత్పాదయితేత్యర్థః జనితా. అధ్యాత్మం వాగాదీనపి స్వాపావస్థాయాం స్వాత్మని ప్రాణరూపేణ సంహృత్య పునః ప్రబోధావస్థాయాం తేషాముత్పాదయితా దేవః ప్రాణరూపేణేత్యాహ (అధ్యాత్మం చేతి) దేవానాం- అగ్న్యాదీనాం, ప్రజానాం- వాగాదీనాం, చ జనితేత్యుక్తం. సమ్ప్రతి వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అభగ్నదంష్ట్రః- సర్వసంహర్తురపి న కాచన గ్లాని ర్భవతీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్మహిమ్నోఽతిప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) ఇతిశబ్దాత్పరస్తాద్యచ్ఛబ్దస్య సమ్బన్ధః. తదర్థశ్చ యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్ప్రజాపతేర్మహిమానమతిప్రమాణమాహురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వై వయమిత్యాదిభాగం పదచ్ఛేదపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (వయమిత్యాదినా) క్రియాపదేన వయమిత్యస్య సమ్బన్ధముక్తముపపాదయతి (వయమితీతి) బ్రహ్మచారిన్నిదం వయమా- సమన్తాదుపాస్మహే బ్రహ్మేత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అన్యే నేతి) శౌనకస్య ప్రతారిణశ్చ జ్ఞానాతిశయం దర్శయిత్వా * యతిశ్చ బ్రహ్మచారీ చేత్యాదిన్యాయమనుసృత్యాహ (దత్తేతి) ౭

రం— (తదు హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయ) కాపేయః శౌనకః తత్- బ్రహ్మచారిణోక్తం ప్రతిమన్వానః- మనసా ఆలోచయన్ తత్సమీపం ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత్యోవాచ. (ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిరిత్యాది) దేవానాం ఆత్మా-నియన్తా. ప్రజానాముత్పాదకః హిరణ్యదంష్ట్రః- కమనీయదంష్ట్రాయుక్తః. హిరణ్యవిదారకదంష్ట్రాయుక్త ఇతి వా. బభసః- భక్షణశీలః. అసురసంహారక ఇతి యావత్. అసూరిర్న భవతీత్యనసూరిః - విపశ్చిదితి యావత్. అస్య చ - శ్రీనృసింహస్య పరమాత్మనః మహిమానం మహాన్తమాహుః. యత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అనాశ్యమానః. అనన్నం- వాగాదికం అత్తి - నాశయతి. ఏవమ్భూతః పరమాత్మైవ సంవర్గః-న త్వదుక్తః ప్రజాపతిరిత్యర్థః. అతో హే బ్రహ్మచారిన్ వయం న త్వదుక్తప్రజాపతిరూపం సంవర్గముపాస్మహే - అపి తు ఇతి వై - ఇత్యేవ. పరమాత్మానమేవ. అథ త్వం సంవర్గం న యథావజ్జానాసీత్యుక్త్వా అస్మై భిక్షాం దత్త- ప్రయచ్ఛతేతి పరిచారకానాహతురిత్యర్థః. అనేన సంవర్గవిద్యాయాం వాయుప్రాణశరీరక పరమాత్మపరత్వమావిష్కృతం భవతి. ౭

శం.— తస్మా ఉ హ దదుస్తే భిక్షాం. తే వై - యే గ్రస్యన్తేఽగ్న్యాదయో, యశ్చ తేషాం గ్రసితా వాయుః, పఞ్చాన్యే వాగాదిభ్యః. తథా- అన్యేతేభ్యః పఞ్చాధ్యాత్మం వాగాదయః ప్రాణశ్చ. తే సర్వే దశ భవన్తి- సఙ్ఖ్యయా దశ సన్తస్తత్కృతం భవతి తే. చతురఙ్కా ఏకాయః- ఏవం

వదశకృతగ్ం సైషా విరాడన్నాదీ తయేదగ్ం సర్వం దృష్టగ్ం సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

చత్వారః కృతసఞ్జ్ఞాయాః- ఏవం త్రయోఽపరే. ద్వౌ ద్వాపరాయాః- ఏవం ద్వావన్యౌ. ఏకః కల్యాయః- ఏవమేకోఽన్యః. ఇత్యేవం దశసఙ్ఖ్యా కృతమ్ భవతి యత ఏవం సర్వాసు దిక్షు- దశస్వప్యగ్న్యాద్యా వాగాద్యాశ్చ దశసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదన్నత్వేన- * దశాక్షరా విరాడిత్యాది విరాడన్నమితి హి శ్రుతిః. అతోఽన్నమేవ- దశసఙ్ఖ్యత్వాత్. తత ఏవ దశకృతేఽన్తర్భావాచ్చ చతురాయత్వే నైకత్వేఽప్యాహ. సైషా విరాడ్దశసఙ్ఖ్యాసత్త్వాదన్నం చాన్నాదినీ చ కృతత్వేన. కృతే హి దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భూతా- అతోఽన్నమన్నాదినీ చ సా. తథా విద్వాన్ దేవతాత్మభూతస్య తాభిరాత్మైవ దశసఙ్ఖ్యయాఽన్నం, కృతసఙ్ఖ్యయాఽన్నాదీ. తయా- అన్నాన్నాదిన్యేదం సర్వం- జగత్ దశదిక్సంస్థం దృష్టం- కృతసఙ్ఖ్యాభూతయోపలబ్ధం ఏవంవిదోఽస్య సర్వం- కృతసఙ్ఖ్యాభూతస్య దశదిక్సంస్థం దృష్టం- ఉపలబ్ధం భవతి. కిఞ్చ- అన్నాదశ్చ భవతి- య ఏవం- యథోక్తదర్శీ. ద్విరభ్యాసః ఉపాసనసమాప్త్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆఖ్యాయికాద్వారా ప్రకృతాముపాసనాం సంవర్గవిద్యాయాం * అనాదేవానామిత్యాదిగుణజాతముపదిశ్య గుణాన్తరముపదేష్టుముత్తరవాక్యమవతారయతి (తే వా ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (యే గ్రస్యన్త ఇతి) త ఏతే వాగాదిభ్యస్తకాఽఽదావన్యే పఞ్చేతి సమ్బన్ధః. అగ్న్యాదివాయ్వన్తాః దశ వాయుసహితాః పఞ్చాగ్న్యాద్యాస్తే సైవ ప్రకారేణాధ్యాత్మమపి తేభ్యస్తకాఽఽదన్యే ప్రాణసహితా వాగాదయః పఞ్చాన్య ఇత్యాహ (తథేతి) అవాన్తరసఙ్ఖ్యావినివేశముక్త్వా తైరేవ మహాసఙ్ఖ్యానివేశం దర్శయతి (తే సర్వ ఇతి) దశసఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధాస్తే తే. (సఙ్ఖ్యయేతి) కృతాయోపలక్షితం న్యూతం కృతమిత్యుచ్యతే- తత్ర దశసఙ్ఖ్యాయాః కృతస్యాన్తర్భావాదిత్యర్థః. ఉక్తమగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ దశ సన్తః కృతం భవన్తీతి- వివృణోతి (చతురఙ్కా ఇత్యాదినా) ఏకస్మిన్నయే సమ్బన్ధతశ్చతుర్థోఽఙ్క ఉచ్యతే- తద్వదగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ గ్రస్యమానాశ్చత్వారో భవన్తి. యస్మాదుచ్యతే త్రేతానామకోఽయస్త్రిశఙ్కః ఉచ్యతే తథాఽగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చైకైకస్యాన్తరాయః. యథా చత్వారః ద్వాపరనామాఽయోఽఙ్కద్వయాఙ్కో జాయతే- తద్వద్వాగాదిష్వగ్న్యాదిష్వపి ద్వౌ ద్వావన్యౌ భవతః. తథా చతుష్కలిసంజ్ఞోఽయో భవత్యేకాఙ్కః- తథాఽగ్న్యాదీనాం గ్రసితా వాయు, ర్వాగాదీనాం గ్రసితా ప్రాణ, శ్చైకైకస్యేకోఽన్యోఽన్యస్య. ఇత్యేవం- గ్రసితృత్వేన గ్రస్యత్వేన చ దశసఙ్ఖ్యా కృతం కృతం భవతీత్యర్థః. ద్యూతస్యాన్నాద్యస్య ప్రసిద్ధ్యా దశసఙ్ఖ్యాన్తర్గతానాం దేవానాం కృతత్వసమ్పాదనేనాన్నత్వం సమ్పాదితం. ఇదానీం దశసఙ్ఖ్యావత్త్వేనైవ విరాట్త్వసమ్పాదనేనైతేషామన్నత్వం సమ్పాదయతి (యస్మాత్) అగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ మిలితా దశసఙ్ఖ్యావత్త్వేనైకత్వం గతా- తథా చ కథం సఙ్ఖ్యాసామాన్యం- తేషాం సఙ్ఖ్యాసామాన్యసమ్పాదనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దశాక్షరేతి) విరాడ్దశసఙ్ఖ్యావతీ ప్రసిద్ధా- సా చాన్నమితి శ్రూయతే - తథా చ యథోక్తైష్వగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ దశసు తేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్విరాట్త్వం సమ్పాద్యాన్నత్వసమ్పాదనం గుణకమిత్యాహ (అత ఇతి) తేషు కృతత్వేనాత్తృత్వం సమ్పాదితముపసంహరతి (తత ఏవేతి) ద్యూతస్యాయచతుష్టయవిశిష్టత్వే సతి కృతత్వేన కృతోపలక్షితేఽత్ర దశసఙ్ఖ్యాయా అన్తర్భావాత్ ఏవం సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదగ్న్యాదయశ్చ కృతం భవతి. అతశ్చ తేషామత్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. సమ్ప్రతి కృతత్వేనాగ్న్యాదిషు విరాట్త్వమన్నత్వం చాత్తృత్వమిత్యుపసంహరతి (సైషేతి) విరాడ్దశసఙ్ఖ్యత్వాత్ త్రిసఙ్ఖ్యాకృతత్రిలిఙ్గతయా సైషేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. అనన్తరోక్తే ప్రకృతా దేవా విరాట్త్వేనాన్నత్వాత్ సా చ దశదేవతాత్మికా దశసఙ్ఖ్యావతీ భవత్యన్నం దేవతానామన్నత్వసిద్ధిః. అన్నాదీత్యస్య విరాడాస్పదస్థాదన్నాదినీతి వ్యాఖ్యాతం. అతశ్చ దేవతాత్మికా విరాట్ కృతత్వేనాన్నాదినీ తదాత్మకానామగ్న్యాదీనాం కృతత్వేనాత్తృత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాత్తృత్వం, చేతి సమ్పత్తిద్వయమగ్న్యాదౌ దర్శితముపసంహరతి (కృతే హీతి) కృతోపలక్షితే ద్యూతే దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భూతా ప్రసిద్ధా- సా చాగ్న్యాదౌ దర్శితా- తథా చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్ ద్యూతగతమత్తృత్వమగ్న్యాదిషు సమ్పాద్యతే- తేనైవం దశకేనాన్నాదీత్యుచ్యతే. విరాడ్దేశసఙ్ఖ్యావతీత్యుక్తం- సా చాన్నం- * విరాడన్నమిత్యుక్తత్వాత్. అతశ్చ విరాట్సమ్పత్త్యా భవతి ప్రకృతం దశకమన్నమిత్యర్థః. సగుణం సంవర్గదర్శనముక్త్వా తత్ఫలం వక్తుం విద్వాన్స్వరూపం సఙ్గిరతే (తథేతి) యథాఽగ్న్యాదీనాం విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాన్నాదత్వం,- తథా వాయుమగ్న్యాద్యాత్మకం, ప్రాణం చ వాగాద్యాత్మకమేకీకృత్యాత్మత్వేన విద్వాన్ దశదేవతాత్మస్వయంభూతస్సన్ దశసఙ్ఖ్యయా విరాట్త్వేనాన్నం, కృతశబ్దితద్యూతాన్తర్గతదశసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయా కృతత్వేనాన్నాదీ, భవతీత్యర్థః. ఫలోక్త్యుపయోగిత్వేనార్థాన్తరమాహ (తయేతి) కృతోపలక్షితద్యూతస్థసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నత్వేనావస్థితయాఽన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన వ్యవస్థితయా సర్వమిదం జగద్దశసు దిక్షు సంస్థితం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. న హి దేవతా దశకం హిత్వా జగన్నామ కిఞ్చిదస్తి- తథా చ దృష్టే దేవతాదశకే దృష్టమేవ సర్వం జగద్భవేదిత్యర్థః. భూమికామేవం కృత్వా విద్యాఫలం దర్శయతి (ఏవం విద ఇతి) వాయుం ప్రాణమత్తారమాత్మత్వేన పశ్యతః కృతసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయా స్థితస్య దశదేవతాభూతస్య సర్వం జగద్దృష్టం భవతి- దృష్టదేవతాతిరిక్తస్య జగతోఽభావాదిత్యర్థః, య ఏవం యథోక్తదర్శీ- ప్రాణో భూత్వా సర్వత్రాన్నాదశ్చ భవతీతి ఫలాన్తరం.. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

౮.— (తస్మా ఉహ దదుః) తస్మై- బ్రహ్మచారిణే పరిచారకాభిక్షాం దదురిత్యర్థః. సంవర్గవిద్యాస్తుతయే తత్సమ్బన్ధిపదార్థానాం కృతాయత్వేన విరాట్త్వేనాన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన చ స్తౌతి (తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం) అధిదైవతమగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాః పదార్థా ఆపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానో వాయురేక, ఇతి పఞ్చ. అధ్యాత్మం వాగాద్యా అపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానః ప్రాణ ఏక, ఇతి పఞ్చ. ఆహత్య దశత్వసఙ్ఖ్యాం ప్రాప్తాస్సన్తః కృతాయతాం భజన్తే. కృతసంజ్ఞే తస్మిన్ అయే చతురఙ్కా- యత్ర్యఙ్కా- యద్వ్యఙ్కా- యైకాఙ్కా- యానామనుప్రవిష్టత్వాద్దశాఙ్కత్వం - ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం చతుర్ణాం చ సమావేశాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాసమ్భవాదితి భావః. (తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమేవ దశ కృతం) తస్మాద్ధేతోస్సంవర్గవిద్యాపాస్యం దశత్వసఙ్ఖ్యారూపతయా కృతాయరూపం సత్ దశసు దిక్షు విద్యమానమన్నమేవ భవతి- * దశాక్షరా విరాడన్నం విరాడితి శ్రుతేః. (సైషా విరాడన్నాదీ) దశత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ * దశాక్షరా విరాడితి విరాట్ఛన్దో భవతి. అన్నమత్తీత్యన్నాదీ. కృతసంజ్ఞకే అయే దశసఙ్ఖ్యాయా భక్ష్యవదన్తర్భూతత్వాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాయాశ్చ విరాట్త్వాత్, విరాజశ్చాన్నత్వాత్, దశత్వసఙ్ఖ్యాగర్భకకృతాయస్థానీయసంవర్గవిద్యోపాస్యస్యాన్నాదిత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (తయేదం సర్వం దృష్టం) తయా విరాజా ఉపాసితయా- ఇదం సర్వం- దశదిగ్వర్తిపదార్థజాతం దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ దృష్టం భవతి- ఉపాసితం భవతీత్యర్థః. తదుపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ఏతదుపాసకస్యాసార్వజ్ఞ్యం బ్రహ్మలక్షణాన్నానుభవశ్చ భవతీత్యర్థః. విద్యాసమాప్తిద్యోతకం ద్విర్వచనం. వ్యాసార్యైస్తు * ఛన్దోభిధానాదితి సూత్రే అన్నాదితి పాఠమాశ్రిత్య అన్నం చ తదత్తీత్యన్నాదితి భోక్తృత్వభోగ్యత్వాశ్రయపరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతం. అస్యాస్సంవర్గవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వమేవ- న ప్రసిద్ధవాయుప్రాణవిషయత్వం- * యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాస్సంయన్తీత్యాదినా సంవర్గవిద్యానిష్ఠరైక్వప్రభావే సర్వేషాముత్తర్భావవర్ణనాత్, * ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోనసూరిః మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి ఇతరావినాశ్యత్వే సతి సకలవినాశకత్వసర్వసమ్పత్తిపన్నమహామహిమశాలిత్వసర్వదేవనియన్తృత్వబ్రహ్మాదిసకలప్రజోత్పాదకత్వహిరణ్యదంష్ట్రత్వాద్యుపలక్షితనరసింహవిగ్రహవత్త్వాదిప్రతిపాదనాత్, * నైవయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే ఇతి కశబ్దితప్రజాపత్యాత్మకసంవర్గప్రత్యాఖ్యానాచ్చ పరమాత్మనిష్ఠత్వమేవేయం విద్యేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే జానశ్రుతిం శూద్రత్వాదనర్హం రైక్వో బ్రహ్మవిద్యాముపదిదేశేతి శ్రవణాద్విదురాదీనాం బ్రహ్మనిష్ఠానామపి దర్శనాద్దగ్నివిద్యాసాధ్యయజ్ఞాదిష్వగ్నివిద్యాశూన్యానాం శూద్రాణాం కర్మకాణ్డాపశూద్రాధికరణన్యాయేనాధికారాభావేపి బ్రహ్మోపాసనే అధికారస్సమ్భవత్యేవ. న చ శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తజ్ఞానాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః- ఇతిహాసపురాణాదినా తజ్జ్ఞానసమ్భవాత్. న చైవం యజ్ఞాదిష్వపి తథా ప్రసఙ్గః- అగ్న్యభావాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇతి యజ్ఞానుష్ఠానస్యనిషిద్ధతయా చ తస్య తదసమ్భవేపి సంవర్గవిద్యాగతశూద్రశబ్దాముత్తరలిఙ్గానుగ్రహాత్ బ్రహ్మోపాసనాధికారోఽఙ్గీకర్తవ్య ఏవేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి. శోచితృత్వప్రవృత్తినిమిత్తకేన శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేః * కమ్వర ఏనమేతం సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి హంసోక్తానాదరగర్భవాక్యశ్రవణాత్తదాద్రవణహేతుభూతాదుత్పన్నా శుక్సూచ్యతే- న చతుర్థవర్ణత్వం. యౌగికార్థస్య ప్రకృతస్యమానాన్తరావిరుద్ధస్య గ్రహణసమ్భవే మానాన్తరవిరుద్ధస్య రూఢ్యర్థస్యాగ్రాహ్యత్వాచ్ఛూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తవైదుష్యలక్షణసామర్థ్యాసమ్భవాచ్చ న బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః. వైదికవిధీనామధ్యయనవిధిలబ్ధవేదజన్యజ్ఞానవత్త్రైవర్ణికాధికారిణ ఆసాద్యనివృత్తానాం శూద్రాధికారనాక్షేపకత్వాదితి న్యాయస్య యజ్ఞోపాసనయోరవిశేషాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇత్యస్య న్యాయసిద్ధైకదేశానువాదిత్వేన తస్య వినిగమకత్వాసమ్భవాత్. * క్షత్రియత్వగతేశ్చ. పక్వాన్నప్రదత్వక్షత్తృప్రేషణరైక్వకన్యాప్రదానానేకగ్రామప్రదానాదినా జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వావగతేశ్చ. ఏతేషాం క్షత్రియధర్మత్వస్యైవ శాస్త్రీయత్వాత్. * ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్. సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధిన్యభిప్రతారినామ్నః చిత్రరథవంశ్యస్య క్షత్రియస్య తాదృశేన బ్రాహ్మణేన శౌనకేన కాపేయేన సాహచర్యదర్శనాదిహాపి సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధిరైక్వేన బ్రాహ్మణేన సహచరిత జానశ్రుతిరపి క్షత్రియ ఏవేత్యవసీయతే. నన్వభిప్రతారిణః క్షత్రియత్వం కుత ఇతి చేత్. చిత్రరథవంశ్యత్వాత్. న చ తదపి కుతోఽవగతమితి వాచ్యం - కాపేయయాజ్యత్వాల్లిఙ్గాత్. న చ కాపేయయాజ్యత్వే చిత్రరథవంశ్యత్వం కుత ఇతి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయన్నితి ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణాత్. నన్వభిప్రతారిణః కాపేయయాజ్యత్వం వా కుతోఽవసీయతే- * శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే ఇతి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశమాత్రస్య శ్రవణాత్, నానాదేశాగతానాం సమ్బన్ధశూన్యానామపి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశసమ్భవాత్,. అస్తు వా కథంచిద్యాజ్యయాజకభావః- తావతా ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణేన చిత్రరథత్వమేవ సిద్ధ్యేత్ - న తు తద్వంశ్యత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- కాపేయాభిప్రతారిణోః క్లృప్తసమ్బన్ధం వినైకపఙ్క్త్యుపవేశస్యాదితత్వాత్, కాపేయానాం చిత్రరథవంశ్యానాం చ యాజ్యయాజకసమ్బన్ధస్యాన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వాత్, దభిప్రతార్యపి కాపేయయాజ్య చిత్రరథవంశ్య ఇత్యవసీయతే. న చ కాపేయయాజ్యతయా చిత్రరథత్వమేవాస్త్వితి శఙ్క్యం - అభిప్రతారిసంజ్ఞావరుద్ధే చిత్రరథసంజ్ఞానివేశాసమ్భవాన్నాయం చిత్రరథః. అపి తు తద్వంశ్యః- సమానాన్వయానాం యాజ్యయాజకభావస్య లోకవేదప్రసిద్ధత్వాత్. న చ కాపేయయాజ్యస్య చిత్రరథస్య క్షత్రియత్వే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం -- * ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయం స్తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్రపతిరజాయతేతి చిత్రరథోత్పన్నస్య క్షత్రియత్వావేదనాత్. తతశ్చోత్తరత్ర బ్రాహ్మణక్షత్రియయోః శౌనకాభిప్రతారిణోస్సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధశ్రవణాదిహాపి తద్విద్యాసమ్బన్ధినోః రైక్వజానశ్రుత్యోః బ్రాహ్మణక్షత్రియత్వమవసీయతే. * సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ.

ఉ.— సత్యకామోహజాబాలోజబాలాంమాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే బ్రహ్మచర్యంభవతి వివత్స్యామి కింగోత్రో న్వహమస్మీతి॥ ౧

సాహైనమువాచ నాహమేతద్వేద తాత యద్గోత్రస్త్వమసి బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసి స సత్యకామ ఏవ జాబాలో బ్రువీథా ఇతి॥ ౨

బ్రహ్మవిద్యోపదేశప్రదేశేషు * ఉపసన్నాయ శిష్యాయ సత్యాదగా ఇతి * తంహోవాచ * అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తం హోవాచ * సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నా ఇతి సంస్కారాపేక్షా శ్రూయతే శూద్రస్య సంస్కారాభావో ఽఖిలస్మృతే * శూద్రశ్చతుర్థ ఏకజాతిః * న శూద్రే పాతకం కించిన్న చ సంస్కారమర్హతి * ఇతి * తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః. శూద్రత్వాభావనిర్ధారణే సత్యేవ విద్యోపదేశాయ ప్రవృత్తిశ్శ్రూయతే * నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి. * శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్. * పద్యు హ వా ఏతచ్ఛ్మశానం యచ్ఛూద్రస్తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే నాధ్యేతవ్యమితి హి శ్రవణప్రతిషేధేన తదధ్యయనతదర్థానుష్ఠానయోస్సుతరాం ప్రతిషేధాత్ * స్మృతేశ్చ * అథాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద ఇతి స్మృత్యా చ శ్రవణాదికం శూద్రస్య ప్రతిషిద్ధం. అతో న బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రస్యాధికారః. ఏవం బాదరాయణమతే న రాగాదిజ్ఞానాప్రమోషాత్ జ్ఞానవత్త్వః. ప్రార్థ్యకర్మపరాచ్ఛేదశ్శకజన్మరోగప్రతిబద్ధానాం బ్రహ్మనిష్ఠత్వం. ననుశూద్రాణాం బ్రహ్మోపాసనానధికారేఽపి పాశ్చాత్త్యాగసూక్తతాన్నిత్యకమన్త్రానుసన్ధానపూర్వక బ్రహ్మోపాసనేప్యనధికారోనస్యాత్, నారదస్యతు శూద్రజన్మనియమాన్వితపదనాదసహిష్ఠితమప్యుత్తోపాసనమప్యప్రామాణికం స్యాదితిచేత్. నహి బ్రహ్మోపాసనమాత్రే శూద్రస్యానధికారం బ్రూమః- అపితుసంవర్గవిద్యాదిషువైదికేషూపాసనేషు. అతో నాత్ర తత్త్వాభాసశఙ్కావకాశః. నను * సత్యస్థానభేదేనసత్యప్రీత్యధికరణేవ్యాహృతివిద్యాయామధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేనభేదస్యప్రతిపాదితత్వాత్సంవర్గవిద్యాయామప్యధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేనభేదస్స్యాత్. నచేష్టాపత్తిః- * అసుమ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రాప్తినే జానశ్రుతయే విద్యాద్వయోపదేశస్యాయుక్తత్వాదితిచేత్. సైవం- వ్యాహృతివిద్యాయాం * య ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యత్రేవ వాయౌ ప్రాణే ఇత్యేవం వాయుప్రాణయోస్స్థానత్వేననిర్దేశాభావాత్ స్థానభేదప్రయుక్తవిద్యాభేదాప్రసక్తేః. * యాం దేవతాముపాస్స ఇతి హైక్యోపాస్యదేవతాయా ఉపాసనప్రకారే పృష్టే హైక్యోపాస్యసంవర్గస్యదేవతాత్మలక్షణస్థానభేదేనఉపాసనాద్వయసప్పష్టమపి ప్రతిపాద్యాసనాద్వయోపదేశే దోషాభావాచ్చ. నచ * కల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాదితిన్యాయేనైక్యస్యవిద్యాద్వయానుష్ఠానాభావాత్ స్థానస్థీయమానసవిద్యామాత్రోపదేశవిషయక్తః - నాధికఇతి వాచ్యం - అప్రయోజకత్వాత్. పరోపదేశేస్వావగతేరేవ ప్రయోజకత్వేనస్వానుష్ఠానస్యాప్రయోజకత్వాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సర్వంవాగాద్యగ్న్యాదిచాన్నాన్నాదత్వసంస్తుతంజగదేకీకృత్యషోడశధాప్రవిభజ్యతస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిర్విధాతవ్యేత్యారభ్యతే. శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికా. సత్యకామోహ- నామతః. హశబ్ద ఐతిహ్యార్థః. జబాలాయాః అపత్యం- జాబాలిః. జబాలాంస్వాంమాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే - ఆమన్త్రితవాన్. బ్రహ్మచర్యంస్వాధ్యాయగ్రహణాయ హే భవతి వివత్స్యామ్యాచార్యకులే. కింగోత్రో హం-కిమస్యమమగోత్రం- సోహంకింగోత్రోహమస్మీతి. ౧

ఆ.— పూర్వేణసమ్బన్ధందర్శయితుముత్తరస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) ఏకీకృత్య - కారణరూపేణైక్యమాపాద్యేత్యర్థః. తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిరేవవిధీయతాం- కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (శ్రద్ధాతపసోరితి) బ్రహ్మచర్యవాసస్యోద్దేశ్యంఫలందర్శయతి (స్వాధ్యాయేతి) ఆచార్యోహిమాణవకముపనయతేవిజ్ఞాతకులగోత్రమేవేతిమన్వానఃపృచ్ఛతి (కింగోత్రోహమితి) ౧

రం.— షోడశకలబ్రహ్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (సత్యకామోహజాబాలోజబాలాంమాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే) హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. జబాలాసుతస్సత్యకామోనామజబాలాంమాతరమామన్త్రితవాన్. కిమితీత్యత్రాహ (బ్రహ్మచర్యంభవతివివత్స్యామికింగోత్రోన్వహమస్మీతి) హే భవతి స్వాధ్యాయగ్రహణాయాచార్యకులే బ్రహ్మచర్యంవివత్స్యామి. మేగోత్రంకిమితిపృష్టవాన్. ౧

శం.— ఏవంపృష్టాజబాలాసాహైనం- పుత్రమువాచ. నాహమేతత్ - తవగోత్రంవేద. హే తాతయద్గోత్రస్త్వమసి. కస్మాన్నవేత్సీత్యుక్తాఆహ-బహుభర్తృగృహేపరిచర్యాజాతమతిథ్యభ్యాగతాదిచరన్త్యహంపరిచారిణీ - పరిచరన్తీతిపరిచరణశీలైవాహం. పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదిస్మరణేమమమనో నాభూత్. యౌవనేచ- తత్కాలేత్వామలభే- లబ్ధవత్యస్మి. తదైవతేపితోపరతః. అతోఽనాథాహం. సాహమేతన్నవేద-యద్గోత్రస్త్వమసి. జబాలాతునామాహమస్మి, సత్యకామోనామత్వమసి. సఃత్వంసత్యకామఏవాహంజాబాలోస్మీత్యాచార్యాయబ్రువీథాః-యదాచార్యేణపృష్టఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఉ.— సహ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి॥ ౩

తగ్ంహోవాచ కిఙ్గోత్రో ను సోమ్యాసీతి స హోవాచ నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరగ్ం సా మా ప్రత్యబ్రవీద్బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసీతి సోఽహగ్ం సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి॥ ౪

తగ్ంహోవాచ నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధగ్ం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుఃశతా గా నిరాకృత్యోవాచేమాః సోమ్యానుసంవ్రజేతి

ఆ.— అతిథ్యభ్యాగతాద్యనేకకృత్యపరిచర్యాజాతం బహు చరన్తీ భర్తృగృహే యౌవనేఽహం స్థితా. తేన పరిచరణచిత్తతయాహం గోత్రాదీన్నాపృచ్ఛం. తథా చ తత్స్మరణే మనో మమ నాసీదితి. గోత్రాదిప్రశ్నాభావే హేత్వన్తరమాహ (యౌవన ఇతి) యద్యపి తస్యామవస్థాయాం లజ్జయా గోత్రాదినా ప్రాక్షీః. తథాపి కాలాన్తరే కిమితి పితరం న పృష్టవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మై వేతి) తథా కిమిత్యన్యమభిజ్ఞం నాప్రాక్షీరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ప్రథమం లజ్జయా పితరం ప్రతి న ప్రశ్నః. పునశ్చ తస్యోపరతత్వాత్. పశ్చాన్న కుతశ్చిదపి బహుశ్చాదన్యం ప్రతి ప్రశ్న ఇతి స్థితే ప్రశ్నాభావఫలమాహ (సాహమితి) కిం తర్హి తవ జ్ఞానమస్తి తదాహ (జబాలా త్వితి) ఏవం స్థితే కిమాచార్యం ప్రతి మయా వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్య ఇతి) * నాస్పష్టస్య చిద్భ్రాన్తియాటి తన్న్యాయం సూచయతి (యదీతి) ౨

రం.— (నాహమేతద్వేదభో యద్గోత్రస్త్వమసీత్యాది) అహం భర్తృగృహే అతిథ్యభ్యాగతాదిభ్యో బహుపరిచర్యాజాతం చరన్తీ పరిచారిణీ గుర్వాదిపరిచరణశీలా చ సతీ తద్వ్యాసఙ్గేన గోత్రస్యాభిజ్ఞైవ యౌవనకాలే త్వాం లబ్ధవతీ. అతో గోత్రం న జానే. అతో జబాలాఖ్యా పుత్రస్సత్యకామనామా హమస్మి. నాహం గోత్రం వేదేతి గురుసమీపే బ్రూహీత్యుక్తవతీత్యర్థః. ౨

శం.— సహ సత్యకామో హారిద్రుమతం. హరిద్రుమతోఽపత్యం హారిద్రుమతం. గౌతమం గోత్రతః. ఏత్య గత్వోవాచ. బ్రహ్మచర్యం భగవతి పూజావతి త్వయి వత్స్యామి. అత ఉపేయాం ఉపగచ్ఛేయం శిష్యతయా భగవన్తం. ౩

ఆ.— మాతృవచనశ్రవణానన్తరం కిం కృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (సహేతి) ఆచార్యసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసః శిష్యభావాదృతే నసిద్ధ్యతీత్యభిమన్వానో రాఙ్క్తం (అత ఇతి) ౩

రం.— (సహ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ) అథ సః సత్యకామః హారిద్రుమత్పుత్రం గోత్రతో గౌతమమేత్యోక్తవాన్. ఉక్తిమేవాహ (బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి) భగవతి పూజావతి త్వయి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యామి. శిష్యత్వేన భగవన్తముపగచ్ఛానీత్యుక్తవాన్. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం తమువాచ గౌతమః. కిఙ్గోత్రో ను సోమ్యాసీతి. విజ్ఞాతకులగోత్రః శిష్య ఉపనేతవ్యః. ఇతి పృష్టః ప్రత్యాహ సత్యకామః. స హోవాచ. నాహమేతద్వేద భో. యద్గోత్రోఽహమస్మి. కిం త్వపృచ్ఛం పృష్టవానస్మి మాతరం. సా మయా పృష్టా మాం ప్రత్యబ్రవీన్మాతా. (బహ్వహం చరన్తీత్యాది) పూర్వవత్. తస్యా అహం వచః స్మరామి. సోఽహం సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి. ౪

ఆ.— కిమనయా కథయా స్తపరీక్షయా భవతా త్వమహముపనేతవ్యోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞాతేతి) మాతరం పృష్ట్వా విజ్ఞాయాగన్తవ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వపృచ్ఛమితి) ¶ ౪

రం.— (తం హోవాచ కిఙ్గోత్రో ను సోమ్యాసీతి) కిఙ్గోత్రస్త్వం. జ్ఞాతకులగోత్ర ఉపనేతవ్యః. అన్తర్యామీ ద్రష్టా భావో హి నిశ్చేతవ్య ఇత్యభిప్రాయః. (స హోవాచ) సః సత్యకామః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— తం హోవాచ గౌతమః. నైతద్వచోఽబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హత్యార్జవార్థసంయుక్తం. ఋజవో హి బ్రాహ్మణాః. నేతరే స్వభావతః. యస్మాన్న సత్యాత్ బ్రాహ్మణజాతిధర్మాదగాః. నాపేతవానసి. అతో బ్రాహ్మణం త్వాముపనేష్యే. అతస్సంస్కారార్థం హోమాయ సమిధం సోమ్యాహరేత్యుక్త్వా తముపనీయ కృశానామబలానాం గవాం యూథాన్నిరాకృత్య అపకృష్య చతుశ్శతా చత్వారి శతాని గవామువాచ. ఇమాః గా ఇమాస్సోమ్య అనుసంవ్రజ. అనుగచ్ఛ. ఇత్యుక్తస్తా అరణ్యం ప్రత్యభిప్రస్థాపయన్నువాచ. నాసహస్రేణాపూర్ణేనావర్తేయ. న ప్రత్యాగచ్ఛే

¶ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గళితః.

తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తేయేతి స హ వర్షగణం ప్రోవాస తా యదా సహస్రగ్ం సమ్పేదుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రగ్ం స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం॥ ౧

బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాచీ దిక్కలా ప్రతీచీ దిక్కలా దక్షిణా దిక్కలోదీచీ దిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ॥ ౨

య. స ఏవముక్త్వా గా అరణ్యం తృణోదకబహులం ద్వన్ద్వరహితం ప్రవేశ్య స హ వర్షగణం దీర్ఘం ప్రోవాస- ప్రోషితవాన్. తాః సమ్యగ్గావో రక్షితా యదా- యస్మిన్కాలే- సహస్రగ్ం సమ్పేదుః- సమ్పన్నా బభూవుః.. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— (తంహేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్యాఽనృతం వినా కథమార్జవసంయుక్తవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋజవో హీతి) క్షత్త్రియాదీనామపి కేషాంచిదార్జవమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతదితి) ఋజువచనత్వేన బ్రాహ్మణత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఉపనీయ- అధ్యాప్యేచేతి శేషః. తస్యానుగ్రహార్థం శుశ్రూషామాదిష్టవానిత్యాహ (కృశానామితి) ఆచార్యనియోగశ్చ శిష్యేణ సఫలీకర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ (ఇత్యుక్త ఇతి) సమ్పన్నా బభూవుః- అథ హైతమృషభోఽభ్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః.. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తంహోవాచ) తం గౌతమః ప్రత్యువాచ. కిమితి. (నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి) ఏతత్- ఏతాదృశమార్జవయుక్తం వచః నాబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హతి. అత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్త్రైవర్ణికమాత్రపరః. అత్రైవర్ణికః. శూద్ర ఇతి యావత్. శూద్రో న వివక్తుమర్హతి- శూద్రాణాం కుటిలస్వభావత్వాదితి భావః. హే సోమ్య ఉపనయనసంస్కారార్థం సమిధమాహర. త్వాముపనేష్యే. న సత్యాదగాః- సత్యం నాతిక్రాన్తవానసి. సత్యమేవోక్తవానసి. అతస్త్వాముపనేష్య ఇత్యర్థః. సూత్రితం చ ※ తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేరితి. శూద్రత్వాభావనిశ్చయే సత్యేవ ఉప త్వా నేష్య ఇతి ఉపనయనప్రవృత్తేర్దర్శనాదిత్యర్థః. అతోఽబ్రాహ్మణశబ్దశ్శూద్రపరః. (తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుశ్శతా గా నిరాకృత్యోవాచ) తమేవమాచార్య ఉపనీయ కృశానామబలానాం గవాం మధ్యే అతిదుర్బలాని కృశాని గవాం చత్వారి శతాని నిరాకృత్య- పృథక్కృత్యేదం వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (ఇమాస్సోమ్యానుసంవ్రజేతి) హే సోమ్య - సోమార్హ. ఇమా గా అనుగచ్ఛేత్యువాచేత్యర్థః. (తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తేయేతి) స సత్యకామః సహస్రసఙ్ఖ్యాపూరణాత్ప్రాక్ న ప్రతినివృత్తో భవానీతి గా అరణ్యమభిప్రస్థాపయన్నువాచేత్యర్థః. (స హ వర్షగణం ప్రోవాస) చిరకాలం తృణోదకపూర్ణవనే గాః ప్రవేశ్యోషితవాన్. (తా యదా సహస్రగ్ం సమ్పేదుః) యస్మిన్కాలే తాస్సహస్రం సమ్పన్నా బభూవుః- తావన్తం వర్షగణం వనే ఉషితవానిత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తమేతం శ్రద్ధాతపోభ్యాం సిద్ధం వాయుదేవతా దిక్సమ్బన్ధినీ తుష్టా సతీ ఋషభమనుప్రవిశ్య గ్రభావన్నాఽనుగ్రహాయ. అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద - అభ్యుక్తవాన్ సత్యకామా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి ప్రతిశుశ్రావ - ప్రతివచనం దదౌ. ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రం స్మః. పూర్ణా తవ ప్రతిజ్ఞా. అతః ప్రాపయ నః- అస్మాన్ ఆచార్యకులం. ౧

ఆ.— కథమృషభః సత్యకామం ప్రతివక్తుమలం- న హి లోకే బలీవర్దస్య మనుష్యం ప్రతివచనం దృష్టం- అత ఆహ (తమేతమితి) సత్యకామం శ్రద్ధాదిసమ్పన్నమేనమథ- తస్యామవస్థాయామృషభోఽనుగ్రహాయాభ్యువాదేతి సమ్బన్ధః. ఋషభస్య స్వరూపమాహ (వాయుదేవతేతి) అరణ్యే తత్ర తత్ర గాశ్చారయతః శ్రద్ధాపూర్వకం తపశ్చరతో వాయుదేవతా కథం తుష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (దిక్సమ్బన్ధినీతి) ౧

రం.— (అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి) ఏవం గవాం రక్షణేన ప్రీతదేవతావిశేషాధిష్ఠితఋషభస్సత్యకామా౩ ఇత్యభ్యువాద- ఆమన్త్రితవాన్. సత్యకామా౩ ఇతి ※ దూరాద్ధూతే చేతి ప్లుతః. (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ) ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యుత్తరం దదౌ. సత్యకామ ఇతి శేషః. ఋషభ ఆహ (ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రగ్ం స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం) సహస్రం- సహస్రసఙ్ఖ్యాం వయం ప్రాప్తాః స్మః. తవ ప్రతిజ్ఞా చ నిర్వ్యూఢా. అస్మానాచార్యకులం ప్రాపయేత్యర్థః. ౧

శం.— కిఞ్చ- అహం బ్రహ్మణః- పరస్య తే- తుభ్యం పాదం బ్రవాణి- కథయాని. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ- బ్రవీతు. కథయతు మే- మహ్యం భగవాన్. ఇత్యుక్త ఋషభస్తస్మై- సత్యకామాయ హోవాచ. ప్రాచీ దిక్కలా- బ్రహ్మణః పాదస్య చతుర్థో భాగః. తథా- ప్రతీచీ దిక్కలా. త

ఉ.— సయఏతమేవంవిద్వాగ్ంశ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణఃప్రకాశవానిత్యుపాస్తే ప్రకాశవానస్మిఁల్లోకేభవతిప్రకాశవతోహలోకాఞ్జయతియఏతమేవంవిద్వాగ్ంశ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణఃప్రకాశవానిత్యుపాస్తే॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఃఖణ్డః.

అగ్నిష్టేపాదంవక్తేతి సహశ్వోభూతేగా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారతాయత్రాభిసాయంబభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయగాఉపరుధ్యసమిధమాధాయపశ్చాదగ్నేఃప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తమగ్నిరభ్యువాదసత్యకామా౩ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

భా- దక్షిణాదిక్కలా. ఉదీచీదిక్కలా. ఏషవైసోమ్యబ్రహ్మణఃపాదశ్చతుష్కలః - చత్వారఃకలాః - అవయవాయస్యసోఽయంచతుష్కలఃపాదో బ్రహ్మణఃప్రకాశవాన్నామ- ప్రకాశవానిత్యేవనామ- అభిధానంయస్య. తథోత్తరేఽపిపాదాస్త్రయశ్చతుష్కలాబ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— పాదాన్తరంచమదీయంశ్రూయతామిత్యాహ (దిక్షేతి) వాయుదేవతాదిక్సన్నిధినీత్యుక్తత్వాద్దిగ్గోచరమేవదర్శనమువాచేత్యాహ (ప్రాచీతి) బ్రహ్మణఃపాదస్యేతివ్యధికరణేషష్ఠ్యౌ. ఏకపాదఏవబ్రహ్మేతివిభ్రమంవ్యుదస్యతి (తథేతి) ౨

రం.— (బ్రహ్మణశ్చతేపాదంబ్రవాణీతి) ప్రీతశ్చతేఽహంబ్రహ్మణఃపాదంబ్రవాణీతివృషభఉవాచేత్యర్థః. ఇతరఆహ (బ్రవీతుమేభగవానితి) (తస్మైహోవాచ) ఋషభఇతిశేషః. కిమితి. (ప్రాచీదిక్కలాప్రతీచీదిక్కలాదక్షిణాదిక్కలోదీచీదిక్కలైషవైసోమ్యచతుష్కలః పాదోబ్రహ్మణఃప్రకాశవాన్నామ) కలాః- అవయవాః. ఏకైకస్యహిగోఃపాదస్యచత్వారోఽవయవాః - పురతఃఖురద్వయం, పృష్ఠతఃపార్ష్ణిద్వయం,చ. అతఃపాదశ్చతుష్కలోభవతి. అతఃప్రాగాదిదిక్చతుష్టయంబ్రహ్మణఃపాదత్వేనప్రకాశవన్నామకత్వేనచోపాస్యమిత్యర్థః. ౨

శం.— సయః- కశ్చిదేవం- యథోక్తమేతంబ్రహ్మణశ్చతుష్కలంపాదంవిద్వాన్ ప్రకాశవానిత్యనేనగుణేనవిశిష్టముపాస్తే-తస్యేదంఫలం- ప్రకాశవానస్మిఁల్లోకేభవతి- ప్రఖ్యాతోభవతీత్యర్థః. తథా- అదృష్టంఫలం- ప్రకాశవతోహలోకాన్ - దేవాదిసమ్బన్ధినోమృతస్సఞ్జయతి- ప్రాప్నోతి. యఏతమేవం విద్వాన్ చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణఃప్రకాశవానిత్యుపాస్తే.. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రథమపాదోపాసకస్యదృష్టమదృష్టంచఫలమాహ (సయఇత్యాదినా) కస్యేదంఫలమిత్యుక్తేపూర్వోక్తమేవోపాసకమనువదతి (యఏతమితి).. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏతమేవంవిద్వానిత్యాది) ఏతంపాదముక్తప్రకారేణయఉపాస్తే- సఇహలోకేప్రకాశవాన్ భవతీత్యర్థః. నైతావన్మాత్రంఫలమిత్యాహ (ప్రకాశవతోహలోకాఞ్జయతీత్యాదినా) కస్యేదంఫలమిత్యత్రోక్తమధికారిణముపసంహరతి (యఏతమేవంవిద్వాంశ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణఃప్రకాశవానిత్యుపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిష్టేపాదంవక్తేత్యుపరరామర్షభః. సత్యకామోహశ్వోభూతే-పరేద్యుర్నైత్యకం- నిత్యంకర్మకృత్వాగాఅభిప్రస్థాపయాఞ్చకారాచార్యకులంప్రతి. తాశ్శనైశ్చరన్త్యఆచార్యకులాభిముఖ్యః ప్రస్థితాఃయత్ర- యస్మిన్కాలేదేశేఽభిసాయం-నిశాయామభిబభూవుః- ఏకత్రాభిముఖ్యస్సంభూతాః. తత్రాగ్నిముపసమాధాయగాఉపరుధ్యసమిధమాధాయపశ్చాదగ్నేఃప్రాఙ్ముఖఉపవివేశఋషభవచోధ్యాయన్. ౧

ఆ.— అవశిష్టంపాదత్రయంకథంద్రష్టవ్యమితిబుభుత్సమానంసత్యకామంప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) అవిదుషోవిద్యాభిమాననిమిత్తకర్మత్యాగోనయుక్తఇతిమత్వాహ (సత్యకామఇతి) అభిసాయంబభూవుః-సాయంకాలంప్రాప్తాఇతియావత్. తస్యబ్రహ్మచర్యమవ్యావృత్తమితిసూచయతి (తత్రేతి) ఉపోపవివేశేత్యత్రోపోపశబ్దాభ్యాంగవామగ్నేశ్చసామీప్యనివేశనముచ్యతే.అర్థినైవిద్యావక్తవ్యేతిసూచయతి (ఋషభేతి) ౧-౨

రం.— (అగ్నిష్టేపాదంవక్తేతి) ఏవంస్వయంపాదముక్త్వాపాదాన్తరమగ్నిరుపదేక్ష్యతీత్యుక్త్వాఋషభస్తూష్ణీంబభూవేత్యర్థః. (సహశ్వోభూతేగాఅభిప్రస్థాపయాఞ్చకారేత్యాది) సహ-సత్యకామశ్శ్వోభూతే - అపరేద్యుర్నిత్యనైమిత్తికకర్మకృత్వాఆచార్యకులాభిముఖ్యేనగాః ప్రస్థాపితాః- సర్వాగావోయత్ర - దేశేసాయంకాలేఅభిబభూవుః- పరితస్స్థితాభవన్తి. తత్రాగ్నిమాహృత్యగాశ్చోపరుధ్యసన్ధ్యాముపాస్యసమిదాధానంకృత్వాఋషభవాచోధ్యాయన్నగ్నేఃపశ్చాత్ ప్రాఙ్ముఖఉపవిష్టవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తమగ్నిరభ్యువాదసత్యకామా౩ఇతిసమ్బోధ్య. తమసౌసత్యకామోభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ- ప్రతివచనందదౌ. ౨

ఉ.— బ్రహ్మణస్సోమ్య తేపాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మేభగవానితి తస్మై హోవాచ పృథివీకలాఽన్తరి క్షంకలా ద్యౌఃకలా సముద్రఃకలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ॥ 3

సయ ఏతమేవం విద్వాగ్ శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తేఽనన్తవానస్మిల్లోకే భవత్యనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాగ్ శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

హగ్ంసస్తే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభిసాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తగ్ం హగ్ంస ఉపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచాగ్నిః కలా సూర్యః కలా చన్ద్రః కలా విద్యుత్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మాన్నామ॥ 3

రం.— (తమగ్నిరభ్యువాదేత్యాది) తం- ఏవముపవిష్టం సత్యకామమగ్నిరామన్త్రయాఞ్చకారేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

శం.— బ్రహ్మణఃసోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి. బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచ. పృథివీ కలా. అన్తరిక్షం కలా. ద్యౌః కలా, సముద్రః కలా. ఇత్యాత్మగోచరమేవ దర్శనమగ్నిరబ్రవీత్. ఏష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ. 3

ఆ.— ఆత్మగోచరం- అగ్నేశ్చాస్యవిద్యమానమిత్యర్థః. యద్వా- పృథివ్యాదిరూపేణాగ్నేరవస్థానాదగ్నివిషయమిత్యర్థః. యథోక్తపాదేగుణవిశేషం నిర్దిశతి (ఏష వా ఇతి) 3

రం.— (బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీత్యాది) పాదం - ద్వితీయమిత్యర్థః. (అనన్తవాన్నామ) అనన్తవాన్నామోపాస్య ఇత్యర్థః. 3

శం.— సయః - కశ్చిద్యథోక్తం పాదమనన్తత్వేన గుణేనోపాస్తే- స తథైవ తద్గుణో భవత్యస్మిల్లోకే. మృతశ్చానన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి. (య ఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ద్వితీయపాదోపాసకస్య ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (సయ ఇతి) యథోక్తం-చతుష్కలమితియావత్. తథైవ-ఉపాస్యగుణానురోధేనేత్యర్థః. తద్గుణః- తేన గుణేన గుణవాన్. అనన్తవాన్- అవిచ్ఛిన్నసన్తానో భవతీత్యర్థః. అనన్తవతో లోకాన్- అక్షయానిత్యేతత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (సయ ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదమిత్యాది) (అనన్తవానస్మిఀల్లోకే భవతి) అనన్తవాన్- కేనచిదపి పరిచ్ఛేత్తుమశక్య ఇత్యర్థః. అజేయ ఇతియావత్. (అనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి) అనన్తవతః- అవినాశిన ఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిర్హంసస్తే పాదం వక్తేత్యుక్త్వోపరరామ. హంసః - ఆదిత్యః. శౌక్ల్యాత్పతనసామాన్యాచ్చ. (స హ శ్వోభూత ఇత్యాది) సమానం. ౧- ౨

ఆ.— అవశిష్టపాదద్వయం కథం జ్ఞాతవ్యమితి జిజ్ఞాసమానం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) పక్షివిశేషవిషయత్వం హంసశబ్దస్య వ్యావర్తయతి (ఆదిత్య ఇతి) కథం తత్ర హంసశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శౌక్ల్యేతి) ౧- ౨

రం.— (హంసస్తే పాదం వక్తేతి స హేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧- ౨- 3

శం.— అగ్నిః కలా. సూర్యః కలా. చన్ద్రః కలా. విద్యుత్కలా. ఏష వై సోమ్యేతి జ్యోతిర్విషయమేవ చ దర్శనం ప్రోవాచ- అతో హంసస్యాదిత్యత్వం ప్రతీయతే. 3

సయ ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే జ్యోతిష్మానస్మిఁల్లోకే భవతి జ్యోతిష్మతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఉ.— మద్గుష్టే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభిసాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తం మద్గురుపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాణః కలా చక్షుః కలా శ్రోత్రం కలా మనః కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణ ఆయతనవాన్నామ॥ ౩

సయ ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్త ఆయతనవానస్మిఁల్లోకే భవత్యాయతనవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యోఽపి స్వవిషయమేవ దర్శనముక్తవానిత్యాహ (అగ్నిరితి) తృతీయే పాదేఽపి గుణవిశేషముపదిశతి (ఏష వా ఇతి) యతో హి లోకో జ్యోతిర్విషయమేవ దర్శనముక్తవాన్- అత ఏవ తస్యాదిత్యత్వే హంసస్య గమకాన్తరమాహ (జ్యోతిర్విషయమేవేతి) ౩

శం.— విద్వత్ఫలం - జ్యోతిష్మాన్ - దీప్తియుక్తోఽస్మిఁల్లోకే భవతి. చన్ద్రాదిత్యాదీనాం జ్యోతిష్మత ఏవ వృత్త్యా లోకాఞ్జయతి. సమానమన్యత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది-ఉత్తరం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జ్యోతిష్మానస్మిఁల్లోకే భవతి) తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. (జ్యోతిష్మతో హ లోకాఞ్జయతి) అగ్నిసూర్యాదిలోకానిత్యర్థః. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— హంసోఽపి మద్గుష్టే పాదం వక్తేత్యుపరరామ. మద్గుః - ఉదకచరః పక్షీ. స చాప్సమ్బన్ధాత్ప్రాణః. (స హ శ్వోభూత ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— అవశిష్టం పాదాన్తరం తర్హి కథం జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (హంసోఽపీతి) మద్గుశబ్దస్య వాచ్యమర్థమన్వాచష్టే (మద్గురితి) తస్య కథం సత్యకామం ప్రత్యుపదేష్టృత్వం- అత ఆహ (స చేతి) ౧

రం.— (మద్గుష్టే పాదం వక్తేతి) మద్గుః-జలపక్షివిశేషః. హంసమద్గూ అపి వృషభవదేవ దేవతానిష్ఠౌ ద్రష్టవ్యౌ. ౧- ౨- ౩

శం.— స చ మద్గుః - ప్రాణః స్వవిషయమేవ చ దర్శనమువాచ (ప్రాణః కలేత్యాది) ఆయతనవానిత్యేవం నామ. ఆయతనం నామ- మనః సర్వకరణోపహృతానాం భోగానాం. తద్యస్మిన్పాదే విద్యత ఇత్యాయతనవాన్నామ పాదః. ౨- ౩

ఆ.— తం మద్గురుపనిపత్యేత్యత్ర మద్గుశబ్దార్థం పూర్వోక్తమేవ స్మారయతి (మద్గుః ప్రాణ ఇతి) ప్రాణః కలేత్యాది. (ఆయతనవానిత్యేవమితి) యథోక్తగుణం సమర్థయతే (ఆయతనమిత్యాదినా) తద్యస్మిన్పాదే వర్తతే- సోఽయమాయతనవాన్నామ పాద ఇతి ద్రష్టవ్యమితి యోజనా. ౨- ౩

శం.— తం పాదం తథైవోపాస్తే యః- స ఆయతనవాన్- ఆశ్రయవానస్మిఁల్లోకే భవతి. తథా - ఆయతనవత ఏవ- సావకాశాఁల్లోకాన్మృతో జయతి. (య ఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాపహాచార్యకులంతమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౧

బ్రహ్మవిదివవై సోమ్య భాసికోనుత్వాఽనుశశాసేత్యన్యేమనుష్యేభ్యఇతిహ ప్రతిజజ్ఞే భగవాగ్‌స్త్వేవమేకామే బ్రూయాత్॥ ౨

శ్రుతగ్ హ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠం ప్రాపదితితస్మైహైతదేవోవాచాత్రహనకించనవీయాయేతివీయాయేతి॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

ఆ.— ద్వివిధంవిద్యాఫలమభిధత్తే (తంహాదమితి) తత్రైవ- ఆయతనత్వగుణా క్రాన్తత్వేనైవేత్యర్థః ౮

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేఅష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఆయతనవాన్-ఆశ్రయవాన్-భవతీత్యర్థః. ఆయతనవతః-సావకాశానిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్ ౮

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సఏవం బ్రహ్మవిత్సన్ ప్రాపహ - ప్రాప్తవానాచార్యకులం. తమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతి. భగవఇతిహ ప్రతిశుశ్రావ. అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧

రం.— (ప్రాపహాచార్యకులం) గౌతమస్యహసత్యకామఇతిశేషః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసి) ప్రసన్నేన్ద్రియః ప్రహసితవదనశ్చనిశ్చిన్తఃకృతార్థో బ్రహ్మవిద్భవతి - అతఆహాచార్యో బ్రహ్మవిదివభాసీతి. కోను- ఇతివితర్కయన్నువాచ- కస్త్వామనుశశాసేతి. సచాహసత్యకామః- అన్యేమనుష్యేభ్యః - దేవతాఃమామనుశిష్టవత్యః. కోన్యోభవచ్ఛిష్యంమాంమనుష్యస్సన్ననుశాసితుముత్సహతఇత్యభిప్రాయః. అతోఽన్యేమనుష్యేభ్యఇతి ప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్. భగవాంస్త్వేవమేకామే- మమేచ్ఛాయాం బ్రూయాత్. కిమన్యైరుక్తేన. నాహంతద్గణయామీత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— బ్రహ్మవిదివభాసీత్యుక్తేకీదృశో బ్రహ్మవిదిత్యపేక్షాయామాహ (ప్రసన్నేన్ద్రియఇతి) సత్యకామస్యాపితల్లక్షణవత్త్వమిత్యర్థః. త్వంతుమదాచార్యమనుజ్ఞాయమచ్ఛిష్యంత్వాంకోన్యోమనుష్యమచ్ఛాపావభీతఃశిష్యత్వేనాదాయానుశాసనంకృతవాన్ - యదనుశాసనాత్తే బ్రహ్మవిద్యాజాతేతిసాక్షేపంపృచ్ఛతి (కస్త్వామితి) మనుష్యేభ్యస్సకాశాదన్యేఅనుశిష్టవన్తఇతిసామాన్యప్రతిజ్ఞాంవిభజతే (దేవతాఇతి) దేవతానామేవోపదేష్టృత్వంవ్యతిరేకద్వారావిశదయతి (కోన్యఇతి) ప్రతిజ్ఞాంనిగమయతి (అతఇతి) మయాతత్ప్రదానేనకించిదస్తితవకర్తవ్యమిత్యాశఙ్కాంవారయతి (భగవానితి) ౨

రం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేతి) కోవాతే బ్రహ్మోపదిష్టవానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (అన్యేమనుష్యేభ్య ఇతిహ ప్రతిజజ్ఞే) మనుష్యాఃమాంనానుశిష్టవన్తః-నహిభగవతశ్శిష్యంమాంకశ్చిన్మనుష్యోఽనుశాసితుముత్సహతే. అపితుదేవాఏవానుశిష్టవన్తఇతి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. (భగవాంస్త్వేవమేకామేబ్రూయాత్) కామే-ఇచ్ఛాయాంసత్యాంమేభగవానేవవక్ష్యతి.అతో మమకిమర్థమితరప్రార్థనమిత్యర్థః.౨

శం.— కించ- శ్రుతంహి- యస్మాన్మమవిద్యతఏవాస్మిన్నర్థేభగవద్దృశేభ్యః - భగవత్సమేభ్యఋషిభ్యః. ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితా సాధిష్ఠం-సాధుతమత్వం ప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతి. అతోభగవానేవ బ్రూయాత్. ఇత్యుక్తఆచార్యోఽబ్రవీత్తస్మైతామేవదైవతైరుక్తాంవిద్యాం.అత్రహనకించన- షోడశకలావిద్యాయాఃకించిత్- ఏకదేశమాత్రమపినవీయాయ- నవిగతమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోవిద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతశ్చభగవానేవబ్రవీతుమేవిద్యామిత్యాహ (కించేతి) తదేవకారణందర్శయతి (శ్రుతమితి) అస్మిన్నర్థే-ఆచార్యాదేవవిద్యాశ్రోతవ్యేత్యేవంలక్షణే శ్రుతమేవవిశదయతి (ఆచార్యాదితి) విదితా-ప్రాప్తేతియావత్. ఆచార్యాధీనాధీరేవఫలతీత్యతశ్శబ్దార్థః. విద్యాన్తరమాచార్యేణోక్తమితిశఙ్కామేవకారేణవారయతి. దైవతైరాచార్యేణైవసత్యకామాయోక్తాంవిద్యామస్మాన్ ప్రతి శ్రుతిర్జ్ఞాపయతి(అత్రేతి) నవిగతం- కింతుపూర్ణైవవిద్యావాయ్వాదిభిరాచార్యేణచోపదిష్టేతిశేషః. తత్రాపిపాదచతుష్టయానుధ్యానసముచ్చితమేకమేవవిజ్ఞానం. తత్ఫలంచ సంహృత్యైకవిజ్ఞానఫలత్వేనపఠితమయం- ఏకైకపాదోపాసనస్యకృతార్థత్వాహేతుత్వాదిత్యాచార్యోపదేశస్యైవసార్థకత్వమితి ద్రష్టవ్యం. ౩

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేనవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కించ (శ్రుతంహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితి) ఆచార్యాదేవాధిగతావిద్యాసాధిష్ఠం- సాధుతమత్వం ప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతిభగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యోమహ- మయాశ్రుతం. అతో నాహంభగవత్తోఽన్యస్మాదనుశాసనంవా

ఉ.— ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యము వాస తస్య హ ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయగ్ంస్తగ్ం హ స్మైవ న సమావర్తయతి ॥ ౧

¶ తం జాయోవాచ తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్ పరిచచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే ॥ ౨

స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి స హోవాచ బహవ ఇమేఽస్మిన్పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి ॥ ౩

ఖ్యామీతి భావః. (తస్మై హైతదేవోవాచ) ఏవముక్త ఆచార్యస్తస్మై- సత్యకామాయ ఏతదేవ- షోడశకల బ్రహ్మవిజ్ఞానమేవోవాచ. తదేవానుష్ఠానానతిరిక్తమువాచేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అత్ర హ న కించన వీయాయేతి వీయాయేతి) అత్ర- షోడశకలవిద్యాయాం కించిదపి న వీయాయ- నైవిధ్యం న ప్రాప్తం అతో హేతోర్విద్యాప్రకారే భేదాభావాదన్యూనానతిరిక్తం తదేవోవాచేత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా............ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునర్బ్రహ్మవిద్యాం ప్రకారాన్తరేణ వక్ష్యామీత్యారభతే, అగ్నిం చ తద్విదోఽగ్నివిద్యాం చ. ఆఖ్యాయికా పూర్వవచ్ఛ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వప్రదర్శనార్థా. ఉపకోసలో హ వై- నామతః కమలస్యాపత్యం కామలాయనః. సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యము వాస. (తస్య) హ ఇతి హ్యైతిహ్యార్థః. తస్య- ఆచార్యస్య ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార- అగ్నీనాం పరిచరణం కృతవాన్. స హ స్మ- ఆచార్యోఽన్యాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయంస్తమేవ- ఉపకోసలమేకం న సమావర్తయతి స్మ హ. ౧

ఆ.— సప్రపఞ్చ బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనం వక్తుం ఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పునరితి) న కేవలాం- బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వాదిత్యర్థః. (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్ ఖణ్డే శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికేత్యుక్తం- తద్వదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఉపకోసలవిద్యాం వక్తుమాహ (ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యము వాస) కమలసుత ఉపకోసలనామా పూర్వోక్తే జాబాలే సత్యకామే విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యమవాత్సీత్. (తస్య హ ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార) తదగ్నిశుశ్రూషాం ద్వాదశవర్షం కృతవాన్. (స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయంస్తం హ స్మైవ న సమావర్తయతి) స్వాధ్యాయార్థిన ఇతరాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయంస్తం బ్రహ్మవిద్యార్థినం జ్ఞాత్వా చిరసేవామన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యానోపదేష్టవ్యేతి మత్వా తమేవ న సమావర్తయతి స్మ. ౧

శం.— తమాచార్యజాయోవాచ. తప్తో బ్రహ్మచారీ. కుశలం- సమ్యగగ్నీన్ పరిచచారీత్- పరిచరితవాన్. భగవాంశ్చాగ్నిభిః భక్తం న సమావర్తయతి. అతో న్వద్భక్తం న సమావర్తయతీతి జ్ఞాత్వా త్వామగ్నయో మా పరిప్రవోచన్- గర్హాం తవ మా కుర్యుః. అతః ప్రబ్రూహ్యస్మై విద్యామిష్టాముపకోసలాయేతి. తస్మా ఏవం జాయయోక్తోఽపి హాప్రోచ్యైవ- అనుక్త్వైవ కించిత్ప్రవాసాఞ్చక్రే- ప్రవసితవాన్. ౨

ఆ.— (తప్త ఇతి) భవదపేక్షితాం శుశ్రూషాం విదధానో బహు కాయక్లేశం కృతవానిత్యర్థః. వివక్షితశుశ్రూషాకరణమేవ విశదయతి (కుశలమితి) కిమితి భవత్యా మాం బ్రూహీతీదమిదానీముచ్యతే- న హి మత్తోఽన్యత్ర త్వదనురాగో యుక్తిమానిత్యాశఙ్క్య భగవతి స్నేహాదిత్యాహ (భగవానితి) అగ్నీన్ పరిచరమాణస్య బ్రహ్మచారిణోఽసమావర్తనమతః శ్లాఘ్యార్థః. గర్హాపరిహారోద్వితీయేనాతశ్శబ్దేన పరామృశ్యతే. ఆచార్యశుశ్రూషాపరం శిష్యం దేవతైవానుగృహ్ణాతీతి జ్ఞాపయితుమారభతే (తస్మా ఇతి) ౨

రం.— (తం జాయోవాచ) తస్యాచార్యస్య పత్నీ వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్ పరిచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి) తపసా తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం- సమ్యగగ్నిశుశ్రూషాం కృతవాన్. ఏతస్య విద్యానుపదేశే తత్పరిచరణప్రీతా అగ్నయ ఏవ తవ గర్హాం కుర్యుః. అతో యథా త్వాం మా పరిప్రవోచన్నగ్నయః- తథాఽస్మై ఉపకోసలాయ విద్యాముపదిశేతి తస్య భార్యోక్తవతీత్యర్థః. (తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే) ఏవం జాయయోక్తోఽప్యాచార్యః తస్య విద్యామనుపదిశ్యైవ దేశాన్తరం ప్రోషితః. ౨

శం.— స హ- ఉపకోసలో వ్యాధినా- మానసేన దుఃఖేనానశితుం- అనశనం కర్తుం దధ్రే- ధృతవాన్ మనః. తం తూష్ణీమగ్న్యగారేఽవస్థితమాచార్యజాయోవాచ. హే బ్రహ్మచారిన్ అశాన- భుఙ్క్ష్వ. కిం ను- కస్మాన్ను కారణాన్నాశ్నాసీతి. స హోవాచ. బహవః- అనేకేఽస్మిన్ పురుషే- అకృతార్థే ప్రాకృతే కామాః- ఇచ్ఛాః కర్తవ్యం ప్రతి. నానాత్యయాః- అతిగమనం యేషాం వ్యాధీనాం కర్తవ్యచిన్తానాం- తే నానాత్యయాః వ్యాధయః. కర్తవ్యతయా అప్రాప్తినిమిత్తాని చిత్తదుఃఖానీత్యర్థః. తైః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి. అతో నాశిష్యామి. ౩

¶ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హాగ్నయః సమూదిరే తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి తస్మై హోచుః॥ ౪

ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి స హోవాచ విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి తే హోచుర్యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆచార్యాభిప్రాయమజానతశ్శిష్యస్య దుఃఖప్రాప్తిం దర్శయతి (స హేతి) అతిగమనం- వస్తుస్వరూపమలీకమిత్యభిప్రాయేణ ప్రవేశ ఇతి యావత్ నానాత్యయా ఇతి - కామానాం విశేషణం. కథం తేన వ్యాధయో విశేష్యన్తే - తత్రాహ (కర్తవ్యతయేతి) కామా ఏవ వ్యాధయ ఇత్యర్థః. ౩

రం.— (స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే) సః - ఉపకోసలః వ్యాధినా - మానసేన దుఃఖేన పీడితః సన్ అనశనాయ మనశ్చక్రే ఇత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానే ఇతి హి ధాతుః. (తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి) అశాన- భుఙ్క్ష్వేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టోఽర్థః. (స హోవాచ) సః- బ్రహ్మచారీ (బహవ ఇమేఽస్మిన్ పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి) అస్మిన్ పురుషే- జీవే బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తాః కామాః- కామ్యమానా విషయాః నానాత్యయాః- నానావిధగర్భజన్మజరామరణాదిలక్షణఫలజనకా మనసి నివసన్తి గృహా నాస్య సన్తి. అతస్తద్విషయభయరూపవ్యాధిభిః పూర్ణోఽస్మి. అతో న భుఞ్జ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్త్వా తూష్ణీంభూతే బ్రహ్మచారిణ్యథ హాగ్నయః శుశ్రూషయావర్జితాః కారుణ్యావిష్టాః సన్తః త్రయోఽపి సమూదిరే - సంభూయోక్తవన్తః. హన్త- ఇదానీమస్మై - బ్రహ్మచారిణేఽస్మద్భక్తాయ దుఃఖితాయ తపస్వినే శ్రద్దధానాయ సర్వే సంభూయాస్మై - అనుప్రబ్రవామ బ్రహ్మవిద్యాం. ఇత్యేవం సంప్రధార్య తస్మై హోచుః- ఉక్తవన్తః. ౪

ఆ.— ఆచార్యప్రవాసే, తజ్జాయయా బ్రహ్మచారిణ్యనుగ్రహే, తస్య చానశనాధ్యవసాయే, వదన్తరమిత్యర్థః. హన్తేతి- యద్యప్యర్థః. అనన్యభక్తం బ్రహ్మచారిణముపేక్ష్య దేశాన్తరం గత ఆచార్య ఇతి. అథ పునరేత్యాచార్యో బ్రహ్మవిద్యామస్మై వివక్షిష్యతి- కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖితాయేతి) బ్రహ్మవిద్యాసాధనసమ్పత్తిమస్య దర్శయతి (తపస్విన ఇతి) ౪

రం.— (అథ హాగ్నయస్సమూదిరే) ఏతద్వాక్యం శ్రుత్వా తత్పరిచరణప్రీతాః గార్హపత్యాదయోఽగ్నయో దయమానమానసాః సమ్భూయోక్తవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి) హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. ప్రబ్రవామ- బ్రహ్మేతి శేషః. శిష్టం స్పష్టోఽర్థః (తస్మై హోచుః) తస్మై- ఉపకోసలాయాగ్నయో వక్ష్యమాణమూచురిత్యర్థః ౪

శం.— ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. స హోవాచ- బ్రహ్మచారీ. విజానామ్యహం యత్ - భవద్భిరుక్తం ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాత్ ప్రాణో బ్రహ్మేతి. స యస్మిన్ సతి జీవనం, యదపగమే చ న భవతి, తస్మిన్ వాయువిశేషే లోకే రూఢః. అతో యుక్తం బ్రహ్మత్వం చ తస్య. తేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాద్విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేతి- కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి. నను కంఖంశబ్దయోరపి సుఖాకాశవిషయత్వేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వమేవ- కస్మాద్బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానం. నూనం - సుఖస్య కంశబ్దవాచ్యస్య క్షణప్రధ్వంసిత్వాత్, ఖంశబ్దవాచ్యస్య చాకాశస్యాచేతనస్య, కథం బ్రహ్మత్వమితి మన్యతే- కథం చ భగవతాం వాక్యమప్రమాణం స్యాదితి. అతో న విజానామీత్యాహ. తమేవముక్తవన్తం బ్రహ్మచారిణం తే హ- అగ్నయ ఊచుః. యద్వావ- యదేవ వయం కమవోచామ- తదేవ ఖం- ఆకాశం. ఇత్యేవం ఖేన విశేష్యమాణం కం విషయేన్ద్రియసంయోగజాత్సుఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలేనేవ విశేష్యమాణముత్పలం రక్తాదిభ్యః. యదేవ ఖం- ఆకాశమవోచామ- తదేవ చ కం - సుఖమితి జానీహి. ఏవం చ సుఖేన విశేష్యమాణం ఖం భౌతికాదచేతనాత్ఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలోత్పలవదేవ. సుఖమాకాశస్థం- నేతరల్లౌకికం. ఆకాశం చ సుఖాశ్రయం- నేతరద్భౌతికమిత్యర్థః. నన్వాకాశం చేత్సుఖేన విశేషయితుమిష్టం - అన్యతరదేవ విశేషణం- యద్వావ కం తదేవ ఖమిత్యుక్తమితరత్. యదేవ ఖం తదేవ కమితి- పూర్వవిశేషణం వా. నను సుఖాకాశయోరుభయోరపి లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిష్టేత్యవోచామ. సుఖేనాకాశే విశేషితే వ్యావృత్తిరుభయోరర్థప్రాప్తైవేతి చేత్, సత్యమేవ- కింతు సుఖేన విశేషితస్యైవాకాశస్య ధ్యేయత్వం విహితం - న త్వాకాశగుణస్య విశేషణస్య సుఖస్య ధ్యేయత్వం విహితం స్యాత్ - విశేషణోపాదానస్య విశేష్యనియన్తృత్వేనైవోపక్షయాత్. అతః ఖేన సుఖమపి విశేష్యతే ధ్యేయత్వాయ. కుతశ్చైతన్నిశ్చీయతే. కంశబ్దస్యాపి బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాత్ - కం బ్రహ్మేతి. యది హి సుఖగుణవిశిష్టస్య ఖస్య ధ్యేయత్వం వివక్షితం స్యాత్ - కం ఖం బ్రహ్మేతి బ్రూయురగ్నయః ప్రథమం. న చైవముక్తవన్తః. కిం తర్హి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. అతో బ్రహ్మచారిణో మోహాపనయనాయ కంఖంశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్య

త్వనిరాశాయోక్తమేవ- యద్వావకమిత్యాది. తదేతదగ్నిభిరుక్తం వాక్యార్థమస్మద్బోధాయ శ్రుతిరాహ- ప్రాణంచహాస్మై- బ్రహ్మచారిణే. తస్యాకాశః-తదాకాశః. ప్రాణస్యసమ్బన్ధ్యాశ్రయత్వేనహార్దఆకాశఇత్యర్థః. సుఖగుణవత్త్వనిర్దేశాత్. తచ్చాకాశంసుఖగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ, తత్స్థం చ ప్రాణం బ్రహ్మసంపర్కాదేవ బ్రహ్మ, ఇత్యుభయం ప్రాణంచాకాశంచసముచ్చిత్య బ్రహ్మణీఊచురగ్నయఇతి. ౫

ఇతి చతుర్థ ప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతిభవద్భిరుక్తం- తదహంవిజానామీతిసమ్బన్ధః. తత్రహేతుమాహ (ప్రసిద్ధేతి) ప్రాణపదస్య ప్రసిద్ధార్థమేవసమర్పయతే (యస్మిన్నితి) అతఏవఃస్మాత్ప్రాణశబ్దఇతిశేషః. ప్రాణశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వేపికుతో బ్రహ్మత్వంతత్రేత్యాశఙ్క్య ప్రసిద్ధముఖ్యాశఙ్క్యాహ (ఆతఇతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతేనష్టేఽగ్రహణాదిత్యతిశ్శబ్దార్థః. స్వకీయజ్ఞానసముచ్చయార్థశ్చకారః. విజానామ్యహమిత్యుక్తముపసంహరతి (తేనేతి) స్వేనాజ్ఞాతం బ్రహ్మవాదీదర్శయతి (కంచేతి) తస్యాజ్ఞానమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రాణశబ్దస్యవాయువిషయత్వేన ప్రసిద్ధార్థత్వవదిత్యవధారణః. బ్రహ్మచారిణోఽపి ప్రాయందర్శయన్నుత్తరమాహ (నూనమితి) ననువిరుద్ధార్థత్వాదగ్నీనాంవాక్యంభవత్యప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథంచేతి) విరుద్ధార్థత్వప్రతీతే, రాజ్ఞవాక్యస్యచాప్రామాణ్యాయోగా, ద్యుక్తం బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానమితినిగమయతి (అతఇతి) ఖస్యవిశేషణత్వం, కస్యచవిశేష్యత్వం, మిత్యాశఙ్కాకాశేఫలంకథయతి (ఇత్యేవమితి) కస్యవిశేషణత్వం, ఖస్యవిశేష్యత్వం, మిత్యేవమపివిశేషణవిశేష్యత్వమవగన్తవ్యమిత్యాహ (యదేవేతి) యథోక్తవిశేషణవిశేష్యభావేఫలమాహ (ఏవంచేతి) యద్వావకేత్యాదివాక్యార్థముక్తమేవప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థంసఙ్క్షిపతి (సుఖమితి) ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) అన్యతరదేవైత్త్రయదేవకమిత్యేతదుచ్యతే. యద్వావకంతదేవఖమిత్యత్రయద్వావకమితీతరద్విశేషణమతిరిక్తం - అధికం. అకించిత్కరమితియోజనా. యదితుయదేవకంతదేవకమితిత్రేణకంవిశేష్యతే- తదాయదేవఖమిత్యేతదేవవిశేషణమస్తు- యద్వావకమితిపూర్వవిశేషణమకించిత్కరమిత్యాహ (యదేవేతి) వాశబ్దోఽత్రిశస్త్రమిత్యేవదస్యకర్తవ్యార్థః. విశేషణయోరర్థవత్త్వంపూర్వోక్తంసిద్ధాన్తీస్మారయతి (నన్వితి) తథాచసుఖస్యలౌకికసుఖాద్వ్యావృత్త్యర్థంయదేవఖమితివిశేషణం. ఆకాశస్యచలౌకికాకాశాద్వ్యావృత్త్యర్థంయద్వావకమితివిశేషణముభయమితిశేషః. అన్యతరవిశేషణవశాదపియథోక్తవ్యావృత్తిసిద్ధేరకించిత్కరంవిశేషణద్వయమితిశఙ్కతే (సుఖేనేతి) యదాసుఖేనాకాశంవిశేష్యతే- తదాభూతాకాశాదాకాశంవ్యావర్త్యతే భవతి - సుఖస్యతద్విశేషణత్వాయోగాత్. సుఖమపిలౌకికసుఖాద్వ్యావర్త్యతే- లౌకికసుఖస్యాకాశవిశేషణత్వానుపపత్తేః. అతస్సుఖేనాకాశస్య, కాశేనసుఖస్య, చవిశేషితత్వసామర్థ్యాత్తత్ప్రాప్త్యైవసుఖాకాశయోర్లౌకికసుఖాకాశాభ్యాంవ్యావృత్తిరిత్యన్యతరదేవవిశేషణమర్థవదిత్యర్థః. కిమన్యతరస్యైవవిశేషణస్యవ్యావర్తకత్వమిత్యాహద్వయే- కింవాతస్యైవార్థవత్త్వమితి. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవేతి) ద్వితీయందూషయతి (నత్విత్యాదినా) విశిష్టస్యైవధ్యేయత్వే విశేషణస్యాపిధ్యేయత్వంసిధ్యతీతిచేత్. నైవం- ✽ దణ్డీప్రైషానన్వాహేతివద్విశేషణస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (విశేషణేతి) ద్వయోరపివిశేషణయోరర్థవత్త్వంనిగమయతి (అతఇతి) విధాన్తరేణధ్యేయత్వాసమ్భవాదిత్యతిశ్శబ్దార్థః. ఖమివసుఖేనేత్యవధారణః. ఇతశ్చసుఖాకాశయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమేషితవ్యమిత్యాహ (కుతశ్చేతి) కుతశ్చేత్యుపాత్తమితిశబ్దార్థంస్ఫుటయతి (కంశబ్దస్యేతి) కం బ్రహ్మేతి ఖంశబ్దస్య బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధవదిత్యవధారణః. గుణగుణినోరుభయోరపిధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థమితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వంకంశబ్దస్యచ ప్రత్యేకం బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాదపిసిద్ధవత్త్వమిత్యుక్తంవ్యతిరేకద్వారాసాధయతి (యదిహీతి) ఉక్తరీత్యాద్వయోరపిధ్యేయత్వమతశ్శబ్దార్థః. బ్రహ్మచారిణోమోహోనామ-అన్యోన్యస్యవిశేషణవిశేష్యత్వాగ్రహణాదాకాశస్యైవగుణినోధ్యేయత్వం- నతుసుఖస్యగుణస్యేతిభ్రమః. ప్రాణంచేత్యాదివాక్యంనాగ్నీనాం, నాపి బ్రహ్మచారిణః,- తథాచకథముపాఖ్యాయికామిదం సర్వమితీత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ఆకాశస్య ప్రాణసమ్బన్ధిత్వంకయావిధయేత్యపేక్షాయామాహ (ఆశ్రయత్వేనేతి) కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితంకారణబ్రహ్మోపాసనముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౫

ఇతి చతుర్థ ప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦.— తదేవాహ (ప్రాణో బ్రహ్మకం బ్రహ్మఖం బ్రహ్మేతి) (సహోవాచ) ఏవముక్తస్సః- ఉపకోసలఉవాచ. (విజానామ్యహంయత్ప్రాణో బ్రహ్మకంచతుఖంచనవిజానామీతి) అస్యాయమభిప్రాయః - నతావత్ప్రాణాదిప్రతీకోపాసనమగ్నిభిరభిధీయతే - జన్మజరామరణాదిభయభీతస్యముముక్షోర్మోక్షోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్. అతో బ్రహ్మైవోపాస్యముపదిష్టం. తత్ర ప్రాణాదిభిస్సమానాధికరణం బ్రహ్మనిర్దిష్టం. తత్రసకలజగత్ప్రాణయితృత్వయోగేన ప్రాణశబ్దితత్వస్య బ్రహ్మణఉపపన్నత్వాద్యత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుక్తం - తజ్జానామి. కం బ్రహ్మఖం బ్రహ్మేత్యుక్తంతునవిజానామి. యద్యపికంశబ్దస్యసుఖమర్థః. ఖమిత్యస్యచాకాశోఽర్థః. తతశ్చనైషయోస్సుఖశరీరకమాకాశశరీరకంచ బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః- ఉతకమిత్యనేనసుఖమభిధీయతే, ఖమిత్యనేనాకాశవాచినాఅపరిచ్ఛిన్నత్వమభిధీయతే, - తయోరన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యభావేఅపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థోలభ్యతే. తతశ్చానయోర్మధ్యేకస్మిన్నర్థేతాత్పర్యమితినజానఇతి. తేహోచుః(యద్వావకంతదేవఖం యదేవఖం తదేవకమితి) తదభిప్రాయజ్ఞాఅగ్నయఃకంఖమిత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభావోఽభిప్రేతఇతిస్వాభిప్రాయముక్తవన్తఇత్యర్థః. ననుయద్వావకం తదేవ ఖమిత్యనేనైవవిశేషణవిశేష్యభావప్రతిపాదనేనాపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థస్యలాభాత్ యదేవకంతదేవఖమితిపునరుక్తిర్వ్యర్థేతిచేన్న- దార్ఢ్యార్థంవా-అపరిచ్ఛిన్నసుఖత్వేన, సుఖరూపాపరిచ్ఛిన్నత్వేన, చ ఉపాసనాసిద్ధ్యర్థంవాపరస్పరవిశేషణవిశేష్యభావోపదేశసార్థక్యాత్.

ఉ.— అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

(ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః) జగత్ప్రాణయితృత్వేన ప్రాణత్వవిశిష్టం యద్బ్రహ్మ తదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చేత్యగ్నయ ఉక్తవన్త ఇత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సమ్భూయాగ్నయో బ్రహ్మచారిణే బ్రహ్మోక్తవన్తః. అథ - అనన్తరం ప్రత్యేకం స్వస్వవిషయాం విద్యాం వక్తుమారేభిరే. తత్రాదావేనం - బ్రహ్మచారిణం గార్హపత్యోఽగ్నిరనుశశాస. పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి మమైతాశ్చతస్రస్తనవః. తత్ర య ఆదిత్యే ఏష పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యశ్చ గార్హపత్యోఽగ్నిః - స ఏవాహమాదిత్యే పురుషోఽస్మీతి. పునః పరావృత్త్య స ఏవాహమస్మీతి వచనం పృథివ్యన్నయోరివ భోజ్యత్వలక్షణయోః సమ్బన్ధో న గార్హపత్యాదిత్యయోః. అత్తృత్వపక్తృత్వప్రకాశనధర్మా అవిశిష్టా ఇత్యత ఏకత్వమేవానయోరత్యన్తం. పృథివ్యన్నయోస్తు భోజ్యత్వేనాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧

ఆ.— ప్రధానవిద్యాముపదిశ్యాఙ్గవిద్యా అభిధానాయోపక్రమతే (సమ్భూయేతి) అనన్తరం - ప్రధానవిద్యోపదేశాదితి శేషః. అగ్నివిద్యాం వక్తుమారబ్ధానామగ్నీనాం మధ్యే ప్రథమమితి శ్రుతావథశబ్దార్థః. పృథివ్యాదిచతుష్టయమనూద్యాగ్న్యాదిత్యయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమగ్న్యాదిత్యయోస్తాదాత్మ్యమితీతిశబ్దార్థః. య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యేతావతైవ తయోస్తాదాత్మ్యసిద్ధేః స ఏవాహమస్మీతి పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) భోజ్యత్వం లక్షణం- స్వభావో యయోస్తయోర్గార్హపత్యేన యథా సమ్బన్ధః - తథా గార్హపత్యాదిత్యయోర్న సమ్బన్ధః- కిన్తు తాదాత్మ్యలక్షణ ఏవేత్యత్ర హేతుమాహ (అత్తృత్వేతి) పృథివ్యాదావపి తాదాత్మ్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) ఆభ్యాం- అగ్న్యాదిత్యాభ్యామితి యావత్. స ఏవాహమస్మీతి పరావృత్త్యపునర్వచనం యథోక్తార్థవిశేషసిద్ధ్యర్థమితి భావః. ౧

రం.— ఏవం బ్రహ్మోపదిశ్యాగ్నిభిరేతద్విద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాప్యుపదిష్టేత్యాహ (అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస) జగత్ప్రాణయిత్రపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చ బ్రహ్మేత్యుపదిశ్యైవముపదిష్టబ్రహ్మవిద్యమేనం- ఉపకోసలం గార్హపత్యోఽగ్నిః స్వవిద్యాం వక్ష్యమాణాముపదిదేశేత్యర్థః. అథశబ్దశ్చ ప్రకృతవిషయత్వఖ్యాపనార్థః. అత్ర చాగ్నిష్ఠానమితి శబ్దాభ్యాం వక్ష్యమాణాగ్నివిద్యాయాః ప్రకృతబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వముచ్యతే. అనుశాసనప్రకారమేవాహ (పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి) మే గార్హపత్యాగ్నేరేతాశ్చతస్రస్తనవ ఇత్యర్థః. (య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) పృథివ్యగ్న్యన్నాదిత్యలక్షణానాం చతసృణాం రూపాణాం మధ్యే అగ్న్యాదిత్యరూపయోః పక్తృత్వప్రకాశకత్వరూపధర్మసమ్బన్ధాదైక్యం. అగ్నేరాదిత్యేన యాదృశమైక్యం - న తాదృశమైక్యం పృథివ్యన్నాభ్యాం. తస్మాదాదిత్య ఏవాహమస్మీత్యగ్నిరువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స యః- కశ్చిదేవం- యథోక్తం గార్హపత్యమగ్నిమన్నాన్నాదత్వేన చతుర్ధా ప్రవిభక్తముపాస్తే- సోఽపహతే- వినాశయతి పాపకృత్యాం- పాపం కర్మ. లోకీ- లోకవాంశ్చ మదీయేన లోకేనాగ్నేయేన. తద్వాన్ భవతి యథా వయం. ఇహ చ లోకే సర్వం- వర్షశతమాయురేతి - ప్రాప్నోతి. జ్యోక్- ఉజ్జ్వలం జీవతి. నాప్రఖ్యాతః సన్నిత్యేతత్. న చాస్యావరాశ్చ తే పురుషాశ్చ- అస్య విదుషః సన్తతిజా ఇత్యర్థః. న క్షీయన్తే- సన్తత్యుచ్ఛేదో న భవతీత్యర్థః. కిఞ్చ- తం వయముపభుఞ్జామః- పాలయామోఽస్మింశ్చ లోకే జీవన్తం, అముష్మింశ్చ లోకే. య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే - యథోక్తం తస్యైతత్ఫలమిత్యర్థః ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తాయా విద్యాయా గార్హపత్యవిషయాయా ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) కస్యైతత్ఫలమిత్యపేక్షాయాముక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (య ఏతమేవమితి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం) ఏతదుపాసకః బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపకర్మ అపహన్తి. (లోకీ భవతి) తద్విరోధినిపాప్మని నిరస్తే బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపనివృత్తేః బ్రహ్మప్రాప్తేశ్చ ప్రధానభూతబ్రహ్మవిద్యా

ఉ.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాసాపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డః.

ఫలత్వమేవ- తథాస్య గార్హపత్యాగ్నిలోకప్రాప్తిరపి ఫలమిత్యపి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- పాపశబ్దో బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపపరః లోకశబ్దో బ్రహ్మలోకప్రాప్తినూర్ధ్వభూతాగ్నిలోకపరో ద్రష్టవ్యః. (సర్వమాయురేతి) బ్రహ్మోపాసనసమాప్తిపర్యాప్తమాయురపేక్షితం- తత్సర్వమేతీతి. (జ్యోగ్జీవతి) వ్యాధ్యాదిభిరనుపహతో యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి ఉజ్జ్వలో జీవతి. (నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే) అస్యావరపురుషాః - శిష్యప్రశిష్యాదయః పుత్రపౌత్రాదయోఽపి న క్షీయన్తే- బ్రహ్మవిద ఏవ భవన్తీత్యర్థః. సన్తతౌ బ్రహ్మవిద్యాఽనువృత్తేః “నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి” ఇత్యన్యత్ర బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేన శ్రవణాత్. (ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే) య ఏవముపాస్తే- తమస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ లోకే వయం - అగ్నయః ఉపభుఞ్జామః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి విఘ్నేభ్యః పరిపాలయామ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ... ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస- దక్షిణాగ్నిః. ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇత్యేతా మే - మమ చతస్రస్తనవః. చతుర్థాఽహమన్వాహార్యపచన ఆత్మానం ప్రవిభజ్యావస్థితః. తత్ర య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి. (స ఏవాహమస్మీతి) పూర్వవత్. అన్నసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిష్ట్వసామాన్యాచ్చాన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోరేకత్వం చ దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాచ్చ. అపాం నక్షత్రాణాం చ పూర్వవదన్నత్వేనైవ సమ్బన్ధః. నక్షత్రాణాం చన్ద్రమసో భోగ్యత్వప్రసిద్ధేః, అపామన్నోత్పాదకత్వాదన్నత్వం దక్షిణాగ్నేః- పృథివీవద్గార్హపత్యస్య. ౧

ఆ.— గార్హపత్యోపదేశానన్తర్యమథశబ్దార్థః. అపాదిచతుష్టయమన్వాహార్యపచనాగ్నేశ్చతస్రస్తనవ ఇతి దర్శయతి (తత్రేతి) అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యేనాపాం నక్షత్రాణాం చ తాభ్యాం భోజ్యత్వేన, సమ్బన్ధ ఇతి వస్తుం పునర్వచనమిత్యాహ (స ఏవేతి) కథం పునరన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యం- తత్రాహ (అన్నసమ్బన్ధాదితి) ప్రసిద్ధం హి దర్శపూర్ణమాసయోరన్వాహార్యపచనే హవిః శ్రపయన్తి. చన్ద్రం ప్రాహ్యాన్నం భవతీత్యాదౌ చన్ద్రమసి ప్రసిద్ధోఽన్నసమ్బన్ధః. తస్మాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ఇతోఽనేకత్వే హేత్వన్తరమాహ (జ్యోతిష్ట్వేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) అన్వాహార్యపచనో హి దక్షిణాగ్నిరుచ్యతే. చన్ద్రమాశ్చ దక్షిణేన పథా ప్రాప్యమాణో దక్షిణస్యాం దిశి భవతీతి గమ్యతే - ఉత్తరదిగభిప్రాయతరపితస్య తత్సమ్బన్ధానివారణాత్. తయోరేకత్వమనయోరైక్యమిత్యర్థః. అపాం నక్షత్రాణాం చ చన్ద్రమసాన్వాహార్యపచనేన తాదాత్మ్యమాశఙ్క్యాహ (అపామితి) పూర్వవత్ - పృథివ్యన్నయోర్గార్హపత్యాదిత్యాభ్యామన్నత్వేన సమ్బన్ధవదిత్యర్థః. సమ్బన్ధః - అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమోభ్యామితి శేషః. కథం నక్షత్రాణామన్నత్వం- తత్రాహ (నక్షత్రాణామితి) కథం పునరపామన్నత్వం-తదాహ (అపామితి) దక్షిణాగ్నేః- దక్షిణాగ్నిం ప్రతీతియావత్. పృథివ్యా గార్హపత్యాగ్నిం ప్రత్యన్నత్వవదిత్యుదాహరణార్థః. ౧

రం.— (అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస) అన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. (ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి) మే రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) చన్ద్రస్యాగ్నేశ్చ ప్రకాశకత్వసామ్యాదితి భావః. ౧

శం.— సమానమన్యత్ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) వ్యాఖ్యాతం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి ॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే ॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉ.— ¶ తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చాచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యాజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి ॥ ౧

శం.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస. ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి ... య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యాది పూర్వవత్సమానమ్. ... ౧

ఆ.— ... (య ఏష ఇతి) సోఽహమస్మీత్యాది ... (పూర్వవదితి) ... (ద్యౌరాకాశ ...) ... ౧

రం.— (అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాసేత్యాది) (ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి) ఇత్యేతాని ప్రత్యేకం ... (య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) ... ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమిత్యాద్యతిరోహితార్థమ్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తే పునస్సమ్భూయోచుః. ఉపకోసల. ఏషా సోమ్య. తే తవాస్మద్విద్యా—అగ్నివిద్యేత్యర్థః. ఆత్మవిద్యా—పూర్వోక్తా * ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి చ. ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తా విద్యాఫలప్రాప్తయే. ఇత్యుక్త్వోపరేమురగ్నయః. ఆజగామ హాస్యాచార్యః కాలేన. తం చ శిష్యమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి. ౧

ఆ.— అగ్నీనాం ... (తే పునరితి) ... (ఆత్మవిద్యేతి) కథమాచార్యోపదేశమన్తరేణ ... ఆచార్యాదేవ విద్యా ... (ఆచార్యస్త్వితి) ౧

రం.— (తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చ) ప్రత్యేకమనుశాసనానన్తరం మిలిత్వా తే అగ్నయోఽబ్రువన్. అస్మద్విద్యా—అగ్నివిద్యా. ఆత్మవిద్యా—పరమాత్మవిద్యేత్యర్థః. ... సముచ్చయ ... సమప్రాధాన్యబోధనార్థః. అగ్నివిద్యా చాత్మవిద్యా చోపదిష్టేత్యర్థః. (ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి) ఏవం పరతా ... హే ఉపకోసల. బ్రహ్మవిద్యామనుపదిశ్య ... బ్రహ్మస్వరూపమాత్రం, తదఙ్గభూతామగ్నివిద్యాం, చ ఉపాదిశామ. ఆచార్యాద్ధైవ విదితా ... విద్యా ... ఆచార్య ... ఆనన్దత్వాదిగుణకం బ్రహ్మ, ... ఉపాసనస్థాన, మర్చిరాదికాం చ గతి, ముపదిశత్విటి. తతశ్చ గతిం వక్తేత్యస్యావశిష్టం వక్తేత్యర్థః. నతు గతిమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం (ఆజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

¶ అస్మద్విద్యాచాత్మవిద్యా చేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కో ను త్వానుశశాసేతి కో ను మానుశిష్యాద్భో ఇతీహాపేవ నిహ్నుత ఇమే నూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే కిం ను సోమ్య కిల తేఽవోచన్నితి॥ ౨

ఇదమితి హ ప్రతిజజ్ఞే లోకాన్వావ కిల సోమ్య తేఽవోచన్నహం తు తే తద్వక్ష్యామి యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

శం.— భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ. బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం ప్రసన్నం భాతి. కో ను త్వానుశశాసేత్యుక్త ఆహ - కో ను మానుశిష్యాత్ - అనుశాసనం కుర్యాద్భో భగవంస్త్వయి ప్రోషితే. ఇతీహాపేవ నిహ్నుత ఇవ - అపనిహ్నుత ఇవేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. న చాపనిహ్నుతే, నాపి యథావదగ్నిభిరుక్తం బ్రవీతి, కథం? ఇమే - అగ్నయో మహ్యముక్తవన్తః వేపమానా ఇవ - యతస్త్వాం దృష్ట్వా వేపమానా ఇవ దృశ్యన్తే - పూర్వమన్యాదృశాః సన్తః. ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే - అభ్యుక్తవాన్ కాక్వాగ్నీన్ దర్శయన్. కిం ను సోమ్య కిల తే - తుభ్యమవోచన్నగ్నయః. ఇతి - పృష్ట ఇత్యేవం. ౨

ఆ.— అపనిహ్నుత ఇవేత్యస్య ఇవశబ్దార్థం దర్శయతి (న చేతి) ఉక్తమర్థం ప్రకాశయన్ పూర్వవదపి న బ్రవీతి (కథమిత్యాదినా) కాక్వా - స్వరభఙ్గేన కథితస్య ప్రశ్నస్య వాక్యస్యోపపాదనమ్. ఘోరరూపత్వం సూచయన్ ఉపాఖ్యాయతే (కిన్ను సోమ్యేతి) ఆచార్యవాక్యమిత్యర్థః ... (ఇత్యేవమితి) పృష్టః ప్రత్యుత్తరం న సమ్యగ్దత్తవానిత్యర్థః. ౨

రం.— (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావేత్యాది) బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కో ను త్వానుశశాసేతి పృష్ట ఉపకోసల ఆహ (కో ను మానుశిష్యాదితి) హే భగవన్ త్వయి ప్రోషితే కో మాం శిష్యాదిత్యర్థః. (ఇతీహాపేవ నిహ్నుతే) హేతి నిపాతః. అపనిహ్నుత ఇవేత్యర్థః. నాపనిహ్నుతే - న యథావదగ్నిభిరుక్తమపి బ్రవీతీత్యభిప్రాయః. కించిత్ప్రకాశయన్ వ్యాఖ్యాతాగ్నీన్ శ్లేషేణ ఏవమేనముపదిష్టవన్త ఇత్యాహ (ఇమే నూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే) ఇమే ఇదానీమీదృశాః - జ్వలనాకారవేపమానా దృశ్యమానాః. ఏత ఏవాగ్నయః పూర్వమన్యాకారాః సన్తో మామేవముపదిష్టవన్త ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఆచార్య ఆహ (కిం ను సోమ్య కిల తేఽవోచన్నితి) ౨

శం.— ఇదమిత్యుక్తవానిత్యేవం హ ప్రతిజజ్ఞే - ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ప్రతీకమాత్రం కించిత్ - న సర్వం యథోక్తమగ్నిభిరుక్తమవోచత్. ఆహాచార్యః - లోకాన్ వావ - పృథివ్యాదీన్ హే సోమ్య కిల తేఽవోచన్ - న బ్రహ్మ సాకల్యేన. అహం తు తే - తుభ్యం తత్ - బ్రహ్మ, యదిచ్ఛసి త్వం శ్రోతుం - వక్ష్యామి. శృణు తస్య మయా వక్ష్యమాణస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానమాహాత్మ్యం - యథా పుష్కరపలాశే - పద్మపత్ర ఆపో న శ్లిష్యన్తే - ఏవం - యథా వక్ష్యామి బ్రహ్మ - ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే - న సమ్బధ్యత ఇతి. ఏవముక్తవత్యాచార్య ఆహోపకోసలః - బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచాచార్యః ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యస్మాదగ్నిభిరుక్తమాచార్యాయ ప్రతీకద్వారేణ శిష్యో నివేదితవాన్ - తస్మాదాచార్యః ప్రశ్నస్యావకాశమిత్యాహ (యత ఇతి) కం ఖం బ్రహ్మేత్యాదినా బ్రహ్మవిద్భిరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (న బ్రహ్మేతి) కథం తర్హి సాకల్యేన బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమితి. ఆహ (అహం త్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శృణ్వితి) ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇతర ఆహ (ఇదమితి హ ప్రతిజజ్ఞే) ఏతావదుపదిష్టమితి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ఇతర ఆహ (లోకాన్వావ కిల సోమ్య తేఽవోచన్నహం తు తే తద్వక్ష్యామీత్యాది) హే సోమ్య, తే - అగ్నయః పృథివ్యాదీన్ లోకానేవ కార్త్స్న్యేన తవోక్తవన్తః. అజ్ఞభూతామగ్నివిద్యాం కార్త్స్న్యేనోక్తవన్త ఇత్యర్థః. న తు జ్ఞాతవ్యం బ్రహ్మ కార్త్స్న్యేన. అహం తు తే పద్మపత్రజలాశ్లేషవత్సర్వపాపాశ్లేషాపాదకవిద్యావిషయభూతం బ్రహ్మ వక్ష్యామి - యదిశ్రూయత ఇత్యర్థః. పాపాశ్లేషో నామ పాపహేతుభూతకర్మాచరణేఽపి పాపోత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తిమత్త్వం. ఇదం చ ప్రామాదికపాపవిషయం. పాపశబ్దశ్చ సుకృతదుష్కృతసాధారణః. ఏతచ్చ తత్ర తత్రోక్తం తత్రైవానుసన్ధేయం. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) తస్మై హోవాచ) తస్మై - ఏవముపసన్నాయోపకోసలాయాచార్యో వక్ష్యమాణమాహేత్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— § య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి॥ ౧

ఏతꣳ సంయద్వామ ఇత్యాచక్షత ఏతꣳ హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి సర్వాణ్యేనం వామాన్యభిసంయన్తి య ఏవం వేద॥ ౨

ఏష ఉ ఏవ వామనీరేష హి సర్వాణి వామాని నయతి సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద॥ ౩

శం.— య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే- నివృత్తచక్షుర్భిర్బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నైః శాన్తైర్వివేకిభిః. * దృష్టేర్ద్రష్టా * చక్షుషశ్చక్షురిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. నన్వగ్నిభిరుక్తం కథితం- యతః * ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి గతిమాత్రస్య వక్తేత్యుక్తం, భవిష్యద్విషయత్వాద్ విజ్ఞానం చాగ్నీనాం. నైష దోషః- సుఖాకాశస్యైవాక్షిణి దృశ్యత ఇతి ప్రత్యుక్తత్వాత్. ఏష ఆత్మా- ప్రాణినామితి హోవాచ - ఏవముక్తవాన్. ఏతత్- యదాత్మతత్త్వమవోచామ- ఏతదమృతం- అమరణధర్మి, అవినాశి అత ఏవాభయం - యస్య హి వినాశాశఙ్కా - తస్య భయోపపత్తిః. తదభావాదభయం. అత ఏవ తద్బ్రహ్మ- బృహత్, అనన్తమితి. కించ-అస్య బ్రహ్మణోఽక్షిపురుషస్య మాహాత్మ్యం-తత్-తత్ర పురుషస్థానేఽక్షిణి యద్యప్యస్మిన్ సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి- వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి- పక్ష్మావేవ గచ్ఛతి. న చక్షుషా సమ్బధ్యతే పద్మపత్రేణేవోదకం. స్థానస్యాప్యేతన్మాహాత్మ్యం- కిం పునః స్థానినోఽక్షిపురుషస్య నిరఞ్జనత్వం వక్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. ౧

ఆ.— కథముపసన్నాయాచార్యో బ్రహ్మ చాచష్టే ఇత్యస్మిన్ జ్ఞానముక్తమాసత్యపేక్షాయామాహ (య ఏష ఇతి) అక్షిపస్థానే ఏతదుపలక్షితో ద్రష్టా య ఏష పురుషో దృశ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. నాసౌ సర్వేషాం దృశ్యో ప్రత్యక్షగోచరతాభావాదిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (నివృత్తేతి) నివృత్తాని- విషయేభ్యో విముఖాని చక్షూంషి- బాహ్యాని కరణాని యేషాం తైరితి యావత్. బాహ్యకరణానాం స్వవశత్వాధీనం విశేషణాన్తరమాదత్తే (బ్రహ్మచర్యాదీతి) మనసోఽపి ఉపరతత్వం రాహిత్యే విశేషణాన్తరమాహ (శాన్తైరితి) తేషాం నివృత్తచక్షుష్ట్వే హేతుమాహ (వివేకిభిరితి) పురుషోఽక్షిణి ద్రష్టేత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (దృష్టేరితి) ఆచార్యేణాపూర్వవిద్యోపదేశాదగ్నినాముక్తిర్వ్యర్థా స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నివచనస్యార్థాన్తరమాహ (భవిష్యదితి) నాగ్నివాక్యముక్తిరర్థవత్, నానిత్యేషాం భవిష్యద్విషయత్వాత్, విశేషాభావ ఇతి (నైష దోష ఇతి) యత్సుఖగుణకమాకాశముపాస్యముక్తమగ్నిభిస్తస్యైవ కారణబ్రహ్మణో ప్రత్యక్షోపస్థాపకో ప్రమాణత్వాదుపాదానాత్ వ్యాఖ్యానాయాచార్యేణ క్రియతే- తస్మాన్నాస్తి దోషవిరోధాయ ఇత్యర్థః. అక్షిణి ద్రష్టృత్వముపలక్ష్యమాణాచార్యేణాభిహితం తాత్పర్యముపదిష్టం దర్శయతి (ఏష ఇతి) ఇతశ్చ నాయం పురుషశ్చాయాత్మేత్యస్య నరనాత్సుమతాత్పర్యాకరోతి (ఏతదిత్యాదినా) ఇతిశబ్దో యథోక్తగుణగణయుక్తస్య పురుషస్య చ్ఛాయాత్మత్వాభావే తు పర్యవసితా ఇత్యర్థః. అస్య ఛాయాత్వశ్ఛ్యాయాత్మనామాయాదిత్యాహ (కించేతి) మాహాత్మ్యం- స్థానస్యాలేపకత్వం తల్లిఙ్గేన కిము వాచ్యం స్థానినః పురుష స్యాలేపకత్వమితి. ఆహ (స్థానస్యాపీతి) ౧

రం.— (య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యోగిభిర్యోఽక్షిణ్యన్తర్యామిపురుషో దృశ్యతే- అయమాత్మా- నియన్తృత్వాద్వ్యాప్తః. అమృతత్వం- నిరతిశయభోగ్యత్వం. అభయత్వం-దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం. బ్రహ్మత్వం- నిరతిశయబృహత్త్వం. (తద్యద్యప్యస్మిన్ సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి వర్త్మనీ హ్యేవ గచ్ఛతి) తత్- తస్మిన్నిద్రపస్థాని ప్రథిమాదస్మిన్-అక్షిణి యద్యపి సర్పిర్వోదకం వా కశ్చిత్ సిఞ్చేత్- తత్ వర్త్మనీ- తత్పార్శ్వద్వయమేవాభిగచ్ఛతి. నలిప్తత్వం స్ఫురిష్యతే. ౧

శం.— ఏతం- యథోక్తం పురుషం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతే. కస్మాత్- యస్మాదేనం సర్వాణి వామాని-వననీయాని. సమ్భజనీయాని. శోభనాన్యభిసంయన్తి- అభిసఙ్గచ్ఛన్తీతి. అతః సంయద్వామః. తథా- ఏవంవిదమేనం సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి- య ఏవం వేద. ౨

ఆ.— తస్యైవోపాస్యత్వార్థం గుణాన్తరం దర్శయతి (ఏతమితి) పురుషస్య సంయద్వామత్వం బ్రహ్మాదివస్త్వాసిద్ధమితి నార్థాన్తరేణ వ్యక్తీభవతీతి శఙ్క్యతే (కస్మాదితి) అవయవార్థోపన్యాసేన పరిహరతి (యస్మాదితి) గుణోపాసనఫలమాహ (తథేతి) ఉపాస్యగుణానుసారేణేత్యర్థః. ఏవంవిదం- సంయద్వామగుణవిశిష్టపురుషోఽస్మీతి వేదితారమిత్యేతత్. ౨

రం.— (ఏతం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షత ఏతం హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తీత్యాది) సంయన్తి- సఙ్గతాని వామాని-వననీయాని. ప్రార్థనీయాని యస్మిన్ సః సంయద్వామః. సర్వకల్యాణగుణాశ్రయత్వం- సత్యసఙ్కల్పత్వం వా- సంయద్వామత్వం. (సర్వాణ్యేనం వామాన్యభిసంయన్తి య ఏవం వేద) తదుపాసకస్యాపి తత్క్రతున్యాయాత్ ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ౨

శం.— ఏష ఉ ఏవ వామనీః. యస్మాదేష హి సర్వాణి వామాని- పుణ్యకర్మఫలాని పుణ్యానురూపం ప్రాణిభ్యో నయతి - ప్రాపయతి, వహతి చాత్మధర్మత్వేన,. విదుషః ఫలం- సర్వాణి వామాని నయతి- య ఏవం వేద. ౩

---

§ సిఞ్చతి వర్త్మనీ హ్యేవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాగ్ స్తాన్మాసేభ్యః సంవత్సరగ్ సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవః॥ ౫

ఆ.— గుణాన్తరముపాస్యత్వాయ దర్శయతి (ఏష ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (ఏష ఇతి)

రం.— (ఏష ఉ ఏవ వామనీరేష హి సర్వాణి వామాని నయతి సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద) వామనీత్వం - శ్వాన్తైతేషు లోకేషు ప్రాపకత్వం. తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణోపాసకస్యాపి తద్భవతీత్యర్థః.

శం.— ఏష ఉ ఏవ భామనీః. ఏష హి. యస్మాత్సర్వేషు లోకేషు ఆదిత్యచన్ద్రాగ్న్యాదిరూపైర్భాతి-దీప్యతే. తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుతేః. అతో భామాని నయతీతి భామనీః. య ఏవం వేద- అసావపి సర్వేషు లోకేషు భాతి.

ఆ.— గుణాన్తరం ధ్యానార్థముక్త్వా వ్యాచష్టే (ఏష ఇత్యాదినా) ఆదిత్యాదిరూపేణాస్యైవ దీప్యమానత్వే శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తస్యేతి) గుణోపాస్తిఫలమాహ (య ఏవమితి)

రం.— (ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద) భామనీత్వం-సర్వలోకవ్యాప్తదీప్తిమత్త్వం ప్రకాశయుక్తత్వం. ఉపాసకస్యాపి తద్భవతీత్యర్థః. అత్ర సంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వేషు ఫలకథనం ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గోపన్యాసేన తేషు గుణేషు తాత్పర్యప్రదర్శనార్థం. న తు సర్వోద్దేశకం వా సిద్ధ్యతీత్యత్రార్థవాదమాత్రతయా స్తుతిరూపత్వమితి ప్రదర్శనార్థం. సర్వేష్విపి వాక్యస్య స్తుతిత్వం న్యాసాయైవ యుక్తం.

శం.— అథ- ఇదానీం యథోక్తబ్రహ్మవిదో గతిరుచ్యతే. యత్ - యది ఉ చ ఏవాస్మిన్- ఏవంవిది శవ్యం- శవకర్మ మృతే కుర్వన్తి. యది చ న కుర్వన్తి ఋత్విజః. సర్వథాప్యేవంవిత్ తేన శవకర్మణా అకృతేనాపి ప్రతిబద్ధో న బ్రహ్మ న ప్రాప్నోతి, న చ కృతేన శవకర్మణాఽస్య కశ్చనాభ్యధికో లోకః,- న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి శ్రుత్యన్తరాత్. శవకర్మణ్యనాదరం దర్శయన్ విద్యాం స్తౌతి-న పునః శవకర్మైవంవిదో న కర్తవ్యమితి. అక్రియమాణే హి శవకర్మణి కర్మణాం ఫలారమ్భే ప్రతిబన్ధః కశ్చిదనుమీయతేఽన్యత్ర- యత ఇహ తు విద్యాఫలారమ్భకాలే శవకర్మణ్యాదరో- న వేతి విద్యావతోఽప్రతిబద్ధతేన ఫలారమ్భం దర్శయతి. యో ముఖ్యాకాశపక్షేష్వస్తం సంయద్వామో వామనీర్భామనీరిత్యేవంగుణముపాసతే ప్రాణసహితామగ్నివిద్యాం - తేషామన్త్యకర్మ భవతు- మా వా భూత్. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి. ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. అర్చిషః - అర్చిర్దేవతాయాః అహః- అహరభిమానినీం దేవతాం. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం-శుక్లపక్షదేవతాం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదక్-ఉత్తరాం దిశమేతి సవితా-తాన్ మాసాన్. ఉత్తరాయణదేవతాం. తేభ్యో మాసేభ్యస్సంవత్సరం- సంవత్సరదేవతాం. తతస్సంవత్సరాదాదిత్యం. ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం. చన్ద్రమసో విద్యుతం. తత్- తత్రస్థాంస్తాన్ పురుషః కశ్చిద్బ్రహ్మలోకాదేత్య అమానవః- మానవ్యాం సృష్టౌ భవో మానవః. న మానవః - అమానవః. ౫

ఆ.— గతిం వక్తుం పూర్వోక్తబ్రహ్మవిద్యాయామధికగుణానేవాచార్యో న్యవాదీత్. ఇదానీం తామేవ గతిమవతారయతి (అథేతి) తాం వక్తుం పాతనికాం కరోతి (యద్యదీతి) కరణాకరణాభ్యాం విదుషో న వృద్ధి, ర్హానిర్వా, రిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (న కర్మణేతి) అథ యదు చైవేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (శవకర్మణీతి) తాత్పర్యాన్తరం దర్శయతి (న పునరితి) యది విదుషోఽపి శవకర్మ కర్తవ్యం- కస్తర్హి తస్య విశేషః- తత్రాహ (అక్రియమాణే హీతి) అన్యత్రేతి- అవిద్యావానుచ్యతే. ఇహేతి- ప్రస్తుతవాక్యస్య-విద్యావతోక్తిః. ఇతి- శవకర్మణ్యనాదరపూర్వకమితి శేషః. విద్యావతశ్శవకర్మభావాభావయోరప్రతిబన్ధతః ఫలం సిధ్యతి - అవిద్యావతస్తు శవకర్మాకరణే కర్మణిసఫలదానీతి విద్యాస్తుతిరిహాభిప్రేతేతి భావః. తేఽర్చిషమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం వ్యాచష్టే (యో ముఖ్యాకాశమితి) ౫

రం.— (అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యదు చ నార్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. అస్మిన్- బ్రహ్మవిది. సామాన్యాభిప్రాయత్వాదస్యైకవచనస్యోత్తరత్రాభిసమ్భవన్తీతి బహువచనేన న విరోధః. యది శవ్యం- శవదహనాదికర్మ పుత్రాదయః కుర్వన్తి. యది వా న కుర్వన్తి. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి. అర్చిరాదిశబ్దాశ్చ ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాదితి న్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరా ఇత్యన్యత్ర స్థితం. అత్ర కేచిదుపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాయై భవేన శవదహనాదివైగుణ్యేఽపి ఉపకోసలవిద్యానిష్ఠస్య న క్షతిః - విద్యాన్తరనిష్ఠస్య దహనాదివైగుణ్యే కించిద్వైగుణ్యమస్తీతి వదన్తి. తన్న- న కర్మణా లిప్యత ఇతి శ్రుతిసిద్ధార్థానువాదిత్వాదస్య వాక్యస్యైతాదృశార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్. అతోఽథ యదు చైవాస్మిన్నిత్యేతత్సర్వబ్రహ్మవిత్సాధారణమేవ. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమిత్యాది) (ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్) యాన్ షణ్మాసాన్ ఉదక్- ఉత్తరదిశాయామాదిత్య ఏతి- తాన్ మాసానిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

ఉ.— సఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే నావర్తన్తే॥ ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— స పురుష ఏనాన్ బ్రహ్మ సత్యలోకస్థం గమయతి. గన్తృగన్తవ్యగమయితృత్వవ్యపదేశేభ్యః సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తౌ తదనుపపత్తేః. * బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి * ఇతి హి తత్ర వక్ష్యతి. న చాదృష్టో మార్గో గమనాయోపతిష్ఠతే. * స ఏనమవిదితో న భునక్తి * ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏష దేవపథః దేవైః అర్చిరాదిభిర్గమయితృత్వేనాధికృతైరుపలక్షితః పన్థాః దేవపథ ఉచ్యతే. బ్రహ్మ గన్తవ్యం. తేన చోపలక్షిత ఇతి బ్రహ్మపథః. ఏతేన ప్రతిపద్యమానా గచ్ఛన్తో బ్రహ్మ ఇమం మానవం మనుసమ్బన్ధినం. మనోః సృష్టిలక్షణమావర్తం నావర్తన్తే. ఆవర్తన్తేఽస్మిన్ జననమరణప్రబన్ధచక్రారూఢా ఘటీయన్త్రవత్ పునః పునరిత్యావర్తః. తం న ప్రతిపద్యన్తే. నావర్తన్తే నావర్తన్త ఇతి ద్విరభ్యాసః సఫలాయా విద్యాయాః పరిసమాప్తిప్రదర్శనార్థః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— సత్యలోకస్థమితి విశేషణస్య [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ఆహ (గన్తృగన్తవ్యేతి) ఏతేభ్యో హేతుభ్యస్సత్యలోకస్థం బ్రహ్మ గమయతీతి సమ్బన్ధః. కుతో బ్రహ్మ [illegible] (సన్మాత్రేతి) తదనుపపత్తేః. [illegible] (బ్రహ్మైవేతి) [illegible] ఉచ్యతే. [illegible] (నచాదృష్ట ఇతి) [illegible] జీవస్య సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తౌ [illegible] ఉపాసకస్యాపి సగతిరుచితా. [illegible] (నచేతి) [illegible] (స ఏనమితి) [illegible] (ఏతేనేతి) [illegible] (ఆవర్తన్త ఇతి) [illegible] (ఆవర్తన్త ఇతి) [illegible] విద్యాసహితా విద్యా [illegible] తస్యా ఇత్యర్థః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (సఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీత్యాది) (దేవపథః) దేవైః అర్చిరాదిభిరాతివాహికైరుపలక్షితః పన్థాః దేవపథః. (బ్రహ్మపథః) బ్రహ్మప్రాపకః పన్థాః బ్రహ్మపథః. ఏతేన మార్గేణ ప్రతిపద్యమానాః ఇమం మానవమావర్తం ఘటీయన్త్రవజ్జననమరణప్రాపకం మనుష్యాదిశరీరోపలక్షితం సంసారం నావర్తన్తే పునర్న ప్రతిపద్యన్తే. (నావర్తన్తే నావర్తన్త ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అత్ర [illegible] అత్ర పఞ్చాగ్నివిద్యాయాముపకోసలవిద్యాయాం చార్చిరాదిగతేరామ్నానాత్ [illegible] అర్చిరాదిగతిః శ్రూయతే. [illegible] * [illegible] * [illegible] సర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యం [illegible] [illegible] * [illegible] * [illegible] [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible] [illegible] ఉపకోసలవిద్యాయాం [illegible] * [illegible] * [illegible] బ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యాదర్చిరాదిగతేర [illegible] ఉపకోసలవిద్యాయాః పరమాత్మవిద్యాత్వం చ * [illegible] * [illegible] * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి * [illegible] ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్ [illegible] చక్షుషి [illegible] సన్నిధానాత్ [illegible] ఉపపద్యతే. [illegible] జీవస్య [illegible] ఉపపద్యతే. [illegible] తస్యాధారత్వాత్ అదృశ్యత్వాచ్చ. న చామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాదివిరోధః [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible] అమృతత్వా [illegible] [illegible] ఇతి [illegible] * [illegible] బ్రహ్మ [illegible]

ఉ.— ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఏష హ యన్నిదꣳ సర్వం పునాతి యదేష యన్నిదꣳ సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞస్తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ॥ ౧

[illegible] ... ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసఙ్గ... [illegible] ... (ఏష హ వై) ఏషః - వాయుః. యోఽయం పవతే. అయం యజ్ఞః. హ వై ఇతి- ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకౌ నిపాతౌ. వాయుప్రతిష్ఠో హి యజ్ఞః ... [illegible] ... ౧

ఆ.— [illegible]

ఉ.— తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరాం స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా ¶ బ్రహ్మా వ్యవవదతి॥ ౨

§ అన్యతరామేవ వర్తనీం సంస్కరోతి హీయతేఽన్యతరా స యథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతి యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి స ఇష్ట్వా పాపీయాన్భవతి॥ ౩

స్ప్రత్యాపి వాయుయజ్ఞయోరేకత్వమాహ (ఏష హ యన్నితి) వినాపి వాయుం శుద్ధిస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) అచలన్ హి క్రియా న సమతిష్ఠత ఇతియావత్. శుద్ధిర్నామ దోషనిరాసః. సచ నిషిద్ధం పరిత్యక్తుం యతమానస్య సిధ్యతి - నతు నిషిద్ధక్రియాత్యాగౌదాసీనస్య దోషనిరాసాత్మికా శుద్ధిస్సమ్భవతి. చలన్ వాయుః తస్మాద్వాయురేవ చలనద్వారా సర్వం జగత్పునాతీత్యాహ (దోషేతి) వాయోరస్తు పావనత్వం - ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యస్మాదితి) వాయ్వాత్మనా గతివిశిష్టస్య యజ్ఞస్య మార్గద్వయముపదిశతి (తస్యేతి) ఏవం విశిష్టస్య - పావనస్య వాయురూపస్యేతి యావత్. యజ్ఞస్యోక్తమార్గద్వయస్య వైశిష్ట్యే సోపస్కారస్మైతరేయవాక్యముదాహరతి (ప్రాణేతి) ప్రాణాపానాభ్యాం-ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాభ్యాం పరిచలనం విద్యతే యస్యాసౌ - తస్యా వాచశ్చిత్తస్య చ పూర్వాపరభావక్రమేణ యజ్ఞస్యోత్పద్యతే - మనసా పూర్వం ధ్యాయన్ వాచమభివ్యాహరన్ పూర్వాపరీభావేన యజ్ఞం సమ్పాదయతీత్యర్థః. యజ్ఞస్య మార్గద్వయవిశిష్టత్వముపసంహరతి (అత ఇతి) ౧

రం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసక్తాదారణ్యకత్వసామ్యాచ్చ యజ్ఞేషు తేషుత్పన్నే వ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థహోమా మన్త్రితయాని ప్రాశితవ్యాః, తదఖిలజ్ఞస్యైవ బ్రహ్మత్వలక్షణమార్త్విజ్యం, తస్య చ బ్రహ్మణో మౌనమావశ్యకమిత్యేవమాదివిధ్యర్థమిదమారభ్యతే (ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవతే) యోఽయం పవతే - వాయుస్స ఏవ యజ్ఞ ఇత్యర్థః. కథం వాయోర్యజ్ఞత్వమిత్యత్రాహ (ఏష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి) ఏషః - వాయుర్యన్ - గచ్ఛన్ సర్వం పునాతి. వర్షావాతాతపైర్వస్తుశుద్ధిః స్మృతిప్రసిద్ధా. యస్పునాతీతి పదద్వయగతయోః యకారజకారయోః యజ్ఞశబ్దే ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, జకారస్య సకారవికారత్వాత్, యజ్ఞశబ్దస్య యత్పునాతీతి నిర్వచనమితి భావః. ఉక్తమేవోపసంహరతి (యదేష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞ ఇతి) ఏవం యజ్ఞస్య వాయోశ్చాభేదోపపాదనేన యజ్ఞస్య గన్తృత్వం సమ్పాద్య గన్తుర్యజ్ఞస్య మార్గమాహ (తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ) ప్రవృత్తిసాధనభూతౌ వాఙ్మనసే మార్గౌ ఇతియావత్. ౧

శం.— తయోః - వర్తన్యోరన్యతరాం వర్తనీం మనసా - వివేకజ్ఞానవతా సంస్కరోతి బ్రహ్మా - ఋత్విక్. వాచా - వర్తన్యా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతేత్యేతే త్రయోఽప్యృత్విజోఽన్యతరాం - వాగ్లక్షణాం వర్తనీం వాచైవ సంస్కుర్వన్తి. తత్రైవం సతి తేనాఽఽజ్యేన సేవ వర్తనీ సంస్క్రియేత యజ్ఞే. అథ స బ్రహ్మా యత్ర - యస్మిన్కాల ఉపాకృతే - ప్రారబ్ధే ప్రాతరనువాకే శస్త్రే పురా - పూర్వం పరిధానీయాయా ఋచో బ్రహ్మైతస్మిన్నన్తరే కాలే వ్యవవదతి - మౌనం పరిత్యజతి యది. ౨

ఆ.— తయోరన్యోన్యముపకార్యోపకారకభావం దర్శయతి (తయోరితి) వాచా - సమ్యక్ప్రయుక్తయేతి శేషః. సంస్కృతామపి వాగ్వర్తన్యాం తయైవ యజ్ఞో నిష్పన్నో భవతీత్యాహ (వాచైవేతి) కిం తర్హి మనోవర్తన్యాసంస్కృతయేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజ్ఞస్య ద్వాభ్యాం మార్గాభ్యాం నీయమానత్వే పూర్వోక్తరీత్యా స్థితే సతీతి యావత్. మనోవర్తన్యాస్సంస్కారాభావే ప్రత్యవాయం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) మనోవర్తనీ బ్రహ్మణా, వాగ్వర్తనీ చ హోత్రాదిప్రభృతిభిః, సంస్కార్యేతి వ్యవస్థానన్తరమిత్యర్థః. స బ్రహ్మేతి - అన్వయం సూచయతి బ్రహ్మేతి పునరుక్తస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధోర్థార్థా. ఏతస్మిన్నన్తరే కాలే - ప్రాతరనువాకశస్త్రమారభ్య తత్పరిసమాప్తేరన్తరావస్థాయామిత్యర్థః. ౨

రం.— (తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరామితి) తయోరన్యతరాం - యజ్ఞస్య మనోలక్షణమార్గం మనసా ప్రణిహితేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి. హోత్రాద్యాస్త్రయోఽపి వాచైవ సమ్యక్ప్రయుక్తయా వాచం సంస్కుర్వన్తీత్యర్థః (స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవవదతి) వ్యవవదతి - అత్ర ఛాన్దసోఽడభావః. స ఇతి నిర్దిష్టస్య పునరుక్తిః. యత్ర - యజ్ఞే ప్రాతరనువాకశస్త్రే ఉపాకృతే - ఆరబ్ధే సతి పరిధానీయాయాః ఋచః ప్రాక్ బ్రహ్మా వ్యవవదతి - వివక్షితోఽయమర్థః. సమౌనం నిర్దిష్టతత్స్వరూపః. వినియమం నిర్దిష్టం చ వదతి. మౌనం త్యజతి చేదిత్యర్థః. ౨

శం.— తదాఽన్యతరామేవ వాగ్వర్తనీం సంస్కరోతి. బ్రహ్మణా సంస్క్రియమాణా మనోవర్తనీ హీయతే - వినశ్యతి. ఛిద్రీభవత్యన్యతరా. స యజ్ఞో వాగ్వర్తన్యైవాన్యతరయా వర్తితుమశక్నువన్రిష్యతి. కథమివేతి. ఆహ - స యథైకపాత్ - పురుషో వ్రజన్ - గచ్ఛన్నధ్వానం రిష్యతి, రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో గచ్ఛన్రిష్యతి, ఏవమస్య - యజమానస్య బ్రహ్మణా యజ్ఞో రిష్యతి - వినశ్యతి. (యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి) యజ్ఞప్రాణో హి యజమానః - అతో యుక్తో యజ్ఞరేషే రేషస్తస్య. స తం యజ్ఞమిష్ట్వా తాదృశం పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. ౩

¶ బ్రహ్మా వ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వర్తనీగ్ం సగ్ంస్కుర్వన్తీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకేనపురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మావ్యవవదత్యుభే ఏవవ ర్తనీసగ్ంస్కుర్వన్తినహీయతేఽన్యతరా॥ ౪

సయథోభయపాద్వ్రజన్రథో వోభాభ్యాంచక్రాభ్యాం వర్తమానఃప్రతితిష్ఠత్యేవమస్య య జ్ఞః ప్రతితిష్ఠతియజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తంయజమానోఽను ప్రతితిష్ఠతిసఇష్ట్వా శ్రేయాన్భవతి॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేషాంతప్యమానానాగ్ంరసాన్ ప్రాబృహదగ్నిం పృథివ్యా వాయుమ న్తరిక్షాదాదిత్యందివః॥ ౧

ఆ.— వాచోహోత్రాదిభిస్సంస్కార్యత్వమస్తు, మనసస్తు బ్రహ్మసంస్కార్యత్వం మాభూత్,- ఏతావతా యజ్ఞస్య కిమాయాతమి త్యాశఙ్క్యాహ (సయజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞభ్రంశమేవాకాఙ్క్షాద్వారా ప్రత్యాపయతి (కథమిత్యాదినా) నాశేఽపి యజ్ఞస్య యజమానస్య కిమాయాతమి త్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞప్రాణో హీతి) వాగ్వర్తనీసంస్కారాభావేఽపి తుల్యో దోషః. ౩

శం.— తథా (అన్యతరామేవ వర్తనీం సంస్కుర్వన్తి హీయతేఽన్యతరా) మనః ప్రణిధానస్య నాశే సమనోలక్షణయజ్ఞవర్తనీసంస్కా రకస్య బ్రహ్మమనసోఽభావాత్ ఏషావర్తనీ నశ్యతి. హోత్రాదివాక్సంస్కార్యావా స్రావాయజ్ఞవర్తనీపరమాస్తైత్యర్థః. తత్కిం కో దోష ఇత్యత్రాహ (సయథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేనచక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతీత్యాది) యథైకపాత్పురుషో వా ఏకేన చక్రేణ ప్రవర్తమా నో వారథో యథా రిష్యతి- నశ్యతి. ఏవమస్య - యజమానస్య యజ్ఞో నశ్యతి. నిగుణశ్చ భవతి తద్వత్. తస్మిన్నష్టే యజమానోఽపి నష్టఫలః పాపీ చ భవతీ త్యర్థః. ౩

శం.— అథపునర్యత్ర బ్రహ్మా విద్వాన్మౌనం పరిగృహ్య- వాగ్విసర్గమకుర్వన్వర్తతే- యావత్పరిధానీయాయా నవ్యవవదతి. తథైవ తే స ర్వఋత్విజః. ఉభే ఏవ వర్తనీ సంస్కుర్వన్తి- న హీయతేఽన్యతరాపి. ౪

ఆ.— మౌనగుణం దర్శయతి (అథపునరితి) తథైవ- సమ్యగనుష్ఠాతార ఇతి యావత్. తథా సతి బ్రహ్మణా స్వేన ఋత్విజో ద్వేవర్తన్యౌ సంస్కుర్యన్త్యేవేత్యాహ (నేతి) ౪

రం.— (అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే నపురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవవదతీత్యాది) నవ్యవవదతీతి సమ్బన్ధః. అత్ర వర్త న్యావితి వక్తవ్యే * సుపాం సులుగితి ఛాన్దసో లుక్. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— కిమివేతి. ఆహ పూర్వోక్తవిపరీతౌ దృష్టాన్తౌ. ఏవమస్య - యజమానస్య యజ్ఞస్స్వవర్తనీభ్యాం వర్తమానః ప్రతితిష్ఠతి- స్వేనా త్మనాఽవినశ్యన్వర్తత ఇత్యర్థః. యజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తం యజమానోఽనుప్రతితిష్ఠతి. ఏవం మౌనవిజ్ఞానవద్బ్రహ్మోపేతం యజ్ఞమిష్ట్వా శ్రేయాన్భ వతి- శ్రేష్ఠో భవతీత్యర్థః.. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్తనీద్వయసంస్కారే కిం స్యాదిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయథోభయపాద్వ్రజన్రథో వేత్యాది) యజ్ఞః ప్రతితిష్ఠతి - సాద్గుణ్యవాన్భవతీత్యర్థః. యజమానః ప్రతితిష్ఠతి-లబ్ధఫలో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అత్రబ్రహ్మణో మౌనం విహితం. తద్రేషే బ్రహ్మత్వకర్మణి, చాథాస్యస్మిన్ హౌత్రాదికర్మరేషే, వ్యాహృతిహోమః ప్రా యశ్చిత్తమితి తదర్థం వ్యాహృతయో విధాతవ్యా ఇత్యాహ (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకానుద్దిశ్య తత్ర సారజిఘృక్షయా ధ్యానలక్షణం తపశ్చ చార. తేషాం తప్యమానానాం లోకానాం రసాన్- సారరూపాన్ ప్రాబృహత్- ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. కాన్. అగ్నిం రసం పృథివ్యాః. వాయుమన్తరిక్షాత్. ఆదిత్యం దివః. ౧

¶ బ్రహ్మన్వ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— స ఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపత్తాసాం తప్యమానానాం రసాన్ప్రావృహదగ్నేః ఋచో వాయోర్యజూంషి సామాన్యాదిత్యాత్ ॥ ౨

స ఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపత్తస్యాస్తప్యమానాయా రసాన్ప్రావృహద్భూరిత్యృగ్భ్యో భువరితి యజుర్భ్యః స్వరితి సామభ్యః ॥ ౩

తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూః స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాదృచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సందధాతి ॥ ౪

అథ యది యజుష్టో రిష్యేద్భువః స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాద్యజుషామేవ తద్రసేన యజుషాం వీర్యేణ యజుషాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సందధాతి ॥ ౫

ఆ.— నిత్యానుష్ఠానముక్త్వా నైమిత్తికప్రాయశ్చిత్తవిధానార్థముపక్రమతే (అత్రేతి) తద్రేషే- బ్రహ్మణో మౌనభ్రంశే సతీత్యావత్. రసాన్ విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కానీతి) ౧

రం.— తత్ర యజ్ఞరేషే వ్యాహృతిహోమః ప్రాయశ్చిత్తమితి వక్తుం ప్రస్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకసారజిఘృక్షయా లోకానుద్దిశ్యాతపత్. తపతిరాలోచనే. ఆలోచనరూపం జ్ఞానం కృతవానిత్యర్థః. (తేషాం తప్యమానానాం రసాన్ప్రాబృహత్) ప్రాబృహత్- ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. (అగ్నిం పృథివ్యా వాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యం దివః) లోకానాలోచ్య త్రిలోక్యా అగ్నివాయ్వాదిత్యాన్ సారభూతానితి నిశ్చికాయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— పునరప్యేవమేవాగ్న్యాద్యాః స ఏతాస్తిస్రో దేవతా ఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తతోఽపి సారం రసం త్రయీవిద్యాం జగ్రాహ. ౨

ఆ.— ఏవం- యథా లోకానభ్యతపత్- తథేతి యావత్. ౨

రం.— (స ఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపదిత్యాది) అగ్నివాయ్వాదిత్యసారతయా త్రయీం నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తాం పునరభ్యతపత్త్రయీం విద్యాం. తస్యాస్తప్యమానాయా రసం- భూరితి వ్యాహృతిమృగ్భ్యో జగ్రాహ, భువరితి వ్యాహృతిం యజుర్భ్యః, స్వరితి వ్యాహృతిం సామభ్యః. ౩

ఆ.— రసం - జగ్రాహేతి సమ్బన్ధః. తదేవ వివృణోతి (భూరితి వ్యాహృతిమిత్యాదినా) ౩

రం.— (స ఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపదిత్యాది) త్రయీసారతయా వ్యాహృతిత్రయం నిరచినోదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం. అత ఏవ లోకదేవవేదరసా మహావ్యాహృతయః- అతస్తత్- తత్ర యజ్ఞే యది ఋక్తః- ఋక్సమ్బన్ధాత్. ఋఙ్నిమిత్తం రిష్యేద్యజ్ఞః- క్షతం ప్రాప్నుయాత్. భూః స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్. సా తత్ర ప్రాయశ్చిత్తిః. కథం. ఋచామేవ. తదితి క్రియావిశేషణం. రసేన. ఋచాం వీర్యేణ- ఓజసా. తథా చ సతి- ఋచాం యజ్ఞస్య - ఋక్సమ్బన్ధినో యజ్ఞస్య విరిష్టం- విచ్ఛిన్నం- క్షతరూపముత్పన్నం సందధాతి - ప్రతిసన్ధత్తే. ౪

ఆ.— ప్రథమోఽతశ్శబ్దో యత ఇత్యస్మిన్నర్థే. యద్యృక్త ఇతి - ఋక్శబ్దః. తస్మాత్ - ఋక్తః. ప్రాయశ్చిత్తత్వమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (క్రియావిశేషణమితి) యజ్ఞస్య క్షతం సందధాతీతి యత్-తదృచామేవ రసేన సందధాతీత్యర్థః. ఓజసా-సందధాతీతి సమ్బన్ధః. తథా చ సతి- యథోక్తే సాధనే సతీత్యర్థః. ౪

రం.— (తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూః స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్) తత్- తస్మాద్ధేతోః ఋక్తః- ఋచో నిమిత్తాత్ యది యజ్ఞో రిష్యేత్ - క్షతం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. తర్హి తత్ప్రాయశ్చిత్తార్థం భూః స్వాహేతి మన్త్రేణ గార్హపత్యేఽగ్నౌ జుహుయాదిత్యర్థః. (ఋచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి) యత్ ఋచాం- ఋక్సమ్బన్ధి. తద్విరిష్టం- తద్యజ్ఞస్య క్షతం ఋచాం వీర్యేణ. ఓజసా, ఋచాం రసేన- సారభూతేన, చ భూరితి వ్యాహృత్యా సన్దధాతి- సమాధత్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— అథ యది యజుష్టః- యజుర్నిమిత్తం రిష్యేత్- భువః స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాత్. ౫

రం.— (అథ యది యజుష్టో రిష్యేదిత్యాది) యజుష్టః- యజుషో నిమిత్తాత్. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

ఉ.— అథ యది సామతో రిష్యేత్స్వస్స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్సామ్నామేవ తద్రసేన సామ్నాం వీర్యేణ సామ్నాం యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి॥ ౬

తద్యథా లవణేన సువర్ణగ్ం సంధధ్యాత్సువర్ణేన రజతగ్ం రజతేన త్రపు త్రపుణా సీసగ్ం సీసేన లోహం లోహేన దారు దారు చర్మణా॥ ౭

ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి॥ ౮

ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవత్యేవంవిదగ్ం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమను గాథా యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి॥ ౯

శం.— తథా సామనిమిత్తే రిష్యేత్ - స్వస్స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్. తథా పూర్వవద్యజ్ఞం సన్దధాతి. బ్రహ్మనిమిత్తే రేషే. త్రిష్వగ్నిషు తిసృభిర్వ్యాహృతిభిర్జుహుయాత్ - త్రయ్యా హి విద్యాయాస్స రసః. "అథ కేన బ్రహ్మత్వమిత్యనయైవ త్రయ్యా విద్యయేతి" శ్రుతేః. న్యాయాన్తరం వా మృగ్యం బ్రహ్మత్వనిమిత్తే రేషే. ౬

ఆ.— యథా పూర్వస్మిన్ ప్రాయశ్చిత్తే యజ్ఞస్య క్షతమృచాం రసేన సందధాతి- తథా ద్వితీయతృతీయప్రాయశ్చిత్తయోరపి యజుషాం సామ్నాం చ రసేనాధ్వర్యురుద్గాతా చ తత్క్షతం సంధత్త ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) హోత్రాద్యపరాధాధీనయజ్ఞక్షతం ప్రాయశ్చిత్తముక్త్వా బ్రహ్మాపరాధకృతే యజ్ఞనాశే కిం ప్రాయశ్చిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) అథ యథోక్తప్రాయశ్చిత్తే లిఙ్గం దర్శయతి (త్రయ్యా హీతి) బ్రహ్మణస్త్రయీసారత్వే ప్రమాణమాహ (అథ కేనేతి) సాధారణకార్యస్య సాధారణసామగ్రీజన్యత్వనియమాద్వేదత్రయసాధారణే బ్రహ్మత్వే వేదత్రయసాధారణమేవ ప్రాయశ్చిత్తం వాచ్యమిత్యేకో న్యాయో దర్శితః. సమ్ప్రత్యజ్ఞస్యైవ వేదైకత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణః సర్వవేదార్థాభిజ్ఞస్యాజ్ఞానప్రమాదాభావాత్తస్యైవ దోషనిరాసాన్నాన్యత్ప్రాయశ్చిత్తం విధేయమితి న్యాయాన్తరమాహ (న్యాయాన్తరం వేతి) ౫ - ౬

రం.— (అథ యది సామతో రిష్యేదిత్యాది) ఆహవనీయే- అగ్నౌ. పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— తద్యథా లవణేన సువర్ణం సంధధ్యాత్ - క్షారేణ టఙ్కణాదినా. ఖరే మృదుత్వకరం హి తత్. సువర్ణేన రజతమశక్యసంధానం సంధధ్యాత్. రజతేన తథా త్రపు. త్రపుణా సీసం. సీసేన లోహం. లోహేన దారు. దారు చర్మణా - చర్మబన్ధనేన. ౭

ఆ.— వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యాదుత్పన్నస్యాపి క్షతస్య కేనచిత్సంధానం భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (తద్యథేత్యాదినా) కిం తత్ర సాధనమితి- తద్దర్శయతి (క్షారేణేతి) ఖరే సువర్ణే వహ్నిసంయుక్తే ద్రవీభూతే క్షారప్రక్షేపేణ టఙ్కణాదినా మృదూకరణం మిథోఽవయవసంయోజనం చ సంధానం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. రజతం సువర్ణేన స్వరసతస్తావదశక్యసంధానం- తథాపి వహ్నిసంయోగపూర్వకం పూర్వవదేవ తత్రాపి ప్రసిద్ధం సంధానమిత్యాహ (సువర్ణేనేతి) రజతేనేత్యాదావపి యథోక్తం ద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (తద్యథా లవణేన సువర్ణం సంధధ్యాదిత్యాది) సువర్ణస్య సంధానం నామ- ఖరస్య మృదుతాపాదనం. క్షారరసస్య సంపర్కపూర్వకతాపేన హి సువర్ణస్య పరస్పరసంధానయోగ్యమృదుతా భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— ఏవమేషాం లోకానా, మాసాం దేవతానా, మస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా, వీర్యేణ- రసాఖ్యేనౌజసా యజ్ఞస్య విరిష్టం సంధధాతి. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞః) రోగార్త ఇవ పుమాంశ్చికిత్సకేన సుశిక్షితేనైష యజ్ఞో భవతి. కోఽసౌ. యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞ ఏవంవిత్ - యథోక్తవ్యాహృతిహోమప్రాయశ్చిత్తవిద్బ్రహ్మా- ఋత్విగ్భవతి- స యజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— సంధధాతి - బ్రహ్మేతి శేషః. భేషజేనైవ కృతః - సంస్కృత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (రోగార్త ఇతి) భవతి - సంస్కృత ఇతి శేషః. ౮

రం.— (ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టం సంధధాతి) వ్యాహృతీనాం పృథివ్యాదిలోకసారభూతాగ్న్యాదిదేవతాసారభూతత్రయీసారత్వాత్తద్వీర్యత్వాచ్చ ఏషాం- ఉక్తానాం వీర్యేణ ఏవం- సువర్ణాదిసంధానవదేవ యజ్ఞక్షతం సమాహితం భవతీత్యర్థః. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిత్ బ్రహ్మనామా ఋత్విగ్భవతి- స యజ్ఞః కృతభేషజః- కృతౌషధః. సమీచీనేన చికిత్సకేన యథా రోగార్తః పుమాన్ కృతభేషజో భవతి- తథేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణః- ఉదఙ్నిమ్నో దక్షిణోచ్ఛ్రాయో యజ్ఞో భవతి. ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి. ఏవంవిదం హ వై బ్రహ్మాణం - ఋత్విజం ప్రత్యేషానుగాథా బ్రహ్మణః స్తుతిపరా. యతో యత ఆవర్తతే- కర్మప్రదేశాదృత్విజాం యజ్ఞః క్షతీభవన్. తత్తద్యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రతిసంధధత్ప్రాయశ్చిత్తేన గచ్ఛతి- పరిపాలయతీత్యేతత్. ౯

ఉ.— మానవో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షత్యేవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమ్॥ ...౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఃఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది చతుర్థప్రపాఠకస్సమాప్తః.—హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ఇతశ్చైవంవిదా బ్రహ్మణా భవితవ్యమిత్యాహ (కించేతి) గాథాశబ్దో గానవిషయః శ్లోకో వ్యక్తిరిక్తశ్ఛన్దోవిషయః యతో యతః ప్రదేశాత్కర్మజాతం క్షతముపైతి (ఋక్తస్తేజావితి) యత్ర యత్ర చ యజ్ఞస్య క్షతిరస్య ప్రభృతి నామభవత్ - తత్ర తత్ర యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రాయశ్చిత్తేన ప్రతిసన్దధాతీత్యేకదేశాన్ సంధానలక్షణపక్షే. ౯

రం.— (ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) ఉదక్ప్రవణః - ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. (ఏవంవిదం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమనుగాథా) ఏవంవిదం బ్రహ్మాణం మానవమృత్విజమనుసృతా ఏషా - వక్ష్యమాణా గాథా స్తావకా భవతీత్యర్థః. (యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి) యతో యతః - యత్ర యత్ర యజ్ఞస్య క్షతిరావర్తతే - ఆ- సమన్తాత్ స్వస్య వర్తతే. ఆ- ఉపద్రవా వర్తతే తత్సర్వం గచ్ఛతి - సమాధత్త ఇత్యర్థః. ౯

శం.— మానవో బ్రహ్మా- మౌనాచరణాత్, మననాద్వా జ్ఞానవత్త్వాత్,. తతో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్ కురూన్ - కర్తౄన్, యోద్ధౄనారూఢానశ్వా- వడవా యథాఽభిరక్షతి- ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి-తత్కృతదోషాపనయనాత్. యత ఏవంవిశిష్టో బ్రహ్మా విద్వాన్ - తస్మాదేవంవిదమేవ- యథోక్తవ్యాహృత్యాదివిదం బ్రహ్మాణం కుర్వీతేతి. నానేవంవిదం కదాచనేతి. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఋత్విజి బ్రహ్మణి మానవశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తద్వయమాహ (మౌనేతి) జ్ఞానాతిశయవత్త్వాదిత్యర్థః. కర్తౄన్ - అభిరక్షతీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రకటయతి (యోద్ధౄనిత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (యత ఏవమితి) ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— తత్ప్రశంసామాహ (మానవ ఇతి) మానవః- మననశీలో బ్రహ్మాఖ్య ఋత్విగిత్యర్థః. (బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షతి) అశ్వా- వడవా ఆరూఢానశ్వారోహాన్ రక్షతి- ఏవమేక ఏవ బ్రహ్మా- ఋత్విక్ కురూన్- కర్తౄన్ ఋత్విజోఽభిరక్షతి. (ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి) అత్ర బ్రహ్మణో వేదనేన యజమానాదీనామృత్విజాం చ రక్షణప్రతిపాదనేన శాస్త్రాత్ప్రభృతీనాం వేదనాఽనియమస్సూచిత ఇతి ... ఉక్తబ్రహ్మవేదనస్తుతిం ప్రయోజనేనోపసంహరతి (తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా............ ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

శ్రీమాన్యః కరుణయా కృతినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజః స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ॥ ౧
యో హ వై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి వాగ్వావ వసిష్ఠః ॥ ౨

శం.— సగుణబ్రహ్మవిద్యాయా ఉత్తరాగతిరుక్తా. అథేదానీం పఞ్చమే ఽధ్యాయే పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థస్య, ఊర్ధ్వరేతసాం చ శ్రద్ధాళూనాం విద్యాన్తరశీలినాం, తామేవ గతిమనూద్యాన్యా దక్షిణదిక్సమ్బన్ధినీ కేవలకర్మిణాం ధూమాదిలక్షణా పునరావృత్తిరూపా, తృతీయా చ తతః కష్టతరా సంసారగతిః, వైరాగ్యహేతోర్వక్తవ్యేత్యారభ్యతే. ప్రాణః శ్రేష్ఠో వాగాదిభ్యః. ※ ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇత్యాదిచ బహుశో ఽతీతే గ్రన్థే ప్రాణగ్రహణం కృతం. స కథం శ్రేష్ఠో వాగాదిషు సర్వైస్సంహత్యకారిత్వావిశేషే, కథం చ తస్యోపాసన, మిత్యేతస్య శ్రేష్ఠత్వాదిగుణవిధిత్సయా ఇదమనన్తరమారభ్యతే— యో హ వై— కశ్చిత్ జ్యేష్ఠం చ— ప్రథమం వయసా, శ్రేష్ఠం చ— గుణైరభ్యధికం,. వేద— స జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఫలేన పురుషం ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ— ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ— వయసా వాగాదిభ్యః. గర్భస్థే హి పురుషే ప్రాణస్య వృత్తిర్వాగాదిభ్యః పూర్వం లబ్ధాత్మికా భవతి— యయా గర్భో వివర్ధతే. చక్షురాదిస్థానావయవనిష్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాద్వాగాదీనాం వృత్తిలాభ ఇతి ప్రాణో జ్యేష్ఠో వయసా భవతి. శ్రేష్ఠత్వం తు ప్రతిపాదయిష్యతి ※సుహయ ఇత్యాదినిదర్శనేన. అతః ప్రాణ ఏవ జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణాధ్యాయస్య సఙ్గతిం సఙ్గిరతే (సగుణేతి) విద్యాన్తరం— పఞ్చాగ్నివిద్యాతిరిక్తా సగుణవిద్యా. తచ్ఛీలినాం— తన్నిష్ఠానామితి యావత్. తామేవ గతిం— అర్చిరాదిలక్షణామిత్యర్థః. తతః— గతిద్వయాత్. తృతీయా— విద్యాకర్మరహితానామితి శేషః. అథ క్రమేణ ముక్తిసమ్బన్ధాదుత్తరాగతిరుచ్యతాం— కిమితి దక్షిణా తృతీయా చ సంసారరూపా గతిరత్ర నికృష్టా వ్యపదిశ్యతే — తత్రాహ (కష్టతరేతి) సగుణబ్రహ్మవిద్యావతామర్చిరాద్యా గతిర్ముక్త్యా సముచ్చితా, అసముచ్చితానాం చ కర్మిణాం సంసారగతిః ప్రభేదరూపం ఫలం వక్తుమయమారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మవిధిశ్చ ఫలసమ్పత్తౌ సత్యాం భవతి — తత్సమ్పత్తిశ్చ బ్రాహ్మణస్యైశ్వర్యేణైవ సమ్భవతీతి శ్రేష్ఠ్యసిద్ధయే ప్రాణోపాసనం పూర్వత్రానుక్తం వక్తవ్యమిత్యనన్తరగ్రన్థసఙ్గతిం వదన్ ప్రసఙ్గం కరోతి (ప్రాణశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాదినా) ※ ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఉదాహృతానుదాహృతశ్రుత్యన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. ప్రాణస్య వాగాదిభ్యః శ్రైష్ఠ్యమసమ్భావయతి (స కథమితి) సర్వైర్వాగాదిభిస్సంహత్య ప్రాణస్య కార్యకరత్వేన ప్రతిపన్నస్య సవిశేషకథం శ్రేష్ఠో నిర్ధార్యతే— లేశమాత్రతమస్యైవ శ్రైష్ఠ్యం కిం న స్యాదిత్యర్థః. తస్యైవోపాస్యతయా శ్రైష్ఠ్యమాశఙ్క్య వాగాదీనామన్యతమస్యోపాస్యత్వముపాస్య ప్రాణస్యైవ నోపాస్యత్వం— హేత్వభావాదిత్యాశ్యేనాహ (కథం చేతి) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం జ్యేష్ఠత్వమిత్యాదిగుణవిధానార్థమేవ తావత్ప్రకృతమారభ్యతే— యో హ వై జ్యేష్ఠం చేత్యాద్యచోద్యం పరిహరతి (ప్రథమమితి) ప్రాణస్యైవోపాసనం న వాగాదీనామిత్యేతదనన్తరమారభ్యతే ※ అథ హ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్నిత్యాదినేతి ద్వితీయం చోద్యముద్ధరతి (ఇదమనన్తరమితి) కో ఽసౌ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణో వేదితవ్య ఇతి. ఆహ (ఫలేనేతి) కుతో వాగాదిభ్యో జ్యైష్ఠ్యం ప్రాణస్య ప్రతీతం — సర్వే హి వాగాదయస్సప్రాణాస్సహైవ గర్భస్థే స్వతో వృత్తిభాగినో భవన్తి— తత్రాహ (గర్భస్థే హీతి) తత్ర గర్భవివృద్ధిదర్శనం ప్రమాణయతి (యయేతి) కదా తర్హి వాగాదీనాం వృత్తిలాభః— తత్రాహ (చక్షురాదీతి) ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాదితం నిగమయతి (ఇతి ప్రాణ ఇతి) గుణద్వయముపాస్యత్వాయ వక్ష్యతం నిగమయతి (అత ఇతి) ౧

రం.— ప్రాణవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి) జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణకం ప్రాణం యో వేద— స తత్క్రతున్యాయేన స్వయమపి జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వం— వృద్ధత్వం. ※వృద్ధస్య చేతి వృద్ధశబ్దస్య జ్యాదేశవిధానాత్. శ్రేష్ఠత్వం— ప్రశస్యతమత్వం. ※ ప్రశస్యస్య శ్ర ఇతి ప్రశస్యశబ్దస్య శ్రాదేశవిధానాత్. ఏవం ఫలప్రదర్శనేన పురుషమభిముఖీకృత్యాహ (ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) వావశబ్దో ఽవధారణార్థః. గర్భస్థపురుషే ప్రాణవ్యాపారప్రవృత్త్యనన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియప్రవృత్తేః ప్రాణస్యేన్ద్రియాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం, ఇన్ద్రియవ్యాపారాణాం సర్వథా ఏతదధీనత్వాత్ శ్రైష్ఠ్యం, చ. ౧

శం.— యో హ వై వసిష్ఠం— వసితృతమం. ఆచ్ఛాదయితృతమం— వసుమత్తమం వా యో వేద— స తథైవ వసిష్ఠో హ భవతి స్వానాం— జ్ఞాతీనాం. కస్తర్హి వసిష్ఠ ఇతి. ఆహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) వాగ్మినో హి పురుషా వసన్తి— అభిభవన్త్యన్యాన్, వసుమత్తమా, శ్చ — అతో వాగ్వసిష్ఠః. ౨

ఉ.— యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠత్యస్మిగ్ంశ్చ లోకేఽముష్మిగ్ంశ్చ చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా॥ ౩

యో హ వై సమ్పదం వేద సగ్ం హాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చ మానుషాశ్చ శ్రోత్రం వావ సమ్పత్॥ ౪

యో హ వా ఆయతనం వేదాయతనగ్ం హ స్వానాం భవతి మనో హ వా ఆయతనం॥ ౫

అథ హ ప్రాణా అహగ్ం శ్రేయసి వ్యూదిరేఽహగ్ం శ్రేయానస్మ్యహగ్ం శ్రేయానస్మీతి తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్కో నః శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౬

ఆ.— తదర్థత్వేనైవ గుణాన్తరం దర్శయతి (యో హ వా ఇతి) వసుమత్తమం-ధనవత్త్వాదన్యేషాం నివాసకారణమిత్యర్థః. తథైవేతి-ఉపాసనానుసారేణేత్యేతావత్. (వసిష్ఠో హ భవతీతి) వాసయితా చేత్యర్థః. వాచో వసిష్ఠత్వం సమర్థయతే (వాగ్మినో హీతి) వసుమత్తమాశ్చ- తేనాన్యాన్నివాసయన్తీతి శేషః. ౨

రం.— (యో హ వై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి) స్వానాం- జ్ఞాతీనాం మధ్యే వసిష్ఠో భవతీత్యర్థః. కో వసిష్ఠ ఇత్యత్రాహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) అతిశయేన వసుమాన్- వసిష్ఠః. వాగ్మీ హి లోకేఽతిశయేన వసుమాన్ భవతి- అతశ్చ వసుమత్తాసమ్పాదకసద్వ్యవహారజనకత్వం- వాచో వసిష్ఠత్వమితి భావః. ౨

శం.— యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద- స చాస్మిఁల్లోకేఽముష్మింశ్చ-పరే ప్రతితిష్ఠతి హ. తర్హి కా ప్రతిష్ఠేతి. ఆహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) చక్షుషా హి పశ్యన్ సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతి యస్మాత్- అతః ప్రతిష్ఠా చక్షుః. ౩

ఆ.— గుణాన్తరమాధ్యానాయోపదిశతి (యో హేతి) ప్రతిష్ఠాత్వం చక్షుషో విశదయతి (చక్షుషా హీతి) ౩

రం.— (యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠత్యస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అత్ర చాముత్ర చ ప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠావాన్ భవతీత్యర్థః. కా తర్హి ప్రతిష్ఠేత్యత్రాహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) *చక్షుషా హి సమే దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతీతి బృహదారణ్యకే శ్రవణాత్ ప్రతిష్ఠాసమ్పాదకసమవిషమభూతలప్రదర్శకత్వమేవ- చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౩

శం.— యో హ వై సమ్పదం వేద- తస్మా అస్మై దైవాశ్చ మానుషాశ్చ కామాః సమ్పద్యన్తే. తర్హి కా సమ్పదితి. ఆహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పత్) యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ వేదా గృహ్యన్తే తదర్థవిజ్ఞానం చ, తతః కర్మాణి క్రియన్తే- తతః కామసమ్పదిత్యేవం కామసమ్పద్ధేతుత్వాత్ శ్రోత్రం వావ సమ్పత్. ౪

ఆ.— గుణాన్తరమాహ (యో హ వా ఇతి) దైవాః కామాః- స్వర్గాదయో వా. మానుషాః-పశ్వాదయః. శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఇత్యేవం యస్మాత్-తస్మాదితి యోజనా. ౪

రం.— (యో హ వై సమ్పదం వేద సం హాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చ మానుషాశ్చ) అస్మై- ఉపాసకాయ కామాః సమ్పద్యన్త ఇత్యన్వయః. కా తర్హి సమ్పదిత్యత్రాహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పదితి) *శ్రోత్రే హీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నా ఇతి బృహదారణ్యకే సమానప్రకరణే శ్రవణాత్ సమ్పద్ధేతుభూతవేదశాస్త్రతదర్థశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వమేవ- శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం. ౪

శం.— యో హ వా ఆయతనం వేద- ఆయతనం స్వానాం భవతి. (మనో హ వా ఆయతనం) ఇన్ద్రియోపహృతానాం విషయాణాం భోక్త్రర్థానాం ప్రత్యయరూపాణాం మన ఆయతనం- ఆశ్రయః. అతో మనో హ వా ఆయతనమిత్యుక్తం. ౫

ఆ.— సంప్రతి గుణాన్తరమాహ (యో హేతి) కథం పునరాయతనత్వం మనసః సిద్ధమిత్యత ఆహ (ఇన్ద్రియోపహృతానామితి) ౫

రం.— (యో హ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం హ స్వానాం భవతి మనో హ వా ఆయతనం) స్రక్చన్దనాదివిషయజ్ఞానరూపభోగాయతనత్వమేవ- మనస ఆయతనత్వం. ౫

శం.— అథ హ ప్రాణా ఏవం యథోక్తగుణాః సన్తోఽహం శ్రేయసి- అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీత్యేతస్మిన్ ప్రయోజనే వ్యూదిరే- నానా విరుద్ధం చోదిరే- ఉక్తవన్తః. (తే హ) తే హైవం వివదమానా ఆత్మనః శ్రేష్ఠత్వవిజ్ఞానాయ ప్రజాపతిం పితరం- జనయితారం కంచిదేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. హే భగవన్ కో నః- అస్మాకం మధ్యే శ్రేష్ఠః- అభ్యధికో గుణైరితి. ఏవం పృష్టవన్తః. ౬

ఆ.— యథోక్తా గుణా ముఖ్యప్రాణగామినః ప్రత్యేకం వాగాదిషు భవన్తీతి వక్తుమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (అథేతి) కంచిత్- విరాజం- కశ్యపాదీనామన్యతమం వేత్యర్థః. ౬

ఉ.— తాన్హోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౭

సా హ వాగుచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి యథాఽన్ధా అపశ్యన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ చక్షుః॥ ౯

శ్రోత్రగ్ం హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బధిరా అశృణ్వన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బాలా అమనసః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణైవమితి ప్రవివేశ హ మనః॥ ౧౧

రం.— ముఖ్యప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యసమ్పాదనాయాఖ్యాయికామాహ (అథ హ ప్రాణా అహం శ్రేయసి వ్యూదిరే అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీతి) అథశబ్ద ఆఖ్యాయికోపక్రమే. అహం శ్రేయసి - స్వశ్రేయసి నిమిత్తే. విషయే వా. వ్యూదిరే - అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీతి వివాదం చక్రురిత్యర్థః. (తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్కో నః శ్రేష్ఠ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౬

శం.— తాన్పితోవాచ హ. యస్మిన్వః - యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠమివాతిశయేన జీవతోఽపి - సముత్క్రాన్తప్రాణం తతోఽపి పాపిష్ఠతరమేవాతిశయేన దృశ్యేత - కుణపమస్పృశ్యమశుచి దృశ్యేత. స వః - యుష్మాకం శ్రేష్ఠ ఇత్యవోచత్ కాక్వా తద్దుఃఖం పరిజిహీర్షుః. ౭

ఆ.— శరీరస్య పాపిష్ఠత్వం - పాపకార్యప్రధానత్వం. ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. ఉక్తమేవార్థం సఙ్క్షిప్యాహ (కుణపమితి) త్యక్తప్రాణం. శవరూపమితి యావత్. నను ప్రజాపతిస్సర్వజ్ఞో ముఖ్యస్యైవ ప్రాణం కిమితి శ్రేష్ఠం నాభివదతి - తత్రాహ (కాక్వేతి) అయం శ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తే పి శేషాం వాగాదీనాం దుఃఖం భవతి - తత్పరిహర్తుమిచ్ఛన్ ప్రజాపతిః స్వరభఙ్గోపాయవిశేషేణ శ్రేష్ఠత్వముక్తవాన్ - న స్ఫుటమిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (తాన్హోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి) వః - యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమతిశయేన పాపిష్ఠం - అతిహేయమివ దృశ్యేత - స వః శ్రేష్ఠ ఇత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తథోక్తేషు పిత్రా ప్రాణేషు సా హ వాగుచ్చక్రామ - ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరమాత్రం ప్రోష్య - స్వవ్యాపారాన్నివృత్తా సతీ. పునః పర్యేత్యేతరాన్ప్రాణానువాచ. కథం - కేన ప్రకారేణాశకత - శక్తవన్తో యూయం మదృతే - మాం వినా జీవితుం - ధారయితుమాత్మానమితి. తే హోచుః (యథా కలా ఇత్యాది) కలాః - మూకాః యథా లోకేఽవదన్తో వాచా జీవన్తి. కథం. (ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసా) సర్వకరణచేష్టాం కుర్వన్త ఇత్యర్థః. ఏవం వయమజీవిష్మేత్యర్థః. ఆత్మనోఽశ్రేష్ఠతాం ప్రాణేషు బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్ - పునస్స్వవ్యాపారే ప్రవృత్తా బభూవేత్యర్థః. ౮

రం.— (సా హ వాగుచ్చక్రామ) సా - ప్రసిద్ధా వాక్ స్వశ్రైష్ఠ్యపరీక్షణాయ శరీరాదుత్క్రాన్తవతీత్యర్థః. సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి) సా వాగేకం సంవత్సరం ప్రోష్య - ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య మదృతే - మాం వినా జీవితుం యూయం కథమశకత - కథం శక్తా ఇతీతరాన్ప్రాణానుక్తవతీ. ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః (యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి) యథా కలాః - మూకాః వాగిన్ద్రియవ్యాపారరహితా అపీతరైః ప్రాణైస్తత్కార్యం కుర్వన్తో జీవన్తి - ఏవం వయమప్యజీవిష్మేతి ప్రత్యూచురిత్యర్థః. (ప్రవివేశ హ వాక్) ఏవముక్తా వాక్ స్వస్య శ్రైష్ఠ్యం నాస్తీతి నిశ్చిత్య దేహం ప్రవిష్టవతీత్యర్థః. ౮

శం.— సమానమన్యత్ (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) (శ్రోత్రం హోచ్చక్రామ) ౯-౧౦

ఆ.— అన్యదిత్యస్య విషయమాహ (చక్షురితి) ౯-౧౦

రం.— (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) చక్షురుత్క్రాన్తం. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— (మనో హోచ్చక్రామేత్యాది) యథా బాలా అమనసః - అప్రరూఢమనస ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— ౧ అథహ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్ సయథాసుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్తగ్ంహాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధి త్వంనశ్శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి॥ ౧౨

అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీత్యథ హైనం చక్షురువాచ యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠాసీతి॥ ౧౩

అథ హైనగ్ం శ్రోత్రమువాచ యదహగ్ం సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీత్యథ హైనం మనఉవాచ యదహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి॥ ౧౪

నవై వాచో నచక్షూగ్ంషి నశ్రోత్రాణి నమనాగ్ంసీత్యాచక్షతే ప్రాణాఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణోహ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి॥ ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

ఆ.— బాలాహపుకిబహిర న్తరిన్ద్రియవత్త్వావిశేషాత్క్రథమమనసఇతివిశేషణం. అతిబహ (అన్వరూఢేతి) ౧౧

రం.— (మనోహైవాచ్ఛత్రామిత్యాది) ఆమనసః- ఆ ప్రాథమసస్క. ౧౧

శం.— ఏవంపరీక్షితేషు వాగాదిష్వథ- అనన్తరం హ సముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమిష్యన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే యథా లోకే సుహయః- శోభనోఽశ్వః పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనకీలాన్ పరీక్షణాయారూఢేనకశయాహతస్సన్ సంఖిదేత్ - సముత్ఖనేత్. సముత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్- వాగాదీన్ సమఖిదత్-సముద్ధృతవాన్. తే ప్రాణాస్సఞ్చాలితాస్సన్తస్స్వస్థానే స్థాతుమశక్నువన్తోఽభిసమేత్య ముఖ్యం ప్రాణం తమూచుః. హే భగవన్ ఏధి- భవనస్స్వామీ. యస్మాత్త్వంనః- అస్మాకం శ్రేష్ఠోసి. మాచాస్మాద్దేహాదుత్క్రమీరితి. ౧౨

ఆ.— పరీక్షితేషు- శ్రేష్ఠతారతమ్యేషు నిరూపితేష్వపనిశ్చితేష్విత్యేతత్. పడనశీలాః - పాదాః. తేషాంసంహతిః- పడ్వీః. తస్యాశ్శఙ్కవః. నియామకాశ్శఙ్కవః. పర్యవికారశ్చాన్దసః. తాన్యథోక్తాన్ సోఽయగవబుత్పాటయేద్యథేతిదృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) ౧౨

రం.— (అథహ ప్రాణఉచ్చిక్రమిష్యన్ సయథాసుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్) సః - ముఖ్యః ప్రాణఉచ్చిక్రమిష్యన్- ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ యథాశోభనోఽశ్వః పరీక్షార్థమశ్వారూఢేనతాడితః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలకాన్ సంఖిదేత్- ఉత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ ప్రాణాన్ స్వస్వస్థానేభ్యఉత్పాటితవానిత్యర్థః. (తంహాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధిత్వంనశ్శ్రేష్ఠోఽసిమోత్క్రమీరితి) హే భగవన్- పూజార్హ. త్వంఏధి- స్వామీతిశేషః అస్మిన్లోటిమధ్యమపురుషైకవచనం. భవేత్యర్థః. నః- అస్మాకంమధ్యేత్వమేవ శ్రేష్ఠోసి. త్వముత్క్రమణంమాకార్షీరితి ఇతరే ప్రాణాస్తమాగత్యోచురిత్యర్థః. ౧౨

శం.— అథహైనం వాగాదయః ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం కార్యేణాపాదయన్త ఆహుర్బలిమివహరన్తో రాజ్ఞ ఇవిశః. కథం. వాక్తావదువాచ. (యదహంవసిష్ఠాస్మి) యదితి క్రియావిశేషణం. యద్వసిష్ఠత్వగుణాస్మీత్యర్థః. (త్వంతద్వసిష్ఠః) తేనవసిష్ఠత్వగుణేనత్వంతద్వసిష్ఠోసి- తద్గుణస్త్వమిత్యర్థః. అథవా-తచ్ఛబ్దోపి క్రియావిశేషణమేవ. త్వత్కృతస్త్వదీయోవావసిష్ఠత్వగుణోఽజ్ఞానాన్మమేతిమయాభిమత ఇత్యేతత్. తథోత్తరేషు యోజ్యం చక్షుఃశ్రోత్రమనస్సు. ౧౩-౧౪

ఆ.— మయి శ్రీయస్త్వథీర్వ్యస్మాకమస్తీతి కథంజ్ఞాతుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) వచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) క్రియావిశేషణత్వమేవవిశదయతి (యద్వసిష్ఠేతి) వసిష్ఠత్వేనగుణేనాహంగుణవానస్మి యత్-తత్త్వమేవేతియోజనా. అనన్తరంవాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (త్వమిత్యాదినా) తద్వసిష్ఠ ఇతిసమస్తపదమితిగృహీత్వావ్యాఖ్యాయపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యచ్ఛబ్దవదిత్యపేరర్థః. అహంవసిష్ఠత్వగుణోస్మీతియత్-తత్త్వమేవవసిష్ఠత్వగుణోసీతికథమిదానీముచ్యతే-అన్యథాహిపూర్వముక్తిధానంతవానీదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వత్కృత ఇతి) వాచిదర్శితంన్యాయంచక్షురాదావతిదిశతి (తథేతి) ౧౩-౧౪

రం.— అథేతరే ప్రాణాఃవిశఃకరానివరాజ్ఞే ముఖ్యప్రాణాయ స్వస్వగుణానర్పితవన్తఇత్యాహ (అథ హైనంవాగువాచయదహంవసిష్ఠాస్మి త్వంతద్వసిష్ఠోఽసీతి) యత్-యేనవాక్షిహోవసుమత్తాసమ్పాదకత్వలక్షణేనగుణేనాహంవసిష్ఠాఽస్మి-త్వంతత్ - తేనగుణేనవసిష్ఠోఽసీత్యర్థః. మదీయగుణస్యత్వదధీనత్వాత్ త్వదీయఏవసగుణ ఇతిభావః. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైః * అహంయత్స్వకార్యకరణసమర్థాస్మి - తస్యత్వదధీనత్వాత్ తవైవతత్కార్యసామర్థ్యమిత్యర్థః ఇతి. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧౩-౧౫

శం.— శ్రుతేరిదంవచః- యుక్తమిదంవాగాదిభిర్ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యభిహితం- యస్మాన్నవైలోకేవాచో, నచక్షూంషి, నశ్రోత్రాణి, నమనాంసీ, తివాగాదీనికరణాన్యాచక్షతే లౌకికాఆగమజ్ఞావా. కింతర్హి. ప్రాణాఇత్యేవాచక్షతే - కథయన్తి. యస్మాత్ప్రాణోహ్యేవై

తాని- సర్వాణి వాగాదీని కరణజాతాని భవతి- అతో ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యసురూపమేవ వాగాదిభిరుక్తమితి ప్రకరణార్థముపసంజిహీర్షతి. ననుకథ మిదంయుక్తం చేతనావన్త ఇవ పురుషా ఇవాహం శ్రేష్ఠతాయై వివదన్తోఽన్యోన్యం స్పర్ధన్తే ఇతి సహిచక్షురాదీనాం వాచం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రత్యేకం వదనం సమ్భవతి. తథా-అపగమో దేహాత్, పునః ప్రవేశో, బ్రహ్మగమనం, ప్రాణస్తుతిశ్చోపపద్యతే తస్మాత్. అగ్న్యాదిచేతనావద్దేవతాధిష్ఠితత్వాద్వా గాదీనాం చేతనావత్త్వం తావత్సిద్ధమాగమతః. తార్కికసమయవిరోధ ఇతిచేత్ దేహే ఏకస్మిన్ననేకచేతనానుపపత్తేః. న-ఈశ్వరస్యనిమిత్తకారణత్వా భ్యుపగమాత్. యేతావదీశ్వరమభ్యుపగచ్ఛన్తి తార్కికాః- తేమనఆదికార్యకరణానామాధ్యాత్మికానాం, బాహ్యానాం చ పృథివ్యాదీనా, మీశ్వరాధిష్ఠితానామేవ నియమేన ప్రవృత్తిమిచ్ఛన్తి రథాదివత్. నచాస్మాభిరగ్న్యాద్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా అధ్యాత్మం కర్తృత్వభోక్తృత్వాభ్యామభ్యుపగమ్యన్తే. కింతర్హి. కార్యకరణవతీనాం హి తాసాం ప్రాణైకదేవతాభేదానామధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభేదకోటివికల్పానాం అధ్యక్షతయా మాత్రయా నియన్తేశ్వరోఽభ్యుపగమ్యతే. సహ్యకరణః- ✱ అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. ✱ హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం ✱ హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వమిత్యాది చ శ్వేతాశ్వతరీయోపనిషది. భోక్తా కర్మఫలసమ్బన్ధీ దేహే తద్విలక్షణో జీవ ఇతి వక్ష్యామః. వాగా దీనాం చేహ సంవాదః కల్పితో విదుషోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రాణశ్రేష్ఠతానిర్ధారణార్థం. యథా లోకే పురుషా అన్యోన్యమాత్మనశ్శ్రేష్ఠతాయై వివ దమానాః కంచిద్గుణవిశేషాభిజ్ఞం పృచ్ఛన్తి- కోనశ్శ్రేష్ఠోగుణైరితి. తేనోక్తాః- ఏకైకశ్యేనాదః కార్యం సాధయితుముద్యచ్ఛత - యేనాదః కార్యం సా ధ్యతే-సవశ్శ్రేష్ఠ ఇతి. ఉక్తాస్తథైవోద్యచ్ఛన్త ఆత్మనోఽన్యస్య వా శ్రేష్ఠతాం నిర్ధారయన్తి. తథేమం సంవ్యవహారం వాగాదిషుకల్పితవతీ శ్రుతిః-కథంనా మవిద్వాన్ వాగాదీనామేకైకస్యాభావేఽపి జీవనం దృష్టం- నతు ప్రాణస్యేతి ప్రాణశ్రేష్ఠతాం ప్రతిపద్యేతేతి. తథా చ శ్రుతికౌషీతకీనాం ✱ జీవతి వా గపేతో మూకాన్ హి పశ్యామో జీవతి చక్షురపేతోఽన్ధాన్ హి పశ్యామో జీవతి శ్రోత్రాపేతో బధిరాన్ హి పశ్యామో జీవతి మనోఽపేతో బాలాన్ హి ప శ్యామో జీవతి బాహుచ్ఛిన్నో జీవత్యూరుచ్ఛిన్న ఇత్యాద్యా.. ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వాగాదివచనాదుక్తార్థాయ ప్రాణాధీనతాం వాగాదేః శ్రుతిరేవ కథయతీత్యుక్తరస్యనవై వాచ ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (శ్రుతేంతి) తదేవచసోపస్కారం వ్యాకరోతి (యుక్తమిత్యాదినా) యదిసర్వాణ్యేవ కరణానివాక్త్వాదినాన్నః- తస్మిన్వాచ ఇత్యేవ తాని బ్రూయుః. యది చ క్షుష్ట్వాదినాన్నః- తదా సర్వాణ్యేవ చక్షూంషీతి వదేయుః. నత్వేవం వదన్తి- ప్రాణా ఇతి తు తాని కథయన్తి. తస్మాత్ప్రాణపారతన్త్ర్యం కరణానాం సిద్ధ మిత్యర్థః. వాగాదిభిరుక్తత్వాత్ ✱ త్వం తదసీత్యాదినా- ప్రాణస్యైవ యథోక్తగుణవతాధ్యేయత్వం ప్రకరణార్థః. సామర్థ్యదుపసంహారాదర్శ నాదుపసజ్జిహీర్షతీత్యుక్తం. ఆఖ్యాయికాయా యథాశ్రుతమర్థమాక్షిపతి (నన్వితి) యథా పురుషాశ్చేతనావన్తో వివదమానాః స్పర్ధన్తే - తథా వాగాదయోఽచేతనాః స్వకీయశ్రేష్ఠత్వసిద్ధ్యర్థం విప్రతిపన్నా మిథః స్పర్ధేరన్నితి నైవయుక్తం- అచేతనేషు స్పర్ధాదేరదర్శనాదిత్యర్థః. కించ- వాగ్వ్య తిరిక్తానామన్యోన్యం వచనమేవానుచితం - వచనస్య వాగ్వ్యాపారత్వాదిత్యాహ (నహీతి) కించ - వాగాదీనాం దేహాత్సర్పణాద్యయుక్తం - అ చేతనత్వాదిత్యాహ (తథేతి) వాశబ్దో నహీత్యస్యానుకర్షణార్థః. అగ్న్యాదయశ్చేతనావత్యో దేవతాః- తాభిరధిష్ఠితత్వాత్తాదాత్మ్యాదృష్టిప్రాయే ణ వాగాదీనాం చేతనావత్త్వసమ్భవాద్వదనాదివ్యవహారస్సమ్భవతీతి ✱ అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమనుసృత్యోత్తరమాహ (చేత్తే తి) ఏకస్మిన్ దేహే అనేకచేతనావతాం విరుద్ధానేకాభిప్రాయానువిధాయిత్వేన దేహస్యోన్మథనప్రసక్త్యాదక్రియత్వప్రసఙ్గాద్వానానేకచేతనా ధిష్ఠితత్వమేకస్య దేహస్య సమ్భవతీతి శఙ్కతే (తార్కికేతి) కిమేకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతి - కింవా నైగ్న్యాదిలక్షణకర్తృభోక్త్రధిష్ఠితమితి వి కల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేతి) అస్తి హి నః శరీరమేకశరీరస్య జీవాధిష్ఠితస్యైవేశ్వరాధిష్ఠితత్వం - తథాచైకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతీతి నాస్తి నై శ్వరవాదినాం శఙ్కేత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యే తావదితి) అచేతనానాం చేతనాధిష్ఠితానామేవ ప్రవృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రథా దివదితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాత్వే తస్మాత్కార్యకరణానాం కిమధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమితి పృచ్ఛతి (కిం తర్హీతి) దేవతా కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమిష్టం చేత్ - అనవస్థా స్యాదితి నుద్యానం ప్రత్యాహ (కార్యకరణవతీనామితి) శాకల్య బ్రాహ్మణమనుసృత్యాహ (ప్రాణేతి) ననుభూయస్యో దేవతాః- కథం తాసాం ప్రాణలక్షణైకదేవతాప్రభేదత్వం- అతఆహ (అధ్యాత్మేతి) అ ధ్యాత్మాధిభూతాధిదేవానాం భేదకోటిభిర్వికల్పాయాసామితి విగ్రహః. నియన్తృత్వప్రయుక్తవ్యాపారవత్త్వం వారయితుం విశినష్టి (అధ్యక్షతా మాత్రేణేతి) అథేశ్వరస్యాపి నియన్తృత్వాత్కార్యకరణవత్త్వం దేవతానామివ స్యాదితి చేన్. నేత్యాహ (సహీతి) అకరణత్వమకార్యత్వస్యాప్యుప లక్షణం. తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అపాణీతి) ఆదిపదేన చ ✱ నతస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణో గృహీతః. సూత్రాత్మా హిరణ్య గర్భః- సాచైకా సమష్టిరూపా దేవతా - తదవస్థాభేదానాం దేవతానామీశ్వరో నియన్తేత్యుక్తం. తత్ర ప్రమాణమాహ (హిరణ్యగర్భమితి) ఆదిపదే న ✱ హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్ర ఇత్యాది గృహ్యతే. దేవతానామీశ్వరస్య చాస్మిన్ దేహే భోక్తృత్వాభావే కస్య భోక్తృత్వమిత్యత ఆహ (భోక్తేతి) తద్విల క్షణః - దేవతేశ్వరాభ్యాం వ్యావృత్త ఇతి యావత్. వాగాదిశబ్దవాచ్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా ఇతి స్వీకృత్యాఖ్యాయికాయాశ్చార్థనిష్కర్ష ఉక్తః. ఇ దానీం తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (వాగాదీనాం చేతి) కల్పనాప్రయోజనమాహ (విదుష ఇతి) యథోక్తాం కల్పనాం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథే త్యాదినా) తేనోక్తా ఇత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (ఏకైకశ్యేనేతి) విదుష ఇత్యాదినోక్తం ప్రయోజనం ప్రకటయతి (కథంనామేతి) విద్వాన్-ప్రా

ఉ.— స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి యత్కించిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచుస్తద్వా ఏతదనస్యాన్నమనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం న హ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి॥ ౧

ఉక్తే స్థితాం కథం నామ ప్రతిపద్యేతేత్యపేక్షాయాం ప్రతిపత్తిప్రకారం సూచయతి (వాగాదీనామితి) ఇతి - ఫలవతీకల్పనేతి శేషః. దృష్టేష్విష్టశ్రుతిమనుగ్రాహకత్వేన దర్శయతి (తథా చేతి) ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నవా ఇతి వాచో న చక్షూంషి న శ్రోత్రాణి న మనాంసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) లౌకికా వా ఆగమజ్ఞా వా వాగాదీనీన్ద్రియాణి వాగాదిశబ్దైః న వ్యవహరన్తి - అపితు ప్రాణశబ్దేనైవ వ్యవహరన్తి. తత్ర హేతుః. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితి శేషః - * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇత్యుక్తేః. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితి శేషమిన్ద్రియాణాం సర్వాణీన్ద్రియాణి ప్రాణా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డార్థవాక్యవిషయకమధికరణమువన్యస్యతే - గుణోపసంహారపాదే ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః కౌషీతకినాం చోపనిషది చ వశమేఽధ్యాయే * యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతి ఇత్యారభ్య ప్రాణవిద్యా పఠ్యతే తత్ర సర్వత్ర ప్రాణస్య జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠ్యగుణకత్వం, వాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనసాం వసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాసమ్పదాయతనత్వగుణవిషయభూతానాం ప్రదర్శకత్వసమ్పత్త్యర్థముపాసనవిశిష్టతదర్థం శ్రవణాదిసమ్పాదకత్వం సర్వస్వనాతిపరవ్యజ్ఞానరూపవర్గాణాం యత్ తత్త్వం ప్రాణవసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాత్వసమ్పత్త్వాయతనత్వరూపగుణవత్త్వం, వాగాదీనాం చేన్ద్రియాణాం స్వస్వవిషయ పరస్పరవివాదేన బ్రహ్మసభోపసర్పణం, యస్మిన్ వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వో వసిష్ఠ ఇతి బ్రహ్మవచనం, తతో వాగాదీనామేకైకస్య శరీరాదుత్క్రమ్య పర్యటనం, తస్మిన్ శరీరస్యేన్ద్రియాణాం చ యథాపూర్వమవస్థానం, ప్రాణస్యోత్క్రమణప్రవృత్తౌ తేషాం విశరణం, తతో భీతానాం వాగాదీనాం మా స్మోత్క్రమీర్న శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి ముఖ్యప్రాణం ప్రతి ప్రార్థనమిత్యేతత్సర్వం సమానమవగతం. కౌషీతకీనాం తు ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకవత్ * యదహం వసిష్ఠోఽస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యనేన ప్రకారేణ ప్రాణే వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసమర్పణం నోక్తం. అతో వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదేః ప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రతీత్యా వాగాదీనాం స్వాతన్త్ర్యప్రతీతేశ్ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకామ్నాతప్రాణవిద్యాతః కౌషీతక్యామ్నాతప్రాణవిద్యాయా భేదప్రతిభాద్రమః. తథా తస్యామేవోపనిషది చతుర్థేఽధ్యాయే * అథాతో నిఃశ్రేయసాదానం సర్వా వై దేవతా అహం శ్రేయసే వివదమానా అస్మాచ్ఛరీరాదుచ్చక్రముస్తద్దారుభూతం శిశ్యే అథైనం వాక్ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్ఛిశ్యే ఏవ అథైనచ్చక్షుః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛిశ్యే ఏవ అథైనచ్ఛ్రోత్రం ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వచ్ఛిశ్యే ఏవ అథైనం మనః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వన్మనసా ధ్యాయచ్ఛిశ్యే ఏవ అథైనత్ప్రాణః ప్రవివేశ తత్తత ఏవ సముత్తస్థౌ తద్దేవాః ప్రాణే నిఃశ్రేయసం విజిత్య ప్రాణమేవ ప్రజ్ఞాత్మానమభిసంభూయ సహైతైః సర్వైరస్మాల్లోకాదుచ్చక్రముః ఇతి ప్రాణ ఉత్క్రాన్తే శరీరస్య పాతాదర్శనాదారభ్య ప్రాణ ఆవిష్టస్య దశాయామపి వాగాదీనాం స్వకార్యకరత్వప్రదర్శనేన ఛాన్దోగ్యాద్వైలక్షణ్యప్రతీతేః. ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా ఉభయత్రాప్యేకరూప్యప్రతీతౌ కించిద్వైరూప్యస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధిత్వాభావాద్విద్యైక్యమితి * సర్వాభేదాదన్యత్రేమే ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సర్వాభేదాత్ - ప్రతిజ్ఞాతప్రాణజ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్య తిసృష్వపి శాఖాస్వభేదాచ్ఛాఖాన్తరవిద్యాయాం శాఖాన్తరవిద్యాగతగుణాః సముపసంహర్తవ్యా ఇతి సూత్రార్థః. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స హోవాచ - ముఖ్యః ప్రాణః. కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి. ముఖ్యం ప్రాణం ప్రష్టారమివ కల్పయిత్వా వాగాదీన్ ప్రతివక్తౄనివ కల్పయన్తీ శ్రుతిరాహ - యదిదం లోకేఽన్నజాతం ప్రసిద్ధమాశ్వభ్యః - ఆశ్వభిస్సహ ఆశకునిభ్యః - సహ శకునిభిః సర్వప్రాణినాం యదన్నం తత్తవాన్నమితి హోచుర్వాగాదయ ఇతి. ప్రాణస్య సర్వమన్నం - ప్రాణోఽత్తా సర్వస్యాన్నస్యేత్యేవం ప్రతిపత్తయే కల్పితాఖ్యాయికారూపాద్వాక్యాద్వ్యావృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణాహ - తద్వా ఏతత్ - యత్కించిల్లోకే ప్రాణిభిరన్నమద్యతే. అనస్య - ప్రాణస్య తదన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. సర్వప్రకారచేష్టావ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థమన ఇతి ప్రాణస్య ప్రత్యక్షం నామ. ప్రాణస్యోపసర్గపూర్వత్వే హి విశేషగతిరేవ స్యాత్. తథా చ సర్వాన్నానామత్తుర్నామగ్రహణమితీదం ప్రత్యక్షం నామ అన ఇతి. సర్వాన్నానామత్తుస్సాక్షాదభిధానం. న హ వా ఏవంవిది - యథోక్తప్రాణవిది - ప్రాణోఽహమస్మి సర్వభూతస్థస్సర్వాన్నానామత్తేతి. తస్మిన్నేవంవిది హ వై కించన - కించిదపి ప్రాణిభిరద్యం ప్రాయశో వ్యవహరన్నం - అనద్యం న భవతి - సర్వమేవంవిద్యన్నం భవతీత్యర్థః. ప్రాణభూతత్వాద్విదుషః - * ప్రాణో వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీత్యుపక్రమ్య * ఏవంవిదో హ వా ఉదేతి సూర్య ఏవంవిద్యస్తమేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— వాగాదీనాం స్వామిత్వాదిగుణః ప్రాణోఽస్మీతి విద్యాదితి ప్రధానవిద్యాముపదిశ్య తదఙ్గత్వేనాఙ్గభూతాన్నవాసోదృష్టివిధానాయ ప్రక్రమే ప్రథమమన్నదృష్టిం విధాతుం ప్రసఙ్గం ప్రకురుతే (స హోవాచేతి) ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, కాల్పనికమిత్యాహ (ముఖ్యమితి) యదిదమిత్యుక్తమేవ చ యత్పదం వాక్యార్థకల్పనార్థం యదన్నమిత్యత్రానూద్యతే. తద్వా ఏతదిత్యాద్యుత్తరవాక్యస్య పూర్వవాక్యార్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దం విహాయానశబ్దప్రయోగే తాత్పర్యమాహ (సర్వప్రకారేతి) * అన

ఉ.— స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చో
పరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి॥ ౨

చేష్టాయాం చ విభాగజస్యానశబ్దస్య హి ప్రాణస్య సర్వప్రకారచేష్టయా ప్రాణస్యావ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థం. తథా - యః కోపి దహతి శోషయతి స్రావయ
తి వా - సర్వోపి ప్రాణ ఏవ తేనేతి యుక్తం ప్రాణస్యాన్న ఇతి నామ సుశక్యత్వాత్. ప్రత్యక్షం - భూహ్వ్యాకాశాకుజస్య నామేవేయావత్. ఉక్తమేవార్థం సమర్థయతే
(ప్రాదీతి) అనశబ్దస్యేతి శేషః. న ప్రాణస్య సర్వచేష్టాస్థితిత్వేవ కారార్థః. తథా చ - ప్రాణాదిశబ్దా హి దానేవిశేషత్వాత్ప్రతిరేవ తత్తద్రూపేణ స్థితత్వాత్. అనజ
తి ప్రత్యక్షమిదం నామ సర్వాన్నానామపత్యర్థాను ప్రమాణమితి సమ్పన్నః. తదేవ వ్యాచష్టే (సర్వాన్నానామితి) తతశ్చ ప్రాణశబ్దస్య ప్రాణవిదస్సర్వ
మన్నం చేత్ - తద్విదుషో భోక్తృభక్షణసిద్ధాన్తత్విషయం శాస్త్రం ప్రత్యక్షేణ తత్త్వాశజా హ్యర్థాపత్తికం రూపం హిత్వా అధిష్ఠాతృకేన రూపేణ తత్తస్య సర్వా
న్నత్వే విభాగశాస్త్రమాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదవిషయత్వేనానిరుద్ధమిత్యాహ (ప్రాణభూతత్వాదితి) ప్రాణభూతాదిత్యాదిపదస్య ప్రత్యక్షతరం సంవాద
యతి (ప్రాణాద్వేతి) ౧

రం.— (స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి) వాగాదీన్ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి ముఖ్యః ప్రాణః పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చిద
దమా శ్వభ్య ఆ శకునిభ్య ఇతి హోచుః) శ్వశకునిపర్యన్తసర్వప్రాణినాం యదన్నజాతం - తత్తదన్నజాతమితి వాగాదయః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. శ్రుతిః
స్వేన రూపేణాహ (తద్వా ఏతదనస్యాన్నం) యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరద్యతే - తదేతదనస్య - ప్రాణస్యాన్నం. ప్రాణేనైవాదద్యత ఇత్యర్థః. (అనో
హ వై నామ ప్రత్యక్షం) అదనాదివివిధచేష్టాయుక్తత్వాత్ప్రాణస్యాన ఇతి ప్రత్యక్షం నామ. దేవానాం పరోక్షప్రియత్వాత్ప్రత్యక్షమన ఇతి నామ పరి
త్యజ్య ప్రాణ ఇతి పరోక్షేణ నామ్నా వ్యవహారః. తతశ్చాదనచేష్టాయా అనితిదీయత్వాత్సర్వప్రాణిజాతేనాద్యమానమన్నం సర్వం తేనైవాద్యత ఇతి ప్రాణస్య
సర్వమన్నమిత్యర్థః. యద్వా - అన ఇత్యస్య నకారాన్తరయుక్తస్యాన్నత్వేనాన్నస్యానసమ్బన్ధిత్వాత్, దన ఇత్యస్య ప్రాణనామత్వస్య ప్రత్యక్షత్వాత్, దన్నం
తత్సమ్బన్ధీత్యర్థః. అత్ర ప్రాణవిద్యానిష్ఠేన సర్వప్రాణ్యన్నాదనస్యాశక్యత్వాత్ సర్వప్రాణ్యన్నాదనకర్తృత్వసమ్భవః - అపితు సర్వప్రా
ణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (సహ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి) ప్రాణవి
ద్యానిష్ఠస్యాభక్ష్యభక్షణదోషో నాస్తీత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ పునః - ప్రాణః. పూర్వవదేవ కల్పనా. కిం మే వాసో భవిష్యతీతి. ఆప ఇతి హోచుర్వాగాదయః. యస్మాత్ప్రా
ణస్య వాసః ఆపః - తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః - భోక్ష్యమాణా భుక్తవన్తశ్చ బ్రాహ్మణా విద్వాంసః ఏతత్కుర్వన్తి. కిం. అద్భిర్వాసస్థానీయాభిః పు
రస్తాత్ - భోజనాత్పూర్వం, ముపరిష్టాచ్చ - భోజనాదూర్ధ్వం, చ పరిదధతి - పరిధానం కుర్వన్తి ముఖ్యస్య ప్రాణస్య. లమ్భుకః - లమ్భనశీలో వాసో భవతి -
వాససో లబ్ధైవ భవతీత్యర్థః. (అనగ్నో హ భవతి) వాససో లమ్భుకత్వేనార్థసిద్ధైవానగ్నతేతి - అనగ్నో హ భవతీతి - ఉత్తరీయవాన్ భవతీత్యేతత్. భోక్ష్య
మాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం శుద్ధ్యర్థం విజ్ఞాతం - తస్మిన్ ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనమాత్రమిహ విధీయతే - అద్భిః పరిదధతీతి. నాచమనాన్తరం.
యథా లౌకికైః ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం - తద్వత్. * కిం మే వాస ఇత్యాదిప్రశ్నప్రతివచనయోస్తుల్యత్వాత్. యద్యా
చమనమపూర్వం తాదర్థ్యేన క్రియేత - తదా క్రిమ్యాద్యన్నమపి ప్రాణస్యేతి భక్ష్యత్వేన విహితం స్యాత్. తుల్యయోర్విజ్ఞానార్థయోః ప్రశ్నప్రతివచనయోః
ప్రకరణస్య విజ్ఞానార్థత్వాదర్ధజరతీయో న్యాయో న యుక్తః కల్పయితుం. యత్తు ప్రసిద్ధమాచమనం ప్రాయత్యార్థం, ప్రాణస్యానగ్నతార్థం, చ న భ
వతీత్యుచ్యతే - న తథా వయమాచమనముభయార్థం బ్రూమః. కిం తర్హి. ప్రాయత్యార్థాచమనసాధనభూతా ఆపః ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనం చోద్య
త ఇతి బ్రూమః. తత్రాచమనస్యోభయార్థత్వప్రసఙ్గదోషచోదనాఽనుపపన్నా. వాసోర్థ ఏవాచమనే తద్దర్శనం స్యాదితి చేన్న - వాసోజ్ఞానార్థవా
క్యే వాసోర్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదః - ఆచమనస్య తదర్థత్వమన్యార్థత్వం చేతి ప్రమాణాభావాత్. ౨

ఆ.— ప్రాణవిద్యాఙ్గత్వేనాన్నదృష్టిరుపదిష్టా - సమ్ప్రతి తదఙ్గత్వేన వాసోదృష్టిం ప్రస్తౌతి (స హోవాచేతి) అత్రాపి ప్రాణస్య ప్ర
ష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, చ కల్పితమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అహం ప్రాణం ప్రతి వాసోరూపత్వేనోపకరణమాహ (యస్మాదితి) వా
సోదృష్టిఫలమాచష్టే (లమ్భుక ఇతి) అనగ్నో హ భవతీత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థవిశేషమాహ (వాసస ఇతి) ఆచమనాన్తరం ప్రాణవిదో విధీయ
తే - * ఏవంవిదశిష్యన్నాచామేదితి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (భోక్ష్యమాణస్యేతి) ఆదిపదేన ప్రశ్నప్రతివచనే గృహ్యేతే. సర్వప్రాణిభోగ్యేఽన్నే త
స్యాన్నమితి దృష్టివదాచమనీయాస్వప్సు తస్య విధీయతే వాసోదృష్టిరిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీతి) తాదర్థ్యేన - అనగ్నతార్థ్యేనేతి
యావత్. అథ పూర్వమన్నదృష్టిరేవ విధీయతే - సర్వాన్నభక్షణస్య ప్రమాణనిరుద్ధత్వాత్. ఇహ త్వపూర్వమాచమనమవిరోధాద్విధీయతామిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (తుల్యయోరితి) ఏకస్యాచమనస్య శుద్ధ్యర్థత్వమనగ్నతార్థత్వం చ వక్తుమశక్యం - విరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) విరోధాయ
థా స్యాత్ - తథేతి యావత్. తర్హి కీదృగాచమనం వివక్షితమిత్యాహ (కిం తర్హీతి) ప్రయతస్య భావః - ప్రాయత్యం. తదర్థాయా ఆచమనక్రియాయాః
తత్సాధనభూతాస్వప్సు వాసస్సఙ్కల్పనం క్రియాన్తరమత్ర విధిత్సితమిత్యాహ (ప్రాయత్యేతి) క్రియాభేదే ఫలితమాహ (తత్రేతి) అన్యార్థాస్వ
ప్సు అన్యార్థత్వచిన్తనే ప్రమాణవిరోధాద్విధియోగేన వాసోర్థమాచమనాన్తరమేవ విధేయం - తత్ర చానగ్నతార్థత్వచిన్తనముచితమితి శఙ్కార్థః. వాసోఽ

ఉ.— తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి ॥ ౩

అథ యది మహజ్జిగమిషేదమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాꣳ రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థం దధిమధునోరుపమథ్య జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సంపాతమవనయేత్ ॥ ౪

స్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రసిద్ధాచమనసాధనభూతాస్వప్సు వాసోదృష్టిపరమేవ చ వాక్యమిత్యుత్తరమాహ (నైత్యాదినా) తదర్థత్వం- వాసోర్థత్వం. అన్యార్థత్వం - దృష్ట్యర్థత్వం. ఇత్యుక్తే ప్రమాణస్యైకస్య వాక్యస్యానేకప్రమాణత్వప్రసఙ్గాదపియాయాత్. ౨

రం.— (స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుః) కిం మేవ స్త్రం భవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణేన పృష్టా ఇతరప్రాణాః ఆప ఏవ వస్త్రం భవిష్యతీత్యూచుః. ఆపో వాసస్త్వేన చిన్తనీయా ఇతి హోచురిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి) తస్మాత్- అపాం వాసస్త్వాదేవ ఏతత్- ఏతస్మిన్ భోజనకాలే అశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణాః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ- భోజనాత్ప్రాక్పశ్చాచ్చాచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిః పరిహితం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తి - ఆచమనీయాస్వప్సు వాసస్త్వచిన్తనేన వాసోభూతాభిరద్భిః ప్రాణస్య పరిహితత్వాదనగ్నత్వచిన్తనం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏవం చిన్తకస్తేన చిన్తనేన చ స్వయమపి వాసోలమ్భుకో భవతి- వాసోలబ్ధా భవతి అనగ్నశ్చ భవతి. తస్యాగ్నిత్వ స్యాదేవ నేతి భావః. ౨

శం.— తదేతత్ప్రాణదర్శనం స్తూయతే కథం. తద్ధైతత్- ప్రాణదర్శనం సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే- నామ్నా. వైయాఘ్రపద్యాయ- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యం వైయాఘ్రపద్యః. తస్మై గోశ్రుత్యాఖ్యాయోక్త్వోవాచాన్యదపి వక్ష్యమాణం వచః. కిం తదువాచేతి. ఆహ- యద్యపి శుష్కాయ స్థాణవే ఏతద్దర్శనం బ్రూయాత్ ప్రాణవిత్- జాయేరన్- ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్- స్థాణౌ శాఖాః. ప్రరోహేయుశ్చ పలాశాని చ- పత్రాణి. కిము జీవతే పురుషాయ బ్రూయాదితి. ౩

ఆ.— తద్ధైతదిత్యాదివాక్యం న విధానార్థం- నాపి ఫలవచనం- తథాచ వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి.) స్తుతిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమితి) జీవతే పురుషాయ ప్రాణవిద్యాదర్శనం బ్రూయాత్- తదా2_స్మిన్ మహాఫలం భవతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా. ౩

రం.— (తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ) వ్యాఘ్రపదస్య పుత్రాయ నామ్నా గోశ్రుతయే జబాలాపుత్రః సత్యకామనామా మహర్షిః ఇదం ప్రాణదర్శనముక్త్వాఽన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏనత్- ప్రాణదర్శనం శుష్కాయ వృక్షాయాపి యది బ్రూయాత్ - అస్య వృక్షస్య శాఖా ఉత్పద్యేరన్. పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యర్థః. ౩

శం.— యథోక్తప్రాణదర్శనవిద ఇదం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే- అథ- అనన్తరం యది మహత్- మహత్త్వం జిగమిషేత్- గన్తుమిచ్ఛేత్. మహత్త్వం ప్రాప్తుం యదికామయేతిత్యర్థః తస్యేదం కర్మ విధీయతే. మహత్త్వే హి సతి శ్రీరుపనమతే. శ్రీమతో హ్యర్థప్రాప్తం ధనం. తతః కర్మానుష్ఠానం. తతశ్చ దేవయానం పితృయాణం వా పన్థానం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యేతత్ప్రయోజనము రరీకృత్య మహత్త్వప్రేప్సోరిదం కర్మ. న విషయోపభోగకామస్య. తస్యాయం కాలాదివిధిరుచ్యతే- అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా- దీక్షిత ఇవ భూమిశయనాదినియమం కృత్వా. తపోరూపం సత్యవచనం బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిధర్మవాన్భూత్వేత్యర్థః. న పునర్వైధ్యమేవ కర్మజాతం సర్వముపాదత్తే - అతద్వికారత్వాన్మన్థాఖ్యస్య కర్మణః. ✻ ఉపసద్వ్రతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ పయోమాత్రభక్షణం చ శుద్ధికారణం తపఉపాదత్తే. పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కర్మారభతే. సర్వౌషధస్య- గ్రామారణ్యానామోషధీనాం యావచ్ఛక్త్యాఽల్పమల్పముపాదాయ తద్వితుషీకృత్యామమేవ పిష్టం దధిమధునోరౌదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే శ్రుత్యన్తరాత్ప్రక్షిప్యోపమథ్యాగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావావసథ్యే ఆజ్యస్యావాపస్థానే హుత్వా స్రువసంలగ్నం మన్థే సంపాతమవనయేత్- సంస్రవమధఃపాతయేత్. ౪

ఆ.— గోదోహనవదనిత్యత్వాధికారమిదం కర్మ- ప్రాణవిదోఽస్మిన్నధికారో స్తీత్యాహ (యథోక్తేతి) అనన్తరం - ప్రాణవిద్యానిష్పత్తేరితి శేషః. వాక్యశేషం పూరయతి (తస్యేతి) మహత్త్వద్వారా విషయోపభోగకాముకస్యకర్మని ధాయికా స్త్రం శ్యేనాదికాస్త్రివదనర్థఫలమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్త్వేహీతి) తస్యేతి- ప్రకృతమన్థాఖ్యకర్మోక్తిః. కాలాదీత్యాదిశబ్దో ద్రవ్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. దైక్ష్యం- దీక్షాయాం భవం ప్రాగ్వంశప్రవేశనాదిన సర్వమేవ హాయమనుతిష్ఠతి- ప్రకృతిధర్మా హి వికృతావనువర్తన్తే- ప్రకృతివద్వికృతిః కర్తవ్యేతి న్యాయాత్. న చేదం కర్మ కస్యచిద్వికృతిః. అతో యథోక్తధర్మవత్త్వమేవాత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. దీక్షిత్వేత్యనేన వివక్షితం ధర్మాన్తరమాహ (ఉపసదితి) ఉపసదో నామ- ఇష్టయః ప్రవర్గ్యా

ఉ.—— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేదాయతనాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్॥ ౫

అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపత్యమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదగ్ స హి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠో రాజాఽధిపతిః స మా జ్యైష్ఠ్యగ్ శ్రైష్ఠ్యగ్ రాజ్యమాధిపత్యం గమయత్వహమేవేదగ్ సర్వమసానీతి॥ ౬

అథ ఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతి వయం దేవస్య భోజనమిత్యాచామతి శ్రేష్ఠగ్ సర్వధాతమమిత్యాచామతి తురం భగస్య ధీమహీతి సర్వం పిబతి॥ ౭

మాస్సు ప్రసిద్ధాః తాసు వ్రతం- పయోమాత్రభక్షణం. తదుపేతో భూత్వా మన్థం సమ్పాదయేదుపోయాతీతి వాజసనేయకే సమానప్రకరణే శ్రవణాదితి యావత్. పిష్టం కృత్వా తదామం - అపక్వమేవ దధిమధునోస్సమ్బన్ధం పాత్రే ప్రక్షిప్యేతి సమ్బన్ధః. ఔదుమ్బరత్వే నియమః - పాత్రస్యాకారే తు వికల్పః. కథమశ్రుతం పాత్రమత్ర కల్ప్యతే- తత్రాహ (శ్రుత్యన్తరాదితి) *ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వేతి వాజసనేయే శ్రవణాత్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేనాపేక్షితం పాత్రమత్ర గృహీతమిత్యర్థః. ఆవసథసమ్బన్ధీ లౌకికోఽగ్నిః- ఆవసథ్యో వివక్షితః- యస్మిన్నౌపాసనాఖ్యం కర్మ క్రియతే. ఆజ్యస్యాహుత్వేతి సమ్బన్ధః. ఆవాపస్థానం- ఆహుతిప్రక్షేపప్రదేశో గృహ్యోక్తః. ౪

రం.—— మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (అథ యది మహజ్జిగమిషేత్) మహత్- మహత్త్వం జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యాదిలక్షణం యది ప్రాప్తుమిచ్ఛేదిత్యర్థః. (అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థమిత్యాది) ఉక్తకాలే సర్వౌషధస్య - గ్రామ్యారణ్యౌషధానాం మన్థం - పిష్టం ఔదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే దధిమధునోః ప్రక్షిప్యోపమథ్యాగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యేన హుత్వా మన్థే సమ్పాతం- హుతశేషం నినయేదిత్యర్థః. ౪

శం.—— సమానమన్యత్- వసిష్ఠాయ, ప్రతిష్ఠాయై, సమ్పదే, ఆయతనాయ, స్వాహేతి ప్రత్యేకం తథైవ సమ్పాతమవనయేత్. ౫

ఆ.—— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యాదివాక్యం పూర్వవాక్యేన తుల్యార్థమిత్యాహ (సమానమితి) తుల్యత్వమేవ స్పష్టయతి (వసిష్ఠాయేతి) స్వాహేతి- మన్త్రం సముచ్చార్య హుత్వేతి సమ్బన్ధః తథైవ- ప్రథమహోమానన్తరమివేత్యర్థః. ౫

రం.—— (వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౫

శం.—— హుత్వాఽథ ప్రతిసృప్య- అగ్నేరీషదపసృత్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతీమం మన్త్రం. (అమో నామాస్యమా హి తే) అమ ఇతి- ప్రాణస్య నామ. అన్నేన హి ప్రాణః ప్రాణితి దేహే ఇత్యతో మన్థద్రవ్యం ప్రాణస్యాన్నత్వాత్ప్రాణత్వేన స్తూయతే- అమో నామాసీతి. కుతః. యతోఽమా- సహ హి- యస్మాత్తే- తవ ప్రాణభూతస్య సర్వం- సమస్తం జగదిదం. అతోఽమో నామాసీత్యర్థః. స హి - ప్రాణభూతో మన్థో జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ. అత ఏవ చ రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిశ్చ - అధిష్ఠాయ పాలయితా సర్వస్య. స మా - మామపి మన్థః ప్రాణో జ్యైష్ఠ్యాదిగుణపూగమాత్మనో గమయతు. అహమేవేదం సర్వం- జగదసాని- భవాని ప్రాణవత్. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

ఆ.—— హుత్వానన్తర్యమథశబ్దార్థః. భవతు ప్రాణస్యేదం నామ - మన్థస్య తు కథం మన్త్రార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నేన హీతి) ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కుత ఇతి) అతశ్చామో నామాసీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. హేతుం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ౬

రం.—— (అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతి) ప్రతిసృప్య- అభిగమ్య. ప్రదక్షిణం కృత్వేతి వార్థః. అఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపేత్- అఞ్జలౌ మన్థం నిధాయ వక్ష్యమాణం మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (అమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదమిత్యాదినా) అమా ఇతి నామ యస్యాసౌ అమో నామా. సోఽసీత్యర్థః. నను అమా ఇతి హి ప్రాణనామ. కథమప్రాణస్య మన్థస్య అమో నామత్వమిత్యత్రాహ (అమా హీతి) త్వమితి శేషః. త్వం ప్రాణోఽసి హీత్యర్థః. మన్థస్య ప్రాణత్వముపపాదయతి (తే సర్వమిదం) ఇదం- జగత్సర్వం తే- త్వదధీనం. మన్థలక్షణాన్నాధీనత్వాజ్జగత ఇతి భావః. (స హి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠో రాజాధిపతిరిత్యాది) స హి- మన్థభూతః ప్రాణ ఇత్యర్థః. రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిః- శేషీత్యర్థః. మా- మాం. గమయతు- ప్రాపయతు. ఇదం సర్వమహమేవాసాని- భవాని. సర్వనియన్తృతయా భవానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.—— అథ- అనన్తరం ఖల్వేతయా- వక్ష్యమాణయర్చా పచ్ఛః - పాదశ ఆచామతి - భక్షయతి. మన్త్రస్యైకైకేన పాదేనైకైకం గ్రాసం భక్షయతి. తత్ భోజనం సవితుః- సర్వస్య ప్రసవితుః. ప్రాణమాదిత్యం చైకీకృత్యోచ్యతే. ఆదిత్యస్య వృణీమహే - ప్రార్థయేమహి మన్థరూపం. యేనాన్నేన సావిత్రేణ భోజనేనోపభుక్తేన వయం సవితృస్వరూపాపన్నా భవేమేత్యభిప్రాయః. అథవా- దేవస్య సవితురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శ్రేష్ఠం-

నిర్ణిజ్యకꣳ సంచమసం వా పశ్చాదగ్నేః సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా వాచంయమో ఽప్రసాహః స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్ ॥ ౮

తదేష శ్లోకః యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియꣳ స్వప్నేషు పశ్యతి । సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే ॥ ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ప్రశస్యతమం సర్వాన్నేభ్యః. సర్వధాతమం- సర్వస్య జగతో ధారయితృతమం. అతిశయేన విధాతృతమమితి వా. సర్వధా భోజనవిశేషణం. తురం- త్వరం. తూర్ణం. శీఘ్రమిత్యేతత్. భగస్య- దేవస్య సవితుః. స్వరూపమితి శేషః. ధీమహి- చిన్తయేమహి విశిష్టభోజనేన సంస్కృతాః శుద్ధాత్మానః సన్త ఇత్యభిప్రాయః. అథవా- భగస్య- శ్రియః కారణం మహత్త్వం ప్రాప్తుం కర్మకృతవన్తో వయం తద్ధీమహి- చిన్తయేమహి. ౭

ఆ.— అనన్తరం- జపకర్మణః స్వకాలాదితిశేషః. తదేవ స్పష్టయతి (మన్త్రస్యేతి) మన్త్రస్యైకైకేన పాదేనకస్యైకైకం గ్రాసం భక్షయతీతి యోజనా. భోజనం- మన్థరూపమితి సమ్బన్ధః. తత్కథం సవితుస్స్యాత్- ప్రాణస్య హి మన్థద్రవ్యమన్నమిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) ఉచ్యతే - సవితుర్భోజనమితి శేషః. ప్రాణాదిత్యయోరేకత్వే ఫలితం వాక్యార్థమాహ (ఆదిత్యస్యేతి) మన్థరూపం- తద్భోజనమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రార్థనావిషయం భోజనమేవ విశినష్టి (యేనేతి) తస్యైవ విశేషణాన్తరం (శ్రేష్ఠమిత్యాది) స్థితికారణత్వముక్త్వా జనకత్వం పక్షాన్తరమాహ (అతిశయేనేతి) జగద్వ్యాప్త్యా ఫలదానేన ధ్యాతు, క్షిప్రం. కిమితి భోజనే కర్తృత్వం సే ధ్యానముచ్యతే- తత్రాహ (విశిష్టేతి) శుద్ధధీత్వం ధ్యానకారణముక్త్వా ప్రకృతకర్మణై స్థితమహత్త్వే హేతుత్వాదపి ధ్యానమనుష్ఠేయమిత్యాహ (అథవేతి) తదితి సావిత్రం రూపముక్తం. ౭

రం.— (అథఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి) ఏతయా- వక్ష్యమాణయా ఋచా పచ్ఛః- పాదశో మన్థం భక్షయతీత్యర్థః. మన్త్రస్యైకైకపాదేనైకైకగ్రాసం భక్షయేదిత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం తురం భగస్య ధీమహి) అస్యాశ్చర్చోఽయమర్థః- వయం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం- సర్వధారకం తత్- శ్రేష్ఠం భోజనం సవితుర్దేవస్య- సవితుర్దేవాత్ వృణీమహే- ప్రార్థయామహే అత్ర ప్రాణస్య సవితుశ్చాభేదేన సవితురిత్యుక్తిః. అథ తద్దత్తేన భోజనేన సన్తుష్టాస్సన్తస్తురం- తూర్ణం. శీఘ్రం భగస్య- సూర్యస్య దేవస్య ధీమహి- ధ్యాయేమేత్యర్థః. స్వరూపమిత్యధ్యాహారః. అథవా- సమ్పన్నసామర్థ్యాస్సన్తః. సవితారం ధ్యాయేమేత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— సర్వం చ మన్థలేపం పిబతి నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాల్య కంసం - కంసాకారం. చమసం - చమసాకారం వా ఔదుమ్బరం పాత్రం. పీత్వాఽఽచమ్య పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి చర్మణి వా- అజినే స్థణ్డిలే- కేవలాయాం భూమౌ. వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్నిత్యర్థః. అప్రసాహః - న ప్రసహ్యతే- నాభిభూయతేఽస్త్రాద్యనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా- తథా సంయతశ్చ సన్నిత్యర్థః. స ఏవమ్భూతో యది స్త్రియం పశ్యేత్ స్వప్నేషు- తదా విద్యాత్సమృద్ధం మమేదం కర్మేతి. ౮

ఆ.— సంయసే నౌదుమ్బరం. వైకల్పికాకారవిశేషః. పాత్రం- ప్రక్షాల్య పిబతీతి సమ్బన్ధః. మన్థలేపం పాత్రం ప్రక్షాల్య పీత్వాఽఽచమన పూర్వకమగ్నేః పశ్చిమభాగే కృష్ణాజినవ్యవహితాయాం కేవలాయాం వా భూమౌ ప్రాక్శిరా భూత్వా శయీతేత్యాహ (పీత్వేతి) శయానస్యకర్తవ్యం దర్శయతి (వాచంయమ ఇతి) తస్య స్వప్నే కథంచిదుత్తమస్త్రీదర్శనే శుభాగమః సూచ్యత ఇత్యాహ (స ఏవంభూత ఇతి) ౮-౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేస్సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా) కంసాకారం చమసాకారం వా ఔదుమ్బరపాత్రం ప్రక్షాల్యాగ్నేః పశ్చాదజినే వా కేవలభూమ్యాం వా ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. శయానే నియమమాహ (వాచంయమోఽప్రసాహః) వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్. అప్రసాహః- న ప్రసహ్యత ఇత్యప్రసాహః. అనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా నాభిభూతో భవతి- తథా సంయతశ్చ సన్నిత్యర్థః. (స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్) స్పష్టోఽర్థః. ౮

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽపి భవతి. యదా కర్మసు కామ్యేషు- కామార్థేషు స్త్రియం స్వప్నేషు- స్వప్నదర్శనేషు. స్వప్నకాలేషు వా పశ్యతి. సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ - కర్మణాం ఫలనిష్పత్తిర్భవిష్యతీతి జానీయాదిత్యర్థః. తస్మిన్ స్త్ర్యాది ప్రశస్తస్వప్నదర్శనే సతీత్యభిప్రాయః. ద్విరుక్తిః కర్మసమాప్త్యర్థః. ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్ - తస్మిన్స్వప్నవిషయే ఏష శ్లోకో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతీత్యాది) (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే) అత్ర సతీతి శేషః. సమృద్ధిం- కర్మనిష్పత్తిమిత్యర్థః. (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శన ఇతి)

ద్వారు క్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్సిద్ధాన్తస్థవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్ * (ఇతి). [illegible] వా ఏవంవిదికించనానన్నం భవతీతిఛాన్దోగ్యే, * నాస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతివాజసనేయకే, చ శ్రవణాద్వామదేవ్యో [illegible] సర్వదోషిదపరిహారానుమతివత్ సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యసర్వదా క్రియతఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- [illegible] ప్రాణాత్యయ ఏతద్దర్శనాత్. ప్రాణాత్యయ ఏవ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుజ్ఞానం- నసర్వదా. బ్రహ్మవిదోప్యుషస్తేః ప్రాణాత్యయే [illegible] ఉచ్ఛిష్టాశనస్య దర్శనేన ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతేరాపద్విషయత్వస్యకింపునర్న్యాయసిద్ధత్వాత్. * అబాధాచ్చ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరితిశాస్త్రీయాహారా గమస్యైవమేవన్యాయ్యం- ఇతరథాతస్యబాధస్స్యాత్.* అపిస్మర్యతే. * ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః లిప్యతే నసపాపేన పద్మపత్రమివామ్భసేతిస్మరణాచ్చసర్వాన్నీనత్వమాపద్విషయం.* శబ్దశ్చాతోఽకామకారే * తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం నపిబేదితిపాప్మనాసోత్సృజా ఇతిసంహితాయాం కామకారప్రతిషేధకశబ్దదర్శనాత్. పాప్మనాసంసృష్టో నభవానీతిమత్వా బ్రాహ్మణస్సురాం నపిబేదితిహితస్యార్థః. నను బ్రహ్మవిదఉషస్తేః ప్రాణాత్యయే సర్వాన్నీనత్వదర్శనాత్ప్రాణవిదస్సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్విషయత్వం కైముతికన్యాయేనసిద్ధ్యతీత్యనుపపన్నం- వామదేవ్యోపాసననిష్ఠస్యసర్వదోషిదపరిహారవత్ ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యవచనబలాత్ సర్వాన్నీనత్వమితివక్తవ్యం- ప్రత్యేతస్యానుత్తరత్వాదితిచేన్న- వామదేవ్యోపాసనస్య * నకాంచనపరిహరేత్తద్వ్రతమితిసర్వదోషిదపరిహారేపిస్పష్టవిధిశ్రవణాత్. ప్రకృతేచ *నహవా ఏవంవిదికించనానన్నం భవతీత్యత్ర సర్వాన్నభక్షణవిధేః కల్ప్యత్వాత్, ప్రత్యక్షనిషేధవిరోధేచవిధికల్పనానుదయేనార్థవాదత్వస్యైవయుక్తత్వాత్, తథాచ ప్రాణాన్నే *యదిదంకించిదాశ్వభ్య ఆకృమిభ్యఇతివిహితస్యప్రాణాన్నత్వచిన్తనస్యస్తుతిమాత్రం క్రియతే *నహవా ఏవంవిదికించనానన్నం భవతీతి. నవైవంప్రతినిషేధశాస్త్రవిరోధాత్ * ఏవంవిదిపాపం కర్మనశ్లిష్యతఇత్యాదేరపిస్తుతిమాత్రత్వప్రసఙ్గ ఇతివాచ్యం- పాపనాశస్యైషాఫలాదేశానిరోధేప్రసక్తే సకలపాపక్షయస్యఫలవిధిత్వాత్ తత్త్వవేత్తవ్యే నఫలవిధిత్వస్యైవయుక్తత్వాత్, ప్రాణవిద్యాయాశ్శ్రవణాత్తస్యాస్తుత్యర్థత్వేనఫలాకాఙ్క్షాయాః అభావాదితిస్థితం. తథాచ భగవద్భాష్యే సంహారపాదే *అపిస్మర్యతే * ఇతిసూత్రే- * కింమేవాసోభవిష్యతీతి పాపశబ్దస్య పాపీయస్సుపురస్తాచ్ఛోష రిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాద్వాసన్నవిచిన్తనమితి ప్రతీయతే. బృహదారణ్యకే కాణ్వశాఖాయాం * తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్త్యేతమేవతదనమనగ్నం కుర్వన్తోమన్యన్తే ఇతివాక్యే అనగ్నం కుర్వన్త ఇతి శ్రవణాద్వాసన్త్వచిన్తనమపిప్రతీయతే, ఆచామన్తీత్యాచమనవిధిరపిప్రతీయతే. మాధ్యన్దినశాఖాయాం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచాచామేదేతమేవతదనమనగ్నం కురుతే ఇతి అనగ్నత్వచిన్తనాద్వాసన్త్వచిన్తనవిధిరపిప్రతీయతే, ఆచామేదిత్యాచమనేవిధిప్రత్యయశ్రవణాదాచమనవిధిస్పష్టం ప్రతీయతే. తత్ర ద్వయోరపివిధేయత్వే గౌరవాదేకస్యైవవిధేయత్వేవక్తవ్యే * ఆచామేదిత్యాచమనేస్పష్టవిధిప్రత్యయశ్రవణాత్స్మృత్యాచారప్రాప్తాచమనానువాదేన చిన్తనాన్తరం ప్రతీయతే - వాసస్త్వాదిశ్రవణంతుకథంచిత్ స్తుతిరూపమేవనేతవ్యమితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * కార్యాఖ్యానాదపూర్వం. కార్యాఖ్యానాత్- విధేః ప్రాప్తవిధానస్యాభావ్యాత్, ఆచమనస్యస్మృత్యాచారాభ్యామేవప్రాప్తత్వాత్. ఆచమనాన్తరవిధానేవినిగమకాభావాదపి వ్యర్థత్వాత్, తత్ప్రాప్తమాచమనీయాస్వప్సువాసస్త్వానుచిన్తనంవిధీయతే. ఛాన్దోగ్యే ఆచమనస్యైవాప్రతీతేః, శాఖాన్తరీయే పివాసస్త్వానుసన్ధానస్యానుగతత్వాత్, తదేవవిధీయతఇతిస్థితం. ననుకథం వాగాదీనామచేతనానామురుక్తిప్రత్యుక్తిసమ్భవ ఇతిచేన్న- వాగాదిశబ్దానాం * అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రోక్తన్యాయేనతదభిమానిదేవతాపరత్వాత్. తత్ర హి * నవిలక్షణత్వాదస్యతథాత్వంచశబ్దాత్. బ్రహ్మణోజగద్విలక్షణత్వేన ఉపాదానత్వంనసమ్భవతి- ఘటరుచకాదిషుహిసలక్షణానామేవమృత్సువర్ణాదీనామేవోపాదానత్వందృష్టం. ప్రకృతేచ బ్రహ్మజగతోర్విలక్షణత్వం *విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచేతి బ్రహ్మజగతోర్విజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వప్రతిపాదకశబ్దాదేవావగమ్యతే. ననుజగతోఽచేతనత్వే * మృదబ్రవీదిత్యచేతనాయామృదో వక్తృత్వంనోపపద్యతే. తత్రాహ * అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యాం. మృదాదిశబ్దైస్తదభిమానిదేవతావ్యపదిశ్యన్తే- * హన్తాహమిమాస్తిస్రోదేవతా ఇతితేజోఽబన్నానాందేవతాశబ్దేనవిశేషణాత్, అచేతనానాం దేవతాత్వాసమ్భవాత్, తదభిమానినీ దేవతా తేజోఽబన్నాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతఇత్యధ్యవసీయతే. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వాముఖంప్రావిశదిత్యగ్న్యాదీనాం ప్రవేశరూపానుగతిశ్రవణాత్ వాగాదిశబ్దైస్తదనుప్రవిష్టతదభిమానిన్యగ్న్యాద్యభిధానాన్నానుపపత్తిః. అతశ్చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనజగదుపాదానత్వంనసమ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే - * దృశ్యతే తు. తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. విలక్షణేభ్యోపిగోమయాదిభ్యో వృశ్చికాదేరుత్పత్తిదర్శనాద్విలక్షణాద్బ్రహ్మణో విలక్షణజగదుత్పత్తిరుపపద్యతే. * అసదితిచేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. విలక్షణాదుపాదానాద్విలక్షణోత్పత్త్యఙ్గీకారేఉపాదేయస్యోత్పత్తేః ప్రాగ్విలక్షణోపాదానాత్మన్యవస్థాన స్యవక్తుమశక్యత్వేనాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గఇతిచేన్న- ఉపాదానోపాదేయయోస్సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్రమేవాస్మాకం సఙ్గ్రహః. సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మస్వస్మాద్విలక్షణజగదాకారేణపరిణమతఇత్యేతత్తుసత్యమేవ. అత్ర చోదయతి- * అపీతౌతద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసం. బ్రహ్మణఏవజగద్రూపేణపరిణామేతదోషైస్స్యాదపహతపాప్మత్వాదిసర్వకల్యాణగుణాకరస్యచేతనగతాదోషాః బ్రహ్మణస్స్యుః. తతశ్చ బ్రహ్మణోనిరస్తనిఖిలదోషత్వనిరవద్యత్వ ప్రతిపాదకశ్రుత్యసామఞ్జస్యంభవతి. అత్రసిద్ధాన్తమాహ - * నతుదృష్టాన్తభావాత్. నత్వేవంసమ్భవతి. యథాబాలస్యయువానం ప్రత్యుపాదానత్వేపిబాలయువాదిశబ్దైరాత్మనోఽభిధానేపిబాలత్వయువత్వాదిధర్మాస్తత్మాదూష్యన్తే- ఏవమేవచేతనాచేతనగతైర్ధర్మైరాత్మానదూష్యతే. *స్వపక్షదోషాచ్చ. నిర్వికారస్యచిన్మాత్రైకరసస్యపురుషస్యప్రకృతిసన్నిధానేన ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిబన్ధనాజగత్ప్రవృత్తిరితిసాఙ్ఖ్యపక్షేదుష్టఏవ. * తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి. తర్కాణామనోత్ప్రేక్షామాత్రమూలత్వేనాప్రతిష్ఠితత్వాదపితన్మూలప్రధానకారణవాదస్త్యాజ్యఏవ. * అన్యథాఽనుమేయమితిచేదేవమ

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాగ్ం సమితిమేయాయ తగ్ం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ కుమారాను త్వాఽశిషత్పితేత్యను హి భగవ ఇతి॥ ౧

వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి న భగవ ఇతి॥ ౨

వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి నైవ భగవ ఇతి॥ ౩

ష్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. యథా శ్రుతిమూలతర్కాపరాహతిర్న భవతి-తథాఽసత్తర్కైః ప్రధానకారణత్వమనుమీయత ఇతి చేత్. ఏవమపి కాలాన్తరేత్వత్కోటితిశయితానాం తర్కకుశలానాం సమ్భవేన ప్రతికూలతర్కాపరాహతిదోషానిస్తారాత్. తస్మాద్బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వం న దుష్యతీత్యుక్తం. అతో వాగాదీనాం చక్షురాదిత్వేనాసుపపత్తిరితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాః సంసారగతయో వక్తవ్యా వైరాగ్యహేతోర్ముముక్షూణామిత్యత ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే- శ్వేతకేతుః- నామతః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామేయాయ- ఆజగామ. తమాగతవన్తం హ ప్రవాహణో నామతః. జీబలస్యాపత్యం- జైబలిరువాచ- ఉక్తవాన్. హే కుమార. అను త్వా- త్వామశిషత్- అన్వశిషత్పితా. కిమనుశిష్టస్త్వం పిత్రేత్యర్థః. ఇత్యుక్తస్స ఆహ- అను హి- అనుశిష్టోఽస్మి భగవ ఇతి సూచయన్నాహ. ౧

ఆ.— ప్రాణవిద్యా తదఙ్గకర్మ చేత్యుభయముక్తం. ఇదానీమగ్నివిద్యామాఖ్యాతుకామస్తావదాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మాదీతి) తాసాం చ వక్తవ్యత్వే హేతుమాహ (వైరాగ్యహేతోరితి) రాజా కుమారేతి సమ్బోధయన్స్వాభిమానం శ్వేతకేతోరపనినీషతి. ౧

రం.— ప్రకృతివివిక్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ) అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః శ్వేతకేతుర్నామ పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామాజగామ. (తం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ) జీబలస్యాపత్యం జైబలిః నామతః ప్రవాహణః తం- శ్వేతకేతుముక్తవాన్ (కుమారాను త్వాఽశిషత్పితేతి) హే కుమార. త్వా- త్వాం తవ పితా అన్వశిషత్కిం- అనుశిష్టవాన్కిమిత్యపృచ్ఛదిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (అను హి భగవ ఇతి) హే భగవః- పూజార్హ. అనుశిష్టోఽస్మి హీతి. ౧

శం.— తం హోవాచ- యద్యనుశిష్టోఽసి- వేత్థ యదితః- అస్మాల్లోకాదధి- ఊర్ధ్వం యత్ప్రజాః ప్రయన్తి- యద్గచ్ఛన్తి. తత్కిం జానీష ఇత్యర్థః. న భగవ ఇత్యాహేతరః- న జానేఽహం తత్- యత్పృచ్ఛసి. ఏవం తర్హి వేత్థ- జానీషే యథా- యేన ప్రకారేణ పునరావర్తన్తా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ పథోః- మార్గయోస్సహ ప్రయాణయోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ - వ్యావర్తనం. ఇతరేతరవియోగస్థానం సహ గచ్ఛతామిత్యర్థః. న భగవ ఇతి. ౨

ఆ.— యథేత్యస్యార్థమాహ (యేనేతి) విద్వదవిదుషోస్తుల్యమార్గయోస్సతోర్ద్వౌ మార్గౌ- తయోర్వ్యావర్త్య దేవయానస్యేత్యాది యోజ్యం. ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇతరేతరేతి) విదుషాం చ కర్మిణాం చ మార్గద్వయమధికృత్య సహ ప్రస్థితానాం యత్ర మిథో వియోగో భవతి - తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవముక్తో జైబలిః పప్రచ్ఛ (వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి) ప్రజాః ఇతః అధి- ఇతః ఊర్ధ్వం యత్ప్రయన్తి- తద్వేత్థ- జానీషే కిం. కర్మిణాం గన్తవ్యోదేశః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) జాన ఇతి శేషః. రాజా పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి) కర్మిణాం పునరావృత్తిప్రకారః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి) దేవయానపితృయాణయోర్వ్యావర్తనే భేదకే రూపే కిం వేత్థేత్యర్థః. కేన ప్రకారేణ తయోర్భేద ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) ౨

శం.— వేత్థ యథాఽసౌ లోకః - పితృసమ్బన్ధీ. యం ప్రాప్య పునరావర్తన్తే. బహుభిః ప్రయద్భిరపి యేన కారణేన న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ యథా- యేన క్రమేణ పఞ్చమ్యాం - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాయామాహుతౌ హుతాయామాహుతినిర్వృత్తా ఆహుతిసాధనాశ్చాపః పురుషవచసః- పురుష ఇత్యేవం వచః- అభిధానం యాసాం హూయమానానాం క్రమేణ షష్ఠాహుతిభూతానాం తాః పురుషవచసః. పురుషశబ్దవాచ్యా భవన్తి. పురుషాఖ్యాం లభన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యుక్తో నైవ భగవ ఇత్యాహ- నైవాహమత్ర కిఞ్చన జానామీత్యర్థః. ౩

ఉ.— అథానుకిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ తగ్ం హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి॥ ౪

పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి స హోవాచ యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాహమేషాం నైకఞ్చన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి॥ ౫

ఆ.— పితృసమ్బన్ధినం లోకమేవ వ్యాకరోతి (యం ప్రాప్యేతి) ఆహుతినిర్వృత్తా ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఆహుతిసాధనాశ్చేతి) అపూర్వరూపేణాపూర్వభూతాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అథవా-పయోఘృతాదిరూపేణాహుతిసాధనస్య ద్రవ్యస్యాహుత్యపూర్వరూపాత్మనా నిష్పన్నా ఇత్యర్థః. (క్రమేణేతి) శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతసాం హవనద్వారేణేతి యావత్. షష్ఠాహుతిభూతానాం - అన్త్యేష్టివిధానేన శరీరాహుతిద్వారాఽఽహుతిభూతానామిత్యర్థః. ౩

శం.— పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అస్మాల్లోకాదనవరతం గచ్ఛద్భిః పురుషైః కస్మాద్ధేతోరసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకే సమానప్రకరణే * వేత్థ యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి శ్రవణాత్. అముష్య లోకస్యాప్రాప్తికే ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఆప ఇతి-భూతాన్తరాణాముపలక్షణం భూతసూక్ష్మాణి పఞ్చమ్యామాహుతౌ యథా-యేన ప్రకారేణ పురుషవచసః- పురుష ఇతి వచో యాసాం తాః పురుషవచసః పురుషశబ్దాభిధేయా ఇత్యర్థః. కస్య పఞ్చమ్యామాహుతావిత్యపేక్షాయాం పురుషవచస్త్వభవనకర్తృత్వేనాపాం నిర్దిష్టా ఆప ఏవ హూయమానత్వేనాపాం సమ్బధ్యన్తే- ఆసన్నిహితాన్యాపేక్షకల్పనే గౌరవాత్. తతశ్చాపాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యర్థః. తతశ్చాపామేవ పఞ్చమ్యామాహుతిషు హూయమానత్వమితి సిద్ధ్యతీతి ద్రష్టవ్యం. ఇతర ఆహ (నైవ భగవ ఇతి) అత్ర రంహత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం, పునరావృత్తిప్రకారం, దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే, అముష్య లోకస్యాప్రాప్తారం, చ వేత్థేతి పృష్ట్వా * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నేతి భాషితం. ౩

శం.— అథైవముక్తస్సన్ కిమనుశిష్టోఽస్మీత్యవోచథాః-ఉక్తవానసి. యో హీమాని-మయా పృష్టాన్యర్థజాతాని న విద్యాత్-న విజానీయాత్. కథం స విద్వత్స్వనుశిష్టోఽస్మీతి బ్రువీత. ఏవం సః- శ్వేతకేతూ రాజ్ఞా ఆయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ - గతవాన్. తం చ- పితరమువాచ. అననుశిష్య-అనుశాసనమకృత్వైవ మా-మాం కిల భగవాన్ సమావర్తనకాలేఽబ్రవీత్-ఉక్తవాన్. అను త్వాఽశిషం-అన్వశిషం త్వామితి. ౪

ఆ.— త్వత్పృష్టార్థజాతాతిరిక్తవిషయమనుశాసనం మమాస్తీత్యనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో హీతి) ౪

శం.— ఏవముక్తవన్తం శ్వేతకేతుం రాజా ప్రత్యాహ (అథ ను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి) కిం- కస్మాదనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తవానసి. యో హీమాన్యర్థజాతాని న జానీయాత్- స కథమనుశిష్టోఽస్మీతి వదేదిత్యర్థః. యద్వా- కిమనుశిష్టః - కిమర్థమనుశిష్ట ఇత్యర్థః. (స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ) సః- శ్వేతకేతూ రాజ్ఞా జైవలినా ఆయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్థం- స్థానమేయాయ- ఆజగామ. (తం హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి) గత్వా చ తం- పితరమిత్థమువాచ. మాం అననుశిష్య - సమావర్తనకాలే అనుశాసనీయాని సర్వాణ్యననుశిష్యైవ త్వామన్వశిషమితి భగవాన్మాం ప్రత్యబ్రవీదిత్యర్థః. ౪

శం.— యతః పఞ్చ - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధుః - రాజన్యాః బన్ధవోఽస్యేతి రాజన్యబన్ధుః. స్వయందుర్వృత్త ఇత్యర్థః. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తేషాం- ప్రశ్నానాం నైకఞ్చన- ఏకమపి నాశకం- న శక్తవానహం వివక్తుం- విశేషేణార్థతో నిర్ణేతుమిత్యర్థః. స హోవాచ- పితా. యథా మా- మాం వత్స త్వం తదా-త్వదాగమనకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నానవదః- ఉక్తవానసి తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి. తథా మాం జానీహి. త్వదీయాజ్ఞానేన లిఙ్గేన మమ తద్విషయమజ్ఞానం జానీహీత్యర్థః. కథం. యథాఽహమేషాం- ప్రశ్నానామేకఞ్చన- ఏకమపి న వేద-న జానే ఇతి. యథా త్వమేవాద్య ఏతాన్ ప్రశ్నాన్న జానీషే- తథాఽహమప్యేతాన్న జాన ఇత్యర్థః. అతో మయ్యన్యథాభావో న కర్తవ్యః. కుత ఏతదేవం. యతో యద్యహమిమాన్- ప్రశ్నానవేదిష్యం- విదితవానస్మి. కథం తే-తుభ్యం ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే పురా నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. ౫

ఆ.— అననుశిష్య త్వామన్వశిషమితి కథముక్తవానస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) నైకఞ్చనేత్యుక్తమేవ పఞ్చపదం నాశకమితి సమ్బన్ధం దర్శయితుం పునరుపాత్తం. అతో మాం ప్రతి తవ మిథ్యావాదితా సిద్ధేతి శేషః. పితా స్వకీయమిథ్యావాదిత్వాశఙ్కాం పరిహరతి (స హోవాచేతి) యథా మా త్వమిత్యాదివాక్యం పూరయిత్వా వ్యాఖ్యాయ అనన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) అజ్ఞానావిశేషోఽతశ్శబ్దార్థః. అన్యథాభావః- జ్ఞాతేఽపి విషయే తవానుక్తిరితి యావత్. త్వదీయమజ్ఞానం కుతో హేతోర్మయా జ్ఞాతవ్యమిత్యాశఙ్క్యానుద్భావ్యానన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (కుత ఇత్యాదినా) అతస్తవ పాత్రభూతస్యానుపదేశాన్మదీయమజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమితి శేషః. ౫

ఉ.— సహ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ తస్మై హ ప్రాప్తాయార్హాంచకార సహ ప్రాతస్సభాగ ఉదేయాయ తꣳ హోవాచ మానుషస్య భగవన్గౌతమ విత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి స హోవాచ తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౬

సహ కృచ్ఛ్రీ బభూవ తꣳ హ చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకార తꣳ హోవాచ యథా మా త్వం గౌతమావదో యథేయం న ప్రాక్త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతి తస్మాదు సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూదితి తస్మై హోవాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

శం.— తస్మాదధయిత్వ ప్రాహ (పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి) రాజన్యబన్ధుః- రాజాపశదః మాం పఞ్చ ప్రశ్నాన్ ప్రాక్షీత్ తేషాం పఞ్చానామేకఞ్చన - ఏకమపి ప్రశ్నం వివక్తుం - వివిచ్య వక్తుం నాశకం - న శక్తోఽస్మీతి పితరమువాచేత్యర్థః. త్వయా సమ్యగనుశిష్టస్యాపి మమాశక్తిస్స్యాదితి భావః. రాజన్యా బన్ధవోఽస్య స రాజన్యబన్ధుః. రాజన్యానాం బన్ధురిత వా. స్వయమపి రాజన్య ఇత్యర్థః. రాజన్యాభాస ఇతియావత్. (స హోవాచ) సః - పితా పుత్రం వక్ష్యమాణమువాచ. (యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాఽహమేషాం నైకంచన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి) త్వం మాం ప్రతి తదా- ఆగమనకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నాన్ యథా అవదః- తేషాం నైకంచనాశకం నివక్తుమితి యథోక్తవానసి. తథా అహమపి తేషాం ప్రశ్నానాం మధ్యే ఏకంచన- ఏకమపి యథా- యథావత్. సర్వమిత్యర్థః. న వేద- నాజ్ఞాసిషం. యద్యజ్ఞాసిషం- వత్స్యతి- ప్రియాయాదపుత్రాయ సమావర్తనకాలేఽపి తే నావక్ష్యమిత్యువాచేత్యర్థః. ౫

శం.— ఇత్యుక్త్వా స హ గౌతమః- గోత్రతః. రాజ్ఞః- జైవలేరర్ధం- స్థానమేయాయ- గతవాన్ తస్మై హ- గౌతమాయ ప్రాప్తాయ అర్హాం- అర్హణాంచకార- కృతవాన్. సచ- గౌతమః కృతాతిథ్య ఉషిత్వా పరేద్యుః ప్రాతఃకాలే సభాగే- సభాం గతే రాజ్ఞి ఉదేయాయ. భజనం- భాగః. పూజా, సేవా. సహ భాగేన వర్తమానో వా సభాగః- పూజ్యమానోఽన్యైస్స్వయం గౌతమ ఉదేయాయ- రాజానముద్గతవాన్. తం హోవాచ - గౌతమం రాజా మానుషస్య భగవన్ గౌతమ- మనుష్యసమ్బన్ధినో విత్తస్య గ్రామాదేర్వరం- వరణీయం కామం వృణీథాః- ప్రార్థయేథాః. స హోవాచ- గౌతమః. తవైవ తిష్ఠతు రాజన్మానుషం విత్తం. యామేవ కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచం- పఞ్చప్రశ్నలక్షణామభాషథాః- ఉక్తవానసి. తామేవ- వాచం మే- మహ్యం బ్రూహి- కథయ. ౬

ఆ.— అర్హణాం - యోగ్యాంపూజామిత్యర్థః. సభాగపదం సప్తమ్యన్తం రాజవిషయం. ప్రథమాన్తం గౌతమవిషయమితి భేదః. గౌతమమాగతం యోగక్షేమార్థినం బుద్ధ్వా రాజా ప్రసన్నస్సన్నుక్తవానిత్యాహ (తం హోవాచేతి) లబ్ధాకృతకృత్యస్య తవ కిమాగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యామేవేతి) ౬

రం.— (సహ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ) ఏవముక్త్వా గోత్రతో గౌతమ ఆరుణిః రాజ్ఞః అర్ధం- స్థానమాజగామ. (తస్మై హ ప్రాప్తాయార్హాంచకార) ప్రాప్తాయ తస్మై- గౌతమాయ రాజా అర్హాం- పూజాంచ కారేత్యర్థః. (సహ ప్రాతస్సభాగ ఉదేయాయ) తతః సః ప్రాతః కాలే రాజ్ఞి సభాగే- సభాం గతే సతి ఉదేయాయ- గౌతమ ఆజగామేత్యర్థః. యద్వా- సభాగః- భాగః - పూజా. తేన యుక్తః. అర్ఘ్యాదిభిః పూజ్యమానః సః- గౌతమస్సమాగత ఇత్యర్థః. (తం హోవాచ) రాజా గౌతమం వక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః. (మానుషస్య భగవన్గౌతమవిత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి) హే భగవన్ గౌతమ మనుష్యసమ్బన్ధివిత్తసమ్బన్ధివరం వృణీష్వేత్యువాచేత్యర్థః. (స హోవాచ) సః- గౌతమః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) హే రాజన్ మానుషం విత్తం తవైవ తిష్ఠతు. తేన మమ న కించిత్ప్రయోజనం. కింతు మత్పుత్రస్య సమీపే పఞ్చప్రశ్నలక్షణాం యాం వాచముక్తవానసి- తామేవ మే బ్రూహీతి. ౬

శం.— ఇత్యుక్తో గౌతమేన రాజా స హ కృచ్ఛ్రీ- దుఃఖీ బభూవ కథం త్విదమితి. సహ- కృచ్ఛ్రీభూతోఽప్రత్యాఖ్యేయం బ్రాహ్మణం మన్వానో- న్యాయేన విద్యా వక్తవ్యేతి మత్వా తం హ- గౌతమం చిరం- దీర్ఘకాలం వస ఇత్యేవమాజ్ఞాపయాఞ్చకార- ఆజ్ఞప్తవాన్. యత్పూర్వం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ రాజా విద్యాం, యచ్చ పశ్చాచ్చిరం వసేత్యాజ్ఞప్తవాన్,- తన్నిమిత్తం బ్రాహ్మణం క్షమాపయతి హేతువచనోక్త్యా- తం హోవాచ రాజా. సర్వవిద్యోఽపి బ్రాహ్మణోఽపి సన్ యథా- యేన ప్రకారేణ- మా- మాం హే గౌతమ అవదస్త్వం తామేవ విద్యాలక్షణాం వాచం మే బ్రూహీత్యజ్ఞానాత్ -తేన త్వం జానీహి. తత్రాస్తి వక్తవ్యం- యథా- యేన ప్రకారేణేయం విద్యా ప్రాక్ త్వత్తో న బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతి- న గతవతీ. నచ బ్రాహ్మణా అనయా విద్యయాఽనుశాసితవన్తః. తదేతత్ప్రసిద్ధం లోకే యతః- యస్మాదు పురా- పూర్వం సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ- క్షత్రజాతేరేవానయా విద్యయా ప్రశాస

ఉ.— అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

సం-ప్రశ్నప్రత్యుత్తరాణ్యుపశ్రుత్య బభూవ. క్షత్రియపరమ్పరయైవేయం విద్యా నైతావన్తం కాలం బ్రాహ్మణాన్ గతా. తథాప్యహమేతాం తుభ్యం వక్ష్యామి. త్వత్పూర్వం ప్రదానాదూర్ధ్వం బ్రాహ్మణాన్ గమిష్యతి. అతో మయాఽయముక్తం-త్వమస్మత్కృతే తితిక్షస్వేతి రాజా. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృచ్ఛ్రీభావమాపన్నః (కృచ్ఛ్రీబభూవ) గౌతమస్య వచనం రాజ్ఞో దుఃఖీభావకారణం తద్విప్రత్యాఖ్యాయితామిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆహేతి) కిమిత్యాహ చిరం వసేత్యుక్త్వా తస్మా ఉవాచ (ఆజ్ఞాపయాఞ్చకారేతి) సంవత్సరం వసేత్యుక్తవాన్. ఉక్తప్రకారవిశేషః. కథం రాజ్ఞో బ్రాహ్మణం ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా మా త్వమితి) ప్రత్యాఖ్యానాదివిషయే హేతువచనం. న కేవలం విద్యాదానాదేవ త్వం తితిక్షస్వ- కింతు జాతికృతోఽపి సంనిధౌ. తత్రాపి తాదృశానాం చ తద్విశేషమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వేతి) విద్యాప్రదానం చ తత్త్వతో నయతి. యథేత్యస్యానిరూపితం కారయతి (యథా) ప్రసిద్ధిమేవ స్ఫోరయతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానామపి పాదవిద్యయా ప్రశాస్తృత్వస్య ప్రాగభావాదిత్యర్థః. ఇతి కథ్యాతాం ప్రకృతం కథయతి (క్షత్రియేతి) ఉక్తప్రశ్నానాం కారణముక్త్వా ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స హ కృచ్ఛ్రీ బభూవ ఇత్యాది చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకార) ఏవముక్తో రాజా గౌతమస్య ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్తత్వాత్ కృచ్ఛ్రీ దుఃఖితో బభూవ. తం చ గౌతమం చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయామాస. (తం హోవాచ) ఏవముక్త్వా రాజా తం గౌతమం పునరువాచ. కిమితి. (యథా మా త్వం గౌతమావదో యథేయం న ప్రాక్త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతీత్యాది) హే గౌతమ. త్వం మాం యథావదః - తథా కరిష్యామి లేశతః. ఇయం- విద్యా మయా దాతవ్యా పూర్వవిద్యామానాదియథా- యేన ప్రకారేణ. యస్మాద్ధేతోరిత ఊర్ధ్వమ్, త్వత్తః ప్రాగ్బ్రాహ్మణాన్న గచ్ఛతి- న ప్రాప్నోతి. తస్మాత్ సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూత్-క్షత్రియజాతేరేవైతద్విద్యోపదేష్టృత్వం. అతో బ్రాహ్మణేష్వేతద్విద్యాయా అధ్యాపయితృత్వం నాస్త్యేవ సమీపం గమిష్యామీతి బుద్ధిర్నాకార్యా. చిరవాసాజ్ఞాపనమపి సోఢవ్యమితి భావః. (తస్మై హోవాచ) అథ చిరకాలముషితవతేఽస్మై- గౌతమాయ రాజా విద్యాముపదిదేశేత్యర్థః. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— * పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యయం ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేనాపాక్రియతే- తదపాకరణమన్వితరేషామపాకరణమనుకూలం భవేదితి. అగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భాయ-సముక్తో వాజసనేయకే. తం ప్రతి ప్రశ్నాః- ఉత్క్రాన్తిరాహుత్యోర్గతిః ప్రతిష్ఠా తృప్తిః పునరావృత్తిర్లోకం ప్రత్యుత్థాయీతి. తేషాం చాపాకరణముక్తం తత్రైవ తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతస్తే అన్తరిక్షమావిశతస్తే అన్తరిక్షమేవాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్లామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతస్తే తత ఉత్క్రామత ఇత్యాది-ఏవమేవ పూర్వవద్దివం తర్పయత, స్తే తత ఆవర్తేతే, ఇమామావిశ్య తర్పయిత్వా పురుషమావిశతః, తతః స్త్రియమావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి. తత్రాగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భమాత్రమేవం ప్రకారం భవతీత్యుక్తం. ఇహ తు తం కార్యారమ్భమగ్నిహోత్రాపూర్వపరిణామలక్షణం పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేనోపాసనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సన్నాహ (అసౌ వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాది) ఇహ సాయం ప్రాతరగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే పయ ఆదిసాధనే శ్రద్ధాపురస్సరే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాగ్న్యఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గభావితే కర్త్రాదికారకభావితే చాన్తరిక్షం క్రమేణోత్క్రమ్య ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యౌ సూక్ష్మభూతే అప్సమవాయిత్వాదప్శబ్దవాచ్యే శ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చ శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యే- తయోరధికరణోఽగ్నిః- అన్యచ్చ తత్సమ్బద్ధం సమిదాదీత్యుచ్యతే. అసావగ్న్యాదిభావనా ఆహుత్యోః- సాపి తద్వదనుక్రమ్యతే. అసౌ వావ లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. యథాఽగ్నిహోత్రాధికరణమాహవనీయమిహ. తస్య- అగ్నేర్ద్యులోకాఖ్యస్యాదిత్య ఏవ సమిత్- తేన హీద్ధోఽసౌ లోకో దీప్యతే. అతస్సమిన్ధనాత్సమిదాదిత్యః. రశ్మయో ధూమః- తదుత్థానాత్. సమిధో హి ధూమ ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాదాదిత్యకార్యత్వాచ్చ. చన్ద్రమా అఙ్గారాః - అహ్నః ప్రశమేఽభివ్యక్తేః. అర్చిషో హి ప్రశమేఽఙ్గారా అభివ్యజ్యన్తే. నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః- చన్ద్రమసోఽవయవా ఇవ విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననుయథా ప్రశ్నమేవ ప్రతివచనముచితం-పఞ్చమం తు ప్రశ్నం ప్రాథమ్యేన ప్రతివదతా క్రమో నిరాకృతః-తత్ర కిం కారణం- అత ఆహ (పఞ్చమ్యామితి) అర్థక్రమస్య పాఠక్రమాదభిధాతవ్య ఇత్యర్థః. ననువాజసనేయకేఽగ్నిహోత్రప్రకరణేఽగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామం జగదుత్పత్త్యుక్తం- తదేవేహాపి వివక్షితమితి కిమనేన పిష్టపేషణన్యాయేనేత్యాశఙ్క్యార్థభేదం వక్తుమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితమర్థమనువదతి (అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితి) ఉక్తప్రకారమేవ ప్రదర్శయన్ ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యస్య జనకం ప్రతి షట్ప్రశ్నాననుత్థాపయతి (తం ప్రతీతి) కార్యారమ్భస్సష్టార్థః. అగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామో జగదిష్యతే. తత్రాగ్నిహోత్రే సాయం ప్రాతశ్చ హుతయోరాహుత్యోరస్మాల్లోకాదుత్క్రాన్తిః, ఉత్క్రాన్తయోః పరలోకం ప్రతిగతయోస్తత్ర ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠితయోస్స్వకార్యసమ్పాదనాత్తృప్తిః, తృప్తిమాపాద్యావస్థితయోః పునరి

మూ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి॥ ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

మం లోకం ప్రత్యావృత్తిః, ఆవృత్తమోరాశ్రయః పుమాన్ కథమముం లోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతి, ఇకారాద్యారమ్భమధికృత్యేష ప్రశ్నః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తత్రైవ వాజసనేయకే యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి జనకస్య ప్రతివచనం దర్శయతి (తేషాం చేతి) అపూర్వరూపేణ ఖల్వాహుతీ యజమానముత్క్రామన్తం పరివేష్ట్యోత్క్రామతః. తే చ ధూమాదినా యజమానేఽన్తరిక్షమావిశతి తదాశ్రితత్వాత్తదావిశతః. తే పునరన్తరిక్షస్థయజమానాసహాలతయాఽఽస్థితే స్వయమన్తరిక్షాధికరణేతదాహవనీయమివ కుర్వాతే- ఆహుత్యధికరణస్యాహవనీయత్వాత్. తత్ర వాయుం సమిధమివ కురుతః- వాయునాఽన్తరిక్షస్య సమిధ్యమానత్వాత్. శుక్లాం- శుద్ధామాహుతిమివ మరీచీరేవార్థతః- మరీచీనామన్తరిక్షే వ్యాప్తత్వాత్. తే చాన్తరిక్షే స్థితన్నిష్ఠం యజమానం ఫలలోకమభిమదధాతే. తే పునరన్తరిక్షాదుత్క్రామతి యజమానే సహోత్క్రామతః. యజమానే చ ద్యులోకమావిశతి సహావిశతః. తమావిశ్య తత్ర స్వర్గమాహవనీయం కుర్వాతే- ఆదిత్యం సమిధం, వి.త్యాద్యన్తరిక్షే చ యదేవోక్తం. యథావాఽఽహుతీ పూర్వమన్తరిక్షం తర్పయత ఇత్యుక్తం- తస్మై వద్యులోకస్థం యజమానం ఫలదానేన సుఖినమాతన్వాతే. తే చార్థతః యేనాతో ద్యులోకాద్యజమానే పృథివీమావిశతి ఆబ్యాతే సహావతాతే. స్తనయిత్నుం చావిశ్య వృష్టి పద్యతి నా స్వాశ్రయం స్లేష యిత్వా చేతస్సి చం పురుషమాశ్రయిత్వా రేతసా విశతః. పురుషాచ్చ రేతోద్వారాద్యోషిద్యోనిం ప్రవిశ్య తిమాసిశ్యగర్భీభూతం స్వాశ్రయం స్వర్గానుస్థానశరీరాగ్న్యదేహభాగిన మాపయతః. తతోఽసాపారలౌకికం కర్మానుస్థానయోగ్యేలోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతి సర్వం జనకేనోక్తమిత్యర్థః. పథా వికల్ప పఞ్చమస్థగ్రంథే దప్రత్యక్తమేవ సజ్జి ప్యాహ (తత్రేతి) వాజసనేయకేన ప్త్యస్వర్థః. ప్రకృతశ్రుతేరర్థవిశేషం దర్శయతి (ఇహాప్యేతి) పఞ్చధా- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్పరిక్రాన్తైరితి యావత్. పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధమవతార్య ప్రథమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ఇహేతి) అయం లోకః- భూలోకః. తస్మిన్నిత్యర్థః. ఆహుత్యోరప్సమవాయిత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (సయదీపి) తదాః శ్రద్ధాప్సనిత్యర్థం శ్రద్ధాపురస్సరేణేత్యుక్తం. తదాధారాధికరణోఽగ్నిరిత్యాధికల్పనోపయోగిత్వేన విశేషణాన్తరమాదత్తే (ఆహవనీయేతి) తదనయోస్సాంయ్యేన ప్రత్యంపరిహరతి (కర్త్రాదీతి) అధికరణశబ్దోఽత్రభావప్రధానో ధర్మిపరః. కాల్పనికో ద్యులోకాద్యాఖ్యోఽగ్నిః. (తస్యేమిద్ధనేతి) తచ్ఛబ్దోఽగ్నివిషయః. అన్యచ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (సమిదాదీతి) ఆదిశబ్దో ధూమార్చిరఙ్గారాదివిషయః. పర్యాయతాత్పర్యముక్త్వాఽక్షరాణి వ్యాకరోతి (అసావిత్యాదినా) ఇహేతి- ఏతల్లోకసిద్ధాశ్చ పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. తదుత్థానాదిర్త్యత్రత్రైవ చ స్యాదిత్యర్థః. ౧

రం.— తత్ర * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాప ఇతి పఞ్చసు ప్రశ్నప్రతివచనస్యేతర ప్రతివచనానుకూలత్వాత్ ప్రథమతస్తదేవాహ (అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిః) హే గౌతమ. అసౌ లోకః- స్వర్గలోక ఏవాగ్నిః. (తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్) ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. (రశ్మయో ధూమః) ధూమస్య సమిత్ప్రభవత్వాదాదిత్యరశ్మీనాం ధూమత్వం. (అహరర్చిః) ప్రకాశకత్వాత్. (చన్ద్రమా అఙ్గారాః) అర్చిః ప్రశమకాలభవత్వాచ్చన్ద్రమసోఽఙ్గారత్వం. (నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః) చన్ద్రావయవవదుపలభ్యమానత్వాద్విస్ఫులిఙ్గత్వం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్ యథోక్తలక్షణేఽగ్నౌ దేవాః- యజమానప్రాణా అగ్న్యాదిరూపా అధిదైవతం శ్రద్ధాం- అగ్నిహోత్రాహుతిపరిణామావస్థారూపాః సూక్ష్మా ఆపః శ్రద్ధాభావితాః శ్రద్ధా ఉచ్యన్తే- * పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపాం హోమ్యతయా ప్రశ్నే శ్రుతత్వాత్. * శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య ప్రణీయ ప్రచరన్తీతి చ విజ్ఞాయతే. తాం శ్రద్ధామబ్రూపాం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా - అపాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం ద్యులోకాగ్నౌ హుతానాం పరిణామః సోమో రాజా సమ్భవతి. యథా ఋగ్వేదాదిపుష్పరసా ఋగాదిమధుకరోపనీతాస్త ఆదిత్యే యశ ఆదికార్యం రోహితాదిరూపలక్షణమారభన్త ఇత్యుక్తం - తథేమా అగ్నిహోత్రాహుతిసమవాయిన్యః సూక్ష్మాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య చాన్ద్రం కార్యమారభన్తే ఫలరూపమగ్నిహోత్రాహుత్యోః. యజమానాశ్చ తత్కర్తార ఆహుతిమయా ఆహుతిభావనాభావితా ఆహుతిరూపేణ కర్మణాఽఽకృష్టాః శ్రద్ధాఽప్సమవాయినో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య సోమభూతా భవన్తి. తదర్థం హి తైరగ్నిహోత్రం హుతం. అత్ర త్వాహుతిపరిణామ ఏవ పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధక్రమేణ ప్రాధాన్యేన వివక్షిత ఉపాసనార్థం- న యజమానానాం గతిః. తాం త్వవిదుషాం ధూమాదిక్రమేణోత్తరత్ర వక్ష్యతి, విదుషాం చోత్తరాం విద్యాకృతాం,... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవవిభాగేన దేవాన్ విశదయతి (యజమానేతి) ప్రత్యయవిశేషత్వేన శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (అగ్నిహోత్రేతి) కిఞ్చ- ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్, ప్రశ్నే చాపాం హోమ్యత్వశ్రుతత్వా, త్ప్రతివచనేపితాః శ్రద్ధాశబ్దితా హోమ్యతయా వివక్షితా ఇత్యాహ (పఞ్చమ్యామితి) అప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్య వృద్ధవ్యవహార ప్రయోగాభావాన్నైవమిత్యాశఙ్క్యాహ- (శ్రద్ధేతి) కథమాపః శ్రద్ధాశబ్దేన ప్రసిద్ధవదుచ్యన్తే- తత్రాహ (శ్రద్ధామితి) శ్రద్ధాపూర్వకహోమముద్దిశ్య సయస్సోమాజ్యాహుతిసాధనం సంపాద్య జుహోతీతి తైత్తిరీయకాః పఠన్తి- తథా చాప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తం- మ

ఓ.— పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదభ్రం ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదునయో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమꣳ రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షꣳ సంభవతి. … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ధువిద్యాయామితి శేషః. చాన్ద్రం కార్యం- చన్ద్రసమీపస్థం తత్సదృశం శరీరమిత్యర్థః. తథాపి యజమానానాం కథం ఫలిత్వం - అత ఆహ (యజమానాశ్చేతి) ఆహుతీ తత్ఫలత్వేన గృహ్యేతే. ప్రాధాన్యం మయడర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (ఆహుతిభావనాభావితా ఇతి) అత్యన్తసంస్కృతాః. తదనుసారిణః. తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. శబ్దాభావితత్వఫలమాహ (ఆహుతిరూపేణేతి) తేనాకృష్టత్వం - వశీకృతత్వం. ఆహుతిభావనాభావితా ఇత్యుక్తం స్పష్టయతి (శ్రద్ధేతి) తత్పూర్వకం పయస్సోమాదిసాధ్యం యత్కర్మ- తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. సోమభూతాః - తత్సమీపస్థం శరీరం ప్రాప్య తత్స్వరూపా ఇత్యర్థః. కథం సోమసారూప్యం ధర్మ్యఙ్గం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదఙ్గమితి) యజమానానాం సోమభావో గతిమన్తరేణ న సిధ్యతి- తథా చ వక్తవ్యా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఆహవనీయోఽగ్నిస్సప్తమ్యర్థః. సా తద్గతిరుచ్యతే- న హి తదుత్క్రమణమన్తరేణ యథోక్తం ఫలం సిధ్యతి- అత ఆహ (తాంస్త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి) ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతే ద్యులోకలక్షణాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం- *శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః శ్రద్ధాశబ్దితా అపో జుహ్వతి. ఆత్మధర్మభూతబుద్ధివిశేషలక్షణశ్రద్ధాయా హోతవ్యత్వాసంభవాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపకర్తృత్వం కథమితి వాచ్యం- ఇన్ద్రియాణామపి దేహాత్ సూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకగమనాత్ సంభవాదిన్ద్రియాణాం హోతృత్వముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ద్యులోకాదిప్రాపకకర్మణామిన్ద్రియాధీనత్వాద్వా తథోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సంభవతి) ఏవం స్వకర్మభిస్స్వర్లోకం గతో జీవః స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. న చాప్ఛబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావే కథితే కథం జీవస్య సోమరాజభావ ఉచ్యత ఇతి వాచ్యం- ఉత్తరత్ర పితృయాణే *ఏష సోమో రాజేతి చన్ద్రమసం ప్రాప్తస్య జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాదత్ర నిర్దిశ్యమానసోమరాజభావస్యాపి భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తజీవవిషయత్వాత్…. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ద్వితీయహోమపర్యాయార్థమాహ- పర్జన్యో వావ- పర్జన్య ఏవ గౌతమాగ్నిః. పర్జన్యో నామ - వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతావిశేషః. తస్య వాయురేవ సమిత్- వాయునా హి పర్జన్యోఽగ్నిస్సమిధ్యతే- పురోవాతాదిప్రాబల్యే వృష్టిదర్శనాత్. అభ్రం ధూమః- ధూమకార్యత్వాద్ధూమవచ్చ లక్ష్యమాణత్వాత్. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - కాఠిన్యాద్విద్యుత్సంబన్ధాద్వా. (హ్రాదునయో విస్ఫులిఙ్గాః) హ్రాదునయః- గర్జితశబ్దా మేఘానాం. విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ద్వితీయహోమసంబన్ధీ ద్వితీయః పర్యాయః- తస్యార్థం నిర్జ్ఞాతుం తమేవ పర్యాయముదత్తే శ్రుతిరిత్యర్థః. పురోవాతాదీత్యాదిశబ్దేన వర్షహేతుర్వాయుభేదో గృహ్యతే. ఉక్తం చాభ్రాణాం ధూమకార్యత్వం పౌరాణికైః *యజ్ఞధూమోద్భవం త్వభ్రం ద్విజానాం చ హితం సదా। దావాగ్నిధూమసంభూతమభ్రం వనహితం స్మృతం। మృతధూమోద్భవం త్వభ్రమశుభాయ భవిష్యతి। అభిచారాగ్నిధూమోత్థం భూతనాశాయ వై ద్విజా ఇతి. ౧

రం.— (పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదిత్యాది) పర్జన్యః- వృష్టిప్రవర్తకో దేవః. హ్రాదునయః- మేఘగర్జితాని. శిష్టం స్పష్టం. అత్ర వాయ్వాదీనాం సమిదాదికల్పనానిమిత్తం యథాయోగ్యమన్వేషణీయం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః- పూర్వవత్సోమం రాజానం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్వర్షం సంభవతి- శ్రద్ధాఖ్యా ఆపః సోమాకారపరిణతా ద్వితీయే పర్యాయే పర్జన్యాగ్నిం ప్రాప్య వృష్టిత్వేన పరిణమన్తే. …… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మం యజమానస్య ప్రాణాః- ఇన్ద్రియాదయస్త్వధిదైవతం దేవా ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సోమం రాజానమిత్యాది వ్యాచష్టే (శ్రద్ధాఖ్యా ఇతి). …… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సోమం రాజానం జుహ్వతి) ద్యులోకభోగనిమిత్తకర్మావసానే సోమరాజశబ్దితస్స దేహో ద్రవీభూయ సహ జీవేన మేఘమణ్డలే పతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. …… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిదాకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నꣳ సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాగేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో జిహ్వాఽర్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

యోషా వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిద్యదుపమన్త్రయతే స ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః. ౧

శం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) పూర్వవత్. తస్యాః - పృథివ్యాఖ్యస్యాగ్నేః సంవత్సర ఏవ సమిత్ - సంవత్సరేణ హి కాలేన సమిద్ధా పృథివీ వ్రీహ్యాదినిష్పత్తయే భవతి. ఆకాశో ధూమః - పృథివ్యా ఇవాగ్నేరాకాశో దృశ్యతే - యథాఽగ్నేర్ధూమః; రాత్రిరర్చిః - పృథివ్యా హ్యప్రకాశాత్మికాయా అనురూపా రాత్రిః - తమోరూపత్వాత్. అగ్నేరివానురూపమర్చిః దిశోఽఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ కాలేన సమిద్ధా హి పృథివీ సస్యాదినిష్పత్తయే భవతి (ఆకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిః) నీలరూపాశ్రయపృథివ్యగ్నేరనురూపత్వాద్రాత్రేరర్చిష్ట్వం ౧

శం.— (తస్మిన్నిత్యాది) సమానం. తస్యా ఆహుతేరన్నం- వ్రీహియవాదిసమ్భవతి ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి) శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాని భూతసూక్ష్మాణి ఇన్ద్రియసంయుక్తాని స్వర్గభోగయోగ్యదేహాకారేణ పరిణతాని సుకృతక్షయే ద్రవీభూతాని సన్తి పర్జన్యముపాస్య వర్షరూపాణి భూత్వా పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా భవన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిః. తస్య వాగేవ సమిత్ - వాచా హి- ముఖేన సమిధ్యతే పురుషః- న మూకః. ప్రాణో ధూమః- ధూమ ఇవ ముఖాన్నిర్గమనాత్. జిహ్వాఽర్చిః- లోహితత్వాత్. చక్షురఙ్గారాః- భాసఆశ్రయత్వాత్. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః- విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పురుషో వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్య వాగేవ సమిత్) వాచా హి సమిధ్యతే పురుషః - న వాగ్మీ. అతో వాక్సమిత్. ఏవమన్యద్ద్రష్టవ్యం ౧

శం.— సమానమన్యత్. అన్నం జుహ్వతి - వ్రీహ్యాదిసంస్కృతం. తస్యా ఆహుతేః రేతస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

షష్ఠసప్తమఖణ్డభాష్యటీకా నాస్తి.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి) ఏవం వ్రీహ్యాద్యన్నరూపాణి భూతసూక్ష్మాణి జీవసంశ్లిష్టాని పురుషేణ ఖాద్యమానాని పురుషే రేతోరూపేణ పరిణమన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యోషా వావ గౌతమాగ్నిః. తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్ - తేన హి సా పుత్రాద్యుత్పాదనాయ సమిధ్యతే. యదుపమన్త్రయతే స ధూమః - స్త్రీసమ్భవాదుపమన్త్రణస్య. యోనిరర్చిః - లోహితత్వాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః- అగ్నిసమ్బన్ధాత్. అభినన్దాః - సుఖలవా విస్ఫులిఙ్గాః- క్షుద్రత్వాత్. అత్రానన్దీయం నాస్తి. ౧

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సంభవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా నవ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే. ౧

రం.— (యోషా వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం. లోహితత్వాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. అన్తఃకరణం- మిథునీకరణం. అభినన్దాః- తజ్జన్యసుఖలవాః. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సంభవతీతి. ఏవం శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోహవనపర్యాయక్రమేణాప ఏవ గర్భీభూతాస్తాః. తత్రాపామాహుతిసమవాయిత్వాత్ ప్రాధాన్యవివక్షయాఽఽపః పఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషవచసో భవన్తీతి. న త్వాప ఏవ కేవలాః సోమాదికార్యమారభన్తే. న చాపోఽత్రివృత్కృతాస్సన్తి. త్రివృత్కృతత్వేఽపి విశేషసంజ్ఞాలాభో దృష్టః పృథివీయమిమా ఆపోఽయమగ్నిరిత్యన్యతమబాహుల్యనిమిత్తః. తస్మాత్సముదితాన్యేవ భూతాని బాహుల్యాత్కర్మసమవాయీని సోమాదికార్యారమ్భకాణ్యాప ఇత్యుచ్యన్తే. దృశ్యతే చ ద్రవబాహుల్యం సోమవృష్ట్యన్నరేతోదేహేషు. బహు ద్రవం చ శరీరం- యద్యపి పార్థివం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సంభవతీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఏవమితి) యథోక్తరీత్యా శ్రద్ధాదీనాం రేతోన్తానాం ద్యులోకాదిషు యోషిదన్తేష్వగ్నిషు హవనాని- తేషామేకైకస్మిన్ పర్యాయే యః క్రమో వ్యాఖ్యాతః- తేనేతి యావత్. కథం పునరాపో గర్భీభవన్తి-భూతాన్తరాణామపి తుల్యో గర్భీభావః- తస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. అత ఆహ (తత్రేతి) భూతానాం మధ్యే కిమిత్యపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా నిర్దేశః- తాసామేవ కేవలానాం కార్యారమ్భకత్వవివక్షా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (న త్వితి) భూతాన్తరాసహకృతానాం కేవలానామపామారమ్భకత్వే యదారబ్ధం కార్యం- న తద్భోగాయతనం- తస్య జలబుద్బుదవదత్యన్తచఞ్చలత్వాదిత్యర్థః. కేవలానామప్త్వముపేత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవ నాస్తీత్యాహ (న చేతి) ఇతి శబ్దః * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి శ్రుతేరితి హేత్వర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే కథం దృష్టో విశేషవ్యపదేశో యుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్రివృత్కృతత్వేఽపీతి) అపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్ద ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కేవలానామపామసత్త్వాదితి యావత్. కథమారమ్భకేషు భూతేష్వపాం బాహుల్యమవగతమిత్యాశఙ్క్య కార్యద్వారా తదధిగతిరిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) సోమాదీనామబ్బాహుల్యేఽపి కథం పార్థివశరీరస్య తద్బాహుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు ద్రవం చేతి)................ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సంభవతి) రేతోరూపాణి తాని యోనిద్వారా స్త్రియం ప్రవిశ్య గర్భత్వేన పరిణమన్త ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ర పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం రేతోరూపా ఆపో గర్భీభూతాః ఇతి తు- ఏవం తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి వ్యాఖ్యాత ఏకః ప్రశ్నః. యత్తు ద్యులోకాదిమాం ప్రత్యావృత్తయోరాహుత్యోః పృథివీం పురుషం స్త్రియం క్రమేణావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి వాజసనేయక ఉక్తం- తత్ప్రాసఙ్గికమిహోచ్యతే. ఇహ చ ప్రథమే ప్రశ్న ఉక్తం *వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి- తస్య చాయముపక్రమః - స గర్భః - అపాం పఞ్చమః పరిణామవిశేష ఆహుతికర్మసమవాయినీనాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం. ఉల్బావృతః - ఉల్బేన - జరాయుణాఽఽవృతః - వేష్టితో దశ వా నవ వా మాసానన్తః - మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా యావద్వా - యావతా కాలేన న్యూనేనాతిరిక్తేన వాఽనన్తరం జాయతే. (ఉల్బావృత ఇత్యాది) వైరాగ్యహేతోరిదముచ్యతే. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్యోల్బాశుచిపటావృతస్య లోహితరేతోఽశుచిబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధశక్తిబలవీర్యతేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య శయనం. తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిరితి వైరాగ్యం గ్రాహయతి ముముక్షూన్ముహూర్తమప్యసహ్యం దశ వా నవ వా మాసానతిదీర్ఘకాలమన్తశ్శయిత్వేతి. ౧

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్ననిర్ణయముపసంహర్తుం పాతనికాం కరోతి (తత్రేతి) యోషాగ్నావితి యావత్. గర్భీభూతాః- పురుషవచసో భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తార్థం వాక్యం యోజయతి (ఇతి త్వితి) అపాం గర్భీభావోక్తిమాత్రేణ పురుషవచస్త్వస్యానిర్ణీతత్వాదలముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య తస్య తాత్పర్యమాహ (యత్త్వితి) ఆహుత్యోః- సమ్బన్ధితి శేషః. ప్రాసఙ్గికం- గర్భభావోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితి యావత్. ఇహేతి- శ్రుతకృతశ్రుత్యుక్తిః. ప్రాసఙ్గికేన కిమిత్యాశఙ్క్య సోఽపి దేవపూర్వోత్తరగ్రన్థయోరన్తస్సఙ్గతిరితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (ఇహ చేతి) ప్రజానామూర్ధ్వగమనముత్తర

ఉ.— స జాతో యావదాయుషం జీవతి తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతః సంభూతో భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డః.

త్ర నిరూపయిష్యతే- తాదర్థ్యేన తాసాముత్పత్తిరాహుత్యాపృచ్ఛ్యత ఇత్యర్థః. ద్వివిధాం సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (స గర్భ ఇతి) సోమవృష్ట్యన్నరేతాంస్యపేక్ష్య పఞ్చమత్వం గర్భాఖ్యస్య పరిణామస్య ద్రష్టవ్యం. ఆపాం ప్రకృతత్వద్యోతనార్థమాహుతీత్యాదివిశేషణద్వయం. అథవా-పూర్వోక్తాత్కాలాన్న్యూనేనాధికేన వా కాలేన యావతా జన్తుస్సమగ్రాఙ్గో జాయతే- తావతా కాలేన కుక్షౌ శయిత్వేతి సమ్బన్ధః. అనన్తరం- యోనితో నిర్గమన కారణీభూతకర్మాభివ్యక్తేరితి శేషః. ఉల్బావృతత్వం, కుక్షౌ చిరం శయనం, యోనితో నిస్సరణ, మిత్యేతదశేషమతి ప్రసిద్ధం కిమితి శ్రుత్యా వ్యపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఉల్బావృత ఇత్యాదీతి) వైరాగ్యార్థత్వమస్య స్ఫుటయతి (కష్టం హీతి) శ్లేష్మాదీత్యాదిశబ్దేనాస్థ్యసృఙ్మాంసస్నాయుమజ్జాదీని గృహ్యన్తే. (తదనులిప్తస్యేతి) తచ్ఛబ్దో మూత్రపురీషాదివిషయః. శక్తిః- బుద్ధిసామర్థ్యం. బలం- దేహసామర్థ్యం. తేజః- శరీరగతా కాన్తిః. ప్రజ్ఞా- చేతనా జీవధర్మః. చేష్టా- ప్రాణధర్మః. తాః నిరుద్ధా యస్యేతి స్యేతి విగ్రహః. మాతురుపరి శయనస్య కష్టత్వేపి జఠరాగ్నేః కిం ద్వారా నిస్సరణం సుఖకరమితి చేత్. నేత్యాహ (తత ఇతి) తద్గ్రాహకత్వప్రకారమభినయతి (ముహుర్ముహురితి) యన్మాతుర న్తశ్శయనం ముహుర్ముహుర్గమపిదుస్సహం- తత్కథం దీర్ఘకాలం శయితుం శక్యం. కథం చ దశ వా నవ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా పునర్యోనిద్వారా దుష్కరం నిస్సరణం దుస్సహం స్యాదితి వైరాగ్యం గ్రాహయతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఉక్తప్రకారేణ శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాహుతీనాం మధ్యే రేతోరూపాయాం పఞ్చమ్యామాహుతావప్ఛబ్దితా నిభూతసూక్ష్మాణి పురుషశబ్దాభిలపనీయాని భవన్తీత్యర్థః. ఇతిశబ్దః పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థః. (స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే) సః గర్భ ఉల్బేన-జరాయుణా వేష్టనేన వేష్టితస్సన్ దశ వా మాసానన్తః- మాతృకుక్షౌ శయిత్వా. యావద్వా- నవ వా ఏకాదశ వా ద్వాదశ వా మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా అథ-అనన్తరం జాయత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— స ఏవం జాతో యావదాయుషం పునర్ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనాయ కర్మ కుర్వన్- కులాలచక్రవద్వా తిర్యగ్భ్రమణాయ- యావత్కర్మణోపాత్తమాయుః- తావజ్జీవతి. తమేనం క్షీణాయుషం ప్రేతం- మృతం. దిష్టం- కర్మణా నిర్దిష్టం పరలోకం ప్రతి- యది చేజ్జీవన్ వైదికే కర్మణి జ్ఞానే వాఽధికృతః. తమేనం మృతమితః- అస్మాద్గ్రామాదగ్నయే- అగ్న్యర్థమృత్విజో హరన్తి పుత్రా వాఽన్త్యకర్మణే. యత ఏవ ఇతః- ఆగతోఽగ్నేః సకాశాచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ, యతశ్చ పఞ్చభ్యోఽగ్నిభ్యస్సంభూతః- ఉత్పన్నో భవతి,- తస్మా ఏవాగ్నయే హరన్తి స్వామేవ యోనిమగ్నిమాపాదయన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— జాతస్య పునరనర్థానాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవమితి) యావదాయుషమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (పునరితి) ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనార్థం వా కులాలచక్రవత్తిర్యగ్భ్రమణార్థం వా నిషిద్ధం కర్మ పౌనఃపున్యేనాచరన్ యావత్కర్మణార్జితమాయుః- తావదస్మిన్ దేహే జీవతి, తతో మ్రియతే. తథా చ జాతస్య మృత్యుగ్రస్తత్వాన్నాస్తి సమ్యగ్జ్ఞానం వినా స్వస్తి ప్రాప్తిరిత్యర్థః అస్తు తర్హి మృతస్య కృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) సర్వస్య తర్హి మృతస్య పారలౌకికత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) తదా పరలోకం ప్రతి కర్మణా నిర్దిష్టమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యత్తం చ తన్మృతస్యాగ్నిం ప్రాప్తం నయనమిత్యాహ (యత ఇతి). ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స జాతో యావదాయుషం జీవతి) సః గర్భో జాతశ్చ యావదాయుర్జీవతీత్యర్థః (తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సంభూతో భవతి) ఆయుఃక్షయసమయ ఏవ తం ప్రేతం పురుషం దిష్టం- పరలోకాయ నిర్దిష్టం అథవా-దిష్టం-కర్మానుసృత్య. యతః- ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నేరితః- ఇహాగతః, యతశ్చ-యోషిద్రూపాగ్నేస్సంభూతః- ఉత్పన్నః, - తస్మా అగ్నయ ఏవ దేహం హరన్తి. తతశ్చ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పునరపి సమ్భ్రమతీత్యర్థః. అయం చోపన్యాసో వైరాగ్యహేతోః. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్య ఉల్బాశుచిపటావృతస్య శుక్లశోణితబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధవీర్యబలశక్తితేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య బహుకాలం శయనం, తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిః, కర్మణోపాత్తం యావదాయుః-తావదేవ జీవనం, పునరపి ఘటీయన్త్రికుణ్డికాన్యాయేనారోహణావరోహణలక్షణం భ్రమణం, హి ప్రాయమాణం వైరాగ్యమాపాదయతి- అత ఏతదుపన్యస్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తద్య ఇత్థంవిదుః యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాగ్ స్తాన్॥ ౧

శం.— * వేత్థ యథాసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యయం ప్రశ్నః ప్రత్యుక్తః... తత్ర లోకం ప్రత్యుత్థితానామధికృతానాం గృహమేధినాం యే ఇత్థం- ఏవం యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనం- ద్యులోకాద్యగ్నిభ్యో వయం క్రమేణ జాతా అగ్నిస్వరూపాః పఞ్చాగ్న్యాత్మాన ఇత్యేవం విదుః - జానీయుః. కథమవగమ్యతే ఇత్థంవిదురితి గృహస్థా ఏవాచ్యన్తే- నాన్య ఇతి ...

[illegible]

త్రేతి) తదాహుత్యపూర్వపరిణామాత్మకం జగదత్ర పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేన దర్శనమక్షరనగరప్రాప్తిసాధనం చోద్యతే- అతో విద్యాయాస్సర్వస్వస్థానాన్యత్ర గృహస్థానామపి తత్సమ్బన్ధస్య ప్రాప్తత్వాత్ తేషామేవేహ గ్రహణముచితమిత్యర్థః. పారిశేష్యమాక్షిపతి (నన్వితి) గ్రామే సపత్నీకా వాసః- న చ బ్రహ్మచారిణాం పత్నీసమ్బన్ధః- తతో గ్రామశ్రుత్యా బ్రహ్మచారిణోఽగృహీతాః. గురుకులవాసిత్వాచ్చ నారణ్యశ్రుత్యోపలక్షితాః. అతస్తేషామిహ గ్రహణసమ్భవాన్న పారిశేష్యమిత్యర్థః. కిం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాం శ్రేష్ఠం విదుషి విశేష్యేరన్ - కిం వోపకుర్వాణా ఇతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నైవ రగాష ఇతి) * అష్టాశీతిసహస్రాణి యతీనామూర్ధ్వరేతసాం । స్మృతం స్థానం తు యత్తేషాం తదేవ గురువాసినామిత్యాదిపురాణస్మృతేః శ్రుతిషు చ లక్త్వేన ప్రామాణ్యాన్నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణామూర్ధ్వరేతసామూర్ధ్వసమ్బన్ధినో త్తరాయణేనోపలక్షితో దేవయానాఖ్యో మార్గో వ్రవణాత్ప్రసిద్ధః. తస్మాత్తేషామరణ్యవాసిభిస్సహోక్తత్వాత్ బ్రహ్మచర్యేణ వార్షిరాదిగతిలాభాన్న పఞ్చాగ్నివిత్త్వేన ప్రయోజనమితి పారిశేష్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (ఉపకుర్వాణకాస్త్వితి) తేహి స్వాధ్యాయగ్రహణార్థాః- అస్మిన్ గృహీతే స్వేచ్ఛావశాదాశ్రమాన్తరం గృహ్ణన్తి తత్స్వపక్షే ఫలవన్తో భవన్తీతి గృహస్థానిభ్యో విభజ్యోక్తం విదురితి నిర్దేశమన్వేత్యర్థః. కిం నైష్ఠికానాం బ్రహ్మచారిణామక్షరనగరప్రాప్తిరూర్ధ్వరేతస్త్వేనైవాభ్యుపగమ్యతే - ఉతేష్టం నిష్ఠేన. నాద్యః- లేనైవాక్షరనగరప్రాప్తిసమ్భవాదనర్థకమిష్టం విద్వాం ప్రాప్తమితి శ్రుతివిరోధాత్. ద్వితీయేఽపి పారిశేష్యాసిద్ధితాదవస్థ్యమితి శఙ్కార్థః. కిమిష్టం విద్వాం నైష్ఠికానాం ప్రత్యనర్థకమిత్యుచ్యతే- కిం వా సర్వాసామేవ ప్రతీకపక్షయోర్వద్యమపేక్షిత్వం ద్వితీయం దూషయతి (నగృహస్థానితి) తాన్ ప్రత్యర్థవత్త్వమేవేష్టం విద్వన్నస్య భజ్యనసమర్థయతే (యే గృహస్థా ఇతి) స్వభావతః- పదసిష్టి తేషాం పూర్తనిలాదిత్యర్థః. తేషామేవ- గృహస్థానాం మధ్యే యే వైదికాస్తైస్సహ ప్రకారేణేష్టం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం విదుః- అగ్నిభ్యోఽస్య ద్వాసగుణం బ్రహ్మవిదః- తే దేవయానేన- ఉత్తరేణ పథా గచ్ఛన్తీతి సమ్బన్ధః. న కేవలం గృహస్థానాం పఞ్చాగ్నివిత్త్వమేవ- కిం తు సగుణబ్రహ్మవిత్త్వమపి లేసామస్తీతి ప్రమాణమాహ (అథేతి) అనేనైష్టికరణాకరణనిరవిశేషేణ బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిగతిశ్రవణాదపి గృహస్థానామపి బ్రహ్మవిత్త్వమితి గమ్యతే- సత్యకామాదివద్గృహస్థస్య సమ్బన్ధేన విద్యాస్తుతేరసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. విహితత్వావిశేషాదాశ్రమాణాం తుల్యత్వమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) సామ్యమనుక్త్వా గృహస్థస్యైవ విశేషం దర్శయతి (అగ్నిహోత్రాదీతి) నైరిర్తానికర్మాణి భూయాంసి సన్తి- తేషాం చ బాహుల్యేన తత్వవిదుషామూర్ధ్వరేతసామేవ దేవయానేన పథా గమనం- న గృహస్థానాం తత్త్వయుక్తం- సాధనభూయస్త్వే ఫలభూయస్త్వన్యాయవిరోధాదిత్యర్థః. ఆశ్రమిత్వావిశేషేఽపి ధర్మవిశేషాద్విశుద్ధితారతమ్యసమ్భవాన్నైకరూప్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం గృహస్థానామగ్నిహోత్రాదిభూయో ధర్మవతాం విద్యాహీనానాం పాపక్షయాత్ స్వ. తత్రాహ (శత్రుమిత్రేతి) ఆబ్రహ్మచర్యాదీత్యాదివదేవ సపరిగ్రహతాదిగ్రహ్యతే. అశుద్ధిబాహుల్యకారణమతశ్చ బాహుల్యార్థః. తుల్యస్తూర్ధ్వరేతసామప్యశుద్ధిహేతుసామాన్యాభావాదపూతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం నైతి) ఊర్ధ్వరేతసాం పూతత్వే సిద్ధేఫలితమాహ (తేషామితి) ఊర్ధ్వరేతసాం దేవయానేన పథ్యస్య ప్రవేశే ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) పరాణికామాః- అహంకారరహితాః సమ్బన్ధః. ఆశ్రమధర్మమాత్రమార్గద్వారేణామృతత్వమూర్ధ్వరేతసాముక్తమాక్షిపతి (ఇష్టం విదామితి) తేషాం విద్యానర్థక్యమసిద్ధమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) సః- పరమాత్మాస్వయమజ్ఞాతస్సన్నేనం- అధికారిణమపవర్గప్రదానేన పాలయతీతి చ వాక్యం విద్యామన్తరేణామృతత్వం బ్రవతో విరుద్ధమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామమృతత్వస్యాపేక్షికత్వాత్తత్ర విద్యానర్థక్యమేవేతి పరిహరతి (నాభూతేతి) ఆపేక్షికమమృతత్వమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తత్రైవేతి) యత్ర ప్రజాః కామయమానాము ధిభ్యోఽనభవన్తీత్యుక్తం- తత్రైవ- తత్స్మార్తాని పిదయాన్. కథం తర్హి యథోక్తశ్రుతివిరోధసమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిశబ్దః * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థః. ఆపేక్షికామృతత్వే శ్రుతివిరోధోఽనశక్యతే పరిహర్తుమితి శఙ్క్యతే (న చేతి) ఆదిశబ్దస్తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యాదివాక్యసంగ్రహార్థః. ఇమమితిహేతివిశేషణావష్టమ్భేన సఙ్కోచ స్యే (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సర్వకల్పేషు శ్రుతేరేతాదృశత్వాదిమమితిహేతి పదద్వయం నామాస్యేన సర్వకల్పవిషయమిత్యాశఙ్క్యతే (ఇమమిహేతీతి) తథాత్వే విశేషణానర్థక్యం దుర్వారమిత్యుత్తరమాహ (నానావృత్తీతి) విధాన్తరేణ విశేషణార్థానసమ్భవేతి పదమాహ (అత ఇతి) యస్మిన్కల్పే బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః- తస్మాత్కల్పాన్తరమన్యత్రేత్యుక్తం ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమధర్మమాత్రనిష్ఠానామమృతత్వమాపేక్షికముపక్షిప్తం. సమ్ప్రతి తేషామేవ సాక్షాత్కృత బ్రహ్మతత్త్వానామాత్యన్తికమమృతత్వం గతిసిరపేక్షం సిద్ధ్యతీత్యాహ (న చేతి) తేషాం గత్యాదినిరపేక్షమాత్యన్తికమమృతత్వం భవతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మైవేతి) * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి మాధ్యన్దినశ్రుతిమనుసృత్య * న తస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిరపి నేతవ్యేతి శఙ్క్యతే (న తస్మాదితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమితి దూషయతి (నాత్రేతి) శ్రుత్యన్తరాలోచనాయామపి నస్వయాధ్యకల్పనేత్యాహ (సర్వే ప్రాణా ఇతి) ప్రాణైః- సహ జీవస్యేతి శేషః. సంసారదశాయాం ప్రాణైస్సహ విజ్ఞానాత్మనో గమనేఽపి మోక్షే నాస్తి ప్రాణానాం జీవేన సహ గమనమిత్యాశఙ్కాయాం * న తస్మాదిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) భవతు ప్రాణానామత్రైవ సమవలయః- తథాపి జీవస్య గమనాయత్తమమృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) * కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేరితి శేషః. కిం చ - ప్రాణైర్వియుక్తస్య చిదాత్మనో జీవత్వం నోపపద్యతే- ప్రాణోపాధికస్యైవ తస్య జీవశబ్దవాచ్యత్వాదిత్యాహ (జీవత్వం వేతి) ఉక్తమర్థం సమర్థయతే (సర్వగతత్వాదితి) చిదాత్మా హి కల్పనాయా మధిష్ఠానం సత్త్వతో నిర్భాగం సర్వస్యాత్మా - తస్మాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వాఖ్యభేదసమ్పాదనం తస్య ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి వైదికానాం ప్రసిద్ధం. తథా చ ప్రాణవియోగే చిదాత్మనో జీవత్వం గతిర్వా న శక్యతే కల్పయితుం- తస్మాత్పూర్ణత్వాదిప్రతిపాదకశ్రుతీనాం ప్రమాణత్వాదిత్యర్థః. న దాత్మనస్సర్వగతస్య జీవాఖ్యభేదకరణం న ప్రాణోపాధికృతం- కిం తు స్వత ఏవ తస్యాంశో జీవః. తథా చాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్తస్య గత్యర్థత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) * నిష్కలం నిష్క్రియం శా

ఉ.—— మాసేభ్యస్సంవత్సరగ్ం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవయానః పన్థా ఇతి॥ ౨

అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిగ్ం రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి మాసాగ్ంస్తాన్నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి॥ ౩

న్తమిత్యాది శ్రుతేరితి శేషః. ప్రకరణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నిర్గుణబ్రహ్మవిదామత్యన్తికామృతత్వస్య గమనాదినిరపేక్షత్వాదిత్యాశయః. వత్. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యాపేక్షితమమృతత్వమిత్యత్ర విశేషణ శ్రుతిమనుకూలయతి (తయ ఏవ రాజితి) ఆదిపదేన ఏవదశ్వత్థస్సోమసవన ఇత్యాదిగ్రహ్యతే. తేషామేవ- బ్రహ్మవిదామేషః- పూర్వోక్తవిశేషణగుణో బ్రహ్మణః- సత్యాఖ్యస్య లోకః- నాన్యేషామకృతాత్మనామితి విశేషవర్ణనాదమృతత్వం తేషాం తల్లోకనివాసినిఖిలమంసావేక్షమేవేతి నిర్ధారితమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమిణాం నిష్ఠానామపి బ్రహ్మలోకో గమ్యతే - గృహస్థానాం పునస్త్విమామేవేత్యుపపాద్య ప్రకృతశ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (అత ఇతి) పూర్వోక్తసారిశేషేణ తిథియోగాపత్. ఏవం ప్రాజకాశ్చేతి- ముముక్షుస్సన్న్యాసినస్త్రిదణ్డినో గృహస్థాస్తే. ముముక్షుసన్న్యాసినాం ఏబ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి పృథక్కృతత్వాత్ * శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి శ్రుత్యన్తరం. పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థాః, స్వాశ్రమమాత్రప్రవణా ఊర్ధ్వరేతసః, సగుణబ్రహ్మోపాసకాశ్చోభయే, సర్వశబ్దేనోచ్యన్తే. చతుర్ణామయమపకోసలవిద్యాయాముక్తవ్యాఖ్యానమతిదిష్టం- తేన సమానమర్చిరాదిర్ ఇత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానం- తథా చ తస్య పృథక్కర్తవ్యమిత్యాహ (సమానమితి) ౧

రం.—— అథ* వేత్థ యథా సౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి తృతీయం ప్రశ్నం ప్రత్యవక్తి (తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాం తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి) ప్రాక్ప్రసృతస్య సంసరతో జీవస్య స్వరూపం తదద్య నేవ పదార్థ్యతే. తత్- ప్రత్యగాత్మస్వరూపం య ఇత్థం- ఉక్తప్రకారేణ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతశ్శరీరకతయా దేహాదిలక్షణప్రకృతివివిక్తతయా చ విదుః ఇత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మాత్మకతయా చేత్యపి యోజనీయం- భాష్యకృతా*అప్రతీకాలమ్బనానితి సూత్రే*పఞ్చాగ్నివిదోఽప్యర్చిరాదినా గతిశ్రవణాత్, దహరాదినా గతస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యపునరావృత్తిశ్రవణాచ్చ. అత ఏవ తత్క్రతున్యాయేన ప్రకృతివినిర్ముక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మానుసన్ధానం సిద్ధమితి హి భాషితం. అరణ్యే స్థిత్వా శ్రద్ధాం పురస్కృత్య తత్సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకే సమాన ప్రకరణే * శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి శ్రవణాత్, సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వాత్, తపశ్శబ్దోఽపి బ్రహ్మపరః. *అనియమస్సర్వేషామిత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా *తద్య ఇత్థం విదుః . య ఏవ వామీ తద్విదురితి పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠాన్, *యే చేమ ఇత్యాదినా శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసీనాం, శ్చోభయేషామర్చిరాదికా గతిరుపదిశ్యతే. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః, తపశ్శబ్దస్యాపి తెస్త్సై కార్యాత్, సత్యతపశ్శబ్దాభ్యాం బ్రహ్మైవాభిధీయతే. శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసనం చాస్యత్ర శ్రుతం * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపక్రమ్య * శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రుతేరితి హి భాషితం. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః *పరమం యో మహత్తప ఇత్యాదిషు తపశ్శబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వమితి. అత్ర వాజసనేయకే * శ్రద్ధాం సత్యమితి శ్రద్ధాశబ్దస్య ద్వితీయాన్తత్వశ్రవణాదిహాపి శ్రద్ధాశబ్దో ద్వితీయాన్తః. ఛాన్దసత్వాత్ *సుపాం సులుగితి సుపో లుక్. తతశ్చ పురస్కృత్యేత్యధ్యాహారః. శ్రద్ధాం పురస్కృత్య బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః ఇతి స్వవివక్షితః. అథ వా- ఏవకారోఽత్రాధ్యాహర్తవ్యః. బ్రహ్మైవ య ఉపాసత ఇత్యర్థః. తతశ్చ అబ్రహ్మోపాసనవ్యావృత్తిఫలకోఽయమితి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. యద్వా- శ్రద్ధాతపశ్శబ్దయోః ప్రసిద్ధ ఏవార్థః. శ్రద్ధాతపఃపరాయణానాం చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠత్వమర్థసిద్ధం. తతశ్చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠ ఇత్యర్థః ఫలతి. అయమప్యర్థః- *తదప్యవిరుద్ధం- అర్థత్వాదపి శాబ్దత్వం సమ్భవతీతీత్యుక్తమితి వదతాం వ్యాఖ్యాతౄణామనుమత ఏవ. తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి -"అర్చిస్త్వవతా మాతివాహికతయా ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తానిత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧

శం.—— ఏష దేవయానః పన్థాః వ్యాఖ్యాతస్సత్యలోకావసానో నాణ్డాద్బహిః- * యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి మన్త్రవర్ణాత్. ౨

అ.—— ఉత్తరమార్గవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏష ఇతి) దేవయానేన పథా బహిరణ్డాద్వ్యవస్థితం బ్రహ్మ గన్తవ్యమిత్యేకే. తాన్ప్రత్యాహ (నాణ్డాదితి) తత్ర హేతుమాహ (యదన్తరేతి) పితరం- ద్యులోకం. మాతరం చ- పృథివీం మధ్యే ద్వే స్రుతీ అశృణవం. తాభ్యామిదం విశ్వం- కర్మజ్ఞానాధికృతం గచ్ఛతి. న చాణ్డాద్బహిరస్తి గతిద్వయమిత్యర్థః. ౨

రం.—— అత్ర, అర్చిరాదిశబ్దాస్తదభిమానిదేవతాపరాః. (తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి) తత్పురుషః- వైద్యుతః పురుషః, అమానవః- అసంసారీ. బ్రహ్మలోకాదాగత్యైనాన్- పూర్వోక్తద్వివిధోపాసకాన్ బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతీత్యర్థః. *అమానవస్స ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి శ్రుత్యన్తరే శ్రవణాత్. (ఏష దేవయానః పన్థా ఇతి) స్పష్టోర్థః. ౨

శం.—— అథేత్యర్థాన్తరప్రస్తావనార్థః. య ఇమే- గృహస్థాః. గ్రామ ఇతి - గృహస్థానామసాధారణం విశేషణమరణ్యవాసిభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం. యథా వానప్రస్థపరివ్రాజకానామరణ్యం విశేషణం గృహస్థేభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం- తద్వత్. (ఇష్టాపూర్తే) ఇష్టం-అగ్నిహోత్రాదివై

మూ.— మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి॥ ౪

దికం కర్మ, పూర్తం- వాపీకూపతటాకారామాదికరణం. దత్తం చ- బహిర్వేది యథాశక్త్యర్హేభ్యో ద్రవ్యసంవిభాగో దత్తం. ఇతి-ఏవంవిధం పరిచ రణమిత్యుపాసతే. ఇతిశబ్దస్య ప్రకారవచనార్థత్వాత్. తే దర్శనవర్జితత్వాద్ధూమం - ధూమాభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి- ప్రతి పద్యన్తే. తయాఽతివాహితా ధూమాద్రాత్రిం- రాత్రిదేవతాం. రాత్రేరపరపక్షం- కృష్ణపక్షదేవతాం- ఏవమేవ కృష్ణపక్షాభిమానినీం. అపరపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణా- దక్షిణాం దిశమేతి సవితా- తాన్ మాసాన్- దక్షిణాయనషణ్మాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. సఙ్ఘచారిణ్యో హి తా దేవతా ఇతి మాసా ఇతి బహువచనప్రయోగస్తాసు. నైతే- కర్మిణః ప్రకృతాః సంవత్సరం- సంవత్సరాభిమానినీం దేవతామభిప్రాప్నువన్తి. కుతః పునః సంవత్సరప్రాప్తిప్రసఙ్గః- యతః ప్రతిషిధ్యతే. అస్తి సంవత్సరస్య ప్రసఙ్గో హి. ఏకస్యావయవభూతే దక్షిణోత్తరాయణే-తత్రార్చిరాదిమార్గప్ర వృత్తానాముదగయనమాసేభ్య ఊర్ధ్వం సంవత్సరస్య ప్రాప్తిరుక్తా అత ఇహాపి తదవయవభూతానాం దక్షిణాయనమాసానాం ప్రాప్తిం శ్రుత్వా త దవయవినః సంవత్సరస్యాపి పూర్వవత్ప్రాప్తిరాపన్నేత్యతః ప్రతిషిధ్యతే- నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తీతి ౩

ఆ.— * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం దేవయానోపదేశేన వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి పితృయాణోపదేశేన ... గ్రామనివాసిత్వావిశేషాదత్యాశ్రమిణః (గ్రామ ఇతి) సపత్నీకా హి వానప్రస్థా గ్రామమన్విచ్ఛన్తే - సపత్నీకత్వమూర్ధ్వరేతసాం యుక్తం- తథా చ గృహస్థానామేవ గ్రామ ఇతి విశేషణమసాధారణం. సపత్నీకం- ఊర్ధ్వరేతోభ్యస్తేషాం వ్యావృత్తిః ... తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) వేదిస్తు ఏవ వైధాచ్చ హిర్వేదీతి విశేషణం. ఆపోవత్తమితి ప్రతీకోపాదానం- పునరాఖ్యానాగ్నావాహుతా నఇత్యపున రుక్తిః. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేవంవిధమితి) పరిచరణం- గుర్వాదిశుశ్రూషా. పరిత్రాణం- రక్షణం. ఆదపదం నిత్యస్వాధ్యాయాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఉపాసతే - తాత్పర్యేణానుతిష్ఠన్తీతియావత్. కథమితిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వం-ఇతిహాసోపాధ్యాయః కథయతీత్యవధృతో నాప్రగామిత్యాదిత్వాదిత్యాశ ఙ్క్యాహ (ఇతిశబ్దస్యేతి) దేవయానాధికృతేభ్యస్తేభ్యః కామాన్ పితృయాణాధికృతేషు విశేషాన్తరమాహ (నైతఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగమాశ ఙ్క్యాహ (కుతఇతి) ప్రాప్తిం దర్శయన్నుత్తరమాహ (అస్తిహీతి) పూర్వవత్-యథా పూర్వం దేవయానే పథ్యాఽవయవేభ్యోఽవయవినః సంవత్స రస్య ప్రాప్తిః- తథేతియావత్. ౩

రం.— (అథయఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) ఇమే- పురుషాః గ్రామ ఏవ స్థిత్వా ఇష్టం- యా గాది. పూర్తం- ఖాతాది. దత్తం- దానం. ఇతిశబ్దః సజాతీయోపవాసాదికర్మాన్తరపరః. యాగదానహోమాదీని కర్మాణి యోఽనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. అను ష్ఠానప్రకారేణానుతిష్ఠన్తీత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యవచనస్యాయమర్థః. శ్రుతౌ పూర్వమనుష్ఠానప్రకారానుక్తేః. తేఽమావమభిసమ్భవన్తి - ధూమం దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే ఆతివాహిక త్వేనేత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి మాసాంస్తాన్) అగ్రాపి మా దిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. దక్షిణైతి- దక్షిణాం దిశమాదిత్య ఏతీత్యర్థః దక్షిణాదాజత్యాజనో ఽయం శబ్దః. దక్షిణాయనమాసాభిమానినీర్దేవ తాః ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. (నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి) ఏతే - ఇష్టాదికేవలకర్మాణో దక్షిణాయనమాసాన్ ప్రాప్యాపి న దేవయానవత్సం వత్సరదేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాదాకాశం. ఆకాశాచ్చన్ద్రమసం కోఽసౌ- యోఽసౌ దివి దృశ్యతే చన్ద్రమాః. యమసౌ-ప్రత్యక్ష తేఽన్నం స ఏష సోమో రాజా- బ్రాహ్మణానాం. తదన్నం దేవానాం తం- చన్ద్రమసమన్నం దేవతా ఇన్ద్రాదయో భక్షయన్తి. అతో ధూమాదినా గత్వా చన్ద్రభూతాః కర్మిణో దేవైర్భక్ష్యన్తే నన్వనర్థాయేష్టాదికరణం- యద్యన్నభూతా దేవైర్భక్ష్యన్తే. నైష దోషః - అన్నమిత్యుపకరణమాత్రస్య వివ క్షితత్వాత్. న హి తే కబలోత్క్షేపేణ దేవైర్భక్ష్యన్తే. కిం తర్హి- ఉపకరణమాత్రం దేవానాం భవన్తి తే స్త్రీపశుభృత్యాదివత్. దృష్టశ్చాన్నశబ్ద ఉపకరణేషు స్త్రియోఽన్నం, పశవోఽన్నం, విశోఽన్నం రాజ్ఞామిత్యాది. న చ తేషాం స్త్ర్యాదీనాం పురుషోపభోగ్యత్వేఽప్యుపభోగో నాస్తి - తస్మాత్కర్మిణో దేవతా నాముపభోగ్యా అపి సన్తః సుఖినో దేవైః క్రీడన్తి. శరీరం చ తేషాం సుఖోపభోగయోగ్యం చన్ద్రమణ్డల ఆప్యమారభ్యతే - తదుక్తం పురస్తాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దా ఆపో ద్యులోకాగ్నౌ హుతాః సోమో రాజా సమ్భవతీతి. తా ఆపః కర్మసమవాయిన్య ఇతరైశ్చ భూతైరనుగతా ద్యులోకం ప్రాప్య చన్ద్రత్వమాపన్నాః శరీ రాద్యారమ్భికా ఇష్టాద్యుపాసకానాం భవన్తి. అన్త్యాయాం చ శరీరాహుతావగ్నౌ హుతాయామగ్నినా దహ్యమానే శరీరే తదుత్థా ఆపో ధూమేన సహో ర్ధ్వం యజమానమావేష్ట్య చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్య కుశమృత్తికాస్థానీయా బాహ్యశరీరారమ్భికా భవన్తి. ౪

ఆ.— అన్నశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ఔపచారికమర్థం గృహీత్వా పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) వృ ద్ధప్రయోగమన్తరేణ కథముపకరణవిషయోఽన్నశబ్దో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) భవతు కర్మిణాం దేవాన్ ప్రత్యుపకరణత్వం-తథాపి

---

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థో గళితః.

ఉ.— తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి॥ ౫

స్వయముపభోగాభావాదనర్థకమిష్టాదికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అన్యోపభోగ్యానామపి స్వయంభోగవత్త్వం తస్మాదిత్యుచ్యతే. తథాపి తేషాం మృతానామశరీరిణాం కథముపభోగస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరంచేతి) కథముపాంచన్ద్రిలోకేతత్షరీరారమ్భకత్వం - తదాహ (తదుక్తమితి) అథాపాంసోమస్యపివాస్యత్వం ప్రతీయతే - సతుకస్మిన్దేహారమ్భకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాఆపఇతి) కర్మసమవాయినీనామపాంకర్మాపూర్వద్వారాయజమానదేహప్రతిష్ఠితానాంకథం ద్యులోకప్రవేశాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్త్యాయాంచేతి) ౪

రం.— పునఃకిం ప్రాప్నువన్తీత్యత్రాహ (మాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి) స్పష్టార్థః ఏతేన వె ష్ఠియదితోఽధిప్రజాః ప్రయన్తీతి ప్రథమశ్చ ప్రశ్నః ప్రత్యుక్తోభవతి. (ఏషసోమోరాజా) అత్రైషఇత్యనేననాభిసమ్బన్ధ్యశ్చన్ద్రమాఃపరామృశ్యతే- చన్ద్రమసస్సోమరాజభావాపదేశస్యవ్యర్థత్వాత్. అపిష్ట్వాదికార్యాభిసమ్బన్ధితాపరామృశ్యతే. ॥ తస్యాతమపేస్సోమోరాజాసమ్భవతీత్యన్యాన్యేసస్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తోభవతీత్యర్థః. (తద్దేవానామన్నం) అన్నవత్సదేవానాముపకరణభూతోభవతీత్యర్థః. (తందేవాభక్షయన్తి) తం- ఇష్టాదికారిణం దేవభావముపగతంఆజానసిద్ధాదేవాఃభక్షయన్తి- స్వకైఙ్కర్యేషుపహూనివవినియుఞ్జతఇత్యర్థః. సూత్రితంచ ॥ భాక్తంవాఽనాత్మవిత్త్వాదితి. ౪

శం.— తదారబ్ధేనచశరీరేణేష్టాదిఫలముపభుఞ్జానాఆసతే-యావత్తదుపభోగనిమిత్తస్యక్షయఃకర్మణః. సమ్పతన్తియేనేతిసమ్పాతః-కర్మణఃక్షయః. యావత్సమ్పాతం-యావత్కర్మణఃక్షయఇత్యర్థః. తావత్తస్మింశ్చన్ద్రమణ్డలఉషిత్వాఅథ-అనన్తరమేతమేవ- వక్ష్యమాణమధ్వానం-మార్గం. పునర్నివర్తన్తఇతి ప్రయోగాత్పూర్వమప్యసకృచ్చన్ద్రమణ్డలంగతానివృత్తాశ్చాసన్నితిగమ్యతే. తస్మాదిహలోకఇష్టాదికర్మోపచిత్యచన్ద్రంయాన్తి- తత్క్షయేచావర్తన్తే- క్షణమాత్రమపితత్రస్థాతుంనలభ్యతే- స్థితినిమిత్తకర్మక్షయాత్- స్నేహక్షయాదివప్రదీపస్య. కింతత్రయేనకర్మణాచన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తస్యసర్వస్యక్షయేతస్మాదవరోహణం - కింవాసావశేషఇతి. కింతతః. యదిసర్వస్యైవక్షయఃకర్మణః- చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవమోక్షః ప్రాప్నోతీతి. తిష్ఠతుతావత్తత్రైవమోక్షస్స్యాత్ - నవేతి. తత ఆగతస్యేహశరీరోపభోగానసమ్భవతి. ॥ తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధశ్చస్యాత్. నన్విష్టాపూర్తదత్తవ్యతిరేకేణాపిమనుష్యలోకేశరీరోపభోగనిమిత్తానికర్మాణ్యనేకానిసమ్భవన్తి- నచతేషాంచన్ద్రమణ్డలఉపభోగః-అతఃక్షీణానినతాని. యన్నిమిత్తంచన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తాన్యేవక్షీణానీత్యవిరోధః. శేషశబ్దశ్చసర్వేషాంకర్మత్వసామాన్యాదవిరుద్ధః. అతఏవచతత్రైవమోక్షస్స్యాదితిదోషాభావః విరుద్ధానేకయోన్యుపభోగఫలానాంచకర్మణామేకైకస్యజన్తోరారమ్భకత్వసమ్భవాత్. నచైకస్మిన్జన్మనిసర్వకర్మణాంక్షయఉపపద్యతే. బ్రహ్మహత్యాదేశ్చైకైకస్యకర్మణోఽనేకజన్మారమ్భకత్వస్మరణాత్, స్థావరాదిప్రాప్తానాంచాత్యన్తమూఢానాముత్కర్షహేతోఃకర్మణఆరమ్భకత్వాసమ్భవాత్, గర్భభూతానాంచస్రంసమానానాంకర్మాసమ్భవేసంసారానుపపత్తిః. తస్మాన్నైకస్మిన్జన్మనిసర్వేషాంకర్మణాముపభోగః. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే- సర్వకర్మాశ్రయోపమర్దేన ప్రాయేణకర్మణాంజన్మారమ్భకత్వం. తత్రకానిచిత్కర్మాణ్యనారమ్భకత్వేనైవతిష్ఠన్తి, కానిచిజ్జన్మాన్తరమారభన్త, ఇతినోపపద్యతే- మరణస్యసర్వకర్మాభివ్యఞ్జకత్వాత్- స్వగోచరాభివ్యఞ్జకప్రదీపవదితి. తదసత్- సర్వస్యసర్వాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్. నహిసర్వస్యసర్వాత్మకత్వేదేశకాలనిమిత్తావిరుద్ధత్వాత్సర్వాత్మనోపమర్దః, కస్యచిత్క్వచిదభివ్యక్తిర్వాసర్వాత్మనోపపద్యతే- తథాసకర్మణామపిసాశ్రయాణాముపమర్దోభవేత్. యథాచపూర్వానుభూతమనుష్యమయూరమర్కటాదిజన్మాభిసంస్కృతాఃవిరుద్ధానేకవాసనాఃమర్కటత్వప్రాపకేనకర్మణామర్కటజన్మారభమాణేననోపమృద్యన్తే- తథాకర్మాణ్యప్యన్యజన్మప్రాప్తినిమిత్తానినోపమృద్యన్తఇతియుక్తం. యదిహిసర్వాఃపూర్వజన్మానుభవవాసనాఉపమృద్యేరన్మర్కటాదిజన్మనిమిత్తేనకర్మణామర్కటజన్మన్యారబ్ధే - మర్కటస్యజాతమాత్రస్యమాతుశ్శాఖాయాశ్శాఖాన్తరగమనేమాతురుదరసంలగ్నత్వాదికౌశలంనప్రాప్నోతి- ఇహజన్మన్యనభ్యస్తత్వాత్. నచాతీతానన్తరజన్మనిమర్కటత్వమేవాసీత్తస్యేతిశక్యంవక్తుం. ॥ తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచేతిశ్రుతేః. తస్మాద్వాసనావన్నాశేషకర్మోపమర్దఇతిశేషకర్మసమ్భవః. యతఏవం-తస్మాచ్ఛేషేణోపయుక్తాత్కర్మణస్సంసారఉపపద్యతఇతినకశ్చిద్విరోధః. కోసావధ్వా- యం ప్రతినివర్తన్తఇతి. ఉచ్యతే- యథేతం- యథాగతంనివర్తన్తే. నను ॥ మాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితిగమనక్రమఉక్తః- నతథానివృత్తిః. కింతర్హి. ఆకాశాద్వాయుమిత్యాది. కథంయథేతమిత్యుచ్యతే. నైషదోషః- ఆకాశప్రాప్తేస్తుల్యత్వాత్పృథివీప్రాప్తేశ్చ. నచాత్రయథేతమేవేతినియమః- అనేవంవిధమపినివర్తన్తే. పునర్నివర్తన్తఇతితునియమః. అతఉపలక్షణార్థమేతత్- యథేతమితి. అతోభౌతికమాకాశంతావత్ప్రతిపద్యన్తే. యాస్తేషాంచన్ద్రమణ్డలేశరీరారమ్భికాఆపఆసన్- తాస్తేషాంతత్రోపభోగనిమిత్తానాంకర్మణాంక్షయేవిలీయన్తేఘృతసంస్థానమివాగ్నిసంయోగే. తావిలీనాఅన్తరిక్షస్థాఆకాశభూతాఇవసూక్ష్మాభవన్తి. తాఅన్తరిక్షాద్వాయుర్భవన్తివాయుప్రతిష్ఠాఃవాయుభూతాఇతశ్చాముతశ్చోహ్యమానాః. తాభిస్సహక్షీణకర్మావాయుభూతోభవతి. వాయుర్భూత్వాతాభిస్సహైవధూమోభవతి. ధూమోభూత్వాఽభ్రం-అబ్భరణమాత్రరూపోభవతి. ౫

ఆ.— అద్భిరారబ్ధస్యశరీరస్యభోగాయతనత్వందర్శయతి (తదారబ్ధేనేతి) ॥ తద్దేవానామన్నమిత్యాదివ్యాఖ్యాయతస్మిన్నిత్యాది

వ్యాచష్టే (యావదితి) చన్ద్రలోకస్థ ఇత్యర్థః. యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి శ్రూయతే - కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సమ్పాతస్త్వితి) పునశ్శబ్దప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (పునరితి) అథేత్యాది వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దపరామృష్టహేతుం స్పష్టయతి (స్థితీతి) యథా దీపస్య స్నేహక్షయే స్థితినిమిత్తాభావాదస్థితిః - తథా చన్ద్రలోకే స్థితినిమిత్తస్యేష్టాదేర్భోగేన క్షయాత్తత్రస్థిత్యసమ్భవాదవృత్తిరేవేత్యర్థః తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యత్ర విచారయతి (కింతత్రేతి) తస్య - చన్ద్రమణ్డలప్రాపకస్యాతిరిక్తస్య చ సర్వస్య కర్మణః క్షయే సతీతి యావత్. సావశేషః - భుక్తాత్కర్మణః స్వకార్యాదతిరిక్తేన కేనచిత్కర్మణా సహిత ఇత్యర్థః. పక్షద్వయేఽపి ఫలం పృచ్ఛతి (కింతత ఇతి) తత్రాద్యం పక్షం పూర్వపక్షీముఖేన ప్రతిచిక్షిప్సుస్తత్ఫలమాహ (యదీతి) తత్రైవ దూషణాన్తరమాహ (తిష్ఠన్త్వితి) చన్ద్రమణ్డలం సన్తస్స్యురిత్యర్థః. తతః - చన్ద్రమణ్డలాదిత్యేతత్. ఇహేతి - ఏతల్లోకోక్తిః. ఆదిపదం శుభాశుభకర్మానుసారి సర్వవ్యాపారసఙ్గ్రహార్థం. న కేవలం సర్వకర్మక్షయపక్షే భుక్తిరేవ విరుధ్యతే - కింతు స్మృతిశ్చేత్యాహ (తత ఇతి) చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యస్య కర్మణో భోగేన క్షయాదూర్ధ్వం శేషేణ - అనుపభుక్తేన కర్మణా జన్మ ప్రతిపద్యన్త ఇత్యాద్యా స్మృతిస్సర్వకర్మక్షయపక్షే విరుధ్యత ఇత్యర్థః. సర్వకర్మక్షయపక్షే పూర్వపక్షిణాఽన్యథావాదినా ప్రతిక్షిప్తే సావశేషపక్షముత్తరవాదీ ప్రతిపద్యతే (నన్వితి) తాన్యపి చన్ద్రమణ్డలే భుక్తాన్యేవేతి నావశేషోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) న హ్యసర్వకర్మవశాచ్చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తిరితి భావః. తర్హి చన్ద్రమణ్డలే కర్మఫలోపభోగాభావాదలం తదారోహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నిమిత్తమితి) అవిరోధః. చన్ద్రమణ్డలే భోగస్య, శేషకర్మసద్భావస్య, చేతి శేషః. యత్తు * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధ ఇతి - తత్రాహ (శేషశబ్దశ్చేతి) నిశ్శేషేష్వపి భుక్తేషు కర్మస్వభుక్తకర్మసు శేషశబ్దో న విరుధ్యతే - అభుక్తానాం కర్మణాం కర్మత్వస్య తుల్యత్వాన్నాత్ర సావశేషపక్షే స్మృతివిరోధోస్తీత్యర్థః యచ్చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవ మోక్షస్స్యాదితి - తత్రాహ (అత ఏవేతి) శేషకర్మసద్భావాదేవేతి యావత్. ఇతశ్చ కర్మశేషసిద్ధిరిత్యాహ (విరుద్ధేతి) ఆరబ్ధకత్వసమ్భవాత్ - ఏకజాత్యుపభోగ్యకర్మక్షయేఽపి కర్మశేషస్సమ్భవతీతి శేషః. ఏకస్మిన్జన్మని సర్వాణి క్షీయన్తే - కర్మాశయస్యైకభవికత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఏకభవికన్యాయస్యోపరిష్టాన్నిరాకరిష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ శేషకర్మసిద్ధిరిత్యాహ (బ్రహ్మహత్యాదేశ్చేతి) * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణామిత్యాదిస్మరణం. ఘృతభాణ్డస్నేహశేషవద్భుక్తస్యైవ కర్మణశ్శేషాత్పునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ (స్థావరాదీతి) శేషకర్మసిద్ధౌ హేత్వన్తరమాహ (గర్భభూతానామితి) కర్మశేషసద్భావముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్యాపి కర్మణోఽనేకజన్మహేతుత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. మతాన్తరముత్థాపయతి (యత్త్వితి) యావత్ప్రవృత్తఫలం కర్మ న క్షీయతే - తావత్ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధాదన్యాని కర్మాణి స్వఫలం నారభన్తే మరణకాలే తు ప్రతిబన్ధకాభావాత్సర్వకర్మాశ్రయసఙ్ఘాతోపమర్దేన తేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథం శేషకర్మసద్భావాసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్రేతి) అనారబ్ధకర్మణాం సర్వేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వే సతీతి యావత్. ప్రయాణకాలే యాని కర్మాణ్యభివ్యక్తాని - తాన్యేవోత్తరశరీరారమ్భకాణి - ఇతరేషాం తు న శరీరారమ్భకత్వమితి దూషయతి (తదసదితి) మధుబ్రాహ్మణోక్తేన న్యాయేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వాఙ్గీకారాద్దేహస్యాపి తథాత్వాన్న సర్వాత్మనోపమర్దోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుం సామాన్యన్యాయమాహ (నహీతి) సర్వం సర్వస్య కారణం కార్యం చేతి న్యాయేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వే స్థితే సతి కస్యచిత్ క్వచిత్సర్వాత్మనోపమర్దః, తథాఽభివ్యక్తిర్వా, నోపపద్యతే. ప్రతీయమానోపమర్దాదేర్దేశవిశేషాదికృతత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (తథేతి) ఇతశ్చ కర్మశేషస్సమ్భవతీతి కర్మవత్తాయాం దృష్టాన్తమాహ (యథా చేతి) పూర్వం క్రమేణానుభూతాని యాని మనుష్యాదిజన్మాని - తైరభిసంస్కృతాః - సంపాదితా విరుద్ధాః యా భూయస్యో వాసనాః - తజ్జాతివిశేషప్రాపకేన కర్మణా తస్మిన్నారభ్యమాణేన నిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) దృష్టాన్తం వివృణోతి (యది హీతి) వ్యవహితవాసనోచ్ఛేదేఽపి నావ్యవహితాసోచ్ఛిద్యతే - తథా చానన్తరజన్మోత్థవాసనాసామర్థ్యాన్మర్కటశిశోర్యథోక్తకౌశలమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కిఞ్చ - * పూర్వప్రజ్ఞా చేత్యవిశేషేణ పూర్వజన్మార్జితవాసనా జీవమనుగచ్ఛతీతి శ్రవణాదవ్యవహితపూర్వజన్మవాసనైవ తమన్వేతీతి న శక్యం విశేషతో వక్తుమిత్యాహ (తం విద్యేతి) దృష్టాన్తముపపాద్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయతి (తస్మాదితి) శేషకర్మసద్భావే ఫలితమాహ (యత ఇతి) ఉపయుక్తాత్కర్మణః - శేషేణేతి సమ్బన్ధః. (కశ్చిదితి) శ్రౌతో వా స్మార్తో వా యాగః క్రియా వా లౌకికా వేత్యర్థః. ఏతమేవాధ్వానమితి ప్రకృతమధ్వానం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కో సావిత్యాదినా) యథేతమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కిం యథేతమిత్యేతదేవ న సమ్భవతి - కిం వా యథేతమేవేతి నియమో నోపపద్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) అత్రేతి - నివృత్తిరుక్తా. (అనేవంవిధమపీతి) యథాగతిక్రమాదన్యతః - న తథా నివృత్తిర్నియతా, కింతు విధాన్తరేణాపి సమ్భవతీత్యర్థః. నివృత్తేః క్రమనియమాభావే కీదృశో నియమో వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి యథేతమిత్యుక్తం - అత ఆహ (అత ఇతి) గతిక్రమవన్నివృత్తిక్రమే నియమాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. ఉక్తం చ * యథేతమనేవం చేతి. నివృత్తినియమే ఫలితమాహ (అత ఇతి) పరమాత్మానం వ్యావర్తయితుం భౌతికమిత్యుక్తం. కథం పూర్వసిద్ధాకాశతాదాత్మ్యాపత్తిరవరోహతాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య తత్సామ్యగమనమేవ తద్భావాపత్తిరిత్యుపచర్యతే - * తత్స్వభావాపత్తిరితి న్యాయాదిత్యాహ (యాస్తేషామితి) ఘృతస్య సంస్థానం - కాఠిన్యం. తాస్వాకాశభూతాసు తత్పరివేష్టితాః కర్మిణోఽధ్యవరోహన్తస్తద్భూతా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ఆకాశాద్వాయుమిత్యస్యార్థం సాధయతి (తా అన్తరిక్షాదితి) ౫

౮.—— (తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా) సమ్పతత్యనేనేతి సమ్పాతః - కర్మశేషః. యావత్కర్మశేషముషిత్వేత్యర్థః. యావచ్ఛబ్దస్సాకల్యార్థః. సాకల్యం చ ఫలప్రదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం - న తు సర్వకర్మవిషయం ద్రష్టవ్యం. * వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా ఇతి ద్వితీయప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతం) అథ - అనన్తరమేతమేవాధ్వానం - ధూమాదిమార్గం యథేతం - యథాగతం పునర్నివ

ఉ.— అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తేఽతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి॥ ౬

న్త ఇత్యర్థః. ధూమరాత్ర్యపరపక్షదక్షిణాయనషణ్మాసపితృలోకాకాశక్రమేణారోహణాత్తేనైవ విపరీతక్రమేణావరోహణే ప్రాప్తే అత్ర విశేషమాహ (ఆకాశమాకాశాద్వాయుం) యథా ఆరోహణే ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమభిసమ్భవన్తి- ఏవమవరోహణే చన్ద్రమస ఆకాశమభిసమ్భవన్తి. ఆరోహణావరోహణయోరాకాశాభిసమ్భవనస్యావిశిష్ట ఇతి భావః. ఆకాశాద్వాయుం-అభిసమ్భవన్తీతి శేషః అత్ర వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యుత్తరత్ర శ్రవణాదత్రాప్యవరోహన్త ఆకాశో భవన్తి, వాయుర్భవన్తీత్యేవార్థః. అవరోహతాం చాకాశాదిభవనం నభఃశరీరకత్వం-స్వర్గాద్యాకాలమరభ్య ప్రశయమాకాశాద్యభిమాని దేవతానామవ్యాసఙ్క్షిప్తానాం సత్త్వేన ప్రతీక్షణమవరోహతామాకాశాద్యభిమాని దేవతాత్వానుపపత్తేః అత స్తత్సాదృశ్యమేవార్థః. యా అపశ్చన్ద్రమణ్డలే దివ్యశరీరమారబ్ధవత్యః - తా సాంకరస్థ్యేద విభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకార ప్రహాణేనాకాశసాదృశ్యేతర పశ్చాష్టాజీవా అప్యాకాశసమా ఉచ్యన్తే తాశ్చాప ఇతశ్చాముతశ్చ వాయునానీయమానా వాయుసమా భవన్తి - తతశ్చ తత్సంశ్లిష్టా జీవా అపి వాయుర్భవన్తీత్యుచ్యతే. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి) అపో బిభర్తీత్యభ్రం. మూలవిభుజాదిత్వాత్కః. తతశ్చాభ్రశబ్దేన జలధారణావస్థోచ్యతే. ౫

శం.— అభ్రం భూత్వా తతస్సేచనసమర్థః- మేఘో భూత్వా ఉన్నతేషు ప్రదేశేష్వథ ప్రవర్షతి - వర్షధారారూపేణ శేషకర్మా పతతీత్యర్థః. త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి-ఏవం ప్రకారాః క్షీణకర్మాణో జాయన్తే. క్షీణకర్మణామనేకత్వాద్బహువచననిర్దేశః. మేఘాదిషు పూర్వేష్వేకరూపత్వాదేకవచననిర్దేశః. యస్మాద్గిరితటదుర్గనదీసముద్రారణ్యమరుదేశాదిసన్నివేశసహస్రాణి వర్షధారాభిః పతితానాం-అతః-తస్మాద్ధేతోర్వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిష్క్రమణం. దుర్నిస్సరణం. యతో గిరితటాదుదకస్రోతసోహ్యమానా నదీః ప్రాప్నువన్తి - తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యేన. తత్రైవ చ సహ మకరేణ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిర్జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిర్మరుదేశే శిలాతటే వాఽగమ్యే పతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః భక్షితాశ్చాన్యైః - తేప్యన్యైరిత్యేవం ప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు ప్రజాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ- బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వం. అథవా- అతః- అస్మాద్వ్రీహియవాదిభావాద్దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిర్గమనతరం. దుర్నిష్ప్రపతరమితి - తకార ఏకో లుప్తో ద్రష్టవ్యః. వ్రీహియవాదిభావో దుర్నిష్ప్రపతరః- తస్మాదపి దుర్నిష్ప్రపతతరాద్రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్నిష్ప్రపతతర ఇత్యర్థః. యస్మాదూర్ధ్వరేతోభిర్బాలైః పుంస్త్వరహితైః స్థవిరైర్వా భక్షితా అన్తరా శీర్యన్తే- అనేకత్వాదన్నాదానాం. కదాచిత్కాకతాళీయవృత్త్యా రేతస్సిగ్భిర్భక్ష్యన్తే యదా- తదా రేతస్సిగ్భావంగతానాం కర్మణో వృత్తిలాభః. కథం. యో యో హ్యన్నమత్త్యనుశయిభిస్సంశ్లిష్టం రేతస్సిక్, యశ్చ రేతస్సిఞ్చత్యృతుకాలే యోషితి,- తద్భూయ ఏవ - తదాకృతిరేవ భవతి రేతోరూపేణ. తదవయవాకృతిభూయస్త్వం భూయ ఇత్యుచ్యతే రేతోరూపేణ యోషితి - రేతసో రేతస్సిగాకృతిభావిత్వాత్. *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భృతమితి హి శ్రుత్యన్తరాత్. అతో రేతస్సిగాకృతిరేవ భవతీత్యర్థః. తథా హి పురుషాత్పురుషో జాయతే, గోర్గవాకృతిరేవ,-న జాత్యన్తరాకృతిః. తస్మాద్యుక్తం తద్భూయ ఏవ భవతీతి. యే త్వన్యేఽనుశయిభ్యశ్చన్ద్రమణ్డలమనారుహ్యైవ పాపకర్మభిర్ఘోరైర్వ్రీహియవాదిభావం ప్రతిపద్యన్తే, పునర్మనుష్యాదిభావం గతాః,- తేషాం నానుశయినామివ దుర్నిష్ప్రపతరం. కస్మాత్. కర్మణా హి తైర్వ్రీహియవాదిదేహ ఉపాత్త ఇతి తదుపభోగనిమిత్తక్షయే వ్రీహ్యాదిస్తమ్బదేహవినాశే యథాకర్మార్జితం దేహాన్తరం నవం నవం జలూకావత్సంక్రమన్తే సవిజ్ఞానా ఏవ- * సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యద్యప్యుపసంహృతకరణాస్సన్తో దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- తథాపి స్వప్నవద్దేహాన్తరప్రాప్తినిమిత్తకర్మోద్భావితవాసనాజ్ఞానేన సవిజ్ఞానా ఏవ దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి - శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తథాఽర్చిరాదినా ధూమాదినా చ గమనం - స్వప్న ఇవోద్భూతవిజ్ఞానేన లబ్ధవృత్తికర్మనిమిత్తత్వాద్గమనస్య. న తథాఽనుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావేన జాతానాం చ సవిజ్ఞానమేవ రేతస్సిగ్యోషిద్దేహసమ్బన్ధ ఉపపద్యతే-న హి వ్రీహ్యాదిలవనకణ్డనపేషణాదౌ చ సవిజ్ఞానానాం స్థితిరస్తి. నను చన్ద్రమణ్డలాదప్యవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వాజ్జలూకావత్సవిజ్ఞానతైవ యుక్తా-తథా సతి ఘోరో నరకానుభవః ఇష్టాపూర్తాదికారిణాం చన్ద్రమణ్డలాదారభ్య ప్రాప్తో యావద్బ్రాహ్మణాదిజన్మ, తథా చ సత్యనర్థాయైవేష్టాపూర్తాద్యుపాసనం విహితం స్యాత్. శ్రుతేశ్చాప్రామాణ్యం ప్రాప్తం-వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాత్. న- వృక్షారోహణపతనవత్ విశేషసమ్భవాత్. దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సోః కర్మణా లబ్ధవృత్తిత్వాత్కర్మణోద్భావితేన విజ్ఞానేన సవిజ్ఞానత్వం యుక్తం- వృక్షాగ్రమారోహత ఇవ ఫలం జిఘృక్షోః. తథాఽర్చిరాదినా గచ్ఛతాం, సవిజ్ఞానత్వం భవేత్ ధూమాదినా చ చన్ద్రమణ్డలమారురుక్షతాం,. న తథా చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతాం వృక్షాగ్రాదివ పతతాం సచేతనత్వం. యథా చ ముద్గరాద్యభిహతానాం తదభిఘాతవేదనానిమిత్తసంమూర్ఛితప్రతిబద్ధకరణానాం స్వదేహేనైవ దేశాద్దేశాన్తరం నీయమానానాం విజ్ఞానశూన్యతా దృష్టా- తథా చన్ద్రమణ్డలాన్మనుష్యాదిదేహాన్తరం ప్రత్యవరురుక్షతాం స్వర్గభోగనిమిత్తకర్మక్షయాన్మృదితాబ్దేహానాం ప్రతిబద్ధకరణానాం. అతస్తే పరిత్యక్తదేహబీజభూతాభిరద్భిర్మూర్ఛితా ఇవాకాశాదిక్రమేణేమామవరుహ్య కర్మనిమిత్తజాతిస్థావరదేహైస్సంశ్లిష్యన్తే ప్రతిబద్ధకరణత

యాఽనుభూతవిజ్ఞానా ఏవ. తథా లవనఖణ్డనపేషణసంస్కారభక్షణరసాదిపరిణామరేతస్సేకకాలేషు భూయాంస్యేవ దేహాన్తరాణ్యపేక్ష్య కర్మణాఽలబ్ధవృత్తిత్వాత్ దేహబీజభూతానామపి సంబద్ధానాం పరిత్యాగేనైవ సర్వాస్వవస్థాసు వర్తన్త ఇతి జలూకావత్ త్వం న విరుధ్యతే. అన్తరాలే స్వవిజ్ఞానం మూర్ఛితవదేవేత్యదోషః. నచ వైదికానాం కర్మణాం హింసాయుక్తత్వేనోభయహేతుత్వం శక్యమనుమాతుం - హింసాయా శాస్త్రప్రతిషేధాత్. "అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య" ఇతి శ్రుత్యా శాస్త్రచోదితాయా హింసాయా నాధర్మహేతుత్వమభ్యుపగమ్యతే. అభ్యుపగతేఽప్యధర్మహేతుత్వే పశ్వాదిహింసాయాః ఫలదానయోగాభావాత్, దుఃఖకార్యారమ్భకత్వోపపత్తిర్వైదికానాం కర్మణాం మన్త్రైర్నివృత్తిభవతీత్యేతి. ౨౬

ఆ.— ఉక్తేషు - సముద్రాదివ్యతిరిక్తేషు ప్రదేశేష్వితి యావత్. తత్రేతి - అనుశయినో నిష్క్రమణే ఇహేతి - ప్రత్యగ్ద్వీపకథ్యతే. కథమ స్మిన్ వాక్యే బహువచనేనానుశయినాం బహుత్వం నిర్దిశ్యతే - తత్రాహ (క్షీణకర్మణామితి) కథం మేఘాభావాత్ ప్రవర్తిత్వాదావేకవచననిర్దేశః - తత్రాహ (మేఘాదిష్వితి) యే పూర్వే మేఘాదయోఽనభ్రాః - తేషు ప్రత్యేకమభివ్యక్తిదేవతానామేకరూపత్వాత్ తదుపశ్లిష్టానామనుశయినామప్యేకవచనేన నిర్దేశో యుక్త ఇత్యర్థః. అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) అనుశయినాం దుష్కరనిస్సరణమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (యతఇత్యాదినా) పర్వతాదిభిర్నిష్క్రమితానామపి అనుశయినాం తేభ్య స్తత్సమానజాతీయత్వేన సముద్భవో భవిష్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (తేపీతి) పరతరాదయోఽపి జలచారిభిరన్యైర్భక్ష్యన్తే - తథా చ సముద్రపతితానామనుశయినామన్తర్హితఏవ స్యాదిత్యర్థః. నన్వేవమనుశయినస్సముద్రే లీనస్య తతః పునరుద్ధర్తుం శక్యస్తై - తథాఽదృష్టవినాశస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలధరైరితి) (సముద్రామ్భోభిరితి) తృతీయా సహార్థే. తర్హి సర్వవ్యాఘ్రోపభుక్తానామనుశయినాం తత్సమానజాతీయదేహభోగస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భక్షితాశ్చేతి) తైః స్తృతానివారాదయో భక్ష్యన్తే - తేభ్య స్తత్సమానజాతీయత్వేనానుశయినాముద్భవస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (సోపీతి) తథాపి యదైవ దృష్టత్వాపరివర్తనాత్తే రేతస్సిగ్యోగమపి యదా కదాచిత్ ప్రతిపద్యేరన్నితి చేత్. నేత్యాహ (కదాచిదితి) తథాపి భక్ష్యేషు జాతానాం రేతస్సిగ్యోగస్సంభవస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భక్ష్యేష్వపీతి) ఇతిశబ్దో యదృచ్ఛయైవ పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. పూర్వమతశ్శబ్దో హేతుపరతయా వ్యాఖ్యాతః. సంప్రతి వ్రీహ్యాదయ దుర్నిష్ప్రపతరమితి పూర్వోక్తకారణసహితత్వాచకత్వేన తం వ్యాచష్టే (అథవేతి) దుర్నిష్ప్రపతతరమితి తకారసహితే పాఠే తేన తదివక్షితమర్థమాహ (వ్రీహియవాదీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తర్హి తేషామన్తరాలే విశ్లిష్టానాం దేహభాగిత్వాభావాదనుశయవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కదాచిదితి) కాకతాళీయయా వృత్త్యా - యాదృచ్ఛికన్యాయేనేతి యావత్. అనుశయాఖ్యస్య కర్మణో భావి దేహారమ్భకత్వం ముఖం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అనుశయినో రేతస్సిగాకారభాక్త్వే హేతుమాహ (రేతస ఇతి) తస్య రేతస్సిగాకృత్యా - తదంశేన భావితత్వాత్ - సంస్కృతత్వాత్. తదన్నసంభూతత్వాత్ తద్రూపేణ గర్భాశయమనుప్రవిష్టోఽనుశయీ రేతస్సిగాకృతిర్భవతీత్యర్థః. రేతసో రేతస్సిగ్భావసముత్థత్వే ప్రమాణమౌతరేయకశ్రుతిరిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) రేతోరూపేణ గర్భాశయం ప్రవిష్టస్య రేతస్సిగాకారత్వముక్తం నిగమయతి (అత ఇతి) అనుశయినో రేతస్సిగాకారత్వే లౌకికానుభవమనుకూలయతి (తథేతి) చన్ద్రస్థలస్ఖలితానామవరోహతాం వ్రీహ్యాదిదేహసంశ్లిష్టానాం గ్రాసీయసా కాలేన దేహాన్తరలాభశ్చేత్ - తర్హి వ్రీహ్యాదిదేహాభిమానినామపి దుష్కరం నిష్క్రమణం - వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషాదిత్యత ఆహ (రౌరవ్విషితి) వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషేఽపి తద్దేహభాజాం తతో నిస్సరణమశక్యం న భవతీత్యాశఙ్క్య విశేషమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇత్యాదిస్మృతౌ యేషాం కర్మనిమిత్తం స్థావరజన్మ శ్రుతం - తేషాం కర్మక్షయావధిః. అవరోహతాం తు కర్మాసక్తిరనాస్వాదమ్ అసన్నిత్యర్థః. యథా జలూకాత్మనా తృణాత్ తృణాన్తరం దీర్ఘభూతానసఙ్క్రమతే - తథాఽనుశయినో వ్రీహ్యాదిదేహభాజోఽపి తత్త్యాగేన దేహాన్తరం గచ్ఛన్తస్సన్త్యపయాయవిజ్ఞానవన్తః ఏవ గచ్ఛన్తీత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (సవిజ్ఞాన ఇతి) అథోపసంహృతకరణానాం జ్ఞానైకకారణాసమ్భవాత్ కథం సవిజ్ఞానత్వం - తత్రాహ (యద్యపీతి) దృష్టకారణాభావేఽప్యదృష్టవశాదైకం వాసనాత్మకం జ్ఞానోత్పత్తౌ నిమిత్తమితి తేన సవిజ్ఞానా ఏవ గచ్ఛన్తి దేహాన్తరమిత్యత్ర హేతుమాహ (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుతిరత్ర - బృహదారణ్యకశ్రుతిః. యథా సవిజ్ఞానానామేవ వ్రీహ్యాదిదేహాన్తరగమనం - తథాజ్ఞానినామప్యర్చిరాదినా, కర్మిణాం ధూమాదినా, చ గమనం స్వప్నవదుద్భూతవాసనాత్మకవిజ్ఞానానామేవేత్యాహ (తథేతి) తేషాం సవిజ్ఞానత్వే హేతుమాహ (లబ్ధవృత్తీతి) అనుశయినామపి తర్హి వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టానాం రేతస్సిగాదిదేహసమ్బన్ధే సవిజ్ఞానానామేవేతి చేత్. నేత్యాహ (నతథేతి) అనుపపత్తౌ హేతుమాహ (నహీతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టానామనుశయినాం సవిజ్ఞానత్వే తల్లవనాదౌ తజ్జీవవత్తేషామపి ప్రవాసప్రసఙ్గాన్న రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధస్సిద్ధ్యేదిత్యర్థః. వ్రీహ్యాదిషు దేహాన్తరంగచ్ఛత్సు విజ్ఞానవత్త్వోపలమ్భాదనుశయిష్వపి దేహాన్తరప్రాప్తైరవిశేషాద్యుక్తం సవిజ్ఞానత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తృణాత్తృణాన్తరం ప్రతి జలూకాయా గమనవదవరోహతామపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిగమనస్య తుల్యత్వాద్వ్రీహ్యాదివద్యుక్తా సవిజ్ఞానతేతి యోజనా. అస్తు తేషాం సవిజ్ఞానత్వం - కా హానిరిత్యత ఆహ (తథా సతీతి) ఇష్టాపూర్తాదికారిణామన్తరాలే నరకానుభవః - తథా చ నలితదనుష్ఠానస్యానర్థానుబన్ధిత్వే శ్రేయస్సాధనత్వశాస్త్రం విరుధ్యేతేత్యాహ (శ్రుతేశ్చేతి) యథా బుద్ధిపూర్వం వృక్షమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వే పతనం తదబుద్ధిపూర్వం పతతాం న సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞాయతే. తథా చ ప్రతిమణ్డలమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తతోఽవరోహతాం నైవ తదస్తి - ఉద్భూతకర్మాభావాదిత్యారోహావరోహయోర్జ్ఞానవిశేషసమ్భవాన్న సమఞ్జసమితి పరిహరతి (నవ్వేతి) సజ్జీహవాక్యం వివృణోతి (దేహాదిత్యాదినా) చరాచరాత్ గచ్ఛతాం సవిజ్ఞానస్య భావే దితి సన్ప్రసన్న. అవరోహతాం జీవానాం సర్వథా విజ్ఞానసూన్యత్వమయుక్తం - తేషాం చైతన్యస్వాభావ్యాత్. వృత్త్యుత్పత్తా మపి విజ్ఞానమాత్రమస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) తేన - ముద్గరాదినా. అభిఘాతః - తేన హేతునా యద్వేదనాఖ్యనిమిత్తం - తేన సమ్మూర్ఛితాని ప్రతిబద్ధాని వాకరణాని యేషాం తే

షామితియావత్. మృదితాః- వినష్టోఽప్యయఃస్థూలో దేహోయేషాం తేషాం. తతఏవ ప్రతిబద్ధకరణానాం - యుక్తావిజ్ఞానశూన్యతేఽసమ్బన్ధః. యథోక్తదృష్టాన్తవశాచ్చన్ద్రమణ్డలాదవరోహన్తో విజ్ఞానశూన్యాస్సిధ్యన్తీతిసఙ్గమయతి (అతఇతి) తథాపిమూర్ఛితానాంస్థూలదేహసద్భావాద్దృష్టాన్తరగమనంయుక్తం - అవరోహతాంతుతదభావేకథంవ్రీహ్యాదిభావస్స్యాదితీత్యతఆహ (అపరిత్యక్తేతి) నపరిత్యక్తందేహభావస్యబీజం- కర్మ, పూర్వం యాభిరద్భిః- తాభిరుపహితా జీవాఃపిమూర్ఛితవద్విజ్ఞానశూన్యాఃగగనాదిక్రమేణపృథివీంప్రాప్యకర్మఫలభూతజాతిస్థావరశరీరైస్సంశ్లిష్యన్తఇతిసమ్బన్ధః. స్థావరదేహసమ్బన్ధిత్వాత్తద్గతజీవవత్తదాసనిజ్ఞానత్వంసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిబద్ధేతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషావస్థాయామనుశయినాంకర్మణో నుద్భూతవృత్తిత్వాత్, కరణానాంచతత్రవృత్తిలాభాభావాదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వంయుక్తమిత్యర్థః. నకేవలంవ్రీహ్యాదిసంశ్లేషకాలేఽనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం- కింతువ్రీహ్యాదెర్లవనాదికాలేపీత్యాహ (తథేతి) పాకః-సంస్కారః. రసాదీత్యాదిశబ్దేనశోణితమాంసమేదోఽస్థిమజ్జారేతాంస్యుచ్యన్తే. తస్మిన్కాలేమూర్ఛితవదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వేదేహాద్బహిర్నిర్గతానాంప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేస్తదసత్త్వేతహేతుమాహ (దేహేతి) అలబ్ధవృత్తిత్వాదితిభేదః కథంపునరనుశయినాంవిజ్ఞానశూన్యత్వే * తద్వ్యథాత్వృణజలూయకాత్వృణప్రాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాదావచేతనాజలూకాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- తత్రాహ (దేహబీజభూతేతి) సర్వాస్వవస్థాసు-తాసువ్రీహ్యాదిసంశ్లేషతల్లవనాదివశాస్వితియావత్. నచేతనావత్త్వంజలూకాదృష్టాన్తేవివక్షితం- కింతుసాతత్యమాత్రమితిభావః. జలూకావత్త్వం - జలూకాసాదృశ్యమనుశయినామిత్యర్థః. ఆరోహతాంసవిజ్ఞానత్వ, మవరోహతాంవిజ్ఞానరాహిత్య, మిత్యుపపాద్యారోహతామపియావత్స్వవస్థానైర్భ్యఃకరణాన్యుపసంహృత్యహృదయేఽవస్థానం - తావదేవసవిజ్ఞానత్వం-నదేహాద్బహిర్నిర్గతానాంప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేరితదస్తి. అనుశయినాంతుచన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతామపినభావిదేహపర్యన్తానాసనాదీర్ఘా భవతి- ప్రమాణాభావాదిత్యాహ (అన్తరాళేష్వితి) చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాందేహాన్తరగమనస్యతుల్యత్వేపివిజ్ఞానశూన్యత్వమదుష్టమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యదోషఇతి) యత్తుహింసానుగ్రహాత్మకత్వాదిష్టాదికర్మణాంస్థావరత్వమపితత్ఫలమేవ-తథాచవైదికానాంకర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాదప్రామాణ్యంశ్రుతేరితి- తత్రాహ (నచేతి) ఉభయహేతుత్వం- అర్థానర్థహేతుత్వమితియావత్. * అహింసన్సర్వాభూతాన్యన్యత్రతీర్థేభ్యఃఇతిశాస్త్రచోదితత్వేన వైదికేషుకర్మసుహింసానానర్థహేతురిత్యాహ (అభ్యుపగతేపీతి) యద్యపిస్వరూపేణహింసాఽనర్థహేతురభ్యుపగమ్యతే- తథాపితద్యుక్తానాంవైదికకర్మణాంనానర్థారమ్భకత్వం. యథాస్వరూపేణవిషదభ్యాదేర్మరణజ్వరాదిహేతుత్వేపిమన్త్రశర్కరాదిభిస్సంయోజయుక్తస్యనతత్కార్యారమ్భకత్వం- తథాహింసాయాస్స్వతోఽధర్మహేతుత్వేపివైదికకర్మనిష్ఠాయానతద్ధేతుత్వం - వైదికైరేవకర్మభిస్తత్కృతదోషాపనయనసిద్ధేరిత్యర్థః. పూర్వోక్తమేవదృష్టాన్తంస్పష్టయతి (మన్త్రేణేతి) తేనసంయోజయుక్తస్యవిషస్యానర్థాహేతుత్వేనపుష్టిహేతుత్వవద్వైదికకర్మానుప్రవిష్టాయాహింసాయాః పురుషార్థహేతుత్వమేవ- * ఆశుద్ధమితిచేన్న శబ్దాదితిన్యాయాదిత్యర్థః. ౬

౮ం.— (అభ్రంభూత్వామేఘోభవతి) * మిహసేచనఇతిధాతోఃపచాద్యచ్ప్రత్యయేన్యఙ్క్వాదిత్వాత్కుత్వేమేఘ ఇతిరూపం. తతశ్చమేఘశబ్దేనవర్షోన్ముఖావస్థాచ్యతే. ఏవమేవాభ్రమేఘయోర్భేదో వ్యాసార్యైరుక్తః. (మేఘోభూత్వాప్రవర్షతి) మేఘసంశ్లిష్టోభూత్వావర్షధారారూపేణభూమౌపతతీతిఫలితార్థః. (తఇహవ్రీహియవాఓషధివనస్పతయస్తిలమాషాఇతిజాయన్తే) తే - వర్షసంశ్లిష్టభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తాజీవాః. ఇహ-భూమౌపతిత్వావ్రీహియవాదిరూపేణజాయన్తేఇత్యర్థః. అత్ర తేనరూపేణజననంనామ-నస్థావరభావప్రతిపత్తిః-స్థావరత్వప్రాప్తిహేతుభూతకర్మణామిహాకీర్తనాత్. కింతుజీవాన్తరాధిష్ఠితేషువ్రీహ్యాదిషుసంశ్లేషమాత్రం. సూత్రితంచ * అన్యాధిష్ఠితేపూర్వవదభిలాపాదితి. (అతోవైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరం) అతః- స్థావరాదిభావాత్ అతిచిరేణనిర్గమనంభవతీత్యర్థః. అత్రఖలన్తాద్దుర్నిష్ప్రపతశబ్దాదాతిశాయనికేతరప్ప్రత్యయే, ఛాన్దసేతకారలోపే, దుర్నిష్ప్రపతరమితిరూపం. తతశ్చాతిశయస్యప్రతియోగ్యాకాఙ్క్షాయాంప్రాగనుక్రాన్తాకాశాదీనాంబుద్ధౌసన్నిధానాత్తేషామేవప్రతియోగిత్వేనాన్వయస్స్యాత్. తతశ్చవ్రీహ్యాదిష్వాకాశాద్యపేక్షయాచిరావస్థానోక్త్యాఆకాశాదిష్వవస్థానస్యతదపేక్షయాల్పకాలత్వంపర్యవస్యతి. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * ఛాన్దసస్తకారలోపః- దుర్నిష్ప్రపతరమితి- దుఃఖనిష్ప్రపతనమిత్యర్థఇతి. నచ * తయోరేవక్యత్వర్థఖలన్తాఇతిఖలోభావకర్మమాత్రవిషయత్వాత్, పరేశ్చాకర్తృకత్వేనభావార్థస్యైవపరిశిష్టత్వాత్, తత్రచభావార్థస్యప్రకర్షాభావాత్తరపోదౌర్లభ్యమితిశఙ్క్యం- శ్వేతతరామిత్యాదిప్రయోగాత్ భావార్థేపిప్రకర్షసమ్భవాత్, కర్త్రర్థపచాద్యజన్తాత్తరపస్సమ్భవాచ్చ, చ్ఛాన్దస్యస్యానుపపత్తిః. యద్వా- * అతోయచ్ఛన్దసిగత్యర్థేభ్యఇతి [illegible]నివిశేషవిహితఖుద్ప్రత్యయజన్తపవాయంశబ్దః. రేఫరూపవర్ణవికారశ్ఛాన్దసః. నన్వస్యతరప్ప్రత్యయత్వాభావేపూర్వనిర్దిష్టాకాశాదిభ్యోఽతిశయఃకథం [illegible]చిరావస్థానంవాకథంసిధ్యేదితివాచ్యం - వైశబ్దస్యావధారణార్థత్వాత్. అతశ్చవ్రీహ్యాదిభావాదేవచిరంనిష్ప్రమణేకథితేతతఃపూర్వనిర్దిష్టేభ్యఆకాశాదిభ్యోఽచిరాన్నిష్ప్రమణంసిధ్యతి. తేశబ్దలోపశ్ఛాన్దసఇతిభాష్యస్యాపివక్తలోపేనవావర్ణవికారేణవాయథాకథంచిత్సాధుత్వంసమర్థనీయమిత్యత్రతాత్పర్యం. వ్రీహ్యదయోహిగిరితటాదుదకస్రోతసాంఊహ్యమానానదీంప్రాప్నువన్తి- తతస్సముద్రం- తతోమకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యైః. తత్రైవచమకరేణసహసముద్రేవిలీనాస్సముద్రామ్భోభిస్సహజలధరైరాకృష్టాఃపునర్వర్షధారాభిః మరుదేశేశిలాతలేవాహర్వ్యైవాపతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః- తేభక్షితాశ్చాన్యైః- తేప్యన్యైరిత్యేవమ్ప్రకారాఃపరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషుస్థావరేషుజాతాస్తత్రైవశుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపిస్థావరేషుజాతానాంరేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధోదుర్లభఏవ - బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతోదుర్నిష్క్రమణత్వం. (యోయోహ్యన్నమత్తియోరేతస్సిఞ్చతితద్భూయఏవభవతి) అత్రనఇత్యధ్యాహారః. యో వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టోఽవరోహజీవః - సఃయోయోఽన్నమత్తి, యోరేతస్సిఞ్చతి,- భూయః-పశ్చాత్తద్భవతి-రేతస్సిగ్భావంప్రాప్నోతి. ఆకాశాదిభావవత్ రేతస్సిగ్భావోప్యౌపచారికః. రేతస్సిగ్యోగీభవతీత్యర్థః. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ౬

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గళితాః.

ఉ.— తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వాథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా॥ ౭

అథైతయోః పథోర్న కతరేణచ న తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయꣳ స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యతే తస్మాజ్జుగుప్సేత తదేష శ్లోకః॥ ౮

శం.— తత్ - తత్ర తేష్వనుశయినాం య ఇహ - లోకే రమణీయం - శోభనం చరణం - శీలం యేషాం తే రమణీయచరణాః. రమణీయచరణేనోపలక్షితః శోభనోఽనుశయః - పుణ్యం కర్మ యేషాం - తే రమణీయచరణా ఉచ్యన్తే. క్రౌర్యానృతమాయావర్జితానాం హి శక్య ఉపలక్షయితుం శుభానుశయసద్భావః తేనానుశయేన పుణ్యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలే భుక్తశేషేణాభ్యాశో హ - క్షిప్రమేవ. యదితి క్రియావిశేషణం. తే రమణీయాం - క్రౌర్యాదివర్జితాం యోనిమాపద్యేరన్ - ప్రాప్నుయుః బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా స్వస్వకర్మానురూపేణ. అథ - పునర్యే తద్విపరీతాః కపూయచరణోపలక్షితకర్మాణోఽశుభానుశయా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యథాకర్మ యోనిమాపద్యేరన్. కపూయామేవ - ధర్మసమ్బన్ధవర్జితాం జుగుప్సితాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా స్వకర్మానురూపేణైవ. ౭

ఆ.— * తథా య ఏవ భవన్తీత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం పరిసమాప్య ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (తత్రేతి) * అన్త్యాదృష్టిపూర్వవదఖిలాసాదితస్య యేన తేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టా యేఽనుశయినః - తేషాం మధ్యే యే కేచిదస్మిఁల్లోకే చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తేః ప్రాగవస్థాయామనుష్ఠితా భుక్తరమణీయచరణాః - తే రమణీయాం యోనిం ప్రపద్యేరన్నితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (శోభనమితి) కథం రమణీయచరణానురోధే శోభనోఽనుశయో లభ్యతే - తత్రాహ (క్రౌర్యేతి) తే ఖల్వనుశయినో రతస్సిగ్యోగానన్తరం తేన కర్మణా రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నితి యత్ - తత్క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి హేతుమాహ (స్వస్వకర్మేతి) అథేతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (పునరితి) తద్విపరీతాః - తేభ్యో విలక్షణా ఇతి యావత్. తే కపూయాం యోనిమశుభానుశయవశాద్రేతస్సిగ్యోగానన్తరమాపద్యేరన్నితి యత్ - తదపి క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి యోనివిశేషే కారణమాహ (స్వకర్మేతి) ౭

ర.— (తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాది) తత్ - తేషు యే అభ్యాశః - అభ్యాగన్తారః. అభ్యాశ్యా ర్యా దశే రాత్రోః క్విబన్తాద్బహువచనాన్తోఽయం శబ్దః. పరలోకాదిహలోకం ప్రత్యవతరన్త ఇత్యర్థః. హేతి ప్రసిద్ధౌ. యత్ - య ఇత్యర్థః. రమణీయచరణాః - చర్యత ఇతి చరణం - కర్మ. రమణీయకర్మాణః. భుక్తశిష్టపరిపక్వసుకృతకర్మయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర యదాశబ్దాధ్యాహారో ద్రష్టవ్యః. తదా తే రమణీయాం బ్రాహ్మణాదియోనిమాప్నువన్తీత్యర్థః. కపూయచరణాః-కుత్సితకర్మాణ ఇత్యర్థః. భుక్తశిష్టకర్మానురూపజన్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— యే తు రమణీయచరణా ద్విజాతయః - తే స్వకర్మస్థాశ్చేదిష్టాపూర్తాదికారిణః - తే ధూమాదినా గచ్ఛన్త్యాగచ్ఛన్తి చ పునః పునర్ఘటీయన్త్రవత్. విద్యాం చేత్ప్రాప్నుయుః - తదార్చిరాదినా గచ్ఛన్తి. యదా తు న విద్యాసేవినో, నాపీష్టాపూర్తాదికర్మ సేవన్తే, - తదాఽథైతయోః పథోః - యథోక్తయోరర్చిర్ధూమాదిలక్షణయోర్న కతరేణ - అన్యతరేణ చనాపి యన్తి. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి దంశమశకకీటాదీన్యసకృదావర్తీని భవన్తి. అత ఉభయమార్గపరిభ్రష్టా హ్యసకృజ్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః. తేషాం జననమరణసన్తతేరనుకరణమిదముచ్యతే (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) ఈశ్వరనిమిత్తచేష్టోచ్యతే. జననమరణలక్షణేనైవ కాలయాపనం భవతి - న తు క్రియాసు శోభనేషు భోగేషు వా కాలోఽస్తీత్యర్థః. ఏతత్ - క్షుద్రజన్తులక్షణం తృతీయం - పూర్వోక్తౌ పన్థానావపేక్ష్య. స్థానం - సంసరతాం. యేనైవం దక్షిణమార్గగా అపి పునరాగచ్ఛన్తి, అనధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోరగమనమేవ దక్షిణేన పథేతి, - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే. పఞ్చమస్తు ప్రశ్నః పఞ్చాగ్నివిద్యయా వ్యాఖ్యాతః. ప్రథమో దక్షిణోత్తరమార్గాభ్యామపాకృతః. దక్షిణోత్తరయోః పథోర్వ్యావర్తనాపి - మృతానామగ్నౌ ప్రక్షేపస్సమానః, తతో వ్యావర్తన్తేఽన్యేఽర్చిరాదినా యన్తి - [illegible]ధూమాదినా, పునరుత్తరదక్షిణాయనే షణ్మాసాన్ ప్రాప్నువన్తః సంయుజ్య పునర్వ్యావర్తన్తే - అన్యే సంవత్సరం - అన్యే మాసేభ్యః పితృలోక, మితి వ్యాఖ్యాతా. పునరావృత్తిరపి దక్షిణాను శయినాం చన్ద్రమణ్డలాదాకాశాదిక్రమేణోక్తా. అముష్య లోకస్యాపూరణం స్వశబ్దేనైవోక్తం - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి. యస్మాదేవం కష్టా సంసారగతిః - తస్మాజ్జుగుప్సేత. యస్మాచ్చ జన్మమరణజనితవేదనానుభవకృతక్షణాః క్షుద్రజన్తవో ధ్వాన్తే ఘోరే దుస్తరే ప్రవేశితాః సాగర ఇవాగాధేఽప్లవే నిరాశాశ్చోత్తరణం ప్రతి - తస్మాచ్చైవంవిధం సంసారగతిం జుగుప్సేత - బీభత్సేత. ఘృణీ భవేన్మా భూదేవంవిధే సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతయే. ౮

ఆ.— తృతీయం పన్థానమవతారయితుం పూర్వోక్తౌ పన్థానౌ సఙ్క్షిప్యానువదతి (యే త్వితి) శుభానుశయవశాద్యే కేచిద్బ్రాహ్మణాదియోనిమాపన్నాః - తే స్వవర్ణాశ్రమవిహితకర్మనిష్ఠాస్సన్తో యదీష్టాదికర్మకృతవన్తః - తదా దక్షిణేన పథా చన్ద్రం గచ్ఛన్తి. తత్ర చ భోక్తవ్యే కర్మణి భోగేన క్షీణే పునరవశిష్టేన కర్మణా పృథివీమాగచ్ఛన్తి. ఏవం ఘటీయన్త్రవత్పునః పునరారోహన్తోఽవరోహన్తశ్చ కేవలకర్మిణో దృశ్యన్తే. యది చేద్ద్విజాతయస్స్వ

ఉ.— స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబꣳశ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చైతే పతన్తి చత్వారః పఞ్చమశ్చాచరꣳస్తైరితి॥ ౯

అథ హ య ఏతానేవం పఞ్చాగ్నీన్వేద న సహ తైరప్యాచరన్పాప్మనా లిప్యతే శుద్ధః పూతః పుణ్యలోకో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

కర్మస్థానస్థో జ్ఞానం లభేరన్ - ఉత్తరేణ యానేనైతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః ఇదానీం తృతీయస్థానముపదిశతి (యదాత్వితి) పౌనఃపున్యేలా మ్రేడ్యైకవచనాన్తయోస్సర్వాఖ్యాతేషు విధానాత్ పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యస్మిన్నర్థే జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రయోగ ఇత్యాహ (తేషామితి) యద్వా- సర్వేశ్వరో మార్గద్వయభ్రష్టం దృష్ట్వా తం జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రేరయతీత్యేతదిహోచ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తేనాసావిత్యాది వాక్యం వ్యాచష్టే (యేనైవమితి) ఉక్తయా రీత్యా నిర్ణీతాన్ ప్రశ్నాన్ వివిచ్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం కథయతి (పఞ్చమస్త్వితి) వ్యావర్తనాపి- వ్యాఖ్యాతేత్యుత్తరత్ర సస్పష్టః. మృతానాం - పితృయానదేవయానాభ్యాం చేత్యర్థః. తత్ర- అన్త్యేష్టేరనన్తరం పితృమేధకర్మణాం చ. అన్యే సంవత్సరమితి- జ్ఞానినో గృహ్యన్తే. అన్యే పితృలోకమితి - కేవలకర్మిణ ఇతి విభాగః. క్షీణానుశయానాం-చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యం కర్మభోగేన క్షయితవతామితి యావత్. స్వశబ్దమేవానువది (తేనేతి) కిమర్థమేషాం మహాయానస్య తిర్యక్ సంసారగతిరుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తృతీయస్థానస్య కష్టత్వం స్పష్టయతి (యస్మాచ్చేతి) జన్మాదినా జనితా యా వేదనా- తదనుభవే కృతః క్షణః- అవసరః. నాన్యత్ర యేషాం- తథా. అస్తు వ ఇతిచ్ఛేదః. తృతీయస్థానపదార్థ ఇవ రావృత్తిమత్త్వాస్తుల్యాకష్టతేత్యభిప్రేత్యాహ (తస్మాచ్చేతి) సంసారగత్యుపవర్ణనస్య తాత్పర్యముక్త్వా పఞ్చాగ్నివిద్యాయామనుష్ఠానసిద్ధ్యర్థం తస్యస్తావకం శ్లోకముదాహృత్య వ్యాచష్టే (తదేతస్మిన్నిత్యాదినా) పఞ్చాగ్నివిద్యామాహాత్మ్యం సస్తమ్యర్థః. ౮-౯

రం.— * వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి చతుర్థప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతయోః పథోర్నకతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతీతి) అథశబ్దః ప్రతివచనాన్తరోపక్రమే. యానిభూతాన్యుక్తయోః- ఏతయోర్ద్వయోః యానపిత్ర్యయానయోః పథోర్మధ్యే ఏకతరేణ చన - కేనాపి మార్గేణ న గచ్ఛన్తి. మార్గద్వయప్రాప్తిహేతుభూతవిద్యాకర్మరహితా ఇత్యర్థః. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి- దంశమశకకీటాదీని అసకృదావర్తీని జాయస్వ మ్రియస్వేతి భవన్తి- పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్త ఇత్యర్థః. నన్వాస్పి బభూవాఽఽభూదేత్యయమభ్యవహరతీత్యస్య పునః పునః పిబతి పునః పునః ఖాదతీతి హ్యయమర్థః-తద్వత్క్రియాసమభిహారే లోట్. * లోటో హి స్వౌ వా చ తధ్వమోరితి పౌనఃపున్యే-క్రియాసమభిహారే లోట్ తధ్వమోర్హిస్వాదేశవిధానాత్ జాయస్వ మ్రియస్వేతి రూపం. * యథావిధ్యనుప్రయోగః పూర్వస్మిన్ సముచ్చయే సామాన్యవచనస్యేతి భవన్తీతి సామాన్యశబ్దస్యానుప్రయోగః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పురీమవస్కన్దలునీహి నన్దనమితి వదతి. (ఏతత్తృతీయం స్థానం) అథైత్తచ్ఛబ్దేన జాయస్వ మ్రియస్వేతి భూతాని భవన్తీతి ప్రథమాన్తశబ్దేన ప్రధానతయా నిర్దిష్టాః పాపకర్మాణః పరామృశ్యన్తే - సర్వనామ్నాం పూర్వనిర్దిష్టప్రధానపరామర్శిత్వాత్. స్థానశబ్దాభిప్రాయేణైకవచనం. పూర్వనిర్దిష్టద్యులోకబ్రహ్మలోకాపేక్షయా తు ద్విజన్మభవనాదిలక్షణస్థానస్య తృతీయత్వాత్తత్స్థానసమ్బన్ధాత్ పాపకర్మాణః తృతీయం స్థానమిత్యుచ్యన్తే. (తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే) తేన - తృతీయస్థానశబ్దితైః పాపకర్మభిః అసౌ-ద్యులోకో న సమ్పూర్యతే-న ప్రాప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర ఏతత్ తృతీయం స్థానమిత్యేతచ్ఛబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టః పౌనఃపున్యేన జననమరణాదిభవనలక్షణో ధాత్వర్థ ఏవ పరామృశ్యతే- తస్యైవ తృతీయస్థానత్వం - తతశ్చైతస్య తృతీయస్థానస్య సద్భావాత్, తత్రైవస్థానైర్జీవానాం ప్రాయేణ ప్రచారాత్, ద్యులోకగన్తౄణామల్పత్వాత్, ద్యులోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యుక్తావపి భాష్యస్య న విరోధః. అతఏవ * ద్యులోకారోహావరోహాభావేన ద్యులోకాసమ్పూర్తివచనాదితి భాషితమితి ద్రష్టవ్యం. (తస్మాజ్జుగుప్సేత) యస్మాత్ సంసారిణాం గతిరుక్తరీత్యా కష్టతరా- తస్మాత్ సంసారాజ్జుగుప్సేత - మాభూన్మే ఏవంవిధః సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి సన్నద్ధేదిత్యర్థః. ముక్తిఫలకపఞ్చాగ్నివిద్యాస్వరూపజ్ఞానస్య ఫలాన్తరం వక్తుమాహ (తదేష శ్లోకః) తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః. ఏషః- వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. ౮

శం.— స్తేనో హిరణ్యస్య- బ్రాహ్మణసువర్ణస్య హర్తా, సురాం పిబన్ బ్రాహ్మణస్సన్, గురోశ్చ తల్పం-దారానావసన్, బ్రహ్మహా- బ్రాహ్మణస్య హన్తా, చేత్యేతే పతన్తి చత్వారః. పఞ్చమశ్చ పతతి తైస్సహాచరన్నితి. ౯

రం.— మన్త్రమేవాహ (స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబꣳశ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చేత్యాది) తైరాచరన్- స్తేనాదిభిశ్చతుర్భిః విద్యాయోనిసమ్బన్ధమాచరన్నిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— అథ హ- పునర్యో యథోక్తాన్ పఞ్చాగ్నీన్వేద-స తైరప్యాచరన్-మహాపాతకిభిస్సహ. న పాప్మనా లిప్యతే. శుద్ధ ఏవ-తేన పఞ్చాగ్నిదర్శనేన పావితో యస్మాత్- పూతః. పుణ్యో లోకః- ప్రాజాపత్యాదిర్యస్య సోఽయం పుణ్యలోకో భవతి. య ఏవం వేద - యథోక్తం సమస్తం పఞ్చభిః ప్రశ్నైః పృష్టమర్థజాతం వేద. ద్విరుక్తిః సమస్తప్రశ్ననిర్ణయప్రదర్శనార్థా. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పఞ్చమహాపాతకినస్త్వేకేనిర్దిశ్యన్తే- నతుపఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతిరిహభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శుద్ధత్వే హేతుమాహ (తేనేతి) కస్యేదంఫలమిత్యపేక్షాయాంపూర్వోక్తవిద్యావన్తమనువదతి (యఏవమితి).. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం— (అథహయఏతానేవంపఞ్చాగ్నీన్వేదనసహతైరప్యాచరన్పాప్మనాలిప్యతఇత్యాది) స్తేనాదిభిరుక్తమహాపాతకిభిరపిసహసంసర్గమాచరన్పాప్మనానలిప్యతే. పూర్వోత్తరాధుమానోర్భవతీత్యర్థః (యఏవంవేదయఏవంవేదేతి) ప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతికాద్విరుక్తిః. శిష్టంస్పష్టం ఏతచ్ఛాస్త్రారమ్భవాక్యవిషయకాన్యధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అర్చిరాదిపాదే * కార్యంబాదరిరస్యగత్యుపపత్తేః. కార్యం - హిరణ్యగర్భముపాసీనానేనఅర్చిరాదిగణోనయతీతిబాదరిరాచార్యోమన్యతే - పరిచ్ఛిన్నప్రాప్యస్యైవగతిరుపపద్యతే-నాపరిచ్ఛిన్నపరబ్రహ్మప్రాప్తయే. నహ్యాకాశంప్రాప్తస్తాదేశవిశేషగన్తవ్యోభవతి. * విశేషితత్వాచ్చ. * పురుషోఽమానవఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతిగన్తవ్యస్యబహువచనాన్తలోకశబ్దేనవిశేషితత్వాత్, పరబ్రహ్మణఏకత్వేనబహుత్వాసమ్భవాత్, లోకశబ్దస్యదేశవిశేషఏవముఖ్యత్వాచ్చనపరబ్రహ్మణోఽర్చిరాదిప్రాప్యత్వం ననుస ఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతినపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దేనచతుర్ముఖస్యకథంనిర్దేశఇత్యత్రాహ- * సామీప్యాత్తుతద్వ్యపదేశః. * యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వమితిహిరణ్యగర్భస్యప్రథమజత్వేనబ్రహ్మసామీప్యాత్ బ్రహ్మశబ్దేనాముఖ్యయావృత్త్యాచతుర్ముఖస్యనిర్దేశఉపపద్యతఇతిభావః. ననుహిరణ్యగర్భస్యద్విపరార్ధావసానేనాశాత్తంప్రాప్తస్యపునరావృత్తేరవర్జనీయత్వాత్ * ఏతేనప్రతిపద్యమానాఇమంమానవమావర్తంనావర్తన్తఇత్యనావృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధః. తత్రాహ- * కార్యాత్యయేతదధ్యక్షేణసహాతఃపరమభిధానాత్. * తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వేఇత్యభిధానాత్ కార్యస్య - బ్రహ్మలోకస్యాత్యయేతదధ్యక్షేణ - బ్రహ్మణాసహఅతః - బ్రహ్మలోకాత్పరంబ్రహ్మప్రాప్నోతి - అతశ్చానావృత్తిశ్రుతిరుపపద్యతఇతిభావః. * పరంజైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దస్యపరస్మిన్బ్రహ్మణ్యేవముఖ్యత్వాత్పరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిఃప్రాపయతీతిజైమినిరాచార్యోమన్యతే. తస్యపరిపూర్ణత్వేపి * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రుత్యనన్తరేణనిర్మానవిద్యానివృత్తేర్దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తయేగతిరుపపద్యతే. లోక్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాలోకశబ్దోపిబ్రహ్మణ్యుపపన్నః. బహువచనమప్యేకస్మిన్నుపచారాత్ప్రయుజ్యతే. * దర్శనాచ్చ. దర్శయతిచశ్రుతిర్బ్రహ్మప్రాప్తేర్గతిసాపేక్షత్వం * ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతి. నను * ప్రజాపతేస్సభాంవేశ్మప్రపద్యఇతి అర్చిరాదినాగతస్యకార్యప్రజాపతివిషయాభిసన్ధిర్దృశ్యతే - తత్రాహ- * నచకార్యేప్రత్యభిసన్ధిః. నాయంప్రత్యభిసన్ధిఃకార్యహిరణ్యగర్భవిషయః - అపితుపరబ్రహ్మవిషయః - తస్యైవప్రజాపతిశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వాత్, ఉత్తరత్ర * యశోఽహంభవామిబ్రాహ్మణానాంయశోరాజ్ఞాంయశోవిశామితిసర్వాత్మత్వాభిమానకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, * అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య| ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మాబ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతిబ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వేనవిశేషితత్వాచ్చపరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిర్నయతీతిజైమినిరాచార్యోమన్యతే. * అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతిబాదరాయణఉభయథాచదోషాత్తత్క్రతుశ్చ. అబ్రహ్మభూతంనామాదికంయేబ్రహ్మత్వేనోపాసతే - తేప్రతీకాలమ్బనాః తద్భిన్నాన్ - ప్రకృతివియుక్తంప్రత్యగాత్మానంబ్రహ్మాత్మకత్వేనయేపఞ్చాగ్నివిదఉపాసతే, యేచకేవలంపరంబ్రహ్మోపాసతే,- ఉభయవిధానపితాన్నయతీతిబాదరాయణఆచార్యోమన్యతే. కేవలంపరమేవోపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, కార్యముపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, చ * తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేఇతిశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్. ననుపఞ్చాగ్నివిదాం యఃప్రకృతిపృథక్కృతప్రత్యగాత్మవిద్యావత్త్వేకింప్రమాణం తత్రాహ- తత్క్రతుశ్రుతిరిత్యేతి. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాంబ్రహ్మవిద్యాత్వాభావేఅర్చిరాదిగతిర్న్యాయ్యా, తయాగత్వాబ్రహ్మప్రాప్తిర్వా, నస్యాత్- తత్క్రతున్యాయవిరోధప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మవిద్యాత్వేతులక్ష్యత్రతున్యాయానుసారప్రాప్యసిద్ధ్యుపపత్తిర్భవతి. ఇయాంస్తువిశేషః-పఞ్చాగ్నివిద్యాబ్రహ్మైకనిష్ఠావిద్యా. పరవిద్యాస్తుప్రత్యగాత్మశరీరకపరమాత్మవిద్యాః. విశేషణవిశేష్యభావేపరంవ్యత్యాసః. అయంచభగవతోబాదరాయణస్యసిద్ధాన్తసఙ్గ్రహః. తథా - లోకేగ్రామమభిగన్తుకామంప్రత్యుక్తంగత్వాఇమంగ్రామంగన్తవ్యమితిదర్శితపథోపదేశస్యరూపత్వాదస్యాపివాక్యస్యార్చిరాదిమార్గచిహ్నభూతాః. అథవా. * అగ్నిలోకమాగచ్ఛతిసవాయులోకంసవిలోకశబ్దశ్రవణాదర్చిరాద్యాభోగభూమయఇత్యేవంపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే- * ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్. విద్యుతోఽమానవఃపురుషఃపురుపేణయుక్తాదేవతావిశేషాః- ఆతివాహికాః. గన్తౄణాంగమయితారఇతియావత్. తల్లిఙ్గాత్ - * తత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతిసైద్ధాన్తికపురుషస్యగమయితృత్వసిద్ధవద్ద్వారేణబ్రహ్మగమయితృత్వమాత్రవిశేషప్రతిపాదనపరేణవాక్యేనేతరేషామపిగమయితారఇతిప్రతీతేః, అర్చిరాదిశబ్దానాంచ * అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రేణతదభిమానిదేవతాపరత్వసమ్భవాత్. నను వైద్యుతపురుషస్యైవబ్రహ్మగమయితృత్వేఽర్ధ్వంకేనాపేక్షితకార్యాసుసారేణవరుణాదీనాంనయనేప్రజాపతిరాంకథంసమ్బన్ధః. తత్రాహ- * వైద్యుతేనైవతతస్తచ్ఛ్రుతేః. తతః- విద్యుతఉపరివైద్యుతేనైవబ్రహ్మప్రాప్తిర్వాహనం- * సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతిశ్రుతేః. వరుణాదయస్తుగ్రామాధికారవన్నేతిద్రష్టవ్యమితిస్థితం. తథా - వైరాగ్యోపాదేలోకాన్తరంగచ్ఛతోజీవస్యదేహారమ్భకభూతసూక్ష్మైశ్చాంతర్భావసులభతయానభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయాగమనమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే - * తదన్తరప్రతిపత్తౌరంహతిసమ్పరిష్వక్తఃప్రశ్ననిరూపణాభ్యాం. పూర్వపక్ష * పఞ్చమ్యామాహుతావాపఃపురుషవచసోభవన్తీతిశ్రుతేర్దేహాన్తరప్రతిపత్త్యర్థంజీవోభూతసూక్ష్మైఃపరిష్వక్తఏవరంహతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * వేత్థయథాప

ఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి పఞ్చమస్యాహుతిశ్వప్పబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం హూయమానతయా సమ్బన్ధం సిద్ధవత్కృత్యైవ పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి కథం వేత్థేతి ప్రశ్నః, ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పఞ్చస్వగ్నిష్వాపః శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్న రేతోరూపేణ హూయమానాస్సత్యః పఞ్చమ్యాం రేతఆహుతౌ పురుషాకారేణ పరిణమన్తీతి ప్రతివచనదర్శనాత్, అప్శబ్దితభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవా రోహావరోహయోస్సఞ్చరతీతి భావః. నను * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపామేవ పురుషవచస్త్వం ప్రతిపాద్యతే- న భూతాన్తరాణామితి. తత్రాహ- * త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్. తుశబ్దో ద్వ్యాన్యత్త్వర్థః. కేవలానామపాం దేహారమ్భకత్వాసమ్భవేన త్ర్యాత్మకత్వాదప్శబ్దాభూతాన్తర స్యాప్యుపలక్షకః. తర్హి కుతోఽప్శబ్దేనైవ నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ- భూయస్త్వాత్- తేజోఽబన్నలక్షణభూతత్రయమధ్యే దేహస్య లోహితప్రచురతయా అపాం భూయస్త్వాదప్శబ్దేనైవ నిర్దేశ ఇతి భావః. * ప్రాణగతేశ్చ. * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామ న్తీతి ఇన్ద్రియాణామపి సహగతి శ్రవణాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తత్వేన జీవగమనాభావే నిరాశ్రయాణామిన్ద్రియాణాం గమనాసమ్భవాత్, భూత సూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ గమనమభ్యుపగన్తవ్యం. * అగ్న్యాదిషు తు తచ్ఛ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్. * స్మర్యతే చ * గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాదితి ఇన్ద్రియాణాం చ నయసస్య స్మరణా త్తేషాం చాశ్రయతయా భూతసూక్ష్మాణాం గతిరభ్యుపగన్తవ్యా. * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్. * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదినా ప్రాణానాం మరణకాలే అగ్న్యాదిష్వప్యయ శ్రవణాన్న ప్రాణానాం జీవేన సహగతిస్సమ్భవతీతి చేన్న- అగ్న్యాదిష్వప్యయ శ్రవణస్య భాక్తత్వాత్. * ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా ఇతి లోమకేశానామప్యోషధివనస్పత్యప్యయ శ్రవణాత్. త్రిస్యచ ప్రత్యక్ష బాధితత్వేన ఓషధివనస్పతిషు లోమకేశాప్యయస్య భాక్తత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, తత్సహపఠితానాం వాగగ్న్యాదిషు వాగాద్యప్యయానామపి భాక్తత్వమే వ. తతశ్చ * అగ్నిం వాగప్యేతీత్యస్యాయమర్థః- * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్వాగధిష్ఠాతృతయా ముఖప్రవేశప్రతిపాదనాన్మరణ కాలేఽగ్నిరిన్ద్రియమాణపురుష వాగధిష్ఠాతృత్వాం పరిత్యజ్య అనధిష్ఠాతృరూపేణావతిష్ఠత ఇతి. * ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః. యదు క్తం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ద్యుపర్జన్యాదిషు భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనమితి- తన్నోపపద్యతే- ప్రశ్న ఏవవిస్వరవిత్యాదేర్యేన ప్ర థమాగ్నావాసేవ * తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి ప్రథమపర్యాయే శ్రద్ధాయా ఏవ హోమ్యత్వ శ్రవణేనాప్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం హోమ్యత్వాశ్రవణాదితి చేన్న- యది ప్రథమపర్యాయే అప్శబ్దవాచ్యాః శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వం- తర్హి ప్రశ్నప్రతివచనయోరపాం పఞ్చమ్యామాహుతావితి నిర్దిష్టానాం నోపపద్యేత - అపాం పఞ్చమ్యామాహుతిసమ్బన్ధో హి తదితరాహుతిచతుష్టయసమ్బన్ధ ఏవోపపద్యతే. బుద్ధివిశేషలక్షణ శ్ర ద్ధాయా ఆత్మతో నిష్కృష్య హోమస్యానుపపత్తేశ్చ శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్తే- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికా రిణాం ప్రతీతేః ద్యుపర్జన్యాదిషు ప్రశ్నప్రతివచనవశాదప్శబ్దిత సూక్ష్మాణాం గమనసమ్భవేఽపి నతత్పరిష్వక్తస్య జీవస్య గమనం - అశ్రుతత్వాదితి చేన్న- ఉత్తరత్ర పితృయాణవాక్యే * మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేతి ద్యులోకం ప్రాప్తస్యేష్టాదికారిణో జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాత్, పఞ్చాత్రాపి * తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి ద్యులోకం ప్రవిష్టానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావశ్రవణాత్, తత్రాపి * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీతి అప్శబ్దేన న కేవలభూతసూక్ష్మమాత్రముచ్యతే- అపితు తత్పరిష్వక్తో జీవః. పురుషశబ్దాభిలపనీయత్వమపి తత్పరిష్వక్త స్య జీవస్యైవ. తతశ్చ * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యత్రాబాదిశబ్దానాం తత్పరిష్వక్తజీవపరత్వాత్ భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనం సిద్ధం. న ను * తం దేవా భక్షయన్తీతి సోమరాజభావం ప్రాప్తస్య భక్ష్యమాణత్వ శ్రవణాత్, జీవస్యాదనీయత్వాత్, పితృయాణమార్గే సోమరాజశబ్దనిర్దిష్టో న జీవ ఇ త్యత్రాహ- * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథాహి దర్శయతి. దేవభక్ష్యమాణత్వవచనం భాక్తం- కేవలేష్టాదికారిణామనాత్మవిత్త్వాత్. అనాత్మవిదాం చ * యథా పశురేవం స దేవానామితి శ్రుతిదర్శనేన పశువద్భోగోపకరణత్వాత్ * తం దేవా భక్షయన్తీత్యుక్తిరుపపద్యతే. అతో భూతసూక్ష్మపరిష్వక్త ఏవ జీవో గచ్ఛతీతి స్థితం. సమనన్తరాధికరణే * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి వాక్యం విచారితం- తత్ర * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి సమ్పాతశబ్దితసర్వకర్మఫ లస్య తత్రైవోపభోక్తవ్యత్వశ్రవణాత్, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి బృహ దారణ్యకే శ్రవణాత్, సర్వం కర్మఫలం భుక్త్వా నిరనుశయ ఏవావరోహతి జీవః. అనుశయః- భుక్తశిష్టం కర్మ. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * కృతాత్యయేఽను శయవాన్దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ. కృతస్య- కర్మణోఽత్యయే- అవసానే అనుశయవానేవ ప్రత్యవరోహతి జీవః. దృష్టస్మృతిభ్యాం- శ్రు తిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. * తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి శ్రుతేః, * వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతశ్శేషే ణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా వినశ్యన్తీతి స్మరణాచ్చ. అతస్సానుశయా ఏవావ రోహన్తి. * యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యాదికం తు ఫలదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం. తత్ర చ * అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశ మితి శ్రవణాద్యథాగమనం ప్రత్యాగమనం. * ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీతి శ్రవణాదనేవం చ- యేన ప్రకారేణ గతం- తదన్యే న ప్రకారేణావరోహన్తీత్యర్థః. * చరణాదితి చేన్న తదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః. నను * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యే రన్నిత్యాదినా సదసచ్చరణయోరేవ సదసద్యోనిప్రాప్తిహేతుత్వం శ్రూయతే. చరణం- ఆచారః. శీలం. వృత్తమితి పర్యాయాః. తతశ్చ * రమణీయచరణా ఇతి శ్రుతివశాదవరోహతాం సదసద్యోనిజన్మహేతుభూతచరణశబ్దితాచారానువృత్తావపి న కర్మశేషానువృత్తౌ ప్రమాణమస్తీతి చేన్న- చరణశ్రుతిః కర్మో పలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే- కేవలాచ్చరణశబ్దితాదాచారాత్సుఖదుఃఖహేతుభూతయోని ప్రాప్త్యసమ్భవాత్. * ఆనర్థక్యమితి చేన్న తద పేక్షత్వాత్. నను * సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాభావే ఆనర్థక్యమితి చేన్న - తదపేక్షత్వాదగ్నిహోత్రాదిపుణ్యకర్మణః. * సన్ధ్యా

హీనో౽శుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మస్వితి శ్రవణాత్ సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారవత ఏవ వైదికకర్మణ్యధికారాత్. *సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః. పుణ్యం కర్మాచరతి పాపం కర్మాచరతీతి సుకృతదుష్కృతకర్మసు చరతిశబ్దప్రయోగాత్ చర్యత ఇతి చరణమితి వ్యుత్పత్త్యా సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దాభిధేయే. * యాన్యనవద్యాని కర్మాణి తాని సేవితవ్యాని యాన్యస్మాకం సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యానీతి కర్మాచారయోః పృథఙ్నిర్దేశస్తు గోబలీవర్దన్యాయేనోపపద్యతే. వైతానికాని తు కర్మాణి- కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ఇతరాణి తు- ఆచారశబ్దేనాభిలప్యన్తే. అతశ్చరణశబ్దేన సుకృతదుష్కృతయోరేవాభిలాప ఇతి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి స్థితమ్. తథా - *యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదావాకాశాదిభావో౽పి దేవమనుష్యాదిభావవత్ తచ్ఛరీరకత్వలక్షణ ఏవాస్త్వితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః. తత్స్వాభావ్యాపత్తిః - ఆకాశాదిసాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. స్వభావ ఏవ స్వాభావ్యమ్. * వర్ధమానసామీప్యమిత్యాదివత్స్వార్థికః ష్యఞ్. అతః తత్స్వాభావ్యాపత్తిః- తత్సాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భకాణాం భూతసూక్ష్మాణాం కర్మక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశాదిసాదృశ్యే తదుపశ్లిష్టానుశయినో౽ప్యాకాశసమా భవన్తీత్యర్థః. కుతః. ఉపపత్తేః- సుఖదుఃఖోపభోగాయ హి తచ్ఛరీరసంసర్గః. న హ్యనుశయినః ప్రత్యాకాశాదిర్జీవాన్తరశరీరభూతస్య తద్భోగాశ్రయత్వమస్తి- యుగపదేకస్మిన్ ద్వయోస్సమావేశే తయోః పరస్పరవిరుద్ధభోగార్థతయా శరీరోన్మథనప్రసఙ్గాత్. న చావరోహన్తో జీవా ఏవ తత్తదభిమానిదేవతా భవన్త్వితి చేన్న - సర్గాద్యకాలమారభ్య ప్రతియమాకాశాద్యభిమానిదేవతానామనుశయిభ్యో౽న్యాసాం క్లృప్తానాం సత్త్వేనానుక్షణమవరోహతామనుశయినామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేరితి స్థితమ్. తదుత్తరాధికరణే ఆకాశప్రాప్తిప్రభృతి యావద్వ్రీహ్యాదిప్రాప్తి కిం తత్ర తత్ర నాతిచిరం తిష్ఠతి- ఉతానియమ ఇతి విశయే నియమహేత్వభావాదనియమ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * నాతిచిరేణ విశేషాత్. ఆకాశాదితో నాతిచిరేణ నిష్క్రమణమ్. కుతః. విశేషాత్- ఉత్తరత్ర వ్రీహ్యాదిప్రాప్తౌ * అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమితి విశిష్య కృచ్ఛ్రనిష్క్రమణాభిధానాదితి స్థితమ్. తదుత్తరాధికరణే * వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇత్యనేనానుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావ ఉచ్యతే. తత్ర దేహా జాయతే మనుష్యో జాయత ఇతివదిహ * తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇతి శ్రవణాద్వ్రీహ్యాదిశరీరకా ఏవానుశయినో భవన్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాత్. అవరోహతాం జీవానాం జీవాన్తరాధిష్ఠితే వ్రీహ్యాదౌ సంశ్లేషమాత్రమ్. కుతః. పూర్వవదభిలాపాత్- *ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదావాకాశాదిభావే హేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాద్యథా ఆకాశాదిషు సంశ్లేషమాత్రమ్- ఏవం వ్రీహ్యాదిస్థావరభావహేతుభూతకర్మకీర్తనాభావా, దుత్తరత్రైవ * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి బ్రాహ్మణాదిభావ ఏవ హేతుభూతస్య కర్మణః కీర్తనాత్, వ్రీహ్యాదౌ జీవాన్తరాధిష్ఠితే సంశ్లేషమాత్రమేవ. * అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్. ఇష్టాదికర్మణాం పశుహింసామిశ్రత్వా, ద్ధింసాయాశ్చ * న హింస్యాదితి నిషిద్ధత్వేనానిష్టసాధనత్వేన పాపతయా, తన్మిశ్రతయా సుకృతకర్మణో౽శుద్ధత్వాత్ సుకృతాంశస్య ఫలం స్వర్గే౽నుభూయ హింసాంశస్య స్థావరాదిభావలక్షణం ఫలమవరోహన్ననుభవతు. నను న హింస్యాదితి నిషేధః విహితక్రత్వఙ్గహింసావ్యతిరిక్తవిషయో౽స్త్వితి చేన్న- పుష్ట్యాదిరూపేష్టసాధనస్య సురాపానాదౌ మోహాదిరూపానిష్టసాధనత్వస్య చ దర్శనేనోత్సర్గాపవాదన్యాయస్యాత్రానవతారాత్. అతో యాగాద్యనుప్రవిష్టహింసాఫలత్వేన స్థావరభావో౽నుభోక్తవ్య ఇతి చేన్న- ప్రవర్తనానివర్తనారూపవిధినిషేధయోరవిరోధస్య వక్తుమశక్యతయా సతి విరోధే సామాన్యవిశేషన్యాయేన నిషేధస్య విహితహింసావ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్. వస్తుతస్తు యాగీయపశుహింసాయా హింసాత్వస్యైవాభావాత్. *న వా ఉ ఏతన్మ్రియసే న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావస్యైవ ప్రతిపాదనాత్. న రిష్యసి- న హింస్యస ఇతి హి తస్యార్థః. నను * న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావాభ్యుపగమే న మ్రియస ఇతి మన్త్రవర్ణాన్మరణస్య మరణత్వమపి న స్యాత్. తతశ్చ న మ్రియస ఇతివన్న రిష్యసీత్యుక్తిరప్యౌపచారికీత్యేవాశ్రయణీయమ్. మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాత్వరూపత్వాదితి చేత్. న మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వం- హింసాత్వమ్. కశాతాడనతప్తసన్దంశనిపాటనక్రకచదారణాదీనాం మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వాభావేన హింసాత్వాభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తీవ్రదుఃఖజనకౌపయికవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాపదప్రవృత్తినిమిత్తత్వేన వక్తవ్యే వ్రణాదిచికిత్సకే తాదాత్వికతీవ్రవేదనోత్పాదకే హింసకత్వవ్యపదేశాభావేన బలవత్తద్ధితాజనకత్వే సతి తద్వేదనాజనకవ్యాపారత్వం- తద్ధింసాత్వమిత్యాశ్రయణీయమ్. తతశ్చ వ్రణచికిత్సయా జాయమానస్యారోగ్యరూపహితస్య తాదాత్వికవేదనాపేక్షయా బలవత్త్వాన్న హింసాత్వమితి స్థితే పశుమరణానుకూలవ్యాపారస్య పశువేదనాజనకత్వే౽పి స్వర్గప్రాప్త్యాదిలక్షణస్య పశుహితస్య బలవత్త్వాన్న హింసాత్వమ్. అతో * న హింస్యాదితి నిషేధావిషయత్వాత్ క్రత్వఙ్గపశుహింసాయా న పాపజనకత్వమితి తద్వశేనావరోహతో౽నుశయినో న వ్రీహ్యాదిభావాపత్తిరితి. * రేతస్సిగ్యోగో౽థ. ఇతశ్చౌపచారికం వ్రీహ్యాదిజన్మవచనమ్- వ్రీహ్యాదిభావవచనానన్తరం * యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతీతి రేతస్సిగ్భావో౽నుశయినాం శ్రూయమాణో యథా న ముఖ్యః - ఏవం వ్రీహ్యాదిభావో౽పీత్యర్థః. *యోనేశ్శరీరమ్. యోనిప్రాప్తేః పశ్చాదేవానుశయినాం బ్రాహ్మణాదిశరీరప్రాప్తిశ్రవణాత్ తతః ప్రాక్ న శరీరపరిగ్రహః- కిన్తు సంశ్లేషమాత్రమ్. యత్ర పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ- తత్రైవ సుఖదుఃఖే. యత్ర సుఖదుఃఖే- తత్రైవ తద్ధేతుభూతం శరీరమ్. తతశ్చాకాశాదిషు కర్మకీర్తనాభావేన తత్ఫలభూతసుఖాద్యనుభవాభావాత్ న తద్ధేతుభూతం శరీరమితి న యోనిప్రాప్తేః ప్రాక్ శరీరపరిగ్రహ ఇతి స్థితమ్. ప్రకృతమనుసరామః.............................. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవః సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిన్ద్రద్యుమ్నో భాల్లవేయో జనః శార్కరాక్ష్యో బుడిల ఆశ్వతరాశ్విస్తే హైతే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః సమేత్య మీమాంసాం చక్రుః కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి॥ ౧

తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రురుద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిః సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తꣳ హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తꣳ హాభ్యాజగ్ముః॥ ౨

స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాస్తేభ్యో న సర్వమివ ప్రతిపత్స్యే హన్తాహమన్యమభ్యనుశాసానీతి॥ ౩

శం.— దక్షిణేన పథా గచ్ఛతామన్నభావ ఉక్తః * తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తీతి. క్షుద్రజన్తులక్షణా చ కష్టా సంసారగతిరుక్తా. తదుభయదోషపరిజిహీర్షయా వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే- * అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాదిలిఙ్గాత్. ఆఖ్యాయికా సుఖావబోధార్థా విద్యాసంప్రదానన్యాయప్రదర్శనార్థా చ. ప్రాచీనశాల ఇతి- నామతః. ఉపమన్యోరపత్యం- ఔపమన్యవః. సత్యయజ్ఞః- నామతః. పులుషస్యాపత్యం- పౌలుషిః. తథా- ఇన్ద్రద్యుమ్నః- నామతః. భల్లవేరపత్యం- భాల్లవిః. తస్యాపత్యం- భాల్లవేయః. జన ఇతి- నామతః. శర్కరాక్షస్యాపత్యం- శార్కరాక్ష్యః. బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యం- ఆశ్వతరాశ్విః. పఞ్చాపి తే హైతే మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః. విస్తీర్ణాభిశ్శాలాభిర్యుక్తాః- సమ్పన్నాః. మహాశ్రోత్రియాః- శ్రుతాధ్యయనవృత్తసమ్పన్నా ఇత్యర్థః. త ఏవమ్భూతాస్సన్తః సమేత్య- సమ్భూయ క్వచిన్మీమాంసాం- విచారణాం చక్రుః- కృతవన్త ఇత్యర్థః. కథమ్. కో నః- అస్మాకమాత్మా, కిం బ్రహ్మ, ఇతి. ఆత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం. బ్రహ్మేతి- అధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నమాత్మానం నివర్తయతి. ఆత్మేతి చ- ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యాదిత్యాది బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం నివర్తయతి. అభేదేనాత్మైవ బ్రహ్మ, బ్రహ్మైవాత్మేత్యేవం సర్వాత్మా వైశ్వానరో బ్రహ్మ- స ఆత్మేత్యేతత్సిద్ధం భవతి- * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదన్ధోఽభవిష్యదిత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరయోస్సన్దర్భయోస్సమ్బన్ధం దర్శయన్నుత్తరసన్దర్భమవతారయతి (దక్షిణేనేత్యాదినా) ఉత్తరగ్రన్థస్య వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థత్వే గమకమాహ (అత్సీతి) విద్యాయాస్సమ్ప్రదానం- శిష్యః. తస్య న్యాయః- వినయాదిసమ్పత్తిః. తత్ప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికా- దృశ్యతే చాత్ర ప్రాచీనశాలప్రభృతీనాం తత్సమ్పత్తిరిత్యాహ (విద్యేతి) కథమాత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం- వ్యావర్త్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తరీత్యా మిథో విశేషణవిశేష్యత్వే ఫలితమాహ (అభేదేనేతి) ఇతశ్చోపాస్యస్య సర్వాత్మత్వం గమ్యతే- పరిచ్ఛిన్నోపాసనస్య నిన్దితత్వాత్ * భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వమితి న్యాయాదిత్యాహ (మూర్ధేతి) ౧

రం.— వైశ్వానరవిద్యా ప్రస్తూయతే (ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవస్సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిత్యాది) ఉపమన్యుసుతః ప్రాచీనశాలనామా, పులుషసుతస్సత్యయజ్ఞనామా, భాల్లవిసుత ఇన్ద్రద్యుమ్ననామా, శర్కరాక్ష్యసుతో జననామా, అశ్వతరాశ్వసుతో బుడిలనామా, ఏతే పఞ్చాపి మహాశాలాః- మహాగృహస్థతయా విస్తీర్ణశాలాసమ్పన్నాః. ప్రసిద్ధా ఇతి యావత్. మహాశ్రోత్రియాః- అతీవ శ్రుతాధ్యయనసమ్పన్నాశ్చైకత్ర సమ్భూయ అస్మాకమన్తర్యామితయా ఆత్మభూతం బ్రహ్మ కిమితి మీమాంసాం చక్రుః- విచారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తే హ మీమాంసన్తోఽపి నిశ్చయమలభమానాః సమ్పాదయాఞ్చక్రుః- సమ్పాదితవన్త ఆత్మన ఉపదేష్టారమ్. ఉద్దాలకో వై- ప్రసిద్ధో నామతః. భగవన్తః- పూజావన్తః. అయమారుణిః- అరుణస్యాపత్యం. సమ్ప్రతి సమ్యగిమమాత్మానం వైశ్వానరమస్మదభిప్రేతమధ్యేతి- స్మరతి. తం హన్త- ఇదానీమభ్యాగచ్ఛామేతి. ఏవం నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తం గతవన్తః. ౨

ఆ.— భగవన్తస్సన్తః- సమ్పాదయాఞ్చక్రురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨-౩

రం.— (తే హ సంపాదయాఞ్చక్రుః) తే- ఏవం మీమాంసిత్వా నిశ్చయమలభమానాః ఆత్మభూతబ్రహ్మోపదేష్టారం కఞ్చిత్సమ్పాదితవన్తః. నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (ఉద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది) హే భగవన్తః అరుణసుతః ఉద్దాలకనామా ఇదానీం వైశ్వానరమాత్మానమధ్యేతి- * ఇక్ స్మరణే. ఉపాస్త ఇత్యర్థః. యద్వా- * ఇణ్ గతావితి. గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాదవగచ్ఛతీత్యర్థః. తం- ఉద్దాలకమభ్యాగచ్ఛామేతి నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తమభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౨

శం.— ఆరుణిః- స హ- తాన్ దృష్ట్వైవ తేషామాగమనప్రయోజనం బుద్ధ్వా సమ్పాదయాఞ్చకార. కథమ్. ప్రక్ష్యన్తి మాం వైశ్వానరమిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః. తేభ్యోఽహం న సర్వమివ పృష్టం ప్రతిపత్స్యే- వక్తుం నోత్సహే. అతో హన్తాహమిదానీమన్యమేషామభ్యనుశాసాని- వక్ష్యామ్యుపదేష్టారమితి. ౩

రం.— (స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఇత్యాది) స హ- ఉద్దాలకస్తానాగతాన్ దృష్ట్వా ఏతే మహాశాలాః మహాశ్రోత్రియాః మాం వైశ్వానరమాత్మానం ప్రక్ష్యన్తి. నాహం తత్సర్వం ప్రతిపద్య తేభ్యో వక్తుం శక్నోమి. అతోఽన్యం తదభిజ్ఞం కఞ్చిదనుశాసాని- ఉపదిశానీత్యేవం సమ్పాదితవాన్- నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తాన్ హోవాచాశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తగ్ హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ హాభ్యాజగ్ముః॥ ౪

తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార స హ ప్రాతః సఞ్జిహాన ఉవాచ న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుతో యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మి యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భగవన్త ఇతి॥ ౫

ఉ.— తే హోచుర్యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తగ్ హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరగ్ సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి॥ ౬

శం.— ఏవం సమ్ప్రాప్తాన్ తాన్ హోవాచ. అశ్వపతిర్నామతః. భగవన్తోఽయం కేకయస్యాపత్యం - కైకేయః. సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాద్యుక్తార్థం. ౪

ఆ.— అశ్వపతిరిత్యాదౌ భగవన్తః ఇతి - ప్రాచీనశాల ప్రభృతయస్సమ్బోధ్యన్తే.

రం.— (తాన్ హోవాచ) స ఉద్దాలక ఔపమన్యవాదీన్ప్రత్యాహ. కిమితి. (అశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానమిత్యాది) కేకయస్యాపత్యం కైకేయః. శిష్టం స్పష్టం. (తగ్ హాభ్యాజగ్ముః) తం- అశ్వపతిమభ్యాగతవన్తస్తే ఔపమన్యవప్రభృతయః. ౪

శం.— తేభ్యో హ రాజా ప్రాప్తేభ్యః పృథక్ పృథగర్హాణి - అర్హణాని పురోహితైర్భృత్యైశ్చ కారయాఞ్చకార - కారితవాన్. స హ అన్యేద్యూ రాజా ప్రాతః సఞ్జిహాన ఉవాచ వినయేనోపగమ్య- ఏతద్ధనముపాదద్ధ్వమితి. తైః ప్రత్యాఖ్యాతః, మయి దోషం పశ్యన్తి నూనం- యతో న ప్రతిగృహ్ణన్తి మత్తో ధనమితి మన్వాన, ఆత్మనస్సద్వృత్తతాం ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ- న మే- మమ జనపదే స్తేనః- పరస్వహర్తా విద్యతే. న కదర్యః- అదాతా సతి విభవే. న మద్యపః- ద్విజోత్తమస్సన్. నానాహితాగ్నిః- శతగుః. నావిద్వాన్ - అధికారానురూపం. న స్వైరీ- పరదారేషు గన్తా. అత ఏవ న స్వైరిణీ కుతః- దుష్టచారిణీ న సమ్భవతీత్యర్థః. తైశ్చ నయం ధనం ప్రతిగృహ్ణన్తీత్యుక్తా అల్పం మత్వా న ప్రతిగృహ్ణన్తీతి- యక్ష్యమాణో వై కతిభిరహోభిరహం హే భగవన్తోఽస్మి. తదర్థం క్లృప్తం ధనం. యావదేకైకస్మా యథోక్తమృత్విజే ధనం దాస్యామి- తావత్ప్రత్యేకం భగవద్భ్యోఽపి దాస్యామి. వసన్తు భగవన్తః- పశ్యన్తు చ మమ యాగం. ౫

ఆ.— స హేత్యాదిగ్రన్థస్యాక్షరవ్యాఖ్యా (స హాన్యేద్యురిత్యాదినా) యథోక్తం- శాస్త్రప్రసిద్ధమితియావత్. ౫

రం.— (తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార) ప్రాప్తేభ్యస్తేభ్యో మహర్షిభ్యః కైకేయః పృథక్పృథగర్హాణి- అర్హణాని. పూజాః భృత్యైః పురోహితాదిభిశ్చ కారితవానిత్యర్థః. (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ) స హ- రాజా అన్యేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్వభవనం సఞ్జిహానః- త్యజన్. స్వభవనాన్నిర్గత్య. తత్సమీపం గత్వేతి యావత్. తాన్ మహర్షీనువాచేత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుత ఇత్యాది) హే భగవన్తః - పూజార్హాః. మదీయే జనపదే స్తేనః - చోరో నాస్తి. కదర్యః - లుబ్ధో నాస్తి. మద్యపాయీ నాస్తి. అనాహితాగ్నిర్నాస్తి. అవిద్వాన్ - వేదాధ్యయనరహితో నాస్తి. స్వైరీ - పరదారగన్తా నాస్తి. స్వైరిణీ- పుంశ్చలీ కుతస్స్యాదిత్యర్థః ఏవమాద్యనుష్ఠానుపదేశస్సన్తి. న హి తైర్ద్రవ్యం ధనముపజీవామి. అతో మమ ప్రతిగ్రహయోగ్యతా అస్తీతి భావః (యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యాది) అహమచిరేణైవ కాలేన యాగం కరిష్యామి. తస్య యాగే ఏకైకస్మా ఋత్విజే యావద్ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యః ప్రత్యేకం దాస్యామి. తావత్పర్యన్తమత్రైవ వసన్తు యాగం చ పశ్యన్త్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః. భగవతా వధారణం కృతా *న మే స్తేన ఇత్యాదినా * యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యన్తేనాత్మనో వృత్తస్థతయా ప్రతిగ్రహయోగ్యతాం జ్ఞాపయన్నేవ బ్రహ్మనిష్ఠైరపి ప్రతిషిద్ధస్యపరిహరణీయతాం హి తస్య కర్తవ్యతాం ప్రతిజ్ఞాప్య యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి- వసన్తు భగవన్త ఇత్యవోచదితి భాషితం. ౫

శం.— ఇత్యుక్తాస్తే హోచుః. యేన హైవార్థేన- ప్రయోజనేన యం ప్రతి చరేత్ - గచ్ఛేత్పురుషః- తం హైవార్థం వదేత్ - ఇదమేవ ప్రయోజనమాగమనస్యేతి. అయం న్యాయస్సతాం. వయం చ వైశ్వానరజ్ఞానార్థినః. ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి- సమ్యగ్జానాసి. అతస్తమేవ నః- అస్మభ్యం బ్రూహి. ౬

ఆ.— కిం తర్హి భవదాగమన ప్రయోజనం - తదాహ (వయం చేతి) తన్మహర్షీనాస్తీతి శఙ్కాం నిరస్యతి (ఆత్మానమితి) ౬

రం.— (తే హోచుః) తే- ఋషయో రాజానం ప్రత్యూచుః. కిమితి. తదాహ (యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తగ్ హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి) యేనార్థేన- ప్రయోజనేన. యత్ప్రయోజనముద్దిశ్య పురుషశ్చరేత్ - ఆగచ్ఛతి. తం హైవ- తమేవ పురుషార్థం తస్య వదేత్ - కుర్యామితి వదేత్. కుర్యాదితి యావత్. సమీహితం హి కర్తవ్యం భవతి. అస్మాకం చ వైశ్వానర ఆత్మా జిజ్ఞాసితః.

తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే॥ ౧

త్వం చ తమాత్మానమధునాఽధ్యేషి- ఉపాస్సే. స చ తే తజ్జ్ఞానమపూర్వం. అత స్తమేవ న ఉపదిశ- స ప్రయోజనా స్తదమిత్యర్థః. విశ్వాన్నరాన్నయతి- విశ్వైర్వా నరైర్నీయత ఇతి వా- విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. వయస ఏవ వాయస ఇతివత్. ౭

శం.— ఇత్యుక్తస్తాన్హోవాచ. ప్రాతర్వః- యుష్మభ్యం ప్రతివక్తాస్మి- ప్రతివాక్యం దాతాస్మి. ఇత్యుక్తాస్తే హ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిత్పాణయః- సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం ప్రతిచక్రమిరే- గతవన్తః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థినో వినయేనోపజగ్ముః- తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యం. తేభ్యశ్చాదాద్విద్యాం- అనుపనీయైవ - ఉపనయనమకృత్వైవ తాన్ - ఏతత్ - వైశ్వానరవిజ్ఞానమువాచేతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః యథా యోగ్యేభ్యో విద్యామదాత్ - తథాఽన్యేనాపి విద్యా దాతవ్యేత్యాఖ్యాయికార్థః ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యభావేనోపసన్నేభ్యో విద్యా దాతవ్యా- న యథాకథంచిదితి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. తే హేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యత ఇతి) యోగ్యేభ్యో రాజానం ప్రత్యుపగమనమిష్టమేవేతి మన్వానో విశినష్టి (విద్యార్థిన ఇతి) తథేత్యత్రాప్యేతచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉపనయనం - పాదయోర్నిపతనం. వక్ష్యమాణం - వైశ్వానరవిజ్ఞానం. తేనైతదిత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యావత్. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి. (యథేతి) ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి) తేషామభిమానం పరిశోధ్య శ్వః ప్రతివచనం దాస్యామీతి మత్వా ప్రాతః ప్రశ్నస్య ప్రతివచనకర్తాస్మీత్యువాచేత్యర్థః. (తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే) తే చ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం శిష్యభావమిత్యుపగతవన్తః. (తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ) రాజా తు తాన్ సమిత్పాణీనుపయాతానవేక్ష్య తేషాముపదేశయోగ్యతాం జ్ఞాత్వా అబ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఉపనేతవ్య ఇతి శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా తైస్సమర్పితం సమిదాద్యుపాయనం స్వీకృత్యైవ తేభ్య ఏతత్ వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థితయోపజగ్ముః- తస్మాత్తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యమిత్యాఖ్యాయికయా సూచ్యతే ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స కథమువాచేతి. ఆహ- ఔపమన్యవ హే. కమాత్మానం వైశ్వానరం త్వముపాస్స ఇతి పప్రచ్ఛ. నన్వయమన్యాయః. ఆచార్యస్సన్ శిష్యం పృచ్ఛతీతి. నైష దోషః- *యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి న్యాయదర్శనాత్. అన్యత్రాప్యప్రతిభానవతి శిష్యే ప్రతిభోత్పాదనార్థ ఆచార్యస్య ప్రశ్నో దృష్టోఽజాతశత్రోః *క్వైష తదాభూత్క్వ తత ఏతదాగాదితి. దివమేవ - ద్యులోకమేవ వైశ్వానరముపాసే భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సోఽయం సుతేజా ఇతి ప్రసిద్ధో వైశ్వానర ఆత్మా అయం- ఆత్మనోఽవయవభూతత్వాత్. యం త్వమాత్మానం- ఆత్మైకదేశముపాస్సే- తస్మాత్ - సుతేజసో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్తవ సుతం- అభిషుతః సోమరూపం కర్మణి, ప్రసుతం- ప్రకర్షేణ చ సుతం, ఆసుతం చ, అహర్గణాదిషు తవ కులే దృశ్యతే. అతీవ కర్మిణస్త్వత్కులీనా ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— శిష్యో హి ప్రష్టారః - ఆచార్యస్తు ప్రతివక్తేతి న్యాయేన శఙ్కతే (నన్వితి) వాక్యశేషావష్టమ్భేన దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి నైతదన్యాయ్యమిత్యాహ (అన్యత్రాపీతి) ఆచార్యస్య - అజాతశత్రోరితి సమ్బన్ధః. తస్యాత్మత్వే హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) ఏకాహాదిరూపో జ్యోతిష్టోమాదిరహర్గణః. తత్ర సుతం సోమరూపం లతా ద్రవ్యం. అహీనే ప్రసుతం. సత్రేష్వాసుతమితి భేదః. తవేతి పునర్వచనమన్వయదర్శనార్థం. ౧

రం.— అథ కైకయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుః విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిజ్జ్ఞాతం- కించిదజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాంశబుభుత్సయా తానేకైకశః ప్రష్టుముపక్రమతే. తత్రౌపమన్యవం పృచ్ఛతి (ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) స్వ

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తెమూర్ధాత్వేషఆత్మనఇతి హోవాచమూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషింప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాదిత్యమేవభగవోరాజన్నితి హోవాచైషవైవిశ్వరూపఆత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సేతస్మాత్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే॥ ౧

ఆ.గీ. (దివమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ) హేభగవన్ద్యులోకశరీరకంవైశ్వానరమహముపాస్సఇత్యేవమన్వయః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కేకయఆహ (ఏషవైసుతేజాఆత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే) యం-ద్యులోకావచ్ఛిన్నంవైశ్వానరమాత్మానంత్వముపాస్సే-ఏషవైశ్వానరఆత్మాసుతేజాః- శోభనంతేజోయస్యసఃసుతేజాః ద్యులోకోహిసూర్యచన్ద్రతేజోయుక్తతయాసుతేజాభవతి. యతశ్చద్యులోకావచ్ఛిన్నోవైశ్వానరఆత్మాత్వయోపాస్యమానఃసుతేజస్త్వగుణమోగేనసుతేజానామవైశ్వానరః- (తస్మాత్తవసుతంప్రసుతమాసుతంకులేదృశ్యతే) అత్ర సుతప్రసుతాసుతశబ్దాః [illegible] కర్మగతాభిషవణపరాః. సుతేజస్త్వగుణకస్యవైశ్వానరస్యోపాసనాయాస్సుతాదిఫలకత్వోపపత్తిరితిభావః. ౧

శం.— అత్స్యన్నం- దీప్తాగ్నిస్సన్. పశ్యసిచపుత్రపౌత్రాదిప్రియం- ఇష్టం. అన్యోప్యన్నమత్తి, పశ్యతిచప్రియం, భవత్యస్యసుతంప్రసుతమాసుతమిత్యాదికర్మిత్వం, బ్రహ్మవర్చసంకులే,- యఃకశ్చిదేతం- యథోక్తమేవంవైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధాతువైశ్వానరస్యైషః -న సమస్తోవైశ్వానరః. అతఃసమస్తబుద్ధ్యావైశ్వానరస్యోపాసనాచ్ఛిరః- మూర్ధాతే- విపరీతగ్రాహిణోవ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్. యత్-యది మాంనాగతోఽభవిష్యత్. సాధ్వకార్షీః- యన్మామాగతోసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నకేవలంప్రాచీనశాలనిష్ఠమిదంఫలం- కిన్త్వన్యస్యాపిభవతీత్యాహ (అన్యోపీతి) తస్మిన్యథోక్తవైశ్వానరజ్ఞానాదేవకృతకృత్యత్వేప్యాశఙ్క్యాహ (మూర్ధాత్వితి) అతూరార్ధముక్త్వానివక్షితార్థమాహ (సాధ్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియం) తదుపాసనావైభవేనఅన్నం- లౌకికంభోగ్యమనుభవసి. ప్రియం- పుత్రాదికంచపశ్యసీత్యర్థః. ఏవమన్యోపియఃకశ్చిదేవముపాస్యంవైశ్వానరముపాస్తే - సోపిత్వమివాన్నాదనప్రియదర్శనబ్రహ్మవర్చసశాలిసన్తానవాంశ్చభవతీత్యాహ (అత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే) ఇత్యర్థః. ఏవంతదుక్తమర్థమఙ్గీకుర్వన్నిష్టఫలప్రదర్శనేనసమ్ముఖీకృత్యతత్రవక్తవ్యమంశముపదిశతి (మూర్ధాత్వేషఆత్మనఇతిహోవాచమూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి) త్వయావైశ్వానరబుద్ధ్యోపాస్యమానఏషః- ద్యులోకఃపరిచ్ఛిన్నఃఆత్మనః- వైశ్వానరస్యాత్మనోమూర్ధావయవభూతః. నతుసఏవవైశ్వానరాత్మా. ఏతదర్థనిర్ణయార్థంత్వమత్సమీపంనాగమనేతత్రవైశ్వానరబుద్ధింకుర్వతస్తవమూర్ధావ్యపతిష్యత్- విపరీతవిజ్ఞానవశాత్పతనమభవిష్యత్. అతస్సాధ్వకార్షీః- యత్త్వంమామాగతోసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషిం. హే ప్రాచీనయోగ్య. కంత్వమాత్మానముపాస్సఇతి. ఆదిత్యమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ. శుక్లనీలాదిరూపత్వాద్విశ్వరూపత్వమాదిత్యస్య. సర్వరూపత్వాద్వా. సర్వాణిరూపాణిహిత్వాష్ట్రాణియతః- అతోవావిశ్వరూపఆదిత్యః. తదుపాసనాత్తవబహువిశ్వరూపం- ఇహాముత్రార్థముపకరణందృశ్యతేకులే. ౧

ఆ.— అథ - ప్రాచీనశాలౌపమన్యవప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యశుక్లాదిత్వాదిరూపవత్త్వమప్రసిద్ధంస్పష్టీభవిష్యతి. తస్యసర్వరూపత్వేనవిశ్వరూపత్వముపపాదయతి (సర్వాణీతి) ౧

రం.— (అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషింప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతీత్యాది) ప్రాచీనయోగ్యఇతిసత్యయజ్ఞస్యనామాన్తరం. (ఏషవైవిశ్వరూపఆత్మావైశ్వానరః) రూప్యతఇతిరూపం. విశ్వంరూపం- ప్రకాశ్యంయస్యసఃవిశ్వరూపః. ఆదిత్యస్యవిశ్వప్రకాశకత్వాద్విశ్వరూపత్వం. (తస్మాత్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే) ఏతదుపాసనాత్తవకులేబహువిశ్వరూపం- విశ్వప్రకాశకంపుత్రరత్నాదికందృశ్యతఇత్యర్థః. ౧

ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్కః అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే చక్షుష్ట్వేతదాత్మన ఇతి హోవాచాన్ధోఽభవిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి వాయుమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై పృథగ్వర్త్మాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి॥ ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ ప్రాణస్త ఉదక్రమిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

శం.— కించ- త్వామను ప్రవృత్తోఽశ్వతరీభ్యాం యుక్తో రథః- అశ్వతరీరథః. దాసీనిష్కః- దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః. దాసీనిష్కః (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. చక్షుస్త్వేతద్వైశ్వానరస్యాత్మనః సవితా. తస్య సముపబుద్ధ్యోపాసనాదన్ధోఽభవిష్యత్- చక్షుర్హీనోఽభవిష్యః- (యన్మాం నాగమిష్య ఇతి) పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్స్యన్నమిత్యాది- చక్షుష్ట్వేతదిత్యతః ప్రాక్తనమితిశేషః. చక్షుష్ట్వేతదిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (చక్షురిత్యాదినా) తత్రాపి తాత్పర్యం యథాపూర్వం ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్క ఇత్యాది) అశ్వతరీభిర్యుక్తో రథః- అశ్వతరీరథః ప్రవృత్తః- త్వామనువృత్తః. దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః. దాసీనిష్కః త్వామను ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. శిష్టం సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాది) సమానం. పృథగ్వర్త్మాత్మా- నానావర్త్మా నియస్య వాయోరావహోద్వహాదిభిర్భేదైర్వర్తమానస్య- సోఽయం పృథగ్వర్త్మాత్మా వాయుః. తస్మాత్- పృథగ్వర్త్మాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్ పృథక్- నానాదిక్కాస్త్వాం ప్రతి బలయః- వస్త్రాన్నాదిలక్షణబలయ ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. పృథగ్రథశ్రేణయః- రథపఙ్క్తయోఽపి త్వామనుయన్తి. ౧

ఆ.— సత్యయజ్ఞోపరమానన్తరమిత్యర్థశబ్దార్థః. పృథగిత్యతః ప్రాక్తనమాదిపదేన గృహీతం. పృథగ్వర్త్మాత్మేతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నానేతి) అభిముఖ్యేనాగచ్ఛన్- ఆవహః. ఊర్ధ్వనయనహేతురుద్వహః. తస్మాత్త్వామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) నానాదిక్కాః- నానావిధాసు దిక్షు భవా ఇత్యేతత్. ౧

రం.— (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) వ్యాఘ్రపదస్యాపత్యం- వైయాఘ్రపద్యః. భాల్లవేరేవ వ్యాఘ్రపద్య ఇతి నామాన్తరం. (ఏష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి) వాయోర్వివిధగతిస్వభావత్వాత్పృథగ్వర్త్మత్వం. (తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి) పృథక్- నానాదిక్స్థవస్త్రాన్నాదిలక్షణాః బలయః ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. రథపఙ్క్తయోఽపి త్వామనుయాన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ. ప్రాణస్తే- తవ ఉదక్రమిష్యత్- ఉత్క్రాన్తోఽభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హోవాచ జనꣳ శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాకాశమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మాన ముపాస్సే తస్మాత్త్వం బహులోఽసి ప్రజయా చ ధనేన చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవ మాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ సన్దేహస్తే వ్యశీర్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యప ఏవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వꣳ రయిమాన్ పుష్టిమానసి. ౧

ఆ.— (అత్స్యన్నమిత్యాదిసమానమితి) అత్రాదిపదముపాస్త ఇత్యన్తవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. ఉత్తరవాక్యేష్వపి ప్రాయశః పూర్వ్యంమన్యా హ (ప్రాణస్త్విలి) ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతురశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ జనమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) బహులత్వమాకాశస్య సర్వగతత్వాత్ బహులగుణోపాసనాచ్చ త్వం బహులోఽసి ప్రజయా పుత్రపౌత్రాదిలక్షణయా ధనేన చ హిరణ్యాదినా ౧

ఆ.— ఉద్దాలకోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. అత్రాదిపదమేష ఇత్యస్మాత్ ప్రాక్తనవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. కథమాకాశస్య బహులత్వం అత ఆహ (బహులత్వమితి) ౧

రం.— (అథ హోవాచ జనం శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానమిత్యాది) (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) భూతాన్తరేభ్య ఆకాశస్య మహత్త్వాద్బహులత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (సన్దేహస్త్వేషః) సన్దేహః- మధ్యమం శరీరం వైశ్వానరస్య. దిహేర్ధాతోరుపచయార్థత్వాత్. మాంసరుధిరాస్థ్యాదిభిర్బహులం శరీరం- తత్. సన్దేహస్తే- తవ మధ్యం శరీరం వ్యశీర్యత- శీర్ణమభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం శరీరస్య మధ్యమో భాగః సంశయవాచీ సన్దేహశబ్దో వర్తతే- తత్రాహ (దిహ ఉపచయ ఇతి) ఆకాశస్య సర్వగతత్వేన బహులత్వాత్, దేహస్య చ పరిచ్ఛిన్నత్వేన తదభావాత్, కథమాకాశం వైశ్వానరస్య శరీరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాంసేతి) తత్- శరీరమితి సమ్బన్ధః ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) (సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ) సన్దేహః - మధ్యకాయః. మధ్యకాయో హ్యన్తరాకాశయోగాత్ స్ఫుటమితి సన్నిహ్యమానత్వాత్ సన్దేహ ఇత్యుచ్యతే. వ్యశీర్యత్ - విశీర్ణోఽభవిష్యదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరః) ధనరూపః. అద్భ్యో హ్యన్నం- తతో ధనమితి. తస్మాద్రయిమాన్- ధనవాంస్త్వం పుష్టిమాంశ్చ శరీరేణ. పుష్టేశ్చాన్ననిమిత్తత్వాత్. ౧

ఆ.— జనస్యోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథమబాత్మకో వైశ్వానరో రయిరితి ధనేన నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (అద్భ్య ఇతి) *ఆయుర్వై ఘృతమితివత్కార్యవాచకేన కారణం లక్ష్యత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - యథోక్తవైశ్వానరోపాసనాదిత్యేతత్. ధనరూపవైశ్వానరోపాసనాద్ధనవానిత్యేవ వక్తవ్యే కథం పుష్టిమానిత్యధికావాపః- తత్రాహ (పుష్టేశ్చేతి) ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే వస్తిస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ వస్తిస్తే వ్యభేత్స్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచోద్దాలకమారుణిం గౌతమ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి పృథివీమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై ప్రతిష్ఠాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వం ప్రతిష్ఠితోఽసి ప్రజయా చ పశుభిశ్చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే పాదౌ త్వేతావాత్మన ఇతి హోవాచ పాదౌ తే వ్యమ్లాస్యేతాం యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఉ.— తాన్ హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి॥ ౧

రం.— (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) వైయాఘ్రపద్య- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యేత్యర్థః. (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానర ఇతి) అహం వేగవత్త్వాద్రయిత్వం. దినర్క్షశ్ఛన్దసః. ధనప్రాప్తిహేతుత్వాద్వా రయిత్వం. రయిమాన్- ధనవానిత్యర్థః. ౧

శం.— వస్తిస్త్వేష ఆత్మనః- వైశ్వానరస్య వస్తిః- మూత్రసఙ్గ్రహస్థానం. వస్తిస్తే వ్యభేత్స్యత్- భిన్నోఽభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ……………………………………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— * మూత్రాశయోఽధస్సర్వక్రోవస్తిరిత్యభిధీయత ఇత్యాశయేనాహ (వస్తిరితి) ……………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వస్తిః- మూత్రస్థానం. శిష్టం స్పష్టం. ……………………………… ౨

* ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచోద్దాలకమిత్యాది) సమానం. పృథివీమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై ప్రతిష్ఠా- పాదౌ వైశ్వానరస్య. ౧

ఆ.— ప్రాచీనశాలప్రభృతిషు పఞ్చసు మానమాతిష్ఠమానేష్వనన్తరమిత్యర్థశబ్దార్థః. ……………………… ౧-౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ హోవాచోద్దాలకమారుణిమిత్యాది) ప్రాణ్యాధారత్వాత్పృథివ్యాః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౧

శం.— పాదౌ తే వ్యమ్లాస్యేతాం- విమ్లానావభవిష్యేతాం. శిథిలీభూతౌ. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి.…………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వ్యమ్లాస్యేతాం- మ్లానౌ- శ్లథావభవిష్యతామిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ……………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాన్- యథోక్తవైశ్వానరదర్శనవతో హ ఉవాచ. ఏతే యూయం. వై ఖల్విత్యనర్థకౌ. యూయం పృథగివాపృథక్సన్తమిమమేకం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ - పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధ్యా ఏతద్ధస్తిదర్శన ఇవ జాత్యన్ధాః. యస్త్వేతమేవం - యథోక్తావయవైర్ద్యుమూర్ధాదిభిర్వి

శిష్టమేకం ప్రాదేశమాత్రం- ప్రాదేశైః- ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైర్-భ్యాత్మంమీయ తేజ్ఞాయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రం. ముఖాదిషు వాకరణేష్వక స్యత్వేనమీయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః. ద్యులోకాదిపృథివ్యన్తప్రదేశపరిమాణో వా ప్రాదేశమాత్రః. ప్రకర్షేణశాస్త్రేణా దిశ్యన్త ఇతి ప్రాదేశాః- ద్యులోకాదయ ఏవ. తావత్పరిమాణః- ప్రాదేశమాత్రః. శాఖాన్తరేతు * మూర్ధాదిశ్చిబుకప్రతిష్ఠ ఇతి ప్రాదేశమాత్రం కల్పయన్తి. ఇహతు నత శాఖిప్రేతం- + తస్యహవా ఏతస్యాత్మన ఇత్యాద్యుపసంహారాత్. ప్రత్యగాత్మతయాఽభిమీయతే- అహమితిజ్ఞాయత ఇత్యభిమానః. తమేతమా త్మానంవైశ్వానరం- విశ్వాన్నరాన్నయతి పుణ్యపాపానురూపాంగతిం సర్వాత్మేశ ఈశ్వరః-వైశ్వానరః విశ్వోనర ఏవవా. సర్వాత్మత్వాత్. విశ్వైర్వానరైః ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్యనీయత ఇతి వైశ్వానరః. తమేవముపాస్తే యః-సోఽదన్నాదీ సర్వేషులోకేషు- ద్యులోకాదిషు. సర్వేషుభూతేషు- చరాచరేషు. సర్వేష్వాత్మసు- శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధిషు. తేషుహ్యాత్మకల్పనా వ్యపదేశః ప్రాణినాం. అన్నమత్తి-వైశ్వానరవిత్సర్వాత్మా సన్నన్న మత్తి- నయథాఽజ్ఞః పిణ్డమాత్రాభిమానస్సన్నిత్యర్థః. ౧

ఆ— ఉద్దాలకాన్తేషూపసన్నేషు సామన్యేన వైశ్వానరవిద్యాంవక్తు కామస్తేషాంమిథ్యాజ్ఞానమనువదతి (తానిత్యాదినా) అనర్థకా రిణాన్యపిశ్రౌతానితాని సర్వస్యర్థకానేవ-తేషాంమిథ్యాజ్ఞానత్వేనేన్ద్రియార్థకత్వాత్. యమాయమిత్యన్వయార్థం ప్రాగుక్తమపి పాఠక్రమేణ పునరనూదితం. యూయమేవ- విద్వాంసఇతి సమ్బన్ధః. యథాజాత్యన్ధాహస్తిదర్శనేభిన్నదృష్టయోభవన్తి - తథాయూయం వైశ్వానరమాత్మానమేకమపి సర్వాత్మకంసన్తం భి న్నమివవిద్వాంసః పరిచ్ఛిన్నాత్మరూపేణాత్మానంబుద్ధ్వన్త- తథాచమిథ్యాదర్శినోయూయం ప్రాగేవ ప్రత్యగాయాన్నామాగతేవన్తస్యాథుకృతవన్త ఇత్యర్థః ప్రధానవిద్యాంవక్తుంపాతనికాంకృత్వా తామిదానీముపదిశతి (యస్త్విత్యాదినా) ఏతం- ఏవమ్భూతంయముపాస్తే- సస ర్వేష్వన్నమ త్తీసమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దార్థమాహ (యథోక్తేతి) ఏకం-సమస్తం. త్రైలోక్యాత్మకమితియావత్. ప్రాదేశమాత్రమిత్యేతద్విభజతే (ప్రాదేశైరితి) యథోక్తైరాధిదైవికావయవైరధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మత్వేనాయంమిమీయత ఇతివ్యుత్పత్త్యా-ప్రాదేశమాత్రః- తమితియావత్. ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచ ష్టే (ముఖాదిష్వితి) తేషుహిప్రదేశేష్వయమకర్తృత్వేనసాక్షితయా మీయత ఇతివ్యుత్పత్త్యాతథోచ్యత ఇత్యర్థః. విధాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ద్యు లోకాదీతి) అర్థాన్తరమాహ (ప్రకర్షేణేతి) * ఆమనన్త్యేనమస్మిన్నితి వ్యాయోనరం శాఖాన్తరమాహ (శాఖాన్తరేత్వితి) అస్తుతర్హి జాబాలశ్రుత్యను సారేణమూర్ధానమారభ్యాధరచుబుకపర్యన్తదేహావయవేషు సమ్పాదితో వైశ్వానరః ప్రాదేశమాత్ర ఇతి. నేత్యాహ (ఇహత్వితి) సర్వాత్మత్వేనవైశ్వాన రస్యోపసంహరదర్శనాన్నాత్ర జాబాలశ్రుతిరనుసర్తవ్యేత్యర్థః. విశేషణాన్తరంవ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మతయేతి) సర్వేశ్వరత్వం-సర్వాత్మత్వం- సర్వప్రత్యక్త్వంవాహేతూకృత్య వైశ్వానరశబ్దమనేకధావ్యాకరోతి (విశ్వానిత్యాదినా) ఈశ్వరోవైశ్వానరఇత్యత్ర వైశ్వానరపదముభయత్ర స మ్బధ్యతే. సః-వైశ్వానరవిదన్నమదత్ సర్వేషులోకాదిషుస్థిత్వాఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. కథమాత్మశబ్దేనశరీరాదయోగృహ్యన్తే- తత్రాహ (తేషుహీతి) సర్వేషులోకేష్విత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యార్థం దర్శయతి (వైశ్వానరవిదితి) ౧

౧౦.— (తాన్హోవాచ) అథ రాజా తాన్- ఋషీన్ప్రతి ఉవాచేత్యర్థః. (ఏతేవై ఖలుయూయంపృథగివేమమాత్మానంవైశ్వానరంవి ద్వాంసోన్నమత్థ) ఏతావృశాహియూయమిమంవైశ్వానరమాత్మానం పృథగివవిద్వాంసః- భిన్నభిన్నతయోపాసీనాః సదాసురూపేణఅన్నమత్థ- లౌకి కంభోగమనుభవథేత్యర్థః. పూర్వత్ర * అత్స్యన్నమితి ప్రతిపురుషముక్తత్వాత్తైతిబహువచనేనసన్దేశః. అత్రాన్నమత్థేత్యత్రాపియంపశ్యథే త్యస్యాప్యుపలక్షణం. (యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే సస ర్వేషులోకేషు సర్వేషుభూతేషుసర్వేష్వాత్మస్వ న్నమత్తి) అభివిమానం- సర్వాభివ్యాప్తతయావిగతమానంవైశ్వానరం- విశ్వేషాంనరాణాంనేతారం ఏతమాత్మానం ప్రాదేశమాత్రం - ద్యులోకా ది ప్రదేశసమ్బన్ధినీ- ప్రాదేశీ. ప్రాదేశీమాత్రా యస్యతం ప్రాదేశమాత్రం. ద్యుప్రభృతి ప్రదేశపరిచ్ఛిన్నంయఉపాస్తే- ససర్వలోకసర్వభూతస ర్వాత్మవర్తిబ్రహ్మగుణానుసన్నమత్తి- అనుభవతీత్యర్థః. అనేనవైశ్వానరోపాసనస్య బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వముక్తంభవతి. భగవతాహిభాష్యకృతా *స ర్వేషులోకేషుసర్వేషుభూతేషుసర్వేష్వాత్మసుచవర్తమానంయదన్నం- భోగ్యం. తదత్తి. సర్వత్రవర్తమానంస్వతఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మ సభవతి యతఃసన్నైవైకర్మనశ్యైర్వరాత్మభిః ప్రత్యేకమనన్యసాధారణమన్నంభుజ్యతే - తస్మాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వాదిత్యాహనగృహ్యత ఇతిభాషితం. అత్ర * ప్రాదేశమాత్రమివహవైదేవాస్సువిదితా అభిసమ్పన్నాస్తథాతువా ఏవాన్వక్ష్యామియథా ప్రాదేశమాత్రమభిసమ్పాదయిష్యామి సహోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నేష వా అతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి చక్షుషీఉపదిశన్నువాచైష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి నాసికేఉపదిశన్నువాచైష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వాన ర ఇతి ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచైష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యా అప ఉపదిశన్నువాచైష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి చుబుకముపదిశన్నువాచైష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి వాజసనేయకే శ్రుతమూర్ధచుబుకాన్తరాళ ప్రతిష్ఠితత్వలక్ష్యం ప్రాదేశమాత్రత్వం నోపజీవ్యం - ద్యుప్రభృతి ప్రదేశసమ్బన్ధిత్వ మాత్రస్యయోగికార్థస్య ప్రకరణప్రతీతేః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణే * యస్త్వేతమితి వాజసనేయకోక్తాను వాదః-స్వ శాఖావాక్యవిపర్యే ప్రతిపాదితస్యానువాదేనఫలసమర్పకత్వోపపత్తేరితి. నచాపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తప్రదేశసమ్బన్ధి స్యామాత్రయాకథంపరిచ్ఛిన్నత్వమితిచోదనీయం- పరిచ్ఛిన్నత్వేబుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేస్సమ్భవాత్. సూత్రితంచ * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్య ఇతి. బు ద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్త్యర్థతోరభిమానస్యాపి బ్రహ్మణి ప్రాదేశమాత్రత్వముపదిశ్యత ఇతి ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. అభివ్యక్త్యర్థం పరిచ్ఛిన్నత్వోపదేశేపి మూర్ధప్రభృత్యవయవవిశేషైః పురుషవిధత్వంపరస్య బ్రహ్మణః కిమర్థమితి న చోదనీయం- తథోపాసనార్థత్వాత్. సూత్రితంచ * అనుస్మృతేర్బాదరిరితి. అనుస్మృతిః- ఉపాసనం. అనుస్మృతేర్హేతోః పురుషవిధత్వనిరూపణమితి బాదరిరాచార్యోమన్యత ఇతి సూత్రార్థః. ౧

ఊ.—— § తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావుర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

శం.— కస్మాదేవం. యస్మాత్తస్య హ వై- ప్రకృతస్యైవైతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః. చక్షుర్విశ్వరూపః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా. సన్దేహో బహులః. వస్తిరేవ రయిః. పృథివ్యేవ పాదౌ. అథవా- విధ్యర్థమేతద్వచనం - ఏవముపాస్య ఇతి. అథేదానీం వైశ్వానరవిదో భోజనేఽగ్నిహోత్రం సమ్పిపాదయిషన్నాహ- ఏతస్య వైశ్వానరస్య భోక్తురుర ఏవ వేదిః- ఆకారసామాన్యాత్. లోమాని బర్హిః- వేద్యామివాస్తీర్ణాన్యురసి లోమాని దృశ్యన్తే. హృదయం గార్హపత్యః- హృదయాద్ధి మనః ప్రణీతమివ ప్రణీతం భవతి. అతోఽన్వాహార్యపచనోఽగ్నిర్మనః. ఆస్యం- ముఖమాహవనీయః. ఆహవనీయః - హూయతేఽస్మిన్నన్నమితి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైశ్వానరోపాసకస్య సర్వాత్మాన్నాన్నత్వమిత్యేవం కస్మాద్ధేతోర్నిశ్చితమిత్యాశఙ్క్యానూద్య హేతుప్రదర్శనపరత్వేనోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (కస్మాదిత్యాదినా) వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వాత్తదుపాసకస్యాపి తదాత్మతయా సర్వాత్మత్వాదసౌ సర్వాత్మభూతస్సర్వత్రాన్నమత్తీయుక్తమిత్యర్థః. తస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రధానవిద్యాముక్త్వా తదఙ్గప్రాణాగ్నిహోత్రం దర్శయితుమాకాఙ్క్షాభూమికాం కరోతి (అథేతి) సమ్పాదయితుమిచ్ఛన్నాహేతి తదఙ్గాన్యవయవాన్ పరికల్పయతీత్యర్థః. వేదిరితి- స్థణ్డిలమాత్రం గృహ్యతే. అగ్నిహోత్రే తావన్మాత్రస్యోపయుక్తత్వాత్, ఉత్తరస్య దర్శపూర్ణమాసాద్యఙ్గత్వాత్. వేద్యామాస్తీర్యన్తే యే దర్భాః- తే బర్హిశ్శబ్దేనోచ్యన్తే. హృదయస్య గార్హపత్యత్వం మనః ప్రణయనహేతుత్వాత్. ప్రణీతం- ఉత్పన్నమివేత్యర్థః. ఆహవనీయసాదృశ్యం చ ముఖస్య దర్శయతి (ఆహవనీయ ఇతి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అథ ప్రాణాహుత్యాధారత్వ త్రివిధాగ్నిత్వపరికల్పితజాఠరాగ్నిశరీరకద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టాత్మభావితస్వశరీర క్రియమాణప్రాణాద్యాహుతిభిః వైశ్వానరవిద్యానిష్ఠేన పరమాత్మా సమారాధనీయ ఇతి ప్రతిపాదయతి (తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మేత్యాది) ఏతస్యాత్మనః- *ఉపాస్త ఇత్యవ్యవహితప్రకృతస్యోపాసకస్యాత్మనః మూర్ధైవ తస్య - పూర్వోక్తవైశ్వానరస్య *మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి వైశ్వానరాత్మమూర్ధత్వేన నిర్దిష్టస్సుతేజా ఇత్యర్థః. న చాత్ర తస్య హ వా ఏతస్యేతి పదయోస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు - తస్యేత్యేతచ్ఛబ్దస్యోపాసకపరామర్శిత్వమితి శఙ్క్యం- ఉర ఏవ వేదిరిత్యాదావుపాసకోరఃపరామర్శస్యావశ్యమ్భావాత్ మూర్ధైవేత్యత్రాపి ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరామృశ్యతే. తస్మాదేతస్యేతిశబ్దస్యోపాసకపరత్వమేవ నిష్టం. ఇదం హి భగవతా చ భాష్యకృతా *ఆమనన్తి చైతి సూత్రవ్యాఖ్యానే *ఏనం- పురుషం ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం వైశ్వానరమస్మిన్- ఉపాసకశరీరే ప్రాణాహుత్యాధారత్వాయాఽఽమనన్తి చ- *తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాదినా. అయమర్థః- *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి త్రైలోక్యశరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ *స సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలముపదిశ్యాస్యైవోపాసనస్యాఙ్గభూతం ప్రాణాగ్నిహోత్రం *తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోపదిశతి. యః పూర్వముపాస్యతయోపదిష్టో వైశ్వానరః - తస్యావయవభూతాన్ ద్యుప్రభృతీన్ సుతేజోవిశ్వరూపాది నామధేయాన్ ఉపాసకశరీరే మూర్ధాదిపాదాన్తేషు సమ్పాదయతి. మూర్ధైవ సుతేజాః- ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మమూర్ధభూతా ద్యౌరిత్యర్థః. చక్షుర్విశ్వరూపః- ఆదిత్య ఇత్యర్థః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా- వాయురిత్యర్థః సన్దేహో బహులః- ఉపాసకస్య మధ్యకాయ ఏవ పరమాత్మమధ్యకాయభూతాకాశ ఇత్యర్థః. వస్తిరేవ రయిః- అస్య వస్తిరేవ తదవయవభూతా ఆప ఇత్యర్థః. పృథివ్యేవ పాదౌ- అస్య పాదావేవ తత్పాదభూతా పృథివీత్యర్థః. ఏవముపాసకస్య శరీరే పరమాత్మనస్త్రైలోక్యశరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమనుసన్ధాయ స్వకీయాన్యురోలోమహృదయమన ఆస్యాని ప్రాణాహుత్యాధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య వేదిబర్హిర్గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాహవనీయాన్ అగ్నిహోత్రోపకరణభూతాన్ పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్చాగ్నిహోత్రత్వం పరికల్ప్య ఏవం విధేన ప్రాణాగ్నిహోత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమారాధయేదితి *ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇతి భాషితం. ఉరః ప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశశ్చ ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యర్థ ఇతి *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతీతి సూత్రితం. *స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి దర్శితాగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్తేర్హేతోర్వేద్యాదిత్వోపదేశ ఇతి జైమినిర్మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. (హృదయం గార్హపత్యః) హృదయకమలావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్గార్హపత్యః (మనోఽన్వాహార్యపచనః) మన ఇన్ద్రియావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్దక్షిణాగ్నిః. (ఆస్యమాహవనీయః) ఆస్యావచ్ఛిన్నజాఠర ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాదిపరికల్పనస్య సజాతీయజాఠర ఏవోచితత్వాత్, *వైశ్వానరస్య హృదయాదిష్ఠ

---

§ పృథగ్వర్త్మాసన్దేహ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయగ్ంస యాం ప్రథమామాహుతింజుహుయాత్తాంజుహుయాత్ప్రాణాయస్వాహేతి ప్రాణస్తృప్యతి॥ ౧

ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యత్యాదిత్యేతృప్యతిద్యౌస్తృప్యతిదివితృప్యన్త్యాంయత్కించద్యౌశ్చాదిత్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతితస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేన తేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయాంద్వితీయాంజుహుయాత్తాంజుహుయాద్వ్యానాయస్వాహేతివ్యానస్తృప్యతి॥ ౧

స్యాగ్నిత్రయకల్పనం క్రియతఇతిభాషితత్వాచ్చ ఉక్తఏవార్థః. అత్రచహృదయాదిశబ్దాస్తత్తదవచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిశరీరకపరమాత్మపర్యన్తాఇతిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్రైవంసతియద్భక్తం ప్రథమంభోజనకాలేఆగచ్ఛేద్భోజనార్థం- తద్ధోమార్థం-తద్ధోమీయం. తద్ధోతవ్యం. అగ్నిహోత్రసమ్పన్నాంత్రస్యవివక్షితత్వాన్నాగ్నిహోత్రాఙ్గేతికర్తవ్యతాప్రాప్తిః. ఇహాసః - భోక్తాయాం ప్రథమామాహుతింజుహుయాత్ - తాంకథంజుహుయాదితి. ఆహ- ప్రాణాయస్వాహేత్యనేనమన్త్రేణ. ఆహుతిశబ్దాదవదానప్రమాణమన్నం ప్రక్షిపేదిత్యర్థః. తేన ప్రాణస్తృప్యతి. ౧

ఆ.— (ఏవంసతీతి) ఉక్తన్యాయేనాగ్నిహోత్రేసమ్పాదితేసతీత్యర్థః. సంపాదితస్యాగ్నిహోత్రత్వస్యసామాన్యాదగ్న్యుద్ధరణాదీనితదఙ్గాన్యత్రభవేయురిత్యాశఙ్క్యతద్బుద్ధిమాత్రస్యవివక్షితత్వాన్నైవమిత్యాహ (అగ్నిహోత్రేతి) ఇహేతి-వైశ్వానరవిదోభోజనముచ్యతే. ప్రకృతహోమోవా. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (సభోక్తేతి) కథమితి-మన్త్రోవా- ద్రవ్యపరిమాణంవా- ఫలంవా-పృచ్ఛ్యతే. తత్రప్రథమంప్రత్యాహ (ప్రాణాయేతి) యదిద్వితీయః- తత్రాహ (ఆహుతీతి) అవదానస్యప్రమాణం-పరిమాణంకర్మణాంప్రసిద్ధం. తేనపరిమితమితియావత్. తృతీయశ్చేత్-తత్రాహ (తేనేతి) ౧

రం.— (తద్యద్భక్తంప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయం) తత్ - తస్యపుంసఃయద్భక్తం - యదన్నంభోజనకాలేప్రథమతఆగచ్ఛేత్-ఉపనమేత్. తద్ధోమీయం- హోమసాధనం. తేనహోతవ్యమిత్యర్థః. (సయాం ప్రథమామాహుతింజుహుయాదిత్యాది) ప్రాణాయస్వాహేతి ప్రథమాయామాహుతౌహుతాయాంప్రాణస్తృప్యతీత్యర్థః. ౧

శం.— ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతి. చక్షుషితృప్యత్యాదిత్యోద్యౌశ్చేత్యాదితృప్యతి. యచ్చాన్యద్ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చస్వామిత్వేనాధితిష్ఠతః- తచ్చతృప్యతి. తస్యతృప్తిమనుస్వయంభుఞ్జానస్తృప్యతి. ఏవంప్రత్యక్షం. కించ- ప్రజాదిభిశ్చ. తేజః-శరీరస్థాదీప్తిః. ఉజ్జ్వలత్వం. ప్రాగల్భ్యంవా. బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తంతేజః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుఞ్జానస్యతృప్తౌప్రత్యక్షంప్రమాణం- ప్రాణాదేస్తృప్తౌశాస్త్రమితివిభాగమభిప్రేత్యాహ (ప్రత్యక్షమితి) ప్రజాదిభిశ్చ-భోక్తాతృప్యతీతిసమ్బన్ధః. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యతీత్యాది) ఏవంప్రాణేతృప్తేసతిక్రమాచ్చక్షురాదిత్యోద్యౌశ్చతృప్యన్తి. తతశ్చద్యావాదిత్యాభ్యామధిష్ఠితంవస్తుజాతంచతృప్యతీత్యర్థః. (తస్యానుతృప్తిమిత్యాది) తస్మిన్సర్వస్మిన్తృప్తేతస్యతృప్తిమను - తృప్తేఃపశ్చాత్ ప్రజాపశ్వాదిభిర్హోతాపితృప్యతీత్యర్థః. అత్రప్రాణచక్షురాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః- అచేతనానాంతృప్తేరసమ్భవాదితి. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయాంద్వితీయాం,అథయాంతృతీయాం,అథయాంచతుర్థీం,అథయాంపఞ్చమీ, మితి) సమానం. ౧-౨॥౧-౨॥౧-౨॥౧-౨

పఞ్చమప్రపాఠకే - వింశ, ద్వావింశ, ఏకవింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యమ్.

అత్రవింశ, ఏకవింశ, ద్వావింశ, త్రయోవింశ,ఖణ్డభాష్యటీకానాస్తి.

వ్యానే తృప్యతి శ్రోత్రం తృప్యతి శ్రోత్రే తృప్యతి చన్ద్రమాస్తృప్యతి చన్ద్రమసి తృప్యతి దిశస్తృప్య
న్తి దిక్షు తృప్యన్తీషు యత్కిఞ్చ దిశశ్చ చన్ద్రమాశ్చాధితిష్ఠన్తి తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా
పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం తృతీయాం జుహుయాత్తాం జుహుయాదపానాయ స్వాహేత్యపానస్తృప్యతి ౧
అపానే తృప్యతి వాక్తృప్యతి వాచి తృప్యన్త్యామగ్నిస్తృప్యత్యగ్నౌ తృప్యతి పృథివీ తృప్యతి పృథివ్యాం
తృప్యన్త్యాం యత్కిఞ్చ పృథివీ చాగ్నిశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నా
ద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠక ఏకవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం చతుర్థీం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్సమానాయ స్వాహేతి సమానస్తృప్యతి॥ ౧
సమానే తృప్యతి మనస్తృప్యతి మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతి పర్జన్యే తృప్యతి విద్యుత్తృప్యతి విద్యుతి
తృప్యన్త్యాం యత్కిఞ్చ విద్యుచ్చ పర్జన్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభి
రన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వావింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం పఞ్చమీం జుహుయాత్తాం జుహుయాదుదానాయ స్వాహేత్యుదానస్తృప్యతి॥ ౧
ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతి వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యత్యాకాశే తృప్యతి యత్కిఞ్చ వాయు
శ్చాకాశశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చ
సేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృ
క్తత్స్యాత్॥ ౧
అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి తస్య సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు స
ర్వేష్వాత్మసు హుతం భవతి॥ ౨

రం.— బ్రహ్మవర్చసేన తేజసా- వృత్తాధ్యయననిమిత్తతేజసేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ... ... ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥౧-౨॥

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశైకవింశద్వావింశత్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స య ఇదం- కశ్చిదిదం - వైశ్వానరదర్శనం యథోక్తమవిద్వాన్ సన్నగ్నిహోత్రం - ప్రసిద్ధం జుహోతి. యథాఙ్గారాన్- ఆ
హుతియోగ్యానపోహ్యానాహుతిస్థానే భస్మని జుహుయాత్ - తాదృక్ - తత్తుల్యం తస్య తత్ - అగ్నిహోత్రహవనం స్యాద్వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రమ
పేక్ష్యేతి ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దయా వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రం స్తూయతే. ౧

ఆ.— ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారేణ వైశ్వానరవిదో యథోక్తమగ్నిహోత్రమవశ్యకర్తవ్యతాయై స్తౌతి (స య ఇత్యాదినా) ౧

రం.— (స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి) ఉక్తప్రభృతీనామగ్నిహోత్రప్రకరణవేద్యాదితామజానన్యః ప్రాణాగ్ని
హోత్రమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. (యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్) తదనుష్ఠానం భస్మాహుతిసమానం స్యాదిత్యర్థః. నిష్ఫలమి
తి యావత్. ౧

శం.— అతశ్చైతద్విశిష్టమగ్నిహోత్రం. కథం. అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- తస్య- యథోక్తవైశ్వానరవిజ్ఞాన
వతః. (సర్వేషు లోకేష్విత్యాది) ఉక్తార్థం- హుతం * అన్నమత్తీత్యనర్థాన్తరార్థత్వాత్, ౨

ఉ.—— తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవగ్ం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి॥ ౩

తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతగ్ం స్యాదితి తదేష శ్లోకః॥ ౪

యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసత ఏవగ్ం సర్వాణి భూతాన్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి॥ ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది పఞ్చమః ప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.—— ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశిష్ట్యే హేత్వన్తరమతశ్శబ్దోపాత్తం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) నైయమికాగ్నిహోత్రనిష్ఠాద్వారా ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యనన్తరం విధాన్తరేణ తస్యైవ నిరవద్యతా కీర్త్యత ఇత్యథశబ్దార్థః. ఏతదితి- వైశ్వానరదర్శనముక్తం. (ఏవమితి) వైశ్వానరస్యోక్తసర్వాత్మత్వాది ప్రకారేణేత్యర్థః. అగ్నిహోత్రమితి- సామ్పాదికమగ్నిహోత్రం గృహ్యతే. కథమిదముక్తార్థం- సర్వేషు లోకేష్వన్నమత్తీతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం- తస్య సర్వేషు లోకాదిషు హుతం భవతీత్యన్యాదృశమిదం వాక్యం- తత్రాహ (హుతమితి) ౨

రం.—— (అథయ ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాది) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా సర్వాత్మకభగవదారాధనేన సర్వభూతారాధితం భవతీతి హుత ప్రకర్షోక్తిః. ౨

శం.—— కించ- తద్యథా ఇషీకాయాః తూలం- అగ్రమగ్నౌ ప్రోతం- ప్రక్షిప్తం ప్రదూయేత- ప్రదహ్యేతక్షిప్రం. ఏవం హాస్య- విదుషస్సర్వాత్మభూతస్య సర్వాన్నానామత్తుః సర్వే- నిరవశిష్టాః పాప్మానః- ధర్మాధర్మాఖ్యా అనేకజన్మసఞ్చితాః, ఇహ చ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేః, జ్ఞానసహభావినశ్చ ప్రదూయన్తే- ప్రదహ్యేరన్ వర్తమానశరీరారమ్భకపాప్మవర్జం. లక్ష్యం ప్రతిముక్తేషువత్ ప్రవృత్తఫలత్వాత్తస్య న దాహః. య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- భుఙ్క్తే. ౩

ఆ.—— ఇతశ్చ వైశ్వానరవిద్యావతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి వక్తుం వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (కించేతి) తత్ర వైశ్వానరవిద్యామాహాత్మ్యే దృష్టాన్త ఇతి యావత్. ఇషీకాయాః- ముఞ్జామధ్యవర్తితృణస్యేత్యేతత్. సర్వశబ్దాత్ ప్రారబ్ధకర్మణోపి దాహమాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) వైశ్వానరవిద్యాయా మహాఫలత్వే సిద్ధే తద్వతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి తత్కర్తుస్సర్వతో మాహాత్మ్యమిత్యాశయేనాహ (య ఏతదితి) ౩

రం.—— (తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్యేత్యాది) యథా ఇషీకాయాః- ముఞ్జాన్తర్వర్తితృణవిశేషస్య తూలమగ్నౌ ప్రక్షిప్తం సద్యో దహ్యతే- ఏవం సర్వాణి పాపాన్యేతాదృశవిద్యాపూర్వక ప్రాణాగ్నిహోత్రానుష్ఠానేన దగ్ధాని భవన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనఫలస్య సర్వపాప ప్రదాహస్య ప్రాణాగ్నిహోత్రే కీర్తనమఙ్గఫలే నాఙ్గస్య స్తుత్యర్థం. తదత్ర తేనాపి ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశ్వానర విద్యాఙ్గత్వం జ్ఞాపితం భవతి. ౩

శం.—— యద్యపి చణ్డాలాయ - ఉచ్ఛిష్టానర్హాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేత్ - ఉచ్ఛిష్టం దద్యాత్. ప్రతిషిద్ధ ముచ్ఛిష్టదానం యద్యపి కుర్యాత్. ఆత్మని హైవాస్య చణ్డాలదేహస్థే వైశ్వానరే తద్ధుతం స్యాత్ - నాధర్మనిమిత్తమితి విద్యామేవ స్తౌతి. తత్ - ఏతస్మిన్స్తుత్యర్థే శ్లోకః - మన్త్రోప్యేష భవతి. ౪

ఆ.—— విద్యామేవ - విద్యాస్తుతిద్వారాఽగ్నిహోత్రమితి యావత్. స్తుత్యర్థే - అగ్నిహోత్రస్య స్తుతిరూపే యోఽర్థః - తస్మిన్నిత్యేతత్. ౪

రం.—— వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతం స్యాదితి) ఉచ్ఛిష్టప్రదానాయోగ్యాయ చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టప్రదానమపి వైశ్వానరే సర్వభూతాత్మన్యన్నం జుహోమీతి బుద్ధ్యాఽనుష్ఠితత్వాన్నాధర్మాయ భవతీత్యర్థః. (తదేష శ్లోకః) తత్- ఉక్తప్రాణాగ్నిహోత్రవిషయే ఏష శ్లోకోప్యస్తీత్యర్థః. ౪

శం.—— యథేహ- లోకే క్షుధితాః- బుభుక్షితా బాలాః మాతరం పర్యుపాసతే- కదా నో మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి. ఏవం సర్వాణి భూ

తాని- అన్నాదా స్యైవంవిదోఽగ్నిహోత్రం- భోజనముపాసతే- కదాత్వసౌ భోక్ష్యత ఇతి. జగత్సర్వం విద్వద్భోజనేన తృప్తం భవతీత్యర్థః. ద్విరుక్తిర ధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— మన్త్రోక్తస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (జగదితి) విదుషో వైశ్వానరాత్మనః సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

౬౦.— (యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసతే| ఏవం సర్వాణి భూతానీత్యాది) యథా బుభుక్షితాః బాలాః కదా మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి మాతరం పరిత ఉపాసతే- ఏవం సర్వాణి భూతాని ఏవంవిదః ప్రాణాగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి విదుషః ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. (అగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇత్యత్ర శ్రుతస్య వైశ్వానరశబ్దస్య నార్థాన్తరే నేతుం శక్యః- * అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే యేనేదమన్నం పచ్యత ఇతి వైశ్వానరశబ్దస్య జాఠరేఽగ్నావపి ప్రయోగదర్శనాత్, * విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్నితి భూతతృతీయేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, * వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీరితి దేవతాయామపి ప్రయోగదర్శనాత్, * తదాత్మన్యేవ హృదయేఽగ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యతి * స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయత ఇతి పరమాత్మన్యపి ప్రయోగదర్శనాత్, అతో నార్థో నిర్ణేతుం శక్య ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వైశ్వానరః సాధారణశబ్దవిశేషాత్. వైశ్వానరః పరమాత్మా- సాధారణస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరబ్రహ్మాసాధారణైః * కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ * సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి * తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి వాక్యశ్రుతాత్మత్వబ్రహ్మత్వబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకోపాసనవిషయత్వసర్వపాపప్రదాహకత్వాదిధర్మైర్విశేష్యమాణత్వాత్. * స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి. * అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః| వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి అథర్వణాదిషు పరమాత్మనః సమ్బన్ధితయా నిర్దిష్టం రూపమస్యాం విద్యాయాం తదిదమితి స్మర్యమాణం- ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం - జ్ఞాపకం స్యాదిత్యర్థః. అగ్నిరిహ ద్యులోకః- * అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరిత్యాది శ్రుతేః. * శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసమ్భవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే. అగ్నిరహస్యే వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి వైశ్వానరశబ్దసమానాధికరణాగ్నిశబ్దశ్రవణాత్, అగ్నిత్రయపరికల్పన ప్రాణాహుత్యాధారత్వరూపజాఠరాగ్నిలిఙ్గాచ్చ వాజసనేయకే * పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద * స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదేతి పురుషాన్తః ప్రతిష్ఠితత్వశ్రవణాచ్చ జాఠర ఏవ భవితుమర్హతీతి చేన్న- పరమాత్మలిఙ్గానాముపాసనత్వేనాగ్నిశబ్దలిఙ్గానాం తచ్ఛరీరకపరమాత్మోపాసనపరతయాప్యుపపత్తేః. తథా దృష్ట్యుపదేశాత్- తథోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. త్రైలోక్యశరీరకత్వాదీనాం చ పరమాత్మధర్మాణాం జాఠరేఽసమ్భవాత్, వాజసనేయకే * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి పురుషశబ్దశ్రవణాత్, * భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి| నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషత్వస్యాన్యత్రాసమ్భవాత్, అచేతనే జాఠరాగ్నౌ సర్వాత్మనాఽసమ్భవాన్న జాఠరాగ్నిః. * అత ఏవ న దేవతా భూతం చ. ఉక్తైరేవ హేతుభిర్భూతతృతీయదేవతావిశేషయోరపి న ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఏవం సూత్రకారః అగ్నిత్రయపరికల్పనాది జాఠరాగ్న్యుపాధ్యన్యథాసిద్ధలిఙ్గైః * ప్రాణస్తథాఽనుగమాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన జాఠరాగ్నివిశిష్టః పరమాత్మైవోపాస్య ఇతి * తథా దృష్ట్యుపదేశాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తమభిధాయ ప్రకృత్యలిఙ్గాన్యథాసిద్ధిం సమ్భావయతా జైమినేః అగ్నిశబ్దనిర్వాహప్రకారం దర్శయతి- * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః. * మామనాస్వ * ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మేత్యాదిశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యా తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరత్వమాశ్రయణీయం- అగ్రం నయతీత్యగ్నిరితి యోగవృత్త్యాఽగ్నిశబ్దస్యాగ్నివ్యవధానమన్తరేణ సాక్షాదేవ పరమాత్మపరత్వసమ్భవం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అత్ర వ్యాసార్యైర్గ్నిలిఙ్గైః విద్యమానే అగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యాగ్నిశరీరకపరమాత్మపరత్వమేవోచితం- తాదృశాన్యథాసిద్ధలిఙ్గరాహిత్యస్థలే యౌగికమపి వ్యాయోఽక్షీకృత్యాపదనార్థమిత్యేతదుపన్యస్తం- న తు ప్రకృతోపయుక్తతయేత్యుక్తం. * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః. * అనుస్మృతేర్బాదరిః. * సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. * ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి చత్వార్యపి సూత్రాణి పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని. అతో వైశ్వానరః పరమాత్మేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే ద్యుమూర్ధాదివ్యస్తోపాసనైస్సాపమన్యవాదిభిరుక్తైః * అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి వ్యస్తోపాసనేషు

ఫలశ్రవణాద్వ్యస్తోపాసనమేవ ప్రామాణికం. * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి వ్యస్తోపాసనసముదాయానువాద ఏవ- న తు సమస్తోపాసనవిధిః. అథవా - అనేన వాక్యేన సమస్తోపాసనమపి విధీయతే. అతో ద్వయమపి ప్రామాణికం. అల్పఫలాశ్రుతేర్వ్యస్తోపాసనం కర్తవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథాహి దర్శయతి. భూమ్నః- సామస్త్యస్య జ్యాయస్త్వం- ప్రామాణికత్వం. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః వ్యస్తోపాసనేऽనర్థం బ్రవీతి * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినా. న చేదం నహి నిన్దా న్యాయేన సమస్తోపాసన ప్రశంసార్థమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - అగ్నిహోత్రం ప్రకృత్య శ్రుతేన * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాద్గవేధుకయవాగ్వా వా జుహుయాన్న గ్రామ్యాన్ పశూన్ హినస్తి నారణ్యానితి వాక్యేన జర్తిలగవేధుకశబ్దవాచ్యారణ్యతిలారణ్యగోధూమకృతయవాగ్వోర్వికల్పేనాగ్నిహోత్రాహుతౌ ద్రవ్యత్వవిధానే, గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారహితత్వగుణేన స్తవనే, చ ప్రతీయమానేపి * అథో ఖల్వాహురనాహుతిర్వై జర్తిలాశ్చ గవేధుకాశ్చ పయసాऽగ్నిహోత్రం జుహుయాదితి తదనన్తరం జర్తిలాది ప్రతిషేధేన పయసో విధిదర్శనాత్తదేకవాక్యతయా * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాదిత్యాదేః గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారాహిత్యేన ప్రశస్తతయా హోమార్హా అపి జర్తిలాగవేధుకాశ్చ యదపేక్షయాऽదుష్టాః- తత్ పయ ఏవ ప్రశస్తమితి పయస్స్తుత్యర్థత్వం- ఏకవాక్యతాऽనురోధాదితి * న చేదన్యం ప్రకల్పయేత్ప్రక్లృప్తావర్థవాదస్స్యాదితి పూర్వతన్త్రాధికరణే కేంచిద్విధిపూర్వకం తన్నిన్దాయాం విధ్యన్తరశ్రవణేపి తదేకవాక్యతాऽనురోధాత్పూర్వప్రవృత్తయోర్విధినిన్దయోస్తదర్థవాదత్వమితి సమర్థితం. తద్వదేవేహాపి యుక్తం. నను జర్తిలగవేధుకయోః పయసా సహ సమ్భావాభావాత్ జర్తిలగవేధుకయవాగూవిధానయోరర్థవాదత్వమేవ నిత్యైకవాక్యతా సమర్థనీయేతి తత్ర తథాऽస్తు నామ. ఇహ తు భూమవిద్యాయాం నామాదీనాం సత్త్వేన బ్రహ్మణా సహ భూయస్త్వవిధిత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికతదుపాసనావిధివత్ సమస్తోపాసనవిషయేణ వైశ్వానరాత్మనా ద్య్వాదిత్యాదీనాం తదవయవత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికోపాసనావిధిః కిం న స్యాదితి చేత్. నైవం- వ్యస్తోపాసననిన్దనేన, * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచేత్యాదివాక్యేషు తుశబ్దకృతేన ద్య్వాదిత్యాదీనాం స్వతన్త్రోపాస్యత్వవ్యవచ్ఛేదేన, * తాన్హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోऽన్నమత్థేతి వ్యస్తోపాసనానాం భ్రమమూలత్వోద్ఘాటనేన, భూమవిద్యావైషమ్యస్య బహువిధస్య సత్త్వేన జర్తిలయవాగూన్యాయస్యైవాత్ర ప్రవృత్త్యౌచిత్యాత్. క్రతువత్ -యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాత ఇతి విహితస్య క్రతోః * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదిరర్థవాదః- న త్వష్టాకపాలాదిద్రవ్యవిధాయకః. ఏవం * అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియమిత్యాది శ్రవణమప్యర్థవాద ఏవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస తꣳ హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి॥ ౧

స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్విꣳశతివర్షః సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ తꣳ హ పితోవాచ॥ ౨

శం.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఇత్యాద్యధ్యాయసమ్బన్ధః - * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి ప్రోక్తం- కథం తస్మాజ్జగదిదం జాయతే, తస్మిన్నేవ చ లీయతే, ఽనితిచ తేనైవే, త్యేతద్వక్తవ్యం. అనన్తరం చైకస్మిన్విజ్ఞాతే విదుషి సర్వం జగత్సమ్భవతీత్యుక్తం- తదేకత్వే సదాత్మనస్సర్వభూతస్యోపపద్యతే- నాత్మభేదే. కథంచ తదేకత్వమితి తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే. పితాపుత్రాఖ్యాయికా విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వప్రదర్శనార్థా. శ్వేతకేతురితి- నామతః. హ ఇత్యైతిహ్యార్థం. ఆరుణేయః- అరుణస్య పౌత్రః ఆస- బభూవ. తం- పుత్రం హారుణిః పితా యోగ్యం విద్యాభాజనం మన్వాన స్తస్యోపనయనకాలాత్యయం చ పశ్యన్నువాచ. హే శ్వేతకేతోఽనురూపం గురుం కులస్యనోగత్వా వస బ్రహ్మచర్యం. న చైతద్యుక్తం- యదస్మత్కులీనో హే సోమ్యాఽననూచ్య- అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి. బ్రాహ్మణాన్బన్ధూన్వ్యపదిశతి- న స్వయం బ్రాహ్మణవృత్త ఇతి. తస్యాతః ప్రవాసోఽనుమీయతే పితుః- యేన స్వయం గుణవాన్సన్పుత్రం నోపనేష్యతి. ౧

ఆ.— వక్ష్యమాణాధ్యాయస్యాతీతేన సన్దర్భేణ సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకం గృహీత్వా తం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) తమేవ ప్రకటయన్ప్రథమం తృతీయేనాధ్యాయేనాస్య సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వమితి) ఏతద్వక్తవ్యం- తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వ్యవహితం సమ్బన్ధముక్త్వాఽవ్యవహితం తమాదర్శయతి (అనన్తరం చేతి) అధ్యాయతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (పితేతి) పితా ప్రతివక్తా, పుత్రశ్చ ప్రష్టే, త్యేవం విధేయమాఖ్యాయికా -సా చ విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వద్యోతనార్థా- పితా హి పుత్రాయ సారతమమేవోపదిశతీత్యర్థః. కులస్యానురూపమిత్యాదివచనాన్నకులాధమస్య గురుత్వమితి గమ్యతే. బ్రహ్మచర్యం - అధ్యయనార్థమితి శేషః. గత్వేత్యాదివచనాన్మాణవకాధీనమధ్యయనమితి సూచితం. మాభూదుపనయనమధ్యయనం చేత్యాశఙ్క్యాహ (న చైతద్యుక్తమితి) కిమితి పితా స్వయమేవోపనీయ పుత్రం నాధ్యాపయతి- తత్రాహ (తస్యేతి) అతశ్శబ్దః స్వగృహవిషయః. అనుమానం- కల్పనం. తత్ర కల్పకమాహ (యేనేతి) ౧

రం.— సద్విద్యాముపదేష్టుమాఖ్యాయికామాహ (శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస) హః ప్రసిద్ధ్యర్థః. అరుణపుత్రస్యోద్దాలకస్య పుత్రః శ్వేతకేతుర్నామ బభూవేత్యర్థః. (తం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి) ఉద్దాలకః- పితా తం- ద్వాదశవర్షమనుపనీతమనధీతినం పుత్రం శ్వేతకేతుం ప్రతి- హే సోమ్య- సోమార్హ. ప్రియదర్శనేతి వార్థః. శ్వేతకేతో క్వచిద్గురావధ్యయనార్థం బ్రహ్మచర్యం వస. అస్మత్కులప్రసూతః కోప్యననూచ్య - అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ న భవతీత్యువాచేత్యర్థః. యః స్వయమబ్రాహ్మణ ఏవ సన్బ్రాహ్మణాన్బన్ధుత్వేన వ్యపదిశతి- స బ్రహ్మబన్ధురిత్యుచ్యతే. అత్ర స్వయం గుణవత ఏవ పితుర్గర్భాష్టమాద్యుపనయనకాలాతిక్రమేఽప్యుపనేతృత్వాభావే హేతుః ప్రవాసాదిలక్షణాత్యన్తానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సః- పిత్రోక్తః శ్వేతకేతుర్ద్వాదశవర్షస్సన్నుపేత్యాచార్యం యావచ్చతుర్వింశతివర్షో బభూవ- తావత్సర్వాన్వేదాన్ - చతురో వ్యధీత్య తదర్థం చ బుద్ధ్వా మహామనాః- మహత్- గమ్భీరం మనో యస్య, న సమమాత్మానమన్యైర్మన్యమానం మనో యస్యసోఽయం మహామనాః. అనూచానమానీ- అనూచానమాత్మానం మన్యత ఇత్యేవంశీలో యస్సోఽనూచానమానీ. స్తబ్ధః- అప్రణతస్వభావ ఏయాయ - గృహం. తం- ఏవముభూతం హాత్మనోఽననురూపశీలం స్తబ్ధం మానినం పుత్రం దృష్ట్వా పితోవాచ సద్ధర్మావతారచికీర్షయా. ౨

ఆ.— అనూచానః- అనువచనసమర్థః. ౨

రం.— (స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్వింశతివర్షస్సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ) సః- శ్వేతకేతుః ద్వాదశవర్షస్సన్ గురుముపేత్య గురుకులే ద్వాదశవర్షాన్ ఉషిత్వా సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనాః- ప్రౌఢమతిః అనూచానమానీ- ఆత్మానం సాఙ్గవేదాధ్యాయినం మన్యమానః స్తబ్ధః- పరిపూర్ణ ఇవ తృణీకృతజగత్త్రయః చతుర్వింశతివర్షయుక్తః ఏయాయ- ప్రత్యాగతః. (తం హ పితోవాచ) స్పష్టోర్థః. ౨

శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనా
శ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి॥ 3

శం.— శ్వేతకేతో యన్ను ఇదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధశ్చాసి. కస్తేఽతిశయః ప్రాప్త ఉపాధ్యాయాత్. ఉత- అపి తమాదేశం- ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః. కేవలశాస్త్రాచార్యోపదేశగమ్యమిత్యేతత్. యేన వా పరం బ్రహ్మాదిశ్యతే- స ఆదేశః. తమప్రాక్ష్యః - పృష్టవానస్యాచార్యం. తమాదేశం విశినష్టి- యేన- ఆదేశేన శ్రుతేనాశ్రుతమప్యన్యచ్ఛ్రుతం భవతి. అమతం మతం - అతర్కితం తర్కితం భవతి. అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం - అనిశ్చితం నిశ్చితం భవతీతి. సర్వానపి వేదానధీత్య సర్వం చాన్యద్వేద్యమధిగమ్యాప్యకృతార్థ ఏవ భవతి - యావదాత్మతత్త్వం న జానాతీత్యాఖ్యాయికాతోఽవగమ్యతే. తదేతదద్భుతం శ్రుత్వాహ- కథం న్వేతత్ప్రసిద్ధమన్యవిజ్ఞానేనాన్యద్విజ్ఞాతం భవతీత్యేవం మన్వానః పృచ్ఛతి- కథం ను- కేన ప్రకారేణ హే భగవః స ఆదేశో భవతీతి. 3

ఆ.— కర్మవ్యుత్పత్త్యా కరణవ్యుత్పత్త్యా చాదేశశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కిమిత్యధీత సర్వవేదమధిగత తదర్థం చ పుత్రమాశ్చర్యవిద్యామధికృత్యాపి తా పృచ్ఛతి - తస్య సర్వవేదాధ్యయనాదినైవ కృతార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వానపీతి) తదేతదద్భుతం శ్రుత్వా హేతూక్తం వివృణోతి (కథం న్వితి) 3

రం.— ఉక్తిమాహ (శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసి) హే సోమ్య. మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసీతి యదిదం యత్- యస్మాద్ధేతోః. స క ఇత్యర్థః. తస్య బ్రహ్మజ్ఞానరహితతాం జానన్నప్యారుణిర్జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతబ్రహ్మజ్ఞానవానేవ పూర్ణః- నాన్య ఇతి తస్మై జ్ఞాపయిత్వా పూర్ణత్వాభిమానం తదీయమపనుద్య బ్రహ్మణి జిజ్ఞాసాం సమ్పాదయితుం తదనుజిఘృక్షయా పృచ్ఛతి (ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి) అత్ర వ్యాసార్యాః *ఉపక్రమే తావత్ -* ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయతే. అత్ర శ్లోకావాచార్యపాదైరుక్తౌ *ఛాన్దోగ్యే కేచిదాహుస్తే శిష్టిరుత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాపూర్వస్తూపదేశం ప్రకటయితి సతా న ప్రశాస్తిం ఘఞ్ అత్ర నో కర్తర్యస్తి కర్మణ్యగణి ఘఞిహాసత్కర్తృశాస్త్రానకర్మస్యా తత్కర్మోపదేశేతదిదముత తమాదేశవాచోపదేశ్యం॥ అత్ర బ్రూమః ప్రశాస్తిం వదతిదిశిరసావాఙ్ముఖానోపదేశం శాస్త్రాసాతి ప్రసిద్ధో సహి పర ఇహ చాపేక్షితార్థప్రసఙ్గః। యుక్తోఽసాధారణో హ్యాఘఞ్ గణికరణేష్వత్ర వైవక్షికత్వం శాస్త్రోక్తం కారకాణాం సముకరణతయా కర్తరి స్యాద్వివక్షేతి. ఆదేశశబ్దేనోపదేశ్యముచ్యతే- ప్రకృత్యర్థ ఉపదేశః. ప్రత్యయార్థః కర్మత్వం- * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే ఘఞ్ విహితత్వాత్, ఉపదేశే బ్రహ్మణః కర్మత్వోపపత్తేః, శ్వః ప్రశాసనే తు బ్రహ్మ న కర్మ - అపి తు కర్తృ. కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే హి ఘఞ్ప్రత్యయసిద్ధిః. నాత్ర కప్రత్యయ ఉపపద్యతే- * కిఙతి చేతి గుణప్రతిషేధాత్ ఆదేశశబ్దరూపాసిద్ధేః. నాపి పచాద్యచ్ప్రత్యయ ఉపపద్యతే- దిశిధాతోరిగుపధత్వేన * ఇగుపధాత్క ఇత్యపవాదసూత్రేణ కప్రత్యయప్రాప్తేర్గుణాభావాత్. అతో ఘఞ్ప్రత్యయాన్త ఏవాయమాదేశశబ్దః. స చ ప్రత్యయః కర్తర్యనభిహిత ఇతి కర్మార్థకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్ ఉపదేశ్యమేవాదేశశబ్దవాచ్యమితి. అత్రోచ్యతే- ప్రకృత్యర్థః శాసనం- ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్, అన్యథా స్వారస్యభఙ్గాత్,. * ఉపపూర్వో దిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచనః- ఉపపూర్వస్తు నియోజ్యప్రయోజనవచన ఇతి హి న్యాసకారః. నియోక్తరి ప్రయోజనం యస్య- తస్యార్థస్య వాచక ఇత్యర్థః. ఏవమస్త్వత్రాపి. కిఞ్చ- ఉపదేశ్యత్వం లౌకికాలౌకికధర్మబ్రహ్మభాగార్థసాధారణం. ప్రశాసితృత్వం తు బ్రహ్మణోఽసాధారణం- * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గీత్యాదిభిర్నిరుపాధికప్రశాసనస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వశ్రవణాత్. నిరుపాధికోపదేశ్యత్వం బ్రహ్మణ ఇత్యసాధారణ్యమితి చేన్న- ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టనివారణతత్సాధనేషు సాధారణ్యాత్. యద్యప్యమితసుఖదుఃఖనివృత్త్యాదినాఽఽదావుపదేశ్యం స్యాత్- తథాపి సంసారనివృత్తిబ్రహ్మతదుపాసనానాముపదేశ్యత్వం సాధారణం. ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వమర్థసిద్ధం - అత ఉపదేశ్యత్వకథనే వైయర్థ్యం చ. నను * యేనాశ్రుతమిత్యాదినైకవాక్యత్వాత్ స్వజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానహేతుతావిశేషితముపదేశ్యత్వమసాధారణమితి చేత్. తథాపి తాదృశముపదేశ్యత్వం ప్రతిజ్ఞావాక్యేన ప్రష్టవ్యతో వ్యాక్యార్థసిద్ధమిత్యనపేక్షితోపదేశ్యత్వకథనాదప్యపేక్షితం ప్రశాసితృత్వమేవ వాచ్యమితి యుక్తం- * యేనాశ్రుతమిత్యుపాదానత్వే సిద్ధే ప్రశాసితృత్వేన హి నిమిత్తత్వం సిధ్యేత్ - నిమిత్తాన్తరే సతి హి ఏకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానం నోపపద్యతే. అతః ప్రతిపిపాదయిషితవస్తునోఽపేక్షితాసాధారణాకారవిశిష్టతయైవ ప్రతిపాదనముచితం. ఘఞ్ప్రత్యయస్య కరణేఽప్యుపపన్నత్వాత్ * వివక్షాతః కారకాణాం ప్రవృత్తిరితి శాస్త్రోక్తన్యాయేన కర్తురేవ కరణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ సాధకతమత్వవివక్షయా తథా ప్రయోగ ఉపపద్యతే. * అకర్తరీతి సూత్రస్య ప్రయోజనం కరణత్వవివక్షయా వినా కర్తృసాధుత్వేన ప్రయోగనివృత్తిః. ఉపదేశపక్షే ప్రకృత్యర్థాస్వారస్యం ప్రత్యయస్వారస్యం చ - ప్రశాసనపక్షే ప్రత్యయాస్వారస్యం ప్రధానభూతప్రకృత్యర్థస్వారస్యమర్థౌచిత్యం చేతి వైషమ్యం. అతః ప్రశాసనమేవాదేశశబ్దాభిధేయమితి స్వీకర్తుం యుక్తమితి. అత్రేదం విచార్యతే - యత్తావదుచ్యతే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్ప్రకృత్యర్థశ్శాసనమితి - సత్యమేవ తత్. * శాసనం వివిచ్య జ్ఞాపనమితి ధాతువృత్తికృతా వ్యాఖ్యాతత్వాదుపదేశ ఏవ పర్యవసానం. * ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ * స్థానివదాదేశోఽనల్విధావిత్యాదిసూత్రేషు * దిశిరుచ్చారణక్రియ ఇతి మహాభాష్యోక్తేః. * అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇత్యాదావాదేశః - ఉపదేశ ఇత్యర్థః. * ఇదం శాస్త్ర్యాచార్య ఇతి భాష్యస్య ఇదముపదిశతీతి వ్యాఖ్యానాత్. * తదశిష్యమిత్యాదావ వక్తవ్యమితి వ్యాఖ్యాతం. తతశ్చాదేశనం- శాసనం, ఉపదేశః. తత్కర్మత్వం చ * అనుమవితాం భగినో దేవతాం శాధీతి బ్రహ్మణస్సిద్ధమితి ప్రకృతి

ప్రత్యయగుణానామవిరోధసమ్భవాత్ ప్రత్యయాస్వారస్యానుసరణస్యానుచితత్వాత్. నచానుశాసనకర్మత్వేఽపి శాసనకర్తృత్వమితి వాచ్యం - * శాసు అనుశిష్టావితి శాసనస్యైవానుశాసనరూపత్వాత్. తతశ్చ కరణత్వస్యారోపేణ ఘఞ్సమర్థనమప్యనుచితం - ఆరోపస్యానుచితత్వాత్. ననుకరణత్వస్య వాధ్యారోపః - తస్యసిద్ధత్వాదితి చేన్న - తథాసతి సిద్ధాన్తే ప్రత్యయాస్వారస్యాభ్యుపగమస్యాయుక్తత్వాత్. అతఏవాసిశ్ఛినత్తీత్యాదౌ సాకర్యాతిశయవివక్షయా * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయేన కరణే కర్తృత్వారోపేఽపి కర్తృకరణత్వాదేరసమ్భవః - తథాసతి రాజనిభృత్యత్వారోపస్యేవానర్థావహత్వాత్. అతఏవ * సాధకతమం కరణమితి సూత్రే అధికరణస్థాల్యాస్సుకపాలతయా సాధకతమత్వవివక్షయా స్థాల్యాపచతీతి ప్రయోగముపపాద్య * నచైవం కర్తురపి కరణత్వవివక్షా ప్రసజ్యేత - భిన్నజాతీయత్వాత్. సకలసాధనవినియోగకారిత్వాత్ స. సహి శక్తధనో నిష్కర్షణేనస్వస్థితుమర్హతీతి కర్తుః కరణత్వవివక్షాఽభావస్యైవోపపాదితత్వాత్. నియామకతయా భగవతో రశ్మేః కరణత్వానుసన్ధానం ప్రవృత్తిరితి పక్షే కరణస్య కర్తృత్వాసమ్భవేన జీవస్యైవ రక్షకత్వమాపతేదితి కర్తృత్వకరణత్వవిరోధస్య, భగవతి కరణత్వానుసన్ధానే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయవిరోధస్య, చ ప్రతిపాదితత్వాత్. * శక్తివిపర్యయాదితి సూత్రే అన్తః కరణస్య కర్తృత్వే తతోఽన్యత్కరణం స్యాదిత్యన్తః కరణాతిరిక్తం కరణాన్తరమభ్యుపగన్తవ్యం స్యాదితి పక్షైరప్యుపపాదితత్వాచ్చ. కించ- ప్రశాసనకర్తుః కరణత్వసమ్భవేఽపరమాత్మనః ప్రశాసనకర్మత్వస్యాపి సమ్భవాత్తదసమ్భవోక్తిర్విరుధ్యేత. కించ- కరణత్వవివక్షితే * కరణాధికరణయోశ్చేతి పరేణ ల్యుటా బాధితత్వేన ఘఞోఽప్రసఙ్గాత్. నచ * హలశ్చేత్యనేన ఘఞః ప్రసజ్యేత- తత్రాపి సంజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేః. నచ త్వన్మతేపి కర్మణి ఘఞ్ న స్యాత్ - * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞాయామేవ ఘఞో విధానాదితి వాచ్యం - * అకర్తరి చేత్యత్ర చకారస్యాభిన్నక్రమత్వమాశ్రిత్యాసంజ్ఞాయామప్యన్యత్రాపి పదమఞ్జర్యాదౌ సమర్థితత్వాత్. సంజ్ఞాగ్రహణానర్థక్యం చ - సర్వత్ర ఘఞో దర్శనాదితి వార్తికకృతోక్తత్వాచ్చ. కించ - ఘఞః కరణార్థత్వే * ఉపక్రమే ఆదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయత ఇతి యదభిహితం- తద్విరుధ్యేత- ప్రశాసనకరణస్యైవాభిహితత్వేన ప్రశాసనకర్తురనభిహితత్వాత్. యచ్చోక్తం ప్రశాసితృత్వమసాధారణమితి- తదపి న- ఆదేశశబ్దేన కరణత్వమాత్రాభిధానే ప్రశాసితృత్వానభిధానాత్, తదభిధానేపి నిరుపాధికప్రశాసితృత్వస్యైవ ముఖ్యోపదేశ్యత్వస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వాత్. అతఏవ * బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రే బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ పరిగృహీత బ్రహ్మణ ఏవ ప్రాధాన్యేన జిజ్ఞాసాకర్మత్వం-తదుపాసనాదీనాం త్వాక్షేప్యమిత్యుక్తం. కించ-ఆదేశశబ్దమాత్రస్య హ్యాతిప్రసజ్యమానశఙ్క్యేతమిత్యేవం విశేషణోపాదానాత్ అవశ్యం తమిత్యస్యాదేశవిశేషకత్వమభ్యుపేయం- యది హ్యాదేశశబ్దస్యైవ నిరుపాధికప్రశాసితృత్వమర్థః- తదా తస్య పరమాత్మాసాధారణత్వాత్ తచ్ఛబ్దో విశేషకో న స్యాత్. యదపి చోక్తం ప్రష్టవ్యత్వకథనేనోపదేశ్యత్వం సిద్ధమితి తత్కథనస్యానపేక్షితత్వాత్ ప్రశాసితృత్వమేవార్థ ఇతి- తన్న- యద్యపి పూర్వం నాప్రాక్షం- అధునాస్వయమేవ జ్ఞాస్యామీతి బుద్ధిం వ్యుదసితుముపదేష్టవ్యత్వకథనస్యైవాపేక్షితత్వాత్. అతఏవ * తం త్వౌపనిషదం పృచ్ఛామీత్యాదౌ ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వోపలక్షణౌపనిషదత్వకథనం. యచ్చోక్తం సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యర్థం నిమిత్తత్వమపేక్షితమితి- తన్న- ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాబలాత్ ఉపాదానత్వస్యైవ తదన్యథానుపపత్త్యా నిమిత్తత్వస్యాపి లాభసమ్భవేన తస్య పృథగవక్తవ్యత్వాత్తదనుపపత్తేర్భవతైవోక్తత్వాదితి. అత్రోచ్యతే- * ఏష ఆదేశః ఏష ఉపదేశ ఇత్యేవం పృథగుపదిష్టయోః * నవా యజ్ఞే పృథగుపదేశాదితి న్యాయేనాదేశోపదేశయోర్భేదావశ్యమ్భావాత్, నిమన్త్రణామన్త్రణయోరివ వ్యుత్పత్తిసమ్పత్తిశబ్దయోరివ చ స్నేహభక్తిశబ్దయోరివ చక్వచిదేకవిషయే ప్రయోగమాత్రేణానుభవభేదస్య దురపహ్నవత్వాత్,. ఆదిశతీత్యుక్తే హియద్వాక్యోల్లఙ్ఘనే దణ్డో భవతి- తాదృశశబ్దప్రయోక్తృత్వం- నియమయితృత్వం- ఆజ్ఞాపయితృత్వం ప్రతీయతే. అత ఆదిశతీతి వ్యవహారః ప్రభువిషయ ఏవ. అతఏవ న్యాసకారేణాదేశోపదేశయోర్భేదో వర్ణితః * ఆజ్ఞాపూర్వ్యాదిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచన ఇతి. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామిత్యాదౌ తథైవ ప్రతీతేః. అతశ్చ ప్రకృతిస్వారస్యేన నియమనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపార్థే ప్రతీతే ఘఞ్ప్రత్యయస్య కర్తృవ్యతిరిక్తకారకమాత్రవాచినో యోగ్యతావశాత్ తన్నియన్తృకర్మార్థకత్వవత్ అస్మన్మతేపి కారకవాచినో ఘఞ్ప్రత్యయస్య సకలకారకప్రయోక్తృకర్తృలక్షణాసమాశ్రయణే- ప్రష్టవ్యవస్తునస్సాధ్యరూపత్వాత్, అసఞ్జాతవిరోధిముఖ్యప్రకృత్యర్థానుగ్రహేణ జఘన్యప్రత్యయలక్షణాయా ఆశ్రయణీయత్వాత్, * పఞ్చపఞ్చాశతస్త్రివృతస్సంవత్సరా ఇత్యాదావహఃపరత్వస్వరసత్రివృదాదిపదముఖ్యత్వానుసారేణ జఘన్యసంవత్సరపదస్యైవ సౌరచాన్ద్రమసాద్యనేకార్థసాధారణ్యేన నిశ్చయాసామర్థ్యాదహల్లక్షణాయా అభ్యుపేతత్వాత్, తథా * ప్రయాజశేషేణ హవీంష్యభిఘారయతీత్యాదౌ ప్రయాజశేషప్రాతిపదికానురోధేన తృతీయాయా ద్వితీయార్థలక్షణాయా ఆశ్రితత్వాత్, తథా * ప్రాణా వా ఋషయ ఇత్యాదౌ ఋషిశబ్దానుసారేణ బహువచనశ్రుతేః పాశన్యాయేన గౌణార్థకత్వస్య * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్ప్రతేశ్చేత్యత్ర ప్రపాదితత్వాచ్చ. నన్వాదేశపదస్య ప్రశాసనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపాదేశప్రసిద్ధస్యోపదేశప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాభావేప్యుపదేశార్థకత్వే ప్రకృతేస్స్వార్థత్యాగో నాముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్, ప్రత్యయస్య త్వన్మతే కర్తృలక్షణాయాం ముఖ్యార్థత్యాగాత్, కాంస్యభోజిన్యాయేన జఘన్యద్యావాపృథివ్యైకకపాలానురోధేన ముఖ్యేన్ద్రాగ్న్యాదీనాం ప్రసూనబర్హిర్నియమాశ్రయణవత్, * ఏకధా బ్రహ్మణ ఉపహరతీత్యత్ర సకృత్త్వసాధారణస్యైకధాశబ్దస్య భక్షస్తరప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణ సహత్వార్థస్వీకారవత్, * సప్తదశ ప్రాజాపత్యానిత్యత్ర ప్రజాపతిసమ్బన్ధవిశిష్టాన్వయయోగ్యస్యాపి బహుత్వస్యైకపశునిష్పన్నైకాదశావదానప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణాదిశిష్టాన్వయాభ్యుపగమేన ద్రవ్యదేవతాసమ్బన్ధాక్షిప్తయాగభేదాభ్యుపగమవచ్చ జఘన్యఘఞ్ప్రత్యయానుసారేణ ముఖ్యాదిశేరుపదేశార్థకత్వమేవ యుక్తం- ప్రకృతేర్ముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్. ప్రచురప్రసిద్ధార్థత్యాగమాత్రం త్వవశిష్యతే- తత్తు న దోషాయ. అతఏవ * పత్న్య ఉపగాయన్తీత్యాదౌ గీతిశబ్దస్య శారీరగానే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యేఽపి శారీరవాదిత్రాదిగానస్యాపి గీతశబ్దప్రయోగవిషయత్వేన ముఖ్యార్థత్వాత్ సన్నిహితదున్దుభ్యాదిగానస్యైవ కాణ్డవీణాది

ఉ.— యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్॥ ౪

రుపచయం కుర్వన్త్యః పత్న్యో యస్య త్విజాం నివర్తకా ఇతి దశమే సిద్ధాన్తితమితి చేత్. నైవం - గానశబ్దస్య బర్హిరాజ్యాధికరణన్యాయేన గీతిమాత్రవాచిత్వాత్ యుక్తం తత్ర సన్నిహితమన్త్రభ్యాదిగానవాచిత్వం. ఇహ త్వాదేశశబ్దస్య క్వచిదపి శిష్యే గురుమాదేశేత్యాది ప్రయోగాభావేన సాధారణోచ్చారణార్థకత్వాభావాత్ ఉపదేశాదేశశబ్దయోరివాదేశోపదేశశబ్దయోరపి భిన్నార్థత్వేనాదేశశబ్దస్యోపదేశార్థకత్వే ముఖ్యార్థత్యాగస్యావర్జనీయత్వేన జఘన్య ప్రత్యయ ఏవ లక్షణాయా ఉచితత్వాత్. వస్తుతస్తు "ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్" ఇతి సూత్రే "కరణాధికరణయోశ్చ" ల్యుటా బాధితస్య ఘఞః "అకర్తరి చ కారకే" ఇత్యనేన ప్రసఙ్గమాశఙ్క్య "కృత్యల్యుటో బహులమ్" ఇతి ఘఞో భాష్యకృతా సమర్థితత్వాత్ తన్న్యాయేన కర్తర్యపి తేనైవ సూత్రేణ ఘఞ్సిద్ధౌ లక్షణాయా అప్రసక్తాత్ ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్య యుక్తం. ఆదేశనం- ఆదేశ ఇతి ఘఞన్తాద్భావవాచిన ఆదేశశబ్దాదర్శ ఆద్యజన్తాదపి ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్య యుక్తమితి వయముత్పశ్యామః. తథా చ "ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః" "ప్రశాసితారం సర్వేషామ్" ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతి ప్రతిపన్నం పరమాత్మధర్మభూతం ప్రశాసితృత్వమిహాదేశశబ్దార్థః ఏతత్సర్వమస్వాభిర్వ్యాప్రకాశికాయాం ప్రపఞ్చితం తత్రానుసన్ధేయం. ప్రశాసనేన చ ధారకత్వలక్షణమాత్మత్వం ఫలితం- తతశ్చాదేశశబ్ద ఆత్మత్వపర్యన్తః. యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యత్ర "కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి" "ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితం భవతి" ఇతి ముణ్డకబృహదారణ్యకవాక్యానుసారేణ యేన శ్రుతేన మతేన విజ్ఞాతేనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం శ్రుతం మతం విజ్ఞాతం భవతీతి వాక్యపర్యవసితోఽర్థః. బ్రహ్మస్వరూపసత్తామాత్రస్యాశ్రుతశ్రుతత్వాపాదకత్వాభావాత్. అత్రాశ్రుతామతాదిశబ్దానాం "ఇదం సర్వం విదితం భవతి" ఇతి శ్రుత్యన్తరానుసారాత్ సర్వార్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ యేన శ్రుతేన సర్వం శ్రుతం భవతీత్యర్థః. తతశ్చాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యశ్రుతస్య శ్రుతత్వప్రతిపాదనం కథమితి శఙ్కాయా నావకాశః. యద్వా- అవస్థావిశిష్టతయాఽశ్రుతం స్వరూపేణ శ్రుతం భవతీత్యర్థః. అత్ర విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి క్రమప్రత్యభిజ్ఞానాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యనేన కిముపాదానమితి పృష్టం భవతి. ప్రశాసితృత్వార్థకేనాదేశశబ్దేన చాత్మస్వరూపం పృష్టం భవతి. తతశ్చాత్మభూతముపాదానం కిమితి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. అత ఏవ శ్రీవిష్ణుపురాణే "యన్మయం చ జగద్బ్రహ్మన్యతశ్చైతచ్చరాచరమ్" ఇత్యుపాదానం చ పృష్టం. అత ఏవ చ "సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా" ఇతి ప్రతివచనే సదాయతనా ఇతి సత ఆత్మత్వం, సన్మూలాః సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి సత ఉపాదానత్వం, చ ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ "అథాతోఽహఙ్కారాదేశః" "అథాత ఆత్మాదేశః" "అథాత ఆదేశో నేతి నేతి" "ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః" "ఉభయమాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చ" ఇత్యాదావివాదేశశబ్దస్యోపదేశార్థకత్వమేవాస్తు- న ప్రశాసనార్థకత్వమితి శఙ్కా పరాకృతా. అతో జగదుపాదానభూతం జగదాత్మానం కిం పృష్టవానసీత్యర్థః. అప్రజ్ఞాతవానసీత్యనుక్త్వా పృష్టవానసీత్యుక్తవతః "తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా। ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శినః" ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రణిపాతాదిప్రసన్నాచార్యోపదేశగమ్య ఏవ సోఽర్థః - న తు ప్రకారాన్తరేణాపి జ్ఞాతుం శక్యత ఇత్యభిప్రాయః. అన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానాసమ్భవాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసమ్భవం మన్వానశ్చోదయతి (కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి) హే భగవః ఈదృశ ఆదేశః కథం భవేదిత్యర్థః. ౩

శం.— యథా స ఆదేశో భవతి-తచ్ఛృణు- హే సోమ్య యథా లోకే ఏకేన మృత్పిణ్డేన రుచకకుమ్భాదికారణభూతేన విజ్ఞాతేన సర్వం- అన్యత్తద్వికారజాతం- మృన్మయం- మృద్వికారజాతం విజ్ఞాతం స్యాత్. కథం మృత్పిణ్డే కారణే విజ్ఞాతే కార్యమన్యద్విజ్ఞాతం స్యాత్. నైష దోషః- కారణేనానన్యత్వాత్కార్యస్య. యన్మన్యసేఽన్యస్మిన్విజ్ఞాతేఽన్యన్న జ్ఞాయత ఇతి- సత్యమేవం స్యాత్- యద్యన్యత్కారణాత్కార్యం స్యాత్. న త్వేవమన్యత్కారణాత్కార్యం. కథం తర్హీదం లోకే ఇదం కారణమయమస్య వికార ఇతి. శృణు- వాచారమ్భణం-వాగారమ్భణం. వాగాలమ్బనమిత్యేతత్. కోఽసౌ. (వికారో నామధేయం) నామైవ నామధేయం. స్వార్థే ధేయట్ప్రత్యయః. వాగాలమ్బనమాత్రం నామైవ కేవలం-న వికారో నామ వస్త్వస్తి పరమార్థతః. మృత్తికేత్యేవ- మృత్తికైవ సత్యం వస్త్వితి. ౪

ఆ.— మృన్మయమిత్యస్య వ్యాఖ్యా (మృద్వికారజాతమితి) తద్యథా మృత్పిణ్డేన విజ్ఞాతేన విజ్ఞాతం స్యాత్ - తథాఽన్యదపి సర్వం కారణేన విజ్ఞాతేన తద్వికారజాతం విజ్ఞాతం భవతీతి యోజనా. అన్యవిజ్ఞానాదన్యవిజ్ఞానమదృష్టత్వాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కథమితి) కార్యకారణయోరనన్యత్వాసిద్ధేర్మైవమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యన్మన్యస ఇత్యాదినా) అన్యత్వాభావే లోకప్రసిద్ధివిరోధం శఙ్కతే (కథం తర్హీతి) వాచారమ్భణమిత్యత్ర వాచేతి తృతీయా షష్ఠ్యర్థే ద్రష్టవ్యా. నామధేయమిత్యస్యార్థం కథయతి (నామైవేతి) వికారస్య మిథ్యాత్వే కిం పరమార్థతోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్తికేత్యేవేతి) ౪-౫

రం.— ఉపాదానోపాదేయయోస్తత్సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణోత్తరమాహ (యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్) యథా ఉపాదానభూతే మృత్పిణ్డే జ్ఞాతే తదుపాదేయఘటశరావాదికం జ్ఞాతం భవతి- తద్వదిత్యర్థః. నైయాయికరీత్యా అసదేవ ఘటాదికం మృత్పిణ్డేనోత్పద్యతే - అతశ్చోపాదానోపాదేయయోర్భేదాత్ న మృత్పిణ్డజ్ఞానే సర్వమృన్మయానాం జ్ఞాతత్వం సమ్భవతీతి మన్వానం ప్రత్యాహ (వాచార

ఉ.— యథాసోమ్యైకేనలోహమణినాసర్వంలోహమయంవిజ్ఞాతగ్ంస్యాద్వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంలోహమిత్యేవసత్యం॥ ౫

యథాసోమ్యైకేననఖనికృన్తనేనసర్వంకార్ష్ణాయసంవిజ్ఞాతగ్ంస్యాద్వాచారమ్భణం వికారోనామధేయంకృష్ణాయసమిత్యేవసత్యంఏవగ్ంసోమ్యసఆదేశోభవతీతి॥ ౬

మ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం) ఘటత్వాదిలక్షణోవికారో, ఘటశరావాదినామధేయం, చ ఆరభ్యతే-ఆలభ్యతే. స్పృశ్యత ఇత్యారమ్భణం. కర్మణిల్యుట్ తేనైవమృద్ద్రవ్యేణఘటశరావాదిలక్షణోవికారోఘటశరావాదినామధేయంచస్పృశ్యతఇత్యర్థః. ఆరమ్భణశబ్దస్యనపుంసకలిఙ్గత్వాన్వికారనామధేయవిశేషణత్వేపి నపుంసకైకశేషైకవద్భావాభ్యాంవా- లిఙ్గసామాన్యాదివివక్షయావా ఆరమ్భణమితినపుంసకైకవచననిర్దేశః. మృద్ద్రవ్యేణవికారనామధేయయోస్స్పర్శః ప్రయోజనాయేత్యపేక్షాయామాహ (వాచేతి) ప్రయోజనస్యహేతుత్వవివక్షయాతృతీయా. వాక్ఛబ్దశ్చ అజహల్లక్షణయా వాగాదివ్యవహారపరః. తచ్చ ఘటస్సర్వకహరణాదివ్యవహారార్థంమృత్పిణ్డ ఏవ నామరూపేస్పృశ్యేతే. మృత్పిణ్డఏవనామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః అత్రయద్యపిమృత్పిణ్డమృణ్మయయోః భేద ప్రతిపాదనం వాచారమ్భణంవికారఇత్యేతావతా, తథాపి నిత్యత్వేన నామధేయస్యాపిస్పృశ్యత్వంవక్తవ్యం- తథాపిసంజ్ఞాభేదాదుపాదానోపాదేయయోర్భేదశఙ్కావ్యుదాసాయనామాపిమృద్ద్రవ్యేణస్పృశ్యతఇత్యుక్తిరపేక్షితేతిద్రష్టవ్యం. కార్యకారణయోరేకద్రవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (మృత్తికేత్యేవసత్యం) మృణ్మయంఘటాదికంమృత్తికేత్యేవ ప్రమాణ ప్రతిపన్నం- నతుతద్భిన్నత్వేనేత్యర్థః. యద్వా- మృణ్మయంమృత్తికేతివాక్యమేవసత్యం - అబాధితార్థకమిత్యర్థః. తతశ్చోపాదానోపాదేయయోరభేదాత్ ఉపాదానే జ్ఞాతే ఉపాదేయస్యజ్ఞాతతా భవతీత్యర్థః. ఏతేన * వికారోవాచారమ్భణం- వాగాలమ్బనమాత్రం. నామధేయం- నామైవ తదేకం. సాక్షైవకేవలం - నవికారోనామవస్తు- మృత్తికైవసత్యమితియత్పరైరుక్తం- తదపాస్తం- వాచారమ్భణమిత్యస్యవాగాలమ్బనమిత్యర్థకత్వే ప్రమాణాభావాత్. నామధేయమిత్యనేన వాగాలమ్బనమాత్రమిత్యర్థోక్తిరిత్యర్థాన్తరప్రతిపాదనాపున్నరుక్తిశ్చ. మృత్తికాసత్యత్వోపదేశోపిసామాన్యాభిప్రాయత్వంచ. ఉక్తంచాభియుక్తైః ॥ వాచారమ్భణమిత్యుక్తేర్మిథ్యాత్వప్రతికల్పనే। పునరుక్తిర్నామధేయమిత్యస్యనిరర్థతేతి. కించ- పరమతే ॥ యేనాశ్రుతంశ్రుతంభవతీతిసర్వాభిసయుజ్యతే - శుక్తితత్త్వేజ్ఞాతేతదధ్యస్తరజతాదేర్నివృత్తావపిరజతస్యాజ్ఞాతత్వాదర్శనేన బ్రహ్మణిజ్ఞాతేతదధ్యస్తప్రపఞ్చస్యనివృత్తావపిజ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. ననుశుక్తౌజ్ఞాతాయాంరజతస్యతత్త్వంజ్ఞాతమేవ- శుక్తివ్యతిరిక్తతత్త్వస్యాభావాత్. ఏవంబ్రహ్మణిజ్ఞాతేప్రపఞ్చస్యతత్త్వంజ్ఞాతమేవేతి చేన్న - పరమార్థశుక్తేరపరమార్థరజతతత్త్వరూపత్వాభావాత్. నహిశుక్తౌజ్ఞాతాయాంరజతతత్త్వంజ్ఞాతమితివ్యవహారోదృష్టచరఇత్యాస్తాంతావత్. ననుసర్వంమృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాదిత్యత్ర వికారార్థమయట్ప్రత్యయేనఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థావద్ద్రవ్యరూపోవికారఏవాభిధాతవ్యః- నతుఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థారూపోవికారః- తస్యమృత్పిణ్డావస్థాభిన్నత్వేనతజ్జ్ఞానేనజ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. తతశ్చతదుపపాదకే వాచారమ్భణంవికారఇతివాక్యేపివికారశబ్దేనావస్థావద్ద్రవ్యలక్షణస్యవికారస్యాభిధానముచితం- నత్వవస్థాలక్షణవికారస్యేతిచేత్. సత్యం-తస్యైవాభిధానముచితం తథాపిమృద్ద్రవ్యేణఘటశరావాదిలక్షణస్యావస్థావతో ద్రవ్యస్యస్పర్శాసమ్భవాత్. నహ్యాత్మైవాత్మానంస్ప్రష్టుంశక్యః - అతోమృణ్మయమిత్యత్రవికారవాచిమయట్ప్రత్యయేనావస్థావతోఽభిధానేపితదుపపాదకేవాచారమ్భణంవికారఇతివాక్యేవికారశబ్దేనావస్థాయాఏవగ్రహణముచితం. తథామృత్తికేత్యేవసత్యమిత్యత్రవిశేష్యాకాఙ్క్షాయాంసత్యమితినపుంసకలిఙ్గానురోధాత్ అవస్థావద్ద్రవ్యవాచిమృణ్మయమిత్యేతద్విశేష్యతయాఽనుషజ్యతే. తతశ్చసర్వంమృణ్మయంమృత్తికేత్యేవసత్యమిత్యత్రావస్థావద్ద్రవ్యమేవవికారవాచినామయట్ప్రత్యయేనాభిధీయతఇతినకశ్చిద్దోషఇతిద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యథాసోమ్యైకేనలోహమణినా- సువర్ణపిణ్డేనసర్వమన్యద్వికారజాతంకటకముకుటకేయూరాదివిజ్ఞాతంస్యాత్. (వాచారమ్భణమిత్యాది) సమానం. ౫

రం.— (యథాసోమ్యైకేనలోహమణినాసర్వంలోహమయంవిజ్ఞాతంస్యాదిత్యాది) లోహమణిః - సువర్ణపిణ్డవిశేషః. శిష్టంపూర్వవత్. ౫

శం.— యథాసోమ్యైకేననఖనికృన్తనేన - ఉపలక్షితేనకృష్ణాయసపిణ్డేనేత్యర్థః. సర్వంకార్ష్ణాయసం - కృష్ణాయసవికారజాతంవిజ్ఞాతంస్యాత్. సమానమన్యత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానందార్ష్టాన్తికానేకభేదానుగమార్థందృఢప్రతీత్యర్థంచ. ఏవంసోమ్యసఆదేశః- యమహమవోచం భవతి. ౬

ఆ.— ఏకేనైవదృష్టాన్తేనవివక్షితార్థసిద్ధౌకిమనేకదృష్టాన్తోపాదానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ౬

రం.— (యథాసోమ్యైకేననఖనికృన్తనేనసర్వంకార్ష్ణాయసంవిజ్ఞాతంస్యాదిత్యాది) నఖనికృన్తనశబ్దేన కార్ష్ణాయసపిణ్డోలక్ష్యతే. శిష్టంపూర్వవత్. (ఏవంసోమ్యసఆదేశోభవతీతి) మయోక్తఆదేశోమృత్పిణ్డాదితుల్యఇత్యర్థః. ౬

న వై నూనం భగవన్తస్త ఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథం మే నావక్ష్యన్నితి భగవాగ్ంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ.— సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తస్మాదసతః సజ్జాయత॥ ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతి పితర్యాహేతరః (న వై నూనం) భగవన్తః పూజావన్తో గురవో మమ యే— తే ఏతత్— భగవదుక్తం వస్తు నావేదిషుః— నవిజ్ఞాతవన్తో నూనం. యత్— యది హ్యవేదిష్యన్— విదితవన్త ఏతద్వస్తు, కథం మే— గుణవతే భక్తాయానుగతాయ నావక్ష్యన్— నోక్తవన్తః. తేనాహం మన్యే న విదితవన్త ఇతి. అవాచ్యమపి గురోర్న్యగ్భావమాహ పునర్గురుకులం ప్రతి ప్రేషణభయాత్. అతో భగవాంస్త్వేవ మే— మహ్యం తద్వస్తు— యేన సర్వజ్ఞత్వం జ్ఞాతేన మే స్యాత్— తద్బ్రవీతు— కథయతు. ఇత్యుక్తః పితోవాచ— తథాస్తు సోమ్యేతి ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— న వా ఇత్యాదిప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే. (భగవన్త ఇతి) తే మమ పూజా నేహాయుర్మమ (యదిత్యాదినా) నను శ్వేతకేతుర్గురూణామజ్ఞానమాచష్టే కథం గురు ద్రోహీ ప్రత్యవాయీ నేత్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవాచ్యమపీతి) గురూణామజ్ఞానమపి శిష్యస్య వాచ్యమ్. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముక్తః పుత్ర ఆహ (న వై నూనం భగవన్తస్త ఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథం మే నావక్ష్యన్నితి భగవాగ్ంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి) భగవన్తః— పూజావన్తో మమ గురవః ఏతత్త్వద్రూపం న జ్ఞాతవన్తః. యత్— యద్యేతద్వస్తు తే జానీయుః— తర్హి భక్తాయ గుణవతే మహ్యముపదిశేయుః. నోపదిష్టవన్తస్తు తే. తేనాహం మన్యే న విదితవన్త ఇతీత్యర్థః. ఏవమవాచ్యమపి గురోర్న్యగ్భావం పునర్గురుకులం ప్రతి ప్రేషణభయాదుక్త్వా భగవానేవ తద్వస్తూపదిశత్వితి పితరం ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పితా పితృత్వాదేవ వదామీత్యుక్తవానిత్యర్థః ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సదేవ) సదితి— అస్తితామాత్రం వస్తు సూక్ష్మం నిర్విశేషం సర్వగతమేకం నిరఞ్జనం నిరవయవం విజ్ఞానం. యదవగమ్యతే సర్వవేదాన్తేభ్యః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. కిం తదవధ్రియత ఇతి. ఆహ— ఇదం— జగన్నామరూపక్రియావద్వికృతముపలభ్యతే యత్ — తత్సదేవాసీదిత్యాసీచ్ఛబ్దేన సమ్బధ్యతే. కదా సదేవేదమాసీదితి. ఉచ్యతే— అగ్రే— జగతః ప్రాగుత్పత్తేః. కిం నేదానీమిదం సత్— యేనాగ్ర ఆసీదితి విశేష్యతే. న. కథం తర్హి విశేషణం. ఇదానీమపీదం సదేవ— కిన్తు నామరూపవిశేషణవదిదంశబ్దబుద్ధివిషయం చేతీదం చ భవతి. ప్రాగుత్పత్తేః— అగ్ర ఇతి కేవలసచ్ఛబ్దబుద్ధిమాత్రగమ్యమేవేతి సదేవేదమగ్ర ఆసీదిత్యవధార్యతే. న హి ప్రాగుత్పత్తేర్నామవద్రూపవద్వేదమితి గ్రహీతుం శక్యం వస్తు సుషుప్తకాల ఇవ. యథా సుషుప్తాదుత్థితః సత్త్వమాత్రమవగచ్ఛతి— సుషుప్తే సన్మాత్రమేవ కేవలం వస్త్వితి— తథా ప్రాగుత్పత్తేరిత్యభిప్రాయః. యథేదముచ్యతే లోకే పూర్వాహ్ణే ఘటాదిసిసృక్షుణా కులాలేన మృత్పిణ్డం ప్రసారితముపలభ్య గ్రామాన్తరం గత్వా ప్రత్యాగతోఽపరాహ్ణే తత్రైవ ఘటశరావాద్యనేకభేదభిన్నం కార్యముపలభ్య మృదేవేదం ఘటశరావాది కేవలం పూర్వాహ్ణ ఆసీదితి— తథేహాప్యుచ్యతే— సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి. (ఏకమేవేతి) స్వకార్యపతితమన్యన్నాస్తీత్యేకమేవేత్యుచ్యతే. (అద్వితీయమితి) మృద్వ్యతిరేకేణ మృదో యథాఽన్యద్ఘటాద్యాకారేణ పరిణమయితృ కులాలాదినిమిత్తకారణం దృష్టం— తథా సద్వ్యతిరేకేణ సతః సహకారికారణం ద్వితీయం వస్త్వన్తరం ప్రాప్తం ప్రతిషిధ్యతే— అద్వితీయమితి. నాస్య ద్వితీయం వస్త్వన్తరం విద్యత ఇత్యద్వితీయం. నను వైశేషికపక్షేఽపి సత్సామానాధికరణ్యం సర్వస్యోపపద్యతే— ద్రవ్యగుణాదిషు సచ్ఛబ్దబుద్ధ్యనువృత్తేః. సద్ద్రవ్యం, సన్ గుణః, సత్కర్మ, ఇత్యాదిదర్శనాత్. సత్యమేవం స్యాదిదానీం— ప్రాగుత్పత్తేస్తు నైవేదం కార్యం సదేవాసీదిత్యభ్యుపగమ్యతే వైశేషికైః— ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్యాసత్త్వాభ్యుపగమాత్. న చైకమేవ సదద్వితీయం ప్రాగుత్పత్తేరిచ్ఛన్తి. తస్మాద్వైశేషికపరికల్పితాత్సతోఽన్యత్కారణమిదం సదుచ్యతే మృదాదిదృష్టాన్తేభ్యః. తత్— తత్ర హైతస్మిన్ ప్రాగుత్పత్తేర్వస్తునిరూపణే ఏకే— వైనాశికా ఆహుర్వస్తు నిరూపయన్తోఽసత్— అభావమాత్రం ప్రాగుత్పత్తేరిదం జగదేకమేవాఽద్వితీయమాసీదితి. సదభావమాత్రం హి ప్రాగుత్పత్తేస్తత్త్వం కల్పయన్తి బౌద్ధాః— న తు సత్ప్రతిద్వన్ద్వి వస్త్వన్తరమిచ్ఛన్తి— యథా సచ్చాసచ్చ విప్రతీయమానం యథాభూతం తద్విపరీతం తత్త్వం భవతీతి నైయాయికాః. నను సదభావమాత్రం ప్రాగుత్పత్తేశ్చేదభిప్రేతం వైనాశికైః— కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదసదేకమేవాద్వితీయం చేతి కాలసమ్బన్ధః సఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధోఽద్వితీయత్వం చోచ్యతే తైః. బాఢం— న యుక్తం తేషాం భావాభావమాత్రమభ్యుపగచ్ఛతాం. అసత్త్వమాత్రాభ్యుపగమోఽప్యయుక్త ఏవ— అభ్యుపగన్తురభ్యుపగమానుపపత్తేః. ఇదానీమభ్యుపగన్తాఽభ్యుపగమ్యతే— న ప్రాగుత్పత్తేరితి చేన్న— ప్రాగుత్పత్తేః సదభావస్య ప్రమాణాభావాత్ ప్రాగుత్పత్తేరసదేవేతి కల్పనానుపపత్తిః. నను కథం వస్త్వాకృతిశబ్దార్థత్వే సదేకమేవాద్వితీయమితి పదార్థవాక్యార్థోపపత్తిః. తదనుపపత్తౌ చేదం వాక్యం ప్రమాణం ప్రసజ్యేతేతి చేత్. నైష దోషః— సద్గ్రహణనివృత్తిపరత్వాద్వాక్యస్య. సది

త్యయం తావచ్ఛబ్దోఽస్యాకృతివాచకః. ఏకమేవా ద్వితీయమిత్యేతౌ చ సచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణౌ లక్షణయా సీదతి చ. తత్ర సజాతీయద్వైతప్రయుక్తో సద్వాక్యమేవాపలప్యేత సద్వాక్యార్థవిషయాం బుద్ధిం సదేకమేవాద్వితీయమితి ప్రమాణీకృత్యైవ తత్ర తస్య వాక్యార్థాన్నివర్తయతి. అర్థాపరోధ ఇవాశ్వాలమ్బనో ఽశ్వం తదభిముఖీకృత్య నివర్తయతి - తద్వత్. సతః ప్రసంగసదాపనమేవాభిధత్తే. అతః పురుషస్య విపరీతగ్రహణనివృత్త్యర్థపర మిదమస్యదేవేత్యాదివాక్యం ప్రయుజ్యతే - దర్శయిత్వా హి విపరీతగ్రహణం తతో నివర్తయితుం శక్యత్వాత్సదద్వైతవాక్యస్య తాత్పర్యం ప్రామాణ్యం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. తస్మాత్ - అసతః సద్వ్యావృత్తిపరత్వం - సద్వాక్యస్య సమర్థనం. ఇత్యర్థః. ౧

ఆ. — యద్విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం లభ్యతే - తద్విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటీకర్తుం సర్వస్య సన్మాత్రత్వం ప్రతిజానీతే (సదేవేతి) సచ్ఛబ్దస్య సామాన్యవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (సదితి) తస్య ప్రత్యక్షాదిభ్యో విశేషం దర్శయతి (సూక్ష్మమితి) ఆకాశాదిభ్యో విశేషమాహ (నిర్విశేషమితి) అన్యవిశేషవ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమాహ (సర్వగతమితి) తస్య కాలత్రయసంబన్ధం దర్శయతి (ఏకమితి) ప్రత్యగాత్మన స్తస్య సంసారిత్వం వారయతి (నిరఞ్జనమితి) సిద్ధిర్యత్నేన తతో ఽన్యతమత్వమాహ (నిరవయవమితి) యతో ద్వైతవస్తు ప్రమాణమాహ (యదవగమ్యత ఇతి) విశేషణానామ ప్రకారేణ శఙ్క్యతే (కిం నేదానీమితి) వర్తమానదశాయామపి తత్సన్మాత్రం జగత్ నాస్తీత్యాహ (నేతి) సదాసత్త్వాదివిశేషణవిశేషణం సిద్ధం తత్రశక్యతే (కథమితి) కిం విశేషణ సామర్థ్యాదిదానీమపి తత్త్వం జగతః శఙ్క్యతే. కిం వా విశేషణస్యార్థవత్త్వాదిత్యపేక్ష్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (ఇదానీమపీతి) ప్రత్యక్షవిరోధాన్న వర్తమానావస్థాయాం జగదసత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కిం త్వితి) యచ్ఛేదం వర్తమానం జగన్నామరూపవిశేషణవదాలక్ష్యతే - తదిదం శబ్దస్య తత్ప్రత్యక్షవిషయభావేన స్థితం భవతీత్యర్థ ఇదానీమిత్యపి వ్యవహ్రియతే. ఇదమిత్యస్య ప్రాగుత్పత్తేస్తస్య తచ్ఛబ్దవ్యుత్పత్తిశ్చైవ తావన్మాత్రత్వమేవ - తత్త్వేన తచ్ఛబ్దస్యార్థస్యైవ విషయోఽభవతీత్యగ్రే సదేవేదమిత్యస్య వక్తవ్యతే. తస్మాద్విశేషణమిదం శబ్దబుద్ధివ్యావృత్త్యర్థమిత్యర్థః. అథాగ్రవర్తమానావస్థాయాం ఏకమేక జగతస్తద్విశేషేణ క్రమేణాత్మనో యదపి దేశః పూర్వనిరుక్తేన క్రమతే - అతః సహ (నహీతి) యథాసుషుప్తకాలే సదపి వస్తు నేదం శబ్దబుద్ధ్యోర్గోచరం - తథా ప్రాగుత్పత్తేస్తస్య దృష్టజగన్నామరూపవత్త్వేన తదేవమితి వ్యవహర్తుం శక్యం - కరణోపసంహారయోర్భయత్ర తుల్యత్వాదిత్యర్థః. సుషుప్తే హి వస్తు నోపలభ్యం - మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్ర సవస్తునోఽసత్త్వం - ఉత్థితస్య పరామర్శాద్దనుభూతస్యానుభవితుశ్చాభావేఽతదయోగాత్, న చ తత్ర విషయత్వం వస్తుదృశ్యతే - సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తత్ర కేవలసన్మాత్రం వస్తు ఇతి యథా ఽవగమః - తథా ప్రాగుత్పత్తేరపి సర్వం సన్మాత్రమితి యత్ప్రమాణమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం సమ్ప్రతిపన్నోదాహరణాన్తరేణ సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) కిమిదం సదిత్యపేక్షాయాం లక్షణమాహ (ఏకమితి) అవశారితలక్షణవాక్యే ప్రథమం విశేషణమాహ రత్నమాహ (స్వకార్యేతి) స్వసజాతీయస్వగతభేదవిహీనమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (అద్వితీయమితి) విజాతీయభేదహీనమిత్యర్థః. యదుక్తం సత్వామానాధికరణ్యాత్సదేవ సర్వమితి - తత్ర వైశేషికాదిశఙ్కతే (నన్వితి) కిం కార్యస్య సతా సామానాధికరణ్యం వర్తమానదశాయాం పరపక్షే విసమ్భవతీత్యుచ్యతే - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్ప్య ద్వితీయమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (ప్రాగుత్పత్తేరితి) లక్షణవాక్యం చ పరపక్షే దుర్యోజమిత్యాహ (నచేతి) వాక్యద్వయపర్యాలోచనయా పరపక్షస్య మమపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరైకరూప్యం, దృష్టాన్తానాం కార్యకారణాభేదనిష్ఠత్వం, చ వైశేషికపక్షే సిద్ధిరిత్యాహ (మృదాదీతి) వైశేషికపక్షే సమ్యవేశేఽవైనాశికపక్షో భవిష్యతీతి శఙ్క్యతే (తత్రైతి) సచ్ఛబ్దస్య తుచ్ఛవ్యావృత్తివిషయత్వం వారయతి (అభావమాత్రమితి) సతో ఽన్యదసదితి స్థితేరసద్వాదినాపి ప్రతియోగిభూతం సదాశ్రితమిత్యాశఙ్క్యాహ (సదభావమాత్రమితి) తదేవ వైదిక ఏవ స్వైర్న స్ఫుటయతి (యథేతి) సదిదం యథాభూతం, అప దివిచేత్ - తతో విపరీతం, గృహ్యమాణం సచ్చేన చేత్ తద్విధం తత్త్వం భవతీతి యథా సైవ యాయికా వదన్తి - ద్వైతత్వేన సద్వివక్షా వా భావా విశేషైరభ్యుపగమాత్, నతథా బౌద్ధైర్విధం తత్త్వమిష్టం - సదసత్స్వభావో ఽసదిత్యభ్యుపగమాత్. అప్రతీత ప్రతియోగికాభావస్యాస్యాభావతయాऽశక్యత్వేన ప్రమాణాపేక్షాత్వాత్ ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః తమిమం వైనాశికపక్షం శిష్యముఖేన దూషయతి (నన్విత్యాదినా) శిష్యోక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) భావ స్యాభావః- తన్మాత్రమసదిత్యభ్యుపగచ్ఛతాం తేషాం పక్షే యత్ కిం కాలసమ్బన్ధాదిసత్త్వమేవ తదభావక్రమేణ చ క్రమిత్యర్థః. కించ - తన్మతేయ స్యైకస్య చిదసత్త్వమిష్టం - సర్వస్యైవేతి వికల్ప్య ద్వయమపేత్య ద్వితీయం దూషయతి (అసత్త్వేతి) కిమభ్యుపగన్తా యదా కదాచిదభ్యుపగన్తవ్యః - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్ప్య ద్వయమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయన్నాశఙ్క్యతే (ఇదానీమితి) సకిం తదానీమసత్త్వాన్నాభ్యుపగమ్యతే - తన్న - ప్రాగవస్థాయామభ్యుపగన్తాస్తీత్యస్యాప్యభ్యుపగమ్యత్వాదిదానీమభ్యుపగమసమ్భవాత్. నహి ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వేనాభావః - వివక్షితకాలోర్ధ్వాత్ సత్త్వాత్ - కాలత్వాత్. సమ్మతవదిత్యనుమానాదిత్యాహ (ప్రాగుత్పత్తేరితి) పరపక్షం దూషయిత్వా వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుం చోదయతి (నన్వితి) అన్యాపోహస్య శబ్దార్థత్వే సత్యపోహ్యవస్తునః తదర్థత్వే వాకథమనదితి శబ్దస్యార్థసిద్ధిః. అకృతేశ్చ నిరూహాంసక ప్రక్రియా హ శబ్దార్థత్వే సత్యేక మద్వితీయమితి పదయోరాకృతివాచకత్వాయోగాదర్థానుపపత్తిః తదభావే చ పదార్థసంసర్గాద్యాత్మనో వాక్యార్థస్యానుపపత్తిః. వాక్యార్థస్యానుపప త్తౌ చ నిర్విషయమిదం వాక్యమప్రమాణం స్యాదిత్యర్థః. నదథనివేశనిష్పత్త్యర్థమిదం వాక్యం - న తు శూన్యమేవ సా ఽతదభిధత్తే - తస్మాద్వాక్యాప్రామాణ్యమితి పరి హరతి (నైష దోష ఇతి) తథాపి కథమనదాదిశబ్దానామన్యపోహత శక్తిత్వే వాక్యార్థోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సదిత్యయమితి) ఏకమద్వితీయమితి శబ్దద్వయపదమసీదతి చ శబ్దాస్య చచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణా వేవేత్యాహ (తథేతి) సదేవేత్యాదివాక్యస్యోక్తవిధయా ఽర్థవత్త్వే పి కథమస్యదేవేత్యాది

వాక్యమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఇవశబ్దో యద్వదిత్యస్మిన్నర్థే- తద్వదిత్యపృథక్ప్రతీయాగాత్. కిమితి వాక్యస్యసదభినివేశనివృత్తిపరత్వం- సదభావపరత్వమేవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సదభావస్యాత్యన్తాభావలక్షణస్య తుచ్ఛత్వాచ్ఛబ్దశక్తిగోచరత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః అన్యపరత్వాసమ్భవే సదభినివేశనివృత్తిపరత్వం వాక్యస్య సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ప్రాక్కాలే పురుషస్య సదభినివేశనివృత్తిరత్ర వివక్షితా చేత్-తర్హి సద్ధ్యేయమేవ ప్రయోక్తవ్యం- కిమిత్యసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శయిత్వేతి) అథవా- సదేవేత్యాదినా స్వపక్షముక్త్వా తద్దృఢీకరణార్థత్వేనాసదేవేత్యాదినాఽసద్వాదాభిప్రాయమితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (పర్యుదస్యేతి) ప్రథమే పక్షే తస్మాదిత్యాదివాక్యస్యాసద్భావాద్ద్వితీయపక్షో గృహీతః. ఇత్థం కారణస్యాసత్త్వముక్తం- ఇదానీం కార్యస్యాసిద్ధత్వం దర్శయతి (తస్మాదితి) అజాయతేతి వక్తవ్యే కథం ప్రయుక్త్యా జాయతేతి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అడభావ ఇతి) ౧

రం.— ప్రతిజ్ఞాతస్యైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య సముపపాదనాయ జగతో బ్రహ్మైకకారణతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తః యథా లోకే అపి దాహ్యాప్రసారితానాం ఘటశరావాదీనాం చ సృష్ట్యైకోపాదానతాం ప్రతిపిపాదయిషుః పూర్వావస్థాయాం తద్ఘటశరావాదికం మృత్పిణ్డ ఏవాసీదితి ప్రతిపాదయతి- తథా ప్రతిపాదయతి (సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం-విభక్తనామరూపం బహుత్వావస్థం జగత్ అగ్రే-సృష్టేః ప్రాక్ ఏకమేవ- అవిభక్తనామరూపతయా ఏకత్వాపన్నం- అద్వితీయం- అధిష్ఠాత్రన్తరశూన్యం సదేవాసీదిత్యర్థః. అత్ర సచ్ఛబ్దో మానససవ్యన్తరయోగ్యత్వలక్షణం సత్త్వం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య పరమాత్మని వర్తతే. అయం చ సచ్ఛబ్దో నిశ్శేషభూతపరమాత్మవాచకోఽపి కారణవిషయత్వేనాభిధానాత్ కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టప్రకృతిపురుషకాలశరీరకం పరమాత్మానముపస్థాపయతి. * దేవదత్తశ్శ్యామో యువా * ఇత్యాదౌ విశేష్యవాచినో విశేష్యాభిధాయిత్వస్య న్యాయసిద్ధత్వాత్. అత్ర సదేవేత్యేవకారేణ నైయాయికాభిమతముత్పత్తేః ప్రాగసత్త్వం వ్యావర్త్యతే. సదేవేత్యేవకారస్య నైయాయికమతనిష్ఠోత్పత్తిప్రాక్కాలీనకార్యాసత్త్వవ్యావర్తకత్వం * తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీత్ * ఇతి అసత్కార్యవాదిపక్షప్రతిక్షేపపరోత్తరవాక్యస్వరసాదవసీయతే. ఏకమేవేత్యేవకారేణ * బహు స్యామితి వక్ష్యమాణా స్రక్ష్యమాణకార్యబహుత్వావస్థా వ్యుదస్యతే. * తదైక్షత * తత్తేజోఽసృజత * ఇత్యుత్తరవాక్యసన్దర్భే సచ్ఛబ్దితస్యైవ నిమిత్తత్వకథనాత్ అద్వితీయమిత్యనేన నిమిత్తాన్తరం నిషిధ్యతే. తతశ్చైకమద్వితీయమితిపదాభ్యాం అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వం సిద్ధం భవతి. ఫలితోఽయమర్థః- ఇదం - బహుత్వావస్థం విభక్తనామరూపం ప్రత్యక్షాదిదృశ్యమానం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ సూక్ష్మావస్థాపన్నచిదచిద్వస్తుశరీరకం అవిభక్తనామరూపతయా ఏకం సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మైవాసీదిత్యర్థః. యద్యపీదానీమపి జగత్సదేవ- తథాప్యవిభక్తనామరూపసద్భావప్రదర్శనాయ సృష్టేః ప్రాగితి విశేషణమిత్యవగన్తవ్యం. నచ సచ్ఛబ్దస్య సూక్ష్మప్రకృతికాలజీవశరీరకబ్రహ్మపరత్వేన సచ్ఛబ్దస్య కార్యభూతే జగతి సృష్టేః ప్రాక్ తాదృశబ్రహ్మత్వబోధకత్వేపి జగతస్సత్తాసమ్బన్ధబోధకత్వాభావేనాసత్కార్యవాదపక్షదోషోఽనపాకృత ఇతి వాచ్యం- సృష్టేః ప్రాక్ సచ్ఛబ్దితబ్రహ్మైక్యబోధనేనైవాసత్కార్యవాదనిరాసస్య సిద్ధత్వాత్. ఏతేన ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేతత్ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ప్రమాణయన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః- తస్య బ్రహ్మణ్యద్వితీయత్వపరత్వే సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి కాలప్రాపకేణ పూర్వేణాగ్రపదేన, తత్తేజోఽసృజత నామరూపే వ్యాకరవాణీతి నామరూపాభావస్య ప్రసఞ్జకేనోత్తరేణ, చ విరోధప్రసఙ్గాత్. కిం చ-ఇదంశబ్దోదితం సర్వం జగత్ సృష్టేః ప్రాగేకమేవాద్వితీయం సదేవాసీదితి వ్యాఖ్యాతృత్వేన సృష్టిప్రాక్కాలే అద్వితీయత్వే సద్వితీయత్వతత్త్వబోధనేపి సృష్ట్యుత్తరకాలం తస్యాసత్త్వాప్రతిపాదనేన జగతో మిథ్యాత్వాసిద్ధేః. ఘటశరావాదికం సర్వం సృష్టేః ప్రాగద్వితీయ ఏకమృత్పిణ్డ ఏవాసీదిత్యుక్త్వా ఘటశరావాదీనాం మిథ్యాత్వప్రతిపాదనాదర్శనాత్. ప్రాగసత్త్వప్రతిపాదనేన హ్యనిత్యత్వమాత్రం సిద్ధ్యేత్- నతు మిథ్యాత్వం. నచ * నేహ నానాస్తి కించన * ఇతి వాక్యాత్ సృష్ట్యుత్తరకాలమప్యసత్త్వావేదనాన్మిథ్యాత్వసిద్ధిరితి వాచ్యం- * నస్థానతోపి పరస్యోభయలిఙ్గం * ఇత్యధికరణే తస్య వాక్యస్య బ్రహ్మగతనానాత్వనిషేధపరతయా సూత్రకారేణ వ్యాఖ్యాతత్వాత్. నన్వనిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వం- * అనిత్యస్య ధర్మిణః అనిత్యత్వం - అసత్యత్వమితి వాచస్పతిమిశ్రైః, విద్యారణ్యయతినాపి తథైవోక్తత్వాత్,. * అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే * యత్తు కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై । పరిణామాదిసమ్భూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిమితి పరాశరస్మరణాత్, తదనిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వమితి చేత్. ఈదృశస్య ప్రామాణికస్య సత్యత్వావిరుద్ధస్య ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్యాస్మాకమప్రతిక్షేప్యత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. సదేవాసీదితి సృష్టిప్రాక్కాలే బ్రహ్మాభేదప్రతిపాదనముఖేన సత్కార్యవాదముక్త్వా తద్విరోధ్యసత్కార్యవాదం నైయాయికాభిమతం * వాచారమ్భణమిత్యాదినా ప్రతిక్షిప్తమపి కణ్ఠతః ప్రతిక్షేప్తుం తన్మతముపన్యస్యతి (తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం-జగత్ అగ్రే-సృష్టేః ప్రాక్ అసదేవాసీత్. నతు సదాసీదిత్యర్థః. నామరూపవిభాగాభావలక్షణస్యాసత్త్వస్య సిద్ధాన్తేపి సమ్మతత్వాదాహ- ఏకమేవాద్వితీయం- ప్రాగభావవ్యతిరేకేణావస్థాన్తరాయోగాత్ - అవస్థాత్రయస్య వా కస్యాపి సత్త్వం నాస్తీత్యర్థః. యద్వా- అసదేవేత్యత్రాభిహితమర్థం తత్ సత్పదేనాసమస్తం సత్ * సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి వాక్యార్థప్రతిక్షేపకం. (తస్మాదసతస్సజ్జాయత) సదభిధానప్రభావో నిర్దిష్టః. సన్త్రైత్యర్థః. యస్మాద్ధేతోరుత్పత్తేః ప్రాగవస్థాత్రయస్యాప్యభావః - తస్మాద్ధేతోరసతస్సకాశాత్ సత్త్వరూపా ఉత్పత్తిరజాయత-అభవదిత్యర్థః. పర్యవసన్నమితి యావత్. జాయతేత్యత్రాడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఉ.— కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవగ్‌స్స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం॥ ౨

శం.— తదేతద్విపరీతగ్రహణం మహావైనాశికపక్షం దర్శయిత్వా ప్రతిషేధతి- కుతస్తు- ప్రమాణాత్ ఖలు హే సోమ్యైవం స్యాత్- అసతస్సజ్జాయేతేత్యేవం కుతో భవేత్. నకుతశ్చిత్ప్రమాణాదేవం సమ్భవతీత్యర్థః. యదపి బీజోపమర్దేఽఙ్కురో జాయమానో దృష్టోఽభావాదేవేతి - తదప్యభ్యుపగమవిరుద్ధం తేషాం. కథం. యే తావద్బీజావయవాః బీజసంస్థానవిశిష్టాః- తేఽఙ్కురేఽప్యనువర్తన్త ఏవ - న తేషాముపమర్దోఽఙ్కురజన్మని. యత్పునర్బీజాకారసంస్థానం- తద్బీజావయవవ్యతిరేకేణ వస్తుభూతం న వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే- యదఙ్కురజనన్యుపమృద్యేత అథతదన్యవయవవ్యతిరిక్తం వస్తుభూతం- తథా చ సత్యభ్యుపగమవిరోధః. అథసంవృత్యాఽభ్యుపగతం బీజసంస్థానరూపముపమృద్యత ఇతి చేత్. కేయం సంవృతిర్నామ. కిమసావభావః- ఉత భావ ఇతి యద్యభావః- దృష్టాన్తాభావః. అథభావః- తథాపి నాభావాదఙ్కురోత్పత్తిః - బీజావయవేభ్యో హ్యఙ్కురోత్పత్తిః. అవయవా అప్యుపమృద్యన్త ఇతి చేన్న- తదవయవేషు తుల్యత్వాత్. యథా వైనాశికానాం బీజసంస్థానరూపోఽవయవీ నాస్తి - తథాఽవయవా అపీతి తేషామప్యుపమర్దానుపపత్తిః బీజావయవానామపి సూక్ష్మావయవాః, తదవయవానామప్యన్యే సూక్ష్మాః, తదవయవాః, ఇత్యేవం ప్రసఙ్గస్యానివృత్తేః సర్వత్రోపమర్దానుపపత్తిః. సద్బుద్ధ్యనువృత్తేస్సత్త్వానివృత్తిరితి సద్వాదినాం సదేవ సదుత్పత్తిరిత్యేవ స్యాత్. సత్త్వసద్వాదినాం దృష్టాన్తోఽప్యసతస్సదుత్పత్తేః. మృత్పిణ్డాద్ఘటోత్పత్తిర్దృశ్యతే సద్వాదినాం- దణ్డాదేః భావే, తదభావే చాభావాత్. యద్యభావాదేవ ఘటస్సముత్పద్యేత- ఘటార్థినా మృత్పిణ్డో నోపాదీయేత. అభావశ్చ బుద్ధ్యనువృత్తిశ్చ ఘటాదౌ ప్రసజ్యేత. న త్వేతదస్తి- అతో నాసతస్సదుత్పత్తిః. యదప్యాహుః- అసద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేర్నిమిత్తమితి మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేః కారణముచ్యతే- న తు పరమార్థత ఏవ మృద్ఘటో నాస్తీతి - తదపి మృద్బుద్ధిర్విద్యమానా విద్యమానాయా ఏవ ఘటబుద్ధేః కారణమితి నాసతస్సదుత్పత్తిః. మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోర్నిమిత్తనైమిత్తికతయాఽనన్తర్యమాత్రం- న తు కార్యకారణత్వమితి చేన్న-బుద్ధీనాం నైరన్తర్యే గమ్యమానే వైనాశికానాం బహిర్దృష్టాన్తాభావాత్. అతః కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ. కథం- కేన ప్రకారేణాసతస్సజ్జాయేతేతి. అసతస్సదుత్పత్తౌ న కశ్చిదపి దృష్టాన్తప్రకారోఽస్తీత్యభిప్రాయః. ఏవమసద్వాదిపక్షమున్మథ్యోపసంహరతి- సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్వపక్షసిద్ధిం. నను సద్వాదినోఽపి సతస్సదుత్పద్యత ఇతి నైవ దృష్టాన్తోఽస్తి- ఘటాద్ఘటాన్తరోత్పత్త్యదర్శనాత్. సత్యమేవం-న సతస్సదన్తరముత్పద్యతే. కిం తర్హి. సదేవ సంస్థానాన్తరేణావతిష్ఠతే- యథా సర్పః కుణ్డలీభవతి, యథా చ మృచ్చూర్ణపిణ్డఘటకపాలాదిప్రభేదైః. యద్యేవం సదేవ సర్వప్రకారావస్థం- కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదిత్యుచ్యతే. నను న శ్రుతం త్వయా సదేవేత్యవధారణమిదంశబ్దవాచ్యస్య కార్యస్య. ప్రాప్తం తర్హి ప్రాగుత్పత్తేరసదేవాసీత్- నేదంశబ్దవాచ్యం - ఇదానీమిదం జాతమితి. న- సత ఏవేదంశబ్దబుద్ధివిషయతయాఽవస్థానాత్. యథా మృదేవ పిణ్డఘటాదిశబ్దబుద్ధివిషయత్వేనావతిష్ఠతే- తద్వత్. నను యథా మృద్వస్త్వేవ పిణ్డఘటాద్యపి - తద్వత్సద్బుద్ధేరన్యబుద్ధివిషయత్వాత్కార్యస్య సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం స్యాత్కార్యజాతం - యథాఽశ్వాద్గౌః న - పిణ్డఘటాదీనామితరేతరవ్యభిచారేఽపి మృత్త్వావ్యభిచారాత్. యద్యపి ఘటః పిణ్డం వ్యభిచరతి, పిణ్డశ్చ ఘటం,- తథాపి పిణ్డఘటౌ మృత్త్వం న వ్యభిచరతః - తస్మాన్మృన్మాత్రం పిణ్డఘటౌ వ్యభిచరత్యశ్వం గౌః, గౌర్వాఽశ్వం,- తస్మాన్మృదాదిసంస్థానమాత్రం ఘటాదయః. ఏవం సత్సంస్థానమాత్రమిదం సర్వమితి యుక్తం ప్రాగుత్పత్తేస్సదేవేతి- వాచారమ్భణమాత్రత్వాద్వికారసంస్థానమాత్రస్య. నను నిరవయవం సత్- * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. నిరవయవస్య సతః కథం వికారసంస్థానముపపద్యతే. నైష దోషః- రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యః సర్పాదిసంస్థానవద్బుద్ధిపరికల్పితేభ్యస్సదవయవేభ్యో వికారసంస్థానోపపత్తేః * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం - మృత్తికేత్యేవ సత్యం- ఏవం సదేవ సత్యమితి శ్రుతేః. ఏకమేవాద్వితీయం పరమార్థత ఇదం బుద్ధికాలేఽపి. ౨

ఆ.— కుతస్తు ఖల్విత్యాదివాక్యం- వినాయామహి ద్వితీయం పక్షో గ్రాహ్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతదితి) విపరీతమభావపురస్సరం- కార్యత్వాత్ - అఙ్కురవదితి శఙ్క్యతే (యదపీతి) అప్రసిద్ధవిశేషణత్వం మత్వా పరిహరతి (తదపీతి) బీజోపమర్దే నాఙ్కురోత్పత్తేరిష్టత్వాత్ అప్రసిద్ధవిశేషణతేతి శఙ్కతే (కథమితి) కిమఙ్కురోత్పత్తౌ బీజావయవా ఉపమృద్యన్తే- కిం వా బీజాకారసంస్థానమితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (యే తావదితి) ద్వితీయం దూషయతి (యత్పునరితి) తత్కిం పరమార్థవస్తు- కిం వా సంవృతిసిద్ధం. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాదిత్యుక్తం. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథసంవృత్యేతి) సంవృతిం వికల్పయతి (కేయమితి) ఆద్యే భావస్యాభావాదుక్తత్వాద్దృష్టాన్తాభావః- సంవృతేరవస్తుత్వేన న బీజసత్త్వసాధకత్వాదిత్యాహ (యదీతి) ద్వితీయమనూద్య దూషయతి (అథేతి) తత్త్వం విషయీక్రియతే- ఆచ్ఛాద్యతే. సా సంవృతిః - లౌకికీ బుద్ధిః- సా చేద్భావరూపేష్టా - తర్హి తయా బీజావయవానామఙ్కురాకారపరిణామసిద్ధేర్దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యర్థః. లౌకికబుద్ధిమాత్రత్వపరమతే మహాదాయశఙ్క్యతే (అవయవా ఇతి) అసత్యవయవిన్యుపమర్దాయోగవదవయవేష్వపి తదయోగస్య తుల్యత్వాన్నైతదం చోద్యమిత్యుత్తరమాహ (న తదవయవేష్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) నన్వనన్తత్వే పరమావయవీ నాస్తి- అవయవాస్తు సన్త్యేవేతి- తత్రాహ (బీజావయవానామపీతి) తర్హి తేషామఙ్కురజన్మన్యుపమర్దస్స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (తదవయవానామపీతి) న చాఙ్కురజన్మన్యవయవపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిరుపపద్యతే- తస్యాప్యన్యత్వేఽనవస్థానుపమర్దసత్త్వారణవాదాహతాత్. అథాన్యత్వేఽపి కార్యత్వే కదాచిత్క్వ ద్రవ్యస్యసావయవత్వేనోక్తదోషతాదవస్థ్యాత్. అకార్యత్వేఽభావశ్చేత్ - ఉపమర్దాసిద్ధిః. అథాఽభావశ్చేత్ - తదుపమర్దసత్త్వారణవాదాపత్తిరితి భావః. అసద్వాదస్య ప్రామాణికత్వముక్త్వా సద్వాదస్య ప్రామాణికత్వమాహ (సద్బు

మూ.— § తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత తత్తేజ ఐక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత తస్మాద్యత్రక్వచశోచతి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే॥ ౩

ద్ధీతి) పరమతే దృష్టాన్తాభావముక్తమనూద్య స్వమతే తత్సత్త్వం చ సముచ్చినోతి (నత్వితి) ఘటస్యాప్యభావాదేవోత్పత్తేరిష్టత్వాద్దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కించ-యాదృశస్యోపాదానం దృష్టం- తచ్ఛబ్దప్రత్యయానువృత్త్యా అనువర్తతే యథా- తథాఽభావశ్చేద్ఘటాదేరుపాదానం- తచ్ఛబ్దధియానువృత్తా అనువృత్తేస్యాతాం. నచానువర్తేతే- తస్మాదసతస్సదుత్పత్తిరయుక్తేత్యాహ (అభావేతి) భావస్యసతో మృత్పిణ్డస్య ఘటాదికారణత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - తత్రాన్వయవ్యతిరేకయోరన్యథాసిద్ధిముద్భావయతి (యదపీతి) తస్మిన్నపి పక్షేన మత్పక్షక్షతిరిత్యుత్తరమాహ (తదపీతి) యదుక్తం సద్రూపాయాం బుద్ధౌ సద్రూపం బుద్ధిం ప్రతి కారణత్వమితి- తదసిద్ధమితి శఙ్కతే (మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోరితి) సత్త్వసిద్ధౌ హి పూర్వభావిత్వం- కారణత్వం. కార్యత్వం చ- ఉత్తరభావిత్వం యుక్తం. బుద్ధీనాం చాసత్త్వాదానన్తర్యమాత్రేణ వ్యవహ్రియతే నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యర్థః. అసతీనామపి బుద్ధీనామానన్తర్యేణ నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యేతన్న శక్యం సమ్భావయితుం-దృష్టాన్తాభావాదిత్యుత్తరమాహ (నబుద్ధీనామితి) కుతస్తుఖల్విత్యాది వాక్యం వ్యాఖ్యాతముపసంహరతి (అత ఇతి) పూర్వమసతస్సదుత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావ ఉక్తః - ఇదానీమన్యదుపసంహృతమితి శఙ్కాం వారయతి (అసత ఇతి) స్వపక్షసిద్ధిం-ఉపసంహరతీతి సమ్బన్ధః. సిద్ధాన్తేపి దృష్టాన్తాసిద్ధిస్తుల్యేతి శఙ్కతే (నన్వితి) యద్యపి మృదో ఘటోత్పత్తిర్దృష్టా- తథాపి నమృదో మృదన్తరం, ఘటాద్ఘటాన్తరం, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తస్మాన్న సతస్సదన్తరోత్పత్తిరిత్యర్థః. కిం సదన్తరస్య సతస్సకాశాదుత్పత్తిరేవార్యతే- కింవా కారణత్వం సతో నిరాక్రియతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం నిరాకరోతి (కింతర్హీతి) తత్రాపి దృష్టాన్తాభావమాశఙ్క్యాహ (యథేతి) కుణ్డలీభావే కార్యత్వప్రసిద్ధిరాస్తీత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) సంభేదః- అవతిష్ఠత ఇతిసమ్బన్ధః. సత ఏవ సర్వప్రకారేణావస్థానే ప్రాక్కాలికం కార్యస్య సత్త్వవచనమయుక్తం- తస్య సర్వదా సత్త్వావిశేషాదితి శఙ్కతే (యద్యేవమితి) ప్రాగవస్థం హి కారణం- సన్మాత్రత్వం చ కార్యస్యావధార్యతే- తథా చ కారణస్యైవ సతస్తేన తేనాకారేణావస్థానమిత్యఙ్గీకారేఽపి కార్యస్య ప్రాక్కాలికం సత్త్వావధారణమవిరుద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) కార్యస్య కారణమాత్రత్వం చేదవధృతం- తర్హి కారణమేవాసీన్న కార్యం- తదసదేవ ఇదానీం జాతమిత్యసత్కార్యవాదిమతమాయాతమితి శఙ్కతే (ప్రాప్తమితి) కారణస్యైవ కార్యరూపేణావస్థానాన్నాసత్కార్యవాదాపత్తిరితి దృష్టాన్తేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) వివృతముపాదానాద్భిద్యతే- తద్విలక్షణబుద్ధివిషయత్వాత్- యథాఽశ్వవిలక్షణబుద్ధివిషయో మహిషస్తతో భిద్యతే. తథా చ కథం సత ఏవేదం ధీవిషయానిర్వాచ్యావస్థాఙ్గీకారేణాసత్కార్యవాదాపత్తిసమాధిరితి చోదయతి (నన్వితి) విలక్షణబుద్ధివిషయత్వస్య భేదమాత్రసాధకత్వే సిద్ధసాధనం. తాత్త్వికభేదసాధకత్వే దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) కిఞ్చ- కార్యస్యావ్యభిచారిత్వే నరజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వానుమానాదనిర్వాచ్యసంస్థానాసేవకార్యబుద్ధ్యాలమ్బనత్వం సతోఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (పిణ్డేతి) తదేవస్ఫుటయతి (యద్యపీతి) మృదవయవాన్తరేణ పిణ్డఘటయోస్స్వరూపాభావాదితి తచ్ఛబ్దార్థః. అవ్యభిచారేణ గోత్వమిత్యాది దృష్టాన్తః. అవ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే సమర్థయతి (ఏవమితి) పృథగేవ ప్రథమానస్య కార్యస్య కథం సన్మాత్రత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణేతి) కార్యమిథ్యాత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) యథా ఖల్వజ్ఞాతేభ్యో రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానమనిర్వాచ్యమిష్టం - తథా శ్రుతిజనితజగత్కారణత్వబుద్ధ్యనుపపత్త్యా కల్పితేభ్యస్సతో మాయోపాధికస్యావయవేభ్యో వికారసంస్థానముపపద్యతే-తస్మాదయం ద్వైతప్రపఞ్చో బ్రహ్మవివర్తస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) బ్రహ్మవివర్తో జగదిత్యత్ర శ్రుతిమనుకూలయతి (వాచారమ్భణమితి) ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ఫలితముపసంహరతి (ఏకమేవేతి) ౨

రం.— తన్మతం ప్రతిక్షిపతి (కుతస్తుఖలుసోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి) కుతః- కేన ప్రమాణేనాసత ఉత్పత్తిః ప్రతీయేత. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేన ప్రమాణస్యానవతారాదితి భావః. అతః కథమసతో ద్రవ్యస్య సత్తా భవేత్. అతః అసతస్సత్త్వం-ఉత్పత్తిర్నభవతి-అపితు సత ఏవ ద్రవ్యస్య ప్రథమక్షణావచ్ఛిన్నావస్థాన్తరసమ్బన్ధ ఏవోత్పత్తిరిత్యర్థః. ఏవం పరపక్షం ప్రతిక్షిప్య స్వమతముపసంహరతి (సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) నన్విదంశబ్దేన జగన్మాత్రపరామర్శే తస్య సచ్ఛబ్దిత బ్రహ్మాభిన్నత్వేన సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి బ్రహ్మాభేదానుపపత్తిః. నాపీదంశబ్దేన ఇదంశబ్దిత జగచ్ఛరీరక బ్రహ్మప్రతిపాదనం సమ్భవతి- అశ్రుతవేదాన్తం ప్రతి ఇదమాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తప్రత్యాయకత్వాసమ్భవాదితి చేత్. అస్యాశ్శఙ్కాయాః పరిహారో ముణ్డకప్రకాశికాయామేవ ప్రపఞ్చితః. అత్రాపి చ స్వావసరే కరిష్యామః. తత్రైవానుసన్ధాతవ్యః. ౨

శం.— తత్- సత్ ఐక్షత-ఈక్షాం- దర్శనం కృతవత్. అతశ్చ న ప్రధానం సాఙ్ఖ్యపరికల్పితం జగత్కారణం- ప్రధానస్యాచేతనత్వాభ్యుపగమాత్. ఇదం తు సచ్చేతనం- ఈక్షితృత్వాత్. తత్కథమైక్షతేతి. ఆహ- బహు- ప్రభూతం స్యాం - భవేయం. ప్రజాయేయ - ప్రకర్షేణోత్పద్యేయ. యథా మృద్ఘటాద్యాకారేణ, యథా వా రజ్జ్వాదిసర్పాద్యాకారేణ బుద్ధిపరికల్పితేన,. అసదేవ తర్హి సర్వం- యద్గృహ్యతే- రజ్జురివ సర్పాద్యాకారేణ. న- సత ఏవ ద్వైతభేదేనాన్యథా గృహ్యమాణత్వాన్నాసత్త్వం కస్యచిత్ క్వచిదితి బ్రూమః. యథా సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం పరికల్పయన్తి పునస్తస్యైవ ప్రాగుత్పత్తేః, ప్రధ్వంసాచ్చోర్ధ్వ, మసత్త్వం బ్రువతే తార్కికాః - న తథాఽస్మాభిః కదాచిత్ క్వచిదపి సతోఽన్యదభిధానమభిధేయం వా వస్తు పరిక

§ యత్రక్వచనశోచతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ల్ప్యతే. సదేవతుసర్వమభిధానం- అభిధీయతేచయదన్యబుద్ధ్యా. యథారజ్జురేవసర్పబుద్ధ్యాసర్పఇత్యభిధీయతే, యథావాపిణ్డఘటాదిర్మృదోఽన్య బుద్ధ్యాపిణ్డఘటాదిశబ్దేనాభిధీయతేలోకే, రజ్జువివేకదర్శినాంతుసర్పాభిధానబుద్ధీనివర్తేతే, యథాచమృద్వివేకదర్శినాంఘటాదిశబ్దబుద్ధీ, - తద్వత్స ద్వివేకదర్శినామన్యవికారశబ్దబుద్ధీనివర్తేతే- *యతోవాచోనివర్తన్తే ప్రాప్యమనసాసహేతి *అనిరుక్తేఽనిలయనఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ఏవమీక్షి త్వాతత్తేజోఽసృజత- తేజఃసృష్టవత్. నను *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇతిశ్రుత్యన్తరం. ఆకాశాద్వాయుః. తత్తృతీయంతేజః శ్రుతమిహకథంప్రాథమ్యేన తస్మాదేవతేజస్సృజ్యతే, తతఏవచాకాశ, మితివిరుద్ధం. నైషదోషః- ఆకాశవాయుసర్గానన్తరంతత్సత్తేజోఽసృజతే తికల్పనోపపత్తేః. అథవా- అవివక్షితఇహసృష్టిక్రమః సత్కార్యమిదంసర్వం- అతస్సదేకమేవాద్వితీయమిత్యేతద్వివక్షితం-మృదాదిదృష్టాన్తాత్. అథ వా- త్రివృత్కరణస్యవివక్షితత్వాత్ తేజోఽబన్నానామేవసృష్టిమాచష్టే. తేజఇతి - ప్రసిద్ధంలోకేదగ్ధృపక్తృప్రకాశకంరోహితంచేతి తత్ - స్ర ష్టంతేజఐక్షత తేజోరూపసంస్థితంసదైక్షతేత్యర్థః (బహుస్యాంప్రజాయేయేతి) పూర్వవత్. (తదపోఽసృజత) ఆపః - ద్రవాస్స్నిగ్ధాః స్యన్ది న్యశ్శుక్లాశ్చేతి ప్రసిద్ధంలోకే. యస్మాత్తేజసఃకార్యభూతాఆపః- తస్మాద్యత్రక్వచ-దేశేకాలేవాశోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే - ప్రస్విద్యతేవాపు రుషః- తేజసఏవతదాపోఽధిజాయన్తే. ౩

ఆ.— అద్వితీయత్వసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్సదితి) సచ్ఛబ్దవాచ్యంజగత్కారణంప్రధానమితికేచిత్- తద స్యతేననిరస్తమిత్యాహ (అతశ్చేతి) ఈక్షాపూర్వకారిత్వాదితియావత్. అచేతనత్వాభ్యుపగమాత్- నతస్యేక్షాపూర్వకం,స్రష్టృత్వమితిశేషః. ప రిణామవివర్తవాదాభ్యాం దృష్టాన్తోదాహరణద్వయం. బహుస్యామిత్యాదిశ్రుతితాత్పర్యంవక్తుంనిరస్తమేవచోద్యముద్భావయతి (అసదేవేతి) బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యనేనేక్షితురేవకార్యాకారాపత్తివచనేనవైశేషికాదిమతమేతన్నిరస్తమితిశ్రుతితాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిజ్ఞాతమర్థంమతద్వయానుసారేణదృష్టాన్తాభ్యాంస్పష్టయతి (యథారజ్జురితి) అజ్ఞానాన్వయవ్యతి రేకాభ్యాంరజ్జుసర్పాదేరజ్ఞానమయత్వవత్స్వైతాదినివేశస్యచ సన్మాత్రావివేకేసత్యేవోత్పత్తేః, స్వాచారేణతద్వివేకేచానుత్పత్తేః, ద్వైతమప్యజ్ఞానమ యమేవ. తస్యతుతత్త్వంసన్మాత్రమధిష్ఠానంవాఙ్మనసాతీతమిత్యర్థః. తస్యవాఙ్మనసాతీతత్వేప్రమాణమాహ (యతఇతి) *అన్యదేవతద్విదితాదిత్యా దివాక్యమాదిపదార్థః. తైత్తిరీయకశ్రుతివిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) తథాపికథంవిరోధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతివిరుద్ధమితి) అస్యాంశ్రుతౌసతస్స కాశాదేవప్రాథమ్యేనతేజస్సృజ్యమానముచ్యతే- శ్రుత్యన్తరేతుతస్మాదేవసతస్సకాశాదాకాశం.ప్రాథమ్యేనసృష్టమిత్యుపదిష్టం- తథాచకథమిదం మిథోనిరుద్ధంనిర్ధ్యతీత్యర్థః. తైత్తిరీయశ్రుత్యనుసారేణఛాన్దోగ్యశ్రుతేర్వ్యాఖ్యానసమ్భవాన్నవిరోధోస్తీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) సృష్టిక్రమ స్యవివక్షితత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవనాస్తి- అద్వితీయత్వంతుసతోవివక్షితమితిపక్షాన్తరమాశ్రిత్యాహ (అథవేతి) తత్రగమకందర్శయతి (మృ దాదీతి) మృదాదికార్యంఘటాదితద్వ్యతిరేకేణనాస్తి - మృదాద్యేవతుసత్యమితిదృష్టాన్తోపాదానాద్బ్రహ్మణస్సతస్తేజోఽబన్నాదికార్యంతదతిరేకే ణనాస్తి - సన్మాత్రమేవసత్యమితిదార్ష్టాన్తికేపివివక్షితంప్రతిభాతీత్యర్థః. తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవా త్రివృత్కర ణస్యేతి) * తాసాంత్రివృతంత్రివృతమేకైకాంకరవాణీత్యాదౌ త్రివృత్కరణస్యేష్టత్వాత్త్రయాణామేవభూతానామిహసృష్టిరుచ్యతే. సచైవంప ఞ్చీకరణమవివక్షితమితివాచ్యం - భూతత్రయసృష్టిశ్రుతౌ శ్రుత్యన్తరసిద్ధాకాశాదిసృష్టేరుపలక్షణవత్ త్రివృత్కరణశ్రుత్యాపఞ్చీకరణోపలక్ష ణాత్. తథాచశ్రుత్యన్తరసిద్ధయోరాకాశవాయ్వోస్తేజః ప్రభృతిష్వన్తర్భావమభిప్రేత్యలఘూపాయేనసర్వస్యసన్మాత్రత్వంమన్తవ్యమితి వక్తుమనా శ్రుతిస్త్రివృత్కరణమేవాచష్టే తదనురోధేనత్రయాణామేవసృష్టిమాహేత్యర్థః. తేజసోఽచేతనస్యకథమీక్షితృత్వమిత్యాశఙ్క్యవాక్యార్థమాహ (తేజోరూపేతి) అపాంతేజఃకార్యత్వేలోకానుభవమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ౩

రం.— (తదైక్షతబహుస్యాంప్రజాయేయేతితత్తేజోఽసృజత) తత్ - ఏతత్సచ్ఛబ్దవాచ్యంపరంబ్రహ్మవిచిత్రానన్తచిదచిన్మిశ్ర స్సృష్టిజగద్రూపేణాహమేవబహుస్యాం-, తదర్థంతేజోఽబన్నాదిసమష్టిరూపేణ ప్రకర్షేణజాయేయేతిసఙ్కల్ప్యతేజస్ససర్జేత్యర్థః. (తత్తేజఐక్షతబహు స్యాంప్రజాయేయేతితదపోఽసృజత) అత్రాచేతనస్యతేజఆదేరీక్షితృత్వాసమ్భవాత్తేజఆదిశబ్దాస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాద్రష్టవ్యాః. భగవతా భాష్యకృతా *గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాదితిసూత్రే *తేజఃప్రభృతయోఽపిశబ్దాఃపరమాత్మనఏవవాచకాః. * తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతిముఖ్యాపి వేక్షణవ్యపదేశఇతిభాషితం. తథా *తదభిధ్యానాదేవతుతల్లిఙ్గాత్సఇతిసూత్రే *తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతిశ్రూయమాణమీక్షణంతచ్ఛరీరక స్యపరస్యైవబ్రహ్మణఉపపద్యతఇతిభాషితం. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే *తత్తేజఐక్షతేతితేజశ్శరీరకంపరంబ్రహ్మైవాభిధీయతఇతిభాషితం. నచత త్తేజఐక్షతేత్యత్రతేజశ్శబ్దస్యతేజశ్శరీరకబ్రహ్మపరత్వే *తత్తేజోఽసృజతేతివాక్యేపితేజశ్శబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వంస్యాత్.నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణస్సృ జ్యత్వాభావాదితిచేన్న- తేజశ్శరీరకబ్రహ్మణఃకార్యత్వేనసృజ్యత్వేదోషాభావాత్. తేజసోజలహేతుత్వేఉపపత్తిందర్శయతి (తస్మాద్యత్రక్వచనశోచ తిస్వేదతేవాపురుషస్తేజసఏవతదధ్యాపోజాయన్తే) యత్రక్వచన- దేశేకాలేచపురుషశ్శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే- ప్రస్విద్యతేవా; తత్- త దాతేజసఏవాపోఽధిజాయన్తఇత్యర్థః. ౩

ఉ.—— § తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవత్యద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.—— (తా ఆప ఐక్షన్తేతి) పూర్వవదేవాబాకారసంస్థితం సదైక్షతేత్యర్థః. బహ్వ్యః ప్రభూతాః స్యామ భవేమ. ప్రజాయేమహి ఉత్పద్యేమహీతి. తా అన్నమసృజన్త పృథివీలక్షణం. పార్థివం హ్యన్నం. యస్మాదన్నస్యాబ్కార్యమన్నం తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి దేశే తత్ తత్రైవ భూయిష్ఠం బహుతరమన్నం భవతి. అతోఽద్భ్య ఏవ తదన్నాద్యమధిజాయత ఇతి. తా అన్నమసృజన్తేతి పృథివ్యుక్తా పూర్వం. ఇహ తు దృష్టాన్తేన వ్రీహియవాద్యా ఉచ్యన్తే. అన్నం చ గురు స్థిరం చ ధారణం కృష్ణం చ రూపతః ప్రసిద్ధం. నను తేజఃప్రభృతిష్వీక్షణం న గమ్యతే హింసాది ప్రతిషేధాభావాత్ త్రాసాదికార్యానుపలమ్భాచ్చ. తత్ర కథం తత్తేజ ఐక్షతేత్యాది. నైష దోషః. ఈక్షితృకారణపరిణామత్వాత్తేజఃప్రభృతీనాం, సత ఏవేక్షితుర్నియతక్రమవిశేషకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ తేజఃప్రభృతి సదీక్షత ఇవేక్షతేత్యుచ్యతే భూతం. నను సతోఽప్యుపచరితమేవేక్షితృత్వం. న. సదీక్షణస్య కేవలశబ్దగమ్యత్వాన్న శక్యముపచరితం కల్పయితుం. తేజఃప్రభృతీనాం త్వనుమీయతే ముఖ్యేక్షణాభావ ఇతి యుక్తముపచరితం కల్పయితుం. నను సతోఽపి మృద్వత్కారణత్వాదచేతనత్వం శక్యమనుమాతుం. అతః ప్రధానస్యైవాచేతనస్య సతశ్చేతనార్థత్వాన్నియతకాలక్రమవిశేషకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ తేజఃప్రభృతిష్వివేక్షతీతి శక్యమనుమాతుముపచరితమీక్షణం. దృష్టశ్చ లోకే ఽచేతనేఽపి చేతనవదుపచారః - యథా కూలం పిపతిషతీతి - తద్వత్సతోఽపి స్యాత్ న. తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యాత్మోపదేశాత్. ఆత్మోపదేశోఽప్యుపచరిత ఇతి చేత్ - యథా మమాత్మా భద్రసేన ఇతి సర్వార్థకారిణ్యనాత్మన్యాత్మోపచారః - తద్వత్. న. సదస్మీతి సత్యాభిసన్ధస్య * తస్య తావదేవ చిరమితి మోక్షోపదేశాత్. మోక్షోఽప్యుపచార ఇతి చేత్ - ప్రధానాత్మాభిసన్ధస్య మోక్షసామీప్యం వర్తత ఇతి మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరిత ఏవ - యథాలోకే గ్రామం గన్తుం ప్రస్థితః ప్రాప్తవానహం గ్రామమితి బ్రూయాత్త్వరాయాం - తద్వత్. న. యేనావిజ్ఞాతేనావిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవతీత్యుపక్రమాత్. సత్యేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతి - తదనన్యత్వాచ్చ సర్వస్యాద్వితీయవచనాచ్చ. న చాన్యద్విజ్ఞాతవ్యమవశిష్టం శ్రావితం శ్రుత్యా. అనుమేయం వాఽన్యదస్త్యనుపదేశాదుపచారతస్స్యాత్. సర్వస్య చ ప్రపాఠకార్థస్యోపచరితత్వపరికల్పనాయాం వృథా శ్రమః పరికల్పయితుం స్యాత్ - పురుషార్థసాధనవిజ్ఞానస్య తర్కేణైవాధిగతత్వాత్తస్య. తస్మాద్వేదప్రామాణ్యాన్న యుక్తం శ్రుతార్థపరిత్యాగః. అతశ్చేతనావత్కారణం జగత ఇతి సిద్ధం.................................... ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— పృథివ్యా అన్నశబ్దప్రయోగే హేతుమాహ (పార్థివం హీతి) అపాం కార్యమన్నమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తా అన్నమసృజన్తేత్యత్ర పృథ్వ్యన్నసృష్టిరుపదిష్టా - దృష్టాన్తే తు తతో భక్ష్యసృష్టిరుపదిశ్యతే - తథా చ పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ విశేషం దర్శయతి (అన్నమితి) తత్తేజ ఐక్షతేత్యాదౌ యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ప్రాణిషు హింసాప్రతిషేధవదను గ్రాహకాభావాచ్చ తేజఃప్రభృతిషు వధాభావాత్తేష్వీక్షణకార్యదృష్టిః. తదేతేషు దృష్ట్యభావాచ్చ తేష్వీక్షణం ప్రామాణికం - తథా చ ప్రకృతం వాక్యం ప్రమత్తగీతమిత్యర్థః. తేషాం గౌణమీక్షితృత్వమిత్యభిప్రేత్య పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) సతోఽపి గౌణమీక్షణం - ఉపచారప్రాయపాఠాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సన్నిధేశ్శబ్దస్య బలీయస్త్వముపేత్య పరిహరతి (న సదీక్షణస్యేతి) తుల్యం తేజఃప్రభృతిష్వపి శబ్దగమ్యత్వమీక్షణస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (తేజఃప్రభృతీనాం త్వితి) నిమిత్తమీక్షితృ న భవతి - అచేతనత్వాత్ - కుమ్భవదిత్యనుమానాత్తైజసాదిష్వీక్షణస్యోపచారత్వం తత్ర తత్ర యుక్తముపచారిత్వమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యోఽనుమానావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) అచేతనస్య కథమీక్షితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అనుమాతుం కల్పయితుమిత్యర్థః. కథమచేతనే చేతనవదుపచార ఇత్యత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆత్మశబ్దావష్టమ్భేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఆత్మోపదేశోఽపి ప్రధానే గౌణో భవిష్యతీతి శఙ్క్యతే (ఆత్మోపదేశోఽపీతి) తామేవ శఙ్కాం దృష్టాన్తద్వారా వివృణోతి (యథేతి) ఉదాహృతపరిహారస్య సాక్షాదాత్మోపదేశో గౌణో న భవతి - తస్మిన్స్థితస్య మోక్షోపదేశాదిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరితో భవిష్యతీతి శఙ్క్యతే (సోఽపీతి) శఙ్కామేవ వివృణోతి (ప్రధానాత్మేతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశవిరోధాత్పరిహరతి (నయేనేతి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (సత్యేకస్మిన్నితి) సతోఽన్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాప్రామాణికత్వాచ్చ సతో జ్ఞానే సర్వజ్ఞానోపదేశో యుక్తిమానిత్యాహ (న చేతి) సతి హి ప్రధానజ్ఞానే ఽద్వితీయాకారస్య తదభిన్నస్య జ్ఞానం - తస్య చ పురుషార్థత్వాత్ జ్ఞానే పురుషార్థవిజ్ఞానముపపద్యతే - తస్మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాన్న మోక్షోపదేశముఖ్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వస్య చేతి) కథముపచారమాత్రత్వే వృథేత్యుచ్యతే - పురుషార్థసాధనజ్ఞానార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పురుషార్థేతి) తస్య అనుమానవాదినస్సాఙ్ఖ్యస్య మతే యుక్తితో జ్ఞానస్య జగత్కారణత్వస్యానుపపత్తిరిత్యాదినా తర్కేణైవ సిద్ధత్వాదుపనిషదారమ్భో వ్యర్థ ఏవేత్యర్థః. శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వే బాధకాభావాత్ తత్పరిత్యాగాయోగాదీక్షత్యధికరణన్యాయేన ప్రధానవాదాసిద్ధిరితి పరమతనిరసనముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రధానవాదాభావే పరిశేషాయాతం స్వమతం నిగమయతి (అత ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

§ యత్ర క్వ చ వర్షతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి॥ ౧

రం.— (తాఅపఐక్షన్తబహ్వ్యస్స్యామ ప్రజాయేమహీతి తాఅన్నమసృజన్త) అత్రాన్నశబ్దేన మహాభూతాధికారాత్పృథివ్యుచ్యతే. మూర్తిత్వంచ పృథివీ. అధికారరూపశబ్దాస్తద్రాభ్యామితి. అధికారః - మహాభూతాధికారః. రూపం - యదన్నం కృష్ణం తదన్నస్యేతి. తైత్తిరీయకే అద్భ్యః పృథివీతి శ్రుత్యన్తరం. ... (తదేవ - తస్మై తేజసే ...) ...

... ఆకాశోత్పత్తిః ... ఆకాశస్య ... తేజసః ...

... ప్రతిజ్ఞాహానిరవ్యతిరేకాత్. ఆకాశస్యాపి బ్రహ్మకార్యత్వం ... బ్రహ్మకార్యస్యాపి వస్తునస్తత్త్వేన ... ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞా ...

... తేసర్వే చేతదప్రత్యా ఇత్యక్షరాయ తేషాం చ ... ప్రతిపాదనేన ... ప్రతిపాదితైవ భవతి- తద్వత్. వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమితి ... ఆకాశోత్పత్తి ప్రతిపాదనేనైవ వాయ్వాధారత్వోత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవేత్యర్థః. ... అసమ్భవః ... బ్రహ్మణ ఏవ. తద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య ... ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాదిశ్రవణాత్ కార్యభావస్యానుత్పత్తిరోపపద్యత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేషాం - జీవావిష్టానాం ఖల్వేషాం - పక్ష్యాదీనాం భూతానాం - ఏషామితి ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్. సతు తేజః ప్రభృతీనాం - తేషాం త్రివృత్కరణస్యవక్ష్యమాణత్వాదసతి త్రివృత్కరణే ప్రత్యక్షనిర్దేశానుపపత్తిః. దేవతాశబ్ద ప్రయోగాచ్చ తేజః ప్రభృతిషు ఇమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి. తస్మాత్తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం - పక్షిపశుస్థావరాదీనాం త్రీణ్యేవ - నాతిరిక్తాని బీజాని- కారణాని భవన్తి. కానితానీతి. ఉచ్యతే- ఆణ్డజం- అణ్డాజ్జాతం. అణ్డజమేవాణ్డజం- పక్ష్యాది. ... తేన పక్షిపక్షిణాం బీజం, సర్పస్సర్పాణాం బీజం, తథాఽన్యదప్యణ్డాజ్జాతం తజ్జాతీయానాం బీజమిత్యర్థః. ... జీవజం- జరాయుజమిత్యేతత్. పురుషపశ్వాది. ఉద్భిజ్జం- ఉద్భిత్- స్థావరం. తతోజాతముద్భిజ్జం. ధానావా- ఉద్భిత్. ... స్థావరబీజం స్థావరాణాం బీజమిత్యర్థః. స్వేదజసంశోకజయోరాణ్డజోద్భిజ్జయోరేవ యథాసమ్భవమన్తర్భావః. ఏవం హ్యవధారణం త్రీణ్యేవ బీజానీత్యుపపన్నం భవతి. ౧

ఆ.— మహాభూతానామచేతనానాం బ్రహ్మకార్యత్వోక్త్యా. సర్వాన్త్రీజీవావిష్టానాం భౌతికానామపి తద్రూపతయా బ్రహ్మకార్యతైవేతి వక్తుంతావదనువదతి (తేషామితి) ... తృతీయంచస్థావరం ... తేషాం ప్రసిద్ధత్వాత్ ... భూతానాం- త్రీణ్యేవ బీజానిభవన్తీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. భూతశబ్దస్య తేజః ప్రభృతిషు ... (ఏషామితి) భూతానాం ప్రత్యక్షత్వమేషామితి ... ప్రత్యక్షతేతి ... తేజః ప్రభృతీనాం ప్రత్యక్షత్వాయోగాదేషామితి నిర్దేశానుపపత్తిం సమర్థయతి (తేషామితి) తేషాం ప్రత్యక్షతయానిర్దేశాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (దేవతాశబ్దేతి) దేవతానాం పరోక్షత్వప్రసిద్ధేః, తేజసు చ దేవతాశబ్ద ప్రయో-

ఉ.— సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి॥ ౨

గా, [illegible] మహాభూతానాం [illegible] [illegible]

[illegible]

శం.— [illegible]

[illegible]

శం.— సేయం- [illegible]

[illegible]

రురూపాహబలిరితిన్యాయ ప్రసిద్ధిః. అలస్సదాత్మనా సర్వవ్యవహారాణాం సర్వవికారాణాం చ సత్యత్వం-సతో౽న్యత్వే చానృతత్వమితి [illegible] [illegible] యథేతరేతరవిరుద్ధ [illegible] బుద్ధివికల్పనామాత్రా [illegible] శక్యం వక్తుం. ౨

ర.— జీవావిష్టానాం భూతానాం సత్కార్యత్వం ప్రకరణ ప్రామాణ్యాదుక్తం. ఇదానీం జీవానాం నిశిష్టరూపత్వేన బ్రహ్మకార్యత్వే౽పిన స్వరూపేణ తత్కార్యత్వం- బ్రహ్మావోపాధి ప్రవిష్టం జీవవ్యవహారాస్పదమిత్యఙ్గీకారాత్. తథాచ బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే జీవవిజ్ఞానం నేత్స్యతి, జీవానాం [illegible] భోగాయతనాని భౌతికాని కార్యాణి - తేషాం నామరూపనిర్మాణం చ వక్తవ్య, మిత్యభిప్రేత్యోత్తర గ్రన్థమాదాయ వ్యాకరోతి (సేయమిత్యాది [illegible]) యథా ॥బహుస్యామితి పూర్వమీక్షితవతీ- తథాకిమితి పునరైక్షత- ప్రయోజనాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవేతి) ఇదానీం - మహాభూత [illegible] రమితియావత్. బ్రహ్మణో౽మా [illegible] పాధికస్య కారణత్వా [illegible] పాధివశాత్పూర్వసృష్టావనుభూతత్వం, తత్సంస్కారస్య బుద్ధిస్థత్వం, స

[illegible]

౮౦.— [illegible]

ఉ.— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాంకరవాణీతి సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవే నాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ ॥ 3

త్వాత్ పక్వాదనం భుఙ్క్తే దేవదత్తః, పక్వాదనో భుజ్యతే దేవదత్తేనే, [illegible] ... కుతో న [illegible] ... [illegible]

శం.— సైవం తిస్రో దేవతా అనుప్రవిశ్య స్వాత్మావస్థే బీజభూతే2వ్యాకృతే నామరూపే వ్యాకరవాణీతీక్షిత్వా తాసాం చ - తిసృణాం దేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతంకరవాణి ఏకైకస్యాస్త్రివృత్కరణే ఏకైకస్యాః ప్రాధాన్యం, ద్వయోర్ద్వయోర్గుణభావః అన్యథా హి రజ్జ్వా ఇవ నైకమేవ త్రివృత్కరణం స్యాత్ - న తు తిసృణాం పృథక్ త్రివృత్కరణమితి. ఏవం హి తేజో2బన్నానాం పృథఙ్నామప్రత్యయలాభః స్యాత్ - తేజ ఇదమ్, ఇమా ఆపః, 2న్నమిదమ్, ఇతి చ. సతి చ పృథఙ్నామప్రత్యయలాభే దేవతానాం సమ్యగ్వ్యవహారస్య ప్రసిద్ధిః ప్రయోజనం స్యాత్. ఏవమీక్షిత్వా సేయం దేవ తేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ- యథోక్తేనైవ జీవేన సూర్యబిమ్బవదన్తః ప్రవిశ్య వైరాజం పిణ్డం ప్రథమం, దేవతాదీనాం చ పిణ్డాననుప్రవిశ్య, యథాస ఙ్కల్పమేవ నామరూపే వ్యాకరోదిత్యర్థః, [illegible]

ఆ.— వ్యాకరవాణీత్యుక్తస్య [illegible] (సైవమిత్యాదినా) [illegible] కథం పునరిదం త్రివృత్కరణమిత్యాశఙ్క్య [illegible] (ఏకైకస్యాః) [illegible] (అన్యథేతి) [illegible] (సత్యాత్) గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణమాస్థేయమితి [illegible] ప్రధానభావేన త్రివృత్కరణమేష్టవ్యమిత్యాహ (ఏవంహీతి) పృథఙ్నామప్రత్యయలాభే నాకిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సతీతి) సేయమిత్యా దవ్యాచష్టే (ఏవమిత్యాదినా) 3

రం.— (తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాంకరవాణీతి) అత్ర సఙ్జ్ఞామూర్తిక్ఌప్త్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా ✻ తపక్ష్యమాణో ✻ సంసృష్టానామేషాం తేజో2బన్నానాం విశేషసృష్ట్యసమర్థానాం త్వామాదృశ్యాభిరేకైకాం త్రివృతం త్రివృతంకరవాణీతి త్యేతద్వాక్యార్థః. అత్ర తదన్యమిత్యస్య దేవాదివిచిత్రరూపాణాం తన్నామధేయానాం చకరణార్థమిత్యర్థః- పూర్వం ✻ దేవాదివిచిత్రసృష్టింతన్నామధేయాని చకరవాణీ త్యుక్తైరితి ద్రష్టవ్యం. అత్రేతిశబ్దస్య ✻ సేయందేవతైక్షతేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఏవమీక్షిత్వా పరా దేవతా యథాసఙ్కల్పమకరోదిత్యాహ (సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవజీవేనాత్మనా2నుప్రవిశ్యనామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్) అత్ర త్రివృత్క రణాధీనత్వాన్నామరూపవ్యాకరణస్యార్థక్రమానురోధేన పాఠక్రమో బాధ్యతే. తత్ర తేజో2బన్నదేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతంకృత్వానామ

తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోద్యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— యదగ్నే రోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౧

రూపవ్యాకరణమకరోదిత్యర్థః. అత్ర వ్యాపకస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణ అప్రచ్ఛిన్నస్య సర్వవస్తుప్రవేశస్య సర్వదా సత్త్వేపి స్వశరీరభూతజీవేనానుప్రవేశస్య పూర్వమభావాజ్జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదిత్యస్య నానుపపత్తిః. చారస్య రాజశరీరత్వాభావాన్న చారేణానుప్రవిశ్యేతి వాక్యసామ్యం చేతి ద్రష్టవ్యం. (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) దేవతాఽధిష్ఠితానాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్ప్రకారం మే నిగదతః శృణ్విత్యర్థః. వ్యాసార్యైరానన్దమయాధికరణే * అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర నామరూపవ్యాకరణస్యానుప్రవేశపూర్వకత్వమవగమ్యతే. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యత్రానుప్రవేశస్య సృష్టిపూర్వకత్వం గమ్యతే. తస్మాత్సమానకర్తృకత్వమేవ వివక్షితం- న పౌర్వాపర్యమపి. అతఏవ హి * సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదితి సృష్ట్యనుప్రవేశయోస్సమానకాలికత్వమేవ ప్రతీయతే. అథవా- * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యత్ర సృష్ట్యనన్తరత్వేన శ్రూయమాణానుప్రవేశః స్థిత్యర్థోఽన్యవేత్యుక్తం. వ్యాపకస్యాపి పరమాత్మనోఽన్తర్యామివిగ్రహద్వారాఽనుప్రవేశ ఉపపద్యత ఇతి కేచిత్. జీవద్వారైవానుప్రవేశో న స్వత ఇతి కేచిత్. ప్రతివస్తుతత్తద్వస్తుమాత్రపూర్ణపరమాత్మకార్యకారిత్వాత్తత్ర ప్రవిష్ట ఇవేత్యుక్తిరితి కేచిత్ ౩-౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాసాం చ దేవతానాం గుణప్రధానభావేన త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్- కృతవతీ దేవతా. తిష్ఠతు తావద్దేవతాదిపిణ్డానాం నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతానాం తేజోఽబన్నమయత్వేన త్రిధాత్వం. యథా తు ఖలు బహిరిమాః పిణ్డేభ్యస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి-తన్మే- మమ నిగదతో విజానీహి-విస్పష్టమవధారయోదాహరణతః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సఙ్క్షేపేణ త్రివృత్కరణం ప్రతిజ్ఞాయోదాహరణతః స్ఫుటీకర్తుమారభమాణో దేహే త్రివృత్కరణస్యాస్ఫుటీకర్తవ్యత్వాద్దేహాతిరిక్తేషు ప్రథమం తదుదాహర్తుముపక్రమతే (తిష్ఠతు తావదితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— యత్తద్దేవతానాం త్రివృత్కరణముక్తం- తస్యైవోదాహరణముచ్యతే. ఉదాహరణం నామ-ఏకదేశప్రసిద్ధ్యాశేషప్రసిద్ధ్యర్థముదాహ్రియత ఇతి. తదేతదాహ- యదగ్నేః - త్రివృత్కృతస్య రోహితం రూపం ప్రసిద్ధం లోకే- తదత్రివృత్కృతస్య తేజసో రూపమితి విద్ధి. తథా చ - యచ్ఛుక్లం రూపమగ్నేరేవ - తదపాం- అత్రివృత్కృతానాం. యత్కృష్ణం తస్యైవాగ్నే రూపం-తదన్నస్య - పృథివ్యా అత్రివృత్కృతాయా ఇతి విద్ధి. తత్రైవం సతి రూపత్రయవ్యతిరేకేణాగ్నిరితి యన్మన్యసే త్వం- తస్యాగ్నేరగ్నిత్వమిదానీమపాగాత్ - అపగతం. ప్రాగ్రూపత్రయవివేకవిజ్ఞానాద్యాఽగ్నిబుద్ధిరాసీత్ -తేనసాగ్నిబుద్ధిరపగతాఽగ్నిశబ్దశ్చేత్యర్థః. యథా దృశ్యమానరక్తోపధానసంయుక్తః స్ఫటికో గృహ్యమాణః పద్మరాగోఽయమితి శబ్దబుద్ధ్యోః ప్రయోజకో భవతి ప్రాగుపధానస్ఫటికయోర్వివేకవిజ్ఞానాత్- తద్వివేకవిజ్ఞానే తు పద్మరాగశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే తద్వివేకవిజ్ఞాతుః- తద్వత్. నను కిమత్ర బుద్ధిశబ్దకల్పనయా క్రియతే- ప్రాగ్రూపత్రయవివేకకరణాదగ్నిరేవాసీత్, తదగ్నేరగ్నిత్వం రోహితాదిరూపవివేకకరణాదపాగాత్, ఇతి యుక్తం- యథా తన్తూపకర్షణే పటాభావః. నైవం - బుద్ధిశబ్దమాత్రమేవ హ్యగ్నిః. యత ఆహ - వాచారమ్భణమగ్నిర్నామ వికారో నామధేయం-నామమాత్రమిత్యర్థః. అతోఽగ్నిబుద్ధిరపి మృషైవ. తర్హి కిం తత్ర సత్యం. త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. నాణుమాత్రమపి రూపత్రయవ్యతిరేకేణ సత్యమస్తీత్యవధారణార్థః. ౧

ఆ.— కథముదాహరణతోఽవధారణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (యత్తదితి) ఉదాహరణశబ్దం వ్యుత్పాదయతి (ఉదాహరణం నామేతి) తత్రైవ శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) అత్రివృత్కృతానాం - రూపమితి విద్ధీతి సమ్బన్ధః. తత్ర- అగ్నౌ రూపత్రయమేవ పూర్వోక్తరీత్యా పృథక్కృతే సతీతి యావత్. ఇదానీం - వివేకదశాయామిత్యర్థః. అక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యమాహ (ప్రాగితి) రూపత్రయవివేకాత్ప్రాగవస్థాయామగ్నిశబ్దబుద్ధీ, తద్వివేకాదూర్ధ్వం తన్నివృత్తి, రిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) అగ్నివిషయే శ్రుతం హిత్వాఽధికకల్పనాయాం నాస్తి నిబన్ధనమితి శఙ్కతే (నన్వితి) రోహితాదిరూపత్రయవివేకే సత్యగ్నేరగ్నిత్వమపగచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) శబ్దబుద్ధిపక్షేపి న శ్రుతత్యాగోస్తీతి పరిహరతి (నైవమితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనానన్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యత ఇతి) అగ్నేర్నామమాత్రత్వమత్ర శ్రుత్యర్థః. ౧

ఉ.— యదాదిత్యస్య రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదాదిత్యాదాదిత్యత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమ్॥ ౨

యచ్చన్ద్రమసో రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాచ్చన్ద్రాచ్చన్ద్రత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమ్॥ ౩

యద్విద్యుతో రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాద్విద్యుతో విద్యుత్త్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమ్॥ ౪

రం.— (యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం) అగ్నేర్యద్రోహితం రూపం-స్వరూపం. రోహితో భాగో దృశ్యతే-తత్త్రివృత్కృతస్య తేజసః స్వరూపం. (యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి) అపామన్నస్యేత్యత్ర రూపమిత్యనువర్తతే. యదిత్థం తతః పూర్వమగ్నేరిత్యనువర్తతే స్పష్టోఽర్థః అగ్నేస్తేజోఽబన్నసముదాయరూపత్వే యావత్తేజోఽబన్నావస్థానమగ్నిరూపేణోపలమ్భః ప్రాప్నోతీత్యత్రాహ (అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం) తేష్వేవ తేజోఽబన్నేషు అగ్న్యాద్యవస్థానాశకసామగ్రీసన్నిధానే అగ్నిత్వావస్థా అపేతా భవతి, అవస్థాన్తరం ప్రాదుర్భవతి. (వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం, త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం) అతస్తేజోఽబన్నైరేవాగ్నిత్వాద్యవస్థాలక్షణో వికారోఽగ్న్యాదినామధేయం చ వాక్పూర్వకవ్యవహారసిద్ధయే తేజోఽబన్నైరేవస్పృశ్యతే. అతస్తేజోఽబన్నస్వరూపాణ్యేవాగ్నిరితి సత్యమిత్యర్థః. ౧

శం. తథా- యదాదిత్యస్య, యచ్చన్ద్రమసో, యద్విద్యుత, ఇత్యాది- సమానం. నను * యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీత్యుక్త్వా తేజస ఏవ చతుర్భిరప్యుదాహరణైరగ్న్యాదిభిస్త్రివృత్కరణం దర్శితం - నాబన్నయోరుదాహరణం దర్శితం త్రివృత్కరణే. నైష దోషః- అబన్నవిషయాణ్యప్యుదాహరణాన్యేవమేవ చ ద్రష్టవ్యానీతి మన్యతే శ్రుతిః. తేజస ఉదాహరణముపలక్షణార్థం. రూపవత్త్వాత్స్పష్టార్థత్వోపపత్తేశ్చ. గన్ధరసయోరనుదాహరణం త్రయాణామసమ్భవాత్. న హి గన్ధరసౌ తేజసి స్తః. స్పర్శశబ్దయోరనుదాహరణం విభాగేన దర్శయితుమశక్యత్వాత్. యది సర్వం జగత్త్రివృత్కృతమిత్యగ్న్యాదివత్- త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం - అగ్నేరగ్నిత్వవదపాగాజ్జగతో జగత్త్వం. తథాన్నస్యాప్యప్శుఙ్గత్వాదాప ఇత్యేవ సత్యం - వాచారమ్భణమాత్రమన్నం. తథాఽపామపి తేజశ్శుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వే తేజ ఇత్యేవ సత్యం. తేజసోఽపి సచ్ఛుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వం-సదిత్యేవ సత్యమిత్యేషోఽర్థో వివక్షితః. నను వాయ్వన్తరిక్షే త్వత్రివృత్కృతే తేజః ప్రభృతిష్వనన్తర్భూతత్వాదవశిష్యేతే, ఏవం గన్ధరసశబ్దస్పర్శాశ్చావశిష్టా, ఇతి కథం సతా విజ్ఞానేన సర్వమన్యదవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవేత్. తద్విజ్ఞానే వా ప్రకారాన్తరం వాచ్యం. నైష దోషః-రూపవద్ద్రవ్యే సర్వస్య దర్శనాత్. కథం. తేజసి తావద్రూపవతి శబ్దస్పర్శయోరప్యుపలమ్భాద్వాయ్వన్తరిక్షయోస్తత్ర స్పర్శశబ్దగుణవతోస్సద్భావోఽనుమీయతే. తథాఽబన్నయో రూపవతో రసగన్ధాన్తర్భావ ఇతి రూపవతాం త్రయాణాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణప్రదర్శనేన సర్వం తదన్తర్భూతం- సద్వికారత్వాత్ త్రీణ్యేవ రూపాణీతి విజ్ఞాతం మన్యతే శ్రుతిః. న హి మూర్తం రూపవద్ద్రవ్యం ప్రత్యాఖ్యాయ వాయ్వాకాశయోస్తద్గుణయోర్గన్ధరసయోర్వా గ్రహణమస్తి. అథవా- రూపవతామపి త్రివృత్కరణం ప్రదర్శనార్థమేవ మన్యతే శ్రుతిః. యథా తు త్రివృత్కృతే త్రీణ్యేవ రూపాణీత్యేవ సత్యం- తథా పఞ్చీకరణేఽపి సమానో న్యాయ ఇతి. అతస్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్సతో విజ్ఞానేన సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ -సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి సిద్ధమేవ భవతి. తదేకస్మిన్ సతి విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి సూక్తం. ౬- ౪- ౪

ఆ.— ప్రక్రమపర్యాలోచనాయాముదాహరణే న్యూనత్వమస్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి) యద్యాపీహాపాదే రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్య,. యచ్చ వ్రీహియవాదే రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యే, త్యుదాహరణసమ్భవాన్న న్యూనతేతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తర్హి తేజోవిషయముప్యుదాహరణమూహనీయం- కిమిత్యుదాహృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజస ఇతి) యదిక్వచిదపినోదాహరణముచ్యతే- నోపలక్షణమేవ సిధ్యేత్. అతస్త్రయాణాం రూపవత్త్వేన యథోక్తరూపవిభాగస్య తేషు స్ఫుటత్వసమ్భవాత్తైజసోదృష్టాన్తప్రదర్శనమన్నాదివిషయోదాహరణోపలక్షణార్థం. తేనోపేక్షితమిత్యర్థః. అబన్నయోరపి త్రివృత్కరణముపలక్షితం చేత్- తర్హి తత్ర రసగన్ధయోస్త్రివృత్కరణముదాహర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గన్ధరసయోరితి) యథా యదబన్నయోర్భాస్వరం రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యేతి శక్యతే రూపం వివేక్తుం-న తథాఽము కో రసో గన్ధో వా తేజసోఽపామగ్నేర్వాస్తీతి జ్ఞాతుం శక్యమిత్యనుదాహరణం తయోరిత్యర్థః. నను త్రివృత్కరణాత్త్రిష్వపి రూపవద్గన్ధరసౌ సమ్భావితౌ- తత్కథం తయోస్త్రయాణామసమ్భవోక్తిః- తత్రాహ (న హీతి) సమ్భావితావపి తౌ త్రిషు వివేక్తుమశక్యావిత్యనుదాహరణీయావిత్యర్థః. తర్హి సర్వేషు భూతేషు సమ్భావితయోః స్పర్శశబ్దయోరుదాహరణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పర్శశబ్దయోరితి) యథా లోహితాదిరూపత్రయం త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం- న తథా శబ్దత్రయం స్పర్శత్రయం చ త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం. న ఖల్వేకత్రోష్ణశీతానుష్ణాశీతత్రయం దృశ్యతే, నాపి ఖరమధురమధ్యమశబ్దత్రయమేకత్రోపలబ్ధమిత్యర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే ఫలితమాహ (యదీతి) యథాఽగ్న్యాది త్రివృత్కృతం-త[illegible] సర్వమేవ జగద్యది త్రివృత్కృతమిత్యఙ్గీకృతం- తదాఽగ్నేరగ్నిత్వవజ్జగతో జగత్త్వమపగతం - త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమితి యోజనా. తథాపి కథం సన్మాత్రపరిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః॥ ౫

యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు శుక్లమివాభూదిత్యపాం రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు కృష్ణమివాభూదిత్యన్నస్య రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః॥ ౬

(తథేతి) రూపత్రయవ్యతిరేకేణ జగతోఽభావవత్కృష్ణస్యాపి రూపస్య పృథివీశబ్దితస్య శుక్లరూపమాత్ర జలకార్యత్వాత్తదతిరేకేణాసత్త్వం. పృథివీవదపామపి శుక్లరూపమాత్రాణాం లోహితరూపమాత్ర తేజోవికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావః. తస్యాపి సత్కార్యత్వాత్తతో భేదేనాసత్త్వం. సన్మాత్రమేవ పరిశిష్టమిత్యేతత్త్రివృత్కరణప్రకరణేఽపి వివక్షితమిత్యర్థః. త్రివృత్కరణపక్షే నైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సిధ్యతి- పరిశిష్టవిజ్ఞేయసద్భావాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఇతి పదం కథమిత్యాదినాన్వబ్ధ్యతే. గన్ధాదయశ్శబ్దాన్తా గుణాః గుణిష్వనన్తర్భూతాస్సన్తీతి న సద్విజ్ఞానేన తద్విజ్ఞానోపపత్తిరిత్యాహ (గన్ధేతి) తద్విజ్ఞానం - సద్విజ్ఞానేన వాయ్వాదివిజ్ఞానం. తత్ర ప్రకారాన్తరం- తత్కార్యత్వాదతిరిక్తమితి యావత్. ఆకాశాదేస్త్రిష్వేవాన్తర్భావసమ్భవాన్న పరిశిష్టం విజ్ఞేయమస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం తేజోఽబన్నేషు సర్వస్యాకాశాదేర్దర్శనమిత్యాహ (కథమితి) తత్ర శబ్దస్పర్శయోరాకాశవాయ్వోశ్చ భూతత్రయే ప్రత్యక్షేణ సహ నాభ్యాముపలబ్ధిం దర్శయతి (తేజసీతి) తేజోగ్రహణమబన్నయోరుపలక్షణం-తత్రాపి స్పర్శాద్యుపలబ్ధేరవిశేషాత్. యత్తు గన్ధాదిజ్ఞేయాన్తరమితి - తత్రాహ (తథేతి) భూతత్రయే స్పర్శాద్యన్తర్భావవదితి యావత్. త్రిష్వేవాన్తర్భావే ఫలితమాహ (రూపవతామితి) భూతత్రయే రూపవత్త్వాకాశాదేరన్తర్భావం వ్యతిరేకద్వారా సమర్థయతే (నహీతి) అన్తర్భావోక్తిప్రయాసం పరిహర్తుం పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రదర్శనార్థం - పఞ్చీకరణస్యేతి శేషః. కథం పఞ్చీకరణే సన్మాత్రపరిశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) యదా పఞ్చాపి భూతాని ప్రత్యేకం ద్విధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం చతుర్ధా కృత్వా స్వభాగాతిరిక్తేషు పూర్వేషు భాగేష్వేకైకశో నిక్షిప్యన్తే-తదా పఞ్చీకరణం శ్రుత్యుపలక్షితం లభ్యతే. తత్రాపి పఞ్చానాం భాగానాం పృథక్కరణే పఞ్చైవ తన్మాత్రాణ్యవశిష్యన్తే. తాన్యపి పృథివ్యాదీన్యబాదికార్యత్వాత్తత్కారణవ్యతిరేకేణ న సిధ్యన్తీతి త్రివృత్కరణవత్పఞ్చీకరణేఽపి న్యాయసామ్యాత్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తేన విజ్ఞాతేన తదపి విజ్ఞాతమేవ స్యాత్. సన్మాత్రం తు పరమార్థసత్యం పరిశిష్టం భవతీత్యర్థః ఉక్తన్యాయేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపసంహరతి (తదేకస్మిన్నితి) ౬-౩-౪

రం.— (యదాదిత్యస్య రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬-౩-౪

శం.— ఏతద్విద్వాంసః- విదితవన్తః పూర్వే- అతిక్రాన్తాః మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఆహుః స్మ వై - కిల. కిము క్తవన్త ఇతి. ఆహ- న నః- అస్మాకం కులే అద్య- ఇదానీం యథోక్తవిజ్ఞానవతాం. కశ్చన- కశ్చిదప్యశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతి - నోదాహరిష్యతి. సర్వం విజ్ఞాతమేవాస్మత్కులీనానాం - సద్విజ్ఞానవత్త్వాదిత్యభిప్రాయః. తే పునః కథం సర్వం విజ్ఞాతవన్త ఇతి. ఆహ- ఏభ్యః- త్రిభ్యో రోహితాదిరూపేభ్యస్త్రివృత్కృతేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమప్యన్యచ్ఛిష్టమేవమేవేతి విదాఞ్చక్రుః - విజ్ఞాతవన్తో యస్మాత్ - తస్మాత్సర్వజ్ఞా ఏవ సద్విజ్ఞానాత్త ఆహురిత్యర్థః. అథవా (ఏభ్యో విదాఞ్చక్రురితి) అగ్న్యాదిభ్యో దృష్టాన్తేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమన్యద్విదాఞ్చక్రురిత్యేతత్. ౫

ఆ.— త్రివృత్కరణపక్షేఽప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపపాద్య త్రివృత్కరణముదాహరణాన్తరేణ దర్శయితుమారభతే (ఏతదితి) త్రివృత్కరణమితి యావత్. తే పునరితి- త్రివృత్కరణవిజ్ఞానవన్తో నిర్దిశ్యన్తే. ౫

రం.— (ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః) ఉపాదానాదుపాదేయం నభిద్యత ఇత్యేతత్స్వరూపజ్ఞాః మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః పూర్వే సర్వవేదపారగాః వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తవన్త ఇత్యర్థః. *లట్స్మ ఇతి స్మయోగాత్ భూతార్థే హ్యాహురితి లడుపపత్తిః. (న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః) తేజోఽబన్నాన్యేవ జ్ఞాత్వా నః- అస్మాకం ఏభ్యః - తేజోఽబన్నేభ్యోఽతిరిక్తమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం కోఽపి నోదాహర్తుం శక్నోతీతి తేజోఽబన్నేభ్య ఏవ సర్వం జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కథం. యదన్యద్రూపేణ సన్దిహ్యమానే కపోతాదిరూపే రోహితమివ యద్గృహ్యమాణమభూత్తేషాం పూర్వేషాం బ్రహ్మవిదాం-తత్తేజసో రూపమితి విదాఞ్చక్రుః. తథా- యచ్ఛుక్లమివాభూద్గృహ్యమాణం- తదపాం. యత్కృష్ణమివ గృహ్యమాణం- తదన్నస్యేతి విదాఞ్చక్రుః. ౬

ఆ.— వేదనప్రకారమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) అన్యత్ - అగ్న్యాదిభ్యస్సకాశాదితి శేషః. యదనేకరూపత్వాత్ కపోతాదిరూపేణ సన్దిహ్యమానమేతద్దృశ్యతే- తస్మిన్ కపోతాదిస్వరూపే యత్కిఞ్చిద్రోహితమివ రూపం గృహ్యమాణం పూర్వేషామాసీత్ - తత్తైజసం రూపమితి తే విదితవన్త ఇతి యోజనా. ౬

రం.— సర్వస్యాపి తత్రాన్తర్భావమేవ ప్రదర్శయతి (యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రురిత్యాది) రోహితశుక్లకృష్ణత్వేనాభాసమానం తేజోఽబన్నాత్మకమేవేతి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాగ్ం సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుర్యథా ను ఖలు
సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాగ్ం
సం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః॥ ౧

శం.— ఏవమేవాత్యన్తదుర్లక్ష్యం యదు-అప్యవిజ్ఞాతమివ- విశేషతోఽగృహ్యమాణమభూత్- తదప్యేతాసామేవ - తిసృణాం దేవతానాం సమాసః- సముదాయ ఇతి విదాఞ్చక్రుః. ఏవం తావద్బాహ్యం వస్త్వగ్న్యాదివద్విజ్ఞాతం. తథేదానీం యథా ను ఖలు సోమ్యేమాః- యథోక్తాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రాప్య - పురుషేణోపయుజ్యమానాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి - తదాధ్యాత్మికం మే విజానీహి నిగదత ఇతి. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తదుర్లక్ష్యం-నామరూపాభ్యాం దుర్జ్ఞానం ద్వీపాన్తరాదాగతం పత్ర్యాదీత్యర్థః. అగృహ్యమాణమితి ఛేదః. యథా ను ఖలు ఇత్యాది వాక్యం వృత్తానువాదపూర్వకమవతారయతి (ఏవం తావదితి) యథా ఖల్వేకైకా దేవతా పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృద్భవతి-తథేదానీం తదాధ్యాత్మికం త్రివృత్కరణం మే విజానీహీతి సమ్బన్ధః ఆధ్యాత్మికం- త్రివృత్కరణమితి శేషః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాం సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుః) ఉక్తోఽర్థః. యదు- యత్కిఞ్చిత్కైనరూపేణాజ్ఞాయమానమభూత్ -తదపి పీతమాఞ్జిష్ఠధూసరశోణాదిరూపవత్త్వేన జ్ఞాయమానం రోహితశుక్లకృష్ణతేజోఽబన్నసముదాయాత్మకమేవ- సమ్మతతోఽతిరిక్తమితి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ఏవం సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నరూపత్వేన తదభేదం ప్రసాధ్యాధ్యాత్మం మాంసలోహితమజ్జాఽస్థిలక్షణస్య దేహస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాభేద, మిన్ద్రియమనఃప్రాణానాం చ త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాప్యాయితత్వం, ప్రపఞ్చయితుం ప్రస్తౌతి (యథా ను ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) తేజోఽబన్నాని పురుషేణ భుజ్యమానాని పురుషం ప్రాప్య యథా త్రిధా త్రిధా పరిణమన్తే- తం పరిణామప్రకారం శృణ్విత్యర్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇత్యుక్త్వాహ- అన్నమశితం- భుక్తం త్రేధా విధీయతే - జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం త్రిధా విభజ్యతే. కథం. తస్య - అన్నస్య త్రేధా విధీయమానస్య యః స్థవిష్ఠః- స్థూలతమో ధాతుః- స్థూలతమం వస్తు. విభక్తస్య స్థూలోఽంశః. తత్పురీషం భవతి. యో మధ్యమోఽంశః-ధాతురన్నస్య- తద్రసాదిక్రమేణ పరిణమ్య మాంసం భవతి. యోఽణిష్ఠః - అణుతమో ధాతుః స ఊర్ధ్వం హృదయం ప్రాప్య సూక్ష్మాసు హితాఖ్యాసు నాడీష్వనుప్రవిశ్య వాగాదికరణసఙ్ఘాతస్య స్థితిముత్పాదయన్మనో భవతి- మనోరూపేణ విపరిణమన్మనస ఉపచయం కరోతి. తతశ్చాన్నోపచితత్వాన్మనసో భౌతికత్వమేవ- న వైశేషికతన్త్రోక్తలక్షణం నిత్యం నిరవయవం చేతి గృహ్యతే. యదపి మనోఽస్య దైవం చక్షురితి వక్ష్యతి - తదపి న నిత్యత్వాపేక్షయా. కిం తర్హి. సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాదిసర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాపేక్షయా. యచ్చాన్యేన్ద్రియవిషయాపేక్షయా నిత్యత్వం- తదప్యాపేక్షికమేవేతి వక్ష్యామః. సదేకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః. ౧

ఆ.— కథం త్రేధా విభజ్యమానత్వం, కథం వా తస్య వినియోగ, ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (రసాదీతి) ఆదిశబ్దేన రుధిరాదిగృహ్యతే. తస్య కర్మఫలస్య నాడీ వర్గో భోక్తైతి హితాఖ్యా నాడ్యః. తాస్వితి యావత్. కథమన్నోపయోగాత్ప్రాగేవ మనసస్సిద్ధత్వాత్తస్య మనో భవతీత్యుచ్యతే - తత్రాహ (మనోరూపేణేతి) మనసోఽన్నోపచితత్వవచనాద్వైశేషికపరిభాషా పిదూషితా వేదితవ్యేత్యాహ (అతశ్చేతి) మనసో దైవత్వవిశేషణాన్నిత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) తర్హి చక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యదర్శితదపేక్షయా నిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) యద్వా-చక్షురాదిష్వసత్స్వపి మనసస్సత్త్వోపలమ్భాత్తదపేక్షయా తస్య నిత్యత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆత్మవన్మనోఽపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సదితి) ౧

రం.— (అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే) అశితం-పురుషేణ భుక్తం జాఠరాగ్నినా పచ్యమానమన్నం స్థవిష్ఠమధ్యమాణిష్ఠరూపేణ త్రేధా విభక్తం భవతి. (తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః) స్థూలాంశః పురీషతామాపద్యతే. మధ్యమాంశస్తు మాంసతాం. అణిష్ఠాంశస్తు మనస ఆప్యాయకతామాపద్యతే. మనసః ఆహారజ్ఞానికత్వేన అన్నవికారత్వాభావాదితి భావః. ౧

ఉ.— ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః॥ ౨

తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠః సా వాక్॥ ౩

అన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం.— తథా- ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే. తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తన్మూత్రం భవతి. యో మధ్యమః- తల్లోహితం భవతి. యోఽణిష్ఠః- స ప్రాణో భవతి. వక్ష్యతి హి. *ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి ౨

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య త్రైవిధ్యముక్త్వా పీతానామపామపి త్రైవిధ్యమాహ (తథేతి) ౨

రం.— (ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యాది) (యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః) అపాం సూక్ష్మాంశః ప్రాణాప్యాయకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథా- తేజోఽశితం- తైలఘృతాది భక్షితం త్రేధా విధీయతే. తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తదస్థి భవతి. యో మధ్యమః- స మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహః. యోఽణిష్ఠః- సా వాక్. తైలఘృతాదిభక్షణాద్ధి వాగ్విశదా భాషణే సమర్థా భవతీతి ప్రసిద్ధం లోకే. ౩

ఆ.— కథం తేజసః - అశనమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తైలేతి) మజ్జాశబ్దార్థమాహ (అస్థీతి) యోఽణిష్ఠస్సా వాగిత్యుక్తం వ్యాకరోతి (తైలఘృతాదీతి) ౩

రం.— (తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠస్సా వాక్) తైలఘృతాదికం తేజశ్శబ్దేనోచ్యతే. మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్నేహో ధాతువిశేషః. ఘృతతైలాదేః పీతస్య సూక్ష్మాంశో వాగాప్యాయక ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— యత ఏవం- అన్నమయం హి సోమ్య మనః. ఆపోమయః ప్రాణః. తేజోమయీ వాక్. నను కేవలాన్నభక్షిణ ఆఖుప్రభృతయో వాగ్మినః ప్రాణవన్తశ్చ. తథా- అబ్మాత్రభక్షాస్సాముద్రా మీనమకరప్రభృతయో మనస్వినో వాగ్మినః. తథా- స్నేహపానామపి ప్రాణవత్త్వం మనస్విత్వం చానుమేయం. యది సన్తి- తత్ర కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాద్యుచ్యతే. నైష దోషః- సర్వస్య త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్సర్వత్ర సర్వోపపత్తేః. న హ్యత్రివృత్కృతమన్నమశ్నాతి కశ్చిత్, ఆపో వాఽత్రివృత్కృతాః పీయన్తే, తేజో వాఽత్రివృత్కృతమశ్నాతి కశ్చిత్, ఇత్యన్నాదానామాఖుప్రభృతీనాం వాగ్మిత్వం ప్రాణవత్త్వం చేత్యాద్యవిరుద్ధం. ఇత్యేవం ప్రత్యాయితశ్శ్వేతకేతురాహ- భూయ ఏవ- పునరేవ మా- మాం భగవాన్ *అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది విజ్ఞాపయతు- దృష్టాన్తేనావగమయతు. నాద్యాపి మమాస్మిన్నర్థే సమ్యఙ్నిశ్చయో జాతః. యస్మాత్తేజోఽబన్నమయత్వేనావిశిష్టే దేహ ఏకస్మిన్నుపయుజ్యమానాన్యన్నాప్స్నేహభక్ష్యాణి జాతాన్యణిష్ఠధాతురూపేణ మనః ప్రాణం వాచముపచిన్వన్తి స్వజాత్యనతిక్రమేణేతి దుర్విజ్ఞేయమిత్యభిప్రాయః - అతో భూయ ఏవేత్యాద్యాహ. తమేవముక్తవన్తం తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య, పీతానామపాం, అశితస్య తైలాదేశ్చ యోఽణిష్ఠా ధాతవః- తే మనో వాక్ప్రాణా ఇత్యేవం యతస్సిద్ధం - అత స్తేషామన్నాదిమయత్వం యుక్తమిత్యాహ (యత ఇతి) తేషామన్నాదిమయత్వం వ్యతిరేకాసిద్ధ్యా శఙ్కత్యాక్షిపతి (నన్వితి) ఆఖుప్రముఖానాం స్ఫుటోదపానాద్యనుపలమ్భేఽపి యత్తేషాం భక్ష్యం- తత్త్రైవిధ్యోపచయాద్యన్తర్భావసమ్భవాత్ప్రాణాదేరమ్మయత్వాద్యుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (నైష దో ష ఇతి) సర్వస్యాన్నాదేస్త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్, తస్య సర్వస్యైవ భక్ష్యస్య భూతత్రయాత్మత్వసమ్భవాత్, దేశైకభక్షయతోఽపి సర్వభక్షకత్వాదుప పత్తేర్మనఆదేరన్నాదిమయత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (న హీత్యాదినా) ఉక్తరీత్యా మనఆదేరన్నాదిమయత్వే ప్రత్యాయనద్వారా ప్రశ్నాద్యాసన్నాత్ర పరిశేషే ప్రత్యాయితే సతి శ్వేతకేతుశ్చోదయతీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) సర్వేషాం సన్నిధానావిశేషే అన్నస్యైవ సూక్ష్మాంశో మన ఏవోపచినోతి - న ప్రాణమితి నిశ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (నాద్యాపీతి) పార్థివమేవోపచినోతీతి విశేషమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఏకస్మిన్నుద రే ప్రవిష్టానామన్నాదీనాం మిశ్రీభూతత్వాత్, మనసశ్చ సర్వభూతగుణవ్యఞ్జకత్వేన సర్వభూతారబ్ధత్వాత్పార్థివత్వాసిద్ధేర్నోక్తో విశేష స్సమ్భవతీత్య ర్థః. యస్మాదేవమభిప్రాయశ్శ్వేతకేతోః- అత ఇతి యోజనా. మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తమేవమితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి ॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి ॥ ౨

అపాగ్ం సోమ్య పీయమానానాం యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి స ప్రాణో భవతి ॥ ౩

తేజసస్సోమ్యాశ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి సా వాగ్భవతి ॥ ౪

అన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ ॥ ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

ర.— (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి) ఉక్తరీత్యా మనః ప్రాణవాచాం అన్నజలతేజస్సంశ్లేషా[illegible]యిత్వాన్మనో౽న్నమయం- ప్రాణో౽మ్మయః- [illegible] ప్రాణ[illegible] మన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి [illegible]. సర్వస్యాపి [illegible] తేజో౽న్న[illegible] అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి [illegible] (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి) భూయః- పునరపి [illegible] (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) ఆచార్యస్తథాస్త్వ[illegible]త్యుక్తవానిత్యర్థః. ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం- యస్మాత్[illegible] - [illegible]. దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యో౽ణిమా - అణుభావః - స ఊర్ధ్వస్స ముదీషతి- సంభూయోర్ధ్వం నవనీతభావేన గచ్ఛతి. తత్సర్పిర్భవతి. ౧

ఆ.— యత్త్వం మనఆదేరన్నాదివికారత్వం [illegible] - [illegible] ప్రాణస్యాబ్మయత్వే [illegible] (దధ్న ఇతి) ౧

ర.— (దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి) [illegible] మథ్యమానస్య దధ్నః [illegible] ౽ణీయానంశో యథా సర్పిర్భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యథా౽యం దృష్టాన్తః - ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్య - ఓదనాదేరశ్యమానస్య - భుజ్యమానస్యౌదర్యేణాగ్నినా వాయుసహితేన ఖజేనేవ మథ్యమానస్య యో౽ణిమా - స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. తన్మనో భవతి - మనో౽వయవైస్సహ సంభూయ మన ఉపచినోతీత్యర్థః. ౨

ఆ.— దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమేవేతి) ఖలు- ఏవ. తేన మథ్యమానస్యేత్యో యథా౽ణిమా- తథా [illegible] యో౽ణిమేతి [illegible]. కథం తన్మనో భవతీత్యుచ్యతే- ప్రాగ్[illegible] (తన్మనో భవతీతి) ౨- ౩- ౪

ర.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తవదేవ [illegible] జాఠరాగ్నినా [illegible] అన్నస్య యో౽ణిమా- అణీయానంశః, స ఊర్ధ్వ[illegible] మనసః [illegible] భవతీత్యర్థః. సముదీషతి- [illegible] ౨

శం.— తథా- అపాం సోమ్య పీయమానానాం యో౽ణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. స ప్రాణో భవతి. ౩

ర.— (అపాం సోమ్య పీయమానానాం యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩-౪

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తేజసో౽శ్యమానస్య యో౽ణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. సా వాగ్భవతి. ౪

శం.— అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇతి యుక్తమిత్యభిప్రాయః. అతో౽ స్తైజసాదయస్తైత త్సర్వమేవం - ఘన స్త్వన్నమయమిత్యత్ర [illegible]. అతో భూయ ఏవ మా భగవాన్ మనసో౽న్నమయత్వం దృష్టాన్తేన విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా, ... ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— షోడశకలస్సోమ్య పురుషః పఞ్చదశాహాని మాఽశీః కామమపః పిబాపోమయః ప్రాణో నపిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి॥ ౧

స హ పఞ్చదశాహాని నాశాథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇత్యృచస్సోమ్య యజూంషి సామానీతి స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి॥ ౨

ఆ.— మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపసంహరతి (అన్నమయంహీతి) అతః- భవతి స్వాయామితి యావత్. ఏతత్సర్వమితి- ప్రాణస్యాపోమయత్వం, వాచస్తేజోమయత్వం, చోచ్యతే. హృదయప్రదేశే ప్రాణాదిసన్నిధానాదిశేషేణ కథం మనసస్సిద్ధాన్నసారస్యోపచయాదిత్యేతదన్నాద్యాపిసమాహితమిత్యాహ (మనస్త్విధి) మనస్తోఽశేషతోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఉత్థేతి) ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమయంహి సోమ్యమన ఇత్యాది) స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) మనసోఽన్నమయత్వం యథాబుద్ధ్యారూఢం భవతి- తథా ప్రదర్శయేతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నస్య భుక్తస్య యోఽణిష్ఠో ధాతుః - స మనసి శక్తిమధాత్. సాఽన్నోపచితా మనసశ్శక్తిష్షోడశధా ప్రవిభజ్య పురుషస్య కలాత్వేన నిర్దిదిక్షితా. తయా మనస్యన్నోపచితయా శక్త్యా షోడశధా ప్రవిభక్తయా సంయుక్తః- తద్వాన్కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో జీవవిశిష్టః పిణ్డః షోడశకల ఉచ్యతే యస్యాం సత్యాం ద్రష్టా, శ్రోతా, మన్తా, బోద్ధా, కర్తా, విజ్ఞాతా, సర్వక్రియాసమర్థః పురుషో భవతి, హీయమానాయాం చ యస్యాం సామర్థ్యహానిః, వక్ష్యతి చ * అన్నస్యాపి ద్రష్టేత్యాది. సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యం మనఃకృతమేవ - మానసేన హి బలేన సమ్పన్నా బలినో దృశ్యన్తే లోకే. ధ్యానాహారాశ్చ కేచిత్ - అన్నస్య సర్వాత్మకత్వాత్. అతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం. షోడశకలాః యస్య పురుషస్య సోఽయం షోడశకలః పురుషః. ఏతచ్చేత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకాన్యహాని మాఽశీః- అశనం మాకార్షీః. కామం- ఇచ్ఛాతోఽపః పిబ - యస్మాదపః పిబతోఽపస్తే ప్రాణో న విచ్ఛేదమాపత్స్యతే. యస్మాదాపోమయః - అబ్వికారః ప్రాణ ఇత్యవోచామ. న హి కార్యం స్వకారణోపష్టమ్భమన్తరేణావిభ్రంశమానం స్థాతుముత్సహతే. ౧

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం మనసోఽన్నరసోపచితత్వం దర్శయితుమన్నరసజనితాం శక్తిం కలాత్వేన కల్పయతి (అన్నస్యేత్యాదినా) షోడశదినావస్థేదేన షోడశధా కల్పనం ద్రష్టవ్యం. తథాపి పురుషస్య కథం షోడశకలత్వం- అత ఆహ (తయేతి) తామేవ ప్రకృతామన్నరసకృతాం శక్తిం నిర్దిశతి (యస్యామితి) తయా సంయుక్తః పురుషష్షోడశకల ఇతి షోడశత్వేన సమ్బన్ధః. అన్నరసజనితమానసశక్తిప్రయుక్తం సఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యమిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి చేతి) ఆహ- లాభోఽస్యాస్తీత్యాపి. యావదన్నం ప్రాప్తో భవతి- తావదేవాస్య ద్రష్టేత్యాదివ్యవహారస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే లోకానుభవమనుకూలయతి (సర్వస్యేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మానసేనేతి) కించ- కేచిన్మానసేనైవ బలేన ధ్యానాహారాశ్చ దృశ్యన్తే- తచ్చ ధ్యానమన్నపరమ్పరాపరినిష్పన్నం- అన్నస్యైవ దేహాదిరూపేణ పరిణతత్వాదిత్యాహ (ధ్యానేతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా షోడశకలశబ్దార్థమాహ (అత ఇతి) యతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం - అతస్తదేవ షోడశధా విభజ్య కలా యస్యేతి యోజనా. ఏతచ్ఛబ్దేనాన్నకృతం మానసం వీర్యం పరామృశ్యతే. విచ్ఛేత్స్యతే- విచ్ఛేదమాపత్స్యతే యస్మాత్ - తస్మాదపః పిబేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపాం పానపరిత్యాగే ప్రాణవిచ్ఛేదే కారణమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణస్యాప్మయత్వే సిద్ధే, కిమిత్యపాం పరిత్యాగే తస్యోచ్ఛేదః - తత్రాహ (న హీతి) ౧-౨

రం.— (షోడశకలస్సోమ్య పురుషః) షోడశాంశయుక్తమనస్కో లయుక్తః పురుషః. తచ్చ మనస్తదేవ షోడశాంశః ప్రత్యహం భుజ్యమానైరన్నాదిభిరాప్యాయితో భవతి. (పఞ్చదశాహాని మాఽశీః) తత్ర పఞ్చదశాహాని మాశ్నీయాః. (కామమపః పిబ) యథేష్టం జలం పిబ. (ఆపోమయః ప్రాణో నపిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి) జలపానే ప్రాణవిచ్ఛేదో న భవతి- జలమయత్వాత్ప్రాణస్యేత్యాచార్య ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స హ ఏవం శ్రుత్వా మనసోఽన్నమయత్వం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ పఞ్చదశాహాని నాశ- అశనం న కృతవాన్. అథ- షోడశేఽహని స్థానం- పితరముపససాద- ఉపగతవాన్. ఉపగమ్య చోవాచ- కిం బ్రవీమి భో ఇతి. ఇతర ఆహ - ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామాన్యధీష్వేతి. ఏవముక్తః పిత్రాహ. న వై మా- మాం ఋగాదీని ప్రతిభాన్తి- మమ మనసి న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః. భో- హే భగవన్నితి. ౨

రం.— (స హ పఞ్చదశాహాని నాశ) ఏవం పిత్రోక్తః పుత్రః పఞ్చదశాహాని నాశ- న భుక్తవాన్. (అథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇతి) షోడశేఽహని పితరముపసన్నశ్శిష్యః భగవన్ కిం బ్రవీమీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామానీతి) అధీతాన్వేదాన్పఠేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి) మాం ప్రతి వేదా న ప్రతిభాన్తీతి ఇతరః ప్రత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తగ్ం హోవాచ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాత్తేన తతోఽపి న బహు దహేదేవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టా స్యాత్తయైతర్హి వేదాన్నానుభవస్యశానాథ మే విజ్ఞాస్యసీతి॥ ౩

స హాశాథ హైనముపససాద తగ్ం హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వగ్ం హ ప్రతిపేదే తగ్ం హోవాచ॥ ౪

§ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తం తృణైరుపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్తేన తతోఽపి బహు దహేత్॥ ౫

ఏవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టాభూత్సాన్నేనోపసమాహితా ప్రాజ్వాలీత్తయైతర్హి వేదాననుభవస్యన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవముక్తవన్తం పితాహ - శృణు తత్ర కారణం - యేన తే తాన్యృగాదీని న ప్రతిభాన్తీతి. తం హోవాచ. యథా లోకే హే సోమ్య మహతః - మహత్పరిమాణస్యాభ్యాహితస్య - ఉపచితస్యేన్ధనైరగ్నేరేకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః - ఖద్యోతపరిమాణః శాన్తస్య పరిశిష్టః - అవశిష్టః స్యాత్ - భవేత్. తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - తత్పరిమాణాదీషదపి న బహు దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే - తవాన్నోపచితానాం షోడశానాం కలానామేకా కలా - అవయవోఽతిశిష్టా - అవశిష్టా స్యాత్. తయా త్వం ఖద్యోతమాత్రాఙ్గారతుల్యయైతర్హి - ఇదానీం వేదాన్నానుభవసి - న ప్రతిపద్యసే. శ్రుత్వా చ మే - మమ వాచమథ విజ్ఞాస్యసి. అశాన - భుఙ్క్ష్వ తావత్. ౩

ఆ.— ఋగాద్యప్రతిభానం తత్రేత్యుచ్యతే. ఈషదపి న బహు దహేత్ - కుతో బహు దహేదితి యోజనా. ౩-౪-౫

రం.— (తం హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే మహత ఇన్ధనైరభ్యాహితస్య - ప్రజ్వలితస్యాగ్నేః శాన్తస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టో భవేత్. తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - ఖద్యోతమాత్రపరిమాణాత్కిఞ్చిదపి న బహు దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే అన్నోపచితానాం షోడశానాం కలానామేకోంఽశోఽవశిష్టః. పఞ్చదశదినేషు పఞ్చదశకలానాం క్షీణత్వాదితి భావః. అతోఽల్పీయసా తేనాంశేనేదానీం వేదాన్న ప్రతిపద్యసే. అశాన - భుఙ్క్ష్వ. తత ఊర్ధ్వం మే - మత్తః విజ్ఞాస్యసీత్యర్థః. ౩

శం.— స హ తథా చకార - భుక్తవాన్. అథ - అనన్తరం హైనం - పితరం శుశ్రూషురుపససాద. తం హ - ఉపగతం పుత్రం యత్కిఞ్చ ఋగాదిషు పప్రచ్ఛ గ్రన్థరూపం - అర్థజాతం చ పితా - స శ్వేతకేతుః సర్వం హ తత్ప్రతిపేదే ఋగాద్యర్థతో గ్రన్థతశ్చ. తం హోవాచ పునః పితా. ౪

రం.— (స హాశాథ హైనముపససాద) ఏవం పిత్రోక్తః సః - శ్వేతకేతుః ఆశ - భుక్తవాన్. అథ - భుక్త్వా పితరముపసన్నః. (తం హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వం హ ప్రతిపేదే) తం తదా పితా యద్యత్పృష్టవాన్ - తత్తత్సర్వం స జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ) పితేతి శేషః. ౪

శం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యేత్యాది) సమానం. ఏకమఙ్గారం శాన్తస్యాగ్నేః ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం. తం తృణైశ్చూర్ణైశ్చోపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్ - వర్ధయేత్. తేన - ఇద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేత్. ౫

రం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టమిత్యాది) యథా మహతో జ్వలితశాన్తస్య వహ్నేరేకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తృణాదిభిరుపసమిధ్య ప్రాజ్వాలయేత్ - ప్రకర్షేణ సమన్తాద్వర్ధయేత్. తేన చ - ఏవమిద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేదిత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవం సోమ్య తే షోడశానామన్నకలానాం - సామర్థ్యరూపాణామేకా కలాతిశిష్టాభూత్ - అవశిష్టాసీత్. పఞ్చదశాహాన్యభుక్తవత ఏకైకేనాహ్నైకైకా కలా చన్ద్రమస ఇవాపరపక్షే క్షీణా. అతిశిష్టా కలా తవాన్నేన భుక్తేనోపసమాహితా - వర్ధితా. ఉపచితా ప్రాజ్వాలీత్ - దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. ప్రజ్వలితా. వర్ధితేత్యర్థః. ప్రాజ్వలీదితి పాఠాన్తరం. తదా తేనోపసమాహితాను ప్రజ్వలితవతీత్యర్థః. తయా - వర్ధితయైతర్హి - ఇదానీం

---

§ ప్రాజ్వాలయేదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నేదానీమనుభవసి- ఉపలభసే ఏవం [illegible] ([illegible]) [illegible] తథా ఆపోమయః ప్రాణః. [illegible] ఏతదుక్తం [illegible] ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

అ.— [illegible] ఆన్నోపచయాయత్తా [illegible] ([illegible]) [illegible] ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే [illegible] ఖణ్డః.

[illegible] — ([illegible]) [illegible] ప్రాజ్ఞేన [illegible] (అన్నమయం [illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ※ అనేన జీవేనాత్మనా ఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి [illegible] ※ [illegible] అనేన జీవేనాత్మనా ఽనుప్రవిశ్య [illegible] హిరణ్యగర్భ [illegible] ※ [illegible] ※ [illegible] త్రివృతం [illegible] ※ [illegible] ※ అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే [illegible] ※ అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాక్ [illegible] ※ [illegible] ※ నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ ప్రజాః స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః॥

సమేత్యాన్యోన్యసంయోగేన పరస్పరసమాశ్రయః [illegible] దిశేషానాహ్వాన్ముఖ్యాదయ ఇతి. అతఏవచ ౹ అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి [illegible] రౌహిత్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనం [illegible] త్రివృత్కరణ ప్రదర్శనం [illegible] త్రివృత్కృతానాం [illegible] త్రివృత్కరణ ప్రదర్శనం కృతమిత్యవిరోధః. నన్వస్తు [illegible] త్రివృత్కృత తేజోఽబన్నరూపత్వే [illegible] వ్యవహారః కథం స్యాదిత్యత్రాహ-

* వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః [illegible] పృథివ్యంశానాం భూయస్త్వే పృథివీవ్యవహారః- జలాంశానాం భూయస్త్వే జలవ్యవహారః [illegible]

[illegible] తద్వాదస్తద్వాద ఇతి సూత్రే ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్తిద్యోతనార్థేతి. తథాద్వితీయాధ్యాయే ఆరమ్భణాధికరణే- ఉపాదేయమపాదానా [illegible] స్యైవ- ఘటేనోదకమాహ్రియతే, మృత్పిణ్డేన [illegible] ఇతి కార్యభేదాత్. తథా- ఘటస్య [illegible] కారణం, మృత్పిణ్డస్య [illegible] ఇతి కారణభేదాత్. తథా- ఘటస్య [illegible] కారం, మృత్పిణ్డస్య [illegible] కార, ఇత్యాకారభేదాత్. తథా- పూర్వకాలం కారణం, ఉత్తరకాలం కార్యం, ఇతి కాలభేదాత్. బహవస్తన్తవః, ఏకః పటః, ఇతి సఙ్ఖ్యాభేదాత్. సత్యామేవ మృది ఘటో నష్ట ఇతి ప్రతీతేః. కార్యకారణయోర్బుద్ధి [illegible] శబ్దాదిభేదస్య దర్శనాత్ [illegible] దేవోపాదేయం. ఇతరథా కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి [illegible] ఉచ్యతే-* తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః [illegible] ఆరమ్భణశబ్దాదిభిరవగమ్యతే * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం. ఆదేశశ్రైవ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఏకమేవాద్వితీయం [illegible] * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి [illegible] యదిచ నైయాయికాదిరీత్యా [illegible] ఉపాదేయముపాదానాదన్యత్స్యాత్- [illegible] కారణగుణప్రక్రమేణ కార్యగుణారమ్భ [illegible] ఉపాదాన [illegible] గురుత్వే [illegible] ఉపాదేయ [illegible] గురుత్వప్రసఙ్గాత్. బుద్ధిశబ్దాదిభేదానాముపపత్తిః [illegible] ఏకస్మిన్నేవ వస్తుని [illegible] అవస్థాభేదాత్ [illegible] ప్రామాణికత్వాత్. నను [illegible] ఏకస్మిన్నేవ [illegible] ఏకస్మిన్నేవ [illegible] సంయోగ [illegible] అవచ్ఛేదకభేదేన సంయోగ [illegible] సంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన- [illegible] ఘటత్వమేకత్వం చ, [illegible] అవచ్ఛేదేన [illegible] అనేకత్వమిత్యుపపత్తేః. [illegible] సంయోగా [illegible] అవచ్ఛేదకత్వమితిచేన్న- [illegible] అవచ్ఛేదక [illegible] అవచ్ఛేదకత్వాత్ [illegible] ఏవం కార్యకారణయోరనన్యత్వే [illegible] సంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన [illegible] ఘటత్వం- [illegible] అవచ్ఛేదేన [illegible] సమవాయో [illegible] నను సంస్థానస్యానన్యత్వే [illegible] అసత్కార్యవాద [illegible] ప్రసజ్యేతేతిచేత్. [illegible] ఉత్పత్తిరపి [illegible] అవస్థాన్తరాపత్తిః [illegible] అస్మాకం [illegible] అవస్థానాం [illegible] కార్యసంయోగానన్యత్వాత్ [illegible] ఆసీత్. అనన్యత్వేఽపి ఘటస్యోత్పత్తిర్నామ- ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధ ఏవ- నన్వస్య [illegible] ఉపాదేయ [illegible] దేవ- * భావే చోపలబ్ధేః. హిరణ్యకుణ్డలాదికార్యేషు [illegible] హిరణ్యమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయా [illegible] * సత్వాచ్చావరస్య. అవరస్య- కార్యస్య కారణే తాదాత్మ్యేన సత్త్వస్యైవ సత్త్వాచ్చ ఉపాదానాదనన్యదుపాదేయం. సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి కార్యస్య [illegible] కారణే కార్యతాదాత్మ్యప్రతీతేరిత్యర్థః. * భావే చోపలబ్ధేరితిసూత్రే కార్యదశాయాం కార్యే కారణతాదాత్మ్యప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తా. ఉత్తరసూత్రే తు కార్యనాశాన [illegible] కారణే కార్యాభేదప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తేతి వివేకః. * అసద్వ్యపదేశాన్నేతిచేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాద్యుక్తేః శబ్దాన్తరాచ్చ. * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ * ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదిత్యాది [illegible] సృష్టేః ప్రాగసత్త్వవ్యపదేశాత్ సృష్టేః ప్రాగపి [illegible] నోపాదేయస్యైక్యం నోపపద్యత ఇతిచేన్న- నామరూపవిభాగలక్షణధర్మాన్తరాభావమాదాయ అసత్త్వవ్యపదేశోపపత్తేః. జగతస్సత్త్వం- నామరూపవత్త్వం. అసత్త్వం- నామరూపవిరోధిసూక్ష్మావస్థా. సతు సర్వాత్మనాఽసత్త్వం. కుత ఇదమవగమ్యత ఇతిచేత్ వాక్యశేషాత్- * ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదిత్యత్ర * తదసదేవ సన్మనోఽకురుతేతి వాక్యశేషే మనస్కృత్యత్వప్రతిపాదనాత్. యుక్తేశ్చ- ఘటస్యాసత్త్వం హి నామ- ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధః. అసత్త్వం నామ- తద్విరోధికపాలత్వాద్యవస్థాసమ్బన్ధ ఏవ. న హి తద్వ్యతిరిక్తో ఘటాభావో నామ కశ్చిదుపలభ్యతే. శబ్దాన్తరాచ్చ - * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యాదిబిభాగాభావ [illegible] ప్రతిషేధస్య * సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి [illegible] * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి [illegible] పటవచ్చ. యథా తన్తవః [illegible] పటశబ్దభాజః [illegible] నామరూపకార్యాదికం భజన్తే- [illegible] * యథా చ ప్రాణాదిః. యథా వాయురేక ఏవ శరీరే [illegible] ప్రాణాపానాదినామరూపకార్యాన్తరాణి భజతే - [illegible] మేవ బ్రహ్మైవ చిదచిద్వస్తుశరీరం స్థిరత్రసరూపం జగద్భవతీతి పరమకారణాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం జగతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి స్థితం. తథా ప్రథమాధ్యాయే ప్రకృత్యధికరణే- లోకే ఘటకర్తుః కులాలస్యోపాదానత్వాభావాత్ జగత్కర్తుః పరమాత్మనో జగదుపాదానత్వం న సమ్భవతి. కించ- నిష్కలో [illegible] అపరిణామినః పరమాత్మనః పరిణామిస్వలక్షణోపాదానత్వాసమ్భవాచ్చ బ్రహ్మణో నోపాదానత్వం. అపిచ * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః॥ మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమితి శ్రుతివశాత్పరిణామసమర్థా ప్రకృతిరేవోపాదానం- ఈశ్వరస్య తు తదధిష్ఠాతృత్వమాత్రమేవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ప్రకృతిశ్చ- ఉపాదానంచ బ్రహ్మైవ. ఇతరథా ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాః మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్య చోపరోధప్రసఙ్గాత్. సత్యుపాదానభూతమృత్పిణ్డజ్ఞాన ఇవ నిమిత్తభూతదణ్డాదిజ్ఞానేన తత్కా

ఉ.— ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనగ్ం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వగ్ం హ్యపీతో భవతి॥ ౧

ర్యం ఘటశరావాదికం జ్ఞాతం భవతి. అతఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞయా మృత్పిణ్డదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ బ్రహ్మ జగతో రుపాదానో పాదేయభావప్రతిపాద్యతే నచాస్య గ్రామస్య ప్రధానభూతైశ్చైత్రైస్సర్వో గ్రామస్సాక్షాత్కృత ఇతివ్యపదేశవత్ బ్రహ్మణస్సర్వప్రధానతయా తస్మిన్ దృష్టే సర్వంవిదితప్రాయమిత్యుక్తిరుపపద్యత ఇతి వాచ్యం. యదిహ్యత్ర సర్వవిజ్ఞానం ప్రాధాన్యాత్ ప్రాయం గౌణం స్యాత్ - తదా ప్రధానజ్ఞానేన సర్వమస్య దప్రధానమవిదితమపి ఫలతో విదితప్రాయం భవతీత్యస్య గస్యలోకసిద్ధత్వేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసుపపత్తిం పశ్యతశ్శ్వేతకేతోః * కథం ను భగవస్స ఆదేశ ఇతి ప్రశ్నో న స్యాత్. అపి ప్రాయాసన్నిధేస్సత్యతే ప్రశ్నే ప్రాధాన్యాద్వా సాదృశ్యాద్వా సర్వం జ్ఞాతం స్యాదిత్యేవ ప్రతివక్తవ్యం స్యాత్ - నతు * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేతి. అతో బ్రహ్మోపాదానమేవ. * అభిధ్యోపదేశాచ్చ. * సైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి బ్రహ్మణ ఏవ బహుస్యామితి సఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిరుపదిశ్యతే. నహి కులాలాదేరీదృశసఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిస్సమ్భవతి. * సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్. * బ్రహ్మవనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమివః బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి హి శ్రూయతే. ఉపాదానమపి బ్రహ్మైవ. తస్యోపాదానభూతస్య వృక్షస్యాధారభూతం వనమపి బ్రహ్మైవ. భువనాని ధారయన్నీశ్వరో బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం స్యాత్. స ఏవాధ్యతిష్ఠదిత్యర్థః. అతశ్చాధిష్ఠేయముపకరణాదికమపి బ్రహ్మైవేత్యర్థః. * ఆత్మకృతేః. * తదాత్మానం స్వయమకురుతేతి అత్ర నవిబహుత్వకరణాత్తస్యైవ సమిత్తత్వముపాదానత్వం చ. నహి కులాలఆత్మానం కురుతే ఇతివ్యపదేశోఽస్తి. ననుు * నిష్కలం నిష్క్రియమితి నిరవయవస్యాపరిణామిత్వలక్షణముపాదానత్వం న స్యాత్. తత్రాహ- * పరిణామాత్. నిర్వికారత్వాద్యవిరోధిపరిణామవిశేషసమ్భవాదిత్యర్థః. అయం భావః- * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమిత్యాదిభిః పరమాత్మనో నిర్వికారత్వం చ ప్రతీయతే, పూర్వోక్తసూత్రోదాహృతశ్రుతిభిః ప్రపఞ్చోపాదానత్వం చ ప్రతీయతే, ఉభయమపి యథోపపద్యతే - తథోపపాదనీయం. పరమాత్మనశ్చ నిర్వికారత్వం శ్రూయతే. * వికారజననీమజ్ఞాం అష్టరూపామజాం ధ్రువాం * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదివాక్యేషు ప్రపఞ్చోపాదానభూతా పరిణామినీ ప్రకృతిః ప్రతీయతే. తత్ర పరిణమమాన ప్రకృతిరూపోపాదానావరుద్ధే ప్రపఞ్చే సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ తద్ద్వారా బ్రహ్మ కారణమిత్యవసీయతే. యథా *యదాగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇతి పురోడాశావరుద్ధాయా వ్రీహీణాం కారణత్వం సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ పురోడాశద్వారా పర్యవస్యతి- తద్వత్. ననుభవత్వన్యద్వారా కారణత్వనిర్వాహః- వ్యాపారవ్యవధానేపి కారణత్వాక్షతేః. ఉపాదానత్వం తు నాన్యద్వారా సమ్భవతి- ఛాన్యవస్థావత్త్వపూర్వావస్థాయోగిత్వం హ్యుపాదానత్వం. అవస్థాశ్రయత్వమన్యైవ పరమాత్మని కథముపాదానత్వమితి చేన్న- పరమాత్మాశ్రితాయా స్తచ్ఛక్తిభూతాయా అవస్థాశ్రయత్వేన పరమాత్మనోఽప్యవస్థాశ్రయత్వోపపత్తేః. అతశ్చ బ్రహ్మణి సావయవత్వకారాభావమాదాయ అపరిణామిత్వనిర్వికారత్వశ్రుతయోఽప్యుపపన్నాః. శక్తిశరీరాదిశబ్దితాయాః ప్రకృతేర్బ్రహ్మణ్యాభేదోపచారేణ వా- ప్రకృతిగతావస్థాయాః పరమ్పరయా బ్రహ్మాశ్రితత్వేన వా బ్రహ్మణః పరిణామోపాదానవాదాః. బ్రహ్మోపాదానత్వవచనాని * న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. *కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వేత్యాద్యాక్షేపపరిహారాశ్చోపపన్నాః- * యోనిశ్చ హి గీయతే *యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరా ఇతి- యోనిః- ఉపాదానమితి హి బ్రహ్మ గీయతే. యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం *యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి వాక్యశేషాదవగమ్యతే. అతశ్చ బ్రహ్మైవ నిమిత్తముపాదానం చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం — యస్మిన్ మనసి జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా పరా దేవతా ఆదర్శ ఇవ పురుషః ప్రతిబిమ్బేన, జలాదిష్వివ సూర్యాదయః ప్రతిబిమ్బైః,- తదన్నాపోమయం తేజోఽప్మయాభ్యాం తాభ్యాం సఙ్గతమధిగతం- యన్మయో యత్స్థశ్చ జీవో మననదర్శనశ్రవణాదివ్యవహారాయ కల్పతే. తదుపరమే చ స్వం దేవతారూపమేవ ప్రతిపద్యతే. తదుక్తం శ్రుత్యన్తరే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ *సధీస్స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి *స వా అయమాత్మా బ్రహ్మవిజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాది * స్వప్నేన శారీరమిత్యాది * ప్రాణస్యైవ ప్రాణా నామ భవతీత్యాది. తస్యాస్య మనస్స్థస్య మన ఆఖ్యాం గతస్య మనఉపశమద్వారేణేన్ద్రియవిషయేభ్యో నివృత్తస్య యస్యాం దేవతాయాం స్వాత్మభూతాయాం యదవస్థానం- తత్పుత్రాయాచిఖ్యాసురుద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ- ఉక్తవాన్. స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం. స్వప్న ఇతి - దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్యాఖ్యా. తస్య మధ్యం- స్వప్నాన్తం. సుషుప్తమిత్యేతత్. అథవా-స్వప్నాన్తం- స్వప్నతత్త్వమిత్యర్థః. తత్రాప్యర్థాత్సుషుప్తమేవ భవతి. స్వమపీతో భవతీతి వచనాత్. నహ్యన్యత్ర సుషుప్తాత్స్వమపీతిం జీవస్యేచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః. తత్ర హ్యదర్శనోపనయనేన పురుషప్రతిబిమ్బ ఆదర్శగతో యథా స్వమేవ పురుషమపీతో భవతి- ఏవం మనఆద్యుపరమే చైతన్యప్రతిబిమ్బరూపేణ జీవేనాత్మనా మనసి ప్రవిష్టా నామరూపవ్యాకరణాయ పరా దేవతా-సా స్వమేవాత్మానం ప్రతిపద్యతే జీవరూపతాం మనఆఖ్యాం హిత్వా. అతస్సుషుప్త ఏవ స్వప్నాన్తశబ్దవాచ్య ఇత్యవగమ్యతే. యత్ర సుషుప్తస్స్వప్నాన్ పశ్యతి - తత్స్వప్నం

దర్శనం సుఖదుఃఖసంయుక్తమితి పుణ్యాపుణ్యకార్యం. పుణ్యాపుణ్యయోర్హి సుఖదుఃఖారమ్భకత్వం ప్రసిద్ధం. పుణ్యాపుణ్యయోరా [illegible]
[illegible] సుఖదుఃఖదర్శనకార్యారమ్భకత్వముపపద్యతే. నాన్యథేత్యర్థః [illegible] సంసారహేతుభిస్సంయుక్త [illegible]

[illegible]

౧౦.— ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాం [illegible]
[illegible] ([illegible]) స్వప్నస్థానం — [illegible] ఏవం [illegible] ప్రతిజ్ఞా
[illegible] (యత్రైతత్పురుషస్స్వపితినామ) యత్ర — యదా పురుషస్స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషస్స్వపితి [illegible]
[illegible] పురుషస్యాపో [illegible] నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. ఏతత్పురుషః — ఏష పురుషః [illegible] (సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి) తదా

తస్మిన్ స్వాపకాలే *సదేవ సోమ్యేతి ప్రకృతేన సతా సమ్పన్నో భవతి-* ఇతి గతౌ. స్వజాతో భవతీత్యర్థః. తస్యైవ సతస్సమ్యక్త్వేన విలయరూపత్వం స్వపితినామ సర్వ చనా సగుణం ... (స్వమపీతో భవతి) అత్ర స్వశబ్దస్సర్వత్ర జీవమాత్రపరం- *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీతి స్థాన ప్రమాణేన సచ్ఛబ్దస్వశబ్దయోరేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్. సచ్ఛబ్దస్య చాస్మిన్ ప్రకరణే పరమాత్మవిషయత్వాత్ స్వశబ్దోఽపి తత్పర ఏవ. నను జీవభిన్నత్వాత్ పరమాత్మనః తస్య కథం జీవం ప్రతి స్వత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- *దేవమనుష్యాదినామరూపాధికాన రాగలోభాద్యనుగుణజ్ఞానప్రసరవజ్జాగరితావస్థజీవవిశిష్టః పరమాత్మా దేవమనుష్యాదినామరూప రాగద్వేషలోభమోహాద్యౌపాధిక బాహ్యాభ్యన్తరాకారాభిమాన కాలుష్యరహితజీవశరీరకస్సన్ స్వస్య స్వరూపేణ ... ఇతి *స్వాప్యయాదిభిః సూత్రే భాష్యే ... వ్యాఖ్యాతత్వాన్నానుపపత్తిః. అత్ర అపిపూర్వస్య ఇణో లయార్థస్య సకర్మకత్వాత్ స్వమపీత ఇతి ద్వితీయా. (తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి) హి- యస్మాత్ స్వస్మిన్ లీనో భవతి - తస్మాత్ స్వపితీతి లౌకికా ఆచక్షత ఇత్యర్థః. అత్ర యద్యపి స్వపితిధాతోర్నిష్పన్నః స్వపితిశబ్దః - నతు స్వశబ్దోపపదాదపీతేః. తథాప్యేవం నిర్వచనం ... ప్రశంసావాదరూపముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర జీవస్య పరమాత్మని లయప్రతిపాదనాత్ తజ్జత్వాబ్బిన్దువజ్జీవస్యాపి తదుపాదేయత్వాత్ తజ్జ్ఞానేన తజ్జ్ఞాతత్వముపపాదితం భవతి. నను *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ ఇతి పురుషశబ్దనిర్దిష్టస్యైవ స్వశబ్దేన పరామర్శవ్యతయా పురుషశబ్దస్య జీవమాత్రవిశ్రాన్తత్వేన స్వశబ్దస్యాపి తత్పరత్వస్త్వసం ... నిరతం. నచ పురుషపదస్యాపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వకల్పనం యుక్తం- *యత్రైతత్పురుషః స్వపితినామ *తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యుపక్రమోపసంహారయోర్లౌకికప్రసిద్ధ్యనువాదాత్, లౌకికానాం బ్రహ్మణి తత్ప్రసిద్ధ్యభావాత్, *సతి సమ్పద్య న విదుః *సత ఆగమ్య న విదురిత్యుత్తరఖణ్డయోః ప్రతిపాద్యమానస్యాజ్ఞానస్య బ్రహ్మణ్యయోగాచ్చ. *పురుషస్స్వపితి నామేతి వాక్యస్థపురుషశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావేనస్వశబ్దస్యాపి న బ్రహ్మపర్యన్తత్వం సమ్భవతి. కిం చ- *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి వాక్యే సచ్ఛబ్దితే బ్రహ్మణి సుషుప్తావస్థజీవవిశిష్టపరమాత్మలయప్రతిపాదనే తత్సుషుప్త్యవస్థత్వేనాభ్యుపేతే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి వాక్యేఽపి పరిష్వక్తత్వమపి జీవశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్. నచేష్టాపత్తిః- *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రే పరిష్వఙ్గకేన ప్రాజ్ఞేన పరిష్వజ్యమానస్యాజ్ఞస్య జీవస్య భేదప్రతిపాదనం హి విరుధ్యేతేతి చేత్. అత్ర కేచిత్ - శాస్త్రానభిజ్ఞలౌకికప్రసిద్ధేః దేహవ్యతిరిక్తజీవేఽప్యభావాత్ అభిజ్ఞప్రసిద్ధిరేవ *స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యనూద్యతే- అభిజ్ఞప్రసిద్ధిశ్చ పరమాత్మవిషయాపి సమ్భవతి. *సమ్పద్య న విదురిత్యగ్రిమఖణ్డే ప్రతిపాద్యమానమజ్ఞానమపి జీవద్వారా బ్రహ్మణి సఙ్గచ్ఛతే. *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి ప్రతిపాద్యమానస్య పరిష్వఙ్గస్య సత్సమ్పత్త్యైక్యమపి నాభ్యుపగన్తవ్యం. *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యనయోరైకార్థ్యోక్తిశ్చ ఉభయోరపి సుషుప్తివిషయత్వాదుపపద్యతే - నతు సర్వాత్మనైకార్థ్యం- యేన *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతిసూత్రం విరుధ్యేత. అతః *పురుషస్స్వపితి నామేత్యత్రాపి పురుషశబ్దో బ్రహ్మపర్యన్త ఏవ - అతః స్వశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వేనానుపపత్తిరితి వ్యాసార్యోక్తిం సమర్థయన్తే. *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి వాక్యవివరణప్రవృత్తేన భగవతా భాష్యకృతా మహాసిద్ధాన్తే *తత్త్వమసీత్యత్రాద్వైత్యోపాదేయవిభాగః కథమితి చేత్. నాత్ర కించిదుత్పత్త్యాదికముపవిధీయతే- *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్. అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్. ఇదం సర్వమితి - సజీవం జగన్నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమితి - తస్యైష ఆత్మేతి తత్రైవ ప్రతిపాదితం. తత్ర చ హేతురుక్తః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి. *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతివదితి భాషితం. అత్ర వ్యాసార్యైః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి వాక్యే సర్వశబ్దేన ప్రజానాం విశేషితత్వాత్, ప్రజాశబ్దస్య చాచిత్సంసృష్టచేతనవిశేషపరత్వాత్, *ఇదం సర్వమసృజతేత్యాదివాక్యాన్తరే విజ్ఞానావిజ్ఞానశబ్దవాచ్యచిదచిదాత్మకస్య జగతస్సర్వశబ్దేన నిర్దేశాచ్చ ప్రజాశబ్దేన సజీవం జగన్నిర్దిశ్యతే. సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పదద్వయం సచ్ఛబ్దవాచ్యబ్రహ్మాధీనోత్పత్తిలయత్వపరం. ప్రతిష్ఠా - నిష్ఠా. పర్యవసానం. లయ ఇతి యావత్. సదాయతనా ఇతి సదాధారకత్వముచ్యతే. అనేన జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. తత్కథమితి చేత్. ఇత్థం- ఉత్పత్తిలయహేతుత్వవాచిపదద్వయమధ్యగతేన స్థితిహేతుత్వవాచినా సదాయతనా ఇతి పదేన స్థితిహేతుధారకత్వం సిధ్యతి. *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇతి తిష్ఠతిధాతూక్తస్థితేః ప్రశాసనేన ధారణాధీనత్వావగమాత్, తస్య చ ప్రశాసనస్య *అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామితి అన్తః ప్రవేశపూర్వకత్వావగమాత్, సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేన అన్తః ప్రవేశశాసనధారణానామన్యతమోక్తావపి ఇతరయోః ఫలితత్వాత్ సదాయతనా ఇత్యనేన ధారకత్వోక్తావపి అన్తః ప్రవిశ్య శాసనేన ధారకత్వలక్షణాత్మత్వస్య ఫలితత్వాత్ జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః, సత్ప్రతిష్ఠా, ఇతి ద్వాభ్యాం సదుపాదానకత్వం. సదాయతనా ఇత్యనేన సదన్తర్యామికత్వం. ఉపాదానోపాదేయభావస్యాభిన్ననిష్ఠత్వాత్, ప్రజాశబ్దేనాచిత్సంసృష్టజీవమాత్రపరామర్శే తస్య సదుపాదానకత్వాసమ్భవాత్, ప్రజాశబ్దేన చ ప్రజాశరీరకం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యత్ర సదన్తర్యామికత్వస్య శరీరభూతచిదచిన్మాత్రనిష్ఠత్వేన చిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావాత్ సదాయతనా ఇతి వాక్యానుషక్తప్రజాశబ్దేన శరీరభూతచేతనాచేతనమాత్రమేవాభిధీయతే. తథా *సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకవాక్యవిశిష్టస్యైవోపాదానత్వాత్ సచ్ఛబ్దేన సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టమేవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకవాక్యే విశిష్టస్యాన్తర్యామిత్వాసమ్భవాత్ సచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రమేవాభిధీయతే. తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాత్ తదన్త్వాత్ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యత్రాపి తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాదిత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకాంశే విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయత్వాత్ సర్వశబ్దోఽపి విశిష్టపరః. తచ్ఛబ్దోఽపి విశిష్టపరః. సర్వమిదం తదన్త్వాద్బ్రహ్మేతి తదన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకాంశే తు విశిష్టయోశ్శరీరశరీరిభావాసమ్భవాత్ సర్వమిదమితిశబ్దేన శరీరభూతం జగదేవ పరామృశ్యతే. తదితిశబ్దేన కేవలవిశేష్యభూతం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్రాపి ఇట

త్మ్యాయస్యతద్వైతదాత్మ్యమిత్యర్థస్యవర్ణనీయతయా విశిష్టస్యాన్త్యవాదేతచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రం పరామృశ్యత ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. ఏతత్సర్వం గత్యభావాదఙ్గీకార్యం. * కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యత్వేన తదన్తర్యామికత్వేన చ తదాత్మ్యత్వే నైక్యాత్తత్ప్రత్యనీకనానాత్వం నిషిధ్యత ఇతి మహానిష్టాన్తభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే చ వ్యాసార్యైః- యస్య బ్రహ్మకార్యత్వం విశిష్టస్య- న పునస్తదన్తర్యామికత్వం. యస్య బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వం విశేషణస్య- న తస్య బ్రహ్మోపాదేయత్వం- బ్రహ్మాన్తర్యామికస్యాస్య విశేషణమాత్రనిష్ఠత్వాదితి పరిచోద్య- జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదితి శ్రూయమాణో జగచ్ఛబ్దో విశిష్టపరః. తదన్తర్యామికత్వే నైతత్ప్రత్యవిశేషణమాత్రవాచీ నిష్కృష్టో జగత ఇతి శబ్ద ఉక్తావ్యాహృతార్థత్వాత్- అస్మిన్పక్షే బహుశైరూప్యాశ్రయణక్లేశం పర్యాలోచ్య - బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వేనేత్యుభయత్రాపి జగత ఇతి నిష్కృష్టకవివక్షా. న చ నిష్కృష్టస్య విశేషణమాత్రస్య జగతః తదన్తర్యామికత్వోపపత్తావపి తదుపాదానకత్వం న సమ్భవతీతి వాచ్యం- భావ్యవస్థాశ్రయస్యైవోపాదేయతయా తచ్ఛరీరభూతస్య జగతోఽపి భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన బ్రహ్మోపాదేయత్వం సమ్భవతీతి ప్రతిపాదితం. అస్మిన్పక్షే నైరూప్యాదిక్లేశాశ్రయణాభావాదయమపి పక్షోఽయుక్త ఇత్యస్మాభిర్మన్త్రకోపనిషత్ప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితః అస్మిన్పక్షే * సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి సదుపాదానకత్వసదాధారకత్వప్రతిపాదకవాక్యే ప్రజాశబ్దః కేవలాచిదచిన్మాత్రపరః- న తు బ్రహ్మపరః సచ్ఛబ్దోఽపి కేవలబ్రహ్మమాత్రపరః. తతశ్చ కేవలస్య బ్రహ్మణః కేవలచిదచిత్ప్రపఞ్చస్య చ పూర్వోత్తరావస్థాశ్రయహేతుహేతుమద్భావరూపతయా ఉపాదానోపాదేయభావోఽప్యస్తి- తదప్యప్రసిద్ధకారణత్వస్యైవ తదుపాదానత్వరూపత్వాన్నిర్విశేషస్య బ్రహ్మణో విశేషణాపృథక్సిద్ధకారణత్వేనోపాదానత్వస్యైవాయుక్తత్వాత్. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్రాపీదం సర్వమితి కేవలచిదచిదాత్మకః ప్రపఞ్చః పరామృశ్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేనాపి కేవలం నిర్విశేషమితి న పూర్వవాక్యస్వారస్యం. నను * ఐతదాత్మ్యమిత్యత్రాత్మశబ్దేన కిం స్వరూపముచ్యతే- ఉత నియన్తృత్వం. నాద్యః- చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వాభావాత్. న ద్వితీయః- శరీరాత్మభావే * సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పూర్వవాక్యోక్తసదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోర్వ్యాకోపకరణం విరుధ్యేత. న చేష్టాపత్తిః- * తత్ర చ హేతురుక్తః సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనా ఇతి భాష్యవిరోధప్రసఙ్గాత్, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శ్రుతావేవ చ సదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వే హేతూకరణాదితి చేన్న- విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావ ఇతి పక్షేఽప్యస్యాబాధ్యమానత్వాత్. కథం తర్హ్యస్య దోషస్య నిస్తార ఇతి చేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశబ్దోఽత్ర వ్యాప్యవచనః- * అద్భ్యశ్చ నాత్మ్యోఽనిరుక్త ఇత్యత్రాత్మ్యశబ్దస్య వ్యాప్యార్థకత్వాశ్రయణాత్. ఐతదాత్మ్యం- ఉపాదానభూతేనాన్తర్యామిభూతేన చ బ్రహ్మణా వ్యాప్యమిత్యర్థః. * మృదాదయో ఘటాదికం యథేత్యుపాదానస్యాపి వ్యాపకత్వప్రసిద్ధేః. ఏతదాత్మ్యమేవైతదాత్మ్యం స్వార్థేఽణ్. ఏష ఆత్మాయస్యేతి పక్షే నిస్వార్థేష్యఞాశ్రయణీయత్వాత్. అస్మింశ్చ పక్షే * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం * స ఆత్మేత్యనయోః న పౌనరుక్త్యశఙ్కా. అత ఏవ * రామానుజం లక్ష్మణపూర్వజం చేతివదాదరాతిశయాదుపపద్యత ఇతి పరిహారాశ్రయణక్లేశోఽపి నాశ్రయణీయః. తత్సత్యం- ఏతదాత్మకత్వమేవ సత్యం ప్రపఞ్చస్య- ప్రామాణికమిత్యర్థః. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి వాక్యస్యైవమర్థః- సత్యం- ప్రమాణప్రతిపన్నం తదిదం సర్వం- జగదైతదాత్మ్యం- అనేన బ్రహ్మణా వ్యాప్తమిత్యర్థః. అత్రాపి సత్యశబ్దశక్త్యా జ్ఞాదేస్తుచ్ఛస్య వ్యాప్తత్వాభావేఽపి ప్రమాణప్రతిపన్నస్య సర్వస్యాపి బ్రహ్మవ్యాప్తత్వమస్తీతి భావః. స ఆత్మా- నియన్తేత్యర్థః. విశేష్యస్య విశేషణాంశం ప్రత్యుపాదానత్వమస్తీత్యస్మిన్పక్షే * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర దంశబ్దస్య కథమనువృత్తవేదాన్తం శ్వేతకేతుం ప్రతి బ్రహ్మపర్యన్తత్వమితి జనకత్వమితి శఙ్కాయా అపి నావకాశః. నన్వాక్షరీత్యా భిన్నయోరుపాదానోపాదేయభావసమ్భవేఽపి * సదేవేదమగ్ర ఆసీత్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి పరస్పరభిన్నవిశేషణవిశేష్యవాచినోర్జగద్బ్రహ్మవాచిశబ్దయోః కథం సామానాధికరణ్యమితి చేన్న- అపృథక్సిద్ధవాచిత్వేనైవ సామానాధికరణ్యప్రయోజకతయా లోకవేదయోర్దృష్టత్వాత్, చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య తచ్ఛక్తిత్వేన తచ్ఛరీరత్వేన తదాకారభేదోపచారేణాభేదపరశబ్దానాం * సదేవేదమిత్యాదివాక్యానాముపపత్తేః, శక్తిశక్తిమతోర్మృద్ఘటాదివదత్యన్తభేదాభావాత్. విశేషణభూతప్రపఞ్చాంశే బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాభావే * న విలక్షణత్వాదిత్యధికరణస్య * కృత్స్నప్రసక్తిరిత్యధికరణస్య చానారమ్భణత్వప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మణో బ్రహ్మప్రత్యుపాదానత్వే విలక్షణత్వశఙ్కాయా వా, బ్రహ్మణో జగద్రూపేణ పరిణామాభావే కృత్స్నప్రసక్తినిరవయవత్వశబ్దకోపశఙ్కయోర్వా, అప్రసక్తేః. నన్వేవం * తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇత్యధికరణే ప్రపఞ్చస్యోపాదానభూతబ్రహ్మణా అభేదాసమ్భవాత్ ఉపాదానోపాదేయాభేదసమర్థనం విరుధ్యేతేతి చేత్. న తస్మిన్నధికరణే ఉపాదానోపాదేయయోస్స్వరూపాభేదస్సమర్థ్యతే - తయోరభేదే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అపి తు తదపృథక్సిద్ధత్వం. తచ్చ- తదాయత్తాధీనసత్తాకత్వం. ఏతావతాంశస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య అభేదవ్యవహారప్రయోజకత్వం * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి ప్రమాణసిద్ధం. అతో న తదధికరణవిరోధః. యద్వా- అసన్న్యతేః స్థూలచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యైవ తద్విశిష్టస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాదేయత్వాదుపాదానభూతసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకస్య బ్రహ్మణ ఉపాదేయభూతస్థూలచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మాభేదసమర్థనపరతయా ఆరమ్భణాధికరణస్యోపపత్తేర్న చోద్యావకాశః. వస్తుతస్తు యథా * కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేఽపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవేతి నోదితమితి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్నాదిభరతః * యదా సమస్తభూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థిత ఇతి ప్రత్యువాచ, యథా వా అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య * కో భవానితి ప్రశ్నస్య పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేఽపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వాభిప్రాయేణ * అహమేకః ప్రథమమాసమిత్యాది ప్రతివచనప్రవృత్తిః,- ఏవమేవ * ఇదమగ్ర ఆసీదితీదంశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వే ప్రాప్తే విశేష్యపర్యన్తత్వాభిప్రాయేణ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరం బ్రహ్మ ప్రతి సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్యోత్తరసన్దర్భస్య ప్రవృత్తౌ దోషాభావా

ఉ.— స యథా శకునిః సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తన్మనో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవోపశ్రయతే ప్రాణబన్ధనꣳ హి సోమ్య మన ఇతి॥ ౨

‡ అశనాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామాప ఏవ తదశితం నయన్తే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితꣳ సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౩

దితి ద్రష్టవ్యం. అయం చార్థః * తద్ధైకం పశ్యన్న వ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత ఇతి శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితః తత్రానుసన్ధేయః. అతశ్చారమ్భణాధికరణే వదనస్య వ్యభిచరితత్వేన * అనన్యారాఘవే ణాహాంభాస్వరేణ ప్రథాయతేఽశనా అపృథక్సిద్ధత్వలక్షణాభేదస్యైవ వచసా సిద్ధత్వాత్, తావతైవైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపత్తేః, అపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవ ఉపాదానత్వార్థత్వాదితి చ యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీత్యత్ర పురుషశబ్దితస్య కార్యావస్థజీవస్య కారణావస్థస్వశబ్దితజీవవిశిష్టతయా స్వశబ్దవాచ్యేన పరమ్పరయా న్యాసనిష్ఠా శ్రయణోపాదానభూతేన సతా సమ్పత్తేరపి మాపపాదకత్వం * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి శ్రుత్యైకార్థ్యమపి స్వరసత ఏవ సిద్ధ్యతీత్యలమతివిస్తరేణ. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— తత్రాయం దృష్టాన్తో యథా స్తత్సైకాష్ట్ర- స యథా శకునిః- పక్షీ శకునిఘాతుకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ ప్రబద్ధః- పాశితో దిశం దిశం- బన్ధనమోక్షార్థీ సన్ ప్రతిదిశం పతిత్వాఽన్యత్ర బన్ధనాదాయతనం- ఆశ్రయం విశ్రమణాయాలబ్ధ్వా- అప్రాప్య బన్ధనమేవోపశ్రయతే. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః ఖలు హే సోమ్య, తన్మనః - తత్- ప్రకృతం షోడశకలమన్నోపచితం మనో నిర్ధారితం. తత్ప్రవిష్టస్తత్సమ్పరిచ్ఛిన్నో జీవ స్తన్మన ఇతి నిర్దిశ్యతే- మఞ్చాః క్రోశన్తివత్. స మనఆఖ్యోపాధిర్జీవోఽవిద్యాకామకర్మోపదిష్టో దిశం దిశం- సుఖదుఃఖాదిలక్షణాం జాగ్రత్స్వప్నయోః పతిత్వా- గత్వా అనుభూయేత్యర్థః. అన్యత్ర- సదాఖ్యాత్స్వాత్మనః ఆయతనం- విశ్రమణస్థానమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవ- ప్రాణేన సర్వకార్యకారణాశ్రయేణోపలక్షితా ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే సదాఖ్యా పరా దేవతా- * ప్రాణస్య ప్రాణం * ప్రాణశరీరో భారూప ఇత్యాదిశ్రుతేః. అతస్తాం దేవతాం ప్రాణం - ప్రాణాఖ్యామేవోపశ్రయతే. ప్రాణో బన్ధనం యస్య మనసః- తత్ప్రాణబన్ధనం హి- యస్మాత్ సోమ్య మనః. ప్రాణోపలక్షితదేవతాశ్రయం మన ఇతి - తదుపలక్షితో జీవ ఇతి. ౨

ఆ.— తత్రేతి- సుషుప్త్యవస్థా చ్యతే. యథోక్తా- హే- జీవస్య బ్రహ్మణ్యవస్థానం. తస్మిన్నితి యావత్. సశబ్దో దృష్టాన్తవిషయః. శకునిశబ్దో వా. అప్రాప్యేతిచ్ఛేదః. యథా మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యనేన మఞ్చస్థా దేవదత్తాదయో లక్ష్యన్తే- తథా తన్మనస్సన్నిహితో జీవో లక్ష్యో భవతీత్యాహ (మఞ్చాః క్రోశన్తీతి) న కేవలం ప్రకరణాత్ప్రాణశబ్దేన పరా దేవతా లక్ష్యతే- అన్యత్ర ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దేన పరదేవతాలక్షణాయాం ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రాణమేవోపశ్రయతే ఇత్యాత్రైత్యత హేతుమాహ (ప్రాణో బన్ధనమితి) ౨

రం.— (స యథా శకునిః సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఇత్యాది) యథా పక్షీ శకునిఘాతుకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ బద్ధః ప్రతిదిశం పతిత్వా ఆశ్రయాన్తరమలబ్ధ్వా బన్ధనం- హస్తమేవాశ్రయతే- ఏవమేవ హే సోమ్య, సుషుప్తికాలే తత్ * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి ప్రాక్ నిర్దిష్టం మనః దిశం దిశం పతిత్వా- జాగ్రత్స్వప్నయోర్నానావిధవిషయగ్రహణవ్యాపృతం భూత్వాపి తత్ర తత్రాయతనం- విశ్రమమలబ్ధ్వా విశ్రమాయ ముఖ్యప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర హేతుమాహ (ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి) యతః ప్రాణే హి మనో నిబధ్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవ హి ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు మనఆదీనాముత్క్రాన్తిః. అతః స్వప్నసుషుప్తిదశాయాం వాగాదీన్ద్రియసహితం మనః * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి ప్రయాణకాలోక్తన్యాయేన ప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపన్నం సదుపరతవ్యాపారం భవతి. సుషుప్తిదశాయాం ప్రాణమాత్రమనుపరతవ్యాపారమాస్తే. * స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మన ఇతి శ్రుతేః. ౨

శం.— ఏవం స్వపితినామప్రసిద్ధిద్వారేణ యజ్జీవస్య సత్యం స్వరూపం జగతో మూలం పుత్రస్య దర్శయిత్వాహాన్నాదికార్యకారణపరమ్పరయాపి జగతో మూలం సద్దిదర్శయిషుః. అశనాపిపాసే- అశితుమిచ్ఛాఽశనా. వకారలోపేన. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాపిపాసే - అశనాపిపాసయోస్తత్త్వం విజానీహీత్యేతత్. యత్ర- యస్మిన్ కాలే ఏతన్నామ పురుషో భవతి. కిం తత్. అశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతీతి. తదా తస్య పురుషస్య కిన్నిమిత్తం నామ భవతీతి. ఆహ- యత్తత్పురుషేణాశితమన్నం కఠినం పీతా ఆపో నయన్తే- ద్రవీకృత్య రసాదిభావేన విపరిణామయన్తే. తదా భుక్తమన్నం జీర్యతే. అథ చ భవత్యస్య నామాశిశిషతీతి గౌణం- జీర్ణే హ్యన్నేఽశితుమిచ్ఛతి సర్వో హి జన్తుః. తత్రాపామశితనేతృత్వాదశనాయా ఇతి నామ ప్రసిద్ధమిత్యేత

‡ అశనాయాపిపాసే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య క్వ మూలగ్ స్యాదన్యత్రాన్నాదేవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛాద్భిస్సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః॥ ౪

స్మిన్నర్థే. యథా గోనాయః- గాం నయతీతి గోనాయః గోపాల ఇత్యుచ్యతే. తథా- అశ్వాన్నయతీత్యశ్వనాయః- అశ్వపాల ఇత్యుచ్యతే. పురుషనాయః- పురుషాన్నయతీతి. రాజా. సేనాపతిర్వా ఏవం తత్. తదాఽప ఆచక్షత ఇతి లౌకికా అశనాయేతి విసర్జనీయలోపేన. తత్ర-ఏవం సత్యద్భిర్రసాదిభావం నీతే నాశితేనాన్నేన నిష్పాదితమిదం శరీరం వటకణికాయామివ శుఙ్గః - అఙ్కురః ఉత్పతితః - ఉద్గతః. తమిమం శుఙ్గం కార్యం శరీరాఖ్యం వటాదిశుఙ్గవదుత్పతితం హే సోమ్య విజానీహీతి. కిం తత్ర విజ్ఞేయమితి. ఉచ్యతే - శృణు ఇదం శుఙ్గవత్కార్యత్వాచ్ఛరీరం నామూలం - మూలరహితం భవిష్యతి. ౩

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరవాక్యముత్థాపయతి (ఏవమితి) ఆహ- అశనాపిపాసే మే సోమ్యేత్యాదీతి శేషః కిమర్థం పునరయమిత్యాహ- పితాపుత్రం ప్రత్యేవమాహేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (అన్నాదీతి) అన్నాదీని కార్యాణి. కారణాని- అబాదీని. తేషాం యా పరమ్పరా - తయా పిజగతో యత్సల్లక్షణం మూలం - తద్దర్శయితుమిచ్ఛన్ పితా పుత్రం ప్రత్యశనేత్యాదికం వాక్యమాహేత్యర్థః. అశనేత్యస్యానన్తరవాక్యాభావేపి కథం తదర్థో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (అశనేతి) యకారస్యలోపేనాపి నిష్పన్నో గౌణః శబ్దో యః స ద్వితీయ - తదాచక్షత ఇతి సమ్బన్ధః. తత్రాశనాపిపాసయోః స్వరూపం విజ్ఞాపయతి (యత్రేతి) సామాన్యేనోక్తం నామవిశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కింతదితి) యత్కాలే సమన్నం పురుషేణాశితం - తత్ పీతా అపో నయన్తి ఇతి సమ్బన్ధః. తదేతి - పరిణామావస్థోక్తిః అథేతి - అన్నస్య భుక్తస్య జీర్ణత్వావస్థోచ్యతే. కథం తదా నామ్నో గౌణత్వం- తదాహ (జీర్యతీతి) కస్యార్థే స్యాత్తదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (తత్రేతి) ఏతస్మిన్నర్థే - దృష్టాన్తమిదం వ్యత ఇతి శేషః. అశనాయేతి కథముపాధ్యాయాఖ్యానం - అశనాయ ఇతి హి వక్తవ్యం - తత్రాహ (విసర్జనీయేతి) తత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఏవం సతీతి) అపామశితనేతృత్వే సతీత్యర్థః. అద్భిః- పీతాభిరితి శేషః. తత్రేతి- శరీరనిర్దేశః. ౨

ర.— ఏవం జీవస్య పరమాత్మాపాదేయత్వసిద్ధ్యర్థం సుషుప్తికాలే పరమాత్మసమ్పత్తిం, తత్ప్రసఙ్గాద్వాగాదీన్ద్రియాణాం ప్రాణే సంశ్లేషవిశేషం, చ ప్రతిపాద్య అశనాయాదినామనిర్వచనముఖేనాపి సదాత్మనో జగన్మూలత్వముపపాదయతి (అశనాయాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి) స్పష్టోర్థః. (యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామ ఆప ఏవ తదశితం నయన్తే) యత్ర- యదా పురుషోఽశిశిషతీత్యేతన్నామ- పురుషోఽశిశిషతీతి శబ్దం యదా లోకాః ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. యదా పురుషస్యాశిశిషా భవతీతి యావత్. నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. తదా ఆప స్తదశితం నయన్తే- జీర్ణతాం ప్రాపయ్య రసరూపేణ శరీరం నయన్తే. తేనాశితే జీర్ణే పునరశిశిషా జాయత ఇత్యర్థః. (తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి) గాం నయతీతి గోనాయః. యథా గో నేతారం గోనాయ ఇత్యాచక్షతే, యథా వా అశ్వనేతారం పురుషనేతారం చాశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యాచక్షతే లౌకికాః,- ఏవమశితనేతౄరప అశనాయేత్యాచక్షత ఇత్యర్థః. (తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) అద్భీ రసభావం నీతేఽన్నే ఉత్పన్నమేతచ్ఛరీరాఖ్యం శుఙ్గవత్కార్యం విజానీహీత్యర్థః. తస్య మూలమప్యవం భవత్విత్యత్రాహ (నేదమమూలం భవిష్యతీతి) కార్యమాత్రస్య సకారణకత్వాదిత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్త ఆహ శ్వేతకేతుః- యద్యేవం సమూలమిదం శరీరం వటాదిశుఙ్గవత్- తస్య- అస్య శరీరస్య క్వ మూలం స్యాత్ - భవేదితి. ఏవం పృష్ట ఆహ పితా (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) అన్నం మూలమిత్యభిప్రాయః. కథం. అశితం హ్యన్నమద్భిర్ద్రవీకృతం జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం రసాదిభావేన పరిణమతే. రసాచ్ఛోణితం. శోణితాన్మాంసం. మాంసాన్మేదః మేదసోఽస్థీని. అస్థిభ్యో మజ్జా. మజ్జాయాశ్శుక్రం. తథా యోషిద్భుక్తం చాన్నం రసాదిక్రమేణైవం పరిణతం లోహితం భవతి. తాభ్యాం శుక్రశోణితాభ్యామన్నకార్యాభ్యాం సంయుక్తాభ్యామన్నేనైవ ప్రత్యహం భుజ్యమానేనాపూర్యమాణాభ్యాం కుడ్యమివ మృత్పిణ్డైః ప్రత్యహముపచీయమానోఽన్నమూలో దేహశుఙ్గః పరినిష్పన్న ఇత్యర్థః. యత్తు దేహశుఙ్గస్య మూలమన్నం నిర్దిష్టం- తదపి దేహవద్వినాశోత్పత్తిమత్త్వాత్ కస్మాచ్చిన్మూలాదుత్పతితం శుఙ్గమేవేతి కృత్వాహ- యథా దేహశుఙ్గోఽన్నమూలః- ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేన- కార్యభూతేనాపో మూలమన్నస్య శుఙ్గస్యాన్విచ్ఛ - ప్రతిపద్యస్వ. అపామపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమేవేతి అద్భిస్సోమ్య శుఙ్గేన- కార్యేణ కారణం తేజో మూలమన్విచ్ఛ. తేజసోపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమితి తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమేకమేవాద్వితీయం పరమార్థసత్యం. యస్మిన్సర్వమిదం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పజాతమధ్యస్తమవిద్యయా - తదస్య జగతో మూలం. అతస్సన్మూలాః- సత్కారణాః హే సోమ్యేమాః- స్థావరజఙ్గమలక్షణాః సర్వాః ప్రజాః. న కేవలం సన్మూలా ఏవ- ఇదానీమపి స్థితికాలే సదాయతనాః - సదాశ్రయా ఏవ. న హి మృదమనాశ్రిత్య ఘటాదేస్సత్త్వం స్థితిర్వాస్తి- అతో మృద్వత్సదాయతనం యాసాం ప్రజానాం- తన్మూలత్వాత్సదాయతనాః ప్రజాః. అన్తే చ సత్ప్రతిష్ఠాః- సదేవ ప్రతిష్ఠా- లయః. సమాప్తిః. అవసానం. పరిశేషో యాసాం తాస్సత్ప్రతిష్ఠాః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయతే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తత్తేజ ఆచష్ట ఉదన్యేతి తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౫

తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాద్భ్యోఽద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తదుక్తం పురస్తాదేవ భవత్యస్య

ఆ.— అన్నస్య దేహమూలత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తథా- పురుషభుక్తాన్నవదితి యావత్. తథా పికథం సతో మూలస్య సిద్ధిః- అత ఆహ (యత్రైవేతి) సతో మూలస్యాన్వయం దర్శయతి (ఏకమితి) తస్య సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వేన పరిణామం దంప్యదస్యతి (యస్మిన్నితి) అధ్యాసే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ప్రజాస్సర్వాస్సన్మూలాస్సదాయతనాశ్చేత్యుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (సకీతి) సత్ప్రతిష్ఠాస్సదాయతనాశ్చేత్యనయోరర్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (అన్తే చేతి) ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య లయవాచిత్వాదాయతనశబ్దస్య చాశ్రయవాచిత్వాన్న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. లయశబ్దస్యానుపపత్త్యాదివిషయత్వం వారయతి (సమాప్తిరితి) సమ్యగాప్తిః - సమాప్తిరితి- ప్రాప్తిరప్యవిపక్షితేత్యాశఙ్క్యావారయతి (అవసానమితి) తస్యాభావత్వేన తుచ్ఛరూపత్వం నిరస్యతి (పరిశేష ఇతి) ౪

౫.— తర్హి తస్యాన్నాతిరిక్తం మూలాన్తరం కల్ప్యతామిత్యత్రాహ (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) కార్యశరీరస్యాన్నమూలత్వాన్మూలాన్తరస్య చానుపలమ్భాత్, ఉపలబ్ధమన్నమేవ మూలమిత్యర్థః. (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛేత్యాది) యథా శరీరేణ కార్యభూతేనోపచీయమానేన తత్కారణమన్నమనుమీయతే - ఏవమేవాన్నేన కార్యేణాపః కారణమనుమినుహీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి సత్పర్యన్తానాం కారణపరమ్పరామనుమినుహీత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః) ఏతస్య వాక్యస్యార్థః పూర్వముక్త ఏవ. ౪

—

౫.— అథేదానీమప్శుఙ్గద్వారేణ సతో మూలస్యాధిగమః కార్య ఇత్యాహ- యత్ర- యస్మిన్కాల ఏతన్నామ పిపాసతి- పాతుమిచ్ఛతి పురుషో భవతి. అశిశిషతీవదిదముపి గౌణమేవ నామ భవతి. ద్రవీకృతస్యాశితస్యాన్నస్య నేత్ర్య ఆపోఽన్నశుఙ్గం దేహం క్లేదయన్త్యః శిథిలీకుర్యురబ్బాహుల్యాత్- యది తేజసా న శోష్యన్తే. నితరాం చ తేజసా శోష్యమాణాస్స్వప్సు దేహభావేన పరిణమమానాసు పాతుమిచ్ఛా పురుషస్య జాయతే - తదా పురుషః పిపాసతి నామ తదేతదాహ- తేజ ఏవ తత్- తదా పీతమబాది శోషయద్దేహగతలోహిత ప్రాణభావేన నయతే - పరిణమయతి. (తద్యథా గోనాయ ఇత్యాది) సమానమేవ. తత్తేజ ఆచష్టే- లోకః. ఉదన్యేతి- ఉదకం నయతీత్యుదన్యా. ఉదన్యేతీతి ఛాన్దసం తత్రాపి పూర్వవత్. అపామప్యేతదేవ-శరీరాఖ్యం శుఙ్గం- నాన్యదిత్యేవమాది- సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— అప్శుఙ్గద్వారా సతో మూలస్యాధిగతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషో యస్మిన్కాలే భవతీతి యోజనా. కథం పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషస్య గౌణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవీకృతేతి) భవత్వపాం తేజసా శోష్యమాణత్వం - కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (నితరాం చేతి) తదా- పానేచ్ఛావస్థాయామిత్యర్థః. తేజసో యదుదకనేతృత్వముక్తం- తత్ర శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) ఉదన్యేతి కథముదన్యేత్యుక్తం- తత్రాహ (ఛాన్దసమితి) తత్రాపి- తేజస్యపీత్యేతత్. యథాఽశనాయేతి ఛాన్దసం- తథా తేజస్యుదన్యేత్యపి ఛాన్దసమిత్యాహ (పూర్వవదితి) అన్నద్వారా సతో మూలస్యాధిగమవదప్శుఙ్గద్వారాపి తస్యాధిగతిరస్తీత్యాహ (అపామపీతి) ౫

౬.— (అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయత ఇత్యాది) ఉదకనేతృత్వాత్తేజ ఉదన్యేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) తత్ర- తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సు ఉత్పన్నం దేహాఖ్యం శుఙ్గమిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

—

౬.— సామర్థ్యాత్తేజసోఽప్యేతదేవ శరీరాఖ్యం శుఙ్గం. అతోఽప్శుఙ్గేన దేహేనాపో మూలం గమ్యతే. అద్భిః శుఙ్గేన తేజో మూలం గమ్యతే. తేజసా శుఙ్గేన సన్మూలం గమ్యతే. పూర్వవత్. ఏవం హి తేజోఽబన్నమయస్య దేహశుఙ్గస్య వాచారమ్భణమాత్రస్యాన్నాదిపరమ్పరయా పరమార్థసత్యం సన్మూలమభయమనాయాసం నిరాయాసం సన్మూలమన్విచ్ఛేతి పుత్రం గమయిత్వాఽశిశిషతి పిపాసతీతి నామప్రసిద్ధిద్వారేణ- యదన్యదిహాస్మిన్ప్రకరణే తేజోఽబన్నానాం పురుషేణోపయుజ్యమానానాం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య దేహశుఙ్గస్య స్వజాత్యసాఙ్కర్యేణోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదిహోక్తమేవేత్యవ్యమితి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతి- యథా తు ఖలు- యేన ప్రకారేణేమాః- తేజోఽబన్నాఖ్యాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి-తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి- *.అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదితత్రైవోక్తం. అన్నాదీనామశితానాం యో మధ్యమో ధాతవః- తేనాన్తర్ధాతుభిః శరీరముపచిన్వన్తీత్యుక్తం. మాంసం భవతి, లోహితం భవతి, మజ్జా భవతి, అస్థి భవతి,. యో త్వణిష్ఠా ధాతవో మనః ప్రాణం వాచం దేహస్యాన్తఃకరణసఙ్ఘాతముపచిన్వన్తీతి చోక్తం- తన్మనో భవతి, స ప్రాణో భవతి, సా వాగ్భవతీ, తి. సోఽయం ప్రాణకరణసఙ్ఘాతో దేహే వినష్టే దేహాన్తరం

సౌమ్య ప్రసన్నస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం స య ఏషోఽణిమా॥ ౬

జీవాశ్రితో యేన క్రమేణ పూర్వదేహాత్ప్రచ్యుతో గచ్ఛతి తదాహ – అస్య హే సోమ్య పురుషస్య ప్రయతః మ్రియమాణస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే – మనస్యుపసంహ్రియతే. అథ తదాహుర్జ్ఞాతయో న వదతీతి. మనఃపూర్వకో హి వాగ్వ్యాపారః – * యద్వై మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతీతి శ్రుతేః. వాచ్యుపసంహృతాయాం మనసి మననవ్యాపారేణ కేవలేన వర్తతే. మనోఽపి యదోపసంహ్రియతే తదా మనః ప్రాణే సమ్పన్నం భవతి సుషుప్తకాల ఇవ. తదా పార్శ్వస్థా జ్ఞాతయో న విజానాతీత్యాహుః. ప్రాణశ్చ తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణః – సంవర్గవిద్యాయాం దర్శనాత్. ప్రస్వాపాదీన్ సంక్షిపన్మర్మస్థానాని నికృన్తన్నివోత్సృజన్ క్రమేణోపసంహృతకరణస్తేజసి సమ్పద్యతే. తదాహుర్జ్ఞాతయో న చలతీతి. వృత్తః – నేతి నావిచి కిత్సన్తో దేహమాలభమానా ఉష్ణో దేహః – జీవతీతి యదా పుత్రస్య లిఙ్గం తేజసి ఉపసంహ్రియతే – తదా తత్తేజః పరస్యాం దేవతాయాం ప్రశామ్యతి. తదేవం క్రమేణోపసంహృతే, స్వమూలం ప్రాప్తే తు సతి తత్త్వే జీవో సుషుప్తకాల ఇవ నిమిత్తోపసంహారాదుపసంహ్రియమాణస్య తద్వత్పూర్వకం దేహముపసంహ్రియతే – స దేవ సమ్పద్యతే. స పునః స్వరూపానుష్ఠానాదిని ప్రాప్నోతి. యథా లోకే స్వయమేదేశే స్థితమాన్నర దినదినా థయం దేశం ప్రాప్తః తద్వత్. ఇతరస్త్వనాత్మజ్ఞః పునస్తాం దేవతాం ప్రాప్య పునర్దేహజాలం ప్రవిశతి. యస్మాన్మూలాదుత్థాయ దేహానాశ్రిత్య జీవతి – స ఆత్మా – సదాఖ్యః – ఉక్తోఽణిమా – అణుర్జాయతే ఇత్యాదినా. ౬

ఆ.— తేజసో జగత్కారణత్వే సతి తన్మూలస్య ప్రసిద్ధిర్న స్యాదిత్యాహ (సోమ్యేత్యాదినా) త్రివృత్కరణవశాదిత్యర్థః. శరీరస్య భూతత్రయ కార్యత్వమపి కస్మాత్. యథా పూర్వమన్నశుఙ్గేన దేహమాత్రస్య మూలం గమ్యతే ఇత్యాదివ్యాఖ్యాతం – తథా తేజశ్శుఙ్గేన దేహస్య తేజోమూలం గమ్యత ఇత్యాదివ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (పూర్వవదితి) వ్యాఖ్యానమాత్రపూర్వకం యథోక్తాదివాక్యమాదత్తే (ఏవంహీతి) ఉక్తరీత్యా నామద్వయప్రసిద్ధిః త్వాదేవ యతో క్రమేణ కార్యస్య కారణపరమ్పరయా సమాప్తిం ప్రాప్నోతి. విశేషణం సమ్యగనుపేక్ష్యోపదేశే సత్యేవ కేవలం జ్ఞాపయిత్వా వ్యవస్థయా శరీరమేతైకభూతారబ్ధమిత్యుక్తే ప్రాప్తే యదా సత్కరణే తేజః ప్రభృతీనాముపయుజ్యమానానాం స్వస్వభావానుసారేణ సఙ్ఘాత స్యోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం. తదా హి సర్వశరీరేషు సర్వభూతకార్యోపలబ్ధ్యాద్యవస్థాయాం ప్రమాణాభావాత్ప్రత్యేకమనేకసఙ్ఘాతైకస్వభూత స్వకీయత్వాత్కార్యమిత్యపేక్షాయాం * అన్నమశితమిత్యాదావుక్తమేవ ప్రపఞ్చితమితిపూర్వోక్తం వ్యపదిశతీతి యోజనా. సతో మూలస్య వ్యవహారసత్త్వం వారయతి (పరమార్థేతి) వస్తుతో నాస్తీత్యాహ (అభయమితి) అవిద్యాకార్యస్య ప్రతిష్ఠా స్థితో న స్యాత్ స్థిత్యాహ (అస న్నాస్తీతి) ఉభయసత్తాధారస్య సమస్తత్వాత్ నిఖిలత్వేన పరత్వం తస్య సిద్ధ్యతీత్యాహ (నిరాయాసమితి) పూర్వోక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (అత్రైవేతి) కిం తదన్నాద్యశితమిత్యాద్యుక్తం – తత్రాహ (అన్నాదీనామితి) సాక్షాదుక్తం – త్వగస్థిమాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రాణి సప్తధాతవః. తేషాం సంహతిరూపమిత్యర్థః. తేజోఽబన్నకార్యభూతదేహజాతస్య తత్ప్రత్యయం నిరూపితం. ఇదానీం మరణద్వారేణాపి తన్నిరూపయి తుమారభతే (సోయమితి) (తదాహేతి) అత్ర క్రమమప్యనుసన్ధేయమిత్యుక్తం. వాగ్వ్యాపారస్య మనసి లయో నియమేనాహ (మనఃపూర్వకో హీతి) ప్రాణసమ్పత్తిర్మనసి తదధీనత్వం. మనో వ్యాపారనివృత్త్యవస్థా – ఇతి ప్రత్యుచ్యతే. ప్రాణశ్చ తదేతి – అవిజ్ఞానావస్థా కథ్యతే. కథం ప్రాణస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణత్వం – తదాహ (సంవర్గవిద్యాయామితి) తత్ర హి ప్రాణస్య వాగాదీనాం లయో దృష్టం – అతోఽయముక్తం తస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతకరణత్వమిత్యర్థః. తేజసీతి – భౌతికమాధ్యాత్మికం తేజోఽభిప్రేతం. జీవతీతి – ఆహురితి సమ్బన్ధః. సకరణస్య సప్రాణస్య చ భూతపరస్య ప రస్యాం దేవతాయాం క్రమేణోపసంహారే జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవమితి) తస్యాం పరస్యాం దేవతాయాముక్తేన క్రమే ణ తేజస్యుపసంహృతే సతీత్యర్థః. స్వమూలం – మనఃపూర్వకం భూతసూక్ష్మకం. నిమిత్తోపసంహారాదిత్యత్ర నిమిత్తం – మనో వివక్షితం. సమ్పన్న స్యాసత్యాభిసన్ధత్వే పునరుత్థానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) అభయం దేశం ప్రాప్తః పునస్సభయం దేశం గన్తుమిచ్ఛతీతి శేషః. యః ప్రాప్తవాన్ సత్యాభిసన్ధో యథోక్తరీత్యా సత్సమ్పన్నః – తత్రాహ (ఇతరస్త్వితి). ౬

రం.— (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాద్భ్య ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. నను తేజోఽబన్నమూలకత్వే శరీరస్య లోహితమాంసాదిరూపేణ పరిణామః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (యథా ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదిత్యాది) (త దుక్తం పురస్తాదేవ భవతి) * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదినా పూర్వముక్తం భవతీత్యర్థః. ఏవం సుషుప్తౌ సత్సమ్పత్తిం జీవస్య ప్రదర్శ్య ప్ర యాణకాలేఽపి సత్సమ్పత్తిం ప్రదర్శయతి (అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతా యాం) ప్రయతః – మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. అత్ర వాచో మనః ప్రకృతికత్వాసమ్భవాత్ వ్యాపారోపరమహేతుభూతసంశ్లేషవిశేష ఏవ వాచో మన సి లయః. మనసః ప్రాణే లయోఽపి తాదృశ ఏవ. * మనసి కరణగ్రామం ప్రాణే మనః పురుషే చ తం రుద్ధ్వా ఇతి ఘటయత్ భూతేష్వసంపరేత మాత్మనీత్యుక్త త్వాత్ ప్రాణో జీవే సమ్పన్నస్స జీవేన సహ తేజశ్శబ్దోపలక్షితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పన్నో భవతి. తతః పరం సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమాయ తేజశ్శబ్దితానాం సజీవానాం భూతసూక్ష్మాణాం పరస్యాం దేవతాయాం – పరమాత్మని సమ్పత్తిర్భవతీత్యర్థః. (స య ఏషోఽణిమా) ఏతాదృశస్సత్ ప్తిశబ్దవిషయః అణిమా – అణువద్దుర్విజ్ఞేయః. మానాన్తరాగోచర ఇత్యర్థః. ౬

ఉ.— ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం.— ఐతదాత్మ్యం - ఏతత్ - సదాత్మా యస్య సర్వస్య తదేతదాత్మ, తస్య భావ ఐతదాత్మ్యం. ఏతేన సదాఖ్యేనాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్- నాన్యోఽస్త్యసంసారీ సంసారీ- నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోత్రిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. యేన చాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్- తదేవ సదాఖ్యం కారణం సత్యం- పరమార్థసత్. అతః స ఏవాత్మా జగతః- ప్రత్యక్స్వరూపం సతత్త్వం యాథాత్మ్యం. ఆత్మశబ్దస్య నిరుపపదస్య ప్రత్యగాత్మని గవాదిశబ్దవన్నిరూఢత్వాత్. అతస్తత్- సత్త్వమసి హే శ్వేతకేతో ఇతి. ఏవం ప్రత్యాయితః పుత్ర ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు) యద్భవదుక్తం- తత్సన్దిగ్ధం మమ. అహన్యహని సర్వాః ప్రజాః సుషుప్తే సత్సమ్పద్యన్త ఇత్యేతత్- యేన సత్సమ్పద్య న విదుః సత్సమ్పన్నా వయమితి. అతో భూయ ఏవ మాం ప్రత్యాయయత్విత్యర్థః. ఏవముక్తస్తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యైవ స్వాత్మ్యం సర్వం జగదుక్తం. అసంసారీతి చేన్న. మూలాదేర్విశేషం దర్శయతి (పరమార్థేతి) కల్పితస్య జగతస్స్వరూపం ప్రత్యక్స్వాత్మనా ప్రత్యగనిత్యత్వం వారయతి (సతత్త్వమితి) తత్త్వం సహితమపి నతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాథాత్మ్యమితి) కథమేవమర్థవత్త్వమాత్మశబ్దస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మశబ్దస్యేతి) సతో భవత్వాత్మత్వం- మమ కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) సదైవ హి సోమ్యేదమగ్ర (అహన్యహనీతి) సదైవ హి సోమ్య (యేన సతీతి) తేన సతి స్థితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సదైవ హ్యాత్మా వ్యావృత్తిస్త్వాకథమిత్యత ఆహ (అత ఇతి) పుత్రస్య ప్రశ్నమనూద్య పునర్దృష్టాన్తమస్థాపయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా) అస్యార్థః పూర్వమేవోక్తః. ఏవం సర్వత్ర సిద్ధం సదాత్మకత్వం శ్వేతకేతావుపసంహరతి (తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) నను తత్త్వమసీత్యత్ర మానాన్తరసిద్ధత్వేన ఉద్దేశ్యోపాదేయవిభాగాభావస్య భాష్యకృతోక్తత్వాత్ తచ్ఛబ్దానురోధేన ప్రథమపురుషో వా కిం న స్యాదితి చేత్. ఉచ్యతే - మానాన్తరసిద్ధత్వేపి త్వంశబ్దార్థస్య తచ్ఛబ్దార్థాపేక్షయా ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, ప్రకృతేరేవాస్మిన్క్రియాకర్తృత్వాత్, మధ్యమపురుషో భవతి. అత ఏవ * యదగ్నే స్యామహం త్వం త్వం వా ఘా స్యా అహమిత్యత్ర అహం త్వం స్యాం- అహం వా త్వం స్యా ఇతి ప్రకృత్యా ప్రయోగసంభవాదుత్తమపురుషో భవతీతి * యుష్మద్యుపపద ఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితం. తతశ్చ త్వంశబ్దార్థస్య ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, మానాన్తరసమసద్భావయోరప్రయోజకత్వాత్, త్వంశబ్దార్థప్రకృతిత్వాశ్రయణే సతి మధ్యమపురుష ఏవ భవతి. అత ఏవ వ్యాసార్యైః * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణే విస్తరేణోపపాదితం. న్యాయపరిశుద్ధౌ * సువర్ణం ఖదిరాఙ్గారసదృశే కుణ్డలే భవత ఇతి మహాభాష్యవాక్యముదాహృత్య పురుషస్యాన్తరఙ్గత్వాత్ సామానాధికరణ్యే విశేష్యానుసారిత్వమిత్యుక్తం. నను తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య సమ్బుద్ధిస్థానాపన్నస్య తదుపదేశేన శ్వేతకేతుమాత్రపర్యవసితేతి * నాస సమ్బోధనముఖేన తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యత్వస్య పరమాత్మన్యసమ్భవేన త్వంశబ్దనిర్దిష్టత్వమపి పరమాత్మనో న సమ్భవతి- త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యాభిముఖ్యవిషయత్వస్యాస్య దర్శనాదితి చేత్. అత్రోచ్యతే- * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యుక్తస్య తత్త్వమసీతి విశేషోపసంహార ఇతి భాష్యే భాషితత్వాత్ తత్త్వమసీత్యత్ర సర్వశబ్దస్థానాపన్నస్య త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యవిశేషభూతజీవమాత్రపరత్వమేవ. ఐతదాత్మ్యపదస్థానాపన్నస్య తదిత్యస్య తదాత్మకస్సన్ తదాత్మా. ఏతస్య సర్వం తదాత్మకమితివత్ త్వం తదాత్మక ఇత్యర్థః. న చైవం సతి తచ్ఛబ్దస్య తదాత్మకత్వే లక్షణా స్యాదితి వాచ్యం- అపర్యవసానవృత్త్యా త్వంశబ్దస్య తదన్తర్యామిపరత్వవత్ తస్యాపి లక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వాత్. * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్ర వ్యాసార్యైరపర్యవసానలక్షార్థస్య యోగికార్థతుల్యత్వాద్ లక్షణాత్, యోగికార్థస్య చ రూఢిపూర్వకలక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వస్య ప్రాగ్దాత్రధికరణే మీమాంసకైరాశ్రితత్వాత్, త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యాభిముఖ్యవిషయత్వస్య క్వాప్యదర్శనాత్, శ్వేతకేతో తత్త్వమసీతి త్రయాణాం పదానాం ప్రతీయమాన సామానాధికరణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చాపర్యవసానలక్షణాస్యాశ్రయణాసమ్భవాత్. అపృథక్సిద్ధవాచినాం సామానాధికరణ్యస్య లోకవేదయోర్బహుశో దృష్టచరత్వాత్ అపృథక్సిద్ధజీవపరవాచినోఽపి త్వంతచ్ఛబ్దయోస్సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగస్యాప్యుపపత్తేః న త్వంశబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వమాశ్రయణీయం. వస్తుతస్తు *ఐతదాత్మ్యమితి శబ్దనిర్దిష్టం తదాత్మకత్వమేవ బుద్ధిస్థత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే- న తు సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మ- యేన తదాత్మకత్వలక్షణా దోషస్స్యాత్. తతశ్చ త్వం తదసి- ఐతదాత్మ్యమసీత్యర్థః. అస్మింశ్చ పక్షే న కస్యాపి పదస్య లక్షణా. సామ్ప్రదాయికాస్తు *స ఆత్మేతి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవ *తత్త్వమసీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన పరామర్శస్యోచితత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన సచ్ఛబ్దితాత్మైవాభిధీయతే. జఘన్యం త్వంపదం తు అపర్యవసానవృత్త్యాఽన్తర్యామిపర్యన్తమభిదధాతి. న చ శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య జీవస్యైవ త్వంపదేన పరామర్శో యుక్త ఇతి వాచ్యం- హే దేవదత్తేతి దేవదత్తం సమ్బోధ్య తత్పుత్రాభిప్రాయేణ త్వమేవం కృతవానసీతి ప్రయోగదర్శనాత్. ఇయాంస్తు విశేషః- తత్ర ముఖ్యానుపపత్త్యా త్వంపదస్య పుత్రే లక్షణా - ఇహ తు తదనుపపత్త్యాఽన్తర్యామిణ్యపర్యవసానవృత్తిరాశ్రీయతే. నను * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి సూత్రే వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతుల్యత్వసమర్థనాత్, యోగస్య చ రూఢిపూర్వకలక్ష

కాపేక్షయా దౌర్బల్యస్య ప్రౌఢ్యా తదధికరణేమీమాంసకైస్సముద్ఘోషితత్వాత్, లక్షణాఽపేక్షయా జఘన్యైవాపర్యవసానవృత్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే - స త్యం - ఉక్తంత్వయా సామ్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతౌల్యం. తథాపినవిస్యాల్లక్షణాఽపేక్షయాపిదౌర్బల్యం - ప్రమాణాభావాత్. ప్రౌఢ్యాత్వధిక రణే ప్రౌఢ్యాత్పశబ్దరూఢ్యర్థస్యబహుత్వాసమ్భవాత్ పాశమన్త్రేఽనవవచనమవివక్షితార్థమితిపూర్వపక్షే * అదితిః పాశాన్ ప్రముమోక్త్వితిపాశ మన్త్రేబన్ధనసాధనస్య పాశశబ్దరూఢ్యర్థస్య - యౌగికార్థస్యవాఽసమ్భవాత్ పాశానితిబహువచనస్యావివక్షితత్వేపి ప్రౌఢ్యాత్పపదయోగార్థస్యవా- లక్ష్యార్థస్యవా బహుత్వసమ్భవాన్నబహువచనస్యావివక్షాయుక్తేత్యేతావన్మాత్రమేవ ప్రౌఢ్యాన్యాయసిద్ధం. నతుయోగాత్సలక్షణాపేక్షయా దౌర్బ ల్యమపి. తతశ్చ యోగస్యలక్షణాఽపేక్షయాదౌర్బల్యాభావాత్ తత్తుల్యాయా అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయాదౌర్బల్యం. తతశ్చయోగా ర్థప్రతిబన్ధికాయారూఢేరపగమే యోగార్థోన్మజ్జనస్యానివార్యత్వాల్లక్షణాపేక్షయాయోగస్య ప్రాబల్యమేవయుక్తం. అతఏవ వాజామన్త్రే భగవ తా భాష్యకృతానజాయతఇత్యజఇతి యోగపివాత్రితః - నతుపరరీత్యాఽభాగస్యాఽఽకల్పనం. అతఏవ * జగద్వాచిత్వాదిత్యత్ర * యోవై బాలాకఏతే షాం పురుషాణాంకర్తాయస్యవైతత్కర్మేత్యత్ర కర్మశబ్దస్య చలనాత్మపరిస్పన్దరూఢస్య * రూఢియోగాపహారిణీ యోగోబలీయానితిన్యాయ మనుసృత్యకర్మశబ్దస్య క్రియతఇతికర్మేతి జగద్వాచిత్వమేవాశ్రితం. తథా ఆనన్దమయాధికరణేపిరూఢ్యర్థానుపపత్తౌ మయ ట్ శబ్దస్యయోగవిశ్రా న్తిః. తతశ్చలక్షణాఽపేక్షయాయోగస్య బలవత్త్వాత్తత్తుల్యాయా అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా బలవత్త్వమేవ నను * సాక్షాదప్యవి రోధం జైమినిరిత్యత్రైవ వ్యాసాద్యైః - తాత్పర్యలిఙ్గైః పరమాత్మపరత్వేనినిర్ణీతే ప్రకరణేఽత్రచిదచిద్వాచినాం బ్రహ్మపరత్వేచావశ్యమ్భావిని యోగార్థ ఏవాశ్రితః. యథాఆకాశప్రాణశబ్దౌ. యత్తుచిదచిద్బ్రహ్మవిష్వపి - తత్రాపర్యవసానవృత్త్యాతచ్ఛరీరకపరత్వమిత్యవస్థాయోఽక్య త్వాత్ చిదచిద్బ్రహ్మాఽన్వయలోకాగా శ్రయణస్యాన్తరా అపర్యవసానవృత్త్యపేక్షయా యోగస్యప్రాబల్యమేవాస్తు ప్రతిమితిచేత్. అసుయోగాపే క్షయాదౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. తథాపిలక్షణాపేక్షయాఽపర్యవసానవృత్తిః ప్రబలైవ. నను * ఛన్దోఽభిధానాదితిసూత్రే గాయత్రీశబ్దస్యభూ తాదిపాదవ్యపదేశాది బ్రహ్మలిఙ్గైర్బ్రహ్మపరత్వేఽవశ్యమ్భావినిసతియాసాక్షాద్భూతే సాదృశ్యమిత్యయా - ఽక్షరసౌత్రశబ్దస్యైవచతుష్పాత్త్వలక్ష ణగాయత్రీసాదృశ్యనిమిత్తయా బ్రహ్మణిగాయత్రీశబ్దప్రయోగః. సచసైదికశబ్దస్యైతాదృశగౌణవృత్త్యాశ్రయణమయుక్తమితిశఙ్క్యం - సంవర్గ విద్యాయాం * తేవాఏతేపఞ్చాన్యేపఞ్చాన్యే దశసన్తః కృతం - వాయ్వగ్నిసూర్యచన్ద్రసలిలప్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనస్సు దశసుదశత్వసఙ్ఖ్యాసా మ్యాత్ * సైషావిరాడన్నాదీతిఛన్దోవాచివిరాట్ఛబ్దో గౌణ్యావృత్త్యాప్రయుజ్యమానోదృష్టః. ఏవంఛన్దోఽభిధాయిగాయత్రీశబ్దస్య చతుష్పాత్త్వసాదృ శ్యాత్ బ్రహ్మణిప్రయోగఉపపన్నఇత్యుక్తత్వాత్ గౌణీరూపలక్షణాఽపేక్షయా అపర్యవసానవృత్తేర్దౌర్బల్యమేవసూత్రభాష్యకృదభిమతమితి ప్ర తీయతే. యదిచాపర్యవసానవృత్తిర్గౌణీతః ప్రబలా - తర్హితదా గాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వస్యానిష్టత్వం సుశకతయా. గౌణీవృత్తిర్నాదర్తవ్యాస్యాదితి చేన్న - అపర్యవసానవృత్త్యాగాయత్రీశబ్దస్యగాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వేఽస్యసర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేన కేవల బ్రహ్మణిగౌణ్యాశ్రయణస్యయు క్తత్వాత్. నచగాయత్ర్యవస్థత్వవిశేషణసర్వభూతాత్మత్వాద్యసమ్భవేపి బ్రహ్మస్వరూపేసర్వభూతాత్మత్వంసమ్భవత్యేవ - అతఏవదహరవిద్యా యాంహృదయావచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణస్తాదృప్యేణబాహ్యాకాశవైపుల్యాసమ్భవేపిస్వరూపేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యం * యావాన్వా అయమాకాశ స్తావానేషోఽన్తర్హృదయఆకాశఇతిసన్దర్భే ప్రతిపాదితంసమ్భవతీత్యభ్యుపేతం. తథా- శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయానితి అల్పత్వేననిర్దిష్టస్య బ్రహ్మణః స్వరూపాభిప్రాయేణ * ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేజ్యాయాన్పృథివ్యాజ్యాయానన్తరిక్షాదితిపృథివ్యాదిభ్యోజ్యాయ స్త్వముక్తం. కింబహునా- సర్వాస్వల్పాయతనవిద్యాసు * అనన్తాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణన్యాయేనసత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదీనాముపసం హర్తవ్యత్వాత్, తత్రచాల్పాయతనస్యాపి బ్రహ్మణః స్వరూపేణానన్త్యమపి సమ్భవతీత్యనన్తోపాసనన్యాయశ్రితత్వాత్, చ్ఛతన్న్యాయేనగాయత్ర్యవ చ్ఛిన్నత్వవిశేషణసర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేపిస్వరూపేణసర్వభూతాత్మత్వసమ్భవాత్, చ అపర్యవసానవృత్త్యాఽనుపపత్త్యభావాద్గాయత్రీశబ్దస్యాప ర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణంతద్దౌర్బల్యకారితమేవేతివాచ్యం - గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణస్స్వరూపేణసర్వభూతాత్మత్వోపపాదనంక్లేశసాధ్య మిత్యభిప్రాయేణాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణసమ్భవాత్. అతఏవ * ఆకాశాస్తైవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తేఇత్యాదౌఆకాశశబ్దేఅపర్యవసా నవృత్త్యనాశ్రయణస్యైవమేవబీజం. యదిహ్యాకాశశబ్దస్తచ్ఛరీరక బ్రహ్మపరః-తదాతచ్ఛరీరకస్యజగత్కారణత్వాసమ్భవాత్ స్వరూపాభిప్రాయేణ జగత్కారణత్వవాదోఽభ్యుపేయః. సచక్లిష్టఇత్యేవాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం - నతుయోగప్రాబల్యాదిత్యేవరహస్యం. కించ - గాయత్రీ శబ్దేనచతుష్పాత్త్వాదిధర్మకీర్తనస్యసాదృశ్యాసుసన్ధానార్థత్వాభావేవైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చతత్ర గౌణ్యాశ్రయణం గాయత్రీశబ్దే - నతుగౌణ్యాః ప్రా బల్యాత్. అతోనగౌణ్యపేక్షయాదౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. నన్వపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాఽపేక్షయా ప్రాబల్యే * ఉత్తరాఞ్చాపిమాంబుద్ధిత్యత్ర * మాం- మదాత్మకంవిద్ధీత్యర్థ ఇతి, తథా * బ్రహ్మణజజ్ఞే దేవమీడ్యంవిదిత్వేత్యత్ర * దేవం- జీవాత్మకమిత్యర్థఇ, త్యేవంబహుషుస్థలేషు శ్రుతభాష్యటీక స్థానామపర్యవసానవృత్తిమనాశ్రిత్యమాందేవమిత్యాదిశబ్దానాంలక్షణాశ్రయణంనోపపద్యతే - అతోఽవసీయతేలక్షణాఽపర్యవసానవృత్తేర్బల వత్త్వమేవాభాష్యకృదభిమతఇతీతిచేత్. తస్యాభ్యాసరూపయాయుక్తిరూపతయాప్యుపపత్తేః. ననుముఖ్యార్థసమ్భవేనతదపృథక్సిద్ధవిశేష్యస్యలక్షణయా ప్రతీత్యుపపత్తౌనశక్తికల్పనా- అనన్యలభ్యస్యైవశబ్దార్థత్వాదితిచేత్. నైవం- కల్పనాయాంపరముపాలమ్భః- నతుక్లిష్టత్వం. ప్రకృతేచజాతిగు ణవాచిగోనీలాదిశబ్దేష్వపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిత్వావచ్ఛేదేనవిశేష్యవాచిత్వస్యక్లృప్తత్వాత్, తత్సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాశ్రయే బ్రహ్మణిసర్వశబ్దవాచ్యత్వ స్యప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యతయా, * వచసాంవాచ్యముత్తమం * నతాస్స్మ సర్వవచసాం ప్రతిష్ఠాయత్రశాశ్వతీ * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియ

త * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాదిత్యాదిభిః సూత్రైః జీవస్య సర్వశబ్దవాచ్యత్వస్య సిద్ధతయా, చ * తత్త్వమసీత్యస్యానుపపత్తిరితి వదన్తి. అత్రత త్త్వమసీతి - తత్త్వమ్పదాభ్యాం సర్వజ్ఞత్వకించిజ్జ్ఞత్వోపలక్షితచిన్మాత్రం లక్ష్యతే- అతశ్చాత్రైవ వాక్యశ్రుతివత్సర్వస్య తాత్పర్యమితి వదన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః - * సర్వజ్ఞం సర్వకర్తారం నారాయణమనామయం । సర్వో హ్యయమ్ బ్రహ్మయత్ర తాత్పర్యమత్ర హి। సర్వే హి వేదా నానారూపపురాణతా। ప్రమాణానాం చ సర్వేషాం తదర్థం చాన్యత్ ప్రవర్తత ఇతి నారదీయవచనవిరోధాత్, లక్షణైకతత్త్వే ప్రత్యక్షవిరోధభయాభావేన తత్త్వంపదయోర్ముఖ్యార్థయోరేవాభేదబోధనసమ్భవేన తత్త్వంపదలక్షణాయా అప్రతిపాదకత్వాత్ లక్షణస్య నిర్మూలత్వాత్, వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారస్య వ్యాధభావభ్రాన్త్యపనయనాయ ప్రవృత్తే త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే రాజకుమారపదే లక్షణాశ్రయణాభావేన అపి జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టవాచకే తత్పదే లక్షణాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్, త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే విధేయరాజకుమారత్వేన తత్స్వరూపభావే వ్యాధభావానుపపత్తివత్ విధేయభూతతచ్ఛబ్దార్థభూతజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదిభిః తత్స్వరూపాభావే పరస్పరవిరోధిజీవభావాపమర్దాసమ్భవాత్, తిష్ఠత్వేతావత్. ప్రకృతమనుసరామః ఏవమపి నత్వేతత్కేతుస్సుషుప్తికాలే ప్రజానాం సత్సమ్పత్తౌ సత్యామేవం సంసారస్సమ్భవతీత్యాహ ఇతి ప్రతీతిస్స్యాత్, నను వ్యాఘ్రాదీనామివ పరమాత్మని సుషుప్తౌ లీనానాం పునరుత్థితిశ్చ న స్యాత్,-అతస్సుషుప్తా ప్రజానాం సత్సమ్పత్తిస్సమ్భవత్యేవ యద్యేవం తర్హి (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) విశిష్య జ్ఞాపయత్వితి పితా శ్వేతకేతునా ప్రార్థితః స్వకీయత్వేన స్వీకృతవానిత్యర్థః ఏతత్ఖణ్డోపన్యస్తాన్యధికరణాని లిఖ్యన్తే- ఉత్క్రాన్తిపాదే * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శ్రూయమాణా వాచో మనసి సమ్పత్తిః వాగ్వృత్తివిషయా - నతు వాగ్విషయా వాచో మనసః ప్రకృతిత్వాభావేన ప్రకృతిభూతే మనసి వాచస్సాయుజ్యాసమ్భవాత్. నచ వాగగ్నేస్తైజసస్య ప్రకృతిభూతే మనసి సమ్పత్తిరస్తీతి లయాసమ్భవ ఇతి వాచ్యం - మనసి స్థితే పి వాగ్వ్యాపారాభావమాత్రేణ సమ్పద్యత ఇత్యుపపత్తేః, మ్రియమాణస్య తు వాచస్సాదాత్మ్యాపత్త్యా వాచస్స్వాపాభావేన సమ్పత్తిశ్రుతేరర్థసమ్భవాత్, ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ. వాక్స్వరూపమేవ మనసి సమ్పద్యతే - వాగిన్ద్రియోపరతేపి మనఃప్రవృత్తిదర్శనాత్. * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శబ్దాచ్చ వాగేవ మనసి సమ్పద్యతే. యద్యపి మనసో వాక్ప్రకృతిత్వం నాస్తి- తథాప్యనుపరతవ్యాపారేపి మనసి వాచ ఉపరతవ్యాపారత్వదర్శనాత్ వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇవేత్యుచ్యతే. వృత్తిపక్షేపి సమ్పద్యత ఇత్యస్య గౌణత్వావశ్యమ్భావాత్. తదిహ వాచో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతో మనసా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. * అత ఏవ సర్వాణ్యను. యతో వాచో మనసా సంయోగమాత్రం సమ్పత్తిః - అత ఏవ * తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైరితి వాచ మనసు సర్వేషామిన్ద్రియాణాం సమ్పత్తిశ్రుతిరపి తదనుకూలైవేత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * మనః ప్రాణే ఇత్యత్ర మనోవృత్తేరేవ ప్రాణేఽప్యయ ఉచ్యతే - మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిష్వపి ప్రచురప్రయోగసత్త్వాత్. నతు పూర్వోక్తరీత్యా సంయోగవిశేష స్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే - * తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్. మనసో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతః ప్రాణేన సంయోగవిశేష ఏవ ఇహాపి సమ్పత్తిశబ్దార్థః. అతశ్చ మన ఏవ ప్రాణే సమ్పద్యతే- * మనః ప్రాణ ఇత్యుత్తరవాక్యాదిత్యర్థః. మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిపరత్వేపి సమ్పత్తిశ్రుతేర్గౌణత్వావశ్యమ్భావేన మనశ్శబ్దస్య గౌణత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి సిద్ధాన్తితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి శ్రుతేః ప్రాణస్తేజసి సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః. సః- ఇన్ద్రియసహితః ప్రాణః అధ్యక్షే - జీవే సమ్పద్యతే- * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ప్రాణానాం జీవోపగమస్య, తేన సహోత్క్రాన్తేః, శ్చ శ్రవణాజ్జీవ ఏవ సమ్పద్యతే. గఙ్గా యమునాసంయుక్తా సాగరం గచ్ఛన్త్యాం యమునాయాం యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి ప్రయోగవజ్జీవద్వారా ప్రాణస్య తేజస్సమ్పత్త్యాఽపి * ప్రాణస్తేజసీత్యుక్తిరుపపద్యతే నచ ప్రాణస్య తేజోద్వారేణైవ జీవోపగమోఽస్త్వితి వాచ్యం - నిరధ్యక్షస్య ప్రాణస్య తేజసి స్థితేరసమ్భవాదితి స్థితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి జీవయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజోమాత్ర ఏవ సమ్పత్తిశ్రవణాన్న సర్వభూతసమ్పత్తిరితి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః. సజీవః ప్రాణస్సంహతేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పద్యతే- * పృథివీమయ ఆపోమయస్తేజోమయ ఇతి సశరీరతో జీవస్య సర్వభూతమయత్వశ్రవణేన సర్వభూతసమ్పత్తేర్వక్తవ్యత్వాత్. * నైకస్మిన్దర్శయతో హి. ఏకస్మిన్- తేజోమాత్రే న సమ్పద్యతే- * ఏకైకస్య భూతస్య కార్యాక్షమత్వం * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా । నాశక్నువన్ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః । సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః । మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి తే ఇతి శ్రుతిస్మృతీ దర్శయత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యత్ర జీవపరిష్వక్తతేజశ్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం పరదేవతాసమ్పత్తౌ ప్రయోజనాభావాత్ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతిః సుప్తివిషయత్వ పరేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తాని పరే తథా హ్యాహ. తాని-జీవసంసృష్టాని భూతసూక్ష్మాణి పరే-పరమాత్మని సమ్పద్యన్తే. కుతః. తథా హ్యాహ శ్రుతిః * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి. శ్రుతివశాచ్చ సుషుప్తిప్రళయయోరివ పరమాత్మసమ్పత్తేః సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః ప్రయోజనత్వేన పరికల్ప్యత ఇతి స్థితం. తథా - నేయం పరమాత్మని జీవస్య సమ్పత్తిః ప్రాకృతలయవత్కారణాపత్తిరూపైవ- సర్వాత్మనః సర్వోపాదానత్వాత్. నతు వాగాదేర్మనఆదిష్వివావిభాగమాత్రమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * అవిభాగో వచనాత్. అత్రాపి పృథగ్భావానర్హ సంసర్గవిశేషలక్షణావిభాగ ఏవ సమ్పత్తిశబ్దార్థః- * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర సతస్సమ్పద్యత ఇతి శబ్దస్యైవేహాపి ప్రయుజ్యమానతయా అభిధానవైరూప్యాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యథా సోమ్యమధుమధుకృతోనిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాగ్ం రసాన్ సమవహారమేకతాగ్ం రసంగమయన్తి॥ ౧

తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తే ఽముష్యాహం వృక్షస్య రసోస్మ్యముష్యాహం వృక్షస్య రసోస్మీత్యేవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి ౨

త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిగ్ంహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దగ్ంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౩

శం.— యత్ప్రచ్ఛస్యహన్యహనిసత్సమ్పద్యనవిదుస్సత్సమ్పన్నాఃస్మ ఇతి- తత్కస్మాదితి- అత్రశృణుదృష్టాన్తం. యథాలోకేసోమ్య మధుకృతః- మధుకుర్వన్తీతిమధుకృతః- మధుకరమక్షికాఃమధునిష్పిష్ఠన్తి- మధునిష్పాదయన్తితత్పరాస్సన్తః. కథం. నానాత్యయానాం-నానాగతీనాం నానాదిక్కాఖ్యానాంవృక్షాణాంరసాన్సమవహారం- సమాహృత్యైకతాం- ఏకభావంమధుత్వేనరసాన్గమయన్తి- మధుత్వమాపాదయన్తి. ౧

ఆ.— యథేత్యాదిదృష్టాన్తమవతారయతి (యత్ప్రచ్ఛసీతి) ప్రత్యహం సుషుప్తౌసర్వాః ప్రజాస్సత్సమ్పద్యసత్సమ్పన్నాస్స్మేతి యన్నవిదుః- తదజ్ఞానంకస్మాత్కారణాదితియన్మాంపృచ్ఛసి - తత్ర సుషుప్తావజ్ఞానేకారణభూతందృష్టాన్తముచ్యమానంశృణుత్వమితిరాజనా. యథాదృష్టాన్తతస్స్పష్టోభవతి- తథోచ్యతఇత్యాహ (యథేతి) పునరక్తత్వపరిహారాయాపదేశసమ్బన్ధప్రదర్శనార్థం. మధుకృతాంమధునిష్పాదకత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకందర్శయతి (కథమిత్యాదినా) నానాగతీనాం- నానాఫలానామిత్యేతత్. బహూనాంరసానాం కథమేకతేత్యాశఙ్క్యాహ (మధుత్వేనేతి) తదేవస్పష్టయతి (మధుత్వమితి) ౧

రం.— (యథాసోమ్యమధుమధుకృతోనిస్తిష్ఠన్తినానాత్యయానాంవృక్షాణాంరసాన్సమవహారమేకతాంరసంగమయన్తి) యథాలోకేమధుకృతః - మధుమక్షికాఃమధునిస్తిష్ఠన్తి - నిష్పాదయన్తి. నానాత్యయానాం - నానాగతీనాంవృక్షాణాంరసాన్సమాహృత్యమధుత్వేనైక్యంగమయన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తే-రసాఃయథామధుత్వేనైకతాంగతాః తత్ర- మధునివివేకంనలభన్తే. కథం. అముష్యాహం - ఆమ్రస్యపనసస్యవావృక్షస్యరసోస్మీతిచ. యథాహిలోకేబహూనాంచేతనావతాంసమేతానాంప్రాణినాంవివేకలాభోభవత్యముష్యాహంపుత్రోస్మి నప్తాస్మీతి, తేచలబ్ధవివేకాస్సన్తో నసఙ్కీర్యన్తే,- నతథేహానేకప్రకారవృక్షరసానామపిమధురామ్లతిక్తకటుకాదీనాంమధుత్వేనైకతాంగతానాంమధురాదిభావేనవివేకోగృహ్యతఇత్యభిప్రాయః. యథాఽయందృష్టాన్తఇతి. ఏవమేవఖలుసోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాఃఅహన్యహనిసతిసమ్పద్య- సుషుప్తకాలేమరణప్రలయయోశ్చ. నవిదుః- నవిజానీయుస్సతిసమ్పద్యామహఇతి, సమ్పన్నాఇతి, వా. ౨

ఆ.— తేయథేత్యాదివ్యాచష్టే (తేరసాఇతి) ఉక్తమర్థంవైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథాహీత్యాదినా) ఇహేతిప్రకృతదృష్టాన్తోక్తిః. దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ౨

రం.— (తేయథాతత్రనవివేకంలభన్తేఅముష్యాహంవృక్షస్యరసోస్మీత్యాది) తేచ- రసామధుత్వేనైకతాంగతాఃఅముష్యవృక్షస్య- వకుళస్యవా- కుటజస్యవా- రసోఽస్మీతియథావివేకంనలభన్తే - ఏవమేవేమాస్సర్వాఃప్రజాస్సతిసమ్పన్నాస్సత్యః అహందేవదత్తః - అహమముష్యపుత్రః- అధునాసతిసమ్పన్నాఇతివా- సమ్పత్స్యామహఇతివానజానన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— యస్మాచ్చైవమాత్మనస్సద్రూపతామజ్ఞాత్వైవసత్సమ్పద్యన్తే- అతస్తఇహలోకేయత్కర్మనిమిత్తాఃయాంయాంజాతింప్రతిపన్నాఆసుర్వ్యాఘ్రాదీనాంవ్యాఘ్రోఽహంసింహోఽహమిత్యేవం - తేతత్కర్మజ్ఞానవాసనాఙ్కితాస్సన్తస్సత్ప్రవిష్టాఅపితద్భావేనైవపునరాభవన్తి. పునస్సతఆగత్యవ్యాఘ్రోవాసింహోవావృకోవావరాహోవాకీటోవాపతఙ్గోవాదంశోవామశకోవాయద్యత్పూర్వమిహలోకేభవన్తి- సమ్బభూవురిత్యర్థః. తదేవపునరాగత్యభవన్తి. యుగసహస్రకోట్యన్తరితాపిసంసారిణోజన్తోర్యాపురాభావితావాసనా- సానసశ్యతీత్యర్థః. * యథాప్రజ్ఞంహిసమ్భవాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. ౩

ఆ.— రసానామచేతనత్వేనవివేకానర్హత్వాత్కథంచేతనావతామివదృష్టాన్తతాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) ఏవంచయథోక్తరసదృష్టాన్తవశేనయావచ్చేతనానామపిసుషుప్త్యాదౌజాడ్యాస్కన్దితతయారసతుల్యత్వాత్తేషాం వివేకానర్హావస్థాపత్తిరూపత్రేప్రకృతముదాహరణమవిరుద్ధమితిభావః. సతాసమ్పన్నానామపితత్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారిణఇతి) ౩

రం.— (తఇహవ్యాఘ్రోవాసింహోవావృకోవావరాహోవాకీటోవాపతఙ్గోవాదంశోవామశకోవాయద్యద్భవన్తితదాభవన్తి) అతస్సుషుప్తేరుత్థితాశ్చప్రజాఃస్వాపాత్పూర్వంయద్యద్భవన్తి- యోయోఅభవన్. తేతేఆభవన్తి-ఆగత్యభవన్తి. సుషుప్తేఃప్రాగ్వ్యాఘ్రాభిమానీస్థితఃసు

సయ ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఇమాః సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే పశ్చాత్ప్రతీచ్యస్తాః సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తి స సముద్ర ఏవ భవన్తి తా యథా తత్ర న విదురియమహమస్మీయమహమస్మీతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిగ్ంహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దగ్ంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౨

మస్త్యన న్తరమపి వ్యాఘ్రోఽహమిత్యభిమన్యమాన ఏవ భవతీత్యర్థః. పూర్వవాసనావాసిత ఏవోత్తిష్ఠతీతియావత్. తతశ్చ దర్శనాసనారాత్సుషుప్తాలరోన పునరుత్థితివిరోధీతిభావః. ౩

శం.— తాః ప్రజాః యస్మిన్ప్రవిశ్య పునరావిర్భవన్తి, యోఽత్వితో న్యైసత్సత్వ్యాత్మాభిసన్ధానఅణుభావం సదాత్మానం ప్రవిశ్యనావర్తన్తే- సయ ఏషోఽణిమేత్యాది- వ్యాఖ్యాతం. యథాలోకే స్వకీయే గృహే సుప్త ఉత్థాయ గ్రామాన్తరంగతో జానాతి స్వగృహాదాగతోఽస్మీతి- ఏవం సత ఆగతోఽస్మీతి చ జన్తూనాం కస్మాద్విజ్ఞానం న భవతీతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తస్తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా........................ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సయ ఏషోఽణిమేత్యాద్యవతారయతి (తాః ప్రజా ఇతి) ఇతః- సద్విజ్ఞానరహితేభ్యస్సకాశాదితియావత్. యదణుభావమితియచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. ప్రశ్నాన్తరం దృష్టాన్తబలాదుత్థాపయతి (యథేతి) సతో హమాగతోఽస్మీత్యుత్థితస్యజ్ఞానాభావం దృష్టాన్తేనోపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యుక్తఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయ ఏషోఽణిమా) సః - పరమాత్మా అణిమా- అణుః. సూక్ష్మ ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ఏవముక్తః శ్వేతకేతుః సుషుప్తిదశాయాం పరమాత్మని సమ్పన్నః స్వాపానన్తరం తత ఉత్థాయాగతశ్చేత్- ప్రాతర్గృహాదుత్థాయాగతస్య గృహాదాగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానవత్ సత ఆగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధాన ప్రసఙ్గాత్ నైతద్విప్రష్టవ్యమితి మన్యమాన ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణుతత్ర దృష్టాన్తం- యథా సోమ్యేమా నద్యః- గఙ్గాద్యాః పురస్తాత్ - పూర్వాం దిశం ప్రతి ప్రాచ్యః - ప్రాగఞ్చనాస్స్యన్దన్తే- స్రవన్తి. పశ్చాత్- ప్రతీచీం దిశం ప్రతి సిన్ధ్వాద్యాః ప్రతీచీమఞ్చన్తి - గచ్ఛన్తీతి ప్రతీచ్యః. తాస్సముద్రాత్- అమ్భోనిధేర్జలధరైరాక్షిప్తాః పునర్వృష్టిరూపేణ పతితాః గఙ్గాదినదీరూపిణ్యః పునస్సముద్రం- అమ్భోనిధిమేవాపియన్తి. సముద్ర ఏవ భవన్తి. తాః- నద్యో యథా తత్ర- సముద్రే సముద్రాత్మనైకతాం గతాః న విదుః- న జానన్తీయం గఙ్గాహమస్మి, యం యమునాహమస్మీతి, చ. ౧

ఆ.— ఆగమనావధ్యపరిజ్ఞానం తత్రేత్యుక్తం. ౧-౨

రం.— (ఇమాః సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే పశ్చాదుదీచ్యః తాస్సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తీత్యాది) యథా గఙ్గాద్యా నద్యః ప్రాచ్యః - పూర్వదిక్ప్రస్థితాః ప్రాఙ్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. ప్రతీచ్యః- పశ్చాద్దేశప్రవృత్తాస్సిన్ధ్వాద్యా నద్యః పశ్చాన్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. పునశ్చ తాః సముద్రాత్సముద్రం గచ్ఛన్తి- సముద్రపర్యన్తదేశాత్సముద్రమధ్యం గత్వా సముద్రేణైకీభూతాస్సత్యః ఇయం- గఙ్గాఽహమస్మి ఇయం- యమునాఽహమస్మీ, త్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞాతుమసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః యస్మాత్సతి సమ్పద్య న విదుః- తస్మాత్సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే ఆగతా ఇతి వా. (త ఇహ వ్యాఘ్ర ఇత్యాది) సమానమన్యత్. ౨

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సత ఆగమ్య న విదురిత్యాది) తథా సుప్తోత్థితా అపి సత ఉత్థితా ఆగతా ఇతి న ప్రత్యభిజ్ఞాతుం సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

స య ఏషో౽ణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలే౽భ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యో మధ్యే౽భ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యో౽గ్రే౽భ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేత్స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూతః పేపీయమానో మోదమానస్తిష్ఠతి॥ ౧

తస్య యదేకాꣳ శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతి ద్వితీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి తృతీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి సర్వం జహాతి సర్వః శుష్యత్యేవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ॥ ౨

శం.— దృష్టం లోకే [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రత్యాసన్నతరం దృష్టాన్తం (వృక్షమితి) విస్పష్టమితి - [illegible] (తథేతి) ౧

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇత్యేవం బోధితేన శ్వేతకేతునా - నను సుప్తోత్థితస్య [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— [illegible] అస్య సోమ్య మహతః - అనేకశాఖాదియుక్తస్య. అస్యేతి - అగ్రతః స్థితం వృక్షం దర్శయన్నాహ. యో మూలే౽భ్యాహన్యాత్పరశ్వాదినా - సకృద్ఘాతమాత్రేణ న శుష్యతి జీవన్నేవ భవతి. తదా రసం స్రవేత్. తథా - యో మధ్యే౽భ్యాహన్యాత్ - జీవన్ స్రవేత్. తథా - యో౽గ్రే౽భ్యాహన్యాత్ - జీవన్ స్రవేత్. స ఏషః - వృక్ష ఇదానీం జీవేనాత్మనానుప్రభూతః - అనువ్యాప్తః పేపీయమానః - అత్యర్థం పిబన్నుదకం, భౌమాంశ్చ రసాన్గృహ్ణన్, మోదమానః - హృష్యన్ తిష్ఠతి. ౧

ఆ.— జీవస్య నాశాభావం [illegible] (శ్రుత్వేతి) ౧

రం.— (అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలే౽భ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేదిత్యాది) [illegible] ౧

శం.— తస్యాస్య యదేకాం శాఖాం - రోగగ్రస్తామాహతాం వా జీవో జహాతి - ఉపసంహరతి శాఖాయాం ప్రసృతమాత్మాంశం. అథ సా శుష్యతి. వాఙ్మనఃప్రాణకరణగ్రామానుప్రవిష్టో హి జీవ ఇతి తదుపసంహారే ఉపసంహ్రియతే. జీవేన చ ప్రాణయుక్తేనాశితం పీతం చ రసతాం గతం జీవచ్ఛరీరం వృక్షం చ వర్ధయద్రసరూపేణ జీవస్య సద్భావే లిఙ్గం భవతి. అశితపీతాభ్యాం హి దేహే జీవస్తిష్ఠతి. తే చాశితపీతే జీవకర్మానుసారిణీ ఇతి. తస్యైకాఙ్గవైకల్యనిమిత్తం కర్మ యదోపస్థితం భవతి - తదా జీవ ఏకాం శాఖాం జహాతి - శాఖాయా ఆత్మానముపసంహరతి. అథ - తదా సా - శాఖా శుష్యతి. జీవస్థి

ఉ.— జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇతి స య ఏషోऽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

తినిమిత్తో రసో జీవకర్మాక్షిప్తో జీవోపసంహారే న తిష్ఠతి- రసాపగమే చ శాఖా శోషముపైతి. తథా- సర్వం వృక్షమేవ యదాऽయం జహాతి- తదా సర్వోऽపి వృక్షశ్శుష్యతి. వృక్షస్య రసస్రవణశోషణాదిలిఙ్గాజ్జీవత్త్వం. దృష్టాన్తశ్రుతేశ్చ చేతనావన్తః స్థావరా ఇతి- బౌద్ధకాణాదమతమచేతనాః స్థావరా ఇత్యేతదసారమితి దర్శితం భవతి. యథాऽస్మిన్ వృక్షదృష్టాన్తే దర్శితం- జీవేన యుక్తో వృక్షోऽశుష్కో రసపానాదియుక్తో జీవతీత్యుచ్యతే, తదపేతశ్చ మ్రియత ఇత్యుచ్యతే,. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ. ౨

ఆ.— నను రోగగ్రస్తాయాం వా తాపహతాయాం వా శాఖాయాం ప్రాణోపసంహారే సతి జీవోపసంహారస్స్యాద్భవతి - తత్రాహ (వాగితి) నను వృక్షే జీవస్య సత్త్వే చేత్ శ్రోత్రోపసంహారానుపసంహారావ వక్తవ్యౌ- తత్ర తస్య సత్త్వం తు కుతస్త్యం - అత ఆహ (జీవేనేతి) రసరూపేణ- వర్ధయదితి సమ్బన్ధః వృక్షశరీరే జీవస్య సత్త్వే కిమిత్యసౌ కదాచిత్ తదీయామేకాం శాఖాం జహాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యేతి) జీవోపసంహారే కిమితి శాఖా శుష్యతి- తత్రాహ (జీవస్థితీతి) జీవస్య స్థితిర్నిమిత్తం యస్యేతి విగ్రహః. తథా - శాఖాయా ఉక్తప్రకారేణేతి యావత్. యత్తు వైశేషికసైద్ధాన్తికాభ్యాం స్థావరాణాం నిర్జీవత్వమచేతనత్వముక్తం- తదేతన్నిరస్తమిత్యాహ (వృక్షస్యేతి) ఆదిశబ్దో వృద్ధిమోహాదిసఙ్గ్రహార్థః. * స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూత ఇతి దృష్టాన్తశ్రుతిః. శ్రుతదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్య యదేకాం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతీత్యాది) ఏవమామూలాగ్రం వ్యాప్య వర్తమానో జీవః యది కాలకర్మవశాదయం ప్రదేశం త్యజతి- స ప్రదేశశ్శుష్యతి. ఏవమేవ సర్వం జహాతి యది- తత్సర్వం శుష్యతి. తతశ్చ యథా ఏకైకశాఖాశోషో న జీవనాశకృతః - అపి తు జీవసఙ్కోచకృతః- ప్రదేశాన్తరే జీవస్య సత్త్వేన నాశాసమ్భవాత్. ఏవమేవ సర్వశోషోऽపి త్యాగకృత ఏవ- న తు జీవనాశకృత ఇత్యర్థః. ౨

శం.— జీవాపేతం- జీవవియుక్తం వావ కిలేదం శరీరం మ్రియతే- న జీవో మ్రియత ఇతి. కార్యశేషే చ సుప్తోత్థితస్య మమేదం కార్యశేషమపరిసమాప్తమితి స్మృత్వా సమాపనదర్శనాత్. జాతమాత్రాణాం చ జన్తూనాం స్తన్యాభిలాషభయాదిదర్శనాచ్చాతీతజన్మాన్తరానుభూతస్తనపానదుఃఖానుభవస్మృతిర్గమ్యతే. అగ్నిహోత్రాదీనాం చ కర్మణామర్థవత్త్వాన్న జీవో మ్రియత ఇతి. (స య ఏషోऽణిమేత్యాది) సమానం. కథం పునరిదం పృథివ్యాదినామరూపవజ్జగదత్యన్తసూక్ష్మాత్సద్రూపాన్నామరూపరహితాత్సతో జాయత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథాऽస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జీవస్య సుషుప్తే నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (కార్యశేషే చేతి) తస్మిన్ సతి సుషుప్తోత్థితస్య పునరుత్థితస్య కార్యస్య శేషాస్తిత్వయుక్తకర్మణి - తదిదం మమాసమాప్తమితి స్మృత్వా తస్య సమాపనదర్శనాన్న స్వాపే జీవో నశ్యతీత్యర్థః. మరణకాలే తన్నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (జాతమాత్రాణామితి) ఆద్యశ్చకారస్సముచ్చయే. ద్వితీయోऽవధారణే జీవస్య ప్రలయాదావవినాశే కారణాన్తరమాహ (అగ్నిహోత్రాదీనామితి) ఇతిశబ్దో జీవస్య నిత్యత్వోపసంహారార్థః. యదుక్తం * సన్మూలాస్సోమ్యేత్యాది - తత్ర చోదయతి (కథం పునరితి) విలక్షణయోర్న కార్యకారణత్వమితి శఙ్క్యమానం ప్రతిబోధయితుముత్తరవాక్యముపాదత్తే (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇత్యాది) అతో మనుష్యాదిష్వపి జీవత్యాగకృతం దేహస్య మరణం. న జీవస్య మరణం- తథా సతి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్. అతస్సుషుప్తిమరణదశాయాం సత్సమ్పత్తావపి న జీవవినాశ ఇతి సిద్ధమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం బోధితేన శ్వేతకేతునా అణిమ్నస్సచ్ఛబ్దితస్య రూపస్పర్శాదిహీనస్య వివిధస్థావరజఙ్గమాదియుతానేకబ్రహ్మాణ్డహేతుత్వం న శ్రద్ధేయమితి మన్యమానేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థిత స్తథాऽస్త్విత్యువాచేత్యర్థః. వ్యాసార్యైస్తు * జ్యోऽతఏవేత్యధికరణే * అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి వృక్షశబ్దేన శరీరం నిర్దిశ్యత ఇత్యుక్తం. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి భిన్ధీతి భిన్నం భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీత్యణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాసామఙ్గైకాం భిన్ధీతి భిన్నా భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీతి న కిఞ్చన భగవ ఇతి ౧

తꣳ హోవాచ యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయస ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి॥ ౨

శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్ తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— యద్యేతత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- అతః- అస్మాన్మహతో న్యగ్రోధాత్ఫలమేకమాహర ఇత్యుక్తస్తథా చకార సః. ఇదం భగవ ఇతి ఉపాహృతం ఫలమితి దర్శితవన్తం ప్రత్యాహ - ఫలం భిన్ధీతి. భిన్నమిత్యాహేతరః. తమాహ పితా- కిమత్ర పశ్యసి. ఇత్యుక్త ఆహ- అణ్వ్యః - అణుతరా ఇవేమా ధానాః- బీజాని పశ్యామి భగవ ఇతి. ఆసాం- ధానానామేకాం- ధానామఙ్గ- హే వత్స భిన్ధీత్యుక్త ఆహ- భిన్నా భగవ ఇతి. యది భిన్నా ధానా- తస్యాం భిన్నాయాం కిం పశ్యసీత్యుక్త ఆహ- న కిఞ్చన పశ్యామి భగవ ఇతి ౧

ఆ.— స్థూలస్య కార్యస్య సూక్ష్మముఖ్యకారణత్వే హేతుదిత్యుచ్యతే. ※ అస్మాత్సోమ్య మహతో న్యగ్రోధస్యేతి ప్రకృతం వృక్షం పరామృశతి (అత ఇతి) ౧

రం.— (న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి) న్యగ్రోధఫలమిదమాహరేత్యాచార్యేణోక్తః శ్వేతకేతురిదం భగవ ఇత్యానీతవానిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిమత్ర - ఫలే పశ్యసీతి పిత్రోక్తః పుత్రః అణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాహ. ఇమాః బీజాన్యణూన్యేవ పశ్యామీత్యర్థః. ఇవశబ్దఏవార్థః. శిష్టం స్పష్టార్థః. ౧

శం.— తం పుత్రం హోవాచ. వటధానాయాం భిన్నాయాం యం వటబీజాణిమానం హే సోమ్య ఏతం న నిభాలయసే - న పశ్యసి. తథాఽప్యేతస్య వై కిల సోమ్య ఏష మహాన్న్యగ్రోధో బీజస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్యాదృశ్యమానస్య కార్యభూతః స్థూలశాఖాస్కన్ధఫలపలాశవాంస్తిష్ఠతి. ఉత్పన్నః సంస్తిష్ఠతీతి వా వృక్షో ధ్యాహార్యః. ౨

ఆ.— యమేతమణిమానం న పశ్యసి- ఏతస్యాణిమ్నో బీజస్యేతి సమ్బన్ధః. (తథాపీతి) అత్యన్తాణుత్వాదదర్శనేపీత్యర్థః. ౨

రం.— (తం హోవాచ) ఏవముక్తవన్తం పుత్రం పితోవాచేత్యర్థః. ఉక్తమేవాహ (యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయసే) హే సోమ్య. యమేతం వటబీజాణిమానం న నిభాలయసే- న పశ్యసి కిమిత్యర్థః. (ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి) ఏష మహాన్న్యగ్రోధః ఏతస్యైవైషోఽణిమ్నః కార్యతయా తిష్ఠతీత్యర్థః. ౨

శం.— అతః శ్రద్ధత్స్వ సోమ్య సత ఏవాణిమ్నః స్థూలం నామరూపాదిమత్కార్యం జగదుత్పన్నమితి. యద్యపి న్యాయాగమాభ్యాం నిర్ధారితోఽర్థస్తథైవేత్యవగమ్యతే - తథాఽప్యత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేషు బాహ్యవిషయాసక్తమనసః స్వభావప్రవృత్తస్యాసత్యాం గురుతరాయాం శ్రద్ధాయాం దురవగమత్వం స్యాదిత్యాహ- శ్రద్ధత్స్వేతి. శ్రద్ధాయాం తు సత్యాం మనసః సమాధానం బుభుత్సితేఽర్థే భవేత్. తతశ్చ తదర్థావగతిః- ※ అన్యత్ర మనా అభూవమిత్యాదిశ్రుతేః. (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. యది తత్సజ్జగతో మూలం - కస్మాన్నోపలభ్యత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన మా౦ భగవాన్భూయ ఏవ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తసూక్ష్మాద్బీజాదత్యన్తస్థూలస్య వృక్షస్యోత్పత్త్యుపలమ్భాఽతశ్శబ్దార్థః. ※ సన్మూలాః సోమ్యేత్యాదిశ్రుత్యా ※ వృక్షస్యేవేతి న్యాయేన చ జగతస్సత్కార్యత్వే నిర్ధారితే శ్రద్ధామన్తరేణాపి తన్నిశ్చయసమ్భవాత్కిమితి శ్వేతకేతుః శ్రద్ధత్స్వేత్యపి త్రాసయుజ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) సత్యామపి శ్రద్ధాయాం కథం బాహ్యవిషయాసక్తమనసోఽత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేష్వవగమస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధాయాం త్వితి) మనస్సమాధానవశాద్బుభుత్సితస్యార్థస్యావగతిరిత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (అన్యత్రేతి) ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానత్వాన్నాస్తీతి మన్వానః శఙ్క్యతే (యదీతి) అనుపలభ్యమానస్యాపి సత్త్వమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేతదితి) అప్రత్యక్షస్యాపి జగన్మూలస్యాస్తిత్వం ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఫలమత ఆహరేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార తꣳ హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద యథా విలీనమేవాఙ్గ॥ ౧

¶అస్యాన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమితి మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తꣳ హోవాచాత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి॥ ౨

రం.— (శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి సయఏషోఽణిమేత్యాది) అతోఽణిమరూపసచ్ఛబ్దితాత్పరదృశ్యమానస్య స్థూలస్య ప్రపఞ్చస్యోత్పత్తిరుప పద్యత ఇత్యస్మిన్నర్థే శ్రద్ధాం కురుష్వేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) అనుపలభ్యమానస్య సచ్ఛబ్దితం శ్రద్ధేయమితి మన్యమానస్యోపదేశాన్తరేణ పునర్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థిత స్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః.............................. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే- ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇతి శృణ్వత్ర దృష్టాన్తం. యది చేమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పిణ్డరూపం లవణమేతత్ ఘటం చాప్యుదకేఽవధాయ- ప్రక్షిప్యాథ మా- మాం శ్వః ప్రాతరుపసీదథాః - ఉపగచ్ఛేథా ఇతి. స హ పిత్రోక్తమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛంస్తథా చకార. తం హోవాచ పరేద్యుః ప్రాతః. యల్లవణం దోషా- రాత్రావుదకేఽవాధాః- నిక్షిప్తవానసి. అఙ్గ- హే వత్స. తదాహర. ఇత్యుక్తస్తల్లవణమాజిహీర్షుర్హ- కిలావమృశ్యోదకే న వివేద-న విజ్ఞాతవాన్. యథా తల్లవణం విద్యమానమప్యప్సు విలీనం-సంశ్లిష్టమభూత్. యథా విలీనం లవణం న వేత్థ- తథా పితృచక్షుషా స్పర్శనేన చ పిణ్డరూపం లవణమగృహ్యమాణం విద్యత ఏవాప్సు-లభ్యతే చోపాయాన్తరేణేత్యే తత్పుత్రం ప్రత్యాయయితుమిచ్ఛన్నాహ- అఙ్గ. ౧

ఆ.— నోపలభ్యతే- స్వేన ప్రకారేణేతి శేషః. ఇమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుం యదీచ్ఛసి - తర్హి దృష్టాన్తమత్ర శృణ్విత్యాహ నా. రాత్రౌ తల్లవణయాప్యన్తర్యమథశబ్దార్థః. జగన్మూలం స్వతోఽప్రత్యక్షమపి ప్రత్యక్షముపాయాన్తరేణాపి త్రోక్తోఽర్థః. తం ప్రత్యక్షీచికీర్షుర్ఘటాదావుదకే పిణ్డరూపం లవణం రాత్రౌ ప్రక్షిప్య తదత్యయానన్తరం ప్రాతఃకాలే పితృసమీపే శ్వేతకేతుర్గతవానిత్యాహ (స హేతి) యథా తత్-పిణ్డరూపం లవణం ప్రక్షేపాత్ ప్రాగభూత్- తథా న విజ్ఞాతవానితి సమ్బన్ధః. ఉదకే ప్రక్షిప్తం లవణం విమృశ్యాపి న జ్ఞాయతే చేత్-అసదేవ తర్హి తదిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యమానమపీతి) కిమితి తర్హి స్పర్శనేన వా నోపలభ్యతే-తత్రాహ (అప్స్వితి) కథం తర్హి విద్యమానత్వమవగతం- తత్రాహ (యథేతి) యద్యపి పిణ్డరూపం లవణముదకే క్షిప్తమవమృశ్యాపి చక్షుస్స్పర్శనాభ్యాం సత్త్వం వేత్థ- తథాపి తత్ర విద్యత ఏవ - యత స్తాభ్యామగృహ్యమాణమపి తత్రోపాయాన్తరేణోపలభ్యత ఇత్యేతమర్థం పుత్రం ప్రత్యాయయితుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. యథాశబ్దో యద్యపీత్యర్థే. ౧

రం.— (లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార) రాత్రౌ లవణం జలే అవధాయ- ప్రక్షిప్య ప్రాతః త్వం మత్సమీపమాగచ్ఛేతి గురుణోక్తః శ్వేతకేతుః సథా చకారేత్యర్థః. (తం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద) దోషా- రాత్రౌ యల్లవణముదకే అవాధాః- ప్రక్షిప్తవానసి. తదఙ్గాధునా ఆహరేతి పితోవాచ. ఇత్యుక్తః పుత్రః విమృశ్య న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. అథ పితోవాచ (యథా విలీనమేవాఙ్గ) యథా లవణమపి విలీనం సచ్చక్షుషా త్వచా వా నోపలభ్యతే - ఏవం సదాత్మస్వరూపమపీతి భావః. ౧

శం.— అస్య- ఉదకస్యాన్తాత్ - ఉపరి గృహీత్వాఽఽచామేత్యుక్త్వా పుత్రం తథా కృతవన్తమువాచ- కథమితి. ఇతర ఆహ - లవణం స్వాదుత ఇతి. తథా- మధ్యాదుదకస్య గృహీత్వాఽఽచామేతి. కథమితి. లవణమితి. తథా- అన్తాత్ - అధోదేశాద్గృహీత్వాఽఽచామేతి. కథమితి. లవణమితి. యద్యేవమభిప్రాస్య- పరిత్యజ్యైతదుదకమాచమ్యాథ మోపసీదథా ఇతి. తద్ధ తథా చకార - లవణం పరిత్యజ్య పితృసమీపమాజగామేత్యర్థః. ఇదం వచనం బ్రువన్ - తత్- లవణం తస్మిన్నుదకే యన్మయా రాత్రౌ క్షిప్తం - శశ్వత్ - నిత్యం సంవర్తతే - విద్యమానమేవ సత్సూక్ష్మత్వా ద్వర్తత ఇతి. ఏవముక్తవన్తం హోవాచ పితా. యథేదం లవణం దర్శనస్పర్శనాభ్యాం పూర్వం గృహీతం పునరుదకే విలీనం తాభ్యామగృహ్యమాణమపి విద్యత ఏవ- ఉపాయాన్తరేణ జిహ్వయోపలభ్యమానత్వాత్. ఏవమేవాత్రైవ- అస్మిన్నేవ తేజోఽబన్నాదికార్యేషు దేహే. వావకిలేతి- ఆచార్యోపదేశస్మరణప్రదర్శనార్థౌ. సత్తేజోఽబన్నాదిశుఙ్గకారణం వటబీజాణిమవద్విద్యమానమేవేన్ద్రియైర్నోపలభసే- న నిభాలయసే. యథాఽత్రైవ - ఉదకే. దర్శనస్పర్శనాభ్యామనుపలభ్యమానం లవణం విద్యమానమేవ జిహ్వయోపలబ్ధవానసి - ఏవమేవాత్రైవ కిల విద్యమానం సజ్జగన్మూలముపాయాన్తరేణ లవణమివ తదుపలప్స్యస ఇతి వాక్యశేషః. ౨

ఆ.— తద్ధేత్యాది వ్యాచష్టే (లవణమితి) సంవర్తత ఇతి- ఇదం వచనం బ్రువన్నాజగామేతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తిక

¶ అథాస్యాదాచామేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం సఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయఏవ మాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేత్స యథా తత్ర ప్రాఙ్వోదఙ్వాధరాఙ్వా ప్రత్యఙ్వా ప్రధ్మాయీతాభినద్ధాక్ష ఆనీతోఽభినద్ధాక్షో విసృష్టః॥ ౧

మాహ (ఇత్యేవముక్తవన్తమిత్యాదినా) సతో జగన్మూలస్యాక్షిదేహేన త్వఙ్గంతస్యానుపలభ్యమానస్య కథమవగతిరిత్యత ఆహ (నావకిరేతి) అత్రానావేత్యాదినాఽత్రైవకిలేత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య న్యగ్రోధదృష్టాన్తేనసందర్శయతి (యథాఽత్రేత్యాదినా) ౨

రం.— ఏవం చక్షురాదిభిరనుపలభ్యమానస్యాపి సతో జగన్మూలత్వావగతిప్రకారం దర్శయతి (అథాస్యాదావాచామేత్యాదినా) అస్య జలస్య ఆదౌ మూలప్రదేశే ఉద్ధృత్య ఆచామేత్యర్థః. (మధ్యాదాచామేతి) ఉక్తోఽర్థః. (అన్తాదాచామేతి) ఏతదభిప్రాయస్య పూర్వోక్తమేవ తథాచాకారేత్యర్థః (తద్ధ తథా చకార తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే) తం హోవాచాత్ర వావకిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవకిలేతి) తత్ లవణం శశ్వత్ సర్వదా సమ్యగ్వర్తతే ఇత్యుక్తవన్తం శిష్యం ప్రతి పితోవాచ. కిమితి. రసనేన్ద్రియేణోపలభ్యమానమపి యథా చక్షుషా నోపలభసే ఏవమేవాత్రైవ జగత్యన్తరాత్మతయా ఆగమాచార్యోపదేశాదినావగన్తుం యోగ్యమేవ సన్మూలం బ్రహ్మాఽత్రైవకిలేతి ద్రష్టుం శక్నోషి నపశ్యసీత్యర్థః. ౨

శం.— (సయఇత్యాది) సమానం. యద్యేవం లవణమివ చక్షురాదిభిరనుపలభ్యమానమపి జగన్మూలం సదుపాయాన్తరేణోపలబ్ధుం శక్యతే యదుపలమ్భాత్కృతార్థః స్యాం, అనుపలమ్భాచ్చాకృతార్థః స్యామహం, తస్యోపలబ్ధౌ క ఉపాయ ఇత్యేతద్భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి దృష్టాన్తేన. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాయాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) తర్హి తదేవ స్యాద్వ్యాఖ్యాతమిత్యాదినా సమ్బన్ధః. సతోఽనుపలబ్ధస్యోపలబ్ధౌ ఉపాయాన్తరమాహ (యదుపలమ్భాదితి) బుభుత్సితముపాయముపదిశన్నుత్తరగ్రన్థముపాదత్తే (తథేతి)... ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. (భూయఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) తర్హి సర్వవ్యాపినస్సచ్ఛబ్దితస్యావగత్యుపాయం దృష్టాన్తేన ప్రదర్శయేతి ప్రార్థిత ఆచార్యస్తథాస్త్విత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథా లోకే హే సోమ్య. పురుషం యం కఞ్చిద్గన్ధారేభ్యో జనపదేభ్యోఽభినద్ధాక్షం బద్ధచక్షుషమానీయ తస్కరాస్తస్యాపహృత్య ధనం బద్ధహస్తమేవ తమరణ్యే ततोऽप्यतिजने अतिगतजने. అత్యన్తవిగతజనే దేశే విసృజేత్. స తత్ర దిఙ్మోహేన యథా ప్రాఙ్వా ప్రాగఞ్చనః ప్రాఙ్ముఖో వేత్యర్థః. తథా ఉదఙ్వా. అధరాఙ్వా ప్రత్యఙ్వా. ప్రధ్మాయీత శబ్దం కుర్యాత్. విక్రోశేత్ అభినద్ధాక్షోఽహం గన్ధారేభ్యస్తస్కరేణానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్ట ఇతి. ౧

ఆ.— యథాఽయముపాయశ్శక్యో జ్ఞాతుం తథా లోకే ప్రసిద్ధం దృష్టాన్తమిత్యాహ (యథేతి) తమేవ దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (హే సోమ్యేతి) యథా దిఙ్మోహేన యత్ర క్వచిద్దిగభిముఖో విక్రోశతి తథా స తత్ర విజనే దేశే శబ్దం కుర్యాదితి సమ్బన్ధః. ప్రాఙ్ఙిత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగఞ్చన ఇతి) తస్యైవ వివక్షితమర్థం కథయతి (ప్రాఙ్ముఖ ఇతి) వక్ష్యమాణప్రకారైర్వికల్పార్థో వా శబ్దః. ౧

రం.— (యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే గన్ధారేభ్యః జనపదేభ్యః అభినద్ధాక్షం పినద్ధచక్షుషం కఞ్చిత్పురుషం చోరో గృహీత్వా అతిజనే విజనే విసృజేద్యది స దిఙ్మోహేన కిం ప్రాఙ్ముఖ ఉదఙ్ముఖో వా అధోముఖో వా అభినద్ధాక్ష ఏవ చోరైరానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్టోఽహమితి ప్రధ్మాయీత విక్రోశేదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్య యథాభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేతి స గ్రామాద్గ్రామం పృచ్ఛన్పణ్డితో మేధావీ గన్ధారానేవోపసంపద్యేతైవమేవేహాచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్య ఇతి॥ ౨

శం.— ఏవమభిక్రోశతస్తస్య యథాఽభినహనం - యథా బన్ధనం ప్రముచ్య - ముక్త్వా కారుణికః కశ్చిదేతాం దిశం- ఉత్తరతో గన్ధారాః ఏతాం దిశం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్ స ఏవం కారుణికేన బన్ధనాన్మోక్షితో గ్రామాదన్యం గ్రామం పృచ్ఛన్ పణ్డితః - ఉపదేశవాన్, మేధావీ- పరోపదిష్టగ్రామప్రవేశమార్గావధారణసమర్థః సన్ గన్ధారానేవోపసంపద్యేత నేతరో మూఢమతిర్దేశాన్తరదిదృక్షుర్వా యథాఽయం దృష్టాన్తో వర్ణితః - స్వవిషయేభ్యో గన్ధారేభ్యః పురుషస్తస్కరైరభినద్ధాక్షో వ్యామోహితోఽరణ్యే క్షుత్పిపాసాదిమాన్ వ్యాఘ్రతస్కరాద్యనేకభయానర్థవ్రాతయుతో దుఃఖార్తో విక్రోశన్ బన్ధనేభ్యో ముముక్షుస్తిష్ఠతి - స కథంచిదేవ కారుణికేన కేనచిన్మోక్షితః స్వదేశాన్ గన్ధారానేవాపన్నో నిర్వృతః సుఖ్యభూత్. తథా- ఏవమేవ సతో జగదాత్మస్వరూపాత్ తేజోఽబన్నాదిమయం దేహారణ్యం వాతపిత్తకఫరుధిరమేదోమాంసాస్థిమజ్జాశుక్రకృమిమూత్రపురీషవచ్ఛీతోష్ణాద్యనేకద్వన్ద్వదుఃఖవచ్చేదం మోహపటాభినద్ధాక్షో భార్యాపుత్రమిత్రపశుబన్ధ్వాదిదృష్టాదృష్టానేకవిషయతృష్ణాపాశితః పుణ్యాపుణ్యాదితస్కరైః ప్రవేశితోఽహమముష్య పుత్రః, మమైతే బాన్ధవాః, సుఖ్యహం, దుఃఖీ, మూఢః, పణ్డితః, ధార్మికః, బన్ధుమాన్, జాతః, మృతః, జీర్ణః, పాపీ, పుత్రో మే మృతః, ధనం మే నష్టం, హా హతోఽస్మి, కథం జీవిష్యామి, కా మే గతిః, కిం మే త్రాణమిత్యేవమనేకశతసహస్రానర్థజాలవాన్ విక్రోశన్ కథంచిదేవ పుణ్యాతిశయాత్ పరమకారుణికం కంచిత్సద్బ్రహ్మాత్మవిదం విముక్తబన్ధనం బ్రహ్మిష్ఠం యదాఽఽసాదయతి- తేన చ బ్రహ్మవిదా కారుణ్యాద్దర్శితసంసారవిషయదోషదర్శనమార్గో విరక్తః సంసారవిషయేభ్యః నాసి త్వం సంసార్యముష్య పుత్రత్వాదిధర్మవాన్. కిం తర్హి. సద్యత్- తత్త్వమసీత్యవిద్యామోహపటాభినహనాన్మోక్షితో గన్ధారపురుషవచ్చ స్వం సదాత్మానముపసంపద్య సుఖీ నిర్వృతః స్యాదిత్యేతమేవార్థమాహ (ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి) తస్యాస్యైవమాచార్యవతో ముక్తావిద్యాభినహనస్య తావదేవ- తావానేవ కాలశ్చిరం- క్షేపః. సదాత్మస్వరూపసంపత్తేరితి వాక్యశేషః. కియాన్ కాలశ్చిరమితి. ఉచ్యతే- యావన్న విమోక్ష్యే - న విమోక్ష్యత ఇత్యేతత్పురుషవ్యత్యయేన. సామర్థ్యాత్. యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం- తస్యోపభోగేన క్షయాద్దేహపాతో యావదిత్యర్థః. అథ- తదైవ సత్సంపత్స్యే ఇతి పూర్వవత్. న హి దేహమోక్షస్య సత్సంపత్తేశ్చ కాలభేదోఽస్తి - యేనాథశబ్ద ఆనన్తర్యార్థః స్యాత్. నను యథా సద్విజ్ఞానానన్తరమేవ దేహపాతః సత్సంపత్తిశ్చ న భవతి కర్మశేషవశాత్ - తథాఽప్రవృత్తఫలాని ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేర్జన్మాన్తరసంచితాని కర్మాణి సన్తీతి తత్ఫలోపభోగార్థం పతితేఽస్మిన్ శరీరే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. ఉత్పన్నే చ జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కరోత్యేవేతి తత్ఫలోపభోగార్థం చావశ్యం శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం తతశ్చ కర్మాణి- తతః శరీరాన్తరమితి జ్ఞానానర్థక్యం- కర్మణాం ఫలవత్త్వాత్. అప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి న బ్రహ్మజ్ఞానేన క్షీయన్తే- కర్మత్వాత్- ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యుక్తం. తత్ర జ్ఞానాత్సర్వకర్మక్షీణత్వే హి కోఽర్థో జ్ఞానవతః క్షీయన్తే కర్మాణి- తదాజ్ఞానప్రాప్తిసమకాలమేవ జ్ఞానస్య సత్సంపత్తిహేతుత్వాన్మోక్షః స్యాదితి శరీరపాతః స్యాత్. తథా చాచార్యాభావత్వాచ్చాచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యనుపపత్తిః, జ్ఞానాన్మోక్షాభావప్రసఙ్గశ్చ. దేశాన్తరప్రాప్త్యుపాయజ్ఞానవదనైకాన్తికఫలత్వం వా జ్ఞానస్య. న- కర్మణాం ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలత్వవిశేషోపపత్తేః. యదుక్తమప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ధ్రువఫలవత్త్వాద్బ్రహ్మవిదశ్శరీరే పతితే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యమప్రవృత్తకర్మఫలోపభోగార్థమితి- ఏతదసత్ - విదుషః తస్య తావదేవ చిరమితి శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్. నను క్షీణ్యాన్యపి పుణ్యైః సకర్మణా భవతీత్యాది స్మృతేరపి ప్రామాణ్యమేవ. సత్యమేవం- తథాపి ప్రవృత్తఫలానామప్రవృత్తఫలానాం చ కర్మణాం విశేషోఽస్తి. కథం. యాని ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి, యైర్విద్వచ్ఛరీరమారబ్ధం,- తేషాముపభోగేనైవ క్షయః. యథాఽఽరబ్ధవేగస్య లక్ష్యముక్తేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవ స్థితిః- న తు లక్ష్యవేధసమకాలమేవ ప్రయోజనం నాస్తీతి- ఉద్ధృతి. అన్యాని త్వప్రవృత్తఫలానీహ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ కృతాని వా క్రియమాణాని వా, ఽతీతజన్మాన్తరకృతాని వాఽప్రవృత్తఫలాని, జ్ఞానేన దహ్యన్తే ప్రాయశ్చిత్తేనేవ- జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథేతి స్మృతేశ్చ. క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీతి చాథర్వణే. అతో బ్రహ్మవిదో జీవనాదిప్రయోజనాభావేఽపి ప్రవృత్తఫలానాం కర్మణామవశ్యమేవ ఫలోపభోగస్స్యాదితి ముక్తేషువత్తస్య తావదేవ చిరమితి యుక్తమేవ యదుక్తం యద్యప్యక్షతదోషచోదనానుపపత్తిః. జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ బ్రహ్మవిదః కర్మాభావమవాచామ బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్ర- తచ్చ స్మర్తుమర్హసి. ౨

ఆ.— యథాబన్ధనం- బన్ధనమనుసృత్యేతి యావత్. పణ్డితో మేధావీతి విశేషణద్వయస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (నేతర ఇతి) వ్యాఖ్యాతం దృష్టాన్తం సోపస్కారమనువదతి (యథేత్యాదినా) దార్ష్టాన్తికం వ్యాచష్టే (ఏవమితి) ఆదిశబ్దేన వాయ్వాకాశావుచ్యేతే. మయట్ ప్రాకార్థః. దేహారణ్యస్యానేకానర్థసఙ్కటత్వం కథయతి (వాతేతి) శీతోష్ణాదీత్యాదిపదేన రాగద్వేషాదిద్వన్ద్వం సంగృహీతం. తేనానేకేన ద్వన్ద్వేన సఙ్కటం దుఃఖం. తద్వదేవమిదం- దేహారణ్యమిత్యేతత్. బన్ధ్వాదీత్యాదిశబ్దో మిత్రక్షేత్రాదివిషయః. పుణ్యాపుణ్యాదీత్యాదిపదమవిద్యాకామవాసనాసఙ్గ్రహార్థం. దేహారణ్యం ప్రవిష్టస్య జన్తోర్విక్రోశనప్రకారం సకారణం సూచయతి (అహమిత్యాదినా) తస్య సదా దుఃఖిత్వశాస్త్రాం వారయతి (కథంచిదితి) అహితతో బ్రహ్మవిత్త్వమాత్రేణ ముక్తబన్ధనత్వాసిద్ధేర్విశేషణం (బ్రహ్మిష్ఠమితి) యదా ఆసాదయతి - తదా సుఖీ స్యాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సంసారవిషయం దోషదర్శనం- అనిత్యత్వదుఃఖిత్వాదిజ్ఞానం. తస్య మార్గః - వివేకః. స యస్యాచార్యేణ దర్శితో విద్యాతః - స దర్శితసం

సారవిషయదోషదర్శనముక్తః ఆచార్యేణ సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్యాధికారిణః సంసారాన్నివృత్తి[illegible] ([illegible]) యద్యపి వాక్యార్థజ్ఞానే [illegible] తథాప్యాచార్యోపదేశజనితాతిశయదర్శనాదుపదేశో [illegible] ఉపదేశ [illegible] (సామర్థ్యాదితి) [illegible] (యేనేతి) పూర్వవదితి [illegible] (నహీతి) [illegible] (నన్వితి) [illegible]

[illegible]

సయ ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషగ్ం సోమ్యోతోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం తావజ్జానాతి॥ ౧

అథ యదాఽస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామథ న జానాతి॥ ౨

...శ్రవణాత్ప్రభృతి ... జ్ఞానోత్పత్తేః ... తదైవ సర్వకర్మణాం నాశః. దేహస్థితిస్తు చక్రభ్రమణాదివత్సంస్కారవశాదప్యుపపద్యత ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- ✽ అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధేః. ఇదోఽప్యేవమనారబ్ధకార్యే ఏవ సుకృతదుష్కృతే నశ్యతః - నత్వారబ్ధకార్యే- ✽ తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి శరీరపాతపర్యన్తమవధి శ్రవణాద్యావచ్ఛరీరధారణం ప్రారబ్ధకర్మానువృత్తేరవశ్యమ్భావాత్, కర్మవ్యతిరిక్తస్య దేహధారకసంస్కారస్యాసద్భావే ప్రమాణాభావాత్, తదుక్తం తథా భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యత ఇత్యత్ర, ✽ తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి విద్వాంసః శరీరపాతపర్యన్తమేవ తదారాయత్తశ్రవణాత్ ప్రారబ్ధయోః పుణ్యపాపకర్మణోస్తదన్తే విద్యాయోనిశరీరావసానే భవత్యేవ మోక్ష ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యతే. అంశద్వయమపి ద్వారత్రయాత్. ఇతరే- ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే ఫలభోగేన క్షపయిత్వైవ బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. తే చ ప్రారబ్ధపుణ్యపాపే విద్యాయోనిశరీరమాత్రోపభోగ్యఫలే చేత్- విద్యాయోనిశరీరావసానే బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. అనేకశరీరభోగ్యఫలే చేత్- తదవసానే సమ్పద్యతే. భోగైకనాశ్యత్వాత్ప్రారబ్ధకర్మణోః. ✽ తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి సత్త్వైకవిమోక్ష ఇత్యుచ్యతే- అపి తు దేహారమ్భకకర్మవిమోక్ష ఏవేతి ప్రతిపాదితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— (సయ ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. ఆచార్యవాన్యేన క్రమేణ సత్సమ్పద్యతే - తం క్రమం దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జ్ఞానస్యానన్తర్యం- అవిద్యాతత్కార్యనివర్తనేన సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాత్. నాప్యనైకాన్తికఫలత్వం- అన్తరాయాభావాదిత్యుక్తం. ఇదానీమర్చిరాదిమార్గప్రస్తావా- అతైర్గ్రాచావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ వా సత్సమ్పత్తిరితి సన్దిహానశ్శఙ్క్యతే (ఆచార్యవానితి) సంశయానస్య సమ్యగర్థనార్థముత్తరం వాక్యమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయ ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) నను దేహవిమోచనాన్తరం బ్రహ్మసమ్పత్తిరిత్యయుక్తం- దేహోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యభిమానస్య కదాప్యనుపరతత్వాయా యావదాత్మభావిత్వేన దేవాదిశరీరసమ్బన్ధస్యాపి యావదాత్మభావిత్వాత్. అతో దేహరాహిత్యాసమ్భవాన్న బ్రహ్మసమ్పత్తిరపి సమ్భవేదితి మన్వానేన శ్వేతకేతునా భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థిత ఉద్దాలకస్తథాత్యువాచేత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పురుషం హే సోమ్య ఉపతాపినం- జ్వరాద్యుపతాపవన్తం జ్ఞాతయః- బాన్ధవాః పరివార్యోపాసతే ముమూర్షుం- జానాసి మాం తవ పితరం పుత్రం భ్రాతరం వేతి పృచ్ఛన్తః. తస్య - ముమూర్షోర్యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే, మనః ప్రాణే, ప్రాణస్తేజసి, తేజః పరస్యాం దేవతాయాం, మిత్యేతదుక్తార్థం. అథ ప్రాణసమ్పత్త్యనన్తరం. ౧

రం.— (పురుషం సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసీత్యాది) హే సోమ్య. ఉపతాపినం- మరణవేదనాక్రాన్తం పురుషం బన్ధవో మాం జానాసి కిం- మాం జానాసి కిమిత్యనుకృత్య వదన్తః పరిత స్తిష్ఠన్తి. స తు ముమూర్షుః పూర్వోక్తసత్సమ్పత్తిపర్యన్తం తాఞ్జానాతీత్యర్థః. ౧

శం.— సంసారిణో యో మరణక్రమః స ఏవాయం విదుషోఽపి సత్సమ్పత్తిక్రమ ఇత్యేతదాహ - పరస్యాం దేవతాయాం తేజసి సమ్పన్నేఽథ న జానాతి. అవిద్వాంస్తు తత ఉత్థాయ ప్రాగ్భావనిరన్యాయాన్త్రిధాభావం దేవమనుష్యాదిభావం వా విశతి. విద్వాంస్తు శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానదీప

ఉ.— స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

పురుషగ్ం సోమ్యోత హస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్ స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మై తపతేతి స యది తస్య కర్తా భవతి తత ఏవానృతమాత్మానం కురుతే సోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి స దహ్యతేఽథ హన్యతే॥ ౧

[illegible]

శం.— [illegible]

[illegible]

శం.— (స య ఇత్యాది) [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

[illegible]

[illegible]

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమా) [illegible] (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డవ్యాఖ్యా.

శం.— శృణు యథా సోమ్య. పురుషం చౌర్యకర్మణి సన్దిగ్ధం [illegible] హస్తగృహీతం - బద్ధహస్తమానయన్తి రాజపురుషాః. కిం కృతవానయమితి పృష్టాశ్చాహుః- అపహార్షీద్ధనమస్యాయం. తే ఆహుః- [illegible] అన్యథా దత్తేపి ధనే బన్ధనప్రసక్తాత్. ఇత్యుక్తాః పునరాహుః (స్తేయమకార్షీత్) చౌర్యేణ ధనమపహార్షీదితి. తేష్వేవం వదత్సు ఇతరోఽపహ్నుతే నాహం తత్కర్తేతి. తే చాహుః [illegible] స్తేయమకార్షీస్త్వమస్య ధనస్యేతి. తస్మిన్ [illegible] పరశుమస్మై తపతేతి - శోధయత్వాత్మానమితి. స యది త

అథయదితస్యాకర్తా భవతి తతఏవసత్యమాత్మానంకురుతే సససత్యాభిసన్ధస్సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తంప్రతిగృహ్ణాతి సనదహ్యతేఽథముచ్యతే॥ ౨

సయథాతత్రనదాహ్యేతైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం సఆత్మాతత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితివిజజ్ఞావితి॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది షష్ఠప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

స్య- స్తైన్యస్యకర్తా భవతి, బహిశ్చాపహ్నుతే,- సఏవంభూతస్తతఏవాన్యతం- అన్యథాభూతంసన్తమన్యథాఆత్మానంకురుతే. సతథాఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ - వ్యవహితంకృత్వాపరశుంతప్తంమోహాత్ప్రతిగృహ్ణాతి - సదహ్యతే. అథహన్యతే రాజపురుషైఃస్వకృతేనానృతాభిసన్ధిదోషేణ. ౧

ఆ.— నిగ్రహాయపరీక్షణాయ - పరీక్షాద్వారేణ నిగ్రహార్థమితియావత్. అపహరణమాత్రేణబన్ధనే ప్రతిగృహీతురపి బన్ధనప్రసఙ్గాన్నతన్మాత్రంబన్ధనకారణమిత్యాహ (అన్యథేతి) తతఏవ- అనృతాభిసన్ధత్వాదేవేత్యర్థః. ౧

రం.— *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యమితిసత్యభూతంసదాత్మత్వమనుసన్ధానస్యైవానర్థనివృత్తిః- సతుప్రకృత్యాత్మత్వలక్షణాసత్యానుసన్ధాననిష్ఠస్యానర్థపరిహారఇత్యాహ (పురుషంసోమ్యోతహస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మైతపతేతి) హేసోమ్య. లోకే రాజపురుషాః హస్తేపురుషంగృహీత్వాఆనయన్తి. కోఽపరాధోఽనేనకృతఇతిపృష్టాస్సన్తః అపహారంకృతవాన్. చౌర్యరూపేణాపహారంకృతవాన్. అపహృత్యచాపహ్నుతే. అతఏతస్యశోధనార్థంపరశుం - అయఃపిణ్డమస్మైతపతేతివదన్తఆనయన్తీత్యర్థః. (సయదితస్యకర్తాభవతి తతఏవానృతమాత్మానంకురుతేసోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమిత్యాది) సః- హస్తగృహీతఃపురుషఃనమయాద్రవ్యమపహృతమితిద్రవ్యాపహారమపహ్నువానః యద్యపహారస్యకర్తాస్యాత్ - తదాఅసత్యప్రతిజ్ఞత్వాత్ స్వాత్మానమనృతంకరోతి. అనృతాభిసన్ధస్సన్ తస్మైతప్తంపరశుంరాజపురుషార్పితంహస్తేనప్రతిగృహ్ణాతి. తతస్సదహ్యతే, రాజపురుషైర్హన్యతే, చేత్యర్థః. ౧

శం.— అథయదితస్య- కర్మణోఽకర్తాభవతి - తతఏవసత్యమాత్మానంకురుతే. సతయాసత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తంప్రతిగృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధస్సన్నదహ్యతేసత్యవ్యవధానాత్. అథముచ్యతేచమృషాభియోక్తృభ్యః. తప్తపరశుహస్తతలసంయోగస్యతుల్యత్వేఽపిస్తేయకర్త్రకర్త్రోరనృతాభిసన్ధోదహ్యతే- నతుసత్యాభిసన్ధః. ౨

ఆ.— (తతఏవేతి) స్తైన్యస్యకర్మణోఽకర్తృత్వాదేవేత్యర్థః దృష్టాన్తేవివక్షితమంశమనువదతి (తప్తేతి) ౨

రం.— (అథయదితస్యాకర్తాభవతితతఏవసత్యమాత్మానంకురుతేససత్యాభిసన్ధఃసత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయేత్యాది) సయదితస్య- చౌర్యస్యఅకర్తైవసన్నాహమపాహార్షమితిప్రతిజానీయాత్ - తదాసత్యాభిసన్ధివశేనైవాత్మానంసత్యంకృత్వాసత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తంగృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధివశాదేవప్రతిబన్ధదాహోరాజపురుషైర్ముచ్యతే. ౨

శం.— సయథాసత్యాభిసన్ధస్తప్తపరశుగ్రహణకర్మణిసత్యవ్యవహితహస్తతలత్వాన్నదాహ్యేత- నదహ్యేతేఇత్యేతత్. ఏవంసద్బ్రహ్మసత్యాభిసన్ధేతరయోఃశరీరపాతకాలేచతుల్యేఽపిసత్సమ్పత్తౌవిద్వాన్సత్సమ్పద్యనపునర్వ్యాఘ్రదేవాదిదేహగ్రహణాయావర్తతే- అవిద్వాంస్తువికారానృతాభిసన్ధఃపునర్వ్యాఘ్రాదిభావందేవతాదిభావంవాయథాకర్మయథాశ్రుతంప్రతిపద్యతే. యదాత్మాభిసన్ధ్యనభిసన్ధికృతేమోక్షబన్ధనే, యచ్చమూలంజగతః, యదాయతనాఃయత్ప్రతిష్ఠాశ్చసర్వాఃప్రజాః, యదాత్మకంచసర్వం, యచ్చాజమమృతమభయంశివమద్వితీయం,- తత్సత్యంసఆత్మాతవ, అతస్తత్త్వమసిహేశ్వేతకేతోఇతి- ఉక్తార్థమసకృద్వాక్యం. కఃపునరసౌశ్వేతకేతుస్త్వంశబ్దార్థః. యోఽహంశ్వేతకేతురుద్దాలకస్యపుత్రఇతివేదాత్మానం, ఆదేశంశ్రుత్వామత్వావిజ్ఞాయచ- అశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతుంపితరంపప్రచ్ఛ *కథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి,. సఏషోఽధికృతశ్శ్రోతామన్తావిజ్ఞాతాతేజోఽబన్నమయంకార్యకరణసఙ్ఘాతంప్రవిష్టాపరైవదేవతానామరూపవ్యాకరణాయాదర్శఇవపురుషః, సూర్యాదిరివజలాదౌప్రతిబిమ్బరూపేణ,. సఆత్మానంకార్యకరణేభ్యఃప్రవిభక్తంసద్రూపంసర్వాత్మానంప్రాక్పితుఃశ్రవణాన్నవిజజ్ఞౌ. అథేదానీంపి

త్రా ప్రతిబోధిత స తత్త్వమసీతి దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ రత్ - పితురస్య హ కిలో క్తం సదేవాహమస్మీతి విజజ్ఞౌ - విజ్ఞాతవాన్. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. కింపునరత్ర షష్ఠే వాక్య ప్రమాణేన జనితం ఫలితమాత్మని. కర్తృత్వభోక్తృత్వమోహనికృత్త్వనివృత్తిస్తస్య ఫలం. ... అహమేవ ... ఆత్మాధికృత్య ... కృతేషు వా కర్తృత్వం ... తత్త్వమసీత్యనేన ... విరోధాత్. నహ్యేకస్మిన్నద్వితీయ ... తస్మాత్ ... యథా ఆదిత్యమనుఆదిము ... నను ... యథాచ ... నతు ... సదేవ ... తత్త్వమసీతి ... సత్యాభిసన్ధస్య ... తత్త్వమసీ స్యాత్. న - ... తత్త్వమసీ స్యాత్. ... తత్త్వమసీతి వాక్యం ... తత్త్వమసీతి సిద్ధమితి. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠః ప్రపాఠకః సమాప్తః.

ఆ.— తదస్య వాదపూర్వకం ... (నయథేతి) ... (యథాత్మేతి) ... ఫలం ... (కిఞ్చేతి) ... (సహేతి) ... (తస్మాదితి) ... (నన్వితి) ... (నేత్యాదినా) యథాలోకేషు ...

ప్రకరణం సామానాధికరణ్యం న వస్తుపరత్వం దృష్టం-తథాభ్యాసవాక్యానామపి * అదితోఽన్నం బ్రహ్మేత్యాదేశ ఇత్యాదీనామితి శబ్దపరసామానాధికరణ్యస్య వస్తునిష్ఠత్వం గమ్యతే. న తథా *తత్త్వమసి వాక్యస్యావస్తునిష్ఠత్వం-ఇతిశబ్దపరత్వాభావేన సామానాధికరణ్యస్య స్వరూపపర్యవసాయిత్వాదిత్యర్థః. ఇహాప్యేతి-ప్రకరణోక్తిః. (ఇహ ప్రవేశాదర్శయిత్వేతి) అత్ర తేజోఽబన్నమయం సఙ్ఘాతమిహ ప్రవిశ్యోపదిశతి. జీవబ్రహ్మణోర్గుణగుణ విరోధాన్న ముఖ్యమేకత్వం- కింతు చైతన్యగుణయోగాద్గౌణమిత్యద్వితీయం శఙ్కతే (నన్వితి) యథా మృదాదికారణస్యైవ ఘటాదికార్యసత్త్వ- తథా సర్వమిదమాకాశాదికార్యం సన్మాత్రం, తచ్చ సర్వప్రకారభేదరహితమేకరసమవ్యాకృతం, మిథ్యోపదేశదర్శనాన్న గౌణమేకత్వమితి పరిహారమాహ (నేత్యాదినా) ఇతశ్చ నోపచరితమేకత్వమిత్యాహ (నచేతి) ఔపచారికవిజ్ఞానస్య ముక్తిహేతుత్వాదృష్టత్వాదిత్యాహ (త్వమితి) కించ- గౌణమేకత్వం విధిపరత్వం వా వాక్యస్య వక్తవ్యం. అద్వైతే తత్త్వే శ్వేతకేతోః-సతో వా వస్తునః స్తుతిరితి వికల్ప్య ద్వయం దూషయతి (నాపీతి) ఉపాస్యత్వాత్సతః స్తుతిరితి ద్వితీయమాశఙ్క్య దూషయతి (నాపి సత ఇతి) ఇతశ్చ శ్వేతకేతుశ్చోపదేశేన సతో న స్తుతిరిత్యాహ (నాపి సత ఇతి) శ్వేతకేతోరుపాస్యత్వేన స్తుత్యస్య వైదిక కర్తృత్వాత్కర్మసు తత్త్వానకత్వం వాక్యస్యాయుక్తమిత్యాశఙ్క్య కర్మవిధ్యసన్నిధానాత్సదాత్మత్వమాత్రప్రతీతేశ్చ నైవమిత్యాహ (నచేతి) వికల్పాన్తరముద్భావయతి (ననుసదసీతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానవచనవిరోధాన్న దృష్టివిధిపరత్వమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) గౌణపక్షేఽపి తుల్యమేతదిత్యర్థః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతేర్న విరోధోఽస్తీతి పూర్వవాద్యాహ (నేతి) నేదమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం దృష్టివిధిస్తుతిః - కార్యకారణానన్యత్వాదియుక్తిభిరుపపాదితత్వాద్, ద్విపక్షేఽపి సమ్భావనాదినిరాసస్యాచార్యవత్త్వోపదేశానర్థక్యాత్. ఔపదేశికజ్ఞానమాత్రేణ సిద్ధానుష్ఠానసిద్ధౌ, ద్విత్యపేక్షితస్య చ తేనైవాప్తేః పాదితయోత్తరమాహ (నాచార్యవానితి) తదేవ వివృణోతి (యది హీతి) ఆచార్యవత్త్వమితి - నోపదిశ్యత ఇతి శేషః. ఇతశ్చ నేదం వాక్యం దృష్టివిధిపరమిత్యాహ (తస్యేతి) సదాత్మత్వసాక్షాత్కారాత్తేషు సకృదనుష్ఠిత ఏవ మోక్షబుద్ధిమాత్రాన్మోక్షస్య చాద్విత్వాభిధానమనర్థకమాపద్యేత- యథా సకృదనుష్ఠితాదగ్నిహోత్రాద్ధ్వస్తిస్వర్గః- తద్వత్. ఇహ చ చిరకాలక్షేపకరణం మోక్షస్యేతి- తస్మాన్నేదం దృష్టివిధిపరమిత్యర్థః. కించ- విధిం వినా ప్రతీయమానే ద్వైతవాక్యస్య ప్రామాణ్యం విపర్యాసలక్షణం వా వాచ్యం - తదుభయం దుర్వచమిత్యాహ (నచేతి) *తత్త్వమసీత్యధికారిణం ప్రత్యుక్తే సతి ప్రమాణభూతేన తేన వాక్యేన జనితా సద్బ్రహ్మాహమితి యథార్థబుద్ధిః- తాం నివర్తయితుం నాహం సదితి విపరీతబుద్ధిర్న శక్యా- వివేకవతః శ్రుతవాక్యస్య తథాభూతబుద్ధ్యనుత్పాదాత్. న వాఽధికారిణః శ్రుతవాక్యస్య సద్బ్రహ్మాహమితిబుద్ధిర్నోత్పన్నేతి వక్తుం శక్యం- అధికారిణః ప్రమితిజనకో వేదజనితన్యాయాత్. న చ భేదప్రత్యయో యథోక్తాయా బుద్ధేర్బాధకః- తస్యాప్యభేదప్రత్యయేనాన్యథాత్వానుమానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ తత్త్వమసివాక్యం వస్తుపరమేవేత్యాహ (సర్వోపనిషదితి) * తత్త్వమసివాక్యాన్నాయథార్థబుద్ధిః, నాపి సంశయబుద్ధిః, రిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) జీవ ఏవ సన్ననవభాసమానత్వాన్న స్వభావో బ్రహ్మేత్యుక్తమనూద్య దూషయతి (యదుక్తమితి) లోకాయతాతిరిక్తానాం దేహాదతిరిక్తో జీవస్య స్వాభావికోఽపి నావభాసతే - తథా బ్రహ్మభావోఽపి తస్యానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసామర్థ్యాదేవ నావభాసిష్యతే. తథా చ సన్నిత్యభాసమానేఽప్యనవభాసమానత్వాన్న స్వభావో బ్రహ్మేత్యయుక్తం - వ్యాప్త్యభావాదిత్యాహ (కార్యేతి) దేహవ్యతిరిక్తాత్మవాదినామాత్మని భాతి దేహవ్యతిరేకోఽపి భాత్యేవేతి వ్యాప్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) దేహాదిసఙ్ఘాతాదతిరిక్తోఽహమిత్యేవం వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానేన సతి కథం తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సమ్భవతి- నహి సఙ్ఘాతాభిమానవిగమే తద్యుజ్యతే. న చ తన్నాస్త్యేవ- దృశ్యమానత్వాదిత్యర్థః. సిద్ధే దృష్టాన్తే దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) దేహాద్వ్యతిరిక్తస్య సతోఽప్యప్రతిభానవత్సదాత్మకస్యాపి శ్వేతకేతోర్దేహాదిష్వాత్మాభిమానిత్వాత్సదాత్మని బ్రహ్మణి విజ్ఞానం న స్యాత్- అతస్తస్య స్వభావస్యాపి బ్రహ్మభావస్యాప్రతిభానమజ్ఞానకృతమిత్యర్థః. వాక్యస్యార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) మహావాక్యస్యోక్తయా విధయార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవాద్విజ్ఞానేఽన్యతాభిసన్ధికృతం జీవాత్మైక్యేవంరూపం యన్మిథ్యాజ్ఞానం - తస్య సనిదానస్య నివర్తకమేవేదం *తత్త్వమసివాక్యం- నత్వభూతప్రాగభావఫలమిత్యేవం జీవబ్రహ్మణోరైక్యం సర్వోపనిషత్తాత్పర్యభూతం సిద్ధమిత్యర్థః. ………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం షష్ఠప్రపాఠకభాష్యటీకా.

———

౨౦.— (స యథా తత్ర నాదాహ్యేత) సః- సత్యాభిసన్ధః పుమాన్ తత్ర- పరశుగ్రహణే యథా న దాహ్యేత - న దహ్యేత ఇత్యర్థః. ఏవం సదాత్మకత్వలక్షణసత్యాభిసన్ధిః పుమాన్ సాంసారికైరనర్థైర్న స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) అతః సర్వస్య సదాత్మకత్వానుసన్ధానమేవ సత్యాభిసన్ధిరితి సర్వాన్తరతత్త్వమపి సదాత్మక ఇతి సదాత్మకత్వరూపసత్యాభిసన్ధిమాన్భవ. తేన సంసారదాహేన సభిభూతో ముచ్యస ఇత్యర్థః. (తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి) స చ ప్రోక్తం తత్- పరం బ్రహ్మ అస్య - గురోర్వచనాత్ విజజ్ఞౌ- జ్ఞాతవాన్ శ్వేతకేతురిత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. అత్ర వ్యాసార్యైః *తద్ధాస్య విజజ్ఞావిత్యత్ర విజజ్ఞావితిపదం *అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి ప్రక్రమశ్రుతవిజ్ఞానశబ్దసమానార్థకం- అత ఉపాసనవచనమిత్యుక్తం- తత్తు సమ్భావితప్రాయేణ - పూర్వతాత్పర్యకృత్యాఽభ్యాసేన * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యేన * తన్మే విజానీహీతి వాక్యేన చ ప్రస్తుతవిజ్ఞానవిషయత్వాదస్య విజజ్ఞావితిపదస్య, తత్ర చ వాక్యే ఉపాసనప్రసక్తేరభా

... विज्ञापयत्वित्यत्र उपासनं कारयत्वित्यर्थोऽयुक्तः- * त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति वाक्ये, * भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति वाक्ये, * तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति वाक्ये, च पूर्वत्र त्रिवृत्करणश्रुतस्य विज्ञाना तेगु उपासनार्थत्वाभावेन ... इति द्रष्टव्यम्. केचित्तु त्रिवृत्करणप्रकरणे चान्नमयादीनां विज्ञानशब्दानामुपासनार्थत्वे ... विज्ञानशब्दा ... नार्थत्वमेव. अथवा- मध्ये विज्ञानशब्दानामुपधात्वे ... उपक्रमोपसंहारैक्यात् ... विज्ञानशब्दस्योपसंहारस्थं विज्ञानमुपासनार्थमेवेति वदन्ति. एतद्विषयमधिकरणं लिख्यते- सनत्कुमारनारदसंवादे- सर्वमिदं सुखदुःखमोहात्मकं ... कैश्चित् सैव रूपया ... सुखदुःखमोहात्मकं ... मोहरूपत्वं, चक्षुष्टम्. अतस्सुखदुःखमोहात्मकं ... कारणं त्रिगुणात्मकं प्रधानं सर्वज्ञकल्पितं ... शब्दप्रमाण ... अनुमानिकमित्युच्यते. अनुमानिकं प्रधानम् * ... अविद्यादर ... अव्यक्तं ... तथापि ... * तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ... सृष्टौ ईक्षणश्रवणात्, अचेतनस्येक्षणासम्भवात्. न द्वैतविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायते ... प्रधानमिह प्रतिपाद्यते ... प्रति ज्ञाया ... प्रधानभूत ... * तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेति कार्यलिङ्गोपन्यासात् ... उपक्रमोपसंहारयोः ... कार्यलिङ्ग ... न्यासेऽपि ... सुखदुःखमोहात्मक ... * गौणश्चेन्नात्मशब्दात्. ननु * तत्तेज ऐक्षतेति अचेतने तेजसि ... श्रुतिस्वैक्षणस्य मुख्यस्यासम्भवेन ... * ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ... प्रधानस्य ... तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्. * तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ... न हि प्रकृत्यात्मत्वात् ... हेयत्वावचनाच्च. यदि सत्सृष्टं प्रधानं स्यात् - ... प्रतिज्ञाविरोधात्. प्रधानविज्ञाने ... एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पीड्येत. * स्वाप्ययात्. ... यत्वेन बोधयति. सत्प्रधानस्य ... * गतिसामान्यात्. सर्वेषु वेदान्तेषु ... * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ... कारणत्वे ... * श्रुतत्वाच्च. ... प्रधानस्य ... प्रधानं न ... इति स्थितम् ३

इति षष्ठप्रपाठके षोडशखण्डभाष्यम्

इति छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये षष्ठप्रपाठकभाष्यम्.

शेषमायायः करुणयाऽऽश्रितनिर्मलरागाणां भूमायज्ञ ... यत्र ...
वामागमार्थव गवपाव ... रामानुज ... रात्रि ... याताम् ॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

సప్తమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తగ్ం హోవాచ యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి॥ ౧

శం.— పరమార్థతత్త్వోపదేశప్రధానపరః షష్ఠోఽధ్యాయః సదాత్మైకత్వనిర్ణయపరతయైవోపయుక్తః. న సతోఽర్వాగ్వికారలక్షణాని తత్త్వాని నిర్దిష్టానీత్యతస్తాని నామాదీని ప్రాణాన్తాని క్రమేణ నిర్దిశ్య తద్ద్వారేణాపి భూమాఖ్యం నిరతిశయం తత్త్వం నిర్దేక్ష్యామి శాఖాచన్ద్రదర్శనవదితీమం సప్తమం ప్రపాఠకమారభతే. అనిర్దిష్టేషు హి సతోఽర్వాక్తత్త్వేషు సన్మాత్రే చ నిర్దిష్టేఽన్యదప్యవిజ్ఞాతం స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిత్స్యాత్ - సా మా భూదితి వా తాని నిర్దిదిక్షతి. అథవా - సోపానారోహణవత్ స్థూలాదారభ్య సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ బుద్ధివిషయం జ్ఞాపయిత్వా తదతిరిక్తే స్వారాజ్యేఽభిషేక్ష్యామీతి నామాదీని నిర్దిదిక్షతి. అథవా - నామాద్యుత్తరోత్తరవిశిష్టాని తత్త్వాని - అతితరాం చ తేషాముత్కృష్టతమం భూమాఖ్యం తత్త్వమితి తత్స్తుత్యర్థం నామాదీనాం క్రమేణోపన్యాసః. ఆఖ్యాయికా తు పరవిద్యాస్తుత్యర్థా. కథం. నారదో దేవర్షిః కృతకర్తవ్యస్సర్వవిద్యోఽపి సన్ననాత్మజ్ఞత్వాచ్ఛుశోచైవ - కిము వక్తవ్యమన్యోఽల్పవిజ్జన్తురకృతపుణ్యాతిశయోఽకృతార్థ ఇతి. అథవా - నాన్యదాత్మజ్ఞానాన్నిరతిశయశ్రేయస్సాధనమస్తీత్యేతత్ప్రదర్శనార్థం సనత్కుమారనారదాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. యేన సర్వవిజ్ఞానసాధనశక్తిసమ్పన్నస్యాపి నారదస్య దేవర్షేః శ్రేయో న బభూవ - యేనోత్తమాభిజనవిద్యావృత్తసాధనశక్తిసమ్పత్తినిమిత్తాభిమానం హిత్వా ప్రాకృతపురుషవత్సనత్కుమారముపససాద శ్రేయస్సాధనప్రాప్తయే. అతః ప్రఖ్యాపితం భవతి నిరతిశయశ్రేయఃప్రాప్తిసాధనత్వమాత్మవిద్యాయా ఇతి. అధీహి - అధీష్వ భగవః - భగవన్నితి హ - కిలోపససాద. అధీహి భగవ ఇతి - మన్త్రః. సనత్కుమారం - యోగీశ్వరం బ్రహ్మనిష్ఠం నారద ఉపసన్నవాన్. తం - న్యాయేనోపసన్నం హోవాచ. యదాత్మవిషయే కించిద్వేత్థ - తేన - తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద ఇదమహం జానే ఇతి. తతోఽహం - భవతో విజ్ఞానాత్ తే - తుభ్యమూర్ధ్వం వక్ష్యామి. ౧

ఆ.— షష్ఠసప్తమయోరధ్యాయయోస్సమ్బన్ధం వక్తుకామః షష్ఠే వృత్తం కీర్తయతి (పరమార్థేతి) ఉత్తమాధికారిణం ప్రత్యబాధితతత్త్వబోధనం ప్రధానం. తత్పరోఽతీతోఽధ్యాయః సదతో బ్రహ్మణః ప్రత్యఙ్నిశ్చయపరత్వేనైవ వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. అధ్యాయాన్తరభూమికామారచయతి (న సత ఇతి) మధ్యమమధికారిణం ప్రతి పరమ్పరయా బ్రహ్మాత్మత్వముపదేష్టుం సప్తమప్రపాఠకప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నన్వత్రాపి బ్రహ్మాత్మత్వమేవోపదేష్టుమిష్టం చేత్ - కిమితి తద్విహాయ నామాదీని తత్త్వాని నిర్దిశ్యన్తే - తత్రాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) వాశబ్దశ్శఙ్కానిరాసార్థః. యద్వా - ద్వయోరధ్యాయయోర్ద్వితీయబ్రహ్మవిషయత్వావిశేషేఽపి సామీప్యాత్పరస్పరాధ్యాయపౌనరుక్త్యముక్తం. సమ్ప్రతి నామాదీనాముత్తరోత్తరభూయస్త్వవిశిష్టానాం సన్మాత్రవిజ్ఞానేనాజ్ఞానాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమయుక్తమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిదస్సర్వజ్ఞత్వం స్పష్టీకర్తుముత్తరగ్రన్థాన్తరం ప్రారమ్భ ఇత్యాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) నామాదిసఙ్కీర్తనస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అధమోఽధికారీ నామాదీని బ్రహ్మత్వేనోపాస్య తత్ఫలం చ భుక్త్వా క్రమేణ సార్వబ్రహ్మభావం ప్రాప్నోతీతి ప్రదర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. శాఖాచన్ద్రనిదర్శనన్యాయేనాధమస్యాధికారిణో బ్రహ్మసిద్ధిస్వీకారార్థం - మధ్యమస్యాధికారిణో ధ్యానార్థం వా నామాదిసఙ్కీర్తనమిత్యుక్తం. ఇదానీముత్తమమేవాధికారిణమధికృత్య భూమస్తుత్యర్థం నామాదివచనమితి పక్షాన్తరమాహ (అథవా నామాదీతి) అధ్యాయసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) స్తుత్యర్థత్వమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తథా చ పరవిద్యయా కృతార్థత్వాత్తస్యాః స్తుతిరత్ర వివక్షితేతి శేషః అతీతాధ్యాయాదిషు సదాత్మత్వవిజ్ఞానాదన్యదేవ దేవతోపాసనం మోక్షసాధనమిత్యాశఙ్క్య తన్నిషేధేన సదాత్మవిజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం దృఢీకర్తుమాఖ్యాయికాప్రవృత్తేరితి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ద్వితీయమాఖ్యాయికాతాత్పర్యం ప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) సర్వస్యాపి - జ్ఞేయస్య యద్విజ్ఞానం - తస్య సాధనం - ఉత్పాదనం. తత్ర శక్త్యా సమ్పన్నః. వేదవేదాఙ్గాభిజ్ఞస్యాపీతి యావత్. అస్తి హి నారదస్యోత్తమాభిజనే జన్మ - బ్రహ్మణో మానసపుత్రత్వాత్. అస్తి చోత్తమా కర్మవిద్యా. అస్తి చ వృత్తం - సదాచరణం. అస్తి చ శ్రవణధ్యానాదిసాధనశక్తీనాం - ధర్మాధర్మసాధనస్య వా శరీరస్య శక్తేస్సమ్పత్తిశ్చ. జన్మాదయో నిమిత్తం యస్యాభిమానస్య - తం త్యక్త్వేతి యావత్. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయాఖ్యాయికయోస్సమ్బన్ధోక్తిసమాప్త్యర్థః. అధ్యయనేన జ్ఞానం లక్ష్యతే. తథా చాధీష్వ - జ్ఞాపయేత్యర్థః. మన్త్రః - ఉపసదనస్యేతి శేషః. న్యాయేన - * సమిత్పాణిరిత్యాదిశాస్త్రోక్తవిధివశాదితి యావత్. ౧

రం.— భూమవిద్యా ప్రస్తూయతే (అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః) సనత్కుమారం యోగీన్ద్రం నారదఋషిః అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం విధివదుపసన్న ఇత్యర్థః. అధీహి - అధీష్వేత్యర్థః. (తం హోవాచ) తం - ఉపసన్నం నారదం సనత్కుమా

ఉ.— స హోవాచర్గ్వేదం భగవోऽధ్యేమి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యామేతద్భగవోऽధ్యేమి ॥ ౨

సోऽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిత్ శ్రుతగ్ం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి సోऽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి తగ్ం హోవాచ యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్ ॥ ౩

రతః వాచేత్యర్థః. అదేవాహ (యద్వేత్థ తేన మోపసీద) యత్ స్వయం జానాసి- తదిదమహం జానామీతి తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద. (తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి) తత ఊర్ధ్వం- జ్ఞాతాంశాదతిరిక్తం. జ్ఞాతాంశస్యోపదేశో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతి స హోవాచ- నారదః ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి- స్మరామి. «యద్వేత్థ» ఇతి విజ్ఞానస్య పృష్టత్వాత్. తథా - యజుర్వేదం. సామవేదమాథర్వణం చతుర్థం- వేదం. వేదశబ్దస్యానువృత్తత్వాత్. ఇతిహాసపురాణం పఞ్చమం - వేదం. వేదానాం- భారతపఞ్చమానాం వేదం- వ్యాకరణమిత్యర్థః. వ్యాకరణేన హి పదాదివిభాగశ ఋగ్వేదాదయో జ్ఞాయన్తే పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం - ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం- మహాకాలాదినిధిశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం ఏకాయనం- నీతిశాస్త్రం. దేవవిద్యాం- నిరుక్తం. బ్రహ్మణః - ఋగ్యజుస్సామాఖ్యస్య విద్యా- బ్రహ్మవిద్యా- శిక్షాకల్పచ్ఛన్దశ్చితయస్తాః. భూతవిద్యాం- భూతతన్త్రం. క్షత్రవిద్యాం - ధనుర్వేదం. నక్షత్రవిద్యాం- జ్యౌతిషం. (సర్పదేవజనవిద్యాం) సర్పవిద్యాం- గారుడం దేవజనవిద్యాం- గన్ధయుక్తినృత్యగీతవాద్యశిల్పాదివిజ్ఞానాని. ఏతత్సర్వం హే భగవోऽధ్యేమి. ౨

ఆ.— అధ్యయనకాదిపదం స్మరణపరతయా కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వేత్థ) ఇతి యుక్తిః - పృష్టమూలిస మ్పాదనం. ౨

రం.— (స హోవాచ) సః- నారదః. (ఋగ్వేదం భగవోऽధ్యేమి) హే భగవః. అధ్యేమి - స్మరామి. వేద్మీతి యావత్. «యద్వేత్థ» ఇతి వేదనస్యోక్తత్వాత్. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం) «వేదాన్ అధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమాన్» ఇత్యాదిభిరితిహాసస్యాత్ర పఞ్చమత్వోక్తిః. (వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం) వేదానాం - ఋగాదీనాం వేదం- ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగావేదకం. వ్యాకరణమిత్యర్థః. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం రాశిం- గణితం. దైవం- ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం - నిధిదర్శనోపాయప్రదర్శకశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం - ఏకాయనశాఖాం. (దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యాం) దేవవిద్యా - దేవతోపాసనప్రకారవిద్యా. బ్రహ్మవిద్యా - వేదాఙ్గభూతశిక్షాదివిద్యా. భూతవిద్యా- వశీకరణవిద్యా. క్షత్రవిద్యా- ధనుర్వేదః. నక్షత్రవిద్యా- జ్యౌతిషం. సర్పవిద్యా - గారుడవిద్యా. దేవవిద్యా- గాన్ధర్వశాస్త్రం. జనవిద్యా- ఆయుర్వేదః. (ఏతద్భగవోऽధ్యేమి) అహమేతత్సర్వం జానామీత్యర్థః. ౨

శం.— సోऽహం భగవ ఏతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దార్థమాత్రవిజ్ఞానవానేవాస్మీత్యర్థః. సర్వో హి శబ్దోऽభిధానమాత్రం. అభిధానం చ సర్వం మన్త్రేష్వన్తర్భవతి. (మన్త్రవిదేవాస్మి) మన్త్రవిత్- కర్మవిదిత్యర్థః. «మన్త్రేషు కర్మాణి» ఇతి హి వక్ష్యతి. నాత్మవిత్ - నాత్మానం వేద్మి. నన్వాత్మాపి మన్త్రైః ప్రకాశ్యత ఏవేతి కథం మన్త్రవిచ్చ నాత్మవిత్. న- అభిధానాభిధేయభేదస్య వికారత్వాత్ న చ వికార ఆత్మేష్యతే. నన్వాత్మాప్యాత్మశబ్దేనాభిధీయతే. న- «యతో వాచో నివర్తన్తే» «యత్ర నాన్యత్పశ్యతి» ఇత్యాదిశ్రుతేః. కథం తర్హి «ఆత్మైవాధస్తాత్» «స ఆత్మా» ఇత్యాదిశబ్దా ఆత్మానం ప్రత్యాయయన్తి. నైష దోషః- దేహవతి ప్రత్యగాత్మని భేదవిషయే ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దో దేహాదీనామాత్మత్వే ప్రత్యాఖ్యాయమానే యత్పరిశిష్టం- తదవాచ్యమపి ప్రత్యాయయతి. యథా సరాజికాయాం సేనాయాం ఛత్రధ్వజపతాకాదివ్యవహితేఽదృశ్యమానేఽపి రాజన్యేష రాజా దృశ్యత ఇతి భవతి శబ్దప్రయోగః. తత్ర కోऽసౌ రాజేతి రాజవిశేషనిరూపణాయాం దృశ్యమానేతర ప్రత్యాఖ్యానేऽన్యస్మిన్నదృశ్యమానేఽపి రాజని రాజప్రతీతిర్భవేత్- తద్వత్. తస్మాత్సోऽహం మన్త్రవిత్-కర్మవిదేవాస్మి. కర్మకార్యం చ సర్వం వికార ఇతి వికారజ్ఞ ఏవాస్మి. నాత్మవిత్ -నాత్మప్రకృతిస్వరూపజ్ఞ ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం «ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద» ఇతి, «యతో వాచో నివర్తన్తే» ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శ్రుతం- ఆగమజ్ఞానమస్త్యేవ హి- యస్మాన్మే- మమ భగవద్దృశేభ్యః- యుష్మత్సదృశేభ్యః. తరతి- అతిక్రామతి శోకం-మనస్తాపం. అకృతార్థబుద్ధితామాత్మవిదితి. అతస్సోऽహమనాత్మవిత్త్వాత్ హే భగవశ్శోచామి- అకృతార్థబుద్ధ్యా సన్తప్యే సర్వదా. తం మా- మాం శోకస్య- శోకసాగరస్య పారం భగవాంస్తారయత్వాత్మజ్ఞానోడుపేన. కృతార్థబుద్ధిమాపాదయతు. అభయం గమయత్విత్యర్థః. తం- ఏవముక్తవన్తం హోవాచ. యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసి. అధ్యయనేన తదర్థజ్ఞానముపలక్ష్యతే. జ్ఞాతవానసీత్యేతత్. నామైవైతత్- «వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్» ఇతి శ్రుతేః. ౩

మూ.— నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఆథర్వణశ్చతుర్థ ఇతిహాస పురాణః పఞ్చమో వేదానాం వేదః పిత్ర్యో రాశిర్దైవో నిధిర్వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యా బ్రహ్మవిద్యా భూతవిద్యా క్షత్రవిద్యా నక్షత్రవిద్యా సర్పదేవజనవిద్యా నామైవైతన్నామోపాస్స్వేతి॥ ౪

స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ.— తర్హి సర్వజ్ఞస్సతన్త్రస్వతన్త్రః కథం నాత్మవిత్ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽహమితి) కథం మన్త్రవిదిత్యస్య కర్మవిదితి వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్త్రేష్వితి) మన్త్రవిదేవ నాత్మవిదిత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) మన్త్రవిత్త్వే తత్ప్రకాశ్యాత్మవిత్త్వమపి స్యాత్ - తదథా వేమన్త్రవిత్త్వమపి నయుక్తమిత్యర్థః. అభిధానమభిధేయమిత్యేవం రూపస్య భేదస్య వికారత్వేన మిథ్యాత్వాత్, ఆత్మనశ్చ నిర్వికారత్వాన్న జ్ఞేయకారా, న మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావాన్న విరోధ ఇతి పరిహరతి (నాభిధానేతి) ఆత్మనోఽవికారత్వాదభిధేయత్వమేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (నన్వితి) శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్మనోఽభిధేయత్వాభావే వాక్యశేషాదివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్కతే (కథం తర్హీతి) ఆత్మశబ్దేనావాచ్యస్యాప్యలక్షణయా ప్రతిపత్తిసమ్భవాన్నోపక్రమోపసంహారవిరోధ ఇత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) విశిష్టస్య హితశక్తిశక్త్యోర్విశేషణే ప్రత్యక్స్థేయత్వేనాత్మరూపనిశిష్టం - తదవాచ్యమపి లక్షణయా బోధయతీత్యర్థః. కేవలాత్మని పరయస్యాత్మశబ్దస్య తద్దర్శనమన్తరేణ విశిష్టాత్మదృష్టిమాత్రేణ కథం ప్రయోగః - కథం వా తత్ప్రయోగేఽపి విశేష్యాత్మధీరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యవృత్త్యా మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శబ్దజ్ఞానమాత్రేణాత్మవిత్త్వం న భవతీత్యనేనాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానవత ఏవాత్మవిత్త్వమిత్యుక్తం - తత్ర ప్రమాణమాహ (అత ఏవేతి) ఔపదేశికజ్ఞానవిషయత్వం తస్మిన్నస్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) మాతర్హి తవాత్మవిద్యాగ్రహ ఇత్యాశఙ్క్య శోకనివృత్త్యుపాయత్వేన తదపేక్షాం సూచయతి (శ్రుతమితి) ఆత్మజ్ఞానోదయేన- ఆత్మజ్ఞానాఖ్యేనసప్లవేనేతియావత్. కథం మదీయమధ్యజ్ఞానం సర్వం నామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణమితి) ౩

రం.— (సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితీత్యాది) హే భగవః - పూజావన్. అహమేతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దబ్రహ్మనిష్ఠ ఏవాస్మి. యద్వా - మన్త్రప్రధానకర్మనిష్ఠ ఇతి వాఽర్థః. నాత్మవిదస్మి - న పరబ్రహ్మవిత్. ఆత్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ముఖ్యత్వాత్, జీవస్యాపేక్షికాత్మత్వేన నిరఙ్కుశాత్మత్వాభావాచ్చ. మన్త్రవిత్త్వాదాత్మవిత్త్వే కిమధికం స్యాదిత్యత్రాహ- భగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యో మహద్భ్యః ఆత్మవిచ్ఛోకం - సంసారం తరతీతి మే శ్రుతమేవ హి - మ ఇతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ. మయా శ్రుతమిత్యర్థః. (సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి) వివిధవిద్యాసమ్పన్నోఽప్యహమాత్మజ్ఞానరాహిత్యాచ్ఛోకార్ణవే పతితోఽస్మీత్యర్థః. తం- తాదృశం మాం భగవానాత్మజ్ఞానేన శోకార్ణవస్య పారం తారయత్విత్యువాచేత్యర్థః. (తం హోవాచ) సనత్కుమార ఇతి శేషః. (యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్) అధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసీత్యర్థః. అత్ర తేషాం నామ్నైవాత్మేతి ప్రతివచనేనాతివ్యాప్తేర్నామైవైతదితి అధీతఋగ్వేదాదిసామానాధికరణ్యేన ప్రతివస్తుసామానాధికరణ్యనిర్దేశాన్నామ్నస్సర్వాత్మత్వమితి భావః. ౩

శం.— (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాది) నామైవైతత్. నామోపాస్స్వ- బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మబుద్ధ్యా. యథా ప్రతిమాం విష్ణుబుద్ధ్యోపాస్తే- తద్వత్. ౪

ఆ.— ఉక్తముపపాదయతి (నామ వా ఇతి) తదుపసంహరతి (నామైవేతి) కేన రూపేణేదం నామోపాస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) ఉపాస్తిప్రకారం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ౪

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదినా) స్పష్టోఽర్థః. ఉపసంహరతి (నామైవైతదితి) నామరూపమయత్వాత్ప్రపఞ్చస్య, విశిష్య ఋగ్వేదాదిలక్షణశబ్దరాశేః నామరూపత్వాచ్చ సర్వం నామైవేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (నామోపాస్స్వేతి) అత్ర బ్రహ్మేతి శేషః. నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వేత్యర్థః. ౪

శం.— స యస్తు నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే- తస్య యత్ఫలం భవతి-తచ్ఛృణు. యావన్నామ్నో గతం-యావన్నామ్నో గోచరం, తత్ర-తస్మిన్నామవిషయేఽస్య యథాకామచారః- కామచరణం రాజ్ఞ ఇవ స్వవిషయే భవతి. యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి- ఉపసంహారః. కిమస్తి భగవో నా

ఉ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాగ్ంశ్చ మనుష్యాగ్ంశ్చ పశూగ్ంశ్చ వయాగ్ంసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చ యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యన్న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞో వాగేవైతత్సర్వం విజ్ఞాపయతి వాచముపాస్స్వేతి॥ ౧

...మ్నో వావ భూయః-అధికతరం. యద్బ్రహ్మదృష్ట్యర్హమస్యదిత్యభిప్రాయః సనత్కుమార ఆహ- నామ్నో వావ భూయోఽస్త్యేవ. ఇత్యుక్త ఆహ- యద్యస్తి- తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నామ్ని బ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యమానే కిం స్యాదితి. ఆహ (సయ ఇతి) యో నామేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో నామేతి) ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తస్య ఫలమాహ (సయో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి) నామప్రవృత్తిర్యావతి దేశే తావతి దేశే నామ బ్రహ్మోపాసకస్య యథేష్టం సఞ్చరణం భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేవ పునరుపసంహరతి (యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) ఆత్మా సంజ్ఞాసమానం ప్రతి బ్రహ్మత్వేన నామోపదర్శనస్య ఆత్మత్వ బ్రహ్మత్వే అన్యూనానతిరిక్తవృత్తిధర్మావితి భావః. బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం బృహత్త్వం నామ్ని న పుష్కలమితి మత్వా నామోపదేశేనాపరితుష్టస్సన్నారదః పృచ్ఛతి (అస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి) వైపుల్యార్థాత్ బహుశబ్దాదాతిశాయనికే ఈయసుని ప్రత్యయే భూయ ఇతి రూపం. కిం నామ్నోఽపి విపులతరం కించిదస్తీతి ప్రశ్నార్థః. వైపుల్యం చ గుణోత్కర్షకృతం - సతు పరిమాణకృతం - తథైవోత్తరత్ర ప్రపఞ్చనాదితి ద్రష్టవ్యం. అత నామ్నో బృహత్త్వలక్షణ బ్రహ్మత్వే కథితే తతోఽపి కిం బృహదస్తీతి పృష్టవ్యే తతోఽపి కిం భూయోఽస్తీతి ప్రశ్నాద్భూయస్త్వం బృహత్త్వం చైకమితి జ్ఞాప్యతే గురురాహ (నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి) శిష్య ఆహ (తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి) స్పష్టోఽర్థః.. ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాగ్వావ) వాగితి - ఇన్ద్రియం జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు స్థితం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం. వర్ణాశ్చ నామేతి నామ్నో వాగ్భూయసీత్యుచ్యతే- కార్యాద్ధి కారణం భూయో దృష్టం లోకే. యథా పుత్రాత్పితా - తద్వత్ కథం చ వాఙ్నామ్నో భూయసీతి ఆహ - వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి- అయమృగ్వేద ఇతి. తథా- యజుర్వేదమిత్యాది- సమానం. హృదయజ్ఞం - హృదయప్రియం. తద్విపరీతం-అహృదయజ్ఞం. యద్- యది వాఙ్నాభవిష్యత్. వాగభావేఽధ్యయనాభావః. తదర్థశ్రవణాభావః. తచ్ఛ్రవణాభావే ధర్మాదిన వ్యజ్ఞాపయిష్యత్ - నవిజ్ఞాతమభవిష్యదిత్యర్థః. తస్మాద్వాగేవైతచ్ఛబ్దోచ్చారణేన సర్వం విజ్ఞాపయతి. అతో భూయసీ వాఙ్నామ్నః. తస్మాద్వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీత్యుక్తియోర్వాఙ్నామ్నోరేకత్వాద్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (వాగితీన్ద్రియమితి) జిహ్వామూలాదిష్విత్యాదిశబ్దేనోరఃకణ్ఠశిరోదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే. వాగిన్ద్రియస్య వర్ణేభ్యోఽభివ్యఞ్జకేభ్యో భూయస్త్వేఽపి నామ్నస్తు భూయస్త్వం కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తయోర్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావేఽపి కథం వ్యాప్యవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాద్ధీతి) వాచో నామ్నో భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథం చేత్యాదినా) ఇతశ్చ వాచో భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (యద్యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తస్యాః భూయస్త్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— గురురాహ (వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి) వైశబ్దోఽవధారణే. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమిత్యాది) హృదయజ్ఞః- మనోజ్ఞః. హృదయప్రియ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్సర్వం వాగేవ విజ్ఞాపయతీతి పూర్వేణాన్వయః. వాగభావే ఏతజ్జ్ఞానం నాస్తీత్యపి దర్శయతి (యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యత్) వాగిన్ద్రియాభావే వేదాధ్యయనాద్యభావాద్ధర్మాదికం విజ్ఞాతం చ నాభవిష్యదిత్యర్థః. (న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో వాచో భూయ ఇతి వాచో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ఉ.— మనో వావ వాచో భూయో యథా వై ద్వే వాఽఽమలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాఽక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే పుత్రాꣳశ్చ పశూꣳశ్చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛతే మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ మన ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స యో వాచమిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్....... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనః- మనస్యనవిశిష్టమన్తఃకరణం వాచో భూయః. తద్ధి మనస్యనవ్యాపారవద్వాచం వక్తవ్యే ప్రేరయతి. తేన వాఙ్మనస్యన్తర్భవతి. యచ్చ యస్మిన్నన్తర్భవతి- తత్తస్య వ్యాపకత్వాత్తతో భూయో భవతి. యథా వై లోకే ద్వే వాఽఽమలకే- ఫలే. ద్వే వా కోలే - బదరఫలే. ద్వౌ వాఽక్షౌ- విభీతకఫలే ముష్టిరనుభవతి- ముష్టిస్తే ఫలే వ్యాప్నోతి. ముష్టౌ హి తేఽన్తర్భవతః. ఏవం వాచం చ నామ చామలకాదివన్మనోఽనుభవతి. స యదా- పురుషో యస్మిన్కాలే మనసా- అన్తఃకరణేన మనస్యతి- మనస్యనం- వివక్షాబుద్ధిః, కథం. మన్త్రానధీయీయ- ఉచ్చారయేయమితి. ఏవం వివక్షాం కృత్వాఽథాధీతే. తథా- కర్మాణి కుర్వీయేతి- చికీర్షాబుద్ధిం కృత్వాఽథ కురుతే. పుత్రాꣳశ్చ పశూꣳశ్చేచ్ఛేయేతి- ప్రాప్తీచ్ఛాం కృత్వా తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే - పుత్రాదీన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తథా - ఇమం చ లోకమముం చోపాయేనేచ్ఛేయమితి-తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే- ప్రాప్నోతి. ఆత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ సతి మనసి- నాసతీతి మనో హ్యాత్మేత్యుచ్యతే. (మనో హి లోకః) సత్యేవ హి మనసి లోకో భవతి తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానం చేతి. మనో హి లోకో యస్మాత్- తస్మాన్మనో హి బ్రహ్మ. యత ఏవం- తస్మాన్మన ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— మనస్యనస్య వృత్తిమాత్రవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (మన ఇతి) కథం తస్య వాచో భూయస్త్వం- తదాహ (తద్ధీతి) వాచో మనస్యన్తర్భావే సతి మనసస్తస్యా భూయస్త్వం- తత్రాహ (యచ్చేతి) మనసా వాగాదేర్వ్యాప్తిం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతశ్చ మనసో భూయస్త్వమిత్యాహ (స యదేతి) వివక్షాబుద్ధిః- తాం కరోతీతి శేషః. ఇచ్ఛేయమితి- ఇచ్ఛాం కృత్వేతి శేషః తస్యాత్మత్వముపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) తస్య లోకత్వం సాధయతి (సత్యేవేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— గురురాహ (మనో వావ వాచో భూయ ఇత్యాది) (యథా వై ద్వే వాఽఽమలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాఽక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి) యథా ఆమలకఫలద్వయం వా - కోలఫలద్వయం వా - విభీతకఫలద్వయం వా - ముష్టావన్తర్గతం భవతి - ఏవం నామవాచౌ మనస్యన్తర్గతే ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే ఇత్యాది) సః- పురుషో యదా మనసా మన్త్రానధీయీయ- మన్త్రానుచ్చారయేయమితి మనస్యతి- మనుతే. తదనన్తరమేవాధీతే. కర్మాణి కరవాణీతి మననానన్తరమేవ కర్మాణి కురుతే. పుత్రాꣳశ్చ పశూꣳశ్చేచ్ఛేయం, ఇమం చ లోకమముం లోకం చేచ్ఛేయ, మితి మత్వా ఇచ్ఛతి. అతశ్చ మననలక్షణమనోవ్యాపారాధీనత్వాద్వాగాదిప్రవృత్తేర్మనసో భూయస్త్వమితి భావః. (మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ) మనోఽధీనత్వాదాత్మధర్మభూతకర్తృత్వాదేర్మన ఏవాత్మా. లోకస్యాపి మనోవ్యాపారాధీనత్వాత్ మన ఏవ లోకః. వాగాద్యపేక్షయా బృహత్త్వాన్మనో హి బ్రహ్మ. (మన ఉపాస్స్వేతి) అతస్త్వం మన ఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

సయోమనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావన్మనసోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోమనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేస్తిభగవోమనసోభూయఇతిమనసోవావభూయోస్తీతితన్మేభగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ...౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

ఉ.— సఙ్కల్పోవావమనసోభూయాన్యదావై సఙ్కల్పయతేఽథమనస్యత్యథవాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతినామ్నిమన్త్రాఏకంభవన్తిమన్త్రేషుకర్మాణి॥ ౧

తానిహవాఏతానిసఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకానిసఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితానిసమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీసమకల్పేతాంవాయుశ్చాకాశంచసమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ తేషాగ్ సంక్లృప్త్యై వర్షగ్ సఙ్కల్పతేవర్షస్యసంక్లృప్త్యాఅన్నగ్ సఙ్కల్పతేఽన్నస్యసంక్లృప్త్యైప్రాణాః సఙ్కల్పన్తేప్రాణానాగ్ సంక్లృప్త్యైమన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తేమన్త్రాణాగ్ సంక్లృప్త్యైకర్మాణి సఙ్కల్పన్తేకర్మణాగ్ సంక్లృప్త్యైలోకస్సఙ్కల్పతేలోకస్య సంక్లృప్త్యైసర్వగ్ సఙ్కల్పతేసఏషసఙ్కల్పస్సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి॥ ౨

శం.— (సయోమనఇత్యాది) సమానం. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయోమనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావన్మనసోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతీత్యాది) స్పష్టోర్థః.................. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సఙ్కల్పోవావమనసోభూయాన్) సఙ్కల్పోపి - మనస్యవదన్తఃకరణవృత్తిః. కర్తవ్యాకర్తవ్యవిషయవిభాగేనసమర్థనం. విభాగేనహిసమర్థితేవిషయేచికీర్షాబుద్ధిర్మనస్యనాఽనన్తరంభవతి. కథం. యదావైసఙ్కల్పయతే-కర్తవ్యాదివిషయాన్ విభజతేఇదంకర్తుంయుక్తమిదంకర్తుమయుక్తమితి. అథమనస్యతి- మన్త్రానధీయామేత్యాది. అథ- అనన్తరంవాచమీరయతిమన్త్రాద్యుచ్చారణే. తాంచవాచంఉనామ్ని- నామోచ్చారణనిమిత్తంవివక్షాంకృత్వేరయతి. నామ్ని- నామసామాన్యేమన్త్రాః- శబ్దవిశేషాస్సన్తఃఏకంభవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. సామాన్యేహివిశేషోఽన్తర్భవతి. మన్త్రేషుకర్మాణ్యేకంభవన్తి. మన్త్రప్రకాశితానిహికర్మాణిక్రియన్తే - నామన్త్రకమస్తికర్మ. యద్ధిమన్త్రప్రకాశనేనలబ్ధసత్తాకంసత్కర్మబ్రాహ్మణేనేదంకర్తవ్యమస్మైఫలాయేతివిధీయతే. యాపుత్పత్తిర్బ్రాహ్మణేషుకర్మణాందృశ్యతే - సాపిమన్త్రేషులబ్ధసత్తాకానామేవకర్మణాం స్పష్టీకరణం. నహిమన్త్రాప్రకాశితంకర్మకించిద్బ్రాహ్మణేఽత్పన్నందృశ్యతే. త్రయీవిహితంకర్మేతిప్రసిద్ధంలోకే- త్రయీశబ్దశ్చఋగ్యజుస్సామసమాఖ్యా. *మన్త్రేషుకర్మాణికవయోయాన్యపశ్యన్నితిచాథర్వణే. తస్మాద్యుక్తంమన్త్రేషుకర్మాణ్యేకంభవన్తీతి. ౧

ఆ.— సఙ్కల్పశబ్దార్థమాహ (సఙ్కల్పోపీతి) కాసాన్తఃకరణవృత్తిః- యాసఙ్కల్పశబ్దితేత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ద్వివిధేవిషయేవిభాగేనసమర్థితేపికథంయథోక్తస్యసఙ్కల్పస్యమనసోభూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విభాగేనహీతి) సఙ్కల్పస్యకారణత్వాన్మనసశ్చకార్యత్వాద్భూయస్త్వమిత్యర్థః. కార్యకారణభావంతయోరాకాఙ్క్షాపూర్వకంవ్యక్తీకరోతి (కథమిత్యాదినా) మనసస్సకాశాద్వాచోఽనన్తరభావిత్వేవిశేషంవర్ణయతి (తాంచేతి) నామ్నిమన్త్రాణామన్తర్భావంసమర్థయతి (సామాన్యేహీతి) కథంమన్త్రేష్వనుపలబ్ధకర్మణామన్తర్భావః - తత్రాహ (మన్త్రేతి) కథంకర్మనామన్త్రకమస్తీత్యుచ్యతే- బ్రాహ్మణవిహితస్యాపికర్మణోదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్ధీతి) బ్రాహ్మణస్యమన్త్రవ్యాఖ్యానరూపత్వాదతిస్పష్టమన్త్రానుపలమ్భేపికల్ప్యతేమన్త్రోక్తత్వమిత్యర్థః. ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యాపీత్యాదినా) ఏకస్యాంశాఖాయాంయత్కర్మమన్త్రేష్వనుపలబ్ధం- తచ్ఛాఖాన్తరీయమన్త్రప్రకాశితంభవిష్యతీత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (త్రయీతి) తథాపికథంమన్త్రప్రకాశత్వం-తత్రాహ (త్రయీశబ్దశ్చేతి) మన్త్రేషుకర్మాణ్యన్తర్భవన్తీత్యత్రశ్రుత్యన్తరసమ్మతింకథయతి (మన్త్రేష్వితి) ౧

రం.— గురురాహ (సఙ్కల్పోవావమనసోభూయానిత్యాది) (యదావైసఙ్కల్పయతేఽథమనస్యత్యథవాచమీరయతీత్యాది) యదాఇదంకర్తుంయుక్తమితిసఙ్కల్పయతి- అథ- తదామనస్యతి- ఇదంకర్తవ్యమితిమన్యతే. తతశ్చవాగిన్ద్రియంప్రేరయతి. తచ్చవాగిన్ద్రియంనామ్నీరయతి- శబ్దోచ్చారణవిషయేనియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— తానిహవాఏతాని- మనఆదీనిసఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పఏకోఽయనం - గమనం. ప్రలయోయేషాంతానిసఙ్కల్పైకాయనాని. సఙ్కల్పాత్మకాన్యుత్పత్తౌ. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితానిస్థితౌ. సమక్లృపతాం- సఙ్కల్పంకృతవత్యావివహిద్యౌశ్చపృథివీచ-ద్యావాపృథివీ. ద్యావాపృథివ్యౌనిశ్చలేలక్ష్యేతే. తథా (సమకల్పేతాంవాయుశ్చాకాశశ్చ) ఏతావపిసఙ్కల్పంకృతవన్తావివ. తథా (సమకల్పన్తామాపశ్చతేజశ్చ) స్వే

ఊ.— సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సంక్లృప్తాన్వై సలోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతియావత్సఙ్కల్పస్యగతం తత్రాస్యయథాకామచారో భవతియస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవస్సఙ్కల్పాద్భూయఇతిసఙ్కల్పాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

నరూపేణనిశ్చలానిలక్ష్యన్తే. యతస్తేషాం - ద్యావాపృథివ్యాదీనాంసంక్లృప్త్యై - సఙ్కల్పనిమిత్తంవర్షంసఙ్కల్పతే - సమర్థీభవతి. తథా-వర్షస్యసంక్లృప్త్యై- సఙ్కల్పనిమిత్తమన్నంసఙ్కల్పతే. వృష్టేర్హ్యన్నంభవతి. (అన్నస్యసంక్లృప్త్యైప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నమయాహిప్రాణాః అన్నోపష్టమ్భకాః. *అన్నందామేతిహిశ్రుతిః. తేషాంసంక్లృప్త్యైమన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే. ప్రాణవాన్ హిమన్త్రానధీతే - నాబలః. మన్త్రాణాంహిసంక్లృప్త్యైకర్మాణి-అగ్నిహోత్రాదీనిసఙ్కల్పన్తే- అనుష్ఠీయమానానిమన్త్రప్రకాశితానిసమర్థీభవన్తిఫలాయ. తతోలోకః - ఫలంసఙ్కల్పతే - కర్మకర్తృసమవాయితయాసమర్థోభవతీత్యర్థః. లోకస్యసంక్లృప్త్యైసర్వంజగత్సఙ్కల్పతే-స్వరూపావైకల్యాయ.ఏతద్ధీదంసర్వంజగద్యత్ఫలావసానం-తత్సర్వంసఙ్కల్పమూలం. అతోవిశిష్టస్సఏవసఙ్కల్పః. అతస్సఙ్కల్పముపాస్స్వ. ౨

ఆ.— తథాపికథంసఙ్కల్పస్యభూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) అయనపర్యాయత్వేనోక్తగమనస్య క్రియాత్వంవ్యావర్తయతి (ప్రలయఇతి) ఇతశ్చసఙ్కల్పస్యాప్యస్తిమహత్త్వమిత్యాహ (సమక్లృపతామితి) యతోద్యావాపృథివ్యాదిషుమహత్స్వపిసఙ్కల్పానువృత్తిర్దృశ్యతే-అతోపితస్యమహత్త్వంగమ్యతే-నకేవలంకారణత్వాదేవేత్యర్థః.ఇతశ్చతస్యమహత్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (తేషామితి) వృష్ట్యాద్యులోకాదికార్యత్వాత్, తదీయసఙ్కల్పస్యతన్నిమిత్తత్వోపచారాత్, తస్యభూయస్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. వృష్టివశాదన్నంసమర్థీభవతీత్యత్రప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (వృష్టేర్హీతి) అన్నాధీనంప్రాణసామర్థ్యమిత్యత్రహేతుమాహ (అన్నమయాహీతి) * ఆపోమయఃప్రాణఇత్యుక్తత్వాత్కథమన్నమయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నోపష్టమ్భకాఇతి) తత్రవాజసనేయకశ్రుతింప్రమాణయతి (అన్నమితి) ప్రాణానాంమన్త్రాధ్యయనకారణత్వంవ్యుత్పాదయతి (ప్రాణవానితి) తతః- మన్త్రప్రకాశితకర్మవశాదితియావత్. కర్మఫలవశాజ్జగతస్సర్వస్యావైకల్యేపికథంసఙ్కల్పస్యమహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతద్ధీతి) తన్మహత్త్వఫలితమాహ (అతఇతి) ౨

రం.— (తానిహవాఏతానిసఙ్కల్పైకాయనానిసఙ్కల్పాత్మకానిసఙ్కల్పేప్రతిష్ఠితాని) తాన్యేతాని- నామాదీనిసఙ్కల్పఃఏకమయనం- మార్గోయేషాంతాని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పానుసారీణీతియావత్. సఙ్కల్పఃఆత్మా - కర్తాయేషాంతానిసఙ్కల్పాత్మకాని- సఙ్కల్పకర్తృకాణీత్యర్థః. యద్వా- సఙ్కల్పఃఆత్మా- వ్యాపకోయేషాంతాని. సఙ్కల్పవ్యాప్తానీతియావత్. సఙ్కల్పేప్రతిష్ఠితాని- అసతిసఙ్కల్పేఏషాంనసత్తా - అతస్సఙ్కల్పాధీనసత్తాకానీతియావత్. (సమక్లృపతాంద్యావాపృథివీసమకల్పేతాంవాయుశ్చాకాశంచసమకల్పతామాపశ్చతేజశ్చ) ద్యౌశ్చపృథివీచనిశ్చలతయావర్తావహేఇతిసఙ్కల్పంకృతవత్యావిత్యర్థః. తథావాయ్వాకాశాదయోఽపి స్వేనరూపేణవర్తామహఇతిస్వస్వకార్యంచకరవామహైఇతిసఙ్కల్పంకృతవన్తఇత్యర్థః. తథాసఙ్కల్పాభావేతథాప్రవృత్త్యసమ్భవాదితిభావః. (తేషాంసంక్లృప్త్యైవర్షంసఙ్కల్పతే) అస్తేజోఽధీనత్వాద్వర్షణస్యఆపస్తేజాంసిచసమ్యక్కల్పన్తాం-స్వస్వకార్యసమర్థానిభవన్తు. ఇత్యేవంతత్సిద్ధ్యైవర్షంసఙ్కల్పతఇత్యర్థః. (వర్షస్యసంక్లృప్త్యాఅన్నంసఙ్కల్పతే) అన్నస్యవర్షాధీనత్వాత్ అన్నంవర్షసిద్ధ్యైసఙ్కల్పతేఇత్యర్థః. అన్నస్యసంక్లృప్త్యైప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నసమృద్ధింప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తఇత్యర్థః. (ప్రాణానాంసంక్లృప్త్యైమన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే) మన్త్రోచ్చారణస్యప్రాణాయత్తత్వాత్ మన్త్రాస్తత్సిద్ధిమాశంసన్తే. (మన్త్రాణాంసంక్లృప్త్యైకర్మాణిసఙ్కల్పన్తే) అగ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంమన్త్రజన్యస్మృత్యధీనానుష్ఠానత్వాదితిభావః. (కర్మణాంసంక్లృప్త్యైలోకస్సఙ్కల్పతే) స్వర్గాదిలోకస్యకర్మాధీనసిద్ధికత్వాదితిభావః. (లోకస్యసంక్లృప్త్యైసర్వంసఙ్కల్పతే) సర్వస్యాపిభూతజాతస్యలోకకామత్వాదితిభావః. అత్రాచేతనేషుసఙ్కల్పకథనంస్తుత్యర్థతయాచేతనత్వారోపేణవా - తదభిమానిదేవతాపరతయావోపపన్నమితిద్రష్టవ్యం. (సఏషసఙ్కల్పః) ఏతాదృశమహిమశాలీసఙ్కల్పఇత్యర్థః. (సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి) స్పష్టోర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్త్వాఫలమాహతదుపాసకస్య- సయస్సఙ్కల్పంబ్రహ్మేతి-బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్తే. సంక్లృప్తాన్వై-ధాత్రాఽస్యేమేలోకాః ఫలమితిక్లృప్తాన్- సమర్థితాన్. సఙ్కల్పితాన్సః- విద్వాన్ ధ్రువాన్-నిత్యానత్యన్తాధ్రువాపేక్షయా. ధ్రువశ్చ- స్వయం. లోకినోహ్యధ్రువత్వే లోకేధ్రువక్లృప్తిర్వ్యర్థేతి ధ్రువస్సన్. ప్రతిష్ఠితాన్- ఉపకరణసమ్పన్నానిత్యర్థః. పశుపుత్రాదిభిఃప్రతితిష్ఠతీతిదర్శనాత్. స్వయంచప్రతిష్ఠితః- ఆత్మీయోపకరణసమ్పన్నః. అవ్యథమానాన్- అమిత్రాదిత్రాసరహితాన్. అవ్యథమానశ్చస్వయమభిసిధ్యతి- అభిప్రాప్నోతీత్యర్థః. యావత్సఙ్కల్పస్యగతం- సఙ్కల్పగోచరః. తత్రాస్యయథాకామచారోభవతి. ఆత్మనస్సఙ్కల్పస్య - నతుసర్వేషాంసఙ్కల్పస్యేతి- ఉత్తరఫలవిరోధాత్. (యస్సఙ్కల్పంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఇతి) పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద యద్వా అయం విద్వాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదిత్యథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి॥ ౨

ఆ.— ఆత్మాలిఙ్గానాం లోకానాం కథం నిత్యత్వం- అత ఆహ (అత్యన్తేతి) లోకానామేవం ధ్రువత్వముచ్యతాం- కిమితి లోకేన స్తుచ్యతే- తత్రాహ (లోకినో హీతి) కథముపకరణేషు ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రాభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (పశుపుత్రాదిభిరితి) యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాది శ్రుతేర్విషయసమ్బన్ధం దర్శయతి (అత్ర న ఇతి) సఙ్కల్పస్య- యావత్గోచరస్తత్రాస్య కామచారో భవతీతి సమ్బన్ధః. నిరఙ్కుశే సఙ్కల్పశబ్దే కామానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తరీతి) యావిసఙ్కల్పమాత్రస్య గోచరే సఙ్కల్పోపాసకస్య కామచారో భవతి- తన్నిసర్వసఙ్కల్పస్య విచిత్రతయా సర్వగోచరత్వసమ్భవాత్ *యావచ్చిత్తస్య గతమిత్యాది నానువ్యమాణ ఫలం విరుధ్యేత- స హి సఙ్కల్పోపాసనాదేవ సర్వస్మిన్ ఫలే సిద్ధే చిత్తాద్యుపాసనం తత్ఫలం వా పృథక్కథయితుమనుచితం- అతో యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాది శ్రుతేరుక్తసఙ్కోచో యుక్త ఇత్యర్థః. … … … … … … … … ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) (సంక్లృప్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి) సంక్లృప్తాన్- సఙ్కల్పసిద్ధాన్. ధ్రువాన్- నిత్యాన్. భోగోపకరణైః ప్రతిష్ఠితాన్. అవ్యథమానాన్- శత్రుపీడారహితాన్. ఏతాదృశాన్లోకాన్ స్వయమపి ధ్రువత్వప్రతిష్ఠితత్వావ్యథమానత్వయుక్తస్సన్నభిసిధ్యతి- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ………………………………………… ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయః. చిత్తం- చేతయితృత్వం. ప్రాప్తకాలానురూపబోధవత్త్వం. అతీతానాగతవిషయప్రయోజననిరూపణసామర్థ్యం చ. తత్సఙ్కల్పాదపి భూయః. కథం. యదా వై ప్రాప్తం వస్త్విదమేవం ప్రాప్తమితి చేతయతే- తదా తదాదానాయ వాఽపోహాయ వాఽథ సఙ్కల్పయతే. (అథ మనస్యతీత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— చిత్తశబ్దస్య మనశ్శబ్దేన పునరుక్తిం పరిహరతి (చిత్తం చేతయితృత్వమితి) తస్యార్థత్వం వ్యాచష్టే (ప్రాప్తేతి) ఇదమేవం ప్రాప్తమితి ప్రాప్తకాలవస్తునోఽవస్థానురోధీ చేతనాఖ్యో వృత్తివిశేషః. తద్వత్త్వం చిత్తమిత్యర్థః. అతీతం భోజనం తృప్తిసాధనం దృష్టం- భోజనత్వాదాగామినోఽపి తత్సాధనత్వాదేవ ప్రయోజనమితి నిరూపణసామర్థ్యం చిత్తమితి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (అతీతేతి) యథోక్తస్య చిత్తస్య సఙ్కల్పాద్భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సఙ్కల్పప్రకరణం పరామృశతి (పూర్వవదితి) ౧

రం.— (చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యతీత్యాది) * అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి *హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమితి సూత్రే భాషితత్వాత్ ప్రాప్తకాలానురూపాతీతానాగతవిషయప్రయోజనచిన్తాఽనురూపప్రవృత్తివిశిష్టం మనశ్చిత్తమిత్యుచ్యతే. చేతయతి ఇత్యస్యాప్యేష ఏవ. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని- సఙ్కల్పాదీని కర్మఫలాన్తాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని- చిత్తోత్పన్నాని. చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని-చిత్తస్థితాన్యపి. పూర్వవత్. కించ- చిత్తస్య మాహాత్మ్యం- యస్మాచ్చిత్తం సఙ్కల్పాదిమూలం- తస్మాద్యద్యపి బహువిత్- బహుశాస్త్రాదిపరిజ్ఞానవాన్సన్నచిత్తో భవతి- ప్రాప్తాదిచేతయితృత్వసామర్థ్యవిరహితో భవతి. తం నిపుణా లౌకికా నాయమస్తి- విద్యమానోఽప్యసన్నేవేత్యేవమాహుః. యచ్చాయం కించిచ్ఛాస్త్రాది వేద- శ్రుతవాన్. తదప్యస్య వృథైవేతి కథయన్తి. కస్మాత్. యద్యయం విద్వాన్స్యాత్- ఇత్థమేవమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదస్య శ్రుతమప్యశ్రుతమేవేత్యాహురిత్యర్థః. అథవా- అల్పవిదపి యది చిత్తవాన్భవతి- తస్మా ఏతస్మై- తదుక్తార్థగ్రహణాయోత- అపి శుశ్రూషన్తే- శ్రోతుమిచ్ఛన్తి. తస్మాచ్చిత్తం హ్యేవైషాం- సఙ్కల్పాదీనామేకాయనమిత్యాది- పూర్వవత్. ౨

ఆ.— యథా సఙ్కల్పస్య నిమిత్తత్వే సతి స్తుత్యర్థమధికరణత్వముక్తం- తథా చిత్తస్య నిరుక్తస్య సఙ్కల్పాదిషు నిమిత్తత్వేఽపి స్తుత్యర్థమేవ తదధికరణత్వమిత్యాహ (తానీతి) ఇతశ్చ చిత్తస్యాస్తి వైశిష్ట్యమిత్యాహ (కించేతి) యద్యపి బహుశాస్త్రార్థపరిజ్ఞానవాన్- తథాపి యద్యచిత్తో భవతీతి యోజనా. అచిత్తస్యాసత్సమత్వం శ్రుతవైయర్థ్యం చేత్యుక్తం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) శ్రుతమపీత్యపిశబ్దేన సత్త్వం గృహ్యతే.

స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావచ్చిత్తస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవశ్చిత్తాద్భూయ ఇతి చిత్తాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.— ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌర్ధ్యాయన్తీవాపో ధ్యాయన్తీవ పర్వతా ధ్యాయన్తీవ దేవమనుష్యాస్తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్త్యథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తేఽథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి॥ ౧

చిత్తాభావే శ్రుతాదేర్వైయర్థ్యోక్త్యా తద్వైశిష్ట్యముదితం. ఇదానీం తద్వైశిష్ట్యే హేత్వన్తరమాహ (అథ యది) చిత్తవతో గ్రన్థార్థగ్రహణార్థం శ్రోతుమిచ్ఛా లోకస్య భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (తస్మాదితి) ౨-౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని) ఉక్తోఽర్థః. (తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద) బహుశాస్త్రజ్ఞోఽపి పురుషార్థోపయుక్తప్రయోజననిరూపణలక్షణచిత్తహీనో యది భవేత్ - తదా లౌకికాః అయం నాస్తి, అయం వేదేతి యత్ - తదపి నాస్తి, ఏవం జ్ఞాతారం తదీయశాస్త్రజ్ఞానం చాపలపన్తీత్యర్థః. కించ - తత్ర యుక్తిం చ వదన్తి. కా యుక్తిః. (యద్యయం విద్వాన్స్యాదిత్థమచిత్తః స్యాదితి) యత్ - యది అయం - పురుషః విద్వాన్స్యాత్ - విద్వానేవ స్యాత్ - తర్హి ఇత్థమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదేతస్య శాస్త్రజ్ఞానమేవ నాస్తీత్యాహురిత్యర్థః. (అథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే) యద్యల్పశాస్త్రవిదపి చిత్తవాన్భవతి - తస్మై శుశ్రూషన్తే - తద్వాక్యం శ్రోతుమిచ్ఛన్తి జనా ఇత్యర్థః. (చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి) పూర్వవదర్థః.... ౨

శం.— చిత్తాన్ - ఉపచితాన్బుద్ధిమద్గుణైః. సః - చిత్తోపాసకః. ధ్రువానిత్యాది చ - ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువ ఇత్యాది) చిత్తాన్ - ఉపచితానిత్యర్థః. ఇతరత్పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయః) ధ్యానం నామ - శాస్త్రోక్తదేవతాద్యాలమ్బనేష్వచలో భిన్నజాతీయైరనన్తరితః ప్రత్యయసన్తానః. ఏకాగ్రతేతి యమాహుః. దృశ్యతే చ ధ్యానస్య మాహాత్మ్యం ఫలతః. కథం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి ధ్యానఫలలాభే - ఏవం ధ్యాయతీవ నిశ్చలా దృశ్యతే పృథివీ. (ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాది) సమానమన్యత్. దేవాశ్చ మనుష్యాశ్చ దేవమనుష్యాః. మనుష్యా ఏవ వా దేవాః దేవమనుష్యాః. శమాదిగుణసమ్పన్నా మనుష్యా దేవస్వరూపం న జహతీత్యర్థః. యస్మాదేవం విశిష్టం ధ్యానం - తస్మాద్య ఇహ లోకే మనుష్యాణామేవ ధనైర్విద్యయా గుణైర్వా మహత్తాం - మహత్త్వం ప్రాప్నువన్తి - ధనాదిమహత్త్వహేతుం లభన్త ఇత్యర్థః. ధ్యానాపాదాంశా ఇవ - ధ్యానస్యాపాదనం - ఆపాదః. ధ్యానఫలలాభ ఇత్యేతత్. తస్యాంశః - అవయవః. కలా కాచిత్. ధ్యానఫలలాభకలావన్త ఇవేత్యర్థః. తే భవన్తి - నిశ్చలా ఇవ లక్ష్యన్తే. న క్షుద్రా ఇవ. అథ యే పునరల్పాః - క్షుద్రాః కించిదపి ధనాదిమహత్త్వైకదేశమప్రాప్తాః. తే పూర్వోక్తవిపరీతాః కలహినః - కలహశీలాః పిశునాః - పరదోషోద్భాసకాః ఉపవాదినః - పరదోషం సామీప్యయుక్తమేవ వదితుం శీలం యేషాం తే ఉపవాదినశ్చ భవన్తి. అథ యే మహత్త్వం ప్రాప్తా ధనాదినిమిత్తం - తే అన్యాన్ప్రతి భవన్తీతి ప్రభవః - విద్యాచార్యరాజైశ్వర్యాదయః. (ధ్యానాపాదాంశా ఇవేత్యాది) ఉక్తార్థం. అతో దృశ్యతే ధ్యానస్య మహత్త్వం ఫలతః. అతో భూయశ్చిత్తాత్. అతస్తముపాస్స్వేత్యాది - ఉక్తార్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కిం తద్ధ్యానమిత్యపేక్షాయామాహ (ధ్యానం నామేతి) అచలత్వం సాధయతి (భిన్నజాతీయైరితి) తథం తస్య చిత్తాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యానేకాగ్రతాదోషోపహతస్యేతికాదిఫలనిరూపణే సామర్థ్యాదర్శనాదేకాగ్రతారూపో ధ్యానపదార్థశ్చేతయితృత్వాన్తస్య కారణత్వాత్తతో భూయానేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాగ్రతేతి) ఇతశ్చాస్తి తస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) ఫలద్వారా తన్మాహాత్మ్యం ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) గౌరవపరిహారార్థం పక్షాన్తరమాహ (మనుష్యా ఏవేతి) మనుష్యాణామేవ సతాం కుతో దేవత్వమి

సయో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో ధ్యానాద్భూయ ఇతి ధ్యానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

మూ.— విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతి యజుర్వేదꣳ సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యꣳ రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాꣳ సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాꣳశ్చ మనుష్యాꣳశ్చ పశూꣳశ్చ వయాꣳసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చాన్నం చ రసం చేమం చ లోకమముం చ విజ్ఞానేనైవ విజానాతి విజ్ఞానముపాస్స్వేతి॥ ౧

ధ్యానస్యాహ (తమాదీతి) ధ్యానఫలం నైశ్చల్యం. తన్మహత్సు పృథివ్యాదిషు దృష్టం- తథా చలత్త్వైనాశ్చల్యస్య సూచ్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ధనాదిభిర్మహత్త్వే హేతురుత్కృష్టం కర్మేతి యావత్. ధ్యానస్యోపాదానం- అనుష్ఠానం. తేన తత్ఫలలాభోఽలక్ష్యతే. తస్యాంశో యేషాం తే సన్తీతి తథా. ధ్యానఫలలాభకలావత్త్వమేవ స్ఫుటయతి (నిశ్చలా ఇతి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మహత్సు పురుషేషు ధ్యానఫలానువృత్తిర్దృష్టేత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథేతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయముపసంహరతి (అథ యే మహత్త్వమితి) మహత్సు నైశ్చల్యదర్శనమతశ్శబ్దార్థః. మహత్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రభా.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌరిత్యాది) * ధ్యానం హి విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమేకచిన్తనమితి * ధ్యానాచ్చేతి సూత్రే భాషితం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి - ఏవం పృథివ్యాదయోఽపి ధ్యానలక్షణస్య మహాకార్యప్రఖ్యాపనాయైవ నిశ్చలాస్సన్తో ధ్యానవత్త్వేన యన్తి- అతో ధ్యానం మహాకార్యహేతురిత్యర్థః. సూత్రితం చ *అచలత్వం చాపేక్ష్యేతి. తత్ర హి తిష్ఠన్నాసీనశ్శయానో వా ధ్యానమనుతిష్ఠేత్- విశేషాభావాదితి ప్రాప్తేఽభిధీయతే- *ఆసీనస్సమ్భవాత్. ఆసీన ఏవోపాసనమనుతిష్ఠేత్. కుతః. సమ్భవాత్- ఆసీనస్యైవ హ్యైకాగ్ర్యచిత్తతా సమ్భవతి- స్థితిగత్యోః ప్రయత్నసాపేక్షత్వాత్, శయనే చ నిద్రాసమ్భవాత్,. *ధ్యానాచ్చ. విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితచిన్తాలక్షణధ్యానలక్షణత్వాదుపాసనస్య, తత్ర చ చిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యమ్భావేన, తత్సిద్ధయే ఆసీనత్వస్యాపేక్షితత్వాచ్చ. * అచలత్వం చాపేక్ష్య. నిశ్చలత్వరూపం సాదృశ్యమపేక్ష్య * ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాదౌ ధ్యాయతిశబ్దప్రయోగదర్శనాత్ ధ్యాతుర్నిశ్చలత్వస్యాపేక్షితత్వాత్, ఆసీనస్యైవ చ నిశ్చలత్వసమ్భవాత్, ఆసీనస్యైవోపాసనమిత్యర్థః. *స్మరన్తి చ. * ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయ ఇతి ధ్యానాఙ్గతయా ఆసీనతా స్మర్యతే. అతో ధ్యానే చిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యకత్వాత్తదర్థమాసీనత్వమపేక్షితం. * యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్ యత్రైవ చిత్తైకాగ్ర్యం ప్రధానహేతుః- అత ఏవ యస్మిన్దేశే చిత్తైకాగ్ర్యం భవతి- స ఏవ దేశోఽపేక్షితః. *సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావర్జిత ఇత్యాది దేశవిశేషనియమస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థత్వాత్ చిత్తైకాగ్ర్యవిరోధే సోఽపి నాదర్తవ్య ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి) ధ్యానమాపన్నాః- ధ్యానాపాదాః. యే మనుష్యాణాం మధ్యే ధనాదిభిర్మహాన్తః- తే ధ్యానాపాదానాం- ధ్యాతౄణామంశా ఇవ- సదృశా ఇవ భవన్తి. యథా ధ్యాతారోఽచపలాః- ఏవం మహాన్తోఽప్యచపలతయా ధ్యాతృసాదృశ్యం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. తన్మాత్రేణ త్వే సతి తత్సదృశత్వం- తదంశత్వం. మహాన్తోఽపి మనుష్యాః యతో ధ్యాతౄణామంశాః- అతో ధ్యానం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః (అథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తే) యేత్వల్పాః- క్షుద్రాః. తే కలహినః - కలహశీలాః, పిశునాః - పరదోషోద్భావకాః, ఉపవాదినః- పరేషాం సమీపే తద్దోషవదనశీలాః,. వాచాటా భవన్తి- న తు ధ్యాతృసాదృశ్యలేశమపి ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (అథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి) యే తు ప్రభవః- మహాన్తః. తే అచపలాః కాస్సన్తో ధ్యాతృసదృశా భవన్తి. అతో ధ్యానముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

రం.— (స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్.. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయః) విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం జ్ఞానం. ధ్యానేతస్య చ కారణత్వాద్ధ్యానాద్భూయస్త్వం. కథం చ తస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ- విజ్ఞానేన వై ఋగ్వేదం విజానాత్యయమృగ్వేద ఇతి ప్రమాణతయా. యస్యార్థజ్ఞానం ధ్యానకారణం, తథా (య

స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాన్ జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతి యావద్విజ్ఞానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో విజ్ఞానాద్భూయ ఇతి విజ్ఞానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఊ.—— బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానాకమ్పయతే స యదా బలీ భవత్యథోత్థాతా భవత్యుత్తిష్ఠన్ పరిచరితా భవతి పరిచరన్నుపసత్తా భవత్యుపసీదన్ ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవతి బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతి బలేనాన్తరిక్షం బలేన ద్యౌర్బలేన పర్వతా బలేన దేవమనుష్యా బలేన పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం బలేన లోకస్తిష్ఠతి బలముపాస్స్వేతి॥ ౧

జుర్వేదమిత్యాది) కించ- పశ్వాదిశ్చ, ధర్మాధర్మౌ- శాస్త్రసిద్ధౌ, సాధ్వసాధునీ - లోకతః. స్మార్తౌ వా, దృష్టాదృష్టవిషయం, చ సర్వం విజ్ఞానేనైవ విజానాతీత్యర్థః. తస్మాద్యుక్తం ధ్యానాద్విజ్ఞానస్య భూయస్త్వం. అతో విజ్ఞానముపాస్స్వేతి ౧

ఆ.—— విజ్ఞానస్యోక్తం భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యపి ప్రమాణతయా తజ్జ్ఞానం శాస్త్రార్థజ్ఞానపూర్వకం- తథాపి కథం తస్య భూయస్త్వం - తత్రాహ (యస్యేతి) ఇతశ్చ తస్య ధ్యానాద్భూయస్త్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

ర०.—— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతీత్యాది) ప్రమాణజన్యజ్ఞానరూపస్య విజ్ఞానస్య స్మృతిసన్తతిలక్షణం ధ్యానం ప్రతి హేతుత్వాత్తతో భూయస్త్వం ద్రష్టవ్యం. శిష్టం పూర్వవత్. ౧

శం.—— శృణూపాసనఫలం- విజ్ఞానవతః- విజ్ఞానం యేషు లోకేషు తాన్ విజ్ఞానవతో లోకాన్ జ్ఞానవతశ్చాభిసిధ్యతి - ప్రాప్నోతి. విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం. జ్ఞానం - అన్యవిషయనైపుణ్యం. తద్వద్భిర్యుక్తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావద్విజ్ఞానస్యేత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— విజ్ఞానజ్ఞానశబ్దయోరర్థభేదం కథయతి (విజ్ఞానమితి) తథాపి లోకానామచేతనానాం కుతస్తదుభయాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వద్భిరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

ర०.—— (స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాన్ జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) జ్ఞానవిజ్ఞానశబ్దయోః సామాన్యవిశేషరూపత్వాద్విజ్ఞానవతో జ్ఞానవతో లోకానిత్యుపపత్తిః. శిష్టం స్పష్టం.................. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయః) బలమితి- అన్నోపయోగజనితం మనసో విజ్ఞేయే ప్రతిభానసామర్థ్యం. అనశనాదృగాదీని *న ప్రతిభాన్తి మే ఇతి శ్రుతేః. శరీరేఽపి తదేవోత్థానాదిసామర్థ్యం. విజ్ఞానవతాం శతమప్యేకః ప్రాణీ- బలవానాకమ్పయతే. యథా హస్తీ యతో మనుష్యాణాం శతం సముదితమపి. యస్మాదేవమన్నాద్యుపయోగనిమిత్తం బలం- తస్మాత్సః- పురుషో యదా బలీ-బలేన తద్వాన్ భవతి. అథోత్థాతా- ఉత్థానస్య కర్తా. ఉత్తిష్ఠంశ్చ గురూణామాచార్యస్య చ పరిచరితా- పరిచరణస్య- శుశ్రూషాయాః కర్తా భవతి. పరిచరన్నుపసత్తా- తేషాం సమీపగః. అన్తరఙ్గః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఉపసీదంశ్చ - సామీప్యం గచ్ఛన్నైకాగ్ర్యతయా ఆచార్యస్యాన్యస్య చోపదేష్టుర్గురోర్ద్రష్టా భవతీత్యర్థః. తతస్తదుక్తస్య శ్రోతా భవతి. తత ఇదమేభిరుక్తమేవముపపద్యత ఇత్యుపపత్తితో మన్తా భవతి, మన్వానశ్చ బోద్ధా భవతి ఏవమేవేదమితి. తత ఏవం నిశ్చిత్య తదుక్తార్థస్య కర్తా- అనుష్ఠాతా భవతి. విజ్ఞాతా - అనుష్ఠానఫలస్యానుభవితా భవతీత్యర్థః. కించ- బలస్య మాహాత్మ్యం (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) ఋజ్వర్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— యథోక్తే బలశబ్దార్థే శ్వేతకేతువాక్యం ప్రమాణయతి (అనశనాదితి) కథం తర్హి శరీరసామర్థ్యే బలశబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (శరీరేఽపీతి) (తదేవేతి) అన్నోపయోగజనితమేవేత్యర్థః. న కేవలం కారణత్వాదేవ బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వం- కిన్తు ప్రత్యక్షం చ తస్య తతో భూయస్త్వమిత్యాహ (విజ్ఞానవతామితి) తస్మాద్బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వమితి శేషః. సముదితమపి-కమ్పయత ఇతి సమ్బన్ధః. తథాన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమి

సయో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఽస్తి భగవో బలాద్భూయ ఇతి బలాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యు హ జీవేదథవాఽద్రష్టాఽశ్రోతాఽమన్తాఽబోద్ధాఽకర్తాఽవిజ్ఞాతా భవత్యథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవత్యన్నముపాస్స్వేతి॥ ౧

సయోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽన్నవతో వై స లోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతి యావదన్నస్య గతం

తి శేషః. యస్మాదేవం బలస్య కారణత్వం, విజ్ఞానస్య చ కార్యత్వం, తస్మాత్తల్లక్షణయా తస్య బలస్య భూయస్త్వమిత్యర్థః కార్యకారణభావమేతయోరుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతశ్చ బలస్య భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానిత్యాది) ఏకో హి బలవాన్ హస్తిపిణ్డః సవతాం-మనుష్యాణాం శతమప్యాకమ్పయతే. కించ- బలేన గుర్వాదిశుశ్రూషావ్యగ్రజ్ఞానం ఉపచర్యా ఉపసదనం శ్రవణమననాదిధ్యాసనాద్యాత్మకారాః కర్మవిషయక ద్రష్టృత్వం కృతవిషయకజ్ఞానమిత్యేతత్సర్వం బలేనసత్యేవ భవతి. అతో విజ్ఞానాదపి బలమేవ భూయ ఇత్యర్థః. (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) స్పష్టం. ౧

రం.— (స యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతమిత్యాది) స్పష్టోర్థః ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నం వావ బలాద్భూయః- బలహేతుత్వాత్. కథమన్నస్య బలహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యస్మాద్బలకారణమన్నం - తస్మాద్యద్యపి కశ్చిద్దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- సోఽన్నోపయోగనిమిత్తస్య బలస్య హాన్యా మ్రియతే. నచేన్మ్రియతే - యద్యు హ జీవేత్. దృశ్యన్తే హి మాసమప్యనశ్నన్తో జీవన్తో హ్యథవా. సజీవన్నప్యద్రష్టా భవతి గురోరపి. తత ఏవాశ్రోతేత్యాది పూర్వవిపరీతం సర్వం భవతి అథయదా బహూన్యహాన్యనశితో దర్శనాది క్రియాస్వసమర్థస్సన్నన్నస్యాయా- ఆగమనం- ఆయిః. అన్నస్య ప్రాప్తిరిత్యర్థః. సాయస్యవిద్యతేసోఽన్నస్య ఆయీ. అన్నాయై ఇత్యేతద్వర్ణవ్యత్యయేన- అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠేఏవమేవార్థః- ద్రష్టేత్యాదికార్యశ్రవణాత్. దృశ్యతేహ్యన్నోపయోగే దర్శనాదిసామర్థ్యం- నతు ప్రాప్తౌ. అతోఽన్నముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అథవా యదసావభుఞ్జానోఽపి కథంచిజ్జీవేత్-తదాజీవన్నపిసోఽద్రష్టేతి సమ్బన్ధః. కథమశనహీనస్య జీవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యన్త ఇతి) అన్నోపయోగాభావే బలహానిరితి వ్యతిరేకముక్త్వా తదుపయోగే బలం భవతీత్యన్వయం వ్యాచష్టే (అథేతి) అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠోఽస్తి- తత్రాన్నస్యాయ ఇత్యేతదేవ పదమన్నస్య ప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయం- ఐకారమీకారస్త్వేన విపరిణమయ్య తన్త్రిత్యయాజీకారాదిత్యాహ (అన్నాయై ఇత్యేతదితి) వర్ణవ్యత్యయేన-ఐకారస్య వ్యత్యయేన. ఈకారాన్తత్వేన. అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠే ఏవమేవ-అన్నాన్తీత్యేవమేవార్థ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అన్నాయై ఇత్యేతదితి) ఐకారస్య వర్ణస్య వ్యత్యయేన- ఈకారాన్తత్వేనేత్యర్థః. ద్రష్టా శ్రోతేత్యాద్యన్నకార్యస్య శ్రవణాదపి పాఠాన్తర మన్నప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ద్రష్టేత్యాదీతి) కథం తదన్నకార్యమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (దృశ్యతే హీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యు హ జీవేదిత్యాది) బలసమ్పాదకత్వాదన్నమేవ బలాద్భూయః. అత ఏవ యది కశ్చిత్పురుషో దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- తర్హి బలహాన్యా మ్రియత ఏవ. అథవా- యది కశ్చిజ్జీవేత్ - తర్హి ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదిరహిత ఏవ భవేత్. అద్రష్టా, అశ్రోతేతి భేదః. (అథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతీత్యాది) అన్నస్యాయై - లాభే సతి - అన్నస్యాయై ఇతి పాఠే ఛాన్దస ఐకారస్యైకారః. అన్నస్యాయీతి పాఠేపి ఆయః- లాభః. అన్నస్యాయీ - లబ్ధవానిత్యర్థః. అతశ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నస్యైవ బలాదిహేతుత్వదర్శనాదితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం చ- అన్నవతః- ప్రభూతాన్నాన్వై స లోకాన్పానవతః- ప్రభూతోదకాంశ్చ. అన్నపానయోర్నిత్యసమ్బన్ధాల్లోకానభిసిధ్యతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽన్నాద్భూయ ఇత్యన్నాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆపో వావాన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా అన్నం కనీయో భవిష్యతీత్యథ యదా సువృష్టిర్భవత్యానన్దినః ప్రాణా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీత్యాప ఏవేమా మూర్తా యేయం పృథివీ యదన్తరిక్షం యద్ద్యౌర్యత్పర్వతా యద్దేవమనుష్యా యత్పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికమాప ఏవేమా మూర్తా అప ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్ కామాగ్ంస్తృప్తిమాన్ భవతి యావదపాం గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽద్భ్యో భూయ ఇత్యద్భ్యో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— తేజో వావాద్భ్యో భూయస్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతి తదాహుర్నిశోచతి నితపతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వాఽథాపః సృజతే తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యు

రం.— (స యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే అన్నవతో వై స లోకాన్ పానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) పానవతః - పేయప్రచురానిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆపో వా అన్నాద్భూయస్యః- అన్నకారణత్వాత్. యస్మాదేవం- తస్మాద్యదా- యస్మిన్కాలే సువృష్టిః- సస్యహితా శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదా వ్యాధీయన్తే ప్రాణాః- దుఃఖినో భవన్తి. కిన్నిమిత్తమితి. ఆహ- అన్నమస్మిన్ సంవత్సరేఽనః కనీయః- అల్పతరం భవిష్యతీతి. అథ పునర్యదా సువృష్టిర్భవతి- తదా ఆనన్దినః - సుఖినో హృష్టాః ప్రాణాః ప్రాణినో భవన్త్యన్నం బహు- ప్రభూతం భవిష్యతీతి. అప్సంభవత్వాన్మూర్తస్యాన్నస్యాప ఏవేమా మూర్తా - మూర్తభేదాకారపరిణతేతి మూర్తా యేయం పృథివీ. యదన్తరిక్షమిత్యాది. ఆప ఏవేమా మూర్తాః. అతోఽప ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అపాం కారణత్వేనాన్నాద్భూయస్త్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (యస్మాదిత్యాదినా) అపాం సర్వజగదాత్మకత్వాచ్చాన్నాద్భూయస్త్వముచితమిత్యాహ (అప్సంభవత్వాదితి) దధిపయః ప్రభృత్యాహుతిపరిణామత్వాదన్నాదేరప్సంయత్త్వమవసేయం. అపాం సర్వమూర్తాత్మకత్వముపసంహరతి (ఇత్యాదినా) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆపో వావాన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా ఇత్యాది) యస్మిన్కాలే శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదాఽన్నం కనీయః- అల్పం భవిష్యతీతి ప్రాణాః- ప్రాణినో వ్యాధీయన్తే- దుఃఖినో భవన్తి. యదా శోభనా వృష్టిర్భవతి- తదాఽన్నం బహు భవిష్యతీత్యానన్దినః- హృష్టా భవన్తి. (ఆప ఏవేమా మూర్తాః) ఇమాః- వక్ష్యమాణాః మూర్తాః - మూర్తిభేదాకారపరిణతాః పృథివ్యన్తరిక్షకీటపతఙ్గపిపీలికాన్తా ఆప ఏవేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే - ఆప్నోతి స సర్వాన్ కామాన్- మూర్తిమతో విషయానిత్యర్థః. అప్సంభవత్వాచ్చ తృప్తేరబ్బ్రహ్మోపాసనాత్తృప్తిమాంశ్చ భవతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్ కామాన్) అపాముపాసకస్య కామానాం తృప్తిర్యుక్తైవేతి భావః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేజో వా అద్భ్యో భూయః- తేజసోఽప్కారణత్వాత్. కథమప్కారణత్వమితి. ఆహ- యస్మాదబ్యోనిస్తేజః- తస్మాత్తద్వా ఏతత్- తేజో వాయుమాగృహ్య- అవష్టభ్య. స్వాత్మనా నిశ్చలీకృత్య వాయుమాకాశమభివ్యాప్నువత్తపతి యదా- తదా ఆహుః- లౌకికాః. నిశోచతి - సన్తపతి

ద్విద్యుతాహ్రాదాశ్చరన్తి తస్మాదాహుర్విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వా ఽథాపస్సృజతే తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

మూ.— స యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి యావత్తేజసో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్తేజసో భూయ ఇతి తేజసో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

మూ.— ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిరాకాశేనాహ్వయత్యాకాశేన శృణోత్యాకాశేన ప్రతిశృణోత్యాకాశే రమత ఆకాశే న రమత ఆకాశే జాయత ఆకాశమభిజాయత ఆకాశముపాస్స్వేతి. ౧

[illegible] తేజసా హి [illegible] సర్వకారణభూతం [illegible] కార్యం భవిష్యతీతి విజ్ఞానం. తేజ ఏవ తత్పూర్వమాత్మానం దర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే. [illegible] కిం చాన్యత్- తదేతత్- తేజ ఏవ స్తనయిత్నురూపేణ [illegible] ఊర్ధ్వాభిశ్చ- ఊర్ధ్వగాభిశ్చ తిర్యగ్గతాభిశ్చ విద్యుద్భిః సహ ప్రహ్రాదాః- స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తస్మాత్- [illegible] విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇత్యాది- పూర్వవత్. అతస్తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— ఇతిశబ్దస్తదాహురిత్యనేన సమ్బధ్యతే. [illegible] (ప్రసిద్ధమితి) అత్తేజసోఽస్తు కార్యకారణత్వముపజీవ్య ఫలితమాహ (తేజ ఏవేతి) అత్తేజసోఽద్భిః ప్రకారేణ కార్యకారణభావం దర్శయతి (కిం చాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (ఊర్ధ్వాభిరితి) తేజసో భూయస్త్వఫలమాహ (అతస్తేజ ఇతి) ౧

రం.— (తేజో వావ అద్భ్యో భూయస్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతీత్యాది) తేజసోఽప్కారణత్వాత్తేజ ఏవాద్భ్యో భూయః. తత్- తస్మాదప్కారణత్వాదేవ హేతోః ఏతత్- తేజః యదా వాయుం స్వాత్మనా అవష్టభ్య- నిశ్చలీకృత్య ఆకాశమభివ్యాప్య తపతి తదా లోకాః తేజసా గృహ్యన్తే, నితరాం శోచతి- నితరాం తపతీతి తస్మాదవశ్యం వర్షిష్యతీత్యాహుః తేజసోఽప్కారణత్వాదేవ తత్తేజః ప్రథమం స్వాత్మానం దర్శయిత్వా పశ్చాదపస్సృజత ఇత్యర్థః. (తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యుద్భిరాహ్రాదాశ్చరన్తీత్యాది) అత్ర- తస్మాదేవ తేజసోఽప్కారణత్వాదేతత్- ఏతస్మిన్ వర్షాకాలే ఊర్ధ్వగతాభిస్తిర్యగ్గతాభిశ్చ విద్యుద్భిః సహ ప్రహ్రాదాః- స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తద్దర్శనాదేవ లౌకికా విద్యోతతే, స్తనయతి, వర్షిష్యతి వా ఇతి వదన్తీత్యర్థః. అత ఏవ కారణభూతం తత్తేజః స్వాత్మానం ప్రథమతో దర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే. అతః పూర్వోక్తాదపాం భూయసీనామపి కారణం తేజ ఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— తస్య తేజస ఉపాసనఫలం- తేజస్వీ వై భవతి. తేజోవత ఏవ చ లోకాన్ భాస్వతః- ప్రకాశవతోఽపహతతమస్కాన్- బాహ్యాధ్యాత్మికాజ్ఞానాది- అపహతతమస్కాన్. అపనీతబాహ్యాధ్యాత్మికాదితమస్కానభిసిధ్యతి. ఋజ్వర్థమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తమశ్శబ్దార్థమాహ (బాహ్యేతి) బాహ్యం తమః- శార్వరం ప్రసిద్ధం. ఆధ్యాత్మికం- అజ్ఞానరాగాది. తదుభయమపహతం తమస్కానిత్యత్ర తమశ్శబ్దితమిత్యర్థః. అపహతశబ్దార్థమాహ (అపనీతేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి) తేజస్విత్వాదేవ లోకానాం తత్కార్యం ప్రకాశవత్త్వలక్షణం- భాస్వత్త్వం, బాహ్యాభ్యన్తరాన్ధకారశూన్యత్వరూపం- అపహతతమస్కత్వం, చ. తాదృశాన్ లోకాన్ స్వయమపి తేజస్వీ సన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయాన్) వాయుసహితస్య తేజసః కారణత్వాద్వ్యోమ్నః. * వాయుమాగృహ్యేతి తేజసా సహోక్తో వాయురితి పృథగిహానోక్తస్తేజసః. కారణం హి లోకే కార్యాద్భూయో దృష్టం- యథా ఘటాదిభ్యో మృత్. తథా ఆకాశో వాయుసహితస్య తేజసః కారణమితి తతోఽపి భూయాన్. కథం. ఆకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ - తేజోరూపౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిశ్చ - తేజోరూపాణ్యాకాశేఽన్తః. యచ్చ యస్యాన్తర్వర్తి- తదల్పం. భూయ ఇతరత్. కిం చ- ఆకాశేనాహ్వయతి చాన్యమన్యః. ఆహూతశ్చేతర ఆకాశేన శృణోతి. అన్యోక్తం చ శబ్దమన్యః

ఛా.— స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి యావదాకాశస్య గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆకాశాద్భూయ ఇత్యాకాశాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఛా.— స్మరో వావాకాశాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కఞ్చన శృణుయుర్న మన్వీరన్న విజానీరన్యదా వావ తే స్మరేయురథ శృణుయురథ మన్వీరన్నథ విజానీరన్స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతి స్మరేణ పశూన్స్మరముపాస్స్వేతి ॥ ౧

ప్రతిశృణోతి. ఆకాశే రమతే- క్రీడన్త్యన్యోన్యం సర్వః. తథా న రమతే చాకాశే- బన్ధ్వాదివియోగే ఆకాశే జాయతే- న మూర్తే నావష్టబ్ధే తథా- ఆకాశమభిలక్ష్య జ్ఞురాదిజాయతే- న ప్రతిలోమం. అత ఆకాశముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాయోరప్యాకాశాదాకాశో భూయాన్ సోఽపి కస్మాత్ తేజసో భూయానిత్యుక్తం- అత ఆహ (వాయ్వితి) కారణత్వేఽపి కథమాకాశస్య వాయుసహితాత్తేజసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణం హీతి) తేజసో వాయుసహితాదాకాశస్య భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకారాన్తరేణ దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతశ్చాకాశస్యాస్తి భూయస్త్వమిత్యాహ (కిం చేతి) తద్భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీత్యాది) పూర్వఖణ్డోక్తమహాసైజోవాయ్వోర్వ్యాప్యాకాశః కారణం- అత ఆకాశస్య తేజోవాయ్వపేక్షయా భూయస్త్వం. అపి వా దిత్యాదిజ్యోతిర్మణ్డలమాకాశాశ్రితం- ఆకాశాన్తర్వర్తి. అహ్వాన శ్రవణ ప్రతిశ్రవణాన్యప్యాకాశసాధ్యాని. రమమాణో ఽపి జన ఆకాశే. శోచన్నపి జన ఆకాశే జాయమానోఽప్యఙ్కురాదిరాకాశాదిలక్షణమవకాశమభిలక్ష్య- ప్రతీత్యైవ జాయతే. అత ఆకాశముపాస్స్వేత్యర్థః ౧

శం.— ఫలం శృణు- ఆకాశవతో వై- విస్తారయుక్తాన్ సః- విద్వాల్లోకాన్. ప్రకాశవతః- ప్రకాశాకాశయోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ప్రకాశవతశ్చ లోకానసమ్బాధాన్- సమ్బాధనం- సమ్బాధః. సమ్బాధః- అన్యోన్యపీడా తద్రహితాన్- అసమ్బాధానురుగాయవతః- విస్తీర్ణగతీన్. విస్తీర్ణప్రచారాన్ లోకానభిసిధ్యతి. (యావదాకాశస్యేత్యాది) ఉక్తార్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమాకాశోపాసకస్య ప్రకాశవ్యాప్తలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రకాశాకాశయోరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి) ఆకాశవతః- విస్తారయుక్తాన్. అత ఏవ అసమ్బాధాన్- అన్యోన్యపీడాలక్షణసమ్బాధశూన్యాన్. ప్రకాశవతః- తేజస్వినః. ఉరుగాయవతః- కీర్తిమతో లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (స్మరో వావాకాశాద్భూయః) స్మరణం- స్మరః. అన్తఃకరణధర్మః. స ఆకాశాద్భూయానితి ద్రష్టవ్యం లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్మర్తుః స్మరణే హి సత్యాకాశాదిసర్వమర్థవత్ - స్మరణవతో భోగ్యత్వాత్. అసతి తు స్మరణే సదప్యసదేవ- సత్త్వకార్యాభావాత్. నాపి సత్త్వం స్మృత్యభావే శక్యమాకాశాదీనామవగన్తుమిత్యతః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వం. దృశ్యతే హి లోకే స్మరణస్య భూయస్త్వం యస్మాత్ - తస్మాద్యద్యపి సముదితా బహవ ఏకస్మిన్నాసీరన్- ఉపవిశేయుః. తే- తత్రాసీనా అన్యోన్యభాషితమపి న స్మరన్తశ్చేత్స్యుః- నైవ తే కఞ్చన శబ్దం శృణుయుః. తథా (న మన్వీరన్) మన్తవ్యం చేత్స్మరేయుః- తదా మన్వీరన్. స్మృత్యభావవత్త్వాన్న మన్వీరన్. తథా - న విజానీరన్. యదా వావ తే స్మరేయుర్మన్తవ్యం విజ్ఞాతవ్యం శ్రోతవ్యం చ- అథ శృణుయుః, అథ మన్వీరన్, అథ విజానీరన్,. తథా- స్మరేణ వై మమ పుత్రా ఏత ఇతి పుత్రాన్విజానాతి. స్మరేణ పశూన్. అతో భూయస్త్వాత్స్మరణముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— నపుంసకలిఙ్గం శ్రుతం పుల్లిఙ్గత్వేన కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్య పుల్లిఙ్గోపక్రమమాశ్రిత్యాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) కథం పునః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మర్తుః స్మరణే హీతి) అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకం దర్శయతి (అసతీతి) ఆకాశాదేః స్మరణాభావేఽపి సత్త్వమఙ్గీకృత్య భోగ్యత్వాభావాదానర్థక్యముక్తం. సమ్ప్రత్యస్మరణే సత్త్వమేవ నాస్తీత్యాహ (నాపీతి) స్మరణస్య భూయస్త్వమనుభవానుసా

సయస్స్మరంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావత్స్మరస్యగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవస్స్మరాద్భూయఇతిస్మరాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేత్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆశావావస్మరాద్భూయస్యాశేద్ధోవైస్మరోమన్త్రానధీతేకర్మాణికురుతేపుత్రాంశ్చపశూంశ్చేచ్ఛతఇమంచలోకమముంచేచ్ఛతఆశాముపాస్స్వేతి॥ ౧

సయఆశాంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఆశయాస్యసర్వేకామాస్సమృధ్యన్త్యమోఘాహాస్యాశిషోభవన్తియావదాశాయాగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియఆశాంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవఆశాయాభూయఇత్యాశాయావావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ …………………… ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేచతుర్దశఃఖణ్డః.

ణేన సాధయతి (దృశ్యతే హీతి) హిశబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తః. స్మరణాభావే శ్రవణాద్యభావం వ్యతిరేకముక్త్వా తద్భావే తద్భావమన్వయమాహ (యదేతి) ఇత్యస్మాత్స్మరస్య భూయస్త్వసిద్ధ్యర్థ (తథేతి) తద్భూయస్త్వఫలితమాహ (అత ఇతి) … … … ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స్మరో వావ ఆకాశాత్ భూయ ఇతి) భూయ ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కంచన శృణుయుర్న మన్వీరన్నిత్యాది) స్మరణశూన్యా ఏకత్ర బహవ ఆసీనా అపి న శ్రవణాదికార్యసమర్థాః. సతి తు శక్త్యాదిస్మరణే శ్రవణాదికార్యసమర్థా భవన్తి. అత ఆకాశకార్యస్య శ్రవణాదేస్స్మరణాధీనత్వాత్తస్యాకాశాద్భూయస్త్వమితి భావః. కిఞ్చ (స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతీత్యాది) స్మరణశూన్యస్య న పుత్రపశ్వాదిజ్ఞానమిత్యతః స్మరణముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— ఉక్తార్థమన్యత్. … … … … … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్యేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ …………………………… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయసీ) అప్రాప్తవస్త్వాకాఙ్క్షా - ఆశా. తృష్ణా కామ ఇతి యామాహుః పర్యాయైః. సా చ స్మరాద్భూయసీ. కథం. ఆశయా హ్యన్తఃకరణస్థయా స్మరతి స్మర్తవ్యమాశావిషయరూపం. స్మరంస్తు సోఽస్మరో భవతి. ఆశేద్ధః - ఆశయా ఇద్ధః స్మరభూతః స్మరన్నృగాదీన్మన్త్రానధీతే. అధీత్య చ తదర్థం బ్రాహ్మణేభ్యో విధీంశ్చ శ్రుత్వా కర్మాణి కురుతే - తత్ఫలాశయైవ. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ కర్మఫలభూతానిచ్ఛతే - అభివాఞ్ఛతి ఆశయైవ తత్సాధనాన్యనుతిష్ఠన్. ఇమం చ లోకమాశేద్ధ ఏవ స్మరన్ లోకసంగ్రహహేతుభిరిచ్ఛతే. అముం చ లోకమాశేద్ధః స్మరంస్తత్సాధనానుష్ఠానేనేచ్ఛతే. అత ఆశారశనాబద్ధం స్మరాకాశాదినామపర్యన్తం జగచ్చక్రీభూతం ప్రతిప్రాణి. అతో నామాదిభ్యః స్మరాన్తేభ్యో భూయస్త్వమాశాయాః. అత ఆశాముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— ఆశాయా భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాద్వారా ప్రకృత్యా వ్యయతి (కథమిత్యాదినా) … … … … ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుత ఇత్యాది) ఆశయా - ఫలేచ్ఛయేత్యర్థః. ఇద్ధః - దీపితః. ఉత్పాదితః స్మరః - ఇష్టసాధనత్వాదివిషయకః స్మరణం అధ్యయనకర్మానుష్ఠానాదిహేతుర్భవతీత్యర్థః. కించ - ఫలాశాయా ఏవ పుత్రపశ్వాదీహలోకపరలోకవాఞ్ఛా. అత ఆశాయా భూయస్త్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— యస్త్వాశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే - శృణు తస్య ఫలం. ఆశయా - సదోపాసితయాఽస్యోపాసకస్య సర్వే కామాస్సమృధ్యన్తి - సమృద్ధిం గచ్ఛన్తి. అమోఘా హాస్యాశిషః - ప్రార్థనాస్సర్వా భవన్తి. యత్ప్రార్థితం - సర్వం తద్భవశ్యం భవతీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) పూర్వవత్. … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వగ్ం సమర్పితం ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో బ్రాహ్మణః ॥ ౧

రం.— (సయ ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఆశయాస్య సర్వే కామాః ఇత్యాది) ఆశయా- ఉపాసితయాస్య సర్వే కామాః సమృద్ధా భవన్తి. ఆశాఽస్య సర్వాః అమోఘాః- సఫలా భవన్తీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నామోపక్రమమాశాన్తం కార్యకారణత్వేన నిమిత్తనైమిత్తికత్వేన చోత్తరోత్తరభూయస్తయాఽవస్థితం స్మృతినిమిత్తసద్భావమాశారశనాపాశైర్విపాశితం సర్వం సర్వతో బిసమివ తన్తుభిర్యస్మిన్ ప్రాణేనమర్పితం, యేన చ సర్వతో వ్యాపినాఽన్తర్బహిర్గతేన సూత్రేణ మణిగణా ఇవ సూత్రేణ గ్రథితం విధృతం చ,- స ఏష ప్రాణో వై ఆశాయా భూయాన్. కథమస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ దృష్టాన్తేన సమర్థయన్ తస్య భూయస్త్వం- యథా వై లోకే రథచక్రస్యారా రథనాభౌ సమర్పితాః- సమ్ప్రోతాః సంప్రవేశితా ఇత్యేతత్. ఏవమస్మిన్ లిఙ్గసఙ్ఘాతరూపే ప్రాణే ప్రజ్ఞాత్మని దైహికే ముఖ్యే- యస్మిన్ పరాదేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాదర్శాదౌ ప్రతిబిమ్బవజ్జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా, యశ్చ మహారాజస్యేవ సర్వాధికారీశ్వరస్య- *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేః, యస్తు ఛాయేవానుగత ఈశ్వరం- *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేతి కౌషీతకీనాం,- అత ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం యథోక్తం సమర్పితం. అతస్స ఏష ప్రాణోఽపరతన్త్రః ప్రాణేన - స్వశక్త్యైవ యాతి. నాన్యకృతం గమనాది క్రియాస్వస్య సామర్థ్యమిత్యర్థః సర్వం క్రియాకారకఫలభేదజాతం ప్రాణ ఏవ- న ప్రాణాద్బహిర్భూతమస్తీతి ప్రకరణార్థః. (ప్రాణః ప్రాణం దదాతి) యద్దదాతి- తత్స్వాత్మభూతమేవ. యస్మై దదాతి- తదపి ప్రాణాయైవ. అతః పిత్రాద్యాఖ్యాపి ప్రాణ ఏవ. ౧

ఆ.— ప్రాణస్య సర్వాస్పదత్వేన భూయస్త్వం కథయతి (నామోపక్రమమితి) ప్రకృతశ్రుతివశాత్తదుపక్రమేయస్య జగతో స్థితత్తథా. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యాశాన్తేయస్యాస్తితజ్జగత్తథేతి విగ్రహః. కార్యకారణత్వం- క్వాచిత్కముపాదానోపాదేయత్వం. నిమిత్తనైమిత్తికత్వమపి క్వాచిత్కమేవ. ఉత్తరోత్తరభూయస్తయా- పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్నామాదేరుత్తరోత్తరవాగాదిభూయస్త్వేనేతి యావత్. స్మృతినిమిత్తస్సద్భావో యస్య తత్తథా. ఆశాఖ్యైః రశనాపాశైస్సర్వతో విపాశితమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బిసమివేతి) బిసశబ్దో మృణాళవిషయః. యథోక్తం జగద్యస్మిన్నర్పితం- స ఏష భూయానితి సమ్బన్ధః. సర్వస్య జగతః తస్మిన్నర్పితత్వమేవ దృష్టాన్తద్వారా స్పష్టయతి (యేన చేతి) సర్వతో వ్యాపినేత్యస్యైవ స్ఫుటీకరణం- అన్తర్బహిర్గతేనేతి. ప్రాణస్యాశాయాస్సకాశాద్భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) లిఙ్గానాం - వ్యష్టీనాం సఙ్ఘాతః- సముదాయః. తద్రూపే- సమష్ట్యాత్మనీతి యావత్. ఉపాధితద్వతోరైక్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రజ్ఞాత్మనీతి) తస్యైవాధ్యాత్మమధిదైవం చావస్థానం సూచయతి (దైహిక ఇతి) ప్రాణాన్తరం వ్యావర్తయతి (ముఖ్య ఇతి) యథోక్తేఽస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞాత్మనీతి పరమాత్మోపాధిత్వం ప్రాణస్యోక్తం- తదుపపాదయతి (యస్మిన్నితి) తస్మిన్ సర్వం సమర్పితమితి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. కిమితి చక్షురాదిషు విద్యమానేషు ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య పరమాత్మోపాధిత్వముపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యశ్చేతి) ప్రాణస్యేశ్వరం ప్రతి సర్వాధికారిత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ఈశ్వరం ప్రతి ప్రాణస్యోపాధిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్త్వితి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. ప్రాణః ఛాయావదీశ్వరమనుగచ్ఛతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తద్యథేతి) భూతమాత్రాః- శబ్దాదయః పృథివ్యాదయశ్చ విషయాః. ప్రజ్ఞామాత్రాసు- శబ్దాదిబుద్ధిషు తజ్జనకేష్విన్ద్రియేషు చేత్యర్థః. భవతు తాసాం ప్రాణేఽర్పితత్వం - తథాపి కథం ప్రాణస్య ఛాయావదీశ్వరం ప్రత్యనుగతిః - తత్రాహ (స ఏష ఇతి) కౌషీతకీనాం- శ్రుతేరితి శేషః. ప్రాణస్య యథోక్తవిశేషణవైశిష్ట్యమతశ్శబ్దార్థః. వ్యాఖ్యాతం భాగమనూద్యావశిష్టమంశం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) సర్వాస్పదత్వాదితి యావత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యాదేః * ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతీత్యన్తస్య తాత్పర్యార్థం సఙ్క్షిప్య కథయతి (సర్వమితి) దాతుర్దేయస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వం ప్రకటయతి (ప్రాణ ఇతి) తదపీతి- దీయమానముచ్యతే. స్వస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వాత్ప్రాణాయైవేత్యుక్తం. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వమతశ్శబ్దార్థః. ౧

రం.— (ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణసహచరితో జీవో లక్ష్యతే. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. (యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితం) యథా రథచక్రస్య అరాః నాభ్యాశ్రితాః - ఏవం సమస్తమచేతనం భూతజాతం చేతనాశ్రితమిత్యర్థః. * భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి) గన్తా దేవదత్తాదిరపి జీవ ఏవ. గమనకరణమశ్వాదిరపి జీవ ఏవ. దాతాపి జీవ ఏవ. దేయం గవాదిరపి జీవ ఏవ. సమ్ప్రదానభూత బ్రాహ్మణాదిరపి జీవ ఏవేత్యర్థః. (ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసేత్యాది) పిత్రాదిరపి జీవ ఇతి ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౧

ఉ.— సయదిపితరంవామాతరంవాభ్రాతరంవాస్వసారం వాచార్యంవాబ్రాహ్మణంవాకించిద్భృశమివప్రత్యాహధిక్త్వాస్త్విత్యేవైనమాహుః పితృహావైత్వమసి మాతృహావైత్వమసి భ్రాతృహావైత్వమసి స్వసృహావైత్వమస్యాచార్యహావైత్వమసిబ్రాహ్మణహావైత్వమసీ॥ ౨

అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణాఞ్ఛూలేనసమాసంవ్యతి షందహేన్నైవైనంబ్రూయుః పితృహాసీతినమాతృహాసీతినభ్రాతృహాసీతినస్వసృహాసీతినాచార్యహాసీతినబ్రాహ్మణహాసీతి॥ ౩

ప్రాణోహ్యేవైతానిసర్వాణిభవతిసవాఏషఏవంపశ్యన్నేవంమన్వానఏవం విజానన్నతివాదీ భవతితంచేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతిబ్రూయాన్నాపహ్నువీత॥ ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

శం.— కథంపిత్రాదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థోత్సర్గేణప్రాణవిషయత్వమితి. ఉచ్యతే - సతిప్రాణేపిత్రాదిశబ్దప్రయోగాత్, తదుత్క్రాన్తౌచప్రయోగాభావాత్,. కథంతదితి. ఆహ- సః- యఃకశ్చిత్పిత్రాదీనామన్యతమంయదితంభృశమివ- తదననురూపమివకించిద్వచనంత్వంకారాదియుక్తంప్రత్యాహ- తదైనంపార్శ్వస్థాఆహుర్ధిక్త్వాస్త్వితి- ధిగస్తుత్వామితి. ఏవంపితృహావైత్వం- పితుర్హన్తేత్యాది. ౨

ఆ.— ప్రసిద్ధిరనతిక్రమణీయేతిశఙ్కతే (కథమితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంపిత్రాదిశబ్దానాంప్రాణవిషయత్వాన్నప్రసిద్ధేరుల్లఙ్ఘనమిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) అన్వయవ్యతిరేకావేవప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) పిత్రాదిషుప్రాణేసతిపిత్రాదిశబ్దానాంప్రయుజ్యమానత్వ, మన్యథాచాప్రయుజ్యమానత్వం, తదిత్యుచ్యతే. (త్వఙ్కారాదియుక్తమితి) ఆదిపదేనతిరస్కారప్రభేదోగృహ్యతే. పిత్రాదిష్వప్రియవాదినంప్రతివివేకినాంధిక్కారవచనేహేతుమాహ (పితృహేతి) ౨

రం.— ననుపరిదృశ్యమానమాంసపిణ్డవిశేషాఏవపిత్రాదిశబ్దవాచ్యాః - నతుజీవఇతిమన్వానంప్రత్యాహ (సయదిపితరంవామాతరంవాభ్రాతరంవాస్వసారంవాచార్యంవేత్యాది) సజీవేషుపిత్రాదిశరీరేషుధిక్త్వామిత్యేవకించిద్భృశమధిక్షిపతిపురుషేపితృహేత్యాదిశబ్దాః ప్రయుజ్యన్తేఇత్యర్థః ౨

శం.— అథైనానేవోత్క్రాన్తప్రాణాన్- త్యక్తదేహాన్యద్యపిశూలేనసమాసం - సమస్యవ్యతిషన్దహేత్ - వ్యత్యస్యసందహేత్. ఏవమపివ్యతిక్రూరమపికర్మసమాసవ్యత్యాసాదిప్రకారేణదహనలక్షణం తద్దేహసమ్బద్ధమేవకుర్వాణంనైవైనంబ్రూయుఃపితృహేత్యాది. తస్మాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవగమ్యతేఏతత్పిత్రాద్యపిప్రాణఏవేతి. ౩

ఆ.— సతిప్రాణేపిత్రాదిషుపిత్రాదిశబ్దానాంప్రయుజ్యమానత్వమిత్యన్వయముక్త్వావ్యతిరేకమాహ (అథైనానేవేతి) సమస్య- పుఞ్జీకృత్య. వ్యత్యస్య- అవయవాన్విభజ్యేత్యర్థః. యద్యపీత్యుపక్రమాదేవమపీత్యేతత్తథాపీత్యస్మిన్నర్థేద్రష్టవ్యం. తదేవాతిక్రూరంకర్మవిశినష్టి (సమాసేతి) అవయవవిభఞ్జనమాదిశబ్దార్థః. తద్దేహసమ్బద్ధమిత్యత్రతచ్ఛబ్దఃపిత్రాదివిషయః. యద్యపిత్యక్తప్రాణేష్వపిదేహేషుపిత్రాదిశబ్దోదృష్టః- తథాపినాసౌముఖ్యః- తద్విషయక్రూరకర్మానుష్ఠానేపిశిష్టగర్హాఽదృష్టేరితిభావః. ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణానిత్యాది) అథతేష్వేవశరీరేషూత్క్రాన్తజీవేషుసత్సు తాన్ శూలేనసమాసం - సమస్యార్వాక్ శేషార్థాత్ అస్యతేర్ణముల్నాఽయంశబ్దః. శూలేనసమ్యక్ప్రక్షిప్యవ్యత్యస్యసమ్యక్ దహత్యపిపురుషే పితృహేత్యాదిశబ్దానప్రయుజ్యన్తేఇత్యర్థః. ౩

శం.— తస్మాత్ప్రాణోహ్యేవైతాని- పిత్రాదీనిసర్వాణిభవతిచలానిస్థిరాణిచ. సవాఏషః- ప్రాణవిత్ ఏవం- యథోక్తప్రకారేణపశ్యన్- ఫలతోఽనుభవన్. ఏవంమన్వానః- ఉపపత్తిభిశ్చిన్తయన్. ఏవంవిజానన్- ఉపపత్తిభిస్సంయోజ్యైవమేవేతినిశ్చయంకుర్వన్నిత్యర్థః. మననవిజ్ఞానాభ్యాంహిసమ్భూతశ్శాస్త్రార్థోనిశ్చితోదృష్టోభవేత్.అతఏవంపశ్యన్నతివాదీభవతి-నామాద్యాశాన్తమతీత్యవదనశీలోభవతీత్యర్థః. తంచేద్బ్రూయుస్తంయది- ఏవమతివాదినం- సర్వదాసర్వేశ్వరైర్నామాద్యాశాన్తమతీత్యవర్తమానంప్రాణమేవవదన్తమేవంపశ్యన్తమతివదనశీలం-అతివాదినం- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్యహిజగతఃప్రాణఆత్మాఽహమితిబ్రువాణంయదిబ్రూయురతివాద్యసీతి- బాఢమతివాద్యస్మీతిబ్రూయాత్ - నాపహ్నువీత. కస్మాద్ధ్యసావపహ్నువీత- యత్ప్రాణంసర్వేశ్వరమయమస్మీత్యాత్మత్వేనోపగతః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణస్యైవపిత్రాదిసంజ్ఞకత్వేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాత్ప్రాణోహీతి) ప్రాణస్యభూయస్త్వమిత్థంవ్యుత్పాద్యతద్విజ్ఞానఫలమాహ (సవాఇతి) ప్రాణవిత్- అతివాదీభవతీతిసమ్బన్ధః. కథంప్రాణవిత్త్వమిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వాత్మత్వం- యథో

ఉ.— ఏషతు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

క్తప్రకారః. ఫలతోఽనుభవః- స్వరూపత్వేన సాక్షాత్కారః. తదనుదర్శనేనైవ ప్రాణవిత్త్వసిద్ధ్యతిసతికిమితిమననవిజ్ఞానే పృథగుపన్యస్యేతే-త త్రాహ (మననవిజ్ఞానాభ్యాం హీతి) ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్ ఉపపత్తిసహకృతాద్వాక్యాద్వ్యుత్పత్తిర్విషయజ్ఞానం జాయతే- తదత్ర విజ్ఞానం వివక్ష్యతే. తత్ఫలం సాక్షాత్కరణం - దర్శనమితి భేదః. మననవిజ్ఞానే వినా దర్శనాసమ్భవోఽత శ్శబ్దార్థః. ఏవం- మననాదిద్వారేణేతియావత్. అతివాదిత్వాపహ్నవ్య ఇత్యత్రాహ (నాపహ్నవీత) నాపహ్నవీతేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (కస్మాదితి) యత్- యస్మాదయం - విద్వానాత్మత్వేన సర్వేశ్వరం ప్రాణమస్మీతి ఉపగతవాన్- తస్మాదపహ్నవే హేత్వభావాదాత్మనోఽతివాదిత్వం నాపహ్నవీతేత్యర్థః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) అతస్సజీవేషు పిత్రాదిషు హింసితేషు పితృహేత్యాదిశబ్దప్రయోగాన్నిర్జీవేష్వప్రయోగాచ్చ నిర్జీవస్య శరీరస్య పిత్రాదిత్వాభావస్య సిద్ధత్వాత్ జీవ ఏవ పిత్రాదిర్భవతీత్యర్థః. భగవతా భాష్యకృతా * ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః ప్రాణసహచారీ ప్రత్యగాత్మా- న వాయువిశేషమాత్రం. * ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదయః ప్రాణస్య చేతనతామవగమయన్తి. పితృహా మాతృహేత్యాదినా స ప్రాణేషు పితృప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వాదినిమిత్తోపక్రోశవచనాత్, తేష్వేవ విగతప్రాణేష్వత్యన్తోపమర్దకారిణ్యుపక్రోశాభావాచ్చ హింసాయోగ్యశ్చేతన ఏవ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. అప్రాణేషు స్థావరేష్వపి చేతనేషూపమర్దభావాభావయోర్హింసాతదభావదర్శనాత్ హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేతి నిశ్చీయతే. అత ఏవ చారనాభిదృష్టాన్తాద్యుపన్యాసేన ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పర ఇతి న భ్రమితవ్యం-పరస్య హింసాప్రసఙ్గాభావాత్, జీవాదితరస్య భోగ్యభోగోపకరణస్య కృత్స్నస్యాచిత్వస్తునో జీవాయత్తస్థితిత్వేన ప్రత్యగాత్మన్యేవారనాభిదృష్టాన్తోపపత్తేశ్చేతి భాషితం. యద్యపి * నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి నిర్దిష్టస్య జీవస్య స్వతో హింసాయోగ్యత్వాభావేపి దేహాదిసాహిత్యప్రయుక్తహింస్యత్వవత్ ముఖ్యస్య ప్రాణస్యాపి హింస్యత్వం సుపచం. స్థావరహింసాస్థలేపి * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రభాష్యకృతా స్థావరేషు ప్రాణస్య పఞ్చధాఽవస్థాయ శరీరధారణాభావేపి ప్రాణసద్భావోస్తీతి * నతు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రే భాషితత్వేన ప్రాణస్య సద్భావాద్ధింసాదివచనముపపద్యత ఏవ. తథాపి * ప్రాణో హ పితేత్యాదివాక్యనిర్దిష్టానాం జీవవాచితయా లోకే ప్రసిద్ధానాం బహూనాం పిత్రాదిశబ్దానాం గౌణత్వకల్పనాపేక్షయైకస్య ప్రాణశబ్దస్యైవ జీవత్వమాశ్రయణీయమితి భాష్యకారాభిప్రాయః. అత ఏవ వృత్తికృతా భగవతా బోధాయనేనాపి * భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాదితి సూత్రవ్యాఖ్యానే * ప్రత్యగాత్మనఃఊర్ధ్వముపదేశాదిత్యేవోక్తం- నతు ముఖ్యప్రాణాదూర్ధ్వమితి. వేదనాజనకవ్యాపారలక్షణహింసాయాః వేదనాశూన్యే అచేతనే అసమ్భవాచ్చ. (సవా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి) పూర్వవాక్యే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః సవా ఏషః - జీవః స్వాత్మానముక్తేన ప్రకారేణ మననవిషయీకుర్వన్, విజానన్- ఉపాసీనశ్చసన్, తేన ప్రకారేణ పశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్, అతివాదీ భవతి- అతిక్రాన్తస్వోపాస్యవస్తువాదీ భవతి. స్వోపాస్యవస్తునః సర్వోత్కృష్టత్వవాదీ భవతీత్యర్థః. బృహస్పతిసమప్రత్యర్థిజనాప్రతిభాధాయకస్వోపాస్యదేవతాపారమ్యవాదశీలత్వం-అతివాదిత్వం. తచ్చోపాస్యదేవతాతిశయే పర్యవస్యతి. ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇత్యాదౌ * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. తతశ్చ స్వోపాస్యదేవతాసాక్షాత్కారోఽతివాదిత్వే హేతురిత్యర్థః. సాక్షాత్కారప్రీతస్వోపాస్యదేవతానుగ్రహాదీదృశమతివాదిత్వం భవతీతి భావః. అత్ర స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇతి వాక్యేన పూర్వసన్దర్భనిర్దిష్టప్రాణస్య ద్రష్టృత్వమన్తృత్వాదికథనాదపి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవ ఇత్యవసీయతే- ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవత్వజ్ఞాపనాయైవ స వా ఏష ఇతి పదయోః ప్రవృత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నవీత) ప్రాణశబ్దితస్య జీవస్య పూర్వోక్తనామాద్యాశాన్తసర్వాతిశాయిత్వాదేవాతివాదిత్వం నాపహ్నోతవ్యమితి భావః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స ఏష నారదః సర్వాతిశయం ప్రాణం స్వమాత్మానం శ్రుత్వా నాతః పరమస్తీత్యుపరరామ - న పూర్వవత్కిమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి పప్రచ్ఛ యతః. తమేవం వికారానృతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన పరితుష్టమకృతార్థం పరమార్థసత్యాతివాదినమాత్మానం మన్యమానం యోగ్యం శిష్యం మిథ్యాగ్రహవిశేషాద్విప్రచ్యావయన్నాహ భగవాన్సనత్కుమారః. ఏష తు వా అతివదతి- యమహం వక్ష్యామి. న ప్రాణవిదతివాదీ పరమార్థతః-నామాద్యపేక్షం తు తస్యాతివాదిత్వం. యస్తు భూమాఖ్యం సర్వాతిక్రాన్తం తత్త్వం పరమార్థసత్యం వేద- సోఽతివాదీత్యత ఆహ- ఏష తు వా అతివదతి-యః సత్యేన- పరమార్థసత్యవిజ్ఞానవత్తయాఽతివదతి. సోఽహం త్వాం ప్రపన్నో భగవన్సత్యేనాతివదాని. తథా మాం నియునక్తు భగవాన్ - యథాహం సత్యేనాతివదానీత్యభిప్రాయః. యద్యేవం సత్యేనాతివదితుమిచ్ఛసి- సత్యమేవ తు తావద్విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుక్త ఆహ నారదః-తథాస్తు తర్హి - సత్యం భగవో విజిజ్ఞాసే- విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛేయం త్వత్తోఽహమితి. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి నావిజానన్సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణాన్తముపదేశం శ్రుత్వా నారదస్య తూష్ణీంభావే కింకారణమిత్యాశఙ్క్యోత్తరమాహ (స వా ఏష ఇతి) కథం తస్యోపరతిరవగతేత్యాశఙ్క్యాహ (న పూర్వవదితి) కిమితి తర్హి ప్రాప్తాయామపి పృష్టాయాం స్వయమేవాచార్యో వ్యుత్పాదయతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ప్రాణస్య వికారత్వేనానృతత్వం *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యుక్తం. తస్మిన్ననృతే ప్రాణే బ్రహ్మణి విజ్ఞానం. తేనేతి యావత్. పరితుష్టత్వే కథమకృతార్థత్వమిత్యాశఙ్క్య మిథ్యాజ్ఞానశాలిత్వాదిత్యాహ (పరమార్థేతి) స చ తస్యోపేక్ష్యత్వమిత్యాహ (యోగ్యమితి) మిథ్యాగ్రహవిశేషః- నాస్తి ప్రాణాత్పరమిత్యభిమానః. కథం తర్హి ప్రాణవిదోఽతివాదిత్వముక్తం. తత్రాహ (నామాదీతి) కస్తర్హి పరమార్థతోఽతివాదీత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) సోఽతివాదీతి యతస్సనత్కుమారస్యాభిప్రాయః- అత ఏవాహేతి యోజనా. స చ నారదస్య నాద్యాపి సత్యవిజ్ఞానముత్పన్నం- కథం సత్యేనాతివదానీతి పృచ్ఛతి- తత్రాహ (తథేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అత్ర పూర్వపర్యాయేష్వనుక్తస్యాతివాదిత్వస్య కథనాత్ ప్రక్రాన్త ఆత్మోపదేశః ప్రాణశబ్దితే ప్రత్యగాత్మని పర్యవసన్న ఇతి ప్రాణాద్భూయోఽస్తీతి పునరపృచ్ఛత్యేవ నారదే సనత్కుమారః స్వయమేవ తతోఽప్యతిశయితం పరమాత్మానముపక్షిపతి (ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి) తుశబ్దో విశేషప్రదర్శకః. * తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి దహరవిద్యాయాం వక్ష్యమాణత్వాత్ సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః సత్యశబ్దో బ్రహ్మపరః. తస్య సతతైకరూపత్వేన నిర్వికారత్వాత్ సత్యత్వం. తేన బ్రహ్మణా నిమిత్తేన యోఽతివదతి- ఏషోఽతివాదీ పూర్వస్మాత్ ప్రాణాతివాదినో విశిష్ట ఇత్యర్థః. అత్ర భాష్యకృతా *సత్యేనేతీత్థంభూతలక్షణే తృతీయా. సత్యేన- పరేణ బ్రహ్మణా ఉపాస్యేనోపలక్షితో యోఽతివదతీత్యర్థ ఇతి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా కణ్ఠతః ప్రతిపాదితా. *అతివాద్యన్తరత్వనిమిత్తం సత్యశబ్దాభిధేయం చ పరం బ్రహ్మ ప్రతీయత ఇతి భాష్యవాక్యాన్నిమిత్తత్వార్థకత్వమపి తృతీయాయాస్సూచితం. తతశ్చ నిమిత్తస్య కరణత్వవివక్షయా కారకవిభక్తిత్వమపి భాష్యకృదభిమతమేవేతి ద్రష్టవ్యం. సత్యాతివాదినః ప్రాణాతివాద్యపేక్షయాఽతిశయకథనాత్ సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాపేక్షయా భూయస్త్వముక్తం భవతి. న చ పూర్వప్రస్తుతప్రాణాతివాదిన ఏవ *ఏష తు వా అగ్నిహోత్రీ యస్సత్యం వదతీత్యాదావివ సత్యవచనసఙ్గతయా విధేయతామితి వాచ్యం- *ఏష తు వా అగ్నిహోత్రీతి వాక్యే ద్రవ్యదేవతాన్తరాభావేన అగ్నిహోత్రాన్తరాప్రతీతేస్తుశబ్దస్వారస్యభఙ్గః- ఇహ తు ప్రకృతాతివాదనిమిత్తప్రాణవ్యతిరిక్తస్య సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణో నిమిత్తాన్తరస్య ప్రతీతేః న తత్స్వారస్యభఙ్గో యుక్తః. కించ- సత్యవదనస్యాఙ్గతయా విధానే సత్యం వదతీతి నిర్దేశస్య యుక్తతయా సత్యేనేతి తృతీయాయా అతీవ్యుపసర్గస్య చాయోగాదితి ద్రష్టవ్యం. (సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి) బ్రహ్మణా అతివదానీతి శిష్యః ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. ఇతర ఆహ (సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యది సత్యశబ్దిత బ్రహ్మనిమిత్తకాతివాదితామభిలషసి- తర్హి బ్రహ్మోపాస్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనమతివాదిత్వహేతురితి యావత్. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) విజిజ్ఞాసే- ఉపాసితుం కరోమీత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యదా వై సత్యం పరమార్థతో విజానాతి ఇదం పరమార్థతస్సత్యమితి- తతోఽనృతం వికారజాతం వాచారమ్భణం హిత్వా సర్వవికారావస్థం సదేవైకం సత్యమితి తదేవాథ వదతి- యద్వదతి. నను వికారోఽపి సత్యమేవ- నామరూపే సత్యం- తాభ్యామయం ప్రాణస్ఛన్నః- * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి శ్రుత్యన్తరాత్. సత్యం- ఉక్తం సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరే వికారస్య- న తు పరమార్థాపేక్షముక్తం. కిం తర్హి, ఇన్ద్రియవిషయావిషయత్వాపేక్షం సచ్చ త్యచ్చేతి సత్యమిత్యుక్తం. తద్ద్వారేణ చ పరమార్థసత్యస్యోపలబ్ధిర్వివక్షితేతి. * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి చోక్తం. ఇహాపి తదిష్టమేవ. ఇహ తు ప్రాణవిషయాత్పరమార్థసత్యవిజ్ఞానాభిమానాద్వ్యుత్థాప్య నారదం యత్సదేవ సత్యం పరమార్థతో భూమాఖ్యం- తద్విజ్ఞాపయిష్యామీత్యేష విశేషతో వివక్షితోఽర్థః. (నావిజానన్సత్యం వదతి) యస్త్వవిజానన్వదతి- సోఽగ్న్యాదిశబ్దేనాగ్న్యాదీన్పరమార్థసద్రూపాన్మన్యమానో వదతి. న తు తే రూపత్రయవ్యతిరేకేణ పరమార్థతస్సన్తి. తథా తాన్యపి రూపాణి సదపేక్షయా నైవ సన్తీత్యతో నావిజానన్సత్యం వదతి. విజానన్నేవ సత్యం వదతి. న చ తత్సత్యవిజ్ఞానమవిజిజ్ఞాసితం- అప్రార్థితం జ్ఞాయత ఇత్యాహ (విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యద్యేవం- విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి. ఏవం సత్యాదీనాం చోత్తరోత్తరాణాం కరోత్యన్తానాం పూర్వపూర్వహేతుత్వం వ్యాఖ్యేయం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యదా వై విజానాతీత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (యదేతి) యదవిశ్వం సద్రూపాదనుగతాద్భిన్నం- అసదేవ స్యాత్. యదిత్వభిన్నం- సన్మాత్రమేవ పరమార్థసత్యం నిత్యేతి పరమార్థతస్సత్యం యదా వై విజానాతీత్యర్థః. విజ్ఞానప్రకారమభినయతి (ఇదమితి) తతః-

మూ.— యదా వై మనుతేఽథ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

తథాఽనృతం వికారజాతం హిత్వా స దేవ సత్యమితి కృత్వా యద్వదతి తత్త్వదేవ వదతీతి యోజనా. సత్యవిజ్ఞానస్య తద్వదనం ప్రతి హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథశబ్దః. శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన భేదాభేదవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి) కింబృహదారణ్యకశ్రుత్యా వికారస్య సత్యత్వముక్తమిత్యేతావన్మాత్రముచ్యతే - కిం వా పరమార్థసత్యత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) భేదాభేదయోర్విరోధాదేకోపాధ్యానయోగాత్, ద్వాకారస్య చ రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వానుమానాత్, దత్యన్తాబాధ్యత్వాభిప్రాయేణ సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరేణోక్తమిత్యర్థః. కథం తర్హి ప్రాణాదిషు సత్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకారం స్ఫోరయతి (కింతర్హీతి) ఇన్ద్రియజనితసద్బుద్ధివిషయత్వాదేషు భూతత్రయం సదిత్యుచ్యతే - తదవిషయత్వాదేషు భూతద్వయం త్యదితి వ్యవహ్రియతే - తథా చ భూతపఞ్చకం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పాద్య సత్యమితి యథోక్తం - తథా తద్బీజభూతయోర్నామరూపయోస్తదాత్మకత్వాచ్చ ప్రాణానాం సత్యత్వం వ్యావహారికమిష్టమిత్యర్థః. ఇతశ్చ ప్రాణాదిషు మిథ్యాభూతేష్వపి సత్యశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యాహ (తస్మాదేతేతి) ప్రాణాదీనాం వ్యావహారికసత్యత్వానువాదద్వారేణాధ్యారోపాపవాదన్యాయేన పరమార్థసత్యస్య బ్రహ్మణోఽవగతిర్వివక్షితేతి కృత్వా తేష్వపి సత్యత్వశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. యథోక్తోఽర్థో వివక్షితో బృహదారణ్యకశ్రుతావిత్యత్ర గమకమాహ (ప్రాణా వా ఇతి) నను శ్రుత్యన్తరే వికారస్యాపి వ్యావహారికం సత్యత్వమిష్టం - ప్రకృతే తు న తదిష్యతే- భూమ్న ఏవ సత్యత్వాఙ్గీకారాత్. తథా చ విరోధతాదవస్థ్యం- అత ఆహ (ఇహాపీతి) యది ప్రాణస్యాపి వ్యవహారతస్సత్యత్వముపగతం - కింతర్హి సనత్కుమారస్య వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి) యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి యద్వాక్యం స్మృతం- తదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్ఫుటయన్నాదౌ వ్యతిరేకమాహ (నావిజానన్నితి) పరమార్థసత్యమవిజానన్నపి వదత్యగ్న్యాదీనిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) తర్హి కథం స దేవ పరమార్థసత్యమితి వదతోఽభీష్టసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) తాన్యేవ త్రీణి రూపాణి పృథగ్విదన్తి. నేత్యాహ (తథేతి) అతోఽస్య నాస్త్యేవ సత్యవాదిత్వమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయమాచష్టే (విజానన్నేవేతి) అస్తు తర్హి సత్యవిజ్ఞానపూర్వకమతివాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యద్యేవం- జిజ్ఞాసాద్వారా సత్యవిజ్ఞానం జ్ఞేయమిత్యేవమిష్టం చేదిత్యర్థః. సత్యవదనం ప్రతి సత్యవిజ్ఞానస్య యథా కారణత్వముక్తం- తథా పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరముత్తరం కారణత్వేన ద్రష్టవ్యమిత్యతిదిశతి (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౭.— బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదహేతుత్వం బ్రహ్మసాక్షాత్కారద్వారేత్యాహ (యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి) అత్ర విజానాతిశబ్దః సాక్షాత్కారపరః. యదా వై సాక్షాత్కరోతి- తదా సత్యం వదతి- సత్యేనాతివదతీత్యర్థః. పూర్వత్ర * సత్యేనాతివదతీతి నిర్దిష్టత్వాత్, సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణోఽతివదనం ప్రతి నిమిత్తత్వేన కరణత్వవివక్షయా తృతీయయా, వదనం ప్రతి కర్మతయా ద్వితీయయా, అన్వయోపపత్తేః. * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీతి సాక్షాత్కారమననోపాసనానామతివాదిత్వనిమిత్తతయా పూర్వోక్తత్వాత్, * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపాసనస్యోక్తత్వాత్, * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మననస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, అత్ర విజానాతీత్యనేన సాక్షాత్కార ఏవోచ్యతే. ఉక్తం చ వ్యాససార్యైః * విజానాతిశబ్దస్సాక్షాత్కారపరః- నతు శాస్త్రజన్యజ్ఞానపరః- * యదా వై మనుతేఽథ విజానాతీతి విజానాత్యర్థస్య మననసాధ్యత్వావగమాత్. సత్యం వదతి - సత్యమతివదతీత్యర్థ ఇతి. (నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) సాక్షాత్కారాభావే నాతివాదిత్వం. అతస్సాక్షాత్కారరూపం విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యం - సమ్పాద్యమిత్యర్థః. పాకం పచతీతివద్విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యమితి నిర్దేశః. ఉత్తరత్రాపి విజిజ్ఞాసితవ్యపదస్య సమ్పాద్యత్వమేవార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సత్యవ్యతిరిక్తవిషయాణి విజిజ్ఞాసితవ్యపదాని సమ్పాద్యపరాణీతి. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) హే భగవన్ అతివాదిత్వనిమిత్తం సాక్షాత్కారం సమ్పాదయామీత్యర్థః. పూర్వఖణ్డే * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదిత్వహేతుత్వకథనాత్, అత్ర చ వాక్యే సాక్షాత్కారస్యాతివదనహేతుత్వకథనాత్, బ్రహ్మోపాసనతత్సాక్షాత్కారయోః ద్వారద్వారిభావాపన్నయోరేవాతివాదహేతుత్వం సిధ్యతి. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా * బ్రహ్మసాక్షాత్కారనిమిత్తాతివాదిత్వసిద్ధయే పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారోపాయభూతం బ్రహ్మోపాసనం * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్యత ఇతి భాషితం. కేచిత్తు * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విహితం సాక్షాత్కారహేతుభూతం విజ్ఞానమేవ * యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి ఖణ్డేనాపి నిర్దిశ్యతే - నతు సాక్షాత్కారః. ఏవం చ సతి * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనముపదిశ్యతే తదుపాయభూతం బ్రహ్మమననం * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యత ఇతి భాష్యమపి స్వరసమితి వదన్తి. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

౧౮.— (యదా వై మనుత ఇతి). మతిః- మననం. తర్కః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రద్ధాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి నిష్ఠాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి కృతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— విజ్ఞానకారణీభూతాం మతిం వ్యాచష్టే (యదేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై మనుతే௨థ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మోపాసనోపాయభూతం మననం సమ్పాద్యమిత్యర్థః. శిష్య ఆహ (మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మన్తవ్యవిషయే ఆదర ఆస్తిక్యబుద్ధిః శ్రద్ధా. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మననహేతుభూతాం శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (యదేత్యాది) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) అత్ర నావ్యర్థతా * శ్రవణప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్య మననోపదేశేన శ్రవణమప్యర్థసిద్ధం మత్వా శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధాం శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యత ఇతి భాషితం. అత్ర శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధామిత్యనేన బ్రహ్మశ్రవణవిషయిణీ శ్రద్ధా వివక్షితా. * శ్రద్ధా చ- [illegible] వ్యాఖ్యాతం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నిష్ఠా- గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వం బ్రహ్మవిజ్ఞానాయ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శ్రద్ధాహేతుం నిష్ఠాం వ్యాచష్టే (నిష్ఠేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యం నాన్యదితి వ్యవసాయరూపా నిష్ఠా శ్రోతుస్స్వరూపలక్షణశ్రద్ధోపాయతయా సమ్పాద్యేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (యదా వై కరోతి) కృతిః- ఇన్ద్రియసంయమశ్చిత్తైకాగ్రతాకారణం చ. సత్యాం హి తస్యాం నిష్ఠాదీని యథోక్తాని సమ్భవన్తి విజ్ఞానావసానాని. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— నిష్ఠానిశ్చయాత్ కృతిం విభజతే (కృతిరితి) కథం పునరేతేషాముత్తరముత్తరం పూర్వస్య పూర్వస్య కారణం భవతి - తత్రాహ (సత్యాం హీతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) ఉద్యోగప్రయత్నాపరపర్యాయా శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానే సతి మనసో నియమనరూపా కృతిః బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యమిత్యేవం నైరన్తర్యేణ నిష్ఠాహేతుత్వాత్ సైవోపాస్యేత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాపి కృతిః యదా సుఖం లభతే- సుఖం నిరతిశయం వక్ష్యమాణం లబ్ధవ్యం మయేతి మన్యతే. తదా భవతీత్యర్థః. యథా దృష్టఫలసుఖా కృతిః- తథేహాపి. (నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి) భవిష్యదపి ఫలం లబ్ధ్వేత్యుచ్యతే- తదుద్దిశ్య ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. అథేదానీం కృత్యాదిషూత్తరోత్తరేషు సత్సు సర్వం స్వయమేవ ప్రతిభాసతే- న తద్విజ్ఞానాయ పృథగ్యత్నః కార్య ఇతి ప్రాప్తం. తత ఇదముచ్యతే (సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యాది) సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇత్యభిముఖీభూతాయాహ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృతిస్తర్హి కుతో భవతీతి- తత్రాహ (సోఽపీతి) యదా సుఖం లభతే- తదా భవతీతి సమ్బన్ధః. నను సుఖలాభస్యేన్ద్రియసంయమాదిపూర్వకత్వే కథం సుఖలాభాధీనా కృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సుఖమితి) వక్ష్యమాణసుఖలబ్ధవ్యత్వాభిమానాదేవ యథోక్తా కృతిస్సిధ్యతీత్యర్థః. సుఖం లబ్ధ్వా కరోతీత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) దృష్టఫలం- పుత్రపశ్వాది. తజ్జన్యసుఖోద్దేశపూర్వికా లోకే కృతిర్దృష్టా- తథా శాస్త్రీయాపి సుఖం లబ్ధ్వైవ కరోతి- న తు వినా తదుద్దేశమిత్యర్థః. నన్విన్ద్రియాణాం మనసశ్చ సంయమపూర్వకం సుఖం భవతి - తథా చ కథం తల్లబ్ధ్వా కరోతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (భవిష్యదపీతి) ఉత్తరగ్రన్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (అథేత్యాదినా) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) ఉక్తలక్షణాయాః కృతేః బ్రహ్మణి నిరతిశయానుకూలత్వావగమస్సాధనం సమ్భవాత్ శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనో నియమనరూపకృతిహేతుతయా అత్యన్తానుకూలత్వలక్షణం సుఖత్వం బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. అత్ర చ శ్రవణమననశ్రద్ధాదేః ప్రాగేవ సుఖప్రాప్త్యసమ్భవాత్ ప్రాప్తవ్యస్యాపి లబ్ధత్వం జ్ఞానమేవార్థః- జ్ఞానస్యాపి ప్రాప్తిరూపత్వాత్. శ్రోతవ్యే అత్యన్తానుకూలజ్ఞానాభావే శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనో నియమనరూపకృతేరసమ్భవాత్ అత్యన్తానుకూలత్వం శ్రోతవ్యే బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమితి భావః. అత్ర విజిజ్ఞాసితవ్యశబ్దస్య జ్ఞాతవ్యత్వమర్థః - నోపాసితవ్యత్వం సమ్పాదనీయత్వం వేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యో వై భూమా- మహత్. నిరతిశయం బహ్వితి పర్యాయాః. తత్సుఖం. తతోఽర్వాక్ సాతిశయత్వాదల్పం- అతస్తస్మిన్నల్పే సుఖం నాస్తి- అల్పస్యాధికతృష్ణాహేతుత్వాత్. తృష్ణా చ దుఃఖబీజం. న హి దుఃఖబీజం సుఖం దృష్టం జ్వరాదిలోకే- తస్మాద్యుక్తం- నాల్పే సుఖమస్తీతి. అతో భూమైవ సుఖం- తృష్ణాదిదుఃఖబీజత్వాసమ్భవాద్భూమ్నః... ... ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమాఽథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యꣳ స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని యది వా న మహిమ్నీతి॥ ౧

ఆ — భూమ్నోఽర్వాగపి వైషయికం సుఖమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తతోఽర్వాగితి) కథమల్పత్వేఽపి సుఖత్వం వార్యతే - తత్రాహ (అల్పస్యేతి) దుఃఖరూపాం తృష్ణాం ప్రత్యల్పస్య సుఖస్య హేతుత్వే కథం స్వయం సుఖాసభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అల్పస్య సుఖస్య దుఃఖాన్తర్భావే సిద్ధే ఫలితమాహ (అతశ్చేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి) భూమశబ్దో హి బహుత్వవాచీ... బహుశబ్దాత్ పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి ... బహుత్వం చాత్ర వైపుల్యం. ... అల్పం ... ప్రతియోగివర్త్మనా, ... సుఖమస్తీత్యల్పత్వప్రతిషేధ... వైపుల్యం ... రూపం. ... సుఖశబ్దస్య ... ఆతఏవ న వైపుల్యరూపధర్మపరో భూమశబ్దః - సుఖస్య వైపుల్యరూపత్వాభావాత్, అల్పప్రతియోగితయా నిర్దేశాత్, ... అల్పత్వం భూమప్రతియోగితయా నిర్దిశ్యతే - ... అతోఽల్పశబ్దప్రతియోగితయా ... భూమశబ్దో వైపుల్యార్థ ఏవ. తదస్యాయమర్థః - యదుత్కృష్టం విపులం - తదేవ సుఖం - ఆత్మస్వరూపమిత్యర్థః. నాల్పే సుఖమస్తి. సుఖం - సుఖత్వం. ఆత్మస్వరూపస్యేత్యర్థః. ... అల్పే ప్రత్యగాత్మసుఖే సుఖత్వనిషేధస్య ... సుఖత్వనిషేధపరత్వాత్, ... తత్త్వభూమభిన్నస్య సుఖత్వాభావాత్ సుఖత్వాదేవ ... విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః. ... శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కింలక్షణోఽసౌ భూమేతి. ఆహ - యత్ర - యస్మిన్ భూమ్ని తత్త్వే నాన్యద్ద్రష్టవ్యమన్యేన కరణేన ద్రష్టాన్యో విభక్తో దృశ్యాత్ పశ్యతి. తథా - నాన్యచ్ఛృణోతి. నామరూపయోరేవాన్తర్భావాద్విషయభేదస్య తద్గ్రాహకయోరేవేహ దర్శనశ్రవణయోర్గ్రహణమన్యేషాం చోప లక్షణార్థత్వేన. మననం త్వత్ర ... నాన్యన్మనుత ఇతి. ... తథా - నాన్యద్విజానాతి. ... సభూమా. ... నాన్యత్పశ్యతీత్యాదినా - ... యదన్యదన్యత్పశ్యతి - ... క్రియాకారకఫలభేదో ... సంసార ఇతి. ... అవిద్యాకృత ... స్వే మహిమ్ని ... యది వా న మహిమ్నీతి ... ప్రతిష్ఠితః ... ౧

౧. — భూమ్నస్సవిశేషత్వం నిర్విశేషత్వం వేతి ప్రశ్నపూర్వకం నిర్విశేషత్వం నిర్ధారయతి (కిమిత్యాదినా) నాన్యచ్ఛృణోతి- స భూమేతి సమ్బన్ధః. కిమితి స్పర్శనాదిష్వపి సత్సు దర్శనశ్రవణయోరేవ నిషేధ్యత్వేనాత్ర గ్రహణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) అనుక్తానాం స్పర్శనాదీనాముపలక్షణార్థత్వేనాత్ర ద్వయోర్గ్రహణం- స్పర్శనాద్యవిషయత్వస్యాపి భూమ్ని భావాదిత్యాహ (అన్యేషామితి) అత్రేతి-లక్షణవాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాయశ ఇతి) యస్మిన్నధికరణే తత్త్వవిచారణాయాం అన్యః అన్యం న పశ్యతి, న శృణోతి, న నుసుతే, న విజానాతి,- స భూమేతి ద్రష్ట్రాద్యవిషయత్వనిషేధేనాధ్యాసాధికరణత్వోపలక్షితస్య వికల్పావిషయత్వమేవ భూమలక్షణమిత్యుపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ లక్షణం స్ఫుటయితుం వివృణోతి (కిమత్రేతి) లోకప్రసిద్ధదర్శనాదివిషయత్వాభావమాత్రం భూమ్నో లక్షణం- తన్నిషేధేన స్వజ్ఞేయత్వం వేతి విమర్శార్థః. కస్మిన్పక్షే కో లాభః- కో వా దోష ఇతి శిష్యః పృచ్ఛతి (కించాత ఇతి) ఆద్యమనూద్య తత్ర లాభం దర్శయతి (యదీతి) అన్యస్య- ప్రసిద్ధస్య దర్శనాదేర్విషయత్వం భూమ్ని నాస్తీత్యేతావన్మాత్రం తస్య లక్షణమిత్యుచ్యతే చేత్- సర్వవికల్పాతీతః ప్రత్యగాత్మా భూమేత్యద్వైతపక్షసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం పక్షమనూద్య తస్మిన్ దోషం సూచయతి (అథేత్యాదినా) తమేవ దోషం ప్రశ్నపూర్వకం స్ఫుటయతి (యద్యేవమిత్యాదినా) సతి క్రియాకారకఫలభేదే కథం సంసారానివృత్తిః- తత్రాహ (క్రియేతి) సతి భేదే క్రియాదేస్సంసారత్వం లోకే దృష్టం- తద్వల్లక్షణ్యాదేకస్మిన్నేవ క్రియాకారకభావస్య న సంసారత్వమితి చోదయతి (ఆత్మైకత్వ ఇతి) ఏకస్మిన్ క్రియాదిభేదస్యాసమ్భవం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మన ఇతి) ద్వితీయపక్షస్య దుష్టత్వే స్పష్టీకృతే ప్రథమపక్షస్యాపి సమానం దుష్టత్వమితి శిష్యశ్శఙ్కతే (అన్యేతి) ఆద్యపక్షేఽపి న పశ్యతీత్యేతావతైవ దర్శనాద్యభావలాభాదన్యత్రేత్యన్యదితి చ విశేషణే వ్యర్థే స్యాతామిత్యర్థః. వ్యర్థమేవేదం వచనమిత్యాశఙ్క్య శిష్యః స్వయమేవ బ్రూతే (దృశ్యతే హీతి) లోకే హి యత్ర శూన్యే గృహే నాన్యత్పశ్యతి తద్గృహం ద్వితీయమితి ప్రయోగో దృశ్యతే. న చ తస్యైవార్థక్యమిష్టం - వ్యవహారాఙ్గత్వాత్. యథా కైశ్చిద్ఘటాద్యదర్శనేఽపి స్తమ్భాదీన్ గృహం చ న పశ్యతీతి శ్రుతస్యైవార్థక్యం న గమ్యతే- కింతు స్తమ్భాదీనాం తస్య చ దర్శనమిష్టం. తథా యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యత్రాపి విశేషణవైయర్థ్యసమాధానం వక్తవ్యమిత్యర్థః. కిం విశేషణార్థవత్త్వానుపపత్త్యా భూమ్న్యధికరణాధికర్తవ్యభావః స్వాత్మదర్శనం చ వాచ్యమిత్యుచ్యతే- కింవా శ్రుతస్యగతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తథా- * తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. నిర్ధారితత్వాత్ - అధికరణాధికర్తవ్యభేదానుపపత్తిరితి శేషః. యచ్చాన్యన్న పశ్యతీతి విశేషణాదాత్మనస్స్వదర్శనం వాచ్యమితి- తత్రాహ (అదృశ్య ఇతి) ద్వితీయమనూద్య గతిమాహ (యత్రేత్యాదినా) పరిహారభాగం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) ఏకస్మిన్నేవ భూమ్ని యత్రేతి విశేషణమనర్థమపి ప్రయుజ్యతే - ప్రసిద్ధానువాదేనాధికరణాదివికల్పావిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యదవిద్యావస్థమన్యదర్శనాది - తదనువాదేన నాన్యత్పశ్యతీతి విశేషణం చ భూమ్ని న విరుధ్యతే- దర్శనాద్యవిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ (అవిద్యేతి) లక్షణవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) దర్శనాదిసకలసాంసారికవ్యవహారాభావోపలక్షితం తత్త్వం భూమేత్యర్థః. అథ యత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పరిచ్ఛిన్నస్యావిద్యాకాలభావిత్వం దృష్టాన్తేన వివృణోతి (యథేతి) తత ఏవ - పరిచ్ఛిన్నత్వాదితి యావత్. కథం తదమృతమితి భూమ్ని తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (తచ్ఛబ్ద ఇతి) భూమ్నస్సుఖత్వవచనాత్తస్యాశ్రయం పృచ్ఛతి (స తర్హీతి) వ్యవహారదృష్ట్యా ప్రశ్నః- వస్తుదృష్ట్యా వేతి వికల్పాద్ద్వయం ప్రత్యాహ (ఇత్యుక్తవన్తమితి) ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (యదీతి) ౧

౨. — ఏతద్వాక్యప్రస్తుతయోర్భూమాల్పశబ్దయోరర్థజిజ్ఞాసుం ప్రత్యాహ (యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా) యత్రేతి- అనుభూయమాన ఇత్యధ్యాహారః. యత్ర వస్తున్యనుభూయమానే తతోఽన్యన్న దృశ్యతే, న శ్రూయతే, న విజ్ఞాయతే, చ- స భూమేత్యర్థః. యస్మిన్ దృశ్యమానే తతోఽన్యన్న దృశ్యతే, యస్మిన్ శ్రూయమాణే తతోఽన్యన్న శ్రూయతే, యస్మిన్విజ్ఞాయమానే తతోఽన్యన్న విజ్ఞాయతే,- స భూమేత్యర్థః. యద్వా- సప్తమ్యా విషయత్వమర్థః. పశ్యన్నిత్యధ్యాహారః. తతోఽన్యన్న పశ్యతీత్యర్థః. అత్ర తదితరస్య దర్శనాద్యభావో విషయాభావకృతః. తతశ్చ యతోఽన్యన్నాస్తి- స భూమేత్యర్థః పర్యవసితః. నను చేతనాచేతనవర్గస్య తద్భిన్నత్వాత్ కథం భూమ్నోఽన్యన్నాస్తీత్యుచ్యతే. న చ చిదచిద్విశిష్టస్యైవ భూమ బ్రహ్మశబ్దార్థత్వాత్ చిదచితోరపి తత్రాన్తర్భావాత్ తదన్యస్యైతి నిషేధశ్శక్యతే కర్తుమితి వాచ్యం - విశేషణభూతయోశ్చిదచితోర్భూమబ్రహ్మశబ్దార్థభూతాద్విశిష్టాదన్యత్వేన తతోఽన్యన్నాస్తీతి నిషేధస్యాయుక్తత్వాత్. కించ- * అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి భూమ్న ఏవాత్మత్వస్యోపదేక్ష్యమాణత్వాత్, * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రస్తుతస్యాత్మోపదేశస్య భూమ్ని పర్యవసానాచ్చ భూమ్న ఆత్మత్వమవర్జనీయం. న హి చిదచిద్విశిష్టస్యాత్మత్వమస్తి- విశేష్యస్యైవాన్తః ప్రవిశ్య నియన్తృత్వేనాత్మత్వాత్. తతశ్చ తస్యైవ భూమత్వం వక్తవ్యం. న చేదం లక్షణం తస్య సమ్భవతి- తద్వ్యతిరిక్తస్య వస్తునస్సత్త్వాదితి చేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మశబ్దవత్ భూమశబ్దస్యాపి వస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యత్వమేవార్థః. వస్తుపరిచ్ఛేదో నామ- ఇదమిదం నేతి నిర్దేశార్హత్వం. తత్రాహిత్యం స్వరూపాభేదాద్వా భవేత్ - తదపృథక్సిద్ధత్వాద్వా భవేత్. తత్ర జీవజడయోరీశ్వరాభేదాభావాత్ తదపృథక్సిద్ధసత్తాకత్వమితి ఫలతి. తచ్చ ద్వేధా ఘటతే- తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాద్వా- * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి న్యాయానుసారేణ తదధీనసత్తాకత్వాద్వా భవేత్. తత్ర తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వమపి సత్తారూపవిశేష్యాభావేన మిథ్యాత్వాద్వా భవేత్- తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వేన సత్తావ్యతిరిక్తత్వరూపవిశేషణాభావాద్వా భవేత్. తత్ర సత్తాశూన్యత్వం సకలప్రమాణవిరుద్ధమనభ్యుపగమార్హం. తథైవ తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వమపి నాభ్యుపగమార్హం. అపి తు తత్సత్తాధీనసత్తాకత్వమేవ. ఏవంవిధస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య సిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతత్వాత్ నానుపపత్తిః. తతశ్చ యత్ర నాన్యదిత్యస్యాపి యత్సత్తానధీనసత్తాకం నాస్తి- యదనాత్మకం నాస్తీత్యర్థపర్యవసానాన్నానుపపత్తిః. యద్వా- * నమానే మపూర్వత్వాదితి సాప్తమికాధి

గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి ¶ నాహమేవం బ్రవీమి బ్రవీమీతి హోవాచాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతస్స ఉత్తరతస్స ఏవేదగ్ం సర్వమిత్యథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఏవాహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

పరణేక్షత రాదిసర్వనామశబ్దానాం పూర్వనిర్దిష్టసర్వశవాచిత్వస్య వ్యవస్థాపితత్వాత్. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదివాక్యేష్వివ నాన్యత్పశ్యతీతి వాక్యేఽపి సమానాన్యనిషేధపరత్వం శ్రుత్యభిప్రాయానుపపత్తిః. (అథయత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం) ఇత్యల్పలక్షణకథనమపి పరిణామిత్వలక్షణమల్పమిత్యర్థః (యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యం) ఇత్యల్పలక్షణో భూమాస్తి వా మృతం-జననమరణాదిశూన్యం. నిత్యావిర్భూతానన్త్యాదిగుణాష్టకమితియావత్. ఇతరత్సర్వమనిత్యం నిర్వాణముక్తాదీనామపి అనన్తాదీనామల్పత్వాభావాత్సదా ఆనన్దానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. సర్వవస్త్వాధారభూతస్యాపి భూమ్నః సప్రతిష్ఠితత్వం ప్రతిషేధతి (స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఇత్యాదినా (స్వే మహిమ్నీతి) స్వకీయమహిమాధారక ఇత్యర్థః * స్వయమనాధారః స్వమహిమ్నైవ ఆధారభూత ఇత్యభిప్రాయః. ఉక్తాభిప్రాయేణ చార్థస్య పునర్వాక్యశేషత్వాత్ అన్యత్వవచనత్వాత్ అస్మిన్నమహిమ్నీత్యుక్తే మహిమభూతేగవాశ్వహస్తిహిరణ్యదాసభార్యాదిలక్షణే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యభిప్రాయం శిష్యస్య ప్రదర్శయతి. అథవా- స్వశబ్దస్య స్వాత్మపరతయా ఆత్మాధారత్వాభిప్రాయ ఇతి వా వాక్యాభిప్రాయం బుధ్యేత. నచ తదుభయమపి సమ్భవతి- పరమాత్మన ఉభయనిరూపణేన మహిమసద్భావేఽప్యనాధారస్య స్వమహిమ్నః ప్రతిష్ఠితత్వాసమ్భవాత్, స్వాత్మని స్థితిర్లోకే విరుద్ధత్వాత్. అతో న తద్వయమపియుజ్యతే. అతశ్శిష్యస్య బుద్ధిస్థితత్వం నిరాకరోతి పునరాహ (యదివా న మహిమ్నీతి) యదివా- స్వవిశిష్టతానాధారత్వాభిప్రాయేణ పూర్వోక్తపక్షద్వయోక్తదోషాత్ తేన స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రూమ ఇత్యర్థః. ౧

శం.— యది స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితో భూమా- కథం తర్హి ప్రతిష్ఠోచ్యతే. శృణు- గోఅశ్వాదీహ మహిమేత్యాచక్షతే. గావశ్చాశ్వాశ్చ గోఅశ్వం. ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సర్వత్ర గవాశ్వాది మహిమేతి ప్రసిద్ధం. తదాశ్రితస్తదాయత్తస్తత్ర భవతి యథా- నాహమేవం స్వతోఽన్యం మహిమానమాశ్రితో భూమా చైత్రవదితి బ్రవీమి. అత్ర హేతుత్వేనాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యవహారే సమ్భవః. కింత్వేవం బ్రవీమీతి హోవాచ- స ఏవేత్యాది. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యదీత్యాదినా) భూమ్నః స్వతోఽన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితత్వాభావః- అత్రేష్యతే. తత్రాన్యో హీత్యాదివాక్యస్య హేతుత్వేన తేన వ్యవహితేన నాహమేవం బ్రవీమీత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా. కథం తర్హి బ్రవీషి భవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తద్వివృణోతి (గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి) గోఅశ్వమిత్యాదౌ ద్వన్ద్వైకవద్భావః. ఆయతనానీతి గృహశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవం జాతీయకానీత్యర్థః. (నాహమేవం బ్రవీమీతి హోవాచ) తత్ర ప్రతిష్ఠితత్వం న బ్రవీమీత్యర్థః. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైః * అస్య మహిమా నవిభవీతశోకః * ఏతాం విభూతిం యోగం చేత్యాది ప్రసిద్ధ్యవిషు పరమాత్మనో మహిమత్వావగమాత్ * యదివా న మహిమ్నీతి స మహిమని నిషేధః- అపితు విభూతిరూపమహిమ ప్రతిష్ఠితత్వనిషేధోఽవగమ్యత ఇతి. అభ్యస్య సామహిమ్ని ప్రతిష్ఠితత్వం నిషేధతి (అన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) నస్వస్య స్వప్రతిష్ఠితత్వం సమ్భవతీత్యభిప్రాయః............................ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కస్మాత్పునః క్వచిన్న ప్రతిష్ఠిత ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్స ఏవ- భూమా అధస్తాత్. న తద్వ్యతిరేకేణాన్యద్విద్యతే- యస్మిన్ప్రతిష్ఠితః స్యాత్. తథా (ఉపరిష్టాదిత్యాది) సమానం. స హి భూమ్నోఽన్యస్మిన్ భూమా హి ప్రతిష్ఠితః స్యాత్- న తు తదస్తి. స ఏవ తు సర్వం- అతస్తస్మాదసౌ న క్వచిత్ప్రతిష్ఠితః. * యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యధికరణాధికృతద్వయాసిద్ధత్వాత్, * స ఏవాధస్తాదితి పరోక్షనిర్దేశాత్, ద్రష్టుర్జీవాదన్యో భూమా స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిన్మాభూదితి- అథాతః-అనన్తరమహఙ్కారాదేశః. ద్రష్టురనన్యత్వదర్శనార్థం భూమైవ నిర్దిశ్యతేఽహఙ్కారేణ- అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా. ౧

¶ నాహమేవం బ్రవీమీతి హోవాచ చేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాత ఆత్మాదేశ ఏవాత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదగ్ం సర్వమితి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి ॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— అవతారితమేవ వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (నహీతి) అహఙ్కారాత్మత్వోపదేశస్యాభిప్రాయమాహ (యత్రేతి) కోఽసావహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రయోజనానువాదపూర్వకమాహ (ద్రష్టురితి) ౧

రం.— నను ॰ యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యనుపపన్నం- నానాదిక్స్థితానాం చేతనాచేతనపదార్థానాం భిన్నానాముపలభ్యాదిత్యత్రాహ (స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతస్స ఉత్తరతస్స ఏవేదం సర్వమితి) అత్ర స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యాత్ స ఇతి నిర్దిష్టస్య భూమ్నః ఇదం సర్వమితి నిర్దిష్టస్య చిదచిద్వస్తునః శరీరాత్మభావః ఫలితో భవతి. తతశ్చ యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి వచనాన్న కాన్యనిషేధో నానుపపన్న ఇతి భావః. ఏవం సర్వాత్మభూతస్య భూమ్నః ఉపాసనే స్వశరీరకతయాఽనుసన్ధానం కర్తవ్యముపదిశతి (అథాతోఽహఙ్కారాదేశః) క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయద్యోతనార్థః. అహఙ్కారః - అహమ్బుద్ధిః. అహఙ్గ్రహేణ భూమ్న ఉపాసనప్రకారః అతః పరముపదిశ్యత ఇత్యర్థః. న తు జీవస్వరూపోపదేశ ఇతి మన్తవ్యం- తథా సత్యహఙ్కారాదేశ ఇతి నిర్దేశస్యైవ అయుక్తత్వాత్. పరమాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనప్రకారమేవ దర్శయతి (అహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదం సర్వమితి) సర్వదిక్స్థిత సర్వాత్మా భూమాఽహమేవేతి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. నను జీవస్య సర్వాత్మకత్వముపదిశ్యత ఇతి భ్రమితవ్యం- జీవస్య సర్వాధారత్వేన సర్వాత్మకత్వాభావాత్, తథాత్వే కారణశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రసక్తత్వాచ్చ. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యత్తు అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా సర్వాత్మత్వముపదిష్టం - తద్భూమవిశిష్టస్య ప్రత్యగాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనముపదిశ్యతే- * అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇతి అహఙ్గ్రహేణోపదేశోపక్రమాదితి, * పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మశరీరకత్వజ్ఞానప్రతిష్ఠార్థమహఙ్గ్రహేణోపాసనం కర్తవ్యమితి, చ. ౧

శం.— అహఙ్కారేణ దేహాదిసఙ్ఘాతోఽప్యాదిశ్యతేఽవివేకిభిరిత్యత స్తదాశఙ్కాయామాహ ఉదితి- అథ- అనన్తరమాత్మాదేశః - ఆత్మనైవ కేవలేన సత్స్వరూపేణ శుద్ధేనాదిశ్యతే. ఆత్మైవ సర్వతస్సర్వమిత్యేవమేకమజం సర్వతో వ్యోమవత్పూర్ణమన్యశూన్యం పశ్యన్ స వా ఏష విద్వాన్మననవిజ్ఞానాభ్యామాత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం యస్య సోఽయమాత్మరతిః. తథా- ఆత్మక్రీడః. దేహమాత్రసాధనా- రతిః. బాహ్యసాధనా - క్రీడా. లోకే స్త్రీభిస్సఖిభిశ్చ క్రీడతీతి దర్శనాత్. న తథా విదుషః. కిం తర్హి. ఆత్మవిజ్ఞాననిమిత్తమేవోభయం భవతీత్యర్థః. మిథునం - ద్వన్ద్వజనితం సుఖం. తదపి ద్వన్ద్వనిరపేక్షం యస్య విదుషః. తథా- ఆనన్దః. శబ్దాదినిమిత్తః ఆనన్దోఽవిదుషాం. న తథాస్య విదుషః. కిం తర్హి. ఆత్మనిమిత్తమేవ సర్వం సర్వదా సర్వప్రకారేణ చ. దేహజీవితభోగాదినిమిత్తబాహ్యవస్తునిరపేక్ష ఇత్యర్థః. సః- ఏవంలక్షణో విద్వాన్ జీవన్నేవ స్వారాజ్యేఽభిషిక్తః పతితేఽపి దేహే స్వరాడేవ భవతి. యత ఏవం భవతి- తత ఏవ తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. ప్రాణాదిషు పూర్వభూమిషు * తత్రాస్యేతి తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నకామచారిత్వముక్తం, అన్యరాజత్వం చార్థాత్ప్రాప్తం- సాతిశయత్వాత్, యథా ప్రాప్తస్వారాజ్యకామచారత్వానువాదేన తన్నివృత్తిరిహోచ్యతే- స స్వరాడిత్యాదినా. అథ పునర్యేఽన్యథాఽతః- ఉక్తదర్శనాదన్యథా. వైపరీత్యేన. యథోక్తమేవ వా సమ్యఙ్న విదుః. తేఽన్యరాజానో భవన్తి. అన్యః- పరో రాజా- స్వామీ యేషాం తేఽన్యరాజానః. తే కిం చ- క్షయ్యలోకాః- క్షయ్యో లోకో యేషాం తే క్షయ్యలోకాః. భేదదర్శనస్యాల్పవిషయత్వాత్. అల్పం చ * తన్మర్త్యమిత్యవోచామ. తస్మాద్యే ద్వైతదర్శినః - తే క్షయ్యలోకాః స్వదర్శనానురూప్యేణైవ భవన్తి. అత ఏవ తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అహఙ్కారాదేశాత్పృథగాత్మాదేశస్య తాత్పర్యమాహ (అహఙ్కారేణేతి) ఉక్తాత్మవిజ్ఞానవతః కృతకృత్యతామాహ (ఆత్మైవేతి) ఏకమితి- సజాతీయభేదరాహిత్యస్యోక్తిః. అన్యశూన్యమితి - విజాతీయభేదశూన్యత్వముచ్యతే. రతిక్రీడయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (దేహమాత్రేతి) క్రీడా బాహ్యసాధనేత్యత్ర లోకసమ్మతిమాహ (లోక ఇతి) దేహస్య జీవితే చ భోగస్యాగమే యన్నిమిత్తం బాహ్యవస్తు - తత్ర సర్వత్ర నిరపేక్షో యదృచ్ఛాలాభే ప్యసఙ్గత్వాభిధ్యానిత్యాహ (దేహేతి) జీవన్ముక్తిముక్త్వా విదేహముక్తిం దర్శయతి (స ఇతి) స్వారాజ్యం నిమిత్తీకృత్య ఫలాన్తరమాహ (యత ఏవమితి) స్వారాజ్యసర్వలోకకామచారయోస్తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిష్వితి) * యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకా

ఉ.— తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశాత్మతః స్మర ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్తేజ ఆత్మత ఆప ఆత్మత ఆవిర్భావ తిరోభావావాత్మతోఽన్నమాత్మతో బలమాత్మతో విజ్ఞానమాత్మతో ధ్యానమాత్మతశ్చిత్తమాత్మతస్సఙ్కల్ప ఆత్మతో మన ఆత్మతో వాగాత్మతో నామాత్మతో మన్త్రా ఆత్మతః కర్మాణ్యాత్మత ఏవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

కామచారో భవతీత్యాదినాఽపరిచ్ఛిన్నం పరతన్త్రం చ పూర్వభూమిముఖఫలముక్తం- అత్ర తు పరమానన్దప్రాప్తాతద్వ్యావృత్తిరుచ్యతే- నమస్తోపాధికం రూపమిత్యర్థః. ఫలప్రదర్శనద్వారేణ స్తుత్వా విద్యామవిద్వన్నిన్దాద్వారాపి తాం స్తౌతి (అథేత్యాదినా) తే - క్షయ్యలోకా భవన్తీతి సమ్బన్ధః. భేదదర్శినాం వినాశిఫలవత్త్వే హేతుమాహ (భేదదర్శనస్యేతి) పరిచ్ఛిన్నస్య వినాశిత్వవచనం లోకస్యాదిత్యపరాభ్యుపగమాత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— నన్వహఙ్కారాత్మశబ్దయోర్జీవాత్మవిషయయోః కథం భూమపర్యవసానత్వం. అసహాయస్తైవ పరమాత్మన్యహఙ్గ్రహోపాసనస్య యథార్థత్వమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్య భూమ్నః ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యాత్మత్వేన తద్విషయబుద్ధిం కర్తుం పరమాత్మపర్యవసానస్యైవ సూపపన్నత్వ ఇతి దర్శయన్ * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రాన్త పరమాత్మత్వోపదేశం భూమ్ని సమాపయతి (అథాత ఆత్మాదేశః) అత్రాపి క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. ఆత్మాదేశః - ఆత్మత్వోపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. (ఆత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదం సర్వమితి) సర్వాత్మకతయోపదిశ్యమానో భూమాస్యోపాసకస్యాత్మైవేత్యర్థః. తదేశ్చతి త్రాహఙ్కారాత్మశబ్దయోర్యథార్థత్వమేవేతి భావః. నన్వథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యాత్మత్వోపదేశః ప్రకృతభూమవిషయ ఇతి కథమవసీయత ఇతి చేన్న - భిన్నయోర్ద్వయోస్సార్వాత్మ్యాయోగేనైకవిషయత్వస్యైవసిద్ధత్వాత్. ననుచ * స ఏవాధస్తాదిత్యనేనైవ సార్వాత్మ్యస్యైవ సిద్ధతయా ఉపాసకాత్మత్వమపి సిద్ధమితి అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యుపదేశో వ్యర్థ ఇతి చేత్. సత్యం-* స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యేనాత్మత్వం ఫలతి. అథాపి కణ్ఠోక్త్యా ఉపాసకాత్మత్వసిద్ధ్యర్థం విశిష్య కణ్ఠోక్త్యోపదేశః. న చాథాత ఆత్మాదేశ ఇతి సామాన్యోక్తిరుపాసకం ప్రత్యాత్మత్వోపదేశ ఇతి విశేషే కిం నియామకమితి వాచ్యం- * ఏవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఇతి విద్వదాత్మనః ప్రాణాద్యుపాదానత్వేన సార్వాత్మ్యస్యోత్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్. యత్త్వత్ర పక్షేఽహఙ్కారస్యాత్మత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధస్య * అథాతోఽహఙ్కారాదేశః అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి పృథగుపదేశో భేదార్థః. భూమాత్మనోర్భిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధయోః పృథగుపదేశవైయర్థ్యాత్- ద్వయోస్సార్వాత్మ్యానుయోగాదితి- తదసారం-అహమర్థాదన్యస్యాత్మనో భూమాఖ్యబ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోః పృథగుపదేశో భేదార్థః. అహమర్థస్య తు బ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ తయోరుపదేశవైయర్థ్య ఇతి వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః) రతిః- స్రక్చన్దనాదిజన్యా ప్రీతిః. క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యా. స్త్రీసమ్భవా ప్రీతిః- మైథునం. విభూతిజన్యా ప్రీతిః- ఆనన్దః. ఆత్మైవ రతిర్యస్య స తథోక్తః. ఏవముత్తరత్రాపి. శ్రవణమననిదిధ్యాసనైరుక్తభూమాత్మసాక్షాత్కారనిష్ఠస్య సర్వవిధసుఖానుభవోఽప్యాత్మసుఖానుభవాన్తర్గత ఇత్యర్థః. (స స్వరాడ్భవతి) స్వరాట్ - స్వయమేవ రాజా. అకర్మవశ్యః. విధినిషేధకిఙ్కరో న భవతీతి యావత్. *అత ఏవ చానన్యాధిపతిరితి సూత్రే * అత ఏవ- సత్యసఙ్కల్పాదేవ అనన్యాధిపతిః. అన్యాధిపతిత్వం-విధినిషేధయోగ్యత్వం. విధినిషేధయోగ్యత్వే హి ప్రతిహతసఙ్కల్పత్వం భవేత్- అతస్సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వం చ సిద్ధం. అత ఏవ * స స్వరాడ్భవతీత్యుచ్యత ఇతి భాషితం. (తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేదతిసూత్రే * అకర్మప్రతిహతజ్ఞానో ముక్తో నికారలోకాన్ బ్రహ్మవిభూతిభూతాననుభూయ యథాకామం తృప్యతీతి సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యస్య వాక్యస్యార్థ ఇతి భాషితం. (అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యే ఉక్తప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణోపాసతే - తేఽన్యరాజానో భవన్తి- విధినిషేధకిఙ్కరా భవన్తి. కర్మవశ్యా భవన్తీత్యర్థః. స్వరాడిత్యస్య ప్రతిద్వన్ద్విత్వాత్. కించ - తే క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యనేన యథోక్తప్రకారేణ పరమాత్మోపాసకానామక్షయ్యభగవల్లోకత్వమస్తీత్యుక్తం భవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాది) స్వారాజ్యం ప్రాప్తస్య ప్రకృతస్య విదుష ఇత్యర్థః. ప్రాక్సదాత్మవిజ్ఞానాత్స్వాత్మనోఽన్యస్మాత్సతః ప్రాణాదేర్నామాన్తస్యోత్పత్తిప్రలయావభూతాం- సదాత్మవిజ్ఞానే తు సతీదానీం స్వాత్మత ఏవ సంవృత్తౌ. తథా- సర్వోఽప్యన్యో వ్యవహార ఆత్మత ఏవ విదుషః. ౧

ఆ.— ఉక్తవిద్యాస్తుత్యర్థమేవ విదుషః ప్రవృత్తత్వమాహ (తస్యేతి) తథా - విదుషః ప్రవృత్తత్వవ్యవహారవదిత్యర్థః. క్రీడాదిః - అన్యో వ్యవహారః. ౧

తదేష శ్లోకః న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం । సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృతః । శతం చ దశ చైకశ్చ సహస్రాణి చ విꣳశతిః । ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః । స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః తస్మై మృదితకషాయాయ తమసస్పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారస్తꣳ స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తꣳ స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే ॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది సప్తమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ర౦ — అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యనేనోక్తముపాసకాన్తర్యామిణశ్చేతనాచేతనసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వలక్షణం సర్వాత్మకత్వం స్పష్టయతి (తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్స్మర ఇత్యాది) ఉపాసకస్యాన్తర్యామ్యేవ ప్రాజ్ఞస్సృష్టప్రాణశబ్దితజీవపర్యన్తసకలప్రపఞ్చోపాదానమ్. అతః *అహమేవేదం సర్వమితి విహితోఽహఙ్గ్రహస్తాత్త్వికవిషయ ఏవేతి భావః. ౧

శం.— కిఞ్చ – తత్ – ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః – మన్త్రోఽపి భవతి. (న పశ్యః) పశ్యతీతి పశ్యః – యథోక్తదర్శీ, విద్వానిత్యర్థః. మృత్యుం – మరణం. రోగం – జ్వరాది. దుఃఖతాం – దుఃఖభావం చాపి న పశ్యతి. సర్వం హ – సర్వమేవ. స పశ్యః పశ్యత్యాత్మానమేవ సర్వం. తతస్సర్వమాప్నోతి సర్వశః – సర్వప్రకారైరితి. కిఞ్చ – సః – విద్వాన్ ప్రాక్సృష్టిప్రభేదాదేకధైవ భవతి. ఏకధైవ చ సన్ త్రిధాదిభేదైరనన్తభేదప్రకారో భవతి సృష్టికాలే. పునస్సంహారకాలే మూలమేవ స్వం పారమార్థికమేకధాభావం ప్రతిపద్యతే స్వతన్త్ర ఏవేతి విద్యాం ఫలేన ప్రరోచయన్ స్తౌతి. అథేదానీం యథోక్తాయా విద్యాయాస్సమ్యగవభాసకారణం ముఖావభాసకారణస్యేవాదర్శస్య విశుద్ధికారణం సాధనముపదిశ్యతే. (ఆహారశుద్ధౌ) ఆహ్రియత ఇత్యాహారః – శబ్దాదివిషయజ్ఞానం. భోక్తుర్భోగాయాహ్రియతే. తస్య విషయోపలబ్ధిలక్షణస్య విజ్ఞానస్య శుద్ధిః – ఆహారశుద్ధిః. రాగద్వేషమోహదోషైరసంస్పృష్టవిషయవిజ్ఞానమిత్యర్థః. తస్యామాహారశుద్ధౌ సత్యాం తద్వతోఽన్తఃకరణస్య – సత్త్వస్య శుద్ధిః – నైర్మల్యం భవతి. సత్త్వశుద్ధౌ చ సత్యాం యథావగతే భూమాత్మని ధ్రువా – అవిచ్ఛిన్నా స్మృతిః – అవిస్మరణం భవతి. తస్యాం చ లబ్ధాయాం – స్మృతిలమ్భే చ సర్వేషాం – అవిద్యాకృతానర్థపాశరూపాణామనేకజన్మాన్తరానుభవభావనాకఠినీకృతానాం హృదయాశ్రయాణాం గ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః – విశేషేణ మోక్షణం. వినాశో భవతీతి. యత ఏతదుత్తరోత్తరం యథోక్తమాహారశుద్ధిమూలం – తస్మాత్తత్కార్యేత్యర్థః. సర్వం శాస్త్రార్థమశేషత ఉక్త్వాఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః – తస్మై మృదితకషాయాయ – వార్క్షారాదిరివ కషాయః – రాగద్వేషాదిదోషః. సత్త్వస్య రఞ్జనారూపత్వాత్. స జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాసరూపక్షారేణ జ్ఞానౌషధేన మృదితః – వినాశితో యస్య నారదస్య – తస్మై యోగ్యాయ మృదితకషాయాయ తమసః – అవిద్యాలక్షణాత్ పారం – పరమార్థతత్త్వం దర్శయతి – దర్శితవానిత్యర్థః. కోఽసౌ. భగవాన్ – * ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ఏవంధర్మా సనత్కుమారః. తమేవ – సనత్కుమారం దేవాస్స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే – కథయన్తి తద్విదః. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— న కేవలం బ్రాహ్మణోక్తమిహ విద్యాఫలం – కిన్తు మన్త్రోక్తం చేత్యాహ (కిఞ్చేతి) తచ్ఛబ్దార్థస్సప్తమ్యా నిర్దిశ్యతే. సద్విద్యాఫలరూపః. స పశ్య ఇతి మన్త్రమాదాయ వ్యాచష్టే (పశ్యతీత్యాదినా) సర్వమాప్నోతీతి పూర్ణతాపరిచ్ఛేదభ్రమవ్యావర్తనేన వివక్షితా – న తు క్రిమికీటకాదిభావః – అపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. విద్యాస్తుతిపౌష్కల్యార్థం సగుణవిద్యాఫలమపి నిర్గుణబ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాహ (కిఞ్చేతి) త్రిధా – తేజోఽబన్నరూపేణ. శబ్దస్పర్శాదిరాదిశబ్దార్థః. విద్యాం, తత్ఫలం, తదపేక్షితాం స్తుతిం, చాభిధాయాహారశుద్ధ్యాదివిద్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) * రాగద్వేషవియుక్తైస్తు విషయానిన్ద్రియైశ్చరన్నిత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్యాహారశబ్దం వ్యాకరోతి (ఆహ్రియత ఇతీతి) కథం తస్యాహ్రి

యమాణత్వం- తత్రాహ (భోక్తురితి) కీదృశీ సా శుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (రాగేతి) ఆహారశుద్ధిఫలమాహ (తస్యామితి) అన్తఃకరణశుద్ధిఫలం కథయతి (సత్త్వేతి) స్మృతిలాభఫలం దర్శయతి (తస్యాం చేతి) భవతీతి - ఆహారశుద్ధిరపేక్షితేతి శేషః. ప్రకృతవాక్యార్థం సర్వముపసంహరతి (యస్మాదితి) తస్మై మృదితకషాయాయేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) ఆగతిం గతిం- ఆయవ్యయౌ. తస్య చ కో హేతురిత్యపేక్షాయామాహ (తమేవేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం సప్తమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

२०.— (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్నేవార్థే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః- మన్త్ర ఇత్యర్థః. (న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి) పశ్యః- బ్రహ్మదర్శీ మృత్యుం- మరణం, రోగం - దుఃఖసాధనం, దుఃఖతాం- జగత్ప్రతీయమానాం, న పశ్యతి. సర్వసామోక్ష్యార్థాన్ సఙ్కల్పమాత్రేణ సఙ్కల్పితాన్ సర్వాన్ కామానాప్నోతీత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకావిర్భావో భవతీత్యర్థః. అత్ర జగతో దుఃఖతాం న పశ్యతీత్యుక్త్యా జగతో ముక్తం ప్రతి ప్రతికూలత్వం నాస్తి - పిత్రాద్యుపహారస్వరూపం ప్రత్యనుకూలత్వాత్ జగతః ప్రతికూలత్వం తస్య నివృత్తమిత్యుక్తం భవతి. (స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా । సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృత ఇత్యాది) అత్యన్తోక్తి రసాయనస్య త్రైధాపఞ్చధా సప్తధేత్యాదివిభాగానామేకాక్ సఙ్కల్పప్రతీయమానానేకసిద్ధశరీరో భవతీత్యర్థః. ఏవం మోక్షసాధనభూతోపాసనప్రకారముపదిశ్య- తాదృశోపాసననిష్పత్త్యై అన్తఃకరణస్యోపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపరాహిత్యమపేక్షితం. తచ్చ రాజసతామసాహారసేవినాం న సమ్భవతి- అతస్తద్వినివృత్త్యై సాత్త్వికాహారసేవినాం భవేదిత్యుపాసకస్య సాత్త్వికాహారసేవీ భవేదిత్యుపదిశతి (ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి) ఆహారశుద్ధౌ- సాత్త్వికాహారసేవనే సతి సత్త్వస్య - అన్తఃకరణస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. తస్మిన్ సత్యేవ ధ్రువా స్మృతిః- అవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తానరూపా ధ్యానసిద్ధిః. ధ్రువస్మృతిలమ్భే- లబ్ధే సతి హృద్గ్రన్థయః- బ్రహ్మదర్శనవిరోధినః అవిద్యాదీనాం విమోక్షో భవతీత్యర్థః. అత్ర స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇత్యుక్త్యా స్మృత్యనన్తరభావినా స్మృతిలబ్ధేనదర్శనేన సమోక్షః- అసిద్ధదర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తానేనైవ. తతశ్చ * నవా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నిత్యత్ర పశ్యన్నిత్యాదిశబ్దా దర్శనసమానాకారోపాసనపరాః, ప్రకరణాన్తరస్థాః * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదిశబ్దాశ్చ దర్శనసమానాకారధ్యానపరా, ఇతి సూచితం భవతి. శాస్త్రోక్తం ఫలముక్త్వా ఆఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః (తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారః) ఏవం శుద్ధాన్తఃకరణాయ నారదాయ భగవాన్ సనత్కుమారః సంసారసన్తమసచణ్డభానుభూతోపాసనగోచరం పరమాత్మానం స్పష్టముపాదిశదిత్యర్థః. అత్ర నారదాదిబ్రహ్మశ్రేణ్యా పతిష్ఠాపితప్రబ్రహ్మణ్యస్యానభ్యుపగమాత్ తస్య మృదితకషాయత్వం. శిష్యస్య పరిశుద్ధాన్తఃకరణతయా ఉపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యైవ ఉపదిష్టవానిత్యర్థః. (తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే) స్పష్టోఽర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ఏతద్విషయమధికరణమనుసన్ధేయం-అత్ర ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి సన్తి- నసన్తీతి విచారే- * అభావం బాదరిరాహ హ్యేవం. శరీరేన్ద్రియాణామభావం బాదరిరాచార్యో మన్యతే- * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీత్యేవం శ్రుతిరాహేత్యర్థః. *భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్. ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాదిసద్భావం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః. వికల్పామననాత్- వివిధః కల్పః- వికల్పః. నైవిధ్యమిత్యర్థః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధేత్యాది శ్రుతేః. ఆత్మన ఏకస్యానేకధాభావాసమ్భవాత్ త్రిధాభావాదయశ్శరీరనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే. అశరీరత్వవచనం తు కర్మకృతశరీరాభావపరం. * ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః. * సఙ్కల్పాదేవేతి పూర్వసిద్ధసఙ్కల్పోఽతశ్చైవ పరామృశ్యతే. అతః- సఙ్కల్పవశాదేవ ముక్తస్య సశరీరత్వాశరీరత్వలక్షణవిధాద్వయమస్తి. సఙ్కల్పవశాత్సశరీరోఽశరీరశ్చ భవతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యత ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహవత్-యథా * ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయుః * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదితి చోదనాభ్యాం ద్వాదశాహస్య సత్రత్వాహీనత్వరూపవిధాద్వయవత్త్వం- ఏవమిత్యర్థః. * తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః. ముక్తస్య స్వేన ప్రభృతిభోగోపకరణసృష్టిసఙ్కల్పాభావే స్వస్మై పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్యథా భోగాః స్వప్నే- ఏవం ముక్తస్య సఙ్కల్పోపి పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగానుభవతి. * భావే జాగ్రద్వత్. ముక్తస్య స్వభోగోపకరణతనుభవనాదిసృష్టిసఙ్కల్పసత్త్వే యథా జాగ్రత్పురుషః స్వార్జితైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి- ఏవం ముక్తోపి స్వసఙ్కల్పసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి. నన్వణుపరిమాణస్య జీవస్య కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానసమ్భవః- తత్రాహ- * ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి. యథా ప్రదీపస్యైకదేశస్థితస్య స్వప్రభయా దేశాన్తరవ్యాప్తిః- ఏవమేకదేశస్థితస్యాత్మనః ధర్మభూతజ్ఞానాదహమిత్యాత్మాభిమానానుగుణా సర్వదేహేషు వ్యాప్తిరుపపద్యతే. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. ఆనన్త్యాయ- ధర్మభూతజ్ఞానకృతానన్త్యాయేత్యర్థః. ఇయాంస్తు విశేషః- బద్ధస్య కర్మాధీనశ్శరీరపరిగ్రహః - ముక్తస్య స్వేచ్ఛాయత్త ఇతి. నను * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి ముక్తస్య జ్ఞానాభావప్రతిపాదనాత్ కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానానుగుణజ్ఞానవ్యాప్తిః- త

త్రాహ- “స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతం హి” * నచాహ్యం కించన వేదేతి జ్ఞానాభావశ్రుతేః సుషుప్తిమరణాన్యతరవిషయత్వాత్, సుషుప్తిమరణయోర్నిస్సమ్బోధత్వస్య *నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాతి * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవాను వినశ్యతీతి శ్రుతిభ్యామావిష్కృతత్వాత్, అనువినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థః. ముక్తస్య * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమత ఇతి సార్వజ్ఞ్యస్యావిష్కృతత్వా చ్చేతి స్థితం. తథా సమన్వయాధ్యాయే *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమేతి నిర్దిశ్యమానో భూమా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవవిష- ప్రాణోదూర్ధ్వమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రశ్నస్యా, ఉపోవావ, ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రతివచనస్యా, అదర్శనేన ప్రక్రాన్తాత్మోపదేశ స్యతిస్త్రివపర్యవసానాత్. అతశ్చ సన్న్యపి బ్రహ్మలిఙ్గానితైవియథాకథం చిద్యోజయితవ్యానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమా సమ్ప్రసా దాదధ్యుపదేశాత్. భూమా పరమాత్మా- సమ్ప్రసాదాత్- జీవాదధికత్వేన తస్యోపదేశాత్. * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేత్యత్ర స మ్ప్రసాదశబ్దస్య జీవే ప్రయుక్తత్వాత్ సమ్ప్రసాదః- జీవః *ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీతి సత్యాతివాదినః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాతివాద్య పేక్షయా తుశబ్దేనాధికత్వేనోపదిశ్యమానతయా అతివదనసిమిత్తస్య సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రాణశబ్దితాజ్జీవాదధికత్వప్రతీతేర్న ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవో భూ మా. * ధర్మోపపత్తేశ్చ. స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితః * స ఏవేదమిత్యాదిభిః ప్రతిపాదితస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వసర్వాత్మకత్వాదిధర్మాణాం. * ఆత్మతః ప్రా ణ ఆత్మత ఆశేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితప్రాణశబ్దితజీవప్రభృతిసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వస్య, ప్రాణశబ్దే జీవేఽసమ్భవాచ్చ భూమా పరమా త్మేతి స్థితం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ య[illegible]రుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— * —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

అష్టమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ స్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి॥ ౧

శం.— యద్యపి దిగ్దేశకాలాదిభేదశూన్యం బ్రహ్మ సదేకమేవాద్వితీయం, ఆత్మైవేదం సర్వం, ఇతి షష్ఠసప్తమయోరధిగతం- తథాపీహ మన్దబుద్ధీనాం దిగ్దేశాదిభేదవద్వస్త్వితి ఏవం భావితా బుద్ధిర్న శక్యా సహసా పరమార్థవిషయా కర్తుమితి, అనధిగమ్య చ బ్రహ్మ న పురుషార్థసిద్ధిరితి, తదధిగమాయ హృదయపుణ్డరీకదేశ ఉపదేష్టవ్యః. యద్యపి సత్సమ్యక్ప్రత్యయైకవిషయం నిర్గుణం చాత్మతత్త్వం- తథాపి మన్దబుద్ధీనాం గుణవత్త్వస్యేష్టత్వాత్ సత్యకామాదిగుణవత్త్వం చ వక్తవ్యం. తథా యద్యపి బ్రహ్మవిదాం స్త్ర్యాదివిషయేభ్యః స్వయమేవోపరమో భవతి- తథాప్యనేకజన్మవిషయసేవాభ్యాసజనితా విషయవిషయా తృష్ణా న సహసా నివర్తయితుం శక్యత ఇతి బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్యః. తథా యద్యప్యాత్మైకత్వవిదాం గన్తృగమనగన్తవ్యాభావాత్ అవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే గగన ఇవ విద్యుదుద్భూతా వాయురివ, దగ్ధేన్ధన ఇవాగ్నిః, స్వాత్మన్యేవ నిర[illegible]- తథాపి గన్తృగమనాదివాసితబుద్ధీనాం హృదయదేశగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకానాం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేత్యష్టమః ప్రపాఠక ఆరభ్య[illegible]. దిగ్దేశగుణగతిఫలభేదశూన్యం హి పరమార్థసదద్వయం బ్రహ్మ మన్దబుద్ధీనామసదివ ప్రతిభాతి- సన్మార్గస్థాస్తావద్భవన్తు- తతశ్శనైః పరమార్థసదపి గ్రాహయిష్యామీతి మన్యతే శ్రుతిః. అథ - అనన్తరం యదిదం- వక్ష్యమాణం దహరం- అల్పం పుణ్డరీకం- పుణ్డరీకసదృశం వేశ్మేవ వేశ్మ- ద్వారపాలాదిమత్త్వాత్. అస్మిన్ బ్రహ్మపురే- బ్రహ్మణః పరస్య పురం. రాజ్ఞోఽనేకప్రకృతిమద్యథా పురం- తథేదమనేకేన్ద్రియమనోబుద్ధిభిః స్వామ్యర్థకారిభిర్యుక్తమితి బ్రహ్మపురం. పురే చ వేశ్మ రాజ్ఞో యథా- తథా తస్మిన్ బ్రహ్మపురే- శరీరే దహరం వేశ్మ - బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానమిత్యర్థః. యథా హి విష్ణోస్సాలగ్రామః. అస్మిన్ హి స్వవికారశుఙ్గే దేహే నామరూపవ్యాకరణాయ ప్రవిష్టం సదాఖ్యం బ్రహ్మ జీవేనాత్మనేత్యుక్తం - తస్మాదస్మిన్ హృదయపుణ్డరీకే వేశ్మన్యుపసంహృతకరణై ర్బ్రహ్మవిద్భి ర్యదవిశేషతో బ్రహ్మచర్యసత్యసాధనాభ్యాం యుక్తైర్వక్ష్యమాణగుణవద్ధ్యాయమానైర్బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి ప్రకరణార్థః. దహరః- అల్పతరోఽస్మిన్ - దహరే వేశ్మని. వేశ్మనోఽల్పత్వాత్తదన్తర్వర్తినోఽల్పతరత్వం వేశ్మనః. అన్తరాకాశః- ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. "ఆకాశో వై నామ" ఇతి హి వక్ష్యతి. ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వసర్వగతత్వసామాన్యాచ్చ. తస్మిన్- ఆకాశాఖ్యే యదన్తః- మధ్యే తదన్వేష్టవ్యం, తద్వావ- తదేవ చ విశేషేణ జిజ్ఞాసితవ్యం,- గుర్వాశ్రయణశ్రవణాద్యుపాయైరన్విష్య చ సాక్షాత్కరణీయమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే నిర్విశేషమాత్మతత్త్వమనవచ్ఛిన్నం సదాత్మైకతాసమావేదితం. తథా చోప[illegible]మవశిష్యతే [illegible] యదష్టమధ్యాయస్యాన్తరమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) కర్తుమితి - తదధిగమాయ విశిష్టోపదేశ ఉపదేష్టవ్య ఇతి సమ్బన్ధః. మన్దబుద్ధీనాం దర్శితపరమార్థవస్తునో బ్రహ్మణోఽధిగతిరపేక్షితేత్యర్థః. న కేవలం మన్దాధికారిణాం బ్రహ్మాధిగమశేషత్వేన హృదయదేశోపదేశ ఏవాత్ర కర్తవ్యః - కిం తు పూర్వత్రానుక్తగుణాద్యర్థాన్తరోపదేశశ్చ కార్య ఇత్యాహ (యద్యపీతి) అవశిష్టమర్థాన్తరముపదేష్టవ్యమన్వాచష్టే. (తథేతి) మన్దానామ[illegible] హ్యధీశేషత్వేన దేశవిశేషవద్గుణవిశేషవచ్చ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్య ఇతి సమ్బన్ధః. [illegible] సమ్భవాత్ [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపి బ్రహ్మవిదామితి) యథా సాధనవిశేషో వక్తవ్యోఽవశిష్యతే- తథోపాసకానాం గతిశ్చ వక్తవ్యేత్యవశిష్టమర్థాన్తరమాహ (తథేతి) ఏకత్వదర్శినాం గన్త్రాదిసర్వభేదప్రత్యయానాం [illegible] అవిద్యాశేషస్య దేహస్థితినిమిత్తస్య [illegible] స్వాత్మన్యేవ నిర్వృతిసమ్భవాత్ [illegible] గతిర్వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యప్యాత్మైకత్వవిదామితి) అవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే - స్వాత్మన్యేవ నిర్వృతిరిత్యుక్తేన సమ్బన్ధః స్వాత్మని [illegible]రూపత్యాగేన స్వాభావికస్వరూపావస్థానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (గగన ఇవేతి) అనేకోదాహరణోపాదానం బుద్ధిసౌకర్యార్థం. ఉక్తమేవాధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (దిగ్దేశేతి) దిగాదేశగుణగత్యాఫలభేదేన చ శూన్యం - తదనవచ్ఛిన్నమితి యావత్. తస్య దిగాద్యనవచ్ఛిన్నత్వే హేతుమాహ (అద్వయమితి) తర్హి తేషాం ప్రథమమేవ పరమార్థసదద్వయం బ్రహ్మ గ్రాహయితవ్యం- కిమిత్యన్యథోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సన్మార్గస్థా ఇతి) అధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం దర్శయిత్వా శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఉత్తమబుద్ధీన్ ప్రతి నిర్విశేషబ్రహ్మోపదేశానన్తరం మన్దబుద్ధీన్ ప్రతి సవిశేషముపదిశ్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్ర తావదుపాస్యాయతనం నిర్దిశతి (యదిదమితి) హృదయపుణ్డరీకస్య వేశ్మసాదృశ్యే హేతుమాహ (ద్వారపాలాదీతి) * తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయ ఇత్యాదిశ్రుతేరుక్త

ఉ.—— తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. ౨

హేతుసిద్ధిః. తస్యాశ్రయం దర్శయతి (అస్మిన్నితి) శరీరస్య బ్రహ్మపురత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి (రాజ్ఞ ఇతి) తత్రైకవేశ్మదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (పురే చేతి) కథం పునస్సర్వగతస్యాసిరవయవస్య బ్రహ్మణో ఽణోర్భక్తివేశ్మనిష్ఠత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) స సంసారిణో బ్రహ్మత్వే కస్యస్వకర్మోపార్జితేన శరీరేణ స్వామిత్వం సమ్భవత్. న బ్రహ్మణః - తదసమ్భవస్థిరత్వాత్. తత్కథం తత్రోపలబ్ధిః - అతఆహ (అస్మిన్నితి) బ్రహ్మణో జీవాత్మనా స్పష్టోకార్యేజనార్థపత్వసి వేశే హృదయపుణ్డరీకస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వం పూర్వోక్తమవిరుద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి) అన్తరాకాశస్యాత్యల్పతరత్వే హేతుమాహ (వేశ్మన ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆకాశాఖ్యమితి) కథం వాక్యశేషే వ్యాకాశశబ్దో బ్రహ్మణివర్తతే-తత్రాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తస్మిన్నాయదన్తః-తదాశ్రయేణ సహాన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా-స్వమహిమ్నియదన్తః- తదాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా-హృదయపుణ్డరీకావచ్ఛిన్నే నభసియదన్తః-ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యమితి యోజనా. ౧

రం.—— దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే (అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ) విద్యాన్తరారమ్భప్రదర్శనార్థోఽథశబ్దః. ఉపాస్యతయా సన్నిహితస్య పరబ్రహ్మణః స్థానతయా నవద్వారాదిమత్త్వాదినా చ పురశబ్దితే అస్మిన్ - శరీరే పుణ్డరీకాకారమల్పం హృదయాఖ్యం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మేత్యర్థః. (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) అస్మిన్ - వేశ్మన్యన్తర్దహరః - సూక్ష్మః ఆకాశః. అత్ర యఇతి పుల్లిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అస్మిన్యోదహర ఆకాశ ఇత్యర్థః. తస్మిన్యదన్తరిత్యత్రాన్తశ్శబ్దోఽన్తర్వర్తిపరః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః. తతశ్చాయమర్థః - అస్మిన్ దహరపుణ్డరీకే యోదహర ఆకాశ, స్తదన్తర్వర్తి చ యత్,- తదుభయం శ్రవణమననాద్యావృత్తరూపస్వేనాన్వేష్టవ్యం ధ్యాతవ్యం చేతి. తదన్వేష్టవ్యమిత్యత్ర తదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశో లిఙ్గసామాన్యవివక్షయా ద్రష్టవ్యః. యద్వా- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి నపుల్లిఙ్గ యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - అస్మిన్ దహరాకాశ, స్తదన్తర్వర్తి, చ యదితి యచ్ఛబ్దేనైవ * నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామితి నపుంసకైకశేషపక్షాపేక్షైకేనైవ నపుంసకలిఙ్గేన ద్వయోరపి పరామర్శసమ్భవాత్. తదన్వేష్టవ్యమితి వాక్యే తచ్ఛబ్దేపి నపుంసకైకశేషసమ్భవాత్ ఏకేనైవ తచ్ఛబ్దేన ద్వయోరపి పరామర్శః. తతశ్చానేన వాక్యేన దహరాకాశ, స్తదన్తర్వర్తి, చాన్వేష్టవ్యమిత్యుక్తం భవతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యనూద్య తస్మిన్ దహరపుణ్డరీకవేశ్మని యో దహర ఆకాశః, యచ్చ తదన్తర్వర్తి,- తదుభయమన్వేష్టవ్యమితి విధీయత ఇతి. అత్ర చాకాశశబ్దః- సమన్తాత్కాశతే- ప్రకాశత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పరమాత్మపరః. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. న చ తదన్తర్వర్తిన ఏవాన్వేష్టవ్యత్వే ప్రతీయమానే దహరాకాశశబ్దితస్యాపి అన్వేష్టవ్యతాసిద్ధ్యర్థమేతావాన్ క్లేశః కిమర్థమాశ్రీయత ఇతి. కిం చ - ఏవం విశ్వజిన్న్యాయేన స్వర్గవత్ ... భవతీత్యత్ర పృష్ఠగతసర్వతాం విధ్యాయాః స్పష్టవిధివత్ దహరాకాశాన్తర్వర్తిత్వేన గుణజాతోపాసనస్య దహరాకాశోపాసనపరత్వేనాసమ్భవేనాత్ర హి ఏవదహరాకాశోపాసనస్యాపి సిద్ధతయా యత్తచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకైకశేషైకవద్భావచశబ్దాధ్యాహారక్లేశానుభవో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యం- * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాన్ ఇత్యుపసంహారే ఉభయోపాసనవచనానుసారేణాస్యానుభోక్తవ్యత్వాత్. న చ తదేవ వాక్యం దహరాకాశతదన్తర్వర్తిలక్షణోభయోపాసనవిధిపరమస్త్వితి వాచ్యం - ప్రక్రమస్థం విస్పష్టతవ్యప్రత్యయయుక్తం వాక్యం విహాయ ఉపసంహారస్య విస్పష్టవిధిప్రత్యయశూన్యస్య యచ్ఛబ్దయుక్తస్య విధిత్వకల్పనానౌచిత్యాత్, తస్య విధిత్వకల్పనాయామప్యనువాదరూపస్యాప్యస్య వాక్యస్య తదనుసారేణార్థద్వయోపాసనపరత్వస్యాశ్రయణీయతయా నపుంసకైకశేషాదిక్లేశస్యాశ్రయణీయత్వాదితి. ఇతి శక్తోవాక్యసమాప్తా. అథవా- ఇతీత్యస్యానన్తరమాచార్యో బ్రూయాదిత్యధ్యాహారః. ౧

శం.—— తం చేత్- ఏవముక్తవన్తమాచార్యం యది బ్రూయుః- అన్తేవాసినశ్చోదయేయుః. కథం. యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే పరిచ్ఛిన్నే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ- తతోఽప్యన్తరల్పతర ఏవాకాశః. పుణ్డరీకవేశ్మని తావతి కిం స్యాత్ - కిం తతోఽల్పతరే ఖే యద్భవేదిత్యాహుః (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే) న కించన విద్యత ఇత్యభిప్రాయః. యది నామ బదరమాత్రం కిమపి విద్యతే- కిం తస్యాన్వేషణేన విజిజ్ఞాసనేన వా ఫలం విజిజ్ఞాసితుస్స్యాత్. అతో యత్తత్రాన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం వా- న తేన ప్రయోజనం. ౨

ఆ.—— దహరోఽస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య యథా శ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోద్యముత్థాపయతి (తం చేదితి) తదేవ చోద్యమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) భవతు పరిచ్ఛిన్నే శరీరే పుణ్డరీకాకారస్య హృదయస్యాల్పత్వం, తదన్తర్వర్తినశ్చాకాశస్య తతోఽల్పతరత్వం,- తథాపి ప్రకృతే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్డరీక ఏవేతి) కింశబ్దస్య ప్రశ్నవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (న కించనేతి) హృదయపుణ్డరీకాన్తర్వర్తినభ ఆకాశమపేత్యాద్యం దూషయతి (యది నామేతి) ఫలానుపలమ్భాదిత్యర్థః. తత్రేతి- అన్తర్వర్త్యాకాశోక్తిః. ౨

రం.—— (తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమిత్యాది) ఏవముక్తవన్తమాచార్యం స్వల్పహృదయమధ్యవర్తితయాఽతిస్వల్పే కిం వావర్తితుమర్హతి - యదన్వేష్టవ్యం స్యాదితి దహరాకాశశబ్దితస్య బ్రహ్మత్వం, తదన్తర్వర్తితయా నిర్దిష్టస్య తద్గుణజాతత్వం, చాజానానా అన్తేవాసినో యది బ్రూయురిత్యర్థః. కిం తదత్ర విద్యత ఇతి వాక్యం సర్వాన్తరస్య

౭౩

ఉ.— స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణి యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్సమాహితమితి. 3

రమాత్మనః అన్తర్వర్తి స్వ న్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తిగర్భ సర్వ స్థివిశేష ప్రశ్న పరమితివ్యాసార్యా త్రాయస్త్రిఇతియద్వపి ప్రతీయతె - ఐహ్యా ఏ ॥యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యేతావన్మాత్రం శ్రుతవతాం శిష్యాణాం పరమాత్మత్వవిరోధిన్యా కాశ శబ్దాజాగరూకె, దహరత్వాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వాదివిరోధిలిఙ్గదర్శనాత్, బ్రహ్మలిఙ్గేషుచానుపపన్నేషు, పరమాత్మత్వనిశ్చయస్యానా- లిఙ్గవి వ్యాక్షేప ప్రవృత్తైర్వా అసమ్భవాత్, సర్వాన్తరస్యపరమాత్మనోఽన్తర్వర్తిన్యన్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తేరేవశిష్యాణాంహృదివిపరివర్తమానత్వేన ప్రశ్నవాక్యే ॥ దహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతిదహరపుణ్డరీకాన్తర్వర్తిత్వేనాకాశస్యదహరత్వోపన్యాసస్యవా, ప్రతిపచన ॥యావాన్వా అయమాకాశ ఇతిపుల్యోపన్యాసస్యవా, అసఙ్గతత్వాపాతాత్, వ్యాసార్యాణామప్యుక్తపివాక్యోఽధికరణే. తేవిద్యుత్రయస్య, హ్మపురత్వేనోపక్రమాదేవపద న్తర్వర్త్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టం బ్రహ్మైకస్యాదిత్యేవతత్ర సర్వేష్వన్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తిముఖప్రయత్నవిషా సర్వ శేషంప్రచ్ఛిత్యపిసమ్భవాన్నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యమ్. ౨

శం.— ఇత్యుక్తవతః శిష్యాన్- ఆచార్యో బ్రూయాదితి శ్రుతేర్వచనం. శృణుత. తత్ర యదభిహితంపుణ్డరీకాన్తఃస్థ ఖస్యాల్పత్వాత్తత్స్థమల్పతరంస్యాదితి- తదసత్ - నహిఖంపుణ్డరీకవేశ్మగతంపుణ్డరీకాదల్పతరంమత్వాఽవోచం- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి. కింతర్హి. పుణ్డరీకమల్పం. తదను విధాయితత్స్థమన్తఃకరణంపుణ్డరీకాకాశంపరిచ్ఛిన్నం. తస్మిన్విశుద్ధే సంహృతకరణానాం యోగినాం స్వచ్ఛ ఇవోదకే ప్రతిబిమ్బరూప, మాదర్శ ఇవచ శుద్ధే, స్వచ్ఛంవిజ్ఞానజ్యోతిఃస్వరూపావభాసం తావన్మాత్రం బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి-దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యవోచామ అన్తఃకరణోపాధినిమిత్తం. స్వతస్తు యావాన్వై- ప్రసిద్ధఃపరిమాణతోఽయమాకాశః- భౌతికః. తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః - యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చావోచామ. నాప్యాకాశతుల్యపరిమాణత్వమభిప్రేత్య తావానిత్యుచ్యతే. కింతర్హి. బ్రహ్మణోఽనుపమస్య దృష్టాన్తాన్తరస్యాభావాత్. కథంపునరాకాశసమ మేవ బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే. ॥యేనావృతంఖంచదివంమహీంచ ॥తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః ॥ ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కించ- ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ- బ్రహ్మాకాశేఅన్తరేవసమాహితే- సమ్యగాహితే. స్థితే. ॥ యథారాశిరా నాభా విద్యున్నక్షత్రాణి. తథా (ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చేత్యాది) సమానం. యచ్చాస్య- ఆత్మనఆత్మీయత్వేనదేహవతో ఽస్తి- విద్యతఇహలోకే. తథా-య చ్చాత్మీయత్వేనన విద్యతే. నష్టంభవిష్యచ్చ నాస్తీత్యుచ్యతే- సత్వర్థం నహ్యభావస్య - తస్మాదాకాశే సమాధానోపపత్తిః. ౩

ఆ.— శిష్యాచార్యవ్యతిరిక్తస్యాన్యస్య ప్రస్తుతత్వాల్లఙ్గ్నోల్లిఙ్గనిరాసేన ప్రతివచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇత్యుక్తవత ఇతి) తమాచార్యో బ్రూయా దిత్యనేనోపాయాంవక్ష్యమాణోత్తరశిష్యాణాం మనస్సమాధానమాదౌ ప్రాగ్దయత్తత్వాహ (శృణుతేతి) శ్రోతవ్యమాహ పర్యయుక్తం శిష్యైస్తదనువ దతి (తత్రేతి) కిమాకాశస్యస్వాభావికందహరత్వముపేత్యచోద్యతే - కింవాపరోపాధికమౌపాధికం స్వీకృత్యోపాధ్యపక్షయేతి (తదసదితి) తదేవ స్వస్వాభావికందహరత్వమాశ్రిత్యచోద్యంనిరవకాశమితి శేషః. కథంతర్హి దహరత్వోక్తిరాకాశస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) తర్హి స్వతస్తేతావ న్మాత్రం బ్రహ్మయథోక్తవిశేషణంయోగినాంనిష్ఠయోభ్యోవిముఖీకృతాన్తఃకరణానాముపలభ్యత ఇతిసమ్బన్ధః. అన్తఃకరణస్యశుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (స్వచ్ఛ ఇవేతి) బ్రహ్మణ స్తస్మిన్నుపలభ్యమానస్య ప్రతిబిమ్బరూపత్వేత్యుదాహరణం. ప్రతిపత్తినానాకర్యాణాముదాహరణాన్తరం. బ్రహ్మణో నైపుణ్యకమా గమకంవస్తు విధానం నాస్తీత్యనుసన్ధినిష్ఠన్తర్గతం నిశినష్టి (స్వచ్ఛమితి) తాదృగేవదహరస్యమానాయచోద్యతే చేత్- అనౌపాధికం మహత్త్వమతుపేత్యసమా ధిస్స్వచ్ఛవతిసంతత్వాన్తరం స్వరస్యతి (స్వతస్త్వితి) యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం - ఆ స్వరూపేణ సహోపనిషదుక్తః. యావానిత్యాద్యుపనిషదనాకాశోపమత్వాభిప్రాయేణ మాణత్వం బ్రహ్మణోఽభిప్రేతం - తథాచ ॥ జ్యాయానాకాశాదిత్యాదిశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) తేనాభిప్రాయేణ తత్తావానిత్యు క్తం- తదాహ (కింతర్హీతి) సమస్త ప్రతిమాస్తీతి- ఆకాశాదిదేనసమాన్యంనోఽనుభవతి- తస్మిన్నదృష్టే సర్వాన్తరాణాం సమాహితమిత్యర్థః. కార్య కా రణయోరతుల్యపరిమాణత్వ ప్రసిద్ధేశ్చనాకాశసమతా బ్రహ్మణోఽస్తీత్యాహ (తస్మాదితి) అథాలోకే యదహరపుల్యాపరిమాణత్వాన్తైవమిత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతశ్చాకాశస్యనస్వాభావికందహరత్వమిత్యాహ (కించేతి) కార్యంహి ద్యావాపృథివ్యాదికారణే సమాహితం - తచ్చ బ్రహ్మపరమేవ్య యమిత్యర్థః ప్రత్యక్షప్రాణిశిష్టప్రత్యుక్తం. ఆకాశే ద్యావాపృథివ్యాదేస్సమాహితత్వేనానువిద్యాసంబన్ధం దర్శయతి (యథావేతి) నవిద్యతే- సర్వంతదస్మిన్సమాహితమిత్యర్థః. నాస్తిశబ్దస్యాత్యన్తాసద్విషయత్వంవ్యావర్తయతి (నష్టమితి) ౩

రం.— (స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఇత్యాది) ఏవముక్తస్సన్- ఆచార్యః ప్రతిబ్రూయాత్. కిమితి. హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్త్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టః భూతాకాశవద్విపులః. ద్యావాపృథివ్యాది శబ్దలక్షితంభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణ, మగ్నిసూర్యాదిశబ్దలక్షితోభోక్తృవర్గశ్చ తదాశ్రితఇత్యర్థః. (యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చనాస్తిసర్వంతదస్మిన్ సమాహితమితి) అస్య- ఉపాసకస్యేహ - లోకే యత్- భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహనాస్తి,- సర్వంతత్ - భోగ్యజాతమ

ఉ.— తంచేద్బ్రూయురస్మిగ్ంశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వగ్ం సమాహితగ్ం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరా వాప్నోతి ప్రధ్వగ్ంసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి. ౪

స్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమిత్యర్థః. దహరాకాశో నిరతిశయభోగ్య ఇతియావత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి దహరాకాశస్యాతీవమహత్త్వమభిధాయ * ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీతి ప్రకృతిమేవ దహరాకాశమస్మిన్నితి నిర్దిశ్య లిఙ్గజగదాధారత్వమభిధాయ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి పునరస్మిన్నితి తమేవ దహరాకాశం పరామృశ్య తస్మిన్ అస్య - ఉపాసకస్యేహ - లోకే యదస్తి - భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి, సర్వం తత్ - భోగ్యజాతమస్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమితి నిరతిశయభోగ్యత్వం దహరాకాశస్యాభిధానమితి. న చ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేనోపాసకభోగ్యవస్త్వాధారత్వమాత్రమనుపాస్యస్య ప్రతీయతే - న తు దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వం. తతశ్చ * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమభిధాయేతి భాష్యం కథముపపద్యతామితి వాచ్యం - ఉపాసకస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యేకఫలకస్య స్వర్గపశ్వాదీనాం భోగ్యత్వాభావాత్ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమేవ ప్రతిపాదితమితి భాష్యాభిప్రాయ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాన్నాస్యాశ్శఙ్కాయా అవకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు * స యది పితృలోకకామో భవతీత్యాదినా ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపిత్రాదివరదిద్దృక్షయా, స్వజ్ఞాల్పమాత్రేణ తత్సన్నిధిప్రాప్త్యర్థస్య, చ ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్, సూత్రకృతాపి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ తద్వాక్యస్య వివక్షితార్థత్వావిష్కరణాత్, * యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దత ఇతి సన్నిష్టానాం పిత్రాదీనాముక్తకామనావిషయత్వప్రతిపాదనాత్, * ప్రత్యుపదేశాన్నేతి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థాశ్రైరితి సూత్రోక్తన్యాయేన బ్రహ్మానుభూతియానస్య పిత్రాద్యనుభవస్యకామనావిషయత్వసమ్భవాచ్చ. అన్యథా * అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యాదావపి కామశబ్దస్య నిరతిశయభోగ్యార్థకత్వం కో వారయేత్. తతశ్చ * జక్షత్క్రీడన్నిత్యత్రాపి భోగ్యత్వార్థకత్వం స్యాదితి పరాన్నిజఘ్నేత. అతోఽస్య వాక్యస్య యథాశ్రుతార్థత్వేఽపి న దోషః. భాష్యమపి భోగ్యాధారత్వఫలితభోగ్యత్వపరమేవాస్త్వితి వదన్తి. అత్ర భూతాకాశసదృశవైపుల్యప్రతిపాదనేన, ద్యావాపృథివ్యాదిజగదాశ్రయత్వప్రతిపాదనేన, ఉపాసకం ప్రతి నిరతిశయభోగ్యత్వప్రతిపాదనేన, చ దహరాకాశస్య ప్రసిద్ధాకాశవైలక్షణ్యప్రతిపాదనాత్ స్వల్పే దహరాకాశే కిమపి మామున్నశక్నోతీత్యాక్షేపబీజం పరిహృతం భవతి. ౩

శం.— తం చేత్ - ఏవముక్తవన్తం బ్రూయుః పునరన్తేవాసినః. అస్మింశ్చేత్ - యథోక్తే చేత్ - యది బ్రహ్మపురోపలక్షితాన్తరాకాశ ఇత్యర్థః. ఇదం సర్వం, సమాహితం. సర్వాణి చ భూతాని, సర్వే చ కామాః,. కథమాచార్యేణానుక్తాః కామా అన్తేవాసిభిరుచ్యన్తే. నైష దోషః - * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీతి ఉక్తా ఏవ హ్యాచార్యేణ కామాః. అపి చ - సర్వశబ్దేన చోక్తా ఏవ కామాః. యదా - యస్మిన్ కాలే ఏతచ్ఛరీరం బ్రహ్మపురాఖ్యం జరా - వలీపలితాదిలక్షణా వయోహానిర్వా ప్రాప్నోతి. శస్త్రాదినా వృక్ణం ప్రధ్వంసతే - విధ్వంసతే. వినశ్యతి వా. కిం తతోఽన్యదతిశిష్యతే. ఘటాశ్రితక్షీరదధిస్నేహాదివద్ఘటనాశే దేహనాశేఽపి దేహాశ్రయముత్తరోత్తరం పూర్వపూర్వనాశాన్నశ్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవం ప్రాప్తే నాశే కిం తతోఽన్యత్ - యథోక్తాదతిశిష్యతే - అవతిష్ఠతే. న కించనావతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— ఆశ్రయనాశాదాశ్రితనాశస్యాప్యతిన్యాయత్వాచ్ఛఙ్కతే (తంచేదితి) యద్యస్మిన్ సర్వం సమాహితం - తతో దేహనాశే కిమవశిష్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శిష్యాణామధికావాపం దోషమాశఙ్కతే (కథమితి) శఙ్కితం దోషం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) * సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యత్రోక్తేన సర్వశబ్దేనేతి శేషః. శిష్యాణామధికావాపం దోషం పరిహృత్య ప్రకృతం చోద్యం వివృణోతి (యదేత్యాదినా) ఆకాశస్యాశిష్యమాణత్వమాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) తతః - యథోక్తాన్నాశాదితి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తం చేద్బ్రూయురస్మింశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వం సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరా వాప్నోతి ప్రధ్వంసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి) అల్పత్వరూపమాక్షేపబీజం పరిహృత్య * కిం తదత్ర విద్యత ఇతి ప్రశ్నం ప్రతి నివక్ష్యత్యేవాచార్యేణ ఉక్తేఽర్థేఽనుపపత్తిం పశ్యన్తశ్శిష్యాః యద్యాచార్యం బ్రూయుః. కిమితి. బ్రహ్మపురశబ్దితం శరీరం ద్యావాపృథివ్యాదిశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థాన, మగ్నివాయ్వాదిశబ్దనిర్దిష్టభోక్తృవర్గ, శ్చ యద్యాశ్రయేయుః - తదా శరీరస్య జరానాశాదౌ సతి ద్యావాపృథివ్యాదికం కిమపి నావశిష్యేత. తదపి న శ్యేదిత్యర్థః. సర్వే చ కామా ఇత్యస్య * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యనిర్దిష్ట నిరతిశయభోగ్యత్వానువాదిత్వాత్ * సర్వే చ కామా ఇత్యస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను దహరాకాశాశ్రితం ద్యావాపృథివ్యాదికమితి వదన్తం ప్రత్యస్యాశ్శఙ్కాయాః కథముత్థానం. దహరాకాశాశ్రితత్వస్యైవోక్తత్వాత్ బ్రహ్మపురశబ్దితశరీరాశ్రితత్వస్యాహానుక్తతయా తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వస్య దహరాకాశాశ్రితే ద్యావాపృథివ్యాదౌ కథం ప్రసక్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే - యథా ఘటాద్యన్తరాకాశే నిహితస్య దధ్యాదేర్వస్తుతో ఘటాదిరేవ ధారకః - ఆకాశః పరమవకాశాత్మనోపకరోతి - ఏవం దేహాన్తర్వర్తిని దహరాకాశే విద్యమానస్య ద్యావాపృథివ్యాదేర్దేహ ఏవ ధారకః - దహరాకాశస్తు కేవలమవకాశాత్మనోపకరోతి. అస్తు వా దహరాకాశ

ఉ.— స బ్రూయాన్నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యత ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమస్మిన్ కామాః సమాహితా ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి యథానుశాసనం యం యమన్తమభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం తమేవోపజీవన్తి. ౫

స్వస్ఫుటాభ్యాకాశశబ్దేఽపి పక్షే సస్యతో ధారకత్వం – తథాపి తస్య దేహజరాప్రధ్వంసాసంభవశ్చ జరాప్రధ్వంసత్వాత్ యావద్దేహస్య ధారకత్వ స్వహేతుబలం – తావత్పర్యన్తమేవ దహరాకాశస్య తద్ధారకత్వమిత్యతో దేహవిపత్తౌ సర్వస్య ధారకత్వపర్యవసానమ్. ఆత్మీయతాం తస్య కాముకత్వాయః. ౪

ఈ.— ఏవముక్తవత్సు శిష్యేషు ఆచార్యో బ్రూయాత్ ... కథం. అస్య దేహస్య జరయా ... యథోక్తమాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ యస్మిన్ సర్వం సమాహితం న జీర్యతి దేహవన్న క్రియతే ఇత్యర్థః. న చాస్య వధేన శస్త్రాదిఘాతేనైతద్ధన్యతే యథాకాశం. కిము తత్ ... సత్యం బ్రహ్మ ... దేహేన్ద్రియాదిదోషైః ... సత్యమవితథం ... ఇత్యర్థః. ... బ్రహ్మపురం బ్రహ్మ పురం. శరీరాఖ్యం తు బ్రహ్మపురం ... ఆకాశాఖ్యత్వాత్. తస్య సత్యత్వం చ ... స్మృతేః. ... బ్రహ్మపురమిత్యుక్తం ... సత్యం బ్రహ్మపురమేవ ... సర్వవ్యవహారాస్పదత్వాత్. అతోఽస్మిన్ పుణ్డరీకోపలక్షితే బ్రహ్మపురే సర్వే కామాః ... సమాహితాః. అత్ర సత్యాః ... ఏష ఆత్మా – భగవతాం స్వరూపం. ... అపహతపాప్మా – ధర్మాధర్మాఖ్యో యస్య పాప్మా సోఽయమపహతపాప్మా. తథా విజరో విగతజరః విమృత్యుః. ... న వధేనాస్య హన్యత ఇతి ... కిముక్తం పునరుచ్యతే. యద్యపి దేహస్య ... జరామృత్యుభ్యాం న సమ్బధ్యతే ... విశోకః విగతశోకః శోకో నామ ఇష్టాదివియోగనిమిత్తో మానసః సన్తాపః. విజిఘత్సః విగతాశనేచ్ఛః. అపిపాసః అపానేచ్ఛః. ... జరాదయః ... ప్రతిషిద్ధా భవన్తి ... కారణస్య ప్రతిషేధాత్. ... జరాదిప్రతిషేధేన ... సత్యకామః ... కామాః ... ఈశ్వరస్య ... చిత్రగుప్తవత్. ... నేతి నేతీత్యుక్తత్వాత్. ... యథా హ్యేవేహ లోకే ప్రజా అన్వావిశన్తి – అనువర్తన్తే యథానుశాసనం. ... యం యమన్తం – ప్రత్యన్తం జనపదం క్షేత్రభాగం వాఽభికామాః ... భవన్తి ... తం తమేవ ... ప్రత్యన్తాదిముపజీవన్తి. ౫

ఆ.— కయా పునారీత్యా ... శిష్యపరిప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ... బ్రహ్మణోఽపి ... (న చైతదితి) ... (కథమితి) ప్రకృతా – దహరోపాసనా. ... బ్రహ్మ ... (ఇన్ద్రేతి) ... (ఏవమితి) ... (బ్రహ్మైవేతి) సత్యశబ్దసామానాధికరణ్యాదుక్తసమానాధికరణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ... శరీరం బ్రహ్మపురముక్తం – (శరీరాఖ్యం త్వితి) తదేవ స్ఫుటయితుం శరీరస్య మిథ్యాత్వం ప్రమాణం దర్శయతి (తత్త్వితి) ... బ్రహ్మపురత్వం – (తద్వికార ఇతి) కించ – వ్యావహారికసత్యమిదం శరీరం ... బ్రహ్మపురత్వమిత్యాహ (వ్యావహారికమితి) బ్రహ్మ తు పరమార్థసత్యం – ... బ్రహ్మపురమిత్యాహ (సత్యం త్వితి) బ్రహ్మణస్సర్వత్వేఽపి ... బ్రహ్మపురత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవ్యవహారేతి) దహరాకాశస్యాల్పత్వం ... (అత ఇతి) అస్మిన్ సర్వకామసమాధానే ఫలితముపాసనముపదిశతి (అత స్తదితి) యథోక్తదహరాకాశే ... (ఏష ఇతి) పునరుక్తిం శఙ్కతే (తదుక్తమితి) ... (యద్యపీతి) అన్యథా – దేహసమ్బన్ధం వినా. స్వభావతోఽపీత్యర్థః. నివృత్త్యర్థం – పునరుక్తమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం చోదయతి (నన్వితి) శోకస్యాన్తః – కించి

వ్యాప్యవధాయపిపాసాయోవ్యాప్తిః- శోకోఽకాన్తాః. తేషాంజరాదీనామపహతపాప్మత్వేన ప్రతిషిద్ధత్వే హేతుమాహ (కారణేతి) కథంధర్మాధర్మప్రతిషేధేజరాదివికారప్రతిషేధః- తత్రాహ (ధర్మేతి) ఇతి- పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. జరాదిప్రతిషేధస్యార్థవత్త్వముపజీవ్యత్య ధర్మాదిప్రతిషేధస్యనైరర్థక్యంతిపరిహారాన్తరమాహ (జరాదీతి) ధర్మాదేర్జరాదేర్వాసిషేధాదితరనిషేధస్సిద్ధ్యతీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి) తర్హి కిమిత్యపహతపాప్మేత్యుక్త్వావిజరోవిమృత్యురిత్యాద్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) తథాపిదుఃఖాఽప్రతిషిద్ధేకిమితిజరాదిప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (జరాదీతి) యత్తుకార్యాభావేసతోఽపిధర్మాధర్మయోరుక్త్యాతదన్తరగవదకించిత్కరత్వాదపహతపాప్మేతినపృథగుక్తవ్యమితి- తత్రాహ (పాపమిత్యాదామితి) ఈశ్వరస్యనత్యకామిత్వంసాధయతి (వితథాహీతి) యథేశ్వరస్యావితథాః కామాః- తథానఙ్కల్పాశ్చేత్యాహ (తథేతి) అభావరూపాణాంధర్మాణామద్వైతాత్మకత్వేనసమ్భావితత్వేపికథంనావరూపాధర్మాస్సమ్భవేయుఃత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్కల్పాఇతి) శుద్ధసత్త్వం- రజస్తమోభ్యామస్పృష్టంత్రిగుణాయామాయాయాఅంశభూతం. తదేవోపాధిః. తన్నిమిత్తంయేషాంతేతథా. అస్యోపాధికానాంసఙ్కల్పాదీనామీశ్వరవిశేషణత్వేదృష్టాన్తమాహ (చిత్రగువదితి) యథాచిత్రాగావోఽస్యాభానికాశ్చిత్రగోస్తైవదత్తస్యవిశేషణం- తథాబ్రహ్మణోపికామాదయఇత్యర్థః. కిమితికామాదయోబ్రహ్మణిస్వాభావికానభవన్తి- ధర్మధర్మిణోరేవాపచారాదద్వైతశ్రుతేరుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నస్వతఇతి) వాక్యాన్తరమవతారయితుంపాతనికాంకరోతి (యథోక్తేతి) జ్ఞానప్రకారంనిమిత్తాధికారిప్రవర్తనప్రదర్శనపూర్వకందర్శయతి (గురుభ్యఇతి) ప్రశ్నపూర్వకంయథాహీత్యాదివాక్యమాహ (నచేదితి) ఆకాశాత్మాపరిజ్ఞానం- అత్రైతిపదాధ్యాహృష్టం. అక్షరోత్థమర్థంయథాఽహ్యన్వేత్యనేనదృష్టాన్తేనదర్శయిత్వావాక్యార్థంకథయతి (యథేహేతి) అముమర్థంప్రశ్నపూర్వకమన్వాచష్టే (కిమిత్యాదినా) ౫౪

౮౦.—— (సబ్రూయాత్) ఆచార్యస్తత్ప్రతివక్తి (నాస్యజరయైతజ్జీర్యతినవధేనాస్యహన్యతఏతత్సత్యంబ్రహ్మపురం) భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణభోక్తృవర్గాదిశాలితయాపురమివవర్తమానమేతద్దహరాకాశాఖ్యంబ్రహ్మ-నతుఘటాదివత్కేవలమవకాశాత్మనోపకారకం. యథాపురంభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాదీనాంస్వతఏవాధారభూతం- నతుదధ్యాదీనాంఘటాకాశాదివదవకాశాత్మనోపకారకం- తథేత్యర్థః. ననుస్వతోఽధారకత్వేపితద్దేహేస్తర్వర్తిత్వాత్తదన్తర్గతహృదయవత్తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వంస్యాదితిశఙ్కాబీజంపరిహరతి (ఏతత్సత్యమితి) సత్యం- నిర్వికారమిత్యర్థః. అతఏవనదేహజరామరణానువిధాయిజరామరణకమిత్యర్థః. యద్వా- *అథయత్సత్త్తదమృతమిత్యస్మిన్ప్రకరణేవక్ష్యమాణసత్యశబ్దనిర్వచనరీత్యాచేతనాచేతననియామకత్వంవా- సత్యత్వం. యథాకథంచిద్ఘటాకాశాదివిలక్షణాధారఇత్యర్థః. కేచిత్తు *అస్మింశ్చేదిదంబ్రహ్మపురఇతిప్రశ్నవాక్యేబ్రహ్మపురశబ్దేనబ్రహ్మరూపపురత్వాద్దహరాకాశఏవోచ్యతే. *యద్యేతజ్జరావాప్నోతీత్యేవపాఠః. తత్రచపాఠేఏతస్యశరీరస్యజరా- ఏతజ్జరా. యదాదహరాకాశంప్రాప్నోతి, తద్ధ్వంసేనధ్వంసతేవా,- తదాభ్యావాపృథివ్యాదికంనావశిష్యేతేత్యేవార్థః. నతుబ్రహ్మపురశబ్దేనశరీరపరామర్శమభ్యుపేత్యతదనుగుణతాదృశాభిప్రాయకల్పనపరిక్లేశోఽనుసర్తవ్యఇతివదన్తి. ఏవం మధ్యేప్రసక్తమాక్షేపంపరిహృత్య *కింతదత్రవిద్యతఇతితన్తర్వర్తివిశేషజిజ్ఞాసాంశమయతి (అస్మిన్కామాస్సమాహితాః) కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః కోదహరాకాశః, సచతైఃకామైర్విశిష్ట, ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః) ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *దహరాకాశస్యకామ్యభూతకల్యాణగుణవిశిష్టత్వంచ *ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినాసత్యసఙ్కల్పఇత్యన్తేనస్పష్టీకృత్యేతి. పాపజరామరణశోకబుభుక్షాపిపాసావర్జితస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పశ్చేత్యర్థః. పరమాత్మప్రకరణేషుపాపశబ్దస్సుకృతసాధారణః- *నసుకృతంనదుష్కృతంసర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిసుకృతేపిపాపశబ్దప్రయోగాత్, *ఏతేనైనిరయాస్తాతస్థానస్యపరమాత్మనఇతిస్వర్గాదీనామపిముముక్షునిష్టత్వేనస్వర్గాదిసాధనకర్మణాంముముక్షూన్ప్రత్యనిష్టసాధనత్వేనాలౌకికత్వేసత్యనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తక్రోడీకృతత్వేనపాపశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావాత్,. అపహతపాప్మత్వంచ- అనర్థప్రాప్తపాప్మత్వం. *నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతమితిసుకృతదుష్కృతప్రాప్త్యభావశ్రవణాత్. తరతేఃప్రాప్తివచనత్వాత్. తస్మాదపహతపాప్మత్వం- అశ్లిష్టపాప్మత్వమిత్యర్థః. అకృతకర్మాశ్లేషస్యసర్వసాధారణత్వాత్కృతేపికర్మణితత్ఫలాశ్లేషఉచ్యతే. అతఈశ్వరేణకృతానిపుణ్యపాపసజాతీయానికర్మాణినశుభాశుభఫలజననశక్తానీత్యర్థః. కృతేపిపాపేతత్ఫలజననశక్తిప్రతిభటత్వలక్షణఃకశ్చిదీశ్వరస్యస్వభావవిశేషః- అపహతపాప్మత్వం. పరిశుద్ధాత్మవిషయస్యాపహతపాప్మత్వస్యాప్యయమేవార్థః. సతుతస్యతిరోధానార్హః ప్రతిబన్ధనివృత్త్యావావిర్భవతి - ఈశ్వరస్యతుతిరోధానానర్హోనిత్యావిర్భూతఇతివిశేషఇతివ్యాసార్యైః *అనన్తరప్రశ్నోపదేశాదిత్యత్రవర్ణితః. అత్రసత్యకామశబ్దానకామనాయాస్సత్యత్వపరః - అమోఘత్వస్యసత్యసఙ్కల్పశబ్దేనైవసిద్ధత్వాత్. నాపికామ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాగుణమాత్రపరః- కతిపయగుణాన్తరాణాంపృథగుక్తేః. అతోభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానరూపాఃనిత్యాఃకామాస్సన్తీత్యుచ్యతే. *తదక్షరేపరమేవ్యోమన్నిత్యుక్తనిత్యవిభూతివిశిష్టత్వంసత్యకామశబ్దార్థఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహేభాష్యకృతాప్యుక్తం *సత్యసఙ్కల్పః - అప్రతిహతసఙ్కల్పఇతి. (యథాహ్యేవేహప్రజాఅన్వావిశన్తియథాఽనుశాసనంయంయమన్తమభికామాభవన్తియంజనపదంయంక్షేత్రభాగంతంతమేవోపజీవన్తి) ఇహ- అస్మిన్లోకేప్రజాఃయథాఽనుశాసనం- రాజశాసనానుల్లఙ్ఘనేనరాజానమన్వావిశన్తి- అనుసరన్తీత్యర్థః. అనుసృత్యకింకుర్వన్తీత్యత్రాహ (యంయమన్తమభికామాభవన్తి) కర్మణఃఫలాపవర్గత్వాత్ఫలమేవ- కర్మణోఽన్తః. యంయమన్తం- యద్యత్ఫలమభికామాః- అభ్యర్థినోభవన్తి. జనపదక్షేత్రాదికంవాకామయన్తే. తత్తత్ఫలంయథాశాసనమేవోపజీవన్తి. రాజశాసనానురోధేనైవ

ఉ.— § తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యజితో లోకః క్షీయతే తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవత్యథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి.... ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఇహలోకే యథా ఉపజీవన్తి - తథా పరలోకే, పరతన్త్రా ఏవ భవన్తీతి భావః. యద్వా - యం యమన్తమభికామా భవన్తి - తం తమిహలోకే యథా ప్రజా ఆన్వాసితస్తి - లభన్తే. తథా పరలోకే ఉపజీవన్తీత్యర్థః. అయమేవార్థో వ్యాసార్యైర్దర్శితః. ౫

శం.— ఏవం దృష్టాన్తోఽస్వారస్యాద్దోషం ప్రతిపాద్య ... తథాఽన్యో దృష్టాన్తః తత్ప్రతి (తద్యథేహేత్యాదిః) తత్ - తత్రేహ - లోకే తథా సామ్యేవ స్వామ్యనుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానాం సేవాదిజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయతే - అన్తవాన్ భవతి. అథేదానీం దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి - ఏవమేవాముత్రాగ్నిహోత్రాదిపుణ్యజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయత ఏవేతి. ఉక్తో దోషః ఏషామితి విషయం దర్శయతి (తద్య ఇహేత్యాదినా) తత్ - తత్రేహ - అస్మిన్ లోకే జ్ఞానకర్మణోరధికృతాః సన్తో య ఆత్మానం - యథోక్తలక్షణం శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమననువిద్య - యథోపదేశమనుస్వాత్మసంవేద్యతామకృత్వా వ్రజన్తి - దేహాదస్మాత్ప్రియన్తి, యే చ ఏతాంశ్చ - యథోక్తాన్ సత్యాన్ - సత్యసఙ్కల్పకార్యాంశ్చ స్వాత్మస్థాన్ కామాననవిద్య వ్రజన్తి - తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారః - అస్వతన్త్రతా భవతి. యథా రాజానుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానామిత్యర్థః. అథ యే - అన్యే ఇహ లోకే ఆత్మానం - శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమనువిద్య - స్వాత్మసంవేద్యతామాపాద్య వ్రజన్తి, యథోక్తాంశ్చ సత్యాన్ కామాన్, - తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారిత్వం భవతి రాజ్ఞ ఇవ సార్వభౌమస్యేహ లోకే. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దృష్టాన్తాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి) కేషామేష దోషో భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఉక్త ఇతి) కర్మసాధ్యస్యాపారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వం చ. జ్ఞానహీనకర్మసాధ్యవిషయం బ్రహ్మోపాసనాహీనానామేష దోషో భవతీత్యుత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అవిదుషామేవాస్వాతన్త్ర్యదోషముక్త్వా విదుషాం స్వాతన్త్ర్యం ఫలం కథయతి (అథేత్యాదినా) ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం కర్మసాధ్యపరలోకే పారతన్త్ర్యముక్త్వా క్షయిష్ణుత్వమప్యాహ (తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే) రాజసేవాదికర్మణా చితః - అర్జితో లోకః యథా క్షీయతే - ఏవమేవాముత్ర పరలోకే పుణ్యచితః - పుణ్యసంపాదితో లోకః క్షీయత ఇత్యర్థః. (తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యద్వా కృతసాధ్యే పరలోకే పారతన్త్ర్యక్షయిష్ణుత్వాదికం - తస్మాద్య ఉక్తమాత్మానం, ఏతాన్ అపహతపాప్మత్వాదీన్ సత్యాన్ - సత్యాన్ కామాన్ కల్యాణగుణాంశ్చాననువిద్య - అనుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి - తేషాం సర్వలోకకామచారాభావః. పారతన్త్ర్యమిత్యర్థః. (అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే త్వాత్మానమపహతపాప్మత్వాదీంశ్చ కామ్యమానాన్ కల్యాణగుణాననుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి - తే బ్రహ్మాదిభూతిభూతాన్ సర్వాన్ లోకాననుభూయ యథాకామం సంచరన్తః స్వాతన్త్ర్యమనుభవన్తీత్యర్థః. నను * అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యే అపహతపాప్మత్వాదిధర్మాణాం స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితానాం కథమేతానిత్యనేన పరామర్శః. న చ గత్యన్తరాభావే తేషామేవ పరామర్శ ఇతి వాచ్యం - * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యే నిర్దిష్టస్య * సర్వాణి భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి బహువచనాన్తకామశబ్దేనాన్నాదివిషయస్య నిరతిశయభోగ్యత్వస్యైవ * అస్మిన్ కామాః సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యత్రాపి నిర్దేశో యుక్త ఇతి చేన్న - తథా సతి * అపహతపాప్మా విజర ఇత్యాద్యుపన్యాసస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, కామానిత్యస్య భోగ్యపరత్వే బహువచనాసఙ్గతేః, అపహతపాప్మత్వాదయ ఏవ * ఏతాంశ్చ సత్యానిత్యానితి కామశబ్దేన నిర్దేశ్యాః. భోగ్యత్వహేతుపితృలోకాదివిషయపరత్వే * నిత్యా ఇతి కామానాం నిత్యత్వకథనాసమ్భవాదతః సిద్ధం. తథా చ * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా - న భూతాకాశః - తస్మిన్యదన్తరితి నిర్దిష్టమపహతపాప్మత్వాదిగుణజాతమితి యథాసన్దర్భోపపత్తిర్భవతి. ఏతత్ప్రకరణగతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - అత్ర దహరాకాశో భూతాకాశః ఆకాశశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధేః, వ్యాపకే పరమాత్మని దహరత్వాసమ్భవా, చ్చ * తస్మిన్యదన్తరితి తస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వనిర్దేశా, చ్చ. న హి పరమాత్మనః స్వయమేవాన్వేష్టవ్యస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వం సమ్భవతి. * యావాన్వా అయమిత్యాదినా నిర్దిశ్యమానభూతాకాశోపమేయత్వస్య * గగనం గగనాకారమిత్యాదివదభేదేఽప్యుపపత్తేః, నిరతిశయవిపులే పరమాత్మన్యపి పరిచ్ఛిన్నభూతాకాశోపమేయత్వస్యాస్వరసత్వా, చ్చ భూతాకాశో దహరాకాశ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * దహర ఉత్తరేభ్యః. దహరాకాశః పరమాత్మా - వాక్యశేషగతభూతాకాశోపమేయత్వసర్వాధారత్వనిరతిశయభోగ్యత్వనిరుపాధికాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తే భూతాకాశే అసమ్భ

---

§ కర్మచితో లోకః, పుణ్యచితో లోక, ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేనపితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౧

అథయదిమాతృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్య మాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన మాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౨

వాత్, పరమాత్మనోఽప్యపహతపాప్మత్వాదిలక్షణాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వసమ్భవాచ్చ. నచ * గగనంగగనాకారమితివదభేదేఽప్యుపమానోపమేయభావోఽస్త్వితివాచ్యం - గగనంగగనాకారమిత్యాద్యభేదేసాదృశ్యంనిబధ్యమానమనన్వితత్వాదనుపమకత్వఫలకంసత్ అనన్వయాలఙ్కారరూపం. నచేహతథాసమ్భవతి- * యావానయమాకాశ ఇతివాక్యే బాహ్యాకాశత్వహార్దాకాశత్వరూపోపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మభేదసత్త్వేనానన్వయస్యాసమ్భవాత్. ఉపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మైక్యేహ్యనన్వయాలఙ్కారః- యథా * గగనంగగనాకారమిత్యాదౌ. యచ్చోక్తమతివిపులస్యబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛిన్నాకాశోపమేయత్వంనసమ్భవతీతి-తన్న- అధికజవేఽపిసవితరక్షణువద్గచ్ఛతిసవితేతివన్న్యూనత్వనివృత్తిపరవచనవత్స్వల్పత్వనివృత్త్యర్థతయాభూతాకాశసాదృశ్యకథనస్యోపపత్తేః. యదుక్తమాకాశశబ్దస్యభూతాకాశే ప్రసిద్ధత్వాదితి- తత్రాహ- * ప్రసిద్ధేశ్చ. * యదేష ఆకాశ ఆనన్దోనస్యాదిత్యాదౌపరమాత్మన్యప్యాకాశశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. యదుక్తంపరమాత్మనోఽల్పపరిమాణత్వంనోపపద్యతఇతి- తత్రాహ - * అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * నిచాయ్యత్వాదేవంవ్యోమవచ్చేతిసూత్రఖణ్డేనఉపాసనార్థంవిపులస్యాల్పత్వోపదేశఉపపద్యతఇతిపూర్వమేవోక్తమిత్యర్థః. తథా * ప్రదానవదేవతదుక్తమిత్యత్ర * తద్యఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్తీతిదహరాకాశోపాసనముక్త్వా * ఏతాంశ్చసత్యాన్కామానితిఅపహతపాప్మత్వాదిగుణానాముపాసనస్యపృథగామ్నానాదపహతపాప్మత్వాదిగుణోపాసనదశాయాంసధర్మిస్వరూపంచిన్తనీయం. తతశ్చప్రథమందహరాకాశాఖ్యం ధర్మిస్వరూపమనుసన్ధాయతస్యాపహతపాప్మత్వవిజరత్వవిమృత్యుత్వవిశోకత్వవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వరూపాఃకామాఇత్యేవచిన్తనీయం - సతుఅపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పఇతిగుణాశ్రయస్యగుణినోఽపిచిన్తనమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * ప్రదానవదేవతదుక్తం. యద్యపిదహరాకాశఏవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాంగుణీ-సచప్రథమంచిన్తితః. తథాపిస్వరూపమాత్రాత్ గుణవిశిష్టాకారస్యభిన్నత్వాత్, ప్రకృతేచ. * అస్మిన్కామాస్సమాహితాఇతిబ్రహ్మణికామసమూహానామాధారత్వముక్త్వాకేతేకామాఇత్యాకాఙ్క్షాయాంనిష్కృష్యాపహతపాప్మత్వంవిజరత్వమిత్యనుక్త్వా * అపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యురితితద్విశిష్టవిశేష్యపర్యన్తతయానిర్దేశాత్, అనేనైవాకారేణానుసన్ధానంకర్తవ్యమితిశ్రుతేరాశయఉన్నీయతే. అతోవైశిష్ట్యానుసన్ధానార్థంవిశేష్యాచిన్తనమప్యావర్తనీయం. ప్రదానవత్. తదుక్తంసఙ్కర్షే * నానావాదేవతాపృథక్త్వాదితి. తన్నామప్రదానాధికరణమిత్యపస్తి- త్రైధాతవీయేష్టిః-యథా * ఇన్ద్రాయరాజ్ఞేపురోడాశమేకాదశకపాలంనిర్వపేత్ ఇన్ద్రాయాధిరాజాయేన్ద్రాయస్వరాజ్ఞ ఇతిత్రిపురోడాశాః. తేషాంపురోడాశానాముపర్యుపర్యధిశ్రయణం, సర్వేషాంయుగపదవదానం, చవిహితం. తేషాంపూర్వార్ధాదవదానంప్రకృతివత్కర్తుంశక్యం - తథాపిమధ్యాదవదానంకర్తుమశక్యం. పురోడాశానాంమధ్యేనశకప్రవేశాద్యుపాయేనమధ్యాదపియుగపదవదానంగ్రాహ్యం. ఏవంస్థితేప్రదానమపియుగపత్కర్తవ్యం-క్రమేణవేతిసంశయే * తేషామపృథక్ప్రదానమవదానైకత్వాదితిసూత్రేణావదానవత్ప్రదానమపియుగపదేవకార్యమితిపూర్వపక్షః. తత్రేదంసిద్ధాన్తసూత్రం * నానావాదేవతాపృథక్త్వాదితి. త్రయాణాంయాగద్రవ్యాణాంభేదా, ద్వివిశిష్టరూపాణాందేవతానాంచభేదా, త్రిధిన్ద్రివ్యదేవతాసమ్బన్ధైకల్ప్యానాంచయాగానాంతత్తద్దేవతోద్దేశేనక్రమికాణిప్రదానానికర్తవ్యానీతిసూత్రార్థఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః............ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కథంసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీతి. ఉచ్యతే- యఆత్మానంయథోక్తలక్షణంహృదిసాక్షాత్కృతవాన్ వక్ష్యమాణబ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్సన్, తత్స్థాంశ్చసత్యాన్కామాన్,- సస న్యక్తదేహస్సన్యదిపితృలోకకామః- పితరః- జనయితారః. తవివసుఖహేతుత్వేనభోగ్యత్వాల్లోకాఉచ్యన్తే. తేషుకామోయస్య- తైఃపితృభిస్సమ్బన్ధేచ్ఛాయస్య. సఙ్కల్పమాత్రాదేవపితరస్సముత్తిష్ఠన్తి- ఆత్మసమ్బన్ధితామాపద్యన్తేశుద్ధసత్త్వతయాసత్యసఙ్కల్పత్వాదీశ్వరస్యేవ. తేనపితృలోకేన- భోగేనసమ్పన్నః- సమ్పత్తిః-ఇష్టప్రాప్తిః. తయాసమృద్ధోమహీయతే-పూజ్యతే. వర్ధతేవా. మహిమానమనుభవతి. ౧

ఆ.— ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— (సయదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యపితరస్సముత్తిష్ఠన్తితేనపితృలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే) సః ముక్తస్సన్యది ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపితృవర్గందిదృక్షేత - సపితృవర్గస్తస్యసఙ్కల్పమాత్రాత్సముత్థితోభవతి. తేనసహితఃపూజ్యతేఇత్యర్థః. ౧

శం.— సమానమన్యత్. మాతరః- జనయిత్ర్యోఽతీతాః. సుఖహేతుభూతాస్సామర్థ్యాత్. నహిదుఃఖహేతుభూతాసుగ్రామనాకాదిజన్మనిమిత్తాసుమాతృషువిశుద్ధసత్త్వస్యయోగినఇచ్ఛాతత్సమ్బన్ధోవాయుక్తః. ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

ఉ.— అథ యది భ్రాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య భ్రాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన భ్రాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౩

అథ యది స్వసృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్వసారస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్వసృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౪

అథ యది సఖిలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య సఖాయస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన సఖిలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౫

అథ యది గన్ధమాల్యలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గన్ధమాల్యే సముత్తిష్ఠతస్తేన గన్ధమాల్యలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౬

అథ యద్యన్నపానలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్యాన్నపానే సముత్తిష్ఠతస్తేనాన్నపానలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౭

అథ యది గీతవాదిత్రలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గీతవాదిత్రే సముత్తిష్ఠతస్తేన గీతవాదిత్రలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౮

అథ యది స్త్రీలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్త్రియస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్త్రీలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౯

యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

త ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానం యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే. ౧

ఆ.— సుఖహేతుభూతా ఇతి కుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామర్థ్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (మహీయత) ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (అథ యది మాతృలోకకామో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

శం.— యం యమన్తం- ప్రదేశమభికామో భవతి, యం యం - కామం కామయతే యథోక్తవ్యతిరేకేణాపి,- సోఽస్యాన్తః ప్రాప్త మిష్టః కామశ్చ సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠత్యస్య. తేనేచ్ఛావిఘాతరహితయాభిప్రేతార్థప్రాప్త్యా తత్సమ్పన్నో మహీయత ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తేన- జ్ఞానమాహాత్మ్యేనేతి యావత్. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవేత్యాది) యం యమన్తం- ఫలం. యం యం కామం- ఇష్టం కామయతే- స సర్వోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీత్యాది పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డస్థతద్వాక్యవిషయమధికరణముపన్యస్యతే - అత్ర సర్వస్య సఙ్కల్పత్వేనవ్యవహ్రియమాణానామపి రాజాదీనామఖిలషితసృష్టేః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వదర్శనాన్ముక్తస్యాపి నిస్సృత్య పితృలోకాదిసృష్టిః సఙ్కల్పవ్యతిరిక్తప్రయత్నాన్తరసాపేక్షేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః. సఙ్కల్పమాత్రాదేవ సృష్టిః - న ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షా. కుతః. సఙ్కల్పాదేవ పితరస్సముత్తిష్ఠన్తీత్యేవకారశ్రుతేః. న చైవకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వమన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వం వా వక్తుం శక్యం- విశేషణక్రియాసఙ్గతస్యైవకారస్య అయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వే, నైతస్య చాతథాత్వే, నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. * అతఏవ చానన్యాధిపతిః. ఏతచ్చ సూత్రం పూర్వమేవ వ్యాకృతం. అతః పిత్రాదీనాం సఙ్కల్పమాత్రసాధ్యత్వం స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథోక్తాత్మధ్యానసాధనానుష్ఠానం ప్రతి సాధకానాముత్సాహజననార్థమనుక్రోశన్నాహ- కష్టమిదం ఖలు వర్తతే- యత్స్వాత్మస్థా అపి కామాః ప్రాప్తా అపి తే ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః. తేషాం- ఆత్మస్థానాం స్వాశ్రయాణాం కామానాం సతామనృతం - బాహ్యవిషయేషు స్త్రీపుత్రాదిషు తృష్ణా

ఉ.— అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతేఽత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తద్యథాపి హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢాః. ౨

జనాదిషు తృష్ణా, తన్నిమిత్తం చ స్వేచ్ఛాప్రచారత్వం, మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వాదనృతమిత్యుచ్యతే. తన్నిమిత్తం సత్యానాం కామానామప్రాప్తిరిత్యపిధానమివాపిధానం. కథమనృతాపిధాననిమిత్తం తేషామలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - యో యో హి- యస్మాదస్య- జన్తోః పుత్రో భ్రాతా వాఽఽఇష్ట ఇతః - అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- ప్రగచ్ఛతి. మ్రియతే తం - ఇష్టం పుత్రం భ్రాతరం వా స్వహృదయాకాశే విద్యమానమపి పునః దర్శనాయ ఇచ్ఛన్నపి న లభతే. ౧

ఆ — తఇమే సత్యాః కామా ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యథోక్తేతి) ఆహ- సమనన్తరాతీతశ్రుతిరితిశేషః తమేవానుక్రోశం దర్శయతి (కష్టమితి) అనృతమపిధానమివాపిధానం- తేషామితి సమ్బన్ధః. కిం తదనృతం- తదాహ (బాహ్యేతి) కథం తదపిధానమాత్మస్థానాం కామానామిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిమిత్తమితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరం వాక్యమవతార్యోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) తం హృదయాకాశే స్వాత్మని సన్తమపి ద్రష్టుమిచ్ఛన్నపి యస్మాన్న లభతే- తస్మాత్తదనృతాపిధాననిమిత్తం కృత్వా తదలాభో భవతీతి యోజనా. ౧

రం.— (తఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానం) పరమాత్మనిష్ఠా ఇమే సత్యా అపహతపాప్మత్వాదయః కామాః అనృతాపిధానాః- అనృతమపిధానం యేషాం తే అనృతాపిధానాః- అనృతాచ్ఛాదితాః. ॰ ఋతేతరవిషయో హ్యనృతశబ్దః. ఋతమితి కర్మవాచి- ❋ ఋతం పిబన్తావితి వచనాత్. ఋతం - కర్మఫలాభిసన్ధిరహితం పరమపురుషారాధనవేషం తత్ప్రాప్తిఫలం. అత్ర తద్వ్యతిరిక్తఫలం సాంసారికఫలం కర్మ- అనృతం బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధీతి మహాసిద్ధాన్తే భాషితం. తేషాం సత్యానాం సతాం- విద్యమానానామేవ కర్మాచ్ఛాదకం. తతశ్చ స్వాత్మభూతపరమాత్మగతా అపహతపాప్మత్వాదయో ధర్మాః కర్మరూపావిద్యాతిరోహితత్వాన్న భాసన్త ఇత్యర్థః. (యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే) అస్య- ఉపాసకస్య యో యో బన్ధువర్గః ఇతః ప్రైతి- న స ఇహ ద్రష్టుం శక్య ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అథ పునర్యే చాస్య- విదుషో జన్తోర్జీవాః- జీవన్తీహ పుత్రా భ్రాత్రాదయః, యే చ ప్రేతాః- మృతా ఇష్టాః సమ్బన్ధినః, యచ్చాన్యదిహ లోకే- వస్త్రాన్నపానాదివా వస్త్విచ్ఛన్న లభతే,- తత్- సర్వమత్ర- హృదయాకాశాఖ్యే బ్రహ్మణి గత్వా యథోక్తేన విధినా విన్దతే- లభతే. అత్ర- అస్మిన్ హార్దాకాశే హి- యస్మాదస్యైతే- యథోక్తాః సత్యాః కామా వర్తన్తేఽనృతాపిధానాః. కథమివ తదన్యాయమితి. ఉచ్యతే - తత్- తత్ర యథా హిరణ్యమేవ పునః ప్రాయేణ నిధాతృభిర్నిధీయత ఇతి నిధిః. తం హిరణ్యనిధిం నిహితం- భూమేరధస్తాన్నిక్షిప్తమక్షేత్రజ్ఞాః- నిధిశాస్త్రైర్నిధిక్షేత్రమజానన్తః. తే నిధేరుపర్యుపరి సఞ్చరన్తోఽపి నిధిం న విన్దేయుః- శక్యవేదనమపి- ఏవమేవ ఇమాః- అవిద్యావత్యః సర్వా ఇమాః ప్రజాః యథోక్తం హృదయాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం- బ్రహ్మైవ లోకః తమహరహః- ప్రత్యహం గచ్ఛన్త్యపి సుషుప్తకాలే న విన్దన్తి- న లభన్తే ఏషోఽహం బ్రహ్మలోకభావమాపన్నోఽస్మ్యద్యేతి. అనృతేన హి- యథోక్తేన హి- యస్మాత్ప్రత్యూఢాః - హృతాః స్వాత్మస్వరూపాత్. అవిద్యాదిదోషైర్బహిరపకృష్టా ఇత్యర్థః. అతః కష్టమిదం వర్తతే జన్తూనాం- యత్స్వాయత్తమపి బ్రహ్మ న లభ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— ఇతశ్చ తేషామలాభే నిమిత్తమనృతాపిధానమేవేత్యాహ (అథపునరితి) యథోక్తేన విధినేతి- ఉపాస్తిప్రకారోక్తిః. ఆత్మస్థానాం కామానామనృతాపిధానత్వముక్తం నిగమయతి (అత్రేతి) యస్మాదవిద్వద్భిరలభ్యా, విద్వద్భిశ్చ లభ్యాః, కామాః సర్వాధారే జగన్మూలకారణే బ్రహ్మణి స్వాత్మభూతే వర్తన్తే- తస్మాత్తే భవన్త్యనృతాపిధానాః- సత్యామవిద్యాయామనుపలమ్భాత్, ప్రశమే చోపలమ్భా, దిత్యర్థః. యదుక్తం బ్రహ్మణి స్వాత్మని కామాః సన్తోఽపి నోపలభ్యన్త ఇత్యన్యాయమితి- తత్ర దృష్టాన్తం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమివేత్యాదినా) తత్ర- స్వాయత్తస్యాప్యప్రాప్తౌ దృష్టాన్తో నిర్దిశ్యత ఇతి శేషః. దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) అలాభప్రకారమభినయతి (ఏషోఽహమితి) తత్ర హేతుమాహ (అనృతేనేతి) యథోక్తేన- మిథ్యాజ్ఞానశబ్దితానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానకృతేన తృష్ణాప్రభేదేన, తన్నిమిత్తేన స్వేచ్ఛాప్రచారేణే, త్యర్థః. తస్మాత్ప్రజానాం స్వాత్మభూత బ్రహ్మలోకాలాభ ఇతి శేషః. స్వరూపాదనృతేన హృతత్వమేవ స్ఫోరయతి (అవిద్యాదీతి) ప్రకృతమాక్రోశముపసంహరతి (అత ఇతి) ౨

రం.— (అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతే) అస్య తు యే జీవన్తో నష్టాశ్చ బన్ధవః, అలభ్యాశ్చ మనోరథాః, - తత్సర్వం దహరాకాశం పరమాత్మానం ప్రాప్య లభతే. అత్ర ❋ యచ్చాన్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీతి వాక్యసమానార్థత్వాదస్య వాక్యస్య, ముక్తస్య ప్రాప్యాన్తరాసమ్భవాత్, నిరతిశయభోగ్యత్వమేవార్థః. (అత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః) యత ఉపాసకస్య కామ్యమానాః భోగ్యభూతాః అపహతపాప్మత్వాదయ ఏతన్నిష్ఠాః పూర్వమనృతశబ్దితకర్మాచ్ఛాదితా ఇదానీం దహరాకాశం ప్రాప్తస్యావిర్భవన్తి- అతో నిరతిశయభోగ్యత్వమిత్యర్థః. హిశబ్దో హేతుపరః. (తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి) యథా అధస్తాన్నిక్షిప్తం హిరణ్యనిధిమక్షేత్రజ్ఞాః- నిధిమత్క్షేత్రస్వభావవిజ్ఞానహీనాః నిధేరుపర్యుపరి సఞ్చరన్తోఽపి నిధిం న లభన్తే- ఏవమేవేమాః సర్వాః ప్రజాః సుషుప్తికాలే అహరహర్గచ్ఛన్త్యః- సుషుప్తౌ ॰ సతి సమ్పద్య న విదురిత్యుక్తరీత్యా అవిభా

ఉ.— స వా ఏష ఆత్మా హృది తస్యైతదేవ నిరుక్తగ్ం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయమహరహర్వా ఏవం వి త్స్వర్గం లోకమేతి. ౩

గంగచ్ఛన్త్యేవమేతం- దహరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి - నలభన్తే. [illegible] బ్రహ్మలోకం [illegible]
తత్ర హేతుమాహ (అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః) ప్రత్యూఢాః- [illegible] ఆచ్ఛాదితా [illegible]. యద్వా-
అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఇత్యత్ర [illegible] సుషుప్తికాలే [illegible] సర్వదా [illegible]
[illegible]
[illegible] బ్రహ్మలోకశబ్దా [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
మితి వ్యాఖ్యాతం. సుషుప్తికాలీన [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
మితి పరిహృతం. ౨

శం.— స వా ఏష ఆత్మా- [illegible] హృదయపుణ్డరీకే [illegible]
[illegible] తస్య- ఏతస్య హృదయస్యైతదేవ నిరుక్తం - నిర్వచనం. [illegible] హృదయనామ [illegible]
[illegible]
[illegible] సుషుప్తికాలే [illegible]
[illegible] తథాపి [illegible] తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధితో విద్వాన్ [illegible] సదేవ [illegible]
[illegible] అథా [illegible] లోకమేతి [illegible]
[illegible] విశేషః. ౩

ఆ.— అనుక్రాన్తస్య [illegible] ఉక్త బ్రహ్మధ్యానస్తుత్యర్థం [illegible] సమస్త [illegible]
[illegible] (స వా ఏష ఆత్మేతి) [illegible] - [illegible]
(తస్యేతి) యథోక్తావగతిఫలమాహ (అహరహరితి) [illegible] (స్వర్గమితి) [illegible] సుషుప్తికాలే బ్రహ్మ
ప్రాప్తిమఙ్గీకరోతి (బాధమేవమితి) [illegible] (తథాపీతి) [illegible]
(యథాహీతి) త్వం తదసీత్యాచార్యేణ ప్రతిబోధితో విద్వాన్ సదేవ భవతి- [illegible] సదేవ భవతి [illegible]. దే
హపాతేపీత్యపిశబ్దేన జీవదవస్థాద్యష్టాన్తతా. ౩

రం.— పూర్వోక్తం హృదయాన్తర్వర్తిత్వం స్మారయతి (స వా ఏష ఆత్మా హృది) అన్తర్వర్తత ఇతి శేషః. హృదయనామనిర్వచనేనాపి
ఆత్మనో హృద్గతత్వం సిధ్యతీత్యాహ (తస్యైతదేవ నిరుక్తం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయం) తస్య- ఏతస్య హృదయస్య. హృద్యయమాత్మా వర్తత ఇతి
హి హృదయశబ్దనిరుక్తమితి భావః. (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి) అహరహః - ప్రత్యహమ్ ప్రయాణపర్యన్తం ఏవంవిత్- ఏతాదృశ దహరా
కాశోపాసననిష్ఠః స్వర్గం- సుఖరూపం లోకం- లోక్యమానం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తత్క్రతున్యాయేన బ్రహ్మప్రాప్తేరేవ
వక్తవ్యతయా ప్రసిద్ధస్వర్గలోకప్రాప్త్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం.

ఉ.— అథయ ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తస్యహవా ఏతస్యబ్రహ్మణో నామ సత్యమితి. ౪

శం.— సుషుప్తకాలే స్వేనాత్మనా సతా సమ్పన్నస్సన్ సమ్యక్ప్రసీదతీతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్విషయేన్ద్రియసంయోగజాతం కాలుష్యం జహాతీతి సమ్ప్రసాదశబ్దో యద్యపి సర్వజన్తూనాం సాధారణః - తథాపి * ఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతీతి ప్రకృతత్వాదేష సమ్ప్రసాద ఇతి - సన్నిహిత ఏవ ద్యోత్యవిశేషాత్. సోఽథేదం శరీరం హిత్వా - అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ. శరీరాత్మభావనాం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. నత్వాసన ఇవ సముత్థాయేతి హ యుక్తం - స్వేనరూపేణేతి విశేషణాత్. నహ్యన్యత ఉత్థాయ స్వరూపం సమ్పత్తవ్యం. స్వరూపమేవ హి తన్న భవతి - స్వరూపప్రాప్తిర్హి నాగన్తుకత్వాత్. పరం - పరమాత్మలక్షణం విజ్ఞప్తిస్వభావం - జ్యోతీరూపం సమ్పద్య - స్వాస్థ్యముపగమ్యేత్యేతత్. స్వేన - ఆత్మీయేనరూపేణాభినిష్పద్యతే. ప్రాగేతస్యాః స్వరూపసమ్పత్తేః అవిద్యయా దేహమేవాపరం రూపమాత్మత్వేనోపగత ఇతి తదపేక్షయేదముచ్యతే - స్వేనరూపేణేతి. అశరీరతా హి స్వం స్వరూపం. యత్స్వం పరంజ్యోతిస్స్వరూపముపపద్యతే సమ్ప్రసాదః - ఏష ఆత్మేతి హోవాచ - * సబ్రూయాదితి యః శ్రుత్యోక్తోఽన్తేవాసిభ్యః. కించ - ఏతదమృతం - అవినాశీ. భూమా. * యో వై భూమా తదమృతమిత్యుక్తం. అతఏవాభయం - భూమ్నో ద్వితీయాభావాత్. అతఏవ బ్రహ్మేతి. తస్యహవై ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ - అభిధానం. కింతత్. సత్యమితి. తత్సత్యం హ్యవితథం - * తత్సత్యం స ఆత్మేతిహ్యుక్తం. అథకిమర్థమిదం నామ పునః పునరుచ్యతే. తదుపాసనవిధిస్తుత్యర్థం. ౪

ఆ.— సమ్ప్రసాదస్యవిదుషోయస్మిన్ స్వాత్మన్యవస్థానం బ్రహ్మ - తత్తాదాత్మ్యాపన్నోఽస్యోపాసకస్య స్తోతుం సమ్ప్రసాదశబ్దార్థం కథయతి (సుషుప్తేతి) సమ్యక్ప్రసీదతీతి - సమ్ప్రసాదో విద్వానితి శేషః. స్వాత్మనైవ కథం స్వాస్థ్యం - కథం సుషుప్తే ప్రసీదతీత్యపేక్షాయాం - తత్రాహ (జాగ్రదితి) (జహాతీతి) సుషుప్తః పురుషస్సమ్ప్రసాద ఇతి శేషః. వ్యుత్పత్తిబలేన సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తసర్వజీవసాధారణః - తత్కథమేష సమ్ప్రసాద ఇతి సన్నిహితవిద్వత్పరామర్శః - తత్రాహ (సమ్ప్రసాదశబ్ద ఇతి) యస్సౌషుప్తసర్వజీవసాధారణత్వేపి ప్రకృతత్వాద్విద్వానేవైషః - ప్రకృతస్సమ్ప్రసాద ఇతి వ్యపదిశ్యతే. యథా సన్నిహితార్థో యత్ప్రతివిశేషాత్ - ఏషః ఇతి శబ్దస్సముచ్యతే - తథేహాపీత్యర్థః. యఏవం విత్ప్రకృతస్సమ్ప్రసాదః - సః - విద్వానితి యావత్. వివేకాన న్తర్యమథశబ్దార్థః. సముత్థానశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం వారయతి (నత్వితి) దేహాదుత్థితస్యాపి స్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కృతోఽయం స్వరూపేఽభినిష్పత్తిప్రయోగః - తత్రాహ (స్వాగితి) ఏతచ్ఛబ్దః సమ్యగ్జ్ఞానవిషయః. ఆత్మస్వరూపప్రతిపత్తిర్భ్రాన్తినివృత్త్యపేక్షయా స్వరూపసమ్పత్తిరుపచర్యత ఇత్యర్థః. కింతత్స్వరూపమిత్యత ఆహ (అశరీరతా హీతి) యథామిథ్యారూపస్యతాదాత్మ్యనివృత్తౌ స్వాభావికేనారూపేణాత్మనావస్థితిరవశిష్యతే - తథాశరీరతాదాత్మ్యభ్రాన్తినివృత్తౌ తదభావోపలక్షితం స్వచ్ఛం స్వరూపమేవావశిష్టం భవతీత్యర్థః. ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యత్రైషశబ్దార్థమాహ (యత్స్వమితి) కోనామక్షిక ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సబ్రూయాదితి) స కేవలమాత్మత్వేనైవ ప్రకృతస్యజ్యోతిషః - కింరూపాన్తరమస్తీత్యాహ (కించేతి) అవినాశిత్వే హేతుమాహ (భూమేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం - తత్రాహ (యోవా ఇతి) ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాద్యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ - తస్మాదుపాసనా యుక్తేత్యర్థః. ఉపాస్యస్యాస్య బ్రహ్మణో నామనిర్దిశతి (తస్యేతి) ఉక్తస్యపునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కిమర్థమిత్యాదినా) ౪

రం.— కథం బ్రహ్మప్రాప్తిః - ప్రాప్తస్యవా తతః కింభవతీత్యత్రాహ (అథయ ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే) అథశబ్దః ప్రకృతాపేక్షత్వద్యోతకః. సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తిస్థానవచనస్సన్ తత్సమ్బన్ధాత్ జీవం లక్షయతి. ఏష సమ్ప్రసాదః - * అహరహర్వా ఏవంవిదితి పూర్వవాక్యే నిర్దిష్ట ఉపాసకో జీవః అస్మాత్ - హేయతయా సన్నిహితాచ్ఛరీరాదుత్క్రమ్య దేశవిశేషనిష్ఠం పరమాత్మానం ప్రాప్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యర్థః. అస్యవాక్యస్యార్థః ప్రజాపతివిద్యాయాం విశిష్య వక్ష్యతే (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) ఏష ఆత్మా ఏతదమృతమభయమేతదిత్యత్ర ఏతచ్ఛబ్దాః పూర్వవాక్యే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టపరంజ్యోతిశ్శబ్దిత బ్రహ్మపరాః - ప్రాప్యతయా ప్రాధాన్యాదవ్యవహితత్వాచ్చ. నను * ప్రజాపతిర్వరుణాయ - శ్వమనయత్సోఽయం దేవతామార్ధదిత్యత్ర విభక్త్యైకరూప్యాదవ్యవహితస్యాపి ప్రజాపతేస్స ఇత్యనేన గ్రహణం దృష్టం - నత్వవ్యవహితస్య సమ్ప్రదానత్వేన ప్రధానస్య వరుణస్య గ్రహణమిత్యుక్తం మీమాంసకైః. * ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేత్యత్ర ఏతచ్ఛబ్దస్యానావ్యవహితాభిసమ్బన్ధచన్ద్రమః పరామర్శిత్వం దృష్టం - అపిత్వభిసమ్భవితృపరత్వం. తతశ్చేహాపి వ్యవహితస్య సమ్ప్రసాదశబ్దితస్య జీవస్యైవ * ఏష ఆత్మేత్యేతచ్ఛబ్దేన గ్రహణముచితం - విభక్త్యైకరూప్యాదితి చేన్న - ప్రజాపతిర్వరుణాయేతి వాక్యే స ఇత్యనేన ప్రజాపతిపరామర్శో అశ్వదానసమ్ప్రదానరూపత్వేన స్వీయాంవరుణదేవతామార్ఛేత్ - ప్రాప్నోదిత్యర్థో యుజ్యతే - వరుణపరామర్శే తు వరుణస్యాత్మీయాయా దేవతాయాః ప్రాగప్రస్తుతత్వాదర్థాసఙ్గత్యా వ్యవహితోఽపి ప్రజాపతిః పరామృష్టః - నతు విభక్త్యైకరూప్యమాత్రేణ. * ఏష సోమో రాజేతి పితృయాణవాక్యే ఏతచ్ఛబ్దేన చన్ద్రపరామర్శే తస్య సోమరాజభావవిధానవైయర్థ్యాత్ వ్యవహితాభిసమ్భవితృపరామర్శిత్వం - నవిభక్త్యైకరూప్యాత్. ప్రకృతే అవ్యవహితప్రధానభూతపరంజ్యోతిశ్శబ్దితపరమాత్మపరిత్యాగే కారణాభావాత్, ప్రత్యుత తేన వ్యవహితసమ్ప్రసాదశబ్దితజీవపరిగ్రహే తస్యనిరుపాధికాత్మత్వనిరతిశయసుఖరూపత్వలక్షణామృతత్వ దుఃఖాసమ్భిన్నత్వరూపాభయత్వ బ్రహ్మత్వవిధానాసమ్భ

ఉ.— § తానిహవా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సతీయమితి తద్యత్సత్తదమృతమథ యత్తి తన్మర్త్యమథ యద్యం తేనోభే యచ్ఛతి యదనేనోభే యచ్ఛతి తస్మాద్యమహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి. ……… ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

వా, చ్చ * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రాప్యభూతః పరమాత్మైవ పరామృశ్యతే. యద్యపి స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి స్వరూపావిర్భావే కథితే ఆవిర్భూతస్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రజాపతివాక్యే * ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టమమృతాభయబ్రహ్మత్వశబ్దనిర్దిష్టం ముక్తరూపమిత్యేవమర్థకత్వేఽపి నానుపపత్తిః - తథాపి * తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితీత్యుత్తరవాక్యనిర్దిశ్యమానచేతనాచేతననియన్తృత్వార్థకసత్యనామత్వస్య ముక్తాత్మన్యసమ్భవాత్ పూర్వవాక్యనిర్దిష్టోఽపి న జీవః పరామృశ్యతే. అపితు ప్రాప్యం బ్రహ్మైవ. * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యేతావన్మాత్రస్యావిర్భూతస్వరూపపరత్వే - * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుత్తరత్ర ఏతచ్ఛబ్దస్య పరంజ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరత్వమిత్యాశ్రయణేఽప్యనుపపత్తిః. అనేన చ వాక్యసన్దర్భేణ పరమాత్మనో ముక్తప్రాప్యత్వం తత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణో మహిమా ప్రతిపాదితో భవతి. అతఏవ సూత్రకృతాపి * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచేతి దహరవిద్యామధ్యస్థవాక్యే జీవప్రతిపాదనదర్శనాత్ దహరాకాశోఽపి జీవ ఏవాస్తు. తస్య * యావాన్వా అయమాకాశ ఇత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితభూతాకాశోపమేయత్వస్య భూతాకాశే అనన్వయేన దహరాకాశస్య భూతాకాశత్వాదావపి జీవే కథంచిన్నిరూపత్వాదినా భూతాకాశోపమేయత్వసమ్భవాత్, అణుపరిమాణే జీవే దహరశబ్దితాల్పపరిమాణత్వస్యాపి సమ్భవాత్, దహరాకాశో జీవ ఏవాస్త్వితి * ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేదితి సూత్రఖణ్డేనాక్షిప్య * దహర ఉత్తరేభ్యః * గతిశబ్దాభ్యాం తథాహి దృష్టం లిఙ్గం చ. * ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి సూత్రత్రయోక్తానాం పరమాత్మధర్మాణాం జీవే అసమ్భవాత్ న జీవో దహరాకాశ ఇతి * నాసమ్భవాదితి సూత్రఖణ్డేన పరిహృత్య- తస్మిన్బ్రహ్మప్రకరణే * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతి జీవపరామర్శః కిమర్థ ఇత్యాశఙ్క్య ముక్తైకస్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణపరమాత్మమహిమప్రకాశనార్థో జీవపరామర్శ ఇతి * అన్యార్థశ్చ పరామర్శ ఇతి సూత్రేణ ప్రతిపాదితం. (తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— తాని హ వా ఏతాని బ్రహ్మణో నామాక్షరాణి త్రీణ్యేతాని - సతీయమితి - సకారస్తకార ఈకారో యమితి చ. ఇకారః సకారతకారయోరుచ్చారణార్థోఽనుబన్ధః. హ్రస్వేనైవాక్షరేణ పునః ప్రతినిర్దేశాత్. తేషాం తత్ - తత్ర యత్సత్ - సకారః. తదమృతం - సద్బ్రహ్మ. అమృతవాచకత్వాదమృత ఏవ సకారస్తకారాన్తో నిర్దిష్టః. అథ యత్తకారః- తన్మర్త్యం. అథ యద్యమక్షరం - తేనాక్షరేణామృతమర్త్యాఖ్యే పూర్వే ఉభే అక్షరే యచ్ఛతి- నియచ్ఛతి. నియమయతి. వశీకరోత్యాత్మనేత్యర్థః. యత్ - యస్మాదనేన - యమిత్యేతేనోభే యచ్ఛతి - తస్మాద్యమా ఆదీసంయత ఇవహి. ఏతేన యమ్యతే. బ్రహ్మనామాక్షరస్యాపీదమమృతత్వాదిధర్మవత్త్వం మహాభాగ్యం- కిముత నామవత ఇత్యుపాస్యత్వాయ స్తూయతే బ్రహ్మనామనిర్వచనేన. ఏవం నామవతో వేత్తా- ఏవంవిత్. (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతీతి) ఉక్తార్థం. ……… ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాస్యస్తుత్యర్థం నామాక్షరాణ్యేవ నామాక్షరాణి ప్రస్తౌతి (తానీతి) తాని కానీత్యపేక్షాయామాహ (ఏతానీతి) కథం తకార ఇత్యుచ్యతే- ఇకారస్యాపి శ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇకారఇతి) తత్ర హేతుమాహ (హ్రస్వేనేతి) దీర్ఘమీకారముద్దిశ్య హ్రస్వం పునరనువదన్నవివక్షితత్వమేవ నామాక్షరేషు తస్య సూచయతీత్యర్థః. త్రయాణామక్షరాణామవాన్తరభేదం దర్శయతి (తేషామితి) నిర్ధారణే షష్ఠీ వర్ణవిభాగానన్తర్యమథశబ్దార్థః. తకారస్యాక్షరసామాన్యాన్మర్త్యత్వం. కథమేకేనైవ యమిత్యక్షరేణ ప్రసూతాన్యక్షరాణ్యుక్తాని యమనస్యాభావేనేత్యాహ (ఆత్మనేతి) యమిత్యక్షరస్య నియమనస్వాభావ్యమేవ సాధయతి (యద్యస్మాదితి) తస్యాపి స్వభావత్వే సుఖపదమనుకూలయతి (సంయత ఇవేతి) యమా- యమిత్యక్షరేణేత్యర్థః. తస్య పూర్వాభ్యాముపస్థాపితత్వాత్తస్యోపకత్వే హేతుమాహ (ఏతేనేతి) లక్ష్యతే- పూర్వేఽక్షరే ఇతి శేషః. బ్రహ్మణస్సత్యమితి నామ- తస్య యన్నిర్వచనం కృతం - తస్య ప్రయోజనమాహ (బ్రహ్మేతి) ఫలవాక్యస్యైవంవిత్పదం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) వాక్యం తు న వ్యాఖ్యేయం- ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (అహరితి) ……… ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— * (తాని హ వా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సత్తియమితి) సత్ తి యమితి సత్యనామత్రయాత్మకమిత్యర్థః. (తద్యత్సత్తదమృతమథ యత్తి తన్మర్త్యం) అత్రామృతమర్త్యశబ్దాభ్యాం చేతనాచేతనే నిర్దిశ్యేతే. (అథ యద్యం తేనోభే యచ్ఛతి) అమృతత్వమర్త్యత్వరూపేణా

---

§ త్రీణ్యక్షరాణి సత్తియమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయ నైతగ్ం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతగ్ం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తేఽపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః. ౧

పలక్షితే ఉభే యచ్ఛతీతి యమ ఇత్యర్థః. తదేవోపసంహరతి (యదనేనోభే యచ్ఛతి తస్మాద్యమ) అనేన చేతనాచేతనతత్త్వరూపేణోపలక్షితే ఉభే యతో యచ్ఛతి - తస్మాద్యమ ఇత్యర్థః. నామసర్వవచనాభిజ్ఞం స్తౌతి (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతీతి) పూర్వవత్స్పష్టోఽర్థః. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ య ఆత్మేతి) ఉక్తలక్షణో యస్సంప్రసాదః - తస్య స్వరూపం వక్ష్యమాణైరుక్తైరనుక్తైశ్చ గుణైః పునః స్తూయతే బ్రహ్మచర్యసాధనసమ్బన్ధార్థం. య ఏషః - యథోక్తలక్షణ ఆత్మా - స సేతురివ సేతుః. విధృతిః - విధరణః. అనేన హి సర్వం జగద్వర్ణాశ్రమాది క్రియాకారకఫలాదిభేదనియమైః కర్తురనురూపం విదధతా విధృతం. అవిధ్రియమాణం హీశ్వరేణేదం విశ్వం వినశ్యేద్యతః - తస్మాత్స సేతుర్విధృతిః. కిమర్థం స సేతురితి, ఆహ - ఏషాం - భూరాదీనాం లోకానాం కర్తృకర్మఫలాశ్రయాణామసంభేదాయ - అవిదారణాయ అవినాశాయేత్యేతత్. కింవిశిష్టశ్చాసౌ సేతురితి, ఆహ (నైతం) సేతుం - ఆత్మానమహోరాత్రే సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేదకే సతీ నైతం తరతః. యథాన్యే సంసారిణః కాలేనాహోరాత్రాదిలక్షణేన పరిచ్ఛేద్యాః - న తథాఽయం కాలపరిచ్ఛేద్య ఇత్యభిప్రాయః. * యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవ నైనం సజరా తరతి - న ప్రాప్నోతి. తథా మృత్యుః. న శోకః. న సుకృతం. న దుష్కృతం. సుకృతదుష్కృతే - ధర్మాధర్మౌ. ప్రాప్తిరత్ర తరణశబ్దేనాభిప్రేతా - నాతిక్రమణం. కారణం హ్యాత్మా - న శక్యం హి కారణాతిక్రమణం కర్తుం కార్యేణ. అహోరాత్రాది చ సర్వం సతః కార్యం. అన్యేన హ్యన్యస్య ప్రాప్తిరతిక్రమణం వా క్రియేత - న తు తేనైవ తస్య. న హి ఘటేన మృత్ప్రాప్యతేఽతిక్రమ్యతే వా. యద్యపి పూర్వం * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినా పాప్మాదిప్రతిషేధ ఉక్త ఏవ - తథాపీహాయం విశేషః - న తరతీతి - ప్రాప్తివిషయత్వం ప్రతిషిధ్యతే. తత్రావిశేషేణ జరాద్యభావమాత్రముక్తం. అహోరాత్రాద్యా ఉక్తా అనుక్తాశ్చాన్యే - సర్వే పాప్మాన ఉచ్యన్తే. అతః - అస్మాదాత్మనః సేతోర్నివర్తన్తేఽప్రాప్యైవేత్యర్థః. అపహతపాప్మా హ్యేషః బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఉక్తః. ౧

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదత్తే (అథేతి) తస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తలక్షణ ఇతి) ప్రకారాన్తరేణ స్తుతిప్రారమ్భార్థో వాక్యస్థోఽథశబ్దః. కిమితి స్తుతిరిత్యపేక్షాయాం స్తుత్యే బ్రహ్మణ్యాధారే బ్రహ్మచర్యాఖ్యస్య సాధనస్య సమ్బన్ధవిధానార్థమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యేతి) యథాప్సుదాదిమయస్సేతుర్వ్యవస్థాహేతురస్యేదం క్షేత్రమితి - తథాఽయమపి వ్యవస్థాహేతురిత్యాహ (సేతురివేతి) సేతుత్వం సాధయతి (విధృతిరితి) విధారకత్వముపపాదయతి (అనేనేతి) వర్ణాశ్రమాదీత్యాదిశబ్దోఽపవర్గాఽవస్థావిషయః. ఫలాదీత్యాదిశబ్దస్తదవాన్తరజాతీయవిషయః. కర్తృసరూపక్రియాదిభేదవిషయనియమైః వర్ణాదివ్యవస్థాపయతా పరమేశ్వరేణ సర్వం జగద్విధృతమితి సమ్బన్ధః. అన్వయముఖేనోక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (అవిధ్రియమాణం హీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) నైతమితి ప్రతీకగ్రహణం యస్య - తద్వ్యాచష్టే (సేతుమిత్యాదినా) తదేవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) పరమాత్మనో న కాలపరిచ్ఛేద్యత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తరతీతి - తరతేరతిక్రమణార్థో నాస్మిన్ సమ్భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (కారణం హీతి) కార్యస్య కారణాతిక్రమణమాశ్రయాత్ - అహోరాత్రాదేస్త్వాత్మాతిక్రమణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాది చేతి) తరతేరతిక్రమణార్థత్వమఙ్గీకృత్యాపి నిషేధే హేతుమాహ (అన్యేనేతి) తరతివాక్యస్యాపహతపాప్మవాక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (యద్యపీతి) విశేషాణామనన్వాప్త్యేకం ప్రతిషేధవచనాసమ్భవమభిప్రేత్యాహ (అహోరాత్రాద్యా ఇతి) పాప్మకార్యమాత్మానమప్రాప్యైవ నివర్తత ఇత్యర్థః. తన్నివృత్తౌ హేతుమాహ (అపహతేతి) ౧

రం.— (అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయ) ఉక్తలక్షణ ఆత్మా సేతురివ విధృతిః - విధారక ఇత్యర్థః. కిమర్థం సేతుర్విధృతిరిత్యత్రాహ (ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి) అసంభేదః - అసఙ్కరః. యద్యయం పరమాత్మా స్వశాసనేన జగన్న ధారయేత్ - సర్వధర్మాణాం సాఙ్కర్యమేవ స్యాత్. పృథివ్యా గన్ధవత్త్వం, జలస్య శైత్యం, తేజస ఔష్ణ్యం, మిత్యాదయో హి ధర్మాః పరమాత్మాజ్ఞయా వ్యవస్థితా భవన్తి. * సినోతి - బధ్నాతి స్వస్మిన్ చిదచిద్వస్తుజాతమసఙ్కీర్ణమితి సేతురుచ్యత ఇతి * సామాన్యాత్త్వితిసూత్రే భాషితం. (నైతం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం) * తరతిః ప్రాప్తివచనః - వేదాన్తం తరతీతివదితి తత్రైవ భాషితత్వాత్ ఏతం పరమాత్మసేతుమహోరాత్రే పరిచ్ఛేదకత్వేన న ప్రాప్నువతః. జరాదికమపి న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం నిగమయతి (సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే) శోకాదిషు పాప్మశబ్దస్యాముఖ్యత్వేఽపి సుకృతదుష్కృతయోరలౌకికముముక్షోరనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తసమ్భవాత్ పాప్మశబ్దో ముఖ్య ఇతి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే వర్ణితం. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోక ఇతి) బ్రహ్మరూపో లోక ఏషః అపహతపాప్మా. హి హేతౌ. యస్మాదయమపహతపాప్మా - తస్మాత్సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇత్యర్థః. పాపహేతుకర్మాచరణేఽపి తదుత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తియోగిత్వమేవ హి - అపహతపాప్మత్వం. తస్మాన్న పాప్మశబ్దముఖ్యార్థసుకృతదుష్కృతయోస్తత్ఫలభూతజరారోగాదీనాం చ ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్మాద్వా ఏతగ్ం సేతుం తీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి తస్మాద్వా ఏతగ్ం సేతుం తీర్త్వాఽపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః॥ ౨

తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

శం.— యస్మాచ్చ పాప్మకార్యాణ్యన్ధత్వాదీని శరీరవతః స్యుః - న త్వశరీరస్య - తస్మాద్వా ఏతం - ఆత్మానం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్యాన్ధః సన్ భవతి దేహవత్త్వే పూర్వమనన్ధో భవతి. తథా - విద్ధః సన్ దేహవత్త్వే దేహవియోగే సేతుం ప్రాప్యావిద్ధో భవతి. తథా - ఉపతాపీ - రోగాద్యుపతాపవాన్ సన్ననుపతాపీ భవతి. కిఞ్చ - యస్మాదహోరాత్రే న స్తః సేతౌ - తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్య నక్తమపి - తమోరూపా రాత్రిరపి సర్వాప్యహరేవాభినిష్పద్యతే. విజ్ఞానజ్యోతిస్స్వరూపమహరివాహః స్యాదేకరూపం తమస్సంపద్యత ఇత్యర్థః. సకృద్విభాతః - సదా విభాతః. స్వేన రూపేణ నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపత్వాదేష బ్రహ్మలోకః. ౨

ఆ.— యథోక్తసేతు ప్రాప్తిఫలమాహ (యస్మాదితి) స్వాభావికస్యాన్ధత్వాదేర్దేహోపాధికత్వమాహ (దేహవత్త్వ ఇతి) సిద్ధిః - అన్ధత్వాదిసమ్పత్తిః. ఇతశ్చాత్మనేతోర్న స్తిమహోభాగధేయత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) కథం సర్వమపి తమోరూపమహరేవ విజ్ఞప్తిరూపం స్యాత్ - సహి విద్యమానమపి విరుద్ధం ఉపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞప్తీతి) తత్ర హేతుమాహ (సకృదితి) బ్రహ్మలక్షణో లోకస్సదైకరూపప్రకాశశ్చిదేకతానో యుక్తోఽహః ప్రతిష్ఠితే - అతస్తద్రూపత్వాద్విద్యాయాస్తద్రూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి) యస్మాదయమపహతపాప్మా - తస్మాదేవ ఏతం - పరమాత్మలక్షణం సేతుం ప్రాప్య పూర్వమన్ధాద్యయుక్తపి యద్యపి సంసారే సత్యపి దేహవిశిష్టో అన్ధో భవతీత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః) పరమాత్మానం ప్రాప్తస్య తమః ప్రకాశ రాత్రిరపి దివైవ. తస్యాజ్ఞానప్రసక్తేరభావాదహస్సదృశీ సా రాత్రిః. అహోరాత్రవిభాగశూన్యోఽసావిత్యర్థః. తత్ర హేతుః - ఏషః - పూర్వోక్తో బ్రహ్మలోకః హి - యస్మాత్ సకృద్విభాతః. సర్వదా బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశస్యానావృతత్వాదవభాసమానత్వాదిత్యర్థః. ౨

శం.— తత్తత్రైవం సత్యేతం - యథోక్తం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణ - స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగేన శాస్త్రాచార్యోపదేశమనువిన్దన్తి - స్వాత్మసంవేద్యతామాపాదయన్తి యే - తేషామేవ - బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదామేష బ్రహ్మలోకః. నాన్యేషాం స్త్రీవిషయసమ్పర్కజాతతృష్ణానాం బ్రహ్మవిదామపీత్యర్థః. (తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి) ఉక్తార్థం. తస్మాత్పరమేతత్సాధనం బ్రహ్మచర్యం బ్రహ్మవిదామిత్యభిప్రాయః. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాఫలే యథోక్తరీత్యాన్యవస్థితే సత్యేతత్ఫలం విద్యావత్త్వేన కేషాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్త్రేతి) బ్రహ్మచర్యవతాం విద్యాద్వారా బ్రహ్మలోకఫలతీత్యర్థః. తేషామేవేత్యేవకారవ్యావర్త్యమర్థమాహ (నాన్యేషామితి) బ్రహ్మవిదామపి - శాస్త్రాద్బ్రహ్మవిత్త్వముచ్యతే. తేషాం - బ్రహ్మచర్యవతాం బ్రహ్మవిదామిత్యయావత్. బ్రహ్మచర్యసాధనవతామేవ బ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మలోకో భవతీత్యుక్తేఫలితమాహ (తస్మాదితి) సాధనం - బ్రహ్మవిద్యాయామితి శేషః. బ్రహ్మవిదామితి - భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్యోక్తం. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే ఏతం - పరమాత్మానం స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగరూపబ్రహ్మచర్యపూర్వకశాస్త్రాచార్యోపదేశాదినా అనువిన్దన్తి - జానన్తి. తేషామేవేష్టశ బ్రహ్మప్రాప్తిస్సర్వలోకాసుభవశ్చ. న బ్రహ్మచర్యహీనానామిత్యర్థః. మాత్రితం చ *ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి. *ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతిపరబ్రహ్మమహిమత్వేన ప్రసిద్ధస్య జగద్విధరణమహిమ్నో దహరాకాశే ఉపలభ్యమానత్వాన్నహరాకాశః పరబ్రహ్మేత్యర్థః...... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతే ఽథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే॥ ౧

అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతే ఽథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే॥ ౨

శం.— య ఆత్మా స సేతురిత్యాదినా బ్రహ్మచర్యం స్తుతః. తస్యాత్మజ్ఞానసహకారిసాధనాన్తరం బ్రహ్మచర్యం వక్తవ్యమిత్యాహ. యజ్ఞాదిభిః పరమపురుషార్థసాధనైః స్తావకత్వార్థం. అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే లోకే పరమపురుషార్థసాధనం కథయన్తి శిష్టాః తద్బ్రహ్మచర్యమేవ. యజ్ఞస్యాపి యత్ఫలం తద్బ్రహ్మచర్యవాల్లభతే. అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి ప్రతిపత్తవ్యం. కథం బ్రహ్మచర్యం యజ్ఞ ఇతి. ఆహ — బ్రహ్మచర్యేణైవ హి — యస్మాద్యో జ్ఞాతా స తం — బ్రహ్మలోకం యజ్ఞస్యాపి పారమ్పర్యేణ ఫలభూతం విన్దతే — లభతే. అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవ. యో జ్ఞాతేత్యక్షరానుసృత్తే ర్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమేవ. అథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే — బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. కథం. బ్రహ్మచర్యేణైవ — సాధనేనేశ్వరమిష్ట్వా — పూజయిత్వా. అథవా — ఏషణాం ఆత్మవిషయాం కృత్వా తమాత్మానమనువిన్దతే ఏషణాదిష్టమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౧

ఆ.— అథ యథోక్తపరమాత్మప్రాప్తిసాధనేజ్ఞానే సహకారి బ్రహ్మచర్యం ప్రాగేవోక్తం — విధాయ కృతం బ్రహ్మచర్యవిషయమేవాన్తరగ్రన్థ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (య ఆత్మేతి) శమాద్యపేక్షయాఽన్తరశబ్దః ఉక్తమపి బ్రహ్మచర్యం విధాతుమనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కిమితి తర్హి తస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్య తస్య విధిశేషత్వం దర్శయతి (యజ్ఞాదిభిశ్చేతి) శ్రుతిరాహేత్యుత్తరవాక్యమిత్యుక్తం — తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) బ్రహ్మచర్యస్తోకరిత్యాశఙ్క్యతత్త్వాద్దీయస్తుతిప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః. యజ్ఞస్య బ్రహ్మచర్యే ఽన్తర్భావం సాధయతి (యజ్ఞస్యాపీతి) ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) పారమ్పర్యేణ — చిత్తశుద్ధిద్వారేణేత్యర్థః. స కేవలం ఫలద్వారా యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యే న్తర్భవతి — కిం తు యకారజ్ఞకారసంస్పర్శాదపీత్యాహ (యో జ్ఞాతేతి) ఇష్టస్య బ్రహ్మచర్యే న్తర్భావమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) పూజయిత్వా — తమాత్మానమనువిన్దత ఇతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మచర్యేణాత్మవిషయైషణా నిష్పాద్యతే — ఇష్టిర్నాపి దేవసమ్పాద్యతే — తస్మాదేషణాదుభయసాదృశ్యరూపాదిష్టమపి యజ్ఞవద్బ్రహ్మచర్యమేవేత్యాహ (ఏషణాదితి) ౧

రం.— యజ్ఞేష్టసత్త్రాయణమౌనానాశకాయనారణ్యాయనాఖ్యాని కర్మాణి బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాద్ బ్రహ్మలోకసాధనత్వేన ప్రస్తుతం ప్రాజాపత్యం బ్రహ్మచర్యమేవేతి స్తౌతి (అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్) లౌకికాః — పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞాదికం కర్మ వైదికాః యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే — తద్బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవేత్యర్థః. నను యజ్ఞస్య కథం బ్రహ్మలోకసాధన బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం — న హి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞో ద్వారమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య జ్ఞానస్య యజ్ఞరూపత్వాత్ జ్ఞానసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞసాధనత్వమస్తీతి ప్రతిపాదయితుమేకశబ్దరూపితత్వేన తయోరైక్యం సమ్పాదయతి (బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతే) బ్రహ్మచర్యపురస్సరబ్రహ్మజ్ఞానవాన్హి తం బ్రహ్మలోకం విన్దత ఇత్యర్థః. అత్ర యో జ్ఞాతా బ్రహ్మచర్యేనేత్యుక్త్యా యో జ్ఞాతేత్యస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే. యో జ్ఞాతేతి శబ్దైకదేశస్య యోజ్ఞశబ్దస్య యజ్ఞశబ్దస్య చ సామ్యకృతాభేదాధ్యవసాయేన తదర్థాభేదాధ్యవసాయముఖేన యజ్ఞస్యాపి బ్రహ్మచర్యసాధ్యతేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య పరమాత్మపూజనస్య దర్శపూర్ణమాసాదీష్టీనాం చ ఇష్ట్వేత్యేకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౧

శం.— అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే — బ్రహ్మచర్యమేవ తత్తథా. సతః — పరస్మాదాత్మన ఆత్మనస్త్రాణం — రక్షణం బ్రహ్మచర్యసాధనేన విన్దతే — అతస్సత్త్రాయణశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. అథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే — బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. బ్రహ్మచర్యేణైవ — సాధనేన యుక్తస్సన్నాత్మానం శాస్త్రాచార్యాభ్యామనువిద్య పశ్చాన్మనుతే — ధ్యాయతి. అతో మౌనశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౨

ఆ.— బహుయజమానకం వైదికం కర్మ — సత్త్రాయణం. తథా — యజ్ఞవదిష్టవచ్చేత్యర్థః. కథం సత్త్రాయణం బ్రహ్మచర్యే న్తర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సత ఇతి) ౨

రం.— (అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య విషయాన్తరవిముఖీకరణస్య సచ్ఛబ్దితాత్మత్రాణస్య గవామయనాదిసత్రస్య చ సత్త్రాయణరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. (అథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే) వాఙ్నియమనలక్షణమౌనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యాత్మశ్రవణాధీనమననస్య చ మౌనరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః.

ఉ.— అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతేఽథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి తదైరం మదీయఁ సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః ప్రభువిమితఁ హిరణ్మయమ్॥ ౩

తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాఁ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం.— అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. యం ఆత్మానం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే - న వివష్యాత్మా బ్రహ్మచర్యసాధనవతో న నశ్యతి తస్మాదనాశకాయనమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. అథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. అరణ్యశబ్ద ... బ్రహ్మచర్యవతో ... బ్రహ్మచర్యం. ... అనాశనాదనాశకాయనం, అరణ్య ... అరణ్యాయనం, ... బ్రహ్మచర్యం ... జ్ఞాన సహకారి కారణం సాధనమిత్యుక్తో బ్రహ్మవిదాయక ... తత్- తత్ర హి బ్రహ్మలోకే అరశ్చ హ వై- ... వనము ... తృతీయస్యాం - భువమపేక్ష్య తృతీయా ద్యౌః. తస్యాం తృతీయస్యామితః - ... తత్- తత్రైవ చ ఐరం- ఇరా- అన్నం. తన్మయ ఐరః- మణ్డః ... సరః. ... అమృతం. ... తత్రైవ చ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యసాధనరహితైః ... అపరాజితా నామ పూః- పురీ బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భస్య. బ్రహ్మణా చ ప్రభుణా విశేషేణ ... హిరణ్మయం- సౌవర్ణం ప్రభువినిర్మితం. మణ్డపమితి వాక్యశేషః ౩

ఆ.— ఉపవాసపరాయణత్వం- అనాశకాయనం ... బ్రహ్మచర్యేణ ... (...) అరణ్యాయనం- అరణ్యవాసః. ... (...) ... (...) యో బ్రహ్మచర్యేణాత్మనో జ్ఞానద్వారా సంవిన్దతే- స బ్రహ్మలోకం లభతే- తస్మాత్ ... పురుషార్థసాధనత్వం గృహ్యతే. బ్రహ్మచర్యస్య ... (...) ౩

రం.— (అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే) బ్రహ్మచర్య ... అనాశకాయనశబ్దస్య ... (అథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ ... అరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి) ... తృతీయత్వం. ... (అగ్నేరమ్మదీయం సర స్తదశ్వత్థః సోమసవనః) తత్- తత్ర ... (తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః) తత్ - తత్ర బ్రహ్మనిద్భిః ... అపరాజితా నామ ... (ప్రభువిమితం హిరణ్మయం) మణ్డపమితి శేషః. ప్రభుణా - భగవతా విశేషేణ ... బ్రహ్మ ... ౩

శం.— తత్- తత్ర బ్రహ్మలోకే ఏతావర్ణవావరణ్యాఖ్యావుక్తౌ బ్రహ్మచర్యేణ సాధనేనానువిన్దన్తి యే - తేషామేవైషః - యో వ్యాఖ్యాతో బ్రహ్మలోకః. తేషాం చ- బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. నాన్యేషాం బ్రహ్మచర్యపరాఙ్ముఖానాం బాహ్యవిషయాసక్తబుద్ధీనాం కదాచిదిత్యర్థః. నమ్వత్ర త్వమిన్ద్ర త్వం యమస్త్వం వరుణ ఇత్యాదిభిః ... స్తూయతే మహార్థాః- ఏవమిష్టాదిభిః ... తృష్ణానివృత్తిమాత్రం స్తుత్యర్థం. కింతర్హి. జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వాత్తదేవేష్టాదిభిః స్తూయత ఇతి కేచిత్. న - స్త్ర్యాది బాహ్యవిషయతృష్ణాపహృతచిత్తానాం ప్రత్యగాత్మవివేకవిజ్ఞానానుపపత్తేః. * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. జ్ఞానసహకారికారణం స్త్ర్యాదివిషయతృష్ణానివృత్తిసాధనం విధాతవ్యమేవేతి యుక్తైవ తత్స్తుతిః. నను చ యజ్ఞాదిభిః స్తుతం బ్రహ్మచర్యమితి యజ్ఞాదీనాం పురుషార్థసాధనత్వం గమ్యతే. సత్యం- గమ్యతే. న త్విహ బ్రహ్మలోకం ప్రతి యజ్ఞాదీనాం సాధనత్వమపి ప్రత్యయ యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యం స్తూయతే. కిం

త్వాత్. తేషాం ప్రసిద్ధపురుషార్థసాధనత్వముపేత్య యథేష్టాదిభీ రాజా - న తు యత్రేష్టాదీనాం వ్యాపారః - తత్రైవ రాజ్ఞ ఇతి · లభ్యతే. య ఇమేఽర్ణవాదయో బ్రాహ్మలౌకికాః, స్వసఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయో భోగాః,- తే కిం పార్థివా ఆప్యాశ్చ - యథేహ లోకే దృశ్యన్తే తద్వత్ - ఆర్ణవవృక్షపూర్వస్వర్ణమణ్డపాన్యాహోస్విన్మానసప్రత్యయమాత్రాణీతి. కించాతః. యది పార్థివా ఆప్యాశ్చ స్థూలాస్స్యుః - హృద్యాకాశే సమాధానానుపపత్తిః, పురాణే చ మనోమయాని బ్రహ్మలోకే శరీరాదీనీతి వాక్యం విరుధ్యేత, * అశోకమహిమమిత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః.. నను సముద్రాస్సరితస్సరాంసి వాప్యః కూపా యజ్ఞా వేదా మన్త్రాదయశ్చ మూర్తిమన్తో బ్రహ్మాణముపతిష్ఠన్త ఇతి మానసత్వే విరుధ్యేత పురాణస్మృతిః. న - మూర్తిమత్త్వే ప్రసిద్ధరూపాణామేవ తత్ర గమనానుపపత్తేః. తస్మాత్ప్రసిద్ధమూర్తివ్యతిరేకేణ సాగరాదీనాం మూర్త్యన్తరం, సాగరాదీనాం రూపాన్తరేణ బ్రహ్మలోకగన్తృత్వం, కల్పనీయం తుల్యాయాం చ కల్పనాయాం యథా ప్రసిద్ధా ఏవ మానస్యాకారవత్యో మూర్తయో యుక్తాః కల్పయితుం - మానసదేహానురూప్యసమ్బన్ధోపపత్తేః. దృష్టా హి మానస్యపి వాకారవత్యః పుంస్త్ర్యాద్యా మూర్తయస్స్వప్నే. నను తా అనృతా ఏవ - * తేషాం సత్యానాం కామానామ్ ఇతి శ్రుతిస్తథా సతి విరుధ్యేత. న - మానసప్రత్యయస్య సత్త్వోపపత్తేః. మానసా హి ప్రత్యయాః స్త్రీపురుషాద్యాకారాః స్వప్నే దృశ్యన్తే. నను జాగ్రద్వాసనారూపాః స్వప్నదృశ్యాః - న తు తత్ర ప్రాప్త్యాదయస్స్వప్నే విద్యన్తే. అత్యల్పమిదముచ్యతే. జాగ్రద్విషయా అపి మానసప్రత్యయాభినిర్వృత్తా ఏవ - సదీక్షాభినిర్వృత్తతేజోఽబన్నమయత్వాజ్జాగ్రద్విషయాణాం. సఙ్కల్పమూలా హి లోకా ఇతి చోక్తం * సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యత్ర. సర్వశ్రుతిషు చ ప్రత్యగాత్మన ఉత్పత్తిః ప్రళయశ్చ తత్రైవ స్థితిశ్చ * యథా వా అరా నాభావిత్యాదినోచ్యతే. తస్మాన్మానసానాం బాహ్యానాం చ విషయాణామితరేతరకార్యకారణత్వమిష్యత ఏవ - బీజాఙ్కురవత్. యద్యపి బాహ్యా ఏవ మానసాః, మానసా ఏవ చ బాహ్యాః,- నానృతత్వం తేషాం కదాచిదపి స్వాత్మని భవతి. నను స్వప్నే దృష్టాః ప్రతిబుద్ధస్యానృతా భవన్తి విషయాః. సత్యమేవ. జాగ్రద్బోధాపేక్షం తు తదనృతత్వం - న స్వతః. తథా స్వప్నబోధాపేక్షం చ జాగ్రద్దృష్టవిషయానృతత్వం - న స్వతః. విశేషాకారమాత్రం తు సర్వేషాం మిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తమితి వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం - త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. తాన్యప్యాకారవిశేషతోఽనృతం - స్వతస్సన్మాత్రరూపతయా సత్యం. ప్రాక్సదాత్మప్రతిబోధాత్స్వవిషయేఽపి సర్వం సత్యమేవ స్వప్నదృశ్యా ఇవేతి న కశ్చిద్విరోధః. తస్మాన్మానసా ఏవ బ్రాహ్మలౌకికా అర్ణవాదయః, స్వసఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయః కామాః,. బాహ్యవిషయభోగవదశుద్ధిరహితత్వాచ్ఛుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యా ఇతి నిరతిశయసుఖాస్సత్యేశ్వరాణాం భవన్తీత్యర్థః. సత్సత్యాత్మప్రతిబోధే హి రజ్జ్వామివ కల్పితాస్సర్పాదయస్సదాత్మస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యన్త ఇతి సదాత్మనా సత్యా ఏవ భవన్తి. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మచర్యస్యాత్యల్పసాధనత్వాన్మహతీ స్తుతిరయుక్తా - తద్బ్రహ్మచర్యేణ జ్ఞానముపలక్ష్యతే ఏవ స్తూయత ఇతి మతముత్థాపయతి (నన్వత్రేతి) తస్య తు ద్రసాధనత్వమసిద్ధం - దురనుష్ఠేయత్వాత్, తద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞానాసమ్భవా, చ్చేత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) విషయాపహృతచిత్తానాం నరాణాం వివేకాసమ్భవే ప్రమాణమాహ (పరాఞ్చీతి) * ధ్యాయతో విషయాన్ ఇత్యాద్యాస్స్మృతిరత్ర వివక్షితా. బ్రహ్మచర్యస్యోత్తమసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (జ్ఞానేతి) బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞాదిభిస్స్తుతత్వాత్తేషామపి తత్ప్రాప్తిసాధనత్వం శ్రుత్యాఽభిప్రేతమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిం తేషాం పురుషార్థసాధనత్వం ప్రస్తుతశ్రుత్యా ప్రతీతం - కిం వా బ్రహ్మలోకసాధనత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) న ద్వితీయః - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నత్వితి) కథం తర్హి యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్తుతిః - తత్రాహ. (కింతర్హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) త్వమిన్ద్రస్త్వం విష్ణురిత్యాదినా విప్రాదిభీ రాజా స్తూయతే - తథాపి న తస్యేష్టాదివ్యాపారే నిరఙ్కుశం కర్తృత్వమపి స్థితి యథేష్యతే - తథా యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతస్యాపి నాస్తి తుల్యఫలత్వమిత్యర్థః. బ్రహ్మలోకస్థానాం పదార్థానాం స్థితిం విచారయితుం తదాదౌ తద్విషయమాహ (య ఇమ ఇతి) తత్రైవ కిం పక్షముత్థాప్య దృష్టాన్తేన తదుక్తిప్రకారమాహ (తే కిమితి) పక్షాన్తరం స్వప్నదృష్టాన్తవశాద్దర్శయతి (ఆహోస్విదితి) కస్మిన్పక్షే కో లాభః - కో వా దోష ఇతి పృచ్ఛతి (కించాత ఇతి) పార్థివత్వాదినా స్థౌల్యే దోషదర్శనా, న్మానసత్వేన సౌక్ష్మ్యే చ పురాణానుగ్రహసమ్భవా, త్తేన మానసా ఏవేత్యాహ (యదీతి) న కేవలం తేషాం స్థౌల్యే సతి * ఉభే అస్మిన్నిత్యాది శ్రుత్యా పురాణస్మృత్యా చ విరోధః - కింత్వశోకం - సన్తాపవర్జితం. అహిమం - శీతస్పర్శశూన్యం బ్రహ్మలోకముపయన్తీత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయో బ్రహ్మలోకం నిరూపయన్త్యస్తత్రత్యానామర్థానాం స్థౌల్యే విరుధ్యేరన్ - స్థూలానాం పదార్థానాం తత్ర సత్త్వే శీతస్పర్శాదేరవర్జనీయత్వాదిత్యాహ (అశోకమితి) బ్రాహ్మలౌకికపదార్థానాం మానసత్వే పురాణస్మృత్యన్తరవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) కిం దృశ్యమానరూపేణ సముద్రాదీనాం బ్రహ్మలోకగమనం స్మృత్యర్థః - కిం వా స్వరూపాన్తరేణేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న మూర్తిమత్త్వ ఇతి) ఉభయత్రానుపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ప్రథమపక్షే దోషాద్ద్వితీయం పక్షం పరిశిష్టమాచష్టే (తస్మాదితి) అస్తు ద్వితీయో వికల్పః - కా నో హానిరిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మలోకే మానసేన దేహేన మానసానామేవ సాగరాదీనాం మానసరూపేణ సహ సమ్బన్ధోపపత్తేర్మానసా ఏవ మూర్తయస్తేషాం బ్రహ్మలోకస్థాః కల్పయితుం యుక్తా ఇత్యాహ (తుల్యాయాం చేతి) తర్హి మనోరథకల్పితవదతిచఞ్చలత్వాద్భోగయోగ్యాకారత్వం సాగరాదీనాం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టా హీతి) స్వప్నతుల్యత్వే మిథ్యాత్వప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య శ్రుతివిరోధమాహ (త ఇమ ఇతి) యే స్వప్నే దృష్టాః - తేన సన్తి న తు దృష్టా ఇతి దర్శనం న బాధ్యతే - తథా చ స్వాప్నసంవేదనస్య సత్యత్వమిష్టం. తథైవ బ్రాహ్మలౌకికానాం పదార్థానాం మానసత్వేఽపి మానసప్రత్యయసత్యత్వం సమ్భవతీత్యుత్తరమాహ (న మానసప్రత్యయస్యేతి) దృష్టాన్తం వివృణోతి (మానసా హీతి) జాగరితే సంవిదతిరిక్తాస్సన్తి పదార్థాః - తద్వాసనారూపాస్తు స్వప్నే భాన్తి - న తు సంవిదాత్మకత్వం

౬.— అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గలస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేత్యసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గల ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః. ౧

తేషామితి శఙ్కతే (నన్వితి) జాగరితస్వాప్నసంస్థానవద్రత్నాన్నపృథక్సత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (అత్యల్పమితి) భూమవిద్యాలోచనాయామపి జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వినా సత్త్వం నేత్యుక్తేత్యాహ (సఙ్కల్పమూలా హీతి) ఇతశ్చ జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వినా సత్త్వమిత్యాహ (సర్వశ్రుతిషు చేతి) ననుకులాలో ఘటం నికీర్షన్ సఙ్కల్పితమాకారం బహిర్నిర్మిమీతే - తత్ర సఙ్కల్పో బాహ్యాకారస్య నిమిత్తం. సఙ్కల్పశ్చ పూర్వానుభూతసజాతీయగోచరః. పూర్వానుభూతోఽపి పూర్వతరసఙ్కల్పనిమిత్త ఇతి నిమిత్తనైమిత్తికభావస్సర్వస్య సంవిద్వినా సత్త్వే కథముపపద్యతే - తత్రాహ (తస్మాదితి) యస్మాత్తస్య సర్వస్యేక్షణం పూర్వకల్పీయసద్వ్యక్తిగోచరం - పూర్వకల్పీయాస్తతః పూర్వతరేక్షణనిమిత్తా ఇతి సంవిదేవ స్వాస్వవిద్యయా వివర్తతే- నిరవయవస్య సన్మాత్రస్య స్వస్వరూపే నైకక్షణాద్యుపపత్తేః. తస్మాత్సర్వస్య సంవిద్వినా సత్త్వేఽపి నిమిత్తనైమిత్తికభావోఽయమనిర్వాచ్యో న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. అథ సద్భ్రాన్తిబాధ్యాస్సంవిదోఽనిర్వాచ్యస్సన్ కాలోఽయం విషయా బాహ్యాలయా భాసన్తే - తే సంవిద్వినా ర్తాపి వభాసన్తే- అతశ్చ కదాచిదపి సంవిదతిరేకేణ సత్త్వానఙ్గీకారాదత్యన్తాసత్త్వలక్షణమన్యత్వాయాపద్యేత - తథా చ వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాపి నాస్త్యలత్వమిత్యధ్యాహారః. అత్యన్తాసత్త్వే స్థానమేవ హ్యస్త్యాసిన్నకదాచిదస్త్యత్వాన్నాస ద్విత్వం- తాదాత్మ్యేన నైవ స్ఫురణాత్. అతో న వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి భావః. కదాచిదపి నాన్యత్వమిత్యపదతా ప్రతీతికాలం త్యాలన్తరేపి విషయాణాం నాసత్త్వమిత్యుక్తం - తత్రానుభవవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) స్వప్నదృష్టానాం సమాహితిమేవ కాలాన్తరే మిథ్యాత్వమిత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి తేషామసత్త్వమేవ స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాగ్రదితి) తథాపి జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వం స్వప్నదృష్టానామేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యది జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణమాత్రేణాసత్త్వం స్వప్నదృష్టానాం జాగ్రద్విషయాణామిష్టం- తర్హి జాగ్రద్విషయాణామపి స్వప్నబోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వప్రసఙ్గః. తస్మాత్ కదాచిదపి సంవిద్విషయాణామత్యన్తాసత్త్వమిత్యర్థః. తథాన్తర్హి నాచారమ్భణశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (విశేషేతి) త్రయాణాం రూపాణాం సత్యత్వే విశేషాకారమాత్రం మిథ్యేత్యుక్తమయుక్తం - తేష్వపి నిర్విశేషాకారస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాన్యపీతి) తథాన్తర్హి తేషు సత్యపదం ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వత ఇతి) తర్హి తత్సత్యమిత్యేతావత్ప్రయోగో యుక్తః- కిమితి * త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమిత్యుక్తం - తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రథమసప్తమద్వితీయసప్తమౌ దోషాభావాదితీయావత్. యదైహికవిషయవద్బ్రహ్మలోకికా అపి విషయాని చార్యమాణాస్సత్యాః- తర్హి కస్తత్ర విశేషః - యేనైతత్ప్రగిత్యాశేనతత్కామినాం విద్యావిధానం- తత్రాహ (బాహ్యేతి) జన్యాః- బ్రహ్మలోకేఽపి విషయా ఇతి శేషః. ప్రకృతాయాః ఫలశ్రుతేరిత్యధ్యాహారః. నను తేషామవిద్యాదశాయాముక్తక్రియాకారిత్వరూపసత్యత్వసమ్భవేఽపి తత్త్వవిద్యావస్థాయాం సత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యత్వేతి) యథా రజ్జ్వాం కల్పితసర్పాదర్జ్వాత్తత్త్వబోధే తదాత్మతామేవాపద్యతే వివేచనాత్ - తథా సర్వేఽపి విషయాః విద్యావస్థాయామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వశీభూతాస్సన్మాత్రత్వేనైవ ప్రాప్నువన్తీతి సత్యత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. … … … … ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

౪.— ప్రసఙ్గాదాహ (తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనీభూతారణ్యశబ్దితార్ణవద్వయప్రాప్తేర్బ్రహ్మచర్యాధీనత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవ సర్వసాధనోత్కృష్టమితి భావః. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యస్తు హృదయపుణ్డరీకగతం యథోక్తగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నః త్యక్తబాహ్యవిషయానృతతృష్ణస్సన్నుపాస్తే- తస్యేయం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేతి ఖణ్డ ఆరభ్యతే. అథ యా ఏతాః- వక్ష్యమాణా హృదయస్య - పుణ్డరీకాకారస్య బ్రహ్మోపాసనస్థానస్య సమ్బన్ధినో నాడ్యో హృదయమాంసపిణ్డాత్సర్వతో వినిస్సృతా ఆదిత్యమణ్డలాదివ రశ్మయః- తా వై ఏతాః పిఙ్గలస్య - వర్ణవిశేషవిశిష్టస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్య రసస్య- రసేన పూర్ణాస్తదాకారా ఏవ తిష్ఠన్తి- వర్తన్త ఇత్యర్థః. తథా- శుక్లస్య- నీలస్య- పీతస్య- లోహితస్య చ- రసస్య పూర్ణా ఇతి సర్వత్రాధ్యాహార్యం. సౌరేణ తేజసా పిత్తాఖ్యేన పాకాభినిర్వృత్తేన కఫేనాల్పేన సమ్పర్కాత్పిఙ్గలం భవతి సౌరం తేజః పిత్తాఖ్యం. తదేవ వాతభూయస్త్వాన్నీలం భవతి. తదేవ చ కఫభూయస్త్వాచ్ఛుక్లం. కఫేన సమతాయాం పీతం. శోణితబాహుల్యేన లోహితం. వైద్యకాద్వా వర్ణవిశేషా అన్వేష్టవ్యాః కథం భవన్తీతి. శ్రుతిస్త్వాహ- ఆదిత్యసమ్బన్ధాదేవ తత్తైజసో నాడీష్వనుగతస్యైతే వర్ణవిశేషా ఇతి. కథం. అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గలః- వర్ణతః. ఏషః- ఆదిత్యః శుక్లోఽపి. ఏష నీలః. ఏష పీతః ఏష లోహితః- ఆదిత్య ఏవ. ౧

ఆ.— సగుణవిద్యాఫలస్వరూపమిత్థముపపాద్య తత్ప్రాప్త్యుపయోగినీమర్చిరాదిగతిం వక్తవ్యేతి నాడీఖణ్డముపక్రామతి (యస్త్వితి) యథోక్తగుణః- సత్యకామత్వాదిః. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిశబ్దః శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థః. తమేవాదిశబ్దార్థం స్పష్టయతి (త్యక్తేతి) అధికారిణస్సఫలోపాస్తివిధ్యానర్థక్యమథశబ్దార్థః. రసేన - అన్నస్యేతి శేషః. (తదాకారా ఇతి) తచ్ఛబ్దోఽన్నరసవిషయః. శుక్లస్యేత్యాదిషష్ఠీ - పూర్వవత్. శ్రుతావితిశబ్దో

ఉ.—— తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః. ౨

తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తన్న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి. ౩

ఽథ్యాహారద్యోతనార్థః. కథం పునరన్నరసస్య పిఙ్గలాదిర్వివిధో వర్ణవిశేషస్సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) వాతపిత్తాఖ్యం సౌరం తేజః - తేన పాకోఽశితస్య చ జాయతే - తేనాభినిర్వృత్తేనాల్పేన కఫేన సమ్పృక్తాత్తదేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో భవతి పిఙ్గలం - తేన సంపృక్తాదన్నరసాన్నాడీనాం చ జాయతే పిఙ్గలత్వమిత్యర్థః. తదేవ చ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకాభినిర్వృత్తేన ప్రభూతేన వాతేన సమ్పృక్తం తద్భూయస్త్వాద్భవతి నీలం - తేన చ సమ్పృక్తాదన్నరసస్య నాడీనాం చ జాయతే నైల్యమిత్యాహ (తదేవేతి) ప్రకృతమేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకవశాదభినిర్వృత్తకఫస్య స్వసమ్బన్ధినో భూయస్త్వాద్భవతి శుక్లం - తేన చ సమ్పృక్తాదన్నరసస్య నాడీనాం చ శౌక్ల్యం భవతీత్యాహ (తదేవ చేతి) ఉక్తపాకాభినిర్వృత్తేన కఫేన తదభినిర్వృత్తేన చైవ వాతస్య సమతాయాం తదేవ తేజస్తత్సమ్బన్ధి పీతం జాయతే - తత్సమ్బన్ధాచ్చాన్నరసస్య చ నాడీనాం చ పీతత్వం భవతీత్యాహ (కఫేనేతి) యదా తు యథోక్తపాకాభినిష్పన్నం శోణితం బహులం భవతి - తదా తస్య నాడీనాం చ లౌహిత్యం భవతీత్యాహ (శోణితేతి) పక్షాన్తరమాహ (వైద్యకాద్వేతి) అన్వేషణప్రకారమాహ (కథమితి) నాభేరూర్ధ్వం హృదయాదధస్తాదామాశయ ఉచ్యతే. తద్గతం తేజః సౌరం పిత్తమిత్యుచ్యతే తచ్చాన్నరసస్య ధాత్వన్తరసహకారివశాద్వర్ణవిశేషే కారణం - ఆమాశయగతం పిత్తం రఞ్జకం రసరఞ్జనాదిత్యాదివచనాదిత్యర్థః. కథం తర్హి పిఙ్గలస్యేత్యాద్యా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతిస్త్వితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆదిత్యస్య పైఙ్గల్యాదయో వర్ణవిశేషాః శ్రుతిప్రామాణ్యాదేవ ప్రత్యేతవ్యాః. ౧

రం.—— ఉక్తబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనతయా మూర్ధన్యనాడీగమనం ప్రస్తౌతి (అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గలస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేతి) హృదయసమ్బన్ధిన్యో నాడ్యః పిఙ్గలశుక్లనీలాదినానారూపసూక్ష్మాన్నరససమ్పూర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః. (అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గల ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః) ఆదిత్యస్య పిఙ్గలశుక్లనీలపీతాదినానారూపాశ్రయత్వం చ మధువిద్యాప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షసిద్ధం చ. తత ఏతద్రశ్మిసమ్బన్ధాదేవాన్నరసస్య నానారూపత్వం చేతి భావః. ౧

శం.—— తస్యాధ్యాత్మం నాడీభిః కథం సమ్బన్ధ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ - తత్ - తత్ర యథా లోకే మహాన్ - విస్తీర్ణః పన్థాః - మహాపథ ఆతతః - వ్యాప్త ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చ - సన్నిహితం, అముం చ - విప్రకృష్టం. దూరస్థం,. ఏవం - యథా లోకే దృష్టాన్తో మహాపథ ఉభౌ గ్రామౌ ప్రవిష్టః - ఏవమేవైతా - ఆదిత్యాః. మహాపథాయథా గచ్ఛన్తి - తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ - అముం చ - ఆదిత్యమణ్డలం, ఇమం చ - పురుషం, గచ్ఛన్త్యుభయత్ర ప్రవిష్టాః. యథా మహాపథః. కథం. అముష్మాదాదిత్యమణ్డలాత్ప్రతాయన్తే - సన్తతా భవన్తి. తా అధ్యాత్మమాసు - పిఙ్గలాదివర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు సృప్తాః - గతాః. ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే - ప్రవృత్తాస్సన్తానభూతాస్సత్యః. తేఽముష్మిన్. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే ఇత్యుచ్యన్తే. ౨

ఆ.—— ఆదిత్యస్య తేజసా నాడీష్వనుగతస్య పైఙ్గల్యాదయో వర్ణవిశేషా భవన్తీత్యుక్తం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా). ఉభయత్ర - ఆదిత్యమణ్డలే పురుషే చేత్యర్థః. తత్ర పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తమనువదతి (యథేతి) ఉభౌ గ్రామౌ మహాపథో యథా గచ్ఛతి - తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. తమేవ ప్రవేశం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథం నాడీనాం పిఙ్గలాదివర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్య సౌరేణ తేజసేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (యథోక్తాస్వితి) అముష్మిన్ - ఆదిత్యే. సృప్తా ఇతి సమ్బన్ధః. కథం స్త్రీలిఙ్గేన నిర్దిష్టానాం రశ్మీనాం పుల్లిఙ్గేన నిర్దేశః - తత్రాహ (రశ్మీనామితి) ౨

రం.—— (తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఇత్యాది) యథా విస్తీర్ణో మహాన్పన్థాః గ్రామద్వయం ప్రవిష్టో భవతి - తథా ఆదిత్యరశ్మయో లోకద్వయం ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. లోకద్వయప్రవేశక్రమమాహ (అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః) ప్రతాయన్తే - సన్తతాః. సృప్తాః - ప్రవిష్టాః. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే తా ఇతి చ నిర్దేశః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.—— తత్ - తత్ర. ఏవం సతి యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏతత్ - స్వప్నం అయం జీవస్సుప్తో భవతి. స్వాపస్య ద్విప్రకారత్వాద్విశేషణం - సమస్త ఇతి. ఉపసంహృతసర్వకరణవృత్తిరిత్యేతత్. అతో బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యాభావాత్సమ్యక్ప్రసన్నస్సమ్పన్నో భవతి. అత ఏవ స్వప్నం విషయాకారాభాసం మానసం స్వప్నప్రత్యయం న విజానాతి - నానుభవతీత్యర్థః. యదైవం సుప్తో భవతి - ఆసు - సౌరతేజఃపూర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు తదా సృప్తః - ప్రవిష్టః. నాడీభిర్ద్వారభూతాభిర్హృదయాకాశం గతో భవతీత్యర్థః. న హ్యన్యత్ర సత్సమ్పత్తేః స్వప్నాదర్శనమస్తీతి సా

ఉ — అథయత్రైతదబలిమానంనీతోభవతితమభితఆసీనాఆహుర్జానాసిమాంజానాసిమామితిసయా
వదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తోభవతితావజ్జానాతి. ౪

ముర్ఛాయాం నాడీష్వితిస ప్రమీయాత్తృతీయయా పరిణమ్యతే. తం- సతా సమ్పన్నం సకశ్చన- నకశ్చిదపి ధర్మాధర్మరూపపాప్మా స్పృశతి- స్వరూపావస్థితత్వా త్తదాత్మనః. దేహేన్ద్రియవిశిష్టం హి సుఖదుఃఖకార్యప్రదానేన పాప్మా స్పృశతి- నతు సత్సమ్పన్నం స్వరూపావస్థం కశ్చిదపి పాప్మా స్ప్రష్టుముత్సహతే- అవిషయత్వాత్. అన్యో హ్యన్యస్య విషయో భవతి- నత్వనన్యత్వం కేనచిత్కుతశ్చిదపి సత్సమ్పన్నస్య. స్వరూపప్రచ్యవనం త్వాత్మనో జాగ్రత్స్వప్నావస్థాం ప్రతిగమనం బాహ్యవిషయప్రతిబోధో౽విద్యాకామకర్మబీజస్య బ్రహ్మవిద్యాహుతాశాదాహనిమిత్తమిత్యవోచామషష్ఠ ఏవ- తదిహాపి ప్రత్యేతవ్యం. యత్రైవం సుప్తః- సౌరేణ తేజసా హి నాడ్యన్తర్గతేన సర్వతః సమ్పన్నః- వ్యాప్తో భవతి. అతో విశేషేణ చక్షురాదినాడీద్వారైర్బాహ్యవిషయ భోగాయ ప్రసృతాని కరణాన్యస్య తదా భవన్తి- తస్మాదయం కరణానాం నిరోధాత్ప్రశాన్తః స్వేనాత్మనావస్థితః స్వప్నం నవిజానాతీత్యుక్తం. ౩

ఆ.— నాడీస్వరూపముక్త్వా విజ్ఞానాత్మనస్స్వాపాధికరణత్వేన తాసుపయోగమాదౌ స్వాపం ప్రస్తౌతి (తత్రేతి) సప్తస్యార్థమేవ స్ఫుటయతి (ఏవంసతీతి) నాడీస్వరూపే పూర్వోక్తరీత్యా సిద్ధాపితే సతీత్యర్థః. ఏతదితి - స్వపనక్రియావిశేషణం. సముస్తపదవిశేషణస్యార్థమాహ (స్వాపస్యేతి) దర్శనవృత్తిరుపరమవృత్తిశ్చేతిద్విప్రకారస్స్వాపస్తస్య- ఉత్తరదర్శనవృత్తేః స్వాపస్య వ్యావృత్త్యర్థం సమస్తపదవిశేషణం. తస్య సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (ఉపసంహృతేతి) విశేషణాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ఉపసంహృతసర్వకరణత్వాదిత్యయుక్తమితి విశేషణద్వయముపజీవ్య స్వప్నమిత్యాదివ్యాచష్టే (అత ఇతి) నాడీషు ప్రవిష్టోభవతీత్యయముక్తం- తదయుక్తం- యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిన్ శేత ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడీభిరితి) నాడీష్విత్యుక్తా సప్తమీ- కథం నాడీభిరితి తృతీయయా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) తదేతి- సుషుప్త్యవస్థాచ్యతే తస్యామవస్థాయాం కర్మాభావే కథం పునరుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహేతి) సుఖదుఃఖానుభవాభావాభావ్యాపాప్మసంస్పర్శో న వివక్షితః- నతు కర్మాభావాదిత్యర్థః. అవిషయత్వం సాధయతి (అన్యోహీతి) సుషుప్తేః స్వరూపావస్థస్య కథం ప్రచ్యవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి) అవిద్యాకామకర్మణాం బీజం- అనాద్యజ్ఞానం. తస్య బ్రహ్మవిద్యాఖ్యేనాగ్నినాదాహనిమిత్తమిత్యర్థః. తన్నిమిత్తం సుషుప్తస్య పునః స్వరూపప్రచ్యవనమితి సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యాచష్టే (జాగ్రదితి) కిం వ్యక్తం ప్రచ్యవనమిత్యపేక్షాయామాహ (బాహ్యేతి) ఏతచ్చ సతి సమ్పద్యేత్యాదావుదితమిత్యాహ (ఇత్యవోచామేతి) తేజసా హీతి- హేతుమాహ. తం హేతుం వ్యాచష్టే (యదేతి) తదుక్తం హేత్వర్థమాహ (అత ఇతి) కార్యకరణసంస్పర్శాభావఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం నవిజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి) ఇత్ - తస్మాదిత్యర్థః. యత్ర- యదా సమస్తః- ఉపసంహృతకరణసమూహో అతఏవ సమ్ప్రసన్నః- బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యహీనస్సన్ స్వప్నం నవిజానాతి- నపశ్యతీత్యేతత్ - స్వప్నాదర్శనం. సుషుప్తిరిత్యవగతం. తదా ఆసు నాడీషు సృప్తః- ప్రవిష్టో భవతి. పురీతద్వృత్తిహృద్గమనాయ నాడీషు ప్రవిష్టో భవతీత్యర్థః. నాడ్యోద్వాసప్తతిస్సహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్, నాడీపురీతద్వృత్తిహృత్స్థానాం సముచ్చయేన సుషుప్తిస్థానత్వస్య తదధ్యాయే నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చేత్యత్ర స్థిరీకృత్వాన్నాడీనామపి సుషుప్తిస్థానత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (తంనకశ్చనపాప్మా స్పృశతి) సుషుప్తౌ సతో౽పి కర్మణః ఫలజననసామర్థ్యం నాస్తీత్యర్థః. నకశ్చనపాప్మా స్పృశతీత్యస్యాన్యత్ర అసుప్తోనాశక్నోత్స్వప్నపశ్యతివ్యాపారవచనస్యాప్యయమేవార్థః. తత్ర హేతుమాహ (తేజసాహితదాసమ్పన్నో భవతి) సతా సోమ్యతదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుతేః తేజశ్శబ్దః ప్రకాశత్వగుణయోగాద్బ్రహ్మపరః బ్రహ్మణి సమ్పత్తిర్నామ- దేహేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వరాహిత్యేన బ్రహ్మణ్యవస్థానం. సమ్పత్త్యధికరణస్యకరణత్వాదిపదేయం తృతీయానిర్దేశః. ౩

శం.— తత్ర- ఏవం సత్యథయత్ర- యస్మిన్కాలే౽బలిమానం- అబలభావం. దేహస్య రోగాదినిమిత్తం - జరాదినిమిత్తం వా కృశీభావం. ఏతత్- నయనం. నీతః- ప్రాపితః. దేవదత్తో ముమూర్షుర్యదా భవతీత్యర్థః. తమభితః - సర్వతో వేష్టయిత్వా ఆసీనా జ్ఞాతయ ఆహుర్జానాసి మాం తవ పుత్రం, జానాసి మాం పితరం, వేత్యాది. సః- ముమూర్షుర్యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తః- అనిర్గతో భవతి. తావత్పుత్రాదీన్ జానాతి. ౪

ఆ.— నాడీరేవం స్తుత్వా తాభిరూర్ధ్వగమనం ప్రదర్శయితుం మరణకాలం ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) తస్యైవ వ్యాఖ్యామాహ (ఏవంసతీతి) నాడీనాముక్తరీత్యా ప్రాశస్త్యే సతీత్యర్థః. తాభిరూర్ధ్వగమనప్రదర్శనప్రారమ్భార్థో౽థశబ్దః (రోగాదీతి) ఆదిపదమాగన్తుకసర్వనిమిత్తసఙ్గ్రహార్థం. జరాదీతి- ఆదిపదం తు నైసర్గికసర్వనిమిత్తద్యోతనార్థమితి భేదః. ఏతత్- నయనమితి క్రియావిశేషణం. ౪

రం.— (అథయత్రైతదబలిమానంనీతోభవతి) అథశబ్దో౽ర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అబలస్య భావః - అబలిమా. అబలత్వం. రోగాదికృతదౌర్బల్యంనీతోభవతీత్యేతత్ యత్ర- యదేత్యర్థః. యదా దౌర్బల్యం ప్రాప్తవానిత్యర్థః. (తమభితఆసీనాఅహుర్జానాసిమాంజానాసిమామితి) తం- తాదృశదశావిష్టంపరితోవర్తమానా బాన్ధవాః మాంజానాసికిం మాంజానాసికిమిత్యాహుః. యద్వా- ఏతత్ - ఏతాసు నాడీషు స్థిత ఇత్యర్థః. (సయావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తోభవతితావజ్జానాతి) స్పష్టోర్థః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే సఓమితి వాహోద్వా మీయతే సయావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యంగచ్ఛత్యేతద్వైఖలులోకద్వారంవిదుషాం ప్రపదనంనిరోధోఽవిదుషాం. ౫

శం.— అథయత్ర- యదా ఏతత్- క్రియావిశేషణమిదం. అస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామతి- అథ- తదైతైరేవ- యథోక్తాభీరశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే- యథాకర్మజితంలోకంప్రత్యవిద్వాన్. ఇతరస్తువిద్వాన్యథోక్తసాధనసమ్పన్నః- సఓమితి- ఓఙ్కారేణాత్మానంధ్యాయన్ యథాపూర్వంవాహ- ఏవఉత్ ఊర్ధ్వంవా- విద్వాంశ్చేత్. ఇతరస్తిర్యగ్వేత్యభిప్రాయః. మీయతే- ప్రమీయతే. గచ్ఛతీత్యర్థః. సః - విద్వానుత్క్రమిష్యన్యావత్క్షిప్యేన్మనః- యావతాకాలేనమనసఃక్షేపస్స్యాత్. తావత్- తావతాకాలేనాదిత్యంగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. క్షిప్రంగచ్ఛతీత్యర్థః. నతుతావతైవకాలేనేతివివక్షితం. కిమర్థమాదిత్యంగచ్ఛతీతి. ఉచ్యతే- ఏతద్వైఖలు- ప్రసిద్ధంబ్రహ్మలోకస్యద్వారం- యఆదిత్యః. తేనద్వారభూతేన బ్రహ్మలోకంగచ్ఛతివిద్వాన్- అతోవిదుషాంప్రపదనం - ప్రపద్యన్తే బ్రహ్మలోకమనేనద్వారేణేతి ప్రపదనం. నిరోధనం - నిరోధోఽస్మాదాదిత్యాదవిదుషాంభవతీతినిరోధః. సౌరేణతేజసాదేహఏవనిరుద్ధాస్సన్తో మూర్ధన్యయానాడ్యానోత్క్రామన్త్యేవేత్యర్థః. * విష్వఙ్ఙన్యాఇతిశ్లోకాత్. ౫

ఆ.— ప్రారబ్ధకర్మావసానార్థోఽథశబ్దః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం- ఏతదుత్క్రమణంయథాస్యాత్తథేత్యర్థః. యథోక్తాభిః-నాడీషు ప్రసృతాభిరాదిత్యమణ్డలాదాగతాభిరితియావత్. కర్మణాజితం-వశీకృతం. స్వాత్మసమ్బన్ధితామాపాదితంలోకమనతిక్రమ్య. తంప్రత్యవిద్వాన్- కేవలకర్మాగచ్ఛతీత్యర్థః దహరవిద్యావతోగతిందర్శయతి (ఇతరస్త్వితి) యథోక్తసాధనం- దహరవిజ్ఞానం. తేనసమ్పన్నః- విశిష్టఇత్యర్థః. సఃధ్యాయన్- గచ్ఛతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. యథాపూర్వం- స్వస్థావస్థాయామివమరణావస్థాయామపీత్యర్థః. వాహేతినిపాతద్వయస్యావధారణరూపమర్థంకథయతి (ఏవేతి) ఉచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఊర్ధ్వమితి) వాశబ్దస్యవ్యావృత్త్యంశంవికల్పందర్శయతి (విద్వాంశ్చేదితి) యదివిద్వాన్ప్రమీయతే- తదోర్ధ్వమేవగచ్ఛతి. యదిత్వవిద్వాన్ప్రమీయతే - తదాతిర్యగేవగచ్ఛతీతివిభాగః. వియుక్తదేహస్యాదిత్యప్రాప్తావక్షైప్ర్యందర్శయితుముత్తరవాక్యమాదత్తే (సవిద్వానితి) § కింస్యాదిత్యతఆహ (అతఇతి) అవిదుషామపితర్హిప్రాప్తానామాదిత్యం తతోనిరుద్ధానాం పునర్బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) దేహేనిరుద్ధానాంమూర్ధన్యయానాడ్యానోత్క్రమణమవిదుషామిత్యత్రలిఙ్గందర్శయతి (విష్వఙ్ఙితి) ౫

రం.— (అథయత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవరశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే) ఏతైరేవరశ్మిభిః - పూర్వోక్తైరాదిత్యరశ్మిభిరిత్యర్థః. ఇదంచవాక్యముత్క్రాన్తిపాదేచిన్తితం- నిశిమృతస్యవిదుషోరశ్మ్యనుసారేణగమనాసమ్భవాత్ రశ్మిభిరేవగమనమితినసనియమః. * అథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతఇతివచనంపక్షేప్రాప్తవిషయం. ఏవకారోఽత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదార్థఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- *రశ్మ్యనుసారీ. ఏ ద్వాన్నియమేనరశ్మీననుసృత్యైవగచ్ఛతి- * ఏతైరేవరశ్మిభిరిత్యేవకారస్యక్రియాసఙ్గతైవకారత్వాభావేనాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాసమ్భవేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. యదుక్తంనిశిమృతస్యరశ్మ్యసమ్భవాద్రశ్మీననుసృత్యగమనంనోపపద్యతఇతి- తన్న- నిదాఘసమయేహిరాత్రావప్యూష్మోపలమ్భాద్రశ్మిసమ్భవః. హేమన్తాదౌతుహిమాభిభవాద్దుర్దినఇవోష్మానుపలమ్భః. శ్రూయతేచనాడీరశ్మీనాంసర్వదాఽన్యోన్యాన్వయః * తద్యథామహాపథఆతతఉభౌగ్రామౌగచ్ఛతీమంచాముంచైవమేవైతాఆదిత్యస్యరశ్మయఉభౌలోకౌగచ్ఛన్తీమంచాముంచాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తేతాఆసునాడీషుసృప్తాఆభ్యోనాడీభ్యఃప్రతాయన్తేతేఽముష్మిన్నాదిత్యేసృప్తాఇతీతి. (సఓమితివాహోద్వామీయతే) సః- విద్వాన్ * ఓంతత్సదితినిర్దేశోబ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతః * తస్యోదితినామేతిచప్రమాణప్రసిద్ధంపరమాత్మనామ - కీర్తయతి. కీర్తయన్నేవచమీయతే_ప్రమీయతేచ. మరణకాలేతస్యభగవన్నామస్మరణంసమ్భవతి. యద్వా - నవిత్రైఃరశ్మిభిరునీయతే - ఉన్నీయతేచ. ఏకోవాశబ్దోఽవధారణార్థః. (సయావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యంగచ్ఛతి) మనోవేగేనాదిత్యంసగచ్ఛతీత్యర్థః. సచ * సయావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యంగచ్ఛతీతిత్వరావచనేనరశ్మ్యనుసారిమార్గస్యమార్గాన్తరవైలక్షణ్యప్రతీతేర్మార్గభేదశ్శఙ్క్యః- * అర్చిరాదినాతత్ప్రథితేరిత్యధికరణేనానాశాఖాస్వనుతస్యైవమార్గస్యప్రథితేః- ప్రత్యభిజ్ఞానాదర్చిరాదిరేకఏవమార్గః. అతోఽర్చిరాదినైవమార్గేణవిద్వాన్గచ్ఛతీతిసమర్థితత్వాత్. * సయావత్క్షిప్యేన్మనఇతిత్వరావచనస్యార్చిరాద్యపేక్షయాఽమార్గాపేక్షయాక్షిప్రంగచ్ఛతీతివత్గన్తవ్యస్వర్గాద్యపేక్షయాఆదిత్యగమనస్యశైఘ్ర్యేణాప్యుపపత్తేర్నదోషః. (ఏతద్వైఖలులోకద్వారం విదుషాంప్రపదనంనిరోధోఽవిదుషాం) విదుషాంబ్రహ్మలోకస్యద్వారంప్రపదనం - ప్రపద్యతేఽనేనేతిప్రపదనం - ప్రాప్తిసాధనం. యఆదిత్యః. ద్వారాపేక్షయానపుంసకనిర్దేశః- ఏతదితి. అవిదుషాంచనిరోధః - రోధకః. అవిద్వాంసోహిసూర్యమణ్డలభేదాసామర్థ్యాన్నగన్తుంశక్నువన్తీత్యర్థః. ౫

---

§ అత్ర గ్రన్థో గళితః.

తదేష శ్లోకః। శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్త్యుత్క్రమణే భవన్తి. ౬

ఇత్యష్టమ ప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

ఉ.— య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పస్సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యస్స సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ. ౧

శం.— ఏతస్మిన్ యథోక్తేఽర్థ ఏష శ్లోకః మన్త్రో భవతి. శతం చైకా చ ఏకోత్తరశతం నాడ్యో హృదయస్య మాంసపిణ్డభూతస్య సమ్బద్ధాః ప్రధానతో భవన్తి. అనన్తాస్త్వసంఖ్యాః నాడీనాం. తాసాం మధ్యే మూర్ధానమభినిస్సృతా వినిర్గతా. తయోర్ధ్వమాయన్ గచ్ఛన్నమృతత్వం అమృతభావమేతి. విష్వక్ నానాగతయః. తిర్యగ్విస్సృతాః ఊర్ధ్వగాశ్చ అన్యా నాడ్యో భవన్తి సంసారగమనద్వారభూతాః. న త్వమృతత్వాయ. కిం తర్హి. ఉత్క్రమణే ఏవ ఉత్క్రాన్త్యర్థమేవ భవన్తీత్యర్థః. ద్విరభ్యాసః ప్రకరణసమాప్త్యర్థః ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తార్థః నాడీవిభాగలక్షణః. ప్రధానతఇతి విశేషణతాత్పర్యమాహ (అనన్తాస్త్వితి) ప్రకరణం - నాడీవిషయం. దహరవిద్యావిషయం వా. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్ - తస్మిన్విషయే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి) మూర్ధన్యనాడ్యా గచ్ఛన్ ముక్తిం ప్రాప్నోతి. విష్వక్ తతః ఇతరనాడ్యస్తూత్క్రమణమాత్రే ప్రభవన్తి - నత్వమృతత్వసాధనీభూతోర్ధ్వగతావిత్యర్థః. యద్వా - విష్వగుత్క్రమణే - అన్యోత్క్రమణే అన్యా నాడ్య ఉపయుజ్యన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— *అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తం. తత్ర కోఽసౌ సమ్ప్రసాదః, కథం వా తస్యాధిగమః - యథాఽసావస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, యేన లక్షణేనాభినిష్పద్యతే - స కింలక్షణ ఆత్మా, సమ్ప్రసాదస్య చ దేహసమ్బన్ధిరూపాణి - తతో యదన్యత్ కథం స్వరూపం, ఇత్యేతేఽర్థా వక్తవ్యా ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థా విద్యాస్తుత్యర్థా చ - రాజసేవితం పానీయమితివత్. య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః య స్యోపాసనాయోపలబ్ధ్యర్థం హృదయపుణ్డరీకమభిహితం, యస్మిన్ కామాస్సమాహితాస్సత్యా అనృతాపిధానాః, యదుపాసనసహభావి బ్రహ్మచర్యం సాధనముక్తం, ఉపాసనఫలభూతకామప్రతిపత్తయే చ మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిరభిహితా, - సోఽన్వేష్టవ్యః - శాస్త్రాచార్యోపదేశైర్జ్ఞాతవ్యః. స విశేషేణ జ్ఞాతుమేష్టవ్యః - విజిజ్ఞాసితవ్యః. స్వసంవేద్యతామాపాదయితవ్యః. కిం తస్యాన్వేషణాద్విజిజ్ఞాసనాచ్చ స్యాదితి. ఉచ్యతే (స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్) యస్తమాత్మానం యథోక్తేన ప్రకారేణ శాస్త్రాచార్యోపదేశేనాన్విష్య విజానాతి - స్వసంవేద్యతామాపాదయతి. తస్యైతత్సర్వలోకకామావాప్తిః - సర్వాత్మత్వం ఫలం భవతీతి హ - కిల ప్రజాపతిరువాచ. అన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి చైష నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిః. ఏవమన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః. దృష్టార్థత్వాదన్వేషణవిజిజ్ఞాసనయోః. దృష్టార్థత్వం చ దర్శయిష్యతి * నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యసేనాసకృత్. పరరూపేణ చ దేహాదిధర్మైరవగమ్యమానస్యాత్మనః స్వరూపాధిగమేఽవిపరీతాధిగమపర్యవసానో దృష్టం ఫలమితి నియమార్థైవైషా విధేయతా - నత్వగ్నిహోత్రాదీనామివాపూర్వవిధిత్వమిహాసమ్భవతి. ౧

ఆ.— దహరవిద్యాయాముపాస్యస్తుత్యర్థముక్తమనువదతి (అథేతి) విజ్ఞానసర్వం - అథశబ్దార్థో వ్యాఖ్యాతః. శరీరాత్సముత్థానం- తస్మిన్నహంమమాభిమానత్యాగః. స్వరూపం విశినష్టి (ఏష ఇతి) ఉక్తికర్తృత్వమాచార్యస్య దర్శితమేవ. ప్రాణో వా సమ్ప్రసాదః - విజ్ఞానాత్మా వేతి సంశయాత్పృచ్ఛతి (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్య చ సమ్ప్రసాదస్య పరమాత్మవిషయం జ్ఞానం కేనోపాయేన భవతీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (కథం వేతి) కిం తస్య పరమాత్మాధిగమేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) యథా తస్యాధిగమః కథమితి సమ్బన్ధః. అభినిష్పద్యమానరూపవ్యాఖ్యానవిశేషః - సవిశేషో వేతి ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (యేనేతి) అస్య నో హి సచ్చిదానన్దైకతా వాదర్శాన్తరాణి రూపాణి దృశ్యమానాని శరీరసమ్బన్ధప్రయుక్తాని- తథా చ తతః- శరీరాదుపాధేర్యదన్యత్ - తస్య స్వరూపం కథం సర్వప్రమాణాప్రతిపన్నమస్తీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (సమ్ప్రసాదస్య చే

ఉ.— తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాగ్ँశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ँశ్చ కామానితీన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః. ౨

తి) ఏతేషాం ప్రశ్నానాముత్తరముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇత్యేతదితి) ప్రజాపతేరిన్ద్రవిరోచనయోశ్చ సంవాదరూపాయా ఆఖ్యాయికాయా దృశ్యతే- సాకిమర్థేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) శిష్యస్య విద్యాగ్రహణే, గురోస్తస్యాస్సమ్యక్ప్రదానే, చ యో విధిః- శ్రద్ధాపత్యాదిప్రకారః, తత్ప్రదర్శనార్థేయమిత్యర్థః. యద్వా- విద్యాయా గ్రహణం- స్వీకరణం యత్ర సమ్ప్రదానే- లబ్ధానపాత్రే శిష్యే దృశ్యతే- తస్య విధిః- బ్రహ్మచర్యాదిః. తత్ప్రదర్శనార్థేత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా అర్థాన్తరమాహ (విద్యేతి) ప్రజాపతినా ప్రోక్తా, దేవైరసురైశ్చ ప్రార్థితా, ఇన్ద్రవిరోచనాభ్యాం దేవాసురాధిపతిభ్యాం మహతా యత్నేన ప్రేప్సితా, దేవరాజేన చ కథఞ్చిత్ప్రాప్తా- తస్మాన్మహాభాగ్యం విద్యేతి తస్యాః స్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః. మహద్భిర్గుహనీతస్య మహార్హత్వే దృష్టాన్తమాహ (రాజసేవితమితి) యస్మాద్యోగాహ్వాధిపతి విశేషంస్తైస్తస్య- లోదేవనిరుపాధికస్వ శేషమితి విశేషస్స్వ శేషరూపావరతేదాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం వ్యాకర్తుమాదత్తే (య ఆత్మేతి) తత్ర సోఽన్వేష్టవ్య ఇతి వాక్యస్య శబ్దార్థమాహ (య స్యేతి) ఉపాసనమపి కిమర్థమిత్యపేక్షాయామాహ (ఉపలబ్ధ్యర్థమితి) తస్యైవ ఫలమితి సమ్బన్ధః. కథం నిర్గుణవిద్యాయాస్సర్వలోకకామావాప్తిః ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మతేతి) పరిచ్ఛేదభ్రమవ్యావృత్త్యా పూర్ణస్వరూపేణావస్థితిరిత్యర్థః. ప్రజాపతివాక్యస్థితీయమానవిధిస్వరూపమాహ (అన్వేష్టవ్య ఇతి) ఏవకారవ్యావర్త్యం దర్శయతి (నాపూర్వవిధిరితి) శబ్దాదేవ విద్యోదయాత్ తత్ర పూర్వోఽపూర్వవిధిర్నాస్తి ప్రమాణాన్తరేణ ప్రాప్తత్వాదిత్యర్థః. కథమిహ నియమవిధిరసిద్ధస్య విధేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) మిథ్యాజ్ఞానసంస్కారప్రాబల్యాదనాత్మాభినివేశస్య పక్షే ప్రాప్తత్వాత్ ఆచార్యాభ్యామాత్మాన్వేషణమేవ కార్యమితి నియమ ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిరిత్యాహ (దృష్టార్థత్వాదితి) అన్వేషణవిజిజ్ఞాసనాభ్యాం సాధనముక్తం- తస్య చ విద్యాద్వారాఽవిద్యానివృత్తిర్దృష్టమేవ ఫలం- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తద్ధేతుత్వావగమాత్. తథా చ తత్ర నాపూర్వవిధేరవకాశోఽస్తీత్యర్థః. తయోర్దృష్టఫలత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (దృష్టార్థత్వం చేతి) కథమసకృత్ప్రయుక్తేన పశ్యామీతి వర్తమానోపదేశేనాన్వేషణాదేర్దృష్టఫలతేత్యాశఙ్క్యాహ దేహాదిష్వాత్మత్వాభినివేశనివృత్తేర్దృష్టత్వాత్ ఆత్మజ్ఞానాదనన్తరమేవ మనుష్యత్వాదిభ్రమనివృత్తిప్రసిద్ధేర్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పరరూపేణేతి) అన్వేషణాదేర్దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (ఇతి నియమార్థతేతి) అపూర్వవిధిత్వం- తద్విషయత్వమితి యావత్. ఇహోక్తే- అన్వేషణాదేరుక్తిః. అన్విష్యాత్రాదిపదసన్నిహితస్యాత్మనోఽన్వేషణాదేరర్థవత్త్వాత్ ప్రశస్తత్వాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం దహరవిద్యాం సమాప్య తదఙ్గభూతాం ప్రత్యగాత్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇత్యాది) (య స్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ) అత్ర అనువిద్యేతి శాస్త్రార్థజ్ఞానముచ్యతే. విజానాతీతి ధ్యానముచ్యతే. సిద్ధాన్తే భాషితం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (తద్ధోభయ ఇత్యాది) ఆఖ్యాయికాప్రయోజనముక్తం. తద్ధ- కిల ప్రజాపతేర్వచనముభయే దేవాసురాః - దేవాశ్చాసురాశ్చ దేవాసురాః. అను- పరమ్పరాగతం స్వకర్ణగోచరాపన్నమనుబుబుధిరే- అనుబుద్ధవన్తః. తే చైతత్ప్రజాపతివచో బుద్ధ్వా కిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తే హోచుః - ఉక్తవన్తోఽన్యోన్యం దేవాస్స్వపరిషద్యసురాశ్చ. హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ప్రజాపతినోక్తం తమాత్మానమన్విచ్ఛామః- అన్వేషణం కుర్మః. యమాత్మానమన్విష్య సర్వాగ్ँశ్చ లోకానాప్నోతి, సర్వాగ్ँశ్చ కామాన్, ఇత్యుక్త్వా ఇన్ద్రో హైవ- రాజైవ స్వయం దేవానామితరాన్ దేవాంశ్చ భోగపరిచ్ఛదం చ సర్వం స్థాపయిత్వా శరీరమాత్రేణైవ ప్రజాపతిం ప్రత్యభిప్రవవ్రాజ- ప్రగతవాన్. తథా - విరోచనోఽసురాణాం. వివదమానగురవోఽభిగస్తవ్యా, ఇత్యేతద్దర్శయతి త్రైలోక్యరాజ్యాచ్చ గురుతరా విద్యేతి- యతో దేవాసురరాజౌ మహార్హభోగార్హావస్తాతథా గురుముపజగ్మతుః. తౌ హ- కిలాసంవిదానావేవ- అన్యోన్యం సంవిదమకుర్వాణౌ. విద్యాఫలం ప్రత్యన్యోన్యమీర్ష్యాం దర్శయన్తౌ సమిత్పాణీ- సమిద్భారహస్తౌ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః- ఆగతవన్తౌ. ౨

ఆ.— ఇదానీమాఖ్యాయికాం వ్యాఖ్యాతుం * ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తద్ధేతి) అవతారితాఖ్యాయికాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) కిమితీన్ద్రవిరోచనౌ విద్యార్థినావపి పరికరం పరిత్యజ్య శరీరమాత్రేణ ప్రజాపతిం ప్రగతవన్తౌ- తత్రాహ (వినయేనేతి) తయోరుక్తరూపగతివశాదేవ దర్శితమర్థాన్తరం కథయతి (త్రైలోక్యేతి) విద్యేతి- దర్శయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్యాః గురుతరత్వే హేతుమాహ (యత ఇతి) సంవిదం- మైత్రీం. ౨

రం.— (తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే) తత్ - ప్రజాపతివచనం శిష్యరూపేణ దేవా అసురాశ్చ ఉభయేఽపి అనుబుబుధిరే- శ్రుతవన్త ఇత్యర్థః. (తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానిత్యాది) అన్విచ్ఛామః - అవగచ్ఛామ ఇత్యర్థః, శిష్టం స్పష్టం. (ఇన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం) దేవానాం మధ్యే ఇన్ద్రః, అసురాణాం మధ్యే విరోచనః, చ

ఊ.—— తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుస్తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి తౌ హోచతుర్య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి భగవతో వచో వేదయన్తే తమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. ౩

§ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ................................ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ప్రజాపతిసమీపం గన్తుం ప్రస్థితావిత్యర్థః. (తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసమీపమాజగ్మతుః) అసంవిదానౌ - పరస్పరాసూయయా పరస్పరసప్తమ్యా న్యోన్యమసంవదమానావిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.—— తౌ హ గత్వా ద్వాత్రింశతం వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యమూషతుః- ఉషితవన్తౌ. అభిప్రాయజ్ఞః ప్రజాపతిస్తావువాచ. కిమిచ్ఛన్తౌ- ప్రయోజనమభిప్రేత్యేచ్ఛన్తావవాస్తం- ఉషితవన్తౌ యువామితి. ఇత్యుక్తౌ తౌ హోచతుః య ఆత్మేత్యాది భగవతో వచో వేదయన్తే శిష్టాః- అతస్తం- ఆత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. యద్యపి ప్రాక్ప్రజాపతేస్సమీపాగమనాదన్యోన్యమీర్ష్యాయుక్తావభూతాం - తథాపి విద్యాప్రాప్తిప్రయోజనగౌరవాత్ త్యక్తరాగద్వేషమోహేర్ష్యాదిదోషావేవ భూత్వోషతుర్బ్రహ్మచర్యం ప్రజాపతౌ. తేనైవం ప్రఖ్యాపితమాత్మవిద్యాగౌరవం. ౩

ఆ.—— తమాత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి వక్తవ్యేఽప్యవాస్తమితి ప్రజాపతివచోఽనుకరణమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం. అథేన్ద్రవిరోచనయోరర్థిత్వే వైరిణోః కథమేకత్రావస్థానం చిరమాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) దేవాసురరాజత్వాన్మిథస్స్వాభావికో వైరిణోరపి విద్యార్థిత్వేన చిరమేకత్ర బ్రహ్మచర్యావస్థానమాదితమస్కన్దర్శయతి (తేనేతి). ౩

రం.—— (తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుః) ద్వాత్రింశద్వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యం చేరతురిత్యర్థః (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి) కిం ప్రయోజనముద్దిశ్యోషితవన్తావితి పృష్టవానిత్యర్థః. (తౌ హోచతుర్య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురిత్యాది) య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదిభిర్భగవతః - పూజ్యస్య తవ వచో వేదయన్తే విద్వాంసః తమిచ్ఛన్తావవాస్తం- తజ్జ్ఞానమిచ్ఛన్తావావాం బ్రహ్మచర్యముషితవన్తావితి తౌ ప్రజాపతిం ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అవాస్తమిత్యుత్తమపురుషద్వివచనం ఛాన్దసం. ౩

శం.—— తౌ- ఏవం తపస్వినౌ శుద్ధకల్మషౌ యోగ్యావుపలక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ హ. య ఏషోఽక్షిణి పురుషో నివృత్తచక్షుర్భిర్దృశ్యతే యోగిభిర్దృష్టా- ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మాదిగుణః- యమవోచం పురా హం, యద్విజ్ఞానాత్సర్వలోకకామావాప్తిః,- ఏతదమృతమభయమతో భయం, అత ఏవ బ్రహ్మ- వృద్ధతమమితి. అథైతత్ప్రజాపతినోక్తం- అక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి శ్రుత్వా ఛాయాత్మానం పురుషం గృహీతవన్తౌ. గృహీత్వా చ దృఢీకరణాయ ప్రజాపతిం పృష్టవన్తౌ- అథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే- సమన్తాజ్జ్ఞాయతే, యశ్చాయమాదర్శే ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బాకారః పరిఖ్యాయతే ఖడ్గాదౌ చ,- కతమ ఏషు- ఏషామేక ఏవ వా ఇతి పృష్టః ఏవం స ప్రజాపతిరువాచ- ఏష ఉ ఏవ- యశ్చక్షుషి ద్రష్టా మయోక్త ఇత్యేతన్మనసి కృత్వా ఏషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ. నను కథం యుక్తం శిష్యయోర్విపరీతగ్రహణమనుజ్ఞాతుం ప్రజాపతేర్విగతదోషస్యాచార్యస్య సతః. సత్యమేవం- నానుజ్ఞాతుం. కథం తర్హి స్వాత్మారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వబోద్ధృత్వోపహతత్వాద్విపరీతగ్రహణాత్తథైవ చ ప్రతిపత్తౌ. తౌ యది ప్రజాపతినా మూఢావేతౌ విపరీతగ్రాహిణావిత్యుక్తౌ స్యాతాం- తతస్తయోశ్చిత్తదుఃఖం స్యాత్. తజ్జనితాచ్చ చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నశ్రవణగ్రహణావధారణం ప్రత్యుత్సాహవిఘాతః స్యాత్. అతో రక్షణీయావేతావితి, మన్యతే ప్రజాపతిర్గృహీతాం తావత్- తదుదశరావదృష్టాన్తేనాపనేష్యామీతి, చ. నను నయుక్తమేవ చ్ఛాయాత్మపరత్వం. సర్వేష్వేషు నైవ యుక్తం. కథం. అత్మనోఽక్షిణి పురుష ఇతి సన్నిహితతరత్వాద్గృహీతాచ్ఛాయాత్మనః, సర్వేషాం చాభ్యన్తరః,- సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః. తమేవాత్మానం పశ్యేత్- ఏష ఉ ఏవేతి. అతో నానృతముక్తం ప్రజాపతినా. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పరిఖ్యాయత ఇతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఆ.— కిన్తు కస్మాత్ - ప్రజాపతితో పదిదిశయావత్. పురుషః - య ఏషోఽక్షిణి దృశ్యతే అన్యదాదిత్యస్థః ద్రష్టా దృష్టీనా మిత్యాశఙ్కాం నిరస్యన్నాహ (నిష్ప్రశ్నేతి) ఉన్నిద్రేణ శాన్తవిషయేభ్యో నైమిత్తికోపాధిహేతుమాహ (మృదితేతి) యోగిభిః సమాధినిష్ఠైః అన్తర్దృష్టిభిరిత్యర్థావత్. ॥యఆ త్మేత్యాదివాక్యేనాస్యైకవాక్యతాం దర్శయతి (ఏషఇతి) భూమవిద్యయా చాస్యైకవాక్యత్వం సూచయతి (భూమాఖ్యమితి) ఇతి శ్రుతివాక్యస మాప్త్యర్థః. ఉక్తైస్తైర్వాక్యం పాలయతి (అభయమితి) ప్రశ్నార్థోఽథశబ్దః ఇతిశబ్దస్సమాప్త్యర్థః. యశ్చక్షుషి పురుషో దృష్టో- ఏష ఏవమ రణాన్మోఽపహతపాప్మత్వాదిధర్మవానాత్మా - యమవాభ్యాం పునరన్యథాగృహీతమిత్యభిప్రాయేణ సూచయన్నుక్తవాక్యం ప్రజాపతిరిత్యాహ (ఏవమితి) ప్రజాపతిశ్చైతేనోక్తవాక్యం - కథం తస్మాత్ తయోర్నైవముఖ్యం ననివృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) యథోక్తవచోరూపం వక్తవ్యత్వేఽపివత్. య త్ప్రజాపతేర్నామ సన్నిహితం - తత్ప్రతిపత్తిం చోదయతి (నన్వితి) శిష్టశిష్యగతం విపరీతగ్రహణమాచార్యేణానుజ్ఞాతుమయుక్తమిత్యఙ్గీకృత్య ప్రజాపతేరభిప్రాయమాహ (సత్యమేవమితి) కథం తర్హి తయోర్విపరీతగ్రహణమప నేతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతామితి) తావత్ - విపరీతమితి శేషః. చకారేణ క్రియాపదమనుకృష్యతే. ॥యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతి న్యాయేన సర్వేషాం మృషావాదిత్వం స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రాజాప త్యమభిప్రాయమేవ ప్రకటయన్నతి ప్రసఙ్గం పరిహర్తుం తదీయమనృతవాదిత్వం దూషయతి (నచేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథ మిత్యాదినా) శిష్యాభ్యాం గృహీతో యోఽయమాత్మా- తతస్సకాశాదాత్మనా- స్వేనైవ ప్రజాపతినోక్తో యోఽన్యత్వప్రత్యక్షితో ద్రష్టా- సమనస్ప్ర జాపతేస్సన్నిహితతరః అతస్స ఏవ చ తేనోక్త ఇత్యర్థః ఇతశ్చ ద్రష్టా ప్రజాపతేర్మనసిసన్నిహితతర ఇత్యాహ (సర్వేషాంచేతి , ప్రజాపతేర్మనసి ద్ర ష్టుస్సన్నిహితత్వే కథం తస్యానృతవాదిత్వం- అత ఆహ (తమేవేతి) ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦.— (తౌహ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) అత్ర య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నేహాక్షిపురుషః పరమాత్మా- ॥ ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుపక్రమ్య స్వప్నస్వాద్యవస్థానామభిధా నాత్. నచాయం ఛాయాత్మకపురుషః ప్రజాపతినోపదిశ్యతే - ఆత్మజిజ్ఞాసయోపసన్నయో స్తయో స్తదుపదేశాయోగాత్, ఆత్మత్వామృతత్వాభయత్వ, బ్రహ్మత్వాద్యనువాదాచ్చ. అతోఽత్ర ప్రజాపతినా ప్రత్యగాత్మైవోపదిశ్యతే. నచేహ జీవస్యాక్షిణిస్థితిరుపదిశ్యతే - అపిత్వక్షిప్రసాదతారాభ్యాం వస్యస్థితిగతిస్సూచ్యతే- అతోఽక్ష్ణో జీవస్థితిగతిసూచకత్వాదక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుక్తం. కర్మణస్సామర్థ్యసూచకత్వాభిప్రాయేణాక్షిణి కర్మణ్యయం ద్ర ఇతి వచనవత్. తతశ్చ గృహస్థత్వాన్నిగ్రహేచ్ఛే పురుషో యథా గృహాదన్యః- ఏవం శరీరే స్థితిగతిమానాత్మాపి శరీరాదన్య ఇత్యుక్తం భవతి. అమృతమితి- ఉ శయస్సుఖరూపత్వం, అభయమితి- దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం, బ్రహ్మేతి- అసఙ్కుచితవిజ్ఞానతయా బృహత్త్వం చోక్తమితి వ్యాసార్యైరుక్తం. (అథయో ఽయం భగవోఽప్సుపరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇతి) ఏవం ప్రత్యగాత్మని ప్రజాపతినోపదిష్టే ఛాయాపురుష ఆత్మేత్యుపదిష్ట ఇ భ్రాన్త్యాస్వగృహీతం ఛాయాపురుషాత్మత్వం దృఢీకరణాయ జలాదర్శాది ప్రతిబిమ్బాప్యక్షిప్రతిబిమ్బాభిన్న ఆత్మైవ - ఉత తద్భిన్నోఽనాత్మేత్యభిప్రా యేణ పృష్టవన్తావిత్యర్థః. ఏవం తాభ్యాం పృష్టః ప్రజాపతిస్తయోర్భ్రాన్తిమనిరాకుర్వన్నేవాహ (ఏష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హో వాచ) యశ్చక్షుషి దృశ్యత్వేన మయోక్తః- స ఆత్మా సర్వాన్తరో జలాదిష్వపి సన్నిధ్యత ఇత్యుత్తరం దదావిత్యర్థః. శిష్యభ్రాన్తిమనిరాకృత్యైతద్భ్రాన్తి దృ ఢీకరణాయోక్తముత్తరం దదత ఆచార్యస్యాయమభిప్రాయః - సురాసురేన్ద్రావిన్ద్రవిరోచనౌ స్వాత్మన్యధ్యారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వాతిశయాత్ క్ష ఇతి ప్ర సిన్ద్వౌ చ. తద్యదియువాం భ్రాన్తావితి బ్రూయాం- తదా చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నగ్రహణధారణేషు భగ్నోత్సాహౌ స్యాతాం. అతో యథా ప్ర త ప్రశ్నమాత్రస్యోత్తరమిదానీం వక్తవ్యమితి. అనేన చోత్తరేణ పూర్వోత్పన్న ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో దృఢీభవతీతి చేత్- దృఢీభూతోఽపి స భ్రమః ఉపశరావస్థిత ఇత్యనేనోపాయేనాపనేష్యత ఇతి చ. అత ఏవ తద్భ్రమాపనయనార్థమేవ ॥ ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథః స్తన్మే ప్రబ్రూతమిత్యుపశరావాపేక్షణే తౌ నియుఙ్క్తే అత్ర వ్యాసార్యైరేతాదృశాభిప్రాయకల్పనస్యాతిక్లిష్టత్వాత్ ॥ యోఽయం భగవోఽప్సుపరిఖ్యా యతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇత్యేతావాన్సర్వాంశోఽపి ప్రశ్న ఏవ. ప్రశ్నవాక్యమధ్యగత ఇతిశబ్ద ప్రశ్నాన్తే నివేశితవ్యః. ఇతి హోవాచేత్యేతదుత్తరస్యోదశరావ బ్రాహ్మణస్య శేషభూతం.॥ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథః స్త న్మే ప్రబ్రూతమితి హోవాచేత్యుత్తరేణాన్వయః. తత్ర చైక ఇతిశబ్దస్సమాప్తిద్యోతకః. అన్యస్తు ప్రకారవచనః. అథవా- ॥ కతమ ఏష ఇతీత్యత్ర ఇతి శబ్దో వక్ష్యమాణవచనః. అన్యత్ర తూక్తవచనః. యద్వా- ప్రశ్నవాక్యే ప్రథమ ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ద్వితీయస్తు ప్రశ్నసమాప్తిద్యోతకః స హోవాచేత్యుత్తరశేషభూతం. ప్రబ్రూతమితి హోవాచేత్యన్వయ ఇత్యేవం నేతిశబ్దద్వయస్యైకార్థ్యమిత్యభిప్రేత్య ॥ ప్రజాపతిర్హృదయాన్యభిజ్ఞో నేన ఛాయాపురుష ఉపదిష్ట ఇతిమత్వా పునః పప్రచ్ఛతుః- యోఽయం భగవోఽప్సుపరిఖ్యాయత ఇత్యాదినా. సర్వేష్వన్తేషు - నేత్రాదిస్థానేషు పరిఖ్యా యతే- కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం. చక్షురాది ప్రతిబిమ్బ ఏవాత్మేతి స్వగ్రహణదార్ఢ్యార్థం పునరపి పప్రచ్ఛతురితి భావః. అప్సుపరిఖ్యాయతే, ఆదర్శే పరిఖ్యాయతే, ఇతి- ఏవం ప్రకారేణ జలాదిష్వన్తేషు- స్థానేషు యో దృశ్యతే- స నేత్రే దృశ్యమాన ఏషః- భవదుక్త ఏవ కిం- ఉతాన్యః. కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యాణామభిప్రాయః.. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి తౌ హోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి. ౧

తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామితి తౌ హ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి. ౨

శం.— [illegible] ఉదశరావే — ఉదకపూర్ణే శరావే [illegible] ఆత్మానమవేక్ష్య [illegible] తన్మే ప్రబ్రూతం [illegible] ప్రజాపతిరువాచ [illegible] ప్రజాపతి [illegible] తౌ హ [illegible] సర్వమేవేదం [illegible] కిం పశ్యథ ఇతి [illegible] తౌ హోచతుః [illegible] ప్రతిరూపమితి [illegible] ౧

అ.— ఇతశ్చ ప్రజాపతేః [illegible] (తఞ్చేతి) ఆత్మానముదశరావే [illegible] యదాత్మనో న విజానీథో [illegible] తన్మే ప్ర(బ్రూ)తమితి [illegible] ప్రజాపతి [illegible] (సర్వమితి) [illegible] ప్రజాపతిం ప్రతి [illegible] (నైవేతి) [illegible] (యైనే) [illegible] (నహీతి) [illegible] (విపరీత గ్రాహిణౌ) [illegible] (విపరీతేతి) ప్రాజాపత్యే [illegible] (తౌ హేతి) ౧

శం.— (ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్ర(బ్రూ)తమితి) [illegible] (తౌ హోదశరావేఽవేక్షాం(చక్రా)తే) [illegible] ప్రజాపతిరువాచ [illegible] (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి) (తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి) [illegible] ౧

శం.— తౌ హ పునః ప్రజాపతిరువాచ [illegible] సాధ్వలంకృతౌ [illegible] సువసనౌ [illegible] పరిష్కృతౌ [illegible] ఉదశరావే [illegible] ప్రజాపతి [illegible] కిం పశ్యథ ఇతి. ౨

ఆ.— తదపనయన ప్రకారం సూచయతి (తౌ హ పునరితి) [illegible]

మూ.— తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవః సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతావిత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః. ౩

ప్రత్యగభినావపనీతౌ భవత ఇతి శఙ్క్యతే (కథమితి) ఛాయాయా స్వశ్లాకరణస్య నాగన్తుకత్వాదనాత్మత్వము క్తి ప్రవక్ష్యతి తద్ద్యుత్తరమాహ (సాధ్వలఙ్కారేతి) పూర్వం ఉదకాదిసమ్పన్నావస్థాయాముభయోరావత్. వస్త్రాభరణచ్ఛాయాయా శ్లాకరణతో భేదేనానాత్మత్వమిత్యాహ (శరీరైకదేశానామితి) ఉపపత్త్యా సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఇత్యుదశరావ ఇతి) న కేవలం ఛాయాయాశ్లాకరణభేదేనానాత్మత్వం - కిం తూక్తన్యాయేన నఖాద్యలఙ్కారాదీనాం తద్ధర్మాణాం చాత్మీయత్వం ప్రత్యుక్తమితి ప్రసఙ్గాదభిధత్తే (నకేనలమితి) అన్యత్వాభావతం- అహఙ్కారాదీతి శేషః. మోహాదాత్మీయత్వాభిమతమిత్యర్థాదనర్థం. ఏతేనేతి సూచితమేవ హేతుం దర్శయతి (కాచానిష్కృత్యాదితి) (అనాత్మేతి) అనాత్మత్వం సాక్షిణ్యత్వోపలక్షణార్థం. తన్నిష్ఠా మోర్యథో క్తరీత్యా నిపరీతగ్రహణస్యాపగతత్వాత్ పరిష్కృత్యుత్తరేణ ప్రజాపతివాక్యేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౨

రం.— (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తౌ- తథైవ ప్రతిపన్నౌ. యథైవేదమితి - పూర్వవత్, యథా సాధ్వలఙ్కారాదివిశిష్టావావాం స్వః - ఏవమేవేమౌ ఛాయాత్మానావితి నుత్తరాం విపరీతనిశ్చయావభూవతుః. యస్యాత్మనో లక్షణం *య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యుక్త్వాపున స్సద్విశేషమస్యేష్టరూపణయోః * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి సాక్షాదాత్మనినిర్దిష్టస్తద్విపరీతగ్రాహిణమయోరుదశరావే సాధ్వలఙ్కారభూతస్త్రీషణా హతే ఆత్మస్వరూపబోధాద్విపరీతగ్రహోనాపగతః- అపతః స్వదోషేణ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానమనుష్యాదిలిఙ్గత్వాద్యథాభి ప్రేతమేవాత్మానం మనసినిధాయ ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాపతిః- పూర్వవత్. నముదశ్రిప్రేతమాత్మానం. * య ఆత్మేత్యాత్మలక్షణశ్రవణేనాక్షిపురుష శ్రుత్యా యాచకరావావ్యపపన్నాదవసంస్కృతౌ తావద్ విద్వచనసమర్థౌ పునఃపునః సంగతః- ప్రతిబద్ధయోరుచ్ఛన్నాయమానాత్మనిపరోమవివేకో భవిష్యతీతి మన్వానః పునర్బ్రహ్మవద్యాదేశే చతతానాశ్చిత్తదుఃఖాత్ప్రతింపరిబోధ్య కాత్ర్త్వాత్వబుద్ధితయాగచ్ఛన్తావప్యసైషీత్వా ప్రజాపతిః. తౌ హ- ఇన్ద్రవిరోచనౌ శాన్తహృదయౌ - తుష్టహృదయౌ. కృతార్థబుద్ధ్యైవ ప్రవవ్రజతురిత్యర్థః. నతుశమవిమ, శమస్తే శాన్తిర్జాతః- విపరీతగ్రహాపగతో భవిష్యత్. ప్రవవ్రజతుః- గతవన్తౌ. ౩

ఆ.— తథైవేత్యస్యవ్యాఖ్యానం (పూర్వవదితి) యథైవేదమితి- ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఆవాంస్వః- ఇతి పూర్వోదాహరణం యథైవేతి సమ్పన్నః. అక్షిస్థాన్యదుదశరావవాక్యాత్సాధ్వలఙ్కారవాక్యచ్ఛాయాయా అక్షతోఽన్యతరస్యైవాత్మత్వమభ్యాసాదితి భ్రమాలితయోః - సుతరామిత్యుక్తః. ప్రజాపతివాక్యముత్థాపయతి (యస్యేత్యాదినా) వాక్యవ్యాఖ్యానమతిదిశతి (పూర్వవదితి) ఏష ఇత్యాద్యనేన శ్రుతమేవాత్మానం ఛాయాఖ్యం దేహాఖ్యం చ పరావృశ్య ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) తౌ హ శాన్తహృదయావిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (య ఆత్మేత్యాదినా) సంస్కృతౌ తావత్- భవన్తావితి శేషః. సంస్కృతయోరపితయోరాత్మవిషయో కథం వివేకో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (మద్వచనమితి) ఉపేక్షాయాం కారణాన్తరమాహ (పునరితి) కిమితి శాన్తహృదయత్వం తుష్టహృదయత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- హృదయగతశమనుపి వకిం నవివక్ష్యతే- తత్రాహ (నత్వితి) ౩

రం.— (తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవ ఇత్యాది) ఆవాం సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భవావ ఇతీదం యథైవ - తథైవ ఇమావపి ప్రతిబిమ్బౌ సాధ్వలఙ్కారాదియుక్తావితి ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అత్ర ఉదశరావే స్వశాలఙ్కృతదేహప్రతిబిమ్బనిరీక్షణయోర్నియోజనస్య ప్రజాపతేరయమభిప్రాయః - అగమాపాయశాలిత్వాత్ త్రింశద్వర్షబ్రహ్మచర్యదీక్షితభూతకేశనఖాదిమత్త్వేఽలఙ్కారాదిలక్షణదోషగుణయుక్తావ్యవస్థిత దేహానుకారిదోషగుణవత్త్వాద్దేహవత్ప్రతిబిమ్బస్యానాత్మా నిరతిశయసుఖత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వలక్షణామృతత్వాభయత్వశూన్య ఇతి జానీతమితి. ఏవం ద్విర్నిదర్శనేనాపి తయోరప్రక్షీణకల్మషతయా దోషాదర్శనేన ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో నాపనీతః. తతః ప్రజాపతిః భ్రాన్తినివారణార్థం మయా కృతస్య ద్విర్నిధ ప్రతిబిమ్బదర్శనస్యాభిప్రాయమిమావప్రక్షీణకల్మషత్వాన్నావగచ్ఛతః- ప్రత్యుతం యువాం భ్రాన్తావితి వస్తుమపి అనర్హా- తదిదానీమేతదీయహృదయానురోధేన ప్రతిబిమ్బమేవ నిర్దిశ్య సర్వాన్తరం పరమాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఏవాత్మేత్యుపదేశేన తదారాకాఙ్క్షాం నివర్తయిష్యామి. కాలేన కల్మషే ప్రక్షీణే మద్వచనసన్దర్భస్య సర్వస్యాప్యభిప్రాయం స్వయమేవావగమిష్యత ఇతి విచిన్త్య మానౌ పునర్మత్సమీపమాగమిష్యత ఇతి మత్వాహ (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః) శాన్తహృదయౌ- నివృత్తాకాఙ్క్షావిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచానుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచాత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి. ౪

తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం గతయోః తయోః ఇన్ద్రవిరోచనయోః రాజ్ఞో రాజాగమనానన్తరం అథోక్తస్య స్మరణం స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షతః ... తౌ హాన్వీక్ష్య దూరం గచ్ఛన్తావన్వీక్ష్య * య ఆత్మా సహ అపహతపాప్మేత్యాదివచనవదే తద్వచనయోః శ్రవణగోచరత్వమభ్యుపేత్య ఉవాచ ప్రజాపతిః. అనుపలభ్య యథోక్తలక్షణమాత్మానమననువిద్య స్వాత్మప్రత్యక్షం చాకృత్వా, విపరీతనిశ్చయా చ భూత్వా, ఇన్ద్రవిరోచనౌ ఏతౌ వ్రజతః గచ్ఛతో యతరౌ. అతో యతరే దేవా వాఽసురా వా. కిం విశేషితేన. ఏతదుపనిషదః ఆత్మోపనిషత్ గృహీతా ఆత్మవిద్యా సేయముపనిషద్యేషాం దేవానామసురాణాం వా ఏతదుపనిషదః. ఏవంవిజ్ఞానాః. ఏతన్నిశ్చయా భవిష్యన్తీత్యర్థః. తే కిం. పరాభవిష్యన్తి శ్రేయోమార్గాత్ పరాభూతాః బహిర్భూతాః. వినష్టా భవిష్యన్తీత్యర్థః. స్వగృహం గచ్ఛతోస్తు రాజ్ఞోరసురరాజయోర్వాఽసురరాజః స హ శాన్తహృదయ ఏవ సన్ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ. గత్వా చ తేభ్యః అసురేభ్యః శరీరాత్మబుద్ధిరూపోపనిషత్ — తామేతాముపనిషదం ప్రోవాచ — ఉక్తవాన్ దేహమాత్రమేవ ఆత్మా పితృరూపో ద్రష్టేతి. తస్మాదాత్మైవ దేహ ఇహ లోకే మహయ్యః పూజనీయః. తథా పరిచర్యః పరిచరణీయః. తథా ఆత్మానమేవేహ లోకే దేహం మహయన్ పరిచరన్ ఉభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చ. ఇహలోకపరలోకయోరేవ సర్వలోకాః కామాశ్చ సర్వ ఏవ అన్తర్భూతా ఇత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— యది ప్రజాపతిస్తావుపేక్షేత వా కిమితి తద్గతౌ హాన్వీక్ష్యేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తౌ హేతి) ప్రజాపతిః స్వవాచేతి సమ్బన్ధః. తత్ర కిముక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షమవదనేనేతి) కర్తృత్వేన సమ్బన్ధ ఆత్మకస్య క్రమేణ పునరనువాద (యత ఇతి) కిం సామ్ప్రదాయిత్వేన ఆయమిత్యాహ (అనుపలభ్యేతి) యథోక్తం ప్రజాపతివాక్యం శ్రుత్వాపి గచ్ఛతోరిన్ద్రవిరోచనయోర్విరోధిన ఇతి తద్వా నిరవిశేషమాహ (స్వగృహమితి) పిత్రా తథోక్తత్వేపి కిమసావ్యపి సమ్యక్ బుద్ధ్యేనిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తథా పూజనీయ ఇతి ఉపవదితి యదుక్తం. తథాపి ప్రాప్తా సర్వలోకకామా సిద్ధిరితి తత్త్వాశఙ్క్యాహ (ఇహలోకేతి)

రం.— (తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ) ఏవంచ తయోః ప్రతినివృత్తయోః తతః ప్రజాపతిః స్వగృహం తావగ్రే గృహమభిముఖమిత్యుపభూతాం — ఇదముపనిషద్వచనం * య ఆత్మేతివచనవత్ కర్తాకర్త్రోః శృణుతామిత్యభిప్రేత్యోవాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి) ఏతావిన్ద్రవిరోచనౌ ఆత్మస్వరూపం శ్రవణమననాభ్యామజ్ఞాత్వా వ్రజతః గచ్ఛతః. యతరే దేవా వా అసురా వా ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి — ఉపనిషద్బ్రహ్మోపదేశపరా. ఏతదుపదేశానుష్ఠాననిష్ఠా భవిష్యన్తి. తే పరాభవిష్యన్తి — నిత్యసంసారిణో భవిష్యన్తీత్యర్థః. (స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచ) విరోచనస్తు ప్రజాపతేర్వచనాదేహచ్ఛాయాదర్శనపర్యవసిత దేహ ఏవాత్మేతి తాత్పర్యం, అలఙ్కృతదేహచ్ఛాయాసు * ఏష ఆత్మేత్యుపదేశస్య నీలానీలయోః రాదర్శే ప్రతిబిమ్బదర్శనం — తన్మహిమ్నా సిద్ధే స్వభావానిమిత్తే సీవాలఙ్కృతదేహతాత్పర్యం, మితిమన్వానో దేహ ఏవాత్మా అలఙ్కారాదిభిః పరిచరణీయ ఇతి నిశ్చిత్య రాజ్యం ప్రాప్యాసురేభ్యస్తథైవోపాదిష్టవానిత్యర్థః. (ఆత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి) ఆత్మైవ దేహ ఏవ మహయ్యః పూజ్య ఇత్యర్థః. ఉభౌ లోకావితి సర్వలోకసుఖానుభవోపి శరీరగత ఏవేతి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తస్మాత్ తత్సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇతీహ లోకే అదదానం దానమకుర్వాణం. అవిభాగశీలం. అశ్రద్దధానం సత్కార్యేషు శ్రద్ధారహితం. యథాశక్త్యయజమానం అయజనస్వభావమాహుః. ఆసురః అసురః ఖల్వయం యత ఏవంస్వభావః బతేతి ఖిద్యమానా ఆహుః శిష్టాః. అసురాణాం హి యస్మాదశ్రద్దధానతాదిలక్షణైషోపనిషత్. తయోపనిషదా సంస్కృతాః సన్తః ప్రేతస్య శరీరం కుణపం భిక్షయా గన్ధమాల్యాన్నాదిలక్షణయా, వసనేన వస్త్రాదిప్రకారేణ, అలఙ్కారేణ ధ్వజపతాకాదికరణేనేత్యేవం సంస్కుర్వన్తి. ఏతేన కుణపసంస్కారేణాముం ప్రేత్య ప్రతిపత్తవ్యం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౧

ఆ.— విరోచనసమ్ప్రదాయస్యాపి శిష్టేష్వనువర్తనం దర్శయతి (తస్మాదితి) దేహమాత్రాత్మవాదస్యాసురత్వమవిచారాత్. తత్సమ్ప్రదాయః- తేషాం- విరోచనప్రభృతీనామసురాణాం సమ్ప్రదాయః- దేహాత్మోపదేశః. కిమితి విచారశూన్యాదిరహితానాసురవానాహురిత్యపేక్షాయామాహ (అసురాణాం హీతి) ప్రకృతోపనిషత్సారం కథయతి (తరమితి) ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— స సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇత్యాహ (తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్) యస్మాదసురేభ్య ఏవం ఉపనిషత్ప్రవృత్తా- తస్మాదద్యాపి దానశ్రద్ధాయజ్ఞాదిహేతుభూతానాస్తిక్యబుద్ధిరసురాణామేవ- అత ఏవ తాదృశం పురుషం జనా ఆసురమాహురిత్యర్థః. (ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే) యత ఏవం దేహస్యైవాత్మతయా సముదరణీయత్వం- అత ఏవ ప్రేతస్య- మృతస్య శరీరం భిక్షాద్వారా ప్రాప్తగన్ధమాల్యాదిభిః పూజయన్తి. తేన పరం లోకం జయామ ఇతి మన్యన్తే ఇత్యర్థః ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హ- కిలేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవాన్ గురువాక్యాదిసమ్ప్రదాయయుక్తత్వాద్గురోర్వచనం పునః పునః స్మరన్నేవ గచ్ఛన్నేతత్- వక్ష్యమాణం భయం ఛాయాత్మగ్రహణనిమిత్తం దదర్శ- దృష్టవాన్. ఉదశరావదృష్టేన ప్రజాపతినా యదర్థోఽయముక్తః- తదేకదేశో మధువతః ప్రత్యక్షం దృష్ట్వా- యేన ఛాయాత్మగ్రహణే దోషం దదర్శ. కథం. యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే ఛాయాత్మాపి సాధ్వలఙ్కృతో భవతి. సువసనే చ సువసనః. పరిష్కృతే పరిష్కృతః- యథా నఖరోమాదిదేహావయవాపగమే ఛాయాత్మాపి పరిష్కృతో భవతి- నఖరోమాదిరహితో భవతి. ఏవమేవాయం- ఛాయాత్మాస్మిఞ్ఛరీరే నఖలోమాదిభిస్తదవయవవత్త్వస్య తుల్యత్వాదన్ధే- చక్షుషోఽపగమేఽన్ధో భవతి. (స్రామే స్రామః) స్రామః- ఏకనేత్రః. తస్మాచ్ఛరీరగతత్వాచ్ఛ్లేష్మాదినాసికా వా యస్య సదా స్రవతి- స స్రామః. పరివృక్ణః- ఛిన్నహస్తః. ఛిన్నపాదో వా. స్రామే పరివృక్ణే చ ఛాయాత్మాపి తథా భవతి. తథా- అస్య దేహస్య నాశమన్వేష నశ్యతి. అతో నాహమత్ర- అస్మింశ్ఛాయాత్మదర్శనే దేహాత్మదర్శనే వా భోగ్యం- ఫలం పశ్యామీతి. ౧

ఆ.— ఏవం విరోచనగతం విశేషం దర్శయిత్వా దేవరాజగామినం విశేషమాహ (అథేత్యాదినా) ద్వయోస్తుల్యత్వేపి ప్రాజాపత్యవాక్యశ్రవణే దేవరాజస్యైవ కథం బుద్ధిభేదః సత్త్వానవృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (గురువాక్యేతి) స్మరణఫలమాహ (స్మరన్నేవేతి) ప్రజాపతివచనం స్మరతాపి కథం ఛాయాత్మగ్రహణే దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదశరావేతి) యదర్థః- దేహాదేరనాత్మత్వజ్ఞాపనాయేతి యావత్. కదాచిత్ప్రత్యక్షచారిత్వాదిః- న్యాయః. తదేకదేశః- వ్యభిచారిణోఽనాత్మత్వం. న్యాయైకదేశదృష్టిఫలమాహ (యేనేతి) దోషదర్శనమేవాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఉదాహృతేవాక్యే వివక్షితమర్థం కథయతి (యథేతి) పరిష్కృతే పరిష్కృతో భవతీత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఏవమేవ- దేహస్య నఖాద్యపగమే ఛాయాత్మనోఽపి తదపగమ ఇత్యర్థః. శరీరేఽస్మిన్- అన్ధే సతి ఛాయాత్మాప్యన్ధో భవతీతి సమ్బన్ధః. కిమితి దేహస్యాన్ధత్వే ఛాయాత్మనస్తదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (నఖరోమాదిభిరితి) తైస్సహ చక్షురాదీనాం తుల్యత్వాత్తద్దేహావయవత్వస్య. దేహేన సహాన్ధత్వాదేశ్ఛాయాత్మనోఽపి తథాత్వాభ్యుపగమాత్, తైస్సహ చక్షురాద్యభావేఽపి ఛాయాత్మనస్తథాత్వం యుక్తమిత్యర్థః. స్రామశబ్దస్యాపునరుక్తమర్థం కథయతి (స్రామ ఇతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (స్రామ ఇతి) పారతన్త్ర్యవనాత్మత్వం ఛాయాత్మనో దర్శయిత్వా తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) వినాశిత్వాదియుక్తిదర్శనఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) ౧

రం.— (అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఇన్ద్రస్య శుద్ధాన్తఃకరణత్వాత్ దేహాత్మభ్రమోపి నాభూత్, స స్వరాజ్యం ప్రాప్య దేవేభ్యస్తదుపదేశాత్ప్రాగేవ మధ్యేమార్గం ప్రతిబిమ్బాత్మన్యపీమం- వక్ష్యమాణం దోషమపశ్యదిత్యర్థః. (యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృతః) అయం- దేహప్రతిబిమ్బ ఇత్యర్థః. పరిష్కృతే- అపాకృతనఖలోమాదిక ఇత్యర్థః. (ఏవమేవాస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) నాసికా యస్య సదా స్రవతి- స స్రామః. ఛిన్నపాణిపాదః- పరివృక్ణః. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బభూతశరీరగతసాధ్వలఙ్కృతత్వసువసనత్వపరిష్కృతత్వానువిధాయిత్వవత్ తద్గతాన్ధత్వస్రామత్వపరివృక్ణత్వనాశానువిధాయిత్వావశ్యమ్భావేనామృతత్వాభయత్వాత్మత్వాదికం న సమ్భవతీత్యముష్యతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తగ్ం హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం ప్రాప్తం దేవేషు ఛాయాత్మదర్శనే చాద్య వస్తు సమిత్పాణిః బ్రహ్మచర్యం వస్తుం పునరేయాయ. తం హ ప్రజాపతిరువాచ. మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః ప్రగతవానసి విరోచనేన సార్ధం కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి. విజానన్నపి పునః పప్రచ్ఛ ఇన్ద్రాభిప్రాయాభివ్యక్తయే. స హోవాచ ఇన్ద్రో ప్రాశ్నమిదం దేహస్యైవ. తథా చ స్వాభిప్రాయం ప్రకటయాఞ్చకార (యథైవ ఖల్వయమిత్యాది) ౨

ఆ.— దోషం దృష్ట్వా యథోక్తరీత్యా కిం కృతవానిన్ద్ర ఇత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వజ్ఞోఽపి ప్రజాపతిరిన్ద్రాభిప్రాయం జానన్నేవ కిమర్థం ప్రాకృతవత్పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజానన్నపీతి) ఆచార్యస్యాజ్ఞానవతో హి శిష్యం ప్రత్యభిప్రాయం వివేకేనజ్ఞాతుం ప్రశ్నో యుక్త ఇతి ప్రసిద్ధమాహ (యథైవేతి) తథా చ - ప్రజాపతిప్రశ్నానురోధేనేతి యావత్. ఇన్ద్రవిషయోఽయం శబ్దః. ౨

రం.— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచ) సః - ఇన్ద్రః. ఏయాయ - ప్రజాపతిమితి శేషః. (మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీస్సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి) హే మఘవన్ శాన్తహృదయః - శాన్తనాశజ్ఞో విరోచనేన సార్ధం యత్ - యస్మాత్త్వం ప్రావ్రాజీః - గతవానసి. సః కిం ప్రయోజనమభిలషన్ పునరాగతోఽసీత్యర్థః. ఆగమ ఇతి గమ్లృధాతోర్లుఙ్. (స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృత ఇత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. ౨

శం.— ఏవమేవేత్యాహ ప్రజాపతిః. ననుచ్యతే కిం పురుష శ్రవణే దేహచ్ఛాయామిన్ద్రోఽగ్రహీదాత్మేతి - దేహమేవ తు విరోచనః. తత్కిన్నిమిత్తం. తత్ర మన్యతే - యథేన్ద్రస్యాదశరావాది ప్రజాపతివచనస్మరతో దేవాన ప్రాప్తస్యైవాచార్యోక్తబుద్ధ్యా ఛాయాత్మగ్రహణం, తత్ర దోషప్రదర్శనం, చాభూత్ - న తథా విరోచనస్య. కింతర్హి. దేహ ఏవ త్వాత్మదర్శనం, నాపి తత్ర దోషదర్శనం బభూవ. తద్వదేవ విద్యాగ్రహణసామర్థ్యప్రతిబన్ధదోషాదల్పత్వబహుత్వాపేక్షమిన్ద్రవిరోచనయోశ్ఛాయాత్మదేహయోర్గ్రహణం. ఇన్ద్రోఽల్పదోషత్వాత్ దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థమేవ శ్రద్దధానతయా జగ్రాహ. ఇతరశ్ఛాయాత్మనిమిత్తం దేహం - హిత్వా శ్రుత్యర్థం లక్షణయా జగ్రాహ ప్రజాపతినోక్తోఽయమితి - దోషభూయస్త్వాత్. యథా కిలనీలానీలమణ్యాదర్శే దృశ్యమానయోర్వాససోర్యన్నీలం - తన్మహార్ఘమితి ఛాయాసమిత్తం వాసపహోచ్యతే - స ఛాయా - తద్వద్విరోచనాభిప్రాయః. స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ హి శబ్దార్థావధారణం తుల్యేపి శ్రవణే భ్వాపిదం • దామ్యత దత్త దయధ్వమితి దకారమాత్రశ్రవణాచ్ఛ్రుత్యన్తరే. నిమిత్తాన్యపి తదనుగుణాన్యేవ సహకారీణి భవన్తి. (ఏవమేవైష మఘవన్) సమ్యక్త్వయావగతం - స ఛాయాత్మేత్యువాచ ప్రజాపతిః. యో మయోక్త ఆత్మా ప్రకృతః - ఏతం త్వేవాత్మానం తు తే భూయః - పూర్వం వ్యాఖ్యాతమప్యనువ్యాఖ్యాస్యామి. యస్మాత్సకృద్వ్యాఖ్యాతం దోషరహితానామవధారణవిషయం ప్రాప్తమపి న గృహీతం - అతః కేనచిద్దోషేణ ప్రతిబద్ధగ్రహణసామర్థ్యస్త్వం. అతస్తత్క్షపణీయం. వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యుక్త్వా తథోషితవతే క్షపితదోషాయ తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యయోః శ్రవణసామ్యేపి ప్రతిపత్తివైషమ్యే నిమిత్తం పృచ్ఛతి (నన్వితి) ఆచార్యమతోపన్యాసద్వారా పరిహరతి (తత్రేతి) తత్ర - ప్రతిపత్తివిశేషే. దృష్టాన్తేన నిమిత్తవిశేషం దర్శయతి (యథేతి) ఆచార్యోక్తబుద్ధ్యా - తాత్పర్యేణ ప్రజాపతినా ఛాయాత్మైవోక్త ఇతి భ్రాన్త్యేత్యర్థః. విరోచనస్యేన్ద్రవచ్ఛాయాత్మగ్రహణమాచార్యోక్తబుద్ధ్యా నాభూదిత్యాహ (న తథేతి) కథం తర్హి తస్యాత్మదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహ ఏవేతి) ఆచార్యేణాత్మా దేహ ఏవోక్త ఇతి బుద్ధ్యా తత్రైవ విరోచనస్యాత్మత్వజ్ఞానమాసీదిత్యర్థః. ఇన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణే దేవాన ప్రాప్తస్యైవ మార్గస్థస్యైవ దోషదర్శనవద్విరోచనస్యాసురాన ప్రాప్తస్యాపి దేహాత్మదర్శనే దోషదర్శనం చ న ప్రవృత్తమిత్యాహ (నాపీతి) దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదేవేతి) విద్యాగ్రహణోపయికస్య సామర్థ్యస్య ప్రతిబన్ధభూతో యో రాగాదిదోషః - తదల్పత్వాపేక్షమిన్ద్రస్య ఛాయాయామాత్మగ్రహణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఇన్ద్ర ఇతి) యథోక్తదోషభూయస్త్వాపేక్షం గృహీతో విరోచనస్యాభిప్రాయం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం బృహదారణ్యకశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (స్వచిత్తేతి) దేవాన్మనుష్యానసురాంశ్చ ప్రతి ప్రజాపతినా దకారో

ఉ.— యఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి సహ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ తద్యద్యపీదꣳ శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

నవధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

పదేశే సాధారణ్యే సత్యపి తేషాం తదీయశ్రవణే తుల్యేపి తదర్థవిశేషావధారణం స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ బృహదారణ్యకే ఖ్యాపితం - తథేహాపీత్యర్థః. తత్ర వాక్యతః తుల్యేపి శ్రవణేఽర్థవిశేషబుద్ధిః- తత్రాహ (దామ్యతేతి) అదాన్తా హి వయం స్వభావతః - తేన దామ్యతేత్యస్మాన్ప్రజాపతిః ఉక్తవానితి దేవానాం మతిరావిరాసీత్. స్వభావతో లుబ్ధా వయం- తేన దత్తేత్యస్మాన్ప్రత్యుక్తవానితి మనుష్యాణాం బుద్ధిరాసీత్. క్రూరా హి వయం స్వభావతః- తేన దయధ్వమిత్యస్మాన్ప్రజాపతిరూచివానిత్యసురాణాం ప్రతిపత్తిర్బభూవ. తదేవం దకారమాత్రశ్రవణాదాత్మచిత్తానురోధేన విచిత్రా తేషాం మనీషా ప్రవృత్తా- తథేన్ద్రవిరోచనయోరపి భవిష్యతీత్యర్థః. అథేన్ద్రవిరోచనయోర్యుక్తిదర్శనావిశేషాదర్థప్రతిపత్తేరప్యవిశేషస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిమిత్తాన్యపీతి) యుక్తిదర్శనాన్యపి స్వచిత్తగుణదోషాల్పత్వబహుత్వాపేక్షాణి - అతస్తదనుసారేణ ప్రతిపత్తివైషమ్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇన్ద్రాభిప్రాయం బుద్ధ్వా ప్రజాపతేరనుమోదితవానిత్యుక్తం. ఇదానీమనుమోదనవాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) ఇన్ద్రాభిప్రాయవిషయ ఏషశబ్దః. అనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుక్తం శ్రుత్వా శ్రోతుకామముపగతమిన్ద్రం ప్రత్యాహ (యస్మాదితి) … … … … … … … ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

౩.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యాది) హే మఘవన్. త్వదుక్తం సత్యమేవ. ఉక్తమిమమేవాత్మానం పునరపి త్వదుక్తదోషశూన్యతయోపపాదయిష్యామి. అన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థమితోఽపి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యం వసేతి ప్రజాపత్యాజ్ఞప్తో మఘవాం స్తథైవ కృతవానిత్యర్థః. (తస్మై హోవాచ) ఏవముషితవతే ఇన్ద్రాయ ప్రజాపతిర్వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. ……………………………………………… ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— య ఆత్మాపహతపాప్మాదిలక్షణః * యఏషోఽక్షిణీత్యాదినా వ్యాఖ్యాతః- ఏష సః. కోఽసౌ. యః స్వప్నే మహీయమానః- స్త్ర్యాదిభిః పూజ్యమానశ్చరతి- అనేకవిధాన్స్వప్నభోగాననుభవతీత్యర్థః. (ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యాది) సమానం. సహ - ఏవముక్త ఇన్ద్రశ్శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ. సహాప్రాప్యైవ దేవాన్పూర్వవదస్మిన్నప్యాత్మని భయం దదర్శ. కథం. తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- స్వప్నాత్మా యః- అనన్ధస్స భవతి. యది స్రామమిదం శరీరం- అస్రామశ్చ స భవతి. నైవైషః- స్వప్నాత్మాఽస్య- దేహస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

ఆ.— పూర్వవత్- ఛాయాత్మదర్శనవదిత్యర్థః. (అస్మిన్నప్యాత్మనీతి) స్వప్నదృశీత్యర్థః. ఛాయాత్మనశ్శరీరానువిధాయిత్వవన్న స్వప్నదృశస్తదనువిధాయిత్వం- తథా చ కథం పూర్వవద్దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ౧

౩.— (యఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యః స్వప్నే స్త్ర్యాదిభిః మహీయమానః- పూజ్యమానశ్చరతి- ఏషః- స్వప్నద్రష్టా నిరతిశయసుఖిత్వాదిలక్షణామృతత్వాదియుక్త ఆత్మేత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఛాయాపురుషోక్తదేహగతాన్ధ్యస్రామ్యాద్యనువిధాయిత్వలక్షణదోషదుష్ట ఇతి భావః. (సహ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ సహాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తోఽర్థః. తదేవాహ (తద్యద్యపీదం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతీత్యాది) తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- తథాపి సోఽనన్ధో భవతీతి యోజనా. సః- స్వప్నాత్మా, శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— నాప్యస్య వధేన స హన్యతే ఛాయాత్మవత్. న చాస్య స్రామ్యేణ స్రామః స్వప్నాత్మా భవతి. యదభ్యాయాదావాగమమాత్రే ణోపన్యస్తం * నాస్య జరయైతజ్జీర్యత ఇత్యాది- తదిహాన్వాయేనోపపాదయితుముపన్యస్తం. న తావదయం ఛాయాత్మవద్దేహదోషయుక్తః - కిన్తు ఘ్నన్తి త్వేవైనం- ఏవశబ్ద ఇవార్థే. ఘ్నన్తీవైనం కేచనేతి ద్రష్టవ్యం. న తు ఘ్నన్త్యేవేతి- ఉత్తరేషు సర్వేష్వివశబ్దదర్శనాత్. నాస్య వధేన హన్యత ఇతి విశేషణాద్ఘ్నన్తి త్వేవేతి చేత్. నైవం- ప్రజాపతిం ప్రమాణీకుర్వతోఽనృతవాదిత్వాపాదనానుపపత్తేః * ఏతదమృతమిత్యేతత్ప్రజాపతివచనం కథం మృషా కుర్యాదిన్ద్రస్తం ప్రమాణీకుర్వన్. నను ఛాయాపురుషే ప్రజాపతినోక్తేఽస్య శరీరస్యనాశమన్వేష నశ్యతీతి దోషమపశ్యత్ - తథేహాపి స్యాత్. నైవం. కస్మాత్. * యఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నచ్ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే మఘవాన్. కథం. అపహతపాప్మాదిలక్షణే ప్రస్తుతే యది ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే - తదా కథం ప్రజాపతిం ప్రమాణీకృత్య పునః శ్రవణాయ సమిత్పాణిర్గచ్ఛేత. జగామ చ - తస్మాన్న చ్ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే. తథా చ వ్యాఖ్యాతం- ద్రష్టాఽక్షిణి దృశ్యత ఇతి. తథా- విచ్ఛాదయన్తీవ- విద్రావయన్తీవ. తథా చ- ఫు

ఉ.— స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తగ్ం హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదం భగవఃశరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. 3

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ.. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

[illegible]

ఆ.— [illegible]

రం.— (నవధేనాస్యహన్యతేనాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) [illegible] ౪

శం.— (ఏవమేవైషః) [illegible] ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదం భగవః శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ३

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ. ………………………………………… ४

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

స్రావ[illegible] ప్రియవేత్తేవ భవతి [illegible] స్వయమపి రోదితీవ. [illegible] స - [illegible] నాహమత్ర [illegible] భోగ్యం పశ్యామి - [illegible] ४-३

ఆ.— స్రామ్యేణ - [illegible] దేహదోషేణ [illegible] స్రామ్యం - [illegible] పునరుచ్యతే - [illegible] (యద్యప్యన్ధమితి) [illegible] - అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం. [illegible] దేహధర్మ[illegible] - స్వప్నే త్వేతద్దేహ[illegible] (యదీహేతి) [illegible] (సతాదివితి) [illegible] (నవ్విలి) [illegible] దేహస్య [illegible] - [illegible] (నాస్యేతి) కిమయం ప్రజాపతి[illegible] - [illegible] (స్త్రైవమితి) [illegible] (ప్రజాపతిరితి) [illegible] (ఏతదితి) [illegible] (నన్వితి) [illegible] (స్త్రైవమితి) [illegible] (కస్మాదిత్యాదినా) [illegible] (కస్మాదిత్యాదినా) ఆక్షేప్తః [illegible] - [illegible] (అథేతి) [illegible] - [illegible] (నన్వితి) [illegible] - [illegible] - [illegible] (ఉచ్యతే) [illegible] (నన్వితి) [illegible] (నై త్యాదినా) నాహమిత్యాదివాక్యమవతారయతి (అస్త్వితి) [illegible] అప్రియవేత్తేవ భవతీత్యర్థః. [illegible] - సర్వలోకదాహ[illegible]. ५-३

रం.— (న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) స్వప్నాత్మేతి శేషః. [illegible] (ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ) [illegible] ఇవార్థః. [illegible] - [illegible] (అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) [illegible] స్వప్నస్య [illegible]. ४

శం.— (ఏవమేవైషః) [illegible] - [illegible] తస్మాత్ [illegible] వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిదేశ ప్రజాపతిః. [illegible] …………………………………… ४

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] - [illegible] అత [illegible] స్వప్నద్రష్టా - [illegible] (తదేతి) [illegible] (ఆత్మేతి) [illegible] (ద్వావు[illegible]) తథా - ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేతి [illegible]. యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి * య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీత్యుక్తం - తథేహాప్యేతం త్వేవేత్యాద్యుక్త్వా * తద్యత్రైతత్సుప్త * ఇత్యాద్యాహ విశిష్టాధికారిణే ప్రజాపతిరితి [illegible]. ………………………… ४

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఓం.— మఘవన్మర్త్యం వా ఇదగ్ం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమాత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్త్యశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః. ౧

ఆ.— పూర్వవద్బ్రహ్మదర్శదేశానావే హేతుమాహ (మఘవన్నితి) అభ్యాయికాతోపస్సృత్య శ్రుతిరస్మభ్యం కిమ్ నిష్కృష్య దర్శయతి త్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం ప్రాప్తి) ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ) (ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి) ఏత స్మాత్- పూర్వోక్తాదన్యత్- ఇతరన్నవ్యాఖ్యాస్యామి. కిం తు పునః- పూర్వోక్తమేవ విస్పష్టమనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. (తాన్యేకశతం సమ్పేదుః) తాని- వర్షాణ్యాహృత్యైకశతం సమ్పన్నానీత్యర్థః. (ఏతత్తద్యదాహురేకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస) ఏకశతసంవత్సరాన్ప్రజాపతేస్సన్నిధౌ బ్రహ్మచర్యం చరన్నువాసేతి లోకే ప్రసిద్ధిరిత్యాహుః- తత్ ఏతత్- ఏవం విధం. అనేన ప్రకారేణేతియావత్. (తస్మై హోవాచ) ఏకశతవర్ష బ్రహ్మచర్యనిరీక్షణా స్వకీయాదరమఘవతో ద్రాఘిస్వరూపోపదేశయోగ్యతాం ప్రదర్శ్య హాదిషదిత్యర్థః. అనయాఽఽఖ్యాయికయాఽనుకాల బ్రహ్మచర్యనిరీక్షణా స్వకీయతిలయాసంపన్నోపదేశయోగ్యత్వాయోపదేష్టవ్యమిత్యర్థ స్సూచ్యతే.. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— మఘవన్మర్త్యం వై- మరణధర్మీదం శరీరం. యన్మన్యసే ఽక్షిభోక్త్రాదిలక్షణస్స్వప్నసుషుప్తలక్షణ ఆత్మా సుషుప్తే వినాశమేవాపీతో భవతీతి- శృణు తత్ర కారణం. యదిదం శరీరం వై- యత్పశ్యసి. తదేతన్మర్త్యం- వినాశి. తచ్చాత్తం మృత్యునా- గ్రస్తం సతతమేవ. కదాచిదేవ ప్రియతమమిత్యర్థః యథాసన్ప్రాప్తో భవతి- యథా గ్రస్తమేవ- సమగ్రమేవ మృత్యునేత్యుక్తైరిత్యైవ భోగ్యం నిశేషం ప్రత్యుచ్యతే- ఆత్తం మృత్యునేతి. కథం నామ దేహాభిమానతో విరక్తస్స్యాదితి. శరీరమితి- అస్య సంప్రసాదస్య ప్రియాప్రియభోగాధిష్ఠానం- మరణాదిదేహేన్ద్రియధర్మవర్జితస్యేత్యేతత్. అమృతత్వాదేవాశరీరత్వే సిద్ధే పునరశరీరస్యేతి వచనం వా- యువాదివత్స్యావయవత్త్వమూర్తిమత్త్వరాహిత్యార్థం. ఆత్మనో భోగాధిష్ఠానం. ఆత్మనో వా - సత ఉదకసూర్యవజ్జీవరూపేణ ప్రవిశ్య సదేవాధితిష్ఠత్యస్మిన్నితి వాఽధిష్ఠానం. యస్యైదమీదృశం నిత్యమేవ మృత్యుగ్రస్తం ధర్మాధర్మజనితత్వాత్ప్రియాప్రియయోరధిష్ఠానం- తదధిష్ఠిత స్తద్వాన్సశరీరో భవతి. అశరీరస్స్వభావస్యాత్మన స్తదేవాహం శరీరం, శరీరమేవ చాహం, మిత్యవివేకాదాత్మభావస్సశరీరత్వం. అత ఏవ సశరీరస్సన్నాత్తః- గ్రస్తః ప్రియాప్రియాభ్యాం. ప్రసిద్ధమేతత్. తస్యైవ న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోః - బాహ్యవిషయసంయోగవియోగయోర్నిమిత్తయోర్బాహ్యవిషయసంయోగవియోగౌ మమేతి మన్యమానస్య సన్తానోప-వినాశః ఉచ్ఛేదస్స న తిరూపవనోఽస్తీతి. తం పునరశరీరభూతమాత్మాన మశరీరస్వరూపవిజ్ఞానేన నివర్తితావివేకజ్ఞానం - అశరీరం సన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః. స్పృశిః ప్రత్యేకం సంబధ్యతే న ప్రియం స్పృశతి, న అప్రియం స్పృశతి, ఇతి వాక్యద్వయం భవతి- * నస్త్రీ చ్ఛాకృతయాఽన్యైస్తైః సహ సమ్భాషేతేతి యద్వత్. ధర్మాధర్మకార్యే హి తే ప్రియాప్రియే, అశరీరతా తు స్వరూపమితి తత్ర ధర్మాధర్మకార్యత్వానుపపత్తేః. అతో న ప్రియాప్రియే స్పృశతః ఇత్యుపపన్నమశరీరం న స్పృశతీతి- యన్మఘవతోక్తం సుషుప్తస్యో వినాశమేవాపీతో భవతీతి- తదప్యుపపన్నం. నైష దోషః - ధర్మాధర్మకార్యయోశ్శరీరసమ్బద్ధయోః ప్రియాప్రియయోః ప్రతిషేధస్స్వవిషయత్వాత్. అశరీరం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇత్యత్ర ప్రతిషేధః [illegible] యథా శీత స్పర్శవత స్స్పర్శ ఇతి. న త్వగ్నేరుష్ణప్రకాశయోస్స్వభావభూతయోరగ్నినా స్పర్శనం భవతి. తథాఽఽత్మనస్స్వభావస్య ప్రకాశస్య స్వరూపభూతస్యానన్దస్య ప్రియస్యాపి నేహ ప్రతిషేధః- * విజ్ఞానమానన్దం ** ఆనన్దో బ్రహ్మేతి శ్రుతిభ్యః. ఇహాపి భూమైవ సుఖమితి శ్రుత్యన్తరాత్. నను ... ప్రియస్యైకత్వేఽసంవేద్యత్వాత్, స్వరూపేణైవ వా నిత్యసంవేద్యత్వాత్, ... నాహ ఖల్వయం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతానీతి వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యుక్తత్వాత్, ... సచాప్రియం కించిద్వేత్తి, స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్ ... సత్యం- ఏవం తస్య ... ఇమాని భూతాని ... కామాంశ్చ సర్వానాప్నోత్యహమేవేదం సర్వమితి. ... ప్రజాపతినావక్తవ్యం. ... సర్వభూతలోకకామాప్త్యుపగమేన ... తద్ధితమిష్టాప్రియవక్తవ్యమితి ప్రజాపతినాఽభిప్రేతం- స తు రాజ్ఞో రాజ్యప్రాప్తివ ... తత్రైవమనన్తరం ... నిజానీయాదాత్మైకత్వే ఇమాని భూతాన్యయమహమస్మీతి. న స్వస్మిన్స్వయమేవ ... * స్త్రీభిర్వా యానైర్వా ** స యది పితృలోకకామః* సప్రోభా భవతీత్యాద్యైశ్వర్యశ్రుతయోఽనుపపన్నాః. న- సర్వాత్మనస్సర్వఫలసమ్బన్ధోపపత్తేరవిరోధాత్. మృదాదివసర్వఘటకరకదృష్టాన్తాత్. నను సర్వాత్మత్వే దుఃఖసమ్బన్ధోఽపి స్యాదితి చేన్న- దుఃఖస్యాప్యాత్మత్వోపగమాదవిరోధః. ఆత్మన్యవిద్యాకల్పనానిమిత్తాని దుఃఖాని రజ్జ్వామివ సర్పాదికల్పనానిమిత్తాని. ప్రాగవిద్యా

ఽశరీరాత్మైకత్వస్వరూపదర్శనేన దుఃఖనిమిత్తోచ్ఛిన్నే త్విదుఃఖసమ్బన్ధాశఙ్కానవకాశ ఇత్యర్థః తత్త్వసఙ్కల్పనిమిత్తానాం పుత్రకామానామీశ్వరదేహసమ్బన్ధ
స్సర్వభూతేషు మానసానాం. పరఏవసర్వస్యాత్త్వోపాధిద్వారేణభోక్తృత్వసర్వాద్యాకృతసంవ్యవహారాణాంపరఏవాత్మా స్పదం-నాన్యోఽస్తీతివేదాన్తసిద్ధా
న్తః. *య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ఛాయాపురుష ఏవ ప్రజాపతినోక్తః. స్వప్నసుషుప్తయోశ్చాన్యస్యైవ. నపరోఽపహతపాప్మత్వాదిలక్షణః-విరో
ధాదితి కేచిన్మన్యన్తే. ఛాయాంద్యాత్మనాంచోపదేశే ప్రయోజనమువక్షతే- ఆదావేవోభ్యమానైకిలక్ష్వైన్ద్రయత్వాప్యరస్యాత్మనోఽత్యన్తబాహ్యవిష
యాసక్తచేతసోఽత్యన్తసూక్ష్మవస్తుశ్రవణేవ్యామోహోమాభూదితి. యథాకిలస్థూలారున్ధతీం సూక్ష్మాంచనక్షత్రందిదర్శయిషుర్వృక్షంకంచిత్ప్రత్యక్ష
మాదౌదర్శయతి పశ్యామువేషచన్ద్ర ఇతి. తతోఽన్యస్యంగిరిమూర్ధానం చన్ద్రాసమీపస్థమేష చన్ద్ర ఇతి. తతోఽసౌ చన్ద్రం పశ్యతి. ఏవమేతత్ * యఏషో
ఽక్షిణీత్యాద్యుక్తం ప్రజాపతినా త్రిభిః పర్యాయైర్న పరఇతి. చతుర్థేతు పర్యాయే దేహాత్మన్యేవ సుషుప్తాయ-శరీరతామపనీయ జ్యోతిస్స్వరూపం. య
స్స్వప్నస్థపురుషేఽస్తీతివిధిర్జ్ఞ... ఇదన మమానితోఽభవతి - సఉత్తమపురుషః పరఉక్తఇతి చాహుః. సత్యం - రమణీయాతావదియం వ్యాఖ్యా శ్రో
తుం. నత్వర్థోఽస్య గ్రన్థస్యైవం సమ్భవతి. కథం. * అక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యుపన్యస్యశిష్యాభ్యాం ఛాయాత్మని గృహీతేఽపరోక్షస్వోపదేశ గ్రహణం
త్వాతపతనమాలోదశరావోపన్యాసః, * కింపశ్యథ ఇతిచ ప్రశ్నః, సాధ్వలఙ్కారోపదేశః, ఛాయాసత్త్వస్యాత్ - యది ఛాయాత్మైవ ప్రజాపతినా
ఽక్షిణిదృశ్యత ఇత్యుపదిష్టః. కించ- యది వా తేన స్వయముపదిష్ట గ్రహణస్యాప్యపనయనకారణం వక్తవ్యం స్యాత్ - స్వప్నసుషుప్తాత్మగ్రహణయోరపి
తదపనయనకారణం చ స్వయం బ్రూయాత్. నచోక్తం- తేనమన్యానుహేనాక్షిణి ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోపదిష్టః. కించాన్యత్- అక్షిణి ద్రష్టాచే
ద్దృశ్యతఇత్యుపదిష్టస్స్యాత్- తత ఇదమయుక్తం- * ఏతం త్వేవ త ఇత్యుక్త్వా స్వప్నేపి ద్రష్టురేవోపదేశః. స్వప్నే న ద్రష్టోపదిష్ట ఇతిచేన్న- * అశరీరో వా
వ ప్రియవేత్తైవేత్యుపదేశాత్. నచ ద్రష్టురన్యః కశ్చిత్స్వప్నే మహీయమానశ్చరతి- * అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిరితి స్వాయతత్త్వశ్రుత్యన్తరసిద్ధ
త్వాత్. యద్యపిస్వప్నే సధీర్భవతి. తథాపి నధీస్స్వప్నభోగోపలబ్ధిం ప్రతికరణత్వం భజతే. కింతర్హి. పటచిత్రవజ్జాగ్రద్వాసనాశ్రయాదృశ్యైవ ధీ
ర్భవతీతి న ద్రష్టుస్స్వయం జ్యోతిష్ట్వబాధస్స్యాత్. కించాన్యత్ - జాగ్రత్స్వప్నయోర్భూతానిచాత్మానం చజానాతి మానిభూతాన్స్వయమహమస్మీతి.
ప్రాప్తౌసత్యాం ప్రతిషేధోయుక్తస్స్యాత్ * నాహఖల్వయమిత్యాదిః. తథా స్వైత్యైవాద్యానిమిత్తయోః సశరీరత్వే సతి ప్రియాప్రియయోరప
హతిర్నాస్తీత్యుక్త్వాతైవ్యాశరీరస్య సతో విద్యాయాం సత్యాం సశరీరత్వే ప్రాప్తయోః ప్రతిషేధో యుక్తః - అశరీరం వావసన్తం న ప్రియాప్రియే
స్పృశత ఇతి. ఏకత్వాత్మా స్వప్నబుద్ధాన్తయోర్మహామస్యవనజ్జస్యాచ్చరతీతి శ్రుత్యన్తరేసిద్ధం. యచ్చోక్తం సమ్ప్రసాదశ్శరీరాత్సముత్థాయ య
... స్వాభిదిధీరనుమాయోఽభవతి- సోఽన్యస్సమ్ప్రసాదాదధికరణనిర్దిష్ట ఉత్తమః పురుష ఇతి- తదప్యసత్- చతుర్థేఽపి పర్యాయే * ఏతంత్వేవత ఇతివచనాత్.
యది తతోఽన్యోఽభిప్రేతస్స్యాత్- పూర్వవత్ *ఏతంత్వేవత ఇతి న బ్రూయాన్మృషా ప్రజాపతిః. కించాన్యత్ - తేజోఽబన్నాదీనాం సృష్టస్య
... కారదేహేషు జీవేన ప్రవేశం దర్శయిత్వా ప్రవిష్టాయ పునః * తత్త్వమసీత్యుపదేశో మృషా ప్రసజ్యేత. తస్మిం స్త్వం సామ్ప్రత్యధీరన్యాభవిష్యసీతియు
... ఉపదేశోఽభవిష్యత్- యది సమ్ప్రసాదాదన్య ఉత్తమః పురుషోఽభవేత్. తథా- భూమ్ని *అహమేవేత్యాదేశస్య *ఆత్మైవేదం సర్వమితి నోపసమహాగ
మ్యత్- యది భూమాజీవాదన్యోఽభవిష్యత్. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ. సర్వశ్రుతిషు చ పరస్మిన్నాత్మశబ్దప్రయోగో నాభవి
ష్యత్- ప్రత్యగాత్మా చేత్సర్వజన్తూనాంపరఆత్మా నభవేత్. తస్మాదేక ఏవాత్మా ప్రకరణీసిద్ధః. నచాత్మనస్సంసారిత్వం - అవిద్యాధ్యస్తత్వాదాత్మని
సంసారస్య. నహిరజ్జుశుక్తికాగగనాదిషు సర్పరజతమలాదీని మిథ్యాజ్ఞానాధ్యస్తాని తేషాం భవన్తీతి. ఏతేనసశరీరస్య ప్రియాప్రియయోరపహతిర్నాస్తీ
తిస్మృతామ్నాతం. యచ్చస్మృతమ ప్రియవేత్తైవేతి- నాప్రియవేత్తైవేతిసిద్ధం. ఏవంచ సతి సర్వపర్యాయేషు * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాప
తేర్వచనం- యది వా ప్రజాపతిచ్ఛద్మరూపాయిరాత్మని తైర్వచనం సత్యమేవ భవేత్. నచ తత్కుతర్కబుద్ధ్యా మృషా కర్తుం యుక్తం- తతో గురుతరస్య ప్ర
మాణాన్తరస్యానుపపత్తేః. నను ప్రత్యక్షం దుఃఖాద్యప్రియ వేత్తృత్వమవ్యభిచారస్య నుభూయత ఇతి చేన్న - జరాదిరహితో జీర్ణోఽహం జాతోఽహమాయు
ష్మాన్ గౌరః కృశోఽస్మ్యలత్యాది ప్రత్యక్షాసుభవవత్తదుపపత్తేః. సర్వమప్యేతత్సత్యమితి చేత్. అప్యేవైతదేవం దురవగమం - యేన దేవరాజోఽప్యుదశ
రావాదిష్వతావినాశయుక్తిరపిను మోహితా వాత్ర *వినాశమేనాపీతోభవతీతి. తథావిరోచనో మహాప్రాజ్ఞః ప్రాజాపత్యోఽపి దేహమాత్రాత్మదర్శ
నో బభూవ. తథేన్ద్రస్యాత్మవినాశభయ సాగరేఏవవై నాశిక్యాన్యమజ్జత్. తథా సాఙ్ఖ్యాః ద్రష్టారం దేహాదివ్యతిరిక్తమవగమ్యాపి త్యక్తాగమప్రమాణ
త్వాదనుమానవిషయవిపాన్యత్వదర్శనేతస్థుః. తథా న్యేకాణాదాదిదర్శనాఃకసాయరక్తమివతత్ రాదిభిర్వ్యస్తనపథిరాత్మగుణైర్యుక్తమాత్మద్రవ్యంవి
శోధయితుం ప్రవృత్తాః. తథాన్యేకర్మిణో బాహ్యవిషయాపహృతచేతసో వేదప్రమాణా అపిపరమార్థసత్యమాత్మైకత్వం సవినాశమివేష్టవన్తస్తమాన
ఘటీయన్త్రవదారోహావరోహప్రకారైరనిశంబమ్భ్రమన్తి. కిమన్యేతుద్రజనవావివేకహీనాః స్వభావత ఏవ బహిర్విషయాపహృతిచేతసః. తస్మాది
దంతత్త్వోక్తసర్వబాహ్యైషణైఃఅనన్యశరణైఃపరమహంసపరివ్రాజకైరత్యాశ్రమిభిర్వేదాన్తజ్ఞానపరైరేవవేదనీయంపూజ్యతమైః ప్రాజాపత్యంచేమంస
మ్ప్రదాయమనుసరద్భిరుపనిబద్ధం ప్రకరణచతుష్టయేన. తథాఽనుశాసన్త్యద్యాపితఏవ-నాన్యఇతి. ౧

అ.— కార్యకారణపరివేష్టితౌ విశ్వతైజసావుక్తౌ, కారణమాత్రబద్ధశ్చ ప్రాజ్ఞో వ్యాఖ్యాతః- సమ్ప్రత్యశరీరం తురీయముపదేష్టుం సశ
రీరతాం నిన్దతి (మఘవన్నితి) శరీరవదాత్మనోఽపి వినాశిత్వమవస్థావిశేషదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్యన్యసఇతి) సశరీరో విశేషవిజ్ఞానవాన్భవతి-
అశరీరస్తు విశేషవిజ్ఞానాభావాద్వినాశభ్రమః- నపునరసావస్తుతో వినశ్యతి- * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి సమ్ప్రసాదస్యావినాశిత్వవచనాదిత్యభి
ప్రేత్య కారణమేవస్పష్టయన్నక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదిదమిత్యాదినా) నను మర్త్యమిత్యేతావతైవ మృత్యువ్యాప్తత్వే శరీరస్య సిద్ధేకిమిత్యాత్తంమృ

త్ప్వనేతిపునరుచ్యతే - తత్రాహ (కదాచిదేవేతి) వైరాగ్యార్థంవిశేషవచనమిత్యుక్తంయత్ - తదేనవైరాగ్యంకిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) నివర్తనేనవిశేషవచనంఫలవదితిశేషః. తదన్యేత్యత తచ్ఛబ్దార్థమాహ (శరీరమిత్యత్రేతి) మఘవన్నిత్యాదివాక్యంప్రస్తూయతే. త్రిస్థానతయా-జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిస్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేనేత్యర్థః. అమృతత్వం - మరణాద్యభావవత్త్వం. అశరీరత్వం - స్వాభావికసావయవత్వాదిరాహిత్యం. ఆత్మనోఽధిష్ఠానమిత్యత్ర భోగాయతనంశరీరమితివిశేషణాత్. తస్యైవాధిష్ఠానత్వమాహ (ఆత్మనోవేతి) అధిష్ఠానం-జనయితు స్తస్యోపలబ్ధేరధికరణమిత్యర్థః. అధిష్ఠానశబ్దస్యార్థాన్తరమాహ (జీవరూపేణేతి) ఉత్తరవాక్యస్థంసశరీరత్వంవ్యాచష్టే (యస్యేతి) ఈదృశం- మర్త్యత్వాదివిశేషణవదిత్యర్థః. తత్ - యథోక్తం శరీరమస్థితమనేనేతివ్యుత్పత్త్యాతదధిష్ఠితః - పురుషఇత్యర్థః. తస్యైవసమ్పిణ్డితమర్థమాహ (తద్వానితి) ఉక్తైర్విశేషణంపాతయతి (సశరీరఇతి) అశరీరస్యకథంసశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అశరీరేతి) అవివేకతః- సశరీరోభవతీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. యతస్సశరీరః- అతఏవప్రియాప్రియాభ్యామాత్తోవైపురుషఇతిమోజనా. వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థమేవోత్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేనస్ఫోరయతి (సశరీరస్యేతి) తేనమహోతిమన్యమానస్యసతఃస్వస్యతయోస్సన్నతిరూపమోరపహతిర్నాస్తీతిసమ్బన్ధః. ప్రియాప్రియమోస్స్వరస్యేనవినాశోస్తీతిఘటకత్వాదిత్యాశఙ్క్యసన్తతిరూపమోరిత్యుక్తం. ఇతిశబ్దోవాక్యసమాప్త్యర్థః. అజ్ఞస్యదేహసమ్బన్ధద్వారాసంసారిత్వముక్త్వాతస్యైవవిద్యావతోదేహనివృత్తిద్వారేణముక్తిందర్శయతి (తంపునరితి) ముక్తంపుంసిప్రియాప్రియయోర్నిశ్చితయోరస్పర్శేస్వేనైకస్యస్పర్శస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పృశతీతి) ప్రత్యేకసమ్బన్ధమభినయతి (ప్రియమితి) సమస్తతయా శ్రుతస్యానేకస్య ప్రత్యేకం క్రియాసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (నేతి) ప్రియాప్రియయోస్స్పర్శస్పర్శంపాతనికాపూర్వకంత్రైమునికన్యాయేనదర్శయతి (ధర్మాధర్మేతి) తత్రేతి- అశరీరాఖ్యంస్వరూపముచ్యతే. ప్రియస్పర్శాభావం శ్రుత్వామోక్షస్యాపుమర్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) ఇహాపీతి - ముక్తావప్యుచ్యతే. స్వాభావికప్రియాప్రియప్రతిషేధదోషాన్నాపుమర్థత్వంముక్తేరిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇతి) ప్రతిషేధమేవాభినయతి (అశరీరమితి) కాదాచిత్కయోరేవప్రియాప్రియయోరేషనిషేధఇత్యత్రనియామకమాహ (ఆగమాపాయిత్వాదితి) కాదాచిత్కత్వేస్పర్శశబ్దవన్నస్వాభావికస్యేతిచ్ఛబ్దోస్తీత్యాహ (నత్వితి) ఆత్మనిప్రత్యక్షాదినిత్యమేవప్రియమితితన్నాత్ర ప్రతిషేధప్రసఙ్గాదపుమర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాగ్నేస్సవితురితి) భూమవిద్యాలోచనాయామపిసుఖమాత్రస్యాత్మనిన ప్రతిషేధోస్తీత్యాహ (ఇహాపీతి) తథాపివిషయవిషయిభావాభావేనభేదాభావాత్తదవస్థాయాపురుషార్థత్వమితిశఙ్కతే (నన్వితి) భేదోనపుమర్థత్వోపయోగీ - కేవలవ్యతిరేకాభావాత్. సుఖసాక్షాత్కారస్తుపురుషార్థః- సచాభేదేఽపివ్యక్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేణేతి) ఆత్మనివిశేషజ్ఞానరాహిత్యమిన్ద్రియస్యనేష్టమిత్యత్రహేతుమాహ (నాహేతి) కింతర్హీన్ద్రియస్యేష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మిన్నితి) యేనజ్ఞానేనాప్నోతి- తదిన్ద్రియస్యేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః కిమిదంవిశేషవిజ్ఞానమిన్ద్రియస్యేష్టమిత్యుచ్యతే - కింవాహితమితివివక్ష్యతే తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయందూషయతి (నత్వితి) *ద్వితీయాద్వైభయంభవతీత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. తథాపీష్టమేవేన్ద్రియప్రజాపతినోపదేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (హితంచేతి) కింతర్హితస్యహితమితిచేత్ - తదాహ (హ్యేవమతిం) వక్తవ్యమితిసమ్బన్ధః. హితమేవ - నత్విష్టమితిశ్రుతేరభిమతమాహ (తత్రేతి) సర్వేషాంభూతానాంలోకానాంకామానాంచాత్మాఽసన్నిధానస్వమాత్రం- తద్రూపత్వంచేన్ముక్తిర్న్యూనమ్యతే - కథంతర్హీశస్యైశ్వర్యశ్రుతమోరనిర్వహణమితిచోదయతి (నన్వితి) సగుణవిద్యావతాంయదైశ్వర్యం- తన్నిర్గుణవిద్యాస్తుత్యర్థంసఙ్కీర్త్యతే- ఐశ్వర్యభావస్యముక్తస్యసగుణవిద్యాయామపిప్రత్యక్షశ్రుతత్వాత్తత్ఫలస్యతత్రోపదేశితుంయుక్తత్వాదిత్యపరిహరతి (నేత్యాదినా) సర్వాన్ప్రత్యేతిన్ప్రాప్తిప్రాప్తౌవితిశఙ్కతే (నన్వితి) దుఃఖస్యదుఃఖిత్వాభావవత్తస్యాత్మావిద్యానపినదుఃఖీభవిష్యతీతిసమాధత్తే (నదుఃఖస్యేతి) దృష్టిసుఖినామాత్మాముక్తఇతిదుఃఖీస్యాత్- తత్రాహ (ఆత్మనీతి) నతావదాత్మనఃస్వభావతోదుఃఖిత్వం- కింత్వావిద్యకం. నాచముక్తస్యదద్ధత్వాన ప్రసక్తిరిత్యర్థః. తస్మిన్విద్యాయాం సగుణవిద్యాయామంతదభ్యారోపితమైశ్వర్యమపి ఈశ్వరస్యసగుణవిద్యాఫలభూతంతద్దర్శనేనకథంస్తుత్యర్థమిత్యపేక్షయాఽపదేశనిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (శుద్ధేతి) శుద్ధంసత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం. తస్మాన్నాన్యైకదేశాజ్ఞాతాస్సఙ్కల్పానిముక్తాసరోమా కామానాం- ఐశ్వర్యభేదానాం. తేఽతథోక్తాః. తేషాంసర్వేషుభూతేషువిషయేషుమనోమాత్రేణేశ్వరాభిధానరూపేణసిద్ధానామీశ్వరాత్మైకస్వభావానాంసమ్యఙ్ముక్తాయామవస్థాయామసిద్ధ్యతీత్యర్థః. సముజీవానామవిద్యాసత్కార్యసమ్బన్ధః- నేశ్వరస్యేతిచేత్. నేత్యాహ (పరమేశ్వరే) చకోరస్యసిపర్యాయేష్వనుష్ఠానవాదేనతస్యతద్గతత్వంవిధేయమితిస్వాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యంవ్యాఖ్యాతం సమ్ప్రతిస్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (యదపీతి) ప్రథమపర్యాయస్యఛాయాత్మవద్ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోరపివిజ్ఞానాత్మవిషయత్వమిత్యాహ (స్వప్నేతి) అన్యవిష- పరిస్యామక్షత్రఇతిసమ్బన్ధః. చతుర్థపర్యాయవత్పర్యాయత్రయేఽపిపరమాత్మైవకస్మాన్నోచ్యతే- తత్రాహ (నపరఇతి) అపహతపాప్మత్వాదేరవస్థావత్త్వస్యచమిథోవిరోధాదిత్యర్థః. నన్వన్తిమపర్యాయే పరస్యాపదేశోయుజ్యతే-తజ్జ్ఞానస్యముక్తిఫలత్వాత్. కిమితిపూర్వేషుపర్యాయేషుఛాయాద్యాత్మనిర్దేశస్స-తత్ఫలాభావాత్. అతఆహ (ఛాయాద్యాత్మనాంచేతి) తత్ర ప్రథమంఛాయాత్మనఉపదేశస్య ప్రయోజనమాహ (ఆదావేవేతి) పరస్యాతిసూక్ష్మత్వేనదుర్విజ్ఞేయత్వాత్తస్మిన్నేవాదావుచ్యమానేసతితస్యాతిసూక్ష్మస్యశ్రవణేఽపి శ్రోతురనాత్మనిష్ఠస్యకిలవ్యామోహస్స్యాత్ - సమాభూదితిస్థూలక్రమాయాత్రోపదేశకృతఇతిసమ్బన్ధః. స్వప్నసుషుప్తయోర్విజ్ఞానాత్మోపదేశస్య ప్రయోజనందర్శయన్నుక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దస్తేజానప్యుచ్యతే. పర్యాయానన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (చతుర్థేఽపీతి) మరణధర్మకాద్దేహాత్పృథక్కృత్వాజ్యోతిస్స్వరూపముపశరీరత్వం ప్రాప్తోయద్యపిచతుర్థపర్యాయేకథ్యతే- తథాపికథమసౌపరమాత్మాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) సః - సమ్ప్రసాదః. ఉపాధిద్వారాకర్తృత్వేనవివక్షితః. కిమిదంవ్యాఖ్యానంశక్తాను

హాతి - కింవాఽర్థానుసారీతి వికల్పం ద్వితీయమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) అసమ్యగ్వచనాకాఙ్క్షాద్వారాస్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యాద్యేపర్యాయే ఛాయాత్మోపదిశ్యతే - తర్హి తస్మిన్నేవ విరోచనవదిన్ద్రస్యాప్యగ్రహస్య సిద్ధత్వాద్విపరీతగ్రహాపోహార్థం ప్రజాపతేరాయాసో వృథాస్యాత్. తేన నేదం వ్యాఖ్యానమర్థానుసారీత్యర్థః ఇతశ్చ నాద్యేపర్యాయే ఛాయాత్మోపదేశోఽస్తీత్యాహ (కించేతి) ప్రజాపతిస్స్వేనోపదిష్టస్యాపిఛాయాత్మనో గ్రహణం నస్పృశతీత్యాశఙ్క్యోత్తరం స్పష్టయతి (యదీతి) తేన - ఛాయాత్మగ్రహణాపనయకారణావచనేనేతియావత్. తేన- ప్రజాపతినేత్యేకస్తచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. ఇతశ్చ ప్రథమేపర్యాయే ద్రష్టురేవోపదేశః- నఛాయాపురుషస్యేత్యాహ (కించాన్యదితి) ఏతచ్ఛబ్దేనసన్నిహితావలమ్బినా ఛాయాత్మపరామర్శేఽప్యసన్నిహితద్రష్టురుపదేశః ప్రజాపతేర్మృషావాదిత్వం ప్రసజ్యేత - తథాచ ప్రథమేఽపిపర్యాయే ద్రష్టైవోపదిష్ట ఇత్యర్థః. స్వప్నావస్థాశిష్టస్యాప్యన్తరేబాహ్యత్వాన్న తత్ర ద్రష్టురుపదేశోఽస్తీతిశఙ్కతే (స్వప్న ఇతి) అనుభవానుసారేణోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) కించ- ప్రకాశకారణానాముపరమేఽపి యః ప్రకాశః - సస్వయంప్రకాశ ఇతి న్యాయేన ప్రదీపస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బృహదారణ్యకే స్వప్నావస్థాయామేవోక్తం - అతశ్చాత్ర ద్రష్టురుపదేశస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (నచేతి) సూర్యాదీనాముపరమేయః ప్రకాశోఽవశిష్యమాణః - సస్వప్రకాశ ఇత్యయముక్తం- స్వప్నేఽస్య స్వకరణస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) కరణత్వాభావే హేతుం స్పష్టయతి (కింతర్హీతి) నీలపీతాదివిషయాః జాగ్రద్వ్యానవాసిత్వవత్తమాత్మసాక్షిణో వేద్యతామాపద్యన్తే - తథాదపటేచిత్రవద్విచిత్రవాసనామయచేతసస్సాక్షిగమ్యత్వాత్స్వప్నోపలబ్ధ్యాకరణం భవతీతి తద్వృత్తిస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న్యాయసిద్ధమిత్యాహ (పటేతి) ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ద్రష్టైవోపదిష్టః స్వప్నావస్థాయామిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) తథావజాగ్రదవస్థాయామివస్వప్నేఽపి ద్రష్టైవోపదిష్ట ఇతిశేషః. ఇతశ్చ ద్రష్టురేవోపదేశః స్వప్నదశాయామిత్యాహ (ప్రాప్తవితి) నకేవలముక్తసాధుస్తు నిషేధోఽనిషేధ్యప్రాప్తిసాపేక్షత్వాదవస్థాద్వయే ద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతి - కింతుతురీయగతోఽపినిషేధోఽపినిషేధ్యమాకాఙ్క్షన్నవస్థాద్వయే ద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతీత్యాహ (తథాచేతి) నిషేధస్యప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ప్రకృతస్యైవ ద్రష్టురవిద్యానిదానసశరీరత్వేతన్నిమిత్తకాశేస్థానద్వయగతయోః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీతి నహవై సశరీరస్యేత్యాదినోక్త్వా నశరీరత్వే ప్రాప్తయోః ప్రియాప్రియయోస్తస్యైవావస్థాత్రయాతీతస్యసత్త్వాంవిద్యాయాశరీరమిత్యాదినా ప్రతిషేధాయుక్త ఇతి యోజనా. స్వప్నే ద్రష్టురుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (ఏకశ్చేతి) చతుర్థపర్యాయస్యసాధుత్వాదర్థాన్తరవిషయత్వముక్తమనుభాష్యదూషయతి (యదప్యుక్తమిత్యాదినా) తదేవవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (యదీతి) అధికరణాభేదేఽయమపి నభేదస్యత్యాగాస్తీత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) జీవపరయోర్భేదస్యషష్ఠప్రపాఠకవిరోధవత్ సప్తమప్రపాఠకవిరోధోఽపిస్యాదిత్యాహ (అథేతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపిజీవేశ్వరభేదోనసమ్భవతీత్యాహ (నాన్యఇతి) ఇతశ్చజీవపరయోర్భేదోనాస్తీత్యాహ (సర్వశ్రుతిష్వితి) న్యాయమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైక్యేపరస్యైవసంసారిత్వం సర్వదేహేషుస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆరోపితసంసారిత్వం వస్తుతో నాస్త్యన్యస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) మిథ్యాచతదజ్ఞానం చేతిమిథ్యాజ్ఞానం. తేనాధ్యస్తాని- అవిద్యయానాన్యేవసిద్ధ్యమానపల్పితాయామాపాదితానీతియావత్. నహవైసశరీరస్యేత్యాదివదతావాస్తవత్వం ప్రియాప్రియసమ్బన్ధస్యనివర్తితమితిశఙ్కాముక్తన్యాయేనపదేశేననిరస్యతి (ఏతేనేతి) ఆత్మనిసంసారస్య ప్రసక్తిర్మిథ్యానైవేతియావత్. యావదధ్యాసభావిత్వం- ప్రియాప్రియయోరపహతత్వభావః. సనాస్తవత్వం- శరీరసమ్బన్ధస్యైవప్రియాప్రియమూలస్యాగ్నిరూపత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నద్రష్టాఖల్వప్రియవేత్తేవభవతి- నత్వప్రియవేత్తైవేతియత్పూర్వపక్షిణం- తత్స్పష్టం. లాభాన్తరమాహ (ఏవంచేతి) ప్రజాపతేర్వచనం - సత్యంభవేదితిసమ్బన్ధః. అపౌరుషేయత్వాంశ్రుతౌ కుతః ప్రజాపతేర్వచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) సుఖాదయస్సాశ్రయాః - గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్తదాశ్రయః పరిశేషాదాత్మాభవిష్యతీత్యైవైశేషికాదికర్తృవిరోధాపసత్యంశ్రుతేర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సుఖాదీనాముపాధిధర్మత్వేన సిద్ధసాధ్యత్వాన్నాస్తిప్రాప్తపక్షసాధకమిత్యర్థః. ప్రత్యక్షమితిశఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాభాసత్వాన్నబాధకత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తాపిసమ్ప్రతిపన్నోనభవతీతిశఙ్కతే (సర్వమితి) జరాదేస్సత్యత్వపక్షం త్వదీయమేవముక్త్యైవేత్యఙ్గీకరోతి (అస్త్వేవేతి) అఙ్గీకారేహేతుమాహ (దురవగమమితి) అధికారిణః ప్రమితిజనకో వేదవాక్యన్యాయాత్ప్రవృత్తానామనధికారిణాం దుర్జ్ఞానమాత్మతత్త్వం- అతోఽస్త్యేవజరాదిసత్యత్వవచనం- నతావతావస్తుక్షతిరిత్యర్థః. దురవగమత్వేలిఙ్గమాహ (యేనేతి) అత్రేతి-ఆత్మతత్త్వోక్తిః. తస్యదుర్జ్ఞానత్వేలిఙ్గాన్తరమాహ (అథేతి) వైనాశికభ్రాన్తిరప్యాత్మనో దుర్జ్ఞానత్వంగమయతీత్యాహ (అథేన్ద్రస్యేతి) సాఙ్ఖ్యభ్రాన్తిరపిదుర్జ్ఞానత్వమాత్మనోజ్ఞాపయతీత్యాహ (తథాసాఙ్ఖ్యాఇతి) తార్కికభ్రాన్తిరపి తస్యదుర్గ్రహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనాః - నవాత్మగుణాః. మీమాంసకభ్రాన్తిరప్యస్యదుర్గ్రహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) యదాపరీక్షకాణామపీదృశీభ్రాన్తిరాత్మవిషయే దురవగమత్వంగమయతి- పదానిచారవిధురాణాంలౌకికానాం భ్రాన్తిస్తత్ర ప్రమాణయితవ్యేత్యాహ (కిమన్యఇతి) అన్యేచ- బద్ధ్యాపినీతికేంవక్తవ్యమితిసమ్బన్ధః. యద్యలౌకికానాం పరీక్షకాణాంచేదమాత్మతత్త్వం దుర్జ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయతే- కేషాంతర్హీదం సుజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఏషణాస్వివాత్మతత్త్వేపి తేషామాభాసీన్యం వారయతి (అనన్యశరణైరితి) తేషాం కుటీచరాదిభావం వ్యాసేధతి (పరమహంసేతి) కర్మనిష్ఠానామాశ్రమాన్తరీత్యనైష్కర్మ్యప్రాప్త్యర్థాన్యేన వర్తమానత్వందర్శయతి (ఆత్యాశ్రమిభిరితి) అనన్యశరణైరిత్యుక్తంవ్యనక్తి (వేదాన్తేతి) పూజ్యతమైరితి - నిత్యానువాదః. తేషామాత్మవేదనోపాయం ప్రాక్తనముపదిశతి (ప్రాజాపత్యంచేతి) స్థానత్రయం తురీయం చేత్యేతద్విషయం- ప్రకరణచతుష్టయం. యథోక్తాధికారిణామేవాత్మవేదనమిత్యత్రలిఙ్గాన్తరమాహ (తథేతి) అశరీరమిత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానోపసంహారార్థమితిపదం. ౧

ఉ.— అశరీరో వాయురభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్స ముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్తే ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరా త్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే. ౨

రం.— (మఘవన్మర్త్యం వా ఇదం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానం) వాశబ్దోఽవధారణే. హే మఘవన్ ఇదం శరీరమేవ హి మర్త్యం- మరణధర్మి. న కేవలం మరణధర్మిత్వమాత్రం- అపి తు మృత్యునా ఆత్తం- తద్వ్యాప్తం చ. సతతవినాశశీలమిత్యర్థః. ఇదం చ శరీరే హేయత్వాపాదనాయోక్తం. ఏవంభూతం చేదిదం శరీరం కస్మాత్ శరీరరాహిత్యలక్షణామృతత్వస్వరూపస్యాత్మనో భోగాధిష్ఠానం. కర్మపరతన్త్రజీవేన భోగార్థం పరిగృహీతమిత్యర్థః. తథా చాశరీరత్వమేవ స్వరూపం- స్వాభావ్యతత్త్వలక్షణా ముక్తిః- సశరీరత్వమేవ తదభావ ఇత్యుక్తం భవతి. ననుపురుషార్థస్య హి ముక్తిరూపత్వేన వక్తవ్యం- నహ్యశరీరత్వం పురుషార్థః- అపి తు దుఃఖాభావః. తత్కథం తస్యైవామృతత్వరూపత్వముచితం- సత్యం శరీరత్వస్యైవ త్వాహ (ఆత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం) స్పష్టోఽర్థః. తదేవోపపాదయతి (న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి) శరీరస్థశరీరద్వారా గన్తవ్యగుణసుఖదుఃఖభోగస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్ కర్మకారణదేహసమ్బన్ధాభావస్య పురుషార్థతయా ముక్తిరూపత్వముపపద్యత ఇతి భావః. వ్యతిరేకం దర్శయతి (అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అవధారణే వా. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తత్రాశరీరస్య సమ్ప్రసాదస్యావిద్యయా శరీరేణావిశేషతాం - సశరీరతామేవ సమ్ప్రాప్తస్య శరీరాత్సముత్థాయ స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిః- తథా వక్తవ్యేతి దృష్టాన్త ఉచ్యతే (అశరీరో వాయుః) అవిద్యమానం శిరఃపాణ్యాదిమచ్ఛరీరమస్యేత్యశరీరః. కించ - అభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురిత్యేతాని చాశరీరాణి. తత్ - తత్ర. ఏవం సతి వర్షాది ప్రయోజనావసానే యథా. అముష్మాదితి - భూమిష్ఠా శ్రుతిర్ద్యులోకసమ్బన్ధినమాకాశదేశం వ్యపదిశతి. ఏతాని - యథోక్తాన్యాకాశసమానరూపతామాపన్నాని స్వేన వాయ్వాదిరూపేణాగృహ్యమాణాన్యాకాశాఖ్యతాం గతాని- యథా సమ్ప్రసాదోఽవిద్యావస్థాయాం శరీరాత్మభావమేవాపన్నః. తాని చ తథాభూతాన్యముష్మాత్ - ద్యులోకసమ్బన్ధిన ఆకాశదేశాత్సముత్తిష్ఠన్తి వర్షణాది ప్రయోజనాభినిర్వృత్తయే. కథం. శిశిరాపాయే సావిత్రం పరం జ్యోతిః - ప్రకృష్టం గ్రైష్మకముపసమ్పద్య - సావిత్రమభితాపం ప్రాప్యేత్యర్థః. ఆదిత్యాభితాపేన పృథగ్భావమాపాదితాః సన్తః స్వేన స్వేన రూపేణ - పురోవాతాదినా వాయురూపేణ స్తిమితభావం హిత్వా. అభ్రమపి పర్వతహస్త్యాదిరూపేణ. విద్యుదపి స్వేన జ్యోతిర్లతాదిచపలరూపేణ. స్తనయిత్నురపి స్వేన గర్జితాశనిరూపేణేత్యేవం ప్రావృడాగమే స్వేన స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్తే యథాఽయం దృష్టాన్తః. వాయ్వాదీనామాకాశాదిసామ్యగమనవదవిద్యయా సంసారావస్థాయాం శరీరసామ్యమాపన్నోఽహమముష్య పుత్రో జాతో జీర్ణో మరిష్య ఇత్యేవం ప్రకారం- ప్రజాపతినేవ మఘవాన్ యథోక్తేన క్రమేణ నాసి త్వం దేహేన్ద్రియాదిధర్మా - తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధి తస్సన్ స ఏష సమ్ప్రసాదః - జీవోఽస్మాచ్ఛరీరాత్ ఆకాశాదివ వాయ్వాదయస్సముత్థాయ - దేహాదివిలక్షణమాత్మనో రూపమవగమ్య దేహాత్మభావ నాం హిత్వేత్యేతత్. స్వేన రూపేణ- సదాత్మనైవాభినిష్పద్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతం పురస్తాత్. ౨

ఆ.— సశరీరస్య బన్ధో, ముక్తిరశరీరస్యేత్యుక్తే కిమర్థమశరీరో వాయురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేత్యాదినా) కథం వా యోరశరీరత్వం- తదాహ (అవిద్యమానమితి) ఏవం సతి- వాయ్వాదీనామశరీరత్వే సతీతి యావత్. ఆకాశస్య సర్వత్రైకరూపత్వాదముష్మాదితి తతో వ్యపదేశస్సిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మాదితి) యథోక్తాని- అశరీరాణి వాయ్వాదీని. తేషామాకాశత్వాపత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తత్ర వాయ్వాదీని స్వేన రూపేణాగృహ్యమాణత్వదశాయామాకాశాఖ్యతాం గతానీతి సమ్బన్ధః. తాని చ- వాయ్వాదీని. తథాభూతాని - ఆకాశాత్మత్వం ప్రాప్తానీత్యేతత్. వర్షాదిఫలనిష్పత్త్యర్థం వాయ్వాదీనామాకాశదేశాత్ సముత్థానముక్తమాకాఙ్క్షాద్వారేణ స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) స్వేన స్వేన రూపేణ- అభినిష్పద్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తత్ర వాయోరభ్రస్య విద్యుతస్స్తనయిత్నోశ్చ స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తి ప్రకారం వివృణోతి (పురోవాతాదినే) స్తిమితభావం హిత్వా- వాయురితి శేషః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) వాయ్వాదీనామిత్యస్మాత్పరస్తాత్ గతేత్యధ్యాహర్తవ్యం. తత్రాదిశబ్దేనాభ్రవిద్యుత్స్తనయిత్నవో గృహ్యన్తే. ఆకాశాదీత్యాదిపదమభ్రాదికారణసఙ్గ్రహార్థం. శరీరసామ్యమేవ విశినష్టి (అహమితి) ప్రతిబోధనేదృష్టాన్తమాహ (ప్రజాపతినేతి) యథోక్తేన క్రమేణ- పర్యాయచతుష్టయోపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్. మఘవాన్- ప్రతిబోధిత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికే ప్రతిబోధన ప్రకారం దర్శయతి (నాసీతి) శరీరాద్విరుషస్సముత్థానే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశాదివేతి) సముత్థానం విభజతే (దేహాదీతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇతి వ్యాఖ్యాతమితి) ౨

రం.— (అశరీరో వాయుః) శిరఃపాణ్యాదిలక్షణశరీరశూన్యో వాయురిత్యర్థః. (అభ్రం విద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని) అభ్రాదీని చాశరీరాణీత్యర్థః. అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతీత్యాదివత్ అభ్రస్తనయిత్నోర్వరవస్థాభేదేన భేదో ద్రష్టవ్యః. అశరీరాణాం చ ప్రియాప్రియా సమ్బన్ధో దృష్ట ఇతి భావః. (తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్త ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదో ఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే) అత్ర వ్యాసార్యాః • వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానం నామ- స్వకార్యకరణాయోర్ధ్వదేశే అభివృద్ధిః. పరశబ్దో వాయ్వాదీనాం కారణావస్థావాచీ. జ్యోతిశ్శబ్దస్తు కారణానాం కార్యోత్పాదనద్వారేణ తదభివ్యఞ్జకత

ఉ.— § స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనగ్ స్మరన్నిదగ్ శరీరగ్ స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః. 3

యోగ్యః ప్రయుక్తః. వాయ్వాదీని చ కారణద్రవ్యముపగమ్య కార్యావస్థాం హిత్వా కారణసదృశేన రూపేణ విశిష్టాని భవన్తి. వాయుర్హి ఆవహప్రవహాదిరూపేణ సప్తవిధత్వం హిత్వా వాయుత్వమాత్రేణావతిష్ఠతే. విద్యుదపి విద్యుత్త్వం హిత్వా తేజస్త్వేన. అభ్రస్తనయిత్నుశ్చాభ్రత్వాదిప్రహాణేన స్వకారణభూతరూపేణ. ఏవం జీవోఽపి పూర్వవిశేషేణ దేశవిశేషవిశిష్టం పరం బ్రహ్మ ప్రాప్య సంసారావస్థాప్రహాణేన పరమాత్మతుల్యరూపేణావిర్భవతీత్యేవముపన్యాసత్యేవదృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికవాక్యసామఞ్జస్యం భవతీతి వివక్షితం. ఇదం చ వాక్యం ఫలపాదే చిన్తితం - * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేవాదిరూపవత్ సాధ్యస్వరూపేణాభినిష్పత్తిరుచ్యతే - అభినిష్పత్తిశబ్దస్యాగన్తుకధర్మోత్పత్తిపరత్వాత్. స్వశబ్దస్స్వాత్మీయవచనః. ఆగన్తుకస్యాపి రూపస్యాత్మీయత్వాత్ స్వేన రూపేణేత్యుపపద్యతే. న తు * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వశబ్దస్యాత్మార్థకత్వం, వాఽభినిష్పత్తిశబ్దస్యావిర్భావార్థకత్వం, వా యుక్తం- స్వరూపస్య నిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమ్పద్యావిర్భావస్స్వేనశబ్దాత్. పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వస్య రూపస్యైవావిర్భావః - న త్వాగన్తుకాత్మీయధర్మోత్పత్తిః - తథా హి సతి * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వేనశబ్దస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అతః స్వశబ్దో నాత్మీయవచనః - అపి త్వాత్మవచన ఏవ. ఆవిర్భావేఽప్యభినిష్పత్తిశబ్దో దృశ్యతే - యుక్త్యాఽయమర్థోఽభినిష్పన్నః, * ఇదమేకం సునిష్పన్నమిత్యాదిషు. నన్వాత్మనః పూర్వసిద్ధత్వాత్ కథం తస్య పురుషార్థత్వం - తత్రాహ - * ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్. * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యస్య ముక్తో భవతీత్యర్థః. నివృత్తావిద్యాతిరోధానో భవతీతి యావత్. కథమిదమవసీయత ఇతి చేత్. ప్రతిజ్ఞానాత్- జాగరాద్యవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రస్తుత్య * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి తస్యైవ అశరీరత్వలక్షణముక్తత్వం * మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీరమిత్యాదినా చతుర్థేన పర్యాయేణ ప్రతిపాదయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానాత్. నివృత్తావిద్యాతిరోధానస్య స్వేన రూపేణ సాధ్యత్వమప్యస్త్యేవేతి న పురుషార్థత్వహానిః. నను నివృత్తతిరోధానస్యాప్యాత్మస్వరూపస్య కథంచిత్సాధ్యత్వసమ్భవేఽపి తస్య న పురుషార్థత్వే ప్రమాణమిత్యత్రాహ- * ఆత్మా ప్రకరణాత్. * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాద్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయాఽత్యన్తాపహతత్వేన పరమపురుషార్థభూతోఽయమాత్మా. అపహతపాప్మత్వాదీనాం కథం జీవసమ్బన్ధిత్వమిత్యత్రాహ- ప్రకరణాదితి. అవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రకృత్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానామామ్నానాదిత్యర్థ ఇతి స్థితం. * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యమానం స్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం అస్మిన్ ప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాదిగుణానామేవోపన్యాసాత్, సత్యసఙ్కల్పత్వకార్యజక్షణాదిభ్యశ్చ బ్రహ్మసమ్బన్ధినా అపహతపాప్మత్వాదిగుణలక్షణేన రూపేణావిర్భవతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యత ఇతి * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి జైమినిమతముపన్యస్య * ప్రజ్ఞానఘన ఏవ * విజ్ఞానఘన ఏవేతి విజ్ఞానైకరసత్వామ్నానేన నిర్ధర్మకత్వప్రతిపాదనాత్ జ్ఞానమాత్రస్వరూపేణావిర్భవతీతి * చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిమతముపన్యస్య * ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణ ఇతి స్వసిద్ధాన్తమావిష్కృతవాన్. తస్య చాయమర్థః- ఏవమపి- విజ్ఞానఘనత్వేఽప్యపహతపాప్మత్వాద్యుపన్యాసేన * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి పూర్వసూత్రోక్తబ్రహ్మరూపస్యాపి సమ్భవాత్ సైన్ధవఘనస్య రసనేన్ద్రియావగతరసఘనత్వస్య, చక్షురాద్యవగతరూపకాఠిన్యాదేశ్చావిరోధవత్ మానాన్తరావగతబ్రాహ్మరూపస్య, చ మానాన్తరావగతవిజ్ఞానఘనత్వస్య, చావిరోధ ఇతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే. * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యేవకారస్య స్వప్రకాశత్వాద్యంశనిషేధమాత్రపరత్వాదితి స్థితం. యత్తు శఙ్కరైరుక్తం * శరీరాత్సముత్థాయ- శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వా స్వేన రూపేణ- పరమాత్మరూపేణ సాక్షాత్కృత్య పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య- పరమాత్మా భవతీత్యర్థః. న తు శరీరాదుత్క్రమణం దేశాన్తరగమనం వాఽత్ర వివక్షితమితి- తదసత్ - అపదార్థత్వాత్. న హి * శరీరాత్సముత్థాయేత్యస్య శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వేత్యర్థో భవతి. స్వరూపసాక్షాత్కారలక్షణస్య రూపాభినిష్పత్త్యనన్తరభావినః పరజ్యోతిరావిర్భావస్య చ * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి పూర్వకాలతయా నిర్దేశో న యుక్తః. న హి సర్పాత్సముత్థాయ రజ్జుముపసమ్పద్యేతి చ ప్రయోగో దృష్టచరః. వాయ్వభ్రాదిదృష్టాన్తవైరూప్యం చ స్పష్టమేవ. కించ - నిర్విశేషబ్రహ్మభావోఽత్ర పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యనేన వివక్షితశ్చేత్ - సుషుప్తిదశోద్ఘాటితస్య విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తస్య ప్రాయశ్చిత్తదోషస్య తత్ర దోషపరిహారాయ ముక్త్యవస్థాపదేశాపాదనత్వం స్యాదిత్యాస్తాం తావత్.

శం.— స యేన స్వేన రూపేణ సమ్ప్రసాదోఽభినిష్పద్యతే- ప్రాక్ప్రతిబోధాత్ తద్భ్రాన్తినిమిత్తాత్సర్పో భవతి యథా రజ్జుః- పశ్చాత్కృతప్రకాశా రజ్జ్వాత్మనా స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతేఽతః- ఏవం చ స ఉత్తమపురుషః - ఉత్తమశ్చాసౌ పురుషశ్చేత్యుత్తమపురుషః. స ఏవోత్తమపురుషః - అక్షిస్వప్నపురుషావ్యక్తావ్యక్తశ్చ సుషుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నోఽశరీరశ్చ స్వేన రూపేణేతి, ఏష ఏవ స్వేన రూపేణావస్థితః. తే క్షరాక్షరావ్యాకృతావ్యాకృతావపేక్ష్యోత్తమపురుషః కృతనిర్వచనో హ్యయం గీతాసు. సః- సమ్ప్రసాదః స్వేన రూపేణ తత్ర - స్వాత్మని సర్వాత్మభూతః పర్యేతి క్వచిదిన్ద్రాద్యాత్మనా జక్షత్-హసన్. భక్షయన్ వా భక్ష్యానుచ్చావచానీప్సితాన్. క్వచిన్మనోమాత్రైః సఙ్కల్పాదేవ సముత్థితైర్బ్రహ్మలోకికైర్వా క్రీడన్ స్త్రీభీ రమమాణశ్చ మనసైవ, (నోపజనం స్మరన్) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమేన జాయత ఇత్యుపజనం. ఆత్మభావేన వాత్మనా

§ స ఉత్తమపురుష ఇతి శాఙ్కరః పాఠః.

మిథ్యైవ జాయతే ఇత్యుపజనితమిదం శరీరం తన్న నరకః. తత్స్వరణే హి దుఃఖమేవ స్యాత్ - దుఃఖాను కత్వాత్సర్గస్య. స స్వసు భూతం చేన్న స్వర్గేత్ - అ సర్వ జ్ఞత్వము క్తం స్యాత్ - నైష దోషః - యేన మిథ్యాజ్ఞానాదినా జనితం - తచ్ఛను మిథ్యాజ్ఞానాదివిద్యయోచ్ఛేదితం - అల న స్వాను భూతమేవేతి న త దస్మరణేన స ర్వజ్ఞత్వహానిః. న హ్యన్యన్నైవ గృహ గృహీతేన వా యదనుభూతం - తదన్యాచ్చాన్యదనభూతిన్న గ్రహణం స్యాత్. తథేహాపి సంసారికరపద్మాద్యైః ... [illegible] ... అనిర్వాచ్యాదినిమిత్తాభావాత్. ... [illegible]

... [illegible] ...

2. ధక్షతః. 3

ఆ.— ... [illegible] ... (స ఏవ) ... [illegible] ...

... [illegible] ...

... ఇతి (తత్రేతి) చాక్షుష దర్శనావిష యత్వేన తత్ చక్షుషి దర్శనే కో హేతురిత్యపేక్షాయాం లిఙ్గ హేతుకం తావద్దర్శనం సమ్భవతీతి మత్వా దృష్టాన్తమాహ శ్రుతిః. సదృష్టాన్తో యథా భవతి - తథో చ్యత ఇత్యాహ (తత్రేతి) తమేవ దృష్టాన్తమనూద్య వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) అధ్యాహార రాహిత్యసిద్ధ్యర్థం పదాన్తరమాహ (ప్రయోగ్యేతి) ఏవమిత్యనేన ప్రతినిర్దిష్టో యథాశబ్దః. శరీరస్య రథస్థానీయత్వం శరీరం రథమేవ విద్ధీతి శ్రుత్యన్తరాన్మన్తవ్యం. తస్మిన్ను క్తశరీరే శుక్లేన స్వకర్మఫలాప

ఉ.— అథయత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణంచక్షుస్సచాక్షుషఃపురుషోదర్శనాయచక్షురథయోవేదేదం జిఘ్రాణీతిసఆత్మాగన్ధాయఘ్రాణమథయోవేదేదమభివ్యాహరాణీతిసఆత్మాఽభివ్యాహారాయవాగ థయోవేదేదగ్ంశృణ్వానీతిసఆత్మాశ్రవణాయశ్రోత్రం. ౪

భోగనిమిత్తం ప్రాణోరథిత్వేననియుక్తఇతిసమ్బన్ధః. ఘ్రాణ ప్రాణంవ్యావర్తయతి (పఞ్చవృత్తిరితి) * బుద్ధింతుసారథింవిద్ధిమనః ప్రగ్రహమేవచ। ఇన్ద్రియాణిహయానాహురితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (ఇన్ద్రియేతి) * ఆత్మానంరథినంవిద్ధీతిశ్రుతేః నప్రాణస్యరథిత్వమిత్యాశఙ్క్యతస్యత దుపాధిత్వః- తదధీనత్వాభిప్రాయేణేత్యాహ (ప్రజ్ఞాత్మేతి) తస్యాత్మత్వసన్తానద్వయవిశిష్టత్వేనస్ఫురితంస్వరూపందర్శయతి (విజ్ఞానేతి) ఈశ్వరస్యయథోక్తప్రాణోపాధిద్వారాభోక్తృత్వాదిసంసారిత్వమిత్యత్రశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ప్రతిష్ఠాస్యామీతి - ఈక్షిత్వాసప్రాణమసృజతేత్యాదిశ్రుతిరితిశేషః. తథాచయథారాజ్ఞాసర్వాధికారిత్వేనసేనాధ్యక్షస్సన్ధివిగ్రహాదౌనియుజ్యతే- తథేశ్వరేణసర్వచేష్టాన్తరాధికృతఃస్వకార్యదర్శనాదివ్యాపారనిమిత్తంనియుక్తోభవతీత్యాహ (రాజ్ఞేతి) ప్రాణఃస్వవిలక్షణేనచేతనేననియుజ్యతే- ప్రయోజ్యత్వాత్- అశ్వాదివదిత్యనుమానాద్దేహాదిసంహతాత్ప్రాణాదతిరిక్తోఽసంహతశ్చేతనస్సిద్ధ్యతీతిసముదాయార్థః. ౩

౪౦.— (సఉత్తమఃపురుషస్సతత్రపర్యేతి) సః-ఉపసమ్పదనీయః ఉత్తమఃపురుషఇత్యర్థః. * ఉత్తమఃపురుషస్త్వన్యఇతిభగవతఏవోక్తమపురుషత్వేనఉపసమ్పదనకర్తుర్యుత్తమపురుషత్వస్యబాధితత్వాత్, * సతత్రపర్యేతీత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ. సఃఉపసత్తాతత్ర పరమాత్మనిపర్యేతి- తంపరితోఽనుభవతి. యద్వా- అనుసఞ్చరతీత్యర్థః. * కామరూప్యనుసఞ్చరన్నిత్యత్రయత్రధామాగచ్ఛతీతిహిశ్రుత్యన్తరం. (జక్షత్క్రీడన్రమమాణస్స్త్రీభిర్వాయానైర్వాజ్ఞాతిభిర్వా) యథేష్టంభోగాననాప్నోతీత్యర్థః. (నోపజనంస్మరన్నిదంశరీరం) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమనజాతమిత్యుపజనత్వంశరీరస్య. తేనచాపురుషార్థత్వముచ్యతే. అథవా-ఉపజనం-జనానాం-బన్ధుజనానాంసమీపేశయితం. కుణపమిత్యర్థః. యద్యపిముక్తస్సర్వజ్ఞత్వాత్ప్రాక్తనమపిశరీరమనుభవత్యేవ- తథాప్యబ్రహ్మాత్మకతయాదుఃఖరూపత్వేనానుభూతంశరీరంనముక్తిదశాయాంతథాఽనుభవతీత్యర్థః. ఆత్మనోఽశరీరస్వభావత్వేప్రాక్ఛరీరసమ్బన్ధఃకింనిబన్ధనఇత్యత్రాహ (సయథాప్రయోగ్యఆచరణేయుక్తఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరేప్రాణోయుక్తః) యథాఆచరణే- శకటే ప్రయోగ్యః- యుగ్యః. అశ్వోబలీవర్దోవాపాశేనయుక్తోభవతి- ఏవమేవాయం ప్రాణః- ప్రాణసహచరః ప్రత్యగాత్మాసంసారదశాయాంకర్మపాశవశేనయుక్తోభవతీత్యర్థః. అనేనయుగ్యశకటదృష్టాన్తేనదేహాత్మనోర్వ్యతిరేకోద్భాక్షీకృతోభవతి. ౩

శం.— తస్యైవతుమాత్రా- ఏకదేశశ్చక్షురిన్ద్రియంరూపోపలబ్ధిద్వారభూతం. అథయత్రకృష్ణతారోపలక్షితమాకాశం- దేహచ్ఛిద్రమనువిషణ్ణం- అనుషక్తం. అనుగతం. తత్రసః - ప్రకృతోఽశరీరఆత్మాచక్షుషిభవతీతిచాక్షుషః. తస్యదర్శనాయ - రూపోపలబ్ధయేచక్షుఃకరణం. యస్యతత్సహితదిష్టసంహతత్వాత్పరస్యద్రష్టురర్థం- సోత్రచక్షుషిదర్శనేనలిఙ్గేనదృశ్యతేపరోఽశరీరోఽసంహతః. *అక్షిణిదృశ్యతఇతిప్రజాపతినోక్తంసర్వేన్ద్రియద్వారోపలక్షణార్థం- సర్వవిషయోపలబ్ధాహిసఏవేతి. స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తు * అక్షిణీతివిశేషవచనంసర్వశ్రుతిషు - అహమదర్శమితితత్సత్యంసమ్భవతీతిచశ్రుతేః. అథ- అపి. యోఽస్మిన్దేహే వేద. కథం. ఇదం - సుగన్ధిదుర్గన్ధివాజిఘ్రాణీతి- అస్యగన్ధంవిజానీయామితి. సఆత్మా. తస్యగన్ధాయ- గన్ధవిజ్ఞానాయ ఘ్రాణం. అథయోవేదేదం- వచనమభివ్యాహరాణీతి - వదిష్యామీతి. సఆత్మా. అభివ్యాహరణక్రియాసిద్ధయేకరణంవాగిన్ద్రియం. అథయోవేదేదంశృణ్వానీతి- సఆత్మా. శ్రవణాయ శ్రోత్రం. ౪

ఆ.— చక్షురాదిచేష్టాచేతననిమిత్తా- చేష్టాత్వాత్- రథాదిచేష్టావదితిఅనుమానాన్తరంసూచయతి (తస్యైవేతి) ప్రకృతప్రాణవిషయస్సచ్ఛబ్దః. మాత్రేత్యేతస్యవ్యాఖ్యానం (ఏకదేశఇతి) ప్రాణసంవాదేచక్షురాదీనాంప్రాణపారతన్త్ర్యప్రతీతేస్తదేకదేశత్వం తేషామితి ద్రష్టవ్యం. శరీరాద్వ్యతిరిక్తమాత్మానంసమ్భావ్యతస్యోపాధికంద్రష్టృత్వమాచష్టే (అథేతి) అతిరిక్తాత్మసమ్భావనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్రతిత్రేతసప్తమీభ్యాంసంసారదశోచ్యతే. అనుగతం- చక్షురితిసమ్బన్ధః. దర్శనాయచక్షురిత్యస్యార్థంసమర్థయతే (యస్యేతి) యస్యపరస్యద్రష్టురర్థంకరణంచక్షురిష్టం- సయశ్చక్షుషాలిఙ్గేనదృశ్యతఇతిసమ్బన్ధః. పరార్థత్వేచక్షుషోహేతుమాహ (దేహాదిభిరితి) యత్సంహతం- తత్స్వవిలక్షణశేషంద్రష్టం- యథాశయనాసనాది. తథాతదపిచక్షుర్దేహాదిభిస్సంహతత్వాద్వ్యస్యవిలక్షణస్యశేషభూతం - సోత్రదర్శనేనలిఙ్గేనదృశ్యతే. విమతం సాశ్రయం- ధర్మత్వాత్ - రూపాదివదిత్యనుమానాదిత్యర్థః. దృశ్యతఇత్యస్యావిరుద్ధార్థత్వముక్త్వా * అక్షిణీత్యస్యవివక్షితమర్థమాహ (అక్షిణీతి) యథాఽక్షిద్వారారూపోపలబ్ధాపరః- తథాతత్తదిన్ద్రియద్వారాతత్తద్విషయోపలబ్ధాపరఏవేతికృత్వాయుక్తమిదముపలక్షణమితిసాధయతి (సర్వవిషయేతి) సర్వేన్ద్రియైరుపలబ్ధృత్వమవిశిష్టంచేత్ - కథం తర్హిసర్వాస్వపిశ్రుతిషు చక్షుష్యేవాస్యోపదేశః - తత్రాహ (స్ఫుటేతి) చక్షుషఃస్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వే శ్రుతింసంవాదయతి (అహమితి) యత్రాదర్శమితి చక్షుషః ప్రత్యయః- తద్వస్తుసత్యం-స్ఫుటోపలబ్ధేరితిద్వయోర్వివదమానయోర్దృష్టమిత్యర్థః. *యోఽయమక్షిణీత్యత్రసర్వేన్ద్రియద్వారోపలబ్ధా వివక్షితఇత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (అథాపీతి) చక్షుషిస్ఫుటోపలబ్ధృత్వేఽపియావత్. యోఽస్మిన్దేహేయోనకేనాపీన్ద్రియేణయంకంచిద్విషయంవేద- సఆత్మేతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారాస్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) జిఘ్రాణీతియోవేదేత్యుక్తమేవసఙ్క్షిపతి (అస్యేతి) ౪

ఉ.— ¶అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దైవం చక్షుః స వా ఏష ఏతేనైవ చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే. ౫

తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాగ్ం సర్వే చ లోకా ఆత్తాః సర్వే చ కామాః స సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచ.. ౬

ఇతి త్వష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

రం.— (అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుస్స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షుః) ఆకాశం- ప్రకాశం. ఆలోకాది. అథవా- ప్రకాశ్యమానత్వాదాకాశం- రూపం. తతశ్చాయమర్థః- యత్ర- యస్మిన్సహకరణత్వేనానువిషణ్ణం- నిబద్ధం చక్షుః ఆకాశం- ఆలోకం. రూపం వా. ప్రకాశయతీతి శేషః. యద్వా-ఆకాశం- రూపాది ప్రకాశకమిత్యర్థః. స చాక్షుషః- చక్షురుపకరణకః పురుషః - ఆత్మేత్యర్థః. చక్షురుపకరణకముద్దిశ్య పురుషశబ్దేనాత్మత్వం విధీయతే. చక్షుస్తు తద్దర్శనాయ కరణమాత్రమిత్యర్థః. తతశ్చ చక్షురాదీనాం రూపాదీనామాత్మసకాశకరణత్వాద్జ్ఞేయత్వజ్ఞాతృత్వప్రదర్శనముఖేన శరీరేన్ద్రియేభ్యో వ్యతిరేక ఉపపాదితో భవతి. (అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణం) గన్ధగ్రహణకరణం ఘ్రాణం. జ్ఞాతాత్మేత్యర్థః. అనేన ఘ్రాణేన్ద్రియవ్యతిరేక ఉక్తో భవతి. (అథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మేత్యాది) స్పష్టం. ౪

శం.— అథ యో వేదేదం మన్వానీతి- మననవ్యాపారమిన్ద్రియాసమ్పృక్తం కేవలం మన్వానీతి వేద. స ఆత్మా. యో వేద - స ఆత్మేత్యేవం సర్వత్ర ప్రయోగాద్వేదనమస్య స్వరూపమిత్యవగమ్యతే. యథా- యః పురస్తాత్ప్రకాశయతి- స ఆదిత్యః, యో దక్షిణతః - యః పశ్చాత్- య ఉత్తరతః- య ఊర్ధ్వం ప్రకాశయతి- స ఆదిత్య, ఇత్యుక్తే ప్రకాశస్వరూప స ఇతి గమ్యతే. దర్శనాదిక్రియానిర్వృత్త్యర్థాని తు చక్షురాదికరణాని. ఇదం చాస్యాత్మనః సామర్థ్యాదవగమ్యతే. ఆత్మనస్సత్తామాత్ర ఏవ జ్ఞానకర్తృత్వం- న తు వ్యాపృతతయా. యథా సవితుస్సత్తామాత్ర ఏవ ప్రకాశనకర్తృత్వం- న తు వ్యాపృతతయేతి- తద్వత్. మనోఽస్య- ఆత్మనో దైవం- అప్రాకృతం. ఇతరేన్ద్రియైరసాధారణం చక్షుః- చష్టే- పశ్యత్యనేనేతి చక్షుః. వర్తమానకాలవిషయాణి చేన్ద్రియాణి - అతోఽదైవాని తాని. మనస్తు త్రికాలవిషయోపలబ్ధికరణం స్మృతవిప్రోషంచ సూక్ష్మవ్యవహితాదిసర్వోపలబ్ధికరణం చేతి దైవం చక్షురుచ్యతే. స వై ముక్తః స్వరూపాపన్నోఽవిద్యాకృతదేహేన్ద్రియమనోవియుక్తః సర్వాత్మభావమాపన్నః సన్నేష వ్యోమవద్విశుద్ధః సర్వేశ్వరమనఉపాధిస్సన్నేతేనైవ- ఈశ్వరేణ మనసా ఏతాన్కామాన్సవితృప్రకాశవన్నిత్యప్రవృత్తేన దర్శనేన పశ్యన్రమతే. కథం కామానితి. విశినష్టి - య ఏతే బ్రహ్మణి లోకే హిరణ్యనిధివద్బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతేనాపిహితాస్సఙ్కల్పమాత్రలభ్యాః- తానిత్యర్థః. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియైః- ఘ్రాణాదిభిరసమ్పృక్తం- తద్ద్వారేణానిష్పన్నమితి యావత్. కేవలం - మనోమాత్రజనితమిత్యేతత్. మన్వాని- సమ్పాదయానీత్యర్థః. యో వేదేత్యత్ర ప్రత్యయార్థభూతం కర్తృత్వం సాపేక్షత్వాన్మిథ్యా- ప్రకృత్యర్థరూపం తు సంవిన్మాత్రమనపేక్షతయా సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యాహ (యో వేదేతి) ఆత్మా సంవేదనస్వభావశ్చేత్తత్సంసర్గాదేవ విషయసిద్ధిసమ్భవాచ్చక్షురాదివైయర్థ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శనాదీతి) అన్తఃకరణవృత్తిః-దర్శనాది క్రియా. సా చాత్మనస్సంవిదేకరసస్యాసఙ్గోదాసీనస్య విషయసంసర్గభ్రమహేతుః. తన్నిష్పత్త్యర్థాని చక్షురాదీని భవన్తి సార్థకానీత్యర్థః. తేషాముక్తరీత్యా సార్థకత్వే గమకమాహ (ఇదం చేతి) కరణానాముక్తం సార్థకత్వం ప్రకృతస్య సంవిన్మాత్రస్యాసఙ్గత్వాదేవ స్వతో విషయసమ్బన్ధానుపపత్త్యా తత్సమ్బన్ధభ్రాన్తికారణాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాపేక్షయా నిర్ధారితమిత్యర్థః. ఆత్మనస్సంవిన్మాత్రస్వభావత్వే కథం కర్తృవ్యపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మన ఇతి) *య ఏషోఽక్షిణీత్యాదివాక్యం ప్రపఞ్చితం. సమ్ప్రతి *స ఏతత్త్యాదివాక్యం ప్రపఞ్చయితుమిన్ద్రియాన్తరేభ్యో మనసో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (మనోఽస్యేతి) తస్య చక్షుష్ట్వే దైవత్వే చ హేతుమాహ (వర్తమానేతి) ఆగన్తుకదోషరాహిత్యం- మృదితదోషత్వం. సర్వేశ్వరో వ్యజ్యతే యస్మిన్నితి శుద్ధం మనసి- తన్మనస్సర్వేశ్వరం. తదుపాధిరస్యేతి తథోక్తః. ఈశ్వరేణ-తదభివ్యఞ్జకేనేత్యేతత్. అవిద్యాదిప్రతిబన్ధకస్యాభావాన్మనసా నిత్యం ప్రతతం దర్శనం - నిత్యాభివ్యక్తస్వరూపచైతన్యం. తేన పశ్యన్నితి యోజనా. ౫

రం.— (అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దివ్యం చక్షుః) సకలేన్ద్రియవిషయమననసాధనత్వాన్మనో దివ్యం చక్షురుచ్యతే. శిష్టం స్పష్టం. (స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే) స ఏషః- ఉక్తరీత్యా శరీరేన్ద్రియవ్యతిరిక్తోఽపహతపాప్మత్వాదిలక్షణ ఆత్మా విధూతకర్మనిమిత్తశరీరేన్ద్రియః పురుషో మనశ్శబ్దాభిహితేన దివ్యేన- స్వాభావికేన చక్షుషా- జ్ఞానేన పూర్వోక్తబ్రహ్మలోకశబ్దితదహరాకాశనిష్ఠాన్సర్వాన్కామాననుభవన్మోదత ఇత్యర్థః. ౫

శం.— యస్మాదేష ఇన్ద్రప్రజాపతిసంవాదాభ్యామ్ ప్రజాపతినోక్త ఆత్మా- తతః శ్రుత్వా తమాత్మానమద్యత్వేఽపి దేవా ఉపాసతే. తదుపాసనాచ్చ తేషాం సర్వే చ లోకా ఆత్తాః- ప్రాప్తాః సర్వే చ కామాః. యదర్థం హీన్ద్ర ఏకశతం వర్షాణి ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస - తత్ఫలం ప్రాప్తం దేవైరిత్యభిప్రా

¶ మనోఽస్య దివ్యం చక్షుస్స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యః. తదుక్తందేవానాం- మహాభాగ్యత్వాత్. నత్విదానీంమనుష్యాణాం - అత్యల్పజీవితత్వాన్మన్దతరప్రజ్ఞత్వాచ్చసమ్భవతీతి ప్రాప్తైఇదముచ్యతే- ససర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చకామానిదానీన్తనోపి. కోసా. ఇన్ద్రాదివద్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతీతిహ- సాహాన్యైనకిలప్రజాపతిరువాచ. అతస్సర్వేషామాత్మజ్ఞానంతత్ఫలప్రాప్తిశ్చతుల్యైవభవతీత్యర్థః. ద్విర్వచనంప్రకరణసమాప్త్యర్థం.............................. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తంవాఏతమిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యదర్థంహీతి) సర్వాంశ్చేత్యాదివాక్యమాశఙ్క్యోత్తరత్వేనోత్థాప్యవ్యాచష్టే (తదుక్తమిత్యాదినా) యథోక్తఫలంతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రకరణం-నిర్విశేషబ్రహ్మైకత్వజ్ఞానవిషయం దహరప్రకరణేవిద్యాప్రకరణముపాస్యస్తుత్యర్థంప్రసఙ్గాదుక్తం. తత్ప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థం.............................. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తంవాఏతందేవాఆత్మానముపాసతేతస్మాత్తేషాంసర్వేచలోకాఆత్తాస్సర్వేచకామాః) ఏతాదృశాత్మస్వరూపస్య ప్రజాపతినామఘవతేఉపదిష్టత్వాత్. దేవాస్సర్వేమఘవతఃఏతమాత్మానముపశ్రుత్యతమేవోపాసతే. అతస్తేషాంసర్వలోకసర్వకామావాప్తృపలక్షితబ్రహ్మానుభవోభవతి. అసురాణాంతునతథేతిభావః. అద్యత్వేపితముపాసీనానాంతత్ప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చకామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతి) అద్యత్వేపిమనుష్యాణామపితమాత్మానంశ్రుత్వాఉపాసీనానాంసర్వలోకసర్వకామావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. అత్రకింప్రమాణమిత్యత్రాహ (ఇతిహప్రజాపతిరువాచప్రజాపతిరువాచేతి) అత్రప్రత్యగాత్మవిద్యాయాః బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేనాఙ్గీభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలమేవతదఙ్గభూతప్రత్యగాత్మవిద్యాయాంస్తుత్యర్థంనిర్దిశ్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * ప్రజాపతివాక్యేచముక్తాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానందహరవిద్యోపయోగితయోక్తం. బ్రహ్మప్రేప్సోర్హిజీవాత్మనః స్వస్వరూపంచజ్ఞాతవ్యమేవ - స్వయమపికల్యాణగుణవిపన్నస్సవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణం పరంబ్రహ్మానుభవిష్యతీతిబ్రహ్మోపాసనఫలాన్తర్గతత్వాత్. * సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చకామానితిప్రజాపతివాక్యేకీర్త్యమానంఫలందహరవిద్యాఫలమేవేతి. నను ప్రజాపతివిద్యాయాదహరవిద్యాఙ్గత్వే దహరబ్రహ్మవిద్యాధికృతాన్ప్రత్యేవోపదేష్టవ్యాస్యాత్ - ఉపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావత్. ప్రకృతేచ దహరబ్రహ్మవిద్యాధికారాయేన్ద్రాయోపదిశ్యమానాయాః ప్రత్యగాత్మవిషయక ప్రజాపతివిద్యాయాః కథం విద్యాన్తరశేషత్వ మితిచేన్న - ప్రజాపతివాక్యస్య * ఏషసమ్ప్రసాదఇతి దహరవిద్యావాక్యాన్తర్గత సమ్ప్రసాదశబ్దార్థశోధనార్థం ప్రవృత్తతయాతదేకవాక్యత్వేన తాదర్థ్యసిద్ధైఇన్ద్రస్యాపి పశ్చాద్దహరవిద్యోపదిష్టేత్యవగన్తవ్యత్వేనాదోషాత్. నను ప్రజాపతివిద్యాయాః ప్రకరణాద్దహరవిద్యాశేషత్వే సర్వబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వంనస్యాత్ - విద్యాన్తరశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్. నచేష్టాపత్తిః - * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తిగ్రాహయన్తిచేత్యత్రప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానస్యోక్తత్వాత్, * త్రయాణామేవచైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతిసూత్రేఉపాస్యస్వరూపవదుపాసకస్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వోక్తేశ్చ. * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణసిద్ధంజీవోపాస్యత్వమఙ్గీకృత్యకింకర్తృత్వాదివిశిష్టం సాంసారికస్వరూపమనుసన్ధేయం - ఉతప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాది లక్షణస్వాంసారికరూపవ్యతిరేకోవేతివిశయే- కర్తృత్వాదివిశిష్టమేవరూపమనుసన్ధేయం- శరీరేవర్తమానస్యోపాసితురాత్మనస్తథాభావాదిత్యేకఇమన్యన్తఇతి * ఏకఆత్మనశ్శరీరేభావాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా- ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్వాంసారికరూపవ్యతిరేకవిశిష్టమనుసన్ధేయః - తథోపాసనేసత్యేవతత్క్రతున్యాయేనతాదృశాత్మస్వరూపఫలప్రాప్తేర్భావిత్వాదితి *వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాదితిసూత్రేణసిద్ధాన్తితత్వాచ్చేతిచేన్న- యథావిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంసత్యత్వజ్ఞానత్వాదిస్వరూపనిరూపకధర్మాణాం * ఆనన్దాదయఃప్రధానస్యేత్యధికరణోక్తన్యాయేనసర్వబ్రహ్మవిద్యాపేక్షితబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్త్యుపయోగితయాసామర్థ్యరూపాల్లిఙ్గాత్ ప్రకరణభఙ్గేనసర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యమాశ్రీయతే, యథావా * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తీతివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంవేదానువచనాదీనాంసర్వవిద్యాపేక్షితచిత్తనైర్మల్యోపయోగిత్వలక్షణసామర్థ్యలిఙ్గవశేనసర్వవిద్యాసాధారణ్యం,- ఏవమిహాపిబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టస్వాత్మావిర్భావలక్షణమోక్షరూపఫలస్య తత్క్రతున్యాయేనతాదృశస్వాత్మోపాసనసాధ్యత్వేనప్రజాపతివాక్యోదిత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాస్సర్వబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వసిద్ధేః. దహరవిద్యాయాఃపరమాత్మపరత్వంచదహరాధికరణేస్థితం. తస్మింశ్చాధికరణే *దహరఉత్తరేభ్యః. *గతిశబ్దాభ్యాంతథాహిదృష్టంలిఙ్గంచ. *ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః. *ప్రసిద్ధేశ్చ. *అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. *ఇతరపరామర్శాత్సఇతిచేన్నాసమ్భవాత్. * అన్యార్థశ్చపరామర్శః. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. * అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే. ఇతిదశసూత్రాణి. తత్రాద్యానిసప్తసూత్రాణిస్వావసరఏవవ్యాఖ్యాతాని. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. *అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే. ఇతిత్రీణిసూత్రాణ్యవ్యాఖ్యాతానివ్యాఖ్యాస్యన్తే- ఉత్తరాత్- ప్రజాపతివాక్యాజ్జీవస్యాప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగావసాయాత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణైర్దహరాకాశఃపరమాత్మేతినశక్యంనిర్ణేతుమితిచేత్. తత్రాహ- ఆవిర్భూతస్వరూపస్త్వితి. పూర్వమనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వస్వరూపః పశ్చాద్విముక్తకర్మబన్ధశ్శరీరాత్సముత్థితఃపరంజ్యోతిరుపసమ్పన్నః ఆవిర్భూతస్వరూపస్సన్నపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టః తత్రప్రజాపతివాక్యేభిధీయతే. దహరవాక్యేత్వతిరోహితస్వభావాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టఏవదహరాకాశఃప్రతీయతే. ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి జీవస్యాసమ్భావనీయాస్సేతుత్వవిధరణత్వాదయః, సత్యశబ్దనిర్వచనావగతంచేతనాచేతనయోర్నియన్తృత్వం, దహరాకాశస్యపరబ్రహ్మతాంసాధయన్తి. సేతుత్వసర్వలోకవిధరణత్వాదయోనముక్తా

ఉ.— శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

నాం నిత్యముక్తానాం తాసమ్భవ నీతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర స్థితం. అత ఏవ నిత్యానాం నిత్యాఽఽవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకత్వాత్తైస్య రిపస్య నిత్యానిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వస్య కథం బ్రహ్మలిఙ్గత్వమితి శఙ్కాపి నిరస్తా. నేతుత్వాదీనాంతపసహ్యావితథర్మాణామత్రత్యత్వ శాత్. నను * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ప్రజాపతివాక్యగతవాక్యాన్యపి బ్రహ్మపరాణ్యేవ భవన్తు. వాక్యద్వయేపి * ఏతదమృతమభయమేత ద్బ్రహ్మేతి శ్రవణాత్, అక్షివాక్యే ఉపకోసలవిద్యోపాస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. * య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీతివాక్యేపి స్వాప్నపదార్థ స్రష్టృ త్వేన మహీయమానస్య పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనసమ్భవాత్, సుషుప్తిపర్యాయేపి తత్-యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాతి సుషుప్త్యాధార బ్రహ్మపరతోపపత్తేః, ఇతి చేత్. ఉచ్యతే-స్వప్నపర్యాయే * ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ విద్రావయన్తీవ అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవేతి ఇత్యైన్తస్య హన్యమాన త్వ ద్రావ్యమాణత్వ బన్ధుమరణనిమిత్తరోదనాదివర్ణనాత్ ప్రతిపాదనతో దుష్టత్వస్యోపన్యాసాత్, సుషుప్తిసమ్ప్రసాదాత్మోపదేశానన్తరం * నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతీతి తస్య విశేషజ్ఞానరహితతయా వినష్టప్రా యత్వస్యోక్తత్వాత్, దభయత్వామృతత్వాదీనాం దమున్న్యవస్థాభావిరూపాపేక్షయాప్యుపపత్తేః, జీవవిషయత్వమేవ ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోః. ఏవం తయోః స్వప్నసుషుప్త్యవస్థావజ్జీవపరత్వే స్థితే ప్రథమపర్యాయస్య జాగరావస్థావజ్జీవవిషయత్వమేవోపపద్యతే. * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యస్య దర్శనలిఙ్గాదక్షిణి సన్నిహితో ఽనుమీయత ఇత్యర్థకత్వేన జాగరావస్థావిషయత్వస్యైవోపపన్నత్వాత్. తతశ్చ ప్రజాపతివాక్యే జీవస్య సంసార దశాయామన్యతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదికస్య ముక్తిదశాయాం సాధనాధీనతదావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే దహరాకాశే శ్రూయమాణన్త్వపహ తపాప్మత్వాదికం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యం - నిత్యావిర్భూతస్య గ్రహణసమ్భవే తిరోహితత్వేనాసత్త్వప్రతియస్య సాధనాధీనావిర్భావస్య గ్రహణా యోగాత్. ననుస్యాదేవం - యది బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వం, జీవస్యాతథాత్వం, చ యది ప్రమాణసిద్ధం స్యాత్. తదా దహరాకాశే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మగతం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యమితి శక్యతే వక్తుం - న చ తదస్తీతి శఙ్కాయామాహ ప్రత్యా హ- * అనుకృతేస్తస్య చ. అనుకృతిః- అనుకారః సామ్యం. తస్య- పరబ్రహ్మణ ఉపాసనయా తదనుకారో హి జీవస్య శ్రూయతే * తదా విద్వాన్పు ణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి. * అపి స్మర్యతే. * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ ఇతి. తతశ్చోపాసనాసిద్ధిహేతస్సైశ్వర్యం. తస్యతు నాన్యోపాసనసిద్ధం- అపితు నిత్యాఽఽవిర్భూతం. తతశ్చ దహరవాక్యే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం గ్రాహ్య మేవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః..

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్య ఇత్యాదిమన్త్రామ్నాయః పావనో జపార్థశ్చ. ధ్యానార్థో వా. శ్యామః-గమ్భీరో వర్ణః శ్యామ ఇవ శ్యామః- హార్దం బ్రహ్మ. అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్. తద్ధార్దం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ధ్యానేన తస్మాచ్ఛ్యామాచ్ఛబలమివ శబలః - అరణ్యాద్యనేకకామమిశ్రత్వాద్బ్ర హ్మలోకస్య శాబల్యం. తం బ్రహ్మలోకం- శబలం ప్రపద్యే మనసా. శరీరపాతాదూర్ధ్వం గచ్ఛేయం. యస్మాదహం శబలాత్ - బ్రహ్మలోకాన్నామ రూపవ్యాకరణాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే- హార్ద బ్రహ్మభావం ప్రపన్నోఽస్మీత్యభిప్రాయః. అత స్తమేవ ప్రకృతిస్వరూపమాత్మానం శబలం ప్రపద్య ఇత్య ర్థః. కథం శబలం- బ్రహ్మలోకం ప్రపద్య ఇతి. ఉచ్యతే - అశ్వ ఇవ స్వాని లోమాని విధూయ - కమ్పనేన శ్రమం పాంస్వాది చ రోమతో ఽపనీయ య థా నిర్మలో భవతి- ఏవం హార్దబ్రహ్మజ్ఞానేన విధూయ పాపం ధర్మాధర్మాఖ్యం. చన్ద్ర ఇవ చ యథా రాహోః గ్రస్తస్సన్ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య భాస్వరో భవతి యథా. ఏవం ధూత్వా - అపహాయ శరీరం సర్వానర్థాశ్రయమిహైవ ధ్యానేన కృతాత్మా- కృతకృత్యస్సన్నకృతం- నిత్యం బ్రహ్మలోక మభిసమ్భవామీతి. ద్విర్వచనం మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం...౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రకృతాయా దహరవిద్యాయాశ్శేషభూతజపవిధానార్థమారభతే (శ్యామాదితి) అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్ - జ్ఞానహీనా నామితి శేషః. కథం జీవతో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) నతర్హి ముఖ్యా తత్ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) విపరీతపాఠం హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హేతుః ప్రతిజ్ఞయా యోజ్యతే (అత ఇతి) దృష్టాన్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకముపతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాది నా) శరీరస్య త్యాజ్యత్వే హేతుమాహ (సర్వానర్థేతి) ఇతి శబ్దో ధ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్‍ం స ఆత్మా ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః శ్వేతమదత్కమదత్కగ్‍ం శ్వేతం లిన్దు మాభిగాం లిన్దు మాభిగాం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం.— (శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే) ఏతే చ మన్త్రాః విద్యాఙ్గభూతాః విద్వద్భిర్జప్యాః. పరమాత్మనో హార్ద విద్యోపాసనముక్తం * సహాసౌ తైః విద్యాదిత్య త్రిచిచ్ఛబలతయా, అచిచ్ఛబలతయా, స్వరూపేణ, చ. తత్ర స్వరూపేణానుసన్ధానే జ్ఞానాదిగుణవద్విజ్ఞానమేవ బ్రహ్మణోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్యాసంస్థానం. అల్పధ్యగ్రే మేవ హి పుణ్డరీకాక్షమ ప్రాకృతం వపురతిదిశ్యతే * స య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే * యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి తత్ర, * స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే ఇతి * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః * సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి * స విద్యుతః పురుషాదధి - విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః * నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా - మధ్యస్థనీలతోయదా విద్యుల్లేఖేవ. నైయం దహరపుణ్డరీకమధ్యస్థాకాశవర్తినీ వహ్నిశిఖా సా తస్యా శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః నీలతోయదవాభపరమాత్మస్వరూపాస్తన్నిహితనీలతోయదవాభా విద్యుదవాభా ఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం. అతో నీలవిగ్రహస్య శిష్యస్య సిద్ధం. అత ఏవ హి శ్యామ ఏకరూపాభవన్ననేవమివ సా ప్రజాపతిస్సృష్ట్వా ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య భగవతశ్శ్యామరూపత్వముక్తం. తస్మాచ్ఛ్యామ ఇతి - విగ్రహవిశిష్టస్వరూపముచ్యతే. తదత్ర శ్యామాదితి - ఉక్త్వా శ్యామవిగ్రహవిశిష్టస్వరూపం ప్రపద్య - స్వరూపముపాస్య శబలం - చిదచిద్విశిష్టం ప్రపద్యే - ఉపాసే శబలముపాస్య శ్యామముపాస ఇత్యర్థః. తతశ్చ సిరన్తరం త్రివిధ్యేనోపాసనమిత్యర్థః. (అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీతి) అశ్వో రోమాణీవ స్వయం పాపం విధూయ. విధూయేత్యస్యైవ పాపత్యాగ ఉచ్యతే. రాహుముఖప్రముక్తచన్ద్ర ఇవ శరీరాద్విముక్తః అకృతం - నిత్యం భగవల్లోకం కృతాత్మా - కృతార్థాత్మా సన్ అభిసంభవామి - ప్రాప్నవానీత్యర్థః (అభిసంభవామీత్యభిసంభవామీతి) ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆకాశో వై ఇత్యాది - బ్రహ్మణో లక్షణనిర్దేశార్థం శ్రుత్యాహ. ఆకాశో వై నామ - శ్రుతిషు ప్రసిద్ధ ఆత్మా. ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వాచ్చ. స చాకాశో నామ నామరూపయోః స్వాత్మస్థయోర్జగద్బీజభూతయోః సలిలస్యేవ ఫేనస్థానీయయోర్నిర్వహితా - నిర్వోఢా. వ్యాకర్తా. తే - నామరూపే యదన్తరా - యస్య - బ్రహ్మణోఽన్తరా - మధ్యే వర్తేతే తయోర్వా - నామరూపయోరన్తరా - మధ్యే యత్. నామరూపాభ్యామస్పృష్టం. యదన్యదిత్యేతద్బ్రహ్మ నామరూపవిలక్షణం నామరూపాభ్యామస్పృష్టం - తథాపి తయోర్నిర్వోఢా. ఏవం లక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఇదమేవ నా(?)త్రేయో బ్రాహ్మణోక్తం. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేత్యగమ్యత ఏకవాక్యతయా ఆత్మా. కథం తదవగమ్యత ఇతి ఆహ (స ఆత్మా) ఆత్మా హి నామ సర్వజన్తూనాం ప్రత్యక్చేతనః స్వసంవేద్యః ప్రసిద్ధః - తేనైవ స్వరూపేణానన్యోఽశరీరో వ్యోమవత్సర్వగత ఆత్మా బ్రహ్మేత్యవగన్తవ్యః. తచ్చాత్మా బ్రహ్మ. అమృతం - అమరణధర్మా. అత ఊర్ధ్వం మన్త్రః. ప్రజాపతేః - చతుర్ముఖస్య సభాం వేశ్మ - ప్రభువిమితం వేశ్మ ప్రపద్యే - గచ్ఛేయం. కించ (యశోఽహం) యశో నామ - ఆత్మాఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం. బ్రాహ్మణా ఏవ హి విశేషతస్తముపాసతే - అతస్తేషాం యశో భవామి. తథా - రాజ్ఞాం విశాం చ. తేఽప్యధికృతా ఏవ ఇతి తేషామప్యాత్మా భవామి తద్యశోఽహమనుప్రాపత్సి - ప్రాప్స్యామి ప్రాప్తుమిచ్ఛామి. స హాహం యశసాం - ఆత్మనాం. దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిలక్షణానాం యశసామాత్మా. కిమర్థమహమేవం ప్రపద్యే ఇతి. ఉచ్యతే - శ్వేతం - వర్ణతః పక్వబదరసమం. రోహితం. తథా - అదత్కం - దన్తరహితమప్యదత్కం - భక్షయితృ. తేజోబలవీర్యవిజ్ఞానధర్మాణామపహన్తృ. వినాశయితృ తత్తత్ప్రవినాం. స్త్రీవ్యఞ్జనం యద్దేవం లక్షణం శ్వేతం లిన్దు - పిచ్ఛలం. తన్మాభిగాం - మాభిగచ్ఛేయం. ద్విర్వచనమత్యన్తానర్థహేతుత్వప్రదర్శనార్థం ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తస్య లక్షణనిర్దేశస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (ఆకాశో వై ఇత్యాదినా) * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానిత్యాద్యాః - శ్రుతయః. ఆకాశశబ్దైనాత్మనః శ్రుతిషు ప్రసిద్ధత్వే హేతుమాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తే యదన్తరేత్యత్ర తే ఇతి పదం ప్రథమాద్వివచనాన్తం గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయాద్వివచనాన్తం షష్ఠ్యర్థమాదాయ వ్యాచష్టే (తయోర్వేతి) యదన్తరేతి సమస్తం పదం పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతం. అధునాతు వ్యస్తం వ్యాకృతం. తదేవ వ్యాకరణం సజ్జీకరోతి (నామరూపాభ్యామితి) తాభ్యామస్పృష్టం చేత్ - కథం తన్నిర్వాహకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపాభ్యామస్పృష్టమితి) మాయావశాదితి శేషః. ఆత్మత్వేఽపి కథం కరతలామలకవద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వం - అత ఆహ (ఆత్మా హీతి) తేన - స్వసంవేద్యత్వేనేతి యావత్. కుతో దేహాద్వ్యోమోపహి

తస్యాత్మనస్స్వసంవేద్యత్వం - తత్రాహ (అశరీరమితి) పరిచ్ఛిన్నస్యాశరీరత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపకమితి) బ్రహ్మైవ ప్రత్యక్ భూతమిత్యేకత్వమపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్మైతి) అనాత్మత్వం చేత్ - అబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాత్ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మైవ కర్తవ్యమిత్యర్థః. ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా [illegible] ఉపాసకస్య ప్రాప్తనామ న్త్రముక్త్వా వ్యాఖ్యాకరోతి (అతఊర్ధ్వమితి) ప్రథమతో బ్రాహ్మణగ్రహణే హేతుమాహ (బ్రాహ్మణా ఏవేతి) విశేషణసిద్ధ్యర్థమితి (శ్రీర్యశ ఇతి) [illegible] కథం తద్భక్ష్యిత్యాభవేత్ - తదాహ (తత్సేవినామితి) [illegible] నామ - గర్భవాసః [illegible] ……………… १

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦ — (ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా) అత్ర ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యపి [illegible] ఉభయత్రాప్యయమర్థః - [illegible] ఆకాశ ఇతి ప్రసిద్ధః నామరూపయోర్నిర్వహితా - కర్తా. యత్ - ఆకాశశబ్దితం విధేయ బ్రహ్మ [illegible] నామరూపే అన్తరా - మధ్యే [illegible] తా భ్యామస్పృష్టమిత్యర్థః. [illegible] నాం పూర్వాపరవాక్య. ఇదం చ నామ [illegible] ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితేతి నామరూపవాచ్యత్వ [illegible] నామరూపవాచ్యస్య [illegible] అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి జీవద్వారకత్వేన [illegible] నామరూప [illegible] జీవద్వారకత్వాత్, *[illegible] నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా [illegible] పూర్వం [illegible] నామరూపవిషయ [illegible] ఆకాశత్వస్యాపి [illegible] ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. ఆకాశః పరం బ్రహ్మ - అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్ - *నామరూపయోర్నిర్వహితా తే [illegible] భేదకథనస్య వ్యపదేశాత్. నహి [illegible] రూపాభ్యామనిర్వోఢృశ్శక్యస్య కర్తృత్వాభిధాయిత్వాత్,. *తే యదన్తరేతి నామరూపాస్పృష్టత్వకథనాచ్చ. నామరూపాస్పృష్టత్వేన నామరూపకర్తృత్వస్యాపి [illegible] *జగద్వ్యాపారవర్జమితి జగద్వ్యాపారరాహిత్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఆదిశబ్దేనామృతత్వాభయత్వాదీనాం సఙ్గ్రహః. నను ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వవ్యపదేశాదికం [illegible] కథం - ముక్తావస్థాయాం హి ప్రత్యగాత్మా పరమాత్మా పరం బ్రహ్మ [illegible] వ్యపదిశ్యతే. తత్రాహ- *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన. వాజసనేయకే *కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి ప్రస్తుతస్య ప్రత్యగాత్మనః సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి, *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతీతి, [illegible] ప్రాజ్ఞేన పరిష్వఙ్గాన్వారోహణాభ్యాం [illegible] జీవస్యైవ ముక్తావస్థస్య పరమాత్మత్వే పరిష్వఙ్గాన్వారోహణానోపపద్యేయాతాం- నహ్యభేదే తౌ సమ్భవతః. *పత్యాదిశబ్దేభ్యః * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిర్న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్ *ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి ప్రత్యగాత్మనః సమ్భావితానాం పతిత్వాదిధర్మాణాం శ్రవణాన్నాయమాకాశః ప్రత్యగాత్మేతి [illegible]. ప్రకృతమనుసరామః. (ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే) ప్రజాపతేః- పరమాత్మనః సభాస్థానం వేశ్మ ప్రపద్యే. *ప్రభువిమితం హిరణ్మయమితి వర్ణితవిద్యావిమానం [illegible] వేశ్మ ప్రపద్యే ఇత్యర్థః. సచాత్ర ప్రజాపతిశబ్దః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః- * నచ కార్యే ప్రతిపత్త్యభిసన్ధిరితి సూత్రే తత్రైవ నిరస్తత్వాత్. భాష్యకృతా చ *నచాయం ప్రత్యభిసన్ధిః కార్యహిరణ్యగర్భే- అపితు పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి- * యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానామితి పర్యభిసన్ధానాత్ సర్వాన్ విద్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి అభిసన్ధానస్య బ్రహ్మలోకస్యార్థ [illegible] సర్వబన్ధవినిర్మోకస్య చ [illegible] ఇతి భాషితం. (యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం) అత్ర యశశ్శబ్దేనాత్మోచ్యతే. బ్రాహ్మణాదీనామాత్మేత్యర్థః. అత్రాహమితి శబ్దః స్వాన్తర్యామిపరమాత్మపరః. నను తస్య బ్రాహ్మణాదీన్ప్రతి కథం యశశ్శబ్దితత్వమిత్యత్రాహ (యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః) అహం యశః- యశోరూపం పరమాత్మానమాశ్రయం- అహం త్వేన ప్రాప్తవానస్మి- సాయుజ్య[illegible] వానస్మి. అతస్సోఽహం - పరమాత్మరూపోఽహం యశసాం - జీవాత్మనాం యశః - ఆత్మేత్యర్థః. (శ్వేతమదత్కమదత్కం శ్వేతం లిన్దు మాభిగాం) శ్వేతం- శుక్లధాతుం. అదత్కం శ్వేతం - అత్ర శ్వేతశబ్దేన [illegible] గుణ ఉచ్యతే. దన్తాభావం- భక్షయిత్ర. చరమధాతోశ్శ్వేతత్వగుణత్వాదజ్ఞానాదిప్రవేశకత్వాత్తద్భక్షకత్వం. తాదృశం చ రమధాతుమదత్కం - భక్షయిత్ర. లిన్దు- శ్రీరస్వాద్ఘనం మాభిగాం - నప్రాప్నుయాం. చరమధాత్వాధారయోనిప్రవేశో మాభూదితి. జన్మమాభూదితియావత్. (లిన్దు మాభిగాం లిన్దు మాభిగామితి) ద్విర్వచనం జన్మప్రకరణసమాప్త్యర్థం ……………… १

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్విదధదాత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే.... ౧

శం.— తద్ధైతత్ - ఆత్మజ్ఞానం సోపకరణం ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యైః సహోపాసనైస్తద్వాచకేన గ్రన్థేనాష్టాధ్యాయీలక్షణేన సహ బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భః. పరమేశ్వరో వా తద్ద్వారేణ ప్రజాపతయే - కశ్యపాయోవాచ. అసావపి మనవే - స్వపుత్రాయ మనుః ప్రజాభ్యః. ఇత్యేవం శ్రుత్యర్థసమ్ప్రదాయపరమ్పరయాఽఽగతముపనిషద్విజ్ఞానమద్యాపి విద్వత్స్వవగమ్యతే. యథేహాష్టాధ్యాయ్యాం ప్రకాశితాత్మవిద్యా సఫలావగమ్యతే- తథా కర్మణామనర్థకత్వం ప్రాప్తం తదానర్థక్యప్రాప్తిపరిజిహీర్షయేదం కర్మణోఽవిద్యావిషయస్యాపి ఫలవత్త్వేనార్థవత్త్వముచ్యతే- ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య- సహార్థతోఽధ్యయనం కృత్వా. యథావిధానం- యథాస్మృత్యుక్తైర్నియమైర్యుక్తః సన్నిత్యర్థః. సర్వస్యాపి విధేః స్మృత్యుక్తస్యోపకుర్వాణకం ప్రత్యకర్తవ్యత్వే గురుశుశ్రూషాయాః ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థమాహ- గురోః కర్మ- యత్కర్తవ్యం - తత్కృత్వా కర్మశూన్యో యోఽతిశిష్టః కాలః- తేన కాలేన వేదమధీత్యేత్యర్థః. ఏవం హి నియమవతాఽధీతో వేదః కర్మజ్ఞానఫలప్రాప్తయే భవతి- నాన్యథేత్యభిప్రాయః. అభిసమావృత్య- ధర్మజిజ్ఞాసాం సమాపయిత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్య న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా- గార్హస్థ్యే విహితే కర్మణి తిష్ఠన్నిత్యర్థః. తత్రాపి గార్హస్థ్యవిహితానాం కర్మణాం స్వాధ్యాయస్య ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థముచ్యతే- శుచౌ - వివిక్తేఽమేధ్యాదిరహితే దేశే యథావదాసీనః స్వాధ్యాయమధీయానః - నిత్యం నైమిత్తికం కర్మ, అధికం చ యథాశక్తి ఋగాద్యభ్యాసం, చ కుర్వన్. ధార్మికాన్ - పుత్రాన్ శిష్యాంశ్చ ధర్మయుక్తాన్ విదధత్. ధార్మికత్వేన తాన్నియమయన్. ఆత్మని- స్వహృదయే హార్దే బ్రహ్మణి సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య- ఉపసంహృత్య. సర్వేన్ద్రియగ్రహణాత్కర్మాణి చ సంన్యస్య అహింసన్- హింసాం- పరపీడామకుర్వన్ సర్వభూతాని - స్థావరజఙ్గమాని. భూతాన్యపీడయన్నిత్యర్థః. భిక్షానిమిత్తమటనాదినాపి పరపీడా స్యాదిత్యత ఆహ (అన్యత్ర తీర్థేభ్యః) తీర్థం నామ- శాస్త్రానుజ్ఞావిషయః. తతోఽన్యత్రేత్యర్థః. సర్వాశ్రమిణాం చైతత్సమానం. తీర్థేభ్యోఽన్యత్రాహింసైవేత్యన్యే వర్ణయన్తి కుటుమ్బ ఏవ తు ఏతత్సర్వం కుర్వన్. స ఖలు- అధికృతో యావదాయుషం - యావజ్జీవం- యథోక్తేన ప్రకారేణైవం వర్తయన్- కుర్వన్బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే దేహాన్తే. న చ పునరావర్తతే- శరీరగ్రహణాయ. పునరావృత్తేః ప్రాప్తాయాః ప్రతిషేధాత్. అర్చిరాదినా మార్గేణ కార్యం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్య యావద్బ్రహ్మలోకస్థితిః - తావత్తత్రైవ తిష్ఠతి. ప్రాక్తతో నావర్తత ఇత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఉపనిషద్విద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తవిజ్ఞానస్యాత్రైషికత్వశఙ్కాం వ్యుదస్యన్ననాదిపారమ్పర్యాగతత్వం దర్శయతి (తద్ధైతదితి) సోపకరణం- ఉపకరణైః- శమాదిభిస్సహితమితి యావత్. తద్ద్వారేణ- హిరణ్యగర్భద్వారేణేత్యర్థః. విద్యాప్రకరణం సమాప్య విద్వదనుష్ఠితస్య కర్మణః సాఫల్యమవిద్వత్సన్తోషార్థం కథయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి - ప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ప్రాఙ్ముఖత్వపవిత్రపాణిత్వాదయః- నియమాః. భిక్షాశనస్నానాచమనాదిః- విధిః. కిమిత్యేవం నియమోఽధ్యయనే కథ్యతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) తత్రాపీతి సప్తమ్యా యథోక్తోఽధికారీ గృహీతః. ఏతత్సర్వం స్వయం కుర్వన్- బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవం వర్తయన్నిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ కుర్వన్నితి. అప్రాప్తప్రతిషేధాశఙ్కాం వారయతి (పునరావృత్తేరితి) చన్ద్రలోకాదివద్బ్రహ్మలోకాదపి ప్రాప్తా పునరావృత్తిః. తస్యా న చేత్యాది ప్రతిషేధాన్నాప్రాప్తప్రతిషేధప్రసక్తిరిత్యర్థః. అపునరావృత్తివాక్యస్థాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అర్చిరాదినేతి) ప్రాగితి - మహాప్రలయాత్పూర్వకాలోక్తిః. తతః- బ్రహ్మలోకాదిత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

వియదాదిజగజ్జాతం జాతమజ్ఞానతో యతః । తదస్మిన్నామరూపాది విరహి బ్రహ్మ నిర్భయమ్॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం అష్టమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోదనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు తే మయి సన్తు॥ ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది అష్టమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

[illegible] ... నాపి పరః పురుషః ... ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః ... జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమిత్యుక్తరీత్యా పరమప్రియం జ్ఞానినం ప్రాప్యాత్యన్తం కృతార్థం ... ఉచ్ఛిన్నకర్మబన్ధత్వేన కర్మాధీనాయా అపి పునరావృత్తేరసమ్భవాదితి భాష్యే ప్రతిపాదితం. న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తత ఇతి ద్విరుక్తిః ప్రకృతవిద్యాయా ... సమాప్త్యర్థా. ౧

అత్ర శఙ్కరభాష్యమానన్దీయం చ నాస్తి.

౨౦ — (ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి) అధ్యయనజపహోమాద్యర్థో౽యం మన్త్రః. మదఙ్గాని వాగాదీని సహ ఆప్యాయితాని భవన్త్విత్యర్థః. (సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం) సర్వాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాముపనిషదం ప్రతి బ్రహ్మవిషయే చ నాస్తిక్యబుద్ధిం మా కార్షమిత్యర్థః. (మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోత్) మా మాం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాత్. అనుగృహ్ణాత్విత్యర్థః. (అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మే౽స్తు) పరస్పరమనిరాకరణమస్త్విత్యర్థః. (తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు) ఆత్మజ్ఞాననిరతస్య యే ధర్మాశ్శాన్తిదాన్త్యాదయ ఉపనిషత్సు ప్రసిద్ధాః- తే సర్వే మయి సన్త్విత్యర్థః. (తే మయి సన్తు తే మయి సన్త్వితి) ద్విరుక్తిరుపనిషత్సమాప్త్యర్థా. ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

స్నేహాద్యయా యః కరుణయా౽పి నిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వాహాగమార్థ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

ఇతి

శ్రీమత్తాతాచార్యచరణారవిన్దచఞ్చరీకస్య వాత్స్యానన్తార్యసేవాసమధిగతశారీరకమీమాంసాభాష్యహృదయస్య
పరకాలమునికృపాలబ్ధపారమహంస్యస్య శ్రీరఙ్గరామానుజమునేః కృతిషు ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.